BÜYÜK LAROUSSE

SÖZLÜK VE ANSİKLOPEDİSİ

23

TUHF

VURGUN

Milliyet

BÜYÜK LAROUSSE

SÖZLÜK VE ANSİKLOPEDİSİ

23. CİLT

Tuhfet ül-Kibar — Vurgun

Milliyet

İnterpress Basın ve Yayıncılık A.Ş. adına
Hürrem FİLA

genel yayın yönetmeni
Adnan BENK

yayın kurulu
Oya ADALI, Nilgün AKAR, Bedia AKARSU, Engin ALÇORA, Yasemin ALPMAN, Abbas ALTUNKAŞ, Aydın ARIT, Selahattin BAĞDATLI, Mustafa BALEL, Mustafa BAYKA, Nezih COŞ, Güler DEĞİRMENCİ, Melek DENER, Turgut DEVECİ, Tamer ERDOĞAN, Sırrı ERİNÇ, Şenay ERKAN, Peyami ARMAN, Ayşegül EROL, Konur ERTOP, A.Fuat FİDAN, Tankut GÖKÇE, Öznur GÜNDOĞDU, Selahattin HİLAV, Rıfat İNSEL, Cenap KARAKAYA, M.N. KARAKÜÇÜK, Melih KIRANBAĞLI, Gülsen KORALTÜRK, Güzide KOSİFOĞLU, Dilek KÖSEOĞLU, Cevdet KUDRET, Turgut KUT, Deniz MAZLUM, Günnur ORMANLAR, Tahir ÖZÇELİK, Süleyman ÖZÇİFTÇİ, Ufuk ÖZKOLÇAK, İsa ÖZTÜRK, Mehmet SERT, Kenan SOMER, İlhami SOYSAL, Beyhan Aziz TANER, Aksel TİBET, Erdoğan TOMAKÇIOĞLU, Teoman TUNÇDOĞAN, Hale ULUSOY, Doğan ÜLGENCİ, Mara YAKOVLEVSKİ, Aydın YALKUT, Mehmet YARAŞ, Ömür YARS, Tahsin YAZICI, Dilek YELKENCİ, Melih YÜRÜŞEN

sorumlu yayın yönetmeni
Aydın YALKUT

araştırma
Despina ÇİMROĞLU ve yardımcıları Betül GÜVENSOY, Nesrin OĞRAŞKAN, Mine ÖZDİLER, Servet SABAK, Hilda SETYAN, Semra BAL

arşiv
Sevil ÇELEBİCAN ve yardımcıları Nurgül KAYA, Cansel Çolak SAVAŞ

teknik yönetmen
Nazlı TÜRKSOY

sayfa düzeni
Ömer BARANİOĞLU ve yardımcısı Çağatay AKYOL

harita
Mansus TETİK ve yardımcıları Berrin BÜYÜKANIT, Ruhi DİLGİMEN, Seval ÖZLER, Ceyda SAKARYA

düzelti
Hayrettin KARA ve yardımcıları Zeynep ATAYMAN, Fatma AYDIN, Sait GÜRAY, Aydın KARAAHMETOĞLU, Gülsüm ÖZ, Sibel TÜRKMENOĞLU

fotoğraf
Muhlis HASA ve yardımcısı Sedal ANTAY

sekreterler
Funda ARSLAN, Halime DEMİR, Nil HEPER, Kadriye KÖMÜRCÜOĞLU, Lale KURUDAĞ, Belgin SOYCAN, Satı ŞİMŞEK

dizgi
Turgay ŞIK ve yardımcıları Leyla BİRBEN, Âdem ÇALIŞKAN, Betül FERİK, Hülya HASEL, Sakine KAYA

kamera
Gelişim Yayınları kamera servisi

baskı: Milliyet Gazetecilik A.Ş.

Copyright: **Librairie Larousse**
Copyright: **İnterpress Basın ve Yayıncılık A.Ş.**
Büyükdere Cad. Apa Ofset arkası
Levent-İSTANBUL Tel: 169 66 80 (20 Hat)

BÜYÜK
LAROUSSE
SÖZLÜK VE ANSİKLOPEDİSİ

Fransızca *Grand Dictionnaire Encyclopédique Larousse* (GDEL)
temel alınarak hazırlanmıştır. BÜYÜK LAROUSSE SÖZLÜK
VE ANSİKLOPEDİSİ'nin bütün hakları saklıdır;
adı belirtilmeden hiçbir alıntı yapılamaz.
Librairie Larousse 1986 [S.P.A.D.E.M. et A.D.A.G.P.]

Tuhfet ül-kibar fi esfar il-bihar (Deniz seferleri hakkında büyüklere armağan), Kâtip Çelebi'nin Osmanlı devletinde denizcilik ve deniz savaşlarıyla ilgili yapıtı (1657). 1645'te başlayan Girit seferlerindeki başarısızlıklar karşısında geçmişin deniz zaferlerini, bunları hazırlayan koşulları konu edinir. Devletin denizlerdeki komşularını tanıtır; osmanlı tersanesi, donanması, gemilerin türleri, donanımı, ünlü denizciler vb. konusunda bilgiler verir. Yenilgileri, bunlara yol açan yanlışlıkları konu edinen kırk öğüt sıralar. İlk kez İbrahim Müteferrika tarafından bazı bilgiler eklenerek basıldı (1728). Öteki basımlar: 1913; sadeleştirilerek 1973.

Tuhfet ül-mimarin, Mimar Sinan'ın yaşamına ve yapıtlarına ilişkin bilgiler içeren yapıt. Yazarının adı bilinmemektedir (Mustafa Sai'nin ya da Asari'nin olabileceği öne sürülür) ve Sinan'ın ağzından yazılmıştır. *Risalet ül-mimariye* adlı eser bunun bir kopyasıdır.

Tuhfet ün-nüzzar fi garaib il emsar ve'l-acaib il-esfar, İbni Battuta'nın arapça gezi kitabı (1357). *İbni Battuta seyahatnamesi* diye bilinir. (→ İBNİ BATTUTA.)

TUHFETÜLUT a. Müz. Türk müziğinde XV. yy.'da kullanılmış telli saz, bir çeşit ut.

TUHM a. (fars. *tuhm*). *Esk.* **1.** Tohum: "*Duhanı sünbül olur tuhm olur içinde şerer*" (Nedim, XVIII. yy.). **—2.** *Tuhm-ı mürg,* yumurta. || *Tuhm-ı ömr-i cavid,* ölümsüz hayat tohumu. || *Tuhmdan,* tohum ekilen yer.

TUHR a. (ar. *ṭuhr*). *Esk.* Temizlik.
—İsl. huk. Kadınların iki hayız (âdet görme) arasındaki temiz zamanları. (Bu süre talakta önemlidir.)

TUİ a. Zool. VAIZCIKUŞ'un eşanlamlısı.

Tui → TUY.

ȚUICĂ a. Romanya'da yapılan erik rakısı. (TZUİCA biçiminde de yazılır.)

Tuileries sarayı *(Eski),* Paris'te Sen'in sağ yakasında, Louvre'un B.'sında, eskiden kiremit fırınlarının bulunduğu yerde yapılan saray. Yapımına 1564'te Delorme'un planlarına göre Catherine de Médicis için başlandı. Sonraki tarihlerde değiştirildi ve genişletildi (Louvre'un kanatlarıyla birleştirilen Flore ve Marsan pavyonları). Fransız Devrimi sırasında Konvansiyon'un karargâhı (1793), İmparatorluk'tan başlayarak hükümdarların konutu olan saray, 1800'den sonra, Percier ve Fontaine'in çalışmalarıyla değiştirildi. Mart 1871'de kundaklanan yapı, 1882'de tümüyle yıkıldı. Delorme'un italyan tarzında tasarladığı bahçe 1661'den başlayarak, Le Nôtre tarafından fransız üslubunda düzenlendi. Çok sayıda heykelin süslediği bu bahçe günümüze ulaşmıştır.

TUİSTO, eski Germenler'in, Toprak ve Gök'ten doğmuş tanrısı ve ilk insanın babası. Bu tanrı erkeklik ve dişilik ilkelerini kendinde toplardı.

Tuj koyunu, Doğu Anadolu bölgesinde yetiştirilen beyaz yünlü koyun ırkı. (Tuj koyunu Kafkasya kökenlidir; Türkiye'de Kars, Ardahan ve Iğdır yörelerinde yetiştirilir. Yağlı iri kuyrukludur. Kuyruk kısa olduğundan burada toplanan yağ iki tarafa sarkmakla beraber uyluk üzerine de yığılır. Etleri yumuşak ve lezzetlidir. Bu nedenle kızıl karamanla çiftleştirilerek besi yeteneği yüksek kasaplık koyunlar elde edilmektedir. Yapağısı karamana göre ince olmakla beraber gene de kabadır.)

TUJUE → TUCÜE.

-TUK → -DIK.

TUKAN a. (tupi dilinde *tukano*). Tropikal Amerika ormanlarında yaşayan, orta ya da ufak boylu, iri ama hafif gagalı kuşların ortak adı. (Tukangiller familyası.)
—ANSİKL. Tukanların tüyleri açık beneklerle kaplı koyu renktedir. Gagası ve yüzü göz alıcı parlak renkli ve çoğunlukla leke ya da şeritlerle süslüdür; gagalarının kenarı dişlidir ve kuşların meyveyle beslenmesine yarar. Tukanlar ağaç üzerinde yaşayan kuşlardır, durmadan bir ağaçtan ötekine atlayarak dolaşırlar. Doğal oyuklarda yuva yaparlar. (Tukanlar ile Eski Dünya'da yaşayan boynuzlugagalıgiller familyasına giren kalaoları birbirine karıştırmamak gerekir. *Rhamphastos toco,* Tropikal Amerika ormanlarında yaşayan turuncu renkte iri gagalı, 60 cm boyunda meyvecil bir kuştur.

TUKAN, 1603'te Johann Bayer tarafından keşfedilen, güney gök kutpuna yakın, küçük güney takımyıldızı. En parlak yıldızının kadiri 2,9'dur. Bu takımyıldız, güneyde, her ikisi de çıplak gözle görülebilen Küçük Macellan* Bulutu ile NGC 104 (ya da Tukan 47) küresel kümesini içerir. (→ GÖK haritası.)

TUKAN (Fedva), filistinli kadın yazar (Nablus 1914). Sürgün dramının ötesinde halkının sıkıntısını ve yalnızlığını dile getiren şiirler (*Seule avec les jours* [fr. çev.], 1960) yazdı. —Kardeşi İBRAHİM (Nablus 1905 - 1941), modern filistin şiirinin en önde gelen kişilerindendir. Yurtsever nitelikte bir *Divan*'ı (1955) vardır. —Öteki kardeşi KADRİ (Nablus 1910 - Beyrut 1971), Ürdün'de Dışişleri bakanlığı görevini yürüttü (1964), halkın anlayabileceği bir dille bilimsel kitaplar ve toplumsal-siyasal yapıtlar kaleme aldı.

TUKANGİLLER a. Tropikal Amerika ormanlarında yaşayan, mekiğimsi gövdeli, iri ama hafif gagalı, tukanları içeren kuş familyası. (Familyadaki kuşlar meyvecil beslenir: gagaları da çoğunlukla gözalıcı renktedir. Bil. a. *Rhamphastidae.*)

TUKARAM, marathi dilinde yazan hintli yazar (Dehu, Poona yakınında, 1608 - 1649'a doğr.). Orta sınıftan (*sudra* kastı) ve ilk marathi yazarlarından biri olan bu hacı sanatçı, imgelerini gelenekten, aynı zamanda da gündelik yaşamdan alan, dolaysız ve canlı bir üslupla "hac şarkıları" *(abhanga)* kaleme aldı.

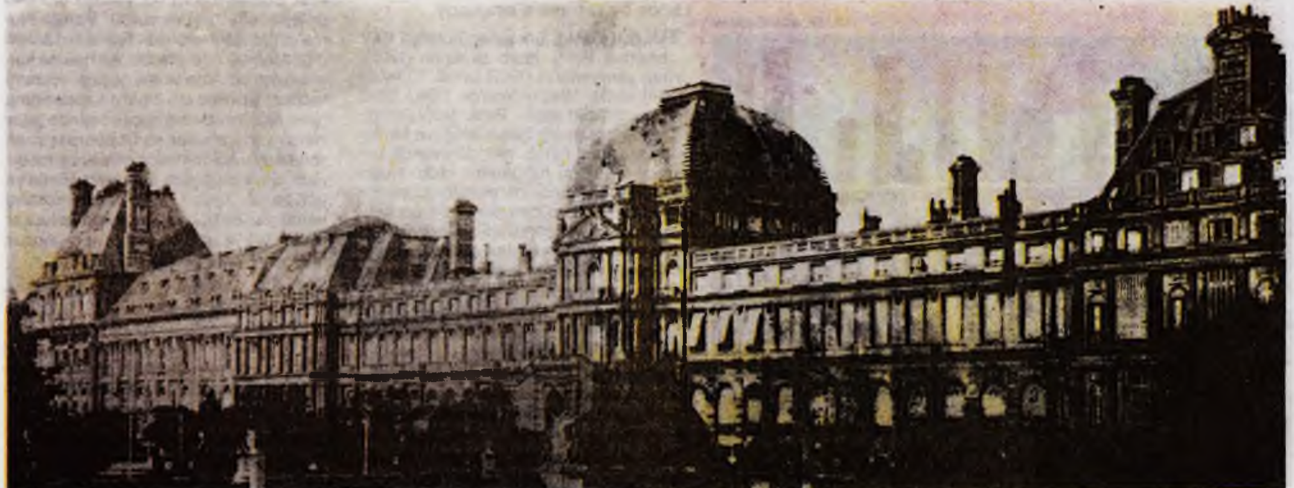
TUKAY (Gabdulla Muhammedgarifoviç TUKAYEV, **Gabdulla** — denir), tatar şair (Kuşlauç 1886 - Kazan 1913). Küçük yaşta yetim kaldı, işçi sınıfı ve ilerici aydın kesimiyle ilişkiler kurdu, makaleler ve bir hiciv gazetesi yayımladı. Lirik şiirler ve çocuklar için şiirler yazdı. Mutlakıyetin (*De la liberté* [fr. çev.], 1905), kitlelerin sömürülmesinin (*l'Usine* [fr. çev.], 1910), kadınların durumunun (*Aux filles tatares* [fr. çev.], 1906) ve dinsel bağnazlığın eleştirildiği bir kavga şiirinin öncüsüdür.

TUKOTUKO a. Taraklısıçangiller familyasından kemiricilerin ortak adı.

TUKULORLAR, Senegal halkı. XI. yy.'dan başlayarak islamlaşan Tukulorlar'ın, başlarında yetkiyi elde tutan bir yaşlının bulunduğu babasoylu soyzincirli soysopa *(nyol)* ve geniş aileye dayanan bir akrabalık sistemleri vardır. Maddi kültürleri (toprak imtiyazları üzerinde yetiştirilen darı ve yerfıstığıyla balıkçılık) soysop ve veraset, içtenevlenme ve iş uzmanlaşmasıyla belirginleşen bir kast sistemine bağlıdır. Babayerli ve babasoylu bir soysop kolu olan geniş aile, kendisine belirli bir toprak (galle) üzerinde bir yararlanma hakkı tanınan temel toplumsal birimdir. Bu belirlenimlerin ve iktisadi sonuçlarının (göç) etkisi, Tukulorlar'ın yabancı bir kültürü benimsemelerine yol açmıştır.
—Tar. Bu Futa-Toro (Tekrur) halkı; sanıldığına göre Pöller'in Zenci Sererler ve Uoloflar'la melezleşmesi sonucu ortaya çıkmıştır. 1776'da bunlar, Pöller'in Mağrib baskısına direnemeyen pagan Denianke hanedanını devirerek, büyük bir yetkisi olmayan seçilmiş bir *almami* tarafından yönetilen teokratik bir konfederasyon kurdular. Faidherbe'in başlattığı (1857) bölme girişimi, 1890'da son almamilerinin ölmesiyle tamamlandı. Aralarından çoğu, Nijer'e doğru muzaffer bir yürüyüşe geçerek bambara (Kaarta, 1857; Segu 1861) ve pöl (Masina, 1862) devletlerini ele geçiren El-Hac Ömer'in (→ ÖMER) ardına takıldı ve oralara yerleşti. Sy hanedanının tahta çıkmasından başlayarak Bundu'daki sayıları arttı ve birçok Tukulor da Dakar'a yerleşti.

bir **tukan** türü
(Rhamphastos sulfuratus)

J. Kuhn

eski **Tuileries sarayı** (XVI.-XIX. yy.)
[1871'den önce çekilmiş fotoğraf]

TUKULTİ-APİLEŞARRA → TIGLAT-PILESER.

TUKULTİ-NİNURTA, iki asurlu kralın adı. **Tukulti-Ninurta I** (İ.Ö. 1245 - 1208), Zagros ve Nairi'de savaştı. Ardından kasit kral Kaştiliaş IV'ü yenip ele geçirdi ve Babil krallığı'nı gasbetti (İ.Ö. 1235'e doğr. - 1228). Asur'daki imar etkinliğinden sonra (Yeni saray, Assuritu tapınağı), Dicle'nin öteki kıyısında, Asur'un karşısında Kar-Tukulti-Ninurta adlı bir krallık kenti kurdu. Ancak Babylonia ayaklandı, karışıklıklar Asur'a da yayıldı ve megaloman kral, oğlunun buyruğuyla öldürüldü. —**Tukulti-Ninurta II** (İ.Ö. 889-883), aram kentlerinden haraç aldığı ve Kuzey Babylonia'daki kutsal yerleri ziyaret ettiği 884 seferinin hikâyesiyle ünlüdür.

TUKUNALAR → TUCUNALAR.

TUL a. (ar. *ṭul*). *Esk.* **1.** Boy, uzunluk. **—2.** Zaman çokluğu. **—3.** Çokluk, fazlalık. **—4.** *Tul-i emel*, tükenmez istek, hırs, tamah: *"Tul-i emel neticesi kâkül müsün nesin"* (Nabi, XVIII. yy.). ‖ *Tul-i hayat, tul-i ömr*, hayatın uzunluğu. ‖ *Tul-i müddet*, uzun zaman: *"Harbiyeden mezun umum yerli zabitan ile tul-i müddet oralarda istihdam edilip lisana ve arazinin vaziyetine kesb-i vukuf etmiş olan diğer zabıtan heman kâmilen kaldırıldı"* (İsmail Suphi, XIX. yy.). ‖ *Tul saati*, kronometre.
—Esk. coğ. Boylam. ‖ *Tul-i belde*, bir yerin boylam dairesi. ‖ *Tul-i belde tayini*, bir yerin boylam çizgisinin ölçülmesi. ‖ *Tul-i garbi*, 180°'ye kadar olan batıdaki yerlerin boylamı. ‖ *Tul-i şarki*, 180°'ye kadar doğuda olan yerlerin boylamı.
—Esk. fiz. *Tul-i mevc*, dalga boyu.
—Marangl. *Metre tul*, mobilyacıların birim fiyat saptamaka kullandıkları uzunluk ölçüsü birimi.

TULA sıf. (ar. *ṭūl*'dan *ṭūlā*). *Esk.* Çok uzun.

TULA, Rusya'da kent, Moskova'nın güneyinde; 540 000 nüf. (1989). Metalürji sanayileri. Takım tezgâhları. Tekstil. Mobilya. Besin sanayileri. Motosiklet. Kimyasal gübre. Kentin geniş kremlini iyi korunmuştur.
—Tar. 1146'da adından söz edilen kent, Ryazan prensliğine, sonra da Moskova prensliğine geçti (1503). 1514-1521 arası yapılan taş bir kremlini olan Tula, tatar akınlarına karşı oluşturulan savunma hattında yer aldı. Bu bölgede 1632'den itibaren, yabancı demirci ustalarının yardımıyla metalürji gelişti.

■ **TULA,** Meksika'da, Tula de Allende (Hidalgo eyaleti) yakınında, Toltek krallığı'nın eski başkenti Tollan'ın yıkıntılarının bulunduğu arkeolojik yer. En iyi korunmuş anıtlar arasında, tepesinde bugün yok olmuş tapınağın çatısını taşıyan bazalt atlantların yer aldığı beş basamaklı Tlahuizcalpantecuhtli (sabah yıldızı tanrısı) piramidi sayılabilir. Piramidin eteğinde yer alan sütunlu geniş salonların, savaşçıların toplanma yeri olduğu sanılmaktadır. Burada top oyunu alanları da ortaya çıkarıldı. Piramidin duvarlarını süsleyen frizlerle, ünlü Chac-Mool* gibi tamoyma yapıtlar heykel sanatının başlıca örnekleridir.

Tula
Tlahuizcalpantecuhtli piramidinin tepe düzlüğünde yer alan (savaşçıları canlandıran) atlantlar toltek sanatı, 900-1200

A. Thomas-Explorer

TULACH MHÓR, ing. **Tullamore,** İrlanda Cumhuriyeti'nde (Laigin ili) kent, Uabh Fáilghe yönetim bölgesinin merkezi, orta kesimdeki ovada; 7 900 nüf. Pazar. Yün işleme. Besin sanayileri.

TULANİ sıf. (ar. *ṭūl*'dan *ṭūlānī*). *Esk.* Boyuna, uzunlamasına.

TULAROSA, Yeni Meksika'nın B.'sında, Gila ırmağı havzasında (ABD) mağara. Burada bin yılı aşkın bir süreye yayılan (İ.Ö. 500 - İ.S. 700). Mogollon* geleneğine bağlı tarihöncesi bir uygarlığa rastlandı.

TULASİ, hinduculukta kullanılan ve vişnucuların kutlu saydıkları kutsal fesleğeni *(Ocinum sanctum)* adlandıran terim. Vişnu ve eşi Lakşmi'nin çok sevdikleri bu bitki, Ölüm tanrısını (Yama) uzaklaştırır. Yaptıkları dinsel tören (puca) sunularında ve genel olarak dinsel ayinlerde kullanılır. Kokusu havayı temizler ve sivrisinekleri kovar. Tanrısal özle dolu olduğuna inanıldığı için, bitkinin kendisi de kutlu sayılır.

TULBA a. (ar. *taleb*'den *ṭulba*). İkt. tar. Mısır'da, mütegallibenin halktan yasadışı olarak aldığı bir vergi. (Beylerbeyi Hasan Paşa döneminde mütegallibe halkı büyük sıkıntıya sokan tulba adıyla bir vergi almaya başladı [1598]. 1607'de, halkın şikâyeti üzerine Osmanlı devleti tulbanın kaldırılmasını ve tulba isteyenlerin öldürülmesini emretti. Silahtar Mehmet Paşa'nın bu zorbalara karşı yaptığı mücadelede onları ortadan kaldırması üzerine kendisine *Kul kıran* lakabı takıldı [1608].)

TULCÁN, Ekvador'da kent, Carchi ilinin merkezi, Kolombiya sınırı yakınında, 2 980 m yükseltide; 22 500 nüf. Ticaret ve tarım merkezi. Sepicilik. Yün işleme.

TULCEA, türkç. **Tulça,** Romanya'da kent, Tuna deltasının başında yönetim bölgesi merkezi, Tuna'nın güney kolu (Sf. Gheorghe kolu) kıyısında; 77 000 nüf. Kentte, türk döneminden kalma anıtlar vardır. Bir balıkçılık, yolcu ve yük limanıdır. Balık konserveciliği. Soğutma sanayisi. Alüminyum metalürjisi. Tuna deltası müzesi ve Tarih müzesi.

TULÉAR → TOLEARA.

TULEN be. (ar. *ṭūl*'den *ṭūlen*). *Esk.* Uzunluğuna, boyca.
—Esk. coğ. Boylam bakımından.

TULE SPRİNGS, Nevada'nın (ABD) G'inde tarihöncesi buluntu yeri. Burada kömürleşmiş mamut kemiklerinin yanı sıra taş ve kemik 19 artefakt ortaya çıkarıldı. Radyokarbon yöntemiyle bunların yaklaşık 25 000 yıl önceye ait olduğu saptandıysa da, bu buluntuların insan elinden çıkıp çıkmadığı konusunda uzmanlar arasında bir tartışma sürmektedir.

TULGA (Refik), türk asker (Kütahya 1907 - İstanbul 1981). Harp okulu'nu (1927), Harp akademisi'ni (1937) bitirdi. Vichy'de (1941-1942), Washington'da (1947-1950) ataşemiliterlik yaptı. Birlik komutanlığı, Cumhurbaşkanlığı başyaverliği ve Muhafız alayı komutanlığı gibi görevlerde bulundu. 1956'da tuğgeneral oldu. Nisan 1960'taki öğrenci hareketleri sırasında zırhlı tümen komutanı olarak öğrencilere ateş açılmasını engelledi. 27 Mayıs devrimi'nden sonra İstanbul vali ve belediye başkanlığı görevine getirilen Tulga, 2. Ordu ve 3. Ordu komutanlığı, Genelkurmay ikinci başkanlığı ve NATO türk askeri kurulu başkanlığı yaptı. Kendi isteğiyle emekliye ayrıldı (1968).

TULİ sıf. (ar. *ṭūl* ve *-i*'den *ṭūlī*). *Esk.* Boyla ilgili, boya ait.
—Esk. coğ. Boylam bakımından, boylamla ilgili.

TUL KARM, Ürdün'de (Nablus ili) kent, Batı Şeria'da, İsrail sınırı yakınında, 1967'den beri İsrail yönetiminde; 15 000 nüf. Demiryolu kavşağı. Ticaret merkezi. Tarım enstitüsü. Göçmen kampı.

TULLA (Johann Gottfried), alman mühendis (Karlsruhe 1770 - Paris 1828). Yukarı Ren'i düzeltme çalışmalarını başlattı ve yürüttü.

TULLAB çoğl. a. (ar. *talib*'in çoğl. *ṭullāb*). *Esk.* **1.** Talipler. **—2.** Öğrenciler: *"Tedrisattan tullabın kema-yenbagi istifadeleri ve çarelerinin istihsaline ..."* (İsmail Suphi, XIX. yy.).

TULLAMORE → TULACH MHÓR.

TULLE, Fransa'da *département* (Corrèze) merkezi, Limousin'in G.-B.'sında, Corrèze ve Solane ırmaklarının kavşağında; 18 685 nüf. (1992). Saint-Martin katedrali (XII.-XIII. ve XIV. yy.'a ait kule).

TULLİA, Cicero ve Terentia'nın kızı (Roma İ.Ö. 78 - Tusculum İ.Ö. 45). Ölümü babasını çok etkiledi ve bu konu üzerine *Consolatio*'yu yazdı.

Tullianum, Roma'da, Servius Tullius döneminde yapılmış olan antik hapishane. Bazı idam mahkûmları buraya kapatılır ve cezaları burada infaz edilirdi. Catilina'nın suç ortakları yaşamlarını burada yitirdi, Jugurtha, Vercingetorix ve efsaneye göre aziz Petrus buraya hapsedildi. S. Giuseppe dei Falegnami kilisesi'nin altında ortaya çıkarılan, Capitolium'un güney yamacındaki yeraltı odaları, geleneğe göre Tullianum ile özdeşleştirilir. Üst üste yerleştirilmiş 2 odadan oluşan bu kalıntılara *Mamertino hapishanesi* adı verilir. Hemen hemen yarım daire biçiminde olan alttaki odanın çapı 5-7 m arasındadır ve tepesinde dar bir açıklık bulunur. Görünüşe göre yapı çok eski bir tarihte inşa edilmiştir, ancak, özgün tonozu günümüze kadar ulaşmamıştır. İçinden bir kaynak fışkırdığından bazı uzmanlar bunun bir hapishane değil, bir sarnıç olduğunu ileri sürmüşlerdir. Üst oda capellaya dönüştürülmüştür.

TULLİUS TİRO (Marcus), latin yazar (İ.Ö. 104'e doğr. - İ.Ö. 4). 53'te onu azat eden Cicero'nun kölesi ve yazıcısıydı. Sağlığı oldukça bozuk olmakla birlikte, efendisi Cicero'dan uzun yaşadı, onun söylevlerini ve yazışmalarını yayımladı. Plutarkhos'un kutlandığı, Cicero'nun yaşamı üzerine bir yapıtı dışında latin dilinin kullanımı ve kuramını inceleyen bir dilbilgisi kitabı yazdı ve kendi adını taşıyan bir hızlı yazı sistemi (tiro işaretleri) geliştirdi.

TULLN, Avusturya'da (Aşağı Avusturya) kent, Tuna'nın sağ kıyısında, *Tullner Feld*'de; 11 300 nüf. 1500 yılı dolayında ve XVIII. yy.'da onarım görmüş roman üslubunda kilise, 1260'tan kalma roman üslubunda eski yeraltı mezarlığı. Besin ve makine sanayileri.

TULLUS HOSTİLİUS, Romalılar'ın 3. kralı. Efsaneye göre, İ.Ö. yaklaşık 673-640 dolaylarında hüküm sürdü. Barışçı Numa'nın savaşçı ardılıydı. Roma'nın askeri örgütlenmesi ona atfedilir Veii halkına karşı savaştı ve Alba'yı ele geçirdi. Horatio kabilesi Bovillae ve Alba'yı kapsadığına göre, Alba'nın bu ele geçirilmesinde *gens Horatia* (Horatiuslar ve Curiatuslar'ın efsanevi öyküsü) herhalde büyük bir rol oynadı. Söylentiye göre alba halkı, Roma'ya gönderildi. Tullus, Curia'yı *(Curia Hostilia)* kurdu. Bir kurban töreni sırasında İupiter tarafından yıldırımla vuruldu ya da Ancus Martius tarafından öldürüldü.

TULSA, ABD'de (Oklahoma) kent, Arkansas ırmağı kıyısında; 367 300 nüf. (1990). Oklahoma petrol havzasının ortasında yer alan kent, yalnızca bir petrol çıkarma ve arıtma merkezi değil, aynı zamanda bir ticaret, sanayi (havacılık, makine yapımı, cam) ve üniversite kentidir.

TULSİ DAS, hindi diliyle yazan hintli yazar. Genellikle XVI. yy.'ın ilk yarısında Uttar Pradeş eyaletinde Racpur'da doğdu-

J. Bottino

ğu ve Benares'te yaşadığı, 1623'e doğru öldüğü sanılır. Doğu'da kullanılan hindi dilinin bir değişkesi olan avadhi lehçesiyle Valmiki'nin *Ramayana*'sı üzerine temellenen, ama edebiyat açısından özgün bir yapıt olarak kalan *Ramcaritmanas*'ı yazdı. Manzum olarak kaleme aldığı bu yapıtında *bhakti*'nin, Tanrı'ya iman, Tanrı'nın adını ve niteliklerini anma, gönül temizliği ve duyum nesneleriyle bağını koparma gibi dokuz yolunu göstermeye çalışmıştır. *Vinayapatrika* ve *Kavitavali* Tulsi Das'ın başlıca yapıtlarıdır.

TULU, -u a. (ar. *ṭulūʿ*). *Esk.* **1.** Güneşin doğması: *Tamam neşeler ettikte mihr gibi tulu''* (Nedim, XVIII. yy.). **—2.** *Tulu etmek*, doğmak: *"... bu sabah tulu ettiği zaman bilmem niçün yeryüzünde ..."* (Samipaşazade Sezai, XIX. yy.). **—3.** *Tulu-ı fecr*, tan ağarması, güneşin doğduğu an. || *Tulu-ı haşr*, kıyamet günü.
—İsl. huk. *Tulu-u galle*, vakıf gelirlerinin toplanacak hale gelmesi.

TULUÁ, Kolombiya'da kent, Cauca vadisinde, Cali'nin K.-K.-D.'sunda; 87 000 nüf.

TULUAT a. (ar. *ṭulūʿ*'un çoğl. *ṭulūʿāt*, doğuşlar). **1.** Bir metne dayanmadan, oyuncuların bir taslağa göre oynadıkları sahne oyunu. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Tuluat tiyatrosu*, kararlaştırılmış bir taslak doğrultusunda oyuncuların duruma göre söyledikleri sözlerle oynanan halk tiyatrosu. || *Tuluat yapmak*, oyun metnine bağlı kalmaksızın içinden geldiği gibi oynamak.
—ANSİKL. Sey. oy. Tuluat, geleneksel türk tiyatrosunda önemli bir yer tutar. Özellikle ortaoyununun başlıca özelliklerindendir. Ortaoyununda belli bir edebi metin yoktur, konu kaba çizgileriyle belirlenmiştir. Oyuncular, sahnede duruma göre söyledikleri sözler, ses benzerlikleri ve çağrışımlardan yararlanarak metni oluştururlar. Geçmişi oldukça eskiye dayanan tuluat, Tanzimat döneminden sonra batı tiyatrosu örneğine dayanan bir türün de temelini oluşturdu. Güllü Agop'un 1870'te hükümetten aldığı belli bir metne dayanan, suflörlü oyun oynama tekeli, öteki topluluklarını belli bir metne dayanmayan oyunlar sergilemesini zorunlu kıldı. İlkin Kavuklu Hamdi'nin Aksaray'da gösteriler sergileyen Zuhuri kolu'yla başlayan bu eğilim, giderek yaygınlaştı ve Kuledibi, Pirinççiyan, Blavista gazinosu vb. yerlerde, çeşitli topluluklar tuluata dayanan oyunlar sergilemeye başladılar. Komedi öğesinin egemen olduğu bu oyunların kaynağı bazen bir dramdan kaynaklandı ama, oyun kişileri tarafından komedi öğesinin ağır basması sağlandı. Tuluat tiyatrosunun eksen kişilerinden İbiş, bir anlamda ortaoyunundaki Kavuklu'nun işlevini yerine getirdi, güldürü öğesini oluşturan ve oyunu çözüme bağlayan tipleme niteliği kazandı. İbiş'e nükte olanağı hazırlayan Efendi, genç erkek ya da âşık, kötü adam (tiran) vb. tuluat tiyatrosunun değişmez kişileri arasında yer aldı. Cumhuriyet öncesi tuluat tiyatrosunun başlıca temsilcileri Hamdi, Abdürrezzak, Küçük İsmail, Kel Hasan, Şevki, Ali Rıza vb. idi. Cumhuriyet'ten sonra Naşit (Özcan), İsmail Dümbüllü, Şevki Şakrak gibi sanatçılar bu türün belli başlı sanatçıları arasında yer aldılar. Anadolu'daki çeşitli gezici tiyatrolar da bu geleneği sürdürdü. Tuluat geleneğinde ustalığın simgesi sayılan kavuk, Kel Hasan'dan İsmail Dümbüllü'ye, ondan Münir Özkul'a geçti. Münir Özkul, tuluat geleneğine dayalı oyunları nedeniyle kavuğu Ferhan Şensoy'a verdi.

TULUATÇI a. Tuluat sanatçısı.

TULUATÇILIK a. Tuluat sanatçısı olma durumu.

TULUCA a. Güney dravid dili; Karnataka'nın güneyinde ve Kerala'nın kuzeyinde (Mangalor bölgesi) yaklaşık 2 milyon kişi tarafından konuşulur. (Çok zengin bir folkloru bulunmasına karşın, edebiyat geleneği yoktur. Birçok aktarma yaptığı kannara yazısını kullanır.)

Tu Luc Van Doan, ulusal edebiyatların çin-vietnam klasik biçimciliğinin etkisinden kurtarmak ve daha yalın, daha özgür ve daha gerçekçi bir dil kullanarak yenileştirmeyi amaçlayan yazarlar tarafından 1933'te oluşturulan vietnam edebiyat grubu. Vietnam edebiyatının böylece modernleşmesi yeni türlere açılmasına (roman, öykü, eleştiri, deneme) neden oldu. Bu akımla koşut ve bağıntılı olarak, Tho moi "yeni şiir" okulu benzer bir özgünleşmeyi gerçekleştirdi.

TULUK a. *Yörs.* İçine pekmez, peynir, yağ vb. konulan ya da yayık olarak kullanılan deri torba; tulum.

TULUM a. **1.** Kimi yiyecek ve içecekleri korumak için kap olarak kullanılan, önü yarılmadan bütün olarak yüzülmüş ya da torba biçiminde dikilmiş hayvan derisi. **—2.** Macun, ilaç vb. konulan madeni tüp. **—3.** *Tulum çıkarmak*, hayvanın derisini, yarmadan, bir bütün olarak çıkarmak; bir parti ya da ekip sözkonusuysa, seçimi fire vermeksizin kazanmak (arg.). || *(Bir işte) tulum çıkmak*, hiçbir zarara uğramadan amacını eksiksizce gerçekleştirmek. || *Tulum gibi*, etli, tombul, şişman kimseler için kullanılır.
—Bes. san. *Tulum peyniri* → PEYNİR.
—Giy. Önlük gibi göğsü örten bölümü pantolona bitişik ve askılı ya da pantolon ve gömleği bitişik dikilmiş giysi: *İşçi tulumu.* || Esnek kumaştan yapılan ve bacak kısmı patik biçiminde sona eren bebek giysisi.
—Havc. *Rüzgâr tulumu*, bir direğin tepesine asılan ve iniş hazırlığı yapan bir pilota yerdeki rüzgârın doğrultusunu gösteren, bezden bir tür boru.
—Müz. Deriden hava deposu bulunan üflemeli çalgı (Çeşitli ulusların halk müziklerinde kullanıldığı gibi Anadolu'nun kimi bölgelerinde de kullanılır.)
◆ sıf. *Say sıf.* + *tulum*, belirtilen sayıda tulumun alacağı miktarı belirtir: *İki tulum peynir.*
—Tekst. *Tulum masura*, ortasında hiçbir taşımalığı olmayan ve doğrudan doğruya tulum masura tezgâhının iği üzerinde, atkı ipliği yerine kullanılacak jüt ipliğinin sarılmasıyla oluşturulan büyük mekanik masurası. || *Tulum masura sarmak*, atkı ipliğini tulum masura biçiminde yerleştirmek. || *Tulum masura tezgâhı*, iplikleri doğrudan metal bir iğ üzerine sararak içi boş tulum masuralar oluşturan ve masura tezgâhına benzeyen makine. (Tulum masura tezgâhı, jüt dokuma sanayisinde kullanılır.)

TULUM, Meksika'da (Quintana Roo eyaleti), Karayib denizi'ne bakan yüksek bir burunda kurulmuş maya kenti. Klasiksonrası dönemin son evresinde (İ.S. 1250 -1500) kurulan kentte konutlar, etrafı bir surla çevrili tören merkezinden ayrı bir yerde yapılmıştı. Tören merkezinde yer alan yapılar arasında, yüksek bir platformun üzerinde yükselen toltek üslubunda sütunlu tapınak el Castillo ve duvar resimlerinde büyük bir olasılıkla mixteque elyazmalarının etkisi sezilen iki katlı Freskler tapınağı sayılabilir.

Tulum'dan genel bir görünüm (ön planda Freskler tapınağı; arka planda el Castillo piramidi)

TULUMBA a. (ital. *tromba*'dan). **1.** Bir sıvıyı yükseltmeye ya da basmaya yarayan ve elle çalıştırılan aygıt. **—2.** Bir sıvıyı püskürtmeye yarayan aygıt: *Tulumbayla çiçekleri ilaçlamak.*
—Denizc. *Sintine tulumbası*, geminin dip bölümlerine biriken suları dışarı basmak için makine dairesine yerleştirilen pompa.
—İtfaiyc. Başlangıç halinde bir yangını söndürebilecek güçte ve silindir biçiminde bir depo ile elle çalışır bir pompadan oluşan su püskürtme aracı.
—Mutf. Tulumba tatlısı yapımında kullanılan üzeri yivli kalıp. (Tulumba gibi çalıştığından bu ad verilmiştir.) || *Tulumba tatlısı*, bir tür hamur tatlısı. (Kaynamakta olan içine yağ katılmış suya azar azar un yedirilerek koyu boza kıvamına gelmesi sağlanır. İçine birkaç yumurta yedirildikten sonra tulumbaya konup kızgın yağ içine sıkılır ve kızartıldıktan sonra üzerine soğuk şerbet dökülür. Hamuru ararot, pirinç unu, irmik vb. katılarak da hazırlanabilir.)
—Saatç. Kol ya da masa saatlerinde, zemberek kutusuna verilen ad. || *Tulumba göbeği*, tulumba milinin, çevresine zembereğin sarıldığı bölümü. || *Tulumba sistemi*, mekanik saatlerde, ağırlıklı ya da zemberekli devindirici sistemin tümü. (Genellikle, tulumba mili, tulumba kapağı ile zembereğin enerjisini çark takımına ileten ortak çarktan oluşur.) || *Tulumba tırnağı*, zembereği, çengelleme yoluyla tulumba miline bağlayan parça. || *Ağırlıklı tulumba*, bir duvar saatini kurmaya yarayan tel ya da ağırlıklı zincirin üzerine sarıldığı parça.

TULUMBACI a. **1.** Su tulumbalarını takan, onaran usta. **—2.** Kur. tar. Osmanlılar'da günümüzdeki itfaiyenin görevini yapan askeri ve yerel kurumda görev alanlara verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Tulumbacı koğuşu*, tulumbacıların yatakhanesi.

tulumbacı
Atatürk kitaplığı
İstanbul

tulumlular
bir tulumlu türü
Phallusia mamillata

|| *Tulumbacı ocağı*, yeniçerilerde tulumbacıların ocağı. **—3.** Külhanbeyi.
—ANSİKL. Folk. ve Tar. İstanbul'da Osmanlılar'ın ilk dönemlerinde yangın söndürme araç ve gereçleri bedestende durur, gereksinimi olan bunları alarak yangın söndürmeye giderdi. Kentin hızla büyümesi sonucu bu uygulama yetersiz kalınca, Yavuz Sultan Selim döneminde (1512-1520) Yeniçeri ocağı yangın söndürme işiyle de görevlendirildi. Yangın söndürme araç ve gereçleri, şehremini tarafından sağlanıp yeniçeri ağasına verilmeye ve bunlar Ağa kapısı'nda saklanmaya başlandı. Bu uygulama da istenilen olumlu sonucu vermeyince, Yeniçeri ocağı'na bağlı olarak *Dergâh-ı âli tulumba ocağı* adlı bir ocak kuruldu ve İstanbul'da çıkacak yangınları söndürmekle görevlendirildi, ilk tulumbacıbaşılığa da Derviş Ağa getirildi (1720). Derviş Ağa'nın maiyetine bir kâtip, kethüda, çavuş yamağı, odabaşı, elli kadar tulumbacı ve saka verildi. Acemi oğlanlarından tulumbacı yetiştirilen ocaktaki görevlilerin sayısı artarak, 1804'te 530 kişiye ulaştı. Yangınlar, yeniçeri ağasının genel denetimi altında söndürülürdü. Bu tür uygulamalar 1825'e kadar sürdü. Bu tarihte İstanbul'da belli başlı her mahallede, devlet dairelerinde, kiliselerde vb. yerlerde, birer tulumba takımı oluşturuldu. Bu takımlar, önceleri "ağa" sonraları "reis" denilen kişilerce yönetildi. Reisler, yangın söndürmeye katılmaz, bu işi "ikinci reis" denilen yardımcıları yerine getirirlerdi. İkinci reisten sonra "fenercı , "borucu", "kökenci" ve "hortumcu" gelirdi. Tulumbayı yangın yerlerine sırtlarında koşar adım taşıyanlara ise "uşak" denirdi. Bunlar, tulumbayı saplarından omuzlayarak taşıdıklarından birbirlerine "omuzdaş" diye hitap ederlerdi. Fenerci, tulumba takımının ağası, yol göstericisi ve yangına en önde gideniydi; borucu, su sıkılan boruyu taşır ve alevlere su sıkardı; kökenci, borucunun kullandığı boruyu tutarak düşmemesini sağlar, hortumcu da hortumları kullanırdı. Uşaklar arasında çıkan anlaşmazlıkları çözümlemek fenercinin göreviydi. Reis, yangına giden tulumba takımını, genellikle at üzerinde izlerdi. Yangına koşar adım gidildiğinden uşakların yorulmaması ve gidiş hızının azalmaması için uygun zamanlarda takım değiştirilirdi. Tulumbacılar yangına giderken ve yangından dönerken hangi semt ya da mahallenin tulumba ocağından olduklarını belirtmek için halkın kalabalık olduğu yerlerde "Heeeyt! Karada aslan, denizde kaplan, var mı bize yan bakan, Kasımpaşa'nın yiğitleri bunlar!" gibi tekerleme şeklinde naralar atarlardı. Yangını söndüren tulumba takımına, kurtardıkları evin sahibi "hisse" denilen (genellikle kurbanlık koyun) bir ödül verirdi. Hisse, reis tarafından tulumba takımındakilere bölüştürülürdü. Bunun dışında borucu, kökenci ve fenerciler ev sahibinden *borucu bahşişi* adıyla para da alırlardı.

Rekabet yüzünden çoğu zaman çeşitli tulumba takımları arasında kavgalar çıkardı. Tulumbacıların giysileri önceleri yeniçerilerin aynıydı. Başlarına "tas" denilen bakır bir başlık; üstlerine kolsuz birer gömlek, dizkapaklarına kadar inen bir don giyerler, gömleklerinin düğmelerini iliklemezlerdi. Tulumbacı giysileri zamanla değişikliğe uğradı, yangına yalınayak gidilmesi gelenekleşti. Tulumbacılar son zamanlarda "mintan" denilen kukuletalı, koyu devetüyü renginde aba ile potur; başlarına siyah ve kalıplı sıfır numara fes giyerler, feslerinin üstüne de Trablus kuşağı ya da ipekli mendil, bellerine Girit kuşağı sararlardı. Ayaklarına uşaklar yemeni, reisler ise yumurta topuk iskarpin giyerlerdi. Zamanla esnaf takımının yanı sıra İstanbul'un varlıklı ve ünlü ailelerinin çocuklarından da tulumbacı takımlarına girenler oldu. İtfaiye* örgütünün kurulup yaygınlaşmasından sonra, tulumbacılık tarihe karıştı. (→ Kayn.)

TULUMBACILIK a. **1.** Tulumba takma, onarma işi. **—2.** Yangın tulumbasıyla yangın söndürme işi. **—3.** Külhanbeylik.

TULUMCU a. Tulum çalan kimse.
—Esk. sey. oy. Osmanlı şenliklerinde, ellerindeki şişirilmiş tulumlarla oyun alanına sızanları hizaya sokan, oyun alanını düzenleyen ve gerektiğinde sulayan güldürücü şenlik görevlisi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Esk. sey. oy. Tulumcuların temelde iki görevi vardı. Birincisi şenliklerde oyun yerini ve seyirci kesimini birbirinden ayırmak, düzen bağını korumak ve bu görevini yerine getirirken çeşitli soytarılıklar yaparak halkı eğlendirmek; ikincisi ise gerektiğinde tulumları içine doldurdukları suyla oyun alanını sulamaktı. Bunlar deriden bir don ve külah giyer, yüzlerini boyar, ellerinde genellikle keçi derisinden yapılmış bir tulum taşırlardı. Tulum hava, su ya da yağla şişirilir, bununla vurulduğunda can acıtmazdı. Kimi şenliklerde sayıları 500'ü bulan tulumcuların başı, çoğu kez eşek üzerinde, garip giysilerle önde ilerlerdi. Bunların bir de *cin* askeri* adı verilen yardımcıları vardı.

TULUMCUK a. Anat. **1.** Omurgalıların içkulağında üç yarımdaire kanalının açıldığı zar dolambaçta bulunan ve çeperinde denge duyu organını taşıyan kısım. (Eşanl. KIRBACIK.) **—2.** *Prostat tulumcuğu*, prostatın içinde, orta çizgi üzerinde bulunan ve veru montanum'da son bulan kör kanalcık.
—Bot. Bitkilerde, yüzmeyi kolaylaştıran ve tuzak rolü oynayan tulum biçiminde çok küçük organ (sumığferi). [Bk. *ansikl.* böl.]
—ANSİKL. Bot. Sumığferlerinin tulumcukları bitkinin salgıladığı bir gazla doludur ve bitkiyi yüzdürmeye yarar; fakat içindeki basınç çevresindeki suyun basıncından düşük olduğu zaman, tatlısularda yaşayan küçük bir hayvan (su piresi, cyclops vb.) bunun üzerindeki uyarıcı tüylere dokunur dokunmaz ağzı hemen açılır ve suyu şiddetle emer, giren su akımıyla birlikte av da içeriye girer, sonra tulumcuk kapanır ve proteolitik enzimler avı sindirir.

TULUMCUK a. Gömleğine yapışık kum tanecikleriyle kaplı, kumcul, basit tulumlu hayvan. (Kıvrımlısolungaçlı pleurogona grubu.)

TULUMLULAR a. Denizlerde tek başına ya da koloni halinde yaşayan ve gömlekli larvası başkalaşma geçirerek bir yere bağlı tulum biçimli bir erişkine dönüşen gömlekliler sınıfı. (Bil. a. *Ascidia*.)
—ANSİKL. Bir nesneye tutunan erişkin tulumlu, suyun girişi ve çıkışı için iki sifonu bulunan bir tulum biçimindedir. Bedeni genellikle pütürlü bir gömlekle kaplıdır ve bu gömleğin kimyasal yapısı selülozunkine yakındır. Ağız sifonu, üzerinde birçok solungaç yarığı bulunan çok geniş bir yutağa, yutak da dışkılık sifonuyla bağlantısı olan solungaç çevresi boşluğuna açılır. Yutak hem beslenme organı (mikrofaj beslenme), hem solunum organı görevi yapar. Bunun orta alt tarafında bulunan ve *endostil* denen kirpikli bir oluk, mukusla kaplı besleyici parçacıkları yutağa iletir. Dolaşım aygıtı özellikle solungaçları kanla besler ve kalp ayırım yapmadan kanı her iki yönde pompalar. Sinir sistemi bir sırt gangliyonundan oluşur. Tulumlular erdişidir. Yalın türlerde üreme hep eşeylidir; toplumsal ya da bileşik tulumlularsa tomurcuklanma yoluyla eşeysiz çoğalırlar.

Yumurtadan yapışkan papillalı iribaş bir larva çıkar; larvanın sırtipinden oluşan bir iskelet ekseni ve bir sinir borusu vardır. Larva, kısa süreli bir serbest yaşamdan sonra dibe düşer, papillalarıyla bir yere tutunur, sonra başkalaşma geçirerek erişkin hale gelir. Soğuk denizlerde yaşayan tulumluların çoğu blastozoit biçiminde yozlaştıktan sonra gelecek ilkbaharda tomurcuklanmak üzere kış uykusuna yatar.

Tulumlular iki altsınıfa ayrılır: *Enterogona* ya da *Ascidia cea* (*Clavelina* ve *Cionalar*'ı kapsar) ve *Pleurogona* (*Molgula* ve *Botryllalar*'ı kapsar).

TULUMSU sıf. Biyol. Tulum biçiminde olan ya da tulumu andıran.

TULUNİLER → TOLUNOĞULLARI.

TULUP a. *Yörs.* Atılarak eğirilmeye hazırlanmış, yün ya da pamuk yumağı.

TULUP a. (rusça sözc.). Rus köylülerinin giydiği koyun postundan yapılmış üstlük.

TULYUM a. (modern bilimsel lat. *thulium;* klasik lat. *Thule*, bir adanın adından). Anorg. kim. Lantanitler grubundan metal. (Tulyum atom numarası 69, atom kütlesi Tm=168,93 olan kimyasal bir elementtir. Cleve tarafından 1879'da itriya içinde bulundu. Erbiyumlu nadir topraklar grubundan değerli bir metaldir. Tuzlarının açık yeşil bir rengi vardır.)

TUMACO, Kolombiya'da (Nariño yönetim bölgesi) liman kenti; Büyük Okyanus kıyısında; 95 700 nüf. Ticaret merkezi. Orito boruhattının son noktası. Petrol rafinerisi. Yakınında, altın madenleri.
—Arkeol. ve Güz. sant. Tumaco adı, İ.Ö. 300 - İ.S. 1075 arasına tarihlenen beş evre içeren bir kültürün saptandığı bir arkeolojik bölgeye verilmiştir. Daha çok seramikle ayırt edilen bu evrelerin en ilginci büyük bir olasılıkla en eski olanıdır. "İnguapi" evresi adı verilen bu ilk evrede, belki de aynı zamanda bahçıvanlıkla uğraşan balıkçılar yaşamıştır. Bu katmanda, genellikle Tumaco ve Ekvador'un K.'indeki La Tolita kültürlerine mal edilen pişmiş toprak heykelcikler ele geçirilmiştir. Burada ayrıca, altın işçiliğinin Kuzey Andlar'da bugüne dek bulunmuş en eski örneklerini oluşturan dövme tekniğiyle yapılmış altın teller ortaya çıkarılmıştır.

TUMAĞI a. Yörs. Dumağı, nezle.

TUMAN a. *Yörs.* Don, şalvar. (*Toman* da denir.) [Osmanlılar döneminde erkekler kısa diz çakşırının altına giyerdi.]

TUMANBAY → TOMANBAY.

TUMANYAN (Ovanes Tadevosoviç), ermeni yazar (Dseh, bugünkü Tumanyan bölgesi, 1869 - Moskova 1923). Doğadan, ülkesinin efsanelerinden esinlendiği şiir yapıtlarında, lirizmi sevecenlik ve aşkla birleştirdi.

TUMBA a. **1.** *Tkz.* Yatağa girme, yatağa atılma. **—2.** *Tumba etmek*, arabayı ya da vagonu devirmek, boşaltmak.
—Denizc. Gemici dilinde, altüst etme, altüst olma. || *Tumba etmek*, KAPAKLAMAK' ın eşanlamlısı. || *Tumba halatı*, bir demiri tekneye alırken, demirin uç kısmından tekneye gelen halat. (Bu halat çekildiğinde, demir ters dönerek içi boşalır ve kolayca tekneye alınır.)
—Mad. oc. *Tumba yeri*, ocak arabalarının ya da vagonlarının boşaltıldığı yer.

TUMBA a. (bantu dilinde sözc.). Tek yüzeyi deriyle kaplı davul.

TUMBA gölü, Zaire'de göl, Mbandaka' nın G.'inde, Zaire ırmağı aracılığıyla sularını İrebu'ya boşaltır. Yüzölçümü mevsimlere göre 500 ile 800 km² arasında değişir (İrebu'nun akışı, Zaire ırmağının sularının kabarmasıyla tersine döner).

TUMBADIZ sıf. Kısa ve şişman kimse için kullanılır.

TUMBAGA a. Arkeol. And yöresinde gelişen kolomböncesi uygarlıklarda kullanılan, % 30 altın ve % 70 bakırdan oluşan alaşım.

TUMBES ya da **TÚMBEZ,** Kuzey Peru'da kent, yönetim bölgesi merkezi, aynı adı taşıyan ırmağın denize döküldüğü yerde; 45 000 nüf. Bir tarım bölgesinin (tütün, pamuk, pirinç, mısır) ticaret merkezi. Turizm. —*Tumbes yönetim bölgesi;* 4 732 km²; 144 000 nüf. (1990).

TUME a. (ar. *tuᶜme*). *Esk.* **1.** Yiyecek, azık. **—2.** Bir lokma.

TUMEN, Kore'de (Kuzey Kore) ırmak; 518 km (havzası 10 500 km²). Çangbai dağlarından doğar, K.-D.'ya yönelir ve Kore ile Çin arasında sınır çizer, daha sonra D.'ya ve G.-D.'ya doğru akar ve Japon denizi'ne döküldüğü yerin biraz aşağısında Kore ile Rusya arasında sınır çizer. Tumen ırmağı kasım ayından mart ayına kadar buz tutar.

TUMİLAT vadisi, eskiden, Nil deltasının (Mısır) bir kolunun suladığı, Süveyş kanalı alanının gereksinimi için tatlısu getirilmesini sağlayan, günümüzde kurumuş vadi. İsmailiye'ye ulaşır. Yahudiler, Çıkış sırasında burada kamp kurdular.

TUMKUR, Hindistan'da kent, Karnataka'da, Bangalor'un K.-D.'sunda; 108 670 nüf.

TUMMO dağları, Orta Sahra'da plato, Libya ile Nijer sınırında. *Tummo vahası* Murzuk ile Çad arasında su bulunan önemli bir merkezdir.

TU MO (Hô Trong Hiêu, —denir), vietnamlı yazar (Hanoi 1900 - 1976). Tu* Luc Van Doan edebiyat grubunun üyesiydi, yergi şiirleri (*Giong nuoc nguoc*, 2 cilt, 1934, 1941), bağımsızlık mücadelesi boyunca yazılar (*Nu cuoi khang chiên*, 1952) yazdı. 1927'de, safdil, yoksul ve eğitimsiz vietnamlı köylüyü karikatürleştiren ünlü *Ly Toet* kişiliğini yarattı.

TUMŞUK ya da **TOMŞUK** a. Zool. Bazı kuşların (papağan, kartal vb.) kısa ve kemerli gagalarına verilen ad.

Tumşuk, Şinciang'da, Kaşgar ile Kuça arasında, eski buddha manastırı (İ.S. IV. yy. - IX. yy. arası). Burada, kalıplanmış ve boyanmış yalancı mermerden birçok heykel ele geçirildi.

TUMTURAK a. (fars. *tumṭurak*). **1.** Gösteriş, debdebe. **—2.** Anlama ve anlatma katkısı olmayan, ancak kulağa hoş gelen, gösterişli, süslü sözcükler kullanma.
—Dilbil. Cümleyi oluşturan öğelerden birini vurgulama. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Ed. Söyleneni ya da gereksiz yere ve dalgınlıkla ya da bir üslup etkisi yaratmak ve bir düşünceyi vurgulamak için başka bir biçimde yineleyen anlatım.
—ANSİKL. Dilbil. Tumturak özel bir tonlamayla (üsteleme vurgusu) ya da oluşturucuların düzenini etkileyen çeşitli yöntemlerle belirtilir. Üretici dilbilgisinde, bu özel yapılar, tumturaklı cümlenin çekirdeğine uygulanan tumturaklı dönüşümlerle elde edilir.

TUMTURAKLI sıf. Anlama bir şey katmayan, gereksiz süslü sözcüklerle doldurulmuş olan ya da anlamı olmayan, ancak kulağa hoş gelen; gösterişli: *Tumturaklı laflar etmek. Tumturaklı bir anlatım.*
—Dilbil. *Tumturaklı dönüşüm*, üretici dilbilgisinde, cümle kipliği, seçmeli oluşturucuyu içeren yeniden yazıldığında yapılması gereken dönüşüm.
—Ed. Bir yazarın tumturak ve abartma dolu üslubuna, söylemine denir; şişirilmiş, abartmalı.
—Sesbil. Gırtlak boşluğunun daralmasıyla gerçekleştirilen ünsüzler için kullanılır (örn. arapçada bulunan şu tumturaklı ünsüzler bulunur: /ḥ/, /ṭ/, /ḍ/, /ẓ/ ve /ṣ/.

TUMUC-HUMAC dağları, Eski haritacıların, Fransız Guyanası ile Hollanda Guyanası'nın (Surinam) güney sınırını oluşturan suların ayırım çizgisi kıyısına yerleştirdikleri, varlığı kesin olmayan dağ sırası. (Gerçekten de bölge, birbirlerinden ovalarla ayrılan, yükseklikleri 850 m'yi geçmeyen tek tek tepelerle çevrilidir.)

TUMULTUS a. (lat. sözc.). Rom. tar. İlkel çağda ani ve önemli alarm. (Senato *tumultus* verdiği zaman, herkes askeri giysilerini giyer ve siyasal etkinlikler dururdu; bu herkesin toplu halde silah altına alınmasıydı.)

TUN a. **1.** Köşe bucakta kalmış gizli yer. **—2.** *Tundan tuna atmak*, bir kimseyi uzak bir yere, oradan da daha başka uzak bir yerlere sürmek.

TUNA, alm. **Donau,** slovakça **Dunaj,** sırpça ve bulgarca **Dunav,** macarca **Duna,** rumence **Dunarea** (Romalılar'ın *Danubius* ve aşağı çığırına verdikleri ad olan *İster*'den), Orta Avrupa'da ırmak; uzunluğu (2 850 km, Volga'dan sonra), havzasının yüzölçümü (800 000 km²) ve ortalama debisi (6 500 m³/sn) bakımından Avrupa'nın ikinci ırmağı. Karadeniz'e dökülen Tuna genellikle B.'dan D.'ya doğru akar ve Avrupa'nın büyük dağ sistemleriyle bağlantısını hiç kesmez. Orta Avrupa'nın büyük ovalarından bazılarını (Pannonia havzası, Eflak-Boğdan ovası, Ukrayna'nın güneyi) aşarsa da, deltasına ulaşıncaya kadar, Alpler'in, Dinar Alpleri'nin, Karpatlar'ın ve Balkanlar'ın sularını getiren kollarla beslenir. Yukarı çığırıyla Karadeniz arasında birçok rejim çeşidini sergilerse de bunların hepsi buzul-kar rejimi çerçevesi içinde kalır (ilkbaharda ve yaz başında beslenme en yüksek noktasına ulaşır; kışın, gene oldukça bol olmakla birlikte, sular biraz azalır; özellikle aşağı çığırında, sonbaharda belirgin bir debi azalması görülür.

Christian Sappa- C. E. D. R. İ.

Tuna'nın Demirkapılar'daki bölümü

Tuna 8 devleti aşar ya da sınırı boyunca akar: Almanya, Avusturya, Slovakya, Macaristan, Sırbistan, Romanya, Bulgaristan ve Ukrayna. Almanya'da Karaorman'dan 678 m yükseltide doğar; Donaueschingen'de Breg ile Brigach'ın birleşmesiyle oluşur. Sonra, Regensburg'a kadar dik yamaçları boyunca aktığı Schwaben Jurası'nı (Rauhe Alb) aşar. Regensburg ile Viyana havzasının girişi arasında Bohemya kütlesinin eteklerinde akar ve kütleyi dar boğazlarla yarar. Yukarı Tuna (Almanya'daki ya da Avusturya'daki bölümü), sularının büyük bölümünün kökeni ve rejimi bakımından bir Alp akarsuyudur: Bavyera platosunu aşan bir akarsular (İller, Lech, İsar, İnn) yelpazesi Alplere'in sularını Tuna'ya getirir. Irmağın sağ kıyısı genellikle oldukça düzdür; ama sol kıyının doğal özellikleri (hem Rauhe Alb boyunca, hem de Bohemya kütlesinin kenarını aşarken) Ortaçağ'da birçok savunma yerinin kurulmasına yol açmıştır: Tuna'nın burglar'ı, Orta Ren burglar'ıyla ve Rhône şatoları ile karşılaştırılabilir. Henüz 1 000'i bile aşmamış olmasına karşın Tuna, Viyana'da büyük bir ırmak görünümündedir. Tuna'nın debisi, Ren'in Hollanda sınırındaki debisine eşittir (yaklş. 2 000 m³/sn). Buradan sonra, 200 metreden daha az bir düzey farkı için Tuna'nın daha 2 000 km yol aşması gerekmektedir. Irmak çeşitli biçimlerde beslenmektedir: yağmur-kar ve bir bölümü de buzul sularıyla. Rejiminin en belirgin özelliği, ilkbaharda görülen kabarmadır.

Almanya'da Tuna ancak ikinci derecede önemli kentlerden (Ulm, Regensburg, Passau) geçer. Avusturya'da Linz'den geçtikten sonra ilk büyük kente ve ilk başkente (Viyana) ulaşır. Avusturya'daki çığırı üzerine birçok hidrolik santral sıralanır (Aschach ve Altenwörth santralları). Tuna, 1 000 km boyunca dağlardan uzaklaşarak Pannonia havzasını aşar, ana yatağının içinde menderesler çizerek, yalancı kollar oluşturarak akar (bu kesimde insanlar, taşkın korkusuyla Tuna'nın ana yatağında yerleşmekten kaçınırlar). Viyana ile Estergon arasında, Pannonia havzasının bir bölümü (Kisalföld ya da "Küçük Ova") gene Tuna tarafından akaçlanır. Estergon ile Vac arasında macar sırtlarını (Bakony ve Mátra dağları) aşan Tuna, hemen sonra, G.'e dönerek 4 000 km boyunca bu yönde ilerler. Karasal iklimli bir bölgede ve bozkırlar arasında yavaş yavaş akan Tuna, yazın buharlaşma nedeniyle büyük miktarda su kaybeder. Drava'dan önce sağ yanından hiç bir önemli kol almaz. Pannonia ovasının güneyi büyük bir akarsu kavşağıdır; Tuna, oldukça kısa bir mesafede, Doğu Alpler'den ve Dinarlar'dan inen Drava ile Sava'yı, Kuzey Karpatlar'dan gelen Tisza'yı (ilkbaharda suları çok kabarır, yazınsa azalır) alır. Bundan sonraki rejimi Viyana'dakinden daha düzensizdir. Debisi yaklaşık 3 000 m³/sn'ye ulaşan Tuna'da, Belgrad dolayında ilkbahar kabarmaları daha belirgindir; buna karşılık yaz sonunda sular azalır. Irmağa egemen dik yamaçlarda birer kale yeri olan büyük kentler kurulmuştur; Bratislava, Budapeşte ve Belgrad (Sava'nın kavuştuğu yerde).

Belgrad'ın yüz kilometre kadar aşağısında Tuna, Güney-batı Karpatlar'ı Balkanlar'a bağlayan dağların arasına dalar. Rumenler'in ve Sırplar'ın büyük bir hidroelektrik tesisi (ırmak ulaşım koşullarını da iyileştirmiştir) yaptırdıkları Demirkapılar'ı görkemli bir boğazla aşarak aşağı çığırının bulunduğu Karadeniz çöküntü alanına girer. Balkan dağlarından inen tek kolu İskır'dır. Sol kıyıdan aldığı Karpat kökenli kollarının sayısı ve önemi daha fazladır; Jiu, Olt, Argeş, Siret ve Prut. Kar tipi karasal rejimi, deltaya doğru gidildikçe ırmağın debisiyle (6 500 m³/sn) birlikte artar. Eflak'taki (örneğin Bükreş) ve bulgar platosundaki büyük kentler ırmak vadisi dışında yer almaktadır. Tuna kıyısındaki kentler hem ırmak limanları, hem de köprü başlarıdır (Romanya'daki Giurgiu ve Bulgaristan'daki Rusçuk ikiz kentleri ile Romanya'da Braila ve Galati).

Ren üzerindeki trafik yoğunluğuna ulaşmamakla birlikte, Tuna'da ulaşım, Macaristan, Romanya ve Sırbistan'ın batıya açılması (Almanya, Avusturya) sayesinde gelişti. Irmak üzerindeki toplam trafiğin 80 milyon ton dolayında olduğu sanılmaktadır. Irmak ulaşımı, özellikle yukarı kesimindeki Ren bağlantısının (Main aracılığıyla) tamamlanmasıyla yoğunluk kazanmıştır. Ayrıca Tuna, Orta avrupa ovalarının (Macaristan, Sırbistan ve Romanya'da) sulanmasını da büyük ölçüde kolaylaştırmaktadır. Öte yandan, Avrupa'daki yumuşama siyasetine büyük katkılarda bulunan bir çeşit Tuna havzası oluşmuştur.

• TARİH. Büyük bir geçit yolu olan Tuna vadisi, daha Tarihöncesi'nde akdeniz kökenli köylüler tarafından işgal edildi. İ.Ö. 4000-3500 yılları arasında bu köylüler, cilalı baltalar ve balkabağı biçiminde çömleklerle belirginleşen *tuna uygarlığı*'nı geliştirdiler. Tiberius'un yaptırdığı birkaç ıssız *castella*'ya rağmen nehir, ancak Flavius'lar döneminde (İ.S. I. yy.) gerçekten Roma İmparatorluğu'nun sınırı durumuna geldi. Bunun üzerine *limes Danubianus*

Lauros-Giraudon

tuna kültürü
Fransa'nın doğusunda ele geçen şerit motifleriyle süslü vazo seramik
Ulusal eski eserler müzesi Saint-Germain-en-Laye

Feyzi Tuna

Tuna üslubu
Mısır'a kaçış
Wolf Huber'in yapıtı
Berlin-Dahlem müzesi

Anders

adı verilen sürekli bir savunma hattıyla donatıldı. Tuna'nın ötesinde Romalılar, yalnız Decumates Agri ve Daçya'yı işgal ettiler. İ.S. III. yy.'dan başlayarak *limes*, barbar istilalarına karşı direnemez bir duruma geldi. Yukarı Tuna'daki* eski roma kaleleri, frank krallarının yardımcı davranışı sayesinde yeni bir gelişme göstererek Ulm, Ingolstadt, Passau, Linz, Viyana, Buda vb. gibi bugünkü büyük tuna kentlerinin kurulmasına yol açtılar. Buna karşılık, Aşağı Tuna, yavaş yavaş hıristiyanlaşan ve sürekli devletler kuran Slavlar, Bulgarlar ve Macarlar gibi yeni halkların elinde kaldı. Böylece Bulgaristan, ardından Macaristan (1000 yılına doğr.) krallıkları kurulurkan slav, ural-altay ve romalı öğeler de rumen ulusunu oluşturmaya başladılar. XIII. yy.'dan başlayarak Türkler, bütün bu devletleri tehdit edip kendilerine bağlarlarken, Tuna boylarında yoğun türk yerleşimleri görüldü ve bu arada Yukarı Tuna' da da yavaş yavaş Avusturya devleti biçimlendi. XVII. yy.'dan başlayarak (1683) Avusturyalılar, Osmanlılar'ı yavaş yavaş geriye sürdüler ve Macarıstan'ı kendilerine bağladılar. XIX. yy.'da türk gerilemesinin sürmesi, eski devletlerin yeniden kurulma olanağını sağlarken nehir, taşımacılığı kolaylaştırmak için yavaş yavaş bir düzene sokuldu ve uluslararası antlaşmalarla nehir üzerindeki taşımacılık düzenlendi: 1856 Paris antlaşması'yla Tuna' da, Viyana kongresi tarafından 1815'te Ren için öngörülen serbest taşımacılık ilkesinin uygulanması kabul edildi ve bu ilkeye uyulmasını sağlamakla görevli iki uluslararası komisyon oluşturuldu. Ancak 28 temmuz 1921 tarihli Paris statüsüyle, serbest taşımacılık ilkesinde hiçbir değişiklik yapılmaksızın bu iki komisyonun statüsü ve yetkileri değiştirildi. Komünist olmayan tek kıyı devleti Avusturya'yı Belgrad konferansı dışında bırakan Sovyetler Birliği'nin öncülük etmesiyle, 18 ağustos 1948'de serbest taşımacılık ilkesini reddeden, denetim ve yararlanma hakkını yalnız kıyı devletlerine tanıyan ve gerçekte Tuna'yı sovyet denetimine bırakan yeni bir sözleşme yapıldı. Ancak ikiyanlı antlaşmaların, özellikle 1957 ve 1962'de Almanya-Rusya arasında yapılan antlaşmalarının uygulanmasıyla, tıpkı Avusturya gibi Almanya'da Tuna üzerinde taşımacılık hakkını elde etti.

TUNA KÜLTÜRÜ a. Orta Avrupa'da Yenitaş döneminde görülen kültür evresi.
—ANSİKL. V. binyıl'a doğru Starčevo -Körös kültürünün etki alanı giderek Tuna boyunca yayıldı. Bu akımda başlıca dört evre görülür: en belirgin özelliği şerit motifleriyle süslü çanak çömlek olan *tuna I* evresi; *tuna II* evresi, bir öncekinden, seramikte yeni bir süsleme motifinin, nokta biçiminde bezeklerin kullanımıyla ayırt edilir. Almanya'da ortaya çıkan Rössen ve Hinkelstein gibi benzer yerel kültürler etki alanlarını Paris havzasına kadar genişlettiler. Tisza ve Lengyel kültürleriyse Avusturya, Çek Cumhuriyeti ve Slovakya'ya özgüdür. *Tuna III* evresi, İ.Ö. 2000'e doğru Bakırtaş'a geçiş dönemine denk düşer (Jordanów ya da Jordanów Slaski). Son evreyse (*tuna IV*), bronzun ortaya çıkmasıyla ayırt edilir.

Tuna üslubu, alm **Donaustil,** Avusturya-Bavyera bölgesinde gotik resim sanatının son evresine verilen ad (yaklş. 1500-1530 arası). Başlıca özelliği, doğaya ve manzaraya, insan figürlerinin ruhsal durumlarını yansıtacak biçimde yeni bir anlayış getirmesidir. Bu üslubu ilk başlatanlar Jörg Breu, Genç Rueland Frueauf, Lucas Cranach (sanat yaşamının ilk yıllarında), üslubun en belirgin ustalarıysa Altdorfer (Regensburg'da) ve Wolf Huber (Passau'da) olmuştur.

TUNA (*Yukarı ve Aşağı*), alman egemenliğindeyken (1938-1945) Yukarı ve Aşağı Avusturya'ya verilen ad.

TUNA (Feyzi), türk film yönetmeni, senaryocu ve oyuncu (Balıkesir 1939). Bir süre İzmir İktisadi ve ticari ilimler akademisi'ne devam etti. 1963 yılında *Aşka susayanlar* adlı filmle yönetmenliğe başladı. Bu çalışmasından iki yıl sonra *Yasak sokaklar*'ı çekti. Çeşitli türlerde filmler deneyen Tuna, bir süre o dönemdeki piyasanın tutumuna uygun olarak yabancı film uyarlamaları (*Devlerin intikamı* [1967], *Tek kurşun* [1968], *Dağların kartalı* [1970], *Elmacı kadın* [1971]) gerçekleştirdi. Osman Şahin'in kısa bir öyküsünden yaptığı *Kızgın toprak* (1973) sesini duyurduğu ilk film oldu. TRT'de televizyon program yapımcısı olarak da çalıştı. Başlıca filmleri şunlardır: *Seninle son defa* (1978), *Seni kalbime gömdüm* (1982), *Üç İstanbul* (1983) [TV], *Tutku* (1984), *Bir kadın bir hayat* (1985), *Kuyucaklı Yusuf* (1985).

TUNA (Aşkın), türk atlet ve yönetici (İzmir 1940). Atletizme lise öğrenimi sırasında (1957) başladı. Üç adım atlamada başarılı olarak milli takıma seçildi (1960). Ruhi Sarıalp*in üç adım atlama rekorunu (15.07.5 m) 15.44 m ile kırdı (1964). 1970 yılında 16.01 m atlayarak, Türkiye'de üç adım atlamada 16 metreyi geçen ilk atlet unvanını kazandı. Bir süre Atletizm federasyonu başkanlığı da yaptı (1986-1988).

TUNA CLİPPER a. (ing. tuna, *tonbalığı*, ve *clipper*, hız teknesi'nden). Canlı yemle tonbalığı avlamada kullanılan balıkçı teknesi.
—ANSİKL. Tuna clipper önce Kaliforniya kıyılarında kullanıldı. 30-35 m uzunluğunda, yemleri canlı saklama olanağı veren livarlarla donatılmış, motorlu bir teknedir. Canlı yem olarak kullanılan sardalyalar çevirme ağla yakalanır. Balıkçılar hem su düzeyi üzerinde bulunan bir dış galeriye yerleşerek oltayla tonbalığı yakalarlar. Yakalanan tonbalıkları, daha önce canlı yemlerin bulunduğu livarlarda dondurularak saklanır.

Tuna-Karadeniz kanalı, Romanya'da kanal, 64 km boyunca Cernavodă'dan Köstence'nin güneyine kadar uzanır.

Tuna madalyası, Abdülmecit döneminde Paris* kongresi nedeniyle bastırılan madalya (1856). Paris'te, gümüşten bastırılan bu madalyalar 60 mm çapındaydı. Önyüzünde Irmak tanrısı ile kongrenin toplandığı yapı betimlenmişti; arkayüzündeyse meşe ve defne yaprakları üzerinde kongre ile ilgili bir yazı yer alıyordu.

Tuna madalyası → BAHRİ SİYAH VE TUNA MADALYASI

Tuna ordusu *(Fransız)*, Birinci Dünya savaşı'nın bitimine yakın günlerde general Berthelot'nun komutasında Balkanlar' da kurulan ordu (ekim 1918). Ordu, Niğbolu, Giurgiu ve Svištov'da güçlü köprübaşları oluşturarak Müttefikler'in doğuda İstanbul, batıda Belgrad'a karşı giriştikleri harekâtı desteklemekle görevlendirilmişti.

TUNA vilayeti, Tanzimat döneminde Bulgaristan'da kurulan örneklik yönetim birimi (1864). Avrupa devletlerinin hıristiyan ögeleri kışkırtmaları sonucu reayanın (Osmanlı devletinin hıristiyan uyruğu) Balkanlar'da çıkardığı çeşitli olaylar yüzünden sadrazam Keçecizade Fuat Paşa bölgede ıslahat yapılmasını gerekli gördü. Bu yolda ilk adım "Teşkil-i vilayat nizamnamesi"nin yayımlanmasıyla atıldı (1864). Eski eyaletlerin yerine sancak, kaza ve nahiye birimlerine dayalı yeni vilayetler kurulmasını öngören bu yasanın önce Rusçuk merkez olarak Silistre, Vidin, Niş ve Sofya yörelerinin birleştirilmesinden oluşan Tuna vilayetinde denenmesine karar verildi. Yaptığı olumlu işler göz önünde tutularak Tuna vilayeti valiliğine atanan Mithat Paşa nahiyelerde nahiye meclisleri, köylerde ihtiyar heyetleri kurdu; kazalarda kaymakamların başkanlığında çalışacak müslim ve gayri müslim üyelerden meydana gelen idare ve deavi meclisleri olmak üzere iki meclis oluşturdu; vilayet merkezinde de tüm vilayetin yönetimiyle uğraşan ve yılda bir kez toplanan bir Meclisi umumii vilayet oluşturdu. Ayrıca, vali muavinliği, merkez mutasarrıflığı, ecnebiye işleri müdürlüğü ve nafia işleri müdürlüğü gibi yeni memurluklar kurdu. Vilayetin güvenliğini gerektiği gibi sağlamak için zaptiye örgütü güçlendirildi; köylülere kredi sağlayacak "Menafi sandıkları", Tuna' da insan ve eşya ulaşımını kolaylaştıracak bir gemi işletmesi (İdarei nehriye) kuruldu; kentler arasında düzenli posta arabası seferleri konuldu; hıristiyan ve müslüman kimsesiz çocukların bakımı için mutasarrıflık merkezlerinde yurtlar açıldı; vergi toplama işi yeni ve sağlam temellere bağlandı. Çok becerikli bir vali olan Mithat Paşa'nın Tuna vilayeti deneyimindeki başarısı üzerine yeni vilayet örgütlenmesinin tüm yurtta uygulanması kararlaştırıldı (1866). Ancak, Tuna vilayetinin tüm Bulgaristan'da bir yönetim birliği oluşturması, bulgar bağımsızlık amacına ters düştüğünden, Rusya'nın desteklediği slav devrim cemiyetlerinin kışkırtmasıyla bölgede çete hareketleri başladı (1867). Babıâli, Bulgar kilisesi'nin bağımsızlığını onaylamak zorunda kaldıktan (1868) sonra büsbütün alevlenen bulgar milliyetçiliğinin neden olduğu ayaklanma Tuna vilayetinde Silistre, Vidin, Sofya gibi önemli sancak merkezlerinin yakılıp yıkılmasına, buralarda müslümanların toplu kıyıma uğramasına ve bazı nahiyelerde yönetimin asilerin eline geçmesine yol açtı (1876). Rumeli serdarı müşir Çırpanlı Abdülkerim Nadir Paşa, bu kanlı ayaklanmayı aynı yıl güçlükle de olsa bastırmayı başardı. Ancak, Doksanüç harbi'nde (1877-1878 Türk -Rus savaşı) rus kuvvetlerince işgal edilen Tuna vilayeti, Berlin antlaşması'yla (1878) bırakıldığı yeni kurulan Bulgaristan prensliği tarafından lağvedildi.

TUNABOYLU (İsmail Hakkı), türk asker (Rahova, Bulgaristan, 1895 - Ankara 1958). Topçu okulu'nu bitirdikten (1914) sonra Birinci Dünya ve Kurtuluş savaşlarına katıldı. 1927'de Harp akademisi'ni bitirerek kurmay oldu. 1950'den başlayarak Kara kuvvetleri kurmay başkanlığı, 1. Ordu komutanlığı, Kara kuvvetleri komutanlığı gibi görevlerde bulundu. Orgeneral olarak Genelkurmay başkanlığına getirildi (1955). Bu görevden emekliye ayrılınca 1957 seçimlerinde DP'den Yozgat milletvekilliğine seçildi.

TUNAHAN (Süleyman Hilmi), türk tarikatçı (Silistre, Bulgaristan, 1888 - İstanbul 1959). Türkiye'ye göç ederek İstanbul'da Süleymaniye medresesi'ni bitirdi. Vaizlik, arapça ve Kuran hocalığı yaptı. Bağlandığı nakşibendi tarikatını kendince yorumlayarak aşırı tutucu süleymancılık* akımını başlattı. Siyasal nitelik kazanan görüşleri yüzünden vaizlik yetkisi alındı (1943), tarikatçılık suçundan yargılandı (1954). Kuran kursları, öğrenci yurtları aracılığıyla görüşlerinin yayılması, ölümünden sonra da sürdü.

TUNALI (İsmail), türk felsefeci (Silistre, Bulgaristan, 1922). İstanbul Üniversitesi felsefe bölümü'nü bitirdikten (1948) sonra doktorasını Viyana Üniversitesi'nde yaptı (1955). Türkiye'ye dönünce İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi felsefe bölümü sistematik felsefe kürsüsü'nde asistan oldu (1956), doçentliğe yükseldi (1958). Erzurum Atatürk üniversitesi'nin kuruluşunda görev üstlendi (1959); profesör oldu (1965). Sistematik felsefe kürsüsü başkanlığına getirildi (1977). Viyana Üniversitesi'nde konuk profesör olarak ders verdi. İtalya devleti commendatore onur nişanı'nı (1978), Avusturya devleti birinci derece bilim onur nişanı'nı (1982) kazandı. Daha çok estetik üzerindeki çalışmalarıyla tanındı. Başlıca yapıtları: *Felsefenin ışığında modern resim* (1960), *Grek estetik'i* (1963), *Sanat ontolojisi* (1965), *B. Croce estetikine giriş* (1973), *Marksist estetik* (1976), *Estetik* (1978), *Felsefenin ışığında modern resim I ve II* (1982), *Sanat ontolojisi temelinde yeni bir resim anlayışı* (1984), *Modern resim* (1989).

TUNALI HİLMİ, türk siyaset adamı ve yazar (Eski Cuma [bugün Tirgovişte], Bulgaristan, 1871 - İstanbul 1928). Kuleli askeri tıbbiye idadisi'nde öğrenciyken el yazısıyla çoğaltılan *Teşvik* adlı gizli bir gazete çıkardığı için tutuklandı. Daha sonra Gülhane tıbbiyesi'nde "Mektepliler cemiyet-i hafiyesi" adlı bir örgüt kurdu. Avrupa'ya kaçtı (1895); Jön Türk hareketinin önde gelen kişileri arasında yer aldı. *Hutbe* adıyla Abdülhamit II aleyhinde broşürler yayımladı, Cenevre'de İshak Sükuti ve Abdullah Cevdet'le birlikte *Osmanlı* gazetesini çıkardı (1897). Cemiyet'in Kahire şubesini yeniden örgütledi (1898), Brindisi'de örgütlemeye çalıştığı Jön Türk kongresi, Ahmet Rıza Bey ve Damat Mahmut Paşa'nın katılmayı reddetmeleri üzerine gerçekleşemedi. Sarayla anlaşarak Madrid büyükelçiliği başkâtipliğine atandı (1900) ancak, siyasi etkinliklerini sürdürdüğü için azledildi (1901). 1904'te Mısır'a gitti, *Kanunuesasi* ve *Hak* gazetelerinde çalıştı. İkinci meşrutiyet'ten sonra, 1909'da İstanbul'a döndü, türkçülük akımını destekledi, Selanik'te çıkan *Genç kalemler* hareketine katıldı. Son Osmanlı meclisi mebusanı'na Bolu milletvekili seçildi (1919); bu meclisin dağıtılması üzerine Ankara'ya giderek TBMM'ye katıldı (1920-1923). 1923-1928 arasında Zonguldak milletvekilliği yapan Tunalı Hilmi, yeni türk devletinin gerçekleştirmeye çalıştığı devrimleri destekledi, yenilikleri savundu. Özellikle köy kalkınması, türk dilinin yabancı unsurlardan arınması ve kadın hakları konularında katkılarda bulundu. Köy kanunu'nun kolay anlaşılır biçimde kaleme alınmasında emeği geçenlerin başında yer aldı. Başlıca yapıtları: *Makedonya-mazisi-hali-istikbali* (1898), *Kongre nedir, nasıl olmalıdır (1901), Avrupa'da tahsil* (1902), *Osmanlı'da ahali hekimliği* (1906), *Mebuslar meclisi karşısında* (1921), *Memiş Çavuş rüyada* (1921), *Memiş Çavuş Büyük Millet Meclisi'nde* (1923).

TUNAÖTESİ, Macaristan'ın batısında bölge; 38 000 km². Ülkenin beyni sayılan ve Tuna ile Tisza ırmakları arasında kalan Tunaötesi'nin B.'sında Pannonia havzasındaki Alpler'in etekleri uzanır; G.-B.'dan K.-D.'ya uzanan ormanla örtülü, yeraltı kaynakları bakımından (kömür, boksit, kaplıca suları) zengin dağlar (Bakony, Vértes, Pilis), K.-B.'da, Kisalföld (büyük tarımlar) "Küçük Ova"sını kapsar; G.-D.'sunda Dunántúl tepeleri (yem bitkileri, meyve ağaçları), Mecsek (kömür, uranyum) ve Villány (bağlar) kütleleri bulunur. Bakony'nin (bağlar) eteğindeki Balaton gölü çevresinde makbul sayılan turistik yerler vardır (Balatonfüred, Tihany, Siófok). Bölgedeki yaşam dokuz comitat merkezinin, özellikle de Pécs, Győr ve Budapeşte'nin çevresinde örgütlenmiştir.

TUNAR (Şükrü), türk klarinet sanatçısı ve şarkı bestecisi (Edremit 1907 - İstanbul 1962). Yedi yaşında klarinete başladı. İzmir ve Üsküdar musiki cemiyetlerinde çalıştı. 1928'de *Geçti muhabbet demi ağla gönül yan gönül* (uşşak şarkı, curcuna) adlı ilk bestesini yaptı. Piyasa dışında İstanbul radyosu'nda da solo ve topluluk programlarında klarinet çaldı. 60'a yakın bestesi vardır. Başlıca besteleri: *Yâdımda o sevdâlı yeşil dîdelerin var* (muhayyer şarkı, aksak), *Gözü ceylân gözüdür bakışı mestânedir* (kürdilihicazkâr şarkı, curcuna), *Adanın yeşil çamları aşkımıza yer olsun* (hüzzam şarkı, aksak).

TUNAYA (Tarık Zafer), türk hukukçu (İstanbul 1915 - *ay.y.* 1991). Saint-Benoit lisesi'ni (1936), İstanbul Hukuk fakültesi'ni (1940) bitirdi. Aynı fakültede Anayasa ve kamu hukuku doçenti (1950), profesörü (1959) oldu. 1961 Anayasası'nı hazırlayan komisyonda çalıştı. İstanbul Siyasal bilimler fakültesi'nin kuruluşuna katkıda bulundu ve dekanlığını yaptı. Anayasa, hukuk ve siyaset bilimi konularında araştırmalar yayımladı; Türkiye'nin siyasal, toplumsal gelişmesini yansıtan yapıtlar verdi: *Türkiye'de siyasi partiler* (1952), *Hürriyetin ilanı* (1959), *Türkiye'nin siyasi hayatında batılılaşma hareketleri* (1960), *İslamcılık cereyanı* (1962), *Siyasi müesseseler ve anayasa hukuku* (1966), *Türkiye'nin siyasi gelişmeleri* (1970), *Medeniyetin bekleme odasında* (1989).

TUNBERGİYA a. (isveçli botanikçi *Thunberg'in* [1743-1828] adından). Özellikle tropikal Afrika ve Asya kökenli sarılgan ya da dik gövdeli süs bitkisi. (Yapraklar karşılıklıdır; dalların ucunde tek tek ya da salkım halinde bulunan çiçeklerde taç şişkin karınlı bir boru biçiminde ve beş yuvarlak lopludur. Geniş yapraklı tunbergiya [*Thunbergia alata*] en çok yetiştirilen türlerden biridir. 50 tür; ayıpençesigiller familyası.)

TUNBRİDGE WELLS, Büyük Britanya'da (Kent) kent, Weald bölgesinde, Londra'nın G.-D.'sunda; 45 000 nüf. Kaplıca merkezi.

TUNCA, antik **Tonzos,** Balkan yarımadasının G.-D. kesiminde, Türkiye topraklarında Meriç nehrine kavuşan akarsu: 61 km'si Türkiye sınırları içinde olmak üzere 330 km. Kocabalkan'ın orta kesiminden ve Karacadağ'dan inen kaynak kollarının bu iki kütle arasındaki Kızanlık ovasında birleşmesiyle oluşur. Yapısal hatları izleyerek İslimiye'ye kadar D.'ya doğru akar ve sonra keskin bir dirsek yaparak G.'ye döner; Sakar ve Yıldız dağları kütlelerinin oluşturduğu engebeli alanı dar boğazlarla aşarak Türkiye topraklarına girer. Edirne'yi K.'den ve B.'dan kuşattıktan sonra kentin G.-B.'sında Meriç nehri ile birleşir. Türkiye topraklarında yapılan ölçümlere göre ortalama akım 245 m³/sn'dir. En yüksek akım ilkbahar yağmurları ve eriyen kar sularıyla beslendiği mayıs ayında (yaklaşık 100 m³/sn), en düşük akım ekimde görülür (8 m³/sn). Gözlem süresinde akımın saniyede 339 m³'e kadar çıkarak taşkınlara neden olduğu, buna karşılık akımın bazı yıllarda saniyede 1 m³'ün altına düştüğü görülmüştür.

TUNCEL (Bedrettin), türk yazar, çevirmen (Giresun 1910 - Ankara 1980). Fransa'da Lyon Üniversitesi edebiyat fakültesi fransız dili ve edebiyatı bölümü'nü bitirdi (1936). Dil ve tarih-coğrafya fakültesi fransız dili ve edebiyatı bölümü'ne asistan olarak girdi, profesörlüğe yükseldi; DTCF dekanı oldu (1960). Devlet konservatuvarı'nda tiyatro tarihi dersleri verdi (1936-1947); Milli eğitim bakanlığı tercüme bürosu'nda çalıştı (1940-1966). 27 Mayıs 1960'tan sonra 5 ay Milli eğitim bakanlığı yaptı. UNESCO yürütme kurulu'nda Türkiye'yi temsil etti (1958-1966); bu kurulun başkan yardımcılığına, genel konferans başkanlığına seçildi; Türkiye'deki ulusal komisyon başkanlığında bulundu. Molière, Musset, Camus gibi fransız yazarlarından yirmiye yakın kitap çevirdi. *Tiyatro tarihi* (1938), *Fransızca'da Yunus Emre* (1971), *Atatürk ve 30 Ağustos zaferinin ilk kutlanışı* (1972) gibi yapıtları vardır.

TUNCELİ (62), Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat bölümünün orta kesiminde il; 133 143 nüf. (1990); 7 774 km². Merkez ilçe dışında 7 ilçe, 19 bucak, 417 köy. Merkezi *Tunceli* (esk. *Kalan*), 24 513 nüf. (1990).

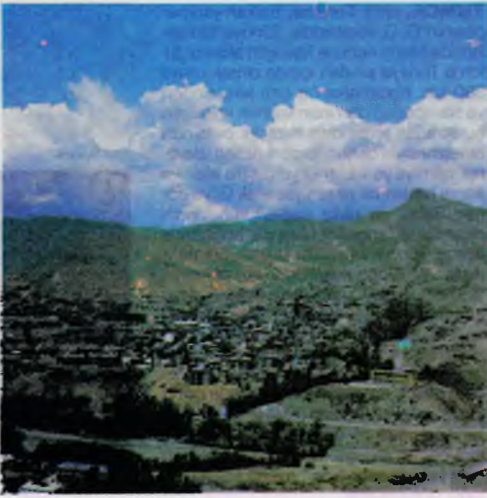
İl toprakları G.'de Keban baraj gölünün K. kıyılarından, K.'de Munzur, Mercan ve Koşan dağlarının doruklarına kadar uzanır. Çok engebeli yüzey şekilleri ilin başlıca özelliklerinden biridir. Yükselti genel olarak K.'den G.'ye doğru azalır. Jeolojik yapı da çok çeşitli ve karmaşıktır. Kattepe'de 3 368 m'ye yükselen ve doruk kesimlerinde Dördüncü Zaman buzullaşmasına ait izlerin çok yaygın olduğu Munzur

Tarık Zafer Tunaya

Bedrettin Tuncel

TUNCELİ

Tunceli'den genel görünüm

dağlarının yapısında en geniş yeri Mesozoyik yaştа kireçtaşları ile ofiyolitler kaplar. Daha D.'daki Mercan dağları (3 462 m) ve Bağırpaşa (3 282 m) dağları ise hemen tamamıyla ofiyolitlerden oluşmuştur. İlin en geniş ovası, Munzur dağlarının G. eteğinde alüvyonla kaplı Ovacık ovasıdır. İlin orta kesiminde, Tunceli kentinin K.'inde Perm devrine ait oluşuklar ve andezitler ile Eosen flyschleri ve daha G.'de denizsel Neojen çökelleri yayılır.

İlin başlıca akarsuları olan Munzur suyu, Pülümür çayı ve D. sınırını oluşturan Peri suyu K.'deki yüksek dağlık alanlardan doğar ve arazinin genel eğimini izleyerek G.'ye, Murat nehrine kavuşurlar. Bunların kavşağa yakın çığırları Keban barajının kurulmasından sonra birer koya dönüşmüştür. Tunceli kışları soğuk, yazları sıcak karasal bir iklimin etkisindedir. Ama bu özelliğine karşın il topraklarının büyük kesimi bol yağış alır. İlin iç ve daha yüksek kesimlerinde kışlar, daha alçak olan G. kesimlerine oranla daha soğuk geçer (orta kesimde Tunceli ocak ort. – 22 °C, ölçülen en düşük sıcaklık – 29 °C, buna karşılık G.'deki Çemişkezek'te ocak ort. 0,9 °C, ölçülen en düşük sıcaklık – 12,3 °C). Karasal etkilerle yazlar sıcaktır (Tunceli temmuz ort. 26,9 °C, Çemişkezek 26,7 °C). En düşük yağış kışın ve çoğu kez kar halinde düşer. Bu durum, yol ağı zaten yetersiz olan bu engebeli bölgede ulaşımı güçleştiren bir rol oynar. Sıcaklık gibi yağış miktarı bakımından da ilin K. ve G. kesimleri arasında fark vardır. G. kesimi daha az yağışlı (Çemişkezek 664 mm, Pertek 509 mm) olduğu halde, K.'e gidildikçe ve yükseldikçe yağış artar (Nazımiye 931 mm, Tunceli 1 101 mm). Elverişli iklim şartlarına karşın Tunceli'de gerçek ormanlar fazla yer kaplamaz. Yerleşme alanlarının yakınlarında ve özellikle ilin G. kesimlerinde ilksel ormanlar çoğu yerde tahrip edilmiş, yerini çalılıklara bırakmıştır. Yüksek kesimlerde korunmuş olan ormanların en yaygın olan ağaç türleri bu karasal iklime uygun olan meşeler ile ardıçtır.

Tunceli Türkiye'nin en az nüfuslu ilidir. Ortalama nüfus yoğunluğu bakımından da en seyrek nüfuslanmış yönetim birimini oluşturur (km^2'ye 17 kişi). Önemli bir özelliği de 1985-1990 döneminde Türkiye'nin nüfusu en fazla azalmış ili olmasıdır. İl genelinde ‰ -24,03 olan bu oran bazı ilçelerde daha fazladır (Mazgirt ‰ -35,34, Nazımiye ‰ -55,70, Pülümür ‰ -73,52). Bu durum doğal artışı besleyemeyen sınırlı geçim kaynaklarının yol açtığı iç göçlerin bir sonucudur. Son yıllarda bir artış göstererek nüfusu 24 000'i aşmış olan il merkezi bir yana bırakılırsa, bütün ilçe merkezleri nüfusları 2 000-5 000 arasında değişen küçük birer kasabadır. Halkın yaklaşık % 62'si, bazılarının nüfusu 100 kişiyi bile bulmayan küçük kırsal yerleşmelerde (mezra, kom gibi) yaşar. Tunceli, Türkiye illeri arasında tarıma ayrılan toprakların en düşük oranda olduğu illerden biri olarak dikkati çeker. Tarım yapılan topraklar bu engebeli il yüzölçümünün ancak % 6 kadarını kaplar. Bunun % 86'dan çoğu da buğday ve arpaya ayrılmıştır. Ayrıca çok az miktarlarda olmak üzere diğer bazı ürünler (baklagiller, şekerpancarı, patates, soğan) ile, vadi tabanlarında çeşitli meyveler yetiştirilir. Buna karşılık kırsal kesimde başlıca geçim kaynağı hayvancılık, hayvan ürünleri ve canlı hayvan ticaretidir. En çok koyun ve keçi beslenir. Jeolojik yapısı, yeraltı kaynaklarının oluşumuna elverişli görünen il toprakları bu bakımdan yeterince incelenmiş değildir. Bilinen ve işletilen en önemli yeraltı kaynağı özellikle Pülümür çevresinde jipsli ve tuzlu Neojen serisi içinde rastlanan tuz yataklarıdır. Bunun dışında ilde bazı bakır (Maulis çevresi) ve krom (Pergini yöresi) yatakları saptanmıştır. Tunceli kalkınmada birinci derecede öncelikli iller arasında yer almış olmasına karşın sanayi bakımından en az gelişmiş illerden biridir. Türkiye imalat sanayisindeki payı ancak ‰ 1 dolayındadır ve bu bakımdan sondan ikinci gelir. Başlıca sanayi kuruluşları, tarım ürünlerini işleyen bazı fabrikalardan oluşur (un, süt ve yem fabrikaları). Yüzyıllar boyunca sokulması güç, engebeli bir bölge olan Tunceli'de yol şebekesi 1950'li yıllardan sonra bir ölçüde düzelmişse de gene de gelişmiş sayılmaz. (→ Kayn).

TUNCELİ, esk. **Kalan**, Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Fırat bölümünde kent, aynı addaki ilin merkezi; 24 513 nüf. (1990). Ankara'dan karayolu ile 818 km uzaklıkta.

Türkiye'nin en az nüfuslu il merkezi olan Tunceli, çok engebeli bir bölgenin iç kesimlerine sokulan doğal yolların izlediği Munzur ve Pülümür çaylarının kavşağı yakınında, Munzur vadisinin iki yakasında yer alır. Malatya ve Elazığ gibi büyük merkezleri Erzincan ve Erzurum'a bağlayan en kısa karayolu buradan geçerek Pülümür çayı vadisi boyunca K.'e uzanır. Bu önemli konumu, Tunceli'nin 1935'te kurulan geniş bir ilin yönetim merkezi olarak seçilmesinin ve gelişmesinin esas nedenidir. Bu tarihte doğan kentin, ana eksenini, K.-G. doğrultusunda uzanan ve iki yanında resmi binaların ve başlıca iş yerlerinin sıralandığı Cumhuriyet caddesi oluşturur. Hastane ile memur lojmanları ve okullar kentin D. yakasındadır. Tunceli bir yönetim merkezi ve bir memur kenti olarak ancak 60'lı yıllardan sonra büyümeye başlamıştır. İlin kurulduğu 1935 yılında kent nüfusu 1 204 kişiden ibaretti; hatta, bu tarihi izleyen yıllarda nüfus daha da azalarak 1945'te 762'ye inmişti. Bu kuruluş yıllarını, kentin giderek kalabalıklaştığı bir dönem izledi: nüfus 1960'ta 3 818'e, 1970'te 5 825'e, 1980' de 12 829'a yükseldi ve 1990'da 24 000'i aştı.

TUNCER (Cengiz), türk yazar, yayıncı (Denizli 1931 - İstanbul 1981). Ortaokuldan sonra bir süre babasının ticarethanesinde çalıştı. Gazetecilik yaptı (1951-1968); "Bir cinayetin içyüzü" başlıklı röportajıyla Gazeteciler cemiyeti'nin Altın kalem ödülü'nü kazandı (1962). Özellikle best-seller niteliğindeki yapıtların çevirileriyle tanınan "e yayınevi"ni kurdu (1968); ölümüne değin yönetti. *Hacizli toprak* (1959) romanında kırsal kesimdeki toprak sorununu konu edindi. Armağan kazanan röportajından yola çıkarak yazdığı *Kerkenez* (1971) romanında ise cinsel sorunun cinayete dek uzanan etkisini anlattı.

TUNÇ a. (çince *tung-dzu*, bakır'dan). **1.** BRONZ'un eşanlamlısı. **—2.** *Tunç rengi*, koyu kızılımtırak sarı renk, bu renkte olan. —Boyac. *Tunç pudrası*, yüksek bir saydamsızlıkla örtme gücüne sahip, asit ve bazlara karşı duyarlı, sarı madeni boya maddesi. (Tunç pudrası, bazen alüminyum pudrasıyla da karıştırılarak, taklit altın nesneler yapmak için, özellikle dekor boyama çalışmalarında kullanılır ve boyaya ancak kullanım sırasında karıştırılır.)

—İkt. *Ücretlerin tunç kanunu*, alman sosyalisti Lassalle'ın, ücreti, işçinin kendisi ve ailesinin yaşamı için zorunlu asgari miktara indirgeyen bir üretim maliyeti kuramına verdiği ad.

—Tarönc. *Tunç çağı*, Bakır çağını ya da Bakırtaş dönemini izleyen, Demir çağından önce gelen ve bölgelere göre IV.-II. binyıllar arasına tarihlenen dönem. (Bk. *ansikl.* böl.)

◆ sıf. **1.** Tunçtan yapılmış olan; bronz: *Tunç heykel, madalyon.* **—2.** *Tunç bilekli*, kolu, bileği çok güçlü olan.

—ANSİKL. Tarönc. Tunç çağı, Çin'den Britanya adalarına, İskandinavya'dan Mısır'a kadar Eski Dünya'nın ılıman bölgelerinde yaşayan toplumların evriminde önemli bir aşamadır. Bu çağ, bakır ve kalay alaşımı olan bronzun üretiminin yaygınlaşmasıyla ayırt edilir. Bu alaşımın kullanılmasıyla çok çeşitli süs eşyaları, aletler, kap kacaklar ve silahlar üretilebildi. Altın ve gümüşle birlikte bronz, tarihin ilk büyük devletlerinin doğmasına yol açan servet birikimini oluşturdu: Mezopotamya (Sümer), Mısır (ilk firavunlar), Akdeniz (Minoslular ve Mykenailiter), Çin (Şang hanedanı). Henüz tarih çağına girmeyen, yazının bilinmediği bölgelerde yaşayan kimi topluluklar da oldukça parlak bir uygarlığa ulaşmışlardır: Wessex ve Armorica prenslerinin (II. binyıl'ın ilk yarısı), aynı döneme tarihlenen Orta Avrupa tümülüslerinin bağlı oldukları uygarlık ve İ.Ö. 1000'e doğru ortaya çıkan atlas okyanusu bronz uygarlığı, iskandinavya turbalıkları uygarlığı ya da isviçre ve savoia palafitta uygarlığı.

Tunç çağı mitolojisine özgü girit boğası ya da "kuğular" ve güneş gibi birkaç temaya, Akdeniz'den İskandinavya'ya kadar çeşitli yerlerde rastlanır: Danimarka' da Trundholm'de ele geçirilen ve üzerinde güneşi simgeleyen bir altın kurs bulunan bronzdan yapılmış minyatür savaş arabası; bronz situlaların baskı bezeklerinde rastlanan kayık figürüyle birlikte güneş kursu ve "kuğular"ın canlandırıldığı İskandinavya'daki kaya resimleri. Bu çağın sonunda at, tarımsal ve kırsal toplumlarda giderek artan bir önem kazanmıştır.

Lauros-Giraudon

Tunç çağı
Réallon'da (Fransa) ele geçen kazılı bezemeli bronz bilezik
İlk Tunç çağı
"Jura" ya da "Doğu Fransa" grubu
Ulusal eski eserler müzesi
Saint-Germain-en-Laye

Tunç çağı
Dupljaja'da (Sırbistan) ele geçen kilden adak arabası
(üç ördek tarafından çekilen arabanın üzerinde insan gövdeli ve kuş başlı bir tanrı yer alır)
Orta Tunç
Ulusal müze, Belgrad

Lauros-Giraudon

• *Anadolu*'da Tunç çağlarında (yaklş. İ.Ö. 3000 - 1200) madencilik doruk noktasına ulaşmış, bölgeler ve ülkeler arası ticaret başlamıştır. İlk küçük beyliklerin kurulması ve siyasal örgütlenmenin başlaması İlk Tunç çağda gerçekleşmiştir. Bu beyliklerin en önemlisi Orta Anadolu'da, Kızılırmak kıvrımı içindeki Hatti beylikleriydi. B. Anadolu'da dönemin en gelişmiş temsilcisi Truva*'ydı. Orta ve Son Tunç çağlarında da önemini sürdüren bu kale kent, Anadolu'nun olduğu kadar, Ege dünyasının da belli başlı merkezlerindendi. B. ve İç-batı Anadolu'da öteki İlk Tunç çağ yerleşmeleri arasında Beycesultan, Karataş-Semayük, Yortan, Demircihöyük, Kusura belirtilebilir. D. ve G.-D. Anadolu'da da önemli beylik merkezleri bulunuyordu (Arslantepe, Pulur, Norşuntepe vd.). Bu çağda en büyük gelişme ise Orta Anadolu'da gözlemlenir: Alacahöyük, Alışar, Horoztepe, Mahmatlar, Hasanoğlan, Eskiyapar, Hacıbektaş-Suluca Karahöyük, Ahlatlıbel, Etiyokuşu, Polatlı, Bitik, Gordion, Büyükgülücek, Kültepe vb., G.'de ise Tarsus-Gözlükule güçlü surlarla çevrili önemli bir beylik merkeziydi.

Asur ticaret kolonilerinin (karum) Anadolu'da kurulması ve onlarla birlikte yazının gelmesiyle Orta Tunç çağ başlar. Bu dönemin en önemli bölgesi gene Kızılırmak kıvrımı ve çevresidir (Kappadokia). Orta Tunç çağın en zengin buluntu veren merkezi ise Kültepe*'dir. Asur ticaret kolonilerinden sonra Orta ve Son Tunç çağlarını Anadolu'da Hititler* temsil eder.

TUNÇ (Halil), türk sendikacı (Hacıbektaş, Kırşehir, 1928). Hasanoğlan köy enstitüsü'nün son sınıfından ayrılarak çalışmaya başladı. Bir süre tarım işçiliği, Ankara'da otobüs biletçiliği yaptı. Daha sonra Atatürk orman çiftliği bira fabrikası'na işçi olarak girdi. 1952'de Tütün müskirat işçileri sendikası'na üye oldu. Bir süre sonra bu sendikanın genel başkanlığına getirildi. 1960'ta Türkiye İşçi sendikaları konfederasyonu (Türk-İş) genel sekreterliğine seçildi. 1972'de kontenjan senatörü oldu. Bu görevi 1978'e kadar sürdü. Seyfi Demirsoy'un ölümü üzerine Türk-İş genel başkanlığına seçildi (1974-1979). 1983'te Demokratik sol parti'nin kuruluş çalışmalarına katıldı. Daha sonra Sosyaldemokrat halkçı parti'ye geçerek, bu partinin Ankara il başkanı oldu (1988). Kısa süreli il başkanlığından sonra aktif politikadan ayrıldı.

Tunç çağı, Rodin'in heykeli. 1877'de Brüksel'de (1870 savaşı'nın askerlerine bir saygı işareti olarak, *Yenik adam* adı altında; alçı), 1877 ve 1880'de de (bronz) Paris Salonları'nda sergilendi ve sanatçının canlı modelden alınmış kalıp kullanmakla suçlanmasına yol açtı. Bugün Paris'teki Rodin müzesi'ndedir. Figürdeki *contrapposto*'nun yarattığı hareket duygusu, geriye atılmış başı tutmak için yukarı kalkan sağ kolla vurgulanmıştır ve doğaya uyanışı canlandırır.

TUNÇALP (Talat), türk bisikletçi ve yönetici (İstanbul 1917). Bisiklet sporuna Ankara'da başladı. 1932-1938 arasında çeşitli Türkiye şampiyonlukları kazandı. Berlin Olimpiyat oyunları'nda (1936) yedinci oldu. Sporu bıraktıktan sonra Bisiklet federasyonu'nda görev aldı, uzun süre federasyon başkanlığı yaptı (1959-1967).

TUNÇAY (Mete), türk siyaset bilimci (İstanbul 1936). Ankara Üniversitesi siyasal bilgiler fakültesi'ni bitirdikten (1958) sonra aynı fakültede siyasal teoriler asistanlığına atandı. Doktorasını Londra'da yaptı (1963). Ankara Üniversitesi siyasal bilimler fakültesi'nde doçentliğe yükseldi (1966) ve aynı yerde siyaset kuramları dersleri verdi. 12 Mart muhtırası döneminde üniversitedeki görevinden alınınca Devrimci işçi sendikaları konfederasyonu'nda (DİSK) araştırma uzmanı olarak çalıştı (1971-1972). Kültür bakanlığı yayınlar daire başkanlığı (1974-1975), Ankara Milli kütüphane müşavirliği (1975-1977) yaptı. Ankara Üniversitesi siyasal bilgiler fakültesi'nde öğretim üyeliğinde bulundu (1978-1983). 1983'ten sonra *Tarih ve toplum* dergisinin yöneticiliğini üstlendi. Hür Berlin Üniversitesi'nde konuk öğretim üyeliği (1987-1988) yaptı. Başlıca yapıtları: *Türkiye'de sol akımlar 1908-1925* (1978), *Türkiye Cumhuriyeti'nde tek parti yönetiminin kurulması 1923-1931* (1981), *Eski sol üzerine yeni bilgiler* (1982), *Bilineceği bilmek* (1984), *Amele birliği 1923* (1989).

TUNÇBİLEK, Kütahya'nın Tavşanlı ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 7 449 nüf. (1990). Termik elektrik santralı.

Tunçbilek termik santralı, Kütahya ilinde Tunçbilek kömür havzasından çıkartılan kül oranı yüksek, ısı değeri düşük linyit kömürlerini elektrik enerjisi üreterek değerlendirmek amacıyla kurulan termik santral. 5 birimden oluşan santralın ilk iki birimi 1956'da, üçüncü birimi 1966'da, dördüncü ve beşinci birimleri ise 1978 ve 1979 yıllarında işletmeye açıldı. Kurulu gücü 429 MW olan tesisin yıllık üretim kapasitesi 2,7 milyon kWsa'tır.

TUNÇDİLEK (Hasan Necdet), türk coğrafyacı (İstanbul 1921). İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi coğrafya bölümü'nü bitirdi (1945). Aynı bölümün Türkiye coğrafyası kürsüsüne asistan (1949), profesör (1964) oldu. 1970'te bu kürsünün başkanlığına getirildi. 1982'de, YÖK kanunu ile yeni kurulan İstanbul Üniversitesi deniz bilimleri ve coğrafya enstitüsü'ne geçti ve 1985'ten emekliye ayrıldığı 1988 yılına kadar bu enstitünün müdürlüğünü yaptı. Daha çok beşeri ve iktisadi konularla ilgilendi; araştırmalarında özellikle nüfus, kırsal yerleşmeler, araziden yararlanma ve jeoekoloji ile ilgili sorunları ele aldı. Çeşitli bilimsel dergilerde yayımlanmış elliden çok incelemesi vardır. Başlıca yapıtları: *Türkiye'nin kır potansiyeli ve sorunları* (1978), *Türkiye'de yerleşmenin evrimi* (1986), *Marmara adaları* (1987), *Doğal bölgeler* (1987), *Dünya nüfus dinamiği* (1988).

TUNÇKANAT (Haydar), türk asker ve siyaset adamı (Bandırma 1921). Harp okulu'nu ve Hava harp akademisi'ni bitirdi. Hava kuvvetleri komutanlığı'nın çeşitli kademelerinde görev yaptı. Kurmay albay rütbesinde, Hava harp akademisi'nde görevliyken 27 Mayıs devrimi'ni gerçekleştiren MBK (Milli birlik komitesi) içinde yer aldı. Kurucu meclis üyeliği (1961) ve tabii senatörlük (1961-1980) yaptı. *Yön* dergisinde ikili antlaşmalar ve savunma stratejisi ile ilgili yazılar yazdı. ABD ile Türkiye arasındaki ikili antlaşmaları anlatan *İkili anlaşmaların içyüzü* (1970) adlı bir yapıtı vardır.

TUNÇLAŞMAK gçz. f. **1.** Bir şeyin rengi, tunç rengine dönüşmek; bronzlaşmak. **—2.** Bir kimsenin bedeni ya da bedeninin bir bölümü sözkonusuysa, güneş altında ya da yapay yöntemlerle kızılı andıran kahverengi bir renk almak; bronzlaşmak: *Tatilden tunçlaşmış bir yüz ve sararmış saçlarla döndü.*

◆ **tunçlaştırmak** ettirg. f. Renginin, tunçrengine dönüşmesini sağlamak.

TUNÇLAŞTIRMAK → TUNÇLAŞMAK.

TUNÇMAN (Zekai Muammer), türk hekim (İstanbul 1895 - *ay.y.* 1980). İstanbul Darülfünunu tıp fakültesi'ni bitirdi (1918). İstanbul Hıfzıssıhha müessesesi'nde asistan (1918-1920), Anadolu'nun çeşitli yörelerindeki hastanelerde hekim ve bakteriyolog olarak çalıştı. Uzun süre İstanbul Kuduz müessesesi'nin başhekimliğini yürüttü (1932-1957), kuduz konusundaki araştırmalarıyla bu alana önemli katkılarda bulundu. Türk mikrobiyoloji cemiyeti başkanlığı yaptı. Kuduz konusunda çok sayıda yayını vardır.

TUNÇOLUK, Ardahan'ın merkez ilçesi Hasköy bucağına bağlı köy; 1 695 nüf. (1990).

TUNDER (Franz), alman orgcu ve besteci (Burg, Fehmarn adası, 1614 - Lübeck 1667). Lübeck'teki Marienkirche'nin orgculuğuna getirildi (1641) ve bu kentte zamanının alman ve italyan müziğini tanıtmaya yönelik konserler düzenledi. Org yapıtları, latince ya da almanca sözlü motetler ve kantatlar besteledi. Kuzey Almanya org okulunun kurucularından biriydi; tekniğini ve üslubunu damadı Buxtehude sürdürdü.

TUNDRA a. Yarı kutup bölgelerinde görülen bitki topluluğu

—ANSİKL. Tundra, buz çölleriyle tayga arasında, oldukça çorak (yıllık yağış 250 mm'den az), ama gene de bazı bitkilerin yaşamasına elverişli bölgelerde uzanır. Rusya'nın Kuzey denizi cephesinde, Peçora'nın ağzının D.'sunda, İskandinavya'nın kuzey ucunda, Kanada'nın kuzeyinde (Barren Grounds) ve Güney yarıküre'de Ateş Ülkesi'nde tundra görülür. Tundra, daha çok yosun ve likenlerden, yer yer de *Carex* cinsi otlardan, küçük çalılardan (*Vaccinium, cassiopa*), hatta cüce ağaçlardan (kayın) oluşan, kesintili bir bitki topluluğudur.

Tundra toprakları, derinlere kadar sürekli donmuş haldedir (permafrost): bu durum su gereksiniminin karşılanmasını tehlikeye sokar ve bu özellik bitki örtüsünün özelliklerine belirleyici rol oynar. Suyun bulunmaması ormanın gelişmesini de engeller; yazın buzların çözülmesi yüzeysel bir tabakanın altına inemediği için, bitki kökleri beslenme alanlarını genişletmek

İlk Tunç çağı
güneş kursu (Alacahöyük)
Anadolu medeniyetleri müzesi Ankara

Lauros-Giraudon

Tunç çağı
Auguste Rodin'in yapıtı bronz (1880)
Louvre müzesi, Paris

Moisnard-Explorer

Québec'teki (Kanada) tundradan bir görünüm

için yüzeyde yayılır; bu durum, bitki örtüsü kümeleri arasının uzak ve kesintili (toprak akmasının şiddetli olduğu bütün bölgelerde [örneğin yamaçlar]) olmasına yol açar.

Tundradaki bitkiler büyüme döneminin kısalığından (2-3 ay) etkilenir ve bu durum bitki çevriminin birçok yıla (yaprakların oluşabilmesi için 2-3 yıl gerekir) yayılmasına neden olur; bakteri etkinliğinin zayıf olması, hem azot açısından beslenmeyi tehlikeye sokar, hem de bitkilerin gelişmesini yavaşlatır.

TUNE EL-CEBEL, Mısır'da, Hermopolis* kutsal kentinin nekropolisinin bulunduğu arkeolojik yer.

TUNER a. (ing. *tuner; to tune,* ayarlamak'tan). Elektroakust. ve Radyotekn. Bir elektrofonun ya da başka bir elektroakustik sistemin yükselteci ve hoparlörleriyle birlikte kullanılmak üzere tasarlanmış, güç yükselteci olmayan radyo alıcısı.

TUNG a. Özellikle Çin'de yetişen 10-20 m yüksekliğinde ağaç *(Aleurites fordii).* [Meyvesinin çekirdeklerinden çıkarılan yağ çok iyi bir kurutucudur. Uzakdoğu'da uzun zamandan beri tahtada, kâğıtta ve kumaşlarda su geçirmezlik sağlamak için kullanılan tung yağı, boya ve cila yapımında da kullanılır.]

Tung yağı, *Aleurites* cinsi bir ağacın meyvelerinden çıkarılan ve bol miktarda oleostearik asit içeren kurutucu yağ. (Sıcakta kolayca polimerleşir, boya, cila yapımında ve döküm sanayisinde kullanılır.) [Eşanl. ÇİN YAĞI.]

TUNGAR a. (fr. *tungar; tung[stène]* [tung]sten ve *ar[gon],* ar[gon]'dan). Elektron. Büyük yeğinlikli alternatif akımları doğrultmaya olanak veren aygıt.

TUNGOO ya da **TAUNG NGU,** Birmanya'da kent, Sittang kıyısında; 31 600 nüf. —Tar. Pagan hanedanın yıkılmasından ve XIV. yy.'da Taylar'ın iş başına gelmesinden sonra, Tungoo birmanyalı "milliyetçiler"in sığınağı ve XVI. yy.'da bir buçuk yüzyıllık bir süre için Birmanya'nın birliğini sağlayan bir hanedanın beşiği oldu. 1852'de İngilizler Tungoo'yu ele geçirdi.

TUNGSTAT a. (fr. *tungstate*'tan). Anorg. kim. Bir tungstik asidin tuzu. (Eşanl. VOLFRAMAT.)

TUNGSTEN a. (fr. *tungstène;* isveççe "ağır taş" anlamına gelen *tungsten*'den). Anorg. kim. **1.** Molibdene benzer ağır metal. (Simgesi W olan kimyasal element.) [Eşanl. VOLFRAM.] **—2.** *Tungsten trioksit,* formülü WO_3 olan oksit.

—ANSİKL. Kim. ve San. • *Özellikleri.* Tungsten 1781'de Scheele tarafından bulundu, ertesi yıl Bergman tarafından tek başına elde edildi. Yoğunluğu çok yüksek olan tungsten (19,3), kalay beyazlığında ateşe dayanıklı bir metaldir. Tepkinliği, molibdeninkiyle hemen hemen aynıdır; klorun etkisiyle oluşan klorürü tungsten heksaklorürdür (WCl_6). Asitlere karşı iyi bir direnç gösterir.

• *Elde edilişi.* Gerek tungsten metali, gerekse bileşikleri scheelit ($CaWO_4$) ile *volframit**ten [$(Fe, Mn)WO_4$] elde edilir. Üretilen tungstenin yaklaşık % 90'ı demir alaşımlarının, özellikle de takım çeliklerinin hazırlanmasında kullanılır. Bu durumda $FeWO_4$, alüminyum tozu ve ferrosilisyumla alüminotermi yoluyla indirgendiğinde ferrotungsteni verir. Bir başka üretim yöntemi, cevherin elektrik arklı bir fırında kok kömürü ya da antrasitle indirgenmesine dayanır.

Atom numarası : 74
Atom kütlesi : 183,35
Özgül kütlesi : 19,3 g/cm^3
Ergime sıcaklığı : 3 410 °C
Kaynama sıcaklığı : 5 660 °C
Yükseltgenme dereceleri : +4, +6
Elektron biçimlenmesi :
[2,8,18,32,8]$5d^4$ $6s^2$
İzotopları: 176-188
Doğal tungsten: ^{180}W (% 0,135), ^{182}W (% 26,4), ^{183}W (% 14,4), ^{184}W (% 30,6), ^{186}W (% 28,4).

Tungsteni arı olarak elde etmek için cevher önce elektromanyetik yolla ayrılıp zenginleştirildikten sonra bileşiminde bulunan kükürt, arsenik, fosfor ve silis gibi katışkı maddelerinden arındırılmak üzere sodyum karbonatla işlenir. Daha sonra tungstat, tungsten oksit elde etmek amacıyla hidroklorik asitle bozundurulur; tungsten oksit 1 200 °C'ta hidrojenle ya da 1 400 °C'ta odun kömürüyle indirgenir.

Böylece elde edilen tungsten tozu, ya doğrudan ya da sıkıştırılıp sinterlenerek kullanılır. Dövme ya da tel halinde çekme yoluyla akkor lamba tellerinin yapımında yararlanılır.

• *Kullanım alanları.* Arı tungsten elektrik direncinin çok yüksek oluşu, buhar geriliminin çok yüksek sıcaklıkta bile düşük olması, ateşe dayanıklı özellikler taşıması nedeniyle akkor lamba filamanlarının, indirgen ya da yansız atmosfer altında çalışan elektrik fırınlarında ısıtıcı rezistansların, X-ışınları yayıcısı tüplerde antikatotların, elektrik kontak parçaları vb.'nin yapımında kullanılır. Kimi elektrik kontaktörlerinde sinterlenmiş tungsten-bakır ya da tungsten-gümüş alaşımlarından yararlanılır. Radyasyon önleyici ekranlar ile dengeleme kütleleri sinterlenmiş tungsten-demir-nikel ve tungsten-nikel-bakır alaşımlarından hazırlanır.

Tungsten alaşım halinde, özellikle tungsten karbürün çok sert olmasından dolayı, hızlı kesme takımı çelikleri ile alaşımlarının hazırlanmasında kullanılır. Bileşiminde % 0,4-1 karbon, % 0,5-3 krom bulunan çeliklere % 2-10 oranında tungsten katıldığında soğukta kullanılan işleme takımlarının ya da sıcakta çalışan kalıpların hazırlanmasına yarayan çelikler elde edilir. Bu yolla hazırlanan hızlı kesme çelikleri, kesme özelliklerini kızıl derecede bile korurlar. Bu çeliklerin bileşiminde % 18 tungsten, % 4 krom, % 1 vanadyum, % 0,6 karbon bulunur. Hızlı kesme çeliğinden yapılmış takımların çoğunun iş gören bölümleri bu alaşımlardan hazırlanır ve çeşitli yöntemlerle ana parçaya tutturulur. Bileşiminde % 10-20 oranında tungsten bulunan ve ana bileşeni kobalt olan *stellit** türü alaşımlar, zor koşullarda çalışan (sert metaller, kuyu açma) takımların ya da motorlarda egzos supaplarının kaplanmasında (stellitleme) kullanılır.

Tungsten karbür, çoğunlukla *sinterleme** yoluyla hazırlanır. Bileşimine titan karbür ile tantal karbür katılarak kobaltla topaklaştırılır. Sinterleme işleminden sonra çok yüksek sertlikte 800 °C'a dek dayanabilen bir ürün elde edilir. Bu karbür, her zaman, adi çelikten yapılmış bir takımın ana bölümüne lehimlenerek tutturulan bir plaket (uç) biçiminde kullanılır. Böylece ancak hızlı kesme çeliğinden yapılmış bir takımla işlenebilen sert malzemelerde bile çok yüksek kesme hızına ulaşabilen takımlar elde edilebilir. Yalnız bu takımlar son derece kırılgandır.

Tungsten karbür özellikle çok sert olduğu için tel çekme kalıplarının, kumlama makinesi memelerinin, pnömatik matkap ve tabanca uçlarının, takım tezgâhı sürtünme kılavuzlarının, kalıplar (matrisler) vb.'nin yapımında kullanılır. Tungsten ayrıca % 5-8 oranında kimi manyetik çeliklerin birleşimine girer.

• *Dünya üretimi.* Dünya tungsten üretimi 70 000 t dolayındadır (1987'de 72 000 t); üretici ülkeler arasında başta Çin (1987'de 26 640 t) ve eski sovyet cumhuriyetleri (1987'de toplam 20 160 t) yer alır; bu ülkeleri epeyce geriden ABD, Tayland, Bolivya, Kuzey ve Güney Kore ile Kanada (her birinin üretimi 2 500 - 4 500 t arasında değişir) izler.

Türkiye'deki başlıca tungsten yatakları Bursa-Uludağ ve Keban kuşağı yataklarıdır. Uludağ'ın doruklarındaki üç yerde tungsten yatağı vardır. Etibank, 0,44 WO_3 tenörlü 16,6 Mt rezerve sahip olan bu yatakları 1977-1989 arasında işletmiştir. Keban kuşağı tungsten yatakları ise Kebandere ve Soğanlıköy yörelerindedir. Başlıca mineralleri kalkopirit, scheelit ve fluorittir. Yatak, % 0,2 WO_3 tenörlü 5 000 t görünür rezervlidir. Soğanlıköy yatağının ise görünür + muhtemel rezervi 255 000 tondur. Ancak bu rezervin 40 000 tonu ekonomik değer taşımaktadır. Bu yatakta bulunan cevher % 0,6 bakır, % 0,26 molibden içerir.

TUNGSTİK sıf. (fr. *tungstique*'ten). Anorg. kim. Tungsten trioksit (WO_3) denk düşen asitler için kullanılır.

TUNGSTİT a. (fr. *tungstite*). Miner. Doğal tungsten oksit (WO_3).

TUNGSTO- (fr. *tungsto-*'dan). Kim. Bir bileşikte dörtdeğerli tungstenin varlığını gösteren önek.

TUNGSTOSİLİKAT a. (fr. *tungstosilicate*'tan). Anorg. kim. SİLİKOTUNGSTAT'ın eşanlamlısı.

TUNGURAHUA, And sıradağlarının Ekvador'daki bölümünde yanardağ; 5 036 m. —*Tungurahua ili,* 3 212 km^2; 272 769 nüf. (1989). Merkezi *Ambato.*

TUNGUSKA *(Aşağı),* rusça, **Nijnlaya Tunguska,** Rusya'da ırmak, Yenisey'in sağ kıyıdan kolu; 2 989 km (havzası 473 000 km^2). Baykal gölünün K.'inden doğar. Orta Sibirya platolarının vahşi ormanlarından geçer, sonra K.-B.'ya yönelir. Tura'yı aşar, Turuhansk'ta Yenisey'e kavuşur.

TUNGUSKA *(Orta)* ya da **TAŞLI TUNGUSKA,** rusça **Srednlaya Tunguska** ya da **Podkamennaya Tunguska,** Rusya'da ırmak, Yenisey'in sağ kıyıdan kolu, Aşağı Tunguska ile Yukarı Tunguska ya da Angara arasındaki ağaçlı platoları akaçlar; 1 865 km (havzası 240 000 km^2).

TUNGUSKA *(Yukarı),* rusça **Verhnlaya Tunguska,** Aşağı Angara'nın eski adı.

TUNGUZCA a. Altay ailesinden dil öbeği. Sibirya'nın kuzeyinde ve Çin'de konuşulur. Kuzey kolunda evenki, oroçon, lamut, negidal vb. dilleri; güney kolunda mançu, gold, oroç vb. dilleri yer alır.

TUNGUZLAR, çoğu Doğu Asya'dan gelen Ural-Altay kavimlerinden bir halklar topluluğunu simgeleyen ve Doğu Sibirya'da yaşayan halk. Amur, Kuzey Buz denizi ve Ohotsk denizi arasındaki bölgelerde yaşayan Tunguzlar'ın nüfusu 60 000 dolaylarındadır. Dıştanevli kandaş klan kurallarına göre örgütlenirler. Seçilmiş başkanlar tarafından yönetilen bu klanlarda bazen kan, bazen toprak ilişkileri önem kazanır. Başlangıçta rengeyiği yetiştiren Tunguzlar, aynı zamanda avcılık ve kürk ticareti de yapıyorlardı. Dinleri şamancıydı; gök ve güneşi simgeleyen ayı ve rengeyiğine tapıyorlardı. Rus istilasından sonra göçebelikten yerleşikliğe geçirilen ve hıristiyanlaştırılan Tunguzlar, önce latin (1920), sonra kiril yazısını kabul ettiler (1936). Çeşitli halklarla (Ulçalar, Udegeyler, Oroçlar, Negidalar, Evenkiler, Evenler ve Nanaylar gibi) akrabalık bağları vardır.

TUNİCATA a. Zool. GÖMLEKLİLER şubesinin bilimsel adı.

TUNİP, Suriye'de eski site, Yukarı Asi'nin B.'sında. Burası Mitanni'den bağımsız, İ.Ö. XIV. yy.'ın ortasından beri hitit kralına bağlı, Tutmosis III'e düşman bir krallığın (İ.Ö. XV.-XIII. yy.) merkeziydi.

TUNİZİT a. (fr. *tunisite*'ten). Miner. Kuvadratik sistemde yer alan, sodyum-kalsiyum-alüminyum karbonat.

TUNJA, Kolombiya'da kent, Boyacá yönetim bölgesinin merkezi, Doğu Sierra'da 2 800 m yükseklikte; 66 000 nüf. İkisi XVI. yy.'dan kalma ispanyol üslubunda kiliseler. Müze. Ticaret ve tarım merkezi. —Yakınında, 1819'da, Boyacá köprüsünde Bolívar'ın kazandığı zafer anısına yapılan anıt.

TUNUS, Tunus'un başkenti; 626 000 nüf. (1990).

• COĞRAFYA. Kentin ilk kurulduğu yer denize uzaktı; güney-doğudaki Sicumi sebhasıyla doğudaki Tunus gölü arasın-

da sıkışıp kalmış, kuzeyden güneye doğru 2 km genişliğinde, 13 km uzunluğunda bir kesintili tepeler zinciri üzerinde uzanıyordu. Deniz, gölün ve kuzey ile güneydeki tepelere (Sidi-Bu-Said, Bu Kornin) kadar uzanan kıyı şeridinin 7 ya da 8 km ötesinde başlıyordu.

Medine tepelerin doğu kanadındaydı. Burası, halkın yaşadığı Bab üs-Süveyka ve Bab ül-Cezire mahallelerinin çevrelediği, yumurta biçiminde, gerçek bir labirenttir; merkezi, suklar ortasında bulunan el-Zeytune camisi'dir; daha yukarda, soyluların güzel evleri blok apartmanlar halinde uzanır; aşağıda, eski "serbest" semt, italyan üslubunda evleriyle dikkati çeker; günümüzde, bu gerilemiş semt korunmaya çalışılmaktadır.

1881'den sonra medine ile çöl arasında geometrik bir plana göre yapılan aşağı kent, kuzeyde konut semtlerinin (Belvédère) kuzeyinde uzanan iş merkezlerinin, sinemaların ve tiyatroların (Burgiba caddesi, Paris caddesi vb.) toplandığı kesim ve doğuda liman kesimini kapsar. Daha ilerilerde, yeni dış mahalleler kentle pek bütünleşmemiş çevrelerden (Sicumi, cebel Lahmar) ve eski konut bahçe kentlerden (Montfleury, Mutuelleville, El-Menzeh) oluşur. Daha da ileride, geniş bir ayça biçimindeki banliyö yer alır; kuzeyde (Ariana) ve batıda (Bardo, Manuba) halkın alışveriş merkezleri, güneyde fabrikalar ve işçi semtleri; kıyıdaki banliyöyse, yazın varlıklı kesimin konut semti ve sayfiye yaşamının merkezidir (Kartaca, Sıdi -Bu-Said, el-Marsa...).

Bağımsızlığa kavuşulmasından sonra, doğal hareketler ve kırsal kesimden gelen göçler nedeniyle Tunus'un nüfusu iki katına çıktı. Ülkenin etkin ekseni üzerinde bulunmasının sağladığı avantajlar, limanın yapılmasıyla (Halk el-uved'e doğru) daha da güçlendi; ama kentin gelişmesindeki en önemli etken başkentlik görevini yüklenmesidir; Tunus, siyaset, ticaret, maliye, sanayi ve kültür merkezidir. İkinci ve üçüncü kesimde istihdam edilen çalışan nüfusun üçte biri Tunus kentinde toplanır. Ayrıca, iktidarı elinde tutanlar ve orta sınıfın önemli bir bölümü de gene Tunus'ta yaşar; buna karşılık kenar semtlerde yoksul bir kitle bulunur ve toplumsal çelişkiler varlığını sürdürür.

• TARİH. İlkçağlarda başkent Kartaca'yı savunmak üzere Kartacalılar tarafından *"Tynes"* adıyla bir askeri üs olarak kurulan kent, roma yönetimine geçtikten (İ.Ö. 106) ve hıristiyanlığın yayılmasından sonra bir piskoposluk merkezi *(Tynes)* olduysa da (İ.S. II. yy.) uzun süre Kartaca'nın gölgesinde kaldı. Vandal istilasının (V. yy.) ardından İslam devletinin topraklarına katıldı (VII. yy. sonları) ve Kuzey Afrika'nın önemli hanedanlarından Hafsiler döneminde (1228-1574) bu devletin egemenliğindeki Tunus ülkesiyle Doğu Cezayir'in başkenti oldu. Limanın berkitilmiş kalesi olan Halk el-Uved (Goulette) ile birlikte kaptanıderya Barbaros Hayrettin Paşa tarafından fethedildi (1534). Ülkesi elinden alınan Tunus hükümdarı Mulay Hasan'ın (Ebu Abdullah Hasan) başvurusu üzerine, türk ordusunun İran'da uğraşmasından da yararlanarak Barbaros'a karşı Tunus seferine çıkan Kutsal Roma-Germen imparatoru ve İspanya kralı Karl V'in ele geçirdiği kent, imparatorun korumasına girerek yıllık haraca bağlanan Mulay Hasan'a bırakıldı (1535). Kıbrıs seferi sırasında Cezayir beylerbeyi Kılıç (Uluç) Ali Paşa tarafından ikinci kez fethedilip türk yönetimine alındı (1570). Ancak, kıyıdaki Halk el-Uved kalesi yine İspanyollar'da kaldı. Türk donanmasının İnebahtı* (Lepanto) yenilgisinden (1571) sonra İspanya kralı Felipe II'nin kardeşi olan avusturya prensi Don Juan'ın kuvvetlerince işgal edilerek Mulay Hasan'ın oğlu ve ardılı Mulay Muhammet'e (Ebu Abdullah Muhammet) verildi (1573). Yemen fatihi Koca Sinan Paşa'nın serdarlığında ve kaptanıderya Kılıç Ali Paşa'nın komutasında Tunus seferine çıkan türk donanması tarafından Halk el-Uved ile birlikte üçüncü kez fethedilince (1574), kesin olarak osmanlı topraklarına katıldı; Tunus'un son hükümdarı Mulay Muhammet'le Halk el-Uved'in ispanyol komutanı Don Porto-Carrera tutsak alınıp İstanbul'a gönderildi; Halk el -Uved kalesi 30 yerinden konulan lağımlar patlatılıp havaya uçurulduktan ve yerle bir edildikten sonra zafer kazanmış türk donanması geri döndü.

Tunus önceleri, tıpkı Cezayir ve Trablusgarp gibi kendi adını taşıyan eyaletin merkezi olarak İstanbul'dan gönderilen beylerbeyler aracılığıyla yönetildi. Garp* ocakları kurulduktan (1591) sonra, özellikle yeniçerilerin ayaklanıp son beylerbeyi Hüseyin Paşa'yı kentten kovmaları ve kendi bölükbaşılarından birini üç yıl için "dayı*" seçmeleri üzerine (1594), Tunus, uzun süre dayılar yönetiminde ve osmanlı egemenliğinde bir askeri cumhuriyete dönüşen ülkenin başkenti durumuna geldi. XVIII. yy. başlarında dayılık düzenine son veren yerli aileler, Tunus kentinde yönetime elkoydular (1705). Böylece sözde Osmanlı devletine bağlı bir beyliğin merkezi olan Tunus, daha önce Cezayir'i ele geçiren (1830) ve yerel aileler arasındaki güç savaşımından yararlanıp Tunus beyliğinin üzerine yürüyen Fransızlar tarafından işgal edildi (1881). Babıâli, devletler hukukuna ters düşen bu oldubittiyi kabul etmediyse de Tunus vilayeti ve kenti bundan böyle türk egemenliğinden çıktı. İkinci dünya savaşı'nda 1942-1943 yıllarında Nazi Almanyası'nca işgal edildi ve amerikan ordusunca kurtarılıp Fransızlar'a geri verildi.

• GÜZEL SANATLAR. El-Zeytune ("zeytin") camisi denen Büyük cami, kentin en büyük ve en güzel dinsel yapısıdır (yapılışı 732). Başka birçok cami daha (Ksar camisi, XII. yy.; kasaba camisi, XIII. yy.) kentin Ortaçağ'da taşıdığı öneme tanıklık eder. Sidi Mehriz (1675'e doğr.), Osmanlı döneminden kalma anıtların en karakteristik olanıdır. Tunus'ta ayrıca birçok medrese ve türbe (Sidi İbrahim, XIX. yy.) vardır.

Müzeler arasında Sidi Bu Hrissan müzesi (islam taş oymacılığı sanatı) ile içerdiği antik sanat koleksiyonları ve özellikle ilgi çekici mozaikleriyle ünlü Bardo* müzesi'ni sayabiliriz.

TUNUS, ar. **el-Cumhuriyyet üt-Tunusiyye,** K. Afrika'da, Akdeniz kıyısında devlet; 164 000 km²; 8 074 000 nüf. (1990). Başkenti *Tunus.* Resmi dili *arapça.*

COĞRAFYA

•*Doğal çevre.* Üç Mağrib ülkesinin en doğuda olanı. Topraklarının dörtte üçü çorak (100 mm'den az yağış alan güney kesimi) ya da yarı çoraktır (orta kesim). Yalnızca kuzeydeki dörtte birlik bölümü, özellikle de denize yakın dağlar (buralara 500 -1 500 mm yağmur düşer) daha yağışlıdır. Ülkede, kurak ve sıcak mevsimle (yaz) serin ve nemli bir mevsimin almaşık olarak birbirini izlediği bir akdeniz iklimi görülür: yağmurlar eylülde başlar, haziranda sona erer ve ülkeye serinlik getirir.

İklim rejimi su rejimini de etkiler; en yağışlı yer olan Tel bölgesinde akarsular nemli mevsimde (özellikle sonbahar) kabarır, bazen taşkınlar yapar; yazınsa suları çekilir, hatta kurur. Ülkenin orta kesiminde, yüzde akan sular çok ender olarak denize kadar ulaşır: burası içakışlılık alanıdır. Güney kesimiyse akışsızlık bölgesidir: yüzeysel akışlara çok ender rastlanır; buna karşılık Cerid'de yüzey sularının cılızlığı, vahaları ve şotları besleyen yeraltı kopma örtülerinin oldukça zengin olması sayesinde dengelenir.

Tunus toprakları, aynı zamanda, Cezayir'de ayrı olmalarına karşın Orta Mecerda boyunca birleşen Tel ve Atlas dağlarının doğu ucunu oluşturur. Tel ve Atlas dağları güney-batı'dan kuzey-doğu'ya doğru alçalarak çıkıntılar (Bizerte bölgesindeki burunlar ve Bon burnu) oluşturdukları kuzey kıyısı yakınlarında iyice yok olurlar; en yüksek doruğu cebel Şambi' dir (1 544 m); bu dağlar genç, kıvrımlanmış ve kırıklıdır; Krumirye'deki bol yağış alan, flyschlı, kumtaşlı ve marnlı kesimler güzel mantar meşesi ve zeen meşesi ormanlarıyla kaplıdır; başka kesimlerde dağlar, tepelerden, küçük sıralardan, aşındırma (marnlı ve killi alanlar) sonucu gelişmiş çöküntü alanlarıyla birbirinden ayrılan kireçtaşlı platolardan ya da Dördüncü Zaman çökelleriyle dolmuş alçalma alanlarından oluşur. Seyrek yeşil meşe ve Halep çamı ormanları yörenin batı bölümünü, sakızağacı ve kermes meşesi doğu bölümünü kaplar.

Ovalar ve platolar, ülkenin doğu ve güneydeki geri kalan bölümlerine yayılır; bu nedenle Bon burnundan başlayarak kıyı çoğunlukla alçaktır: kuzeyden güneye doğru güzel kumsallar birbirini izler; kumsalların ve Dördüncü Zaman'da oluşmuş fosil kumulların eteğinde yer alan acısulu denizkulaklarının denizle bağlantıları çoğunlukla kesilmiştir; güneyde, arka yüzü yavaş yavaş Sahra'ya doğru alçalan sarp bir yamaç (Matmata ve cebel Nefusa) kıyı ovasının ağzını kapatır. İç kesimde, zeytin "ormanları"nın bulunduğu yerler (Sahil ve Sfaks bölgesi) dışında, bozkır ağır basmaya başlar; büyük şotların güneyinde, yer yer hamadalara, reglere ve iyice güneyde Büyük Doğu erginin ucuyla yer yer kesilen gerçek çöle geçilir.

• *Nüfus.* Ortalama yoğunluk düşüktür (1990'da km²'ye 53 kişi); ancak nüfus ülke düzeyinde çok eşitsiz bir biçimde dağılmış olduğundan, bu düşüklük büyük bir anlam taşımaz: Tunuslular'ın büyük bölümü Bizerte ve Sfaks arasında uza-

Tunus kentinden bir görünüm

M. Garanger

J.-L. Nou

Tunus kentindeki el-Zeytune camisi (732'de tamamlandı)

nan kıyı bölgelerinde yaşar ve buralarda nüfus yoğunluğu çoğu kez km²'de 100 kişinin üstündedir (özellikle Bizerte, Tunus, Nebil ve Sfaks kentlerinde). Orta Mecerda, iç kesimde nüfusun yoğun olduğu tek merkezdir (Kayrevan'la birlikte). Bunun dışındaki yerlerde, K. ve G. kıyılarında ve ülkenin içlerinde yoğunluk düşüktür; hatta dağlık bölgelerde km²'ye 50, güneyde ise 10 kişiden az düşer.

Nüfus, kültür bakımından homojendir: sünni müslümandır ve arapça konuşur (fransızca ortak yabancı dil olma niteliğini sürdürmektedir), çünkü berberice konuşan bir azınlık olmadığı gibi, ülkede yabancı da pek kalmamıştır (1980'de % 0,2'si fransız olmak üzere toplam nüfusun % 0,6'sı; oysa 1956'da bu oran % 10 idi). Doğum oranının dünya ortalamasının altına düşmesine rağmen (1989'da

TUNUS

‰ 25) ölüm oranının da hızla düşmesi (1989'da ‰ 4,4) nedeniyle, nüfus artışı devam etmektedir. Bu aşırı yüksek doğal nüfus artışı karşısında, Tunus'un demografik geçiş dönemine yeni girmekte olduğu söylenebilir. Bu yüzden nüfus çok gençtir: Tunuslular'ın % 40'ının yaşı 15'in altında, % 52,5'inin yaşı 15 ile 64 arasında ve ancak % 4'ünün yaşı 65'in üstündedir. Bu durum, emek piyasasında önemli sorunlar ortaya çıkarmaktadır. Üstelik, ülkede toplumsal eşitsizlikler çok büyüktür; iktidarı büyük ölçüde elinde bulunduran varlıklı bir azınlığın yanı sıra kalabalık bir orta sınıf ve özellikle iş peşinde koşan niteliksiz yoksul kitleler bulunmaktadır. Ülkenin çeşitli bölümlerinin eşitsiz gelişmişliği, toplumsal eşitsizlik ve demografik büyüme hep birlikte göç hareketlerine neden olmaktadır. İç kesimde kırsal göç, nüfusun özellikle gençlerden oluşan bir bölümünün iş bulmak için kentlere akmasına yol açarken, Libya ve Fransa yönündeki başka bir göç akımı da (iktisadi bunalım yüzünden yavaşladı) nüfusun bir başka bölümünü alıp götürmektedir. Bütünüyle ele alındığında ekonomi, iş talebini karşılamakta güçlük çekmektedir.

• *Ekonomi.* Kırsal bölgelerde tarım hâlâ egemen iktisadi etkinliği oluşturmaktadır. Ancak, birinci kesim çok küçülmüştür: 1956'da etkin nüfusun % 56'sını kendinde toplarken, bugün ancak % 32'sini toplamaktadır. Tarım, en iyi toprakların 800 000 ha'ını işgal eden kolonizasyondan etkilenmiştir. Bağımsızlıktan sonra elkonulan bu topraklar, bir kooperatifçilik denemesinin çekirdeğini oluşturdu. 1960'tan 1970'e kadar süren bu deneme sırasında, ekilen arazinin hemen tümü (1969'da 4 700 000 ha), üretim kooperatifleri birlikleri içinde toplandı. 1970'te bu denemeden vazgeçildi ve kooperatiflere katılan özel topraklar, sahiplerine geri verildi; devlete ait olanlarsa ya kiraya verildi, ya satıldı ya da üretim kooperatifleri birlikleri halinde korundu (230 000 ha). 1970'ten sonra, devletin müdahaleci tutumundan vazgeçmesi özel girişimi özendirdi; böylece, yeniden 1960 öncesindeki ikili sürece dönülmüş oldu: bir yanda, yatırım yapabilen, makineler satın alan, varlığını büyüten ve göreli olarak az sayıda işgücüyle piyasa için üretim yapan işletmeciler, öte yanda üretim araçlarından yoksun, genellikle verimsiz topraklar üzerinde toplanmış ve ancak sefalet düzeyinde bir tarım ya da hayvancılıkla yaşamını sürdürebilen ya da göç eden köylüler. Kentlilerin (özellikle Tunuslular'ın) de yıkıma uğrayan köylülerin mülklerini satın alarak toprak sahibi olmaya başlamaları, kırsal alandaki bu eşitsizliği büsbütün artırdı. Bu yüzden, tarım alanında istihdam azaldı.

Üretimdeki yönelişler, piyasa yasasına göre şekillendi: gelişme, yerel tüketime dönük tarımın aleyhine, dışsatıma dönük sınai ve ticari tarımın lehine oldu. Bağcılık geriledi (1989'da 133 000 t üzüm). Buna karşılık, turunçgiller (1989'da 144 000 t portakal), turfanda meyve ve sebze, fındık, tütün, şekerpancarı ve zeytin üretimi gelişti. Bazı zeytinlikler yeniden düzenlendi ya da modernleştirildi, gençleştirildi ve genişletildi (Sahil'de ve Sfaks'ta). Tahıl tarımı (1989'da 420 000 t buğday) ve hayvancılık (tavukçuluk dışında) nüfusa oranla daha yavaş gelişti. Bu durumda, gittikçe daha çok temel besin maddesinin (yumuşak buğday ve süt ürünleri) dışalımına gerek duyuldu; dışsatım ise, bunalım yüzünden zorlaştı.

Kent, göç yeri haline geldi. Kentsel yaşam Tunus'ta köklü bir geçmişe sahip olmakla birlikte, XX. yy.'da görülmedik bir gelişme gösterdi: 1956'da 1 430 000 olan kentli sayısı (nüfusun % 41,5'i), 1990'da 4 240 000'e yükseldi (% 52,5). Bu nüfusun 1/7'si, her bakımdan diğerlerinden üstün bir kent olan Tunus'ta toplanmıştır. Bununla birlikte, özellikle kıyıda yer alan orta büyüklükte birkaç kent daha vardır: Bizerte, Nebil, Sus, Monastir, Gabes ve özellikle, ülkenin ikinci büyük kenti olan Sfaks. Buna karşılık, iç kesim kent bakımından yoksuldur.

1960'tan sonra çok gelişen sanayi, dış ülkelerden alınan hammadelerden başka toprak altı kaynaklarını (El-Borma hidrokarbonları [1988'de 37,7 milyon varil petrol; ülkenin başlıca dışsatım ürünü], Gafsa fosfatları [1989'da 6,6 Mt] vb.) ve tarım ürünlerini kullanır. Maksatlı olarak iç kesimde kurulan birkaç fabrikanın dışında (Kasserine'deki alfa kâğıt hamuru fabrikası, Beca'daki şeker fabrikası), sanayi genellikle deniz kıyısında gelişmiştir. Bizerte (petrol rafinerisi ve demir çelik fabrikası), Tunus (kurşun), Sfaks (süperfosfat) ve Gabes'te kurulmuş olan bazı fabrikalar maden ürünlerini işler (Gabes'te son zamanlarda yeni bir kimya kompleksi kuruldu). Ancak, hafif sanayi (Bizerte ve Sfaks arasında) egemen durumdadır: tekstil (Sahil, Tunus, Sfaks ve Bizerte'de), tarım-besin (dağınık), deri, makine vb. Pek çok yatırım yapılmış olmasına rağmen balıkçılık (Sfaks ve Mehdiye'de) ikincil bir etkinlik olarak kalmaktadır (1988'de 102 600 t).

Nihayet, zanaatların gerilemesine karşılık turizm, Hammamet, Sus-Monastir ve Cerbe'den oluşan üç merkez çevresinde gerçek bir patlama yaptı. Turistler çok döviz getirmekle birlikte (1991'de turizm gelirleri 0,6 milyar dolar) fiyatların yükselmesine neden olmakta, tarımı ve yaşam biçimini olumsuz yönde etkilemektedir. Kaldı ki turizm gelirleri (ve hatta göçmenlerin gönderdikleri dövizler) ticaret dengesindeki büyük açığı kapatmaya yetmemektedir. Tunus'un dış ticaretindeki payı hissedilir ölçüde gerilemiş olmasına rağmen Fransa, yine de onun başlıca ticaret ortağıdır.

TARİH

• *İslamdan önceki Tunus.* Akdeniz'in doğu havzasıyla batı havzasının birleştiği yerde bulunan ve Sicilya boğazıyla Avrupa'ya yaklaşan (140 km) Tunus, aynı zamanda Mısır'ı Batı Magrib'e bağlayan tek karayolunun ve Sahra'dan Kanem ve Bornu'ya gitme olanağı sağlayan kervan yollarının kavşak noktasıdır.

Böylece Tunus'taki ilk berberi göçebelere, genellikle denizden gelen çeşitli etnik öğeler eklenebilmişlerdir. I. binyıl'dan başlayarak Fenikeliler, bugünkü Tunus'un güneyinde ticaret kolonileri kurdular. İ.Ö. 820'ye doğru kurulan Tir kolonisi Kartaca*, yavaş yavaş bağımsızlaşarak Sicilya boğazındaki ve Küçük Sirte körfezindeki öteki fenike kolonileri üzerinde hegemonya kurdu. Bunun sonucunda, Kuzey Batı Afrika'nın yerleşikleşmiş bölgelerinde oldukça derin bir doğululaşma başlarken, göçebe Berberiler Güney ve Batı bölgelerine doğru püskürtüldüler. Bu Berberiler'in bazıları, hiç değilse kısmen yerleşikleşerek Masinissa ve Jugurtha'nın Numidialılar* krallığı'nı kurdular. Kartaca'nın yıkılmasından (İ.Ö. 146) sonra Jugurtha, İ.Ö. 105'e kadar roma istilasına karşı koydu. Prokonsül Afrika'nın (→ ROMA AFRİKA* EYALETİ) merkezi olan gelecekteki Tunus, anonanın denetimi altında, Roma'nın tahıl, zeytinyağı ve hatta şarap ambarlarından biri durumuna gelirken ekin tarlaları G.'e doğru durmadan genişledi. Romalılaşan ve kentleşen ülke, III.-V. yy.'lar arasında hıristiyanlığın Batı'daki kalelerinden birini oluşturdu (Tertullianus, aziz Cyprianus, aziz Augustinus). Ancak ariusçu Vandallar, batıdan saldırarak (429-533) bu kaleyi yıktılar. Bizanslılar (533-698), ülkeyi eski zenginliğine tümüyle kavuşturamadılar; çünkü durmadan ayaklanan Berberiler, ülkenin iç kesimlerini ellerinde tutuyorlardı.

• *Müslüman İfrikiye (647/698-1228).* 647'de başlayan arap istilası sonucu Ukba bin Nafi, islamın Batı'daki kutsal kenti ve savunma merkezi olan Kayrevan'ı kurdu (670). Kartaca'nın yıkılışından (698) sonra bu kent, müslüman İfrikiye'nin başkenti olarak tanındı. Kırsal ve özellikle bozkırsal bölgelerde romalılaştırma ve hıristiyanlaştırma yüzeysel kaldığı için, islamlaştırma ve hatta araplaştırma hızlı ve derin bir nitelik kazandı. Müslüman dünyayla karışıp bütünleşmekle birlikte Berberiler, hariciliği benimseyerek kendi özgünlüklerini korudular. Hariciliği benimseyenler uzun zaman, varlıklarını bazı cebellerde ve Cerbe'de sürdürdü.

Sırasıyla Şam'daki emevi ve Bağdat'taki abbasi halifelere bağımlı bir duruma ge-

len İfrikiye, yerel olarak Aglebiler, ardından Kayrevan'da şii bir halifelik kuran (910) Fatımiler tarafından yönetildi. 972'de Fatımiler, başkentlerini Kahire'ye taşıdıkları zaman İfrikiye, onlar tarafından berberi Ziriler hanedanının buyruğuna verildi ve 1048'de bu hanedan, Fatımiler'in süzerenliğini reddetti. Öçlerini almak için Fatımiler, Beni Hilal göçebelerini bu ülke üzerine saldırttılar. Sürüleri için yeniden bir bozkır yaratmak ereğiyle bu göçebeler, kentleri (Kayrevan, 1057) ve ekin tarlalarını sistemli bir biçimde ortadan kaldırdılar. İfrikiye'yi sekiz yüzyılı aşkın bir süre yıkıma uğratan bu istila, ülkenin Beni Hilal tarafından vasallaştırılan sayısız prenslikler biçiminde parçalanmasına yol açtı ve Sicilya kralı Ruggero II'nin müdahalesini kamçıladı. Ruggero II Cerbe'yi (1134), Mehdiye'yi (1148) vb. ele geçirdi. Hıristiyanlığın bu gelişmesini önlemek amacıyla muvahhit Fas halifesi Abdülmümin, Normanlar'ı kovdu (1159-60) ve İfrikiye'yi Tunus'ta oturan bir vali tarafından yönetilen bir eyalet durumuna getirdi. İfrikiye, Tunus oldu.

• *Tunus Hafsı krallığı (1228/29-1574).* Muvahhitler'in Tunus'un başına getirdikleri Ebu Muhammet adlı bir genel vali, Hafsi* hanedanını kurdu. Bu hanedan Tunus'u, bağımsız bir krallık (1228/29-1574) durumuna getirdi. Muvahhitler'in ortadan kalkmalarına (1269) kadar Hafsiler, bir yandan onlara vergi ödemeyi sürdürmekle birlikte, bir yandan da başında özellikle dönek hıristiyanlar ya da tunus burjuvaları bulunan bir yönetim ve endülüs ve arap paralı askerlerden oluşan bir ordu kurdular. Bu askerlerle Ebu Zekeriya (1229-1249), Cezayir (1235) ve Tlemsen'i (1242) işgal ederek, devletine en geniş sınırlarını kazandırdı. Oğlu el-Mustansır, onun hıristiyanlığı benimseme olasılığına inanan Saint Louis'yi püskürttüyse de (1270) ardılları, bir iç ayaklanma sonucu yitirdikleri (1279-1284) iktidara ancak Ebu Hafs (1284-1295) sayesinde kavuşabildiler. Beni Süleym göçebelerinin saldırılarıyla ve Fas'taki Meriniler'in müdahalesini kolaylaştıran veraset bunalımlarıyla (1347-1350 ve 1357-58) sarsılan Tunus, Beni Süleymler'i uzaklaştıran ve 1391'de İspanya'dan kovulan Yahudiler'e kucak açan Ebülabbas (1370-1394) ve Ebu Faris (1394-1434) döneminde birlik ve iktisadi gelişmesini yeniden sağladı.

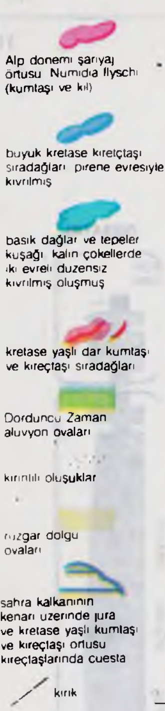
XVI. yy.'da İspanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sicilya boğazı için gösterdikleri eşit ancak karşıt ilgi, Hafsiler'in çökmesine yol açtı. Tunus'un Barbaros Hayrettin tarafından alınması (1534) üzerine Hafsi Hasan (1526-1542), Karl V'in yardımını sağladı. Karl V, Hasan'ın başkentini işgal ettiyse de (1535) onu süzerenliği altına aldı. Bu durum Turgut Reis ve Cezayir paşası Kılıç Ali Paşa'nın müdahalesine yol açtı ve Turgut Reis, Gafsa (1556) ve Kayrevan'ı (1558) ele geçirirken, Kılıç Ali Paşa da Tunus'u aldı (1569). Don Juan de Austria'nın bir süre için yeniden işgal ettiği (1573) bu kent, Türkler tarafından geri alındı (1574) ve Tunus bir osmanlı eyaleti durumuna geldi.

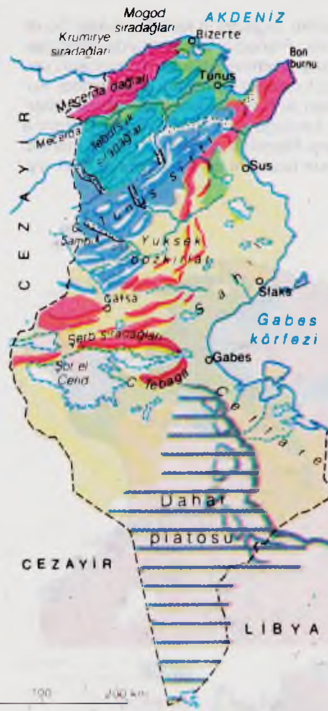
• *Fransız müdahalesine kadar Tunus naipliği (1574-1881).* Osmanlı yönetiminde geçen birkaç yıldan sonra yeniçeriler, iktidarı dayı denilen bir ast subaya bıraktılar (1590). Yönetim ve maliyeyi denetleyen bey, dayıya yardımcılık ediyordu. Çok geçmeden dayı, beyin vesayeti altına girdi. Murat I (1612-1631), ilk beylik hanedanı olan Muradiler hanedanını kurdu. Murat II (1659-1675), dayıyı hapse attı (1671). 1705'te ikinci beylik hanedanının kurucusu Hüseyn bin Ali (1705-1740), dayılık görevine son verdi. Osmanlı egemenliği varsayımı sürdürülmekle birlikte, Hüseyn bin Ali'nin başa geçmesi türk öğeyi tunus milletine dönüştürdü.

Hükümdarın despotluğuna rağmen, 1710'dan başlayarak babadan oğla geçen hükümdarlık otoritesi, başlangıçta Tunus ve büyük kentleri pek aşmıyordu; çünkü iç kesimlerdeki rakip klanların söz dinlemezliği Cezayir, İstanbul ve Avrupalılar tarafından destekleniyordu. Hatta Cezayir, Tunus'a bir vergi bile yükledi (1756) ve Tunus bu vergiden ancak İstanbul tarafından kurtarıldı (1821). Bu yüzden iç kesimlerin gerçekten fethi, ancak Ali Bey (1759-1782) ve Hammude Bey (1782-1814) dönemlerinde tamamlandı. Kent pazarları canlandı (XVIII.yy.'da Kayrevan'ın yeniden kuruluşu), limanlar yapıldı; 1609'da İspanya'dan kovulan Moriskolar, Mecerda ovasının ve Bon burnunun değerlendirilmesine girişti. Gerçekte en kârlı etkinlik, korsanlıktı. İngilizler'in karşı koydukları bu etkinlik, Fransızlar'ın limanlarda kapitülasyonlar rejimine bağlı (bir konsolosun varlığı) funduklar kurmasını engellemedi. Kurulan ilk funduk, Tunus'taki Marsilyalılar'ın funduğuydu (1577). Ayrıca Cezayir'e karşı Naiplik'le bağlaşan (1685) Fransa, onun ticaretini de denetliyordu. XVI. yy.'dan başlayarak Cezayir-Tunus sınırında işletilen mercan avı alanlarını eline geçiren (1700) Afrika şirketi, Bon burnunda sömürgeler kurdu (1781).

Fransızlar'ın Cezayir'i işgali (1830) ve Fransızlar'la İngilizler'in kölelik (1819) ve

EKONOMİ

JEOMORFOLOJİK BÖLGELER

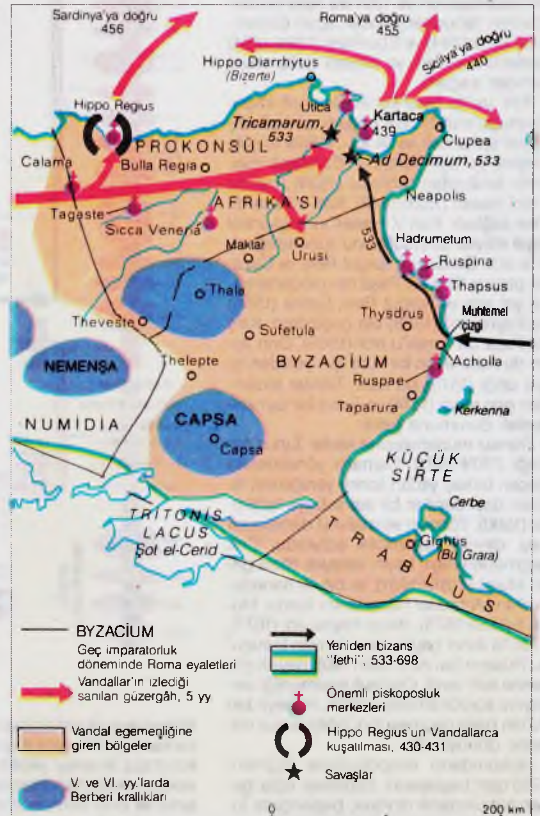
korsanlığı (1824) yasaklamaları, ingiliz ticaret ve sanayi işletmeleriyle italyan tarım ve ticaret kolonilerinin gelişmesine ve ordu, demiryolları ve yönetimde etkinlik gösteren fransız öğenin artmasına yol açtı. Borçlanma, iflaslar ve uluslararası bir ingiliz-fransız-italyan mali komisyonunun kurulmasıyla (1869) sonuçlandı. Berlin kongresi'nde (1878), Fransa'nın Tunus'taki özel çıkarları kabul edildi. Ardından Bardo antlaşması (1881) ve el Marsa sözleşmesiyle (1883), fransız protektorası kuruldu.

• *Fransız protektorası (1881/1883-1956).* 1885'te Paul Cambon, genel valiliğe getirildi ve Kayidler'in yerine sivil denetmenler yerleştirdi. Siyasal yaşam, kentsel "Genç Tunus" partisinin kurulması (1907), 1911 ayaklanmaları ve 1911-1921 arasında süren uzun bastırma dönemiyle belirginleşti. 1920'de Destur, 1933'te Habib Burgiba'nın laik ve tunus milliyetçisi Yeni Destur partileri kuruldu. 1934'te Yeni Destur, Eski Destur'un islam reformculuğu geleneğinden koptu. Yeni Destur yöneticileri sürgüne gönderildi. Léon Blum hükümetinin giriştiği görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine kanlı olaylar patlak verdi (1937) ve sıkıyönetim ilan edildi. Kasım 1942-mayıs 1943 arasında Almanlar tarafından işgal edilen ülke, Tunus savaşı'yla kurtarıldı. 1950'de, Burgiba'dan daha radikal bir siyasetçi olan Yeni Destur genel sekreteri Salah bin Yusuf, genel valinin izniyle Lemin Bey tarafından kurulan hükümete katıldı. Bununla birlikte fransız uzlaşmazlığı, Yeni Destur'da bir katılaşmaya (1952-1954) ve terorizme yönelişe yol açtı. P. Menès France'ın vaat ettiği iç özerklik (1954), Burgiba tarafından kabul edildi (1955). 20 mart 1956'da tam bağımsızlık ilan edildi.

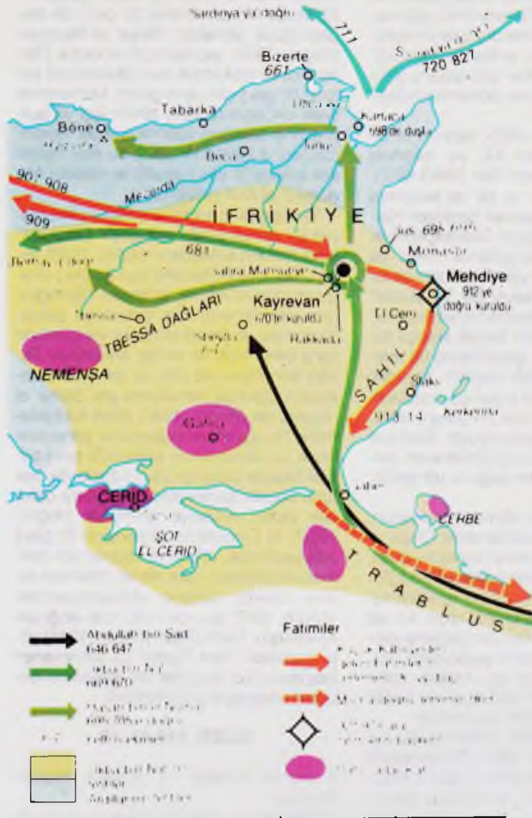
• *Bağımsız Tunus.* Hükümet başkanı Burgiba, Salah bin Yusuf'un muhalefetini bastırdı (1956-57), laik eğilimli kişisel haklar yasasını yürürlüğe soktu (1956), Lemin Bey'i iş başından uzaklaştırdı ve Cumhuriyeti ilan etti. Cezayir savaşı sırasında, Fransa ile Tunus arasındaki ilişkiler bozuldu (Bizerte sorunu, 1961), ardından kolonların topraklarına yönelik ulusallaştırmaların yol açtığı sorunlar daha da ağırlaştı (1964). 1947'de kurulan Tunuslu işçiler genel birliği ile başkanın 1964'te Sosyalist Destur partisi adını alan partisi arasında gelişen gerginlik, siyasal yaşama egemen oldu. Hatta Sosyalist Destur partisi içinde bile, radikal bir toprak reformu yanlılarıyla ılımlılar çatışıyorlardı. Rejimin liberalleştirilmesi için 1975'li yıllarda üniversite ve sendikalarda girişilen hareketlere rağmen Burgiba ve Başbakan H.Nüveyre (1970-1980), ardından Başbakan M.Mzali (1980-1986), çokpartili düzene ancak 1983 yılında resmen geçebildiler. 1986 yılında M. Mzali başbakanlık görevinden alındı ve yerine Raşit Sfar geçirildi.

Dış siyaset alanında, Tunus'un İsrail karşısındaki ılımlı tutumu, Nasır'ın yönlendirdiği Arap Birliği ile gerginliklere ve Mısırla diplomatik ilişkilerin kesilmesine yol açtı (1966-1967). Cezayir ve Tunus arasındaki sınır sorunları 1968 ve 1983'te çözüme bağlandı, Libya ile bir birleşme tasarısı (1974) başarısızlığa uğradı. 1979'da Tunus, Mısır'ın çıkarıldığı Arap Birliği merkezine ve FKÖ yönetim organlarına kucak açınca 1985 yılında İsrail'in baskınına uğradı. Petrol fiyatlarının düşmesi ve üretiminin azaltılması tunus ekonomisini olumsuz etkiledi. Dışalımlar azaltıldı, besin maddelerinden devlet sübvansiyonu kaldırıldı; tahıl ürünlerinin fiyatları yükseldi. Tunus ve diğer büyük kentlerde gösteriler başladı (aralık 1983). Olağanüstü durum ilan edildi. Burgiba zamların ertelendiğini açıklayınca çatışmalar durdu, ama grevler sürdü. Ekim 1985'te Tunus'ta bulunan FKÖ karargâhı israil uçakları tarafından bombalandı ve 20 tunuslu öldü. Saldırı islam ülkelerinin yanı sıra AT ve Birleşmiş milletler'ce de kınandı. Temmuz 1986'da liberal siyaset yanlısı muhalefete, sınırlı da olsa birtakım özgürlükler tanımaktan yana olan Başbakan Mzali, yeterli ekonomik önlemler almadığı gerekçesiyle görevden uzaklaştırıldı. Libya ile ilişkiler, 25 000 tunuslu işçinin geri gönderilmesi üzerine, eylül 1985'te kesildi. Tutucu islamcı örgütlere karşı mücadele sürdürüldü; örgütlerin üyeleri çeşitli cezalara çarptırıldı. Nisan 1987'de İçişleri bakanı general Zeynelabidin bin Ali, Başbakanlığa getirildi. 7 kasım 1987'de yaşam boyu Cumhurbaşkanı seçilmiş olan Burgiba, bozulan sağlığı ileri sürülerek ve doktorların verdikleri rapora dayanılarak Başbakan tarafından görevden alındı. Anayasa gereği, Başbakan Zeynelabidin Cumhurbaşkanı oldu. İktidardaki Sosyalist Destur partisi'nin adı, nisan 1988'de Anayasal demokratik ittifak olarak değiştirildi. Temmuz 1988'de Anayasa'da ya-

solda KARTACA VE ROMA
sağda V. VE VI. YY.'DA AFRİKA

solda
VII. YY.'DAN X. YY.'A KADAR ARAP FETHİ

sağda
XI. YY.'DAN XII. YY.'IN ORTALARINA KADAR İFRİKİYE

pılan değişiklikle yaşam boyu Cumhurbaşkanlığı ve cumhurbaşkanı çekildiğinde başbakanın onun yerini alması kuralı kaldırıldı; Cumhurbaşkanı için 70 yaş sınırı kondu. Libya lideri Kaddafi 1989 başında Tunus'u ziyaret etti. Kıyıda petrol arama çalışmaları ve Cezayir'den Libya'ya uzanan petrol boruhattının yapımı gibi Libya-Tunus ortak projelerinde önemli ilerlemeler sağlandı. Cumhurbaşkanlığı seçiminde tek aday Zeynelabidin, oyların % 99'unu topladı. 7 partinin katılmasına izin verilen meclis seçiminde de iktidardaki Anayasal demokratik ittifak oyların % 80'ini aldı.

Eylülde Zeynelabidin, ekonomik reformlara karşı çıkan Bakuş'u görevden alarak, yerine Hamed Karui'yi atadı. Hükümet işçi çıkarmaların halk arasında yol açtığı tepkinin büyümesini önlemek için özelleştirme programını yavaşlatma kararı aldı (1991). Körfez savaşı sırasında, Birleşmiş milletler'in verdiği yetki çerçevesinde Irak'la savaşan güçlere duyulan tepki, hükümeti önemli sorunlarla karşı karşıya getirdi. Zeynelabidin bir yandan Irak'ı bombalayan kuvvetlere karşı çıkarken, bir yandan da Batılı devletlere Tunus'un savaşta tarafsız kalacağını anlatmaya çalıştı. ABD ve Kuveyt, Tunus'a yapmayı kararlaştırmış oldukları yardım ve yatırımları durdurdular, ancak cumhurbaşkanı halkın desteğini kazandı. Şeriatçı hareket 1991 yılı boyunca da ciddi bir sorun olarak gündemdeydi. Arkasında resmen tanınmayan Nahda partisi'nin bulunduğu sanılan olaylar, yaygın tutuklamalara yol açtı; hükümet şeriatçı akımlarla mücadeleyi sürdürdü.

EDEBİYAT

fransızca edebiyat

• *Fransız yazarlar.* Cezayir'de olduğu gibi Tunus'ta da gezginler, yazarlar ve bilginler, ülke üzerine kurgusal yapıtlar ve denemeler yayımlamışlardır. Fransız edebiyatında, Flaubert'in yapıtlarında olduğu kadar Maupassant, İsabelle Eberhardt, André Gide, Georges Duhamel (*le Prince Jaffar,* 1924) ve J. Vignaud'nun yapıtlarında da belli bir tunus imgesi vardır. Basmakalıplıklar sürmekle birlikte, tunus gerçekliğine sevgiyle bakan yapıtlar da yazılabilmiştir. Marius Scalési, çok derin bir şiir bırakmış (*Poèmes d'un maudit,* 1923) ve Tunus, romancıları her zaman kendine çekmiştir.

• *Tunuslu yazarlar.* Tunus edebiyatı ilkin ve özellikle arap dilinde yazılmış bir edebiyattır. Bununla birlikte, 1920'li yıllardan başlayarak, özellikle tunuslu yahudi cemaat içinde, Vitalis Danon, Ryvel, César Benattar ve Claude Bénady gibi bazı yazarlar fransızca masal, hikâye ve romanlar yayımladı. Paris'te yaşayan Albert Memmi (doğm. 1920), *la Statue de sel* adlı özyaşamöyküsel esinli romanıyla 1953'te parlak bir giriş yaptı ve bu romanı, egemenlik altına alınmış ve sömürgeleştirilmiş insan ve Yahudiler'in toplumsal durumu üzerine yazılmış öteki roman ve denemeler izledi. Müslüman Tunuslular birçok şiir (Mustafa Kurda, Ahmet Şergi, Salah Ferhat) ve roman (Mahmut Aslan) yazdılarsa da, asıl önemli yapıtlar son yıllarda yazıldı. Mustafa Tlili (doğm. 1937), *la Rage aux tripes* (1975) adlı romanında kahramanın "soysuzluk" karşısında duyduğu öfkeyi dile getirdi ve eski sömürge halkını kurtuluş mücadelesine teşvik etti. *Le bruit dort* (1978) adlı romanıyla, gene kendilerini arayan dış ve iç sürgündeki insanları ortaya koydu. Abdülvahab Meddeb (doğm. 1946), *Talismano* (1979) adlı yapıtında her yana eğilip bükülebilen bir dil kullanarak bellek-kent, geçmiş, özdeşlik ve ayrım üzerine bir roman yazdı. Suat Gelluz, Celile Hafsıye, Ayşe Şaibı ve Suat Hedri gibi tunuslu kadınlar, duygu ve düşüncelerini yazıyla açıkladılar. Salah Germedi (*Avec ou sans,* 1970), Münsif Gaşım (*Car vivre est un pays,* 1978), Mustafa Şelbi (*la Chute vers le sommet,* 1978), Lerbi bin Ali, Mecid el-Hussı (*Imagivresse,* 1973; *İris İfriqiya,* 1981), Hédi Buravi (*Éclate module,* 1972; *Vésuviade,* 1976) ve Muhammet Azize gibi bazı yetenekli şairler seslerini duyurdular. Hişem Ceyt, Muhammet Talbi, Abdülcelil Temimi, Beşir Tlili, Selahatın Tletli, Abdülvahab Buhdiba ve Hele Beci gibi tarihçi ve denemeciler, yapıtlarını fransızca yayımladılar.

arapça edebiyat

XIX. yy. sonunda tunus toplumu üzerindeki batı etkisini izleyen düşünce akımı-

BAŞLANGICINDAN OSMANLILAR'IN GELİŞİNE KADAR HAFSİ KRALLIĞI

M. Levassort

Monastir ribatı (796)

TUNUS'TA SANAT

na genellikle "Rönesans" adı verilir. Rönesans'ın etkisi, arapçada batı dillerindekinden daha geniş bir anlam *(edeb)* taşıyan "edebiyat" üzerinde de kendini duyurdu. Reformcu metinler Ortadoğu'daki düşünce akımlarına yaklaşarak özellikle Cezayir'deki fransız sömürgeleştirmeye karşı bir tepki uyandırdı. Ahmet Bey'in girişimlerine bağlı olarak basımcılığın da gelişmesi, bu metinlerin yayılmasını kolaylaştırdı.

Klasik türler arasında *makame,* kendini yenilemek olanağını pek bulamazken şiir, Mahmut Kabadu'nun (1812-1871) yapıtlarıyla ileriye dönük bir düşüncenin iletim aracı durumuna geldi. Ancak yazı alanında ortaya çıkan değişikliği en iyi gösteren yapıtlar, liberallerin temsilcisi bakan Hayrettin'in (Heredin) [1820'ye doğr. - 1889], gelenekçilerin temsilcisi Zeytune şeyhi Bayram V'in (1840-1889) yazıları ve Bin Zıyaf'ın (1804-1874) kronikleri gibi kroniklerdi. Uyaklı ve ritimli düzyazının kullanılmasıyla bu yapıtlar, el-Baci el-Mes'udi'nin (1810-1880) yapıtları gibi sipariş şiirle övgü ürünü destekleyen dönemlerin özelliğini yansıtıyorlardı.

Toplumsal reform isteği, aydınların bilinçlenmesiyle birlikte XX. yy. başında kendini gösterdi. Beşir Sfar (1863-1917), dersler, konferanslar ve bir de kitaplıkla bilgi açlığı çeken insanları besleyen Halduniyye'nin başına geçti. Milliyetçiliğin ilk bigileri buradan kaynaklandı. Salih es-Sviri'nin (1874-1940) yapıtlarıyla roman türü ortaya çıkarken, seyirciler Tunuslular'ın yazdığı ilk tiyatro oyunlarını alkışladılar.

30'lu yıllar yöresinde, birçok arapça süreli yayın aracılığıyla, görülmemiş bir edebiyat ve kültür etkinliği başladı. Yazarlar, gazetecilikle sanatçılık arasında bocalıyordu. 1931-1936 arasında Zin (Zeyn) elabidin es-Sanusi'nin yayımladığı *Edebiyat dünyası* adlı dergi, Zituna Üniversitesi dergisiyle birlikte, bunların çoğunu yönlendirdi.

Tahtus-Sur ("Surlar altında") grubunun, bir okul oluşturduğu söylenebilir. Çeviri ve uyarlama çalışmalarından sonra bu grup, tunus hikâyesinin ortaya çıkmasını sağladı. Edebiyat daha halkçı bir renklilik kazandı. Zarif bir güldürücü olan Ali ed-Duacı (1909-1949), tam bir gelişme içindeki toplumsal sınıfların yaşadıkları dramın algılanmasına yol açtı. Anlatım yolları, Mahmut Bayram et-Tunusi'nin (1893-1961) anlatım yollarını andırıyordu.

Ebülkasım eş-Şabbı (1909-1934), şiir üzerine konferanslar verdi (*l'Imagination poétique chez les Arabes* [fr. çev.], Araplar'da şiirsel imgelem), şiir kitapları yayımladı. Bununla birlikte şair, kadını ve emekçiyi savunan militan et-Tahir el-Haddad (1899-1935) gibi, "değeri bilinmemiş bir peygamber" olarak kaldı. Abdurrezzak Karabake (1901-1945) ve Saıd Ebubekir (1899-1948), bu şairlere benzemeyen iki ahlakçıydı. *Mebahit*'in başyazarı Mahmut el-Mesedi'nin (doğm. 1911) *Barage* (fr. çev.) adlı yapıtı, 1955'te yayımlandı.

Bağımsızlığın başlangıcında, edebiyat yaşamı yönetim çalışmalarının gölgesinde kaldı. Yayıncılıkta ilk kıpırdanmalar, ancak birkaç yıl sonra ortaya çıkabildi. Bunun üzerine edebiyatçılar, *el-Fikr (Fikir)* ve *et-Tecdid (Yenilik)* dergileriyle *el-Amel (Eylem)* gazetesinin ekinde yazmaya başladılar. Yazıların yarısı süreli yayınlarda yayımlanıyordu.

Bazı yapıtlar, geçmişe yöneldi. Herhangi bir düzeydeki hiçbir şey, tartışma konusu yapılmadı. Klasik bir dil ve geleneksel bir prozodiyle şiir, dinsel özdeyişlerin ve ahlakçı düşüncelerin şiiri durumuna geldi. Öğretici tiyatro, tumturaklı bir tiyatro olarak kaldı. Hikâyelerde ya aile konuları ele alındı ya da gerçekliği kabaca yansıtmakla yetinildi.

Yurtsever hareket, bir başka eğilimin verilerini sağladı. Muhammet el-Marzuki (1916-1981), halk efsanelerini topladı. Münevver Samadih (doğm. 1931) ve halkı kendi kahramanı durumuna getiren güdümlü yazar Mıdani bin Salah (doğm. 1929), esin ufuklarını genişletti. Ahmet el-Kadidi'yi de (doğm. 1946) bunlar arasına sokabiliriz.

İki dilli bağımsızlık kuşağının yeniklasik edebiyatına böyle geçildi. Tahir Giga'nın (doğm. 1922) hikâyelerinde siyasal durumun felsefi bir düşünceye dayanan çözümlemesi önerilirken, bu türün ustası olan Hasan Nasr'ın (doğm. 1937) hikâyelerinde değişim içindeki toplumun sorunları geride bırakıldı. Şiirlerinde Cafer Macid (doğm. 1940), çağdaş insanın kazanımları karşısında duraksarken, Mustafa el-Farisi (doğm. 1931) çağdaş insanın tüm anlaşılmazlığını ortaya koydu.

Romandaki gerçekçi eğilimin öncüsü el-Beşir Hrayif (doğm. 1917), diyaloglarda konuşma dilini kullandı ve kadına önemli bir yer verdi. Başlıca izleyicileri: Muhammet el-Arusi el-Metvi (doğm. 1920; *les Mûres amères* [fr. çev.] de olağanüstüye yöneldi); Reşat el-Hamzavi (doğm. 1934; yapıtlarında fantastik [*Tarnanno*] ve toplumsal esin (*Boudouda est mort* [fr. çev.] yan yana gider); Muhammet Salih el-Cabiri (doğm. 1940); işçi ve burjuvazinin savaşımı üzerine tarihsel freksler (*Un jour à Zamra* [fr. çev.]; *La mer rejette ses épaves* [fr. çev.] yarattı) ve masalcı Abdülaziz el-Arvi (1898-1971).

Yeni kuşak, gençlerin içinde yerleri olacak bir dünya yaratmaya girişti. Sözcülükleri İzzettin el-Medeni (doğm. 1938) yapıyordu. *L'Homme zéro*'nun (fr. çev.) duygu ve düşüncelerini, düşsellik kaynağından yararlanarak dile getirmeye çalıştı. Toplumsal ve dinsel tabulara var gücüyle karşı çıktı. Halk ve iktidar arasındaki ilişkiler sorununu ele aldı ve deneysel edebiyatın ideolojik temellerini attı. Semir el-Ayyadi'nin (doğm. 1947) öfkeli hikâyelerinde, bu uğraşların dolaysız bir yansıması vardı. *Le Vacarme du silence* (fr. çev.) adlı bir kitapta toplanan bu hikâyelerde, ses tonu öncelik kazanıyordu. Bu yolda daha ileri giden Arusiyye en-Naluti (doğm. 1950), *la Cinquième Dimension* (fr. çev.) adlı yapıtında, erkek ve kadının acı çektikleri kötülüklere çare olarak ortaklaşa eylemi önerdi. Et-Tahir el-Hammamı'nin (doğm. 1947) şiirinde halk, hak ettiği yere kavuştu. Fadıl Ceybı (doğm. 1945) yönetimindeki "Yeni Tiyatro"da sahnelenen beş oyun gibi bu şiirler de, genellikle lehçesel arapçayla yazılmışlardı.

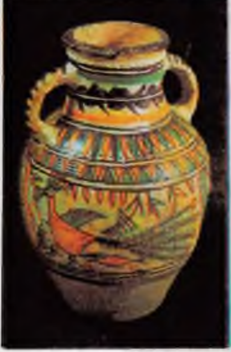
GÜZEL SANATLAR

• *Roma dönemi* → AFRİKA *eyaleti.* (Roma)

• *İslam sanatı.* Kayrevan'daki görkemli Sidi Ukba Ulu camisi (800-909), Sus ve Monastir'deki çok güzel ribatlar (IX. yy.), Tunus'taki el-Zeytune camisi (732'de yapıldı) ve Gafsa, Beca ve Sus camileri gibi Tunus'ta, islamın ilk yüzyıllarından kalma birçok dikkat çekici anıt vardır. Marangozluk (Sidi Ukba Ulu camisi'nin minber ve maksuresi) ve deri işi başyapıtları da bu dönemden kalmadır. Fatımiler'in, sonradan mısır sanatını gözle görülür bir biçimde etkileyen ilk yapıtlarını da Tunus'ta aramak gerekir (Sfaks ve Mehdiye Ulu camileri). Bu yüzden daha sonraki yapıtlar daha az ilgi çekmiş ve genellikle de bu eski yapıtlar kadar beğenilmemişlerdir. Önemli olmayan gelişme, özellikle bir zariflik ve hafiflik arayışına yönelmiştir (aralarında XV. yy.'da Kayrevan'da yapılan ve Berber camisi denen Sidi Sahib medresesi'nin de olduğu birçok medrese ve Tunus'taki kasaba camisinin de bulunduğu camiler). Osmanlı egemenliği döneminde ülkede, genellikle hypostylos üslubuna ve kare minareye bağlı kalındı. Bununla birlikte, bazen bir italyan etkisiyle de karışan türk etkisi seramik, halıcılık gibi küçük sanatları derinden derine etkiledi ve büyük kubbe (Tunus'taki Sidi Mahriz camisi, 1675'e doğr.), almaşan renkli kemertaşları, çokgen ya da yuvarlak minareler gibi bazı mimarlık örneklerinin benimsenmesine yol açtı.

Tunus muharebesi, 1943 yılında alman-italyan kuvvetlerinin fransız, ingiliz ve amerikan kuvvetleri tarafından Tunus ve Kuzey Afrika'dan çıkarılmasıyla sonuçlanan harekâtlar. Müttefikler'in Fas ve Cezayir'e yaptıkları çıkarmaların (8 kasım 1942) ardından Almanlar general von Arnim komutasında Tunus-El-Avine havalimanına indirme yaptılar ve Fransızlar'ı Mecezülbab'a çekilmeye zorladılar (19 kasım). 1943 yılı ocak ayından başlayarak, kuzeyde von Anim, güneyde Rommel harekete geçtiler. Rommel Gafsa'yı ve Kasserine geçidini ele geçirdi, ama Tunus sırtında durduruldu. Bu sırada Montgomery güneyde Tatavin-Mednin-Ben Gardane sınırına ulaştı. Rommel Avrupa'ya çağrıldı. Alexander komutasındaki Müttefik kuvvet-

Réunion des musées nationaux

üç sıra olarak yerleştirilmiş bitki, hayvan motifleri ve geometrik biçimlerle süslü küp çokrenkli kalaylı sırla kaplı seramik Kalalin, XVII. yy. *Afrika ve Okyanusya sanatları müzesi, Paris*

L.-Y. Loirat-Explorer

Sus'taki Zaviye Zekkâk'ın sekizgen minaresi Osmanlı dönemi

leri harekete geçtiler. Maret hattı kuşatıldı, Gafsa geri alındı ve Mihver kuvvetleri Bon yarımadasında sıkıştırılarak teslim olmak zorunda bırakıldı (12 mayıs 1943).

TUNUS SIRTI, Tunus'ta sıradağ. Tbessa dağlarını kuzey-doğu'ya doğru devam ettirerek Tunus körfezine kadar uzanır. Atlas dağları alanının doğu ucunu oluşturan bu dağlar, D.'da üç küçük dağ sırasını kapsar; daha sonra bu üç dağ sırası birbirine yaklaşarak Cebel Zaguvan'dan sonra tek bir sıradağ görünümü alır.

TUNUSLU sıf. ve a. Tunus halkından olan.

TUNUSLU HAYRETTİN PAŞA, türk sadrazam (Kafkasya 1821 - İstanbul 1890). Abaza kökenlidir. Küçük yaşta Kafkasya'dan İstanbul'a getirildi ve köle olarak önce nakibüleşraf Kıbrıslı Tahsin Bey'e satıldı, sonra Tunus valisi Ahmet Paşa tarafından satın alındı. Tunus'ta fıkıh, fransızca, askerlik, Fransa'da hukuk, tarih, matematik okudu. Tunus'ta çeşitli üst düzey görevlerinde bulundu, veziriekberliğe (1873) kadar yükseldi. Tunus Beyi ile anlaşmazlığa düştü, tüm görevlerinden istifa ederek Paris'e (1877), sonra da İstanbul'dan aldığı çağrı üzerine imparatorluk başkentine gitti (eylül 1878). Önce Âyan meclisi üyeliğine, hemen ardından vezir rütbesiyle Maliye komisyonu başkanlığına atandı. Şeyh Zafiri Efendi aracılığıyla tanıştığı Abdülhamit II'nin beğenisini kazandı. Mehmet Esat Saffet Paşa'nın yerine sadrazam oldu (aralık 1878). Görevi sırasında devlet örgütünün yeniden düzenlenmesi için çaba sarf etti; mabeyn görevlilerinin devlet işlerine karışmalarına son verdi. Bu çalışma, çaba ve görüşleri Abdülhamit II'nin çevresindekiler tarafından hoş karşılanmadı; başta Cevdet Paşa olmak üzere birçok kişi, onu bir arap imparatorluğu kurmak istediğini öne sürerek padişaha ihbar ettiler. Hayrettin Paşa, durumu sezince istifa etti (29 temmuz 1879). Abdülhamit II, istifasını kabul etmekle birlikte İstanbul'dan ayrılmasına izin vermedi ve onu yalısında göz hapsine aldı, zaman zaman da önemli devlet sorunlarının çözümlenmesi için görüşlerine başvurdu. Tunuslu Hayrettin Paşa'nın ülkelerin siyasal durumlarını konu edinen, arapça *Akvâm ül-mesâlik fî ma'rifeti ahvâl il-memâlik* (1876) adlı bir yapıtı vardır. (→ Kayn.)

TÚPAC AMARU I, inka hükümdar (1540'a doğr. - Peru 1572). İnka Mango Cápac II'nin oğlu, iki kardeşi Sayri Túpac ve Tito Cusi'nin ardılı olarak 1570'e doğru bağımsız İnka devleti Vilcabamba'nın başına geçti. Peru'nun ispanyol genel valisi Toledo 1572'de bu son sığınağı ele geçirdi ve son inka hükümdar Túpac Amaru I aynı yıl Cuzco'da idam edildi.

TÚPAC AMARU II (José Gabriel CONDORCANQUI, —denir), perulu soylu (Tungasuca, Peru, 1740'a doğr. - Cuzco 1781). İnka Túpac Amaru soyundan gelen bir melez olan Amaru II, öğrenimini Cuzco'da yaptı ve haklarını Oropesa markiliğine (Felipe II tarafından İnkalar'a verilen unvan) kabul ettirmeye girişti. Yerli halkın saygı duyduğu büyük bir tüccar olan Amaru, Tinta'daki en yüksek ispanyol adalet temsilcisiyle (corregidor) çatışmaya girdi. 1780'de yerlilere ait yüksek yaylalık bölgeleri kendine bağlayarak ayaklandı. Altı ay sonra kesin olarak yenilgiye uğratıldı. Yakalandı ve Cuzco'da idam edildi; Yerliler'in gözünü korkutmak için kol ve bacakları Peru'nun birçok yöresine gönderildi. Túpac Amaru II bağımsızlık hareketinin öncülerinden biri sayılmaktadır.

TUPAİA a. Zool. Sivrisincapçık*'ın cins adı.

TUPAİİFORMES a. Zool. SİVRİSİNCAPÇIKSILAR alttakımının bilimsel adı.

Tupamarolar, 1962'de *Ulusal kurtuluş hareketi* adıyla kurulan uruguay devrimci örgütünün, Túpac Amaru II'nin anısına Tupamarolar olarak adlandırılan üyeleri. Geleneksel siyasal sistemi kabul etmeyen bu hareket, kendini adam kaçırma, suikast vb. gibi heyecan uyandırıcı eylemlerle tanıttı. 1973'ten başlayarak geriledi, 1976 askeri hükümet darbesinden sonra kesin olarak ortadan kaldırıldı.

TUPİ a. Guaraniye yakın kızılderili dili; Brezilya'da konuşulur.

—ANSİKL. Güney guarani lehçeleriyle kuzey tupi lehçeleri arasındaki dilsel yakınlık bu lehçeleri konuşanların yakın bir geçmişte birbirlerinden ayrıldığını gösterir. Tupiler'in Paraná ile Paraguay arasındaki bölgeden göçleri Avrupalılar'ın gelmesinden sonradır. Amazon havzasından Río de la Plata'ya kadar Tupiler'e rastlanır. Öte yandan, misyonerler tupiyi hıristiyanlaştırma, tüccarlar ve sömürgeciler de yerlilerle ilişki kurma dili olarak benimsemiştir: tupi kökenli bir karma dil (lingua geral), böylelikle tüm Brezilya'da, Avrupalılar ile doğrudan ya da dolaylı ilişki içindeki tüm kabilelere yayılmıştır.

TUPİ-GUARANİ a. Tupiyle guaraniyi kapsayan Güney Amerika kızılderili dilleri ailesi.

TUPİ-GUARANİLER, etnik-dilsel grup. Kültür ve dağılış alanları Tupiler'inkinin güneyinde yer alır ve Río de la Plata havzası bölgelerine kadar uzanır. Tupi-Guaraniler, Chaco bölgelerinde yaşarlar (Guarayolar* ve Tapieteler ile birlikte). Başlıca temsilcileri, Guaraniler* ve Chiriguanolar*'dır.)

TUPİLER, Brezilya Amazonu'nda yaşayan etnik ve dilsel grup. İlk çıkış yerleri Amazon'un aşağı mecrasının güneyindeydi; buradan Atlas okyanusu kıyılarına (Tupinambalar'ın ve Tupi-Guaraniler'in kültür alanı) ve Chaco bölgelerine (Bolivya Sirionolar'ı, Paraguay Guayakiler'i) yayıldılar. Yaşadıkları bölgeler üçe ayrılır: 1. Amazon Tupileri bölgesi (Cawahibler, Cayabiler, Cocamalar, Manaolar, Mundurucular, Omagualar, Parintintinler, Tenetehalar, Chipayalar, Urubular'ın yaşadıkları bölge); 2. Brezilya kıyılarındaki Tupinambalar ve Tupi-Guaraniler bölgesi (asıl tupi grupları olan Potyguaralar, Tupinambalar, Caeteler, Tupiniquinler burada yaşarlar); 3. Tapirapeler'in yaşadığı Doğu Brezilya bölgesi. Bu çeşitli gruplar, aralarındaki gerginlikler, toplumsal davranışlarını yöneten ve dinsel törenlerini etkileyen kabilelerarası savaşlarıyla ünlüdürler. Kıyı Tupileri ile Tupi-Guaraniler, ispanyol ve portekiz kolonları tarafından köleleştirildiler ve kısa zamanda yok oldular.

TUPİNAMBALAR, tupi kökenli Güney Amerika Kızılderilileri. Başlangıçta Amazon ormanlarının geniş alanlarında oturan -burada tarım ve balıkçılıkla yaşıyorlardı- Tupinambalar, Avrupalılar'ın gelmesi üzerine Brezilya'nın atlantik kıyılarına doğru göç ettiler. Kabileler arasındaki bitmez tükenmez savaşlara bağlı olarak törenle insan eti yeme alışkanlığında olan Tupinambalar'da savaşçılık onuru her şeyin üstünde bir değer taşıyordu. Dinleri şamancılıktı; balmumundan doğaüstü varlık tasvirleri yapar, bunlara taparlardı.

TUPİZA, Bolivya'nın güneyinde (Potosí yönetim bölgesi) kent, 2 990 m yükseklikte, La Paz'ı Arjantin'e bağlayan demiryolu üzerinde; 10 200 nüf. Bizmut madeni. Besin sanayileri.

TUPOLEV (Andrey Nikolayeviç), rus uçak yapımcısı (Pustomazovo, Tver bölgesi, 1888 - Moskova 1972). Moskova İmparatorluk teknik okulu'nda N. İ. Jukovskiy'in öğrencisi oldu. Önce planörler, sonra hava tüneli aerodinamiği ve nihayet uçak kabinleri yapımında duralumin kullanımı üzerinde çalıştı. Jukovskiy ile birlikte Merkezi hidro-aerodinamik enstitüsü'nü kurdu ve bu enstitünün müdür muavini oldu (1918), sonra bir deneysel havacılık fabrikasının başına geçti. 1936' da ABD ve Almanya'ya inceleme gezileri yaptı. Ertesi yıl döndüğünde, devlet sırlarını ifşa etmekle ve sabotajla suçlandı, tutuklandı ve 5 yıl kürek cezasına mahkûm edildi. Hapisteyken, 1939'da seri halde üretilmeye başlanacak olan ilk iki motorlu rus bombardıman uçağı TU-2'nin planlarını çizdi. 1941'de serbest bırakıldı ve itibarı iade edildi, yeniden görevinin başına döndü. Tupolev'in yönetimi altında, 120'den fazla sivil ve askeri uçak tipi planlandı ve gerçekleştirildi. Bunlar arasında özellikle şunları sayabiliriz: 1937'de kutup yoluyla, Moskova'dan San Jacinto'ya (Kaliforniya) uçan dört motorlu ANT- 25; sesüstü bombardıman uçağı TU-22 Blinder; 1955'te hizmete giren ilk tepkili yolcu uçağı TU-104; ilk uçuş denemesi 1968'de yapılan ilk sesüstü ticari nakliye uçağı TU-144 vb.

TUPOU, Tonga adalarının büyük hanedanı. 950'den bu yana kutsal krallar soyu olan Tu'i Tongalar'dan gelen kral George Tupou I (öl. 1893), metodistlerin hıristiyanlığı benimsettirdiği ilk kraldır. Uzun hükümdarlığı süresince (1918-1965) kraliçe Salote Tupou III, ingiliz protektorası altında ülkede istikrar sağladı; Taufa'ahau Tupou IV adıyla kral olan oğlu prens Tungi, 1970'te bağımsızlığını ilan etti.

TUPTALO (Daniil Saviç) → DİMİTRİY *Rostovlu.*

TUPUNGATO *(cerro),* And sıradağlarında doruk, Santiago'nun D.'sunda, Şili ile Arjantin sınırında; 6 800 m. Doruğa ilk tırmanış, 1897'de rehber M. Zurbrigger ile birlikte S. Vines gerçekleştirdi.

TUR a. (fr. *tour; tourner,* dönmek, dolaşmak'tan). **1.** Hava almak, dinlenmek amacıyla yapılan kısa gezinti: *Yemeklerden sonra kısa bir tur size iyi gelecektir.* **—2.** Bir yerin, bir bölgenin, bir ülkenin vb. en görülmeye değer yerlerini dolaşıp yeniden çıkış noktasına dönmek üzere yapılan gezi: *Ada turu. Bisikletle Avrupa turuna çıkmak.* (Bk. *ansikl.* böl.) **—3.** Bir seçimde, sonuca ulaşana kadar, art arda yapılan oylamalardan her biri: *Seçimin ilk turunda ezici bir çoğunlukla başkan seçildi.* **—4.** *Tur atmak,* şöyle bir dolaşıp gelmek, dolaşmak. || *Tura çıkmak,* gezinti yapmak.

—Dişç. cerr. *Tur kolu,* elektrikli tur ile freze arasındaki bağlantıyı sağlayan ve elle yönlendirilip ayarlanan eklemli parça. (Art arda birçok eklemden oluştuğu için fazla bir güç harcamaksızın hekimin el hareketleriyle kolayca yönlendirilebilir. Bu sistemin yerini günümüzde, elektrikli mikroturlar ya da daha küçük ve daha kullanışlı olan basınçlı havalı mikroturlar almaktadır.)

—Oy. Her oyuncuya sırasıyla el geçecek biçimde oynanmış oyun sayısı. || Briçte ROBER'in eşanlamlısı. || *Kare turu,* pokerde aynı seans içinde kare çıkarmış oyuncunun isteği üzerine seans sonunda oynanan tur.

—Spor. Eleme yöntemiyle yapılan kupa organizasyonlarının iki karşılaşmadan oluşan evre. || *Tur atlamak,* eleme yöntemiyle yapılan spor karşılaşmalarında rakipten daha iyi puan ve averaj sağlayarak ya da çekilen kurayı kazanarak bir üst tura geçmek. || *Tur atmak,* atletizmde orta ve uzun mesafe koşularında ya da bisiklet pist yarışlarında rakiplerden birine ya da birkaçına bir turluk (400 m) ya da daha fazla mesafe açmak. (*Tur bindirmek* de denir.) || *Şeref turu,* bir şampiyona sonunda şampiyon olan takımın ya da sporcunun sahayı bir kez dolaşması.

—Tur. *Tur lideri,* bir turist grubuna yolculukta eşlik eden, yol boyunca ve gereğin-

E. Kassin-Tass

Andrey N. Tupolev (uçaklarından birinin maketini incelerken) [1968'de]

Cemal Tural

de konaklama sırasında çıkabilecek çoğu sorunu çözümlemekle görevli kimse.
—ANSİKL. Türkiye'de, hem yabancı hem de yerli turistlere hizmet veren ülke içi ve dışı turlar yerli ve yabancı seyahat acentaları tarafından düzenlenir. Bunlar, tarifeli seferlerle Türkiye'ye gelen yabancı turistler için türk acentaları tarafından düzenlenen turlardan; yabancı seyahat acentalarının düzenledikleri özel turlardan; yerli turistler için türk acentalarının düzenledikleri turlardan; tarifeli seferlerle ya da kendi araçlarıyla gelen yabancı turistlerin kendilerinin gerçekleştirdiği özel turlardan oluşur. Türk seyahat acentaları, ayrıca yabancı ülkeler için de turlar düzenlerler. Türkiye'de tarihi ve turistik amaçlı geziler için gerek acentalar tarafından düzenlenen turlarda, gerekse kendi araçlarıyla Türkiye'ye gelenlerin izledikleri güzergâh genellikle aynıdır. Türkiye'de turlar daha çok İstanbul'dan düzenlenir. Türkiye'ye dışardan hemen tüm sınır kapılarından ve deniz ve hava yolu ile İstanbul, İzmir, Antalya, Mersin, Dalaman'dan turist gelmektedir. En çok tur düzenlenen yer ve yöreler İstanbul, Ege kıyı şeridi, Ürgüp-Göreme, Nemrut dağı, Trabzon, Van vd.'dir. Son zamanlarda bir merkeze gelen turistler için büyük seyahat acentaları ya da yerel seyahat acentalarının turistik yerlere düzenledikleri günübirlik ya da birkaç günlük kısa turların sayısı da artmıştır.

TUR a. (ar. *ṭūr*). *Esk.* **1.** Dağ. **—2.** Sina yarımadasında Hz. Musa'ya Tanrı'nın tecelli ettiği dağ. (Bu anlamda büyük harfle başlatılır.)

Tur suresi, Kuran'ın 52. suresi. 49 ayettir. Mekke'de inmiştir. Adı, ilk ayette geçer.
Sure, Tur-i Sina (Sina dağı), Kuran ve Kâbe'ye ant içerek başlar. Kıyametin kopması sırasında görülecek bazı olağanüstü olaylar anlatılarak ahreti inkâr edenler kınanır; Allah'a saygılı müminlerin ahrette kazanacakları nimetlerden söz edilir. Kâfirlerin Hz. Muhammet'e kâhin, mecnun, şair gibi sözlerle sataşmaları eleştirilir ve onun bu gibi suçlamalardan münezzeh bulunduğu, bu tür sataşmaların aklın değil, azgınlığın göstergesi olduğu açıklanır. Tur suresi, Hz. Muhammet'e sabırlı olmayı öğütleyen, Allah'a hamdedip adını tespih etmesini ve O'na secdeye kapanmasını buyuran ayetlerle tamamlanır.

TURA a. **1.** YAZI'ya karşıt olarak, madeni paranın resimli yüzü; tuğra. **—2.** İplik çilesi. **—3.** *Yazı tura* → YAZI. || *Yazı tura atmak* → YAZI.
—Deric. Aynı cinsten on çift meşin ya da sahtiyandan oluşan tomar.
—Oy. Bazı oyunlarda oyun ya da ceza aracı olarak kullanılan ucu düğümlenmiş mendil, kuşak vb. || *Tura oyunu,* turayı bulmaya dayanan bir çocuk oyunu. (Oyuncular, yere çömelip bir halka oluşturur, turayı ebeye göstermeden bacaklarının arasından geçirir ve arada bir ebe görmeden turayla sırtına vururlar. Ebe, turayı kimin bacağının altında bulursa onunla yer değiştirir.)
—Tekst. İki ucu birbirine bağlanarak, çile makinesi üzerinde belli uzunlukta bir çöle haline getirilmiş iplik. (Tura, çilenin temel parçasıdır. Turanın uzunluğu, iplik numarasına, hammaddenin cinsine göre değişir.) || İpek sanayisinde, toplam ağırlığı 40 ile 60 g arasında değişen, belli sayıda ipek çilesinden oluşan bütün.

Fabbri

Cosimo Tura
Pietà
Correr müzesi, Venedik

TURA, Rusya'ya bağlı Evenki özerk bölgesinin başkenti; 4 000 nüf. (1989).

TURA (Cosimo), italyan ressam (Ferrara 1430'a doğr. - *ay. y.* 1495). Padova'da Squarcione'nin öğrencisi oldu; Mantegna ve plastik keskinliğiyle üslubunu belirleyen Donatello'nun etkisinde kaldı. 1446'ya doğru Ferrara'ya yerleşip çizgilerin keskinliği, renklerin gerçekdışılığı, bedenlerin biçimlenişi ve olağanüstü bakışı ile belirginleşen tümüyle özgün bir sanat geliştirdi (*İlkbahar,* National Gallery, Londra; *Pietà,* Correr müzesi, Venedik; *Meryem Ana Azize Meryem ve Aziz Hieronymus ile,* Ajaccio; *Roverella çokkanatlısı,* Londra; *Pietà,* Louvre). E. de Roberti ve F. Del Cossa'nın öğretmeni olan Tura, Ferrara* okulunun önderidir.

TURA (Yalçın), türk besteci (İstanbul 1934). Galatasaray lisesi'ni, İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi felsefe bölümünü bitirdi. Demirhan Altuğ ve Cemal Reşit Rey'den armoni ve bestecilik dersleri aldı. *Zümrüt* (1959), *Bir yudum sevgi* (1984) filmlerinin müzikleri nedeniyle en iyi film müziği bestecisi seçildi. Haldun Taner'in *Keşanlı Ali destanı* oyunu, *Aşkı memnu, Hacı Arif Bey, Küçük Ağa* vb. televizyon dizilerinin müziklerini besteledi. Özellikle geleneksel türk müziği makamlarından yola çıkarak ve tambur, kemençe, ney gibi çalgıları da orkestraya katarak mikrotonal bir sistem geliştirmeye yönelik çalışmalarıyla tanınan Tura, 1976 yılında İTÜ Türk musikisi devlet konservatuvarında öğretim görevlisi, 1987 yılında temel bilimler bölüm başkanı, 1988 yılında müzikoloji bölüm başkanı oldu.
Diğer yapıtları arasında Nedim'in şiirleri üstüne dört sesli koro için *Hicaz kârçe, Bayati şarkı* ve *Rehavi yürüksemai,* Oktay Rıfat'ın bir şiiri üstüne yazdığı hüseyni *İstanbul türküsü,* Turan Oflazoğlu'nun üç şiiri üstüne orkestra, solo ve koro için yazdığı şarkılar sayılabilir.

TURAÇ a. Asya ve Afrika'nın tropikal bölgelerinde yaşayan, erkeklerinin bacaklarında birçok mahmuz bulunan, hepçil iri kekliklerin ortak adı. (*Francolinus* cinsi: kırk tür; sülüngiller familyası.)

TURAİL, yezidilerin kutsal kitabı *Mushaf-ı reş*'te adı geçen meleklerden biri. Yezidi inancına göre yedi gün süren yaratma olayında yaratılan yedi meleğin sonuncusudur ve cumartesi günü yaratılmıştır.

TURAKO a. Afrika'nın tropikal ormanlarında ve savanlarında yaşayan, meyve yiyerek beslenen, rengârek tüylü, dikilgen tepelikli, değirmi kanatlı, uzun kuyruklu, kıvrak ve kalın gagalı guguksu kuş. (Yirmi kadar tür; *Musophagidae* familyası; tüylerindeki kırmızı ve yeşil pigmentler yalnız bu kuşlara özgüdür; boy 35-70 cm.)

TURAL (Cemal), asıl adı **A. Cemalettin,** türk asker ve siyaset adamı (Erzincan 1905 - Ankara 1981). Harp okulu'nu (1925) ve Harp akademisi'ni (1934) bitirdi; 1955'te tuğgeneral oldu. Kara kuvvetleri komutanlığı (1964-1966), Genelkurmay başkanlığı (1966-1969) yaptı. Emekliye ayrıldıktan sonra siyasete atıldı. 1973'te MP genel başkanlığına seçildiyse de, kısa süren bu görevden istifa etmek zorunda kaldı (1974).

TURALAMA a. **1.** Turalamak eylemi. **—2.** İpek çilelerini turalara ayırma işlemi.

TURALAMAK gçz. f. **1.** İplik çilelerini turalara ayırmak, turalar haline getirmek. **—2.** *Tkz.* Dolaşmak.
—Oy. Kimi oyunlarda tura ile vurmak.

TURAM (Emir), türk basketbolcu (İstanbul 1961). Basketbola Galatasaray'da başladı; daha sonra Eczacıbaşı takımına geçti (1982). Döneminin en iyi pivot oyuncusu olarak tanındı ve tam 119 kez milli oldu.

TURAN, a. Turancıların dünyadaki tüm Türkler'i birleştirerek kurmayı amaçladıkları düşsel ülke.
—ANSİKL. Ed. İranlılar'ın Turanlılar'la savaşları Firdevsi'nin *Şehname*'sinde ayrıntılarıyla anlatılan konulardan biridir. Bu destanda Turan hükümdarı Efrasiyap (Alp Er Tunga), uzun yıllar süren savaşlardan sonra İran hükümdarı Keyhüsrev'e yenilir ve öldürülür. *Kutadgu bilig*'de Alp Er Tunga'nın İranlılar'ca Efrasiyap diye adlandırıldığı belirtilir; *Divanü lügat it-türk*'te bu kahramanın ölümü üzerine söylenmiş bir sagu yer alır. Divan şiirinde Turan bir doğu ülkesi olarak ve hemen daima İran ile birlikte anılır: *"Saadetle otağın kurmadan serhadd-i İran'a / Düşe Turan-zemine saye-i tuğ-i serefrazı"* (Otağını saadetle İran sınırına kurmadan önce yüksek tuğunun gölgesi Turan toprağına düşsün) [Nef'i]. Max Müller'in aralarında türkçenin de bulunduğu bitişken dilleri Turan dilleri adı altında sınıflandırması, Macarlar'ın uzak anayurtları saydıkları Turan'la ilgili yayınları, türkolojiyle ve türk tarihiyle ilgili çalışmalar vb. sonucu türkçülük akımına bağlanan yazarlar daha geniş çerçeveli bir ülküyü temsil eden bu terimi kullanmaya başladı. 1911'de Turan neşr-i maarif cemiyeti kuruldu. Ziya Gökalp aynı yıl yayımladığı Turan şiirinde Turan'ı, *"Vatan ne Türkiye'dir Türkler'e ne Türkistan / Vatan büyük ve mukaddes bir ülkedir Turan"* diye tanımladı. H. E. Adıvar'ın *Yeni Turan* (1912), M. F. Tek'in *Aydemir* (1918) romanları, M. E. Yurdakul'un *Turan'a doğru* (1918) adlı şiir kitabı Osmanlı devletinin siyasal geleceğini Orta Asya türklüğüyle birleştiren görüşün izlerini yansıtıyordu. Ziya Gökalp 1916'dan sonra artık bu terimi kullanmadı. *Türkçülüğün esasları*'nda turancılığı "Türk ulusunun uzak ülküsü" olarak tanımladı ve "çekici bir hayal" olduğunu belirtmekle yetindi.

TURAN, Aphrodite ile özdeş etrüsk tanrıçası.

TURAN (Hüseyinzade Ali), Azerbaycan kökenli tıp profesörü, siyaset adamı (Salyan, Bakü, 1864 - İstanbul 1941). Petersburg Üniversitesi'nde doğa bilimleri, matematik, doğu ve islam tarihi okudu. İstanbul'da Askeri tıbbiye'yi tabip yüzbaşı olarak bitirdi (1895); Haydarpaşa askeri hastanesi'nde deri hastalıkları uzmanlığı yaptı. Abdülhamit II döneminde İttihat ve Terakki'nin kurucuları arasında yer aldı; siyasal baskı dolayısıyla Türkiye'den ayrılarak Bakü'de günlük *Hayat,* haftalık *Füyuzat* gazetelerini çıkardı; rusça *Kaspi* gazetesine başyazılar yazdı. İkinci meşrutiyet'ten sonra Türkiye'ye dönerek (1909) Tıbbiye'deki görevini sürdürdü. 1926'da profesör oldu; emekliye ayrıldıktan (1931) sonra da üniversite reformuna (1933) kadar ders verdi. Türkçülük ve turancılık hareketlerinin öncülerinden, Türk yurdu cemiyeti (1911) ve Türk ocağı'nın (1912) kurucularındandı. Salyani ve Turani takma adıyla şiirleri, Goethe, Adam Smith, Çehov'dan çevirileri vardır. *Garbın iki desta-*

nında türk (1926), *Ansiklopedik tıp lügatı* (Prof. Kemal Cenap Berksoy'la), *Veba mikrobu* (Dr. Mehmet Refi'yle) vb. yapıtları basıldı.

TURAN (Osman), türk tarihçi ve siyaset adamı (Çaykara, Trabzon, 1914 - İstanbul 1978). Ankara Üniversitesi dil ve tarih -coğrafya fakültesi tarih bölümü'nü bitirdi (1940), aynı fakültede 1954'e kadar türk -islam tarihi dersleri verdi. DP'den Trabzon milletvekili seçilerek TBMM'de görev aldı (1954-1960). Bu süre içinde Ankara Türk ocağı başkanı (1956) kısa süre sonra aynı örgütün genel başkanı oldu; *Türk yurdu* dergisinde yazılar yazdı. 27 Mayıs 1960 devrimi'nden sonra siyasal yaşamı kesintiye uğradı. 1965'te AP'den Trabzon milletvekili seçildi ve bir süre AP genel başkan yardımcılığı yaptı. 1969'da siyasal yaşamdan çekildi. Özellikle Selçuklular üzerine özgün çalışmalarıyla tanınan Osman Turan'ın başlıca yapıtları: *Türkiye'de manevi buhran* (1964), *Selçuklular tarihi ve türk-islam medeniyeti* (1965), *Türk cihan hâkimiyeti mefkûresi tarihi* (2 c, 1969), *Selçuklular zamanında Türkiye* (1971), *Selçuklular ve ıslamiyet* (1971), *Doğu Anadolu türk devletleri tarihi* (1973).

TURAN (Selim), türk ressam (İstanbul 1915). Galatasaray lisesi'ni (1935), Güzel sanatlar akademisi Feyhaman Duran ve Léopold Lévy atölyelerini bitirdi. Öğrenimini tamamladıktan sonra çeşitli Avrupa ülkelerini gezdi ve büyük ustaların yapıtlarını kopya ederek klasik resmin kurallarını daha yakından tanımak fırsatını buldu. Türkiye'ye dönüşünde "Yeniler grubu"nun kurucuları arasında yer aldı (1941), aynı zamanda, minyatür ve hat sanatları üstünde çalıştı, resim öğretmenliği yaptı. Halkevleri programı kapsamında gittiği Muğla'da gerçekleştirdiği yapıtları birincilik ödülüne değer görüldü. 1947'den başlayarak sanat çalışmalarını Paris'te sürdüren ve bu kentteki Ranson akademisi'nde doğu minyatürleri ve tezhipçiliği dersleri de veren sanatçı, soyut çalışmalarında olduğu gibi gerçekçi figüratif çalışmalarında da yumuşak renkleri, doğal ve içten duyarlığıyla dikkati çeker. Düzenlemelerinde akademik ustalıkla kişisel özgünlüğü, yalın ve dolaysız bir biçimde dengelemeyi başarır. *Sanat ve toplum üzerine* (1969) adlı bir kitabı bulunmaktadır.

TURAN (Süleyman), türk sinema oyuncusu (İstanbul 1936). Gerçek adı Süleyman Başturan'dır. İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi ingiliz filolojisi'nde bir süre okudu. Bir ara Alpago tiyatrosu'nda sahneye çıktı. *Ses* dergisinin düzenlediği yarışmada finalist seçilerek sinemaya geçti (1963). 1972'de *Güllü* filmiyle en iyi yardımcı erkek oyuncu dalında Altın portakal kazandı. Başlıca filmleri: *Sayın bayan* (1963), *Sinekli bakkal* (1967), *Yedi kocalı Hürmüz* (1971), *İzin* (1975), *Cevriyem* (1978), *Sosyete Şaban* (1985), *Kıskanç* (1986).

TURAN (Cemil) → CEMİL, soyadı Turan.

TURAN çöküntüsü, Orta Asya'da, Aral gölüyle Yukarı Asya dağları arasında kalan ovaya verilen ad. Türkmenistan'da Hazar denizi kıyılarında başlayan Turan çöküntüsünün K.'inde Turgay platosu, G.'inde Kopet dağı vardır. Burası, bir ovalar ve küçük çöküntüler (Karagi çöküntüsünde —132 m) bölgesidir. Verimsiz topraklarda koyun yetiştiriciliği dışında hiçbir şey yapılamaz. Mangışlak yarımadasında petrol yatakları.

TURANCI a. Turancılık görüşünü benimseyen kimse.

TURANCILIK a. Yeryüzünün çeşitli ülkelerinde yaşayan bütün Türkler'i tek bir yurt ve tek bir bayrak altında birleştirmeyi amaçlayan, ırkçılığa dayalı düşünsel ve siyasal akım.
—ANSİKL. Turancılık akımı, Türkiye'de XIX. yy.'ın ilk yarısında Batı'da baş gösteren ulusçuluk akımlarına koşut, osmanlılık ve islamcılık akımlarına karşıt bir akım olarak ortaya çıktı. Bu dönemde, Balkan ülkelerinde ve Çarlık Rusyası'nda yoğunlaşan panslavcılık akımı, özellikle Rusya'daki türk kökenli kavimleri olumsuz yönde etkiledi. Rusya'da Türkler'in toplu olarak yaşadıkları yerlere rus göçmenlerinin yerleştirilmesi, Türkler arasında slav ulusçuluğuna tepki niteliğinde bir ulusçuluk akımının doğmasına yol açtı. Bu konuda Kırım Türkleri'nden Gaspıralı* İsmail Bey (1851 -1914) Bahçesaray'da yayımladığı *Tercüman-ı ahval-i zaman* adlı gazetede (1883-1914) öncülük ederek, Çarlık Rusyası içinde yaşayan Türkler'in din ve dil birliğinin korunması yolunda ısrarla yayınlar yaptı. Azerbaycan'da Ahmet Ağaoğlu* da aynı doğrultuda çalışmalarda bulundu.

Turancılık, İkinci meşrutiyet'ten (1908) sonra osmanlı aydınları arasında çok sayıda yandaş topladı ve iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki fırkası tarafından çok yakın ilgi gördü. Rusya'dan Türkiye'ye göç eden Yusuf Akçura*, İstanbul'da *Türk derneği* adlı bir dernek kurduğu gibi, *Türk yurdu* adlı dergiyi yayımlamaya başladı. Balkan savaşı ve Birinci Dünya savaşı yenilgilerinden sonra, dünyanın hemen her yerinde Türkler'e karşı yapılan baskı ve takınılan olumsuz tavırlar osmanlı aydınları arasında turancılık akımının daha da yaygınlaşıp güçlenmesine neden oldu. Türk* ocakları, Rusya'nın çeşitli yörelerinde yaşayan Türkler'i Türkiye ile birleştirmeyi amaçlayan çalışmaları yürüten bir örgüt durumuna geldi. Ziya Gökalp*, Halide Edip (Adıvar) gibi aydınlar Yusuf Akçura ile işbirliği yaptılar. Gökalp, turancılık akımının ilkelerini geliştirip belirledi. Osmanlı devleti Birinci Dünya savaşı yıllarında (1914-1918) bu akımı resmi bir doktrin gibi benimsedi. Başkomutan vekili Enver Paşa da imparatorluğun çöküşten kurtulabilme çaresini turancılık akımının benimsenip uygulanmasında bulanlar arasında yer aldı. Rusya'daki Ekim 1917 devrimi turancılığa bağlanan ümitlerin daha da artmasına yol açtı.

Son osmanlı Meclisi mebusanı'nın ve Kuvayı milliyeciler'in "Misakı milli" ilkesini benimsemesi, Kurtuluş savaşı, TBMM'nin milli egemenlik anlayışını ön plana alması gibi nedenler, 1920'den sonra turancılık akımının tavsamasına ve giderek türk aydınlarının bu akımı büsbütün bırakmalarına yol açtı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Atatürk'ün ve CHP'nin tarih görüşü, milli misak sınırları içinde Türkiye halkının tarihini kurmayı amaçladığından, bütün dünya Türkleri'ni bir yurt altında toplamayı düşleyen turancılığın tersine, yurt kavramını, bugün üstünde yaşanan siyasal sınırlarla çevrilmiş topraklar olarak kabul etti.

İkinci Dünya savaşı öncesi ve savaş sırasında nazi Almanyası hayranlarının çabaları, alman hükümetinin açıktan ya da el altından desteği üzerine turancılık akımı, su yüzüne çıkarak yeniden gündeme geldi. 1941'de Hitler ordularının Kafkasya'ya yürümesi, Türkiye'deki turancıların cesaretlenip seslerini daha da yükseltmelerine neden oldu, turancılık akımını savunan yayınlar çoğaldı. Bunun yanı sıra Rusya'dan Türkiye, Pakistan ve Almanya'ya göç etmiş Türkler'in bir Türkler federasyonu çatısı altında birleşmeleri için girişilen çabalar yoğunlaştı.

Türkiye'de yönetim 1944'e kadar turancılık konusundaki etkinlikler karşısında sessiz kalmayı yeğledi. Savaşın artık nazilerin aleyhine döndüğü dönemde, turancılık ilkelerini savunanlar (Zeki Velidi Togan, Nihal Atsız, Hasan Ferit Cansever, Reha Oğuz Türkkan, Hikmet Tanyu, Alpaslan Türkeş vd.) kovuşturmaya uğradılar (1944), sıkıyönetim mahkemesinde yapılan duruşmaları sonucu aklandılar (1947). Daha sonraki yıllarda turancılık akımının izlerine Alpaslan Türkeş'in genel başkanlığını yaptığı Milliyetçi hareket partisi'nde, bu partinin bir tür yan kuruluşu olan Ülkü ocakları derneği'nde, MHP'nin uzantısı niteliğindeki Milliyetçi çalışma partisi'nde, sloganları hafifletilmiş, ancak ilkeleri değişmemiş olarak rastlandı.

Selim Turan
***Kambur adam* (1940)**
özel kol.

Turandot, Carlo Gozzi'nin italyan tiyatro masalı (1762). Ferruccio Busoni'nin (1917) ve Giacomo Puccini'nin (1926) aynı adlı yapıtlarına kaynak oldu.

Turandot, Puccini'nin 3 perdelik ve 5 tabloluk operası. Librettosunu Adami ve Simoni, Gozzi ve Pétis de la Croix'nın yapıtlarına dayanarak yazdılar. Puccini'nin ölümünden sonra F. Alfano tarafından bitirildi (Scala di Milano, 1926). Olağandışı olanaklar gerektiren bu opera, bestecinin ezgisel esiniyle en çağdaş armonik yenilikleri birleştirir.

TURANİ sıf. ve a. (öz. a. *turan* ve *-i*'den *tûrânî*). Turanlı.

◆ a. Dilbil. Bugün ural-altay denen dil bütüne eskiden verilen ad.
—ANSİKL. Tarihçi Bunsen bu terimi hintçe ve sami dillerden olmayan asya ve avrupa dilleri için kullandı (1854). Max Müller Doğu'da sami ve ari diller dışındaki üçüncü dil grubunu bu adla andı (1855); turanı diller arasında fin-ugur, ural-altay dilleriyla birlikte siyam, tibet, malaya dillerine de yer verdi. Lenormant gruba sümer dilini de alıyordu (1874). Castren eski altay dillerini şöyle belirlemiştir: fin-ugur, samoyedce, türk-tatar, moğol ve tunguz dilleri (1862). Daha sonraki araştırmacılar ural grubuyla (fin-ugur, samoyedce) altay grubunu (türk, moğol, mançu, tunguz) birbirinden ayırdılar ve turani dilleri adını kullanmayı bıraktılar.

TURANİ (Adnan), türk ressam ve yazar (İstanbul 1925). Resim öğrenimini Gazi eğitim enstitüsü (1948), Münih, Stuttgart ve Hamburg akademilerinde yaptı. Türkiye'ye döndükten (1959) sonra Gazi eğitim enstitüsü'nde (1959-1970), Hacettepe ve Bilkent üniversitelerinde öğretim üyesi olarak çalıştı. Resim çalışmalarının yanı sıra, taşbaskı çalışmalarıyla da tanınan sanatçı Türkiye'de ve yurtdışında birçok sergi açtı; karma sergilere ve uluslararası bienallere katıldı. İki kez devlet resim ödülü aldı. Lirik-soyutlama olarak nitelendirilen tabloları, duvar resimleri, özellikle de be-

Adnan Turani *Yeşil üzerine konuşma* (1973) *özel kol.*

ton sgraffittolarıyla dikkati çekti ve soyut resmin Türkiye'deki özgün temsilcilerinden biri sayıldı. Koyu fon üstüne parlak renkler kullanarak meydana getirdiği son dönem yapıtlarında yerel-geleneksel motifleri, Uzakdoğu baskılarının çizgisel-anlatımsal duyarlığıyla kaynaştırdı (*Piktografi, Yeşil üstüne konuşma, Kırmızı yazı, Efsane kız* vb.). Turani'nin, kuramsal alanda yayımlanmış kitapları da bulunmaktadır: *Resim üzerine* (1964), *Sanat terimleri sözlüğü* (1966), *Dünya sanat tarihi* (1971), *Batı anlayışına dönük türk resim sanatı* (1978), *Çağdaş türk resim sanatı* (1981, Nurullah Berk'le).

TURANLI sıf. ve a. Eskiden Orta Asya'da yaşadığı varsayılan halk; bu halkın soyundan olan; turani.

TURANLI (Gani), türk görüntü yönetmeni (İstanbul 1926). Liseden ayrıldı. Sinemaya set fotoğrafçısı olarak girdi (1956). İki yıl sonra Faruk Kenç'in *Ölmeyen aşk* filminde Fredy Ford'un kamera asistanlığını yaptı. *Yabancı kız*'la kameramanlığa başladı. 1969 ve 1971'de Altın koza, 1965, 1968 ve 1976'da Altın portakal kazandı. Bazı filmleri: *Ağaçlar ayakta ölür* (1964), *Aşk ve kin* (1965), *Ölüm tarlası* (1968), *Baba* (1971), *Ağıt* (1971), *Gelin* (1973), *Diyet* (1974), *Ağrı dağı efsanesi* (1976). L. Akad'ın *Ömer Seyfettin hikâyeleri, Bir ceza avukatının anıları* ve *Dört mevsim* adlı TV dizilerinin görüntü yönetmenliğini yaptı.

Gani Turanlı (1987'de)

TURANŞAH → MELİK ÜL-MUAZZAM TURANŞAH.

TURATİ (Filippo), italyan siyaset adamı (Canzo 1857 - Paris 1932). Hukuk doktoru, önce ütopik sosyalizmin, sonra Benoît Malon'un ve en sonunda da, 1884'te eşi olan Anna Kuliscioff aracılığıyla, marxçılığın etkisinde kaldı. 1891'de *Critica sociale* dergisini kurdu ve 1912'ye kadar İtalyan sosyalist partisi'nin başlıca önderlerinden biri oldu. 1896'da Milano'da milletvekili seçilen Turati, 1898'de tutuklandı, 12 yıla mahkûm edildi, ancak bir yıl sonra serbest bırakıldı. Sosyalist parti'nin içinde bu dönemde E. Ferri'nin aşırılığıyla, F. Turati'nin reformcu ılımlılığı arasında bir muhalefet baş gösterdi. Turati'nin parti programı onu liberal lider Giolitti'ye yaklaştırdı. Turati genel seçimlerin yapılması için bir kampanya başlattı. Devrimci sendikacılarla partisinin sol kanat üyeleri, onu, kuzey işçilerinin çıkarları yararına Mezzogiorno proleterlerinin çıkarlarını ihmal etmekle suçladılar. 1911'de, Libya savaşı'na karşı çıktı ve Birinci Dünya savaşı sırasında, İtalya'nın tarafsız kalmasını savundu. 1919-1921'de, Sosyalist parti'nin Komünist enternasyonal'e katılmasına muhalefet etti ve faşizme ahlak açısından karşı koymayı savundu. 1922 ekiminde Sosyalist parti'den ihraç edilince, Birleşik sosyalist parti'yi kurdu. Matteotti'nin katledilmesinden (1924) ve A. Kuliscioff'un ölümünden sonra, Korsika'ya ve daha sonra da Paris'e çekildi (1925). Özellikle adalet ve özgürlük grubuyla temas halinde bulunarak, faşizme karşı çok sayıda yazı yayımladı. Başlıca yapıtları: *Il delitto e la questione sociale* (Suç ve toplumsal sorun) [1883], *Le vie maestre del socialismo* (Sosyalizmin ana yolları) [1921], *Garibaldi uomo del popolo* (Halk adamı Garibaldi) [1949], *L'organizzazione socialista* (Sosyalist örgütlenme) [1951].

Manuel

Filippo Turati (1932'de)

TURBA a. Pedol. Sürekli bir yeraltı su örtüsü bulunan, susever bitki artıkları ve köklerinin (özellikle sphagnumlar) oluşturduğu tam çözünmemiş organik maddenin birikmesiyle meydana gelen hidromorf toprak. (Fosil ya da güncel olan turba kurutulduktan sonra, kimi yörelerde evlerin ısıtılmasında kullanılan niteliksiz bir yakıt verir. Turbalıkların tipine göre çok sayıda turba tipi vardır; bu turbaların kökeni, fiziksel ve kimyasal özellikleri birbirinden oldukça farklıdır.)

TURBALI sıf. Turba içeren.

TURBALIK a. **1.** Turbanın oluştuğu ve çıkarıldığı yer. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Çıkarılan turbanın depolandığı yer. **—3.** *Turbalık toprağı*, hemen her zaman suya doymuş ve başlangıçta bir miktar toprak içeren ortamda gelişmiş ve çürümüş bitkilerden oluşan bitkisel artıklar.

—Tarönc. *Turbalık insanı*, Kuzey-Batı Avrupa turbalıklarında bulunan insan kalıntılarına verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Turba, yosunların yapraklı saplarının alt bölümünün yavaş yavaş mineralleşmesiyle oluşur; alt bölüm ölürken bu saplar tepelerinden büyür. İki tip turbalık vardır:

1. *alçak turbalıklar:* yüzeyleri düzdür, suları yansız ya da alkalidir, merkezden çevreye doğru büyür, karayosunlarından oluşur, çayırsazları, kimi zaman charalar, başta söğütler olmak üzere böcekçil bitkiler bunlara katılır; bu turbalıklar vadilerin tabanında, kireçli topraklarda gelişir; akaçlandığında verimli humuslu kabarık topraklar oluşabilir;
2. *kabarık* ya da *yüksek turbalıklar:* dağlarda sıkça rastlanır, suları asitli ve az kireçli ya da kireçsizdir, çevreden merkeze doğru büyür (bu da, merkezde yüzeylerinin dışbükey olmasını açıklar), sphagnumların yanı sıra *Menyanthes trifolia, Ledum palustre, comarum*, fundagiller, çengelli çamlar, cladonialardan oluşur. Bu tür turbalıkların turbası alçak turbalıklarınkinden daha yanıcıdır. ancak daha yavaş gelişir; azot bakımından fakir oldukları için tarıma katkıları yoktur; ancak çok yağışlı iklimde oluşurlar.

Fosil turbalıkların palinolojik incelenmesi, Dördüncü Zaman'daki floralar ve iklimler üstüne bilgi edinmek için en önemli kaynaktır.

—Tarönc. *Turbalık insanı*. Özellikle Danimarka'da ve Kuzey Almanya'da olmak üzere turbalıklarda Tunç ve Demir çağlarına ait yedi yüz kadar insan kalıntısı bulundu. Tollund ve Grauballe'de (Jylland) elde edilen bazı bulgulara dayanılarak, ilkbaharda toprak ana onuruna insanların kurban edildiği sonucuna varıldı. Ceset turbalığa atılmadan önce, kurban edilecek kişi üzerinde boğazlama, boğma, organ kesme gibi dinsel âdetler uygulanıyordu. Kurbanların mide ve bağırsaklarında bulunan kalıntıların çiçektozuna bağlı analizi, Demir çağı insanının gündelik besini olduğu sanılan çeşitli tahıllardan yapılmış bir bulamacın yendiğini ortaya koydu. Deri ve kumaştan yapılmış ve iyi korunmuş birçok giysi ele geçirildi. Ayrıca çok sayıda adak eşyası da (vazolar, yontulmuş tahtalar, silahlar vb.) ortaya çıkarıldı.

TURBAY AYALA (Julio César), kolombiyalı devlet adamı (Bogotá 1916). Diplomat, Liberal parti başkanı ve birçok kez bakan olan Turbay Ayala, 1967'den 1969'a Cumhurbaşkanı yardımcısı oldu, 1978'den 1982'ye kadar Cumhurbaşkanlığı görevinde bulundu.

TURBELLARİA a. Zool. TÜRBELARLAR sınıfının bilimsel adı.

TURBET-İ HAYDARİYE, İran'da kent, Horasan'da. Ticaret ve tarım merkezi.

TURBİE (La), Fransa'da (Alpes-Maritimes) komün, Côte d'Azur kıyısında, Monako'nun yukarısında; 2 617 nüf. (1992). İ.Ö. 6 yılına doğru, burada imparator Augustus'un, Liguria halklarına boyun eğdirişi onuruna bir zafer anıtı yapıldı. Birçok defa harabeye döndükten sonra, yeniden yapılan ve bir kaleye dönüştürülen "Augustus zafer anıtı" ya da "Alpler anıtı", günümüzde kare biçimli bir kütle üzerinde yükselen çembersel (35 m yüksekliğinde) bir kolon kalıntısı görünümündedir. —Yakınında, Madone de Laghet dinsel ziyaret yeri.

TURBİGO, İtalya'da kent, Lombardia'da (Milano ili), Ticino'nun sol kıyısında, Novara'nın K.-D.'sunda; 7 100 nüf. Tekstil sanayileri. Makine sanayileri.

—Ask. tar. Bonaparte komutasındaki Fransızlar'ın 1800'de general Melas komutasındaki Avusturyalılar'a karşı kazandıkları zafer. — 3 haziran 1859'da Mac-Mahon tarafından kazanılan zafer. Öncü birliği, general Clam-Gallas komutasındaki Avusturyalılar'ın saldırısına uğrarken Ticino yakınlarında kanalı geçen ordusu 4 000 kişinin baskınıyla karşı karşıya kaldı. Ağır kayıplarla geri çekilmek zorunda kalan Avusturyalılar 4 haziran akşamında Mac-Mahon'un Magenta* zaferini önleyemediler.

TURBİNİDAE a. Turbo cinsi üyeleri gibi öndensolungaçlı karındanbacaklı yumuşakçaları içeren familya. (Birçok cinsi vardır; Trias katmanlarında başlayarak fosiline rastlanır; bugünkü denizlerde çok yaygındır.)

TURBO a. Sıcak denizlerde yaşayan öndensolungaçlı karındanbacaklı yumuşakça. (İri türlerin kavkıları [örneğin *Nautilus*'larınki] sedef eşya yapımında kullanılır. *Turbinidae* familyasının örnek tipi.)

TURBO- → TÜRBO-.

TURCHİ (Alessandro), **l'Orbetto** denir, italyan ressam (Verona 1588'e doğr. - Roma 1649'a doğr.). Bir süre Roma'da kaldı (1616-1620), sonra Verona'ya döndü ve burada, Bassetti ve Pasquale Ottino'nun yanı sıra Caravaggio'nun yaptığı reformu tanıttı ve en önemli yapıtı *Kırk Martyr*'i (S. Stefano kilisesi) gerçekleştirdi. Fransa için de birçok çalışması vardır (*Diriliş*, bugün Bordeaux katedrali'nde; *Kleopatra'nın ölümü*, Louvre).

TURCHİNO sıf. (ital. *turchino; turco*, türk'ten). İtalya'da çıkartılan, beyaz damarlı, firuze renkli bir mermer için kullanılır.

TURCO a. (*türk*'ten). Tar. Kırım seferinden sonra (1854) yerli cezayir askerine verilen ad.

TURDA, Romanya'da kent, Transilvanya'da, Cluj-Napoca'nın G.-D.'sunda; 57 900 nüf. Tuz yatağı. Roma kolonisi Potaissa'nın bulunduğu yerde. Transilvanya (Erdel) prensliğinde toplanan diyetlerin merkezi. Tarih müzesi. Turizm ve sanayi merkezi: kimya ürünleri; çimento fabrikaları; camcılık; seramik sanayisi.

TURDETANUSLAR, lat. **Turdetani.** Esk. coğ. Güney İspanya'da (Baetica) halk. Yerleşim yerleri Andalucía'nın kuzey-batı'sındadır. *Gades* başlıca kentleriydi. İ.Ö. 206'da Roma'ya katıldılar ve İ.Ö. 195'te, Baetica ayaklanmasından sonra onun egemenliği altına girdiler.

TURDİDAE a. Zool. KARATAVUKGİLLER familyasının bilimsel adı.

TURE (Samori) → SAMORİ TURE.

TUREL a. (fr. *tourelle*). Ask. Bir uçağa monte edilen ve üzerine otomatik top ya da makineli tüfek yerleştirilen hareketli atış yeri. (Eskiden bombardıman uçaklarına

yerleştirilen tureller günümüzde tanklara karşı savaşta kullanılan helikopterlere takılmaktadır.)

TURENNE (Henri DE LA TOUR D'AUVERGNE, *—vikontu*), Fransa mareşali (Sedan 1611 - Sasbach 1675). Bouillon dükü Henri'nin ikinci oğlu ve ana tarafından Sessiz Willem'in torunuydu. Protestanlık içinde eğitildi, Nassau ailesinden gelen dayıları tarafından askerlik mesleğine uygun bir biçimde yetiştirildi ve kısa sürede büyük bir strateji olduğu ortaya çıktı. Fransa'nın hizmetine girdi (1630), Otuz Yıl savaşı'nda Ren kıyısında, Flandre'de ve İtalya'da kendini göstererek mareşalliğe getirildi (1643) ve kazandığı zaferlerle Westfalen antlaşmalarının imzalanmasını (1648) çabuklaştırdı. Longueville düşesine karşı duyduğu sevgiye kapılarak La Fronde'a katıldı ve İspanyollar'la birlikte savaştı, ancak Rethel'de yenilerek (1650) Anne d'Autriche ve Mazarin'le barıştı (1651). Bunun üzerine frondculara düşman kesilerek Condé'yi yendi (Bléneau'da ve Saint-Antoine banliyösünde, 1652), ardından Dunes zaferini kazanarak (1658) Pireneler barışı'nın imzalanmasına (1659) yol açtı. Kral ordularının baş mareşalliğine getirildi (1660), İntikal ve Hollanda savaşlarının kazanılmasını sağladı (Birleşik Eyaletler'in istilası, Alsace'taki cesur strateji, Turckheim zaferi, 1675), ancak Sasbach savaşı'nda, imparatorluk askerlerini yendikten sonra, bir gülle isabetiyle öldü (27 temmuz 1675).

TURFA sıf. (ar. *ṭurfe*). *Esk.* **1.** Az görülmüş, nadir güzel. **—2.** Şaşılacak, garip. **—3.** Kaçınılması gereken. **—4.** *Turfe-güftar,* işitilmedik şeyler söyleyen. ‖ *Turfekâr,* tuhaf işler yapan. ‖ *Turfe-neva,* benzeri görülmemiş, güzel sesli.

TURFALAMAK g. f. *Tkz. Bir kimseyi turfalamak,* ona değer vermemek, değer vermez olmak.

TURFAN, çınce **Turpan,** Çin'de (Şinciang) kent, Urumçi'nin G.-D.'sunda bir çöküntüde *(Turfan çanağı),* deniz düzeyinin 160 m altında kurulmuştur. İpek yolu'nun kuzey kolunun geçtiği bir vaha merkezi olan Turfan, büyük bir kervan uğrak yeriydi.

—Güz. sant. Kent yakınlarında Yar (Ciahoe) ve Hoço'nun (Gaoçang) kalıntıları yer alır. Çok eski bir kale olan Yar, daha sonra Hanlar'ın başkentlerinden biri durumuna gelmiştir. Kuruluşu Yar kadar eski bir döneme uzanan Karahoca vahasındaki Hoço, IX. yy.'da Uygurlar'a başkentlik etmiştir. Astana*'daki mezarlarda resimler, ipekli dokumalar ve çok sayıda eşya ele geçmiştir. Yalıyarların içine oyulmuş buddhacı tapınma mekânlarında ("Bin Buddha" mağaraları, Bezeklik* mağaraları, VI.-X. yy.) çok güzel duvar mezarları ortaya çıkarılmıştır. Turfan'ın içindeyse, 1776-77'de yapılan, seramoplastik tuğladan bir cami bulunur. Bu anıtsal, yüksek minareli caminin Emin Hoca tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır.

• *Türkçe* (uygurca) *Turfan metinleri.* Turfan'da XX. yy. başında yapılan araştırmalarda türkçe (uygurca) pek çok yazılı ürün ele geçirildi. Bunlardan büyük bölümü buddhacılık ve manicilikle ilgili dinsel yapıtların çevirileridir; aralarında şiirler, mektuplar, sözleşme belgeleri vb. de bulunmaktadır (VIII.-XIII. yy.). Metinlerin çoğunluğu fırçayla yazılmış elyazmasıdır; bazıları ise ağaç kalıplarla hazırlanmış basmalardır. Bu zengin malzeme türk-uygur tarihi, dili, edebiyatı konularında geniş bilgiler sağlamıştır. Bunların büyük bölümü alman arkeolog A. Grünwedel ve türkolog A. von Le Coq yönetiminde gerçekleştirilen dört bilimsel araştırma gezisinde ortaya çıkarıldı (1902-1914). Bu malzeme bugün Doğu Berlin'deki Alman Demokratik Cumhuriyeti Bilimler akademisi'nde (8 000 kadar parça) ve Batı Berlin'deki Alman devlet kitaplığı'ndadır (İkinci Dünya savaşı'nda yok olanlardan geriye kalan 700 kadar parça). Londra (Sir Aurel Stein kol.), Paris (Paul Pelliot kol.), Stockholm (Sven Hedin kol.) gibi merkezlerde de pek çok metin yer almaktadır. Bunların incelenip yayımlandığı başlıca diziler şunlardır: F. W. K. Müller'in hazırladığı *Uigurica I-IV* (1908-1911); A. von Le Coq'un hazırladığı *Türkische manihaica aus Chotscho I-III* (1911-1922); W. Bang-A. von Gabain-R. R. Arat'ın hazırladığı *Türkische Turfan-texte I-IX* (1929-1959); G. Hazai-P. Zieme'nin hazırladığı *Berliner Turfan-texte I-IX* (1971-1980). Bütün bu yayınlar eldeki işlenmemiş metinlerin ancak yüzde yirmisini kapsamaktadır. Konuyla ilgili çalışmaları günümüzde Ş. Tekin, S. Tezcan gibi türkologlar sürdürmektedir. (→ TÜRKOLOJİ, UYGURLAR.) [→ Kayn.]

TURFANDA sıf. (fars. *terfend, terfende'* den). **1.** Mevsimsiz ya da mevsiminin hemen başında yetişen meyve ya da sebze için kullanılır: *Turfanda çilek. Turfanda kabak, patlıcan.* **—2.** *Esk.* Yeni görülen, ilk kez ortaya çıkan.

TURFANDA (Oytun), türk dansçı ve koregraf (Manisa 1947). Ankara Devlet konservatuvarı bale bölümü'nü bitirerek 1966-1967 döneminde Devlet balesi'ne başdansçı olarak katıldı. Ninette de Valois tarafından altı kez Londra'ya çağrıldı ve Royal Ballet Company'de çalıştı. Ankara Devlet balesi'nde koregraflık, İstanbul Devlet balesi'nde genel sanat yönetmenliği ve başkoregraflık yaptı. *Don Kişot*'la Japonya'da, koregrafisini gerçekleştirdiği türk yapıtlarıyla Polonya'da dans etti. Nevit Kodallı'nın *Telli turna, İkili, Güzelleme, Hürrem Sultan,* Necil Kâzım Akses'in *Pembe kadın,* Cengiz Tanç'ın *Yoz döngü* vb. yapıtlarını, ayrıca Devlet halk oyunları topluluğu'nun danslarını sahneye uyguladı. Özkan Aslan için düzenlediği *Doğa* adlı bir pas de deux, Londra'daki Festival Hall'da oynandı (1982). *La Traviata* operasının müziğinden yola çıkarak özgün koregrafisini hazırladığı *Kamelyalı kadın* balesinin dünya prömiyeri mart 1987'de İstanbul'da yapıldı.

TURFANDACI a. **1.** Turfanda sebze ve meyve yetiştiren ve / ya da satan kimse. **—2.** Turfanda sebze ya da meyveye düşkün olan kimse.

TURFANDACILIK a. Turfanda sebze ve meyve yetiştirme işi.

TURFANDALIK a. Turfanda sebze ya da meyve yetiştirilen bahçe ya da tarla.

TURFEGİ a. (ar. *turfe* ve fars. *-î*'den *turfegi*). *Esk.* **1.** Az görülmüşlük. **—2.** Gariplik, acayiplik.

TURGAY a. Zool. TARLAKUŞU'nun eşanlamlısı.

TURGAY, soyadı **Semercioğlu,** türk futbolcu (Trabzon 1954). Futbola Trabzon'da Çimentospor'da başladı. Savunma oyuncusu olarak kısa sürede kendisini gösterdi ve Trabzonspor'a geçti. Trabzonspor ile 5 lig ve 2 kupa şampiyonluğu yaşadı, 35 kez milli oldu. 1988'de futbolu bıraktı.

TURGAY geçidi, Orta Asya'da topografya eşiği; *Turgay platosu* ile Kazakistan sert tabanı arasında yer alır. Tobol'un kolu Ubagan'ın vadisini ve acı gölleri içeren Turgay geçidinin, eskiden, Batı Sibirya ile Aral-Hazar çöküntü alanı arasındaki ulaşımı sağladığı sanılır. Geçit, Sibirya ırmaklarının yataklarını Kazakistan'a doğru çevirme tasarısında da kullanılabilir. Eşiğin yükseltisi, K.'deki Batı Sibirya ovasıyla, G.'deki Aral gölünün yükseltisinden 150 m fazladır.

TURGAY platosu, Orta Asya'da bölge, Güney Urallar ile Kazakistan arasında. Turgay çöküntü alanı, Turgay platosunun orta kesiminde kuzey-doğudan güney-batıya doğru uzanır.

TURGENYEV (Ivan Sergeyeviç), rus yazar (Orel 1818 - Bougival 1883). Bir toprak sahibinin oğluydu; beş bin serfini acımasızca yöneten annesinden nefret ederek onun malikânesinde büyüdü, daha sonra öğrenim için Berlin'e gitti ve orada hegelci düşünceyi keşfetti. Ülkesine döndükten sonra ilk hikâyelerini yazdı (*Andrey Kolosov,* 1844). 1843'te tanıştığı kadın şarkıcı Pauline Viardot'ya çılgınca âşık oldu, onun yanı başında yaşayabilmek için memurluktan istifa etti ve bu herhalde platonik ilişki sanatçının ölümüne kadar sürdü. 1852'de, devrimci bir özellik taşıyan *Avcının* notları* (Zapiski ohotnika) sayesinde zamanının en seçkin yazarları arasına girdi, ancak hükümetin yıldırımlarını da üzerine çekti; dönemin hükümeti Turgenyev'i Gogol üzerine yazmış olduğu bir makaleden ötürü kendi topraklarında sürgüne mahkûm etti (1852). Birçok hikâyenin ardından (*İki dost* [Dva Priyatelya], 1853; *Sakin bir köşe,* 1854; *Jakov Pasıynkov,* 1885), ilk romanı olan *Rudin*'de (1856), alman üniversitelerinde okumuş ve Fransız devrimi'nin çekiciliğine kapılmış 1840'lı yılların genç idealistlerinin bir tablosunu çizdi. Bundan böyle ancak zaman zaman kalacağı Rusya'yı terk etmesine izin verilen Turgenyev, Fransa ve Almanya'da yaşadı. *Bir asilzade yuvası* (Dvoryanskoye gnezdo) [1859] adlı yapıtında slavcı tezlere yaklaştı ve onu olumlu bir kahraman yaratamamış olmakla kınayanlara karşı *Devrimden önce* (Nakunune, 1860), *Babalar ve oğullar* (Otkıy i deti) [1862] adlı yapıtlarıyla yanıt verdi; Turgenyev bu son romanında, "nihilist" diye nitelediği yeni çevrelerin insanını betimledi, ancak, kültürlü bir senyör ve ihtiyatlı bir reformcu sayılarak eleştirmenlerden hakaretler gördü. Gururu kırılan yazar, slavcılar ve batıcılar (*Duman* [Dıym], 1867) ve halkçı aydınlar arasındaki ideolojik tartışmaları (*Ham toprak* [Nov], 1877) yalnızca uzaktan izlemekle yetindi. Ölümünden önce Turgenyev, birkaç hikâye (*Bahar seli* [Veşniye Vodıy], 1870), uyaksız şiirler ve *Kırda bir ay* (Mesjak v derevne) [1850'de yazılmış ve 1879'da temsil edilmiştir] adlı bir piyes de

Moesgård Fotolab

Grauballe çevresindeki (Silkeborg [Danimarka] yakınında) Nebelgård turbalıkında 1952'de ortaya çıkarılan Grauballe insanı İ.S. 310'a doğr. Demir çağının geç evresi
Moesgård Museum, Højbjerd

Lauros-Giraudon

mareşal Turenne
Le Brun'e atfedilen bir portreden ayrıntı
Versailles şatosu

Turfan kalıntılarından bir görünüm

M. Mathelin

kaleme aldı. Kimilerince yapmacıklı bir yazar olmakla eleştirilen Turgenyev, gene de, hafif, imalı anlatım tarzı, dili ve aşk çözümlemelerinin derinliğiyle, en iyi anlatılarında klasik bir yazar olmayı başarmıştır.

TURGOR a. (lat. *turgor*, gerginlik'ten). Bot. Bir hücre az yoğun (hipotonik) ortama konduğu zaman suyun içeri girmesiyle sitoplazmanın ve özellikle kofulların şişmesi.

TURGOT (Anne Robert Jacques), **Eaulne** baronu, fransız devlet adamı (Paris 1727 - *ay. y.* 1781). Kilise eğitimi gördü, *Sur les progrès de l'esprit humain* (İnsan zihninin gelişmeleri üzerine) [1749] başlıklı bir tez savundu. Rahiplikten vazgeçerek yüksek devlet memurluğuna yöneldi, edebiyat salonlarına devam etti, filozoflar ve fizyokratlarla ilişki kurdu. *Ansiklopedi'*ye katkıda bulundu, dinsel bağnazlıkla savaştı (*Lettres sur la tolérance* [Hoşgörü üzerine mektuplar], 1753-54), çalışma ve ticaret özgürlüğünü savundu. Limoges generalliğinin yöneticiliğine getirildi (1761 -1774), aldığı mali önlemler, sanayi ve tarıma sağladığı destek ve karayollarında yapılan düzeltmelerle bölgenin gelişmesine yol açtı. Çok yeni bir nitelik taşıyan düşüncelerini, *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses* (Zenginliklerin oluşması ve bölüşümü) [1766] adlı yapıtında sergiledi. Louis XVI tarafından Donanma bakanlığına ve maliye genel denetmenliğine getirildi (1774). Mali bir düzenleme ve sıkı bir tasarruf sayesinde, bütçe açığını küçültmek başarısını gösterdi. Liberal önlemler alarak tarım ve sanayiye yeni bir hız kazandırmaya çalıştı, ayrıcalıkların mali katılımlarını ağırlaştırdı, hakkaniyete dayanan tek bir toprak vergisi koydu. Tahıl ticaretinin özgürlüğü üzerindeki fermanının (1774) yol açtığı muhafeleti bastırdı. Tekelciler bu fermanı, gerçekte kötü bir hasattan doğan bir kıtlığın sorumlusu olarak gösteriyorlardı. 1776'da angaryalarla tekelleri ve loncaları kaldırdı ve tüm mülkler üzerinden tek bir vergi alınmasını sağladı. Parlamento'nun muhalefeti ve izlediği siyasetten zarar görenlerin bu muhalefete katılması karşısında Louis XVI'nın gözünden düştü ve bunun üzerine yayımladığı bütün fermanlar yürürlükten kaldırıldı (mayıs-ekim 1776).

TURGUL (Yavuz), türk film yönetmeni ve senaryo yazarı (İstanbul 1946). İÜ İktisat fakültesi gazetecilik enstitüsü'nü bitirdi. 1969'da girdiği *Ses* dergisinde yazı işleri müdürlüğü yaptı (1974-1976). Arzu film'de yönetici ve senaryo yazarı olarak çalıştı (1976-1980). 1980'de reklamcılık sektörüne geçti ve metin yazarlığına başladı. Bu arada senaryolar yazmayı sürdürdü. *Çiçek Abbas* (1982), *Züğürt ağa* (1985), *Muhsin bey* (1987) filmleriyle Antalya altın portakal film festivali'nde en iyi senaryo ödüllerini aldı. *Fahriye abla'*yla (1984) yönetmenliğe başladı. Yönetmenliğini de yapmış olduğu *Muhsin bey*, 1988 Uluslararası İstanbul Sinema günleri'nde ve San Sebastian film festivali'nde jüri özel ödülü'nü kazandı. Yönettiği son filmler: *Aşk filmlerinin unutulmaz yönetmeni* (1989), *Gölge oyunu* (1993).

TURGUT, Konya'nın Yunak ilçesine bağlı bucak; 10 520 nüf. (1990); 9 köy. Merkezi *Turgut*, 2 490 nüf. (1990).

TURGUT, Muğla'nın Yatağan ilçesine bağlı bucak; 9 422 nüf. (1990); 10 köy. Merkezi *Turgut*, 2 592 nüf. (1990).

TURGUT (Demir), türk yelkenci (Stockholm 1906 - İstanbul 1989). Yelkene Almanya'daki öğrenimi sırasında başladı. Yelken teorisyeni Dr. Manfred Cury ile çalıştı ve onun flokçusu olarak yarışlara katıldı. 1931'e kadar katıldığı 236 yarışın 220'sini kazandı. Union Club Yacht adına yarıştı. 1931'de 12 m²'lik şarpi sınıfı planlarıyla Türkiye'ye geldi ve bu planları uygulamaya soktu. Türkiye'nin ilk uluslararası sınıf teknesini (şarpi) denize indirdi. İYRU'nun (Uluslararası yat yarış birliği) kurallarını türkçeleştirdi ve İYK'nin (İstanbul Yelken kulübü) yönetim kurulu üyeliğini yaptı (1952-1955).

TURGUT (Leyla Asım), türk yüzücü (İstanbul 1910 - *ay.y.* 1990). Yüzmeye 1928' de başladı. Avusturya'da Wörthersee gölünü 9.03'lük bir dereceyle baştan başa yüzerek rekor kırdı (1929). Bir süre Viyana'da buz hokeyi oynadı. 1933'te Türkiye'ye döndü ve Fenerbahçe kulübü adına yarıştı. İlk bayan yüzme milli takımına seçildi (1934) ve Moskova'daki yarışlara katıldı. Aynı yıl elde ettiği 100 ve 400 m serbest rekorları 1956'ya kadar kırılamadı.

TURGUT (Mehmet), türk siyaset adamı ve yazar (Kilis 1929). İTÜ Makine fakültesi'ni bitirdi (1951). Çeşitli devlet kuruluşlarında (1951-1957) ve serbest olarak (1957-1961) çalıştı. Adalet partisi kurucusu oldu ve genel başkan yardımcılığında bulundu (1961). Bir dönem Afyon ve üç dönem Bursa milletvekilliği (1961-1977), Suat Hayri Ürgüplü kabinesinde Enerji ve tabii kaynaklar bakanlığı (1965), Süleyman Demirel kabinesinde Sanayi bakanlığı (1965-1969) yaptı. Serbest çalıştı (1977-1981). Bülend Ulusu kabinesinde Sanayi ve teknoloji bakanıydı (1981-1983). Tekrar serbest çalışma hayatına döndü (1983-1987). Türkiye İş bankası Yönetim kurulu başkanlığı yaptı (1987-1990). Yayınlanmış yapıtları: *Su türbinleri ve santral binaları* (1954), *Dostluğa dair* (1966), *Taşkent'e doğru* (1966), *Türkiye'nin geleceği* (1971), *Çıkış yolu* (1980), *Japon mucizesi ve Türkiye* (1985), *Siyasetten portreler* (1990), *Siyasetten sahneler* (1991), *Tüsiad raporları ve Türkiye ekonomisi* (1991), *Döne döne düşünmek* (1993), *Siyasetten kesitler* (1993).

TURGUT REIS, türk denizci (Menteşe yöresi 1485-Malta 1565). Anadolu'nun Menteşe (Muğla) yöresinden yoksul bir aileden gelir. Genç yaşta levent olarak Akdeniz'de korsanlığa başladı ve bir süre sonra reisliğe yükseldi. Gittiği Cezayir'de Barbaros Hayrettin'in hizmetine girdi. Barbaros ile birlikte katıldığı Preveze deniz savaşı'nda (18 eylül 1538) yedek donanmaya komuta etti ve görevini başarıyla yerine getirdi. Venedikliler'in ele geçirdiği Dalmaçya kıyısındaki Castelnuavo kalesini geri aldı. Korsika'da Salih Reis ile birlikte Cenovalılar'a tutsak düştü (1540). Üç yıl sonra Cenova'yı kuşatan Barbaros tarafından ikisi de kurtarıldı (1543). Barbaros'un desteğiyle yeniden bir donanma kurarak Akdeniz'de korsanlığa başladı. Napoli körfezine üslenen ispanyol gemilerini batırdığı gibi körfez kıyısındaki yerleşim yerlerinden çok sayıda tutsak aldı. Tunus'ta Küçük Sirte körfezindeki Cerbe adasını kendisine üs yaptı, Güney Tunus'ta birçok kıyı kent ve kasabalarına egemen oldu. İspanyol donanması Cerbe adasını bir baskınla kuşattıysa da, Turgut Reis gemilerini yağlı kızaklarla adanın arka tarafına indirerek düşmandan kurtulmayı başardı. Bu baskının ardından çeşitli Fas limanlarına üslendi. Daha sonra çağrıldığı İstanbul'da kendisine Karlı ili sancakbeyliği verildi (1551). Kanuni Sultan Süleyman, Trablusgarp alınırsa buraya onu beylerbeyi atayacağını söyledi. Kent alındıysa da beylerbeyliğine Hadım Murat Ağa getirilince Turgut Reis Osmanlılar'a kırılarak Akdeniz'e açıldı (1552). İki yıl süreyle denizlerde ve kıyı kentlerine yaptığı baskınlarda önemli başarılar sağladı, 15 000 kadar tutsak ve çok sayıda ganimetle İstanbul'a döndü ve Trablusgarp beylerbeyliğine atandı (1554). Kaptanıderya Piyale Paşa ile birlikte birçok sefere çıktı, Cerbe savaşı'nda bulundu (1560). İlerlemiş yaşına karşın katıldığı Malta kuşatmasında şehit düştü. Türbesi Trablusgarp'tadır. (→ Kayn.)

TURGUTALP, esk. **Pomakköy,** Manisa'nın Soma ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 5 2 23 nüf. (1990).

TURGUTLU, Ege bölgesinde Manisa iline bağlı ilçe; 100 697 nüf. (1990); 740 km²; merkez bucağı dışında, 35 köy. Merkezi, Manisa'nın yaklaşık 34 km G.-D.'sunda *Turgutlu* (esk. *Kasaba*), 73 634 nüf. (1990). Üzüm (özellikle çekirdeksiz), pamuk, tütün, zeytin, turfanda sebze ve meyve üretimi.

TURGUTREİS, Muğla'nın Bodrum ilçesine bağlı bucak; 9 405 nüf. (1990); 5 köy. Merkezi *Turgutreis* (esk. *Karatoprak*), 4 589 nüf. (1990).

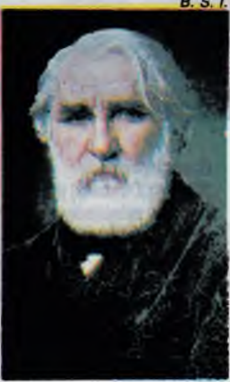
TURHAL, Orta Karadeniz bölümünde Tokat iline bağlı ilçe; 106 014 nüf. (1990); merkez bucağı dışında 1 bucak, 53 köy. Merkezi, Tokat'ın 45 km B.'sında *Turhal*, 68 384 nüf. (1990). Şekerpancarı üretimi. Bağcılık. Şeker fabrikası.

Turhal şeker fabrikası, Tokat ilinin Turhal ilçesinde kurulu, Türkiye Şeker fabrikaları aş'ye bağlı sanayi kuruluşu. 1933 yılında, Türkiye'nin dördüncü şeker fabrikası olarak yapımına başlandı. 1934 yılında, günde 1 000 t şekerpancarı işleyebilecek kapasiteyle işletmeye açıldı. Bu kapasite sonraki yıllarda artırıldı (1992 yılında 7 000 t). Fabrikanın işletmeye açıldığı yıl, Türkiye Şeker fabrikaları'nın gereksinim duyduğu yedek parçaları üretmek ve makineleri onarmak amacıyla ek bir tesis olarak kurulan Turhal makine atölyesi de 1950'lerde tevsi edildi ve Turhal makine fabrikası adını aldı. Önemli birimlerinden birisi de, şekerpancarından yan ürün olarak elde edilen melası değerlendirerek ispirto elde etmek amacıyla 1955'te kurulan Turhal ispirto fabrikası'dır. Fabrikada 1992' de 148 600 t şeker, 46 800 t melas, 15 480 500 litre alkol üretildi.

TURHAN (Besim), türk hekim (İstanbul 1896-*ay. y.* 1973). Askeri tıbbiye'yi bitirdi (1919). Kurtuluş savaşı'na katıldı, Birinci İnönü savaşı'nda İnönü sıhhiye istasyonu tabibi olarak görev yaptı. Paris Tıp fakültesi patolojik anatomi laboratuvarı şefliği sertifikası aldı (1927). Aynı yıl Türkiye'ye döndü, Haydarpaşa askeri hastanesi'nde patolojik anatomi mütehassısı olarak görevlendirildi; aynı dalda müderris muavinliğine getirildi (1929). Üniversite reformu sırasında (1933) Milli eğitim bakanlığı hizmetine verildi, İstanbul Üniversitesi tıp fakültesi patolojik anatomi doçenti oldu ve askerlikten ayrıldı. 1941'de profesörlüğe yükseldi, Kanser enstitüsü direktörü olarak görevlendirildi (1944). Genel patoloji ve patolojik anatomi enstitüsü direktörlüğüne atandı (1953). 1972'de emekli oldu. 1926' dan ölümüne değin Fransız anatomi cemiyeti üyesiydi. Başlıca yapıtları: *Otopsi* (1935), *Salya guddelerinin muhtelif tümörlerine dair* (1938), *Otopsi tekniği* (1948).

TURHAN (Mümtaz), türk sosyolog ve psikolog (Erzurum 1908-İstanbul 1969). 1928'de devletçe Almanya'ya gönderilerek Berlin ve Frankfurt üniversitelerinde psikoloji öğrenimi gördü; Frankfurt Üniversitesi'nde felsefe doktorası verdi (1935). İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi'nde asistan (1936), doçent (1939)

B. S. I.

İvan Sergeyeviç Turgenyev
A. A. Harlamov'un yaptığı portreden ayrıntı
Tretyakov galerisi, Moskova

Lauros-Giraudon

Anne Robert Jacques Turgot
XVIII. yy.'da yapılan ve ressamı bilinmeyen bir portreden ayrıntı
Versailles şatosu

Turgutlu
genel görünüm
Manisa

oldu. Bu dönemde Gestalt okuluna bağlı kalarak deneysel psikoloji konuları üzerinde durdu: *Aydınlık gradyanlarının mekânı tesirleri*, 1970 (Über Räumliche Wirkungen von Helligkeits Gefällen, Psychologishe Forschung 1936). Cambridge Üniversitesi'nde ikinci doktora tezini hazırladı (1944-1948): *Kültür değişmeleri*, 1951 (A study of Cultural Change, with Special Reference to Turkey 1948). Edebiyat fakültesi'nde profesör (1951), Tecrübi psikoloji kürsüsü başkanı (1952) oldu. Kültürel antropolojiyle ilgilendiği bu dönemde kültürde değişen ve değişmeye karşı koyan güçleri yerinde gözlem yöntemiyle araştırdı: *Kültürde değişen ve değişmeye mukavemet eden unsurlar* (1956), *Teknik değişmelerin sosyal tesirleri* (1956). Milliyetçi -muhafazakâr görüşlere bağlı kalarak eğitim, batılılaşma, laiklik, atatürkçülük konuları üzerinde geniş biçimde durdu: *Maarifimizin ana davaları* (1954), *Garplılaşmanın neresindeyiz* (1958), *Toprak reformu ve köy kalkınması* (1964), *Atatürk ilkeleri ve kalkınma* (1965).

TURHAN SULTAN (Hatice), Osmanlı padişahı İbrahim'in hasekisi (Rusya 1627 -İstanbul 1683). 12 yaşındayken Tatarlar tarafından tutsak alındı, çok güzel ve gösterişli olduğundan Kör Süleyman Paşa tarafından Kösem* Sultan'a armağan edildi. Saray gelenekleri uyarınca yetiştirildikten sonra Murat IV'ün yerine tahta geçen İbrahim'e odalık olarak verildi (1640). İbrahim'den Mehmet IV'ü dünyaya getirdi (1642). İbrahim ölünce tahta daha 7 yaşında bulunan oğlu Mehmet IV çıktı (1648). Bu durumdan yararlanarak Osmanlılar'da yönetimi ele geçirmek isteyen Kösem Sultan "Valide-i Muazzama" olarak Eski saray'a gitmeyip sarayda kaldı. Turhan Sultan ile Kösem Sultan arasında acımasız bir çatışma ve savaşım başladı. Kösem Sultan, Turhan Sultan ve adamlarını ortadan kaldırıp, küçük padişah Mehmet IV'ü öldürterek, yerine ikinci şehzade yarı deli Süleyman'ı tahta geçirip devlet yönetiminde tek başına kalmak için bir düzen hazırladı. Ancak, durumu haber alan Turhan Sultan Kösem Sultan ve yandaşlarını ortadan kaldırarak harem ve saraya tek başına egemen oldu (1651). Turhan Sultan, bu olaydan bir süre sonra sadrazamlığa Köprülü Mehmet Paşa'yı getirdi (1656). Bu tarihten sonra çeşitli hayır işleriyle uğraştı, Yeni Cami' nin inşaatını tamamlattı. Türbesi aynı cami bitişiğindedir.

TURİA (río), Teruel'in aşağısındaki Guadalaviar*'ın diğer adı.

TURİBULUM a. (lat. *t [h] uribulum, t [h] us, -uris*, günlük'ten). Antik Rom. Kurban törenlerinde, içinde günlük yakılan buhurdan.

TURİNA Y PEREZ (Joaquín), ispanyol besteci ve piyanist (Sevilla 1882 - Madrid 1949). 1900-1914 arasında, Paris'te V. İndy ve Moszkowski ile çalıştı. İlk yapıtlarında Debussy ve Ravel'in etkisinde kaldı, sonra İndy'nin tavsiyesi üzerine ülkesinin (yarı ispanyol, yarı mağribli Andalucía) kaynaklarına yöneldi. Madrid'e döndükten sonra Krallık tiyatrosu'nun başına geçti ve buraya Diaghilev ve onun Rus baleleri'ni çağırdı, ayrıca konservatuvarı yönetti ve burada dersler verdi. Piyano yapıtları Albeniz'in *İberia*'sının çizgisinde yer alır (*Sevilla*, 1909; *Danzas gitanas*, 1934). Dramatik müzik yapıtları (*Margot*, 1914; *Navidad*, 1920; *La Anunciación*, 1924), senfonik parçalar (*La Procesión del Rocío* 1913; *Dansas fantásticas*, 1920; *Sinfonía sevillana*, 1920; piyano ve orkestra için *Rhapsodie*, 1930; *Ritmos*, 1928), oda müziği (örneğin yaylı çalgılar kuarteti için *Oración del Torero*, 1927) ve melodiler besteledi. Ayrıca, *Tradato de composición* (Kompozisyon kitabı) [1946] ve *Enciclopedia abreviada de la música* (Kısa müzik ansiklopedisi) [1917] adlı iki kitap yazdı.

TURİNG (Alan Mathison), ingiliz matematikçi (Londra 1912-Wilmslow, Cheshire, 1954). Matematiksel mantığa en önemli katkılarından biri olan *On Computable Numbers, with an Application to the Entscheidungsproblem* (1936-1938) adlı kitabında, "evrensel" bir hesap makinesinin kuramsal kavramını hazırladı (*Turing makinesi*). İkinci Dünya savaşı sırasında çalışmalarına bir süre ara verdi, daha sonra Dışişleri bakanlığı'nın iletişim bölümüne geçti, Ulusal fizik laboratuvarı'nda, hesap makineleri kavramı üstüne araştırmalarına yeniden başladı. 1950'den başlayarak, yapay zekâyla ilgilendi. Ayrıca gruplar kuramına katkıda bulundu.

Turing hesaplanır fonksiyonu, $\mathbb{N}^p$ den (*p* tamsayı) $\mathbb{N}$ içine, Turing makinesi yardımıyla hesaplanır fonksiyon. Turing hesaplanır fonksiyonuna bir matematik tanım verilebilir ve bu durumda (Church*'ün tezine başvurmadan) Turing hesaplanır fonksiyonlarının tam tamına gerilemeli fonksiyonlar olduğu tanıtlanabilir.

Turing makinesi, Turing tarafından tasarlanmış, gerçek hesap makinelerini yetkinleştiren kurgusal hesap makinesi; yetkinleştirme, keyfi uzunlukta sonlu programlar kabul etme ve keyfi uzunlukta sonlu hesaplar yapma anlamındadır (bilinen teknolojik nedenlerden dolayı gerçek hesap makineleri bunu yapamamaktadır).

Turing ve otomobil kurumu derneği *(Türkiye)*, Türkiye'nin kültür ve sanat varlığının korunması, turizmin geliştirilmesi amacıyla 1923'te kurulmuş kamuya yararlı dernek. Uluslararası turizm birliği ile Uluslararası otomobil federasyonu'na bağlı olan derneğin merkezi İstanbul'dadır. Ankara, İzmir, Trabzon, Mersin, İskenderun, Kapıkule, Cilvegözü, Habur, Gürbulak, İpsala ve Dereköy'de büroları vardır.

TURİNGİT a. (fr. *thuringite*'ten). Miner. Kloritler grubundan, hidratlı doğal alüminyum, demir ve magnezyum silikat.

TUR-İ SİNA → SİNA dağı.

TURİST, -ti a. (ing. *tourist* ve fr. *touriste*). **1.** Görmek, tanımak, dinlenmek, eğlenmek amacıyla geziye çıkan kimse. **—2.** *Turist* (ya da *ekonomi*) *sınıfı*, uluslararası hava taşımacılığında bazı hatlarda uygulanan indirimli tarife. *Ekonomik sınıf* da denir.

TURİSTİK sıf. (fr. *touristique*). **1.** Turizmle ilgili: *Turistik rehber.* **—2.** Çok turist çeken, onlar için görülmeye değer, ilginç olan yer için kullanılır: *Turistik bir kent. Turistik bir yöre.* **—3.** Turistlerin gereksinimlerini karşılama amacı gözetilen ve özel fiyatlar uygulanan, pahalı yerler ya da şeyler için kullanılır: *Turistik otel. Turistik lokanta. Turistik mönü.* **—4.** *Turistik mevki*, yolcu gemilerinde ve uluslararası sefer yapan uçak şirketlerinde indirimli fiyatlar uygulanan bölüm.

TURİŞÇEVA (Lyudmila Ivanovna), rus jimnastikçi (Groznıy 1952). İki kez dünya şampiyonu (1970 ve 1974) ve bir kere olimpiyat şampiyonu (1972) oldu.

TURİZM a. (ing. *tourism*). **1.** Bir yerin tarihi ve doğal güzelliklerini görmek, tanımak, eğlenmek ve dinlenmek için yapılan gezi. **—2.** Bu tür geziler, yolculuklar düzenlemek için yapılan çalışmaların, başvurulan yöntemlerin tümü.

—ANSİKL. *Tarihçe ve örgütlenme.* Romalılar'da yazlıklar (Pompei, Tibur) ve imparatorluk villaları (Villa Hadriana), zenginlerin dinlenmeleri ve hoşça vakit geçirmeleri için yapılmıştı. Daha XVI. yy.'da, klasik kültürü öğrenmek için yolculuğa çıkanlar da gene servetin ya da kültürün ayrıcalıklarından yararlanabilen kişilerdi. İtalya, daha sonra Yunanistan, İngilizler'in XIX. yy.'a kadar "Büyük yolculuk" diye adlandırdıkları yolculuğun iki kutbuydu.

XIX. yy.'in ortalarında demiryolunun hizmete girmesi, turizmin gelişimi bakımından bir dönüm noktası oldu; bu alanın istikbal vaat ettiğini gören Thomas Cook*, biri Avrupa üzerinden olmak üzere, ilk yolculuk güzergâhlarını saptadı. Demiryolu, yüzyılın sonlarına doğru, deniz kıyısı ve kaplıca turizmini de başlattı.

Bir yüzyıl sonra uçak, çarter seferlerinin düzenlenmesiyle kitle turizminin yaygınlaşmasında aynı rolü oynayacaktı. Uçağın ortaya çıkmasıyla bir taşıma aracı olarak gölgede kalan yolcu gemileri, bu kez kültürel alanlara (arkeolojik ya da müzikli seferler) yönelik bir deniz turizmine hizmet etmeye başladılar.

Daha XIX. yy. sona ermeden turizm, İkinci Dünya savaşı'ndan sonra daha belirginleşecek gerçek bir iktisadi etkinlik haline geldi: bir döviz kaynağı olarak ödemeler dengesinde önemli bir denge öğesiydi. Avrupa kısa sürede akılcı bir turizm organizasyonuna girişti. British Alpin Club (1857), Club alpin français (1874), Camping Club of London (1875), Touring Club de France (1890) gibi kuruluşlar hızla çoğaldı.

Uluslararası düzeyde de, 1946'da Londra'da kurulan Uluslararası resmi turizm örgütleri birliği, BM'nın turizmi özendirme konusunda en etkili öğesiydi; bu örgüt 1974'te Uluslararası turizm örgütü adını aldı.

• *"Turizm türleri".* XX. yy.'ın ikinci yarısında doğan kitle turizmi, ancak önemli bir toplumsal gelişme süreci sonunda (çalışma süresinin azalmasıyla birlikte 60'lı yıllarda genel yaşam düzeyinin yükselmesi, gençlerin ailelerinden bağımsızlaşması vb.) gerçek bir endüstriye dönüşebildi. Turizm aynı zamanda, toplu ve birörnek kentleşmeden kaçmanın, bir süre için de olsa kafasını dinlemenin yolu haline geldi. Uluslararası turizm hareketi kırk yılda yaklaşık on sekiz kat arttı; 1950'de 25 milyon kişi yolculuk yaparken bu sayı 1990'da 443 milyona yükseldi.

Buna göre turizm kavramı şu öğeleri kapsamaktadır: 1) insanoğlunun keşif ve başkalarıyla tanışma gibi en büyük özlemlerinin yanı sıra, en önemli iki eğilimi olan oyalanma ve yolculuğu birleştiren toplumsal ve kültürel bir etkinlik; 2) taşıma araçları, konaklama yapıları ve eğlence tesislerinden oluşan karmaşık bir iktisadi sistem (ya da "endüstri"; ancak turizmin bu sözcükle nitelenmesi tartışmalıdır); 3) turistlerin, oturdukları yerde harcayacakları paranın bir süre kalacakları tatil yerine aktarılmasına karşılık olan mali bir işlem; 4) bir mekân simgeleştirme düzeni ve pedagojisi, bir "hayaller sistemi", çevreyi bilgi kaynaklarının ve yaygın davranışların (turistik modalar) aracılığıyla algılama; 5) ziyaretçilerin, tatillerini geçirmek için seçtikleri yerle olan "yerel", toplumsal, iktisadi, ekolojik ilişkilerinin titiz bir biçimde korunması.

Turizm öncelikle onu uygulayanların varlığıyla belirgin olduğuna göre, uluslararası resmi tanımların başlıcalarını anımsatmakta yarar var. 1963'te BM'nin turizmi

Turhal şeker fabrikası
Tokat

ve uluslararası yolculukları konu alan konferansında genel ziyaretçiler kategorisi içinde ("Genellikle ikamet ettiği ülkeden, ücretli bir iş görmek dışında herhangi bir nedenle başka bir ülkeye giden her kişi ziyaretçidir") iki alt kategori belirlenmesi öngörüldü: 1) *turistler:* bunlar "ziyaret edilen ülkede en az 24 saat kalan ve boş zamanını değerlendirme (eğlence, tatil, sağlık, inceleme, dine ve spora yönelik etkinlikler), iş, görev, toplantı ve ailesel nedenlerle yolculuk eden geçici ziyaretçiler"dir; 2) *geçiciler:* bunlar "ziyaret ettikleri ülkede 24 saatten fazla kalmayan ziyaretçilerdir (gemi yolculuğu yapanlar da bu gruba dahildir)".

Buna göre, yapılan turizm tipini tanımlamaya ve sınıflamaya yarayan ayırtedici özelliklerin başlıcaları şunlardır: 1) turizmi, oyalanmadan ayırt etmeyi sağlayan yer değiştirmenin gerçekliği ve süresi; 2) asıl ikametgâhından ayrılarak yer değiştirmenin bir güzergâh üzerinde (tur, gezi, geçiş ya da transit turizmi) ya da belli bir tatil yerinde (konaklama turizmi) gerçekleşmesi; 3) yer değiştirmekte kullanılan aracın bireysel (yaya ya da daha çok otomobil) ya da kolektif (demiryolu, otobüs, denizyolu, uçak) oluşu; seçilen konaklama tarzı; 4) yer değiştirmeyi sağlayan gerekçeler; bunda gidilen yörenin kendine özgü çekici yanları (deniz, dağ, kır; kaplıca, iklim koşulları vb.) kadar, orada yapılabilecek mesleki (iş ve kongre turizmi) ya da dinlendirici etkinlikler (sporlar, açık hava, kültür, keşif, serüven) de etkili olabilir; 5) bu yer değiştirmenin düzenlenme tarzı; burada düzenlemeyi kendi başına yapmak ile, bu konuda uzmanlaşmış bir firmanın (örgütlü ya da programlı turizm) ya da değişik düzenlemeler (ticari turizm, karma turizm, "toplumsal" turizm) yapan bir kuruluşun aracılığına başvurmak arasında bir ayrım yapılmıştır. Gene aynı anlayışla, mekânı özel bir biçimde değerlendiren "seçkinci turizm" biçimleri (çok ünlü otel ve tatil klüpleri, "ghettoıstasyonlar") ile "kitle turizmi" (bu terim önemli sayıda ziyaretçi grubunu olduğu kadar, halkın değişik kesimlerine hitap etmeyi, konaklamaların topluca düzenlenmesini, en az düzeyde ve en az masrafla hizmet gibi çeşitli anlamlara çekilebileceğinden, kaypak bir deyimdir) arasında da bir ayrım yapılır.

• *Büyük turizm hareketleri.* 60'lı yıllarda uluslararası turizm daha çok sanayileşmiş ülkeleri, yani Avrupa'yı ve Kuzey Amerika'yı kapsıyordu. Avrupa turizmi bu on yıl içinde gelişti: ziyaret edilen ülkelerin başında 1959'da 8,6 milyon ziyaretçiyle İtalya geliyor, onu 1966'da 16 milyon ziyaretçiyle İspanya izliyordu. Bu yıllarda Portekiz, Yunanistan ve kapılarını yabancılara açan bazı eski Doğu bloku ülkeleri turizmde hamle yaptılar: Rusya'da turist sayısı 0,6 milyondan 1,1 milyona yükseldi.

Günümüzde başlıca turistik hareketler Batı Avrupa'dan Akdeniz ülkelerine ve Ortadoğu ve Kuzey Avrupa'ya doğrudur Avrupa'ya Kuzey Amerika'nın yanı sıra, Japonya'dan da pek çok ziyaretçi gitmektedir. 70'li yıllardan bu yana, sanayileşmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere doğru (Asya, Latin Amerika ve daha yakın bir dönemde Zenci Afrikası) bir turizm yayılması görülmektedir.

• *İktisadi sonuçlar.* Turizm sistemi kolaylıkla arz-talep sorunsalı çerçevesinde ortaya konabilir ve çözümlenebilir. Bu bakımdan, bir dolaşma hareketi yaratacak, sonra da bunu çekecek ve tutacak her türlü kaynak, arzı oluşturur: doğal güzellikler (sit alanları, iklim, bitki örtüsü vb.); insani ve kültürel çevre (tarih, arkeoloji, zanaat, yerleşme, gelenekler, folklor vb.); özel turistik hizmetler ve etkinlikler (ulaşım, konaklama olanakları, eğlence tesisleri, gösteri ve kutlamalar vb.); genel altyapı hizmetleri (haberleşme, su, enerji, temizlik vb.) ve çokyönlü üretim ve hizmet sektörleri (ticaret, yönetim, tarım, sanayi vb.).

Talep ise, içinde yer aldığı iktisadi, toplumsal ve siyasal çerçevelere göre değişen birçok etkene bağlı olarak çeşitli doğrultularda gelişebilir: 1) son derece değişken bir genel hacim; tatile çıkma yüzdesi Üçüncü dünya ülkelerinde % 10'un altındayken, İskandinav ülkelerinde % 80'e yaklaşır; en çok dolaşan ilk on iki ülke (ABD ve Kanada ile Avrupa'nın dokuz sanayileşmiş ülkesi ve Japonya), uluslararası turizm hareketinin % 80'ini karşılamaktadır; 2) bu genel hacmin toplumsal dağılımı, en gelişmiş ülkelerde bile eşit olmaktan uzaktır; 3) bu genel hacmin zamansal değişimi; yıl içindeki tatil dönemlerinin kesinlikle bölünmüş olmasına rağmen, kısa süren yaz dönemi ayrıcalığını korumaktadır. 4) deniz-güneş ikilisi dağa çıkmak eğiliminden her yerde daha ağır basmakta; yazın dağa çıkanların sayısı da gittikçe daha çok ilgi gören kış sporları için gelenlerden fazla olmaktadır.

Zaman ve mekân içinde büyük bir yoğunluğa ulaşan bu önemli nüfus hareketi, turist "gönderici" belli başlı yörelerden -özellikle kentsel bölgelerden- belli başlı turist "çekici" yörelere doğru geçici bir gelir ve harcama transferi olarak çözümlenebilir. Gelişmiş ülkelerde şaşırtıcı bir boyuta varan bu iktisadi olay, uluslararası mübadele düzeyinde çok büyük bir öneme sahiptir.

Gelişmekte olan ülkeler böylece uluslararası turizm gelirinin % 30'unu, yani dolar gibi güçlü ve aranan bir döviz üzerinden 78 milyar dolar elde etmektedirler (1991). Ziyaretçilerin sayısını artırmayı amaçlayan etkinliklerin gerektirdiği pek çok dış harcama yüzünden (yabancı yatırım kazançlarının ödenmesi ve bölüştürülmesi, yabancı kadroların ücretleri, donanım gereçlerinin ve çeşitli malların ithalatı, taşıma ve seyahat şirketlerine ödenen komisyonlar) bu gelirden sağladıkları net kazanç elbette daha azdır. Turist çeken yörelerde turizmin gelişmesinin diğer sonuçları da oldukça şaşırtıcıdır. Olumlu sonuçlar arasında en önemlileri istihdam yaratılması (ortalama her yatak kapasitesi başına 0,5 ile 1 arasında doğrudan istihdam; dolaylı olarak turistlere hizmet eden sektörler açısından, doğrudan her 1 istihdama karşılık 1 ile 3 arasında dolaylı istihdam), el sanatları ve ticaretin canlanması, devlet açısından da para girdilerinin çoğalmasıdır. Buna karşılık en önemli olumsuz sonuç enflasyonun artmasıdır: bu duruma müşteri sayısının zaman ve mekân içinde büyük artış göstermesi ve bunun sonucunda ticari dolanımların düzensizleşmesi neden olur.

Pazardaki her ürün gibi turistik ürün de -c:gütlü yolculuk, konaklama vb.- imal edilmeli, dağıtılmalı ve satılmalıdır. Bu ürünün imalini tur düzenleyicileri üstlenmiştir; bunların çalışması, yalnızca güzergâhın saptanmasıyla sınırlı değildir; taşıma, konaklama, eğlence gibi pratik konuları da kapsar. Bu düzenleyicilerden bazıları "toptan satıcı" bazıları da ürünlerini kendi ajansları (Havas, Wagons Lits / Cook) ya da seyahat ajansları aracılığıyla satan "toptancı imalatçılar"dır. Club Méditerranée, Jet Tours, Airtour gibi kuruluşlar imalatçıyla satıcının etkinliğini birleştirirler. Bir ürünün imalatı, yolculuğun gerçekleşmesinden aylar öncesine uzanan uzun bir hazırlığı gerektirir. Pazar araştırmasını, fiyat artışlarını göz önünde tutmayı, ve geniş bir müşteri yelpazesini memnun etmeyi amaçlayan bir program hazırlamayı gerektirir. Kârı koruma kaygısı girişimleri genellikle standartlaşmış bir ürün sunmaya yöneltir. Bazı tur düzenleyicileri, "yeni yerler görmek" isteyen turist müşterileri gözeterek "alakart" yolculuklar önerirler.

Katalogda sunulan ürünün dağıtımı, turizm büroları ve seyahat acentaları aracılığıyla yapılır.

• *Toplumsal-kültürel sonuçlar.* Turistik hareket, yaşam düzeyleri ve tarzları, kültürel değerleri ve ölçüleri bütünüyle farklı iki nüfus grubunun, kimi kez beklenmedik ve kitlesel bir düzeyde ilişki kurmasını sağlar. Farklılık ne kadar büyükse, turistik gelişmenin bedeli de o kadar büyük olacak ve yapay kalacak, ve bu ilişkinin koşulları da o kadar nazik, dolayısıyla anlaşmazlığa yatkın olacaktır. Bu duruma özellikle sanayileşmiş ülkelerin yozlaşmış kırsal yörelerinde ve daha da büyük bir ölçüde, dışlanmışlığın çok sık görüldüğü ve asalaklığın, fuhuşun ve yozlaşmanın her türlüsünün geliştiği Üçüncü dünya ülkelerinde çok rastlanır. Buna koşut olarak, turistik gelişmenin getirdiği kazançlardan toplumun ancak sınırlı bir kesimi yararlanırken (tüccarlar, özellikle de gayrımenkul sahipleri), tarım, sanayi, kolektif donanım sektörleri de, kullanılabilir arazi, su ya da enerji sağlama ve yatırım olanakları açısından turizmle rekabet ederler.

• *Mekân ve çevre üzerindekti etkiler.* Turist akını, bir kere gerekli donanıma kavuşunca turisti kendine çekmeyi sürdüren bazı yerleşmeler üzerinde yoğunlaşma eğilimi gösterdiği ölçüde, bu etkiler de çok daha büyük ve kaygı verici bir boyuta ulaşır. Bu durum öncelikle, Avrupa -Kuzey Amerika ikilisinin dünya ziyaretçi sayısının % 85'ini ve uluslararası turist çıkışının % 83'ünü oluşturduğu uluslararası düzeyde, sonra da, bazı yerleşmelerin, özellikle de bazı yörelerin kendiliğinden (ispanyol Costra Brava'sı, fransız Côte d'Azur'ü, Kaliforniya) ya da planlı olarak (Languedoc-Roussillon, Alpler, Karadeniz kıyısı) kabul edilebilecekleri ziyaretçı kapasitesinin çok üzerine çıktığı ulusal ve bölgesel düzeyde çok daha açıkça hissedilmektedir.

Buradan doğan sorunlar çok yönlüdür: arazı rekabeti ve spekülasyonu, kısa bir süre için en yüksek sayıda ziyaretçiyi kabul edebilmek için çok yüksek bir yatırım gideri ödenmesi, genellikle düşük ya da vasat nitelikli yapıların sayısının sürekli artması, karmakarışık bir kentleşme, çevre ve toplum sağlığını bozan unsurların artması, hassas bir çevrenin hızla bozulması vb. Turizm olabildiğince büyük bir kitleye olabildiğince çok mekân açmak zorunluluğu ile, yabancı ziyaretçiyi çeken nitelikli bir çevreyi titizlikle korumak zorunluluğu arasındaki sürekli çelişkiyi bünyesinde taşıyarak sürmektedir. Bu çatışma ancak kesin ve tutarlı bir planlamayla ortadan kaldırılabilir: günümüzde planlama, konaklama yerlerini geniş bir alana yaymayı, örgütleyenlerin işbirliğini ve çevreyle bütünleşmeyi amaçlamaktadır.

• *Türkiye'de turizm* → TÜRKIYE (Ekonomi).

turmalin (rubelit) [Kaliforniya'da çıkarılmıştır] *Muséum national d'histoire naturelle, Paris*

Turizm il müdürlüğü, Turizm bakanlığı'nın taşra teşkilatına bağlı olarak, gerekli görülen illerde etkinlik göstermek üzere kuruldu (1957). Bazı illerde Turizm il müdürlüğü'ne bağlı olarak Turizm danışma müdürlükleri de kurulmuştur. Turizm il müdürlükleri'nin görevi turistlere her türlü turistik hizmeti vermek, broşür, kitap vb. yollarla ülkenin turizm açısından tanıtılmasını sağlamaktır. Yurtdışında da uygun görülen yerlerde bu görevi turizm ateşelikleri yürütür.

Turizm işletmeciliği ve otelcilik yüksekokulu, turizm ve otel yöneticiliği dallarında eğitim veren yükseköğrenim kurumu. 1993'te Türkiye'de, dört yıllık lisans ve iki yıllık önlisans düzeyinde turizm ve otelcilik eğitimi veren 28 yüksekokul bulunmaktadır. Bu kurumlardan 26'sı iki yıllık eğitim verir. Bazıları aynı üniversite çatısı altında iki yıllık ve dört yıllık bölümler olarak ayrı ayrı etkinlik gösteren ve büyük çoğunluğu meslek yüksekokulu statüsünde bulunan turizm ve otelcilik eğitim kurumlarının, 1993 başı itibariyle bağlı oldukları üniversiteler ve kuruldukları merkezler şunlardır: Abant İzzet Baysal üniversitesi (Bolu), Adnan Menderes üniversitesi (Aydın), Afyon Kocatepe üniversitesi, Akdeniz üniversitesi (Antalya), Anadolu üniversitesi (Eskişehir), Atatürk üniversitesi (Erzurum), Balıkesir Üniversitesi (Burhaniye), Bilkent üniversitesi (Ankara), Boğaziçi üniversitesi (İstanbul), Dicle üniversi-

tesi (Diyarbakır, Çermik), Dokuz eylül üniversitesi (İzmir), Fırat üniversitesi (Elazığ), Gaziosmanpaşa üniversitesi (Tokat), Hacettepe üniversitesi (Ankara), İstanbul Üniversitesi, Karadeniz teknik üniversitesi (Trabzon), Marmara üniversitesi (İstanbul), Mersin Üniversitesi (Mersin, Gülnar), Muğla Üniversitesi, Niğde Üniversitesi, Ondokuz mayıs üniversitesi (Amasya), Pamukkale üniversitesi (Denizli), Sakarya Üniversitesi, Selçuk üniversitesi (Akşehir, Beyşehir, Silifke, Konya), Trakya üniversitesi (Tekirdağ, Çorlu, Şarköy, Edirne), Yüzüncü yıl üniversitesi (Adilcevaz, Ahlat, Van), Zonguldak Karaelmas üniversitesi (Safranbolu), Doğu Akdeniz üniversitesi (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti-Gazimagosa).

Turizm yatırım ve dış ticaret bankası aş *(Türkiye)* [TYT], 1988 yılında kurulan ticari banka. Merkezi İstanbul'dadır. Ana faaliyetleri bankacılık aktiviteleri, turizm ve dış ticaret finanslarıdır. Büyük ölçüde turizm sektörünün finansmanına yönelik olarak faaliyet gösteren bankanın, İstanbul, Ankara, İzmir ve Antalya'da toplam beş şubesi, Kapadokya ve Kapalıçarşı'da şanj büroları vardır. 1990 sonu itibarıyle dağıttığı krediler toplamı 135 milyar TL, toplam özkaynakları 40,6 milyar TL olan bankada, 151 kişi çalışmaktaydı.

TURİZMCİ a. Turizm işiyle uğraşan kimse.

TURKANA gölü, esk. **Rudolf gölü,** Doğu Afrika'da büyük göl, Kenya'nın kuzey ovalarında, Afrika rifti'nin doğu kolonun ucundadır; 8 500 km². Derinliği 73 m'yi bulur. Doğu bölümü önemli bir fosil yatağı içerir.

Turkey Point, Florida'da, Miami yakınında amerikan nükleer santralı.

TURKS adaları, Bahamalar'ın güney -doğu ucunda takımada; birçok ada içerirse de yalnızca ikisinde yaşam vardır: Salt Cay (10 km²) ve Turks ve Caicos adalarının merkezini kapsayan Büyük Turk (24 km²).

TURKS VE CAİCOS adaları, Antiller'de ingiliz sömürgesi, Bahamalar'ın güney-doğu ucundaki adalardan oluşur; 430 km²; 7 400 nüf. Merkezi *Cockburn Town.*

TURKU, isveççe **Åbo,** Finlandiya'da liman kenti, Turku ja Pori ilinin merkezi; 159 180 nüf. (1991). Fin ve isveç üniversitesi. XIII. yy.'da Baltık denizi'ne dökülen Aurajoki'nin ağzında kurulmuş bir üniversite kenti olan Turku, 1812'ye kadar Finlandiya'nın kültür ve yönetim merkezi oldu. 1827'de bir yangınla yıkılan kenti, mimar J.C.L. Engel yeniden yaptı. Başlıca anıtları, her ikisi de XIII. yy.'ın sonunda yapılan katedral ve ünlü şato, çağın en güzel mimarlık örnekleridir. Kültür (üniversite, müzeler) ve sanayi (tersaneler, besin ve ecza sanayileri, hazırgiyim, tütün) merkezi. —*Turku ja Pori ili,* 23 164 km²; 716 704 nüf. (1990).

Turku barışı, 17 ağustos 1743'te imzalanan antlaşma; Rusya, İsveç'ten Savonlinna'yı ve ülkenin G.-D.'sundaki Finlandiya körfezini aldı.

TURKUVAZ → TÜRKUVAZ.

TURLAMAK gçz. f. *Halk.* Tur atmak.
◆ g. f. Ekmekç. Bir hamuru yufka elde etmek üzere değişik biçimlerde katlayıp oklavayla üzerinden geçme işi.

TURLUK ya da **DURLUK** a. Etnogr. Topakev adı verilen çadırlarda tepedeki kubbe bölümünü örten keçe.

TURMA a. (lat. sözc.). Antik Rom. 30 kişilik süvari bölüğü. (Her lejyon 10 turmadan oluşur; yedek kanatlardaysa 16 ya da 24 turma bulunurdu.

TURMALİN a. (fr. *tourmaline;* seylan dilinde, *toramalli*'den). Miner. Romboedrik sistemde kristalleşen ve bileşiminde fluordan başka, demir, manganez, magnezyum ve lityum bulunan alüminyum borosilikat. (Turmalin değerli taşlardan sayılır.)
—ANSİKL. Bileşimlerine göre farklı renkler alan turmalin türleri vardır (kahverengi, sarı, siyah, pembe ya da kırmızı). Turmalinler piroelektrik ve piezoelektriktir; güçlü bir dikroizm özelliği taşırlar. Turmalin tek eksenli ve hemiedr bir maddedir. Bir ışık kristalografi eksenine koşut olan, milimetrenin onda biri kalınlığındaki bir turmalin lamından geçtiğinde polarmaya uğrar. Turmalinler, bu özellikleri nedeniyle çözümleyici ve polarizör olarak da kullanılır.

TURMEDA (Anselm), katalan yazar (Palma de Mallorca XIV. yy. - Tunus 1423). Din adamlığına aday olan Turmeda, Tunus'a gitti (1387) ve burada islam dinine geçip kral Ebülabbas Ahmet ve Ebu Faris'in güvenini kazandı. Ülkenin ileri gelenlerinden birinin kızıyla evlendi, gümrük sorumlusu ve krallık tercümanı oldu, taşıdığı hıristan adını Abdullah adıyla değiştirdi. Hıristiyanlığın dogmalarını çürüttüğü arapça bir inceleme kitabıyla katalanca yapıtları vardır: başlıca yapıtı *Disputa de l'asse* (1398'de yazıldı) ve özyaşamöyküsünde esinlendiği *Cobles de la divisió del regne de Mallorques* (yine 1398'de yazıldı).

TURMERON a. (fr. *turmérone*'dan). Org. kim. Formülü $C_{15}H_{20}O$ olan ve zerdeçal esansında bulunan seskiterpenler grubundan keton.

TURNA a. **1.** Turnagiller familyasından kuşların ortak adı. **—2.** Siyah benekli, gri ya da beyazımsı renkli, uzun bacaklı ve uzun boyunlu, çok geniş kanatlı, büyük kuş. (Turnagiller familyasının örnek tipi; bil. a. *Grus grus;* boy: 1,10 m.) [Bk. *ansikl.* böl.] || *Telli turna* → TELLİ TURNA. **—3.** *Turna balığı* → TURNABALIĞI. || *Turna gözü gibi,* duru sarı. || *Turna katarı,* art arda ya da teker teker dizilmiş bir durumda. || *Turnayı gözünden vurmak,* fırsat ve olanakları iyi değerlendirerek çok önemli bir çıkar sağlamayı başarmak: *Durdu durdu ama, turnayı gözünden vurdu.*
—Süslem. sant. *Turna gagası* → DÖNBABA.
—ANSİKL. Güney Amerika dışında, bütün dünyaya yayılan 14 turna türü bilinmektedir. Boyları 80 cm ile 2 m arasında değişir. Hepsi açık alanlarda yaşar: bataklık, bozkır, tundra, savan ve yerde yuva yapar. Ses yükseltici uzun solukborusu nedeniyle sesi çok uzaklardan duyulur. Rahat uçar. Ilıman ülkelerde yaşayan türler uzun göçlere girişir; tropikal ülkelerde yaşayanlar yerleşiktir. Turnalar daha çok bitkisel kesimleri sever. Türkiye'de turnaların sonbaharda Afrika'ya, ilkbaharda Rusya' ya doğru uçtukları görülür.

TURNA, parlak Fomalhaut yıldızı ile Güney Balığı'nın G.'inde yer alan, 1603'te Johann Bayer tarafından keşfedilmiş güney yarımküre takımyıldızı 60 ıy uzaklıkta bulunan α ya da *Alnair* 2, 2. kadirdendir. *Turna*'nın, çıplak gözle kolayca ayırt edilebilen ve yaklaşık 4. kadirden olan δ_1 ve δ_2 yıldızları bir optik çift oluşturur (→ GÖK haritası.)

TURNA gölü, 1. K.-D. Anadolu'da Kars' ın yaklaşık 30 km G.'inde, andezitik Yağlıca dağı kütlesinin B. kesiminde dairesel biçimli küçük göl. 2. Van'ın yaklaşık 20 km D.'sunda, Erek dağının D.'sunda neojen arazisi içinde oval biçimli küçük göl (esk. Keşiş gölü).

TURNABALIĞI a. Avrupa ve Asya'daki ılık ve oldukça serin tatlısularda yaşayan kemiklibalık. (Bil. a. *Esox lucius;* turnabalığıgiller familyası; boyu 1,5 m'yi, ağırlığı 20 kg'ı aşabilir.)

turnabalığı

—ANSİKL. Bedeni silindirsi biçimde, sırt ve kuyrukaltı yüzgeci geriye kaymış, ağzında çok sayıda sivri diş bulunan turnabalığı, akıntılı ya da durgun suları sever. Pusuya yatarak avlanır. Tek yüzgeçlerinin konumu sayesinde çok hızlı ama kısa süreli yüzebilir. Daha çok ortasulardaki balıklarla beslenirse da kurbağaları, hatta kuşları bile yer. Kuzey Amerika'ya turnabalığına yakın iki tür bulunur: *Esox masquinongy* ve *E. niger.*
—Balıkç. Canlı avlarla beslenen turnabalığı gerçek yemlere gelir. Canlı yemlerle yakalanabilir: kırmızıbalıklar, Gobio gobio, kızılgöz vb. Olta bedeni, ucunda tek ya da çift iğne bulunan çelik bir çubuktan oluşur. Sabit durarak yapılan turnabalığı avında fırlatmalı olta kullanılır. Kullanılan yemler, daha çok kaşık ya da dönen bir düzenek üzerine yerleştirilmiş ölü balıktır. Yüzen tahta, plastik ya da kauçuk balıklar pek etkili olmamaktadır. Özel göletlerde turnabalığını otomatik olarak yakalayan aygıtlar da kullanılabilir.

TURNABALIĞIGİLLER a. Kuzey yarıküre'nin tatlısularında yaşayan, etçil, çok yırtıcı kemiklibalıklar familyası. (Bil. a. *Esocidae.*)

TURNACI a. Kur. tar. Osmanlılar'da padişah ava çıktığında maiyetinde bulunan görevlilere verilen ad. (Bunların bir görevi de, padişahın turna, tazı ve av köpeklerine bakıp onları yetiştirmekti. İstanbul dışına atandıklarında kendilerine 10 000 akçelik tımar verilirdi. Sayıları XVII. yy.'da 480 kadardı.)

TURNACIBAŞI a. Kur. tar. Osmanlılar' da turnacıların komutanına verilen ad. (Yeniçeri ocağı'nın önde gelenlerindendi. Bir görevleri de ocak için hıristiyan çocuklardan devşirme toplama işini yönetmekti. Bir üst dereceye yükseldiklerinde seksoncubaşı olurlardı.)

Turnadağı savaşı, Osmanlı devletiyle Dulkadıroğulları beyliği arasındaki silahlı çatışma (12 haziran 1515). Kemah kalesini fethettikten sonra Sıvas'a gelen Yavuz Sultan Selim, Mısır üzerine yürümeden önce Memluklar'ın müttefiki olan Dulkadıroğulları beyliğini aradan kaldırmayı zorunlu gördü. Böylece Hadım Sinan Paşa komutasında 13 bin kişilik bir kuvveti, yanlarına Şehsuvaroğlu Ali Bey'i (Dulkadıroğulları eski beyi Şehsuvar Bey'in oğlu) de katarak Elbistan üzerine gönderdi; kendisi de ordusuyla bu kuvvetin arkasından yürüyerek İncesu kenarında ordugâh kurdu. Osmanlılar'ın kendisine karşı sefer açtığını öğrenen ve ana tarafından Yavuz'un dedesi olan Dulkadıroğulları beyi doksanlık Alaüddevle, harem kadınlarıyla hazinelerini Göksun ovasına egemen durumdaki Turnadağı tepelerine yolladıktan sonra yaklaşık 30 bin askeriyle bu dağın eteklerinde mevzilendi. Ağır ve hafif ateşli silahlarla donatılmış Sinan Paşa kuvvetleri hemen düşmana saldırırken, Şehsuvaroğlu Ali Bey de ortaya atılarak babasının ekmeğini yemiş olanları kendi sancağının altında toplanmaya çağırdı. Bunun üzerine dulkadır ordusundaki Şehsuvar tarafta-

tepeli turna

boz turna

turnabalığının kafasından ayrıntı

Turna gölü
Kars

çokyıllık turnagagası
"Russell Prichard"

kırmızı çiçekli turnagagası
(Geranium sanguineum)

rı pek çok asker Ali Bey'e katıldı ve bu durumda başlayan meydan savaşının daha ilk anlarında yaşlı Alaüddevle de şehit düştü, ordusu dağıldı; tutsak alınan 4 oğlu idam edildi. Kendi egemenliğine bağladığı beyliğin başına Şehsuvaroğlu Ali Bey'i atayan Yavuz, Alaüddevle'nin kesik başını da bir fetihnameyle birlikte onun koruyucusu olan memluk hükümdarı Kansu Gavri'ye, zafer belirtisi olarak gönderdi.

TURNAGAGALARI a. Turnagagası, ekşiyonca, latinçiçeği, kınaçiçeği gibi ayrıtaçyapraklı, ikiçenekli bitkiler takımı. (Takıma giren familyalar: turnagagasıgiller, ekşiyoncagiller, latinçiçeğigiller, kınaçiçeğigiller. Kimi botanikçiler ketengilleri de bu takıma sokar. Bil. a. *geraniales.*)

TURNAGAGASI a. Ayrı taçyapraklı düzgün çiçekler açan çokyıllık otsu bitki. (Bil. a. *geranium;* turnagagasıgiller familyası.)

TURNAGAGASIGİLLER a. Tek tek ya da şemsiye biçiminde toplu büyük çiçekleri olan otsu ya da çalımsı bitkiler familyası. (Çanakyapraklar beş tanedir ve ayrıdır, bunlardan biri bazı türlerde mahmuz gibi uzun olur; taçyapraklar da beş tane ve ayrıdır; yumurtalık üst durumlu, üç ya da beş meyve yapraklı ise de üç ya da beş tepecikle son bulan tek boyuncukludur. Turnagagasıgiller familyasının başlıca cinsleri şunlardır: (*erodium* [dönbaba], *geranium* [turnagagası], *pelargonium* [sardunya]. Bil. a. *geraniaceae.*)

Turnagöçümü fırtınası, genellikle 1 ekimde, bazı takvimlere göre 30 eylül-4 ekim arasında meydana gelen fırtına. (İstatistiksel araştırmalara göre gerçekleşme olasılığı, % 30.)

TURNAGİLLER a. Zool. Gagası, kanatları ve boynu uzun, kuyruğu kısa, yerde yuva yapan bataklıkkuşu familyası. (Türkiye'de yaşayan iki türü vardır: turna* ve telli* turna. Bil. a. *Gruidae.*)

TURNALAR, rumca **Gerani,** KKTC'de Gazi Mağusa ilçesine bağlı köy.

TURNE a. (fr. *tournée; tourner,* dönmek'ten). Şarkıcıların, tiyatro sanatçılarının vb. tek başlarına ya da topluca, gösteri yapmak amacıyla belirli bir yol izleyerek çıktıkları yurtdışı ya da taşra gezisi: *Bir şarkıcının yaz turnesi.*
—Kamu mal. Maliye ve gümrük bakanlığı'nın merkez teşkilatında çalışan vergi incelenme elemanlarının belirli bir programa bağlı olarak ülkenin çeşitli yerlerinde periyodik bir biçimde yükümlülerin vergiye ilişkin denetimlerini yapmaya çıkmalarına verilen ad.

TURNEDO a. (fr. *tournedos*). **1.** Çevresine genellikle bir domuz yağı şeridi sarılan oldukça kalın sığır filetosu dilimi. (Sığır etinin çok gevrek olan diğer parçalarından da, gerçek turnedoyla kıyaslanabilir nitelikte parçalar hazırlanabilir.) **—2.** *Turnedo Rossini,* üzerine bir dilim kazciğeri ve ince doğranmış domates parçaları yerleştirilmiş madeira sosuyla kaplanarak sunulan kızarmış ya da ızgara turnedo.

TURNER (Joseph Mallord William), ingiliz ressam (Londra 1775-ay. y. 1851). Her geçen gün daha da ünlenen sanatçının resim anlayışı klasikçilikten romantizme doğru gelişme gösterdi; sonunda, soyut resmi çağrıştıracak derecede gerçeği yansıtmaktan uzaklaştı. Yapıtları hem sona ermekte olan XVIII. yy.'a özgü yüceltmeci estetiğin, hem de maddi dünya karşısında büyülenişin ürünüdür. Londralı bir berberin oğlu olan Turner, 1788'den itibaren mimari desen ve topografya görünümlerinin ustası Thomas Malton'un yanında öğrenim görmeye başladı; bu arada, Royal Academy okullarına da gidip geliyordu. Dr. Monro'nun özel akademisinde, Girtin ile birlikte Cozens'in suluboyalarını kopya etti; bu yapıtlarda gördüğü hava değişimlerini titizce yansıtma duyarlığı, üslubunu topografyaya çok sıkı bir bağlılıktan kurtardı. Bu yeşil dönemi ilk yağlıboya tablolarını sergilemesiyle birlikte (*Denizde balıkçılar,* 1796'da Royal Academy'de; bugün Tate Gallery'de) 1796-97'ye doğru sona erdi. Bu alanda, kendisinden hemen önce gelen manzara ressamlarını (J. Vernet, R. Wilson, J. Wright, Loutherbourg) aşmak ve eski ustalarla (XVII. yy. hollanda ressamları: J. Van Ruysdael, Van de Velde, Rembrandt; İtalyanlar: Tiziano, S. Rosa; Fransızlar: Poussin, Claude Lorrain, daha sonra da Watteau) boy ölçüşmek gibi çifte bir amacı vardı. Tarihsel manzara resimlerinin ilki olan *Mısır'ın beşinci felaketi* (1800, İndianapolis Museum of Art) sonradan koruyucularından biri olacak William Beckford (Turner, sir Richard Colt Hoare, bankacı Samuel Dobree, Walter Fawkes ve onu Petworth'taki [Sussex] malikânesinde konuk eden [özellikle 1827-1837] arasında) Egremont kontu gibi kişilerden de yardım gördü) tarafından satın alındı. Kent, göller bölgesi, Wight adası, Wales'te (*Caernarvon* Castle, suluboya, özel kol.) inceleme gezileri yaptı. 1802'de, Amiens barışı sırasında, Fransa ve İsviçre'ye gitti (geri döndükten sonra atölyesinde tamamladığı, görkemli suluboya Alp manzaraları) ve Napoléon'un Paris'te oluşturduğu müzeyi ziyaret ederek eski resim ustaları üzerine bilgisini tamamladı.

Sanat yaşamının ilk bölümünde Claude Lorrain'in (daha sonra tıpkı onun gibi bir *Liber studiorum* [1807-1819] gerçekleştirdi) etkisi ağır basar: düzenlemelerdeki klasikçilik (*Mâcon'da bağbozumu şenlikleri,* 1803, Art Gallery, Sheffield), görünümlere şiirsel bir nitelik kazandırma (*Twickenham'da Pope'un villası,* 1808, özel kol.). Ancak bu etki, Ch. Blanc'ın da kabul ettiği gibi, Turner'in tarz ve konularında şaşırtıcı bir çeşitliliğe ulaşmasını engellemez (*Trafalgar muharebesi,* 1806, Tate Gallery; *Şalgamların sökülmesi,* 1809, *ay. y.*). *Alpler'i geçen Annibal ve ordusu*'nda (*ay. y.*) 1812'den itibaren başlamış olan manzaranın maddeden arındırılması eğilimi, sanatçının ikinci döneminde daha da pekişmiştir. Meslek yaşamındaki dönemeç, İtalya'ya yaptığı ilk yolculuktur (Roma, Paestum, Venedik, 1819-20). Bu yolculuktan sonra coşkusu geçici olarak düş gücünü frenlemiş gibidir. Turner 1821-1825 arasında yalnızca üç yağlıboya tablo sergilemiştir: 1822'de *Beğendiğiniz gibi* (Shakespeare ve Watteau'ya çifte bir saygı gösterisi; özel kol.), 1823'te *Baiae koyu* (Tate Gallery), 1825'te de *Dieppe kalesi* (Frick Coll., New York). Bu tarihe doğru gerçekleştirdiği, sisli havada doğan ya da batan güneşi betimleyen bir dizi etüdü sanatçının neye ilgi duyduğunu ortaya koyar. Turner, deniz manzaraları (Wight adasında, mimar J. Nash'ın evi dolaylarında tekne yarışları), doğal afetler, fırtınalar, çığların yanı sıra tarihsel ve mitolojik konulu yapıtlar (*Polyphemos ile alay eden Odysseus,* 1829, National Gallery, Londra) gerçekleştirmiştir. Ancak, bütün bu çalışmalarda ışık her zaman için temel öğe olmuştur (*Parlamento yangını,* 1835, Cleveland müzesi). Belli belirsiz, silik görünümlerine rağmen temelde görsel birer araştırma niteliği taşıyan suluboyalardan farklı olarak tabloları, simgeci yanı ağır basan bir tinsellik payı içerirler (*Son demir alışında yedeğe alınıp çekilen "Téméraire",* 1838, National Gallery). 1840'tan başlayarak, Turner'ün üslubunda katı ve sıvı arasındaki ayrım ortadan kalktı (*Yağmur, buhar, hız,* 1844, National Gallery). Ressam, Goethe'nin kuramlarının renk öğesinde var olduğunu kabul ettiği heyecan verici gücü tablolarında yansıtmaya çalıştı. *Tufan akşamı gölgeler ve karanlıklar* ve *Işık ve renk* (1843, Tate Gallery) adlı tablolarını Goethe'ye bir saygı belirtisi olarak gerçekleştirmiştir. Devinimli bir yapıyla desteklenen bu renk dinamiği (*Güneşte ayakta duran melek,* 1846, *ay. y.*), hemen hemen enformel nitelikte etütlerle sonuçlandı (*Doğan güneş, iki burun arasında bir gemi,* 1845'e doğr., *ay. y.*).

Yağlıboya tabloların yanı sıra, Turner çok sayıda suluboya ve desen gerçekleştirmiştir: tasarılarını ve gezilerini anlatan defterler; ilki 1811 tarihini taşıyan ve *Picturesques Views in England and Wales* ile (1827-1838) doruğuna ulaşan gravür dizileri için hazırlanmış taslaklar; W. Scott, Milton, Samuel Rogers, Thomas Campbell gibi yazarlar için kitap resimlemeleri. 1802'de Royal Academy'ye kabul edildi, 1807-1828 arasında burada ders verdi. Tuval, taslak, suluboya ve desenlerini National Gallery'ye bağışladı (bu çalışmaları için daha 1804'te özel bir galeri yaptırmıştı). Bugün yapıtları, National Gallery, Tate Gallery ve British Museum (kâğıt üzerine yapıtlar) arasında paylaşılmıştır; yakın bir tarihte Londra'da bir Turner müzesi açılacaktır. Turner, modern ustalar içinde, en

Museum of Art, Cleveland

Joseph Mallord William Turner
Parlamento yangını (1835)
Museum of Art, Cleveland

büyük etkiyi yapmış olan sanatçıdır (eleştirmen Ruskin bunu tahmin etmişti): etkisi, G. Moreau, Monet, Signac gibi ressamların yanı sıra Delacroix'dan Matisse'e, Whistler'dan Fautrier'ye kadar yayılmış, Proust ve Debussy aracılığıyla edebiyat ve müziğe de yansımıştır.

TURNER (Frederick Jackson), amerikalı tarihçi (Portage, Wisconsin, 1861 - Pasadena, Kaliforniya 1932). 1891'den 1910'a kadar Wisconsin'de ve Harvard'da (1910 -1924) ders verdi. *The Significance of the Frontier in American History* (Amerikan tarihinde sınırın anlamı) [1893] adlı yapıtın yazarı olan Turner, tarihçilerin ve kamuoyunun dikkatini ülkesinin evriminde *wilderness*'ın (henüz insanların doldurmadığı sonsuz alanlar) önemi üzerine çekmek gibi büyük bir başarıya ulaştı.

TURNER (Annie Mae **Bullock**, Tina — denir), amerikalı zenci kadın şarkıcı (Tennessee 1940). Müziğe, İke Turner ile oluşturduğu ikiliyle başladı. Bu ikilinin dağılmasından sonra ününü hızla artırarak, güçlü sesi ve kendine özgü yorumuyla geniş kitlelerin beğenisini kazandı, pop rock ve soul tarzının yıldızlarından biri haline geldi. 1972'de ve 1985'de (üç tane birden) Grammy ödülü aldı. Bazı solo albümleri; *Let me touch your mind* (1972), *Tina Turns the Country On* (1974), *Acid queen* (1975), *Rough* (1978), *Private dancer* (1984), *Break every rule* (1986), *Foreign affair* (1989), *Simply the best* (1991).

TURNER (John), kanadalı siyaset adamı (Richmond, Surrey, 1929). Avukat, liberal milletvekili (1962-1976); istifa eden P. E. Trudeau'nun yerine, 1984 haziranında hükümet ve Liberal parti başkanı olmadan önce, birçok kez bakanlık (Adalet [1968 -1972], Maliye [1972-1975]) yaptı. Eylül seçimlerinde liberallerin ciddi bir yenilgiye uğramasından sonra, Başbakanlık görevini bırakmak zorunda kaldı. Muhalefet lideri olan ABD ile imzalanan serbest ticaret anlaşmasına karşı çıktı. Anlaşmanın Kanada'nın egemenliğine ve bütünlüğüne zarar vereceğini savundu (ocak 1988).

Turner belirtisi (ing. cerrah George Grey *Turner*'in [1877-1951] adından), akut pankreatitte böğürlerde görülen ve kanlı sızıntıların periton arkası dokulardan geçerek karın kaslarına geçmesinden ileri gelen ekimozlu renklenme.

Turner sendromu (amerikalı doktor Henry Hubert *Turner*'in adından), kromozom sapmasından ileri gelen sendrom. Başlıca özellikleri arasında şunlar sayılabilir: kadın fenotipi, cücelik (1,50 metreden aşağı boy), çocuk cinselliği ya da ergenliğin olmaması, cinsel organlarda gelişim bozukluğu (lifsi şeritler haline gelmiş yumurtalıklar), çeşitli biçim bozuklukları. Olguların % 60'ında karyotip 45, X'tir; olguların % 40'ında X'in, hatta Y'nin sayı ya da yapısında çok çeşitli oynamalar görülür. Dişi doğumlarda Turner sendromunun rastlanma sıklığı 10 000'de 2 dolayındadır.

TURNET a. (fr. *tournette*). Haritc. Harita baskı kalıplarının hazırlanmasında kullanılan çinko, alüminyum vb. levhalar üzerine kopya emülsiyonlarının homojen olarak sürülmesini sağlayan makine. Turnetler, dönme hızı ayarlanabilen ve üzerine emülsiyon sürülecek levhanın bağlanabileceği bir düzen ile, levhanın yıkanması için bir duş, emülsiyonun kurutulmasını sağlayacak ve sıcaklığı ayarlanabilen bir ısıtma düzeninden oluşur. Yatay, eğik ve düşey konumda üretilebilmekte olup, düşey ya da eğik turnetler az yer kaplamalar nedeniyle daha kullanışlıdır.
—Matbaac. Fotomekanik bir yöntemle işlenecek metal bir levha üzerine duyarlı bir katmanın düzgünce yayılmasında kullanılan, döner bir tablayla donatılmış makine. (Bu sistem, hazır duyarlı levhaların kullanımının yaygınlaşması nedeniyle, gitgide önemini yitirmektedir.)
—Seram. DÖNERTABLA'nın eşanlamlısı.

TURNEZİYEN a. (fr. *tournaisien; Tournai*'den). Yerbil. TOURNAİ KATI'nın eşanlamlısı.

TURNHOUT, Belçika'da kent, Anvers ilinin *arrondissement* merkezi, Campine'de, *Turnhout kanalı* kıyısında; 38 000 nüf. Brabant düklerinin eski şatosu. XIV.-XVIII. yy.'dan kalma piskoposluk yapısı. XVI. -XVIII. yy.'larda yeniden yapılmış rahibeler yurdu. Taxandria (Campine'de) müzesi. Elektrikli gereçler yapımı. Ecza ürünleri. Kâğıt ve karton. Oyun kâğıtları (müze). Tütün imalatı.

TURNİCİDAE a. Zool. ÜÇPARMAKLIBILDIRCINGİLLER familyasının bilimsel adı.

TURNİKE a. (fr. *tourniquet; tourner,* dönmek'ten). Düşey bir eksen üzerine yerleştirilmiş, hareketli ve çapraz iki koldan oluşan ve yalnız yayaların ya da bir kerede yalnız bir kişinin girmesi istenen yerlere koyulan düzenek.
—Ask. Bir ucu çevresinde dönebilecek biçimde iki ucu da demirden yapılmış kirişe verilen ad. (Kazıklardan yapılmış bir duvar üzerindeki boşlukları kapatmak amacıyla kullanılır. Günümüzde, kol ya da bacağından yaralanan personelin kanamasını durdurmak için yaranın üst bölümünden boğulmasıyla alınan önleme de "turnike" denir.)
—Cerr. Acil durumlarda bir kol ya da bacağın ana atardamarını sıkıştırmak ve kanamaları durdurmak için kullanılan alet.
—Tic. Bazı eşyanın teşhirinde kullanılan çokyüzlü döner tertibat.

TURNU-MAGURELE, Romanya'da liman kenti, Muntenia'da, Olt ile Tuna kavşağında, 32 000 nüf. Balıklavalar. Kimya sanayileri. Metalürji. Tekstil. Mobilyalar.

TURNUS, Ardea'da yaşayan Rutuli halkının efsanevi kralı, Daunus'un oğlu, *Aeneis*'in (Vergilius) kahramanlarından biri.

TURNU SEVERİN → DROBETA-TURNU SEVERİN.

TURNUSOL a. (fr. *tournesol;* ital. *tornasole, tornare,* dönmek ve *sole,* güneş'ten). **1.** Org. kim. Kuzukulağından elde edilen ve bileşiminde *orsein** bulunan boyarmadde karışımı; çözelti durumunda ya da bir kâğıda emdirilerek renkli belirteç olarak kullanılır; bazik ortamda mavi (pH=8,3), asitli ortamda kırmızı (pH=4,5) bir renk verir. **—2.** *Turnusol kâğıdı,* bir süzgeç kâğıdına turnusol emdirilerek hazırlanmış kâğıt.
—Tekst. Köpeküzümünden ya da krotondan elde edilen mavi renkli boyarmadde.

TURNUVA a. (fr. *tournoi; tournoyer,* kendi çevresinde dönmek'ten). **1.** Eskiden, Avrupa ülkelerinde teke tek ya da takım halinde at üzerinde kör silahlarla yapılan karşılaşmalar dizisi, savaş şenliği. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Çeşitli spor ya da oyunlarda, önemli sayıda yarışmacı ya da takımı tek bir yerde ve aynı sürede karşı karşıya getiren yarışma: *Wimbledon tenis turnuvası.* **—3.** Ortaya ödül olarak maddi bir şey konmayan ve kazanılması durumunda bir unvan sağlamayan dostluk karşılaşması: *Briç turnuvası.*
—ANSİKL. Tar. XI. yy.'da ortaya çıkan turnuvalar, XII. yy.'da yaygınlaştı. Önceleri bunlar, soylu olmayanların da katılabildiği kanlı dövüşlerdi, daha sonra sınırlı sayıda şampiyonun kör silahlarla (dikensiz topuz, küt uçlu ve ağzı keskin olmayan kılıç, küt uçlu mızrak) mücadelesi biçimine dönüştü. Bazen iki kişi arasında da yapıldı.

Turnuva, saray subaylarıyla komutanlarının da katıldığı ayrıntılı bir tören biçiminde yapılırdı. Pencereler, şövalyelerin bayraklarıyla donatılır, bunların armalarını taşıyan küçük kalkanlar direklere asılırdı; saray subayları dövüşçülerin niteliğini denetler ve turnuva hakemleri (konuşmacı hakemler) silahları incelerdi. Dövüş "er meydanı" denilen çitler ve tribünlerle çevrili bir alanda yapılırdı. Kazananlara ödüller verilirdi. Yenilenler silahlarını kaybederlerdi. XVI. yy.'ın ortasında (Henri II bu dönemde bir turnuva kazasına kurban gitti) turnuvaların yerini, çeşitli gösteri hareketlerinin yapıldığı süvari geçitleri aldı.

TURNÜR a. (fr. *tournure*). Giy. Yarıküre biçiminde metal bir kafese geçirilerek bolluğu geriye doğru verilen içetek. (Turnür, Fransa'da 1870'te kıl teladan yapılmış sepetli içeteğin yerini aldı, 1875'te yastıklı içetekler kullanılmaya başlandı.)

TURÒNE, italyan ressam ve minyatürcü (XIV. yy.'ın ikinci yarısında Verona'da etkinlik gösterdi). Başlıca yapıtı, Giotto'nun sanatından kaynaklanan ve Bologna okulunun etkisinde, 1360'ta gerçekleştirdiği *Teslis çok kanatlısı*'dır (Castelvecchio, Verona).

TURONES. Esk. coğ. *Touraine*'de yaşayan (Lyonnaise) Galya halkı. Merkezi *Caesarodunum,* daha sonra *Turones* (Tours).

TURONES KATI a. Yerbil. Kretase sisteminin katı.

TUROSA → TRUSA.

TUROV-PİNSK prensliği, rus prensliği (X.-XIV. yy.), Pripyat ırmağı havzası üzerinde kurulmuştur. Kiev Devleti'ne bağlıydı, XII. yy.'ın ortasında bağımsızlığını kazandı; sonradan, XIV. yy.'ın başında Litvanya grandüklüğü'ne katıldı.

TURP, -pu a. **1.** Etli kökü yenen tarım bitkisi. (*Raphanus* cinsi; turpgiller familyası.) [Bk. *ansikl.* böl.] **—2.** Bu bitkinin yenilen etli kökü. **—3.** *Turp gibi,* sağlam, sağlığına diyecek yok anlamında kullanılır: *Turp gibiyim, hiçbir şikâyetim yok.* ‖ *Aklına turp sıkmak, sıkayım* → AKIL.
—ANSİKL. Turp, alt yaprakları yayvan ve genişçe, üst yaprakları tırtıklı ya da çentikli olan tüylü bir otsu bitkidir. Çiçeklerinde çanakyapraklar dik, bunlardan dipteki ikisi kıvrıktır. Taçyapraklar mor, beyaz ya da sarıdır; meyvesi hardalsıdır. Yabanilerinde kökler kazıkkök tipinde, bahçe turplarında yumru tipindedir.

Turplar, kökün olgunlaşması için gerekli süreye ve biçimine göre sınıflandırılır: 1. ilkbahar türleri; 2. yaz türleri; 3. kışlık türler. Her türün uzun ya da yuvarlak köklü çeşitleri vardır. İlkbahar turpları 20-30 günde olgunlaşır, fakat özelliklerini uzun zaman koruyamaz. Yazlık türler 35-40, kışlıklar 60 günde olgunlaşır ve özelliklerini daha uzun süre korurlar. Türkiye'de üretilen çeşitler, ilkbaharda yetişen ufak fındık turplarıyla çeşitli boy, renk ve biçimde beyaz, boz, kırmızı turplardır. Bunlar arasında aşağıdaki çeşitleri sayabiliriz: fındık turplardan, Saxa, çok erkenci beyaz etli kırmızı; Excelsior erkenci ve lezzetli; Wurzburger, kırmızı, iri, beyaz sert etli az baharlı; Hatif France, erkenci, yuvarlak, kabuğu kırmızı beyaz; Record, üçte biri kırmızı, üçte ikisi beyaz. İri turplardan kestane turpu yaz turpudur, çok çeşitlidir, yuvarlak, uzun, koni biçiminde olabilir; kara turp güze doğru ekilen baharlı bir turptur, kabuğu siyahtır, uzun koni biçiminde olanı da vardır. Beyaz etli uzun kırmızı turp, güney bölgelerimizde, İzmir, Manisa, Muğla, Aydın, Hatay, Adana yörelerinde yaygın olarak yetiştirilir.

Turp genellikle rendelenerek ya da dilinerek çiğ yenir, salataya doğranır. Değişik orandaki baharlı lezzetiyle iştah açıcıdır. C vitamini açısından zengindir.

Turpun olgun tohumları sabit bir yağ (% 35-50) ve glikorafanin diye bir glikozit içerir. Bu tohumlar Avrupa'da tanınmasa da Osmanlı tababetinde geniş bir kullanım alanı bulmuştur. Birçok macunun bileşimine girer. Uyarıcı, iştah açıcı, safra söktürücü ve mikropların üremesini önleyici etkileri vardır. Mısır'da Keops ehramının yapımı sırasında salgın hastalıklardan korumak için işçilere soğan, sarmısakla birlikte turp yedirildiği bilinmektedir.

Mayes

turnürlü etek
Seurat'nın bir yapıtından ayrıntı
(1886) [*Art Institute, Chicago*]

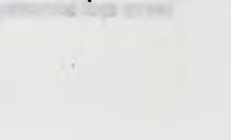
çiçekler

pembe turp

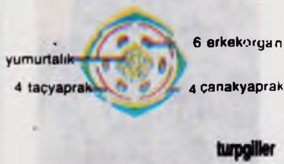
uzun kara turp

TURP YAPRAKBÖCEĞİ a. Turpgillere büyük zarar veren küçük yaprakböceği. (Bil. a. *Phyllotreta nemorum;* yaprakböceğigiller familyası.)

TURPGİLLER a. Çiçeklerinde haçvari dizili serbest ve eşit 4 çanakyaprak, 4 taçyaprak, ikisi küçük olmak üzere 6 erkekorgan bulunan, genellikle otsu bitkiler familyası. (Bil. a. *cruciferae;* 4 000'e yakın tür.) [Bu familya birçok sebzeyi (lahana, şalgam, turp, tere vb.), yağ bitkisini (kolza, hardal...) ve süs bitkisini (akçaçiçeği, şebboy, gümüşsepet...) kapsar.]

şebboy çiçeği

turpgiller

TURPİN (Raymond), fransız hekim (Pontoise 1895 - Paris 1988). B. Weill-Hallé'yle birlikte vereme karşı insan üzerine ilk BCG aşılarını uyguladı (1921) ve 1959'da J. Lejeune'le birlikte insandaki ilk kromozom sayı sapınçları (trizomi 21 ya da mongolizm) örneklerini buldu. 1962' de Fransız bilimler akademisi'ne seçildi.

TURQUET DE MAYERNE (Louis), fransız tarihçi (Lyon 1550 - Paris 1615). *De la monarchie aristodémocratique* (Aristodemokratik krallık) [1611] adlı siyaset bilimi kitabında, hükümranlığın, burjuvazide cisimleşen halktan kaynaklandığı yolunda bir kuram ileri sürdü.

TURQUİNO doruğu, Küba'nın en yüksek doruğu, Sierre Maestra'da; 1 994 m.

Turquie *(La),* Tanzimat döneminde yayımlanmış iki fransızca gazetenin adı: — 1846-1866 arasında İstanbul'da çıkan *Journal de Constantinople*'ın 1866'dan sonraki adı; —N. Nicolaidis'in yönetiminde "Osmanlı İmparatorluğu'nun çıkarlarını savunmak" amacıyla, Paris'te yayımlanan haftalık gazete (1895).

TURRA ya da **TURRE** a. (ar. *ṭurra, ṭurre*). *Esk.* **1.** Kâkül, alna düşen saç. **—2.** Saç lülesi. **—3.** Kumaş kenarına işlenen süs.

TURRACHER HÖHE, Avusturya'da yaz turizmi ve kış sporları merkezi, Steiermark'ta, 1 783 m yükseltide, Spittal'in K.-D.'sunda.

TURRE → TURRA.

TURRİDAE a. İnce uzun kavkılı, öndensolungaçlı karındanbacaklı yumuşakçalar familyası. (Çoğunlukla Üçüncü Zaman'da ortaya çıkan ve şimdi bütün sıcak denizlerde yaygın olan pek çok cinsi vardır: *Clavus, Antiplanes* [ya da *Surcula*], *Turris* [ya da *Pleurotoma*] vb.)

TURRİLİTES a. (lat. *turris,* kule, ve *lithos,* taş'tan). Kavkısı düz değil sarmal ve geniş olan ammonit cinsi. (Üyeleri Kretase'de çok yaygındı. *Turrilitidae* familyasının örnek tipi.)

TURRİNİ (Peter), avusturyalı yazar (Maria Saal 1944). Graz Forum Stadtpark grubuna yakın bir yazardır, modern toplumun parçalanması üzerine sert dramlar yazdı ve bu dramlarda lehçelerden, özellikle Viyana lehçesinden yararlandı.

TURRİS a. (kule anlamında lat. sözc.). Kulemsi ve mekiğe benzeyen kavkılı öndensolungaçlı karındanbacaklı yumuşakça cinsi. (Ana bölümü tepeye yakın, yumurtası bir kapakçığı vardır. Sıcak denizlerde yaşayan bu hayvanların Eosen katmanlarından başlayarak fosillerine rastlanır. *Turridae* familyasının örnek tipi. Esk. *Pleurotoma.*)

Turritella

TURRİTELLA a. Gözleri uzun dokunaçlarının alt kesiminin iç yanında bulunan öndensolungaçlı karındanbacaklı yumuşakça cinsi. (Kısa, güdük bir ayağı vardır. Kavkısı çok uzun, sivri, sarmal kaburgalarla bezeli çok sayıda sargılıdır. Bütün denizlere yayılan 100 kadar türü bilinir. Kulekavkılıgiller familyasının örnek tipi *Turritella*'ların fosillerine İkinci Zaman'ın sonundan kalma katmanlardan başlayarak rastlanır.)

TURRÓN a. (isp. sözc.). İspanya'da, çeşitli biçimlerde kokulandırılan ve bölgelere göre fıstık, fındık ya da meyve şekerlemeleriyle süslenen, bademezmesi türünde şekerleme.

TURSİOPS TRUNCATUS a. Kuzey Atlas okyanusu'nda yaşayan, yüksek sırt yüzgeçli, sırtı koyu renkli, etçil, yırtıcı yunusbalığı. (Yunusgiller familyası; boyu yaklş. 3,50 m.)

TURSİYA a. (fr. *tourtia*). Yerbil. Fransız-Belçika havzasındaki maden kömürü birikintilerini örten transgresif tebeşir dizisinin tabanında yer alan, glokonit bakımından zengin puding.

TURSUN BEY, türk tarihçi (Bursa XV. yy. - ?). İstanbul'un alınmasına (1453) katıldı. Kent, Türkler'in eline geçtikten sonra Cibali semtine adını veren akrabası Cebe Ali Bey ile birlikte, kentteki nüfus ve bina sayımında görev yaptı. Trabzon'un alınmasına (1461) Fatih Sultan Mehmet'in yanında Divan kâtibi olarak katıldı. Daha sonra kapı kethüdası ve defterdar oldu. Önemli bir kaynak olan *Tarih-i ebülfeth* adlı yapıtında Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) ve Bayezit II (1481-1512) dönemlerindeki tarihi olayları anlattı.

TURŞ → TÜRŞ.

TURŞU a. (fars. *turşi*'den). **1.** Bazı sebze ve meyvelerin tuzlu su ya da tuz, su ve sirke karışımında bekletilmeşiyle yapılan ekşi yiyecek. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Arg.* Çok sarhoş. **—3.** *Turşu gibi,* çok yorgun ve halsiz. || *Turşu kurmak,* turşu yapmak, turşuluk sebze ya da meyveleri kaplarına yerleştirmek. || *Turşu olmak,* sözkonusu yiyecekse, ekşimek, bozulmak; bir kimseyse, güçsüz bir duruma düşmek, bitkinleşmek. || *Turşusu çıkmak,* sözkonusu bir şeyse, iyice ezilmek; bir kimseyse, çok yorgun, bitkin bir duruma gelmek. || *Turşusunu kurmak,* harcanması, elden çıkarılması gerekli bir şeye bir türlü kıyamamak anlamında kınama ya da alay yollu kullanılır. || *Turşuya dönmek,* yorgunluktan ayakta duracak hali kalmamak, bitkinleşmek: *Bütün gün temizlik yapmış, turşuya dönmüştü.*

—ANSİKL. Mutf. Turşu lahana, patlıcan, salatalık, pancar, havuç, fasulye, kelek, domates vb. sebze ve meyvelerden yapılabilir. Sebze ve meyveler ayıklandıktan sonra bütün ya da parçalanmış halde tuzlu ya da tuzlu, sirkeli suya yatırılır. Koku ve tat vermesi için kavanozun içine kereviz sapı, sarmısak, kırmızı biber, hardal, maydanoz vb.; mayalaşmayı kolaylaştırmak için de nohut, fasulye, üzüm, koruk vb. atılır. Üzerine hava alınmasını önlemek için bir ağırlık konarak kapağı iyice kapatılır, suyu sık sık savrulur ve üzerinde biriken beyaz köpük alınır. Sebzelerin rengi sararınca olgunlaşmaya başladığı anlaşılır. Turşuyu kaba·tuz, su ve sirkeyle tenekeye basıp ağzını lehimleyerek ya da sebzeleri haşlayarak da turşu yapılır. Günümüzde kimi kimyasal bileşimler kullanılarak fabrikalarda da üretilmektedir.

TURŞUCU a. **1.** Turşu yapan ve/ya da satan kimse. **—2.** Turşu satılan dükkân.

TURŞUCULUK a. Turşu yapma ve/ya da satma işi.

TURŞUCUZADE AHMET MUHTAR EFENDİ → AHMET MUHTAR EFENDİ Turşucuzade.

TURŞULAŞMAK gçz. f. İyice ezilmek ya da ekşimek.

TURŞULUK sıf. Turşu yapmaya elverişli; turşu yapmak için ayrılmış.

TURTA a. (fr. *tourte*'dan). **1.** Kumlu hamur, katmerlenmiş hamur ya da bisküvi hamurunun üzerine tuzlu (peynir, jambon, sebze) ya da şekerli (meyve, krema) malzeme döşenerek kalıpta pişirilen yiyecek. **—2.** *Turta kalıbı,* içinde turtaların pişirildiği yuvarlak metal kalıp.

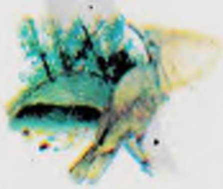
TURUK, -ku çoğl. a. (ar. *ṭarik*'in çoğl. *ṭuruk*). *Esk.* **1.** Yollar. **—2.** Tarikatlar. **—3.** *Turuk-ı âliye,* yüksek yollar; tarikatlar.

TURUNCU a. (fars. *turunc* ve *-i; turunci*' den). Turunç ve portakal rengi; kızıl sarı. —Boyarmad. *Turuncu III,* HELİANTİN'in eşanlamlısı.

◆ sıf. Turuncu renkte olan.

—Boyarmad. ve Boyac. Güneş ışığının ayrışma tayfında rengi kırmızı ile sarı arasında yer alan bir boyarmadde, bir pigment ya da bir lak (laka) için kullanılır. (Bk. *ansikl.* böl. Boyarmad.)

—ANSİKL. Boyarmad. Turuncu boyarmaddelerin en önemlileri, sülfanilik asidin diazolanması, dimetilanilin ya da difenilaminin naftoller üzerine kenetlenmesiyle elde edilen azo boyarmaddeler grubuna girer. Akridinik bir boyarmadde olan *akridin* turuncusu,* formaldehidin dimetil-meta-fenilendiaminle yoğuşma tepkimesi sonunda oluşur ve pamuğun boyanmasında kullanılır. Antrakinon boyarmaddeler grubu ise, elyaf üzerine uygulanabilen ve uzun süre dayanan turuncu boyarmaddelerin elde edilmesini sağlar.

turuncu tepeli bahçıvankuşu

■ **TURUNCU TEPELİ BAHÇIVANKUŞU** a. Yeni Gine ormanlarında yaşayan, cennetkuşuna benzeyen ötücükuş. (Çiçeklerle ya da böcek elitralarıyla bezeli barınaklar ya da kulübeler yaptığı için bahçıvankuşu adıyla anılır. Bil. a. *Amblyornis subalaris;* bahçıvankuşugiller familyası.)

TURUNCULAŞMAK gçz. f. Turuncu bir renk almak.

TURUNÇ a. **1.** Turunçgillerin *citrus* cinsinden ağaç *(Citrus aurantium).* **—2.** Bu ağacın meyvesi. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Eczc. *Turunç yaprağı esansı,* olgunlaşmış turunç meyvelerinin ya da turunç yapraklarının damıtılmasından elde edilen esans. (Portakal çiçeği esansına benzediği için, eczacılıkta buna karıştırmak için ve parfümcülükte kullanılır.)

—ANSİKL. Turunç ağacı, yakın zamana kadar, meyveleri yenen bütün turunçgiller için aşıanacı olarak kullanılan başlıca ağaçtı. Bütün Akdeniz ülkelerinde, bu arada Türkiye'de yetiştirilir. Kışın yaprağını dökmeyen bir ağaçtır. Acı portakal da denen meyvesinin kabuğu turuncu-kırmızı renkli, eti ekşi ve acıdır. Turuncun taze çiçeklerinden damıtma yoluyla turunç çiçeği suyu elde edilir.

Turunç kabuğundan çıkarılan yağ, yaprakların ve genç filizlerin damıtılmasından elde edilen esans ve çiçek özü parfümcülükte kullanılır. Bazı likörlerin yapımında da kabuklarından yararlanılır. Meyvenin kendisinden reçel ve marmelat yapılır.

Turuncun kurutulmuş kabuğundan, çiçeklerinden ve yapraklarından yapılan infusyon halk hekimliğinde iştah açıcı, yatıştırıcı, sindirimi kolaylaştırıcı vb. olarak kullanılır.

TURUNÇGİLLER a. *Citrus* cinsinden ağaç ve meyveler (portakal, turunç, mandalina, altıntop, limon) ile *fortunella* (kumkuvat) ve *poncirus* cinslerinden ağaç ve meyvelere verilen genel ad. (Eşanl. NARENCİYE.)

—ANSİKL. Turunçgillerin dünyadaki yıllık toplam üretimi 1989'da 67,9 milyon ton dolayındaydı. Kaliforniya'daki turunçgil bahçeleri sayesinde Amerika Birleşik Devletleri bu üretimde başta gelir, onu Brezilya ve İspanya izler. Arkadan İtalya, İsrail, Japonya ve Güney Afrika gelir. 1991'de Türkiye'nin toplam üretimi 1,7 Mt dolayında gerçekleşmiştir.

Turunçgiller tarım işletmesi, Hatay ilinin Dörtyol ilçesinde kurulu devlet tarım işletmesi. 1944'te Ziraat işletmeleri kurumu'na bağlı olarak işletmeye verildi. 1950'de Devlet üretme çiftlikleri genel müdürlüğü'ne, 1984'te Tarım işletmeleri genel müdürlüğü'ne bağlandı. Park ve ağaçlandırma ile meyvecilik alanında etkinlik gösteren kuruluşun, 637 da'ı turunçgil bahçesi olmak üzere toplam 2 870 da alanı vardır. İşletme çevredeki üreticileri turunçgil bahçelerinin kuruluş ve bakımı ko-

nusunda eğitici çalışmalar yapmaktadır.

TURUNÇLU, rumca **Strongilos,** KKTC'deki Gazi Mağusa ilçesine bağlı köy.

TURUNÇLU suyu, İstanbul'da Halkalı yakınlarındaki turunç bahçelerinin sulanması amacıyla Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılan su yolu. Kaynağı Ayvat deresi üzerindeki Alıpaşa kemerinin yakınındaydı.

TURUNÇOVA, Antalya'nın Finike ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 7 371 nüf. (1990). Belediye.

TURYAN ya da **TROYAN,** Bulgaristan'da (Loveç yönetim bölümü) kent, Koca Balkan'da; 15 000 nüf. XII. yy.'da kurulan manastır (Zahariy Zograf'ın duvar resimleriyle süslü XIX. yy.'dan kalma kilise). Kereste sanayisi. Elektrik motorları. Takım tezgâhları.

TURYAN geçidi, Bulgaristan'da geçit, Koca Balkan'da (1 450 m), bulgar platosunu yukarı "Güller vadisi"ne bağlar.

TUS. Tar. coğ. Pers kenti, Horasan'ın eski merkezi, *Tus* ırmağı kıyısında. Tatarlar tarafından yakılıp yıkıldı. Meşhed yakınında yıkıntılar.

TUSCALOOSA, ABD'de (Alabama) kent, Birmingham'ın G.-B.'sında; 75 100 nüf. Üniversite. —Yakınında, madenkömürü çıkarımı.

TUSCANİA, İtalya'da kent, Lazio'da (Viterbo ili), Bolsena gölüne dökülen Marta ırmağının kıyısında; 7 100 nüf. Eski etrüsk sitesi. S. Pietro (VIII. - XII. yy.) ve S. Maria Maggiore (XII. yy.'da yapılmış) kiliseleri.

TUSCİA, İtalya'nın üç bölgesinin Ortaçağ'da taşıdığı ad: *Krallık Tuscia'sı* ya da *Lombardia Tuscia'sı* (bugün Toscana), *dukalık Tuscia'sı* (Spoleto düklüğü) ve Aziz Petrus ülkeleri'nin ili olan *Roma Tuscia'sı* (Viterbo bölgesi).

TUSCULUM. Tar. coğ. İtalya yarımadasında (Lazio) kent, Frascati yakınında, Albani dağlarında. Kirke ile Odysseus'un oğlu Telegonos'un kurduğu kent, Cumhuriyet döneminde önemli rol oynadı. Kontları, XI. yy.'da Roma'yı denetimleri altında tuttular ve birçok papa yetiştirdiler.

TUSİ (Nasirettin-i) → NASİRETTİN TUSİ.

TUSOR a. (ing. *tussore;* hindustani dilinde *tasar*'dan). Hindistan'da, yabani ipek böceğinden (bir meşe kelebeğinin tırtılı, *antherea*) üretilen ipekten ya da ipek hurdasından dokunan fular.

TUŞ a. (fr. *touche*). Bir makinede, bir aygıtta, bir etkiye, bir ayarlamaya, bir seçmeye vb.'ye kumanda etmek için, üzerine parmakla basarak ya da dokunarak harekete geçirilen organ: *Bir klavyenin, bir televizyon vericisinin tuşları.*
—Elektrotekn. Bir kontağı olan esnek lam.
—Müz. PERDELİK'in eşanlamlısı. || Klavyeli çalgılarda, parmakların bastırmasıyla inip kalkan, böylece mekaniği harekete geçiren itme dili. (Tuş kemik, fildişi, şimşir, abanoz kaplamalı olabilir.) || *Tuş altı çubuğu,* bir org mekaniğinin tahta ya da demir değnekçik ve borulardan oluşan ve klavyenin tuşlarıyla somyanın supapları arasında bağlantıyı sağlayan bölümü.
—Oy. Bilardoda, karşıt yönlerden gelen topların çarpışması.
—Parf. Kokulu bir maddeye hafifçe daldırarak buharlaşması sırasında bu maddeden genel bir izlenim edinmek, gelişim ve değişimini izlemek ya da bir koku maddesinin niteliğini değerlendirmek amacıyla kullanılan ve yapısında tutkal bulunmayan şerit halinde ince filtre kâğıdı.
—Spor. Eskrimde flore, epe ve kılıçta eldeki silahla rakibe yapılan dürtme (kılıçta ayrıca rakibe kurallara uygun olarak yapılan çırpma); bu durumlarda elde edilen sayı, puan. || Güreşte üç saniye süreyle rakibin iki omuzunun birden minderde tutulması; bu yolla rakibi yenme.

TUŞ (Orhan), türk boksör (İstanbul 1931). Genç yaşta boksa başladı ve iki yıl sonra (1951) elde ettiği 57 kg Türkiye şampiyonluğunu 1958'e kadar aralıksız korudu. 1 Avrupa şampiyonası üçüncülüğü (1959) ve 2 Dünya Ordularararası şampiyonası ikinciliği (1959 ve 1960) kazandı. Boksu bıraktıktan sonra bir süre antrenörlük yaptı.

TUŞE a. (fars. *tūşe*). *Esk.* **1.** Azık, ölmeyecek kadar yenen şey. **—2.** *Tuşe-i rah,* yol azığı.

TUŞE a. (fr. *toucher*). Müz. DOKUNUŞ'un eşanlamlısı.
—Semeiol. Bir ya da birkaç parmağın lastikten ya da plastikten bir eldiven içinde doğal bir boşluğa sokulmasıyla yapılan muayene (dölyolu tuşesi, gödenbağırsağı tuşesi, ağız tuşesi).

Tuşino haydutu, Düzmece Dimitriy II'nin takma adı → DİMİTRİY.

TUŞLAMAK g. f. Spor. Eskrimde, eldeki silahla rakibe kurallara uygun olarak dokunmak. || Güreşte rakibi tuş ile yenmek.

TUŞPA. Tar. coğ. Urartu devleti'nin başkenti; Sarduri I tarafından Van kalesi ve çevresine kurulmuştu. (→ VAN.)

TUŞRATTA, Mitanni kralı (İ.Ö. 1385'e doğr. - İ. Ö. 1360). Artama II'nin düşmanlığını uyandıran koşullarda tahta geçti. Kız kardeşiyle ve daha sonra kızıyla evlenen Amenofis III ile iyi ilişkiler içinde bulundu. İ.Ö. 1367'ye doğru Tuşratta, hitit hükümdarı Şuppiluliuma ile çatışmaya girdi; yenilgiye uğradı (1365'e doğr.) ve oğullarından biri tarafından öldürüldü. (İ.Ö. 1360'a doğr.)

TUT a. (fars. *tūt*). *Esk.* **1.** Dut. **—2.** *Tut-ı şevki,* böğürtlen.

TUT a. Eski Mısır'da kullanılan kıpti takviminde birinci ay. Bu ay, eylülün 4. günü başlar ve Kıptiler tarafından yılbaşı olarak kabul edilirdi. Osmanlılar Mısır valisini tut ayının başında atarlardı.

TUT, Güneydoğu Anadolu bölgesi'nde, Adıyaman iline bağlı ilçe; 13 714 nüf. (1990); 11 köy. Merkezi, Adıyaman'ın 40 km batısında *Tut,* 6 466 nüf. (1990).

TUTABİLİRLİK a. Fizs. kim. *Yüzde tutabilirlik,* bir maddenin yüzde tutabilme yeteneği.

TUTACAK a. Sıcak kapları tutmak için kullanılan tek parmaklı kalın özel eldiven ya da bir şeritle birbirine bağlı iki bez parçasından oluşan mutfak eşyası; tutaç, tutak.

TUTAÇ a. **1.** Laboratuvar maşası. **—2.** Tutacak.

TUTAK a. **1.** Bir nesnenin, bir şeyin tutmaya yarayan parçası; sap: *Bıçak tutağı. Saban tutağı. Tüfek tutağı.* **—2.** Tutacak. **—3.** Maşa, kerpeten gibi çift kollu araçların kollarından her biri. **—4.** Birtakım askeri ya da siyasi isteklerin yerine getirilmesi için tutsak alınan kişi; rehine.

TUTAK, Doğu Anadolu bölgesinde Ağrı iline bağlı ilçe; 33 946 nüf. (1990); 80 köy. Merkezi, Ağrı'nın yaklaşık 43 km güney-batısında *Tutak,* 4 599 nüf. (1990). Hayvancılık.

TUTAM sıf. **1.** Bir sayı sıfatıyla birlikte kullanıldığında, bir şeyin avuç içi ya da parmak ucu ile tutulabilen miktarını belirtir: *Bir tutam ot. Bir tutam biber.* **—2.** *Tutam tutam,* demetler, tutamlar halinde: *Saçları tutam tutam dökülmek.* || *Bir tutam,* çok az, azıcık: *Havalar kurak gittiği için koca ovada bir tutam yeşillik görünmüyordu.*
◆ a. Deste, demet.
—Bot. Doğal olarak birbirlerine çok yakın çıkan filiz, dal, bitki topluluğu.

TUTAMAÇ a. Bir şeyin tutup çekmeye yarayan parçası; kulp, tutamak.

TUTAMAK a. **1.** Bir savı savunmak için yararlanılabilecek nokta, bir savın dayandığı temel: *Sözlerinin hiçbir tutamağı yok.* **—2.** Tutunacak, dayanacak, güvenecek şey. **—3.** Tutamaç, kulp.
—Balıkç. Balık oltasında kamışın genellikle bir topuzla sona eren arka kesimi.
—Dağc. Dağcının tırmanma ya da iniş sırasında elleri ve ayaklarıyla destek aldığı, kayanın yüzeyinde bulunan az ya da çok belirgin çıkıntı. (Tutamaklar içe dönük ya da ters, yatay, dikey, eğik olabilir.)
—Kilitç. *Kilit tutamağı,* kapı kolu gibi, kol demirinin her iki ucuna tespit edilen, yuvarlak ya da uzunca tutamak.
—Spor. Jimnastikte, jimnastikçilerin hareketlerini yapmak üzere elleriyle tuttukları çubukların (sabit, paralel ya da asimetrik) yatay parçası. || Su kayağında, çekici ipe bağlı bir üçgen ipin ucundaki, kayakçının tutunduğu sap.
—Teknol. Bir takım ya da bir aletin tutulmaya yarayan yeri; sap || *Havya tutamağı,* sıhhi tesisatçıların, lehim havyasını tutmak için kullandıkları, içi oyuk tahta sap.

TUTAMAKSIZ sıf. Tutamağı olmayan.

TUTAMLAMAK g. f. *Bir şeyi tutamlamak,* ondan tutamla almak.

TUTAN sıf. Fizs. kim. *Yüzde tutan,* gaz ya da sıvıları yüzeyinde toplayabilen maddeler için kullanılır.
◆ a. Yüzde tutan madde.

TUTANAK a. **1.** Huk. Bir işlem ya da durumun saptanması amacıyla düzenlenen ve ilgililerce imzalanan yazı. (Eşanl. ZABIT.) **—2.** *Duruşma tutanağı,* duruşma sırasında yapılan yargılama işlemlerini, tarafların istekleriyle yargılama makamının kararlarını saptayan ve yargıçla zabıt kâtibi tarafından imzalanan belge. || *Haciz tutanağı,* haciz işlemlerini ve haczedilen malları gösteren, haciz memuruyla öteki ilgililerce imzalanmış belge. || *Keşif tutanağı,* keşif sırasında yapılan işlemleri gösteren ve yargıç, zabıt kâtibi ve ilgili taraflarca imzalanan belge. || *Meclis tutanağı,* Meclis görüşmelerini saptayan tutanak.
—Mant. *Tutanak önermeleri,* Viyana çevresinin terminolojisinde, duyusal bir deneyimin verilerini betimleyen ilksel önerme (alm. *Protokollsatz*).

TUTANKHAMON, Amarna ailesinden mısırlı hükümdar, XVIII. hanedan firavunu (İ.Ö. 1354'e doğr. - 1346'ya doğr.), Amenofis IV'ün kardeşi ya da ikinci damadı olduğu sanılır. Amarna'da yaşadı, 10 yaşındayken Amenofis IV'ün kızı prenses Ankhesenamon ile evlendi. Ağabeyi ya da Amenofis IV'ün ilk damadı firavun Semenkhare'nin ölümünden sonra, Teb'e gitti ve orada eşiyle birlikte hüküm sürdü. Gerçekte, içişlerini saray nazırı yönetiyor, ordulara da general Horemheb komuta ediyordu. Amon dinine dönüşü resmen onaylayan ve ruhani iktidarı yeniden Teb rahiplerine veren Teb tapınaklarının onarılmasına ilişkin ferman, Tutankhamon zamanında çıkarılmıştır. 1922'de, lord Carnarvon ve H. Carter tarafından keşfedilen Tutankhamon'un mezarı son derece değerli eşyayla (Kahire müzesi'nde teşhir edilmektedir) doluydu.

TUTAR a. **1.** Bir şeyin nicelik bakımından tümü. **—2.** Para miktarı; meblağ.
—Dilbil. Bir dilsel birimin ya da bildirinin gerçekleştirilmesi için gerekli enerji. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Yapış. *Kuru tutarı,* özel bir tanım içinde, kesin koşullar altında belirlenmiş, uçucu madde kütlesi olarak ifade edilen kuru madde oranı (% olarak).
—ANSİKL. Dilbil. Tutar kavramı bilişim kuramından aktarılmıştır. Belli bir veriye göre bir kodun etkinlik derecesini hesaplamaya yarar. Örneğin bir sözcüğün tutarı, sesbirimlerinin sayısına, bunların eklemlenme güçlüklerine ve dildeki sıklığına vb. bağlıdır. Bir sözcük ne denli uzunsa (ve / ya da ender rastlanır türdense) tutarı da o denli artar, ama aktardığı bilgi de çoğalır. Yalınlığı yüzünden "ucuz" bir dil sanılan basic english (temel ingilizce), aynı anlamsal içeriği dile getirmek için ingilizceye göre yaklaşık % 40 daha uzun cümleler gerektirir.

Giraudon

Tutankhamon'un iç sandukası
cam hamuru ve hastaş kakmalı altın lahitten ayrıntı
Yeni İmparatorluk, XVIII. hanedan
Kahire müzesi

TUTARAK, TUTARIK ya da **TUTARGA** a. **1.** Ruh hastalığı nöbeti. **—2.** Sara. **—3.** *Tutarağı tutmak,* zaman zaman görülen aşırı sinirliliği ve huysuzluğu depreşerek çılgınca işler yapmak: *Tutarağı tuttu mu gözü kimseyi görmez.*

TUTARLI sıf. **1.** Bölümleri mantıksal bir ilişkiyle birbirine bağlanan bir şey (kuram, söz vb.) için kullanılır: *Enflasyonla mücadelede tutarlı bir politika izlemek. Tutarlı düşünceler.* **—2.** Düşüncelerinde ve davranışlarında mantıklı bir bağlantı ve süreklilik bulunan bir kimse için kullanılır: *Tutarlı bir insan.*

◆ be. Bağlantılı, mantıklı bir biçimde: *Tutarlı konuşmak. Tutarlı davranmak.*

TUTARLIK a. Öğeleri arasında mantıksal bir bağ, ilgi bulunma, insicam.

TUTARLILIK a. Tutarlı bir şeyin özelliği, bir kuramın, bir konuşmanın, bir düşüncenin, bir davranışın vb. kendi iç mantığı; tutarlı bir kimsenin niteliği: *Bir ekonomik programın tutarlılığı. Konuşması tutarlılıktan öyle uzaktı ki, hiç kimse ne demek istediğini anlamadı.*

—İstat. İyi bir kestirimcide aranan başlıca özelliklerden biri. Örnek birim sayısı *n* sonsuza giderken parametre kestirimcisinin parametre değerine yaklaşma olasılığının çok fazla olması kestirimcinin tutarlı olduğu anlamına gelir.

—Topruhbil. Bir kişide (tutum ve davranışları arasında) ya da bir sistemdeki (çeşitli öğeleri arasında) çelişmezlik önvarsayımı. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ Bir birey ya da bir alt grubun davranışında aynı türden bir yanıtın yinelenmesi; bir kamuoyu yoklamasında, sorgulanan bireyin aynı görüşü sürdürmesi. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Bir kamuoyu yoklaması yanıtlarındaki tutarlılık derecesi,* öznenin verdiği çeşitli yanıtlar arasındaki çelişkisizlik derecesi.

—ANSİKL. Topruhbil. Tutarlılık kavramı, birçok toplumruhbilim modeli (örneğin denge kuramı ve bilişsel uyumsuzluk kuramı) bakımından, bireyin bir A öğesi (örneğin sigaranın kanser yapıcı olduğu tutumu) ve bu A öğesinin olumsuzlanması olan bir B öğesinin (örneğin sigara içme davranışı) eşzamanla varlığı sonucunda doğan çatışmaya dayanamamasını öngerektirir. Buna göre, sözkonusu birey bu çelişmenin yol açtığı ruhbilimsel gerginliği ortadan kaldırmaya yönelerek ya da davranışını simgeleyen B öğesini, ya tavrını simgeleyen A öğesini değiştirecek, yani ya sigara içmeyi bırakacak ya da sigaranın zararlı etkisini küçümseyecektir.

• İki fransız toplumruhbilimcinin (C. Faucheux ve S. Moscovici) azınlıklarının etkisi üzerindeki araştırmalar bağlamında ortaya koydukları tutarlılık kavramı, toplumsal etki ve yenilik kipliklerinden birinin temel belirleyici etkenidir. Bu yazarlara göre, bir bireyin ya da bir alt grubun davranışındaki tutarlılık bir kesinlik göstergesi olarak algılanır. Bu tutarlılık, egemen görüşlerin genellikle daha az güvenilir olduğu koşullarda çok kararlı bir tavrı dile getirir ve egemen görüşlere geçerli bir yedek çözüm oluşturur.

TUTARSIZ sıf. **1.** Birlikten, bütünlükten yoksun, çeşitli öğeleri arasında uyum bulunmayan, bütünlükten yoksun, uyum içinde olmayan bir şey için kullanılır: *Tutarsız bir parti.* **—2.** Mantıksal bir düzen içinde gelişmeyen bir şey için kullanılır: *Tutarsız bir yaklaşım.* **—3.** Çelişki içinde, tutarlı olmayan bir kimse, bu kimsenin davranışı için kullanılır: *Tutarsız bir insan. Bu son derece tutarsız bir hareket.*

—Mant. ve Mat. *Tutarsız kuram,* ÇELİŞİK* KURAM'ın eşanlamlısı.

—Metalürj. Elektron mikroskopu ölçeğinde, içinde bulundukları malzemenin kristal örgüsü ile kristal kafesi arasında belli bir süreklilik göstermeyen çökeltiler için kullanılır.

—Psik. Öznenin bir mantıksal bağıntı eksikliği gösteren anlatımına, düşüncelerine ya da edimlerine denir; bu özne için kullanılır. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Psik. Ruhsal bir uyarma ya da bunamayla ilgili bir güçsüzlük içeren ruhsal bozukluklarda tutarsızlıkla karşılaşılabilir. Tutarsızlık en çok şizofrenlerin dili düzeyinde incelenmiştir. Tutarsızlığın, üslup tuhaflığından (yapmacıkçılık) başlayarak sözcüklerin her türlü anlamsal ve iletişimsel değerden yoksunlaştırılmış bir dizılışine kadar uzanan çeşitli dereceleri vardır.

TUTARSIZLIK a. **1.** Mantığa uymayan, tutarsız bir şeyin ya da bir kimsenin durumu: *Bir yorumun tutarsızlığı. Tutarsızlığınız beni şaşırtıyor.* **—2.** Tutarsız olan söz, düşünce, eylem: *Tutarsızlıklarla dolu bir yazı.*

—Psik. Tutarsız bir öznenin durumu, sözlerinin ve davranışının özelliği.

TUTHALYA ya da **TUDHALİA,** dört hitit kralının ortak adı. —**Tuthalya I** (İ.Ö. XVIII. yy. sonu). Eski Hitit devleti krallarındandır. Anitta'dan sonra tahta çıktı, ancak yaşamına ilişkin bilgi yoktur. —**Tuthalya II** (İ.Ö. XV. yy. ikinci yarısı). Hattuşili II'den sonra tahta geçti. Devleti kraliçe Nikalmati ile birlikte yönetti. Mitanniler'i, Arzavalılar'ı, Assuvalılar'ı ve Işuvalılar'ı yendi. Kaşkalar'la uğraşmak zorunda kaldı. —**Tuthalya III** (İ.Ö. 1385 - 1371). Arnuvanda I'in oğlu ve ardılı. Saltanatının sonlarına doğru ülkesinde karışıklıklar çıktı, Hattı topraklarının büyük bir bölümü Kaşkalar'ın eline geçti. Ölümünden sonra tahta çıkan oğlu Şuppiluliuma I krallığı kurtardı. —**Tuthalya IV** (İ.Ö. 1265'e doğr. - 1230'a doğr.), Hattuşili III'ün oğlu ve ardılı. Yönetim, hukuk ve din işlerini yeniden düzenledi. Yazılıkaya* açık hava tapınağı'nı kurdurdu (burada kralı koruyucu tanrısı Şarruma ile birlikte gösteren bir kabartma vardır). Yönetimi sırasında Mısır'la dostça ilişkiler kurdu; ancak D.'da Asur, Anadolu'nun B.'sında Assuva, Arzava, Ahhiyava tehlikelerinin yanı sıra kıtlık gibi sorunlarla uğraştı; Alaşiya'ya boyun eğdirdi. Boğazköy'de Peter Neve yönetiminde sürdürülen kazılar sırasında, 1985'te bir heykeli bulundu. (→ YAZILIKAYA.)

TUTİ a. (fars. *ṭuṭi*). *Esk.* **1.** Papağan, dudu kuşu. **—2.** *Tuti-yi gûya,* konuşan papağan. ‖ *Tuti-yi mucize-gû,* mucize söyleyen papağan. ‖ *Tuti-yi şeker-ha,* şeker çiğneyen papağan, güzel konuşan sevgili.

—Ed. Divan şiirinde yaygın benzetme öğelerinden biri. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Ed. Tutinin insan gibi konuşabilmesinden esinlenilerek birçok benzetme yapılmıştır. Tutiye konuşma öğretmek için karşısına ayna konulduğundan dolayı sevgilinin yanağı aynaya, onu görünce güzel sözlerle öven âşık tutiye benzetilir: *"Tut-i mucize gûyem ne desem laf değil / Çerh ile söyleşemem âyinesi saf değil"* (Mucizeli sözler söyleyen tutiyim, söylediklerim boş sözler değildir. Ancak, felekle anlaşamıyorum, çünkü onun aynası temiz değildir [Nef'i]). Tutiye şeker yedirildiği için sevgilinin ağzı, dudakları tutidir. Gerçeği yansıtan, insana doğruyu söyleten şarap da tutiye benzetilir.

TUTİKORİN, tamulca **Tuttukudi,** Hindistan'da (Tamil Nadu) liman kenti, Dekkan'ın güney ucunda, Mannar körfezi kıyısında; 251 000 nüf. Ticaret merkezi. Üniversite.

Tutiname, sanskritçe *Çapsaptati* adlı kitaptan kaynaklanan ve bir çerçeve içinde bir dizi eğlendirici-öğüt verici masalsı öyküyü derleyen yapıt. Ziyaettin Nahşebi'nin (öl. 1350) islam inancına uygun bazı değiştirme ve eklemelerle meydana getirdiği, sanatlı bir anlatımla yazılmış farsça çevirisi (1330), Ebülfazl bin Mübarek (XVI. yy.), daha sonra Muhammet Kadıri (XVII. yy.) tarafından sadeleştirilerek yeniden kaleme alındı. Bu sonuncu metin, Sarı Abdullah Efendi (1584-1660) tarafından türkçeye çevrildi (basılışı 1838, 1840). Yapıtta, Saıt adlı genç tüccar, güzel karısı Mah-ı şeker'i, Tuti-i kâmil adlı papağana emanet edip uzun bir yolculuğa çıkar. Kadına komşusu delikanlı göz koyar. Ancak papağan her gece sürükleyici bir öykü anlatarak kadını oyalar ve kocasına ihanet etmesini önler.

TUTİYA → TUTYA.

TUTİYAN çoğl. a. (fars. *ṭuṭi*'nin çoğl. *ṭuṭiyan*). *Esk.* Papağanlar.

TUTKAL a. **1.** Deri, kıkırdak gibi hayvansal maddelerden ya da yapay olarak elde edilen, katılaşıp sertleşme özelliğiyle tahta, kâğıt vb. yapıştırmaya yarayan madde. **—2.** *Tutkal gibi,* yapışkan, sırnaşık kimseler için söylenir. ‖ *Tutkal şerbeti,* içine çok az eritilmiş tutkal katılan ılık su.

—Ciltç. *Tutkal sürme makinesi,* sıvı bir tutkal banyosu içinde dönen bakır bir merdanesi bulunan, tutkallama için kullanılan makine. ‖ *Tutkal sürmek,* yapıştırılması gereken malzemenin üzerine yapıştırılmadan önce, bir kâğıt, karton vb.'yi tutkalla sıvamak.

—Foto. *Bikromatlı tutkal yöntemi,* biraz potasyum bikromat ve suluboya içeren, arap tutkalı sürülmüş bir kâğıtla gerçekleştirilen fotoğraf basma yöntemi. (Bu yöntem, *kömür yöntemi* adıyla bilinen yöntemlere benzer.

—Kâğ. san. Tutkallama işleminde kullanılan madde (örneğin, kolofan). [Jelatinin yerini yapışkan olmayan hidrofob maddelerin almasından sonra bu terim anlam kaybına uğramışsa da günümüzde hâlâ kullanılmaktadır.]

—Marangl. *Tutkal tavası,* glüten tutkalı hazırlamada kullanılan ve iç içe geçen iki bölmeden oluşan bakır kap.

—Res. *Tutkal boya tekniği,* boyaların suda ezildikten sonra, sürme işlemi sırasında, deriden elde edilen bir tür tutkalla ya da reçineyle sulandırıldığı resim yapma tekniği. (Bk. *ansikl.* böl. Güz. sant.)

—ANSİKL. Güz. sant. Tutkal boyayla (ya da değişik yöntemlere göre hazırlanan bir tutkal çözeltisi olan *basit tutkal boya*) tempera'yı (ana maddesi yumurta olan emülsiyon) birbirinden ayırt etmek gerekir. Çok eski dönemlerden beri (Mısırlılar, Etrüskler, Yunanlılar ve Romalılar tarafından biliniyordu) kullanılagelen tutkal boya, yağlıboyanın XV.-XVI. yy.'da benimsenişine kadar, freskle birlikte, başlıca resim yapma tekniğiydi. Uygulandığı yüzey ne olursa olsun (duvar ya da tablo), bu teknik, titiz bir hazırlık çalışması (sıva, zımparalama) ve hızlı bir yapım gerektirir. Tutkal boyayla gerçekleştirilmiş resimler mat görünümlüdür, renkleriyse genellikle oldukça açıktır.

TUTKALLAMA a. Tutkallamak eylemi.

—Aşındc. Aşındırıcı üretiminde, pudralamayı izleyen ve doğal ya da daha yaygın olarak sentetik bir yapıştırıcıyla, yapıştırma sırasında bağlayıcıyla destek üzerine tutturulmuş aşındırıcı tanelerini kolay sökülmeyecek biçimde tutturmaya dayanan aşama.

—Kâğ. san. Akıcı sıvıların, özellikle de mürekkebin, sürekli kâğıt yaprağının ya da kartonun öbür yüzüne geçmesini ve yüzeyine yayılmasını önlemek için, kâğıt hamuruna ya da kartonun yüzeyine kimi maddeler katmaya dayanan işlem. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Marangl. *Tutkallama makinesi,* bir kaplama levhasının her iki yüzüne bir tutkal katmanını düzgün biçimde dağıtan makine. (Kontrplak fabrikalarında kullanılan modern tutkallama makinelerinde malzemenin her iki yüzüne aynı anda tutkal süren iki tutkallama merdanesi ile bu merdanelerin verdiği tutkalın miktarını ayarlayan iki doz belirleme merdanesi bulunur.)

—ANSİKL. Kâğ. san. Tutkallama elyaf üzerine hidrofob bir maddeyi tespit etmeye dayanır. Bu amaç için en çok kullanılan maddelerden biri sabun ya da emülsiyon halindeki kolofandır. Tutkallama işleminde sabitleştirici görevini alümin sülfat ya da

sodyum alüminat yapar. Özellikle yüzey tutkallama işlemlerinde, kolofanın ve tal yağının yerini gittikçe sentetik ürünler almaya başlamıştır.

TUTKALLAMAK g. f. *Bir şeyi tutkallamak*, ona tutkal sürmek, onu tutkalla yapıştırmak.
—Boyac. *Bir boyayı tutkallamak*, bir boyayı bir cisim üzerinde (kâğıt, tırşe, fildişi) daha homojen ve daha yapışıcı kılmak için su içinde çözünmüş biraz tutkal ile karıştırmak.
—Foto. Fotoğraf kâğıdını duyarlılaştırmadan önce ince bir jelatin, albümin ya da nişasta kolasıyla kaplamak.
—Kâğ. san. Tutkal presi yardımıyla sürekli kâğıt yaprağının bir ya da iki yüzüne bir tutkal, kuşeleme pastası ya da herhangi bir sıvama maddesi katmanı sürmek.
—Marangl. Kontrplak ya da kontratabla yapımında, yapıştırılacak levhaların yüzeylerine bir tutkal katmanı sürmek.

TUTKALLI sıf. **1.** Tutkal sürülmüş bir şey için kullanılır. **—2.** İçinde tutkal bulunan.
—Kâğ. san. *Tutkallı kâğıt*, tutkallama işlemi uygulanmış kâğıt. || *Yüzeyi tutkallı kâğıt*, yüzey özelliklerini iyileştirmek için yüzeyine kaplama işlemi uygulanmış kâğıt.

TUTKU a. **1.** Ed. Bir kimseye sürekli egemen olan yoğun ve akıldışı duygusal hal (genellikle çoğl.); ihtiras: *Tutkularını yenmek. Tutkularına egemen olamadı.* **—2.** Bir kimseye egemen olan ve onu bir kimseden, bir şeyden yana ya da onlara karşı olmaya iten güçlü duygu: *Bir davayı tutkuyla savunmak* **—3.** Şiddetli ve karşı durulmaz bir eğilim olarak ele alınan sevgi, ihtiras: *Film bir tutkunun hikâyesini anlatıyor. Bir kadına karşı duyulan tutku.* **—4.** Şiddetli ve sürekli eğilim; bu eğilime konu olan şey: *Kumar tutkusu. Yazma tutkusu. Şiir, onun için vazgeçilmez bir tutkudur.*
—Fels. Skolastik ve klasik felsefede, EYLEM'e karşıt olarak, bir kişiyi ya da bir şeyi şiddetle etkileyen ve o kişinin ya da şeyin bağımlı olduğu ya da boyun eğdiği şey. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Fels. Descartes'ta tutku, ya zihnin (tinin) doğaya ya da doğanın zihne bağlanmış olmasıdır: etki ruhsalsa ruh tutkuya dönüşür, neden cisimselse beden eyleme dönüşür. Descartes *Metafizik düşünceler* (Méditations métaphysiques) adlı yapıtında tutkunun doğurduğu güçlüğü irdeler. Tutku hem insana en yakın, her gün karşı karşıya olduğu şey, hem de her zaman anlaşılmaz kalan ve insana egemen olan şeydir. Bazı tutkular edilgin niteliklidir; örneğin ruh ile bedenin bileştiği alana ait olan ve dolayısıyla onlar gibi karışık olan algılar böyledir. Tutku, metafizik için bir sorun ortaya koyar, çünkü yalnızca zihin açısından tanımlanamaz. Ruh tüm düşüncelerin öznesi, beden de tüm hareketlerin öznesi olduğuna göre, ruhu mu yoksa bedeni mi etkilemek daha kolaydır? "Ruhun tutkularını ruhun öbür tüm düşüncelerinden ayıran şeyin ne olduğunu göz önüne aldıktan sonra bana öyle geliyor ki tutkuları, genellikle ruhun algıları, ya da duyguları ya da heyecanları olarak tanımlayabiliriz; bunlar genellikle ruha ilişkin sayılırlar ve zihinlerin şu ya da bu hareketinden doğarlar, desteklenirler ve güçlenirler" (*Ruhun tutkuları* [les Passions de l'âme], 27).
Spinoza tutkular ile akıl arasındaki çelişme üzerine özgün bir yorum getirir; ona göre tutkusal yaşamın temelde edilgin bir özelliğe sahip olmasının tek nedeni "upuygun olmayan fikirlerdir"; oysa bunun tersine, "Ruh'un eylemleri, upuygun fikirlerden doğarlar" (*Etika*, 3,3). Daha açık bir deyişle "tutkular ancak, Ruh, bir olumsuzlama barındıran bir şey kapsadığı ölçüde, yani Ruh ancak Doğa'nın, öbür bölümler olmaksızın salt kendi varlığından hareket edilerek açık ve seçik bir biçimde algılanamayan bir bölümü olarak görüldüğü ölçüde Ruh'a ilişkindirler" (*ay. ypt.*, scolie).

TUTKULU sıf. **1.** Tutku dolu; ateşli: *Bir kimseyi tutkulu bir aşkla sevmek.* **—2.** Tutkularının etkisiyle hareket eden; ihtiraslı: *Tutkulu bir genç.*
—Psik. *Tutkulu hezeyan*, bir tutkunun hastalıklı bir biçimde abartılmasına dayanan paranoyak hezeyan. (Erotomani, kıskançlık hezeyanı ve hak arama hezeyanı tutkulu hezeyanlar arasında yer alır.)

TUTKUN sıf. **1.** *Bir şeye tutkun*, ona tutkuyla bağlı olan kimse için kullanılır: *Doğaya tutkun bir insan.* **—2.** Bir kimseye tutkun, ona gönül vermiş, âşık olmuş kimse için kullanılır: *Komşunun kızına tutkundu.* **—3.** *Esk.* Çekingen, utangaç. **—4.** *Esk.* Felçli, inmeli.
◆ a. Bir şeye aşırı ölçüde düşkün olan, onu bırakamayan kimse; düşkün, müptela: *Uyuşturucu tutkunu. Futbol tutkunu.*

TUTKUNLUK a. Tutkun olma durumu; meftunluk.

TUTMA a. **1.** Tutmak eylemi. **—2.** Geçici olarak işe alınan işçi, yanaşma.
—Böcbil. *Tutma ayağı*, peygamberdevesi gibi bazı böceklerde, tıpkı bir bıçağın ağzının sapının üzerine katlanıp oturması gibi ikiye katlanabilen ön ayağı. (Böyle ayaklar etçil böceklerin avlarını yakalamalarına ve parçalayıp yedikleri sürece tutmalarına yarar.)
—Fels. Husserl'e göre, *önyönelim*'in tersine, bilincin bir şeyi algı olarak, algıyı sağlayan duyum kaybolduğu halde kendinde muhafaza etme tarzı. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Fizs. kim. *Yüzde tutma*, çözeltilerin, gözenekli ya da toz halindeki katı maddelerin gaz ya da sıvı evredeki moleküller ile iyonları yüzeylerinde tutabilmeleri olayı. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Hidrol. Yağış sularını akarsulara ulaşmadan alıkoyma gücü ya da olgusu. (Pek çok tutma biçimi görülür: buz, kar, yamaç döküntüsü, yüzey örtüsü, geçirgen arazi tutmaları. Tutma olayı, yağışlarla bunların yol açtığı akışlar arasında bir zaman farkına neden olur.)
—Metalürj. *Yüzde tutma.* Metallerin, parlatılmalarından ya da ortam sıcaklığında kırılmalarından hemen sonra henüz herhangi bir işlem görmemiş kırılma ya da parlatma yüzeyleri, bileşiminde havanın bileşenlerinin de bulunduğu tek ya da çokatomlu olarak yüzde tutulan bir katmanla kaplanır. Bu katman zamanla çeşitli kimyasal bileşiklerin oluşumuna yol açar. (→ KİMYASAL* TUTULMA.)
—Patol. *Taşıt tutması*, gerek yerçekimine bağlı olarak dünyada, gerek gezegen sistemimizin dışındaki yerçekimsiz yerlerde, deniz, demiryolu, karayolu ve hava taşıtlarıyla yolculukta ortaya çıkan patolojik hal. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Ruhbil. Belleğin bilgi koruma özelliği. || *Tutma evresi*, bellekleştirme evresini izleyen ve bilginin ortaya çıkmasından önce gelen ara evre. (Eşanl. KORUMA.)
—Spor. Rakibi yakalama hareketi ya da biçimi (özellikle dövüş sporlarında). || Topu yakalama biçimi.
—Su işler. *Izgarayla tutma*, kirli suların üstünde yüzen maddeleri ızgaralar yardımıyla toplamaya dayanan işlem.
—Sütç. Peynir ya da yoğurdun mayalandıktan sonra pıhtılaşmaya başlaması.
—Uz. havc. *Konumda tutma* ya da *merkezde tutma*, bir uydunun ağırlık merkezini, özel bir yasayla belirlenmiş bir konumda tutmayı amaçlayan eylem.
—Vet. *Tutma-bağlama yöntemleri*, teşhis koymak, tedavi uygulamak, ya da bir girişimde bulunmak amacıyla, evcil hayvanların hareketsiz kılınması ve doğal savunma mekanizmalarının etkisiz hale getirilmesi için başvurulan yöntemler. (Yavaşa, yular, köstek, burunsak, muşet, burun kıskacı, ağızlık gibi en sık kullanılan tutma -bağlama aletleri uygulandığı zaman *mekanik* bir *tutma-bağlama* sözkonusudur. *Kimyasal tutma-bağlamada*, genel ya da yerel anestezilere başvurulur.
—Yapış. Bir yapıştırıcının belirli bir süre (tutma süresi) sonra elde edilen sertleşmesi. (Bu süreç yapıştırıcının yapışma ve kohezyon kuvvetlerinin gelişmesiyle son bulur.)
—ANSİKL. Fels. Husserl bilincin, bir ezgide yer alan bir sesi sürekli olarak "muhafaza etme" tarzını örnek verir: "Ses başlar ve sona erer, ve süresinin birliği, yanı başlayıp sona ermesiyle tamamlanan sürecin bütünü, sesin kesilmesiyle birlikte, bizden gitgide daha çok uzaklaşan bir geçmişin içine 'düşer'. Bu düşüş içinde onu 'tutmayı' hâlâ sürdürür, onu bu 'tutuş'ta muhafaza ederim, ve o sürdüğü ölçüde, kendi zamansallığına sahiptir, aynıdır, süresi de aynıdır (...); ses, onu saptayan bakış altında muhafaza edilebilir ya da kalabilir" (*Vorlesungen zur Phänomenologie des inneren Zeitbewusstseins* [İçsel zaman bilinci üzerine dersler], 8).
—Fizs. kim. Yüzde tutma, değişik yapıdaki iki ortamı birbirinden ayıran katmanda meydana gelen bir yüzey olayıdır; gerek bir çözeltiye daldırılmış ya da bir gazla çevrelenmiş katı bir maddenin yüzeyinde, gerekse birbirine karışmayan iki sıvının ya da bir sıvı ile bir gazın temas yüzeylerinde bu tür olaylar görülebilir.
Zehirli bir gazın solunmasını önlemek amacıyla gaz maskelerinde kullanılan odun kömürü, tipik bir yüzde tutma olayı gösterir.
Gaz madde ile katı madde arasında meydana gelen yüzde tutma olayı, termodinamik açıdan sabit bir basınç ve sıcaklıkta gerçekleşir; bu durumda genellikle bir entalpi azalması görülür ve bir miktar ısı açığa çıkar (yüzde tutma enerjisi). Bu enerjinin farklı büyüklüklerdeki değeri, yüzde tutma olayının birbirinden tamamen farklı iki biçimi olduğunu gösterir; bunlar fiziksel ve kimyasal tutulmadır. *Fiziksel tutulma**, fiziksel nitelikteki kuvvetlerin etkileşimi sonucu oluşurken, *kimyasal* tutulma*'da yüzeyde gerçek bir kimyasal tepkime meydana gelir.
Willard Gibbs, bir çözeltinin yüzde tutma olayında, çözeltinin katı, sıvı ya da gaz bir maddeyle temas etmesi halinde, çözeltideki çözünmüş tuzların yer değiştirmesi, yüzey gerilimini azaltan bir etki gösteriyorsa (gerilimetkin maddeler: sabunlar, deterjanlar), temas yüzeylerine yakın yerlerde derişimin belli bir artma eğilimi gösterdiğini kanıtladı. Bunun tersi durumdaysa (negatif yüzde tutma) çözünmüş tuzların yüzeyde değil de çözeltinin kütlesi içinde deriştiğini ortaya koydu.
Yüzde tutma olayının çok yaygın bir uygulaması vardır. Gazların arılaştırılması ve ayrıştırılmasında, heterojen katalizde kullanılan temas kütlelerinin özgül alanlarının ölçülmesinde, gazların katı maddeler üzerindeki fiziksel tutulma olayından yararlanılır. Heterojen katalizin temeli olan kimyasal tutulma, kimya sanayisinde kullanılır (kraking, bireşim tepkimeleri). Öte yandan çözeltilerle yüzde tutma, suların arılaştırılmasında, boyarmadde sanayisinde, fotoğrafçılıkta büyük bir rol oynar; kimyasal tutulma ayrıca gaz ya da sıvı evreli kromatografinin temelini oluşturur.
—Patol. *Taşıt tutması.* En sık rastlanan belirtiler şunlardır: beniz solgunluğu, soğuk terleme ve önce bulantı, sonra kusma. Bu rahatsızlıklar ya içkulaktaki dalız sisteminin bazı bölgelerinin uyarılmasına ya da sempatik sisteminin aşırı etkinliğine bağlıdır. Koruyucu önlem olarak yolculuktan önce alkollü içkilerden, çok yemekten ya da tam açlıktan kaçınmak ve üşütmemek gerekir. Tedavi, parasempatikolitik ilaçlar, bazı aminoasitler, yapay antihistaminikler almaktan ibarettir.
—Tarım. Topraktan bitkinin emebileceği iyon biçimindeki mineral elementler kolodial bileşenlerin yüzeyinde çözelti ya da yapışmış halde bulunurlar. Bu elementleri tutan karmaşık yapı kilden, demir ve alümin hidroksitlerden ve humustan oluşur. Karmaşık yapı iyonların hepsini aynı güçle tutamaz: karmaşık yapı negatif yüklüdür ve katyonlar (magnezyum, kalsiyum, potasyum, amonyak azotu...) doğrudan doğ-

ruya ve kuvvetle tutuldukları halde kalsiyum köprülerince alıkonan anyonların çoğu (nitratlar, sülfatlar...) zayıf tutulurlar (fosfatlar hariç). Bunun sonucu olarak zayıf tutulan iyonlar toprak yıkanmasına daha duyarlıdırlar. Bir toprağın katyon alışveriş kapasitesi tutucu yapının bir bakıma boyutunu gösterir ve topraktakı çözeltiden H^+ iyonlarına karşılık salıverilebilecek iyonların miktarıyla belirlenir.

TUTMACI, türk şair (XIV. yy.'ın 2. yarısı). Yaşamıyla ilgili bilgi yoktur. Günümüze ulaşan tek yapıtı, iran şairi Attar'dan serbest biçimde çevirdiği *Gül ü Hüsrev* adlı mesnevidir. Eski anadolu türkçesinin özelliklerini, söz varlığını tanıtması bakımından değer taşıyan bu yapıttan, onun Azerbaycan'da yetişerek Anadolu'ya geldiği, çağdaşlarından Ahmedi ve Şeyhoğlu Mustafa'ya değer verdiği, yapıtını kaleme aldığı sırada yaşının ilerlemiş olduğu öğrenilmektedir.

TUTMAÇ a. *Yörs.* Dört köşe kesilmiş ve kurutulmuş küçük hamur parçalarından yapılan yoğurtlu çorba.

TUTMAK g. f. **I. 1.** *Bir şeyi tutmak,* o şeyi eliyle kavramak, onu elinde bulundurmak: *Şu ipin ucunu tutar mısın? Çantamı iki dakika tutsana.* **—2.** *Bir şeyi bir yerinde tutmak,* onu bedeninin bir yerine kıstırmak: *Kolunun altında bir paket tutuyor. Avını ağzında tutan bir arslan.* **—3.** *Bir şeyi, bir kimseyi, bir hayvanı tutmak,* yakalama: düşmesine, kaçmasına, gitmesine engel olmak (nesnesiz de kullanılır): *Topu tutamadı. Kaçıyor, (hırsızı) tutun! Tutmasaydım düşecektin.* **—4.** *Bir kimseyi, bir hayvanı (bir yerinden, bir şeyinden) tutmak,* bir yerinden kavrayarak hareketini yönlendirmek ya da engellemek, durdurmak: *Bir çocuğu elinden tutup karşı kaldırıma geçirmek. Atı dizginlerinden tutmak.* **—5.** *Bir avı (hayvan) tutmak,* onu yakalamak, avlamak: *Balık tutmak. Kuş tutmak. Kedi olalı bir fare tuttu.* **—6.** *Bir şeyi (somut) tutmak,* bir şeyden söz ederken, başka bir şeyin yerinde durmasını sağlamak, onu sabitleştirmek: *Tekneyi tutan halat koptu. Levhayı yalnızca bir vida tutuyor.* **—7.** *Bir kimseyi, bir yerde tutmak,* çıkamayacağı bir yere sokup kapatmak, orada alıkoymak; *Bir sanığı nezarethanede tutmak.* **—8.** *Bir şeyi bir yerde tutmak,* onu orada saklamak, muhafaza etmek, bekletmek: *Mücevherlerini kasada tutmak. Hamuru iki saat buzlukta tutmak.* **—9.** *Bir kimseyi, bir şeyi (durum tümleci +) tutmak,* o durumda bulundurmak, öyle olmalarını sağlamak: *Evini, çocuklarını temiz tutmak. Kapıyı açık tutmak.* **—10.** *Bedenini, bedenin bir bölümünü (durum tümleci +) tutmak,* belli bir duruşa geçmek ve o duruşu sürdürmek: *Bedenini, başını dik tutmak.* **—11.** *Bir kimseyi (bir yerde) tutmak,* gitmemesi için bir engel, bir neden oluşturmak: *Beni bu kentte tutan neydi? Seni kimsenin burada tuttuğu yok, gitmekte özgürsün.* **—12.** *Bir şeyi (soyut) tutmak,* verdiği sözü, ettiği yemini vb. yerine getirmek, gerçekleştirmek; bir başkasının sözünü, öğüdünü vb. dinlemek, uygulamak: *Verdiği hiçbir sözünü tutmadı. Babasının öğütlerini tutsaydı, şimdi bu durumda olmazdı.* **—13.** *Bir şeyini tutmak,* içten gelen bir hareketi, bir tepkiyi, özellikle duygularını saklamaya, göstermemeye çalışmak; bastırmak: *Gözyaşlarını tutmak. Nefesini tutmak. Gülmesini tutamadı.* **—14.** *Bir kimseyi, bir grubu tutmak,* ona destek olmak, ondan yana çıkmak; desteklemek: *Bu ailede herkes birbirini tutar. Takım, parti tutmak. Jüri onu tutuyor.* **—15.** *Bir kimseyi, bir şeyi tutmak,* önem vermek, beğenmek, değer vermek: *Bir öğretmeni, yöntemini tutmak.* **—16.** *Bir makamı tutmak,* orayı ele geçirmek, denetimi altına almak: *Köşe başlarını tutmuşlar, rüşvetsiz iş gördürmek olanaksız.* **—17.** *Biri ötekini tutmak, birbirini tutmak,* iki ya da ikiden çok şeyden söz ederken, tutarlılık, uygunluk içinde olmak (genellikle olumsuz cümlelerde). *Bir dediği bir dediğini tutmuyor. Renkler birbirini tutmuyor.* **—18.** *Bir yer tutmak,* ayırtmak: *Otelde bir oda, bir gazinoda bir masa tutmak.* **—19.** *Bir kimseyi (bir iş için) tutmak,* bir işte ondan yararlanmak, onu çalıştırmak: *Bir girişimi sonuçlandırmak için üç adam daha tutmak. Kiralık bir katil tutmak. Avukat tutmak.* **—20.** *Ev, dükkân, araba vb. tutmak,* kiralamak: *400 000 TL'ye bir ev tutmak. Bir minibüs tutup kenti gezmek.* **—21.** *Bir yeri, bir yolu tutmak,* işgal etmek, denetimi altına almak, gidiş gelişi engellemek: *Grev yapan işçiler fabrika girişini tutmuşlardı. Polis arama yapmak için kavşakları tuttu.* **—22.** *Bir yeri tutmak,* bir şeyden söz ederken, orada yayılmak, herkesçe bilinir olmak: *Ünü dünyayı tuttu. Feryatlar gökleri tuttu.* **—23.** *Bir kimseyi (zaman tümleci +) tutmak,* oyalamak: *Beni iki saat yolda tuttu. Sizi daha fazla tutmayayım.* **—24.** *Bir kimseyi tutmak,* içki den vb. söz ederken, bir kimsede, etkisini güçlü bir biçimde göstermek, onu etkilemek: *Bir kadeh bile onu tutar.* **—25.** *Bir kimseyi tutmak,* bir taşıt sözkonusuysa, onu hasta etmek, (nesnesiz de kullanılır): *Otobüs beni tutar.* **—26.** *Bir yeri tutmak,* oraya varmak, ulaşmak: *Hapisten kaçan mahkûmlar çoktan ormanı tutmuştur. Gemi limanı tuttu. Saat beşe doğru köyü tutarız.* **—27.** *Bir kimseyi, bir yeri, bir şeye tutmak,* hedef alarak ona atmak; çok miktarda atmak: *Bir kimseyi taşa tutmak. Bir kenti topa tutmak. Sanatçıları çiçek yağmuruna tutmak.* **—28.** *Bir şey tutmak,* onu oluşturmak, bağlamak: *Ekinler tane tuttu. Süt kaymak tuttu. Koyunlar hiç et tutmadı.* **—29.** *Belli bir malı, parayı bir şeye tutmak,* onu bir alacağın ya da vereceğin karşılığı saymak: *Bu parayı borcunuza tutalım.* **—30.** *Bir şeyi bir şeye tutmak,* ona doğru yöneltmek, yaklaştırmak; onun etkisine bırakmak: *Bir kimsenin gözüne ayna tutmak. Saati kulağına tutmak. Eti ateşe tutmak.* **—31.** *Bir kimseye bir şey tutmak,* sunmak, ikram etmek: *Konuklara şeker, lokum vb. tutmak.* **—32.** *Bir kimsenin paltosunu, ceketini vb. tutmak,* onun, onu giymesine yardım etmek. **—33.** *Bir şey tutmak,* bir şeye, bir yere kalıcı biçimde yapışmak, girmek ya da verilen biçimi almak, korumak: *Bu duvar boya tutmuyor. Bu kumaş ütü tutmuyor.* **—34.** *Bir kimsenin yalanını tutmak,* onu anlamak, farkına varmak, yakalamak: *Onun birçok yalanını tuttum.* **—35.** *Bir iş tutmak,* bir işe başlamak, girişmek: *Askerden dönünce ne iş tutacaksın?* **—36.** *Bir işi (niteleme be. +) tutmak,* o işi şu ya da bu biçimde sürdürmek: *İşini sıkı tutar. İşi gevşek tuttukları için başaramadılar.* **—37.** *Rüzgâr, dalga, yağmur vb. tutmak,* bir yerden söz ederken, onların etkisine açık olmak: *Bu koy rüzgâr tutmaz.* **—38.** *Bir kimseyi tutamamak,* onun yükselişini engelleyememek: *Artık bu başarıdan sonra kimse onu tutamaz.* **—39.** *Bir şeyi, bir kimseyi tutmak,* iki şeyi karşılaştırırken ona erişebilmek, onun değerine, niteliklerine ulaşabilmek, yerini tutmak: *Buralarda o kısraklari tutacak bir başka at gösteremezsin.* **—40.** *(Bir şeyden) bir kimseyi sorumlu tutmak,* bir işin sorumluluğunu ona yüklemek. **—41.** *Belli bir yolu tutmak,* o yolu izlemek: *Sahil boyunu tut, önüne gelen ilk sokağa sap. Tuttuğun yol çok yanlıştı.* **—42.** *Bir şey tutmak,* onu kullanmak: *Yaşmak tutmak. Ustura tutmak.* **—43.** *Yörs. Bir kimseyi tutmak,* kocası olmak. **—44.** *Tut kelin perçeminden,* çözümü güçlük yaratan bir sorun karşısında duyulan çaresizliği belirtmek için söylenir. || *Tutar yeri kalmamak,* iyice eskimek, delik deşik olmak; bir sorun ya da kimseden söz ederken savunulmaz bir durumda olmak: *Artık bu konunun tutar yeri kalmadı.* || *Tuttuğu dal elinde kalmak,* kime güvendiyse ya da hangi girişimde bulunduysa hepsi boş çıkmak, hiçbirinden olumlu bir sonuç alamamak. || *Tuttuğunu koparmak,* her istediği ya da giriştiği işi gerçekleştirecek bir yeteneğe ve beceriye sahip olmak. || *Tutmak, aklından tutmak,* bir şey düşünmek, kararlaştırmak: *Herkes bir sayı tutsun.* || *Yerini tutmak* → YER. || *Yolunu tutmak* → YOL.

II. Yardımcı fiil. **1.** *Not, zabıt vb. tutmak,* söylenenleri saptamak; etmek: *Tuttuğu notları kaybetmek. Olay yerinde zabıt tutmak.* **—2.** *Muhasebeyi, hesapları tutmak, bir defter, bir sicil tutmak,* onlarla ilgilenmek, onlardan yükümlü olmak.

—Denizc. Bir demirden söz ederken, dibe takılmak. || *Aganta tutmak,* hisa ya da laçka edilen bir halat ya da zinciri, bir süre belli bir konumda tutmak. || *Demirde tutmak,* fırtınalı bir havada, bir gemiyi demir üzerinde yatırmak. || *Rüzgârı yakada tutmak,* yelkenli bir teknenin olabildiğince orsada seyretmesi için rüzgâr üstüne yakın bir rotada yol almak.

—Oy. *Pul tutmak,* tavlada rakibin oyununu bozmak ya da kendi oyununu gerçekleştirmek amacıyla belli bir hanedeki pulunu oynamamak. || *Zar tutmak,* tavla vb. zarla oynanan oyunlarda, istenen zarın gelmesi için hile yapmak, hileli zar atmak.

◆ ünl. Denizc. *Tut üstüne!,* bir filikayı durdurmak ya da hızını azaltmak için kürekçilere verilen komut. (Bütün kürekçiler, kürek palalarını su içinde dik konuma getirir, palaların suya yaptığı direnç de hızı azaltarak filikayı durdurur.)

◆ gçz. f. **1.** Bitkilerden söz ederken, kök salmak, büyümek, gelişmek: *Diktiğimiz çiçekler tuttu.* **—2.** Bir şeyden söz ederken, beklenen sonucu vermek: *Bu mevsimde yapılan aşı tutmaz.* **—3.** İşlevini yerine getirebilecek durumda olmamak: *Ayakları artık hiç tutmuyor.* **—4.** Belli bir değere, niceliğe ulaşmak: *Yaptığımız harcamalar 250 000 TL tutuyor.* **—5.** Lanet, ilenç vb. sözkonusuysa, hedefine ulaşmak, gerçekleşmek: *Annesinin bedduası tuttu, oğlu da onu evine almıyor. Ahı tutmak.* **—6.** Bir rahatsızlıktan, bir acıdan söz ederken, bir kimse üzerinde etkisini göstermeye başlamak ya da yeniden ortaya çıkmak: *Yine başağrısı tuttu. Hıçkırık tuttu. Midesi tutmak. Sarası tutmak. Sancısı tutunca hastaneye götürdüler.* **—7.** Bir durumdan, bir duygudan vb. söz ederken, bir kimseyi etkisi altına almak: *Gulmesi, güleceği tuttu. Aptallığı tutmak.* **—8.** İyi bir sonuç vermek, başarılı olmak: *Projem tutarsa tüm umutlarımız gerçekleşir.* **—9.** Bir yapıttan söz ederken, büyük ilgi görmek, çok satmak, çok beğenilmek: *Son filmi hiç tutmadı. Bu parça çok tutacak.* **—10.** Belli bir yeri, bir süreyi kaplamak, doldurmak: *Türk tarihi bu kitapta iki yüz sayfa tutuyor. Bu iş iki saat tutar.* **—11.** Yapıştığı ya da girdiği yerden çıkmaz olmak: *Boya tutmadı, bir kez daha sürün. Bu çiviler tutmuyor.* **—12.** Hafifçe yanmak, dibi tutmak: *Muhallebiyi biraz tuttur.* **—13.** *Tkz.* Denk gelmek, isabet etmek: *Attın ama tutmadı.* **—14.** Bir yancümle olarak kullanıldığında, temel cümledeki edimin beklenmediğini, umulmadığını, uygun olmayan bir zamanda, uygun olmayan bir biçimde yapıldığını vurgular: *Tuttu çocuğu dövdü. Sen tut adamı bir güzel döv. Tutup bütün anlattıklarımı ona söylemiş.* || *Tut(alım) ki,* varsayalım, farz edelim ki: *Tutalım ki böyle demiş, bu neyi değiştirir.* || *-acağı tutmak,* beklenmedik ve uygun olmayan bir zamana denk düşmek: *O akşam bize geleceği tutmaz mı?* || *-dan ...tut'un da ...e kadar,* iki uç noktayı belirtir: *En büyüğünden tutun da en küçüğüne kadar hepsi bu uygulamaya karşıydı.*

◆ **tutturmak** ettirg. f. **1.** *Bir şeyi, bir şeye, (bir şeyle) tutturmak,* onu, bir şeye bir yere iliştirmek, bir bağ ile birçok öğeyi bir araya getirmek, bağlamak: *Çeki, mektuba bir ataşla tutturmak. Saçını pembe bir kurdele ile tutturmuştu.* **—2.** *Bir kimseyi, bir şeyi, bir şeye tutturmak,* onu hedef olarak almalarını sağlamak: *Seni taşa tutturacak. Kenti top ateşine tutturmak.* **—3.** *Bir atışı, bir hedefi tutturmak,* bir şeyi o hedefe değdirmek, isabet ettirmek: *Altı atıştan hiçbirini tutturamadı.* **—4.** *Bir puanı,*

bir değeri vb. tutturmak, bir sınavdan ya da şans oyunundan söz ederken, o değere, o puana ulaşmak, isabet ettirmek, onu yakalamak, bulmak: *Sınavda on üç tutturdu. Testte atarak doğru yanıtları tutturmak.* **—5.** *Bir şeyi, bir kimseyi tutturmak,* onun o şeyi tutmasını, yakalamasını sağlamak: *Çocuklara tutturduğu güvercin yavrularını ikişer ikişer kafese koydu.* **—6.** *Bir kimseyi bir kimseye tutturmak,* onun o kimseyi, bir iş için görevlendirmesini sağlamak: *Ailesine avukat tutturup, onlara karşı dava açtı.* **—7.** *Tutturabildiğine,* belirli, saptanmış bir fiyatı olmaksızın, kabul ettirebildiğince: *Aynı malı kimi gün üç yüzden, kimi gün dört yüzden, tutturabildiğine satıyor.*

◆ **tutulmak** dönşl. ve edilg. f. **1.** Bir gökcisminden söz ederken, tutulma olayına uğramak: *Yarın Güneş tutulacak.* **—2.** Hareket edemez, bir şey yapamaz duruma gelmek: *O sahnenin dehşeti karşısında tutulup kalmıştı.* **—3.** Bedenin herhangi bir üyesi sözkonusuysa, işlevini yerine getiremez duruma gelmek: *Bacakları, boynu tutulmak.* **—4.** *Bir kimseye tutulmak,* ona âşık olmak: *Komşunun kızına tutuldu.* **—5.** Ed. *Bir kimseye, bir şeye, bir yere tutulmak,* onu çok sevmek, çok beğenmek: *Ege'ye, tarihin ve doğanın bu olağanüstü kaynaşmasına tutuldum.* **—6.** *Bir hastalığa tutulmak,* yakalanmak: *Nezleye, gribe tutulmak.* **—7.** *Yağmura, doluya,* vb. *tutulmak,* birdenbire onun etkisi altına girmek; yakalanmak: *İzmir'e yaklaşırken çok şiddetli bir yağmura tutulduk.* **—8.** Tkz. *Bir kimseye, bir şeye tutulmak,* o kimseye, o şeye sinirlenmek, kızmak: *Senin arkadaşına çok kötü tutuluyorum. Bu duruma neden bu kadar tutuldun?*

◆ **tutulmak** edilg. f. **1.** Tutmak, kavramak, kavrayarak yönlendirmek, hareketini engellemek, eylemine konu olmak: *Zavallı, elinden tutulup karşıya geçirilebilirdi. Dizgınlerinden sıkıca tutulmalıdır. Gitmek isteyen tutulmaz.* **—2.** Ele geçirilmek, yakalanmak, alıkoyulmak ya da bir yere sokulup kapatılmak: *Kaçan adam hemen tutuldu. Bu hızla koşan bir atın tutulması imkânsız. Bütün gece gözetimevinde tutulmuş.* **—3.** Bir durumda bulundurulmak: *O yokken ev temiz tutulmamış. Kapı açık tutulmamalıydı. Beden dik tutulmalı.* **—4.** Yakalanmak, avlanmak: *O gün epey balık tutulmuştu.* **—5.** Yerine getirilmek, gerçekleştirilmek: *Bize verilen sözlerden hiçbiri tutulmadı.* **—6.** Denetim altına alınmak, işgal edilmek: *Bütün kavşaklar tutulmuştu.* **—7.** Desteklenmek, beğenilmek, ilgiye değer bulunmak: *Bu film çok tutuldu.* **—8.** Ayırtılmak: *Bütün masalar tutulduğu için yer bulamadık.* **—9.** Bir işle görevlendirilmek, hizmete alınmak: *Tutulan kiralık katil.* **—10.** Kiralanmak: *Bu ev kaça tutuldu?* **—11.** Bir şeyden söz ederken, bir şeye yöneltilmek, bir şeyin etkisine bırakılmak: *Ateşe tutulunca islenmiş, rengi değişmişti.*

◆ **tutunmak** dönşl. f. **1.** *Bir şeye, bir kimseye tutunmak,* dengeyi korumak, düşmemek vb. için bir şeyi elleriyle sıkıca kavramak: *Tırabzana tutunmak. Kendini kötü hissediyorsan, bana tutunabilirsin.* **—2.** *Bir kimseye, bir şeye tutunmak,* umudunu ona bağlamak, ona güvenmek: *Sığınacak, tutunacak hiç kimsesi yok.* **—3.** *Bir işte, bir yerde, bir toplulukta tutunmak,* orada kendini kabul ettirmek, o yerde, o işte, o toplulukta kendine bir yer edinmek: *Son işinde de tutunamadı. Bu ülkede tutunmamız çok zor.* **—4.** Bir topluluktan söz ederken, bir saldırı, bir güç karşısında durumunu korumak, direnmek: *Kendilerinden çok üstün silahlarla donatılmış bu ordu karşısında daha fazla tutunamayıp geri çekildiler.* **—5.** *Bir şey tutunmak,* onu kullanmak, kendi üzerine koymak: *Ustura tutunmak. Havlu tutunmak.* **—6.** *Tutunacak dalı olmamak,* güveneceği, güç alacağı bir kimsesi, bir şeyi bulunmamak.

◆ **tutuşmak** iştş. f. **1.** İnsanlardan söz ederken, birbirinin elini tutmak: *El ele tutuşup yürümek.* **—2.** *Bir şeye (eylem) tutuşmak,* karşılıklı olarak başlamak, girişmek: *Kavgaya tutuşmak.*

TUTMALI sıf. Mak. san. *Tutmalı geçme,* hafif bir sıkılık gösteren birleştirme.

TUTMOSİS ya da **TUTMES** ("Tanrı Thot onu dünyaya getirdi" anlamına gelen mısırca *Cehutimes* adının yunanca çeviriyazımı), XVIII. hanedandan dört firavunun adı. —**Tutmosis I** (İ.Ö. 1530-1520) güneyde Sudan içlerine kadar (3. Şavlanın yukarı kısmı) mısır protektorası kurdu; kuzeyde, Fırat'a kadar (nehrin kıyılarına bir sınır taşı diktirdi) Yakındoğu'ya Mısır egemenliğini yaydı. —**Tutmosis II** (İ.Ö. 1520 -1505), öncekinin bir odalıktan doğma oğluydu, babasının gerçekleştirdiği fetihleri birkaç askeri seferle korudu. —**Tutmosis III** (İ.Ö. 1505/1484-1450), öncekinin biri odalıktan doğma oğluydu, önce İ.Ö. 1505 -1484 arasında Tutmosis II'nin yasal eşi olan kraliçe Hatşepsut* tarafından tahttan uzaklaştırıldı; kocasının ölümü üzerine kraliçe 20 yıldan fazla bir süre iktidarı gasbetti. Tutmosis III, ancak kraliçe öldükten sonra mısır tahtına çıkabildi. Her yıl Asya'ya yapılan 17 askeri sefer sırasında (bu seferlerin hikâyesi Karnak'taki Amon -Re tapınağı duvarlarına hakkedilmiştir) o dönemdeki başlıca rakibi olan Mitanni kralını yenerek (Megiddo ve Kadeş muharebeleri) mısır egemenliğini bütün Yakındoğu üzerinde pekiştirdi; Nübye ve Sudan'ın bir bölümü kendisine boyun eğdi; Girit, Kıbrıs, Mitanni, Hatti, Asur, Babil gibi firavuna saygılarını sundular ve ona haraç ödediler. Tutmosis III, ayrıca, imparatorluğun yönetimini yeni temellere oturttu: Afrika topraklarını bir "koloni" rejimine göre yönetti, ama asya ülkelerine özerklik tanıyarak onlardan yalnızca vergi almakla yetindi. Mısır bu dönemde büyük bir saygınlık kazandı ve yüksek bir refah düzeyine erişti. Tutmosis III, ticaret yollarını geliştirmek için Pharos adasında (müstakbel İskenderiye kentinin bulunduğu yerin yanında) Mısır'ın ilk deniz limanını inşa ettirdi. (Ramses hanedanının hükümdarları bunun kuruluş çalışmalarını sürdürdüler). Karnak'ın kutsal alanında, Amon-Re'nin onuruna anıtlar diktirdi ve Nübye'de tapınaklar yaptırdı. Tutmosis III'ün, geniş Mısır İmparatorluğu'nun bölümleri arasında dinsel inançlar sayesinde ideolojik bir bağ kurmak istediği sanılır. —**Tutmosis IV** (İ.Ö. 1425-1408), öncekinin torunu ve Amenofis II'nin oğlu. Asya ülkeleriyle siyasal ve idari ilişkileri kolaylaştırmak için, gerçek bir diplomasi kurdu: belli görev süreleri olan elçiler atadı, akkadcayı (Babil dili) diploması dili olarak benimsedi, bir protokol ve kurallar oluşturdu; bunlar yavaş yavaş genişti uluslararası örf ve âdetler hukuku halini aldı.

TUTRAKAN, rumence **Turtucaia,** Bulgaristan'da (Rusçuk yönetim bölümü) kent, Tuna'nın sağ kıyısında, Rusçuk'un K.-D.'sunda; 10 000 nüf. Kent Roma kolonisi *Transmarisca*'nın yerinde kuruldu; 1913'te Romanya yönetimine girdi; 1916'da Bulgarlar'ın aldığı kent 1919'da Neuilly anlaşması'yla Romanya'ya geri verildi ve 1940'ta yeniden Bulgaristan yönetimine geçti.

TUTSAK a. **1.** Savaşta düşmanın eline düşen kimse; esir. **—2.** Bir şeye, bir kimseye körükörüne bağlanmış, iradesini özgürce kullanamayan kimse: *Paranın tutsağı olmak. Ben senin tutsağın değilim. Yerleşik değerlerin tutsağı.*
—Antropol. Esir tutulan kimse. (Bu terimin kapsamı *köle*'den daha geniştir. Bazı toplumlarda tutsaklar, her şeyden önce, alınıp satılabilen birer işgücü sayılır; başka bazı toplumlardaysa, yalnızca ev işlerine yardımcı olarak kullanılırlar.)

◆ sıf. Özgürlükten yoksun, esaret altında olan: *Tutsak uluslar.*
—Antropol. Bir başkasının malı olarak kabul edilen ve üzerlerinde mutlak bir yetkileri bulunan kimseler için çalışmak ve hizmet etmek zorunda olan kişiye denir.

Tutsaklar, Michelangelo'nun gerçekleştirdiği mermer heykeller. Julius II'nin mezarının alt bölümünü süslemek için yapılan bu heykeller, papanın ölümüyle Yüce sanatlar'ın öksüz kaldığını simgelemek amacını taşıyordu. 1531-32 yıllarında yapılmış olan (ancak taslak durumunda) dört tutsak heykeli, Floransa Güzel sanatlar akademisi'ndedir. Yaklaşık 1513-1516 yıllarına tarihlenen ve anlatım ve üslup bakımından birer başyapıt sayılan öteki iki heykelse, sanatçı tarafından Roberto Strozzi'ye verilmiş, ondan da sırasıyla François I, Anne de Montmorency ve kardinal Richelieu'ye geçtikten sonra, 1794'te Louvre müzesi'nin malı olmuştur.

Tutsaklar *(Captivi),* Plautus'un komedisi. Yaşlı Hegion, Eleia'da tutsak düşen oğlu Philopolemos'u kurtarmak için eleialı iki tutsak satın alır. Bunlardan birinin eskiden korsanlar tarafından kaçırılan öteki oğlu Philokrates olduğunu bilmez. Hiçbir aşk entrikası içermeyen bu oyunun dramatik gücü, kişiler arasındaki bağıntıların çift anlamlılığından, özelikle de efendi ve köle ilişkilerinden kaynaklanır.

TUTSAKLIK a. **1.** Tutsak olan kimsenin durumu; esaret. **—2.** Zorba, baskıcı bir gücün boyunduruğunda bulunma, esaret: *Tutsaklıktan kurtulmak için ayaklanmak.* **—3.** Bir şeye bir kimseye karşı duyulan ve özgürce karar vermeye, davranmaya vb. engel olan bağımlılık, esaret: *Bu sevgi değil tutsaklık. Ona karşı duyduğu aşk giderek tutsaklığa dönüşüyordu.*
—Ask. Düşman eline düşen ve savaş esiri işlemi gören bir askerin durumu. || *Tutsaklık aylığı,* 1907 tarihli uluslararası Lahey sözleşmesinin dünya üzerindeki savaş yasa ve âdetlerini ilgilendiren ek 17. maddesine göre, tutsak olan devletin hükümeti tarafından subaylara bağlanan aylık. (Tutsak subaylar, tutsak bulundukları ülkenin aynı rütbedeki subaylarına verilen aylığı, kendi hükümetlerince ödenmek koşuluyla alırlar.) || *Tutsaklık süresi,* bir tutsak için ele geçişinden salıverilişine kadar hizmetten sayılan süre.

TUTSİLER, Burundi ve Ruanda'da yaşayan halk; nüfusları yaklaşık 1,5 milyondur (1990). Yerleşik ve babasoylu çobanlardır. Kültür alanında sığır ve davar önemli bir rol oynar (çeyiz, mülkiyet düzeni, dinsel ve toplumsal yasaklar). Anayerli çekirdek aile, bağımlılık ilişkileriyle sıkıca aşamalandırılmış bir toplum düzeninin temelini oluşturur. Tutsiler bu feodal tipteki bağımlılık ilişkileri yardımıyla Hutular*ı egemenlikleri altında tutmakta ve hayvancılık ürünleriyle toprak ürünleri arasındaki ekonomik değişimleri temellendirmekteydiler. Kutsal nitelikli bir kralın egemenliği altında yaşıyorlardı; kral, iktidarını karmaşık bir yönetim ve güçlü bir ordu aracılığıyla yürütmekteydi. 1972'de, Tutsiler'in büyük bir bölümü Zaire ve Tanzaniya'ya göç etti. (→ bkz. RUANDA tarih bölümü)

TUTTİ a. (ital. *tutti,* herkes'ten). Bir orkestradaki tüm çalgılarla çalınan bölüm.

TUTTİ FRUTTİ a. *(tüm meyveler* anlamında ital. sözc.). Meyve şekerlemeleriyle süslenmiş çilekli dondurmayla kaplı vanilyalı dondurma.

TUTTLINGEN, Almanya'nın Baden Württemberg eyaletinde kent, Yukarı Tuna kıyısında; 31 700 nüf. Tıp araç ve gereçleri. Elektronik. Ayakkabıcılık.

TUTTUKUDİ → TUTİKORİN.

TUTTURAÇ a. Bir şeyi bir yere, bir şeye tutturmaya yarayan nesne.

TUTTURMAK → TUTMAK.

TUTTURMAK gçz. f. Bir kimse sözkonusuysa, herhangi bir konuda diretmek, aklına koyduğu bir şeyi ısrarla istemek:

Dagli Orti

Tutmosis III
fıravun'un Deyr ül-Bahri'deki tapınağında bulunan resimli bir kalker bloktan ayrıntı
Yeni İmparatorluk, XVIII. hanedan
Luksor müzesi

Lauros-Giraudon

Yatışmış tutsak
Michelangelo'nun yapıtı
mermer, 1513-14
Louvre müzesi, Paris

Eve gidelim diye tutturdu. Kırkından sonra yazar olacağım diye tutturdu.

◆ g. f. *Bir şey tutturmak,* ona başlamak, onu yapmakta olmak, sürdürmek: *Türkü, şarkı tutturmak.*

—Kâğ. san. Islak haldeki sürekli kâğıt yaprağını önce kâğıt makinesinin eleklerinden, daha sonra da kurutucusundan geçirerek makineyi çalışır duruma getirmek işlemi.

TUTTURMALIK a. İki şeyi tutturmaya yarayan nesne; kopça, toka, düğme vb.

TUTU a. *Esk.* **1.** Rehin. **—2.** *(Bir şeyi) tutuya koymak,* onu rehin olarak vermek.

TUTU (Desmond Mpilo), güney afrikalı din adamı (Klerksdorp, Transvaal, 1931). 1957'ye kadar öğretmenlik yaptı. Sonra anglikan papazı oldu (1961). Dünya kiliseler konseyi'nde çalıştı. 1978'de Güney Afrika Kiliseler konseyi genel sekretliğine getirildi. G. Afrika'nın ırkçı politikasına karşı mücadeleye katıldı; yabancı ülkelerin G. Afrika'ya ekonomik yaptırımlar uygulaması için girişimlerde bulundu. Irkçılık sorununa karşı "birleştirici" kampanyasından dolayı, 1984'te Nobel barış ödülü'nü kazandı. Kasım 1984'te Johannesburg'un ilk zenci piskoposu, nisan 1986'da da Cape Town başpiskoposu seçildi. Şubat 1988'de ırkçı yönetimin Cape Town katedrali'ni kapatmasına karşı yapılan gösteri yürüyüşüne katıldığı için kısa bir süre tutuklandı.

TUTUCU sıf. ve a. Değişmeden yana olmayan, kurulu düzene, yerleşik değerlere sıkı sıkıya bağlı olan bir kimse, bir topluluk, onlara özgü bir şey için kullanılır; muhafazakâr: *Tutucu bir insan. Tutucu bir aile. Tutucu bir dünya görüşü.*

—Su işler. *Yağ tutucu,* bir atık suyun içindeki yağlı maddelerin bir bölümünü basit yüzdürmeyle gidermeye yarayan, genellikle yön değiştirici perdelerle donatılmış yapı.

—Teknol. *Elmas tutucu,* içine bir elmas parçası yerleştirilen ve taşlama taşlarını düzeltmede ya da bakırlı ya da hafif alaşımlardan yapılmış parçaları taşlamada kullanılan metal gövde.

◆ sıf. Tutuculuk eğilimi gösteren.

—Sine. *Tutucu tırnak,* ana tırnağa göre hareketi yarım çevrim daha az olan ek tırnak. Bu tırnak profesyonel kameralarda ana tırnağın geriye çekilmesi sırasında filmin kesin bir biçimde sabitleştirilmesini sağlar.

TUTUCULUK a. **1.** Bir kimsede, bir toplulukta, bir toplumda görülen değişikliklere karşı çıkma ve güven verici buldukları yerleşik değerlere, yapılara, düzene sıkı sıkıya sarılma eğilimi, görüşü, tutumu. **—2.** Siyasal öğretide uzlaşmaz tutucu eğilim, muhafazakârlık.

TUTUİLA, Polinezya'da ada, Doğu Samoa adalarında; 135 km²; 30 600 nüf. Pagopago'da büyük amerikan üssü.

TUTUK sıf. **1.** Konuşması akıcı ve rahat olmayan kimse için kullanılır: *Konu güzeldi, ama konuşmacı çok tutuktu.* **—2.** Duygularını, düşüncelerini özgürce ortaya koyamayan, çekingen, durgun, sıkılgan bir kimse için kullanılır: **—3.** Bedenin tutularak eski işlevini yerine getiremez duruma gelmiş bölümü için kullanılır; *Belim hâlâ tutuk.* **—4.** Kısılmış, tutulmuş şey için kullanılır: *Bu tutuk sesle o koca salonda konuşamazsın.* **—5.** Tıkalı, kapalı: *Tutuk yol.*

◆ sıf. ve a. Tutuklu.

◆ a. *Esk.* Yüzü örten şey; yaşmak.

TUTUKEVİ a. Huk. Tutukluların konduğu yer. (Eşanl. TEVKİF EVİ.) [→ CEZAEVİ.]

TUTUKLAMA a. Huk. **1.** Geçici bir önlem olarak, yargıç kararıyla, sanığın özgürlüğünden yoksun bırakılması. (Eşanl. TEVKİF.) [Bk. *ansikl.* böl.] **—2.** *Tutuklama müzekkeresi,* sanığın tutuklanması için tutuklama kararı veren mahkemenin zabıta makamlarına yazdığı yazı. (Tutuklama müzekkeresinde sanığın kimliği ve tutuklama nedenleriyle suçun ne olduğu yazılır.) [Eşanl. TEVKİF MÜZEKKERESİ.]

—ANSİKL. Cez. huk. Tutuklama, geçici bir koruma önlemidir. Bu nedenle kişi, tutuklama nedenlerinin ortadan kalkmasıyla salıverilir. Anayasa ve Ceza muhakemeleri usulü kanunu'nda, tutuklamanın koşulları düzenlenmiştir. Bu koşullara aykırı tutuklamalarda devlet, haksız tutuklanan kişinin zararını ödemekle yükümlüdür. Tutuklama, zorunlu bir koruma önlemi değildir; koşulların tümünün varlığında dahi yargıcın takdirine bağlıdır. Tutuklama için ön koşul, sanığın suçu işlediğine ilişkin kuvvetli belirtilerin bulunmasıdır; sanığın suçu işlediğine ilişkin kuvvetli belirti yoksa, tutuklama kararı verilemez. Bu ön koşulun gerçekleşmesi durumunda, tutuklama kararı verilebilmesi için şu nedenlerden birinin varlığı aranır: 1. kaçma kuşkusu uyandıracak olayların bulunması (suçun ağır cezalı olması; sanığın ikametgâhının bulunmaması; kim olduğunu kanıtlayamaması; yabancı olması nedeniyle yapılacak çağrılara uymayacağına ilişkin ciddi kuşkuların bulunması durumunda sanık daima kaçacak sayılır); 2. sanığın kanıtlara zarar vereceği kuşkusunun bulunması (suçun izlerini yok etme, tanıkları yalan tanıklığa yöneltme gibi); 3. suçun, devlet ya da hükümet nüfuzunu kıran ya da ülkenin güvenliğini bozan ya da genel ahlak kurallarına aykırı bir suç olması. Tutuklama kararında sanığın hangi nedenle tutuklandığı gösterilir; sanık bu karara karşı bir üst mahkemede itiraz edebilir, itiraz üzerine verilen karar kesindir.

TUTUKLAMAK g. f. *Bir kimseyi tutuklamak,* bir kimseyi, geçici bir önlem olarak, yargıç kararıyla özgürlüğünden yoksun bırakmak.

◆ **tutuklanmak** edilg. f. Geçici bir önlem olarak, yargıç kararıyla özgürlüğünden yoksun bırakılmak.

◆ **tutuklatmak** ettirg. f. *Bir kimseyi tutuklatmak,* onun tutuklanmasını sağlamak.

TUTUKLANIŞ a. Tutuklanmak eylemi ya da biçimi.

TUTUKLANMA a. Tutuklanmak eylemi.

TUTUKLANMAK → TUTUKLAMAK.

TUTUKLATMAK → TUTUKLAMAK.

TUTUKLU sıf. ve a. Huk. Mahkemece kesin bir mahkûmiyet kararı verilmeden, geçici bir önlem olarak, özgürlüğünden yoksun bırakılmış kişi. (Hükümlüden farklı olarak tutuklu, suç işlediği konusunda kesin bir yargıya varılmamış kişidir.) [Eşanl. MEVKUF.]

◆ sıf. Bir yere kıstırılmış, kapatılmış, hareket edemeyen bir şey için kullanılır.

—Hidrol. *Tutuklu örtü,* suyun, derinlerde, iki geçirimsiz katman arasında ve basınç altında bulunduğu su örtüsü.

◆ be. Tutuklu olarak.

TUTUKLUK a. **1.** Konuşmada akıcılıktan, rahatlıktan yoksunluk: *Konuşmasında tutukluk var.* **—2.** Çekingenlik, utangaçlık, kendine güvensizlik: *Bu tutukluğunun bir nedeni olmalı.* **—3.** Bedenin tutulmuş, eski işlevini yerine getiremez duruma gelmiş bölümünün durumu: *Boynundaki tutukluk hâlâ geçmedi mi?* **—4.** Bir şeyin işleyişindeki aksaklık ya da işlememe durumu: *Motordaki tutukluğu gideremedik. Silah tutukluk yaptı.*

—Adli tıp. *Sinirsel tutuklukla ölüm,* bazı çevresel uyarıların beynin tabanındaki sinirsel merkezleri etkilemesiyle ortaya çıkan ve otopside görünür hiçbir lezyon bırakmayan ölüm. (Tutukluk, kalp durmasına neden olan parasempatik bir uyarıdan [boyna ya da karna vurulan darbe] ileri gelebilir.)

—Biyokim. Alttepkenin yapısına çok yakın yapıda bir bileşiğin, alttepkenin enzimde bağlandığı yere bağlanarak enzimin işlevini engellemesi ve bu nedenle enzim etkinliğinin azalması. (Eşanl. İNHİBİSYON.)

—Biyol. ve Kanserbil. *Temas tutukluğu,* normal hücre kültürlerinde gözlenen ve zarları birbirlerine değdiğinde hücrelerin bölünmemesiyle belirginleşen olgu. (Bunun yitirilmesi kanserli hücrenin biyolojik özelliklerinden biridir.)

—Fizs. kım. *Kimyasal tutukluk,* sürtünme kuvvetlerinin etkisine benzer bir etki yapan (kimyasal sürtünme de denir), kimyasal bir tepkimenin yürümesini engelleyerek yanıltıcı bir dengenin oluşmasına neden olan etki. (Kimyasal tutukluk, katalizörlerle giderilir.)

—Fizyol. Organizmada bir etkinliğin azalması ya da yavaşlaması.

—Nörobiyol. Başka sinir hücrelerindeki değişikliğin etkisiyle bir sinir hücresinin ya da sinir hücresi kümesinin etkinliğinin azalması. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Tutukluk yitimi,* var olan bir tutukluğun ortadan kalkması. (Tutukluk yitimi çok çeşitli yollarla sağlanabilir: omuriliğin kesilmesi, bazı üst merkezlerden gelen tutuklukların yitimini sağlayarak bazı reflekslerin canlılığını artırır; bazı ilaçların verilmesiyle de benzer bir sonuç elde edilebilir. Bu takdirde tutukluk yitimi, ilaç kesildikten sonra ortadan kalkar.) || *İç tutukluk,* duysal yanıtlar bakımından belirgin alışmayı açıklayan olgu. || *Sinapssonrası tutukluk potansiyeli,* merkez sinir sistemi sinapslarında gözlenen ve GABA ya da glisin gibi engelleyici kimyasal aracılarca sağlanan hiperpolarizasyon olgusu.

—Psik. *Düşünsel tutukluk,* düşünsel süreçlerin genellikle fobili bir nevrotik işleyişine bağlı etkililik eksikliği. || *Psikomotor tutukluk,* vücut hareketleri ve yer değiştirmelerle düşünsel ve imgesel yaşamdaki yavaşlık ve cılızlık. (Bu büyük çekingenlik, öznenin kendi dürtüsel istekleri karşısında duyduğu korkudan doğan bir aşırı denetim olarak belirir.)

—Psik. ve Seksol. Bildik edimleri gerçekleştirme konusunda karşılaşılan ruhsal kökenli yeteneksizlik.

—Psikan. *Amaçta tutukluk,* dış ya da iç baskılar nedeniyle amacında dolaysız doyuma ulaşamayan bir dürtüye ölçülü doyum sağlayan süreç. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Ruhbil. Benzer bir durumda görülmüş ya da daha güçlü olarak belirmiş bir davranışın yokluğu ya da azalması. || Bir yanıtın ortaya çıkmasını önlediği ya da engellediği ve bu davranışı açıkladığı varsayılan iç süreç: *Utangaçlık onda bir tür konuşma tutukluğuna yol açıyordu.* || *Geri-etkili tutukluk,* bellek alanındaki çağrı yanıtlarında önceki ya da sonraki öğrenmelerden ileri gelebilecek azalma. || *Koşullu tutukluk,* Pavlov'da, koşullu bir uyartı ile birlikte ortaya çıktığı zaman, onun etkisinde bir tutukluğa yol açan uyartı.

—Sil. Ateşli bir silahın çalışması sırasında meydana gelen ve onun geçici bir süre kullanılmasını engelleyen arıza.

—ANSİKL. Nörobiyol. Tutukluk, engelleyici nöronların etkisiyle doğrudan olabilir. Bu takdirde GABA ya da glisin gibi kimyasal aracılarla taşınır ve engellenen nöronların hiperpolarizasyonu biçiminde ortaya çıkar. Kolaylaştırıcı bir etkinin ortadan kalkmasıyla dolaylı da olabilir; buna *kolaylaştırmanın bozulması* adı verilir.

—Psik. ve Seksol. Tutukluğa her şeyden önce ruhsal çözülmeyle ilişki içindeki şizofrenide rastlanır. Ayrıca nevrozlarda ve önşizofreni durumlarında, cinsel bir davranış bozukluğu olan bir *cinsel tutukluk* da görülür. Bu davranış bozukluğu, çoğu zaman iktidarsızlık ve bazı soğukluk görünümleri gibi tutukluklardan ileri gelir.

—Psikan. *Amaçta tutukluk.* S. Freud'a göre, bu kavram bireyleri birleştiren duygusal bağları açıklama olanağını sağlar. Böylece sevgi ve düşmanlığın toplumsal bir ahlaki değerler uyuşumu ya da içsel dirençlerle yasaklanmış ya da bastırılmış oldukları için, dolaysız bir biçimde doyuma (amaç) ulaşamayacak cinsel dürtülerin yerini tuttukları ileri sürülür. Buna göre dürtüler bastırılmış durumda da sürer, hafiflemiş bir biçimde ortaya çıkar. Yüceltimlere cinsel eğilimlerin bu amaçlarından saptırılmasının yol açtığı düşünülebilir.

Sibirya'da Polıysayevo yakınında 31 temmuz 1981'de fotoğrafı çekilen tam Güneş tutulması

TUTUKLULUK a. Tutuklu olan kimsenin durumu; mevkufiyet.

TUTUKSUZ sıf. ve be. Tutuklu olmayan ya da tutuklanmadan: *Tutuksuz sanıkların duruşması daha sonra yapılacaktır. Tutuksuz yargılanmak.*

TUTULMA a. Tutulmak eylemi.
—Fizs. kim. *Fiziksel tutulma,* mekanizması fiziksel etkileşimlerle açıklanabilen tersinir yüzde tutma olayı. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Kimyasal tutulma* → KIMYASAL.
—Gökbil. Bir gökcisminin bir başka gökcisminin gölgesinden ya da yarıgölgesinden geçişi sırasında bir süre için kaybolması. (Tutulan gökcisminin kısmi ya da tam olarak kaybolmasına göre *kısmi* ya da *tam* tutulmadan söz edilir.) || *Ay tutulması,* Ay'ın, Yer gölgesinden ya da yarıgölgesinden geçişi sırasından geçici olarak kaybolması. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Güneş tutulması,* yerdeki bir gözlemci için, Güneş diskinin Ay diski tarafından örtülmesi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Psik. *Tutulma hezeyanı,* sanrıya dayanan ve öznenin kendi bedeninin bir başka kişi, bir hayvan (zoopatik tutulma) ya da bir iblis (demonopati) tarafından ele geçirildiğini, kirletildiğini, sevildiğini ya da ona işkence edildiğini hissetmesine yol açan hezeyan biçimi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSIKL. Fizs. kim. Katı maddeler düşük sıcaklıklarda akışkanları yüzeylerinde tutabilirler. Fiziksel tutulma olayı seçimsel değildir. Fiziksel tutulmada kimyasal tutulmanın tersine yüzde tutan madde ile tutulan madde arasında kimyasal bir tepkime olmadığı için bu olay akışkanın türüne de bağlı değildir. üstelik bu olay sırasında çok az bir enerji harcanır. Fiziksel tutulma katı maddenin yüzeydeki atomları ile akışkanın molekülleri arasındaki Van der Waals kuvvetleriyle açıklanır. Akışkan genellikle katı maddenin yüzeyinde bu yüzeyi kaplayan tek molekül boyutunda bir katman oluşturur.
—Gökbil. *Ay tutulmaları.* Güneş tarafından aydınlatılan Yer, arkasında iki gökcismiyle sınırlı bir gölge konisi oluşturur; Yer' in arkasında, bu koni içinde kalan herhangi bir nokta tamamen karanlığa gömülür. Ay, tamamen ya da kısmi olarak bu koni içine girerse aydınlanması kesilir ve böylece tam tutulma ya da kısmi tutulma meydana gelir. Sınırlı ikinci bir gölge konisi içinde de, Ay'ın Güneş'ten aldığı ışığın yeğinliği azalır; buna da yarıgölge denir. Gölge konisinin genişliği, Ay'ın çapından çok daha büyük olduğu için, Ay tutulum düzlemi içinde yer değiştirse bile, her karşıkonumda* tam tutulma meydana gelir. Ancak, Ay'ın yörüngesi, tutulum düzlemine doğru eğiktir ve tutulum enlemini izleyerek, kimi kez gölge konisi merkezinin üstünden, kimi kez altından geçer; eğer sapma çok az, yani gölge konisinin yarıçapından küçükse, Ay'ın yalnız belli bir bölümü gölgede kalır ve kısmi tutulma oluşur. Bir Ay tutulması yarıkürenin bütün noktalarından gözlemlenebilir. Tam tutulma anında bile Ay, kızılımsı bir ışıkla aydınlanır: yerkürenin çevresini sıyırarak geçen Güneş ışınları, Yer'i çevreleyen atmosfer tarafından kırılır ve gölge konisinin içine sızarak Ay'ı hafifçe aydınlatır.
• *Güneş tutulmaları.* Yerdeki bir gözlemci için Güneş tutulması, Ay Güneş diskinin önünden geçtiği sırada meydana gelir. Üç gökcisminin boyutları ve ortalama göreli uzaklıkları göz önünde tutulduğunda, Ay'ın gölge konisinin tepesi, Yer yüzeyinin hemen üstünde, kimi kez biraz önde, kimi kez biraz arkada yer alır. Birinci durumda, Yer yüzeyini süpüren gölge demeti içinde bulunan gözlemciler, Ay'ın görünür çapı Güneş'inkinden küçük olduğu için bir halkalı tutulma, ikinci durumda da Ay'ın görünür çapı Güneş'inkine eşit ya da ondan daha büyük olduğu için, uzun ya da kısa sürecek bir tam tutulma göreceklerdir. Yarıgölge konisi içinde kalan gözlemciler ise bir kısmi tutulma olayı izleyeceklerdir. Ay yörüngesi eğimsiz olsaydı, her kavuşmada bir Güneş tutulması meydana gelecekti; gerçekte, Güneş tutulmaları, Ay tutulmalarından üç kez daha sık görülür, ancak bunlar, Yer'in oldukça kısıtlı bir bölgesinden gözlemlenebilir. Tam tutulmalar, yalnız gölge konisinin tepesi tarafından süpürülen çok dar bir kuşağa (200 km düzeyinde) denk düşer. Bir tam tutulmanın maksimum süresi ekvatorda sekiz dakika, Paris enleminde altı dakikadır; bir halkalı tutulma için bu süre, on iki ve on dakikadır. Tam Güneş tutulmalarının, aynı yerden gözlemlenebilmesi için çok uzun zaman aralıkları gerekir. Örneğin, yüzyılın başından bu yana, Fransa'da biri 1912'de, diğeri 1961'de gerçekleşen iki tam tutulma görüldü, böyle bir olay ancak 11 ağustos 1999'da tekrarlanacaktır. Tutulmalar dönemsel olarak meydana gelir. Ay'ın yörünge düzlemi uzayda sabit bir doğrultuda kalamadığı için, düğümler* çizgisi tutulum üzerinde geriler: bu nedenle de, düğümün 19 sinodal* dönüşü 6 585,78 güne eşitken, Ay'ın 223 sinodal dönüşü 6 585, 32 günde gerçekleşir. Böylece 223 kamer ayından, yani Kaldeliler'in Saros* adını verdikleri 18 yıl 11 günlük bir dolanım sonunda aynı tutulmalar meydana gelir: 29'u Ay, 41'i de Güneş tutulması olmak üzere genellikle 70 tutulma. Bir yılda en çok 7 (bunun 5 ya da 4'ü Güneş, 2 ya da 3'ü Ay tutulması), en az 2 (bunlar Güneş tutulmalarıdır) tutulma olayı gerçekleşir.
• *Jüpiter uydularının tutulmaları.* Bu olay, Jüpiter'in uydularından biri ya da diğeri, gezegenin oluşturduğu gölge konisi içine girdiğinde gerçekleşir. Jüpiter'in kavuşma ya da karşıkonumda bulunmasına göre ± 8 dakikalık dalgalanmalar gösteren uydularının tutulmalarını gözlemleyen Römer*, ışık hızının ilk değerini hesapladı.
—Psik. *Tutulma hezeyanları.* Geçen yüzyıllarda ve özellikle Ortaçağ'da, tutulma hezeyanları sık sık görülen şeylerdi. Çok zaman tutulma, şeytanca girişimlerde öznenin bedenini egemenliği altına alan bir ruhun bu bedeni yönetmesi olarak anımsanıyordu. Bu olay, bazı kültürlerin tutulma danslarında yaşanan duruma benzer. Bu sanrısal orgazm aracılığıyla, öznenin bedensel isteğinin yerine, tamamen başkasının bedensel isteğinin şiddeti ve gücü geçer. Birçok psikotik durumda, özellikle bir akıl otomatizmi ve/ya da senestezik sanrılar sendromunun görüldüğü psikotik durumlarda, tutulma düşünceleri saptanmıştır.

TUTULMAK → TUTMAK.

TUTULU sıf. **1.** Ayırtılmış, kapatılmış, tu-

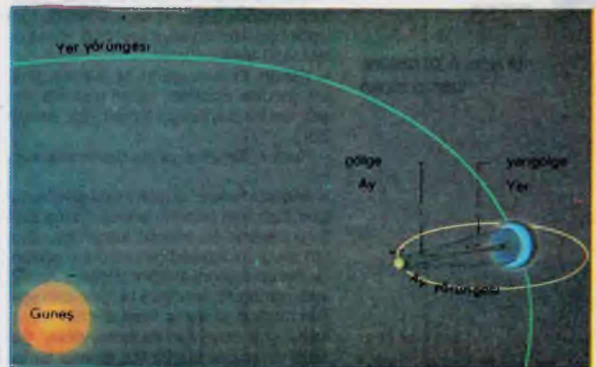
Ay tutulması

tam Güneş tutulması

halkalı Güneş tutulması

tulmuş olan yer için kullanılır: *Bütün masalar tutulu.* —**2.** Rehin olarak alınmış şey için kullanılır.

TUTULUM a. Gökbil. **1.** Güneş çevresindeki Yer'in yörünge düzlemi; bu düzlemi çizen büyük gökküre dairesi. (Eşanl. EKLİPTİK.) [Bk. *ansikl.* böl.] —**2.** *Tutulum eğikliği*, tutulum ve gök ekvatoru düzlemlerinin oluşturduğu açı. || *Tutulum ekseni*, gökkürenin, tutulum düzlemine dikey olan çapı. || *Tutulum kutupları*, tutulum ekseniyle gökküresinin kesiştiği yerdeki noktalar.

—Sterkim. *Tutulum yerleşimi*, yalın bir bağın çevresinde görülen yerleşme; bu bağın uçlarından birine bağlanan ornatanlar, bağın eksenine göre bakıldığında öteki uca bağlı ornatanlarla çakışmış gibi gözükür.

—ANSİKL. Tutulum adı, Güneş ve Ay tutulmaları, Ay bu düzleme çok yakın olduğunda gerçekleştiğinden dolayı kullanılır.

Gökküre üzerinde, doğru yönde, görünür hareketini yapan Güneş, EE′ ekvatoruna eğik olan büyük bir S_γ ve S'_γ dairesi, yani tutulum dairesi çizer. γγ′ ılım noktaları çizgisi, ekvator ile tutulumun arakesitidir; γ, *ilkbahar ılım noktası* ya da *ilkbahar noktası*; γ′, *sonbahar ılım noktası*; γγ′'e dikey çap üzerindeki S ve S′, kış ve yaz gündönümü noktaları; P_1 ve P'_1, tutulumun kuzey ve güney kutupları; PP_1 yayıyla ölçülen *tutulum eğikliği* de, tutulum düzleminin ekvatorla yaptığı, yaklaşık 23° 26′′lık açıdır. Her mevsim, Güneş'in, tutulum üzerindeki dört γ, S′, γ′, S noktasının birinden diğerine gitmek için harcadığı zamana denk düşer. Tutulum, enlem ve boylam olmak üzere bir gökyüzü koordinat sistemine aittir. Güneş'in, tutulum üzerindeki görünür açısal hızı, Güneş'in Yer'den uzaklığına göre değişir; çünkü Yer'in yörüngesi bir daire değil bir elipstir ve dışmerkezliği ortalama olarak 0,0167510 olan bu elips alanlar yasasına göre çizilir; bu nedenle de mevsimlerin süresi birbirine eşit değildir.

tutulum

Ekvator ve tutulum düzlemleri uzayda sabit değildir. Yer'in hareketinde, diğer gezegenlerin etkisinden kaynaklanan tedirginlikler sonucu (Jüpiter, kütlesinden, Venüs de yakınlığından dolayı), tutulum düzleminde çok uzun dönemli (20 000 yıl) bir salınım ortaya çıkar; bu salınım da, bugün için tutulum düzlemiyle ekvator düzlemi arasındaki açının yılda 0″,48 kadar küçülmesine yol açar.

TUTULUŞ a. Tutulmak eylemi ya da biçimi.

TUTUM a. **1.** Bir kimsenin davranma biçimi, tuttuğu yol: *Bu tutumuna bir anlam veremedim. Bu tutumunu sürdürürse, onunla işbirliği yapmamız güçleşir.* —**2.** Bir bireyin, bir insan topluluğunun, bir kurumun karmaşık bir sorun karşısındaki tepkilerini ya da oldukça kararlı biçimde izlediği siyaseti yansıtan görüşlerin tümü: *Bir gazetenin siyasal tutumu. Partinin son gelişmeler karşısındaki tutumu.* —**3.** Gereksiz ve aşırı harcamalardan kaçınma, harcamaları kısma.

—Oto. *Yol tutum*, motorlu bir taşıta, yeterli bir dinamik davranış ve özellikle de tüm trafik koşullarında seyir kararlılığı veren niteliklerin tümü.

—Psikan. *Erkeksi tutum*, M. Klein'e göre, kız çocukta eşcinsel, oğlan çocukta karşıcinsel bir davranışın temeli. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Ruhbil. Yaşama ya da davranma biçimi.

—ANSİKL. Psikan. Küçük kızda erkeksi tutum, babanın penisini anadan alma isteğine dayanır. Bu sayede küçük kız, ananın sevgisini kazandığını ve onun gözünde babanın yerini aldığını düşünür. Ancak aynı zamanda, kendisini bu penisten yoksun bırakan anasına karşı düşmanca ve kıskançça duygular da besleyebilir. Sadizm evresinde küçük kız, erkeksi bir tutumdaki işemesiyle sadik bir babayla özdeşleşir. Böylece anasını ortadan kaldırdığını ve babasının penisini egemenliği altına alarak onu iğdiş ettiğini düşünür. Bu korkunç ve içselleştirilmiş penis korkusuyla küçük kız, bu özdeşleşimi pekiştirebilir ve bu tehlikeli nesneyi denetleyebilmek amacıyla dışkılarının sonsuz gücüne başvurabilir. O zaman vücudunu yok olmaya karşı koruyabilmek için dışsal bir penise sahip olmak ister. Ancak zenginliklerinden yoksun bırakılmış olarak yaşayan bir ana karşısındaki suçluluk duyguları da, anasının zararlarını giderebilmek için, kızın bir penis istemesine yol açabilir.

Oğlan çocuktaki erkeksi tutumsa, karşıcinsel bir davranışın temelidir ve "iyi" bir penise sahip olmak inancına dayanır. Ancak bunun için de oğlan çocuğun beni, penisinin çeşitli sadik eğilimler tarafından yatırılabilmesi için yeterli boğuntuya katlanabilecek yetenekte olmalıdır. Bu durumda fallusunun sonsuz erkine güvenen oğlan, anaya sahip olabilmek için babanın korkulan ve hayranlık duyulan penisine karşı savaşıma girişebilir (olumlu Oidipus kompleksi durumu). Eğer baba tarafından hadımlık boğuntusu çok yoğunsa, bu Oidipus kompleksinin gelişmesi tehlikeye düşer.

TUTUMLU sıf. Parasını hesaplı kullanan, gereksiz yere harcamayan kimse için kullanılır; idareli: *Tutumlu bir insan olduğundan aldığı maaşla geçinebiliyor.*

TUTUMLULUK a. Tutumlu olma durumu; tutumlu bir kimsenin niteliği.

—Mant. *Tutumluluk ilkesi*, zorunlu olmadıkça şeylerin sayısını artırmayı yasaklayan William of Ockham'ın ilkesi (*Ockham'ın usturası* diye de bilinen bu ilkeyi Russell, *Felsefe meseleleri* [The Problems of Philosophy, 1912] adlı yapıtında pek az değiştirerek kullandı: "Bilimsel felsefenin en önemli ilkesi şudur: olanaklı her durumda, çıkarsanmış düşünsel varlıkların yerine mantıksal kurguları koymak gerekir").

TUTUMSUZ sıf. Gereksiz yere fazla harcama yapan, hesaplı davranmayan kimse için kullanılır; müsrif, savurgan.

TUTUMSUZLUK sıf. Tutumsuz olan kimsenin durumu, niteliği; müsriflik.

Tutunamayanlar, Oğuz Atay'ın romanı (1977). Yapıtta, yazarla aynı kuşaktan, onun gibi mühendis olan Turgut Özben, intihar eden arkadaşı Selim Işık'ın bıraktığı belgelerden, çevresindeki kişilerden, onun gizini ortaya çıkarmaya çalışır. "Kimsenin yaşantısını beğenmemiş, kendisine uygun bir yaşantı da bulamamış olan" Selim hakkında öğrendikleri, 1935-1963 yıllarında kentli aydın çevreden insanların yaşamını, toplumsal baskıları, mantık dışı davranışları, bozuk eğitimi, bürokrasiyi vb. sergiler. Turgut'un öğrendikleri bu ortamdan kurtulmak için evinden, yaşadığı kentten ayrılmasına yol açar. Romanın eleştirici alaycılığına kişilerin bilinçaltını yansıtan otomatik yazı yöntemi eşlik eder.

TUTUNMA a. Tutunmak eylemi.

—Asalbil. *Tutunma organı*, şeritlerin (asalak yassısolucanlar) skoleksinin üzerinde bulunan, kas bölmelerle göz göz bölünmüş, sapsız ya da saplı, kenarı şeritli ya da çekmensiz, çengelli ya da çengelsiz yaprağımsı ve hareketli organ.

—Bot. ve Zool. Bir dayanağa tutunan bitkilerin ve hayvanların durumu. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Havc. Bir uçağı ya da helikopteri havada tutan kuvvet. (Bu kuvvet, kanatlarda ya da rotorun dönme hızıyla rotorda oluşan aerodinamik kuvvetlerin düşey bileşenidir.) || *Tutunma artırıcı*, bir uçağın kanatlarının kaldırma kuvvetini, özellikle kalkış ve inişte artırmak için kullanılan düzenek. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Tutunma artırma*, tutunma artırıcılarla, bir kanadın kaldırma kuvvetini yükseltme. || *Tutunma düzlemi*, bir uçağın kanadı.

—Teknol. Kendi ağırlığını dengeleyen, aşağıdan yukarı doğru yönelmiş bir kuvvetin etkisiyle bir yüzeye değmeden ondan çok az bir yükseklikte tutulan bir cismin durumu. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Bot. ve Zool. Çokhücreli bitkilerde toprağa ya da desteklere tutunma kuraldır (suyosunlarının, mantarların, likenlerin ve yosunların çengelleri ve rizoitleri, damarlı bitkilerin kökleri, asmanın sülükleri, sülükdallar, sarılgan dallar vb.). Tutunmayan bitkiler ya mikroskobiktir (diyatomeler, öglenalar) ya da yüzen bitkilerdir (sumercimeği, sargas). Epifitler* (ökseotu, bazı orkideler) ağaçlara tutunur.

Buna karşılık, hayvanlarda tutunma daha çok aşağı gruplarda görülür: bazı kirpikliler (vorticella), bütün süngerler, hemen hemen bütün knidliler (hiç değilse yaşamlarının bir kısmında), bütün kolsuayaklılar ve hemen hemen bütün yosunhayvanları tutunmuş olarak yaşarlar. Üst gruplarda tutunma genellikle organlarda bir gerileme olduğunda sözkonusudur: derisidikenlilerden denizlaleleri, halkalısolucanlardan serpula'lar ve sabella'lar, ikiçeneli yumuşakçalar (istiridye, midye), sülükayaklı kabuklular (anatifera, balanus), gömleklilerden tulumlular hep basit yapılı ve en yakın serbest formlarından daha eksikli hayvanlardır.

Konakların üzerinde ya da içinde asalak yaşamak (→ ASALAKLIK) ya da onların artıklarından yararlanmak üzere (→ ORTAKÇILIK) tutunan hayvanlar özel olarak belirtilmelidir. Ahtapotun çekmenlerle tutunup kendisini çekmesini, *megophrys* iribaşının çağlayanları tırmanmasını, *yapışkanbalığın* kendisini köpekbalıklarına taşıtmasını sağlayan *geçici tutunma* ile, yer değiştirmek için olsun olmasın, desteğe benzer bir nesneye yapışan hayvanların (salyangoz, patella, kiton) *sürünme-tutunma* hareketini esas tutunmadan ayrı olgular olarak düşünmek gerekir. Çok değişken olan tutunma tarzlarında ise çengeller, çekmenler, harçlar ya da yapışkan maddeler kullanılır.

—Havc. Yarıklı kanattan oluşan ilk tutunma artırıcı düzenek, 1920'de ingiliz yapımcı Handley-Page tarafından kullanılmış ve yaygınlaştırılmıştır. Ancak 1912'de patent alan bu düşünce fransız mühendis Louis Constantin'e aittir ve 1913 mayısında Grandseigne, Ponnier ve Favre tarafından Clément-Bayard ve Hanriot uçaklarında denenmiştir.

Belli hücum açılarında, hava ipçikleri kanadın üstyüzeyine tamamen yapışmaz ve kaldırma kuvveti azalır. Bu durumda, tutunma artırıcılara başvurmak gerekir. Hücum kenarının önüne ve biraz üstüne yerleştirilen bir lam ya da küçük bir profil (genellikle saklı), kanadın üst yüzeyinde burgaç oluşmasını önler ve hava ipçiklerinin kanat üst yüzeyine yeniden yapışmasını sağlar, bunda amaç kaldırma kuvvetini artırmaktır. Ancak tutunma artırmanın büyük bir bölümü kalkış ve özellikle inişte, kanadın kaçış kenarına yerleştirilmiş flaplarla oluşturulur. Bu flaplar, tekli ya da çoklu, geri çekmeli (kanat yüzeyini artırmak amacıyla) ya da geri çekmesiz (döner flaplar) olabilir. Flaplar aşağıya doğru indirildiğinde, kanatla flaplar arasında ya da yalnız flaplar arasında yarıklar ortaya çıkar; bu yarıklar kuvvetle aşağıya doğru saptırılan akışı iyileştirecek biçimde düzenlenmiştir. Genellikle, kalkış ve iniş gereksinimlerine uyarlanmış birçok açısal doğrultma konumu vardır. Flapların manevrası, genellikle elektrikli krikolarla sağlanır. Hücum ve kaçış kenarlar ile kumanda mekanizmalarının tümü, özellikle ağır nakliye uçaklarında çoğunlukla modern bir kanadı nitelendiren karmaşık bir sistem oluşturur. Tutunma artırmayı iyileştirmek için kısa kalkışlı uçaklar, pervanelerin ya da türbojetlerin üflediği havadan yararlanır: bu da, tutunma artırıcılarla donatılmış flapların etkisini artırır.

—Teknol. Tutunma olayı, yere değmeden hareket eden taşıtlarda uygulanır ve havayastıklarıyla (havayastıklı* tren, hava-

hücum kenarının iner kalkar flapları

Fowler flapları

spoylerler

bir Airbus A-300 kanadının tutunma artırıcısı

yastıklı* tekne) ya da manyetik olarak sağlanır. Manyetik tutunmada ya bir ferromanyetik yapı ile içinden doğru akım geçen bir elektromıknatıs arasındaki çekim kuvvetinden (elektromanyetik tutunma) ya da doğru akımla beslenen ve ferromanyetik olmayan iletken bir plaka önünde hareket eden bir bobin arasındaki itim kuvvetinden (elektrodinamik tutunma) yararlanılır; bu son durumda plaka içinde bobindeki akımla ters yönde akımlar oluşur. İtme kuvveti, etkin bobinleri yani statoru yol üzerine (uzun stator) ya da taşıta (kısa stator) tespit edilmiş bir doğrusal motorla sağlanır.

TUTUNMAK → TUTMAK.

TUTUNUCU sıf. Bot. Yakınlarındaki cisimlere tutunan ya da yapışan bitkilere denir.

TUTUOLA (Amos), nijeryalı yazar (Abeokuta 1920). Kendi kendini yetiştirdi, tuhaf ve barok bir anlayışla, yoruba mitolojisinden alabildiğine yararlanarak yazdığı *The Palm-wine drinkard and his dead palm-wine tapster in the Deads' town* (1952) adlı anlatıda, cin ve hayaletlerle dolu bir ülkede yapılan düşsel bir yolculuğu anlattı. Ayrıca romanlar da (*My life in the bush of ghosts* [1954]; *Simbi and the satyr of the dark jungle* [1955]; *The brave african huntress* [1958]; *Feather woman of the jungle* [1962]; *Ajaiyi and his inherited poverty* [1967]; *The Witch Herbalist of the Remote Town* [1980]; *Pauper, Brawler and Slanderer* [1987]) yazdı.

TUTURUK a. *Yörs.* Ateş tutuşturmaya yarayan şeyler; çalı, çırpı, yonga vb.

◆ sıf. Çok ekşi.

TUTUŞ (Tacüddevle) [1062 - Rey yakınında 1095], Suriye selçuklu meliki (1078 -1095). Alparslan'ın oğlu. Mısır'da Fatımiler'e karşı savaşan emir Atsız'ın öldürülmüş olduğu zannıyla, ağabeyi Melikşah tarafından Suriye'ye gönderildi. Mirdasiler'in elindeki Menbic'i ele geçirdi, ama kuşattığı Halep'i alamadı. Şam'da Fatımiler tarafından kuşatılan Atsız'a yardım ederek, Fatımiler'in kenti terk etmelerini sağladı; sonra Atsız'ı öldürterek Şam'a ve Atsız'ın elinde bulunan Suriye kentlerine sahip oldu (1078). Böylece Selçuklular'ın Suriye kolunun temellerini atan Tutuş, daha sonra Kudüs'ü zapt etti. Antakya'yı ele geçiren ve Tutuş'un rakibi Halep emiri Müslim'i yenerek öldüren Kutalmışoğlu Süleymanşah'ı Halep yakınında yendi (1086); ardından Halep'i aldıysa da iç kalesini ele geçiremedi. Aynı yıl Suriye seferine çıkan Melikşah'a bağlılığını yeniledi. Melikşah Suriye'den ayrıldıktan sonra Suriye ve Filistin'in kıyı kentlerine yerleşen Fatımiler'le mücadele etti: Humus'u ele geçirdi (1090), ama Trablusşam kuşatması başarısızlıkla sonuçlandı.

Melikşah'ın ölümünden (1092) sonra, Büyük Selçuklu tahtı için mücadeleye girişen Tutuş Aksungur, Yağısıyan, Bozan gibi emirlerin desteğini sağladı. Kureyşiler'den Nusaybin ve Musul'u, Mervaniler'den Amid'i aldıktan sonra Azerbaycan üzerine yürüdü. Ancak Aksungur ve Bozan'ın kendisini terk ederek yeğeni Berkyaruk'un kuvvetlerine katılmaları üzerine Şam'a geri döndü (1093). Aksungur ve Bozan'ı ortadan kaldırdıktan (1094) sonra Halep, Harran, Suruç ve Urfa'yı aldı, Azerbaycan'ı ele geçirdi. Kuvvetlerinin Isfahan yakınlarında Berkyaruk'a karşı kazandıkları zaferden sonra, halife tarafından da sultan tanındı. Suriye, Irak, Elcezire, Diyarıbekr, Azerbaycan'a egemen olan ye Hemedan ile Rey'i elinde bulunduran Tutuş, çok kuvvetli bir durumdayken, Berkyaruk'la Rey yakınlarında yaptığı savaşı kaybetti ve öldürüldü.

TUTUŞ a. Tutmak eylemi ya da biçimi.
—Oto. *Viraj tutuşu,* bir binek, spor ya da yarış arabasının virajdaki dinamik davranışı. (Bir arabanın viraj tutuşu, az döner, aşırı döner ve yansız olarak ayırt edilir.)

Japan Airlines

manyetik tutunma
Japonlar tarafından geliştirilen, doğrusal motorlu bir ilkörneğin deneme seferleri (Tokyo ile Narita havalimanı arasındaki ulaşımı sağlar) [yolcu sayısı: 6; hız: 100 km/sa]

TUTUŞABİLİR sıf. Mad. oc. Yükseltgenme yoluyla yanma noktasına kadar ısınabilen bir kömür için kullanılır.

TUTUŞKAN sıf. Kim. Kolayca alevlenen ve hızla yanabilen maddeler için kullanılır. (Bu maddelerin parlama noktaları genellikle 40 °C'ın altındadır.) [Eşanl. ALEVLENİR.]

TUTUŞKANLIK a. **1.** Kım. Tutuşmaya yatkın bir maddenin belirgin niteliği: *Bir gazın tutuşkanlığı.* (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Tutuşkanlık sınırı,* havayla ya da yakıcı bir başka gazla karışım halinde bulunan yanıcı bir gazın hacim bakımından yüzdesi; alevin, bu yüzdenin altında ya da üzerinde karışım içinde yayılması mümkün değildir. (Buna patlama sınırı da denir.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—ANSİKL. Kim. Tutuşkanlık karmaşık bir kavramdır; bu kavramı tanımlamaya çalışırken malzemenin alev çıkarmaya olan yatkınlığının yanı sıra alevleri besleyen maddeyi de göz önüne almak gerekir (alevlerin yüksekliği ve sıcaklığı, yayılması vb.)
• *Tutuşkanlık sınırı.* Havayla karışım halinde bulunan yanıcı bir gazın karışım içindeki yüzdesi, en azından alt sınır denen bir değere ulaşmazsa, alevin karışım içinde yayılmasına olanak vermez; ancak bu oran, üst sınır denen değeri de geçemez. Üst sınır, kendi kendine tutuşabilen bir gazda 100 olarak kabul edilir. Aşağıdaki tabloda normal basınç ve sıcaklıkta havayla karıştırılan kimi gazların alt ve üst tutuşkanlık sınır değerleri yer almaktadır:

	alt sınır	*üst sınır*
hidrojen	4,0	75
karbonmonoksit	12,5	74
karbon sülfür	1,3	50
metan	5	15
propan	2,1	9,5
etilen oksit	3,6	100
normal benzin	1,5	6

Tutuşkanlık sınırlarını saptamak için genellikle şu yöntemden yararlanılır: yanıcı maddeler önce belli bir ısıl ışımaya tutulur, sonra tutuşma süreleri, alevlerinin gelişmesi ve yüksekliği, açığa çıkardıkları ısı miktarı vb. ölçülür.

TUTUŞMA a. Tutuşmak eylemi.
—Isıbil. Bir ışık yayarak alevli yanma.
—Kim. *Tutuşma noktası,* bir maddenin tutuşarak yanabildiği en düşük sıcaklık. (Tutuşma noktası, *parlama* noktası*'ndan genellikle birkaç derece daha düşüktür.)

TUTUŞMAK gçz. f. **1.** Ateş almak, yanmaya başlamak: *Odunlar ıslak, bir türlü tutuşmuyor.* **—2.** Ed. Alev rengi almak: *Gökyüzü batıda tutuşmuş, alev alev yanıyor gibiydi. Sular akşamın kızıllığıyla tutuşmuştu.*

◆ **tutuşturmak** ettirg. f. **1.** *Bir şeyi* (*araç tümleci* +) tutuşturmak, onun alev almasını sağlamak ya da buna yol açmak: *Sobayı çırayla tutuşturmak. Bir kıvılcım koca samanlığı tutuşturmaya yeter.* **—2.** Ed. *Bir şeyi tutuşturmak,* ona alev rengi, kızıl pırıltılı bir görünüm vermek: *Batan güneşin tutuşturduğu sular.* **—3.** Ed. *Bir kimsenin (gönlünü, kalbini vb.) tutuşturmak,* onu heyecanlandırmak, coşku duymasına neden olmak: *Bu sevgi, unuttuğu sandığı duyguları yeniden tutuşturmuştu.*

TUTUŞMAK → TUTMAK.

TUTUŞTURMA a. Tutuşturmak eylemi.
—Kaynakç. *Ark tutuşturma,* kaynak elektroduyla kaynaklanacak parçayı kısa devre yapmaya ve sonra hemen ayırmaya dayanan işlem; bu durumda elektrottan parçaya doğru, elektrik arkı biçiminde bir akım geçmeye başlar.

TUTUŞTURMAK g. f. *Bir şeyi bir kimsenin eline tutuşturmak,* isteyip istemediğine bakmadan bir şeyi bir kimsenin eline aceleyle vermek: *Çantayı elime tutuşturup içeriye koştu.*

TUTUŞTURMAK → TUTUŞMAK.

TUTUŞTURUCU a. Tutuşturmaya yarayan aygıt.

TUTYA ya da **TUTİYA** a. (ar. *tutya*). **1.** Anorg. kim. Kimi kurşun cevherlerinin işlenmesi sırasında meydana gelen ve arı olmayan çinko oksit. **—2.** Göze çekilen sürme.
—ANSİKL. Ed. Tutya, sevgilinin gözüne parlaklık, güzellik verir. Öte yandan bir göz ilacı olduğu, gözün daha iyi görmesini sağladığı için âşık da gözüne tutya sürer. Sevgilinin ayağının, yolunun, mahallesinin tozu, âşığın gözüne süreceği tutyanın yerini tutar, hatta ondan daha değerli sayılır: "*Tabîbâ hak-i kûy-i yârdandır eşk teskîni / Bize artırma zahmet göz yaşarır tûtiyâlardan*" (Ey hekim, gözyaşını ancak sevgilinin yaşadığı yerin toprağı dindirir. Göz yaşartan tutya verip acımı çoğaltma) [Fuzuli]).

TUVA a. ("istenildiği kadar konabilir" anlamında fr. *tout va*'dan). Gazinolarda mizanın artırılmasının sınırlı olmadığını belirtmek için kullanılan terim; bir krupiyenin, banka olan kişinin ya da bir oyuncunun yerde kalan paranın oynanacak olan ele aktarıldığını belirtmek için kullandığı açıklama.

TUVA ÖZERK CUMHURİYETİ, Rusya Federasyonu'na bağlı özerk cumhuriyet; 170 500 km^2; 309 000 nüf. (1989). Başkenti *Kızıl.*

Yenisey yukarı havzasında, Batı Sayan dağlarıyla Tanu Ola sıradağları arasında yer alan Tuva ve Toca havzalarını kapsayan cumhuriyet, Moğolistan sınırındadır. Bu iki geniş havzanın sularını Yenisey ırmağının iki ana kolu toplar. Tarımsal bir

bölge olan Tuva'da başlıca ekonomik etkinlik büyükbaş hayvan yetiştiriciliğidir. Sanayi kolları arasında besin sanayisi, ahşap işleme, dericilik ve inşaat malzemesi yapımı sayılabilir. Madencilik (kobalt ve asbest çıkarımı, amyant, çeşitli metaller ve kömür) önemlidir. Bölge nüfusunun büyük çoğunluğu uygur türkçesi konuşan Tuvalar'dan (% 60,5) ve Ruslar'dan (% 36) oluşur.

Tanu Tuva bölgesi 1757 yılından 1911 yılına kadar Çin İmparatorluğu'nun bir parçasıydı. 1911 yılından başlayarak bölgede, Ruslar'ın da kışkırttığı ayrılıkçı bir hareket gelişti ve Tanu Tuva 1914 yılında rus himayesi altına girdi. 1926 yılında Tuva Halk Cumhuriyeti ilan edildi. Bu cumhuriyet 1944'te Rusya SSC'ye bağlı özerk bir yönetim birimi haline getirildi ve 1961 yılında özerk cumhuriyet statüsü kazandı.

—Arkeol. Tuva'da göktürk kültürüne ilişkin çeşitli buluntular ele geçmiştir: heykeller, çakmaktaşı konulan, deri ya da kumaştan yapılmış yuvarlak çantalar. Tuva heykelleri sivri külahlıdır, saçlar ortadan bir yiv ile ayrılmış ve arkada örülmüştür. Bu heykellerin birçoğu kılıç kuşanmıştır; çantalar ve kayış süsü bol olarak kullanılmıştır.

R. İ. P.-Archives

Julian Tuwim

TUVAL a. (fr. *toile;* lat. *tela*'dan). Kasnağa gerildikten sonra bir yüzü keten yağı ve üstübeç karışımıyla sıvanan ve perdahlanan, ressamların kullandığı, keten, kenevir ya da pamuklu kaba bez (kullanımı XV. -XVI. yy.'da yaygınlaştı); tuval üstüne yapılmış resim.

—Güz. sant. *Tuval yenileme,* bir resmin özgün tuvalini yeni bir tuvalle astarlamaya dayanan onarım işlemi. (Eskı tuvali yenisiyle değiştirme işlemineyse aktarma adı verilir.)

—Resim. *Serbest tuval,* günümüz sanatında kasnağa gerilmeden kullanılan tuval.

TUVALAR, Tuva Özerk Cumhuriyeti'nde yaşayan türk halkı. Kırgız, haluş, irkit, hasut, argamık, oynar, çadı, salcak, töleş, munguş boylarından oluşurlar. Yaşadıkları bölgenin geniş çayırlar ve otlaklardan oluşması sayesinde hayvancılık etkinliği gelişmiştir. Dilleri altay ve hakas dilleriyle birlikte kuzey-doğu türk şiveleri grubunu oluşturur. Tuvacanın bazı özellikleri şunlardır: a>ı değişmesi: *tıra* - (tara-). Ünlü uyumunda yuvarlaklaşma: *ötpök* (ekmek). -d-/-y-/-z- değişmesinde -d- özelliği: *adak* (ayak). Özellikle eklerde ünsüz benzeşmesi: *tişte-* (dişle-). Sayılarda farklılıklar: *iyi ~ iki* (iki), *üç ~ üş* (üç), *altı ~ aldı* (altı), *çedi* (yedi), *segis ~ ses* (sekiz), *togus ~ tos* (dokuz), *çerbi ~ ihon* (yirmi), *üjen ~ üşon* (otuz), *dörten* (kırk) vb. Kişi adılları: *men, ol, bıs, siler, olar*

TUVALET, -ti a. (fr. *toilette*). **1.** Hazırlanmak (giyinmek, taranmak, süslenmek, makyaj yapmak) işi: *Günlük tuvaletini yapmak.* **—2.** Kadınların gece giydiği gösterişli giysi: *Üzerinde nefis bir tuvalet vardı.* **—3.** Yüznumara, hela. **—4.** *Tuvalet kâğıdı,* yüznumarada, temizlenmek için hazırlanmış özel kâğıt. || *Tuvalet malzemesi,* vücut temizliği ve güzellik için kullanılan özel bakım gereçleri. || *Tuvalet (masası),* kadınların makyaj malzemelerini koymaları ve makyaj yapmaları için düzenlenmiş aynalı mobilya. || *Tuvalet takımı,* makyaj malzemeleri içeren kutu.

—Kozmet. *Tuvalet ispirtosu* → BEYAZ İSPİRTO*.

—Sağ. kor *Tuvalet çantası,* tuvalet için gerekli ve birbiriyle uyumlu tarak, fırça, el aynası, şişe gibi eşyanın birlikte konduğu çanta.

TUVALU, esk. **Ellice,** Büyük Okyanus'un ortasında, 5° ve 10 ° G. enlemleri arasında, 9 atol üzerinde kurulmuş dünyanın en küçük devleti sayılan takımada; 24 km^2; 9 000 nüf. Merkezi *Funafuti.* Yumrulu bitkiler tarımı, kıyı balıkçılığı ve kopra dışsatımı bu çok yoğun nüfusu (km^2 başına 340 kişiden fazla) beslemede yetersiz kaldığından, Polinezya kökenli halkının bir bölümü yurtlarını terk etmek zorunda kalmıştır. Pulculuk önemli bir gelir kaynağıdır.

TUVAYK *(cebel),* Arabistan'da yeryüzü çizgisi.

TUVİ (Yusuf), türk fotoğraf sanatçısı (İzmir 1939). İstanbul Teknik üniversitesi elektrik fakültesi'ni bitirdi. Sonra fotoğrafçılığa yöneldi. Birinci devlet fotoğraf yarışması saydam dalında üçüncülük (1983), Enka fotoğraf yarışması'nda birincilik (1985), *Foto-creativ* dergisi yarışmasında birincilik (1986) vb. ödülleri kazandı. Uluslararası fotoğraf federasyonu'nca AFİAP (FİAP sanatçısı) unvanı verildi (1983).

TUVÖNAN a. (fr. *tout-venant*). Mad. oc. Ocaktan çıkarılan, herhangi bir zenginleştirme işlemi uygulanmamış ham cevher.

TUWİM (Julian), polonyalı şair (Łódź 1894 - Zakopane 1953). "Skamander" adlı şiir grubunun üyesi olan Tuwim, sanat yaşamına devrimci denebilecek tonu olaylar yaratan şiir kitaplarıyla başladı (*Czychanie na Boga,* [1918]; *Tanczacy Sokrates* [1920]; *Siodma jesien* [1922]; *Słowa we Krwi,* [1926]) daha sonra şiiri daha kötümser, ancak daha klasik bir yolda tıkandı (*Bibla Cyganska* [1933]; *Traśc gorejaca* [1936]). Barışçı, insan hakları savunucusu olan sanatçının, ayrıca hicivli dizelerle *le Bal à l'Opéra* (fr. çev.) [1936, 1946'da yayımlandı] adlı bir şiiri vardır. İkinci Dünya savaşı sırasında Brezilya'ya, daha sonra ABD'ye göç etti; çocukluk yılları üzerine epik-lirik özellikli bir şiir yazdı (*Kwiaty polskie,* 1940-1944, tamamlanmayan yapıt 1949'da yayımlandı).

TUXER GEBİRGE, Avusturya'da (Tirol) dağ kütlesi, İnn ile Zillertal vadileri arasında. En yüksek doruğu 2 886 m'dir.

TUXPAN DE RODRIGUEZ CANO, esk. **Tuxpam,** Meksika'da (Veracruz eyaleti) liman kenti, *río Tuxpan*'ın aşağı çığırı kıyısında; 33 900 nüf. Ticaret ve sanayi (besin sanayileri) merkezi. Petrol çıkarımı ve dışsatımı.

TUXTLA, Meksika'da (Veracruz eyaleti) yanardağ kütlesi, Alvarado (Campeche körfezi) denizkulağı ile Coatzacoalcos ırmağının aşağı çığırı arasında. En önemli püskürmesi 1793'te olmuştu.

TUXTLA GUTİERREZ, Meksika'da kent, Chiapas eyaletinin merkezi, Güney Sierra Madre'nin K.'inde; 166 000 nüf. Tütün imalatı. Besin sanayileri.

TUY → TU.

TUY, Venezuela'da ırmak, Antiller denizi'ne dökülür. Victoria yakınında (Aragua eyaleti) orta sıradağlardan doğar, D.'ya doğru akar (yaklş. 200 km); eskiden tarım (şekerpancarı ve kakao) yapılan vadisi, günümüzde bir sanayi ve Caracas'ın (Cua, Charallave, Ocumare del Tuy) konut merkezi olmuştur.

TUYAHTA, Orta Asya'da, Altaylar kesiminde, Ursula nehri kıyısında buluntu yeri, burada büyük taşlardan oluşan dört kurgan saptandı. Bu kurganlarda çeşitli dönemlerden (Hun öncesi, Büyük Hun devleti ve Göktürkler) buluntulara rastlandı. Özellikle Göktürkler döneminden kulplu ya da kulpsuz gümüş maşrapalar, kumaştan çakmaktaşı çantaları önemli yapıtlardır.

TUY HOA, Vietnam'da (Phu Khanh ili) kent, Annam'da, Sông Ba ırmağının ağzında; 65 100 nüf. Tarım merkezi. Balıkçılık limanı.

Tuymazıy, Rusya'ya bağlı Başkırdistan Özerk Cumhuriyeti'nde, İkinci Bakü havzasında petrol yatağı.

TUYOL a. (fr. *thuyol*'den). Org. kim. Tuyonun indirgenmesi sonunda elde edilen $C_{10}H_{18}O$ formüllü alkol.

TUYON a. (fr. *thuyone; thuya,* mazı'dan). Org. kim. Formülü $C_{10}H_{16}O$ olan keton; doğal iki diastereo-izomer biçiminde bulunur, mazı (ışığın polarma düzlemini sola çeviren α-tuyon) ya da solucanotundan (ışığın polarma düzlemini sağa çeviren β -tuyon ya da tanaketon) özütlenir; apsent gibi kimi alkollü içkilerin zehirliliği bu maddeden ileri gelir.

TUYUĞ a. (türkç. *tuyug* [belki *toy,* düğün sözcüğüyle aynı kökten]). Ed. **1.** Fâilâtün fâilâtün fâilün (—·—— —·—— —·—) kalıbıyla yazılmış, uyakları aaba biçiminde düzenlenmiş, genellikle cinaslı dörtlük. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Musarra tuyuğ,* dört dizesi de birbiriyle uyaklı tuyuğ.

—ANSİKL. Ed. Divan edebiyatında arap ve iran kökenli olmayan yerli nazım biçimlerindendir. Daha çok azeri (Kadı Burhanettin, Nesimi) ve çağatay (Lutfi, Ali Şir Nevai, Babür) edebiyatlarında kullanıldı. (→ Kayn.)

TUYUR çoğl. a. (ar. *tayr*'ın çoğl. *tuyūr*). *Esk.* Kuşlar.

TUZ a. **1.** Kristal, ufalanabilir, suda eriyen, dili yakıcı bir tadı olan ve dünyanın her tarafında çeşni vermek üzere yiyeceklere katılan madde. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *(Bir şeye) tuz biber ekmek,* bir üzüntüyü artıracak ya da bir kusurun ağırlığını genişletecek davranışlarda bulunmak. || *Tuz ekmek hakkı,* yemeğini yediği, iyiliğini gördüğü bir kimseye karşı duyulan duygusal borç ya da üzerinde bulunduğu kabul edilen hak. || *Tuzla buz olmak,* cam türünden şeyler sözkonusuysa, kırılarak çok küçük parçalara ayrılmak: *Kadeh yere düşünce tuzla buz olmuştu.* || *Tuzu kuru,* işleri yolunda, dertsiz, kaygısız kimseler için kullanılır. || *Bir şeyi tuzla buz etmek,* kırılacak bir şeyi onarılması olanaksız biçimde paramparça etmek.

—Anorg. kim. Tuz (sodyum klorür), kimya sanayisinin temel bir hammaddesidir; ya arı ya da arılaştırılmış olarak katı durumunda ya da tuzlu su halinde elde edildiği bölgelerde gerekli tesisler kurularak salamura biçiminde kullanılır. Bileşiminde bulunan *klor*'dan dolayı pek çok üretimin temelini, *sodyum*'dan dolayı da soda sanayisinin hammaddesini oluşturur. Ayrıca derilerin tuzlanmasında, su arıtma aygıtlarında, kar ve buzların eritilmesinde, soğutma sanayisi vb.'de kullanılır. || *Tuz asidi,* HİDROKLORİK* ASİT'in eşanlamlısı. || *Tuz oksit,* KARMAŞIK* OKSİT'in eşanlamlısı.

—Bes. san. Tuz, yüksek derişimde mikrop öldürücü etki gösterdiğinden birçok besin sanayilerinde et, balık, peynir ve konserve yiyecek koruyucusu olarak kuru tuz ya da salamura halinde kullanılır.

—Diyet bilg. *Sodyumsuz tuz,* şişmanlık, tansiyon yüksekliği, kalp hastalığı tedavisinde ya da sodyum klorür alınması bazı ilaçların alınmasıyla bağdaşmadığı zaman kullanılan kimyasal cisim. (Q zaman sodyum tuzlarının yerine, genellikle glutamik asit katılmış çeşitli kalsiyum, magnezyum ya da potasyum tuzları kullanılır.)

—Eczc. Tedavide kullanılan bazı kimyasal maddelere, görünüş ve bileşimleri sofra tuzuna benzediği için verilen ad. (Örneğin *Glauber* ya da *Lorraine tuzu* [sodyum sülfat], *Epsom* ya da *İngiliz* tuzu* [magnezyum sülfat], *Vichy tuzu* [sodyum bikarbonat].)

—Fizs. kim. Bir asit ya da bir asit oksidin bir baz ya da bir baz oksit üzerine, veya bir asit ya da bir bazın bir metal üzerine etkimesi sonunda oluşan iyonsal yapıda arı madde. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Folk. *Tuz falı,* serpilen tuzun oluşturduğu biçimlere göre yapılan falcılık.

—Metalürj. *Tuz püskürtme deneyi,* koruyucu bir kaplamaya uygulanan hızlandırılmış özel korozyon deneyi; deniz ortamına benzetilerek düzenlenmiş çevre koşullarında yapılan bu deneyin amacı, parça-

nın çalışması sırasında koruyucu kaplamalarının deniz suyu korozyonuna karşı gösterebileceği direncin derecesini araştırmaktır.

—Mutf. *İnce tuz* ya da *sofra tuzu,* kalın tuzun aksine, boyutları 0,1 ile 0,8 mm arasında değişen kübik ya da kübün türevleri biçimindeki ince billur görünümündeki tuz. || *Kalın tuz,* bazı besin ürünlerini dinlendirmede ve salamuralarda kullanılan iri billurlu tuz. || *Kereviz tuzu,* kurutulmuş ve toz haline getirilmiş kerevizle karıştırılmış ince tuz. || *Mutfak tuzu,* pişirirken, yemekleri tuzlamak için kullanılan küçük billurlu tuz.

—Petrokim. *Tuz giderici,* ham petrolün tuzunu gidermede kullanılan aygıt. || *Tuz giderme,* ham petrolde bulunan tuzları özütleme. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Sağl. kor. *Banyo tuzu,* renklendirmek, güzel koku vermek ve yumuşatmak için banyo suyuna katılan kokulu madeni tuzlar karışımı.

—Simya. Cisimlerin, kükürt ve cıvanın yanı sıra üçüncü temel maddesi.

■ —Su işler. *Tuz giderme,* bileşimindeki tuzları uzaklaştırarak tuzlu ya da acı sudan tatlı su elde etmeye dayanan işlem. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Tarım. *Tuz giderme,* bazı toprakları tarıma elverişli hale getirmek için, bunlardaki fazla tuzları (sodyum, potasyum, magnezyum tuzları) azaltmayı amaçlayan arazi ıslah tekniği. (Tuz giderme, toprağı art arda birçok kez suyla yıkamayla [su altında bırakma, sonra fazla suyu akıtma] ya da kireç karıştırma yoluyla ["tuzlu toprak" durumunda] sağlanabilir.)

—Tuzc. *Tuz göleti,* tuzlalarda, iki büyük derişme havuzu arasında ve yüksekçe bir yerde bulunan, derişme havuzlarını beslemeye yarayan büyük gölet. || *Tuz yıkama,* tuzun kaldırılması sırasında tuzla beraber sürüklenen yabancı maddelerin temizlenmesi için uygulanan işlem.

—Yerbil. *Kaya tuzu* → KAYATUZU.

—ANSİKL. • *Köken.* Az ya da çok saf olarak doğada bolca bulunan tuzun bileşimi sodyum klorürdür. Deniz suyunun bin metre kübünde 30 kg tuz *(deniz tuzu)* bulunur, bu da toplam olarak 45×10^{15} ton eder. Tuz aynı zamanda toprak altında, oldukça zengin yataklar halinde de bulunur: bunlar, jeolojik devirlerde denizlerin buharlaşması sonucu oluşmuşlardır. Asya, Afrika ve Amerika'da birçok tuz gölleri vardır, ancak bunların bir kısmı kurumuştur: bunlar, önemli tuz kaynaklarını oluştururlar; bu göllere Kuzey Afrika'da *şot* ya da *sebha* denir.

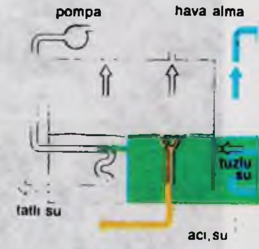
Kübik sistemde kristalize olan tuz minerallerinin yoğunluğu 2,1 ile 2,55 arasında değişir ve sertliği 2,5'tir. Saf halde renksiz olan tuz, yataklarda çok defa gri, sarı, kırmızı, hatta mavi renklidir. Doğada tabakalar halinde ve marnlar altında bulunur. Avrupa'nın en önemli tuz kaynakları Almanya'da Hannover, Westfalen, Braunschweig, Saksonya-Anhalt (Stassfurt havzası) ve Avusturya ve Bavyera arasında bölünmüş durumda olan Salzkammergut'dur. Fransa'da tuz kaynakları Franche-Comté, Béarn ve özellikle Lorraine'de, İngiltere'de Cheshire'da Liverpool'un güneyindedir. Rusya'da ise Donets'deki zengin kaynaklar işletilmektedir. Polonya'da Wieliczka'da, Hollanda, Çekoslovakya, Macaristan, Romanya, İspanya'da Cardona'da, ayrıca Afrika'da (Taudeni'de ve kuzeyde Tombuktu'da), Amerika, Çin, Türkiye, İran ve özellikle Pakistan (Salt Range) ve Avustralya'da zengin tuz yatakları vardır. Tuzda, % 1-10 oranında yabancı madde bulunur. Bu yabancı maddeler esas itibariyle magnezyum ve kalsiyum sülfat ve bunların klorürleri ile, diğer bazı maddelerdir. Denizlerden elde olunan tuzda % 96-98 sodyum klorür vardır. Bazı tuz yataklarındaki tuz ise, diğer tuzlarla ve çoğunlukla potasyum tuzları ile karışık olarak bulunur.

• *Elde edilmesi.* Tuz genellikle toprak altı yataklarından (kaya ve kaynak tuzu), tuzla*lardan (rafine tuz), elde olunur: kaya tuzuysa katı ya da çözelti halinde üretilir. Birinci durumda tuz yatakları nadiren taş ocakları ve daha çok maden ocağı halinde işletilir. Maden filizi, patlayıcı maddelerle parçalanarak hammadde veya kırma, öğütme ve eleme işlemlerinden sonra, işlenecekleri yere sevk edilir. İkinci durumda ise tuz katmanları içine delikler açılır, içine tatlı su pompalanarak doymuş bir salamura elde edilir ve işleneceği fabrikaya sevk edilir.

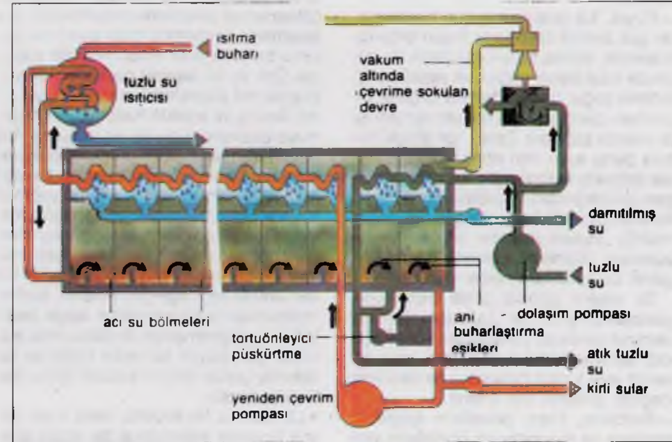
• *Tarih.* Tuz, Ortaçağ'ın en önemli ticaret konularından biriydi: Akdeniz kentlerinden Comacchio, Venedik, Peccais ve Narbonne, önemli merkezlerdi. Setubal bölgesi ve özellikle Garonne nehrinin kuzeyinde (Brouage, Bourgneuf, Guérande) kalan Atlas okyanusu kıyıları, Kuzey Avrupa'nın gereksinimini karşılıyordu. O sıralarda kara taşımacılığının deniz taşımacılığına oranla daha düşük durumda oluşu nedeniyle Comté, Lorraine, Lüneburg, Avusturya (Tirol, Salzkammergut), Polonya (Wieliczka), Macaristan'ın tuz ticaretini sınırlandırdı. Bu tuz yatakları, buharlaştırma kazanlarında çok miktarda odun kullanmayı gerektirdiğinden güç duruma düştü. Salamuranın koyulaştırılması ve tuzun geniş kullanılma alanları bulması sonucunda hükümdarlar bu maddeyi tekelleştirdiler ve vergilendirdiler.

Türkiye'deyse, İzmir Çamaltı tuzlasının tarihi pek bilinmemekle birlikte, bu tuzladan, ilkel yöntemlerle uzun zamandan beri tuz elde edildiği tahmin edilmektedir. Bu tuzlar, 1863 yılında İtalyanlar tarafından modernleştirilmiş, bir süre yerel tuz üreticileri tarafından işletilmiş, daha sonra Galata bankerlerine intikal etmiş ve karşılığında Hazine'ye ufak bir vergi ödenmiştir: 1912 yılında devletleştirilerek Maliye bakanlığı'na devredilmiş; 1933 yılında ise Tekel bakanlığı'na bağlanmıştır.

• *Türkiye'de* büyük tuz rezervleri bulunmakla birlikte, özellikle tuza dayalı kimya sanayisinin gelişmemiş olması nedeniyle rezervler yeterince değerlendirilememektedirler. Osmanlılar döneminde, Tanzimat'a kadar özel kişilerin elinde olan tuz üretimi, 1862'de çıkartılan Tuz kararnamesi ile kurulan Rüsumat emaneti'ne verilerek bir tekel oluşturuldu. 1880'de, devlet borçlarına karşılık Galata bankerlerine bırakılan tuz üretim tekeli, aynı yıl, Düyunu umumiye'ye devredildi. Bu tekel, daha sonra, 1922'de Ankara'da kurulan Düyunu umumiye umum müdürlüğü'ne, ardından da Varidatı muhassasa teşkilatı'na verildi. 1927'de ise Tuz inhisarı idaresi kuruldu. Bu kuruluş, 1936 tarihli ve 3078 sayılı Tuz kanunu ile Gümrük ve tekel bakanlığı'na bağlandı. Tekel idaresi'nce çeşitli illerde tuz ambarları yaptırıldı, üretim kaynakları ıslah edildi ve genişletildi. Günümüzde, kaynaklardan tuz çıkarılması Tekel tarafından gerçekleştirilmekte, çıkartılan yıkanmış tuz ise gıda ve sanayi alanında kullanılmak amacıyla işlenmek üzere özel kuruluşlara devredilmektedir. Türkiye'de kaya tuzu, kaynak tuzu, deniz ve göl tuzları üretilmektedir. Toplam tuz üretimi içinde kaya tuzları % 6, kaynak tuzları % 4 pay almakta, geri kalan üretim ise deniz ve göllerden sağlanmaktadır. Tekelin tuz işleriyle uğraşan 10 Tuz işletme müdürlüğü, 12 Tuzla amirliği ve 25 Tuzla memurluğu bulunmaktadır. 1990 yılında Türkiye tuz üretimi 1 888 962 ton, tuz tüketimi 1 413 000 ton olarak gerçekleşmiştir. Türkiye, sanayide kullanmak üzere, yılda ortalama 40 milyon dolar tutarında tuz dışalımı yapmaktadır. Türkiye'de 1990 yılında elde edilen tuzların 76 340 tonu kaya tuzu, 1 268 696 tonu göl tuzu, 504 160 tonu deniz tuzu, 39 766 tonu ise kaynak tuzudur.

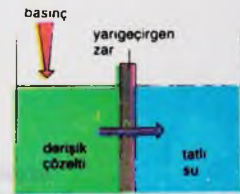

buhar sıkıştırmalı damıtma yöntemiyle suyun tuzunu giderme

açık devreli ani buharlaştırma yöntemiyle suyun tuzunu giderme

—Fizs. kim. Bir tuz, ters işaretli iyonlardan oluşur: anyon asitten kaynaklanır ve asidin eşlenik bazıdır; katyonsa bazdan ileri gelir ve bazın eşlenik asididir. Bundan, bir monobazla yansızlaştırılan bir monoasidin ancak tek bir tuz verebileceği anlaşılır. (Örneğin HCl ile NaOH'in tepkimesinden yalnızca Na^+Cl^- elde edilir.) Buna karşılık pek çok eşlenik bazı olan bir poliasit, bir monobazla pek çok tuz verebilir: sülfürik asidin (H_2SO_4) durumu buna örnektir. Eşlenik bazları HSO_4^- ve SO_4^{2-} olan sülfürik asit, sodyum hidroksitle (NaOH), sodyum hidrojen sülfat ($Na^+HSO_4^-$) ve disodyum sülfat ($2Na+SO_4^{2-}$) gibi tuzlar verir. Aynı şekilde ortofosforik asit (H_3PO_4), monosodyum dihidrojen fosfat (NaH_2PO_4), disodyum monohidrojen fosfat (Na_2HPO_4) ve trisodyum fosfat (Na_3PO_4), olmak üzere üç tuz oluşturur. Hidrojenli tuzlara *asit tuzlar* da denir; bileşiminde "asit hidrojen" bulunmayan tuzlara ise *yansız tuzlar* adı verilir. Bu tür bir adlandırma, karmaşaya yol açabilir; çünkü bir "asit" tuzun hidrolizi yansız, hatta bazik sulu bir çözelti verirken (Na_2HPO_4 'ün durumu), "yansız" bir tuzun hidrolizi asidik (NH_4Cl'nin durumu), yansız (NaCl) ya da bazik ($NaCH_3COO$) bir çözelti verebilir. Birçok bazik grup taşıyan bir baz, bir monoasitle pek çok tuz oluşturabilir.

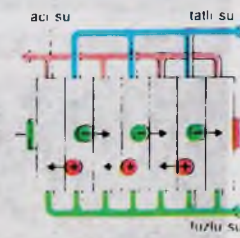

ters geçişme yöntemiyle suyun tuzunu giderme

Tuzlar kuvvetli elektrolitlerdir. Bileşen iyonlar, duruma göre yalın (Na^+, Cl^-), çokatomlu (NO_3^-, SO_4^{2-}) ya da karmaşık olabilir, yani eşkonum bağları aracılığıyla ligantlarla birleşmiş bir merkez atomundan oluşabilirler; ligantlar, merkez iyonu, bilinen ayraçlardan tamamen ya da kısmen gizler.

Bir tuzun bir çözücü içindeki çözünürlüğü, iyonların yükü ve boyutu, çözücünün dielektrik değişmezi, tuz iyonları ile çözücü moleküllerinin kutuplanması vb. gibi önceden kestirimi çok güç olan pek çok etkene bağlıdır.

Suda çok çözünen tuzların (örneğin NH_4NO_3) yanı sıra çok az çözünen tuzlar da (örneğin $BaSO_4$; 1 litre suda ancak 2,3 mg'ı çözünür) vardır. Bu tuzlar için,

elektrodiyaliz yöntemiyle suyun tuzunu giderme

Sidem

Abu Zabi emirliği'nde, 1979'da hizmete giren Umm el-Nar tuz giderme (deniz suyu) fabrikası (damıtma ani buharlaştırmayla sağlanır; günlük üretim: 81 000 m^3'tür)

doymuş tuz çözeltisi ile katı tuz fazlası arasında oluşan dengeye kütle etkisi yasası uygulanarak bir *çözünürlük* çarpımı* tanımlanır.

—Fizyol. Tuz (sodyum klorür) beslenmede çok önemli bir öğedir. İnsan organizmasında, osmoz basıncının belirli bir düzeyde tutulmasını sağlar ve yaşamsal işlevlerin çoğu, bir ölçüde tuza bağlıdır. İnsan kanı deniz suyuyla hemen hemen aynı oranda tuz içerir. Zaten, saf olmak şartıyla deniz suyu deri altına şırınga edilerek tedavide kullanılmıştır. Tuz böbrekle dışarı atılacağından vücuttaki miktarı sabit kalacak biçimde besin yoluyla dengelenmelidir. Toplam miktarın artması ya da azalması, ölümle sonuçlanabilen, ağır organik bozukluklara neden olabilir.

Bir erişkin günde, çeşitli biçimlerde, yaklaşık 20 g tuz alır. Uzun süre fazla tuz alımının tansiyon yüksekliğini kolaylaştırdığı sanılmaktadır; bunun tersi, yani gereksiz yere tuzsuz beslenme de tehlikesiz değildir (böbrek dışı üremi).

—Petrokim. Ham petrollerin çoğunda sodyum ve magnezyum klorürlerin yanı sıra sülfatlar bulunur ve hatta yataktan çıkarılan ham petroller bunları içermeseler bile petrol tankerlerinin depoları genellikle deniz suyu ve pasla kirlenmiş olduğundan rafinerilere gelen ham petrollerde tuza rastlanır. Bu tuzlar, damıtma sırasında hidroklorik ve sülfürik asitlerin oluşmasına yol açar; bu nedenle damıtma işleminden önce giderilmeleri gerekir. Bu giderme işlemi, ham petrolün 80 ile 130 °C arasında ısıtılması ve tuzları çözmesi için tatlısu eklenmesiyle gerçekleştirilir. Bu yolla işlenen ham petrol, bir elektrostatik alandan geçirilir ve bu alanın etkisiyle su damlaları bir araya toplanarak tuz giderme kabının dibinde durultulur.

—Su işler. Tuz giderme işleminde birçok teknikten yararlanılır.

• *Damıtma.* Uzun zamandan beri gemilerde kullanılan bir tekniktir. Genellikle çokkademeli sistemlerle gerçekleştirilir. Bu sistemlerin her birinde, tuzlu suyun bir bölümü buharlaşarak tatlısu halinde yoğuşur. Çok az bir kayıpla gerikazanılan yoğuşma ısısı damıtılacak suyu ısıtmaya yarar. Basınç ve sıcaklık kademeden kademeye azalırken tuzlu su da yoğuşur. Ani buharlaştırmada *(flash evaporation)*, deniz suyu, basıncı doyma basıncından daha düşük olan bir kapalı ortama yağmur halinde püskürtülür. Isı kaynağı olarak klasik bir kazan, nükleer reaktör, güneş enerjisi, önceden ısıtılmış bir sıvı karışımı kullanılabilir. Son olarak, yoğuşma ısısını bir serpantinle kaynağa geri vererek, kaynamakta olan deniz suyundan açığa çıkan buharın sıkıştırılmasıyla da tatlısu elde edilebilir. Çok büyük bir verim sağlayan bu sistemle günde 250 m^3'e kadar tatlısu üretilebilmektedir.

• *Dondurma.* Bu teknikte, deniz suyu, düşük basınçta soğutulmuş bir odaya püskürtülerek, içinde buz kristalleri bulunan bir asıltıya dönüştürülür. Kristaller daha sonra ayrılarak tatlısuyla yıkanır; bu işlem termodinamik alanında önem taşıyan bu tekniğin verimini azaltmaktadır.

• *Geçişme.* Bu yöntem, bazı zarların suyu geçirip içindeki iyonları tutması ilkesine dayanır. Ters geçişmede, deniz suyu ya da tuzlu su, 35 bar'a ulaşabilen bir basınçta tutulur. Elektrodiyaliz yönteminde elektrik alanı, iyonların uygun zarlar tarafından tutulmasını sağlayan bir iyon göçüne neden olur.

Üretilecek tatlısu miktarı nispeten az olduğunda, kimi organik sıvılarla diferansiyel bir soğurma düşünülebilir; bu organik sıvılar sonradan gerçekleştirilen bir ısıtmayla ya da arıtılacak su çok fazla mineralli değilse (tuzlu su), genellikle iyon değiştiricilerle tatlısudan ayrılırlar.

Bu çeşitli yöntemler, enerji ve gerekli donanım (zarlar) kullanma zorunluluğu nedeniyle, içme suyu üretiminde kullanılan klasik yöntemlerden daha pahalıdır. Bu yüzden ancak özel durumlarda öngörülebilir: kaynakları yetersiz olan denizle çevrili bölgeler (çöller, adalar), gemiler, üstün nitelikli suya gereksinim duyan sanayi tesisleri, mevsimlik üretimler. Günümüzde, Basra körfezinde, günlük üretimi 300 000 m^3 olan tesisler vardır. Ayrıca, Suudi Arabistan'da, el-Cubail'de günde 1 000 000 m^3 tatlısu üretecek bir tesisin projesi de hazırlanmıştır.

TUZ gölü ya da **KOÇHİSAR gölü**, antik **Tatta**, İç Anadolu bölgesinin ortasında göl. Türkiye'nin ikinci büyük gölü (1 500 km^2). Deniz düzeyinde 905 m yükseklikte olan Tuz gölü, D.'da eski temelin yer yer yüzeylediği Kızılırmak masifi, K.'de Haymana, B.'da Cihanbeyli ve G.'de Obruk platoları ile çevrilen bir kapalı havzanın daha alçak olan K.-D. kesimini kaplar. D.'daki eski masiften birkaç yüz metrelik bir fay dikliği ile ayrılan havzanın tabanı, sismik sondaj verilerine göre petrol yataklan da içermesi olası, kalın tortullarla kaplıdır. Üst Miyosen ve Pliyosen göl oluşuklarını da etkileyen hareketlerle meydana gelmiş olan göl, tektonik kökenlidir ve yapısal doğrultulara koşut olarak uzun ekseni G.-D.'dan K.-B.'ya doğru 80 km boyunca uzanır; en geniş olduğu yerde iki kıyısı arasındaki uzaklık 40 km'yi geçer. Kıyıları çoğu yerde bataklıktır. Alan bakımından Türkiye'nin ikinci büyük gölü olmasına karşın çok sığdır; maksimum derinliği 2 metreyi bulmaz. Sığ oluşu yaz mevsiminde suların daha fazla ısınmasına ve buharlaşma ile su kaybının artmasına neden olur. Bu durum mevsimlik alan değişikliklerini ve sularının tuz içeriğini de büyük ölçüde etkiler. Tuz gölü, Kızılırmak platosundan inen bazı akarsular (en önemlisi Peçeneközü deresi) ile Melendiz dağlarından gelen Melendiz çayını alır. Ayrıca, Obruk platosunun yeraltı suları da gölün G.'inde Taşpınar kaynakları adı ile yüzeye çıkar ve gölün beslenmesinde rol oynar. Gideğenden yoksun olan, yarıkurak bir bölgede bulunan (yıllık yağış 300 mm dolayındadır) tuz ve jips içeren Nojen çökellerinden geçerek gelen suları alan ve aynı zamanda yazın yükselen sıcaklık nedeniyle kuvvetli bir buharlaşmaya uğrayan Tuz gölü dünyanın en tuzlu göllerinden biridir. Yaz aylarında sularının tuz içeriği daha da artarak litrede 329 gram gibi yüksek bir orana çıkar. Bu mevsimde, D. kıyısının ortasında bir körfez oluşturan kesimi dışında suları buharlaşarak yerini, kalınlığı yer yer 30 santimetreyi bulan ve bazı yabancı gezginlerin Tuz çölü adını verdikleri bir tuz tabakasına bırakır. Bileşimlerinde Natrium klorürün hâkim olduğu bu mevsimlik kimyasal çökellerden, göl çevresindeki bazı tuzlalarda mutfak tuzu üretilir. Bugün yarıkurak bölgelere özgü tipik bir playa görünümünde olan Tuz gölü Dördüncü Zaman'ın nemli ve daha serin dönemlerinde, günümüzdekinden çok daha geniş bir alan kaplıyordu. Havzanın tabanındaki o dönemlere ait çökeller ve onları çevreleyen birkaç taraça o sıralarda göl seviyesinin bugünkünden 100 m kadar daha yüksek olduğunu kanıtlar. Bu eski göl tabanının çukur yerlerinde bugün yer yer bazı sığ gölcükler (Tersishan gölü, Acıgöl, Akgöl gibi) artakalmıştır.

Tuz gölü
Konya

TUZAK a. **1.** Vahşi hayvanları ya da kuşları yakalamaya yarayan araç ya da kurulan düzen. **—2.** Bir kimseyi güç duruma sokmak, onu köşeye sıkıştırmak, bağımlı duruma getirmek, ona zarar vermek için kurnazca kurulan gizli düzen: *Bu, akıl almaz bir tuzak. Tuzak kurmak. Tuzağa düşmek, düşürülmek. Beni batırmak için tuzak hazırlıyor.* **—3.** Özellikle bir sınavda, yeterince bilgili olmayan ya da dikkatsiz bir kimsenin kolaylıkla yanılgıya düşmesini sağlamak amacıyla ustaca gizlenmiş güçlük, sorun: *Bir sorunun tuzakları.*

—Arıc. *Çiçektozu tuzağı*, işçi arıların kovana getirdiği çiçektozunun bir kısmını toplamaya yarayan düzenek. (İşçi arının geçebileceği kadar geniş ve arı geçerken arka ayaklarındaki çiçektozu yumaklarını sıyıracak kadar dar gözlü yapılmış ağ biçiminde dikey bir ızgaradan oluşur.)

—Ask. *Bubi tuzağı*, görünüşte zararsız ve tehlikeli olmayan herhangi bir eşyanın ya da cismin içine konulan, kımıldatıldığı zaman etkinliği başlayan ve zarar vermek, tahrip etmek amacıyla özel olarak yapılmış mayın. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Avc. Geçiş yapan hayvanları yakalamak için kullanılan sabit ya da hareketli düzenek. ‖ *Zararlı hayvan tuzağı*, zararlı hay-

vanları yakalamak için kullanılan tuzak.
—Ormanc. *Hendek tuzak*, üstü örtülü bir çukurun içine gizlenmiş sivri bir kazıktan ya da üçü toprağa çakılı biri serbest dörtköşe yerleştirilmiş sivri bir demir çubuktan oluşan koruyucu tuzak.
—Zool. Çeşitli hayvanlarca, canlı hayvanları kendine çekmek, alıkoymak ve yakalamak için yaptıkları sabit düzenek (köstebekyollarındaki kuyular, örümcek ağı, karıncaaslanı larvalarının kumdan hunileri).
—ANSİKL. Ask. Bubi tuzağı, normal görünüşüyle hiçbir tehlike yaratması beklenmeyen eşya içerisine gizlenmiş, küçük bir patlayıcı düzeneğin, eşya hareket ettirildiğinde patlaması esasına dayanır. Musluk, kapı tokmağı, bırakılmış bir kalem, sigara paketi ya da transistörlü radyo, çocuk oyuncağı vb. eşya biçiminde hazırlanan bubi tuzağı, tahrip etkisinden başka, yaratacağı moral bozukluğu ile güvensizlik ortamını hazırlamayı da amaçlar.

TUZAKÇIYARIMKANATLIGİLLER a. Ön bacakları avlarını yakalama olanağı veren, son eklemi topuzcuk biçiminde şişkin duyargalı, çeşitkanatlı böcekler familyası. (Üyeleri tropikal bölgelerde yaşar. Bil. a. *Phymatidae*.)

TUZAK-KEMER a. Ormanc. Böcekleri yakalamak için ağaçların gövdesine bağlanan düzenek.
—ANSİKL. Tuzak-kemerler ya üzerinde böceklerin sığınabilecekleri odacıklar bulunan ziftli kâğıttan ya da tırtılların yapışıp kalacakları yapışkan bir madde ile kaplı şeritlerden (kâğıt yahut bez) yapılır. Zaman zaman bunlar yerlerinden çıkarılır ve tutulan böceklerle birlikte yakılır.

TUZCU a. Tuz ticareti yapan kimse.

TUZCUL sıf. Bot. Deniz kıyısında yetişen ya da tuzlalar civarındaki tuzlu toprakları seven ve buralarda daha iyi yetişen bitkiye denir. (Eşanl. HALOFİL, HALOFİT.)
—ANSİKL. Tuzcul kara bitkileri, kendilerine su tasarrufu sağlayacak özel bir morfolojiye, özel bir yapıya sahiptirler (çok zaman organların kalınlaşmasına da neden olan kalın kütiküla, az gözenek, su tutucu parankimalarda büyük gelişme). En karakteristik tuzcul bitki türleri, bazı karapazılar ya da başka etlisulu bitkiler gibi etli dokuludurlar, bu sayede iç ortamlarında tuzun seyrelmesini sağlar ve tuz zehirliliğini azaltırlar. Fakat bu olgu onların dokularında yüksek osmoz basıncına engel olamaz. Deniz kıyısında sıkça rastlanan ağaçlardan biri olan ılgın gibi bazı bitkiler tuzun hücrelerine girişinin yol açacağı zararlardan sakınmak için onu yapraklarından dışarı atar; başka bazı bitkilerse, tersine, tuzu köklerinde biriktirerek öteki organlarına yayılmasını önlerler.
Tuzcul bitkilerin çoğu üstün yapılı bitkiler olmakla birlikte, yüksek tuz oranlarına dayanabilen karacıl suyosunları ve mantar türleri de bilinmektedir. Bazı tarım bitkileri, özellikle ıspanak, pancar, pirinç, pamuk ve bazı palmiyeler oldukça tuzlu yerlerde gelişebilirler.
Tuza dayanıklı türden türe çok değişik olduğundan, sulan çok tuzlu olan kıyı gölcüklerinde, tuzluluk gradyanına göre çeşitli tuzcul bitki toplulukları görülür. Diğer türler onlara zarar vermedikçe tuzcul bitkiler tuzlu olmayan topraklarda da yetişebilirler, fakat bu durumda özgül morfolojileri ve yüksek osmoz basınçları az ya da çok hızlı olarak ortadan kalkar.

TUZCUOĞULLARI, XIX. yy.'ın ilk yarısında Doğu Karadeniz bölgesinde etkin rol oynayan ağa ailesi. — MEMİŞ AĞA, ailenin kurucusu (Hopa 1754 - Rize 1817). Hopa ve Rize yörelerinin vergilerini kendisi toplayıp toptan verecek, askerlik çağına gelen gençleri askere alacak kadar büyük nüfuz kazanan ağa, bir para sorunundan Trabzon valisi Hazinedarzade Süleyman Paşa ile anlaşmazlığa düşünce yönetime karşı ayaklandı; üzerine gönderilen hükümet kuvvetlerini yenilgiye uğrattı ve Trabzon yöresine egemen oldu (1816). Ancak, ertesi yıl kaçmak zorunda kaldığı Rize'de yakalanarak öldürüldü. — HACI SALİH, öncekinin yeğeni (öl. Trabzon 1825). Memiş Ağa'nın ölümünden sonra amcasının öcünü almaya kalkışmasını önlemek amacıyla Trabzon'a yerleştirildi. Rize'ye dönme isteğini reddeden Trabzon valisi Hüsrev Paşa'ya karşı ayaklandı. Ayaklanmayı bastıramayan Hüsrev Paşa görevden alındı (1823). Ancak, ikinci Trabzon valiliği sırasında (1825) Hüsrev Paşa, ayaklanmacıların karargâhını basarak tutsak aldığı Hacı Salih'i idam ettirdi ve düzeni yeniden sağlamayı başardı. — OSMAN BEY, öncekinin kardeşi (öl. Of 1834). Kentte bulunan akrabalarını çevresine toplayarak sürgün yaşamlarına son vermek istemeyen yeni Trabzon valisi Osman Paşa'ya karşı ayaklandı (1831). Karargâhı konumuna getirdiği Of kazasında eyalet kuvvetlerine başarıyla karşı koydu. Sonuçta komşu eyaletlerden yardım isteyen Osman Paşa ordusu Of'u kuşatınca (1834), ayaklanmacılar bir süre sonra teslim olmak zorunda kaldılar. Osman Bey idam edildi, ailenin sağ kalan öteki bireyleri Varna ve Rusçuk yörelerine sürüldüler. Böylece Doğu Karadeniz bölgesinde Tuzcuoğulları sorunu kökünden çözümlendi.

TUZÇALISI a. Orta Asya'da yetişen, fırfırı pembe salkımlar halinde küçük çiçekleri olan, tuzlu ve kalkerli toprakları seven süslü çalı. (Bil. a. *Halimodendron argenteum*; kelebekçiçekligiller familyası.)

TUZKÖYÜ, Nevşehir'in Gülşehir ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 2 821 nüf. (1990).

TUZLA a. **1.** Tuzun, deniz ya da göl suyunun güneş ve rüzgârın etkisiyle derişmesi sonucu doğal olarak elde edildiği işletme. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Derişik haldeki tuzlu suyun bir ısı kaynağı kullanılarak daha da derişik hale getirildiği sanayi tipi işletme. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Tuzc. Doğal bir tuzlada çalışma tarzı şöyledir: yaklaşık 3,5 Baumé derecesinde deniz suyu önce pompalanarak, sonra kendi ağırlığıyla, derişme havuzlarına alınır, orada güneş ve rüzgârın etkisiyle 25,5 Baumé derecesine kadar derişir, koyulaşır. Bu derişme sırasında deniz suyu, içerdiği demir ve kalsiyum karbonat, ayrıca kalsiyum sülfattan hemen hemen tamamen ayrılır. Bu aşamada doymuş hale gelen tuzlu su "salamura" adı verilen buharlaştırma havuzlarına alınır ve orada, kristalize olan tuz çöker. Sodyum klorürce zengin bir tuz ürünü elde etmek için, tuzlu suyun Baumé derecesi 28 veya 29'a ulaşınca, çöken tuzun sudan ayrılması gerekir. Çünkü bu Baumé derecesinde magnezyum tuzlarının çökmesi daha kolay olur. Çöken tuz kısmı, uygun mekanik araç ve gereçlerle alınır, atölyeye sevk edilerek yıkanır. Elde edilen tuz, yüksekliği 20 metreyi bulan yığınlar haline getirilir. Deriştirme tavalarından alınan ve çeşitli tuzlar, özellikle magnezyum ve brom tuzları içeren ve adına "ana sıvı" denilen ürün, gerektiğinde ayrıca işlenebilir.
• Sanayi tipi tuzlalarda, uygulanan rafinaj yöntemine göre elde olunan tuza "kızdırılmış tuz" denir ve doğal tuzlalarda elde olunan tuzdan ayırt edilir. Bu tuz, ya toprak altındaki doğal tuz yataklarında meydana gelmiş olan salamura pompalama yoluyla alınarak, ya da toprak altındaki doğal tuz katmanına tatlısu verilerek meydana getirilen salamuradan sağlanır. Bu salamurada, sodyum klorürden başka tuzlar pek az bulunur.
Bazı amaçlar için kullanılacak olan belirli özellikteki saf tuzlar için, salamura önceden şu yöntemlerle temizlenir: kireçten geçirilerek magnezyum tuzları, sodyum karbonattan geçirilerek de kalsiyum tuzları çöktürülür. Buna göre salamurada ancak sodyum klorür, sodyum sülfat ve tabaka oluşturmayacak kadar az yabancı tuzlar bulunur.
Kaba ya da ince tuz eldesine göre, tuzca doymuş derişik salamuranın buharlaştırılması için, çeşitli yöntemler uygulanır. Kaba, iri tuz elde etmek için kristalleşme sırasında salamura karıştırılmaz. Bu amaçla salamura, çıplak ateş üzerinde ya da buhar ve kızgın gazlarla (dik dörtgen sobalar) ısıtılarak sıcaklık 85-90 °C arasında tutulur ve tuzun yavaş çökmesi sağlanır. Elde olunan tuz kristallerinin büyüklükleri, zamanla orantılıdır. İlk 24 saatte elde olunan tuz, mutfakta kullanılır. İnce tuz elde etmek için, salamura kaynatılır (ani kristalleşme), bu sırada karıştırılır ve uygun aygıtlar içinde sürekli ayrılır. Bu amaçla tekli, ikili veya üçlü etkili vakum kazanları ve ısı ekonomisi yönünden geliştirilmiş yöntemler uygulanır.
Bugün Türkiye'de tuz, dört çeşit tuzlada elde edilir: deniz, göl, kaya ve kaynak tuzlaları. Tek deniz tuzlası İzmir'in Çamaltı yöresindedir. Yıllık üretimi 1 000 000 tona yakındır ve diğer 48 tuzlanın, toplam üretiminden fazladır. Üç göl tuzlasından ikisi Ankara, biri Konya ilindedir ve bunların toplam kapasiteleri, yılda 300 000 tondur. Altı kaya tuzlasının bulunduğu iller Kars, Ankara ve Kayseri'dir. Bunların yıllık üretimi 370 000 ton kadardır. Daha çok Doğu illerimizde bulunan kaynak tuzlalarının sayısı ise 38'dir ve toplam yıllık kapasiteleri pek az, 50 000 ton civarındadır. Buna göre Türkiye'de yılda 2 milyon ton kadar tuz elde olunmaktadır. Gitlikçe artan tuz gereksinimimizi karşılamak amacıyla, Çamaltı tuzlaları kapasitesinin iki katına çıkarılması planlanmıştır. Tuzlalarımızda üretim yöntemleri şöyledir: 1) Çamaltı deniz tuzlasında: bu tuzlada toplam yüzeyi 20 000 m² olan 36 ham su buharlaştırma havuzu; toplam yüzeyi 11 600 m² olan 15 biriktirme havuzu; toplam yüzeyi 3 milyon m² olan 21 soğuk su yedek havuzu; toplam alanı 1 195 000 m² olan 74 kristalleştirme havuzu (azmak) vardır. Mart ve nisan aylarında deniz suyu verilerek havuzlardaki yosunlar ve diğer kirler temizlenir, yıkama suları tekrar denize verilir. Su sızdırmaması için havuzların tabanları kille kaplanır. Mayısta ham su havuzlarına 2,5 - 5 Baumé derecesinde deniz suyu alınır ve burada, salamuranın Baumé derecesi 12'yi bulana kadar bırakılır. Soğuk su yedek havuzlarında karbonatla demir trioksit bu havuzlarda çöker. Bundan sonra 18 Baumé derecesinde salamura diğer yedek havuzlara alınarak burada Baumé derecesi 23'e kadar yükselir ve kalsiyum sülfat, bu havuzlarda çöker. Salamura buradan, sıcak su konsantrasyon havuzlarına alınarak Baumé derecesi 27,5'a kadar çıkarılır ve salamura, içerdiği tuzu 3-4 gün içinde bu havuzlarda bırarır. Sıcak su havuzlarında hafif pembe renkli olan salamura, azmaklarda koyu kırmızı olur. Bu rengin nedeni, planktonlardır. Bu havuzlarda biriken tuzun kalınlığı 20-25 santimi bulur. Azmaklardan toplanan tuz, yığınlar haline getirilerek orada bir kış bırakılır. Üzerlerindeki suyun süzülüp akması ve yağmur suları ile yıkanması dolayısıyla tuzun sodyum klorür oranı % 94-95'ten % 98'e kadar yükselir.
2) Göl tuzlası. Gölde yaz aylarında suyun Baumé derecesi 25'i bulduğundan tuz kristalleşip çökmektedir. Temmuz ve ağustos aylarında suyun çekildiği yerlerde birikmiş olan tuz, toplanır.
3) Kaya tuzlalarında, toprak altında tüneller, dehlizler açılır ve tavanın çökmemesi için dehlizlerde kazılmamış, sütun benzeri ve "topuk" adı verilen destekler bırakılır. Kazılan yerlerden alınan tuz, toprak üstüne çıkarılarak değerlendirilir.
4) Kaynak tuzlaları. Bu tuzlalarda kaynaklardan gelen oldukça koyu salamura, havuzlara alınarak güneş ve rüzgârın etkisi ile koyulaşır, tuz çöker ve toplanan tuz yaz sonunda alınır. Buna göre Türkiye'de tuz üretiminde yakıtlı kazanlarda koyulaştırma yöntemi uygulanmaz.
• *Türkiye*'de kaya, kaynak, göl ve deniz tuzlaları olmak üzere dört çeşit tuzla var-

dır: yeraltı sularının tuz alanlarından geçerek kaynak şeklinde ortaya çıkmasıyla oluşan kaynak tuzlalarının yıllık üretimlerinin genel üretim içindeki payları % 4'tür. Türkiye'de işletilen kaynak tuzlalarının sayısı 38'dir. Ülkede bulunan kaya tuzlaları ise yurdun birçok yöresine dağılmıştır. Bunların başlıcaları Ankara'daki Çankırı tuzlası; Konya'da Hacıbektaş ve Tepesidelik tuzlaları; Erzurum'da Oltu ve Sarıkaya, Kars'ta Kağızman ve Kulp, Çankırı'da Sekili tuzlalarıdır. Kayatuzu kaynakları bakımından Türkiye çok zengindir. Yapılan saptamalara göre yalnızca Çankırı tuzlası'nda 706 milyon ton görünür rezerv, 313 milyon ton muhtemel rezerv ve 300 milyon ton da mümkün rezerv bulunmaktadır. Kayatuzu işletmelerinde üretilen tuzun toplam üretim içindeki payı ise % 6'dır. Türkiye'deki tuzla göllerin ancak bir bölümü işletilmektedir. Ülkenin en büyük göl tuzlası olan Tuz gölündeki Yavşan tuzlası'nda her yıl yaklaşık 20 milyon ton jeolojik rezerv oluşmaktadır. Ayrıca, Konya'da Karapınar ve Kayseri'de Palas göl tuzlaları bulunmaktadır. Türkiye'deki deniz tuzlalarının en önemlisi İzmir'de, körfezin kıyısında 10 km²'lik bir alanı kaplayan Çamaltı tuzlasıdır. Bu tuzlanın dışında İstanbul'da Tuzla, Edirne'de Tekkegöl ve Adana'da Akdeniz deniz tuzlaları bulunmakta ve bu tuzlalar yılda 2 500 - 5 000 ton ürün vermektedirler.

TUZLA, Bosna-Hersek'te kent, Spreca vadisinde; 54 000 nüf. Tarım pazarı. Kimya sanayisi. Üniversite. —Çevresinde, kayatuzu ve linyit çıkarımı.

TUZLA, Adana'nın Karataş ilçesine bağlı bucak; 17 425 nüf. (1990); 15 köy. Merkezi *Hakkıbey*, 2 213 nüf. (1990).

TUZLA, Marmara bölgesinde, Kocaeli yarımadasının Marmara kıyısında, İstanbul iline bağlı ilçe; 94 919 nüf. (1990); 3 köy. Merkezi, İstanbul'un 50 km doğusunda *Tuzla;* 89 999 nüf. (1990). Sayfiye yeri, turistik tesisler, içmeler. Deniz harp okulu, Piyade okulu, Yüksek deniz ticaret okulu, sanayi kuruluşları, tersaneler.
—Arkeol. Tuzla ilkokulu'nun yapımı sırasında Bakırtaş döneminden çanak çömlekler ele geçti. 1958'de N. Fıratlı, 1965'te Ş. A. Kansu tarafından yapılan araştırmalarda tümü el yapımı ve perdahlı olan bu çanak çömleklerin yanı sıra ağırşaklar, midye kabukları (balıkçılığın yapıldığını gösterir) gibi buluntulara rastlandı. Bu buluntular Tuzla'da, Pendik ve Fikirtepe'dekilerle çağdaş bir Bakırtaş dönemi yerleşmesinin varlığını ortaya çıkardı.

TUZLA, rumca **Engomi** ya da **Enkomi,** Kıbrıs'ta, Salamis'in B.'sında, yakınında Alaşiya krallığı'nın başkenti olduğu sanılan eski bir yerleşmenin yıkıntıları bulunan köy. A. Cl. Schaeffer yönetiminde bir fransız heyeti ve Kıbrıs eski eserler kurumu burada kazı yaptılar. Orta Tunç çağında kurulan küçük yerleşme, İ.Ö. XIV.-XIII. yy.'larda Kıbrıs'ın en önemli merkezlerinden biri durumuna geldi. Kent, önemini bakır endüstrisine -Kuzey mahallesinde bulunan izlerine rastlandı; kentte, külçe biçiminde bir altlık üstünde ayakta duran bir tanrı heykeline tapılıyordu- ve Ege ile Yakındoğu arasındaki ticarete borçluydu. Kyklops örgülü bir surla çevrili olan bu güçlü yerleşme, birbirini dik kesen sokakların yer aldığı damalı bir plana göre kurulmuştu. 18 numaralı bina gibi kamu yapıları ve tapınaklar kesme taşlarla inşa edilmişti. Genellikle ev tabanlarının altında ye yer alan mezarlarda zengin buluntular ele geçirildi: altın, fildişi eşyalar, mykenai vazoları... Kıbrıs-minos hece yazısıyla yazılmış metinlerle kaplı pişmiş toprak tabletler ve toplar ortaya çıkarıldı.
İ.Ö. 1220'ye doğru yıkılan kent, Suriye ve Ege'den gelerek buraya sığınan Mykenaililer tarafından yeniden inşa edildi. Ancak, limanın kumla dolması üzerine halk kenti terk ederek Salamis'e yerleşti (İ.Ö. 1075'e doğr.).

A. Held-Ziolo

Tuzla
arkalıklı bir tahtta oturan ve sağ elinde bir kupa tutan adam bronz
İ.Ö. XII. yy.
Lefkoşa müzesi

TUZLA burnu, Biga yarımadasının Ege denizi kıyılarının orta kesiminde, Geyikli'nin 8 km G.-B.'sında üçgen biçimli kara çıkıntısı.

TUZLA çayı, Doğu Anadolu'da, Karasu'nun (Fırat'ın) Tercan ovasında soldan aldığı kollardan biri. Palandöken dağlarının G. yamaçları ile Şakşak dağlarının K. yamaçlarından inen kolların birleşmesiyle oluşur. Tercan'ın 110 km kadar G.-D.'sunda, dağlık kesimdeki aşağı çığırı üzerinde Tercan barajı kurulmuştur. Ortalama akım 22 m³/sn. Eriyen kar suları ve ilkbahar yağışları beslendiği sırada en çok (nisanda ort. 110 m³/sn), yaz sonunda en az (eylülde 4 m³/sn) su geçirir.

TUZLA çayı, Biga yarımadasının G.-B. kesiminde akarsu; yaklaşık 80 km. Kaz dağının K.-B. yamaçlarından inen derelerin birleşmesiyle oluşur; Ayvacık G.'inden geçer ve Edremit körfezi yakınlarına kadar sokulmasına karşın B.'ya dönerek engebeli bir alanı gömük menderesler çizerek aşar ve Baba burnunun 10 km kadar K.'inde Ege denizi'ne dökülür. İlkbaharda yağmur ve kar suları ile beslenerek kabarır, yazın cılızlaşır.

TUZLA gölü, İç Anadolu'nun Orta ve Yukarı Kızılırmak bölümleri sınırında, Bünyan'ın yaklaşık 15 km K.'inde dışa akıştan yoksun sığ göl; 23 km². Oligo-Miyosen jipsli çökelleri içinde oluşmuş bir çukuru kaplayan ve Kızılırmak'tan dar bir sırt ile ayrılan gölün suları acıdır.

TUZLA gölü, İç Anadolu bölgesinde Karapınar'ın G.-D.'sundaki volkanik Meke gölünün öteki adı.

TUZLACILIK a. Tuzla işletmeciliği.

TUZLAGÖZE, Batman'ın Kozluk ilçesine bağlı bucak; 8 557 nüf. (1990); 13 köy. Merkezi, *Tuzlagöze* (esk. *Melefan*), 1 721 nüf. (1990).

TUZLAK sıf. ve a. Tuzlu, çorak arazi.

TUZLAMA a. Tuzlamak eylemi.
—Deric. Derilere, kesim işleminden sepileme işlemine değin bozulmadan korunmasını sağlamak amacıyla tuzla uygulanan koruma yöntemi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Mutf. Büyük parçalar halinde doğranmış işkembeyle yapılan çorba. —Yiyeceklere, bir süre bozulmadan korunmalarını sağlamak amacıyla tuzla uygulanan işlem; bu işleme tabi tutulmuş yiyecek. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Pastırmacılık. Pastırmalık etlere, mikropların öldürülmesini ve çabuk kurumayla sertleşmeyi sağlamak amacıyla tuzla uygulanan işlem. (Bu işlem için iri taneli tuz kullanılır. Tekne adı verilen büyük kaplarda ya da beton zeminde, biraz yüksekçe tahtalar üzerine bir sıra et, bir sıra tuz dizilir. Kalın et parçaları üzerine bıçakla kesik atmak gerekir. 24 ila 30 saat bekletilir. Kimi zaman ikinci bir tuzlama işlemi uygulanır, ancak bu daha kısa sürelidir. Daha sonra etler su ile yıkanarak temizlenir.)
—Sabunc. Marsilya yöntimiyle sabun üretiminde, hamurlaşma sonunda oluşan izotrop (eşyönlü) bir çözeltiye sodyum klorür katma işlemi. (Sabun yapımının ikinci aşaması olan yıkama evresinde tuzlama işlemiyle ayrı ayrı fazların oluşması sağlanır. Böylece tuzun bir bölümü ile gliserin ve katışkı maddelerini içeren ve tuzlama çözeltisi denen kesim ayrılır: bu sırada sabunun taneli bir yapısı vardır; buna taneli sabun denir.) || *Tuzlama çözeltisi* temel olarak sabunlaştırmayı sağlayan ve sabunun tuzlanmasında kullanılan alkali ya da tuzlu çözelti. (Durusunu alma yöntemiyle ayrılan kullanılmış tuzlama çözeltilerinin bileşiminde % 8-10 gliserin bulunur ve sanayide kullanılan gliserinin kaynağını oluşturur.) || *Tuzlama sınır çözeltisi,* belli bileşimdeki bir sabunu tuzlamaya yarayan çok düşük derişimli çözelti.
—Seram. Pişim sonunda fırının içine deniz tuzu atmaya dayanan greleri vernikleme yöntemi. (Fırın çeperlerinin çokça aşınmasına yol açan bu teknik giderek bırakılmıştır. Bugün greler, tek pişimden önce sırlanmaktadır.)
—Sütç. Peyniri kalıptan çıkardıktan sonra ya yüzeyine ince tuz serperek (kuru tuzlama), ya da tamamını derişik tuz çözeltisine koyarak (salamura) tuzla koruma.
—Şarküt. Bir etin tuz ve nitratla ya da giderek daha çok uygulandığı gibi, nitratlı tuzla (sodyum nitrat) işlenmesi. (Yalnızca tuza yatırmaya dayanan işleme oranla, bu yöntem, şarküteri ürünlerinin tadını, rengini güzelleştirir ve korunma sürelerini uzatır.) || Bu yöntemle hazırlanmış şarküteri ürünü.
◆ sıf. Tuza yatırılarak hazırlanmış olan: *Tuzlama balık.*
—ANSİKL. Deric. Tuzlama, kesim yerinde celepler ya da şehir mezbahalarında tuzlama işçileri tarafından uygulanır. Deriler yüzüldükten sonra yaş olarak tartılır ve "brüt ağırlık" denen bu ağırlık daha sonraki ticari işlemlere esas alınır. Deriler etli kısımları yukarı gelecek biçimde yayıldıktan sonra özel bir tuzla tuzlanır ve 1-1,5 m yüksekliğinde balyalar oluşturulur. Tuz derinin nemiyle eriyerek bir tür salamura oluşturur; tuzun bir bölümü akar, geri kalanı deriye nüfuz eder. Genellikle öküz inek, at, eşek vb. toynaklı hayvanların derileri tuzlanır. Koyun, keçi vb. hayvanların derilerini korumada tuzlama yanında kurutma yöntemi de uygulanır. Tuzlama, tabakhanelerdeki derileri korumanın en kolay yollarından dır, bununla birlikte tuzun antiseptik etkisi uzun süreli koruma için yeterli değildir. Bazı halofil bakteriler tuzlanmış deriler üzerinde gelişip "leke" ya da "tuz yemesi" denen koruma arızalarına yol açabilir. Bunu önlemek için tuza bazı antiseptik maddeler eklenir, altı aydan uzun koruma süresi sözkonusuysa eski tuz temizlenip deri yeniden tuzlanır. Tuzlama, deriyi tuzlama banyosuna sokarak da yapılabilir.
—Mutf. Tuz, besinlerin bozulmasına neden olan mikroorganizmaların üremesini önler ve tuz oranı % 15'ten fazla olan ortamda mikroplar yaşayamaz. Bu nedenle yiyeceklerin bir süre dayanmasını sağlamak amacıyla kuru tuzlama ya da salamura yönteminden yararlanılır. Beyaz peynir, yeşil zeytin, turşular, bazı katı yağlar vb. salamurada; domates ya da biber salçası, balık, tulum peyniri vb. ise kuru tuzda saklanır. Tuzlama genellikle kalın tuzla yapılır.

TUZLAMAK g. f. **1.** *(Bir yiyeceği) tuzlamak,* üzerine tuz serpmek: *Salatalıkları tuzlayıp yemek.* **—2.** *Bir yiyeceği (et, balık vb.) tuzlamak,* bozulmadan saklanması için ona tuz emdirmek, onu tuza yatırmak. **—3.** *Tuzlayayım da kokma, kokmayasın,* yüksekten atan birine mantıksız şeyler söylediğini, aklının hiçbir şeye ermediğini anlatmak için söylenir.
—Bayınd. *Karayolunu tuzlamak,* üzerindeki buz ya da kar katmanını eritmek için, karayoluna tuz sermek (sodyum klorür ya da kalsiyum klorür: kimyasal eritkenler). [Tuzlama koruyucu bir nitelik taşırsa, yani henüz yağış kar üzerine uygulanırsa özellikle etkilidir.]
—Deric. *Derileri tuzlamak,* taze derilere tuzlama işlemini uygulamak.
—Sabunc. Tuzlama işlemi uygulamak.
◆ **tuzlanmak** edilg. f. Üzerine tuz ekilmek ya da tuza yatırılmak.
—Deric. *Tuzlanmış kuru deri,* önce tuzlanmış, sonra kurutulmuş deri.
◆ **tuzlatmak** ettirg. f. Tuzlanmasını sağlamak.
◆ **tuzlaştırmak** iştş. f. Kim. Tuz durumuna dönüştürmek.

TUZLANMA a. Tuzlanmak eylemi.
—Pedol. Bir toprakta tuz oranının artması.

TUZLANMAK → TUZLAMAK.

TUZLAŞIR sıf. Fizs. kim. Tuzlarına dönüştürülebilen bir asit, bir baz, bir anhidrit, bir bazik oksit için kullanılır.

TUZLAŞTIRMA a. Fizs. kim. **1.** Tuz durumuna dönüştürme. **—2.** Bir baz üzerine bir asit etki ettirerek bir tuz oluşturma.

TUZLAŞTIRMAK → TUZLAMAK.

TUZLATMAK → TUZLAMAK.

TUZLU sıf. **1.** Tuz içeren ya da tuzlanmış olan bir şey için kullanılır: *Deniz suyu tuzludur. Tuzlu badem.* **—2.** İçine gereğinden çok tuz katılmış olan yemek için kullanılır: *Çorba çok tuzlu.* **—3.** Fiyatı aşırı ölçüde yüksek; çok pahalı olan bir şey için kullanılır: *Burada kiralar epey tuzlu.*
—Denizbil. Tuzlulukla ilgili.
—Deric. *Tuzlu nemli deri,* hiçbir kurutma yöntemi kullanılmadan saklanan, nemli ortamda tuzlanmış deri.
—Foto. *Tuzlu kâğıt,* sodyum klorüre batırılmış, sonra da bir gümüş nitrat çözeltisinde duyarlılaştırılmış kâğıt; eskiden fotoğraf baskısında kullanılırdı.
—Pedol. Evrimi ve özellikleri sodyum tuzlarından, ikincil olarak da magnezyum ve kalsiyumdan etkilenen toprakların tümü için kullanılır; bu tuzlar ya kurak iklimde kayaçların ayrışmasıyla, ya deniz kökenli olan ve olmayan tuzlu bir su tablasında (polderler ve tropikal mangrov) ya da atmosfer katkılarıyla oluşur (deniz serpintileri). [Eşanl. HALOMORF] (Bk. *ansikl.* böl.) || *Tuzlu toprak,* kurak bölgelerde ya da deniz kıyısında (polderler ve mangrovlar) bulunan, kara ve geçici kökenli bir tuzlu su örtüsünde ya da tuzlu deniz örtüsünde oluşabilen yüksek derişimli sodyum tuzları içeren toprak. (Kara topraklarında [solonçak], tatlı suyla ya da az tuzlu suyla sulama ve akaçlamadan sonra bu tür topraklar değerlendirilebilir [çayırlar, çeltik tarlaları]. Kıyı polderlerinde yapılan seddeler, toprakları deniz suyunun etkisinden kurtarır; bu topraklar, bazı önlemler alındığında ve kireçle iyileştirildiğinde değerlendirilebilir.)
—Ted. *Tuzlu ilaç, tuzlu tedavi,* etkisi madensel bir tuzdan ileri gelen ilaç ya da tedavi.
—Yerbil. Evaporit düzeyleri içeren tortul bir kayaç için kullanılır. || Bu kayacı içeren arazi için kullanılır. || Tuz katmanlarındaki özelliklerin etkisi altında kalan bir örtü tektoniği için kullanılır. || *Tuzlu kayaç,* temel bileşeni bir klorür (halit, silvinit), bir nitrat ya da bir sülfat (alçıtaşı) olan kayaç.

◆ a. *Tuzluya mal olmak, tuzluya oturmak, tuzluya patlamak,* büyük paralar karşılığında elde edilmiş olmak; elde edilmesi ya da meydana getirilmesi için çok para harcamak.
—ANSİKL. Pedol. Kıyı ovalarında ve kurak bölgelerin alçak vadilerinde sıkça rastlanan tuzlu topraklara bugün *sodyumlu* topraklar da denmektedir. Bununla birlikte tümü tuz içermez; en tuzluları, kurak bölgelerde rastlanan *solonçak*'lardır. Solonçakların yüzeyinde tuz çiçeklenmeleri oluşur (sodyum klorür, alçıtaşı vb.); bunlar tuzlu kabuklara dönüşür ve kimi kez göçebe topluluklar tarafından işletilir. Daha az kurak ve sulanabilen bölgelerde tuzlu topraklar *solonetz*'e dönüşür ya da alkali toprak halini alır: yeraltı suyu hafifçe tuzludur; ancak, buna karşılık bu topraklar, soğurucu kompleks üstüne tutunmuş sodyum bakımından zengindir ve pH'ları alkalidir. Nihayet, sodyumun bozulması ve tümüyle yıkanması sonucu alkali topraklar asitleşir ve verimliliklerini kaybederek *soloth-lar*'a dönüşür. Kıyı bölgelerinde polderler ve tropikal mangrovlar alanındaki topraklar sülfür bakımından zengin ve gleylere benzeyen tuzlu topraklardır.

TUZLUBALGAM a. Eskiden egzama gibi birtakım deri hastalıklarına verilen ortak ad.

TUZLUCA sıf. **1.** Biraz tuzlu; oldukça tuzlu: *Çorba tuzluca olmuş.* **—2.** Biraz pahalı, oldukça pahalı: *Bu fiyatlar tuzluca.*

TUZLUCA, Doğu Anadolu bölgesinde Iğdır iline bağlı ilçe; 28 886 nüf. (1990); 1 236 km²; merkez bucağı dışında 1 bucak, 80 köy. Merkezi, Iğdır'ın 36 km kuzeybatısında *Tuzluca,* 7 698 nüf. (1990). Hayvancılık, tuz üretimi.

TUZLUCA, rumca **Patriki,** KKTC'de Gazi Mağusa ilçesine bağlı köy.

TUZLUK a. **1.** Yemek masasında tuz bulundurmak için kullanılan, genellikle bir kapağı olan küçük kap. **—2.** Mutfakta içinde tuz bulundurulan kapaklı kutu.
—ANSİKL. Antikçağ'da, dinsel törenler sırasında arınma simgesi olarak kullanılan tuz, her zaman değerli bir kap içinde sunulurdu. Roma'da, aile tapmasına bağlı sayılan tuzluk, yoksulların da edinmek istedikleri bir nesneydi; tuzluğu bir konağın önüne koymak, onu onurlandırmak anlamına geliyordu.
• Eski Türkler'de kutsal bir yiyecek sayılan tuzun nasıl korunduğu ve sofraya getiriliş biçimi konusunda kesin bilgi yoktur. Bazı araştırmacılar, Orta Asya'da yapılan kazılardan ele geçen buluntulara da dayanarak tuzun "çanak" adı verilen tahta kaplarda korunduğu ve sofraya getirildiğini; bu kapların daha çok dikdörtgen veya kuş vb. hayvan biçimlerinde olduğunu öne sürmektedir.
Osmanlılar'da batılı anlamda sofra kurma alışkanlığı, özellikle varlıklı çevrelerde Tanzimat döneminden sonra yaygınlaştı. Kullanılan sofra takımları içinde, ufak bir tabla içine yerleştirilmiş aynı örnek iki parçadan oluşan tuzluk ve biberlik de yer alıyordu. Değişik biçimlerdeki bu tuzluklar altın, gümüş vb. değerli madenlerden ya da kristal, porselen, seramik vb.'den yapılıyordu.
Anadolu'da tuz, genellikle kapaklı tahta kutularda saklanır ve ufak tabaklar içinde sofraya getirilirdi. Tuz kabı olarak asma kabağı vb. doğal malzemeden de yararlanılırdı. Günümüzde plastik, cam, tahta gibi çeşitli malzemeden tuzluklar yaygın olarak kullanılmaktadır.

TUZLUKÇU, Orta Anadolu bölgesinde Konya iline bağlı ilçe; 10 710 nüf. (1990); 11 köy. Merkezi, Konya'nın 113 km K.-B.'sında *Tuzlukçu,* 5 474 nüf. (1990).

TUZLULUK a. Tuzlu olma durumu.
—Biyol. Bir ortamın, özellikle deniz suyunun tuzlu olma hali. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Denizbil. ve Gölbil. Bir kilo deniz ya da göl suyunun içerdiği çözünmüş mineral tuzlarının gram olarak miktarı. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Biyol. Doğal tuzlu ortamlarda özel bir flora bulunur; nitekim, kırmızı ve kahverengi suyosunları hemen tamamen bu ortamlarda (denizler, okyanuslar) yer alır. Üstün yapılı bitkilerden bazıları hafif bir tuzluluğa katlanabilir (pancar, kereviz, hurma, pamuk), bunlar seçmeli tuzcul* bitkilerdir; fakat bir kısmı oldukça tuzlu topraklarda rahatça gelişebilir, tuzlu çayırların florasını oluşturur (çorakotu, sodaotu, karapazı, esas tuzcul bitkiler) ve başka bitki türlerinin rekabet yokluğundan yararlanırlar. Deniz hayvanları arasında, *stenohalin* olanlar yalnız okyanusların ortalama tuzluluğuna sahip sularda yaşayabilirken, *örihalin* olanlar önemli tuzluluk değişimlerine katlanırlar ve böylece haliçlerde, denizkulaklarında, aşırı tuzlu göllerde vb. yaşayabilirler.
—Denizbil. ve Gölbil. Genellikle binde olarak belirtilir. Çözünmüş gazlar, yükseltilmiş organik maddeler, oksitlere dönüşmüş karbonatlar ve eşit miktarda klor iyonlarıyla yer değiştirmiş brom ve iyot iyonları, tuzluluk kapsamının dışındadır. Yeni bir tanıma (1967) göre tuzluluk, suyun nispi iletkenliğine bağlı olarak da ifade edilir.
Deniz ve okyanus sularında tuzluluğun coğrafi dağılışını sıcaklık, yağış, buharlaşma gibi iklim faktörleri ile akarsuların getirdiği tatlı su miktarı, yüzeysel ve derin akıntıların ve farklı su kütlesi karışmalarının etkileri belirler. Örneğin Akdeniz'de tuzluluk bu etkilere bağlı olarak havzanın doğusundan, Cebelitarık boğazına doğru gidildikçe ‰ 40'tan, ‰ 37'ye düşer. Bu faktörlerde zamanla, özellikle mevsimlere göre meydana gelen değişimler, tuzlulukta da değişimlere yol açar.
Okyanuslarda tuzluluk geniş alanlarda aynı kaldığı halde, karaların etkisinde daha çok bulunan denizlerde kısa mesafelerde değişir. Okyanusların yüzeyinde tuzluluğun dağılışı ana çizgileriyle kuşaksaldır. En yüksek tuzluluğa ‰ 37'yi aşan değerlerle okyanusların kurak subtropikal enlemlerdeki kesimlerinde erişilir. Bu alanlardan, karasal buzların büyük miktarda tatlı su sağladığı ve buharlaşmanın azaldığı kutupsal bölgelere ya da bol yağışlı ekvatoral bölgeye, özellikle burada kutupsal kökenli az tuzlu dip sularının yükseldiği bazı alanlara yaklaşıldıkça tuzluluk ‰ 32'ye kadar iner. Ayrıca, Golfstrim gibi yüksek enlemlere sokulan bazı akıntılar, ana çizgileriyle kuşaksal olan bu dağılışta bazı düzensizliklere yol açar. Genelde bu sınırlar içinde kalan okyanusların ortalama tuzluluğu ‰ 35 dolayındadır.
Buna karşılık, çok daha yüksek ve çok daha düşük tuzluluk değerlerine denizlerde erişilir. Dünyanın en tuzlu denizleri, Eski Dünya'nın sıcak-kurak kuşağındaki kara kütleleri arasında yer alan Kızıldeniz, Basra körfezi ve Doğu Akdeniz'dir. Buralarda tuzluluk ‰ 40'ı geçer. Dünyanın en az tuzlu denizleri ise ılıman iklim bölgesinde bulunan ve nehirlerle bol tatlı su alanlardır (Baltık ve Karadeniz gibi). Buralarda tuzluluk akarsu ağızlarına yaklaştıkça ve buharlaşmanın daha az olduğu enlemlere çıkıldıkça ayrıca bir azalma gösterir. Örneğin Karadeniz'in ortalarında ‰18 olan tuzluluk, büyük akarsuların döküldüğü K.-B. kesiminde ‰ 10'a iner. Aynı şekilde, Baltık'ın G. kesiminde ‰ 10 iken, Botni ve Fin körfezlerinde ‰ 3'e düşer. Marmara denizi'nde de tuzluluk Çanakkale boğazına yaklaştıkça karışan Ege suları nedeniyle ‰ 24'ten % 27'ye, Ege'de ise Çanakkale boğazı dışında ‰ 27 iken G.'de ‰ 39'a yükselir.

Bk. resim sayfa 11780

Göl sularının tuzluluğu üzerinde, gölün dış drenaja bağlı ya da kapalı olması başlıca belirleyici rolü oynar. Gideğenden yoksun göller genel kural olarak tuzludur. Ama tuzluluk oranı iklim koşullarına ve gölün yaşına bağlı olarak büyük değişiklik gösterir (Lut gölü ‰ 300, ABD'deki Büyük Tuz gölü ‰ 240, Van gölü ‰ 21, Hazar denizi ‰ 14, Aras gölü ‰ 10, yazın Tuz gölü ‰ 320).

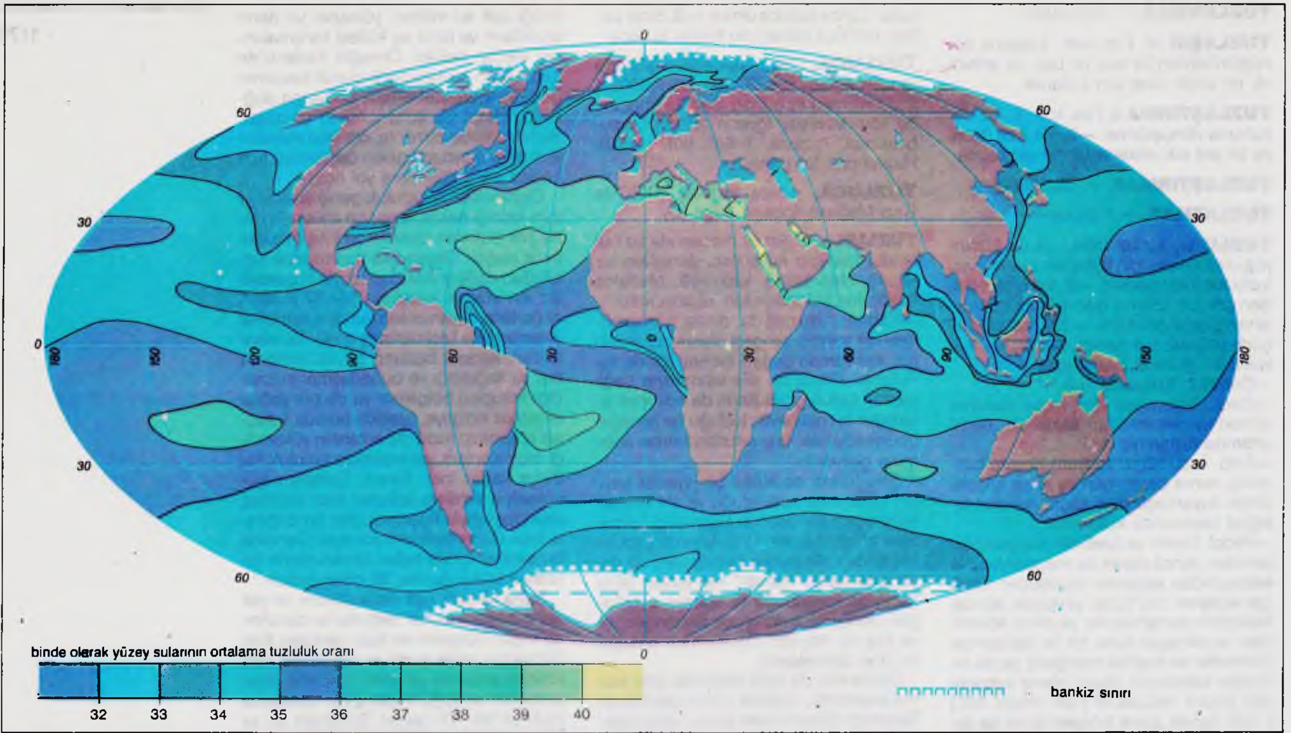
TUZÖLÇER a. Tuz çözeltilerinin derişimini gösteren yoğunlukölçer.

TUZRUHU a. Kım. Hidroklorik* aside verilen bir başka ad.

TUZSUZ sıf. **1.** Tuz içermeyen ya da çok az tuz içeren: *Bu yemek tuzsuz.* **—2.** *Tatsız tuzsuz* → TATSIZ.
—Tıp. Tuzu olmayan. || *Tuzsuz rejim,* tuz içermeyen yemek rejimi. (Bu rejim, eğer gereksiz yere uygulanırsa, ciddi sonuçlar doğurabilir ve böbrek dışı üremiye neden olabilir.)

◆ sıf. ve a. Hoş olmayan, yersiz şakaları yapan bir kimse için kullanılır.

TUZSUZLAŞMA a. Tarım. Suda eriyen tuzların, toprakta yukarıdan aşağıya sızan sularla sürüklenmesi. (Doğada yağışların fazla olduğu dönemde, nitratlar, sülfatlar, klorürler vb. suyla birlikte toprağın derinliklerine göç eder. Sızan suyun miktarına ve toprağın derinliğine göre bitkiler için kısa ya da uzun sürede bir kayıp ve yeraltı suları için kirletici bir etkendir.)

YÜZEYSEL SULARDA TUZLULUK

TUZYAKA, Konya'nın Kulu ilçesi merkez bucağında köy; 1 997 nüf. (1990).

TUZYENİĞİ a. Deric. Deri yüzünde, sarıdan kahverengiye kadar değişen renk lekeleri biçiminde kendini gösteren ve tuzlanmış derilerin saklanması sırasında oluşan kusur. Tuzyeniği ayrıca deri yüzeyinde tuzcul bakterilerin gelişmesinden kaynaklanabilir ve önemli zararlara neden olabilir.

-TÜ → -TI.

-TÜ → -DI.

TÜ → TU.

TÜBAJ a. (fr. *tubage*). Ted. **1.** Doğal bir deliğe ya da kanala boru (tüp) sokulması. **—2.** *Gırtlak tübajı*, havanın serbestçe geçmesini sağlamak amacıyla gırtlağa madeni boru sokulması. (Çocuklukta soluk almayı zorlaştıran akut larenjit, krup vb. hallerinde kullanılır.) || *Mide tübajı*, salgıları dışarı almak ya da yutulmuş zehirli maddeleri boşaltmak amacıyla mideye (ağız ve yemekborusu yoluyla) ancak bir lastik boru sokulması. || *Mide-onikiparmakbağırsağı tübajı*, safra ve pankreas salgılarını toplamak ya da ilaç uygulamak için ince bir lastik borunun onikiparmakbağırsağına kadar sokulması. || *Solukborusu tübajı*, entübasyon.

TÜBERKÜL a. (fr. *tubercule*). Der. hast. Altderide derinde doğarak derinin üzerinde yavaş ilerleyen yıkıcı sivri düğümcükler oluşturan birikinti. (Tüberküller, kalınlıklarıyla ve kendiliğinden iyileşme eğilimi göstermemekle kabarcıklardan ayrılırlar. Her zaman bir nedbe bırakırlar. Özellikle frenginin üçüncü devresinde görülürler.) —Anat. *Kol kemiği tüberkülü*, kol kemiğinin üst ucundaki büyük çıkıntı. Üzerine dikenüstü, dikenaltı ve küçük yuvarlak kaslar yapışır.

TÜBERKÜLEMİ a. (fr. *tuberculémie*). Patol. Tüberküloz basillerinin tüberküloz odağından emilerek kana geçmesi.

TÜBERKÜLİN a. (fr. *tuberculine*). Bakteriyol. Çeşitli mikobakterilerin (insan tüberkülozunun mikrobu *Mycobacterium tuberculosis* ve veteriner patolojide hastalık etkeni olarak belirtilen mikobakteriler) çeperinden elde edilen ve gerek hasta ya da hastalık geçirmiş bir kimsede, gerekse B.C.G. ile aşılanmış bir kimsede gecikmiş tipte bir aşırıduyarlılığı ortaya çıkarmak için deri altına iğne yapılarak (derialtı tepkisi), çizilerek (deri tepkisi) ya da deriye yapıştırılarak (tüberkülin pulu) kullanılan karmaşık madde.
—ANSİKL. Eczc. Ham tüberkülin, *Mycobacterium tuberculosis* ya da *M. bovis* kültürlerinin yetiştirildiği sıvı bir ortamdan elde edilmiş bir süzüntüdür. Benmaride ya da vakumda buharlaştırma ile ilk hacminin 1/10'una indirilen bu süzüntü sterilize ve titre edildikten sonra mühürlenmiş kaplarda saklanır. Saflaştırılmış tüberkülin tüberküloz basili kültürü ve lizi ısıtılarak elde edilir. Süzüntünün etkin kesimi çöktürülerek ayrılır, yıkanır ve çözeltiye katılarak titre edilir. Bunlar ml'de 100 000 U.İ. etkin madde içerir. Soğukta kurutulmuş çeşidiyse mg'da 30 000 U.İ. içerir.

TÜBERKÜLİNLEME a. Vet. Tüberküloz teşhisi için hayvanlara tüberkülin şırınga etme.
—ANSİKL. Sığırlarda, tüberkülinleme, satın alınırken hayvanın kontrol edilmesi sırasında ya da ortak koruma önlemleri alınırken kullanılır. Şırınga boynun dış tarafından yapılır. Şırıngayı izleyen 24 ila 36 saat içerisinde iğne yerinde görülen duyarlı ve sıcak ödem pozitif tepki sayılır.

TÜBERKÜLİT a. (fr. *tuberculide*'den). Der. hast. Genellikle uzakta bir verem odağının bulunduğu zaman ortaya çıkan ve özgün tedaviyle iyileşen deri lezyonu. (Tüberkülitler grubu, veremle ilgili her zaman kanıtlanmış birbirinden ayrı hastalıkları kapsar.)

TÜBERKÜLİZM a. (fr. *tuberculisme*). Homeopat. A. Nebel'in çalışmalarıyla ortaya çıkan ve L. Vannier tarafından yeniden ele alınıp geliştirilen temel diyatez.
—ANSİKL. Bir organizmanın, belirlenebilen her türlü verem hastalığı dışında, edinsel ya da kalıtsal yoldan tüberküloz toksini almış olması homeopitik tüberkülizm kavramının temelidir. Bunun sonucunda, süreklilikleri, birbirine bağlılıkları ve iç içe geçmeleriyle dikkat çeken tepkisel özellikler, belirli hastalık ya da hastalık dizilerine zemin hazırlayan bazı klinik duyarlılıklar ortaya çıkar. Bu özgül iz, L. Vannier tarafından, kendisine göre bu diyatez tarafından seçici olarak tutulan, fosforik* yapıya ve karma fosfofluorik* biyotipe yakın sayılmaktadır. Bazıları ise tüberkülinizmin, ilk tanımlanan diyatez olan hahnemann psor*undan başka bir şey olduğunu kabule yanaşmazlar.

Fizyopatolojik açıdan sinirsel aşırı uyarılganlık, belirtilerin geçiciliği ve hastalığın gidişindeki değişkenlik ilgi çekicidir. Katabolizmanın ağır bastığı metabolizmanın biyokimyasal hızlanması, madensel tuz ve su kaybına, zayıflamaya ve bağışıklık yanıtlarında azalmaya ve dolayısıyla aşırı yorulmaya, üşümeye ve susamaya yol açar. Çevresel toplardamar dolaşımındaki duraklama atılan madde miktarlarında artışla (mukoza ve seröz zarlarda) aşırı salgılamaya neden olur. Ayrıca, Koch basiline karşı bir aşırıduyarlık veremin alışılagelmiş tüm yerleşimlerinde ortaya çıkışını kolaylaştırabilir.

Klinik alanda özellikle yinelenen ateşli hastalıklar, başta üst solunum yolları, kulak ve bronş-akciğer olmak üzere lenf sistemi (adenopatiler) ve idrar yolları (koli basiliyle enfeksiyon) yerleşimli nüksedici virüs ya da bakteri kökenli bulaşıcı hastalıklar gözlenir. Kemik ve kiriş yetersizlikleri, karaciğer-sindirim sisteminde işlevsel bozukluklar ve hormon düzensizlikleri (âdet ve büyüme bozuklukları) seyrek değildir.

Tedavide temel tüberküloz ilaçları ve fosforik yapıya uyan ve kuşların dokularından elde edilen tuberculinum (T.K.) ve tuberculinum residium (T.R.) gibi biyoterapikler en çok kullanılanlardır.

TÜBERKÜLLÜ sıf. Der. hast. Tüberküllerden oluşan bir lezyona, bir deri hastalığına denir (örneğin tüberküllü sifilitler).

TÜBERKÜLOM a. (fr. *tuberculome*). Patol. Yalancı tümör görünümünde, lifsi-peynirsi tıkız kütle.

TÜBERKÜLOSTATİK sıf. ve a. (fr. *tuberculostatique*). Eczc. Tüberküloz basillerinin çoğalmalarını önleyen ilaçlara denir. (Tüberkülostatik ilaçlar esas tüberkülostatikler, bunlara ek olarak kullanılanlar ve bunların kullanılamadığı durumlarda verilenler olmak üzere üçe ayrılır.)

TÜBERKÜLOZ a. (fr. *tuberculose*). VEREM'in eşanlamlısı.

TÜBERKÜLOZLU sıf. Tüberküloza tutulmuş olan. (Eşanl. VEREMLİ.)

TÜBİNGEN, Almanya'nın Baden-Württemberg eyaletinde kent, Neckar kıyısındadır; 71 000 nüf. Württemberg-Hohenzollern'in tarihsel merkezi. Eski üniversite (1477) kenti. XI.-XVI. yy.'a ait şato. XV. yy.'a ait kilise ve belediye sarayı. Güvercinlikli evler. Yayıncılık ve basımevi. Elektrik gereçleri. Tekstil ve besin sanayileri.

TÜBİTAK (TÜRKİYE BİLİMSEL VE TEKNİK ARAŞTIRMA KURUMU), 17 temmuz 1963 gün ve 278 sayılı yasa'yla kurulmuş, Başbakanlık'a bağlı özerk devlet kurumu. Pozitif bilimler alanında temel ve uygulamalı araştırmaları geliştirmek, bu tür çalışmalar arasında eşgüdüm sağlamak amacını taşıyan TÜBİTAK, Başbakanlık'ça atanan bir genel sekreterle on bir üyeden oluşan Bilim kurulu tarafından yönetilir. Ayrıca çeşitli bakanlık, meslek kuruluşları, üniversiteler, İstanbul Ziya Gün vakfı araştırma enstitüsü temsilcilerinden oluşan bir danışma kurulu bulunmaktadır. Ortaöğretim ve yükseköğretim düzeyindeki öğrenciler arasında proje ve matematik yarışmaları düzenleyen, Türkiye'de ya da yabancı ülkelerde öğrenim ve eğitim bursları veren kurum, araştırma grupları aracılığıyla da, uygun gördüğü araştırma projelerine destek sağlar. Yine bu amaçla, her yıl, çalışmalarıyla bilime katkıda bulunan bilim adamlarına "bilim", "hizmet" ve "teşvik" ödülleri verir. TÜBİTAK'ın merkez örgütü temel bilimler (matematik, fizik, biyoloji), mühendislik, tıp, veterinerlik ve hayvancılık, tarım ve ormancılık, araştırma gruplarıyla bilim adamı yetiştirme grubu, bilim politikası birimi, dokümantasyon merkezi, uygulayıcılarla ilişkiler bölümü, çevre kirlenmesi araştırma ekibi, güdümlü araçlar teknolojisi ve ölçme merkezini içerir. Taşra örgütüyse Marmara bilimsel ve endüstriyel araştırma enstitüsü, Yapı araştırma enstitüsü ile bunlara bağlı birimlerden oluşur.

Bilimsel gelişmeleri ve çeşitli dallardaki yeni buluşlarla uygulamaları duyurmak için TÜBİTAK tarafından *Bilim ve teknik* adlı aylık dergi 1967'den beri yayımlanmaktadır.

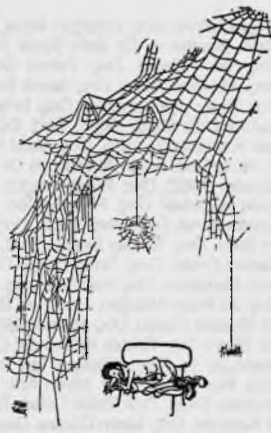
Tübitak ödülleri, Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından pozitif bilimler alanında verilen ödüller. Eğitim alanındaki çalışmalarını, lise, temel fen bilimleri, üniversite ve lisans üstü, yurtiçi ve yurtdışı doktora burslarıyla sürdüren kurum, 1966'dan başlayarak "bilim", 1969'dan başlayarak da "hizmet" ve "teşvik" ödülleri vererek, bilimsel araştırma ve çalışma sahiplerini destekler. Cumhuriyet'in ellinci kuruluş yılı olan 1973'te ayrıca, grup ayırt edilmeksizin 14 bilim adamına "50. Yıl" ödülleri verilmiştir. 1992'den itibaren Tübitak-TWAS (Third World Academy of Sciences, Üçüncü Dünya bilimler akademisi) adıyla yeni bir ödül verilmeye başlamıştır.

1966'dan bugüne değin çeşitli dallarda ödüle değer görülen türk bilim adamları şöyledir: 1. **Bilim ödülü:** Prof. Talat Erben ve Prof. Oktay Sinanoğlu (1966); Prof. Cavit Erginsoy, Prof. Turan Onat ve Prof. Bekir Dizioğlu (1967); Prof. Bahattin Baysal, Prof. Feza Gürsey ve Prof. Ratip Berker (1968); Prof. Muzaffer Aksoy ve Prof. Adnan Çakıroğlu (1969); Prof. Orhan Nuri Ulutin (1971); Prof. Behram Kurşunoğlu (1972); Prof. Cahit Arf, Prof. Orhan İçen, Prof. Erdal İnönü ve Prof. Kâzım Türker (1974); Prof. Alaettin Akçasu, Prof. Gönül Bara, Prof. Semahat Geldiay, Prof. Atıf Şengün ve Prof. Nejat Veziroğlu (1975); Prof. Ayhan Çavdar, Prof. Kâzım Çeçen, Prof. Mahir Pamukçu, Prof. Erdoğan Şuhubi ve Prof. Yusuf Vardar (1976); Prof. Cihat Gürson ve Prof. Dilhan Ezer (1977); Prof. Gündüz İkeda (1979); Prof. Necati Özışık (1980); Prof. İhsan Ketin (1981); Prof. Yılmaz Tokad, Prof. A. Nejat İnce ve Prof. Asım Orhan Barut (1982); Prof. Mithat İdemen ve Prof. Mehmetçik Bayazıt (1983); Prof. Namık Kemal Aras ve Prof. Hilmi Demiray (1984); Prof. Özay Oral, Prof. Salim Çıracı, Prof. İsmet Karacan ve Prof. M. Cengiz Dökmeci (1985); Prof. Engin Bermek, Doç. A. Mehmet Celal Şengör, Prof. Üner Tan ve Prof. Tosun Terzioğlu (1986); Prof. Tarık Ömer Oğurtanı ve Prof. Tuncer Cebeci (1987); Prof. Turhan Baytop, Prof. A. Nihat Berker ve Prof. Hasan N. Erten (1988); Prof. Yavuz Nutku, Prof. Namık Kemal Pak, Prof. Metin Balcı, Prof. İzzet Şahin ve Prof. Naci M. Bor (1989); Prof. Şefik Süzer, Prof. Fuat Pasin ve Doç. Harzemşah Hafızoğlu (1990); Prof. Hakkı B. Ögelman, Prof. Ayhan Ulubelen, Prof. Burak Erman, Prof. B. Mutlu Sümer, Prof. S. Oğuz Kayaalp ve Prof. Ali Cumhur Ertekin (1991); Prof. Selman Akbulut, Prof. A. Ziya Akçasu, Prof. Erkan Çınlar, Prof. Sevim Ercan, Prof. Atilla Erten ve Prof. A. Refik Erten (1992). 2. **Hizmet ödülü:** Yüksek mühendis Zihni Derin (1969); Prof. Bekir Alkan ve Prof. Mustafa İnan (1971); Ord. Prof. Tevfik Sağlam ve Prof. Fahir Yeniçay (1972); Ord. Prof. Akil Muhtar Özden ve Prof. Fatin Gökmen (1973); Prof. Hamdi Suat Aknar ve Prof. Ata Nutku (1974); Ord. Prof. Hulusi Behçet, Ord. Prof. Süheyl Ünver ve Nuri Şeker (1975); Ord. Prof. Hilmi İleri (1976); Ord. Prof. Kerim Erim, Ord. Prof. Aydın Sayılı ve Ord. Prof. Hamdi Peynircioğlu (1977); Prof. İhsan Doğramacı, Ord. Prof. Emin Onat, Ord. Prof. Mustafa Uluöz ve Prof. Şerel Zileli (1978); Prof. Reşat Garan, Ord. Prof Bedri Karafakioğlu, Prof. Sabahattin Özbek ve Ord. Prof. Nazif Pamir (1979); Prof. Tarık Özker ve Prof. Fikret Saatçioğlu (1980); Prof. Fikret Kortal, Prof. Mustafa Parlar, Prof. H. Nüzhet Terem, Prof. Macit Erbudak (1981); Prof. Nâzım Terzioğlu ve Prof. Muhtar Başoğlu (1982); Ord. Prof. İhsan Şükrü Aksel, Prof. Mustafa Santur, Prof. Sait Akpınar, Dr. Hamdi Açan, Yüksek mühendis Hacim Kamoy, Asım Zihnioğlu (1983); Ord. Prof. İlhami Cıvaoğlu ve Prof. Nusret Karasu (1984); Prof. Orhan Düzgüneş, Dr. Kâzım Türkoğlu ve Prof. Zafer Paykoç (1986); Prof. Necmi Sönmez ve Prof. Ekrem Göksu (1987); Prof. Mustafa Aytaç, Prof. Cahit Örgen ve Prof. Sabiha Özgür (1989); Prof. Adnan Çakıroğlu, Prof. Remzi Geldiay, Dr. Ayten Güvener ve Prof. Ahmet Hulusi Köker (1990); Prof. Ratip Berker, Prof. Remziye Hisar ve Mehmet Ozan Sungurlu (1991); Prof. Kâzım Ergin, Prof. Selahattin Koloğlu ve Prof. Duran Leblebici (1992). 3. **Teşvik ödülü:** Prof. Mehmetçik Bayazıt (1969); Doç. Erol Başar (1970); Doç. Bahattin Keskin ve Dr. Muharrem Sargın (1972); Doç. Üner Tan, Doç. Uğur Derman ve Dr. Atilla Aşkar (1973); Doç. Tosun Terzioğlu, Doç. Canan Toker, Dr. Alper Sevgen, Dr. Hilmi Demiray (1974); Doç. Cengiz Dökmeci ve Doç. Yavuz Nutku (1975); Doç. Zekeriya Aydın, Doç. Nimet Unay Gündoğan, Doç. Mutlu Sümer, Doç. Bilgin Timuralp, Yüksek mühendis Alkut Aytun, Dr. Tamer Başar ve Dr. Ersin İstanbulluoğlu (1976); Doç. Erdal Panayırcı (1977); Doç. Cevdet Acar, Doç. Suat Artvinli, Doç. İbrahim Dibağ, Doç. Şenay Molvalılar, Doç. Hüseyin Oral, Doç. İsmet Önal, Doç. Mustafa Türker, Doç. Yücel Yılmaz, Dr. Mehmet Erbudak ve Dr. Zekâi Şen (1978); Doç. Altunkan Hızal, Doç. N. Kemal Pak, Doç. Hüseyin Cahid Şad ve Dr. Emin Kansu (1979); Doç. Fevzi Köksal, Doç. Ali Osman Asar ve Doç. Sevim Ercen (1980); Doç. Mahmut Hortacsu, Doç. Avedis Haçinlıyan, Doç. Sıddık İçli, Doç. Pekçan Ungan, Doç. Aytemiz Gürgey, Doç. Armağan Saatçioğlu, Doç. Yücel Kanpolat, Doç. Erhan Pişkin, Doç. A. Rıfat Özdural, Doç. Vedat Tavşanoğlu, Doç. Birol Kılkış, Doç. Turgay Ertürk, Doç. Erdoğan Alper, Doç. Melih Boydak ve Dr. Şefik Süzer (1981); Doç. Tekin Dereli, Doç. Rahmi Güven, Doç. Abdullah Atalar, Doç. Burak Erman, Doç. Turay Uçal Yardımcı, Doç. Emel Babacan, Doç. Olcay Yeğin, Yard. Doç. Sinan Kaptanoğlu, Yard. Doç. Vasıf Hasırcı, Yard. Doç. Ersan Akyıldız ve Dr. Atilla Gönder (1982); Doç. Esvet Açıkgöz, Doç. Ersin Yurtsever, Doç. Hüseyin Tan, Doç. Özden Sanal, Doç. Naci Gönür, Doç. Metin Balcı, Doç. Tuncay Birand, Yard. Doç. Samım Erhan, Doç. Timur Doğu, Dr. Osman Demircan, Doç. Halil Demirtaş, Yard. Doç. Ali İhsan Aldoğan, Prof. Ferit Bingel, Dr. Mustafa Copçu, Doç. Mehmet Şimşek, Dr. Sinan Taş, Yüksek mühendis Orhan Mertoğlu ve Doç. Hüseyin Tan (1983); Doç. Nuri Akkaş, Prof. Metin Arık, Doç. Mustafa Erdik, Prof. Zekai Celep, Dr. Şadi Karagöz, Doç. Metin Gürses, Doç. Hikmet Üçışık, Doç. Burhan Uslu, Dr. Aslıhan Tolun, Prof. İskender Sayek ve Doç. Namık Yalçın (1984); Doç. Ural Akbulut, Doç. Tevfik Akoğlu, Prof. K. Gediz Akdeniz, Doç. Ertuğrul Benzeden, Doç. Ahmet Baldan, Doç. Ayhan Erler, Yard. Doç. Muhsin Doğaroğlu, Doç. Mustafa İlhan, Doç. Güngör Gündüz, Doç. Nazmi Özer, Doç. Turgut Önder, Doç. Cihan Saçlıoğlu, Doç. Nevzat Özgüven, Dr. F. Mehmet Uçkun, Doç. Erol Sezer ve Dr. Sabahattin Yurdakul (1985); Doç. M. Ali Alpar, Doç. Tarık Çelik, Doç. Metin Demiralp, Doç. Kani Işık, Doç. Aykut Kence, Doç. Aral Okay ve Doç. B. Sıddık Binboğa Yarman (1986); Doç. M. Sinan Beksaç, Doç. Turgay Dalkara, Doç. Şinasi Ellialtıoğlu, Doç. Cahit Helvacı, Doç. Zafer Nurlu, Doç. A. Bülent Özgüler ve Doç. A. Erman Tekkaya (1987); Yard. Doç. Mustafa Akgül, Dr. Hüseyin Bulut, Doç. Mehmet Ceyhan, Doç. Uğur Dilmen, Doç. Ufuk Gündüz, Doç. Osman Kaftanoğlu, Yard. Doç. Bülent Nazlı ve Prof. M. Cemal Yalabıyık (1988); Doç. A. Nusret Bulutçu, Doç. Fazilet Vardar Sukan, Doç. Yusuf Yağcı, Doç. Hüseyin Bor, Doç. Demir Altıner, Yard. Doç. Varol Akman, Doç. Ömer Ziya Cebeci, Yard. Doç. Nejat Akar, Doç. Oğuz Tanrıdağ, Dr. Baki Taştan ve Doç. K. Serdar Diker (1989); Doç. İve Bahar, Doç. Oğuz Okay, Doç. İsmail Hakkı Aydın, Doç. Tayfur Altıok, Doç. Alinur Büyükaksoy, Prof. Süleyman Özekici ve Doç. İsmail Sökmen (1990); Doç. Selçuk Bayın, Prof. Yiğit Gündüç, Doç. Can Fuat Delale, Prof. Levent Toppare, Doç. Füsun Sipahiler ve Doç. Mümtaz Işçan (1991); Doç. Hümeyra Bilge, Yard. Doç. Talin Budak, Prof. Figen Kadırgan, Doç. Murat Köksalan ve Yard. Doç. Erkan Tekman (1992). 4. **50. Yıl ödülü:** Prof. Cahit Yalçın, Prof. Orhan Alpan, Prof. Oğuz Kayaalp, Prof. Kâzım Türker, Prof. Faik Yaltırık, Prof. Burhan Kaçar, Prof. İbrahim Demir, Doç. Ahmet Rumeli, Doç. Cevdet Acar, Doç. Tarık Uğurtan, Doç. Erol Başar, Doç. Ahmet Kocataş, Dr. H. Önder Pamuk ve Veteriner Dr. Ahmet Kalkan (1973). 5. **Tübitak-TWAS ödülü:** Prof. Mehmet Ali Alpar (1992).

TÜBLEK (Nehar), türk karikatürcü (Manastır, Makedonya, 1924). 1943 yılında *Amcabey* dergisinde çıkan ilk karikatüründen sonra, çalışmaları, *Şaka, Akbaba, Dolmuş, 41 buçuk* dergilerinde, *Akşam, Yeni Gazete, Hürriyet, Günaydın* gibi çeşitli gazete ve dergilerde yayımlandı. İstanbul Gazeteciler cemiyeti tarafından düzenlenen yarışmalarda birçok başarı ödülü kazandı. Yapıtları ayrıca Bordighera (1957), Gümüş hurma (1963), Tolentino (1965), Marostica (1971), Gümüş kupa (1973) başarı, birincilik ve özel ödüllerine değer görüldü. *Beygirname* (1969) ve *Paşaname* (1970) adlı karikatür albümlerini yayımladı. Mizah anlayışının ilk göze çarpan özelliği, hoşgörü ve yalınlıktır.

Bk. resim sayfa 11782

TÜBLES sıf. (ing. *tubeless*, şambriyel-

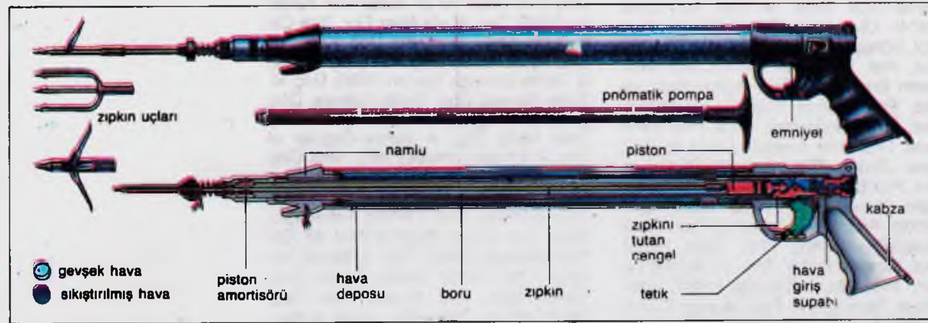
Nehar Tüblek
Yazısız

siz'den). Oto. *Tübles lastik,* İÇSİZ* LASTİK' in eşanlamlısı.

TÜBOKÜRARİN a. (fr. *tubocurarine*). Eczc. *D-tüboküranin,* kürarda bulunan alkaloit çeşidi.

TÜBOTEMPANİT a. (fr. *tubotympanite*). Östaki borusu iltihabı ile birlikte olan ortakulak iltihabı.

sıkıştırılmış havayla çalışan bir sualtı tüfeğinin görünüşü ve kesiti

Mares/Au martin pêcheur belg.

TÜBÜL a. (fr. *tubule,* borucuk). Nefrol. *Böbrek tübülü,* yumakçığın devamı olarak birbirini izleyen birkaç bölümden (yakın kıvrımlı tüp, Henle kulpu, uzak kıvrımlı tüp, toplayıcı tüp) oluşan 50 ila 55 mm uzunlukta nefron kanalı.

TÜBÜLONEFRİT a. (fr. *tubulonéphrite*). Nefrol. Yalnız böbrek tübüllerinde olan ve yumakçıklara dokunmayan, genellikle akut böbrek hastalığı.

TÜBÜLOPATİ a. (fr. *tubulopathie*). Patol. Böbrek borucuklarındaki (tübül) iletim sistemlerinde meydana gelen bir bozukluğun sonucu olarak, idrarda biyokimyasal değişiklikler şeklinde ortaya çıkan, genellikle doğuştan ve kalıtsal böbrek hastalıklarını kapsayan terim.

TÜBÜLOREKSİS a. (fr. *tubulorrhexis*). Nefrol. Taban zarın kopması ve tübül bütünlüğünün bozulması ile belirgin böbrek borucuğu lezyonu. (Bu lezyona akut tübülonefritlerde ya da akut tübül dokulararası böbrek hastalıklarında rastlanır.)

TÜCCAR a. (ar. *tâcir*'in çoğl. *tüccār*). Ticaret yapan, ticaretle uğraşan kimse; tacir.
—Tic. huk. → TACİR.
◆ sıf. Yaptığı işlerde yalnızca kâr, çıkar peşinde koşan bir kimse, bu kimseye özgü kafa yapısı için kullanılır: *O doktor değil, tam bir tüccar. Tüccar kafalı bir doktor.*

TÜCCARAN çoğl. a. (ar. *tüccar*'ın fars. çoğl. *tüccārān*). *Esk.* Tüccarlar.

TÜCCARİ, türk halk şairi (Selim, Kars, 1720 - ? 1805). Yaşamıyla ilgili bilgi yoktur. Alevi-bektaşi geleneğine bağlı şiirler söyledi. *Yaralı Mahmut ile Mahbup Han, Zöhre Han ile Eşref Beğ* gibi halk hikâyelerini düzenleyip anlattı. Yaşadığı çevrede baş âşık sayıldı.

TÜCCARLIK a. Tüccarın yaptığı iş.

TÜCE a. Denizc. *Tüce etmek,* bir halatı, bulunduğu yerde bir çıması içeride kalacak biçimde kendi çevresinde döndürerek tek sıra roda etmek. (Filika ve servis motorlarının baş ve kıç parımaları genellikle bu şekilde toplanır.)

TÜDMÜR, Palmira'nın ermenice adı.

TÜF a. (fr. *tuf;* ital. *tufo;* lat. *tofus,* süngersi taş'tan). **1.** Gözenekli yapı gösteren bazı tortul ve volkanik kökenli kayaçlara verilen ad. **—2.** *Kireçli tüf,* çözünmüş kireç içeren kaynak sularının çıktığı yerlerde, CO_2'nin uçması sonucunda bitkilerin ve kayaların çökelen kireçle kaplanmasıyla oluşan gözenekli kireçtaşı; kireçtaşı traverteni ile eşanlamlı. (Örn. Pamukkale travertenleri.) || *Kireçtaşı tüfü,* pek çok kırıntılı öğe (mikalar, kuvarzlar) ve kabuklu artıklar içeren, sarımsı beyaz, gevrek ve gözenekli tebeşirli kireçtaşı türü. (Kolayca işlenen bu kayaç havada sertleşir ve inşaatta kullanılır [Touraine kireçtaşı tüfü].) || *Volkanik tüf,* çeşitli boylarda (külden bloka kadar) yanardağ püskürtülerinin az ya da çok katmanlaşmış birikimi; daha sonra bu birikim sızma sularının etkisiyle sertleşir. (Örn. Ürgüp yöresindeki çeşitli yapıların oyulduğu, inşaatta da kullanılan tüfler.)

TÜFEK a. (fars. *tüfeng*'den). **1.** Ateşleme ve nişan düzenekleriyle donatılmış ve ağaçtan bir gövde (kundak ve dipçik) üzerine oturtulmuş küçük çaplı bir namludan oluşan, taşınabilir, ateşli av ya da savaş silahı. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Tüfek atmak,* tüfekle ateş etmek. || *Tüfek çatmak,* tüfekleri dipçikleri üzerinde üçerli olarak birbirine dayamak. || *Tüfek patlamaksızın,* çarpışma olmaksızın, savaşılmadan.
—*Esk. Tüfek-endaz* → TÜFENKENDAZ.
—Ask. *Tüfek as,* askere tüfeği omuzuna asması için verilen komut. || *Tüfek bileziği,* ağız yakınında, tüfeğin namlusuyla kundağını birleştirmeyi sağlayan metal çember. || *Tüfek kes,* yürüyüş için verilen komutta, dipçik tabanı yere dayalı tüfeği yerden keserek yürümek için verilen komut. || *Tüfek omza,* askere tüfeği dipçik tabanından tutarak omzuna dayaması için verilen komut. || *Gece görüş tüfek dürbünü,* tüfeğin üzerine takılarak gece nişan almayı sağlayan dürbün. (Gece karanlığında 600-700 m'ye kadar hedefi görmeyi sağlayacak çeşitli tipleri bulunan gece görüş tüfek dürbünleri vardır.) || *Hafif makineli tüfek,* tek tek ya da seri atış yapabilen hafif otomatik silah. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Hücum tüfeği,* tüfek, makineli tabanca ve makineli tüfeğin bir bireşimi olan küçük çaplı hafif tüfek. || *Kule makineli tüfeği,* zırhlı bir taşıtın önüne ya da kulesi üzerine monte edilmiş makineli tüfek. || *Makineli tüfek,* bir kundak üzerine monte edilmiş, seri ya da tek tek atış yapabilen, küçük ya da orta çaplı otomatik silah. (Çapları 12,7 ilâ 14,5 mm'den büyük makineli tüfekler otomatik top olarak kabul edilir [örneğin, 20 mm'lik Oerlikon, 30 mm'lik Hispano-Suiza ya da 40 mm'lik Bofors]). [Eşanl. MİTRALYÖZ.] (Bk. *ansikl.* böl.) || *Makineli tüfek ateşi,* makineli tüfeklerle yapılan yaylım ateş. || *Otomatik tüfek,* barutun yanmasıyla oluşan gaz basıncıyla çalışan tüfek. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Siper tüfeği,* XIX. yüzyılın ortalarına kadar, bir siper boyunca yerleştirilmiş nişancılara verilmek üzere yapılmış büyük çaplı (20 ve 22 mm) tüfek. || *Yarı otomatik tüfek,* otomatik doldurmalı, seri atışlı tüfek.
—Foto. *Fotoğraf tüfeği,* biçimi tüfeği andıran ve uzakta bulunan konuların, özellikle de doğada yaşayan hayvanların fotoğrafını çekmek için kullanılan fotoğraf çekim aygıtı. (En önemli parçaları şunlardır: uzun odaklı bir objektif, bir fotoğraf kutusu, objektifi hızla ayarlamaya kumanda eden ve objektifle kutu arasında bulunan bir teleskop düzeneği, bütünü taşıyan ve fotoğrafçının aygıta omuzuyla destek vermesine yarayan bir dipçik. İlk fotoğraf tüfeği, 1881'de Marey tarafından yapıldı.)
—Spor. *Sualtı tüfeği,* naylon bir iple tüfeğe bağlı bir zıpkını, avlanacak balığa doğru fırlatabilen sualtı av silahı. (Sualtı tüfekleri genellikle sıkıştırılmış havayla çalışır.)

1993'te kullanılan hücum tüfekleri

ülke	*Avusturya*	*İspanya*	*Fransa*	*Büyük Britanya*	*İsrail*	*Almanya*	*Rusya*
adı	Aug Steyr	Cetme Nle L	FAMAS 5,56 F1	IW 4,85	Galil	HK-33	AK-74
çap (mm)	5,56	5,56	5,56	4,85	5,56	5,56	5,45
ağırlık (kg)	3,6	3,4	3,150	3,5	4,3	3,480	4 (yaklaşık)
etkili erim (m)	300	300	300	300-400	400-600	400	300
atış biçimi	otomatik ve yarı otomatik	otomatik ve yarı otomatik	tek tek, 3'lü seri atış, serbest seri atış	tek tek, otomatik	otomatik ve yarı otomatik	otomatik	tek tek ve seri atış
şarjör kapasitesi	30	10, 20 ve 30	25	20	12, 35 ve 50	20 ile 40	30 ile 50
bombaatar	yok	yok	var	var	var	var	?
ayırtedici özellikler	dürbün	dürbün	çatalayak	dürbünlü tipi var	çatalayak	dürbünlü	?

—ANSİKL. Ask. 1630'a doğru ortaya çıkan ilk tüfeklerin çalışma ilkesi, barutu ateşlemek için çakmaktaşından çıkan kıvılcımlarla bir tetik hareketinin birleşimine dayanıyordu. Bu tüfekler namlu ağzından dolduruluyordu. Dakikada bir atış yapmayı sağlayan bu çakmaktaşlı tüfek, yaklaşık iki yüzyıl boyunca kullanıldı. 1703'te, tüfek, Vauban'ın icat ettiği süngüyle donatıldı. Hem ateşli, hem de dürtücü silahların özelliklerini taşıyan bu çakmaktaşlı tüfek, 1708'de mızraklı askerlerin ortadan kalkmasına yol açtı. 1777'de Gribeauval, sapı, çakmaktaşı zembereğini ve mermi çekirdeğini standartlaştırdı. Bununla birlikte 1777 modeli tüfek, sık sık ateş almama gibi tutukluklar yapıyordu. 1815'ten sonra bu silahta belli iyileştirmeler yapıldı, ancak 1828'den itibaren cıva fülminatlı amorsların kullanılması ateşlemeyi daha güvenli hale getirdi: bu amors, önce *pistonlu tüfek*'te (İngiltere, 1831), sonra *kapsüllü* ya da *iğneli tüfek*'te (Fransa, 1840) kullanıldı. Namlu içine yivlerin açılması, yuvarlak mermilerle (Delvigne karabinası, 1829) yapılan atışın isabetini artırmayı sağladı ve daha sonra ince uzun mermilerle (1857 model tüfek) atış yapma olanağı verdi. Fakat en büyük ilerleme, tüfeklerde bir mekanizmanın kullanılması sonucu, doldurulan ve silah gibi atımı yapılan fişekle (önceleri kâğıttan olan ve barut hakkı ile amorsu içeren kovan kurşunun üzerine takılıyordu) birlikte görüldü. Dreyse'in *iğneli tüfeği* (Prusya, 1841) ve Fransa'da 9 mm'lik karabinadan (1854) sonra yapılan Chassepot tüfeği (1866) bu tür tüfeklerdir. Dakikada 5 mermilik atım hızı kuramsal olarak olanaklı bir duruma geldi. Chassepot tüfeğinin arka bölümündeki sızdırmazlık kauçuk bir tıkaçla sağlanıyordu. Pirinç kovanın kullanılması. Gras tüfeğinde (1874) tam bir tıkama sağladı ve iğnenin yerini horoz tarafından harekete geçirilen ateşleme iğnesi aldı. Kuyruktan dolma, silah, ateşleme düzeneği ve atıştan sonra kovanın fırlatılması için gerekli organları, *hareketli mekanizma* içinde bir araya getirdi. Kara baruttan daha güçlü olan dumansız barutun kullanılması, mermi yollarının daha yatık olarak gerçekleştirilmesini ve yoğun ateş sırasında nişancının dumandan etkilenmemesini sağladı. 1886 modeli Lebel tüfeği (ilk hız 600 m/sn, çap 8 mm) kundağında bir fişek haznesi taşıyordu ve sürekli atış yapma olanağı veriyordu. 1914-1918 arasında yaygın olarak kullanılan bu tüfeğin yerini 1936'da MAS 36 tüfeği aldı; MAS 36 da 1951'de değişikliğe uğradı (5 fişekli şarjör) ve daha sonra yerini yarı otomatik FSA 49-56'ya (15 fişekli şarjör) bıraktı.

1888'de Avusturyalılar Mannlicher tipini, Almanlar Mauser modelini icat ettiler. Ayrıca İngilizler Lee (1889) ile Lee Enfield (1895) modelini, Ruslar Mosin tipini (1891), İtalyanlar 91 modelini yaptılar. Amerikalılar ise alman yapısı Mauser'i geliştirerek Springfield modelini (1903) icat ettiler. Tüm bu silahların 60 cm uzunluğunda özel bir namlusu, kama düzeni, ateşleme takımı, nişangâhı vardı ve kullanımları da aynıydı. Fişek sürgü açıkken yerleştiriliyor, sürgü ileri itilip silah dolduruluyordu. Çapları 7,62 mm ile 8 mm arasındaydı (İtalyanlar'ın 91 modeli dışında [6,5 mm]). Namlu çapları XIX. yy.'ın sonlarına doğru küçültüldü, ama ingiliz Enfield tüfeği, çapı 6,5 mm'den küçük tüfeklerin işe yaramadığını gösterdi. XIX. yy. sonunda yapılan küçük iyileştirmelerle bu tüfekler Birinci Dünya savaşı sonlarına kadar kullanıldı. Günümüzde normal tüfeklerden daha fazla, makineli tüfekler, otomatik ve yarı otomatik tüfekler yapılmaktadır.

• *Av tüfeği*. Av tüfeklerinin çoğu savaş tüfeklerinden dipçiğin birleşme yeriyle ayrılır; namlu, silahın doldurulmasını sağlamak için aşağı doğru kırılır. Kamadan doldurulan ilk tüfeği icat eden Lefaucheux' dür. Daha sonra, kama ile dipçik arasında tıkaç görevi gören ve fişeğin dip tablası üzerine vuran *merkezi ateşleme iğneli tüfek* ortaya çıktı. Ardından bu tıkacın yerini, atış sırasında silahın açılmasını önleyen üç ya da dört kilitli bir kapama düzeneği aldı. Horozların çıkıntılı konumu kazalara yol açtığından, 1870'e doğru *hammerless tüfeği* ("horozsuz") icat edildi; ateşleme mekanizması silahın içine yerleştirildi. En çok kullanılan av tüfeği modeli, 1875'te, ingiliz Anson ile Deeley tarafından icat edildi. Silahın gücünü artırmak ve saçmaların dağılmasını önlemek için, tüfek namlusunun ağza yakın bölümü darlaştırılarak, *choke** uygulandı. Av tüfeklerinin namlusu, genellikle eksenleri namludan itibaren 2,60 m'de kesişen ve silahı yeniden doldurmadan iki fişeği ateşlemeyi sağlayan yan yana yerleştirilmiş, yakınsak iki borudan oluşur. Namlu silindir biçiminde ve yivsizdir. Ayrıca, atış temrinleri için kullanılan, namluları üst üste (süperpoze) yerleştirilmiş, seri atışlı tüfekler de vardır. Av tüfeklerinde her zaman bir kovan atacağı bulunmaz. Bu tüfeklerin dipçiği, omza kolayca oturtulabilmesi için, namluların eksenine göre hafifçe sağa doğru eğiktir. Eskiden, av tüfeklerinin, bir ingiliz libresinde bulunan saçma sayısına göre hesaplanan çapları, 12, 16 ve 20'lik olarak belirlenmişti. Günümüzde bu adlandırmalar hâlâ geçerlidir ve bu da, namlu iç çapı küçüldükçe çap numarasının büyümesini açıklar.

• *Hücum tüfeği*. Aralarında, 1979-80'de kullanıma giren fransız yapısı FAMAS 5,56 F1'in bulunduğu bu tüfeklerin (otomatik ya da yarı otomatik) çapı genellikle 5,56 mm'dir. FSA 49-56 tüfeğinin, MAT 49 makineli tabancasının ve AA-52 hafif makineli tüfeğinin yerini alması için yapılan bu tüfeğin kundak ve dipçik bölümü, dayanıklı cam elyafıyla takviye edilmiş plastiktendir. Kovan dip tablası aracılığıyla gazların doğrudan kama üzerine yaptığı etkiyle çalışır. FAMAS hücum tüfeğinde üç çeşit mühimmat kullanılır: mermi, antipersonel bomba, tanksavar bombası. 300 m'lik erimi, 89 mm'lik tanksavar roketatarın erimine eşittir. 600 m'ye kadar isabetli atışlar yapmak için dürbünlü FRF1 tüfeğini aratmaz.

Otomatik tüfekler ile hücum tüfeklerinin çoğu bomba atabilir; ayrıca kimileri kızılaltı ışık yayan, kimileri ise gece 100 m'ye kadar etkili atış yapabilmek için ay ışığının aydınlığından yararlanan özel dürbünlerle donatılabilir.

• *Hafif makineli tüfek*. Bu tüfek, ağır makineli tüfeğin güç taşınması, tek kişi tarafından kullanılamaması gibi zorluklar nedeniyle Birinci Dünya savaşı sırasında ortaya çıktı. İlk hafif makineli tüfek 1904'te Danimarkalılar tarafından yapılan Madsen hafif makineli tüfeğidir. Daha sonra 1915'te, Fransa'da yapılan 1924-1929 modeli hafif makineli tüfek (çapı 7,5 mm, ağırlığı 8,930 kg, etkili atış erimi 600 m, 25 fişekli şarjör) İkinci Dünya savaşı boyunca ve Cezayir savaşı'na kadar kullanılmıştır. Daha sonra bu silahın yerini, 1952'de icat edilen ve otomatik bir silah olan AA -52 hafif makineli tüfeği aldı (çapı 7,5 mm,

çeşitli **tüfek** modelleri
1. 1777 modeli, çap 17,5 mm (Fransa);
2. Dreyse, 1841, çap 15,43 mm (Almanya);
3. Lebel, 1886, çap 8 mm (Fransa);
4. MAS 1936, çap 7,5 mm (Fransa);
5. FAMAS 5,56 F1, çap 5,56 mm (Fransa);
6. AK-74, 1982, çap 5,45 mm (Rusya).

hücum tüfekinin kesiti
FAMAS 5,56 F1

ayırtedici özellikler
uzunluk : 0,76 m
toplam ağırlık : 4,280 kg (şarjörle birlikte)
çap : 5,56 mm
atım hızı : tek tek, 3 mermiyle sınırlı atım, dakikada 750 ile 1 200 mermi atan sınırsız atım.

av tüfekleri
1. Bitişik namlulu;
2. Hava soğutmalı ve üst üste (süperpoze) namlulu.

çakmak zemberekli tüfek
Almanya, 1650'ye doğr.
Wallace Collection, Londra

Wallace Collection, Londra

hafif makineli tüfek
1. 1924-1929 modeli;
2. Hafif makineli tüfeğin bir türü olan otomatik AA-52 silahı.

ağırlık 9,7 kg, dakikada 200 mermilik atış hızı).

• *Makineli tüfek.* XV. yy.'da kullanılan ve yan yana birleştirilmiş küçük çaplı namluları taşıyan arabalar, makineli tüfeklerin atası sayılabilir. Fakat, ancak metal fişeklerin ortaya çıkmasından sonra (1860), Gatling ABD'de, birbirine koşut namluları olan ve sabit bir mekanizma çevresinde hareket eden, ilk mermili topu yaptı. 1870'te gerçekleştirilen Reffye makinelisinde, 13 mm'lik 25 namlu bir demet halinde birleştirilmişti ve bu silah 1 800 m uzaklığa dakikada 150 mermi atabiliyordu. Bu modeller çok ağır oldukları için terk edildi (Reffye makineli tüfeği: 800 kg). Tek namlulu, 7,62 mm çapındaki ilk otomatik makineli tüfek 1883'te amerikalı mühendis Maxim tarafından İngiltere'de yapıldı; bu silah 1898'de İsviçre ve 1902'de Almanya tarafından benimsendi. Rus-Japon savaşı'nda (1905) kullanılan bu silahlarla etkili sonuçlar elde edildi. Yine o yıllarda, Fransa'da Puteaux, Saint-Etienne ve Hotchkiss, İngiltere'de Vickers, sonra Lewis, Avusturya'da Skoda makineli tüfekleri ortaya çıktı ve 1914'te bu ülkelerin orduları tarafından kullanılmaya başladı. Kısa uzaklıklarda mermi yolunun yatık, ateşinin yoğun ve isabetli olması nedeniyle, makineli tüfeğin çok etkili bir savunma silahı olduğu anlaşıldı. Bu silah, savunma mevzilerinde, dikenli tellerle birlikte, 1917'den sonra yalnız tankların aşabildiği bir ateş engeli, taarruzda ise hücum eden birliklere önemli bir ateş desteği sağlar. 1914'te alman ve fransız piyade alaylarında yalnız altı makineli tüfek bulunuyordu. 1916'dan sonra, piyade birliklerinin ateş gücü hafif makineli tüfeklerin hizmete girmesiyle arttı. Daha çok görerek ve 1 200 m'ye kadar doğrudan ya da yanlamasına atışlar yapabilen makineli tüfek, çeşitli teknik uygulamalara konu oldu: dost birliklerin üzerinden ya da ara hatlardan, hatta uzun mesafelerde (2 000 - 3 000 m) görmeden atış yapmak, uçak ve zırhlı taşıtlara karşı ateş etmek. O zamana dek ağır ve pek kullanışlı olmayan makineli tüfek, suyla soğutma sisteminin terk edilmesi ve daha hafif kundak kullanılmasıyla biraz daha hafifledi. Ayrıca, aşamalı olarak hafif zırhlı taşıtlara monte edilmeye ve tankların silah donanımları arasında yer almaya başladı. Ruslar, makineli tüfeklerini tekerlekli kundaklar ve kalkanla kullanıyorlardı. Hava tehdidinin artmasıyla birlikte, makineli tüfeklerin çapı da büyüdü: hafif zırhlı, alçak ya da orta yükseltide uçan hızlı hedefler karşısında mermilerin etkili olması gerekiyordu. 12,7 mm'lik (Browning, ABD), 13,2 mm'lik (Hotchkiss, Fransa) ve 14,5 mm'lik, Degtiyarev, Rusya) makineli tüfekler ortaya çıktı; etkilerini artırmak için bu silahlar ikili ya da dörtlü gruplar halinde bir araya getirildi. Sabit mevzilere yerleştirildi ya da tekerlekli ya da tırtıllı taşıtlar üzerine monte edildi. Tahkimatlarda, tank ya da uçaklar üzerinde, Fransa, 1939'dan önce yuvarlak şarjörlü 7,5 mm'lik Reibel makineli tüfeğini kullandı.

Genelkurmay genel sekreterliği

MG-3 makineli tüfekinin araç üzerinde ve yerde görünüşü

1939'da, tabur destek bölükleri makineli tüfeklerle (12 ile 16 adet) donatıldı. Ayrıca, büyük bir ateş gücüne sahip, motorize makineli tüfek taburları (hareketli birimler) oluşturuldu. Alman ordusu 7,9 mm'lik Maxim ve Dreyse makineli tüfekleriyle güçlendirildi. 1939 ile 1945 arasında, makineli tüfek, çalışma ilkesi bakımından büyük bir gelişme göstermedi, ama fransız Hotchkiss tipi ya da japon yapısı model 3 düz şarjörlerin yerini, bez kaplı ya da baklalı zincir (sabit ya da sökülebilir) şeritlerin almasıyla tüfeklerin beslenme sistemleri değişti: Browning US (30 ve 50), ingiliz Vickers, alman MG-34 ve MG-42 vb. 1952'de Fransa'da yapılan 7,5 mm'lik otomatik bir silah, o güne kadar kullanılmakta olan otomatik silahların yavaş yavaş yerini almaya başladı. Bu silahlar, namlu ve kundakta yapılan küçük değişikliklerle 7,5 ya da 7,62 mm'lik mermiler atabilen hafif ya da ağır makineli tüfekler olarak kullanılabiliyordu. Bu, yatık mermi yollu, mekanizması kolay ve hızlı olarak açılabilen otomatik bir silahtı. Katlanabilir bir dipçiği vardı. Besleme, baklaları sökülmeyen, esnek metal şeritlerle sağlanıyordu (hafif makineli tüfeklerde 50, makineli tüfeklerde 250 fişek). Atış destekleri olarak hafif makineli tüfeklerde çatalayak, makineli tüfeklerde hafif kundak, ağır makineli tüfeklerde ise mahmuzlu ağır kundak kullanılıyordu.

Uçaklarda kullanılan makineli tüfekler, hafif makineli tüfeklerdir, ancak genel olarak bunların çapları 7,7 mm'den (1918) 12,7 mm'ye ya da 13,2 mm'ye çıkmıştır. Sayıları ise çok artmıştır: 1915'te uçaklarda pervanenin arasından ateş eden tek bir makineli tüfek bulunurken, İkinci Dünya savaşı'ndan bu yana, bu sayı on iki ya da daha fazlaya ulaşmıştır. Atış hızları ise dakikada 1 200 mermidir. Ancak, uçaklarda kullanılan makineli tüfekler günümüzde yerlerini, toplara, roketatarlara ve havadan havaya güdümlü mermilere bırakmıştır.

Günümüzde, makineli tüfekler, bir komutan, bir nişancı ve bir ya da birçok cephaneciden oluşan bir ekibin kullandığı piyade destek silahlarıdır. Tanklarda ise yardımcı silahlardır: hava savunma, yakın savunma (makineli tüfeğin tankın ön tarafına yerleştirilmesi yavaş yavaş ortadan kalkmaktadır) ya da zırhlı personel taşıyıcılardaki mürettebat için ana destek silahı olarak kullanılır. Av ya da destek uçaklarının ana silahı olan (kanatlarda ya da bununla bulunur) makineli tüfekten, bombardıman, devriye ve deniz uçaklarında savunma silahı olarak yararlanılır. Ancak öldürme ve işba atışlarını birleştiren hücum tüfeklerinin tutulmasıyla makineli tüfek piyade silahı olmaktan çıkmaya başlamış, ama zırhlı ya da zırhsız tüm ulaştırma, destek ve savaş taşıtlarının silah donanımı arasında yer almaya devam etmiştir. Makineli tüfek suüstü savaş gemilerinin yanı sıra uçak ve helikopterlerde de kullanılır. Bununla birlikte 12,7 mm'lik makineli tüfeğin yeniden ortaya çıktığını belirtmek de gerekir. İkinci Dünya savaşı sırasında her tür kullanımda kendini kanıtlayan bu silah, yerini 20 ya da 30 mm'lik makineli topa ya da füzeatarlara bırakıncaya dek kullanılmıştır: günümüzde makineli tüfek, sözü edilen toplar ile 7,5 ya da 7,62 mm'lik silahlar arasındaki boşluğu doldurmada kullanılan donanımlar içinde yer alır.

• *Otomatik tüfek.* 1967-68'den bu yana, küçük piyade birliklerinin kişisel ya da ortak silahını oluşturur. Fişeği NATO tarafından benimsenen 7,62 mm'lik amerikan yapısı M-14, belçika yapısı FN ve Bundeswehr G-3 tüfekleri bu silahlar arasında yer alır. Ancak, atıcı üzerinde yaptığı güçlü tepmelerden kaynaklanan otomatik atışlardaki isabetsizlikler nedeniyle bu silahların yerine daha az güçlü silahlar yeğlenmiştir. Daha hafif mermi atan rus yapısı 7,62 mm'lik Kalaşnikov bu gereksinime cevap verir. Vietnam savaşı sırasında denenmiş olan ve Remington fişeği atan amerikan yapısı M-16 gibi 5,56 mm'lik tüfekler için de aynı şey sözkonusudur. Bugün, Türk silahlı kuvvetleri'nde yaygın olarak kullanılan G-3 piyade tüfeği, her türlü nişan konumunda tek tek ve seri atış yapabilen, 7,62 mm çapında otomatik bir silahtır. Bu tüfek, keskin nişancı dürbünü takılarak kullanılabildiği gibi gece görüş dürbünüyle de kullanılır.

• *Osmanlı* ordusunda tüfek XV. yy.'ın ilk yarısında az da olsa kullanılmaya başlandı. Bu konuda kesin bilgiler yoksa da 1421'de Düzmece Mustafa olayında, 1430'da Selanik'in fethinde, 1442'de Sivrihisar kuşatmasında tüfeğin kullanıldığı yazılı kaynaklarda bildirilmektedir. Varna savaşı'nda top ve tüfek kullanımı yaygınlaşmıştır (1444). Murat II'nin Macaristan seferinde ise tüfek ön plana geçmiştir. İstanbul'un fethi ateşli silahların osmanlı ordusunda gelişim ve atılım dönemi olmuştur. XVI. yy.'da tüfeğin devlet eliyle yapımı ve kullanımı artarken, iç ayaklanmalar nedeniyle 1524'te çıkarılan bir kanunname ile bu silahların yapımı ve onarımı kesin olarak devlet denetimine alınmıştır. Ordunun silah gereksinimi Tüfenkhane-i amire tarafından karşılanmıştır. (Bu kuruluş tavhane, cilahane, baskıhane, marangozhane, nakkaşhane ve depolardan oluşuyordu.) Tüfekler ateşleme düzeneklerine göre fitilli, çakmaklı, kurmalı zemberekli, kapsüllü ve iğneli tüfekler olarak adlandırılır. Bunların en erken örnekleri fitilli tüfeklerdir. İlk tüfekler küçük bir el topuna benzemektedir, metal namlu ahşap bir çubuk üzerine tutturulmuştur. Bunlar doğru ve sağlıklı nişan alınamaması ve ateş menzilinin kısa olması yüzünden sağlıklı değildi. Fitilli bir tüfekte ateşleme düzeneği horozun arasına sıkıştırılmıştır; ateşlenmiş fitil tetiğin çekilmesiyle düşüyor ve falya tavası üzerindeki barutu ateşliyordu. İnce bir kanal yardımı ile de namlu içerisindeki barutun tutuşması sağlanıyordu. Bu tüfeklerin namluları kaval olup, namlu ağız-

ları oldukça genişti. Çakmaklı tüfeklerde ateşleme, horozun iki dili arasına sıkıştırılmış çakmaktaşının, tetik yardımı ile düşürülerek, çakmak demirine çarpması ve namluya ağızdan doldurulmuş barutun ateşlenmesi ile sağlanıyordu. Çakmaklı tüfeklerin kavalı düz ve yivsizdi. Kurmalı zemberekli tüfeklerin ateşleme düzeneği çakmaklı tüfeklere benzerse de, burada horozu harekete geçiren tetiğin yerini kurma yayı ve kolu almıştır. Kapsüllü tüfeklerde ateşleme, horozun kapsül memesi üzerindeki eczaya çarparak çıkardığı kıvılcımın barutu ateşlemesiyle sağlanıyordu. İğneli tüfeklerde, barutun yerini mermi çekirdeğinin almasıyla, namlu yivli yapılmaya başlanmıştır. Bu tür tüfeklerde, horozun ucundaki iğnenin horoz yardımıyla düşürülerek mermi yatağında bulunan çekirdeği hızla harekete geçirmesiyle ateşleme gerçekleşiyordu. Fitilli ve çakmaklı tüfeklerin geniş çaplı namluları, ağır kundakları ve kaba görünümleri kullanımlarını güçleştiriyordu. Taşınmaları için birden fazla kişiye gereksinim duyulması bu tüfeklerde kimi değişikliklerin yapılmasına yol açtı; çaplar küçültüldü, namlular uzatıldı ve hafifletildi (kapsüllü ve iğneli tüfekler). Bu tüfeklerin yapımında her parça ayrı bir ustanın elinden çıkıyor ve sonra birleştiriliyordu (bu silahlar üzerinde Ameli Mehmet Fehmi, Ameli Ebubekir, Ameli Hüseyin gibi usta adlarına rastlanır). XVIII. yy.'dan sonra kapsüllü tüfekler yaygınlaştı. Mahmut II ve Selim III ile başlayan yenileşme hareketleri sırasında türk silahçılığı da geliştirilmeye çalışılmış, aynı zamanda Avrupa ve Amerika'dan da silah satın alınmıştır. Silah alımı Abdülhamit II döneminde en üst düzeye ulaşmıştır.

Osmanlı tüfekleri namlu ve dipçik üzerindeki bezemeleriyle de dikkati çeker. Bunlar arasında altın ve gümüş tel, mercan ve akik kakmalı örnekler vardır.

TÜFEKÇİ a. Tüfek yapan, satan ve /ya da onaran kimse.
—Ask. tar. *Tüfekçi takımı*, vezir dairelerinde görevli piyade erlerinden oluşan askeri birlik.
—Kur. tar. Osmanlılar'da Abdülhamit II döneminde (1876-1909) sarayı ve padişahı korumakla görevli muhafız birliğinden olanlara verilen ad. (Bunlar türk, arnavut, çerkez, boşnak kökenlilerden seçilirlerdi; ancak çoğunluğu arnavut kökenliydi. İkinci meşrutiyet'ten [1908] sonra kaldırıldı.) || *Tüfekçi yamağı*, Osmanlılar'da padişahın ve öteki önde gelen saraylıların tüfeklerini saklayan, koruyan ve bakımını yapan görevlilere verilen ad. (Bunlar 20-30 kişi kadardı.)

TÜFEKÇİ (Nida), türk halkbilimci ve saz sanatçısı (Yozgat 1929). Ankara Maliye okulu'nu bitirdi (1950). Öğrenimi süresince halk müziği çalışmalarını sürdürdü, Ankara radyosu yurttan sesler korosu'nda yer aldı (1947). Ankara radyosu'nun açtığı sınavı kazanarak (1953) Yurttan sesler topluluğu'na saz sanatçısı olarak katıldı. İstanbul radyosu'na geçti (1959), eşi Neriman Tüfekçi'yle birlikte İstanbul radyosu yurttan sesler kadınlar topluluğu'nu kurdu. İstanbul radyosu türk sanat ve halk musikisi şube müdür yardımcısıyken (1966), Yurttan sesler erkekler topluluğu, Dört ses dört saz, Divan-bağlama-cura topluluklarını kurdu ve yönetti. TRT müzik dairesi'nin kuruluş çalışmalarına katıldı, çeşitli yöneticilik görevleri yanında kendi olanaklarıyla Anadolu'yu dolaşarak derleme gezileri yaptı, birçok türküyü notaya geçirdi. İstanbul Türk musikisi konservatuvarı'nın kurucuları arasında yer aldı; öğretim üyesi ve yönetim kurulu üyesi olarak görev yaptı (1976), başkan yardımcılığına getirildi. UNESCO'nun hazırladığı *Dünya müziği tarihi* adlı yapıtın türk halk müziği bölümünü yazdı. Radyo ve televizyon için çok sayıda program hazırladı, yazıları çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlandı, birçok halk müziği sanatçısı yetiştirdi. *Memleket türküleri* (1963) adlı bir yapıtı vardır.

tüfek (XIX. yy.)
Askeri müze, İstanbul

TÜFEKÇİ (İlyas), türk futbolcu (İstanbul 1960). Futbola Almanya'da başladı. Hertha Berlin'de ileri üçlüdeki başarılı oyunu ve golcülüğü ile ünlendi. Schalke 04, Fenerbahçe, Galatasaray ve Zeytinburnu kulüplerinde yer aldı. 28 kez milli formayı giydi. 1991'de futbolu bıraktı.

TÜFEKÇİBAŞI a. Kur. tar. Osmanlılar' da sarayda görevli tüfekçi* yamaklarının amirine verilen ad. (İstanbul'daki avcıların ruhsatları da bunlar tarafından verilirdi. Tanzimat'tan [1839] sonra tüfekçibaşı saray muhafızlarının amirliğini de üstlendi. İkinci meşrutiyet'in ilanından sonra bu görev kaldırıldı.)

TÜFEKÇİLİK a. **1.** Tüfek yapma ve/ ya da onarma zanaatı. **—2.** Tüfek satıcılığı.

TÜFEKHANE a. (fars. *tüfeng* ve *hane*' den *tüfeng-hane*). *Esk.* Silahların konulduğu yer, silah deposu.
—Ask. tar. Osmanlı ordusunun gereksinimi olan tüfeklerin yapım yerlerine verilen ad.
—ANSİKL. XVIII. yy.'a değin İstanbul'daki Cibali semtinde bulunan tüfekhane, 1717 ve 1833 yıllarında çıkan iki yangından sonra yıkıldı. Daha sonra Tophane ile Zeytinburnu semtlerine taşındı.

TÜFEKLİK a. **1.** → SİLAHLIK. **—2.** Tüfek kılıfı.

TÜFENG → TÜFEK.

TÜFENKENDAZ a. (fars. *tüfeng* ve *-endāz*'dan *tüfeng-endaz*). Esk. sil. Tüfek kullanan asker.

TÜFFAH a. (ar. *tüffāh*). Esk. bot. Elma.

TÜFİT a. (fr. *tuffite*'den). Yanardağ püskürmesi ürünleri ve bir çökelden (kil ya da kireçtaşı) oluşan kimi zaman düzeylerinin arasında saf çökel katmanları bulunan kayaç.

TÜFÜMSÜ sıf. Yerbil. Tüf görünümünde olan.

TÜH → TUH.

-TÜK → -DIK.

TÜKEL sıf. *Esk.* Bütün, tam, tüm.

TÜKELAĞIZLILAR a. Ağızları başın ucunda bulunan kemiklibalıklar altsınıfı. (Çenesizlerle ve ağızları karın yüzünde bulunan *Plagiostomi*'lerle karşıtlaşırlar. Bil. a. *Teleostomi*.)

TÜKENİK sıf. Tükenmiş, bitmiş.
◆ be. Çok azalmış olarak.

Genelkurmay genel sekreterliği

Türk silahlı kuvvetleri'nde temel piyade silahı olarak kullanılan G-3 otomatik tüfeki

ayırtedici özellikler
çap : 7,62 x 51 mm
uzunluk : 1 020 mm
yiv sayısı : 4
ağırlık (şarjörsüz) : 4,250 kg
atış hızı : dakikada 500 ile 600 mermi
ilk hızı: 780-800 m/sn
nişangâh erimi : 100-200-300-400 m
azami erim : 3 700 m
etkili erim: 400 m

TÜKENİŞ a. Tükenmek eylemi ya da biçimi.

TÜKENME a. Tükenmek eylemi.
—Biyol. *Bir familyanın, bir ırkın, bir türün tükenmesi*, ırkın, türün dölü, soyu kalmaması; bir familyanın, bir ırkın, bir türün sönüp gitmesi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Nük. müh. *Bir nükleer yakıtın tükenme oranı*, bir nükleer yanmaya uğramış belli tipteki çekirdeklerin yüzdesi.
—ANSİKL. Biyol. Bir türün tükenmesi hiç kuşkusuz bu türden olan canlı topluluğunun az ya da çok hızla azalarak sona ermesidir. Fakat azalma ille de tükenmeyle sonuçlanmayabilir: sözgelimi küçük bir ada üzerinde yalnızca birkaç yüz bireyden oluşan yerleşik bir tür, değişmediği sürece kendi ortamıyla denge içinde yaşayabilir. Aynı şey bireyler dağıldığında ve karşılaşamadıkları için çiftleşip üreyemediklerinde sözkonusu olamaz ya da türün varlığını sürdürdüğü tek istasyon ani bir değişikliğe uğrarsa tükenme görülür (doğal felaket, iklim değişikliği, kirlenme vb.). Fakat, birinci sırada insanın yer aldığı avcıların ya da yeni asalakların ortaya çıkışı hayvan türleri ile onların yaşadığı ortamdaki besin kaynaklarının fakirleşmesi için en korkulu tehdidi oluşturmaktadır.

Evrim sırasında bir soyun yok olması ise uyumsuzluktan kaynaklanabilir. (→ HİPERTELİ.)

TÜKENMEK gçz. f. **1.** Bir şeyden söz ederken, tümüyle bitmek, hiç kalmamak: *Erzağımız tükeniyor. Petrol rezervleri tükendi.* **—2.** Bir stoktan, bir maldan söz ederken, son parçasına kadar satılmak, satılmış olmak: *O kitabın baskısı tükendi, yeni baskıyı bekleyin.* **—3.** Bir durumdan, bir şeyden (soyut) söz ederken, sona ermek, bitmek: *Sıkıntılarımız bir türlü tükenmiyor.* **—4.** Bir kimseden söz ederken, bedensel ve ruhsal gücünü yitirmek, bitkin düşmek: *On yıl sonra onu gördüğümde tükenmişti.* **—5.** *Sabrı, dayanıklılığı, gücü vb. tükenmek*, son sınırına dayanmak: *Sabrı tükendi ve yeter artık diye bağırdı.*
—Avc. Av hayvanından söz edildiğinde, uzun süre koştuktan sonra, yorulup, bıkıp durmak.

TÜKENMEZ sıf. **1.** Tükenmeyen, bitmeyen şey için kullanılır: *Kendine tükenmez bir güven duymak.* **—2.** → TÜKENMEZKALEM.
—Mutf. Muşmula, elma, ayva, armut, vişne vb. meyveleri bölüp bir fıçıya yerleştirdikten sonra üzerine şeker ve su dökülerek yapılan şerbet. (Fıçı bu şekilde 5-10 gün kapalı bekletildikten sonra şerbet hazırlanmış olur. Musluktan her şerbet alındığında yerine onun kadar su konur, böylece uzun süre bitmez. Adını bu özelliğinden almıştır.)
—Sey. oy. *Tükenmez şişe*, hokkabazlık gösterilerinde kullanılan bir tür bölmeli metal şişe. (Gösterici parmaklarıyla bu bölmeleri açıp içine hava girmesini sağlayınca bölmelerden çeşitli sıvılar çıkar, baş aşağı tutulunca sıvı akmaz.)

TÜKENMEZKALEM a. İçinde kalın, özel bir mürekkeple dolu bir borucuk ve ucunda sert metalden bir bilyası bulunan kalem türü: *Günümüzde tükenmezkale-*

min kullanımı dolmakaleminkinden daha yaygın. (TÜKENMEZ de denir.)

TÜKENMEZLİK a. Tükenmez olma durumu.

TÜKENMİŞLİK a. Gücünü, direncini yitirmiş olma durumu: *Büyük bir tükenmişlik içinde olmak.*

TÜKETİCİ a. **1.** Herhangi bir ürünü kullanmak üzere satın alan kimse: *Bir malın fiyatı üreticiden tüketiciye ulaşıncaya kadar dörde katlanıyor.* **—2.** Herhangi bir şeyi, özellikle bir gereci, bir enerji kaynağını tüketen kimse ya da şey.
—İkt. ve İstat. *Tüketici fiyatları indeksleri* → FİYAT İNDEKSLERİ.

◆ sıf. ve a. Üreticinin karşıtı olarak, ürünleri tüketen, satın alanlar için kullanılır: *Petrol tüketicisi ülkeler.*

◆ sıf. Gücü, direnci yok eden bir şey, bir kimse için kullanılır: *Tüketici bir ilişki. Tüketici bir tartışma. Tüketici bir insan.*
—ANSİKL. Huk. Devlet, tüketicileri koruyucu ve aydınlatıcı önlemler alır. Tüketicilerin kendilerini koruyucu girişimlerini destekler (Anayasa md. 172). Tüketicinin korunmasına ilişkin Anayasa kuralına uygun bir önlemler bütünü geliştirilememiştir. Hükümetler değişik zamanlarda tüketici korumayla ilgili kararlar alarak sistemdeki boşluğu doldurmaktadırlar. Tarım ürünlerinin taban fiyatlarını ya da kimi mal ve hizmetlerin en yüksek fiyatlarını saptama tüketicinin korunmasına ilişkin önlemler olarak görülebilir.

TÜKETİCİLİK a. Tüketici olma durumu.
—İkt. *Tüketicilik hareketi,* tüketicilere iktisadi ve sosyal alanda etkin bir rol verilmesini amaçlayan hareket. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. *Birleşik Devletler'de tüketicilik hareketi.* 60'lı yıllarda, Ralph Nader ve ekibinin eylemlerinden doğan hareket. Bunlar, güçlü büyük firmalara (*General Motors* gibi ve, daha sonra, işletmeleri denetlemekle görevli iktisadi kuruluşlara (*Food and Drug Administration* gibi) saldırmaktan çekinmiyorlardı. Tüketiciler için güvenlik, bilgi edinme ve temsil edilme hakkı, seçme hakkı istiyorlardı. Bu şekilde başlayan hareket, sonunda yeni bir düzenlemeye (otomobil güvenilirliği kredi istihbaratı, çok tüketilen malların güvenilirliği ve etiket yöntemi konularında) ulaştı. Bu düzenleme önemli kamu kuruluşlarınca denetleniyordu. 1970'te R. Nader, bu kuruluşlara karşı saldırıya geçti ve bunları uyuşuklukla, düzene sokmakla görevli oldukları bazı firmaları kayırmakla suçladı. 1975'te hükümet, içinde tüketicilerin de temsil edileceği ulusal bir kuruluş oluşturmayı reddetti (oysa ki, bu konudaki tasarı, 1971'de, Temsilciler meclisi'nde kabul edilmişti). Bu reddedişin nedeni, bir yandan iş çevrelerinde uyanan hoşnutsuzluk, öte yandan da iktisadi konjonktürün bütçede kısıntı yapılmasını gerekli kılmasıydı.

Ancak, 1976'da, bazı önemli yönetim görevleri, tüketicilik, hareketinin bazı liderlerine verildi. Amerikan vatandaşları tüketici derneklerine üye oldular. Birlik halinde hareket eden bu dernekler, tüketicilerin eğitilmesi işine uğraşları arasında ön planda yer verdiler.

• *Türkiye'de tüketicilik hareketi.* Türkiye' de tüketiciler henüz haklarını etkin bir biçimde koruyacak düzeyde örgütlenememişlerdir. Ekonomide sağlam rekabet koşullarının oluşmamış olması da üretilen mal ve hizmetlerin standratlaşmasını, kalitelerinin yükselmesini, güvenilirliklerini ve pazarlama tekniklerinin gelişmesini sınırlamaktadır. Ayrıca, tüketicilerin denetim eksikliği ve mevzuat yetmezliğinden kaynaklanan önemli sorunları bulunmaktadır.

Türkiye'de tüketiciyi korumaya yönelik ilk örgütlenme 1930'larda çok sınırlı olarak başlayan, 1970'lerin başında gelişmesi hızlanarak özellikle büyük kentlerde, fabrika ve kurumlarda yaygınlaşan tüketim kooperatiflerinin kurulması olmuştur. Günümüzde sayıları 422'ye yükselen tüketim kooperatiflerinin 54 000 üyesi bulunmaktadır. Ülkede tüketiciyi koruma çalışmaları Türk standartları enstitüsü'nün (TSE) kuruluşuyla desteklenmiştir. Belgelenmiş olan madde ve ürünlerin kalitelerinin TSE tarafından garanti edilmesi, enstitüye ulaşan tüketici şikâyetlerinin değerlendirilmesi ve çözüme kavuşturulması tüketiciyi belgeli mal almaya, üreticiyi ise ürettiği malı belgelendirmeye yöneltmektedir. Tüketiciler, satın aldıkları malların bozuk çıkması durumunda, malda TSE damgası varsa TSE'ye; öteki mallar içinse Sanayi ve ticaret müdürlükleriyle, Ticaret odalarında oluşturulan "Tüketici şikâyetleri masası"na ya da Tüketiciyi koruma derneği'ne başvurabilirler. Yasal olarak ise bozuk çıkan mallar (ayıplı mallar) yüzünden uğradıkları zararlar için ilgili mahkemelerde "maldaki maddi ayıplar" adıyla dava açabilirler. Türkiye'de, 1987'den beri, bazı bankalarca tüketicilere, ferdi kredi adı altında tüketici kredisi de verilmeye başlanmıştır.

TÜKETİLMEK → TÜKETMEK.

TÜKETİM a. **1.** İkt. Dar anlamıyla, var olan malları kullanarak yok etmek eylemi; yoğaltım; geniş anlamıyla, tüketicilere ücretli ya da ücretsiz olarak sunulan mal ve hizmetlerin tümü. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Bir yiyeceği, bir içeceği, bir enerji kaynağını kullanmak, tüketmek, eylemi; tüketilen nicelik: *İçki tüketimi gençler arasında tehlikeli biçimde ve hızla yaygınlaşıyor. En çok elektrik tüketimi 18.00 ile 20.00 arasında gerçekleşiyor. Geçen ayki gaz tüketiminiz ne kadardı?* **—3.** Herhangi bir şeyi gereksiz yere harcama: *Ülkemizde ilaç tüketimi aşırı boyutlarda. Reklamlar insanları tüketime itiyor.* **—4.** *Tüketim maddesi,* doğrudan doğruya tüketiciler tarafından kullanılmak üzere üretilen maddeler: *Tüketim maddelerinde hızlı fiyat artışı.*
—Camc. *Fırın tüketimi,* cam hazırlamak için fırında ısı olarak kullanılan enerji miktarı. (Üretilen camın kg'ı ya da ton'u başına mazot gramı ya da termi, ya da kW cinsinden tanımlanan fırın tüketimi fırının yaşı ve yıpranmasıyla artar ve günlük çekiş artıkça azalır.)
—Etol. *Tüketim etkinliği, eylemi* ya da *yanıtı,* birtakım özgül uyartıların birbirine eklenmesiyle başlayan ve bir yeme davranışıyla sonuçlanan içgüdüsel davranış. (Genellikle basmakalıp hareket kalıpları ortaya çıkar ve K. Lorenz'e göre içgüdüsel davranışların temelini oluşturur. Bu kavram, W. Gaig tarafından, birtakım beslenme davranışıyla benzerlik kurularak yaratılmıştır [1918].)
—Fizyol. *Oksijen tüketimi,* atardamar ve toplardamar kanlarındaki oksijen oranları arasındaki fark. (Dinlenme halinde 200 ml/dk iken aşırı bedensel çalışma halinde 4 l/dk'ya ulaşır; bu artış yalnız soluk almanın sıklaşmasıyla sağlanır. Oksijen hacmindeki [VO_2] bu artış [ya da maksimum VO_2] birçok etmene bağlıdır [boy, ağırlık, cinsiyet, çalışma derecesi] ve yaş ne olursa olsun nispeten sabittir [55 ila 60 mg/kg]. Bu nedenle oksijen tüketimi sportif alanda yararlanılabilecek ilginç bir değerlendirme ve gözetim testi sayılabilir.)
—Havc. *Tüketim uçağı,* savaş zamanında niceliği niteliğinden üstün olan, çok hızlı aşınan, hafif, dolayısıyla da ekonomik bir uçağa İkinci Dünya savaşı'ndan bu yana verilen ad.
—Isıl. mot. *Yakıt tüketimi,* bir motorda ya da otomobilde, belirli bir mesafede ya da belirli bir süre içinde harcanan yakıt miktarı.
—İşl. ikt. *İç tüketim,* üretim yapan bir işletmenin dışa dönük ticari işlemleriyle ilgisi bulunmayan ve onun asıl üretim süreciyle bütünleşmiş olup bu süreç içinde kullanılan üretimi.
—Topbil. ve İkt. *Tüketim toplumu,* tüketimin ve tüketicilerin, sanayi üreticileri tarafından -temel gereksinimlerin tatmin edilip edilmediği göz önünde tutulmadan- sürekli olarak tüketimde bulunmaya özendirildiği (özellikle taksitli satışlar ve reklam yoluyla) toplum. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Genişletilmiş tüketim,* ailelerin, ticaret dışı kesime giren boş zamanları değerlendirici, refah sağlayıcı nihai tüketimleriyle bölünebilir kolektif hizmetler alanına (öğrenim, sağlık hizmetleri) giren nihai tüketimlerini -dolaylı vergiler ve işletme sübvansiyonları çıkartıldıktan sonra- gösteren agrega (bireşimsel global büyüklük). || *Gösteriş tüketimi,* temel gereksinimlerin tatminine değil de, yüksek bir yaşam düzeyine duyulan arzuya, kendini gösterme isteğine yönelik tüketimler. || *Kamu tüketimi,* kamu kesimi tarafından tüketilen mal ve hizmetler. || *Kolektif tüketim,* resmi kuruluşlarca (sosyal sigortalar, kamu işletmeleri) konut, eğitim, sağlık, kültür vb. alanlarda sunulan hizmetler. || *Özel tüketim,* işletmeler tarafından sunulan mal ve hizmetlerin bireylerce tüketilmesi. || *Verimsiz tüketim,* hiçbir yarar sağlamayan tüketimler (örneğin, incik boncuk kullanma merakı).
—Uz: havc. *Propergolün özgül tüketimi,* bir roket-motorda, bir saniye boyunca 9,81 N'luk, yani 1 kg'lık bir itme oluşturmak için tüketilmesi gerekli propergol kütlesi. (Göz önüne alınan propergolün performansı ne kadar yüksekse, özgül tüketim o kadar azdır. Genellikle, özgül tüketimin yerine, tersi olan ve saniye cinsinden ifade edilen özgül itme kullanılır.)
—Verg. huk. *Tüketim vergisi,* mal ve hizmetlerin satışı sırasında alınan vergi. (*İstihlak vergisi* ya da *satış vergisi* de denir.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—ANSİKL. İkt. İktisadi sorunlar uzun süre salt üretim bakımından incelenmiş, üretim miktarlarındaki ve işletmelerin kârlarındaki artış, çoğu zaman, ısrarla ekonominin tümü için bir refah ve bolluk belirtisi olarak görülmüştür. Buna karşı, her türlü üretimde temel amacın insanların gerçek gereksinimlerini tatmin etmek olduğu konusunda ısrar eden bir tepkinin doğması kaçınılmaz bir şeydi. Tüketim konusunun ele alınması, çeşitli gider ve gelir kategorileri arasındaki ilişkilerin ortaya çıkarılmasına olanak verdi. Kendiliğinden anlaşılacağı gibi, gelir miktarı, ailelerin gerek gider, gerekse tasarruf düzeylerini belirler. Bu apaçık ilişki, çağdaş ekonomi çözümlemelerinin en gözde temalarından biri durumuna geldi. Ancak, aynı derecede apaçık olan bir şey de, gelirdeki değişikliklerin, harcamanın tipine göre farklı yansımalara yol açtığıdır. Örneğin dayanıklı mal (otomobil, ev aletleri) alımları, bazen özel kişilerin gelirinin konjonktürel değişikliklere karşı oldukça duyarlı olduğunu gösterirken, günlük tüketim malları ve özellikle besin maddeleri için yapılan harcamalar, zaman içinde genellikle daha büyük bir düzenlilik gösterir. Gerçekten de, halk, durum ve koşullar gerektirdiğinde, zorunlu gereksinimlerle zorunlu olmayan gereksinimler arasında yeni bir sıralama yapmayı kaçınılmaz bir şey olarak görmektedir.

Böyle olmakla birlikte, özellikle Birleşik Devletler'de yapılan araştırmalar, alışkanlığın ya da yaşam "standing"ini kurmak kaygısının, tüketimin, gelirdeki ani değişikliklere hemen uydurulmasını engellediğini göstermiştir. Nitekim, evli çiftler, gelirlerinin azaldığı dönemlerde bile, eski harcama düzeylerini elden geldiğince uzun bir süre -hatta borçlanmak ve böylece gelecekteki kazançlarını önceden harcamak pahasına da olsa- korumak eğilimini taşımaktadırlar. Aynı "atıl" gelire, bir artışa uyum sağlamak sözkonusu olduğu zaman da rastlanır. Bu durum, Milton Friedman'ı şöyle bir varsayım ileri sürmeye götürmüştür: birey, sürekli bir gelire göre davranır; birey son yıllardaki deneylerine ve kendisine ait olarak gördüğü sosyal kategoriye göre bir çeşit referans geliri olan bu sürekli geliri kendisi için normal sayar. Bu anlayışa göre, tüketim daha çok, uzun vadeli görüşlerle belirlenir; öyle ki gelirde yükseliş ya da azalış yönünde ortaya çıkan geçici bir değişiklik, genellikle ya söz-

konusu kişinin aktiflerinde bir artışa, yani bir tasarruf oluşmasına (mal ve donanım türünden aktifler, para ya da hisse senetleri ve tahviller türünden mali aktifler), ya da daha önce biriktirilmiş mal varlığının bölünmesine -tüketimde gerekli değişiklikler başvuracak yerde- yol açar. Sanki birey, tüketimini zaman içinde ve sürekli bir biçimde korumak kaygısıyla, gelir akışındaki değişiklere karşı bir güvenlik rezervi kuruyor gibidir.

Bu çözümlemeyi daha da derinleştiren F. Modigliani, Brumberg ve A. Ando, gerçekte bireyin kişisel tatminlerini en yüksek sınırına vardıracak biçimde, tüketimlerini yaygınlaştırdığını ve planladığını ekliyorlar. Özellikle, birey tasarrufa başvurduğu zaman -onun gerçekleştirdiği tasarruf miktarı, tüketimden kaçınma miktarına karşılık geldiğine göre-, gelecekteki tüketim olanaklarını ayarlamak ya da bunları artırmak isteğini belirtmekten başka bir şey yapmış olmaz. Burada, ailenin dönemlere ayrılan bir mal varlığı edinme süresinden söz etmek olasıdır. Birbirini izleyen bu dönemler, yaşamın çeşitli çağlarında tasarruf, kredi ve mal varlığı arasındaki ilişkileri açıkça ortaya koyar; şöyle ki: genç evliler borçlanırlar; orta yaşlı evliler borçlarını öder ve bir mal varlığı edinirler; yaşlı evliler ise, sermayelerini yavaş bir biçimde tüketirler. Sonuç olarak, tüketicinin kendi düzeyinde gerçekleştirmeye çalıştığı ekonomik denge, onun, olabilecek çeşitli tüketimler arasında, yaşama bağlı bütün bir sıra zorunlulukları göz önünde tutarak, yaptığı kişisel yeğlemeleri dile getirir.

Bu zorunlulukların ötesinde, karakteristik bir olay ortaya çıkar ki, bu da özel tüketimin hızlanması ve kolektif tüketimlerin artmasıdır. Bir yandan, tüketim hacminin artış temposu hızlanır: enflasyon da hesaba katılmak koşuluyla, kişi başına yılda % 4 ile % 5'i bulur (bu rakam tüketim artışının her 20 yılda bir iki katına çıktığını gösterir). Öte yandan, gerçek tüketim rakamları, toplum tarafından sağlanan ve rakama vurulması kolay olmayan bazı ek kolaylıkları her zaman hesaba katmaz. Burada, bir sıra kolektif yatırımlar sözkonusudur: yollar, okul ve kültür hizmetleri, kamu sağlığı, boş zamanları çeşitli değerlendirme olanakları, kentlerin ve ulaşım araçlarının değiştirilip düzene konulması. Bütün bu yatırımlar, genel refah düzeyinin yükselmesine yardım eder. Zaten, birkaç yıldan beri, "genişletilmiş tüketim" kavramı altında, sözkonusu yatırımların, ailelerin yaşam düzeyinde ortaya çıkardığı iyileşmenin ölçülmesine çalışılmaktadır.

Nihayet, ailelerin yararlanmasına sunulan mal ve hizmetlerin çoğalması, homojen bir gelişmeyi göstermez. Bu gelişmenin gerisinde, bazı ürünlerin tüketiminde bir artışla birlikte, başka bazı ürünlerin tüketiminde bir azalış gizlidir. Esneklik kavramı (fiyatlarla gelirlerin esnekliği), zaman içinde birbirinden ayrılan bu iki gelişme çizgisini değerlendirmeyi olanaklı kılar. Genel olarak, ilk önce, besin maddeleri tüketiminde bir azalma ve bazı besin maddelerinin yerine başkalarının konulması olayı görülür. Örneğin, tahıl türünden besin maddelerinin tüketim payındaki hafif bir düşüş meyvelere ayrılan tüketim payında bir artışla giderilir. Ayrıca, tüketilen besinlerin yapısı esaslı bir değişikliğe uğrar, işlenmiş ya da özel olarak imal edilmiş besin maddeleri (örneğin, yoğurt), olduğu gibi satılan ürünlerin yerini alır; daha az ekmek, patates, içyağı ve kuru sebze tüketilir ve bunların yerine daha zengin, daha yeni yiyecekler konur: bisküvi ve peksimetler, hazır yemekler, taze sebzeler vb. Besin maddeleri tüketimindeki bu azalışın yanı sıra ve bunun aksine olarak, elektrikli ev eşyası, kişisel bakım ve sağlık ürünleri (sağlık bakımları da içinde olmak üzere) alımları ve özellikle, ulaşım ve eğlence giderleri artar.

Bu çelişkili gelişmeler tüketimin sosyal karakterini belli eder. Bireysel tüketim fonksiyonları arasındaki güçlü karşılıklı bağlılığı doğuran neden, bir sosyal grubun, daha incelikli bir yaşama ve tüketme biçimiyle ilişki kurduğu zaman, var olan eski gereksinimleri karşılarken, birtakım yeni istekler duymaya başlaması ve böylece, tüketim eğiliminin artmasıdır. Hayal gücü harekete getirilen birey belli bir doyumsuzluk duyar ve içinde daha güçlü, daha yeni istekler uyanır.

• *Tüketim toplumu.* Bu tür toplum, belli bir sosyal grupta sanayi üretiminin öz mantığı, talebin arzı doğurduğu aşamadan, arzın talebi (özellikle tüketim malları talebini) gelişmeye zorladığı aşamaya geçilmesini gerektirdiği zaman ortaya çıkar. XX. yy.'ın başında ABD'de doğan bu toplum tipi, giderek Batı Avrupa'ya yayıldı ve hatta sosyalist ülkeleri de kapsamına almaya doğru yöneldi. Üçüncü dünya ülkeleri, çoğunlukla, bu toplum tipini kendilerine örnek alırlar.

—Verg. huk. Tüketim vergileri iki grupta toplanır. Birincisi, bazı mal ve hizmetlerin satışını vergilendiren özel tüketim ya da özel satış vergileri, öteki ise genel tüketim ya da genel satış vergileridir. *Özel tüketim vergileri*'nde üretim ya da üretimin belli bir aşaması genel olarak değil de tek tek belirtilen mal ve hizmetlerin vergilendirilmesi sözkonusudur. Bu vergilerin uygulama alanları oldukça yaygın ve tarihi bakımdan da eskidir. Başlıca örneklerini alışkanlıklar yaratan maddeler ile lüks tüketim maddeleri oluşturur: kahve, çay, tütün, alkollü içkiler; kürk, mücevher, parfüm vb. Gümrük vergisi de özel tüketim vergileri kapsamına girer. İkinci grup tüketim vergileri ise, genel olarak bütün satışları ya da iktisadi etkinliklerin belli bir aşamasındaki satışları vergilendiren *genel tüketim vergileridir.* Bu vergilerde, vergilemeye konu olan malların tek tek sayılması yerine genel olarak iktisadi işlemler tanımlanır ya da üretimin hangi aşamasının vergilendirildiği belirtilir.

TÜKETME a. Tüketmek eylemi.

—Says. çözlm. *Tüketme yöntemi,* bir büyüklüğün, bir yaklaştırımlar dizisi aracılığıyla değerini hesaplamaya olanak veren yöntem; dizide yeterince uzağa gidilmek koşuluyla yaklaştırmanın inceliği gelişigüzel büyüklükte olur. (Özel olarak, çarpıcı bir örnek, her yaklaştırımda sağlanacak değerle olan farkın, bu değerin yarısından az olması durumudur.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—ANSİKL. Tüketme yöntemi Eudoxos tarafından icat edilmiştir. Bu yöntem π nin hesabında, birçok geometrik şeklin, özellikle de parabol parçasının belirlenmesinde vb. Arkhimedes'e yardımcı olmuştur. Arkhimedes'ten sonra, XVI. yy.'da limit kavramında yeniden gözükmek üzere ortadan kalkmıştır.

TÜKETMEK g. f. **1.** *Bir şeyi (bir maddeyi, bir ürünü, bir enerji kaynağını) tüketmek,* kullanarak, harcayarak yok etmek, bitirmek, yoğaltmak: *Ayda ne kadar elektrik, su tüketiyorsunuz?* **—2.** *Bir şeyi tüketmek,* geriye hiç kalmayacak biçimde tümünü kullanmak: *Cephaneyi tüketmek. Bir kaynağı tüketmek.* **—3.** *Bir malı, bir ürünü tüketmek,* hepsini satmak: *Stokları tüketmek.* **—4.** *Bir kimseyi, gücünü tüketmek,* onu güçsüz bırakmak, zayıf düşürmek: *Bu yorucu hayat onu tüketti.* **—5.** *Bir kimseyi (bir şeyle) tüketmek,* onu çok yormak, bıktırmak, canından bezdirmek: *Bu çocuk sorularıyla herkesi tüketiyor. Gevezelikleri beni tüketiyor.* **—6.** *Bir şeyi (soyut) tüketmek,* son sınırına kadar ondan yararlanmak: *Bir kimsenin gücünü, sabrını tüketmek.* **—7.** *Bir konuyu, bir sorunu tüketmek,* onu her yönden kapsamlı bir biçimde incelemek.

—Binc. Bir atı gereğinden fazla uzun ve sert çalıştırarak bitkin düşürmek.

◆ **tüketilmek** edilg. f. **1.** Kullanılarak, harcanılarak yok edilmek, bitirilmek, yoğaltılmak: *Tüketilen enerji miktarı.* **—2.** Geriye hiç kalmayacak biçimde tümü kullanılmak: *Tüketilen doğal kaynaklar.* **—3.** Hepsi satılmak: *Bütün stoklar tüketildi.*

TÜKORY (Lajos), macar asker (Körösladany 1828 - Palermo 1860). Hafif süvari teğmeni rütbesindeyken 1848-1849 devrimi'nin ardından bazı arkadaşlarıyla birlikte ülkesinden ayrılarak Osmanlılar'ın hizmetine girdi. Dürziler'e (1850) ve Kırım savaşı'nda (1855) Ruslar'a karşı savaştı. Kars'taki çarpışmalarda yaralandı. İtalya'ya çağrılarak bir macar bölüğünün komutanlığına getirildi (1859). İtalya'da çeşitli çarpışmalara katıldı, Porta Termini'de yaralanarak Palermo'da öldü.

TÜKÜRME a. Tükürmek eylemi.

TÜKÜRMEK gçz. f. Ağızda toplanan tükürüğü dışarı atmak: *Yere tükürmek. Tükürmek yasaktır.*

◆ g. f. **1.** *Bir şeyi tükürmek,* yanakların, dudakların ve dilin bir hareketiyle ağızdaki bir şeyi dışarı atmak: *Zeytinin çekirdeğini tükürmek.* **—2.** *Bir şey tükürmek,* ağız yoluyla dışarı atmak: *Balgam tükürmek. Kan tükürmek.* **—3.** Küfür, öfke ve tiksinti belirten deyimlerde geçer: *Ağzına tükürmek. İçine tükürmek.* **—4.** *Tükürdüğünü yalamak,* verdiği sözden dönme ya da cayma küçüklüğüne düşmek: *Yapamam, ben tükürdüğümü yalayamam.*

TÜKÜRÜK a. **1.** Kulakaltı, çenealtı ve dilaltı bezlerinden ağıza akan salgı. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Tükürük hokkası,* içine tükürülen kap. || *Tükürük köftesi,* sokakta satılan ızgara köfte (tkz.). || *Tükürüğünü yutmak,* bir şeye imrenip ağzı sulanmak.

—Anat. *Tükürük bezleri,* tükürük salgılayan bezler. (İnsanda üç çift tükürük bezi bulunur: her biri ayrı bir tükürük salgılayan kulakaltı, çenealtı ve dilaltı tükürük bezleri.)

—Biyol. *Tükürük uyarıcı,* tükürük salgısını uyarmak için çiğnenen madde. || *Tükürük uyarıcı işlev,* çiğnemeye katılan organların (azıdişleri, dişler, dil, yumuşak dokular vb.) biyomekanik eylemi.

—Patol. *Tükürük taşı,* tükürük bezlerinin boşaltıcı kanalında oluşan taş. || *Tükürük fistülü,* genellikle tükürük taşlarının neden olduğu bir iltihap odağına bağlı olarak tükürük boşaltıcı kanalda gelişen fistül.

—ANSİKL. Fizyol. *Kulakaltı, çenealtı, dilaltı tükürük bezleri* ile diğer birçok küçük tükürük bezinin salgıladığı tükürükler ağızda birbirine karışarak *tükürüğü* oluştururlar. Büyük oranda (ortalama % 95) sudan oluşan tükürük, içinde eser miktarda globülin de bulunan % 3 organik madde ve % 2 madensel madde (alkali madenlerin klorür, fosfat ve bikarbonatları) içeren açık renkli, alkali, biraz akıcı bir sıvıdır. Ozitleri (nişasta ya da glikojen gibi karmaşık şekerler) ozlara dönüştürerek (basit şekerler) onların silindirimini başlatan *ptiyalin* ya da *tükürük amilazı* adlı bir enzim de içerir. Tükürük ayrıca besin kütlesinin yoğurulmasını ve yutulmasını kolaylaştıran mekanik bir işlev de görür. Tükürük salgısını iki mekanizma uyarır: biri ağız boşluğu içindeki duysal sinir uçlarının uyarılması ile oluşan mutlak refleks, diğeri şartlı reflekstir (çıkış noktası hoş bir yemeğin görüntüsü, koku ya da anısı olan zihinsel mekanizma). İnsanda bir günde salgılanan karma tükürük miktarı 300 g ila 1 000 g ya da daha fazlası arasında değişir.

Tükürük bazı zehirlerin (civa, bizmut, arsenik) dışarı atılma yollarından birini oluşturabilir.

Siyalore yani tükürük salgısının artması ağız rahatsızlıklarında (diş çıkarma, çok büyük protez aygıtları, dil kanserleri), ağız-geniz boşluğu hastalıklarında (anjin, stomatit) ve sindirim kanalı bozukluklarında (mide asit salgısının artışına bağlı sindirim bozuklukları, mide küçük eğrisi ülserleri) ortaya çıkar.

Asiyali ise tükürük akımının azalması ya da ortadan kalkmasıdır. Kabakulak, süt çocuklarında mide-bağırsak iltihapları, septisemiler, şeker hastalığı, atropin, afyon ve nikotin gibi maddelerle zehirlenmeler sırasında görülür.

TÜKÜRÜKBÖCEĞİGİLLER a. Küçük

bedenli, sıçrayıcı ağustosböcekleri familyası. (Bil. a. *Cercopidae;* eşkanatlılar takımı.)

TÜKÜRÜKLEMEK g. f. *Bir şeyi tükürüklemek,* onu tükürükle ıslatmak.

◆ **tükürüklenmek** edilg. f. Tükürükle ıslatılmak.

TÜKÜRÜKLENME a. Besinlerin tükürükle ıslanması.

TÜKÜRÜKLENMEK → TÜKÜRÜKLEMEK.

TÜKÜRÜKOTU a. Bot. AKYILDIZ'ın eşanlamlısı.

TÜL a. (fr. *tulle;* öz. a. *Tulle*'den). Tekst. **1.** İnce pamuk, ipek, yapay ya da sentetik ipliklerle yuvarlak ya da çokgen şekilli ilmikler oluşturarak dokunan, hafif ve saydam, bir tür ince dokuma. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Aynı dokumadan yapılan ve pencerelere asılan ince perde: *Tülleri yıkamak.*

—Dantelc. *Tül işi,* sıra ile her ipliğin üstünden ve altından geçerek işlenen ve böylece bir zemin örgüsü ya da motifi oluşturan nakış türü.

—Eczc. *Yağlı tül,* genellikle balsamlı bir krem sıvanmış gazlı bez. (Yaraların iyileştirilmesinde pansuman şeklinde kullanılırdı.)

—Şapkac. Yüzün bir kısmını ya da tümünü örtecek şekilde bir şapkanın kenarına süs olarak takılan küçük tül parçası.

◆ sıf. Tül[illegible] yapılmış: *Tül perde.*

—ANSİKL. Tül üretiminde, çözgü iplikleri düşey yerleştirilir ve çözgü ipliklerine göre eğik yönde çalışan atkı iplikleri, bir kenardan diğerine soldan sağa, sonra sağdan sola doğru kesişir. Atkı iplikleri, iki diskten oluşan çok düz küçük bobinlere yerleştirilir; bu diskler, alt bölümünde, demir lamalara oturmasını sağlayan bir yatak yer alan bir şaryo içinde yer değiştirir. Tülün belirleyici özelliği olan bağlama, çözgü ipliklerinin ve bu yataklardaki şaryoların yer değiştirmelerini birlikte düzenleyerek elde edilir. Buna benzer bir ilkeyle, makine dantelleri de gerçekleştirilir.

bir makine tülünün ayrıntısı (1850'ye doğr.) *Dekoratif sanatlar müzesi, Paris*

Tülün, giysilerde kullanılması XVI. yy.'a rastlar. Bavyeralı dantelci Barbara Uttman'ın işleri büyük bir beğeni kazanmıştı; bunlar, dekoratif motifler ve çiçek nakışlarıyla işli mekikle gerçekleştirilmiş tüllerdi. Makine tülü üretmek için ilk denemeler 1768'de yapıldı; bu iş için, Nottingham'da (İngiltere) kullanılmakta olan çorap tezgâhlarından yararlanıldı. Birçok iyileştirmeden sonra, düşey çözgüsüyle Bobin tezgâhını 1808'de Heathcoat icat etti. XVIII. yy.'ın sonuna kadar, tül yapımı İngiltere'ye özgü bir üretim olarak kaldı. Tül, giysilerde olduğu kadar döşemecilikte de (perdeler) kullanılıyordu. Fransa'da ise Saint-Pierre-lès-Calais imalathanesi 1815'e doğru kuruldu. Hafifliği nedeniyle; *illusion tülü* denilen tül, 1827'de Dognin tarafından dokundu. Nord bölgesi, günümüzde Lyon ve İsviçre'deki Sankt-Gallen ile birlikte en önemli tül ve makine dantel merkezlerinden biridir.

TÜLAREMİ a. (fr. *tularémie*). Kemirgenlerde görülen ve insana, memeli hayvanlara ve kuşlara geçebilen, *Francisella tularensis*'in neden olduğu bulaşıcı hastalık.

—ANSİKL. Tülaremi basili in vitro olarak kan ve sistinle zenginleştirilmiş ortamlarda üretilebilen, tam aerobi, Gram negatif bir basildir. Hemen hemen bütün olgularda basilin ana konağı tavşandır. Hastalık, hayvanın derisini yüzerken, sağlam deriye dokunmakla bulaşır. Giriş yeri genellikle elde bulunur ve buna koltuk altında iri ve ağrılı bir adenopati eşlik eder. Hastalık kendi halinde bırakılırsa irinleşir. Antibiyotikler hastalığın prognozunu iyileştirmiş ve evrimini kısaltmıştır.

TÜLARİN a. (fr. *tularine*). *Francisella tularensis*'ten elde edilen ve deri içi tepkimeyle tülaremi teşhisi konulmasını sağlayan antijen.

TÜLBENT a. (fars. *dülbend*'den). **1.** Seyrek dokunmuş, hafif gramajlı yumuşak kumaş. (Örtü olarak kullanıldığı gibi, haşıllama işlemiyle sertleştirildikten sonra ambalaj bezi ve astar olarak da kullanılır.) **—2.** Bu bezden yapılmış başörtüsü: *Başını tülbentle örtmek.*

—El sant. *Tülbent işleme* ya da *tülbent işi,* tülbent vb. ince ve seyrekçe dokulu kumaşlara uygulanan bir tür sayılı nakış.

—Esk. spor. *Tülbent bozmak,* Osmanlılar döneminde düzenlenen okçuluk yarışmalarında okun tüm menzil taşlarını geçerek rekor kırılması.

—Kur. tar. *Tülbent ağası,* Osmanlılar'da padişahı giydiren, çamaşırlarını ve sarıklarını saklayıp koruyan, temizleyen görevliye verilen ad. (Bunlara *tülbent gulamı* ya da *tülbent oğlanı* da denirdi. Yavuz Sultan Selim döneminde [1512-1520] Hırkai saadet dairesi'nin bakım ve temizliği de kendilerine verildi. Hasoda ağalarındandılar ve XVIII. yy.'dan sonra odanın amiri oldular. Törenlere at üstünde katılır, ellerinde padişahın sarığını taşırlardı. Saray dışında bir göreve atanınca, vezir rütbesi ile yeniçeri ağası olurlardı. Bu görev 1833'te kaldırıldı.)

—Tekst. Tarak makinesinin çıkışında elde edilen ince elyaf topluluğu. || Bir makinenin çıkışında, değişmez kalınlıkta devamlı bir bütün oluşturmak için bir araya getirilmiş, sözkonusu makinenin genişliğinde, tekstil lifleri kümesi. (Pamuk iplikçiliğinde, bu tülbentler batör çıkışında oluşturulur. Karde yün iplikçiliğinde ve vatka üretiminde ise madde tarak çıkışında tülbent haline getirilir.)

◆ sıf. Tülbentten yapılmış.

TÜLBENTÇİ a. Tülbent satan kimse.

TÜLBENTÇİ (Feridun Fazıl), türk radyocu ve yazar (İstanbul 1912 - *ay. y.* 1982). İstanbul Yüksek ticaret okulu'nu bitirdikten sonra Ankara ve İstanbul'da çeşitli gazetelerde çalıştı; Ankara radyosu'nda "Geçmişte bugün" adlı tarih programını hazırladı (1949-1959). İstanbul radyosu'nda danışmanlık ve program müdürlüğü yaptı; çok sayıda radyo programı düzenledi (1959-1966). *Büyük harpten sonrakiler* (1935) adlı bir şiir antolojisi ve *Cumhuriyet'ten sonra çıkan gazete ve mecmualar* (1941) adlı incelemesinden başka tarihi romanlar yazdı; başlıcaları: *Sultan Yıldırım Bayezit* (1947), *Yavuz Sultan Selim ağlıyor* (1947), *Barbaros Hayrettin geliyor* (1949), *İstanbul kapılarında* (1954), *Şah İsmail* (1956), *Turgut Reis* (1958), *Cem Sultan* (1959), *Hürrem Sultan* (1960), *Kanuni Sultan Süleyman* (1962), *Şanlı kadırgalar* (1964).

TÜLBENTLİ sıf. Tülbent bağlamış kimse ya da üzerine tülbent bağlanmış şey için kullanılır.

TÜLEMEK gçz. f. Kuş, tavuk vb. hayvanlar sözkonusuysa, tüy değiştirmek.

Tülintepe. Arkeol. Elazığ'ın 21 km kadar D.'sunda, Altınova'da höyük. Keban barajı gölü altında kalan arkeolojik yerleşmeleri kurtarma projesi kapsamında, Ufuk Esin ve Güven Arsebük tarafından kazıldı (1971-1974). Bu çalışmalarda Bakırtaş döneminden (İ.Ö. V. biny.) Bizans dönemine değin uzanan bir yerleşme saptandı. Son Bakırtaş dönemi yerleşmesi (İ.Ö. IV. binyıl) Mezopotamya'nın Ubeyd ve Halef kültürlerinin etkisini yansıtır. Daha üst katmanlarda İlk, Orta ve Son Tunç çağ yerleşmeleri bulunmaktadır.

TÜLİT a. (fr. *thulite*). Miner. Pembe renkli zoisit türü.

TÜLKABALIĞI a. Zool. KİLKABALIĞI'nın eşanlamlısı.

Tüllek, Balıkesir ve çevresinde, erkekler tarafından oynanan bir halk oyunu.

TÜLLÜ sıf. Üzerinde tül bulunan, üzerine tül takılmış olan.

TÜLLÜK, Tunceli'nin merkez ilçesine bağlı Sütlüce bucağının merkezi; 238 nüf. (1990).

TÜLYUM → TULYUM.

TÜM belgsz. sıf. Bütün: *Tüm kent beyaza büründü. Akşamdan tüm bir ekmek kaldı. Tüm insanlar ölümlüdür.*

◆ belgsz. adl. **1.** Bir şeyin bütünü, topu, tamamı, hepsi: *Elindekilerin tümünü kaybetti. Bunların tümü işine yarar.* **—2.** *Tümüyle, tümden,* bütünüyle: *Size tümüyle katılıyorum. Söyledikleri tümden yalan.*

◆ a. **1.** Tümen sözcüğünün kısaltılmışı. **—2.** *Esk.* Yumru.

Tüm öğretmenler birleşme ve dayanışma derneği (TÖB-DER), öğretmenlerin hak ve çıkarlarını korumak, öğretmenler arasında dayanışma sağlamak amacıyla kurulan dernek (1971). Aynı yıl kapatılan Türkiye Öğretmenler sendikası' nın (TÖS) yerine, Ankara'da önce Türkiye Devrimci öğretmenler birliği adlı bir dernek kuruldu. Ancak, derneğin adı içinde yer alan "birliği" sözcüğü, İçişleri bakanlığı'nca uygun bulunmayınca adı Tüm öğretmenler birleşme ve dayanışma derneği (TÖB-DER) olarak değiştirildi. Derneğin şube sayısı kısa sürede 470'i, üye sayısı 70 000'i buldu. Dernek, sol düşüncelerin yayıcılığını yaptığı ve "amaçları dışında faaliyette bulunduğu" gerekçesiyle Ankara valiliği tarafından kapatıldı (1976). Ancak, Danıştay Ankara valiliğinin bu kararını geçersiz bulunca etkinliğini sürdürdü.

TÖB-DER 12 Eylül 1980'den sonra kapatıldı, genel başkanı Gültekin Gazioğlu yurtdışına kaçtı. Sıkıyönetim mahkemelerinde açılan dava sonunda (1983) "derneğin gizli örgüte dönüştürüldüğü" gerekçesiyle TÖB-DER'in malları Hazine'ye bırakıldı, yöneticilerden 30 kişi çeşitli hapis cezalarına çarptırıldı. Ancak daha sonra sivil yargı organlarında yargılanan kimi yöneticiler aklandı (1989). TCK' nın 141.-142. maddeleri 1991'de kaldırıldıktan sonra Gazioğlu yurda döndü.

TÜMAMİRAL a. Ask. Deniz kuvvetlerinde tuğamiral ile koramiral arasındaki rütbe; bu rütbedeki amiral. (Kara ve hava kuvvetlerindeki "tümgeneral"in karşılığıdır.)

TÜMAMİRALLİK a. Ask. Tümamiral rütbesi; tümamiralin görevi.

TÜMAY (Mehmet Sezai Bedrettin), türk hekim (İstanbul 1901 - *ay.y.* 1986). İÜ Tıp fakültesi'ni bitirdi (1925), çocuk sağlığı ve hastalıkları uzmanı oldu (1931). Üsküdar çocuk bakımevi başhekimliğine getirildi, kurumu örnek bir düzeye eriştirdi. İstanbul Üniversitesi tıp fakültesi çocuk sağlığı ve hastalıkları kürsüsü'nde doçent (1940), profesör oldu (1951); kürsü başkanlığı yaptı (1960-1973). Cerrahpaşa tıp fakültesi'ne geçti, çocuk sağlığı ve hastalıkları kürsü başkanlığı yaptı; kürsünün gelişmesi ve çağdaş bir klinik düzeyine erişmesinde önemli katkıları oldu. Kürsüye yardım amacıyla kurduğu vakıf ve İstanbul Hasta çocukları koruma derneği aracılığıyla büyük destek sağladı. Türk Pediatri kurumu'nun, Uluslararası pediatri kurumu'na üye olmasını, kuruluşun kamu yararına derneklerden sayılmasını, Türk pediatri kongrelerinin düzenlenmesini sağladı; *İstanbul çocuk kliniği tıp mecmuası*'nın çıkartılmasına öncülük etti. Emekliye ayrıldı (1973). Başlıca yapıtları: *Çocuk diyabetinin tedavisi* (1935); *Tetani ve spazmofili* (1943); *Çocuk bakımı bilgisi* (1949); *Poliomiyelitis* (1954); *Çocukluk çağında alerji* (1955); *I. Türk pediatri semineri* (1962); *II. Türk pediatri semineri* (1963).

TÜMBAŞKALAŞMA a. Böceklerde, bütün başkalaşma evrelerini (larva, krizalit) kapsayan başkalaşma çeşidi.

TÜMBAŞKALAŞMALI sıf. Böcbil. Tam başkalaşma geçiren ve erişkin biçimine kavuşmadan önce hep hareketsiz bir nemf evresi geçiren böcekler için kullanılır. (Tümbaşkalaşmalı böcekler başlıca on bir takıma ayrılır: *Megaloptera, Rhaphidioptera, Planipennia, Mecoptera,* güvemsiler, pulkanatlılar, kınkanatlılar, yelpazekanatlılar, zarkanatlılar, ikikanatlılar, pireler.) [Eşanl. HOLOMETABOL.] (Karşt. HETEROMETABOL ya da YARIBAŞKALAŞMALI.)

TÜMBAŞLILAR a. Zool. *Holocephali* takımının türkçe adı.

TÜMBEK a. *Yörs.* **1.** Tepe, tümsek. **—2.** Dümbelek, darbuka.

TÜMBEYİN a. **1.** Omurgalılarda kafatasının içinde bulunan merkez sinir sisteminin ve onu saran zarların tümü. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** İnsanda, BEYİN'in eşanlamlısı.

—ANSİKL. Tümbeyin, onun arka uzantısı olan omurilik ile birlikte merkez sinir sistemini oluşturur. Beyin, beyincik ve beyin sapından oluşan tümbeyni beyin-omurilik zarları sarar ve onu kafatası kemiklerinden ayırır. Sinir sistemi embriyonda nöral plağın (ektodermin sırt bölgesi) oluklaşmasıyla oluşur; sonra bu oluk, ön tarafı beyin keseciği halinde genişlemek üzere kapanarak bir sinirsel boru biçimini alır. Beyin keseceği önce 3, sonra 5 ardışık keseciğe bölünür: telansefal ya da ön beyin (beyin yarımküreleri), diansefal ya da ara beyin (görsel tabakalar), mezansefal ya da orta beyin (kubbe ve takke), metansefal ya da art beyin (beyincik) ve son olarak miyelansefal ya da beyin ardı (uzamış omurilik). İlk iki kesecik beyni, 3. ve 5. kesecikler beyin sapını oluşturur. Kesecik boşluğu da, beyin-omurilik sıvısıyla dolu karıncıkları oluşturur: beyin yarımkürelerinde iki ön yan karıncık, ara beyinde 3. karıncık, orta beyin yoluyla (Sylvius kanalı) bununla birleşen 4. karıncık, 3. ve 4. karıncıkların tavanı, beyin-omurilik sıvısını salgılayan bir koroit ağıyla kaplıdır. Kalınlaşmış olan kesecik çeperleri nöronların hücre gövdelerini ve dendritlerini (bozmadde) ve bu nöronların miyelinli aksonlarını (akmadde) içerir. Beyin sapında bozmadde-akmadde konumu ve düzeni omurilikte olduğu gibidir: bozmadde içte, akmadde dışta. Beyincik ile beynin örgütlenmesi farklıdır: önceki iki tabakaya bozmaddeden, yani nöronların gövdelerinden oluşan daha yüzeysel 3. bir oluşum (korteks ya da beyin kabuğu) eklenir (beyin kabuğu ancak memelilerde iyi gelişmiştir). Tümbeyin belirli sayıda kafa sinirlerinden oluşan sinir merkezlerini içerir: amfibyumlarda 10 çift, amniyonlularda 12 çift, balıklarda 10 ila 15 çift. Memeliler, özellikle dişli balinalar ve primatlar, en önemlileri korteks ve beyincik olmak üzere özgül oluşumlarla belirgindir.

TÜMBİLGİ a. Psikan. Bir nesneye karşı her türlü bağımlılık ilişkisi dışında, bu nesnenin mutlak bilgisinin tümgüçlü fantazmı.

—ANSİKL. W. Bion, bir bilgiye sahip olmanın nasıl buluş deneyimine bağlı olduğunu gösterdi; bu acılı deneyim, özne ve nesne arasında heyecansal bir bağ kurmak olanağı sağlıyordu. Tümbilginin ağır bastığı kişiliklerde bilgi, bu acılı deneyden kaçınmakta kullanılır ve heyecansal yaşantı yoluyla öğrenmeden böylece kaçınılır. Bu yüzden, doğruyu yanlıştan ayırma olanağını veren ruhsal bir etkinlik olmadığı gibi, gerçek bir simgeleştirme yapabilecek düşünce de yoktur.

TÜMCE a. Dilbil. Geleneksel dilbilgisinde, bir fiil çevresinde kurulan ve eşbağımlılık ya da bağımlamayla bir araya gelerek gerçekleştirilen cümleyi oluşturan temel sözdizimsel öğe. (Genellikle, bir cümlede, kişili ya da kişisiz kipli ne kadar fiil varsa o kadar tümce bulunduğu kabul edilir. Tümceler, cümleyle karışan *bağımsız tümceler, temel tümceler, bağımlı tümceler* diye ayrılır.) || *Ara tümce,* bir bağlama sözcüğü olmaksızın bir başka tümce içinde yer alan, genellikle kısa tümce (örn. *Bir gün,* SANIRIM, *geri gelecek*).

TÜMDENGELİM a. Önermelerin belirli kurallara göre zincirlenmesi. (Bk. *ansikl.* böl. Mant. ve Fels.)

—Fels. *Transandantal tümdengelim,* Kant'ta, a priori kavramların deney nesneleriyle ilişkisi üzerinde duran kuram. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Mant. *Doğal tümdengelim,* Gentzen'in ortaya koyduğu (1934) ve belitler değil, yalnızca çıkarım kuralları, yani katma ve eleme kuralları içeren biçimsel sistem tipi. (Bk. *ansikl.* böl. Mant.) || *Tümdengelim teoremi,* mantıkçı Jacques Herbrand'ın ortaya koyduğu (1928) temel matematik mantık teoremi. Buna göre, eğer $H_1, ..., H_n$, A varsayımlarından bir B formülü çıkarılmışsa (simgelerle: eğer $H_1, ..., H_n$, A $\vdash$ B ise), $H_1, ..., H_n$ varsayımlarından A $\rightarrow$ B formülü çıkarılabilir (simgelerle: $H_1, ..., H_n \vdash A \rightarrow B$). [Tümdengelim teoremi, genellikle daha kesin olarak, *tümdengelim üstteoremi* adıyla anılır (gerçekten de bu teorem, içinde sözkonusu tümdengelimin yapıldığı bir kuram teoremi değil, bir kuramdakı tümdengelimler *üzerine* bir teoremdir).]

—ANSİKL. Fels. Descartes'a göre, birbirini tamamlayan iki bilgi tarzı vardır: sezgi ve tümdengelim. "Kesin bilgisine sahip olduğumuz şeylerden zorunlu bir biçimde çıkarsanan her şey tümdengelim denilen işlemin sonucudur" (*Aklın idaresi için kurallar* [Regulae ad directionem ingenii], 2); bu işlem anlığın bizi bilgiye ulaştıran iki ediminden biridir. *Sezgi*'den farkı ise, tümdengelimin, sonuçların bilgisini, sezgininse temel ilkelerin bilgisini vermesidir.

Sezgi ve tümdengelim, her türlü bilimsel bilginin yöntembilimsel temelidir. Çünkü Descartes'a göre, "inceleyeceğimiz konuları ele alırken, başkalarının düşünmüş oldukları ya da kendi sandığımız şeyleri değil, açık ve seçik sezgisine sahip olabileceğimiz ya da kesin bir biçimde çıkarsayabileceğimiz şeyleri aramalıyız: çünkü bilime başka türlü ulaşılamaz" (*Aklın idaresi için kurallar* [Regulae ad directionem ingenii], 2).

Hegel'de tümdengelim *(Ableitung),* kavramsal bir zorunluluktan hareketle bir belirlenimler zinciri kuran bir zihin edimidir. Hegel'e göre kantçı mantığın en büyük yanlışı, kantçı düşüncede kategorilerin doğrudan doğruya yargılar çizelgesinden alınmış olmasıdır ve "bu kategoriler belirlenmişliklerine uygun olarak çıkarsanmamışlardır" (*Enzyklopädie der Philosophischen Wissenschaften* [Felsefi bilimler ansiklopedisi], "Önsöz").

• *Transandantal tümdengelim.* Kant iki tür tümdengelimi birbirinin karşısına koyar ve şöyle der: "Buna göre a priori kavramların nesnelere bağlanış tarzlarının açıklanışına onların transandantal tümdengelimi *(transcendantale Deduktion)* diyorum ve onu deneye bağlı tümdengelimden ayrı tutuyorum; oysa deneye bağlı tümdengelim, bu kavramın deneyle ve o deney üzerinde düşünmekle nasıl elde edildiğini gösterir ve dolayısıyla, o kavramın geçerliliğiyle değil, nasıl elde edildiğiyle ilgilidir *(Salt aklın eleştirisi)* [Kritik der reinen Vernunft], 1, 1, 1).

—Mant. Sonlu bir $A_1, ..., A_n$ formülleri listesinin, $H_1, ..., H_m$ $(0 \leq m < n)$ varsayımlarından çıkarılan bir A_n tümdengelimi olabilmesi için, listedeki her A_i formülünün şu özelliklerden birini taşıması gerekir: 1. A_i formülü, içinde tümdengelimin yapıldığı kuramın belitlerinden biridir; 2. A_i formülü, $H_1, ..., H_m$ varsayımlarından biridir ve 3. A_i formülü, bir çıkarım kuralıyla iki A_h, $A_{h'}$ $(h < i$ ve $h' < i)$ formülünden çıkan bir formüldür. A_n için, sözkonusu varsayımlardan türetilmiş (ya da türetilebilir) denir; eğer $m = 0$ ise, yani varsayımlar yoksa, tümdengelim kavramı tanıtlama kavramıyla örtüşür.

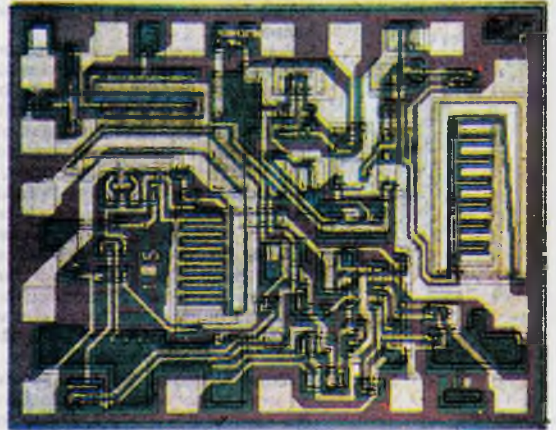
• *Doğal tümdengelim.* Mantık sistemlerinin çoğu, belitlerden ve (&) çıkarım kurallarından yararlanır. Gentzen, sadece her eklem ya da niceleyici başına bir çift katma ve eleme kuralı olarak bölüştürülen çıkarma kurallarından yararlanan bir sergileme önerdi (bu kuralların üstmantık niteliği dikkate alınacaktı):
($\forall$ katma ve $\exists$ eleme kuralları kısıtlamalara bağlıydı). Örneğin, eleme kuralı şöyle okunuyordu: "A ve A $\rightarrow$ B varsayımlarından B çıkarılabilir" (buysa modus ponens'ten başka bir şey değildir).

Bu sergilemenin en belirgin üstünlüğü "doğalsallığı"dır; çünkü matematikte gerçekten kullanılan akılyürütmeye, alışılmış belitsel sergilemeden çok daha yakındır. Genellikle "doğru" olup olmadıkları bilinmeyen ya da "yanlış" olduğundan bile kuşkulanmakla birlikte, yalnızca sonuçlarını saptayabilmek için koşullu ve geçici bir biçimde kabul edilen belitler de kullanılabilir. Bu tür bir olayın en tipik tarihsel örneği, hiç kuşkusuz eukleidesçi olmayan geometrilerin bulunuşudur. Eukleides'in beşinci koyutunun yadsınmasını belit olarak alan Saccheri, bir çelişmeyi (ve böylece bu koyutun eukleidesçi geometrinin öteki belitlerinden türetilebilir olduğunu) ortaya koyma başarısını gösterebileceğini umduysa da, bilindiği gibi bu araştırma başarısız kaldı ya da herhalde başlangıçta izlenen ereğe ulaşamadı. Bunun üzerine benzer durumlarda tümdengelimlerin çıkış noktasına *varsayım* statüsü vermek, yeğlenebilir bir durum kazandı. Aynı zamanda, mantık biliminin belitsel bir sergilemesi ile doğal tümdengelim sistemlerinden birini seçmenin mantığın bir bilim mi yoksa bir bilim yöntemi mi olduğu konusundaki eski felsefi tartışmaya yeni bir atılım kazandırdığı da görüldü. Eğer mantığın bir bilim yöntemi olduğu kabul edilirse, doğal tümdengelim sistemlerini açıkça kabul etmek eğilimi gösterilecekti. Buna karşılık, mantığın alışılmış belitsel sergilemeleri, bu bilim koluyla, örneğin topoloji türü özerk bir bilim arasındaki ayrımın silinmesine ve mantığın geçerli bir kanıt biçimleri kümesinden çok, bir hakikatler kümesi olarak görülmesine yol açacaktı.

TÜMDENGELİMLİ sıf. Mant. Tümdengelimle ilgili olan, tümdengelim yolunu kullanan.

TÜMDEVRE a. (*tüm*[*leşik*] *devre*'den). Elektron. **1.** Genellikle silisyumdan, ince bir kristal ağ levhası üzerinde gerçekleştirilmiş, çok sayıda etkin ve edilgin bileşen taşıyan küçük boyutlu devre. (Eşanl. ENTEGRE DEVRE.) **—2.** *Doğrusal tümdevre,* lojik bir fonksiyon dışındaki bir elektronik fonksiyonunu yerine getiren tümdevre. (Sözkonusu fonksiyon doğrusal olmayabilir.) || *Lojik* ya da *sayısal tümdevre,* sayısal sistemleri gerçekleştirmede yararlanılan temel (VE, YA DA, DEĞİL vb.) ya da karmaşık (sayaç, çoğullayıcı, mikroişlemci vb.) bir fonksiyonu yerine getiren tümdevre.

Thomson - C. S. F.

tümdevre
(2 mm'lik kenar ve 0,5 mm'lik kalınlık düzeyinde boyutlar)

TÜMEL sıf. Mant. ve Fels. **1.** Tümellik niteliği taşıyan. **—2.** *Tümel önerme,* öznesi bütün kapsamıyla düşünülen önerme.
—Ceb. *Bir E kümesi üzerinde tümel sıralama,* bu küme üzerinde, E nin bütün elemanlarının karşılaştırılabilir olduğu sıralama bağıntısı. (Eşanl. TAM SIRALAMA.)
—Topol. Yerel olmayan, yani noktaya ve dolaya ilişkin olmayan bir özelliğe denir.

TÜMELLER çoğl. a. Fels. **1.** Kökeni Antikçağ'a dayanan skolastik terminolojide, tek tek nesnelerden soyutlanarak elde edilmiş genel kavramlar olan *insan, köpek* vb. gibi sözcükler. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Tümeller tartışması,* zihnin genel kavramlarının doğası ve kökeni üzerine, tüm skolastik düşünceyi meşgul etmiş olan tartışma. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Dilbil. Yeryüzündeki tüm doğal dillerde ortak olarak bulunan kavram ya da öğeler. (Tekil tümel'in kullanımına çok az rastlanır.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—ANSİKL. Dilbil. Tümeller, genellikle töze ve koşullara ilişkin olmak üzere iki türdür. Töze ilişkin tümeller, insan türünün tümünde görülen dilin beyin zarına ilişkin alanlarındaki düzeneğinde yer alır. Bu konu yalnızca söz yitimi olguları aracılığıyla incelenmiştir, ama bu inceleme çok bölük pörçüktür. Bu düzlemde, yalnızca dil bozuklukları dilin işleyişi konusunda ışık tutabilir. Tüm dillerin derin bir dilbilgisinin ürünü olduğu, insanlarda ortaklaşa bulunan bu dilbilgisi iskeletinin sınırlı sayıda kategori ve işlev içerdiği varsayılabilir. Varsayımsal olarak geleneksel sözcük türlerinden kimilerinin (ad, fiil [özne/nesne ve yüklem işlevlerini üstlenebilirler], gösterici öğeler, ünlemler) evrensel kategorileri oluşturdukları ileri sürülebilir. Buna karşılık tanımlık kategorisi evrensel değildir, hatta buna dünyadaki dillerde çok ender rastlanır (birkaç hint-avrupa dili [slav dilleri dışında], Melanezya ve Filipinler'deki kimi diller). Başka bir tözsel tümel örneği araç ya da işlevsel sözcüklerin varlığıdır; bunların işlevi, sözlüksel anlam içeren öteki sözcüklerin işlevini belirtmektir (sözlükbirimler ya da kavrambirimler). Fiil-ad karşıtlığı çok tartışılmıştır, ama görünüş ve zaman belirtilerini birleştirmede fiilin egemenliği addan çok daha fazladır. Yalnızca kimi dillerde fiile eşlik eden kişi öneklerinden çok bu olgu ayırtedici ölçüt olarak kullanılabilir.
Koşullara ilişkin tümeller gerçek anlamda tümeller değildir, ama kimi eğilimleri de yansıtırlar. Bu tür tümeller içerme bağıntısı biçiminde dile getirilir: bir dilde *p* özelliği varsa ilkece o dilde *q* özelliği de bulunur. Örneğin, bir dilde ilgeçler varsa, tamlayan durumu hemen hemen her zaman yönetici addan sonra gelir; ilgeçlerin sonda bulunduğu dillerdeyse tamlayan tamlanandan önce gelir. Otuz kadar dilde, özne, nesne, yüklem işlevlerinin sırasına ilişkin araştırmalar çerçevesinde, bu tür özelliklerin üstünde en çok duran Greenberg olmuştur. Elde edilen sonuç bir eğilimler listesidir: koşullara ilişkin bu tümeller, görece yüzeysel bir düzeyde, dillerin yapısı üstüne bilgi verebilecek tip eğilimlerini yansıtır.
—Fels. Porphyros'a göre tümeller düşüncenin araçlarıdır ve beş tanedir: cins, tür, ayrım, özgülük ve ilinek. Daha sonra, bu tümeller, tikel kavramlar ya da nesnelerin fikirleri olarak kabul edildi. Spinoza'ya göre bu tümellerin düşünsel bir değeri yoktur, çünkü bunlar kaçınılmaz bir biçimde bulanıktırlar: insan bedeninde o kadar çok tekil insan imgesi canlanmıştır ki, artık onun canlandırma gücünün sınırları aşılmıştır (bunların ne sayısını ne de özelliklerini tasarlamak mümkündür). Ruh bunlardan ancak *insan* adı verilen çok bulanık ortak bir çökeltiyi muhafaza eder ve ona sayılamayacak kadar çok tekil insanı yükler. (→ TRANSANDANTALLER.)
• *Tümeller tartışması.* Bir yanda tümellerin somut bir gerçekliğe sahip olduğunu öne süren *akılcılar,* öte yandaysa tümellerin boş sözcüklerden başka bir şey olmadığını öne süren *deneyciler* bu tartışmaya giriştiler. Abélard'ın *kavramcılık* öğretisi, bu iki yaklaşım arasında bir bireşim kurmaya çalıştı. Ona göre, genel kavramlar deneyle doğarlar, ama zihinden kaynaklanırlar; nesneler gibi varolmamakla birlikte, idealar olarak vardırlar.

TÜMELLİK a. Mant. ve Fels. Bir sınıfın bütün bireylerine dağılımsal olarak uygun düşen şeyin ayırtedici özelliği.
—ANSİKL. Tümellik ilkin Aristoteles mantığından gelen ve tikel kavramının karşıtı olan bir terimdi. "İnsan ölümlüdür" önermesi genellikle, geleneksel tümel önerme örneği olarak ileri sürülüyor ve geleneksel tümel önerme de S, P'dir şemasına uygun basit bir önerme olarak tanımlanıyordu. Tümel önermelerin biçimi konusunda girişilen mantık içi tartışmalar dışında modern mantık, her şeyden önce, tümel önermelerin varoluşsal önemi üzerinde durdu. Bu bakımdan, klasik mantığın varoluşu bir yüklem (öznitelik) olarak ele almasına karşın modern mantık, bir tersine çevirmeyle ilkin şeyin varoluşunu kabul etti ve ardından bu varoluşu bir yüklemle belirginleştirdi. *Port-Royal mantığı,* daha o zaman, metafizik bakımdan tümel önermeleri ahlak bakımından tümel önermelerden ayırıyordu.
Çağdaş felsefenin dayandığı hegelci tümellik kavramı, mantık ve bilgi üzerindeki; özellikle nesnelerin bilgi konusu durumuna gelme biçimi üzerindeki kantçı düşünmenin gelişmesi ve uzantısıdır. Düşünme edimi, çeşitli tasarımları bir tek tasarım olarak birleştirmeye dayanır. Kant'a göre akılyürütmede, tümel, tikel ve tekil yargılar olmak üzere üç tür yargıdan yararlanılır. Öyle görünüyor ki, Kant'taki tümellik, daha o zamandan eski mantıkçıların tümel kaplamı değil, Hegel'in sözünü ettiği somut bütünselliğin ta kendisiydi. Gerçekten de, Kant'a göre, tümel yargıların tekil yargılardan daha geniş bir kaplamı yoktur. Hegel tümelliği (alm. *Allgemeinheit*), kavramın üç belirleniminden birincisi (tikellik ve tekillikten önce) olarak ileri sürer ve şöyle der: "Tümel, tikel ve tekille aynı zamanda kendisinde kapsanmış olan açık anlamla birlikte kendisiyle özdeştir" (*Enzyklopädie** *der Philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* [Felsefi bilimler ansiklopedisi], 164). İlk soyutlamasından kurtulan tümellik, böylece somut gerçekliği ortaya koyan ve belirleyen bütünsel ilerleyişin öğesi ve ilkesi olarak ortaya çıkar.
Kant'ın başlattığı ve Hegel'in kesin olarak gerçekleştirdiği bu tersine çevirme, günümüz düşüncesinde de yansımalara yol açtı. Gerçekten de tümellik üzerine yapılan tartışma, hakikate ve tümelliğe ulaşabilecekleri düşünülen bilimlere yönelik yoğun bir ilgiyi ortaya koydu. Bir *mathesis** *universalis* düşü, böyle bir düşü gerçekleştirebilmek için genellikle tek evrensel dil olarak kabul edilen matematik dile yeniden yönelmek zorunda kalan insan bilimlerini de kapsadı.

TÜMEN a. (esk. türkç. sözc.). **1.** Kara kuvvetlerinde, çeşitli muharip ve destek birlikleriyle yardımcı sınıflardan oluşan, tugaydan büyük, kolordudan küçük temel muharebe birliği. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Esk.* Büyük küme, yığın. **—3.** *Esk.* On bin askerden oluşan birlik. **—4.** *Tümen komutanı,* tümenin çeşitli türdeki taktik ve idari harekâtını sevk ve idare etmekten sorumlu tümgeneral rütbesindeki komutan.
◆ sıf. **1.** *Esk.* On bin. **—2.** *Tümen tümen,* pek çok.
—ANSİKL. Ask. Türk silahlı kuvvetleri'ndeki kuruluşu 1881 yılına değin uzanan tümen, kuruluşunda bulunan her türlü (muharip ya da destek) birliğin yardımıyla bir muharebeyi yalnız yürütüp sonuçlandırma gücüne sahip büyük bir birliktir. Kuruluşu içerisinde bulunan temel muharip birliğin sınıf ve türüne göre adlandırılır (mekanize piyade tümeni, piyade tümeni, hava indirme tümeni, tank tümeni).

TÜMEN a. (fars. *tūmān*). Nümism. İlhanlılar döneminde (1258-1334) kullanılan on bin dinar değerinde para birimi.
—ANSİKL. Vergiler vb. büyük toplu paralar tümen olarak hesaplanıyordu. İran'da XVII. yy.'da tümen daha değersiz bir birim oldu (1660'ta bir tümen 40 frank değerindeydi, 1797'de 10 frank oldu). Başlangıçta ağırlığı 6,16 g iken, daha sonra 4,5 g'a düştü. Nasrettin Şah on tümenlik sikke bastırdı. 1929'da çıkarılan bir yasa ile İran'da para birimi değişti; günümüzde bir tümen on riyaldir.

TÜMER (Nejat), türk asker (İstanbul 1924). Deniz harp okulu'nu (1944), Deniz harp akademisi'ni (1955) bitirdi. Deniz kuvvetlerinin çeşitli kademelerinde görev yaptı. 1967'de tuğamiral, 1978'de oramiral oldu. Deniz Kuvvetleri komutanıyken 12 Eylül 1980 askeri darbesini yapanlar arasında yer aldı, 1983'te bu görevden emekliye ayrılarak Cumhurbaşkanlığı konseyi üyeliği yaptı (1983-1989).

TÜMEVARIM a. Mant. **1.** Bilinen birtakım gözlemlere dayanarak bunları açıklayan bir önermeye geçme işlemi. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Birincil tümevarım,* tümevarımcı mantığın, temel tümevarım çeşitlerinden biri. || *Sonsuz tümevarım kuralı,* A_0 önermelerinden kalkarak şu tanıtlamayı sağlayan kural: 0, P özelliğini taşır; A_1 : 1, P özelliğini taşır; ...; A_n : *n*, P özelliğini taşır; ..., A önermesi : bütün doğal sayılar P özelliğini taşır. (Sonsuz tümevarım kuralı tartışma götürür, çünkü, göz önüne alınan kuramın, ancak daha önce sonsuz sayıda önermesi tanıtlanmışsa kural uygulanabilir; bu da, hiçbir zaman gerçekleşmemiş durumdur.) || *Tümevanm şeması,* 0 ile b.: özelliğin sağlandığı ortaya konmuşsa, bu özelliğin bir *n* sayısının ardılı ile sağlandığı da ortaya konmuşsa, bu *n* sayısı için sağlandığını varsayıp, bu durumda sözkonusu özelliğin bütün tamsayılar için ortaya konduğunun göz önüne alınabildiği çıkarım şeması. || *Sonluötesi tümevarım,* doğal sayılara, yani sonlu ordinallere (sıra sayıları) dayalı sonsuz tümevarımın ordinaller üzerine genelleştirimidir: E iyi sıralanmış bir küme, P de bunun bir parçası olsun ve $a_0 \in P$ ve $S_a \subset P$, $a \in P$'yi gerektirsin,bu durumda P=E dir; burada a_0, E nin ilk elemanı ve S_a, *a* nın başlangıç kesimidir.
—Ceb. *Tümevarım kümesi,* her zincirin bir üst sınır kabul ettiği sıralı küme.
—Etol. *Eğitimsel tümevarım,* bir bireyin, hiçbir psikofizyolojik dürtü olmaksızın, yanındaki türdeşinin davranışını benimsemesi biçiminde ortaya çıkan sosyal imrenme tepkisi. (Yem gagalama davranışı, çoğu zaman, yem yemekte olan bir türdeşini gören tıkabasa karnı doymuş bir civcivde de belirir. Bu olgu istemli olarak yapılmamıştır ve taklide benzetilemez: esneme, insanda olduğu gibi diğer omurgalılarda da bulaşıcıdır.)
—Fels. Aristoteles'e göre, "tikel durumlardan tümele geçiş". Aristoteles tümevarımı (yün, *epagoge*) şöyle bir örnekle açıklar: sözgelimi, "en usta sürücü bilgi sahibi kişiyse ve arabacı için de aynı şey söylenebiliyorsa, o zaman, genel olarak her durumda, bilen kişi en iyidir" (*Topikler* [Topika] 1, 12). || Descartes'a göre, ele alınan sorunun kapsadığı şeylerin yeterli ve düzenli bir sayımından hareketle bir gerçeğe varmaya dayanan düşünme süreci. (Bk. *ansikl.* böl.) || Stuart Mill'e göre, sonucu genişletmek yerine daraltan *tümdengelim*'in tersine, sonucun, öncüllerdeki içeriği belirtik hale getirmekle yetinmeyip genişlettiği akılyürütme tarzı. (Stuart Mill bu konuda şunları söyler: "Tümevarım bir sınıfa bağlı bazı bireyler için doğru olan şeyin, o sınıfın tümü için doğru olduğu, ya da bazen doğru olanın, benzer koşullarda her zaman doğru olacağı sonucuna varmamızı sağlayan yöntemdir".)

—Mat. ve Mant. *Tümevarımla akılyürütme,* GERİDÖNÜŞ*LE AKILYÜRÜTME'nin eşanlamlısı. || *Matematiksel tümevarım,* DOĞAL TAMSAYILAR ÜZERİNDEKİ GERİDÖNÜŞ*LE TANITLAMA İLKESİ'nin eşanlamlısı.

—ANSİKL. Mant. Aristoteles'e göre "tümeli duyumlamak olanaksızdır, ancak bu, bir olayın yinelenmelerini gözlemleme yoluyla tümeli kavrayamayacağımız anlamına da gelmez. Tümevarım, "bireysel olgulardan yola çıkarak tümel önermelere varmaya dayanan" bir girişimdir. Tümevarımın doğruluğu, deneyciler (özellikle Bacon*) tarafından da kabul edildi ve bu durum XVIII. yy.'da David Hume'un tümevarım sorununu hem özgün, hem de çok eleştirel bir biçimde dile getirmesine kadar sürdü. David Hume şöyle soruyordu: 1. Deneyde bize verilmiş yinelenen olgulara dayanarak, deneyini edinmediğimiz olgular konusunda akılyürütmekte haklı mıyız? 2. Gene de neden herkes, deneyini edindiği olguların, deneyini edinmediği olgulara uygun sonuçlar vereceği inancına sahiptir? Hume, mantıksal nitelikteki ilk soruya olumsuz yanıt verirken, ikinci soruya ruhbilimsel bir yanıt verdi ve geçerliliğini kesinlikle saptamanın olanaksız olmasına rağmen, bu tür akılyürütmelere "alışkanlık yüzünden" inandığımızı ileri sürdü. XX. yy.'da tümevarım sorunu derin değişikliklere uğradı; Reichenbach ve Carnap, olasılıklar hesabını inceleyerek, tümevarım mantıkları kurdular. Reichenbach kendi payına, her deneysel bilim yasasının, başarıyla geçirdiği sınamaların limit frekansı olan belli bir olasılıkla donatılmış olarak kabul edilebileceğini düşünüyordu. Carnap ise, her kuramın, bu kuramı doğrulayan gözlemler yığınına göre artan belli bir olasılığa sahip olduğunu ileri sürüyordu. Karl Popper, bu "tümevarımcılar"la çok sert bir polemiğe girişti ve Hume'un eleştirisinin yetkin bir yıkıcılıkta olduğunu ileri sürdü. Popper'e göre, deneysel bilimlerde tümevarım, tümevarım mantıklarıyla doğrulanamazdı. Ona göre böyle bir sorun ortaya bile konamazdı, çünkü bilimler salt tümevarımsal bir nitelik taşımıyordu. Bilim gözlem verilerinin, doğrulanması gereken tümel önermeler yardımıyla genelleştirilmesiyle değil, varsaymalar ve çürütmelerle gelişiyordu. İlkin tümel önermeler ileri sürülüyor ve ardından onları çürütmeye ya da Popper'in deyimiyle yanlışlamaya girişiliyordu. Bu türlü varsayımlar bu görüş bakımından, bilimsel yasalar, varsayım durumuna geliyordu), ne kadar çok sınamada başarı kazanırsa, o kadar sağlam biçimde temellendirilmiş oluyordu.

TÜMEVARIMCI sıf. Tümevarıma dayanan: *Tümevarımcı yöntem.*

—Mant. *Tümevarımcı kurallar,* tümevarımcı mantığa özgü kurallar. (Genelleştirme kuralı tümevarımcı bir kuraldır.) || *Tümevarımcı küme,* tümüyle sıralanmış her parçanın bir üstten sınırlayanı olacak biçimde sıralanan küme. || *Tümevarımcı mantık,* bilimsel tümevarımın başlıca yöntemlerini kurala balayan ve doğrulama, öndeyi ve açıklama kavramlarını inceleyen sistem. (Tümevarımcı mantık, özellikle *birincil tümevarım*'ı, yani sonlu bir sayıdaki algı yargısından başka öncülleri olmayan çıkarımları inceler. "Ben *n* beyaz kuğu gördüm, öyleyse bütün kuğular beyazdır" çıkarımı bu tür çıkarımların belirtici bir örneğidir.) || *Tümevarımcı tanım,* $a \cdot 0 = 0$ ve $a \cdot (b+1) = ab + a$ çarpmaları tipinde tanım. (İşlemin sonucu 0 için verilir, sonra, bir sayı için sonucun bilindiği varsayılarak, çarpma bu sayının ardılı için tanımlanır; böylece bu işlem, gitgide her sayı için tanımlanabilir.)

TÜMGENERAL a. Ask. Kara ve hava kuvvetlerinde tuğgeneral ile korgeneral arasındaki rütbe; bu rütbedeki general. (Asıl görevi tümen komutanlığıdır; bunun dışında, kadrolarda saptanmış yerlerde görev yapar.)

TÜMGENERALLİK a. Ask. Tümgeneral rütbesi; tümgeneralin görevi.

TÜMGÖZLÜ sıf. Böcbil. Gözleri bütün olan, yani ne bölümlü, ne de derin yarıklı olan böcekler (sinirkanatlılar ya da ikikanatlılar) için kullanılır.

TÜMGÜÇ a. Psikan. Çocuğun bazı çok ilkel fantazmalarına atfedilen sonsuz erk niteliği.

—ANSİKL. S. Freud, düşüncelerin sonsuz erkiyle büyünün temelleri arasında bir ilişki kurarak, tümgücü megalomaniye bağlıyordu. Buna göre, nesneye yöneltilen tümgüçlü saldırılar, arkaik özellikleri dolayısıyla, özneye bir onarılamazlık duygusu verirler. Böylece tümgüç, her türlü suçluluk duygusunu yadsımak, sınırdaki bütünleşme sürecini engellemek ve ruhsal gerçekliğin kendisini yadsımanın temelini oluşturmak amacıyla, ilk savunma olarak kullanılabilir. Çöküntülü durumun eşiğine yaklaşmayla birlikte, tümgüç gerçekliğin ve çeşitli kişilik bölümlerinin bütünleşme çalışması yardımıyla azalır. Melanie Klein ise, umut etme yeteneği her zaman bir tümgüç payı içerdiği için, umut etme yeteneğinin güçten düşmesi üzerinde durur.

TÜMGÜN → TAMGÜN.

TÜMKAN (Mehmet), türk atlet (Kars 1943). Atletizme 1964'te başladı. 1.48.6'lık dereceyle 800 m Türkiye rekorunu kırdı (1971). Aynı yıl Akdeniz oyunları'nda 1 500 m'de üçüncü oldu. 800 m Türkiye rekorunu 1.48.3'e indirdi; Atina'daki Balkan şampiyonası'nda 3.40.2 ile şampiyonluğu elde etti (1972). Bir süre antrenörlük ve spor yazarlığı yaptı.

TÜMKEMİKLİLER a. Bedensel yapı bakımından daha ilkel ve daha az kemiklenmiş balıklar olan kıkırdaklı balıklarla, daha gelişmiş balıklar olan kemiklibalıklar arasında yer alan balık üsttakımı. (Birinci Zaman sonlarında çok yaygındılar. Günümüzdeki temsilcileri [*Lepisosteus,* kel turnabalığı] tatlısularda yaşar. Bil. a. *Holostei.*)

TÜMKİRPİKLİLER a. Kirpik düzeni genellikle yalın kirpiklerden, kimisinde küçük titrek zarlardan oluşan kirpikli *Protozoa* altsınıfı. (Kimisi serbest, kimisi bir yere tutunarak yaşar; birkaç asalak biçimi de vardır. Başlıca 8 takıma ayrılır: *Gymnostoma, Trichostoma, Hymenostomatida, Thigmotricha, Apostoma,* ağızsızlar ve *Acinetia.* Bil. a. *Holotricha.*)

TÜMLEÇ a. Dilbil. Cümlede, yüklemin anlamını tümleyen kesinleştiren, belirginleştiren sözcük ya da öbek. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Arit. ve Bilş. Değişmez tabanlı bir sayılamada, bir sayının her rakamından belirli bir rakam çıkarmakla bu sayıdan elde edilen sayı. || *Bire tümleç,* ikili sayılamada kısıtlı tümleç. || *Dokuza tümleç,* onlu sayılamada kısıtlı tümleç. || *İkiye tümleç,* ikili sayılamada tabana tümleç. || *Kısıtlı tümleç,* her rakamdan tabanın değerinden bir birim eksiğini çıkarmakla elde edilen tümleç. || *Ona tümleç,* onlu sayılamada tabana tümleç. || *Tabana tümleç* ya da *gerçek tümleç,* kısıtlı tümlece bir birim eklemekle elde edilen tümleç.

—Ceb. *z sıfır elemanlı ve u evrensel elemanlı bir kafeste bir a elemanının tümleci,* kafesin $a \wedge a' = z$ ve $a \vee a' = u$ olan a' elemanı, burada $\wedge$ ve $\vee$ sırayla kafesteki infimumu ve supremumu göstermektedir.

—Dilbilg. Geleneksel dilbilgisinde, dilbilgisel açıdan cümlenin başka bir sözcüğüne bağımlı sözcük ya da sözcük öbeği.

—Geom. *Bir doğru ikilisinin açısının tümleci,* ölçüsü, bunun ölçüsüyle toplandığında radyan olarak $\frac{\pi}{2}$(modülo π) eden doğru ikilisinin açısı. || *Bir dönme açısının tümleci,* iki açının radyan olarak ölçülerinin toplamı $\frac{\pi}{2}$ (modülo 2π) eden dönme açısı. || *Bir vektör ikilisi açısının tümleci,* ölçüsü, bunun ölçüsüyle toplandığında radyan olarak $\frac{\pi}{2}$ (modülo 2π) eden vektör ikilisinin açısı. || *Bir yayın tümleci* (eski anlamında), aynı çemberin (ya da eşit uzunluktaki bir çemberin) yayı, öyle ki bu iki yaya karşılık olan iki merkez açısının ölçüleri toplamı dörtte biri eder. || *Bir* A *yayının tümleci* (Kümeler kuramı anlamında), aynı C çemberinin $AUA' = C$ olan A' yayı. || *Bir S açı kesmesinin tümleci,* S' açı kesmesi, öyle ki iki kesmenin ölçülerinin toplamı bir dik çıkıntının ölçüsü olur. (Bu tanım, kümeler kuramınca yapılabilen tanımla çelişkilidir.)

—Küm. kur. *Bir* N *kümesinin (elemanları bir* M *kümesi içinde bulunmaktadır) tümleci,* M nin N ye ait olmayan elemanlarından oluşmuş küme. (Eşanl. TÜMLEYEN.) [Bk. *ansikl.* böl.]

◆ sıf. Geom ve Küm. kur. Birbirinin tümleri olan iki matematiksel nesneye denir.

—ANSİKL. Dilbilg. Tümleçler, düz tümleç ya da nesne (belirtisiz nesne: EKMEK *yiyor;* belirtili nesne: ADAMI *gördüm.*); dolaylı tümleç (OKULA *gidiyorum.* EVDE *biri var.* PARİS'TEN *döndüm*); belirteç tümleci (belirteçler) [KOŞARAK *geldi.* ERKEN *çıkalım.*]; kendilerinden önce gelen ad ya da adılla birlikte kullanılıp yüklemi etkileyen ilgeçli tümleçler (HIZIR GİBİ *yetişti.* ORMANA DOĞRU *koştu.*) gibi türlere ayrılırlar.

—Küm. kur. *Bir N kümesinin tümleci,* daima N nin *evrensel küme* adı verilen bir M üstkümesine göre tanımlanmalıdır (herhangi bir N kümesi verildiğine göre, N nin *tümleci* olan bir küme yoktur; bu da bütün kümelerin kümesi çelişkili kavramını [→ CANTOR ÇATIŞKISI] gerektirecektir). N nin M ye göre $\complement_M N$ ile gösterilen tümleci $\{x ; x \in M \text{ ve } x \notin N\}$ biçiminde ya da evrensel küme üzerinde iki anlama gelme olanağı yoksa, basit olarak $\bar{N}$, $\complement N$ ya da $-N$ biçiminde tanımlanır. Aşağıdaki şu temel özellikler elde edilir:

1. $\complement\complement N = N$; 2. $\complement\emptyset = M$ ve $\complement M = \emptyset$;
3. $N \cap \complement N = \emptyset$ ve $N \cup \complement N = M$;
4. $N \subset N' \leftrightarrow \complement N' \subset \complement N$;
5. $\complement(A \cap B) = \complement A \cup \complement B$ ve $\complement(A \cup B) = \complement A \cap \complement B$

(bu son özelliklere kimi kez *Morgan yasaları* denir).

TÜMLEME a. Tümlemek eylemi.

—Arit. ve Bilş. Verilen bir sayılama tabanında yazılmış bir sayının tümlecini almaktan oluşan işlem.

—Dilbil. Üretici dilbilgisinde, bir ad ya da fiil sentagmasına tümleyen işlevi gören bir cümleyi yerleştirmeyi amaçlayan dönüşüm. (TÜMLEYEN DÖNÜŞÜMÜ de denir.)

TÜMLEMEK g. f. *Bir şeyi tümlemek,* onu bir tüm haline getirmek, tamamlamak.

—Arit. ve Bilş. Bir tümlemeyi yapmak.

◆ **tümlenmek** dönşl. f. ve edilg. f. Bütün haline gelmek ya da getirilmek.

—Arit. ve Bilş. *Tümlenmiş sayılar,* birbirinin tümleci olan sayılar.

—Ceb. Sıfır elemanlı ve evrensel elemanlı bir kafes için, her elemanın en az bir tümleci olmak. [Bir E kümesinin $\mathfrak{P}(E)$ parçalar kümesinin kafesi tümlenmiştir:

$$\forall A \in \mathfrak{P}(E), A' = \complement_E A.]$$

◆ **tümleştirmek** ettirg. f. Bir bütün haline getirmek.

TÜMLENMEK → TÜMLEMEK.

TÜMLER sıf. Tümleyen, bütünleyen.

TÜMLEŞİK sıf. Bir bütün halinde olan.

—Nük. müh. Kalbi, soğutma devresi ve ısıtaşıyıcı akışkanı, aynı sızdırmaz kap içinde yer alan bir nükleer reaktör için kullanılır.

—Teknol. Birbirlerinden bağımsız olarak kullanılabilecek bir dizi aygıtı tek parça halinde toparlayan bir bütün için kullanılır: *Tümleşik stereo müzik seti.*

TÜMLEŞTİRME a. Tümleştirmek eylemi. Elektron. Bir entegre devre hazırlama.

TÜMLEŞTİRMEK → TÜMLEMEK.

TÜMLEV a. Mat. çözl. İNTEGRAL'in eşanlamlısı.

TÜMLEYEN a. Dilbil. **1.** Yapısal sözdi-

ziminde, fiil öbeğini tümleyen ilgeç sentagması. (L. Tesnière eyleyene karşıt olarak kullandığı tümleyene yeniden canlılık kazandırmıştır; her fiil türü için sayıları belirli olan eyleyenlere karşılık, oluşun koşullarını gösteren tümleyenler belirsiz sayıdadır.) —**2.** Tümleme bağıntısı içindeki iki sözlük birim için kullanılır. || *Tümleyen dağılım,* hiçbir zaman aynı bağlamda rastlanmayan iki dilsel birimin birbirlerine göre durumu. (Birleşimsel değişkelerin durumu: sesbirimsel değişkeler, biçimbirimsel değişkeler vb.) || *Tümleyen tümce,* temel tümcedeki bir öğenin özne ya da yüklem tümleç işlevli bir ad öbeğiyle eşdeğerli bağımlı tümce.
—Bilş. DEĞİL'in eşanlamlısı.
—Geom. ve Küm. kur. TÜMLEÇ'in eşanlamlısı.

TÜMLEYİCİ a. Dilbil. **1.** Tümleme sırasında, bir tümleyenin yerleşmesini sağlayan öğe. —**2.** Birinin yadsınmasını, öbürünün olumlanmasını içeren karşıtanlamlı sözlüksel birimler arasındaki bağıntı (örn. *ölü / canlı, bekâr / evli*).

TÜMMANTIKÇILIK a. Fels. Her şeyin mantıksal ilişkilerden oluştuğunu ileri süren öğreti. (Özellikle, Marburg okulunun öğretisi.)

TÜMOSAN → TÜRK MOTOR SANAYİ VE TİCARET A.Ş.

TÜMÖR a. (fr. *tumeur*). UR'un eşanlamlısı.

TÜMSEK a. **1.** Düz bir yüzey üzerindeki yüksekçe yer, tepecik: *Ovada birkaç küçük tümsekten başka hiçbir arıza yoktu.* —**2.** Şişkinlik, kabarıklık.
—Anat. Çeşitli çıkıntı ve yükseltilere verilen ad. || *Cinsel tümsek,* erkekte erbezine, kadında yumurtalığa dönüşecek olan embriyon organı.
—Dağc. Bir dağın yamacında kayalık çıkıntı.
—Denizbil. *Mercan tümseği,* mercanların oluşturduğu, sert bir substratum üzerinde bulunan ya da kumlu dip üzerinde yükselen elips biçiminde ve sarp yamaçlı kabartı. (Mercan tümsekleri önemli boyutlara ulaşır: genişliği 5-15 m, yüksekliği 3-10 m; uzunluğu 10-30 m.)
—Dişç. cerr. Azı dişlerinin üst yüzlerindeki piramidal küt çıkıntı. (Tümsekler olukçuklarla birbirinden ayrılmıştır.)
—Nöroanat. *İç kapsül tümseği,* talamusun ön kutbuyla pallidumun ucu arasındaki iç kapsülün orta kısmı. || *Nasırlı cisim tümseği,* nasırlı cismin ön bölümünü oluşturan kısım.
—Tuzc. ve Balıkç. Tuzla veya istiridye havuzlarını birbirinden ayıran ekili veya ekili olmayan yüksekçe arazi parçası.
◆ sıf. **1.** Tepeyi andıran, şişkin, kabarık: *Tümsek yer.* —**2.** DIŞBÜKEY'in eşanlamlısı.
—Çoc. hekim. *Tümsek alın,* doğuştan frengide görülen, ortası dik çıkıntılı alın. || *Tümsek göğüs* ya da *kuş göğsü,* raşitizmde görülen ve göğüskemiğinin öne doğru çıkık, kaburgaların yandan basıklığıyla belirgin göğüs kafesi.

TÜMSEKLİ sıf. Tümseği olan.

TÜMSEKLİK a. DIŞBÜKEYLİK'in eşanlamlısı.

TÜMSELMEK gçz. f. Tümsek olmak, tümsek biçimini almak.

TÜMTANRICI sıf. Tümtanrıcılığa ilişkin.
◆ sıf. ve a. Tümtanrıcılık yanlısı, tümtanrıcılığı savunan. (Eşanl. PANTEİST.)

TÜMTANRICILIK a. **1.** Fels. Var olan her şeyin temelini Tanrı'da bulduğunu ve onunla özdeş olduğunu öne süren sistem. (Eşanl. PANTEİZM.) [Bk. *ansikl.* böl.] —**2.** Tanrı'yı tüm doğada belirmiş olarak gören duyarlılık biçimi.
—ANSİKL. Stoacılar'a göre Tanrı dünyanın ruhudur; o hem düşünce hem maddedir; madde olarak, yapıcı bir ateştir; düzenlediği ve can verdiği evrenden ayrı düşünülemez. Plotinos'a göre evreni meydana getiren varlıklar, Tanrı'dan türemiş ya da doğmuş olmakla birlikte, varlıklarını onda sürdürmekten de geri kalmazlar.
Giordano Bruno ise Kopernik'in evren öğretisinden hareketle, madde ile tin arasında bölünmemiş bir evren fikrine ulaştı; böyle bir evrende sonsuzluk, evren ve Tanrı olarak kendini gösterir.
Spinoza'da, tümtanrıcılık terimi en eksiksiz biçimine ulaşır; bu onun tözü tanımlama biçiminden (zorunlu, öncesiz sonrasız, sonsuz) kaynaklanır. Spinoza'da töz, Tanrı'dan ayırt edilemez. Tanrı'nın özniteliklerinin sayısı sonsuzdur, ama biz onlardan ancak ikisini, düşünceyi ve uzamı bilebiliriz. Varlıklar, kendi doğasının zorunlu yasalarına göre gelişen tanrısal tözün özniteliklerinin tikel kiplerinden başka bir şey değildirler. Evrensel belirlenimcilik, bu tümtanrıcılığın sonucudur. Dolayısıyla bu tümtanrıcılık, bir yaratma fikrini de, İyi'nin ve Kötü'nün tek yargıcı olan aşkın bir Tanrı fikrini de bir yana bırakır. Hegel'in idealizmi de bir tür tümtanrıcılıktır; ama hegelci mutlak, tarihtir.

TÜMÜLÜS a. (fr. *tumulus*; lat. *tumulus,* tepe, tümsek'ten). Bir mezar odasının üzerini örten yapay büyük toprak ya da taş yığını.
—ANSİKL. Tümülüs çoğu zaman taş bir yapı eteğiyle çevrili olur, bazen tümseğin tepesinde bir anıt bulunurdu. Tümülüs, bir ya da birkaç mezar çukuru ya da odasının üzerine önce taş, sonra toprak yığılarak yapılırdı. Bu yığın genellikle oldukça büyük boyutlarda olurdu (20-30 m çapında).
Çoğu kez tümülüsler, esas mezarın yanı sıra, sonradan birçok ek mezarın kazılmasıyla, çağlar boyunca tekrar tekrar kullanılmışlardır. Batı Avrupa'da, Yenitaş'tan Demir çağına kadar, dönemleri göre tümülüs ya da düz mezarlar kullanıldı.
Yenitaş döneminde bazı megalitik mezar odalarının üzerine tümülüsler inşa edildi. *Uzun tümülüsler,* İngiltere'ye ve Orta Fransa'nın batı kesimine özgüdür; bunların uzunluğu yüz metreye varabiliyordu.
Tunç çağı uygarlığının yeni bir atılımını belirleyen Orta Tunç evresi, kısmen, *tümülüsler dönemi* adı verilen evreye denk düşer: toplumsal farklılıklar gözetmeyen bu mezar türü, genellikle gruplar halinde toplanmış, üzerlerinde bazen birer kaya bulunan tepelerden oluşur. Özellikle Almanya'nın güneyinde yoğunlaşmış olan bu tür tümülüslerin, buradan Macaristan'ın batısına kadar yayıldıkları düşünülmektedir.
Hallstatt ve La Tène dönemlerinde, tümülüslerin altında çoğu zaman ölü armağanı olarak savaş arabaları içeren mezarlar yer alır.
• *Anadolu*'da Trakya bölgesi ile Phrygia ve Lydia devletlerinin egemen olduğu yörelerde pek çok tümülüse rastlanmıştır. Trakya tümülüsleri trak soyluları ve kralları için yaptırılmıştı; ancak bu gelenek Romalılar zamanında da sürmüştür. Özellikle Kırklareli'de yoğunlaşan bu mezarlar 1936'da Prof. A. M. Mansel yönetimindeki kazılarda incelenmiştir (Alpullu, Lüleburgaz-Umurca, Vize tümülüsleri). Lüleburgaz tümülüsleri yığma tepelerin altında, tahta kalaslar ya da tuğla örgülü dikdörtgen çukurlardan oluşur. İ.S. 1. yy.'a tarihlendirilen Vize tümülüslerinde beşik tonoz örtülü, mezar odaları bulunmaktadır. Duvarların alt bölümü mermer kaplanmıştır. Tavanlar ve duvarların üst bölümü ise fresklerle süslüdür. Trakya tümülüslerinin bir bölümünde mezar odaları bindirme tekniğinde yalancı kubbelerle örtülüdür. Mezar odalarında çok zengin buluntulara da rastlanmıştır (altın ve gümüş süs eşyaları, cam ve seramik eşyalar, silahlar, kupalar, tunçtan maske vd.).
Gordion çevresinde yoğunlaşan phrygia tümülüslerine Ankara ve Yozgat yörelerinde de rastlanmıştır. İ.Ö. VIII. - VI. yy.'lara tarihlendirilen bu tümülüsler krepis ve dromosların olmayışı, mezar odalarının ahşap kaplamalı oluşuyla lydia ve yunan tümülüslerinden ayrılırlar (Gordion Büyük tümülüs).
Çok büyük yığma tepeler altında dromos, ön oda ve mezar odasından meydana gelen lydia tümülüsleri mermer ya da kireçtaşından örgülü krepis duvarıyla çevrilidir. Özellikle Bintepeler denilen kesimde yüz kadar tümülüs saptanmıştır. Olağandışı büyüklükleriyle dikkati çeken bu mezarların en görkemlileri Gyges, Alyattes ve Ardys tümülüsleridir.
Anadolu'nun Pontos bölgesinde de tümülüsler bulunmaktadır (Bafra-Lerdüge tümülüsleri).

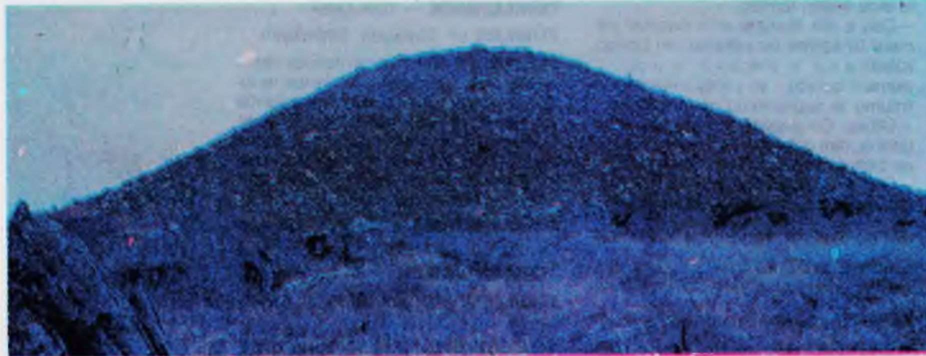
TÜMÜR a. Anat. **1.** Bazı yüzeyleri kaplayan ve onlara kadifemsi bir görünüm veren küçük pürtük ya da çıkıntıların her biri. (Eşanl. VİLLUS.) —**2.** *Bağırsak tümürü,* incebağırsağı kaplayan koni biçiminde, değişik genişlikte ve en çok 1 mm yükseklikte olan tümür. (Bunlar bağırsakta besinlerin emilmesini sağlayan organlardır. Her tümürün ekseninde göğüs kanalına doğru giden bir lenf damarı, mezenter atardamarından bir dal ve kapı toplardamarının bir yan dalı bulunur.) || *Koryon tümürü,* memelilerin yumurtalarının dış kabuğunda bulunan tümür. (Etenenin anatomik ve fizyolojik sınırını oluşturur; dölütle ana arasındaki madde alışverişleri bu düzeyde gerçekleşir; tümürler, çenetler halinde kümelenmiştir.) || *Sinovya tümürü,* eklem içindeki sinovya katı.

TÜMÜRLÜ sıf. Tümürü olan.
—Patol. *Tümürlü ur,* özellikle kalınbağırsakta rastlanan, tümür görünümündeki ura denir.

TÜN a. *Esk.* Gece.

TÜNAYDIN ünl. Akşamları kullanılan selamlama sözü; iyi akşamlar.

TÜND sıf. (fars. *tünd*). *Esk.* **1.** Katı, sert. —**2.** Haşin, şiddetli: *Tünd sudan rahneler peyda kılan divar tok"* (Fuzuli, XVI. yy.). —**3.** *Tünd-bad,* kasırga, sert rüzgâr: *"Zevrak girdaba saldı tünd bad"* (Nahifi, XVIII. yy.). || *Tünd-çehre, tünd-ruy,* sert, yüzü gülmez. || *Tünd-huy, tünd-meşreb, tünd-mizac,* titiz, huysuz, sert huylu: *"Kâmil Paşa eğerçi ters ve tünd-huy ve imtizaçsız bir zat idi"* (Cevdet Paşa, XIX. yy.). || *Tünd-licam, tünd-ligam,* başı sert, sert huylu. || *Tünd-pervaz,* hızlı uçan. || *Tünd-reftar, tünd-inan, tünd-rev,* çabuk yürüyen.

M. Levassort

Cairbane East tümülüsü (Kells'in batısında, İrlanda Cumhuriyeti)

TÜNEK a. **1.** Tavukların tünemesi için yükseğe yatay olarak asılan ya da yerleştirilen sırık ya da çubuk. **—2.** Çiftlikte tavukların tünemesi için ayrılan bölüm.
—Şahinc. Kuşların konmasına yarayan destek. || *Tünekte çırpınmak,* uçmak istermiş gibi, tüneğinin üstünde çırpınan kuş için kullanılır.

TÜNEKLEMEK g. f. Tünemek.

TÜNEL a. (fr. ve ing. *tunnel*). **1.** Bir ulaşım yoluna geçit vermek için düzenlenen yeraltı galerisi. (Bk. *ansikl.* böl. Bayınd.) **—2.** Bir yere ulaşmak için yeraltında açılan yol: *Tünel kazarak kaçan mahkûmlar.* **—3.** Kentiçi ulaşımda kullanılan yeraltı yolu ve bu yolda işleyen taşıma aracı. (Özellikle İstanbul'da Tünel'le Karaköy arasındaki yeraltı yoluna ve bu yolda işleyen araca verilen ad.)
—Bahç. Kafes gibi sardırılmış bitkilerle örtülü beşik biçiminde çardak.
—Bayınd. *Su altı tüneli,* bir nehir ya da deniz altından geçişi sağlayan, prefabrik kesonlardan inşa edilmiş tünel; yerleştirme yerine yüzdürülerek getirilen kesonlar, önceden açılmış çukurlara, dayanaklar üzerine oturtulur. (Kesonlar arasına neopren contalarla sağlanan geçici sızdırmazlık, dökme beton, bantlı conta gibi malzemelerle takviye edilir. Toprak altı geçirimli olduğunda, seyir için ayrılmış gabari köprü inşaasını güçleştirdiğinde bu çözüme başvurulur.)
—Çiçekç. Yoğunlaştırılmış bahçecilikte kullanılan, plastik maddeden yapılmış yarı-silindire yakın biçimde barınak. || *Mayalanma tüneli,* yastık mantarı üretiminde kullanılan kalıntının, kitle halinde mayalanmasının gerçekleştiği yer.
—Denizbil. *Mercan kayalığı tüneli,* bir mercan kayalığının dış cephesine açılan uzun dehliz.
—Denizc. *Pervane tüneli,* pervanenin oluşturduğu su akımını yönlendirmek, ileri yol randımanını iyileştirmek amacıyla bir geminin kıçına yerleştirilen ve içinde pervane bulunan çelik boru. (Pervane tüneli, kıçtan verilen halatların pervaneye dolaşmasını önler ve geri yolda pervanenin etkisini azaltır.)
—Elektron. *Tünel diyodu,* çalışma ilkesi tünel etkisine dayanan yarı-iletken diyot. (1958'de japon fizikçi Esaki Leo'nun tasarladığı tünel diyodu, gigahertzlere varan frekanslara dek yükselteç ve salınım üreteci olarak kullanılmasına olanak veren karakteristikler gösterir. Öte yandan elektronik devrelerde, yanıtı son derece hızlı ikilidevre olarak da kullanılır.)
—Fiz. *Tünel olayı,* hiçbir enerji engelinin bir kuvanton için aşılmaz olmadığını gösteren, tam anlamıyla kuvantal olay. (Bunun sonucunda bir kuvantonun, sonlu erimli bir itici etkileşimler takımıyla, hiçbir zaman tam olarak hapsedilemeyeceği anlaşılır.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—Kâğ. san. *Kurutma tüneli,* ısı verimini artırmak ve kâğıt fabrikasında çalışan personele rahatlık sağlamak için kâğıt makinesi kurutucusunu bulunduğu bölümden ayıran metal mahfaza. (Eşan. HAVBE.)
—Ruhbil. *Optik tünel,* tünel biçiminde ve öznenin içinden baktırılarak derinliğine uzaklık algısını, özellikle de optik dokunun bu algı üzerindeki etkilerini incelemekte kullanılan deney aygıtı.
—Soğut. san. *Dondurma tüneli,* besin maddelerini dondurmak için içinde hızlı bir soğuk hava akımı dolaştırılan, kapalı uzun bölme.
—Yerbil. *Lav tüneli,* bir lav akıntısının cüruflaşmış kabuğu altında yer alan ve alttaki magmanın aşağı çığıra doğru akması sonucu oluşan uzun boşluk.
—ANSİKL. Bayınd. Bir tünelin gerçekleştirilmesinde, birbirini izleyen ve iyi bir biçimde birbirine bağlanması gereken işlemlere başvurulur: kazı, pasa nakliyesi, geçici tahkimat, kati kaplama tahkimatı, ince inşaat. Gerçekte, alın kazısının yapılacağı yer sınırlıdır ve tünel içindeki trafik öteki işler için gerekli mekânı kısıtlar. Bir tünelin hangi yöntemle yapılacağının seçiminde ilk veri, arazinin niteliğidir. Tahkimatın yerleştirilmesi için gereken süre zeminin dayanımına bağlıdır ve kazının serbest açıklığına bağlı olarak bu süre azalır ya da artar. Birçok tünel kazma yöntemi geliştirilmiştir. Ekonomik nedenlerle, kazının olabildiğince büyük kesitte yapılması istenmektedir. Arazi ve kesit büyüklüğü zorunlu kılarsa, öncelikle tonozlu üst bölüm desteklenir ve çekirdek kazılır (yarım kesit kazısı).

Zor arazide çalışıldığında, çeşitli yöntemlerle bölmelenmiş kesitlere göre kazı gerçekleştirilir ve bu yöntemlerin her biri özel adlarla anılır.

• *İngiliz yöntemi.* Kazı işlemi, kesitin tüm genişliği boyunca art arda oluşturulan basamaklar halinde gerçekleştirilir. Kemerli tahkimat hemen hemen tüm kesiti kaplayacak biçimde yerleştirilir, ardından kaplama yapılır. Artık kullanılmayan bir başka yöntemde de, bir kuyuyla üst kata bağlanan bir ana galeri açılır ve tahkimat yapımı birçok aşamada gerçekleştirilir.

• *Alman yöntemi. Üç galeri yöntemi* ya da *yan taban galerileri yöntemi* adı da verilen bu yöntemde, taşıma işlevi gören çekirdek tonoz tamamlanıncaya kadar yerinde bırakılır. Genellikle kati kaplamanın bir bölümünü (ayaklar) gerçekleştirmek için iki yanal galeriden yararlanılır ve bu kaplama üst bölüme destek işlevini görür.

• *Avusturya yöntemi.* Öncelikle, tünelin ekseninde ve tabanında bir ilerleme galerisi açılır. Sonra, düşey bir kuyu yardımıyla kilide doğru çıkılır, öne ve arkaya doğru bir tepe galerisi kazılır. Ardından üst bölüm kazılarak tonoz inşa edilir; ayakların da gerçekleştirilmesinden sonra çekirdek kazısına geçilir.

Kuyu sayısının artırılmasıyla işler çabuklaştırılabilir. Avusturya yöntemi artık pek uygulanmamaktadır.

• *Yeni avusturya yöntemi.* Cıvatalar ve püskürtme beton yardımıyla oluşturulmuş esnek bir destek sayesinde kendi kendini taşıyan toprak bir tonoz ya da ano yapılır. Gerekli durumlarda, olabildiğince çabuk yerleştirilen ve arazi hareketleri ölçümlerine göre uyarlanan kalıplarla betonlama işlemi tamamlanır. Tahkimatın kesintisiz yapılması ve daha uzun cıvatalar kullanılması, çok kuvvetli arazi hareketlerini durdurur ya da yavaşlatır. Çok eski bir geçmişi olmayan bu yöntem, tahkimat türünün ve yerleştirme süresinin araziye uygun seçilmesiyle, bu arazide olabilecek gerilmeleri denetim altına almayı sağlar. Arazinin niteliklerine göre, kazı işlemi tam kesitte, yarım kesitte ya da birçok kesit halinde gerçekleştirilir.

• *Belçika yöntemi.* Bu yöntem, tonozun olabildiğince çabuk yapılması amaçlamaktadır. Önce, tonozun kilit bölümünde küçük kesitli bir ilerleme galerisi, sonra, üstteki yarım kesiti kazmak ve kaplamak için yan bölümler açılır. Sağlam arazide çekirdeğin orta bölümü kazılır ve ayaklar kazılarak kaplanır. Zayıf arazide ayaklar tonoz altında askıya alınarak gerçekleştirilir, sonra çekirdek kazılır.

KARAYOLU TÜNELLERİ. Bu tüneller, trafiğin önemine bağlı olarak aydınlatma, havalandırma, işaret ve denetim donatımları içerir. Fransa (Modane) ile İtalya (Bardonecchia) arasında 1980'de hizmete sokulan Fréjus tüneli, 12,8 km uzunluğundadır ve iki havalandırma bacası içerir. 11,6 km uzunluğundaki Mont-Blanc* tüneli, 1965'ten beri Chamonix ile Courmayeur arasında hizmettedir. Aragnouet-Bielsa tüneli 3 km uzunluğundadır ve 1976'dan beri Fransa ile İspanya'yı birbirine bağlamaktadır. 3,186 km uzunluğundaki Tende tüneliyse 1882'den beri Cuneo iliyle (İtalya) Roya vadisi arasında bağlantı kurmaktadır.

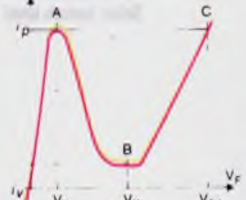
Dünyanın en uzun karayolu tüneli İsviçre'deki Sankt Gotthard tünelidir; 1980'de hizmete girmiştir ve 16,3 km uzunluğundadır. Gerçekte, 9 km'lik iki tüpü bulunan hemen yakınındaki Seelisberg tünelinin toplam uzunluğu daha fazladır. Ayrıca, Avusturya'da 1978'de hizmete giren, 13,973 km uzunluğundaki Arlberg tüneli ve Japonya'da Kan-etsu (10,88 km), Asan (8,6 km) ve Ena-san (8,4 km) tünelleri de anılmalıdır.

DEMİRYOLU TÜNELLERİ. Yapımı süren Se-ikan (53,85 km) ve 1980'de hizmete giren Dai Şimizu (22,23 km) tünelleriyle Japonya dünyanın en uzun demiryolu tünellerine sahiptir. Bunlardan önce İsviçre'de 1906'da hizmete sokulan Simplon tüneli, 19,8 km uzunluğuyla en uzun demiryolu tüneliydi. Dünyanın en uzun denizaltı tüneli de yine Japonya'da, Kyuşu ve Honşu adalarını birbirine bağlayan, 18,7 km uzunluğundaki Şin Kanmon tünelidir. 1975'ten beri hizmette olan bu tünel, hızlı demiryolu Şikansen üzerindedir. Bu ülkede, 10 km'den uzun 10 demiryolu tüneli daha vardır.

İtalya'da, Apenninler tüneli 18,5 km uzunluğundadır ve 1934'te Floransa ile Bologna arasında hizmete sokulmuştur. Alpler boyunca başka tüneller de trafiğe açılmıştır: 1871'de 13,6 km uzunluğundaki Mont-Cenis (ya da Fréjus); 1882'de Sankt Gotthard (15 km); 1913'te Lötschberg (14,6 km).

Türkiye'de karayolu ve demiryolu ulaşımı için yapılmış birçok tünel bulunmaktadır. Yapımı sürmekte olan Ayaş tüneli bir yana bırakılacak olursa, diğer tüneller dünyadaki örnekleriyle kıyaslandığında çok büyük boyutlara ulaşmamıştır. Ancak sulama amacıyla açılmakta olan ve yan yana iki tünelden oluşan Urfa tünelleri Türkiye'nin en uzun tünelleri olmalarının yanı sıra, dünyanın da bu amaçla inşa edilen tünelleri arasında birinci sırayı almaktadır.

Fırat nehri üzerindeki Atatürk barajı rezervuarından alınacak su, bu tüneller aracılığıyla Harran ovasına ulaştırılacaktır. Bu şekilde sağlanacak suyla 327 725 hektar arazinin normal akışla, 148 649 hektar arazinin pompalama yardımıyla olmak üzere toplam 476 374 hektar arazinin sulanması amaçlanmaktadır. Bu tünellere ilişkin teknik bilgiler şunlardır:

Bir tünel diyodunun karakteristikleri:
(akım I_F, gerilim V_F
A noktasında, V_p tepe gerilimi ve i_p tepe akımı;
B noktasında V_v eşik gerilimi ve i_v eşik akımı;
C noktasında, normal bir diyodun iletimine denk düşen V_{fp} gerilimi görülmektedir.

tünel yapımında yararlanılan çeşitli yöntemler

ingiliz yöntemi

1. Üst kat;
2. Ara kat;
3. Alt kat;
4. Ayaklar;
5. Tonoz;
6. Taban kemeri.

alman yöntemi

1. Taban galerileri;
2. Ayak kazısı;
3. Ayaklar;
4. Tepe galerisi;
5. Kalot kazısı;
6.6'. Tonozlar;
7. Çekirdek;
8. Taban kemeri.

yeni avusturya yöntemi

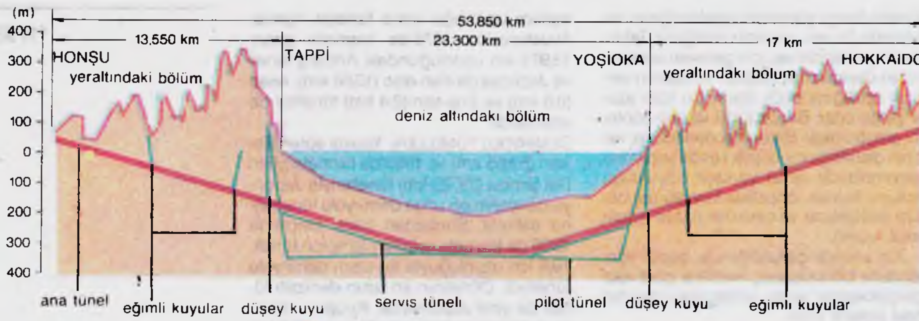

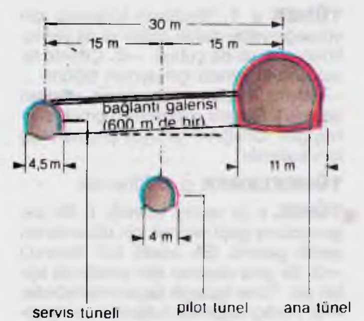
1. Üst yarım kesit;
2. Püskürtme beton;
3. Geçici beton taban kemeri;
4. Çekirdek;
5. Ayaklar;
6. Taban kemeri;
7. Tonoz ve ayakların kati kaplaması.

belçika yöntemi

1. Tepe galerisi;
2. Kalot kazısı;
3. 3'. Tonozlar;
4. Çekirdek alnı;
5. Ayak kazısı;
6. Ayaklar;
7. Taban kemeri.

Honşu ve Hokkaido adaları (Japonya) arasındaki Seikan denizaltı tüneli

kazı çapı: yaklaşık 9,5 m
iç çap : 7,62 m
beton kaplama
kalınlığı: 0,40-0,95 m
uzunluk: 26,4 km.
(toplam uzunluk: 2x26,4 = 52,8 km
tünel debisi: 328 m³/sn
bağ tünelleri: her 500 m'de bir
havalandırma
tünelleri: her 1 500 m'de bir
(→ Kayn.)

—Fiz. *Tünel olayı.* Enerjisi bir potansiyel "engelinin" yüksekliğinden daha yüksek olmadıkça klasik bir parçacığın bu engeli aşamayacağı olgusunun tersine, bir kuvantonun herhangi bir enerji engelini aşabilmek ya da daha kesin olarak, klasik anlamda enerji bakımından yasak uzay bölgelerinden geçebilmek için her zaman, sıfır olmayan bir olasılığı vardır. Bu özellik kuvantonların yerel olmama niteliğine sıkı sıkıya bağlıdır. Böylece Gamow 1928' de kimi çekirdeklerden α parçacıkları yayımını (α radyoaktivitesi) açıklamayı başarmıştır. α parçacıkları (iki nötron ve iki protonun birleşimi) klasik parçacıklar olsalardı, çekirdeğin iç kohezyonunu sağlayan çekirdek etkileşimleri bu nötronlarla protonların çekirdek dışına çıkışına tamamen engel olmaya yeterli olacaklardı. Ama nötronlar ve protonlar, herhangi bir enerji engelini ve özellikle çekirdek kuvvetlerini oluşturan engeli aşabilmeye yetkin kuvantonlardan başka bir şey değildir. Parçacıkların kinetik enerjisi, önemli ölçüde çekirdeğin türüne bağlı olan nükleer engel yüksekliğine ne kadar yakınsa bu engelin aşılma olasılığı o kadar büyüktür.

Tünel olayının kuramsal önemi çok büyüktür: kimyasal bağ, ışılelektrik etki, elektronların metaller içinde iletimi gibi olaylar, tünel olayı kavramını basit ve renkli bir anlatımla anlatmayı sağlayan tam anlamıyla kuvantal olaylardır.

İstanbul tüneli

TÜNELLEME a. Cerr. Yapay bir kanal oluşturmaya yönelik cerrahi girişim.

TÜNEME a. Dar ve yüksek bir nesnenin (ağaç dalı, kaya vb.) üzerinde dengesini bozmadan duran hayvanın, özellikle kuşun konumu. (Tüneyici kuşlarda, parmaklar kas gücü harcamadan, hayvan ayaklarını kıvırır kıvırmaz gerilen esnek bağlar sayesinde dalı [tüneği] sarar.)

TÜNEMEK gçz. f. **1.** Kümes hayvanlarından, kuşlardan söz ederken, uyumak için bir dala konmak ya da sırığa çıkmak. **—2.** *Tkz. Bir yere tünemek,* yüksekçe bir yere, bir tabureye, iskemleye vb. oturmak.

TÜNEYİCİ sıf. Zool. Tüneme alışkanlığında olan kuşlar, uçan hayvanlar için kullanılır.

TÜNİK a. (fr. *tunique;* lat. *tunica*). **1.** Antikçağ'da, biraz uzun ve genellikle kolsuz bir gömlek biçiminde dikilen giysi. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Özellikle jimnastik ve ritmik dans yaparken kullanılan, kolsuz, kısa etekli, esnek giysi. **—3.** Pantolon ya da etek üzerine giyilen kısa ya da çok uzun, düz kadın giysisi.

—ANSİKL. Antik. Yunanlar'da tünik, *khiton* adını taşıyordu. Romalılar'da, ihramdan daha rahat ve daha yaygın bir giysiydi. Romalı kadınlar *stola* denilen entarilerinin altına bir tünik giyerlerdi.

TÜNİSİN a. (fr. *tunicine;* lat. *tunica,* tünik'ten). Gömleklilerin (*Tunicata*) kılıfını ya da gömleğini oluşturan ve kimyasal bakımdan selüloza benzeyen madde.

TÜNLÜK a. (esk. türkç. *tün,* gece'den, *tün-lük*). Etnogr. Topakev* adı verilen çadırlarda çangarak*'ın üzerini örten keçe. (Çadırda havalandırmayı sağlamak için gündüzleri açık tutulur; geceleri ve kötü havalarda örtülür.)

TÜNMEK gçz. f. Ortalık kararıp gece olmak.

TÜNZİLE a. ALÇILARIM'ın eşanlamlısı.

TÜP a. (fr. *tube;* lat. *tubus*'tan). **1.** Akışkan maddeler için metalden, camdan vb. yapılmış, genellikle silindir biçiminde bir ucu kapalı boru. **—2.** İçine toz halinde ya da katı maddeler konulan, metal ya da bükülmez plastikten yapılmış dar, uzun silindir biçimindeki kap: *İlaç tüpü.* **—3.** Bükülgen bir maddeden ya da plastikten yapılmış, bir ucu yassı, diğeriyse burgu kapaklı olan ve sıkılarak boşaltılan sıvı, yarı sıvı ya da hamurumsu bir madde ile doldurulmuş uzunca kap: *Diş macunu tüpü. Boya tüpü. Krem tüpü.* **—4.** İçine akışkan maddeler konulan genellikle silindir biçiminde ağzında özel bir kapağı olan metal kap; bu kabın içeriği: *Gaz tüpü. Oksijen tüpü. Tüp bitti, yenisini alalım.*

—Akışkan. mekan. *Pitot* ya da *Darcy tüpü,* bir sıvının akış hızını ölçmeye yarayan alet. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Ambal. *Aerosol tüpü,* üzerinde bir kumanda düğmesi bulunan ve "itici" adı verilen kimyasal bir madde yardımıyla bir sıvıyı çok ince tanecikler halinde püskürtmeye ya da krem, saç ilacı, köpük, şurup vb. ürünleri fışkırtmaya yarayan basınçlı özel ambalaj. (Bu tür ambalajlar 1947'de ABD'de, 60'lı yıllardan itibaren de Türkiye'de piyasaya sürüldü.) || *Gaz tüpü,* evlerde ya da sanayide kullanılan sıkıştırılmış, sıvılaştırılmış ya da çözünmüş gazları (bütan, propan, oksijen, asetilen vb.) depolamaya ve taşımaya yarayan taşınabilir metal kap.

—Atom fiz. *X ışınları tüpü,* X ışınları üreten aygıt. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Elektron. Elektrotları arasında elektrik yükleri dolaşan ve elektrik işaretleri üretmeye, bunları yükseltmeye, kiplemeye ya da kiplemelerini çözmeye yarayan, içinde ileri boşluk oluşturulmuş ya da düşük basınç altında bir gaz içeren cam, seramik ya da çelik kap. (Eşanl. LAMBA.) [Bk. *ansikl.* böl.] || *Gazlı tüp,* birçok elektrotu olan ve temel olarak alternatif akımları doğrultmaya yarayan, neon ya da cıva buharı gibi düşük basınçlı bir gazla dolu ampul. (Özellikle tiratronlar, ignitronlar vb.'ler bu kategoriye aittir.) || *Vakum tüpü,* aralarında, kimi koşullarda bir elektron akımı oluşturulan en az iki elektrotu bulunan, havası boşaltılmış ampul.

—Kilitç. Bir kapı kilidinde, emniyet blokunun silindir biçimindeki parçası.

—Kim. Kimyada soğurma, damıtma, kurutma, yıkama, merkezkaçlama vb. gibi çeşitli işlemlerden geçirelecek akışkanların konduğu ya da çevrime sokulduğu uzun silindir görünümünde, değişik biçimlerde camdan yapılmış çeşitli aletlere verilen ad. || *Emniyet tüpü,* basıncın değişmesi durumunda bir sıvının bir yerden bir başka yere geçmesini engellemek üzere bir aygıta takılan tüp. || *Taksimatlı tüp,* üzerinde taksimatı olan, nicelik belirleme ve ölçme işlemlerinde kullanılan yuvarlak tabanlı dik tüp. (Buna ölçekli ya da dereceli tüp de denir.)

—Ölçbil. Temelde termoelektrik bir çifti koruyan bir kılıf ya da borudan oluşan düzenek (pirometre tüpü, daldırma tüpü).

—TV. *Çözümleyici tüp,* bir objektifin, üzerine bir görüntü düşürdüğü ışığa duyarlı bir hedef içeren ve bu görüntünün taranmasıyla, bunun çeşitli noktalarının ışık karakteristiklerini bir elektrik işaretiyle gösteren vakum tüpü. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Görüntü tüpü* ya da *bireştirici tüp,* televizyon alıcısında, bir görüntünün bireşimini gerçekleştirmeye yarayan tüp. || *Katot tüpü,* ince bir elektron demetinin, görünür bir görüntü oluşturmak amacıyla, ışıldar bir katmanın çeşitli noktalarına yöneltilebildiği vakum tüpü. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Maskeli tüp,* renkli bir görüntüyü bireştirmeye olanak veren görüntü tüpü. (Bk. *ansikl.* böl.)

◆ sıf. **1.** Tüp biçiminde olan. **—2.** *Tüp gaz* → TÜPGAZ.

—Giy. *Tüp kapüşon,* başı ve boynu saran triko başlık.

—Tıp. *Tüp bebek,* bir spermatozoitle in vitro döllendirildikten sonra dölyatağına yerleştirilen yumurtadan doğan bebek. (1980'li yıllarda batılı ülkelerde uygulamaya konan tüpbebek yöntemiyle çocuk edinme yöntemi Türkiye'de ilk kez 1989 yılında gerçekleşti.)

—ANSİKL. Akışkan. mekan. *Pitot tüpü.* Bu tüpte, bir sıvı akımı içinde, biri geliş, öbürü gidiş yönünde yönlenmiş hareketsiz iki delik arasındaki Δp basınç farkından yararlanılır. Sıvının v hızı, $v = k\sqrt{\Delta p}$ bağıntı-

sıyla verilir; burada *k* yalnızca alete ve söz konusu sıvının yoğunluğuna bağlı bir değişmezdir. Basınç farkı "U" biçiminde bir tüpten oluşmuş bir manometre yardımıyla ölçülür; bu tüp içinde aynı sıvı vardır ve bu da yoğunluğun etkisini ortadan kaldırır. Öte yandan, bir gazın akış hızını ya da bir uçağın, çevresindeki havaya göre hızını ölçmek için aynı ilkeden yararlanan düzeneğe de Pitot tüpü adı verilir.

—Atom fiz. *X ışınları tüpü.* Bu tüp elektron yayımlayan bir katot (negatif bir potansiyele getirilmiş elektrot) ve uygun bir elektrik alanıyla hızlandırılmış elektronların üzerine çarpmasıyla, X ışınları yayımlayan metal bir antikatottan oluşur. Antikatot, elektronların çarpmasıyla oluşacak ısınmadan etkilenmemesi için, dönmesine olanak veren bir sistemle donatılmıştır (döner antikatot).

Bu tüplerin, tıpta ve sanayide yaygın bir kullanımı olsa da, temel fizik araştırmalarının X ışıması kaynağı olarak, yerlerini giderek senkrotron* ışınmasına bırakmaktadırlar.

—Elektron. 1869'da J. W. Hittorf, kızıl dereceye dek ısıtılmış metaller yakınındaki havanın iletkenliğini incelerken, elektriğin seyreltilmiş gazlar üzerindeki Edison olayını saptadı: havası boşaltılmış bir kap içinde, akkor dereceye dek ısıtılmış at nalı biçiminde bir filamanın kolları arasına bir metal levha gömülürse, levhadan filamana doğru bir akım geçişi saptanır; bu, filamandan levhaya doğru yükselen elektronlardan kaynaklanır.

• *Diyot.* En basit tüp olan diyodun yalnızca iki elektrotu vardır: katot ve anot. En temel halde katot yüksek bir sıcaklığa getirilmiş bir tungsten filamanından oluşur. Atomların ısıl çalkalanması, çevre uzaya elektron yayımını belirler ve katota göre pozitif bir potansiyele getirilmiş anot, bu elektronları çekerek anot akımını doğurur. Akımın yalnızca anottan katota doğru akabildiği diyot, dolayısıyla bir doğrultucu gibi davranır.

• *Triyot.* 1906'da Lee De Forest, katotla anot arasına, ızgara biçiminde bir elektrot yerleştirerek, anot akımı yeğinliği kumanda edilebilen triyotu geliştirdi. Çok çeşitli uygulama alanları olabilen bu tüp, özellikle radyoelektriksel işaretleri yükseltmede kullanılır.

• *Çok ızgaralı tüpler* Izgarayla katot arasında, yüksek frekanslarda rahatsız edici düzeye ulaşan parazit sığa etkilerine karşı koymak için, araya, "ızgara-ekran" adı verilen, sıkı gözlü bir ikinci ızgara yerleştirilmiştir. Bu şekilde elde edilen *tetrot*'da, elektron geçişini engellememek için, ızgara-ekran anotunkine erişebilen yüksek pozitif bir potansiyele getirilmelidir. Ama bu durumda elektronlar anota öylesine artmış bir enerjiyle çarparlar ki, anot elektronlarından oluşmuş ışın demetleri ortaya çıkar. Bu *ikincil yayım,* lambanın çalışmasını bozar. Bunu gidermek için, ızgara-ekranla anot arasına, katot potansiyeline getirilmiş üçüncü bir ızgara ("bastırıcı" denen) yerleştirilir. Beş elektrotlu bu tüpe "pentot" adı verilir.

—TV. • *Çözümleyici tüp.* Havası boşaltılmış kapalı bir hacim içinde yer alan, ışığa duyarlı bir hedeften oluşur; bu hedef, ışığın elektrik yükleri açığa çıkardığı ışılyayıcı bir madde ya da ışığın elektriksel dirençte bir değişim oluşturduğu ışıldirençli bir maddenin taneleriyle kaplıdır. Bir elektron tabanca*sının ürettiği çok ince bir elektron demeti, bobinlerin ürettiği bir elektromanyetik alan etkisiyle hedefi tarar; taramanın satır satır olabilmesi için, bobinlere testere dişi biçiminde işaretler uygulanır. Hedefin ışığa duyarlı katmanının önünde, çok ince ve saydam, iletken bir katman vardır. Demetin aydınlanmış noktalara geçişi, elektronları tümüyle bu katmana doğru açığa çıkarır ve bu katmana bağlı bir kaçak direncinin uçlarında, görüntünün çeşitli noktalarının ışık karakteristiklerini gösteren bir işaret oluşur.

• *Katot tüpü.* Havası boşaltılmış kapalı bir hacim içinde, iç yüzeyi ışılparçacıklarla kaplı saydam bir ekrana doğru bir elektron demeti üreten bir elektron tabancasından oluşur; ışılparçacıklar, demetin çarptığı noktayı, ışıklı bir noktaya dönüştürür. Elektron demeti, ekranın noktalarını taramak için, tüp içinde bulunan iletken iki levha çiftiyle ya da tüp dışında yer alan iki bobin çiftiyle saptırılabilir. Oluşan sapma, birinci durumda "elektriksel" ikinci durumda ise "manyetik"tir. Katot tüplerinin çok sayıda uygulama alanı vardır: osiloskoplar, salınımçizerler ve öbür ölçü aygıtları, tıbbi inceleme aygıtları, bilişim çevre birimlerinin görüntüleme ekranları, radarlar, televizyon alıcılar.

• *Maskeli tüp.* İç yüzeyinde, çok düzenli olarak dağılmış, genellikle uzun biçimli ışılparçacıklar bulunan cam bir ekrandan oluşur; ışılparçacıklar, kırmızı, yeşil ve maviden oluşan bir renk üçlüsü oluşturur. Bu yüzeyin yaklaşık 1 cm gerisinde maske bulunur; bu, 63 ekran bir görüntü tüpü için, çeyrek milimetre çapında yaklaşık 400 000 delik taşıyan bir sac levhasıdır. Öte yandan tüp, demetleri maskenin delikleri üzerine odaklanmış ve her demetin, deliklerden geçerek, düz bir çizgi halinde yalnız tek bir renge ilişkin ışılparçacıklara erişebileceği şekilde yerleştirilmiş üç elektron tabancası içerir. Her demet, üç ana renk bileşeninden biriyle kiplenir ve yatay ve düşey taramaların etkisiyle, üçü birden yer değiştirir.

TÜPAĞLI sıf. Zool. borulu ağ yapan örümcek için kullanılır.

TÜPÇÜL sıf. Zool. Korunmak için bedeninin çevresine yaptığı bir tüpte yaşayan, genellikle solucan biçimli hayvan için kullanılır. (Çokkıllı halkalısolucanların çoğu tüpçüldür.)

TÜPGAZ a. İçine yüksek basınç altında, sıvılaştırılmış petrol gazı (LPG) [genellikle bütan] doldurulan ve ısıtmada, pişirmede kullanılan çelik tüplerin yaygın adı.

TÜPLÜ sıf. Burun deliklerini korumak üzere çok iyi gelişmiş boynuzsu tüpleri bulunan yelkovankuşugiller familyasından kuşlar (yelkovan, fulmar, fırtınakuşu) için kullanılır.

TÜPLÜK a. Laboratuvarlarda tüplerin konulduğu tahtadan ya da metalden delikli tabla.

TÜPÖLÇER a. Elektron. Elektron tüplerinin ayırtedici niteliklerini (eğim, yükseltme katsayısı, iç direnç, katotun elektron yayımı vb.) ölçmeye yarayan aygıt.

TÜPSÜ sıf. Zool. Tüp biçiminde olan hayvansal organ için kullanılır.

TÜPÜMSÜ sıf. Bot. Tüp ya da boru biçiminde olan (borumsu).

TÜR a. Aynı cinsten nesneler ya da varlıklar bütünü içinde yer alan bir grubu, özdeş bir tipi belirleyen ortak özellik, çeşit, cins: *Bu yapıt hangi türe girer? Peynir türleriniz bu kadar mı? Bu türden olaylar insanın başına sık gelmez.*

—Bilş. Bilişimde kullanılan değişkenlerin alabileceği değerlerin yapısını (tam, gerçek ya da karmaşık sayılar, lojik değerler, bu aynı değerlerin dizisi vb.) tanımlayan ayırtedici nitelik.

—Biyol. Eşeyli yetişkin biçimleriyle (♂ ♀, ♀̸, ...), embriyon, larva ya da yavru biçimlerinin art arda gelmesiyle, genotipleriyle birbirine benzeyen ve birbirleriyle temas halinde yaşayan ya da yaşamış olan, doğal koşullarda yalnız ya da ilke olarak birbirleriyle çiftleşen ve yalnız kendi aralarında sonsuz biçimde döllenmeye yatkın kalan, canlı ya da fosil, bitkisel ya da hayvansal bireyler topluluğu. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Bot. *Tercihli tür,* bazı bitki topluluklarında, başka türlerden daha sık bulunan tür.

—Dilbilg. *Tür adı,* CİNS* ADI'nın eşanlamlısı.

—Ed. Edebiyat yapıtlarının farklı biçim ve içerikleri gözetilerek ayrıldıkları bölümlere verilen ad. (Örn. *şiir türü, roman türü;* divan şiirindeki *naat, mersiye* vb., halk şiirindeki *güzelleme, taşlama* gibi türler.)
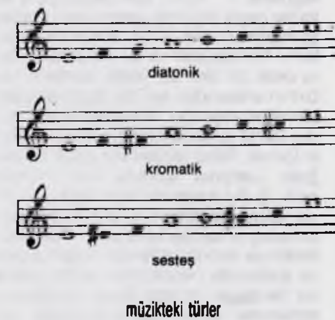
—Fels. Aristoteles'te, aynı temel özelliklere sahip bir bireyler bütününü belirten ve biyolojiden alınmış olan terim. (Tür [*eidos*], cinsin bir alt bölümüdür.) ‖ Antikçağ latin maddeci düşünürlerinin, nesnelerden yayıldığını ve algıyı yaratmak üzere duyularımızı etkilediğini varsaydıkları imge *(species).* ‖ Ortaçağ filozoflarına göre, algı nesnesinin maddi yanı.

—Geom. *Bir Γ koniğinin türü,* Γ nın denklemi $ax^2+2bxy+cy^2+\ldots=0$ olduğuna göre, b^2-ac nin işaretine bakarak koniğin biçimine ilişkin getirilen kesinlik. ($b^2-ac>0$ ise Γ bir hiperboldür.) [→ KONİK.] ‖ *Bir S yüzeyinin türü,* S nin çeşitli basit eğrileri boyunca, elde edilen yüzey yine bağlantılı olacak biçimde, art arda yapılabilen bölümlere ayırmaların en büyük sayısı. (S_2 küresi 0 türündendir. Başka örnekler için → MÖBİUS ŞERİDİ, SİMİT.)

—Güz. sant. Sanatçının ele aldığı konunun yapısıyla tanımlanan kategori.

—Kim. *Kimyasal tür,* kimyasal element ya da bileşik.

—Müz. Üç yunan ıskala tipini belirtmekte kullanılan ad: diatonik, kromatik ve sesteş. (Iskalayı oluşturan iki tetrakortun içindeki değişken seslerin bulunduğu yere bağlıdırlar.) ‖ *Müzik türü,* aynı özelliği taşıyan ve icra edildikleri yere (örn. oda müziği) ya da işlevlerine göre (örn. dinsel müzik) bir öbekte toplanan biçimler bütünü.

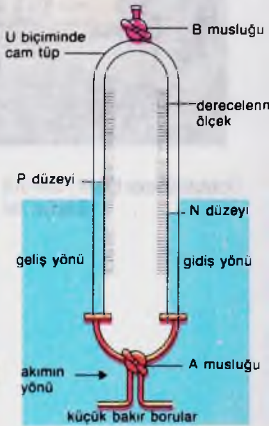

müzikteki türler

—Ölçbil. *Aynı türden büyüklükler,* boyutlu denklemleri aynı olan büyüklükler (örneğin ısı miktarı ve iş).

◆ sıf. **1.** Aynı cinsten nesneler ya da varlıklar grubu içinde yer alan bir grubu, herhangi bir niteliğiyle belirginleşen bir tipi belirten bir şey için kullanılır; türlü, çeşit, cins: *Her tür koşulda kullanabileceğiniz bir otomobil. Akşam için kaç tür yemek hazırladın? Bu tür şakalardan hoşlanmaz.* **—2.** *Bir tür + ad,* bir şeyle bir başkası arasındaki benzerliği, yakınlığı belirtir; bir çeşit: *Bone bir tür başlıktır*

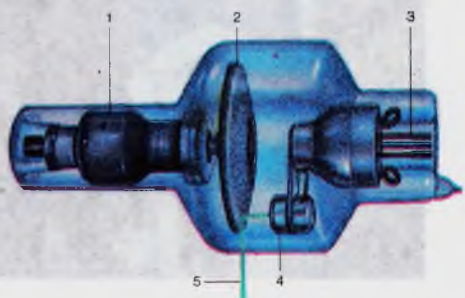
—ANSİKL. Biyol. Pek çok birey arasındaki son derece büyük benzerliğe dayanan *canlı tür* kavramı dilde de aynı adın kullanılmasıyla belirginleşmektedir: kedi, mayısböceği, ısırgan, mantar vb. Türleri pek de sezgisel olmayan ölçütlere göre ayırt eden biyolojistler gene de çoğu zaman günlük dilden gelen sınıflandırmalara uymuşlardır: Yeni Gine platolarında bulunan

Pitot tüpü
Aygıt, akım yönünde yönlendirilerek suya daldırılır; küçük borulardan biri geliş yönüne, öbürü gidiş yönüne bakar. Aygıt düşey olarak tutulur, A ve B muslukları açılır. Su, geliş yönü kolunda, dış düzeyden daha yüksek bir P düzeyine ve gidiş yönü kolunda P'den daha alçak bir N düzeyine yükselir.

X ışınları tüpü
1. **Antikatot tahrik motorunun rotoru;**
2. **Döner antikatot (9 000 dev/dk);**
3. **Yüksek gerilim;**
4. **Elektron yayımlayan sıcak katot;**
5. **X ışınları.**

C.G.R. belgesine göre

R. de Seyres-Rapho

Olcaytuhüdabende türbesi (1303-1313)
Sultaniye, İran

138 kuş türünden 137'si, Avrupalı kuşbilimcilerin geldiği sıralarda yerli dilde özel bir ad taşıyordu. Addan kolaylıkla kavrama, oradan da türe geçilir; Tanrı'nın her türü ayrı ayrı ezeli bir değişmezlik içinde yarattığını savunan bilimöncesi çağın *yaradılışçı* ve *değişmezci* görüşleri buradan kaynaklanır: "Türler, Tanrı başlangıçta ne kadar çeşitli biçimde yaratmışsa o kadar sayıdadır" (Linné, 1738). Birçok tür birbirlerine benzeyebilir ve bu durumda onlara ortak bir *cins adı* verilir; bunların her birinin arkasından ayrı bir *özgül ad* gelir. Linné'nin koyduğu "ikili adlandırma" budur (adlar evrensel olarak "latince" yazılır [örnek: *Rana temporaria*, çayır kurbağası; *Lathyrus aphaca*, sarı mürdümük...]). Bu durumda türün ölçütü, art arda gelen kuşakların, Cuvier'nin dediği gibi özdeş ve benzer olmasıdır: "Tür, birbirinden ya da ortak atalardan doğmuş olan ve aralarında benzedikleri kadar onlara da benzeyen örgenli bütün yaratıkların toplamıdır." Buffon için türün ölçütü "bireylerin kuşaktan kuşağa değişmeden devam etmesidir". Evrimcilik başlayınca görüşler değişti: Lamarck'a göre "doğa gerçekte ne sınıfları, ne takımları, ne familyaları, ne cinsleri, ne de türleri yaratmıştır, o yalnız bireyleri yaratmıştır... Cins ve tür ayrılıkları ancak arada boşluklar olduğu zaman göze çarpar ve Darwin şöyle der: "Tür terimini tamamen kullanışlılık amacıyla keyfi olarak verilmiş kabul ediyorum..."

Yeşil türbe (1421)
Bursa

XX. yy.'da tür tanımları çoğunlukla olumsuzluğa dayanır: "Her tür diğer türlerden üreme bakımından ayrılır" (Mayr, 1942) ve özellikle türleşme* koşullarıyla, yani bir türün ortaya çıkış koşullarıyla ilgilenir, dolayısıyla genetik ölçütler araştırmanın temelini oluşturur. Türler iki gruba ayrılır: türleri sürekli türleşmeden alıkoyan toplu bir gen karışımı geçirmiş, geniş dağılımlı *tek tipli* türler ve ayrı toplulukların amiksiyle* farklı biçimde evrimleşebildiği ve farklı türlere varabildiği *çok tipli* türler. Çok tipliliğin son aşaması kendidöllek türlerde (özellikle bitkiler) görülür; bunlarda, sınır durumunda her soy küçük bir alttür, ya da "jordanon" (botanikçi Alexis Jordanon'un adından) oluşturur. Türün botanikte zoolojiye göre çok daha zor tanımlandığı gerçektir, özellikle bunun nedeni bitkisel çoğalma*nın önemi ve bitkiler evreninde döl veren melez poliploitler*in sıklığıdır. Fakat pek doğal olarak paleontolojide tanımlanması daha da zordur, çünkü toprak katmanları bize eksik izler, kimi zaman da yalnız parçalar halinde kalıntılar sağlar ve tek bir tip sözkonusu değilse çoğunlukla birbirine benzer çok az sayıda örnek bulunur. İşte bu bakımdan G. G. Simpson, "krono-türler" ya da her biri kendi "evrimsel eğilimine" sahip filetik soylar tanımayı tercih etmektedir. (→ EVRİM.) Türler gerektiği zaman *alttür*'lere bölünür; bunlar ancak dolaylı olarak aralarında döllenebilir olabilirler (A ve B alttürleri aralarında çiftleşmezler, fakat her ikisi de C alttürü ile melezleşebilir) ve bunlar da daha az açıklıkla tanımlanmış birimler halindedir; çeşitler, ırklar, jordanonlar, kültivarlar, "formlar" vb. (→ TÜRLEŞME.)

—Ed. Aristoteles'ten kaynaklanan "tür" kavramı, metinlerin kimin tarafından söylendiğine bağlıdır (anlatıda şair kendi adına konuşur; dramda ise şair adına kişiler konuşur) ve trajedi ile destanı, komedi ile parodiyi yukarıdan aşağıya doğru bir hiyerarşi içinde ayırt etmeye yarar. Ne var ki, bu düzen anlatı ve şiir alanlarında çeşitli değişik biçimlerin ortaya çıkmasını engellememiştir. Türlerin bu biçimde iyice belirlenmesi, traji-komedi gibi karma türlerin de tanımlanmasını kolaylaştırmıştır. *Formes Simples* (Basit biçimler) [1972] adlı yapıtında André Jolles, folklordan hareket ederek türleri bir düzen içinde ele almıştır. Folklor alanında vardığı sonuçlar folklordışı edebiyat için de geçerli sayılabilir: bir türü belirlemek için idealist-gerçekçi hiyerarşinin yanı sıra, söylemi iletişimsel durumu bakımından tanımlayan ve önermeye, sorguya, suskunluğa, buyruğa, seçime göre yapılan bir sınıflandırma yer alır. Bu arada bildiğimiz türlerin birtakım alttürlere ayrıldıklarını da göz ardı etmemek gerekir: polis romanı, serüven romanı vb. Edebiyat kuramında tür, eleştirel bir imgelem düzenini ortaya çıkarmak için gerekli bir araç ve edebiyat felsefesinin odak noktasıdır. Tartışma konusu, türün içeriğine göre mi, yoksa anlatım biçimine göre mi belirleneceğidir. Günümüzde genellikle türleri ikiye ayırma eğilimi vardır: bir yanda lirik yapıtlar, yani birinci tekil kişinin ağzından yazılanlar (bu biçimde yazılan bir roman da olsa lirik bir yapıt sayılır), öte yandaysa, anlatılanın kimin tarafından söylendiğini belirtmeyen kurgu yapıtları (anlatılar, dramlar vb.) vardır.

—Ormanc. Orman ağaçları yayvan yapraklı ve çıralı ya da reçineli türler; kışın yapraklarını döken ve yapraklarını dökmeyen (yeşil) türler; gölge seven ve ışık seven türler; esas türler ve ikincil türler; toplu türler ve dağınık türler; egemen türler ve önemsiz türler vb. diye gruplara ayrılırlar.

TÜRAB a. (ar. *türāb*). *Esk.* **1.** Toprak: *Türab rengine girmiş cebin-i simini"* (M. A. Ersoy). **—2.** Toz.

TÜRABİ, TÜRABİYE sıf. (ar. *türab* ve *-ī*'den *türābī*, dişl. *türābiyye*). *Esk.* **1.** Toprakla ilgili. **—2.** Topraktan yapılmış: *Evani-i türabiye* (topraktan yapılmış kap kacak).

TÜRABİ, asıl adı **Ali,** türk şair (Ankara, Yanya ya da Koniçe, ? - Hacıbektaş, Kırşehir, 1869). Yaşamıyla ilgili ayrıntılı bilgi yoktur. Kırşehir'de Hacı Bektaş dergâhına postnişin oldu (1850). Koşmalar, bektaşi geleneğine uygun nefesler söyledi. Divan edebiyatı yolundaki şiirlerinde Fuzuli'den etkilendi: *Divan* (1877).

TÜRABİYE → TÜRABİ.

TÜRALTI sıf. Biyol. Türün altındaki taksinomik kademelere (alttür, varyete, coğrafi ırk vb.) denir.

TÜRBAN a. (fr. *turban;* türkç. tülbent; fars. *dülbend*'den). **1.** Her türden yumuşak kumaştan yapılabilen ve kumaşı büküp saç görünmeyecek biçimde başa dolayarak oluşturulan başlık. **—2.** Uzun ve geniş bir eşarbı alın, kulaklar ve saçlar görünmeyecek biçimde başa dolayıp omuzlara sarkıtarak oluşturulan baş tuvaleti.

TÜRBE a. (ar. *türbe*). **1.** Mim. Genellikle devlet önde gelenleri ve ünlü kişiler için inşa edilen, islam mimarlığına özgü mezar yapıları. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Nasrettin Hoca'nın türbesi gibi*, her yanı açık olduğu halde yalnızca bir girişi bulunan yerler için alay yollu söylenir.

—*Esk.* Türbe bekçisi, türbe temizliği ile uğraşan ve gelen ziyaretçileri gezdiren görevli.

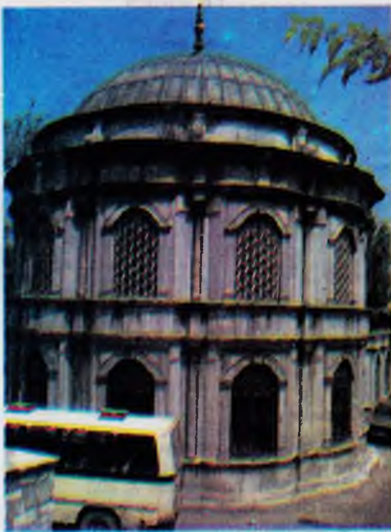
—Folk. *Türbe ziyareti*, adak adama, sevap kazanma, hayırlı bir işe girişme vb. nedenlerle belli zamanlarda (genellikle, cuma, kandil ya da bayram günleri vb.), dince ulu sayılan kişilerin türbesine yapılan ziyaret. (İstanbul'da Eyüp Sultan türbesi'ne yapılan ziyaretler bu geleneğin en canlı örneklerindendir. Nişan, düğün, sünnet, adak adama vb. çok değişik nedenlerle ve daha çok bir olayı kutsama amacıyla bu tür ziyaretler yapılmakta, adak adayan, dileği gerçekleşirse bu ziyareti yinelemektedir.)

—Kur. tar. *Türbe ziyaretleri*, tahta çıkan osmanlı padişahlarının İstanbul'da Eyüp'te, Eyyub el-Ensari'nin (öl. 672) türbesinde kılıç kuşandıktan sonra atalarının türbelerine yaptıkları ziyaret. (XVII. yy.'ın ilk yarısına kadar İstanbul'daki bütün padişah türbeleri sırayla ziyaret edilirken, bu yüzyılın ikinci yarısından sonra yalnız Fatih Sultan Mehmet'in türbesi ziyaret edilmeye başlandı.)

—ANSİKL. Mim. Türbenin öteki mezar yapılarından ayırıcı özelliği, çoğunlukla çokgen planlı ve kubbeli oluşudur. Büyük Selçuklular'da ve Anadolu Selçukluları'nda kümbet türü anıtmezarlar yaygınken, özel-

Kanuni Sultan Süleyman türbesi (1566)
Süleymaniye, İstanbul

Mihrişahsultan türbesi (1792)
Eyüp, İstanbul

likle Osmanlılar'da türbeler yeğlenmiştir. Anadolu dışında, Merv'deki Sultansencer* türbesi (1157) bu yapı türünün anıtsal örneklerindendir. Sultaniye kentindeki Olcaytuhüdabende* türbesi (1303-1313), 51 m yüksekliğindeki, sivri profilli kubbesi, zengin çini bezemeleri, köşelerde yükselen ince minareleriyle ilhanlı mimarlığının görkemli yapılarındandı. Timur'un Semerkand'daki Gur-Emir* türbesi (1405), dıştan sekiz köşeli gövdesi, yüksek, silindirik bir kasnağa oturan yivli kubbesi, haç biçimli dört eyvanlı zemin katı ve bunun üzerindeki, gene haç biçimi planlı salonu ile ortaçağ islam mimarlığının ilginç anıtlarındandır. Hint-türk imparatoru Şah Cihan'ın karısı Mümtaz Mahal için Âgra'da yaptırdığı (1631/1632-1643) Tac* Mahal ise mimarisinin yanı sıra bezemelerinin zenginliği ve güzelliğiyle, bu yapı türünün başyapıtlarındandır.

Anadolu Selçukluları'nda kümbetlerin yanı sıra türbelere de rastlanmaktadır (Tokat Alitusi türbesi, Konya Karatay, Gömeçhatun, Sahipata türbeleri, Kırşehir Cacabey türbesi). Mardin'deki Sultanhamza türbesi (1435-1444), dıştan yivli kubbeyi çevreleyen haç biçimli dört tonozlu örtü düzeniyle Beylikler dönemi türbe mimarlığının ilginç örneklerindendir. Aydınoğulları türbeleri genellikle klasik üslupta yapılardır (Birgi Mehmetbey türbesi). Kırşehir'deki Âşıkpaşa türbesi (1322) ise bakışıksız planı, mermer kaplamalı cephesi, yana kaydırılmış, istiridye alınlıklı, ince, uzun taçkapısı ve bezemeleriyle, yenilikle dolu bir örnektir.

Osmanlı türbelerine geçişin ilk örnekleri İznik ve Bursa'dadır. XIV. yy.'a tarihlendirilen bu türbeler kare ya da çokgen planlı, kubbeli yapılardır. Bunların kimilerinde revaklı bir giriş bulunur (İznik Kırgızlar türbesi). Bu dönem türbelerinin bir bölümünde kubbe dört ayağa oturtularak yanlar açık bırakılmıştır (İznik Sarısaltuk ve Yakupçelebi türbeleri). Halilhayrettinpaşa türbesi ise (1387), yan yana, değişik boyutlarda iki kubbeyle örtülüdür. Bursa'daki Devlethatun, Murat II ve Cemsultan türbeleri ilk dönem osmanlı anıtmezarlarının anılması gereken örnekleridir. Yeşil türbe ise sekizgen gövdesi, yüksek kasnaklı kubbesi ile klasik türbe mimarlığına geçişi simgeler. Bundan sonraki türbelerde çoğunlukla belirli bir şemaya (kare ya da çokgen gövde, kubbe, revaklı giriş) bağlı kalınmış, Mimar Sinan'ın yapıları kimi yeni denemelere sahne olmuştur (İstanbul Şehzade türbesi, Kanuni türbesi, Selim II türbesi). Özellikle Kanuni türbesi sekizgen gövdeyi çevreleyen yirmi sekiz sütunlu revakı, içte de köşelere yerleştirilen sekiz bağımsız sütunlu mimarisiyle bu türün tek örneğidir. XVI. yy. sonlarında köşe sayısının arttığı görülür (İstanbul İbrahimpaşa türbesi dıştan sekiz, içten onaltı, Ayasofya'nın haziresindeki Şehzadeler türbesi ise dıştan sekiz köşeli, içten kare planlıdır). Sinanpaşa türbesi'nin önüne bir sebil eklenmiştir. XVII. yy. başlarında türbe mimarlığında yalınlık görülür (Sultanahmet türbesi, Valideturhansultan türbesi). XVII. yy. ikinci yarısındaysa yanları açık türbe mimarisiyle karşılaşılmaktadır; bu türbelerde kubbeler sütunlara oturtulmuş, sütun araları tunç kafeslerle kapatılmıştır (İstanbul Divanyolu'ndaki Köprülü külliyesi'nin türbesi, Merzifonlukaramustafapaşa külliyesi'nin türbesi). XVIII. yy.'dan sonra Batı etkilerini yansıtan türbeler yapılmıştır: barok üsluptaki Nuruosmaniye külliyesi'nin türbesi, Mahmut II'nin empire üsluptaki türbesi, Eyüp'teki rokoko üslubunda Mihrişahsultan türbesi, empire üsluptaki Şahsultan türbesi, barok üsluptaki Nakşidilsultan türbesi, empire üsluptaki Mahmut II türbesi vd.

TÜRBE, Samsun'un Bafra ilçesi merkez bucağına bağlı köy; 787 nüf. (1990). Burada yer alan Emirmirzabey türbesi'nde (1381), Emir Mirza Bey'in yakınlarına ait 16 lahit vardır. Dörtgen planlı, moloz taştan yapı sivri bir külahla örtülüdür.

TÜRBEDAR a. (ar. *türbe,* fars. *-dār, türbe-dār*). Bir türbenin bakımından, korunmasından sorumlu olan görevli; türbe bekçisi.

TÜRBEERİĞİ a. Olgunlaşınca fes kırmızısı rengini alan, suluca, sertçe etli, çok küçük çekirdekli, yuvarlak ve iri erik çeşidi. Temmuz başında olgunlaşır.

TÜRBELARLAR a. Asalak olmayan, denizlerde ya da tatlısularda yaşayan yassısolucanlar sınıfı. (Türbelarların adı, karın taraflarındaki kirpiklerin sürekli çırpınmasıyla doğan burgaç hareketinden gelir [lat. *turbellae,* karışıklık]. *Tricladidea* ve *Polycladidea* takımlarını oluşturan en büyük türlere planarya genel adı verilir. Bil. a. *Turbellaria.*)

TÜRBELİRTME a. Mant. Aynı cinsin türlerini ayırma.

TÜRBELİRTMEK g. f. Mant. Daha genel bir cinse bağlı bir türün durumunu saptamak.

TÜRBİDİT a. (fr. *turbidite*). Bulanık akımların bıraktığı, en belirgin özelliği düşey ve yatay doğrultuda tane boyutu bakımından elenmiş olan kırıntılı (kuvarslı, daha ender olarak kireçli) tortul malzeme. (Bir türbidit, taneboyuna göre ayrılmış dizilerin üst üste gelmesiyle oluşur.)

TÜRBİDİTE a. (fr. *turbidité*). Denizbil. *Türbidite akıntısı,* kil, mil ve kum karışımından oluşan asıltı halindeki parçacıkları büyük bir hızla (saatte onlarca km) taşıyan ve daha düşük yoğunluklu tabakaları aşarak denizaltı kanyon yataklarında akan dip akıntısı. (Bu tür bir akıntı, kendi ekseninde kıvrılan bir baş bölümünden, bir gövde bölümünden ve bir son bölümden oluşur. Türbidite akıntılarına yol açan başlıca nedenler şunlardır: yer sarsıntıları, ırmak taşkını ya da deniz dibinde bir kayma. Türbidite akıntılarının yarattığı en önemli etki, deniz dibinde geçen kabloların kopması ve asıltı maddelerinin çökelmesinden oluşan tortullardır. Ayrıca türbidite akıntılarının denizaltı kanyonlarının kazılmasında ve varlığını sürdürmesinde oynadığı rolün önemi araştırılmaktadır.)

TÜRBİN a. (fr. *turbine;* lat. *turbo, -inis,* burgaç, topaç'tan). İş üreten hareketli çarkı, devindirici bir akışkanın (su, buhar, gaz vb.) enerjisiyle döndürülen türbomakine. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Bayınd. *Kar türbini,* karı bir türbin yardımıyla atarak mekanik olarak küreyen aygıt.

—Kuyuc. *Kuyu açma türbini,* çamurların dolaşımıyla harekete geçen ve türbosondaj sırasında matkabın kuyu dibinde dönmesini sağlayan özel türbin.

—Petr. san. *Türbin yakıtı,* türbomakinelerde ya da gaz türbinlerinde kullanılan yakıt ya da ağır distilat.

—ANSİKL. Bir türbin iki temel organdan oluşur: temel görevi, çarka giren akışkan ipçiklerine uygun bir yön vermek olan sabit bir dağıtıcı; görevi, akışkanın enerjisini mekanik enerjiye dönüştürmek olan, kanatçıklar ya da kepçelerle donatılmış hareketli bir çark. Kimi türbinler, akışkanın çark çıkışındaki artık kinetik enerjisini, basınç enerjisi biçiminde gerikazanmaya yarayan ve yayıcı adı verilen üçüncü bir organla donatılmıştır. Hidrolik türbinler için sözkonusu olan bu organ sadece tepkili türbinlerde bulunur.

hidrolik türbin

"Türbin" adını ilk kez, kendi buluşu olan bir aygıtı adlandırmak için, 1824'te C. Burdin kullandı; büyük dönüş hızlı bu aygıtta, su, ağırlığı ve hızıyla, bir çarkın bütün yüzeyine etkiyordu. 1827'de Fourneyron'un gerçekleştirdiği bu makine, % 80 verimle, 6 BG'lik bir güç sağlamıştır.

Bir türbin düşey ya da yatay eksenli eksenel ya da radyal geçişli olabilir. Öte yandan, hareketli çark giriş ve çıkışındaki basınçların aynı olduğu etkili türbinler (Pelton türbini) ve girişteki basıncın, çark çıkışındaki basınçtan daha büyük olduğu tepkili türbinler de (Francis türbini) vardır.

• *Pelton türbini.* Yatay ya da düşey eksenli olabilen bu etkili türbin tipi, büyük düşme yüksekliği (200 m'den büyük) ve düşük debilerde kullanılır. Hareketli çark üzerinde, belli sayıda, ω biçimli kepçe vardır. Dağıtım sistemi, bir meme, bir enjeksiyon iğnesi ve bir saptırıcı taşıyan bir enjektörden oluşur. Çark ambale olma eğilimi gösterdiğinde, saptırıcı aniden akışkan huzmesinin yönünü değiştirir; iğne, besleme borusunda oluşabilecek koç darbelerini önlemek için, yavaşça debiyi ayarlar. İğne ve saptırıcı, otomatik bir ayarlayıcıya bağlı servomotorlar aracılığıyla çalıştırılır.

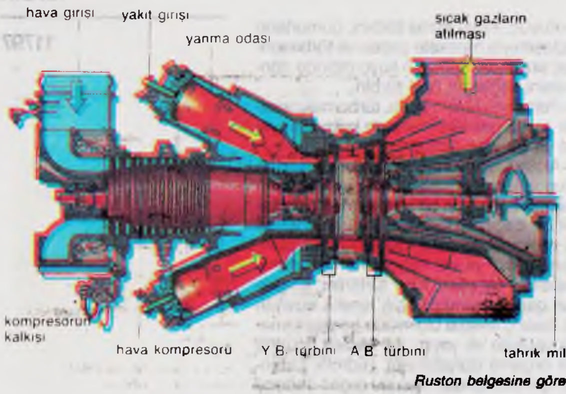
• *Francis türbini.* Bu tepkili türbin tipi, orta ve küçük düşme yüksekliklerinde kullanılır. Dağıtıcı, aralarında, debiyi sıfırla maksimum bir değer arasında değiştirmeye olanak veren hareketli yönlendirici kanatlar bulunan, düzlemsel ve koşut iki kapaktan oluşur. Hareketli çark 8-15 kanat taşır. Yayıcı, hareketli çarkın çıkışıyla suyun akış yönü düzeyi arasındaki bağlantıyı sağlar.

• *Pervane türbin* ve *Kaplan türbini.* Bu türbin tipi 5 ile 15 m arasındaki düşük düşme yükseklikleri için kullanılır ve yeterli bir verimle büyük dönme hızlarına olanak verir. Çark, suyun eksenine koşut olarak aktığı bir pervanedir. Bu türbinler, çark çıkışında kinetik enerjiyi geri kazanmak için, hemen her zaman düşey eksenlidir. Kaplan türbinleri, hareketli çarkının kanatları poyra üzerinde hareket eden pervane türbinlerdir. Bunlar, düşük yüklerde ve düşme yüksekliği değiştiğinde, mükemmel bir verimle çalışır.

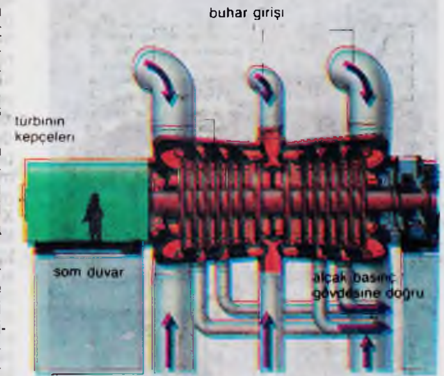
• *Türbinlerin verimi.* Maksimum verim % 90'a erişebilir ama yüke bağlı olarak çizilen verim eğrileri farklı davranışlar gösterir. Düşük yüklerde pervane türbinlerin verimi oldukça düşük, Pelton ve Francis türbinlerininki ise yüksektir.

• *Özgül* Özgül hız N_s, 1 metrelik bir düşme yüksekliği altında, 1 beygirlik bir güç veren geometrik olarak benzer bir türbinin dakikadaki devir sayısıdır ve $N_s = NP^{1/2}/H^{5/4}$ bağıntısıyla verilir; bu bağıntıda N, türbinin dakikadaki devir sayısı, P buhar beygir cinsinden yararlı güç ve H metre olarak net düşme yüksekliğidir.

Seçilecek türbin tipi N_s'nin değeriyle belirlenir.

sınai kullanımlı gaz **türbini**

buhar türbini

Buhar, hidrolik türbinlerde suyun yaptığı gibi kinetik enerjisiyle çarka (etkili türbin) ya da ayrıca genişleyerek, hareketli çarkın kanatlarını etkileyebilir (tepkili türbin).

Buharın izlediği yol makinenin eksenine koşut ya da dik olabilir; bu durumda makinenin eksenel ya da radyal geçişli olduğundan söz edilir. Hareketli çark, çevresi boyunca sıralanmış lüleler yardımıyla beslenebilir; bu durumda türbin kısmi enjeksiyonludur. Dağıtıcı, çarkın tüm çevresindeki buhar alan kanat takımları taşıyorsa, türbin tam enjeksiyonludur. Tepkili bir türbin daima tam enjeksiyonludur.

• *Laval türbini.* Bu türbin etkili ve kısmi enjeksiyonludur. Yüksek basınçlı buhar üreteçten çıkarken kanatlara temas etmeden önce genişler ve bu kanatları, darbe oluşturmadan çalıştırır. Çark çıkışında buhar, kanat takımına verilmiş uygun bir eğrilik sayesinde hemen hemen sıfır hızla akar. Bu türbin tipinin, çok yüksek olan dönme hızı (10 000 ile 30 000 dev/dk), hız redüktörlerinin kullanımını gerektirir.

• *Curtis türbini.* Basınç kademeleri ve hız kademeleri olan bu etkili türbinde genişleme de birkaç kademede gerçekleşir. Her basınç kademesinde, aynı mil üzerine bağlı ve aralarında yönlendirici kanat takımları bulunan belli sayıda çark vardır. Böylece hız önemli ölçüde azaltılır ama verim düşüktür.

• *Rateau ve Zoelly türbinleri.* Etkili Rateau türbini çokkademelidir: kanatlar, mile geçirilmiş disklerin çevresine bağlıdır. Kaçaklar çok azdır ve hemen hemen her tür eksenel itme ortadan kaldırılmıştır; buna karşın sürtünme kayıpları büyüktür. Rateau türbinine benzeyen, çarkları büyük çaplı olan Zoelly türbininde az sayıda kademe vardır.

• *Parsons türbini.* Basınç kademeli olan bu türbin, tepkimeyle çalışır. Buhar, sabit ve hareketli kanat takımları arasında, kesintisiz olarak genişler. Bu türbin, aralarında kanatlı ve hareketli çarklar bulunan, yönlendirici kanat takımlarıyla donatılmış bir dizi sabit çark taşır.

• *Broown-Boveri karma türbini.* Bu türbin tipinde, yüksek basınç girişinde etki ilkesine göre çalışan birkaç çark ile bunları alçak basınç bölümünde izleyen ve tepki ilkesine göre çalışan, hareketli kanatlarla donatılmış bir tambur bulunur.

• *Ljungström türbini.* Bu türbinde, merkezden giren buhar zıt yönlerde dönen ve her biri ayrı bir alternatörü çalıştıran iki tablanın almaşmalı olarak taşıdığı kanat dizileri arasından geçer. İki alternatör eşlenmişse, bu iki tabla, zorunlu olarak aynı hızda döner. Alternatörlerin 3 000 dev/dk'lık bir hızı için, kanat takımlarının göreli hızı 6 000 dev/dk'dır; böyle bir makine dağıtıcıları sabit olan bir makineden daha az yer kaplar, daha hafiftir ve sürtünme kayıpları çok azdır.

• *Karşıbasınçlı türbinler.* Kimi sınai donanımlarda, ısıtma buharına gereksinim duyulduğunda, buharın tüm ısı enerjisi türbine bırakılmaz ve yeterli bir basınçla boru donanımlarına ve ısıtma aygıtlarına gönderilir.

• *Ara buhar alma.* Bir türbinin verimi, genişleme sırasında, yani türbinin çeşitli kademelerinden besleme suyunu kazan sıcaklığına dek ısıtmak için, ardışık olarak azalan sıcaklıklarda buhar çekilerek iyileştirilir. Basınç ne kadar yüksekse, ekonomi o denli büyüktür.

gaz türbini

Gaz türbini bir buhar türbinine benzer. Devindirici akışkan olarak çoğu kez, katı, sıvı ya da gaz haldeki belirli miktar bir yakıtın, bir yanma odasında, basınçlı hava akımı içinde, sabit basınçta ve sürekli olarak yakılmasıyla elde edilen yanma gazları kullanılır. Bu makine bir yandan sıkıştırılmış yakma havasını sağlayan kompresörü, öbür yandan alıcı makineyi tahrik eder; alıcı makine gerçekte, türbin için sağlanan güçle kompresörün tükettiği güç arasındaki farkı kullanır.

Hava, kompresörün geçtikten sonra, püskürtülen yakıtla karışacağı yanma odasına gönderilir. Açığa çıkan ısı, yanma gazlarını ve fazladan odaya alınan havayı yüksek bir sıcaklığa getirir; bu gaz karışımın türbinin kanatçıkları arasında genişlemesi, bir yandan kompresörün tahrikini, öbür yandan aranan devindirici etkiyi sağlar. Yanma halindeki gazların sıcaklığı ne kadar yüksekse, verim o kadar iyidir. Çok büyük bir hızla dönen ve 800 °C'ı geçen bir sıcaklığın etkisinde kalan türbin kanatçıkları, merkezkaç kuvvet etkisiyle biçim değiştirme sakıncası gösterir; bu durumda yanma gazları, bir hava fazlalığıyla seyreltilerek soğutulur. Bir gaz türbininin verimi, eşsıcaklıkta tutulan bir sıkıştırmayla, genişlemenin bir ara türbinde gerçekleştirildiği bölümlemeli bir sıkıştırmayla ya da hava, yanma havasına girmeden önce ısıtılarak iyileştirilebilir.

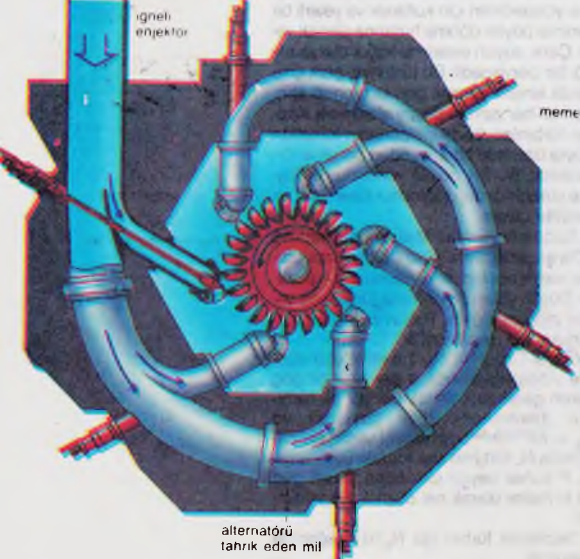
Böyle bir makine, mazot, toz kömür vb. gibi çok çeşitli ve ucuz yakıtların kullanımına olanak verme üstünlüğünü taşır. Ayrıca, geçici ve hemen hemen anlık olarak, oldukça büyük bir ek güç de sağlayabilir.

Yukarıda betimlenen ve açık devre ya da içten yanmalı türbin adı verilen bu makinede yanma ürünü olan sıcak gazlar dışarıya atılır. Daha az kullanılan ve kapalı devre ya da dıştan yanmalı denen bir başka gaz türbini türü daha vardır; bu türde etkin akışkan, ısısını, bir değiştirici aracılığıyla dış bir kaynaktan alır, türbin içinde genişler, uygun bir soğutmadan sonra, bir kompresör yardımıyla, yeni bir çevrim için değiştiriciye gönderilir. Bu makine tipinin uygulamaları nükleer reaktörlere ilişkindir.

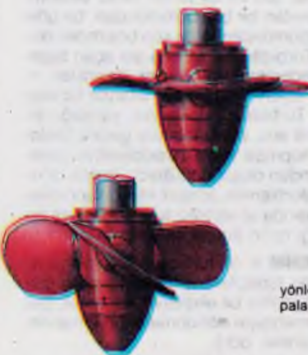
Gaz türbininin otomobillere uygulanması düşüncesi, 1950'den başlayarak araştırmalara ve kimi tasarımlara konu olmuştur. Türbin, yalnızca dönme halindeki hareketli organlardan oluşma üstünlüğünü gösterir ama çıkış milinin büyük açısal hızı önemli ölçüde bir hız düşürme gerektirir, bu da enerjinin önemli bir bölümünü soğurarak verimi düşürür. Günümüzde yalnızca özel araçlar gaz türbinleriyle donatılmıştır.

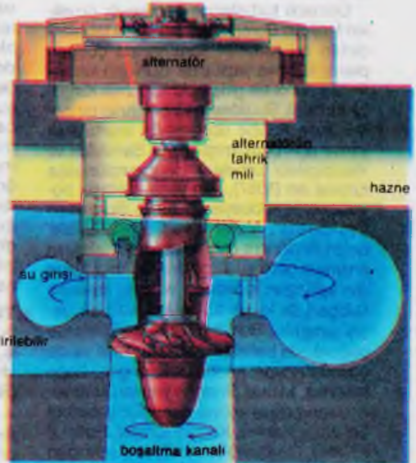
Middle Fork (Kaliforniya, ABD) hidroelektrik santralının düşey eksenli hidrolik Pelton **türbini**

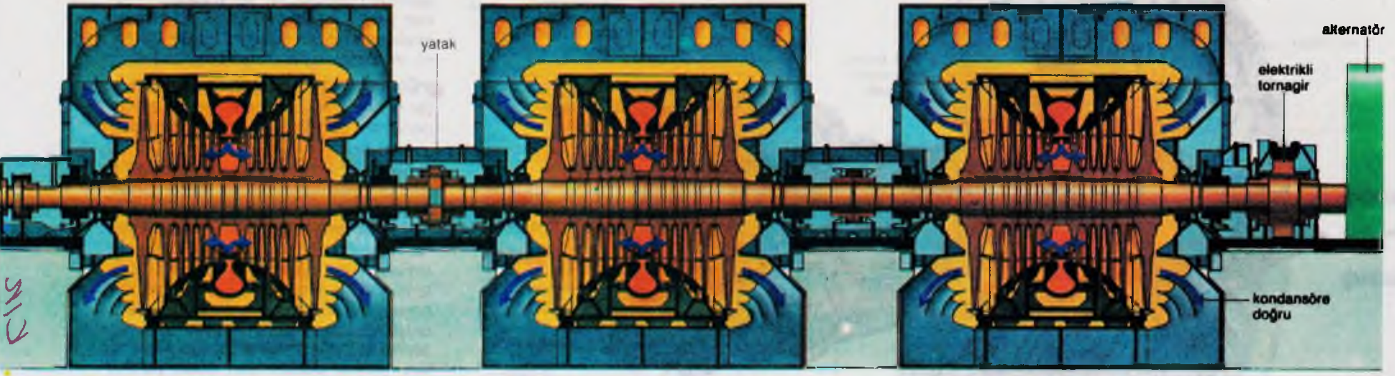

kepçeli çarkın ayrıntısı

Três Marias (Brezilya) hidroelektrik santralının hidrolik Kaplan **türbini** ve palaların yönlenmesini gösteren ayrıntılar

buhar türbini
Fessenheim (Fransa) nükleer santralının 1 020 MW'lık yoğuşma türbini

TÜRBİNLİ sıf. Türbinle çalışan.

TÜRBİT a. (fr. *turbith;* ar. *turbid*'den). Eczc. *Beyaz türbit,* Akdeniz bölgesinde yetişen ve yaprakları infusyon şeklinde müshil olarak kullanılan çalı, küreçiçeği (Bil. a. *Globularia alypum; Globulariaceae* familyası.) ‖ *Bitkisel türbit,* Sri Lanka' da yetiştirilen ve kökü ve köksapı müshil olarak kullanılan bitki. (Bil. a. *İpomea turpethum;* sarmaşıkgiller familyası.) Bundan çıkarılan kompoze calapa tentürünün bileşimine girer. ‖ *Mineral türbit,* saçkıran ve sedef gibi bazı deri hastalıklarının tedavisinde krem şeklinde kullanılan bazik cıva sülfat.

> **TÜRBO-,** fr. *turbine,* türbin'den (lat. *turbo, -inis,* burgaç, çembersel hareket), önek olarak birçok sözcüğün bileşimine girer.

TÜRBO a. (fr. *turbo*). Oto. **1.** AŞIRIDOLDURMA TÜRBOKOMPRESÖRÜ*'nün kısaltması. **—2.** Bir türbo motorla donatılmış araba.

◆ sıf. Türbokompresörle aşırıdoldurulan bir motor ve bu tür bir motorla donatılmış bir taşıt için kullanılır.

TÜRBOALTERNATÖR a. (fr. *turboalternateur*). Bir buhar ya da gaz türbiniyle tahrik edilen alternatör. (Uyarma sargısı, silindirsel çelik bir rotor içine açılmış oyuklara yerleştirilir, bu da yüksek hızda [1 500 dev/dk ya da daha büyük] çalışmaya olanak verir.)

TÜRBOFAN a. (fr. *turbofan*). Havc. İkincil akısı büyük çaplı bir fanla sağlanan, baypas oranı yüksek çift akılı türbojet.

TÜRBOFIRIN a. İçinde sıcak havanın bir türbin aracılığıyla dolaştığı fırın türü.

TÜRBO-İNHALATÖR a. (fr. *turbo-inhalateur*'den). Tıp. İnhalasyonla çok küçük parçacıkların verilmesini sağlayan aygıt.

TÜRBOJET a. (ing. *turbojet*). Havc. Sıcak gazları büyük bir hızla dışarı atarak, gerekli itme kuvvetini doğrudan sağlayan gaz türbini.

—ANSİKL. Bir ya da birçok kompresör (eksenel ya da merkezkaç), türbojete giren havanın basıncını artırır. Bu hava, halka biçimindeki bir yanma odasından ya da eski modellerde, motorun çevresine tabanca topu gibi yerleştirilmiş birçok yanma odasından geçer. Yanma odalarına gelen yakıt, burada havayla karışarak yanar ve sıcaklığın artmasını sağlar. Yanma odalarının çıkışında, yanmış gaz bir ya da birkaç türbinin kanatları arasından geçerek enerjilerinin bir bölümünü bırakırlar, bu enerji de kompresörü çalıştırmayı sağlar. Gazların asıl genişlemesi çıkış egzosunda olur. Böylece, oluşturulan itme kuvveti, uçağın itilmesini sağlar. Bu itme, türbojetten geçen hava kütlesi ile giriş ve çıkış arasında elde edilen hız artışının çarpımına eşittir. Türbojetin verimi, ya çıkış egzosuna yalnız sıkıştırılmış hava gönderilerek (→ ÇİFT* AKI) ya da çıkış egzosu

Bk. resim sayfa 11800

içinde yeni bir yanma gerçekleştirerek (→ ARTYANMA) artırılabilir. Bir türbojetin normal kullanım rejimi 0,5 mach ile 3 mach arasında değişir.

• *Tutunma türbojeti.* Çok zayıf bir ağırlık/itme oranı veren basit bir yapısı vardır. Bu motor tipi, düşey olarak kalkıp inebilen kimi uçak modellerinde, kalkış ve iniş manevraları sırasında aerodinamik tutunma eksikliğini gidermede kullanılmıştır. Günümüzde, fransız mühendis Michel Wibaut tarafından bulunan *vektörel itmeli türbojet*'ten yararlanılır; burada, türbojetin yönlendirilebilir egzosları jet gazlarını arkaya (itme) ya da aşağıya (tutunma) doğru yöneltebilir; ara konumlar düşey uçuş ile yatay uçuş arasında (ya da tersi) geçiş için kullanılır. Bu çözüm, ingiliz sanayisinin, düşey olarak kalkıp inebilen Harrier uçaklarını geliştirmesini sağlamıştır.

TÜRBOKOMPRESÖR a. (fr. *turbocompresseur*). Bir çark aracılığıyla gaza iletilen kinetik enerjinin, daha sonra, bu çarkı çevreleyen bir boru kürnesi içinde basınca dönüştürüldüğü türbomakine. (Basınç artışları çok yüksek değildir. Önemli basınç artışları elde etmek için, aynı mil üzerine monte edilmiş birçok çark aracılığıyla birçok kat birleştirilir. Böylece, katları ayrı gövdeler [alçak, orta ve yüksek basınç] halinde gruplanmış çokkademeli makineler elde edilir.)

—Oto. *Aşırıdoldurma türbokompresörü,* kumandalı ateşlemeli (benzinli) ya da kendinden ateşlemeli (Diesel) bir ısıl motorun,

Bk. resim sayfa 11800

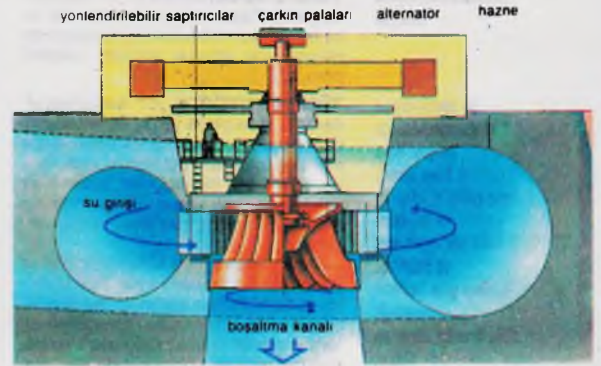
hava benzin karışımını (benzin motoru) ya da havayı (enjeksiyonlu motor) giriş manifolduna, sonra giriş supabına basan yardımcı organı. (Kısalt. TÜRBO.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—ANSİKL. Oto. Zorlamalı besleme, egzos gazlarının termokinetik enerjisiyle çalışan devindirici bir türbinle harekete geçen başka bir türbinin oluşturduğu dinamik basınç sayesinde gerçekleşir. Zorlama türbininin püskürtme (çıkış) basıncı ve buna bağlı olarak dönme rejimi ve sıcaklık, kullanım koşullarına göre en iyi verim elde edilecek biçimde tasarlanmıştır. Aşırı durumlarda, basınç nedeniyle ısınmış yakıt karışımı ya da hava silindire girmeden önce soğutulur: buna ara soğutma ya da "intercooling" işlemi denir. Püskürtme basıncı 0,3 ile 0,5 bar düzeyindedir; türbinin dönme rejimi 60 000 ile 100 000 dev/dk arasında, yaklaşık sıcaklık ise 1 000 °C'tır. Türbo-benzin ve Diesel-motorun ağırlığını fazla artırmadan gücünü belirgin bir biçimde yükseltmeyi sağlar.

İleri bir eniyileme karşılığında, yakıt tüketimindeki azalmayla birlikte, güç ve kuvvet çifti bakımından kazançlar elde etmek olasıdır.

TÜRBOKOMPRESÖRLÜ sıf. Bir türbokompresörle donatılmış motor için kullanılır.

TÜRBOKÖRÜK a. Buhar türbini, elektrik motoru ya da gaz türbiniyle tahrik edilen, dönme hızı yüksek (2 000 ile 9 000 dev/dk) körük.

Voith belgesine göre

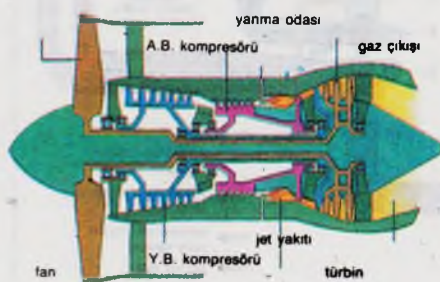
—ANSİKL. Bir türbokörük, bir çelikhanede, çoğu kez bir yüksekfırın, ya da bir konverteri beslemeye yarayan bir kompresördür. Bir türbokörüğün sağladığı havanın basıncı 0,5 ile 2 ve hatta 3 bar arasında değişebilir. Bu makineler genellikle soğutulmaz. Öte yandan, bir Diesel motorun silindirlerindeki yanmış gazları süpürmek için de bir türbokörük kullanılır.)

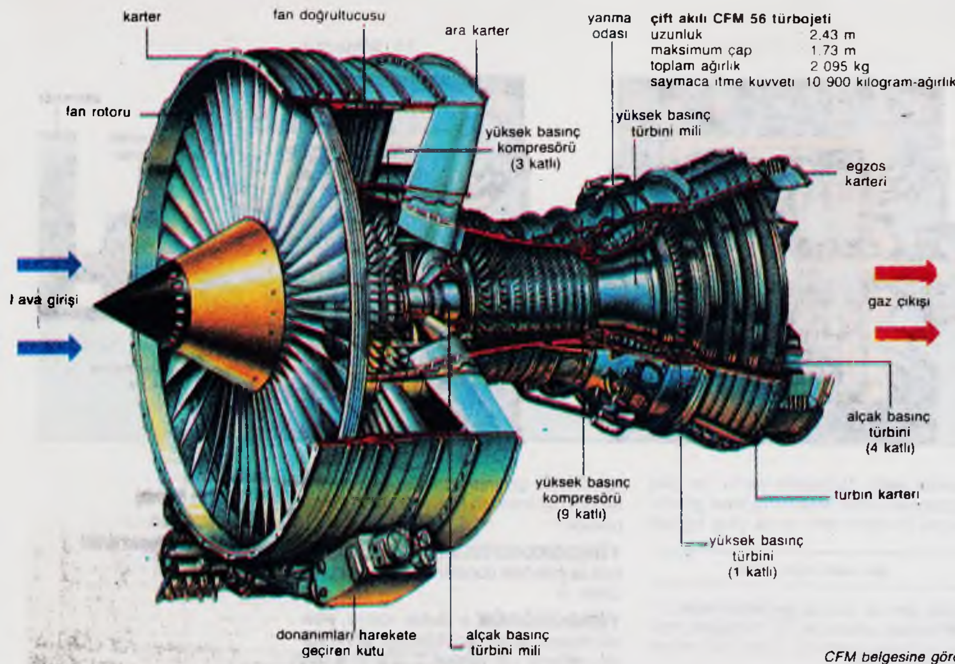
TÜRBOMAKİNE a. (fr. *turbomachine*' den). İçinde, bir eksen çevresinde değişmez hızla dönen bir rotor ile sürekli akış halindeki bir akışkan arasında bir enerji alışverişi oluşan tüm aygıtlara Rateau'nun verdiği ad. (Volümetrik denen döner makineler bu tanıma uymaz. Türbomakineler alıcı [hidrolik türbinler, buhar, gaz türbinleri, havamotoru] ya da üreticidir [merkezkaç pompalar, vantilatörler, kompresörler, körükler, itici pervaneler].)

İlha Solteira (Brezilya) hidroelektrik santralının hidrolik Francis türbini ve kepçeli iki çarkın ayrıntısı

bir türbojetin çalışma ilkesi

çift akılı bir türbojetin ekorşesi

TÜRBOMOLEKÜLER sıf. (fr. *turbomoléculaire*). *Türbomoleküler pompa*, bir rotor taşıyan ve moleküler rejimli denen bir vakum elde etmeye yarayan mekanik pompa.

TÜRBOMOTOR a. (fr. *turbomoteur*den). **1.** Havacılıkta ya da demiryollarında kullanılan bir aracın tahrik edilmesi için milinden iş alınan gaz türbini. **—2.** İçinde, 5 ile 7 bar basıncındaki havanın bir yakınsak-ıraksak lülede genişleyerek kanatlarla donatılmış bir çarkı çevirdiği etki türbini.

—ANSİKL. Başlangıçta kütle bilançoları ve performans düzeyleri büyük ölçüde motor ya da motorların ağırlığı ile değişen helikopterlerde kullanılmak üzere geliştirilen türbomotorlar, düşük güçlü gaz türbinlerinin geliştirilmesine öncülük etmiştir. "Türbomeca"nın gayretleri sonucunda Fransa'da ortaya çıkan ve şematik olarak bir türboprop*tan farklı olmayan türbomotorlarda, dişli kutusu pervane taşıyan bir mili tahrik edecek yerde helikopterin güç iletim sistemini tahrik eder; bu nedenle türbomotorlardan geliştirilen çok sayıda türboprop olduğu gibi bunun tersi de doğrudur. Günümüzde helikopterlerin hemen hemen tümü pistonlu motorlardan çok daha hafif olan türbomotorlarla donatılmışlardır. Türbomotorların diğer araç türlerine uygulanması için birçok girişimde bulunulmuştur. Bu girişimler gemilerin ve özellikle hafif ve hızlı gemilerin tahrikinde, Fransa'da türbotren*in doğuşundan ve Kuzey Amerika'da servise konmasından sonra demiryolu taşımacılığında sonuç vermiştir. Türbomotorun fiyatının nispeten yüksek olması ve Diesel motorunun yakıt tüketimi ile kıyaslanabilecek bir yakıt tüketiminin elde edilmesi için pahalı ve büyük yer tutan bir ısı değiştiricinin birlikte kullanılması zorunluğu, kara taşıtlarına (kamyonlara) uygulanmasını geciktirmiştir. Birim kütle başına güçlerinin büyük olması nedeniyle türbomotorlar sadece tanklarda kullanılmaktadır. Son olarak türbomotorlar güçleri birkaç yüz kW'tan onbinlerce kW'a kadar olan santralların geliştirilmesi sayesinde, elektrik üretiminde önemli bir uygulama alanı bulmuşlardır. Bu santrallar özellikle elektrik tüketiminin arttığı saatlerde, doğal gaz ve petrol borularının çalıştırılması için gerekli enerjinin sağlanmasında (pompalama istasyonları), petrol çıkarma platformlarında (özellikle açık denizde) görev yapmaktadırlar. Daha ucuz olan ve çok yüksek sıcaklıklara dayanabilen seramikten yapılmış türbinlerin geliştirilmesi ile türbomotorların -çoğu kez gaz türbini deyimi kullanılıyorsa da- çok daha geniş bir uygulama alanı bulacağı sanılmaktadır.

TÜRBOPOMPA a. (fr. *turbopompe*'tan). **1.** İçinden geçen sıvının basıncını yükseltmeye yarayan hidrolik türbomakine. **—2.** Bir türbine bağlı merkezkaç pompa. (Türbopompalar özellikle, bir boruhattındaki hidrokarbonları basınç altında tutmaya ya da roket motorlarının yanma odalarını basınçlı ergolle beslemeye yarar.)

TÜRBOPOZ a. (fr. *turbopause*). Gezbil. Karışım bakımından denge halindeki bölge (yani homosfer) ile yayınım bakımından denge halindeki bölge (yani heterosfer) arasındaki atmosfer sınırı. (Yerküre yüzeyinden yaklaşık 100 km yüksekte bulunan yer türbopozu, 1959'da, bir füzeyle bırakılan sodyum bulutundaki değişimlerin incelenmesiyle ortaya çıkarıldı.)

TÜRBOPROP a. (ing. *turboprop*). Havc. Bir redüktör aracılığıyla bir ya da birkaç pervaneyi döndüren bir gaz türbininden oluşan itici.

—ANSİKL. Bir türboprop, bir türbojet*le aynı organları taşır ve hava, motor içinde hemen hemen aynı termodinamik çevrime uğrar. İtme enerjisinin atmosfere yalnız doğrudan bir tepkime biçiminde verilmesi yerine, bu enerjinin büyük bir bölümünün bir pervaneyle kullanılması türboprop ile türbojet arasındaki tek farkı oluşturur. Bu da, türbin ile çıkış lülesi düzeylerinin farklı olmasına yol açar. Gerçekten, yanma odalarından çıkan yanmış gazlar türbinin kanatlarında genişler, bu da hem kompresörün, hem de pervanenin (ya da eşeksenli iki pervane) çalışmasını sağlar. Gazlar, püskürtme lülesinin içinde bir kez daha genişler ve atmosferdeki doğrudan tepkimeyle toplam itme kuvvetinin % 10 ile 15'i kadar ek bir itme oluşturur.

Türbopropun kullanılmasındaki temel güçlük, pervanenin iyi bir itme verimiyle bağdaşan bir hızda döndürülebilmesi için oldukça büyük bir redüktör gerektiren gaz türbininin dönme hızından kaynaklanır. Türboprop, özellikle 750 km/sa'ten daha az hızlarda uçan uçaklarda kullanılır.

TÜRBOREMJET a. Havc. Uçaklarda kullanılan ve bir türbojet ile remjetin birleştirilmesinden oluşan itme düzeneği.

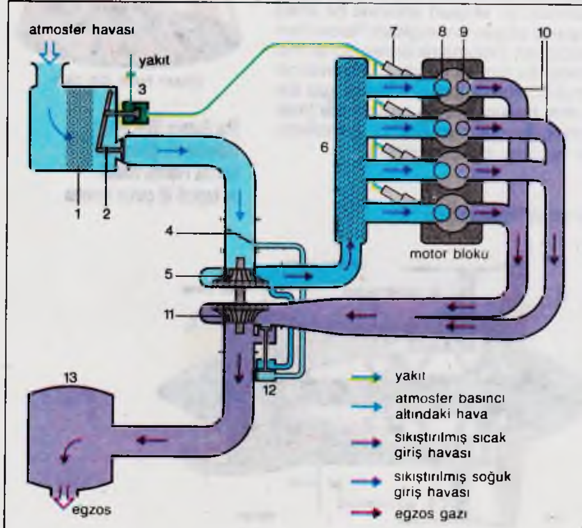
—ANSİKL. Türboremjet, kendisini oluşturan iki motorun üstünlüklerini, yani yüksek hızlardaki remjetin sağladığı yüksek itme gücünü, türbojetin sabit bir noktadaki itme gücüyle birleştirir. Bu tür bir birleşimde, iki motor için aynı olan hava girişi ile püskürme lülesi, uçuş hızına uyabilmek için değişken bir yapıya sahiptir. Bu nedenle remjetin yanma odası türbojeti çevreler. Bu tip bir motor, 1959'da 2,2 mach'a ulaşan Nord-Aviation Griffon'unda kullanılmıştır. Bununla birlikte, o tarihten sonra terk edilen türboremjet formülü çok hızlı uçaklarda ve güdümlü mermilere yeniden uygulanabilir.

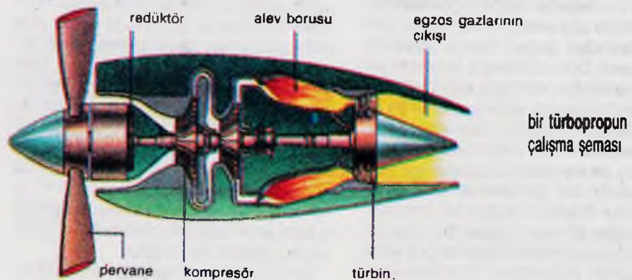
TÜRBOSONDAJ a. Kuyuc. Matkabın dönüşü, yukarı yerleştirilmiş ve çubuk dizisi sabit kalacak biçimde, çamur dolaşımıyla çalışan bir türbinle gerçekleştirilen sondaj yöntemi. (Birçok yüzeyden tahrik aygıtını kullanım dışı bıraktığından, çubuk dizisinin sürtünmesinden kaynaklanan enerji kaybını önlediğinden ve burulma kuvvetlerinin neden olduğu sorunları ortadan kaldırdığından bu yöntem rotary yönteme yeğlenir.

TÜRBOTREN a. (fr. *turbotrain*). Dy. Gücünü bir ya da birçok gaz türbininden alan özdevinimli tren.

—ANSİKL. Demiryolu taşıtlarında gaz türbini kullanılması için 1940'lı yıllarda yapılmaya başlayan denemeler, kullanılan gaz türbinlerinin (bağlı türbin) ağırlıklarının ve verimlerinin düşüklüğünün yanı sıra maliyetlerinin de çok yüksek olması nedeniyle sonuçsuz kalmıştı. Uçaklarda pistonlu

bir aşırıdoldurma türbokompresörünün çalışma ilkesi
1. Hava filtresi;
2. Hava debisi ayarlayıcısı ve dağıtıcısı;
3. Yakıt doz ayarlayıcısı ve dağıtıcısı;
4. Hava girişi besleme kelebeği;
5. Giriş havasını sıkıştırma türbini;
6. Sıkıştırılmış giriş havasını soğutucu;
7. Benzin püskürtücüsü;
8. Giriş supabı;
9. Egzos supabı;
10. Egzos kolektörü;
11. Egzos gazlarıyla çalışan türbin;
12. Aşırıdoldurma basıncını ayarlama kapsülü;
13. Egzos borusu.

bir türbopropun çalışma şeması

motorun yerini alan serbest türbin tipli gaz türbinlerinde kaydedilen önemli gelişmelerden hareketle, S.N.C.F. (Fransız devlet demiryolları) 1966'dan başlayarak bu türbinin kullanımına ilişkin yeni araştırmalara girişti. Seri olarak imal edilen ve birçok denemeden geçirilen bu türbinler, özgül yakıt tüketimlerinin bir Diesel motorunkinden yüksek olmasına karşın, elektrifikasyona başvurmadan yüksek hızlar elde etmeye olanak veren çok daha yüksek bir özgül güç sağlıyordu.

Deneme amacıyla yapılan ve 1967'de 240 km/sa'e ulaşan bir lokomotifin yapımından sonra, 1971'den başlayarak, Paris-Caen-Cherbourg hattında, E.T.G. (gaz türbinli öğeler) adı verilen bir türbotren ilkörneği hizmete girdi. Bu taşıtlar türbinli bir devindirici, bir Diesel devindirici ve 2 römorktan oluşuyordu. 1972'den başlayarak R.T.G. (gaz türbinli katar) adı verilen tümüyle türbinli ikinci bir türbotren üretimi gerçekleştirildi. Her katar 3 römork ile 2 devindiriciden oluşur; gaz türbinli yardımcı bir grup da klima düzeneği için gerekli enerjiyi sağlar. Transmisyonsa hidroliktir.

1972'de, çok yüksek hızlarda seyir durumunu incelemek amacıyla, aeorodinamik bakımdan çok gelişmiş elektrikli transmisyonlu bir türbotren ilkörneği, T.G.V. 001 (çok hızlı tren) üretildi; bu tren, denemeler sırasında 318 km/sa'lik bir hıza ulaştı. Bununla birlikte, aşırı yakıt tüketimine yol açan gaz türbini, son yıllarda petrol ürünleri fiyatlarında meydana gelen büyük artışlar sonucu ekonomik çekiciliğini önemli ölçüde kaybetti.

TÜRBOVANTİLATÖR a. (fr. *turboventilateur*). Bir türbin ve bir vantilatörün birleşiminden oluşan bütün.

TÜRBÜLANS a. (fr. *turbulence*). Hidrol. Burgaçlar oluşturarak akan bir akışkanın devinimi.

—ANSİKL. Türbülans, molekülleri sıvı yüzeyine ve yatak eksenine koşut bir akış (laminer akış) göstermeyen bir akarsuyun ayırtedici özelliğidir; sıvı molekülleri, her boyda ve her türde, düşey, yatay ya da eğik eksenli ve bundan çok daha karmaşık burgaçlar oluşturarak akar.

Akış, ancak düzgün ve küçük boyutlu bir yatakta laminer olabilir; gerçekte, bütün akarsular az ya da çok büyük bir türbülans gösterir. Türbülans, derinlik, eğim, yatağın eşitsizlikleri ve pürüzleri, engeller (köprü ayakları) ölçüsünde artar. Türbülanslı bir akış, yüzeyde kırışıklıklara ve dalgalara, kıyılarda yükselmelere, ortada kubbeleşmeye, ıslak kesitte akış hızı eşitsizliğine neden olur. Türbülans, akarsuyun taşıma ve aşındırma gücünü artırır. (→ GÜÇ, TAŞIMA, BULANIKLIK.)

—Akışkan. mekan. Havacılıkta iki tür türbülans ayırt edilir: aerodinamik havatünellerinde ortaya çıkan hava türbülansı ve atmosferde meteorolojik nedenlerle oluşan türbülans. Havatünellerinde deneysel sonuçların hatalı olmasına yol açan türbülansın olabildiği kadar giderilmesine çalışılır. Bunun için hava tünelinin girişinde bulunan kolektörün boynuna, hava ipçiklerinin burgaçlı bir hareket kazanmalarını önlemek amacıyla, bir dizi filtre ve ince ızgara yerleştirilir.

—Isıl. mot. Türbülans, bir motorda benzin -hava karışımının ya da havanın (Diesel motorları) geçtiği kanallarda oluşan ve yanma odası içinde gelişen önemli bir dinamik olaydır. Gerçek deneyler ve benzeşim incelemeleri sayesinde, yanmaya eşlik eden termodinamik mekanizmalar gittikçe daha çok tanınmaya başlamıştır. Böylece, yanma için en elverişli olan güdümlü türbülansı oluşturabilecek yanma odası biçimini elde etmeyi sağlayan parametreler açıklığa kavuşturulmaktadır. Günümüze kadar elde edilen sonuçlar, motorun ömrünü artıracak ve egzos gazları içinde bulunan zararlı maddeleri azaltacak yönde etki yapan daha fakir karışımların vuruntu yapmaksızın kullanılmasını sağlamıştır. Türbülans, giren dolgunun katmanlaşma adı verilen bölünmesiyle birlikte görülebilir; bu durumda silindir kafası içinde bir türbülans odası bulunabilir.

—Meteorol. Rüzgârın hızı, havanın akışının laminer değil burgaçlı, yani türbülanslı olduğunu gösteren düzensiz ve çok hızlı (dakikada 20 ile 25) salınımlara uğrar. Atmosferde meydana gelen her çaptaki burgaçların tümü atmosfer türbülansını oluşturur. Rüzgârın maksimum hızı V, minimum hızı v, ortalama hızı V_m ise, T *türbülans faktörü*, tanım gereği $(V - v)/V_m$'ye eşittir. Demek ki, bu büyüklük havanın çalkantısına göre 0 ile 2 arasında değişen bir sayıdır.

Türbülans, havanın yer engebelerine sürtünmesinden, termokonveksiyon ve siklon tedirginliklerinden kaynaklanır. Her boyuttaki (birkaç cm ile 3 000 km arasında değişen çapta) burgaçlar, troposferi sürekli olarak hareketlendirir. Bunlar, tüm kütlenin ısı ve nem özelliklerini dengelemeye yardımcı olurlar.

Türbülans özellikle, toprak altı ısınmasını ve soğumasını yukarı iletir. Bu olay havanın çok zayıf olan iletkenliğinden çok daha etkindir. Aynı şekilde, aşağı katmanların nemliliği, türbülans sayesinde troposferin en üst noktasına kadar yayılır. Rossby'ye göre, büyük çaptaki yatay türbülans (siklonlar) genel dolaşımın ana hatlarını açıklar. (→ ATMOSFER.)

TÜRBÜLANSLI sıf. Akışkan. mekan. Akışkan ipçiklerinin, laminer akışta olduğu gibi bireyselliklerini koruyacak yerde, aralarında akışkan parçacıkları alışverişinde bulunduğu bir akış için kullanılır.

—ANSİKL. Sınai borular, kanallar, nehirler vb.'de, oluşan akışların büyük bölümü türbülanslıdır. Laminer akıştan türbülanslı akışa geçişi, ilk kez Osborne Reynolds incelemiştir. Reynolds'un deneyinde su bir R kabından bir T cam borusuna akar. Borunun E ağzı, akışı tedirgin etmiyecek biçimdedir. V musluğu boru içindeki U ortalama hızının ayarlanmasını sağlar. Bir akışkan ipçiği, ucu inceltilmiş bir boruya bağlı olan küçük bir renkli sıvı kabı r, kullanılarak, görünür hale getirilebilir. U hızı yeterince düşükse, renkli ipçik izlediği tüm yol boyunca, doğrusal ve kendisine benzer kalır. Hız artırıldığında, renkli ipçik salınım yapar ve titrer gibi görünür; her nekadar ipçik bireyselliğini korursa da yörüngesi kıvrıntılı ve düzensiz bir şekil alır. Belirli bir hızın ötesinde renkli sıvı, hızdaki çabuk ve düzensiz çalkantıların etkisiyle, borunun tüm kesitine hemen dağılır. Borunun d çapını değiştirerek Reynolds, ν akışkanın kinematik akışmazlığını göstermek üzere, Ud/ν boyutsuz parametresinin oynadığı belirleyici rolü açıklığa kavuşturmuştur. Bu parametreye *Reynolds sayısı* adı verilir. Bir boru içindeki akış, Reynolds sayısı 2 000'den daha küçükse, her zaman laminerdir. Reynolds sayısı bu değeri aşıyorsa, özel önlemler alınmadıkça, akış türbülanslı hale dönüşür. Türbülanslı akışın, hızı zaman içinde değişmeyen bir ortalama hareketle, bu harekete eklenen, bileşenlerinin büyüklüğü ve yönü düzensiz bir biçimde sürekli olarak değişen ama zaman içindeki ortalama değeri sıfıra eşit olan anlık bir hızla nitelendirilen bir çalkantı hereketinden oluştuğu düşünülebilir. Uygulamada karşılaşılan akış problemlerinin çoğunda yalnız ortalama hareketin göz önüne alınması gerekir.

Hızda meydana gelen çalkantılar, türbülanslı akışta hareket miktarı ve ısı alışverişlerinin, laminer akıştakinden çok daha şiddetli olmasına yol açar. Hareket miktarı alışverişleri teğetsel sürtünme gerilimleriyle orantılıdır; buradan türbülanslı akışta yük kayıplarının fazla olmasının nedeni anlaşılabilir. Isı alışverişleri akışkan ile çeper arasındaki geçişin daha hızlı olmasına yol açar. Genel olarak *türbülans düzeyi* ya da *derecesi*, çalkantı hızının karesel ortalamasının, ortalama hareketin hızı V'ye oranı olarak tanımlanır:

$$\frac{\sqrt{\overline{u'^2}+\overline{v'^2}+\overline{w'^2}}}{V},$$

burada u', v', w' çalkantı hızının dik koordinat sisteminin üç ekseni üzerindeki bileşenlerini, $\overline{u'^2}$ simgesi ise u''nün karesinin ortalama değerini göstermektedir. Atmosferde, sakin havada, göreli rüzgârın modern bir uçağa göre türbülans derecesi % 0,1'den daha küçüktür. Yer yakınında oluşan çevrintilerde, bu % 1'e erişebilir.

TÜRDEŞ sıf. Aynı türden olan; türleri bir olan.

TÜRDEŞLİK a. Aynı türden olma durumu.

A.N.F.-Industries

R.T.G. türbotreni (Paris-Caen, Paris-Strasbourg, ve Lyon-Nantes hatlarında çalışmaktadır)

—İstat. *Türdeşlik testi*, bir ana kütlenin birçok örneklemi arasındaki farkların, örneklemenin rastlantısallığından ötürü dalgalanmalara mı bağlanacağını, ya da tersine, örneklemlerin ayrı kategorilere ait olduklarının mı kabul edileceğini aramaya yönelik istatistik testi.

TÜRDÖNÜŞTÜRÜCÜ a. Elektrotekn. **1.** İçinde en az bir işaretin elektriksel türden olduğu bir işaret dönüşümü ya da aktarımı sağlayan düzenek. **—2.** *Manyetik türdönüştürücü*, sargılarla donatılmış bir ya da birçok ferromanyetik çekirdekten oluşan ve bir alternatif ya da doğru gerilimi ya da akımı, manyetik devrenin doymasından yararlanarak bağımsız bir gerilim ya da akımla değiştirmeye olanak veren düzenek.

—Ölçbil. Bir ölçü aletinde, belli değerdeki bir fiziksel büyüklüğü, bu büyüklüğün fonksiyonu olan bir başka büyüklüğe dönüştüren öğe. (Ölçme işlemlerinde kullanılan algılayıcıların birçoğu türdönüştürücülerdir.)

türbülanslı akış

TÜRE a. ADALET'e karşıt olarak önerilen sözcük.

TÜREDİ sıf. **1.** Kendinden umulmadık biçimde sivrilen, ancak kültürü, tutum ve davranışları yeni ortamına uymayan bir kimse için kullanılır: *Türedi zenginler.* **—2.** Bir kökü olmayan, şuradan buradan toplanmış bir şey için kullanılır: *Türedi fikirler.*

TÜREL sıf. ADLİ'ye karşılık olarak önerilen sözcük.

TÜREL (Metin), türk futbolcu ve antrenör (İstanbul 1931). Futbola kaleci olarak Galatasaray lisesi'ndeki öğrenim yıllarında okul takımında başladı. Galatasaray,

Vefa, Şekerspor, İstanbulspor ve PTT takımlarının kalesini korudu. Futbolu bıraktıktan (1963) sonra Afyonspor, Vefa, Beşiktaş ve Adanademirspor takımlarında antrenör olarak çalıştı. Gazetelerde spor yazarlığı yaptı.

TÜREL (Cüneyt), türk tiyatro oyuncusu, yönetmen (İstanbul 1942). Genç yaşlardan başlayarak amatör topluluklarda sahneye çıktı. Gülriz Sururi-Engin Cezzar, Karaca 6, Oraloğlu tiyatrolarında çalıştı. 1964'te İstanbul Şehir tiyatrosu'na girdi. *Romeo ile Jülyet, Deli İbrahim, Caligula, Pigmalion, 1793, Vahşi batı* (Avni Dilligil en iyi oyuncu ödülü [1988]) vb. oyunlardaki kendine özgü yorumuyla dikkati çeken sanatçı, bazı yapıtları da sahneye koydu. Bunlardan *Ayak*-bacak fabrikası* uluslararası Erlangen şenliği'nde (1964) ödül kazandı. İstanbul Şehir tiyatroları'ndaki görevini sürdüren Türel, 1985'ten bu yana İstanbul Üniversitesi devlet konservatuvarı'nda öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır.

TÜREME a. Türemek eylemi.
—Dilbil. → TÜRETME.
—Biyol. *Kendiliğinden türeme*, yeryüzünde bugün de cansız maddeden canlı varlık oluşabileceğini savunan öğreti. (Eşanl. HETEROGENEZ.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—Dokubil. Blastemden ya da farklılaşmamış bir ortamdan şekilli anatomik elemanların oluşması.
—ANSİKL. Biyol. *Kendiliğinden türeme.* Eski insanlar en karmaşık yaratıkların bile, doğrudan doğruya cansız maddeden "kendiliğinden" oluşabileceğine inanırlardı. Onlara göre, fareler değilse bile kurtlar kokuşma ürünüydü, gökten yağmurla geliyordu vb. XVII. yy.'da Francesco Redi (1626-1698), canlıda zorunlu bir devamlılık bulunduğu görüşünü ortaya atan ilk kimse oldu (1668). Mikroskoptaki ilerlemeler (Leeuwenhoek [1632-1723]) "kirli sularda" da bir sürü canlının kaynaştığını ortaya çıkarınca tartışma yeniden canlandı. Lazzaro Spallanzani (1729-1799) et suyundaki mikropların dıştan kaynaklandığını gösterdi (1785). Fakat kendiliğinden türeme yandaşları ancak Louis Pasteur'ün ünlü deneylerinden sonra kesin olarak pes ettiler (1862). *Omne vivum ex vivo* (her canlı bir başka canlıdan gelir) öğretisi artık herkesçe onaylandı. Bununla birlikte yaşam evrenden, hatta Dünya'dan daha eski değildir. Yanı gene de cansız bir dünyada ortaya çıkmış olması gerekir; yaşamın bir başlangıcı vardır, nitekim uzmanlar bıyogenez (2 anlamda) ile şimdi onu araştırıyorlar.

2 ya da 3 milyar yıl önce olabilen şey, neden şimdi, hiç değilse Dünya yüzünde gerçekleşmesin. Bu soruya, hiç de haksız sayılmayacak bir yanıt olarak, gezegenimizdeki fiziksel ve kimyasal koşullarda-ki değişiklikler ileri sürülmektedir. Fakat canlının kendi başına üremesi, cansız maddenin her türlü canlıya dönüşebilmesi etkinliğinin yerini alma başarısını göstermiş ve kendiliğinden türeme kuramını gözden düşürmüştür.

Berna Türemen seramik heykel sırlı pişmiş toprak *özel kol.*

TÜREMEK gçz. f. **1.** Birdenbire ortaya çıkmak, oluşmak: *Son zamanlarda karaborsayı teşvik eden birtakım insanlar türedi.* **—2.** *Bir şeyden türemek*, ondan gelmek, ondan kaynaklanmak, ondan çıkmak: *Dindışı tiyatro dinsel tiyatrodan türemiştir.* **—3.** Üremek, çoğalmak.
—Dilbil. Bir sözcükten söz ederken, bir kökten, bir sözcükten gelmek, çıkmak: *Bu iki sözcük aynı kökten türemiştir.* || *Türemiş (türetilmiş) sözcük*, bir başka sözcükten, bir kökten türetmeyle çıkmış sözcük. (*Türemiş ad, türemiş sıfat* vb.)

◆ **türetmek** ettirg. f. **1.** Türemesini, ortaya çıkmasını sağlamak. **—2.** *Bir şeyden türetmek*, ondan ortaya çıkarmak.
—Dilbil. *Bir sözcüğü bir başkasından türetmek*, o sözcüğü türetme yoluyla bir başkasından oluşturmak.

◆ **türetilmek** edilg. f. Türetmek eylemine konu olmak.
—Ölçbil. *Türetilmiş birim*, temel birimlerin (metre, kilogram, saniye, amper, kelvin, mol, kandela) ve bütünler birimlerin (radyan, steradyan) kuvvetlerinin, birime eşit bir sayısal katsayı ile çarpımı olarak ifade edilen Sİ birimi. [Kimi türetilmiş birimlerin özel adları vardır (örneğin, hertz saniye^{-1} dir), kimileriyse bu özel adlar kullanılarak ifade edilir.] || *Türetilmiş büyüklük*, temel büyüklüklere (uzunluk, kütle, zaman, vb.) kullanılarak tanımlanan fiziksel büyüklük.

TÜREMEN (Ali İsmail), türk ressam ve seramikçi (İstanbul 1942). Devlet tatbiki güzel sanatlar yüksekokulu'nu bitirerek (1968) aynı kurumda temel sanat eğitimi asistanı oldu. 1970'ten başlayarak Türkiye'de ve yurtdışında kişisel sergiler açtı, karma sergilere ve uluslararası bienallere katıldı. 9. DYO (1975), İstanbul Arkeoloji müzeleri plastik sanatlar (1976), Sedat Simavi vakfı görsel sanatlar (1979) ödüllerini kazandı. Seramik heykel ve tablo çalışmalarında mavi rengin tonlarını yeğleyen sanatçının yapıtlarında "tanımsızlar" olarak nitelediği yığınları resimsel öğelere dönüştürmeyi denediği gözlemlenir. Yapıtları İstanbul Devlet ve heykel müzesi, Polonya Lódź, Norveç Frederikstad, Hindistan Lalit Kala akademi müzelerinde ve özel koleksiyonlarda bulunan Türemen, Eskişehir Anadolu üniversitesi güzel sanatlar fakültesi ve Marmara üniversitesi güzel sanatlar fakültesi'nde temel sanat eğitim ve yüzeysel tasarım dersleri vermektedir.

TÜREMEN (Berna), türk kadın ressam (İstanbul 1945). Devlet tatbiki güzel sanatlar yüksekokulu'nu bitirdi (1968). 1975'ten başlayarak Türkiye'de ve yurtdışında birçok karma sergiye katıldı, kişisel sergiler açtı. Naif bir duyarlık taşıyan, özellikle de nakışçı bir tekniğe dayalı yerel motiflerle bezediği yapıtlarıyla dikkati çekti. Ankara Kadın ressamlar derneği (1975), 10. DYO (1975), İstanbul Arkeoloji müzeleri sergisi (1976 ve 1977), Gabrovo bienali (1985) ödüllerini kazanan sanatçının yapıtları Amman, Gabrovo, DYO müzelerinde ve özel koleksiyonlardadır.

TÜRENG TEPE, İran'da, Hazar denizi'nin G.-D.'sunda (Cürcan bölgesi), türkmen stepinin sınırında arkeolojik yer. En eski dönemleri ancak, Türkmenistan'ın VI.-V. binyıllara özgü kültürü olan Ceyhun kültürüne bağlanan birkaç çömlek parçası aracılığıyla bilinmektedir. IV. binyıl'ın sonlarında üç tür seramik vardı: boyalı kırmızı seramik, boyasız ve açıklı külrengi ve kırmızı seramik. Daha sonra, İ.Ö. 1700'e kadar gelişimi devam eden külrengi seramik tek başına varlığını sürdürdü. Bununla birlikte, 2500'e doğru, II. dönemden III. döneme geçiş sırasında önemli değişiklikler görüldü: pişmemiş tuğlalardan yapılan duvarların yerini kerpiç duvarlar aldı, mezarlara daha bol ve daha zengin armağanlar konmaya başlandı, ocakların biçimi değişti. Yerleşme o önemde birkaç hektarlık bir alanı kaplıyordu. Kentin önemi büyük bir olasılıkla coğrafi konumundan kaynaklanıyordu. İ.Ö. 2000'e doğru (Türeng tepe III C_1), mezopotamya zigguratlarıyla olduğu kadar Orta Asya (Altıntepe) ve Afganistan'daki (Mundigak) bazı yapılarla da karşılaştırılması uygun düşen, pişmiş ve pişmemiş tuğlalardan, basamaklı, çok geniş ve yüksek bir teras inşa edildi. Ova düzeyinden yaklaşık 40 m yükseklikteki esas tepe, terasın yıkıntılarının üstünde daha sonra kurulan yerleşmelerin kalıntılarıyla oluşmuştur. Tepedeki katmanlar sırasıyla Hellenistik ve Parth dönemi konutları, sonra bir sasani kalesi, İ.S. VIII. yy.'dan kalma bir ateş tapınağı ve islami dönem yapılarını içerir. Yerleşme moğol döneminde terk edilmiştir.

TÜRENJİYEN a. (fr. *thuringien*). Yerbil. THÜRİNGER KATI'nın eşanlamlısı.

TÜRETİCİ sıf. Türetmeye yarayan, türeten.

TÜRETİLEBİLİR sıf. **1.** Mant. Bir türetme nesnesi olabilen. **—2.** *Türetilebilir formül*, biçimselleştirilmiş bir kuramda, bir türetmenin son formülü olan formül.
—Mant. $A_1, ..., A_n$ varsayımlarından türetilebilir formül, sözkonusu varsayımlara dayanan bir tümdengelimde var olan formül.

TÜRETİLEBİLİRLİK a. **1.** Mant. Biçimsel bir sistemde türetilebilir bir formülün özelliği. **—2.** Mant. Biçimselleştirilmiş bir kuramdaki türetilebilir bir formülün özelliği.

TÜRETİLMEK → TÜREMEK.

TÜRETİM a. Mant. → TÜMDENGELİM.

TÜRETİMSEL sıf. Mant. → TÜMDENGELİMLİ.

TÜRETME a. Türetmek eylemi.

TÜRETME a. Dilbil. **1.** Bir tabandan kalkarak, çeşitli yöntemlerle yeni bir sözlük birimi (türev) yaratmaya dayanan işlem. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Bir üretici dilbilgisinin, tek bir dilbilgisi kuralının uygulanmasıyla, her dizinin bir öncekinden kaynaklanacağı biçimde yapısal bir betimleyele donatarak bir başlangıç öğesinden kalkıp bir cümle ürettiği süreç; bu yolla üretilen diziler bütünü. (En son üretilen diziye bitiş dizisi denir; bir türetme etiketli ayraçlama ya da genellikle bir ağaçla gösterilir.)
—Mant. Bir K kuramında, bazı koşulları yerine getiren çıkarım formülleri kümesi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Dilbil. Türetme, sözcük yaratımının temel yöntemlerinden biridir. Türetme, yaratılan sözcüğün oluşumuna katılan öğelerin bağımsız oldukları birleştirme yönteminden ayrılır. Ancak kimi dilbilimciler, türetmenin kapsamına birleştirmeyi de alırlar.

Türetme yöntemleri dillere göre değişir: bir tabana bir ek katılması (sonek, önek, içek), tabanın iç değişimi (ünlü ya da ünsüz değişimi, iklime), sıfır ek kullanımı, titrem ve vurgu kategorilerinin belirgin işlev üstlendikleri dillerde titrem ve vurgu değişimi. Birleştirme ya da türetmeye başvuru da dilden dile değişir: sami dillerinde birleştirme hemen hemen yoktur, buna karşılık, aynı yöntem ingilizce ve almancada çok verimlidir.

Türkçede türetme, sözcüklerin kök ve gövdelerine yapım eki getirilerek gerçekleştirilir. Bu yöntemle, bir ad, sıfat ya da fiilden fiil *(taş-lamak, güzel-leşmek, gül-ümse-mek)*; bir fiil, sıfat ya da addan ad *(bil-gi, koyu-luk, göz-lük)*; bir fiil, ad ya da sıfattan sıfat *(tanı-dık, ev-cil, sarı-msı)* türetilir. Yapım ekleri biçimsel ve anlamsal

yönden değişik değerler taşırlar. Örneğin *-ca* ekiyle *(kolay-ca)* bir sıfattan belirteç türetilir.

Bir sözlük birimi, biçimsel değişime uğramadan dilbilgisel kategori değiştirdiği zaman türetmeden söz edilebilir: bir fiilin ya da sıfatın adlaşması veya özel bir adın cins adına dönüşmesi.

Biçimbilimsel bir olgu olarak türetme (ve birleştirme), sözdizimsel düzlemde "temel tümcelerden gerçekleşmiş cümlelere geçilmesini sağlayan dönüşümsel süreçte bir evre" olarak da yorumlanabilir. Örneğin *Anlaşmanın sonuçlanması çatışmayı sona erdirdi* cümlesi iki temel cümlenin eklerle adlaştırılmasından kaynaklanır: *Anlaşma sonuçlandı* ve *Bu da çatışmayı sona erdirdi.*

Yeni birimler yaratma olanağı veren, böylece sözlüğün, temel sözcük dağarcığındaki öğelerden yararlanılarak yeni durumlara ve gereksinimlere uymasını sağlayan türetme ve birleştirme dillerin işleyişleriyle evrimlerinin en önemli olgusudur.

—Mant. A, bir K kuramının formüller kümesi ve $R_1, ..., R_k$ bu kuramın çıkarım kuralları olsun; A'dan başlayarak bir B formülü türetilmesi, şöyle bir $a_1, ..., a_n$ sonlu formüller dizisi oluşturur: [*a*] B, a_n ile özdeştir (B'nin türetmenin *son formülü* olduğu ya da B'nin *türetilebilir* olduğu söylenir); [*b*] her $i \leq n$ için a_i formülü A kümesine aittir ya da $R_1, ..., R_k$ çıkarım kuralları gereğince $a_1, ..., a_{i-1}$ formüllerinden birinin dolayımsız bir sonucudur. Örneğin $p \to (q \to p)$ formülü, A kümesinden türetilebilir ve A kümesi de şu biçimdeki formüllerden oluşur:

(1) $(\gamma_1 \& \gamma_2) \to \gamma_1$,
(2) $(\gamma_1 \& \gamma_2) \to \gamma_2$,
(3) $[(\gamma_1 \& \gamma_2) \to \gamma_3] \to [\gamma_1 \to (\gamma_2 \to \gamma_3)]$.

Sözkonusu türetmede yalnız ayırma kuralından yararlanılır ve şöyle yazılabilir:
[*a*] $(p \& q) \to p$ [(1) biçimindeki formül];
[*b*] $[(p \& q) \to p] \to [p \to (q \to p)]$ [(3) biçimindeki formül];
[*c*] $p \to (q \to p)$ [[*a*] ve [*b*]'den başlayarak ayırmayla elde edilen formül].

TÜRETMEK → TÜREMEK.

TÜREV a. Dilbil. Türetilmiş sözcük, genellikle de yapım ekiyle türetilmiş sözcük.
—Ceb. *Türev grup* ya da *bir* G *grubunun birinci türevi*, DEĞİŞTİREN* GRUBU'nun eşanlamlısı.
—Haritc. Temel harita üzerindeki ayrıntı ve yükselti eğrilerinde, çizim ya da fotomekanik yöntemle küçültme, genelleştirme uygulayarak üretilen harita.
—Kim. Bir ya da birçok dönüştürme işlemi sonucunda temel bir bileşikten türetilen ve bu bileşiğin kimi özelliklerini taşıyan kimyasal bileşik. (Örneğin nitrobenzen, benzenin nitrolu bir türevidir.)
—Mat. çözlm. Bir fonksiyonun türev fonksiyonu. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖*Türevini almak*→ TÜREVLEMEK. ‖ *Ardışık türev fonksiyonları*, ardışık basamaktan türev fonksiyonları. ‖ *Bir bileşik fonksiyonun türevi*, *u*, *v* ve *w*, *x* in türevlenebilir fonksiyonları olmak üzere $F(x) = f(u, v, w)$ ile tanımlanan F fonksiyonu için $F'(x) = f'_u(u, v, w) \cdot u' + f'_v(u, v, w) \cdot v' + f'_w(u, v, w) \cdot w'$ ile tanımlı fonksiyon. ‖ *Bir doğrultu* ya da *bir* $\vec{s}$ *vektörü boyunca türev,* varsalar, ρ sıfıra yaklaştığında $\dfrac{f(A + \rho\vec{s}) - f(A)}{\rho}$ nun $f : D \subset \mathbb{R}^p \to \mathbb{R}^q$ için limiti, burada A, D yuvarının bir noktası ve $\vec{s}$ de $\mathbb{R}^p$ nin sıfır olmayan bir vektörüdür. ‖ *Bir* f *fonksiyonunun türev fonksiyonu* (ya da *birinci türevi*), x_0 noktasında x_0 a, varsa $f'(x_0)$ türevini eşlik ettiren fonksiyon. (Daha yalın olarak TÜREV denir.) ‖ *Bir* f *fonksiyonunun* x_0 *daki logaritmik türevi,* $\dfrac{f'(x_0)}{f(x_0)}$ $[f(x_0) \neq 0]$ gerçek sayısı. ‖ *Bir* f *fonksiyonunun* x_0 *noktasındaki türevi*, *h* sıfıra yaklaştığında $\dfrac{f(x_0 + h) - f(x_0)}{h}$ ifadesinin, varsa, limiti. [Bu türev $f'(x_0)$ ile gösterilir.] ‖ *Bir* f *fonksiyonunun* x_0 *da sağdan (aynı biçimde soldan) türevi*, *f*, $[x_0, a[$ (aynı biçimde $]a, x_0]$) üzerinde tanımlı olduğuna göre $\dfrac{f(x) - f(x_0)}{x - x_0}$, ifadesinin, x_0 da, varsa, sağdan (aynı biçimde soldan) limiti. [Kimi kez bu $f'_{sa}(x_0)$ [aynı biçimde $f'_{so}(x_0)$] ile gösterilir.] ‖ *Çok* $x_0, ..., x_i, ..., x_n$ *değişkenli bir* f *fonksiyonunun* A $(a_0, ..., x_i, ..., a_n)$ deki *kısmi türevi*,

$f: D \subset \mathbb{R}^n \to \mathbb{R}$ ve $A \in D$

bilindiğine göre, değişkenin a_i değeri için $x_i \mapsto f(a_0, ..., x_i, ..., a_n)$ fonksiyonlarının her birinin $f'_{x_i}(a_0, ..., a_i, ..., a_n)$, $\dfrac{\partial f(A)}{\partial x_i}$, ya da f'_{x_i} (A) ile gösterilen türevleri. [*f* nın A noktasında ya da değişkenlerin $a_0, ..., a_i, ..., a_n$ değerleri için x_i değişkenine göre kısmi türevi denir. Örneğin $\mathbb{R}^3$ te $f'_x(a, b, c)$, $f'_y(a, b, c)$ ve $f'_z(a, b, c)$ tanımlanır. $\dfrac{\partial f}{\partial x_i}$ nin kısmi türevlerine, var olduklarında, 2 nci basamaktan kısmi türevler denir ve $\dfrac{\partial^2 f}{\partial x_i \partial x_j}$ ya da $f''_{x_i x_j}$ ile gösterilirler. Geri dönüşlü olarak *p* ncı basamaktan kısmi türevler tanımlanabilir. ‖ *İkinci* ya da *ikinci basamaktan türev fonksiyonu*, *f'* ün, *f''* ile gösterilen türev fonksiyonu. ‖ *Kısmi türevli diferansiyel denklem*, P, $\mathbb{R}^n$ nin bir Ω açığı üzerinde tanımlı bir diferansiyel işlemci, *f*, Ω üzerinde verilmiş bir dağılım, *u* da Ω üzerinde tanımlı bilinmeyen bir dağılım olduğuna göre $Pu = f$ tipinden bir denklem. (Bu denklemle fizikte, titreşen teller, esnek zarlar, ısı alışverişi ya da sıcaklık dağılımı, dalgaların yayılması, akışkanlar mekaniği, kuvanta mekaniği vb. problemlerde karşılaşılır.) ‖ n *nci* ya da n *nci basamaktan türev*, $f^{(n-1)}$ in türevi. (Bu türev $f^{(n)}$ ile gösterilir.) ‖ *Üçüncü* ya da *üçüncü basamaktan türev fonksiyonu*, *f''* ün, *f'''* ya da $f^{(3)}$ ile gösterilen türevi.
—Siber. *Türev alıcı*, bir giriş büyüklüğünden yola çıkarak, bu büyüklüğün bağımsız bir değişkene, genellikle zamana göre türeviyle orantılı bir çıkış büyüklüğü hazırlayan mekanik, hidrolik, pnömatik ya da elektriksel düzenek.

◆ sıf. Topol. *Türev küme*, verilen bir topolojik uzayın yığılma noktalarının kümesi.

—ANSİKL. Mat. çözlm. • *Türevlerin özellikleri:*
—$]a, b[$ üzerinde türevlenebilir iki fonksiyonun toplamı $]a, b[$ üzerinde türevlenebilir ve türevi

$$(f + g)' = f' + g' \text{ dir} \qquad (1)$$

—$]a, b[$ üzerinde türevlenebilir bir fonksiyonla bir λ değişmezinin çarpımı $]a, b[$ üzerinde türevlenebilir ve türevi

$$(\lambda f)' = \lambda \cdot f' \text{ dür} \qquad (2)$$

—$]a, b[$ üzerinde türevlenebilir iki fonksiyonun çarpımı $]a, b[$ üzerinde türevlenebilir ve türevi

$$(f \cdot g)' = f' \cdot g + f \cdot g' \text{ dür.} \qquad (3)$$

—Leibnitz formülü: $f^{(0)} = f$ ve $g^{(0)} = g$ ise,

$$(f \cdot g)^{(n)} = \sum_{i=0}^{n} C_n^i f^{(n-i)} \cdot g^{(i)} \qquad (4)$$

dir.
—Sıfır olmadığı $]a, b[$ aralığı üzerinde türevlenebilir iki fonksiyonun evriği $]a, b[$ üzerinde türevlenebilir bir fonksiyondur; türevi

$$\left(\frac{1}{f}\right)' = -\frac{f'}{f^2} \text{ dir.} \qquad (5)$$

—*g* nin sıfır olmadığı $]a, b[$ aralığı üzerinde türevlenebilir iki fonksiyonun $\dfrac{f}{g}$ bölümü $]a, b[$ üzerinde türevlenebilir; türevi

$$\left(\frac{f}{g}\right)' = \frac{f' \cdot g - f \cdot g'}{g^2} \qquad (6)$$

dir.
—*f*, $]a, b[$ üzerinde, *g* de $f(]a, b[)$ üzerinde türevlenebilirse, bu durumda $g \circ f$, $]a, b[$ üzerinde türevlenebilir; türevi

$$(g \circ f)' = (g' \circ f) \cdot f' \qquad (7)$$

dür.
—*f*, $[a, b]$ üzerinde sürekli ve sıkı tekdüze ise, *f* de $]a, b[$ üzerinde sıfır olmayan bir türev kabul ederse, bunun f^{-1} evriği $]f(a), f(b)[$ üzerinde türevlenebilir; türevi

$$(f^{-1})' = \frac{1}{f' \circ f^{-1}} \qquad (8)$$

dir.

(1), (2), (3) özellikleri vektörel fonksiyonlara genelleştirilebilir; *f* sayısal fonksiyonsa genelleştirme (7) için de geçerli olur. Bundan başka, F, $\mathbb{R}$ den $\mathcal{V}$ içine tanımlanmış bir vektörel fonksiyonsa, burada $\mathcal{V}$ örneğin 3 boyutlu, tabanı $(\vec{i}, \vec{j}, \vec{k})$ olan bir vektörel uzay olabilir,

$$F(t) = f(t) \cdot \vec{i} + g(t) \cdot \vec{j} + h(t) \cdot \vec{k}$$
$$F'(t) = f'(t) \cdot \vec{i} + g'(t) \cdot \vec{j} + h'(t) \cdot \vec{k}$$
$$\vdots$$
$$F^{(n)}(t) = f^{(n)}(t) \cdot \vec{i} + g^{(n)}(t) \cdot \vec{j} + h^{(n)}(t) \cdot \vec{k}$$

dir.

Öte yandan, F, I açık aralığı üzerinde türevlenebilir bir vektörel fonksiyonsa, ancak ve ancak F(*t*) ve F'(*t*) vektörleri I nin her *t* noktasında dikgen ise F(*t*) nin düzgüsü I üzerinde değişmezdir.

• *Çok değişkenli fonksiyonlara özgü özellikler:*
—*f*, A da sürekli kısmi türevler kabul ederse, *f*(M) bu noktada süreklidir.
—$f''_{xy}(x, y)$ ve $f''_{yx}(x, y)$, (a, b) nin bir dolayı üzerinde tanımlı ise ve bu noktada sürekli ise $f''_{xy}(a, b) = f''_{yx}(a, b)$ dir. [$f''_{xy}(x, y)$, $f'_x(x, y)$ nin *y* ye göre kısmi türevidir. Dolayısıyla kısmi türevlemelerin yapıldığı sıra göz önüne alınmadan

$$f^{(p)}_{x^a y^b z^c} = \frac{\partial^p f}{\partial x^a \partial y^b \partial z^c}$$

yazılacaktır.]

• *Logaritmik türevler.* Bir *uv* çarpımının türevi

$$\frac{(uv)'}{uv} = \frac{u'}{u} + \frac{v'}{v}$$

dir. Bir $\dfrac{u}{v}$ bölümünün türevi de

$$\frac{\left(\frac{u}{v}\right)'}{\left(\frac{u}{v}\right)} = \frac{u'}{u} - \frac{v'}{v}$$

dir.
—Says. çözlm. Türevlerin sayısal yaklaştırımı problemi bayağı ve kısmi türevli diferansiyel denklemleri sayısal çözmenin temelini oluşturur. Özellikle sonlu farklar yönteminden yararlanılır: *f* fonksiyonunun *x* teki $f'(x)$ türevine (*h* küçük olmak üzere) $[f(x + h) - f(x)]/h$ ya da $[f(x + h) - f(x - h)]/2h$ ile yaklaşılır; aynı biçimde *f* nin *x* teki $f''(x)$ türevine $[f(x + h) + f(x - h) - 2f(x)]/h^2$ ile yaklaşılır.

Kısmi türevli denklemleri sayısal çözme yöntemlerinin incelenmesi, uygulamalı matematiğin en zor kollarından biridir; aynı zamanda bu matematiğin en etkin kollarından biridir de, çünkü bu tipten denklemler, pratik önemi pek büyük olan çok sayıda olayın modellemesinde işe karışır (meteoroloji, inşaat mühendisliği, nükleer mühendislik, havacılık mühendisliği vb.). Kısmi türevli denklemlerin sayısal incelemesi, farklarla kesikleme ve sonlu elemanlar yöntemlerine, bunun gibi, doğrusal ya da doğrusal olmayan pek büyük denklem sistemlerini çözmede özelleştirilmiş yöntemlere yol açmıştır. Gerçekten de, kısmi türevli denklemlerin sayısal çözümü gün geçtikçe güçlenen bilgisayarların incelenmesi ve gerçekleştirilmesinde belirleyici bir öğe haline gelmiştir.

TÜREVLEME a. Mat. çözlm. **1.** Bir fonksiyonun türevini (ya da) türevlerini araştırma. **—2.** *İntegral işareti altında türevleme*,

$$\Phi(x) = \int_{\alpha}^{\beta} f(x, y) \cdot dy$$

ile tanımlı bir Φ fonksiyonundan yola çıkarak,

En yaygın fonksiyonların türevleri

fonksiyon	türev
değişmez fonksiyon	sıfır fonksiyon
$x \mapsto ax + b$	$x \mapsto a$
$x \mapsto ax^2 + bx + c$	$x \mapsto 2ax + b$
$x \mapsto \frac{a}{x}$	$x \mapsto \frac{-a}{x^2}$
$x \mapsto x^n$ $(\forall x \in \mathbb{R}^*, \forall n \in \mathbb{Z}^*)$	$x \mapsto n \cdot x^{n-1}$
$x \mapsto x^r$ $(\forall x \in \mathbb{R}^{+*}, \forall r \in \mathbb{Q})$	$x \mapsto r \cdot x^{r-1}$
$x \mapsto \sqrt{x} (\forall x \in \mathbb{R}^{+*})$	$x \mapsto \frac{1}{2\sqrt{x}}$
$x \mapsto a_n x^n + ... + a_1 x + a_0$	$x \mapsto n a_n x^{n-1} + ... + a_1$
$x \mapsto e^x$	$x \mapsto e^x$
$x \mapsto a^x$	$x \mapsto a^x \cdot \ln a$
$x \mapsto \ln x$	$x \mapsto \frac{1}{x}$
$x \mapsto \log_a x$	$x \mapsto \frac{1}{x \cdot \log a}$
$x \mapsto \sin x$	$x \mapsto \cos x$
$x \mapsto \cos x$	$x \mapsto -\sin x$
$x \mapsto \mathrm{tg}\, x$	$x \mapsto 1 + \mathrm{tg}^2 x = \frac{1}{\cos^2 x}$
$x \mapsto \mathrm{cotg}\, x$	$x \mapsto -(1 + \mathrm{cotg}^2 x) = \frac{-1}{\sin^2 x}$
$x \mapsto \mathrm{Arc\,sin}\, x$	$x \mapsto \frac{1}{\sqrt{1 - x^2}}$
$x \mapsto \mathrm{Arc\,cos}\, x$	$x \mapsto \frac{-1}{\sqrt{1 - x^2}}$
$x \mapsto \mathrm{Arc\,tg}\, x$	$x \mapsto \frac{1}{1 + x^2}$
$x \mapsto \mathrm{Arc\,cotg}\, x$	$x \mapsto \frac{-1}{1 + x^2}$
$x \mapsto \mathrm{sh}\, x$	$x \mapsto \mathrm{ch}\, x$
$x \mapsto \mathrm{ch}\, x$	$x \mapsto \mathrm{sh}\, x$
$x \mapsto \mathrm{th}\, x$	$x \mapsto 1 - \mathrm{th}^2 x = \frac{1}{\mathrm{ch}^2 x}$
$x \mapsto \mathrm{coth}\, x$	$x \mapsto 1 - \mathrm{coth}^2 x = \frac{-1}{\mathrm{sh}^2 x}$
$x \mapsto \mathrm{Arg\,sh}\, x$	$x \mapsto \frac{1}{\sqrt{1 + x^2}}$
$x \mapsto \mathrm{Arg\,ch}\, x$	$x \mapsto \frac{1}{\sqrt{x^2 - 1}}$
$x \mapsto \mathrm{Arg\,th}\, x$	$x \mapsto \frac{1}{1 - x^2}$ $\lvert x \rvert < 1$
$x \mapsto \mathrm{Arg\,coth}\, x$	$x \mapsto \frac{1}{1 - x^2}$ $\lvert x \rvert > 1$

Bu formüller belli koşullarda $z \in \mathbb{C}$'ye genelleştirilebilir

$$\psi'(x) = \int_c^d \frac{\partial f(x, y)}{\partial x} \cdot dy$$

formülüyle, ψ' türev fonksiyonunu belirleme olanağı.
—Ceb. *Bir E cebirinin türevlemesi,* E ye gözardılı vektör uzayının, $\forall (x, y) \in E^2$,

$D(x \cdot y) = D(x) \cdot y + x \cdot D(y)$

biçiminde olan D içyapı uygulaması. [K[X] polinomlarının cebiri üzerinde, bir tek türevleme vardır; bu türevleme D(X) = 1 bağıntısını sağlar.]

TÜREVLEMEK g. f. Mat. çözlm. *Bir fonksiyonu türevlemek,* onun türevini belirlemek. (TÜREVİNİ ALMAK da denir.)

TÜREVLENEBİLİR sıf. Mat. çözlm. *Açık bir*]a, b[*aralığı üzerinde türevlenebilir fonksiyon,* bu aralığın her noktasında türevlenebilir fonksiyon. || *Bir* x_0 *noktasında türevlenebilir fonksiyon,* x_0 daki türevi var olan fonksiyon. || n *kez türevlenebilir fonksiyon,* ardışık *n* türev fonksiyonunu kabul eden fonksiyon. || *Kapalı bir* [a, b] *aralığı üzerinde türevlenebilir fonksiyon,*]*a*, *b*[üzerinde türevlenebilir, *a* da sağdan türevlenebilir ve *b* de soldan türevlenebilir fonksiyon. || *Sonsuz türevlenebilir fonksiyon,* ardışık türevleri sonsuz bir dizi oluşturan fonksiyon. || x_0 *da sağdan* (aynı biçimde *soldan*) *türevlenebilir fonksiyon,* x_0 da sağdan (aynı biçimde soldan) bir türevi olan fonksiyon.
—ANSİKL. Mat. çözlm. x_0 da türevlenebilir bir fonksiyon bu noktada süreklidir, ama bu özelliğin karşıtı yanlıştır. Bir fonksiyon, ancak ve ancak x_0 da soldan ve sağdan türevlenebilirse, x_0 da türevlenebilir.

TÜREVLENEBİLİRLİK a. Mat. çözlm. Bir türev kabul etme olanağı.

TÜREVSEL sıf. Dilbil. **1.** Türetmeye ilişkin.—**2.** *Türevsel alan,* dildeki bir terimden ve oluşturma olanağı verdiği tüm türevlerden kaynaklanan sözcükler bütünü.

TÜREVSELYAPI a. Mat. çözlm. **1.** $\mathbb{R}$ üzerinde düzgülenmiş vektör uzayları içinde bulunan açık kümeler arasındaki uygulamalar ve ters uygulamalarda türevlenebilme bağıntıları. —**2.** *Türevselyapı uygulaması,* C^1 *sınıfından türevselyapı uygulaması,* $\mathbb{R}$ (ya da $\mathbb{C}$) üzerinde düzgülü vektör uzayları olan E ve F içinde bulunup sırayla iki U ve V açığı arasında, kendi ve f^{-1} ters uygulaması sürekli türevlenebilir *f* bijeksiyonu. (*f* ve f^{-1}, C^m, C^∞ sınıfından olduğunda C^m sınıfından, hatta C^∞ sınıfından *f* türevselyapı uygulamasından da söz edilir. *f* nin C^m sınıfından olduğu bilinince, f^{-1} in C^m sınıfından olması için bunun C^1 sınıfından olması yeterlidir.) [Eşanl. DİFFEOMORFİZMA.]

TÜREYİŞ a. Türemek eylemi ya da biçimi.

TÜRGİŞLER → TÜRKEŞLER

TÜRHEİM (Ulrich VON) → ULRİCH.

TÜRİÇİ sıf. Biyol. Yalnız aynı türün içinde olup bitene denir. (Yalnız türiçi çaprazlamalar üreyebilen döller verir.)

TÜRK sıf. ve a. **1.** Türkler'den, Türkiye'den olan kimse için kullanılır: *Ne mutlu türküm diyene.* (→ TÜRKLER.) —**2.** *Türk gibi kuvvetli,* büyük bir bedensel gücü olan kimse için söylenir.
—*Esk.* Genç, güzel kimse. || *Türk-i aşkar, türk-i muarbid, türk-i çarh,* Mars gezegeni. || *Türk-i çeşm,* güzel göz. || *Türk-i çin,* güneş, göz. || *Türk-i nimruz,* güneş. || *Türk-i sultan-şükûh,* dünyayı aydınlatan güneş. || *Türk-i taze,* güzel genç kız ve oğlan.
—Dilbil. ve Tar. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Ed. Divan edebiyatında savaşçı, gözü pek yiğit. || Güzel (teninin beyazlığı ve âşığa karşı acımasızlığıyla canlandırılır).||Köylü. || *Türk edebiyatı,* Türkler'in tarih boyunca yaşadıkları geniş coğrafya uzerinde türkçenin çeşitli lehçelerinde meydana getirilen, günümüze ulaşan en eski ürünleri VIII. yy.'dan kalan yazılı ve sözlü edebiyat.
◆ a. (Tamlayan olarak) Türkler'e, Türkiye'ye ilişkin: *Türk dili. Türk edebiyatı. Türk şiiri. Türk müziği.*
—Anat. *Türk eyeri,* temelkemiğinin üst yüzünde bulunan ve içinde hipofizi barındıran çukur.
—Dilbil. *Türk abecesi* → TÜRKÇE.
—Eczc. *Türk kodeksi* → FARMAKOPE.
—El sant. *Türk düğümü* → GÖRDES DÜĞÜMÜ. || *Türk işi,* bir sayılı nakış türü. (Tülbent vb. ince kumaşlar üzerine uygulanır. Yüze alınan iplik, motifin ilerleyeceği yöne göre üç tel öteden çıkarılır ve iğne ilk çıkış noktasına getirilerek aynı işleme devam edilir. Diyagonal olarak da işlenebilir. Böylece motifin yüzeyi çok ince ve düzgün sarma sıralarıyla doldurulmuş olur. XVI. ve XVII. yy. boyunca bohça, kavuk örtüsü vb.'de çok görülen oir işleme türüdür.)
—Giy. *Türk ayakkabısı* → İZLİK.
—Huk. *Türk medeni kanunu* → MEDENİ* KANUN.
—Kâğ. ve Süslem. sant. *Türk kâğıdı* ya da *türk mermer kâğıdı,* batı kaynaklarında ebrulu kâğıtlara verilen ad.
—Mim. *Türk üçgeni,* türk yapılarında kubbeye geçişi sağlayan mimari öğe. (Bu üçgenler tepe noktaları aşağı gelecek biçimde birbirine bitişik olarak yapılarak kare bir mekân üzerine kubbenin oturtulması sağlanır. Anadolu selçuklu mimarlığında türk üçgenlerinin ilginç örnekleri Konya Karatay ve İnceminareli medreselerde görülmektedir.)
—Mutf. *Türk mutfağı* → MUTFAK.
—Müz. *Türk müziği* → TÜRKİYE.
—Spor. *Türk güreşi* → GÜREŞ.
—Tar. *Türk eli* ya da *Türk elleri,* bugün Türkistan diye anılan bölgeye eskiden Türkler'in verdikleri ad.
—Tiyat. *Türk tiyatrosu* → TÜRKİYE.
—Zool. *Türk çoban köpeği,* KANGAL'ın eşanlamlısı.
—ANSİKL. Dilbil. ve Tar. Türk adını taşıyan ilk türk devleti Göktürk (Kök Türk) devletidir (532-744). Göktürk yazıtlarında sözcüğün yazılışı "türk" daha yaygın olarak da iki heceli "türük" biçimindedir. Buna ve çin kaynaklarındaki yazılışına (tu-küe) dayanılarak sözcüğün VII. yy.'dan önce *türük,* ondan önceleriyse *törük* olduğu ileri sürülmektedir. Cins adı olarak bunun anlamının zaman boyunca şöyle geliştiği ileri sürülmüştür: meydana çıkmış, şekil almış-gelişmiş, çok gelişmiş-kuvvet, güç. Bu sonuncu anlamıyla gene cins adı olarak V. ve VI. yy.'larda kullanıldığı saptanmıştır: türk hun (kudretli hun). Göktürk yazıtları'nda ise sözcüğe "devlete bağlı halk, tebaa" anlamı verilmiştir. Özel ad olarak ise Göktürk devletinde bu devletin, daha sonra imparatorluğa bağlı, ayrı özel adları bulunan Türkler'in ortak adı oldu. Zamanla da bütün bir ulusun adı olarak kullanılmaya başladı. (→ Kayn.)

EDEBİYAT
islamlıktan önce

• *Kökenler.* Türk edebiyatının yazılı en eski ürünleri Orta Asya'da göktürk yazısıyla taşa kazılmış *Orhon* ve Yenisey yazıtları'* dır. Türkçenin VIII. yy.'da etkili bir edebiyat dili olarak gelişmiş bulunduğunu gösteren bu metinler yazıldıkları çağın tarih, inanç, toplumsal yaşam ve düşüncesine de tanıklık eder. İslam dininin benimsenmesinden önce Türkler'in çok zengin bir sözlü edebiyatı vardı. Bu edebiyata ait günümüze ulaşan metinlerin hemen tümü meydana getirildikleri dönemlerden çok daha sonra yazıya geçirilmiştir. Örneğin sözlü zengin destan edebiyatının ürünlerinden *Oğuz* Kağan destanı*'yla ilgili önemli metinlerden biri, destanın oluşmasından çok sonraki dönemlere ait uygur harfli çeşitlemedir. VIII. yy.'a ait Orhon yazıtları'nda görülen anlatım gücü, türkçenin daha I.-II. yy.'larda bir edebiyat dili olarak gelişmiş olduğunun kanıtı sayılmaktadır. Göktürk abecesiyle yazılı en eski metinleri uygur abecesiyle yazılmış manici, buddhacı ürünler izler. (→ UYGURLAR.) Bu edebiyatta dinsel öğretiyle ilgili vaazlar yanında mektuplar, anlatı türünde çeviriler vb. de vardır. İslam öncesi türk şiirinin bazı örnekleri uygur, mani abeceleriyle yazıya geçirilmiştir. Sözlü edebiyatın en eski manzum ürünlerinden bazıları ise islamlığın kabulünü hemen izleyen döneme ait *Divanü* lügat it-türk*'te yer alır. Bazı destanlara ait özetler ve kısa alıntılar çin kaynaklarında *(Göç destanı),* islam dininin benimsenmesinden sonraki türk yapıtlarında (*Divanü lügat it-türk*'teki Alp Er Tunga sagusu, *Şecere-i türk*'teki *Ergenekon destanı* vd.) bulunmaktadır. Doğu Türkistan'da manici Uygurlar'dan kalan yazmalar arasında türk şiirinin günümüze ulaşan en eski örnekleri de vardır. VIII.-X. yy.'lar'a ait bu yapıtlar dinsel (ilahi, övgü, ölüm şiirleri, cehennem tasvirleri), lirik (sevgı şiiri) türlerde metinleri kapsar. Bu şiirlerden ikisinin Aprın Çor Tigin adlı şaire ait olduğu bilinmektedir. Buddhacı Uygurlar'ın bazıları çeviri olan, IX.-XIII. yy.'lara ait şiirlerinden biri Korunadaz Sidu adlı buddhacı uygur rahibin çevirisidir. Bu metinlerden adları öğrenilen uygur şairleri Sişi, Pıratyaşiri, Cisuin Tutung, Asıg Tutung vd.'dir. Bu şiirler Buddha'ya övgüler, manzum dualar, dinsel, ahlaksal öğütler, hükümdarlara övgüler, yurt güzelliklerini

anlatan, yurt özlemini dile getiren örneklerdir. Şiirler baş uyaklı, aliterasyonludur. Genellikle dörtlüklerden oluşur. Dizeler hece sayısı bakımından her zaman eşit değildir. Bazen düzenli duraklar görülür. Bazen dizeler aynen ya da farklılıklarla yinelenir. Hece veznine uyan, son uyaklara yer verilen örnekler de vardır.

islam dini etkisinde

• *Ortak özellikler.* Islam dini etkisindeki türk edebiyatı birbirinden farklı ülkelerde (Türkistan, Azerbaycan, Türkiye, Kırım vd.), farklı lehçeler (karahanlıca, azerice, osmanlıca, çağatayca, türkmence vd.) konuşan toplulukların ürünlerini kapsar. Bu ürünlerin büyük bir bölümü müslüman ülkelerin (Arabistan, İran) ortak kültür, sanat değerlerine dayanır. Arap kökenli aruz veznini, arap-iran kökenli kaside, gazel, mesnevi türlerini kullanır. İçeriği büyük ölçüde Kuran ve islam tasavvufu, arap ve iran edebiyatlarının ortak aşk, serüven, kahramanlık öyküleri, iran mitolojisiyle beslenir. Dili, halk türkçesinden farklılaşmış, arapça, farsça sözcüklere, bu dillerin kurallarıyla türetilmiş ad ve sıfat tamlamalarına dayanır. Aydın azınlığın bu yazılı edebiyatı yanında sözlü halk* edebiyatı da varlığını sürdürmüştür. Bazı lehçelerde (kazak, kırgız lehçeleri vd.) yazılı edebiyatın oluşması da, sözlü edebiyat ürünlerinin yazıya geçirilmesi (Manas* destanı) de ancak XIX. yy. sonuyla XX. yy. başında mümkün olmuştur. İslam tarikatlarının öğretileriyle beslenen tekke* edebiyatı din ve tasavvuf konularını geniş halk topluluklarının kavrayıp seveceği bir dil ve anlatımla konu edinirken aydın azınlık kesiminin edebiyatıyla (saray edebiyatı ya da divan* edebiyatı) sözlü halk edebiyatına ait birçok özelliği birleştirir.

• *İlk ürünler.* İslamlıktan sonraki döneme ait ilk ürünler, Karahanlılar devletinde kaleme alındı. (→ KARAHANLILAR.) Bunlardan türkçe-arapça bir sözlük olan *Divanü* lügat it-türk* (1074), türk halk şiirinin en eski örneklerini de kapsar. Sevgi, ölüm, kahramanlık, doğa konularını işleyen bu şiirlerden bazılarının yazıya geçirildikleri XI. yy.'dan daha önceye, IX.-X. yy.'lara ait olduğu kabul edilmektedir. Şiirler duraklı hece vezniyle (4-3, 4-4), dörtlüklerle meydana getirilmiştir. Karahanlılar dönemine ait *Kutadgu* bilig* (1069), *Atabet* ül-hakayık* (XIII. yy. sonları) gibi yapıtlar ise ortak islam uyarlığı etkisinde, aruz vezniyle yazılmış öğretici nitelikte yapıtlardır. Başlangıçtaki kasidelerden sonra ilk yapıt mesnevi biçimindedir, ikincisi ise halk edebiyatındaki gibi dörtlüklerden oluşur. Ahmet Yesevi'nin (öl. 1166). Orta Asya türkçesiyle, hece vezni ve halk edebiyatı nazım biçimlerine bağlı kalarak söylenmiş şiirler. *(Divan-ı hikmet)* Türkistan'da yüzyıllar boyunca sevilerek okunduğu gibi Anadolu'da gelişen halk tasavvuf edebiyatı (tekke edebiyatı) üzerinde de etkili oldu.

Türk edebiyatının gelişmesi türkçenin farklı lehçelerinin konuşulduğu geniş bir coğrafya üzerinde gerçekleşti. Bu lehçeler başlıca iki kola ayrılır: 1. doğu türkçesi: karahanlı türkçesinin (hakaniye türkçesi) devamı olarak gelişen harizm türkçesi, çağatayca, özbekçe; 2. oğuzca diye adlandırılan batı türkçesi (azerice, Türkiye türkçesi).

doğu türkçesi

• *Harizm türkçesi.* Genellikle dinsel konular işlenmiştir. (Rabguzi'nin *Kısas ül-enbiya*'sı, 1311; İslam adlı şairin *Muin ül-mürid*'i, 1313). İçlerinde doğrudan doğruya ya da serbest biçimde yapılmış çeviriler vardır (Kutb'un memluk kıpçakçasıyla *Hüsrev ü Şirin*'i, 1341; Seyf-i Sarayi'nin *Gülistan* çevirisi; 1391). Düzyazı yapıtlar halkın anlayabileceği açık dilledir. Konuşma diline yaklaşan canlı bir sözdizimi görülür (Kerderli Ali'nin *Nehc ül-feradis*'i, 1358' den önce; Melik Bahşi'nin uygur harfli elyazması 1436 tarihini taşıyan *Miraçname*'si). [→ HARIZM TÜRKÇESI] Farklı bölümleri 1303-1362 yılları arasında yazılmış *Codex Cumanicus* hıristiyan Kumanlar'a ait, halk edebiyatı geleneğinden beslenen metinleri derler. (→ KIPÇAKÇA)

• *Çağatayca.* Çağatay edebiyatı XV. yy.'ın ilk yarısından başlayarak Cengiz'in oğullarından Çağatay'ın kurduğu devletin topraklarında, Herat, Merv, Belh gibi merkezlerde gelişti (→ ÇAĞATAY* EDEBİYATI.) Özellikle iran edebiyatı örnek tutularak mesnevi, kaside, gazel gibi geleneksel islam ülkeleri edebiyatlarının biçimleriyle, bu edebiyatların ortak tasavvuf, aşk, özlem, eğlence, içki konuları işlendi. Klasik çağatay edebiyatının kurucusu Ali* Şir Nevai'dir (1441-1501). *Divan*'ı, *Hamse*'si kendi ülkesinde olduğu kadar Osmanlı devletinde de şairler üzerinde etkiler yarattı. Çağatayca kendi lehçelerine çok yabancı olduğu halde osmanlı şairleri onun dil özellikleriyle "Nevai tarzı" nazireler kaleme aldılar. Nevai, şiirde olduğu kadar düzyazıda da ustaydı; *Mecalis ün-nefais*, *Nesaim ül-muhabbe* gibi tezkireleri, türkçenin farsçaya üstünlüğünü kanıtlayan *Muhakemet* ül-lügateyn*'i, tarihleri vd. Nevai'nin hizmetinde çalıştığı Çağatay devletinin son hükümdarı Hüseyin Baykara (1438-1507) müslüman türk devletlerinde pek çok örneği görüldüğü gibi *Divan* sahibi başarılı şair-hükümdarlardandı. Coşkulu gazellerinde dindışı konuları işleyen Sekkâki, aşk, tasavvuf konulu gazellerini, cinaslı tuyuğlarını derleyen *Divan*'ından başka *Gül ü nevruz* mesnevisiyle de tanınan Mevlana Lütfi (öl. 1482 ya da 1492), sevgilinin güzelliği, acımasızlığı, umutsuz aşk temaları yanında tasavvuf düşüncelerini işleyen Geda ya da Gedai (1404 ? -1494'ten sonr.) ün kazanan adlar arasındadır. Aşk şiirlerinden başka mesneviler, manzum ya da mensur münazaralar kaleme alanlar arasından Nizami'ye nazire olarak *Mahzen ül-esrar* mesnevisini yazan Haydar Tilbe, *Yusuf ü Züleyha* mesnevisinin sahibi Hamidi (Durbeg), Hocandi'nin *Letafetname*'sini örnek alan on aşk mektubundan oluşmuş *Taaşşukname* mesnevisinin sahibi Ahmet Mirza, *Divan*'ı, *Dehname* mesnevisi şiir ve düzyazıyla *Beng ü çağır* adlı münazarayı yazmış olan Yusuf Emiri (öl. 1433) sayılabilir. Ahmet Yesevi soyundan Atayi'nin dünya zevkleri, aşk ve içki konuları yanında yesevi dervişlerinin şiirlerine de yakınlığı vardır. Ahmedi'nin konusu telli sazlar arasında münazara olan mesnevisi temelde varlık birliği inancını dile getirir. Yakini'nin *Ok yayning münazarası* ise okçuluk sanatıyla ilgilidir. Klasik çağatay edebiyatını Şeybaniler Orta Asya'da, Babur Hindistan'da devam ettirdi. Özbek hanı Şeybani Han (1451-1510) *Divan*'ı ve *Bahr ül-hüda* mesnevisi yanında Ahmet Yesevi'nin hikmetleri yolunda dörtlüklerden oluşan şiirler de yazdı. Yeğeni Ubeydullah Han (öl. 1539) *Divan*'ı dışında Kul Ubeydi mahlasıyla Yesevi yolunu izleyen ürünler verdi. Şeybani Han'ın hizmetinde bulunan ve emir ül-üdeba, melik üş-şuara unvanlarıyla anılan Muhammet Salih (öl. 1538) *Şeybanıname* adını taşıyan ve dönemini konu edinen bir tarih yapıtı bıraktı. Türk-Hint İmparatorluğu'nu kuran Babur*'un (1483-1530) anı kitabı *Vakayı* canlı gözlemleri, çağına tanık oluşu, hareketli anlatımı, sade diliyle değer taşır. *Divan*'ı ise onun Nevai'den sonra çağataycanın en usta şairi olduğunu gösterir. Kardeşi Hümayun'la taht savaşımında yenilgiye uğrayan, gözleri oyularak cezalandırılan Kâmran Mirza'nın (1509-1577) acılı yaşamından izler *Divan*'ındaki bazı şiirlere yansımıştır.

• *Özbekçe.* Çağataycanın bir devamı olan özbek yazı dilinin ilk temsilcileri arasında Şeybani Han'ın kurduğu Özbek devletinin şair ve yazarları yer alır. Şeybani Han, onun hizmetine girenler (örn. Muhammet Salih) özbek edebiyatının kurucularındandır. Ubeydullah Han gibi Azizi mahlasıyla yazan oğlu Abdülaziz Han da şairdi. Ubeydullah Han'ın saray şairlerinden Meclisi, *Kıssa-i Seyfülmülük* adlı düzyazı aşk ve serüven öyküsünün sahibidir. Belh hâkimi Kestan Kara Sultan'ın (öl. 1556) saray şairi ve şeyhülislamı Paşa Hoca, şiirleri yanında Sadi'nin *Gülistan*'ından esinlenen düzyazı ahlaksal öyküler derlemesi *Miftah ül-adl* ile tanınır. Hive hanı Ebülgazi* Bahadır Han (1603-1663) *Şecere-i türki*, *Şecere-i terakime* yapıtlarında türk tarihi, etnografyası, destanlarıyla ilgili zengin bilgilere yer verdi. Ömer Bakı, Nevai'den esinlenerek *Leyla vü Mecnun*, *Ferhat ü Şirin* öykülerini yeniden işleyen mesnevileri yazdı. Asılarak öldürülen Meşrep (Baba Rahim, 1655-1711) yergileriyle tanındı; bazı dizeleri atasözü gibi dillerde dolaştı. Sofi Allah Yâr (öl. 1713) dinsel, ahlaksal bir mesnevi olan *Sebat ül-acizin* adlı yapıtın yazarıydı. XVIII. yy. sonunda Muzaffer Kırami, klasik çağatay şiirini örnek tutan şairlerin en ünlüsüydü. Emir Şahmurat (1784-1802) oğlu Haydar, Hirami Çarderviş (öl. 1830) gibi şairlerin sürdürdüğü geleneğin son temsilcilerinden biri Mukimi'dir (1851-1903). Onun çağdaşı Furkat (1858-1909) gül ve bülbül temalarını işlediğini ileri sürerek eski şiire karşı çıktı, çağdaş toplumun sorunlarını konu edinmeye girişti. Ubeydulla Salih Zevki (1853-1921), Mahmut Hoca Behbudi, Münevver Karı (1880-1933) gibi yazarlar eğitim sorunlarına öncelik verdiler. Eğitimci şair Nihan (Hamza Hakimzade Niyazi) toplumsal sorunları işledi, bilgisiz din adamlarını eleştirdi. Abdurrauf Fıtrat'ın (1886-1938 ?) öncülerinden olduğu Çağatay birliği (1919) klasik çağataycaya dayanan bir edebiyat oluşturmaya çalıştı. Ulusçuluk akımının temsilcileri Çolpan (1897-?), Batu (Mahmut Hadi), Elbek (Mir Maşrik) gibi şairler kovuşturmaya uğradıkları Sovyet döneminde ürün veremediler. Devrimi savunan Niyazi yeni dönem özbek şiirinin kurucusu oldu. *Buhara cellatları* romanıyla tanınan Sadrettin Ayni (1878-1954) ise özbek romancılığının öncüsüdür. İkinci Dünya savaşı yıllarından başlayarak roman alanında Aybek (Musa Taşmuhammedov) ün kazandı. Abdulla Kahhar (doğm. 1907) siyasal içerikli öyküleriyle tanındı. Aydın (Manzuma Sabirova, 1906-1953) gerçekçi edebiyatın kurucularındandır. Sovyet dönemi oyun yazarlarının en ünlüleri Yaşin (Kâmil Numanov, doğm. 1909), N. Safarov, Ziynet Fethullin'dir. Özbek halk şairlerinin yapıtları yazıya geçirilmediği için bu şiirin ancak XIX. yy.'dan sonraki Cuman Halmuradoğlu, Yuldaş Mamatkuloğlu, Coşak Bahşı, Kiçik Kuran gibi temsilcileri bilinmektedir. Eski kahramanlık destanları arasında *Alpamış*, *Gorogli* gibi yapıtlar yer alır. "Apandı fıkraları", Nasrettin Hoca fıkralarının yerel lehçeyle anlatımıdır. Ergaş Cumanbulluoğlu'nun (1868-1937) anlattığı 20 kadar destandan *Ravşan*, *Kuntuğmış*, *Kunduz bilan yulduz*, Nazaroğlu'nun (1872-1953) 30 kadar destanından ise *Arzıgul*, *Sahıpkıran* yayımlanmıştır.

batı türkçesi

• *Azeri türkçesi.* Azerbaycan'da yerel lehçe yanında özellikle Ali Şir Nevai'nin etkisinde doğu türkçesiyle ürünler de verildi. Bu edebiyat üzerinde osmanlı şairlerinin sürekli etkileri görüldü. Birçok azeri şair osmanlı ülkesine yerleşerek divan şiirinin gelişme çizgisine ayak uydurdu. Azeri edebiyatının en eski temsilcilerinden biri Hasanoğlu'dur. Ondan kalan tek gazele kıpçak lehçesinde Seyf-i Sarayi'nin, Anadolu'da Ahmet Dai'nin nazireleri vardır. Kadı Burhanettin'in (1344-1399) *Divan*'ında gazel, rubai gibi ürünler yanında asıl geniş yeri türk halk şiiri geleneğine bağlanan tuyuğlar tutar. *Kıssa-i Yusuf* mesnevisinin sahibi Erzurumlu Darir'in *Siyer* (1388) ve *Fütuh üş-Şam* (1393) çevirileri düzyazı örneği olarak önem taşır. Tasavvufi şiirleriyle tanınan Nesimi'nin (öl. 1404) yapıtı Orta Asya'da yayıldığı gibi Anado-

lu'da gelişen alevi-bektaşi şiiri üzerinde de etkisi oldu. Aynı çevrede ün kazananlardan biri Hatayi mahlasıyla tanınan safevi hükümdarı Şah İsmail'dir (1487 ?-1524). Onun Melik üş-şuara unvanı vererek değerlendirdiği Habibi'nin bir şiiri Fuzuli'nin bir tahmisine kaynak oldu. Azeri şiirinin en büyük temsilcilerinden biri Fuzuli'dir (öl. 1556). Onun lirik gazelleri, özellikle *Leyla vü Mecnun* mesnevisinde tasavvufi aşkı ele alış biçimi, osmanlı şiiri üzerinde derin izler bıraktı. Klasik şiirin son temsilcisi sayılan Vakıf (Molla Penah, öl. 1797), âşık edebiyatı yolundaki ürünleriyle de tanındı. XIX. yy.'ın ikinci yarısından başlayarak batı uygarlığının, Türkiye'deki Tanzimat hareketinin, Çarlık Rusyası'ndaki siyasal ve kültürel gelişmelerinin etkileri görüldü. Mirza Fethali Ahundzade (1811-1878), Sabir (1861-1911), Seyyit Azim Şirvani (1835-1888) gibi yazarların bu yoldaki çalışmalarını izleyenler arasında Necef Beg Vezirli (1854-1926), Abdurrahman Hakverdi (1870-1933), Ahmet Cevat Ahundzade (1892-1924) vd. yer aldı. Sovyet devrimi'nden sonra İran Azerbaycanı'nda Samet Behrengi (1939-1968), Şehriyar (1906-1988), Sovyetler Birliği'nde Yusuf Vezir Çemenzeminli, Bahtiyar Vahapzade, Samet Vurgun gibi yazarlar ün kazandı. (→ AZERİ* EDEBİYATI.)

• Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Tanzimat hareketine koşut olarak Kazan'da, Azerbaycan'da, Türkistan'da Ceditçilik* adı verilen yenilik hareketi kendini gösterdi. Medreseye karşı batı bilimine dayanan okulu, dinsel dogmalara karşı akılcı düşünceyi savunan bu hareketin temsilcileri (Fethali Ahuntzade [1812-1878], İsmail Gaspıralı [1851-1914] vd.) kendi ülkelerinde sözlü edebiyattan yazılı edebiyata geçiş döneminin ilk ürünlerini verdiler; biçimci, soyut edebiyata karşı toplumu kalkındırmaya yönelik edebiyat anlayışını savundular. 1917 Devrimi'nden sonra SSCB'de Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan cumhuriyetlerinde yerli edebiyatlar rus dilindeki edebiyatın etkisi altında gelişti. Sözlü zengin edebiyatın ürünleri (örn. *Manas destanı*) bu dönemde derlenerek yayınlandı.

• *Türkiye türkçesi.* XI. yy.'da Anadolu'ya yerleşmeye başlayan Türkler'in lehçesi batı türkçesinin (oğuzca) bir koludur. Bu kolun tarih içindeki gelişme dönemleri eski Anadolu türkçesi (XIII.-XV. yy.), osmanlıca (XV-XX. yy. başı), çağdaş Türkiye türkçesi ya da yeni Türkiye türkçesidir (XX. yy. başından sonra). Edebiyatın gelişiminde bu tarihsel dönemlere koşut olarak Selçuklular, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye Cumhuriyeti dönemleri birbirini izledi. (→ TÜRKİYE.)

GÜZEL SANATLAR

Tarih boyunca Türkler'in kurduğu devletlerin sınırları içinde kalan yapıtların ne ölçüde türk sanatı kapsamında sayılabileceği günümüzde de tartışma konusudur. Kimi sanat tarihçilerince, Anadolu dışındaki türk sanatları islam sanatı, özellikle de iran ve arap sanatı içinde değerlendirilir (Mısır'da Tolunoğulları sanatı, İran'da Büyük Selçuklu sanatı, Hindistan'da hint-türk sanatı gibi). Bir Anadolu-türk sanatından ya da Orta Asya türk sanatından kolaylıkla söz edilebildiği halde, İran, Mısır ya da Hindistan'daki yapıtları coğrafi, kültürel çevreden ve etkileşimlerden soyutlamak olanaksızdır. Ancak sözgelişi Suriye'de (Şam Süleymaniye külliyesi), Mısır'da (Kahire Mehmetali camisi) osmanlı egemenliği altında gerçekleştirilen yapıtlar osmanlı sanatının bir taşra çeşitlemesi olarak anılabilir.

İslam öncesi Orta Asya türk sanatının ilk örnekleri Hunlar dönemine değin iner (İ.Ö. IV.-III. yy.'lar). Pazırık, Katanda, Şibe, Esik, Noyun-Ula kurganlarında ortaya çıkarılan yapıtlar (halı, kilim, kumaş, koşum takımları vb.) Kuzey ve Orta Asya sanatının önemli örnekleridir. (→ HUNLAR.) Kudirge, Kuray, Tuyahta, Gözbulak, Isık-Kul kurganlarında gerçekleştirilen çalışmalar ise göktürk sanatının ve kültürünün aydınlanmasını sağladı. Bu dönemin en önemli anıtları Göktürk ya da Orhon yazıtları olarak bilinir. Dönemin bir başka ilgi çeken yapıt türü de taş* nine ya da balbal olarak anılan heykellerdir. (→ GÖKTÜRKLER.) Uygurlar buddha ve mani dinlerine bağlı olarak heykel, resim ve minyatür sanatlarında büyük gelişme göstermişlerdir (Turfan, Bezeklik, Hoço, Sorçuk). Mani tapınakları iran ateşgedelerini andırır. Kuleli mezar yapıları ilk türbeler olarak nitelendirilebilir. Bu yapılardan birinde görülen üçgen biçimindeki geçiş öğeleri ise selçuklu ve osmanlı mimarlığında uygulanan türk üçgenlerinin öncüleri sayılabilir. (→ UYGURLAR.)

Türk ve islam sanatları arasındaki etkileşim, Mustasım'ın Dicle kıyılarında kurduğu yeni merkez Samerra'ya türk muhafızlarını ve Türkler'i yerleştirmesiyle başlamıştır. Sarayların ve evlerin alçı süslemelerinde görülen eğri kesim tekniği ve yaş sıva üzerine tahta kalıplarla yapılan bezemeler türk sanatının islam sanatına getirdiği ilk yeniliklerdir. Türk islam sanatının temelleri de Karahanlılar döneminde atılmıştır. Bu dönemden kalma ilk yapılar kerpiçten tuğla mimariye geçişi belirlemeleri açısından önemlidir. Karahanlı yapılarında görülen geometrik motifli kuşaklar, birbirini kesen sekizgenler, daha sonra Gazneliler'e, Büyük Selçuklular'dan da Anadolu Selçukluları'na ve Osmanlılar'a geçmiştir. Türk mimarlığındaki eyvanlı medreselerin, türbelerin ve kervansarayların ilk örneklerine de Karahanlılar'da rastlanır. (→ KARAHANLILAR.)

Ortaçağ islam sanatında önemli bir yeri olan ve özellikle Mahmut zamanında gelişen gazne sanatı, islam ve hint sanatlarının karşılaşma alanı olmuştur. Gazneli mimarlığı, resmi ve süslemeleri bir yandan büyük selçuklu, öte yandanda baburlu sanatlarını etkilemiştir. Leşker-i Bazar saray'ında uygulanan dört eyvanlı avlu şeması Büyük Selçuklular'ca geliştirilmiştir. Bu saray uygur duvar resmi geleneğinin bir devamı olarak nitelendirilen freskleriyle de ilgi çeker. Bu freskler islam minyatür sanatından bağımsız bir resim üslubunun varlığını ortaya koymaktadır. (→ GAZNELİLER.)

Karahanlı ve gazneli mimarlığına dayanan, daha sonra da İran ve Anadolu'nun geleneksel öğeleriyle kaynaşan selçuklu mimarlığından günümüze anıtsal örnekler ulaşmıştır (camiler, türbeler, kümbetler, kervansaraylar). Bu dönemde mimarlığın yanı sıra çini, minyatür, süsleme, metal işçiliği ve halı sanatlarında da önemli gelişmeler olmuştur. Dört eyvanlı ve mihrap önü kubbeli cami şeması geniş bir alanda uygulanmıştır (Isfahan ve Zevare Mescidi, Cuma camileri). Selçuklular'ın islam mimarlığına kazandırdıkları bir yapı türü olan medreselerin en önemli örnekleri Nizamiye medreseleridir (Bağdat, Hargird, Rey vd.). Bu dönemin yapılarında süslemenin yoğun olarak kullanıldığı görülür (geometrik, bitkisel ve hayvansal motifler, küfi ve nesih yazılar, çini ve yalancı mermer bezemeler). Altın, gümüş ve tuncun yanında pirincin kullanımı, Selçuklular'ın islam maden sanatına getirdikleri yeniliklerdendir. Selçuklu yapıtlarında ajur ve metale başka bir metal kakma tekniği büyük bir başarıyla uygulanmış, kap biçimleri çeşitlilik kazanmıştır. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun parçalanmasının ardından Anadolu'da ortaya çıkan ilk beylikler (Artuklular, Saltuklular, Danişmentliler, Mengücükler) ve daha sonra kurulan Anadolu Selçuklu devleti ile, türk-islam sanatı yeni boyutlar kazanmıştır. Anadolu Selçukluları, XIII. yy.'dan başlayarak, mimarileri (cami, medrese, türbe ve kümbetler, kervansaray, darüşşifa ve saraylar), çini, taş, alçı, maden, ahşap, hat, halı, kilim vb. sanatlarıyla anadolu sanatına ağırlıklarını koymuşlardır. Onları izleyen Beylikler dönemi, Anadolu-türk sanatında osmanlı sanatına bir geçiş evresi oluşturmuştur. Bu dönemde özellikle Batı Anadolu'da ortaya çıkan yeni üslup denemeleri, Osmanlılar'da saray çevresinde gelişen merkeziyetçi bir tutumla, bireşimci bir Anadolu-türk sanatının oluşumuna yol açmıştır. Bu üslup birliği mimari, çini, minyatür, ahşap, hat, maden, tezhip, kuyumculuk ve dokuma sanatlarında izlenebilir. Osmanlı sanatı ve kültürü türk-islam sanatının yanı sıra, Akdeniz çevresindeki başka uygarlıkların, etnik ve dinsel öğelerin etkilerini de kaynaştırmış, böylece Anadolu dışındaki islam sanatlarından farklı bir gelişim göstermiştir. (→ SELÇUKLULAR, TÜRKİYE.)

Türk anneler derneği → ANNELER DERNEĞİ *(Türk).*

Türk ansiklopedisi, Türkiye'de, Milli eğitim bakanlığı'nca yayımlanan genel bilgi ansiklopedisi (33 c., 1943-1984). Milli eğitim bakanlığı'nın oluşturduğu kurul tarafından Ankara'da *İnönü ansiklopedisi* adıyla yayımlanmaya başladı; 1951'de adı *Türk ansiklopedisi* oldu. Uzun süre A. S. Levend tarafından yönetildi (1945-1951, 1961-1966); son ciltlerde bu görevi Prof. Dr. H. Eren yerine getiriyordu. *Larousse, Encyclopaedia Britannica, Brockhaus* vb. kaynaklardan yararlanan yapıt Türkiye, türk tarihi, türk dili ve edebiyatı, islam uygarlığı gibi konularda türk uzmanların verdiği ayrıntılı bilgileri içerir.

Türk barışseverler derneği → BARIŞSEVERLER DERNEĞİ *(Türk).*

Türk basın birliği → BASIN BİRLİĞİ *(Türk).*

Türk belediyecilik derneği → BELEDİYECİLİK DERNEĞİ *(Türk).*

Türk coğrafya kurumu, Türkiye'de coğrafya biliminin geliştirilmesi ve yayılmasına hizmet etmek, Türkiye coğrafyasının incelenmesine katkıda bulunmak ve aynı zamanda dünyada coğrafya alanındaki çağdaş gelişmeleri izlemek amacıyla kurulan dernek. Kurulmasıyla ilgili karar, 6-21 haziran 1941 tarihinde toplanan Birinci türk coğrafya kongresi'nde alındı ve kurum, 12.3.1942'de resmen faaliyete geçti. Kurucu üyeleri arasında dönemin ünlü coğrafyacıları (İ. H. Akyol, Faik Sabri Duran, Saffet Geylangil, A. Macit Arda, B. Darkot, H. Louis, A. Tanoğlu, A. Ardel vd.) ve öteki ilgili bilim adamları (H. Nafiz Pamir) ile dönemin Maarif vekili Hasan Âli Yücel'in bulunduğu kurumun ilk başkanlığını kuruluş çalışmalarında büyük katkıları olan Hasan Âli Yücel üstlendi. Türk coğrafyacılarının özgün bilimsel çalışmalarının yabancı dilde özetleriyle birlikte yayımlandığı *Türk coğrafya dergisi*'nin çıkarılması (ilk sayısı 1942'de, 26 numaralı son sayısı 1975'te yayımlanmıştır), ülkenin başlıca büyük kentlerinde coğrafya meslek haftalarının düzenlenmesi, Türkiye coğrafi bölgelerinin belirlenmesi, coğrafya öğretim programlarının ıslahı, Uluslararası coğrafya birliği'ne (İGU) katılarak, uluslararası coğrafya kongrelerinde Türkiye'nin bildirilerle temsilinin sağlanması gibi etkinlikler, kurumun, çok kısıtlı mali olanaklara karşın türk coğrafyasına yaptığı başlıca katkılar arasında sayılabilir.

Türk deniz kuvvetlerini güçlendirme vakfı → DENİZ KUVVETLERİNİ GÜÇLENDİRME VAKFI *(Türk).*

Türk derneği, türk kültür derneği. 8 ocak 1908'de Ahmet Mithat Efendi, Emrullah Efendi, Necip Asım, Korkmazoğlu Celal, Akçuraoğlu Yusuf, Akyiğitoğlu Musa, Rıza Tevfik ve Ahmet Ferit (Tek) beyler tarafından kuruldu. Meşrutiyet döneminin bu ilk türkçü derneği, tüzüğünde amacının siyasal olmadığını belirtti, kültür ve bilim alanında çalışmalar yapacağını açıkladı. Dernek, *Türk derneği* adıyla bir dergi de yayımladı. Gaspıralı İsmail Bey, Hüseyinzade Ali, Mehmet Emin (Yurda-

kul), Köprülüzade Mehmet Fuat, Ağaoğlu Ahmet gibi ünlüler derneğin üyesiydi. Dernek, 1912 yılında çalışmalarına son verdi. Bazı üyeleri bu tarihten sonra Türk ocağı'na katıldı.

Türk dış ticaret bankası aş, 1964 yılında yabancı sermaye katılımıyla kurulmuş olan ticaret bankası. Amerikan-türk dış ticaret bankası adıyla merkezi İstanbul'da olmak üzere kuruldu. Amerikan-türk dış ticaret bankasının 10 milyon TL olan kuruluş sermayesinde yabancı ortaklardan Bank of America % 20, Banca d'America et d'Italia % 4; türk ortaklardan Türkiye İş bankası aş ise % 35 oranında pay aldı. Bu ortakların dışında bankanın başlıca kurucu ortakları Türkiye Şişe ve cam fabrikaları aş, Destek reasürans taş, Anadolu sigorta aş ve Türkiye İş bankası aş memurları emekli sandığı'dır. 1971 yılında bankanın adı, Türk dış ticaret bankası aş olarak değiştirildi. 1989 yılında sermayesi 100 milyar TL'ye yükseltildi. Bugün bankanın sermayesinde en büyük pay Türkiye İş bankası ve iştiraklerinindir (% 83). Türk dış ticaret bankasının 1990 yılı sonu itibariyle öz kaynakları toplamı 141 milyar 700 milyon TL, mevduat toplamı 472 milyar 900 milyon TL, toplam kredileri 996 milyar 400 milyon TL idi. Aynı yıl bankanın 21 şubesinde toplam 962 kişi çalışıyordu.

Türk dil kurumu (TDK), türkçenin bilimsel yollardan geliştirilip özleştirilmesini sağlamak ve bu konuda yapılacak çalışmaları eşgüdüm içinde yönlendirmek üzere Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün önerisiyle Ankara'da kurulan (12 temmuz 1932) özerk dernek. *Türk dili tetkik cemiyeti* adıyla Samih Rifat, Ruşen Eşref (Ünaydın), Celal Sahir (Erozan) ve Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu) girişimleri sonucu kurulan dernek, 1934'te *Türk dili araştırma kurumu*, 1936'da da *Türk dil kurumu* adını aldı. Halit Ziya (Uşaklıgil), Hüseyin Cahit (Yalçın), Mehmet Emin (Yurdakul), Ali Canip (Yöntem), Falih Rıfkı (Atay), Halit Fahri (Ozansoy) ve daha birçok edebiyat ve düşün adamının katılmasıyla 26 eylül 1932'de Dolmabahçe sarayı'nda toplanan ilk dil kurultayı, 26 eylül gününün her yıl dil bayramı olarak kutlanmasını kararlaştırdığı gibi, sonraki yıllarda uygulanacak olan programların ilkelerini de benimsedi. Kurultaydan sonra halk ağzından söz derleme çalışmalarına öncelik verildi. Bakanlar kurulu'nca onaylanan yönetmelikle vali, kaymakam gibi yerel yöneticilerin başkanlığında kurullar oluşturularak birkaç ay içinde yüz otuz bin dolayında fiş derlendi. Ekim 1933'ten başlayarak *Türk dili belletini* adlı dergiyi çıkaran dernek, bir yıl sonra da *Osmanlıcadan türkçeye söz karşılıkları tarama dergisi*'ni hazırladı.

18 ağustos 1934'teki ikinci, 24 ağustos 1936'daki üçüncü dil kurultayına Prof. Samoyloviç, Dr. Giese, Jean Deny, Prof. A. Bombacı, G. Németh, Zajanczkowski vb. ünlü türkologlar da bildirileriyle katıldı. Atatürk'ün de çok yakından ilgilendiği ve desteklediği çalışmalar sonucu, 1937-1938 ders yılına okullarda yeni terimlerle yazılmış kitaplarla girildi. TBMM'nin açılış konuşmasını yapan Atatürk, bu olaya da değinerek, "Dil kurumu en güzel ve feyizli bir iş olarak türlü ilimlere ait terimleri tespit etmiş ve bu suretle dilimiz yabancı dillerin tesirinden kurtulma yolunda esaslı adımını atmıştır" sözleriyle duyduğu kıvancı açıkladı.

TDK, Atatürk'ün ölümünden sonra da ve onun vasiyet ettiği ödenekle çalışmalarını sürdürdü. Derleme-tarama, sözlük, dilbilim ve dilbilgisi, terim, yayın ve tanıtma kolları aracılığıyla birçok genel ve özel sözlük, kılavuz, belleten, ayrıca *Göktürk yazıtları*'ndan *Mecmuat ün-nezâir'e* değin çok sayıda eski yapıtı, 1951 de *Türk* dili* dergisini yayımladı. Bunun yanı sıra 1955'ten başlayarak çeşitli dallarda verdiği ödüllerle türkçenin sanat ve bilim dili olması yolundaki çabaları kamuoyu önünde değerlendirmekten geri kalmadı. Ancak daha Atatürk'ün sağlığında, doğrudan kendisine karşı çıkamayan bazı çevrelerce yıpratılmak istenen TDK, 12 eylül 1980 askeri darbesinden sonra Milli güvenlik konseyi'nce hazırlanan Anayasa'nın 134. maddesine dayanılarak çıkartılan 2876 sayılı "Atatürk kültür, dil ve tarih yüksek kurumu" yasası'nın yürürlüğe girmesi üzerine özel hukuk tüzel kişiliğini yitirdi.

Türk dil kurumu ödülleri, Türk dil kurumu'nun basılı bilim ve sanat yapıtlarına 1955-1982 yıllarında verdiği ödüller. Yapıtlarda bilim ve sanat değeri yanında dil bakımından da TDK'nin ilkelerine uygunluk aranıyor; ödüller her yıl dil bayramında (26 eylül) kurumun Ankara'daki merkezinde yapılan törenle sahiplerine veriliyordu. Ödül verilen dallar farklı yönetmeliklere göre zaman zaman değişti. 1982 Anayasa'yla TDK'de yapılan değişikliğe kadar ödül kazanan yapıtlar ve yazarlar şunlardır. *Bilim.* 1955: *Abdülhak Hamit Tarhan* (G. Akıncı); 1957: *Montesquieu'nün siyasi ve iktisadı fikirleri* (C. O. Tütengil); 1959: *Edmund Husserl'de başkasının ben'i problemi* (N. Uygur); 1960: *Batı'da tolerans fikrinin gelişmesi* (H. Batuhan); 1963: *Devlet doktrinleri* (İ. F. Akın); 1970: *Geleneksel türk tiyatrosu* (M. And); 1973: *Edebiyat kuramları ve eleştiri* (B. Moran); 1974: *Ortaoyunu* (C. Kudret); 1976: *Toplumbilime giriş* (Ö. Ozankaya); 1977: *Türkiye'nin toplumsal yapısı* (E. Kongar). *Sanat.* 1955: *Yeşeren otlar* (C. Külebi); 1956: *Ali* (O. Hançerlioğlu); 1957: *Yaralı hayvan* (S. K. Aksal). *Şiir* 1958: *Delice böcek* (F. H. Dağlarca); 1964: *Yaz dönemi* (B. Necatigil); 1965: *Sığda* (G. Akın); 1966 *Göçebe* (C. Süreya); 1967: *Evren türküsü* (N. U. Akgün); 1969: *Yağmurlu deniz* (N. Cumalı); 1970: *Şiirler* (O. Rifat); 1972: *Dizin* (M. Eloğlu); 1974: *Tutuklunun günlüğü* (A. İlhan); 1976: *Sen de katılmalısın yaşamı savunmaya* (K. Özer); 1977: *Ben Ruhi Bey nasılım* (E. Cansever); 1979: *Kül* (İ. Berk); 1980: *Trabzonlu delikanlı* (Y. Miraç); 1981: *Bir denizin çekildiği bütün kıyılar* (M. Taner); 1982: *Halk çağı* (A. Yüce). *Roman* 1958: *Suçumuz insan olmak* (O. Akbal), 1962: *Korsan çıkmazı* (N. Meriç); 1967: *Cemo* (K. Bilbaşar); 1968: *Devlet ana* (Kemal Tahir); 1971: *Tırpan* (F. Baykurt); 1973: *Çelo* (A. Sayar); 1974: *İçe dönük ve atak* (M. Seyda); 1976: *Kanlıdere'nin kurtları* (D. Akçam); 1977: *Her gece Bodrum* (S. İleri); 1978: *Sancı sancı* (N. Tosuner); 1979: *Dalyan* (G. Turan), 1980: *Ölümün ağzı* (İ. Yalçın). *Öykü.* 1958: *Düşlerin ölümü* (T. Yücel; 1960: *İshak* (O. Kutlar); 1961: *Güzel avrat otu* (Tarık Dursun K.); 1962: *Bulanık resimler* (M. Buyrukçu); 1963: *Sığınak hikâyeleri* (F. Kayacan); 1964: *Soluma* (D. Özlü); 1965: *Başörtülüler* (A. Muhteremoğlu), 1968: *Yağmurdaki kız* (S. Kocagöz); 1969: *Önce ekmek* (Orhan Kemal); 1971: *Acı* (Ş. S. İlter); 1972: *Yağmu* (A. Özyalçıner); 1973: *Hazıran* (S. Baran); 1974: *Koca denizde iki nokta* (Z. Selimoğlu); 1975: *Apartman* (D. Ceyhun); 1976: *Uzun sürmüş bir yaz* (N. Gürsel); 1977: *Gidenler dönmeyenler* (H. Aktunç); 1978: *Donumdaki para* (M. İzgü); 1979: *Sevgi ekmektir* (N. Güngör); 1980: *Eller* (M. Hacıhasanoğlu); 1981: *Başka bir yaz* (B. Günel). *Oyun.* 1960: *Tanrılar ve insanlar* (O. Asena); 1963: *Ihlamur ağacı* (V. O. Bener); 1968: *Deli İbrahim* (T. Oflazoğlu); 1970: *Çıçu* (A. Nesin); 1972: *Sersem kocanın kurnaz karısı* (H. Taner); 1974: *Üç oyun* (A. Ağaoğlu); 1976: *Midas'ın kördüğümü* (G. Dilmen); 1977: *Eski fotoğraflar* (D. Sümer); 1979: *Bir ölümün toplumsal anatomisi* (O. Arayıcı); 1980: *Yunus Emre* (R. Bilginer). *Çeviri.* 1959: *Devlet* (Platon'dan, S. Eyüboğlu-M. A. Cimcoz); 1960: *Şarlo* (P. Soupault'dan, T. Aktürel); 1961: *İlyada* (Homeros'tan, A. Erhat-A. Kadir); 1962: *Milena'ya mektuplar* (F. Kafka'dan, A. Cimcoz); 1963: *Ölen adam* (D. H. Lawrence'den, B. Karasu); 1964: *Günümüz fransız şiiri* (T. Saraç); 1965: *Mitologya* (E. Hamilton'dan Ü. Tamer); 1968: *Savaş ve barış hukuku* (H. Grotius'tan, S. L. Meray); 1969: *Ecce homo* (Nietzsche'den, C. Alkor); 1971: *Beyaz at* (E. Triolet'den, A. Tokatlı); 1972: *Konuk kız* (S. de Beauvoir'dan B. Onaran); 1973: *Buz sarayı* (T. Vesas'tan M. C. Anday); 1974: *Devlet* (Platon'dan, H. Demirhan); 1975: *Evrenin yapısı* (Lucretius'tan, Tomris-Turgut Uyar); 1976: *Elsa'ya şiirler* (L. Aragon'dan S. Maden); *Sanatın öyküsü* (E. H. Gombrich'ten, B. Cömert); 1979: *Taşlar, yinelemeler, parmaklıklar* (Y. Ritsos'tan Ö. İnce); 1980: *Zen budizm* (D. T. Suzuki'den, İ. Güngören). *Deneme, eleştiri, gezi.* 1961: *Düşünceye saygı* (Memet Fuat); 1962: *Gide gide* 3 (F. Otyam); 1963: *Gezi günlüğü* (B. Arpad); 1964: *Eflatun* (N. Alsan); 1965: *Köy öğretmenine mektuplar* (C. A. Kansu); 1967: *Fuzuli'nin dünyası* (C. Yener); 1968: *Mimarlıkta eleştiri* (C. Bektaş); 1974: *Tekrarın tekrarı* (Mehmet H. Doğan); 1976: *Şiir ve cinayet* (S. Birsel). *Deneme.* 1977: *Felsefe yazıları* (N. Hızır); 1978: *Bir yumak insan* (Ç. Altan); 1979): *Ders notları* (F. Edgü); 1980: *Şiir ve ideoloji* (E. Batur). *Eleştiri.* 1979: *Nazım Hikmet'in şiiri* (A. Timuçin). *Deneme, eleştiri* vb. 1981: *Dil ile ekin* (A. Koksal); 1982: *Yapısalcılık ve bir uygulama* (A. Yüksel). *Çocuk yazını.* 1977: *Allı ile Fırfırı* (O. Tansel); 1978: *Çocuk ve şiir* (İ. Uyaroğlu); 1979: *Hayat okulu* (I. Öztürk); 1980: *Kolo* (V. Dalokay); 1981: *Nasrettin Hoca* (A. Püsküllüoğlu); 1982: *Bir gül çocuk* (A. Budak).

Türk dili, Türk dil kurumu'nun çıkarmakta olduğu dergi. 1933'te Türk dili tetkik cemiyeti'nin (daha sonra Türk dil kurumu) bülteni (daha sonra belleten) olarak yayınlanmaya başladı. Kurumun görüşlerini yansıtan incelemelere, dil yazılarına, kurumla ilgili haberlere yer veriyordu. 1951'de incelemelere yıllık *Türk dili araştırmaları yıllığı-Belleten*'de yer verilmeye başlandı. Aylık *Türk dili* dergisinde haberler, dil devrimini savunan yazılar vb. yanında ise özellikle çağdaş türk edebiyatı ürünleri yayımlandı. Şiir, deneme, anı, roman, günlük, halk edebiyatı, yazın akımları vb. özel sayılar düzenlendi. Derginin 1951-1971 yıllarına ait iki ciltlik dizini vardır (Ahmet Bayaz-İsmet Baydur, 1972, 1974). *Türk dili* dergisinin yayımı 1982'den bu yana Atatürk dil ve tarih yüksek kurumu'na bağlanan Türk dil kurumu'nca sürdürülmektedir.

Türk dili tetkik cemiyeti → TÜRK DİL KURUMU.

Türk diş hekimleri birliği → DİŞ HEKİMLERİ BİRLİĞİ *(Türk)*.

Türk düşüncesi, Peyami Safa'nın yönetiminde İstanbul'da yayımlanan aylık dergi. Aralık 1953'ten başlayarak yayımlanan dergi, tarihsel maddeciliğe, Cumhuriyet devrimlerine, çağdaş düşünce akımlarına karşı çıkan gelenekçi görüşlerin sözcüğünü yaptı. Nisan 1960'ta çıkan 63. sayıdan sonra kapandı.

Türk eczacılar birliği → ECZACILAR BİRLİĞİ *(Türk)*.

Türk eğitim derneği (TED), türk çocuklarının öğrenimlerini sağlamak, eğitim düzeylerini yükseltmek ve boş zamanlarını değerlendirmek amacıyla, Dernekler yasası'na göre Bakanlar kurulu kararıyla kurulan (1929) kamuya yararlı dernek. Çeşitli illerde şube ve yurtları bulunan Türk eğitim derneği eğitsel kitaplar yayımlamakta, seminerler düzenlemektedir. 1978 yılından bu yana, dernek tarafından "TED Eğitim hizmet ödülü" verilmektedir. Bu ödülün ilkini, Hıfzırrahman Raşit Öymen aldı. Daha sonraki yıllarda Rauf İnan, Ahmet Çiçek, Ord. Prof. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, Ord. Prof. Enver Ziya Karal, Rüştü Uzel, Fuat Gündüzalp, Prof. Feriha Baymur, Kemal Demiray, Prof. Rauf Nasuhoğlu, Prof. Selahattin Ertürk (ölümünden

Türk hava yolları'nın A-310 Airbus uçağı

bir buçuk yıl sonra), Hüseyin Hüsnü Tekışık, Hüseyin Hüsnü Cırıtlı, Beşir Göğüş ve Ömer Asım Aksoy'a verildi.

Türk eğitim derneği Ankara koleji, Ankara'da bir kısım derslerin öğretimini ingilizce yapan öğretim kurumu.

Çekirdeğini, Türk maarif cemiyeti'nin (bugünkü adıyla Türk eğitim derneği [TED], 1929) 1930-31 ders yılında açtığı anaokulu oluşturur. 1963'te TED Ankara koleji vakfı kurularak kolej yönetimi vakfa bırakıldı. 1963-64 ders yılından başlayarak karma eğitim yapan okulun orta kısmına, kolejlere giriş sınavlarında alınan puanlara göre öğrenci kabul edilmektedir.

Türk eğitim derneği Kayseri koleji vakfı lisesi *(Özel),* Kayseri'de ingilizce öğretimine ağırlık veren lise dengi özel okul. Türk eğitim derneği Kayseri şubesi tarafından kurularak, 1966-67 ders yılında öğretime başladı. Başlangıçta *Türk eğitim derneği Kayseri koleji* olan adı, 1975'te *Özel türk eğitim derneği Kayseri koleji vakfı lisesi* olarak değiştirildi. 1977'den sonra yatılı öğrencilerin de alındığı okulda, 1981'den bu yana yalnız gündüzlü öğretim yapılmaktadır. Öğrenim süresi, 1 yıl hazırlık sınıfı, 3 yıl ortaokul ve 3 yıl lise olmak üzere 7 yıldır. Okula kolejlere giriş sınavlarında alınan puanlara göre öğrenci kabul edilir.

Türk gücü cemiyeti, türk gençlik derneği. İttihat ve Terakki cemiyeti tarafından, haziran 1913'te gençleri savaşa hazırlamak için yarı askeri bir örgüt olarak kuruldu. Yönetiminde Cemal Paşa, Falih Rıfkı (Atay), Dr. Tevfik Rüştü (Aras) ve Ethem Nejat beylerin yer aldığı derneğin amacı, "sağlam ve kahraman bir nesil" meydana getirerek onları düşmanlara karşı savaşa hazırlamaktı. Binicilik, ok, cirit, atış eğitimi, güreş, kılıç-kalkan oyunları yapılacak, cemiyet üyeleri köylerde sağlık sorunlarını çözmede yardımcı olacaklardı. Köylüyü bedence ve ruhça eğitmek, etkileyebilmek için öğretmen yetiştirilmesi de cemiyetin amaçları arasında yer alıyordu. Derneğin, sözleri Ziya Gökalp tarafından yazılmış bir marşı da vardı.

Türk hamamı (1859-1863) Ingres'in yapıtı *Louvre müzesi, Paris*

Giraudon

Türk haberler ajansı → HABERLER AJANSI *(Türk).*

Türk hamamı, Ingres'in Louvre müzesi'ndeki tablosu (çapı 1,08 m). *Cezayirli kadınlar* ile birlikte doğu betimlemelerinin başyapıtı sayılan bu tablo (1859-1863) arasında gerçekleştirildi), çizginin renkten üstün olduğunu savunması açısından, Delacroix'nın yapıtının karşısında yer alır.

Türk harflerinin kabul ve tatbiki hakkında kanun → HARF DEVRIMI.

Türk Harp-İş *(Türkiye Harp sanayisi ve yardımcı işkolları işçileri sendikaları),* Milli savunma bakanlığı, İçişleri bakanlığı, Sahil güvenlik ve Jandarma genel komutanlığı'nda, askeri yabancı işyerlerinde harp sanayisi ve bu sanayi koluna yardımcı nitelikteki işlerde çalışan işçileri kapsayan Türk-İş'e bağlı sendika. 1956 yılında Eskişehir'de, Harp-İş sendika temsilcileri tarafından kuruldu. Merkezi Ankara'da olan Harp-İş'in, 21 üye sendikası ve 40 000' den fazla sendikalı işçisi vardır.

Türk hava kurumu → HAVA KURUMU *(Türk).*

Türk hava yolları ao (THY), yurtiçinde ve uluslararası alanda hava taşımacılığı yapan, tüzelkişiliğe sahip, çalışmalarında özerk ve sermayesi sorumluluğu ile sınırlı kamu iktisadi teşekkkülü. 20 mayıs 1933 tarih ve 2186 sayılı yasayla Havayolları devlet işletme idaresi adı altında, Milli savunma bakanlığı'na bağlı olarak kuruldu. İlk ticari seferlerini Ankara-Eskişehir-İstanbul arasında yaptı. 30 mayıs 1935 tarih ve 2744 sayılı yasayla Nafıa vekâleti'ne (Bayındırlık bakanlığı), 3 haziran 1938 tarih ve 3423 sayılı yasayla da, Devlet hava yolları umum müdürlüğü adını alarak katma bütçeli bir idare statüsü ile Ulaştırma bakanlığı'na bağlandı. 7 aralık 1944'te Chicago sözleşmesi ile İCAO'ya (Uluslararası sivil havacılık teşkilatı) üye olmasına karar verildi. Bu sözleşme 5 haziran 1945 tarih ve 4749 sayılı yasayla onaylandı. 1945'te satın alınan 30 DC-3 ve 3 C-47 uçağıyla Türkiye içinde uçuş yapılan il sayısı 19'a çıkartıldı. 1947'de Ankara-İstanbul-Atina arasında ilk dış seferler başlatıldı. Kuruluş, 21 mayıs 1955 tarih ve 6623 sayılı yasaya dayanılarak özel hukuk hükümlerine göre yönetilmek üzere hazırlanan ana sözleşmenin Bakanlar kurulu'nda onaylanmasıyla, Türk hava yolları ao'ya dönüştürüldü. Sermayesi 60 milyon TL'ye çıkarıldı. 1956'da İATA'ya (Uluslararası hava ulaşım örgütü) üye oldu. 1967'de ilk jet uçaklarını (DC-78, DC-9/10, DC-9/30) satın alarak jetleşme programı uygulamaya konuldu. 1977'de, ortaklığın İngiliz hava yolları'na (BOAC) ait hisse senetleri Hazine tarafından satın alınarak THY bir Kamu iktisadi teşebbüsü (KİT) konumuna getirildi. Ana statüsüde, 1984'te 233 sayılı kanun hükmünde kararname ile yeniden düzenlendi. 28.5.1986 tarih ve 3291 sayılı kanunun 13. maddesine göre Bakanlar kurulu'nun 22.8.1990 tarih ve 90/822 sayılı kararı ile özelleştirme kapsamına alındı ve Kamu ortaklığı idaresine bağlandı.

THY 1992 yılında, toplam 6 566 koltuk kapasiteli 40 jet uçağından oluşan filosuyla, iç hatlarda 25 535; dış hatlardaysa, Avrupa'da 13 591, Ortadoğu'da 2 228, Kuzey Afrika'da 668, Uzak doğu'da 2 038, Kuzey Amerika'da 838 noktaya seferler düzenledi.

Türk hukuk kurumu → HUKUK KURUMU *(Türk).*

Türk inkılap tarihi enstitüsü → İNKILAP TARIHI ENSTİTÜSÜ.

Türk inşaat ve sanat eserleri müzesi, İstanbul'da Saraçhanebaşı'ndaki Amcazadehüseyinpaşa külliyesi'nde açılan müze (1967). 1976-1983 arasında kapalı kalan müze, gerekli onarım ve düzenleme çalışmalarından sonra 1984'te yeniden ziyarete açıldı. Burada Selçuklu ve Osmanlı dönemi türk mimari öğelerinden çeşitli örnekler (çini, taş, ahşap, alçı, metal süslemeler, alçı pencereler, ahşap kapı, pencere, dolap kapakları, aydınlatma araçları, alemler, yazıtlar, kilitler, anahtarlar, çiviler, sütun parçaları, başlıklar vb.) sergilenmektedir. Bunlar ya özgün yapıtlardan ya da araştırmacılar için hazırlanmış kalıplardan oluşmaktadır. Külliyenin kuzey revak bölümünde de bir resim sergisi yer alır (burada Mimar Kemalettin'in çeşitli çizim ve projeleri de vardır). Müzenin en önemli ve büyük koleksiyonunu çiniler oluşturmaktadır (Kayseri Huandhatun külliyesi, Bursa Yeşil cami, Topkapı sarayı, Rüstempaşa camisi vd.). Tuğralar da müzenin zengin bir bölümünü meydana getirir (Mustafa III, Abdülhamit I, Mahmut II, Abdülaziz ve Abdülhamit II). Çeşitli muvakkithanelerden getirilmiş ölçü aletlerinin sergilendiği bölüm de ilgi çekmektedir.

Türk-İş (Türkiye İşçi sendikaları konfederasyonu), üyelerinin sosyal, ekonomik, siyasal hak ve çıkarlarını korumak amacıyla kurulan üst düzeyde işçi örgütü. 31 temmuz 1952'de Ankara İşçi sendikaları federasyonu, Adana-Çukurova işçi sendikaları birliği, Eskişehir-Sakarya bölgesi işçi sendikaları federasyonu, Bursa İşçi sendikaları birliği, İstanbul İşçi sendikaları birliği, Toleyis (Türkiye Otel, lokanta ve eğlence yerleri sendikaları federasyonu), Teksif (Türkiye Tekstil ve örme sanayisi işçileri sendikaları federasyonu) tarafından Ankara'da kuruldu. 1961'de Uluslararası hür işçi sendikaları konfederasyonu'na (İCTFU) üye oldu. 1961 Anayasası'na dayanılarak çıkartılan 274 ve 275 sayılı Sendikalar, Toplu sözleşme, grev ve lokavt kanunlarıyla giderek güçlendi ve 1967'ye kadar sendikalı işçileri Türkiye'de temsil eden tek federasyon oldu. 13 şubat 1967'de, Türk-İş'in benimsediği partiler üstü politikaya karşı çıkan ve sendikaların işlevleri konusunda görüş ayrılığında olan sendikalar Türk-İş'ten ayrılarak DİSK*'i (Türkiye Devrimci işçi sendikaları konfederasyonu) kurdular. 1979'da Türk-İş'le Ecevit hükümeti arasında yapılan görüşmeler sonunda çalışma barışını sağlamak amacıyla Toplumsal* anlaşma imzalandı. 12 eylül 1980 hareketinden sonra çalışmaları durdurulmayan tek konfederasyon olarak kaldı. Bu dönemde, Bülent Ulusu hükümetinde Sadık Şide'nin Sosyal güvenlik bakanlığına getirilmesi üzerine, İCTFU, Türk-İş'in üyeliğini askeri bir yönetime bakan verdiği gerekçesiyle belirli bir süre için askıya aldı. 1983'te yeniden tam üye olarak kabul etti. 28 işkolunda 32 sendikanın bağlı olduğu ve 1 784 663 üyesi olan Türk-İş, Uluslararası çalışma teşkilatı'nda (İLO) türk işçilerini temsil etmektedir.

Türk-İtalyan savaşı → TRABLUSGARP SAVAŞI.

Türk kadınlar birliği → KADINLAR BIRLİĞİ *(Türk).*

Türk kanser araştırma ve savaş kurumu → KANSER ARAŞTIRMA VE SAVAŞ KURUMU *(Türk).*

Türk kooperatifçilik kurumu (Koop-Kur), kamu yararına kurulmuş dernek. Kuramsal ve uygulama alanlarında kooperatifçiliği yaymak ve bu yöndeki çalışmaları desteklemek amacıyla 1931'de İstanbul'da kuruldu. 1933'te merkezi Ankara'ya taşındı. 1946'da Bakanlar kurulu kararıyla kamuya yararlı dernek olarak kabul edildi. 1948'de tüzüğü Cemiyetler kanunu'na uygun olarak değiştirildi ve bugünkü adını aldı. 1964'te, planlı ekonomi-

nin gereklerine uygun olarak tüzüğünde bazı değişiklikler daha yapıldı. Kurumun gelir kaynakları üye ödentileri, dernek yayınları, düzenlenen piyango, balo, eğlence ve konferanslardan sağlanan gelirlerdir. Türk kooperatifçilik kurumu Genel kurul, Yönetim kurulu, Denetleme kurulu, Haysiyet divanı ve Genel müdürlük'ten oluşur. Genel kurul'un 569 asıl üyesi vardır. *Karınca* (aylık), *Kooperatifçilik* (üç aylık) ve *Coop. in Turkey* (altı aylık) adlı dergileri çıkarmaktadır.

Türk kültürü, Türk kültürünü araştırma enstitüsü tarafından kasım 1962'de yayımlanmaya başlanan aylık dergi. Türk dünyasının tarih, dil, din ve toplum sorunlarının yanı sıra, coğrafi ve jeopolitik durumuna ilişkin konulardaki çalışmalara ağırlık veren dergide, ayrıca Türkiye dışı türk edebiyatı ve tarihini tanıtan incelemeler de yer alır.

Türk matbuat cemiyeti → BASIN BIRLIĞI *(Türk)*.

Türk meşhurları ansiklopedisi, İbrahim Alaettin Gövsa tarafından hazırlanan ve Yedigün neşriyatı'nca yayımlanan ansiklopedi (1945-1946). Edebiyat, sanat, bilim, siyaset vb. alanlarında ün kazanmış Türkler'in yaşamöykülerini içerir.

Türk mezarı, Kuzey Suriye'de, Fırat nehrinin sol kıyısında, Caber kalesi eteğinde Süleyman Şah'a ait mezarın bulunduğu alana verilen ad (buradaki türbe Abdülhamit II döneminde onarıldı). Ankara itilafnamesi'nin (1921) 8. maddesi uyarınca, Türkiye sınırına 100 km kadar uzaklıkta olmasına karşılık, yaklaşık 8 500 m^2'lik bu kesim, Türkiye'ye verildi; bu madde Lozan antlaşması'nda da kabul edildi. 1975'te, burası Suriye'nin Fırat üzerine kuracağı baraj gölünün alanında kaldığından, mezarın yeri değiştirildi ve Türkiye sınırına 75 km uzaklıktaki Karakonzan köyü yakınına aktarıldı.

Türk motor sanayi ve ticaret aş (TÜMOSAN), bir iktisadi devlet teşekkülü olan Makine ve kimya endüstrisi kurumu'na bağlı sanayi kuruluşu (1977). 1980'de üretime geçti. Genel müdürlüğü Ankara'da, tesisleri Konya'dadır. Tümosan, tarla tipi iki ve dört tekerlekli traktörler ile Fiat lisansı altında ve montaj biçiminde dört zamanlı, soğutmalı Diesel traktör, kamyon ve otobüs motorları üretmektedir. Yılda 60 000 Diesel motoru üretebilecek kapasitededir.

Türk mühendis ve mimar odaları birliği → MÜHENDİS VE MİMAR ODALARI BIRLIĞI *(Türk)*.

Türk ocakları, türk kültür derneği. Ziya Gökalp, Hamdullah Suphi (Tanrıöver) ve arkadaşları tarafından kuruldu (1913). Balkan savaşları'ndaki yenilgiden (1913) sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli etnik topluluklar, kendi ulusal çıkarlarını gözetip kollamak amacıyla birçok yarı siyasal kültür dernekleri kurdular. Bu durum karşısında, türk kültür ve ulusal çıkarlarını savunmak amacıyla da Türk ocakları kurulup etkinliğe geçti. Dernek, kısa sürede türk gençleri ve aydınları arasında benimsendi, ülkenin hemen her yerinde şubeleri açıldı. Derneğin yayın organı olarak *Türk yurdu* adlı bir de dergi çıkarıldı. Cumhuriyet'in ilanından sonra bir süre etkinliğini sürdüren dernek, siyasal bir kimliğe bürünebilir düşüncesiyle dönemin tek parti yönetimince kapatıldı (1931) ve yerine CHP'nin bir yan organı olan Halkevleri* kuruldu (1932). Türk ocakları, CHP iktidardan düştükten sonra DP Manisa milletvekili ve ilk kurucularından Hamdullah Suphi Tanrıöver'in başkanlığında yeniden kurulduysa da (1951) önemli bir varlık gösteremedi, Tanrıöver'in ölümünden sonra etkinliği sona erdi (1966).

Türkpetrol ve madeni yağlar taş, akaryakıt dağıtım şirketi. 1936'da, merkezi İstanbul'da olmak üzere 200 000 TL sermayeyle özel bir şirket olarak kuruldu. 1967'de, petrol ve petrol ürünleri dağıtımının yanı sıra Alevgaz adıyla likit petrol gazı satışı da yapmaya başladı. 1969'da, ingiliz Castrol firmasıyla eşit paylarla kurduğu Turcas petrolcülük aş'ye bağlı olarak Yarımca madeni yağ tesisi, 35 000 t kapasiteyle üretime geçti. Türkpetrol ve madeni yağlar taş, 1988'de Castrol limited ile birleşmiştir.

TÜRK PİPO a. Güneydoğu Anadolu tütünlerinden Tekel idaresince yapılan pestil biçiminde pipo tütünü.

Türk ressamlar cemiyeti → GÜZEL SANATLAR BİRLİĞİ.

Türk-Rus savaşı (1877-1878) → DOKSANÜÇ HARBİ.

Türk sanayicileri ve işadamları derneği → TÜSİAD.

Türk sanayii nefise birliği → GÜZEL SANATLAR BIRLIĞI.

Türk-Sırp savaşı (1876) → BALKAN SAVAŞLARI.

Türk silahlı kuvvetleri'ni güçlendirme vakfı, ulusal savaş sanayisinin geliştirilmesine, yeni savaş sanayi dallarının kurulmasına, silah araç ve gereçlerinin satın alınması suretiyle Türk silahlı kuvvetleri'nin savaş gücünün artırılmasına katkıda bulunmak amacıyla kurulmuş vakıf. Aynı amaçla daha önce kurulmuş olan Türk hava, kara ve deniz kuvvetlerini güçlendirme vakıfları, 17 haziran 1987 gün ve 3388 sayılı yasa'yla "Türk silahlı kuvvetleri'ni güçlendirme vakfı" adı altında birleştirildi.

Türk standartları enstitüsü (TSE), tüzel kişiliği olan, özel hukuk hükümlerine göre yönetilen kamu kurumu. Başbakanlığa bağlıdır. 1954 yılında kuruldu, 18 kasım 1960 tarih ve 132 sayılı yasayla yapılan yeni bir düzenlemeyle çalışmalarına başladı. 16 mayıs 1985 tarihli ve 3205 sayılı yasa'yla kurumun statüsü yeniden düzenlendi. Başlıca görevleri şunlardır: her türden standartları hazırlamak ve hazırlatmak; enstitü içinde ya da dışında hazırlanan standartları incelemek ve uygun bulduğu takdirde "Türk standartları" olarak kabul etmek; uluslararası standartlara uyum sağlayabilmek için, İSO (İnternational standardization organization) ve IEC'nin (İnternational electrotechnical commission) hazırladığı standartları inceleyerek kabul etmek; kabul edilen standartları yayımlamak ve zorunsuz olarak uygulamalarını özendirmek, zorunlu olarak yürürlüğe konmalarında yarar görülenleri ilgili bakanlığın onayına sunmak; özel kesimin ve kamu kesiminin isteği üzerine standartları ya da projelerini hazırlamak ve görüş bildirmek; standartlar konusunda her türlü bilimsel ve teknik inceleme ve araştırmalarda bulunmak; üniversiteler ve öteki bilimsel kurum ve kuruluşlarla işbirliği sağlamak; standartlarla ilgili araştırmalar için laboratuvarlar kurmak vb. Enstitü başkanı, Genel kurulca kendi üyeleri arasından üç yıl için seçilir. Enstitü genel kurulu çeşitli bakanlıklardan ve kamu kurum ve kuruluşlarından seçilen temsilcilerle üniversiteler ve Türkiye Ticaret odaları, Sanayi odaları, Deniz ticaret odaları ve ticaret borsaları birliği'nce görevlendirilecek temsilcilerden oluşur. Enstitünün öteki kurulları Teknik kurul, Yönetim kurulu, Denetleme kurulu ve İhtisas kurullarıdır. Ana hizmet birimleri ise Standart hazırlama dairesi Kalite kontrol ve belgelendirme dairesi, laboratuvarlar dairesi, Araştırma planlama ve koordinasyon dairesi, Metroloji ve kalibrasyon merkezi, İki ve çok taraflı anlaşmalar dairesi başkanlıklarından oluşur. TSE'nin Adana, Antalya, Bursa, Denizli, Erzurum, İstanbul, İzmir, Kayseri ve Konya'da bölge müdürlükleri vardır. (→ STANDART.)

Türk tabipler birliği → TABİPLER BİRLİĞİ *(Türk)*.

Türk tarih kurumu → TARİH KURUMU *(Türk)*.

Türk tarihi tetkik cemiyeti → TARİH KURUMU *(Türk)*.

TÜRK-TATAR sıf. Dilbil. Eskiden türk dillerinin tümü için kullanılırdı.

Türk tıp derneği → TIP DERNEĞİ *(Türk)*.

Türk tıp tarihi kurumu → TIP TARİHİ KURUMU *(Türk)*.

Türk ticaret bankası aş → TİCARET BANKASI AŞ *(Türk)*.

Türk vakıf hat sanatları müzesi, İstanbul'un Beyazıt semtinde, Bayezit külliyesi'nin medrese yapısında açılan müze (1984). Uzun süre Belediye kütüphanesi olarak değerlendirilen yapı (1943-1984), gerekli onarımlardan sonra müzeye dönüştürüldü ve Vatan caddesinde, Sultanselim medresesi'ndeki (Türk yazı sanatları müzesi) yapıtlar buraya aktarıldı.

Türk ve dünya ünlüleri ansiklopedisi, Anadolu yayıncılık tarafından yayımlanan on ciltlik ansiklopedi (1983-1985). Geniş bir yazar, araştırmacı ve danışman kadrosuyla çıkarılan abecesel düzenlemeye göre hazırlanmış ansiklopedi, ünlü kişilerin yaşamöyküleri, edebiyat, sanat ve düşünce akımları içindeki konumları, başlıca yapıtları gibi bilgilerin yanı sıra fasiküllere eklenmiş çok sayıda renkli resim içermektedir.

Türk ve islam eserleri müzesi, İstanbul'da Sultanahmet meydanındaki İbrahimpaşa sarayı'nda açılan müze; ilk kez Süleymaniye külliyesi'nin imaret ve darüzziyafe bölümlerinde Evkaf-ı islamiye müzesi adıyla, Mustafa Hayri Efendi'nin çabaları sonucu kuruldu (1914). 1927'de Milli eğitim bakanlığı'na bağlanarak günümüzdeki adını aldı. 1983'te Anadolu medeniyetleri sergisi etkinlikler çerçevesinde İbrahimpaşa sarayı'nda, çağdaş bir müzecilik anlayışına uygun olarak yeniden açıldı (1984). Müze, Anadolu ve Anadolu dışı islam sanatına ilişkin yapıtlardan oluşan çok zengin bir koleksiyona sahiptir. Anadolu dışı önemli yapıtlar arasında Samerra Cevsak ül-Hakani sarayı fresklerinden örnekler, Memluklar'dan metal eşyalar, Abbasiler'den ahşap süslemeler, Rakka ve Kaşan seramikleri belirtilebilir. Müzenin cam, metal ve seramik bölümlerinde artuklu, selçuklu ve osmanlı yapıtları sergilenmektedir (Cizre Ulu camisi'nin kapı kanatları ve ejder biçimindeki kapı tokmakları, Konya Kılıçarslan II köşkü'nün minai tekniğindeki çinileri, pirinç, tunç, gümüş havanlar, dirhemler, kandiller, ibrikler, askılar, buhurdanlar, figürlü mezar taşları, yazıtlı duvar çinileri vb.). Taş eserler bölümünün ilginç yapıtları arasında Konya Alaettin köşkü'nden getirilmiş seçuklu aslanı, XIII. yy.'dan savaşçı kabartması anılabilir.

Müzenin önemli bir koleksiyonunu çeşitli dönemlere ve yörelere ait, bin beş yüzü aşkın halı (Uşak, Konya, Gördes, Selçuklu, İran, Kafkas) oluşturur Ahşap eserler içinde çeşitli tekniklerde bezenmiş rahleler, kapı ve pencere kanatları (Konya Sadrettinkonevi camisi, Karaman İbrahimbey imaret medresesi), Kuran cüzü mahfazaları (biri Bayezit II için Ahmet bin Hasan Kallibi tarafından hazırlanmıştır), Seyit Mahmut Hayrani'nin sandukası, Abdülhamit I'in tuğralı kalem kutusu bulunmaktadır. Müzenin elyazmaları bölümü de zengin bir koleksiyon oluşturmaktadır (Kuran'lar, enamlar, vakfiyeler, Divan-ı Ali Şir Nevai, Zübdet üt-Tevarih, Siyer-i Nebi, Yakut el-Mustasimi, Şeyh Hamdullah, Hafız Osman, Ahmet Karahisari'den örnekler, Hamse-i Nizami, Acaib ül-Mahlukat, 1193 tarihli bir haç belgesi vd.). Yapıda ayrıca konferans salonu, sergi salonu, çeşitli tür-

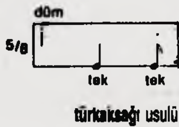
lerde onarım atölyeleri ve laboratuvarları, fotoğrafhane ve kitaplık bölümleri bulunmaktadır.

Türk veteriner hekimleri birliği → VETERİNER HEKİMLERİ BİRLİĞİ *(Türk).*

Türk yazı sanatları müzesi, İstanbul'da, Vatan caddesindeki Sultanselim medresesi'nde açılan müze (1969). Burada ünlü türk hattatlarının (Hafız Osman, Hafız Tahsin Hilmi, Yesarizade Mustafa İzzet Efendi vd.) yazılarından örnekler sergilenmekteydi. Müze daha sonra Bayezit külliyesi'nin medrese yapısına taşındı. (→ TÜRK VAKIF VE HAT SANATLARI MÜZESİ.)

Türk-Yunan savaşı (1897) → YUNAN SAVAŞI.

Türk yurdu, Türk ocağı'nın yayın organı dergi. Türk yurdu cemiyeti tarafından Yusuf Akçura yönetiminde İstanbul'da on beş günde bir yayımlanmaya başladı (1911). Türk* ocağı'nın kuruluşundan sonra yayımı bu dernek tarafından sürdürüldü. 1931'de kapatılan Türk ocakları 1949'da yeniden açıldıktan sonra Ankara Türk ocağı tarafından çıkarılmaya başladı (234. sayı, 1954). 1967'de çıkan 342. sayısıyla yayını sona erdi. Dergide Ziya Gökalp, Fuat Köprülü, Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Yusuf Akçura gibi türkçü yazarların, Leon Cahun, Parvus Efendi (Alexander Helphand) gibi yabancı yazarların incelemelerine yer verildi. Köy sorunları, ulusal ekonomi, dilde sadeleşme, milli edebiyat gibi konular geniş biçimde işlendi.

türkaksağı usulü

Türk yurdu cemiyeti, türkçülük akımını savunan kültür derneği. 1911 yılında Mehmet Emin (Yurdakul), Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali (Turan), Âkil Muhtar (Özden), Yusuf Akçura tarafından kuruldu. Çalışma programında öğrencilere yurt sağlama konusunda özellikle yer verilmişti. Üyelerin oluşturduğu yazarlar grubu *Türk* yurdu* dergisini çıkardı (1911). Daha sonra dernek üyeleri Türk* ocağı'na üye oldular: *Türk yurdu*'nu çıkarmayı da Türk ocağı sürdürdü.

TÜRKAKSAĞI a. Müz. Türk müziğinde bir küçük usul. (Beş zamanlı, üç vuruşludur. Genellikle şarkı formunda ve beş sekizlik mertebesiyle kullanılmıştır.)

TÜRKALİ (Vedat), asıl adı **Abdülkadir Pirhasan,** türk yazar (Samsun 1919). Askeri öğrenci olarak İstanbul Üniversitesi türk dili ve edebiyatı bölümü'nde öğrenimini tamamladı (1942). Askeri liselerde öğretmenlik yaptı; siyasal eylemle suçlanarak askeri mahkemede yargılandı (1951); 9 yıla mahkûm oldu. Hapisten çıktıktan (1958) sonra senaryo yazarlığı yaptı. Bu türdeki çalışmalarını (*Karanlıkta uyananlar* [1965] ve *Kara çarşaflı gelin* [1977], Antalya Film festivali senaryo ödülleri vd.) *Üç film birden* (1979), *Eski filmler* (1984) kitaplarında topladı. 27 Mayıs öncesi toplumcu aydınların dünyasını sergileyen, *Bir gün tek başına* (Milliyet yayınları roman yarışması birinciliği ve Orhan Kemal roman armağanı) ününün yaygınlaşmasını sağladı. Oyunlar (*Dallar yeşil olmalı* [1985], *Bu ölü kalkacak* [1988]), şiirler (*Eski şiirler, yeni türküler* [1979]), romanlar (*Mavi karanlık* [1983], *Yeşilçam dedikleri Türkiye* [1986], *Tek kişilik ölüm* [1990]), deneme ve eleştiriler (*Savunmalar* [1989]) kaleme aldı.

Türk yurdu dergisinin birinci cildinin kapağı (1911-1912)

TÜRKÂN çoğl. a. (*türk*'ün fars. çoğl. *türkān*). Esk. **1.** Türkler. **—2.** *Türkân-ı çerh,* yedi gezegen.

TÜRKÂNİ a. (fars. *türkān* ve *-î*'den *türkānî*). Esk. giy. Türk kadınlarının giydiği bir tür ferace.

TÜRKÇE a. **1.** Türklerin konuştuğu dil. (Bk. *ansikl.* böl.). **—2.** Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi dili (Türkiye'de 56,5 milyon, Kıbrıs, Batı Avrupa, Balkanlar ve Ortadoğu'da yaklaşık 5 milyon kişi tarafından konuşulur). **—3.** *Türkçesi,* açık söylemek gerekirse, açıkçası: *Türkçesi, sen bu işi iyi anlamamışsın.*

—ANSİKL. Türk dilinin dünya dilleri arasındaki yeri öteden beri tartışmalıdır. İlk olarak finlandiyalı dilbilgini M. A. Castren'in ortaya attığı ural-altay kuramı bugün değerini yitirmiştir. Yine 1730'da isveçli J. von Strahlenberg'in ortaya attığı ve fransız J. P. Abel Remusat (1820), alman W. Schott (1836), danimarkalı Rasmus Rask (1834), alman Max Müller (1869) gibi dilcilerin desteklediği altay kuramı da kesinlik kazanmamıştır. Altay kuramını karşılaştırmalı dilbilim yöntemlerine göre inceleyen ve ural-altay dil grubunu ural ve altay olarak birbirinden ayıran Ramstedt "geleneksel ve inanılmaz" olarak nitelediği ural-altay kuramının bir yana bırakılması gerektiğini açıkça belirtmiştir. Ramstedt'in öğrencisi olan N. Poppe ise ural dil ailesi ile altay dil ailesi arasında akrabalığın bulunabileceğini, bu konunun araştırılması gerektiğini ileri sürmüştür. Başlangıçta altay dilleri kuramına karşı çıkan Vladimirtsov, bu konu ile yakından ilgilenmeye başladıktan sonra altay dilleri kuramının hararetli bir savunucusu olmuştur. Ramstedt ve Pope, altay dil ailesi içerisine koreceyi de eklemişlerdir. Amerikalı dilci J. Street ise ana altay dilinden daha eski bir ana kuzey asya dili varsayarak, kore, japon ve aynu dillerinin bu ana dilden daha eski bir dönemde ayrılan bir dilden türediklerini varsaymış, altay dilini ise batı ana altay dili (türkçe, çuvaşça) ve doğu ana altay dili (moğolca ve tunguzca) olarak ikiye ayırmıştır. Altay kuramına karşı çıkan sovyet Serebrennikov, Şçerbak, danimarkalı K. Grønbech ve J. R. Krueger, macar L. Ligeti ve D. Sinor, altay dilleri arasında bir akrabalıktan çok, dil yapılarının benzerlikleri ve yüzyıllarca yakın ilişkide bulunma sonunda pek çok ödünçlemenin olmasından söz edilebileceğini öne sürmektedirler. Son yıllarda ingiliz bilgin Clauson ile alman bilgin Doerfer de altay kuramına şiddetle karşı çıkmışlardır. Doerfer, diller arasında gerçek bir akrabalığın bulunduğundan söz edebilmek için 400 kadar ortak kök bulunması gerektiğini, ödünçlemeler çıkarıldıktan sonra türkçe ile moğolca arasında 30-40 ortak kök bulunduğunu, bunun da bir akrabalıktan söz etmek için yeterli olmadığını öne sürmüştür.

türk dilinin tarihsel gelişimi

Türk dilini tarihsel gelişmesi açısından aşağıdaki dönemlere ayırabiliriz:
1. En eski türkçe dönemi (prototürk dil birliği);
2. İlk türkçe dönemi;
3. Eski türkçe dönemi;
4. Orta türkçe dönemi;
5. Yeni türkçe dönemi;
6. Çağdaş türkçe dönemi.

En eski türkçe ve *İlk türkçe dönemi:* türkçenin henüz lehçelere ayrılmadığı, tek bir türk dilinin konuşulduğu, yazılı dönemlerden çok önceki karanlık bir dönemi gösterir. Türkçenin bu dönemdeki yapısı ve fonolojisi üzerindeki bilgiyi ancak, bugünkü türk dil ve lehçelerinin karşılaştırmasından ve birtakım komşu dillere bu dönemlerde geçen sözcüklerden kuramsal olarak çıkarabiliriz. İkinci dönemden de elimizde yazılı belgeler yoktur. Bu döneme milattan önceki ve sonraki hun ve bulgar türkçeleri girer. Üzerinde pek az bilgimiz olan hazar türkçesinin de bu dönemde türkçeden ayrılmamış olduğu varsayılır.

Eski türkçe dönemi: VI.-X. yy.'lardaki göktürkçe ve uygurca dil anıtlarını içine alan dönemin dilidir. Bu dönemden kalan belgelerde göktürk, uygur, brahmi, mani, soğdak, tibet, süryani gibi çeşitli yazı sistemleri kullanılmıştır. Şamanlık, buddhacılık, manicilik, hıristiyanlık ile ilgili metinler vardır.

Orta türkçe dönemi: XI.-XV. yy.'ları içine alır. Türkler'in islamiyeti kabul etmeleriyle başlayan bu dönem, türkçenin çeşitli yazı dillerine ayrıldığı bir dönem olduğundan ayrı ayrı adlarla adlandırılır: a) karahanlı türkçesi. XI.-XIII. yy. orta asya yazı dilidir. Eski türkçe ile orta türkçe arasında bir köprü niteliğindedir. Bu yüzden de birçok bilgin, karahanlı türkçesini eski türkçe içinde değerlendirir. Sayıca çok olmamakla birlikte türk dil tarihinin incelenmesi açısından son derece önemli olan *Divanü lügat it-türk* ve *Kutadgu bilig* gibi iki önemli yapıtın bulunması, bu döneme büyük bir önem verilmesine neden olmuştur. b) harizm türkçesi. XIII.-XIV. yy.'lar doğu türkçesi metinlerini içine alır. c) çağatay türkçesi. XIV. yy.'dan XIX. yy.'a kadar süren çağatay yazı dilinin başlangıç ve orta dönemini içine alır. Bu dönemde Ali Şir Nevai gibi büyük bir şair yetişmiştir. d) eski anadolu türkçesi. XIII.-XV. yy.'lar arasındaki anadolu türkçesi metinlerini içine alır. Yunus Emre, Sultan Velet, Ahmet Fakih, Şeyyat Hamza, Gülşehri, Hoca Mesut, Ahmedi, Ahmet Dai gibi şairlerin yetiştiği bu dönemde oğuz lehçesine dayanan bir yazı dili kurulmuştur. e) kıpçak türkçesi. XIV.-XV. yy.'ları içine alan bu dönemden özellikle memluk alanında yazılmış sözlükler, dilbilgisi kitapları kalmıştır. e) azeri türkçesi. Eski anadolu türkçesinden kesin çizgilerle ayrılmamakla birlikte Kadı Burhanettin, Bağdatlı Ruhi gibi şairlerin başlattığı ve XVI. yy.'da Fuzuli gibi büyük bir şair yetiştiren azeri türkçesinin ilk yapıtları bu dönem içerisinde verilmiştir. Azeri türkçesinin çağataycanın etkisi altında geliştiği doğu kolunda ise Kişveri, Şah İsmail gibi ünlü şairler yetişmiştir.

Yeni türkçe dönemi: XVI.-XIX. yy.'ları kapsar. Çeşitli alanlarda ve ayrı yazı dilleri halindeki bu döneme osmanlı, azeri, çağatay ve özbek yazı dilleri verileri girer. Bu dönem yazı dillerinin tek ortak özelliği arapça ve farsçadan çok sayıda sözcük ve kuralın türkçeye geçmiş olmasıdır. Ayrıca bütün bu yazı dilleri birbirlerinden farklı bir yol izlemişlerdir.

Çağdaş türkçe dönemi: bugün yaşayan ve her biri ayrı birer yazı dili olarak gelişen çağdaş türk dil ve lehçelerini içine alır: türkiye türkçesi, azeri türkçesi, türkmence, özbekçe, kırgızca, kazakça, tarançı, yeni uygurca, sarı uygurca, kazan tatarcası, nogayca, çuvaşça, yakutça gibi türk dil ve lehçeleri XX. yy.'da ayrı birer yazı ve edebiyat dili olarak gelişmeye başlamışlardır.

Türk dilinin bu kollarının birer dil mi yoksa birer lehçe mi sayılacağı konusu da tartışmalıdır. Kimi dilcilere göre türkçeden çok eski dönemlerde kopan yakutça ve çuvaşça için "dil", öteki kollar için ise "lehçe" terimi kullanılmalıdır. Ancak farklı yazı dizgeleri kullanan, farklı siyasal sı-

nırlarla ayrılan ve farklı gelişme yolları izleyen, karşılıklı anlaşılabilirlik oranı gittikçe zayıflayan bu kolları birer lehçe saymanın güçlüğü de ortadadır. Türkçe gibi üç kıtada çok geniş bir coğrafya alanına yayılan bir dilin kolları arasında büyük farklılıkların ortaya çıkması kaçınılmaz bir durumdur. Özellikle günümüzde her biri birer yazı dili olarak gelişen bu lehçelerin hızla birbirinden uzaklaşması da doğal bir sonuçtur. Biz burada "dil" ve "lehçe" tartışmasını bir yana bırakarak ülkemizde eskiden beri süren geleneğe uyarak "lehçe" terimini kullanacağız.

türk lehçelerinin sınıflandırılması

Türk lehçelerinin sınıflandırılması konusunda türkologlar bir görüş birliğine varamamışlardır. Ancak bir bölümü coğrafya, bir bölümü ise sesbilgisi temeline dayanan bu sınıflamalar, sürekli bir gelişme yolu izleyerek günümüze kadar gelmiştir.

Türk lehçelerinin ilk sınıflama denemesi Kaşgarlı Mahmut tarafından yapılmıştır. Kaşgarlı, *Divanü lügat it-türk*'ün giriş bölümünde çeşitli lehçelerde değişikliğe uğrayan sesler üzerinde durmuş, sözlükte yeri geldikçe bulgar, kırgız, yabaku, basmıl, çomul, kay, yağma, uygur, çiğil, çaruk, başkurt, kıpçak, yimek, suvar, peçenek ve oğuz boylarından söz etmiştir. Kaşgarlı, ünlü haritasında da Türkler'in yaşadığı bölgeleri göstermiştir. Tam bir lehçe sınıflaması amacı gütmemekle birlikte, Kaşgarlı'nın bugün de sesbilgisi temeline dayanan sınıflamalarda esas tutulan d, n͡y ~ y͡n, g/ğ t/d gibi sesler üzerinde durması yalnızca bir rastlantı olamaz; bunlar onun engin bilgisinin ve bilimsel sezgisinin su götürmez kanıtlarıdır.

Türk lehçelerini bilimsel yöntemle ele alarak ilk önemli sınıflama denemesini yapan Wilhelm Radloff olmuştur (1882). Radloff türk lehçelerini dört ana kola ayırmıştır: 1. doğu lehçeleri, II. batı lehçeleri, III. orta asya lehçeleri, IV. güney lehçeleri.

I. doğu lehçeleri
1. asıl altay lehçeleri: a) altay, b) teleüt.
2. baraba
3. kuzey altay lehçeleri: a) kuğu, b) şor.
4. abakan lehçeleri: a) asıl abakan lehçeleri (sagay, koybal, kaça, b) yüz ya da kızıl lehçesi.
5. küerik (çolım)
6. soyon
7. karagas
8. uygur

II. batı lehçeleri
1. kırgız: a) karakırgız, b) kazak, c) karakalpak.
2. ırtiş lehçeleri: a) turalı, b) kurdak, c) tobol ve tümen.
3. başkırt: a) ova başkırtları, b) dağ başkırtları.
4. volga ya da doğu rusya lehçeleri: a) mişer, b) kama, c) simbirsk, d) kazan, e) belebey, f) kasım.

III. orta asya lehçeleri
1. tarançi
2. hami
3. aksu
4. kaşgar
5. yarkent
6. çağatay: a) Kuzey Sart, b) Kokand, c) Zerefşan vadisi Özbekleri, d) Buhara, e) Hive.

IV. güney lehçeleri
1. türkmen
2. azerbaycan
3. kafkas
4. anadolu a) Hüdavendigâr (Bursa), b) Karaman
5) kırım
6) osmanlı (rumeli ağızları da içinde olmak üzere).

Radloff, her bölümün ve altbölümlerin fonetik özelliklerini de ana çizgileriyle göstermiştir. Yazısına "Fonetik olaylara göre türk lehçelerinin sınıflandırılması" adını vermişse de, bu sınıflandırma coğrafi bir sınıflandırmaya sesbilgisi açıklamalarının eklenmesi niteliğindedir. Bu sınıflandırmada çuvaşça ve yakutçaya yer verilmemesi de bir eksikliktir.

Radloff'tan sonra macar bilgini Armin Vambéry, daha çok etnik yapıyı göz önüne alarak türk lehçelerini 5 gruba ayırmıştır (1885):

I. Sibirya Türkleri
1. yakut
2. Teleütler ya da Telengitler
3. asıl Altaylılar (altay kişi) ya da Altay Kalmukları
4. Şorlar
5. tuba (tuba kişi, yış kişi, urenhay, çernova)
6. kumandı (Kumandı kişi, Ak Kalmıklar)
7. kızıl
8. çolım
9. sagay
10. beltir
11. kaça
12. koybal (kaybal)
13. karagas
14. soyon (soyot)
15. kamas
16. baraba (taralık, tobulluk, tümenlik, turalık)
17. tuva (tuba, urenhay, altay, soyon, sayanlı).

II. Orta Asya Türkleri
1. karakırgız
2. kazak kırgız
3. uygur ve Doğu Türkistan
4. özbek (kurama, çala kazak)
5. karakalpak
6. türkmen.

III. Volga Türkleri
1. kazan (kazan, astırhan, kundur)
2. çuvaş
3. başkırt
4. mişer
5. tepter (orenburg, ufa, vyatka, perm).

IV. Pontos Türkleri
1. kırım
2. nogay
3. kundur (karagaç)
4. kumuk
5. karaçay.

V. Batı Türkleri
1. Azerbaycan (Kafkasya, İran)
2. osmanlı (1 yerleşik, 2. göçebe: yürük, türkmen).

Sesbilgisi temeline göre yapılan önemli bir sınıflama da G. J. Ramstedt tarafından

yapılmıştır (1917). Ramstedt, türk lehçelerini 6 gruba ayırmıştır:
A. çuvaş (*r' >r; d>r, tağ> tu~tâv*). Tuna ve volga bulgarcasını da bu gruba katmıştır.
B. yakut (*z>s, t; d>t: tağ>tıa* "orman").
C. kuzey grubu
1. *d-* bölümü *(tağ)*
a) urenhay, soyot
b) karagas
2. *z-* bölümü
a) koybal, şor
b) çolım
3. *y-* bölümü (*to* ya da *tu< tağ*)
a) baraba
s) altay (altay kalmıkları, teleüt, lebed, kumandı)
D. doğu grubu (*y<d, tağ*)
1. Sart (Buhara, Hive)
2. Doğu Türkistan (Yarkent, Kaşgar, Turfan, Hami, Tarançı, Çağatay)
E. güney grubu (*dağ* ve *da < tağ*)
1. türkmen (Türkmenistan, Stavropol)
2. türk ya da osmanlı.

Macar bilgini J. Németh de *Türkçe gramer*'inin girişinde türk lehçelerinin tek bir dil ailesini oluşturduğunu belirttikten sonra, türkçeyi başlıca iki kola ayırır:
I. *S-* grubu
Öteki lehçelerde sözcük başında bulunan *y-* sesi yerine bu lehçelerde *s-* kullanılır. Bu gruba
1. yakut
2. çuvaş (bu lehçede ayrıca türkç. *ş > l* olmaktadır) dilleri girer.
II. *Y-* grubu
Sözcük başında *y-* sesini koruyan türk lehçeleri bu gruba alınmıştır. Bu gruba bütün çağdaş türk lehçeleri ve tarihsel dönemlerden göktürk, uygur ve kuman lehçeleri girer.

Németh'in sınıflaması tam bir sınıflama olmasa da çuvaşça ve yakutçayı öteki türk lehçelerinden ayıran sesbilgisi ölçütü belirlemesi bakımından önemlidir.

Bütün bu sınıflama çabaları içinde kuşkusuz en önemlisi Radloff'un sınıflamasını temel alan, Korş'un sınıflamasındaki sesbilgisi ayraçlarından da yararlanan A. Samoyloviç'in sınıflamasıdır. *z~r, d>y*, tek heceli sözcüklerle birden fazla heceli sözcüklerin sonundaki ve eklerin başındaki *g / ġ* ve *ol- / bol-* fiilinin kullanışını ayraç olarak almıştır. Bu sesleri içinde bulunduran *tokuz, aḍak, bol-, tağ, tağlıġ* ve *kalġan* sözcüklerinin durumuna göre türk lehçelerini sınıflandırmıştır. Bu sınıflama sonucunda altı grup ortaya çıkmıştır:
I. *R-* grubu (bulgar)
Özellikleri: 1) *r<z* (*tıhır < tokuz*), 2) *r<z d* (*ura < adak*), 3) *pul-< bol-*, 4) *-v*, *- < -ġ* (*tıv ~ tu < tağ*), 5) *- < -ġ*, 6) -<ġ- (*yulnă< kalġan*).
Bu grupta şu lehçeler yer alır:
a) eskilerden
bulgar
1. Volga Bulgarları
2. Tuna Bulgarları

b) bugünkülerden:
çuvaş
II. D- grubu (uygur, kuzey-doğu)
Özellikleri 1) *z (tokuz)*, 2) *d (adak)*, 3) *bol-* 4) *-ġ (tağ)*, 5) *-ġ (tağlıġ)*, 6) *ġ- (kalġan)*.
Bu grup üç bölüme ayrılır:
A) *d-* bölümü
a) eskilerden
1. orhun
2. uygur
b) bugünkülerden
1. soyon (soyot ya da urenhay)
2. karagas
3. salar
B) *t-* bölümü
yakut
C) *z-* bölümü
1. sarıg uygur
2. kamasin
3. koybal
4. sagay
5. kaça
6. beltir
7. şor
8. kızıl
9. küerik
III. *TAV-* grubu
Özellikleri: 1) *z (tokuz)*, 2) *y (ayak)*, 3) *bol-*, 4) *-v (tav)*, 5) *-(tavlı)*, 6) *ġ- (kalġan)*.
Bu gruba şu lehçeler girer:
a) eskilerden:
kıpçak
b) bugünkülerden
1. altay
2. teleüt
3. kumandı
4. kırgız
5. kumuk
6. karaçay
7. balkar
8. tobol
9. baraba
10. iç rusya lehçeleri
11. mişer
12. başkurt
13. kırım (güney kıyıları dışında)
14. karaim (osmanlılaşmış olanlar dışında)
15. nogay
16. kazak
IV. *TAĠLIK* grubu (çağatay güney-doğu)
Özellikleri: 1) *z (tokuz)*, 2) *y (ayak)*, 3) *bol-*, 4) *-ġ (tağ)*, 5) *-ġ (tağlık)*, 6) *ġ- (kalġan)*
Bu gruba şu lehçeler girer:
a) eskilerden:
çağatay
b) bugünkülerden:
1. doğu türkistan lehçeleri (sarı uygur ve salar dışında)
2. batı türkistan lehçeleri (hive sart ağzı dışında)
3. özbek (fergana, taşkent, semerkand ve buhara)
V. *TAGLI-* grubu (kıpçak-türkmen orta)
Özellikleri: 1) *z (tokuz)*, 2) *y (ayak)*, 3) *bol-*, 4) *-ġ (tağ)*, 5) *-(tağlı)*, 6) *ġ- (kalġan)*.
Bu gruba şu lehçeler girer:
a) tomsk ili
1. çolım
2. abin
3. çernevo
b. güney-batı grubu özellikleri ile karışık olanlar
1. özbek (hive)
2. sart (hive)
VI. *OL-* grubu (türkmen, güney-batı)
Özellikleri: 1) *z (dokuz)*, 2) *y (ayak)*, 3) *ol-*, 4) *-ġ (dağ)*, 5) *-(dağlı)*, 6) *-(kalan)*.
Bu gruba şu lehçeler girer:
1. Hive Cumhuriyeti halkı
2. Buhara Cumhuriyeti halkı
3. Afganistan Türkistanı
4. Türkmenistan Cumhuriyeti
5. İran (Azerbaycan, Esterabad, Horasan vb.)
6. Azerbaycan Cumhuriyeti
7. Ermenistan
8. Gürcistan
9. Anadolu
10. Suriye (kuzey bölümü)
11. İstanbul ve yöresi
12. Balkan yarımadası
13. Besarabya
14. Kırım (güney kıyıları)
15. Türkmen (Stavropol=Kuzey Kafkasya, Astırhan)

Samoyloviç'in sınıflama çizelgesi aşağıdadır.

Türk lehçelerinin sınıflaması konusundaki çalışmalar arasında Räsänen'in ve Baskakov'un denemeleri de ilgi çekicidir. Bütün bu lehçe sınıflama denemelerini toplayıp değerlendiren R. Rahmeti Arat'ın meydana getirdiği çizelge sayfa 11813'tedir.

1959'da UNESCO tarafından yayımlanan *Philologiae Turcicae Fundamenta* (Türk filolojisinin temel kitabı) adlı yapıtta, türk lehçelerinin sınıflaması konusu J. Benzing ve K. H. Menges tarafından ayrı ayrı yapılmıştır. Eski sınıflamalara fazla bir şey eklemeyen bu sınıflamalardan çok Fundamenta'ya ek olarak verilen ve türk lehçelerinin konuşulduğu bölgeleri gösteren harita önemlidir.

Samoyloviç'in sınıflama çizelgesi

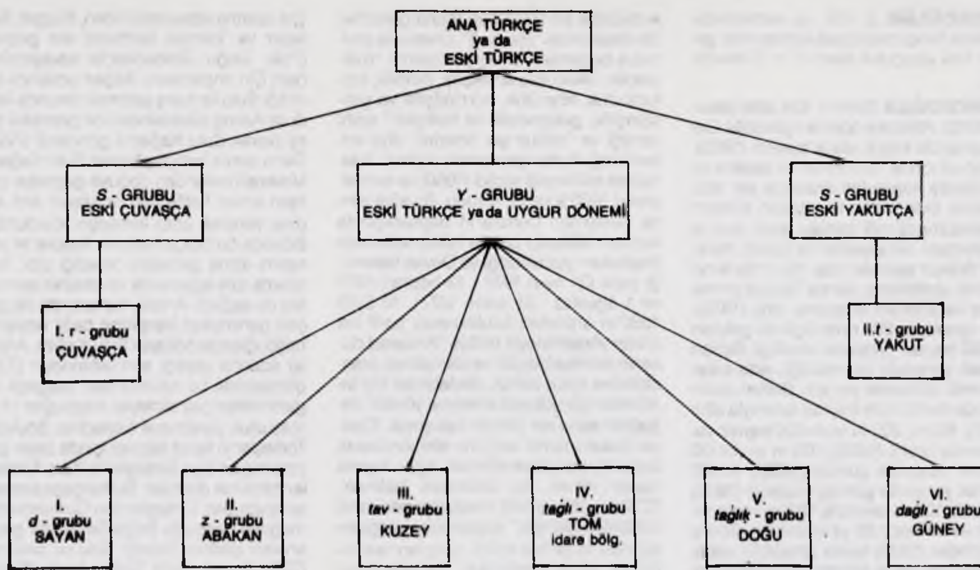
1.	*tahar*	*tokuz (dokuz)*-gr.				
2.	*ura-* gr.	*adak-* gr.	*ayak-* gr.			
3.		*bol- (pol- pul-, bul-)-* gr.				*ol-* gr.
4.	*tav (ta)-* gr.	*tağ-* gr.	*tav-* gr.	*tağ (dağ)-* gr.		
5.	*ı-* gr.	*ġ-* gr.	*ı-* gr.	*k (ġ)-* gr.	*ı-* gr.	
6.	*kalan (yulna)*	*kalġan-* gr.				*kalan-* gr.
	I	II	III	IV	V	VI
	r- gr.	*d-* gr.	*tav-* gr.	*tağlık-* gr.	*tağlı-* gr.	*ol-* gr.
	bulgar	uygur	kıpçak	çağatay	kıpçak -türkmen	türkmen
		kuzey-doğu	kuzey-batı	güney-doğu	orta	güney-batı

türkiye türkçesi

Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi dili olan türkiye türkçesi, XX. yy.'ın ilk yıllarına değin arapça ve farsçadan çok sayıda sözcük alan osmanlıcanın modern biçimidir. Bu dil, azerice ve türkmence ile birlikte XI. yy.'dan beri bilinen oğuz lehçeleri alt öbeğini oluşturur.

• *Türkçenin özellikleri.* Öteki altay dilleri gibi, türkçe de bitişken bir dildir. Biçimsel yapısı, dilbilgisi sınıflarını ve işlevlerini belirten soneklere dayalıdır. Ayrıca son ekleme, türev sözcüksel birim üretmek için tek yöntemdir. Türev sözcüksel birimlerin yanı sıra bileştirme yoluyla da (ayakkabı, hanımeli, kaptıkaçtı vb.) yeni sözcükler yapılır. Fiiller ve adlar ayrı ayrı, tek bir biçimde çekimlenir. Çekimleniş ve türetme sırasında sözcüklerin kökü değişmez (göz -lemek, göz-cü, göz-lük). Türkçede tanımlık ve dilbilgisel cins karşıtlığı (eril, dişil, cinsliksiz biçimleri) olmadığı gibi sayı karşıtlığının (tekil ve çoğul) işlevi de sınırlıdır. Çoğul tek ekle -lar[-ler] yapılır. Sözcükler, aynı sayıda biçimbirim içeren bir dizi biçimlikten oluşur. Örneğin "göz" monemi tekil tamlayan durumunda *göz-ün*, çoğul tamlayan durumunda da *göz-ler-in* biçimindedir. İlgeçler sözcüklerin sonunda bulunur (kar *gibi*, sabaha *değin* vb.). Türkçenin sözdizimsel işleyişini belirleyen temel ilke asıl öğelerin sonda, yardımcı öğelerin başta bulunmasıdır. Buna göre tamlayan tamlanandan (*yeşil* gözler) ve özne cümle sonundaki yüklemden önce gelir (*gözleri* parlıyor). Türkçe sondan eklemeli bir dil olduğu için sonekler yönünden çok zengindir. Önek bulunmayan türkçede, son yıllarda kimi sözcükler önek değeri ve işlevi kazanmıştır. Türkçe fiil çekiminde bütün kişiler için aynı kip eki kullanılır ve kişi ekleri kip ekinden sonra gelir (yap-acak-ım, yap-acak-sın, yap-acak.) Ayrıca yüklemdeki kişi ekleri öznenin işaretidir. Bu yönden yüklem, tek öğe olarak bir cümledir.

• *Türkçenin sesbilgisel düzeni.* Türkçede

ünlüler birbirine karşıt iki dizi oluşturur: *e, i, ö, ü* ince ünlüleriyle *a, ı, o, u* kalın ünlüleri. Benzeşimin özel bir gerçekleşmesi olan "ses uyumu"na göre yan yana hecelerdeki ünlüler, aynı dizidendir. İnce-kalın karşıtlığının yanı sıra düz-yuvarlak ve açık-kapalı karşıtlıkları türkçenin ünlü dizgesine kesin bir bakışımlılık kazandırır ve sözcüklerde tam ünlü uyumu bulunur. Türkçede bulunan sekiz ünlü dışında yazıda gösterilmeyen bir kapalı *e* [ɛ] sesi vardır; *et-, de-, -ye-, beş, yedi, yer* gibi. Bu ses ilk hecede bulunan *e* ile *i* arası bir sestir. Açıklık ve kapalılık zaman zaman anlam ayırtedici bir özellik gösterir (*el*, organ adı, *el*, yabancı). Türkçe sözcüklerde uzun ünlüler olmamakla birlikte arapça ve farsçadan geçen sözcüklerde uzun ünlü bolca bulunur: *âhiret, âlem, âşık, hâlâ, dünyâ, cumhûriyet, hakîkat*. Yabancı sözcüklerde son hecedeki uzunluklar genellikle kaybolmakla birlikte sözcüğe ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde bu uzunluk yeniden ortaya çıkar: *cihânı, istiklâli, civârında, kusûrumuz, kahramânın. İnsan, hayvan* gibi kimi çok kullanılan sözcüklerde ise uzunluk bütünüyle kaybolmuştur. Türkçede iki ünlü yan yana bulunmaz. Bu yönden, bir ünlü ile biten bir sözcüğe ünlü ile başlayan bir ek gelirse araya *-y-* sesi girer. Buna "koruyucu ünsüz" adı verilir. Bir ünsüzle biten sözcüğe bir ünsüz ya da başında ünsüz çifti bulunan bir ek geldiğinde araya bağlayıcı ünlü adı verilen *ı/i/u/ü* seslerinden biri girer. Bağlayıcı ünlü *m, n* sesleriyle başlayan eklerden önce de gelir. Üçüncü tekil kişi iyelik eki *-ı /-i, -sı /-si* ile yönelme durumu *-a /-e*, çıkma durumu *-dan /-den*, bulunma durumu *-da /-de*, belirtme durumu *-ı /-i* ve eşitlik durumu *-ça /-çe* ekleri arasında da adıl *n*'si adı verilen *n* sesi girer. *-ar /-er* üleştirme sayı sıfatı eki ile ünlü ile biten sayılar arasında *beş-er,* üleştirme sayısına örnekseme yoluyla *-ş-* yardımcı sesi girer. Türkçede genellikle sözcüğün son hecesinde bulunan ve soneke geçen vurgu, eş sesli iki göstergeyi birbirinden ayırdığı ölçüde sesbilimsel bir işlev de üstlenir. Bir bağlılaşım ekseni oluşturan titreşimli / titreşimsiz karşıtlığı altı çift ünsüz sesbirimi özelliğini yansıtır: *p/b,t/d* (çiftdudaksıl, dilucu, art-artdamaksal özellikleriyle tanımlanan kapantılılar); *ç /c* (yarı kapantılılar), *f /v* (dudaksıl dişsil daraltıklar), *s /z* (ıslıklı daraltılılar). [Ünsüz uyumu için bkz. Cilt I S. IV]

Çift dudaksıl *m* ile dilucu ünsüzü n genizsillik özelliğiyle tanımlanır. Hışırtık ş, damaksıl *y*, yan ünsüz *l*, titreşimli *r* ve dış soluklu *h* başka hiçbir sesbirimde bulunmayan tek bir özellikle tanımlandıklarından türkçenin ünsüz yapısına tam katılmamış en küçük parçalar olarak belirir. *ğ* yazıda *k /g* karşıtlığının iki ünlü arasında yansızlaşmasından kaynaklanan bir üst sesbirimi belirtir. Ünlü ve ünsüz uyumuna göre türkçede çekim ve yapım eklerinin değişik eşbiçimlileri vardır (sağ-lı, sol-lu, ön-lü; öz-deş, soy-daş vb.). Eşbiçimliklerin sayısı kimi eklerde 8'e kadar çıkar.

• *Türkçenin biçimbilimsel düzeni.* Türkçe sözcüklerde eklerin sıralanışı "kök+yapım eki+çekim eki" biçimindedir. Sözcük kökleri ad (el, göz) ve fiil (gel-git) olarak kökleri ayrıldığı gibi ortak kökler de (göç-mek, göç; şiş-mek, şiş) vardır. Çekim ekleri adlara ve fiillere gelişlerine göre ayrı birer dizge oluşturur. Yapım ekleri eklendiği kökün ve oluşturduğu sözcüğün türüne göre dörde ayrılır: Addan fiil türetenler (selam+la+mak, göz+le+mek vb.), addan ad türetenler (göz+lük, göz+cü vb.), fiilden ad türetenler (gör+gü, iste+k, dal +gın), fiilden fiil yapanlar (yıka-n-mak, selamla-ş-mak vb.). Ancak bu ayırım kesinlik taşımaz. Ad köküne gelen bir yapım eki fiil köküne de gelebilir. (yat+ak, sol+ak, çor+ak vb.).

• *Türkçenin sözdizimsel düzeni.* Cümleyi oluşturan öğelerin cümle içindeki yerleri kalıplaşmış değildir. Bu esneklik birtakım anlam inceliklerinin belirtilmesine olanak sağlar. Vurgulanmak istenen öğe, yükleme yaklaştırılır.

• *Abece.* Türkler, Rune biçimini, soğdak yazısından türeme uygur harflerini kullandıktan sonra, 1928 yılına dek, gerçekte dillerinin yapısına hiç uymayan arap abecesinden yararlandılar. Bu tarihte, Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde, latin kökenli yeni abeceyi ve sesçil bir yazımı benimseyen harf devrimi gerçekleştirildi. *q, w, x* harfleri kullanılmadı, buna karşılık, *ç, g, ı, ş* latin abecesine eklendi. Öte yandan *u, ö, ü* harflerine almancada taşıdıkları değerler verilmiştir. Bu abecede 29 harf vardır: bunların 21'i ünsüz, 8'i ünlüdür. Ünsüzler: *b, c, ç, d, f, g, ğ, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z* ve ünlüler: *a, e, ı, i, o, ö, u, ü*'dür. Ünlüler kendi ses değerleriyle adlandırılır, ünsüzler ise yumuşak g (ğ) dışında önüne bir *e* ünlüsü getirilerek adlandırılır: *be, ce, çe, de, fe, ge, he, je, ke*... gibi.

• *Türkçenin arılaşması.* Atatürk'ün ilkelerini belirlediği "Dil devrimi" 1930'da (dili savunmak ve zenginleştirmek) Harf devrimi'ni izledi. Dilin savunulması, yüzyıllar boyunca arapça ve farsçadan aktarılan sözcüklerden arıtılıp zenginleştirilmesi de, ilk biçimlerden ve halk ağızlarından yararlanarak yeni sözcükler yaratmaya dayanır. 1932'de Türk dili tetkik cemiyeti'nin (daha sonra Türk dil kurumu) kurulması, günümüzde büyük bir türdeşlik gösteren türkçenin tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Arılaşma ve yenilenme, geniş tarama, derleme ve dil araştırmalarıyla desteklenmiştir. Bu çabalar sonucu, türkçeye özgü sözlüksel birim oranı, yazılı dilde % 35-40'tan % 80-85'e ulaşmıştır. Yeni sözcüklerin büyük bölümü iç aktarımla (yeniden canlandırılan eski sözcükler, genelleştirilen halk ağzı ya da yerel sözcükler) ve türevlerle, bileşik sözcüklerle gerçekleşir. Son on beş yirmi yıldır, daha çok batı dillerinden (fransızca, ingilizce) giren sözcüklere karşı savaşılmaktadır. (→ Kayn.)

TÜRKÇECİ a. **1.** Türkçecilik akımının ilkelerini benimsemiş kimse. **—2.** Ortaöğrenimde türkçe dersi veren öğretmen.

TÜRKÇECİLİK a. Türkçeyi, yabancı dillerin kurallarından ve sözcüklerinden arıtmayı amaçlayan akım.

TÜRKÇELEŞMEK gçz. f. Bir sözcük sözkonusuysa, türkçeye özgü bir nitelik edinmek: *Bu sözcük ses özellikleriyle türkçeleşmiş bir sözcüktür.*

◆ **türkçeleştirmek** ettirg. f. **1.** *Bir metni türkçeleştirmek*, yabancı dildeki bir metni türkçeye aktarmak; çevirmek. **—2.** *Bir terimi, bir kavramı türkçeleştirmek*, ona türkçe bir karşılık bulmak.

TÜRKÇELEŞTİRME a. Türkçeleştirmek eylemi.

TÜRKÇELEŞTİRMEK → TÜRKÇELEŞMEK.

TÜRKÇÜ a. Türkçülük akımını benimseyen kimse.

Türkçülüğün esasları, Ziya Gökalp'ın yapıtı (1923). İkinci meşrutiyet'ten sonra gelişen siyasal ve toplumsal nitelikli hareketlerin bir sentezini savunur: "Türk milletindenim, islam ümmetindenim, garp medeniyetindenim". Ancak önerdiği sentez daha önceki görüşlerinden *(Türkleşmek, islamlaşmak, muasırlaşmak)* ayrılır; yeni türk devletinin kuruluş dönemindeki resmi bakış açısına bağlanarak türkçülükle halkçılığı ortak bir programda birleştirir: Kuran'ın duaların, hutbelerin türkçeleştirilmesini ister; şeriat hukuku yerine kişi özgürlüğü ve eşitlik temeline dayanan laik yasalar öngörür. Batı uygarlığının tam ve kesin biçimde benimsenmesini zorunlu sayar. Irkçılığın ("Irkın içtimai hasletlere hiçbir tesiri olmadığı için şecere aranması doğru değildir"), turancılığın, dilde tasfiyeciliğin, "dini ve siyasi emperyalizmler"in kesin olarak karşısındadır. Türkçülüğün dilde, sanatta, ahlakta vb. nasıl uygulanacağını araştırırken ekonomide ve özellikle büyük sanayide devletçiliği de zorunlu sayar.

TÜRKÇÜLÜK a. XIX. yy. sonlarında, özellikle İkinci meşrutiyet sonrasında gelişen türk ulusçuluk akımı. (→ TURANCILIK.)

TÜRKDOĞAN (Semih), türk atlet (İstanbul 1912). Atletizme öğrenim gördüğü Galatasaray'da küçük yaşta başladı (1925). Birkaç yıl içinde Türkiye'nin en başarılı kısa mesafe koşucuları arasında yer aldı. 1928'de Bulgaristan ile yapılan atletizm yarışmalarında milli formayı giydi. Aynı yıl Amsterdam olimpiyatları'na katıldı. Atina'daki Balkan oyunları'nda 100 m'de ikinci gelerek uluslararası alanda Türkiye'ye madalya kazandıran ilk sporcu oldu (1930). Aynı oyunlarda 200 m'de üçüncü gelirken 4×100 bayrak yarışında ikinciliği, Balkan bayrak yarışında üçüncülüğü elde eden türk milli takımında yer aldı. Balkan oyunları'nda 4×100 türk bayrak takımıyla altın (1931); 100 m, 200 m ve 4×100 bayrak yarışlarında bronz (1932); 100 m ve 4×100 bayrak yarışında gümüş (1933), 4×100 bayrak yarışında gümüş madalya (1935) kazandı. 100 m rekorunu 10.6'ya kadar indirdi ve bu rekor 25 yıl kırılamadı. Sporu bıraktıktan (1938) sonra yöneticilik yaptı; Galatasaray'da ve Atletizm federasyonu'nda görev aldı. 1948 Londra olimpiyatları'na katılan türk milli atletizm takımının antrenörlüğünü üstlendi.

TÜRKELİ, rumca **Aghios Vasileios,** KKTC'de Lefkoşa ilçesine bağlı köy.

TÜRKELİ, Batı Karadeniz bölümünde Sinop iline bağlı ilçe; 22 547 nüf. (1990); 295 km^2; merkez bucağı dışında 1 bucak, 31 köy. Merkezi, Sinop'un yaklş. 100 km B.'sında *Türkeli,* 4 547 nüf. (1990). Tarım. Ormancılık. Kereste fabrikası.

TÜRKELİ ya da **AVŞA,** Avşa adasının batı kıyısında, Balıkesir ilinin Marmara ilçesine bağlı belde; 2 617 nüf. (1990). Geniş plajları, bağları, şarabı ve balığıyla ünlüdür. Son yıllarda yapılan yazlık evlerle alansal olarak çok genişlemiş, adeta bir kent görünümü kazanmıştır. Yaz aylarında gelen turistlerle nüfusu büyük ölçüde artar.

TÜRKELİ adası → AVŞA adası.

TÜRKER (Kâzım), türk hekim (Erzurum 1928). İstanbul Üniversitesi tıp fakültesi'ni bitirerek (1952) farmakoloji dalında doktora yaptı. Aynı kurumda öğretim üyesi oldu. *Renin-anjiotensin sistemi ve renovasküler hipertansiyon patogeneziyle ilgili anjiotensin II anjiotensinistleri* adlı çalışmasıyla TÜBİTAK bilim ödülü'nü kazandı (1974). Günümüzde Ankara Üniversitesi tıp fakültesi farmakoloji kürsüsü profesörüdür.

TÜRKEŞ (Alpaslan), asıl adı **Hüseyin Feyzullah,** türk asker ve siyaset adamı (Lefkoşa, Kıbrıs, 1917). Harp okulu'nu bitirdikten (1938) sonra ordunun çeşitli kademelerinde görev yaptı. Yüzbaşı rütbesindeyken turancı-ırkçı akımın içinde yer almakla suçlandı ve yargılanması sonucu aklandı (1944-1945). Harp akademisi'ni bitirerek kurmay oldu (1948), albaylığa yükseldi (1959). 27 Mayıs 1960'ta gerçekleştirilen askeri harekâtta ülke yönetimine elkoyan Milli birlik komitesi (MBK) içinde yer aldı ve Başbakanlık müsteşarlığına getirildi. Sivil yönetime dönülmesine karşı çıkan ve *14'ler* diye anılan grup içinde etkinlik göstermesi nedeniyle öteki grup üyeleriyle birlikte önce tutuklandı, sonra emekliye sevk edildi, ardından Hindistan büyükelçiliği danışmanlığı göreviyle ülkeden uzaklaştırıldı (eylül 1960). 23 şubat 1963'te Türkiye'ye döndü, bir süre kendisini destekleyenlerle birlikte hazırlık niteliğinde siyasal çalışmalarda bulundu. Cumhuriyetçi köylü millet partisi'ne (CKMP) girerek parti müfettişi oldu (1965); aynı yıl partinin genel başkanlığına getirildiği gibi Ankara'dan milletvekili seçildi. CKMP'nin adı daha sonra Milliyetçi hareket partisi (MHP) olarak değiştirildi (şubat 1969). Türkeş ve öteki yöneticiler MHP'yi çok sıkı disiplinli bir örgüt durumuna getirdiler. Yandaşlarınca "Başbuğ" unvanıyla anılmaya başlanan Türkeş görüşlerini "milliyetçilik, ülkücülük, ahlakçılık, ilimcilik, toplumculuk, köycülük, hürriyetçilik ve şahsiyetçilik, gelişmecilik ve halkçılık" adını verdiği ve "dokuz ışık doktrini" diye adlandırdığı fikirler çevresinde topladı. Adana'dan milletvekili seçildi (1969) ve sandalyesini 1980'e kadar korudu. Bu süre içinde Süleyman Demirel'in başkanlığında kurulan Milliyetçi cephe hükümetlerinde Başbakan yardımcılığı ve Devlet bakanlığı yaptı (31 mart 1975 - 13 haziran 1977 ve 1 ağustos - 31 aralık 1977). 12 Eylül 1980'in ardından tutuklanarak parti üst düzey yöneticileriyle birlikte "Anayasal düzenin cumhuriyetçilik ve demokrasi prensiplerine aykırı olarak, devletin tek kişi tarafından yönetilmesi amacına yönelik değiştirilmesine zor yoluyla kalkışmak, Türkiye ahalisini birbiri aleyhine silahlandırarak toplu kıyıma yönlendirmek, toplu kıyıma neden olmak, bu cürümlere katılmak, TCK'nin 149. ve 146. maddelerinde yazılı cürümleri işlemek" suçlarından yargılandı, 1985'te tahliye edildi, yargılanması tutuksuz olarak sürdürüldü. Yargılama sonunda 11 yıl 1 ay 10 gün hapis cezasına çarptırıldı (dava 1993'te Yargıtay'daydı). Türkeş, eski siyasilere haklarını geri veren 6 eylül 1987'deki halkoylamasının ardından, MHP'nin uzantısı niteliğindeki Milliyetçi çalışma partisi'ne girdi ve bu partinin genel başkanlığına getirildi. 1991 genel seçimlerinde Yozgat milletvekili seçilerek parlamentoya girdi. Başlıca yapıtları: *1944 milliyetçilik olayı* (1968), *Türkiye'nin meseleleri* (1969), *Yeni ufuklara doğru* (1972), *27 Mayıs, 13 Kasım, 21 Mayıs ve gerçekler* (1977), *Temel görüşler* (1977), *Dokuz ışık* (1977).

TÜRKEŞLER ya da **TÜRGİŞLER,** türk kavimlerinden Onoklar'ın Tulu kolunu oluşturan 5 boydan bir tanesi. Holu Kağan'ı yenilgiye uğratan Çinliler (657), onok ülkesini yeniden düzenlerken, İli ırmağının kuzey kesimine yerleştirdikleri Türkeşler'i Beşbalık'taki çin genel valiliğine bağladılar. Çin yönetimine karşı topluca ayaklanan Onoklar'ın arasında yer alan türkeş başbuğu, ayaklanma bastırılırken tutsak düşerek öldürüldü (672). Onun yerine türkeş oymaklarının başına geçen Uçele, akıllı yönetimi sayesinde Türkeşler'i Onoklar'ın en güçlü boyu olarak zamanla onların önderi durumuna getirdi; kurduğu 150 bin kişilik bir orduyla Tokmak eyaletinin tümünü ele geçirdi. Ancak, Doğu Göktürk devletini yeniden canlandıran Kutluğ Kağan'ın komutanı Tonyukuk'a yenilerek tutsak düştü (698) ve Kutluğ Kağan'ın egemenliğini tanıdıktan sonra serbest bırakılıp yine ulusunun başına geçmesine izin verildi (699). Uçele'nin ölümü üzerine (706) yerine geçen oğlu Suko, anlaşmazlığa düştüğü Tulu kolundan Çumukonlar'ın başbuğu Asena'yı yenerek öldürdü ve başkenti Kuça'yı ele geçirdi (708). Bunun üzerine Suko, Çin imparatoru tarafından Onoklar'ın kağanlığına getirildi. Daha sonra Suko, egemenliği altındaki toprakları kardeşi Çenu ile bölüştü (709). Ancak, kendi payına düşen toprakları azımsayan Çenu, ağabeyine karşı ayaklanarak doğu göktürk kağanı Kapağan'a sığındı. Türkeşler'in üzerine yürüyen Kapağan, yapılan savaşta yenilgiye uğrattığı Suko'yu öldürdü (710). Göktürkler'in egemenliği altına giren türkeş halkı Tarbagatay'da oturmaya zorunlu tutuldu. Bu yenilgiden sonra türkeş topluluğu, Göktürkler'e bağlı Çenu'nun başında bulunduğu "Sarı Türkeşler" ve Kupiş oymağının başbuğu Sulu'nun çevresinde toplanan "Kara Türkeşler" olarak ikiye bölündü. Zamanla Çenu'yu ortadan kaldırıp Sarı Türkeşler'i de yönetimi altında birleştirmeyi başaran Sulu, özellikle Kapağan'ın ölümünden (716) sonra tüm Onoklar'ın kağanı olarak göktürk yönetimine karşı ayaklandı ve bağımsızlığını kazandı (717). Çin üzerine yürüyerek Hotin, Kaşgar, Karaşar ve Tokmak kentlerini ele geçirdi (719). Doğu Göktürkler'le savaşmakta olan Çin imparatoru, kağan unvanını tanıdığı Sulu ile barış yapmak zorunda kaldı ve Asena sülalesinden bir prensesi de eş olarak Sulu Kağan'a gönderdi (722). Daha sonra batıya yönelen Sulu Kağan, Maveraünnehir'den doğuya geçmeye çalışan emevi halifesinin ordularını ardı ardına yenerek arap ilerleyişini durdurdu. Böylece bu bölge halkının Araplar'ın yönetimi altına girmesini önlediği gibi, buralarda türk egemenlik ve etkisinin sürmesini de sağladı. Ancak, her seferde ele geçen ganimetleri kendisine bağlı boyların başbuğlarıyla bölüşen Sulu Kağan, Araplar üzerine yaptığı son seferinden (737) dönüşünde bu tutumundan vazgeçti ve ganimetten pay almayan başbuğlar hoşnutsuzluk yaratmaya başladılar. Böylece Türkeşler'in kendi yapıları içinde zaten geçinemeyen Sarı Türkeşler'le Kara Türkeşler birbirine düştüler. Bu kargaşadan yararlanan Sarı Türkeşler'den Çumukon oymağının başbuğu Boğa Tarkan bir gece ansızın çadırını bastığı Sulu'yu öldürdü (738). Ancak, Kara Türkeş başbuğlarından Tomaç, Sulu'nun oğlu Kurum'u kağan ilan ettikten sonra Boğa Tarkan'ın üzerine yürüdü. Tokmak kenti önünde yapılan savaşta Tomaç ve Kurum'u yenilgiye uğratan Boğa Tarkan, her ikisini de tutsak alarak öldürttü; tutsak düşen ve kendi egemenliğini tanımayan öteki Kara Türkeş başbuğlarını da idam ettirip Onoklar'ın başına geçti. Onun kağanlığını onaylamayan Çin imparatoru, Asena sülalesinden Hin'i Onoklar'ın kağanlığına atadı (740). Ancak, onu yakalayarak öldüren Boğa Tarkan, kendi kağanlığını ilan etti (741). Ertesi yıl Çinliler'in tuzağına düşüp öldürülmesi üzerine Türkeşler, Kara Türkeş oymaklarından birinin başbuğu olan İletiş Kutluğ Bilge'yi kağanlığa getirdiler (742). Çin'e elçi yollayarak bağlılığını bildiren ve her yıl imparatora vergi ödeyerek yurdunda dirlikle düzenin yeniden kurulmasını sağlayan barışsever kağan ölünce (753), yine Kara Türkeşler'den Tanrıbulmuş onun yerini aldı. Ancak, Tanrıbulmuş'un öldürülmesi (756), Sarı Türkeşler'le Kara Türkeşler arasında dinmiş olan savaşımı yeniden başlattı. Bu iç karışıklıklar sonunda iyice zayıflayıp tükenen Türkeşler, öteki Onok boyları gibi yurtlarını istila eden Karluklar'ın yönetimi altına girdiler (766). Başlangıçtan beri tam anlamıyla bir devlet kuramayan ve kesin bir bağımsızlığa sahip olamayan Türkeşler, bundan böyle iyice edilginleşerek öteki türk boylarının ya da devletlerinin egemenliğinde yaşamlarını sürdürdüler.

TÜRKGELDİ (Ali Fuat), türk yazar (İstanbul 1867 - *ay. y.* 1935). Hukuk mektebi'ni bitirdi (1895). Dahiliye nezareti mektupçusu (1901) ve Mabeyin başkâtibi oldu (1912). Damat Ferit Paşa döneminde Kuvayı milliye yanlısı olması nedeniyle görevinden alındı; Şûrayı devlet maliye ve nafıa daire başkanlığına atandı. Tevfik Paşa'nın sadrazamlığında Sadaret müsteşarlığına getirildi (1920). İstanbul hükümeti son bulunca emekliye ayrıldı. Yapıtları: *Rical-i mühimme-i siyasiye* (1928), *Görüp işittiklerim* (1949), *Mesâil-i mühimme-i siyasiye* (3 c, 1957-1966).

Türkgeldi tarım işletmesi, Kırklareli ilinin Lüleburgaz ilçesinde kurulu devlet çiftliği. 1928'de Sarmısaklı çiftliği tarafından satın alındı; 1935'te, Tarım bakanlığı'na devredildi. 1936'da Devlet tohum ve üretme örnek çiftliği adıyla yeniden düzenlendi. 1938'de Devlet ziraat işletmeleri kurumu genel müdürlüğü'ne, 1950'de Devlet üretme çiftlikleri genel müdürlüğü'ne, 1984'te Tarım işletmeleri genel müdürlüğü'ne bağlandı. 1 907 ha arazi varlığı olan çiftlikte tarla tarımı, hayvancılık ve bahçe kültürleri alanlarında çalışmalar yapılmaktadır.

TÜRKİ sıf. (*türk* ve ar. *-i*'den). *Esk.* **1.** Türkle ilgili. **—2.** Türkçe, türkçe yazılmış: *Sarf-ı türki* (türkçe dilbilgisi).

—Ed. *Türki-i basit*, XV. ve XVI. yy.'larda bazı divan şairlerinin arapça, farsça sözcükler ve tamlamalar yerine şiirlerinde kullandıkları sade türkçeye verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Aydınlı Visali (XV.yy.) aruz vezniyle divan edebiyatı yolundaki şiirlerinde türkçe sözcüklerine, halk deyimleri ve atasözlerine geniş yer verdi. Tatavlalı Mahremi'nin (öl. 1536) sade türkçesi dolayısıyla *Basitname* diye adlandırdığı yapıtı günümüze ulaşmadı. Ancak buradan çeşitli kaynaklara aktarılmış dizeler vardır: ''*Gördüm seğirdir ol ala gözlü geyik gibi / Düştüm saçı tuzağına bön üveyik gibi*'' (vezni: mef'ûlü fâilâtü mefâîlü fâilün / ——· —·—· ——— · —·· /). Edirneli Nazmi'nin (öl. 1554) 45 bin beyitlik divanında türki-i basitle yazılmış çok sayıda örnek vardır. (Bu şiirler Fuat Köprülü tarafından bir incelemeyle birlikte yayımlandı: *Milli edebiyat cereyanının ilk mübeşşirleri ve Divan-ı türki-i basit*, 1928). Bütün bu ürünler sözü edilecek bir sanat değeri taşımıyordu; hareketin başka temsilcisi de yetişmedi.

TÜRKİASL a. Müz. Türk müziğinde XV. yy.'da kullanılmış 20 zamanlı ve 6 vuruşlu bir büyük usul. (Günümüze ulaşmış örneği yoktur.)

TÜRKİASLIKADİM a. Müz. Türk müziğinde XV. yy.'da kullanılmış 24 zamanlı ve 7 vuruşlu bir büyük usul. (Günümüze örneği ulaşmamıştır.)

TÜRKİASLISAGİR → TÜRKİASL.

TÜRKİHİCAZ → HİCAZITÜRKİ.

TÜRKİİHAFİF a. Müz. Türk müziğinde XV. yy.'da kullanılmış 12 zamanlı ve 4 vuruşlu bir küçük usul. (Günümüze örneği ulaşmamıştır.)

TÜRKİİSERİ a. Müz. Türk müziğinde XV. yy.'da kullanılmış 6 zamanlı ve 2 vuruşlu bir küçük usul. (Günümüze örneği ulaşmamıştır.)

TÜRKİSTAN, Türkler'in yaşadığı Orta Asya* topraklarının tarihsel adı. Bu topraklar *Doğu Türkistan* ya da *Çin Türkistanı* (→ ŞİNCİANG), *Afgan Türkistanı* (Paropamisus ve Hindu Kuş dağlarının kuzeyindeki Kuzey Afganistan bölgesi) ve *Batı Türkistan* ya da *Rus Türkistanı* olarak bölünüyordu. Eski Rus Türkistanı, Güney Kazakistan'ın da eklenmesi gereken üç türk cumhuriyeti (Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan) ile Tacikistan topraklarına karşılık düşer.

Afgan Türkistanı. B. Türkistan üzerinden gelen Persler (Ahemeniler: İ.Ö. VI. yy.), Kuşanlar (I.-II. yy), Sasaniler (III. yy.), Akhunlar (VI. yy.) yöreye egemen oldular. Araplar'ın egemenliği Cengiz Han'ın işgaline kadar sürdü (VII.-XIII. yy.). XIV. yy.'da Timur bölgeyi imparatorluğuna kattı. XIX.-XX. yy.'larda İngiliz ve Ruslar yörede üstünlük sağlamaya çalıştılar. Afgan Türkistanı, 1921 yılında bağımsızlığını kazanan Afganistan'ın sınırları içinde kaldı. 1979'da Afganistan'a rus askeri müdahalesi başlayınca yörede mücahitler gerilla savaşı başlattılar. Şibirgan'dan Mezar-ı Şerif'e gelen doğal gaz hattını tahrip ettiler (1985). Türkistan kökenli rus askerlerinin Kunduz garnizonunda ayaklanması üzerine, Afganistan'a gönderilen rus birliklerindeki Türkistanlılar'ın sayısı azaltıldı. Ahmet Şah Mesut yönetimindeki Cemaati islami mücahit grubu rus birliklerine ağır kayıplar verdirdi (1986-1987). 1988'de varılan anlaşma sonucu rus birlikleri, şubat 1989'a kadar bölgeden tamamen çekildi.

Doğu Türkistan. B. Türkistan gibi tarım ve hayvancılığa elverişli olmayan yörenin tarih boyunca tek gelir kaynağı ünlü İpek yolu oldu. Yolun denetimini ele geçirmek isteyen Çin, yöredeki göçebe kabilelerle çatıştı. IX. yy.'da Uygur Hanlığı yıkılınca, Uygurlar Tien Şan ve Tarım havzasına çekildiler. Manıcılığı benimseyen Uygurlar Karahanlılar döneminde islam dinine geçmeye başladılar (X. yy.) Cengiz Han'ın işgalinden sonra Çağatay Hanlığı'nın bir parçası olan yöre XV. yy.'da tümüyle islamiyeti kabul etti. Kalmuklar, Kazaklar, Kırgızlar bölgeye akınlar düzenlediler. XVII yy.'da Tarim havzası Kalmuklar'ın egemenliğine geçtı. Mançu sülalesi döneminde Çinliler D. Türkistan'a egemen oldular, buraya Şinciang adını verdiler. 1911'den sonra yörede yerel derebeyleri, 1941'de çin milliyetçileri (Guomindang), 1949'da da komünistler denetimi ele geçirdiler. 1955'te Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Şinciang Uygur Özerk Bölgesi kuruldu.

Batı Türkistan. Yörede ilk devleti Hunlar kurdu. Mete döneminde imparatorluk iki idari bölüme ayrıldı. Hunlar'dan sonra Soğdaklar (VI. yy.) yöreye egemen oldular. K. Türkistan'da Göktürk devleti kuruldu (552-744). VII. yy.'da Türkistan'ı işgal eden Araplar buraya Maveraünnehir adını verdiler. Abbasi döneminde islam kültürü iyice benimsendi. Büyük islam merkezlerinden biri durumuna gelen Buhara, Samaniler döneminde (874-999) de önemini korudu. Daha sonra egemen olan Selçuklular, 1157'de Sultan Sancar'ın ölümünden sonra yöreyi Harizmşahlar'a bıraktılar. 1220'de Cengız Han orduları Maveraünnehir'i yakıp yıktı. Timur döneminde (XIV. yy.) başkent Semerkand bir kültür merkezi olarak imar edildi, moğol yıkımının izleri bir ölçüde silindi. XV. yy sonunda Özbekler'in denetimi altına giren yörede Şeybaniler (XVI. yy.) ve Canoğulları (1599-1785) hanedanları hüküm sürdü. 1643'ten sonra kuzeyde Kalmuklar tehdit oluşturdular. Kalmuklar'ın 1757'de Çinliler'e yenilmesi bu tehlikeyi bir süre için ortadan kaldırdıysa da Kazaklar, Kalmuklar'a karşı rus himayesini kabul etmek durumunda kaldılar (1731-1742). Bu himaye giderek işgale dönüştü (1822-1848). 1867'de Ruslar, Sir Derya ve Yedisu yöresini kapsayan Türkistan genel valiliği'ni kurdular. 1868'de Buhara Hanlığı'ndan Semerkand'ı, 1873'te Hive Hanlığı'ndan Amu Derya bölgesini, 1876'da da Kokand Hanlığı'ndan Fergana'yı aldılar. Yörenin ruslaştırılmasını hedef alan bir programla, yoğun bir sosyal, kültürel ve ekonomik değişme başlatıldı. Çok sayıda Rus ve Ukraynalı iskân edildi. Çarlık düzeni yıkılınca (mart 1917), Türkistan'da kongreler toplandı. Taşkent'te Ruslar'ın yer aldığı özerk sovyet cumhuriyeti kurulurken, Kokand'da türkçüler ayrı bir hükümet kurdular (şubat 1918). Ancak Taşkent sovyeti 1918 yazında Kokand hükümetini, derlediği bir kızıl orduyla yıktı; halktan pek çok kimse öldürüldü. ''Basmacı'' adı verilen türk gerillalar ulusal direnişi başlattılar. Türkiye'den kaçan Enver Paşa bu direnişin başına geçmek, Türkistan'da bağımsız bir türk devleti kurmak düşüyle basmacılar yanında savaşa katıldıysa da kısa bir süre sonra öldürüldü (ağustos 1921). Ruslar basmacıların direnişini kırmak için ödün vermek zorunda kaldılar (vakıf topraklarının, müslüman kabile yapısının korunması vb.). 1924-1925'te Rıyskulov gibi komünist müslüman liderlerin muhalefetine karşın, Devrim'den sonra kurulan Türkistan, Harizm ve Buhara cumhuriyetleri ortadan kaldırıldı. Türkistan beş özerk cumhuriyete bölündü: Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan.

Bastırılan milliyetçilik özlemleri SSCB' de demokratikleşme hareketlerinin başlamasıyla yeniden gündeme geldi. 1989'da SSCB dağılma sürecine girince buradaki federe cumhuriyetler art arda bağımsızlık ilan ederek egemen devletler haline geldiler (1990-1991). Dört Türk cumhuriyeti (Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan) ile Türkiye arasında yakın ilişkiler kuruldu.

TÜRKİYAT, -tı a. (*türk* ve ar. *iyyat*'tan *türkiyyât*). TÜRKOLOJİ'nin esk. eşanlamlısı.

Türkiyat araştırma merkezi, İstanbul'da, İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi'ne bağlı kuruluş.

Türk dilini, kültürünü ve tarihini araştırmak amacıyla *Türkiyat enstitüsü* adıyla kuruldu (1924). Adı, yükseköğretim kurumlarının yeniden örgütlenmesi sırasında *Türkiyat araştırma merkezi* olarak değiştirildi (1983). Kuruluş yıllarında türkolog Katanov'un 7 000 cilt tutan kitaplarıyla oluşturulan kitaplığın kitap sayısı yıldan yıla artarak 50 000'in üzerine çıktı. Türkiyat araştırma merkezi tarafından *Türkiyat mecmuası* yayımlanmakta, ulusal ve uluslararası türkoloji kongreleri düzenlenmektedir.

TÜRKİYE, Ortadoğu'da, iki kıta üzerindeki topraklarıyla bir Asya ve Avrupa devleti. Kuzey-batı ve Orta Avrupa ile Ortadoğu'nun petrol zengini ülkeleri arasında en kısa karayolu ve Karadeniz ülkelerini açık denizlere bağlayan deniz yolu üzerinde çok önemli stratejik konumda. İzdüşüm alanı 779 452 km^2, yeryuvar üzerindeki gerçek alanı 814 578 km^2; 56 milyonu aşan nüfusu ile Ortadoğu'nun en kalabalık ülkesi (1990'da 56 473 000 nüf; 1995 tahmini 62,5 milyon nüf.). Başkenti *Ankara*. Resmi dili *türkçe*.

YERBİLİM

Türkiye'nin jeolojik yapısı en az 600 milyon yıl sürmüş bir evrimin sonucudur. Başlıca makrotopografya birimlerine karşılık düşen tektonik birimler de, jeoloji devirleri boyunca K.'den G.'e giderek gençleşen orojenik evrelerle oluşmuş ve bunların birbirine kenetlenmesiyle yapı ve rölyefin ana çizgileri ortaya çıkmıştır.

Klasikleşmiş sayılacak görüşe göre Türkiye özellikleri, yaşları ve evrimleri farklı 4 tektonik birime ayrılır. Bu büyük birimlere K.'den G.'e doğru Pontid, Anatolid, Torid ve *kenar kıvrımları* adı verilir. Bunlardan Pontidler Karadeniz boyunca uzanan sıradağları, Marmara ve Ege kıyılarını ve Karaburun yarımadasını da içermek üzere bütün K.-B. Anadolu'yu kapsar. Bu birimde yer yer bazı başkalaşmış eski masifler de bulunmakla birlikte Cambria'dan Pliyosen'e kadar değişik fasiyeslerde metamorfik olmayan tortullar en geniş yeri kaplar. Ama birimin asıl özelliği, dağoluşum süreçlerinin en erken burada başlamış olmasıdır. Pontidler Kaledonya ve Hercynia dağoluşumları ile etkilendikten sonra, Alp kıvrımları döneminin ilk hareketlerine (Kimmer ve Avusturya evreleri) ve daha sonraki (Pirene ve Helvetia evreleri) hareketlere de katılmışlardır. Ama Miyosen ve Miyosen sonrası tektonik süreçlerin etkileri çok hafif olmuştur. Birimin başka bir özelliği flysch'in yaygınlığı, Birinci Zaman, İkinci Zaman ve Üçüncü Zaman süresince devamlı magmatik etkinlikler (granit ve granodiyorit plütonlarının sokuluşu, denizaltı lavlarının büyük ölçüde yayılışı) ve buna bağlı olarak bazı önemli maden yataklarının (bakır, kurşun, çinko) oluşumudur.

Anatolidler temelde Orta ve Batı Anadolu'nun başkalaşmış billurlu masiflerini kapsar. Ayrıca, ofiolitli İkinci Zaman çökelleriyle, bunları örten Üçüncü Zaman oluşuklarını içerir. Yüzey şekilleri bakımından genellikle K. ve G.'deki tektonik birimlerden daha alçak bir platolar alanıdır. Üst Kretase'den daha eski oluşukların başkalaşmış kayaçlardan meydana gelmesi, Oligosen ve Miyosen'in lagün fasiyesinde olması (İç Anadolu'nun tuzlu-jipsli çökelleri), Miyosen ve Pliyosen'in genellikle yatay ya da yataya çok yakın durumda ortaya çıkması başlıca özellikleri arasındadır. Burada ilk önemli dağoluşum olayları Pontidleri etkileyen hareketlerden daha geç bir dönemde, Kretase sonunda meydana gelmiş, daha sonraki Pirene ve Helvetia dağoluşum evreleriyle de etkilenmiş-

TÜRKİYE FİZİKİ

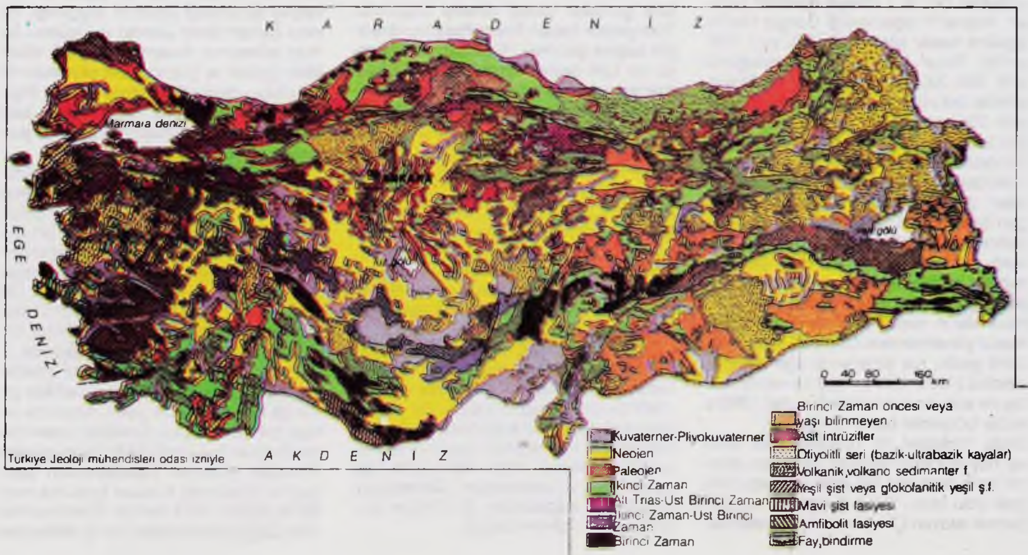
tir. İç Anadolu'daki billurlu magmatik kütlelerin sokulumu da bu sırada, yani eski Üçüncü Zaman'da tamamlanmıştır. Miyosen'den sonra kıvrılmalar hemen hemen sona ermiştir.

Toridler geniş anlamda Toros adı verilen sıradağlar sistemini kapsar, Anadolu'nun iç kesimleriyle Akdeniz ve Arap platformu arasında yer alır. Bu birimde de yer yer başkalaşmış masifler vardır; ama çoğunluğu Cambria'dan Miyosen sonuna kadar denizsel ortamda çökelmiş tortullar meydana getirir. Toridlerde en şiddetli ve en yaygın dağoluşum hareketleri Kretase ve Eosen sonlarında meydana gelmiş, bu hareketler birçok büyük şariyaj örtülerinin oluşumuna yol açmıştır. Buna göre Torid'ler, Anatolidlerden daha yenidir. Miyosen'den başlayarak dağoluşum hareketlerinin yerini, kırılmalarla birlikte meydana gelen epirojenik hareketler almıştır.

Türkiye'nin tektonik bakımdan en genç birimi kenar kıvrımlarıdır. Güneydoğu Toroslar'ın önünde genişliği değişen bir şerit halinde uzanan bu birimin alanı Cambria'dan Pliyosen sonlarına kadar yüz milyonlarca yıl boyunca sürekli olarak bir çökelme havzası olmuş, deniz tortullarıyla doldurulmuş, ama magma sokulumları meydana gelmemiştir. En şiddetli dağoluşum hareketleri ve bindirmeler jeolojik bakımdan çok yakın bir zamanda, Pliyosen, hatta Pleyistosen'de meydana gelmiş, bunun sonucunda genellikle Jura tipinde kıvrımlı bir yapı oluşmuş, bu sırada Karacadağ'ın Pliyosen ve Pleyistosen yaşlı bazaltları da geniş alanlara yayılmıştır. Türkiye'nin başlıca petrol yatakları bu birimdedir.

Sonuç olarak, Türkiye'nin jeolojik-tektonik gelişmesi K.'den G.'e yavaş yavaş ilerlemiştir. İlk önce Pontidler oluşmuş (Kaledonya ve Hercynia evreleri), onları sıra ile Anatolidler (Kretase sonları), Toridler (Oligosen sonu) ve en nihayet kenar kıv-

JEOLOJİ

Türkiye Jeoloji mühendisleri odası izniyle

eşyükselti eğrileri: 200

rımların meydana gelişi (Pliyosen) izlemiştir.

Türkiye'nin bugünkü orografik görünümü, dağ sıralarının uzanış doğrultuları, eriştikleri yükseltiler, bunların arasındaki havzalar ve ovalar ile, genç volkanik şekillerin yaygın oluşu ise çok daha yeni bir dönemde, Pliyosen ve Pleyistosen'de meydana gelen yeni epirojenik hareketlerin ve bu hareketlerle birlikte oluşan büyük faylanmaların eseridir. Bu fayların ya da fay sistemlerinin en önemlileri doğrultu atımlı Kuzey Anadolu ve Doğu Anadolu faylarıyla, düşey atımlı faylardan meydana gelen Batı Anadolu grabenleridir. Uzunluğu 1 400 km'yi bulan ve aslında bir faylar sisteminden meydana gelen Kuzey Anadolu fayı Anadolu'nun kuzey kesimini boydan boya keser. Anadolu'nun bu fayın kuzeyinde kalan kesimi yanal hareketlerle doğuya doğru yer değiştirmiştir ve bu yanal hareket günümüzde de sürmektedir. Doğu Anadolu fayının doğusunda kalan kesim ise kuzeye doğru kaymıştır. Bu iki büyük fay sistemi Doğu Anadolu'da Karlıova yöresinde kesişirler. Bu diri faylar üzerinde ve yakınındaki yerler aynı zamanda başlıca deprem alanlarıdır. Pliyosen ve Pleyistosen'de, Arap platformunun K.'e doğru ilerlemesi sonucunda Doğu Anadolu'nun sıkışması, burada yerkabuğunun kalınlaşması ve B. Anadolu'nun G.-B.'ya doğru kayarak genişlemesi bir yandan genç fayların oluşumuna yol açarken, bir yandan da özellikle Doğu Anadolu'da ve İç Anadolu'da belli yarıklar boyunca geniş lav örtülerinin yeryüzünde yayılmasına ve genç volkan konilerinin sıralanmasına neden olmuştur (Doğu Anadolu'da Nemrut-Süphan-Aladağ-Tendürek-Ağrı; İç Anadolu'da Karadağ-Karacadağ-Hasandağ-Erciyes; Güneydoğu Anadolu'da Karacadağ volkanları). Bunlardan birkaçı (Nemrut, Erciyes, Tendürek ve olasılıkla Hasandağ) etkinliklerini tarihi dönemlerde de sürdürmüşlerdir; bazıları daha hâlâ sıcak buharlar çıkarır. Kula bölgesinin genç volkanlarının püskürdüğü küllerde ise insan ayağı izleri saklı kalmıştır.

COĞRAFYA

doğal koşullar

yüzey şekilleri

JEOMORFOLOJİ

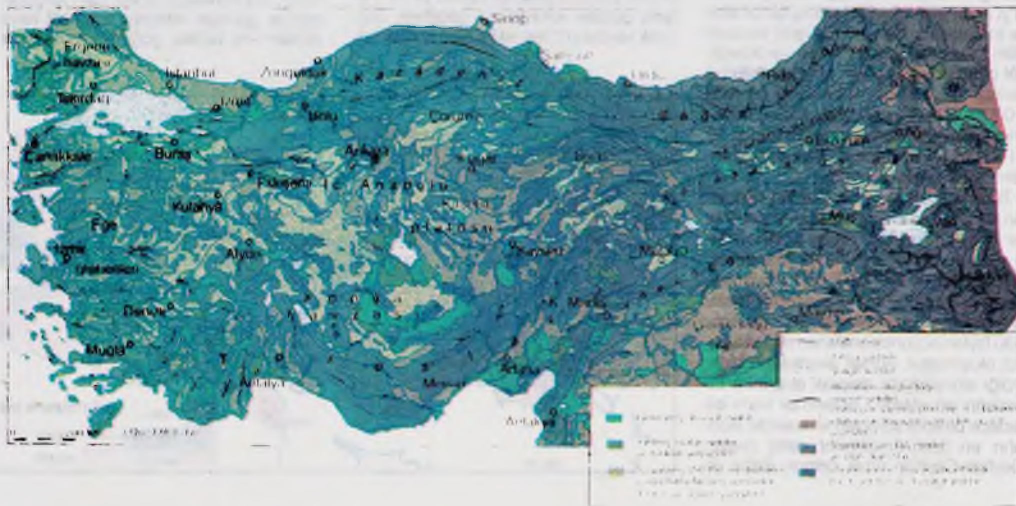
Kuzey'de Laurasia, Güney'de Gondvana eski platformları arasındaki Alp kuşağı üzerinde bir sıkışma alanında yer alan Türkiye'nin jeomorfoloji bakımından en belirgin özelliklerinden biri büyük yükseltisidir. Ortalama yükseltisi 1 100 m'yi aşan ülke, K. ve G.'deki alçak eski platformlar arasında yüksek dağlarla kaplı bir set görünümündedir. Batı'da 500 m dolayında olan ortalama yükselti, ülkenin orta kesiminde 1 000 m'yi, Doğu Anadolu'da 2 000 m'yi bulur. Bu sonuncu bölge âdeta Türkiye'nin damıdır. Ülke bu büyük yükseltiye Pliyosen sonlarında ve Pleyistosen'de meydana gelen epirojenik hareketlerle erişmiştir. Aynı hareketlerle K.'deki Karadeniz (ortalama derinliği 1 300 m), G.'deki D. Akdeniz (ortalama derinliği 1 500 m) çanakları torbalaşarak derinleşmiştir. Böylece Türkiye bu iki havza arasında, onlardan 2 500 m kadar daha yüksek ve çatısı kırıklarla parçalanmış bir kubbeleşme alanı meydana getirir.

Jeomorfolojik süreçler ve bunların oluşturduğu şekiller bakımından Türkiye gerçek bir mozaiktir. Karasal kumullardan güncel buzullara, çok çeşitli volkanik şekillerden kurak bölgelerin karakteristiği olan pediment'lere ve playa'lara, plüviyal göl izlerinden Pleyistosen buzullaşmasına, güncel ve fosil karst şekillerine kadar hemen her türlü ve her yaşta yüzey şekli Türkiye'de temsil edilmiştir. Bu şekil ve süreç zenginliği bir yandan ülke sınırları içinde yatay ve düşey doğrultudaki güncel iklim çeşitliliğinin, bir yandan da jeolojik geçmişteki iklim değişikliklerinin ve eski jeomorfolojik süreçlerin bir sonucudur.

Ülkenin K. ve G. kenarları yüksek dağlarla kuşatılmıştır. Bunlardan Karadeniz boyunca uzananlara Kuzey Anadolu dağları, güneydekilere ise Toroslar adı verilir. Her iki sistem, kıyıların uzanışını da belirleyen yaylar çizerek İç Anadolu platosunu kuşatırlar ve Doğu Anadolu'da birbirine yaklaşarak âdeta dağ sıralarından oluşan sıkışık bir demet meydana getirirler. Gerek Kuzey Anadolu dağları, gerek Toroslar oluşumlarından sonra dış etkenlerle tesviye edilmişler, bugünkü yükseltilerine Pliyosen, hatta Pleyistosen'deki hareketlerle erişmişlerdir. Üzerlerinde preneojen ve neojen yaşlı aşınım yüzeylerinin yayılışı, dağ eteklerinde daha genç (Pliyosen ve daha yeni) aşınım düzlüklerinin basamaklar halinde yer alışı bunun kanıtıdır.

Türkiye'nin yüzey şekillerini 3 etken grubu belirlemiştir: *jeolojik yapı*, *litoloji*, yani kayaçların mekanik ve kimyasal aşınmaya karşı dirençlerindeki farklar ve nihayet, yüzey şekillerini biçimleyen *dış etkenlerin türü*. Ama bunların ülkenin rölyefini belirlemekteki rolleri farklıdır. Dağ sıraları, büyük havzalar, grabenler, fay hatları boyunca uzanan oluklar, ovalar ve genelde büyük yükselti farkları yapının ve tektoniğin eseridir. Kayaç özelliklerinin rolü daha çok mezo ve mikro ölçüdedir. Örneğin, granitik ve granodiyoritik sokulumların oluşturduğu kubbe biçimindeki yapıların merkezi kısmı, çoğu yerde dış etkenlerle daha kolay aşındırılmış, yapısal olarak yüksek olan kısımlar topografya bakımından terselerek çukurluklara dönüşmüştür (Demirköy, Kozak, Orhaneli plütonlarında olduğu gibi). Anadolu'nun bütün G. kıyıları boyunca ve İç Anadolu'nun bazı bölümlerinde kolay eriyebilen kayaçların (kireçtaşı, jips, kayatuzu) yaygın oluşu buralarda çok çeşitli karst şekillerinin büyük ölçüde gelişmesine yol açmıştır. Karadeniz kıyıları boyunca uzanan bir şeritte sık sık heyelanların meydana gelişi ise burada su alınca kayganlaşan killi maddeler içeren Kretase ve Eosen flysch'lerinin yaygınlığıyla yakından ilgilidir. Büyük yükselti farklarının da artırdığı jeomorfolojik etken ve süreç çeşitliliği ise değişik jeolojik ve litolojik yapılar üzerinde çok farklı görünümdeki yüzey şekillerinin meydana gelmesine sebep olmuştur.

Eski masiflere yer yer yüksek orografik -morfolojik birimler içinde de rastlanır (Yıl-

TEKTONİK YAPI

dız dağları, Isfendiyar dağları, Sultan dağları, Güneydoğu Toroslar'daki Bitlis kütlesi gibi). Ama bunların en geniş olanları Kızılırmak-Kırşehir, Menderes ve Kocaeli -İstanbul eski kütleleridir. Genç faylarla parçalanarak horstlara ve grabenlere bölünmüş olan Menderes kütlesi, üzerinde birçok taze volkanik şekillerin (piroklastik koniler, lavlı maarlar, patlama çukurları) yer aldığı Kızılırmak masifi ve Pliyosen tortullarıyla örtülü İstanbul-Kocaeli masifi preneojen ve neojen (Miyosen-Pliyosen) yüzeyleriyle kesilmiştir. Bu düzlükler üzerinde yer yer dirençli kayalardan oluşan bazı tepeler yükselir. Bunlardan bazıları Apalaş tipi bir sıralanış düzeni gösterirler. Masiflerin temelini örten daha genç örtü tortullarının sıyrılması sonucunda da yer yer preneojen fosil yüzeyler meydana çıkmıştır.

Büyük havzalar esasta tektonik kökenlidir. Ama daha sonraki morfolojik aşınım ve birikim süreçleriyle bugünkü şekillerini kazanmışlardır. Bunların başlıcaları arasında Ergene, Tuz gölü ve Konya havzaları sayılabilir. Uzun bir jeolojik süreden beri çökelme alanı olmaları hepsinin ortak özelliğidir. Ergene havzası kalınlığı 5 000 m'yi aşan yeni çökellerle dolu bir birikim ve torbalaşma alanıdır. Tuz gölü havzası kalın tortullarla, Konya havzası ise plüviyal göl çökelleriyle kaplıdır. Marmara denizi çanağı da aslında, tabanında kalınlığı 2 000 m'yi bulan genç sığ ortam çökellerinin biriktiği ve zamanımızdan ancak 10 -11 bin yıl kadar önce deniz sularıyla örtülmüş bir başka havzadır.

Türkiye ovaları da bir yandan tektoniğin, bir yandan da dış süreçlerin eseridir. Bir kısmının kuruluşu düşey faylanmalarla (Büyük Menderes, Küçük Menderes, Gediz, Muş ovaları gibi), bir kısmınınkiyse yanal atımlı faylanmalarla (Amik ovası, Varto ovası, Kuzey Anadolu ve Doğu Anadolu fayları boyunca sıralanan ovaların çoğu) oluşmuştur. Bunlar akarsuların biriktirdiği alüvyonlarla dolarak bugünkü biçimlerini almışlardır. Ovaların bir kısmı ise sadece birikme süreçlerinin eseridir. Bunların en tipik örneklerini delta ovaları (Seyhan-Ceyhan ortak deltası, Bafra ve Çarşamba ovaları gibi) ve tektonik kökenli ovaların çoğunun kenarında, dağ etekleri boyunca birikinti yelpazelerinin kaynaşmasından oluşan etek ovaları meydana getirir.

Türkiye kıyılarının (toplam uzunluk: 8 334 km) ilksel özelliği iki etkene bağlı olarak meydana gelmiştir: deniz seviyesinin Würm buzullaşmasını izleyen ısınma dönemindeki son yükselişi (Flandre transgresiyonu) ve kıyı haline geçen alanın jeomorfolojik özellikleri. Bu nedenle ülkenin K. ve G. kıyıları genelde Pasifik tipindedir, yani yapı hatlarıyla kıyı çizgisinin uzanışı arasında uyum vardır. Bu kıyılar, birkaç istisna dışında doğal limanlardan yoksun, ada bakımından fakirdir. Buna karşılık Ege kıyıları Atlantik tipindedir; kıyı çizgisi yapı ve morfolojinin ana doğrultularını keser. Bunun sonucunda kıyı çok girintili çıkıntılı bir görünüm almış ve önünde büyüklü küçüklü birçok ada sıralanmıştır. Bu ilksel kıyı tiplerinde dış süreçler bazı ikincil değişikliklere yol açmıştır: deltalar, kayaçların direnç farklarının dalga aşındırması sonucunda belirmesiyle oluşan girinti ve çıkıntılar, eski körfezlerin ya da koyların dolarak kara haline geçmesi, bazı antik kentlerin (Efes, Milet gibi) içerde kalmaları, bazı girintilerin setlerle kapanarak göle dönüşmesi (Bafa gölü, Büyükçekmece ve Küçükçekmece, birçok lagün), karstik sahalardaki kanyonların sular altında kalmasıyla meydana gelen kalang'lar. Ama genelde bütün Türkiye kıyıları, kıyı evrimi bakımından gençtir. Bunun nedeni bugünkü deniz seviyesine yaklaşık 7-10 bin yıl kadar önce erişilmesi ve ilksel kıyı çizgisinde ikincil değişiklikler için geçen sürenin nispeten kısa olmasıdır.

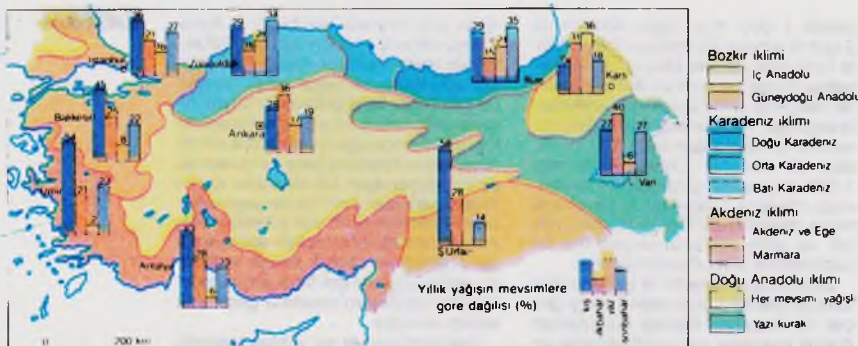
İklim

Türkiye'nin genel iklim şartları, bölgelerimizin iklim özellikleri ve mevsimlik hava tipleri iki etken grubuna bağlıdır: 1. küresel etkenler; 2. coğrafi etkenler.

Türkiye'nin hava kütlelerine, atmosferin genel sirkülasyon sistemlerine, siklonik etkinliğe, cephelere ve atmosferin yüksek seviyelerindeki olaylara göre konumu *küresel etkenler* adı altında toplanır. Türkiye 36-42° K. paralelleri arasında yer aldığına göre tümüyle Kuzey yarıküre'deki kıtaların batı kenarında görülen ve Akdeniz iklimi adı verilen bir makroklima alanı içinde ve bu iklimi oluşturan atmosfer olaylarının etkisindedir. Hava kütleleri bakımından bu alan bir geçiş kuşağıdır; güneyde tropikal hava kütlelerinin çekirdek alanı (çöller), kuzeyinde kutupsal hava kütlelerinin çekirdek alanı (nemli ılıman iklimler) yer alır. Türkiye'nin bulunduğu kuşağın başlıca özelliği yazın tropikal kökenli hava kütlelerinin, kışın nemli ve soğuk kutupsal hava kütlelerinin egemen etkisi altında kalmasıdır. Ülkede yazların genellikle kurak ve sıcak, kışların soğuk ve yağışlı geçmesinin temel nedeni budur. Bu iki farklı hava kütlesi arasındaki kutupsal cephe, bu cephe boyunca meydana gelen siklonik etkinlikler ve bu etkinliklere bağlı yağış alanı yazın genel atmosfer sirkülasyonunun yer değiştirmesine bağlı olarak Türkiye'nin kuzeyine çekilir. Bu durumda Türkiye, yağış sağlayan cephelerden uzak kalır ve kurak makroklima alanına girer (uzun yaz kuraklığı). Oysa kışın kutupsal cephe, güneye ilerleyen kutupsal hava kütleleri ile birlikte çoğunlukla Akdeniz üzerindedir. Bunun sonucunda, Türkiye kutupsal hava kütlelerinin etkisine girer, sıcaklık düşer, siklonik etkinliklerle yağış alır.

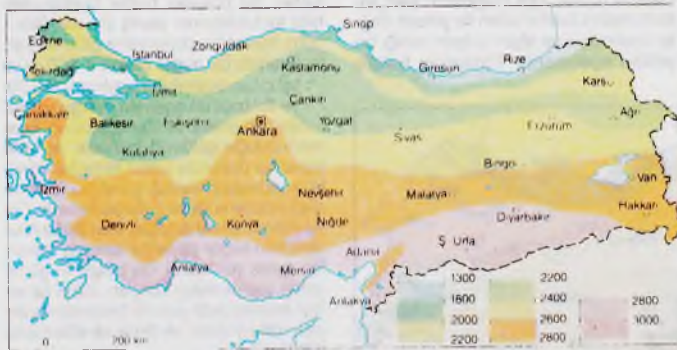
Coğrafi etkenler, yukarda açıklanan küresel etkenlerin belirlediği makroklima tablosunda bölgesel ve yöresel değişikliklere yol açarlar. *Yükselti, dağların doğrultusu, yamaçların bakısı ve denize göre konum* Türkiye'nin iklim tipleri bakımından çeşitlenmesine neden olan coğrafi etkenlerin başlıcalarıdır. Genel kural olarak yükselti, hava kütlelerinin yükselerek soğumasını ve içerdikleri nemin yoğuşmasını sağlayan ve bu nedenle yağışı artıran bir etkendir. Ortalama 1 100 m'yi, doğu bölgelerinde 2 000 m'yi bulan büyük yükseltisi Türkiye'ye güneydeki (Suriye çölü) ve kuzeydeki (Güney Rusya bozkırları) ku-

YAĞIŞLI GÜN SAYISI

YILLIK GÜNEŞLENME SÜRESİ (saat olarak)

rak ve yarı kurak ülkelere oranla çok daha bol yağış alan bir ülke ayrıcalığı sağlar. Türkiye'de yağış ortalaması yılda 500 mm dolayındadır. Bu değer bazı yörelerde (Rize dolayı) 2 000 mm'yi aşar; ama dağlarla çevrili bazı iç bölgelerde (İç Anadolu'da Karapınar yöresi, Doğu'da Malatya ve Iğdır ovaları) 300 mm'nin altına iner. Nemli hava kütlelerine göre dağların doğrultusu ve yamaçların bakısı yağış miktarlarının dağılışını belirleyen önemli bir etkendir. Bunun sonucunda, ülkenin kuzey ve güney kenarındaki dağların nemli hava kütlelerine karşı gelen dış yamaçları genellikle 1 000 mm'yi bulan, hatta geçen bol yağış alırlar. Doruk hattı aşılarak iç yamaçlara geçilince yağışta çok belirgin bir azalma görülür. Denizden uzaklık ve karasallık derecesi ise, özellikle ülkenin termik şartlarını belirleyen temel etkendir. Türkiye'de kışın bölgeler arasındaki sıcaklık farklarının büyük ölçüde artması, yazın ise bütün Türkiye'de birbirine yakın sıcaklıkların görülmesi bununla ilgidir. Yazın en sıcak ay ortalamaları 18-32 °C arasındadır. Kışın kıyı bölgelerinde ortalama sıcaklık K.'de 5 °C, G.'de ise 10 °C dolayındadır. Oysa iç kısımlarda sıcaklık çok düşüktür: İç Anadolu'da 0 °C dolayında, D.'da çok daha az (– 10 °C dolayında). En yüksek (Urfa 46,2 °C) ve en düşük (Karaköse – 43,2 °C) ısılar da deniz etkilerinden uzak bu iç kısımlarda ölçülmüştür. Kıyılar, özellikle Toroslar'ın siperindeki Akdeniz kıyı şeridi kışın bütün yurdun en sıcak yöreleridir. Akdeniz kıyılarında kar yağışı ve don az görülen olaylardır; – 5 °C'tan düşük sıcaklık bu kıyılarımızda genellikle 30 yılda bir görüldüğü halde, iç kısımlarda bu şiddetli don sınırı her yıl uzun sürelerle ve sık sık aşılır. Bütünüyle Türkiye'de yıllık ortalama sıcaklıklar 4 °C ile 20 °C arasındadır. Buna göre, Türkiye termik orta kuşağın güney kesiminde, sıcak kuşağın hemen bitişiğinde yer alır.

Coğrafi şartlar, özellikle bakı ve karasallık derecesi yağış rejimini de etkiler. Ülkenin büyük kısmında (Akdeniz, Ege, Marmara, Güneydoğu Anadolu bölgeleriyle İçbatı Anadolu) Akdeniz iklimini belirleyen makroklima şartlarının bir sonucu olarak en yağışlı mevsim kış, en kurak mevsim yazdır. Ama İç Anadolu'da, D. Karadeniz kıyılarında ve K.-D. Anadolu'da durum değişir: karasal etkilerle İç Anadolu'da ilkbahar, K.-D. Anadolu'da yaz en yağışlı mevsim haline gelir; D. Karadeniz kıyılarında ise genel sirkülasyon şartlarına bağlı olarak sonbahar en yağışlı, ilkbahar en kurak mevsimdir. Türkiye'de yaz kuraklığının en az belirgin olduğu bölüm de bu kıyılardır.

Coğrafi etkenler, özellikle dağlar ve yükselti kar örtüsünün D. bölgelerimizde aylarca sürmesine, bulutluluğun K. kıyıları boyunca çok daha yüksek olmasına yol açar. Buharlaşma ise sıcaklıkla doğru orantılı olarak artar. Yıllık buharlaşma, karasallığı ve konumu nedeniyle G.-D. Anadolu'da en fazla (2 000 mm'nin üzerinde), daha serin ve daha denizsel olan K.-B.'da en azdır (500-600 mm). Nemlilik bölgelerini belirlemekte yalnız yağış değil, buharlaşma miktarı da çok önemli rol oynar. Bu bakımdan Türkiye yarıkurak (İç Anadolu, G.-D. Anadolu, Malatya ve Iğdır ovaları), yarınemli (Türkiye'nin büyük kısmı), nemli (özellikle Karadeniz kıyıları ve yüksek dağlar) ve çok nemli (D. Karadeniz, B. Karadeniz, Menteşe ve Antalya körfezi kıyıları) olmak üzere 4 bölgeye ayrılır.

Genel makroklima şartlarında bu coğrafi etkenlerin yol açtığı değişikliklere bağlı olarak Türkiye'de 4 iklim tipi ile, bunların bazı alttipleri meydana gelmiştir: 1. *Bozkır iklimi:* İç Anadolu ve G.-D. Anadolu ile Ergene havzasının orta kesiminde görülür. Yarıkuraktır. Yağış rejimi Akdeniz iklimine benzer. Fakat yağış miktarının daha az ve termik rejimin karasal olmasıyla ondan ayrılır. Bu bölgesel iklimin başlıca iki alttipi vardır: *İç Anadolu iklimi* (ortalama yaz sıcaklığı 20-25 °C, kış sıcaklığı 0° ile – 3 °C arasında; en çok yağış ilkbaharda); *Güneydoğu Anadolu iklimi* (yaz sıcaklıkları 30 °C üzerinde, kış sıcaklıkları 0-5 °C arasında; şiddetli yaz kuraklığı, çok yüksek buharlaşma). 2. *Karadeniz iklimi:* her mevsimi yağışlıdır. Nemlilik derecesine ve termik şartlara göre 3 alttipe ayrılır: *Doğu Karadeniz iklimi* (1 000 - 2 000 mm arasında yıllık yağış; en çok yağış sonbaharda; kışlar ılık); *Batı Karadeniz iklimi* (kışın ve yazın daha düşük sıcaklıklar; kıyılarda yüksek, iç kısımlarda az yağış); *Orta Karadeniz iklimi* (orta miktarda yağış; yaz kuraklığı kısa ama belirgin). 3. *Akdeniz iklimi:* oldukça yüksek kış yağışları; ay-

OCAK SICAKLIĞI

TEMMUZ SICAKLIĞI

larca süren şiddetli yaz kuraklığı; yazlar çok sıcak, kışlar ılık. Bu bölgesel iklim de iki alttipe ayrılır: *Asıl Akdeniz iklimi* (kar yağışı ve don çok az görülür; 6-7 ay süren yaz kuraklığı); *Marmara geçiş iklimi* (oldukça soğuk kışlar; kar yağışı ve don olağan; yaz kuraklığı kısa ve daha hafif). 4. *Doğu Anadolu iklimi:* şiddetli karasal. K...lı, donlu, çok soğuk ve uzun kışlar. İki alttipe ayrılır: *Kuzeydoğu Anadolu iklimi* (şiddetli kış soğukları; ilk yaza ve yaza rastlayan yağış üst sınırı ile orta kuşağın tipik kara iklimi); *yazı kurak Doğu Anadolu iklimi* (yağış çokluğu kışın ya da ilkbaharda; yaz en kurak mevsim. Güney kesimlerinde kışın sıcaklık biraz daha yüksektir).

floristik bölgeler ve bitki toplulukları

Türkiye'de bitki türlerinin toplam sayısı 10 000 kadardır. Buna göre tür sayısı bakımından çevresindeki ülkelerden çok daha zengindir. Bu zenginlikte bölgesel iklimler ve özellikle orografik şartlara bağlı olarak meydana gelen yerel iklimlerin çeşitliliği, büyük floristik bölgeler arasındaki geçiş alanında bulunma ve Pleyistosen'deki iklim değişikliklerinin relikt'lerin oluşumuna yol açan etkileri başlıca rolü oynar.

Türkiye, bitki türleri ve bitki örtüsünün evrimi bakımından farklı üç büyük flora bölgesine bölünmüştür. Bunlar kabaca makroklima alanlarına uyarlar. Ama, bunlardan her birine ilişkin bazı türlere, yakın geçmişteki iklim ve alan değişikliklerinin sonucunda relikt olarak floristik bölgenin esas alanı dışında da rastlanır. Ülkenin K.'i, Marmara bölgesinin hemen tümü ve bütün Karadeniz boyunca *Avro-Sibirya* floristik bölgesi bir şerit halinde uzanır. Ege ve Akdeniz kıyıları *Akdeniz flora* bölgesinin, yarıkurak iç kısımlar ise *Turan Ön Asya* floristik bölgesinin yayılış alanını meydana getirir. Avro-Sibirya floristik bölgesinin karakteristiği, doğal orman alanı olmasıdır. Bu alanın doğu kesiminde, D. Karadeniz kıyılarında tür zenginliği, nemli ormanlar D. Asya ve Akdeniz floraları ile genetik ilişkiler gösteren *kolşik flora* ver alır. Ege ve Akdeniz bölgeleri, ... flor âleminin bir alt bölümü olan Akdeniz flora bölgesinin cins türlerin yayılış alanıdır. İç kesimlerdeki Turan-Ön Asya floraları ise Paleoboreal flora âleminin bozkır florasını oluşturur. Türkiye'de en geniş yeri bu floristik bölge kaplar. Bu üç farklı flora alanı Pleyistosen'deki iklim değişiklikleri sırasında zaman zaman genişlemiş ya da daralmıştır. Bu genişleme ve daralma biçimindeki alan değişiklikleri, ayrı floristik bölgelere ait türlerin yer yer karışmalarına ve bazı relikt bitki alanlarının oluşmasına neden olmuştur. Amanoslar üzerindeki kolşik türler, kolşik alanda görülen Akdeniz türleri, Ege bölgesinin bazı kesimlerindeki bozkır türleri ile yüksek dağlar üzerinde bazı alpin türlerin varlığı bu şekilde açıklanabilir. Türkiye'nin floristik bakımından diğer bir özelliği endemiklerin oldukça yüksek oranıdır (% 20'nin üzerinde).

Ekolojik-fizyolojik bakımdan farklı bitki topluluklarına gelince, bunlar da temelde başlıca iklim bölgelerine uyarlar. Bu ilişki nedeniyle başlıca 4 bitki topluluğu bölgesi ayırt edilir: 1. *Akdeniz bitki topluluğu.* Akdeniz iklim tipinin hâkim olduğu alanda yayılır. Burada başlıca iki bitki topluluğu tipi ayırt edilir: ormanlar ve çalı toplulukları. Çalı toplulukları daha yaygındır. Bunlar, yüksekliği birkaç metreye kadar olan makilerden ve boyu 1 m'yi aşmayan garig'lerden oluşur. Yaz kuraklığına uymuş, etli yapraklı, hepyeşil bu çalı toplulukları asıl Akdeniz bölgesinde 500-600 m'ye kadar çıkar; Ege bölgesinde daha alçaklarda sona erer. Akdeniz bitki topluluklarının ikinci türü ormanlardır. Bunlar da uzun yaz kuraklığına uymuş türlerden (bazı meşeler, kızılçam, yer yer sedir) oluşur. Bozulan ormanların yerini maki ve garigler doldurur. 2. *Karadeniz bitki toplulukları.* Karadeniz iklim bölgesi, orta kuşağın yazın yeşillenen yayvan yapraklı ormanlarının ve daha yükseklerde iğneli ormanların yayılış alanıdır. Bu nemli ormanlar dağların alçak yamaçlarında kayın, kestane, gürgen, dişbudak ve kızılağaç gibi nemcil ağaç türlerinden oluşur. Ormanaltı sık, ağaçlar çok kez lianlarla sarılıdır. Ormanaltında ormangülleri (Rhododendron) yaygındır. Dağların daha soğuk yüksek yamaçlarında önce karışık ormanlar, daha sonra özellikle köknar ve ladinin hâkim olduğu iğneli ormanlar yer alır. Yaklaşık 2 000 -2 100 m'de orman sona erer. Dağların daha soğuk ve daha az yağışlı iç yamaçlarında nemli ormanların yerini seyrek meşe ve çam (özellikle sarıçam ve karaçam) ormanları alır. 3. *İç bölgelerin bitki toplulukları.* Bu bölgeler bozkır özelliğindeki bitki topluluklarının yayılış alanıdır. Görünüm, kuraklığın derecesine göre değişir. İç Anadolu'da doğal olarak 1 200 m'ye kadar çıkan bozkırların başlıca tipleri Stipa ve Bromus'un egemen olduğu ot bozkırları, Artemisia ve Astragalus'un egemen olduğu çölümsü bozkırlar ve tuzlu topraklar üzerinde tuzcul türlerden (özellikle sadaotu [Salsola], çorakotu [Salicornia]) meydana gelen tuzlu bozkırlardır. Daha yüksek ve daha soğuk olan Doğu Anadolu'nun kuzey yarısında sarıçam ormanları geniş yer kaplar. Bu bölgenin güneyinde seyrek meşe koruları, daha az yağışlı kesimlerinde yükselti bozkırları da denen daha yüksek ve daha sık otsu topluluklar görülür.

Yukarıda açıklanan bu başlıca bitki topluluğu bölgelerine dağların yüksek kısımlarındaki otsu toplulukları da eklemek gerekir. Alpin bitki toplulukları katı da denilen bu toplulukların erişildiği alt sınır, kıyılardan içerlere ve batıdan doğuya gidildikçe yükselir. Bu kat kıyı kesimlerindeki dağlarda genellikle 2 000 m dolayında başlar; oysa karasal etkilerle Doğu Anadolu'da aynı sınıra 2 500-2 800 m yükseklikte erişilir.

akarsular

K.'inde ve G.'indeki kurak ve yarıkurak bölgeler arasında dağlık ve bu nedenle daha bol yağışlı bir alan olan Türkiye, akarsular bakımından zengin bir ülkedir. Atlas ve Hint okyanusları arasındaki su bölümü Türkiye'den geçer. Komşu ülkelerde denize dökülen Dicle, Fırat, Kura, Aras ve Çoruh gibi büyük akarsular da kaynaklarını Türkiye'den alırlar. Türkiye'de doğan ve Türkiye'de denize ulaşan akarsuların en uzunu Kızılırmak'tır (1 355 km); onu 824 km ile Sakarya izler. Ön Asya'nın en büyük nehirleri olan Fırat 971 km, Dicle 523 km boyunca Türkiye'de akar. Ülkenin en büyük kısmı dış akışlıdır; sularını denizlere gönderir. Buna karşılık yarıkurak İç Anadolu'da yüzölçümü 80 000 km²'yi bulan geniş bir içakışlı kapalı havza yer alır. Van gölü, Aras ve Kura havzaları da Doğu Anadolu'nun kapalı havzalarını oluştururlar. Türkiye'de akışsız (areik) bölge yoktur.

Türkiye akarsuları engebeliğin kuvvetli olması, eğimli yatakları ve yazın sularında meydana gelen genel çekilme nedeniyle ulaştırmaya elverişli değildir. Buna karşılık kuvvetli eğimleri ve gömük yataklarıyla büyük bir hidroelektrik üretim potansiyeline sahiptirler. Türkiye bu potansiyel bakımından Ortadoğu'nun en şanslı ülkesidir. İklim ve morfolojiye göre değişik akarsu rejimleri vardır. Akdeniz, Ege ve Marmara bölgesi akarsularında, kış yağışları ve kar sularıyla beslendiklerinden, kışın ve ilkbaharda çok kuvvetli bir kabarma, yaz aylarında da çok belirgin bir alçalma görülür. Bu bölgelerde ancak karst kaynaklarıyla beslenenler (örneğin Ma-

NEMLİLİK BÖLGELERİ

BİTKİ ÖRTÜSÜ

navgat suyu) yazın da fazla alçalmazlar. İç Anadolu akarsularının rejimi de hemen hemen aynıdır; yalnız akım miktarları daha da azdır. Doğu Anadolu'da akarsular, özellikle ilkbaharda ve ilkyazda kabarırlar; kış aylarında don nedeniyle meydana gelen bir azalma, karakteristik özellikleridir. Doğu Karadeniz akarsularının rejimi çok farklıdır. Burada akarsuların akım miktarlarını sıcaklığın yıl içindeki gidişi belirler: en yüksek akıma, karların ve buzulların eriyerek bol su sağladıkları yaz mevsiminde erişilir. Buna karşılık en yağışlı mevsim olan sonbaharda ve kışın, dağlar üzerinde hüküm süren don nedeniyle suları çok azalır.

Türkiye akarsularının çoğunda ortalama akım düşüktür. Örneğin, en uzun akarsu olan Kızılırmak yılda ortalama 6 318 milyon m³, Sakarya ise 5 349 milyon m³ su geçirirler. En çok su akıtan nehirler Fırat (28 538 milyon m³) ve Dicle'dir (15 400 milyon m³).

göller

Türkiye yüzölçümünün % 11 kadarını (8 933 km²) göller ve bataklıklar kaplar. Bunların boyutları âdeta küçük bir içdeniz kadar geniş Van gölünden, küçük su birikintilerine kadar değişir. Doğal göllerin en büyüğü (3 713 km²) ve en derini (451 m) Van gölüdür. Alan bakımından onu sıra ile Tuz gölü (1 500 km²), Beyşehir (656 km²), Eğridir (468 km²), Akşehir (353 km²) ve İznik (298 km²) gölleri izler. Bazıları (Van, Beyşehir, Burdur, Acıgöl vb.) kapalı havza durumundadır ve bu nedenle suları tuzludur. Sularının tadı, içerdiği tuzlara göre değişir. Sodalı olanlarınki acıdır. Bir gideğen ile sularını dışarı boşaltan göller ise (Eğridir, İznik, Sapanca gibi) tatlıdır.

Oluşum bakımından farklı hemen bütün göl çeşitleri Türkiye'de temsil edilmiştir. Örneğin, Hazar gölü tektonik kökenli bir göldür; Van gölü bir lav setinin arkasında oluşmuştur. Nemrut gölü bir krater gölüdür. İç Anadolu'da Acıgöl ve Meke tuzlası volkanik patlama çukurlarını doldururlar. Tortum gölü ile Trabzon batısındaki Sera gölü, birincisi eski, ikincisi yeni heyelan kütlelerinin oluşturduğu setlerin arkasında biriken sularla meydana gelmiştir. Yüksek dağlar üzerinde birçok sirk gölü, karstik alanlardaki erime çukurlarında da yeraltı sularıyla dolu göller (İç Anadolu obrukları) vardır. Kıyılarda ise eski koyların kum ve çakıl setleriyle kapanması sonucunda oluşmuş set gölleri (Büyükçekmece, Küçükçekmece, Bafa gölü) ve Çukurova, Kızılırmak, Yeşilırmak deltalarında görüldüğü gibi dalgaların ve kıyı akıntılarının çökelttiği maddelerle denizden ayrılmış sığ lagünlere rastlanır.

Sularının termik şartları bakımından Türkiye gölleri, yüksek dağlar üzerindeki derin sirk gölleri bir yana bırakılırsa, orta kuşak göllerinin özelliklerini gösterirler. Yüzey sularının sıcaklığı 20-25 m derinliğe kadar mevsimlik değişikliğe uğrar. Bu değişiklikler sonucunda derin sularla yüzey suları yer değiştirir ve bu olay gölün oksijen ve besin tuzları bakımından zenginleşmesine yol açar. Daha derin suların sıcaklığı 4 °C dolayında değişmez kalır. Türkiye göllerinden suları tatlı olanlarda balıkçılık yapılır. Bunların büyük bir kısmı balıklandırılmıştır.

Özellikle son yıllarda yapılan büyük barajların ardında yeni bir göl çeşidi ortaya çıkmıştır. Bu yapay göllerden bazıları birçok doğal gölden daha geniş alan kaplar (Keban 675 km²; Hirfanlı 263 km², Karakaya 298 km² ve su toplandığında Atatürk baraj gölü 817 km²). [→ Kayn.]

nüfus

Türkiye'de, Osmanlı İmparatorluğu döneminde gerek toprak-nüfus ilişkisini, gerek toplanacak vergiler ve askere alınacak nüfusu saptamak için çeşitli dönemlerde başarılı olmayan nüfus sayımları yapılmıştı. İlk nüfus sayımı Rumeli ve Anadolu'ya yayılan osmanlı topraklarında yapılan ve erkeklerin sayıldığı 1831 sayımıdır. Daha sonraki sayımlar 1859-1860 ve 1882-1884 yıllarında yapılmış, ancak bunlardan alınan bilgiler eksik kalmıştır. Oldukça uzun bir süre sonra Ticaret ve nafia nezareti' ne bağlı olan İstatistik dairesi, sayım sonuçlarını yeniden inceleyip eksikleri tamamlayarak 1897'ye kadar ileriye yürütmüş ve yayımlamıştır. Buna göre, Anadolu, İstanbul ve Edirne nüfusu 1884'te 11 500 000, 1897'de Anadolu, İstanbul ve Doğu Trakya'da nüfus 12 400 000, 1910' da 14 900 000 ve 1913'te 15 300 000 kişidir.

Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra en önemli sorunlardan biri de nüfus sorunu olmuştur. Bu dönemde, çeşitli konulara eğilebilmek için nüfusun sayısını, sosyal ve ekonomik niteliklerini belirlemek önemli bir gereksinim olarak ortaya çıkmış ve böylece, 1927'de, Cumhuriyet döneminin ilk genel nüfus sayımı yapılmıştır.

1935'te yapılan ikinci genel nüfus sayımından sonra çıkarılan yasayla, sayımların, sonu sıfır ve beşle biten yıllarda yani beş yılda bir yapılması öngörülmüş ve günümüze dek uygulanmıştır. Bu sayımlara göre, 1927'de 13,6 milyon olan Türkiye nüfusu, 1950'de 20,9 milyon; 1970'te 35,6 milyon; 1985'te 50,6 milyon ve 1990'da 56,5 milyon olarak saptanmıştır. 1995'te ise bu sayının 62,5 milyon olacağı tahmin edilmektedir. 1913-1927 arasındaki fark, büyük olasılıkla art arda gelen yoğun bir savaşlar dönemi yaşanmış ve büyük toprak kayıplarına uğranılmış olmasından kaynaklanmaktadır.

Türkiye nüfusu 1927-1940 arasında, yılda ortalama ‰ 20,5'lik bir artış hızıyla mutlak olarak 4,2 milyon, yani % 31 oranında, önemli bir artış göstermiştir. Bu hızlı artışta en önemli etken o dönemde doğurganlık oranının yüksek olmasıdır. Ancak, bu dönemde ölüm düzeyinin de yüksek ve ortalama ömür süresinin 45 yıl dolayında olması doğurganlık oranının dinamiğini azaltmıştır. Buna karşın, 1927 sayımında, çeşitli nedenlerle nüfusun yaklaşık 400 000 kişilik bir bölümünün sayım dışı kalmış olması, 1939'da Hatay'ın Türkiye'ye katılmasıyla sağlanan nüfus kazancı (200 000 kişiden fazla) ve Lozan antlaşması gereğince yapılan nüfus değişimi ve Balkan ülkelerinden alınan göçlerle (1927-1935 arasında 200 000, 1935-1940 arasında 120 000 kişi) doğal gelişmenin dışında da nüfus artışları sağlanmıştır. Bu etmenler de göz önüne alındığında, bu dönemde nüfusun doğal artış hızı ‰ 20'nin altına düşmektedir.

1940-1945 döneminde ise, doğal artış hızı ‰ 10,6 düzeyine düşmüş, nüfus mutlak olarak 1 milyon kadar bir artış gösterebilmiştir. Bu dönemde, doğurganlık düzeyinin eskiye göre % 5 ile % 10 arasında gerilemesi; erkek nüfusun uzun süre silah altında tutulması, savaş koşullarının getirdiği ekonomik güçlüklerin yarattığı güvensizlik ve belirsizliğin doğurganlık eğilimini zayıflatması gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Bu dönemde doğumlar azalırken ölümler hızlı bir artış göstermiş ve ortalama ömür süresi de 35 yıla

NÜFUS YOĞUNLUĞU

1985 sayımına göre nüfusun okuryazarlık, yaş ve cinsiyete göre dağılımı
(6 ve daha yukarı yaşlar)

yaş	toplam			okuryazar olmayan		okuryazar olan							
						toplam		okul bitiren		okul bitirmeyen		bilinmeyen	
	toplam	erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın	erkek	kadın
Toplam	43 112 337	21 800 854	21 311 483	2 932 964	6 770 698	18 824 697	14 497 065	14 714 635	10 651 347	4 095 908	3 833 866	57 347	55 572
6	1 213 009	621 639	591 370	429 579	416 205	183 130	166 802	-	-	183 130	166 802	8 930	8 363
7	1 393 484	716 707	676 777	212 734	215 229	498 259	456 204	-	-	498 259	456 204	5 714	5 344
8	1 401 474	715 303	686 171	104 091	122 783	606 930	559 001	-	-	606 930	559 001	4 282	4 387
9	1 256 574	644 977	611 597	53 723	68 057	587 783	540 327	-	-	587 783	540 327	3 471	3 213
10	1 350 973	697 177	653 796	61 221	89 210	632 906	561 867	-	-	632 906	561 867	3 050	2 719
11	1 157 524	601 456	556 068	28 762	45 717	571 881	509 531	296 434	268 735	269 352	235 611	6 908	6 005
12	1 267 012	660 162	606 850	31 637	65 414	627 756	540 789	505 440	438 158	121 788	102 120	1 297	1 158
13	1 248 270	647 837	600 433	23 419	57 499	623 764	542 296	569 097	493 099	54 332	48 863	989	972
14	1 169 697	604 065	565 632	22 526	58 797	580 861	506 258	552 417	476 673	28 263	29 430	859	732
15 - 19	5 407 464	2 744 581	2 662 883	118 215	327 861	2 623 947	2 332 846	2 546 693	2 214 910	75 983	116 886	3 690	3 226
20 - 24	4 784 480	2 434 052	2 350 428	105 109	375 363	2 327 104	1 972 995	2 270 187	1 861 545	56 386	110 941	2 370	2 579
25 - 29	4 040 762	2 056 187	1 984 575	80 926	399 525	1 974 183	1 584 011	1 921 032	1 457 558	52 642	126 000	1 587	1 492
30 - 34	3 374 406	1 723 904	1 650 502	86 578	441 348	1 636 389	1 208 382	1 574 020	1 062 428	61 970	145 620	1 336	1 106
35 - 39	2 786 571	1 413 596	1 372 975	98 090	475 149	1 314 948	897 313	1 233 699	750 398	80 901	146 663	906	765
40 - 44	2 208 156	1 098 217	1 109 939	127 099	486 281	970 629	623 210	869 667	497 970	100 650	124 970	801	718
45 - 49	2 008 609	991 442	1 017 167	166 432	528 231	824 665	488 535	706 805	380 185	117 648	108 212	557	539
50 - 54	2 042 592	1 039 158	1 003 434	255 736	630 967	783 014	372 066	629 494	283 277	153 369	88 658	559	532
55 - 59	1 649 069	824 436	824 633	240 342	557 694	583 836	266 642	445 457	201 153	138 257	65 381	380	405
60 - 64	1 130 186	555 813	574 373	190 422	419 279	365 175	154 843	262 140	115 614	102 905	39 131	[illegible]	[illegible]
65 +	2 125 908	955 042	1 170 866	490 534	978 490	[illegible]	191 742	294 923	133 051	168 852	[illegible]	[illegible]	[illegible]
Bilinmeyen	96 117	55 103	41 014	5 789	11 599	[illegible]	[illegible]	37 130	16 593	3 602	[illegible]	[illegible]	[illegible]

gerilemiştir. Dışalımlardaki güçlükler nedeniyle en gerekli ilaçların (kinin, sülfamit vb.) sağlanamaması, salgın hastalıklar vb. nedenlerle özellikle bebek ölümlerinde önemli artışlar olmuştur.

1945'ten sonra ise nüfus hızla artmaya başlamış, yıllık ortalama artış hızı ‰ 30'lara yükselmiş, ülke nüfusu, 1945-1960 arasında mutlak olarak 9 milyon (% 48) artmıştır.

Bu hızlı artışın başlıca nedenleri, 1945'ten sonra doğurganlık düzeyinin yükselişi (bu konuda yapılan tahminlerin bir ortalaması alınırsa kaba doğum hızının 1945-1950 döneminde ‰ 40, 1950-1960 arasında ‰ 45 dolayında olduğu söylenebilir), ölüm düzeyinin hızla gerilemesi (1945-1950 döneminde ‰ 20, 1950-1960 arasında ‰ 15-20 dolayında), Balkan ülkelerinden (1945-1950 arasında 75 000 kişi, 1950-1953 arasında 125 000 kişi olan ve 1953'ten sonra yavaş bir biçimde de olsa) alınan göçlerdir.

Bu dönemde doğurganlık artışını ve ölüm düzeyindeki gerilemeyi belirleyen en temel etmen, Türkiye'nin, 1950'lerde önemli bir kalkınma dönemine girerek gelir artışını ve refah düzeyini yükseltmesi olmuştur. 1970'lerden sonra doğum oranlarında sürekli düşme eğilimi dikkati çekmiş, ölüm oranlarında da gözlenen aynı düşüş nedeniyle doğal nüfus artış hızı pek gerilememiştir. Nitekim, 1981-1985 arasında doğal nüfus artış hızı ‰ 24,8 ya da % 2,5'tur (doğum oranı ‰ 31,6, ölüm oranı da ‰ 10'un altına düşmüştür). Doğum kırsal kesimde daha yüksek, kentlerde ise daha düşük oranda olmakta, bu durum, kentlerde çocuk yetiştirme maliyetinin yüksekliği ve ailelerin daha bilinçli hareket etmelerinden kaynaklanmaktadır. Doğal nüfus artış hızının yüksekliği 0-14 yaş grubunun büyümesine neden olmaktadır. Bu grubun büyümesi ise, çalışabilecek yaş grubunu oluşturan 15-64 yaşları arasındaki etkin nüfusun yükünü artırmaktadır. 1985 sayımına göre, Türkiye'de 0-14 yaş grubu toplam nüfusun % 37'sini oluşturmaktadır ki, bu yüksek bir orandır. Bazı azgelişmiş ülkelerde bu oran daha yüksek, ancak gelişmiş batı ülkelerinde % 20 dolayındadır. 0-14 ve 64 üstü ekonomik bakımdan üretken olmayan yaş gruplarının, yaşamlarını sürdürebilmeleri bakımından etkin nüfusa bağımlılık oranı 1950'lerde ‰ 715'ten başlayıp 1970'lerde ‰ 859'a çıktıktan sonra, 1985'te ‰ 674'e, 1986'da da ‰ 569'a gerilemiştir. Yani çalışma yaşı sınırları içindeki bin kişi, çalışma yaşı sınırları dışındaki 659 kişiye (ya da çalışma sınırı içindeki yüz kişi, çalışma sınırı dışında 65,9 kişiye) bakmak durumundadır. Aslında 65 ve üstündeki yaşlardakilerin, daha önce çalışıp belirli değerler yaratmış olduklarından, "bağımlılık" kavramının dışında tutulmaları daha rasyonel gözükmektedir. "Bağımlılık oranı" bir bakıma kendini mikro düzeyde ortaya koymakta, makro alanda ise, başka bir deyişle, "demografi yatırımları" deyimiyle çıkmaktadır. Bu tür yatırımlar etkin nüfus yaş sınırları dışındaki nüfusun kreş, okul, huzurevi gibi gereksinmelerini karşılamak için yapılan yatırımlardır. Bunlara, bu yaşlar arasındaki nüfusun öteki gereksinmeleri de katılabilir. 0-14 yaşlar arasındakiler azgelişmiş ülkelerde fazla oldukları için, demografi yatırımları, zaten kıt olan kaynakları ve toplam yatırımları içinde önemli miktarlar ve oranlar oluşturmakta, üretken yatırım miktarlarını ya da oranını düşürmektedir. Aynı durum Türkiye için de geçerlidir. Bu yaş grubunun azaltılması amacıyla 1965'ler-den bu yana yasal düzenlemeler getirilmiş, hele 1982 Anayasası'yla, yüksek doğal nüfus artış hızının zararlı olduğu açıkça belirtilmiştir, ancak bu hızın düşebilmesi için yasal önlemlerin yanında eğitim-kültür düzeyinin yükseltilmesiyle bilinçli olarak hareket etmeyi sağlamak gerekmektedir.

nüfusun bölgelere göre dağılımı ve nüfus yoğunluğu

1990 nüfus sayımı sonuçlarına göre Türkiye nüfusunun % 10,6'sı Trakya'da, % 12'si Karadeniz, % 20,7'si Marmara ve Ege, % 9,6'sı Akdeniz kıyılarında, % 6,8'i Batı Anadolu, % 23,2'si Iç Anadolu, % 4,8'i Güneydoğu Anadolu ve % 12.2'si Doğu Anadolu bölgelerinde yaşamaktadır.

sayım yıllarına göre Türkiye nüfusu

sayım tarihleri	nüfus	yıllık nüfus artış hızı (‰)	il sayısı	ilçe sayısı	köy sayısı	nüfus yoğunluğu (km^2'ye)
28.10.1927	13 648 270	.	63	328	39 901	18
20.10.1935	16 158 018	21,10	57	356	34 067	21
20.10.1940	17 820 950	19.59	63	370	33 134	23
21.10.1945	18 790 174	10.59	63	396	33 153	24
22.10.1950	20 947 188	21.73	63	422	33 305	27
23.10.1955	24 064 763	27.75	66	493	33 857	31
23.10.1960	27 754 820	28,53	67	570	34 548	36
24.10.1965	31 391 421	24,62	67	571	34 740	41
25.10.1970	35 605 176	25,19	67	572	35 110	46
26.10.1975	40 347 719	25.00	67	572	35 228	52
12.10.1980	44 736 957	20.65	67	572	35 268	58
20.10.1985	50 664 458	24,88	67	580	35 151	65
21.10.1990	56 473 035	21,71	73	829	35 545	73

Türkiye'de nüfusun gelişimine koşut olarak nüfus yoğunluğu da (km^2'ye düşen insan sayısı) artmıştır. 1927'de 18 kişi/km^2 olan nüfus yoğunluğu, 1990'da km^2'de 73'e yükselerek 1927'dekinin 4 katını aşmıştır. Ancak, nüfus yoğunluğu bakımından ülke içinde önemli farklar vardır. Örneğin, Trakya bölgesinde km^2'ye düşen insan sayısı Anadolu'dakinin yaklaşık 3 katı, iklim bakımından tarıma elverişli kıyı bölgelerdeki yoğunluk da iç bölgelerdekinin 2 katıdır. Öte yandan ekonomik gelişme düzeyinin yüksek olduğu illerde nüfus sıklığı daha çoktur. Örneğin sanayinin önem kazandığı illerden İstanbul'da km^2'ye 1 280, Kocaeli'de 258, Gaziantep'te 149, Bursa'da 145, Adana'da 112 kişi düşmektedir. Sanayinin büyük bir kesimini kapsayan İstanbul'da nüfus yoğunluğu, ülke ortalamasının 18 katına ulaşmakta, sözü geçen öteki illerde de 1,5 ile 3 katı arasında oynamaktadır. Hizmetler kurumunun ağırlıkta olduğu Ankara'da ise yoğunluk km^2'de 126 kişidir ve Türkiye ortalamasının yaklaşık 2 katıdır.

Sanayi kesiminin daha az ağırlıkta olduğu illerde ise durum tersine dönmekte ve nüfus yoğunluğu Türkiye ortalamasının altına düşmektedir. Örneğin tarımsal açıdan çok gelişmiş olmalarına rağmen Konya, Antalya, Erzurum gibi illerde ülke ortalamasının ancak yarısı; Tunceli, Hakkâri, Bitlis gibi geri kalmış illerde ise ülke ortalamasının üçte biri dolayında nüfus yoğunluğu vardır.

Türkiye'de nüfus kırsal alandan kentsel alana doğru büyük bir hareket içindedir. Ülkenin yıllık doğal nüfus artış hızı ortalaması % 21,7 olduğu halde, kentlerde büyüme hızı bunun üstündedir, hele büyük kentlerde % 40'ı bile aşmaktadır. Yönetimsel ayrım dikkate alındığında, 1927'de toplam nüfusun % 75,8'i köylerde iken, bu oran giderek azalmış, kent nüfusu da aynı yıl % 24,2'den günümüze doğru sürekli olarak yükselmiş, 1990'da kentli nüfus oranı % 59'a ulaşmıştır. Yani Türkiye nüfusu hızla kentleşmektedir. 1990 sayımına göre Türkiye'de, nüfusu 100 000'i aşmış 43 idari birim (il ve ilçe) bulunmaktadır. Aynı yıl toplam sayısı 73 olan illerde 33,3 milyon, toplam sayısı 36 213 olan köy ve bucaklarda ise 23,1 milyon kişi yaşamaktaydı. Bu hızlı kentleşme, ne köylerin hızla büyüyerek kent olmasından, ne de kentlerin hızla sanayi merkezlerine dönüşmesinden kaynaklanmaktadır. Tarımsal kesimin, toprakların yetersizliği, küçük işletmelerin yaygınlığı, yoğun tarıma geçilememiş olması gibi nedenlerle artan nüfusu barındıramayışı kentleşmede en büyük etkendir. Bu da hızla büyüyen kentlerde yetersiz kalan altyapı yatırımlarına olan (konut; eğitim, sağlık hizmetleri, kültürel hizmetler; elektrik, su, kanalizasyon vb. hizmetler) gereksinimi artırmaktadır.

nüfusun cinsiyete göre dağılımı

Türkiye'de 1945'e kadar kadın nüfus erkek nüfustan fazla olmuş, ancak bu tarihten sonra toplam nüfus içinde erkek nüfus % 51'e çıkarken kadın nüfus % 49'da kalmıştır. 1945'e kadar olan kadın fazlalığı geçmişte savaşların etkisiyle erkek nüfusunun azalmasından kaynaklanmaktaydı. Doğumlardaki erkek fazlalığının (1935'te 0-4 yaşlardaki nüfusta 100 kıza 110 erkek) 1927-1945 yılları içinde nüfustaki erkek eksikliğini kapatması, ayrıca, bu yıllardaki dışardan gelen göçlerle (göçlerde erkek nüfusun katılımı daha fazla olmaktadır) nüfus 1945'ten sonra erkek fazlalığı göstermeye başlamıştır. Ancak, belirli yaş gruplarına göre, bu durum değişmektedir. 1985 sayımına göre 0-4 yaş grubunda % 51,2 olan erkek nüfus fazlalığı 35 yaşına kadar sürmekte, bu yaştan sonra durum aşağı yukarı eşitlenmekte, 40-44 yaş grubunda ise kadın nüfus öne geçmektedir (% 50,3). 50-54 yaş grubunda erkek nüfus oranı yeniden yükseldikten sonra, 60-64 yaş grubunda % 50,8, 65 üstü yaş grubunda ise % 55 ile kadın nüfus fazlalığı görülmektedir. Yüksek yaş grubundaki kadın nüfus fazlalığı, gelişmiş ülkelerde de aynıdır.

nüfusun okuryazarlık oranına göre dağılımı

Türkiye'de okuryazarlık oranı zaman içinde düzenli bir biçimde artmış, bu artış erkek nüfusta daha belirgin olmuştur. Nitekim, 1927'de toplam nüfusun % 89,3'ünün okuma yazması yokken, bu oran 1955'te % 59,4'e, 1980'de % 32,5'e düşmüştür (6 ve daha yukarı yaşlar). 1927-1985 yılları arasında erkek nüfus içinde okuryazar olanların oranı % 17,4'ten % 86'ya yükseldiği halde, kadınlar arasında bu oran ancak % 68'e çıkmıştır.

göçler

→ GÖÇ.

etkin nüfus

Türkiye'de, 1950'ye kadar 7 yaşın üstündeki nüfus çalışma çağında kabul edilirken, 1950'de Birleşmiş milletler nüfus komisyonu'nun ülkeler arasında yapılacak karşılaştırmalarda kolaylık sağlamak üzere aldığı bir karara uygun olarak 15 yaşa çıkartılan bu alt sınır 1950-1970 arasında uygulanmış, ancak, 1970'ten sonra bu sını-

Türkiye'de 1990 sayımına göre illerin nüfusu, yüzölçümü ve nüfus yoğunluğu

ilin adı	nüfus	yüzölçümü (km^2'ye)	yoğunluk (km^2'ye)	ilin adı	nüfus	yüzölçümü (km^2'ye)	yoğunluk (km^2'ye)	ilin adı	nüfus	yüzölçümü (km^2'ye)	yoğunluk (km^2'ye)
Adana	1 934 907	17 253	112	Gaziantep	1 140 594	7 642	149	Rize	348 776	3 920	89
Adıyaman	513 131	7 614	67	Giresun	499 087	6 934	72	Sakarya	683 061	4 817	142
Afyonkarahisar	739 223	14 230	52	Gümüşhane	169 375	6 575	26	Samsun	1 158 400	9 579	121
Ağrı	437 093	11 376	38	Hakkâri	172 479	7 121	24	Siirt	243 435	5 406	45
Amasya	357 191	5 520	65	Hatay	1 109 754	5 403	205	Sinop	265 153	5 862	45
Ankara	3 236 626	25 706	126	Isparta	434 771	8 933	49	Sıvas	767 481	28 488	27
Antalya	1 132 211	20 591	55	İçel	1 266 995	15 853	80	Tekirdağ	468 842	6 218	75
Artvin	212 833	7 436	29	İstanbul	7 309 190	5 712	1 280	Tokat	719 251	9 958	72
Aydın	824 816	8 007	103	İzmir	2 694 770	11 973	225	Trabzon	795 849	4 685	170
Balıkesir	973 314	14 292	68	Kars	352 519	9 442	37	Tunceli	133 143	7 774	17
Bilecik	175 526	4 307	41	Kastamonu	423 611	13 108	32	Şanlıurfa	1 001 455	18 584	54
Bingöl	250 966	8 125	31	Kayseri	943 484	16 917	56	Uşak	290 283	5 341	54
Bitlis	330 115	6 707	49	Kırklareli	309 512	6 550	47	Van	637 433	19 069	33
Bolu	536 869	11 051	49	Kırşehir	256 862	6 570	39	Yozgat	579 150	14 123	41
Burdur	254 899	6 887	37	Kocaeli	936 163	3 626	258	Zonguldak	867 726	6 489	134
Bursa	1 603 137	11 043	145	Konya	1 750 303	38 257	46	Aksaray	326 399	7 626	43
Çanakkale	432 263	9 737	44	Kütahya	578 020	11 875	49	Bayburt	107 330	3 652	29
Çankırı	279 129	8 454	33	Malatya	702 055	12 313	57	Karaman	217 536	9 163	24
Çorum	609 863	12 820	48	Manisa	1 154 418	13 810	84	Kırıkkale	349 396	4 365	80
Denizli	750 882	11 868	63	Kahramanmaraş	892 952	14 327	62	Batman	344 669	4 694	73
Diyarbakır	1 094 996	15 355	71	Mardin	557 727	8 891	63	Şırnak	262 006	7 172	37
Edirne	404 599	6 276	64	Muğla	562 809	13 338	42	Bartın	205 834	2 140	96
Elazığ	498 225	9 153	54	Muş	376 543	8 196	46	Ardahan	167 035	5 576	30
Erzincan	299 251	11 903	25	Nevşehir	289 509	5 467	53	Iğdır	142 601	3 539	40
Erzurum	848 201	25 066	34	Niğde	305 861	7 312	42				
Eskişehir	641 057	13 652	47	Ordu	830 105	6 001	138	Genel toplam	56 473 035	774 815	73

rın ülke gerçeklerine uymadığı düşüncesinden hareket ederek, çalışma çağının alt sınırı 12 yaşa indirilmiştir. Günümüzde, hazırlanan istatistiklerde (12+) yaşlardaki çalışanlar saptanmakta, ayrıca gerek zaman içinde, gerek uluslararası karşılaştırmalarda sağlıklı sonuçlar alabilmek için (15+) yaşa göre de etkin nüfus hesaplanmaktadır. Tarihsel açıdan ele alındığında, toplam nüfus içinde etkin nüfus oranı bazı değişiklikler göstermiştir. 1955'te etkin nüfusun toplam nüfus içindeki payı % 57,2 iken, 1965'te % 54,1'e, 1970'te % 53,8'e gerilemişken, 1975'te % 55,4'e, 1980'de % 57,6'ya ve 1985'te % 62,5'e ulaşmıştır. Etkin nüfus oranında önce düşme, sonra da yine yükselme eğilimi, özellikle 1950'lerde yüksek bir düzeye çıkmış olan doğal nüfus artış hızı nedeniyle, toplam nüfusun büyümesi ve daha sonra bu nüfusun etkin nüfus yaş sınırları içine girmiş olmasındandır. Doğal olarak etkin nüfus çalışma açısından potansiyeli gösterir, ama bunun tümü çalışır durumda değildir; etkin nüfus yaş sınırı içine girdiği halde, öğrencilerin önemli bir bölümü ve diğer bazı gruplar çalışmamaktadır. Belirli bir grup çalışmak istediği halde iş bulamamaktadır. Türkiye'de, sivil işgücü arzı da (işgücü ile etkin nüfus genellikle aynı anlamda kullanılmaktadır) etkin nüfustaki artışa koşut olarak büyümüş, örneğin resmi verilere göre, 1981'de bu sayı 18 milyon iken, 1987'de 18,8 milyon olmuştur. Sivil işgücü talebi de, aynı yıllarda 15,7 ve 16,5 milyondur. Bu durumda her iki yılda bir işgücü fazlası olduğu görülmekte, ilkinde bu fazlalık oranı % 16,1, ikincisinde de % 15,2 olmaktadır.

etkin nüfusun cinsiyete göre dağılımı

1985 sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'de ekonomik bakımdan etkin kadınların tüm kadın nüfusu içindeki payı (kadın katılma oranı) [15+] yaşlar için % 35, (12+) yaşlar için % 31 olarak saptanmıştır. Toplam etkin nüfusun cinsiyetlere göre dağılımında ise, erkeklerin payı % 64,6, kadınların payı % 34,4'tür. Yani çalışan her 3 kişiden yalnızca 1'i kadındır. Ayrıca çalışan kadınların büyük çoğunluğu tarım kesiminde ve yardımcı aile bireyleri konumundadır; tarım kesiminde çalışanların oranı faal kadın nüfusunun dörtte birinden fazla, ücretsiz aile işçisi

Dış ülkelerdeki işçi ve yurttaş sayısı

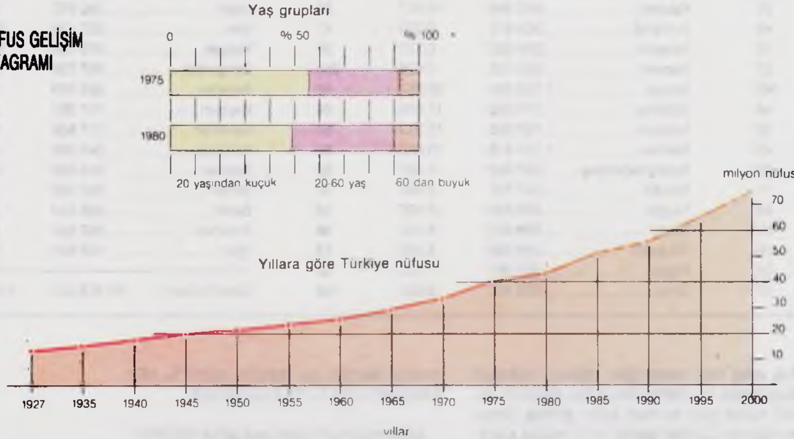
	işçi sayısı				vatandaş sayısı			
	1990		1991		1990		1991	
	sayı	yüzde pay	sayı	yüzde pay	sayı	yüzde pay	sayı	yüzde pay
Almanya	661 385	57,5	694 502	55,5	1 612 623	63,3	1 779 586	62,3
Fransa	98 000	8,5	111 890	8,9	213 805	8,4	238 682	8,4
Hollanda	89 000	7,7	89 000	7,1	191 455	7,5	228 414	8,0
Avusturya	59 128	5,1	58 055	4,6	130 000	5,1	117 000	4,1
Belçika	23 488	2,0	23 715	1,9	81 777	3,2	84 935	3,0
İsviçre	33 394	2,9	36 027	2,9	64 192	2,5	69 493	2,4
Danimarka	12 036	1,0	12 418	1,0	27 929	1,1	29 680	1,0
İsveç	10 000	0,9	10 000	0,8	22 414	0,9	40 000	1,4
İngiltere	5 000	0,4	30 000	2,4	17 000	0,7	50 000	1,7
Norveç	1 500	0,1	1 500	0,1	4 552	0,2	4 552	0,2
Avrupa ülkeleri toplamı	992 931	86,4	1 067 107	85,3	2 365 747	92,8	2 642 342	92,5
Avustralya	29 000	2,5	29 000	2,3	41 100	1,6	45 000	1,6
Suudi Arabistan	95 000	8,3	130 000	10,4	100 000	3,9	130 000	4,5
Libya	18 205	1,6	10 221	0,8	18 500	0,7	10 336	0,4
Irak	3 330	0,3	-	-	3 330	0,1	-	-
K.K.T.C.	-	0,0	2 151	0,2	8 874	0,3	7 307	-
Diğer ülkeler	11 000	1,0	12 485	1,0	11 000	0,4	22 711	0,8
Toplam	156 535	13,6	183 857	14,7	182 804	7,2	215 354	7,5
Genel toplam	1 149 466	100,0	1 250 964	100,0	2 548 551	100,0	2 857 696	100,0

Kaynak: Çalışma ve sosyal güvenlik bakanlığı.

NÜFUS BÖLGE PAYLARINDA DEĞİŞİKLİK

NÜFUS GELİŞİM DİYAGRAMI

durumunda olanlarınki dörtte bire yakındır. Ülke genelinde toplam yardımcı aile bireylerinin oranı % 70 dolayındadır.

etkin nüfusun okuryazarlığa ve bitirilen öğrenim kuruluşuna göre dağılımı

1985 sayımı sonuçlarına göre etkin nüfusun % 79,4'ü okuryazardır. Bu oran, nüfusun genelindeki (6+yaş) okuryazarlık oranı olan % 77,3'ten daha yüksektir. Bu durum, tarım dışı kesimlerin okuryazar olmayan niteliksiz işgücü talebinin çok düşük olmasından kaynaklanır. Nitekim, okuryazar olmayanların oranı tarım kesiminde % 32,8 iken, inşaatta % 5,4, ticarette % 5,2, hizmetlerde ise % 7,2'dir. Bunun tersi olarak yükseköğrenim görmüş olanların oranı inşaatta % 1,5, ticarette % 5 ve hizmetlerde % 1 iken tarım kesiminde % 0,17'dir. Etkin nüfusun % 54,1'ini ilkokulu bitirmiş olanlar, % 3,8'ini yüksekokul bitirenler, % 14,1'ini de ortaokul ve lise ya da lise dengi meslek okulu bitirenler oluşturur.

Etkin nüfus içindeki okuryazarların payı zaman içinde, özellikle de 1970'ten sonra yükselmiştir (1970'te % 55,2, 1985'te % 79,4). Bu gelişme ekonomik kesimlerdeki dağılışında da kendini gösterir. 1970'te tarımda % 41 olan okuryazarlar oranı 1985'te % 67,2'ye çıkarken, aynı yıllarda yapım sanayisinde % 82,4'ten, % 94,6'ya, ticaret kesiminde % 87,2'den % 94,8'e, hizmetler kesiminde ise % 90,9'dan % 99'a yükselmiştir. Öte yandan bu gelişme, bitirilen öğrenim kurumları bakımından ele alındığında 1970 ve 1980 yılları arasında, ilkokulları bitirenlerin % 35,7'den % 54,1'e, yüksekokul ya da lise dengi meslek okullarını bitirenlerin % 1,8'den % 3,8'e çıktıkları; gene aynı süre içinde klasik ortaöğrenim okullarını bitirenlerin payının ise % 8,4'ten % 5,9'a gerilediği görülür.

etkin nüfusun işkollarına göre dağılımı

Etkin nüfusun işkollarına göre dağılımı ve bu dağılımın zaman içindeki değişimleri, ülke ekonomisinin yapısını ve bu yapıdaki değişimleri yansıtan önemli bir göstergedir. 1955'te (15+) yaşlardaki etkin nüfusun % 77,4'ü tarım kesiminde çalışmaktayken, bu oran 1960'ta % 75'e, 1975'te % 66'ya, 1991'de (12+yaş) olarak % 48,8'e inmiştir. Tarımın payında görülen bu gerileme, 1950'lerden sonra, Türkiye'nin bir sanayileşme sürecine girerek, etkin nüfusun tarım kesiminden tarım dışı kesime kaymasından kaynaklanır. Ancak uluslararası karşılaştırmalar, Türkiye'deki sanayileşmenin tarımın egemenliğini henüz kıramadığını göstermektedir. Tarım kesiminde çalışanların etkin nüfus içindeki payı örneğin, sanayi ülkelerinden ABD'de % 2, Almanya'da % 4, Fransa'da % 9; ekonomisinde tarımın göreli bir önemi olan Yunanistan'da % 37; Bulgaristan'da % 33'tür. Türkiye ortalaması bu ülkeleri bir hayli aşmakta, tarım ağırlıklı ülkeler grubuna girmektedir. Sanayi kesiminde çalışan nüfusun etkin nüfustaki payı ise 1955'ten 1991'e doğru % 6'dan % 15'e çıkmıştır. Mutlak sayı da 227 000'den 2 896 000'e çıkarak 12 katını aşmıştır. 1960-1990 arası, yapım sanayisinde çalışanların başlıca alt dallara göre dağılımı ise dokuma-giyim eşyası ve kürk-deri sanayisi kolunda gerilerken, kimya, kâğıt ve basım ile metal ana sanayilerinde yükselmiştir.

Bu dönemde, yapım sanayisindeki gelişmenin ve kentleşmenin etkisiyle inşaat kesimi de gelişerek, bu kesimde çalışanların etkin nüfus içindeki payları % 1,6'dan % 45'e çıkmış, yani 3 kata yakın bir artış göstermiştir (mutlak değer olarak 200 000'den 905 000'e). Ticaret kesiminde de 1955 yılında 341 000 kişi çalışmaktayken bu sayı 1990 yılında 2 200 000'e yükselerek 4 katını aşmış, benzer bir gelişme ulaştırma kesiminde de görülmüştür. Ulaştırma kesiminde çalışanların sayısı 190 000'den 847 000'e, bu nüfusun etkin nüfus içindeki payı da % 1,5'ten % 4,3'e yükselmiştir. 1990'da etkin nüfusta % 16,7 pay alan hizmetler kesiminde çalışanların % 55'ini kamu idaresi ve savunma ile ilgili personel oluşturmaktaydı.

Etkin nüfus içinde ülke ortalaması olarak % 11 payı olan yapım sanayisinde çalışanların oranı, sanayinin ağırlıklı olduğu illerde (İstanbul, İzmir, Adana, Bursa, Kocaeli, Gaziantep vb.) %30-%40'a kadar yükselmekte, Türkiye genelinde % 4,5 olan inşaat kesiminin payı nüfusu hızla artan illerde iki katı dolayına çıkmaktadır.

etkin nüfusun, mesleğe ve işteki yere göre dağılımı

Türkiye'deki etkin nüfusun işteki yeri açısından en büyük bölümünü "yardımcı aile bireyi" (ücretsiz aile işçisi) konumunda çalışanlar oluşturmaktadır (% 40). Bu konumda çalışanların % 77'si tarım kesiminde çalışmakta ve ücretsiz aile işçilerinin % 70'ini kadınlar oluşturmaktadır. 1980'de kendi hesabına çalışanların ülke ortalaması % 23,1 iken, bunların tarım kesimindeki payları % 26,4 olmuştur.

Etkin nüfusun işteki yere göre bölünüşünde ücretlilerin payı 1955'te % 13 iken, bu oran 1970'te % 27,6'ya, 1980'de % 35,1'e yükselmiştir. Ücretliler içinde kadınların payı ise küçük bir artışla 1960-1980 arasında % 10,7'den % 13,7'ye çıkmıştır. Etkin nüfusta işverenlerin payları ise 1955'ten 1980'e değin % 3'ten % 10'a yükselmiştir.

Etkin nüfusun mesleğe göre dağılımında ise bu 25 yıllık süre içinde mesleği tarımcılık olanların oranı % 67,2'den % 54,9'a gerilerken, bilimsel ve teknik elemanların payı % 1,1'den % 4,4'e, ticaret ve satış personeli olarak çalışanların payı da % 1,9'dan % 4,2'ye çıkmıştır.

ekonomi

1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'ndan, ağır dış borç yükü altında ezilen, büyük ölçüde tarıma dayalı bir ekonomik yapı devraldı. Sanayi, tarım, dokuma, dericilik gibi hafif sanayi kollarına dağılmış küçük işletmelerden oluşuyor ve önemli bir bölümü yabancıların ve azınlıkların elinde bulunuyordu. 1915 sanayi sayımına göre, yerli sanayi ürünleri üretiminin iç tüketimi karşılama oranı değirmencilikte, yani un üretiminde % 58,4, pamuk ipliği üretiminde % 20,6, dokumada % 9,5'ti. Yani bu temel gereksinimlerde bile, yerli sanayi iç gereksinimi karşılamaktan çok uzaktı. Kurtuluş savaşı'ndan sonra durum daha da kötüye giderek, halıcılık ve dokumacılık yok olmaya yüz tuttu, ulusal denebilecek nitelikte hemen hemen hiçbir tesis kalmadı. Böyle bir yapı üzerinde, ulusal bir ekonomi kurabilmek amacıyla, Kurtuluş savaşı'nı yürüten kadro tarafından, ilk iş olarak bağımsızlık ve gelişmenin en büyük engellerinden biri sayılan kapitülasyonlar kaldırıldı, Düyunu umumiye'nin tasfiyesiyle yabancı mali denetime son verildi, ulaştırma ve belediye hizmetlerini elinde tutan yabancı şirketler kamulaştırıldı. Bu reformların gerçekleştirilmesinden sonra, ekonomik kalkınma sorununa ağırlık verildi; ilk olarak, iktisadi kalkınma politikalarını saptamak üzere İzmir İktisat kongresi toplandı (1923). Kongrede, sanayileşme konusunda değişik düşünceler ortaya atılmakla birlikte, özel girişime öncelik tanınması ağırlık kazandı ve özel kesim çeşitli özendirici önlemler, ayrıcalık ve tekellerle desteklenmeye çalışıldı. Ancak, Lozan antlaşması'ndaki 1929'da kaldırılmak koşuluyla konan kısıtlamalar yüzünden gümrük bağımsızlığının henüz elde edilememiş olması nedeniyle, 1929'a kadar uygulanan iktisadi politikalar liberal ekonomi koşulları altında yürütüldü. Bu altdönemde, 1924 ve 1927 Teşviki sanayi kanunları da çıkartılmış olduğu halde, özel kesimden beklenen gerçekleşmedi. Bunda kuşkusuz, özel kesimde sermaye ve bilgi birikimsizliği yanında dünya iktisadi bunalımını yaratan koşulların etkileri de önemli rol oynadı.

O dönemin koşullarında, Türkiye ekonomisinin gelişmeye en elverişli kesimi tarımdı. Nitekim hükümetin de yoğun desteğiyle, tarımda makineleşmenin başlaması (1923'te 200 olan traktör sayısı, 1927'de 2 000'i aştı), aşarın kaldırılması, ulaştırma kesiminin canlanması gibi etkenlerle tarım en hızlı gelişen kesim oldu (1923-1929 döneminde, sabit fiyatlarla, tarım kesiminin geliri % 115, yapım sanayisinin gelirleri % 56, ticaret kesimininki ise % 71 arttı). Tarımsal gelişmenin genel ekonomi üzerindeki en önemli etkisi ticaret ve bankacılık kesimlerinde görüldü. Tarım ürünleri ticareti, azınlıkların elindeyken nüfus değişimleri ve devlet politikasının da etkisiyle Türkler'e geçmeye başladı; tarımsal kredi gereksinimi de çoğu yerel olmak üzere birçok bankanın kurulmasına yol açtı. 1923-1929 yıllarında tarımsal hâsılanın yıllık büyüme hızlarının ortalaması % 16,2'yi buluyordu. Aynı dönemde sanayideki büyüme hızı ortalaması ise % 8,5 oldu. Ancak, 1926'dan sonra, kötü hava koşullarının tarımı olumsuz yönde etkilemesi, yabancı sermaye girişinin en aza inmesi ve yabancıların sermayelerini yurtdışına çıkartmaları (1928'de 3,9 milyon TL, 1929'da 15,5 milyon TL), yoğun demiryolu yapımı nedeniyle artan döviz gereksinimi, 1929'da osmanlı borçlarının ilk taksidini (90 milyon TL) ödemenin gündeme gelmesi gibi ülkenin kendi iç koşullarından doğan darboğazlara, 1929 Dünya iktisadi bunalımının olumsuz etkileri de eklenince ekonomi canlılığını yitirerek durgunlaştı. Bu gelişmeler, hükümeti, yeni bir iktisat politikasına doğru yönlendirdi.

• *1930-1939 dönemi.* Bu dönemin belirleyici özellikleri olarak, özel kesime de destek verilmekle birlikte devletçilik rejiminin ağır basması; tarıma oranla sanayileşmeye öncülük verilmesi, sanayileşmeye koşut olarak ticaret ve bankacılık kesiminin gelişmesi ve kamu bankacılığının ön plana geçmesi; ulaştırmada demiryollarına ağırlık verilmesi; kapalı ekonomi ilkesi ve dış ticaretin sınırlı bir düzeyde tutulması; özel yabancı sermaye ve dış yardımdan en az düzeyde yararlanma; nüfus artışını özendirici bir politika olarak özetlenebilir.

Bu dönemde, devletin önünde osmanlı borçları, ulusallaştırmalar, temel altyapıların oluşturulması için gerekli yatırım ve harcamalar, büyük boyutlara ulaşan iç ve dış finansman kaynaklarının bulunmasını gerektiriyordu. Dış finansmanın bir bölümü Sovyetler Birliği'nden (dokuma tesislerini kurmak üzere), bir bölümü de İngiltere'den (demir-çelik tesislerinin finansmanı için) karşılandı. Bu arada, 1939'da, Paris'te yapılan bir anlaşmayla dış borçlar bir ölçüde de olsa azaltılabildi. İç finansman ise, vergi ve istikrazlarla sağlandı.

Bu ilkeler çerçevesinde iktisadi devlet teşekkülleri ile ilgili 1934 tarihli yasa çıkarıldı. 1934-1938 yılları için hazırlanan Birinci sanayi planı'nın uygulamasına geçildi.

Bu dönem, Türkiye'nin sanayileşme yolunda ilk ciddi atılımını yaptığı bir dönem olarak nitelenebilir. 1929-1939 arasında (1938 sabit fiyatlarıyla) sanayinin milli hâsıla içindeki payı % 11'den % 18'e çıktı, yıllık büyüme hızlarının ortalaması ise % 11,6 oldu. Bu artış hızına, bundan sonra Cumhuriyet tarihinin hiçbir döneminde ulaşılamadı. İlk sanayileşme dönemi adı da verilen bu yıllarda Türkiye artık yaygın tüketim mallarını, üç beyazlar da denen un, şeker ve dokumayı yani tekstil ve gıda sanayilerine dayalı bir sanayileşmeyi gerçekleştirdi. Bunlardan başka metalürji, demir-çelik, kâğıt ve kimya sanayi kollarında ilk modern tesislerin kuruluşu da bu döneme rastlar. İnşaat malzemesi ve çimento üretimlerinde önemli gelişmeler sağlandı. Tarım kesiminde görülen gelişme de sanayi kesiminin gerisinde kalmakla birlikte, yıllık ortalaması % 5,8 olan bir büyüme hızı gösterdi. 1928-1929 ile 1938-1939 üretim ortalamaları karşılaştırıldığında buğday üretiminin % 94, tütünün % 56, şekerpancarının % 754 arttığı anlaşılmaktadır. 1930-1939 yılları milli gelir büyüme hızlarının ortalaması % 6,8'dir. Üstelik bu gelişmeler, dünya ekonomisinin büyük bir bunalım içinde bulunduğu bir dönemde, esas olarak ülke ekonomisinin kendi özgüçleriyle gerçekleştirilmiştir. 1938 yılı dışında, dönem boyunca her yıl dış ticaret fazlası verilmiştir.

• *1940-1945 savaş dönemi.* İkinci Dünya savaşı'nın çıkması, savaşa girmemekle birlikte savaş ekonomisi koşullarını tüm ağırlığıyla yaşayan Türkiye'nin iktisadi gelişmesini kesintiye uğrattı. Bu dönemde

Tarım, hayvancılık ve orman ürünleri dışsatımı (1991)

mallar	miktar[1]	değer[2]	mallar	miktar[1]	değer[2]
Bitkisel ürünler			**Hayvancılık ürünleri**		
Buğday	2 317	329	Yenebilir canlı hayvan dışsatımı eşdeğeri et	54 400	230,0
Arpa	780	116	Yumurta	900	3,0
Nohut	367	154	Kirli tiftik	600	4,0
Mercimek	143	60	Diğerleri		10,0
Kuru fasulye	7	6			
Fığ tohumu	40	13	Toplam		247,0
Patates	220	33			
Kuru soğan	202	26			
Turunçgiller	323	133	**Orman ürünleri**		
Taze üzüm	12	6			
Elma	128	46			
Domates	107	25	Tomruk (m^3)	10 000	2,6
Diğerleri		240	Odun dışı ürün		24,1
Toplam		1 186	Toplam		26,7

1) ton olarak 2) milyar TL (1988 fiyatlarıyla)

TARIMSAL BÖLGELER VE ARAZİ KULLANIMI

Marmara bölgesi; ayçiçeği, tahıl güney Marmara kıyılarında zeytin, sebze ve meyve. Koyun, sığır
Karadeniz bölgesi: mısır, doğuda çay, fındık, tütün, fasulye,batıda tütün, meyve ve sebze. Sığır, koyun
Ege bölümü: tütün, pamuk uzum, tahıl, zeytin, incir. Güneyde turunçgiller
Akdeniz kıyı kesimi; pamuk turunçgiller, yağlı tohumlar,turfanda meyve ve sebze ,kılkeçisi ve koyun
Güneydoğu Anadolu; buğday, arpa, baklagiller (mercimek),koyun, kılkeçisi, doğuda tiftik keçisi
Doğu Anadolu; hayvancılık on planda, koyun, kuzeyde sığır, güneyde keçi, tahıl, kış sebzeleri, meyve, şekerpancarı
İç Anadolu: buğday, arpa, şekerpancarı, koyun ve tiftik keçisi. Kuzeyde keten, kenevir, pirinç, güneyde meyvecilik ve bağlar
İçbatı Anadolu geçiş bölgesi: buğday, arpa, kuzeyde tütün, ayçiçeği, güneyde haşhaş, gul. Koyun, sığır
Sığır sayısının koyundan çok olduğu alanın güney sınırı
Tiftik keçisinin yayılış alanı
Kılkeçisının koyundan çok olduğu alanın kuzey sınırı
pamuk
tütün
çay
muz
haşhaş
fındık
başlıca ormancı alanları
dağlık alanlar

Tarım, hayvancılık ve orman ürünleri dışalımı (1991)

mallar	miktar[1]	değer[2]	mallar	miktar[1]	değer[2]	mallar	miktar[1]	değer[2]
Bitkisel ürünler			**Hayvancılık ürünleri**			**Orman ürünleri**		
Buğday	198 000	52	Damızlık sığır (baş)	22 734	32,0	Tomruk (m^3)	1 096 000	171,3
Arpa	78 000	9	Damızlık kümes hayvanı (baş)	1 085 881	4,0	Kauçuk	70 000	123,8
Mısır	77 000	11	Kirli merinos yapağısı	7 600	62,0	Odun dışı ürün		2,6
Susam	23 000	17	Kirli diğer yapağı	18 600	32,0			
Kakao	7 000	21	Diğerleri		138,0			
Kahve	8 000	27						
Diğerleri		134						
Toplam		272	Toplam		268,0	Toplam		297,7

1) ton olarak 2) milyar TL (1988 fiyatlarıyla)

planlama çalışmaları ve yatırım programları, bütçe gelirlerinin önemli bölümünün savunma harcamalarına ayrılması yüzünden tümüyle ertelendi; bir milyondan fazla erkeğin silah altına alınmasıyla tarımsal üretim büyük ölçüde geriledi (örneğin, buğday üretiminde % 50'ye varan bir düşüş oldu), besin maddeleri fiyatları ise sürekli yükselmeye başladı, karaborsa yaygınlaştı. Hükümet, ekonomideki bu olumsuz gidişi denetim altına alabilmek için çeşitli önlemler almayı denedi. Bunlardan en çarpıcı örnek 1940'ta çıkarılan Milli korunma kanunu'dur. Yasa, hükümete, özel işletmelere geçici olarak elkoyma; dışsatımda en düşük, dışalım ve iç ticarette en yüksek fiyatları saptama, temel malları vesikaya bağlama; ücretli iş yükümlülüğü, çalışma süresinin uzatılması, ücret sınırlaması gibi geniş yetkiler veriyordu. Bu yasayla halkın özellikle kentli nüfusun kömür ve ekmek, ordunun ise giyecek ve yiyecek gereksinimleri düşük fiyatlarla sağlanabildi, ancak, karaborsa, rüşvet ve istifçiliğin önüne geçilemedi. 1942'de Başbakanlığa gelen Saraçoğlu döneminde ise, piyasa üzerindeki bu sıkı denetimlerin gevşetilmesi ya da kaldırılması yoluna gidildi; besin maddeleri üzerindeki fiyat denetimleri kaldırıldı, tahıl alım fiyatları yükseltildi, ürünün % 25'inden fazlasının piyasa fiyatından satımı için üreticiler serbest bırakıldı. Bu uygulama fiyatların ve tüccarlarla büyük çiftçilerin kazançlarının önemli ölçüde artmasına ve yüksek bir enflasyona yol açtı. Bunun üzerine, hükümet aşırı kazançları ve enflasyonu önlemek amacıyla iki olağanüstü vergi çıkardı. 1942'de yürürlüğe giren Varlık vergisi asıl olarak ticaret kesimine yönelikti. Bir kereye özgü olarak toplanan bu vergiye yükümlülerin itiraz hakkı olmadığı gibi bir ay içinde vergisini ödemeyenler Doğu Anadolu'daki çalışma kamplarına gönderiliyordu. Asıl amacı haksız kazançların bir bölümünü devlete aktarmak olan bu verginin, yasada açıkça belirtilmediği halde daha çok azınlıklara uygulanması yıllar süren tartışmalara yol açtı. Tarım kesimi ise, Toprak mahsulleri vergisi konularak vergilendirilmeye çalışıldı. 1944'te çıkarılan bu yasa, aşarı andırır bir biçimde tarım ürünlerinin gayri safi üretiminden % 10 oranında vergi alınması yükümlülüğünü getiriyordu. 1944'te yürürlükten kaldırılan Varlık vergisi'yle 114 000 yükümlüden 315 milyon TL, 1946'da kaldırılan Toprak mahsulleri vergisi'yle de 167 milyon TL toplandı.

1940-1945 döneminde sanayi üretimi ortalama % 5,6; tarımsal hâsıla % 7,2; milli hâsıla ise % 6,3 oranlarında geriledi.

1946 yılı Cumhuriyet tarihinde siyasi olduğu kadar iktisadi bir dönüm noktası da oluşturdu. Bu yıl, 1930'dan beri sürdürülen kapalı ve korumacı ekonomi politikalarının yavaş yavaş terk edildiği, dışalımın serbest bırakılarak önemli ölçüde artırıldığı, dış yardım, kredi ve yabancı sermaye yatırımlarına açık bir ekonomik yapının yerleşmeye başladığı bir yıl oldu. 1946 sonrası dönemde, dış pazarlara yönelik ve tarım, madencilik, altyapı yatırımları ile inşaat kesimine öncelik veren bir kalkınma anlayışı egemen oldu. Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri de ekonominin dış açık vermeye başlaması ve bu durumun süreklilik kazanmasıdır.

Türkiye, savaş sonrasında dış politikadaki gelişmelere koşut olarak dış ticaret politikasında da değişiklik yaparak Batı ile, özellikle de ABD ile ticari ilişkilerini geliştirdi. Ancak, aşırı yükselen iç fiyatların dışsatımın artmasına önemli bir engel oluşturması üzerine 7 eylül 1946'da 1 dolar karşılığı türk lirası 1,28'den 2,80'e çıkarılarak Cumhuriyet döneminin ilk büyük devalüasyonu yapıldı. Bu devalüasyonla birlikte bazı dışalım kısıtlamaları kaldırıldı; 1947'de ilk Yabancı sermaye yatırımları teşvik kanunu çıkarıldı, Cemiyet kanunu'nda grev yasağı sürmekle birlikte, işçilere sendika kurma hakkını veren değişiklik yapıldı. Bu gelişmelerin yanında özel kesime kredi sağlamak amacıyla Türkiye Sınai kalkınma bankası'nın kurulması için hazırlık çalışmaları başlatıldı, karayollarına öncelik tanıyan bir program düzenlenerek uygulamaya konuldu. Kısıtlamaların kalkmasıyla artan dışalım, dışsatımı aşarak savaş nedeniyle büyüyen döviz rezervlerini eritmeye başladı. 1947'de İMF, Dünya bankası ve Avrupa iktisadi işbirliği örgütü'ne üye olan Türkiye, bu tarihten sonra, önce Truman doktrini, sonra da Marshall planı çerçevesinden yardım almaya başladı.

• *1950-1960 dönemi.* 1950'de iktidara gelen Demokrat parti daha liberal bir dış ticaret politikasına yöneldi. Savaştan yeni çıkmış ve gıda maddeleri gereksinimi içinde olan batılı ülkelerin de desteğiyle, tarıma dayanan bir kalkınma yolu benimsendi. 1951'de ikinci Yabancı sermaye yatırımlarını teşvik kanunu, 1954'te Yabancı sermayeyi teşvik kanunu ile Petrol kanunu çıkartılarak yabancı sermayeye konulan sınırlamalar biraz daha gevşetildi.

1946'da başlayan ve 1950'lerin başlarında hızlanan traktör sayısı artışı (1948'de 2 748, 1950'de 10 000, 1960'ta 42 136), buna koşut olarak ekili alanların genişlemesi (1950'de 8 412 ha, 1960'ta 15 milyon ha), tarımsal kredilerdeki büyük artış (1949-59 arasında 10 kat arttı), karayollarının gelişmesi (1950-60 arasında 24 212 km'den 42 039 km'ye çıktı), bu dönemde hükümetin taban fiyat uygulaması ve destekleme alımlarına girmesi, dünya fiyatlarının tarım ürünleri yararına gelişmesi vb. çok sayıda etmen tarım kesiminin hızla gelişmesini sağladı. Kore savaşı'nın çıkması üzerine, ABD ve Kanada'nın tahıl ürünlerini stok etmeleri, uluslararası pazarda tahıl ürünlerinin fiyatlarını yükseltti ve Türkiye'nin tahıl ürünlerine talep arttı. Ancak savaşın bitiminde stokların piyasaya sürülmesiyle tahıl fiyatları da hızla düştü. Tarımsal gelişme gelir düzeyini yükselterek iç pazarın genişlemesine, bu da yapım sanayisinde gelişmelere yol açtı. Önemli ölçüde gerçekleştirilen altyapı yatırımları da özel kesime yeni olanaklar sağladı. Ancak, bu dönemde, devletin sanayi yatırımları daralmadığı gibi, tersine, giderek artan bir hızla büyüdü. Azot sanayisi, petrol rafinerileri gibi temel sanayilerin hemen tümü devletin öncülüğünde bu dönemde kuruldu. Bu arada, kentleşme ve sanayileşme, enerji kesimine yatırım yapılmasını zorunlu kıldı ve enerji üretimi de hızla gelişti (1950-1960 arasında elektrik enerjisi üretimi 3,5 kat arttı). 1954'te çıkartılan Maden kanunu özel kesime bu alanda yatırım yapma olanağı tanımakla birlikte, bu alandaki asıl üretim artışı kamu kesimine bağlı işletmelerce sağlandı. Madencilik alanındaki en önemli artış petrol üretiminde görüldü. 1954'te kurulan TPAO'nun büyük katkısıyla ham petrol üretimi 1950'de 18 000 ton dolayında iken 1960'ta 375 000 tonu aştı.

1954'e kadar, dış yardım ve krediler, savaş sırasında biriken döviz rezervleri gibi geniş olanakları kullanan Türkiye'nin dış ödemeler bilançosu bu tarihten sonra büyük açık vermeye başladı. Hükümet dışalıma sınırlamalar getirilmesi, dolara farklı kur uygulaması, Milli korunma kanunu'nu yeniden yürürlüğe koyarak fiyatların denetim altına alınmak istenmesi, ticari banka kredilerinin sınırlandırılıp faiz oranlarının yükseltilmesi gibi bir dizi önlemler aldı. Ancak ağır dış borç yükünün yanında, içerde fiyatların yükselmesinin, mal darlığının ve karaborsanın önüne geçilemedi. Türkiye'ye yardım yapan ve kredi veren ülkelerin ve uluslararası kuruluşların da isteğiyle, hükümet, 4 ağustos 1958'de istikrar önlemleri almak zorunda kaldı (para arzı ve bütçe harcamalarının kısılması, KİT ürünlerine zam yapılması, dışalımın serbest bırakılması vb.) ve türk lirası devalüe edilerek bir ABD doları karşısında 2,80 TL'den 9 TL'ye düşürüldü. Alınan bu önlemler, 1954'ten sonra giderek şiddetlenen iktisadi bunalıma geçici ve sınırlı bir rahatlık getirmekle birlikte, iç ve dış çevrelerde ekonominin günübirlik kararlarla yürütülemeyeceği, planlamanın gerekliliği konusunda yaygın bir kanı oluştu. Hükümet, Başbakanlığa bağlı bir İktisadi müşavirlik kurulu oluşturdu ve Prof. Jan Tinbergen'i kamu harcamalarını düzenlemeyi amaçlayan bir kalkınma planı hazırlaması için davet etti. Ancak, Tinbergen'in hazırladığı plan uygulanmaya konulamadan 27 Mayıs devrimi oldu.

• *1962-1980 Planlı dönem.* 27 Mayıs'tan sonra plan çalışmalarına ağırlık verilerek, Devlet planlama teşkilatı (DPT) kuruldu. 1962'de hazırlanan geçici bir plandan sonra, ilki 1963-1967 yıllarını kapsayan 5'er yıllık 4 kalkınma planı uygulamaya konuldu. 1984'te Beşinci beş yıllık kalkınma planı (BYKP) hazırlandı. Bu planlar, yalnızca kamu harcamaları ve sanayisini düzenlemeyi amaçlayan 1933-1938 sanayi planıyla 1939'da hazırlanıp uygulamaya konulamayan ekonomik kalkınma planından farklı olarak ekonominin ve sosyal gelişmenin tümünü kapsıyordu. Planların bir başka özelliği de özel kesim için yol gösterici, kamu kesimi içinse bağlayıcı olmasıydı. Birinci BYKP hazırlanırken ekonomik olaylara daha geniş bir perspektiften bakılmasını sağlamak üzere 15 yıllık bir uzun dönem stratejisi de hazırlandı, ancak iki plan uygulamasından sonra bundan vazgeçilerek, yerine, 22 yıllık yeni bir strateji kabul edildi. (→ PLANLAMA.) 1960'lı yıllarda dış ticaret rejimi sabit döviz kuru, kambiyo denetimleri ve kotalarla yürütüldü. 1962-70 döneminde ekonomide 1950'li yıllarda görülen şiddetli dalgalanmalar azaldı; milli gelir artış hızı düzenlilik ve süreklilik kazandı. Bunda, tarım kesiminin yanında özellikle sanayi kesiminin ve inşaat, ulaştırma, ticaret kesimlerinin gelişmesinin önemli payı oldu. Öte yandan, yıllık fiyat artış oranları bir önceki döneme göre bir hayli düşük kaldı (1962-70 dönemi yıllık fiyat artış ortalaması % 6,6; 1950-59'da % 11,1; 1955-59'da % 16,9). Bu durumda, 1962-70 döneminde yüksek ve sürekli bir kalkınma hızının göreli bir fiyat istikrarı ile sağlandığı söylenebilir. Ancak, kalkınma ve sanayileşmeyle birlikte dışalımın artışı, ithal ikameci bir politika uygulanması nedeniyle de dışsatımın gereğince yükseltilememesi ödeme açıklarına yol açtı ve bu gelişmeler karşısında 10 ağustos 1970'te devalüasyon yapılarak 1 dolar 9 TL'den 15 TL'ye çıkartıldı. Bundan yedi ay sonra (12 mart 1970) devalüasyonu izleyen ilk yıllarda dışsatımın gelişmesi, dış kredi olanaklarının artması ve 1970-75 arasında Türkiye'ye işçi döviz transferlerinin hızla artmasıyla ekonomide yeniden bir canlanma görüldü (1970'te 233 milyon dolar, 1974'te, 1,426 milyon dolar). Ne var ki, 1974'ten başlayarak petrol fiyatlarının OPEC tarafından yükseltilmesi, buna bağlı olarak sanayi ürünleri, tarımsal ve sanayi hammadde fiyatlarının da yükselmesi dış ticaret açığını hızla artırdı. Bu açık, bir süre için birikmiş döviz rezervleri, işçi dövizleri, dış yardımlar ve DÇM'lerle karşılandı.

Aynı yıl girişilen Kıbrıs harekâtı'nın büyük harcamalara yol açması ve ABD'nin uyguladığı askeri ve ekonomik ambargo türk ekonomisinin içinde bulunduğu çıkmazı daha büyük boyutlara ulaştırdı. Ancak, ekonomideki büyüme 1977'ye kadar sürdü. Bu büyümede, bir yıldan kısa vadelerle yapılan borçlamaların (dövize çevrilebilir mevduat [DÇM]) payı oldu. Ancak geçici bir çözüm olan bu krediler bir süre sonra iktisadi bunalımın daha da artmasına yol açtı. Fiyatlarda önemli artışlar oldu; enflasyon oranı 1960'lı yıllarda % 5 dolayındayken 1970 yılı sonunda % 15'i aştı. 1977'de dış ticaret dengesi alabildiğine bozuldu, dışsatım önemli ölçüde geriledi ve dışsatımın dışalımı karşılama oranı % 30'a düştü; dış ticaret açığı da 4 milyar doları aştı. Bu dönemde kredi olanakları tümüyle tıkandı ve tüm dışalımların peşin ödeme ile yapılması zorunluluğu doğ-

du. Döviz kıtlığı nedeniyle de bir dizi temel malda kuyruklar ve karaborsalar oluştu; fiyat düzeyi 1978'de % 53, 1979'da % 64 oranlarında arttı. 1978 şubatında doların resmi kuru 25 TL'ye, haziranda ise 47 TL'ye çıkartıldı.

Bu ağır ekonomik bunalım içinde olan Türkiye'ye uluslararası mali çevreler yeni kredi kaynaklarının açılabilmesi için IMF ile anlaşma zorunluluğunu getiriyordu.

• *24 Ocak kararları (1980 ve sonrası).* Dönemin Başbakanı Demirel, Başbakanlık müsteşarlığı'na getirdiği Turgut Özal'a yeni bir istikrar programı hazırlaması görevini verdi. Hazırlanan program "Ekonomik önlemler paketi" adıyla 24 ocak 1980'de resmen açıklandı. Daha sonra "24 ocak kararları" diye anılacak olan bu program İMF'nin istekleri doğrultusunda hazırlanmış bir istikrar programı olarak uygulanmaya başladı. Uygulamaya konulan bu yeni iktisat politikasının temel öğeleri şunlardı: günlük kurların sürekli devalüasyonlarla ayarlanmasına dayanan bir kambiyo rejimi; belirli bir süreç içinde kotaların kaldırılarak dışalımın liberasyona yönelmesi; sıkı bir para politikasıyla yurtiçi talebin düşürülmesi; dışsatıma önemli destekler (ucuz kredi, vergi iadesi ve çeşitli kolaylıklar) sağlanarak öncelik tanınması; kamu yatırımlarının azaltılması; KİT fiyatlarının yükseltilmesi, bazı KİT'lerin özelleştirilmesi; temel ürünlerde destek fiyatlarının kaldırılması; ücretlerin düşük tutulması; memur maaşlarının ve tarım ürünleri taban fiyatlarının belirli ölçülerde sınırlanması.

Uygulamaya önce önemli ölçüde bir devalüasyon yapılarak başlandı. Ocak 1980'de türk lirası 1 ABD doları karşısında 47,10 TL'den 70 TL'ye, 1 alman markı karşısında da 20,62 TL'den 40,53 TL'ye geriledi. Yıl boyunca 14 kez yapılan küçük devalüasyonlarla 1980 sonunda 1 ABD doları 89,95 TL oldu.

Uygulamanın bir başka aşaması da KİT'lere yapılan devlet desteğinin (yılda 100 milyar TL) kaldırılması, KİT ürünlerinin büyük ölçüde zam görmesi ve banka faizlerinin serbest bırakılması oldu. Uygulamanın başlamasıyla bankalar arasında büyük bir faiz yarışı başladı. Bunu önlemek üzere 38 bankanın temsilcileri toplanarak bir "centilmenlik anlaşması" imzaladı, ancak bu anlaşma kısa sürdü. Yüksek faiz uygulaması bankalardaki tasarruf mevduatını (bankalar toplam mevduatı 1980 sonunda 700 milyar TL, 1982 sonunda 2 297,2 milyar TL oldu) hızla artırdı. Ne var ki, iç talebin önemli ölçüde düşmesi satışları azalttı, firmaların stoklarının büyümesine neden oldu. Finansman sıkıntısına düşen firmaların kredi talepleri arttı. Bu arada yasal boşluklardan da yararlanarak hızla çoğalan piyasa bankerleri, bankaların uymak zorunda oldukları yükümlülüklerden de bağışık oldukları için, bankalarla rekabete giriştiler ve tasarruf sahiplerine çekici gelen olanaklar sunarak fiilen mevduat toplamaya başladılar. Topladıkları bu fonları spekülatif amaçlı ve yüksek riskli yatırımlarda kullanan bankerler, anapara ve faizlerini geri alamayınca iflaslar birbirini izledi. (→ BANKERLİK.)

24 ocak kararlarının bir başka savı da yüksek ücretlerin dışsatımın gelişmesine engel olacağı, bu nedenle ücretlerin sınırlı tutulmasıydı. Nitekim, ücretler grev, toplu sözleşme ve sendikal etkinliklerin yasaklandığı dört yıl boyunca zorunlu tahkim sistemiyle, daha sonra ise bir hayli kısıtlı haklar tanıyan yasal bir çerçeve içinde saptandı. Bunun sonucu olarak, reel ücretler 1978-79 ile 1984 arasında % 26,6 oranında geriledi.

1982 Anayasası'nın getirdiği kanun hükmünde kararnamelerle, hükümetlere iktisadi konularda geniş yetkiler verilmesi önemli bir hacim ve çeşitlilik kazanan "bütçe dışı fonlar"ı 1984'ten sonra bütçenin 1/3'üne ulaştırdı. (→ FON.)

Bu dönemin özelliklerinden biri de, ekonomik büyümenin önemli ölçüde dış kaynaklara dayandırılması ve dış borç yükünün hızla artması oldu. 1979 yılında 13 604 milyon dolar olan Türkiye'nin dış borçları, 1985 yılında 25 012 milyon dolara, 1991 yılında 48 661 milyon dolara yükseldi. (→ DIŞ BORÇ.)

1980-85 dönemindeki yıllık değişmelerin ortalamaları olarak milli gelirde % 3,7'lik, sanayi kesiminde ise % 4,8'lik bir büyüme hızı gerçekleşti. Sanayi kesimindeki büyüme, asıl olarak, 1978-1979 bunalım koşullarında önemli ölçüde düşen kapasite kullanım oranlarının, 1980'li yıllarda yükseltilmesinden kaynaklandı. Nitekim, 1985'te yatırımların reel hacminin 1978-79 yıllarına göre yalnızca % 6,6 oranında artmış olması, birikim oranının da aynı dönemde % 21,1'den % 19,6'ya gerilemesi; sanayi kesimine yapılan yatırımların da 1985'te, 1978-1979 ortalamasının % 65,9'u düzeyinde olması bunu göstermektedir. Bu durumda, 1980'li yıllarda, sanayi sermayesinin yüksek faiz yükü, ekonomik belirsizlikler gibi etkenlerle yeni kapasite yaratmaktan çok var olan kapasitelerini kullanarak dışsatıma yöneldiği ortaya çıkmaktadır.

1980'li yılların sonunda, gelişmişlik ve kişi başına gelir bakımından, gelişmekte olan ülkeler grubunun ön sıralarında yer alan bir ülke konumunda olan Türkiye'nin ulusal ekonomisinde dikkati çeken başlıca özellikler şöyle özetlenebilir: Birinci Beş yıllık kalkınma planı'nın (Birinci BYKP) ilk yılında, 1963'te, % 17,5'i sanayi, % 35'i tarım, % 47,5'i hizmetler biçiminde gerçekleşen GSYİH'nın (Gayri safi yurtiçi hâsıla), Altıncı BYKP'nın birinci yılı olan, 1990'da % 29,3'ü sanayi, % 18,1'i tarım, % 52,6'sı da hizmetler kesimlerinden sağlanmıştır. Yani günümüzde, GSYİH'nın % 47,4'ü mal üreten kesimlerden oluşur durumdadır; hizmetler kesimi mal üreten kesimler toplamının önündedir. Ulusal ekonominin önemli özelliklerinden birisi de karma nitelikte olmasıdır. Kamunun (devletin), iktisadi kesim ve alt kesimlere göre değişmekle birlikte, ulusal ekonomide ağırlıklı yeri sürmektedir. Yapım sanayisinde kamu kesimi, katma değerin yarısını oluşturduğu gibi, bazı altkollar üretiminin de tamamını üretir durumdadır. Belirli madenlerin ve yüksek fırın ürünlerinin üretiminde de durum böyledir. Son yıllarda hızlanan özelleştirme gayretlerine rağmen kamu kesimi, elektrik üretimi ve dağıtımının hemen tümünü yapmakta, iletişim ve ulaşım sektörlerindeki ağırlığını korumaktadır.

tarım

Türkiye topraklarının toplam 35 642 000 ha olan tarım alanının 17 448 000 ha'ı her yıl ekilen bitkisel alanlara, 3 655 000 ha'ı bağ-bahçe alanları olmak üzere 21 103 000 ha ekili-dikili alanlara ayrılmıştır. Geriye kalan 14 539 000 ha çayır, otlak ve koruluktur.

1950'de yaklaşık 10 000 000 ha olan her yıl ekilen alanlar, bir yandan hızlı nüfus artışı nedeniyle besin gereksiniminin baskısı, öte yandan tarım üretim tekniklerindeki gelişmelerle yıldan yıla genişleyerek 21 milyon ha'a varmıştır. Bu arada 1950'lerin başlarında dünya konjonktürünün uygunluğu ile dışsatım olanaklarının belirli ölçülerde gelişmesinin de rol oynadığı söylenebilir. Türkiye toplam nüfusu, 1950'lerde 20 milyon dolayında iken, günümüzde 55 milyonun üzerine çıkmış, yine bu yıllarda tarımda traktör parkı yeni oluşmaya başlamışken, 1991'de bu park 700 000 aracı aşmıştır. Kultivatör 284 000'e yaklaşmış, gübre dağıtıcısı 185 000'i, römork sayısı 662 000'i aşmıştır. Durum öteki tarım araçları ve girdileri bakımından da böyledir. Ülkede sulama alanları açısından da önemli gelişmeler olmuş, 2 milyon ha kamu sulaması, 1 milyon ha da halk sulaması olmak üzere toplam sulama alanları 3 milyon ha'a çıkmış, böylece toplam sulanabilir alanların % 41,8'inde sulama gerçekleştirilmiştir. Güneydoğu Anadolu projesi'nin (GAP) gerçekleşmesiyle de 1,8 milyon ha sulu arazi kazanılacağı öngörülmektedir. Çoğu azotlu ve fosfatlı olmak üzere, kullanılan gübre miktarı 1983/1991 ortalaması olarak yıllık 4,5 milyon tondur. Bu arada yüksek verimli tohumlar ekimi hızla gelişmektedir. Tüm bu verilere bakıldığında tarım kesiminde makineleşmede ve girdi kullanımında önemli gelişmeler olduğu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, gerek girdi miktarının, gerek toprakların rasyonel kullanılmasının henüz yeterli düzeyde olmadığı açıktır. Öyle ki, ülke topraklarının fazla engebeli oluşu nedeniyle tarıma açılmış marjinal topraklarda erozyon çok yüksek olduğundan, bunlardan bir bölümünün bitkisel ekim dışı bırakılması önerilmekte, örneğin DPT'ye göre bunun 21 milyon ha'a (hatta bazı kaynaklara göre 16-17 milyon ha'a) inmesi gerekmektedir. Hızla artan toplam ve kırsal nüfusun baskısı karşısında bu ekim alanlarını azaltmak ise oldukça güç bir iştir. Ayrıca, ekim alanlarından önemli bir bölümü her yıl nadasa ayrılmaktadır. Bu miktar, önceleri ekim alanlarının üçte birini oluştururken, günümüze kadar belirli düşüş göstermekle birlikte, hâlâ 4 milyon ha'a yakındır. Nadas uygulaması su yetersizliğinden kaynaklanmakta, bu durum sulama yönünde yeni önlemler alınmasını gerektirmektedir. Gübre kullanımında da belirli gelişmeler olmakla birlikte ha başına düşen gübre miktarı yeterli olmadığı gibi, gübrelenebilen alanlar toplam kültür alanlarının ancak yarısı dolayındadır. Yüksek verimli yeni tohumlar kullanımında da, dışalım fiyatları yüksek olduğundan, ülke içinde önemli darboğazlar doğmaktadır. Bu sorunlar çözümlendiğinde, nadasa bırakılan alanlar ortadan kaldırılacağı gibi, bir yılda çift, hatta üç ürün alma yolları da açılacaktır. Ayrıca, tarımsal işletmelerde ölçekler makineli tarımı uygulama ve gerekli kredileri sağlama açısından önemli sorunlar doğurmaktadır. Öyle ki, kırsal alanda bulunan işletmelerin % 80 dolayındaki bir bölümü 0-5 ha (0-50 dekar) arasında toprak işlemektedirler. Bu oran, özellikle miras nedeniyle toprakların parçalanması dolayısıyla giderek büyümektedir. Bu sınırlar içindeki işletmeler çok küçük oldukları gibi, toplu olarak bir arada değildir ve belirli parsellere bölünmüş durumdadır, bu bölünme de sürmektedir. Bunun yanında, hiç toprağı olmayan aileler olduğu gibi, belirli oranda bir toprak toplulaşması da vardır. Tarımda bu sorunları çözümlemek için günümüze kadar bazı yasalar çıkarılmış, ancak bunların uygulanması yönünde başarı sağlanamamıştır. Son düzenleme ile de, henüz yalnızca sulama gerekleri ve toplulaştırmayla ilgili çok sınırlı işlemler yapılabilmiştir. Bu noktada da, kırsal alandaki nüfus baskısının sürmesi nedeniyle başarının sınırlı kalabileceği konusunda kuşkular vardır.

Tarımsal üretim, bitkisel ve hayvansal üretim, orman ürünleri ve su ürünleri altkollarından oluşur. 1990 yılı verilerine göre bu altkolların toplam tarımsal üretim değerine katkıları şöyledir: bitkisel üretim % 55,8, hayvansal üretim % 35,4, ormancılık % 6,3, su ürünleri % 2,5. Oysa, gelişmişlik oranı yükseldikçe bitkisel üretimin bu egemen yerini hayvancılık almaktadır. Nitekim hayvansal ürünlerin üretim payı Balkan ülkelerinde % 50'ler dolayında, Batı Avrupa ülkelerindeyse % 50'nin üstündedir. Bu üretim kesimindeki gelişmenin Türkiye'de de aynı yönde olması gerekmektedir.

Bitkisel üretimde en önemli yeri tahıllar oluşturmaktadır. 1989 yılında nadas hariç ekilen 19 milyon ha tarla alanının % 72,1'i (13,7 milyon ha) ile tahıllara ayrılmıştır. 702,4 milyon hektar olan dünya tahıl ekiliş alanının yaklaşık % 2'si Türkiye'dedir. Ekili tarla alanının (nadas hariç) yaklaşık % 50'sini buğday ekim alanları

Ana sektörlere göre dışsatım değerleri

Değer (000 $)

yıl	toplam		ana sektörler					
			tarım		madencilik		sanayi	
	değer	%	değer	%	değer	%	değer	%
1980	2 910 122	100	1 671 742	57	190 994	7	1 047 386	36
1981	4 702 934	100	2 219 407	47	193 407	4	2 290 120	49
1982	5 745 973	100	2 141 214	37	175 320	3	3 429 439	60
1983	5 727 833	100	1 880 615	33	188 901	3	3 658 317	64
1984	7 133 602	100	1 749 231	25	239 761	3	5 144 610	72
1985	7 958 008	100	1 719 439	22	243 827	3	5 994 742	75
1986	7 456 724	100	1 885 604	25	246 861	3	5 324 259	72
1987	10 190 047	100	1 852 539	18	272 274	3	8 065 234	79
1988	11 662 021	100	2 341 348	20	377 189	3	8 943 484	77
1989	11 624 692	100	2 125 653	18	413 233	4	9 085 806	78
1990	12 959 288	100	2 387 774	18	331 457	3	10 240 057	79
1991	13 593 462	100	2 725 526	20	285 873	2	10 582 063	78

oluşturmaktadır. 1991 tarım sayımı sonuçlarına göre 4 milyon tarım işletmesinin yaklaşık % 75'ini oluşturan 3 milyon kadar çiftçi ailesinin buğday üretimi yaptığı tahmin edilmektedir. Geri kalan tarım alanları, çeyrek milyon hektarlık yumru bitkiler hariç birer buçuk milyon ha ile baklagiller, sınai bitkiler ve yağlı tohumlar arasında bölüşülmüş durumdadır. Tahıl üretimi ortalaması da (1979-1991) 18,4 Mt'u buğday olmak üzere, 27,1 Mt

olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıllardaki buğdayda ha verimi, yılda ortalama 2 000 kg (dekarda 200 kg) olmuştur. Bütün olumlu gelişmelere karşın bu rakam, Balkan ülkeleri ve gelişmiş ülkelerle karşılaştırılınca oldukça gerilerdedir. Kaldı ki üretimi artırabilmek için, artık alan genişletilmesi olanağı da olmadığına göre (hatta topraklarda aşırı eğimden dolayı erozyon nedeniyle alanların azaltılması gerekmektedir), verimi artırmak tek çıkış yolu olarak gözükmektedir.

Tarımda ikinci büyük alt kesim olan hayvancılıkta ise, yaratılan katma değer henüz düşük olmakla birlikte bu sektör çok önemli bir potansiyel durumundadır. Hayvan varlığı bakımından Türkiye bölgede, Rusya'dan sonra en yüksek hayvan popülasyonuna sahiptir. 1984/1991 ortalaması olarak bunun 42,6 milyonu koyun, 12,4 milyonu keçi, 12,8 milyonu sığır ve manda olmak üzere yıllık hayvan varlığı 67,8 milyondur. Bunlar önemli sayılardır ve 1950'lerden bu yana mera alanları azaldığı halde bu popülasyon artmıştır. Bununla birlikte, 1981'den sonra hafif bir gerileme başlamış ve 1991'de toplam hayvan varlığı, istatistiklere 65 milyon olarak yansımıştır. Ahır hayvancılığına geçme pek sözkonusu olamadığı için mera ve çayırların azalışı yüzünden bu alandaki yük hafifletilememiştir. Bu durum da, hayvanların beslenmesini ve gelişmesini güçleştirmiş, et ve süt veriminin de düşük kalmasına neden olmuştur. Bu düşüklükte, vejatasyon yapısının bozukluğunun ve hayvan soy ya da soylarının bozulmasının da etkisi vardır.

Ormancılık ve su ürünleri alt kolları bakımından da ülkede, katkıları henüz küçük olmakla birlikte, büyük üretim olanakları vardır.

sanayi

Sanayi kesiminin Beşinci beş yıllık kalkınma planı'nın üçüncü diliminde, yani 1987'de GSYİH'nın % 26'sını sağlaması öngörülmüşse de (1968 üretici fiyatlarıyla) % 28,8 olarak gerçekleşmiştir. Sanayi kesimi madencilik, enerji ve yapım sanayisi (imalat sanayisi) alt kollarından oluşmaktadır. Sözkonusu orandan % 24,4'ü yapım sanayisine; % 2,6'sı elektrik, gaz ve su olarak enerjiye; % 1,8 de madencilik ve taş ocaklarına aittir. Bu durumda, sanayi bir bütün olarak düşünüldüğünde, toplam sanayi ürünlerinin üretim değerinin % 84,73'ü yapım sanayisi, % 9'u enerji, % 6,25'i de madencilik kesimlerince karşılanmıştır.

1950 Sanayi ve işyerleri sayımı'na göre, Türkiye'de 83 331 olan sanayi işyerleri sayısı, 1980'de 185 569'a yükselmiştir. Büyük işletme olarak nitelenen 10 BG'nin üstündeki işletmeler 1955'te 4 262'dir. Ölçü biraz farklı olmakla birlikte, büyük işletme olarak nitelenen on işçiden fazla işçi çalıştıran işletmelerin sayısı, 1980 sayımında 8 710'dur. Bu işletmeler, yapım sanayisinde çalışan toplam işgücünün yaklaşık % 78'ini, ödenen yıllık maaş ve ücret toplamının % 94'ünü, yıl sonunda çeviri ci gücün BG olarak % 80'ini, yaratılan katma değerin de % 88'ini yapılarında toplamışlardır. Oysa, bu işyerleri toplam yapım sanayisi işyerlerinin yalnızca % 4,7' sini oluşturmaktadır. Büyük olarak nitelenen sanayi işletmeleri de, kamu ve özel olarak ayrılırlar. Kamuya ait yapım sanayisi işletmeleri, liberal siyasal iktidarların sürekli olarak eleştirilerine ve bunların özelleştirilmesi gerektiği düşüncelerine karşın, sayısal bakımdan giderek artırılmıştır. Nitekim, 1955'te kamu işletmeleri, yani KİT'lerin sayısı 156 iken, 1960'ta 219'a, 1961'de 413'e (tüm işyerleri) yükselmiştir. 1985'te ise kamu kesimi işyerleri sayısında küçük bir gerileme görülmüş ve bu sayı 392'ye düşmüştür. Günümüze doğru gelindikçe bu işletmelerin özel kesime aktarılması konusunda kapsamlı çalışmalarda bulunulmakla birlikte, bu çalışmalar henüz başlangıç aşamasındadır.

1990 yılında yürürlüğe giren ve 1990-1994 yıllarını kapsayan Altıncı beş yıllık kalkınma planı bütün sektörlerde olduğu gibi yapım sanayisi, madencilik ve enerji sektörlerinde de hızlı bir gelişmeyi öngörmüştür. 1991 yılında imalat sanayisi toplam üretiminde, 1988 fiyatlarıyla bir önceki yıla göre % 3 oranında bir artış sağlanmıştır. 1992 yılında, tüketim malları konusunda iç talepteki canlılığın sürmesine, ara malları sektörlerinde bir önceki yıl üretiminin düşüklüğüne ve bazı sektörlerdeki ihracat artışlarına bağlı olarak % 6,9 oranında bir büyüme gerçekleşmiştir. Böylece 1992 yılında sanayi ürünleri dışsatımının üretime oranı % 17,5'ten % 17,7'ye yükselirken, bu oran tüketim malları sanayilerinde % 28,3'ten % 28,6'ya, yatırım mallarında % 8,4'ten % 9,6'ya çıkmış, buna karşılık ara mallarda biraz gerilemiştir.

1991 ve 1992 yıllarında yapım sanayisinde % 6'ya varan toplu bir artış görülmüştür. Dışsatımda çeşitli gıda, dokuma, giyim, ağaçtan imal edilmiş mobilya, ayakkabı, deri işleme, kürk işleme, lastik, kimya, çimento, pişmiş kil, seramik, madeni eşya, cam, elektriksiz makineler, elektrikli makineler, çeşitli karayolu taşıtları ve gemi yapım sektörlerinde çok yüksek

Ana sektörlere göre dışalım değerleri

Değer: (000 $)

yıl	toplam		ana sektörler					
			tarım		madencilik		sanayi	
	değer	%	değer	%	değer	%	değer	%
1980	7 909 443	100	50 908	1	3 194 871	40	4 663 664	59
1981	7 933 365	100	124 990	2	2 478 018	31	5 330 357	67
1982	8 842 664	100	176 226	2	3 739 098	42	4 927 340	56
1983	9 235 001	100	138 136	1	3 441 476	37	5 655 389	62
1984	10 756 922	100	417 719	4	3 644 117	34	6 695 086	62
1985	11 343 375	100	375 288	3	3 626 317	32	7 341 770	65
1986	11 104 770	100	457 474	4	2 145 381	19	8 501 915	77
1987	14 157 805	100	782 342	6	3 034 010	21	10 341 453	73
1988	14 335 396	100	505 531	4	2 861 332	20	10 968 533	76
1989	15 792 143	100	1 047 455	7	2 902 456	18	11 842 232	75
1990	22 302 126	100	1 322 944	6	3 989 317	18	16 989 865	76
1991	21 047 014	100	812 978	4	2 991 563	14	17 242 473	82

oranda artış kaydedilmiştir. Bu artışların plan döneminin son iki yılında da (1993 ve 1994) devam edeceği tahmin edilmektedir. Bununla birlikte plan döneminin ilk üç yılında yatırımların gerçekleşme oranı % 50 dolayındadır. Bu durum yapım sanayisi yatırımlarında plan hedeflerinin gerisinde kalındığını ve uluslararası rekabet gücüne sahip bir üretim arzının iç ve dış talebi karşılayabilmesi bakımından yapım sanayisi yatırımlarının hızlandırılmasına ihtiyaç bulunduğunu göstermektedir. Rekabet ortamında sağlıklı bir sanayi oluşması, uluslararası gelişmelerin ve normların yakından izlenmesine bağlıdır.

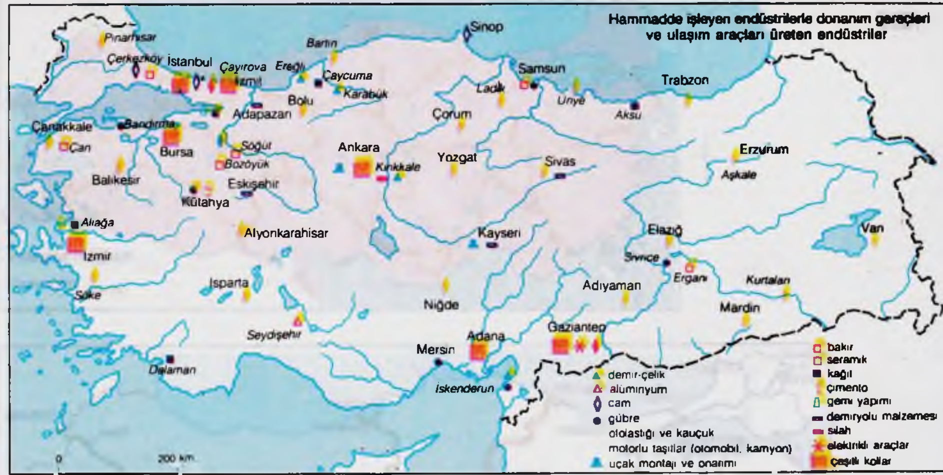
Dünya sanayiinin yapısı, giderek hammadde ve emeğe dayalı üretimden teknoloji yoğun bir üretime dönüşmektedir. Hammadde esasına dayalı, standart üretim teknolojisi kullanan tekstil, demir-çelik gibi sanayiler ucuz emek ülkelerine kayarken, yeni sanayileşmekte olan ülkeler sanayileşmiş ülkelerin yanında bilgi ve beceri düzeyi yüksek sektörler ile ileri teknoloji sektörlerine yönelmektedirler. Ekonomilerde uluslararası mukayeseli üstünlük, doğal kaynakların bolluğundan ziyade, sahip olunan teknoloji seviyesine bağlı hale gelmiştir.

Bu gelişmeler sanayi ve ticaret politikalarının birbirinden ayrılmasını zorlaştırdığı gibi bilim ve teknoloji politikalarını da ön plana çıkarmakta ve bu konuya devlet bütçesinden daha fazla kaynak ayrılmasını gerektirmektedir.

Son yıllarda sanayileşmede çevre boyutuna özel bir önem verilmektedir. Hızlı kalkınma yerine sürdürülebilir kalkınma yaklaşımı gündemdedir. Çevrenin korunması herşeyden önce ekonomik büyümenin sürekliliği ve istikrarı açısından gerekli görülmektedir.

Gelişmiş ülkeler yeniden yapılanmaya ve olumlu bir faaliyet ortamının oluşturulmasına yönelik politikalara ağırlık verirken, mevcut teknolojilerin yaygınlaştırılmasını, yeni teknolojilerin ve buna dayalı sanayilerin yaratılmasını, küçük ve orta ölçekli sanayinin geliştirilmesini, işgücünün eğitimini, bölgesel gelişmeyi ve doğal çevrenin korunmasını, özel önem vererek desteklemektedirler.

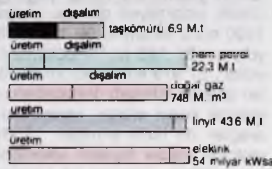
Dünyadaki gelişmeler, Türkiye'nin orta vadeli yeni bir sanayi politikasına ihtiyacı olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede öncelikle makro ekonomik istikrar, sağlıklı bir sanayileşme ve sürdürülebilir büyümenin temel şartı olarak görülmektedir. Bu bağlamda sanayileşmenin özel kesimin öncülüğünde ve rekabet ortamında gelişmesi için devletçe gerekli ortamın yaratılmasına çalışılmaktadır.

• *Maden rezervleri.* Türkiye'de, maden rezervleri henüz tam olarak ortaya konmamıştır. Ama her yıl saptanan yenileriyle rezervler büyümektedir. Ülke, sınırlı bazı alanlarda (bor tuzlarında olduğu gibi) dünyada çok önemli rezervlere sahiptir. Metallerden bazılarında rezervler ülke gereksinimlerinin üstünde, bazılarında da sanayinin gereksinimlerini karşılayacak düzeydedir. Bakır, demir, alüminyum vb. madenlerde durum böyledir.

Enerji kaynakları:üretim, tüketim ve dışalım (1987)

başlıca hidroelektrik santrallar

adı	ili	kurulu güç (MW)	yıllık üretim kapasitesi (GWh)
Sarıyar	Ankara	160	400
Seyhan	Adana	59	350
Kemer	Aydın	48	143
Hirfanlı	Kırşehir	128	400
Demirköprü	Manisa	69	193
Almus	Tokat	27	99
Kesikköprü	Ankara	76	250
Gökçekaya	Eskişehir	278	562
Keban	Elazığ	1 330	6 000
Hasan Uğurlu	Samsun	500	1 217
Suat Uğurlu	Samsun	46	273
Aslantaş	Adana	138	569
Oymapınar	Antalya	540	1 620
Karakaya	Diyarbakır	1 800	7 354
Manavgat	Antalya	48	220
Altınkaya	Samsun	700	1 632
Kapulukaya	Kırıkkale	54	190
Karacaören	Burdur	32	142
Kılıçkaya	Sıvas	124	332
Menzelet	Kahramanmaraş	124	515
Adıgüzel	Denizli	62	280
Gezende	İçel	159	528
Derbent	Samsun	58	257
Sır	Kahramanmaraş	284	725
Atatürk	Şanlıurfa	2 400	8 900

başlıca termik santrallar

adı	ili	kurulu güç (MW)	yıllık üretim kapasitesi (GWh)
Afşin-Elbistan	Kahramanmaraş	1 360	8 000
Soma-A	Manisa	44	300
Soma-B	Manisa	990	6 000
Seyitömer	Kütahya	600	3 800
Tunçbilek	Kütahya	429	2 630
Yatağan	Muğla	630	3 780
Yeniköy	Muğla	420	2 520
Kemerköy	Muğla	630	3 780
Kangal	Sıvas	300	1 800
Çayırhan	Ankara	300	1 800
Orhaneli	Bursa	210	1 260
Çatalağzı-A	Zonguldak	127,5	945
Çatalağzı-B	Zonguldak	300	1 800
Ambarlı	İstanbul	630	4 200
Hopa	Artvin	50	350
Ambarlı doğal gaz kombine çevrim santralı	İstanbul	1 340	8 000
Hamidabat doğal gaz kombine çevrim santralı	Kırklareli	1 200	7 200
Aliağa kombine çevrim santralı	İzmir	180	1 100

Haberleşme hizmetleri

haberleşme	1991	1992	1993 (tahmin)
Telefon santral kapasitesi (hat)	9 095 031	10 200 000	10 530 000
Otomatik	8 695 377	9 919 000	10 220 000
Mobil	54 000	81 000	110 000
Manuel	345 654	200 000	200 000
Telefon abone sayısı (adet)	8 147 438	9 380 000	10 000 000
Otomatik	7 913 833	9 245 000	9 800 000
Mobil	47 445	55 000	100 000
Manuel	186 160	80 000	100 000
Telefon bekleyen sayısı (adet)	1 102 100	1 200 000	1 250 000
Telefon abone yoğunluğu	13,94	15,95	16,50
Telefon trafiği (otomatik) (bin kontör)	34 000 000	39 000 000	41 700 000
Kırsal telefon irtibatı	39 644	41 500	42 000
Otomatik telefon santrallı yer sayısı	3 754	5 362	6 000
Ankesörlü telefon sayısı	41 500	54 350	60 000
Kartlı	5 049	14 850	20 000
Kumbaralı	37 181	39 500	40 000
Şehiriçi telefon dağıtım tesisleri (çift hat)			
Prensipal şebeke	14 077 310	15 675 150	16 200 000
Lokal şebeke	19 648 019	21 310 060	22 100 000
Radyo-link sistemleri (alıcı-verici)			
Anolog	3 584	3 584	3 584
Sayısal	1 974	2 142	2 250

30 haziran 1992 itibariyle Türkiye'deki türlerine ve sınıflarına göre Turizm bakanlığı'ndan belgeli konaklama tesisleri

		turizm yatırım belgeli			turizm işletmesi belgeli		
türü	sınıfı	tesis sayısı	oda sayısı	yatak sayısı	tesis sayısı	oda sayısı	yatak sayısı
Otel	5 yıldızlı	59	17 050	36 447	58	15 674	32 419
	4 yıldızlı	137	22 337	46 844	69	10 045	20 431
	3 yıldızlı	637	53 969	111 623	259	22 078	44 892
	2 yıldızlı	544	24 334	49 136	430	20 023	39 129
	Tek yıldızlı	130	4 418	8 580	247	9 057	17 163
Motel	1. sınıf	26	1 193	2 423	17	916	1 785
	2. sınıf	65	1 524	3 005	33	809	1 645
Tatil köyü	1. sınıf	75	20 473	44 694	38	12 664	27 133
	2. sınıf	22	4 301	9 113	10	949	2 059
Pansiyon		272	4 761	9 275	173	2 887	5 625
Kamping		23	2 197	6 277	29	2 551	7 538
Oberj		1	56	150	8	363	1 162
Kaplıca					1	20	40
Apart otel					16	345	1 116
Özel belgeli		23	2 140	4 428	43	1 612	3 857
Toplam		2 014	158 753	331 995	1 431	99 993	205 994

Enerji üretimi'nde önemli gelişmelere rağmen, üretim-tüketim dengesindeki açık sürmektedir. 1984'te 19,7 Mt olan toplam enerji üretiminin petrol eşdeğeri olarak, 1993'te 32,8 Mt olması öngörülmüştür. Aynı yıllarda toplam tüketim miktarları da 38,6 ve 61,5 Mt'dur. 1984'te toplam üretimde, ticari olmayan enerji payı % 30 olmuş, bu payın 1993'te % 32 olacağı düşünülmüştür; tüketimde ise % 22 olarak gerçekleşmiş olan bu payın 1993'te % 14,7 olacağı tahmin edilmiştir. Enerji üretiminde % 30'un üstündeki bir payı linyit, % 15'ten fazlasını hidrolik enerji sağlamakta, bunları taşkömürü ve petrol izlemektedir. Tüketimin ise % 44'ü petrolden, % 15'ten fazlası linyitten sağlanmakta, bunu hidrolik enerji izlemektedir. Türkiye linyit rezervlerinin 6 milyar t, taşkömürü rezervlerinin 1,5 milyar t, hidrolik enerji kaynakları potansiyelinin de yıllık 100-150 TWsa olduğu saptanmıştır.

hizmetler kesimi

% 28-30 dolayındaki etkin nüfusla GSMH'nin % 50 dolayındaki bir payını oluşturan hizmetler kesimi, mal üretimine dolaylı bir katkı sağlamaktadır. Kredilendirme, sigorta, eğitim, taşıma, pazarlama, dinlenme -eğlenme, konut, sağlık gibi değişik hizmetler olarak ortaya çıkan bu kesim, ulaşım, bankacılık, sigortacılık, turizm, halk sağlığı gibi alt kesimler olarak somutlaşmaktadır. Hatta bunlar mal üreten kesimlerle doğrudan ilgileri bakımından bazı ülkelerde değişik ayrımlara tabi tutulmaktadırlar. Bu altkesimlerden bazıları şöyledir:

• *Ulaşım alt kesimi.* Gerek mal değişimini artırarak ulusal ekonominin gelişmesi, gerek ortak bir kültür birliği yaratması bakımından ulaşımın, tüm ülkelerde çok önemli bir yeri vardır. Türkiye'de belirli bir dönemden bu yana, özellikle 1950'lerden başlayarak, yolcu ve yük taşımacılığı hızla gelişmiş ve gelişmesini sürdürmektedir.

Karayolu ulaşımı: Türkiye Cumhuriyeti, imparatorluktan 13 800 km'si önemli ölçüde onarım gerektiren bozuk yollardan, 4 400 km'si de toprak yollardan oluşan 18 335 km uzunluğunda karayolu devraldı. Karayolları uzunluğu 1938'de 38 800 km'ye, 1948'de 44 000 km'ye yükseltildi. Karayolu yapımı, asıl olarak, 1950'den sonra hızlı bir biçimde artarak 1986'da 59 100 km'ye ulaştı. Karayolları yapım işleri, 1950'de çıkartılan 5539 sayılı yasa'yla kurulan Karayolları genel müdürlüğü'nce yürütülmüştür. Yasaya göre karayolları devlet, il ve köy yolları olarak ayrılır. Devlet yolları önemli bölge ve il merkezlerini demiryolu, karayolu ve denizyoluyla birbirine bağlayan birinci derecede yollardır. İkinci derecede önemli olan yollar il yolları, bunların dışında kalanlar da köy yollarıdır. Bu yolların, özellikle devlet ve il yollarının yapımında nüfus yoğunluğu ve üretim potansiyeli dikkate alınmaktadır. 1990 sonu itibariyle, 59 128 km'lik karayolunun 31 149 km'lik bölümünü devlet yolları, 27 979 km'lik bölümünü de il yolları oluşturmaktaydı. Karayollarının gelişmesine koşut olarak, karayolları ulaşım araçları da hızla artmıştır. 1950'de tüm motorlu araçlar toplamı (otomobil, minibüs, otobüs, kamyon ve kamyonet) 26 000 dolayındayken, bu sayı 1960'ta 94 000, 1970'te 297 000, 1980'de 1,1 milyon, 1990'da da 2,4 milyon olmuştur. Ulaşımda karayolları çok önemli bir rol oynamaktadır. Altıncı BYKP, 1993'te toplam yolcu taşımacılığının % 93,3'ünün, yük taşımacılığının da % 86'sının karayollarınca yapılacağı öngörmektedir.

Demiryolu ulaşımı. Demiryolu ulaşımına, daha 1923 İzmir İktisat kongresi'nde büyük önem verilmiş, 1950'lere kadar da en fazla gelişen ulaşım altkolu olmuştur. Ancak, 1950'lerde karayolu ulaşımı ön plana alınarak demiryolu ulaşımının gelişmesi sınırlı tutulmuştur. Türkiye'de 1990 sonu itibariyle, birinci ve ikinci hat olarak demiryolu uzunluğu 8 429 km'dir. Bunun da ancak 666 km'si elektriklidir. 1973'lerde dünya petrol bunalımından sonra demiryolu yapımına yeniden öncelik verilmesi gerekliliği üzerinde durulmuşsa da, bu yönde henüz belirgin bir çalışmaya girişilmemiş, tersine, karayollarındaki gelişmelerle toplam taşıma içinde demiryollarının payı biraz daha gerilemiştir. Nitekim, DPT'nin tahminlerine göre 1993'te demiryolları yolcu taşıma payı % 7, yük taşıma payı da % 6,6 olacaktır.

Suyolu ulaşımı. Bunu Türkiye'de deniz taşımacılığı olarak düşünmek daha doğru olur. Bu açıdan Türkiye, üç yanı denizlerle çevrili olduğundan büyük olanaklara sahiptir. Ancak bu alt kol gerektiği gibi gelişememiştir. Deniz ticaret filo kapasitesi 1980'lerden sonra hızla yükselmiş, günümüzde 6,2 milyon DWT'yi geçmiştir. Deniz ticaret filosunun mal taşımacılığında, özellikle dış ticarette çok önemli bir yeri vardır. Mevcut filo kapasitesinin % 22'si kuru yük, % 42'si dökme yük gemilerinden, % 25'i de petrol tankerlerinden oluşmaktadır.

Havayolu ulaşımı. Türkiye'de hava ulaşımında, yolcu taşımacılığı daha ağırlıklı bir yer tutar. 1992'de kiralama yoluyla filoya katılan 8 adet orta kapasite ve menzilli uçak ile THY filosundaki uçak sayısı 40'a, koltuk kapasitesi 6 566'ya ulaşmıştır. Uçak sayısı ve koltuk kapasitesi bakımından önemli bir gelişme de orta ve geniş gövdeli uçaklarla, iç ve dış hatlarda yolcu taşımacılığı yapan ve sayıları 14'e varan özel sektör havayolu şirketleri tarafından gerçekleştirilmiştir. 1992'de bu şirketler 46 uçak ve 6 554 koltuk kapasitesine ulaşmıştır.

• *Ticaret alt kesimi.* Malların üreticiden tüketiciye kadar olan akış sürecindeki, pazarlamayla ilgili tüm işlemleri içerir. 1970 sayımına göre ülkede toplam ticari işletme sayısı 195 600 iken 1985'te bu sayı 420 000'e yükselmiş, çalışanlar ortalaması da, 376 000'den 878 000'e çıkmıştır. Ayrıca, çalışanlardan 1970'te 53 000'ini 1985'te de 280 000'ini ücretliler oluşturmuştur. Yani 1973'te bu kesimde çalışanların % 14'ü ücretli iken, bu oran 1985'te % 31,9'a yükselmiştir. 1985 sayımı sonuçlarına göre, 420 000 işyerinin yaklaşık 50 000'i toptan ticaret (gıda 11 000, mensucat giyim ve mobilya 10 000, kereste ve yapı malzemesi 5 000, makine ve donatım 4 000, ticaret komisyonculuğu 4 000 vb.) ve 370 000'i perakende ticaret işyeridir (gıda 170 000, giyim 67 000, mobilya-ev eşyası 39 000, eczane-parfümeri 11 000, tarım alet ve makine 19 000, kereste ve yapı malzemesi 20 000, yakacak 9 000 vb.).

• *Turizm alt kesimi.* İç turizm ve dış turizm olarak ikiye ayrılmakla birlikte, gelişmekte olan ülkelerde ve bu arada Türkiye'de, döviz gelirlerini artırmak bakımından dış turizm daha çok önem kazanmaktadır. Turizm açısından büyük olanaklara sahip olan ülkede, turizm bölgeleri belirginleşerek Ege ve Akdeniz öne çıkmıştır. İşletme belgeli tesislerin yatak kapasitesi 1992'de 206 000'e yükselmiştir. Bazı yıllar yabancı turist girişinde azalmalar olmakla birlikte, genel trend yükselme yönünde olmuş, 1992'de bu sayı 6,9 milyon olarak gerçekleşmiştir. Bu arada, Türkiye'den dış ülkelere turist olarak gidenlerin sayısında da artışlar vardır. 1992 yılında yurtdışına gidenlerin sayısı 5,5 milyon olmuştur. Bu sayı yurtdışına çıkışı kolaylaştırma ya da zorlaştırmaya göre değişmektedir. 1991 yılında dış turizmden döviz geliri 2 654 milyon dolar, yurtdışına gidenlerin harcamaları ise 592 milyon dolar olmuştur. Bu durumda turizm gelirlerinin net bakiye verdiği açıkça görülmektedir.

TURİZM

İktisadi gelişme ve bölgelerarası farkların giderilmesi

• Daha önce de bazı girişimler yapılmış olmasına karşın, özellikle 1933'lerden bu yana, Türkiye, sanayileşme dolayısıyla iktisadi gelişme içindedir. Değinilmiş oldu-

DINSEL YAPITLAR

ğu gibi sanayıleşme devlet eliyle başlatılmış, 1950'lerden sonra özel kesim eliyle sürdürülmüş. 1962'lerden sonra ise, planlı döneme geçilerek beşer yıllık planlarla devam etmiştir. Beşinci BYKP 1989'da tamamlanmış, Altıncı BYKP (1990-1994) yürürlüğe konmuştur. 1990'da GSMH'nın % 18,8'i özel sektör, % 8'i kamu sektörünce yatırımlara ayrılmıştır. Yatırımlar kamu ve özel kesimlerce yürütülmekte, siyasal iktidarların tutumlarına göre bu kesimlerin payları artmakta ya da azalmaktadır. Örneğin 1985'te % 58,2 olan kamu yatırımı 1990'da 43,4 ve 1985'te 41,8 olan özel sektör yatırımı 1990'da 56,6 olmuştur.

1933'lerden bu yana yıllık gelişme hızında önemli başarılar elde edilmiştir. Bu gelişme (gelişme ile büyümenin farklı anlamları bir yana) GSMH'daki büyüme ile ölçülmektedir. Ancak, bazen negatif gelişme yılları da olmuştur. Eldeki verilere göre, örneğin 1954, 1979 ve 1980 yılları böyledir. Büyük olasılıkla İkinci Dünya savaşı'ndaki bazı yıllarda da gelişme negatiftir. Ama bir bütün olarak ele alınırsa, 1939-1985 arasındaki gelişme yıllık % 4 dolayında olmuş, kişi başına gelir ortalaması ise çok daha gerilerden, % 1,5 dolayında seyretmiştir. Beşinci BYKP'nın ilk yılında, yani 1985'te, reel artış hızı % 2,5, 1986'da % 5,3, Altıncı BYKP'nın ilk yılı olan 1990'da 6,6 olmuştur.

İktisadi kesimler arasında olduğu gibi, bölgeler arasında da gelişme bakımından bazı farklar vardır. Bu durum, iktisadi kesimlerin bölgelere dağılışına göre de bir koşutluk gösterir. Daha önce yapılmış gelir dağılımı araştırma sonuçları da, bölgelere göre dağılışta belirli farkların olduğunu açıklıkla ortaya koymaktadır. Bölgelerarası bu gelişme farklarının azaltılması ve giderek ortadan kaldırılması yönünde çeşitli uygulamalar getirilmiştir. "Kalkınmada öncelikli yöreler" uygulaması, GAP (Güneydoğu Anadolu projesi) bunlar arasındadır.

TARİHÖNCESİ

Anadolu'da insan yaşamına uygun koşulların Dördüncü Zaman'ın Pleyistosen evresinde oluştuğu kabul edilmektedir. Günümüze ulaşan çeşitli aletlerden Anadolu'nun ilk insanlarının Yontmataş ya da Eskitaş diye adlandırılan dönemde yaşadıkları anlaşılmaktadır.

• *Yontmataş ve Ortataş dönemleri* (? - İ.Ö. 8000/7000). Yontmataş döneminde Anadolu insanı mağara ve kaya sığınaklarında barınmış ya da geçici açık hava yerleşmeleri arasında göç etmiştir. Anadolu'nun hemen hemen her yöresinde Alt ve Orta Yontmataş dönemlerinin chelles, acheul, micoque, clacton, levallois, moustier kültürlerine, Üst Yontmataş döneminin ise yalnızca aurignac kültürüne rastlanmıştır. Türkiye'de bu konuda çalışmalar 1894'te İ. E. Gautier'nin Şanlıurfa yakınında Birecik'te acheul tipinde bir el baltası buluşuyla başladı; 1910'da Campbell-Thomson'un Ankara yakınında Uzağıl'da bulduğu moustier aletlerle sürdü. Aynı araştırmacı Kayseri civarında Soğanlıdere'de de çeşitli aletlere rastladı. 1927'de E. Pittard Adıyaman yakınında Pirin mevkiinde aurignac kültürüne ilişkin buluntular, 1931'de de Kurt Bittel Ankara'da Maltepe çevresinde levallois ve moustier kültürlerine ilişkin çakmaktaşından aletler saptadılar. Bu çalışmaları Şevket Aziz Kansu, Kılıç Kökten ve Muzaffer Şenyürek'in araştırmaları izledi.

Yontmataş dönemi buluntu merkezlerinin başında Antalya bölgesindeki Karain, Beldibi, Belbaşı, Öküzini, Kumbucağı, Isparta yakınındaki Kapalıin, Hatay Samandağ'daki Mağaracık, G.-D. Anadolu'da Dicle-Fırat havzaları, Gaziantep'te Dülük, İstanbul'da Yarımburgaz mağarası gelir. Katmanlaşmayı en iyi yansıtan mağara Karain*'dir. Bu mağaranın Öküzini, Çarkini mağaralarıyla, Beldibi ve Belbaşı kaya sığınaklarından oluşan grup içinde önemli bir yeri vardır. On üç katman saptanan mağarada Anadolu'nun bilinen en eski aletleri olan chelles ve acheul tipi iki yüzlü el baltaları, Alt Yontmataş döneminden micoque ve clacton tipi el baltaları, yongalar, kazıyıcı ve uçlar, Orta Yontmataş döneminden moustier-levallois tipi yongalar, kazıyıcılar, uçlar, delgiler, dilgiler, yan kazıyıcılar, Üst Yontmataş döneminden ise aurignac tipi dilgiler, kazıyıcılar, uçlar bulunmaktadır. Sekizinci katmanda *homo neanderthalensis*'e ait bir fosil diş ele geçmiştir. Samandağ'ın Mağaracık köyündeki Merdivenli, Tikalı, Kanal ve Büyük mağaralarında ele geçen Orta Yontmataş döneminden levallois-moustier ve Üst Yontmataş döneminden aurignac tipi aletler, Beldibi ve Filistin buluntularıyla çağdaştır. Kanal mağarası'nda ayrıca *homo neanderthalensis*'e ait bir fosil diş ele geçmiştir. Bu mağaralardaki kül izleri av hayvanlarının pişirilerek yenildiğini gösterir. Kanal mağarası'nın hemen B.'sındaki İncili mağara'da 1970-1973 arasında yapılan araştırmalardaysa Üst Yontmataş döneminden, *homo sapiens*'ten kalma kemikler ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca deniz kabuklarından yapılmış süs eşyası bulunmuştur. Yontmataş döneminden bir başka önemli buluntu, 1969'da Fikret Ozansay tarafından Manisa'da Kula yanardağının tüfleri içinde saptanan ve günümüzden yaklaşık 25 000 yıl öncesine, Dördün-

ikiz tanrıça heykelciği
mermer, Çatalhöyük
Yenitaş dönemi (İ.Ö. VI. binyıl'ın ilk yarısı)
Anadolu medeniyetleri müzesi, Ankara

çakmaktaşları
Üst Yontmataş dönemi, Karain mağarası
Ankara Üniversitesi dil ve tarih-coğrafya fakültesi Prehistorya kürsüsü kol.

cü Zaman'ın başlarına tarihlendirilen (Ankara MTA Tabiat tarihi müzesi) ve ayakta dik durabilen bir insana ait ayak izleridir (bölge koruma altına alındı).

Anadolu'nun Yontmataş dönemini izleyen Ortataş dönemindeki durumuna ilişkin bilgiler sınırlıdır. Bu dönemi temsil eden en önemli buluntu yerleri Beldibi ve Belbaşı kaya sığınaklarıdır. Çeşitlilik kazanan mikrolitlerin (ön kazıyıcılar, uçlar, kalemler, dilgicikler, üçgenler, trapez ve yarımaylar) yanı sıra duvarlara yapılmış resimler (av ve bereket büyüsü) dönemin özelliklerini yansıtır. Mikrolitlerin yoğun olarak ele geçtiği merkezlerden biri de Şanlıurfa'ya bağlı Bozova ilçesindeki Biris mezarlığıdır. Adıyaman'ın Palanlı vadisindeki Keçiler mağarası'ndaysa duvarlara çok sayıda keçi resmi ve çeşitli figürler çizilmiştir. Van'ın Yedisalkım köyündeki Kızlar mağarası'nın duvarlarına stilize insan figürleri, av ve tuzak sahneleri işlenmiştir. Bu buluntu yerlerinin yanı sıra Ankara yakınlarında Macunçay sekileri, Isparta'da Baradis, Gaziantep'te Dülük yakınlarında Şarklı mağara, Samsun'da Tekkeköy kaya sığınağı belirtilebilir.

• *Yenitaş dönemi* (İ.Ö. 7250/7000-5500). İlk üretime dayalı yerleşik yaşama geçişi simgeleyen bu dönemde köyler ortaya çıkar. Anadolu'da bu dönem yerleşmeleri özellikle düzlüklere ya da doğal tepelere kurulmuştur. Henüz çanak çömlek yapımının bilinmediği çanak çömleksiz Yenitaş döneminde G.-D. Anadolu'da, Diyarbakır-Şanlıurfa çevresi, Orta Anadolu'da Tuz gölünün G. ve G.-B.'sındaki Göller bölgesi (Burdur-Isparta) canlılık gösterir. Kurulan ilk köylerin bir bölümünde tarım, bir bölümündeyse hayvancılık ağır basar. Bu dönemde yerleşme içi (intra mural) gömme geleneği yaygındır ve ölüler hoker durumunda ev tabanlarının altına gömülmüştür. Diyarbakır yöresindeki Çayönü, Anadolu'da bugüne değin bilinen en eski köy yerleşmesidir. İlk üretime geçiş kültür katmanı I. evre (çanak çömleksiz Yenitaş dönemi) Karbon 14 (^{14}C) yöntemiyle İ.Ö. 7250-6750 arasına tarihlendirilmektedir. Yapısal özellikleri ve köy planlaması şaşırtıcı ölçüde gelişmiştir ve mimari Anadolu'nun geleneksel mimarisinin öncüsü durumundadır. Boynuzdan yapılmış oraklar, obsidyen ve çakmaktaşından kesiciler, havanlar, öğütme taşları tarımın yapıldığını kanıtlar. Ayrıca bakırdan yapılmış buluntular (bizler, iğneler, levhalar) Ergani bakır yataklarından elde edilen madenin dövülerek işlendiğini göstermektedir. Kilden kadın heykelcikleri ana tanrıça kavramının öncüleri olarak nitelenmektedir. Buluntular arasında takıların önemli bir yer tutması yenitaş insanının süslenme gereksinimini açığa vurmaktadır.

Anadolu, Yakındoğu ve Ege dünyasının en büyük ve gelişmiş, çanak çömlekli yenitaş yerleşmesi ise Çatalhöyük*'tür (İ.Ö. 6800-5700). Bu yerleşmenin belirtilmesi gereken bir başka önemli özelliği, uygarlık tarihinin dönemselleştirilmesinde, köy ve kent yerleşmelerinden hangisinin daha önce gerçekleştiği tartışmalarına yeni boyutlar kazandırmasıdır (Jane Jacobs *The economy of cities* adlı yapıtında, Çatalhöyük'ün kentsel bir yerleşme olarak kurulduğu ve burada geliştirilen tarım teknolojisi ile kırsal yerleşime geçildiği, buna göre kırsal yerleşimden önce kentsel yerleşimin gerçekleştiği savını öne sürer). Çatalhöyük tümüyle dışa kapalı, avlular çevresine, bitişik düzende dizilmiş evlerden oluşan mahallelerin birbirine eklenmesiyle meydana gelmiştir. Evlere tavandan bir merdiven aracılığıyla girilmektedir. Buranın önemli özelliklerinden biri çok sayıda tapınağın ve pişmiş topraktan kadın heykelciklerinin (ana tanrıça kültü) bulunmasıdır; duvarlar dinsel konular (boğa doğuran tanrıça), av ve bereketle ilgili resimlerle süslenmiştir. Tahta kapların yanı sıra sepetler de vardır. Çatalhöyük çevresindeki obsidyen yataklarından yararlanarak ticaretini geliştirmiştir; Anadolu'da görülen ilk mühürler de burada ortaya çıkarılmıştır (İ.Ö. VI. binyıl ilk yarısı). Anadolu'nun en eski dokuma örnekleri de Çatalhöyük'te bulunmuştur. Yenitaş döneminin bir başka önemli kültür merkezi Hacılar*'dır (İ.Ö. 7000-5600). Hacılar çanak çömleği daha sonraki Bakırtaş dönemi örneklerinin öncüleridir. Ana tanrıça heykelcikleri daha stilizedir. Ele geçen oraklar, bıçaklar tarımın bilindiğini gösterir. Çatalhöyük ve Hacılar'ın etkileri Anadolu'yu aşmış, tüm Ege dünyasına yayılmıştır. Dönemin öteki önemli merkezleri Canhasan, Aşıklıhöyük, Suberde, Erbaba, Mersin Yümüktepe, Tarsus Gözlükule, Keban yöresi, Amik ve İslahiye ovalarıdır.

• *Bakırtaş dönemi* (İ.Ö. 5500/5000 -3200 /3000). Gelişmiş üretime dayalı yaşam düzenine ulaşılan bu dönemde geniş bir alana yayılmış yerel kültürlerle karşılaşılır. Bakırtaş döneminin ağırlık merkezi Anadolu yaylasının G. ve G.-B. kesimleridir. Alt ve Orta Bakırtaş dönemleri Üst Yenitaş döneminin gelişimini sergilerken, Üst (Son) Bakırtaş dönemi Tunç çağlarına geçişi hazırlar. Tarım, hayvancılık ve ticaret gelişmiştir, araç gereç yapımında çakmaktaşı ve obsidyenin yanı sıra bakır madeni bolca kullanılmış, zamanla öne geçmiştir. Çömlekçi çarkının henüz bilinmediği bu dönemde ince işçilikli, çok renkli çanak çömlekler yapılmıştır (İ.Ö. VI. binyıl'dan, zengin boya bezekli Hacılar çanak çömleği teknik ve biçimleriyle başyapıt niteliğindedir). Bakırtaş döneminde yerleşme dışı (extra mural) gömme geleneği yaygınlaşmış, yerleşme içi geleneği hemen hemen terk edilmiştir (kimi merkezlerde evlerde küp mezarlara rastlanmıştır). Üst Bakırtaş dönemi metalürjinin ve anıtsal dinsel mimarlığın ortaya çıkışıyla belirlenir. Ekonomi ve teknolojideki gelişim kentleşme olgusunu hızlandırmıştır. Anadolu'da Bakırtaş dönemi G.'de Mersin Yümüktepe, Tarsus Gözlükule, İslahiye ve Amik ovaları yerleşmeleri, K.-B.'da Çanakkale' de Kumtepe, İstanbul'da Fikirtepe, Pendik, Yarımburgaz, Göller bölgesinde Batı Çatalhöyük, Hacılar, Canhasan, Kuruçay, Beycesultan, Orta Anadolu'da Alişar, Alacahöyük, Büyükgülücek, Dündartepe, Pazarlı, Karadeniz bölgesinde Samsun'da İkiztepe, D.Anadolu'da Malatya, Adıyaman, Elazığ, Erzurum, Van ve Şanlıurfa yörelerindeki yerleşmelerle temsil edilir.

Alt Bakırtaş döneminin bilinen en parlak kültür merkezi, Hacılar'dır. II. katmanda yerleşme genişliği 3 m'yi bulan koruma duvarlarıyla çevrilmiştir (bu durum savunmayı gerektiren olayların ortaya çıktığını gösterir). Pişmiş topraktan tanrıça heykelcikleri stilizedir Kuruçay höyüğü ise çeşitli biçimlerdeki çanak çömleği ve metal buluntularıyla dikkati çeker. Karataş -Semayük Kuruçay'la eşzamanlı bir merkezdir. Mimarlık alanındaki gelişmeleri sergileyen Canhasan'ın, Konya ovasını Kilikia'ya bağlayan konumuyla iki bölge arasındaki kültür ve ticaret bağlantılarını sağladığı anlaşılmaktadır. Bakırtaş döneminin tüm evrelerinin izlenebildiği bu yerleşmede zemin katları depo işlevinde, iki katlı evler vardır. Payeli duvarlar geometrik bezekli resimlerle kaplıdır. Mersin Yümüktepe ve Tarsus Gözlükule Mezopotamya Tel Halef ve el-Ubeyd kültürleriyle olan ilişkileri yansıtmaları açısından da önemlidir. Yümüktepe'nin giriş kapısı ve surları Anadolu'nun en eski savunma yapılarıdır. Büyükgülücek'in Bakırtaş dönemi, İç Anadolu bölgesiyle Balkanlar arasındaki ticaret ve kültür ilişkilerini yansıtır. Van gölünün G.-D.'sundaki Tilkitepe (Şamraaltı) Orta Bakırtaş dönemi Tel Halef kültürünün en K.'deki buluntu yeridir. G.-D. Anadolu'da Son Bakırtaş dönemi İslahiye bölgesindeki Sakçagöze ve Gedikli höyükleriyle temsil edilir. Bu dönemde Erzurum ve çevresinde siyah, kahverengimsi kırmızı perdahlı Karaz çanak çömleği görülmeye başlar. Bu seramikler Malatya ve Elazığ Keban yöresine (Tepecik, Pulur) değin yayılmıştır. Karaz çanak çömleği Filistin'in Hirbet* Kerak seramikleriyle eşzamanlıdır (İ.Ö. 3000). Norşuntepe, Keban yöresinin bir başka önemli Bakırtaş dönemi yerleşmesidir. Aşağı Fırat havzasındaki kurtarma kazıları kapsamında yer alan Malatya Arslantepe çalışmaları yöre tarihine ışık tutmaktadır. Değirmentepe kazılarında el-Ubeyd kültürüyle ilişkili bir yerleşme saptanmıştır (dörtgen planlı kerpiç yapılar, seramikler, mühürler). B. Anadolu'da Beycesultan*, kültür katmanlaşmasının en iyi izlendiği merkezlerdendir. İstanbul'da Fikirtepe*, dere kenarına kurulmuş kulübelerden oluşan bir balıkçı köyüdür ve konumuyla Anadolu ile Balkanlar arasında kültürel bağlantı kurar. Pendik de benzer özellikler gösteren küçük bir yerleşmeydi.

• *İlk Tunç çağı* (İ.Ö 3200/3000-2000/1800). Bu dönem metalürjinin gelişimi ve ilk bağımsız kent beyliklerinin ortaya çıkışıyla belirlenir. Metalürjide görülen gelişme meslek gruplarının ortaya çıkmasına ve işbölümüne dayanan kent yaşamının başlamasına neden olmuştur. Doğal kaynakların zenginliği, daha önceki dönemlerde de görülen ticaret ilişkilerinin gelişmesini sağlamıştır. Servetin belli ellerde toplanmasıyla toplumsal sınıflaşma, yetki ve görevler daha belirginleşmiştir. İ.Ö. III. binyıl'dan başlayarak küçük krallıklar kurulmuştur. Bunların başında bir kral ya da bey bulunuyordu. İ.Ö. III. binyıl'da Anadolu'da henüz yazı bilinmediğinden, dönemin zenginliği ve siyasal örgütlerine ilişkin bilgiler, Mezopotamya'nın çivi yazılı belgelerinden elde edilmektedir (akkadlı Sargon ve Naram-Sin'in yazıtları).

Anadolu'ya çömlekçi çarkının girişiyle bu alanda büyük gelişmeler elde edildi, parlak perdahlı, kulplu, keskin omurgalı, ağızları sert kıvrımlı ve oluk ya da yivlerle süslü metal kaplardan esinlenen seramikler yapıldı; seri üretime geçildi. Mimariye de yansıyan gelişme sonucunda anıtsal ve dinsel yapılar ortaya çıktı; bunların çevresinde öteki yapılar kümelendi. Mezopotamya ile ilişkili merkezlerde Üst Bakırtaş dönemiyle başlayan bu gelişme kentleşmeyi de hızlandırdı. Bu yeni yerleşmeler kent devletlerinin merkezi konumundaydı. Yerel bir prensliğin başkenti olan Ali-

geyik ve insan figürlü duvar resmi
sıva üzerine boya bezek
Çatalhöyük
Yenitaş dönemi (İ.Ö. VI. binyıl)
Anadolu medeniyetleri müzesi
Ankara

dörtlü kap
pişmiş toprak, Beycesultan
İlk Tunç çağ (İ.Ö. III. binyıl başı)
Anadolu medeniyetleri müzesi
Ankara

çift kulplu içki kabı, pişmiş toprak
İlk Tunç çağ (İ.Ö. III. binyıl son çeyreği)
İstanbul Arkeoloji müzeleri

Kral kapısı'nda
tanrı kabartması
Boğazköy
Hitit İmparatorluğu çağı
(İ.Ö. XIV.-XII. yy.)

oturan aslan heykelciği
Altıntepe buluntusu
Urartu dönemi (İ.Ö. VIII. yy.'ın ikinci yarısı)
Anadolu medeniyetleri müzesi
Ankara

keçi biçiminde rhyton,Gordion
Phrygia dönemi (İ.Ö. VIII. yy. sonu)
Anadolu medeniyetleri müzesi, Ankara

şar* İlk Tunç çağın başlıca merkezlerindendi; burada saptanan üç katman, hititöncesi Anadolu halkıyla ilgili buluntular açısından önem taşır (seramikler, disk ya da keman biçiminde idoller, hayvan heykelcikleri, mühürler). Güçlü ve zengin bir krallığın merkezi olan Alacahöyük* görkemli mimarisi, zengin kral mezarları ile dönemin toplumsal, dinsel ve siyasal yaşamına ışık tutar (burada ortaya çıkarılan kimi semboller daha sonra Hititler'de kullanıldı). K.-B. Anadolu'da Truva* da önemli bir beyliğin merkeziydi. Dokuz katmandan oluşan bu yerleşmede İlk Tunç çağ I.-V. katmanlarla (31 evre) temsil edilmektedir. Surlarla çevrili, korunaklı bir yerleşme görünümündeki Truva'da yunan tapınak mimarisine örnek olan megaron tipi evler vardı. Büyük küp mezarların ortaya çıkarıldığı Yortan da Truva'daki ilk savunmalı yerleşmeyle eşzamanlıdır. İçbatı Anadolu'da önemli bir başka merkez Beycesultan*'dır; tapınakları, sarayı, bu yapılardaki sunak, kutsal ocak, çanak çömlek buluntularıyla dikkati çeker. Bu buluntular Beycesultan kültürünün bir yandan yerel özelliklerini, öte yandan da Truva ve Balkanlar'la bağlantılarını ortaya koyar. İlk katmanında bir prens ya da beyin oturduğu sanılan, çevresi oval bir duvarla çevrili bir yapının ortaya çıkarıldığı Karataş*-Semayük de önemli yerleşmelerdendir; yerel kökenli çanak çömlekler Truva ve Pisidia seramikleriyle benzerlikler gösterir. Demircihöyük* D. ve B. kültürlerinin bireşimini yansıtır. B. Anadolu'daki bir başka merkez Konya Karahöyük*'tür. Kültepe*, Orta Anadolu'nun Batı Anadolu, G.-D. Anadolu ve K. Suriye ile bağlantılarını ortaya koyar. K.'de Samsun (Dündartepe, Tekkeköy, Kavak) ve Sinop (Kocagöz, Demircihöyük), G.'de Kilikia, Amik ovası, D.'da Karaz, Pulur, Güzelova, İç Anadolu' da Karaoğlan, Etiyokuşu, Ahlatlıbel, Polatlı, Bitik, Gordion (Yassıhöyük), Koçumbeli, Yazırhöyük, Acemhöyük, Büyükgülücek dönemin öteki merkezleridir. Kilikia bölgesindeki İlk Tunç çağ yerleşmeleri (Mersin Yümüktepe, Tarsus Gözlükule) Mezopotamya'nın Cemdet-Nasr önyazı C-D, Akkad hanedanlıköncesi ve Akkadsonrası evreleri ve Amik ovası, G,N,J evreleriyle bağlantılıdır. İslahiye bölgesindeki Sakçagöze, Zincirli (Samal), Tilmen höyük, Gedikli İ.Ö. III. binyıl'ın son çeyreğinde bu bölgede siyasal bir yetkenin, sözgelimi bir krallığın varlığını kanıtlar. Bu durum Naram-Sin'e ait yazıtlarla da doğrulanmaktadır. (Tilmen höyük'ün bu krallığın merkezi olduğu sanılmaktadır). Gedikli* höyük ise çark yapımı çanak çömleklerinin yanı sıra dönemin gömme geleneğini yansıtması açısından önemlidir (doğrudan toprağa gömme, sandık mezar, yakma). Amik ovasında G, H, İ ve J evreleriyle temsil edilen İlk Tunç çağın seramik ve mühür gibi buluntuları, K. Mezopotamya, Mısır ve İslahiye bölgesiyle olan ilişkileri aydınlatmaktadır.

Bu dönemde Orta Anadolu'da Kızılırmak yayı içinde kalan bölge Hatti ülkesi olarak bilinmektedir. Hattiler İ.Ö. III. binyıl' da Luviler ve Hurriler'le birlikte ortaya çıkan ilk Anadolu halklarındandır. Günümüze hiçbir yazılı belge bırakmayan Hattiler' in diline ilişkin bilgiler asurlu tüccarların belgelerine dayanır. Öteki asya ve yakındoğu dillerinden ayrılan hatti dili önek ve soneklerden oluşuyordu. İ.Ö. II. binyıl'da hatti beyliklerini ele geçiren Hititler de kendi ülkelerini bu adla andılar. Bu halk dilleri, sanatları, dinsel inançları ve gelenekleriyle Hititler'i büyük ölçüde etkiledi (bu yüzden Hattiler'e Önhititler, Protohititler de denir). Hatti uygarlığının gelişmişlik düzeyi Alacahöyük buluntularıyla aydınlatılmaktadır. Anadolu'nun hint-avrupa kökenli en eski halklarından olan Luviler*'in ise İ.Ö. III. binyıl'ın ikinci yarısında Anadolu'ya geldikleri sanılmaktadır. Hititler'le akraba olan bu halk İ.Ö. II. binyıl'da Kizzuvatna (Çukurova) ve Arzava (kabaca Antalya yöresi) bölgelerinde oturuyorlardı. Hurriler* ise D. ve G.-D. Anadolu'nun dağlık kesimlerinde, Van gölü çevresinde yaşıyorlardı ve Yakındoğu tarihinde önemli rol oynamışlardı. Etnik farklılıklarına karşılık bu halklar Anadolu'da yerel özellikler taşıyan türdeş bir kültür oluşturmuşlardır.

TARİH

Orta ve Son Tunç çağları (İ.Ö. 2000/1800 - 1200)

Bu dönem Anadolu'da ilk siyasal birliğin kurulmasını gerçekleştiren Hititler'le temsil edilmektedir.

Metalürjinin İlk Tunç çağ boyunca gösterdiği gelişim, Orta Tunç çağda (yaklş İ.Ö. 2000-1500) Anadolu'da köklü değişikliklere neden oldu. Altın, gümüş ve bakır yönünden zengin olan Anadolu'da sağlam silahların ve araç gereçlerin yapımı için gerekli tuncun elde edilmesinde kullanılan kalay bulunmuyordu. Bu durum Anadolu dışı ticareti artırdı, Asur'la ilişkiler yoğunlaştı. Sonunda asurlu tüccarlar Anadolu'da ticaret kolonileri (karum) kurdular ve çivi yazısını da beraberlerinde getirmeleriyle tarih çağları başladı (bu durum Orta ve G.-D. Anadolu için geçerliydi., B. Anadolu'da henüz yazı bilinmiyordu). Asur ticaret kolonileri çağı olarak tanımlanan bu dönem (yaklş. İ.Ö. 1950/1900 -1800/1750) karumlarda ele geçen çivi yazılı tabletlerle yeterince aydınlanmaktadır. Kappadokia tabletleri olarak bilinen bu belgelere göre İ.Ö. II. binyıl'ın ilk iki yüz yılında Anadolu'da merkezi bir yetkeye bağlı olmayan, bağımsız kent devletleri, zengin küçük yerel krallıklar vardı. Bunlar genellikle küçük bir bölgenin yönetimini ellerinde tutuyor ve çoğunlukla barış içinde yaşıyorlardı. Asurlular'ın hiçbir siyasal etkinliği olmayan karumları bu kent devletlerinin yanında kuruluyordu. Bunların en önemlisi Kaneş karum'du (Kültepe) ve burası baş pazar konumundaydı (sayıları on dördü bulan bu karumlar arasında Karum Hattuş, Zalpa, Puruşanda, Tamnia, Mama belirtilebilir). Asur lehçesiyle yazılmış olan Kappadokia tabletleri ticari ve ekonomik sözleşmeler olmakla birlikte, bu dönemde Anadolu'nun yerel halklarına, kültürlerine, dinsel ve ekonomik yaşamlarına ilişkin bilgiler, hatti, luvi, hurri ve nesa (hitit) dillerinden sözcükleri de içerir. Anıtsal yapıların, heykel ve kabartmaların bulunmadığı bu dönem sanatı mühürler (Mezopotamya'ya özgü silindir ve Anadolu'ya özgü damga mühürler), heykelcikler, çeşitli biçimlerde seramiklerle (hayvan biçiminde kült kapları olan rhytonlar özellikle dikkati çeker) temsil edilir. Hitit devletinin ve sanatının doğuşunda önemli rol oynayan Asur kolonileri çağı henüz nedeni bilinmeyen büyük bir yıkımla son bulmuştur. (yaklş. İ.Ö. 1800'ler).

K.-B. Anadolu'da Truva Orta Tunç (VI. katman) ve Son Tunç (VII a, VII b 1, VIII b 2) çağlarının temsilcisidir, gelişkin kültürüyle Anadolu'nun ve Ege dünyasının en önemli merkezlerindendir. Truva VI'da sivil ve askeri mimaride hitit etkisi görülür, seramikler ise minyas seramikleri türündedir. VII a'nın akha göçleri, VII b 1'in Orta Avrupa'dan gelen göç dalgalarıyla yıkıldığı kabul edilir. Yazının bilinmediği bir başka merkez Beycesultan*'dır. Orta ve Son Tunç çağlarında Beycesultan Anadolu özellikli yerel bir kültürü yansıtır. Orta Tunç çağda minyas türü seramiklerle, Son Tunç çağdaysa ithal Mykenai seramikleri ve bunların yerel taklitleriyle karşılaşılması ilginçtir.

•*Hititler* (yaklş. İ.Ö. 1800-1191/1190). İlk Tunç çağın son yıllarında küçük dalgalar halinde Anadolu'ya gelen (geliş yönleri belli değildir) hint-avrupa kökenli Hititler*, İ.Ö. II. binyıl'ın başlarında Anadolu'da söz sahibi oldular. Kendilerine Nesalılar (Nesa kentinin Kültepe olduğu son araştırmalarla saptandı) dillerine de nesa dili diyorlardı. Bağımsız beyliklerin merkezi bir yetke altında birleştirilmesi girişimleri ilk kez Nesa kralı Pithana ve oğlu Kussara kralı Anitta döneminde gerçekleşti (İ.Ö. XVIII. yy.). Bu durum Boğazköy'de ortaya çıkarılan ve Anitta metni diye bilinen çivi yazılı tabletlerle belgelenmiştir. Kızılırmak yayı içinde Hatti ülkesi olarak anılan bölgeden Anadolu'nun her bir yönüne yapılan seferlerle sınırlar genişletildi, Anadolu ilk siyasal birliğine kavuştu; Şuppiluliuma (İ.Ö. 1371'e doğr. - 1345'e doğr.), Mursilis II (İ.Ö. 1344'e doğr. - 1315), Muvatallis (İ.Ö. 1315'e doğr.-1295) ve Hattuşili III (İ.Ö. 1288'e doğr. - 1265) zamanlarında en parlak dönemlerini yaşayan büyük Hitit İmparatorluğu, Mısır ve Babil'in yanı sıra en büyük güçlerden biri oldu. Yaklaşık 600 yıl Anadolu'ya egemen olan bu devlet, küçük yerel beylikleri bünyesinde toplayan bir konfederasyon biçiminde yönetiliyor-

du. Hitit İmparatorluğu asur saldırıları ve Anadolu'yu baştan başa aşıp, Suriye üzerinden Mısır'a ulaşan Deniz Halkları göçleriyle son buldu (İ.Ö. 1191/1190). Arkeolojik bulgular, Hititler'den sonra İç Anadolu'da bir yerleşim boşluğunun doğduğunu, ancak hitit kültürünün G. ve G.-D. Anadolu'da Geç Hitit devletleriyle sürdüğünü ortaya koymaktadır.

• *Anadolu'da Yunanlılar.* Hititler'in son dönemlerinde Mykenailiier'in ticari amaçla sürdürdükleri yayılım politikalarında Anadolu'nun B. kıyılarına da yerleştikleri (İ.Ö. 1400-1200) yeni buluntularla saptandı (Milet, Efes, Ortakent [Müsgebi], Çandarlı' da ele geçen mykenai çanak çömlekleri). Daha sonra dor istilasıyla İ.Ö. XII. yy. sonlarında Yunanistan'dan başlayan Ege göçlerinin dalgalar halinde geldiği ve İ.Ö. 1150-1050 tarihleri arasında gerçekleştiği kabul edilir. Bu göçlerin en önemli tanıkları Milet, Smyrna (İzmir), Phokaia (Foça), Erythrai (Ildırı), Klazomenai (Urla), Teos (Sığacık) gibi yerleşmelerde ele geçen öngeometrik çanak çömleklerdir. B. Anadolu'ya yerleşen Yunanlılar'ın ilk dönemlerine ilişkin bilgiler yetersiz olduğundan bu döneme "Karanlık çağ" denir. Ege kıyılarının K.'ine Aiolisliler, orta bölgeye İonialılar, daha G.'e Karia kıyılarına da Dorlar yerleştiler. Bu uluslar yerli halkla kaynaştılar ya da onları daha içerilere çekilmeye zorladılar. Zamanla Orta Anadolu'daki krallıklarla da ilişki kurdular (Kyme kralı Agamemnon'un kızı Hermodike'nin Phrygia kralı Midas'la evlenmesi). Tiranlarca yönetilen kent devletleri İ.Ö. VIII. yy. sonlarında Çanakkale boğazı, Marmara ve Karadeniz kıyılarında, D. Akdeniz'de koloniler kurmaya başladılar ve bu kolonizasyon dönemi İ.Ö. VI. yy.'a değin sürdü. Bir konfederasyon biçiminde birleşen on iki ionia kenti o güne değin görülmemiş bir uygarlık düzeyine ulaştı. İ.Ö. IX.-V. yy.'lar arasında B. Anadolu ve Ege adalarında yaşayan ozanlar (Homeros, Alkaios, Anakreon, Sappho), ionialı düşünürler, doğabilimcileri (Thales, Anaksimandros, Anaksimenes, Hekataios, Ksenophon vd.) tüm Antikçağ'ı etkilediler. Bu kentler ve yarattıkları uygarlık önce Lydia daha sonra da Persler'e karşı benliğini korudu.

Hitit devletinin çöküşünden pers istilasına kadar (İ.Ö. 1200 - İ.Ö. 546)

Anadolu'da yaklaşık İ.Ö. 1000'lere doğru başlayan Demir çağında, Hitit devletinin yıkılmasından sonra siyasal bütünlük ortadan kalktı. İç Anadolu'da bir siyasal ve yerleşme boşluğu doğmasına karşılık Anadolu'nun G.-D.'sunda, Suriye'nin K.'inde ve Mezopotamya'nın K.-B.'sında Geç* Hitit devletleri ortaya çıktı. İ.Ö. VIII. yy. sonlarına değin varlıklarını sürdüren bu devletler kral adlarında ve sanatlarında hitit etkisi altındayken, dil olarak doğu luvi dilini kullanıyordu. Bu küçük devletler zaman zaman Asurlular'ca haraca bağlandı ve Sargon II döneminde (İ.Ö. 717-708) kesin olarak asur eyaletine dönüştü.

Aynı dönemlerde D. Anadolu'nun yüksek yaylalarında ve Van gölü çevresinde (asur kaynaklarında Nairi ülkeleri) merkezi Tuşpa (Van) olan Urartu* devleti kuruldu (İ.Ö. IX. yy. ortaları). İ.Ö. XIII. yy.'ın ilk yarısında asur kaynaklarında adı geçen ve hurri kökenli olan Urartular özellikle anıtsal mimarileri (kaleler, çok sütunlu kabul salonu olan saraylar) ve metal işçiliğindeki gelişkin yapıtlarıyla Anadolu tarihine damgalarını vurdular. Geç Hitit devletleri gibi Urartular'ın da başlıca düşmanı Asurlular'dı, ancak bu devlet, iskit ve med akınlarıyla yıkıldı (İ.Ö. VI. yy. başı).

Hititler'in yıkılmasından sonra Orta Anadolu'da yaşanan siyasal boşluk, Balkanlar üzerinden Anadolu'ya gelen ve Eskişehir, Afyonkarahisar, Ankara yörelerinde güçlü bir krallık kuran Phrygialılar*'la son buldu (İ.Ö. VIII. yy. ortaları). Başkenti Gordion olan bu krallık Kybele, Attis tapınımıyla yunan-roma dünyasını etkiledi. İ.Ö. VIII. yy. sonlarında Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya giren Kimmerler* Phrygia sınırlarına dayandı, Midas büyük bir yenilgiye uğrayınca intihar etti. (İ.Ö. VII. yy. başı) [Lydia'ya da saldırıp kral Gyges'in ölümüne neden olan Kimmerler daha sonra Kilikia'ya yöneldiler]. Bir süre Lydia egemenliğinde kalan Phrygialılar İ.Ö. 546'da pers istilasıyla bağımsızlıklarını tümüyle yitirdiler.

İ.Ö. VII. yy.'ın ilk yarısında Batı Anadolu'da kurulan ve başkenti Sardeis olan Lydia* krallığı sınırlarını Kızılırmak'a değin genişletti, B.'daki yunan kentlerini egemenliği altına aldı. Lydialılar dünya ve Anadolu tarihine ilk madeni parayı bulan ulus olarak geçtiler. Bu zengin devlet Persler'in Anadolu'yu istilasıyla bağımsızlığını yitirdi (İ.Ö. 546), ancak lydia uygarlığının etkileri İ.Ö. IV. yy.'a değin sürdü.

pers egemenliği (İ.Ö. 546 - İ.Ö. 333)

Özellikle B. Anadolu'daki yunan kentlerinde şok etkisi yaratan pers istilası Anadolu'nun siyasal dengesini tümüyle değiştirdi. Hitit İmparatorluğu'ndan sonra ikinci kez siyasal bütünlüğün kurulduğu Anadolu ahemeni tahtına geçen Dara I döneminde satraplıklar biçiminde yönetildi. Yunan kentlerinin gerçekleştirdiği İonia* ayaklanması'ndan sonra (İ.Ö. 494) pers satraplıkları yeniden kuruldu. Bu dönemde Ahemeniler'in Anadolu'da iranlılaştırma siyaseti gütmemeleri yerel kültürlerin bir ölçüde gelişimini sağladı. Ancak, B. Anadolu'daki yunan kentlerinin başına kendilerine bağlı tiranların gelmesine dikkat ettiler. Persler'in Anadolu'da iki yüz yılı bulan egemenliklerinin önemli nedenlerinden biri kurdukları düzenli yol ağı oldu.

Pers dini özellikle benzer doğal yapıya sahip olan Kappadokia bölgesinde etkiliydi.

Büyük İskender'den Bizans çağının sonuna kadar (İ.Ö. 334-1071)

Büyük İskender'in pers egemenliğine son verip Anadolu'yu ele geçirmesi Granikos savaşı ile başladı (İ.Ö. 334) ve Dara III'ün İssos* savaşı'ndaki kesin yenilgisiyle (İ.Ö. 333) tamamlandı. Anadolu kıyılarındaki yunan kentleri de bağımsızlıklarını yitirerek yeni kurulan imparatorluğa bağlandılar. Büyük İskender Persler'den kalan satraplık yönetimini kimi yeni düzenlemelerle sürdürdü; makedonyalı olmasına karşılık yunan kentlerinin ekonomik, toplumsal ve kültürel değerlerini benimsedi ve Anadolu onun döneminde hellenleşti. Kıyı kesimleriyle iç kesimler arasında Persler döneminde başlayan toplumsal ve ekonomik farklılaşma bu dönemde daha da keskinleşti. Büyük İskender'in ölümünden sonra (İ.Ö. 323) Diadokhoslar (ardılı generalleri) arasındaki rekabetin yol açtığı savaşlar sonunda Anadolu paylaşıldı; G.-D. Anadolu, Mezopotamya ve Suriye ile birlikte Seleukos'a, Toroslar'a dek tüm B. Anadolu Lysimakhos'a kaldı; kendisini Diadokhoslar'ın kralı ilan eden Antigonos I Nikator (İ.Ö. 306), Lysimakhos ve Seleukos'la yaptığı mücadelede, İpsos*'ta gerçekleşen ve krallar ya da generaller savaşı diye anılan savaşta büyük bir yenilgiye uğradı (İ.Ö. 301) ve savaş alanında öldürüldü. Bu savaştan sonra tekrar başlayan mücadele Lysimakhos'un Kyropedion* savaşı'nda Seleukos'a yenilmesi (İ.Ö. 281) ve Seleukos'un Karadeniz kıyıları dışında tüm Anadolu'ya egemen olmasıyla sonuçlandı. Böylece Anadolu tarihinin en karışık dönemlerinden biri başladı. Bu dönemde Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ulusal krallıklar kuruldu: Bithynia, Pontos, Bergama, Kappadokia ve Kommagene krallıkları bunların en önemlileridir. İ.Ö. VIII. yy.'da Trakya'dan Anadolu'ya gelen ve B. Karadeniz'le Marmara kıyıları arasındaki bölgeye yerleşen Bithynialılar'ın merkezi Nikomedes I'in kurduğu Nikomedeia'ydı (İzmit). Bu sırada Avrupa'dan gelen Galatlar (galyalı çeteler) Nikomedes I'in güçlenmesine yardımcı olduktan sonra (İ.Ö. 278), Anadolu'yu kasıp kavurdular; kıyılardaki yunan kentlerine saldırdılar ve bunları haraca bağladılar. Selefki kralı Antiokhos I tarafından Orta Anadolu'ya sürülen Galatlar (İ.Ö. 270'e doğr.), adlarını verdikleri Galatia bölgesinde bir krallık kurdular, ama komşularını tehdit etmekten de geri kalmadılar. Philetairos'un kurduğu Bergama krallığı'nın (İ.Ö. 283'e doğr. - İ.Ö. 133) topraklarını işgal ettiler; Attalos I tarafından yenilgiye uğratıldılar (İ.Ö. 230'a doğr.) ve daha sonra Bergama ve Selefki ordularında ücretli asker olarak yer aldılar. Pontos bölgesinde pers kökenli Mithridates I (İ.Ö. 302-266) tarafından kurulan Pontos krallığı, İ.Ö. 183'te sınırlarını Sinope'ye (Sinop) kadar genişletti. Antigonos I Monophtalmos'un ölümünden sonra (İ.Ö. 301) Kappadokia'da Selefkiler'e sözde bağımlı, pers kökenli Ariarathes sülalesi egemen oldu. Bu krallık Pontos kralı Mithridates VI Eupator'un Ariarathes VI'yı öldürüp Kappadokia'yı ele geçirmesiyle bağımsızlığını yitirdi (İ.Ö. 100'e doğr.). D. Anadolu'da Adıyaman yöresinde kurulan ve merkezi Samosata olan Kommagene krallığı, önceleri Selefkiler'e bağlıyken, İ.Ö. 162'ye doğru bağımsızlığını kazandı. Makedonya, Bithynia, Bergama, Selefki ve Galatia krallıkları arasındaki sürtüşme ve çatışmaları fırsat bilen Romalılar Anadolu'ya ayak bastılar ve Selefki kralı Antiokhos III'ü Magnesia e pros Sipyloi (Manisa) yakınlarında bozguna uğrattılar (İ.Ö. 190). Bu arada Manlius Vulso Anadolu'daki sorunları çözmek ve Antiokhos III'e yardımcı olan Galatlar'ı cezalandırmak üzere Anadolu'ya gönderildi (İ.Ö. 189); Karia'dan başlayan ve Lykia, Pamphylia, Pisidia üzerinden Phrygia'ya uzanan bu sefer sırasında Anadolu kentleri yağmalandı; galat boyları büyük bir yenilgiye uğradı. Bu olaylar sonucunda Apameia*'da imzalanan barış antlaşmasıyla (İ.Ö. 188), Antiokhos III Toroslar'ın K.'indeki topraklardan çekildi ve Roma, kazanılan yerleri Bergama krallığı'na ve Rodos'a bıraktı. Bu topraklar üzerindeki kentler bağımsızlıklarını korudu. Roma bu dönemde Anadolu'da henüz toprak sahibi değildi; bu da Attalos III'ün Bergama topraklarını bir vasiyetname ile Roma'ya bırakmasıyla gerçekleşti (İ.Ö. 133). Bithynia, Nikomedes III'ün ölümünden sonra Roma'nın Asya (Asia) eyaletine bağlandı (İ.Ö. 74). Anadolu'da Roma'ya karşı en büyük tehlikeyi oluşturan Pontos kralı Mithridates VI Eupator'un, Pompeius tarafından Lykos (Kelkit) çayı yakınında kesin bir yenilgiye uğratılmasıyla (İ.Ö. 66) Pontos ve Kappadokia roma topraklarına katıldı. Pontoslular'a yardımcı olan arsaki kralı Tigranes III savaşmadan teslim oldu ve başkenti Artaksata ele geçirildi (İ.Ö. 66); Arsakiler vasal bir krallık durumuna düştü. Kommagene krallığı Antiokhos I döneminde Roma'ya boyun eğdi (İ.Ö. 64), Vespasianus döneminde kesin olarak Roma'ya bağlandı ve Suriye eyaleti içinde yer aldı (İ.S. 72). Roma'nın sağladığı barış dönemiyle (pax romana) Anadolu kentleri gelişti, zenginleşti, Anadolu çeşitli anıtlarla donandı. Roma İmparatorluğu'nun zayıflamaya başladığı III. yy.'da, Valerianus ve Gallienus dönemlerinde Anadolu K.'den Gotlar'ın, D.'dan Sasaniler'in saldırılarına uğradı; Gotlar

Phrygia ve Kappadokia içlerine dek Anadolu kentlerini yağma ettiler, yaktılar (267). Sasaniler'e karşı yapılan seferde Valerianus Edessa (Şanlıurfa) yakınında Şapur I tarafından tutsak alındı (260) ve Sasaniler Kilikia ve Kappadokia'ya kadar girdiler. Constantinus I (Büyük) döneminde (306-337) Byzantion kenti Nea Roma, Konstantinopolis adlarıyla imparatorluğun ikinci merkezi oldu (330). Bu dönemde daha I. yy.'da aziz Paulus'un Anadolu'daki gezileriyle yayılmaya başlayan hıristiyanlık resmi bir nitelik kazandı. Theodosius I'in (379-395) ölümünden sonra imparatorluk ikiye ayrıldı ve Anadolu Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'na bağlandı. Bızans Anadolusu'nun büyük bölümü arap-islam fetihlerinin dışında kaldı. Halifeler imparatorluğunun D. Anadolu'da ilerlediği uç noktalar Erzurum (Theodosiopolis) ve bir ara Kemah'tı. G.'de ise sınır Toros geçitleriydi (Bilâd-ı durûb). Suriye'nin K.'i ile Yukarı Mezopotamya sınırlarına dayanan ve Araplar'la Bizans arasındaki çatışmalar yüzünden büyük ölçüde zarar gören bu sınır kesimi (el-avasım* ya da cund el-avasım) genellikle Araplar'ın elinde kaldı. Ancak Nikephoros II Phokas (963-969), İoannes I Tzimiskes (969-976) ve Basileios II'nin (976-1025) fetihlerinden sonradır ki bu topraklar Bizans İmparatorluğu'na katıldı. (→ Kayn.)

Türkiye'nin doğuşu

—1071-1176: Malazgirt'ten Myriokephalon'a kadar. Ön Asya'nın fatihleri Selçuklu Türkleri Anadolu kapısına dayandığında Diyarbakır (Amid) ve çevresi dışında bugünkü Türkiye'nin sınırları içinde kalan topraklar Bizans'a aitti. Selçuklular Bizans Anadolusu'nun içlerine önemli akınlar yaptılar (1064'te Bizans sınırı üzerindeki Ani'nin zaptı, Kilikia ve Kayseri'ye zaferle sonuçlanan akınlar). Konstantinos X, 1067 mayısında ölünce, bizans tahtına sınır boylarındaki felaketlerin önlenmesi amacıyla askeri soyluluğun temsilcisi Romanos IV Diogenes çıkarıldı (ocak 1068). Romanos ilk başlarda Türkler'e karşı başarılı savaşlar verdi; öyle ki sonunda selçuklu sultanı Alparslan bizzat harekete geçmek zorunda kaldı. Sayıca daha kalabalık olan bizans ordusunun Malazgirt'te Alparslan tarafından çökertilmesi (ağustos 1071) Anadolu'nun tarihinde dönüm noktası oldu. Sultana tutsak düşen imparator, ılımlı koşullar içeren bir antlaşmayı imzaladıktan sonra serbest bırakıldı. Ama imparatorun uğradığı hezimet İstanbul'da bir ayaklanmanın patlak vermesine ve ayaklanmacıları destekleyenlerin iktidara gelmesine yol açtı. Bu olaylar sonucu Romanos ile Alparslan arasında imzalanmış olan antlaşma da geçerliğini yitirdiğinden Türkler, Bizans'a karşı yeniden savaş açtılar. Ama bu savaş artık nizami selçuklu kuvvetleri tarafından değil, birbirinden bağımsız önderlerin yönetimindeki türkmen toplulukları tarafından yürütüldü. Türkmen toplulukları Anadolu'yu tarayıp kentler arasındaki ulaşımı kesiyor, bizans yönetimini aciz bırakıyorlardı. 1071-1075 yılları arasında Trabzon ve çevresi Türkmenler'in elindeydi. 1074'te Kastamonu ve Karadeniz Ereğlisi çevresinde çok sayıda Türkmen bulunuyordu. Başka türkmen toplulukları 1076'da Ege denizi kıyılarına ulaşmıştı. Aynı yıllarda Kutalmışoğlu Süleymanşah ve Artuk ve Tutak gibi selçuklu emirleri Anadolu'da siyasi etkinlikte bulunuyorlardı. Bunların içinde en şanslısı selçuklu hükümdar soyundan gelen Süleymanşah'tı (Melikşah tarafından Bizans'la yapılan savaşları yönetmekle görevlendirildiği ileri sürülürse de bu olasılık zayıftır). Bizans'taki post kavgaları, işini kolaylaştırdı: imparator Mikhael VII Dukas, onun feragatinden sonra da (1078) Nikephoros III Botaneiates, amaçlarını gerçekleştirmek için, Süleymanşah'ın yardımına başvurdular. Süleymanşah, Türkler tarafından fethedilmiş yerlerde egemenliğinin tanınması ve Kyzikos (Balkız) ile İznik gibi yakın zamanlarda ele geçirdiği (1081) kentlerin kendisine bırakılması koşuluyla onlara yardım etti; karargâhını da İznik'e taşıdı. 1081'de tahta geçen Aleksios I Komnenos, Bizans'a biçimsel de olsa bir egemenlik hakkı tanınması koşuluyla onun kazandığı yerler üzerindeki denetimini kabul etti. Ama aslında, ülkenin her tarafında at koşturan Türkmenler aracılığıyla Süleymanşah, hemen bütün Anadolu'yu yönetmekteydi ve bizans yönetimi pratikte işlerliğini yitirmişti.

Anadolu'da kazandığı başarılardan sonra Süleymanşah, doğuya yöneldi; 1082-84 arasında Tarsus, Adana, Misis'i alarak bütün Kilikia'yı, ardından, Haçlılar'ın elinde bulunan Antakya'yı zapt etti (1085). Ama Halep'e saldırdığı sırada karşısında Büyük Selçuklular'ı buldu, Melikşah'ın kardeşi Tutuş'a yenildi ve savaş alanında öldü (1086). Bu arada Azerbaycan'daki Türkler Doğu Anadolu'daki hıristiyan Bakratiler'in elindeki bölgeyi fethetmişlerdi (1080). Bunun üzerine buradan göçen Rupen, yandaşlarıyla birlikte, Kilikia'da bir beylik kurdu ve ardılları burada XIV. yy.'a değin (1375) hüküm sürdü.

Süleymanşah'ın ölümünden sonra, Anadolu bir süre sahipsiz kaldı. Bu süre içinde kendi başlarına hareket eden türk beyleri adamlarıyla Anadolu'da yerel beylikler kurdular. Süleymanşah'ın Kilikia fethine çıkarken İznik'te bıraktığı Ebülkasım, Bizans'la yapılan antlaşmayı bozarak egemenlik alanını Marmara ve Boğazlar'a kadar genişletti. Ebülkasım'ın kardeşi Hasan Bey, Kappadokia'ya; Karatekin, Kastamonu ve Sinop'a; Çaka Bey, Ege denizi kıyılarında İzmir, Urla ve Foça'ya yerleşti. Aynı tarihlerde Sıvas merkez olmak üzere Tokat, Amasya, Niksar yöresi melik Danişment Gazi'nin elinde bulunuyordu. Uzun yıllar islam egemenliğinde kalan G. ve D. Anadolu'da ise Togan Arslanoğulları (Bitlis-Erzen), Çubukoğulları (Harput-Muş), Saltuklular (Erzurum), Mengücükler (Erzincan, Divriği) gibi yerel türkmen hanedanları doğmuştu. Melikşah'ın ölümünden sonra Süleymanşah'ın oğlu Kılıç Arslan I Anadolu'ya döndü ve Anadolu (Rum) selçuklu sultanı olarak babasının başkenti İznik'e yerleşti (1092). Bizans'ı tehdit eden Çaka'yı, Bizanslılar'ın yardımıyla ortadan kaldırdı.

Birinci haçlı seferi'nin hemen öncesinde Suriye'den İzmit'e değin güney yolu Selçuklular'ın, kuzey yolu ise Ankara, Sıvas, Kayseri'yi ellerinde bulunduran Danişmendliler'in denetiminde bulunuyordu. Anadolu'ya geçen Haçlılar Kılıç Arslan'ın başkenti İznik'i ele geçirerek kenti yeniden Bizans'a verdiler (haziran 1097). Kılıç Arslan ve melik Danişment'in (ya da onun oğlu Gazi Gümüştekin'in) komutasındaki Türkler Haçlılar'ı temmuz 1097'de Eskişehir yakınlarındaki Dorylaion'da karşıladılar, ancak durduramadılar. Buradaki yenilgi Haçlılar'a Türkler'in yaşadığı öteki bölgelerin yolunu açtı. Antakya'ya ulaşan Haçlılar uzun bir kuşatmadan sonra kenti ele geçirdiler (haziran 1098) ve Bizans'a tabi ilk haçlı devleti olan Antakya prensliğini kurdular. Aynı yıl Mezopotamya'da Edessa (Urfa) Haçlı kontluğu kuruldu. Haçlılar'ın başarıları, Aleksios'un Anadolu'nun batısındaki toprakları yeniden ilhak edip, türk akınlarına karşı sınırlarını güven altına almasını sağladı. Böylece geçici bir süre için de olsa türk yayılması önlendi.

Bu olaydan sonra, bir yüzyıl boyunca Türkler İç-Anadolu'da kalırken bütün Batı Anadolu ile Karadeniz ve Akdeniz kıyıları bizans nüfuzu altına girdi. Kilikia'da Ermeniler, Urfa ve Antakya'da Franklar, Meyyafarikin'de (Silvan) Artuklu atabeyler sülalesi, Ahlat ve Van'da Ahlatşahlar (Sökmenliler); Amid'de (Diyarbakır) İnaloğulları bulunmaktaydı. Daha sonra Urfa (Edessa) kontluğu Musul atabeyi Zengi tarafından fethedildi (1144), ardından Antakya memluk sultanı Baybars'ın eline geçti (1268).

İznik'i kaybettikten sonra başkentini Konya'ya taşıyan Kılıç Arslan bir süre sonra Danişmentliler'le çatıştı. Bazı yerleşim merkezleri, özellikle de Malatya (Melitene) için şiddetli anlaşmazlıklar çıktı ve uzun yıllar süren rekabet Kılıç Arslan'ın lehine sonuçlandı (1104 ya da 1106). Kılıç Arslan ülkenin sınırlarını doğuya doğru, Me-

1355'TE TÜRKİYE

zopotamya'da (Musul) genişletmeyi denediyse de başarı sağlayamadı. Aralarında ittifak kuran selçuklu beylerine karşı Habur suyu kıyılarında meydana gelen savaşta yenilgiye uğradı ve öldürüldü (haziran 1107).

Kılıç Arslan'ın oğlu ve ardılı Şehinşah (1107-1116), Bizans'la bir anlaşma yaptı ve Bizans'a karşı akınları durdurmayı kabul etti. Danişmentliler'in desteğiyle Şehinşah'ı devirerek Anadolu selçuklu tahtına çıkan Mesut I (1116-1156) Anadolu'da Danişmentliler'e geçen üstünlüğü yeniden Selçuklular'a kazandırdı. Dorylaion'da yendiği (ekim 1174) ikinci Haçlılar'ı, yollarına türk topraklarından geçmeden Bizans arazisinden devam etmek zorunda bıraktı. Kılıç Arslan II (1156-1192) danişmentli ülkesini selçuklu topraklarına kattı. Selçuklular'ın güçlenmesinden rahatsız olan Manuel I Komnenos, Türkler'i Anadolu'dan tümüyle atmak amacıyla harekete geçti. Ama Myriokephalon'da kesin bir yenilgiye uğradı (1176). Malazgirt kadar önemli bu türk zaferi, Bizans'ın Türkler'i Anadolu'dan atma hayallerinin sonu oldu. Bundan sonra Bizans'ın yapabileceği tek şey elindeki toprakları savunmaya çalışmaktı.

—1176-1205: Myriokephalon'dan sonra Anadolu Selçuklu devleti önemli ölçüde büyüdü. Manuel'in ölümünden (1180) sonra Kütahya, Uluborlu ile Menderes havzasında birçok yer Türkler'in eline geçti. Ancak ihtiyar sultan Kılıç Arslan II'nin ülkesini oğulları arasında paylaştırması aile içi kavgalara yol açtı. Bu sırada Üçüncü haçlı seferi'ni yöneten alman imparatoru Friedrich Barbarossa, türk topraklarına girip, geçici bir süre için de olsa başkent Konya'yı işgal edebildi (1190). Ama bu sefer, imparator Göksu ırmağında boğulunca sonuçsuz kaldı. Kılıç Arslan II'nin ölümü (1192) üzerine, Konya tahtına çıkan Gıyasettin Keyhüsrev I'in sultanlığı kardeşlerince tanınmadı ve taht kavgaları başladı. Ancak bu, Türkmenler'in Bizans üzerindeki etkinliklerini engellemedi. Selçuklular 1194'te Samsun'u alarak Karadeniz'deki ilk limanı elde ettiler, ne var ki bu fetih uzun ömürlü olamadı. Bu arada Anadolu'nun durumunu etkileyen önemli bir gelişme oldu: amacından sapan Dördüncü haçlı seferi İstanbul'un Latinler tarafından işgaliyle sonuçlandı (1204). Bunun üzerine Bizanslılar da, B. Anadolu'da başkenti İznik olan bir devlet (İznik İmparatorluğu) kurdular ve Theodoros I Laskaris'i başa geçirdiler. Komnenos soyundan gelen David ve Aleksios kardeşler de Trabzon'da Gürcistan kraliçesi Tamara'nın desteğiyle "Trabzon Rum İmparatorluğu" diye adlandırılan devleti kurdular.

—1205-1243: Selçuklu gücünün doruğu. Selçuklu tahtını ikinci kez ele geçiren Gıyasettin Keyhüsrev I, 1207'de Antalya'yı fethederek, Anadolu Selçuklu devletine bir deniz kapısı açmayı başardı. Ama, B. yönünde biraz daha genişleme girişimi, onu Laskaris'le karşı karşıya getirdi. Alaşehir yakınında yapılan savaşta Keyhüsrev zaferi kazanmasına karşın, yenilen orduyu kovalarken öldürüldü (1210). Laskaris ve ardılları İznik'in D. sınırında oluşturdukları savunma sistemi sayesinde bir süre için türk akınlarını durdurmayı başardılar. Keyhüsrev'in oğlu ve ardılı İzzettin Keykâvus I (1210-1219), Trabzon İmparatorluğu'nu Sinop'u kendisine terk etmek zorunda bıraktı ve Anadolu Selçuklu devletini Karadeniz'e açtı. Sahillere egemen, olmak Türkler'i uluslararası ticaretle yüz yüze getirdi. İtalyan kent devletleriyle kurulan ilişkiler ticaretin gelişmesine ve ülkenin kalkınmasına yol açtı. Keykâvus'un kardeşi ve ardılı, Anadolu selçuklu sultanlarının en büyüğü Alaettin Keykubat I, ülkesinin sınırlarını Akdeniz yönünde genişleterek Kalonoros kalesini aldı ve Alâiye (Alanya) adıyla kışlık merkez yaptı. Amid ve Hısnıkeyfa Artukluları'nı kendisine bağımlı kıldıktan sonra, Mengücükler'in elindeki Erzincan'ı topraklarına kattı. D. yönünde ilerleyerek Erzurum'u (1230), Ahlat'ı (1231), Harput'u (1234) aldı. Oğlu ve ardılı Gıyasettin Keyhüsrev II (1237-1246) Amid'i de Anadolu selçuklu topraklarına kattı. Böylece Anadolu Selçuklu devleti D.'da hemen hemen bugünkü Türkiye'nin sınırlarına ulaştı. Ancak, Anadolu Selçuklu devleti, gücünün doruğuna eriştiği sırada dinsel-siyasal bir türkmen ayaklanmasıyla sarsıldı (1240). Kentlerdeki yerleşik halka dayalı bir devlet kuran Selçuklular'ın dışladığı Türkmenler'in Baba İshak ve halifesi Baba İlyas'ın önderliğinde Sümeysat (Samsat), Adıyaman bölgesinde başlattıkları ayaklanma hızla genişledi ve güçlükle bastırılabildi. (→ BABAİLER AYAKLANMASI.) Kısa bir süre sonra da selçuklu ordusu Kösedağ'da, Moğollar karşısında ağır bir yenilgiye uğradı (1243).

• *Anadolu'nun türkleşmesi.* Türkler'in yerleşmeye başladığı dönemde Anadolu, az nüfuslu bir ülkeydi. Türk fetihleri ve yoğun türkmen göçleri ülkenin etnik yapısında köklü bir değişiklik yarattı. Siyasal egemenlik kurdukları öteki ülkelerden farklı olarak Türkler, Anadolu'ya kısa sürede belirgin bir türk niteliği kazandırdılar. Ülke en azından Friedrich Barbarossa'nın haçlı seferinden başlayarak batılı yazarlarca Türkiye (Turchia) diye adlandırılmaya başlandı. Türkleşmenin asıl dinamiği ne kadarının göçebe olduğu kesin olarak bilinemeyen Türkmenler'di (kırsal kesimin türkleşmesi tümüyle Türkmenler'in eseridir). Selçuklular ise, eski hıristiyan kentlerine çoğunlukla adlarını da koruyarak (Konya/Ikonion, Sıvas/Sebasteia, Sinop/Sinope, Kayseri/Kaisareia, Ankara/Ankyra vb.) yerleşmişler ve onlara türk-islam nitelik kazandırmışlardı.

• *Kurumlar.* Selçuklu Türkiyesi'nin siyasal kurumları esas olarak İran-islam dünyasından alınmıştı. Ancak bu yerel geleneklerin hiç etkili olmadığı anlamına gelmez. Devletin başında sultan bulunuyordu. Sultanın çevresinde atabey, naip, pervane adlı yardımcıları ve saray görevlileri vardı. Sivil yönetimin başında bulunan vezir "sahip" unvanını taşıyordu. Eyaletlerin yönetimi beylerbeyi unvanlı asker-yöneticilere verilmişti. Çevredeki islam ülkelerinde olduğu gibi "divan" adı verilen daireler devlet görevlerini paylaşmışlardı. Yazışmalar çoğunlukla farsça, seyrek olarak da arapça yapılıyordu.

moğol egemenliği ve Anadolu beyliklerinin doğuşu (1243-1335)

—1243-1277: Moğol koruması. Kösedağ'da selçuklu ordusunu çökertmelerine karşın Moğollar, Anadolu'nun fethine girişmeyip Anadolu Selçuklu devletini haraç ödeyen bir vasal devlet durumuna getirmekle yetindiler. Ancak moğol egemenliği Anadolu'da bir siyasal kargaşa ve iktisadi çöküş dönemi oldu. Moğollar'ın önünde ya da Moğollar'ın açtığı yoldan Anadolu'ya yeni bir türkmen dalgası yayıldı. Bunlar, kendilerinden önce buraya gelmiş ve sınır boylarına yığılmış türkmen gruplarıyla birleşerek daha etkin bir siyasal rol oynadılar ve moğol egemenliğine karşı Anadolu türklüğünün temsilcisi oldular. Selçuklu-moğol yönetimine karşı ayaklanan Karaman Türkmenleri'nin çağrısı üzerine memluk sultanı Baybars, Moğollar'ı Elbistan'da ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra (1277) Kayseri'ye kadar ilerledi. Durumdan yararlanan Karamanoğlu Mehmet Bey, Konya'yı ele geçirerek, Anadolu tarihinde ilk kez türkçeyi resmi dil ilan etti (1277). Ancak, Konya'daki türkmen iktidarı uzun sürmedi. Baybars'ın ardından Anadolu seferine çıkan Abaka Han'ın gönderdiği kuvvetler, Türkmenler'i Konya'dan çıkardı. Karamanoğlu Mehmet Bey ve sultan ilan ettiği Cimri (Alaettin Siyavuş) izlenerek öldürüldüler.

—1277-1335: Moğollar'ın doğrudan yönetimi. Moğollar Memluklar'la işbirliği yapmakla suçladıkları vezir Muinettin Pervane'yi öldürdükten sonra selçuklu sultanlarını büsbütün kukla düzeyine indirerek, Anadolu'yu gönderdikleri genel valilerle yönettiler. Anadolu'da moğol baskısı ve sömürüsü giderek arttı. Ancak moğol valilerinin etkinliği daha çok Orta Anadolu'yu kapsıyordu. Moğollar'ın tüm öfkesine karşın Türkmenler, daha da güçlendiler ve bazı kentsel merkezleri ele geçirerek beylikler halinde örgütlendiler. Moğol yönetimi zayıfladıkça etkinlikleri artan Türkmenler, Anadolu'da başlıca güç durumuna geldiler.

Bu arada Anadolu'daki önemli olay Bizanslılar'ın Mikhael VIII Palaiologos'un önderliğinde İstanbul'u geri alarak Bizans İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmalarıydı (1261). Ancak Balkanlar'da gittikçe daha fazla uğraşmak durumunda kalan imparatorluk tükenmek üzereydi. Bundan dolayı Anadolu'daki gelişmelerle fazla ilgilenemiyorlardı ve Laskarisler tarafından kurulup oluşturulmuş olan savunma sistemi de ihmale uğramıştı. Bu durum Anadolu'ya yeni gelen türkmen aşiretlerinin işini kolaylaştırdı ve cihat amacıyla Batı Anadolu'ya yerleşmelerine olanak sağladı. Türkler, özellikle kırsal kesimlere hemen hemen hiçbir direnişle karşılaşmadan yerleşmeye başladılar 1300'e doğru Batı Anadolu'nun büyük bölümü Türkler'in eline geçmişti ve Türkler'le meskûn olmayan yer yok gibiydi. Bizanslılar'ın elinde kala kala Bursa, İznik, İzmit gibi kaleler, Ege denizi'nde İzmir, Foça; Karadeniz'de Ereğli gibi birkaç liman kalmıştı. Türkler çoğu zaman, fethettikleri bölgelerde beylikler ya da emirlikler kurmuş olan beylerin yönetiminde dağınık olarak hareket ediyorlardı. Başlangıçları hakkında yeterli bilgi bulunmayan bu beyliklerin en güçlüsü merkezi Kütahya olan Germiyan beyliğiydi. Batı Anadolu'daki önemli beyliklerden ikincisi de Paphlagonia'daki Candaroğulları'ydı. Merkezi Kastamonu olan beylik Sinop limanını da içine alıyordu. Onun batıdaki komşusu Osmanlı beyliğiydi. Merkezi Söğüt olan beylik çok geçmeden birçok müstahkem mevkiyi ele geçirip Marmara kıyılarına dayanmıştı. Daha batıdaki Mysia'da, Çanakkale'ye değin Marmara kıyılarını, Balıkesir ve Bergama'yı kapsayan Karesioğulları beyliği bulunuyordu. Ege kıyılarında, Lydia'nın kuzey kesiminde merkezi Manisa olan Saruhanoğulları; Güney Lydia ve İzmir yöresinde merkezi Tire olan Aydınoğulları; Karia'nın Milas ve Muğla kentlerini içeren Menteşeoğulları beylikleri bulunuyordu. Nihayet Anadolu'nun G.-D. bölgesinde, Lykia ve Pamphylia'da merkezi Antalya olan Tekeoğulları, Pisidia'da ise merkezi Isparta olan Hamitoğulları beylikleri vardı.

Aşağı yukarı aynı tarihlerde Selçuklu İmparatorluğu ortadan kalkıyordu. Uzun süreden beri Sıvas'ta oturan moğol valilerden ötürü sultanların iktidarı zayıflamıştı. Son hükümdar Alaettin Keykubat'ın ölümünden (1307 ya da 1308) sonra Selçuklu devleti, İran'daki İlhanlılar'ın bir eyaleti durumuna düştü. Onların boyunduruğundan kurtulmak isteyen Karamanoğulları Larende (bugünkü Karaman) kentini alıp başkent yaptılar, ama Konya önünde bozguna uğradılar. Çünkü buradaki ilhanlı valileri Çoban Noyan ile oğlu Timurtaş, duruma egemendiler. Hatta Timurtaş, B. taraflarında yaptığı fetihlerle küçük türk beyliklerini ortadan kaldırıp İlhanlı İmparatorluğu'nun sınırlarını genişletmişti. 1320'li yıllarda İlhanlı İmparatorluğu'nda baş gösteren karışıklıklar Anadolu'ya da yansıdı (Timurtaş'ın 1328'de Mısır'a kaçması). Konya'yı alan ve XIV. yy. boyunca egemenlik alanlarını G. Anadolu yönünde genişleten Karamanlılar, B. Anadolu'da etkili olmaya başlayan öteki türk unsurlarla temasa geldiler.

Anadolu beylikleri ve Osmanlılar'ın genişlemesi (1335-1453)

İlhanlı İmparatorluğu'nun çökmesinden sonra moğol valiler Rum emiri ya da sul-

SELÇUKLU TÜRKİYESİ

tanı unvanıyla bağımsızlıklarını ilan ettiler. Orta Anadolu'da İlhanlılar'ın uzantısı durumundaki Eretna beyliği (devleti), daha sonra da Kadı Burhanettin devleti ortaya çıktı. Memluklar'ın 1375'te Kilikia'daki Ermeni beyliğini ortadan kaldırmaları üzerine, Ramazanoğulları burada merkezi Adana olmak üzere Memluklar'a bağlı bir beylik kurdular. Yine Mısır'a bağımlı olan Dulkadıroğulları sülalesinin de, D. Toros'ta kurduğu devletin merkezi Elbistan'dı.

B.'da Osman Gazi'nin ve ardıllarının kurduğu beylik de Bizans'ın aleyhine arazisini gittikçe genişletmekteydi. Phrygia'dan Marmara denizi'ne değin bütün bölge türkleştikten sonra Bursa (6 nisan 1326), İznik (2 mart 1331), İzmit (1337), Osman'ın oğlu Orhan (1324-1360) tarafından alındı. Bursa başkent oldu. Komşusu Karesioğulları beyliğinde baş gösteren iç kavgalar Orhan'ın burayı da ilhak etmesine (1336) olanak verdi. Böylece Marmara'nın bütün G. kıyıları ve Çanakkale boğazının denetimi Osmanlılar'ın eline geçti. 1354'te Gelibolu'dan Rumeli'ye geçen Osmanlılar, Trakya'da genişlemeye başladılar. Murat I (1360-1389) tahta çıktıktan kısa bir süre sonra moğol valilerin nüfuzu altında bulunan, ama gerçekte ahilerin yönetiminde bağımsız durumda olan Ankara'yı aldı. Ardından Rumeli'de Edirne'yi fethederek (1361) başkent yaptı. Hamitoğulları beyliğini ilhak ederek (1381) osmanlı arazisini D.'da ve G.'de önemli ölçüde genişletti. Yerine geçen oğlu Yıldırım Bayezit (Bayezit I) [1389-1402], başta karaman ve moğol valilerin nüfuz bölgesi olmak üzere Anadolu'daki bütün türkmen beyliklerini topraklarına kattı. Ama bu durum Timur'la karşı karşıya gelmesine ve Ankara savaşı'nda (temmuz 1402) yenilmesine yol açtı. Anadolu'yu istila eden ve bu arada Rodos şövalyelerinin elinde bulunan İzmir'i alan (1403) Timur, beylikleri ihya edip beylere topraklarını geri verdi. Mehmet I (1413-1421), 1402-1413 arasında kardeşlerini ortadan kaldırarak devletin birliğini yeniden kurdu. Murat II zamanında (1421-1444 ve 1446-1451) Batı Anadolu'daki beylikler kesin olarak Osmanlı İmparatorluğu'na katıldılar. Yalnız, kendilerini Selçuklular'ın ardılları sayan Karamanoğulları, Anadolu egemenliği için Osmanlılar'a karşı mücadeleyi sürdürdüler. Bu arada Balkanlar'da sürekli genişleyen Osmanlı devletini Avrupa'dan atma girişimleri Birinci Kosova (1389), Niğbolu (1396), Varna (1444), İkinci Kosova (1448) zaferleriyle sonuçsuz bırakıldı.

Osmanlı İmparatorluğu

—1453-1520: Fatih Sultan Mehmet (Mehmet II) [1444-1446 ve 1451-1481] izlediği fetih siyasetiyle Osmanlı devletini bir imparatorluk durumuna getirdi: 29 mayıs 1453'te İstanbul'u fethederek başkent yaptı. Daha sonra Bizans'ın kalıntılarını ortadan kaldırdı (Mora, 1460; Trabzon, 1461). Balkanlar'daki bağlı devletleri ilhak etti (Sırbistan, 1459; Bosna, 1463). Eflak'a (1462), Kırım Hanlığı'na (1475) egemenliğini kabul ettirdi. Karamanoğulları beyliğine son vererek, Anadolu'nun siyasal birliğini büyük ölçüde gerçekleştirdi. Anadolu işlerine karışan türkmen hükümdarı Uzun Hasan'ı Otlukbeli'nde yendi (1473). İtalyan kolonilerini birer birer ele geçirdi (Foça, 1455; Limni, 1456; Amasra 1459; Midilli, 1462; Sudak, Kefe 1475). Denizaşırı bir seferle Otranto'yu zaptetti (1480). Bayezit II (1481-1512), taht kavgasına girişen kardeşi Cem'i yendikten sonra Cem'i ve Karamanoğulları'nın kalıntılarını destekleyen Mısır Memlukları'yla savaştı (1485-1491). Venedik'le savaşarak İnebahtı, Modon, Koron, Navarin, Draç'ı ele geçirdi (1499-1502). Bu arada İran'da iktidarı ele geçiren Safeviler'in etkisiyle şiilik, Anadolu'daki Türkmenler arasında yaygınlaşmış ve sünni Osmanlılar'a karşı bir siyasal tehlike olarak ortaya çıkmıştı. Şah İsmail'in halifesi Şahkulu'nun önderliğindeki ayaklanma güçlükle bastırıldı (1511). Yavuz Sultan Selim (Selim I) [1512-1520], artan şiilik tehlikesi karşısında D.'ya döndü ve Safeviler'e ağır bir darbe indirdi (Çaldıran savaşı, 1514). Dulkadıroğulları ve Ramazanoğulları beyliklerine egemenliğini kabul ettirerek (1515), Anadolu'nun osmanlı yönetiminde siyasal birliğini gerçekleştirdi. Mercidabık (1516) Ridaniye (1517) savaşları Osmanlı İmparatorluğu'na Suriye ve Mısır'ı kazandırdı; Hicaz osmanlı himayesine girdi. Memluklar'ın korumasındaki abbasi halifeliği Osmanlılar'a geçti ve Selim I'den başlayarak osmanlı padişahları halife unvanını taşıdılar.

—1520-1566: Kanuni Sultan Süleyman'ın (Süleyman I) saltanatı. Kanuni batıya ve doğuya yaptığı seferlerle osmanlı gücünü doruğuna ulaştırdı. Habsburg'a karşı Orta Avrupa ve Akdeniz'de giriştiği mücadelede, Avrupa'daki ayrılıklardan yararlandı ve Fransa'nın koruyucusu rolünü benimsedi. 1521'de Belgrad'ı, 1522'de Rodos'u zapt etti. Macar ordusunu Mohaç'ta çökerttikten sonra Budin'e girdi (1526), himayesine giren Orta Macaristan'ı 1541'de ilhak etti. 1529'da Viyana'yı kuşattı, ama alamadı. Barbaros Hayrettin Paşa'nın osmanlı hizmetine girmesi Cezayir'i osmanlı egemenliğine soktu (1533). Ertesi yıl Tunus fethedildi. Osmanlı donanması sürekli olarak İtalya sahillerini vurdu ve Habsburglar'ın deniz ulaşımını tehdit etti (Preveze savaşı, 1538). Kanuni'nin doğuya yaptığı sefer (Irakeyn seferi) Osmanlı İmparatorluğu'na Bağdat ve tüm Irak'ı kazandırdı (1534). Güneyde ise 1551'de Aden'i, 1552'de Maskat'ı ele geçiren Osmanlılar, Kızıldeniz'i kesin olarak portekiz tehdidinden kurtardılar.

—1566-1606: Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra Osmanlı hanedanından seyrek olarak muktedir hükümdarlar çıktı. Kanuni ve Selim II dönemlerinde etkin rol oynayan Sokullu Mehmet Paşa'dan sonra da uzun süre güçlü vezir gelmedi. XVI. yy.'ın sonlarına doğru Osmanlı İmparatorluğu genişlemesinin hemen hemen en uç sınırlarına ulaşmıştı: Osmanlılar, D.'da Yavuz Sultan Selim'in ve Kanuni Sultan Süleyman'ın askeri başarılarına karşın İran içinde ilerleyemediler; asıl yayılma alanları B.'da ise Habsburglar tarafından durduruldular. Avrupa bilimsel ve teknik alanda aşama yaparken Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesi sona erdi. Ancak imparatorluk eski hızıyla olmasa da ve gittikçe büyüyen iç sorunlarla uğraşmak zorunda kalsa da bir süre daha genişlemeye devam etti. Kıbrıs'ın fethini (1570), İnebahtı yenilgisi izledi. 1593-1606 Avusturya savaşları kazanılan başarılara karşın (Haçova zaferi) osmanlı gücünün sarsıldığını gösteriyordu. Zitvatoruk antlaşması (1606) ile Macaristan'da Habsburglar vergi ödemekten kurtuldular, ama toprakları hâlâ osmanlı akınlarıyla tehdit ediliyordu.

—1606-1683: XVII. yy.'ın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu bir süre Anadolu'daki ayaklanmalarla (Celali) uğraşmak zorunda kaldı. D.'da ise Gürcistan, Azerbaycan ve Mezopotamya Safeviler'le çekişme konusu oldu. Bunun sonucu olarak sınırlar az çok belirlendi ve Osmanlılar Kasrışirin antlaşması (1639) ile Bağdat ve Basra'ya egemen oldular. XVII. yy.'ın ikinci yarısında Köprülü soyundan gelen vezirler imparatorluğa yeni bir canlılık kazandırdılar. Girit'in (1669) ve Podolya'nın 1672-1677) fethedilmesiyle imparatorluk en geniş sınırlarına ulaştı. Ama Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın Viyana önündeki hezimeti (1683) imparatorluğun tarihinde dönüm noktası oldu.

—1683-1699: Viyana bozgunu Avusturya, Venedik, Polonya, Rusya arasında öncekilerden daha etkili bir kutsal ittifaka yol açtı. Çok geniş bir cephede savaşmak zorunda kalan Osmanlı İmparatorluğu birbirini izleyen yenilgiler sonunda Macaristan, Dalmaçya, Mora ve Podolya'yı terk etti (Karlofça antlaşması, 1699).

—1699-1718: İstanbul antlaşması (1700), 1696'da yitirilen ve ancak Büyük Petro'nun Prut'taki yenilgisinden (1711) sonra yeniden ele geçirilecek olan Azak'ın bırakılmasına yol açtı. Silahtar Ali Paşa, Mora'yı Venedik'ten geri aldı (1714-1715), ama Petrovaradin'de Avusturya'ya yenildi (1716). Pasarofça antlaşması (1718) ile Mora'yı geri alan Osmanlı İmparatorluğu Temeşvar (Timişoara), Küçük Eflak ve Kuzey Sırbistan'ı yitirdi.

—1718-1774: Ahmet III ve sadrazamı Nevşehirli İbrahim Paşa'nın yapmak istediği yenilikler (ilk matbaa 1727) uzun sürmedi. İran'la yeniden başlayan (1723) savaşın yarattığı bunalım sonunda patlak veren bir esnaf ve yeniçeri ayaklanması (Patrona Halil ayaklanması) bu döneme (Lale devri) son verdi (1730). Ama yenileşme özellikle askeri alanda sürdü. 1736'da Rusya, 1737'de Avusturya saldırısıyla başlayan savaş sonunda Osmanlı İmparatorluğu, Belgrad antlaşması (1739) ile Tuna ve Sava'nın güneyindeki toprakları (Sırbistan, Bosna), Küçük Eflak'ı ve Temeşvâr'ın doğusunu geri aldı. Rusya'nın Lehistan'ın iç işlerine karışması, Balkanlar'da ve Kafkasya'da Osmanlı İmparatorluğu aleyhinde faaliyet göstermesi üzerine Fransa tarafından teşvik edilen Mustafa III Rusya'ya savaş açtı (1768). Osmanlı donanması Çeşme'de batırıldı (1770). Ruslar, Kırım'a girdiler ve Tuna'yı geçmeyi başardılar. Küçük Kaynarca antlaşması (1774) ile Babıâli, Azak'ı geri verdi, Kırım Hanlığı üzerindeki egemenlik hakkından vazgeçti ve Yekaterina (Katerina) II'nin ortodoks osmanlı tebaası üzerindeki koruyuculuğunu kabul etti. Bu, Rusya'ya ortodoksları himaye gerekçesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine karışma olanağı sağladı.

—1774-1808: Kırım'ın Rusya tarafından ilhak edilmesi (1783) yeni bir Osmanlı-Rus savaşı'na yol açtı (1787). 1788'de Avusturya da Rusya'nın yanında savaşa katıldı;

ekim 1789'da Belgrad düştü. Osmanlı-Prusya ittifakı, Fransız ihtilali ve İngiltere' nin müdahalesi önce Avusturya'yı sonra Rusya'yı barışa zorladı. Avusturya, Belgrad'ı geri verirken (Ziştovi antlaşması, 1791) Rusya, Bug ile Dniestr arasındaki araziyi ilhak etti (Yaş antlaşması, 1792). Yenilikçi padişah Selim III (1789-1807) orduyu yenileştirmeyi denediyse de (Nizamıcedit) başarılı olamadı. Fransızlar'ın Mısır seferi (1798) üzerine Babıâli, Rusya (1798) ve İngiltere (1799) ile birer ittifak anlaşması yaptı. Ancak Rusya'nın Eflak ve Boğdan'a müdahalesi yeni bir Türk-Rus savaşı'yla sonuçlandı (1806-1812). Savaş sürerken Selim III (1807), ardından Mustafa IV (1808) tahttan indirildiler. İmparatorluğun coğrafi egemenlik alanı sürekli daralırken, padişahın içteki otoritesi de zayıfladı. Anadolu ve Rumeli'de âyan ve derebeyler bulundukları bölgelerin gerçek egemenleri durumuna geldiler.

çağdaş Türkiye'ye doğru

—1808-1839: Mahmut II'nin saltanatı. Mahmut II saltanatının başında güçlerinin zirvesine ulaşan derebeyler ve âyanla, bir "senedi ittifak" yaptı; daha sonra hepsini ezerek mutlak iktidarını güçlendirdi; yeniçeri ordusunu kaldırdı (1826) ve büyük bir reform programını uygulamaya girişti. Avrupa örneğine göre yeni bir ordu (Asakiri mansurei Muhammediye) kurdu. Eğitim, hükümet, yönetim vb. alanlarının modernleştirilmesinde ilk adımları attı. Öte yandan Mora'da ayaklanan Yunanlılar'a bağımsızlık vermek, Sırbistan'ın bağımsızlığını onaylamak zorunda kaldı. 1806-12 ve 1828-29 rus savaşları yenilgi ile sonuçlandı. Osmanlı ordusu Mısır'ın asi valisi Mehmet Ali Paşa'nın kuvvetlerine Konya (1832) ve Nizip'te (1839) yenildi.

—1839-1856: Tanzimat. 19 yaşında tahta çıkan Abdülmecit'in, Hariciye nazırı Mustafa Reşit Paşa'nın önerisini benimseyerek yayımladığı Tanzimat fermanı, Türkiye'nin çağdaşlaşma tarihinde dönüm noktası oldu. Sultan, bu fermanla yetkilerinin bir bölümünden vazgeçerek uyruklarına mal ve can güvenliği verdi. Mahmut II'nin tesviye ettiği zemin üzerinde tanzimatçılar reformu ileriye götürmeye çalıştılar. Sultanın iktidarı zayıflarken Babıâli' nin gücü arttı. Öte yandan uluslararası bir sorun durumuna gelen Mısır sorunu büyük devletlerin arabuluculuğu ile bir çözüme bağlandı (Londra sözleşmesi, 1840). Kırım savaşı (1853-1856) Türkiye ve müttefiklerinin (İngiltere, Fransa, Piemonte) zaferiyle sonuçlandı ve Paris antlaşması (1856) Türkiye'yi bir Avrupa devleti olarak kabul etti. Ancak Kırım savaşı'nın yol açtığı masraflar Türkiye'yi ilk kez dış borç almak zorunda bıraktı.

—1856-1876: Islahat fermanı, müslüman ve hıristiyan uyruklar arasında tam bir eşitlik kurdu ve hıristiyanların haklarını düzenledi. Ancak bu Cidde ve Lübnan'da hıristiyanlar ile müslümanlar arasındaki çatışmalara yol açtı (1858). Uluslararası bir sorun durumuna gelen çatışmalar Hariciye nazırı Fuat Paşa'nın aldığı sert önlemler sonucu yatıştırılabildi. Eflak ve Boğdan'ın (Memleketeyn) birleştirilmesi, bağımsız Romanya'nın kurulması yolunda ilk adımı oluşturdu. Babıâli Mısır valilerine "hıdiv" unvanını vererek Mısır'ın özel statüsünü daha da güçlendirdi (haziran 1866). Girit'teki ayaklanma ise adaya bir tür özerklik tanınarak yatıştırılabildi (şubat 1868). Abdülaziz'in (1861-1876) tutucu kişiliğine karşın Mustafa Reşit Paşa'nın izleyicileri Âli ve Fuat paşalar reformları sürdürdüler. 1864'te yeni bir vilayet nizamnamesi ile taşra yönetimi yeniden örgütlendi. Yargı ve eğitimin çağdaşlaştırılması çabaları sürdü.

1875'te Balkanlar'ın karışması, Türkiye' yi yeni bir bunalımın içine attı. 1875 temmuzunda Hersek'te başlayan ayaklanma Türkiye'nin çabalarına ve Avrupa devletlerinin müdahalelerine karşın bastırılamadı ve 1876 mayısında Bulgaristan'a sıçradı. Selanik'te karışıklıklar çıktı. Abdülaziz tahttan indirildi ve yerine Murat V geçirildi (mayıs 1876). İstanbul'daki karışıklıklardan cesaret alan Sırbistan ve Karadağ Türkiye'ye savaş açtılar (temmuz 1876). Bu arada akli dengesi bozulan Murat V'in yerini Abdülhamit II aldı (19 ağustos 1876). Sırbistan'ın birbiri ardınca uğradığı yenilgiler üzerine Rusya, Türkiye'ye bir ültimatom vererek iki aylık bir ateşkes istedi (3 ekim 1876). Bu, İngiltere'yi harekete geçirdi ve Balkanlar'daki durumu görüşmek üzere İstanbul'da bir konferans toplanması kararlaştırıldı.

—1876-1878: Birinci meşrutiyet. Türkiye' de meşrutiyet düşüncesi, Tanzimat önderlerinin seçkinci yönetim anlayışına muhalefet eden Yeni Osmanlılar tarafından ortaya atılmıştı. Devletin içine düştüğü bunalım, meşrutiyet düşüncesinin tek kurtuluş yolu olarak imparatorluğun siyasal seçkinlerinin bir bölümünce de benimsenmesine yol açtı. Balkanlar'daki bunalımın bütün şiddetiyle sürdüğü günlerde Mithat Paşa'nın önderliğinde hazırlanan Anayasa (Kanunuesasi), büyük devletlerin temsilcilerinin Balkanlar'daki durumu görüşmek üzere İstanbul'da toplandıkları (Tersane konferansı) gün ilan edildi. Meşrutiyet'in ilanı ile imparatorluğun müslüman ve müslüman olmayan öğelerini osmanlılık ruhu çevresinde birleştirmenin yanı sıra Rusya ile ufukta görünen savaşta Batı desteğini sağlamak da amaçlanıyordu. Türkiye'nin Tersane konferansı'nın ve bu konferansın kararlarını bir ölçüde hafifleten Londra konferansı'nın kararlarını iç işlerine müdahale sayarak reddetmesi Türk-Rus savaşı'yla (Doksanüç harbi) sonuçlandı. Ruslar B.'da Yeşilköy'e D.'da Erzurum'a kadar ilerlediler. Barış görüşmeleri sürerken Abdülhamit II, Meclisi mebusan'ı dağıttı ve Anayasa'yı askıya aldı (şubat 1878).

—1878-1908 Abdülhamit II rejimi: Ruslar' ın dayattığı Ayastefanos antlaşması'nın (mart 1878) hükümlerini bir ölçüde hafifleten Berlin antlaşması (temmuz 1878) ile Türkiye, Bulgaristan'ın özerk bir prenslik, D. Rumeli'nin özerk bir vilayet durumuna getirilmesini kabul etmek, D.'da ise Kars, Ardahan ve Batum'u Rusya'ya bırakmak zorunda kaldı. Ayrıca Bosna-Hersek'i geçici olarak Avusturya'nın işgal ve yönetimine terk etti. Bu arada Berlin kongresi için vaat ettiği yardıma karşılık Kıbrıs, geçici olarak İngiltere'ye verildi (haziran 1878).

1881 mayısında Tunus beyliği Fransa himayesine girdi; aynı yılın temmuzunda Berlin antlaşması hükümleri uyarınca Tesalya ve Narda Yunanistan'a bırakıldı. Aralık 1881'de Kırım savaşı'ndan beri gittikçe artan dış borçların ödenebilmesi için Düyunu umumiye idaresi kuruldu. 1882 eylülünde İngiltere, Mısır'ın yönetimine elkoydu. Eylül 1885'te Şarki Rumeli vilayeti, Bulgaristan'la birleştiğini açıkladı. Nisan 1897'de Türkiye, Girit'teki ayaklanmayı kışkırtan Yunanistan'a savaş açtı. Yunanistan, Dömeke'de uğradığı ağır yenilginin ardından büyük devletlerin yardımını istedi. İngiltere'nin baskısıyla mütareke imzalandı (mayıs 1897) ve barış antlaşmasıyla Türkiye küçük bir savaş tazminatı ve önemsiz bir sınır değişikliği elde edebildi. Öte yandan İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya' nın ortak işgaline bırakılan Girit fiilen Türkiye'den koptu. 1891'den başlayarak bir barut fıçısı duruma gelen Makedonya'da 1903 yazında başlayan ayaklanma bastırıldı.

İkinci meşrutiyet

—1908-1914: Abdülhamit II'nin istibdadına karşı örgütlü muhalefet 1889'dan başlayarak bir aydın hareketi olarak gelişti. (→ JÖN TÜRKLER, İTTİHAT VE TERAKKİ.)

1908'e gelindiğinde hareket, özellikle Makedonya'da subaylar arasında yayılmış ve Abdülhamit II istibdadının yıkılması için bütün ülkede geniş bir zemin oluşmuştu. 1908 yazında Makedonya'da başlayan ayaklanma Meşrutiyet'in ikinci kez ilanı ile sonuçlandı (23 temmuz 1908) ve İttihat ve Terakki'yi iktidara getirdi. Ancak Meşrutiyet'in ilanının yarattığı sevinç uzun sürmedi: kısa bir süre sonra Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti; ardından Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini açıkladı, Girit ise tek taraflı olarak Yunanistan'a katılma kararı aldı (eylül 1908). 13 nisan 1909'da İstanbul'da patlak veren gerici ayaklanma (Otuzbir mart vakası), Rumeli'den derlenen kuvvetlerin (Hareket ordusu) müdahalesiyle bastırıldı ve ardından Abdülhamit II tahttan indirilerek (27 nisan) yerine Mehmet V getirildi. İtalyan-

BERLİN ANTLAŞMASI'NDAN SONRA AVRUPA TÜRKİYESİ

lar 1911'de Trablusgarp'a saldırdılar ve savaş sürerken Balkanlar'da ortaya çıkan tehdit karşısında yapılan barış sonucu Trablusgarp elden çıktı. Balkan savaşı, Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarını Edirne'ye kadar kaybetmesiyle sonuçlandı (1912-13). Sadrazam Mahmut Sevket Paşa'nın öldürülmesinden (haziran 1913) sonra muhalifleri sindiren İttihat ve Terakki, Talat, Enver ve Cemal paşaların önderliğinde Türkiye'nin egemen gücü durumuna geldi.

• *İdeolojiler.* Tanzimat'ın ideolojisi imparatorluğun müslüman ve müslüman olmayan öğelerini, Osmanlı hanedanı çevresinde birleştirmeyi öngören osmanlılıktı. Meşrutiyeti savunan Yeni Osmanlılar siyasal yönden muhalefet ettikleri tanzimat kadrosu ile osmanlıcılık konusunda anlaşıyorlardı. Abdülhamit II, imparatorluğun müslüman öğelerinin birliğini sağlayabilmek için islamcılık siyasetine yönelmiş, halifelik kurumunu güçlendirmişti. İkinci meşrutiyet'i gerçekleştiren Jön Türkler başlangıçta osmanlıcılık yanlısıydılar. Ancak olaylar onları türkçü bir siyaset izlemek zorunda bıraktı. Ziya Gökalp ile bir öğretiye kavuşan türkçülük, İttihat ve Terakki'nin resmi ideolojisi durumuna geldi.

—1914-1918: Birinci Dünya savaşı. Birinci Dünya savaşı'na merkezi devletler safında katılan Türkiye, Çanakkale, Suriye-Filistin, Irak, Kafkasya, Galiçya cephelerinde savaş boyunca 2 850 000 kişiyi seferber etti. Sonunda müttefikleriyle birlikte yenildi ve mütareke istemek zorunda kaldı. Savaşın sonuna yaklaşıldığında ölen Mehmet V'in yerine Mehmet VI padişah oldu. İstifa eden Talat Paşa başkanlığındaki İttihat ve Terakki hükümetinin yerini Ahmet İzzet Paşa hükümeti aldı.

Mütareke ve Kurtuluş savaşı (1918-1923)

—Ekim 1918-Mayıs 1919: Mondros mütarekesi'nin imzalanması, bütün ülkede ferahlık yarattı. Yıllar süren savaşların bittiği, barışın kurulduğu sanılıyordu. Oysa, savaşı kazanan İtilaf devletleri için mütareke, daha önce planladıkları Osmanlı devletini paylaşma girişimlerinin (Sykes-Picot ve Saint-Jean de Maurienne anlaşmaları) ilk adımıydı. Mütareke koşullarını ileri sürerek Boğazlar'ı işgal eden, türk savaş gemilerine elkoyan, demiryollarını denetimleri altına alan Müttefikler göz koydukları yöreleri işgale başladılar: İngilizler Musul'u (kasım 1918), Kilis ve Gaziantep'i (aralık 1918); Fransızlar Mersin ve Adana'yı (aralık 1918) işgal ettiler. Daha sonra İngilizler Şanlıurfa, Kahramanmaraş, Gaziantep'i Fransızlar'a bıraktılar (kasım 1919). İtalyan birlikleri Antalya'ya çıkarak (mart 1919), Muğla ve Burdur yörelerini işgal ettiler, Konya istasyonunu denetimlerine aldılar. 18 ocak 1919'da Paris'te toplanan Barış konferansı'nda bu işgalleri uluslararası yasalara uyduracak antlaşmaların senaryoları tartışılmaya başladı. İzmir'de, Edirne'de, İstanbul'da, Trabzon'da işgallere karşı direnme için örgütler kuruldu.

—Mayıs 1919-Nisan 1920: Yunanlılar'ın 15 mayıs 1919'da İzmir'i işgali silahlı direnişi başlattı. İngilizler'in desteği, Fransa ve ABD'nin onayıyla İzmir'e çıkan yunan birlikleri Ege bölgesine yayılmaya başladı. Ayvalık, Akhisar, Aydın, Nazilli gibi merkezlerde Heyeti milliye örgütlerince oluşturulan Kuvayı milliye birlikleri yunan işgaline karşı silaha sarıldılar. İşgal tüm Anadolu'da, başkent İstanbul'da tepkiyle karşılandı. Birtakım kimseler yine de müttefik kuvvetlerine karşı uysal davranarak, ABD Başkanı Wilson'a rica mektupları yazarak, "İngiliz muhipleri cemiyeti" kurarak ülkeyi işgalden, parçalanmaktan koruyabileceklerini sanıyorlardı. Emperyalistlerin gerçek amaçlarını anlayanlar ise, Anadolu'da silahlı direnişi güçlendirmek için çalışmalara başladılar.

Birinci Dünya savaşı'nda Çanakkale ve Doğu cephesi'nde yararlıklar gösteren, Yıldırım orduları grubu komutanı Mustafa Kemal Paşa da İstanbul'da siyasal durumu değerlendiriyor, *Minber* gazetesinde siyasal görüşlerini dile getiriyordu. İstanbul'un er geç resmen işgal edileceğini, İstanbul'da beklemektense Anadolu'ya geçerek silahlı direnişi ulusal bir savaşa dönüştürecek örgütlenmeyi amaçlıyordu. D. ve K.D. Anadolu'daki birlikleri, bu birliklerin mütareke koşullarına uyup uymadıklarını denetlemek göreviyle 9. Ordu müfettişliğine atanması amaçlarına uyuyordu. Görevi gereği Anadolu'daki komutanlarla rahatça bağlantı kurabilecek, ülkeyi dolaşabilecekti. 19 mayıs 1919'da Samsun'a çıkan Mustafa Kemal, Amasya'da Hüseyin Rauf (Orbay) ve Ali Fuat Paşa (Cebesoy) ile görüştü; Erzurum'daki XV. Kolordu komutanı Kâzım Paşa (Karabekir) da kendisini destekledi. Hazırladığı Amasya* tamimi'nde, ülkenin bütünlük ve bağımsızlığının tehlikede olduğunu belirtiyor, ve her livadan delegeleri Sıvas'ta toplanacak kongreye çağırıyordu. 23 temmuz 1919'da Erzurum'da toplanan Şarki Anadolu Müdafaai hukuk cemiyeti'nin bölge kongresine katıldı. İşgal kuvvetleriyle işbirliği içinde olan İstanbul hükümetinin geri çağırması üzerine askerlikten istifa etti; hiçbir resmi görevi olmadan, Anadolu'daki komutanların ve mülki amirlerin desteğiyle çalışmalarını sürdürdü. Erzurum* kongresi'nde seçilen yürütme organı Heyeti* temsiliye'nin başkanlığına getirildi. Kongrede, ulusal sınırlar içinde vatanın parçalanmasına, her türlü yabancı müdahalesine karşı çıkıldı; bağımsızlığı korumak için gerekirse bir geçici hükümet kurulması kararlaştırıldı; ulusal bir meclisin derhal toplanması istendi.

Sıvas* kongresi, (4-11 eylül 1919) ülkedeki bütün direniş örgütlerini Anadolu* ve Rumeli Müdafaai hukuk cemiyeti (ARMHC) adı altında topladı. Cemiyetin yürütme kurulu olan Heyeti temsiliye'nin başkanlığına da Mustafa Kemal Paşa seçildi. Kongrede ABD mandasını savunanlar eleştirildi. Kongreyi dağıtma girişiminde bulunan İstanbul hükümetiyle ilişkiler kesildi; Damat Ferit Paşa hükümeti istifa etmek zorunda kaldı (ekim 1919). Yeni hükümeti kuran Ali Rıza Paşa, Kuvayı milliye'ye karşı daha ılımlı bir davranış içine girdi. İstanbul hükümetinin temsilcisiyle Heyeti temsiliye adına Mustafa Kemal, Hüseyin Rauf (Orbay), Bekir Sami beyler Amasya'da görüştüler. Hazırlanan protokollerde İstanbul hükümeti Heyeti temsiliye'yi (Sıvas) tanıdı, taraflar Meclisi mebusan'ın toplanması için anlaştı. Meclisi mebusan seçimlerinde ARMHC etkili oldu ve Kuvayı milliye'yi savunan birçok mebusu meclise yolladı. Bu mebuslar mecliste "Felahı vatan" grubunu oluşturdular. Yine bu mebusların girişimleriyle meclis, "Misakı* milli" yi kabul etti; mütarekenin imzalanması sırasındaki sınırlar içinde ulusun bir bütün olduğunu belirtti.

Meclisi mebusan'ın ulusal bütünlüğü savunan, kapitülasyonları reddeden kararlar alması karşısında İtilaf devletleri, Londra konferansı'nda alınan bir karara uyarak, İstanbul'u resmen işgal ettiler (15-16 mart 1920). Meclisi mebusan basıldı; bazı mebuslar tutuklandı. Bu mebuslar, birtakım eski ittihatçılar ve komutanlarla birlikte daha sonra Malta'ya sürüldüler. Meclis toplantılara ara verilmesine karar verdi. Padişah Mehmet VI da bir iradeyle Meclis'i kapattığını bildirdi.

Kasım 1919'da G.-D. Anadolu'yu işgal eden Fransa'nın Ermeniler'i saldırılarında desteklemeleri karşısında G.-D.'da da güçlü bir direniş başladı. Fransızlar Şanlıurfa ve Kahramanmaraş'tan çekilmek zorunda kaldılar. Kuvayı milliye karşısındaki tek düşman, işgal kuvvetleri değildi: İtilaf devletleri'nin beslediği ayrılıkçı çeteler (Cemil Çeto, Ali Batı), şeyhlerin kışkırttığı gruplar (Şeyh Eşref, Bozkır isyanları), Damat Ferit hükümetinin desteklediği Anzavur cephe gerisinde Kuvayı milliye'ye çok zarar verdiler.

—Nisan 1920-Ekim 1922: İstanbul'un işgaliyle Mustafa Kemal Paşa'nın öteden beri savunduğu, Meclis'in ancak Anadolu'da serbestçe çalışabileceği görüşü kanıtlanmıştı. Ankara'da toplanması kararlaştırılan Meclis için Heyeti temsiliye, asker ve mülki yöneticilerden milletvekili seçimi yapmalarını istedi; Meclisi mebusan

SEVR'E GÖRE TÜRKİYE

üyelerine de Meclis'e doğrudan katılabilecekleri bildirildi. TBMM, 23 nisan 1920'de Ankara'da toplandı. Mustafa Kemal Paşa TBMM başkanı seçildi; birinci Bakanlar kurulu'nun (İcra vekilleri heyeti) başkanlığını da üstlendi. TBMM'nin toplanmasıyla Milli mücadele Mustafa Kemal'in de istediği gibi yasal bir otoriteye dayanmaya başlamıştı. TBMM olağanüstü yetkileriyle yasama, yürütme güçlerini kendinde topluyordu. İstanbul'da yeniden hükümet kurmuş bulunan Damat Ferit Paşa TBMM'ye karşı ayaklanmaları kışkırttı (Anzavur'un ikinci ayaklanması; Düzce, Yozgat, Zile, Konya ayaklanmaları); bir "Hilafet ordusu" kurdurdu. Milli mücadele önderleri, İstanbul'da kurulan Harp divanı'nca ölüme mahkûm edildiler (haziran 1920); Padişah da kararı onayladı. Hazırlanan Sevr* antlaşması'nın imzalanması, Anadolu'daki direnişin kırılması için Müttefikler'in desteğiyle yunan orduları saldırıya geçerek (22 haziran 1920) Balıkesir, Bursa, Salihli'yi ele geçirdiler; İngilizler Mudanya'ya asker çıkardılar. Bu saldırılarla türk halkına, İtilaf devletleri'nin hazırladığı Sevr antlaşması'nı imzalamaktan başka bir yolun olmadığı kabul ettirilmek isteniyordu. TBMM 18 temmuzda Misakı milli'yi kabul ederek Sevr antlaşması'nı tanımayacağını belirtti. İstanbul hükümeti'yse üç aylık bir direnmeden sonra antlaşmayı imzaladı (10 ağustos 1920). Antlaşma Anadolu'da tepkiyle karşılandı. Kâzım Paşa (Karabekir) Doğu cephesi'nde harekâta girişerek eylül 1920'de ermeni işgali altındaki Sarıkamış ve Kars'ı kurtarınca, Ermeniler barışa yanaştı. Gümrü antlaşması (2 aralık 1920) imzalandı. SSCB ile yapılan Moskova (16 mart) ve Kafkaslar'daki Sovyet hükümetleriyle (Gürcü, Ermeni, Azeri) imzalanan Kars antlaşmalarıyla (13 ekim 1921) Doğu sınırlarının güvenliği sağlandı; buradaki birlikler Batı cephesi'ne aktarıldı. 20 ocak 1921'de TBMM, Teşkilatı esasiye kanunu'nu (Anayasa) kabul etti. Bu anayasa ile TBMM yasama, yürütme yetkileri yanında, özel durumlarda, yargı yetkisini de kullanabilecekti. Meclis, bakanları tek tek atıyor, gerekirse değiştirebiliyordu. Birer devrim mahkemesi niteliğinde olan İstiklal mahkemeleri üyeleri TBMM tarafından ve Meclis üyeleri arasından seçiliyordu. Bu dönemde TBMM'de tartışılan en önemli konulardan biri, Çerkez Ethem'in Kuvayı seyyaresi gibi, milis kuvvetlerinin yerlerini düzenli ordu birliklerine bırakması oldu. Disiplinsiz milis kuvvetlerinin yunan ordusunun saldırıları karşısında başarı şansı azdı. Batı cephesi komutanlığına atanan ve düzenli bir ordu kurmayı hedef alan İsmet Bey (İnönü) Ethem'in başkaldıran kuvvetlerini dağıttı. Ordunun Ethem ile uğraştığını gören yunan birliklerinin ilerlemesi İnönü mevzilerinde durduruldu (11 ocak 1921, Birinci İnönü zaferi). Yunanlılar'ın başlattıkları ikinci saldırı da yine İnönü'de püskürtüldü (1 nisan 1921, İkinci İnönü zaferi). Türk ordusunun bu başarıları TBMM hükümetine saygınlığı artırdı. Güneydoğu'da etkili bir direnişle karşılaşan Fransızlar anlaşma yolları aramaya başladılar. Yunanlılar ise kesin bir zafer kazanmak amacıyla genel seferberlik ilan ederek bütün güçleriyle saldırıya geçtiler (10 temmuz) ve Afyon'u, Kütahya'yı, Eskişehir'i işgal ettiler. İsmet Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın önerisine uyarak orduyu Sakarya ırmağının gerisine çekti. Yunan ordusu geniş toprak kazancına karşı esas amacına ulaşamamış, türk ordusunu imha edememişti. TBMM, saldırıyı durdurmak için Mustafa Kemal Paşa'yı TBMM yetkileriyle başkomutan atadı. Onun yönettiği Sakarya* savaşı 22 gün sürdü ve Ankara'yı almayı amaçlayan yunan ordusunun yenilgisiyle sonuçlandı. 13 eylülde Sakarya ırmağının doğusunda yunan askeri kalmamıştı. Zaferden sonra Mustafa Kemal Paşa'ya TBMM'ce 'Gazi' unvanı ve 'müşir' (mareşal) rütbesi verildi. Fransızlar'la Sakarya savaşı öncesinde başlayan barış görüşmeleri zaferden sonra sonuçlandırıldı ve imzalanan Ankara* itilafnamesi ile (20 ekim 1921) Güneydoğu Anadolu işgalden kurtarıldı; Böylece Ankara hükümeti ilk kez bir Batı devleti tarafından resmen tanınmış oldu.

Sakarya savaşı'ndan sonra saldırı gücü kalmayan yunan ordusu berkitilmiş savunma hatları gerisine çekildi. Türk ordusu için kesin darbeyi vurarak Anadolu'yu son düşman askerinden temizleme zamanı gelmişti. Bu son büyük muharebeye ordu bütün olanaklar seferber edilerek, büyük bir gizlilik içinde hazırlandı. 26 ağustos 1922'de başlayan Büyük taarruz ile yunan ordusunun büyük kısmı imha edildi, kaçamayanlar da esir alındı. Kaçabilen dağınık gruplar izlenerek İzmir (9 eylül), Bursa (10 eylül) kurtarıldı. Batı Anadolu'da yunan askeri kalmamıştı. 11 ekim 1922'de Mudanya* mütarekesi imzalandı. Trakya'daki yunan kıtaları, mütareke gereği, Meriç ırmağının batısına çekildi.

—Ekim 1922-Ekim 1923: Kurtuluş savaşı zaferle sonuçlanmış, düşman yurttan kovulmuştu. TBMM hükümeti bu savaşı başarıyla yürütmüş, Padişah ve İstanbul hükümetlerinin işbirlikçi tutumlarına, engellemelerine karşı tüm Anadolu'yu düşmana karşı seferber edebilmiş, bağımsız bir devlet gibi ülkeyi yönetmişti. Egemenliğin yeniden sultanın, Babıâli'nin ellerine bırakılması düşünülemezdi. TBMM hükümetinin resmen Türk devleti olarak varlığını sürdürmesi, saltanatın ve İstanbul hükümetinin tarihe karışmasının zamanı gelmişti. 30 ekim 1922'de TBMM hilafet ile saltanatı birbirinden ayırarak saltanatı kaldırdı. Halifeliğe osmanlı veliahtı Abdülmecit Efendi getirildi; son padişah Mehmet VI (Vahdettin) İngilizler'e sığınarak yurtdışına kaçtı. Bu devrimci kararın TBMM'de kabul edilmesi kolay olmadı. TBMM'de 'İkinci grup' diye bilinen muhalifler Osmanlı devletinin sona ermesi anlamına gelen saltanatın kaldırılmasına karşı çıktılar; devrimci yasaları engellemeye çalıştılar. Mustafa Kemal Paşa'yı destekleyenler bu grup karşısında Anadolu ve Rumeli Müdafaayı hukuk grubu'nu (ARMHG) kurdular. Savaş sona erince kamuoyunu yönlendirecek, yapılması öngörülen devrimleri gündeme getirecek, savunacak kadroları içeren bir partinin kurulması gerekiyordu. Bu parti çağdaş atılımlar önerecek, kitleleri sürükleyecek bir örgütlenmeye dayanacak, sınıf partisi değil kitle partisi olacaktı. Ayrıca, bir parti disiplinine bağlı olmayan Birinci TBMM üyelerinin Lozan'da görüşülmekte olan barış antlaşmasını onaylamamaları gibi bir olasılık da vardı. Seçimle gelecek ve ARMHG üyelerinin çoğunlukta olacağı yeni bir TBMM ile bu sorunlar çözülebilirdi. Bu nedenle nisan 1923'te erken seçime gidildi. ARMHG başkanı Mustafa Kemal Paşa "Dokuz umde" adıyla yayımladığı seçim bildirisinde Anadolu ve Rumeli Müdafaai hukuk cemiyeti'nin Halk fırkası adıyla siyasal partiye dönüşeceğini açıkladı. Yapılan iki dereceli seçimde muhaliflerin adaylığı engellenerek TBMM'ye İkinci grup'tan milletvekillerinin katılması önlendi; Birinci grup üyesi olmayan birkaç milletvekili TBMM'ye girebildi. Halk fırkası da 9 eylül 1923'te kuruldu ve Mustafa Kemal Paşa genel başkan seçildi; İsmet Paşa (İnönü) da başkan yardımcılığına atandı.

Türkiye'nin iktisadi siyasetinin de saptanması gerekiyordu. Osmanlılar'dan miras kalan bozuk iktisadi yapı, birbirini izleyen savaşlarla daha da bozulmuş, toplum yoksullaşmıştı. Yetenekli, genç iş gücü yanında, üretim araçlarının büyük bir bölümü savaşlar sırasında yitirilmiş, ülkenin en zengin yöreleri düşman işgali altında kalmıştı. Tarımda verim düşük, sanayi ise henüz kurulma aşamasındaydı. Lozan konferansı'na ara verildiği dönemde toplanan İzmir* İktisat kongresi'nde (17 şubat-4 mart 1923) sanayici, tüccar, çiftçi ve işçi temsilcilerinin getirdikleri ileriye dönük öneriler tartışıldı. 12 maddelik "Misakı iktisadi" ilkeleri kabul edildi; liberal iktisat siyaseti benimsendi.

24 temmuz 1923'te Lozan* antlaşması'nın imzalanmasıyla Türkiye, uluslararası alanda bağımsızlığını, eşitliğini kabul ettirdi Sevr antlaşması'yla parçalanmak istenen ulusal bütünlük sağlamlaştırıldı. İç ve dış barışın sağlandığı, iktisada yeni bir yön verildiği bu coşku ortamında Mustafa Kemal ve arkadaşlarının öngördüğü çağdaşlaşma girişimlerine artık başlanabilirdi. Bunun için öncelikle siyasal yapıyı belirlemek, devlet biçimine gerçek adını koymak gerekiyordu. Cumhuriyet ilanını amaçlayan Mustafa Kemal Paşa önce Başbakan Fethi Bey'in (Okyar) istifa etmesini istedi. Sonra bir hükümet bunalımı yaratarak sorunun Anayasa'dan kaynaklandığını ileri sürdü; cumhuriyet ilanını gündeme getirdi. 29 ekim 1923'te cumhuriyet ilan edildi; Mustafa Kemal Paşa ilk Cumhurbaşkanı seçildi.

Türkiye Cumhuriyeti

—1923-1938: Atatürk Cumhurbaşkanı. Anayasanın değiştirilen maddeleriyle daha önce Başbakan ve bakanlar TBMM tarafından seçilirken Başbakanın Cumhurbaşkanı tarafından atanması, bakanları da Başbakan'ın seçmesi kabul edildi. Bu değişiklikle hükümetin kurulması kolaylaştı; Cumhurbaşkanı'yla Bakanlar kurulu'nun uyumlu çalışabilmesi olanağı yaratıldı.

LOZAN'A GÖRE TÜRKİYE

3 mart 1924'te üç önemli devrimci yasa çıktı: Hilafet'le birlikte Şeriye ve evkaf bakanlığı kaldırıldı; Tevhid-i tedrisat kanunu ile eğitim birleştirildi ve laiklik yolunda büyük bir adım atıldı.

20 nisan 1924'te TBMM, kendi hazırladığı Anayasa'yı kabul etti. 1921 Anayasası gibi bu Anayasa'da da yasama ve yürütme erki TBMM'de toplanıyordu. Meclis, hükümeti her zaman denetleyebilir, düşürebilirdi. 10 kasım 1924'te Halk fırkası Cumhuriyet* halk fırkası (CHF) adını aldı. Parti, Türkiye Cumhuriyeti'ni yönetecek siyasi kadroyu oluşturdu; aynı zamanda Atatürk devrimlerininin uygulayıcısı, koruyucusu ve denetçisi oldu.

Ancak Kurtuluş savaşı'nın tüm önder kadrosunu bir parti çatısı altında toplamak mümkün olmadı. Daha savaş sırasında filizlenen muhalefet, barıştan sonra bir parti içinde, Terakkiperver* cumhuriyet fırkası'nda örgütlendi (kasım 1924). Fırkada Ali Fuat (Cebesoy), Kâzım (Karabekir) paşalar, Dr. Adnan (Adıvar), H. Rauf (Orbay), Sabit (Sağıroğlu) beyler yer alıyordu. TBMM'de 29 milletvekiliyle temsil edilen parti, liberalizmi benimsemişti. Basın da yeni partiyi destekliyordu. Bu sırada İsmet Paşa başbakanlıktan istifa etti, hükümeti CHF'nin liberal kanadından Fethi (Okyar) Bey kurdu. Ilımlı bulduğu yeni hükümeti, Terakkiperver fırka da güvenoyu vererek destekledi. Bununla birlikte Doğu Anadolu'daki Şeyh Sait ayaklanması liberal gelişmeleri durdurdu. Kabine yine değişti, İsmet Paşa yeniden Başbakan oldu; sıkıyönetim ilan edildi. Ardından muhalefetin yaşamasını olanaksız kılan Takriri sükun kanunu çıkarıldı; İstiklal mahkemeleri yeniden çalışmaya başladı. Terakkiperver cumhuriyet fırkası kapatıldı (haziran 1925). İzmir'de Mustafa Kemal Paşa'ya suikast yapılacağı ihbarı üzerine muhalefet önderleri tutuklandı. Yapılan yargılama sonunda İzmir ve Ankara'da 19 kişi idam edildi. Muhalefet önderleri, ünlü eski ittihatçılar siyasal yaşamdan uzaklaştırıldılar; tek parti dönemi başladı.

Muhalefetin silinmesiyle Mustafa Kemal ve arkadaşlarının öngördükleri çağdaşlaşma girişimlerini başlatmak için elverişli ortam doğmuş oluyordu: tekke ve zaviyeler, türbeler kapatıldı (kasım 1925). Uluslararası saat ve takvim kabul edildi (26 aralık 1925). Türk medeni kanunu (17 şubat 1926), Türk ceza kanunu (1 mart 1926), Borçlar kanunu (29 mayıs 1926), Türk ticaret kanunu (29 mayıs 1926), Türk vatandaşlık kanunu (28 mayıs 1928), Ceza muhakemeleri usulü kanunu (9 nisan 1929) gibi yasalar çıkartılarak islam hukuku yerine batılı hukuk sistemi benimsendi. 1 kasım 1928 tarihli yasayla arap harfleri yasaklandı, latin abecesi kaynak alınarak türk harfleri kabul edildi. Devletin dininin islam olduğunu belirten cümle Anayasa'dan çıkarıldı (10 nisan 1928). Uluslararası rakamlar (24 mayıs 1928), ölçüler (26 mart 1931) kabul edildi. Camilerde türkçe Kuran okunmasına başlandı (ocak 1932). Soyadı kanunu (21 haziran 1934), Lakap ve unvanların kaldırılması hakkında kanun çıkarıldı (26 kasım 1934). Türk kadınlarına milletvekili seçme ve seçilme hakkı tanıyan anayasa değişikliği (5 aralık 1934) gerçekleştirildi. 12 nisan 1931'de Türk tarihi tetkik cemiyeti (sonra Türk tarih kurumu adını aldı), 12 temmuz 1932'de Türk dili tetkik cemiyeti (sonra Türk dil kurumu) kuruldu.

İktidardaki CHF yönetimi de genel başkana daha çok bağlandı. Yapılan tüzük değişiklikleriyle (1927) milletvekili adaylarını genel başkanın saptaması kararlaştırıldı; Mustafa Kemal Paşa değişmez genel başkan seçildi. Mustafa Kemal ekim 1927'de CHP'nin II. büyük kongresinde verdiği *Nutuk*'ta, Mustafa Kemal Paşa, Kurtuluş savaşı ve sonrasını anlattı; bu dönemin olayları ve kişileriyle ilgili değerlendirmelerini dile getirdi.

1929'daki dünya iktisadi bunalımı Türkiye'yi de etkiledi. İktisadi bunalım, yoksulluk ve devrimlerin tepkileri, sessizliğe itilen muhalefeti besliyordu. Bir muhalefet partisi kurularak muhalefetin yönlendirilmesi, gerçek boyutlarının anlaşılması düşünüldü. Mustafa Kemal Paşa en güvendiği arkadaşlarından biri olan Fethi Bey (Okyar) başkanlığında yine kendi seçtiği kuruculardan oluşan bir kadroya Serbest* cumhuriyet fırkası'nı kurdurdu (12 ağustos 1930); partinin programını da denetledi. Ancak bu senaryodan haberi olmayan ve İsmet Paşa hükümetinin izlediği siyasetten yakınan kitleler Serbest cumhuriyet fırkası'nı desteklediler. İzmir'deki gösteriler iktidarı tedirgin etti. Yerel seçimlerde Serbest cumhuriyet fırkası adaylarının başarılı olmaları da iktidarı etkiledi. Partiye yöneltilen baskılar karşısında Başkan Fethi Bey, İçişleri bakanlığı'na bir dilekçe yazarak, partiyi, Mustafa Kemal Paşa'ya karşıymış gibi bir duruma düşürmek istemediği için feshettiğini açıkladı (17 kasım 1930). Bu arada, kurulan Ahali partisi de kapatıldı.

Menemen'de Kubilay*'ın öldürülmesi olayında (aralık 1930) önce siyasi yön arandı. Olayın bir irtica kışkırtmasıyla geliştiği anlaşılınca şiddetle cezalandırılması yoluna gidildi; 34 kişi idama mahkûm edildi. Mustafa Kemal Paşa, halkın dileklerini öğrenmek için uzun bir yurt gezisine çıktı. Muhalefetin CHF'nin yeterli propaganda yapamamasından güçlendiği düşünülerek, partinin ideolojisini halka benimsetmek için Halk hatipleri teşkilatı (1931), Halkevleri* ve Halkodaları (1932) kuruldu.

1931'deki CHF kongresinde kabul edilen partinin 6 temel ilkesi: cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devrimcilik, devletçilik ve laiklik, altı* okla simgelenerek partinin amblemi oldu. Bu ilkeler 1937'de Anayasa'ya da geçti. Altı ok arasında yer alan devletçilik, iktisat siyaseti olarak benimsendi. Ulusun çıkarları için devletin fiilen girişimlerde bulunması kabul edildi. 1933'te ilk beş yıllık plan yapılarak sanayinin kalkınmasına öncelik verildi. Demiryolları yaygınlaştırılarak ulaşım sorunu çözülmeye çalışıldı. Atatürk devrimlerinin bir çözümlemesini yapmak, devrimleri uygulayacak kadronun amaçlarını saptamak savıyla, 1932-1934 yıllarında *Kadro** dergisi yayımlandı. Kadro yazarları devletçilik ilkesini savunuyor, iktisadi bağımsızlığın kazanılmasında ve hızlı kalkınmada bunun tek yol olduğunu; sınıflar arası çatışmalara meydan vermeden, toplumsal dayanışmayla kalkınmanın mümkün olabileceğini ileri sürüyorlardı. Ancak devletçilik siyasetine bir süre ara verildi; liberal eğilimli Celal Bayar* 1937'de Başbakan atandı.

• *Dış siyaset*. Lozan antlaşması'yla Türkiye egemenliğini ve eşitliğini tüm uluslara kabul ettirmişti. Antlaşmayla Türk-Yunan savaşı sonuçlandırılırken, İtilaf devletlerinin Osmanlı devletiyle imzaladığı Sevr antlaşması geçersiz kılınmıştı. Antlaşmanın koşullarının tartışıldığı konferans sekiz ay sürmüş (21 kasım 1922-24 temmuz 1923) Osmanlı devletinin mirası bütün ayrıntılarıyla tartışılmıştı. Osmanlı devletinden kopardıkları ayrıcalıkları yitirmek istemeyen İngiltere, Fransa ve İtalya'nın ısrarları görüşmelerin çıkmaza girmesine ve bir süre ertelenmesine neden oldu. Antlaşma ile Musul bölgesi dışında, Misakı milli'de belirlenen sınırlar kabul edildi; kapitülasyonlar kaldırıldı; kabotaj hakkı türk gemilerine bırakıldı. Anadolu'daki Rumlar'la Yunanistan'daki Türkler'in (B. Trakya'dakiler dışında) yer değiştirmesi kabul edildi. Savaş tazminatı olarak Yunanistan Karaağaç'ı Türkiye'ye bıraktı. Yunan adaları silahtan arındırılacaktı. Boğazlar rejimi de düzenlendi. Mustafa Kemal Paşa'nın belirli hedefler saptayarak dış siyaseti gerçekçi biçimde yönetmesi, kazandığı zaferlere karşın Milli misak'ı aşmaması Kurtuluş savaşı ve Lozan konferansı'nın başarıyla sonuçlandırılmasına ve barış antlaşmasının imzalanmasına olanak sağlamıştı. Lozan antlaşması, Birinci Dünya savaşı'ndan sonra galip devletlerin yenilen ülkelere kabul ettirdikleri antlaşmalardan farklı olarak, eşitlik ilkesine dayandığı için uzun ömürlü oldu.

Türkiye'nin dış siyaseti, Atatürk'ün "Yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesi ışığında bir dostluk ve barış siyaseti oldu. Türk ve Yunanlılar'ın, Lozan antlaşması'na uygun olarak yer değiştirmeleri barışçı girişimlerle gerçekleştirildi (1930). Ankara'da Yunanistan'la dostluk, tarafsızlık ve hakem antlaşması imzalandı (30 ekim 1930). Böylece Yunanistan'la yüz yıldır süren gerginlik ve çatışma dönemi kapandı. Lozan'da Musul sorunu, İngiltere ve Türkiye'nin aralarında dokuz ay içinde anlaşmaları koşuluyla ertelenmişti. İngiltere'yle yapılan görüşmeler bir sonuç getirmeyince, Lozan antlaşması'nda öngörüldüğü üzere anlaşmazlık Milletler cemiyeti'nin çözümüne bırakıldı. Türkiye'nin Musul'da plebisit yapılarak halkın istediği yönetimi seçmesi önerisini kabul etmeyen İngiltere, Milletler cemiyeti'ni kendi görüşü doğrultusunda etkiledi ve Cemiyet'in kararıyla Musul, Irak topraklarında sayıldı. İngiltere'nin ve Milletler cemiyeti'nin tutumu Türkiye'de tepkiyle karşılandı. Türkiye, Kurtuluş savaşı döneminde olduğu gibi SSCB ile dostluğa da önem verdi. Milletler cemiyeti'nin Musul'la ilgili kararından hemen sonra SSCB ile bir tarafsızlık ve saldırmazlık antlaşması imzalandı (17 aralık 1925). Musul da haziran 1926'da imzalanan antlaşmayla Irak'a bırakıldı. Osmanlı borçlarının ödenmesi için Fransa'yla anlaşmalar yapıldı (1926, 1933). Temmuz 1932'de Milletler cemiyeti Türkiye'ye üyelik için çağrıda bulundu; Türkiye 6 temmuz 1932'de Cemiyet'e katıldı. Avrupa ülkelerinin iki blok oluşturmaları üzerine Balkan ülkeleri arasında bir antant kurulması gündeme geldi. İlk toplantı Atina'da ekim 1930'da yapıldı. Toplantıda bir Balkan paktı'nın hazırlanması, sürekli bir örgüt oluşturularak Balkan ülkeleri arasında siyasi, iktisadi, toplumsal, kültürel alanlarda yakınlaşmanın sağlanması kararı alındı. Türkiye, Balkan ülkelerinin bir saldırıya uğramaları olasılığına karşı kuvvetli bir güvenlik sisteminin kurulmasını istiyordu. Paktın savunucuları Türkiye ve Yunanistan eylül 1933'te Samimi anlaşma misakı (Pacte d'Entente cordiale) imzaladılar. Bulgaristan'a da katılmasını önerdiler. Birinci Dünya savaşı sonrası imzaladığı Neuilly antlaşması'nda kendi çıkarına değişiklik yapmak istediği için Bulgaristan pakta katılmayı ve statükoyu savunmayı istemedi. 9 şubat 1934'te Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya, Atina'da Balkan* antantı'nı kurdular. Antant devletleri, aralarındaki dayanışmanın İtalya'nın Akdeniz'de izlediği yayılmacı siyaseti engelleyebileceğini düşünüyorlardı. İtalya'nın Etyopya'yı işgalini birlikte kınadılar. Boğazlar rejiminin değişmesi konusunda Türkiye'yi desteklediler ve Montreux* konferansı'nda aynı görüşleri savundular.

İran'la ilişkiler de 1934'ten sonra, Şah Rıza Pehlevi'nin Türkiye'yi ziyaretiyle gelişmeye başladı. Afganistan'la daha Kurtuluş savaşı sırasında kurulan dostluk ilerlemiş, Afganistan'a türk doktor, öğretmen ve subaylar gönderilmiş, 1928'de de bir dostluk ve işbirliği antlaşması imzalanmıştı. Musul'un Irak'a bırakılmasından sonra Irak'la da ilişkiler düzeldi. Türkiye, İran, Irak ve Afganistan Tahran'da Sadabat paktı'nı imzaladılar.

1930'dan sonra Türkiye'nin Batı ülkeleriyle yeniden yakın ilişkilere girmesi SSCB ile olan dostluğunu etkilemedi. Kasım 1935'te iki ülke arasındaki dostluk antlaşması on yıl süreyle uzatıldı. Montreux'de Boğazlar sorunu görüşülürken SSCB türk tezini destekledi.

1930'larda İtalya ve Almanya'nın izlemeye başladığı yayılmacı siyaset, İngiltere'yi Türkiye'ye yaklaştırdı. Lozan'da Boğazlar'ın silahtan arındırılmasına ve Boğazlar'dan geçişin Uluslararası Boğazlar

komisyonu tarafından denetlenmesine karar verilmişti. Savaş tehlikesinin belirginleştiği ortamda Boğazlar'da egemenliğin sınırlanması, Türkiye'nin güvenliğini sarsıyordu. İngiltere ve SSCB'nin desteğini sağlayan Türkiye, Fransa'dan da olumlu yanıt alınca Boğazlar rejiminin gözden geçirilmesi gereğini gündeme getirdi. Montreux'de Boğazlar rejimi yeniden düzenlendi: Boğazlar'ı askerden arındıran hükümler ve Boğazlar komisyonu kaldırıldı; Karadeniz'den geçecek savaş gemilerinin büyüklükleri sınırlandırıldı. Montreux sözleşmesi (20 temmuz 1936) günümüze kadar geçerliliğini korudu.

Hatay sorununun başarılı bir çözüme ulaştırılması da Atatürk'ün dış siyasetinin bir başka büyük başarısı oldu ve Hatay, ilk aşamada, bağımsızlığına kavuştu (eylül 1938).

İtalya'nın yayılmacı siyaseti Türkiye'de kuşkuyla izleniyordu. Onikiada'yı elinde bulunduran ve Montreux sözleşmesi'ni imzalamaktan kaçınan İtalya'yla ilişkiler gerginliğini korudu. Almanya'yla özellikle, iktisadi ilişkiler 1934'ten başlayarak gelişti. Türkiye, Almanya ve İtalya'nın oluşturduğu Eksen'e (Mihver devletleri) katılmaya çağrıldıysa da bu ittifaka girmedi; İngiltere'yle dostluğu koruyarak dengeli bir siyaset izledi. Atatürk'ün yönlendirdiği dış siyaset, Türkiye'yi Avrupa'daki ideoloji ve çıkar gruplarının dışında tutma ilkesine dayanıyordu. Türkiye, Osmanlı devletinin Birinci Dünya savaşı öncesi sınırlarına erişmek, yitirilen toprakları geri almaya kalkışmak gibi bir macerayı benimsemedi. Bu dengeli ve gerçekçi siyaset Türk ulusuna kalkınması için gerekli barış ve güvenlik ortamını sağladı. Türkiye, Asya ve Afrika'daki pek çok "mazlum millet"in özendiği güçlü, saygın bir devlet durumuna geldi.

—‹1938-1950: İnönü Cumhurbaşkanı. 10 kasım 1938'de Türkiye'nin kurtarıcısı ve kurucusu Mustafa Kemal Atatürk öldü. Yerine onun siyasetini en iyi biçimde devam ettireceğine inanılan, Atatürk'ün en yakın silah arkadaşlarından, onunla birlikte Başbakan olarak yıllarca çalışmış İsmet İnönü 11 kasımda TBMM'de oybirliğiyle Cumhurbaşkanı seçildi. Atatürk'ün ölümünün toplumda yarattığı güvensizlik, belirsizlik duygusu, güçlü devlet isteğini gündeme getirdi. Liberal Başbakan Celal Bayar yerine, her zaman güçlü devlet görüşünü savunmuş İnönü'nün seçilmesi toplumda yadırganmadı, doğal karşılandı. İnönü, komutan ve Başbakan olarak kurtuluş ve kuruluş döneminin bütün kararlarına, uygulamalarına katılmış, Cumhuriyet'le özdeşleşmişti. Asker ve sivil bürokrasi tarafından da destekleniyordu. İnönü Başbakanlığa yeniden Bayar'ı atadı. Yeni hükümette, İnönü'nün isteğiyle Dışişleri bakanı Şükrü Saraçoğlu, İçişleri bakanı da Dr. Refik Saydam oldu; aralık 1938'de toplanan CHP olağanüstü kurultayı İnönü'yü değişmez genel başkan seçti. İnönü "Milli şef" olarak anılmaya başlandı. Bu sıfatın verilmesiyle onun yalnız CHP'nin değil bütün ulusun önderi olduğu vurgulanmak istenmişti. Milli şef, Atatürk döneminde yönetimi zaman zaman eleştirdikleri için dışlanan Kâzım Karabekir, Fethi Okyar, Adnan Adıvar, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele, Rauf Orbay gibi Kurtuluş savaşı'nda yararlıkları görülmüş ünlü kişileri siyasal kadroya alarak önderler arasındaki dayanışmayı yeniden kurmaya çalıştı. İnönü'nün dünya görüşü farklı olan Bayar ile birlikte çalışması uzun sürmedi; Bayar 25 ocak 1939'da istifa etti. Yeni hükümeti İnönü'nün en yakınlarından Dr. Refik Saydam kurdu. CHP 5. büyük kurultayı'nda (mayıs 1939) parti ile yönetim biribirinden ayrıldı; İçişleri bakanının parti genel sekreteri olması uygulamasından daha önce vazgeçilmişti. Kurultayda, parti içinde eleştiriler yapacak, muhalefet grubu gibi icraatı denetleyecek bir "Müstakil grup" kurulması kararlaştırıldı. Etkili biçimde çalışamayan grup, varlığını, 1946'da çokpartili düzene geçinceye kadar sürdürdü.

Bu dönemde dış siyaset ağırlık kazandı. Hatay, Atatürk'ün çizmiş olduğu siyaset çizgisi izlenerek 29 haziran 1939'da anavatana katıldı. Bir savaşı başlatmak için gruplaşan ülkeler hazırlıklara giriştiler. İtalya nisan 1939'da Arnavutluk'u işgal edince Türkiye, İngiltere ve Fransa ortak bildiriler yayımlayarak Akdeniz'de savaşa yol açabilecek saldırılar karşısında işbirliği yapacaklarını belirttiler. 23 ağustos 1939'da imzalanan Almanya-SSCB saldırmazlık paktı bütün dünyada olduğu gibi, Türkiye'de de şaşkınlık yarattı. 1 eylül 1939'da da İkinci Dünya savaşı Almanlar'ın Polonya'yı işgaliyle başladı. Dışişleri bakanı Şükrü Saraçoğlu Moskova'ya giderek (eylül 1939) yetkililerle görüştü. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile imzalayacağı ittifak hakkında bilgi verdi. SSCB yetkilileri Boğazlar'ın ortak savunulması, Montreux sözleşmesi'nin değiştirilmesi, Türkiye'nin imzalayacağı antlaşmaların SSCB'yi Almanya'yla silahlı çatışmaya sürükleyebilecek hükümler taşımaması koşulunu ileri sürdüler. SSCB'nin Besarabya'yı, Bulgaristan'ın da Dobruca'yı alması durumunda Türkiye'nin tarafsız kalmasını istediler Türkiye bu koşulları kabul etmeyince uzlaşma olanağı ortadan kalktı. Türkiye, İngiltere ve Fransa'yla Ankara'da 19 ekim 1939'da bir ittifak imzaladı. İttifakın koşullarına göre, İngiltere ve Fransa'nın katılacakları bir savaş Akdeniz'e yayılırsa Türkiye tarafsız kalacaktı. Türkiye bir Avrupa devletinin saldırısına uğrarsa İngiltere ve Fransa Türkiye'ye, İngiltere ve Fransa'nın güvence verdiği Romanya ve Yunanistan bir saldırıya uğrarsa Türkiye İngiltere ve Fransa'ya yardım edecekti. Türkiye antlaşmaya, bu antlaşmanın getirdiği yükümlülüklerin kendisini SSCB ile savaşa sürükleyemeyeceğine dair bir çekince koydu. Türkiye'nin Balkan antantı'nı canlandırma girişimi ise sonuçsuz kaldı; Balkan ülkeleri böyle bir girişimin Almanya'yı kışkırtacağını ileri sürdüler. Bu girişimin Balkan ülkelerini İngiltere ve Fransa safına çekmek için yapıldığını ileri sürenler oldu. Son Antant bakanlar konseyi şubat 1940'ta dağıldı. Haziran 1940'ta İtalya'nın savaşa girmesi karşısında İngiltere ve Fransa, imzalanan ittifak gereği Türkiye'nin yükümlülüklerini hatırlattılar. Savaşın hızlı gelişmesi ve Fransa'nın saf dışı kalması (haziran 1940) üzerine İngiltere Türkiye'nin savaşa girmesi konusunda daha fazla ısrar etmedi. Türkiye de SSCB-Alman ittifakını karşısına almak istemiyordu. Almanlar'ın Balkanlar'a saldırısı karşısında (ocak 1941) İngiltere yeniden Türkiye'nin savaşa katılmasını istedi. Bu arada Almanya Türkiye'ye saldırmayacağı hakkında güvence verdi (mart 1941); haziran 1941'de Almanya'yla saldırmazlık paktı imzalandı. İngiltere ve ABD bu paktı tepkiyle karşıladılar. Almanya'nın haziran 1941'de SSCB'ye saldırması, İngiltere'yi SSCB ile müttefik durumuna getirdi. İki ülkenin Birinci Dünya savaşı'ndaki gibi Türkiye üzerine pazarlıklar yapabilecekleri düşüncesi gündeme geldi. İki devlet bu durumda Türkiye'ye güvence verdiler: Montreux sözleşmesi'ne uyacaklar, Türkiye bir Avrupa devletinin saldırısına uğrarsa yardım edeceklerdi. Türkiye'nin Almanya'ya, aldığı silah karşılığı krom ihraç etmesi özellikle ABD tarafından eleştirildi. Almanlar'ın Stalingrad ve Kuzey Afrika'da yenilmelerinden sonra Sovyetler de Türkiye'nin izlediği dış siyaseti eleştirmeye başladılar İngilterede Türkiye'yi savaşa sokma gayretlerini yineledi. İnönü, Adana buluşmasında (ocak 1943) ve Kahire konferansı'nda konuştuğu müttefik önderlere Türkiye'nin savaşa katılabilmesi için kapsamlı bir araç-gereç ve silah yardımına gereksinmesi olduğunu anlattı. Gönderilen yardımın artırılmasını, ortak bir savaş planı yapılmasını istedi. Ancak karşılıklı bir güven ortamı oluşamadığı için, yardımlar bütünüyle kesildi. Türkiye, batıda İkinci cephe'nin açılmasından sonra (haziran 1944) Almanya'yla ilişkilerini kesti (2 ağustos). 23 şubat 1945'te de Almanya'ya savaş ilan ederek Birleşmiş milletler örgütü'ne kurucu üye olarak katılma hakkını kazandı. SSCB, Türkiye'nin bu kararı almakta geç kaldığını ve savaş sırasındaki tutumunu eleştirdi. ABD ve İngiltere'yle birlikte katıldığı Potsdam konferansı'nda SSCB'nin Boğazlar sorununa, yalnız Türkiye ve SSCB'yi ilgilendiren bir konu gibi bakması ve sovyet savaş gemilerinin Boğazlar'dan serbestçe geçebilmesi için Montreux sözleşmesi'nin değiştirilmesi isteği karşısında ABD ve İngiltere Boğazlar'dan serbest geçişi üç büyük devlet ve öteki ilgili devletlerin güvencesi altına almayı önerdiler. Görüşmelerden kesin bir sonuç alınamadı. ABD de 2 kasım 1945'te verdiği notayla Montreux sözleşmesi'nin bazı maddelerinin değiştirilmesini önerdi. Ancak gelişmeler, Montreux sözleşmesi hükümlerinin olduğu gibi bırakılması yönünde oldu.

İkinci Dünya savaşı'nın başlaması Türkiye'nin kalkınma hamlelerini ertelemesine yol açtı. Türkiye olası bir saldırıya karşı büyük bir ordu beslemek zorunda kaldı. Çalışabilir erkek nüfusunun büyük bölümünün askere alınması, temel üretim olan tarımda verimi ve üretimi düşürdü. Üretimin düşmesi ve askeri gereksinimlerin artması, özellikle besin maddelerinin fiyatlarını yükseltti; tarım ürünlerine % 10 vergi kondu. Temel tüketim maddeleri vesikaya bağlandı. Yaygınlaşan karaborsaya karşı, Milli korunma kanunu'yla (ocak 1940) mücadele açıldı. Yine de 1939-1944 arası fiyat artışları ortalama % 350'yi buldu. Belli çevrelerin haksız kazançlarını hazineye aktarmak için Varlık vergisi uygulamasına gidildi. Savaş yılları boyunca ulusal gelir azaldı; gerçek ücretler geriledi.

Bu dönemde eğitimde önemli bir atılım gerçekleştirildi: köy öğretmeni yetiştirmek, köylüyü üretici yaparak kırsal alanları kalkındırmak amacıyla Köy enstitüleri kuruldu (1940). Buna karşı topraksız çiftçiyi toprak sahibi yapmak için TBMM'ye getirilen Çiftçiyi topraklandırma kanunu Adnan Menderes gibi büyük toprak sahibi milletvekillerinin muhalefetiyle karşılaştı. İnönü'nün 19 mayıs 1945'teki söylevinde ikinci bir parti kurulması gerektiğinden söz etmesi muhalefet partisi kurulmasına izin çıktığı anlamına geliyordu. İşadamı Nuri Demirağ tarafından Milli* kalkınma partisi kuruldu (temmuz 1945). CHP milletvekillerinden eski Başbakan Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan CHP Meclis grubu'na bir önerge (Dörtlü takrir) vererek partinin daha demokratik bir yapıya kavuşturulmasını istediler. Önergenin oybirliğiyle reddedilmesi üzerine CHP'den koparak 7 ocak 1946'da Demokrat* parti'yi (DP) kurdular.

Daha önce iki kez (1924, 1930) çok partili düzen denenmiş, kısa bir süre sonra yeniden tek partili yapıya dönülmüştü. CHP iktidarı kendilerinin solunda ya da laiklik ilkesinden ödün verebilecek kadroların parti kurmalarını kuşkuyla karşıladı. DP kurucu kadrosu ise uygun görüldü; yeni kurulan sosyalist partiler kapatıldı (Türkiye Sosyalist partisi, Türkiye Sosyalist işçi partisi, Türkiye İşçi ve çiftçi partisi, Türkiye Sosyalist emekçi ve köylü partisi). Halk, DP'nin bir "muvazaa" partisi olmadığını anlayınca partiye katılmaya başladı. İstanbul'da *Vatan*, İzmir'de *Demokrat İzmir* gazeteleri DP'yi desteklemeye başladılar. DP programında temel hak ve özgürlükler, özerk üniversite, işçilere grev hakkı, özel girişimin önceliği, kamu iktisadi kuruluşlarının özel sektöre devredileceği gibi ilkeler yer alıyordu. Yeni parti yurt düzeyinde örgütlenmesini tamamlamadan, CHP Meclis grubu erken seçim kararı aldı. Temmuz 1946'da yapılan tek dereceli seçimlerde açık oy, gizli sayım yöntemiyle iktidarın seçim sonuçlarını çarpıtması kolaylaştı. Seçimlerdeki yolsuzluklar CHP iktidarını yıprattı. Seçimlerde CHP'nin 395, DP'nin 66 milletvekilliği kazandığı açıklan-

dı. Yeni hükümeti, muhalefete karşı sert politika izlenmesinden yana olanların önderi Recep Peker kurdu. Peker hükümeti programında özel girişime verilen yer genişlemiş, devletin özel girişime yardımcı olacağı belirtilmişti. CHP'nin 1947'de kabul edilen programında da devletçilik, partinin temel iktisat ilkesi olmaktan çıkmıştı. Peker hükümetinin aldığı ilk kararlardan biri türk parasının değerini % 50 düşürmek oldu (7 eylül kararları). Ülke iktisadını savaş sonrası koşullarına uydurmak için alındığı ileri sürülen karar sonucu ithal malları pahalılandı; sürekli dış ticaret açığı nedeniyle de, savaş sırasında biriken, altın ve döviz stokları erimeye başladı. Artan pahalılık sosyal sınıfların yaşama düzeyleri arasındaki farkları daha da artırdı. Bu durumu eleştiren düşünürler, bilim adamları, solcu oldukları gerekçesiyle baskı altına alındı; üniversiteden uzaklaştırıldı. Yeni yönetimin hazırlattığı 1947 Kalkınma planı'nda da özel girişime ağırlık veriliyor, KİT'lerin özel sermayeye devredileceği öngörülüyordu. Plan kavramı, devletçilik ilkesi gibi, tutarlığını yitirmiş; özel girişime dayalı kalkınma modeli hedef alınmıştı.

Bu dönemde dış kredi arama girişimleri de başlatıldı. CHP'nın 1947 programı'nda yabancı sermayeden faydalanma, ilke olarak kabul edildi. Truman doktrini ve Marshall planı çerçevesinde ABD'den yardım sağlandı. İkinci Dünya savaşı sonrası SSCB'nin Türkiye'ye karşı siyasetini değiştirmesi ve bir notayla Boğazlar'da üs talebinde bulunması, Montreux sözleşmesi'nin yeniden gözden geçirilmesini istemesi (ağustos 1946) yanında Kars ve Ardahan yöresinin istendiğinin sözlü olarak bildirilmesi türk kamuoyunda tepkiyle karşılandı. Savaş ertesi SSCB'nin Doğu Avrupa'da izlediği yayılmacı siyaset, Kuzey İran'da sovyet birliklerinin varlığı, savaş sırasında izlediği tarafsızlık siyasetinin yalnızlığa ittiği Türkiye'yi güvenilir müttefikler aramaya itti. ABD Başkanı Truman'ın SSCB'ye karşı Türkiye'yi desteklemesi ve Türkiye ve Yunanistan'a iktisadi yardım kararı (Truman doktrini) Türkiye'yi ABD'ye yaklaştırdı.

İç siyasette demokratikleşme süreci Peker'in muhalefete karşı sert tutumu yüzünden aksadı. DP kongresi'nde (1947) Anayasa'ya aykırı kanunların kaldırılması, yeni bir seçim yasasının hazırlanması, Cumhurbaşkanı'nın tarafsız olması istendi. Bu koşullar gerçekleştirilmezse DP Meclis grubunun TBMM'yi terk ederek "sinei millete" dönmesine karar verildi. Cumhurbaşkanı İnönü, Başbakan Recep Peker ve DP genel başkanı Celal Bayar arasında barışı sağlamak için bir dizi görüşmeler yaptı ve yayımladığı "12 temmuz beyannamesi" ile DP'ye bundan böyle baskı yapılmayacağına dair güvence verdi. Peker'in siyaseti parti içinde "35'ler" diye bilinen grup tarafından eleştirilmeye başlandı. İnönü'nün de desteğini yitiren Başbakan istifa etmek durumunda kaldı. Yeni hükümeti Hasan Saka* kurdu (eylül 1947). Saka hükümetinin muhalefetle ilişkileri daha ılımlı oldu. Muhalefetin antidemokratik bulduğu bazı yasalar değiştirildi. Muhalefetin eleştirdiği Köy enstitüleri'nin klasik öğretmen okulu yapısına döndürülmesi girişimleri başlatıldı. Partiler arasında ılımlı hava, muhalefet partisi DP içinde huzursuzluğa neden oldu. Sert siyaset izlenmesini isteyen Kenan Öner, Sadık Aldoğan, Hikmet Bayur DP yöneticilerini eleştirdiler. Parti içi bölünme bu grubun ayrılarak Millet* partisi'ni kurmasına yol açtı. Mareşal Fevzi Çakmak'ın fahri başkanı olduğu partinin ilk başkanı Hikmet Bayur oldu. DP Meclis grubunda 31 milletvekili kaldı, Millet partisi DP'nin bir "muvazaa" partisi olduğunu ileri sürdü. Bu suçlamalar karşısında DP'nin dağılmamak için yapacağı tek şey siyasetini sertleştirmek oldu. DP II. kongresi'nde (1949) birinci kongredeki istekler yinelendi, seçim yasasının değiştirilmesi öncelikle istendi. CHP'nin dürüst bir seçim yapmaması durumunda "milli husumete maruz kalacağı" ileri sürüldü. "Milli ant" olarak DP'ce benimsenen bu rapora CHP çevreleri "Milli husumet andı" adını yakıştırdılar. DP iç sorunlarıyla uğraşırken, CHP de hükümet değişikliğine gitmiş, Şemsettin Günaltay Başbakan olmuştu. Günaltay medrese eğitimi de görmüştü; CHP'nin din düşmanı bir parti olduğu görüşünü yaymaya çalışan muhalefete karşı imam hatip okullarını, İlahiyat fakültesi'ni, tekke ve türbeleri açarak karşılık verdi. İlkokullara din dersi koydurdu. Muhalefeti memnun edecek bir seçim yasası çıkardı. Ilımlı bir siyaset ortamında yapılan genel seçimler (14 mayıs 1950) DP'nin zaferiyle sonuçlandı. DP oyların % 53,6'sını toplayarak 408, CHP % 40 oyla 69 milletvekili çıkardılar. Millet partisi de TBMM'ye 1 milletvekili yolladı (% 3 oy). Bağımsızlarsa 9 milletvekiliyle Meclis'e girdiler.

—1950-1960: Demokrat parti iktidarı. Demokratik seçimlerle iktidara gelen DP'nin genel başkanı Celal Bayar parti başkanlığından ayrılarak Cumhurbaşkanı seçildi. Parti başkanlığına getirilen Adnan Menderes, hükümeti kurdu (22 mayıs 1950). İlk icraat olarak ordu komuta kademesinde CHP iktidarına bağlı sayılan subaylar emekliye sevk edildi. Ardından arapça ezan yasağı kaldırıldı (16 haziran); radyodan dini yayınlara izin verildi (5 temmuz); ilkokullardaki isteğe bağlı din dersleri zorunlu oldu. DP hükümetinin dış siyasetle ilgili olarak aldığı ilk önemli karar da Kore'de Güney Kore'yi savunma kararı alan Birleşmiş milletler güvenlik konseyi çağrısına uyarak Kore'ye asker gönderme kararı oldu. Karara katılmakla birlikte, CHP muhalefeti kararın alınış biçimini eleştirdi; TBMM'nin kararı onaylaması gerektiğini savundu. Kore'ye gönderilen 4 500 kişilik birlik orada çeşitli savaşlara katılarak türk savaşçılığını bir kez daha dünyaya anımsattı. Türkiye 18 şubat 1952'de NATO'ya katıldı.

1950 yılları iktisadi alanda atılımların başladığı dönem oldu. CHP'nin savaş sonrası sürdürdüğü dengeli kalkınma modelinin yerini hızlı kalkınma girişimleri aldı. Dış yardım ve kredilerin gelmesi yanında burjuvazinin önemli bir sermaye birikimi sağlaması, savaş döneminde biriken altın ve dövizin kalanı tarım ve altyapıyı geliştirecek atılımların yapılmasını kolaylaştırdı. Tarıma makine girmesiyle verim yükseldi. Uygun hava koşullarının da yardımıyla 1950'lerin başında tarımsal üretim rekor düzeye çıktı. DP hükümeti tarımsal krediyi de artırdı. Kore savaşı'nın tahıl fiyatlarını artırdığı dış piyasaya yapılan tahıl dışsatımı büyük gelir sağladı. İç pazarın canlanması tüketim maddelerinin üretimini de canlandırdı: şekerpancarı üretimi yeni şeker fabrikaları kurularak artırılırken şekerpancarı üretimine yeni alanlar açıldı. Enflasyon, kalkınmanın temel finansman kaynaklarından biri durumuna geldi. Refah düzeyindeki genel yükselme 1954'te seçim sandığına da yansıdı. DP yine de kendini güvencede görmemiş, muhalif partileri zayıflatmak için önlemler almıştı: CHP'nin malları bir kanunla Hazine'ye devredilirken (aralık 1953), Millet partisi, dini esaslara dayalı bir dernek gibi çalıştığı savıyla mahkemeye verildi ve kapatıldı (ocak 1954). Bu parti yerine kurulan Cumhuriyetçi millet partisi (CMP) de yeterince örgütlenemeden 2 mayıs 1954'te yapılan seçimlere katıldı. Oyların % 56'sını alarak 503 milletvekili çıkaran DP büyük başarı sağladı. CHP 31 (oyların % 34'üyle), Cumhuriyetçi millet partisi 5, bağımsızlar da 2 milletvekilliği kazandılar. Bu seçim zaferine rağmen DP muhalefete karşı baskıyı sürdürdü, CMP'ye oy veren Kırşehir ili ilçe durumuna getirildi; CHP'nin kalesi Malatya ili ikiye bölündü; Adıyaman ili kuruldu. Giderek bozulan iktisadi durum DP'nin siyasetini sertleştirmesinin nedenlerinden biriydi. Tahıl ürünlerinin dış piyasada değer kaybetmesi, tarımsal ürünün fazlalık vermemesi, dış ödemeler açığının büyümesi üzerine alınan önlemlerle dışalım sınırlandı; dolara farklı kurlar uygulanmaya başlandı. DP'nin muhalefette iken en çok eleştirdiği kanunlardan biri olan Milli korunma kanunu yeniden yürürlüğe kondu; banka kredileri sınırlandı; faiz oranları yükseltildi. Fiyatlar yükselirken bazı ihtiyaç maddelerinde yokluk ve karaborsa baş gösterdi.

DP döneminde Batı ülkelerinin siyaseti yakından izlendi. ABD Dışişleri bakanı John Foster Dulles'in SSCB'yi kurulacak ittifaklarla kuşatma siyaseti desteklendi. Bu siyaset uyarınca kurulması önerilen kısa ömürlü Balkan ve Bağdat paktlarına Türkiye öncülük etti. 1954'te başlayan Cezayir Bağımsızlık savaşı'nda, atatürkçü dış siyaset geleneğinin tersine, sömürgeci Fransa desteklendi. Asya ve Afrika ülkelerinin düzenlediği Bandung konferansı'na (nisan 1955) Batı ülkelerinin zorlamasıyla katılan Dışişleri bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun, yeni bağımsızlık kazanan ülkelerin bağlantısızlık siyasetini eleştirmesi, Batı blokunu savunması tepkiye neden oldu. Asya-Afrika ülkeleri Türkiye'den uzaklaştı. Başbakan Menderes, bağlantısız ülkelerin SSCB'nin çıkarlarına hizmet ettiğini ileri sürdü. Mısır'ın Süveyş kanalını millileştirmesinde de Türkiye Batı ülkelerinin yanında yer aldı. Olayı izleyen İsrail saldırısından (ekim 1956) sonra, Bağdat pakti'nı koruma kaygısıyla Tel-Aviv'deki büyükelçisini geri çekti. Kıbrıs'ta, "enosis"i gerçekleştirmek için ingiliz yönetimine karşı direnişe geçen Rumlar'ın saldırıları, yıldırma girişimleri Kıbrıs sorununu gündeme getirdi. Hükümet Kıbrıs'ın taksimi tezini benimsedi; bu yolda düzenlenen gösterileri destekledi. 6-7 eylül 1955'te İstanbul'da düzenlenen gösteriler (sonradan bunun DP iktidarınca teşvik edildiği anlaşıldı) giderek azınlıklara, özellikle Rumlar'a yönelik saldırılara dönüştü. Olayların sorumlusu olduğu ileri sürülen solcular tutuklandı; muhalefeti susturmak için sıkıyönetim ilan edildi. Olayları engellemeyen İçişleri bakanı Namık Gedik istifa etmek zorunda kaldı.

DP iktidarının yolsuzlukları, bu yolsuzluklara adı karışan yetkilileri sergileyen basına karşı yöneltilen baskılar, DP içinde, yönetime karşı muhalefetin doğmasına yol açtı. Fevzi Lutfi Karaosmanoğlu, Fethi Çelikbaş ve arkadaşları yolsuzlukları açıklayan basına "ispat hakkı" tanınmasını savundular. DP yöneticilerinin eleştiri kabul etmeyen tavrı karşısında partiden koparak Hürriyet partisi'ni kurdular (aralık 1955). Hürriyetçiler yargı bağımsızlığını, özgür ve bağımsız sendikaları, özgür üniversite ve basını savunuyorlardı. Meclis'te ana muhalefet partisini oluşturdular (mayıs 1957'de 34 milletvekili); CHP üçüncü parti durumuna düştü. İktidar, eleştirilerini artıran basını yanına çekmek için çıkar sağlama (besleme basın) ya da baskı yapma gibi yöntemler kullandı. Toplantı ve gösteri yürüyüşleri kanunu'yla muhalefetin propaganda olanakları daraltıldı. Memurların, üniversite öğretim üyelerinin, yargıçların hükümet tarafından istendiğinde işten el çektirilmelerine olanak veren yasalar çıkarıldı; bazı yüksek yargıçlar emekliye sevk edildi. İktisadi durumun iyice bozulması nedeniyle seçimler bir yıl öne alındı. Seçimlerde muhalefetin güç birliğine gitme girişimleri, seçim yasasına getirilen değişiklikle engellendi. Millet partisi genel başkanı Osman Bölükbaşı hapsedildi. DP kurucularından Fuat Köprülü de partiden ayrıldı. Bu koşullarda yapılan 27 ekim 1957 genel seçiminde oyların % 48'ini alan DP, iktidarda kaldı. Muhalefet toplam olarak iktidar partisinden daha çok oy almıştı. DP, seçimlerden sonra da baskıyı sürdürdü. Meclis iç tüzüğünü değiştirerek Parlamento denetimini olanaksız duruma getirdi. CHP önderi İnönü'nün propaganda gezileri engellendi. İMF'nin baskısıyla % 320'ye varan bir devalüasyon yapıldı (ağustos 1958). Bu uygulama, Mende-

res'in kurduğu 5 hükümetin programlarında yer alan para değerinin korunacağı vaadiyle çelişiyordu. Yine bu programlarda öngörülen denk bütçe de hiç gerçekleştirilemedi. Tersine enflasyonun, kalkınmada bir kaynak gibi değerlendirilmesi, plansız yatırım siyaseti, siyasi nedenlerle üreticilere ödenen yüksek fiyatlar, tedavüldeki para hacminin artması, enflasyonu daha da hızlandırdı. Süregiden enflasyon işçi, memur, subay gibi sabit gelirli kesimin ezilmesine neden oldu; sosyal dengesizlikler arttı. 1958 devalüasyonuyla birlikte İMF'nin önerileri doğrultusunda, para arzı azaltıldı, KİT ürünlerine zam yapıldı. Devlet harcamalarının planlanması için Koordinasyon bakanlığı kuruldu.

İktidar, iktisadi bunalımla yıpranan durumunu düzeltmek için propaganda kampanyasına hız verdi; "Vatan cephesi" adı altında muhalefete karşı bir cepheleşme hareketi başlattı (ekim 1958). DP'nin yayın organı durumuna gelen radyoda Vatan cephesi'ne katılanların uzun listeleri okunmaya başlandı. Muhalefet de çoğulcu seçim sisteminin küçük partilere şans tanımadığını görerek güç birliğine gitti: Türkiye Köylü partisi, Cumhuriyetçi millet partisi'yle birleşti; Cumhuriyetçi köylü millet partisi (CKMP) adını aldı (16 ekim 1958). Hürriyet partisi de CHP'ye katıldı (24 kasım 1958).

Bu dönemde Kıbrıs'ta olaylar genişledi. Rumlar'ın Türkler'e karşı saldırılara başlamaları üzerine, diplomatik girişimler hızlandı. Yunanistan konuyu Birleşmiş milletler'e götürdü. Birleşmiş milletler, sorunun ilgili üç devletle türk ve rum cemaatlerinin katılacağı bir konferansta çözülmesini önerdi. Bu konferansa hazırlık olmak üzere Başbakan Menderes ve yunan Başbakanı Zürich'te bir ön görüşme yaptılar. Bu görüşmede varılan anlaşma İngiltere'ye de anlatıldı. Londra'da düzenlenen Türkiye, İngiltere ve Yunanistan ile Kıbrıs türk ve rum cemaatleri temsilcilerinin katıldığı konferansta Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulması kararlaştırıldı. Türk hükümeti taksimden vazgeçti. İmzalanan antlaşmalarla birlikte Kıbrıs Cumhuriyeti'nin anayasasının temel ilkeleri de saptandı. (→ LONDRA ANTLAŞMALARI.) Anayasa üç garantör devlet tarafından güvence altına alındı.

DP iktidarı muhalefeti etkisizleştirme girişimlerini 1960'ta da sürdürdü. CHP'nin halkı ve orduyu ayaklanmaya kışkırttığını ileri sürerek TBMM'de bir Tahkikat komisyonu kurdu. Bu komisyona geniş yetkiler verildi. Muhalefetin tepkisine yol açan bu girişim, İstanbul ve Ankara üniversitelerinin öğrencilerinin gösterileriyle de kınandı (27-28 nisan 1960). İstanbul ve Ankara'da sıkıyönetim ilan edilmesi orduyu da olayların içine çekti. 21 mayısta Harp okulu'nun Ankara'daki gösteri yürüyüşü, ordunun olaylar karşısındaki tavrını gösteriyordu. Başbakan Menderes, gelişen olaylar hakkındaki görüşlerini radyoda yaptığı bir dizi konuşmayla açıkladı. Daha sonra bir geziye çıkarak İzmir, Manisa ve Eskişehir'de düzenlenen mitinglerde muhalefeti, üniversite öğretim üyelerini suçladı. 27 Mayıs 1960'ta Milli birlik komitesi (MBK) adını alan bir grup subay, Silahlı kuvvetler adına yönetime elkoyduğunu açıkladı.

Yönetime elkoyan Silahlı kuvvetler, 27 mayıs sabahı radyolardan bir bildiri yayımlayarak bir kardeş kavgasına meydan vermemek için duruma müdahale ettiklerini, hareketin bir şahsa ve zümreye karşı olmadığını, tarafsız bir yönetimin gözetim ve hakemliği altında en kısa zamanda adil ve serbest seçimler yaptırılarak, yönetimin seçimi kazananlara devredileceğini açıkladılar. Uluslararası ittifaklara bağlı kalacaklarını belirttiler. Kara kuvvetleri komutanı orgeneral Cemal Gürsel Komite'nin başkanı olarak, Devlet başkanlığı, Başbakanlık ve Genelkurmay başkanlığı görevlerini üstlendi. Bu arada Cumhurbaşkanı Bayar, Başbakan Menderes, Genelkurmay başkanı Rüştü Erdelhun, bakanlar ve DP milletvekilleri tutuklandılar. (→ 27 MAYIS* DEVRİMİ.) Subayların ve hiçbir partiye bağlı olmayan uzmanların yer aldığı bir hükümet kuruldu. Genelkurmay başkanlığına orgeneral Ragıp Gümüşpala, Kara kuvvetleri komutanlığına orgeneral Cevdet Sunay atandı. Yeni bir anayasa ve seçim yasası hazırlandıktan sonra en kısa zamanda seçimlere gidileceği açıklandı. Ordu içinde bir temizlik hareketine gidilerek Genelkurmay başkanı Gümüşpala ve binlerce subay emekliye sevk edildi. (→ EMİNSU.) Cevdet Sunay Genelkurmay başkanlığına getirildi. DP mahkeme kararıyla kapatıldı (29 eylül). Devlet planlama teşkilatı, Devlet personel dairesi kuruldu. Doğu Anadolu'daki birtakım toprak ağalarının zorunlu olarak Batı Anadolu'ya yerleştirilmeleri için yasa çıkarıldı; 147 öğretim üyesi üniversiteden uzaklaştırıldı, MBK içinde, uzun süre iktidarda kalarak temel iktisadi ve toplumsal reformları gerçekleştirmek isteyen köktenci "On dörtler" grubu MBK'den çıkarılarak yurtdışı görevlere yollandılar (kasım 1960); bir an önce demokratik düzene geçilmesini savunan çoğunluk yeni MBK'yi oluşturdu. MBK aralık 1960'ta Kurucu meclis kanunu'nu kabul etti. Kurucu meclis'in MBK ve Temsilciler meclisi'nden oluşması öngörülüyordu. Temsilciler meclisi'nde çeşitli kuruluşların temsilcileri ve MBK'nin seçtiği üyeler yer alıyordu. Mayıs 1961'de Milletvekili ve Cumhuriyet Senatosu üyeleri seçim kanunları kabul edildi. Kurucu meclis'in hazırladığı Anayasa 9 temmuz 1961'de yapılan referandumla kabul edildi. DP dönemindeki uygulamalar göz önünde tutularak hazırlanan Anayasa'ya göre Türkiye Cumhuriyeti milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletiydi. Kuvvetler ayrılığı ilkesini kabul eden Anayasa egemenliğin halk adına yetkili organlar eliyle kullanılabileceğini belirterek TBMM'nin egemenliği tek başına kullanmasını -Senato ve Anayasa mahkemesi gibi kurumlar getirerek- sınırlıyordu. İdarenin bütün işlem ve eylemleri yargı denetimine bağlanmıştı. 1961 Anayasası, ilk kez sendika kurma ve grev gibi sosyal haklara da yer verdi: devlete sosyal görevler yükledi. (→ ANAYASA.)

DP yöneticileri Yassıada'da kurulan Yüksek adalet divanı'nda yargılandı. MBK'nin onayından geçen kararla Başbakan Menderes, Maliye bakanı Hasan Polatkan, Dışişleri bakanı Fatin Rüştü Zorlu idam edildiler. Cumhurbaşkanı Bayar'ın cezası ömür boyu hapis cezasına çevrildi. DP'li bakanlar, Tahkikat komisyonu üyeleri çeşitli cezalara çarptırıldılar.

Demokrasiye dönüş sürecinde, kapatılan DP'nin oy tabanına yönelen iki parti kuruldu (şubat 1961): Adalet partisi (AP), Yeni Türkiye partisi (YTP). AP başkanlığına, ordudan gelebilecek olası tepkilere karşı Genelkurmay eski başkanı Ragıp Gümüşpala, YTP başkanlığına da MBK döneminin ilk hükümetinde Maliye bakanı olan Ekrem Alican getirildi. Sosyalist eğilimli Türkiye İşçi partisi'nin (TİP) kurulmasına izin verildi (şubat 1961). TİP, birer kitle partisi olan öteki partilerden farklı olarak, bir sınıfı, emekçileri temsil ettiğini açıkladı. DP'nin oy tabanına yönelen AP ve YTP'nin propagandaları, çalışmaları, DP'yı deviren Silahlı kuvvetler'in tepkisiyle karşılaşıyordu. MBK'nin Çankaya'da siyasal parti temsilcileriyle yaptığı bir yuvarlak masa toplantısından sonra ortak bir bildiri yayımlandı (5 eylül 1961): DP iktidarının meşruluğunu yitirdiği vurgulandıktan sonra siyasi amaçlarla DP önderlerinin savunulmaması, devrimlerin ve dinsel inançların propaganda konusu yapılmaması, seçimlerin yasallığının tartışılmaması gerektiği belirtildi. 15 ekimdeki milletvekili seçimleri nispi temsil sistemiyle yapıldı. Tek başına iktidar olmayı bekleyen CHP, oyların % 36,7'sini toplayarak 173 milletvekili çıkarınca TBMM'de birinci parti oldu; ama mutlak çoğunluğu kazanamadığı için koalisyon hükümeti kurmak durumunda kaldı. AP 158, CKMP 65, YTP 54 milletvekili çıkarmıştı. İlk senato seçimlerinde AP 70, CHP 36 senatörlük kazandı. MBK'nin bir AP-YTP-CKMP koalisyonunu onaylamayacağı açıktı. Silahlı kuvvetler içinde Türk silahlı kuvvetler birliği adını alan bir cunta 21 ekim 1961'de bir protokol kabul ederek TBMM açılmadan yönetime elkoymaya karar verdi. Devlet başkanı Cemal Gürsel'in 23 ekimde parti önderleri, MBK üyeleri ve kuvvet komutanlarıyla düzenlediği toplantıda ortak bir protokol yayımlandı. Protokolda parti yöneticileri 27 Mayıs hareketine karşı çıkmamayı, Cumhurbaşkanlığı için aday göstermemeyi, Anayasa'yı ve Yüksek adalet divanı kararlarını eleştirmemeyi, DP'lilerin affını savunmamayı kabul ettiler. Böylelikle askeri darbe önlenmiş oldu. MBK üyeleri yeni Anayasa uyarınca tabii senatör olarak Cumhuriyet Senatosu'nda yer aldılar.

—1961-1965: 1961 Anayasası'na göre Cumhuriyet Senatosu ve Millet Meclisi'nden oluşan TBMM 25 ekim 1961'de ilk toplantısını yaptı; Cemal Gürsel Cumhurbaşkanı seçildi. AP senatörü Ali Fuat Başgil'in adaylığı baskıyla engellenmişti. AP, CHP ile İnönü başkanlığında bir koalisyon hükümeti kurmak durumunda kaldı (20 kasım). Bu zorakı koalisyon mayıs 1962'de dağıldı. 25 haziranda kurulan ikinci İnönü koalisyon hükümetinde artık AP yer almıyordu. CHP yanında YTP, CKMP ve AP'den ayrılan bağımsızların katıldığı bu koalisyon da, aralık 1963'te YTP ve CKMP'nin çekilmesiyle dağıldı. Hükümet kurma görevi verilen AP önderi Gümüşpala bunu başaramadığı için İnönü bu kez, bağımsızlarla, üçüncü koalisyonu kurdu (25 aralık 1963). Koalisyonlar döneminde iç siyasetin en önemli sorunu Silahlı kuvvetler'in tutumu oldu. Harp okulu komutanı albay Talat Aydemir'in iki darbe girişimi (22 şubat 1962 - 20-21 mayıs 1963) ordunun İnönü'yü desteklemesi sayesinde geçiştirilebildi.

Koalisyon hükümetlerinin durumu kıbrıslı Rumlar'a da cesaret verdi. Birtakım olupbittilerle Kıbrıs Anayasası'nın getirdiği düzeni Türkler aleyhine değiştirmeyi denediler. Tarafsız Anayasa mahkemesi başkanı, Rumlar'ı kayıran yasalara karşı çıktığı için istifaya zorlandı. Cumhurbaşkanı Makarios kasım 1963'te Anayasa'nın değiştirilmesini önerdi. Türkiye bu öneriyi reddedince Rumlar saldırılara başladılar. Bu saldırılara karşı türk uçakları Kıbrıs üzerinde uyarı uçuşlarına başladılar. Kıbrıs'taki türk alayı savunma mevzilerini tuttu. Makarios nisan 1964'te Zürich ve Londra antlaşmalarını tek yanlı olarak feshetti. Dışişleri bakanı Feridun Cemal Erkin'in rum saldırıları sürerse Türkiye'nin Kıbrıs'a çıkarma yapabileceğini söylemesi (5 haziran 1964) üzerine ABD Başkanı Johnson, Başbakan İnönü'ye bir mektup göndererek Türkiye'yi uyardı; ABD'nin vermiş olduğu silahların Rumlar'a karşı kullanılamayacağını, Türkiye'nin Kıbrıs'a çıkarma yapmasının bir türk-yunan savaşını başlatacağını, NATO ülkesi olan iki devletin savaşmalarının düşünülemeyeceğini belirtti. SSCB de Türkiye'nin adaya müdahale etmemesini istedi. ABD'nin ve NATO ülkelerinin Türkiye'nin haklı tutumunu desteklememesi ülkede tepkiyle karşılandı. Türkiye, SSCB ile ilişkilerini normalleştirme zorunluğu duydu. Ticari ilişkilerin geliştirilmesi için girişimler başladı; Kültür alışverişi anlaşması imzalandı (kasım 1964).

Bu dönemde planlı ekonomi uygulamasına geçildi. 1963-1967 dönemini kapsayan Birinci beş yıllık kalkınma planı hazırlandı. Planda sanayinin gelişmesine ağırlık tanıyan bir strateji öngörüldü. Yıllık büyüme hızı % 7 olarak hedef alındı. Sanayide ithal ikamesi model benimsendi; böylelikle dışa bağımlılığın azaltılacağı düşünüldü.

İnönü'nün üçüncü koalisyon hükümeti, AP'nin girişimleri üzerine, şubat 1965'te düştü. Bağımsız senatör Suat Hayri Ürgüplü başkanlığında AP, YTP, CKMP ve MP'nin katıldığı bir koalisyon hükümeti kuruldu (20 şubat 1965). "On dörtler" yurda döndü. Bu grubun lideri Alpaslan Türkeş CKMP'ye girdi; partinin genel başkanı seçildi.

—1965-1971: 1965 seçimlerinde AP oyların % 53'ünü alarak tek başına iktidara geldi. CHP % 29 oyla ana muhalefet partisi rolüne dönerken sosyalist TİP, Millet Meclisi'nde 15 milletvekiliyle temsil edildi. AP'nin yeni genel başkanı Süleyman Demirel 27 ekimde hükümeti kurdu. Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in rahatsızlanması nedeniyle Cumhurbaşkanlığına, kontenjan senatörlüğüne atanan, Genelkurmay başkanı Cevdet Sunay seçildi (mart 1966). AP ve CHP içinde kopmalar oldu: CHP'den ayrılanlar Güven partisi'ni (GP); AP'den ayrılanlar Demokratik* parti'yi kurdular. GP, "ortanın solu" görüşünü ortaya atan CHP'yi sola kaymakla suçladı, "atatürkçülük" yolunu izlediğini savundu. Demokratik parti de Yassıada'da yargılanan DP'lilerin siyasal haklara kavuşturulmasını amaçlıyor; DP'ye güç veren "1946 ruhu"nu devam ettirdiğini ileri sürüyordu. 1968'de üniversitelerde eğitim sorunlarının kamuoyuna duyurulması biçiminde başlayan öğrenci boykotları Avrupa'daki gençlik hareketlerinin de etkisiyle giderek siyasal eylemlere dönüştü. Sol ve sağ örgütler gösteriler düzenlemeye giriştiler. Şubat 1969'da ABD 6. filosunun İstanbul'u ziyaretine karşı gösteri yapanlara sağ eylemciler "müslüman Türkiye" sloganıyla saldırıp iki genci öldürdüler. "Kanlı pazar" diye anılan bu günden sonra sağ ve sol arasında silahlı çatışmalar, şiddet olayları tırmandı. İktisadi sıkıntılar, artan grevler, sendikalı işçilerin işten çıkarıldıklarına dair haberler sosyal huzursuzluğun arttığını gösteriyordu. 15 haziran 1970'te İstanbul'da, Sendikalar kanunu'na karşı işçi yürüyüşü kent yaşamını durdurdu. Öğrenciler de yürüyüşe katıldılar. 16 haziranda da süren olaylar karşısında hükümet İstanbul ve İzmit'te sıkıyönetim ilan etti; askeri birlikler yürüyüşü durdurdu. Genelkurmay başkanı orgeneral Memduh Tağmaç, Başbakan Demirel'e bir mektup göndererek askerin olaylara karıştırılmamasını, halkla karşı karşıya getirilmemesini istedi (temmuz 1970). İslamcı görüşleri savunan Milli nizam partisi'nin eylemleri de ordunun tepkisini çekiyordu.

—1971-1973: 12 mart 1971'de Genelkurmay başkanı Tağmaç ve kuvvet komutanlarının imzalarını taşıyan bir muhtırayla, hükümetin icraatı eleştirildi, Anayasa'nın öngördüğü reformların gerçekleştirilmediği ileri sürüldü; reformları atatürkçü bir görüşle uygulayacak yeni bir hükümetin kurulması istendi. Muhtırayı alan Başbakan Demirel istifa etti. Nihat Erim başkanlığında "partiler üstü" bir hükümet kuruldu. CHP'den istifa ederek "tarafsız" olan Erim'in kabinesine AP beş, CHP 3 bakan verirken, Parlamento dışından 14 teknokrat hükümette yer aldı. Erim hükümetinin desteklenmesi sorunu CHP ve AP içinde tepkiler doğurdu. CHP genel sekreteri Bülent Ecevit, kuvvet komutanlarının seçtiği Erim'in CHP'ce desteklenmesine karşı çıkarak parti merkez yönetim kuruluyla birlikte görevden ayrıldı. AP genel yönetim kurulu da partili bakanların hükümetten çekileceğini açıkladıysa da bakanlar, AP Merkez temsilciler meclisi'nin kararıyla hükümette kaldılar. Erim hükümeti Meclis'te büyük bir çoğunlukla güvenoyu aldı. Yoğunlaşan sol eylemlere karşı kimi illerde sıkıyönetim ilan edildi. Bu ortamda Anayasa mahkemesi Milli nizam partisi ve TİP'i kapatma kararı aldı. Sol eğilimli pek çok kişi tutuklandı. Başbakan Erim'in, Anayasa'da yer alan temel hak ve özgürlüklerin türk toplumu için fazla ileri olduğunu savunarak, getirdiği Anayasa değişikliği önerileri Meclis'te onaylandı (20 eylül 1971). ABD'nin isteği üzerine, haşhaş ekimi yasaklandı. Erim hükümetinin "reformcu" on bir bakanı aralık 1971'de istifa edince, Erim dört ay süren ikinci hükümetini kurdu (5 aralık). Bu hükümeti, Suat Hayri Ürgüplü'nün başarısız kalan bir hükümet kurma girişiminden sonra Milli güven partisi'nden Ferit Melen'in "partiler üstü" kabinesi izledi (mayıs 1972 -nisan 1973). Bu dönemde CHP yönetimi el değiştirdi. Genel başkan İnönü, Ecevit yanlılarının kurultayda desteklenmesi üzerine başkanlıktan çekildi (mayıs 1972); Bülent Ecevit genel başkan seçildi.

—1973-1980: Mart 1973'te Cumhurbaşkanı seçimi gündeme geldi; AP ve CHP'nin oylarıyla emekli oramiral Fahri Korutürk Cumhurbaşkanı seçildi. Nisan 1973'te kurulan Naim Talu kabinesi bir AP-Cumhuriyetçi güven partisi (CGP) koalisyonuydu. Öteki ara rejim hükümetleri gibi reformculuk savında değildi. Ülkeyi demokratik düzene getirecek seçim ortamını sağlamaya çalıştı.14 ekim 1973'te yapılan seçimlerde düzen değişikliği öneren CHP, oyların % 33,3'ünü alarak 185, 12 Mart muhtırası'nın atılımları durdurduğunu savunan AP ise 149 milletvekili çıkardı (% 29,8 oy). Demokratik parti 45, CGP 13, MHP 3, Türkiye Birlik partisi 1 milletvekiliyle Millet Meclisi'nde temsil edildiler. Sağ oyların bölünmesi CHP'yi Meclis'te en güçlü parti durumuna getirmişti. Hükümeti kurma görevini üstlenen CHP genel başkanı Ecevit, koalisyonların anahtar partisi durumuna gelen MSP ile ortak hükümet kurmak durumunda kaldı (25 ocak 1974). Bu durumunu iyi değerlendiren MSP yedi bakanlık aldı; devlet örgütünde de kadrolaşmaya başladı. Genel af yasası, Kıbrıs Barış harekâtı gibi konularda koalisyon ortaklarının görüş ayrılıkları belirginleşti.

Temmuz 1974'te Kıbrıs'ta yunan subayların denetiminde gerçekleştirilen bir darbeyle Cumhurbaşkanı Makarios devrildi: Türkiye, Zürich ve Londra antlaşmaları uyarınca önce İngiltere ve Yunanistan'ı uyardı. Bu iki garantör ülkenin etkin bir tavır takınmaması karşısında, adadaki soydaşlarının güvenliği için garantör sıfatıyla müdahalede bulundu. Türk birlikleri 20 temmuz 1974'te adaya çıkarma yaptılar. (→ KIBRIS BARIŞ HAREKÂTI.) 16 ağustosta tamamlanan harekâtla adanın kuzeyinde kıbrıslı Türkler'in güvenliğini koruyabilecek yeterlikte bir bölge denetim altına alındı. Adadaki rum darbesinden sonra etkili bir tavır takınmayan, bu darbeyi önlemek için bir girişimde bulunmayan kimi ülkeler Türkiye'nin müdahalesine tepki gösterdiler. ABD Türkiye'ye askeri yardımı kesti ve silah ambargosu uygulamaya başladı (aralık 1974). Türkiye de Amerikan üsleri ile ilgili anlaşmanın uygulanmasını durdurdu (5 şubat). Bakanlar kurulu, ABD ambargosunun sürmesi karşısında, NATO'ya bağlı İncirlik üssü dışında tüm ABD üslerinin devralınmasına karar verdi; üslere türk bayrağı çekildi (temmuz 1975).

Kıbrıs harekâtı sonrası CHP-MSP koalisyon hükümeti içinde uyumsuzluk belirginleşti. CHP, koalisyonun sürdürülemeyeceğini anlamıştı. 18 eylül 1974'te Ecevit istifa etti. Bir hükümet bunalımı doğdu. Demirel de hükümet kurmayı başaramadı. CHP erken seçim önerdi. Kıbrıs Barış harekâtı'nın yarattığı kamuoyu desteğinden yararlanarak seçimlerde oyları toplayacağını hesap ediyordu. Ancak öteki partiler erken seçime yanaşmadılar. Cumhurbaşkanı Korutürk, kontenjan senatörü Sadi Irmak'ı Başbakan atadı. Irmak, teknokratların çoğunlukta olduğu bir "partiler üstü" hükümet kurdu. Gerçi Irmak hükümeti güvenoyu alamadı ama, yerine başka bir hükümet kurulamadığı için -dört buçuk ay- iktidarda kaldı (kasım 1974-mart 1975). Bu arada 1975 yılı bütçesini de hazırladı. AP genel başkanı Demirel sağ partilerle bir koalisyon kurma konusunda anlaşınca Irmak hükümeti çekildi. AP ile MSP, MHP ve CGP'nin katıldığı, Demokratik parti'den ayrılan milletvekillerinin de desteklediği "Milliyetçi cephe" Demirel başkanlığında kuruldu (31 mart 1975).

Milliyetçi cephe hükümeti kurulunca karşıt öğrenci grupları arasında çatışmalar arttı. MHP başkanı ve Başbakan yardımcısı Alpaslan Türkeş, sağcı "komandolar"ın güvenlik kuvvetlerinin yardımcısı olduğunu ileri sürdü. Hükümetin bu olaylarda yansızlığını koruyamaması saldırıların yoğunlaşmasına yol açtı.

Milliyetçi cephe, dış siyasette Kıbrıs müdahalesinin getirdiği sorunları çözmeye çalıştı. Yunanistan'ın FIR hattı anlaşmasını ileri sürerek Ege hava sahasını denetimine almak istemesi üzerine başlayan görüşmelerde, bir ön anlaşma yapıldı (10 kasım 1976). Yunanistan'ın Ege denizi'nde karasularını 12 mile çıkarma girişimi, türk araştırma gemilerini engellemeye çalışması, anlaşmazlık konusu sularda petrol aramaya girişmesi, Ege adalarını (özellikle Limni), Lozan antlaşması'na aykırı olarak silahlandırmaya başlaması türk-yunan ilişkilerinin düzelmesini önledi. ABD ile ikili görüşmeler sonunda Savunma ve işbirliği anlaşması imzalandı (26 mart 1976). ABD silah ambargosunu ancak eylül 1978'de kaldırabildi. Kıbrıs harekâtı'ndan sonra, uluslararası alanda, eski dostlarının uzaklaştığını gören Türkiye, Ortadoğu ülkelerine yakınlaştı. Filistin halkının özlemlerini daha olumlu değerlendirmeye başladı. Ekim 1979'da FKÖ'nün Ankara temsilciliği açıldı. İsrail Kudüs'ü başkent yapınca (1980), bu karar tanınmadı; türk diplomatik misyonu önceden olduğu gibi Tel-Aviv'de kaldı, Kudüs'e taşınmadı. Türkiye İslam konferansı toplantılarına Dışişleri bakanı ve Başbakan düzeyinde katılmaya başladı. 7. İslam konferansı, Dışişleri bakanları düzeyinde, İstanbul'da toplandı. 1974 Kıbrıs müdahalesinden sonra ermeni terör örgütleri dış temsilciliklerimizde görevlilere saldırılar başlattılar.

1974 petrol bunalımı nedeniyle dış ticaret açığının çok büyümesi, döviz darboğazı yanında sürekli enflasyonun getirdiği sosyal huzursuzluklar sol meslek örgütlerini, sendikaları halkın tepkilerini yansıtmaya itti. Sosyal huzursuzluklara koşut olarak sağ-sol çatışmaları da tırmandı. Milliyetçi cephe'nin önlem olarak Devlet güvenlik mahkemeleri'ni kurmaya kalkışması CHP ve sendikaların direnişi karşısında başarılı olamadı. 1 mayıs 1977'de, Taksim alanı'nda İşçi bayramı'nı kutlayanlara ateş açılması ve kargaşada 33 kişinin ölmesine karşı, suçluların yakalanamaması hükümetin bu olaylardaki tutumunun bir göstergesi sayıldı. Meclis'te AP ve CHP'nin oylarıyla erken seçim kararı alındı. Seçim kampanyası boyunca terörist eylemleri sürdü. Başbakan Demirel CHP genel başkanı Ecevit'i uyararak kendisine Taksim'deki seçim toplantısı sırasında suikast yapılacağını bildirdi. Bu ortamda yapılan 5 haziran 1977 seçimlerinde hiçbir parti çoğunluğu sağlayamadı. CHP 213 (% 41 oy), AP 189 (% 36,9 oy), MSP 24 (% 8,6 oy), MHP 16 (% 6,4 oy), CGP 3, Demokratik partide 1 milletvekili çıkardı. Seçimlerde Ecevit'in kurduğu azınlık hükümeti güvenoyu alamayınca Demirel, AP, MSP, MHP'nin katıldığı ikinci bir koalisyon hükümeti kurdu (21 temmuz). MHP ve MSP önderleri, ilk Milliyetçi cephe hükümetindeki gibi Başbakan yardımcılıklarını üstlendiler. AP içinde bu koalisyona karşı çıkan milletvekilleri istifa yoluna gittiler. 11 milletvekilinin AP'den ayrılmasıyla cephe hükümeti çoğunluğu yitirdi. Bu durumdan yararlanan CHP, bu 11 milletvekiliyle anlaştı ve bir gensoruyla hükümeti düşürdü (31 aralık 1977). Ecevit, Demokratik parti'nin katıldığı ve 10 eski AP'li milletvekilinin bakan olarak yer aldığı, CHP ağırlıklı hükümeti kurdu. Hükümetin kuruluş biçimi, AP genel başkanı Demirel tarafından, sürekli eleştiri konusu yapıldı.

Ecevit hükümeti de giderek hızlanan anarşik olaylarla başa çıkamadı. Malatya'

da (nisan 1978) ve Kahramanmaraş'ta (aralık 1978) mezhep ayırımını kışkırtıcı olaylarda yüzden fazla kişi öldü; on üç ilde sıkıyönetim ilan edildi. Toplumun her kesiminden ünlü kişiler öldürülmeye başlandı. Koalisyon hükümeti içinden de eleştiriler yükseldi. CHP'de hizip tartışmaları hızlandı. Ekim 1979'daki ara seçimlerde beş milletvekilliğini de AP kazanınca, çoğunluğun desteğini yitiren Ecevit istifa etti. Demirel, bu kez MSP ve MHP'nın dışardan desteklediği bir AP azınlık hükümeti kurdu (25 kasım 1979). Yeni kurulan hükümet de artık bir iç savaş boyutuna varan çatışmaların, siyasi cinayetlerin, mezhep kavgalarının önüne geçecek güç ve kararlılıkta değildi. 27 aralık 1979'da Genelkurmay başkanı Kenan Evren ve kuvvet komutanlarının imzalarıyla "Türk silahlı kuvvetleri'nin görüşü" başlığını taşıyan bir mektup Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'e sunuldu. Kamuoyuna açıklanan mektupta iki büyük parti AP ve CHP' nin bir anlaşmaya vararak ülkeyi birlikte yönetmeleri; ülke sorunlarına birlikte çözüm getirmeleri; dar parti çıkarlarının bir yana bırakılması öneriliyordu. Demirel, iktidara yeni geldikleri için bu mektubun kendilerini hedef almadığını; Ecevit de, aynı uyarıları CHP olarak kendilerinin de yaptığını, ancak AP'nin uzlaşmaya yanaşmadığını ileri sürdü. Demirel iktisadi durumu düzeltmek için İMF'nin önerdiği önlemleri "24 ocak kararları"yla uygulamaya koydu: devalüasyon yapıldı, sıkı para politikası uygulandı; iç istem kısılarak dışsatımın yükseltilmesi amaçlandı. Ecevit, uygulanan modelin Güney Amerika ülkelerinde denendiğini, çoğulcu parlamenter demokrasiyle birlikte yürütülmesinin mümkün olmadığını açıkladı. Bu dönemde Parlamento da etkili bir biçimde çalışamıyor, yasama görevi aksıyordu. Süresi tamamlanan Cumhurbaşkanı Korutürk' ün yerine Cumhurbaşkanı seçilemedi. Demirel'in siyasi bunalımdan yararlanarak erken seçime gitmek istemesine CHP ve MSP karşı çıktılar. Demirel'in, Cumhurbaşkanlarının halk tarafından seçilmesini öngören Anayasa değişikliği önerisi ve yeni anayasa tasarıları gündeme geldi. Cumhuriyet Senatosu başkanı İhsan Sabri Çağlayangil Cumhurbaşkanlığı'na vekâlet etmeye başladı (nisan 1980). Terörist eylemlerin bir iç savaş ortamı yarattığı, günde ortalama 20-25 kişinin yaşamını yitirdiği dönemde MSP'nin Konya'da düzenlediği "Kudüs'ü kurtarma yürüyüşü", (6 eylül 1980), basında, şeriat düzenine özlemin açıkça ortaya konması biçiminde yansıdı. 12 eylül 1980 günü, Silahlı kuvvetler emir komuta zinciri içinde, yönetime elkoydu.

Genelkurmay başkanı orgeneral Kenan Evren başkanlığında Kara kuvvetleri komutanı Nurettin Ersin, Deniz kuvvetleri komutanı Nejat Tümer, Hava kuvvetleri komutanı Tahsin Şahinkaya, Jandarma genel komutanı Sedat Celasun'un oluşturduğu Milli güvenlik konseyi (MGK), Silahlı kuvvetler adına ülkeyi yönetmeye başladı. MGK, yayımladığı bildiride devletin işlemez duruma geldiğini, anayasal kuruluşların tezat ve suskunluk içinde olduğunu, siyasal partilerin kısır çekişmeler, uzlaşmaz tutumlarıyla gereken önlemleri almadığını, atatürkçülük yerine irticanın ve sapık ideolojik fikirlerin üretildiğini, devletin güçsüz bırakıldığını ileri sürüyor, harekâtın ülke bütünlüğünü korumak, milli birliği sağlamak, kardeş kavgasını önlemek, devlet otoritesini yeniden kurmak, demokratik düzenin işlemesine engel olan nedenleri ortadan kaldırmak için yapıldığını vurguluyordu. Devlet başkanlığını da üstlenen MGK başkanı Evren yaptığı açıklamada bu amaçlara; hızlı kalkınmanın gerçekleştirilmesi, yönetimin tarafsızlaştırılması, işçilerin -mevcut ekonomik koşullar içinde- haklarının korunması, tarım seferberliği, eğitim ve öğretimde Atatürk milliyetçiliğinin yaygınlaştırılması yoluyla varılacağını belirtiyordu. Parlamento ve hükümet feshedildi, Parlamento üyelerinin dokunulmazlığı kaldırıldı, bütün yurtta sıkıyönetim ilan edildi. Siyasi partilerin, sendikaların, derneklerin faaliyetleri durduruldu. Parti başkanları Silahlı kuvvetler'in korunması ve gözetimi altına alındı. Emekli Deniz kuvvetleri komutanı oramiral Bülent Ulusu başkanlığında bir hükümet kuruldu. 24 ocak kararları'nı hazırlayan Turgut Özal, ekonomiden sorumlu Devlet bakanı ve Başbakan yardımcısı atandı; 24 ocakta izlenmeye başlanan ekonomi politikası sürdürüldü. 23 ekim 1981'de Danışma meclisi kuruldu. MGK ile Danışma meclisi, Anayasa, Siyasi partiler kanunu ve Seçim kanunu gibi temel yasaları hazırlayacak Kurucu meclis'i oluşturdular. Ekim 1981'de siyasi partiler feshedildi. Hazırlanan Anayasa 6 kasım 1982'de halkoyuna sunularak kabul edildi. Aynı referandumla Devlet, MGK ve Genelkurmay başkanı Evren Cumhurbaşkanı seçildi.

Demokrasinin Türkiye'de bir kez daha kesintiye uğraması dünyada ilgiyle izlendi. AT, Türkiye'deki yönetimin uygulamalarını, insan hakları ihlallerini eleştirdi. Avrupa konseyi Türkiye ile ilişkilerini askıya aldı; türk parlamenterler toplantılardan çekilmek durumunda kaldılar (mayıs 1981). Türkiye'nin Avrupa konseyi'nden çıkarılması önerileri kabul edilmedi. Avrupa ülkeleriyle ilişkiler soğurken, ABD, Afganistan'a SSCB'nin müdahalesi ve İran-Irak savaşı nedeniyle Ortadoğu'da jeopolitik önemi daha da artan Türkiye'ye yaklaştı. Türkiyede, Yunanistan'ın NATO'nun askeri kanadına yeniden dönmesini sağlayan Rogers planı'na karşı çıkmadı. Türkiye, islam ülkeleriyle yakın ilişkilere girdi. Ocak 1984'te Fas'ın Casablanca kentinde toplanan İslam zirve konferansı'nda Türkiye ilk kez Cumhurbaşkanı düzeyinde temsil edildi. Cumhurbaşkanı Evren Konferans başkan yardımcılığına getirildi; İktisadi ve ticari işbirliği daimi komitesi başkanlığına seçildi.

1982 Anayasası'nda, MGK'nin görevinin TBMM toplanıncaya kadar süreceği belirtiliyordu; Konsey üyeleri bundan sonra Cumhurbaşkanlığı konseyi'ni oluşturacaklardı. Anayasa'nın geçici maddeleriyle feshedilmiş bulunan eski partilerin yöneticilerinin, on yıl süreyle, kurulacak siyasi partilere üye olmaları, seçimlerde adaylıklarını koymaları yasaklandı; 12 Eylül'den önce milletvekili ve senatör olanların da, beş yıl süreyle, siyasi partilere giremeyecekleri belirtildi. Anayasa'yla MGK, Danışma meclisi ve dönemin hükümeti karar ve tasarruflarından dolayı mali ya da hukuki bir sorumluluk taşımayacaklar, bu dönemde çıkan yasa ve kararnamelerin Anayasa'ya aykırılığı ileri sürülemeyecekti. Siyasi partiler kanunu 24 nisan 1983'te, Seçim kanunu 10 haziran 1983'te kabul edildi. Yeni siyasi partilerin 16 mayıs 1983'ten sonra kurulmasına izin verildi. Siyasi partiler kanunu'na göre MGK, kurulacak partilerin kurucularını denetleyebilecek, uygun bulmadıkları kurucu üyeleri veto edebilecekti. Mayıs 1983'te yeni siyasi partiler kurulmaya başladı. Emekli orgeneral Turgut Sunalp önderliğinde kurulan Milliyetçi demokrasi partisi (MDP), 12 Eylül ruh ve felsefesinin devamı olduğunu savundu. Temmuz 1982'deki "Banker olayı"nın ardından Devlet bakanlığından istifa eden Turgut Özal, Anavatan partisi' ni (ANAP) kurdu. Başbakan Ulusu'nun müsteşarı Necdet Calp'ın önderliğinde, sosyal-demokrat olduğu ileri sürülen Halkçı parti (HP) örgütlendi. Emekli orgeneral Ali Fethi Esener başkanlığında kurulan Büyük Türkiye partisi ise, kapatılan partilerden birinin ardılı olduğu gerekçesiyle (AP'nin), kapatıldı. Eski partilerin üyelerine getirilen siyaset yapma yasağı daha genişletildi. Süleyman Demirel, Ali Naili Erdem, İhsan Sabri Çağlayangil, Hüsamettin Cindoruk, Sırrı Atalay, Deniz Baykal, Süleyman Genç gibi eski AP ve CHP üyesi kimseler bir süre Hamzakoy'da (Gelibolu) gözaltına alındılar. Haziranda CHP genel başkanı İsmet İnönü'nün oğlu Erdal İnönü başkanlığında Sosyal demokrasi partisi (SODEP) kuruldu. Yıldırım Avcı başkanlığında kurulan Doğru yol partisi (DYP) de, kapatılan Büyük Türkiye partisi gibi, AP'nin oy tabanına yönelmişti. 6 kasım 1983'te yapılan seçimlere, kurucu üyeleri MGK tarafından birkaç kez veto edilen, bu nedenle de kurucular kurulunu tamamlayamayan SODEP (Erdal İnönü de veto edildi) ve DYP katılamadılar. Seçime katılmalarına izin verilen üç parti (MDP, ANAP ve HP) içinde ANAP, 12 Eylül 1980 öncesinde Türkiye'de etkili olan dört siyasi eğilimi içerdiğini ileri sürdü; iktisadi ve toplumsal sorunların önemini vurguladı, 24 ocak kararları'ndan uzaklaşıldığını savundu. MDP, 12 Eylül rejiminin ardılı olarak anarşi ve terörle mücadeleyi propagandasına temel aldı. HP, seçim kampanyasında devletçiliğe ağırlık vereceğini, işsizlik sigortasını gerçekleştireceğini ileri sürdü. Yeni yasaya göre tüm seçmenlerin katılmak zorunda olduğu 400 milletvekilinin seçileceği seçimlerde, ANAP oyların % 45'ini alarak 211 milletvekili çıkardı. HP 117 (% 30,4 oy), MDP 71 (% 23,2) milletvekiliyle TBMM'de temsil edildiler. 1 milletvekilliği boş kaldı. Seçimlerden sonra, hükümet kurulmadan Kıbrıs Türk kesimi Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti adıyla bağımsızlığını ilan etti (15 kasım 1983). Türkiye KKTC'yi hemen tanıdı.

—1983-1987: TBMM 24 kasım 1983'te açıldı; 6 aralıkta Başkanlık divanı'nın oluşturulmasıyla MGK'nin görevi sona erdi. 12 aralıkta ANAP başkanı Turgut Özal hükümeti kurdu. Hükümet programında özel kesime daha çok olanak tanınacağı, enflasyonun aşağı çekileceği, dışsatımın özendirici önlemlerle artırılacağı belirtildi. Seçimlere katılamadığı için Parlamento' da temsil edilmese de siyasal ağırlığı giderek artan SODEP'in genel başkanlığına Erdal İnönü yeniden getirildi. 24 mart 1984'te yapılan yerel seçimlere, genel seçimlere katılmalarına izin verilmeyen, SODEP, DYP ve Refah partisi de katıldılar. Türkiye genelinde % 41 oy toplayan ANAP üç büyük kentte ve belediyelerin büyük çoğunluğunda başkanlıkları kazandı. SODEP de resmi muhalefet partisi HP'den daha çok oy aldı.

Türkiye'nin demokrasiye dönüşü Avrupa'da olumlu karşılandı. Avrupa konseyi' nin Parlamento meclisi Türkiye temsilcilerini kabul etti (mayıs 1984). Ortadoğu ülkeleriyle de yakınlaşma sürdü. İran-Irak savaşı'nda aktif tarafsızlığı benimseyen Türkiye iki ülkeyle de dostane ilişkilerini sürdürdü; ticaretini geliştirdi. ABD ile yakın ilişkiler sürdü. Ancak, Türkiye'nin çeşitli girişimlerine karşın Türkiye ve Yunanistan'a yapılan yardımda 10/7 oranı korundu. Süresi 1985'te dolan Savunma ve işbirliği anlaşması 1990'a kadar uzatıldı (28 şubat 1988). Almanya Federal Cumhuriyeti'nden NATO çerçevesinde 347 milyon dolarlık askeri yardım sağlandı (mart 1988).

İç politikada siyasal partilerin kurulması, birleşmesi, dağılması gibi hareketler seçimlerden sonra da sürdü. 3 kasım 1985'te SODEP, Halkçı parti'yle birleşerek Sosyal demokrat halkçı parti (SHP) adını aldı. Sosyal demokratların bir bölümü, Bülent Ecevit'in eşi Rahşan Ecevit başkanlığında, Demokratik sol parti'yi (DSP) kurdular (22 kasım 1985). SHP ve DSP'nın birleşmesi için yapılan girişimler olumlu bir sonuç vermedi. Milliyetçi demokrasi partisi (MDP) 5 mayıs 1986'da kendini feshetti; milletvekillerinin bir bölümü bağımsız kalırken çoğu başka partilere geçtiler.

1984'te Güneydoğu'da bölücü PKK terör örgütü asker ve sivillere karşı eylemlere başladı. Silahlı kuvvetler'in düzenlediği operasyonlarda zor duruma düşen PKK teröristleri Irak'a sığındılar. Irak hükümetinden izin alınarak operasyonlar sınır ötesinde de sürdürüldü; Irak'taki terör merkezleri bombalandı (mart 1987). İran

-Irak savaşı'nın ateşkes anlaşmasıyla kesilmesinden sonra Irak hükümetinin kuzeyde kürt peşmergelere karşı giriştiği harekâtta, kaçan peşmergeler ve aileleri Türkiye'ye sığındılar (ağustos 1988).

Eylül 1987'de Anayasa'nın geçici maddeleriyle siyaset yapmaları yasaklanan eski politikacıların siyasete dönme sorunu gündeme geldi. Yapılan referandumda, eski politikacılar siyasete dönme hakkını kazandılar. Eski siyasal partilerin önderleri yeni partilerin yönetimlerine geçtiler: Ecevit DSP'de (13 eylül), Demirel DYP'de (24 eylül), Türkeş Milliyetçi çalışma partisi'nde (4 ekim), Erbakan Refah partisi'nde (11 ekim) başkanlığa seçildiler. Kasım 1987'de Türkiye'ye dönen, yurtdışında örgütlenmiş Türkiye Komünist partisi genel sekreteri Haydar Kutlu (asıl adı Nabi Yağcı) ve TİP genel sekreteri Dr. Nihat Sargın tutuklandılar ve Devlet güvenlik mahkemesi'nde yargılanmalarına başlandı.

29 kasım 1987'de yapılan erken seçimlerde ANAP, ulusal gelirde, dışsatımda sağlanan artışları, ulaştırma, enerji ve telefon haberleşmesi alanlarındaki ilerlemeleri iktidarının başarısı olarak ortaya koydu. Oyların % 36,31'ini alarak 292 milletvekili çıkardı; TBMM'deki çoğunluğunu korudu. Muhalefet partileriyse seçim platformunda yüksek enflasyon, pahalılık ve işsizlik konularını dile getirdiler; yönetimin keyfiliğini, yolsuzluklar yapıldığını ileri sürdüler. SHP % 24,74 oyla 99, DYP % 19,14 oyla 59 milletvekili çıkardı. Öteki partiler Seçim kanunu'nun getirdiği % 10'luk barajı aşamadıkları için TBMM'ye milletvekili gönderemediler. Seçim sonrasında DSP başkanı Bülent Ecevit partisinden ayrıldı. 26 mart 1989'da yapılan yerel seçimler kapsamındaki il genel meclisi seçimlerinde iktidar partisi ANAP'ın aldığı oy oranı, % 21,80, SHP'nin % 28,69, DYP'nin % 25,13, Refah partisi'nin de % 9,79 oldu. Muhalefet partileri oy desteğini yitiren ANAP'ın iktidarda kalamayacağını, erken seçime gidilmesi gerektiğini, erken seçimle oluşturulacak TBMM'nin Cumhurbaşkanını seçebileceğini ileri sürdüler. ANAP erken seçime gidilmeyeceğini, bu Meclis'in Cumhurbaşkanını da seçeceğini yineledi. Kenan Evren'in süresi dolunca, Anavatan partisi genel başkanı Turgut Özal cumhurbaşkanlığına adaylığını koydu. 31 ekim 1989'da yapılan üçüncü tur oylamada 285 milletvekilinden 263'ünün oyunu alarak (muhalefet partileri seçime katılmadılar), Türkiye Cumhuriyeti'nin 8. Cumhurbaşkanı oldu. Turgut Özal'dan boşalmış olan başbakanlığa atanan TBMM başkanı Yıldırım Akbulut daha sonra Anavatan partisi genel başkanlığına da seçildi.

Ağustos 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi üzerine, Birleşmiş milletler Güvenlik konseyi'nin Irak'a karşı ekonomik ambargo uygulanması kararına ilk uyan ülkelerden biri de Türkiye oldu. Turgut Özal'ın cumhurbaşkanlığına seçilişi ile birlikte ABD safında Irak'a karşı takınılan tavır sürekli tartışma konusu olmaya devam etti. 15-16 haziran 1992'de yapılan ANAP genel kongresinde genel başkanlığa seçilen Mesut Yılmaz, Yıldırım Akbulut'un istifası üzerine 17 haziran'da başbakanlık görevine getirildi. ANAP kısa süre sonra erken seçim kararı aldı. 20 ekim 1991'de yapılan genel seçimlerde iktidar partisi, meclisteki çoğunluğu kaybetti. 178 milletvekili çıkaran Doğruyol partisi birinci parti durumuna geldi. ANAP % 24,01 oranında oy alarak ikinci parti durumuna düştü ve ancak 115 milletvekili çıkarabildi. Hükümeti kurmakla DYP genel başkanı Süleyman Demirel görevlendirildi. Demirel mecliste 88 üyesi bulunan SHP ile bir koalisyon hükümeti kurdu (20 kasım 1991). SHP genel başkanı Erdal İnönü başbakan yardımcısı oldu. "Özal'ı Çankaya'dan indireceğiz" sloganı ile seçime girmiş olan koalisyon partilerinin kurduğu hükümetle cumhurbaşkanı Özal'ın uyumlu çalışması güçleşti. Özal cumhurbaşkanı iken de, yürütme erkinin başı sıfatıyla özellikle dış politikada etkili olmakta ısrar etti. Koalisyon hükümeti döneminde ABD'ye, Balkan ülkelerine, Orta Asya Türk cumhuriyetlerine ve Azerbaycan'a ziyaretler yaparak müzakerelerde bulundu. 17 nisan 1993'te Özal'ın ani ölümü üzerine mayıs 1993'te DYP genel başkanı ve başbakan Süleyman Demirel cumhurbaşkanlığına seçilerek Çankaya'ya çıktı. DYP olağanüstü kurultayında Demirel'in yerine genel başkanlığa Tansu Çiller seçildi. Demirel, Çiller'i başbakanlığa atadı. Tansu Çiller Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ilk kadın başbakan oldu ve SHP ile işbirliğini koruyarak yeni bir koalisyon hükümeti kurdu (haziran 1993).

BİLİM ve TEKNİK

Türkiye'ye Batı kökenli çağdaş bilim ve tekniğin girip gelişmesi Osmanlılar döneminde XIX. yy.'ın ortalarından sonra, başladı ve eğitim kurumlarının gelişmesiyle birlikte oldu. Özellikle asker kökenli aydınların, yenilikçi devlet adamlarının çabalarıyla bu dönemde çağdaş bilim ve teknolojinin tohumlarının atılmasını sağlayacak birçok eğitim kurumu etkinliğe geçti. Ancak, bir yandan medrese öğretiminin sürmesi, bir yandan tutucu çevrelerin baskısı, Türkiye'de bilim ve tekniğin ilerlemesini olumsuz yönde etkiledi.

Cumhuriyet ilan edildiğinde üniversite niteliğindeki Darülfünun*'un yanı sıra salt dinsel öğretim veren medreseler de öğretimlerini sürdürüyordu. Bilimsel ve teknolojik ilerlemeye katkısı olur düşüncesiyle ilk olarak Darülfünun'a özerklik tanındı (1924). Aynı yıl, öğretimi birleştirip laikleştirmek amacıyla Tevhid-i tedrisat yasası çıkarıldığı gibi medreseler kapatılarak yerine bir İlahiyat fakültesi kuruldu; Darülfünun; Edebiyat, Tıp, Fen, Hukuk ve İlahiyat fakülteleriyle eskisinden daha kapsamlı bir biçimde öğrenime geçti. 1925 -1933 arası bilim ve teknolojide ilerleyişi sağlamak ve bu alanlarda nitelikli elemanlar yetiştirmek amacıyla Ankara'da Adliye hukuk mektebi (1927'den sonra fakülte oldu), Yüksek ziraat, Orman ve Baytar (veteriner) okulları; 1948'de kaldırılan Ziraat yüksek enstitüleri, Ticaret bakanlığı'na bağlı Ticaret yüksek okulları, Bayındırlık bakanlığı'na bağlı Mühendis yüksek mektebi açılarak etkinliğe geçti. Bütün bu etkinlikler istenilen düzeyde bilim ve teknik elemanının yetişmesi için yetersiz kalınca ilk iş olarak geniş çaplı bir "üniversite reformu"na girişildi (1933): Darülfünun kapatılarak İstanbul Üniversitesi kuruldu (1 ağustos 1933). Üniversitenin kuruluş ve yapılaşmasında çağdaş ve ileri bir düzeyde olması için elden gelen tüm çaba sarf edildi. O dönemde nazi Almanyası'ndaki baskılardan ötürü yurdundan ayrılmak zorunda kalan özellikle musevi kökenli birçok bilim adamı Türkiye'ye çağrılarak İstanbul Üniversitesi'nin çeşitli fakültelerinde görevlendirildi, yetenekli gençlere Avrupa'da lisans ve lisansüstü öğrenim görebilme olanakları sağlandı, üniversitenin yapısı içinde de bilimsel araştırma ve inceleme çabaları yoğunlaştırıldı, üniversiteyi bitirmiş meslek sahibi kişilerin üniversitede bilim adamı olarak yetişebilmelerine olanaklar sağlandı, uygulamalı çalışmalara önem verilerek laboratuvar sayıları arttırıldı. Yükseköğretim kurumlarındaki öğretim üyelerinin ve görevlilerinin sayıları giderek arttı. İstanbul Teknik üniversitesi'nden (1944) sonra birbiri ardı sıra yeni üniversiteler ve fakülteler (Ankara Üniversitesi [1946], Ankara'da İlahiyat fakültesi [1949], Ege üniversitesi [1955], Karadeniz teknik üniversitesi [1955], Ortadoğu teknik üniversitesi [1956], Erzurum'da Atatürk üniversitesi [1958], Ankara'da Hacettepe üniversitesi [1967], İstanbul'da Boğaziçi üniversitesi [1971]) açıldı. 1970 ve 1980'li yıllarda bunları Türkiye'nin çeşitli illerinde açılan üniversite, yüksekokul ve akademiler izledi. Artan ülke nüfusuyla birlikte öğrenci, öğretim üyesi, öğretim görevlisi, bilim adamı ve teknik eleman sayısı da arttı. Tüm öğretim kurumları Türkiye'de bilimsel ve teknik araştırmanın genişleyip gelişmesine olumlu yönde katkıda bulundu. Kamu araştırma kurumları ve özel kesim de aynı konulardaki etkinliklerini artırarak sürdürdüler. Bunların sonucu olarak Ankara'da Başbakanlık bünyesi içinde bir Atom enerjisi komisyonu kuruldu (1956); komisyonun çalışmaları sonucu İstanbul'da l megavatlık havuz tipi bir araştırma reaktörü (TR-I) olan Çekmece nükleer araştırma ve eğitim merkezi hizmete girdi. Bilimsel ve teknik çalışmaları değerlendirip ödüllendirmek amacıyla Türkiye Bilimsel ve teknik araştırma kurumu (TÜBİTAK) etkinliğe geçti (1963). Üniversitelerin dışında kamu kesiminde olsun özel kesimde olsun bilimsel ve teknik araştırmalara yönelik kuruluşların sayısı Türkiye'de her yıl biraz daha arttığı gibi bilimsel kongre ve sempozyumların sayıları, bu konudaki her türlü yayın da çoğaldı, bilimsel ve teknik araştırmaları geliştirmek için yapılan yıllık harcamalar yavaş bir tempo ile de olsa arttı.

GÜZEL SANATLAR

• *Eskiçağ.* Eskiçağ'dan başlayarak Asya ile Avrupa arasında bir köprü oluşturan Anadolu, burada yeşeren çeşitli uygarlıkların yapıtlarıyla doludur. Tarihöncesi insanının çanak çömlekleri, takıları, metal kapları, ana tanrıça heykelcikleri Türkiye müzelerinin önde gelen yapıtlarıdır (Çatalhöyük, Çayönü, Beycesultan, Hacılar, Alişar, Alacahöyük, Truva vd.). Yenitaş dönemi mimarlığı, Çayönü, Çatalhöyük; Bakırtaş dönemi Beycesultan; İlk Tunç çağ ise Truva ile temsil edilir. Truva ayrıca, Anadolu maden sanatında, kalıplama, dövme, lehim ve kakma tekniklerinin daha İ.Ö. III. binyıl sonlarında kullanıldığını gösteren buluntuları açısından da önemlidir. Asur ticaret kolonileri çağında Mezopotamya kültür öğeleriyle zenginleşen Anadolu sanatının başyapıtları form ve teknik üstünlükleriyle dikkati çeken seramiklerdir. Bu dönemde tapınma, av, savaş sahneleri, hayvan figürleri ve geometrik motiflerle süslü Mezopotamya kökenli silindir mühürler, Anadolu'nun geleneksel damga mühürlerinin yanında yer almıştır. Hatti, Hurri, Mezopotamya kökenli öğelerle (bu etkilerin boyutları günümüzde de kesinlik kazanamadı) kaynaşan hitit sanatı başka Önasya yerleşmelerinde görülmeyen anıtsal mimarisinin (surlar, tapınaklar, saraylar) kaya anıtları, yanı sıra zengin seramikleri, değerli metallerden yapıtları ile Anadolu sanatına damgasını vurmuştur. (→ HİTİTLER.) Bu sanat arami ve asur etkilerini de taşıyan Geç Hitit devletleriyle sürer. (→ GEÇ HİTİT.)

Hititler'de olduğu gibi bir saray sanatı olarak gelişen urartu sanatı, özellikle üstün düzeydeki metal yapıtları, çağdaşlarına göre çok ileri mimarileri (çok sütunlu kabul salonları [apadana] sarayları, tapınakları, kaleleri, su yapıları) ve mimariye bağlantılı kabartmalarıyla dikkati çeker. (→ URARTULAR.) Orta Anadolu'da gelişen phrygia sanatının başlıca ürünleri tanrıça Kybele'ye adanan kaya anıtları ile görkemli kral mezarlarıdır. Bu ulus da seramik ve metal sanatlarında ustaydı. Ayrıca Gordion kazıları Phrygialılar'ın mimarlık alanındaki gelişmişliklerini de ortaya çıkardı. (→ PHRYGIALILAR.) B. Anadolu'da egemen olan Lydialılar'ın sanatında yunan ve doğu etkilerinin kaynaştığı görülür (fildişi oymacılığı, kuyumculuk, seramikler [lydionlar özgündür]). Bu dönemde kültür ve sanat merkezi olan Sardeis'teki mimarlık kalıntıları yunan, phrygia ve ege sanatlarının etkileşimini yansıtır (ion üslubunda tapınaklar, kabartmalar). Dönemin en önemli anıtları, krallar için yapılan anıtmezarlar olan tümülüslerdir (Gyges ve Alyattes tümülüsleri).

B. Anadolu'da İ.Ö. XIV. yy.'da başlayan

yunan varlığının sanatsal ilk ürünleri İ.Ö. XI. yy.'da ortaya çıkan ve İ.Ö. X.-IX. yy.'larda olgunluk dönemini yaşayan geometrik motifli çanak çömleklerdir. İ.Ö. VIII. yy.'da başlayan kolonizasyon dönemiyle yunan kentleri Akdeniz kıyılarına ulaşmış, geç hitit, Urartu, Suriye ve Kuzey Mezopotamya sanatlarıyla karşılaşmıştır. Bunun sonucunda doğu üslubu (şarkkâri ya da oryantalizan üslup) doğdu. İ.Ö. 700'lerde doruğuna ulaşan, yuvarlak ve eğri çizgilerin egemen olduğu bu üslupta lotus, aslan, panter, griffon, sfenks ve ejder gibi motifler yaygınlaştı. Batı Anadolu'da kurulan kentler (özellikle İonia bölgesindekiler) yunan mimarisine özgü değişik işlevde yapılarla (tapınak, tiyatro, agora, buleuterion, gymnasion, stadion, stoa) donandı; yunan mimarlığının ana düzenlerinden biri olan ion düzeni Anadolu'nun B. ve G.-B. kıyılarında gelişti, Efes Artemision•'unda, Didyma• Apollon tapınağı'nda anıtsal boyutlara ulaştı. Bu düzen İonia dışında geniş bir alana yayıldı. Buna karşılık Anadolu'da dor düzeninde tapınak çok azdır (Assos Athena tapınağı). Anadolu'da gelişen bir başka mimari üslup aiolis düzenidir (Neandria, Larissa tapınakları). Kuros ve kore heykelleriyle brankhidai heykelleri (oturur biçimde rahip heykelleri) dönemin önemli ürünleridir. İonia okuluna özgü bu yapıtlara, Efes Artemision'unda ele geçen fildişi heykelcikler de eklenebilir (İ.Ö. VI. yy.). Bu dönemin resim ve bezeme alanındaki en güzel yapıtları vazolar ve lahitlerdir (Klazomenai lahitleri).

İ.Ö. VI. yy.'da başlayan pers egemenliğiyle Anadolu Batı (yunan) ve Doğu (İran) dünyasının karşılaşma alanı oldu ve yunan-pers üslubu doğdu. Satrapların hizmetindeki yerli sanatçılar eserlerinde pers motiflerine yer verdiler, ancak İran'a göre daha özgürce çalışabiliyorlardı, sözgelimi İran'da görülmeyen kadın figürleri Anadolu'da kullanılabiliyordu (Daskyleion kabartmaları). Pers etkisi genellikle figürlerin yandan betimlenmesinde, durgun ifadelerde, med ve pers giysilerinde belirgindir. Yunan-pers sanatı bir saray sanatıydı; satraplar ve beyler kendilerini ölümsüzleştirmek için görkemli anıtmezarlar yaptırıyorlardı ve bunların en ünlüsü dünyanın yedi harikasından biri olarak nitelenen, Karia satrabı Mausolos için Halikarnassos'ta yaptırılan Mausoleion•'du. G.-B. Anadolu'da Lykia ve Karia bölgelerinde de bölgesel mezar tipleriyle yunan tapınağını kaynaştırmasının yanı sıra pers etkileri de taşıyan mezarlar yapıldı (Harpyalar• anıtı, Nereidler• anıtı).

Büyük İskender'in Persler'i yenmesi, imparatorluğunun sınırlarını Hindistan içlerine, K. Afrika'ya kadar genişletmesiyle, yunan kültürü ve sanatı Doğu Akdeniz havzası ve Önasya'da doğu kültürleriyle ikinci kez karşılaştı. Bu dönemde yunan kültürü ve sanatı Anadolu'da yaygınlaştı. Büyük İskender'in ve onun ölümünden sonra ortaya çıkan hellenistik krallıkların sanatı "Hellenistik dönem sanatı" olarak tanımlanır (yaklş. İ.Ö. 330-İ.Ö. 30). Bu çağın Anadolu'daki en güçlü siyasal örgütü olan Bergama krallığı sanatta da öncüydü. İskenderiye'nin rakibi olan Bergama kenti görkemli bir bilim, kültür ve sanat merkezi durumundaydı. Bergamalılar Mısır'ın papirüsü yerine parşömeni bulmuşlardı ve ünlü Bergama kütüphanesi'nde iki yüz bin parşömen rulo vardı. Bergama heykelcilik okulu barok üslupta, devingen, güçlü anlatımlı figürleriyle öne çıktı (Bergama Zeus sunağı kabartmaları, galat heykelleri).

Hellenistik dönemde Efes, Milet, Priene, Antiokheia (Antakya) büyük gelişme gösterdi, bu kentler çeşitli anıtsal yapılar ve heykellerle donandı. Bu dönemde ion, dor ve aiolis düzenlerinin yanı sıra korinthos düzeninde tapınaklar inşa edildi (ilki Olba'daki Zeus tapınağı'dır). Lagina'daki Hekate tapınağı bu üslubun başarılı örneklerindendir. Bu dönemde anıtsal bir görünüm kazanan bir yapı türü de sunaklardır ve Bergama Zeus sunağı bu türün başyapıtıdır.

Teraslar halinde düzenlenen Bergama kentine karşılık dönemin yerleşmelerinde hippodamos planı uygulanıyordu (Priene, Knidos, Latmos Herakleia'sı, Magnesia e epi Maiandroi).

Hellenistik dönemden günümüze ulaşan bir grup sanat yapıtı da pişmiş topraktan yapılmış heykelciklerdir (Myrina, Dardanos, İntepe). Bunlar, büyük boy heykellerde görülen tipleri yansıtmalarının yanı sıra, dinsel ve güncel yaşamdan seçilmiş konularının çeşitliliğiyle de dikkati çekerler (Priene, Tralles, Amisos).

Küçük yerel krallıklara özgü yapıtların en ilgi çeken örnekleriyse, D. Anadolu'da Nemrut dağındaki Antiokhos I döneminden kalma dev boyutlu heykellerdir.

Dönemin resim sanatında önde gelen adlardan olan Apelles'in Efes Artemision'u için yaptığı elinde şimşek tutan İskender resmi Büyük İskender'in büyük beğenisini kazanmıştı. Bergama evlerinin duvarları doğa resimleriyle süslüydü. Byzantionlu Timomakhos'un trajedi kahramanlarını betimleyen resimleri Kyzikos kentince satın alınmıştı. Karia'da Alabandalı Apaturios, Tralles'in küçük tiyatrosu için yaptığı sahne resminde yeni biçimler denemiş, sütun yerine figürler kullanmış, saçağı kentauroslara taşıtmıştı.

Hellenistik kültür ve sanat, Anadolu'nun bir roma eyaletine dönüşmesinden sonra da devam etti. Kendinden önceki gelenekleri kendi gelenekleriyle kaynaştıran Romalılar zamanında işlevsellik ve anıtsallık önem kazandı. Bu dönemde de Batı ve G.-B. Anadolu en çok gelişen bölgeler oldu, Milet, Efes, Bergama, Sardeis, G. Anadolu'daysa Aspendos, Perge, Side parladı, bu kentler görkemli yapılar ve anıtlarla donandı. Yapıya zengin bir görünüm veren korinthos düzeni yaygın olarak kullanıldı (Ankara Augustus tapınağı, Side, Athena ve Apollon tapınakları, Hierapolis Apollon tapınağı). Mylasa'daki (Milas) Zeus tapınağı'nın karma (ion ve korinthos karışımı) sütun başlıkları roma mimarlığına özgüdür. Roma mimarlığının Anadolu'ya getirdiği yenilikler arasında sütunlu caddeler ve taklar, hamamlar, çok katlı su kemerleri belirtilebilir. Romalılar'ın kemerli, tonozlu, kubbeli yapım teknikleri daha sonraki islam mimarlığını da etkiledi. Ön cephe mimarisine koşut olarak heykel yapımı arttı, Afrodisias ve Efes, önde gelen heykelcilik merkezleriydi. Yenitaş döneminde başlayan ve Phrygialılar'da Kybele, Yunanlılar'da Artemis'e dönüşen ana tanrıça kültünün, Roma döneminde de yerel özelliklerle sürmesi ilgi çekicidir (Perge Artemis Pergaia, Efes Artemis Ephesia, Afrodisias Aphrodite'si). Anadolu'da ele geçen roma portre heykelcilik örnekleri, anadolulu sanatçıların mermerin yanı sıra bronz ve fildişi gibi malzemeleri işlemedeki ustalıklarını kanıtlar (Bergama, Afrodisias, İstanbul Arkeoloji, Efes, Antalya, Ankara Anadolu medeniyetleri müzeleri). Bu dönemde bölgesel özellikleri yansıtan eyalet sanatı, adak heykelleri ve stelleri (İstanbul Arkeoloji müzeleri Zeus Bronton büstü, Artemis adak steli, Afyonkarahisar müzesi apollon heykelciliği) ile, küçük lahitleri andıran ölü külü mahfazalarıdır (ostotekler). Dönemin resim ve mozaik sanatına ilişkin en özgün örnekler Antakya'nın sayfiyesi olan Daphne•'de ortaya çıkarıldı.

• *Bizans dönemi.* Antik yunan ve roma sanatlarından kaynaklanmakla birlikte bizans sanatı bir hıristiyan sanatıydı. Ayrıca Doğu'dan gelen etkiler (tuğla kubbeli yapı geleneği, bitkisel ve mitolojik motiflerle süslü yüzeyler, küçük el sanatları, dokumacılık) ve Anadolu'nun kültür birikimi bu sanatın karmaşık özünü oluşturur. Bu sanat yunan-roma geleneklerini koruyan Efes, Antakya gibi büyük kentlerin yanı sıra, başkent olması nedeniyle öne çıkan ve Nea Roma, Konstantinopolis olarak adlandırılan İstanbul'da odaklanmıştır. Bizans sanatının amacı Kilise'yi ve devleti yüceltmek olduğundan en önemli anıtlar dinsel yapılar ve saraylardır. IV.-V. yy.'larda pagan sanatına tepki olarak simgesel, katı, kuralcı, dinsel konular çevresinde gelişen bir görünüm kazanan bizans sanatı, VI. yy.'da İustinianos I döneminde Ayasofya gibi bir anıtla gerçek kimliğini kazandı. (→ BİZANS İMPARATORLUĞU, İSTANBUL.)

• *Türk dönemi.* Türkler'le birlikte Anadolu'nun kültür ve sanat yaşamı, Orta ve Doğu Asya kökenli Selçuklular'ın göçebe kültürleriyle yeni boyutlar kazandı. Temelde islamlığa dayanan bu sanat, Anadolu'da yüzyılların birikimi olan köklü geleneklerle kaynaşarak öteki islam ülkelerinden farklı bir gelişim gösterdi. Anadolu'nun türkleşmesi sürecinde (XII.-XIV. yy.'lar) çok yönlü bir etkileşim ve alışveriş sözkonusuydu. Anadolu yeni yaşam biçiminin ve islamlığın gereksinimlerini karşılayabilecek cami, medrese, türbe, zaviye, tekke, kervansaray gibi değişik işlevli yapılarla donanırken var olan geleneksel teknikler ustalıkla kullanılıyor, bunlara, İran ve Orta Asya'dan getirilen tuğla kubbe ve tonoz ekleniyordu. Bir yandan Bizans'la, Trabzon Rum İmparatorluğu'yla, Anadolu'nun öteki küçük krallıklarıyla sanat ürünü ve sanatçı alışverişi sürerken, öte yandan Anadolu dışı olanaklardan yararlanılıyordu: taş işçiliği Anadolu ve Suriye, alçı süsleme İran, tuğla ve çini süsleme İran ve Azerbaycan, maden sanatları yerel geleneklerin yanı sıra Suriye ve Mezopotamya kaynaklıydı ve buralardan getirilen sanatçılar, ustalarca gerçekleştiriliyordu. Ancak zamanla değişik kaynaklı sanatçıların yerini yeni toplumun yetiştirdikleri almaya başladı. Mimaride, taş, çini, seramik, min-

koç heykelciği fildişi, Efes Artemision'u (İ.Ö. VII. yy.)
Efes müzesi, Selçuk

Apollon tapınağı'ndan (Didymaion) bir görünüm
Didyma, Söke

Apollon ve Athena tapınağı
Side

yatür, hat, dokuma vb. sanatlarda özgün üsluplar yaratıldı. "Anadolu-türk sanatı" diye tanımlanan bu sanat Osmanlı döneminde kesin bir bireşime ulaştı.

—*Büyük Selçuklu, ilk beylikler ve Anadolu Selçukluları dönemi.* Genelde XI. yy.'ın sonu ile XII. yy.'ın mimari ve sanat alanındaki etkinliklerine ilişkin bilgiler, veriler sınırlıdır. Büyük Selçuklu döneminden kalan yapılar mimari ve bezemeleriyle Anadolu dışı etkileri yansıtır (Diyarbakır Ulu camisi, Siirt Ulu camisi, Bitlis Ulu camisi). Amasya, Tokat, Niksar, Sıvas, Yozgat ve Malatya'da Danişmentliler; Hasankeyf, Mardin, Silvan ve Diyarbakır'da Artuklular; Erzurum'da Saltuklular; Erzincan, Kemah, Şebinkarahisar ve Divriği'de Mengücükler gibi türkmen beyliklerinin, mimaride yeni denemelere giriştikleri görülür (boyuna mekânlı çokayaklı camiler yaygındır [Divriği Ulu camisi], artuklu camilerinde mihrap önü kubbesi yapıya içten ve dıştan egemen olur [Silvan Ulu camisi] ve avlu köşelerine çifte minareler eklenir). Ancak öteki sanatlara ilişkin bilgiler yetersizdir; yalnız Artuklular'da K. Suriye ve Musul ile bağlantılı olarak maden sanatı gelişmiş, Anadolu minyatür sanatının ilk yapıtları, burada hazırlanmıştır. (→ ARTUKLULAR.)

İki yüz yıldan kısa bir dönemde Anadolu sanatına damgasını vuran Anadolu selçuklu sanatı, kendisinden sonraki Beylikler ve osmanlı kültür ve sanatlarının kaynağı ve öncüsü olması açısından önemlidir. XIII. yy.'dan başlayarak Anadolu mimarlığına egemen olan Anadolu Selçukluları başta başkentleri Konya olmak üzere çeşitli kentlerde inşa ettikleri cami, medrese, kervansaray, türbe, darüşşifa vb. yapılarında özgün üsluplar geliştirdiler; bu yapılar taşın sağladığı olanaklarla yoğun bir bezeme zenginliğine ulaştı (taçkapının yer aldığı ön cepheler). Özellikle mevleviliğin yarattığı düşünce rönesansı (Mevlana islamlığın resmi yasaklamasına karşılık portresini yaptırmıştır) selçuklu sanatını büyük ölçüde etkiledi. Figürlü (insan, aslan, kartal, mitolojik yaratıklar) süslemeler dinsel yapılara değin yaygınlaştı. Elinde mendil, kadeh ya da nar tutan hükümdar figürü çini, maden, alçı sanatlarında sıkça kullanıldı (Kubadâbâd sarayı). Mimariye bağlı olarak gelişen çini* sanatı bizans mimarisindeki mozaiğin yerini aldı. Çininin yanı sıra ahşap, taş ve alçı işçiliğinde, halı ve kumaş dokumacılığında, maden sanatlarında, minyatür ve cilt sanatlarında özgün eserler verildi. (→ SELÇUKLULAR.)

Aziz Yuhanna kilisesi
(VI. yy. ortaları)
Selçuk

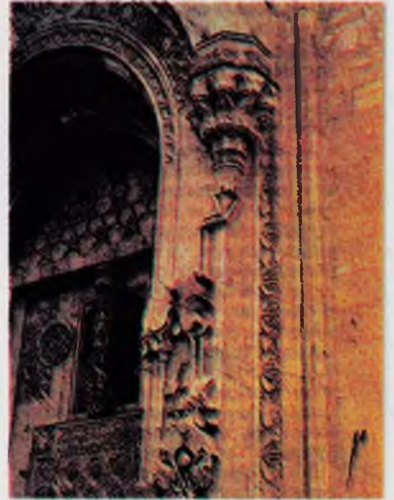
—*Beylikler dönemi.* Anadolu Selçukluları'nın yıkılmasından sonra uçlardaki türkmen beylerinin bağımsızlıklarını ilan etmeleri toplumsal ve kültürel yaşamı da etkiledi. Anadolu selçuklu sanatının etkileri XV. yy. başlarına değin sürmekle birlikte, sanatta bölgesel geleneklere bağlı yeni denemelere girişildi, bölgeden bölgeye kimi farklılıklar gösteren sanat eserleri yaratıldı. Mimarideki yeni arayışlarda özellikle B. Anadolu beylikleri (Aydınoğulları, Eşrefoğulları, Menteşeoğulları ve Osmanoğulları) başarılı örnekler verdiler ve osmanlı mimarlığına kaynak oluşturdular. Ahşap işçiliğinde özgün yapıtlar üretilirken (Taşkınpaşa camisi mihrabı), duraklama geçiren çini sanatı Karamanoğulları'nın (Tol medrese) ve Eşrefoğulları'nın (Eşrefoğlu camisi) yapılarında yer aldı. (→ ANADOLU BEYLİKLERİ, AKKOYUNLULAR, AYDINOĞULLARI, CANDAROĞULLARI, DULKADIROĞULLARI, ERETNA DEVLETİ, GERMİYANOĞULLARI, HAMİTOĞULLARI, KARAKOYUNLULAR, KARAMANOĞULLARI, MENTEŞEOĞULLARI, RAMAZANOĞULLARI, SARUHANOĞULLARI.)

—*Osmanlı dönemi.* Osmanlı devletinin katı ve merkeziyetçi yönetimi sanatı da etkilemiş, imparatorluk sınırları içinde ortak bir üslubun gelişimini sağlamıştır. Özellikle XV. yy.'dan sonra osmanlı sanatının merkezi Topkapı sarayı idi ve çok çeşitli dallarda çalışan sanatçılar burada örgütlenmişti (Ehli hıref). Osmanlı sanatı bir türk-islam bireşimi olmakla birlikte, Akdeniz çevresindeki öteki ülkelerin sanatlarından da etkilenmiş, bu yüzden öbür islam ülkelerinde görülmeyen özellikler kazanmıştır. Beylikler döneminin üslup arayışlarından etkilenen osmanlı mimarisi bu arayışları geliştirmiş, Anadolu Selçukluları'nın aksine yalınlık ve işlevselliğin egemen olduğu bir senteze ulaşmıştır. Tezhip, maden, çini, seramik, ahşap, fildişi vb. süslemeciliğinde klasikleşen üslup ve bezeme birliği görülür (kıvrıkdallar, rumiler, hatayiler). Minyatür*de geleneksel konuların yanı sıra Mehmet II (Fatih) portre sanatının da yerleşmesini sağladı. Çini*de yeni üslup ve teknikler geliştirilmiş, XVI. yy. İznik çinileri renkli sır tekniğinin yanı sıra çiçek motifli sıraltı tekniği ile de öne çıkmışlardır. Ciltçilik*te hatayi üslup Bursa, Edirne, Dıyarbakır, İstanbul'da özgün bir görünüm kazandı; daha sonra şükûfe, lake, barok ve rokoko üslupta ciltler yapıldı. Hattatlık* ünlü hattatların kurduğu okulların (Şeyh Hamdullah, Ahmet Karahisari, Hafız Osman, Mustafa Rakım, Yesarizade Mustafa İzzet) çizgisinde gelişti. XVII.-XVIII. yy.'larda gelişmeye başlayan cam* sanatları XIX. yy.'da beykozişi yapıtlarda, çeşmibülbüllerde özgün biçimini kazandı.

mimarlık

• *Osmanlı dönemi.* Osmanlılar'ın Beylikler dönemine ilişkin ilk yapıları, Bilecik ve çevresinde yoğunlaşmıştır. Orhangazi camisi (XIV. yy. başı) kubbeyle örtülü kare planlı ana mekânı ve dört eyvanlı şemasıyla, sonraki merkezi planlı osmanlı camilerinin öncüsüdür. Bu cami ile Şeyh Edebalı ve Mal Hatun'un türbeleri, yalın görünümleriyle dönemin özelliğini yansıtırlar. Bu dönemin en önemli örneklerinden olan Orhangazi imareti (XIV. yy. başı), daha sonra İznik ve Bursa'da geliştirilen ters T (zaviyeli, yan mekânlı) camilerin öncüsüdür. Aynı dönemden Gebze Orhan camisi (1328), yalınlığına karşılık ahşap bölümlerindeki rumi, hatayi, yıldız ve geçmelerden oluşan selçuklu geleneğindeki bezemeleriyle dikkati çeker.

—*Bursa üslubu.* Yeni bir devlet örgütünün kurulduğu, bu devletin gereksinim duyduğu toplumsal kurumların ve bu kurumlara bağlı yapıların oluşturulduğu Bursa dönemi, osmanlı mimarlığının temel evrelerinden birini meydana getirir. Bu dönemin tarihi bilinen ilk yapısı İznik Hacıözbek mescidi'dir (1333-1334). Burada uygulanan bir dizi taş, üç-dört dizi tuğla duvar örgü düzeni İznik, Bursa, Edirne ve İstanbul'daki ilk yapılarda da sürmüştür. Bu yapı türk üçgenlerine oturan kubbesi, beşik tonoz örtülü son cemaat yeriyle selçuklu mescitlerinin etkisini taşır. İznik Yeşil cami'si (1378-1392), selçuklu mimarlığından osmanlı üslubuna geçişi simgeleyen önemli örneklerdendir. Bu yapı tek kubbeli camilerde mekânı geliştirme yolunda önemli bir aşamayı da vurgular (üç bölümlü son cemaat yeri oldukça derin tutulmuş ve yanlara doğru ikişer kemerle açılmıştır). Bayezit I'in Mudurnu'da yaptırdığı Yıldırım külliyesi'nin (1382) camisindeyse ana mekânı genişletmek amacıyla kubbe büyütülmüştür. İlk osmanlı cami ve mescitlerinde geleneksel özellikleri sürdüren örnekler de vardır: Bursa* Ulu camisi (1399) çokayaklı camiler planındadır. XIII. yy. Anadolu camilerinde görülen, mihrap eksenindeki şadırvanlı, üstü açık bölüm burada da vardır. Edirne'deki Eski cami (XV. yy. başı) bu türün daha yalın bir örneğidir. XIV.-XV. yy. osmanlı mimarlığında toplumsal gereksinimlere bağlı olarak, dinsel işlevleri yanında yaşanılan, oturulan tabhane, zaviye gibi yapı türlerine de öncelik verilmiştir. Bu yapılarda XII.-XIII. yy.'ların dört eyvanlı, avlulu medrese ve zaviye planı uygulanmıştır. Zamanla ters T planlı ya da zaviyeli camiler diye adlandırılan yapıların değişik uygulamalarına İznik, Bursa ve Edirne'de rastlanmaktadır. Bu yapıların en eski örnekleri Orhan Gazi'nin İznik kuşatması sırasında kent surları dışında yaptırdığı Orhangazi imaret camisi (1325) ile Bursa Orhangazi külliyesi'nin camisidir (1339/1340). Daha sonra bu plan Bursa camilerinde geliştirilmiştir. Ters T ya da zaviyeli planın camiler dışındaki ilk uygulamasıysa, İznik Nilüferhatun* imareti'dir (1388). İznik Yakupçelebi imareti de benzer plandadır. Bursa Hüdavendigâr* külliyesi'nin (1366-1385) camisi, alt katta cami, üstteyse medreseden meydana gelen tasarımıyla osmanlı mimarlığında benzeri bulunmayan bir ör-

Divriği Ulu camisi ve darüşşifası
(darüşşifanın kapısından ayrıntı), *Divriği*

nektir. Aynı kentteki Yıldırımbayezit* külliyesi'nin camisi (XIV. yy. sonları) zaviyeli türün gelişimini yansıtan örneklerdendir, ayrıca anıtsal görünümlü son cemaat yeriyle de dikkati çeker. Bu önemli yapı, beylik mimarlığından imparatorluk mimarlığına geçişin de öncüsü olarak nitelenir. Bursa'daki Yeşil* külliye'nin (1419-1424) camisi dönemin mimari (avlu çevresindeki eyvanlar tonoz yerine kubbeyle örtülmüş, buna bağlı olarak da kare biçimini almıştır) ve bezeme (ön cephedeki taş ve çini süslemeler) özelliklerini yansıtan önemli bir yapıdır. Murat II'nin Bursa ve Edirne' de yaptırdığı camiler de cami, zaviye, tabhane işlevlerini üstlenmiş; zamanla burada ibadet önem kazanınca, öteki işlevler için bağımsız yapılar oluşturulmuştur.

Osmanlı devletinin siyasal ve ekonomik alanlardaki gelişmeleri mimariyi de etkilemiş, büyük boyutlu anıtsal yapılar ortaya çıkmıştır. Edirne'deki Üçşerefeli* cami (1438-1447) selatin camilerinin öncüsü sayılmasının yanı sıra, enine gelişen, yanlara doğru ikişer kubbeyle açılan merkezi kubbeli mekân anlayışının (bu plan Mimar Sinan'ın yapılarında en gelişmiş biçimine ulaşır) ilk örneklerindendir. Osmanlı camilerinde revaklı avlu ilk kez burada kullanılmıştır, revak kubbelerini süsleyen kalem işleri de osmanlı camilerinde görülen en erken örneklerdir. İstanbul'un alınışından sonra, merkezi yetkenin güçlenmesine koşut olarak mimarlık da ortak özelliklere sahip, bireşimci bir görünüm kazandı. İstanbul'da yoğunlaşan camilerin çoğu başlangıçta zaviyeli türdendir, ancak cami olma işlevi ağırlıklıdır (Mahmutpaşa, Muratpaşa, Atikalipaşa, Rumimehmetpaşa camileri). Bu arada tek kubbeli yapılarda da yeni denemelerle karşılaşılmaktadır: Edirne'deki Bayezit* külliyesi'nin camisinde (1484-1488) tek kubbeli ana mekân yanlara doğru dokuzar kubbeli tabhane bölümleriyle genişletilmiştir. İstanbul'daki Sultanselim külliyesi'nin (1522-1526/1527) camisinde de benzer bir plan uygulanmıştır. Dönemin en önemli yapılar topluluğu geniş kapsamlı tasarımı, değişik işlevli mekânlarıyla selatin külliyeleri geleneğini başlatan Fatih* külliyesi'dir (1463-1470). Caminin ortada kubbe, mihrap önünde ona bağlanan yarım kubbe, yanlarda üçer küçük kubbeli ilk tasarımı, Üçşerefeli cami ile Bursa'nın zaviyeli camiler planlarının bireşimi niteliğindedir. Fatih camisi'ni örnek alan Bayezit külliyesi'nin (1501-1506) camisinde kubbe düzeninin gelişimi görülebilir: burada dört ayağa oturan büyük kubbe, K. ve G.'den iki yarım kubbe, yanlardan da dörder küçük kubbeyle desteklenmiştir. Yanlara ayrıca beşer kubbeli tabhane bölümleri eklenmesi geleneksel zaviyeli camiler planının XVI. yy.'da da sürdüğünü yansıtır.

İlk dönem osmanlı mimarlığında önemli bir grubu oluşturan medreselerin çoğu günümüze ulaşmamıştır. Bu yapılarda Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemlerinin kapalı medreseler planını sürdüren örnek çok azdır (Bursa Lalaşahinpaşa medresesi). Buna karşılık ortası revaklı açık avlulu, G.'de dershane-mescit işlevinde kubbeli ana eyvan, yanlarda kubbeli odaların yer aldığı şema, yaygın biçimde uygulanmıştır (yalnızca ana eksene yerleştirilen yan eyvanlar yoktur). Genellikle külliyeler içinde yer alan ya da bağımsız örneklerin yanında büyük camilerin avlu revakları ardına eklenmiş odalardan meydana gelen medreseler de vardır. İznik Süleymanpaşa medresesi açık avlulu medreselerin ilk örneklerindendir (XIV. yy.), burada kubbeli odalar U biçimindeki revaklı avlunun çevresine yerleştirilmiş, giriş eksenindeki ana eyvan, dershane işlevinde büyük bir odaya dönüştürülmüştür. Bursa Hüdavendigâr külliyesi'nin camisinde yüksek kubbeli orta mekân, iki kat yüksekliğinde tutulmuş, üst kat, koridora açılan medrese odaları biçiminde düzenlenmiştir. Bursa Yıldırımbayezit külliyesi'nin şifahanesinde geleneksel medrese planı uygulanırken, medresede kimi değişikliklerle karşılaşılmaktadır: kubbeli dershane, klasik açık avlulu medreselerde olduğu gibi büyük bir kemerle avluya açılır, örtü düzeninde kubbe ve tonoz birlikte kullanılmıştır. Yeşil külliye'nin medresesinde bu plan geliştirilmiş, avluyu üç yandan dolanan revakların ardına tonozlu odalar yerleştirilmiş, G.'de avluya büyük bir kemerle açılan ana eyvanın yanı sıra, D. ve B.'ya da eyvan benzeri tonuzlu mekânlar eklenmiştir. Bu şema Selçuklu ve Beylikler dönemlerinin dört eyvanlı medrese planının gelişmiş bir biçimidir. Muradiye* külliyesi'nin medresesi de benzer plandadır. XV. yy.'ın ilk yarısında Bursa dışında inşa edilen önemli medreselerden biri Merzifon yakınlarında, Gümüş' teki Hacıhalilpaşa medresesi'dir (1415). Kubbeyle örtülü orta avluya açılan dört eyvanıyla klasik şemanın uygulandığı bu medreseye karşılık, Merzifon'daki Çelebisultanmehmet medresesi (1417) farklı planıyla dikkati çeker. Burada klasik açık avlulu şema uygulanmış, ancak kubbeli eyvanlar dışa çıkıntılı yapılmış, yan eyvanlar odaya dönüştürülmüştür. Edirne'deki Üçşerefeli cami'nin avlusundaki Saatli medrese (XV. yy.'ın ikinci çeyreği) kubbeli dershane yanındaki kubbeli eyvanıyla farklı plandadır. Bu yapıda kubbe, örtü düzeninin ana öğesidir. Afyonkarahisar Gedikahmetpaşa medresesi (1472). Bursa Ahmetpaşa medresesi (XV. yy.'ın ikinci yarısı), Edirne Peykler medresesi (XV. yy.'ın ikinci yarısı), İnegöl İshakpaşa medresesi (1482), İstanbul Davutpaşa medresesi (1485) Mehmet II (Fatih) döneminin ve hemen sonrasının önemli örnekleridir. İstanbul Fatih külliyesi'nin medreseleriyse dönemin simgesi durumundadır. XV. yy.'ın en önemli eğitim kurumları olan bu medreselerden öndeki Semaniye medreseleri revaklar ardına yerleştirilmiş kubbeli odalardan ve dershaneden, arkadaki Tetimme medreseleriyse dershanesiz bir dizi odadan meydana gelir. Klasik medreseler planındaki darüşşifa da Osmanlı döneminin en önemli hastanesiydi. Edirne' deki Bayezit külliyesi'nin darüşşifası ve tıp medresesi de bu türün başlıca örneklerindendir. İstanbul'daki Bayezit külliyesi' nin medresesi alanın konumuna bağlı olarak yerleştirildiğinden bağımsız bir yapı gibidir. Amasya'daki Bayezit külliyesi'nin medresesi, Küçükağa medresesi (1494) klasik planda yapılardır. Buna karşılık Kapıağası medresesi (1488) sekizgen bir şemaya yerleştirilmiş kubbeli öğrenci odaları ve büyük kubbeli dershanesiyle bu gruptan ayrılır.

Selçuklu türbelerinden osmanlı türbelerine geçişin ilk örnekleri İznik ve Bursa' da bulunmaktadır. Osman Gazi'den Fatih Sultan Mehmet'e değin tüm osmanlı sultanlarıyla sultan annelerinin bir bölümü Bursa'da gömülüdür. XIV. yy.'da kare ya da çok köşeli plan yaygın olarak kullanılmış, konik külahın yerini kubbe almıştır. Kare planlı, dört sütun ya da ayağa oturan kubbeyle örtülü, yanları açık mezarlar da vardır. Selçuklular'da mezar yapıları dışa kapalı olmalarına karşılık Osmanlılar'da gövde ve kubbe kasnağındaki pencerelerle dışa açılmıştır. Yapıların bir bölümüne revaklı bir giriş eklenmiştir. Taş bezeme gövdeye ve iç duvarlara yayılmıştır. Dönemin ilk önemli örneği tonozlu giriş eyvanı ve yüksek kasnağa oturan kubbeli mezar bölümüyle Kırgızlar* ya da Kırkkızlar türbesi'dir. Sarısaltuk ve Yakupçelebi türbeleri kubbeyle örtülü, yanları açık örneklerdir. İznik'teki yan yana iki kubbeyle örtülü, tuğla ve taş örgülü Halilhayrettinpaşa türbesi (1387), içten kubbe, dıştan külah örtülü, kare planlı Devlethatun türbesi (1449), Bursa'daki iç içe iki bölümlü, dört ayak, dört sütuna oturan kubbeyle örtülü Murat II türbesi, altıgen planlı, kubbeli, çinileriyle ünlü Cemsultan türbesi anılması gereken yapılardır. Bursa'daki Yeşil türbe (1421) osmanlı klasik türbe mimarlığının öncü örneklerindendir.

Bağdat köşkü
Levni'nin minyatürü
Surnamei Vehbi
(XVIII. yy.'ın ilk yarısı)
Topkapı sarayı müzesi, İstanbul

Sekizgen gövdeli, yüksek bir kasnağa oturan kubbeyle örtülü yapı dıştan tek katlı görünüşüne karşılık, altta tonoz örtülü bir oturtmalığa (mumyalık) sahiptir. İçten ve dıştan zengin çinilerle kaplı olan türbede pek çok usta görev almıştı. Bu türbenin örnek olduğu yapılar arasında İstanbul' daki Mahmutpaşa türbesi (1473), Bayezit külliyesi'ndeki Bayezit türbesi, Sultanselim külliyesi'ndeki Yavuzselim türbesi belirtilebilir.

Anadolu Selçukluları'nın geliştirdiği kervansaray ve hanların yapımı Osmanlı döneminde de sürdü; ayrıca Mısır, Suriye, Irak ve Arabistan'a ulaşan yollar üzerinde Anadolu'dakilere benzer plan ve mimaride kervansaraylar inşa edildi. Bu yapılarda revakla çevrili kare ya da kareye yakın avlulu, birkaç sahınlı selçuklu şeması uygulandı. Ancak kent hanlarında kapalı mekânlar düzgün dörtgen planlarını yitirmiş, alana uydurulmuştur. Ayrıca bu yapılarda farklı gereksinimlerin karşılandığı ayrı bölümler vardır. Bu dönemde iki katlı hanlar da yaygınlaşmıştır. Kent ve ticaret yaşamının gelişimiyle hanlar yeni işlevler yüklenmiştir. Dönemin han mimarlığında kale görünümünden uzaklaşılmış, yalınlık egemen olmuştur. Osmanlılar'ın Bursa'yı almalarından sonra han mimarisinde görülen gelişme Edirne ve İstanbul hanlarıyla XIX. yy.'ın sonuna değin sürmüştür. İlk osmanlı hanlarında Anadolu Selçukluları'nın kervansaraylarında, avluda yer alan mescitler yoktur; ancak bu öğe daha sonraki kent hanlarında yeniden ortaya çıkmıştır (Bursa İpek han, Geyve han). Bursa ve çevresinde yer alan XIV. ve XV. yy. ilk osmanlı han ve kervansarayları arasında Emir hanı (Bey hanı), Issız han (avlusuz selçuklu hanları planındadır), Bezir hanı, Kapan hanı, Çukur hanı, Yoğurt hanı, Hacıivazpaşa hanı, Katırcı hanı belirtilebilir. Burda Fidan hanı ya da Mahmutpaşa hanı (XV. yy.'ın ikinci yarısı) iki katlı mimarisi, avlu çevresindeki kubbeli revaklarla beşik tonozlu odaları, avlu ortasındaki şadırvan-mescidiyle kent hanlarının en önemli örneğidir. Yollar üzerinde yer alan kervansaraylar arasında da Gölpazarı'ndaki Mihailbey hanı (1418), Bergama'daki Taş han (1432) anılabilir. Mehmet II (Fatih) döneminden başlayarak İstanbul'da inşa edilen kent hanları da yapım teknikleri, örtü düzenleriyle Bursa hanları geleneğini sürdürürler. İki katlı, avlulu yapılarda alt kat depo, üst kat konaklama mekânları olarak düzenlenmiştir. Ayrıca ikinci bir avlu, bodruma yerleştirilen ahırlar, düzgün dörtgen plandan uzaklaşan şemalar, avluda

Süleymanname'den bir minyatür
Arifi (1558)
Topkapı sarayı müzesi kütüphanesi
İstanbul

seramik pano (XVI. yy.)
Topkapı sarayı müzesi, İstanbul

gemi biçiminde kûfi hat
besmele (XVIII. yy.), hattat Abdullah
Türk vakıf hat sanatları müzesi
İstanbul

yer alan mescit bu dönemin özellikleridir. Bu dönemden günümüze ulaşan tek örnek Mahmutpaşa külliyesi yapılarından olan Kürkçü* hanı'dır (1462/1463-1467). Bugüne gelememiş önemli yapılar arasında Elçi hanı ve Fatih külliyesi'nin hanı belirtilebilir.

Dönemin ekonomik ve toplumsal yapısına koşut olarak gelişen ve XIX. yy. sonlarına değin önemini koruyan bir grup da bedestenler ve çarşılardır. Bedestenler dikdörtgen planlı, ayaklara ve kemerlere oturan eş büyüklükte kubbelerle örtülü mekânlardan oluşan şemaya göre düzenlenmiştir. Bu taş yapıların çevresinde ahşap dükkânlı çarşılar yer alır. Bu yapı türünün de ilk örneği Bursa'dadır: Yıldırım bedesteni (XIV. yy. sonları) iki dizi halinde altı ayağa oturan on dört kubbeyle örtülü anıtsal bir yapıdır; orta geçidin çevresinde altmış sekiz dükkân vardır. Edirne bedesteni de (1417-1418) aynı şemadadır. Ankara'daki Mahmutpaşa bedesteni (XIV. yy. ortaları) dört ayağa oturan on kubbeyle örtülü bedesten bölümüyle, onu çevreleyen iki sıra dükkânın yer aldığı çarşıdan meydana gelir. İstanbul'daki ilk örnek Fatih Sultan Mehmet'in inşa ettirdiği İç bedesten (Bedesteni atik) on beş kubbeli, büyük kâgir bir yapıdır. Bursa ve Edirne bedestenlerini örnek alan bu yapıdan sonra Yeni bedesten (Bedesteni cedit) on iki ayağa oturan yirmi kubbeyle örtülü anıtsal görünümüyle dikkati çeker. Dokuz kubbeli Galata bedesteni de ilk örneklerdendir.

seramik tabak
Kütahya (XIX. yy.)
Etnografya müzesi, Ankara

Osmanlı mimarlığında önemli bir yapı grubunu meydana getiren hamamlar, gelir getirdiği sürece kullanıldıktan sonra yıktırıldıklarından günümüze ulaşan örnek azdır. Bu yapılarda mukarnaslı geçişler ve kubbelerle zengin bezemeli örtü düzeninin yanı sıra mermer ve alçı süslemelerle iç mekânda gösterişli bir görünüm elde edilmiştir. Osmanlı hamamları sıcaklık ve halvet bölümlerinin düzenlenmesine göre haç biçimi dört evyanlı, köşe hücreli; çok kubbeli; ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli; soğukluk, sıcaklık ve halvete benzer odalardan oluşanlar biçiminde sınıflandırılmaktadır. En yaygın kullanılan şema haç biçimi dört eyvanlı ve köşe hücreli plandır. Yenişehir'deki Saray hamamı (XIV. yy.'ın başı), İznik Orhangazi hamamı (XIV. yy.'ın başı), Bursa'daki Eski hamam (1337), Orhangazi hamamı (1339), Göynük'teki Süleymanpaşa hamamı (XIV. yy.) dönemin ilk örnekleridir. Bunlara Çekirge kaplıcası (1326), Eski kaplıca (XIV. yy. ortaları), Kükürtlü kaplıca (XIV. yy.'ın ikinci yarısı) eklenebilir. XIV. yy.'dan Mudurnu'daki Yıldırım hamamı, Bergama'daki Debbağlar hamamı, Ezine'deki Seferşah hamamı, Merzifon'daki Çiftehamam, XV. yy.'dan Ankara Karacabey hamamı, Bergama Küplü hamamı, Bursa Atpazarı hamamı, belirtilmesi gereken yapılardır. Bursa Mahkeme ya da İbrahimpaşa hamamı (XV. yy.'ın ilk yarısı) değişik planıyla dikkati çeker: çifte hamam planındaki yapının erkek bölümünde ılıklık yoktur, sıcaklık iki eyvanlı, üç halvet hücrelidir. Kadınlar bölümünün sıcaklığı da benzer şemadadır. Bu hamam mukarnaslı kubbeleri ve bezemeleriyle de önemlidir. Bursa Nasuhbey hamamı (XV. yy.'ın ikinci yarısı) beş eyvanlı, iki halvet hücreli sıcaklık bölümüyle yeni bir denemedir. Edirne'deki Tahtakale hamamı (1435) çifte hamam planında, değişik planlı bir yapıdır: sıcaklık haç biçimi dört eyvanlı, dört halvet hücrelidir; orta mekânı örten büyük kubbe yanlardan yarım kubbelerle desteklenmiştir. Gazimihalbey hamamı mukarnas bezemeleri, ferah mekânıyla dikkati çeker. Edirne'deki Beylerbeyi hamamı, Tahtalı hamamı, Gelibolu'daki Kasapoğlubey hamamı, Sarıcapaşa hamamı, Afyonkarahisar'daki Gedikahmetpaşa hamamı belirtilebilecek örneklerdir. Evliya Çelebi'ye göre İstanbul'un ilk hamamı Irgat hamamı'ydı, bunu Azaplar, Vefa ve Eyüp hamamları izledi. Fatih Çukur hamamı, Horhor Muratpaşa hamamı, Nişancı hamamı da ilk örneklerdendi. Çifte hamam planındaki Mahmutpaşa hamamı büyük boyutlu oluşu yanında, iki büyük, beş küçük eyvanlı, dört halvet hücreli sıcaklık bölümüyle hamam mimarlığının önde gelen yapılarındandır. Gedikpaşa'daki Gedikpaşa hamamı, Tahtakale'deki Tahtakale hamamı, Bayezit külliyesi'nin hamamı çifte hamam planında, büyük örneklerdir.

Anadolu saray ve köşklerinin dört eyvanlı şemasını sürdüren ilk osmanlı saraylarının günümüze ulaşmayan bir örneği Manisa sarayı'dır. Edirne'deki Eski saray da (1366) günümüze gelememiştir. Bayezit I, Selimiye camisi'nin yerinde bir saray inşa ettirmişti. Daha sonra Sarayiçi kesiminde köşkler, kasırlar, divanhaneler, saraylar yaptırılmıştı. Osmanlı saraylarının ilk görkemli örneği Yeni saray (Sarayı cedit) çok çeşitli bölümlerden oluşuyordu. (Babıhümayun, Babüssaade, Arzodası, Cihannüma kasrı, Kum kasrı, Enderun, Harem, daha sonra eklenen Terazı, Adalet kasırları, Hünkâr sofası, Mamak sarayı, Bayırbahçe kasrı, Alay köşkü, Bülbül kasrı vb.). İstanbul'un alınmasından sonra Mehmet II'nin (Fatih) Beyazıt'ta yaptırdığı Eski saray (Sarayı atik) [1454-1458], Topkapı sarayı'nın (Sarayı cedit) inşaasına kadar kullanılmıştı. Surlar içinde Birun, Enderun ve Harem bölümlerinden meydana gelen Topkapı* sarayı XV. ve XVI. yy.'lardaki eklemelerle gelişmiştir. Bu saraya bağlı Fatih köşkü, dönemin özelliklerini yansıtmasıyla, Çinili köşk ise dört eyvanlı planı, çini süslemeleriyle dikkati çeker.

Osmanlılar var olan kaleleri kullanmış, bunlara yenilerini eklemiştir. Bursa Balabancık kalesi, İstanbul Anadoluhisarı* (XIV. yy.), Rumelihisarı* (1452), Yedikule* (1458), Çanakkale boğazının iki yakasındaki Kilitbahir* (1462-1463), Kaleisultaniye* (XV. yy. ortaları) değişik ve görkemli mimarileriyle özgün yapılardır.

Osmanlı mimarlığının ilk dönemine ilişkin köprüler ya tek ana gözlü, iki yana eğimli ya da hemen hemen eş büyüklükte açıklıklardan meydana gelen üstü düz ya da hafif eğimli örneklerdir. XV. yy.'dan sonra sivri kemer kullanılmıştır. Bugüne gelemeyen örneklerden (Bursa Uluabat, Ankara Murathüdavendigâr, Ezine Aslıhanbey, Bursa Lalaşahinpaşa köprüleri) sonra Bursa'daki Nilüferhatun köprüsü (XIV. yy.'ın ilk yarısı), Edirne'de Ergene suyu üzerine kurulan yüz yetmiş dört gözlü Uzunköprü (1443/1444), Tunca nehri üzerindeki Fatih köprüsü (1452) belirtilebilir. Edirne Sarayiçi'ndeki Şehabettinpaşa (Saraçhane) köprüsü 120 m uzunluğunda, on sivri kemerli bir yapıdır, mihrap biçimindeki köşkü, mermer parmaklıklı balkonu, üçgen biçimindeki mahmuzlarıyla dönemin önemli örneklerindendir. Bunlara Bayezit II döneminde Osmancık Koyunbaba köprüsü (1484), Edirne Bayezit köprüsü (1488), Gevye Bayezit köprüsü (1495/1496) eklenebilir.

—*Klasik üslup.* Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişimine koşut olarak XVI. yy.'ın ikinci yarısından sonra sanat alanında, özellikle mimarlıkta anıtsal yapıtlarla karşılaşılmaktadır. Bu yapılar devletin, padişahların büyüklüğünü simgeleyici özellikledir. Padişahlar selatin yapılarıyla adlarını ölümsüzleştirirken, devletin önde gelenleri de başta cami olmak üzere çeşitli işlevde yapılarla onları izlediler. Dönemin yapılarında yalınlık, anıtsallık öne çıkmıştır. Osmanlı sanatının ilk dönem yapıtlarında Doğu'nun, özellikle İran'ın etkileri yoğunken, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethinden sonra Batı'ya açılış baş-

Yeşil cami minaresi (1378-1392)
İznik

lamış, Doğu ile Batı etkileri kaynaşmıştır. İstanbul'da yoğunlaşan bayındırlık hizmetlerinde, yapılaşmada ortak bir üslup doğmuştur. Merkezi yetke etkili olmakla birlikte, İstanbul'dan uzaklaşıldıkça bölgesel özellikler, yerel gelenekler de gözlemlenebilmektedir. XVI. yy.'a değin loncalarla sürdürülen mimarlık etkinlikleri, Kanuni Sultan Süleyman döneminde Mimar Sinan'ın da çabalarıyla kurulan Hassa mimarları örgütünce yürütülmeye başlamıştır. Osmanlı mimarlığının klasik dönemi olarak nitelendirilen bu evre Hassa mimarlar ocağı'nı yaklaşık elli yıl yöneten, türk mimarisine evrensel boyutlar kazandıran Mimar* Sinan'ın yapılarıyla simgeleşir. Bu dönemde osmanlı dinsel yapılarında iç ve dış mimarinin en önemli öğesi durumuna gelen kubbe, Sinan'ın ve yardımcılarının eserlerinde sürekli evrim geçirmiştir. XVI. yy.'da çoğunluğu Sinan'ın yapısı olan camiler, kubbeyi taşıyan ayakların sayısına göre dört, altı, sekiz ayaklı camiler olarak sınıflandırılır. Dönemin ilk önemli örneklerinden biri olan Diyarbakır Alipaşa külliyesi'nin (1534-1537) camisinde merkezi üslupla bölgesel özellikler kaynaşmıştır. İstanbul Haseki* külliyesi'nin (1538-1539) camisi tek kubbeli ana mekân, beş kubbeli son cemaat yeri ile klasik plandadır. Şehzade* külliyesi'nin (1543-1548) camisinde Sinan, dört ayağa oturan ve yanlardan dört yarım kubbeyle desteklenen ana kubbe şemasını uygulamıştır. Minare gövdelerindeki, dilimli kubbeli ağırlık kulelerindeki kabartma örgü motifleri tek örnektir. İstanbul Üsküdar'daki Mihrimahsultan külliyesi'nin (1547) camisindeyse ana kubbe üç yandan yarım kubbelerle desteklenmiş, yarım kubbeler köşelere doğru mukarnas dolgulu çeyrek kubbelerle genişletilmiştir. İstanbul Silivrikapı'daki Hadımibrahimpaşa camisi (1551) iç mekândaki zengin kemer düzeni, İstanbul Beşiktaş'taki Sinanpaşa camisi ise (1555) altıgen planı ve medrese olarak değerlendirilen avlusu ile dikkati çeker. Dönemin simgesi durumundaki anıtlardan biri olan Süleymaniye külliyesi'nin (1550-1557) camisinde yeniden Bayezit camisi'nde uygulanan kubbe düzenine dönülmüş, merkezi kubbe, mihrap ekseninde iki yarım kubbe, yanlarda küçük kubbelerle desteklenmiştir. Merkezi kubbe ve yarım kubbeler yükseltilerek dıştan pramidal, içten ferah bir görünüm elde edilmiştir. Bu yapıda cami, avlu ve minarelerle bütünselliğe ulaşılmıştır. İstanbul Topkapı'daki Karaahmetpaşa külliyesi'nin (1554-1558) camisinde altı ayaklı şema geliştirilmiştir; İstanbul Fındıklı'daki Mollaçelebi camisi de (1561) bu türün önemli örneklerindendir. Eminönü'ndeki Rüstempaşa camisi ise bir ticaret merkezindeki konumu ile daha farklı özellikler yansıtır: iki katlı camide alt kat depo olarak düzenlenmiştir. Caminin ana mekânında ise sekiz ayaklı şema uygulanmış, büyük ana kubbe dördü duvara bağlı, dördü bağımsız ayaklara oturtulmuştur. Beş kubbeli son cemaat yerinin önünde de revaklı bir giriş vardır. Lüleburgaz'daki Sokullumehmetpaşa külliyesi'nin (1564) camisinde ana mekânı genişletebilmek amacıyla yanlara doğru kemerli mahfiller eklenmiştir. Yapının bir başka ilginç özelliği avlu revakları ardına medrese odalarının yerleştirilmesidir. Mimar Sinan'ın bir başka önemli uygulaması olan İstanbul Edirnekapı'daki Mihrimahsultan külliyesi'nin (1562-1565) camisinde tek kubbeli ana mekâna, yanlarda belirli bir yüksekliğe çıkan üç küçük kubbeli bölümler eklenmiştir. Diyarbakır'daki İskenderpaşa camisi (1565) tek kubbeli ana mekâna eklenen tabhane bölümleriyle zaviyeli (ters T) planlı camilerin görünümünü kazanmıştır. Konya Karapınar'daki Selim II külliyesi'nin (1563) camisi, Erzurum Karamustafapaşa camisi (1562/1563), Babaeski Semizalipaşa camisi (1561-1565), Konya Selimiye camisi (1565), Ankara Cenabiahmetpaşa camisi (1565/1566) Sinan'ın tek kubbeli yapılarının belirtilmesi gereken örnekleridir. Sinan'ın bir başka ilginç uygulaması, İstanbul Kadırga'daki Sokullu külliyesi'dir (1571/1572): eğimli bir alanda yer alan camide avlu revakları ardına medrese odaları yerleştirilmiş, camiye giriş büyük dershanenin altında sağlanmıştır. Caminin ana mekânı altı ayağa oturan kubbeyle örtülüdür. Bu yapı XVI. yy. İznik çinileriyle süslenmiştir. Diyarbakır'daki Behrampaşa camisi (1564-1572) yanlara doğru kemerlerle genişleyen tek kubbeli ana mekânı, doğu ve batı duvarındaki kemerli bölümlere eklenmiş nişçikleri, ak-kara kesme taşlardan oluşan duvar örgü düzeniyle geleneksel öğeleri yansıtan önemli bir yapıdır. İstanbul Kasımpaşa'daki Piyalepaşa camisi'ndeyse (1573) İznik, Bursa, Edirne'deki ilk osmanlı camilerinin planı uygulanmış, ancak K., D. ve B.'sına revaklı galeriler eklenerek özgün bir biçim elde edilmiştir. Sinan'ın Edirne Selimiye* camisi (1569-1575) tek kubbeli örtü düzeninde ulaşılan düzeyi yansıtır; burada 45×36 m'lik bir alanı örten 31,30 m çapındaki tek kubbe dört kademe halinde yükselir. Sekiz ayağa oturan kubbenin görkemini gölgeleyecek her türlü öğeden (yarım kubbeler, küçük kubbeler) kaçınılmıştır. Bu yapı merkezi planı, mimarisi, çini bezemeleri, taş işçiliğiyle klasik osmanlı mimarlığının ulaştığı en üst düzeyidir. Bu yapıyı izleyen İstanbul Azapkapı'daki Sokullumehmetpaşa camisi (1577), Eyüp Zalmahmutpaşa külliyesi camisi, Üsküdar Şemsipaşa külliyesi camisi (1580), Tophane Kılıçalipaşa külliyesi camisi (1580), Toptaşı Atikvalidesultan külliyesi camisi (1583), Fatih Mesihmehmetpaşa külliyesi camisi, Manisa Muradiye külliyesi camisi (1583 -1585), Diyarbakır Melekahmetpaşa camisi dönemin belirtilmesi gereken yapılarıdır. Külliyelerde cami, yapılar topluluğunun merkezini oluştururken, konaklama merkezlerindeki kimi örneklerde kervansarayın da önem kazandığı görülmektedir (Payas ve Havsa Sokullumehmetpaşa külliyeleri, Ilgın Lalamustafapaşa külliyesi). Bu dönemin mimarlığında Sinan'ın mescitleri de önemli yer tutmaktadır (İstanbul Karagümrük Üçbaş mescidi, Eyüp Davutağa mescidi vd.).

Klasik osmanlı mimarlığının önemli bir yapı grubu da medreselerdir. Özellikle büyük selatin külliyelerinin medreseleri (Şehzade*, Süleymaniye*, Selimiye*) bu alanda yetkin örneklerdir. Bu dönemde de genellikle Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemlerinde uygulanan klasik şemalara bağlı kalınmıştır, ancak ana eyvan büyük kubbeli oda biçimindedir. Aynı avluyu paylaşan cami-medrese planı da yaygındır. Dönemin medrese mimarisi de Mimar Sinan'ın damgasını taşır. Bunlardan Diyarbakır Alipaşa medresesi, İstanbul Haseki, Mihrimahsultan, Sinanpaşa, Karaahmetpaşa, Kılıçalipaşa, Atikvalidesultan, İstanbul ve Lüleburgaz Sokullumehmetpaşa külliyelerinin medreseleri geleneksel planda örneklerdir. Şehzade külliyesi'nin medresesinde dershane giriş ekseninden yana kaydırılmıştır. Bu yapı türünün özgün örneklerinden olan İstanbul Rüstempaşa külliyesi medresesi'nde Amasya Kapıağası medresesi'nin sekizgen planı uygulanmıştır. Dıştan dörtgen planlı yapıda, sekizgen şema avluya girilince görülebilmektedir. Sekizgenin bir yanına büyük dershane, dört cepheye de eyvan benzeri bölümler eklenmiştir. Süleymaniye külliyesi'nin medreseleri engebeli bir alana geometrik bir düzen içinde yerleştirilmiştir. Evvel ve Sani medreseleri geleneksel planı sürdürürken, Rabi ve Salis medreselerinde alanın koşullarına göre tek sıralı mekânlardan meydana gelen şema uygulanmıştır. Edirne Selimiye külliyesi'nin medreseleri G. duvarının ardındadır. Basık kemerli orta avlunun iki yanına odalar yerleştirilmiştir, dershanenin odalarla bağlantısı yoktur. İstanbul Üsküdar'daki Şemsipaşa külliyesi'nde medrese camiyi L biçiminde iki yandan sarmaktadır. İstanbul Zalmahmutpaşa külliyesi'ndeyse medreselerden biri camiyi D., B. ve K.'den U biçiminde dolanmaktadır, öteki medrese ise L biçiminde düzenlenmiş revaklı odalardan oluşur. Medreselerle koşut bir gelişme gösteren darüşşifaların önemli örnekleri arasında İstanbul Haseki, Süleymaniye ve Atikvalidesultan külliyelerinin darüşşifaları belirtilebilir. (→ Kayn.)

Eğitim kurumlarında önemli bir grubu oluşturan sübyan okulları bu dönemde tüm Anadolu'da yaygınlaşmıştır. Mimar Sinan'ın külliyelerinde bu yapı türünün ilginç örnekleriyle karşılaşılmaktadır: Üsküdar Mihrimahsultan külliyesi'nde kubbeli kare bir mekân biçimindedir. Haseki külliyesi'ndeyse kare mekânlı iki bölümden meydana gelir, ayrıca bahçesi, çeşmesi, üstü örtülü oyun yeri vardır. Şehzade külliyesi'ninki tek kubbeli bir mekândan olu-

Topkapı sarayı genel görünüm *İstanbul*

Rumelihisarı *İstanbul*

Sokullu külliyesi (1571-1572)
Kadırga, İstanbul

şur. Süleymaniye külliyesi'nin sübyan okulu ise iki katlıdır, altta dükkânlar, üstte kubbeli bir mekânla yazlık sofa yer alır.

Türbe mimarisinde bu dönemde de kare ya da çok köşeli, kubbeli planlar yaygındır. Kimi örneklerde yapıya revaklı bir giriş eklenmiştir. Ayrıca yanları açık türbelere de rastlanmaktadır. Dönemin ilk örnekleri arasında İstanbul'daki Yavuzsultanselim türbesi (1523), Gebze'deki Çobanmustafapaşa türbesi (1523/1524), İstanbul Barbaros türbesi (1541) belirtilebilir. Şehzademehmet türbesi (1543/1544) derin saçak örtülü, dört sütunlu revakla girilen, sekizgen gövdeli, yivli kasnağa oturan dilimli kubbeli gösterişli bir yapıdır. İstanbul Hüsrevpaşa (1545), Karaahmetpaşa (1555), Süleymaniye külliyesi haziresindeki, XVI. yy. İznik çinileriyle süslü Hürremsultan (1557), Şehzade külliyesi'nin haziresindeki, zengin çini bezemeli Rüstempaşa (1561) türbeleri klasik üslupta önemli örneklerdir. Süleymaniye külliyesi haziresindeki Kanuni türbesi (1566), Mimar Sinan'ın bu türdeki ilginç denemelerindendir: osmanlı mimarlığında tek örnek olarak kalan bu yapıda sekizgen gövde yirmi sekiz sütuna oturan revaklarla çevrelenmiştir. Türbe ayrıca zengin çini bezemeleriyle de dikkati çeker. Ayasofya haziresindeki Selim II türbesi de (1577) Sinan'ın özgün yapılarındandır: burada köşeleri kesik kare gövdenin girişine dört sütunlu, küçük kubbeli bir revak eklenmiştir. Gövdeyi örten kubbe içten sekiz sütuna oturur. İstanbul Eyüp'teki Zalmahmutpaşa türbesi de (1580), dıştan sekizgen, içten kare planlı gövdesi, dört sütunlu giriş revakıyla değişik bir uygulamadır. Bunların dışında İstanbul Pertevpaşa (1572), Sokullumehmetpaşa (1574), Şemsipaşa (1580), Kılıçalipaşa (1580), Diyarbakır Özdemiroğluosmanpaşa (1585) belirtilmesi gereken örneklerdir.

Klasik osmanlı mimarlığının ana özellikleri olan işlevsellik ve yalınlık, kervansaray ve hanlarda da göze çarpar, genellikle Selçuklu dönemi şemalarını sürdüren bu yapılarda, değişik sayıda sahınlardan oluşan dikdörtgen planlı kapalı mekân ve avlular alana göre değişik biçimler almıştır. Ayrıca ticaret merkezlerinde, büyük kentlerde birkaç katlı, dış cephelerde dükkânların yer aldığı hanlar inşa edilmiştir. İki katlı, tek avlulu kent hanlarına İstanbul Büyükçorapçı hanı, Kurşunlu han, Leblebici hanı örnek verilebilir. XVI. yy. başlarında han mimarlığında cephe mimarisi gelişmiş, taçkapılar hafifçe çıkıntılı bir görünüm kazanmıştır (Gebze Çobanmustafapaşa külliyesi kervansarayı). Cephelerde taş ve tuğla örgü düzeni bezeme öğesi olarak değerlendirilmiştir. Silivri'deki Pirimehmetpaşa külliyesi (1530/1531), Şehzade külliyesi, Büyükçekmece Kanunisultansüleyman külliyesi (1563), Lüleburgaz ve Payas Sokullu külliyeleri, Ilgın Lalamustafapaşa külliyesi kervansaraylarıyla, Rüstem Paşa'nın İstanbul, Edirne, Konya Ereğlisi ve Erzurum'da yaptırdığı kervansaraylar ve hanlar bu yapı türünün gelişimini yansıtan önemli örneklerdir.

XVI. yy. hamamlarında, daha önceki bakışıksız düzen bırakılmış, bakışık planda çifte hamam şeması yaygınlaşmıştır. Kübik görünümlü, kubbeli hamamların yanı sıra saray hamamları vardır. Mimar Sinan'ın yapısı olduğu sanılan Çinili (Hayrettinpaşa) hamamı (1546) geleneksel plana bağlı kalmakla birlikte, ahşap çatılı oluşuyla bunlardan ayrılır. İstanbul Ayasofya ya da Haseki* hamamı aynı eksen üzerindeki bakışık düzeni, üç kubbeli soğukluk ve yıldız biçimindeki sıcaklık bölümleriyle klasik hamam mimarisinin başyapıtlarındandır. Süleymaniye külliyesi hamamıyla, Fındıklı'daki Mollaçelebi hamamı, haç biçimi dört eyvanlı çifte hamamlardır. İstanbul Mihrimahsultan (1565), Kılıçalipaşa külliyesi, Atikvalidesultan külliyesi, Karapınar Selim II külliyesi, İzmit Pertevpaşa külliyesi, Edirne Sokullumehmetpaşa, Sapanca Rüstempaşa hamamları, klasik dönem hamam mimarlığının belirtilmesi gereken örnekleridir. Saray hamamları içinde de Topkapı sarayı'nın Yenisaray hamamı ile Validesultan hamamı anılabilir.

XVI. yy. çeşmeleri arasında kesme taştan, sivri kemerli yalın örnekler olduğu gibi, zengin saçak süslemeliler de vardır. Özellikle külliyelerle birlikte yapılan çeşmeler ölçülü, uyumlu mimari ve bezemeleriyle dikkati çeker (Üsküdar Mihrimahsultan külliyesi, Büyükçekmece Kanunisultansüleyman külliyesi, Edirne Selimiye camisi'nin çeşmeleri). Yedikule'deki Uşşaki tekkesi'nin çeşmesi Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk yıllarından kalma az bulunur örneklerdendir. Osmanlı hayır yapıları arasında önemli bir grubu oluşturan sebiller genellikle külliyeler içinde tasarlanmıştır, ancak bağımsız örnekler de vardır. XVI. yy.'da ortaya çıkan bu yapılar çoğunlukla ahşap olduklarından günümüze ulaşanları çok azdır. İstanbul Vefa'daki Hüsrevkethüda sebili (1565/1566) ile Topkapı surlarındaki Takkeci sebili (1578) köşe sebillerinin ilk, Süleymaniye külliyesi içinde, Sinan'ın türbesiyle bir bütün oluşturan küçük sebil, dönemin zarif örneklerindendir. Su yapıları içinde belirtilmesi gereken bir grubu da su yolları, kemerler ve bentler oluşturur. İstanbul ve çevresinde yoğunlaşan bu yapılar arasında Müderris köyü kemeri, Kırkçeşme, Uzun kemer, Güzelce kemer ve bu türün en ilginç ve başarılı örneği olan Mağlova* kemeri anılabilir.

Bu dönemde saray, köşk gibi yapılar da İstanbul'da yoğunlaşmıştır. Çoğu günümüze ulaşmayan bu yapıların önemli örnekleri olan Çekmece yolu üzerindeki Siyavuşpaşa köşkü (1571) ile Topkapı sarayı'ndaki Murat III köşkü (1578) Sinan'ın bu alanda dikkati çeken eserleridir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesine bağlı olarak köprü yapımı da önem kazanmıştır. Özellikle seferler sırasında orduyla birlikte giden mimarlar ve ustalar gerekli yerlere kısa sürede köprüler kuruyorlardı. Bunların yanı sıra Mimar Sinan'ın doğal yapıyla uyumlu değişik şemalar denediği görülmektedir: İstanbul Harami deresi üzerindeki Kapıağası köprüsü, Silivri çayı üzerindeki basık kemerli, otuz iki gözlü Silivri köprüsü (1568), Lüleburgaz çayı üzerindeki Sokullumehmetpaşa köprüsü (1565), Ergene ırmağı üzerindeki Sinanlı köprüsü. Dönemin köprü mimarlığına ilişkin en özgün örnek ise Büyükçekmece köprüsü'dür (1564-1567). Hafif eğimli dört ayrı bölümden meydana gelen bu köprü Sinan'ın imzasını attığı tek yapısı olması açısından da önemlidir.

—*Geç klasik üslup.* Mimar Sinan'ı izleyen ve osmanlı mimarlığının geç klasik dönemi olarak nitelendirilen XVI.yy. sonu ile XVII. yy.'da klasik üsluplar sürmekle birlikte, bayındırlık etkinlikleri zayıflamıştır. XVI. yy.'da sultanlar, valide sultanlar ve devlet önde gelenleri birçok külliye yaptırmışken, bu dönemde ancak birkaç külliye inşa ettirilmiştir. Sinan'ın yetiştirdiği hassa mimarları onun geliştirdiği merkezi planlı şemayı sürdürmüşlerdir. Mimar Davut Ağa'nın eseri olan İstanbul Cerrahpaşa külliyesi'nin (1593/1594) camisi ortada büyük, yanlarda altı yarım kubbeli örtü düzeniyle altı ayaklı şemanın gelişmiş bir örneğidir (XVI. yy. sonlarında altı, sekiz ayaklı şemalar yaygındır). Davut Ağa Safiye Sultan adına inşasına başladığı Yenivalide* külliyesi'nin (1598) camisindeyse (Yeni cami) Sinan'ın Şehzade camisi'nde uyguladığı dört ayaklı planı uygulamış, ana mekân ortada büyük, yanlarda yarım, köşelerde küçük kubbelerle örtülmüş, D. ve B.'ya iki katlı galeriler eklenmiştir. Selatin külliyeleri geleneğini XVII. yy.'da sürdüren Sultanahmet* külliyesi'nin (1609-1617) camisi klasik üslupta olmakla birlikte kimi yenilikler getiren önemli bir anıttır (iki yüz altmış pencereyle aydınlık bir görünüm elde edilmesi, iç avluyu çevreleyen otuz kubbeli revaklar, ana yapıyla iç avlunun altı minareyle bağlanması, bağımsız bir yapı biçimindeki hünkâr kasrı vb.). Bu külliyeden sonra büyük camilerin yapımı azalmış, medrese ve sübyan mektebi ile birleşmiş, küçük boyutlarda, çoğu minaresiz, yalın, dershane-mescit işlevinde yapılar çoğalmıştır. İstanbul Üsküdar'daki Çinili külliye'nin (1640) camisi yapıyı üç yandan çevreleyen ahşap galeri biçimindeki son cemaat yeriyle değişik bir örnektir. İstanbul Divanyolu'ndaki Köprülü külliyesi'nde (1661) han ve dükkânlar önem kazanmıştır, sekiz köşeli mescit dershane işlevini de üstlenmiştir. Aynı yerdeki Merzifonlukaramustafapaşa külliyesi'nde (1681-1690) sekiz köşeli, dışa kapalı bir yapı olan dershane -mescidin önünde dört sütunlu revakı vardır. İstanbul Fatih'teki Amcazadehüseyinpaşa* külliyesi'nde (1700) sekiz köşeli, kubbeli mescit -dershane üç yandan kubbeli, tonozlu revaklarla çevrelenmiştir. Anadolu kentlerindeki ya da menzil hanlarındaki camiler de kare planlı, kubbeli kübik yapılardır (Safranbolu Köprülü camisi, Vezirköprü Taşkale camisi, Ulukışla Öküzmehmetpaşa camisi, İncesu Karamustafapaşa camisi). Merzifon Karamustafapaşa camisi (1667) ise XIV. yy. örneklerinden esinlenen mimarisiyle dikkati çeker. G.-D. Anadolu'da geleneksel öğeleri yansıtan örnekler vardır (Mardin Zairi camisi, Diyarbakır Nasuhpaşa camisi, Bitlis Aynelbarit camisi [Soğukpınar mescidi], Taş mescit, Aşağıkale [Kalealtı] camisi). XVII. yy.'ın dinsel yapıları arasında ahşap çatılı mescitler de önemli bir grubu oluşturur, ancak bunların çoğu özgün biçimini yitirmiştir. Merzifon Bahçekent köyündeki Abidehatun camisi bitkisel bezemeli tavan kirişleri ve ahşap direkleriyle dönemin sayılı örneklerindendir.

XVI. yy. sonlarına doğru önem kazanan medreseler külliyeler içinde caminin yerini almıştır; kimi örneklerde medrese-dershane türbe ve sebille birlikte üçlü bir mimari bütün oluşturmuştur. Mimar Sinan'ın Üsküdar'daki Şemsipaşa külliyesi (1580)

Şemsipaşa külliyesi (1580)
Üsküdar, İstanbul

küçülmüş camisi, medrese ve türbesiyle bu türe geçiş yapılarındandır. Mimar Davut Ağa'nın Amberağa medresesi (1580) sebil ve sübyan okuluyla bu grubun öncülerindendir; İstanbul Divanyolu'ndaki Kocasinanpaşa medresesi (1594), Hadımhasanpaşa medresesi (1595/1596), Gazanferağa medresesi (1599) de bu grupta belirtilmesi gereken yapılardır. İstanbul Vezneciler'deki Kuyucumuratpaşa medresesi'ndeyse (1606-1610) dershane-mescit, sebil, türbe, sübyan mektebi, dükkânlar, medrese çevresinde düzenlenmiştir. Üsküdar Çinili medrese (1640) L planıyla öteki örneklerden ayrılır. Sultanahmet külliyesi'nde küçük, klasik üslupta bir medreseyle yetinilmiştir. Divanyolu'ndaki Köprülü külliyesi'nde medrese, mescidi L biçiminde saran revaklı, kubbeli odalar biçiminde tasarlanmıştır; odalardan bağımsız olan dershane sekizgen planı, revaklı girişiyle değişik bir uygulamadır. Merzifonlukaramustafapaşa ve Amcazadehüseyinpaşa külliyelerinde önem kazanan medrese, mescit-dershaneyi U biçiminde çevreler. Anadolu'daki önemli örnekler arasında Vezirköprü Fazılahmetpaşa medresesi (1662) ile Kayseri İncesu'daki Merzifonlukaramustafapaşa medresesi belirtilebilir. XVII. yy.'ın medreselerle benzer plandaki tek darüşşifası Sultanahmet külliyesi'ninkidir. Büyük külliyelerle birlikte tasarlanan sübyan okullarına İstanbul Yenivalide, Çinili, Merzifonlukaramustafapaşa külliyelerinin sübyan okulları örnek verilebilir, bunlar bağımsız, özel girişi olan iki katlı yapılardır. Sultanahmet külliyesi'nde dış avlu duvarı üzerinde yer alan sübyan okulu küçük salonlar biçimindedir, altında yan yana dizili pencerelerden meydana gelen sebil vardır. Bu yapı, okul-sebil bireşiminin ilginç bir denemesidir.

XVI. yy. sonlarına değin dört, altı, sekiz köşeli olan türbeler, daha sonra çokköşeli (12, 16) selçuklu türbeleri biçiminde yapılmaya başlanmıştır. Bunlarda iç ve dış köşe sayıları farklı olabilir (İstanbul İbrahimpaşa türbesi içten 16, dıştan 8, Ayasofya haziresindeki Şehzadeler türbesi dıştan 8 köşeli, içten kare planlı, Sinanpaşa türbesi dıştan 16, içten 8 [önünde sebili vardır], Eyüp Siyavuşpaşa türbesi içten 8, dıştan 16 köşelidir). Dönemin sultan türbelerindeyse iç galerili plan uygulanmıştır (Ayasofya haziresindeki Murat II türbesi, Mehmet III türbesi). Sultanahmet külliyesi'ndeki Sultanahmet türbesi'ndeyse kubbeyle örtülü kare plana dönülmüştür. Dönemin önde gelen devlet adamlarının türbeleri de yalın örneklerdir (Üsküdar Halilpaşa türbesi, Kuyucumuratpaşa türbesi, sebille yalınlığı bir ölçüde giderilmiş Bayrampaşa türbesi). XVII. yy.'ın ikinci yarısındaysa daha değişik bir türbe mimarisiyle karşılaşılmaktadır: Divanyolu'ndaki Köprülü külliyesi'ne bağlı, yanları açık sekizgen türbede, köşeler sütunlarla yuvarlatılmış, kemer araları tunç şebekelerle doldurulmuştur. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın on iki sütunla çevrili açık türbesi de bu türdendir.

Mimar Sinan'dan sonra yapılan külliyelerde hamamlara daha az rastlanmaktadır. Dönemin hamamlarında haç biçimi dört eyvanlı, köşe hücreli sıcaklık şeması yaygındır (Cerrahpaşa hamamı, Laleli Abbasağa hamamı).

Üsküdar Çinili külliye'nin hamamında değişik bir plan uygulanmıştır: kadınlar bölümünde sekiz köşeli sıcaklığın dört yanına eyvanlar, dört yanına da halvet hücrelerinin kapıları yerleştirilmiştir. Merzifon Karamustafapaşa hamamı (1676) da benzer plandadır. Sultanahmet külliyesi'ninki tek hamam planında, altıgen sıcaklıklı yalın bir örnektir. Dönemin öteki önemli hamamları arasında Merzifon Büyük hamam (1658), Tuzpazarı hamamı (1677), Vezirköprü Taşkale hamamı (1659), Çiftehamam (Ayşesultan hamamı) [XVII. yy. ortaları] anılabilir.

XVI. yy.'ın menzil hanları ve kent hanları planları XVII. yy.'da da sürmüştür. Kare ya da kareye yakın planlı, revaklı avlulu yapılar iki ya da daha çok katlıdır (Merzifonlukaramustafapaşa kervansarayı dört katlıydı). Bu dönemin hanlarında da yalınlık egemendir, taçkapılar hafif dışa taşkındır (Kuşadası Öküzmehmetpaşa kervansarayı). Merzifon'daki Taş han, klasik osmanlı üslubu ile, Anadolu Selçukluları'nın cephe düzenlemesini birleştiren mimarisiyle dönemin örneklerinden ayrılır. Geleneksel selçuklu şemasını sürdüren hanlar arasında Malatya Silahtarmustafapaşa kervansarayı (1636), Kayseri İncesu Karamustafapaşa kervansarayı, kapalı mekânlı Bitlis Başhan sayılabilir. Edirne Ekmekçioğluahmetpaşa kervansarayı (1609) avlu ile bağlantısı olmayan salonları ve arka cephedeki mermer süslemeli pencereleriyle dikkati çeker. XVII. yy.'da özellikle İstanbul'da ticaretin gelişmesiyle han mimarlığında kimi değişiklikler olmuştur. Kat sayısının yanı sıra avlu sayısı da artmış, ahır bölümleri önemini yitirmiştir. Kent içi hanlarının tüccarlarca kullanılanlarına hacegân hanı, kentlere çalışmaya gelen gençlerin kaldıklarına da bekâr odaları deniyordu. İstanbul Çakmakçılar'daki Büyükvalide hanı üç avlusu, iki katlı mimarisi, girişin üstündeki cumbalı odası, rampayla inilen ahırı, değerli eşyaların korunduğu hazine kulesi gibi birimleriyle, bu yapı türünün önde gelen örneklerindendir. Öteki örnekler arasında İstanbul Şeker han, Vezir han, Kızıl han, Tokat Taş han, Safranbolu Cinci han anılabilir.

XVII. yy.'da yapılan çarşı ve bedestenler klasik üslubu sürdürmüştür. İstanbul Sultanahmet külliyesi'ne bağlı arasta (Sipahiler çarşısı) üstü açık bir yolun iki yanında yer alan dükkân sıralarından meydana gelir. Niğde bedesteni'ndeyse ara yol örtülüdür. İstanbul Eminönü'ndeki Mısırçarşısı L biçimi planıyla bu türün özgün bir örneğidir. Vezirköprü Fazılahmetpaşa bedesteni ve arastası, Amasya Gümüşhacıköy Köprülümehmetpaşa arastası, Merzifon Karamustafapaşa bedesteni XVII. yy.'ın önemli çarşı yapılarıdır.

XVII. yy.'da sebil mimarisinin ilginç örnekleriyle karşılaşılmaktadır; İstanbul Kocasinanpaşa sebili (1594) ile Gazanferağa sebili (1599) bu türün öncüleridir. Bu yapılarda sekiz köşeli plan uygulanmış, köşeler mermer sütunlarla belirginleştirilmiş, pencereler tunç kafesler, kemer alınlıkları mermer şebekelerle süslenmiştir. XVII. yy.'ın üslubunu, köşeleri mukarnas başlıklı sütunlarla ayrılmış, sivri kemerli Kuyucumuratpaşa sebili yansıtır. Haseki'deki Bayrampaşa sebili (1634), Yenivalide külliyesi sebili, Merzifonlukaramustafapaşa külliyesi sebili, Amcazadehüseyinpaşa külliyesi sebili bu türün önemli örnekleridir. Dönemin çeşmeleriyse sebil, cami, mescit, sübyan mektebi gibi yapılarla birlikte tasarlanmıştır (Mehmetpaşa çeşmesi, İbrahimpaşa çeşmesi).

Dönemin saray, köşk, konak gibi sivil yapıları arasında günümüze ulaşanlar İstanbul'da bulunmaktadır. Topkapı sarayı Ahmet I köşkü (1608) türk üçgenlerine oturan küçük kubbeli mimarisi ve bezemeleriyle dönemin üslubunu yansıtır. Kare ya da sekizgen planlı orta mekânı yanlara doğru eyvanlarla genişletilmiş köşkler arasında Revan köşkü (1535/1536), Bağdat köşkü (1639), Sepetçioğlu köşkü (1643) belirtilebilir, bu yapılar zengin çini bezemeleriyle de dikkati çeker. Anadolu'da yerel yöneticilerin ya da eşrafın oturduğu konaklar arasında da Edirne Vezir konağı, Vezirköprü Köprülüler konağı anılabilir. Büyük bahçeler içinde yer alan bu konaklar 2-3 katlı, çıkmalı, kiremit örtülü, şadırvanlı, fıskiyeli yapılardır.

XVII. yy.'da denizden gelen saldırılarla, Yeniköy yakınlarına dek uzanan kazak akınlarını önlemek amacıyla Murat IV İstanbul boğazının Kavaklar kesimine karşılıklı iki kale yaptırmıştır. Mehmet IV döneminde de Çanakkale boğazının iki yakasındaki kaleler güçlendirilmiş, yenilenmiştir. Yolcu ve hacı adaylarının korunması için Kuşadası'na da bir kale yaptırılmıştır (1611). Dönemin en özgün kalesi ise duvar tekniği ve bezemeleriyle selçuklu geleneğini sürdüren Hoşap* kalesi'dir (1643).

XV. ve XVI. yy.'larda inşa edilen köprüler daha sonra da yeterli olduğundan, XVII. yy.'da köprü yapımı azalmıştır. Dönemin en önemli örnekleri arasında Edirne'de Tunca nehri üzerindeki on kemerli Ekmekçioğluahmetpaşa köprüsü (1608 -1615), yazıt köşkü ve balkonuyla dikkati çeken Babaeski köprüsü (1633), Diyarbakır'da Devegeçidi suyu üzerindeki Murat IV köprüleri, Nilüfer çayı üzerindeki altı gözlü Abdalçelebi köprüsü (yazıt köşkü ve konsollara oturan balkonu ilginçtir), renkli taştan, ince işçilikli Van Hoşap (Güzelsu) köprüsü, İstanbul'da Davutpaşa kışlası yakınındaki Gençosman köprüsü anılabilir.

XVII. yy.'ın önemli bir yapı grubu da kitaplıklardır. XV. ve XVI. yy.'larda öteki yapılara bağlı olan kitaplıklar XVII. yy.'da bağımsız olarak inşa edilmişlerdir. Bu türün ilk örneği de Kayseri Aydınlar (eski Tavlusun) köyündeki Halilpaşa kitaplığı'dır (1618). İstanbul Köprülü kütüphanesi (1661) kubbeli revaklar ile kubbeyle örtülü kare mekândan oluşur. Kayseri Erkilet'te Mehmetpaşa kitaplığı (1670/1671), İstanbul'daki Amcazadehüseyinpaşa külliyesi'ne bağlı iki katlı kitaplık (1700), bu türün belirtilmesi gereken yapılarıdır.

—*Batı'ya açılış.* Hassa mimarlar ocağı ile birlikte osmanlı mimarlığına damgasını vuran Mimar Sinan'ın etkileri XVIII. yy.'da azalmaya başlar. Osmanlı toplumunda beliren yenileşme istekleri mimarlıkta da kendini duyurur; Batı uygarlığının etkileri başta saray çevresi olmak üzere, toplumun çeşitli kesimlerinde giderek artar. Lale devri'nde (1718-1730) kısa bir geçiş dönemiyle başlayan batılılaşma hareketi, onun ardından türk baroğu, rokoko ve empire (ampir) üsluplarıyla XIX. yy.'ın ikinci yarısı ortalarına değin sürmüş, daha sonraysa XX. yy.'ın başlarına değin uzanan seçmeci (eklektik) bir üslup egemen olmuştur. 1910'larda ulusçuluk akımının

Piyalepaşa camisi (1573)
İstanbul

Murat III türbesi
Ayasofya, İstanbul

Büyükçekmece köprüsü
İstanbul

gelişimine koşut olarak ve Batı etkilerine tepki biçiminde doğan Birinci ulusal mimarlık akımı ya da yeniklasik üslup Cumhuriyet'in ilk yıllarında da etkisini sürdürmüştür. Türk baroğu ve rokoko üsluplarında üretilen yapılarda genel şemalarda büyük farklılıklar olmamakla birlikte geleneksel bezeme anlayışı önemli değişikliklere uğramıştır. Empire üslubu da Batı'daki biçimiyle değil, yer yer barok üslupla birlikte uygulanmıştır. Seçmeci üslubun yapılarında osmanlı mimarlığının klasik formlarının büyük ölçüde bozulduğu görülmektedir. Yeniklasik üslubun egemen olduğu Birinci ulusal mimarlık dönemindeyse XVI. yy.'ın klasik şemalarından esinlenilmiştir.

Bu dönemde yeni işlevleri karşılayan yapı türleri (okul, kışla, elçilik, müze vd.) doğmuştur. Hassa mimarlar ocağı'nın etkinliğini yitirmesiyle bir yandan azınlık (Balyan ailesi), öte yandan da batılı mimarlar (Melling, Vallaury, Ritter, d'Aronco, Cuno vb.) yapılaşma hareketini ellerinde tutmuşlardır. Bu arada Sanayii nefise mektebi (1882) ve 1734'te kurulan, 1875'ten sonra sivil mühendislik alanında eğitim vermeye başlayan Askeri berri hümayun' la mimarlık öğretimi yeniden düzenlenmiştir.

XVIII. yy.'da barok ve rokoko üslupların etkilerini yansıtan camilerin başında Nuruosmaniye* camisi gelir (1748-1755). İstanbul'daki öteki örnekler arasında Ayazma camisi (1757-1760), Laleli* külliyesi camisi (1759-1763), Zeynepsultan camisi (1769), yeni Fatih camisi (1767-1771), Beylerbeyi* camisi (1778) ve Eyüpsultan* camisi (1798-1800) belirtilebilir. İstanbul Nusretiye* camisi (1826), Üsküdar Selimiye camisi (1804), Ortaköy* camisi (1853/1854), Dolmabahçe* camisi (1853), Aksaray Valide camisi (1871) baroktan empire üsluba geçişi belirleyen ilginç örneklerdir. Dönemin Anadolu'da yapılan camileriyse çoğunlukla tek büyük kubbeli, kübik anıtlardır. İstanbul'daki üslupları bir ölçüde izleyen örnekler arasında XVIII. yy.'dan Aydın Cihanoğlu camisi (1756), Gülşehir Karavezir camisi (1779), Yozgat Çapanoğlu camisi (1777-1779) ile Cevahiraliefendi camisi (1788), Soma Hızırbey camisi (1791), Safranbolu İzzetmehmetpaşa camisi (1796); XIX. yy.'dan Yozgat Başçavuşoğlu camisi (1801), Denizli Yazırköyü camisi (1802), İzmir Kemeraltı camisi (1812), Şadırvanaltı camisi (1815), Konya Aziziye camisi (1872), Söke Hacıziyabey camisi (1895), İzmir Salepçioğlu camisi (1897-1907); XX.yy. başlarından Birinci Ulusal mimarlık dönemi yapıları arasında yeniklasik üslupta Bebek* camisi (1910-1913) ve Bostancı camisi (1914-1915) belirtilebilir.

Bağdat köşkü
Topkapı sarayı, İstanbul

XVIII. yy. medrese yapılarında geleneksel şemalara bağlı kalınmıştır. İstanbul Hamidiye medresesi (1781), ortası avlulu, iki katlı bir yapıdır, yalnızca şadırvanı döneminin bezemelerini yansıtır. Seyithasanpaşa külliyesi'nin medresesinde de ön cephedeki sebil, dönemin özelliklerine sahiptir. Şanlıurfa'daki Rıdvaniye camisi'nin ön avlusunu üç yandan kuşatan otuz iki hücreli medrese (1722), Aydın Cihanoğlu camisi'nin L biçimindeki medresesi (1756), Gülşehir Karavezir camisi'nin L planlı medresesi (1780) dönemin önemli yapılarıdır.

Dönemin türbelerinde de geleneksel planlar uygulanmıştır. Köşeleri yuvarlatılmış kare gövdeli Nurullahsultan türbesi (1755), Fatih Sultan Mehmet'in yuvarlak pencereleri ve saçaklarıyla dönemin özelliklerini taşıyan türbesi (1771), köşeleri yuvarlatılmış kare gövdeli, kasnağa oturan kubbeli ve iki sıra pencereli Hamidiye türbesi (1789), rokoko üslubundaki Mihrişahsultan türbesi, empire üsluptaki Şahsultan türbesi (1800) bu türün belirtilmesi gereken örnekleridir. Anadolu türbeleri arasındaysa Doğubeyazıt'ta İshakpaşa sarayı içindeki Abdipaşa türbesi (1784) ve dört ayağa oturan kubbeyle örtülü, yanları açık Erzurum Mahmutpaşa türbesi anılabilir. XIX. yy. İstanbul türbeleri içinde barok üsluptaki Nakşidilsultan türbesi (1818) ile empire üsluptaki Mahmut II ve Fuatpaşa türbeleri (1869) sayılabilir.

Dönemin önemli kitaplıkları arasında klasik şemadan uzaklaşmayan Ahmet* III kütüphanesi (1719), Ayasofya* Mahmut I kütüphanesi (1739), Hekimoğlualipaşa külliyesi kütüphanesi (1739), Laleli'deki Ragıppaşa kütüphanesi (1762), Aşirefendi kütüphanesi (1740), Atıfefendi kütüphanesi (1741), Muratmolla kütüphanesi (1775), XIX. yy.'dan Hüsrevpaşa kütüphanesi (1839) ve Esatefendi kütüphanesi (1846) anılabilir.

XVIII. ve XIX. yy.'larda inşa edilen kent içi hanları klasik plandadır (İstanbul Büyük yeni han, Simkeşhane, Çukurçeşme hanı, İzmir Mirkelamoğlu hanı, Kızlarağası hanı, Çakaloğlu hanı).

XVIII. yy.'ın önde gelen yapı türlerinden biri çeşmelerdir; özellikle İstanbul'da anıtsal meydan çeşmeleri inşa edilmiştir. Ahmet III çeşmeleri (1728/1729), Tophane çeşmesi (1732), Kabataş çeşmesi (1733), Azapkapı çeşmesi (1730'lar) mimarileri ve bezemeleriyle ortak özellikler gösteren yapılardır. Dönemin en güzel sebillerinden biri İzmir'deki Dönertaş sebilidir. İstanbul'daki Kocayusufpaşa çeşme-sebili (1787), Eyüp Mihrişah sultan çeşme-sebili (1796) de dönemin bezeme özelliklerini yansıtan anıtlardır.

Avrupa ile ilişkileri ve yabancı mimarların etkilerini en iyi ortaya koyan yapı türleri saraylar, köşkler, konaklardır. Büyük bir bölümü günümüze ulaşmayan XVIII. yy. örneklerinde barok ve rokoko üsluplarının gelişimi izlenebilmektedir: Galata Kurşunlumahzen köşkü (1716), Belgrad ormanında Büyükbent kasrı (1717), Florya köşkü (Ahmet III dönemi), Dolmabahçe sarayı'nda Bayıldım kasrı (1748), Küçüksu kasrı (1751), Topkapı sarayı'nda Sofa (Mustafapaşa) [1752], Sultanosman (1754/1755), Sultanahmet (XVIII. yy. sonu), Şevkiye (XVIII. yy. sonu) köşkleri, Emirgân'da Şerifler yalı köşkü (1785), Aynalıkavak kasrı (1791), Arnavutköy İzzetâbâd köşkü (1797) vd. Anadolu'da da beylerin İstanbul saraylarına öykünen yapılar inşa ettirdikleri sanılmaktadır, ancak bunlardan yalnızca Doğubeyazıt'taki İshakpaşa* sarayı (1784) günümüze ulaşabilmiştir. XIX. yy. ortalarında Topkapı sarayı terk edilmiş, özellikle Balyan ailesine İstanbul boğazı kıyısında Avrupa saraylarıyla boy ölçüşebilecek görkemde saraylar inşa ettirilmiştir: Dolmabahçe* sarayı (1848-1856), Beylerbeyi* sarayı (1865), Çırağan* sarayı (1863-1871), Yıldız* sarayı ve Şale, Çadır, Malta köşkleri vd.

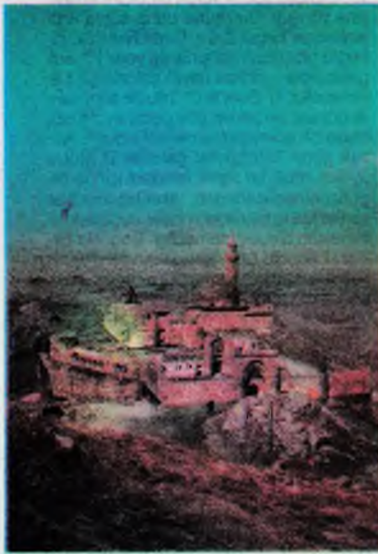
XIX. yy'ın ikinci yarısı ve XX. yy.'ın başlarında yabancı mimarlarca üretilmiş önemli yapılar arasında G. Fossati'nin rus elçiliği, Posta telgraf müdürlüğü, Darülfünun, Galata'daki San Pietro ve San Paolo kiliseleri, Vallaury'nin İstanbul Arkeoloji müzeleri, Düyunu umumiye (İstanbul Erkek lisesi, bugün İstanbul Anadolu lisesi), Karaköy Osmanlı bankası, R. d'Aronco ile birlikte gerçekleştirdikleri Mektebi tıbbiyei şahane (Haydarpaşa lisesi, bugün Marmara üniversitesi tıp fakültesi), Jachmund' un Sirkeci garı, Deutch Orient bank, R. d'Aronco'nun Tarabya italyan elçiliği, H. Cuno ve O. Ritter'in ortak çalışması olan Haydarpaşa garı belirtilebilir.

• Cumhuriyet dönemi. XX. yy. mimarlığı Cumhuriyet döneminin kültürel, toplumsal, ekonomik ve siyasal gelişimine koşut bir çizgi izlemiş, bu etkenlere bağlı olarak doğan akımlara göre dönemlere ayrılarak incelenmiştir. Başlangıçta XIX. yy.'da egemen olan Batı etkisindeki seçmeci üslubun yerini, ulusalcılık düşüncesi doğrultusunda, özellikle osmanlı mimarlığının klasik döneminden esinlenen bir seçmeci üslup almıştır. İlk ürünlerini İkinci meşrutiyet'in ilanından sonra vermeye başlayan bu akım Cumhuriyet'in ilk yıllarından 1930'lara değin sürmüştür. Bu akımın önde gelen adları Kemalettin Bey ve Vedat (Tek) Bey'dir; dönemin özelliklerini yansıtan önemli yapılar arasında Kemalettin Bey'in Ankara Gazi eğitim enstitüsü (bugün Gazi Üniversitesi), İstanbul Harikzedegân (daha sonra Tayyare) apartmanları (bugün Ramada oteli), Bebek camisi, Vedat Bey'in Ankara Birinci Büyük Millet Meclisi binası, İstanbul Büyük postane, Arif Hikmet Koyunoğlu'nun Ankara Türk ocağı (bugün Devlet resim ve heykel müzesi), Etnografya müzesi belirtilebilir. (→ BİRİNCİ ULUSAL MİMARLIK DÖNEMİ.)

Merzifonlukaramustafapaşa külliyesi camisi (1667)
Merzifon, Amasya

Bu akımı mimarlıkta akılcı-işlevci (rasyonel-fonksiyonel) ilkelerin benimsendiği dönem izledi (1930 - 1940). Bu dönemde

İshakpaşa sarayı
Doğubayazıt, Ağrı

Türkiye'ye çağrılan çok sayıda yabancı mimarla birlikte uluslararası mimarlık anlayışı egemen oldu, ancak bu arada anıtsallığı temel alan, yeniklasik özellik taşıyan yapılar da üretildi, sınırlı boyutlarda da olsa ulusal mimarlık alanında çalışmalar yapıldı. Bu dönemde bir yandan yabancı mimarlar Türkiye'de çalışırken, öte yandan türk öğrenciler Avrupa'ya gönderildi. Mimarlık ve şehircilik konularında öğretim yapan İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi'nde ve Yüksek mühendis mektebi'nde yeni yasal düzenlemelerle daha çağdaş bir eğitimin temelleri atıldı. İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi mimarlık bölümü'nün başkanlığına isviçreli Ernst Egli'nin getirilmesiyle (1930) alman mimarlık eğitimini örnek alan değişiklikler yapıldı. Avusturyalı Clemens Holzmeister* İstanbul Teknik üniversitesi mimarlık fakültesi'ndeki öğretim üyeliğinin yanı sıra Ankara'daki yapıların mimarisiyle görevlendirildi; Hermann Jansen Ankara kentinin imar planını hazırladı; Bruno Taut İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi'ndeki öğretim üyeliğinin yanı sıra Ankara'da tasarım ve uygulama alanında etkinlik gösterdi. Henri Prost nâzım plan uygulamaları ve İstanbul kentinin imar planı üzerinde çalıştı. Yeni yapım gereçlerinin ve yöntemlerinin benimsendiği bu dönemde uluslararası mimarlık anlayışının etkisi yanı sıra, daha ucuz ve çabuk üretimin, ekonomik etkenlerin de payı vardı. Gereksinim duyulan birçok yapının çok az parayla ve en kısa sürede bitirilmesi zorunluydu.

Bu dönemin önemli gelişmelerinden biri de Zeki Sayar, Abidin Mortaş ve Abdullah Ziya Kozanoğlu'nun çabalarıyla ilk türk mimarlık dergisinin yayımlanması oldu (1931'de *Mimar* adıyla çıkan bu dergi, 1935'ten sonra *Arkitekt* adını aldı). Dönemin önde gelen türk mimarları arasında Şevki Balmumcu, Atatürk'ün özel mimarı olan Seyfi Arkan, çağdaş mimarinin her evresinde ürün veren Sedat Hakkı Eldem sayılabilir. Önemli yapılar arasındaysa Şevki Balmumcu'nun, dönemi simgeleyen başlıca eserlerden biri olarak nitelenen Ankara Sergievi binası (daha sonra Paul Bonatz tarafından Opera binasına dönüştürüldü), Seyfi Arkan'ın Çankaya hariciye köşkü, Ankara İller bankası genel müdürlüğü, Florya cumhurbaşkanlığı deniz köşkü, Sedat Hakkı Eldem'in Tekel bakanlığı (sonra Başbakanlık), Ernst Egli'nin Musiki muallim mektebi (bugün Devlet konservatuvarı) Clemens Holzmeister'in Cumhurbaşkanlığı köşkü, Bruno Taut'un Dil ve tarih-coğrafya fakültesi anılmalıdır.

Evrensel sanatı destekleyen Atatürk'ün ölümü, İkinci Dünya savaşı'nın başlaması gibi olaylar mimarlıkta yeniden ulusalcı düşüncelerin öne çıkmasına ve İkinci ulusal mimarlık akımının doğmasına (1940 -1950) neden oldu (türk mimarların yabancı mimarlara duyduğu tepki de bu konuda önemli rol oynadı). Almanya ve İtalya'da daha 1930'larda başlayan bu akım anıtsallığı öne çıkaran büyük boyutlu, etkileyici taş yapılarıyla mimariye yansımıştı. Türkiye'de bu akımın öncülüğünü yapan Sedat Hakkı Eldem'in (1934'te İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi'nde Milli mimari semineri'ni başlattı) *Arkitekt* dergisinde yayımlanan "Yerli mimariye doğru" başlıklı, bildirge niteliğindeki yazısında, ilkeler ortaya konuyordu. Paul Bonatz da İstanbul Teknik üniversitesi mimarlık fakültesi'ndeki dersleri ve uygulamalarıyla bu akımı destekliyordu. Bu dönemde Birinci ulusal mimarlık dönemi'nden farklı olarak türk sivil mimarlığına yönelindi, geleneksel türk evinden esinlenildi. Yapılarda kesme taş ve ahşap malzemeye, bakışık düzenlemelere ağırlık verildi; tarihsel ve geleneksel yapı öğelerinin çağdaşlaştırılmasına ilişkin çalışmalar yürütüldü. Dönemin önemli mimarlarından Emin Onat, yapılarında gelenekselle çağdaşı bağdaştırmaya özen gösterdi ve Orhan Arda ile gerçekleştirdikleri Anıtkabir'de bunu başarıyla uyguladı. Bu akımın önemli yapıları arasında Paul Bonatz'ın Ankara Milli kütüphane ile Saracoğlu memur evleri, Sedat Hakkı Eldem'in Ankara Fen fakültesi ile, Emin Onat ile birlikte tasarladıkları İstanbul Üniversitesi fen ve edebiyat fakülteleri, Bedri Uçar'ın Devlet demiryolları genel müdürlüğü (bugün Ulaştırma bakanlığı), İsmail Utkular, Doğan Erginbaş, Ömer Günay'ın İstanbul Radyoevi, Vasfi Egeli'nin İstanbul Şişli camisi sayılabilir. (→ İKİNCİ ULUSAL MİMARLIK DÖNEMİ.)

1940'lı yılların sonlarına doğru ağırlığını yitirmeye başlayan bu akımın ardından siyasal ve ekonomik açılmaya koşut olarak uluslararası mimarlık anlayışı yeniden canlandı. Daha bağımsız ve özgür çalışma koşulları doğdu. İlk uygulamalarda akılcı-işlevci anlayış, prizmatik biçimler ağır bastı. Geçmişten uzaklaşma belirtilerinin ilk örneği Emin Onat ve Sedat Hakkı Eldem'in İstanbul Adalet sarayı'dır (1949). Dönemin önemli yapılarından biriyse Nevzat Erol'un İstanbul Belediye sarayı'dır (1953). Büyük Ankara oteli (1958 - 1965), Sheraton oteli (1959) gibi yapılar çokgen planlarıyla dikkati çeker. Bu dönemin önemli gelişmelerinden biri 1954'te çıkan Türk mühendis ve mimar odaları birliği yasası ve Mimarlar odası'nın kurulmasıdır. İkinci Dünya savaşı'ndan sonraki hızlı kentleşme ve yapılaşma sorunu İmar ve iskân bakanlığı'nın kurulmasına yol açmıştır (1958). Dönemin önde gelen adları gene Sedat Hakkı Eldem ve Emin Onat'tır; Orhan Alsaç, Yapı ve imar işleri reisliği'ndeki (bugün Yapı işleri genel müdürlüğü) yöneticiliği sırasında kamu yapılarının tasarım ve uygulamasını üstlendi. Genç kuşak mimarları arasındaysa Vedat Dalokay, Doğan Tekeli, Metin Hepgüler, Yılmaz Sanlı, Sami Sisa, Behruz Çinici, Nevzat Erol, Orhan Bolak anılabilir. Sedat Hakkı Eldem ile Skidmore-Owings-Merill grubunun İstanbul Hilton oteli, Orhan Bolak, Orhan Bozkurt, Gazanfer Beken'in Ulus işhanı ve çarşısı, Vedat Dalokay'ın Elektrik idaresi etüt dairesi, Türk standartları enstitüsü, Vedat Özsan, Tuğrul Devres, Yılmaz Tuncer'in Ankara Etibank genel müdürlüğü, Rahmi Bediz, Demirtaş Kamçıl'ın Ankara Yeşiltepe yapı kooperatifi konutları, Kemal Ahmet Aru'nun İstanbul Dördüncü Levent konut yerleşmesi, Ertuğrul Menteşe yönetimindeki ekibin Ataköy konut yerleşmesi (1958), Enver Tokay, Behruz Çinici, Teoman Doruk'un Devlet su işleri genel müdürlüğü, Tuğrul Devres, Vedat Özsan'ın İstatistik genel müdürlüğü, Emin Onat'ın Ankara Emniyet genel müdürlüğü bu dönemin en önemli yapıları arasındadır.

1960 sonrasında da bağımsız, özgür çalışmaya bağlı olarak kişisel yorumlar sürdü. Türk standartları enstitüsü (1960), Yapı endüstri merkezi (1968), Yapı araştırma enstitüsü (1969) [Türkiye Bilimsel ve teknik araştırma kurumu içinde] gibi kurumların oluşturulması mimarlık konularında bilimsel araştırmalara katkıda bulundu. 1963'te Mimarlar odası'nca *Mimarlık* dergisinin yayımı başlatıldı. Dönemin önemli uygulamalarından biri Sedat Hakkı Eldem'in çağdaş ve ulusal yorumları kaynaştıran İstanbul Sosyal sigortalar kurumu'dur (1963 - 1972) [1986 Ağa Han uluslararası mimarlık ödülü'nü kazandı]. Behruz ve Altuğ Çinici'nin Ortadoğu teknik üniversitesi kampüsü (1962 - 1963). Turgut Cansever ve Ertur Yener'in Türk tarih kurumu (1966), Doğan Tekeli ve Sami Sisa'nın İstanbul Manifaturacılar çarşısı da anılması gereken önemli örneklerdir. Orhan Şahinler, Metin Hepgüler, Şevki Vanlı, Aydın Boysan, Cengiz Bektaş, Hayati Tabanlıoğlu da başarılı uygulamalarıyla dikkati çeker. Behruz ve Altuğ Çinici'nin Ankara Fen lisesi, Ertur Yener'in Ankara Anadolu kulübü, Orhan Şahinler'in İstanbul Ticaret odası, Doğan Tekeli, Sami Sisa'nın İstanbul Chrysler fabrikası, Ankara Danıştay binası, Yılmaz Sanlı, Yılmaz Tuncer, Güner Acar'ın Gülhane askeri tıp akademisi, Sabih Kayan yönetimindeki SİSAG'ın Hacettepe üniversitesi, Şevki Vanlı, Ersen Gömleksizoğlu'nun Ankara Tandoğan öğrenci yurdu, Şazimet ve Neşet Arulat'ın Zonguldak İşçi sigortaları hastanesi, Aydın Boysan'ın İstanbul Arçelik fabrikası, Şevki Vanlı'nın OR-AN toplu konut sitesi, Rahbi Bediz, Demirtaş Kamçıl'ın Ankara Maden tetkik ve arama enstitüsü, Hayati Tabanlıoğlu'nun İstanbul Atatürk kültür merkezi, Fikret Cankut, Aktan Okan'ın Ankara Karayolları genel müdürlüğü, Sedat Hakkı Eldem'in İstanbul Yeniköy'deki Şemsettin Sirer yalısı ile İstanbul Fındıklı Akbank genel müdürlüğü binası 1960 - 1970 arasında gerçekleştirilen önemli yapılardır.

1970 sonrasının uygulamalarında da bir üslup birliğinden olanakların yanı sıra yorumlarda da çeşitlilik, bireysellik sürmüştür (Ayhan Böke ve Yılmaz Sargın'ın İş bankası genel müdürlüğü gökdeleninde gerçekleştirdikleri dışa kapalı, kütlesel anıtsallık, Günay Çilingiroğlu ve Muhlis Tunca'nın İstanbul reklam binasında parçalanmış, dilimli cephe düzenlemesi, Metin Hepgüler'in İstanbul Aygaz han'da dışa taşkın katlar biçimindeki tasarımı). Toplu konut üretiminde (Aykut Mutlu'nun Ankara ME-SA, Behruz ve Altuğ Çinici'nin Çorum Binevler uygulamaları), turistik konaklama kuruluşlarında (Nevşehir Uçhisar Kaya oteli, Datça tatil köyü, Bodrum Torba tatil köyü, Phaselis tatil köyü) ve sana-

Sosyal sigortalar kurumu
İstanbul

Salıpazarı (1932)
Nazmi Ziya
Resim ve heykel müzesi
İstanbul

yi yapılarında (Aydın Boysan'ın İzmit İpek kâğıt, Kartonsan, Nasaş, Doğan Tekeli ve Sami Sisa'nın Bursa OYAK-Renault otomobil fabrikası, İzmit Lassa lastik fabrikası, Cengiz Bektaş'ın İzmir Aliaağa demir -çelik fabrikası) ilginç uygulamalarla karşılaşılmaktadır. Kaya Tecimen'in İstanbul Sanayi odası (Odakule), Ertur Yener, Erdoğan Elmas, Zafer Gülçur'un Tarım, orman ve köyişleri bakanlığı ile Vakıflar bankası genel müdürlüğü, Metin Hepgüler' in İstanbul Sınai kalkınma bankası, Cengiz Bektaş'ın Türk dil kurumu, Salih Sağlamer'in İstanbul Karayolları 17. bölge müdürlüğü, Sedat Hakkı Eldem'in İstanbul Atatürk kitaplığı, Doğan Tekeli, Sami Sisa' nın Karadeniz Teknik üniversitesi akademik merkezi, Hayati Tabanlıoğlu'nun Atatürk havalimanı yeni terminali, Harbi Hotan'ın İzmir Halkapınar olimpiyat tesisleri, Aptullah Kuran'ın Ankara İran kültür merkezi, Filiz ve Coşkun Erkal'ın Ankara Atatürk kültür merkezi, Murat Artu, Yusuf Dino'nun İstanbul Yüksek denizcilik okulu, dönemin mimarlığına örnek gösterilebilir. 1970 sonlarında mimarlık eğitimi veren okullarda mimarlık ve kent tasarımının yanı sıra restorasyon, endüstri tasarımı gibi alanlarda da araştırma birimleri ve enstitüler kuruldu; tarihsel yapıların onarımı çeşitli özel ve resmi kuruluşların desteğiyle yaygınlık kazandı.

resim

Türkiye'de minyatür, tezhip, hat gibi sanatların yanı sıra daha çok saray, konak vb. yapıların iç mekânlarını bezeme işçiliği düzeyinde kalan resim anlayışının güzel sanatların bir kolu olarak ortaya çıkması ve benimsenmesi XIX. yy'ın ilk yarısına rastlar. Özellikle Tanzimat'ın ilanından sonra askeri mühendis yetiştirmek amacıyla kurulan okullarda ilmi menazır ve fenni resim gibi derslerin okutulmasıyla başlayan bu dönem, önce Mühendishane ve Harbiye çıkışlı öğrencilerden bazılarının eğitim için Avrupa'ya gönderilmesi, ardından Sanayii nefise mektebi'nin (Güzel sanatlar akademisi) açılmasıyla (1882) yeni bir aşama içine girdi. Ancak resim eğitimlerini genellikle Paris'te Gérôme ya da Boulanger atölyelerinde tamamlayan asker kökenli ressamların çoğunlukla Barbizon* okulu ve Courbet görünümcülüğünün kalıplarını aşıp, ayrıntıcı ve fotografik kompozisyondan desen ve konu özgürlüğüne girmekten kaçındıkları görülmektedir. Bu kuşaktan bazı ressamların (Şeker Ahmet Paşa, Hoca Ali Rıza, Hüseyin Zekâi Paşa vb.) zaman zaman fırça ve renk kullanımı, betimleme ve modle arayışlarına önem vermelerine karşın, bir çoğu da ayrıntıcı rutin işçiliğe dayalı ve hemen hemen tekdüze bir estetik biçimlenmeyi yansıtan natürmort, manzara ya da savaş resimleriyle yetindiler (→ MANZARA.) Bu dönemin sanatçılarından Halil Paşa, hem klasik anlayıştan kaynaklanan rutin işçiliğe itibar etmemesi, hem de portreye yönelen ve yapmacıktan kaçınan ilk ressam olması bakımından önem taşır. Sanayii nefise'nin açılması, burada ders vermek üzere çağrılan Warnia Zarzacki, Salvatore Valeri gibi yabancı öğretmenlerin de etkisiyle teknik resimden estetik resme doğru bir kapının aralanmasını sağladı. Paris' te hukuk ve arkeoloji öğrenimi gören, ayrıca Gérôme ile Boulanger'nin atölyelerinde çalışan Osman Hamdi Bey, büyütülmüş fotoğraflardan yararlanmakla birlikte, türk resmine ilk kez figürü sokan ressam sıfatını kazandı. Son osmanlı halifesi Abdülmecit Efendi de gerek portrelerinde, gerekse öteki kompozisyonlarında yağlıboya resmin teknik ve biçimsel öğelerini başarıyla kullandı. Türk resim sanatının ilk öncüleri arasına Bahriyeli İsmail Hakkı, Osman Nuri Paşa, Süleyman Seyit, Ferik Tevfik Paşa, Ahmet Ziya (Akbulut), Keçecizade Rifat vb. adları da katılabilir.

XX. yy'ın ilk on yılında, Sanayii nefise' nin kuruluşuyla hemen hemen yaşıt olan yeni bir kuşağın temsilcileri adlarını duyurmaya başladılar. Bunların arasında Sami (Yetik) ve Ali Sami (Boyar) gibi yine Harbiye çıkışlı bazı ressamlara rastlanmakla birlikte, doğrudan doğruya Sanayii nefise'den yetişme olanlar (İbrahim Çallı, Şevket Dağ, Nazmi Ziya Güran vb.) çoğunluktadır. Özellikle İ. Çallı, gerek öğretmen gerekse sanatçı olarak, Birinci Dünya savaşı'ndan Cumhuriyet'in ilk yıllarına değin uzanan dönemdeki gelişmede ve türk resminde üslupçuluğun yerleşmesinde büyük bir rol oynadı. Estetik arayışların yoğunluk kazandığı bu geçiş sürecinde ön plana çıkan sanatçılar olarak Hikmet Onat, Feyhaman Duran, Namık İsmail, Hüseyin Avni Lifij, Mehmet Ali Laga, Ruhi Arel anılabilir. 1916'dan başlayarak açılan Galatasaray sergileri resim sanatını geniş kitlelere tanıtma ve sevdirmede etkili oldu. 1929 ortalarında kurulan Müstakil ressam ve heykeltıraşlar birliği adlı grupta yer alan daha genç sanatçılar (Refik Epikman, Hamit Görele, Şeref Akdik, Nurullah Berk, Hale Asaf, Muhittin Sebati, Ahmet Zeki Kocamemi, Ali Avni Çelebi, Mahmut Cuda, Ratip Aşir) Cumhuriyet dönemine sanatsal bir canlılık ve yeni soluklar getirdi. Münih'te Hans Hoffmann' ın atölyesinden yetişen Z. Kocamemi ile A. A. Çelebi desene, mekânı dolduran biçimlerin yapısına ve üç boyutlu inşasına öncelik tanırken Mahmut Cuda, renkçiliği baskın bir doğalcılığı denedi. R. Epikman kübist bir üsluplaştırmayı, H. Görele ise soyut bir geometricilige yönelmeden önce inşacı, figüratif biçimciliği yeğledi.

1933'te Cemal Tollu, Nurullah Berk, Zeki Faik İzer, Elif Naci, Abidin Dino ve heykelci Zühtü Müridoğlu'nun katılmalarıyla kurulan D grubu, Çallı kuşağının renkçiliğine desenin sağlamlığını katarak, düzen ve kuruluşa ağırlık veren bir biçim anlayışına yöneldi. Bu gruba daha sonra katılanlardan Turgut Zaim, Bedri Rahmi Eyüboğlu gibi bazı ressamlarsa yerel kökenli geleneksel motiflere dayalı çalışmaları benimsediler. N. Berk'le C. Tollu bir süre sonra güncel gerçekleri dile getirmeyi amaçlayan bir anlayışın temsilcisi oldular. Ancak gerek Müstakiller gerekse D grubu üyeleri ortak bir sanat felsefesi içinde örgütlenemediklerinden akımlaşamadılar ve Batıda'ki tekniklerin birer uygulayıcısı olmaktan öteye gidemediler. Bununla birlikte, Léopold Lévy'nin gelişinden (1936) sonra başlayan dönemde ayrıca Halk partisi'nin ressamları Anadolu'nun çeşitli yörelerine göndermesi (1939 - 1940) gibi D grubu ve Müstakiller grubu da yetişen kuşaklara yeni aşama olanakları sağladı. İstanbul'daki Güzel sanatlar akademisi'nden başka Ankara'daki Gazi eğitim enstitüsü resim bölümü'nü bitirenlerden (İsmail Altınok, Muammer Bakır, Cemal Bingöl, Hasan Kavruk vb.) kimileri de savaş sonrası türk resminde yavaş yavaş yerlerini almaya başladılar.

Yine bu tarihlerde, İstanbul Gazeteciler cemiyeti'nin Beyoğlu'ndaki lokalinde açtıkları Liman resim sergisine "Yeniler grubu" adıyla katılan bir kuşak da sanat yaşamına atıldı. Yeniler başlangıçta Nuri İyem, Abidin Dino, Agop Arad, Selim Turan*, Avni Arbaş, Nijad (Melih Devrim), Kemal Sönmezler'le heykelci Faruk Morel ve grafikçi Yusuf Karaçay'dan oluşmaktaydı. 1942'de açılan ikinci sergiye A. Dino alınmamış, buna karşılık Mümtaz Yener, Haşmet Akal, Ferruh Başağa ve Fethi Karakaş gruba katılmışlardı. Kendilerinden önceki D grubu'nun aşırı batı yanlılığına ve biçimciliğine karşı toplumsal içeriğin önemini vurgulamak amacıyla birleşen Yeniler, 1940 - 1952 arasında yirminin üstünde sergi açtıktan sonra dağılarak Türkiye Ressamlar cemiyeti'ne girdiler. Birçoğu Batı'dan gelen yeni eğilimlere yönelerek soyut bir anlayışın temsilcisi oldular. Nijad, S. Turan, A. Arbaş ve A. Dino çalışmalarını doğrudan doğruya fransız sanat ortamı içinde sürdürmeyi yeğlediler.

1950'lerle birlikte türk toplumunun ekonomik, kültürel ve politik alanlarda geçirmeye başladığı değişim sürecinde sanatsal eğilimler arasındaki uçurumların da gittikçe derinleştiği görülür. Yenileri izleyen "Onlar grubu" (Nedim Günsür, Mustafa Esirkuş, Turan Erol, Orhan Peker, Mehmet Pesen, Remzi Raşa, Adnan Varınca vb.), 1910'larda gelişen bir kübizmin uzantısı olarak kısa sürede dağıldıysa da kurucuları daha sonra kişisel deneylerini daha tutarlı bir üslup ve içerik olgunluğuna ulaştırmayı başardılar. Böylece, Çallı kuşağının akademik izlenimciliği ile "Boğaziçi manzaraları" geleneğini sürdürenler ve yerlileştirilmiş Lhote kübizminden hayali doğa görünümleri ya da figürlü kompozisyon yapanlara, 1950 - 1960 yılları arasında lirik soyutlamaya ve geometrik soyutlamanın saflığına önem verenler eklendi. D grubu ve Müstakiller kuşağında birçok ressam yeni malzeme olanaklarının yapısal estetiğine yöneldiler, Refik Epikman, gençlik yıllarının Çallı anlayışından uzaklaşıp yeni estetik arayışlar içine girerken, Sabri Berkel düz yüzeyli yuvarlak lekelere benzeyen biçimlerde karar kıldı. Halil Dikmen 1960'larda soyut geometrik denemelere girişti, Hamit Görele de aynı yolda onu izledi. B. R. Eyüboğlu, minyatürlere, kilim motiflerine, çini, cicim, heybe, yazma vb. renk ve bezeme düzenine uzanan süslemeci bir tutumu yeğledi. Turgut Zaim de yöresel gelenek ve göreneklere uzanan çalışmalarını ölümüne değin değiştirmeden sürdürdü. Nuri İyem ise yıllarca savunduğu soyut resimden birdenbire toplumcu gerçekçi bir anlayışın ürünü olan figüre döndü.

1970'lerden sonra İstanbul, Ankara ve İzmir'de çok sayıda özel resim galerisinin açılması, resim alıcılarının çoğalması,

Dans (1982)
Cevat Dereli
özel kol.

Geyik
Şeker Ahmet Paşa
Resim ve heykel müzesi
İstanbul

özellikle de banka, holding gibi kuruluşların yanı sıra varlıklı kişilerde de koleksiyon merakının başlaması resim sanatına görece bir canlılık kazandırdı denilebilir. Son yılların en ilginç gelişmelerinden biri olarak İstanbul ve Ankara'da yaşayan sanatçıların genel üslupçu eğilimlerinin evrensellik-yerellik karşıtlığını gündeme getirmiş olması gösterilebilir. "Kozmopolit" bir sanat merkezi olarak görülen İstanbul'a karşı, Ankara'da Orhan Peker ve Turan Erol gibi bazı ressamların yönlendirdiği manzara ağırlıklı anlayış, sanat çevrelerince "Ankara ya da bozkır okulu" olarak nitelendirilmektedir. "Kalıcılık", "özgünlük", "yerellik" ya da "evrensellik" gibi sıfatların kullanılması için zaman henüz erken olmakla birlikte, son on beş yılda yerelci ve toplumcu eğilimlerin yaygınlaşma gösterdiğini, buna koşut olarak şematik ve grafik değerlerle folklorik ve çevresel motifleri kullanmanın önem kazandığını belirtmek gerekir.

Büst (1987)
Zühtü Müridoğlu
özel kol.

heykel

Sanayii nefise mektebi'nin (Devlet güzel sanatlar akademisi) kurulduğu 1882 yılına değin, Türkiye'de heykel sanatı ve sanatçıları olmamıştır. Stilize edilmiş bazı kaçamakların dışında, mimariye bağlı taş ve süsleme işçiliği halinde gelişen bu sanat dalı, özellikle mezar taşlarında bağımsız, soyut ve mükemmel bir heykel anlayışını simgeler. Ancak, güzel sanatlara ilgi duyan padişah Abdülaziz'in (1861 - 1876) saraya getirttiği yabancı ressamlara, taslaklarını kendi çizdiği birçok tablo yaptırttığı, yine kendisinin at üstünde bronzdan bir heykelini döktürttüğü bilinmektedir.

Sanayii nefise'nin açılmasıyla resim ve heykel yapımı ders olarak okutulmaya başlandıktan sonra da Cumhuriyet dönemine değin yetişen heykeltıraş sayısı çok azdır. Bunlar İhsan (Özsoy), İsa Behzat, Mahir (Tomruk), Nijad (Sirel) ile özgeçmişlerine ilişkin çok az şey bilinen Mesrur İzzet, Mehmet Bahri ve Basri adlı sanatçılardır. Bu adlara bir de Yervant Osgan (1855 - 1914) adlı ermeni kökenli sanatçı eklenebilir. Osgan tarafından yapıldıkları kesinlikle bilinen dört yapıt (*Naile hanımın büstü, Osman Hamdi'nin büstü, Zeybek* ve *Tavukçu kadın*), onun rokoko zerafetiyle klasik armoniyi birleştiren ve doğayı tüm ayrıntılarıyla yansıtmayı deneyen bir anlayışın temsilcisi olduğunu gösterir. M. Tomruk'la N. Sirel dışındakilerde, öğrencisi oldukları Osgan'ın etkisi açıkça görülür. 1908'de emekliye ayrılan Osgan'ın yerine Akademi'de heykel öğretmenliğine atanan İ. Özsoy'un bilinen yapıtları, Kadıköy'deki Süreyya sinemasının sahnesi üzerinde bulunan *"Dans eden çocuklar"* friziyle iki yanda bulunan genç figürü, Resim ve heykel müzesi'ndeki iki büstüdür. İsa Behzat, daha çok yağlıboya resimleri ve porselen vazolar üstüne yaptığı kabartmalarıyla tanınır. M. Tomruk'un alman yeniklasikçiliğinin etkisi altında meydana getirdiği büstlerinden dördü, Resim ve heykel müzesi'ndedir. Cumhuriyet döneminde en uzun süre yaşayan Nijad Sirel, Türkiye'nin ilk anıtsal heykellerini yapan sanatçıdır. Bunlar Bursa (Mahir Tomruk'la), Bolu, Çanakkale, Malatya (Hakkı Atamulu ile) Atatürk heykelleri, yine Malatya'daki (Hakkı Atamulu ile) İnönü anıtıdır.

Cumhuriyet'le birlikte anıt-heykel dalında da yeni çalışma ve üretme alanları açıldı. İlk yıllarda Türkiye'ye gelen yabancı sanatçılar (Heinrich Krippel, Pietro Canonica, Anton Hanak, Josef Thorak) bir yandan kendilerine ısmarlanan işleri-tüm olanaksızlıklara karşın- tamamlamaya çalışırken, bir yandan da teknik bilgi ve deneyimlerini yeni kuşaklara aktarmaya önem verdiler. 1937'den başlayarak İstanbul Güzel sanatlar akademisi'nde görevlendirilen alman heykelci Rudolf Belling de öğretim ve eğitim alanındaki eksikleri tamamlamaya çalıştı. Yine aynı tarihte Kenan Yontuç'un Macaristan'dan getirdiği döküm ustası Fidzek Károly de Tünel yakınlarında kurduğu döküm atölyesinde çalışan yardımcılarına (Orhan Yurdagül, Hayrettin Kocaer, İzak Amon) heykel dökümünün inceliklerini öğreterek kendinden sonra bu işi sürdürecek ustaları yetiştirdi (Károly 1956 yılında Türkiye'de öldü).

1923'ten sonra Avrupa'ya gönderilen Ratip Aşir Acudoğu*, Hadi Bara*, Zühtü Müridoğlu* gibi sanatçılara sonraki yıllarda M. Nusret Suman*, Hüseyin Özkan*, Hakkı Atamulu*, Yavuz Görey*, İlhan Koman*, Zerrin Bölükbaşı, Hüseyin Gezer* vb. katılarak anıtsal yapıtların yanı sıra çeşitli figür ve kompozisyonlarıyla türk heykel sanatına yeni canlılıklar, yeni boyutlar taşıdılar. Bu kuşağı izleyenler arasında Turgut Pura*, Mehmet Şadi Çalık*, Kuzgun Acar*, Gürdal Duyar*, Haluk Tezonar*, gibi sanatçılar da katıldıkları uluslararası sergilerde iyi dereceler alacak denli çağdaş ve deneysel çalışmalarıyla dikkati çektiler.

Köylü kadın (1959)
Bedri Rahmi Eyüboğlu
Resim ve heykel müzesi
İstanbul

Resmi ve özel yapılarla halka açık alanlarda yer alan türk heykeltıraşlarının yapıtlarından bazıları:

R. A. Acudoğu, *Şehit Kubilay anıtı* (Menemen);
H. Bara, *Adana anıtı* (Adana);
Z. Müridoğlu-H.Bara, *Barbaros anıtı* (Beşiktaş);
N. Suman, *Atatürk Kocatepe'de* (Kütahya);
H. Özkan, Ziraat bankası genel müdürlüğü önündeki *Mithat Paşa heykeli* (Ankara);
H. Özkan, Dil ve tarih-coğrafya fakültesi önündeki *Mimar Sinan heykeli* (Ankara);
Y. Görey, *Atatürk ve gençlik heykeli* (İstanbul Üniversitesi bahçesi);
İ. Koman, Yüksek mimarlık okulu önündeki *Leonardo heykeli* (Stockholm), Halk sigorta genel müdürlüğü önündeki *Akdeniz heykeli* (İstanbul);
Z. Bölükbaşı, *Kadın heykeli* (İstanbul Şehir tiyatrosu önünde, Harbiye);
H. Gezer, *Atatürk anıtı* (Ankara Hacettepe üniversitesi), *Fatih anıtı* (İstanbul, Şehzadebaşı);
Ş. Çalık, *Atatürk anıtı* (Ankara Ortadoğu teknik üniversitesi kampüsü);
K. Acar, *Soyut kabartma* (Ankara Kızılay gökdeleni cephesi);
G. Duyar, *Güzel İstanbul* (İstanbul Yıldız parkı).

ASKERİ TARİH ve SAVUNMA

Malazgirt'te Bizans'ın güçlü ama hantal ordusunu yenen Türkler, köklü bir askerlik geleneğine sahiptiler (Türk silahlı kuvvetleri'nin hun kağanı Mete tarafından kurulduğu kabul edilir). Bozkır savaş tak-

Telli Baba
Ali Avni Çelebi
özel kol.

leşmelerinde bu ustalıklarının da payı büyüktür.

Anadolu selçuklu ordusu temelde savaşçılıkta usta olan Türkmenler'den oluşuyordu. XII. yy.'da Selçuklular'ca kullanılan savaş yöntemleri tipik bozkır savaşçı niteliklerini koruyordu (Myriokephalon savaşı). Devletin merkezi yapısındaki güçlenme, bu niteliğin yanında doğrudan sultana bağlı ikinci bir ordunun kurulmasına neden oldu ve zamanla devletin temeli halini alan bu ordu öteki kurum ve kuruluşların da merkezi haline geldi. Bu oluşum Anadolu Selçuklu devletinin yıkılışından sonraki Beylikler ve Osmanlı dönemlerinde de korundu. Osmanlılar, daha küçük bir beylikken askeri yapıları aşiretin silahlı insanlarından oluşmaktaydı. Fetihlerle sınırlarını genişleten ve tımar usulüyle Türkmenler'i uçlara yerleştiren Osmanlılar, merkezde güçlü bir yapıyla birlikte padişaha doğrudan bağlı Kapıkulu ocağı'nı kurdular.

Klasik dönemde osmanlı ordusu iki ayrı yapıdan oluşuyordu: *eyalet askerleri* ve *kapıkulu süvarileri, cebeci, topçu, humbaracı, lağımcı* gibi teknik sınıflardan oluşuyordu. Eyalet askerleri (sayıları 100 000'i aşıyordu) ise tımarlı sipahiler ile bunların dirlik gelirlerine göre beslemek zorunda oldukları *cebeli** denilen askerlerden oluşuyordu. Bunlardan başka osmanlı ordusunda *akıncı, deli, azap, farisan, beşli* gibi yardımcı kuvvetler de vardı.

Kuruluş ve gelişme döneminde osmanlı ordusunun merkezi yapısından çok uçlara yerleştirilen akıncıların ve tımarlı sipahilerin etkisi görüldü. Ayrıca topçu sınıfı da çok iyi örgütlenmişti. (Bu sınıf İstanbul'un fethinde [1453], Otlukbeli [1473], Çaldıran [1514], Mercidabık [1516], Mohaç [1526] savaşlarında belirleyici rol oynadı.)

XVI. yy.'da hemen hemen en geniş sınırlarına ulaşan Osmanlı devleti bir yandan ordunun ana bölümünü oluşturan yeniçerilerin bozulmaya başlaması, bir yandan da Avrupa'daki askeri teknolojideki gelişmelere ayak uydurulamaması sonucu gerileme sürecine girdi. XVII. yy. sonlarında yeniçeri ordusu iyiden iyiye kuru rılı olamadı ve yeni ordu 1807'de lağvedildi. Öncekinin düzenleme çabalarının ısrarlı izleyicisi olan Mahmut II, Yeniçeri ocağı'nı kaldırarak (Vakai hayriye, 1826), günümüzdeki ordunun temeli sayılan Asakiri* mansurei Muhammediye'yi (sonra Asakiri nizamiye) kurdu. Bu dönemde ordu mevcudu 140 000'e ulaşmıştı. 1843'te yapılan düzenlemeyle askere almada kura usulü getirildi ve askerlik süresi beş yıl olarak sınırlandırıldı. Ancak İstanbul ile üç kutsal kent (Mekke, Medine, Kudüs), bu uygulamanın dışında kaldı. İmparatorluğun hıristiyan uyrukluları ise bedel*i askeri adıyla ödedikleri vergi ile askerlik yükümlülüğünden bağışık tutuldu. Beş yıllık muvazzaf askerlik süresini tamamlayanların redif sınıfında yedi yıl görev yapmaları da bu düzenlemelerle kabul edilmişti. Daha sonraki düzenlemeler (1870 - 1877 ve 1887) ordunun sayısını artırırken, topçu tümenlerinin de kurulmasını sağladı.

Osmanlı devletinin gerilemesine koşut olarak, ordunun da zayıflamasını önlemek tüm çabalara karşın başarılamadı. İkinci

TÜRKİYE YÖNETİM BİRİMLERİ

duya ayrılmıştı ve 19 piyade, 6 süvari alayı ile 67 Hamidiye bölüğüne dağılmış 225 000 kişiden oluşmaktaydı. Bu sayı, seferberlik ilanında 1 200 000 kişiye yükseltilebilecek durumdaydı. 1835'ten sonra yaygınlaşan Almanya ile yakınlık siyaseti (özellikle İttihat ve Terakki döneminde) orduda alman askeri danışmanlarından yararlanmayı da getirmişti (alman danışmanların en ünlüleri Moltke [1836 - 1839], von der Goltz [1883] ve Liman von Sanders'tir [1913]).

Birinci Dünya savaşı'nda 2 850 000 kişiyi silah altına alan ve 400 000 kişi yitirerek bu savaştan yenik çıkan türk ordusu Mustafa Kemal önderliğinde ulusal bir kimliğe bürünerek Kurtuluş* savaşı'nın başarıya ulaşmasını sağladı. Cumhuriyet'in ilanından sonra devrimlerle birlikte ordu yapısı da köktenci bir biçimde yeniden düzenlendi. Dokuz kolordu, üç süvari tümeni, birkaç müstahkem mevkiden oluşan ordu, bu dönemde "ordu müfettişlikleri" (1., 2. ve 3. ordu müfettişlikleri) biçiminde örgütlenmişti. Yine aynı dönemde ordu mevcudu (kara kuvvetleri) 1 300 000 kişiye yükseldi. Savaş sonrasında dünyadaki gelişmelere koşut olarak Türk silahlı kuvvetleri'nin emir-komuta yapısında değişiklikler gidildi. 1948'den sonra artan ölçüde amerikan askeri yardımından yararlanan türk ordusu teknik olanaklarını da genişletmeye çalıştı. 1950'de Kore savaşı'na bir türk tugayının katılması, 1952'de NATO'ya girilmesi türk ordusunun yapısında hızlı değişikliklere yol açtı: NATO'daki sorumlulukları açısından Silahlı kuvvetler hızla modernleştirilmeye başladı. 1974 Kıbrıs barış harekâtı bu yardımların azalmasına yol açtıysa da (ABD silah ambargosu) SSCB'nin Afganistan'a müdahalesinden hemen sonra ABD ile yeni bir askeri antlaşma imzalandı.

Türkiye; ABD'den sağladığı askeri yardımın yanı sıra ulusal savunma için ayırdığı miktar (GSMH'nin % 6'sı) ve beslediği asker sayısı (569 000 kişi ile ABD'den sonra NATO içerisinde ikinci) açısından önemli bir askeri güçtür.

• *Kara ordusu.* Kara* kuvvetleri komutanlaşık 470 000 kişidir.

• *Deniz ordusu.* Ankara'daki Deniz* kuvvetleri komutanlığı karargâhına bağlı, Gölcük'teki Donanma komutanlığı ile İstanbul'daki Kuzey deniz saha komutanlığı ve İzmir'deki Güney deniz saha komutanlığı biçiminde örgütlenmiştir. 1984'e göre personel mevcudu 5 000'i deniz piyadesi olan 40 000 kişidir (70 000 de yedek).

• *Hava ordusu.* Hava* kuvvetleri komutanlığı'na bağlı karargâh, taktik hava kuvveti komutanlıkları, hava eğitim komutanlığı biçiminde örgütlenmiştir. 1984'e göre toplam 56 000 (66 000 yedek) personeli ve yaklaşık 500 uçağı vardır.

KURUMLAR

anayasa

Türkiye'de, yürürlükteki Anayasa 1982 yılında kabul edildi. Cumhuriyet'ten sonraki ilk türk anayasası (1924) kuvvetler birliği ilkesine dayanıyordu. Tek meclisten oluşan yasama organının yürütme organı karşısında belirgin bir üstünlüğü vardı.

Yasaların Anayasa'ya uygunluğunu denetleyecek bir yargı organı yoktu. 1961 Anayasası kuvvetler ayrılığı ilkesini, çift meclisli yasama organını (Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu), yasaların Anayasa'ya uygunluğunu denetleyen bir yargı organını (Anayasa mahkemesi) getirdi. Yargı yetkisi daha bağımsız bir statü kazandı. Bu Anayasa ülkedeki değişik baskı grupları arasında bir denge kurmayı amaçlıyordu. 1924 Anayasası'nın yasama organına tanıdığı ezici üstünlük bir ölçüde sınırlanmıştı. Bürokratik güçler belirli bir ağırlık kazanıyordu. 1971 askeri müdahalesinin ardından yapılan anayasa değişiklikleriyle yürütme organının gücü artırılmış oluyordu.

Yürürlükteki 1982 Anayasası, 1961 Anayasası'na göre daha otoriter bir nitelik taşır. Yürütme organı eskiye oranla daha da güçlenmiş, Cumhurbaşkanlığı makamına yeni yetkiler tanınmıştır. (→ ANAYASA.)

• *Yasama.* 1982 Anayasası'na göre yasama organı tek meclisten oluşur: Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), milletçe genel oyla seçilen dört yüz elli milletvekilinden oluşur. TBMM'nin seçimleri beş yılda bir yapılır. Meclis'in başlıca görevleri şunlardır: yasa koymak, değiştirmek ve kaldırmak; Bakanlar kurulu'nu ve Bakanları denetlemek, Bakanlar kurulu'na belli konularda kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi vermek; bütçe ve kesin hesap yasa tasarılarını görüşmek ve kabul etmek, savaş ilanına karar vermek vb. TBMM soru, meclis araştırması, genel görüşme, gensoru ve meclis soruşturması yollarıyla bilgi edinme ve hükümet üzerinde denetleme yetkisini kullanır.

• *Yürütme.* Cumhurbaşkanı ve Bakanlar kurulu.

Cumhurbaşkanı. Cumhurbaşkanı TBMM'ce kırk yaşını doldurmuş ve yükseköğrenim yapmış kendi üyeleri ya da bu niteliklere ve milletvekili seçilme yeterliğine sahip türk vatandaşları arasından yedi yıllık süre için seçilir. Cumhurbaşkanı devletin başıdır. Bu sıfatla Türkiye Cumhuriyeti'ni ve türk milletinin birliğini temsil eder. Cumhurbaşkanının yasama, yürütme ve yargı alanıyla ilgili görevleri Anayasa tarafından belirlenmiştir (md. 104). Cumhurbaşkanının yasamayla ilgili başlıca görevleri yasaları yayımlamak; Anayasa değişikliklerine ilişkin yasaları gerekli gördüğü takdirde halkoyuna sunmak; yasaların, yasa niteliğindeki kararnamelerin, TBMM içtüzüğünün Anayasa'ya aykırılığı gerekçesiyle Anayasa mahkemesi'nde iptal davası açmaktır. Cumhurbaşkanının yürütme alanına ilişkin görev ve yetkilerin başlıcalarıysa şunlardır: Başbakanı atamak ve istifasını kabul etmek; Başbakanın önerisi üzerine bakanları atamak ve görevlerine son vermek; uluslararası antlaşmaları onaylamak ve yayımlamak, kararnameleri imzalamak; üniversite rektörlerini ve Yükseköğretim kurulu üyelerini seçmek. (→ CUMHURBAŞKANI.)

Bakanlar kurulu. Başbakan ve bakanlardan kurulur. Başbakan, Bakanlar kurulu'nun başkanı olarak, bakanlıklar arasında işbirliğini sağlar ve hükümetin genel siyasetinin yürütülmesini gözetir. Bakanlar kurulu bu siyasetin yürütülmesinden sorumludur. (→ BAKAN.)

• *Yargı.* Yargı yetkisi bağımsız mahkemeler tarafından kullanılır. Mahkemelerin kuruluşu, görev ve yetkileri, işleyişi ve yargılama usulleri yasayla düzenlenir. Hiçbir organ yargı yetkisinin kullanılmasında mahkemelere ve yargıçlara emir ve talimat veremez.

Devlet güvenlik mahkemeleri, devletin iç ve dış güvenliğini ilgilendiren suçlara bakmakla görevlidir. Bu mahkemelerde bir başkan, iki asıl ve iki yedek üye ile bir savcı ve yeteri kadar savcı yardımcısı bulunur.

Askeri yargı, askeri mahkemeler ve disiplin mahkemeleri tarafından yürütülür.

Anayasa'da belirtilen *yüksek mahkemeler* şunlardır: Anayasa mahkemesi, Yargıtay, Danıştay, Askeri yargıtay, Askeri yüksek idare mahkemesi ve Uyuşmazlık mahkemesi.

Hâkimler ve savcılar yüksek kurulu, mahkemelerin bağımsızlığı ve yargıçlık teminatı esaslarına göre kurulur ve görev yapar. Kurulun başkanı Adalet bakanıdır.

Sayıştay, genel ve katma bütçeli dairelerin tüm gelir ve giderleriyle mallarını TBMM adına denetlemek ve sorumluların hesap ve işlemlerini kesin hükme bağlamakla görevlidir.

milli eğitim

Ulusal Kurtuluş savaşı yıllarında Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti ilk eğitim bakanlığını Maarif vekâleti adıyla 2 mayıs 1920'de kurdu. Dinsel ve ulusal eğitimi düzenlemekle görevlendirilen bakanlık savaş yıllarının son derece güç koşulları içinde fazla bir etkinlik gösteremedi. Cumhuriyet'le birlikte eğitim yaşamını kökten etkileyen önemli değişikliklere girişildi. Şeriye ve Evkaf nezaretlerinin kaldırılması (3 mart 1924), Tevhidi tedrisat kanunu'nun (öğretim birliği yasası) çıkarılması ve halifeliğe son verilmesiyle medreseler eğitim yaşamından uzaklaştırıldı; dinsel eğitimin yerini laik eğitim aldı. Atatürk, 25 temmuz 1924'te İzmir'de yapılan kongrede öğretmenlere seslenirken türk eğitiminin amaçlarını saptadı: "Cumhuriyet sizden *fikri hür, vicdanı hür, irfanı hür* kuşaklar ister". Mustafa Necati'nin Maarif vekilliği sırasında merkezi örgüt genişletildi ve Maarif eminlikleri, Talim terbiye dairesi ile Sağlık dairesi örgüte eklendi. Harf devrimi'nin gerçekleştirilmesinden sonra (1928) açılan *Millet mektepleri* ile eğitimin geniş halk kitlelerine götürülmesi amaçlandı. Cumhuriyet'in ilk yıllarında öğretmen yetiştirilmesi konusunda da gelişmeler oldu. İlköğretim okulları her ilin özel idarelerinden alınıp on bölgede toplandı ve güçlendirildi. Başta Gazi eğitim enstitüsü (1926) olmak üzere öğretmen okulları oluşturuldu, Müzik öğretmen okulu açıldı (1924), mesleki ve teknik eğitim merkezi bir örgüte kavuşturuldu (1933). Köy eğitiminin çözümü için de gerçekçi yollar arandı. Atatürk 1935'te Eğitim bakanlığına getirilen Saffet Arıkan'a köyün içinden gelen, oranın koşulları içinde yaşayan insan gücünden yararlanılmasını önerdi. İlköğretim genel müdürlüğüne İsmail Tonguç atandı ve "köy eğitmenleri" denemesi başladı. Hasan Âli Yücel'in bakanlığı sı-

COĞRAFİ BÖLGELER

SAĞLIK BÖLGELERİ

TARIM BÖLGELERİ

CUMHURİYET'TEN SONRAKİ ANAYASAL GELİŞMELER

DÖNEM	ANAYASA	DEVLET BAŞKANLIĞI ve HÜKÜMET	YASAMA ORGANI	GÖZLEMLER
23 nisan 1920 -20 nisan 1924	1921 Anayasası	Cumhuriyet'in ilanına kadar (29 ekim 1923) Cumhurbaşkanlığı ve yürütme organı olarak bağımsız bir hükümet yok. Bakanlar, Meclis'in memurları gibi. Meclis hükümeti.	Tek meclisten oluşan Türkiye Büyük Millet Meclisi.	29 ekim 1923'te Teşkilat-ı esasiye kanunu'nun bazı maddelerinin açıklığa kavuşturularak değiştirilmesine ilişkin yasayla Cumhuriyet ilan edildi. Bu değişiklikle Cumhurbaşkanlığı makamı oluşturuldu. Cumhurbaşkanı Meclis tarafından dört yıl için seçiliyordu.
20 nisan 1924 -27 mayıs 1960	1924 Anayasası	Meclis'in kendi üyeleri arasından, dört yıl için seçtiği Cumhurbaşkanı. Meclis tarafından denetlenen ve düşürülebilen bir Bakanlar kurulu. Yürütme organı, Cumhurbaşkanlığı ve hükümetten oluşan iki başlı bir yapı gösteriyor. Yürütme yetkisi, Cumhurbaşkanı ve onun atayacağı Bakanlar kurulu tarafından kullanılır.	Tek meclisten oluşan Türkiye Büyük Millet Meclisi. Meclis'in üstün bir konumu vardır. Üyeleri, dört yıl için seçilir.	1928'de Anayasa'da yapılan bir değişiklikle devletin teokratik yapısına son verildi, devlet laik hale getirildi. 1937'de yapılan Anayasa değişikliğiyle "Türkiye devleti'nin cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçı" bir devlet olduğu belirtildi.
27 mayıs 1960 -9 temmuz 1961 (25 ekim 1961)	27 Mayıs 1960 askeri müdahalesiyle 1924 Anayasası yürürlükten kaldırıldı. Yeni anayasanın hazırlanarak kabul edilmesine kadar 1 sayılı yasa geçici anayasa işlevi gördü.	Cumhurbaşkanlığı yok. Devlet başkanlığı görevini Milli birlik komitesi başkanı yürütüyor. Milli birlik komitesi'nin denetimi altındaki Bakanlar kurulu hükümet görevi yapıyor.	Milli birlik komitesi ve Kurucu meclis.	12 haziran 1960'ta çıkarılan 1 numaralı geçici Anayasa. Milli birlik komitesi, geçici olarak, iktidarı aldı. 6 ocak 1961'de Milli birlik komitesi ile Temsilciler meclisi'nden oluşan bir Kurucu meclis oluşturuldu. Kurucu meclis'in temel işlevi yeni bir Anayasa hazırlamaktı. Yeni Anayasa, 9 temmuz 1961'de halkoylamasıyla kabul edildi. 25 ekim 1961'de yeni yasama meclisi görevine başladı.
25 ekim 1961 -12 eylül 1980	1961 Anayasası (1971 ve 1973 yıllarında yapılan kimi değişikliklerle)	Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından, kendi üyeleri arasından yedi yıl için seçilmiş Cumhurbaşkanı ve onun tarafından atanan Başbakan ve Bakanlar kurulu.	Millet Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu'ndan oluşan Türkiye Büyük Millet Meclisi. Millet Meclisi, dört yıl için genel oyla seçilen dört yüz elli milletvekilinden oluşmaktaydı. Cumhuriyet Senatosu, genel oyla seçilen yüz elli üyeyle Cumhurbaşkanınca seçilen on beş üyeden kuruluyordu. Ayrıca, eski Milli birlik komitesi üyeleri de Cumhuriyet Senatosu'nun doğal üyesi sayılıyorlardı.	Parlamenter rejimin temelleri atıldı. Çift meclisten oluşan yasama organı ve yasaların Anayasa'ya uygunluğunu denetleyen bir Anayasa mahkemesi'nin varlığı yenilik sayılır. Bu anayasal sistemde tüm devlet faaliyetleri yargı denetimi altındadır. Yasama meclisinin siyasal ağırlığı toplumun öteki güç odaklarıyla bölüştürülerek azaltıldı. Yasama, yürütme ve yargı arasında "kuvvetler ayrılığı" ilkesi benimsendi. Yargı, önem kazandı. 12 Mart 1971 askeri müdahalesinden sonra, Anayasa'da üç kez değişiklik yapıldı. Bu değişikliklerin ortak yönü, özgürlüklerin sınırlandırılması ve yürütmeye daha geniş yetkiler tanınması oldu.
12 eylül 1980 -7 kasım 1982	Askeri müdahaleyle 1961 Anayasası yürürlükten kaldırıldı. 27 ekim 1980 tarih ve 2324 sayılı Anayasa düzeni hakkında kanun.	Cumhurbaşkanlığı yok. Milli güvenlik konseyi başkanı aynı zamanda devlet başkanı. Bakanlar kurulu, Milli güvenlik konseyi'nin denetimi altında.	Milli güvenlik konseyi ve Kurucu meclis.	29 haziran 1981 tarih ve 2485 sayılı yasa'yla Kurucu meclis oluşturuldu. Bu Meclis, Milli güvenlik konseyi ile Danışma meclisi'nden meydana geliyordu. Temel amacı yeni bir Anayasa'nın hazırlanması olan Kurucu meclis'te ağırlık Milli güvenlik konseyi'nindi. 16 ekim 1981 tarihinde tüm siyasi partiler feshedildi.
7 kasım 1982 sonrası	1982 Anayasası	TBMM tarafından yedi yıl için seçilen Cumhurbaşkanı ve onun atayacağı Bakanlar kurulu. Cumhurbaşkanı ve hükümet daha güçlü bir konumda. Bakanlar kurulu, kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisini korumakta.	Genel oyla beş yıl için seçilen, dört yüz (1987'de yapılan Anayasa değişikliğiyle dört yüz elli) milletvekilinden oluşan Türkiye Büyük Millet Meclisi. Yasama organı tek meclislidir; 1982 Anayasası, Senato' ya yer vermemiştir.	22 nisan 1983 tarih ve 2820 sayılı Siyasi partiler kanunu, 10 haziran 1983 tarih ve 2839 sayılı Milletvekili seçimi kanunu kabul edildi. 6 kasım 1983'te milletvekili genel seçimleri yapıldı. 24 kasım 1983'te yeni TBMM çalışmaya başladı. Yeni seçim sistemi, sağlam bir çoğunluğa dayanan bir hükümetin kurulmasını amaçlıyordu.

rasında Köy enstitüleri kanunu (17 nisan 1940) çıkarılarak deneme döneminden kurumlaşma dönemine geçildi. Ancak, 1954'te enstitüler ilköğretmen okullarına dönüştürüldü. 1950'li yıllardan bu yana, laiklik ilkesi saptırıldı. İlkokul, ortaokul ve liselere önce seçmeli olarak konulan din dersleri zamanla zorunlu dersler arasına alındı (1983) ve Din kültürü ve ahlak bilgisi adıyla okutulmaya başlandı. Buna koşut olarak açılan Kuran kursları ve İmam-hatip liselerinin sayısı hızla arttı (1986'da resmi Kuran kursu sayısı 3 704'e, İmam-hatip okullarının sayısı 716'ya yükseldi). Planlı dönemlerde eğitim sistemi, ekonomik ve toplumsal kalkınmanın gerektiği nitelik ve nicelikteki insan gücünü yetiştirme işlevini tam olarak yerine getiremedi. Eğitime ayrılan payın çok düşük olması (1985'ten bu yana yüzde 9'un altında) ve eğitim programlarının öğrencilere araştırma ve soyutlama yetenekleri kazandırmada yetersiz kalması bu durumun temel etkenleri oldu. Kalkınma planlarının eğitimde öngördüğü hedefler tam gerçekleştirilemedi. Ülkenin tüm nüfusu okur-yazar hale getirilemedi.

Öte yandan, öğretmenlerin istihdam koşulları ve sosyoekonomik sorunları, öğretmen mesleğine katılımı azalttı ve nitelik düşüklüğünde önemli rol oynadı. Eğitimle ilgili bu sorunlar ve çözüm yolları 18-22 temmuz 1988 tarihlerinde toplanan 12. Milli eğitim şûrası'nda tartışıldı.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın (1982) 42. maddesi eğitimle ilgili olarak

"Eğitim ve öğretim hakkı" başlığı altında şu hükümleri ortaya koymuştur: "Kimse eğitim ve öğretim hakkından yoksun bırakılamaz, öğretim hakkının kapsamı kanunla tespit edilir ve düzenlenir. Eğitim ve öğretim, Atatürk ilkeleri ve inkılapları doğrultusunda çağdaş bilim ve eğitim esaslarına göre, devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Bu esaslara aykırı eğitim ve öğretim yerleri açılamaz. Eğitim ve öğretim hürriyeti, Anayasa'ya sadakat borcunu ortadan kaldıramaz. İlköğretim, kız ve erkek bütün vatandaşlar için zorunludur ve devlet okullarında parasızdır." Anayasa'nın 24. maddesinde din eğitimiyle ilgili olarak şu hüküm yazılmıştır: "Din ve ahlak eğitim ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlak öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanuni temsilcisinin talebine bağlıdır."

Türk eğitim sistemi, örgün ve yaygın eğitim olmak üzere iki bölümden oluşur. *Örgün eğitim* okulöncesi eğitimi, ilköğretim*, ortaöğretim* ve yükseköğretim* kurumlarını kapsar.

Yaygın eğitim, örgün eğitim olanaklarından hiç yararlanmamış durumda olanlara, gittikleri okullardan erken ayrılanlara ya da örgün eğitim kurumlarında okumakta olanlara ve meslek dallarında daha yeterli duruma gelmek isteyenlere uygulanan eğitimdir.

dinsel kuruluşlar

Halifeliği kaldırarak (3 mart 1924) laiklik yolunda en önemli adımı atan TBMM, aynı tarihte çıkardığı Tevhidi tedrisat kanunu'nun 2. maddesiyle Şeriye ve Evkaf vekâleti ya da özel vakıflarca yönetilen tüm medrese ve okulları Maarif vekâleti'ne (sonradan Milli eğitim bakanlığı) bağlayarak eğitim ve öğrenimde birliği sağladı. Ayrıca, kaldırılan Şeriye ve Evkaf vekâleti'nin yerine nüfusun büyük çoğunluğunun din hizmetleriyle ilgili gereksinimlerini karşılamak üzere Başbakanlık'a bağlı Türkiye Diyanet* işleri başkanlığı'nı kurdu (1924). Aynı kanunun 4. maddesi gereğince İstanbul Darülfünunu'na (sonradan İstanbul Üniversitesi) bağlı bir İlahiyat fakültesi ve 30 kadar imam-hatip okulu açıldı. Ancak, ilgisizlik yüzünden sayıları giderek azalan imam-hatip okullarının sonunda hepsi kapandı (1930). İlahiyat fakültesi de üniversite kuruluşlarının yeniden düzenlenmesi sırasında (1933) kapatıldı. Bu arada, 1930-1931 öğretim yılından başlayarak tüm devlet öğrenim kurumlarından din dersleri kaldırıldı. Çok partili demokratik düzene geçildikten (1946) sonra din eğitim ve öğretimi konusunda da yeni önlemler alınmaya başlandı: ilkokullara program dışı din dersleri kondu; imam-hatip kursları açıldı; Ankara Üniversitesi'ne bağlı bir İlahiyat fakültesi kuruldu (1949). Ertesi yıl ilk ve ortaokulların öğretim programlarına din dersleri alındı (1950); imam-hatip okulları yeniden açıldı (1951). İlahiyat fakültesi'nin yükseköğrenimli din görevlisi gereksinimini karşılayamadığı anlaşıldığından, Yüksek islam enstitüleri açılmaya başlandı (1960). Milli eğitim bakanlığı yapısında ilk kez din öğretiminin yönetiminden sorumlu bir daire (1761), ardından da Din eğitimi genel müdürlüğü (1964) kuruldu. Daha önce zorunsuz seçmeli olarak okutulan din dersleri, 1982 Anayasası'yla zorunlu dersler arasına katıldı ve ahlak dersleriyle birleştirilip "Din kültürü ve ahlak bilgisi" adı altında ilköğretim ve ortaöğretim programlarına alındı. Öte yandan, üniversitelerin yeniden öğretim ve eğitim düzenlenmesi sırasında (1982) tüm Yüksek islam enstitüleri İlahiyat fakültelerine dönüştürüldü. Bugün Türkiye'de 13 ilahiyat fakültesi ve yaklaşık 380 imam hatip lisesi, gençlere Kuran okumayı öğretme-amaçlı 100 bin civarında resmi Kuran kursu ve gene bir bu kadar da yasa dışı etkinlik gösteren Kuran kursu bulunmaktadır.

Dini yayınlar konusunda da Diyanet işleri başkanlığı'na bağlı Dini yayınlar döner sermayesi adıyla ödenekli bir kuruluş oluşturulmuştur, 1980'den sonra Türkiye Diyanet vakfı adını alan bu kuruluş çeşitli yayınlarının yanı sıra *Türkiye Diyanet vakfı islam ansiklopedisi* adıyla geniş kapsamlı bir ansiklopedi de yayımlamaya başladı (1988).

EDEBİYAT

XI. yy.'da Anadoluya yerleşmeye başlayan Oğuz Türkleri burada bir yandan eski halk edebiyatı geleneğini yaşattı öte yandan müslüman arap-iran etkisini taşıyan yeni bir edebiyatı geliştirdi. XIX. yy.'da ise batı uygarlığı etkisinde bir edebiyat oluştu. Çağdaş türk edebiyatı büyük ölçüde bu sonuncu temele dayanmaktadır.

• *Selçuklular.* Türkiye topraklarında gelişen edebiyatın ilk ürünleri Selçuklu dönemine aittir. Ancak bu dönemden günümüze ulaşabilenler XIII. yy.'a aittir. Farsça *Mesnevi*'siyle tanınan Mevlana Celalettin Rumi'nin (1207-1273) az sayıda türkçe beyitleri vardır. onun oğlu Sultan Velet'in (1266-1312) farsça *İbtidaname, Rebapname* mesnevilerinde türkçe beyitler yer alır, bunlar dışında türkçe şiirleri de vardır. Eski Anadolu türkçesinin en eski şairi olarak bilinen Ahmet Fakih (öl. 1221) kaside biçiminde yazılmış dinsel öğütleri içeren *Çarhname* adlı yapıtla hac yolcularının uğrağı kentleri, buralardaki camileri konu edinen *Kitabu evsafı mesacid üş-şerife* mesnevisinin sahibidir. *Yusuf ile Zeliha* mesnevisinde bu Kuran kıssasını dinsel, ahlaksal yönüyle işleyen Şeyyat Hamza'nın hece vezniyle şiirleri de vardır. Gazellerinde aşk, içki, eğlence temalarını işleyen Dehhani dindışı edebiyatın Anadolu'da gelişen divan edebiyatındaki ilk temsilcisidir. Bu dönemde *Battalname, Danişmentname, Saltukname* gibi dinsel-destansı halk edebiyatı ürünleri oluşmuştur. Ancak bunların yazıya geçirilmiş çeşitlemeleri daha sonraki Osmanlı dönemine aittir. Dönemin en önemli şairi Yunus* Emre'nin (1240/1241-1320/1321) halk diliyle söylenmiş ve çoğu hece vezniyle olan ilahileri tasavvuf konularını coşkun bir lirizmle işliyordu. Onun tarih boyunca alevi-bektaşi şiirini etkileyen yapıtı XX. yy.'da yeniden dikkati çekti ve yansıttığı insan sevgisi bakımından yeni bir gözle değerlendirildi.

• *Osmanlı İmparatorluğu.* Selçuklu devletinin son yıllarında, bu devletin yıkılmasından sonra ve Osmanlı devletinin başlangıç döneminde Anadolu beyliklerinin merkezlerinde arapça ve farsçadan geniş bir çeviri hareketi gerçekleşti. Bu merkezlerde ilkyapıtlarını veren yazarlardan daha sonra Osmanlı sarayı'nca korunanlar oldu. *Garipname* (1330) mesnevisinin sahibi olan ve Yunus Emre yolunda ilahileri bulunan Kırşehirli Âşık Paşa İlhanlılar'ın Anadolu valisi Timurtaş'ın vezirlerindendi. *Süheyl ü nevbahar* (1350) mesnevisinin sahibi Hoca Mesut, *Kelile ve Dimne* çevirisini Aydınoğulları beyliğinde kaleme almıştı. *Hüsrev ü Şirin* (1367) mesnevisini yazan Fahri, Aydınoğlu beyliğinde yetişmişti. *Hurşitname* (1387) mesnevisinin sahibi Şeyhoğlu Mustafa, *İskendername* (1390), *Cemşid ü Hurşit* (1403) mesnevilerinin sahibi Ahmedi, *Divan*'ı ve *Çengname* (1402-1411) mesnevileriyle tanınan Ahmet Dai, *Hüsrev ü Şirin* (1421-1429) mesnevisinin sahibi Şeyhi Germiyanoğlu beyliğinde yetişmişti. Bu dönemde özellikle iran şairlerinin kaside ve gazellerinde işlenen içki, eğlence, aşk, tasavvuf konuları, onların kullandıkları imgeler, başvurdukları benzetmeler türkçeye aktarılıyordu. Gene bu örneklere dayanan aşk, serüven, tasavvuf konularıyla ilgili mesneviler yazılıyordu. Ancak uzun ünlüsü olmayan türkçenin aruz veznine uydurulması güçlükler yaratıyordu. Böyle olduğu halde başlangıçta türkçe sözcüklere, deyimlere, hatta türkçe atasözlerine şiirde geniş yer veriliyordu. Halk diliyle kahramanlık konularını işleyen yapıtlar, dinsel edebiyat ürünleri de vardı. Tokat kalesi dizdarı Arif Ali, Murat I için *Danişmentname*'yi (1311, günümüze ulaşan yazması 1577) kaleme almıştı. Aynı nitelikte dinsel-destansı yapıtlardan *Battalname* ve *Saltukname* metinleri sonraki yüzyılın ürünleri arasındadır. Ahmedi'nin kardeşi Hamzavi'nin gene aynı nitelikteki *Hamzaname*'si din ve kahramanlık konularını birlikte işleyen, halk diliyle yazılmış yapıtlardandır. Sadrettin'in *Destan-ı geyik, Destan-ı ejderha*'sı, Tursun Fakih'in *Kıssa-i mukaffa, Gazavat-ı emir ül-müminin Ali*'si, Beypazarlı Maazoğlu Hasan'ın *Feth-i kale-i Selasil, Cenadil kalesi cengi* gibi yapıtlar halk kitapları arasındadır. XIV. yy.'dan XIX. yy.'a kadar islam dini etkisinde ve islam uygarlığı çerçevesinde gelişen edebiyatın ürünleri birbirinden farklı yanları olan üç ayrı çığıra bağlıdır:

1. *Halk edebiyatı.* a) Âşık edebiyatı. Türk edebiyatının geleneksel vezniyle (hece vezni), dörtlüklerden oluşan biçimlerle (koşma vd.) söyleniş şiirleri kapsar. Halkın konuştuğu dile dayanır.

Âşık, saz şairi ya da halk şairi adı verilen gezgin şairlerin saz eşliğinde doğaçtan söyledikleri şiirlerin günümüze ulaşan en eski örnekleri XVI. yy.'a aittir. Âşıklardan birçoğu hakkında koşmaların son dörtlüğünde anılan mahlaslarından başka bilgi yoktur. Bazı âşıkların yaşamı efsanelerle karışmıştır. Âşığın düşünde pirlerin elinden bade içerek saz çalıp şiir söylemeye başlaması, düşte gördüğü sevgiliyi bulmaya çıkması yaygın bir efsane motifidir. Birçok âşığın şiiri zamanla türkü, ağıt gibi sahibi bilinmeyen halk şiiri örnekleri arasına karışmıştır. Örneğin Kerem, Ercişli Emrah, Âşık Garip'in gerçekten yaşamış şairler olup olmadıkları da bilinmemektedir. Pir Sultan Abdal, Karacaoğlan gibi büyük ustaların şiirleri arasına sonradan onların mahlaslarıyla söylenmiş şiirler de karışmıştır. Âşıkların yapıtları doğa, sevgi, gurbet, ahlaksal öğüt, toplumsal sorunlar yanında kahramanlık konularına da yer verir. Yeniçeri ocağı'ndan yetişmiş birçok şair imparatorluğun birbirinden çok uzak yerlerindeki (Tuna boyları, Bağdat, Girit, Kırım vb.) yaşama tanıklık eder. Bunlar arasında şu adlar sayılabilir: Hayali, Öksüz Âşık (XVI. yy.); Temeşvarlı Âşık Hasan, Kâtibi (XVII. yy.); Kayıkçı Kul Mustafa (öl. 1646'dan sonr.), Kuloğlu (öl. 1686); Kabasakal Mehmet (XVIII. yy.). Başka bir topluluğu Garp ocakları diye adlandırılan Tunus ve Cezayir'de yerleşmiş denizci şairler oluşturur: Geda Muslu, Çırpanlı, Armutlu, Kul Çulha, Oğuz Ali (XVI. yy.); Benli Ali (XVII. yy.); Seferlioğlu, Magriplioğlu, Kara Hamza (XVIII. yy.) vd. Toroslar'daki türkmen aşiretlerinden yetişen Karacaoğlan'ın (XVII. yy.) doğa güzelliklerini ve sevgiyi konu edinen özentisiz, içtenlikli şiiri türünün en sevilen örneklerinden oldu. Gene bu yöreden yetişen Deli Boran, Beyoğlu, Gündeşlioğlu (XIX. yy.) hiçbir yabancı etki altında kalmamış ve değişmemiş halk zevkini devam ettirdi. Dadaloğlu'nun (1785 ? - 1868 ?) baskıya ve haksızlığa başkaldıran şiiri, göçebe aşiretlerin zorunlu iskânıyla ilgili tarihsel olaylara tanıklık etti. Âşık edebiyatı geleneğinde âşık kahvelerinin, kahvelerde düzenlenen atışmaların, muamma asma ve çözme gibi hünerlerin önemli yeri vardır. Bu tür etkinlikleri dolayısıyla âşıklara meydan şairleri adı verilir. Bazıları medresede okumuş olan, kültür merkezi kentlerde yaşayan âşıklara ise kalem şairleri denir. Kalem şairleri üzerinde dil, anlatım, konu bakımından divan şiirinin türlü etkileri görülür. Onların şiirleri arasında koşma, varsağı, destan gibi özgün halk edebiyatı türleri yanında aruzla divan, müstezat, gazel gibi ürünler de yer alır. Âşık edebiyatının bu yolda yapıt veren temsilcilerinden başlıcaları

şunlardır: Âşık Ömer (öl. 1707), Gevheri (öl. 1715), Dertli (1772-1845), Erzurumlu Emrah (öl. 1854), Bayburtlu Zihni (1795 ya da 1800-1859). [→ ÂŞIK* EDEBİYATI.] b) Halk hikâyeciliği. XV. yy.'ın ikinci yarısında yazıya geçirildiği kabul edilen Dede Korkut hikâyeleri eski destan geleneği ve Türkler'in Anadolu'ya yerleşmelerinden önceki sözlü edebiyatlarıyla halk hikâyeleri arasında bir köprüdür. Oğuz boylarının tarihleri, günlük yaşamları yanında insan ilişkilerine tanıklık eden, duygusal durumları araştıran yapıt, içeriği kadar dili ve anlatımıyla da bütün türk edebiyatının en önemli ürünleri arasındadır. Dede Korkut hikâyeleri'nde düz sözle anlatılmış bölümler dışında özellikle heyecan verici, duyarlıklı bölümler manzumdur. Halk edebiyatı geleneğine kuvvetle bağlı olduğu görülen bu bölümlerin vezinleri ve nazım biçimleri kesin olarak belirlenememiştir. Halk hikâyelerinde ise manzum bölümler hece vezniyle söylenmiş ve dörtlüklerden oluşan biçimleri kapsar. Bu hikâyeler kahramanlık (Köroğlu, Kirmanşah, Celali Bey ile Mehmet Bey vd.), sevgi ve serüven (Kerem ile Aslı, Âşık Garip) konularını ele alır.

Hikâyelerden bazılarının yaratıcısının serüvende yer alan âşıklar olduğu ileri sürülür. Adları bilinen, yaşamları, yapıtları yakından tanınan âşıkların (Çıldırlı Şenlik, Posoflu Müdami) meydana getirdikleri bilinen hikâyeler de vardır. (→ HALK* HİKÂYESİ.)

c) Yaratıcısı bilinmeyen türler. Sözlü edebiyatta masal, fıkra, efsane gibi ürünlerin yaratıcısı belli değildir. Türkiye türkçesiyle söylenmiş ve XIX. yy.'dan başlayarak yazıya geçirilmiş bu türlerdeki ürünlerden bazılarının islamlıktan önceki dönemle, Türkiye dışındaki Türkler'le ya da arap-iran edebiyatlarıyla ilişkisi vardır. Ancak bunlarda geniş ölçekte de tarihsel ve yerel özellikler kendini gösterir (Nasrettin Hoca fıkraları, bektaşi fıkraları, Bursa, Konya, İstanbul gibi kentlerle ilgili efsaneler, özellikle Murat IV dönemiyle ilgili gerçekçi nitelikte bazı meddah hikayeleri vb.). Sözlü gelenekte ezgiyle söylenen türkü, mani, ninni, ağıt gibi türler halkın ortak yaratıcılığına dayanır. Bunlara zamanla sahipleri unutulan ürünler de sürekli olarak eklenmiştir. (→ HALK* EDEBİYATI.)

2. *Divan edebiyatı.* Bu edebiyat özellikle iran ve arap edebiyatlarının estetik kurallarına bağlıdır; onların içeriğinden geniş ölçüde yararlanır. Şiir, divan adıyla anılan derleme içinde yer alan kaside, musammat, gazel, rubai gibi türleri kapsar. Anlatı türü ise genellikle mesnevidir. Ortak islam kültürünün etkisi ile yazı dilinde arapça ve farsçadan alınma sözcükler, bu dillere ait kurallar büyük ölçülere ulaşmıştır. Divan edebiyatı saray, medrese çevresinde aydın topluluğun edebiyatı olarak gelişti. Şeyhi (öl. yaklş. 1431), Ahmet Paşa (öl. 1497), Necati (öl. 1509), Hayali (öl. 1557) gibi şairler lirik şiirde iranlı ustaların yapıtlarındaki içeriği ve söyleyiş başarısını kendi dillerine aktardılar. Çağataycada Ali Şir Nevai'nin, azeri türkçesinde Fuzuli'nin ulaştığı klasik olgunluğun osmanlı şiirindeki temsilcisi ise Baki (1526-1600) oldu. Nef'i (1575 ? - 1635) abartmalara, gösterişli benzetmelere, coşkulu bir söyleyişe yer veren kasideleriyle, Nabi (öl. 1712), Koca Ragıp Paşa (öl. 1762) duygu ve imgelem yerine yaşam deneyleriyle beslenen, ahlaksal öğütler kapsayan gazelleriyle, Lale devri'ne tanıklık eden Nedim (öl. 1730) neşeli, yaşam dolu şiirleriyle, özellikle de şarkılarıyla tanındı. Dilde, temalarında halk söyleyişine, halk beğenisine yaklaşma eğilimine (Nedim, Enderunlu Fazıl [1759 ? - 1810], Enderunlu Vasıf [öl. 1824], İzzet Molla [1785-1829]) karşılık Fehim-i Kadim (öl. 1648), Naili-i Kadim (öl. 1666), Neşati (öl. 1674), Şeyh Galip (1757-1799) gibi şairler iç içe tamlamalara, karmaşık imgelere dayanan Sebk*-i hindi akımının temsilcisi oldular. Tanzimat'tan sonra türk şiiri batı etkisi altında değişip gelişirken yeni edebiyatın temsilcileri (Ziya Paşa, Namık Kemal vd.), divan şiiri geleneğine uygun ürünler de verdiler. Eski şiirin son temsilcileri Encümen-i şuara adı verilen topluluğun Naili, Fehim-i Kadim gibi şairlerin yolunu izleyen üyeleri (Leskofçalı Galip [öl. 1864], Yenişehirli Avni [öl. 1883], Hersekli Arif Hikmet [öl. 1903]) oldu. Aruz vezninin yerini hece veznine daha sonra da serbest vezne bıraktığı XX. yy.'da ise divan şiiri kesinlikle sona erdi; ancak Y. K. Beyatlı beyit birimine dayanan bu şiire çağdaş şiirin yapısal bütünlüğünü kazandırırken Baki, Nedim, Neşati gibi farklı şairlerin söyleyiş özelliklerinden ve işledikleri konulardan yararlanan ürünler (*Eski şiirin rüzgârıyla*, 1962) ortaya koydu. Divan şiirinin başlangıç döneminde belirli biçimleri, uyak ve redifleri yineleyen nazire*ler iran şairlerinin yapıtlarını örnek alıyordu. Zamanla kendi dillerinde daha öncekilere ya da kendi çağdaşlarına nazire yazanlar çoğaldı. Nazireler gibi bir başkasının gazelindeki beyitlerine yeni dizeler ekleyerek yazılan tahmis*, taştir* gibi ürünler de temaların geliştirilmesine, söyleyişin ustalaşmasına katkı sağladı. Kaside, gazel gibi arap, iran edebiyatlarıyla ortak olan yaygın şiir türlerine karşılık tardiye* (örn. Şeyh Galip) gibi bazı türler pek az kullanıldı. Tuyuğ* (ör. Kadı Burhanettin, Nesimi), şarkı* (ön. Nazım, Nedim) gibi türler ise halk şiirinin etkisiyle oluşmuş yerli sayılacak türlerdi. Padişahın, devlet büyüklerinin yönetimde ustalığını, askerlikte başarılarını, adaletini, elinin açıklığını öven kaside*lerde doğaya, yaşamın türlü görüntülerine de yer verilir. Gazel* aşkı, sevgilinin güzelliğini, içkiyi, doğayı konu edinir; tasavvuf temalarını işler; yaşamdan, talihten, insanların davranışlarından yakınır; ahlaksal öğütler verir. Gazelden daha geniş soluklu musammat*, terkibibent*, terciibent* gibi türler aşk ve tasavvuf konularını işler. Bu türlerde mersiyeler (örn. Baki'nin Kanuni mersiyesi), sakinameler (örn. Nef'i) yazılmıştır. Çağın yaşamını konu edinen, toplumu, insanları eleştiren örnekler (örn. Ruhi'nin terkibibendi) de vardır. Şehrengiz*lerde imparatorluğun eski ve yeni başkentlerinin, farklı kültür merkezlerinin türlü yönleri, kent yaşamı, kent insanlarına ait özellikler konu edinilir (örn. Mesihi'nin [öl. 1512] ve Zati'nin [1471-1546] Edirne şehrengizleri, Lamii'nin [1472-1532], Âşık Çelebi'nin [öl. 1572] Bursa, Neşati'nin [öl. 1624] Edirne, Taşlıcalı Yahya'nın [öl. 1582] İstanbul şehrengizleri vd.). Kalkandelenli Fakiri'nin *Risale-i tarifat* (1534) mesnevisinde farklı mesleklere ve toplumsal sınıflara ait özellikler konu edinilir. Yaşadıkları çevreyi dile getirenler arasında denizci şairler (örn. Âgehi, öl. 1577) de vardır. Bunların yapıtlarında denizcilikle ilgili deyimler, meslek terimleri, denize ait benzetmeler divan şiirinin mecaz sistemiyle birleştirilmiştir. Şiir dilinde arapça, farsça sözcüklerin çoğalması anlatıma bazı katkılar sağlıyor, aruzun uygulanmasını kolaylaştırıyordu. Bu dilin ancak medrese öğrenimi görmüş azınlık tarafından anlaşılması karşısında "türk-i basit" adı verilen bir uygulama görüldü. Aydınlı Visali (XVI. yy.), Tatavlalı Mahremi (öl. 1535), Edirneli Nazmi (öl. 1555'ten sonr.) aruz vezniyle fakat baştan başa türkçe sözcükler kullanarak ve arapça, farsça tamlamalara yer vermeksizin şiirler yazdılar. Şeyh Galip bu yolda bir gazel meydana getirdi. Halk söyleyişine yaklaşırken hece vezniyle ürün veren divan şairleri de oldu (Nedim). Aşk ve kahramanlık serüvenleri, din, tasavvuf, ahlak konularında öğütlerle sonuçlandırılan öyküler mesnevi*lerde işlendi. Bu türün ilk örnekleri (Gülşehri, *Mantık ut-tayr* [1317]; Hoca Mesut, *Süheyl ü Nevbahar* [1350]; Erzurumlu Darir, *Kıssa-i Yusuf* [1367]; Yusuf Meddah, *Varka ve Gülşah* [1368]; Şeyhoğlu Mustafa, *Hurşitname* [1387] vd.) arasında İran edebiyatından değiştirme ve eklemelerle yapılmış çeviriler yer alır. Zamanla özgün konularda yerel yaşama tanıklık eden mesneviler de kaleme alındı. Genellikle mesnevilere konu olan aşk serüvenleri ya da şairlerin başından geçtiği anlatılan serbest yaşam olaylarından sonra bunların mecaz anlamı taşıdığı, gerçekteyse varlık birliği inancının dile getirilmek istenildiği belirtilir; okurlar doğru yola yönelmeye çağrılır. Tanrı'nın yazarı ve bütün insanları bağışlaması dilenir. İran ve arap edebiyatlarından alınarak yazarların kişilikleri doğrultusunda değişikliklerle işlenen aşk öyküleri arasında *Yusuf ile Züleyha* (Hamdullah Hamdi [öl. 1508], Kemalpaşazade [öl. 1533], Taşlıcalı Yahya [öl. 1582] vd.), *Hüsrev ü Şirin* (Şeyhi [öl. 1428], Lamii, Nevizade Atayi [öl. 1635]), *Leyla ile Mecnun* (Hamdullah Hamdi, Fuzuli) gibi mesneviler anılabilir. Şeyh Galip'in alegorilerden yararlanan tasavvuf içerikli ateş mesnevisi *Hüsn ü aşk* (1782) türün son parlak örneğidir. Tacizade Cafer Çelebi'nin *Hevesname*'sinde (1493) İstanbul'un semtleri, büyük yapıları, eğlence yerleri bir aşk serüveninin dekorudur. Bursalı Cenani'nin (öl. 1596) *Bedayi ül-âsar*'ındaki öykülerde Anadolu ve Rumeli'de değişik yerlerdeki günlük yaşamdan izler vardır. XVII. yy.'dan başlayarak konuların eski edebiyatın geleneksel ürünleri yerine yaşamdan alan mesneviler çoğaldı. Atayi'nin *Heft han*'ındaki (1627) öykülerde canlı çizgilerle anlatılan İstanbul olaylara çerçeve oluşturuyordu. Enderunlu Fazıl'ın (1759 ?-1810) *Zenanname* (bas. 1838), *Defter-i aşk* (bas. 1842) gibi yapıtlarında hareketli yerli yaşam görüntüleri sıralanmıştı. Günlük yaşam, bilim, düşünce kaynağını dinden aldığı gibi edebiyat da büyük ölçüde bu temele dayanıyordu. Örneğin içkiyi, içkili toplantıları konu edinen sakiname*ler (Taşlıcalı Yahya'nın, Atayi'nin mesnevileri vd.) içkinin getirdiği coşkuyu yansıtırken şair hemen şarabın tanrısal aşkı, içki sunucusunun (saki) mürşidi, meyhanenin tekkeyi simgelediğini belirtiyordu. Doğrudan doğruya dinsel temaları işleyen geniş ölçekli bir edebiyat da vardı. Divanların baş tarafında Tanrı'nın birliğini konu edinen tevhitler, Tanrı'ya yakarış (münacat), Peygamber'e (naat) ve dört halifeye övgü şiirleri yer alıyordu. Peygamber'in doğumunu, miracını, ölümünü konu edinen *Vesilet ün-necat* (Süleyman Çelebi, 1409) bugün de dinsel törenler dolayısıyla en çok okunan yapıttır. Peygamber'in yaşamını (Yazıcıoğlu Mehmet, *Muhammediye* [1499]), miracını (Ganizade Nadiri [1572-1626], *Miraciye*), görünüş ve niteliklerini (Hakani [öl. 1606], *Hilye*), hadislerini (Fuzuli, Nabi vd., *Kırk hadis*) konu edinen türlü yapıtlar yazıldı. Halife Ali ve soyunun yüceltilmesi, Kerbela olayı da naat (Nesimi, Naat-ı Ali), hilye (Gufti [öl. 1677], Hilye-i Hüseyn) mersiye (Ruhi, İzzet Molla, Kâzım Paşa [öl. 1889]), maktel (Lamii, *Maktel-i İmam Hüseyn*) türünden birçok yapıta konu oldu. Manzum yapıtların alanı öğretici ürünleri hatta sözlükleri (örn. Sümbülzade Vehbi, *Tuhfe*[1783]) kapsayacak kadar geniştir. Nesirde farklı üç anlatım biçimine bağlı ürünler bulunmaktadır. a) Süslü nesir: seci denilen nesir uyağı, birbiriyle bakışımlı söz grupları ve tümceler, karmaşık anlam sanatları büyük ölçüde uygulanır; zincirleme tamlamalara, özellikle seçilmiş, herkesin bilemeyeceği arapça, farsça sözcüklere yer verilir (örn. Nergisi, *Nihalistan*[1633]). b) Sade nesir: geniş kitlelere seslenmek üzere halk diliyle yazılmış yapıtları kapsar (örn. Eşrefoğlu Rumi [öl. 1469], *Müzekki'n-nüfus*). c) Orta nesir: süslü ve sade nesrin özellikleri aynı yapıtta bir araya gelir (örn. Naima [1655-1716], *Ravzat ül-Hüseyn* adlı tarihi). Nesrin bu farklı anlatım biçimleriyle kaleme alınmış ürünler arasında münşeatlar (Lamii, Nergisi, Nevizade Atayi, Nabi, Ebubekir Kâni [1712-1791], Ragıp Paşa vd.), dinsel yapıtlar (Sinan Paşa, *Tazarruname;* Yazıcızade Ahmet Bican [öl. 1465'ten sonr.], *Envar ül-âşıkin;* Fuzuli, *Hadikat üs-süeda;* Veysi, *Siyer* vd.), seyahatnameler (Seydi Ali Re-

is, *Mirat ül-memalik;* Evliya Çelebi [1611 ?-1682] -tarih, yaşamöyküsü, folklor, sanat tarihi gibi alanlarda kaynak oluşturduğu kadar yazarın gözlem gücü ve zengin yaratıcılığıyla değer taşıyan -*Seyahatname;* Nabi, *Tuhfet ül-haremeyn;* Yirmisekiz Mehmet Çelebi [öl. 1732], *Fransa seferatnamesi*), şairlerin yaşamöykülerini derleyen tezkireler (Sehi, [öl. 1548], *Heşt behişt;* Latifi [1491-1582], *Tezkire;* Âşık Çelebi, *Meşair üş-şuara* [1566] vd.) araştırma ve düşünce ürünleri (Kâtip Çelebi [1609 -1656], *Keşf üz-zünun*, gibi yapıtlar yer alır. Osmanlı sarayı'nda tarih yazıcılığıyla başlangıçta şehnameciler (Fethullah Ârifi [öl. 1561], *Tevarih-i âl-i Osman*), XVII. yy.'dan başlayarak vakanüvisler (Naima'nın *Ravzat ül-Hüseyn*'i olayları güvenilir kaynaklara dayanarak anlatır; eleştirici tutumu kadar canlandırdığı tarihsel portreler ve sürükleyici anlatımıyla da değer taşır) görevlendirildi. Resmi görev dışında da yaygın bir tarih yazarlığı alanı gelişti. Bu yazarlardan Âşıkpaşazade (*Tevarih-i âl-i Osman* [1484]), Neşri'nin (*Kitab-ı cihan-nüma* [1485-1493]) anlatım bakımından sade nesirle yazılmış yapıtları tarihle destan özelliklerini birleştirir. Sade nesirle yazan tarihçiler arasında Lutfi Paşa (1488-1563, *Tevarih-i âl-i Osman*), Selaniki Mustafa (öl. 1600), Peçevi İbrahim (1574-1649 ?) vd. anılabilir. Tursun Bey (öl. 1490'dan sonr., *Tarih-i Ebülfeth*), Hoca Sadettin Efendi (1536-1599, *Tac üt-tevarih*), Kemalpaşazade (1468-1534, *Tevarih-i âl-i Osman*), Gelibolulu Mustafa Âli (1541-1599, *Künh ül -ahbar*), Karaçelebizade Abdülaziz'in (1591-1658, *Ravzat ül-ebrar*) tarihleri süslü nesirle kaleme alınmıştır. Bu türdeki yapıtlardan bazıları (Masrafzade Şefik, *Şefikname* [1703]) eski nesrin anlatımı en dolambaçlı, kavranması güç metinlerindendir. (→ DİVAN EDEBİYATI.)

3. *Tekke edebiyatı.* Evren'i Tanrı'nın yansıması, aşkı Tanrı'ya ulaşmanın yolu sayan tasavvuf görüşü, İslam etkisindeki edebiyatı büyük ölçüde besledi. Örneğin en yaygın konulardan biri olan içkili eğlenceler konu edinilirken meyhane tekkeyi, mey Tanrı'yı, meyhaneci tarikat şeyhini simgeliyordu. Divan edebiyatında başta mevlevilik olmak üzere tarikatların ulularını öven, tarikat inançlarını konu edinen kasideler, mesneviler de yazılıyordu. Ancak tekke edebiyatı bu konuları genellikle tarikatlara bağlanan halk topluluklarının anlayabileceği dille, halk edebiyatı çerçevesinde konu edinir; tekkelerde ayinler sırasında ezgiyle okunan ilahiler, nefesler, tarikat büyüklerinin menkıbelerini kapsar. Birçok tarikat XIII. yy. şairi Yunus Emre'yi yakından benimsedi, onun şiirlerine kendi törenlerinde yer verdi. Yunus Emre'nin yolunu izleyen, ona nazireler söyleyen pek çok tekke şairi yetişti. Ayrı tarikatlar, inançlar, birbirinden ayrı üç edebiyat yolu oluşturdu: a) Bazıları tarikat kurucusu olan tarikat şairleri kendi inançlarını, tarikatlarının ilkelerini, giriş törenlerini, özel zikirlerini vb. konu edindiler. Bu tür edebiyatın başlıca temsilcileri halvetilikle kadiriliği birleştirerek eşrefilik kolunu kuran Eşrefoğlu Rumi (1353-1470), İbrahim Gülşeni (öl. 1533), Üftade (öl. 1580), onun halifesi ve celvetiliğin kurucusu Hüdayi (öl. 1624), halvetiliğin sinanilik kolunu kuran Ümmi Sinan, ona bağlı Nizamoğlu Seyit Seyfullah (öl. 1601), bayramiliğin himmetilik kolunu kuran *Tarikatname* yazarı Himmet (öl. 1684), Niyazi-i Mısri'dir (öl. 1694). b) Melamiler tekkeleri, tarikat kurallarını, zikirleri, taç ve hırkayı bir yana bırakmışlardır. Melamilerin bayramilik kolu halvetilikle nakşibendiliği birleştiren Hacı Bayram Veli'ye (öl. 1430) dayanır. Hamza Bali'den sonra hamzavilik adını alan kolun şair temsilcileri arasında Vizeli Kaygusuz Alaettin (öl. 1565), Sarban Ahmet (öl. 1546), İdris-i Muhtefi (öl. 1615), ona bağlı Muhyi (öl. 1611), Oğlanlar Şeyhi İbrahim (1591-1655), onun halifesi Gaybi Sunullah (öl. 1661'den sonr.) yer alır. c) Hacı Bektaş Veli'ye bağlanan bektaşilerin ve onlardan daha geniş bir topluluk oluşturan alevilerin şiiri, temalarıyla öteki tarikat şairlerinin yapıtlarından ayrılır. Bu edebiyat dil ve anlatım bakımından tarikat edebiyatının öteki iki kolundan çok daha sadedir. Alevi-bektaşi şiirinin önemli temalarından biri Ali'ye, ehlibeyte aşırı bağlılıktır. On iki imam övülür, bütün adaletsizlikleri gideren bir kurtarıcı olarak Mehdi'nin gelmesi beklenir. Tanrı'yla senli benli söyleşilir. Din kurallarına aşırı bağlılık yerilir, kaba sofuların inancı ve davranışları taşlanır. Şiirlerinde bu konuları işleyen başlıca şairler Abdal Musa ile müridi Kaygusuz Abdal (XVI. yy.), şiirleri kendi inanç yolları, verdikleri savaşımlar, bağlandıkları tarikat ilkeleri yanında coşkun lirik öğelerle de dikkati çeken Hatayi, Pir Sultan Abdal (XVI. yy.), bu sonuncunun çağdaşları Kazak Abdal, Kul Himmet, daha sonraki yüzyıllarda yetişen Kul Nesimi, Hasan Dede, Teslim Abdal (XVII. yy.) vd.'dir. Bu inanç yoluyla XIX. yy.'daki tanınmış temsilcileri Dertli (1772-1845), Seyrani'dir (1807-1866). [→ TEKKE* EDEBİYATI.]

batı uygarlığı etkisinde

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'ın ilanından (1839) sonraki siyasal yenileşme döneminden başlayarak edebiyatın dili ve anlatımıyla birlikte halk topluluğuna ulaşma biçimi, amacı, kapsadığı sorunlar da büyük ölçüde değişti. Sözlü edebiyatın yerini kesin olarak yazılı edebiyat aldı. Roman, tiyatro, eleştiri, derleme gibi batı kaynaklı türlerde ürünler verildi. Toplumsal sorunlar gerçekçi yöntemle ele alınmaya başlandı.

1. *Tanzimat edebiyatı.* Batı ülkelerinden özellikle de Fransa'dan etkilenen, geniş halk kütlesine ulaşmayı amaçlayan, toplumsal sorunlarla yakından ilgilenen edebiyatın ilk ürünleri Tanzimat'ın ilanından (1839) 20 yıl kadar sonra verildi. *Tasviri efkâr* (1862-1867) gazetesini çıkaran Şinasi (1826-1871), biçimden çok öze önem veren, bilgi ve düşünceyle temellenen, geniş halk topluluğuna seslenebilmeyi amaçlayan yeni düzyazının kurucusudur. Şiirleri (*Müntehabat-ı eş'ar* [1862], şiir çevirileri (*Tercüme-i manzume* [1859], makaleleriyle (ölümünden sonra derlenen *Müntehabat-ı Tasviri efkâr* [1885]) çağdaşlarını derinden etkileyen bu yenilikçi yazar geleneksel halk tiyatrosuyla batı örneğini birleştiren ilk türk tiyatro yapıtının (*Şair evlenmesi*, [1859]) da sahibidir. Divan şiirini dil ve anlatım bakımından topluma sırt çevirmiş, içerik bakımından doğaya, akla yabancı, toplumsal sorunlara uzak sayan Tanzimat şiirinde Namık Kemal (1840 -1888) yurt, ulus sevgisi, özgürlük, haksızlığa başkaldırma gibi temaları coşkulu bir dille ve yeni bir anlatımla işledi. Ziya Paşa (1825-1880) divan şiirinin geleneksel biçimlerinden fazla uzaklaşmadan siyasal yönetimde, insan ilişkilerindeki adaletsizlik, haksız davranışlara karşı çıktı, uygarlığı, bilimi savundu. Padişahın mutlak egemenliğine karşı meşrutiyet yönetimini savunan, yurtiçinde olduğu kadar gönüllü sürgün olarak yurtdışında da siyasal savaşım veren bu şairler savundukları yeni dil ve edebiyat anlayışını eleştiri türünde verdikleri ürünlerle dile getirdiler (Namık Kemal: "Lisan-ı osmaninin edebiyatı hakkında bazı mühalazatı şamildir" [1866], "Mukaddeme-i Celal" [1883], *Tahrib-i Harabat* [1885] vd, Ziya Paşa: "Şiir ve inşa" [1868] vd.).Toplum için sanat ilkesine bağlı sayılabilecek bu şairleri izleyen kuşak (Abdülhak Hamit Tarhan [1852-1937], Recaizade Ekrem [1847-1914]) sanat için sanat ilkesine yatkın ürünler verdi. Doğa, aşk, ölüm, varlık-yokluk gibi konuları işlerken yeni bir anlatım ve yeni biçimlerden yararlandı. Bu dönemde kendisi de yenilikçi ürünler kaleme almış olmasına karşın geleneğe bağlı şiir anlayışını Muallim Naci (1850-1893) temsil etti. Recaizade Ekrem' in yeni edebiyat anlayışını tanıtan ve bu edebiyatın ilkelerini savunan yapıtının (*Talim-i edebiyat* [1872] tam karşısında Muallim Naci'nin edebiyat bilgileri kitabı (*Istılahat-ı edebiye* [1889]) yer aldı, Şemsettin Sami'nin (1850-1904) roman türünde ilk örnek olan *Taaşşuk-i Talat ve Fitnat*' ını (1872) izleyen ürünler (Ahmet Mithat, *Felatun Bey'le Rakım Efendi* [1876]; Namık Kemal, *İntibah* [1876]) bir yandan yaşanan çağa ters düşmüş eski toplumsal kurumları öte yandan Batı'ya körü körüne öykünme eğilimini eleştiriyordu. Romanlarıyla geniş topluluğa seslenebilen ve yapıtlarında eğitici niteliğe önem veren Ahmet Mithat (1844-1912) sözlü halk hikâyeciliğinden bol bol yararlandı. İlk ürünlerin büyük ölçüde romantizmden beslenmesine karşılık Samipaşazade Sezai (1860-1936; *Sergüzeşt* [1889]), Recaizade Ekrem (*Araba sevdası* [1896]) yer yer gerçekçi öğeler kullandılar. Natüralizme yakınlık gösteren Nabizade Nâzım (1862 -1893) köy gerçeklerini konu edinen ilk yapıtın yazarı oldu: *Karabibik* (uzun öykü, 1890). Tiyatroda Ahmet Vefik Paşa'nın (1828-1891) Molière uyarlamaları halk geleneğini batı kaynağıyla birleştiren çalışmalarının bir halkasıdır. Buna karşılık Abdülhak Hamit'in oyunları (*Tarık* [1875], *Eşber* [1879], *Finten* [1886] vd.) batı tiyatrosu örneklerinden büyük ölçüde beslenen, sahne diline ve halkın beğenisine ise oldukça uzak ürünlerdir. Namık Kemal'in sürgüne gönderilmesine yol açan *Vatan yahut Silistre* (1876) oyunu yazarın ana temalarından olan yurt ve ulus sevgisini heyecanlı bir anlatımla ve halktan kişileri de sahneye aktararak konu ediniyordu. Abdülhamit II.'nin uzun süren baskı yönetimi İkinci meşrutiyet sonrasına kadar tiyatro edebiyatının gelişmesine engel oldu. (→ TANZİMAT EDEBİYATI.)

2. *Edebiyat-ı cedide ya da Servet-i fünun edebiyatı.* Tanzimat edebiyatı yurt sorunlarıyla yakından ilgileniyor, yurt sevgisi, özgürlük gibi konuları işliyor, halkın anlayacağı bir dille yazmaya çalışıyor, halkı eğitmeyi amaçlıyordu. Abdülhamit II yönetimi sırasında doğup gelişen Edebiyat-ı cedide ya da yazdıkları derginin adıyla Servet-i fünun edebiyatı, bütün bu noktalarda kendisinden önceki edebiyatın karşısında yer aldı. Edebiyat-ı cedide yazarları bireysel konuları, güzelliklerini ancak öğrenim görmüş seçkin kişilerin kavrayabileceği bir anlatımla işlediler. Batılı, özellikle de fransız yazarlarının yapıtlarındaki biçim özelliklerini türkçeye uyguladılar. Hareketin temsilcilerinden Tevfik Fikret (1867 -1915), Cenap Şahabettin (1870-1934) şiire geniş bir ses zenginliği kazandırdı; doğayı, kişisel yaşantıyı, bireysel duyguları ayrıntılarıyla yansıttı. Tevfik Fikret zamanla toplumsal bozuklukları siyasal yönetimin baskısını, haksızlıkları konu edinmeye koyuldu. Romanda Mehmet Rauf'la (1875-1931) birlikte ruhsal durumla çözümlemeye önem veren Halit Ziya Uşaklıgil (1866-1945) [Mehmet Rauf: *Eylül*, 1901. H. Z. Uşaklıgil: *Aşk-ı memnu*, 1900], farklı toplum kesimlerinden kişilerin, aydınların, sanat-edebiyat çevresinin (*Mai ve siyah*, 1897), halkın (*Solgun demet*, öyküler, 1901) yaşamına gerçekçi açıdan tanıklık etti. Yapıtlarını bu dönemde yayımlamaya başlayan Hüseyin Rahmi Gürpınar (1864-1944), Edebiyat-ı cedide'den alabildiğine ayrılarak geniş okur topluluğuna seslenen, halkın yaşamından canlı kesitler veren, öğretici, eğlendirici romanlar (*Mürebbiye* [1899], *Kuyruklu yıldız altında bir izdivaç* [1912], *Gulyabani* [1912] vd.) yazdı. Edebiyat-ı cedide'nin sanat görüşünü, yöneltilen eleştirilere karşı savunmasını Ahmet Şuayip (1876-1910, *Hayat ve kitaplar* [1901], Hüseyin Cahit Yalçın (1874 -1957, *Kavgalarım* [1910]) gibi kalemler üstlendi. Bu yazarlar edebiyat konularını derinliğine ele alan, sorunları kişiselliğe dökmeden tartışan ürünleriyle tanındı. İkinci meşrutiyet'in ilanından sonraki dönemde Edebiyat-ı cedide'nin bağlı olduğu sanat için sanat anlayışını kısa bir süre Fec-i âti hareketinin genç temsilcileri sürdürdü.

Bunlar arasında yer alan Ahmet Haşim (1885-1933) arı şiir anlayışına bağlı ürünleriyle (*Göl saatleri* [1921], *Piyale* [1926]) tanındı. Topluluğun öteki üyelerinin hemen tümü, İkinci meşrutiyet'ten sonra, Milli edebiyat hareketi içinde yer aldı. (→ EDEBİYAT-I CEDİDE.)

3. ***Milli edebiyat***, Türkçülük* akımının etkisinde gelişen Milli edebiyatın hareket noktası ulusal kaynaklara yönelme düşüncesiydi. Dilde sadeleşme (→ YENİ LİSAN), şiirde aruzun yerine hece vezni, içerikte halkın sorunları ve yerli yaşam Milli edebiyatın temellerini oluşturdu. Mehmet Emin Yurdakul'un (1869-1944) *Türkçe şiirler* (1899) yapıtıyla başlayan yenileşme, aydınların şiirini bir yandan halk edebiyatının değerlerine öte yandan halkın dertlerine yöneltti. Türkçülük hareketinin ilkelerini saptayan (*Türkleşmek, islamlaşmak, muasırlaşmak* [1918], *Türkçülüğün esasları* [1923]) Ziya Gökalp (1876-1924) kaynak olarak eski türk destan geleneğinin, folklorun taşıdığı değeri gösterdi. Öykülerinde toplum ve siyaset sorunlarına tarihsel geçmişe dayanarak çözümler arayan Ömer Seyfettin'in (1884-1920) gerçekçi ve destansı anlatım özelliklerine zaman zaman da yergicilik ekleniyordu (*Efruz Bey* [1919]). Refik Halit Karay'ın (1888-1965) gerçekçi yapıtı *Memleket hikâyeleri* (1919) ilk kez Anadolu küçük kent ve kasabalarının yaşamını konu edindi. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yazarlar kuşağının öncüleri Reşat Nuri Güntekin (1889-1956), Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974), Halide Edip Adıvar (1884-1964) gibi romancılar Cumhuriyet döneminin eşiğinde yayımladıkları yapıtlarıyla (R. N. Güntekin: *Çalıkuşu* [1922], Y. K. Karaosmanoğlu: *Kiralık konak* [1922], *Nur Baba* [1922], H. E. Adıvar: *Ateşten gömlek* [1922]) Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış, yeni Türkiye'nin kuruluş dönemine tanıklık ettiler; kentin ve aydınların sınırlı çevresinin dışına çıkarak Anadolu'nun gerçeklerini yansıttılar. Türkiye Cumhuriyeti'nin İstiklal marşı'nın yazarı Mehmet Âkif Ersoy (1873-1936) büyük oylumlu öyküsel şiirlerini derleyen *Safahat* dizisinde (1911-1933) aruz veznini halkın canlı konuşma diline başarıyla uyguladı; çağdaş uygarlıkla islam ilkelerinin ve geleneksel ahlakın birleştirilmesi için yollar önerdi. Yahya Kemal Beyatlı'nın (1884-1958) vatan sevgisi ve tarih duygusuyla beslenen şiiri bir yandan lirik öte yandan destansı öğeler taşıyordu. Hece vezninin temsilcilerinden (→ HECECİLER) Faruk Nafiz Çamlıbel'in (1898-1973) şiirini yer yer Anadolu gerçekleri besledi. Milli edebiyat akımı, Cumhuriyet döneminde toplum sorunlarına öncelik veren, gerçekçi yöntemi uygulayan edebiyata temel oluşturdu. (→ MİLLİ EDEBİYAT.)

• *Türkiye Cumhuriyeti.* Cumhuriyet dönemi edebiyatı Türkiye'nin gerçeklerine gittikçe genişleyen ölçüde eğildi. Yurdun bütün bölgelerinde kentlerdeki, köylerdeki yaşamı ve insan ilişkilerini, yurtdışına göçen işçileri ele aldı. Her sınıftan her yaşam biçiminden gelen kahramanları canlandırdı. Onları kuşatan toplumsal bozuklukların giderilmesi için öneriler getirdi. Dil devrimi, edebiyatı yakından etkiledi. Türetilen ya da canlandırılan sözcükler yanında bölge ağızlarından sözcükler ve anlatım biçimleri de edebiyata yerleşti. Halk söyleyişi, anlatımı kadar dünya edebiyatlarındaki türlü eğilimlerden, deneylerden izler görüldü. Bu edebiyatın ilk önemli ürünlerini Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemiyle Cumhuriyet'in kuruluş yıllarını ele alan yapıtları oluşturdu. Y. K. Karaosmanoğlu yakın tarihte yaşanan ve kendi tanık olduğu olaylara dayanarak toplumdaki değişmeleri, batılılaşmanın yarattığı çatışmaları, siyasal yaşamdaki çalkantıları ele alan roman dizisini sürdürdü. Asıl etkili yapıtı ise köy gerçeğini ele alan, köylü ile aydın arasındaki çelişkiyi gösteren *Yaban* (1932) romanı oldu. Bu yapıt 20 yıl sonra özellikle enstitü çıkışlı köy romancılarının ürünlerini büyük ölçüde besledi. Yazar Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen devrimleri, bu devrimler karşısında halkın ve aydınların tutumunu, çok partili dönemde devrimlerden verilen ödünleri bir ırmak romanı denemesinde (*Panorama*'da 2 c., 1953-1954) ele aldı. Cumhuriyet'in ilk on yılı içinde, Kurtuluş savaşı'na katılan halk ve aydınlar, yeni döneme ayak uyduran çıkarcılar ve işbirlikçiler (H. E. Adıvar: *Vurun kahpeye* [1926]; R. N. Güntekin: *Yeşil gece* [1928]), batı uygarlığı karşısında geleneksel ahlakın ve yerleşik değerlerin tartışılması (H. E. Adıvar: *Sinekli bakkal* [1928]), toplumdaki değişmelerin, batılılaşmayı yanlış değerlendirmenin yıkıcı etkileri (R. N. Güntekin: *Yaprak dökümü* [1930]; Peyami Safa [1899-1961]; *Fatih-Harbiye* [1931]) gibi toplumsal konulara bireysel sorunlar, ruhçözüm deneyleri (P. Safa: *Dokuzuncu hariciye koğuşu* [1930]) eklendi. Milli edebiyat akımının savunduğu ilkelere bağlı ve halkın yaşamına tanıklık ederken sık sık duygulu sahneler canlandıran bir kuşak genellikle tefrika romanlarıyla oldukça geniş topluluklara seslendi: Aka Gündüz (1886-1958; *Dikmen yıldızı* [1928], *Bir şoförün gizli defteri* [1928], *İki süngü arasında* [1928], Mahmut Yesari (1895-1945; *Çulluk* [1927], *Su sinekleri* [1932], *Tipi dindi* [1933]), Osman Cemal Kaygılı (1890-1945; *Çingeneler* [1939], *Aygır Fatma* [1944]). F. Celalettin'in (1895-1975) öyküleri zaman zaman sert gerçekçi çizgiler ve yerel renkler yanında ruhsal çözümlere de yönelmişti. Herkesin her gün yaşadığı sıradan olaylara eğilirken derin bir gözlemciliği abartmasız, sade bir anlatımla birleştiren öykücü Memduh Şevket Esendal'ın (1883-1952) *Ayaşlı ve kiracıları* (1934) romanı başkent Ankara'nın, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki yaşamını canlandırıyordu. Abdülhak Şinasi Hisar (1883-1963; *Fahim Bey ve biz* [1941], *Çamlıca'daki eniştemiz* [1944], *Ali Nizami Bey'in alafrangalığı ve şeyhliği* [1952]) imparatorluğun son dönem İstanbul'unda, köşklerde, yalılarda sürdürülen yaşamı zengin ayrıntılara yer veren çözümleyici bir anlatımla dile getirdi. Onun gibi şiirsel bir roman anlatımının sahibi Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962; *Huzur* [1949], *Sahnenin dışındakiler* [1973], *Mahur beste* [1975]) Kırım savaşı'ndan İkinci Dünya savaşı yıllarına kadar uzanan zaman dilimi içinde daha çok aydınların, sanat, düşünce adamlarının çevresini canlandırırken batılılaşmanın getirdiği sorunlara eğildi; çağdaş yaşam için geçmişten nasıl yararlanılabileceğini araştırdı. Toplumdaki değişmeler sırasında aydınların davranışlarını eleştiren yergici bir romanıyla (*Saatleri ayarlama enstitüsü* [1961]) daha sonraki kuşakları da besledi. Kentli aydın yazarlar (Bekir Sıtkı Kunt [1905-1959], İlhan Tarus [1907-1967], Umran Nazif Yiğiter [1915-1964]) gerçekçi öyküleriyle kent insanlarının mahallelerinde, işyerlerinde, devlet dairelerindeki yaşamını verirken Halikarnas Balıkçısı takma adını kullanan Cevat Şakir Kabaağaçlı (1886-1973; öykü: *Ege kıyılarından* [1939] vd.; roman: *Aganta burina burinata* [1946] vd.) sürgün daha sonra gönüllü sürgün olarak yaşadığı Bodrum ve çevresinin insanlarını, doğayı, özellikle denizi ele aldı. Onun gibi deniz tutkunu olan öykücü Sait Faik Abasıyanık (1906-1954) kendi yaşadığı Burgaz adası'nın rum balıkçılarını, kentin küçük insanlarını geniş bir insan sevgisiyle canlandırdı. Toplum sorunlarına sınıfsal açıdan yaklaşan çağdaş gerçekçi edebiyatın kurucuları arasında Sadri Ertem'in (1900-1943) önemli yeri vardır. Onun *Çıkrıklar durunca* (1931) romanı köy çevresine eğilen öncü yapıtlardan biriydi. Öte yandan üretim biçimine, üretim biçiminde değişmenin yaşamı nasıl etkilediğine dikkati çeken ilk yapıttı. Sabahattin Ali (1907-1948) *Kuyucaklı Yusuf* (1937) romanıyla 20 yıl kadar sonra gelişecek köy romancılığına öncülük etti. Köylüleri, işçileri, düşkün kadınları, toplumsal sınıflar arasındaki çelişkileri ele alan öyküler kaleme aldı. Köy enstitüsü çıkışlı bir öğretmen olan Mahmut Makal'ın (doğm. 1933) köye ilişkin gözlemlerini derleyen *Bizim köy* (1950) yapıtının ardından köyde ya da kasabada yetişmiş, bazıları enstitü çıkışlı, görevleri sırasındaki ya da hapishanelerdeki gözlemlerini değerlendiren pek çok yazar köy yaşamını anlattı; bu çevrenin sorunlarını ele aldı. *İnce Memed* romanında (4 c. 1955-1987) 1930 yıllarında Toroslar'da yaşayan suça itilmiş bir eşkıyanın yaşamını konu edinen Yaşar Kemal (doğ. 1922) bu yöreyi ve Çukurova'yı tarihsel kökleri, doğası, güncel sorunlarıyla yansıtırken anlatımındaki coşku, betimlemelerindeki renklilikle dikkati çekti. Doğanın güzellikleri yanında yaşamayı, çalışmayı güçleştiren koşullar, toplumsal sorunlar (göçebelikten yerleşik yaşama geçme, topraksızlık, mevsimlik tarım işçiliği, makineli tarıma geçiş, kan davası vd.), ruhsal durumlar (öç alma, korku vd.) romanlarını besledi (*Ortadirek* [1960], *Yer demir gök bakır* [1963], *Ölmez otu* [1969] vd.). Kent yaşamının karmaşası, doğanın insan eliyle uğradığı yıkım, temaları arasında yer aldı (*Deniz küstü* [1978] vd.). Çukurova'da pamuk işçilerinin, Adana'nın çırçır fabrikalarındaki işçilerin, işçi mahallelerindeki yaşamın (*Murtaza* [1952], *Bereketli topraklar üzerinde* [1954]) tanığı Orhan Kemal (1914-1970) İstanbul'un yoksul kesimlerinde yaşayanları, köyden kente nüfus göçünü, ezilen çocukların, genç kızların serüvenini (*Devlet kuşu* [1958], *Gurbet kuşları* [1962], *Sokaklardan bir kız* [1968] vd.) de konu edindi. Kemal Tahir'in köyü (1910-1973) konu edinen romanları (*Sağırdere* [1955], *Körduman* [1957], *Yedi çınar yaylası* [1958], *Köyün kamburu* [1962] vd.) köydeki gelişmelerin geniş bir panaromasını verdi. Yakın tarihe (*Esir şehrin insanları* [1956], *Esir şehrin mahpusu* [1962], *Yorgun savaşçı* [1965], *Kurt kanunu* [1969]) eğilen değerlendirmelerine daha eski geçmişe yönelik yorumları (*Devlet ana* [1967]) temel oluşturdu. Bununla toplumsal yapının ve gelişmelerin Asya tipi üretim biçimi adıyla anılan modele göre açıklanmasına girişti. Kemal Bilbaşar (1910-1983), Samim Kocagöz (doğm. 1916), Necati Cumalı (doğm. 1921), Fakir Baykurt (doğm. 1929) gibi yazarlar roman ve öyküleriyle köy ve kasaba yaşamına tanıklık ettiler. Aynı çevreyi öykülerine konu edinen Bekir Yıldız (doğm. 1933), yurtdışında çalışan göçmen işçilerin yaşamını konu edinen yazarlardan biri oldu. Köy romanının (→ KÖY* EDEBİYATI) gelişimi boyunca kentte de her kesimden insanların yaşamını türlü yönleriyle ele alan öykücü ve romancılar (Oktay Akbal [doğm. 1923], Muzaffer Buyrukçu [doğm. 1928], Tarık Dursun K. [doğm. 1931] vd.) yetişti. Gerçeklere ironiyle bakan öykücüler (Haldun Taner [1915-1985]) bulunduğu gibi toplumsal bozuklukları gülmece öyküleri ve romanlarıyla çok geniş okur topluluklarının önünde tartışan yazarlar ([illegible] Nesin [doğm. 1915], Rıfat Ilgaz [1911-1993]) görüldü. Kurtuluş savaşı'nı ve Cumhuriyet dönemini, toplumcu ve gerçekçi yazarlara karşıt biçimde yorumlayan romancılar (Tarık Buğra [doğm. 1918]) da oldu. Ruhsal çözümlemelere yönelen, bilinçaltını sergileyen yazarlar (Yusuf Atılgan [1921-1989], Vüs'at O. Bener [doğm. 1922], Bilge Karasu [doğm. 1930], Adnan Özyalçıner [doğm. 1934], Oğuz Atay [1934-1977] vd.) soyutlamalardan, kara mizahtan yararlandılar; geriye dönüşlerle, çağrışımlarla beslenen, dilin olanaklarını araştıran denemelere giriştiler. Kadın romancı ve öykücüler çevreyi, olayları, kişileri konu edinirken ayrıntılara daha çok inen çözümleyici bir anlatımın sahibiydi. Bu yazarlar (Nezihe Meriç [doğm. 1925], Adalet Ağaoğlu [doğm. 1929], Füruzan [doğm. 1935], Sevgi Soysal [1936-1976], Pınar Kür [doğm. 1943], Tomris Uyar [doğm. 1941]) bireyin toplumla ilişkisi, toplumsal

yapıda ve kültürdeki değişimler, cinsellik gibi sorunlara yönelirken yerleşik yargılara karşı çıktılar. Hızlı kentleşme, sanayileşme olguları köy edebiyatının ortadan silinmesine yol açarken, kentteki kaynaşmaları, kenar mahalle insanlarının, yoksulların, işçilerin yaşamından çok aydınların, sanatçıların, siyasal eylemlere katılanların toplumsal ve ruhsal dünyalarını, onların tanıklığıyla bireyi ve toplumu konu edinen bir edebiyat gelişti: Erhan Bener (doğm. 1927), Demir Özlü (doğm. 1935), Selim İleri (doğm. 1949), Nedim Gürsel (doğm. 1952), Orhan Pamuk (doğm. 1952), Latife Tekin (doğm. 1957) vd.'nin roman ve öyküleri.

Şiirde Milli edebiyat akımından hece veznini devralan kuşak (Kemalettin Kamu [1901-1948], Ömer Bedrettin Uşaklı [1904 -1946]) küçük duyarlıkları, doğa ve yurt güzelliklerini konu edindi. Biçim yetkinliğine, arı şiire yönelen çalışmalar folklordan (Ahmet Kutsi Tecer [1901-1967]), tarihin yanı sıra psikolojiden (Ahmet Hamdi Tanpınar) beslendi. Simgelere (Ahmet Muhip Dıranas [1909-1980]) ya da günlük yaşamdan sahnelere, yaygın izlenimlere ve duyarlığa (Cahit Sıtkı Tarancı [1910 -1956) yaslandı. Hece veznini kullanmada ulaşılan ustalığa yeni kalıplar, duraksız uygulamalar (A. M. Dıranas, C. S. Tarancı) eklendi. İnsanın iç dünyasına yönelik araştırmalar, gizemci düşünceler dile getirildi (Necip Fazıl Kısakürek [1905 -1983]). Nâzım Hikmet Ran'ın (1902-1963) vezni, geleneksel kalıpları kıran şiiri biçimsel özellikleri kadar marxçı görüşe bağlı içeriğiyle de yenilik oluşturdu. Bu yenilikçi şiir zamanla halk şiirinden, divan şiirinden, hatta çağdaşı Garip* şiirinden etkiler aldı: öykünün olanaklarından yararlandı; yerel ve evrensel değerlerle beslendi. Garip hareketinin temsilcileri (Orhan Veli Kanık [1914-1950], Melih Cevdet Anday [doğm. 1915], Oktay Rifat [1914-1988]) şiirde süregelen aşırı duyarlığa, şairaneliğe karşı çıktılar, vezinsiz şiiri yaygınlaştırdılar (→ SERBEST* NAZIM); küçük insanın günlük yaşamına tanıklık ettiler; yer yer şaşırtıcı buluşlardan yararlandılar. Yaşama sevincine geniş yer veren bu şiir zamanla toplumsal taşlamacılığa yöneldi. O. V. Kanık'ın ölümünden sonra hareketin iki öncüsü çalışmalarını özgürce sürdürdüler. Garipçilerin karşısında Nâzım Hikmet'in şiirinden etkiler alan toplumcu bir şiir gelişti (Rifat Ilgaz, A. Kadir [1917-1985]), Ahmet Arif [1927-1991], Hasan Hüseyin [1927-1984]). Toplumsal konuları imgeye ve duyarlığa daha geniş yer vererek işleyen eğilimin temsilcisi Attila İlhan (doğm. 1925) oldu. Doğanın, aşkın yanında kent yaşamını, toplum içinde insan ilişkilerini, insan sevgisini, barışı, özgürlüğü vd. ele alan genellikle açık aydınlık şiirin (Bedri Rahmi Eyüboğlu [1913-1975], Behçet Necatigil [1916-1979], Cahit Külebi [doğm. 1917], Necati Cumalı [doğm. 1921]) karşısında; insanın evrendeki yerini konu edinirken soyutlamalardan, bilinçaltı araştırmalarından yararlanan çalışmalar yer aldı. Asaf Halet Çelebi'nin (1907-1958) şiirine eski uygarlıkların, tasavvufun, folklorun katkısı görüldü. Döneminin en üretken şairi Fazıl Hüsnü Dağlarca (doğm. 1914) insanın Tanrı, evren, zaman, tarih karşısındaki yerini yer yer karanlık kalan imgelerle okuruna sezdirmeye girişti (*Çocuk ve Allah* [1940]). Zamanla yurt gerçeklerini işlemeye yöneldi (*Toprak ana* [1950], *Sivaslı karınca* [1950]). Kurtuluş savaşı'nı tam bağımsızlık görüşüyle yorumlayan destanlar kaleme aldı (*İstiklal savaşı* [1951] vd.). Garip şiirinin açık anlatımına karşılık İkinci* yeni adı verilen şiirin temsilcileri (İlhan Berk [doğm. 1916], Turgut Uyar [1927 -1985], Edip Cansever [1928-1986], Ece Ayhan [doğm. 1931]) çağdaş dünyanın karmaşası içinde bunalan insanın tedirginliğini, yer yer kapanık bir şiir diliyle anlattılar. Bu deneyin getirdiği imgeler ve dize işçiliği daha sonra toplumcu şiiri de besledi. Toplumsal eylemlere (Kemal Özer [doğm. 1935], Ataol Behramoğlu [doğm. 1942], kentin yaşamında çizgi dışı kalmış kütlelerin temsilcilerine (Refik Durbaş [doğm. 1944]), kültürel kaynaklara ve tarihe (Hilmi Yavuz [doğm. 1936]), islamcılık hareketine (İsmet Özel [doğm. 1944]) yönelen ürünler kendini gösterdi. İroni (Salah Birsel [doğm. 1919]), toplumsal (Metin Eloğlu [1927-1985], siyasal (Can Yücel [doğm. 1926], yergi duyarlığa karşı çıkan şiir kaynaklarından birini oluşturdu.

Türk edebiyatını uzun tarihi ve geniş coğrafyası içinde bir bütün olarak ele alan, dönemlerini belirleyen, eski yapıtları gün ışığına çıkaran yazar Fuat Köprülü'dür (1890 -1966). F. Köprülü, siyasal ve toplumsal yaşamın, toplumsal kurumlardaki değişmelerin edebiyata etkilerini gösterdi. Onun çizdiği çerçeveye bağlı kalarak geçmişteki türk edebiyatını inceleyen araştırmacılar yetişti: İbrahim Necmi Dilmen (1887-1945), İsmail Habip Sevük (1892-1954), Agâh Sırrı Levent (1894-1978), Mustafa Nihat Özön (1896-1981), İsmail Hikmet Ertaylan (1899 -1967), Nihat Sami Banarlı (1907-1974), Kenan Akyüz (doğm. 1911). Yaşamöyküleriyle ilgili ayrıntılı bilgi derleyen (İbnülemin Mahmut Kemal İnal [1870-1957]), eski edebiyat üzerinde etkili tarikat, tasavvuf konularına, metin yayımına yönelik (Sadettin Nüzhet Ergun [1901-1946], Abdülbaki Gölpınarlı [1900-1982], Fahir İz [doğm. 1911]) çalışmalar gerçekleştirildi. Değerlendirmelerinde düşünce hareketlerini, yazarların psikolojisini, anlatım özelliklerini göz önünde tutanlar (A. H. Tanpınar, Mehmet Kaplan [1915-1986]) oldu.

Geçmişteki edebiyata çağın beğenisi ve sorunları arasından yönelenler (Cevdet Kudret [doğm. 1907], Tahir Alangu [1916 -1973], Rauf Mutluay [doğm. 1925]) görüldü. Halk edebiyatı ilk kez bu dönemde bilimsel araştırmalara konu oldu: F. Köprülü, M. Halit Bayrı (1896-1958), Pertev Naili Boratav (doğm. 1907), Cahit Öztelli (1910 -1978), Şükrü Elçin (doğm. 1912), İlhan Başgöz (doğm. 1921). Masallar derlenirken bu malzemeye yaratıcı kimliğiyle yaklaşan çalışmalar (Eflatun Cem Güney [1896-1981]) yapıldı. Edebiyatta yenilik hareketinin tutunmasına, özleşen türkçenin edebiyat dili olarak işlenmesine büyük katkısı olan Nurullah Ataç (1898-1957) eleştiri türünün kurucusudur. Okurunu metinler, sorunlar üzerinde düşünmeye çağıran Ataç'ın yazdıkları deneme, söyleşi niteliği de taşıyordu. Daha sonraları değerlendirmede siyaset ve ideolojiyi (Fethi Naci [doğm. 1927], Asım Bezirci [1927-1993]), çağdaş dünya edebiyatındaki yenilikçi hareketleri (Memet Fuat [doğm. 1926]) gözetenler oldu. Metni içeriği kadar yapısal niteliklerine, anlatım özelliklerine dayanarak çözümleyen, okurun da katılmasıyla metnin daima yeniden oluşturulduğuna dikkati çeken uygulamalar gerçekleştirildi: Berna Moran (doğm. 1921), Adnan Benk (doğm. 1922), Tahsin Yücel (doğm. 1933), Akşit Göktürk (1934-1988), Murat Belge (doğm. 1944), Füsun Akatlı (doğm. 1946), Nedim Gürsel. Önde gelen temsilcileri arasında N. Ataç'ın yer aldığı deneme türünde Sabahattin Eyüboğlu (1908-1973), Azra Erhat (1908-1973), Vedat Günyol (doğm. 1912) düşünce özgürlüğünü, insan sevgisini savunan, çağdaş düşünce ve kültürde Anadolu'nun ilkçağ uygarlıklarının payını araştıran ürünler verdiler. Salah Birsel denemelerinde tarih, edebiyat konularına yaklaşırken içeriği kadar yer yer tekerlemelerden, halk deyimlerinden beslenen anlatımıyla dikkati çekti. Deneme gibi günce (Ataç, S. Birsel, O. Akbal, Fethi Naci, M. Buyrukçu, Tomris Uyar vd.), gezi (Ahmet Haşim, A. Erhat, M. C. Anday, O. Akbal vd.), röportaj (Yaşar Kemal) da asıl yapıtlarını başka dallarda veren yazarların zaman zaman ilgilendiği birer yan tür olarak gelişti.

MÜZİK

• *Teksesli sanat müziği.* Türk müziğiyle ilgili bilgilerin en eski kaynakları müzikle ilgili sözcükler (çalmak, yırlamak, köğlemek, ötkürmek, ezgi, köğ), çalgı adları (kolça kopuz, okça/oklu [yaylı] kopuz, davul, kövrüğ [davul], kös, ıklığ [kemençe], yatuk/yatugan [santur], kunku [arp], burması altın tuç [tunç] boru, buğ [boru], çeng/çang [çan]), resimler (Uygurlar'dan kalma freskler, islam dönemine ait minyatürler) vb.'dir. Eski Türkler'de hükümdarın otağı önünde ve savaşta davullar, borular çalınıyor, ozanlar şiirlerini, destanları kopuz eşliğinde ezgiyle okuyor, şölenlerde, bayramlarda, eğlencelerde çeşitli sazlar çalınarak türküler söyleniyordu. Ancak, bu dönemlere ait ezgiler günümüze ulaşmış değildir. Anadolu'da Selçuklular döneminden başlayarak türk müziğinin günümüze kadar sürecek farklı gelişme alanları ortaya çıkmıştır. Bu alanlar saray çevresinde, büyük kentlerde aydın sayılacak kesimin geliştirdiği *klasik müzik* ve türlü yönleriyle ondan ayrılan *halk müziği, dinsel müzik, mehter müziği*'dir. Batı kaynağından beslenen 12 aralıklı sisteme dayanan çağdaş müzikle piyasa müziği diye de adlandırılan eğlence müziği ise XX. yy.'daki gelişmelerin ürünüdür. *Klasik türk müziği*'nin özellikleri (makamlar, usuller vb.) konusunda bilgi veren en eski kaynak Urmiyeli Safiyettin'in (1224 ?-1294) *Risalet üş-şerefiye fi'n-nisab it-telifiye, Kitab ül-edvar* yapıtlarıdır. Safiyettin'in ebcet notasıyla yazıya geçirdiği arapça güfteli nevruz beste bu müziğin günümüze ulaşan en eski örneği sayılır. Klasik türk müziği eşit olmayan 24 aralığa bölünmüş bir sisteme dayanır. Kabaçargâhtan tize doğru 12 tane tam dörtlü (4 yanaşık sesten oluşan dizi parçası. Örn: do-re-mi-fa), 11 tane tam beşli (5 yanaşık sesten oluşan dizi parçası. Örn. la-si-do-re-mi) sıralanarak 24 sesi meydana getirir. Bu dizi 53 komaya (bir tam sesin 1/9'u) karşılıktır. Dörtlüler (çargâh dörtlüsü, buselik d., kürdi d., rast d., uşşak d., hicaz d.) ve beşlilerin (çargâh beşlisi, buselik b., kürdi b., rast b., uşşak b., hicaz b.) değişik biçimlerde birleşmesiyle 13 basit makam (çargâh, buselik, kürdi, rast, uşşak, hüseyni, neva, hicaz, hümayun, uzzal, zengûle, karcığar, suznâk) ortaya çıkar. Bir basit makam ile bir dizi parçası (genellikle dörtlü ya da beşli) ya da iki basit makam birleşerek birleşik makamları (örn. rastkürdi, hüseyniaşiran, ferahnâk vb.) meydana getirir. Bir dizinin aralıkları değişmeden başka bir perdeye göçürülmesiyle de şet makamlar (örn.: araban makamının bir sekizli peste alınmış şekli şedaraban) oluşur. Usuller küçük (15 zamanlıya kadar: nim sofyan, semai, sofyan vb.) ve büyük usuller (16 ve daha fazla zamanlı: berefşan, çifte düyek, nim hafif) ya da basit (2 ve 3 zamanlı nim sofyan ve semai) ve bunların birleşmesinden oluşan birleşik usullerdir. Şekiller saz müziği (peşrev, sazsemaisi, oyun havası, ara nağmesi, taksim) ya da sözlü müzik (kârınatık, beste, ağır semai, yürüksemai, şarkı, köçekçe, gazel) şekilleridir. Başlıca çalgılar, ney, tanbur, kanun, ut, kemençe, lavta, santur, kudüm, teftir. Klasik müzik yapıtlarını yazıya geçirmek için sesleri arap harfleriyle gösteren ebcet notası kullanılmış; Abdülkadir Meragi'den (1360 ?- 1435) sonra Ali* Ufki (1610 ?-1675 ?), Dimitri Kantemiroğlu (1673-1723) [→ KANTEMİROĞULLARI], Hamparsum* (1768-1839) kendi adlarıyla anılan nota sistemlerini oluşturmuşlardır. Başlıca besteciler arasında şu adlar sayılabilir: Klasik öncesi dönem: Hatip Zakiri Hasan* Efendi (1545 ? - 1623), Eyyubi Mehmet Çelebi (öl. 1650), Solakzade* (1590 ?-1657/1658), Köçek Mustafa* Dede Efendi (öl. 1684), Gülşeni Şeyhi Ali* Şir u Gani (1635-1714), Taşçızade Recep* Çelebi (öl. 1690), Seyyit* Nuh (öl. 1714); Klasik dönem: Buhurizade Mustafa Itri* (öl. 1711 ya da 1712), Nazim* (1650 ?-1727), Enfi* Hasan Ağa (1670 ?-1729), Zaharya* (öl. 1740 ?), Tanburi* Mustafa Çavuş (öl. 1745 ?), Eyyubi Ebubekir* Ağa (1685 ?-1759), Tabi* Mustafa Efendi (öl. 1770 ?),

Vardakosta* Ahmet Ağa (1728-1794), Dilhayat* Kalfa (XVIII. yy.), Abdülhalim* Ağa (1720 ?-1802), Şelda Dede (1732-1800), Hacı Sadullah* Ağa (öl. 1801 ?), Tanburi İsak* (1745 ?-1814), Dellalzade* İsmail Efendi 1797-1869); Yeni Klasik dönem: Hammamizade İsmail* Dede Efendi (1777 ya da 1778-1846), Tanburi Numan* Ağa (1750 ?-1834), Tanburi Zeki* Mehmet Ağa (1776-1846), Şakir* Ağa (1779-1840), Kazasker Mustafa* İzzet Efendi (1801-1876), Eyyubi* Mehmet Bey (1804-1850), Suyolcuzade Salih* Efendi (1806-1862), Sermüezzin Rifat* Bey (1820-1888), Medeni Aziz* Efendi (1842-1895); Romantik dönem: Hacı Arif* Bey (1831-1884), Hacı Faik* Bey (1831 ?-1891), Nikoğos* Ağa (1836-1885), Tanburi Ali* Efendi (1836-1902), Mahmut* Celalettin Paşa (1839-1899), Şevki* Bey (1860 -1891), Rahmi* Bey (1865-1924), Ahmet* Rasim (1864-1932), Bimen* Şen (1873 -1943), Şemsettin* Ziya Bey (1882-1925), Lem'i* Atlı (1869-1945), Tanburi Cemil* Bey (1871 ya da 1873-1916), Rakım Elkutlu* (1872-1948), Zeki Arif Ataergin* (1896-1964), Suphi Ziya Özbekkan* (1887-1966), Muhlis Sabahattin Ezgi* (1869-1942), Refik Fersan (1893-1965), Sadettin Kaynak* (1895 -1961), Münir Nurettin Selçuk* (1899-1981), Selahattin Pınar* (1902-1960), Yesari Asım Arsoy* (1900-1992), Cevdet Çağla* (1900-1988). *Dinsel müzik*, birçok yönüyle klasik müziğin özelliklerini taşır. Camide okunan yapıtlar (ezan, salat, tespih, miraciye, mevlit, tevşih, münacat, temcit, tehlil) ile tekke müziği (ayin, ilahi, nefes, mukabele, sema, durak) birbirinden farklıdır. Tarikatların müzikleri arasında da ayrılıklar görülür. Örneğin mevlevi tarikatına ait yapıtlar klasik müziğe daha yakındır; buna karşılık alevi-bektaşi ayinlerindeki ürünlerde halk müziğinin özellikleri belirgindir. *Halk müziği* ile klasik müziğin ayrılan önemli yanlarından biri ise bu müzikte klasik müziğin büyük formlarının ve büyük usullerin kullanılmamasıdır. Küçük usuller ve makamlar ise ortaktır. Halk müziğinde başlıca şekiller koşma, destan, varsağı, mani, divan, kalenderi, karşılama, semai, türküdür. Usul bakımından ölçülü kırık havalar ve ölçüsüz uzun havalar (bozlak, türkmani, maya, hoyrat, divan, ağıt) kullanılır.

Başlıca sazlar bağlama, kaval, zurna, davul ve çeşitleridir. Osmanlı askeri mızıkası olan *mehter*'in dağarcığı saz eserleri (mehter peşrevleri) ve sözlü yapıtlardan oluşur. Kullanılan şekiller peşrev, sazsemaisi, sözsemaisi, cengiharbi, türkü, murabba, raksiye, kalenderi vb.'dir. Değişik zamanlı ahlati, yarım ahlati, berefşan, cengiharbi gibi usuller kullanılmıştır. Çalgılar ise kös, davul, nakkare, kudüm, zurna, nefir, nısfiye, zil, zilli maşa vb.'dir.

• *Çoksesli sanat müziği*, Osmanlı devletinde yükseliş döneminin başlangıcı, Batı dünyasında Ortaçağ'ın sonuna rastlar. Bu dönem, Batı'da "çoksesli" müziğin başladığı dönemdir. Toplumsal hareketlerin, bu arada savaş ve işgallerin getirdiği doğal kültür alışverişine Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesinde de tanık olunur. İmparatorluğun başındakiler başlangıçta batı sanatıyla ilgilenmeye koyulmuşlar, saray kadınlarının, bu arada yabancı kandan yakınlarının, annelerinin etkisinde kalmışlardır. Fatih Sultan Mehmet'in bu alanda nasıl öncülük ettiğini, portresini yaptırmaya dek uzanan girişimlerinden anlıyoruz. Osmanlı sarayı ve halkı Batı'nın müziğini gene o topraklarda tanımaya koyulmuş, XVI. yy.'dan başlayarak Atmeydanı (Sultanahmet alanı) ve Topkapı sarayı'nda şehzadelerin saray düğünleri ve sünnetleri nedeniyle batılı trupların gösterilerinde "bale", "bale pantomim" ve ilk opera örneği sayabileceğimiz bazı şarkılı oyunları ilgiyle izlemiştir.

Fransa kralı François I'in gönderdiği bir müzik topluluğunun Topkapı sarayı'nda Kanuni Sultan Süleyman ve çevresindekilere üç gün süreyle verdiği konserlerden başlayarak osmanlı padişahlarının batı kültür ve müziğine yakınlık gösterdikleri bilinen gerçekler arasındadır.

Batı'da operanın doğup gelişmesiyle bu yeni sanata karşı uyanan merak sonucu sadrazam Köprülü Fazıl Ahmet Paşa'nın bir saray düğünü nedeniyle Venedik'ten opera getirtme girişimi de "lirik tiyatro" ile daha başlarda ilinti kurulduğunu, bu ilintinin zaman zaman genişleyerek Abdülhamit II saltanatının son yıllarına dek sürdüğünü gösterir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Avrupa'da bıraktığı kültür birikimi türlü alanlarda yaşamasını sürdürdü. Bu arada İkinci Viyana kuşatmasından (1683) sonra türk askeri müziği ve çalgıları batılı besteciler üzerinde etkili oldu. Konulan Türkiye'de, Türkler arasında geçen "türk operaları" modası yaygınlaştı. Ünlü ya da pek çok besteci, yapıtlarında türk müziğini anımsatan ezgiler kullandı. Buna karşılık "çoksesli batı müziği"yle ilgili gelişmeler Osmanlı İmparatorluğu'nda ancak XIX. yy.'da kendini göstermeye başladı. Yeniçeri ocağı'nın kaldırılmasıyla (1826) dağıtılan mehter topluluklarının yerine yeni askeri düzene uyarlı "bando"ların kurulması zorunluğu bu tür müzik için gerekli eğitim ve öğretime başlangıç oluşturdu.

Sarayda ilk bando Mangel adlı bir öğretmenin yetiştirdiği müzikçilerle "meşkhane" de kurulmuş, Nokta Mehmet Efendi, Edip Ağa, Osman Efendi, Vaybelim Ahmet Ağa adlı kişiler ilk mızıka subayları olarak yetişmişlerdir. Mahmut II bu kadarıyla yetinmeyerek İtalya'dan bir öğretmen getirtmeyi kararlaştırmış, ünlü opera bestecisi Gaetano Donizetti'nin kardeşi Giuseppe Donizetti (Paşa) 1828 yılında İstanbul'a gelerek göreve başlamıştır. O yıl kırk yaşında bulunan sanatçı ölümüne dek yurdumuzda kalmış, "çoksesli batı sanat müziği öğretimi"nin düzenlenmesini sağlamış, değerli öğretmenler yetiştirmiş, Muzikayı hümayun'dan başka nitelikli bandolar kurmuş, ilk opera temsillerinin gerçekleşmesine yardım etmiştir.

Giuseppe Donizetti'nin ölümünden sonra yerine Pisani adlı bir başka italyan müzikçi geçmiş, onu Callisto Guatelli (Paşa), Aranda (Paşa), Paul de Dussap (Paşa) izlemiş, Abdülhamit II'nin son saltanat yıllarında saray orkestrası başına Saffet Bey, Zati Bey ve Zeki Bey gibi türk yöneticiler geçmiştir.

XIX. yy. ortalarında Muzikayı hümayun' dan yetişen öğrencilerin yönettiği ve oluşturduğu bando toplulukları yabancı müzikçi ve tanıkları bile hayrete düşüren olgunluğa ulaşmış, verdikleri konserler büyük ilgi derlemeye koyulmuştur. Haremde ayrıca bir "Kız fanfarı" kurulması ve konserlerinde başarılı olması da dikkate değer.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde sürekli opera temsilleri Tanzimat'tan hemen sonra 1840 yılında Bosco adlı italyan emprezaryonun Beyoğlu'nda yaptırdığı tiyatro binasıyla başlamış, bina 1842 yılında Halepli Tütüncüzade Naum Efendi'ye devredilmiş, tiyatronun yanmasına karşın onarım kısa sürede tamamlanarak gösteriler sürmüş, ancak 1870'te ikinci yangından sonra özel opera dönemi kapanmıştır. 1856'da Abdülmecit'in günümüzde "İnönü stadı"nın bulunduğu yerde yaptırdığı opera binası altı yıl sonra yanmıştır. Abdülhamit II'nin tahta çıktıktan sonra Yıldız sarayı'nda yaptırdığı tiyatro onarılmış bulunmaktadır. Gerek özel, gerekse saray tiyatrolarında sanatçı kadroları genellikle İtalyanlar'dan oluşmuştur.

Osmanlı sarayında Mahmut II ve Abdülmecit gibi Batı'ya dönük padişahlar sayesinde yerleşmeye başlayan "çoksesli batı müziği"nin halka yaygınlaştırılması düşünülmemiş, bu konu için eğitim ve öğretim yolunda saray dışı herhangi bir girişime rastlanmamıştır. Bu arada bazı ünlü müzik adamlarının, örneğin Franz Liszt, Henri Vieuxtemps ve Luigi Arditi'nin İstanbul'a gelişlerinden yalnız saray çevresiyle azınlıklar yararlanmıştır.

İmparatorluğun son döneminde Türkiye'de kültür ortamı, "çoksesli müzik" alanında bir tür "saray tekeli"ne bağlı kalarak sürdü. Bu dönemde pek çok aydının çoksesli müzikle ilgisi büyük ölçüde Beyoğlu ve Şehzadebaşı gösterileriyle sınırlıydı. Savaşlar ve türlü bunalımlar yüzünden bu ilgi de giderek söndü. Kurtuluş savaşı sonunda ise batı uygarlığına dönük yeni bir devlet doğdu.

Kurtuluşu gerçekleştiren ve Cumhuriyet'le beraber Batı'ya dönük devrimleri getiren Kemal Atatürk çoksesli bir türk sanat müziğinin geleceğin kültür ve eğitim ortamındaki önemini görmüş, bu alandaki hazırlıkların öncelik ve ivedilikle yapılmasını istemiştir. Ulaşılan bugünkü durum bu isteğin sonucudur. Elde bulunan tek topluluk saray kalıntısı "Makamı hilafet mızıkası" 1924'te yeni başkent Ankara'ya getirtilerek adı "Riyaseticumhur filarmoni orkestrası"na dönüştürülmüş, düzenli konserler vermesi sağlanmış, gene Ankara' da Musiki muallim mektebi kurulmuş, İstanbul'da teksesli müzik eğitimi yapan "Darüttalimi musiki"nin (daha sonra Darülelhan) çoksesli müziğe de yönelmesi gerçekleştirilmiştir. Bu okullara öğretmen yetiştirmek amacıyla açılan sınavlarda başarı gösteren gençlerin Avrupa ülkelerine gönderilmesine Cumhuriyet'in ilk yıllarında başlanmıştır.

Ankara müzik yaşamı orkestranın çabaları ve yeni müzik okulunun öğrenci konserleriyle sürerken İstanbul'daki okul "Belediye konservatuvarı" adını almıştır.

Batı ülkelerinde öğrenimlerini tamamlayan besteciler 1930'dan sonra yurda dönmeye başlamışlar, Musiki muallim mektebi'nde öğretmen olarak görevlendirilmişler, ülkenin tek orkestrasında ve okul korosunda uygun birer laboratuvar bularak türlü biçimlerde eser vermeye koyulmuşlardır. İlk türk bestecilerinin verilminde halktan derlenen öğelerle işleme ve dokuma eğilimi kolaylıkla gözlenir. Ayrıca özellikle fransız "izlenimcilik" akımıyla Viyana'nın "romantizm sonrası"nı ve ulusal çek ve macar okullarının etkilerini sezmek güç değildir.

Başkentte batı benzeri bir konservatuvar kurmak amacıyla 1935 yılında danışman olarak ünlü alman bestecisi Paul Hindemith çağrılmış, sanatçının önerileri üzerine hazırlıklara geçilmiş, opera ve tiyatro yönetmeni Carl Ebert'in öğütlerinden de yararlanılarak 1938'de Devlet konservatuvarı doğmuştur. Beri yanda Musiki muallim mektebi de Gazi eğitim enstitüsü'ne bağlanmış, Devlet konservatuvarı'nın müzik ve temsil bölümleri olağanüstü aşamalar göstermiş, "Devlet konservatuvarı tatbikat sahnesi" çalışmaları 1941 yılında ürününü vermeye başlamış, Devlet operası tam kadrolu bir sanat kurumu olarak 1949'da tamamlanan Büyük tiyatro'da perdesini açmıştır. Kurum 1970 yılında bir diğer yasayla yeni bir düzene girmiş, opera ve bale bölümleri tek genel müdürlüğe bağlanmış, Devlet tiyatrosu'ndan ayrılmıştır. İstanbul'da bir opera kurumu gene aynı kent belediyesinin desteğiyle ancak 1959 yılında gerçekleşmiştir. On yılı aşan bir süre boyunca çalışmalarını sürdüren bu kurum (İstanbul Şehir operası) daha sonra Devlet'e bağlanmış, İzmir'e 1978'de Devlet opera ve balesi kurumu kazandırılmıştır.

Riyaseticumhur filarmoni orkestrası yöneticiliğine 1935 yılında Dr. Ernst Praetorius getirilmiş, topluluk bu deneyimli müzikçinin güdümünde sürekli aşamalar göstermiş, batı anlamında bir repertuvar belirmiştir. 1957 yılındaki kuruluş yasasıyla adı "Cumhurbaşkanlığı senfoni orkestrası"na dönüşen topluluğu günümüze dek çağımızın pek çok ünlü müzikçisi yönetmiş, 1963'te Prof. Gotthold Ephraim Lessing'in müzik müdürlüğüne atanması aşamaları kökleştirilmiş, dış ülkelere yapılan konser gezileri ilgiyle karşılanmıştır. İstanbul'da bir senfonik orkestra kurulması 1944 yılında Hüseyin Sadettin Arel, Ce-

mal Reşit Rey ve Seyfettin Asal'ın çabaları sonucu gerçekleşmiştir. İstanbul Şehir orkestrası adıyla kent belediyesine bağlı olarak çabalarını 25 yıldan fazla başarıyla sürdüren topluluk genellikle Cemal Reşit Rey tarafından yönetilmiş, 1971 yılında İstanbul Devlet senfoni orkestrası'nın kurulmasıyla üyelerden çoğu bu yeni topluluğa geçmiştir. İzmir'de de bir orkestra kurma yolundaki girişimler sonuç vermiş, bu kentimiz de bir senfonik orkestraya kavuşmuştur.

Oda müziği alanındaki çalışmalar uzun süreli olamamış, genellikle yaylı çalgılar dörtlüsü biçimindeki topluluklar zaman zaman belirip kaybolmuştur. Günümüzde ancak "Yücelen yaylı çalgılar dörtlüsü" ve "Ankara Üfleme çalgılar beşlisi" etkinliğini sürdürmektedir.

Ankara Devlet ve İstanbul Belediye konservatuvarları son yıllara dek başlıca müzik eğitim kurumları olarak kalmışlardır. 1969'da kabul edilen yasayla İstanbul ve İzmir'de de birer devlet konservatuvarı kurulması öngörülmüştür. 20.7.1982 tarihli ve 41 sayılı kanun hükmündeki Bakanlar kurulu kararnamesi'yle konservatuvarlar YÖK'e (Yüksek öğretim kurumu) bağlı üniversitelere katılmıştır. Bu arada İstanbul Devlet konservatuvarı Mimar Sinan, İstanbul Türk musikisi devlet konservatuvarı İstanbul Teknik, İstanbul Belediye konservatuvarı İstanbul, Ankara Devlet konservatuvarı Hacettepe, İzmir Devlet Konservatuvarı da 9 Eylül üniversitelerine katılmıştır. Müzik öğretmeni yetişmesinde en önemli kaynak olan Gazi eğitim enstitüsü'nün yanı sıra eğitim enstitülerinde müzik bölümleri kurulmuş, çalışmalara başlanmıştır.

Cumhuriyet çağının öncü bestecileri Cemal Reşit Rey (1904-1985), Hasan Ferit Alnar (1906-1978), Ulvi Cemal Erkin (1906-1973), Ahmet Adnan Saygun (1907), Necil Kâzım Akses (1908) türlü biçimlerde verimlerini yalnız yurtiçinde değil, Avrupa ve Amerika'nın başlıca müzik merkezlerinde de tanıtırken öğretmenlik çabalarına da yeterli olanak bulmuşlar, ikinci ve üçüncü kuşak bestecilerin eğitimlerinde kendilerine düşen görevin sorumluluğunu bilmişlerdir. Bu besteciler arasında şu sanatçılarımızı sayabiliriz: Nuri Sami Koral (doğm. 1908), Ekrem Zeki Ün (1910-1987), Kemal İlerici (1910-1986), Bülent Tarcan (doğm. 1914), Sabahattin Kalender (doğm. 1919), Bülent Arel (1919-1990), Mithat Akaltan (doğm. 1920), İlhan Usmanbaş (doğm. 1921), Muzaffer Arkan (doğm. 1923), Ertuğrul Oğuz Fırat (doğm. 1923), Nevit Kodallı (doğm. 1924), Ferit Tüzün (1929-1977), Yalçın Remzi Yüregir (doğm. 1932), Cenan Akın (doğm. 1932), Muammer Sun (doğm. 1933), Kemal Sünder (doğm. 1933), İlhan Baran (doğm. 1934), Yalçın Tura (doğm. 1934), Okan Demiriş (doğm. 1942) ve Cengiz Tanç (doğm. 1936). Bu bestecilerimiz genellikle çağdaş müzik akımlarının gözlemcisi kalmışlar, ulusal ritim ve ezgi kaynaklarından yararlanmakla birlikte bazı ileri akımları denemekten de kaçınmamışlardır.

Çoksesli müzik ortamımız günümüzde Batı'nın ilgiyle izlediği seslendiriciler yetiştirmiştir. Bu sanatçılarımızın başlıcaları şunlardır: orkestra yöneticileri: Gürer Aykal, Erol Erdinç, Rengim Gökmen, Cem Mansur, Nezih Seçkin, Hikmet Şimşek ve Emin Güven Yeşilçam; piyanistler: İdil Biret, Verda Erman, Meral Güneyman, Arın Karamürsel, Gülsin Onay, Ayşegül Sarıca, Hüseyin Sermet, Gülay Uğurata; piyano ikilileri: Güher-Süher Pekinel, Elif-Bedii Aran; keman: Ayla Erduran, Suna Kan, Tunç Ünver; viyola: Ruşen Güneş; flüt: Gülsen Tatu; ses sanatçıları: Ayhan Baran, Leyla Gencer, Orhan Gülek ve Suna Korat.

SİNEMA

1896 yılından başlayarak Lumière'in Türkiye'yi dolaşan görüntü yönetmenleri Promio, Nesguich, Doublier, Moisson, Perrigot hem sinemayı Türkiye'ye tanıttılar hem de Lumière kataloglarını Türkiye'de çevrilmiş filmlerle zenginleştirdiler.

Ertesi yıl, "Pathé kardeşler"in Türkiye temsilcisi Sigmund Weinberg, düzenli sinema gösterilerini gerçekleştirdi. Film yapımıysa ancak 1914'te, Osmanlı İmparatorluğu'nun Almanya yanında Birinci Dünya savaşı'na katılmasıyla gerçekleşti. 1914 yılında Fuat Uzkınay, 1876-77 Osmanlı-Rus savaşı sonunda Ayastefanos'ta (Yeşilköy) dikilmiş olan anıtın yıkılışını gösteren *"Ayastefanos'taki rus abidesinin yıkılışı"* adlı bugün kayıp olan belgeseli çevirerek ilk türk filmini yaptı.

Almanya örnek alınarak düzenlenen ordunun sinema kolu, savaşla ilgili haber filmlerinin yanı sıra öykülü filmler de çevirdi. Böylece, 1914'ten Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar (1923) geçen bu ilk yapım döneminde, çoğu tiyatro oyunlarından aktarılan bir düzine kadar film yapıldı. Bu ilk yapım döneminin, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşta yenilmesi, Anadolu'nun büyük bir bölümünün işgal edilmesi, emperyalizme karşı ulusal bağımsızlık ve Kurtuluş savaşı verilmesi gibi çok ağır koşullar altında geçtiğini belirtmek gerekir.

Cumhuriyet'in kurucusu Kemal Atatürk'ün ölümüne ve İkinci Dünya savaşı öncesine kadar süren ikinci dönemde (1923-1939), beklenenin tersine, sinemaya gereken önem verilmedi. Bu dönemdeki bütün sinema çalışmaları, bir tiyatro sanatçısı olan Muhsin Ertuğrul'un tekelinde yürütüldü. İstanbul Şehir tiyatrosu'nun yöneticisi olan Ertuğrul'un sinema çalışmalarının genel niteliği, bu tiyatronun oyun dağarcığını, aynı tiyatronun oyuncularıyla bir kez de kamera önünde yinelemekti. Böylelikle, çoğunluğu Fransız Grand-Guignol ya da bulvar tiyatrosunun ürünleri olan oyunlar, tiyatro tekniğiyle beyaz perdeye aktarıldı. Örneğin Autier ile Oloquemin'in "Gardiens de Phare"ı *Kız kulesi'nde bir facia* (1923); François de Curel'in "La terre inhumaine"i *Ankara postası* (1928); Hennequin ile Veber'in "Et moi j'te dis qu'elle t'a fait d l'œil"ü *Söz bir Allah bir* (1933); Jean de Letraz'ın "Bichon"u *Tosun Paşa* (1939); Feydeau'nun "La puce à l'oreille"i *Akasya palas* (1940) adlarıyla çevrildi. 1925-1927 yılları arasında tiyatro incelemeleri için gittiği Sovyetler Birliği'nde bazı filmler -bu arada *Spartakus*'u (1926)- yapan Ertuğrul'un dikkate değer sayılabilecek filmleri ise, ikisi de Kurtuluş savaşı'nı konu alan *Ateşten gömlek* (1923) ile *Bir millet uyanıyor* (1932), bir de Selma Lagerlöff'ün bir öyküsünden aktarılmakla birlikte sovyet köy filmlerinden de esinler taşıyan *Aysel, bataklı damın kızı*'ydı (1935). Ertuğrul ve Şehir tiyatrosu'nun tekelinde gerçekleştirilen bu çalışmalar sırasında, yılda ancak bir film çevriliyordu.

Bu tekel, İkinci Dünya savaşı'yla birlikte yıkıldı. Fransa, Almanya, ABD gibi ülkelerde sinemacılık öğrenen gençler yönetmenliğe başladılar. Fakat 1950'ye kadar süren bu "geçiş dönemi"ndeki çalışmalarda da tiyatro etkisi yine ağır basmaktaydı. Çünkü, Baha Gelenbevi, Faruk Kenç, Şakir Sırmalı, Şadan Kâmil'den oluşan bu yeni yönetmenler de, genellikle, oyuncu kadrosu olarak Şehir tiyatrosu'ndan, teknisyen olarak da Ertuğrul'un yanında yetişenlerden yararlanmak zorunda kalmışlardı. Ayrıca, yine bir türk tiyatrocusu olan Vedat Örfi Bengü'nün temellerini attığı Mısır filmlerinin savaş yıllarında türk beyaz perdesini doldurması, bu tiyatro etkisini pekiştirmekteydi.

Türkiye'de tiyatronun etkisinden sıyrılmış, sinema diliyle gerçekleştirilmiş film çalışmaları ancak 1950'ye doğru, bir yandan fransız sinemasındaki "ozansı gerçekçilik"ten, bir yandan da amerikan "kara filmler"inden etkilenen, ama zamanla Türkiye'nin öz kaynaklarına yönelen Akad ile başladı. Akad'ın *Vurun kahpeye* (1949), *Kanun namına* (1953), *Altı ölü var* (1953), *Beyaz mendil* (1955) ile ilk örneklerini verdiği bu yeni sinemayı Metin Erksan, Osman F. Seden, Atıf Yılmaz Batıbeki, Memduh Ün gibi genç sanatçılar sürdürdüler. 1960 yılına kadar uzanan bu yeni dönemde yıllık film yapım ortalaması altmışa yükselmişti.

27 Mayıs devrimi'nden sonra ve özellikle sendika, grev, dernek kurma, söz ve düşünce, toplantı ve yürüyüş haklarını sağlayan 1961 Anayasası'nın yürürlüğe girmesiyle sinemacılarda yeni bir canlanma başladı. Gerçi, Mussolini İtalyası'ndan örnek alınan 1939 tarihli Sinema sansür tüzüğü yürürlükteydi, ancak uygulamada bir esneklik tanınmaktaydı. Bundan dolayı, genç yönetmenler, sansürün elverebildiği ölçüde, toplumsal sorunlara daha çok ağırlık tanıyan sinema çalışmalarına yöneldiler. Metin Erksan'ın *Gecelerin ötesi* (1960), *Yılanların öcü* (1962), Berlin Film festivali'nde büyük ödül kazanan *Susuz yaz* (1964). Halit Refiğ'in *Şehirdeki yabancı* (1963), *Gurbet kuşları* (1964); *Haremde 4 kadın* (1969), Ertem Göreç'in *Otobüs yolcuları* (1961), *Karanlıkta uyananlar* (1965), Duygu Sağıroğlu'nun *Bitmeyen yol* (1966), Nevzat Pesen'in *İkimize bir dünya* (1963), Memduh Ün'ün *Kırık çanaklar* (1961), Akad'ın *Hudutların kanunu* (1966) bu tutumu yansıtıyordu.

Ne var ki, tutucu güçlerin giderek yeniden ağırlıklarını duyurmaları, sansürün yeniden sertleşmesi, bazı aydınlarda, bu arada sinemacılarda karamsarlık, umutsuzluk havası yarattı ve kavram karışıklıklarına yol açtı. Bu da, toplumsal gerçekçi bir çizgide gelişmekte olan yeni türk sinemasının, daha filizlenmekteyken zedelenmesine neden oldu. Öte yandan, Türkiye'de geniş halk yığınlarının en ucuz eğlence aracı olan sinemada yıllık yapım ortalaması kısa sürede baş döndürücü bir hızla artarak yılda 100, 150 hatta 200'e ulaştı. Bunların büyük bir bölümü batı yapımlarının taklitleriydi. Sinemacılar, alman, italyan filmlerini bir iki hafta içinde kopya ederek birbiriyle yarışıyorlardı. Kendilerine umut bağlanan genç sinemacılar bile bu akışa kendilerini kaptırdılar. Oysa türk sinema endüstrisi, başlangıçtan beri çok zayıf temellere dayanmaktaydı. Gerek stüdyo, gerek sanatçı ve teknisyen kadrosu, gerekse sinema salonu sayısı bakımından yılda en çok elli kadar filmi kaldırabilecek güçteydi. Dolayısıyla, gittikçe hızlanan bir film enflasyonu sözkonusuydu.

Bu enflasyon, Türkiye'de 1968 yılı sonunda başlayan televizyon yayınlarının kısa sürede geniş alanlara yayılması üzerine, sinema endüstrisinde büyük bir bunalım olarak kendini gösterdi.

1970'lere bu olumsuz gelişmeler içinde giren türk sinemasının verdiği ürünler arasında Akad'ın filmleri belirli bir düzeyin altına düşmeyişleriyle dikkati çekiyordu. 1960 sonrasının gerçekçi eğilimlerini koruyan Lütfi Akad'ın bu dönemde verdiği yapıtlar arasında *Irmak* (1972), *Gelin* (1973), *Düğün* (1973) ve *Diyet* (1975) anılabilir.

İlk bakışta, kalıplaşmış yoksul delikanlı-yoksul kız, araya giren zengin ağa oğlu

Lütfi Akad'ın *Diyet* adlı filminden bir sahne

temeline dayanır gibi görünen *Irmak*, gerçekte ufak bir kasabanın ekonomik-toplumsal yapısını yansıtmaya çalışır. *Gelin, Düğün, Diyet* üçlemesindeyse ileride de sürdürülecek olan büyük kente yerleşme, burada bir yer edinerek kendine yeni bir yaşam kurma, köylülükten sanayi işçiliğine doğru bir gelişim süreci anlatılır.

1965 sonrasının önemli sanatçılarından biri de Yılmaz Güney'dir. Bir çıraklık döneminden sonra yönetmenliğe ulaşan Güney'in özellikle *Umut* (1970), *Arkadaş* (1974) adlı yapıtları türk ve dünya sinema çevrelerinde ilgiyle karşılandı, geniş seyirci kitleleri tarafından beğenildi.

Umut, büyük bölümüyle yaşamöyküsel özellikler taşır; Güney'in kendi çocukluk, ilk gençlik yıllarında, ailesinin ve çevresinin yaşamından edindiği gözlemlere dayanır. *Umut*'ta anlatılan, yaşam aracı olan faytonunu yitiren kalabalık bir aile reisinin, insan onuruna alabildiğine aykırı, koyu bir yoksulluğun içine itilerek sonunda doğaüstü güçlerden yardım dilenecek bir umutsuzluğa düşüşüdür. *Ağıt*, Güneydoğu Anadolu'nun acımasız doğa koşulları içinde, ondan daha az acımasız olmayan toplumsal koşullarda her gün ölümle yüz yüze gelen kaçakçıların sorunlarını derinlemesine incelemeye doğru atılmış bir adımdır.

1975 sonrasının önemli yapıtlarını veren yönetmenlerden biri de Süreyya Duru oldu. Uzun süre dikkati çekmeyen filmler yapan Duru 1973'te çevirdiği *Bedrana* ile Türkiye'de ve Karlovy Vary şenliği'nde başarı kazandı. Süreyya Duru'nun çevirdiği *Kara çarşaflı gelin* (1975) yönetmenin daha önceki yapıtı *Bedrana* gibi, Bekir Yıldız'ın birkaç öyküsünün uyarlamasıydı ve yine tıpkı *Bedrana*'daki gibi, Doğu Anadolu'nun acımasız, feodal koşullarında çırpınan insanların serüvenlerini yansıtıyordu. 70'li yılların yeni imzaları arasında Zeki Ökten, Şerif Gören, Fevzi Tuna, Ömer Kavur, Özcan Arca, Yavuz Özkan, Korhan Yurtsever ve Ali Özgentürk sayılabilir.

1975 öncesinde de filmler yapan Zeki Ökten, 1974'te çevirdiği *Askerin dönüşü* ile sanatında bir aşama yaptı. Bir kaçakçıyı öldüren jandarma eri ile kaçakçının karısı arasındaki ilişkiyi, toplumsal arka yapıyı da belirterek anlatan bu filmin dramatik anlatımı, Ökten'in sonraki filmlerinde yerini bir tür eleştirel güldürüye bıraktı. Ökten'in daha sonra yaptığı *Kapıcılar kralı* (1976) ve *Çöpçüler kralı* (1977) uluslararası düzeyde de ilgiyle karşılandı. Uzun yıllar Yılmaz Güney'in yardımcılığını yapan Şerif Gören ise, sinemacı yeteneklerini Güney'in yeniden hapse girmesi nedeniyle başlayamadan bıraktığı *Endişe*'de (1974) kanıtladı.

Fevzi Tuna *Kızgın toprak* (1973), Ömer Kavur *Yatık Emine* (1974), Özcan Arca *Merhaba* (1976), Yavuz Özkan *Maden* (1978), Korhan Yurtsever *Fırat'ın cinleri* (1977) adlı filmleriyle adlarını duyurdular. Maden işçilerinin yaşadıkları zor koşulları, onların dayanışma çabalarını etkili bir sinema diliyle anlatan *Maden*, aynı zamanda türk sinemasında işçi sorunlarını işleyen önemli yapıtlardan biri olarak değerlendirildi.

Eski sinemacı kuşağının temsilcilerinden Atıf Yılmaz, 1975 sonrasında da yaptığı nitelikli filmlerle verimli oldu. Bir Aytmatov uyarlaması olan *Selvi boylum al yazmalım* (1977) duyarlı anlatımındaki ustalıkla beğeni kazandı. Bir gazete haberinden yaptığı *Adak* da Yılmaz'ın en başarılı filmlerindendir.

1978-79'da yapılan iki önemli film, Zeki Ökten'in *Sürü* ve Erden Kıral'ın *Kanal*'ıydı. Yılmaz Güney'in bir senaryosundan, o dönemin genç ve başarılı yönetmeni Ökten' in çevirdiği *Sürü*, Anadolu'nun geri kalmış yörelerinde feodel düzenin yerini kapitalizme bırakmasının sancılarını yansıtıyordu. *Sürü* 1979 Berlin Film festivali'nde çeşitli ödüller (Katolik film birliği ve İnter-Film) kazandı. İlk filmini yapan Kıral'ın *Kanal*'ıysa yine Türkiye'deki sömürü olayına değinen ve canlı, sade yapısıyla dikkati çeken bir film oldu.

1980'den sonra ise, bir ölçüde sinema sanayisiyle devlet arasındaki ilişkiler gelişti ve türk sinemacılarının artan çabalarıyla, bütün olumsuz koşullara karşın, uluslararası alanda adından daha da söz ettirilebilecek bir türk sinema sanatı için olumlu belirtiler görüldü. 1980-1981'de "Yeni türk sineması", çeşitli uluslararası film festivallerinde, Zeki Ökten'in, Yılmaz Güney'in senaryolarından çektiği *Sürü* ve *Düşman*, Erden Kıral'ın *Bereketli topraklar üzerinde* ve Ali Özgentürk'ün *Hazal* adlı filmleriyle ödüller kazandı. "Arabesk filmler" furyası yaygınlaştı. 1982'deyse sinemamızın kazandığı en büyük uluslararası ödül geldi: Yılmaz Güney'in yazıp Şerif Gören'in yönettiği *Yol*, Cannes'da Costa Gavras'ın *Kayıp* filmiyle ortaklaşa Altın palmiye'yi aldı. Ferit Edgü'nün *"O"* adlı romanından Onat Kutlar'ın yazdığı senaryoyla *Hakkâri'de bir mevsim*'i çeken Erden Kıral da, 1983'te Berlin'de Gümüş ayı'ya layık görülmüştü. "Kadın filmleri" dönemini *Mine* ile 1982'de başlatan Atıf Yılmaz, *Bir yudum sevgi* (1984), *Dul bir kadın* (1985), *Adı Vasfiye* (1986), *Aaahh Belinda* (1986), *Hayallerim, aşkım ve sen* (1987), *Berdel* (1990) ve *Düş gezginleri* (1992) gibi çalışmalarıyla başarısını sürdürdü. Ömer Kavur, Şerif Gören, Erden Kıral, Ali Özgentürk, Sinan Çetin vd.'nin ardından, 80'li yıllarda yeni bir yönetmenler kuşağı (*Kardeşim benim* [1983], *Züğürt ağa* [1985] ve *Selamsız bandosu* [1988] ile Nesli Çölgeçen; *Ve Recep ve Zehra ve Ayşe* [1983]; *Gramofon avrat* [1985] ile Yusuf Kurçenli; *Fahriye abla* [1984], *Muhsin Bey* [1987], *Aşk filmlerinin unutulmaz yönetmeni* [1990] ve *Gölge oyunu* (1993) ile Yavuz Turgul; *Kurşun ata ata biter* [1985] ve *Bir avuç gökyüzü* [1987] ile Ümit Elçi; *Bir avuç cennet* [1986] ve *Kara sevdalı bulut* [1988] ile Muammer Özer; *Bez bebek* [1988] ile Engin Ayça vd.) yetişti. 12 Eylül'ün getirdiği sorunları ve öncesini ele alıp işleyen Zeki Ökten'in *Ses*, Şerif Gören'in *Sen türkülerini söyle*, Zeki Alasya'nın *Dikenli yol* ve Sinan Çetin'in *Prenses* gibi tümü de 1986 yapımı filmler hayli yankılara ve tepkilere yol açtı. Ömer Kavur, Yusuf Atılgan'ın romanından uyarladığı *Anayurt oteli*'yle (1987), kameramanlıktan yönetmenliğe geçen Orhan Oğuz da *Her şeye rağmen*'iyle (1987) türk sinemasına uluslararası alandaki en büyük başarıyı getirdi. Orhan Oğuz bu başarının ardından; *Üçüncü göz* (1989), *İki başlı dev* (1991), *Dönersen ıslık çal*'la (1993), Başar Sabuncu *Asılacak kadın*'la (1986), Halit Refiğ *Teyzem*'le (1986), Fevzi Tuna TV dizisi *Üç İstanbul* (1983), *Bir kadın, bir hayat* (1984) ve *Kuyucaklı Yusuf* (1986), Yusuf Kurçenli *Karartma geceleri* (1990), Işıl Özgentürk *Seni seviyorum Rosa* (1992), Yavuz Özkan *İki kadın* (1992), Tunç Okan *Fikrimin ince gülü* (1992), Sinan Çetin *Berlin in Berlin* (1992), Tunç Başaran *Biri ve diğerleri* (1987), *Uçurtmayı vurmasınlar* (1988) ve *Piano piano bacaksız*'la (1991), İrfan Tözüm *Rumuz goncagül* (1988), *Fazilet* (1989), *Devlerin ölümü* (1991) ve *Cazibe hanımın gündüz düşleri*'yle (1992) dikkati çektiler.

• *Sinema eleştirisi.* Türkiye'de sinema ile ilgili ilk yazılar 1918-1920 arası *Temaşa* dergisinde yayımlandı. Çoğu Muhsin Ertuğrul tarafından yazılan yazılar sinemanın o günkü durumunu irdeliyordu. 1921-1922 yılları arası Cevdet Reşit'in, *Yarın* dergisinde "Sinema hakkında notlar"ı yayımlandı. Yine aynı yıllarda Mustafa Nihat Özön *Dergâh*'ta film eleştirileri yazdı.

Atıf Yılmaz'ın *Dul bir kadın* adlı filminden bir sahne

Tunç Okan'ın *Otobüs* filminden bir sahne

Şerif Gören'in *Yol* filminden bir sahne

Erden Kıral'ın *Hakkâri'de bir mevsim* adlı filminden bir sahne

1938'de *Yıldız*, 1943'te *Hollywood dünyası*, 1941'de *Perde-Sahne* sinemayı sanat olarak ele alan ilk dergiler oldu.

1950'li yıllarda film eleştirisi günlük gazetelere girdi. Nihat Özön, Attila İlhan ilk sinema eleştirmenleri oldu. Ardından gazetelerin sanat eklerinde sinema giderek geniş yer tutmaya başladı. Semih Tuğrul, Metin Erksan *Dünya* sanat ekinde, Attila İlhan, Tunç Yalman *Vatan* ekinde yazdılar. 50'li yılların sonunda hemen hemen tüm gündelik gazetelerde sinema eleştirileri yer alır olmuştu. 1969 yılından sonraysa Tuncan Okan, Sungu Çapan, Atilla Dorsay, Burçak Evren vb. bilimsel yöntemlere dayanan eleştirilerini düzenli olarak yayımladılar.

TİYATRO

Türk boyları Anadolu'ya gelirken sözlü ve yazılı edebiyatlarının yanı sıra eğlence ve temaşa geleneklerini de getirmişlerdi. Bunlar, bugün de Türkistan'da rastlanan "binâm", Orta Asya'dan Azerbaycan'a değin geniş bir alanda varlığını sürdüren "çadırhayal"* gibi kukla oyunlarıyla çeşitli gölge ve seyirlik oyunlarıdır. Şamanlık ve islamlıktan başka zaman içinde, başta Bizans olmak üzere Anadolu'daki yerel kültürlerden ya da fethedilen ülkelerin kültürlerinden de etkilenen bu oyunlar kuşaktan kuşağa aktarılarak ve yeni öğelerle zenginleştirilerek günümüze değin gelmiştir. Özellikle İran şiilerinin Kerbela olaylarına ilişkin taziyeleri ile makteller ve benzeri Muharrem uygulamaları, bazı türk topluluklarınca da benimsenmiş birer yarı-dramatik gösterilerdir. Türkler'in Anadolu'ya getirdikleri seyirlik oyunlarından bir bölümü, tarihin çok eski dönemlerinden kalma bolluk törenlerinin ve canlıcılık inançlarının izlerini taşır. Kısa sahnelerden oluşan bu gösterilerde kimi zaman maskelerden yararlanılır, hayvan taklitleri yapılır ve dans edilirdi. İslam dünyasında bir başka temaşa türü de meddahlıktı. Araplar'ın "kassa", İranlılar'ın "kıssahan" dedikleri meddahlar, genellikle zamanın bilge kişileri arasından çıkar, en ustaları saray meddahlığına yükselirdi. Anadolu'nun çeşitli yörelerinde belirli günlerde oynanan seyirlik oyunları da masalları, söylenceleri, kırsal ve tarımsal konuları simgesel öğelerle aktardığı gibi, ayrıca gerçek yaşama ilişkin sahnelere de yer verir. Köçekler, çengiler, curcunabazlar da gerek seyirlik oyunlarında, gerekse halk tiyatrosu geleneğinde uzun süre önemini korumuştur. Karagöz-hacivat adıyla bilinen gölge oyunu, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sırasında Memlûklar'dan Türkler'e geçti, XVII. yy.'dan başlayarak Anadolu'ya, Balkan ve Kuzey Afrika ülkelerine yayıldı. Karagöz ve Hacivat tipleri, XIX. yy.'ın başlarında Kavuklu ve Pişekâr olarak ortaoyununun da temel tipleri oldu. Aynı yy.'ın ortalarına doğru birçok avrupalı opera ve tiyatro topluluğunun İstanbul'a gelmesi, bunlardan bazısının padişah ve saray erkânı için özel temsiller vermesi, ayrıca yabancı elçiliklerde verilen temsillere hükümet ileri gelenlerinin çağrılması sonucu, batı tiyatrosuna ilgi yavaş yavaş arttı. Gülhane hattı hümayunu'nun okunduğu yıl (1839), İstanbul'da dört tiyatro binası yapıldı. Çok geçmeden Abdülmecit döneminde önce eski Çırağan sarayı içinde geçici bir tiyatro, 1859'da da Dolmabahçe sarayı yakınlarında bir tiyatro yaptırıldı.

Türkiye'de Tanzimat döneminde hızlanan batılılaşma sürecinde, İbrahim Şinasi'nin *Şair evlenmesi* adlı tek perdelik komedisi, hem türk tiyatrosunun hem de öteki edebi türlerin dönüm noktası olarak kabul edilir. Bazı kaynaklara göre yapıt, ocak 1859 başlarında açılışı yapılan Dolmabahçe saray tiyatrosu'nda oynanmak üzere padişah Abdülmecit tarafından ısmarlanmıştır. Bu tarihten önce de geleneksel karagöz, kukla, meddah gösterilerinin yanı sıra bazı azınlık topluluklarının da zaman zaman türkçe temsiller verdiği biliniyor. Ancak batı tiyatrosu teknik ve biçeminin yazarlarca benimsenmesi ve türkçenin sahne dili olarak yaygınlaşıp yerleşmesi 1860'tan sonradır. Sözkonusu dönemde iki önemli gelişme görülür. Bunlardan birincisi Güllü Agop'un osmanlı tiyatrosuna on yıl süreyle türkçe piyes oynama imtiyazının tanınması (1870), ikincisi de bu tarihten kısa bir süre sonra Ahmet Necip, Ahmet Fehim gibi müslüman erkeklerin sahneye çıkmalarıdır. Güllü Agop'un elde ettiği imtiyaz bir yandan başta Dikran Çuhacıyan'ın operet kumpanyası olmak üzere müzikli oyunların, bir yandan da yazılı metne dayanmayan doğaçlama tiyatrolarının rekabetini körüklerken, Türkler'in sahneye çıkmaları da, ermeni oyuncuların bozuk telaffuzlarının yerini yavaş yavaş düzgün türkçeye bırakmasında etkili oldu. Bursa valisi Ahmet Vefik Paşa, Adana valisi Ziya Paşa, Trabzon valisi Âli Bey gibi yöneticiler, Nâzım Paşa, Edouard Blacque (ya da Blak Bey) gibi belediye başkanları bulundukları yerlerde tiyatro binaları yapımına, tiyatro oyuncularının eğitimine ve korunmasına önem verdiler. Özellikle Ahmet Vefik Paşa'yla Âli Bey ayrıca çeviri, uyarlama ve telif yoluyla da tiyatronun gelişmesine katkıda bulundular.

Şinasi'nin açtığı çığırı başta Namık Kemal olmak üzere Ahmet Mithat Efendi, Şemsettin Sami, Recaizade Ekrem, Ali Haydar Bey, Feraizcizade Mehmet Şakir vb. yazarlar izledi. Bu arada Namık Kemal *Celalettin Harzemşah* piyesinin başına koyduğu *Mukaddeme-i Celal* ile çeşitli gazetelerde yayımlanan kuramsal ve tanıtıcı yazılarıyla tiyatro kavramını daha geniş kitlelere benimsetmeye çalıştı. XIX. yy. sonlarında ortaya çıkan Edebiyat-ı cedide akımından Cumhuriyet'in ilanına doğru uzanan yaklaşık 25 yıllık dönemde, komedilerin ve müzikli oyunların yanı sıra dram ve trajedi türlerinin de birçok yazarın ilgi alanı içine girdiği görülür. Edebiyatımıza hem içerik hem de biçim bakımından yenilikler getirmiş olan Abdülhak Hamit'ten (Tarhan) başka Hüseyin Suat (Yalçın), Mehmet Rauf, Cenap Şahabettin, Namık Kemal'in oğlu Ali Ekrem (Bolayır), Saffeti Ziya gibi Fecri ati yazarlarından birçoğu da (Şahabettin Süleyman, Tahsin Nahit, Müfit Ratip vb.) sahne yapıtları yazdılar.

Bu dönemin en önemli siyasal olayı İkinci meşrutiyet'in ilanıdır (1908). Daha önceki yıllarda uygulanan baskıların ve sansürün ortadan kalkması, repertuvarların özgürlükçü içerikli oyunlarla genişlemesi, aynı zamanda çoğu amatör düzeyde yeni toplulukların kurulmasına yol açtı. Ancak nicel açıdan gözlemlenen bu gelişme, nitel açıdan beklendiği kadar olumlu sonuçlar vermedi. Özgürlük ortamından olabildiğince fazla yararlanmak amacıyla kurulan yeni topluluklar genellikle deneysiz oyuncularla yetinmek zorunda kaldıkları gibi, repertuvarlarını da çalakalem yazılmış, dramatik yönü zayıf birçok piyesle doldurdular. Bununla birlikte Cumhuriyet döneminin tiyatro yaşamına canlılık getiren ve düzeyli bir sanat anlayışını aktaran yazar ve sanatçıların yetişmesinde ve deney kazanmasında bu sürecin önemli bir işlevi oldu. Özellikle Darülbedayi'nin kurulması (1914) ve burada yetişen sanatçıların Cumhuriyet'in eğitilmiş, disiplinli, tiyatroculuğuna saygın bir meslek gözüyle bakmayı bilen ilk sanatçı kadrosunu oluşturması bakımından, Meşrutiyet döneminin ikinci yarısı, ilk yarısından ayrılır. Nitekim bu dönemin önemli bir başka özelliği de, 1920'li yıllara girildiğinde artık müslüman türk kadınının sahneye çıkma yasağına karşı gösterdiği tepki oldu. Hüseyin Suat'ın *Yamalar* adlı piyesinde sahneye çıkan Afife Jale, polis kovuşturmasına uğradıysa da Seniye (Tepsi), Perran, Melahat Hayri, Nazire Sedat hanımlar ve başkaları çeşitli baskılara karşın Cumhuriyet'in ilanından önce sahnede ve beyaz perdede rol almaktan çekinmediler. Öte yandan Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Reşat Nuri (Güntekin), Yusuf Ziya (Ortaç), Ömer Seyfettin, Mithat Cemal (Kuntay) Halit Fahri (Ozansoy) vb., Darülbedayi'nin kurulmasını izleyen evreyi telif, çeviri ve uyarlama yapıtlarla beslerken, İbnürrefik Ahmet Nuri (Sekizinci) ile Musahipzade Celal de özgün ve kalıcı yapıtlarıyla bu dönemin önde gelen yazarları arasında yer aldılar. Reşat Rıdvan, Raşit Rıza (Samako), Muhsin Ertuğrul, Kemal Emin (Bara), Ahmet Fehim Efendi, Burhanettin (Tepsi), Nurettin Şefkati de bu dönemin belli başlı tiyatro adamları olarak sivrildiler.

Cumhuriyet dönemi. 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti, özellikle de yeni devlet düzeninin toplumsal ve kültürel alanda getirdiği radikal değişiklikler tiyatroyu da etkiledi. Türk ve müslüman kadınların sahneye çıkma özgürlüğü resmen kabul edildi. Halkevleri'nin açılması ve bu kuruluşların bünyesinde yer alan amatör çalışmaların yanı sıra, 1934 yılında kabul edilen 2541 sayılı Milli musiki ve temsil akademisi (sonra Devlet konservatuvarı) yasası, türk tiyatrosunun gelecekteki gelişmeleri için önemli bir itici güç oldu. Aynı tarihlerde İstanbul Belediye konservatuvarı yeni baştan düzenlenirken, yeni bir yönetmelik hazırlanarak Şehir tiyatrosu da belediyeye bağlı özerk bir birim haline getirildi. 1941'de Devlet konservatuvarı'nın ilk mezunları da Devlet konservatuvarı tatbikat sahnesi'nin temsilleri aracılığıyla Devlet tiyatro ve operası'nın temellerini attılar. 1940'lı yılların sonlarında Ankara'da hizmete giren Küçük ve Büyük tiyatrolardan sonra Devlet tiyatroları genel müdürlüğü Ankara, İstanbul, Bursa, İzmir, Adana, Trabzon ve Diyarbakır illerinde yerleşik düzende çalışan yeni sahneler açtı, yunan klasiklerinden genç türk yazarlarının ilk yapıtlarına değin yüzlerce piyesi repertuvarına kattı.

İstanbul Belediye ve Devlet, Ankara Devlet konservatuvarlarının yanı sıra tiyatro eğitimi bir bilim dalı olarak üniversitelere de girdi. Ankara Üniversitesi dil ve tarih-coğrafya fakültesi'nde Prof. İrfan Şahinbaş ve Prof. Bedrettin Tuncel'in yönetiminde kurulan (1958) tiyatro enstitüsü, 1964'te dört yıllık bir öğretim programını içeren tiyatro anabilim dalı kürsüsüne dönüştürüldü, kürsünün başına Prof. Melahat Özgü getirildi. Aynı kürsünün öğretim üyelerinden Prof. Özdemir Nutku'da 1976'da Ege üniversitesi güzel sanatlar fakültesi'nde (sonra Dokuz eylül üniversitesi) bir tiyatro bölümü açmakla görevlendirildi. Bölüm, ilk mezunlarını 1981'de verdi.

Cumhuriyet devrimleri, Halkevleri'nin getirdiği yeni ruh ve dinamizm oyun yazarlığına da yeni yönelişler, yeni bakış açıları kazandırdı. Aka Gündüz, H. F. Ozansoy, Nahit Sırrı Örik, Peyami Safa, Y. K. Karaosmanoğlu, Musahipzade Celal ve R. N. Güntekin gibi yazarlar Kurtuluş savaşı ve kahramanlık konularının yanında aile sorunları, kuşaklar arası çatışmalar, osmanlı devlet ve toplum düzenindeki yozlaşmalar, batıl inançlar vb. konuları işledi-

ler. Cevat Fehmi Başkut, Vedat Nedim Tör, Necip Fazıl Kısakürek, Nâzım Hikmet, Faruk Nafiz Çamlıbel gibi yazarlar, çoğunlukla birbirinden farklı çizgilerde olmakla birlikte ruhsal çelişkileri, değer yargılarının değişmesi karşısındaki bocalamaları, ulusçuluğu, türklüğün yüceltilmesi vb. konuları işleyen, genellikle toplumsal içerikli tezler taşıyan ve kent-köy ya da kentli -köylü arasındaki sürtüşmeleri ele alan yapıtlar verdiler.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra öz yönünden yenilenmenin gerekliliği, biçimsel yeniliklere gitmenin toplumda yarattığı parçalanma ve bunalımlar, devlet-birey ilişkilerindeki aksaklıklar, kuşaklar arasındaki yabancılaşma vb. durumlar Melih Cevdet Anday, Oktay Rıfat, Nâzım Kurşunlu, Turgut Özakman, Çetin Altan, Necati Cumalı başta olmak üzere yeni yetişen yazarlar tarafından sahneye aktarıldı. Haldun Taner, geleneksel tiyatrodan, türk tiyatrosu tarihinden, halk masallarından esinlenerek *Zilli Zarife, Eşeğin gölgesi, Sersem kocanın kurnaz karısı* gibi ilginç ve başarılı denemelerle parladı. Orhan Asena ve Güngör Dilmen Anadolu mitolojisi ve söylencelerine güncel yorum getirdiler. Yine bu dönemde Refik Erduran, Recep Bilginer, Aziz Nesin, Sabahattin Kudret Aksal, Cahit Atay, Hidayet Sayın, Tarık Buğra, Aydın Arıt, Oktay Arayıcı, Adalet Ağaoğlu, Güner Sümer, Sermet Çağan, İsmet Küntay, Ülker Köksal, Turan Oflazoğlu ve daha pek çok oyun yazarı toplum eleştirisine yönelen, kadınların toplumdaki yerini belirlemeyi amaçlayan, işçi -işveren ilişkilerini vurgulayan, gecekondu sorunlarının, sınıfsal çelişkilerin, ağa-köylü çatışmasının, anaparacı düzendeki bozuklukların altını çizen ya da tarihsel olaylara bugünün merceğinden bakmayı deneyen oyunlarla türk tiyatrosunun repertuvarını zenginleştirdiler.

Bu arada 1980'li yıllarda görülen en önemli gelişme, 6 temmuz 1982 tarihli *Resmi gazete*'de yayımlanarak yürürlüğe giren, "Kültür bakanlığı özel tiyatrolara yapılacak yardımlara ait yönetmelik"e dayanılarak başlatılan uygulamayla, özel tiyatro topluluklarına devletin parasal yardımda bulunması oldu. Ancak, yardımın gelişigüzel dağıtılması ve yetersizliği tiyatro çevrelerinde tartışmalara yol açtı.

Yine bu süre içinde Devlet tiyatroları genel müdürlüğü Ankara ve İstanbul'daki salonlarının sayısını arttırdığı gibi, birçok başka kentte yerleşik düzende temsil vermeye başladı.

Ödüller: 1992-93 döneminde yazarlık, oyunculuk, yönetmenlik gibi dallarda verilen başlıca ödüller: Kültür ve turizm bakanlığı tiyatro başarı, Ankara Sanat kurumu, Ulvi Uraz, Avni Dilligil, İsmet Küntay, İsmail Dümbüllü, Türkiye İş bankası, İnönü vakfı, Tiyatro eleştirmenleri birliği.

Türkiye Aile planlaması derneği → AİLE PLANLAMASI DERNEĞİ *(Türkiye).*

Türkiye Anıtlar derneği → ANITLAR DERNEĞİ *(Türkiye)*

Türkiye 1923-1973 ansiklopedisi, Kaynak kitaplar basım, yayın ve ticaret aş tarafından yayımlanan, Hakkı Devrim, Adnan Benk ve Nezihe Araz tarafından yönetilen 4 ciltlik ansiklopedi (1974). Cumhuriyet Türkiyesi'nin elli yıllık tarihi, siyasal ve ekonomik yapısı, çeşitli kurumları, belli başlı bilim, kültür, sanat ve edebiyat adamlarının özgeçmişleri gibi geniş bir görünümünü konusal düzenlemeyle sunan ansiklopedi, türünün en başarılı yapıtlarından biri sayılır. 1981'de çıkan 5. ek ciltle güncelleştirilmiştir.

Türkiye Bankalar birliği → BANKALAR BİRLİĞİ *(Türkiye).*

Türkiye Barolar birliği → BAROLAR BİRLİĞİ *(Türkiye).*

Türkiye bibliyografyası, Türkiye'de basılan kitap vb.'yi tanıtmak üzere çıkarılan süreli yayın. 21 haziran 1934 tarih ve 2527 sayılı Basma yazı ve resimleri derleme yasası'na uygun olarak gerçekleştirilir. Yasanın 13. maddesine göre derlenen kitap, süreli yayın, nota, harita, basılı resim vb.'nin tanıtılmasını *Türkiye bibliyografyası* sağlar. Bu yayın, yasanın kabulünden 1955'e kadar İstanbul'da Basma yazı ve resimleri derleme müdürlüğü'nce gerçekleştirildi. 1955 tarih ve 5658 sayılı ek yasa'yla Ankara'da Milli kütüphane içinde kurulan Bibliyografya enstitüsü'nce çıkarıldı. Yayını 1979'da Milli kütüphane müdürlüğü gerçekleştirmeye başladı. Farklı dönemlerde 6 aylık (1934-1939,1979), 3 aylık (1939-1943,1949-1953,1955-1978,1980), yıllık (1954), aylık (1944-1948,1981-1984) sürelerle fasiküller halinde çıkarıldı. Onar yıllık ciltleri (1928-1938, 2 cilt; 1939-1948, 3 cilt) hazırlandı.

Türkiye Bilimsel ve teknik araştırma kurumu → TÜBİTAK.

Türkiye Birleşik komünist partisi (TBKP), yasadışı türk siyasal partisi (1987). Uzun yıllar yurtdışında yasadışı etkinlik sürdüren Türkiye Komünist partisi (TKP) ile 12 Eylül 1980'den sonra kapatılan ve yöneticileri yurtdışına kaçan yasadışı Türkiye İşçi partisi'nin (TİP), yurtdışındaki sol hareketleri birleştirmek için oluşturdukları (1987), türk yasalarınca varlığı kabul edilmeyen parti. İki partinin birleştirilmesi ve Türkiye'de yasal olarak bir komünist parti kurulabilmesi için, TİP genel sekreteri Nihat Sargın ile TKP genel sekreteri Haydar Kutlu, yurda dönmeye karar verdiler ve uçaktan iner inmez yurtdışındaki eylemleri nedeniyle tutuklandılar (1988). Yargılanırlarken 1990'da tahliye edilince, partinin yasal kuruluşunu gerçekleştirdiler. Ancak TBKP'nin kapatılması için aynı yıl Anayasa mahkemesi'nde açılan dava 1991'de partinin kapatılması kararıyla sonuçlandı. Kapatılma gerekçesi, yasaklanmış adla parti kurmak ve ülke bütünlüğü aleyhine sonuç doğuracak biçimde azınlık hakları konusunu işlemekti.

Türkiye Birlik partisi → BİRLİK PARTİSİ *(Türkiye).*

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), Türkiye'de 1920'den bu yana yasama organına verilen ad. Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'nin kuruluşu, bağımsızlık savaşına ve bu olayın yarattığı özel koşullara dayanır. Osmanlı İmparatorluğu topraklarının Birinci Dünya savaşı ertesinde yer yer işgale uğraması, başta Osmanlı parlamentosu olmak üzere devletin temel organlarının işlemez duruma düşmesi, Saray ve çevresinin dış baskılara, devletin dağıtılması ve ülkenin işgali tehditlerine karşı boyun eğmeleri, ülkenin çeşitli yerlerinde yerel direniş hareketlerine yol açtı. Kuvayı milliye ya da çete birlikleri biçiminde örgütlenmelerin yanı sıra, dernek ve kongre tipi birleşmeler ortaya çıktı. Bu hareketler yerel faaliyet sınırları içinde kalmakla birlikte, ulusun genelliğini ve birliğini de amaçlamaktaydı. Bu arada, Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıkmış, direniş hareketlerinin ulusal düzeyde yürütülmesi yolundaki çalışmalarına başlamıştı. 22 haziran 1919 tarihli Amasya tamimi (genelgesi), bu yöndeki temel ilkeleri ve hedefleri gösteren bir eylem programı niteliğindeydi. Burada konan esaslara göre, ulusun bağımsızlığını yine kendi azim ve kararı sağlayacaktı; bunun içinse, ulusun sesini duyuracak ve her türlü etki ve denetimden uzak bir biçimde çalışabilecek bir "milli heyet"in kurulması gerekirdi. Bundan sonra, Erzurum ve Trabzon'daki yerel direniş örgütlerinin girişimiyle toplanan ve Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının da katıldığı Erzurum kongresi, özellikle Mustafa Kemal'in önderliğinin etkisiyle, ulusal bağımsızlık, ulusal iradenin dokunulmazlığı, ulusların kendi geleceklerini kendilerinin belirleme hakkı gibi noktalarda önemli kararlar aldı ve Şarkî Anadolu müdafaai hukuk cemiyeti'nin Heyeti temsiliyesini seçti, Sivas kongresi'ne katılma kararı aldı. Daha sonraki Sivas kongresi, bir ulusal kongre niteliğindeydi ve Erzurum kongresi'nin yerellik taşıyan kimi kararlarını daha üst bir düzeye çıkartarak yukarıda belirtilen ilkeleri tekrarladı. Bu arada, bütün ulusal direniş güçlerini içerecek Anadolu ve Rumeli müdafaai hukuk cemiyeti de kurulmuş oluyordu. Sivas kongresi'nde kurulan bu derneğin olağanüstü yetkili yönetim kurulu gibi işlev gören organı olan Heyeti temsiliye, kongrenin dağılmasından sonra göreve devam etti. Bu dönemde Anadolu'da da ağır basan düşünce, Osmanlı meclisi'nin toplantıya çağrılmasının sağlanmasıydı. Bu gerçekleştiyse de, İstanbul'daki işgal güçlerinin baskısı yüzünden, Misakı milli'yi ilan etmenin dışında başka bir iş yapamayan son Osmanlı parlamentosu dağılmak zorunda kaldı. Bu durum, Amasya genelgesi'nden beri işlenegelen, bağımsız ve ulusal bir meclis düşüncesinin artık karşı konmaz tek çözüm olarak yeniden gündeme gelmesine yol açtı. 19 mart 1920'de, Anadolu ve Rumeli müdafaai hukuk cemiyeti adına çıkartılan bir "tebliğ" ile, Ankara'da oluşacak yeni Meclis için yapılacak seçimlerle ilgili esaslar belirlendi. Seçimler, cemiyetin öncülüğü altında ve iki dereceli usulle yapıldı. Bu yolla seçilenlerin yanı sıra, dağılan son Osmanlı meclisi'nden katılanların da yer aldığı Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, 23 nisan 1920'de Ankara'da açıldı. Mustafa Kemal Paşa Meclis başkanlığına seçildi. Birinci TBMM, Kurtuluş savaşı'nı da yöneten organ oldu. "Ulusun gerçek ve tek temsilcisi olma"'sı pratikte de kanıtlandı.

Birinci TBMM, karşılaştırmalı anayasa hukuku açısından ilginç bir model oluşturmuştur. Bu dönem, Türkiye'nin daha sonraki anayasal ve siyasal gelişmelerini belirleme açısından da son derece önemli bir hareket noktasıdır. Anayasa hukuku açısından dikkati çeken temel özellik, kuvvetler birliği ilkesinin benimsenmesi, Meclis'in hem yasama hem de yürütme güçlerini kendi elinde toplamasıdır. Aynı Meclis, 1921 Teşkilatı esasiye kanunu'nu (anayasası) yapmakla, yalnız bir yasama meclisi olmadığını, aynı zamanda bir "kurucu organ" niteliği de taşıdığını ortaya koymuştur. Kuvvetler birliği ve Meclis'in mutlak ve tek yetkili organ oluşu, birtakım yargılama işlemlerinde de kendini göstermiş, Meclis yargılama yetkisini de kendinde görmüştür. (Üyeleri Meclis tarafından ve milletvekilleri arasından seçilen İstiklal mahkemeleri bunun tipik örneğidir.)

Bu olağanüstü yetkilerine ve saygınlığına karşın, TBMM'nin kalıcı olup olmayacağı konusunda ikircikli ve çelişik bir durum vardı. 1921 Teşkilatı esasiye kanunu yapılmış, ama 1876 Kanunuesasisi de yürürlükte sayılmıştı. Öte yandan, egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu bildiren 1921 Anayasası'na karşılık, Nisabı müzâkere kanunu'nda Meclis'in amacı ve işlevleri arasında, halifelik ve saltanat makamının kurtarılması da yer alıyordu. Bu ikircikli durum, İstanbul hükümetinin işgalci güçlerle işbirliği yapıp saygınlığını bütünüyle yitirmesiyle ve Kurtuluş savaşı'nın başarıyla sonuçlanmasından sonra Padişah'ın kaçmasıyla çözülecekti. TBMM'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son bulduğunu ve saltanatın kaldırıldığını bildiren kararları (1-2 kasım 1922), TBMM'nin egemenliğin tek ve gerçek temsilcisi olduğunu da bir kez daha açıklıyordu. Gerek 1923'te bir anayasa değişikliğiyle ilan edilen Cumhuriyet, gerekse 1924 Anayasası'yla benimsenen model, 1920'lerde oluşan ilke ve yapılanmayı ana çizgileriyle korudu. Ancak, anayasa değişiklikleri, Bakanlar kurulu'nun ve buna bağlı olarak yürütme yetkisinin, TBMM'den bağımsızlaştığını gösteriyordu.

1924'ten sonra başlayan fiili tek parti rejimi içindeyse, siyasal olgular, anayasal metinlerdeki kuvvetler birliği ve Meclis üs-

tünlüğü ilkelerine farklılık getirdi. Önderliğin (Mustafa Kemal Atatürk) taşıyageldiği saygınlık ve etkinlik daha sonraki Milli şef (İsmet İnönü) döneminde tek parti olgusuyla birleşince, Meclis silik bir konuma düştü; ön plana çıkan hükümet ve bunun da gerisindeki asıl güç olan "önder" ya da "önderlik" ile tek parti döneminin merkezi oldu. Bununla birlikte, Kurtuluş savaşı koşullarının ve ulusal egemenlik ilkesinin vazgeçilmez organı olan TBMM, bir kurum olarak varlığını ve bir ölçüde de işlevini sürdürdü. Örneğin, "Devrim kanunları" adıyla bilinen reformların hepsi, bir karar ya da yasa biçiminde Meclis'in onayıyla hukukileştirildiler. Ayrıca, 1924 Anayasası'nı kabul eden İkinci TBMM, ilk tasarıda Cumhurbaşkanına tanınmak istenen birtakım önemli yetkileri (Meclis'i feshetme, yasaları veto etme, Silahlı kuvvetler'e komutanlık) benimsemeyerek reddetmişti.

1945'ten sonra başlayan çok partili siyasal hayat içinde TBMM'nin önemi yine arttı. Serbest seçimler ve 1950'deki iktidar değişikliği, milletin tek ve gerçek temsilcisi olan, millet adına egemenlik hakkını kullanan, yasama ve yürütme yetkilerini hukuken kendinde toplayan Meclis'in, bu defa iktidarlı-muhalefetli bir canlı organizma haline gelmesini sağladı. Ancak, yürürlükteki 1924 Anayasası, liberal temellerine karşın, çok partili bir siyasal hayatın örgütlenmesi ve güvenceye bağlanması açısından yetersizdi. Anayasa, Meclis çoğunluğuna karşı muhalefetin haklarını koruma konusunda büyük eksiklikleri olduğu gibi, yasaların Anayasa'ya uygunluğunun yargı yoluyla denetimini de öngörmüyordu. Zaten 1920'den beri var olan Meclis'in mutlak egemenliği ve üstünlüğü anlayışı böyle bir denetimin oluşturulmasına da engeldi. Ayrıca, Meclis'teki iktidar çoğunluğunun kendisini Meclis'le ve millet egemenliğinin temsilciliğiyle özdeşleştirmesi, yalnız iktidar-muhalefet ilişkilerinde gerginliğe yol açmakla kalmıyor, Meclis'in hükümet üzerinde sahip olduğu denetim olanaklarını kullanmasını da hemen hemen devre dışı bırakıyordu. 1950-1960 döneminde bir tek partinin (Demokrat parti) Meclis'te sürekli ve ezici bir çoğunluk sağlayabilmiş olması, yukarda anılan fren mekanizmalarının yokluğu ya da işlemeyişi, bu dönem Meclislerinin de, sonuçta iktidar partisi yönetici çekirdeğinin ve hükümetlerinin yanında silik bir rol oynamalarına yol açmıştır. Meclis'in hükümet üzerinde ve Meclis'teki muhalefetin çoğunluk karşısında denge rolü oynayamamalarından da kaynaklanan siyasal bunalım, Meclis çoğunluğunun çıkarttığı antidemokratik yasaların da yarattığı gerginlikle, 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesine yol açtı.

1960 askeri müdahalesiyle, 1920'den beri ilk kez olarak TBMM'nin varlığına geçici bir süre için son verilmiş oldu. Milli birlik komitesi TBMM'nin yerini alarak yasama ve yürütme yetkilerini üstlendi. Bu geçici dönem, 1961 Anayasası'nın kabulü ve yeni seçimlerin yapılması sonucu oluşan 2. Cumhuriyet ve TBMM'nin yeniden toplanmasına kadar sürdü.

1961 Anayasası, Türkiye'deki egemenlik anlayışına olduğu kadar, TBMM'nin konumuna getirdiği değişikliklerde de dikkati çeker. Anayasa, egemenliğin yine kayıtsız şartsız millete ait oluşu ilkesini tekrarlamakla birlikte, bu egemenliğin kullanılma yöntem ve ilkeleri bakımından önemli yenilikler getirdi. Bir kere, TBMM artık egemenlik yetkisinin (yasama ve yürütme erklerinin) kullanılmasında tek ve rakipsiz organ olmaktan çıkmakta, egemenlik yetkisi çeşitli organlar eliyle kullanılır duruma gelmektedir. TBMM artık bu organlardan biridir. Bağımsızlığı iyice güvence altına alınmış ve türk milleti adına karar veren yargı organlarının yanı sıra, yürütme de artık TBMM'den ayrı ve bağımsız bir kimlik elde etmektedir. İkincisi, bütün bu organlar Anayasa'dan aldıkları yetkileri yine Anayasa esaslarına uygun biçimde kullanacaklardır. Bu arada, TBMM'nin de Anayasa'yla çizilen alanda yasama yetkisini kullanabileceği daha açık bir duruma getirilmiştir. Bu, yasaların Anayasa'ya aykırı olamayacağını belirten 1924 Anayasası'na karşın, anlayışlarda ve uygulamada yer etmiş olan, "ulusal iradeyi temsil eden TBMM'nin mutlak üstünlüğü" ilkesinin son bulması ve yerine "Anayasa'nın üstünlüğü" ilkesinin geçmesi demekti. Üçüncü önemli yenilik, Anayasa'nın üstünlüğü ve Meclis'in de Anayasa çerçevesinde çalışması ilkesinin somut güvencesi olarak, yasaların Anayasa'ya uygunluğunun yargı yoluyla denetlenmesi yönteminin benimsenmiş olmasıdır. Bu amaçla oluşturulan Anayasa mahkemesi, esas olarak yasaların, ayrıca birtakım TBMM işlemlerinin Anayasa'ya uygunluğunu denetleme olanağına sahiptir. Nihayet belli koşullarda yürütme, TBMM seçimlerinin yenilenmesine karar verme yetkisini de kazanmıştır. 1961 Anayasası'yla getirilen bu düzenlemeler, TBMM'nin 1920'den beri süregelen ayrıcalıklı ve hiç değilse kuramsal açıdan en üst organ olma özelliğinin son bulduğunu gösterir.

1961 Anayasası TBMM'nin iç düzeni ve çalışma yöntemleri açısından da önemli yenilikler getirdi. Bunlarda, Meclis çoğunluğunun kendisini her şeye yetkili sayma eğilimlerini engelleme kaygusu başrolü oynamıştır. Bu amaçla 1920'den beri süregelen tek meclis sistemine son verilip iki meclisli bir yasama organı oluşturuldu: üyeleri genel oyla seçilen Millet Meclisi ile, büyük çapta seçimle gelen üyelerin yanı sıra tabii senatörlerden de oluşan bir Cumhuriyet Senatosu. Bu ikili yapı, Meclis istibdadını önleme isteği kadar, yasaların daha olgun bir hale getirilebilmesi amacıyla tasarlanmıştı. Böylece ikinci meclis, üyelerinin belli bir yaş (40) ve öğretim (yüksek) düzeyinde olmalarının sağlayacağı olanaklarla, birinci meclis karşısında bir fren ve denge rolü oynayacaktı. Öte yandan, 1961 Anayasası, meclis çoğunluğunun azınlığı ezmesini önleyici kurallar getirmek yoluyla, eski dönemde görülen keyfilik ve gerginliklere de son vermeyi amaçlıyordu. Üyelerin yasama dokunulmazlıklarının güvenceye bağlanması, yasama dokunulmazlığının kaldırılması ve üyeliğin düşmesi kararlarına karşı yargı yolunun (Anayasa mahkemesi) açılması, Meclis başkanlık divanı'nın tarafsızlığını ve buna bütün parti gruplarının güçleri oranında katılmasını sağlayıcı düzenlemeler vb. bunu gösterir. Bu bağlamda, Meclis'in hükümeti denetleme olanakları da ayrıntılı biçimde tanınmış ve düzenlenmiştir (soru, genel görüşme, gensoru, meclis soruşturması, meclis araştırması).

1961-1980 döneminde TBMM, nispi seçim sisteminin de etkisiyle, toplumun değişik sosyal ve siyasal kesimlerinin temsiline açık bir nitelik kazandı ve temsili gücünün artışı, işlev ve etkisinin de genişlemesi sonucunu doğurdu. 1945-1960 arasında fiilen oluşmuş olan iki partili sistemin 1961'den sonra hem seçim sistemindeki hem de ülkenin sosyal ve politik hayatındaki değişmelerle, yerini "çok partili" bir olguya bırakması da, TBMM'nin çeşitli düşünce ve eğilimlerin yarıştığı bir forum alanı haline gelmesine olanak sağladı. Meclis'in önemi, bir tek partinin çoğunluğu elde edemediği ve karma hükümetlerin kurulması zorunluluğunun belirdiği dönemlerde (1961-1965 ve 1973 sonrası) daha da arttı. Ancak, zayıf ve değişken çoğunluklara dayalı koalisyon ya da azınlık hükümetleri, yürütme gücünde de belli bir istikrarsızlığa yol açtı. 1971-1973 anayasa değişiklikleriyle, yürütmeyi güçlendirici birtakım düzenlemeler getirildiyse de, istikrarlı çoğunlukların oluşamayışı yüzünden doğan zayıf hükümetler olgusu devam etti. Meclis'in iç işleyişi de, birtakım koruyucu anayasa kuralları nedeniyle (toplanma ve karar alma için gerekli oy sayısının yüksekliği vb.), zaman zaman tıkanıklığa uğruyordu. Meclislerin başkan seçimleri, özellikle 1980 yılında yeni Cumhurbaşkanı'nın seçilmesi sırasında meydana gelen tıkanmalara, iki meclisli bir Parlamento'nun getirdiği olağan zorluklar eklenmekteydi.

Bu eksiklik ve sakıncalarına karşın 1961 Anayasası ve onun getirdiği kurumlar, Türkiye'de ilk kez olarak, yasama-yürütme dengesi ve işbirliğine dayalı parlamanter rejimin hukuki temellerini oluşturdu. Kuramsal olarak, Meclis'in mutlak uygulamada üstünlüğü, ise yürütme egemenliği biçiminde beliren eski anayasal oluşumun yarattığı çeşitli sorunlar, 1961 Anayasası'nın kuvvetler ayrılığı, güçler dengesi, karşılıklı fren ve denetleme mekanizmalarının getirdiği esneklikler sayesinde büyük çapta önlenebildi. Meclis'in yaptığı yasaların bir yargı organı (Anayasa mahkemesi) tarafından denetlenmesi, zaman zaman bazı çevrelerce yadırgandı, mahkemenin kimi kararları da (anayasa değişikliklerini denetlemek, seçimlere konan barajı iptal etmek, 1974'teki Af kanunu'nun uygulanışını genişletmek vb.) daha geniş bir çevreden gelen önemli eleştirilere konu oldu. Ancak, Anayasa'yla konan bu denetim mekanizması "yasalar üzerindeki kuşkuları ve Anayasa'ya aykırılık tartışmaları"nı giderici bir rol aynadığından, sonuçta, yasaların ve TBMM'nin saygınlığına katkıda bulundu.

1980'de, ülkenin anayasal ve siyasal tablosuyla birlikte TBMM de önemli bir dönemeç noktasına geldi. 12 eylül 1980 askeri müdahalesiyle, 1920'den beri ikinci defa TBMM'nin hukuki ve fiili varlığına son verilmişti. Bu yeni dönemde Milli güvenlik konseyi TBMM'nin yerine geçerek yasama ve yürütme yetkilerini kendinde topladı. Yeni Anayasa'nın hazırlanması için toplanan Danışma meclisi'nin yaptığı anayasa taslağına son biçimini verme yetkisini de MGK elinde tuttu.

Bu koşullarda oluşan 1982 Anayasası, ve 3. Cumhuriyet anayasası'nın üstünlüğü, kuvvetler ayrılığı, parlamanter rejimin temel kurumlarından olan yasamanın yürütmeyi denetlemesi ve hükümeti düşürebilmesi, yürütmenin de Meclis seçimlerinin yenilenmesine karar verebilmesi gibi noktalarda 1961 Anayasası'ndan beri süregelen yapıları korudu. Buna karşılık, gerek TBMM'nin kuruluşu, gerekse yürütme karşısındaki konumu gibi konularda yeni ve farklı düzenlemelere gidildi. TBMM'nin iç işleyişi ile dıştan ve Anayasa mahkemesi tarafından denetlenmesi alanında da yeni anayasa kuralları eskisinden farklı özellikler taşır.

TBMM'nin kuruluşu açısından en başta dikkati çeken özellik, iki meclisli sistemden tek meclisli yapıya dönüştür. 1961 Anayasası'yla getirilen Cumhuriyet Senatosu'nun, 19 yıllık uygulama içinde kendinden beklenen rolleri oynayamamış, aksine yasama sürecini yavaşlatmış olduğu yolundaki inanç, tek meclisli sistemin yeğlenmesine yol açmıştır. Aksine, yasama işlevini de kolaylaştırıcı ve basitleştirici yönüyle TBMM'yi de güçlendiren bu değişiklik kolayca benimsenebilmiştir.

1982 Anayasası TBMM'nin kuruluşuyla ilgili başka yeni düzenlemeler de getirmiştir. Birincisi, 1961 sisteminde TBMM'nin Millet Meclisi kanadı 450 üyeden oluşurken, 1982'nin tek meclisi olan TBMM'si 400 üyelidir (sonradan bu sayı yeniden 450'ye çıkarıldı). Ayrıca yasama dönemi ya da genel seçimlerin yapılma süresi 4 yıldan 5 yıla yükseltildi. Ara seçimler de sınırlanmış, bir yasama dönemi içinde ancak bir kez bu işleme gidilebileceği, genel seçimlere bir yıl kala ara seçim yapılamayacağı kuralı getirilmiştir. Öte yandan, Cumhurbaşkanının TBMM seçimlerinin normal süresinden önce yenilenebilmesine karar verme yetkisi, eski Anayasa'daki sıkı kayıtlardan arındırılarak daha kolay işleyebilir bir biçime sokulmuştur. Seçimlerin geri bırakılabilmesi ise ancak Mec-

lis kararıyla ve "savaş nedeni"yle sözkonusu olabilir.

1982 sistemi, TBMM'nin toplanma, karar alma, Cumhurbaşkanını seçme, kendine Başkan ve Başkanlık divanı seçme gibi konulardaki etkinliklerini kolaylaştırıcı önlemler getirmektedir. Meclis'in toplanma ve karar alabilmesi için gerekli olan oy oranları düşürülmüştür. Örneğin, toplanma yeter sayısı 1961'de salt çoğunluk (üye tam sayısının yarıdan bir fazlası) iken, yeni düzenlemede üye tam sayısının üçte birine indirilmiştir. Buna bağlı olarak, karar alabilmek için gerekli oy oranı da düşmüş bulunmaktadır (ancak, karar yeter sayısı hiçbir zaman üye tam sayısının 1/4+1'inden az olamaz). Aynı şekilde, Meclis başkanının ve Cumhurbaşkanının seçiminde aranan oy oranları da seçim turları boyunca kademe kademe düşürülmüştür. Cumhurbaşkanının yine de belli turlar sonunda seçilememesi durumunda ise, bir yenilik olarak, Meclis seçimlerinin yenilenmesi kuralı öngörülmüştür. Meclis'in yıllık azami tatil süresinin 5 aydan 3 aya indirilmesi de bu bağlamda bir düzenlemedir. Bütün bunlar, 1980 öncesi dönemde yasama organının "hareketsiz" kaldığı yolundaki tezlerden kaynaklanan ve yeni TBMM'ye daha çok işlerlik kazandırma amacını güden düzenlemelerdir.

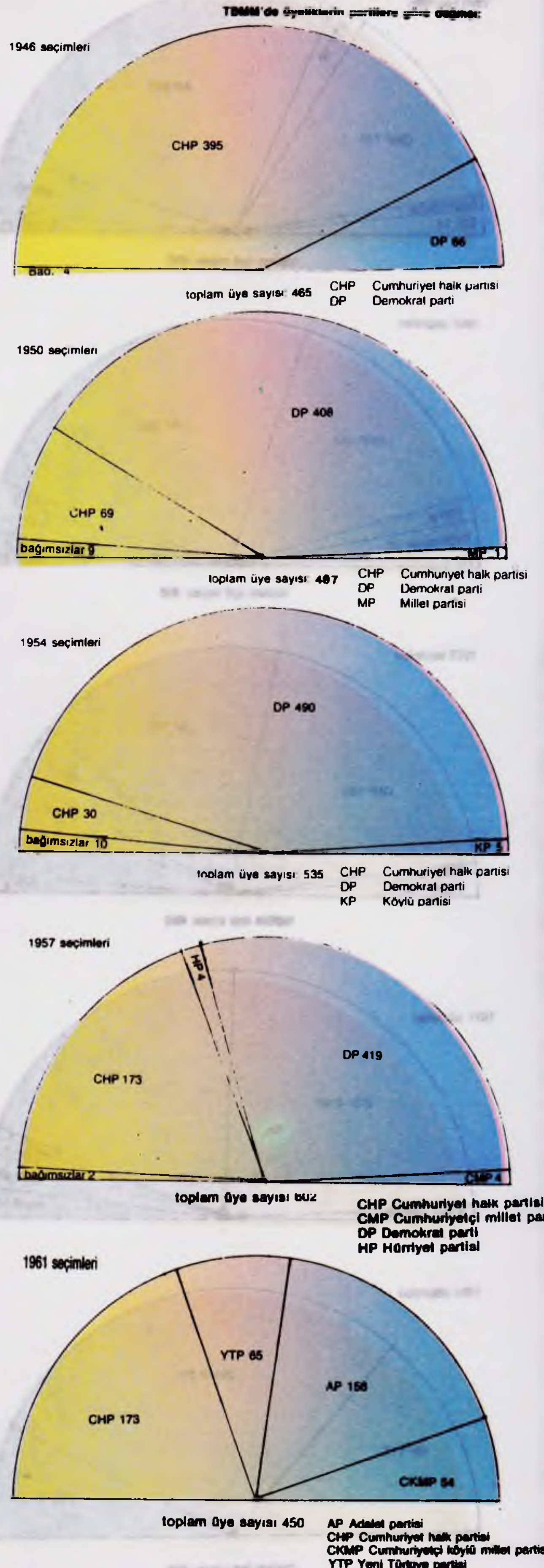
1982 Anayasası ve onu izleyen yasalarla, gerek milletvekillerinin statüsü, gerekse seçimlerin genel düzeni ve seçim sistemiyle ilgili önemli değişiklikler getirilmiştir.

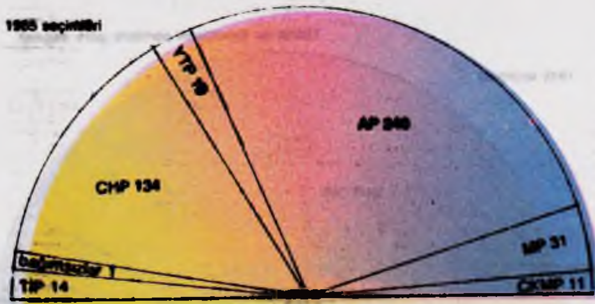
İç yapısı bakımından TBMM çeşitli kurul ve gruplardan oluşur. Bunların başında, Meclis faaliyetlerinin düzenleyicisi olan Başbakanlık divanı gelir. Bu kurul; Meclis tarafından ve kendi üyeleri arasından seçilen Meclis başkanı ile başkanvekilleri, kâtip üyeler ve idare amirlerinden oluşur. Siyasal parti grupları güçleri oranında temsil edilir. Meclis'in öteki önemli altkurulları, çeşitli uzmanlık dallarına göre oluşturulmuş olup, genel kurul öncesindeki hazırlık ve olgunlaştırma çalışmalarını yerine getiren komisyonlardır. Bir de, Anayasa'da öngörülmüş olmamakla birlikte, İçtüzük uyarınca düzenlenen ve belli konularda görüşü alınan Danışma kurulu vardır. Nihayet, siyasal partilerin meclis grupları, Anayasa'yla tanınan ve düzenlenen Meclis içi güçlerdir. 1961 Anayasası döneminde siyasal parti grupları, en az 10 üyeden oluşurken, bu taban sayısı yeni Anayasa'yla 20'ye çıkarılmıştır. Burada da Meclis çalışmalarının akışını kolaylaştırmak amacı güdülmüş olduğu gibi, siyasal yelpazenin uçlarına yakın partilerin Meclis'teki etkinliklerini sınırlama kaygısı ön plana çıkmaktadır.

Görev ve yetkileri açısından TBMM, en yüksek siyasal karar ve denetim organı olma özelliğini taşır. Bu, TBMM'nin aynı zamanda bir tartışma ve en geniş anlamıyla karar organı olması anlamını da içermektedir. Meclis'in denetleme yetkisi ise, özellikle hükümeti hedef alan bir karakter taşır.

Yasa yapmak, yasaları değiştirmek ya da kaldırmak, bir yasama organı olarak TBMM'nin en başta gelen yetkisidir. Bu yetki, özel usul ve biçim koşullarına uygun olarak "anayasa değişikliği" getiren yasaları yapma yetkisini de içerir; TBMM bu bağlamda bir "ikincil (tali) kurucu iktidar" işlevi görür. Yasa önerileri Bakanlar kurulu'ndan ("kanun tasarısı") ya da milletvekillerinden ("kanun teklifi") gelebilir. Meclis başkanlığı bunları önce ilgili komisyonlara gönderir, daha sonra Meclis genel kurulu'nda görüşülüp karara bağlanır. Bir yasama dönemi içinde sonuçlandırılmamış tasarı ya da teklifler hükümden düşer, "kadük" sayılır. TBMM tarafından kabul edilen kanunlar Cumhurbaşkanınca yayımlanır. Ancak Cumhurbaşkanının, bütçe kanunları hariç, uygun bulmadığı kanunları bir kez daha görüşülmek üzere Meclis'e geri gönderme yetkisi vardır; Meclis'in ikinci kez aynen kabul ettiği yasayı ise onaylamak zorundadır. 1982 Anayasası, Anayasa'da değişiklik yapan yasalar konusunda da Cumhurbaşkanına bu yetkiyi tanımış, ayrıca "halkoylaması" yolunu da öngörmüş olmakla, TBMM'nin sahip olduğu anayasa değişikliği yapma yetkisini, değişiklik yasalarının onaylanması açısından Cumhurbaşkanı ile halk arasında paylaştırmıştır. Şöyle ki, TBMM'nin 2/3 çoğunlukla kabul ettiği bir anayasa değişikliğini Cumhurbaşkanı bir kez daha görüşülmek üzere Meclis'e geri gönderebilir; Meclis'in ilk kararında direnmesi halinde de anayasa değişikliğini halkoylamasına sunabilir. 1982 Anayasası TBMM'nin yetkilerine iki sınırlama daha getirmiştir. Bunlardan birincisi af yetkisinin kullanılmasıyla ilgilidir: Meclis bu yetkisini, Anayasa'nın 14. maddesindeki fiillerden dolayı hüküm giyenler için kullanamaz. İkinci daraltma, Silahlı kuvvetler'in kullanılması konusundadır. Bugüne kadarki anayasal düzenlemelerde bu yetkiyi kullanmaya tek yetkili organ TBMM idi. 1982 Anayasası ise, Meclis tatildeyken ülkenin ani bir silahlı saldırıya uğraması ve silahla karşı konmasının zorunlu hale gelmesi durumunda, Cumhurbaşkanının bu doğrultuda karar verebileceğini kabul etmiştir.

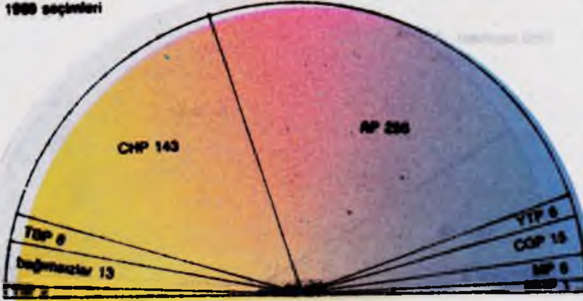
Hükümetin denetlenmesi, TBMM'nin görev ve yetkilerinin ikinci önemli bölümünü oluşturur. Bu denetimin Anayasa'da öngörülen beş yolu vardır. Bunlardan birincisi, "soru" mekanizmasıdır. Burada, milletvekilleri tarafından verilen bir soru önergesiyle, Bakanlar kurulu adına Başbakan ya da bakanlardan belli bir konuda bilgi (açıklama) istenir. Yanıtlar, sözlü olabileceği gibi yazılı da olabilir. Soru yoluyla denetim, soruyu soranla yanıtlayan arasında geçen sınırlı bir meclis diyaloğuyla kapanır; öteki üyeler buna katılamazlar. İkinci denetleme yolu olan "genel görüşme", toplumu ve devlet faaliyetlerini ilgilendiren belli bir konunun Meclis genel kurulu'nda görüşülmesidir. Genel görüşme açılması, hükümet, parti grupları ya da en az 10 milletvekiline hazırlanan bir önerge ile istenebilir. Genel görüşmenin açılıp açılmamasına da Genel kurul karar verir. Genel görüşmede, hükümet, parti grupları ve önerge sahibi milletvekilleri adına konuşmalar yapılır. Görüşmeler sonunda herhangi bir oylama yapılmaz, hükümetin sorumluluğu konusunda bir karar alınmaz. Üçüncü yol olan "Meclis araştırması", herhangi bir konuda bilgilenmek için Meclis'in kendisinin yaptırdığı bir incelemedir. Bunu yapmak üzere oluşturulan özel komisyon raporunu genel kurula sunar, burada yapılan tartışma ve görüşmeler ise bilgilenme çerçevesinde kalır; hükümetin siyasal sorumluluğunu harekete geçirecek bir yaptırımı içermez. "Meclis soruşturması", Bakanlar kurulu üyelerinin (Başbakan ve bakanlar) görevleriyle ilgili alanlardaki cezai sorumluluklarının araştırılması amacına yönelikti. Bunlar hakkında, Meclis üye tam sayısının en az onda birinin vereceği bir önerge ile soruşturma açılması istenebilir. Meclis'in bunu kabul etmesi durumunda kurulan komisyonun raporu yine Meclis'te görüşülür, gerekli görüldüğünde ilgili kişinin Yüce divan'a gönderilmesine (salt çoğunlukla) karar verilir. Beşinci ve sonuncu denetim aracı, hükümetin siyasal sorumluluğunu denetlemenin tek yolu olan "gensoru" kurumudur. Gensoru önergesi parti grupları adına ya da en az 20 milletvekili tarafından verilir. Meclis'teki görüşmelerle gensorunun gündeme alınıp alınmayacağına karar verilir. Gündeme alınma kararı alınmışsa, bundan sonraki üçüncü ve yedinci günler arasında gensoru görüşmeleri yapılır. Üyelerin, grupların vereceği güvensizlik önergeleri üzerine ya da hükümetin güvenoyu isteği oylanır. Bakanlar kurulu'nun ya da bir bakanın düşürülebilmesi üye tam sayısının salt ço-

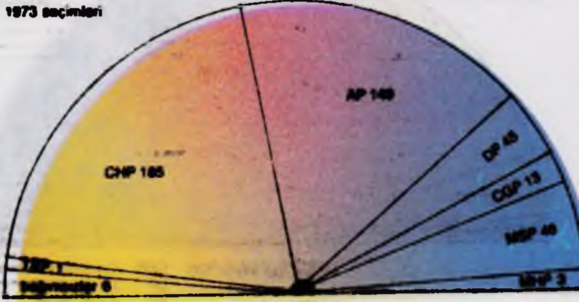
AP Adalet partisi
CHP Cumhuriyet halk partisi
CKMP Cumhuriyetçi köylü millet partisi
TİP Türkiye işçi partisi
YTP Yeni Türkiye partisi

toplam üye sayısı: 450

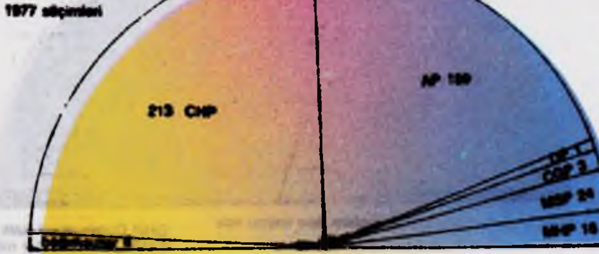
AP Adalet partisi
CGP Cumhuriyetçi güven partisi
CHP Cumhuriyet halk partisi
MHP Milliyetçi hareket partisi
TBP Türkiye Birlik partisi
TİP Türkiye işçi partisi
YTP Yeni Türkiye partisi

toplam üye sayısı: 450

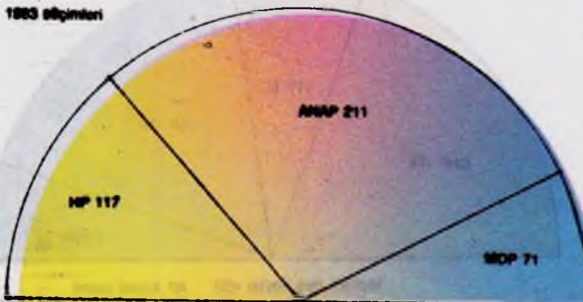

AP Adalet partisi
CGP Cumhuriyetçi güven partisi
CHP Cumhuriyet halk partisi
DP Demokratik parti
MHP Milliyetçi hareket partisi
MSP Milli selamet partisi
TBP Türkiye Birlik partisi

toplam üye sayısı: 450

AP Adalet partisi
CGP Cumhuriyetçi güven partisi
CHP Cumhuriyet halk partisi
DP Demokratik parti
MHP Milliyetçi hareket partisi
MSP Milli selamet partisi

ANAP Anavatan partisi
HP Halkçı parti
MDP Milliyetçi demokrasi partisi

toplam üye sayısı: 399

ğunluğuyla olur; sayım sırasında yalnız güvensizlik oyları hesaba katılır. Bu düzenlemede, hükümet istikrarının korunmasına özel bir önem verildiği görülmektedir.

TBMM-Yürütme ilişkileri açısından 1982 Anayasası birtakım yenilikler getirmiştir. Genel olarak yürütmenin güçlendirilmesi, özel olarak da Cumhurbaşkanlığının daha etkili bir organ haline getirilişi bunların başlıca odak noktasıdır. Bir yenilik olarak, bakanların aynı zamanda Başbakana karşı da sorumlu tutulmaları bunun bir başka örneği olup, Başbakanın konumunu güçlendirici bir nitelik de taşır. Bütün bunlara karşın, yeni sistem yasama-yürütme ilişkileri açısından parlamenter rejimin ana özelliklerini sürdürmektedir. Bunun kesin göstergesi, parlamenter rejimlerin ayırtedici kuralı olan, hükümetin parlamento önünde sorumluluğu ilkesinin korunmuş olmasıdır. Ayrıca, yine parlamanter rejimin temel ilkelerinden biri olan, Cumhurbaşkanının sorumsuzluğu ve bunun gereği olarak da kararlarını ancak Başbakan ve ilgili bakanın katılmasıyla (karşı-imza ya da destek-imza) alabilmesi kuralı da (Cumhurbaşkanı'na bazı istisnai durumlarda tek başına karar alabilme yetkisinin tanınmış olmasına karşın) saklı tutulmuştur. Bu nitelikleriyle 1982 Anayasası, Fransa'da V. Cumhuriyet'in getirdiği tabloya yaklaşan bir "rasyonelleştirilmiş parlamentarizm" yada "zayıflatılmış parlamentarizm" karakteri gösterir. 1961 Anayasası'ndaki biçimiyle adeta işleyemez hale getirilmiş olan "seçimlerin Cumhurbaşkanı tarafından yenilenmesi" mekanizmasının, engelleyici ve adeta aşılmaz bağlardan kurtarılarak işletilebilir hale getirilmiş olması da, bu bağlamda yer alan bir yeniliktir. Sonuç olarak, 1920-23 arasındaki saf kuvvetler birliği ve Meclis hükümeti sisteminden yola çıkan türk anayasa hukuku teoride ve uygulamada, 1924 Anayasası'yla başlayan ve 1961 Anayasası'nda daha açık olarak somutlaşan parlamenter rejim şemasını, 1982 Anayasası'yla yürütme ağırlıklı birtakım düzeltmelerle sürdürmektedir.

TBMM'nin sınırlanması ve denetlenmesi de, bu asli organın hukuki statüsüyle ilgili bir başka önemli sorundur. TBMM, Anayasa'yla kendine verilen görev ve yetkileri, devletin öbür organları gibi, yine Anayasa'da gösterilen sınırlar içinde kullanabilir. Bu sınırların, yasama yetkisinin kullanılışı alanında saptanması, bir mekanizmaya bağlanmıştır: Anayasa yargısı ve Anayasa mahkemesi'nin vereceği kararlar. Bu denetim kural olarak TBMM'nin yaptığı kanunlar için geçerlidir. Ayrıca, "Meclis kararları" adı verilen kategoride yer alan iki işlem de (yasama dokunulmazlığının kaldırılmasına ve Meclis üyeliğinin düşmesine ilişkin olarak verilen Meclis kararları) Anayasa yargısı denetimi içine alınmıştır. Aslında bu uygulama 1982 Anayasası'na özgü bir yenilik değildir. 1920'lerde başlayan ve TBMM'yi egemenliğin temsilcisi ve bunu kullanan biricik organ sayan anlayış ve uygulama, 1961 Anayasası'yla önemli bir değişikliğe uğramış, TBMM egemenliği kullanan organlardan biri haline gelirken, yasama işlemleri de Anayasa mahkemesi'nin yapacağı yargısal denetime bağlanmıştı. 1982 Anayasası bu kurum ve mekanizmayı sürdürmekte, Anayasa mahkemesi'nin denetim yetkilerine birtakım kısıtlamalar getirmekle beraber, yasama yetkisinin Anayasa'yla sınırlı ve yargı denetimine bağlı bir yetki olduğunu kabul etmektedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi müzesi, Ankara'da eski Türkiye Büyük Millet Meclisi yapısı ile, yeni Türkiye Büyük Millet Meclisi binasında açılan iki müze; birincisi 1960'ta, ikincisi 1968'de kuruldu. Riyaset divanı, şeriye encümeni, dinlenme ve toplantı salonları, encümen odası, reis odası ve mescitten oluşan eski meclis yapısında, ilk çalışmalarla ilgili fotoğraflar, belgeler, çeşitli eşyalar ve Meclis'e armağan edilen yapıtlar sergilenmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti merkez bankası → MERKEZ BANKASI *(Türkiye Cumhuriyeti)* [TCMB].

TÜRKİYE CUMHURİYETİ (TC) → TÜRKİYE.

Türkiye Cumhuriyeti devlet demiryolları işletmesi → DEVLET DEMİRYOLLARI İŞLETMESİ *(Türkiye Cumhuriyeti)* [TCDD].

Türkiye Cumhuriyeti emekli sandığı → EMEKLİ SANDIĞI *(Türkiye Cumhuriyeti)*.

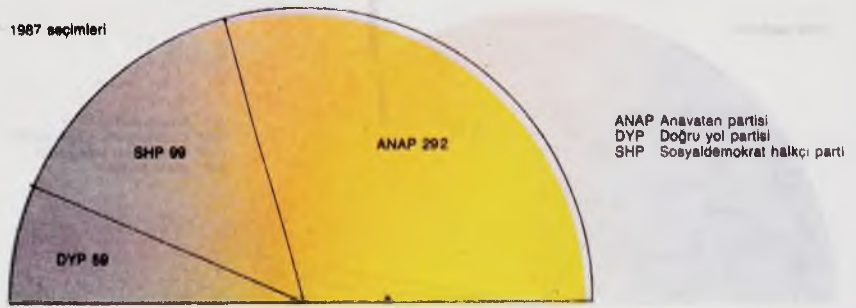
Türkiye Cumhuriyeti turizm bankası aş → TURİZM BANKASI AŞ *(Türkiye Cumhuriyeti)*.

Türkiye Cumhuriyeti ziraat bankası aş → ZİRAAT BANKASI AŞ *(Türkiye Cumhuriyeti)*.

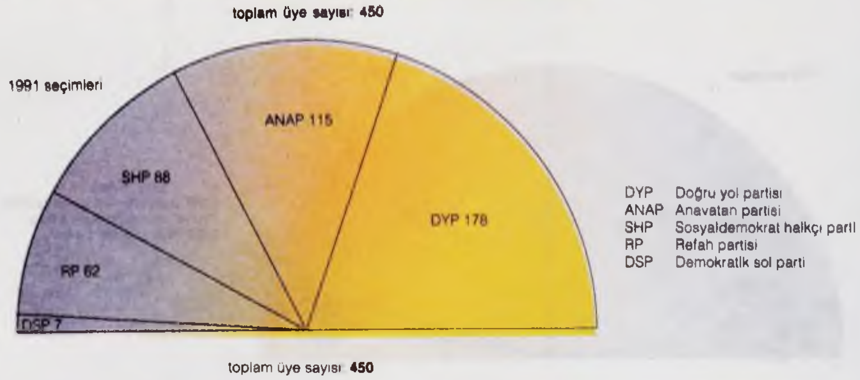
Türkiye Çimento ve toprak sanayii taş (ÇİTOSAN), tüzelkişiliği olan, çalışmalarında özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı iktisadi devlet teşekkülü. İlgili olduğu bakanlık, Sanayı ve ticaret bakanlığı'dır. 1953'te Ankara'da kuruldu, 8 haziran 1984 tarih ve 233 sayılı kanun hükmünde kararname'yle yeniden düzenlenerek, ana statüsü 28 ekim 1984 tarihli ve 18559 numaralı *Resmi gazete*'de yayımlandı. Çimento ve toprak sanayisi dalında etkinlikte bulunmak ve kapasite kullanım oranını en yüksek düzeye çıkaracak önlemleri alarak, ülke içinde hem iç tüketimin gereksinimlerini karşılayabilmek hem de dışalım ve dışsatıma yönelik etkinlikleriyle ülke ekonomisine katkıda bulunmak amacıyla kurulan ÇİTOSAN'ın başlıca görevleri şunlardır: özel yasalarla verilmiş yetkilere dayanarak kurulacak fabrikalar dışında, devlet sermayesiyle oluşturulacak ve çalışma konusu ile ilgili bütün sanayi kuruluşlarının etüt ve projelerini hazırlamak ve bunları kurmak ve yönetmek; ana etkinlik konularıyla ilgili bütün yan sanayı kuruluşlarına katılmak; çimento ve benzeri her türlü bağlayıcı maddeleri, çimento türevlerini, ateşe ya da aside dayanıklı her tür tuğlayı, ham magneziti, sinter magneziti, her çeşit seramiği ve bu ürünlerin ambalaj malzemeleriyle bu ana üretimin atıklarını değerlendirecek yan ürünleri üretmek, bütün bu ürünlerin yurtiçi ve yurtdışı pazarlamasını yapmak, gerektiğinde çalışma alanlarıyla ilgili tesisleri kurmak vb.

ÇİTOSAN'ın bağlı ortaklıkları Elazığ Altınova Çimento sanayii taş, Ergani Çimento sanayii taş, Gümüşhane Çimento sanayii taş, Kars Çimento sanayii taş, Siirt/Kurtalan Çimento sanayii taş, Van Çimento sanayii taş, Bozüyük Seramik sanayii taş. Filyos Ateş tuğlası sanayii taş, Konya Krom Mağnezit tuğla sanayii taş, Kümaş Kütahya Manyezit işletmeleri aş, Yarımca Porselen sanayii taş'tır. ÇİTOSAN'ın iştirakleri ise, Adana Çimento sanayii taş, Bolu Çimento sanayii aş, Çemaş çelik ve mamulleri sanayii aş, Çimhol çimento ve yan mamulleri sanayii holding aş, Konya Çimento sanayii aş, Mardin Çimento sanayii ve ticaret aş, Ünye Çimento sanayii ve ticaret aş, Türkiye Kalkınma bankası, Tamco türk-arap pazarlama şirketi'dir.

Türkiye Demir ve çelik işletmeleri (TDÇİ), demir çelik sanayisi konusunda kuruculuk, işletmecilik, yatırım, dışalım ve dışsatım yapmak amacıyla kurulmuş, Enerji ve tabii kaynaklar bakanlığı'na bağlı iktisadi devlet teşekkülü. Kuruluş tarihi 1938 olan genel müdürlüğün ana statüsü, 1984 tarih ve 233 sayılı İktisadi devlet teşebbüsleri hakkında kanun hükmünde kararname'yle yeniden düzenlenmiştir. Türkiye Demir ve çelik işletmelerinin başlıca görevleri şunlardır: her çeşit ham demir, çelik, döküm, dövme ve pres ürünlerini, pik, çelik boru, hadde ürünlerini, kok ve öteki yan ürünleri üretmek; gerekli maden cevherlerini ve yar-

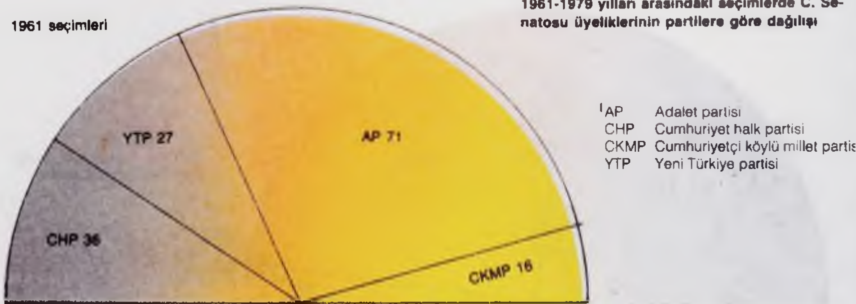

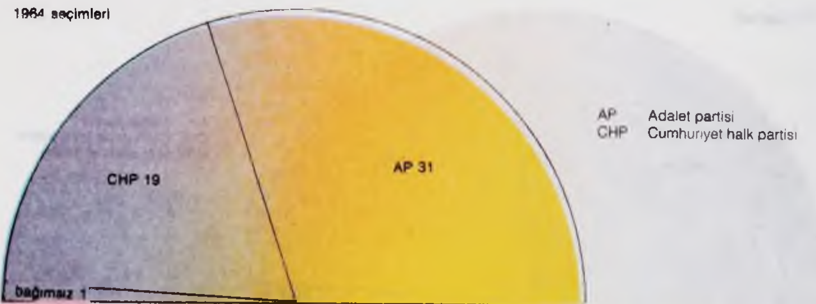
toplam üye sayısı: 450

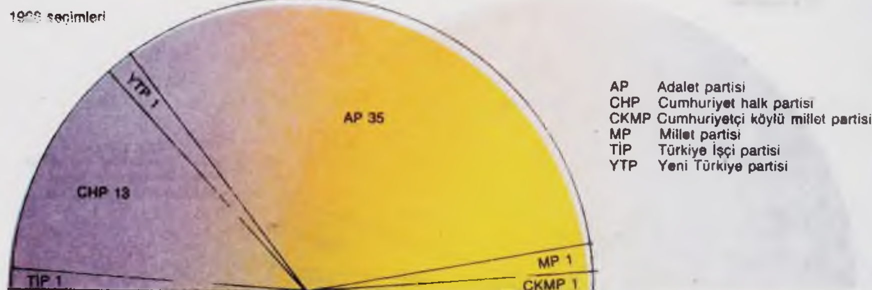

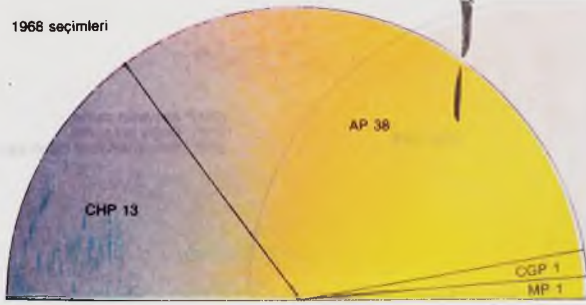
toplam üye sayısı: 450

1961-1979 yılları arasındaki seçimlerde C. Senatosu üyeliklerinin partilere göre dağılışı

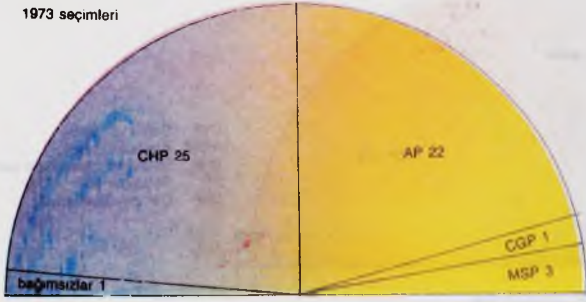

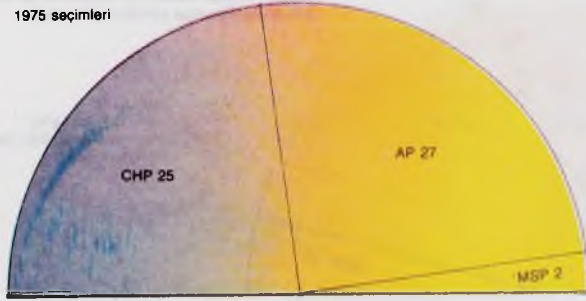

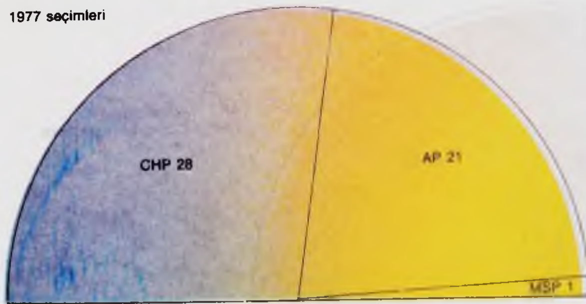
AP Adalet partisi
CGP Cumhuriyetçi güven partisi
CHP Cumhuriyet halk partisi
MP Millet partisi

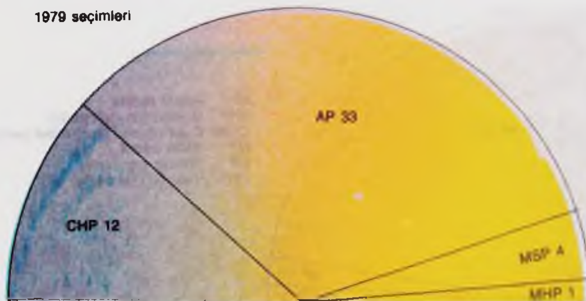
AP Adalet partisi
CGP Cumhuriyetçi güven partisi
CHP Cumhuriyet halk partisi
MSP Milli selamet partisi

AP Adalet partisi
CHP Cumhuriyet halk partisi
MSP Milli selamet partisi

AP Adalet partisi
CHP Cumhuriyet halk partisi
MSP Milli semalet partisi

AP Adalet partisi
CHP Cumhuriyet halk partisi
MHP Milli hareket partisi
MSP Milli selamet partisi

dımcı maddeleri aramak, çıkarmak, işletmek; etkinlik alanlarıyla ilgili tesisler kurmak ve işletmek; üretim için gerekli maddeleri sağlamak; yurtiçinde ve yurtdışında her tür mal ve hizmetin pazarlamasını yapmak vb.

Genel müdürlüğün merkezi Ankara'dadır. Taşra kuruluşu, İstanbul temsilciliği ve çeşitli illerde bulunan Demir tevzi deposu şefliklerinden oluşur. İskenderun, Karabük, Divriği (Sıvas), Hekimhan (Malatya) madenleri, Türkiye Demir ve çelik işletmeleri'nin müesseseleridir. Genel müdürlüğün bağlı ortaklığı Gerkonsan (Bolu-Gerede), iştirakleri ise Türkiye Demiryolu makinaları sanayii aş (TÜDEMSAŞ), Türkiye Vagon sanayii aş (TÜVASAŞ), Türkiye Lokomotif ve motor sanayii aş (TÜLOMSAŞ), DEÇEKO, Takım tezgâhları sanayii ve ticaret aş (TAKSAN), Sümerbank boru endüstrisi taş, TÜSTAŞ Türkiye Kalkınma bankası aş'dir.

Türkiye Denizcilik işletmeleri (TDİ), iç ve dış sularda deniz taşımacılığı, acentalık, sigortacılık, temsilcilik, gemi kiralama ve alım satım, brokerlik, gemicilik, liman işletmeciliği, gemi kurtarma işleri, kıyı emniyet işletmeciliği ve göl, körfez hattı işletmeciliği vb. konularda etkinliklerde bulunmak amacıyla kurulmuş, Ulaştırma bakanlığı'na bağlı iktisadi devlet teşekkülü. 1984 yılında yürürlüğe giren İktisadi devlet teşebbüsleri hakkında 233 sayılı kanun hükmünde kararname'yle statüsü yeniden düzenlenen kuruluşun merkezi İstanbul'dadır. TDİ genel müdürlüğü'nün başlıca görevleri şunlardır: deniz ulaştırmasıyla ilgili her türlü yük, yolcu ve hayvan taşıma, acentalık ve temsilcilik, gemi alım satım ve aracılık, gemi kiralama ve kiraya verme, komisyonculuk, brokerlik vb. işleri yapma, devletçe verilmiş ve verilecek liman, iskele ve rıhtımlarda tekel olarak yükleme, boşaltma, gemilere su verme, yakıt boşaltma, antrepolar, ambarlar, yolcu salonları vb. tesisleri kurup işletme; kılavuzluk, römorkörcülük, bazı bölgelerde tekel biçiminde olmak üzere, tüm denizlerde gemi kurtarma ve yardım işleri yapma; Türkiye kıyılarında kurulmuş ve kurulacak fenerler, deniz işaretleri vb. sahil güvenlik tesislerini tekel şeklinde işletme; ilgili gerçek ve tüzel kişilere gemi ve tersane kredileri açma; seyahat ve turizm acentalıkları kurarak turistik etkinliklerde bulunma vb.

İzmir işletmesi ile Antalya, Giresun, Hopa, Tekirdağ ve Trabzon liman işletmeleri müdürlükleri, Genel müdürlüğün taşra kuruluşlarıdır. Kurumun bağlı ortaklığı Denizcilik bankası deniz nakliyatı taş (İstanbul); iştirakleri ise Türkiye Kalkınma bankası (Ankara), TÜMOSAN (Ankara), TESTAŞ (Ankara), Kıbrıs Türk Denizcilik ltd. şirketi (Magosa/Kıbrıs) ve TRANSBAŞ'tır (İstanbul).

Türkiye Deri işçileri sendikası, deri iş kolunda çalışan işçilerin kurdukları işçi örgütü. 1948 yılında, Kazlıçeşme'de çalışan deri işçileri tarafından kuruldu. 1952 yılında Türk-İş'e üye oldu. 1973'te Beykoz kundura fabrikası'nda çalışan işçilerin kurduğu Deri-kundura işçileri sendikası kendini feshederek bu sendikaya katıldı. 1993 başında ülke düzeyinde 7 şubesi, 2 temsilciliği ve 13 000 üyesi olan sendika, kendi iş kolundaki sendikalı işçilerin % 26'sını temsil etmektedir.

Türkiye Devrimci gençlik federasyonu (Dev-genç), türk toplumcu gençlik derneği. Fikir* kulüpleri federasyonu'nun ekim 1969'daki kongresinde örgütün adının ve amaçlarının değiştirilmesiyle kuruldu. Dev-genç üyeleri 1970'te birtakım yasadışı eylemlere katıldılar. Örgüt, federasyona bağlı derneklerin yayımladığı bir siyasal bildiri nedeniyle 10 mayıs 1971'de kapatıldı.

Türkiye Ekonomi kurumu, halkı ta-

sarrufa özendirmek, yerli malları tanıtmak, sevdirmek, yerli üretimin kalite ve sürümünü artırmak amacıyla kurulmuş kamuya yararlı dernek. 1929 tarihinde Milli iktisat ve tasarruf cemiyeti adıyla kurulan dernek, 1955'te bugünkü adını aldı. Merkezi Ankara'da olan derneğin şubesi yoktur.

Türkiye Elektrik kurumu (TEK) → ELEKTRİK KURUMU *(Türkiye).*

Türkiye Emlak kredi bankası ao → EMLAK KREDİ BANKASI AO *(Türkiye).*

Türkiye Esnaf ve küçük sanatkârlar konfederasyonu → ESNAF VE KÜÇÜK SANATKÂRLAR KONFEDERASYONU *(Türkiye).*

Türkiye Filarmoni derneği → FİLARMONİ DERNEĞİ.

Türkiye Garanti bankası aş → GARANTİ BANKASI AŞ *(Türkiye).*

Türkiye Gazeteciler sendikası → GAZETECİLER SENDİKASI *(Türkiye).*

Türkiye Gübre sanayi aş → GÜBRE SANAYİİ AŞ *(Türkiye).*

Türkiye Halk iştirakiyun fırkası (THİF), türk siyasal partisi. Tokat milletvekili Nâzım Bey'in (Resmor) başkanlığında Şeyh Servet, Mehmet Şükrü, Baytar Salih (Hacıoğlu), Ziynetullah Nuşirevan tarafından Türkiye Komünist partisi'nin (TKP) yayılma ve yasallaşmasını sağlamak üzere kuruldu (aralık 1920). Geniş halk kitlelerini hedef alan parti, TBMM'deki Halk zümresi ile Yeşil ordu yandaşlarının desteğini kazanmak için islamlığın sola yakınlığını savundu. Partinin sözcülüğünü *Emek* gazetesi yapıyordu. Parti, Çerkez Ethem ayaklanması sırasında kapatıldı (şubat 1921); üyelerden bazıları tutuklandı. Nâzım Bey, dokunulmazlığı kaldırılarak 15 yıl hapse mahkûm edildi. Duruşmaya bakan Ankara İstiklal mahkemesi heyetinde resmi Türkiye Komünist partisi üyeleri yer alıyordu. Sakarya savaşı'nı izleyen günlerde tutuklananlar, hüküm giyenler serbest bırakıldı; parti yeniden canlandı. *Yeni hayat* dergisi parti organı oldu. Bu kez parti, işçi sorunları yanında köylünün kalkındırılmasına da ağırlık verdi. *Yeni hayat,* Başbakan Rauf Bey'i (Orbay) eleştiren bir yazıyı yayımladığı için kapatıldı. Partinin ilk kongresi için önce izin verilmişken bu izin kaldırılınca kongre gizli yapıldı; Baytar Salih (Hacıoğlu) merkez komitesi sekreterliğine getirildi. Kongre, TKP'nin ikinci kongresi sayıldı (ağustos 1922). Hükümet gizli kongre toplaması nedeniyle partiyi kapattı (1923).

Türkiye Hayvanları koruma derneği → HAYVANLARI KORUMA DERNEĞİ *(Türkiye).*

Türkiye İmar bankası taş → İMAR* BANKASI TAŞ *(Türkiye).*

Türkiye İş bankası aş → İŞ BANKASI AŞ *(Türkiye).*

Türkiye İşçi köylü partisi (TİKP), türk siyasal partisi (1978-1980). Türkiye İşçi partisi (TİP) içinde sosyalizm konusundaki teorik tartışmalar çeşitli sol gruplar ortaya çıkarırken (1968), antisovyetizmi benimseyen ve çin yanlısı bir sosyalizm anlayışına yaklaşan bir grubun da doğmasına neden oldu. Doğu Perinçek'in çevresinde toplanan bu grup önce aylık *Aydınlık,* ardından da *Proleter Devrimci Aydınlık* adlı dergileri çıkardı. 12 mart 1971 askeri darbesi sonunda uğradıkları çeşitli kovuşturmalardan sonra günlük *Aydınlık* adlı gazeteyi çıkarmaya başladılar ve Halim Spatar, Mustafa Kemal Çamkıran, Oral Çalışlar gibi kurucularla Ankara'da Türkiye İşçi köylü partisi'ni kurdular (ocak 1978). Genel başkanlığa Doğu Perinçek getirildi. Parti ülke çapında yaygınlaşmaya çalışırken, yayın organı olan gazete de sağda ve solda tüm partilere, ABD, Rusya ve MİT'e karşı yoğun bir muhalefet kampanyası yürüttü, silahlı eylemlere şiddetle karşı çıktı. 12 eylül 1980 darbesinin ardından partinin faaliyetleri yasaklandı; yöneticileri tutuklanıp sıkıyönetim mahkemesinde yargılandı. Mahkeme kararıyla parti kapatılırken, Doğu Perinçek 12 yıl, diğer yöneticiler de çeşitli hapis cezalarına çarptırıldı. 1985'te ceza süresi dolmadan serbest bırakılan Doğu Perinçek, *2000'e doğru* adlı haftalık haber dergisinin genel yayın yönetmenliğini yaptı (1988).

Türkiye İşçi partisi (TİP) → İŞÇİ PARTİSİ *(Türkiye).*

Türkiye İşçi sendikaları konfederasyonu → TÜRK-İŞ.

Türkiye İşçi ve çiftçi sosyalist fırkası (TİÇSF), türk siyasal partisi (1919-1924). Almanya'da okuyan türk öğrencilerinin önce burada kurmayı tasarlayıp sonradan Mütareke İstanbulu'nda kurdukları partinin amacı, "ilmi sosyalizm esaslarına göre Türkiye işçi ve çiftçilerinin, iktisadi hukuk ve menfaatlerini siyanet ve müdafaa" idi. *Kurtuluş* ve *Aydınlık* adlı dergileri yayımlayan partinin kurucularının başlıcaları Dr. Şefik Hüsnü (Değmer), Ethem Nejat ve Ahmet Akif'ti. III. Enternasyonal ile ilişki kuran, İstanbul Damat Ferit hükümetlerine karşı Anadolu'daki ulusal direnişi destekleyen parti 1919 seçimlerinde İstanbul'da üç aday göstermişse de bir başarı kazanamamıştır. Parti, Cumhuriyet'in ilanından sonra kapandı.

Türkiye İşverenler sendikaları konfederasyonu (TİSK), işverenlerin ve üye işveren sendikalarının çalışma ilişkilerinden doğan ortak ekonomik, sosyal hak ve çıkarlarını yasalar çerçevesinde korumak ve geliştirmek, işverenlerle işçiler arasında çalışma barışını sağlamak, çalışma ilişkilerinde işverenleri temsil etmek amacıyla kurulmuş üst düzeyde bir işveren kuruluşu. Konfederasyon, Türkiye Tekstil sanayisi işverenleri sendikası, Türkiye Metal sanayicileri sendikası, Türkiye Gıda sanayisi işverenleri sendikası, Türkiye Cam, çimento ve toprak sanayisi işverenleri sendikası, Türkiye Ağaç sanayisi işverenleri sendikası ve Türkiye Matbaacılık sanayisi işverenleri sendikası tarafından, 1961'de İstanbul İşveren sendikaları birliği adıyla kuruldu. 1962 yılında Türkiye İşveren sendikaları konfederasyonu adını aldı. 1965'te konfederasyonun merkezi Ankara'ya nakledildi. TİSK'e değişik işkollarında Türkiye çapında etkinlik gösteren üçü kamu kesiminde olmak üzere 17 işveren sendikası üyedir.

Türkiye Jeoloji kurumu → JEOLOJİ KURUMU *(Türkiye).*

Türkiye Jokey kulübü → JOKEY KULÜBÜ *(Türkiye).*

Türkiye Kalkınma bankası aş (TKB), 22 haziran 1988 tarih ve 329 sayılı Kanun hükmünde kararname ile değiştirilen Devlet* sanayi ve işçi yatırım bankası aş'ye (DESİYAB) verilen yeni ad. İstanbul, İzmir, Antalya ve Denizli'de şubeleri olan bankada, 1992'de 960 kişi çalışmaktaydı.

Türkiye Kızılay derneği → KIZILAY DERNEĞİ *(Türkiye).*

Türkiye Komünist fırkası, türk siyasal partisi. 18 ekim 1920'de Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine onun yakını Hakkı Behiç (Bayiç), Tevfik Rüştü (Aras), Mahmut Esat (Bozkurt), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Kılıç Ali (Kılıç), Topçu İhsan (Eryavuz), Refik (Koraltan), Eyüp Sabri (Akyol), Süreyya (Yiğit) gibi kişilerce kuruldu. Kurtuluş savaşı başlangıcında Anadolu'da sol akımların taraftar topladığını, Yeşil ordu, Halk zümresi gibi örgütlerin yaygınlaştığını gören Mustafa Kemal, sol eğilimleri kendi denetimi altındaki bir parti içinde toplamayı düşündü. Kurtuluş savaşı sırasında desteğinden yararlanılan Rusya'ya karşı da Anadolu'da bir komünist parti kurulmasına izin verildiğini göstermek uygun görülüyordu. Fırkanın organı *Yeni gün* gazetesinde, kurulması öngörülen düzenin Türkiye'ye özgü olacağı, asla Rusya'nın bir kopyası olmayacağı, ideal programın ülkenin koşullarıyla bağdaştırılması yoluyla bir uygulama programı hazırlanacağı açıklanıyordu. İslamiyetin sosyalizmin esası olduğu savunulurken bir dünya ihtilali yerine yalnızca Türkiye'de uygulanacak bir sosyalist program benimsenecekti. Fırka beyannamesinde düşmanın içte kapitalizm, dışta emperyalizm olduğu, fırkanın memleketi inkılap fikirlerine karşı baskılardan korumak üzere kurulduğu belirtildi. Ülkenin batı kapitalizminden kurtarılacağı ileri sürüldü. Fırkadan üç milletvekili Tevfik Rüştü, Fuat (Çarım), İsmail Suphi (Soysallıoğlu) büyükelçi atanan Ali Fuat Paşa'nın delegasyonuna katılarak Moskova'ya gönderildiler. Fırkanın Komintern'e üye olmak için başvurusu kabul edilmedi. Üç ay yaşayabilen parti, Çerkez Ethem ayaklanması sırasında dağıldı.

Türkiye Komünist partisi (TKP), türk gizli siyasal partisi. Mustafa Suphi tarafından 1920'de Bakü'de kuruldu. Mustafa Suphi, 1919'da Bakü'de Enver Paşa'nın üvey kardeşi Nuri Paşa (Kıllıgil), Halil (Kut) Paşa, Dr. Fuat Sabit, Süleyman Sami, Baha Sait ve arkadaşları tarafından kurulan Türkiye Komünist fırkası'nı dağıttı; partideki İttihatçılar'ı uzaklaştırdı, kendi arkadaşlarıyla ve denetiminde bir parti kurdu. Partinin İstanbul, Zonguldak, Trabzon, Rize, Nahçıvan ve K. Kafkasya'da da şubeleri oluşturuldu. *Yeni dünya* adıyla bir dergi yayımlanmaya başladı. TKP adına Komintern'in ikinci kongresine iki delege gönderildi. Mustafa Suphi Bakü'de toplanan Doğu halkları kurultayı'na katıldı. Partinin birinci kongresi eylül 1920'de Bakü'de toplandı. Kongrede bütün komünist örgütlerin tek partide birleştirilmesine karar verildi; başkan seçilen Mustafa Suphi örgütlenme sorunlarını görüşmek üzere Ankara'ya gelmek için yola çıktıysa da, arkadaşlarıyla birlikte, öldürüldü (ocak 1921). Parti 1921'de İstanbul'da yeniden gizlice örgütlendi. Bu sırada çalışmalarına yeniden başlayan Türkiye Halk* iştirakiyun fırkası (THİF) ile bütünleşti. THİF'nin ilk kongresi TKP'nin ikinci kongresi sayıldı (15 ağustos 1922); Salih Bey (Hacıoğlu) merkez komitesi birinci sekreterliğine seçildi. Ancak Ankara'daki toplantı izinsiz düzenlendiği için yöneticiler tutuklandı, TKP yasaklandı. Çalışmalarını gizlice İstanbul'da sürdüren parti bu kez Türkiye İşçi* ve çiftçi sosyalist fırkası'yla bütünleşmeye gitti. *Aydınlık* dergisi yayın organı oldu. Parti adına Dr. Şefik Hüsnü (Değmer) Komintern'in beşinci kongresine katıldı. Partinin ocak 1925'teki üçüncü kongresinde merkez komitesi sekreterliğine oy birliğiyle Şefik Hüsnü getirildi. 1923 ve 1925'te yayımlanan 1 mayıs bildirileri nedeniyle parti yönetici ve üyeleri takibata uğradılar. 1923'teki yargılama sonunda beraat ettilerse de 1925'te İstiklal mahkemesi'nde yapılan yargılamada 38 kişi tutuklandı, çeşitli cezalara çarptırıldılar (Sadrettin Celal, İbrahim Hilmi 7 yıl, Şevket Süleyman, Süleyman Neşati 10 yıl). Yurtdışına çıkan Dr. Şefik Hüsnü, Hasan Ali (Ediz), Nâzım Hikmet gıyaben 15'er yıl hapse mahkûm edildiler. 1927'de TKP yönetimi, Komintern'in direktiflerine göre değil Türkiye'nin koşullarına göre politikasını saptayacağını ileri sürdü. Komintern adına Dr. Şefik Hüsnü gizlice İstanbul'a geldi, parti yönetimini tasfiye etmek istedi; kendi yandaşlarıyla Komintern'e bağlı bir merkez komitesi oluşturdu. Kışkırtıcı eylemlere girişti. Bunun üzerine TKP merkez komitesi sekreteri Vedat Nedim (Tör) Şefik Hüsnü'yü ihbar etti. Yapılan yargılamada Dr. Şefik Hüsnü, Hüsamettin (Özdoğu), Laz İsmail (Bilen), Sarı Mustafa (Börklüce) çeşitli cezalara çarptırıldılar. 1928'de TKP'nin örgütlenmesi görevi hapisten çıkan Hüsamettin'e (Özdoğru) verildi. TKP üyeleri haziran 1929'da hükü-

meti devirmeye teşebbüs suçundan yargılandılar. Bunu bildiri dağıtmak (1930, 1931, 1932), işçi örgütü kurmak (1932) gibi gerekçelerle açılan davalar izledi. Partinin görüşlerini savunan *Yeni edebiyat, Adımlar, Yurt ve dünya* gibi dergiler kapatıldı. 1930'da sekreterliğe atanan Hasan Ali (Ediz) tutuklandı, hapsedildi. 1934'te partinin gençlik örgütü kuruldu. Merkez komitesi sekreterliğini Reşat Fuat Baraner, sonra da Zeki Baştımar üstlendi. 1951'de TKP örgütlenmesiyle ilgili belgelerin ele geçmesi üzerine TKP tarihindeki en geniş tutuklama ve yargılama yapıldı, parti merkez komitesi üyeleri, partililer Türk ceza kanunu'nun 141. maddesi uyarınca yargılanarak çeşitli cezalara çarptırıldılar. TKP yurtdışında büro kurmak durumunda kaldı. Baştımar'dan sonra sekreterliğe İsmail Bilen, onun ölümünden sonra da Haydar Kutlu (Nabi Yağcı) getirildi. 12 Eylül 1980'den sonra yurtdışına çıkan TİP yöneticileri Behice Boran ve sekreter Nihat Sargın, TKP sekreteri Haydar Kutlu ile iki partinin birleştirilmesine ve Türkiye Birleşik komünist partisi'nin kurulmasına karar verdiler (ekim 1987)[→ TÜRKİYE BİRLEŞİK KOMÜNİST PARTİSİ.]

Türkiye Kömür işletmeleri kurumu (TKİ), tüzel kişiliği olan, çalışmalarında özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı İktisadi devlet teşekkülü. İlgili olduğu bakanlık, Enerji ve tabii kaynaklar bakanlığı'dır. Devletin genel enerji ve yakıt siyasetine uygun olarak linyit, turp, bitümlü şist, asfaltit gibi enerji hammaddelerini değerlendirmek, ülkenin gereksinimlerini karşılamak, yurt ekonomisine en yüksek katkıyı sağlayacak plan ve programları düzenlemek, uygulama stratejilerini saptayıp gerçekleştirilmesini sağlamak amacıyla 1957 yılında kuruldu. 8 haziran 1984 tarih ve 233 sayılı Kanun hükmünde kararnameyle yeniden düzenlendi. Başlıca görevleri şunlardır: çalışmalarıyla ilgili madenleri işlemek ya da işlettirmek ve bu amaçla aramak; çalışma alanına giren konularda gerekli sanayi tesisleri kurmak ve işletmek; gerçek ve tüzel kişilerin ürettiği linyit, turp, bitümlü şist gibi enerji hammaddelerini ve Türkiye Taşkömürü kurumu ile özel idare ve belediyelerin ve bunlara bağlı işletmelerin, İktisadi devlet teşekkülleri ile müesseselerin, gerçek ve tüzel kişilerin ürettiği kok, briket, ve kömürleri; koklaşma sırasında elde edilen ikincil ürünleri Enerji ve tabii kaynaklar bakanlığı'nca onaylanacak teknik şartname ve yönetmelik esasları çerçevesinde alıp satmak vb. Kuruluşun ana hizmet birimleri İşletme dairesi, Makine ve ikmal dairesi, Etüt-proje ve tesis dairesi başkanlıklarından oluşur. Kuruluşa bağlı muessese ve işletmeler: Afşin-Elbistan linyitleri, Seyitömer linyitleri, Güneydoğu Anadolu Asfaltit ve linyitleri, Marmara linyitleri, Ege linyitleri, Çan linyitleri, Orta Anadolu linyitleri, Garp linyitleri, Doğu linyitleri, Güney Ege linyitleri ve Alpagut-Dodurga linyitleri işletmesi müesseseleridir.

Türkiye Köylü partisi → KÖYLÜ PARTİSİ *(Türkiye)*.

Türkiye kupası → FEDERASYON KUPASI.

Türkiye ligi → TÜRKİYE ŞAMPİYONASI

Türkiye Lokomotif ve motor sanayi aş (TÜLOMSAŞ), TC Devlet demiryolları genel müdürlüğü'ne bağlı Eskişehir Lokomotif ve motor sanayii müessesesi'nin 1986'dan sonraki adı. Merkezi Eskişehir'de olan TÜLOMSAŞ, TCDD genel müdürlüğüne bağlı bir ortaklık olup, faaliyetlerinde özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı bir kamu iktisadi kuruluşudur. Makine, malzeme, tesisat, motorlu ve motorsuz araç ve gereç, alet ve yedeklerini yapmak, yaptırmak, onarmak; proje müşavirlik işleri yapmak; faaliyet alanları ile ilgili tesisler kurmak, işletmelerin ihtiyacı olan enerjiyi üretmek, dahili sigorta fonu kurmak, sigorta acenteliği yapmak, sigorta şirketlerine ortak olmak görevleri arasındadır. Ana hizmet birimleri Kalite kontrol, Satış ve pazarlama, Satış sonrası hizmetler daire başkanlıkları ve Tesis bakım, üretim ve onarım müdürlüğü olan kuruluşun tesisleri, Vagon ve yol gereçleri, Dişli takım ve kalıp, Bakım ve yardımcı üretim fabrikalarından oluşur. 1992 sonu itibariyle kuruluşta 2 896 kişi çalışmaktaydı.

Türkiye Maden işçileri sendikası (Türk-İş) → MADEN-İŞ SENDİKASI *(Türkiye)* [TÜRK-İŞ].

Türkiye Maden işçileri sendikası DİSK → MADEN-İŞ SENDİKASI *(Türkiye)* [DİSK].

Türkiye Makaleler bibliyografyası, Türkiye'de süreli yayınlarda çıkan yazıların tanıtıldığı süreli yayın. Gazete, dergi ve yıllıklarda yer alan makale, eleştiri, tanıtma yazıları vb. ile bilim kurumlarının kongre, konferans, seminer, sempozyum gibi toplantılarına ait belgeleri (bildiri, tutanak) konu edinir. 1952'de Milli kütüphane'ye bağlı olarak kurulan (1955 tarih ve 6568 sayılı ek yasa'yla yasallaşan) Bibliyografya enstitüsü tarafından mart 1952'de yayımına başlandı. 1982'ye kadar 3 ayda, o tarihten sonra 6 ayda bir yayımlandı. 1958'den sonra Dewey onlu sınıflandırma sistemine göre hazırlandı.

Türkiye Milli kültür vakfı, türk öğrencilere karşılıksız burs sağlayan, onların ulusal kültür ve geleneklere bağlı olarak yetiştirilmesini amaçlayan vakıf (kuruluşu 1969). Kaynakları arasında düğün, ölüm vb. törenlerine çiçek ve çelenk yerine bağış uygulaması da yer alır. Bilim ve sanat yapıtlarına, radyo ve televizyon programlarına "milli kültüre hizmet" armağanları vermektedir.

Türkiye Muharip gaziler derneği → MUHARİP GAZİLER DERNEĞİ *(Türkiye)*.

Türkiye Noterler birliği → NOTERLER BİRLİĞİ *(Türkiye)*.

Türkiye Ormancılar cemiyeti, ormancılık bilim ve tekniğinin gelişmesini, ormancılar arasındaki mesleki dayanışma ve işbirliğini sağlamak amacıyla kurulmuş dernek (1924). Her sınıftan uzman ve teknik elemanı bünyesinde toplayan cemiyet, 1930'da kabul edilen bir yasayla kamu yararına kurulmuş dernekler kapsamına alındı. 1950'den sonra aynı amaca yönelik başka dernekler de kuruldu: *Yeşil Türkiye Ormancılar cemiyeti* (1950), *Orman teknikerleri cemiyeti* (1955), *Türkiye Orman meslektaşları kültür cemiyeti* (1957), *Orman memurları cemiyeti* (1968).

Türkiye Öğretmenler bankası taş → ÖĞRETMENLER BANKASI TAŞ *(Türkiye)*.

Türkiye Öğretmenler sendikası (TÖS), Türkiye'deki tüm öğretmenleri temsil etmek amacıyla kurulan sendika (1965). Genel merkezi Ankara'da olan kuruluş kısa sürede örgütlenerek şube sayısı 535'e, çoğu ilkokul öğretmeni olan üye sayısı ise 70 000'in üstüne ulaştı. Fakir Baykurt'un genel başkanlığı sırasında sendika yurt düzeyinde toplantılar, boykotlar ve gösteri yürüyüşleri düzenledi (1968-1969). Devrimci eğitim şûrası'nı topladı (1969). Anayasa'da yapılan bir değişiklikle öğretmenlerin sendika kurmaları yasaklanınca kapandı (1971).

Türkiye Petrol rafinerileri aş (Tüpraş) → TPAO

Türkiye Petrolleri ao → TPAO

Türkiye Radyo-Televizyon kurumu (TRT), devlet adına yurdun çeşitli yörelerinde radyo ve televizyon verici istasyonları ve tesisleri kurmak, işletmek, yurtiçinde ve yurtdışında eğitici, eğlendirici yayınlar yapmak, yabancı ve uluslararası radyo ve televizyon kuruluşları ile ilişkileri sağlamak amacı ile kurulmuş, tüzel kişiliği olan tarafsız kamu kurumu; 24.12.1963 tarih ve 359 sayılı Türkiye Radyo-Televizyon kurumu kanunu ile kuruldu. 11.11.1983 tarih ve 2954 sayılı yasa ile kurumun yapısı ve çalışmaları yeniden düzenlendi (ilk düzenleme 1971'den sonra 8 mart 1972'de yapılmıştı). Kurumun merkezi Ankara'dadır. Turizm ve tanıtma bakanlığı'na bağlı radyolar, 1 mayıs 1964'te ilk TRT yasası'nın yürürlüğe girmesiyle bu kuruma aktarılmıştır. 1983 tarihli yasa ile yurtiçine yapılacak radyo ve televizyon yayınları için milli siyasete uygun ilkeleri saptamak, yasada belirtilen görev ve esasların uygulanmasının gözetim, denetim ve değerlendirilmesini yapmak üzere Radyo ve Televizyon yüksek kurulu oluşturuldu (on iki üyeden meydana gelen bu kurulun üyelerinden üçünü doğrudan Cumhurbaşkanı atar, öteki üyelerin üçünü Bakanlar kurulu, birini Bakanlar kurulu'nun onayı ile Milli güvenlik kurulu saptar, iki üye YÖK'ün belirleyeceği adaylar arasından Cumhurbaşkanınca seçilir, kalan üç üye de Atatürk kültür, dil ve tarih yüksek kurumu'nca belirlenen altı aday arasından gene Cumhurbaşkanınca seçilir).

Türkiye Radyo-Televizyon kurumu yönetim kurulu, genel müdür, koordinasyon kurulu ve danışma kurulları organlarından oluşur. Yönetim kurulu, kurumun en yüksek karar ve yönetim organıdır; elektronik, kitle iletişim, hukuk, işletme ve ekonomi, sosyal bilim dalları ile sanat ve kültür alanında tanınmış kişiler arasından seçilen ve atanan altı üye ile genel müdürden meydana gelir. Genel müdür kurumun yürütme organının başıdır; Radyo ve televizyon yüksek kurulu tarafından önerilen üç aday arasından Bakanlar kurulu kararı ile atanır. Kurumun dört genel müdür yardımcısı vardır.

Türkiye Radyo-Televizyon kurumu'nun hizmet birimleri şunlardır: Haber dairesi başkanlığı, Dış yayınlar dairesi başkanlığı, Radyo dairesi başkanlığı, Televizyon dairesi başkanlığı, kurumun danışma ve denetim birimleri ise, Yayın denetleme kurulu başkanlığı, Teftiş kurulu başkanlığı, Hukuk müşavirliği, İnceleme ve araştırma kurulu başkanlığı'dır.

Kurumun taşra kuruluşu İstanbul, İzmir, Trabzon, Erzurum, Diyarbakır, Çukurova, Antalya bölge müdürlükleri, Ankara radyosu müdürlüğü ve Ankara televizyon müdürlüğü'nden oluşur. TRT'nın yurtdışında Londra, Dublin, Sundyberg, Kopenhag, Köln, Berlin, Hamburg, Viyana, Roma, Sidney, Brüksel, Amsterdam, Chicago, Paris, Strasburg, Sofya ve Tokyo'da muhabirlikleri, Kıbrıs'ta sürekli haber bürosu vardır.

Türkiye Radyo-Televizyon kurumu Radyo I, Radyo II, Radyo III, Radyo IV ve yurtdışına yayın yapan Türkiye'nin sesi ile radyo yayınlarını, TRT 1, TRT 2, TRT 3, TRT 4, Orta Asya'ya yayın yapan TRT Avrasya ve Avrupa'ya yayın yapan TRT İnt ile televizyon yayınlarını sürdürmektedir.

Türkiye Radyo-Televizyon kurumu'nun yayın tekeli, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın ilgili 133. maddesinin temmuz 1993'te kaldırılmasıyla sona ermiştir.

Türkiye Selüloz ve kâğıt fabrikaları genel müdürlüğü → SEKA

Türkiye Sınai kalkınma bankası aş (TSKB) → SINAİ KALKINMA BANKASI AŞ *(Türkiye)* [TSKB.]

Türkiye Sosyalist emekçi ve köylü partisi → SOSYALİST EMEKÇİ VE KÖYLÜ PARTİSİ *(Türkiye)*.

Türkiye Sosyalist fırkası (TSF), türk siyasal partisi (1919-1922). Hüseyin Hilmi Bey'in (Sosyalist Hilmi) 1910 yılında kurduğu ve sonra kapanan Osmanlı sosyalist fırkası'nın bir devamı olarak gene İstanbul'da Hilmi Bey'in başkanlığında kuruldu. Mütareke İstanbul'unda Aksaray, Beşiktaş, Kadıköy'de ve Paris'te Dr. Refik Nevzat Bey'in başkanlığında şubeler oluşturdu. Daha çok işçiler, özellikle de tramvay işçileri arasında örgütlendi. II. Enter-

nasyonal ile ilişki kurdu. *İdrak* adlı yayın organı ile Şirketi hayriye işçilerinin grevini destekledi. Son Osmanlı meclisi mebusanı için yapılan 1919 seçimlerine İstanbul'dan Dr. Refik Nevzat ve Sadri Celal (Antel) beyleri aday gösterdiyse de bir sonuç alamadı. Daha önce yapılan Milli kongre'ye katılma çağrılarına da iltifat etmedi. Anadolu'daki Ulusal direniş'e karşı bir tutum aldığı gibi, İstanbul'daki işgal kuvvetleriyle de iyi ilişkiler kurdu. Mütareke döneminin ünlü Tramvay grevi'ni örgütledi (mayıs-haziran 1920). Grevi kaldırmak için yabancı şirketlerden çıkar sağlaması yüzünden etkinliğini yitirdi. Fırkanın başkanı Hilmi'nin karanlık bir cinayete kurban gitmesinden sonra ulusal kuvvetlerin de İstanbul'a girmesi üzerine partinin etkinliği son buldu.

Türkiye Sosyalist işçi partisi (TSİP), türk siyasal partisi (1974-1980). 1970 yılında Anayasa mahkemesi kararıyla kapatılan Türkiye İşçi partisi'nin tabanının bir kesimi üzerinde Ahmet Kaçmaz, Ali Kar, Ayhan Çekiç, Burhan Şahin, İsmail Güldal ve Oya Baydar'la arkadaşları tarafından genel merkezi İstanbul'da olmak üzere kuruldu. *Gerçek* adıyla bir yayın organı çıkardı ve ülke çapında örgütlenmeye çalıştı. Kısıtlı biçimde katıldığı 1977 seçimlerinde ve ara seçimlerde başarılı olamadı. 12 Eylül 1980 askeri darbesinin ardından parti kapatıldığı gibi ele geçen yöneticileri de tutuklanarak yargılandılar ve çeşitli cezalara çarpıldılar. Ancak genel başkan Ahmet Kaçmaz, Oya Baydar, Tektaş Ağaoğlu gibi önde gelen kimi yöneticileri yurtdışına çıktıklarından ele geçmediler.

Türkiye Sosyalist partisi (TSP), türk siyasal partisi (1946-1952). İkinci Dünya savaşı sonrası Türkiye'de çokpartili siyasal yaşama geçildiğinde kurulan ilk sosyalist parti oldu (14 mayıs 1946). Esat Adil Müstecaplıoğlu, Macit Güçlü, İhsan Kabalıoğlu ve Aziz Uçtay'ın kuruculuğunda ve Müstecaplıoğlu'nun başkanlığında faaliyete geçti. *Gerçek* adlı bir gazete yayımladı. Kuruluşundan dört ay sonra İstanbul Sıkıyönetim komutanlığı'nca yöneticileri, Türkiye Sosyalist emekçi ve köylü partisi yöneticileriyle birlikte tutuklandı, partinin faaliyetine son verildi. TSP yöneticileri yapılan yargılanmaları sonucu aklanıp bu karar Yargıtay'ca da onaylanında (1950) partilerinin varlığını sürdürebilmek için ilgili makamlara başvurdular. 1946 seçimlerine katılan ancak merkezleri olan İstanbul'da hiçbir başarı gösteremeyen TSP, yeniden çalışmaya başladığında girdiği 1951 ara seçimlerinde de başarı elde edemedi. 1952 yılı sonunda da ikinci kez mahkeme kararıyla kapatıldı.

Türkiye Spor yazarları ve spor kulübü derneği → SPOR YAZARLARI VE SPOR KULÜBÜ DERNEĞİ *(Türkiye).*

Türkiye Süt endüstrisi kurumu (SEK) → SÜT ENDÜSTRİSİ KURUMU *(Türkiye)* [SEK].

Türkiye Şeker fabrikaları aş (Türk şeker) → ŞEKER FABRİKALARI AŞ *(Türkiye)* [TÜRK ŞEKER]

Türkiye Şişe ve cam fabrikaları aş → ŞİŞE VE CAM FABRİKALARI AŞ *(Türkiye).*

Türkiye Şoförler ve otomobilciler federasyonu → ŞOFÖRLER VE OTOMOBİLCİLER FEDERASYONU *(Türkiye).*

Türkiye Taşkömürü kurumu genel müdürlüğü (TTK) → TAŞKÖMÜRÜ KURUMU GENEL MÜDÜRLÜĞÜ *(Türkiye)* [TTK].

Türkiye Tekstil ve örme işçileri sendikaları federasyonu → TEKSİF.

Türkiye Ticaret, sanayi, deniz ticaret odaları ve ticaret borsaları birliği → TİCARET, SANAYİ, DENİZ TİCARET ODALARI VE TİCARET BORSALARI BİRLİĞİ.

Türkiye Turing ve Otomobil kurumu → TURİNG VE OTOMOBİL KURUMU *(Türkiye).*

Türkiye turu *(Cumhurbaşkanlığı uluslararası)* → BİSİKLET.

Türkiye Tütüncüler bankası aş → TÜTÜNCÜLER BANKASI AŞ *(Türkiye).*

Türkiye Uçak sanayii aş (TUSAŞ), Türk uçak sanayisini kurmak ve geliştirmek amacıyla kurulan kamu sanayi kuruluşu. 1973'te, 1784 sayılı yasa'yla bir anonim şirket olarak kuruldu. 1,5 milyar TL olan sermayesinin % 55'i Hazine, % 45'i Hava kuvvetlerini güçlendirme vakfı tarafından karşılandı. Ankara-Mürted yöresinde satın alınan bir arsada fabrikanın kuruluş çalışmalarına başlandı. 1983 yılında Bakanlar kurulu, kuruluşta yabancıların % 49 oranında pay sahibi olmasına karar verdi. 11 nisan 1983 tarih ve 60 sayılı Kanun hükmünde kararname ile amerikan General Dynamics firmasının % 42 oranında pay alacağı belirlendi ve Türkiye Uçak sanayii aş Milli savunma bakanlığı'nın bağlı ortaklığı durumuna getirildi. Üretilecek uçak tipinin seçimi için dünyanın belli başlı uçak üreticisi firmalarla ilişkiye geçilerek yapılan araştırmalardan sonra, General Dynamics firmasının yapımı olan F-16 C/D avcı bombardıman uçaklarının "Savaşan şahin" adıyla üretilmesine karar verildi. Türkiye Uçak sanayii aş'nin uçak fabrikasında 1988 yılından beri Türk hava kuvvetlerinin ihtiyacı olan F-16 C/D tipi uçaklar (ayda 2 tane) yapılmaktadır.

Türkiye Ulusal verem savaş derneği → ULUSAL VEREM SAVAŞ DERNEĞİ *(Türkiye).*

Türkiye Vakıflar bankası tao → VAKIFLAR BANKASI TAO *(Türkiye).*

Türkiye ve Ortadoğu Amme idaresi enstitüsü, kamu yönetimine çağdaş anlayışta eleman yetiştirmek ve onları eğitmek amacıyla kurulmuş, tüzel kişiliği olan, eğitim, öğretim ve araştırma kuruluşu. 1952 yılında kurulmuş olan enstitünün merkezi Ankara'dadır. Kuruluş, yöneticiler için eğitici seminerler ve kurslar düzenler, kamu görevlileri için özel eğitim programları uygular, kamu kuruluşlarında organizasyon ve metot birimleri kurulması amacıyla çalışır. Türkiye ve Ortadoğu Amme idaresi enstitüsü'nün ana hizmet birimleri şunlardır: Öğretim ve yetiştirme şubesi, Araştırma ve yardım şubesi, Derleme ve yayın şubesi.

Türkiye Veteriner hekimler birliği → VETERİNER HEKİMLER BİRLİĞİ *(Türkiye).*

Türkiye Yardım sevenler derneği → YARDIM SEVENLER DERNEĞİ *(Türkiye).*

Türkiye yayınevi, Tahsin Demiray* tarafından İstanbul'da kurulan (1925) yayınevi. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında kurulan yayınevlerinden biridir. Çocuklar ve yetişkinler için çıkarılan *Resimli mecmua, Yavrutürk, Ev-iş, Binbir roman, Yıldız, Çocuk haftası, Temel eğitim, Temel bilgiler* adlı haftalık ve aylık dergiler, döneminin en çok satan ve en etkin dergileri arasındaydı.

Türkiye Yazarlar sendikası (TYS), yazarların ekonomik hakları ve sosyal güvenlikleriyle ilgili girişimlerde bulunmak; hukuksal, sosyal, kültürel temel hak ve özgürlüklerin yanı sıra söz ve yazı özgürlüğünün de gerçekleşmesini sağlamak amacıyla bir grup yazar tarafından 4 şubat 1971'de kurulan sendika. Genel başkanlığını önce Yaşar Kemal'in, 1975 sonlarından başlayarak da Aziz Nesin'in yaptığı TYS, kısa sürede yüz elli dolayında üyeyi çatısı altında topladı; çeşitli konularda sempozyumlar, Sabahattin Ali, Nurullah Ataç, Kemal Tahir, Orhan Kemal, Nâzım Hikmet ve Sait Faik Abasıyanık için anma günleri düzenledi; ayrıca bazı komşu ülkelerle kültür anlaşmaları imzaladı; balkan ülkeleri yazar örgütleri vb. toplantıları, kitap sergileri ve imza günleri gerçekleştirdi. 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra çalışmaları durdurularak yöneticileri sıkıyönetim mahkemesinde yargılanan TYS, şubat 1987'de yapılan olağanüstü kongreyle tüzüğünü yeni sendikalar yasası doğrultusunda değiştirdi ve etkinliklerini sürdürdü.

Türkiye Yeşilay cemiyeti → YEŞİLAY CEMİYETİ *(Türkiye).*

Türkiye Yüksek ihtisas hastanesi → YÜKSEK İHTİSAS HASTANESİ *(Türkiye).*

Türkiye Zirai donatım kurumu → ZİRAİ DONATIM KURUMU *(Türkiye).*

Türkiye Ziraat odaları birliği → ZİRAAT ODALARI BİRLİĞİ *(Türkiye).*

Türkiye'de çağdaşlaşma, Niyazi Berkes'in Türkiye'de çağdaşlaşma sürecini inceleyen araştırması (1973). Laikliği çağdaşlaşma çabalarının ekseni olarak alan yazar, osmanlı toplum yapısını inceledikten sonra bu yapı içinde gelişmeyi engelleyen öğeleri, yenilikçi girişimleri, bu girişimlerin uğradığı başarısızlıkların nedenlerini araştırır. İkinci kesimde Mutlakıyet ve Meşrutiyet, üçüncü kesimde Cumhuriyet dönemi ele alınır. Cumhuriyet döneminin devrimci niteliği vurgulanır.

Türkiye'de siyasal partiler 1859 -1952, Tarık Zafer Tunaya'nın Türkiye'de XIX. yy. başından 1952'ye kadar kurulan siyasi dernek ve partileri kapsayan yapıtı (1952). Yapıtın giriş bölümünde siyasal partilerin anlamları, gelişmeleri, devlet rejimleriyle parti yapılarının ilişkisi, tek ve çok partili rejimler, partilerin öğretileri ve programları, partilerin demokrasi ve temsili kurumlar üzerinde etkileri incelenir. Daha sonra dört bölümde Türkiye'de kurulan siyasi cemiyet ve partilerin birer birer kuruluş tarihleri, kurucuları, politika ve programları sıralanır. Yazar daha sonra yayımladığı ikinci baskıda giriş bölümünde yer alan parti kuramına ilişkin bilgilere yer vermedi. 1908'den başlayarak İkinci meşrutiyet dönemini, 1908-1918'i ele aldı (Cilt: 1, 1984); Mütareke dönemi, 1918-1922 ikinci bölümü oluşturdu (Cilt: II, 1986).

Türkiye'nin düzeni, Doğan Avcıoğlu'nun Türkiye'nin toplumsal ve ekonomik yapısını tarihsel gelişimi içinde ele alarak geri kalmışlığının nedenlerini, çağdaşlaşma deneyimlerini irdelediği ve çözüm yolu önerdiği araştırması (1968). Avcıoğlu Osmanlı döneminin bozulmasını, tanzimatçıların, ittihatçıların tek ve çok parti dönemlerinin reform girişimlerini toplumcu bakışla eleştirerek kalkınma ile düzen sorununun birbirine bağlı olduğunu, kalkınmanın, kemalist tez "bağımsızlık içinde toplumsal devrimler yoluyla çağdaş uygarlığa ulaşma" durumunda gerçekleşebileceğini; Atatürk devrimlerinin sürdürülmesi gerektiğini savundu. Kitap, yayımlandığı yıllarda ve sonrasında kamuoyunda büyük yankılar doğurdu ve uzun süre en çok satılan kitaplar listesindeki yerini korudu. Sürekli yeni basımları yapıldı.

TÜRKKAN (Ali Galip), türk ut sanatçısı ve besteci (İstanbul 1868-*ay. y.* 1949). Şekerci Cemil Bey ve Yaver Bey'den ut öğrendi. Emekli olduktan sonra evinde öğrencilerine müzik dersleri verdi. *Gıdayı ruh* (1895) adlı güfte kitabı ile 72 fasikülden oluşan bir *Nota dermesi* yayımlandı. Yirmiye yakın bestesi vardır. Başlıca besteleri: *Firkatine can tahammül etmiyor* (hicaz şarkı, devrihindi) *Her lâhza seni görmek için âh ederim ben* (suznak şarkı, curcuna).

TÜRKKAN (Fahrettin) → FAHRETTİN PAŞA.

Türkkuşu, Türkiye'de sivil havacılık kurumu. Havacılığın tanıtılması, gençliğe sevdirilmesi, sivil ve gerektiğinde askeri amaçlar için pilot, paraşütçü, planörcü, model uçakçı yetiştirilmesi amacıyla Atatürk'ün buyruğu üzerine kuruldu (3 mayıs 1935). Türk hava kurumu'na bağlı, genel müdürlük düzeyinde Ankara Etimesgut'ta etkinlik gösteren, kamuya yararlı bir kuruluştur. Türkkuşu'nun birimleri şunlardır: 1. pilotaj öğretilen uçak uçuş okulu; 2. paraşüt okulu; 3. planör okulu; 4. model uçak okulu; 5. tarımsal mücadele filosu; 6. ikmal ve bakım amirliği.

Türkkuşu, her yıl Eskişehir'de haziran-temmuz-ağustos aylarında, İnönü'deki tesislerinde gençliğe yönelik paraşüt ve planör uçuş kursları düzenler. Kursa katılanların yeme, yatma ve yol masrafları kurumca karşılanır. Ayrıca, her yıl düzenlenen paraşüt ve model uçak şampiyonlukları sonucu milli takımı seçerek uluslararası şampiyonluklara katılır.

TÜRKLER, türk dillerini konuşan ve sayıları yaklaşık 140 milyon olan, hemen hemen hepsi müslüman olan halklar topluluğu. Günümüzde Türkler, batıda Balkanlar'dan doğuda Büyük Okyanus'a; kuzeyde Kuzey Buz Denizi'nden güneyde Tibet'e kadar uzanan alana yayılmış durumda yaşamaktadır. Yoğunlaştıkları başlıca iki yerden biri Türkiye, diğeri, batı yarısı Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan cumhuriyetleri, doğu yarısı ise Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Türkistan'dır. Bu iki bölge, aralarında köprü işlevi gören Azerbaycan ile birlikte Batı Trakya'dan Moğolistan sınırına kadar hemen hemen kesintisiz bir türk nüfus alanı meydana getirir. Tatar, başkırt ve çuvaş boylarının yaşadığı Volga-Ural bölgesi, Doğu Sibirya'da Yakutistan, Altay dağları-Balkaş gölü arasında Altay, Hakas, Tanu-Tuva bölgeleri ve Kuzey Kıbrıs, Türkler'in topluca bulunduğu diğer alanlar olarak sayılabilir. Ayrıca Makedonya (özellikle Üsküp çevresi), Romanya (Dobruca ve Besarabya), Bulgaristan (Deliorman, Mestanlı, Kızanlık, Kırcaali, Filibe, Plevne, Varna), Yunanistan (Batı Trakya), Irak (Kerkük), Suriye ve Afganistan'da da türk azınlıklar bulunmaktadır.

Sürekli hareket halinde olan Türkler'in tarihi, tek bir topluluğun belirli bir yerdeki tarihinden değil, "türk" adı ya da başka adlarla anılan türk topluluklarının çeşitli yerlerdeki tarihlerinin bütününden oluşur. Bu coğrafi ve siyasi çeşitlilik nedeniyle bir kısım Türkler göçebe yaşamı sürerken, bir kısmı yerleşik yaşama geçmiş; türklük bir yerde gerilerken başka bir yerde siyasi gücünün doruğuna ulaşmıştır.

Dışardan evlenme eğiliminde oldukları, çeşitli halklarla karıştıkları ve dilleri birçok halklarca benimsendiği için, Türkler'le ilgili ayırtedici bir maddi özellik saptamak olanağı kalmamıştır. Bu bakımdan Türkler, dilleriyle tanımlanırlar. Çoğu türkleşmiş öğelerden oluşan türk halkları, federasyonlar ve imparatorluklar kurmaya yatkın oldukları halde, bu tür kuruluşlarda her zaman azınlık olarak kalmışlar, çoğunlukla biricik yönetici sınıfı oluşturmuşlardır. Türkler, bu imparatorluklarda egemenlikleri altına aldıkları halklara kimliklerini, dillerini, kültürlerini, dinlerini korumak hakkını tanımışlar ve onlara olağanüstü parlak dönemler yaşatmışlardır (Selçuklular dönemi İran'ı, Memluklar dönemi Mısır'ı, Baburlular dönemi Hindistan'ı). Türkler'in tarihi ile ilgili birçok çalışmanın sahibi doğubilimci C. Cahen Türkler'in "fethettikleri halkları hem yönetmekte hem o halkların kültürlerini sindirmekte, zaman zaman da ötelere götürerek daha yaratıcı kılmakta çok yetenekli" olduklarını söylemektedir.

Bozkıra yayılmış olan Türkler'in ilk yurtlarının coğrafi sınırlarını az çok belirlemek olanaklı olmakla birlikte çok eski tarihlerde görülen yayılma ve kültür karışmaları kesin bir yer saptamayı güçleştirmektedir. Batılı tarihçiler (Klaproth, Hammer-Purgstall, Schott, Castren, Vámbéry, Oberhunner) çin kayıtlarından hareketle Altay dağlarını Türkler'in anayurdu kabul ederler. Sanat tarihçileri (Strzygowski) K.-B. Asya alanı üzerinde dururlar. Kültür tarihçileri Yenisey kaynaklarını (Smith), İrtiş-Ural arasını (Zichy), Altay dağları-Kırgız bozkırları arasını (Menghin) ya da Baykal gölünün G.-B'sını (Koppers) gösterirler. Dil araştırmacıları ise Altay dağlarının D'sunu (Radlov ve Ligeti), Kingan dağ dizisinin D. ve B.'sını (Ramstedt), 90. enlemin D.'sunu (Menges) Türkler'in anayurdu olarak önerirler. Son dil incelemeleri ise türk anayurdunun Altay-Ural arasına, hatta Hazar denizi'nin K.-D. bozkırlarına (Németh) alınması olasılığını güçlendirmektedir. Afanasiyevo kültürü (İ.Ö. 2500-İ.Ö. 1700) ve özellikle andronovo (İ.Ö. 1700-İ.Ö. 1200) kültürünün temsilcisi olup Altay-Sayan dağlarının K.-B.'sında (yaklaşık Minusinsk) Tuva-Abakan bozkırlarında yaşadığı saptanan ve çevredeki dolikosefal mongoloitlerden ayrılan "brakisefal savaşçı beyaz ırk", türk soyunun prototipi sayılmaktadır. Bu brakisefal beyaz ırk İ.Ö. 1700'den başlayarak göçebe ve savaşçı kitleler halinde çevreye yayılmaya başlamış, iki yüz yıl içinde Altay dağlarını ve Tien Şan dağlarını (Tanrı dağları) kaplamıştı.

İlk türk siyasal topluluğunu Çinliler'in Şiongnu adını verdiği Asya Hunları oluşturdular. Çin kaynaklarında adlarına ilk kez İ.Ö. IV. yy.'da rastlanan Hunlar, Çin'in büyük Çin seddi (yapımına İ.Ö. 300'e doğru başlandı) tarafından korunan K.'ine akınlar yaptılar ve İ.Ö. 250'ye doğru merkezi Yukarı Orhon'da Türkler'in kutsal ülkesi Ötügen (Orhon, Selenga, Tula ırmakları arasında) olan büyük bir ulus oluşturdular ve dikkate değer bir sanat (Ordos sanatı) geliştirdiler. Hükümdarları (tanhu) Mete'nin yönetiminde (Mao-Dun) Çin'i haraç ödemek zorunda bıraktılar, Yüeciler'i Gansu'dan attılar ve B. Türkistan'a kadar tüm kabileleri egemenlikleri altına aldılar. İ.Ö. I. yy.'da, bir iç savaş sonucunda başbuğ Çi Çi, kendisine bağlı kitlelerle B.'ya yöneldi. Onun kabileler topluluğunu oluşturan Hunlar, Aral gölü yakınlarında kalarak, olasılıkla Batı ya da Avrupa Hunları'nın kökenini oluşturdular. İ.S. 48'de Güney Hunları, Çinliler'e boyun eğdiler ve onlar tarafından Çin seddi'nin K.'ine yerleştirildiler. Kuzey Hunları da İ.S. 123'te Çinliler'in ve Sienpiler'in (Şienbei) baskısı altında çöktüler. Bunların bir bölümü İrtiş'e göç ederek oradaki soydaşları ile birleştiler; başka bir bölümüyse Altay'da kalarak, Göktürkler'in atalarını oluşturdular. Çinlileşen Güney Hunları, 308-352 arasında Kuzey Çin'i işgal ettiler ve Hunlar'ın yasal vârisleri oldular. Daha sonra Çin topraklarında Bei Vei krallığı'nı (IV.-VI. yy.) kuran; sanatlarıyla dikkati çeken (Longmın mağaraları) ve Juan-Juanlar'a (Avarlar) karşı ülkeyi koruyan Baykal kökenli Tabgaçlar (Topalar); bunlara bağlı olan ve Oğuzlar ile Uygurlar'ın ataları oldukları bilinen Kao-kiu'lar ve 923-946 arasında Çin'e egemen olan Şatolar kuşkusuz türktüler.

Aral gölü ve Türkistan bölgelerinde yaşayan hun halkları (Batı ya da Avrupa Hunları) 375'te Volga'nın B.'sına geçerek Ostrogotlar'ı ve Vizigotlar'ı çökerttiler ve Avrupa'yı altüst eden kavimler hareketine neden oldular. Attila'nın seferleriyle İtalya ve Fransa'ya giren Batı Hunları'nın kurdukları imparatorluk, Attila'nın ölümünden (453) sonra dağıldı. Orta Avrupa'da tutunamayan Hunlar'ın büyük bölümü Karadeniz'in K.-B. kıyılarına doğru çekildiler.

V.-VIII. yy. dolaylarında Moğolistan'ın D. ucunda, Mançurya Proto-Moğolları'nın yanında türk boyları Bayırkular, Tatarlar, Oğuzlar yaşamaktaydı. K. Moğolistan'da ve Sibirya'nın G.'inde Kurıkanlar (Baykal gölünün B.'sında), Kırgızlar (Yenisey'in yukarı çığırında) ve Uygurlar (Ötügen tepelerinin K.'inde) göçebe bir yaşam sürüyorlardı. Altay dağları bölgesinde aralarında Çinliler'in Tucüe adını verdikleri Göktürkler'in (Türükler) de bulunduğu türk halklar vardı. Balkaş gölünün G.'inde ise Türükler'e yakın olan Türkeşler (Türgişler) bulunuyordu. D.'da Balkaş gölü kıyılarına dek Tölösler ve Karluklar yaşıyordu. Balkaş gölü ile Aral gölü arasındaki alanda Hunlar'ın kalıntıları, Hazar denizi ile Karadeniz'in K.'i arasında ise adları tam olarak belirlenemeyen bazı türk halkları ile Avrupa Hunları'nın kalıntıları (bir süre sonra Hazarlar ve Bulgarlar olarak ortaya çıktılar) yer alıyordu.

Altaylar'da Juan - Juanlar'a (Avarlar) bağlı olarak demircilik yapan Türükler (Göktürkler) [çince Tucüe], ayaklandılar ve Ötügen merkez olmak üzere bozkır imparatorluğunun başına geçtiler (552). Göktürkler'in başbuğu Bumin, başarının elde edildiği yıl öldü, ama kardeşi İstemi, onun yolundan yürüdü. Büyük siyasal (İran ve Bizans ile kurulan ilişkiler) ve askeri (Maveraünnehir ve Toharistan'ın ilhakı) başarılardan sonra imparatorluk ikiye bölündü (Doğu ve Batı). İlteriş Kağan (691-716), Bilge Kağan (683-734) ve kardeşi Kültigin (öl. 731) tarafından ve Tonyukuk'un yardımlarıyla eski durumuna getirildi. Göktürk İmparatorluğu, Basmıllar'ın, Karluklar'ın ve Uygurlar'ın hükümet darbesiyle yıkıldığında (742), türk dünyasına onu yüzyıllar boyu ayakta tutacak bir atılım kazandırmıştı.

Juan-Juanlar'ın bağımlıları Akhunlar (Eftalitler), ayaklanarak bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Soğd'a, Baktria'ya (440), Sasaniler'le karşılaştıkları Horasan'a gittiler. Sonra Hindistan'a yönelerek Kâbil'i, ardından Sindhu (İndus) ve Malva ilini ele geçirdiler. Birleşen İranlılar'la Göktürkler, Eftalitler'in karşısına çıkarak 565 yılına doğru onları ezdiler. İranlılar Baktria'yı ele geçirirken Türkler, Soğd'a girerek orada gelecekteki bir türkleştirmenin temellerini attılar. Akhunlar ise Göktürkler ve Hintliler arasında eriyerek tarih sahnesinden çekildiler.

Attila'nın ölümünden sonra D.'ya çekilerek Azak denizi'nin K. ve D. kıyılarına yerleşen hun kitleleri burada Ogur Türkleri ile karışarak Bulgar adını aldılar. VI. yy.'da Volga bölgesinde "Büyük Bulgaristan" adıyla bilinen büyük bir devlet kuran Bulgarlar, daha sonra beşe bölündüler. Bunlardan daha K.'e, Volga ile Kama arasına göç eden kol (Volga ya da Kama Bulgarları) burada X.-XIII. yy.'lar arasında dünya kürk ticaretinin en önemli merkezi olan bir devlet kurdular. (Başkentleri, bugünkü Kazan'ın 100 km kadar yakınındaki Bulgar kentiydi.) X. yy.'da müslümanlığı kabul eden Volga Bulgar devleti, 1237'de Moğollar tarafından ortadan kaldırıldı ve Altınordu içinde eridi. VIII. yy.'da Asparuh'un önderliğinde Tuna ile Balkan dağları arasındaki bölgeye yerleşen ve bugünkü Bulgaristan'a adını veren başka bir kol (Tuna Bulgarları) ise hıristiyanlaşarak slav-bizans kültür çevresine girdi.

Sibirya'ya adlarını verdikleri sanılan Sabarlar, Tanrı dağları'nın B.'sı ile İli ırmağı arasındaki yurtlarını terk ederek VI. yy. başlarında D. Avrupa'da göründüler. Volga-Don ırmakları arasında ve Kafkaslar'ın K.'inde Kuban ırmağı boyunda yerleşerek Bizans ve İran'la ilişkiye geçtiler. Sasaniler'le yaptıkları savaşlarda ağır kayıplar veren ve D.'dan gelen Avarlar'dan ağır bir darbe yiyen (558) Sabarlar, daha sonra hazar boyları arasında eridiler. Göktürkler'in yenilgiye uğrattığı Avarlar'ın bir bölümü, Sabarlar'ı ezdikten sonra B. yönünde ilerleyerek Orta Avrupa'da büyük bir imparatorluk kurdular. Sasaniler'le ittifak halinde İstanbul'u iki kez (619 ve 626) kuşatan Avarlar, Franklar karşısında uğradıkları yenilgiden (796) sonra kendilerini bir daha toparlayamadılar. Macaristan ve

Balkanlar'a dağılan avar grupları kısa süre içinde hıristiyanlaşarak yerli halk içinde eridiler.

VII. yy.'da Hazar denizi ile Karadeniz arasında Bizans ve İslam halifeliği ile boy ölçüşebilecek önemde bir devlet kuran Hazarlar, Araplar'ın K. yönündeki saldırılarını Kafkaslar'da durdurdular. Birçok dinin etkisi altında kaldıktan sonra müslümanlığı kabul ettilerse de saray, museviliği benimsedi (740'a doğr.). Canlı ticari etkinlikleri ve maddi refahı ile dikkat çeken Hazar devleti, X. yy. ortalarında Peçenekler ve Oğuzlar'ın akınlarıyla zayıfladı. Kiev prensi Svyatoslav tarafından başkentleri işgal edilen Hazarlar, Kırım'a çekildiler. Bir süre sonra da öteki türk boyları, özellikle Kıpçaklar ve Peçenekler arasında eridiler.

VIII.-IX. yy.'da Ural'la Volga arasında yaşayan Peçenekler, daha sonra Hazarlar ve Uzlar'ın (Oğuzlar) baskısıyla batıya yönelerek G.-D. Avrupa ve Balkanlar'a girdiler. Peçenekler'i, kendilerini B.'ya iten Uzlar, daha sonra da Slavlar'ın Polovtsi, Latinler'in Kuman adını verdiği Kıpçaklar izledi. Bizans'a şiddetli hücumlarda bulunan Peçenekler, sonunda bizans-kuman kuvvetleri tarafından hemen hemen yok edildikten sonra tarih sahnesinden çekildiler. Uzlar da aynı biçimde Balkanlar'da tükendiler. Kıpçaklar ise 1054 yılından başlayarak Karadeniz'in kuzeyindeki adlarını verdikleri bozkıra (Deştikıpçak [Kıpçak bozkırı]) yerleştiler.

Göktürkler'in yerini alan Uygurlar, Çin'le ittifak yaptılar ve bu ülkeden büyük bir vergi aldılar. Orhon kıyısında başkentleri Kara Balgasun'u (Ordu Balık) inşa ettiler ve "manicilik"i resmi din olarak benimsediler. Tarımı ve ticareti geliştirdiler; Tarim ırmağı boyunda, Karaşar, Bişbalık ve Turfan'da koloniler kurdular. Kırgızlar'ın saldırısı (840) karşısında tutunamayarak dağıldılar; bir bölümü ise göç ettikleri Gansu ve Doğu Türkistan'da Dunhuang ve Turfan kentlerinin tanıklık ettiği çok dinli, yerleşik ve gelişmiş bir uygarlık kurdular. Tansu'daki uygur devleti 1028'de Tangut tarafından ortadan kaldırıldı. Doğu Türkistan'daki Uygurlar ise kendilerine Cengiz Han'ın imparatorluğu içinde seçkin bir yer sağladılar. Yukarı Moğolistan'a, yani Türkler'in kutsal ülkesi Ötüken'e sahip olan Kırgızlar ise, 924'te proto-moğol Çitanlar tarafından bu topraklardan kovuldular ve eski yurtları Yukarı Yenisey vadisine döndüler.

Türkler, islamlığı kabul etmeden önce, Moğolistan'dan Tuna boylarına kadar geniş bir alanda yayılmalarına ve buddhacılık (Göktürkler, Uygurlar, Tabgaçlar), manicilik (Uygurlar), musevilik (Hazarlar), hıristiyanlık (Uygurlar, Hazarlar, Naymanlar, Öngütler) gibi evrensel dinlerin etkisinde kalmalarına karşın, esas itibariyle etkisi sürüp giden eski inançları ilkel "şamanlık*"a bağlıydılar. Sasaniler'in yıkılmasından sonra, VII. yy.'ın ortalarında başlayan türk-arap ilişkileri yarım yüzyıl karşılıklı mücadeleler içinde geçti. Talas savaşı'nda (751) Araplar'ın, Karluk Türkleri ile ittifak halinde, Çinliler'e karşı kazandıkları zaferin, Çinliler'i, Orta Asya'da yayılma siyasetinden vazgeçmek zorunda bırakması, Türkler'in islamlaşmasında birinci derecede etkili oldu. Bu tarihten başlayarak, türk-arap ilişkileri dostça gelişti ve arap tüccarlar ve sufiler aracılığıyla müslümanlık yavaş yavaş Türkler tarafından benimsenmeye başlandı. X. yy.'da kitleler halinde müslümanlığı benimsemeleri, Türkler'in tarihinde bir dönüm noktası oldu. Türkler islam dünyasına girmelerinden kısa bir süre sonra peş peşe müslüman-türk devletleri kurmaya başladılar ve önce Selçuklular, daha sonra da Osmanlılar olarak islam dünyasının önderliğini ele geçirdiler.

Müslümanlık Türkler arasındaki ilk önemli başarılarını islam topraklarından uzakta, halife Muktedir'e bir elçilik heyeti göndererek (920) yeni dini öğretecek uzmanlar isteyen Volga ve Kama Bulgarları arasında kazandı.

Öte yandan islam dünyasında Türkler, ilk kez köle askerler (memluk) olarak göründüler. Bunlar Orta Asya'nın müslüman olmayan bölgelerinden savaş tutsağı olarak ele geçirilmiş ya da satın alınmış ve müslüman olarak yetiştirilmiş kimselerdi. Bunların sayıları VIII. yy.'da, özellikle de IX. yy.'da arttı. IX. yy.'ın ortalarından başlayarak devlet aygıtının vazgeçilmez öğeleri durumuna gelen bu köle kökenli Türkler, komutanlık makamlarını ve en yüksek siyasi mevkileri ele geçirdiler (Babek ayaklanmasını bastıran Afşin, bir süre Abbasi İmparatorluğu'nun gerçek egemeni olan Boga-Sagir). IX. yy.'ın son çeyreğinde bir memluk olan Ahmet bin Tolun, Mısır'a egemen olarak burada türk Tolunoğulları hanedanını (879-905) kurdu. Halife onun Suriye ve Mezopotamya ile Kilikia'nın bir bölümünü işgal etmesine göz yummak zorunda kaldı. Halifelik, Mısır'ı Tolunoğulları'ndan geri almayı başardığında, bu ülkenin yönetimini yine bir türk hanedana, İhşidiler'e (935-969) devretmek zorunda kaldı. Samaniler'in memluk komutanı Ali Tigin daha da ileri giderek 962'de egemen olduğu Gazne'de ilk müslüman türk imparatorluğunun, yani Gazneliler İmparatorluğu'nun temellerini attı. Gazneli Mahmut döneminde (999-1030) en parlak çağını yaşayan bu imparatorluk, Kuzey Hindistan'a on yedi sefer yaptı. Gazneliler, Pencab'da müslümanlığı yaydıkları gibi Hindistan'ın daha sonraki fethine de zemin hazırladılar. O dönemde Gazne, Bağdat'la boy ölçüşüyordu. Ancak, Gazneli devleti, daha önce örnekleri görüldüğü ve daha sonra da görüleceği gibi, başbuğlarının türk, halkının çoğunluğu türk olmayan bir devletti. Aynı yıllarda müslümanlığı kabul etmiş türk gruplardan Karahanlılar, tam anlamıyla türk ve müslüman bir devlet kurmayı başardılar. X. yy.'ın ikinci yarısında yaşayan Satuk Buğra Han'a dayanan Karahanlılar'ın Altay'ın güney yamaçlarından indikleri ve ele geçirdikleri Kaşgar (Doğu Türkistan) ve Balasagun (Balkaş gölü havzası) çevresinde göçebe olarak yaşadıkları bilinmektedir. X. yy.'ın sonunda Karahanlılar, Samaniler'den birkaç yüzyıldan beri müslümanlaşmış Maveraünnehir'i aldılar. Tarim, Talas Türkleri'ni islamlaştıran Karahanlılar, arapça ve farsçaya pek ilgi göstermeyerek, müslüman türk edebiyatın doğmasında da hizmet ettiler. Daha çok Karluklar'a dayanan Karahanlılar'ın yanı sıra Oğuzlar da daha batıda "yabgu" adı verilen başbuğlarının önderliğinde bir siyasal yapı oluşturmuşlardı. Merkezleri, Aşağı Sir Derya üzerindeki pazar kenti Cend olan Yabgular, 1000 yıllarında müslümanlığı kabul etmişlerdi. Karahanlılar ile Gazneliler'in Doğu İran egemenliği için rekabete girişmelerinden Oğuzlar yani Selçuklular yararlandılar. Tuğrul ve Çağrı beyler'in önderliğinde Gazneli Mesut'a karşı Dandanakan'da kazandıkları zafer (1040), Selçuklular'a Horasan'ı kazandırdı. 1055'te Bağdat'a girerek abbasi halifesini himayelerine alan Selçuklular, İran'ı, Irak'ı, Suriye'yi ele geçirdiler ve Karahanlılar ile Gazneliler'e egemenliklerini kabul ettirerek, Mısır'daki Fatımiler dışında bütün islam ülkelerini kapsayan büyük bir imparatorluk kurdular. Selçuklu sultanı Alparslan'ın Malazgirt'te Bizans'a karşı kazandığı zafer (1071), Türkler'e Anadolu'nun kapılarını açtı ve akıncılar orada çeşitli türk beyliklerinin temellerini attılar. Selçuklular, sünni islamlığın temsilcisi olarak, batınilerle mücadele ettiler ve ünlü vezir Nizamülmülk'ün girişimiyle islam dünyasının bütün merkezlerinde medreseler açtılar. Melikşah'ın ölümünden (1092) sonra dağılma sürecine giren Büyük Selçuklu İmparatorluğu, Sencer'in ölümünden (1157) sonra parçalandı. Bu imparatorluğun vârisleri Kirman, Irak, Suriye'deki selçuklu kolları ile Yakındoğu islam dünyasında önemli rol oynayan atabey hanedanları (Zengiler, İldenizliler, Salgurlular) varlıklarını bir süre daha korudular. Anadolu'da ise bir selçuklu kolu (Anadolu ya da Rum Selçukluları), Bizans'a ve öteki türk rakiplerine (Artuklular, Danişmentliler, Saltuklular, Mengücükler) rağmen daha sonra Türkiye'nin çekirdeğini oluşturan kalıcı bir devlet kurmayı başardı.

Haçlı seferlerinin, Türkler'in tarihine etkisi, Batı yönündeki türk baskısını durdurması ve Türkler'i kıyıdan içeri, Anadolu yaylasına çekilmeye zorlaması oldu.

XIII. yy. başında Türkler, Mısır'a (Memluklar), Anadolu, Suriye ve Irak'a (Selçuklular ve atabeyler), D. Avrupa'ya (Kıpçaklar, Bulgarlar), Aral'a ve İran'a (Harizmşahlar), Doğu Türkistan'a (Uygurlar) ve Hindistan'a (Memluklar ve ardılları) iyice yerleşmişler ve moğol baskısına güçlükle dayandıkları Moğolistan'ı da terk etmemişlerdi (tatar aşiretleri, hıristiyan Naymanlar ve Keraitler). Cengiz Han'ın önderliğinde tarih sahnesine çıkan Moğollar, Moğolistan ve Orta Asya'daki Türkler'e (Naymanlar, Keraitler, Ongutlar, Karluklar, Kırgızlar, Uygurlar, Tatarlar) boyun eğdirdiler. İran'daki Harizmşahlar'ı ortadan kaldırdılar, Anadolu Selçukluları'nı ve Doğu Avrupa'daki Kıpçaklar'ı egemenlikleri altına aldılar. Onlara yalnızca Mısır'daki Memluklar karşı koyabildi. Ancak, kurdukları büyük imparatorlukta azınlıkta kalan Moğollar, büyük ölçüde türkleştiler ve islamlaştılar. Altınordu ya da Kıpçak Hanlığı (imparatorluğun batı ucunda. Kıpçak bozkırı ve Batı Sibirya) ve Çağatay Hanlığı (Maveraünnehir, Yedisu ve Doğu Türkistan) tümüyle türkleşti. Rusya'yı 200 yıl boyunca kendisine tabi kılan Altınordu'da türkçe konuşan tüm müslümanlar Tatar adıyla anıldılar.

Mısır'da, Eyyubiler'i devirerek (1250), iktidarı ele geçiren türk memluklar (Bahriye Memlukları), putperest Moğollar'ı Ayn Calut'ta yendiler (1260), XIII. yy. sonunda Suriye ve Filistin'deki son haçlı kalıntılarını temizlediler ve sonraki yüzyılda Kilikia'daki ermeni prensliğini ortadan kaldırdılar. Yönetimleri altında Mısır ve Suriye, refaha ve büyük kültür ve sanat gelişmelerine (mimari, seramik ve metal işçiliği) tanık oldu.

Moğol istilasının önünden kaçan, ya da bu istilaların ittiği türk boyları, Anadolu'da selçuklu topraklarına, özellikle bizans ve ermeni sınırlarına yerleşmişlerdi. Oldukça sağlam yapıları olan bu boylar, görünüşte hem selçuklu sultanlığını tanıyan, hem de moğol egemenliğini kabul eden, ama gerçekte bağımsız beylikler oluşturdular. (→ ANADOLU BEYLİKLERİ.) Sayıları yirmi kadar olan bu beyliklerin tümüne daha sonra evrensel bir imparatorluk düzeyine yükselecek olan, Eskişehir dolaylarındaki küçük Osmanlı beyliği boyun eğdirecekti.

Rakip beyliklere karşın, Selçuklu devletinin yıkıntıları üzerinde kurulan Osmanlı İmparatorluğu, "Gazi" bir devlet olarak doğdu; islamlığı önce daha ileri götürmek, sonra da Batı'nın ilerleyişi karşısında savunmak için 600 sene hıristiyan Batı ile savaştı. 1355'ten sonra Avrupa'da genişlemeye başlayan (Edirne'nin fethi 1361) Osmanlılar kendilerini Avrupa'dan kovmak isteyen birleşik hıristiyan kuvvetlerini (Macarlar, Sırplar, Bulgarlar, Eflaklılar vb.) Sırpsındığı'nda (1363), Kosova'da (1389), Niğbolu'da (1396) yendiler. Anadolu'da ise Fırat'a kadar genişlediler. Ama bir başka türk, asyalı fatih Timur karşısındaki yenilgileri (Ankara savaşı, 1402), Osmanlılar'ın yayılmasını hemen hemen elli yıl sekteye uğrattı.

XIV. yy. sonları ve XV. yy. başlarında, Maveraünnehir'den çıkan Timur, Cengiz Han'ın imparatorluğunu yeniden kurmak iddiasındaydı. Timur, 24 yıl içinde Maveraünnehir, Harizm, Moğolistan, İran, Mezopotamya, Doğu Anadolu ve Kafkasya'yı kapsayan bir imparatorluk kurmayı ve Mısır Memlukları dışında dönemin bütün türk devletlerine (Altınordu, Delhi sultanlığı, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Os-

manlılar) üstünlüğünü kabul ettirmeyi başardı. Timur'un ölümünden sonra, ardılları (Şahruh, Hüseyin Baykara) bilimlerin (Uluğ Bey gözlemevi) ve sanatların (minyatür ustası Behzat, şair Ali Şir Nevai) tanıklık ettiği parlak bir kültürün temsilcileri oldular. Ancak Timur'un boyun eğdirdiği devletler, ölümünden sonra yeniden canlandı.

Karakoyunlu ve Akkoyunlu türkmen devletleri hemen hemen aynı zamanda, XIV. yy.'ın ortasında, kurulmuştu. Bu iki rakip topluluktan Karakoyunlular'ın etkinlik alanı Azerbaycan ve Irak, Akkoyunlular' ınki ise Diyarbakır çevresiydi. Timur'a direnen karakoyunlu Kara Yusuf, Mısır'a sığınmak zorunda kalmıştı. 1406'da Tebrizi yeniden ele geçirdi. Ardıllarından Cihan Şah, egemenlik alanını Irak, Fars, Kirman'a kadar genişletti. Ancak, akkoyunlu Uzun Hasan karşısında ağır bir yenilgiye uğradı. Son Karakoyunlular'ı ortadan kaldıran Uzun Hasan, Timurlular'dan Ebu Sait'i de yenerek Diyarbakır'ın yanı sıra Bağdat, Herat ve Tebriz'e egemen oldu. Anadolu'daki beylikleri ortadan kaldırarak, Doğu üzerindeki baskısını artıran Osmanlılar'a karşı Venedik ve Papalık ile ilişki kurdu. Sünni Akkoyunlular, Doğu Anadolu Türkmenleri arasında güçlü bir şii propagandası yürüten ve İran'da yeni bir güç olarak ortaya çıkan Safeviler tarafından ortadan kaldırıldılar.

Türkistan ise, uyrukları özbek adını alan Şeybaniler ile son bir parlak dönem yaşadı. Muhammet Şeybani (öl. 1510); Batı Türkistan, Maveraünnehir, Fergana ve Horasan'a egemen olarak Özbekler'i Orta Asya'nın en büyük gücü durumuna getirdi. Ama şii Anadolu Türkmenleri'ne dayanarak İran'ı ele geçiren ve burada türk egemenliğinin sürmesini sağlayan Şah İsmail tarafından yenilgiye uğratıldı (1510). 1599'da Özbek Hanlığı başka bir aileye, Ruslar tarafından ilhakından sonra Aşağı Volga'dan kaçmış olan Canoğulları'na geçti.

Müslüman Türkler, Hindistan'a ilk kez Gazneliler olarak girmişler ve Pencab'ı Hindistan'daki sürekli üsleri yapmışlardı. Pencab'ı son Gazneliler'den alan Muizzetin Guri'nin türk kökenli memluk komutanlarından Kutbettin Aybeg 1206'da bağımsızlığını ilan etti ve parlak bir siyasal geleceği olan Delhi Sultanlığı'nı kurdu. Delhi'deki memluk sultanları hanedanı 1290'da son buldu. Onların yerini başka türk hanedanlar, Halaciler (1290-1320) ve Tuğluklular (1320-1399) aldı.

Timur soyundan Babur'un 1526'da Hindistan'da kurduğu devlet (Hint-Türk İmparatorluğu), hemen hemen tüm Hindistan'ı aynı yönetim altında birleştirdi. Ekber Şah (1556-1605), Cihangir (1605-1627), Şah Cihan (1628-1658) dönemlerinde Hindistan dikkate değer bir maddi refaha ve kültürel gelişmeye tanık oldu. Evrengzib (1658-1707), imparatorluğu en geniş sınırlarına ulaştırırken, bağnaz bir müslüman olarak seleflerinin dinsel hoşgörü anlayışını bıraktı. Bu da Avrupalılar'ın Hindistan'a yerleşmeye hazırlandıkları bir dönemde, dinsel ve ırksal çatışmalara zemin hazırladı. Sonunda İngilizler, 1858'de, Babur'un soyundan son hükümdar Bahadır Şah II'yi Hintliler'in çıkardığı bir ayaklanmayı bahane ederek tahttan indirdiler ve hapsettiler

Altınordu ise Rusya'nın güçlenmeye başladığı bir dönemde, Timur'dan yediği darbelerden sonra kendini toplayamadı, parçalandı ve Moskova ile Kırım Hanlığı'nın darbeleri sonucu yıkıldı. Altınordu'nun yıkıntıları üzerinde kurulan Kazan, Astrahan, Kasım, Sibir, Kırım hanlıkları da rus yayılmasını önleyemediler. Korkunç İvan, 1552'de Kazan Hanlığı'nı ilhak etti. Kazan'ın düşmesinden sonra Ufa bölgesindeki Başkırtlar üç yılda yenildiler, ama boyun eğmediler ve sürekli ayaklandılar. Ardından Astrahan Hanlığı da Rusya'ya boyun eğdi ve Rusya'nın karşısında iki türk gücü kaldı: Osmanlılar ve onların himayesindeki Kırım Hanlığı. Sonunda Ruslar, Kırım Hanlığı'nı, 1774'te Osmanlı İmparatorluğu'ndan koparmayı, 1783'te de ilhak etmeyi başardılar. 1550-1900 arasında, Karadeniz'in kuzeyindeki türkçe konuşulan topraklar, yoğun sömürgeleştirme, sürgünler, idamlar, kısmi soykırımlar sonucu slavlaştı.

Öte yandan Kazan'ı ilhak eden ve Ufa Başkırtları'na boyun eğdiren Ruslar, Şeybaniler'den Küçüm Han'ın yönetimindeki Sibirya ya da Sibır Hanlığı'na da son verdiler (1598). Yakut Türkleri'ne egemenliklerini kabul ettirdiler (1630). Yenisey vadisinde oturan Kırgızlar, 1615-1650 arasında istilacılara karşı koydu, başa çıkamayınca Tien Şan dağlarının batısına bugünkü Kırgızistan'a göç ettiler.

Bundan sonra Orta Asya'ya yönelen Ruslar, 1731-1853 yılları arasında Kazakistan'da yaşayan Kazaklar'a boyun eğdirdiler. 1510 yılında Şah İsmail'e yenilmelerine karşın Özbekler kendilerini toparlamış, ama aralarındaki bölünmeyi önleyememişlerdi, bir bölümü Yamud Türkmenleri ile Hive (Harizm) Hanlığı'nı kurarken diğerleri Buhara ve Kokand hanlıklarını kurmuştu. Bu hanlıklar da XIX. yy.'da Ruslar tarafından art arda ilhak edildi (Kokand, 1876; Buhara, 1868; Hive, 1873). Son ikisi 1920'de ruslaştırılana kadar görünüşte varlıklarını korudular. 1677-1753 yılları arası Çungarlar'ın işgalinde kalan Doğu Türkistan ise Şinciang adıyla Çinliler'in eline geçti.

Ancak 1990'lara varıldığında Sovyetler birliğinin parçalanmasıyla, 5 türk cumhuriyeti, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan bağımsızlığını kazandı.

Timur istilasından sonra yeniden toparlanan Osmanlılar ise hıristiyanları Varna'da (1444), ardından Kosova'da (1448) yendiler. Fatih Sultan Mehmet, 1453'te İstanbul'u alarak Bizans İmparatorluğu'na son verdi ve tüm Balkanlar'ı ele geçirdi. Ardılları Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman, Suriye'yi, Mısır'ı, Arabistan'ı, 150 yıl kalacakları Macaristan'ı imparatorluk topraklarına kattılar. Akdeniz'e egemen oldukları gibi Kuzey Afrika'da Cezayir'e, Tunus'a, Trablusgarp'a yerleştiler. Kanuni Sultan Süleyman döneminde gücünün doruğuna ulaşan Osmanlı İmparatorluğu, Rönesans sonrası Batı'nın bilimsel ve teknik ilerleyişini izleyemedi. Ancak bunun sonuçları hemen ortaya çıkmadı. Türkler, 1683'te Viyana'yı ikinci kez (birincisi 1529) kuşatabildiler. Ancak bundan sonra imparatorluk Avrupa devletleri, özellikle yeni bir güç olarak ortaya çıkan Rusya karşısında sürekli geriledi ve XIX. yy.'da imparatorluk içindeki ulusların bağımsızlık için ayaklanmalarıyla karşı karşıya kaldı. Sürekli toprak kaybeden imparatorluğun Birinci Dünya savaşı'nda uğradığı yenilgiden sonra Türkler, galiplerin dayattığı barış koşullarını kabul etmediler ve bağımsızlık için mücadeleye giriştiler. Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde yürütülen bu mücadelenin sonunda Türkiye Cumhuriyeti doğdu. (→ Kayn.)

Eski türk devletlerinde eli silah tutan her kes savaşçı durumunda olduğundan askerlik özel bir meslek olarak değerlendirilmez, halkın tümü ücretsiz ve sürekli bir ordu oluştururdu. Devlet görevlilerinin unvan ve rütbe sahibi olanları aynı zamanda emirleri altındaki askeri kuvvetlerin komutanıydı. Buna karşılık türk devletlerinin askeri örgütlenmesi o zamanların öteki devletlerine göre en ileri düzeydeydi. Ordu, "başbuğ" unvanını taşıyan bir başkomutanın sorumluluğundaydı. En büyük askeri birlik 10 000 kişiden oluşuyordu. Bu birliğe Göktürkler ve Uygurlar "tümen" adını vermişlerdi. Her tümen 10'lu sisteme göre 1 000'e, 100'e ve 10'a ayrılır, bu bölümlerin her birinin başına birer komutan atanırdı ("onbaşı" rütbesinden "tümen başı" ya kadar). Ayrıca Türkler, teçhizat bakımından da öteki ordulara göre daha ileriydi. Genellikle süvari birliklerinden kurulu olan türk orduları çeşitli yaylar, ıslıklar, oklar, kılıç, kalkan ve mancınıklarla donanmıştı. Orduların iyi eğitilmiş mensupları, dörtnal giden atlar üzerinde her yöne isabetli ok atışı yapabilirlerdi. Ayrıca her birlik kendi özel simgesi olarak değişik renkte bayrak taşırdı. Savaş alanlarında süvari birlikleri atların renklerine göre belirli kanatlarda yer alırdı. At sayesinde yüksek manevra yeteğine sahip oldukları için uzaktan savaşı yeğleyen Türkler, uyguladıkları savaş taktikleri bakımından da üstünlüklerini kabul ettirmişlerdi. (örn. → KURT* OYUNU.)

Türkler'in müslümanlığı benimsemeye başlamalarından (IX.-X. yy.'lar) sonra ordu örgütlenmeleri de değişikliğe uğradı. Özellikle Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde gözlenen bu değişikliğin en belirgin özelliği profesyonel askerliğin ordunun temelini oluşturmasıydı. Selçuklular'da önceleri temel güç, göçebe türkmen oymaklarına dayanırken, zamanla maaşlı ve tımarlı askerler bunların yerini aldı. Selçuklu ordusunun bir başka önemli bölümünde kölelerden oluşan hükümdarın hassa ordusuydu. Hassa orduları askerlikten başka işle uğraşmazlardı. Piyade ve süvarilerden kurulu hassa ordusunun dışında selçuklu ordusunun temelini tımarlı sipahiler oluşturmaktaydı. Selçuklular'da hükümdarın dışında şehzadelerle valilerin de kendi özel orduları vardı. Büyük Selçuklular'ın dağılmasından sonra selçuklu kolları ve atabeyliklerde de aynı ordu örgütlenmesi sürdürüldü. Temelde orduya dayanan Osmanlı İmparatorluğu, klasik döneminde mükemmel bir askeri örgüte sahipti. (→ OSMANLI İMPARATORLUĞU.)

TÜRKLER (Kemal), türk sendikacı (Denizli 1926-İstanbul 1980). Hukuk fakültesi'ni yarıda bırakarak Bakırköy emaye fabrikası'nda işçi olarak çalışmaya başladı. 1951'de İstanbul Demir ve madeni eşya sendikası'na üye oldu, işçi temsilciliği, Bakırköy şubesinde başkanlık ve genel sekreterlik yaptı. 1956'da Maden-İş adını alan bu sendikanın başkanlığına seçildi. 1967'de kurucuları arasında bulunduğu Disk'in genel başkanlığına getirildi. DİSK içindeki görüş ayrılıkları nedeniyle yapılan erken Genel kurul toplantısında başkanlık seçimini kaybetti (1977). Çeşitli sendikal hareketlerde etkin bir rol oynayan Kemal Türkler, 22 temmuz 1980'de silahlı bir saldırıya uğrayarak öldürüldü.

TÜRKLEŞMEK gçz. f. Bir kimseden, bir topluluktan söz ederken, Türkler'e özgü özellikler kazanmak: *Fetihlerle birlikte buradaki halk hızla türkleşti.*

◆ **türkleştirmek** ettirg. f. *Bir kimseyi, bir topluluğu türkleştirmek*, o kimsenin, o topluluğun Türkler'e özgü nitelikler kazanmasını sağlamak.

TÜRKLEŞTİRMEK → TÜRKLEŞMEK.

TÜRKLÜK a. **1.** Türk olma durumu. **—2.** Türk topluluğu.

TÜRKMANİ a. Ed. Çağatay ve Azeriler'de özel bir ezgiyle okunan halk türkülerine verilen ad.

TÜRKMEN sıf. ve a. Türkmenler'den, Türkmenistan'dan olan kimse: *Türkmen kızı. Rusya'dan gelen bir türkmen.*

◆ sıf. Türkmenler'e ilişkin: *Türkmen geleneği.*

—Müz. *Türkmen düzeni*, bir bağlama düzeni. (Alt tel sabit bırakılıp orta ve üst tel birer oktav kalınlaştırılarak yapılır. Üst teldeki *mi* sesi, alt teldekinden iki oktav kalındır. Kontrolü *ana*düzen*'deki gibidir.) [*Avşar düzeni* de [illegible]]

—Zool. *Türkmen atı*, Rusya'da yetiştirilen bir İran atı ırkına verilen ad.

TÜRKMEN (İlter), türk diplomat (İstanbul 1927). Galatasaray lisesi'ni (1945), Ankara Üniversitesi siyasal bilgiler fakültesi'ni (1949) bitirdi. Dışişleri bakanlığı'nda görev aldı. Almanya'da (1968-1972), Moskova'da (1972-1975) büyükelçilik

yaptı. Birleşmiş milletler'de Türkiye daimi temsilcisi olarak bulundu. Dışişleri bakanlığı genel sekreterliği görevindeyken, 12 Eylül 1980 harekâtından sonra kurulan Bülent Ulusu kabinesinde Dışişleri bakanlığı görevini üstlendi (1980). 1983'te ikinci kez Birleşmiş milletler Türkiye daimi temsilciliği görevine getirildi. buradan emekliye ayrıldı (1989). Mart 1991'de Yakındoğu'daki Filistinli mülteciler için bayındırlık ve çalışma kuruluşu'nun (UNWRA) genel direktörlüğüne atandı.

TÜRKMEN dağı, İçbatı Anadolu'nun K.-D. kesiminde, Porsuk ve Seydi çaylarının yukarı çığırları arasında K.-B., -G.-D. doğrultusunda uzanan ve daha çok bir plato görünümünde olan orta yükseklikte kütle (1 826 m). Doruk kesiminden Kütahya ve Eskişehir il sınırları geçer. Yapısında kristalli kayaçlardan oluşan eski bir temeli örten ve dasitik lavlarla yer yer kesilen karasal neojen çökelleri en geniş yeri kaplar.

Türkmen kızı, Ege, Akdeniz ve İç Anadolu'da Türkmenler'in yoğun olduğu yörelerde söylenen bir türkü ve bu türkü eşliğinde kadınlar tarafından oynayan halay türü halk oyunu. Oyunun figürleri türkmen kadınının günlük yaşantısını simgeler. İçel ve çevresinde oyuna, kıtlıktan kurtulup bolluğa erişme motifi eklenmiştir. Çorum ve çevresinde daha çok tek kişi tarafından oynanır. Dramatik öğeler de içeren oyunun figürleri, türkünün sözleriyle koşuttur.

TÜRKMENCE a. Türkmenler'in dili; türkçenin güney-batı koluna (oğuzca) bağlı şive.

—Ansikl. Horasan türkçesiyle birlikte doğu oğuz türkçesini oluşturur. Türkmenistan Cumhuriyeti'nde, bu cumhuriyete komşu ülkelerde (İran, Afganistan) ve Türkistan'daki diğer cumhuriyetlerde (Özbekistan, Kazakıstan) 3 milyon kişi tarafından konuşulur. Bugünkü türkmen yazı dili Hazar denizi kıyıları ve Hive bölgesindeki Yomut Türkmenleri'nin ağzına dayanır. Öteki ağızlar şunlardır: çavdur, teke, ersarı, sarık, salır, göklen ağızları. Tükmencenin başlıca özellikleri: *sesbilgisi:* ünlü uyumu tam değildir: *ötiri* (ötürü), *doğrı* (doğru). Uzun ünlüler yaygındır: *od* (ateş), *dāş* (taş), *bāş* (yara). Kapalı e (ė) çoğu kez i şeklindedir: *gīce* (gece). Bazı uzun ünlüler ikiz ünlüye dönüşmüştür: *süyt* (süt > süüt [süt]). Sözcük içinde kendilerini izleyen *v*'nin etkisiyle düz geniş ünlü (a, e) yuvarlaklaşır (o, ö): *öy* (ev). Yönelme durumu eki (-a, -e) kendisinden önceki ünlüyle kaynaşır: *arkā* (arkaya). Çağataycanın etkisini taşıyan bazı sözcükler vardır: *bol-*(ol-), *bar-* (var-). Sözcük içindeki *n, ñ* etkisiyle sözcük başındaki *b-,m-* olur: *men* (ben), *miñ* (bin). Yabancı kökenli bazı sözcüklerde f > p değişmesi görülür: *nepes* (nefes). *Biçimbilgisi:* öteki oğuz şivelerinden (Türkiye türkçesi, azeri türkçesi, Horasan türkçesi) ayrılan bazı özellikler şunlardır: ünlüyle biten sözcüklerde yükleme durumu eki (-ı,-i), doğu türkçesi etkisindedir (-nı,-ni): *ōbānı* (obayı). Eylem çekiminde bazı eklerde bazı ünlüler kaybolur: *gelcek* (gelecek), *çalışyār* (çalışıyor). Geniş zaman olumsuzluk eki *-mar, -mer*'dir: *yazmarsıñ* (yazmazsın), *almarıs* (almayız). Bazı belirteçler de (*del* [değil], *yok* [yok]) olumsuzluk eki gibi kullanılır: *bilmelidēldir* (bilmemeli), *çalışanyōklar* (çalışmıyorlar). Yeterlik eyleminin olumsuz şekli, *bil-* ile yapılır: *alabilmersin* (alamazsın). Bazı fiil çekimleri *-dır, -dir* bildirme ekiyle gelişir: *gelcekdirsin* (geleceksin). Bazı ulaçlar kişi ekleriyle birleşir: *gelyençēm* (ben gelince), *gelyēnkēm* (ben gelirken). *-p; -an, -en* ile yapılan ulaçlar *-mış* anlamı taşır: *alıpdım* (almıştım), *gezendi* (gezmiştir).

TÜRKMENİSTAN, Orta Asya'nın batısında devlet, Hazar denizi ile Amu Derya ve İran ile Afganistan arasında; 488 100 km², 3 622 000 nüf. (1990). Başkenti *Aşkabad*. Resmi dil *türkmence*.

COĞRAFYA

• *Doğal yapı.* Türkmenistan topraklarının % 90'ı çöllerle kaplıdır. Dünyanın en büyük kum çöllerinden biri olan Karakum çölü ülkenin orta kesiminin tamamını kaplayarak Kazakistan'a doğru uzanır. Güneydeki Kugitang ve Kopet dağları Pamir-Alay sıradağlarının uzantılarıdır. Kopet dağları bölgesinde sık sık deprem görülür. Asya'nın iç kesiminde yer alan Türkmenistan'da, yüzey şekillerinin de etkisiyle sert bir kara iklimi hüküm sürer. Sıcaklık gün ve yıl içinde büyük farklılıklar gösterir. Yazın ender olarak 35°C'nin altına düşen sıcaklık, Karakum çölünde gölgede 50°C'ye kadar yükselir; kış aylarında Kuşka'da -33°C'ye kadar düşer. Nem oranı son derece düşük, yağışlar yetersiz olduğundan sulama büyük önem taşır. Başlıca ırmaklar ülkenin kuzey-doğu sınırı boyunca akarak Aral gölüne dökülen Amu Derya ırmağıyla Herirud (Tecen), Murgab ve Atrek ırmaklarıdır. Sulama amacıyla birçok kanal ve gölet inşa edilmiştir. Karakum çölü boyunca uzanan ve dünyanın en büyük sulama ve taşımacılık kanalı olan Karakum kanalı'nın ve sulama şebekesinin yapımı 1950'lerden beri sürmektedir; planlanan uzunluğu 1 400 km'dir.

Türkmenistan'da, sulu tarıma elverişli bir toprak katmanıyla kaplı olan vahalarla vadi ve platolar dışında, doğal bitki örtüsü çöl özellikleri gösterir. Kopet dağlarının vadilerinde yabani üzüm, badem, incir ve ceviz, ırmak kıyılarında ise kara kavak, söğüt ve kamış yetişir. En sık rastlanan hayvanlar tilki, yaban kedisi, Karakum ceylanı gibi çöl hayvanlarıdır. Dağlarda dağ koyunu ve keçisi, çita, vaşak ve oklukirpi yaşar. Kalabalık sürüler halinde göç eden su kuşları, kışın Hazar denizinin doğu kıyılarında konaklar. Hazar'da, başta havyarıyla ünlü mersinbalığı olmak üzere çeşitli balıklar yaşar.

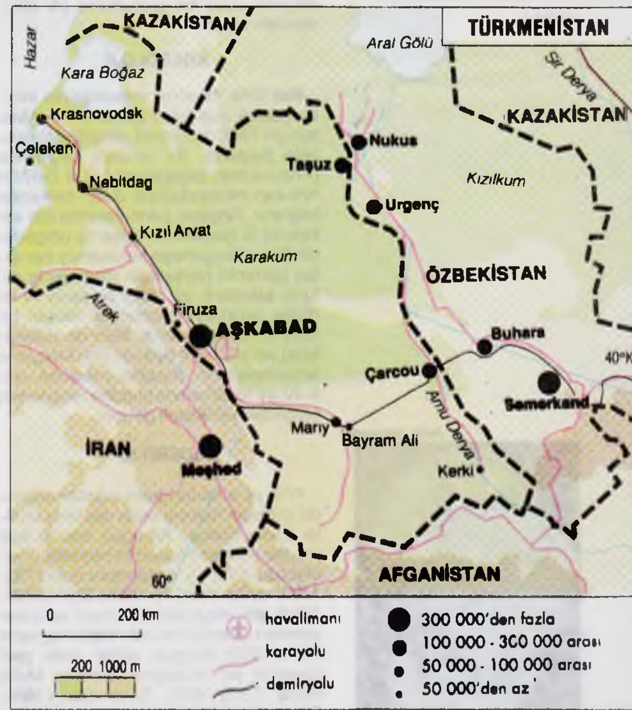
• *Ekonomi.* Türkmenistan vahalar ve çöl olmak üzere iki geniş bölgeye ayrılır. Başlıca vahalar Kopet Murgab, Orta Ceyhun ve Aşağı Ceyhun vahalarıdır. Tarım yapılan vahalarda sanayi de gelişmiştir. Başkent Aşkabad, hem Kopet vahasının, hem de Türkmenistan'ın ekonomik ve kültürel merkezidir. Eskiden göçebe olarak, günümüzde yaylaya çıkılarak yapılan hayvancılık temel yem bitkilerinden yararlanılmaya başlanmasıyla iyileştirildi. Karakul koyunu üretimi hem yün, hem astragan kürk sağlamaktadır.

Türkmenistan'ın çöl bölgesinde kalan batı kesimi sanayi açısından en gelişmiş bölgelerindendir. Bölgede petrol çıkarma tesisleri ve rafineriler, kimya ve madencilik sanayileri ve balık işleme tesisleri, çölün Karakum kesiminde ise doğal gaz ve petrol yatakları vardır. Petrol, Çeleken ve Nebitdag bölgesinden, doğal gaz Bayram Ali ve Şatlıyk bölgelerinden çıkarılır. Bağımsızlıktan sonra petrol ve doğal gazın boruhattıyla Hazar denizinin altından geçirilerek Kafkasya veya İran üzerinden Türkiye ve Avrupa'ya ulaştırılması için tasarı ve girişimler sürmektedir.

Başlıca ulaşım ekseni (hazarötesi demiryolu) Krasnovodsk limanını Amu Derya kıyısındaki Çarcou'nun merkezine bağlar ve Kopet dağı, Tecen, Many, başkent Aşkabad'ın (makine, tekstil sanayileri) ulaşımını sağlar. Taşuz'un gelişmesi, Çarcou'yu Aral gölüne bağlayan demiryolunun yapılmasıyla hızlanmıştır.

• *Nüfus.* Doğum oranının yüksek, ölüm oranının da düşük olması nedeniyle Türkmenistan'da doğal nüfus artış hızı yüksektir. Nüfusun bileşimi şöyledir: % 70 Türkmen, % 9,5 Rus, % 8,5 Özbek, % 2,9 Kazak ve az sayıda Tatar, Ukraynalı, Ermeni, Azeri ve Karakalpak.

Türkmenistan'da XX. yy.'da sağlık alanında büyük ilerlemeler sağlanmıştır. Eğitim 7-17 yaşlar arasında parasız ve zorunludur. Ülk[illegible]
yanı sıra birçok [illegible]

vardır. Türkmenistan'da sovyet döneminde kiril alfabesi kullanılıyordu. 1992'de latin alfabesine geçilmesi kararlaştırıldı.

TARİH

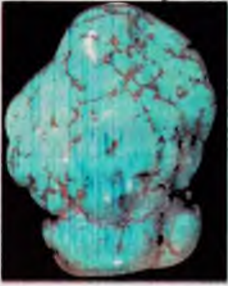
Türkmenistan'da Ortaçağ'da Göktürkler, Karahanlılar, Selçuklular ve Moğollar egemenlik kurdular. Anadolu'ya ve Yakındoğu ülkelerine göçmeyip anayurtta kalan Türkmenler kabile ve klan temelinde örgütlenmiş olarak göçebe bir yaşam sürdüler. Ruslar'ın Türkmenistan'ı ele geçirme girişimleri XVIII. yy.'ın başlarındadır. 1717'deki ilk girişim başarısızlıkla sonuçlandı. Ruslar 1869'da Hazar denizinin doğu kıyısında bir ileri karakol olarak Kızılsu (Krasnovodsk) kentinin çekirdeğini kurdular. 1884'te Merv yöresi, 1890'da Türkmenistan'ın tamamı Ruslar'ın eline geçti. 1916 yılında Türkmenistan'daki kabileleri çevresine toplayan Kurban Muhammet Han ayaklanarak bağımsızlık için çarpışmaya başladı. Öte yandan Basmacılar da Ruslar'a karşı ayaklandılar. 1917'de başlayıp Orta Asya'ya yayılan bu ayaklanmanın başına İttihat ve terakki'nin önderlerinden Enver Paşa geçti. 1921'de Basmacılar'ı yeniden örgütleyerek Batı Türkistan'ı bağımsızlığa kavuşturmaya çalışan Enver Paşa 8 mayıs 1922'de Kızıl ordu birlikleriyle çarpışırken öldürüldü. Kızıl ordu Türkistan'a ve bu arada Türkmenistan'a tamamen hâkim oldu. Eskiden Rus çarlığı'na bağlı olan ve Türkmenistan'ı kapsayan Transhazar yönetim birimi Türkmen yönetim birimi adını aldı ve Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlandı. 1924'te federe cumhuriyet oldu. 1990 yılına kadar SSCB'nin parçası olan Türkmenistan Cumhuriyeti ağustos 1990'da egemenliğini ilan etti. Aynı yıl cumhurbaşkanlığı makamı kuruldu ve ekim 1990'da Saparmurat Niyazov cumhurbaşkanı seçildi. Niyazov'un aralık 1991'de kalabalık bir heyetle Türkiye'yi ziyareti sırasında, Türkmenistan ile Türkiye arasında çeşitli alanlarda bir dizi anlaşma imzalandı: ekonomik, ticari ve bilimsel işbirliği protokolü; kültürel değişim programı sözleşmesi; dostluk ve işbirliği anlaşması, ekonomik ve ticari işbirliği anlaşması. Türkmenistan, başta BM olmak [illegible] uluslararası örg[illegible]
[illegible] 1992'de yapılan [illegible]

seçimini ezici bir çoğunlukla (% 99,5) yeniden kazandı.

ARKEOLOJİ

Batı Orta Asya'nın arkeolojisinin incelenmesine, rus bilim adamı M. E. Masson'un 1946'dan sonra giriştiği çalışmalarla başlandı. İlk yerleşik uygarlıklar (Anav ve Namazgâhtepe), İ.Ö. II. binyıl'ın hint-iran-mezopotamya ortak birikimine bağlanır. Göçebe parth kavimlerinin kökeni ve ilk başkentleri Nesa bu bölgededir. Nesa'da, güneşte kurutulmuş topraktan çokrenkli heykellerle süslü geniş sütunlu salonların yer aldığı bir saray ile fildişine oyulmuş rythonlardan oluşan bir hazine ortaya çıkarıldı. Merv'de (Gâvurkale) yer alan kale belki de eski Margiane Antiokheia'sıdır. Buddha manastırı ise, II.-IV. yy.'lar arasında buddha rahiplerinin bölgedeki varlıklarını gösterir.

Nelly Bariand

Tibet'te çıkarılmış türkuvaz (boyu: 5 cm)

EDEBİYAT

XVII. yy.'a kadar gelen yapıtlar arasında türkistan halkıyla ortak destansı ürünler (Dede Korkut, Köroğlu), islamla ilgili yapıtlar (Ahmet Yesevi'nin hikmetleri) yer alıyordu. XVIII. yy.'da Mahtum Kulı (1733-1793) ve Seyidi (1775-1836), Zelili (1795-1850) gibi izleyicileri toplumsal sorunları yansıtan şiirleriyle tanındı. Molla Nepes'in (1810-1862) duygulu şiirleri, halk şairi Kemin'in şiir anlayışını sürdüren Molla Murat (1879-1930), Durdı Kılıç (1886-1950), Kermolla (1872-1934); folklor kaynağından beslenen Ata Salih, Ç. Aşirov XX. yy. şairleri arasındadır. En etkili temsilcileri arasında B. Kerbabayev'in (1894-1974) bulunduğu yeni roman ve öykü dallarında A. Durdiyev (1904-1947), B. Seytakov (doğm. 1914), N. Sarıhanov (1906-1944), H. Deryayev (doğm. 1905) toplumsal gerçekçi ürünler verdiler. Aynı anlayışı tiyatroda A. Kavuşutov (1903-1953), T. Esenova (doğm. 1915), G. Muhtarov (doğm. 1914) sürdürdü.

TÜRKMENLER, büyük bölümü Türkmenistan'da (3 622 000) yaşayan türk topluluğu. Ayrıca toplu olarak Özbekistan (92 000), Türkistan (14 000), Kazakistan ile Karakalpak özerk bölgesi'nde ve Stavropol'de; dağınık olarak da Afganistan'ın K.-D.'sunda (200 000'den fazla), İran'ın K.'inde (300 000), Orta Anadolu'da (300 000), Irak'ın K.'inde, Suriye, Ürdün ve Çin'de bulunurlar. Dilleri (türkmence*) bakımından farklılıklar gösteren yomut, çavdur, teke, ersarı, sarık, salır, göklen gibi boylardan oluşurlar. Türkmenler, XI. yy.'da batıya göçen Oğuzlar'ın geride bıraktıkları türk boylarıdır. Anadolu'ya gelen Akkoyunlular, Karakoyunlular gibi aşiretler de türkmen olarak nitelenmiştir.

TÜRKOĞLU, Akdeniz bölgesinin D. kesiminde Kahramanmaraş iline bağlı ilçe; 60 992 nüf. (1990); 688 km²; 37 köy. Merkezi, Kahramanmaraş'ın yaklaşık 30 km G.'inde *Türkoğlu,* 14 608 nüf. (1990). Tahıl, pamuk, üzüm üretimi. Hayvancılık.

TÜRKOLOG a. (*türk* ve yun. *logos*'tan). Türk halklarının uygarlığını, tarihini ve dillerini inceleyen uzman.

TÜRKOLOJİ a. (fr. *turcologie*). Türkler' in tarihini, dilini, etnografyasını, edebiyatını vb. inceleyen bilimsel araştırma alanı. (Esk. eşanl. TÜRKİYAT.)

—ANSİKL. XIX. yy. sonu ile XX. yy. başında özellikle alman, fransız, rus,macar bilim adamları türk dili, tarihi ve edebiyatı üzerinde yoğunlaştırdıkları çalışmalarla türkolojiyi bağımsız bir araştırma alanı haline getirdiler. Orta Asya Türkleri arasında yapılan araştırmalar, zengin uygur yazma ve basmalarını ortaya çıkaran kazılar, Orhon ve Yenisey yazıtlarının bulunması ve okunması türkolojinin hızla gelişmesini sağladı. Türkçenin altay dilleri grubu içinde fin ve macar dilleriyle akraba olduğunun saptanması bu uluslardan araştırmacıları türkoloji çalışmalarına yöneltti. Öte yandan Orta Asya ve Yakındoğu'yla siyasal, ekonomik ilişkileri bulunan devletler bu bölgeleri ve halklarını daha yakından tanıyabilmek için türkoloji araştırmalarını desteklediler. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Türkiye'de oluşan türkçülük hareketi türk dili ve türk tarihi konularında çalışmaların yoğunlaşmasını sağladı. Rusya'daki türk toplulukları içinden yetişen araştırmacıların bu çalışmalara önemli katkısı oldu. XX. yy. başında yabancı ülkelerin üniversitelerinde türkolojiyle ilgili kürsüler, enstitüler kurulurken Fuat Köprülü Türkiye'de türkolojinin bir bilim dalı olarak gelişmesine öncülük etti. İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi'nde başlayan bu çalışmaların katkısıyla uluslararası türkoloji araştırmalarının merkezi türk üniversiteleri oldu. Türkçenin Karahanlı çevresinde düzenlenmiş XI. yy.'a ait zengin bir sözlüğü olan *Divanü lügat it -türk* dil, etnografya, edebiyat konularında kapsadığı bilgilerle türkolojinin ilk büyük araştırma ürünü; Kâşgarlı Mahmut da ilk türkolog sayılır. Türkiye'de türkolojinin çağdaş bilimsel bir araştırma alanı haline gelmesi 1924'te İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi'ne bağlı Türkiyat enstitüsü' nü kuran Fuat Köprülü'nün çalışmalarıyla gerçekleşti. Daha sonra bu alanda başlıca şu bilim adamları çalışmalarını sürdürdü: Ahmet Caferoğlu, Reşit Rahmeti Arat, Abdülkadir İnan, Sadettin Buluç, Tahsin Banguoğlu, Mecdut Mansuroğlu, Saadet Çağatay, Hasan Eren, Ahmet Temir, Vecihe Hatiboğlu, Zeynep Korkmaz, Faruk K. Timurtaş, Muharrem Ergin, Şinasi Tekin, Talat Tekin, Mustafa Canpolat, Semih Tezcan, Osman F. Sertkaya vd. Türkiye'de yayımlanan başlıca türkoloji dergileri ise şunlardır: *Türkiyat mecmuası, Ankara Üniversitesi dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi, İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi türk dili ve edebiyatı dergisi, Türk kültürünü araştırma dergisi, Cultura turcica* vd. Türkiye dışında Kazanlı Mirza Kâzem Bek türk dilleri karşılaştırmalı dilbilgisinin temelini atarak türkoloji alanına katkı sağladı. Kırımlı Bekir Çobanzade türk-tatar dillerini ve azericeyi inceledi. Danimarkalı Vilhelm Thomsen'in göktürk yazısını okuması önemli bir dönüm noktası oluşturdu. Alman Albert von Le Coq, Friedrich Wilhelm Karl Müller, Wilhelm Bang-Kaup, eski türkçenin ve özbekçenin dilbilgisini de yazan A. von Gabain zengin uygur yazmaları üzerinde çalıştılar. Bu konuyla yakından ilgilenen alman kökenli Wilhelm Raddloff Rusya'da sürdürdüğü çalışmalarıyla türk lehçelerinin karşılaştırmalı incelemesini gerçekleştirdi. Danimarkalı Vilhelm Grønbech türk dillerinin tarihsel sesbilgisinin temelini attı. Fransız Jean Deny osmanlıcanın, rus Andrey N. Kononov eski türkçenin, özbekçenin, Türkiye türkçesinin dilbilgisini yazdı. Macar I. Kúnos Rumeli ve Anadolu ağızlarını inceledi; yurttaşı János Eckmann bu alanlar yanında tarihsel şivelerle de ilgilenerek çağataycanın dilbilgisini yazdı. Çeşitli ülkelerdeki dilci, arkeolog, tarihçi ve sanat tarihçileri türkoloji çalışmalarına katkı sağladılar. Türkçenin tarihsel yapıtlarının eleştirili yayınları yapıldı; eski ve yeni türkçenin dilbilgisi, sözlüğü, türkçenin başka dillerle akrabalığı, sınıflandırılması konuları araştırıldı. Çeşitli ülkelerde bu konulara zaman zaman yer veren ya da özellikle bu konulara ayrılmış dergiler yayımlandı: *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Geselschaft, Keleti Szemle, Turan, Körösi Csoma-Archivum, Acta Orintalia, Trudi Tyurkologiçeskoy Seminarii, Oriens, Tyurkologiçeşkiy Sbornik, Ural-Altaische Jahrbücher, Journal of Turkish Studies* vd. (→ Kayn.)

TÜRKOMAN a. Batı'da Türkmenler'e verilen ad.

TÜRKOPOL a. Ortaçağ'da, Ortadoğu latin devletlerinin hafif süvari birliklerine verilen ad. (Yerliler ve melezler arasından toplanır ve birlikler halinde örgütlenirlerdi [XII.-XIII. yy].)

TÜRKTAZ a. (*türk* ve fars. *tāz*'dan). *Esk.* **1.** Hücum eden, saldıran kimse. —**2.** Yağma, yağmacı.

TÜRKTAZİ a. (*türk;* fars. *tāz,* ve *-i*'den). *Esk.* **1.** Ani baskın, hücum. —**2.** Yağma için yapılan baskın.

TÜRKUVAZ a. (fr. *turquoise,* firuze; esk. fr. *turcois,* türk'ten firuze, İran'dan Fransa' ya Türkiye üzerinden gönderildiğinden bu ad verilmiştir). Miner. Hidratlı doğal alüminyum ve bakır fosfat; gök mavisi ile yeşilimsi mavi arasında değişen renklerde bulunan, saydamsız değerli bir taştır. (Eşanl. FIRUZE.) [Bk. *ansikl.* böl.]

◆ sıf. ve a. Yeşile çalan açık mavi renk; firuze rengi.

◆ sıf. Bu renkte olan.

—ANSİKL. Miner. $CuAl_6(PO_4)_4\ (OH)_8$, $4H_2O$ formülündeki türkuvazın özgül ağırlığı 2,6 ile 2,83 arasında değişir, sertliğiyse 6'dır; rengi gök mavisi, kimi zaman da yeşilimsidir. Türkuvaz büyük kütleler içinde dağılmış ince damarlar ya da serbest olarak küçük yumrular halinde bulunur. Mücevher yontucuları türkuvazı *doğu* ve *batı* olmak üzere ikiye ayırır. En değerlileri gök mavisi rengindedir: öbürleriyse açık mavidir. Yeşile, hatta sarıya çalan mavi renkli türleri de vardır. Kimi zaman, türkuvazların renkleri parlak maviden donuk yeşile kayar.

TÜRKÜ a. (türk ve ar. *-i, türki* türke aitten). **1.** Türk halk edebiyatında ezgiyle okunan ve bentlerden oluşan, genellikle yaratıcısı belli olmayan bir şiir biçimi. (Bk. *ansikl.* böl.) —**2.** *Türkü çağırmak,* türkü söylemek. ‖ *Türkü yakmak,* türkü için ezgi oluşturmak. ‖ *(Bir kimsenin) türküsünü çağırmak,* onun tarafını tutmak, onun yanında yer almak, onun hoşuna gidecek davranışlarda bulunmak.

—ANSİKL. Ed. Türkü daha çok yedili, sekizli, on birli hece kalıplarıyla söylenir. Bentler ve onları izleyen nakaratlar (bağlama ya da kavuştak da denir) kendi aralarında uyaklıdır. Nakarat bazen bentlerle aynı kalıpta bazen farklı kalıpta olur. Dörder, üçer, ikişer dizelik bentlerle kurulan türküler vardır. Her bentten sonra yinelenen nakarat dört, üç, iki ya da bir dizeli olabilir. Bazı türküler mani biçiminde dörtlüklerle kurulmuştur. Bunların bazen yine mani biçiminde nakaratları olur. Bir türküyü ilk söyleyen halk sanatçısının adı unutulmuştur. Ancak sahibi bilinen türküler (Karacaoğlan türküleri) de vardır. Bir türkü zaman boyunca türlü değişmelere uğrayarak yaşamasını sürdürür. Türküler doğayı, aşkı, ayrılığı, ölümü, kahramanlık ve askerliği, günlük yaşamın türlü olaylarını konu edinir. Kına gecesi, düğün, iş, oyun türküleri vardır. Bazı türkülerin bentleri iki kişi ya da iki grup tarafından karşılıklı söyleşme biçiminde okunur.

TÜRKÜCÜ a. Türkü söyleyen ses sanatçısı.

TÜRKÜSTÜN (Ali Vehbi), türk dağcı (İstanbul 1887 - *ay. y.* 1937). Dağcılık sporuna yüksekö̈ğrenimi sırasında Fransa'da başladı. Mont-Blanc'a tırmanarak türk bayrağını bu dağın zirvesine diken ilk türk sporcusu oldu. Dağcılık sporunun Türkiye'de sevilip yayılmasında etkin rol oynadı. Niğde Aladağlar'ın en yüksek doruğuna *Türküstün* adı verildi.

TÜRLERARASI sıf. Birçok yakın tür ya da birçok tür arasında meydana gelene denir.

Türlerin kökeni *(On the Origin of Species),* Ch. Darwin'in dönüşümcülük, canlılar arası yaşam rekabeti ve doğal ayıklanma hakkındaki görüşlerini açıkladığı temel yapıtlardan biri (tam adı: *On the Origin of Species by means of Naturel Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* [Doğal ayık-

lanma açısından türlerin kökeni, ya da yaşama savaşında başarı kazanan ırkların alıkonulması]). Şiddetli hoşnutsuzluk tepkilerinin yanı sıra büyük bir ilgi uyandıran bu yapıt, eskiden yaşamış olan canlılar âlemine ilişkin, zamandan bağımsız ve dinsel görüşe karşı öne sürülebilecek tek bakış açısını bilime soktu.

TÜRLEŞME a. Genet. Döl verebilen melezlerin üretimini önleyen üreme engelleri yaratma yoluyla yeni türlerin oluşması.
—ANSİKL. "Türleşme" terimi yeni türler yaratılması bakımından "evrim" ile eşanlamlı sayılabilir. Doğal ayıklanma darwincilikte türlerarası engeller oluşmasını sağlayan en önemli mekanizma sayıldığı halde, çağdaş sitogenetik veriler, kromozom düzenlemelerinin türleşmeyi sağlamakta belki daha önemli rol oynadığını ortaya koymuştur. Coğrafi uzaklık yoksa *sempatrik türleşme*, coğrafi ayrılık varsa *alopatrik türleşme* sözkonusudur.

TÜRLÜ sıf. **1.** Çoğulluğun ve değişikliğin bir arada değerlendirildiğini belirtir; birçok, çeşitli: *Türlü alışkanlıklar edinmek. Türlü söylentiler duymak.* **—2.** Belli bir niteliğiyle belirginleşen; tür, cins: *Ona göre iki türlü insan vardır.* **—3.** *Türlü türlü*, çeşit çeşit.
—Mutf. Mevsimlik birkaç sebzeyi parça et ya da kuşbaşıyla pişirerek yapılan yemek. (Kereviz, havuç, patates vb. kış sebzeleriyle yapılanına *kış türlüsü;* patlıcan, taze fasulye, domates, bamya vb. yaz sebzeleriyle yapılanına *yaz türlüsü* denir. Güveçte de pişirilir.)
◆ a. (3. k. iyelik ekiyle) **1.** Pek çok çeşidi: *Acıların türlüsünü görmüştü.* **—2.** Belli bir türü, çeşidi: *Başka türlüsünü bulamadım.*
◆ be. Bir belgisiz sıfatla ya da işaret sıfatıyla, sıfatın gösterdiği yolda, biçimde: *Bunu başka türlü anlatamazdı. Bu türlü düşünmen doğru değil.*

TÜRREHAT çoğl. a. (ar. *türrehe*'nin çoğl. *türrehāt*). *Esk.* **1.** Saçma sözler. **—2.** *Türrehat-ı bimana*, anlamsız, saçma sapan sözler.

TÜRSAN (Tonguç), türk kürekçi (İstanbul 1927). Kürek sporuna Galatasaray'da başladı (1945). Fenerbahçe'de adını duyurdu. Türkiye birincilikleri kazandı. Almanya'daki öğrenimi sırasında bu ülkenin en büyük kürek ödüllerinden biri olan *Altın skiff*'i aldı (1953). Akdeniz oyunları'nda ikinci geldi (1955). İlk kürek milli takımında kaptanlık yaptı.

TÜRSEL sıf. → ÖZGÜL.

TÜRŞ ya da **TURŞ** sıf. (fars. *türş*). *Esk.* **1.** Ekşi. **—2.** Suratsız, aksi. **—3.** Güzel olmayan. **—4.** *Türş-ba*, sirkeli ya da limonlu çorba. || *Türş-mizaç, türş-tab*, kötü huylu, geçimsiz. || *Türş-ruy*, ekşi yüzlü. || *Türş-şirin*, ekşi tatlı karışık.

TÜRŞİ ya da **TURŞİ** a. (fars. *türş* ve *-i*'den *türşi*). *Esk.* **1.** Turşu. **—2.** Ekşilik.

TÜRÜM a. Fels. **1.** Antikçağ maddeci felsefesinde, özellikle de Epikuros ve Lucretius'ta, algılanan nesneden gelen ve duyu organlarını etkileyerek duyumu yaratan imge. **—2.** Leibniz'e göre Tanrı'nın dünyayı yaratma tarzı. (Leibniz şöyle der: "Yaratılmış *tözler*, Tanrı'ya bağımlıdır; Tanrı onları korur ve tıpkı bizim düşüncelerimizi yaratmamız gibi onları bir çeşit türümle sürekli olarak yaratır" [*Metafizik" üzerine konuşma* (Discours de métaphysique)], 14.)

TÜRÜMCÜ a. Türümler sisteminden yana olan.

TÜRÜMCÜLÜK a. Evrenin türümsel olarak oluştuğunu ileri sürenlerin öğretisi.

TÜRÜMSEL sıf. Türümle ilgili olan.

TÜRÜNC a. (fars. *türünc*). Esk. bot. Turunç.

TÜS sıf. (ar. *tis'a*'dan *tüs'*). *Esk.* Dokuzda bir.

TÜSİAD (Türk sanayicileri ve işadamları derneği), tüm özel girişimcileri, sanayicileri ve işadamlarını korumak, güçlendirmek, bir araya getirip örgütlenmelerini sağlamak, türk ekonomisini geliştirmek için sanayici, işadamları ve resmi mercilerle işbirliği ve görüş alışverişi yapmak amacıyla kurulmuş kamuya yararlı dernek. Tüsiad, amaç ve etkinliklerini gerçekleştirmek için toplantılar, kurslar, konferanslar düzenler, çeşitli yayınlar yapar. Kuruluş tarihi 1971 olan derneğin merkezi İstanbul'dadır.

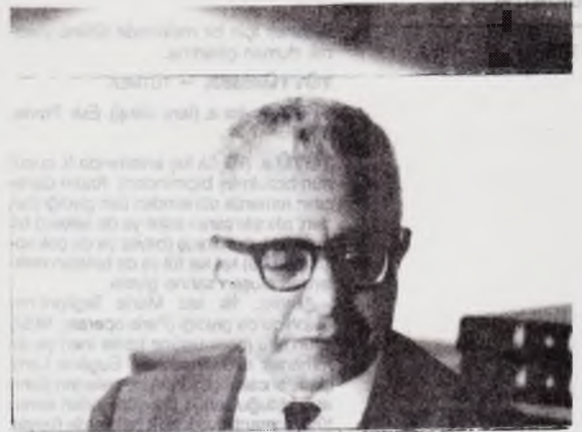
TÜTEKLİK a. Mim. **1.** Hamamlarda, duvar içinde sıcak hava ve dumanın dolaşımı için yapılmış özel künk düzeni. (Eşanl. DÜHENK.) **—2.** Çatının ortasına yapılan, içerdeki bacasız ocakların dumanının dışarı çıkmasını, iç mekânın aydınlatılmasını sağlayan delik.

TÜTENGİL (Cavit Orhan), türk toplumbilimci (Sebil, Tarsus, 1921 - İstanbul 1979). Yüksek öğretmen okulu'nda okudu, İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi felsefe bölümü'nü bitirdi (1944). Bir süre orta dereceli okullar ve köy enstitülerinde öğretmenlik yaptıktan sonra İstanbul Üniversitesi iktisat fakültesi'ne toplumbilim asistanı olarak girdi. İktisat fakültesi'ni bitirdi (1958), aynı fakültede doçent (1960), profesör (1970) oldu.
Toplumsal değişme ve köy toplumbilimine ilişkin çalışmalarıyla tanınan Tütengil, incelediği konularda geniş toplumbilimsel yaklaşımlara varma amacı güttü; daha çok toplumsal değişme, köy toplumbilimi ve yönteme ilişkin yapıtlar verdi. Ziya Gökalp ve türk basınının tarihçesine ilişkin çalışmalar yaptı. Silahlı bir saldırı sonucu öldü. Ölümünden sonra fakültesi, *Prof. Cavit Orhan Tütengil'e armağan* (1980); *Tütengil'e saygı* (1981) adlarıyla iki anma kitabı yayımladı. *İktisat fakültesi mecmuası, Prof. Cavit Orhan Tütengil'in anısına armağan* adıyla özel bir sayı çıkardı (1982). Başlıca yapıtları: *Prens Sabahattin* (1954), *Ziya Gökalp üzerine notlar* (1956), *İçtimai ve iktisadi bakımdan Türkiye'nin karayolları* (1961), *Diyarbakır basını ve bölge gazeteciliğimiz* (1966), *Az gelişmiş ülkelerin toplumsal yapısı* (1966), *Ağrı dağındaki horoz* (deneme [1968]), *Türkiye'de köy sorunu* (1969), *Yeni Osmanlılar'dan bu yana İngiltere'de türk gazeteciliği* (1969), *Az gelişmenin sosyolojisi* (1970), *Kırsal Türkiye'nin yapısı ve sorunları* (1975), *Temeldeki çatlak* (deneme [1975]), *Atatürk'ü anlamak ve tamamlamak* (1975).

TÜTME a. Tütmek eylemi.

TÜTMEK gçz. f. **1.** Duman çıkarmak ya da dumanı geri vermek: *Tüten bir fabrika bacası. Baca tıkandığı için soba tütüyor.* **—2.** Sıvıya dönüşmüş bir gazdan, sıvı bir yüzeyden, havadan daha sıcak nemli bir cisimden söz ederken, buhar çıkarmak. **—3.** *Burnunda, gözünde tütmek* → BURUN, GÖZ.
◆ **tüttürmek** ettirg. f. **1.** Duman çıkarmasına, tütmesine yol açmak. **—2.** *Sigara, puro, pipo tüttürmek*, içmek.

TÜTSÜ a. **1.** Duman ya da koku çıkarması için ateşte yakılan madde. (Dinsel törenlerde çevrenin güzel kokmasını sağlamak için ya da halk inanışına göre büyünün, nazarın vb. olumsuz etkilerini ortadan kaldırmak için ya da sağaltım amacıyla kullanılır.) **—2.** Bu maddeyi yakma eylemi. **—3.** Büyüye, nazara vb. hedef olduğu düşünülen kişiyi, evini vb. yakılan bu nesnenin dumanına tutma işlemi. (Bk. *ansikl.* böl.) **—4.** *Arg.* İçki.
—Mutf. Bazı yiyecekleri, daha uzun süre dayanmasını sağlamak amacıyla odun ya da saman dumanına tutma işlemi. (→ İSLEME.) || *Tütsü sepeti*, tütsülenecek ringaların dizildiği sepet.
—Seram. Seramiklerin fırınlanmasında, başlangıçta, çok az odunla yapılan ısıtma işlemi.

Cavit Orhan **Tütengil**

—Tıp. Duman halinde verilen ilaç ve bu ilacın çıkardığı duman.
—ANSİKL. Folk. Tütsü, Anadolu'nun birçok yöresinde bugün de başvurulan bir kötülük savma yöntemidir. Büyüye ya da nazara uğradığı varsayılan kişi, üzerlik tohumu, soğan, sarmısak kabuğu vb.'den biri veya birkaçı ya da akrep, yılan gömleği vb. yakılarak dumanına tutulur ve bu sırada bazı tekerlemeler, dualar okunur. Tütsünün nazara ya da büyüye neden olan tinsel gücü korkutup kaçırdığına ve o kimseye artık zarar vermeyeceğine inanılır. Kimi zaman nazar değdiği ya da büyü yapıldığı varsayılan ev vb. de tütsülenir.

TÜTSÜLEME a. Tütsülemek eylemi.
—Mutf. Etleri ve balıkları, korunmalarını sağlamak için birkaç hafta dumana tutarak kurutma yöntemi. (Hayvansal ürünlerin korunmasında kullanılan ilk yöntemlerden biri olan tütsüleme, Amerika ve Okyanusya yerlileri tarafından çok eskiden beri bilinmekteydi.) [Eşanl. İSLEME.]
—Ted. Vücudun bazı bölümlerini dumana, buhara tutma eylemi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Ted. Evlerde yakabilmek için bazı tütsülü ilaçlar yanabilir hale getirilir. Tütsülemeden birçok solunum yolu hastalığında yararlanılır. Esas yararlı etkinin solunulan havadaki nemlenmeye bağlı olduğu sanılmaktadır ve tütsüleme uygulamaları çok zaman şarlatanlığa dönüşmüştür.

TÜTSÜLEMEK g. f. **1.** *Bir yeri, bir kimseyi tütsülemek*, bir yeri tütsü dumanıyla doldurmak; bir kimseyi, bedeninin bir bölümünü tütsü dumanına tutmak. **—2.** *Kafayı tütsülemek* → KAFA.
—Mutf. *Bir yiyeceği tütsülemek*, uzun süre bozulmadan saklayabilmek için onu dumana tutmak; islemek.
◆ **tütsülenmek** edilg. f. Tütsü dumanıyla doldurulmak ya da tütsü dumanına tutulmak.
—Mutf. Bir yiyecekten söz ederken, uzun süre bozulmadan saklanması için odun ya da saman dumanına tutulmak; islenmek.
◆ **tütsületmek** ettirg. f. Bir yerin, bir kimsenin tütsülenmesini sağlamak.

TÜTSÜLENMEK → TÜTSÜLEMEK.

TÜTSÜLETMEK → TÜTSÜLEMEK.

TÜTSÜLEYİCİ a. Ted. Tütsü yapmak için kullanılan aygıt.

TÜTSÜLÜ sıf. **1.** Tütsülenmiş, tütsüyle doldurulmuş yer ya da tütsüye tutulmuş kimse için kullanılır. **—2.** *Arg.* Sarhoş: *Herkes iyice tütsülüydü.*
—Mutf. Tütsülenmiş bir yiyecek için kullanılır.

TÜTSÜLÜK a. İçinde tütsü yakılan kap; buhurdanlık.

TÜTTÜRME a. Tüttürmek eylemi.
—Tüt. *Mekanik tüttürme*, sigara ve puroların duman bileşimlerini toplamak ve tah-

C. Masson

S. Lido

italyan tütüsü

lil etmek için bir makinede tütünü yakarak duman çıkartma.

TÜTTÜRMEK → TÜTMEK.

TÜTUK, -ku a. (fars. *tutuk*). *Esk.* Perde, örtü.

TÜTÜ a. (küçük kıç anlamında fr. *cucu*'nün bozulmuş biçiminden). Kadın dansçının romantik dönemden beri giydiği (bedeni sıkı sıkı saran askılı ya da askısız) bir mayoya tutturulmuş (beyaz ya da çok soluk pembe) kat kat tül ya da tarlatan eteklerden oluşan sahne giysisi.

—ANSİKL. İlk kez Maria Taglioni'nin *Sylphide*'de giydiği (Paris operası, 1832) *uzun tütü* (bilek üstüne kadar iner) ya da *romantik tütü*'yü ressam Eugène Lami çizdi, ancak ilk tütünün bu baleden daha eski olduğu sanılır. Bu dönemden sonra tütü, romantik ve klasik balelerde (beyaz baleler) bale ayakkabısının kullanımına da bağlı olarak yaygınlaştı. Gelişen teknikle biçimi de değişerek önce diz boyuna, sonra dizin oldukça üstüne kadar kısaldı. *İtalyan tütüsü*, kolayla sertleştirilmiş eteği yatay duran çok kısa bir tütüdür.

TÜTÜN a. **1.** Birçok türü, güzel yaprakları ya da çiçekleri için süs bitkisi olarak, en önemli türü bol nikotinli yaprakları için tarım bitkisi olarak yetiştirilen biryıllık ya da çokyıllık otsu bitki. (Bil. a. *Nicotiana*; patlıcangiller familyası.) [Bk. *ansikl.* böl.] **—2.** İçmek, burna çekmek, çiğnemek, puro ve sigara yapmak üzere kurutularak hazırlanan tütün yaprağı: *Sarı tütün, kara tütün içmek.* **—3.** *Yörs.* Duman. **—4.** *Tütün içmek*, tütünü yakarak dumanını içine çekmek. ‖ *Tütün rengi*, koyu pas rengi; bu renkte olan şey için kullanılır. ‖ *Tütünü tepesinden çıkmak*, bir acının etkisiyle yanıp kavrulmak. ‖ *Tütününü tüttürmek*, ev ve aile düzeninin sürmesini sağlamak, ocağını söndürmemek.

—Huk. *Tütün tekeli*, tütün alım ve satımı konusundaki devlet tekeli. (→ TEKEL)

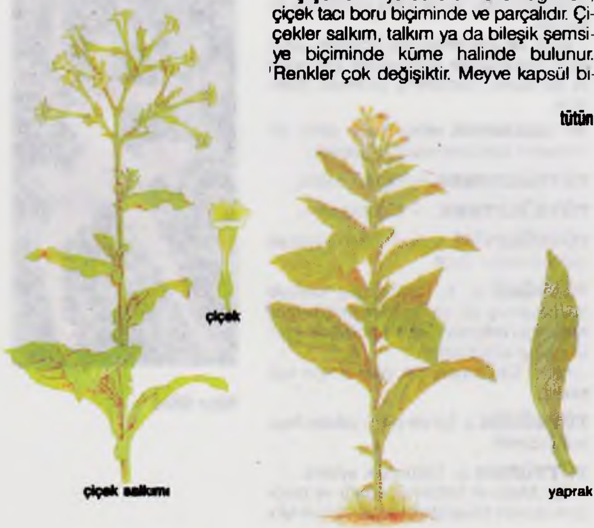
—Mutf. *Tütün kıyımı*, bazı sebzeleri ince çubuklar halinde kesme tarzı.

—Virol. *Tütün mozaiği virüsü*, çomakçık şeklinde, tütün bitkilerinde hastalık yapan ve virüslerin yapısının incelenmesinde model olarak kullanılan, çomak biçiminde, RNA'lı virüs.

—ANSİKL. • *Tütün tarımı.* Avustralya ve Amerika kökenli olan, XVI. yy.'dan sonra Avrupa'ya, ardından Asya'ya giren tütün, bugün hemen hemen her ülkede yetiştirilmektedir.

Bilimsel adı *nicotiana* olup bu bitkiyi 1560'a doğru Lizbon'dan kraliçe Marie de Médicis'e gönderen Lizbon'daki fransız elçisi Jean Nicot'nun adından gelir.

Ticari tütünlerin temeli olan *Nicotiana tabaceum* boyu 1,5-2 metreye varan biryıllık otsu bir bitkidir. Yapraklarının uzunluğu 80 cm'ye, genişliği 40 cm'ye varabilir. Çiçekleri 4 ya da 5 cm uzunluğunda, çiçek tacı boru biçiminde ve parçalıdır. Çiçekler salkım, talkım ya da bileşik şemsiye biçiminde küme halinde bulunur. Renkler çok değişiktir. Meyve kapsül biçimindedir. Tohumlar çok küçüktür (10 000 tanesi 1 g) ve doğrudan doğruya tarlaya ekilemez. Mart sonuna doğru fideliklere ekim yapılır. 2 ay sonra, fideler sökülerek tarlada açılan karıklara, 60-70 cm (şark tütünlerinde 20-30 cm) aralıkla dikilir ve hafif sulanır. Tütün derin ve zengin toprak, bol su, organik ve mineral bol gübre ister. (Şark tütünleri organik maddece fakir ve çok derin olmayan hafif meyilli tarla ister). En elverişli gelişme sıcaklığı 25 °C-30 °C'tır. Bakımı (tepe kırma, tomurcuk alma, ilaçlama), sapıyla birlikte ya da yaprak halinde hasadı, özellikle kurutulması ve satışa hazırlanması pek çok el emeği gerektirir.

Hasat, fide dikiminden ortalama 3 ay sonra yapılır. Yaprakların olgunlaştığı, yüzeylerinde sarı lekelerin belirmesiyle belli olur. Yapraklar kırılarak ya da sapla birlikte toplandıktan sonra açık havada (güneşte), gölgede kurutulur.

Siyah tütünler olgunlaşma ve mayalanmaya bırakılır. Açık renkli tütünler metal şişlere dizilerek sıcak havada belirgin özelliklerini alacak şekilde kurutulur.

Kurutulmuş yapraklar kalitesine ve büyüklüğüne göre ayrılarak demet yapılır. Demetler balya haline getirilerek pazarlanır ya da fabrikaya teslim edilir.

• *Tütünün işlenmesi.* Orta damarları parankimadan ayırmak için tütün yaprakları bir dövme işleminden geçirilir. Elde edilen parankima parçalarına parça tütün denir. Paket tütün ya da sigara yapımında kullanılacak parçalar bant üzerinde sürekli akarken işlenir. Buna genel hazırlama denir. Tütünler ısıtılır, buharla yumuşatılır, sonra karıştırılır ve kıyımdan önce tavlanır. Bu arada parankimadan ayrılmış orta damarlar da suya batırılır, ezilir ve kıyılmış parankimaların uzunluğunda kıyılır. Kıyımdan sonra açık renkli tütünler kurutulur ve soslanır. Soslamanın amacı şekerli maddeler sayesinde daha yumuşak bir hale getirmek ve kokular yardımıyla aromayı düzeltmektir. Kara tütünler kavrulur ve böylece son içim tadını alır.

Sigaralar, tütün ile kâğıdı birleştirmeye, bazen filtre ucunu eklemeye elverişli makinelerle yapılır. Dakikada 7 000 sigara yapabilen makineler geliştirilmiştir. Sigaralar sonra dakikada 400 paket doldurabilen makinelere gönderilir. Pipo tütünü ya da sarmalık tütünlerse doğrudan doğruya otomatik torbalama ya da paketleme makinelerine verilir. Mamüller çeşitli görünüş ve tadım denetiminden, özellikle dumanın başlıca bileşenlerini belirtmeye, ölçmeye ve ayarlamaya yarayan makinede tüttürme denetiminden geçirilir.

• *Ekonomi.* Dünya tütün üretimi 1974'ten bu yana 5-6 Mt arasında değişmektedir. Çin 2,25 Mt'la (1991) başta gelir. Onu ABD (671 000 t), Hindistan (431 000 t), Brezilya (335 000 t), İtalya (220 000 t) ve Türkiye (175 000 t) izler.

Sigaralar tütün mamullerinin % 90'ını oluşturur. Sigara üretimi son 20 senede % 50 artış göstermiştir. 1991'de sigara üretiminde başta gelen ülkeler ve üretim miktarları: Çin (1,7 trilyon tane sigara), Amerika (735 milyar tane sigara), AT ülkeleri (695 milyar tane sigara), eski sovyet cumhuriyetleri (307 milyar tane sigara), Japonya (270 milyar tane sigara). Bu ülkeler dünya üretiminin % 50'sini sağlamaktadır. Bu 4 büyük pazara giren yabancı sigara miktarı % 1'i bile bulmaz. Türkiye'de aynı yıl, 43 000 t'u filtresiz olmak üzere 72 100 t sigara üretilmiştir.

—Fizyol. Tütünün fizyolojik etkisi büyük oranda nikotine bağlıdır. Tütünle süreğen zehirlenme karbondioksit, tahriş edici ürünler (akrolein), farmakoloik etkili aminler (nikotin) ve (aralarında benzo/a/piren'in de bulunduğu) kanserojen maddeler içeren katranların ortak etkisi sonucunda gelişir. Tütün, yüksek tansiyonlu, başta atardamar iltihabı olmak üzere kalp-damar hastalıkları ya da göğüs anjini olan kişilerde yasaklanmalıdır. Süreğen bir geniz iltihabına ve amfizemle sonuçlanan süreğen bir bronş-akciğer hastalığına neden olur. Tütün alışkanlığı akciğer kanser*lerinin başta gelen nedenidir ve geniz kanserlerinin ortaya çıkışında da rol oynar. Esas neden, önemli miktarda kanserojen katranın bronşlara ve akciğerdeki hava keseciklerine sıvaşıp kalmasıdır.

—Toksikol. Genel olarak yıllık ölüm sayısı tütün içenlerde, içmeyenlere göre daha yüksektir. 35 ila 40 yaşındaki erkeklerde, günde 40'tan fazla sigara içenlerde ölüm oranının içmeyenlere göre iki buçuk kere daha fazla olduğu görülmüştür. Düzgün bir şekilde tütün içen 30 yaşındaki bir kimsenin yaşam beklentisi ortalama 6 yıl azalmaktadır. Günde 20 sigara içmek solunum yolları kanserine yakalanma olasılığını on katına çıkarmaktadır. İdrar tütün dumanı içindeki kanser yapıcı maddeleri attığından tütün ile idrar kesesi kanserleri arasındaki mutlak bir bağıntı ortaya çıkarılmıştır. Koroner hastalıkların sıklığı tütün içenlerde içmeyenlere göre iki kez fazladır (aynı şey bacaklardaki arteritler için de geçerlidir). Gebe kadınlarda tütün içme kendiliğinden düşüğe yol açabilir; tütün içen kadınlardan doğan çocuklar çoğunlukla, doğumda, tütün kullanmayan annelerden doğanı çocuklara göre daha az kiloludur.

Tütün, tütün mamulleri, tuz ve alkol işletmeleri genel müdürlüğü (TEKEL), tüzel kişiliği olan, çalışmalarında özerk ve sorumluluğu sermayesiyle sınırlı bir kamu iktisadi teşekkülü. İlgili olduğu bakanlık Maliye ve gümrük bakanlığı'dır. 21 mayıs 1941 tarihli ve 4036 sayılı İnhisarlar umum müdürlüğü teşkilatı ve vazifeleri kanunu'yla kuruldu. Daha sonra adı Tekel genel müdürlüğü olarak değiştirildi. 8 haziran 1984 tarihli ve 233 sayılı kanun hükmünde kararname'yle statüsü yeniden düzenlendi. 1989'da, tütünde devlet tekelinin kaldırılması üzerine adı Tütün, tütün mamulleri, tuz ve alkol işletmeleri genel müdürlüğü olarak değiştirildi. Tekel adının da alameti farika olarak kullanılması kabul edildi. Kuruluşun başlıca görevleri şunlardır: özel yasalarla belirtilen görev ve hizmetlerin gerektirdiği tüm işlemleri yapmak, uğraş konularına ait üretim etkinliklerinden doğan yan ve alt ürünleri değerlendirmek, yardımcı maddeleri üretmek, çalışma konusuna giren ürünlerin nitelik, verim ve işletme tekniğinin geliştirilmesi için araştırma, yetiştirme ve ıslah gibi her türlü etkinliklerde bulunmak, bunun için gerekli tesis ve laboratuvarları kurmak ve işletmek, gereken yerlerde çalışma konularıyla ilgili satış mağazaları açmak vb. Kuruluşun 8 sigara, 17 içki, 1 kibrit, 1 ambalaj, 1 yedek parça ve 3 suma fabrikası bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye genelinde 10 Tuzla müdürlüğü, 10 Tuzla amirliği, 24 Tuzla memurluğu olan Tekel'in, bunlar dışında satışla ilgili 46 başmüdürlüğü de faaliyet göstermektedir. Kuruluşa bağlı müesseseler, Yaprak tütün işletmeleri ve ticareti müessesesi (İstanbul), Sigara sanayii işletmeleri müessesesi (İstanbul), Tuz sanayii müessesesi (İzmir), Alkollü içkiler sanayii müessesesi (İstanbul), Pazarlama ve dağıtım müessesesi'nden (İstanbul) oluşur. Bağlı ortakları ise, her ikisinin de merkezi Kıbrıs'ta yer alan Türk Alkollü içki ve şarap endüstrisi limited şirketi ile Kıbrıs Türk Tütün endüstrisi limited şirketidir. 1991 yılı verilerine göre kuruluşa bağlı tesislerde üretilen ürünler ve üretim miktarları şöyledir: 72 100 ton sigara, 61 634 000 litre rakı, 4 288 000 litre cin, 7 323 000 litre votka, 12 732 000 litre şarap, 25 000 000 litre bira.

TÜTÜNBALIĞI a. Uskumru, kolyoz, ringa gibi balıkların tütsülenerek kurutulmuş (füme) halde satılan biçimlerine halk arasında verilen ad.

TÜTÜNCÜ a. Tütün yetiştiricisi ve/ya da satıcısı.

TÜTÜNCÜ, Balıkesir'in Gönen ilçesine

bağlı bucak; 3 367 nüf. (1990); 13 köy. Merkezi *Tütüncü*, 693 nüf. (1990).

TÜTÜNCÜBAŞI a. Kur. tar. Osmanlı sarayında padişahın tütün işlerine bakan, çubuk ve ağızlıklarını temizleyen görevlilerin amiri.

Tütüncüler bankası aş (TÜTÜNBANK), 1924'te Manisa'nın Akhisar ilçesinde "Akhisar tütüncüler bankası" adıyla kurulan banka. Akhisar, Gördes, Kırkağaç, Soma, İzmir ve Ankaralı tüccar, milletvekili ve toprak sahipleri tarafından, 70 000 TL'si Maliye bakanlığı ve Ziraat bankası'nca ödenen 200 000 TL sermayeyle kuruldu. 1954'te merkezi İzmir'e taşındı ve adı Türkiye Tütüncüler bankası olarak değiştirildi. 1980'de Yaşar Holding'in iştirakleri arasına katılan bankanın 1990 sonu itibariyle özkaynakları toplamı 117,4 milyar TL, krediler toplamı 556,1 milyar TL, toplam mevduatı 904 milyar TL'dir. 49 şubesi ve 1 temsilciliği olan bankada aynı yıl 1 185 kişi çalışmaktaydı.

TÜTÜNCÜLÜK a. Tütün yetiştirme ve/ya da satma işi.

TÜTÜNCÜOĞLU NAUM → NAUM (Mihail).

TÜTÜNÇİFTLİK, İzmir körfezinin K. kıyısında yerleşme; İstanbul Petrol rafinerisi aş (İpraş).

TÜTÜNLÜK a. Bes. san. Sığırın sırt bölümündeki kuyruğa yakın etlerden yapılan pastırma. (Birinci sınıf pastırmalardandır. Yumuşak, orta yağlı ve gevrektir.)

TÜVAN a. (fars. *tüvān*). *Esk.* **1.** Kuvvet, takat: *Tab ü tüvan* (kuvvet ve güç). **—2.** *Tüvan-fersa*, takatsiz bırakan, yoran. ‖ *Tüvan-ger*, zengin, güçlü.

TÜVANA sıf. (fars. *tüvan*'dan *tüvanā*). *Esk.* Dinç, güçlü, kuvvetli.

TÜVANGER a. Müz. Türk müziğinde bir bileşik makam. (XVI. yy.'da yaşamış olan Behram Ağa'nın bu makamda bir peşrevi vardır.)

TÜVEYCİ sıf. (ar. *tüveyc* ve *i*'den *tüveyci*). *Esk.* Taç yaprakla ilgili.

TÜVEYÇ a. (ar. *tāc*'dan *tüveyc*). *Esk.* Küçük taç.
—Esk. bot. Taç yaprak. ‖ *Tüveyc-i ceresi*, çan şeklindeki taç yaprak. ‖ *Tüveyc-i cülcüli*, çıngırak şeklinde olan taç yaprak. ‖ *Tüveyc-i firaşi*, sedir biçiminde olan taç yaprak. ‖ *Tüveyc-i kam'i*, huni şeklinde olan taç yaprak. ‖ *Tüveyc-i karanfuli*, uçları çentikli taç yaprak. ‖ *Tüveyc-i miğferi*, miğfere benzer taç yaprak. ‖ *Tüveyc-i munfasılat-ül vüreykat*, iki ya da daha çok yaprağı olan taç yaprak. ‖ *Tüveyc-i şefevi*, birbirinden ayrı iki dudak biçiminde olan taç yaprak.

TÜVİD ya da **TWEED** a. (ing. *tweed*' den). Tekst. Bezayağı ya da serj armürle, karde yünden, genellikle iki renkli olarak dokunan ve manto, tayyör ve spor ceket üretiminde kullanılan kumaş.

TÜY a. **1.** Kuşların örteneğini kaplayan üstderi kökenli boynuzsu fanerlerin her biri ya da tümü. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** İnsan ve hayvan derisi üzerinde çıkan çok ince kıl. **—3.** Bitkisel organların yüzeyinde bulunan üstderi kökenli uzantı. (Bk. *ansikl.* böl.) **—4.** Kimi hayvanların yumuşak kılları: *Kedinin tüyleri.* **—5.** Kimi dokumalarda yumuşak, kısa, sık kıllar; hav. **—6.** *Tüy atmak*, sözkonusu hayvansa tüyünü değiştirmek. ‖ *(Üstüne) tüy dikmek*, kötü ve olumsuz olan bir durumu yeni bir eylemle çok daha kötüleştirmek: *Bu son sözü de olanların üstüne tüy dikti.* ‖ *Tüy düzmek*, sözkonusu hayvansa, tüyü düzelmek; insansa, kılığını kıyafetini düzeltmek. ‖ *Tüy gibi*, çok hafif. ‖ *Tüyleri diken diken olmak*, üşümekten ya da korkmaktan vücuttaki kılların dipleri kabarmak; tiksinti, dehşet ve korku anlatmak için kullanılır: *Bu çirkin manzara karşısında tüyleri diken diken olmuştu.* ‖ *Tüyleri ürpermek*, herhangi bir nedenle korku ya da tiksinti duymak. ‖ *Tüyü bile kıpırdamamak*, aldırmamak, hiç oralı olmamak. ‖ *Tüyü bitmedik*, çok küçük çocuk için kullanılır. ‖ *Tüyü bozuk*, sarışın kimselere kızgınlıkla söylenen söz. ‖ *Tüyüne dokunmak*, bir kimseye zarar verecek küçük bile olsa bir davranışta bulunmak (genellikle olumsuz anlamda ve tehdit amacıyla): *Tüyüne dokunursanız, yapacağımı ben bilirim.*
—Astrofiz. *Kutup tüyü*, Güneş tacının, tam Güneş kutupları yakınında gözlemlenen ve maksimum Güneş etkinliği dönemlerinin dışında oluşan, yarıçapsal büyük bir genişleme gösteren ince fışkırması.
—Avc. ve Kuşç. *Tüy düzmek*, keklik yavrusundan söz ederken, birinci tüy değiştirmeden sonra, bedeni benekli yeni tüylerle örtülü olmak.
—Bot. *Tüy demeti*, bazı meyve ya da tohumların ucunda yer alan ve bunların rüzgârda dağılmalarını kolaylaştıran ince ve yumuşak kıl ya da tüylerden oluşan topluluk. ‖ *Tüy örtüsü*, bazı bitkilerin yüzeyini kaplayan kıl, tüy, dikencik gibi ince ve sık uzantıların tümü. ‖ *Emici tüy*, özellikle köklerin uca yakın kısmında bulunan ve suyu ve suda erimiş maddeleri emmeye yarayan ince uzantı. ‖ *Emici tüy tabakası*, kökün ucuna yakın bölgesinde emici tüyleri taşıyan dış hücreler tabakası. (Yaşlı kısımlarda bu tabaka dökülür ve yerini mantar tabakası alır. Bazen bu bölgenin hücreleri tüy biçiminde uzamaz, fakat buna rağmen yine de su emme görevi yapar [epifit orkidelerin yer üstü kökleri].)
—Esk. giy. Yeniçeriler'in börklerinin ön kısmına taktıkları turna, balıkçıl teli, sorguç vb. (*Tüylük** adı verilen madeni bölüme yerleştirilen tüy, taşıyanın rütbesini de gösterirdi.)
—Giy. ve Süslem. Kadın giysilerinin süslenmesinde kullanılan büyük, sert ve yassı kuş tüylerine verilen ad.
—Süslem. sant. *Tüy kalem*, müzehhipler ve hattatlarca kullanılan bir tür kalem. (Kaz, ördek vb.'nin tüylerinin uçları kalem gibi sivriltilerek yapılır.)
—Şapkac. *Şapka tüyü*, bir şapkanın süslenmesinde kullanılan tüy ya da küçük tüy demeti.
—Tavukç. *Tüy yolma makinesi*, kesilmiş kümes hayvanlarının tüyünü yolmaya yarayan makine.
—Vet. *Tüy yolma*, bazı kuşlarda görülen, gagalama ve tüyleri koparma hareketleriyle belirgin kötü alışkanlık. (Büyük tavuk çiftliklerinde bu alışkanlık yamyamlığa dönüşebilir. Nedeni, dengesiz beslenme, aşırı kalabalık ortam ve aylaklık olabilir.)

◆ sıf. Spor. *Tüy sıklet*, boksta ağırlık (profesyonellerde 53,525 ile 57,151 kg arası; amatörlerde 54 ile 57 kg arası) kategorisi; bu kategoride dövüşen boksör.
—ANSİKL. Avc. Sülün yavrularında olduğu gibi, birinci tüy değiştirme olayından önce yavru kekliğin tüyleri kırçıllıdır; bundan sonra kahverengi ve kurşuni tüyler ortaya çıkar; böylece kuş, tüy düzmüş olur.
—Bot. Bitkilerdeki tüyler çok ince, çok değişik, ama genellikle silindir biçiminde iplikçiklerdir. Bunlar bazı hücrelerin dış çeperinin uzamasıyla üstderiden türer ve tekhücreli (ak kavak) ya da çokhücreli olabilirler (karaısırgan, kazayağı). Tüyler esnek ya da sert (örneğin silisli) olabilir. Bir bitkinin organları üzerinde az ya da çok sayıda tüy bulunması o bitkinin yetiştiği ortama, fakat tüylerin biçimi bitkinin türüne bağlıdır. *Citrus* cinsinin meyvelerinde, her meyveyaprağın içi çokhücreli tüylerle dolar, bunlar olgunlaştıklarında su toplar, meyvenin ortasına doğru yönelir ve meyvenin yenebilir etli kısmını oluştururlar.
—Süslem. sant. Yatak takımlarında kullanılan tüyler, kaz, ördek ya da tavuktan elde edilir. Süslemecilikte, devekuşu tüyü ve "fantezi" tüyler (parlak ve değişik renkli kuşlardan [sorguçkuşu, cennetkuşu, ibis, tavuskuşu vb.] ve kümes hayvanlarından [horoz, tavuk, kaz, ördek, beçtavuğu] elde edilen tüyler) ayrımı yapılır. Tüyler toplanır toplanmaz yıkanır, niteliklerine ve bü

Christian Nitschelm

kutup tüyleriyle (yukarıda ve aşağıda) kaplı Güneş tacı

yüklüklerine göre ayrılıp paketlendikten sonra sanayiye teslim edilir. Sanayide, tüyler yağlarından arındırılır ve doğal renkleriyle kullanılmayacak olanlar kaynar su kazanlarında (renklerin iyice tespit edilebilmesi için) boyanır. Kullanımdan önce kabartılmak üzere buhardan geçirilen tüyler, özel bir bıçakla temizlenir.
Tüy işçisi, tüyleri yumuşak bir fason verecek biçimde işler; özel bir tutkalla tek tek tüyleri birleştirir ya da bir kalıp üzerine (örneğin, bir kuş başı yapmak için) yapıştırır.
—Zool. Memelilerin kıllarıyla, sürüngenlerin pullarıyla homolog olan tüy, üstderinin altderiye eldiven parmağı gibi gömülmesiyle oluşur ve orada bol damarlı bir soğancık meydana getirir. Tüy, bir kök (*kalamus*) ile onun devamı olan bir gövdeden (*rakhis*) oluşur; sapın iki yanında, aynı düzlemde (*veksilumlar*) tüy dalları ya da sakallar (*ramus*) yer alır. Her daldan birçok dalcık ya da sakalcık (*radyus*) çıkar, dalcıkların proksimal (dibe yakın) yanda olanları çengelsiz, distal (kenarda) yanda olanları çengellidir. Çengelli dalcıkların çengelsizlere kenetlenmesi tüye sağlamlık verir. Tüyün sertliği kalsiyum tuzlarından, su ve hava geçirmezliğiyse kuyruk bezinin çıkardığı yağı kuşun gagasıyla tüylere sürmesinden ileri gelir. Uç tip tüy vardır: *kıl tüyleri*, *hav tüyleri* ve *büyük tüyler*. Kıl tüyleri dalsızdır, tamamıyla kıla benzer; hav tüyler, kısa saplıdır, birbirine takılmayan dağınık dallardan oluşur ve bu nedenle derinin üzerinde bir hava tabakası tutar. Büyük tüyler yukarıda anlatıldığı gibidir. Bunlar da *uçma tüyleri* ya da *telekleri*, *örtü tüyleri* ya da *telekler* ve *kuyruk tüyleri* ya da *telekleri* diye üçe ayrılır. Uçma tüyleri kanatların taşıyıcı yüzeyini oluşturur; kuyruk tüyleri kuyruksokumundan çıkar, uçuş manevralarında rol oynar; sapının dibinde *hipoptil*'i oluşturan birkaç serbest dal kapsayan (tepeli devekuşunda çok fazla olur) ve kuşun bedenini örten *örtü tüyleri* özellikle ısı yalıtımını sağlar. Tüyler beden yüzeyinde nadiren tekdüze bir dağılım gösterir; hepsi *pterili* denen bir

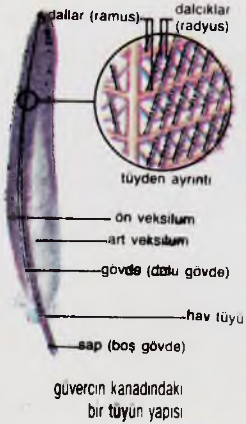
tüy demeti

1. birincil uçma tüyleri 2. ikincil uçma tüyleri 3. kuyruk tüyleri

tüyün (alaca baykuş) çeşitli bölümleri

çeşitli kuşlardan tüyler

güvercin kanadındaki bir tüyün yapısı

üç tüy tipi

konuma göre deriye gömülüdür. Tüyler çeşitli pigmentlerle boyalıdır ve yansımayla ya da ince yaprakların etkisiyle "fiziksel renkler"de oldukları söylenebilir (özellikle mavi renkler ya da metalik parıltılar). Tüyler dökülür ve yenilenir; dökülme yenilenme ya yavaş yavaş ya da düzenli devrelerle olur (tüy değiştirme).

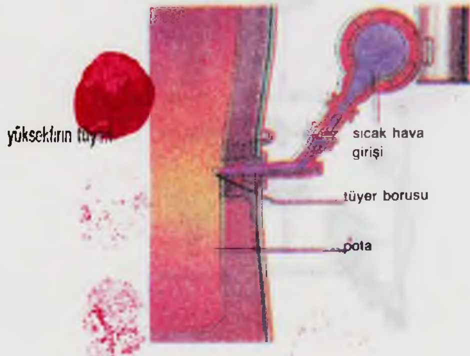
TÜYARALYA a. Güney yarıküre'de yetişen ağaç. (Bil. a. *Polyscias*). Ilıman yerlerde süs bitkisi olarak yetiştirilir. *(Polyscias fructiosa)* maydanoz gibi yenilen genç filizleri için üretilir. Aralyagiller familyası.

TÜYBİTLERİ a. Kuş bitleri gibi dışasalakları içeren böcek takımı. (Bil. a. *Mallophaga*) [Eşanl. KÜRKYİYENLER, ISIRICIBİTLER, YAPAĞIYİYENLER].
—ANSİKL. Tüybitleri sıcakkanlı omurgalıların (kuşlar, memeliler) üstünde yaşar, ama insanda asla bulunmaz. Ağız parçaları çiğneyici tiptedir. Sokmazlar: hayvanları, onların ısırmaları tedirgin eder. Takım iki alttakıma ayrılır: *Amblycera* (*Cyropus*'ları, *Menopon*'ları vb. içerir) ve *Ischnocera* (*Philopterus*'ları, *Goniodotes*'leri ve *Trichodestes*'leri içerir). Köpek bitleri *Trichodectes* cinsinde toplanır.
—Vet. Tüybitlerinin kümes hayvanlarında büyük miktarlarda görülmesi iştahsızlığa ve yumurta veriminde azalmaya neden olur.

TÜYCÜK a. Bot. ve Zool. (*tüy*'den *-cük* küçültme ekiyle). Çok ince, küçük ve hafif tüy.

TÜYDÜRMEK → TÜYMEK.

TÜYER a. (fr. *tuyère; tuyau*, boru'dan). Metalürj. **1.** Bir kupol fırınına normal hava, bir yüksekfırına sıcak hava, alttan üflemeli bir konvertere oksijen göndermeye yarayan ve sürekli soğutulan metal parça. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Tüyer borusu*, yüksekfırına gönderilen sıcak havayı ayarlamaya yarayan ve tüyer içine yerleştirilen koni biçiminde boru.
—ANSİKL. Metalürj. Kupol fırınındaki tüyerler dökme demirden yapılır ve suyla soğutulur; soğuk ya da önceden ısıtılmış sıcak hava, potanın üst iç çeperine yerleştirilen bu tüyerler aracılığıyla üflenir. Yüksekfırın tüyerleri arı bakırdan yapılmış parçalardan oluşur ve basınç altında, yüksek hızla çevrime sokulan çifte su devresiyle hızla soğutulur. Tüyerler yüksekfırında fırın kuşağı içine yerleştirilen soğutma boruları içine döşenir. Tüyerle temas halinde olan sızdırmaz ve küre biçimindeki tüyer borusu, fırın içine çok yüksek hızla üflenen (200 m/sn) yüksek basınçlı sıcak havayla tüyerin beslenmesini sağlar.
Alttan üflemeli bir konverterde tüyerler, konverterin tabanından içeri geçecek şekilde döşenir ve eşmerkezli pek çok borudan oluşur. Ortadaki borudan çoğunlukla, gerektiğinde içinde asıltı durumunda kireç bulunan basınçlı oksijen üflenir. Birinci ve ikinci boru arasındaki dairesel bir boşluktan, genellikle sıvı bir hidrokarbon (ağır yakıt) ya da bir gazdan (doğal gaz ya da propan) oluşan soğutucu bir ürün püskürtülür. Kimi yöntemlerde üçüncü bir borunun meydana getirdiği dairesel bir boşluktan toz kömür ile çeşitli eriticiler gönderilir. Tüyer teknolojisi, özellikle alttan üflemeli, kimi dönüştürme yöntemlerine bağlı olarak özgün değişiklikler gösterir.

yüksekfırın tüyeri

TÜYLENDİRMEK → TÜYLENMEK.

TÜYLENME a. Kuşlarda ilk tüylerin çıkması.
—Kâğ. san. Kâğıtta, üretim ya da kullanım arasında ortaya çıkan ve yapışmanın kötü olması nedeniyle liflerin yüzeyden ayrılmasıyla ayırt edilen hata.

TÜYLENMEK gçz. f. **1.** Tüyü çıkmak, üzerinde tüy oluşmaya başlamak: *Güvercin yavruları tüylenmeye başladılar.* **—2.** *Tkz.* Para sahibi olmak, zenginleşmek.
—Kuşbil. *Yeniden tüylenmek*, tüylerini döken kuşun bedeninin yeni çıkan tüylerle kaplanması.
—Tekst. Bir dokumadan, bir örgüden söz ederken, yüzeyinde eskime, aşınma vb. nedenlerle tüy tabakası oluşmak.

◆ **tüylendirmek** ettirg. f. Tüylenmesine yol açmak.

TÜYLÜ sıf. **1.** Bedenin üzeri tüyle kaplı bir bölümü için kullanılır; kıllı: *Tüylü kollar, bacaklar.* **—2.** Kıl sistemi çok gelişmiş olan bir kimse için kullanılır. **—3.** Uzun tüyleri olan bir dokuma için kullanılır. **—4.** Üzeri pamuksu bir tüy tabakasıyla kaplı olan bitki organı ya da meyve için kullanılır. **—5.** *Nit. sıf.* + *tüylü*, tüyü belirtilen nitelikte olan: *Uzun, yumuşak, tüylü bir kedi.*
—Balıkç. *Tüylü oltayla balık avı*, daha çok etçil balıkları avlamak için ucuna bir tüy takılı olta iğnesiyle ya da iğneleriyle (çapari) denizde balık tutma. || *Tüylü zoka*, kurşununun üzerine tüy takılmış zoka. (Tüylü zokanın kurşunu ucunda bulunan iğneye yem takılmaz.)
—Bot. Çok sayıda ince, yumuşak ya da sert, kısa ya da uzun sık kıllarla kaplı olan bitkisel organlara denir.
—Böcbil. *Tüylü duyargalar*, üzerindeki kıllar nedeniyle tüyü andıran duyargalar.
—Zool. Kuşlarda tüy taşıyan organ için kullanılır. || *Tüylü solungaçlar*, tüye benzer biçimde dallanmış solungaçlar.

TÜYLÜ KUYRUKLU SİVRİSİNCAPÇIK a. Güney-doğu Asya'daki ormanlarda yaşayan, küçük bedenli makimsi hayvan. (Bil. a. *Ptilocercus lowii*; sivrisincapçıkgiller familyası; boyu 30 cm.)

TÜYLÜDARI a. Her iki yarıkürede, ılıman ve tropikal bölgelerde yetişen otsu bitki. (Bil. a. *Setaria;* buğdaygiller familyası.) [Tüylüdarılar, az ya da çok tüylü, düz yapraklı biryıllık otsu bitkilerdir. Başakçıkları koçanı andıran silindirik topaklar halinde bir arada bulunur. Tüylüdarının bir türüne *(Setaria italica)* "huş darısı" denir.]

TÜYLÜK a. Yeniçeri börklerinin ön kısmında bulunan ve tüy takmaya yarayan metal bölüm. (Yeniçeriler buraya rütbelerine göre turna, balıkçıl teli, düz ya da süpürge sorguç takarlardı.)

TÜYLÜLÜK a. Biyol. İnce ve kısa kıllarla kaplı, bitkisel ya da hayvansal bir dış yüzeyin karakteri.

TÜYLÜSOĞAN a. Dağ çayırlarında yetişen ve leylak pembesi renginde çiçekler açan esmer soğanlı bitki. (Bil. a. *bulbocodium;* çiğdemgiller familyası.)

TÜYMEK gçz. f. *Arg.* *(Bir yerden) tüymek*, (oradan) kaçmak: *Polis geliyor, hemen tüyelim.*

◆ **tüydürmek** ettirg. f. *Arg.* **1.** *Bir şeyi tüydürmek*, onu çalmak, aşırmak. **—2.** *Bir kimseyi tüydürmek*, onun kaçmasını, uzaklaşmasını sağlamak.

TÜYO → TİYO.

TÜYSÜ sıf. Tüye benzeyen, tüyü andıran.
—Bot. Kuş tüyüne benzer biçimde bir ana eksenin iki yanına dizili yaprakçıklardan oluşan bileşik yapraklara denir. || *Tüysü damarlı*, damarları tüye benzer konumda olan yaprağa denir. || *Tüysü dilimli*, parçaları hemen hemen orta damara kadar birbirinden ayrı duran parçalı ya da dilimli yapraklara denir (asma vb.). || *Tüysü loplu*, lop araları yaprak ayasının ortasına erişmeyen tüysü yaprağa denir. || *Tüysü parçalı*, bölmeleri yaprak ayasının ortasına erişen tüysü yaprağa denir.

TÜYSÜZ sıf. Tüyü olmayan: *Tüysüz güvercin yavruları.*
—Bot. Hemen hemen hiç tüyü bulunmayan organlara denir.

◆ sıf. ve. a. *Tkz.* Henüz sakalı, bıyığı çıkmamış genç erkek için kullanılır.

TÜYSÜZDUDAK a. Çeşitli renklerde büyük çiçekler açan ve otuz kadar türü Güney ve tropikal Afrika'da yetişen orkide. (Birçok türü seralarda süs bitkisi olarak yetiştirilir. Bil. a. *lissochilus;* salepgiller familyası.)

TÜZDİL (Ahmet Nevzat), türk veteriner (Gelibolu 1898 - Ankara 1965). Yüksek veteriner okulu'nu bitirdi (1920); doktorasını Almanya'da yaptı (1925-1928). 1929 'dan başlayarak Yüksek veteriner okulu'nda (1933'ten sonra Yüksek ziraat enstitüsü veteriner fakültesi) öğretim üyesi olarak çalıştı. 1943'te profesör, 1952'de protozooloji, artropedoloji ve paraziter hastalıklarla savaş kürsüsü başkanı oldu. Başlıca yapıtları: *Mezbahalarda parazitoloji tatbikatı* (1936), *Hayvanlarda uyuz* (1938), *Genel sağlık ve yurt ekonomisiyle ilgili paraziter hastalıklar* (1946), *Türk veteriner hekimliği tarihi* (1955).

TÜZE a. Hukuk.

TÜZEL sıf. **1.** Hukukla ilgili; hukuksal, hukuki. **—2.** Hükme, karara dayanan; hukmi.
—Huk. *Tüzel kişi* → KİŞİ.

TÜZÜK a. Huk. Yasaların uygulanmasını göstermek ya da emrettiği işleri belirtmek üzere Bakanlar kurulu tarafından çıkarılan hukuksal düzenleme. (Eşanl. NİZAMNAME.) [Tüzükler hazırlanırken Danıştay'ın incelemesinden geçirilir. Yasaya aykırı tüzük çıkarılamaz. Tüzükler Cumhurbaşkanınca imzalanarak yasalar gibi yayınlanır.] || Dernek ve benzeri tüzel kişilerin organlarını ve çalışma biçimlerini düzenleyen hukuksal belge.

TÜZÜN (Rıza), türk tiyatro ve sinema oyuncusu (İstanbul 1920 - *ay. y.* 1979). İstanbul Erkek lisesi'ni bitirdikten sonra hukuk öğrenimi yaptı. 1934'ten başlayarak çeşitli topluluklarla çalıştı. 1952'de girdiği İstanbul Şehir tiyatrosu'nda iki yüz elliyi aşkın piyeste rol aldı, birçoğunda başrole çıktı. Yine aynı yıllarda *Dağların kızı, Beklenen şarkı, Gönül avcısı, Bahçevan* vb. filmlerde oynadı.

TÜZÜN (Ferit), türk besteci (İstanbul 1929-Ankara 1977). Ankara Devlet konservatuvarı piyano (1949) ve bestecilik (1952) bölümlerini bitirdi. Münih'te Fritz Lehmann, Adolf Mennerich, Kurt Eichhorn'la çalıştı ve Münih Devlet operası orkestrası'nda şef yardımcılığı yaptı. 1959'dan başlayarak Ankara Devlet operası orkestrası şefliğine getirildi; *Otello, Konsolos, la Traviata, la Serva padrona* gibi yapıtları yönetti. Daha çok Anadolu halk danslarından ve türk ezgilerindeki motiflerden yararlanarak bestelediği yapıtlar arasında en tanınmış olanları şunlar: *Türk kapriçyosu* (1950), *Anadolu suiti* (1954; yapıt, sonradan *Çeşmebaşı* balo suiti olarak yeniden düzenlenmiştir [1964]), *Hümoresk* ya da *Nasrettin Hoca* (1957), *Midas'ın kulakları* (opera, 1969).

TV, TELEVİZYON'un kısaltması.

TVA → TENNESSEE VALLEY AUTHORİTY'in simgesi.

TVARDOVSKİY (Aleksandr Trifonoviç), rus şair (Zagoriye, Smolensk bölgesi, 1910 - Moskova yakınında 1971). Bir demircinin oğluydu, genç yaşta şiir yeteneğini ortaya koydu. Şiirlerine önce köylünün yazgısı (*Putk sotsialismu*, 1931) ile bireysellikten vazgeçme teması (*Strana Muravya* 1936; *Zagoriye*, 1941) egemen oldu. Vasiliy Terkin kişisinde, savaş olgusundan yararlanarak sıradan rus vatandaşlarının zor günlerdeki kahramanlıklarını başarıyla canlandırdı (*Vasiliy Terkin Kniga pro Boitza*, 1941-1945). Varlığını sürdüren bu trajik esinin (*Dom u dorogi*, 1946) kapsamı giderek genişledi. *Za daliu dal* (1953-1960) adlı bilanço niteliğindeki şiir kitabında karanlık yılları örtbas etmeden, çağının öyküsünü yazdı. *Vasiliy Terkin na tom Svete* (1963), ise bu sıkıntılı yılların grotesk bir yansımasıdır. *Noviy Mir*'in yazı işleri müdürü (1950-1954 ve 1958-1970) olan Tvardovskiy, bir yandan şiirsel yapıtını sürdürürken, bir yandan da 60'lı yılların rus edebiyatının yenilenmesine katkıda bulundu.

TVER, 1931-1990 arası **Kalinin,** Rusya'da kent, Volga kıyısında, Moskova'nın K.-B.'sında; 451 000 nüf. (1989). Irmak limanı. Sanayi merkezi (tekstil, makine yapımı, nükleer santral). Kent 1246-1485 arası Tver prensliği'nin merkezi oldu.

TVER prensliği, Volga'nın üst kolu üzerinde kurulan ve merkezi Tver olan rus prensliği (XIII.-XV.yy.). XIII. yy.'ın ikinci yarısında ve XIV. yy.'ın başında Tver prensleri *veliki knyaz* Vladimir'in fermanını *(yarlıyk)* ellerinde tuttular. Moskova prensleri 1485 seferi sırasında burayı ele geçirerek Tver prensliği'nin bağımsızlığına son verdi.

TVİ a. (fr. *twi*). AKAN'ın eşanlamlısı.

TVİSTAN a. (ing. *twistane; twist*, bükmek eylemi'nden). Org. kim. Formülü $C_{10}H_{16}$ olan üçhalkalı hidrokarbon; adamantanın izomeridir; yapısında altı zincirden oluşan birçok halka bulunur; bu halkaların zorla kıvrılmış (ya da bükülmüş) gibi görünen bir yerleşimi vardır.

tvistan

TVRTKO I (1338'e doğr. - 1391), ban (1353-1377), daha sonraları Bosna kralı (1377-1391), Stefan II Kotromanić'in yeğeni ve halefi. Sırp topraklarının bir bölümünü ele geçirdi, Macaristan'a karşı ayaklanmış olan Hırvatlar'ın yardımına koştu ve Dalmaçya'yı egemenliği altına aldı. Balkanlar'da gittikçe yayılan Türkler'e karşı savaştı ve Pločnik'te onları başarısızlığa uğrattı (1387). Hükümdarlığı sırasında Bosna en parlak dönemini yaşadı.

TVRTKO II (öl. 1443), Bosna kralı (1404-1409 ve 1421-1443). Macarlar'a karşı Bosna'nın bağımsızlığını korumaya çalıştı, ama başarılı olamadı. 1409'da tutsak düştü ve Buda'ya götürüldü, özgürlüğüne ancak 1414'te kavuştu ve Bosna tahtına Stefan Ostoja geçtiğinden iktidara yeniden ancak 1421'de gelebildi. Semendire savaşı'ndan (1439) sonra Türkler'in yaklaşmakta olduğunu anlayınca durumunu kurtarmak için haraç artırımını kendisi istemek zorunda kaldı ve bu tarihe kadar Osmanlı devletine ödemekte olduğu yıllık haraç 20 bin duka altınından 25 bin altına çıkarıldı.

T.W.A., TRANS' WORLD AIRLINES'in kısaltması.

TWAİN (Samuel Langhorne CLEMENS, **Mark** — denir), amerikalı yazar (Florida, Missouri, 1835 - Redding, Connecticut, 1910). Bir basımevine çırak girdi, Mississippi nehri üzerinde çalışan gemilerde kılavuz yardımcılığı, askerlik, madencilik, maden arayıcılığı ve gazetecilik yaptı, Mark Twain takma adıyla yazmaya başladı. Bret Harte'ın yüreklendirmesiyle ilk başarılı öyküsü *The jumping Frog of Calaveras County*'yi (1867) yazdı, bunu Avrupa'ya yaptığı gezilerin anıları (*Innocents abroad*, 1869) ve altın arayıcısı deneyimleri (*Roughing it*, 1872) izledi. Bu arada evlendi ve Yeni İngiltere bölgesinde Hartford'a yerleşti. Böylece, yapıtında ve yaşamında görülen kibar çevre ve kuralcı yaşam özlemini ortaya koymuş oldu (C. D. Warner ile birlikte yazdığı *The Gilded Age*, 1873). Üç başyapıtında, *Tom Sawyer'in maceraları* (The Adventures of Tom Sawyer) [1876], *Huckleberry* Finn'in serüvenleri* (The Adventures of Huckleberry Finn) [1884] ve *Mississippi'de hayat*'ta (Life on the Missisippi) [1883] arılık ve kötülük temalarını işleyerek aşırı uygarlığın zararlarına dikkati çekti; yetişkinlerin dünyasının karşısına çocukların dünyasını,kent yaşamının karşısına ise, kişilerin törelerin kıskacından kurtulabildiği, ve karşılaşmaların, gerçek anlaşmaların sağlanabildiği yer olan Sınır bölgesi kavramını çıkardı. Yapıtı sıradan amerikan idealizminin, hem de iyimserliği ve yaşamın sunabileceği nimetleri yok edebilecek her şeye karşı duyulan korkunun izlerini taşır. Töretanımazlığı töre yapan bu Batı'ya açılan kıta miti, Mark Twain'i amerikan konuşma dilini yazıya ilk ve özgün aktarıcısı yapan bir dil ustalığıyla beslenir. Yapıtının geri kalan bölümü, çoğu kez, bu anlayışla yaratılmış edebiyat mitinin karamsar yüzüdür (*A Connecticut Yankee in King Arthur's Court*, 1889; *Personal Recollections of Joan of Arc*, 1895; *What is a man*, 1906; *The Mysterious Stranger*, 1916).

TWARDOWSKİ (Samuel), polonyalı şair (Skrzypny yakınında 1600'e doğr. - Zales Wielkie 1661). Saray mensubu bir soylu olan Twardowski Türkiye'ye yaptığı yolculuk üzerine şiirsel ama gerçekçi kronikler (*Légation à l'empereur turc* [fr. çev.], 1633), yaşadığı dönem üzerine ilginç belgeler (*la Vie de Ladislas IV* [fr. çev.], 1649; *la Guerre civile* [fr. çev.], 1660-1681) ve barok nitelikli iki mitolojik lirik şiir (*Dafnis*, 1638; *Nadobha Pasqualina*, 1655) yazdı ve bu yapıtlarında, renkli fıkralar içinde insanın yazgısı, aşkın felsefesi ve kadın imgesi üzerine geliştirdiği düşünceleri sergiledi.

TWARDOWSKİ (Jan), polonyalı şair (Varşova 1916). Tanınmamış bir yazardı, 1948'de rahip oldu, sonra yeniden şiire yöneldi. Yalın ve yoğun bir dille yazılmış şiirlerinde, dinsel bir anlayışla döneminin acılarını ve umutlarını dile getirdi (*Poésies* [fr. çev.], 1959; *les Signes de confiance* [fr. çev.], 1970; *les Lunettes bleues* [fr. çev.], 1980; *l'Examen pour adulte* [fr. çev.], 1982).

TWEED → TÜVİD.

TWEED, Büyük Britanya'da ırmak, İskoçya'nın güney-doğu'sunda, Kuzey denizi'ne dökülür; 156 km. Güney Highlands'dan doğar, aşağı çığırı İskoçya ile İngiltere arasında sınırı belirler.

TWEEN a. (tesc. edil. a.). Farmasötik preparatlarda nemlendirici ve emülsiyonlaştırıcı olarak kullanılan bazı maddelere verilen ad.

TWEETER a. (ing. *tweeter; to tweet*, cıvıldamak'tan). Elektroakust. Bir akustik kutuda, tiz sesleri yayımlayan hoparlör. (Eşanl. TİZ HOPARLÖR.)

TWENTE, Hollanda'da bölge, Overijssel ilinin güney-doğu'sunda. Ağaçlı tepelerde uzanan Twente XIX. yy.'da bir sanayi bölgesi oldu. Günümüzde çeşitlenmiş olan etkinlikler, tekstil sanayisindeki bunalımlardan etkilenmektedir.

Twentieth Century Fox → FOX.

TWİCKENHAM, Londra'nın güney-batı'sında konut semti, Thames'in (Richmond *borough*'u) sol kıyısında Rugby stadı.

TWİLL a. (ing. *twill*). Tekst. İpek, reyon vb. ipliklerle dokunmuş çok esnek kumaş.

TWİN a. (ikiz anlamında ing. *twin*). Camc. Düz camın her iki yüzeyini aynı anda perdahlamaya yarayan makine.

TWİN-SET a. (ing. *twin-set; twin*, ikiz ve *set*, takım'dan). Birbirine uygun bir pulover ve cardigandan oluşan triko takım.

TWİST a. (ing. *to twist*, bükmek). Amerikan kökenli müzik ve dans.
—ANSİKL. 1961-62'ye doğru ortaya çıkan twist, birkaç ay içinde tüm dünyaya yayıldı. Müzik bakımından rock and roll'den ayrılmaz. Dansın başlıca özelliği, bacakların ve kalçaların bir çember çizecek biçimde devinmesidir.

TWOMBLY (Cy), amerikalı ressam (Lexington, Virginia, 1928). New York öncü sanatından ve bir süre kaldığı Black Mountain College'daki (1951-52) ortamdan etkilendi, otomatikliğin ve action painting'in kazanımlarını, özgün ve köktenci bir doğrultuda geliştirdi. Sözcük, rakam, işaret ve karalamaları iç içe getiren bir yazı biçimindeki tablo ve desenleri, yaratımın itkisel ediminde gerçekleşen bir öznelliği dile getirir.

TWO-STEP a. (ing. *two-step*, ikili adım). Birbirine sarılıp daireler çizerek ilerleyen bir çift tarafından yapılan, 4/4 ritminde, polkaya benzer amerikan dansı. (XIX. yy.'ın sonlarında ortaya çıkan two-step'in yerini 20'li yıllarda, daha ağır ritimli bir dans olan slow-fox aldı.)

Holmes-Lebel
Mark Twain

Two Tons Cup, en çok 32 ayak uzunluğundaki yelkenlilerin katılmasıyla gerçek zaman ve sabit ratingde yapılan dünya şampiyonası. (Two Tons Cup 1984'te kaldırıldı.)

TXİLLARDEGİ (José Luis ÁLVAREZ ENPARANTZA, — denir), bask yazar (San Sebastián 1929). ETA'nın *(Euskadi ta Askatasuna)* ["Bask ülkesi ve özgürlük"] kurucu üyesi, sürgünde yaşamak zorunda kaldı. Çağdaş bir anlayışla romanlar, denemeler, dilbilgisi kitapları yazdı.

TYANA. Tar. coğ. Anadolu'nun Kappadokia bölgesinde kent; kalıntıları Niğde'nin Bor ilçesi Kemerhisar bucağındadır. Hitit İmparatorluğu ve Geç Hititler (Tabal krallığı) dönemlerinde *Tuvanuva* ve *Tuvana* adlarıyla anılıyordu. Ksenophon'da *Dana* olarak geçen kentten, zengin ve büyük bir yerleşme olarak söz edilir. Kappadokia krallığı döneminde Tyanitis bölgesinin başlıca merkeziydi. Kentin yakınındaki kaynağın bulunduğu yerde bir Zeus tapınağı vardı. Hellenistik dönemde bir ara *Eusebeia* adını aldı. Caracalla döneminde roma kolonisi, Valens'in eyaletleri yeniden düzenlemesi sırasında da Cappadocia Secunda'nın başkenti oldu. Tyana filozof Apollonios*'un doğum yeridir (İ.S. I. yy.).
Yörede Köşkpınar'dan kente su getiren sukemerlerinin ve yapıların kalıntıları vardır (kimi yazıtlar ve mimari öğeler Niğde müzesi'nde sergilenmektedir).

TYARD ya da **THİARD** (Pontus DE), fransız şair (Bissy şatosu, Mâconnais, 1521 - Bragny-sur-Saône, Saône-et-Loire, 1605). Chalon-sur-Saône piskoposuyken,

kendisine karşı birleşen üyeler tarafından piskoposluktan kovulunca, görevden çekildi. Felsefi yapıtlar (*Discours philosophiques* [Felsefe konuşmaları], 1587), şiirler (*Erreurs amoureuses*, 1549-1555; *Livre des vers lyriques*, 1555) yazdı; 1553'te Ronsard'ın aracılığıyla girmiş olduğu Pléiade'a bağlılığına rağmen, Lyon okulunun izleyicileri arasında sayıldı.

B.N., Paris

John Tyler
bir gravürden ayrıntı
Bibliothèque nationale, Paris

TYBERİSSOS. Tar. coğ. Anadolu'nun Lykia bölgesinde kent, Myra'nın 15 km K.'inde, Kyaneia'nın 3 km G.'indeydi. Kalıntıları Antalya'nın Kale ilçesi merkez bucağına bağlı Çevreli (esk. Tırmısın) köyü yakınındadır. Eski bir Anadolu kenti olan yerleşmenin tarihine ilişkin bilgi yoktur. Yazıtlara göre Apollon Tyberisseos'un tapınım merkeziydi. Yörede yüksek ve dik bir tepenin üzerinde akropolisin surlarından kalıntılar, lykia tipi lahitler ve kaya mezarları vardır.

TYCHİUS a. Sayısız türü bitkilerde mazılar oluşturan hortumlukınkanatlı cinsi. (*Tychius tomentosus* sebzelere dadanır. *T. picirostris* daha çok üçgüllerde bulunur. Hortumluböcekgiller familyası.)

TYCHSEN (Olaus Gerhard), alman doğubilimci. (Tondern, Schleswig, 1734 - Rostock 1815). Arap paleografisinin kurucularından, çivi yazısını çözme yolunda ilk denemelere katıldı.

TYCHY, Polonya'da kent, Yukarı Silezya'da, Katowice bitişikkentinin güneyinde; 189 900 nüf. (1990). 1960'tan başlayarak, *Nowe Tychy* adı altında, Katowice'nin uydu kentleri görünümünde yeni semtler kuruldu; kentin nüfusu bu sayede üç katına çıktı. Sanayi (biracılık, selüloz ve kâğıt üretimi, makine ve elektrikli gereçler yapımı ağır basar) merkezi.

TYDEUS. Yun. mit. Kalydon kralı Oineus'un oğlu olan aitolialı kahraman. Yedi Şeflerin Thebai'ye düzenledikleri sefere katıldı, ancak Melanippos tarafından yaralandı. Amphiaraos Melanippos'u öldürdü, kafasını kesip Tydeus'e getirdi, o da Melanippos'un beynini yedi ve öldü.

TYKHE. Yun. mit. İyi ya da kötü Talih tanrıçası. Daha İ.Ö. VI. yy.'da çok tutuldu ve birçok eski sitede adına tapınaklar yapıldı. Bir bolluk boynuzu, bir dümen, çoğu zaman da başında bir duvarlı taçla betimlenen Tykhe, romalı Fortuna ile karıştırıldı.

Fleming

John Tyndall
J. B. Hamilton'un yaptığı
bir portreden ayrıntı
National Portrait Gallery, Londra

TYL (Josef Kajetán), çek yazar (Kutná Hora 1808 - Plzeň 1856). 1848'de kültürel yaşamı canlandırdı, dergiler kurdu ve yayımladı, tiyatro topluluklarında oyuncu ve yönetmen olarak görev aldı, öyküler ve özellikle tarihsel (*Jan Hus*, 1848), toplumsal (*Dekret Kutnohorsky*, 1848) oyunlar, peri oyunları (*Strakoricky Dudok*, 1847) ve daha sonra ulusal marş olan *Kde Domov Muj?* adlı ezginin ilk kez olarak söylendiği *Fidlovačka* (1834) gibi geniş kitleye yönelik oyunlar yazdı.

TYLENCHİDAE a. (yun. *tylos*, kambur ve *egkhelus*, yılanbalığı). Ağzı delme dikenli, küçük boylu ipsisolucanlar familyası. (Serbest, çürükçül ya da böceklerde ve bitkilerde asalak yaşayan çeşitli türleri vardır; buğday solucanı bunlardan biridir, toprakta ve buğday başağında yaşar ve yıllarca kupkuru kaldıktan sonra yeniden canlanabilir.)

TYLENCHUS a. (yun. *tylos*, kambur, ve *egkhelus*, yılanbalığı). Birçok türü tarıma büyük zarar veren ipsisolucan cinsi. (En yaygın türleri; buğday asalağı *Tylenchus scandeus;* çavdar asalağı *T. dipsaci;* bitki köklerinde yaşayan *T. davainei*. *Tylenchidae* familyası.)

TYLER, ABD'de (Texas) kent, Sabine ırmağı kıyısında; 70 500 nüf. Gül fidanlığı. Petrol arıtımı.

TYLER (Wat ya da Walter), ingiliz halk lideri (öl. 1381). Kentli eski askerken, 1381 haziranının başında Kentli isyancılar tarafından eylemin liderliğine getirildi (→ KÖYLÜLER AYAKLANMASI); isyancılar üzerinde gerçek bir otorite kurdu. İsyancıları örgütleyerek Kent'i dize getirdikten sonra Londra önlerine kadar gelmelerini ve burada Essex'ten gelen başka bir isyancı grupla birleşmelerini sağladı. İsyancılar, içerdeki işbirlikçilerden yararlanarak kente girdiler (13 temmuz). Richard II, 14 temmuz günü Wat Tyler'le görüştü; kölelerin özgür bırakılmasını, ücretlerin gözden geçirilmesini ve af çıkarmayı kabul etti. 15 haziranda Wat Tyler ve isyancı bir grubun, yağma ve öldürme eylemlerine girişmesi üzerine, Richard II aynı gün kendisiyle bir daha görüştü; isyancıların başı küstah davranışlarda bulununca Londra belediye başkanı sir William Walworth ve bir görevli tarafından öldürüldü.

TYLER (John), amerikalı devlet adamı (Charles City County, Virginia, 1790 -Richmond 1862). Virginia valisi (1825 -1827), Demokrat parti senatörü (1827 -1836); cumhuriyetçilerin tarafına geçti. ABD Başkan yardımcılığına seçildi (1840), Harrison'ın ölümü üzerine onun yerine Başkan oldu (1841). Korumacı bir tarifeyi ve ulusal bir bankanın kuruluşunu veto edince Whigler'le arası açıldı. Federal toprakları Büyük Okyanus'a kadar genişleten antlaşmayı imzaladı; yerini Polk'a bırakmadan önce (1845), Texas'ın amerikan topraklarına katılmasını oylattı. 1861'de ayrılıkçı senato üyesi seçildi.

TYLER (Leona E.), amerikalı ruhbilimci (Chetek, Wisconsin, 1906). Ayrımsal ruhbilim sorunlarıyla uğraştı ve şu yapıtları yayımladı: *Psychology of Human Differences* (İnsan farklılıklarının ruhbilimi 1947); *Tests and Measurements* (Deneyler ve ölçümler, 1963), ve *Individuality, Human Possibilities and Personal Choice in the Psychological Development of Men and Women* (Erkek ve kadının ruhbilimsel gelişiminde bireysellik, insan olanakları ve kişisel seçim), 1978.

TYLİSSOS, Girit'te, Kandiye'nin G.-B.'sında yer. Burada bugün yıkılmış durumda olan ve ikinci saraylar döneminden kalan (İ.Ö. 1800-1450 sıraları) üç zengin Minos villası bulunmuştur.

TYLMAN Z GAMEREN ya da **TYLMAN VAN GAMEREN,** hollanda kökenli polonyalı mimar (? 1630'dan önce - Varşova 1706). Hollanda ve İtalya'da öğrenim gördükten sonra, 1666'da Polonya'ya yerleşti, 1672'de kralın askeri mühendisliğine getirildi; 1685'te soyluluk unvanıyla birlikte GAMERSKI adını aldı. Varşova'da palladioculukla birleşen barok bir üslupla, Krasiński sarayı'nı (1682-1694, İtalyan mimarlarca başlatılmıştı) ve iki kilise (biri 1688-1692, öteki 1690 tarihli), Nieborów'da Radziejowski sarayı'nı, Kraków'da Swięta Anna kilisesi'ni (1689-1695) yaptı.

TYLOPODA a. Zool. TOPUKTABANLILAR alttakımının bilimsel adı.

TYLOR (*sir* Edward Burnett), ingiliz antropolog (Camberwell, Londra, 1832 - Wellington, Somerset, 1917). 1856'da etnografik alan araştırmalarına başladı (*Anahuac: or Mexico and the Mexicans Ancient and Modern* [Anahuac: ya da Mexico ve Meksikalılar, Eski ve Yeni], 1861). *Researches into the Early History of Mankind and the Development of Civilization* (İnsanlığın erken tarihi ve uygarlığın gelişimi üstüne araştırmalar) [1865] adlı yapıtında evrimci kuramlarının ilk taslağını sundu, daha sonra bunları *Primitive Culture* (İlkel kültür) [1871] adlı yapıtında geliştirdi. 1896'da Oxford Üniversitesi antropoloji profesörü oldu. Tylor'a göre, dinin ilk evresi animizmdir. Animizm giderek fetişizm ve doğa dini olur, buradan çoktanrıcılığa, son olarak da tektanrıcılığa varır. Tylor'ın animizm kuramı, özellikle Frazer ve Mauss tarafından uzun boylu eleştirildi. Tylor'ın son kitabı olan *Anthropology, an Introduction to the Study of Man and Civilization* (Antropoloji: İnsanın ve uygarlığın incelenmesine giriş) [1881], döneminin antropoloji konusundaki tüm bilgilerinin bir özeti niteliğindedir.

TYMBRİADA ya da **TİMBRİADA.** Tar. coğ. Anadolu'nun Pisidia bölgesinde kent; Eurymedon (Köprüçayı) nehrinin kaynak havzasında, Beyşehir gölünün B.'sındaydı. Artemidoros ve Strabon'un Pisidia kentleri arasında belirttikleri yerleşme, Hierokles'in piskoposluk listelerinde de bulunmaktadır. Ele geçen kent sikkeleri üzerinde Kybele, Dionysos, Hermes, Men ve Tykhe gibi tanrıların betimlerinin bulunması, bu tanrıların Tymbriada'da saygı gördüğünü kanıtlamaktadır.

TYMBRİANASSOS ya da **THYMBRİANASSOS.** Tar. coğ. Anadolu'nun Pisidia bölgesinde küçük yerleşme; yeri tartışmalıdır. Prof. W. Ramsay Burdur gölünün yakınındaki Eğneş'te olduğunu bildirirken, G. E. Bean yazıtlara dayanarak Düğer köyü (Burdur) yakınındaki Örenler mevkisinde olduğunu belirtmektedir.

TYMBRİS. Tar. coğ. Porsuk* çayının Antikçağ'daki adı.

TYMNESSOS. Tar. coğ. Anadolu'nun Karia bölgesinde kent, yerine ve tarihine ilişkin bilgi yoktur, ancak bir sikkede adı na rastlandı.

TYMNOS. Tar. coğ. Anadolu'nun Karia bölgesinde, Rodos Peraiası'nda kent, yeri kesin değildir, ancak Muğla'nın Marmaris ilçesine bağlı Bozburun bucağında olduğu sanılmaktadır (yörede çeşitli yazıtlar ele geçti).

TYMPANON a. CYMBALUM'un eşanlamlısı.

TYMPANOTONOS a. Acısularda yaşayan öndensolungaçlı karındanbacaklı yumuşakça cinsi. (Kule biçiminde, çok uzun, köşeli ve dikenli sargılı kavkılı *Tympanotonos*' ların, Kretase'den başlayarak fosillerine rastlanır. *Potamididae* familyası.)

TYNAN (Katherine), irlandalı kadın yazar (Dublin 1861 - Wimbledon, Surrey, 1931). Yeats'in dostuydu, uluşçu, feminist ve katolik görüşleri benimsedi, analığı yüceltti. Döneminin en tutulan şairlerinden biridir (*Ballads and Lyrics*, 1891; *Innocencies*, 1905).

TYNDALE (William), welsh reformcu (Wales 1494'e doğr. - Vilvorde 1536). Wittenberg'de gördüğü (1524) Luther'in düşüncelerini benimseyerek Hamburg'da İnciller'i ve Mektuplar'ı İngilizceye çevirdi (1524); yazılarıyla İngiltere'de Reform'un yayılmasına katkıda bulundu. Anvers'te tutuklanıp işkence gördü.

TYNDALL (John), irlandalı fizikçi (Leighlin Bridge Ceatharlach yönetim bölümü, 1820 - Hindhead, Surrey, 1893). 1853'ten 1887' ye kadar Londra Royal İnstution'da ders verdi. Tyndall ışıyan ısı, diyamagnetiklik, gazların ve buharların iletkenliği, gazların borularda yanmasıyla oluşan sesler üstünde çalıştı (1857). Buzun yeniden donması olayını buldu (1871), böylece buzulların yer değiştirmesini ve kendi adını taşıyan etkiyi açıkladı. J. Tyndall, ayrıca, dağcılığın altın çağının en önemli kişilerinden biridir. Cervin'in keşfinde Whymper onun önüne geçti, 1861'de J. J. Bennen ve U. Wenger adlı rehberler eşliğinde Weisshorn'a ilk tırmanışı gerçekleştirdi.

Tyndall olayı, ışık ışınları koloidal asıltılardan geçerken gözlemlenen olay. Koşut yüzlü saydam bir kabın yüzlerinden birine bir koşut ışınlar demeti gönderildiğinde, kap boşsa ya da homojen bir sıvı içeriyorsa, ışığın karşıt yüzde bıraktığı iz, başlangıçtaki demetin boyutlarındadır; tersine, kap, koloidal asıltı gibi "bulanık" bir sıvıyla doluysa, demet, kaptan geçerken silindirsel kalacağına, genişler ve karşıt yüzdeki iz, ışınların girişteki izinden daha büyüktür.

TYNDAREOS. Yun. mit. Efsanevi Sparta kralı. Kardeşi Hippokoon tarafından kovulunca Aitolia kralı Thestios'un yanına sığındı ve kızı Leda ile evlendi. Herakles'in yardımıyla yeniden tahta çıktı. Leda'dan dört çocuğu oldu: Kastor, Polydeukes, Klytaimnestra ve Helene.

TYNE, Büyük Britanya'da ırmak, İngiltere'nin kuzeyinde, Kuzey denizi'ne dökülür; 100 km. Cheviot dağlarında, İskoçya sınırı yakınından doğar, Newcastle'a geçer. Tyne'ın halici önemli bir sanayi bitişik-kenti oluşturur.

TYNE AND WEAR, Büyük Britanya'da yönetim bölümü, *Tyne* ve *Wear* ırmaklarının büyük ölçüde kentleşmiş aşağı havzalarında oluşur; 540 km^2; 1 130 600 nüf. (1988). Başlıca kentleri *Newcastle upon Tyne* (yönetim bölümünün merkezi) ve *Sunderland*'dır.

TYNEMOUTH, Büyük Britanya'da (Tyne and Wear) kent, Kuzey denizi'nin kuzey kıyısında, Tyne halicinin ağzında; 60 000 nüf. 625'e doğru kurulmuş bir manastırın XIV.-XV. yy.'dan kalma kalıntıları. Sayfiye merkezi. Denizcilik gereçleri. Balıkçılık.

TYNER (McCoy), amerikalı caz piyanisti (Philadelphia 1938). Meslek yaşamına 1959'da Benny Golson'un Jazztet topluluğu'nda ve Art Farmer'de başladı, ertesi yıl John Coltrane'ın ünlü dörtlüsüne katıldı. 1966'da, solistliğe başladı. Değişken akorlar kullanması ve sol el tekniğiyle birçok piyanisti etkiledi. Plakları arasında şunlar sayılabilir: *My Favorite Things* (1960), *Spiritual* (1961), *Song for my Lady* (1972), *Afro Blue* (1973), *In a Sentimental Mood* (Sonny Rollins'le birlikte, 1978).

TYPHAEA a. (yun. *Typhos,* duman'dan). Mahzenlerde ve nemli yerlerde çok yaygın kınkanatlı cinsi. (*Mycetophagidae* familyası.)

TYPHLOCYBA a. Sonbaharda çayırlarda, çalılarda bol bulunan, sarı ya da beyaz küçük bedenli eşkanatlı cinsi. (*Typhbocyba rosae* gülağaçlarının kurumasına ve güllerin yaprak dökmesine yol açar. Cüceağustosböceğigillere yakın *Typhlocybidae* familyasının örnek tipi.)

TYPHLOGOBIUS a. Kaliforniya kıyılarında taşlar altında yaşayan bir balık cinsi. (Kayabalığıgiller familyası.)

TYPHLOPIDAE a. Zool. KÖRYILANGİLLER familyasının bilimsel adı.

TYPHLOPS a. Tropiklerarası bölgelerde yaşayan, ilkel, kazıcı köryılan cinsi. (*Typhlopidae* familyasının örnek tipi.)

TYPHON. Yun. mit. Gaia ile Tartaros'un oğlu ve Zeus'un son hasmı olan canavar. Bedeninden ejderhalar ve zehirli yılanlar fışkıran bir devdi. Zeus Typhon'a yenildi, ancak yeniden canlanıp gücüne kavuşunca Etna eteklerinde hasmını ezdi. Typhon birçok başka canavarın babası olarak kabul edilir.

TYPİKON a. Bizans ayin düzeninde, ayin duasının kurallarını içeren kitap.

TYPON a. (tramlı noktaların kimyasal olarak zayıflatılmasına olanak veren, büyük kontrastlı jelatin bromürlü filmi ilk kez üreten isviçre firmasının adı *Typon*'dan). Matbaac. Ofset plaka üzerine kopya edilmeye yönelik tramlı bir pozitif filmi belirten terim.

TYPOTHERİİ a. Güney Amerika'daki Üçüncü Zaman topraklarında fosillerine rastlanan memeli alttakımı. (Kafatası ve dişleri kemiricilere özgüdür: dişleri hipsodonttur; kesicidişleri sürekli uzar. *Notongulata* takımı.)

TYR, iskandinav mitolojisinde Savaş tanrısı.

TYRA, Danimarka kraliçesi (IX.-X. yy.), Yaşlı Gorm'un karısı. Danimarka efsanelerinde, ülkenin güneyinde, Danevirke'nin temelini oluşturan surların yapımında önemli bir rolü bulunduğu söylenir.

TYRAİON ya da **TYRİAEİON.** Tar. coğ. Anadolu'nun Phrygia ya da Pisidia bölgelerinde kent, yeri kesin değildir, ancak Konya iline bağlı Ilgın ilçesinin yerinde olduğu sanılmaktadır. Genç Keyhüsrev Anadolu seferi sırasında, Kral yolu üzerinde bulunan bu kente de uğramıştı (İ.Ö. 401).

Tyrannoktonoslar, tiran Hipparkhos' un katilleri Harmodios ile Aristogeiton'u betimleyen eski heykel grubu. İ.Ö. 506'ya doğru Atinalılar'ca heykelci Antenor'a ısmarlanan ilk grup Kserkses tarafından kaldırıldı; İ.Ö. 477'de Kritios ile Nesiotes'in ortaya koyduğu ikinci grup ise bir kopyası ile ünlüdür (Napoli müzesi).

TYRANNOSAURUS a. Paleont. Kandökücü* sürüngen ortak adıyla bilinen fosil sürüngenlerin cins adı.

TYRCONNEL dükü → TALBOT (Richard).

TYRHA ya da **TYRRHA.** Tar. coğ. Tire*'nin Antikçağ'daki adı.

TYRİA JACOBAEA a. Bütün Avrupa' ya yayılmış, tırtıllı kanaryaotu üzerinde yaşayan kelebek. (Kaplanpervanegiller familyası.)

TYRİAEİON → TYRAİON

TYRO. Yun. mit. Salmoneus'un kızı. Irmak Enipeus'a tutkundu. Poseidon bu ırmağın görünümüne bürünüp onunla çiftleşti ve ona Pelias ve Neleus adında iki oğul verdi. Tyro daha sonra Kretheus ile evlendi.

TYROGLYPHUS a. Böcbil. Uyuzböceğinin eski cins adı.

TYROL, Tirol'ün almanca adı.

TYRONE, Kuzey İrlanda'da yönetim bölümü, Lough Neagh'ın batısında; 3 265 km^2; 139 100 nüf. Merkezi *Omagh*.

TYRRHA → TYRHA.

TYRRHENİA KATI a. Yerbil. Dördüncü Zaman'ın yakın döneminin stratigrafik bölümü (bugünden 300 000 ile 30 000 yıl önce arasında); hidrografik sıfırın üzerinde birkaç metreden 30-40 metreye kadar katlı kumla düzeyleri görülür.

TYRRHENOİ. Yunanlılar'ın Etrüskler'e verdikleri ad.

TYRŠ (Miroslav), çek filozof, estetikçi ve sanat tarihçisi (Děčín, Bohemya, 1832 -Ötz, Tirol, 1884). *Sokol'* ların örgütlenmesine dayanan bir beden eğitimi sistemi kurdu. Başlıca yapıtları: *Laocoon, œuvre de l'époque romaine* (Laokoon, Roma dönemi yapıtı) [fr. çev.], 1872 ve *Du style gothique* (Gotik üslup üzerine) [fr. çev.], 1881.

TYRTAİOS, Attike'de doğmuş yunanlı lirik şair (İ.Ö. VII. yy.). Bir efsaneye göre, Atinalılar, kendilerinden bir general isteyen Spartalılar'a alay olsun diye bu topal okul öğretmenini gönderdiler. Sparta'ya yerleşen Tyrtaios savaş ezgileri ve Spartalılar' ın güçlü olarak kalmalarına katkıda bulunanların cesaretini ve kahramanca ölüşlerini yücelten yurtsever elejiler yazdı. Uzun süre yunan gençliğinin eğitiminde kullanılan şiirlerinden günümüze ancak birtakım parçalar ulaşmıştır.

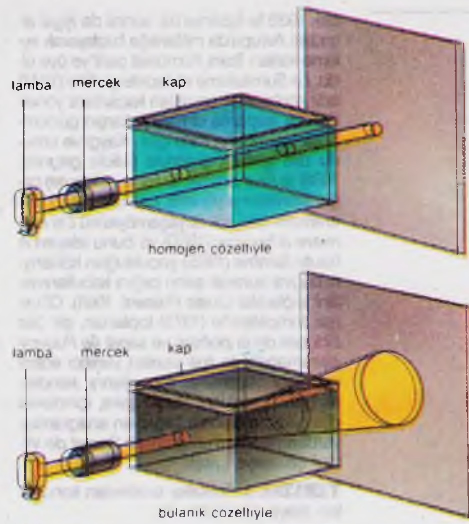
TYRUS → TİR.

Tyson bezleri (ingiliz doktor Edward *Tyson*'un [1650-1708] adından), sünnet derisinin iç yüzünde bulunan ve smegmayı salgılayan, az gelişmiş, ilkel yağ bezleri.

TYSSENS (Pieter) → THYS

TYTONİDAE a. Zool. PEÇELİBAYKUŞGİLLER familyasının bilimsel adı.

TYUMEN, Rusya'da kent, Batı Sibirya'da, Transsibirya demiryolunun kuzey hattı kıyısında, Yekaterinburg'un D.'sunda; 477 000 nüf. (1989). Makine sanayileri. Irmak ve demiryolu trafiğinin aktarma yeri. —Yakınında, petrol yatakları. Kereste sanayisi. Kimya.
—Tar. XIII. - XV. yy.'da Sibirya tatar hanlığının merkezi olan Çinga-Tura yerleşimi üzerinde kurulan Tyumen, Ruslar tarafından Sibirya'da kurulan ilk kenttir (1586).

Tyndall olayı

TYUTÇEV (Fyodor İvanoviç), rus şair ve diplomat (Ovstug, Briansk yakınında, 1803 - Tsarskoye Selo 1873). Soylu bir ailedendi, Moskova'da öğrenim gördü. 1822'de diplomatlığı seçerek Münih'te ve Torino'da görev aldı. Fransızca yazdığı *la Russie et la Révolution* (Rusya ve Devrim) [1849] adlı yapıtı ateşli panslavcılığa tanıklık eder. Puşkin'in dikkatini çekti, Turgenyev'de hayranlık uyandırdı, 1850'ye doğru Nekrasov tarafından halka tanıtıldı. 1854'te yayımlanan *Stişotvorenija* adlı şiir kitabında gündüz ile gece ikilemi arasında bocalayan, dinginliğe susamış ve vatanının içine düştüğü kaosu dehşetle gözlemleyen bir ruhun bunalımlarını yansıttı. Kullandığı eğretilemeler, simgecilerin öncüsü sayılmasına yol açtı.

TZARA (Tristan), rumen kökenli fransız yazar (Moineşti, Romanya, 1896 - Paris 1963). Simgecilikten etkilenerek ve alışılmadık bazı imgeler kullanarak rumence şiirler (*Premiers Poèmes,* 1965) yazdıktan sonra Zürich'te (1916-1919) yıkıcılığa girişti. Dada* akımını kurdu, bir dergi *(Dada)* ve bildiriler (*Sept Manifestes dada,* 1924) yayımladı, akşam toplantıları, sergiler düzenledi ve uluslararası avangardın ilgi merkezi oldu. Dili zorlayarak yazdığı şiir kitaplarında (*Vingt-Cinq Poèmes,* 1918; *De nos oiseaux,* 1923), oyunlarında (*la Première Aventure céleste de M. Antipyrine,* 1916; *la Deuxième Aventure de M. Antipyrine; le Cœur à gaz,* 1921) şiirsel devrim, yaratıcılık coşkusuna eşlik etti. 1920'de Paris'e gelen Tzara, iki uzun yayın dönemi boyunca kendisini tümüyle dada'ya adayan *Littérature** topluluğunca karşılandı. Sonra Tzara bu akıma önce kendisinin son verdiği sonucuna vardı. Yalnız başına sürdürdüğü şiir serüvenini *l'Antitête* (1923) ile özetledi. *Mouchoir de nuages* (1924) adlı bir oyun, *l'Indicateur des chemins de coeur* (1928) gibi şiir kitapları ve özellikle basit insanın büyük destanı niteliğini taşıyan *l'Homme approximatif* (1931) adlı yapıtı, eyleminin ve temel ilkelerinin belirlenmesine katkıda bulunduğu gerçeküstücülüğe ulaşmasını sağladı (1930-1935). Düşsel düşünceyle güdümlü düşünce arasındaki ilişkileri aydınlatan deneyimsel bir düş olan *Grains et issues* (1935), otomatik yazının bir seçeneğini oluşturdu. "Şiirin durumu üstüne deneme" sinde (1931) gerçeküstücülüğü devrimci gelenek içine oturttu. An-

E. B. Weill

Tristan Tzara (1959'da)

cak 1935'te İspanya'da, sonra da işgal altındaki Avrupa'da militanlığa başlayarak eyleme katılan Tzara Komünist parti'ye üye oldu. *Le Surréalisme et l'après-guerre* (1947) adlı konferansı, savaştan kaçanlara yöneltilen bir suçlama olmasına karşın güdümlü şiir kavramına karşı çıktı. Kaygı ve umudu dile getiren şiirleriyle (*Midis gagnés*, 1936; *le Fruit permis, la Face intérieure*) çağın sıkıntılarına yöneldi. *La Fuite* (1947) adlı dramatik şiiri, lirik özyaşamöyküsü *De mémoire d'homme* (1950) ve bunu izleyen *A haute flamme* (1955) çocukluğun kökleriyle bağıntı kurarak şairin çağını kabullenmesini sağladılar (*Juste Présent*, 1961). *Œuvres complètes*'te (1975) toplanan, şiir (*les Écluses de la poésie*) ve sanat (*le Pouvoir des images*) ile ilgili yazıları yaratıcı edimi aydınlatır. Yaşamının son yıllarını, kendisine göre, yasaklara karşın şaire, içindekini dile getirme olanağı sağlayan anagramlar yardımıyla Villon'un gizini (*le Secret de Villon*) çözmeye çalıştı.

TZELTAL a. Tzeltaller tarafından konuşulan maya ailesinden dil.

TZELTALLER, özellikle Chiapas (Meksika) eyaletinin orta kısmında yerleşmiş bulunan Maya Kızılderilileri. Tzeltaller, iki ayrı otorite (meksika yönetimi ve yerel grupların şefleri) tarafından yönetilen özerk topluluklara bölünmüş durumdadırlar. Baba soyu kollarına ayrılmış babasoylu klanlar halinde ya da bir tür ikiyanlı soy zincirine göre örgütlemişlerdir. Tzeltaller, bitki örtüsünü yakarak açtıkları alanlarda yapılan ve birçok dinsel tören nedeni oluşturan tarımla (buğday, mısır), önemli ölçüde hayvancılıkla (tavuk, domuz), kahve plantasyonlarında gündelikçilik ve ticaret yaparak geçinirler. Çömlekçilikleri ve huipil (kadınlar tarafından ipliği eğirilip dokunan geleneksel giysiler) yapımcılıkları ünlüdür. XVI. yy.'da katolikliği benimsemiş olmalarına karşın, geleneksel inançlarını özellikle bireye yoldaşlık eden ve onun ruhunu simgeleyen hayvan inancını (nahual) sürdürürler.

TZİMİSKES (Ioannes) → İOANNES I TZİMİSKES.

TZİNTZUNTZAN, Meksika'da (Michoacán eyaleti) kent, 1 500 m yükseklikte; 10 000 nüf. İspanyol istilası sırasında, yöre tarihini ilk yazanlara göre, Tarascolar'ın (nüfusu 400 000'i bulan bir halk) eski başkentiydi. Kentte, eskiden üzerinde bir tapınak bulunan beş piramit (Tarascolar'ın *yácata*'sı) yükselir. Çeşitli kalıntılar: hükümdarların ve eşlerinin yaşadığı saraylar, soyluların konutları, zanaatçıların evleri ve dükkânları.

TZOTZİL a. Maya ailesinden, tzeltale yakın dil. (Tzotziller tarafından konuşulur.)

TZOTZİLLER, Meksika'da Chiapas eyaletinin (Larrainzar bölgesi) dağlık kesimleriyle Huitiupan yakınındaki topraklarda yaşayan Maya Kızılderilileri. Tzotziller, geçimlerini tarım (çeşitli bitkiler), hayvancılık ve çok zengin bir zanaat etkinliğiyle (çömlekçilik, geleneksel iplikçilik ve dokumacılık, tahta ve taş işçiliği) sağlarlar. Yurttaşlık görevleriyle maddi görevlerin yerine getirilmesine göz kulak olan bir yerel yönetim sistemi, kızılderili topluluklarıyla meksika hükümeti arasındaki ilişkilere aracılık eder. Tzotziller'in çok önemli bir sözlü edebiyatı ve işlenmiş bir müzikleri vardır. Katolikliği benimsemiş olmalarına karşın, eski şamancı inançları büsbütün bırakmamışlardır; özellikle iyileştirme ayinlerine büyük bir önem verirler.

TZUİCA → TUICĂ.

TZURULON. Tar. coğ. Bizanslılar döneminde, İstanbul'u trak saldırılarından korumak amacıyla Hadrıanopolis (Edirne) ile Perinthos'u (Marmara Ereğlisi) bağlayan yol üzerinde yaptırılan kale. (Bugün *Çorlu*.)

KAYNAKÇA

Tacizade Cafer Çelebi. İ. Erünsal, *The life and works of Tacizade Cafer Çelebi with a critical edition of his divan* (İstanbul, 1980).

Tahir ile Zühre. F. Türkmen, *Tahir ile Zühre* (Ankara, 1983).

Tahrib-i harabat. K. Bilgegil, *Harabat karşısında Namık Kemal* (İstanbul, 1972).

Tahtacılar. Y. Z. (Yörükün), *Anadolu'da aleviler ve tahtacılar* (Darülfünun ilahiyat fakültesi mecmuası, sayı 8, İstanbul, 1928); *Tahtacılarda dini ve sırri hayat* (Darülfünun ilahiyat fakültesi mecmuası, sayı 17, 20, İstanbul, 1930-1931). —T. Toros, *Toroslar'da tahtacı oymakları* (Mersin, 1938). —N. K. Atabeyli, *Antalya tahtacılarına dair* (Türk tarih arkeologya ve etnografya dergisi, sayı 4, İstanbul, 1940). —F. Sümer, *Ağaç-Erileri* (Belleten, sayı 103, Ankara, 1962). —S. A. Kansu, *Bir tahtacı mezarlığı* (Belleten, sayı 115, Ankara, 1965). —R. Yetişen, *Tahtacı aşiretleri. Âdet, gelenek ve görenekleri* (İzmir, 1986).

Talat Paşa (Mehmet). H. C. Yalçın, *Talat Paşa* (İstanbul, 1943). —Z. Ş. (Soko), *Yakın tarihin üç büyük adamı: Talat, Enver, Cemal paşalar* (İstanbul, 1944). —E. Bolayır, *Talat Paşa'nın hatıraları* (İstanbul, 1946). —C. Kutay, *Talat Paşa'yı nasıl vurdular* (İstanbul, 1956). —A. Ergüç, *Talat Paşa* (Konya, 1960). —İ. Tekeli ve S. İlkin, *Kurtuluş Savaşı'nda Talat Paşa ile Mustafa Kemal'in mektuplaşmaları* (Belleten, sayı 174, Ankara, 1980). —Ş. Orel ve S. Yuca, *Ermeniler'ce Talat Paşa'ya atfedilen telgrafların gerçek yüzü* (Ankara, 1983). —T. Çavdar, *Talat Paşa. Bir örgüt ustasının yaşamöyküsü* (Ankara, 1984).

Talibi Coşkun. S. S. Yalçın, *Halk şairi Talibi Coşkun'un hayatı ve eserleri* (Sıvas, 1935). —A. E. Uysal, *Sivaslı Âşık Talibi Coşkun* (Türk folklor araştırmaları, no. 323, İstanbul, 1976).

Talu (Ercüment Ekrem). H. Yücebaş, *Bütün cepheleriyle Ercüment Ekrem* (İstanbul, 1957).

tam. *Atatürk'ün söylev ve demeçleri* c. III (Ankara, 1964). —S. L. Meray, *Lozan'ın bir öncüsü: Prof. Ahmet Selahattin Bey* (Ankara, 1976).

Tanpınar (Ahmet Hamdi). T. Alptekın, *Bir kültür, bir insan. Ahmet Hamdı Tanpınar ve edebiyatımıza bakışlar* (İstanbul, 1962). —M. Kaplan, *Tanpınar'ın şiir dünyası* (İstanbul, 1963). —S. Hilav, *Kuruntuya dayanan eleştiri*, (yeni dergi, sayı 106, İstanbul, 1966); *Tanpınar üzerine notlar* (Yeni ortam, İstanbul 31 mart 1973 - 9 nisan 1973). —G. Güven, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın roman dünyası* (Journal of turkish studies, c. III, Cambridge, 1979). —F. Naci, *100 soruda Türkiye'de roman ve toplumsal değişme* (İstanbul, 1981). —B. Moran, *Türk romanına eleştirel bir bakış. Ahmet Mithat'tan A. H. Tanpınar'a* (İstanbul, 1983). —H. Yavuz, *Kültür üzerine* (İstanbul, 1987).

Tanrıöver (Hamdullah Suphi). M. Baydar, *Hamdullah Subhi Tanrıöver ve anıları* (İstanbul, 1968). —F. Tevetoğlu, *Hamdullah Subhi Tanrıöver* (Ankara, 1984).

Tanzimat. E. F. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, çev. Ali Reşad (İstanbul, 1328 [1910]). —M. Z. Pakalın, *Tanzimat maliye nazırları* (İstanbul, 1939). —*Tanzimat I. Yüzüncü yıldönümü münasebetiyle* (İstanbul, 1940). —H. İnalcık *Tanzimat nedir?* (Yıllık araştırmalar dergisi, c. I, Ankara, 1940); *Tanzimat ve Fransa* (Tarih vesikaları, c. II, sayı 8, İstanbul, 1942); *Tanzimat ve bulgar meselesi* (Ankara, 1943); *Tanzimat'ın uygulanması ve sosyal tepkiler* (Belleten, sayı 112, Ankara, 1964); *Sened-i ittifak ve Gülhane hatt-ı hümayunu* (Belleten, sayı 112, Ankara, 1964). —Z. F. Fındıkoğlu, *Fransız ihtilali ve Tanzimat* (İstanbul, 1942). —E. B. Şapolyo, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat devri tarihi* (İstanbul, 1945). —R. Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (Ankara, 1954). —M. Eren ve F. Bilge, *Türk tarih kurumu kitaplığı'nda Tanzımatla ilgili bazı kaynaklar* (Belleten, sayı 112, Ankara, 1964). —E. Z. Karal, *Gülhane Hatt-ı hümayununda Batı'nın etkisi* (Belleten, sayı 112, Ankara, 1964). —H. T. Us, *Son yüz elli yılın tarihi Tanzimat paşaları* (İstanbul, 1965). —M. T. Gökbilgin, *Tanzimat hareketinin osmanlı müesseselerine ve teşkilatına etkileri* (Belleten, sayı 121, Ankara, 1967). —B. Lewis, *Modern Türkiye'nin doğuşu*, çev. M. Kıratlı (Ankara, 1970).

Tanzimat edebiyatı. İ. H. Sevük, *Türk teceddüd edebiyatı* (İstanbul, 1924). —A. S. Levend, *Edebiyat tarihi dersleri: Tanzimat edebiyatı* (İstanbul, 1934). —M. N. Özön, *Türkçede roman* (İstanbul, 1936); *Son asır türk edebiyatı* (İstanbul, 1941). —R. H. Özden, *Tanzimat'tan beri yazı dilimiz* (İstanbul, 1940). —İ. N. Dilmen, *Tanzimat edebiyatı tarihi notları* (Ankara, 1942). —C. Perin, *Tanzimat edebiyatında fransız tesiri* (İstanbul, 1946). —G. Dino, *Tanzimat'tan sonra edebiyatta gerçekçiliğe doğru* (Ankara, 1954); *Türk romanının doğuşu* (İstanbul, 1978). —A. H. Tanpınar, *XIX. Asır türk edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1956). —M. Akı, *XIX. Yüzyıl türk tiyatrosu tarihi* (Ankara, 1963). —M. And. *Tanzimat ve istibdat döneminde türk tiyatrosu* (Ankara, 1972). —O. Önertay, *Edebiyatta eleştiri. Tanzimat ve Serveti fünun dönemleri* (Ankara, 1980). —K. Akyüz, *Batı tesirinde türk şiiri antolojisi* (İstanbul, 1986). —İ. Parlatır, *Tanzimat edebiyatında kölelik* (Ankara, 1987).

Tarancı (Cahit Sıtkı). M. Uyguner, *Tarancı'nın şiir üzerine düşünceleri* (Ankara, 1960); *Cahit Sıtkı Tarancı* (İstanbul, 1966). —Ş. Beysanoğlu, *Cahit Sıtkı Tarancı* (Ankara, 1969). —Milli Kütüphane (yay.), *Cahit Sıtkı Tarancı bibliyografyası* (Ankara, 1971).

Tarhan (Abdülhak Hamit). Ahmet Cevat, *Abdülhak Hâmit* (İstanbul, 1937). —M. Uraz, *Abdülhak Hâmid Tarhan* (İstanbul, 1941). —H. Dizdaroğlu, *Abdülhak Hâmit* (İstanbul, 1953). F. A. Tansel, *Hususi mektuplarına göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid* (Ankara, 1949). —M. K. Bilgegil, *Hâmid'in şiirlerinde ledünni meselelerden Allah* (İstanbul, 1959). —G. Akıncı, *Abdülhak Hâmit Tarhan* (Ankara, 1954). —İ. Enginün, *Abdülhak Hâmid ve Samipaşazade Sezai'nin Londra intibaları* (İstanbul, 1965); *Abdülhak Hâmid'in eserlerinde Grek ve Latin mitolojisiyle ilgili unsurlar* (İstanbul, 1966). —A. Bezirci, *Abdülhak Hâmit'in Târık yahut Endülüs fethi* (İstanbul, 1966); *Abdülhak Hâmit hayatı, şairliği, oyun yazarlığı* (İstanbul, 1982). —M. O. Okay, *Abdülhak Hâmid'in romantizmi* (Erzurum, 1971). —Y. Mardin, *Abdülhak Hâmid'in Londrası* (İstanbul, 1976).

tarikat. H. B. Erk, *İslami mezhepler ve tarikatler* (İstanbul, 1954). —E. B. Şapolyo, *Mezhepler ve tarikatler tarihi* (İstanbul, 1964). —F. H. Tökin, *İslam tarikatleri* (İstanbul, 1965). —C. Sunar, *Mistisizmin ana hatları* (Ankara, 1966). —Pir Ali Birgivi, *Tarikat-ı Muhammediye*, çev. C. Yıldırım (İstanbul, 1969). —A. Gölpınarlı, *100 soruda Türkiye'de mezhepler ve tarikatler* (İstanbul, 1969). —B. Şehsuvaroğlu, *Dinlerde ve tarikatlerde senbolizm, remizler* (İstanbul, 1973). —N. Kılıç, *Tarikatlerin ve tekkelerin tarihi* (İstanbul, 1974). —H. Küçük, *Tarikatler* (İstanbul, 1980). —İbrahim Haydarizade, *İslam mezhepleri ve tarikatleri tarihi*, çev. R. Erdem (İstanbul, 1981).

Tarlan (Ali Nihat). F. K. Timurtaş, *Ali Nihad Tarlan ve Eseri* (Türk dili ve edebiyatı dergisi, c. XII, İstanbul, 1964). —H. A. Diriöz, *Âlim şair ve mutasavvıf Ali Nihad Bey* (İstanbul,

1965). —Y. Z. İnan, *Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan* (İstanbul, 1965). —*Ali Nihad Tarlan hatıra sayısı* (Journal of turkish studies, c. III, Cambridge, USA, 1979). —A. S. Tarlan, *Merhum Prof. Dr. Ali Nihad Tarlan* (İstanbul, 1980).

tasavvuf. Abu Nasr al-Sarraj, *The Kitab al-luma fi'l-tasawwuf*, ingilizceye çev. R. A. Nicholson (London, 1914). —L. Massignon, *Essai sur les origines de lexique technique de la mystique musulmane* (Paris, 1922). —M. A. Ayni, *Tasavvuf tarihi* (İstanbul, 1922). —S. K. Yetkin, *Tasavvuf ve ıstılahları* (Ankara Üniversitesi ilahiyat fakültesi dergisi, c. I, İstanbul, 1952). —A. Gölpınarlı, *Yunus Emre ve tasavvuf* (İstanbul, 1961); *100 soruda tasavvuf* (İstanbul, 1969). —M. İz, *Tasavvuf* (İstanbul, 1969). —İdries Shah, *The Sufis* (New York, 1964). —İbn Haldun, *Tasavvufun mahiyeti. Şifa üs-sail*, haz. S. Uludağ (İstanbul, 1977). —R. A. Nicholson, *İslam sufileri* (İstanbul, 1978). —Hüseyin es-Sülemi, *Tasavvufta fütüvvet. Kitab el-fütüvve*, çev. S. Ateş (Ankara, 1977). —Muhammed bin İshak Kalabazi, *Doğuş devrinde tasavvuf*, çev. S. Uludağ (İstanbul, 1979). —Abdülkerim bin Havazin el-Kuşayri, *Tasavvufun ilkeleri Risale-i kuşayriye*, çev. T. Yazıcı (İstanbul, 1978). —S. Eraydın, *Bazı özellik ve ıstılahlarıyla tasavvuf ve tarikatleri* (İstanbul, 1981). —C. Baltacı, *Tasavvuf lügati* (İstanbul, 1981). —Hucviri, *Keşfü'l-mahcub*, çev. S. Uludağ (İstanbul, 1982). —T. Burckhardt, *İslam tasavvuf doktrinine giriş*, çev. F. Arslan (İstanbul, 1982). —E. Güngör, *İslam tasavvufun un meseleleri* (İstanbul, 1982). —N. A. Altıntaş, *Tasavvuf tarihi* (Ankara, 1986).

Taşlıcalı Yahya Dukakinzade. M. Çavuşoğlu (haz.) *Yahya Bey ve divanından örnekler* (Ankara, 1983).

Taşnaksutyun. H. E. Cengiz (haz.), *Ermeni komitelerinin a'mal ve harekât-ı ihtilaliyesi* (Ankara, 1983). —K. Gürün, *Ermeni dosyası* (Ankara, 1983). —E. Uras, *Tarihte Ermeniler ve ermeni meselesi* (İstanbul, 1987).

Tatarlar. B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların içtimai teşkilatı*, çev. A. İnan (Ankara, 1944). —W. Radloff, *Sibirya'dan*, çev. A. Temir, c. I-II (İstanbul, 1954-1956). —A. Temir, *Tataristan'ın kuruluşu meselesi ve bugünkü durumu* (Dergi, sayı 16, Münih, 1959). —Ş. Sükan, *T. C. dışındaki türk toplulukları* (Ankara, 1961). —A. N. Kurat, *Kazan Türkleri'nin medeni uyanış devri* (Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi, c. XXLV, sayı 3-4, Ankara, 1966). —A. B. Taymas, *Kazan Türkleri* (Ankara, 1966). —M. Ülküsal, *Dobruca Türkleri* (Ankara, 1966). —F. Sümer, *Anadolu'da Moğollar* (Selçuklu araştırmaları dergisi, c. I, Ankara, 1969). —T. Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, çev. M. Emircan (Ankara, 1981). —Z. V. Toğan, *Umumi türk tarihine giriş I* (İstanbul, 1981).

taziye ya da **taziyet.** M. And, *İslam folklorunda muharrem ve taziye* (Türk folklor araştırmaları yıllığı 1976, Ankara, 1977); *Çağcıl tiyatroya geleneksel bir kaynak: taziye* (Türk tiyatrosu, sayı 422, İstanbul, 1976); *Dramatik köylü oyunları açısından muharrem, aşure ve taziye* (Tiyatro araştırmaları dergisi, c. VI, Ankara, 1977); *İslamda tragedya kahramanı ve tragedya örnekleri* (Ulusal kültür, sayı 2, Ankara, 1978).

Tecer (Ahmet Kutsi). *Ahmet Kutsi Tecer'i anma özel sayısı* (Türk folklor araştırmaları, no. 218, İstanbul, 1967). —V. Timuroğlu, *Ahmet Kutsi Tecer, kişiliği, sanat anlayışı ve tüm şiirleri* (Ankara, 1980).

tekerleme. Y. K. Gögceli, *Tekerlemeler* (Türk folklor araştırmaları, no. 32 ve 34, İstanbul, 1952). —C. Öztelli, *Çocuk oyunlarında ebe çıkarma tekerlemeleri* (Türk folklor araştırmaları, no. 109, İstanbul, 1958). —P. N. Boratav, *Tekerleme* (Paris, 1963).

Tekin (Latife). A. Alatlı, *Aydın despotizmi* (İstanbul, 1986). —Y. Küçük, *Küfür romanları* (İstanbul, 1986).

Tekirdağ. H. Yücebaş, *Tekirdağ şairleri* (İstanbul, 1939). —A. Oy, *Tekirdağ ili yer adları* (İstanbul, 1964). —H. Çevik, *Tekirdağ müzesi'ne doğru* (İstanbul, 1966); *Tekirdağ Yörükleri* (İstanbul, 1966); *Tekirdağ tarihi araştırmaları* (İstanbul, 1971). —*Tekirdağ il yıllığı 1967 ve 1973.* —H. A. Önelçin, *Tekirdağ ve çevresinde basın hareketleri* (Tekirdağ, 1967). —M. Sümer, *Tekirdağ'ın eski günleri* (İstanbul, 1970). —B. Tolun, *Tekirdağ şehir nüfusu* (İstanbul, 1973). —M. Tuncel, *Babaeski, Kırklareli ve Tekirdağ camileri* (Ankara, 1974). —E. Artun, *Tekirdağ folklor araştırmaları* (İstanbul, 1978); *Tekirdağ folklorundan örnekler* (Tekirdağ, 1983). —O. Yalçın, *Tekirdağ* (İstanbul, 1981). *Tekirdağ'da tarım* (İstanbul, 1983). —*Tekirdağ il turizm envanteri* (Tekirdağ, 1983).

tekke. *Asitane-i Aliyye ve bilâd-ı selâsede kâin elân mevcut ve muhterik olmuş tekkelerin isim ve şöhretleri ve mukabele-i şerife günleri beyan olunur* (İstanbul, 1256 [1840]). —Hacı İsmail Beyzade Osman Bey, *Mecmua-i cevami* c. I (İstanbul, 1304 [1886]). —Bandırmalızade Ahmet Münib, *Mecmua-i tekâyâ* (İstanbul, 1307 [1889]). —A. I. Doğan, *Osmanlı mimarisinde tarikat yapıları tekkeler, zaviyeler ve benzer nitelikli fütüvve yapıları* (İstanbul, 1977). —M. Kara, *Tekkeler ve zaviyeler* (İstanbul, 1980). —Zakir Şükrü Efendi, *Die Istanbuler Derwisch-Konvente und ihre Scheiche "Mecmua-i tekâya"*, haz. M. Tayşi ve K. Kreiser (Freiburg, 1980). —Ş. Akbatu, *İstanbul tekkeleri silsile-i meşâyihi* (İslam medeniyeti, c. IV, sayı 4 ve c. V, sayı 2, İstanbul, 1981). —A. Çetin, *İstanbul'daki tekke, zaviye ve hankâhlar hakkında 1199/1784 tarihli önemli bir vesika* G. Kut ve T Kut, *İstanbul tekkelerine ait bir kaynak: Dergeh-nâme* Türkische Miszellen, Robert Anhegger Festschrift, (İstanbul, 1987). —H. Aynur, *Saliha Sultan nikâh töreni ve şenlikler (İstanbul tekkeleri)* [Tarih ve toplum, sayı 61, İstanbul, 1989]. —Ed. S. N. Ergun, *Türk musikisi antolojisi* (2 c, İstanbul, 1942-1943). —V. M. Kocatürk, *Tekke şiiri antolojisi* (Ankara, 1955). —F. A. Tansel, *Türk-islam edebiyatı* (2 c, Ankara, 1967).

Tekyurt (Eyüp). A. R. Köseoğlu, *Tercanlı Âşık Eyüp Tekyurt* (Türk folklor araştırmaları, no. 254, İstanbul, 1970).

Teos. G. Bean, *Aegean Turkey* (Londra, 1966). —E. Akurgal, *Ancient civilizations and ruins of Turkey.* (İstanbul, 1983). —M. D. Uz, *Teos Dionysos tapınağı temenos alanı* (III. Araştırma sonuçları toplantısı, Ankara, 1986). —J. Clayton Fant, *Preliminary report of the Teos-Karagöl survey.* (V. Kazı sonuçları toplantısı, Ankara, 1988).

Tepedelenli Ali Paşa. Alphonse de Beauchamp, *Vie d'Ali Pacha, visir de Janina surnommé Aslan ou le Lion* (Paris, 1822). —Ahmed Müfid, *Tepedelenli Ali Paşa* (İstanbul, 1324 [1908]). —G. Remérand, *Ali de Tébédelen Pacha de Janina* (Paris, 1928). —G. Romerau, *Tepedelenli Ali Paşa*, çev. A. K. Aksüt (İstanbul, 1939).

Termessos. T. A. B. Spratt, E. Forbes, *Travels in Lycia, Milyas and the Cibyratis* (1847). —A. Schönborn, *Beitraege zur Geographie Kleinasiens* (1849). —K. G. Lanckoronski, *La Pisidie* (2 c, 1890, 1893). —R. Heberdey, *Termessos* (Real Encyclopädie, V A/1, 1934). —G. Bean, *Turkey's Southern Shore* (Londra, 1979). —E. Akurgal, *Ancient civilizations and ruins of Turkey* (İstanbul, 1983). —H. Abbasoğlu, *1986 yılı Termessos yüzey araştırmaları* (V. Araştırma sonuçları toplantısı, Ankara, 1988).

tersane. F. Kurtoğlu, *Gelibolu ve yöresi tarihi* (İstanbul, 1939). — İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilatı* (Ankara, 1948). —A. İ. Gencer, *Bahriye' de yapılan ıslahat hareketi ve Bahriye nezaretinin kuruluşu* (İstanbul, 1985).

teşrifat. Esat, *Teşrifat-ı kadime* (İstanbul, [1878]); *Osmanlılarda töre ve törenler*, haz. Y. Ercan (İstanbul, 1979). —İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilatına methal* (Ankara, 1941); *Osmanlı devleti teşkilatından kapıkulu ocakları I. Acemi ocağı ve Yeniçeri ocağı* (Ankara, 1943); *Osmanlı devleti teşkilatından kapıkulu ocakları II. Cebeci, topçu, toparabacıları, humbaracı, lağımcı ocakları ve kapıkulu süvarileri* (Ankara, 1944); *Osmanlı devletinin saray teşkilatı* (Ankara, 1945); *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilatı* (Ankara, 1948); *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilatı* (Ankara, 1965). —A. Taneri, *Osmanlı devletinin kuruluş dönemi hükümdarlık kurumunun gelişmesi ve saray hayatı teşkilatı* (Ankara, 1978).

Tevfik Fikret. M. F. Köprülü, *Tevfik Fikret ve ahlakı* (İstanbul, 1918). —S. N. Keramet, *Fikret'in hayatı ve eseri* (İstanbul, 1926); *İnkılap şairi Tevfik Fikret'in izleri* (İstanbul, 1943). —M. A. Ayni, *Tevfik Fikret tarih-i kadimi'ne cevap: Neybilik, bedbinlik, lâilâhilik nedir* (İstanbul, 1927). —Kemaleddin Şükrü, *Tevfik Fikret* (İstanbul, 1931). —İ. H. Ertaylan, *Tevfik Fikret* (İstanbul, 1932); *Tevfik Mirsad'da* (İstanbul, 1965). —K. Ozan, *Tevfik Fikret hayatı, edebi şahsiyeti, şiirleri* (İstanbul, 1937). —E. Edib, *İnkılap karşısında Akif-Fikret* (İstanbul, 1940); *Penbe kitap. Tevfik Fikret'i beş cepheden kırk muharririn tenkitleri* (İstanbul, 1943). —A. Gölpınarlı, *Tevfik Fikret ve şiirimiz* (İstanbul, 1941). —S. Sertel, *Tevfik Fikret-Mehmed Akif kavgası* (İstanbul, 1941); *Tevfik Fikret ideolojisi ve felsefesi* (İstanbul, 1946). —A. H. Tanpınar, *Fikret hakkında* (İstanbul, 1941); *Tevfik Fikret hayatı, şahsiyeti, şiir ve eserlerinden parçalar* (İstanbul, 1944). —R. T. Bölükbaşı, *Tevfik Fikret hayatı, sanatı, şahsiyeti* (İstanbul, 1945). —M. Uraz, *Tevfik Fikret hayatı, edebi şahsiyeti ve şiirleri* (İstanbul, 1945). —M. Kaplan, *Tevfik Fikret ve şiiri* (İstanbul, 1946). —K. Akyüz, *Tevfik Fikret*, (Ankara, 1947). —E. S. Sünbüllük, *Tevfik Fikret'in tarih-i kadim ünvanlı manzumesinin şerhi* (İstanbul, 1947). —H. Yücebaş, *Bütün cepheleriyle Tevfik Fikret* (İstanbul, 1959). —Y. N. Nayır, *Tevfik Fikret hayatı, sanatı, şiirleri* (İstanbul, 1960). —M. Öngay, *Tevfik Fikret* (İstanbul, 1968). —N. Hacıeminoğlu, *Tevfik Fikret'in dil ve üslubu* (Türk dili ve edebiyatı dergisi, c. XVII, İstanbul, 1969). —M. K. Bilgegil, *Tevfik Fikret'in ilk şiirleri* (Erzurum, 1970). —H. Tanyu, *Tevfik Fikret ve din* (İstanbul, 1972). —Tevfik Fikret, *Dil ve edebiyat yazıları*, haz. İ. Parlatır (Ankara, 1987).

Tevfik Paşa (Ahmet). Ş. Okday, *Büyükbabam son sadrazam Ahmet Tevfik Paşa* (İstanbul, 1986); *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e padişah yaveri iki sadrazam oğlu anlatıyor* (İstanbul, 1988).

tevhit. A. N. Tarlan, *Divan edebiyatında tevhid'ler* (İstanbul, 1936). —A. S. Levend, *Dini edebiyatımızın başlıca ürünleri* (Türk dili araştırmaları yıllığı. Belleten 1972, Ankara, 1973).

tezhip ya da **tezhib.** A. S. Ünver, *Müzehhip Kara Memi* (İstanbul, 1951); *Müzehhip ve çiçek ressamı Ali Üsküdari* (İstanbul, 1954); *Fatih devri nakışhanesi ve Baba Nakkaş çalışmaları* (İstanbul, 1958). —K. Çığ, *Türk lake müzehhipleri ve eserleri* (Sanat tarihi yıllığı, III, 1970). —H. Yağmurlu, *Tezhip sanatı hakkında genel açıklamalar ve Topkapı sarayı müzesi kütüphanesi'nde imzalı eseri bulunan tezhip ustaları* (Türk etnoğrafya dergisi, XIII, 1973). —İ. Binark, *Eski kitapçılık sanatlarımız* (Ankara, 1975). —Ş. Aksoy, *kitap süslemelerinede türk-barok-rokoko üslubu* (Sanat dergisi, sayı 6, 1977). —Y. Demiriz, *Kitap süslemelerinde gül* (İlgi dergisi, sayı 32, 1982).

tezkire. M. H. Bayrı, *Latifi ve tezkiresi* (Hayat mecmuası, sayı 17 ve 19, Ankara, 1927); *Meşairüşşuara* (Azerbeycan yurtbilgisi, c. III, sayı 92-95, İstanbul, 1934). —A. C. Yöntem, *Safai Efendi ve tezkiresi* (Hayat mecmuası, sayı 49, Ankara, 1927); *Ramiz Efendi ve tezkiresi* (Hayat mecmuası, sayı 27, Ankara, 1927). —F. K. Timurtaş, *XVII. asır şairlerinden Edirneli Güfti ve Teşrifatü'ş-şuara'sı* (Türk dili ve edebiyatı dergisi, c. II, sayı 3-4 İstanbul, 1948). —A. Gölpınarlı, *Şuara tezkireleri ve tezkireciler* (Aylık ansiklopedi, yeni seri, no. 2, İstanbul, 1949). —J. S. Robinson, *The Tezkere genre in Islam* (Journal of near eastern studies, c. XXII, Chicago, 1964); *The Ottoman biographies of poets* (Journal of near eastern studies, c. XXIV, Chicago, 1965). —Ö. F. Akün, *Şinasi'nin bugüne kadar ele geçmeyen Fatin tezkiresi baskısı* (Türk dili ve edebiyatı dergisi, c. XI, İstanbul, 1961); *Fatin tezkiresi baskısındaki yeni biografik bilgiler* (Türkiyat mecmuası, c. XIV, İstanbul, 1965). —G. Kut, *Heşt behişt, inceleme tenkitli metin* (Harvard, 1978). —H. Tolasa, *Sehi, Latifi, Âşık Çelebi tezkirelerine göre 16. yy.'da edebiyat, araştırma ve eleştiri I* (İzmir, 1983). —H. İpekten ve başkaları, *Tezkirelere göre divan edebiyatı isimler sözlüğü* (Ankara, 1988).

Thomsen (Wilhelm Ludvig Peter). A. Dilaçar, *Thomsen* (Ankara, 1963).

Thury (Józzef). G. Nemeth, *Jozsef Thury* (İstanbul, 1950).

tımar ya da **tîmar** Ö. L. Barkan, *XV ve XVI'ıncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda zirai ekonominin*

hukuki ve mali esasları I. kanunlar (İstanbul, 1943). —C. Üçok, *Osmanlı devleti teşkilatından timarlar* (Hukuk fakültesi dergisi, c. I, sayı 4 ve c, II, sayı 1, Ankara, 1944-1945). —M. Akdağ, *Timar rejiminin bozulması* (Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi, c. III, sayı 4, Ankara 1945); *Türkiye'nin iktisadi ve içtimai durumu* (2 c, Ankara, 1959-1971). —S. Ünver, *Yıldırım Beyazıd'ın İvaz Fakih'e verdiği timar* (Belleten, sayı 42, Ankara, 1947). —A. S. Özçelik, *Avrupa feodalitesi ile türklerin tımar teşkilatının mukayesesi* (Hukuk fakültesi dergisi, c. XVII, sayı 3-4, İstanbul, 1951). —H. İnalcık, *1431 tarihli timar defterine göre Fatih devrinden önce timar sistemi* (IV. Türk tarih kongresi bildirileri, Ankara, 1952); *Osmanlılar'da raiyyet rüsumu* (Belleten, sayı 92, Ankara, 1959). —B. Öğel, *İslamdan önceki Türk devletlerinde timar sistemi* (IV. Türk tarih kongresi bildirileri, Ankara, 1952). —T Gökbilgin, *Kanuni Sultan Süleyman'ın timar ve zeamet tevcihi ile ilgili fermanları* (Tarih dergisi, sayı 22, İstanbul, 1967) —A. Dmitrov, *l'Etat du système des timars des XVII-XVIII siècle* (Sofya, 1968). —Y. Özkaya, *XVIII. yüzyılın sonlarında timar zeametlerinin düzeni karşısında alınan tedbirler ve sonuçları* (Tarih dergisi, sayı 32, İstanbul, 1979).

Tille höyük. M. Özdoğan, *Aşağı Fırat havzası 1977 yüzey araştırmaları* (İstanbul, 1977). —D. French, *Tille kazısı 1979 raporu* (II. Kazı sonuçları toplantısı, 1981); *Tille 1981* (IV. Kazı sonuçları toplantısı, 1983); *Excavations at Tille höyük* (V. Kazı sonuçları toplantısı, 1984); *Tille höyük 1983* (VI. Kazı sonuçları toplantısı, 1985); *Tille 1984* (VII. Kazı sonuçları toplantısı, 1986); *Tille* (VIII. Kazı sonuçları toplantısı, 1987); *1986 Tille arkeoloji kazısı* (IX. Kazı sonuçları toplantısı, 1988).

Tilmen höyük. U. B. Alkım, *Tilmen höyük çalışmaları*, 1958-1960 (Türk tarih kurumu belleteni, XXVI, 1962); *İslahiye bölgesi araştırmaları, Tilmen ve Gedikli (Karahöyük) kazıları*, 1964 (Türk arkeoloji dergisi, 14/1-2, 1967); *Anatolia I* (Cenevre, 1970); *İslahiye bölgesi çalışmaları-Tilmen ve Kırışkal höyük kazıları* (Türk tarih kurumu belleteni, XXXV, 1971).

Timur. İbn Arabşah, *Tarih-i Timur-ı Gürkân*, çev. Nazmizade Murtaza (İstanbul, 1277 [1860]). —*Tüzükât-ı Timur*, çev. Mustafa Rahmi (İstanbul, 1339 [1913]). —W. Barthold, *Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927); *Moğol istilasına kadar Türkistan*, çev. H. D. Yıldız (İstanbul, 1981). —H. Lamb, *Timur*, çev. A. N. Karcan (İstanbul, 1931). —R. E. Koçu, *Timur ve oğulları* (İstanbul, 1933). —M. T. Tan, *Timurlenk* (İstanbul, 1936). —W. Hinz, *Timuriler hakkında menba tetkiki*, çev. M. A. Köymen (Belleten, sayı 21-22, Ankara, 1942). —M. E. Bozkurt, *Aksak Timur'un devlet politikası* (İstanbul, 1943). —Z. Ş. (Soko), *Timurlenk* (İstanbul, 1943). —Y. Z. Özer, *Timur'un yaptığı işlere toptan bir bakış* (Belleten, sayı 36, Ankara, 1945). —M. R. Özgen, *Timurlenk*, (İstanbul, 1953). —A. A. Semenov, *Gûr-i Emir Türkleri'nde Timur'un ve ahvadının mezar kitabeleri*, çev. A. İnan (Belleten, sayı 93, Ankara, 1960). —R. Grousset, *Bozkır imparatorluğu. Attila, Cengiz, Timur*, çev. R. Uzmen (İstanbul, 1980).

Timurtaş (Faruk Kadri). *Faruk Kadri Timurtaş'a armağan* (Türk dünyası araştırmaları, sayı 27, İstanbul, 1983).

Toğan (Zeki Velidi). *60. Doğum yılı münasebetiyle Zeki Veli Toğan'a armağan* (İstanbul, 1950-1955). —*Ahmed Zeki Velidi Toğan özel sayısı* (Atatürk üniversitesi fen-edebiat fakültesi araştırma dergisi, sayı 13, Erzurum 1985).

Tokat. Mazhar İbrahim, *Tokat vilayeti, Tokat kasabası hakkında malumat* (Sıvas, 1926). —F. Acunsal, *Gerçeklerin diliyle Tokat* (İstanbul, 1947). —H. T. Cinlioğlu, *Tokat vilayeti meşhurları* (Samsun, 1949); *Osmanlılar zamanında Tokat* (Tokat, 1950); *Tokat coğrafyası* (Tokat, 1969); *Osmanlılar zamanında Tokat. IV. kısım* (Tokat, 1973). —*Tokat il yıllığı 1967 ve 1973.* —O. Yalçın, *Tokat* (İstanbul, 1982). —*Türk tarihinde ve türk kültüründe Tokat sempozyumu. Tokat 2-6 temmuz 1986* (Ankara, 1987).

Tolun (Abdülaziz Mecdi). O. Ergin, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun hayatı ve şahsiyeti* (İstanbul, 1942); *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi divanı* (İstanbul, 1945).

Tonguç (İsmail Hakkı). M. Başaran, *Tonguç yolu* (İstanbul, 1974). —M. R. İnan, *Köy enstitüleri ve sonrası* (Ankara, 1988).

Topkapı sarayı. Tayyarzade Ata Bey, *Tarihi Ata* (1874-1876). —Abdurrahman Şeref, *Topkapı sarayı hümayunu* (Tarih-i Osmani encümeni mecmuası, sayı 5-12, İstanbul, 1910-1911). —*Topkapı sarayı muhtasar rehberi* (İstanbul, 1341 [1922]). —A. Ogan, *Le Palais de Topkapı* (Ankara, 1935). —*Topkapı sarayı müzesi arşiv kılavuzu* (2 fasikül, İstanbul, 1938-1940). —T. Öz, *The Topkapı Saray museum* (İstanbul, 1939); *Topkapı sarayı'nda Fatih Sultan Mehmet II'ye ait eserler* (Ankara, 1953); *Hırka-i saadet dairesi ve Emanet-ı mukaddese* (İstanbul, 1953). —H. Y. Şehsuvaroğlu, *İstanbul sarayları* (İstanbul, 1954). —R. E. Koçu, *Topkapı sarayı* (İstanbul, 1960). —Z. Erkins, *Topkapı sarayı* (İstanbul, 1965). —N. Anafarta, *Topkapı sarayı padişah portreleri* (İstanbul, 1966). —K. Çığ, *Hazine, Topkapı sarayı rehberi* (İstanbul, 1966). —*Topkapı Museum* (İstanbul, 1967). —E. Yücel, *Topkapı sarayı müzesi'nde Hırka-i saadet ve mukaddes emanetler* (İstanbul, 1972). —Z. M. Durukan, *The Harem of the Topkapi Palace* (İstanbul, 1973). —H. E. Ayverdi, *Osmanlı mimarisinde Fatih devri* (İstanbul, 1974). —B. Tülümen, *The mystery palace of Topkapı* (Ankara, 1979). —F. Çağman ve Z. Tanındı, *Topkapı sarayı müzesi islam minyatürleri* (İstanbul, 1979). —S. H. Eldem ve F. Akozan, *Topkapı sarayı* (İstanbul, 1982). —O. Aslanapa, *Osmanlı devri mimarisi* (İstanbul, 1986).

Trablusgarp savaşı. E. A. H. (Alpagut), *1327-1328 Türkiye-İtalya harbi* (İstanbul, 1339 [1920]). Hasan Sırrı, *Hukuk-i düvel nokta-i nazarında Osmanlı-İtalya savaşı* (İstanbul, 1330 [1914]). —İ. Revlo, *1911-1912 Türk-İtalyan harbi*, çev. K. Demirkaya (İstanbul, 1940). —Y. H. Bayur, *Trablusgarp ve Balkan savaşları* (Türk İnkılâbı tarihi, c. 2, Kısım 1-3, Ankara, 1943-1951). —F. Buca ve E. Sencer, *Trablusgarp'ta bir avuç kahraman* (İstanbul, 1963).

Trabzon (il). S. Erinç, *Trabzon vilayeti: Coğrafi şartlar ve imkânlar* (Trabzon haftası, İstanbul Üniversitesi maliye enstitüsü yayınları, no. 24, s. 79-119, İstanbul, 1966). —MTA enstitüsü, *Türkiye jeoloji haritası Trabzon paftası 1:500 000* (Ankara, 1961). —DİE, *Tarımsal yapı ve üretim* (Ankara, 1986).

Trabzon (kent). Şakir Şevket, *Trabzon tarihi* (İstanbul, 1294 [1877]). —Abdülvehab Hayri, *İktisadi Trabzon* (Trabzon, 1329 [1913]). —W. Miller, *Trebizond the last greek empire* (London, 1926). —B. A. Yanıkoğlu, *Trabzon ve havalisinden toplanmış folklor malzemesi* (İstanbul, 1943). —*Trabzon'da ilk kitapçı: Kitabi Hamdi Efendi ve yayınları* (İstanbul, 1947). —K. Karadenizli, *Trabzon tarihi* (Ankara, 1954). —Ö. Akbulut, *Trabzon tarihi* (Trabzon, 1955); *Trabzon kitabeleri* (İstanbul, 1955); *Trabzon'un fethi ve Trabzon kıralları* (Trabzon, 1964); *Trabzon meşhurları bibliyografyası* (Ankara, 1970). —S. B. Çakıroğlu, *Tarihi, ekonomik, sosyal yönleriyle Trabzon* (Ankara, 1964). —S. Eyice, *Trabzon yakınında Meryem Ana (Sumela) manastırı* (Belleten, sayı 118, Ankara, 1966). —*Trabzon il yıllığı 1967 ve 1973.* —M. Anabda, *Trabzon'daki Bizans yapıları* (İstanbul, 1969). —M. Goloğlu, *Trabzon tarihi, fetihten kurtuluşa kadar* (Ankara, 1975). —C. Şentürk, *Trebizond* (İstanbul 1975). —P. Uzun, *Her yönüyle ilimiz Trabzon* (İstanbul, 1980). —*Trabzon'dan Atatürk'e* (Trabzon, 1981). —H. W. Lowry, *Trabzon şehrinin islamlaşması ve türkleşmesi 1461-1583* (İstanbul, 1981). —Ş. Horuluoğlu, *Trabzon ve çevresinin tarihi eserleri* (Ankara, 1983). —C. Odabaşı, *Trabzon 1869-1933 yılları yaşantısı* (Ankara, 1986); *Trabzon Doğu Karadeniz gazete ve mecmuaları 1869-1928* (Trabzon, 1987). —G. Kayaoğlu, M. Duman ve A. Bahçekapılı, *Trabzon kültür sanat yıllığı 87* (İstanbul, 1987).

—Arkeol. D. T. Rice, *Religious buildings of Trebizond* (Byzantion V, 1929); Trebizond, *a Medieval citadel and palace* (Journal of Hellenic studies, sayı LII, 1932); *Decorations in the Seljukid style in the church of Hagia Sophia* (Beitröge zur kunstgeschichte Asiens, İstanbul, 1963); *The church of Hagia Sophia at Trebizond* (Edinburgh, 1968). —G. Millet, D. T. Rice, *Byzantine painting at Trebizond* (Londra, 1936). —S. Ballance, *The byzantine churches in Trebizond* (Anatolian Studies, sayı X, 1960); *Early Turkish buildings in Trabzon* (Türk tarih kurumu belleteni, cilt IX, sayı 113, 1965). —M. Anabolu, *Trabzon'da bizans çağı yapıları* (İstanbul, 1969). —M. Goloğlu, *Trabzon tarihi* (Ankara, 1975). —E. H. Ayverdi, *İlk 250 senenin osmanlı mimarisi* (İstanbul, 1976). —Ş. Horuluoğlu, *Trabzon ve çevresinin tarihi eserleri* (Ankara, tarih yok).

Trakya. A. M. Mansel, *Trakya'nın kültür ve tarihi* (İstanbul, 1938); *Trakya hafriyatı* (Türk tarih kurumu belleteni, IV/13, 1940); *Trakya kubbeli mezarları ve sahte kubbe ve kemer problemi* (Ankara, 1943). —Ş. A. Kansu, *Marmara bölgesi ve Trakya prehistorik iskân tarihi bakımından araştırmalar* (Türk tarih kurumu belleteni, XXVII, 1963); *Edirne'de bulunan dolmenler ve dikilitaşlar hakkında yeni gözlemler* (Türk tarih kurumu belleteni, XXXIII, 1969); *Edirne'nin Lalapaşa çevresindeki Kalkansöğüt, Vaysal ve Karagöl dolmenleri* (Türk tarih kurumu belleteni, XXXV, 1971). —M. Özdoğan, *Trakya ve Doğu Marmara araştırmaları 1981 yılı çalışmaları* (IV. Kazı sonuçları toplantısı, 1983); *Trakya araştırmaları ve Taşlıbayır kurtarma kazısı* (I. Araştırma sonuçları toplantısı, 1984); *1983 yılı Doğu Marmara ve Trakya araştırmaları* (II. Araştırma sonuçları toplantısı, 1985); *1984 yılı Trakya ve Doğu Marmara araştırmaları* (III. Araştırma sonuçları toplantısı, 1986).

Truva. W. Dörpfeld, *Troja and İlion* (1902). —W. Leaf *Strabo on the Troad* (1923). —C. W. Blegen, *Troy I-IV* (1950); *Troy: settlements VIIa, VIIb and VIII* (1958); *Troy and the Trojans* (1963). —B. M. Holden, *The metopes of the Temple of Athena at Ilion* (1964). —E. Akurgal, *Ancient civilizations and ruins of Turkey* (1983).

Tuğl. M. Sertoğlu, *Tuği tarihi* (Belleten, sayı 43, Ankara, 1947). —F. İz, *Vak'a-i Sultan Osman* (Türk dili araştırmaları yıllığı Belleten 1967, Ankara, 1968).

tuğra. İ. H. Uzunçarşılı, *Tuğra ve pençeler ile ferman ve buyrultulara dair* (Belleten, sayı 17-18, Ankara 1941). —P. Wittek, *Notes sur la tughra Ottomane* (Byzantion, c. 118 ve 120, Bruxelles 1948 ve 1950). —Z. Orgun, *Tuğralarda el-muzaffer daima duası ve şah unvanı, şehzade tuğraları* (Türk tarih arkeologya ve etnografya dergisi, sayı 5, İstanbul, 1949). —S. Umur, *Osmanlı padişah tuğraları* (İstanbul, 1980).

Tuğrul Bey (Mehmet). B. Öğel, *Tuğrul Bey'in adı hakkında* (Selçuklu araştırmaları dergisi, c. III, Ankara, 1971). —M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi I, kuruluş devri* (Ankara, 1975); *Tuğrul Bey ve zamanı* (İstanbul, 1976).

tulumbacı. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı devleti teşkilatından kapıkulu ocakları I. Acemi ocağı ve yeniçeri ocağı* (Ankara, 1943). —*İtfaiye tarihçesi ve istatistiği 1714-1949* (İstanbul, 1949). —M. H. Bayrı, *İstanbul folkloru* (İstanbul, 1947). —T. Kut, *Ülkemizde yangın tulumbasını ilk kez imal eden Gerçek Davud' un ve bazı tulumbacıların mezar taşları* (İstanbul Üniversitesi tarih dergisi, sayı 32, İstanbul, 1979). —R. E. Koçu, *İstanbul tulumbacıları* (İstanbul, 1981).

Tunceli. S. Erinç, *Doğu Anadolu coğrafyası* (İstanbul Universitesi edebiyat fakültesi yayınları, no. 572, İstanbul, 1953). —MTA Enstitüsü, *Türkiye jeoloji haritası 1: 500 000 Erzurum paftası* (Ankara, 1961). —DİE, *Tarımsal yapı ve üretim* (Ankara, 1986).

Tunuslu Hayrettin Paşa. Atilla Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa* (Ankara, 1988).

turancılık. H. Tanyu, *Türkçülük* (Kayseri, 1950). —A. K. Meram, *Türkçülük ve türkçülük mücadeleleri tarihi* (İstanbul, 1969). —Z. Gökalp, *Türkçülüğün esasları* (İstanbul, 1970); *Türkleşmek, islamlaşmak, muasırlaşmak* (İstanbul, 1971). —H. N. Orkun, *Türkçülüğün tarihi* (Ankara, 1977). —Y. Akçura, *Türkçülük, türkçülüğün gelişimi* (İstanbul, 1978).

Turfan. *Türkische Turfantexte* (10 c, Berlin, 1929-1959). —*Berliner Turfantexte* (8 c, Berlin, 1970-1989). —O. F. Sertkaya, *Turfan metinleri ve*

yapılan yayınlar (Türkiyat mecmuası, c. XIX, İstanbul, 1979).

Turfanda mı yoksa turfa mı? M. E. Düzdağ, *Mansur Bey* (İstanbul, 1972). —B. Emil, *Mizancı Murat Bey, hayatı ve eserleri* (İstanbul, 1979).

Turgut Reis. A. R. R. (Seyfioğlu), *Turgut Reis* (İstanbul, 1327 [1911]). —Kemalettin Şükrü, *Turgut Reis* (İstanbul, 1932). —F. Kurtoğlu, *Turgut Paşa* (İstanbul, E. Bradford, *Turgut Reis. Son sefer,* çev. Ö. Öndeş (İstanbul, 1972).

tuyuğ. M. F. Köprülü, *Tuyug* (Türkiyat mecmuası, c. II, İstanbul, 1926); *Tuyug* (Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar, İstanbul, 1934). —C. Dilçin, *Örneklerle Türk şiir bilgisi* (Ankara, 1983).

türk. H. N. Orkun, *Türk sözünün aslı* (İstanbul, 1940). —W. Eberhard, *Birkaç eski türk ünvanı hakkında incelemeler* (Belleten, sayı 36, 37, 38, Ankara 1945-1946). —L. Rasonyi, *Türk özel adlarının kaynakları* (Türkoloji dergisi, c. I, sayı 1, Ankara, 1964). —İ. Kafesoğlu, *Tarihte türk adı* (Reşid Rahmeti için, Ankara, 1966).

türkçe. M. F. Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar* (İstanbul, 1934). —İ. N. Dilmen, *Türk dil bilgisi dersleri* (İstanbul, 1936). —*Ana hatlarıyla türk grameri* (Ankara, 1940); *Türkçede tekerrür fiilleri* (Türk dili araştırmaları yıllığı -Belleten 1956 (Ankara, 1956); *Türkçede benzerlik sıfatları* (Türk dili araştırmaları yıllığı-Belleten 1957, Ankara, 1957); *Türk grameri* (Ankara, 1959). —A. G. Pekel, *Türkçe kelime üretme yolları* (Ankara, 1940). —S. M. Arsal, *Türk dili için* (İstanbul, 1940). —Jean Deny, *Türk dili grameri. Osmanlı lehçesi*, çev. A. U. Elöve (İstanbul, 1941). —*Türk dili bibliyografyası 1928-1943* (2 c, Ankara, 1941-1944). —B. Atalay, *Türk dilinde ekler ve kökler üzerine bir deneme* (İstanbul, 1942); *Türkçede kelime yapma yolları* (Ankara, 1946). —A. C. Emre, *Türk dil bilgisi* (İstanbul, 1945). —R. R. Arat, *Türk şivelerinin tasnifi* (Türkiyat mecmuası, c. X, İstanbul, 1953). —A. von Gabain, *Türkçede fiil birleşmeleri* (Türk dili araştırmaları yıllığı-Belleten 1953, Ankara, 1953). —A. Temir, *Türkçe ve moğolca arasındaki ilgiler* (Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi, c. XIII, sayı 1-2, Ankara, 1955). —A. Dilaçar, *Lehçelerin yayılma tarzı ve türk dil ve lehçelerinin tasnifi meselesi* (Türk dili araştırmaları yıllığı-Belleten 1956, Ankara, 1956); *Devlet dili olarak türkçe* (Ankara, 1962); *Türk diline genel bir bakış* (Ankara, 1964). —S. Duran, *Türkçede cihet ve mekân gösteren ek ve sözler* (Türk dili araştırmaları yıllığı-Belleten 1956, Ankara, 1956). —A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi* (2 c, İstanbul, 1958 -1964). —E. Esenkova, *Türk dilinde fransız tesiri* (İstanbul, 1959). —Z. Korkmaz, *Türk dilinin tarihi akışı içinde Atatürk ve dil devrimi* (Ankara, 1963). —M. Mansuroğlu, *Türkiye türkçesinde ses uyumu* (Türk dili araştırmaları yıllığı-Belleten 1959, Ankara, 1959). —A. S. Levend, *Türk dilinde gelişme ve sadeleşme evreleri* (Ankara, 1960); *Tarih boyunca türk dili* (Türk dili araştırmaları yıllığı-Belleten 1964, Ankara, 1965). —V. Hatipoğlu, *Türk kelimelerinin önsesleri* (Ankara 1961). —S. Çağatay, *Türk lehçeleri örnekleri* (Ankara, 1963); *Türk lehçeleri üzerine denemeler* (Ankara, 1978). —D. Aksan, *Türk anlambilimi* (Ankara, 1971). —M. Ergin, *Türk dil bilgisi* (İstanbul, 1972). —A. Karamanlıoğlu, *Türk dili nereden geliyor nereye gidiyor* (İstanbul, 1972). —H. Z. Koşay, *Türk dili ile ilgili prehistorik izler* (Belleten, sayı 141, Ankara, 1972). —T. Tekin, *Ana türkçede asli uzun ünlüler* (Ankara, 1975). —M. Canpolat ve K. Erimer, *Tıpkıbasımlarıyla türk dili ve edebiyatı örnekleri* (Ankara, 1981).

Türkiye. Coğ. Haritalar: *Türkiye fiziki ve karayolları haritası* (Harita genel komutanlığı, Ankara, 1983); *Türkiye mülki idare bölümleri* (Harita genel komutanlığı, Ankara, 1981); *Yeni Türkiye atlası* (Harita genel komutanlığı, Ankara, 1977). —A. Tanoğlu, S. Erinç ve E. Tümertekin, *Türkiye atlası* (İstanbul Üniversitesi yayınları, 1961). —MTA Enstitüsü, *Türkiye jeoloji haritası 1: 500 000* (21 pafta, 1961-1975). —H. Oakes, *Türkiye toprakları* (Türk yüksek ziraat mühendisliği birliği yayınları, Ankara, 1958).

—Genel yapıtlar: B. Darkot, *Türkiye iktisadi coğrafyası* (İstanbul Üniversitesi yayınları, 1972). —İ. Ketin, *Türkiye jeolojisine genel bir bakış* (İstanbul Teknik üniversitesi maden fakültesi yayınları, 1983). —S. Erinç, *Türkiye: insan ve ortam* (İstanbul Üniversitesi coğrafya enstitüsü dergisi, sayı 18/19, 1973); *Doğu Anadolu coğrafyası* (İstanbul Üniversitesi yayınları, 1953). —Wolf-Dieter Hüttleroth, *Türkei* (Darmstadt, 1982). —M. Bazin (Editör), *La Turquie* (Travaux de l'Institut de Géographie de Reims, no. 65/66, 1986).

—İklimbil. S. Erinç, *Klimatoloji ve metodları* (Bölüm IX, Türkiye'nin iklim şartları) [İstanbul Üniversitesi yayınları, 1984]. —W. C. Brice (Editör), *The environmental history of the Near and Middle East* (London, 1978).

—Bitki örtüsü. H. Louis, *Das natürliche Pflanzenkleid Anatoliens* (Stuttgart, 1939). —H. İnandık, *Türkiye bitki coğrafyasına giriş* (İstanbul Üniversitesi yayınları, 1965).

—Beşeri coğrafya. A. Tanoğlu, *Nüfus ve yerleşme* (İstanbul Üniversitesi yayınları, 1969).

—İstatistiksel veriler. DİE, *Türkiye istatistik yıllığı 1987* (Ankara, 1988); *Genel nüfus sayımı 1985* (Ankara, 1986); *Tarımsal yapı ve üretim 1984* (Ankara, 1986). —Devlet meteoroloji işleri genel müdürlüğü, *Ortalama ve ekstrem kıymetler meteoroloji bülteni* (Ankara, 1974). —EİE, *1980 su yılı akım neticeleri* (Ankara, 1982). —İçişleri bakanlığı, *Türkiye mülki idare bölümleri 1976* (Ankara, 1976); *Yeni tabii yer adları 1977* (Ankara).

—Tarönc. ve Antikçağ. A. A. Vasilev, *Bizans İmparatorluğu tarihi* (Ankara, 1943). —S. Lloyd, *Early Anatolia* (1956); *Early Highland peoples of Anatolia* (1967). —J. Garstang ve O. R. Gurney, *The geography of Hitit Empire* (Londra, 1959). —F. Kınal, *Eski Anadolu tarihi* (1962). —J. Mellaart, *Earliest civilizations of the Near East* (1965); *Anatolia before c. 4000 B. C. and c. 2300-1750 B. C.* (1966); *The chalcolithic and Early Bronz ages in the Near East and Anatolia* (1966); *The Neolithic of the Near East* (1975); *The archaeology of Ancient Turkey* (1978). —L. Hildegard, *Anatolia in the Assyrian Period* (The Cambridge Ancient history, I, 1966). —H. Metzger, *Anatolia II* (1969). —E. Honigmann, *Bizans devletinin Doğu sorunu* (İstanbul, 1970). —O. Akşit, *Roma İmparatorluk tarihi* (cilt I, II, İstanbul, 1970, 1976). —S. Atlan, *Roma tarihinin ana hatları* (İstanbul, 1970). —U. B. Alkım, *Anatolia I* (1970). —Ş. A. Kansu, *İnsanlığın kaynakları ve ilk medeniyetler* (1971). —A. M. Mansel, *Ege ve yunan tarihi* (1971). —M. Mellink, *Anatolian chronology* (Chronologies in the world archaeology, Londra, 1971). —J. G. Macqueen, *The Hittites* (Londra, 1975). —D. J. Oates, *The rise of civilization* (Oxford, 1976). —D. French, *The ancient kingdom of Urartu* (Londra, 1979). —M. Özsait, *İlkçağ tarihinde Pisidia* (İstanbul, 1980). —H. Çambel, R. J. Braidwood, *Güneydoğu Anadolu tarihöncesi araştırmaları* (İstanbul, 1980). —İ. Akşit, *Hititler* (1981). —G. Ostrogorsky, *Bizans devleti tarihi* (Ankara, 1981). —U. Esin, *İlk üretimciliğe geçiş evresinde Anadolu ve Güney-doğu Avrupa, kültür sorunları* (1981). —B. Umar, *Türkiye halkının ilkçağ tarihi* (cilt, I, II, 1982, 1984). —E. Akurgal, *Ancient civilizations and ruins of Turkey* (İstanbul, 1983).

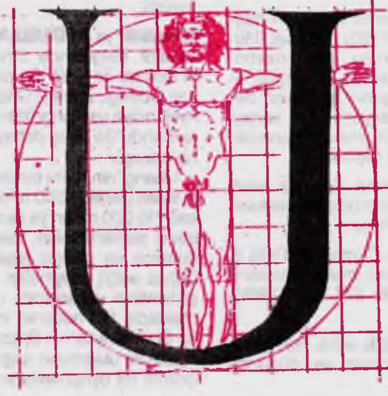
—Tar. H. Ongunsu ve M. Teker, *Türkiye tarihi* (İstanbul, 1930). —S. N. Gerçek, *Türk gazeteciliği 1831 -1931* (İstanbul, 1931), *Türk temaşası, meddah, karagöz, ortaoyunu* (İstanbul, 1942). —S. R. İskit, *Türkiye'de matbuat rejimleri* (İstanbul, 1939), *Amme efkârı ve ilk gazetelerimiz* (İstanbul, 1959). —H. Bayur, *Türk inkılap tarihi* (13 c, Ankara, 1940-1967). —M. N. Özön, *Son asır türk edebiyatı* (İstanbul, 1941). —C. Lamouche, *Türkiye tarihi*, çev. G. K. Söylemezoğlu (2 c, İstanbul, 1942-1943). —H. Z. Koşay, *Türkiye türk düğünleri üzerine mukayeseli malzeme* (Ankara, 1944). —S. N. Trak, *Türkiye'ye ait coğrafi eserler genel bibliyografyası* (Ankara, 1942). —S. N. Ergun, *Türk musikisi antolojisi* (2 c, İstanbul, 1942 -1943). —M. H. Yınanç, *Türkiye tarihi* (İstanbul, 1944). —S. M. Arsal, *Türk tarihi ve hukuk* (İstanbul, 1947). —F. Sümer, *Osmanlı devrinde Anadolu'da Kayılar* (Belleten, sayı 47, Ankara, 1948). —H. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve inkişafı devrinde Türkiye'nin iktisadi vaziyeti üzerine bir tetkik* (Belleten, sayı 61, Ankara 1961). —T. Z. Tunaya, *Türkiye'de siyasi partiler 1859-1952* (İstanbul, 1952); *Türkiye'nin siyasal hayatında batılılaşma hareketleri* (İstanbul, 1960); *İslamcılık cereyanı* (İstanbul, 1962); *Türkiye'nin siyasi gelişmeleri* (İstanbul, 1970); *Devrim hareketleri içinde Atatürk ve atatürkçülük* (İstanbul, 1981); *Siyasal kurumlar ve anayasa hukuku* (İstanbul, 1982); *Türkiye'de siyasal partiler. II. Meşrutiyet ve Mütareke dönemi* (2 c, İstanbul, 1984-1986). —C. E. *Arseven, Türk sanatı tarihi* (3 c, İstanbul, 1954 -1959). —M. R. Kösemihal, *Türk askeri muzikaları tarihi* (İstanbul, 1955). —Ö. L. Barkan, *Türkiye'de servaj var mı idi?* (Belleten, sayı 87, Ankara, 1956). —H. V. Velidedeoğlu, *Türk medeni hukuku* (2 c, 1956 -1965). —M. T. Gökbilgin, *Milli mücadele başlarken* (2 c, Ankara, 1959-1965). —E. Koray, *Türkiye tarih yayınları bibliyografyası* (4 c, İstanbul, 1959-1987). —A. Parmaksızoğlu, *Türk gazetecilik ve basın tarihi* (İstanbul, 1959). —R. A. Sevengil, *Türk tiyatrosu tarihi* (4 c, İstanbul, 1959-1967). —K. Karabekir, *İstiklal harbimiz* (İstanbul, 1940). —C. Talas, *Türkiye Cumhuriyeti'nde sosyal politika meseleleri 1920-1960* (Ankara, 1960). —F. Belen, *Büyük türk zaferi* (Ankara, 1962). —B. S. Ediboğlu, *Ünlü türk bestekârları* (İstanbul, 1962). —N. Akı, *XIX. yy. türk tiyatrosu tarihi* (Ankara, 1963). —F. R. Unat, *Türkiye eğitim sisteminin gelişmesine tarihi bir bakış* (Ankara, 1964). —T. Alangu, *Cumhuriyet'ten sonra hikâye ve roman* (3 c, İstanbul, 1965). —S. Tansel, *Atatürk ve Kurtuluş savaşı 1919-1922* (Ankara, 1965). —*Türkiye'de siyasi partiler ve siyasi düşüncenin gelişmesi 1839-1965* (İstanbul, 1965). —E. Üngör, *Türk marşları* (Ankara, 1965). —Ö. S. Coşar, *Milli mücadele basını* (İstanbul, 1966). —B. Atalay, *Türk halıcılığı ve Uşak halıları* (Ankara, 1967). —E. Ulubelen, *İngiliz gizli belgelerinde Türkiye* (İstanbul, 1967). —H. S. Arel, *Türk musikisi nazariyatı dersleri* (İstanbul, 1968); *Türk musikisi kimindir* (İstanbul, 1969). —J. Baysal, *Türkler'in bastıkları kitaplar* (İstanbul, 1968). —B. Darkot, *Türkiye iktisadi coğrafyası* (İstanbul, 1968); —T. Timur, *Türk devrimi tarihi, anlamı ve felsefi temeli* (Ankara, 1968), *Türk devrimi ve sonrası* (Ankara, 1971). —B. Tuncer, *Türkiye'de yabancı sermaye sorunu* (Ankara, 1968). —M. And, *Geleneksel türk tiyatrosu* (Ankara, 1969); *100 soruda türk tiyatrosu tarihi* (İstanbul, 1970); *Meşrutiyet döneminde türk tiyatrosu* (Ankara, 1971); *50 yılın türk tiyatrosu* (İstanbul, 1973). —V. Arseven, *Açıklamalı türk halk müziği kitap ve makaleler bibliyografyası* (İstanbul, 1969). —N. Berkes, *100 soruda Türkiye iktisat tarihi* (2 c, İstanbul, 1969-1970). —G. Jaeschke, *Kurtuluş savaşı kronolojisi*, çev: N. Arsın (2 c, Ankara, 1970-1973). —G. Kazgan, *100 soruda Ortak pazar ve Türkiye* (İstanbul, 1970). —M. Rona, *20. yüzyıl türk musikisi* (İstanbul, 1970). —M. Toker, *Tek partiden çok partiye* (İstanbul, 1970). —H. N. Uluğ, *Emperyalizme karşı Türkiye 1922-1924* (İstanbul, 1971). —E. Z. Karal, *Türkiye Cumhuriyeti tarihi 1918-1965* (İstanbul, 1971). —S. Şener, *Türk tiyatrosunda ahlak, ekonomi, kültür sorunları 1923 -1970* (Ankara, 1971); *Çağdaş türk tiyatrosunda insan* (Ankara, 1972). —O. Aslanapa, *Türk sanatı* (İstanbul, 1972). —H. Eroğlu, *Türk devrim tarihi* (Ankara, 1972). —M. Goloğlu, *Türkiye Cumhuriyeti, devrimler ve tepkiler* (Ankara, 1972). —A. İnan, *Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci sanayi planı 1936* (Ankara, 1973). —A. S. Levend, *Türk edebiyatı tarihi I* (Ankara, 1973). —*Türkiye Cumhuriyeti 50. yıl kitabı* (Ankara, 1973). —M. Akdağ, *Türkiye'nin iktisadi ve içtimai tarihi* (2 c, İstanbul, 1974). —A. Sayılgan, *Türkiye'de sol hareketler 1871-1973* (İstanbul, 1976). —Ö. Arı, *Uluslararası ilişkiler bakımından Türkiye ve komşuları* (İstanbul, 1977). —D. Avcıoğlu, *Milli kurtuluş tarihi* (4 c, İstanbul, 1977-1978); *Türkiye'nin düzeni* (2 c, İstanbul, 1979). —O. Ergin, *Türk maarif tarihi* (5 c, İstanbul, 1977). —İ. C. İpekçi, *Türkiye'de geri kalmışlığın tarihi* (İstanbul, 1977); *Geçiş dönemi Türkiyesi* (İstanbul, 1984). —B. Oğuz, *Türkiye halkının kültür kökenleri* (3 c, İstanbul, 1977-1989). —İ. Tekeli ve İ. Ortaylı, *Türkiye'de belediyeciliğin evrimi* (Ankara, 1978). —M. Tuncay, *Türkiye'de sol akımlar 1908-1925* (Ankara, 1978); *Türkiye Cumhuriyeti'nde tek parti yönetimi* (Ankara, 1981). —H. E. Adıvar, *Türkün ateşle imtihanı. Kurtuluş savaşı anıları* (İstanbul, 1979). —C. Cahen, *Osmanlılar'dan önce*

Anadolu'da Türkler, çev. J. Moran (İstanbul, 1979). —E. Kongar, *Toplumsal değişme kuramları ve Türkiye gerçeği* (Ankara, 1979); *İmparatorluktan günümüze Türkiye'nin toplumsal yapısı* (Ankara, 1981). —O. Okyan ve H. İnalcık (yay.), *I. Uluslararası Türkiye'nin sosyal ve ekonomik tarihi kongresi tebliğleri* (Ankara, 1980). —*Türkiye Büyük Millet Meclisi gizli celse zabıtları* (4 c, İstanbul, 1980). —S. Ağaoğlu, *Kuvayı milliye ruhu* (Ankara, 1981). —B. Akarsu, *Atatürk devrimi ve yorumlar* (Ankara, 1981). —İ. Akın, *Türk devrimi tarihi* (İstanbul, 1981). —K. Alemdar, *Türkiye'de çağdaş haberleşmenin tarihsel kökenleri* (Ankara, 1981). —K. İlerici, *Türk müziği ve armoni* (İstanbul, 1981). —G. Ökçün (haz.), *Türkiye iktisat kongresi 1923 İzmir* (Ankara, 1981). —A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türkleri'nde ilim* (İstanbul, 1982). —T. Ateş, *Türk devrim tarihi* (İstanbul, 1982). —C. Kutay, *Türkiye istiklal ve hürriyet mücadeleleri tarihi* (19 c, İstanbul, 1981-1982). —Fethi Naci, *Türkiye'de roman ve toplumsal değişme* (İstanbul, 1981). —İ. Öztoprak, *Kurtuluş savaşı'nda türk basını* (Ankara, 1981). —K. Boratav, *Türkiye'de devletçilik* (Ankara, 1982). —P. N. Boratav, *Folklor ve edebiyat* (2 c, İstanbul, 1982-1983). —H. Cicioğlu, *Türkiye Cumhuriyeti'nde ilk ve orta öğretimin tarihi gelişimi* (Ankara, 1982). —O. Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye girişi* (Ankara, 1982). —Z. Toprak, *Türkiye' de milli iktisat* (Ankara, 1982). —C. Üçok ve A. Mumcu, *Türk hukuk tarihi* (Ankara, 1982). —C. Dilçin, *Örneklerle türk şiir bilgisi* (Ankara, 1983). —İ. Soysal, *Tarihçeleri ve açıklamalarıyla birlikte Türkiye'nin siyasal antlaşmaları 1920-1945* (Ankara, 1983). —Y. Küçük, *Türkiye üzerine tezler* (3 c, İstanbul, 1984 -1986). —M. N. Özön, *Türkçede roman* (İstanbul, 1985). —K. Akyüz, *Batı tesirinde türk şiiri antolojisi 1860-1923* (İstanbul, 1986). —Y. Stefanos, *Azgelişmişlik sürecinde Türkiye* (3 c, İstanbul, 1986-1989). —C. Kudret, *Türk edebiyatında hikâye ve roman* (2 c, İstanbul, 1987). —İ. Kara (haz.), *Türkiye'de islamcılık düşüncesi* (2 c, İstanbul, 1987).

—Güz. sant. C. E. Arseven, *Yeni mimari* (İstanbul, 1931); *Les arts décoratifs turcs* (İstanbul, 1952); *Türk sanatı* (İstanbul, 1970). —A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolie* (cilt I-II, Paris, 1934). —İ. Ünsal, *Türkler'de sedefçilik* (Güzel sanatlar dergisi, sayı 6, 1949). —T. Öz, *Türk kumaş ve kadifeleri* (2 c, İstanbul, 1949, 1951); *İstanbul camileri* (2 c, Ankara, 1962, 1965). —E. H. Ayverdi, *Fatih devri mimarisi* (İstanbul, 1953); *Osmanlı mimarisinin ilk devri* (İstanbul, 1966); *Osmanlı mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murat devri* (İstanbul, 1972). —O. Aslanapa, E. Diez, *Türk sanatı* (İstanbul, 1955). —A. Kızıltan, *Anadolu beylikleri devrinde cami ve mescitler* (İstanbul, 1958). —D. Kuban, *Osmanlı dini mimarisinde iç mekân teşekkülü* (İstanbul, 1958); *İslam sanatının yorumlanması* (İstanbul, 1968). —M. Z. Oral, *Anadolu'da sanat değeri olan ahşap minberler, kitabeleri ve tarihçeleri* (Vakıflar dergisi, sayı 5, 1962). —A. Kuran, *XX. yy.'da batı mimarisiyle türk mimarisinin gelişmesi hususunda mukayeseli bir çalışma* (Türk sanatı araştırmaları ve incelemeleri dergisi, sayı I, 1963); *İlk devir osmanlı mimarisinde cami* (Ankara, 1964). —F. Akozan, *Türk han ve kervansarayları* (1963). —O. Aslanapa, *Anadolu'da türk çini ve keramik sanatı* (İstanbul, 1965); *Yüzyıllar boyunca türk sanatı, XIV. yy.* (İstanbul, 1977); *Türk sanatı* (cilt I-II, İstanbul, 1984); *Osmanlı devri mimarisi* (İstanbul, 1986). —B. Özer, *T planı ve çağdaş mimarimiz* (Mimarlık dergisi, sayı 5, 1966). —S. Ögel, *Anadolu Selçukluları'nda taş tezyinatı* (Ankara, 1966). —H. Gluck, *XVI.-XVIII. yy.' larda saray sanatı ve sanatçılarıyla, Osmanlılar'ın avrupa sanatları bakımından önemi* (Türk tarih kurumu belleteni, sayı XXXII/127, 1968). —S. Ural, H. Çakır, *Yeni ulusal mimarlık* (İstanbul, 1970). —E. Kortan, *Türkiye'de mimarlık hareketleri ve eleştirisi, 1960-1970* (Ankara, 1971); *Türkiye'de mimarlık hareketleri ve eleştirisi, 1950-1960* (Ankara, 1971). —G. Goodwin, *A history of Ottoman architecture* (Londra, 1971). —Ş. Yetkin, *Anadolu'da türk çini sanatının gelişmesi* (İstanbul, 1972); *Türk halı sanatı* (İstanbul, 1974). —H. Züber, *Türk süsleme sanatı* (Ankara, 1972). —M. Sözen, *Anadolu medreseleri* (2 c, İstanbul, 1970, 1972); *Türk mimarisinin gelişimi ve Mimar Sinan* (İstanbul, 1975); *Tarihsel gelişimi içinde türk sanatı* (İstanbul, 1983); *Cumhuriyet dönemi türk mimarlığı* (İstanbul, 1984). —M. Gönül, *Türk elişleri sanatı, XVI.-XIX. yüzyıllar* (Ankara, 1973). —R. Arık, *Batılılaşma dönemi türk mimari örneklerinden Anadolu'da üç ahşap cami* (Ankara, 1973); *Batılılaşma dönemi Anadolu tasvir sanatı* (Ankara, 1976). —S. H. Eldem, *50 yıllık Cumhuriyet mimarlığı* (Mimarlık dergisi, sayı 121-122, 1973). —F. Bayramoğlu, *Türk cam sanatı ve Beykoz işleri* (İstanbul, 1974). —S. K. Yetkin, *İslam ülkelerinde sanat* (İstanbul, 1974). —İ. Binark, *Eski kitapçılık sanatlarımız* (Ankara, 1975). —E. H. Ayverdi, İ. Yüksel, *İlk 250 senenin osmanlı mimarisi* (İstanbul, 1976). —*İslam sanatında Türkler* (İstanbul, 1976). —G. Öney, *Türk çini sanatı* (İstanbul, 1976). —G. Renda, *Batılılaşma döneminde türk resim sanatı, 1700-1850* (Ankara, 1977). —Ü. Erginsoy, *İslam maden sanatının gelişmesi* (İstanbul, 1978). —G. Öney, Ü. Erginsoy, *Anadolu selçuklu mimarisinde süsleme ve el sanatları* (Ankara, 1978). —Y. Demiriz, *Osmanlı mimarisinde süsleme* (İstanbul, 1979). —İ. Aslanoğlu, *Erken Cumhuriyet dönemi mimarlığı* (Ankara, 1980). —S. Eyice, *XVIII. yy. sanatı ve türk mimarisinde Avrupa neo-klasik üslubu* (Sanat tarihi yıllığı, sayı 9-10, 1981). —M. Babacan, *Cumhuriyet'ten günümüze mimarlık sanatı* (Çağdaş kent, konut, insan dergisi, sayı I, 1983).

Türkler. Necip Asım, *Türk tarihi* (İstanbul, 1316 [1898]). —M. F. Köprülü, *Selçukiler zamanında Anadolu'da türk medeniyeti* (Milli tetebbular mecmuası, c. II, sayı 5, İstanbul, 1912); *Ortazaman türk hukuki müesseseleri* (Belleten, sayı 5-6, Ankara, 1938); *Ortazaman türk devletlerinde hukuki sembollerdeki motifler* (Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası, c. II, İstanbul, 1939); *Ortazaman türk-islam feodalizmi* (Belleten, sayı 19, Ankara 1941); *Türk etnolojisine ait tarihi notlar* (Belleten, sayı 26, Ankara, 1943). —Z. V. Toğan, *Türk ve tatar tarihi* (Kazan, 1912); *Türkistan* (İstanbul, 1927); *Bugünkü Türkistan ve yakın mazisi* (Kahire, 1929); *Moğollar, Çingiz ve Türkler* (İstanbul, 1941); *Bugünkü Türkili* (İstanbul, 1942); *Türkili haritası ve ona ait izahlar* (İstanbul, 1943); *Umumi türk tarihine giriş* (İstanbul, 1946); *İbn al-Fakih'in Türkler'e ait haberleri* (Belleten, sayı 53, Ankara, 1950); *Oğuz destanı* (İstanbul, 1972). —Ş. Günaltay, *Mufassal türk tarihi* (4 c, İstanbul, 1921-1928). —R. Nur, *Türk tarihi* (12 c, İstanbul, 1924-1926). —V. Bartold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler* (İstanbul, 1927). —Ahmet Refik (Altınay), *Anadolu'da türk aşiretleri* (İstanbul, 1930). —A. Caferoğlu, *Tukyu ve Uygurlar'da han unvanları* (Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası, c. I, İstanbul, 1936); *Türk teamül hukukunda evlatlık meselesi* (Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası, c. II, İstanbul, 1939); *Türk kavimleri* (Ankara, 1983). —H. N. Orkun, *Türk dünyası* (İstanbul, 1932); *Eski türk yazıtları* (4 c, İstanbul, 1939-1941); *Yeryüzünde Türkler* (İstanbul, 1944); *Türk tarihi* (4 c, İstanbul, 1946-1947). —R. R. Arat, *Türkler'de tarih zaptı* (İstanbul, 1927); *Eski türk şiiri* (Ankara, 1965). —F. Kurdoğlu ve T. Tunay, *Türk deniz tarihinden bir safha* (İstanbul, 1937). —M. Göker, *Türkler'de sanayi* (Belleten, sayı 7-8, Ankara, 1938). —G. Moravcisk, *Türk tarihinin Bizans kaynakları*, çev. H. N. Orkun (Ankara, 1938). —S. Buluç, *Altay Türkleri'ne göre dünyanın yaratılışı ve sonu* (Ülkü, c. XVII, sayı 102, Ankara, 1941). —A. von Gabain, *Kök Türkler'in tarihine bir bakış*, çev. S. Çağatay (Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi, c. II, sayı 5, Ankara, 1945). —O. Turan, *Türkler ve islamiyet* (Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi, c. IV, sayı 4, Ankara, 1946); *Oniki hayvanlı türk takvimi* (İstanbul, 1941); *Selçuklular tarihi ve türk-islam medeniyeti* (Ankara, 1965). —K. İnostrantsev, *Eski Türkler'in inançları hakkında birkaç söz* (Belleten, sayı 53, Ankara, 1950). —N. Olgaç, *Türk deniz tarihi ve özeti* (İstanbul, 1952) —A. İnan, *Tarihte ve bugün şamanizm* (Ankara, 1954); *Türk destanlarına genel bir bakış* (Türk dili araştırmaları yıllığı -Belleten 1954, Ankara, 1954). —B. Öğel, *İslamiyetten önce türk kültür tarihi* (Ankara, 1962); *Türk kültür tarihine giriş* (9 c, Ankara, 1978 -1987). —E. Esin, *türk-islam mimarisinin Türkistan'daki ilk abideleri* (Türk dünyası, sayı 2, Ankara, 1966); *Türk sanat tarihinde Karahanlı devletinin mevkii* (VI. Türk tarih kongresi bildirileri, Ankara, 1967); *Türk kozmolojisi* (İstanbul, 1979). —A. K. Meram, *İlk türk devleti ve yazılı tarih anıtları* (İstanbul, 1968). —İ. Binark, *Türk sefer ve zaferleri bibliyografyası* (Ankara, 1969). —A. Çiçekli, *İslamlık öncesi türk edebiyatı ve eski metinler* (İstanbul, 1970). —M. Ergin, *Orkun abideleri* (İstanbul, 1970). —L. Rasonyi, *Tarihte türklük* (Ankara, 1971). —O. Türkdoğan, *Türk tarihinin sosyolojisi* (Ankara, 1979). —İ. Kafesoğlu, *Eski türk dini* (Ankara, 1980). —A. Y. Ocak, *Türk halk inançlarında ve edebiyatında evliya menkıbeleri* (Ankara, 1984). —J. P. Roux, *Türkler'in tarihi* (İstanbul, 1986).

türkoloji. J. Benzing, *Altay filolojisi ve türkoloji etütlerine kılavuz*, çev. S. Paylı (Türk dili araştırmaları yıllığı-Belleten 1957 ve 1958, Ankara, 1958). —*Philologiae turcicae fundamenta I ve II* (Wiesbaden, 1959-1965). —A. Dilaçar, *Türk diline genel bir bakış* (Ankara, 1964). —L. Rasonyi, *Tarihte türklük* (Ankara, 1971). —*Türk kültürü el kitabı* (Ankara, 1976).

U a. **1.** Türk abecesinin yirmi beşinci harfi. **—2.** Dar, yuvarlak, artünlü.
—ANSİKL. 1928'de kabul edilen türk abecesinde ince dar yuvarlak ünlü (ü) ile kalın, dar, yuvarlak ünlüyü (u) birbirinden ayırmak için kullanılmaya başlanmıştır.
• *Sesbilgisi.* Türkçede sözcük başında *(uzun, uç, us)*, içseste *(bul-, kul, dur-)* ve sözcük sonunda *(dolu, ulu, kuru)* bulunur. Küçük ünlü uyumuna göre ilk heceden sonraki hecelerde *o* ve *u* ünlülerinden sonra gelir: *oluk, oyuk, uyku, bulun-* gibi. İkinci hecede bulunan *u* sesi, sözcüğe ünlü ile başlayan bir ek geldiğinde vurgusuz orta hece düşmesine uğrayabilir: *burun + u > burnu, oyun + a > oyna-, koyun + u > koynu, boyun + u > boynu* gibi. Vurgusuz orta hece düşmesi belli sözcüklerde olduğundan bu kural genelleştirilemez.

Arapça ve farsçadan alınan sözcüklerde de *u* sesi bulunur: *ukde, uhde, muasır, mukayyed; duhan, suhan, hurda* gibi. Yine bu dillerden alınan sözcüklerde uzun *ū* sesi de bulunur: *makbūl, maʿrūf, mazlūm, mahkūm; beyhūde, būse, gūya.* Uzun *ū* sesinin, ince *k/g* sesleri yanında *ū > ö* gelişmesine uğradığı görülür: *kūr > kör, kūy > köy, kūs > kös* 'savaş davulu', *gūşe > köşe, kūşk > köşk.*

Kimi türkçe sözcüklerde ikinci hecedeki *u* sesinin büyük ünlü uyumuna uymadığı görülür. Bu sözcükler, türkçeden arapça ya da farsçaya geçen ve bu dillerde uyumu bozularak türkçeye yeniden giren sözcüklerdir: *Selçūk > Selçuk, Temūr > Timur.* Ayrıca addan sıfat yapma eki *-lı/-li/-lu/-lü*, yeni osmanlıcada büyük ve küçük ünlü uyumlarına aykırı olarak *-lū* biçiminde kullanılmıştır: *devletlū, saadetlū, iffetlū, atıfetlū, izzetlū* gibi.
• *Tarihsel sesbilgisi.* Eski türkçede ikinci hecede küçük ünlü uyumuna aykırı olarak bulunan *u* sesleri Türkiye türkçesinde genellikle uyuma girmiştir: *kapuġ > kapu > kapı, açuķ > açık, tanuķ > tanık, yanut > yanıt, aruķ > arık.* Birtakım sözcüklerde *b, p, m* dudak ünsüzleri yanında bu aykırılık korunmuştur: *yağmur, çamur, çaput, kaput, yamuk, tapu.* Eski türkçede *o* ve *u* seslerinden sonra gelen *ı* sesi küçük ünlü uyumuyla *u* olmuştur: *oķı- > oku-, kurı- > kuru-, udı- > uyı- > uyu-, bulıt > bulut.* Eski türkçede ikinci hecede bulunan kimi *u* sesleri *a* olur: *ortu > orta, ordu > orda* (çağatayca). Eski türkçede *u* sesi bulunduran *yultuz* sözcüğü ise *y*'nin daraltıcı etkisiyle *yıldız* olmuştur.

Oğuz lehçeleri dışında *u* sesi bulunduran *buz-, tug-* sözcükleri de Türkiye türkçesinde *boz-* ve *doğ-* biçimlerinde kullanılır. Eski Anadolu türkçesinde *oyan-* (< esk. türk. *oḍun-*) biçiminde olan sözcük de *y*'nin daraltıcı etkisiyle *uyan-* olmuştur.

Türkçe *bu* sözcüğü, *o* ve *u* seslerini ayıran brahmi yazılı metinlerde *bo* biçimindedir. Yine 'kabile' anlamındaki *boḍun* sözcüğü, aynı anlamdaki 'boy' sözcüğünün türevi olduğundan eski türkçede *boḍun* biçiminde okunur.

Eski Anadolu türkçesinde, birden çok heceli sözcüklerin sonundaki *ġ* sesinin düşmesiyle *ı* ünlüsü yuvarlaklaşır ve *-ıġ > ū > u* olur: *arıġ > aru* 'arı, temiz', *alıġ > alu* 'kötü, fena', *sarıġ > saru* 'sarı', *adlıġ > adlu* 'adlı', *başlıġ > başlu* 'başlı'. Fonetik bir neden olmamakla birlikte *-lu/lü*'ye örnekseme yolu ile *-sız* yokluk ekinin ünlüsü de yuvarlaklaşır: *karındaşsuz* 'kardeşsiz', *oransuz, atasuz* 'babasız'.

Eski Anadolu türkçesinde *b, p, m, ŋ* sesleri yanındaki düz dar ünlülerin yuvarlaklaştığı görülür: *başum, başuŋ, başumuz, başuŋuz, aldum, alduŋ, alduŋuz, alalum, alun/aluŋuz; alup, ķalup, aluban, açuban.*

Çağdaş türk lehçelerinde uzun *ū* sesinin korunduğu görülür: *būs* (yakutça) 'buz', türkmence *būz*; yakutça *kūr-* 'kurumak', türkmence *kūrı-*; yakutça *tūs*, türkmence *dūz* 'tuz'; türkmence *ūçı* 'uç, son'. Birtakım eski uzunluklarsa ünlü çifti ile korunmuştur: *un* > uvın (yakutça), *sıŋıh* (çuvaşça) 'un'.

Kazan tatarcasında *o > u* ve *u > o* olmaktadır: *bol- > bul-* 'olmak', *otun > utın* 'odun', *orta > urta, yol > yul, ol > ul* 'o'; buna karşılık *uzun > ozın, unıt- > onıt-* 'unutmak', *urlık > orlık* 'tohum', *un > on* 'un', *ur- > or-* 'vurmak', *yut- > yot-, buz > boz, tuz > toz.*

Yakutçada *o > ou* gelişmesi görülür: *bol- > buol-* 'olmak', *on > uon, ot > uot* 'ateş', *yoķ > suoḫ* 'yok'.

Çuvaşçada *a > u, o > u, ö > u* gelişmeleri görülür: *aḍaķ > ura* 'ayak', *ayran > uyran, ayık > urı, ayaz > uyar, kal- > yul-, alma > ulma* 'elma'; *odun > vudı, oķ > uh, tol- > tul-* 'dolmak', *köz > kus, köç > kus, oġ, aġ* sesleri çuvaşçada *u* olur: *yaġ- > s'u-, boġ- > pū-, ķoġ- > hu-.* Sözcük ek aldığında *u > ıv* olur: *taġnın > tıvın* 'dağın', *yaġnın > s'ıvın* 'yağın', *yaġar > sıvat* 'yağar'.

Kıpçak lehçelerinde *aġ > ū* ve *oġ > ū* gelişmesi görülür: *taġ > tū, buġday > būday, kuġu > ķū, oġlan > ūlan* (kırgızca).

Özbekçede o adılında *o > u* olur: *ol > u* 'o', *olar > ular* 'onlar', *ondan > undan.* Bu gelişme seyrek olarak başka sözcüklerde de görülür: *toprak > turpak.* Seyrek olarak *ü > u* gelişmesi görülür: *sür- > sur-, tüşün- > tuşun-.*

U Ağ. yet. *U biçimi,* bazı yerlerde iki ana dalı yukarıya doğru paralel *(basit U)* ya da dört dalı eşit uzatma *(çifte U)* yoluyla meyve ağaçlarına verilen özgül biçim.
—Anorg. kim. *Uranyum*'un simgesi.
—Ceb. Modülü 1 olan karmaşık sayıların çarpma grubunu gösteren simge. (Geometrik olarak U, merkezi başlangıçta bu-

J. Henry-Atlas-Photo

Ultralight

lunan ve yarıçapı 1 olan trigonometrik çemberi gösterir.)
—Elekt. Elektrik gerilimini belirtir.
—Hematol. *U antijeni*, beyaz ırktan insanların tümünde, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki siyahların % 1'inden azında bulunan MNSs sistemi ile ilgili alyuvar antijeni.
—Isıl. *U motor*, düşey silindirleri, birbirine koşut iki sıraya yerleştirilen ve eşlenmiş iki krank mili bulunan 2 ya da 4 zamanlı motor düzeni.
—Termodin. İç enerjiyi gösterir.

u Ölçbil. Karbon 12 atomunun kütlesinin 1/12'ne eşit olan *atom kütle birimi*'nin simgesi.

-U → -I

U2, yüksek irtifada ve uzun mesafede (tavan 25 000 m, yakıt ikmali yapmadan gidebileceği uzaklık 5 600 km, hız 600 km/sa) keşif yapmak için Lockheed şirketince özel olarak yapılmış amerikan uçağı. 1982'den bu yana, U2'lerin yerini yavaş yavaş, savaş alanının üstünden uçmadan, 35 km derinliğe kadar hedefleri saptamayı sağlayan fotoğraf aygıtlarıyla ve ısıl gereçlerle donatılmış TR-1' ler almaya başlamıştır.

Durou-Jaffre

Uagadugu'da bir semt

U_n Ceb. Birin *n* nci köklerinin çarpım grubunu gösteren simge. (E- elemanlarının genel biçimi

$$\cos \frac{2k\pi}{n} + i \sin \frac{2k\pi}{n} \; [0<k<n]$$

olan, 1 in ilkel *n* nci köklerinin doğurduğu bu grup, *n* nci basamaktan çemberseldir.)

UABAGENİN a. (fr. *ouabagénine*' den). Org. kim. Formülü $C_{23}H_{34}O_8$ olan, *Strophantus gratus*'da bir heterozit, yani uabain biçiminde bulunan kardenolit.

UABAİN a. (fr. *ouabaïne*). Org. kim. STROFANTİN ya da STROFANTOZİT'in eşanlamlısı.

UABH FAİLGHE, esk. **King's County,** İrlanda Cumhuriyeti'nde (Laigin ili) yönetim bölümü, orta kesimdeki ovanın doğu bölümünde; 1 996 km²; 57 300 nüf. Merkezi *Tulach Mhor.*

UACİ → CET.

UADDAİ ya da **UADAİ,** Çad'da bölge, Sahra'nın kenarında. Birkaç kalıntı engebesini ya da kumtaşlı platoları içeren geniş bir billurlu peneplendir. —*Uaddai ili*, 76 240 km²; 465 000 nüf. (1992). Merkezi *Abéché*.

UAGADUGU, Burkina Faso'nun başkenti; 590 000 nüf. (1990). Tarihsel (Mosiler'in şerifinin konutu olan morhonaba), yönetimsel, dinsel, üniversite, ticaret (Abican'ın ulaşımını sağlayan demiryolunun son istasyonu) ve sanayi (çırçır fabrikası, küçük makine sanayisi, besin maddeleri vb.) merkezi.

UAHİGUYA, Burkina Faso'da kent, Mosi ülkesinde yönetim bölgesi merkezi; 74 322 nüf. (1986). Pazar.

UAKA, Orta Afrika Cumhuriyeti'nde il, Uaka (Ubangi'nin kolu) ırmağı havzasında; 49 900 km²; 235 277 nüf. (1988). Merkezi *Bambari*.

UALATA, Moritanya'da vaha, Hoz çanağının D.'sunda. Ticaret ve düşünce merkezi.

UAMİRİYA (EL-) →OMARIA (EL-).

UARSENİS, Cezayir'de (Tel Atlasları) dağ kütlesi, K.'deki Şelif ovalarıyla G.'deki Sersu'nun (1 985 m) yanında yükselir. B.'sında Mina uvedi vadisi, D.'sunda Matmata dağları vardır.

UAS a. Arkeol. Eski Mısır tanrılarının asası. (Tepesinde soyutlaştırılmış bir köpek başı bulunan, alt ucu çatallı, uzun bir bastondur.)

UASULU, Mandeler ülkesinde bölge, Mali ile Gine sınırında. Pöller'in, Malinkeler'in ve Bambaralar'ın yaşadığı bölgede küçük kabileler bulunur; Uasulu, 1882'de Samori İmparatorluğu içinde birliğe kavuştu.

UA-UA sıf. (yansıma sözc.). **1.** Trombonun ya da trompetin belli bir işitsel etki (sesin vokalleşmesi) uyandırmasını sağlayan bir kısmaç için kullanılır; bu etkinin kendisi için kullanılır. **—2.** *Ua-ua pedalı*, aynı etkiyi uyandırmak amacıyla elektrikli gitara bağlanan ve ayakla yönetilen pedal. (Sintisayzır bu işlemi geliştirmiştir.)

UAUAT. Tar. coğ. Nil'in birinci çağlayanıyla ikinci çağlayanı arasında kalan bölgeye eski Mısırlılar'ın verdiği ad. Nübye topraklarında bulunmasına karşın Mısır' ın yönetiminde olan iki ilden biriydi.

UAXACTÚN, Guatemala'da (Petén), güçlü bir biçimde etkilendiği Tikal*'ın yakınında eski maya kenti. İ.Ö. 600'e doğru yerleşilen kent, en parlak dönemini klasik çağda (İ.S. 250-950) yaşadı. Tören merkezi, özellikle E VII piramidinin önceleri beyaz yalancı mermerle kaplı dört merdivenini süsleyen maskeler, güney sanatının İzapa* üslubu- izlerini taşır. 8 m yüksekliğindeki bu piramit, maya bölgesinde girişilen ilk piramit biçimli yapı denemelerinden biridir. Bazı tapınakların duvarları güzel resimlerle süslüydü. Klasik dönemin ilk evresinde (İ.S. 250-600) üzerlerinde tarih bulunan steller dikilmeye başlandı.

UBAB a. (ar. *ᶜubāb*). *Esk.* **1.** Taşkın, sel suyu. **—2.** Coşkun su.

UBAC a. Alpler'de, çoğunlukla ormanla örtülü bir vadinin (genellikle K.'e bakar) az güneş alan yamacı. (Karşt. anl. GÜNYÖNÜ.)

UBAC (Raoul), belçikalı ressam ve heykelci (Malmédy 1910 - Beauvais yakınları 1985). 30'lu yıllarda Paris'te gerçeküstücülerden ve Man Ray'den etkilendi; çeşitli fotoğraf yöntemlerini (yakma, solarizasyon vb.) denedi, İkinci Dünya savaşı'ndan sonra yeniden resim yapmaya başladı. Doğal biçimlerle beslenen soyut resimleri, renk ve ritmik yapıların ağırbaşlılığıyla belirginleşir (*Güz sonu*, 1956, Art moderne ulusal müzesi, Paris); bu özellikler oyma ve yontma arduvaz çalışmalarında da (*Torso*, 1966, *ay. y.*) görülür. Derin izlerle kaplı "Torses", "Labours", 70'li yılların arı biçimlerini taşıyan "Stèles" (oymalı ağaç üzerine sıvanmış reçine) adlı yapıtlarında gerecin işlenmesine ağırlık verir. Ubac, anıtsal süsleme çalışmaları, estamplar ve kitap resimleri de gerçekleştirmiştir.

UBANGİ ya da **OUBANGUİ,** Afrika'nın ekvator bölgesinde ırmak; 1 160 km. M'Bomou ile Uélé'nin birleşmesiyle oluşan Ubangi, Zaire'yi Orta Afrika Cumhuriyeti'nden ve Kongo'dan ayırdıktan sonra Cundu'da bir iç deltayla Zaire ırmağına kavuşur.

Ubangi'nin rejimi tropikal tiptedir: martta suları çekilir (1 260 m³/sn), ekimde yükselir (16 000 m³/sn'ye kadar). Yerleştirilen işaret şamandıraları, gerçekıeştirilen taraklama ve dipteki kayaları parçalama (Zinga eşiği) çalışmaları sayesinde Bangi kentinin yukarısında ulaşım yapılabilmektedir. Bu nedenle ırmak, Orta Afrika Cumhuriyeti'nin Brazzaville ve Pointe -Noire ile ulaşımının sağlanmasında çok önemli rol oynamaktadır.

UBAYE, Fransa'da, Güney Alpler'de ırmak, Durance'ın kolu (sol kıyıdan); 80 km. Mont-Viso kütlesinden iner, val de Barcelonnette denilen bir vadide akar, Barcelonnette'e geçer ve Serre-Ponçon gölüne dökülür. Başlıca kolu *Ubayette*'tir.

UBE, Japonya'da liman kenti, Honşu adasında (Yamaguçi ili), Japon denizi kıyısında; 175 000 nüf. (1991). Kömür çıkarma. Kimyasal gübre.

ÚBEDA, İspanya'da kent, Andalucía'da. Jaén'in K.-D.'sunda; 30 000 nüf. Gotik ve rönesans üsluplarında kiliseler; örneğin, XVI. yy. ortasında A. de Vandelvira'nın D. de Siloé'nin planlarına göre yaptığı Salvador kilisesi. Aynı yüzyıldan kalma birçok saray ve sivil yapı; sözgelimi gene Vandelvira'nın yapıtları olan klasik üslupta ayuntamiento (1562) ve Santiago hastahanesi (1562-1575).

UBERABA, Brezilya'da (Minas Gerais) kent, Ribeirão Preto'nun kuzeyinde; 180 000 nüf. Ticaret. Çimento fabrikası. Sepicilik. Pirinç işleme. Şeker rafinerisi.

UBERLÂNDİA, Brezilya'da (Minas Gerais) kent, eyaletin batısında, Uberaba'nın K.-B.'sında; 230 000 nüf. Ticaret merkezi. Etleri tüketime hazırlama. Kimya sanayisi.

UBERTİ (Farinata DEGLI), floransalı devlet adamı (öl. Floransa 1264). Floransalı ghibellinoların önderiydi (1239). Siena'ya sığındı (1258), welfe birliğini Montaperti' de yendi (1260), fakat Dante'ye göre (*Cehennem* X), Floransa'nın yıkımına karşı çıktı. Ölümünden sonra din sapkını sayılarak mahkûm edildi.

UBERTİ (Fazio DEGLI), italyan şair (Pisa ? 1305'e doğr. - Verona 1368'den sonr.). Siyasal eğilimli lirik şiirler yazdı, 1346-1367 arasında dünyanın dört bir yanıyla ilgili efsaneleri ve fıkraları bir araya getiren ansiklopedik şiir *Dittamondo*'yu (1474'te yayımlandı) yazdı.

UBEYD a. (ar. *ᶜabd*'dan *ᶜubeyd*). *Esk.* **1.** Küçük, değersiz köle. **—2.** Kulcağız, Tanrı'nın değersiz kulu.

UBEYD (EL-), Sudan'da kent, Kordofan ilinin merkezi; 823 400 nüf. (1990). Bahrülebyad (Beyaz Nil) kıyısında, Kosti'den başlayan demiryolunun son istasyonu. Arap zamkı, darı, yerfıstığı ticareti.

UBEYD (EL-), Aşağı Mezopotamya'da, Ur'un 6 km batısında arkeolojik yer. 1919'da H. R. Hall'ın çalışmaları, bölgenin başka eski yerleşmelerinde de (Ur, Tello, Uruk, Tel ül-Veyli, Eridu) rastlanan ve "ubeyd kültürü" adı verilen bir tarihöncesi kültürünün tanınmasını sağladı. İ.Ö. 4500 -3500 arasında görülen bu kültür, El -Ubeyd'de özellikle bu dönemin son evresine tarihlenen nekropolis sayesinde bilinmektedir.

"Ubeyd kültürü" çoğu zaman yeşilimtrak bir hamur üzerine siyah ya da kahverengi bezekli, elde yapılmış bir seramik-

le, pişmiş toprak nesnelerle (oraklar, dibek tokmakları, ağırlıklar) ve gene pişmiş topraktan hayvan figürleri ya da yılansı yüzlü insan heykelcikleriyle ayırt edilir. Köyler, ortalama yüzölçümleri 4 ha'ı geçmeyen ve sulama kanalları boyunca kurulmuş küçük yerleşmelerdir. Ekonomi tarıma, sığır ve koyun yetiştiriciliğine dayanır. Balıkçılık, yörede yaşayanların beslenmesinde önemli bir yer tutar.

Ubeyd kültüründen önce Aşağı Mezopotamya'da, şimdiye dek bilinen en eski yerleşim katmanlarıyla (bunlardan pek az kalıntı günümüze ulaşmıştır; özellikle Eridu ve Tel ül-Veyli'de) temsil edilen "Eridu kültürü" vardı. Buna karşılık ubeyd kültürü, tüm Aşağı Mezopotamya'da, Basra körfezinin çevresindeki bazı bölgelerde (Katar, Arabistan'ın doğu kıyısı) ve Kuzey Mezopotamya'nın tümünde (Arpaciye, tepe Gavra) kendini gösterir.

Öte yandan, bu kültüre adını veren El-Ubeyd'de, höyüğün kuzey kesiminde, bir platform üzerine kurulmuş ve oval bir koruma duvarıyla çevrilmiş bir tapınak yükseliyordu. Hanedanöncesi dönemin III. evresinde, İ.Ö. 2450'ye doğru yeniden yapılan bu tapınağın çok daha eskilere uzandığı sanılmaktadır. Dikdörtgen planlı teras, taştan bir yapı eteği üzerine tuğlalarla yapılmıştı. Teras ve 80 m × 60 m boyutlarında bir koruma duvarıyla çevrilmişti, buraya iki merdivenle çıkılırdı. Bu düzlüğün üzerinde yükselen tapınak tümüyle yok olmuştur. Terasın alt bölümlerinde ortaya çıkarılan çok sayıda süsleme öğesinden, tapınağın çok zengin biçimde süslenmiş olduğu anlaşılmaktadır: bakır boğa figürleri, çarpma-çakma tekniğiyle biçimlendirilmiş aslan başları, ağaç nüve üzerine dövme bakır mimari öğeler, çivi biçiminde süsler, kakma hayvan ve insan figürleri; zift bir zemin üzerine deniz kabuklarıyla yapılmış, bir süthane sahnesini canlandıran friz; aslan başlı bir kartal figürünün iki geyik arasında görüldüğü bakır kabartma. Tapınağın yapılış tarihi (İ.Ö. 2450'ye doğr.) ve hangi tanrıya adandığı (tanrıça Ninhursag) üzerinde Mesanopada'nın oğlu Ur kralı Aanepada'nın adı yazılı kuruluş tableti yardımıyla kesin olarak bilinmektedir.

UBEYDANE be. (ar. *ᶜubeyd* ve fars. *-āne*'den *ᶜubeydāne*). *Esk.* Değersiz kula, köleye yakışır biçimde.

UBEYDİ → UBEYT HAN.

UBEYDİ, asıl adı **Abdurrahman,** türk şair (Edirne ? - Mekke 1573). Nebi Dede adlı bir vaizin oğludur. Medresede okuyarak Kadızade'den mülazım oldu. Danişmentliğinde Kanuni'ye sunduğu bir kasideyle ilgisini çekmiş, kendisine duagûluk görevi verilerek maaş bağlanmıştı. Daha sonra Lofça ve Eski Zağra'da kadılık yaptı. Sesinin güzel olduğu, besteler yaptığı belirtilir. Muamma yazmada, tarih düşürmede ustaydı.

UBEYD-İ ZAKÂNİ, asıl adı **Nizamettin Ubeydullah,** arap kökenli iranlı yazar (Zakân, Gazvin, ?-? 1371). Şiraz'da öğrenim gördü; Gazvin'de kadılık, ileri gelenlerin çocuklarına öğretmenlik yaptı. Sert hicivleriyle tanındı. *Ahlak ül-eşraf* adlı düzyazı yapıtı bilgelik, erdem, gözü peklik vb. konularında acı yergileri kapsar. *Risale-i sad pend* düzyazıyla yazılmış yüz öğütten oluşur. Bazıları müstehcen arapça ve farsça yergili öykülerin bulunduğu *Risale-i dilkûşa* dönemin toplumsal yaşamını canlandırır. Manzum *Uşşakname* aşk konusunu işler. *Muş u gurbe* adlı küçük mesnevisi kedi ile farenin mücadelesinden yola çıkarak çağın toplumsal bozukluklarını ele alır.

UBEYDİYE, Taberiye gölünün (İsrail) G.'inde tarihöncesi buluntu yeri. Burada, Ortadoğu'nun en eski tarihöncesi kalıntılarından (Dördüncü Zaman'ın ilk evresi) sayılan işlenmiş çakıltaşları ve *Homo erectus* türünden insan kemikleri bulundu.

UBEYDULLAH AHRAR → HOCA AHRAR.

UBEYDULLAH BİN ZİYAT, emevi vali (öl. Musul yakınında 686). Irak valisi Ziyat bin Ebihi'nin oğlu. İyi bir öğrenim gördü; 25 yaşında Horasan valiliğine atandı (673-675). Maveraünnehir'e yaptığı sefer sonucunda, türk kadın hükümdar Kabac Hatun'un yönetiminde bulunan Buhara'yı ele geçirdi. Bu başarısından ötürü kendisine Basra valiliği (675-680) verildi. Buhara'dan getirdiği Türkler'i Şikket ül-Buhariye adını verdiği semte yerleştirdi. Basra'da baş gösteren harici ayaklanmasını bastırdı (677). Halife Ali'nin oğlu Hüseyin olayında etkili olması için Kûfe valiliği de ona verildi. Hüseyin'in, Kûfe halkını, kendi tarafına kazanmak için gönderdiği amca oğlu Müslim'i öldürttüğü gibi, Hüseyin'in öldürülmesinde de büyük rolü oldu. Bu olaydan sonra ona Mekke ve Medine'deki olayları yatıştırmak görevi verildiyse de, kabul etmedi. Yezit ölünce Basra halkını kendine biat ettirdi. Ancak, sonradan bunlar ve Suriye halkının büyük bir bölümü Abdullah bin Zübeyr yanlısı oldukları için Şam'a gitti. Burada Mervan bin Hakem'i halife seçtirdi. Abdullah bin Zübeyr yanlıları Dahhak bin Kays'ı ve Zufer'i yendi (684). Muhtar üs-Sakafi kuvvetleriyle çarpışırken öldürüldü.

UBEYDULLAH EFENDİ (Mehmet) **Hocazade,** soyadı **Hatipoğlu,** türk düşünür, yayımcı ve siyaset adamı (İzmir 1857 - İstanbul 1937). İzmir'in köklü Hatipoğlu ailesindendir. Medreseyi bitirdikten sonra Mektebi tıbbiye'ye girdi, ancak özgürlükçü düşünceleri ve eylemleri nedeniyle tutuklanıp Bekirağa bölüğü'ne kapatıldı. Yurtdışına kaçtı. Bir süre Avrupa'da kaldıktan sonra ABD'ye gitti; bir yandan da Abdülhamit II yönetimine karşı çeşitli gazetelere yazılar yazdı ya da bu yazıları kendi basıp dağıttığı gazetelerde (*Haver* [1885], *Sada* [1895], *Doğruyol* [?] vb.) yayımladı. 1908'de yeniden Türkiye'ye döndü; Aydın, sonra İzmir mebusu oldu. *Hak yolu* gazetesini çıkardı (1910-1911). Birinci Dünya savaşı sırasında cihat çağrısında bulunmak üzere olağanüstü büyükelçi sıfatıyla Afganistan'a gönderildi.

Tahran, Isfahan, Yezd, Kirman gibi kentlerde yaptığı konuşmalar nedeniyle İngilizler tarafından tutsak edildi, kaçtı, kurtuldu. Mondros ateşkesi'nden sonra da Malta'ya sürgüne gönderildi ve geri dönmesi sakıncalılar listesine alındı. Kurtuluş savaşı döneminde Türkiye'nin bağımsızlığını savundu ve Ankara'nın yanında yer aldı. Laiklik ilkesinin de en ateşli yandaşlarından olan Ubeydullah Efendi, laikliğin "türk halkını cahil ulema topluluğunun elinden kurtarmaktan başka bir şey olmadığı" görüşünü yaymaya çaba gösterdi. Medeni kanun'un kabulünden (1926) sonra Beyoğlu evlendirme memurluğu, 1931'den ölümüne değin de Doğubayazıt milletvekilliği yaptı.

UBEYDULLAH EL-MEHDİ → MEHDİ UBEYDULLAH.

UBEYT HAN, asıl adı **Ubeydullah** (öl. 1539), Şibanoğulları hanedanından özbek hükümdarı (1534-1539), şair. Hanedanın kurucusu Ebülhayr'ın torunu, Köçküncü'nün yeğeni, Amcaoğlu Ebu Sait'in ölümü üzerine (1534) tahta çıktı. Safeviler'e karşı başarılı savaşımlar verdi. Nakşibendi ve islam bilimlerini öğrenmiş güçlü bir şair olarak arapça, farsça şiirler yazdı. Çağatayca şiirlerinde ise Ahmet Yesevi'nin hikmet geleneğini canlandırdı. *Divan*'ında çağatayca, arapça, farsça şiirleri, *Gayretname, Sabrname, Şevkname* mesnevileri, *Salavatname* adlı müseddesi yer alır.

UBIH → IBIHÇA.

UBİKİNON a. (fr. *ubiquinone;* lat. her yerde anlamına gelen *ubique*'ten). Biyokim. Q KOENZİMİ'nin eşanlamlısı.

UBİKUİST sıf. (fr. *ubiquiste*'ten). Çok değişik ortamlarda, yani her yerde rastlanan hayvansal ve bitkisel türlere denir.

UBİLER, lat. **Ubii.** Esk. coğ. Germanya'da halk. Önceleri Ren ırmağının sağ kıyısına yerleştiler, sonra Agrippa onlara sol kıyıda toprak verdi. Tarımları nispeten gelişkindi.

UBON ya da **UBONRAÇTHANİ** ya da **UBONRAÇATHANİ,** Tayland'ın doğu kesiminde kent, il merkezi; 40 600 nüf. Tarım pazarı (pirinç, tütün, hayvancılık). —*Ubon ili*, 18 906 km²; 1 461 400 nüf.

UBUDİYET, -ti a. (ar. *ᶜabd*'den *ᶜubūdiyet*). *Esk.* **1.** Kulluk, köle olma. **—2.** Aşırı bağlılık: *Arz-ı ubudiyet etmek* (bir kimseye kölesi gibi bağlı olduğunu bildirmek). —Tasav. Kulun tüm varlığıyla kendisini Tanrı yoluna vermesi. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Ubudiyet, tasavvuf terminolojisinde, ibadetten öte, özel bir anlam taşır. Tanrı karşısındaki tüm tapınmalara ibadet denirse de, ubudiyet denemez. Bir tapınmanın ubudiyet katına ulaşabilmesi için, kulun bu sırada tüm kişisel istekleriyle birlikte cennet umudu ve cehennem korkusundan bile sıyrılarak kulluğu yalnız Tanrı sevgisi ve bağlılığı uğrunda yapması gerekir. Bu nedenle ibadet sadece belirlenen kulluk görevlerini buyrulduğu gibi yerine getirme anlamını taşırken, ubudiyet,kişinin kendisini sürekli Tanrı'yla birlikte bilmesi ve O'na tam anlamıyla teslimiyetidir. Genelde ubudiyetin 4 koşulu vardır: Tanrı'ya ve insanlara verilen sözü yerine getirmek; Tanrı'nın takdir ettiklerine razı olmak; Tanrı yasalarına harfiyen uymak; Tanrı'dan gelen her şeye gönül hoşluğuyla katlanmak. Sufilere göre ubudiyetin en yüksek aşaması, Tanrı dışındaki her şeyin bağımlılığından kurtulma özgürlüğüdür.

UBUHÇA → IBIHÇA.

UBUR a. (ar. *ᶜubūr*). *Esk.* **1.** Karşıdan karşıya geçme. **—2.** Başka tarafa atlama. **—3.** *Ubur etmek,* karşıya geçmek.

UBUS ya da **UBUSET** a. (ar. *ᶜubūs*, *ᶜubūset*). *Esk.* Somurtkanlık.

UCA a. *Esk.* Arka, kıç. (Aynı anlamda bugün bazı yörelerimizde kullanılmaktadır.)

UCA a. Kıskaçları birbirinden çok farklı büyüklükte olan, mangrovlarda yaşayan, küçük bedenli yengeç cinsi. (Başlıca türü kavgacı kemancı yengeçtir [*Uca pugnax*].)

UCAB ya da **UCCAB**,sıf. (ar. *ᶜucbe*'den *ᶜucāb*, *ᶜuccāb*). *Esk.* Çok gülünç, komik.

UCALE ya da **UCALET** a. (ar. *ᶜacele*' den *ᶜucāle*, *ᶜucālet*). *Esk.* **1.** Acele olarak yapılan şey. **—2.** Çabucak hazırlanmış elkitabı.

UCALETEN be. (ar. *ucālet*'ten *ᶜucāleten*). *Esk.* Aceleyle, çarçabuk.

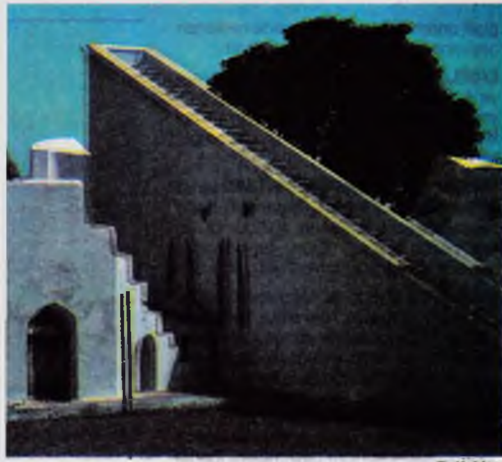
UCAYALİ, Peru'da ırmak, Amazon'un ana kollarından biri; 1 600 km. And sıradağlarına bağlı doğu sıradağlarından doğan Ucayali, Apurímac ve Urubamba'dan oluşur; K.'e doğru akar ve İquitos'un yukarısında Marañon'la birleşir.

UCAYN, Hindistan'da kent, Madhya Prades'in batısında; 366 787 nüf. (1991). —Arkeol. ve Tar. Ucayn, Hindistan'ın yedi kutsal kentinden biridir (on iki yılda bir, büyük yıkanma festivali *Kumbha Mela*). Doab'ı Umman denizi'ne bağlayan yol üstünde yer alır, İ.Ö. VII. yy.'da Avanti krallığı'nın (bugünkü Malva) başkenti olmuştur. Yaygın inanca göre, Aşoka Pataliputra'da hüküm sürmeden (İ.Ö. 269-232) önce bu krallığın naipliğini yapmıştır. İ.S. II. yy.'da kent 5. satraplığın merkezi oldu, Candragupta II (375'e doğr.-414) tarafından Gupta İmparatorluğu'na bağlandı, IX. yy.'da yerel bir hanedanın denetimine geçti. 1001'de müslüman akınlarına karşı bir savunma birliğine girdi, ancak, 1305'te Delhi sultanlığı kenti topraklarına kattı, böylece tarihi bu sultanlığın tarihiyle bütünleşti. Ucayn, Ganj uygarlığının en es-

British Museum

El-Ubeyd kültürü
Ur'da ele geçen
çocuklu
başsız kadın heykelciği
pişmiş toprak
İ.Ö. IV. binyıl
British Museum, Londra

F. Kohler

Ucayn gözlemevi (1730'a doğr.)

ki arkeolojik buluntu yerlerinden biridir: uzun bir süreyi kapsayan Bakırtaş dönemi tabakalarının üstünde kurulan, güçlü surlarla çevrilmiş çokgen planlı bu büyük yerleşme, I. binyıl'ın ikinci yarısının başından kalma kentsel kalıntılar içerir. Site, yaklaşık V. yy.'dan beri hint gökbiliminin birinci boylamı olarak seçilmişti; 1730'a doğru kurulan gözlemevi.

UCCAB → UCAB

UCCELLO (Paolo DI DONO, **Paolo** — denir), floransalı ressam (Pratovecchio, Casentino ya da Floransa 1397 - Floransa 1475). Kendini tasarı geometri araştırmalarına vermiş bir perspektif ustası olmadan önce, Ghiberti'nin yanında kuyumcu, Venedik'te San Marco bazilikası'nda mozaikçi (1425) olarak çalıştı. Daha sonra Floransa katedrali için vitray taslakları hazırladı (1443-1445). 1436'da aynı yapı için, condottiere *John Hawkwood*'u at üstünde gösteren bir fresk siparişi aldı ve bu çalışmayı gözaldatmaca tekniğiyle yaptı. Daha sonra, S. Miniato'daki manastır yaşamından sahneleri, 1445 -1450 arasında ise, S. Maria Novella'daki (Yeşil avlu) büyük kompozisyonları *(Tufan, Yaratılış, Nuh'un kurbanı)* gerçekleştirdi. 1456-1460 yıllarında, Mediciler'in siparişiyle Sienalılar ile Floransalılar arasındaki mücadeleyi gösteren *San Romano muharebesi*'nin üç panosunu yaptı (Uffizi, National Gallery [Londra] ve Louvre). Bu yapıtlar, garip ve şiirsel bir anlatım, dekoratif ve gerçekdışı bir desenle dikkati çeker. *Miracolo dell'Ostia* konulu altı pano (1469, Urbino) ve *Aziz Georgios ile ejderha* adlı iki yapıtı (Paris, Jacquemart -André müzesi ve Londra, National Gallery) kadar *Av* da (Oxford), Uccello'nun canlı ve pitoresk bir anlatım ustası olduğunu ortaya koyar. Bundan başka, Prato katedrali'nin Assunta capellası'nı süsleyen fresklerin bir bölümü de zaman zaman Uccello'ya mal edilir. Uccello'nun geometri ve perspektif alanlarındaki araştırmaları, süsleme ressamları ve marketri ustaları tarafından geniş ölçüde kullanılmıştır.

UCCLE, hollandaca **Ukkel,** Belçika'da (Brabant) komün, Brüksel'in güney banliyösünde; 76 000 nüf. (1991). Konut merkezi. Metalürji ve kimya sanayileri. Kâğıt. Mobilya.

UCDA, Doğu Fas'ta kent, il merkezi, Angad ovasında, uved İsli yakınında; 622 000 nüf. (1989). 994'te bir kale-kent olarak kurulan Ucda, rakip krallıklar arasında sürekli olarak çekişme konusu oldu. 1844, 1859 ve 1907'de fransız ordusu tarafından işgal edildi; Doğu Fas'ta askeri üs olarak kullanıldı. Uzun süre yalnızca Fas ve Cezayir'le olan ilişkilerinden sağladığı gelirle geçinen kent, yakınındaki Bu Bekir ve Touissite kurşun madenleri ve Cerada kömür ocakları sayesinde sanayileşti. Aynı zamanda, bir tarım ve hayvancılık bölgesinin merkezidir. —*Ucda ili*, Cezayir sınırı boyunca uzanır; 20 700 km²; 974 000 nüf. (1992).

UCHATIUS (Franz, *baron* VON), avusturyalı general (Theresienfeld 1811 - Viyana 1881). Bronza çelik niteliği veren bir yöntem keşfetti ve bu yöntem Avusturya hükûmetince benimsenerek topların yapımında kullanıldı (1872).

UCİ, Japonya'da kent, Honşu adasında (Kyoto ili); 177 000 nüf. (1990). Çay üretim merkezi. Kentte birkaç dinsel anıt vardır; IV. yy.'da kurulmuş Hoco-in (X. yy.'a ait şinto tapınağı gibi birkaç tapınak kapsar); Byodo-in* tapınağı, vb.

Ucişui monogatari *(Uci'nin masallarına ek)*, yazarı belirsiz japon derlemesi (XIII. yy.'ın başı). Hindistan, Çin ve Japonya'yı kapsayan 197 küçük öyküden oluşan yapıt, *Koncaku* monogatari*'yi (Dünün ve bugünün öyküleri) model alarak yazılmış ve 80 öyküsü yine aynı kitaptan alınarak işlenmiştir. Eğitici buddhacı efsanelerin ağırlıkta olduğu yapıt, özellikle boş inançlar ve çeşitli olaylarla ilgili öykücüklerdeki gülünç ayrıntıların zenginliğiyle dikkati çeker.

UCLE ya da **AVCİLA,** Libya'da, Büyük Sirte körfezinin 210 km G.-D.'sunda vaha kenti. Osmanlı yönetiminde Bingazi sancağının Ucle ve Calu kazasının merkeziydi.

UCLÉS, İspanya'da köy, Castilla La Mancha'da (Cuenca ili), Cuenca'nın B.'sında. Manastırı 1529 - XVIII. yy. arasında yapılan Santiago tarikatının eski metropolü (cephesi plateresco üslubunda kilise; F. de Mora'nın yaptığı herrera üslubunda avlu dehlizi [kapısı P. de Ribera tarzında barok üslubundadır].)

UCONG SALANG → FUKET

-UCU → -ICI.

UCUBAĞLI a. Dokmc. GÜLBAĞLI'nın eşanlamlısı.

UCUBE a. (ᶜ*aceb*'den ᶜ*ucube*). Çok acayip, şaşkınlık verecek kadar çirkin olan şey.
—Biyol. ve Genet. Önemli biçim bozukluğu olan canlı yaratık: *İki başlı bir dana ucubedir.*
—ANSİKL. Geoffroy de Saint Hilaire, ucubeleri iki sınıfa ayırır:
1. *Basit ucubeler.* Bunlarda bir canlının bütün nitelikleri tam ya da eksik bulunur. Basit ucubeler de çeşitlere ayrılır: *asalak* ucubeler; ana organları bulunmayan, ancak anaya ya da normal bir ikize bağlı göbek bağı sayesinde yaşayan *omfalosit* ucubeler; kendi kendilerine yeterli olan ve bir öncekilerin aksine göbek bağı kesilse bile ölmeyen *kendibeslek* ucubeler. Bu kendibeslekler de *teratomel* (kol ve bacak ucubeliği), *teratosom* (gövde ucubeliği), *teratansefal* (kafatası ve ansefal ucubeliği), *teratosefal* (yüz ucubeliği) gibi çeşitli gruplara ayrılır.
2. *Bileşik ucubeler.* İki, üç ya da daha çok bireyin bitişik ya da kaynaşmış olmasıdır. *İkiz* ucubeler en sık olan ve en iyi bilinenleridir. Bunlar da şu çeşitlere ayrılır: *asalaklı* ikiz ucubelerde iki birey eşit değildir; öyle ki, daha küçük ve organları daha eksik olanı bir asalak ya da omfalosit gibi davranır, büyük olanın zararına yaşar; *kendibeslek* ikiz ucubelerde, ikizlerin gelişmesi eşittir. Ucubelerin nasıl ve neden oluştuğu konusunda pek çok kitap yazılmış ve başlangıçta, Lémery ile Winslow arasında, *Ucubeler kavgası* adıyla bilinen bir tartışma olmuştur. Lémery temelden ucubeliğin varlığını kesinlikle reddediyordu; ona göre ucubeliğin nedeni tesadüfi olaylardır. Winslow hem temelden ucubeliğin, hem tesadüfi nedenlerin katkısını kabul ediyordu. Bugün biliyoruz ki, nedenleri bakımından ucubeler iki tipe ayrılmaktadır: *doğuştan* ucubelikler (çok parmaklılık) ve *edinsel* ucubelikler (bir maddenin eksikliğinden, bir virüsten, kimyasal bir maddenin etkisinden olanlar); birinciler her zaman kalıtsaldır, soydan gelir; ikinciler ise hiçbir zaman kalıtsal değildir, soydan geçmez. Doğuştan olan anomaliler genlerin ya da kromozomların değişinimi sonucu meydana gelirler. İkiz ucubeler hiçbir zaman anormal tohumdan gelmez, normal bir tohumun kusurlu bölünmesinden ileri gelir.

UCUNGPANDANG, esk. **Makasar,** Endonezya'da kent, Sulavesi adasının G.-B. kıyısında; 1 000 000 nüf. (1990). Doğu Endonezya'nın ticaret merkezi, kahve, kopra ve rotting dışsatım limanı.

UCUN UCUN be. (*uç*'tan *uc-u-n*). **1.** Azar azar, yavaş yavaş: *Bankada biriktirdikleri parayı ucun ucun yemeye başladılar.* **—2.** Yan yan: *Kimseye göstermeden ucun ucun ondan yana baktı.*

UCUZ sıf. **1.** Fiyatı yüksek olmayan, benzerlerine göre daha düşük bir para karşılığında satın alınabilen bir şey için kullanılır: *Bu kumaş oldukça ucuz. Ucuz bir ev aramak.* **—2.** Saygınlığı, değeri olmayan bir kimse ya da bir şey ya da kolay ve zahmetsiz elde edilebilen bir şey için kullanılır: *Ucuz bir insan. Başarmak için ucuz yöntemlere başvurmak. Ucuz mutluluklar peşinde koşmak.* **—3.** *Ucuz etin yahnisi yavan olur,* ucuz alınan şeylerin değersizliğini vurgular. ‖ *Ucuz pahalı*, fiyatına bakmadan.

◆ be. **1.** Düşük bir fiyata: *Ucuz almak, ucuz satmak.* **—2.** *(Bir şeyi) ucuz atlatmak, (bir şeyden) ucuz kurtulmak*, zor bir durumdan az bir zararla kurtulmuş olmak.

◆ **ucuza** a. Ucuz bir fiyata: *Kendim diktim, onun için çok ucuza geldi. Ucuza almak, ucuza satmak. Ucuza çıkmak.*

UCUZCU sıf. **1.** Mallarını daha düşük fiyatla satan satıcı için kullanılır. **—2.** Her şeyin ucuzunu arayan kimse için kullanılır.

UCUZLAMAK gçz. f. **1.** Fiyatı düşmek: *Bu ay tereyağı % 15 ucuzladı.* **—2.** Değerini, saygınlığını yitirmek; kolay elde edilir olmak: *Bu tür erdemler artık çok ucuzladı.*

◆ **ucuzlatmak** ettirg. f. **1.** *Bir şeyi ucuzlatmak*, fiyatını düşürmek. **—2.** Kolay elde edilir hale getirmek.

◆ **ucuzlatılmak** edilg. f. Fiyatı düşürülmek.

UCUZLATILMAK → UCUZLAMAK.

UCUZLATMAK → UCUZLAMAK.

UCUZLUK a. **1.** Ucuz olma niteliği: *Kötü bir malı ucuzluğuna aldanıp almak.* **—2.** Her şeyin, özellikle de temel gereksinmelerin ucuz bir fiyata sağlanması. **—3.** Değerini düşürme, elden çıkarma vb. amacıyla ya da yılın belli dönemlerinde malların indirimli fiyatlarla satılması: *Ucuzluktan manto satın almak. Ucuzluk başladı.*

UÇ a. **1.** Batırmaya, sokmaya vb. yarayan uzun, ince, sivri bir nesnenin son noktası: *İğnenin, çivinin ucu.* **—2.** İğne, ok, bıçak biçimindeki bir nesnenin son bölümü: *Pergelin ucunu değiştirmek.* **—3.** Giderek daralan bir şeyin sonu, bir kabarıklığın başı, tepesi: *Meme ucu.* **—4.** Uzunluğu açısından ele alınan bir nesnenin, bir mekânın sonu; bir mekânın sınırı: *Şeridin iki ucunu bir araya getirip düğümlemek. Halının ucunda büyük bir leke vardı. Ben odanın bir ucunda, o öteki ucunda duruyorduk.* **—5.** *Esk.* Neden, sebep. **—6.** *Uç uca*, bir şeyin son noktasıyla, ikinci şeyin başlangıç noktasını birbirinin üzerine getirip ekleyerek: *Çarşafları uç uca bağlayıp pencereden sarkıtmışlar.* ‖ *Uç vermek*, sözkonusu bitkiyse, sürmek, yeşerip filizlenmek; çıban sivilce vb. ise, görünmek,

ortaya çıkmak; bilinmeyen, gizli bir şeyse, onu açıklığa kavuşturacak kimi işaretler belirmek. || *Ucu birine dokunmak*, bir işten, bir durumdan söz ederken, doğrudan ilgisi olmayan bir kimseye zarar vermek. || *Ucu bucağı olmamak, ucu bucağı bulunmamak, ucu bucağı görünmemek*, sonu yokmuşçasına geniş olmak. || *Ucu ortası belli olmamak*, bir iş sözkonusuysa, neresinden başlanacağı, neresinden ele alınacağı kestirilemeyecek bir durumda olmak. || *Ucu ucuna*, gerekene zar zor yetecek ölçüde, ne fazla, ne eksik, kıtı kıtına: *Aldığınız kumaş ucu ucuna yetti.* || *(Bir yere) ucu ucuna yetişmek*, bir yere güçlükle yetişmek. || *Ucunda bir şey olmak*, içinde açıkça belirtilmeyen bir erek bulunmak: *Bize böyle davrandığına göre mutlaka ucunda bir şey vardır.* || *Ucunda ölüm yok ya*, yaşamsal bir tehlike olmadıktan sonra bir işi yapmanın o kadar da korkutucu, ürkütücü olmadığını vurgulamak için söylenir. || *(Bir işin) ucunu bırakmak (bırakmamak)*, onunla artık ilgilenmemek (sürekli izlemek).|| *(Bir işin) ucunu bulmak*, sona erdirmek ya da kolaylamak. || *(Bir işin) ucunu kaçırmak*, bir işi içinden çıkılmaz bir duruma sokmak, artık ona hâkim olamamak. || *Uçta yatıp ortada bulunmak*, bir işten herhangi bir kazanç beklemediği halde olayların akışı onu kârlı bir duruma getirmek. || *Aşırı uçlar*, köktenci bir biçimde birbirlerinin karşıtı olan şeyler, koşullar, öneriler, siyasal partiler. || *Kalem ucu* → KALEM.

—Ask. Muharebe sırasında, birliklerin düşman yönündeki ilerleyişlerinde, her kolun kendi güvenliği için ileri sürdüğü manga büyüklüğündeki birlik. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Bağc. *Uç alma*, çiçek açtıktan sonra asma dallarının uçlarının koparılması. (Bu işlem silkmeyi azaltır, meyvenin oluşumunu kolaylaştırır. Yalnız kaliteli şarap için üzüm üreten bağlarda uygulanır.)

—Bayınd. *Tabanca ucu*, tıkız ve dayanıklı gereçleri delmek ya da parçalamak için kullanılan, bir havalı tabancaya takılmış sivri uçlu çelik alet.

—Bes. san. *Uç almak*, konserve yapılacak yeşil fasulyelerin uçlarını bir aletle kesmek.

—Bilş. *Uç birimi*, uzaktaki bir bilgisayara gerek bilgi ya da istek göndermeye, gerek bundan yanıt ya da mesaj almaya olanak veren erişim organı. (Eşanl. TERMINAL.)

—Biyol. *Uca yakın santromerli*, santromeri bir uca yakın olan kromozoma denir. (Kromozomlar uca yakın santromerli, uç santromerli ve orta santromerli diye üçe ayrılır.)

—Ceb. Yönlü bir grafın bir yayının iki köşesinden her biri, başlangıç köşesine başlangıç ucu, öbür köşeye de bitim ucu ya da kısaltılmış olarak uç denir.

—Cerr. *Uç uca ekleme*, bir cerrahi ağızlaştırma tipine denir. || *Uç-yan ağızlaşması*, bir cerrahi ağızlaştırma tipi.

—Elektrotekn. Bir elektrik devresinin, bağlantı kurmaya yarayan bölümü. || Bu düzeneği dış iletkenlere bağlamaya yarayan iki bileşenden her biri. || *Bir transformatörün benzeşik uçları*, ilişkin gerilimler arasındaki faz kaymasını tanımlamak için uzlaşma gereği birleştirilmiş yüksek gerilim ve alçak gerilim uçları. || *Faz ucu*, çok fazlı bir düzeneğin, şebeke fazlarından birine ilişkin iletkene bağlanmaya ayrılmış ucu. || *Nötr uç*, yıldız bağlı çokfazlı bir düzeneğin nötr noktasına bağlı uç. || *Toprak ucu*, toprağa bağlanmaya yarayan uç.

—Geom. Afin Eukleides uzayında, *a* nın ya da *b* nin, $[a, b]$ üzerinde sürekli olan bir *f* parametrelenmiş yayıyla elde edilen görüntüsü. ($a < b$ ise, $f(a)$ ya, daha belirgin olarak *f* ye karşılık olan eğrinin başlangıcı, $f(b)$ ye de ucu ya da bitimi denir.) [→ YAY, Topol.]

—Grav. *Kazıma ucu*, yedirmebaskı sanatçısının bakır ya da çelik planşı kaplayan vernik üzerine resim yapmakta kullandığı çelik alet. || *Kuru kazıma ucu*, gravürcülerin çıplak bakır üzerine çok ince resimler çizmek için kullandıkları alet.

—Güz. sant. *Gümüş (altın, bakır, kurşun) uç*, Antikçağ'dan Rönesans'a kadar kullanılan gümüş (ya da altın, bakır, kurşun) desen aracı. (Özellikle keskin ve belirgin çizgili desenlerde kullanılan metal uçlar, kola ve kemik tozu karışımıyla hazırlanan bir yüzey gerektirir.)

—Hayvnc. *Omuz ucu*, dörtayaklılarda, kürek kemiği ile kol kemiği arasındaki ekleme denk gelen bölge.

—İnş. *Uç kiremiti*, bir çatıda, mahya, dere gibi bölümlerde kullanılan pişmiş toprak öğe.

—İşlem. PLAKET'in eşanlamlısı.

—Kur tar. Eski türk devletlerinde, özellikle Osmanlılar'da sınır eyalet ya da sancakların genel adı. || *Uç beyi* → UÇBEYİ.

—Meteorol. Sıcaklık, yağmur, bulutluluk, nem gibi meteoroloji öğelerinin en yüksek (maksimum) ya da en küçük (minimum) değeri.

—Nalbantl. *Kol ucu*, nalın uçlarından her biri.

—Nöroanat. *Serbest duysal uç*, altderi içinde bulunan ve bir aksonun kapsüllü ucundan oluşan duyu alıcısı. || *Sinir ucu*, bir sinirin en sondaki kısmı. (Hareket sinirleri devimsel plaklar oluşturarak sona ererler; duyu sinirleri ise dallanıp duyu ya da duyum alıcılarına ayrılarak son bulurlar.)

—Org. kim. Hidrokarbonlu ya da peptidik bir zincirin ucuna bağlı olarak bulunan işlevsel grup.

—Oy. Dominoda, oynanmış taşların yanına yerleştirilen taşlardan her birinin dış kenarı. || *Açık uç*, domino yerleştirilebilecek durumda olan taşın kenarı.

—Sesbil. *Uç ünsüzü*, söylenmesine dil ucunun etkin biçimde katıldığı bir ünsüz: (t), (d), (n), (l).

—Spor. Eskrimde, silahın ucu. (Flöre ve elektrikli epede uç, basınç yeterli olduğunda [500 ve 750 g] aygıtın ışığının yanmasını sağlayan bir yay üzerine oturtulmuştur. Kılıçta bu uç eğiktir.)

—Tarım. *Uç verme*, bir bitkinin ya da bir tahılın, toprağın üstüne çıkacak ilk organlarının, yani çenek ya da yapraklarının topraktan dışarıya çıkması.

—Tarönc. Doğal ya da işlenmiş iki keskin ağzın ya da bir ağızla düzlenmiş bir kenarın birbirine bitişmesiyle oluşmuş sivri bir bölümü bulunan taş alet. (Uçlar çeşitli türlerde olabilir: tekyüzlü uçlar [moustier endüstrisi uçları ya da düz yüzlü solutré endüstrisi uçları]; ikiyüzlü uçlar ["defne yaprağı" denilen solutré endüstrisi uçları]; çentikli uçlar [solutré ya da périgord endüstrisinin çentikli uçları]; saplı birleşen bölümü çıkıntılı uçlar [Brive yakınında Font-Robert uçları ya da Teyjat uçları]; sırtlı uçlar [Gravette uçları]; daha karmaşık biçimli uçlar [Kostenkiy ucu, Hamburg ucu]. Genellikle bu aletler gerçek birer belirleyici fosildir.)

—Teknol. *Uç uca getirmek*, eşit kesitli iki parçayı karşı karşıya getirmek.

—Tekst. *Uç kurtarma*, arabadan çıkışın sonunda, arabalı vargel makinesinde gerçekleştirilen ve uç oluşturma işlemi sırasında oluşan birkaç sarım ipliğini çözmek için, iğleri, ipliğe büküm veren normal yönün tersine birkaç tur döndürmeye dayanan işlem. || *Çile ucu*, sarılmış ya da çile haline getirilmiş ve çile bağıyla tutulan ipek ipliğin bağlandığı yer.

—Zootekn. *Burun ucu*, hayvanlarda burun delikleri arasında kalan kılsız kısım.

◆ sıf. Olağan sınırları aşan, aşırıya varan şey için kullanılır; aşırı: *Uç düşünceler. Tartışmayı uç noktalara çekmek.*

—Anat. Vücudun merkezinden en uzakta bulunan bazı organ bölümlerine denir.

—İstat. *Uç değerler*, bir dizinin ya da sıklık dağılımının başında ve sonunda yer alan en küçük ve en büyük değerler. (Çoğunlukla bunlar olağandışı değerler olabilirler.)

—Tüt. *Uç eller*, tütünün çiçek tablasına yakın kısmında çıkan ve şark tipi tütünler için ticari değeri en fazla olan, ufak boylu, hafif sivri uçlu yaprak grubu. (Bunlar da kovalama, uç altı ve uç olarak çeşitlere ayrılır.)

—ANSİKL. Ask. Uç birlikler, öncünün de ilerisine sürülen ve düşmanın hareketini karşılayarak asıl birliğe haber vermekle görevli kuvvetlerdir. Yol boyunca açılarak, avcı kolu düzeninde ilerleyen uç kuvvetleri, gerideki birlikle ses ve görüş bağlantısını sağlayacak uzaklığı (yaklaşık 100 m) korurlar.

Scala

Paolo Uccello: Floransa'da, Santa Maria Novella'daki Yeşil avlu'da 1445-1450 arasında gerçekleştirdiği fresklerden ayrıntı (üstte, *Tufan*)

UÇAK a. **1.** Kanatlar yardımıyla havada tutunabilen, bütün motorlu aerodinlere verilen genel ad; tayyare. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Uçak tekniği*, konusu uçakların incelenmesi ve inşası olan teknik. || *Değişken ok açılı uçak*, kanatlarının biçimi uçuş hızına göre değişebilen uçak. (Kimi kez, yanlış olarak değişken geometrili uçak da denir.) || *Düşey kalkış ve inişli uçak* (VTOL), düşey olarak kalkıp inebilen uçak. || *Eğitim uçağı*, pilotların ilk eğitiminde kullanılan uçak. (Askeri pilotların eğitim programı, alıştırma, intibak eğitimi [akrobasi] kör uçuş, seyrüsefer, grup uçuşu ve gece uçuşu gibi birçok aşamadan oluşur.) || *Kısa kalkış ve inişli uçak* (STOL), oldukça kısa (300 m'den az) bir pist üzerinde kalkış ve iniş yapabilen uçak.

—Cez. huk. ve Uluslarar. huk. *Uçak kaçırma* → KAÇIRMA.

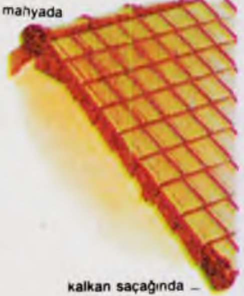
—Petr. san. *Uçak benzini* → BENZİN.

—Postc. *Uçak postası*, uçakla yapılan posta taşımacılığı. || *Uçak pulu*, posta ücret tarifesinde uçakla gönderilecek posta maddeleri için öngörülen ücretlerde bastırılan ve üzerlerinde havacılıkla ilgili resimler bulunan pul.

—Sig. *Uçak tekne sigortası*, uçakların gerek havada gerekse yerde hareket halindeyken ortaya çıkabilecek zarar ve hasarlarına karşı yapılan sigorta. || *Uçak yolcu sigortası*, uçak yolculuklarında ortaya çıkabilecek kazalara karşı yolcular için yapılan can sigortası.

—Tarım. *Uçakla tarım hizmeti*, oldukça fazla yük taşıyarak alçaktan uçabilecek özellikte yapılmış uçak ya da helikopterlerle katı ve sıvı maddeler serpmek için kullanılan araç ve yöntemlerin tümü. (Tarla ve ekin alanlarında küçük parsellerin yaygın olduğu ülkelerde tarım helikopterleri ve uçaklar, bazı genel ilaçlamalar dışında çok az kullanılmaktadır. Uçakla tarım hizmeti özellikle geniş parsellerin bulunduğu ülkelerde [ABD ve Rusya gibi] gelişmektedir.)

—ANSİKL. Uçan bir araç için "uçak" adı, ilk kez 1897'de, aracına bu adı veren Clement Ader tarafından kullanıldı; bu araç, 1890'da bir motor yardımıyla yerden ha-

uç kiremitleri

valanan ilk araç olan *Éole*'ün izleyicilerinden biriydi. Sonradan "tayyare" sözcüğü de yaygın olarak kullanıldı. Bu iki terim arasındaki rekabet, "uçak" sözcüğü kendini günlük konuşma diline kabul ettirinceye dek sürdü.

çeşitli uçak tipleri

Uçaklar, değişik biçimlerde sınıflandırılır; bununla birlikte, en yaygın sınıflandırma, itme, biçim ve kullanım kriterlerine göre yapılan sınıflandırmadır.

• *İtme biçimi* bakımından uçaklar, önce motorsuz uçaklar ya da planörler, pervaneli ve pistonlu motorlu uçaklar (pervanenin, kanadın önünde ya da arkasında yer almasına göre çekici pervaneli ya da itici pervaneli uçaklar), türbojetli ya da türbopropIu uçaklar vb. olarak ayırt edilir. Pervaneli uçakların tersine, bunlar arasında jet uçakları ve füze uçaklar da yer alır.

• *Biçim bakımından,* klasik uçaktan ayrı olarak, yatay kuyruk takımı bulunmayan *ördekuçak* ve *kuyruksuz uçak* vardır; bu uçağa, *uçan kanat* da denir. *Bileşik uçaklar* ilk kez, Birinci Dünya savaşı sırasında deneme için yapıldı, ama biri diğerinin üzerine bağlanmış iki deniz uçağı kullanılarak Kuzey Atlas okyanusu üstünden bir ticari bağlantının gerçekleştirilmesi 1938'de Büyük Britanya'da denendi: Short-Mayo bileşiği, üstte bulunan deniz uçağının, taşıyıcı deniz uçağından ayrıldıktan sonra Atlas okyanusu'nu konaklama yapmadan geçmesini sağladı. İkinci Dünya savaşı sırasında, Almanlar tarafından bileşik bombardıman uçakları denendi, altta bulunan uçak, hedef üzerine süzülerek düşecek biçimde bırakılıyordu. Aynı şekilde, japon intihar uçakları da, bir bileşik uçaktan atılıyordu. İkinci Dünya savaşı'ndan sonra, tanınmış bir bileşik uçak olan Leduc deney uçağı inşa edildi. Aynı şekilde, ABD'de bir füze-uçak (Bell X-l) bir borbardıman uçağının altından fırlatıldı; bu formül, araştırma araçlarını denemede hâlâ kullanılmaktadır.

• *Kullanışları* bakımından uçaklar üç büyük kategoriye ayrılır: hafif uçaklar, nakliye uçakları, askeri uçaklar. *Hafif uçaklar* çok çeşitlidir: eğitim uçakları, alıştırma uçakları, turizm ya da amatör uçakları. Sağlık hizmetlerinde kullanılan kimi uçaklar, planörleri havalandırmaya yarayan römorkör uçaklar ve yarış uçakları da hafif uçaklar kategorisinde yer alır.

Nakliye uçakları da yük kapasitelerine ya da uçuş mesafelerine göre sınıflandırılır. Böylece, büyük yük uçakları orta yük uçaklarından ve uzun mesafe uçakları da kısa mesafe uçaklarından ayrılır. Nakliye uçakları askeri ya da sivil uçaklar olabilir; sivil nakliye uçaklarına, düzenli uçuşlarda kullanılıyorlarsa, taksi uçaklardan ya da özel uçaklardan ayırmak için ticari uçak ya da hat uçağı da denir. İkinci Dünya savaşı'ndan önce, nakliye uçakları "200-250 km/sa hızda 10-25 yolcu" taşıma yöntemine denk düşüyordu; savaş sonunda, bu yöntem "350-400 km/sa hızda 30-40 yolcu" taşımaya dönüştü; günümüzde ise "500 km/sa hızda 40-50 yolcu" taşıyan uçaklar ile "900 km/sa hızda 400-500 yolcu" taşıyan jumbo-jetler vardır. (→ HAVA TAŞIMACILIĞI.) Ticari uçaklar, uzunmenzilli (6 000 -12 000 km), ortamenzilli (1 500-6 000 km) ve kısamenzilli (500-1 500 km), uçaklar halinde sınıflandırılır. Büyük miktarda yük taşıyan uçaklara *kargouçak* denir; bu uçak, yakıt taşımada ya da uçuş sırasında ikmal yapmada *(ikmal uçağı)* da kullanılabilir.

Askeri uçaklar, av uçaklarından, ateş destek uçaklarından (yere saldırı), bombardıman uçaklarından, av bombardıman uçaklarından, gözlem uçaklarından (topçu ateşini düzenlemede kullanılan), çok sayıda kamerayla ve özel radarlarla donatılmış keşif uçaklarından oluşur.

uçağı oluşturan öğeler

Bir uçak üç öğeden meydana gelir: ana yapı, motor bloku ve donanımlar.

• *Ana yapı.* Uçak yapılarının tümünü kapsayan ana yapı iki temel öğeden oluşur: tutunma artırıcı, yani taşıyıcı yüzeyler ve gövde.

Kanatlar. Bir uçağın, kanatlardan ve kuyruk takımından oluşan sabit taşıyıcı yüzeyleri vardır: bu nedenle, ciropleynden ayrılır. Kanatlar, tek ya da birbiri üzerine yatay olarak yerleştirilmiş iki hatta üç düzlemden oluşur; buna göre de tekkanatlı, çiftkanatlı ya da üçkanatlı diye adlandırılır. Günümüzde, hemen hemen yalnız tekkanatlı uçaklar kullanılır. Başlangıçta payandalarla desteklenen kanatların yerine, günümüzde *cantilever,* yani payandasız kanatlar kullanılmaktadır. Gövdenin üstünde, ortasında ya da altında yer almasına göre kanatlar yüksek, orta ya da alçak kanat olarak adlandırılır. Başlangıçta bir dönüş gerçekleştirebilmek için, kanatlar ters yönde bükülerek, uçlarının eğriliği değiştiriliyordu. Dönüş yönünün iç tarafında yer alan kanadı alçaltmak için yapılan bu değişiklik, günümüzde, aşağıya doğru indirildiklerinde kanadı daha da taşıyıcı hale getiren flaplar ya da kanatçıklarla gerçekleştirilir. Kanadın üzerinde ayrıca, düşük hızlarda kaldırma kuvvetini artıran tutunma artırıcı flaplar bulunur. Özkararlı kanat profilleri olan uçan kanatlar ve kuyruksuz uçaklar dışında, bütün durumlarda, bir kanat, yunuslama sırasında kararsızlık gösterir; bu da, *yatay* (ve yol kararlılığı için düşey) *kuyruk takımı* denilen yardımcı taşıyıcı yüzeylerin kullanılmasını gerektirir. Kuyruk takımı, direksiyon ve levyeyle kumanda edilen yön ve irtifa dümenlerini taşır. Ördekuçaklar dışında, bütün klasik uçaklarda kuyruk takımı kanatların arkasında yer alır.

• *Gövde.* Biçimi genellikle bir iği andıran gövde, uçağın oturulan bölümünü oluşturur ve kanatlarla kuyruk takımı arasında bağlantıyı sağlar. Gövdenin ön tarafında pilot kabini bulunur. Sözkonusu bir nakliye uçağıysa, gövde ya kabin biçiminde (yolcular için) ya da bagaj biçiminde (yükler için) düzenlenir. Askeri uçaklarda gövdenin büyük bir bölümü silah donanımına ayrılmıştır. Yüksek irtifada uçan uçaklarda, mürettebatın ve yolcuların oksijen maskesi kullanmadan yaşayabilmeleri için gövde genellikle normal basınçta tutulur. Tekmotorlu uçaklarda, gövde aynı zamanda iticiyi, pistonlu motoru, türbopropu ya da türbojeti taşır. Son olarak, üç tekerlekli iniş takımlarının ön tekerleği daima gövdenin ön bölümüne alındığından, gövde, ana iniş takımları için bir yuva görevi de yapabilir.

• *Motor bloku.* Tipi ve çalışma biçimi ne olursa olsun, bir uçağın motor bloku tepkimeyle çalışır: pervane, çalkaladığı havanın hızını artırarak tepkimeyle uçağı iter; bununla birlikte, pervaneli itici deyimi, tepkili itici denilen pervanesiz iticilere karşıt olarak kullanılır. Pervaneli motor bloku, İkinci Dünya savaşı'na kadar rakipsizdi. O tarihlerde, dört zamanlı çevrime göre çalışan pistonlu motorlar kullanılıyordu. 1945'ten sonra, 700 km/sa'in üstündeki hızlarda verimi birdenbire azalan pervanenin yerini, doğrudan tepkili gaz türbini, yani türbojet aldı. Bununla birlikte, iç çalışma ilkesi türbojetle aynı olan, ama bir pervaneyi harekete geçiren türboprop sayesinde, pervane, ortamenzilli nakliye uçaklarındaki seçkin yerini korudu. Türbojet, birkaç motorlu jet denemesinden sonra ortaya çıktı; bu motorlarda kompresör, türbojette olduğu gibi bir gaz türbiniyle değil, pistonlu bir motorla çalıştırılır. Gaz türbininin birçok üstünlüğü vardır. Yüksek performanslar gerçekleştirme olasılığı dışında, mekanik yapı basitleştirilmiş ve almaşık hareketli bakışımsız parçaların yerini alan döner parçalar sayesinde, uçaktaki titreşimlerin hemen hepsi yok edilmiştir. Ayrıca, içinde hareketli hiçbir parça bulunmayan, 20-30 000 beygir güçlük bir itme sağlayan ve ses hızının iki ya da üç misli hızla çok yüksek irtifalarda uçan remjetli uçaklarda yapılmıştır. Remjetin tek sakıncası, hareketsizken itme kuvveti sağlamadığı için, uçağı bir katapultla ya da başka bir uçakla havalandırmak zorunluğu yaratmasıdır.

Hava yoğunluğunun, hava alıklı iticiler kullanmaya olanak vermediği bölgelerde manevra yapabilmek için, atmosferdışı itici tipini oluşturan roketlerin kullanılması gerekir. Havacılıkta, roketin tek başına kullanılmamasının nedeni, yakıt tüketiminin çok fazla olmasıdır; roket kimi kez kalkışta ve seyahat uçuşunda kullanılan türbojetlerin yanına, yardımcı itici olarak yerleştirilir.

• *Donanımlar.* Uçağın dış biçimini çok az etkilemekle birlikte, donanım, motor bloku kadar önem taşır ve özel sanayilerin kurulmasını gerektirir. Uçağın pilotajını sağlayan aygıtların (Badin hızölçeri, servokumandalar, otomatik pilot, telsiz telefon ve telsiz telgraf aygıtları, radyogonyometri, radarlar ve gösterge tablosundaki bütün aygıtlar) yanı sıra pilot mahallini ya da yolcu kabinini havalandırmayı ve normal basınçta tutmayı sağlayan düzenekler, elektrik akımı jeneratörleri, buzönleyici ya da buzçözücü düzenekler, yolcu koltukları ve yük bağlama sistemleri gibi gövde iç düzenlemeleri donanım arasında yer alır. Çok önemli bir başka donanım da *iniş takımı*'dır. İniş takımı iki büyük kategoriye ayrılır: kanatların altında, uçağın ağırlık merkezinin önünde iki büyük tekerlek ve gövdenin arka ucunda bir küçük tekerlekten oluşan klasik iniş takımı ya da gövdenin önünde bir tekerlek ve ağırlık merkezinin arkasında yer alan bir ana takımdan oluşan *üç tekerlekli iniş takımı.* Çok hızlı uçaklarda, takımın kanat içine yerleştirilmesini ortadan kaldıran, tekerlekleri gövdenin ekseni boyunca yerleştirilmiş takımlar gibi, çeşitli iniş takımı formüllerinden yararlanılmıştır.

kısa ya da düşey kalkışlı ve inişli uçak

Kısa kalkışlı ve inişli uçak (STOL), kısa ve üstünkörü yapılmış pistlerden yararlanmak için bulunmuş bir formüldür. Askeri alanda, harekât bölgesinin yakınına inebilen bu uçaklar çok yararlıdır. Sivil alanda ise bu tür uçaklar, bölgesel önem taşıyan hatlarda kullanılabilirler. İniş ve kalkış uzaklıklarını küçültmek için geliştirilen teknikler, genellikle tutunma artırıcı kanatçıkların yoğun olarak kullanılmasına dayanır. En bilinen çözüm, Breguet 941'de kullanılandır; bu uçakta, hareketleri eşzamanlı olan, büyük çaplı dört pervane bütün kanat boyunca hava üfler. Öte yandan, kanadın firar kenarı, 90°'ye kadar döndürülebilen büyük kanatçıklar taşır. Böylece, pervanelerin üflediği hava sayesinde, kanat, çok düşük hızlarda bile, sanki bir havatünelinde bulunuyormuş gibi bir kaldırma kuvveti oluşturur. Diğer çözümler, seyreltme oranı yüksek türbojetlerle kanatçıklara üflenen havadan yararlanır.

Düşey kalkışlı ve inişli uçak (VTOL), yirmi yıldan bu yana, bütün ülkelerin havacılık etüt büroları tarafından üstüne eğilinen bir sorunu oluşturur. İşletme aşamasına kadar bir gelişme göstermiş tek çözüm, çalışma ilkesi fransız mühendis Michel Wibault tarafından bulunan ingilizlerin Harrier uçağıdır; bu çözüm, egsozları yönlendirilebilir bir türbojetin kullanılmasına dayanır. Bu egzoslar, kalkış sırasında gazı düşey olarak püskürtür, sonra hız, aerodinamik tutunmayı sağlamaya yeterli oluncaya kadar uçağa yatay bir hız bileşeni verecek biçimde yavaş yavaş geriye doğru yönelir. Bundan sonra türbojet yalnız itmeyi gerçekleştirmek için çalışır. Bundan sonra türbojet yalnız itmeyi gerçekleştirmek için çalışır. Diğer bir teknik, basitleştirilmiş ve hafif türbojetlerin, düşük hızda tutunma işlevini sağlayacak biçimde geliştirilmesine dayanır. Ancak, düşey olarak monte edilmiş bu motorlar önemli bir ölü ağırlık oluştururlar; bu nedenle de, uzun süre düşey kalkışlı Mirage uçaklarında denenen bu çözüm sonunda terk edilmiştir.

değişken ok açılı uçak

Değişken ok açılı uçak, bütün uçuş hızlarında, iyi bir aerodinamik verim elde etmeyi sağlar. Yüksek hızda uçuş, düşük hızda uçuşta olduğu gibi aynı kanat biçimi gerektirmez. Oysa, Mach 2'ye eşit ya da daha yüksek bir hızda uçan bir uçağın her zaman daha düşük hızlarda uçabilmesi gerekir; yalnız kalkış ve iniş sırasında gerekli olan düşük hızlı uçuşlar iyi bir kararlılıkla gerçekleştirilmelidir. Değişken ok açılı uçağın, önden arkaya doğru katlanabilen eklemli bir kanadı vardır. Kanat öndeyken büyük bir açıklık oranı ve küçük bir ok açısı içerir, bu, düşük hızda iyi sonuç elde etmek için zorunludur; buna karşılık kanadın arkaya doğru konumu, yüksek Mach sayısındaki uçuşlara elverişli nitelikler kazandırır. Bu biçimde donatılan ve seri halde üretilen ilk uçak, 1967'den sonra hizmete giren General Dynamics'in (ABD) av-bombardıman uçağı F-111'dir. Fransa'da, Marcel Dassault uçak şirketinin ürettiği Mirage G uçaklarında çok iyi sonuçlar elde edildi, ama çok masraflı olduğu düşünülen bu çözüm sonunda terk edildi. Almanya, İngiltere ve İtalya'nın işbirliğiyle yapılan Tornado savaş uçaklarında bu çözüme başvuruldu.

askeri uçaklar

1955-1960 yıllarında, füzelerin yaygınlaşmasıyla askeri uçakların nerdeyse ortadan kalkacağı sanılmıştı. Uçağın, yerden havaya atılan füzelere karşı çaresiz kaldığı, görevini stratejik füze kadar iyi yapamadığı, üstelik daha yüksek bir fiyata mal olduğu ileri sürülüyordu. Ama bu iddialar, kullanım esnekliği ve uçağın çok değişik görevleri yerine getirebilmesi nedeniyle doğru çıkmadı. Bu görevlerin her birinde, uçağın, etki alanı, tırmanma hızı, manevra yeteneği, silah donanımı gibi alanlarda ayrıcalıklı performanslar vermesi önemli bir rol oynar. Bu performanslar, kimi kez bir uçağın birbirine aykırı özellikler taşımasını gerektirir; bu nedenle, bir askeri uçak, artık belli görev türleriyle sınırlandırılmış bir programa uyarlanmaktadır. Eski uçak sınıfları (av, bombardıman, keşif, nakliye) klasik adlarını korumakta, taktik uçak ile stratejik uçak arasındaki genel ayrım da eskisi gibi devam etmektedir. (→ ASKERİ HAVACILIK*.) Bununla beraber, kullanım biçimi büyük bir gelişme gösterdiği için, 1960-1970 yılları arasında yeni uçak tipleri ortaya çıkmıştır.

—*Önleme* ya da *hava savunma uçağı*, son derece hızlı, tırmanma hızı çok yüksek, yerden radarla yönetilen, genellikle tek kişilik ve tekmotorlu bir uçaktır (yükseklerde bombardıman uçaklarını önlemek için bir uçak radarıyla ve çok geliştirilmiş bir silah sistemiyle donatılmıştır; F-18, MİG 25 ve F-1 gibi hafif ve yüksek irtifada başarılı bir uçaktır).

—*Hava üstünlük uçağı*, bütün dış yüklerini (yakıt depoları, bombalar vb.) attıktan sonra, saptanan hedefe saldırabilen ve hava savaşında her türlü düşman uçağından üstün olan bir uçaktır. Bu nedenle, bu uçağın manevra kabiliyeti çok yüksek, alçak ya da orta yükseltilerde performansları çok iyidir (F-15 ve F-16, Mirage 2 000, Mirage 4 000).

—*Destek uçağı*'nın, olabildiğince ağır bir silah donanımı vardır. Bu uçağın kullanılmasıyla yerel bir hava üstünlüğü sağlanır (MİG 27, Su 19, Jaguar, A-10).

—*Hücum uçağı*, 15 ile 25 ton ağırlığında, genellikle tekmotorlu ve tekkişilik, 1945' teki dörtmotorlu uçaklar kadar bomba taşıyabilen bir uçaktır (av-bombardıman ve saldırı bombardıman uçağının yerini aldı). Günümüzde, bu uçakları, savaş uçakları olarak adlandırma eğilimi vardır.

Ayrıca, tekniğin gelişmesi, yeni ve çok özel uçak tiplerinin ortaya çıkmasına yol açtı:

—*Elektronik gözetim uçağı*, olası bir düşman uçağının rotasını ve işaretlerini kaydetmeyi sağlayan bir uçaktır;

—*Radar gözetleme uçağı* (AWACS), gökyüzündeki uçakların hareketlerini gözetleyen, radarlı büyük bir anten taşıyan, çokmotorlu ağır bir uçaktır. Çok yükseğe çıkabilmesi, radar eriminin çok büyük olması erken uyarı olanaklarını artırır (Boeing E-3A, Tupolev Tu-126, BAC Nimrod, Grumman E-2C);

—*Uçan karargâh uçağı*, yakıt ikmali yapmadan uzun süre havada kalabilir ve yüksek kumanda heyetini taşır;

—*Elektronik karşı-önlem uçağı*, 1968 ile 1973 arasında Amerikalılar tarafından Vietnam'da kullanılan ve düşmanın hava savunma telsizleri ile radar sistemlerini etkisiz kılmak için yalnız elektronik parazit aygıtlarıyla donatılmış bir uçaktır.

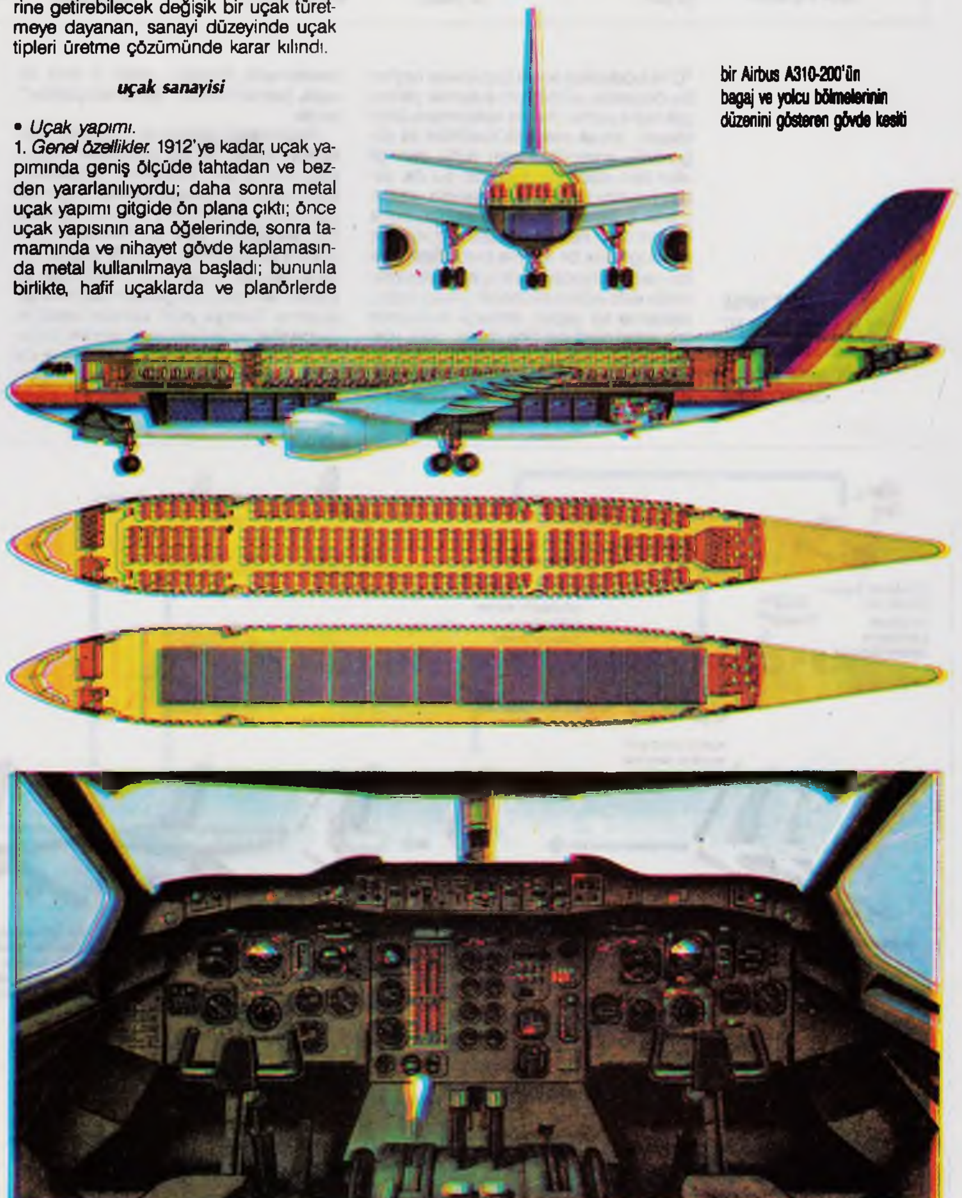
Askeri uçakların gitgide daha pahalıya mal olması nedeniyle, 1965-1970 arasında, çokamaçlı uçaklar, yani dıştan takılması kolay ek donanımlarla biçimi değiştirilerek farklı görevlere uygun hale getirilebilen uçakların yapımına önem verildi. Ama bu program çerçevesinde yapılan uçaklar çok pahalıya mal oldu. Bu nedenle, ikincil görev olanakları korunarak belli alanlarda uzmanlaşmış uçak yapımına dönüş eğilimi belirdi. Böylece, belli bir program için tasarlanmış bir ana yapıdan harekette, bu tipten, başka bir görevi yerine getirebilecek değişik bir uçak türetmeye dayanan, sanayi düzeyinde uçak tipleri üretme çözümünde karar kılındı.

uçak sanayisi

• *Uçak yapımı.*

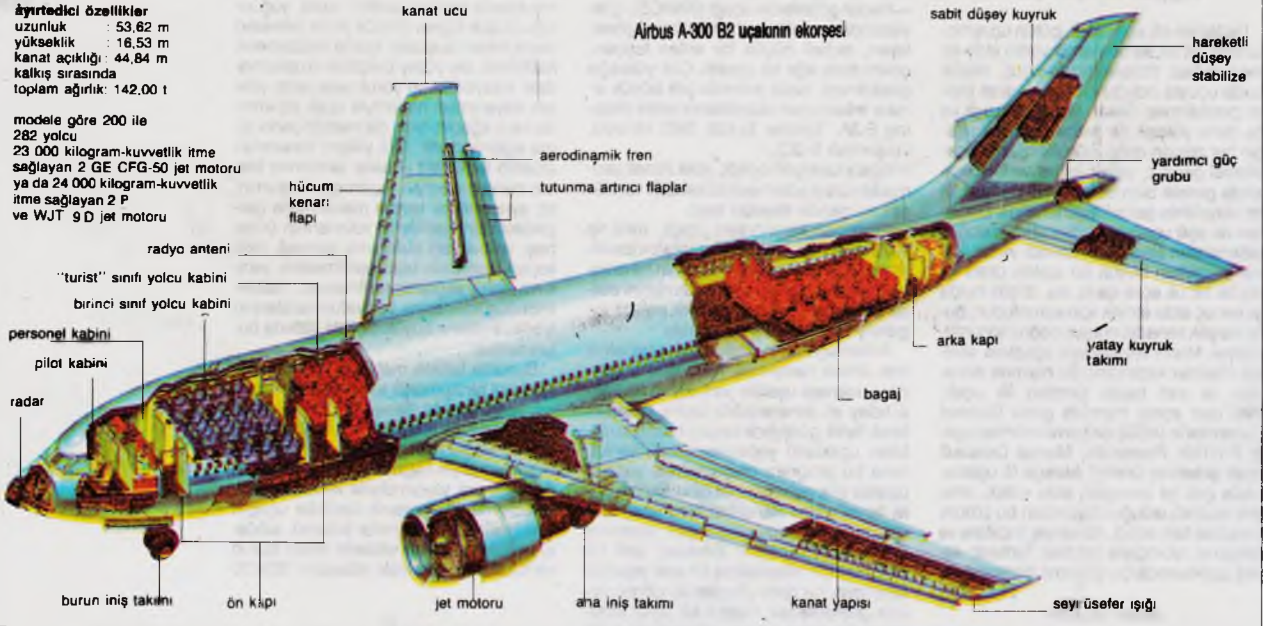
1. *Genel özellikler.* 1912'ye kadar, uçak yapımında geniş ölçüde tahtadan ve bezden yararlanılıyordu; daha sonra metal uçak yapımı gitgide ön plana çıktı; önce uçak yapısının ana öğelerinde, sonra tamamında ve nihayet gövde kaplamasında metal kullanılmaya başladı; bununla birlikte, hafif uçaklarda ve planörlerde ağaç kullanımı devam etti. Ancak, ana maddesini cam ve karbon elyafı, yoğunluğu düşük öğeler (köpük ya da petekler) ve reçineler oluşturan karma malzemeler, hafiflikleri, dış yüzey parçaları oluşturmadaki kolaylıkları ve yorulmaya karşı yüksek dayanımları nedeniyle uçak yapımında hem ağacın, hem de metalin yerini alma eğilimindedir. 70'li yılların sonundan itibaren kimi hafif uçaklar tamamen karma malzemelerden yapılmaya başlamıştır; ayrıca tümü karma malzemeyle gerçekleştirilen helikopter rotorlarının (rotor başı ve palalar) kullanıma girmesi, helikopter üretiminin basitleştirilmesine, yapısının daha sağlamlaştırılmasına, maliyetinin düşürülmesine ve performanslarının iyileştirilmesine büyük ölçüde katkıda bulunmuştur.

Bununla birlikte, metal (alüminyum, çelik, titan) bir numaralı temel malzeme olarak yerini korudu. Temel maddesi alüminyum olan hafif alaşımlar, mekanik özellikleri ile yoğunlukları arasındaki elverişli oran nedeniyle uygun bir fiyata mal olduğundan, çok yaygın olarak kullanılan malzemelerdir; bu mekanik özellikler, uçağın kimi bölümlerinde (motor bölümü, sesüstü uçaklarda kinetik etkilerle ısınan burun ve hücum kenarı) hızla yükselen 120/130

bir Airbus A310-200'ün bagaj ve yolcu bölmelerinin düzenini gösteren gövde kesiti

Airbus A 310-200'ün pilot kabininin içi ve gösterge tablosunun detayı

°C'lık sıcaklıktan sonra bozulmaya başlar; bu durumda, alüminyum alaşımlar yerine, çok daha pahalı olan ve kullanılması özen isteyen, ancak mekanik özellikleri ile yoğunluğu arasındaki oran daha elverişli olan titan alaşımları kullanılır; bu da, askeri uçaklarda titan alaşımlarının yaygın olarak kullanılma nedenini açıklar; buna karşılık ticari nakliye uçaklarında kütlede bir kilogramlık bir azalma gerçekleştirmek için yapılan harcamanın uçağın işletilmesinde elde edilen ekonomik yarara oranı, malzeme ve yapım yöntemi seçiminde son kriteri oluşturur. Son olarak, çelik, yüksek sıcaklıkların etkisinde bırakılan ya da çok yüksek gerilmelere uğrayan parçaların üretiminde yeri doldurulamayan bir malzemedir; örneğin, mach 3 sınıfı bir uçak, hemen hemen "tamamen çelikten" yapılır.

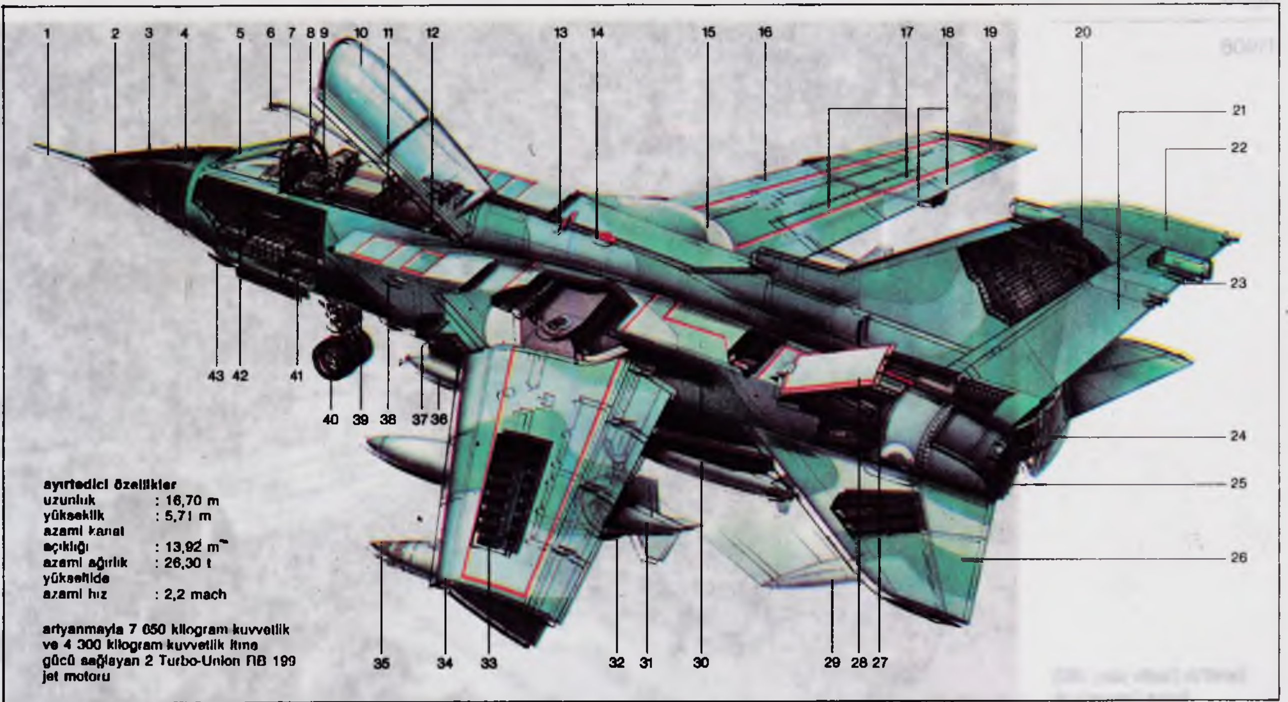
Malzemeleri işleme ve kullanma yöntemleri büyük ölçüde gelişmiştir; kaburgalardan ya da nervürlerden, kirişlerden, kısa kirişlerden (takviye profiller) oluşan bir yapının dış kaplamasını meydana getiren biçimlendirilmiş ince sac levhaların perçinlerle birleştirilmesinin yerini, gitgide daha az sayıda, ancak daha büyük olan ve gerekli takviyeleri doğrudan üzerinde taşıyan ve "birleşik yapı" denilen kaplama çerçeveleri ve levhalarını oluşturan parçalar almaktadır; bu parçalar mekanik ya da kimyasal olarak işlenen kalın sac levhalardan üretilir. Böylece, çok gürültülü klasik sac atölyelerinin yerini, otomatik kumandalı frezeler içeren atölyeler almıştır; manyetik bantlarla yönlendirilen ve denetlenen bu frezelerle boyu 10 m'yi aşan levhalar üretilir.

Perçinleme işleminin yerini de yapıştırma işlemi almıştır; perçinlerle birleştirilen sac levhaların yerine, üzerinde kirişler ve takviye profiller bulunan, frezelenmiş levhaların kullanılmasının bir sonucu olarak da, dış yakıt depoları ortadan kalktı: ana yakıt deposu görevi yapan kanat takımı merkezi yapıyı oluşturdu.

Bir uçağın ilk tasarımında, yeni, yani deneysel bir ilkörneği incelemede ve gerçekleştirmede kullanılan klasik şemayı büyük ölçüde değiştirecek biçimde geliştirilmiş

UÇAK YAPIMI
dört jet motorlu Boeing 747 ticari nakliye uçağının birleştirme ve montaj zincirinin şeması

gövdenin burun bölümünü oluşturan parçaların birleştirilmesi
gövdenin burun bölümünün birleştirilmesi
yatay kuyruk takımının birleştirilmesi
kanat takımının merkez kesonu
yarım-kanatların birleştirilmesi
kanat takımı merkez kesonu üzerinde iki yarım-kanadı birleştirme
gövdenin merkez bölümüne kanadın montajı
merkez bölümün arka ve ön bölümlerle birleştirilmesi
son birleştirme (motorlar, arka koni, düşey kuyruk, kanatları gövdeye birleştiren bağlantılar, kapılar, radom, iniş takımı)
fabrika çıkışı
ilk uçuş
merkez bölümün gövdeyle birleştirilmesi
arka bölümün birleştirilmesi
arka koni
arka bölümün gövdeye montajı
monte edilmiş arka bölüm
düşey kuyruk

Pilot-Press Ltd/MBB belgesine göre

tekniklerden yararlanılır. Bir uçağın avan-projesini hazırlama niteliğindeki inceleme, uçak yapım sanatının durumuna, gereksinimlerin çözümlemesine ve seri üretim olanaklarına dayanarak, pazarın tahmini gereksemelerine olası en iyi yanıtı veren optimum teknik ve ekonomik koşulları sınırlandırmayı sağlayan parametrik incelemelerle başlar. Gerçekte bu çözümleme, sahip oldukları bilgi ve deneyimi yenilemeyi ve günün koşullarına uyarlamayı sağlayan büyük etüt bürolarınca sürekli olarak yapılmaktadır; bu da, teknik düzeylerini koruyabilmeleri için kaçınılmaz bir sistemdir. Yapımı düşünülen uçak tipi için pazar yeterince elverişli ve umut verici olduğunda, sanayi ya da çoğunlukla sanayi grupları proje evresine geçer, tüm alanlarda daha yoğun incelemeler başlatır, pazarı temsil etme niteliklerine göre seçilen müşterilere projeyi sunar, düşüncelerini alır ve onların, müstakbel uçağın geliştirilmesine katılmalarını sağlamaya çalışır; böylece tüm şansı kendi tarafına çeker.

Sözkonusu incelemeler, önceden oluşturulan veri bankaları yoluyla bilgisayarlardan yararlanarak, uçak yapısını saptama, bilgisayar simülasyonları ve havatünelinde gerçekleştirilen ön incelemelerle aerodinamik ve üretim yöntemleri alanlarında yürütülür. Yapım aşamasına geçiş kararı, ancak seçilen formülün geliştirilmesi için gerekli önemli harcamaları karşılayacak kadar büyük bir seri üretim üzerinde anlaşmaya varıldıktan sonra verilir; ayrıca, yapılması düşünülen uçaktan, pazarın tahmini gelişimine denk düşen değişik tiplerin (uçak "ailesi" kavramı) türetilmesi olasılığı üzerinde de önemle durulur.

Getirilen yenilikler, önceden bir deney ilkörneği ya da deney modelinin yapımını gerektirmiyorsa, klasik anlamıyla ilkörnek aşaması pratik olarak ortadan kalkar: ilk olarak uçacak uçak "seri başı" olacağından, resmi makamlarca duyarlı bir biçimde onaylanmasından da anlaşıldığı gibi, üzerinde fazla değişiklikler yapılmaması gerekir; zaman kazanmak için seri üretim aynı takımlar kullanılarak başlatılırken, onaylama programı için aynı anda birkaç uçak kullanılır. Bu aşamada yapılacak en küçük hata, çok pahalıya mal olabilir, ama bu risk, hava tünelinde yapılan ön incelemelerin ve bilgisayar simülasyonlarının neden bu kadar önemli olduğunu gösterir; bu süreç, modern bir uçağı gerçekleştirmenin niçin büyük yatırımlar gerektirdiğini, güçlü araştırma, geliştirme ve deney olanakları istediğini ve araştırmaları mali bakımından destekleyebilecek ve gerekli para kaynaklarını seferber etme sözkonusu olduğunda seri üretime denk düşen banka avansı çok büyük değerlere ulaşabileceğinden, güvence sağlayabilecek tek makam olan devlet desteği ve müdahalesinin önemini de açıklar.

200-300 yolcu taşıyabilen ortamenzilli bir sesaltı uçağı örnek alınarak bu sorun ortaya konabilir: uçağın geliştirilmesi (araştırma, takımları gerçekleştirme, üretim, seri önü uçakların yapımı ve onay belgelerinin alınması) başlangıç olarak en az 5 milyar franklık (1980'de) bir fon gerektirir; seri üretime denk düşen banka avansı bu miktarın birkaç katı olabilir; geliştirme giderleri ile bu avansa denk düşen finansman giderlerinin amortismanı ancak 400 ya da 500 uçağın teslim edilmesinden sonra sağlanır. Bu arada sözkonusu uçaktan türetilen tipler faturanın büyümesine neden olur. Batı dünyasında, büyük ölçekli sivil nakliye uçağı programı başlatabilecek şirketlerin sayısının dörde (Boeing, McDonnel-Douglas, Lockheed ve bir Avrupa konsorsiyumu olan Airbus Industrie), bir savaş uçağı tasarlayıp üretebilecek ülke sayısının üçe (ABD, Rusya ve Fransa, bunlara Tornado savaş uçağını geliştirmek ve üretmek için kurulan Avrupa konsorsiyumu PANAVİA [Almanya, Büyük Britanya, İtalya] da eklenir) inmesinin nedeni budur. Aynı şekilde, deney araçlarının (uçuş deneme merkezleri, malzeme araştırma ve kontrol laboratuvarları, havatünelleri) önemi artmış ve ülkeler arasında işbirliği sağlanması bir kural haline gelmiştir.

Son olarak, geleceğin uçağından istenen uçuş süresi (örneğin 50 000 saat uçuş ya da 30 000 iniş), yapı üzerinde önemli müdahalelere (parça değiştirme) gerek kalmadan, temel yer deneylerinin yapılmasına yol açar: statik deney gövdesi üzerinde gerçekleştirilen dayanım deneyleri, örneğin kabin basıncının yükselme ve alçalmasına denk düşen almaşık kuvvetlerin etkisinde bırakılan bir yorulma deney gövdesi üzerinde gerçekleştirilen yaşlandırma deneyleri. Böylece modern bir uçağa 20-30 yıldan fazla bir uçuş süresi sağlanır.

2. *Üretim.* 20'li yılların sonuna kadar uçak üretimi çok azdı. 1940'dan itibaren askeri uçaklara olan talebin artması ve çeyrek yüzyıldan bu yana hava taşımacılığında görülen gelişmeyle canlanan uçak sanayisi gitgide daha hızlı uçaklar (motorlu uçakların yerini jetlerin alması) yapmaya çalışmaktadır; bu çaba, Concorde'un mali yönden uğradığı başarısızlığa kadar sürmüştür. Günümüzde, özellikle kitle taşımacılığına daha iyi cevap veren jumbo-jetlerin yapımına (en azından sivil havacılık alanında) yönelinmektedir.

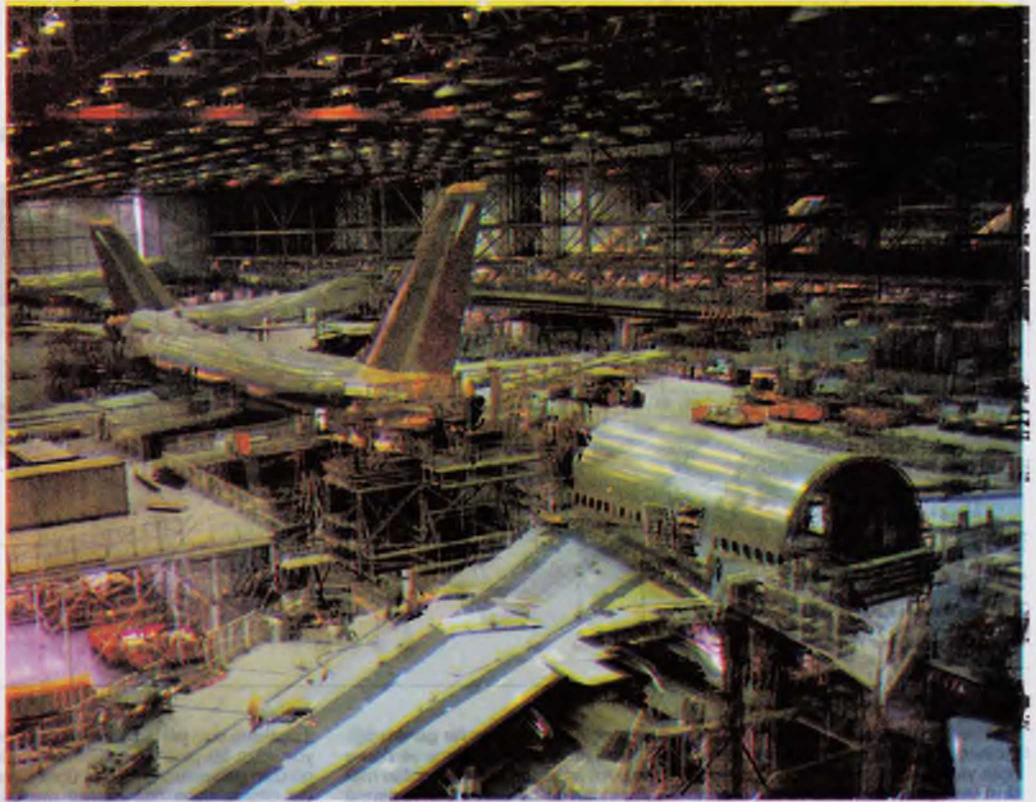
Bugün çok az ülkede uçak sanayisi vardır. Bu sanayi gerçekten ileri bir teknoloji gerektirir; ayrıca Almanya ve Japonya askeri nedenlerle bu yarışın dışında kalmıştır. Rusya'da devlet sanayisi olan, B. Britanya'da ulusallaştırılan ve Fransa'da kısmen kamu sermayesine (S.N.İ.A.S.) dayanan uçak sanayisi, Boeing (80 000 ücretli), McDonnell-Douglas (70 000) ve Lockheed (60 000) gibi amerikan devletinin egemenliği altındadır; fazla güçlü olmayan avrupalı şirketler kimi projeleri gerçekleştirmek için güçlerini birleştirmiştir (Concorde, Airbus).

Bu bilanço içinde, yaptığı uçaklarla gerek kendi ülkesinde, gerek dış ülkelerde geniş bir pazar bulan ABD başta yer alır. Büyük montaj fabrikaları, hava koşulları deneylerin kolayca yapılmasını sağladığından, ülkenin batı bölümünde bulunur: Büyük Okyanus kıyısında, Seattle'da (Boeing), Los Angeles bölgesinde (Long Beach, Burbank, Santa Monica) ve San Diego'da; Texas'da (Fort Worth, Dallas) ve Midwest'de (Wichita, Saint Louis); Kuzey-doğuda ise orta büyüklükteki montaj fabrikaları ile donanım fabrikaları yan yanadır (Hartford).

Avrupa'da ilk sırayı Büyük Britanya (Bristol; Midlands [özellikle Coventry]; Lancashire ve Londra bölgesi) ile sanayisi Paris bölgesinden Aşağı Loire'a (Bouguenais), Berre gölcüğüne ve özellikle güney-batıya (Pirene etekleri, Bordeaux ve Toulouse 1917 yılından sonra gelişti) doğru yayılan Fransa alır. Alman (Bavyera kentleri), italyan ve ispanyol sanayileri daha az önemlidir. 1920'lerde ortaya çıkan rus (Rusya ve Ukrayna) uçak sanayisi, 1940 yılından sonra büyük bir gelişme göstermiştir. Rusya'nın fabrikalarının büyük bölümü Avrupa'da yer alır: Moskova bölgesi ve Volga şehirleri (Kazan, Nijni-Novgorod, Simbirsk, Samara). Ukrayna'da ise bu sektör Harkov ve Kiev'de gelişmiştir. Avrupa dışında uçak yapım sanayisi sıradan bir geliş-

İNGİLİZ YAPISI
ÇOKAMAÇLI PANAVİA
TORNADO SAVAŞ UÇAKI

1. Pitot tüpü; 2. Radomu;
3. Radar anteni; 4. İFF anteni;
5. Kabin ön camı; 6. Havada ikmal borusu (içeri alınabilir);
7. Gösterge tablosu;
8. Kumanda levyesi;
9. Pilot koltuğu;
10. Kanapi;
11. Seyrüsefer aygıtları konsolu;
12. Seyrüsefer-bombardımancı koltuğu;
13. Radyo anteni;
14. Çarpışma önleyici ışık;
15. Kanat ek contası;
16. Hücum kenarı flapları;
17. Spoyler; 18. Çift yarıklı flaplar;
19. Kanat ucu anteni;
20. Düşey kuyruk;
21. Yön dümeni;
22. Düşey kuyruk anteni;
23. Arka seyrüsefer ışığı;
24. Hız freni (açık);
25. Egzos çıkışı;
26. Sol stabilize;
27. Sol jet motoru;
28. Aerodinamik fren (açık);
29. Kanadın azami ok açısı konumu;
30. Merkez kanadın elastik contası;
31. Sol dış yakıt deposu;
32. Ana iniş takımı;
33. Yakıt deposunun iç yapısı;
34. Sol seyrüsefer ışığı;
35. Roketatar;
36. 1 000 librelik (453 kg) bomba;
37. Krüger flapı;
38. Kol uçuş ışığı;
39. Sol hava alığı;
40. Burun iniş takımı;
41. 27 mm'lik sol top;
42. Direksiyon (yön pedalı);
43. Telemetri ve algılama laseri.

Everett'de (Seattle yakını, ABD) Boeing Company'e ait dört jet motorlu Boeing 747 ticari nakliye uçağını birleştirme hangarı

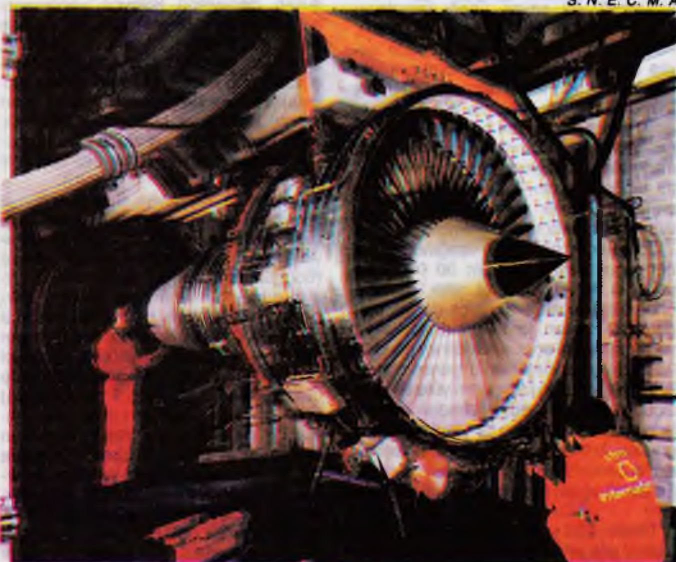
Boeing Aircraft Corporation

UÇAK YAPIMI

meye sahiptir (Japonya, Avustralya ve Brezilya).

Türkiye'de uçak sanayisinin kurulması yolundaki ilk girişimler uçak bakım ve onarımı konusundaki çalışmalarla başlamıştır. 1925'te Kayseri Tayyare fabrikası kurulmuş, yabancı lisansla çalışan bu fabrikada motor ve iniş takımları dışalım yoluyla sağlanarak Hook tipi avcı uçaklarıyla PZL, Gotha Hawk ve Miles Magister tipi askeri uçakların yapımına başlanmıştır. Ancak dünya uçak sanayisindeki teknolojik gelişmelerin gerisinde kalan bu fabrika daha sonra bir uçak bakım merkezi olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1926'da Eskişehir'de, Hava kuvvetleri komutanlığı'na ait uçakların bakım ve onarımını yapmak üzere Tayyare bakım atölyesi kurulmuş, bu kuruluş hızla gelişerek 1980'lerde 2 000'den fazla işçi çalıştıran bir büyüklüğe ulaşmıştır. 1935'te, bir inşaat müteahhidi olan Nuri Demirağ lisans satın alarak sivil alanda uçak yapımına başlamış; çift yüzlü, madeni yapılı ve beyaz kaplamalı olan Nu. D. 36 tipi 12 tane eğitim uçağı yaptıktan sonra çalışmalarını durdurmuştur. Uçak sanayisi konusunda bir başka girişim ise, 1941'de, Türk hava kurumu (THK) tarafından Etimesgut havaalanı'nda kurulan uçak fabrikası olmuştur. 1944'te işletmeye açılan bu fabrikada çeşitli tiplerde uçak ve planör yapılmaya başlanmış; bunlardan iki kişilik ilk eğitim uçağı olan UĞUR, THK tarafından uzun süre kullanılmıştır. Kurum ayrıca, kendi uçaklarında kullanmak üzere Havilland şirketi'nin Gigsy Major motorunun lisansını satın alarak Gazi çiftliği'nde THK motor fabrikası'nı kurmuştur (1946). Ancak, bu fabrika bir süre sonra tarım araçları yapımına yönelmiştir. Birinci beş yıllık kalkınma planı'nda, bu sanayi kesimi "Uçak onarım sanayii" başlığı altında yer almıştır. İkinci plan döneminde, Hava kuvvetleri'ne ait jet uçaklarının revizyonu amacıyla Eskişehir jet revizyon atölyesi yeniden donatılmış, Türk hava yolları da kendi uçakları için Yeşilköy'de bir tesis kurmuştur. Üçüncü beş yıllık kalkınma planı'nda ise askeri ve sivil gereksinimleri karşılamak üzere bir uçak sanayisinin kurulması ilkesi benimsenmiştir. Bu amaçla, 1973'te, *Türkiye Uçak sanayii aş* (TUSAŞ) adıyla Milli savunma bakanlığı'na bağlı bir kamu kuruluşu oluşturulmuştur. Ankara'da kurulan TUSAŞ'a bağlı TUSAŞ Havacılık ve uzay sanayii aş (TAİ), 1988'den beri Türk hava kuvvetlerinin ihtiyacı olan F-16 CD uçaklarını imal etmektedir.

S. N. E. C. M. A.

Melun-Villaroche'daki S.N.E.C.M.A.'nın teknik merkezinde, çift akılı bir General Electric-S.N.E.C.M.A. CFM-56 türbojetine uygulanan deney

UÇAK (Tanzer), türk voleybolcu (Samsun 1937). Voleybola öğrenim gördüğü Kabataş lisesi'nde başladı (1954). Aynı yıl Fenerbahçe formasını giydi. Bir süre Galatasaray'da oynadıktan sonra Fenerbahçe'ye döndü ve bu kulüpte sporu bıraktı (1968). Sert smaçları ve başarılı bloklarıyla tanınan sporcu, 45 kez milli oldu.

UÇAK-GEMİSİ a. Ask. denizc. Üzerinde, uçak (ana silah donanımını oluşturur) ve helikopterlerin inip kalktığı bir platform bulunan ve içindeki donanımlarla gerçek bir yüzer hava üssü oluşturan büyük tonajlı gemi.

—ANSİKL. Bir platformla donatılmış gemilerde 1914'te gerçekleştirilen kalkış ve güverteye iniş denemelerine karşın, ingiliz, amerikan, japon ya da fransız donanmalarında gerçek uçak-gemilerinin ortaya çıkışını görmek için Birinci Dünya savaşı sonrasını beklemek gerekir. Biçimleri değiştirilen savaş kruvazörleri ve yolcu gemilerinden sonra bu uçak-gemileri, tekerlekli uçakların kullanılmasına olanak veren çözümler sağladı: kesintisiz uçuş güvertesi, "ada" ya da sancak tarafına çıkma yapan köprü bloku. Kalkışlar tüm güverte boyunca gerçekleşse de, güverteye inişler, kancalarla donatılmış uçakları durduran kablolarla geminin kıç tarafından gerçekleşir. İkinci Dünya savaşı arifesinde uçak-gemilerinin sayısı çok sınırlıydı. Büyük donanmalarda yalnız 5 ya da

1993'te hizmette olan bazı askeri uçaklar

tip	kategori	boyutlar kanat açıklığı uzunluk, yükseklik	yüklü ağırlık (t)	motor sayısı; itme kuvveti birimi (B.B ya da t)	hız (km/sa ya da Mach)	ikmal yapmadan gidebileceği uzaklık	tavan (m)	silah donanımı toplar	diğer
ABD									
Boeing B-52 H	bomb.	56,4 × 47,5 × 12,4	221	8 × 7,7	1 050 km/sa 7 315 m'de	20 000 km + H.İ.	18 300	20 mm'lik 1 top	SRAM ve ALCM klasik ve nükleer bombalar
Boeing E-3 A	AWACS	44,4 × 46,6 × 12,9	158	4×9,5	yük. irtifada 966 km/sa	H.İ. yapmadan 12 saat uçuş	12 200		
McDonnell-Douglas F-15 Eagle	hav. üst.	13 × 19,5 × 5,7	18	2 × 11,3	15 000 m'de 2,5 Mach	yedek depoyla 2 000 ile 5 000 km + H.İ.	30 500	20 mm'lik 1 top	havadan havaya Sparrow ya da Sidewinder GM'leri
General Dynamics F-16 A	çokamaç.	9,4 × 14,5 × 4,9	10,3	1 × 11,3	11 000 m'de 1,9 Mach	savaşırken 925 km	15 240	20 mm'lik 1 top	9 GM
McDonnell-Douglas F-4 F Phantom	önl. av çokişlv.	11,7 × 19,2 × 4,9	27,5	2 × 8,1	alçak irtifada 1,1 Mach	2 817 km yedek depoyla 3 700 km	20 000	20 mm'lik 1 top	havadan havaya Sparrow ya da Sidewinder GM'leri
Northrop F-5E Tiger II	çokamaç.	8.1 × 14,7 × 4,08	11	2 × 2,2	11 000 m'de 1,6 Mach	yedek depoyla 3 715 km	16 400	20 mm'lik 2 top	havadan havaya Sidewinder GM'leri, bombalar, napalm, roketler
Fairchild-Republic A-10 Thunderbolt II	hüc.	17,5 × 16,2 × 4,4	21,5	2 × 4,05	yer düze- yinden 700 Km/sa	savaşırken 436 km	10 000	30 mm'lik 1 top	7,5 t dış yük
Rusya									
Mikoyan MİG 23 S NATO Flogger E	önl.	*8,1 × 16,8 × 4,8 **14,2	13,5	1 × 10	yüksek irtifada 2,3 Mach	savaşırken 1 000 km	18 000	20 mm'lik 1 top	havadan havaya *Apex* ve *Aphid* GM'leri
Mikoyan MİG 25 S NATO Foxbat A	önl.	14 × 22,3 × 5,8	34,05	2 × 11,5	maksimum 3,2 Mach	savaşırken 950 km	22 000		havadan havaya *Acrid* ve *Apex* GM'leri
Mikoyan MİG 27 NATO Flogger D	tak. dest.	*8,3 × 16,8 × 4,6 **14,2	20,1	1 × 11,5	12 000 m'de 1,59 Mach	savaşırken 960 km	15 250	6 namlulu 23 mm'lik 1 top	AS-7 *Kerry* GM, taktik nükleer bombalar
Suhoy Su 19 NATO Fencer	tak. dest.	* 9,4 × 21,2 × 6,4 **17,1	30,8	2 × 11,5	11 000 m'de 2,44 Mach	savaşırken 800 km	17 500	2 namlulu 23 mm'lik 1 top	havadan havaya havadan yere GM'ler ve roketler
Tupolev Tu 26 NATO Backfire B	bomb.	*28 × 42 × 14 **35	118	2 × 21	12 000 m'de 2,12 Mach	savaşırken 5 745 km	18 000	37 mm'lik 1 top	konvansiyonel ve nükleer bombalar, havadan yere, havadan denize GM'ler
Tupolev Tu 126 NATO Moss	AWACS	51,5×55,4×16,05	170	4 × 1 4795 B.B.	maksimum 805 km/sa	uçuş süresi 18 saat	12 000		
Antonov AN 22 NATO Cock	nakl.	64,4 × 57,8 × 12,5	250	4 × 15 000 B.B.	maksimum 679 km/sa	yüklü olarak 5 000 km			
Fransa									
AMD/BA Mirage F-1	çokamaç.	8,4 × 15 × 4,5	15,2	1 × 7,2	12 000 m'de 2,2 Mach	savaşırken 1 150 km	20 000	30 mm'lik 2 top	havadan havaya Matra R-530,Super 530 ve Magic 550 GM'ler; havadan yere Martel 37 ve 30 GM'leri
AMD/BA Mirage 2000	çokamaç.	9 × 15,3 × 5,20	15	1 × 9	15 000 m'de 2,5 Mach	savaşırken 700 km	18 600	30 mm'lik 2 top	havadan havaya Matra Super 530 ve Matra Magic 550 GM'leri
Dassaut Mirage IVA	bomb.	11,8 × 23,5 × 5,4	33,4	2 × 7	13 125 m'de 2 Mach	sevk halinde 4 000 km	20 000		gövdenin altında bir nükleer bomba ya da 7 257 kg yük
AMD-BA/BAC Jaguar	çokamaç.	8,6 × 15,5 × 4,9	14,5	2 × 3,3	yüklü olarak 1,1 Mach	savaşırken 815 km	13 500	30 mm'lik 2 top	havadan yere Matra Magic 550, Martel-37 (toplam olarak 37 t dış yük)
AMD-BA/Dornier Alphajet	çokamaç.	9,1 × 12,2 × 4,2	4,5	2 × 1,3	irtifada 900 km/sa	maksimum 4 002 km	14 000	30 mm'lik 1 top, 27 mm'lik 1 top ya da 12,7'lik 2 makineli tüfek	2 200 kg yük
Transall C-160F	nakl.	40 × 32,4 × 12,3	51	2 × 6,100 B.B.	518 km/sa	8 t yükle 4 800 km	harekâtta 7 700		
Büyük Britanya									
Panavia Tornado	çokamaç.	*8,6 × 16,7 × 5,7 **13,9	20,44	2 × 7,257	9 145 m'de 2,053 Mach	savaşırken 900 km	15 000	27 mm'lik 2 top	havadan havaya Sidewinder Sparrow, Sky Flash GM'leri, havadan yere GM-30
Hawker-Siddeley Harrier GR-Mk3	hüc.	*7,7 × 13,8 × 3,4 **9	11,3	1 × 9,7	alçak irtifada 1 160 km	savaşırken 418 km	15 240	30 mm'lik 2 top	2,4 t dış yük

bomb. bombardıman
AWACS erken uyarı
hav.üst. hava üstünlüğü
çokamaç. çokamaçlı
önl. önleme
av av
çokişlv. çokişlevli

hüc. hücum
tak. dest. taktik destek
nakl. nakliye
H.İ. havada ikmal
SRAM Short Range Attack Missile

ALCM. Air Launched Cruise Missile
NATO sovyet uçaklarına NATO tarafından verilen kod
GM Güdümlü mermi
değişken ok açılı uçaklar
*kanatlar kapalı **kanatlar açık

6 uçak-gemisi vardı. Uçak-gemisi, zırhlılara oranla yardımcı rollerde kullanıldı ve yalnız ikinci derecede önemli görevler üstlendi: aydınlatma ya da gerektiğinde düşman gemilerinin ilerlemesini geciktirmek ve onları klasik gemilerin ateş alanına sokmak için bombalı ya da torpidolu saldırı. 1941'de dek, Matapan burnu savaşı'nda ya da *Bismarck*'ın batırılmasında uçak-gemisinin üstlendiği görev buydu. Ama, 11 kasım 1940'taki Taranto ve özellikle 7 aralık 1941'deki Pearl Harbor çarpışmaları, uçak-gemilerinin, üslere göre çok daha etkili olduğunu kanıtladı.

Bununla birlikte, uçak-gemisinin zırhlıları ikinci plana iterek ana savaş gemisi haline gelişini görmek için, açık denizlerde yapılan Midway ya da Mercan denizi savaşları gibi hava-deniz savaşlarını beklemek gerekti. 1945'e kadar, uçak-gemisi, hava ve deniz altı savunmasında kullanılan savaş hattı gemileri, kruvazörler ve muhriplerden oluşan savaş filolarının merkezinde yer aldı. O tarihlerde birçok uçak-gemisi tipi vardı: yüz kadar uçak taşıyan, 27 000 t'luk, *Essex* tipi ağır uçak-gemileri; elli kadar uçak taşıyan, *Independance* ti-

refakat muhripleriyle seyir halinde bir uçak-gemisi

pi, 15 000 t'luk hafif uçak-gemileri; on iki kadar uçak taşıyan, denizaltılara karşı savaşta ya da çıkarmalarda kullanılan 8 000 t'luk refakat uçak-gemileri. Savaştan hemen sonra, uçak-gemilerinin kullanım biçimlerinde küçük değişiklikler yapıldı ve gemi, jet uçaklarına göre uyarlandı. Kalkışlar katapultlarla gerçekleştirilmeye başladı; geminin eksenine oranla hafif eğik bir güverte, bir ayna yardımıyla güverteye inişi kolaylaştırdı.

Günümüzde, çok masraflı olduğu ve kalabalık bir personel gerektirdiği için, yalnız amerikan donanmasında *Nimitz* ya da *Forrestal* tipi 13 ağır uçak-gemisinden oluşan bir filo bulunur. Bu filoyu meydana getiren gemiler, *Tomcat*, *Hornet*, *Orion* ya da *Hawkeye* tipi yüz kadar önleme, hücum, sızma, gözetleme ya da elektronik savaş uçağını ve helikopterini taşıyan, nükleer itmeli, 90 000 t'luk gemilerdir. Fransız donanmasında ise, tam yüklü olarak her biri 31 000 t gelen, iki uçak-gemisi (*Clemenceau* ve *Foch*) vardır. Buna karşılık, Büyük Britanya, 1979'da, son büyük uçak-gemisi *Ark Royal*'i kızağa çekmiştir. Bugün Büyük Britanya deniz kuvvetlerinde "cep" tipi uçak gemileri kullanılmaktadır. 133 m uzunluğundaki bu gemiler dikine kalkış yapabilen 8 Harrier avcı uçağı ya da denizaltılara karşı geliştirilmiş 8 büyük helikopter taşıyabilir.

Savaş filoları, boyutları ve fiyatı nedeniyle uçak-gemisi karşısında kararsız kalsalar bile, denizde uçak ve helikopter kullanımından vazgeçmemişlerdir. 1964 yılında hizmete giren *Jeanne-d'Arc* ile

uçan agama

uçan kırlangıçbalığı

amerikan uçak-gemisi *Theodore Roosevelt* (ABD) (deplasman: 91 487 t, tam yüklü; hız: 30 deniz mili; füzeler: SAM 3 Raytheon, Sea Sparrow M29; silah: 4 adet General Electric/General Dynamic 20 mm'lik Vulcan Phalanx, 6 adet Mk 15; çak: 20 tane F14 Tomcat, 18 tane F/A, 18 tane Hornet, 5 tane EA-6B Prowler, 20 tane A-7E Corsair II, 5 tane E-2C, Hawkeye, 10 tane S-3A Viking; ikopter: 8 tane SH 3 G/H Sea King)

fransız donanması, *helikopter gemisi* formülünün ilk uygulayıcısı olmuştur. Havataşıtı gemisi alanında bir başka formül daha vardır: örneğin 16 000 t'luk ingiliz gemisi *Invincible*. Deplasmanı 35 000 t olan bu gemilerde, ağır helikopterler ya da ingiliz *Harrier*'lardan türetilmiş, kısa kalkışlı *Forger* uçakları kullanılır. Ağır uçak-gemilerinin tüm olanaklarına sahip olmayan bu gemiler, hava savunmasında, denizaltılara karşı savaşta, birleşik harekâtları desteklemede kullanılır. İtalyan ve ispanyol donanmalarında da bu gemilerden vardır. Özgün bir havataşıtı gemisi formülü de, *Tarawa* tipi, amerikan "assault ships"lerle ilgilidir. Tam yüklü deplasmanı 40 000 t olan bu gemiler, taşıdıkları helikopterler ve kısa kalkışlı uçaklarla, mavna taşıyıcılarla havataşıtı gemilerinin bir birleşimidir. Bu formülün yararına karşın, Falkland krizi, uçak-gemilerinin önemini göstermiştir. 1991 Körfez savaşı sırasında ABD uçak gemilerinden kalkan uçakların Irak'taki hedeflerin bombalanmasında kullanılması uçak gemilerinin gerekliliğini bir kez daha kanıtlamıştır.

UÇAKSAVAR a. Hava taşıtlarına (genellikle uçaklara) ve hava saldırısına karşı kullanılan her türlü savunma silahına verilen genel ad.

—ANSİKL. • *Uçaksavar topları*, av uçaklarıyla birlikte hava savunmasında kullanılan en etkili araçlardır. 1914'te, makineli tüfeklerin ve özellikle düşey atışta çok etkili 75'lik otomatik topun özel bir montajı kullanıldı. İki savaş arasında av uçaklarının gelişmesiyle uçaksavar toplarında görülen gerileme, 1940'tan sonra yerini büyük bir gelişmeye bıraktı. Yalnız Almanya, 1937 İspanya İç savaşı'nı fırsat bilerek uçaksavar toplarını deneme ve geliştirme olanağı buldu. 1945'te, uçaksavar silahları özellikle Almanya'da alabildiğine gelişti ve 17 000 ağır top ile 25 000 hafif top içeren ve Flak (Flugabwehrkanone) denilen özel bir sınıf oluşturuldu. Denizde, hava savunması için özel olarak hazırlanmış gemiler hizmete girdi ve zırhlılara çeşitli çapta 100 kadar uçaksavar topu yerleştirildi. Teknik gelişmeler isabet oranını artırdı: 1942'de, bir uçak düşürmek için yapılan 2 000 atış, 1945'te 365 atışa indi.

O tarihten bu yana, uçaksavar topu uçaklara karşı önemini koruyor olsa da, güdümlü* mermilerin tespiti ve önlenmesinin getirdiği sorunlar yeni teknikler gerektirmiştir. 1980'de, alçak yükselti savunması, önceleri, AMX 13 zırhlı şasisi üzerine bindirilmiş, çiftnamlulu 30 mm'lik top gibi (erimi 3 km), gözetleme işlevi yapan bir radara ya da telemetriye bağlı otomatik silahlarla yapılıyordu. Ancak bu savunma, atış donanımı, bir gözetleme radarından, bir atış ve izleme radarından ve bir hesaplayıcıdan (önleme yükseltisi 15 m ile 3 000 m) oluşan, 6 km erimli Roland tipi güdümlü mermilerle de gerçekleştirilmiştir. Ayrıca portatif güdümlü mermiler de vardır. Orta ve yüksek yükselti savunması ise, yalnız amerikan yapısı Hawk (erimi 40 km) ya da rus yapısı SAM 2 gibi karadan havaya güdümlü mermilerle yapılır.

• *Uçaksavar atışı*, temel olarak bir önleme tekniği sorunu getirir: uzayın üç boyutunda, kimi durumlarda, merminin hızına eşit bir hızla yer değiştiren bir hedefe mermiyi isabet ettirebilmek. Bu sorunun çözümü, etki (toplar ve mermiler), tespit ve atış hazırlık araçlarının düzenlenmesine dayanır.

1. *Etki araçları*. Uçaksavar toplarının, sapması düzeltilmiş mermiyolu süresini azaltmak amacıyla, olabildiğince yüksek bir çıkış hızına sahip olması gerekir. Ulaşılan çıkış hızı 1 000 m/sn düzeyindedir. Düşük çaplı fişek 1 500 m/sn'ye ulaşmayı sağlar. (→ *düşük çaplı* TOP* MERMİSİ.) Atış gücü maksimum düzeyde olmalıdır, bu da, beslemenin tamamen mekanik olarak gerçekleştirilmesini gerektirir. 20, 30, 120 mm'lik uçaksavar topları, sırasıyla dakikada 1 000, 600 ve 60 atış yapar. Tevcih hızlarının hedefi izleyebilmesi gerektiğinden, bu topların çoğunda elle tevcih yerine motorlu tevcih gerçekleştirilir; bu da, top ağırlıklarının artışını ve buna bağıntılı olarak da çapların küçülmesini açıklar. Uçaksavar toplarının en güçlülerinin çapı, karada 134 mm'yi, denizde ise 152 mm'yi aşmaz (1958).

Uçaksavar topları ikiye ayrılır: çapı 75 mm'den az olan, hassas tapalı mermiler atan, atım hızı yüksek, genellikle otomatik, *hafif uçaksavar topları* ve çapı 75 mm'den fazla ihtiraklı mermiler atan, *ağır uçaksavar topları*.

Uçaksavar mermileri, her şeyden önce tapa*larıyla birbirlerinden ayrılır. Çarpmalı atışlarda, hedefi ıskaladığında, belli bir süre sonra mermiyi patlatan (otomatik imha) hassas tapalı mermiler kullanılır. İhtiraklı atışlarda ise, günümüzde, *radyoelektrik dalgalanıyla patlayan tapalar* ya da *hedef yakınında patlayan tapalar*'dan yararlanılır.

2. *Tespit araçları*. Akustik tespit, günümüzde kullanılmamaktadır; dürbün ve telemetrelerle gerçekleştirilen optik tespit ise hâlâ önemli rol oynar. Ancak bu da, yerini, süreklilik, büyük erim ve hedefin boyutlarına hemen hemen eşit bir isabet (15 ile 30 m) gibi üstünlükleri bir araya toplayan radar*larda kullanılan elektronik tespite bırakmıştır.

3. *Atış hazırlık ve idare araçları*. Atış anında uçağın konumu ile karşılaşma noktası arasındaki sapma önemli olduğundan, özellikle önleme sorununu çözmede kullanılır. Bu sapma, modern uçaklarda 7 500 m'ye kadar çıkabilir. Ayrıca bu sorun sürekli bir çözüm gerektirdiğinden, kullanılan aygıtların otomatikleştirilme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya savaşı'ndan sonra, elektronik rölelerle donatılmış elektrikli motorlarla çalışan ve *elektronik hesaplayıcı* denilen atış sevk ve idare aygıtlarının geliştirilmesiyle bu soruna bir çözüm bulunmuştur. Bu aygıtların dış taraflarında, atış idare görevlisine, kimi öğeleri elle ayarlama ve değiştirme olanağı veren kadranlar bulunur. Küçük çaplı uçaksavar toplarında, bu aygıtın yerine, optik tevcih organlarıyla birlikte top üzerine takılan basit bir düzeltici bulunur (doğrudan tevcih ve atış).

—Ask. denizc. Uçaksavar silahlarının suüstü gemilerinde kullanılmaya başlaması Birinci Dünya savaşı'nın sonlarına rastlar. Bu eğilim 1918-1939 arasında büyük bir gelişme göstermiştir: uçak saldırılarını püskürtmeye yönelik ağır makineli tüfekler, alçaktan uçan bombardıman uçaklarına karşı kullanılan büyük çaplı (100 ile 150 mm) toplar. İkinci Dünya savaşı'nın ilk iki yılında, bu silah donanımı, özellikle pike uçuşu yapan bombardıman uçaklarına karşı yetersiz kalmış ve bu da, ingiliz savaş gemileri, *Prince of Wales* ile *Repulse*'un, 1941 aralığında Malezya açıklarında

batmasına neden olmuştur. Bu tarihten sonra uçaksavar donanımında büyük değişiklikler yapılmış ve suüstü gemileri seri atışlı, hafif toplarla (20, 40 ya da 127 mm) donatılmıştır. Uçaksavar topları, 1943'ten sonra amerikan gemilerinin, japon saldırılarını, özellikle de kamikazeleri püskürtmesinde büyük bir rol oynadı. Bununla birlikte, savaşın sona ermesinden hemen önce, ilk kez Almanlar tarafından 1943 eylülünde kullanılan uçan bombaların ortaya çıkması, savaş filolarını hava saldırısından koruma sorununu yeniden gündeme getirdi. O tarihten itibaren, hava sahalarının düşman uçaklarından temizlenmesi av uçaklarıyla sağlanmaya başladı, gemiler ise yalnız 76, 100 ya da 127 mm'lik birkaç otomatik topla donatıldı ve uçaksavar toplarının yerini gitgide yerden havaya güdümlü mermiler aldı (T47 tipi refakat muhriplerine monte edilen amerikan yapısı *Standard SM-1 MR*, daha sonra *Tartar*). Radar ve hesaplayıcılar yardımıyla bu güdümlü mermiler havadan-yere güdümlü mermiler taşıyan uçakları düşürmeye ya da püskürtmeye yöneliktir.

UÇAK-STOP a. Kiralanan turizm uçaklarıyla, yolcu olarak seyahat etme biçimi. (Kimi kuruluşlar, bir turizm uçağına sahip olan bir pilotla, bir ülkenin içinde ya da komşu ülkelerde gezi yapmak isteyen kişiler arasında ilişki kurma görevini üstlenmişlerdir.)

UÇAN AGAMA a. Malezya'da yaşayan, ağaççıl, yanlarında bulunan ve kaburgalardan destek alan bir deri kıvrımını açarak havada süzülebilen kertenkelelerin ortak adı. (Böceklerle beslenir. Yere ender iner. *Draco* cinsine giren yirmi kadar tür için kullanılır. Agamagiller familyası.)

Uçan hollandalı *(Der fliegende Holländer)*, Heine'nin bir anlatısından esinlenerek, şiir ve müziğini Richard Wagner' in yazdığı, üç perdelik romantik opera (Dresden, 1843). Bu yapıt, kurtarıcı mit kavramından bestecinin vokal ve dramatik düzlemle ilgili yeni görüşlerine dek, Wagner'in tüm evreninin filizlendiği ilk operadır. Partisyonun temel motiflerini içeren ve gerçek bir deniz şiiri olan dramatik uvertürüyle Senta'nın 2. perdedeki baladı çok ünlüdür.

UÇAN KEFAL ya da **UÇAR KEFAL** a. Sıcak ve ılık denizlerin kıyıdan uzak yüzey sularında yaşayan kemiklibalık. (Çok hızlı yüzerken sudan fırlar ve bir planör gibi süzülür. Kefale benzediğinden bu adla anılır. Bil. a. *Exocoetus mento;* uçanbalıkgiller familyası; boyu 18 cm'ye kadar.)

UÇAN KIRLANGIÇBALIĞI a. Eskiden uçanbalık olarak kabul edilen, geniş göğüs yüzgeçli bazı kemiklibalıkların ortak adı. (Uçankırlangıçbalığıgiller familyası; *Dactylopteriformes* takımı.)
—ANSİKL. Uçan kırlangıçbalıklarının hemen hemen tümü tropikal denizlerde yaşar; bedenleri güçlü pullarla kaplıdır, başları deri kökenli kemikle korunur; suyun dışına sıçrayarak göğüs yüzgeçlerini açıp sıçrayışını birkaç metre uzatabilir; ne var ki, bu sıçrayışları uçanbalıkların süzülerek uçuşlarıyla karşılaştırılamaz. Türkiye denizlerindeki tek türü Akdeniz ve Ege denizi'nde rastlanan *Cephalocanthus volitans*'tır. Bu balık etçil beslenen, boyu 50 cm'ye ulaşabilen, eti çok lezzetli bir balıktır.

UÇAN KÖPEKBALIĞI a. Zool. *Pegasus* cinsinden köpekbalıklarının ortak adı.

UÇANBALIK a. Su dışında süzülmesine olanak verecek kadar uzun göğüs yüzgeçli bazı kemiklibalıkların ortak adı. (Uçanbalıkgiller familyası.)
—ANSİKL. Tek gerçek "uçanbalıklar" olan bu balıkların çoğu tropikal bölgede yaşar; elli kadar türü vardır. Büyük yırtıcı balıkları (tonlar, vb.) çeken oldukça kalabalık sürüler oluştururlar; düşmanlarından kurtulmak için, kuyruk yüzgeçlerinin çok gelişmiş alt lobunu hızla su yüzeyine vurarak sudan dışarı fırlar ve göğüs yüzgeçlerini açarak birkaç on metre boyunca süzülerek uçarlar; ne var ki, bu sırada da uçanbalıkları avlamaya çalışan deniz kuşlarının yarattığı tehlikeyle karşı karşıya kalırlar. Mikroorganizmalarla beslenirlerse de küçük avları da yerler. Dört türüne Türkiye sularında rastlanır: *Exocoetus obtusirostris* (25 cm), *E. volitans* (30 cm), *Hirundichtys rondeletii* (25 cm), uçan* kefal adıyla bilinen *Parexocoetus mento.*

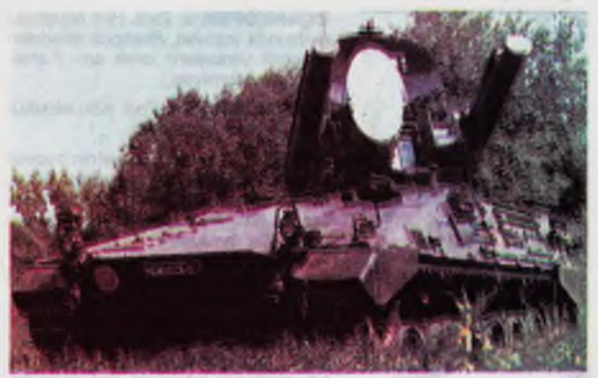

Bofors AB Ordnance Division

UÇANBALIK, 1603'te Bayer tarafından keşfedilen, Güneş gök kutbuna yakın güney takımyıldızı. En parlakları 4. kadirden olan zayıf parlaklı yıldızlardan oluşur. (→ GÖK haritası.)

UÇANDAİRE a. Atmosferde gözlemlenen ve niteliği onu gözlemleyen kimselerce bilinmeyen ya da keşfedilemeyen geçici cisim ya da olay. (Eşanl. UFO.)
—ANSİKL. Uçandaireler sorununun başlangıcı genellikle 24 haziran 1947 olarak kabul edilir; bu tarihte, amerikalı sanayici Kenneth Arnold özel uçağıyla Kayalık dağlar üstünden uçarken, dalgalı hareketi, durgun bir suyun yüzeyinde kayarak seken bir taşın hareketini andıran, disk biçiminde, ışıklı 9 cisim gördüğünü açıkladı. O tarihten bu yana, binlerce olayın bir listesi hazırlandı, özellikle 1947, 1950, 1954, 1957, 1959, 1964, 1974 vb. gibi belli yıllarda çok sayıda uçandaire olayı gözlemlendi. "Yakıştırma hikâyelere" bağlı sansasyonel haberler, bilinen cisimlerin (Venüs, Jüpiter, Mars, Ay, parlak yıldızlar, göktaşları, Güneş ışınlarının etkisiyle parlayan balon-sondalar, atmosfere giren yapay uydular) yanlış değerlendirilmesinden ortaya çıkan hatalı veriler ve gökyüzüyle ilgili bilgi eksiklikleri ya da alışılmamış gözlem koşullarından kaynaklanan olaylar çıkarıldıktan sonra, geriye yine de % 5 kadar açıklanmayan gözlem kalır.

Türkiye'de de, zaman zaman bir ya da birçok kimse tarafından gözlemlendiği belirtilen benzer olaylara rastlanmış, ancak, farklı gözlemcilerin tanımları birbirini tam olarak tutmadığından, bu olaylarla ilgili kesin bilgiler elde edilememiştir. Bunların yukarıda adı geçin gökbilim olayları ya da uzay araçlarıyla ilgili göz yanılmaları olduğu sanılmaktadır.

UÇANER (Fevzi), türk asker ve siyaset adamı (Erzincan 1900 - Ankara 1963). Birinci Dünya savaşı yıllarında teğmen rütbesiyle orduda görev aldı (1917). Birinci Dünya ve Kurtuluş savaşlarına katıldı. Daha sonra hava sınıfına geçti; Hava harp akademisi'ni bitirdi (1932). 1955'te orgeneral ve Hava kuvvetleri komutanı oldu. Bu görevden kendi isteğiyle emekliye ayrıldı; DP'den İzmir milletvekilliği (1957 -1960), 5. Menderes hükümetinde Ulaştırma bakanlığı (1957-1959) yaptı.

solda: bir **uçaksavar** silahıyla,
alçak yükseltiye karadan-havaya
güdümlü mermi atışı
isveç yapısı Bofors RBS 70
laserle optik güdüm
erim 5 km

tırtıllı bir araca monte edilmiş
alçak yükseltiye karadan havaya
güdümlü mermiler atan
fransız-alman yapısı Roland
uçaksavar silahı
atış donanımı: gözetleme radarı
atış ve izleme radarı, hesaplayıcı
güdümlü mermiyi radar yardımıyla
ya da optik olarak uzaktan kumandayla
yönlendirme, erim 6 km

UÇAR sıf. Uçan, uçmakta olan.
◆ a. **1.** Uçan av hayvanı. **—2.** *Uçara atmak*, uçmakta olan bir av hayvanına ateş etmek.

UÇAR KEFAL → UÇAN KEFAL.

UÇAR KURBAĞA a. Zool. Madagaskar'dan Japonya'ya kadar uzanan alanda yaşayan, ağaççıl, küçük kurbağa. (Bil. a. *Racophorus reinwardti;* sukurbağasıgiller familyası.)

UÇAR MAKİ a. Eskiden yarımaymunlara ya da yarasalara yakın hayvanlar olarak görülüp buna uygun olarak sınıflandırılmış, yerli halkın *kolugo* adını verdiği, Güney-doğu Asya'ya özgü *Cynocephalus*

Bk. resim sayfa 11912

cinsinden memeli hayvanların ortak adı. (*Cynocephalidae* familyası, abalımemeliler takımı.)
—ANSİKL. Uçar makilerin temel özelliği, düz bir kafatası, tarakı keşici dişler, kafatasının arka kesimini ayak pençelerine ve kuyruğa bağlayan bir deri kıvrımı ya da patagyum ile donanmalarıdır. Dudaklar kalındır, memeler göğüstedir. Bunlar ormanlarda yaşayan, gececi, otçul süzülerek uzun uçuşlar yapan, iyi yürüyemeyen hayvanlardır. Dişiler her yıl tek bir yavru doğurur. İki türü bilinir: Filipinler'de uçar maki *(Cynocephalus volans)* ve Hint okyanusu-Malezya yöresindeki *G. variegatus.*

UÇAR SİNCAP a. Avrasya ve Kuzey Amerika'da yaşayan uçan sincapların ortak adı. (Sincapgiller familyası, *Petauristinae* oymağı.)
—ANSİKL. Ağaçtan ağaca düz çizgi halinde bir yol izleyerek süzülebilen otuz ka dar uçarsincap türü vardır. Uçuşun gerçekleşmesini sağlayan bedensel yüzey, boynu ön üyelere ve kuyruğa (o da yassıdır) bağlayan bir deri kıvrımı olan patagiyumdur. En iri bedenli uçar sincaplar (*Petaurista* cinsi) kedi iriliğinde, en küçükleri (*Petaurillus* cinsi) fare iriliğindedir. Bütün uçar sincaplar ağaççıl ve gececidir. Amerika'da bulunan *Glaucomys* cinsi dışındakiler Avrasya'da yaşar.

UÇARI sıf. **1.** Serüven peşinde koşan, çapkın bir kimse, bu kimsenin eğilimi, yaşam biçimi için kullanılır. **—2.** Ele avuca sığmaz.

UÇARILIK a. **1.** Uçarı olma durumu, niteliği. **—2.** Uçarı bir kimseye uygun davranış.

Rheinmetall GmbH

uçaksavar topu
alman yapısı, çiftnamlulu
20 mm'lik Rheinmetall **uçaksavar** topu
atış hızı
dakikada 2 000 mermi
etkili erimi 2 000 m

uçanbalık

uçar sincap

uçar maki (*Cynocephalus volans*)

UÇARKÖPEK a. Zool. Hint okyanusu kıyılarında yaşayan, *Pteropus* cinsinden meyvecil yarasaların ortak adı. (Kanatayaklıgiller familyası.)

UÇARMAKİLER a. Zool. ABALIMEMELİLER takımının eşanlamlısı.

UÇARTİLKİ a. Eski Dünya'nın tropikal bölgelerinde yaşayan, çoğunlukla iri bedenli, kızıl postlu, meyvecil yarasaların ortak adı. (Büyükyarasalar alttakımı, kanatayaklıgiller familyası.)
—ANSİKL. Yaklaşık 150 uçartilki türü vardır. Kuyruğu gelişmemiştir. Ellerinin ilk iki parmağında güçlü birer tırnak bulunur. Topluluklar halinde yaşayan, alacakaranlıkta ya da gece etkinlik gösteren hayvanlardır. Çoğu gündüzlerini ağaç dallarında baş aşağı asılı geçirirken, bazıları mağaralara sığınır. Meyve, çiçek ya da balözüyle beslenir ve tarıma büyük zararlar verebilir. Bazıları göçmendir. Bazı türlerini (özellikle *Pteropus giganteus* ve uçarköpek ya da kalong adıyla da bilinen *P. vampyrus*) Güney-doğu Asya'da halk yer. En iri türünün kanat açıklığı 1,50 metredir.

UÇBEYİ a. Kur. tar. Anadolu Selçukluları'nda sınırdaki uç beyliklerinin başında bulunana, Osmanlı devletinde sınır kalelerinin muhafız ya da komutanlarına verilen ad.

UÇDEMİRİ a. Toprak şeridini yatay kesmek için pulluk kulağının önünde ve altında bulunan, rende ağzına benzer, yassı demir parçası.
—ANSİKL. Karasabanlarda başlangıçta uçdemiri yerine ağaçtan bir parça bulunuyordu; Kuzey Avrupa turbalıklarında bunlardan örnekler bulunmuştur. Uçdemiri milattan önceki son yüzyıllarda yaygınlaşmıştır. Başlangıçta bugünkü sabanlarda olduğu gibi bakışımlı sivri bir demirdi. İlk pulluklarda kullanılan bakışımsız uçdemiri, keski ve ön çekici ile birlikte miladın başlarında belirdi. Bir yanı keskin olan ve kulakla birlikte kesintisiz yüzey oluşturan bugünkü uçdemirleri XVI. ya da XVII. yy.'da Hollanda'da ortaya çıktı. Bunlar toprağın daha iyi işlenmesini sağladıkları gibi gerekli çekim kuvvetini de önemli ölçüde azaltırlar. XVIII. yy.'dan beri tarım uzmanlarınca çok tutulan bu düzenek flaman pulluğu olarak ünlenmiş ve bütün Avrupa'da taklit edilmiştir (İngiltere'de önce Rotherham, sonra Small pulluğu, Fransa'da önce Dombasle, sonra Brabant pulluğu). Köy demircileri bu çeşit uçdemirini yapamadıklarından pulluk yapımı sınaileşmiştir.

UÇDİL a. Sesbil. Dil ucunun üst kesici dişlere değdiği (kapantılılar) ya da bunlara yöneldiği ünsüzler (daraltılılar).

UÇDİLETSİL sıf. Dil ucunun dişyuvalarına değdiği (kapantılılar) ya da dişyuvalarına yöneldiği (daraltılılar) ünsüzler için kullanılır.

UÇDİŞDİŞETSİL sıf. Sesbil. Söylenmesi hem uçdillerinkine, hem de uçdiletsinkilere benzeyen ünsüzler için kullanılır.

UÇHALKASI a. Balıkç. **1.** Olta kamışı ucuna takılan çok ince halka. **—2.** Köprü biçiminde, çok yüksek bir desteğe yerleştirilen kamış halkası. **—3.** *Uçhalkası başı,* fırlatmalı oltanın ucuna sabitleştirilen halka.

UÇKUN a. Halk arasında ateşten yükselen kıvılcımlara verilen ad.

UÇKUN (Fatih Mehmet), türk hekim (İstanbul 1958). İstanbul Alman lisesi'ni bitirdikten sonra yükseköğrenimini Heidelberg Üniversitesi tıp fakültesi'nde yaptı (1977-1983). Bir süre aynı fakültenin iç hastalıkları bölümünde çalıştı. Çalışmalarını Minnesota (ABD) Üniversitesi tıp fakültesi çocuk hastalıkları bölümü'nde sürdürdü; kemik iliği nakli konusuna ilişkin araştırmalarından ötürü Amerikan ulusal sağlık kuruluşları birliği büyük ödülü'nü (1985), ayrıca Amerikan lösemi derneği özel özendirme ödülü'nü (1986) kazandı.

UÇKUR a. **1.** Şalvar ya da iç donunun bel kısmına geçirilen ve onun belden aşağı inmesini önleyen bağ. **—2.** *Uçkur çözmek* → HARAMA* UÇKUR ÇÖZMEK. || *Uçkuruna gevşek olmak,* cinsel ilişkiye düşkün olmak. || *Uçkuruna sağlam,* namusunu titizlikle koruyan, iffetine bağlı.

UÇKURLUK a. **1.** Uçkurun içinden geçmesi için kumaşın katlanmasıyla yapılan kenar. **—2.** Bayrağın direğe asılan kenarında bulunan ve içinden geçirilen iple bayrağın direğe tutturulmasına yarayan beyaz bezden yapılmış ince kenarlık. **—3.** Uçkur geçirmeye yarayan bir ucu ilmekli çubuk.
—Denizc. Bir bayrak ya da sancağın, direk tarafında bulunan ve içinden bayrak savlosu (ipi) geçirilen bölümü. || *Uçkurluk çıması,* uçkurluk içinden geçirilerek, iki ucundan uçkurluğa dikilen ve her iki çımasına kasa ya da sancak kancası takılan ince halat parçası. (Sancak, bayrak ya da flama uçkurluk çımasından savloya bağlanır.) || *Uçkurluk yakası,* bir bayrak, sancak ya da flamanın gönder ya da direk tarafındaki yakası. (Bu yaka, uçkurluk savlosunun geçmesi için beyaz bir bezle astarlanarak kuvvetlendirilir.)

UÇKURUTAN a. Turunçgillerde, özellikle limon ağaçlarında dal uçlarına ve yapraklara yerleşerek dal uçlarının kurumasına ve uca yakın yaprakların dökülmesine neden olan mantar *(Deuterophoma traceiphila).*

UÇLANMAK gçz. f. Uç vermek.

◆ g. f. *Arg.* Vermek: *Uçlan paraları.*

UÇLU sıf. **1.** Ucu olan ya da ucu belirtilen bir nitelikte ya da sayıda olan: *Sivri uçlu kama.* **—2.** *Uçlu kalem,* ucu değiştirilebilen kurşunkalem.
—Avc. *Tek uçlu boynuz,* bir geyiğin, dağkeçisinin ya da alageyiğin iki yanında eşit sayıda dal bulunmayan gözsürgünü.

◆ a. *Arg.* Filtreli sigara.

UÇLUK a. Balıkç. Fırlatmalı oltanın ucuna yerleştirilen, genellikle kauçuktan yapılan top.
—Tekst. Vargellerin bağlanması sırasında elle sarılan ya da makineden çıkan ilk iplik uçlarının tutturulmasına yarayan iplik.
—Tezgâhın arkasına asılı bobinlerde bulunan ve eksik çözgü telleri yerine kullanılan yedek iplik.

UÇMA a. Uçmak eylemi.
—Zool. *Uçma tüyü* ya da *teleği,* kuşun kanadında bulunan, büyük, sağlam tüy. (Birincil uçma tüyleri elden çıkar; 9-12, çoğunlukla da 10 uçma tüyü bulunur. İkincil uçma tüyleri ön koldadır; bunların sayısı 9-40 arasında değişir. Üçüncül uçma tüyleri koldadır ve birbirinden az farklıdır. Baş parmaktaki uçma tüyleri alula'yı oluşturur.) || *Kanat çırparak uçma,* hayvanın (kuş ya da yarasa) havada bir destek edinmek ya da daha yükseğe çıkmak ve ilerlemek için belli aralıklarla her iki kanadını da indirip kaldırarak uçması. (Bazı ender durumlarda [sözgelimi bazı kolibriler] kanat çırparak uçma, hiç ilerlemeden belli bir noktada sabit durma ve böylece de hayvana çiçek tozu toplama olanağı verir.) [Karşt. anl. SÜZÜLEREK UÇMA.]

UÇMAK gçz. f. **1.** Kuşlardan, kimi böceklerden söz ederken, kanatları yardımıyla, insanlardan söz ederken birtakım araçlar ya da özel aygıtlardan yararlanarak havalanmak, havada durmak, havada hareket etmek, yer değiştirmek: *Kuşlar uçar. Peter Pan ve Süpermen, uçmayı başaran iki kahraman. İnsanın uçabileceğini düşlemek.* **—2.** Bir uçaktan söz ederken, havalanmak; havada yol almak; uçak personelinden, yolculardan söz ederken, uçakla hareket etmek, uçuş yapmak, uçakla gitmek: *Bir saat sonra uçuyoruz. Uçak on dakikadır meydanın üzerinde uçuyor. Yarın Londra'ya uçacaklar.* **—3.** Bir şeyden söz ederken, rüzgârın, esintinin ya da bir hava akımının etkisiyle havalanmak, havada durmak, havada hareket etmek, sürüklenmek, dalgalanmak: *Bu uçurtmanın uçması için kuyruğunu biraz kısaltmak gerekir. Pencere açılınca masanın üstündeki kâğıtlar uçtu.* **—4.** Bir sıvı sözkonusuysa, buharlaşarak havada dağılmak: *Şişedeki kolonyanın yarısı uçmuş.* **—5.** Bir kimse ya da bir şeyden söz ederken yüksek bir yerden aşağı düşmek, yuvarlanmak: *Ayağı kayan zavallı adam çatıdan uçtu. Araba hızla dereye uçtu.* **—6.** Rüzgârın, fırtınanın vb. etkisiyle yerinden ayrılmak, kopmak, kopup gitmek: *Akşamki fırtınada evin damı, bahçenin parmaklığı uçmuş.* **—7.** Büyük bir hızla gitmek: *Düz ve geniş asfaltta Ankara'ya doğru uçuyoruz.* **—8.** Patlayıcı bir maddeyle parçalanmak, yıkılmak; havaya uçmak: *Büyük bir patlamayla havaya uçan köprü.* **—9.** Soyut bir şeyden söz ederken, yok olmak, kaybolup gitmek: *Tüm umutlarımız uçtu gitti.* **—10.** Din ulularından, bir ruhtan söz ederken, dinsel inanışlara göre göğe yükselmek. **—11.** *Tkz.* Bir şeyden söz ederken, ortadan yok olmak, çalınmak: *Bizim kalemlerin ikisi de uçmuş.* **—12.** *Tkz.* Bir kimseden söz ederken, bir yerden beklenmedik biçimde ve sezdirmeden gitmek, ayrılmak; kaçmak: *Polisler geldiğinde hırsız çoktan uçmuştu bile.* **—13.** Çok sevinmek: *Listede adını görünce uçtu.* **—14.** Uyuşturucu bir maddenin etkisiyle kendinden geçmek, hayallere dalmak. **—15.** *Esk.* Çapkınlıkta çok ileri gitmek. **—16.** *Uç baba torik,* "olacak şey değil, atıyorsun" anlamında bir işi ya da bir kimseyi küçümsemek için kullanılır (arg.). || *Uçan kuşa borcu olmak,* akla hayale gelmedik yerlere ya da kimselere borcu olmak; çok borcu bulunmak. || *Uçan kuştan medet ummak,* içinde bulunduğu güç koşullardan kurtulmak için olmayacak yerlerden ve kimselerden yardım beklemek. || *Uçar gibi,* çok hızlı. || *Uçsa da kuş değil,* her türlü beceri ve bilgiyi taşımasına karşın beğenilmeyen kimseler için söylenir. || *(Havalarda) uçuyor,* gerçekçi olmayan her türlü işin, güçlüğün üstesinden gelebileceğini abartılı bir biçimde söyleyen kişiler için kullanılır. || *Rengi uçmak* → RENK.
—Sil. *Uçan bomba,* taşıyıcı yüzeyleri sayesinde bir tür uçuş gerçekleştiren bomba.

◆ **uçulmak** edilg. f. Uçmak, (uçakla) gitmek eylemi yapılmak: *Bu havada uçulmaz. Aynı gece Ankara'dan Paris'e uçulacak.*

◆ **uçurmak** ettirg. f. **1.** *Bir hayvanı, bir şeyi uçurmak,* uçmasını, uçup gitmesini; havada durmasını, havada hareket etmesini sağlamak: *Kuş uçurmak. Uçurtma uçurmak.* **—2.** *Bir şeyi uçurmak,* rüzgârdan, fırtınadan, bir hava akımından söz ederken, onu havalandırmak, bulunduğu yerden koparıp almak, kendi hareketiyle sürüklemek, dalgalandırmak: *Rüzgâr eteklerini, saçlarını uçuruyordu.* **—3.** *Bir şeyi (bir yerden) bir yere uçurmak,* onu yüksek bir yerden aşağı ya da daha derin bir yere atmak, düşürmek: *Arabayı köprüden dereye uçurmuşlar.* **—4.** *Bir yeri, bir şeyi (havaya) uçurmak,* patlayıcı bir maddeyle yıkmak, parçalamak: *Köprüyü havaya uçurmak.* **—5.** *Bir kimsenin bir yerini uçurmak,* kesip ayırmak, koparmak: *Elinde patlayan bomba kolunu uçurmuştu.* **—6.** Hızla götürmek. **—7.** *Tkz. Bir şeyi uçurmak,* bir kimsenin bir şeyini çalmak, aşırmak: *O, maç seyrederken cüzdanını uçurmuşlar.* **—8.** *Tkz. Bir kimseyi uçurmak,* onu kaçırmak: *Polis eve vardığında suçluyu çoktan uçurmuşlardı.*

◆ **uçurtmak** ettirg. f. **1.** Uçmasını sağlamak: *Kuş uçurtmak. Uçurtma uçurtmak.* **—2.** Uçurmak eylemini yaptırmak: *Köprüyü uçurtmak.*

◆ **uçurulmak** edilg. f. Uçurmak eylemine konu olmak.

◆ **uçuşmak** işt. f. **1.** Hayvanlardan söz ederken, kısa ve sık aralıklarla oradan

oraya uçmak: *Arılar, kelebekler çiçekten çiçeğe uçuşuyorlar.* **—2.** Rüzgârla, sürüklenmek, dalgalanmak: *Kar tanecikleri uçuşuyordu.* **—3.** Havadan geçmek, oradan oraya atılmak: *Kavga etmeye başladıklarında kitaplar, tabaklar havada uçuşuyordu.* **—4.** *(Gözünün önünde) bir şeyler uçuşmak,* gözü kararırken birtakım pırıltılar görmek: *Kafasını pencerenin demirine çarpınca, gözünün önünde yıldızlar uçuştu.*

UÇMAK a. *Esk.* Cennet: *"Ağ sakallı baban yeri uçmak olsun"* (Kitabı Dede Korkut, XIV. yy.).

UÇSUZ sıf. **1.** Ucu olmayan. **—2.** *Uçsuz bucaksız,* pek geniş, sonu görünmeyen: *Önümüzde uzanan uçsuz bucaksız ekeneklere dalıyoruz.*

UÇTAN a. *Yörs.* Çitme* oyununda kullanılan çubuklara ve bu çubuklar nedeniyle çitme oyununa bazı yörelerde verilen ad.

UÇTUUÇTU a. Uçan şeyler söylendiğinde parmaklarını kaldırmak zorunda olan oyuncular ve uçmayan şeyleri de uçar gibi göstererek onları şaşırtmaya çalışan bir ebeyle oynanan çocuk oyunu.

UÇUCU sıf. **1.** Uçabilen, havada hareket edebilme yeteneği olan. **—2.** Herhangi bir etki altında kolayca buhar ya da gaz haline dönüşebilen bir madde için kullanılır: *Uçucu yağ.* **—3.** Yer hizmetinde değil, uçma sırasında görev yapan: *Uçucu hostes. Uçucu personel.*

—Biliş. Elektrik beslemesi kesildiğinde içeriği silinen bir bellek için kullanılır. (Bilgisayarların yarı-iletkenli merkezi bellekleri genellikle uçucudur, bu nedenle bu bilgisayarları açtıktan sonra, manyetik disk ya da şerit üzerine kalıcı biçimde depolanmış programlar sayesinde yüklemek ve elektrik kesintisi halinde, bellek içeriğinin silinmesi önlenmek isteniyorsa, kalıcı ortamlar üzerine yeniden kopya etmek gerekir.)

—Eczc. ve Parf. *Uçucu yağ,* ESANS'ın eşanlamlısı.

—Koregr. *Uçucu üslup,* çok yükselme yeteneği olan bir dansçının üslubu.

—Isıbil. *Uçucu maddeler,* bir malzemenin belli bir sıcaklıkta gaz halinde açığa çıkan bölümü. (Bir kömürdeki uçucu maddelerin oranı, 960 °C'lık bir standart sıcaklıkta gaz halinde buharlaşan kütlenin yüzdesidir.)

UÇUCU, ALTAİR'in eşanlamlısı.

UÇUCULUK a. Uçucu olan, kolayca gaz ya da buhar haline dönüşen bir maddenin özelliği.

—Petr. san. Bir benzinin buharlaşabilme özelliği.

UÇUÇBÖCEĞİ a. Böcbil. UĞURBÖCEĞİ'nin eşanlamlısı.

UÇUĞUMSU sıf. Patol. **1.** Uçuğa benzeyen. **—2.** *Uçuğumsu dermatit, uçuğumsu* ya da *herpesimsi hidroa,* DUHRİNG HASTALIĞI'nın öteki adları. **—3.** *Uçuğumsu çakmak,* HEBRA-KAPOSİ HASTALIĞI'nın eşanlamlısı.

UÇUK sıf. **1.** Tonu çok açık ya da solgun renk için kullanılır: *Uçuk mavi. Uçuk renkleri sevmek.* **—2.** Soluk, solgun beniz için kullanılır: *Uçuk benizli.*

UÇUK a. Deri ya da mukozanın herhangi bir yerinde ortaya çıkan herpes virüsünden ileri gelen kabarcık. (→ HERPES.)

—Nörol. *Uçuk ansefaliti,* DNA'lı herpes virüsünden ileri gelen ve alın loblarıyla limbik bölgeyi etkileyerek kanamalı nekroza neden olan ansefalit (nekroz yapıcı ensefalit). [Bk. *ansikl.* böl.]

—ANSİKL. Nörol. Bir deri ya da mukoza uçuğuyla birlikte ya da tek başına görülen uçuk ansefaliti, zihin karışıklığı ve zihin bulanıklığı ile birlikte baş ağrısı biçiminde ortaya çıkar. Çengel krizleriyle sözyitimi hallerinin görünmesi lezyonun şakak bölgesinde yerleştiğinin belirtisidir. Hastalığın evrimi, iyileşmeye yönelirse, önemli belleksel sekeller bırakarak sona erer.

UÇUKLAMAK gçz. f. Uçuk oluşmak: *Dudağı uçuklamak.*

UÇULMAK → UÇMAK.

UÇUN a. *(uç'tan uç-u-n).* Bayrakta uçkurluğun karşısındaki kenar.

UÇUNMA a. Kim. SÜBLİMLEŞME'nin eşanlamlısı.

UÇUNTU a. Tekst. İplik fabrikalarında, iplik haline getirilme işlemi sırasında uçuşan pamuk elyafı parçacıkları.

UÇUNUM a. Kim. SÜBLİMLEŞME'nin eşanlamlısı.

Uçurdum, Orta ve D. Anadolu'nun bazı yörelerinde oynanan türkülü, halay türü bir halk oyunu.

UÇURMA a. Esk. denizc. Osmanlı donanmasında, yelkenli savaş gemilerinden oluşan ince* donanmanın en küçük ama en hızlı gemisi.

UÇURMAK → UÇMAK.

UÇURTMA a. Uzun bir sicime bağlanarak rüzgârda uçurulan, kâğıt ya da bezle kaplı hafif çatkı. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Balıkç. KAPI'nın eşanlamlısı.

—ANSİKL. Uçurtma Asya'da çok eski zamandan beri bilinir. Önceleri, kuşkusuz simgesel ve dinsel bir işlev görmüş ve özellikle Japonya ve Tayland'da uzun süre bir yetişkin oyunu olarak kalmıştır; günümüzde de bu ülkelerde yetişkinler arasında çok tutulmaktadır. Uçurtmanın ilk bilimsel uygulamasını atmosfer elektriği üzerinde incelemeler yaparken Benjamin Franklin gerçekleştirdi (1742). 1856'da Le Bris ve 1886'da Maillot, uçurtmayla uçmayı denediler, ama başarılı olamadılar. 1894'te "hücreli", yani birçok koşut düzlemden oluşmuş bir uçurtma dizisi, bulucusu avustralyalı Hargrave'e yerden yükselme olanağı sağladı. Ardından, Sacconey ve Madiot, birbirlerine bağlı bir dizi uçurtmanın desteğindeki sepetlerle birkaç yüz metreye çıktılar. Uçurtmalar, bir geminin palamarlarının kıyıya taşınmasında kullanıldı. Uçurtmaların en önemli kullanımı, Birinci Dünya savaşı başında Almanlar tarafından, topçuların gözlenmesi uygulamasıdır.

UÇURTMAK → UÇMAK.

UÇURULMAK → UÇMAK.

UÇURUM a. **1.** Dik inen, derin ve sarp yamaç: *Uçurumdan yuvarlanmak.* **—2.** Şeyler, kişiler arasındaki büyük ayrım, derin uyuşmazlık: *Bu iki görüş arasında bir uçurum var. Aramızdaki uçurum gün geçtikçe büyüyor.* **—3.** Bir yıkımın, bir felaketin dipsiz izlenimi veren en uç noktası: *Kumar ve içki onu uçuruma sürükledi. Uçuruma doğru gitmek. Uçurumun kenarından dönmek.*

UÇUŞ a. **1.** Uçmak eylemi ya da biçimi. **—2.** Kuşlar, böcekler vb. hayvanların havada asılı durmalarını ve yer değiştirmelerini sağlayan uyumlu kanat hareketleri dizisi: *arıların, yaban ördekleri'*nin uçuşu. (Bk. *ansikl.* böl. Zool.) **—3.** Bir hava taşıtı için, havada, uzayda yer değiştirme olayı. (Bk. *ansikl.* böl.) **—4.** Bir hava taşıtının, bir uçağın kalkış ve iniş arasında aldığı yol. **—5.** Havadan daha ağır araçlarla yapılan hava seyrüseferi. **—6.** Bir havataşıtıyla yapılan yolculuk; uçak seferi: *Üç saatlik bir uçuş.* **—7.** *Uçuşa geçmek,* havalanmak.

—Arıc. *Çiftleşme uçuşu,* yeni anaarının yumurtlayacağı yumurtaları dölleyebilmek için erkek arı ya da arılardan spermatozoit alıp vücudunda depolamak üzere kovandan ayrılarak çıktığı ilk ve son uçuş. (*Zifaf* uçuşu da denir.) ‖ *Kovan belleme uçuşu,* yeni işçi arıların, balözü ve çiçektozu toplama görevine başlamadan önce kovandan çıkıp yönleri kovana dönük olarak topluca yaptıkları kısa süreli uçuş. ‖ *Temizlik uçuşu,* arıların kış uykusu boyunca bağırsaklarında biriken dışkıları boşaltmak üzere kış sonunda çıktıkları ilk uçuş.

—Binc. *Uçuş anı,* bir atın engel atlarken o engelin üstündeki en yüksek noktada bulunduğu an.

—Fiz. *Uçuş zamanı,* bir parçacığın, ardışık iki noktadan geçişleri arasında geçen ve parçacığın hızına bağlı olan zaman. (Bu zamanın ölçümü ya da değerinin incelenmesi, vurumu biliniyorsa, parçacığı tanımaya ya da enerjisini ölçmeye olanak verir. Bunun için, hızlı parıldayıcılı algılayıcılara çakışma devreleri ya da zaman genliği dönüştürücüleri eşlik ettirilir. Duyarlık 10^{-10} saniyeden büyük olabilir.)

—Havc. *Uçuş personeli,* havacılıkta, uçakta görev yapan kimse. (Pilot, telsizci, hostes vb.) ‖ *Düşey uçuş,* döner kanatlar (ciropleynler) ya da uçağın toplam ağırlığından daha fazla bir itme kuvveti sağlayan bir türbojet sayesinde, yerden düşey olarak havalanabilen ya da yere düşey olarak inebilen kimi aerodinlerin düşey bir yörünge üzerindeki uçuşu. ‖ *Hava akımları uçuşu,* hava akımlarının yükselmesinden yararlanarak yapılan uçuş. ‖ *İlk uçuş,* bir ilkörneğin uçuş denemeleri ya da bir seri uçağının teslim denemeleri için yapılan başlangıç uçuşu. ‖ *Meyil uçuşu,* yamaçların eğiminden yararlanarak yapılan planör uçuşu. ‖ *Planör uçuşu,* bir planörün hava akımlarından yararlanarak yer değiştirme biçimi. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Koregr. *Uçuşta,* bir bacak havadayken başlatılan bir adımı niteler. (Böylece bu adımlara *uçuş* adımları denir: uçuş entrechat'sı, dönerek uçuş brisé'si.)

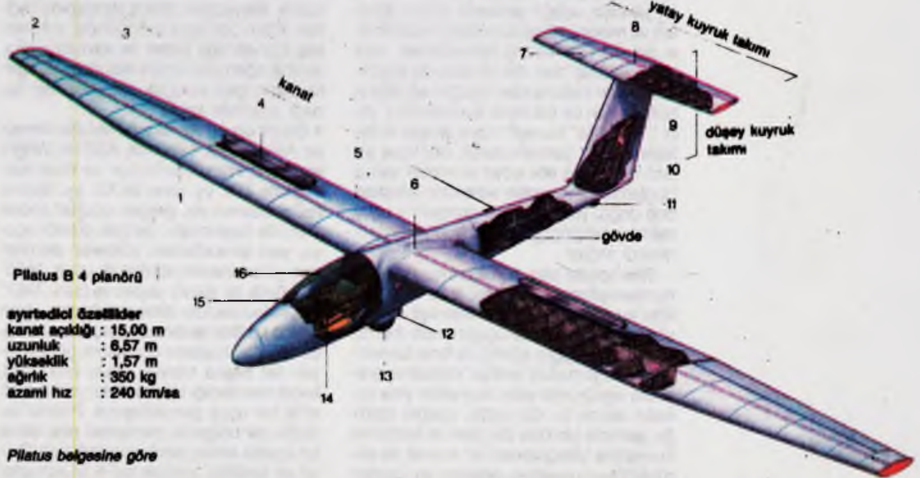
—Sirk. Bir trapezcinin sallanan bir trapezden bir taşıyıcıya ya da taşıyıcı tarafından başka bir trapeze doğru fırlatılarak gerçekleştirdiği oldukça tehlikeli atlayış.

—Spor. *Serbest uçuş,* takma kanatla ya-

M. Dolard-Atlas-Photo

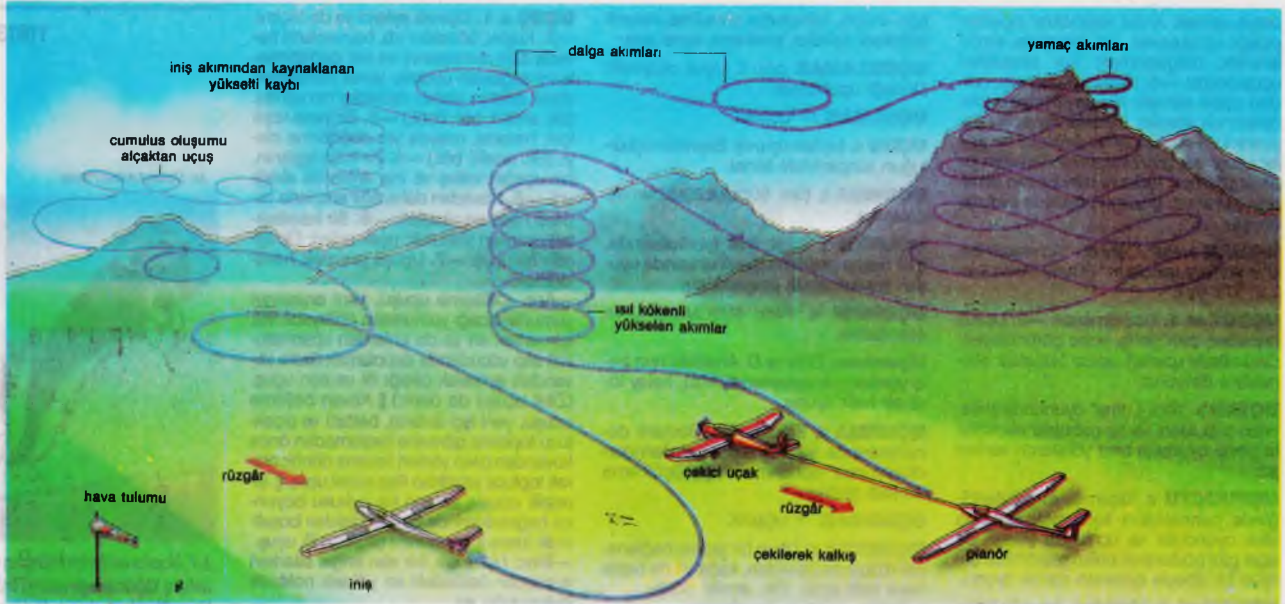
J.-P. Mouvier tarafından rötingden ve ambalaj kâğıdından gerçekleştirilmiş, bir ayaklı ejderha türünde Çin'den esinlenilmiş uçurtma

Pilatus belgesine göre

planör uçuşu
bir planörün yapısı

1. Hücum kenarı;
2. Kanat ucu; 3. Kanatçık;
4. Aerodinamik fren (açık konumda);
5. Firar kenarı; 6. Merkez kanat;
7. Sabit yatay stabilize;
8. İrtifa dümeni;
9. Sabit düşey stabilize;
10. Yön dümeni;
11. Kuyruk tekerleği;
12. İniş takımı kapağı;
13. İçeri alınabilir tektekerlekli iniş takımı;
14. Pilot kabini;
15. Gösterge tablosu;
16. Kanapi.

F. F. V. V. belgesine göre

planör uçuşunun çeşitli evreleri

pılan hava sporu. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Havc. Hava güvenliği bakımından, uçuşlar, uluslararası VFR simgesiyle gösterilen *görerek uçuş* ve uluslararası İFR simgesiyle gösterilen *aletli uçuş* olarak ikiye ayrılır. Uçuştan önce her pilot, yapacağı uçuşun koşullarını gösteren uçuş planını kontrol servisine onaylatmak zorundadır. (→ *hava* TRAFİK'i.)

• *Tutunma ilkesi ve uçuş mekaniği.* Ötelenme hareketi yapan eğik bir levha üzerine etki eden hava, hız ne kadar fazlaysa ya da levhanın yüzeyi ne kadar büyükse, o oranda büyük bir kuvvetle levhayı yukarı kaldırma eğilimindedir. Bir uçağın kanatları üzerine havanın yaptığı bu etki, bir yandan, uçağın arkasına doğru yönelen ve motorun itme kuvvetiyle bastırılması gereken bir direnç kuvvetinden, yani "sürüklenme"den, öte yandan da büyüklük ve yön bakımından uçağın ağırlığına karşı koyan bir tutunma kuvvetinden, yani "kaldırma" kuvveti"nden oluşan iki bileşene ayrılır. Şematik olarak, düz uçuş yapan bir uçağa etki eden kuvvetler yalnız bunlardır. Bu kuvvetler sisteminin bileşkesi öne doğru yönelmiştir ve dengeli bir uçuş rejimine ulaşıncaya kadar uçağın hızlanmasını sağlar.

Pike uçuşta pilot, sürüklenme ve kaldırma kuvvetlerinin bileşkesi, itme ve yerçekimi kuvvetlerinin bileşkesine eşit ve ters yönde olacak şekilde uçağın hızını (hız bu durumda, uçağın ağırlığı ile itme kuvvetinin fonksiyonudur) ayarlar. Yükselme sırasında uçağa etki eden kuvvetler yine aynıdır; ancak bu durumda, uçağın ağırlığı, ilerleme yönüne dik olan ve kaldırma kuvvetiyle dengelenen bir kuvvet ile sürüklenme kuvvetine eklenen ve uçağın hareketine koşut, ancak ters yönlü olan bir kuvvet halinde iki bileşene ayrılır. Bu nedenle itme kuvveti, bu aerodinamik direnci ve ağırlık bileşenini bastırarak yükselme hareketinin devamı için gerekli itmeyi sağlayacak kadar büyük olmalıdır.

Dönüşlerde uçak üzerine yeni bir kuvvet etki eder: merkezkaç kuvveti. Bu durumda kaldırma kuvveti, uçağa verilen eğim nedeniyle iki kuvvete ayrılır: biri, ağırlığa karşı koyan düşey kuvvet, diğeri, merkezkaç kuvvetine karşı koyan yatay kuvvet. Uçağa, doğru bir eğim verilerek gerçekleştirilen dönüşlerde, bu kuvvetler sırasıyla, ağırlığa ve merkezkaç kuvvetine tamamen eşit ve ters yönlüdür. Uçağın eğimi bir yandan, sürüklenme ve itme kuvvetleri arasındaki oranla belirtilen uçuş hızına, öte yandan dönüş yarıçapına bağlıdır. Eğim çok zayıf olduğunda, merkezkaç kuvveti ağır basar ve savrulma olur, tersine eğim çok büyük olduğunda, ağırlık üstün gelir ve uçak altta bulunan kanadı üzerinde kayar.

• *Planör uçuşu.* Bu alanda yapılan deneyler, Almanya'da, Lilienthal, ABD'de, Wright kardeşler, Fransa'da Ferber ve Voisin kardeşlerle XIX. yy. sonu ile XX. yy. başına kadar uzansa da, gerçek uçuşlar ancak 1920'de başlamıştır. Gerçek planör uçuşu, yani atmosferdeki yükselen akımlardan yararlanarak yapılan ilk uçuş, 1856' da büyük bir planör yapan ve bunu 1857' de Tréfeuntec'de deneyen fransız Jean-Marie Le Bris tarafından gerçekleştirilmiştir. 1865'te, kuşların uçuşlarını gözlemleyen bir başka fransız, Louis Mouillard, kendi tasarladığı bir planörle, yaklaşık 45 m'lik bir uçuş gerçekleştirdi. Fransa'da, dağlık bir bölgede, pervanesi stop etmiş bir uçakla birkaç saat uçan teğmen Thoret ve özellikle, gitgide daha iyi sonuçlar veren planörlerle Vauville ve Montagne Noire'da uçan Manéyrol ve Éric Nessler gibi uçuş gönüllüleri tarafından incelenen planör uçuşu, o tarihten sonra büyük ölçüde gelişmiş ve gözde bir havacılık sporu olmuştur.

Başarılı bir uçuş yapabilmek için, planör, sakin havada, az eğimli bir yörünge boyunca alçalmalı ve pilot, uçuş irtifasını artırabilmek amacıyla, yükselen hava akımlarını aramalı ve bu bölgelerde olabildiğince uzun süre kalmalıdır. Öte yandan, önceden belirlenmiş bir yol izlenmek istendiğinde güçlük artar. İyi bir planörün temel niteliği, sakin havada alçalma hızının zayıflığına bağlıdır; bu nedenle, planörün büyük bir aerodinamik inceliğe sahip olması, kanat açıklığının fazla olması ve oldukça hafif bir malzemeden yapılması gerekir. Planör, atmosfer türbülansının çok kuvvetli olduğu bölgelerde büyük kuvvetlerin etkisi altında kalacağından, bu yapı, aynı zamanda çok sağlam olmalıdır. Sonuç olarak, kusursuz bir kullanım kolaylığı, pilota, yükselen zayıf akımlar içinde kalabilmesini sağlamalıdır. Planör, yalnız, bir yükselen akım bölgesinde gerekli manevraları sağlamak için yeterli bir hız ve yükselti kazanamaz. Bu nedenle, planör eskiden, önüne takılan ve iki ekiple çekilen V biçiminde bir çekme kablosuyla rüzgâra karşı çekiliyordu. Bu yöntemle kazanılan yükselti ve elde edilen hız oldukça azdır. Günümüzde, planörler bir mekanik tambur üzerine sarılmış 200 ile 300 m uzunluğundaki bir kabloyla çekilirler. Planörün uçakla çekilmesi ve çekme halatının planör pilotu tarafından istenilen yer ve yükseltide bırakılması pahalı, ancak daha etkili bir yöntemdir.

Planörle uçuş sanatını, motor kullanmadan yapılan ve basit bir inişe dayanan süzülme uçuşundan ayıran şey, atmosferin yükselen akımlarını arama ve kullanmadır. Yükselen akımlar, şematik olarak, yamaç akımları, ısıl kökenli yükselen akımlar ve dalga akımları olarak sınıflandırılabilirler.

Yamaç akımları, yani dağlık bölgelerde oluşan yükselen akımlar, yerleri en kolay belirlenen akımlardır ve yatay bir rüzgâr, bir tepe ya da dağ sırasıyla karşılaştığında oluşurlar. Rüzgâr yamaca doğru tırmanır ve yükselen akımın düşey bileşeni rüzgâr hızına, rüzgâr tarafında bulunan tepenin yamaç eğimine ve bulunulan yerin zeminden yüksekliğine göre değişir. Bu yükselen akımlara ters olarak, karşı yamaç üzerine inen, genellikle burgaçlı akımlar oluşur.

Isıl kökenli yükselen akımlar, planöre çok daha fazla yükselti kazandırır. Bu akımlar, ya yer yakınlarındaki havanın ısınmasından (sıcak hava daha hafif olduğundan yükselir) ya da daha karmaşık meteoroloji olaylarından (nemli hava kuru havadan daha hafif olduğundan, soğuk cephelerin varlığı ve havanın nemi önemli bir rol oynar) kaynaklanır. Isıl kökenli yükselen akımların yeri, bulut oluşumlarıyla belirlenir, yükselen güçlü akımlar, hareket halindeki cumulusların altında ve içinde gözlemlenir. Cumulo-nimbusların içinde, bu akımların şiddeti çok yüksek olabilir ve bunların yakınında eş şiddetli inen akımlar bulunduğundan, atmosfer türbülansı planörün bozulması için yeterli olabilir. Bu nedenle cumulo-nimbusların altında ve içinde uçmak yasaktır.

Son olarak, yine dağlık bölgelerde, dalga akımları oluşur, fakat bunlar, etkilerini çok yükseklerde hissettirdiklerinden, ya-

takma kanatla uçuş

D. Givois-Vandystadt

maç akımlarından farklıdır. Bu akımlar, bir yamaç boyunca yükselen hava kütlelerinin, dağların oluşturduğu engellerin üzerinde yatay olarak akan hava kütlelerinin akışını tedirgin etmesinden kaynaklanırlar. Bu tedirginliklerden, engelin arkasında ve özellikle 2 000 m'yi aşabilen yükseltilere kadar etkili olan, dalgalanmalar doğar. Rüzgârın belli hız ve yönlenmeleriyle (dalgalanmaların yer değiştirme hızı rüzgârın yatay hızına denk düşüyorsa), dalgalanmalar sabit bir rejimde kalır: bu dalgalanmaların yükselen bölümünde oluşan çok güçlü yükselen akımlar uzayda sabittir. Yükselen dalga akımlarının, dağların oluşturduğu engellerle sınırlı olmadığı ve ovalar ile denizlerde de, bir soğuk cephe üzerinde oluşabilecekleri sanılmaktadır.

—Spor. *Serbest uçuş,* amerikalı Francis Rogallo'nun çeşitli esnek kanat tiplerini denediği sırada, 1940 yıllarında ortaya çıktı. Fakat bu spor özellikle 1960 yıllarında başka bir amerikalının, R. Miller'in çabalan ve 1970 yıllarında Avrupa'ya, özellikle Fransa'ya giden iki avustralyalı (Bennett ve Moyes) sayesinde gelişti. Hava akımlarından, özellikle yükselen hava akımlarından yararlanmaya dayanan serbest uçuş iyi bir aerodinamik ve aeroloji bilgisini gerektirir. Havalanma rüzgâra karşı ve oldukça dik (20°'lik bir eğim ve 15 km/s'lik bir hızla karşıdan esen rüzgâr en uygun doğal koşulları oluşturur) bir yamaçta yapılan bir koşudan sonra gerçekleştirilir. Takma kanadın yönlendirilmesi (yön değiştirme, hız ve yükseklik denetimi vb.) yelken takımının (17-25 m² arası boylarda) altına yerleştirilmiş bir yamuk (ya da üçgen) aracılığıyla gerçekleştirilir.

—Zool. *Kuşların uçuşu.* Kuşlarda kanatların hareketi bedensel öğelerin çeşitli biçimleri sayesinde kolaylaşır: başın ve özellikle de gaganın ince uzun olması; kuşun hava keselerini şişirerek özgül ağırlığını azaltabilme yetisi; tüylerin hafif ve geniş hacimli olması; kanat kaslarının yoğun biçimde beslenmesi vb. Ağırlık merkezi çok aşağıdadır; kuyruk telekleri hem bedenin yatay durmasını, hem de telekler arasındaki hava akımlarının arkada toplanmasını sağlar.

Kuşlar havada iki çeşit uçuşla yer değiştirirler: 1. *Kanat çırparak uçuş*'da küreklerin sudan destek alması gibi kuşların kanatları da hızla çırpılarak havadan destek alır; 2. *Süzülerek uçuş*'ta kanatlar beden eksenine dikey olarak açık tutulur, kuş hava tabakası üzerinde kayar (böylece yükselen hava akımlarıyla birlikte kuş da yükselir, gitmek istediği yöne doğru esen rüzgârlara kendini taşıtır, hâttâ kendi düşüş hızına eşit bir yükselen akım bulursa havada hareketsiz asılı kalabilir). Ayrıca, çok küçük kuşlar olan kolibriler üçüncü bir uçuş biçimi gerçekleştirir: bazı böcekler gibi kolibriler de havada asılı durabilir ya da yanlara doğru yer değiştirebilir.

• *Böceklerin uçuşu.* Böcekler havada asılı durarak, yanlara doğru hareket ederek ve kanat çırparak uçarlar (iri kızböcekleri dışında). Kanat çırpma sıklığı en az olan böcekler kelebeklerdir: lahana kelebeği saniyede 9 kez kanat çırpar. En çok sıklıksa en küçük çiftkanatlılarda görülür: saniyede 1 000 çırpış. Böceklerde ortalama kanat çırpış sıklığıysa 200'dür (arılar).

Füzebedenlikelebekgillerden *Sphinx*'ler saniyede 15 m (55 km/sa), kızböceklerinden *Aeschna*'lar ve sığırsineklerinden *Tabanus*'lar saniyede 14 m'lik hıza ulaşabilirler. Uçuş dayanıklılığı iyi uçan böcekler de (çekirgeler, bazı kelebekler) çok fazladır. (→ GÖÇ.)

• *Öbür hayvanlar.* Yarasalar, böğürleriyle aşırı gelişmiş dört parmakları arasında kanat zarları gerili olması sayesinde ellerini kanat gibi çırparak geceleri uçarlar. İkinci Zaman'da yaşamış pterozorlar büyük bir olasılıkla yarasalar gibi uçuyorlardı ama her kanatlarında yalnızca bir parmakları çok gelişmişti. "Uçtuğu" söylenen öbür hayvanlar (uçanbalık, *Petaurus*' lar vb.), hiçbir itici güç yaratmadan, hava akımlarından yararlanmadan havada süzülürer.

• *Uçuşun genel sorunları.* Bu sorunlar hayvanlar için de uçan makineler (balonlar, uçaklar, helikopterler, planörler) için de aynıdır ve uçan makinelerde hayvanlardan örnek alınmıştır. Yoğunluk, ağırlık merkezi, hayvanın boyutlarıyla kanat çırpışlarının sıklığı arasındaki bağıntılar, kaslar için yeterli enerji sağlama, uçuş yönü denetimi ve engellere yaklaşma, yere konma, havalanma, dayanıklılık, maksimum hız, uzun mesafeli yönelim... gibi uçuş sırasında ortaya çıkan sorunlar büyük bir karmaşıklık göstermektedir.

UÇUŞMAK → UÇMAK.

UÇÜRÜN a. Kim. Damıtma işlemleri sırasında en önce ve en sonra ayrılan ürün.

UD a. (ar. *ʿūd*). *Esk.* **1.** Odun, ağaç. **—2.** Öd ağacı.

UDAL a. (ar. *ʿuḍāl*). *Esk.* **1.** Zorluk, çaresizlik. **—2.** Çaresiz hastalık: *Da-yı udal, derd-i udal* (tedavi edilemeyen hastalık).

UDA TENNO (867-931). Japonya'nın 59. imparatoru (888-897). Daha çok, sarayın gücünü artırmayı sağlayan bakan Sugavara Miçizane'i korumak ve dainagon derecesine yükseltmekle tanındı (894). 897'de oğlu Daigo lehine tahttan çekildi ve buddha keşişi oldu.

■ **UDAYAGİRİ** ("Doğu dağı"), Hindistan'da arkeolojik buluntu yerleriyle tanınan tepeler. Bunlardan Bhopal ve Sanci (Madhya Prades) yakınında olan birincisinde, V. yy. başından kalma (bunlar, Hindistan'ın en eski tapınakları arasındadır) yirmi dolayında cayna ve brahma tapınağı (örme ayaklı verandaları vardır) ve ilgi çekici heykeller (V no'lu tapınak: anıtsal Varahavatara bütünü) vardır. Bhubanesvar (Orissa) yakınındaki ikinci tepede 19 cayna mahzeni *(gumpha)* bulunur. Bunlar din adamlarına ayrılmış genellikle oldukça basit planlı hücrelerdir. Özgün heykeller içerirler (İ.Ö. II. yy.-İ.S. II. yy.). Çoğu kez komşu Khandagiri tepesindeki kayalara oyulmuş kabartmalarla bunlar arasında ilişki kurulur.

■ **UDAYPUR,** Hindistan'da (Racastan) kent, Ahmedabad'ın K.-B.'sında; 307 682 nüf. (1991). Turizm. XVI. yy.'a ait saray. Tapınaklar. Bahçeler. Müzeler. Çinko metalürjisi. Kimya sanayisi. El sanatları. Havalimanı. Üniversite. Çitor'un yıkılmasından sonra mihrace Uday Singh, başlıca racput devletinin yeni başkenti için Udaypur'un yerini seçti (1567). Kentteki saraylar, hindu ve müslüman zevkini bağdaştırır; bu saraylar Racputlar sanatının en güzel örnekleridir.

UDEGEYLER → TUNGUZLAR.

UDEL, birkaç anlamı olan rusça sözcük: 1. Rus prensliklerinde kurulan yurtluk. (Prenslerin sürekli ve soydan geçme mülkleri olarak yurtluklara bölme sistemi, Kiev devletinin parçalanmasından [XII. yy.] sonra, bütün rus prensliklerinde yaygınlaştı. XV. ve XVI. yy.'da Vladimir ve Moskova veliki knyazları tarafından ortadan kaldırıldı); 2. Rus imparatorluk ailesinin toprak olarak sahip olduğu mülkler (1797-1917).

UDET (Ernst), alman general (Frankfurt am Main 1896 - Berlin 1941). 1914-1918 arasında alman avcı uçağı aslarının ikincisi oldu (62 zafer). 1935'te Luftwaffe'ye albay olarak girdi, 1937'de generalliğe yükseldi (avcı uçakları müfettişliği, teknik ofis şefliği, sonra da uçak yapım kuruluşları müdürlüğü görevleri verildi) ve stuka*'yı icat etti. Göring'in himaye ettiği Milch tarafından yavaş yavaş ayağı kaydırıldı, tabancayla kendini öldürdü, fakat intiharı nazi propagandası tarafından "uçak kazası" olarak gösterildi.

UDHİYE a. (ar. *uḍḥiyye*). *Esk.* **1.** Kurban bayramı. **—2.** Sabah ve öğle arasında kesilen kurban: *İd-i udhiye, id-i edha* (kurban bayramı).

UDHUKE a. (ar. *ḍıḥk*'tan *uḍḥuke*). *Esk.* **1.** Gülünç şey, komedi. **—2.** *Udhuke-perdaz,* güldüren, komik.

UDHUME a. (ar. *uḍḥūme*). *Esk.* **1.** Beli ince göstermek için kadınların kalça üzerine bağladıkları yastık. **—2.** Yastık, bohça.

UDİ sıf. ve a. (ar. *ʿūd* ve *-ī*'den *ʿūdī*). Ud çalan sanatçı.

UDİ a. Kuzey-doğu öbeğinden kafkas dili. (Azerbaycan'da, Kuban'ın güney-doğusundaki iki kasabada birkaç kişi tarafından konuşulur.)

UDİ ALİ GALİP BEY → TÜRKKAN (Ali Galip).

UDİ ARŞAK → ARŞAK ÇÖMLEKÇİYAN.

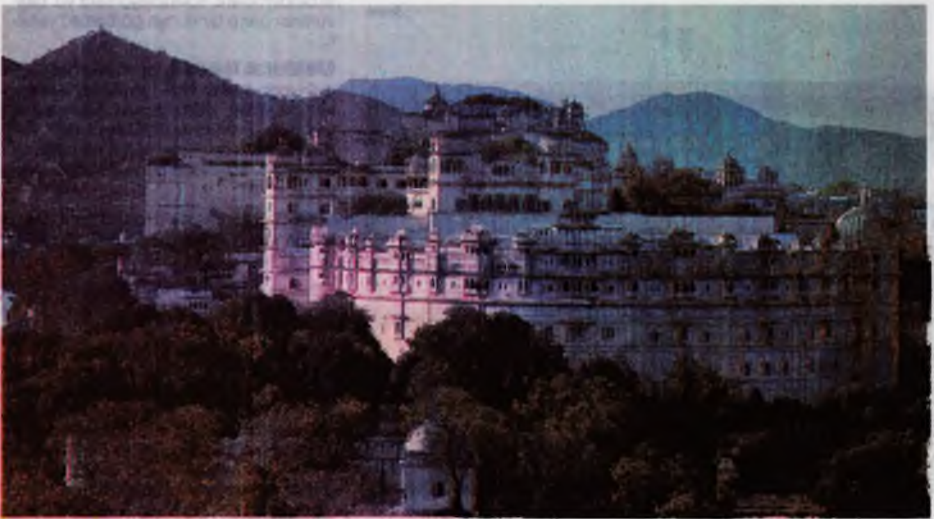
UDİ CEMİL EFENDİ Hafız Şekerci → ŞEKERCİ CEMİL BEY.

UDİMU, birinci mısır hanedanının beşinci kralı (İ.Ö. 3100'e doğru). Hükümdarlığı döneminde krallık protokolü biçimlendi. Tahta çıkış yıldönümünün, sed şenliği adıyla ilk kez onun zamanında kutlandığı sanılmaktadır (bu kralın adını taşıyan fildişi bir tabletten). Doğu Bedevileri'ne karşı savaşarak krallığın bütünlüğünü korudu.

UDİNE, İtalya'da kent. Friuli'de il merkezi; 101 300 nüf. Alpler'den gelen birçok karayolunun son noktasında yer alan

F. Kohler

Udayagiri
anıtsal Varahavatara
bütünü (V no.'lu tapınak)
V. yy. başı

F. Kohler

Udaypur
saraydan genel görünüm
(XVI. yy.)

Internat. Mus. of Photography, Rochester

Jerry Uelsmann
***Aaron and Nathan* (1969)**
International Museum of Photography George Eastman House Rochester (ABD)

kent, orta kesimdeki eski çekirdeğin çevresinde basamak basamak yayıldı. XVI. yy. başında yeniden kurulan bir şato bugün de kente egemen konumdadır (belediye ve pinakotek müzesi burada yer alır). XIV.-XVIII. yüzyıllarda yapılmış olan katedral ve başka birçok anıt; başpiskoposluk sarayında G.-B. Tiepolo'nun freskleri (1727-28). Demir-çelik sanayisi. Deri işleme. Tekstil (pamuk, ipek). Besin sanayileri. —*Udine ili;* 4 894 km^2; 530 181 nüf. (1991). Friuli bölgesinin bir bölümünü kapsar.

UDİNE (Giovanni DA) → GIOVANNI DA UDİNE.

UDMH, ingilizce UNSYMMETRİCAL DİMETHYLHYDRAZİNE (bakışımsız dimetilhidrazin*) sözcüklerinin kısaltması.

UDMURT a. Dilbil. VOTYAK'ın eşanlamlısı.

UDMURT ÖZERK CUMHURİYETİ, Rusya Federasyonu'na bağlı özerk cumhuriyet; 42 100 km^2; 1 609 000 nüf. (1989). Başkenti *İjevsk.*

Ural dağlarının bir uzantısı kuzeydoğuda cumhuriyetin en yüksek noktasını (330 metre) oluşturur. Bölge toprakları bu noktadan başlayarak batıya ve güneye doğru alçalır. Ülkede kara iklimi hüküm sürer. Ortalama sıcaklık ocakta -15°C, temmuzda ise 18°C'dir. Ortalama yıllık yağış miktarı 400-500 mm'dir; bu miktarın büyük bölümü yaz aylarında düşer. Cumhuriyet topraklarının bir kısmı ladin, çam ve huş ağacından oluşan taygalarla kaplıdır, güney kesimleri ise ormanlıktır.

Urallar ekonomik bölgesinin bir parçasını oluşturan Udmurt Özerk Cumhuriyeti büyük ölçüde sanayileşmiştir. Başlıca sanayi dalları deri, keten ve gıda işleme ile tuğla ve çimento üretimidir; metalurji ile kerestecilik ve bıçkıcılık da önemlidir. İjevsk'de nitelikli çelik, tüfek, mobilya, motosiklet, elektrik motoru, ulaşım ve inşaat malzemesi, Volkinsk'te lokomotif ve taşıyıcı kayış, Sarapul'da petrol sondaj makineleri ve radyo, Kambarka'da lokomotif, vagon ve tomruk işleme aletleri, Mojga'da da cam üretilir. İjevsk, Votkinsk ve Sarapul'da termik santrallar vardır. Başlıca tarımsal ürünler yulaf ve çavdardır; ayrıca buğday, mısır, keten ve kenevir de yetiştirilir. Bostancılık, mandıracılık, arıcılık ve hayvancılık da gelişmiştir. Cumhuriyetteki demir, kara ve hava yolları İjevsk'de kesişir. Perm-Kazan karayolu cumhuriyet topraklarını boydan boya geçer.

Fin-Ugur kökenli Udmurt halkının yerleştiği bölge XIV. ve XV. yy.'larda Kazan hanlığı'nın yönetiminde kaldı. 1552 yılında Ruslar'ın eline geçti. 1920'de Votskaya adıyla özerk yönetim birimi statüsü kazandı. 1932 yılında adı Udmurt olarak değiştirildi. 1934'te özerk cumhuriyet yapıldı. Günümüzde Ruslar (% 58), Udmurtlar (% 33), Tatarlar, Mariler ve Ukraynalılardan oluşan nüfusunun % 70'i kentlerde yaşar. Başkent İjevsk dışındaki önemli yerleşmeler Sarapul, Votkinsk ve Glazov'dur.

UDONG → OUDONG.

UDONTHANİ ya da **UDORN** → UDON.

UDUL a. (ar. *ᶜudūl*). *Esk.* **1.** Yoldan çıkma, sapma. **—2.** Geri dönme, vazgeçme.

UDUL çoğl. a. (ar. *ᶜādil*'in çoğl. *ᶜudūl*). *Esk.* Adiller, adaletli olanlar.

UDVAN a. (ar. *ᶜudvān*). *Esk.* **1.** Düşmanlık. **—2.** Zalimlik, haksızlık etme.

UEDA, Japonya'da kent, Honşu adasında (Nagano ili); 119 435 nüf. (1990).

UEDA AKİNARİ → AKİNARİ.

UEDA ŞOCİ, japon fotoğrafçı (Sakaiminato, Tottori yönetim bölümü, 1913). 1934'ten başlayarak, kişisel arayışlara yöneldi ve başlıca özelliği görkemli duruluğu olan öznel fotoğrafçılık anlayışının yandaşlarından biri oldu.

UEFA, UNİON EUROPÉENNE DE FOOTBALL ASSOCİATİON'un (Avrupa Futbol birliği) kısa yazılışı. Avrupa futbolunu yöneten ve özellikle kulüplerarası yarışmalardan sorumlu bir örgüttür.

UELE, Zaire'de ırmak, Ubangi'yi oluşturan kollardan biri; 1 300 km. 1 300 m yükseltide doğar. Bir dizi çağlayanla Yakoma' da ivintileri aşarak B.'ya doğru yönelir, M'Bomou'yla birleşerek Ubangi'yi oluşturur.

UELSMANN (Jerry), amerikalı fotoğrafçı (Detroit 1934). Laboratuvar uygulamalarının en büyük ustalarından biridir. Üst üste bindirmelere, solarizasyonlara vb. başvurarak garip bir dünya görüntüsü yarattı.

UEMURA NAOMİ, japon kâşif ve dağcı (Hyogo eyaleti 1941 - McKinley yamaçlarında 1984). Yalnız başına Aconcagua' ya (1968), Everest ve McKinley'e (1970) tırmandı, 1978'de Kuzey kutbu'na ulaştı ve Grönland'ı kuzeyden güneye kızakla geçti.

UENO, Japonya'da (Honşu) kent, Osaka'nın (Mie ili) D.'sunda; 60 800 nüf. Tekstil. Alkoller.

UER → AVRUPA* YAYIN BİRLİĞİ.

UETLİBERG → ÜTLİBERG.

UEXKÜLL (Jakob VON), alman psikofizyolog (Gut Keblas, Estonya, 1864 - Capri 1944). W. Kühne'nin fizyolojisi laboratuvarında araştırmacıydı, aynı zamanda Napoli Zooloji merkezi'nde omurgasızların karşılaştırmalı fizyolojisini ve ortam ruhbilimini inceledi. 1903-1926 arasında bağımsız araştırmacılık yaptı, 1926'da Hamburg Üniversitesi'nde profesör oldu ve İnstitut für Umweltforschung'u ("Ortam incelemeleri enstitüsü") kurdu. İndirgemeci bir yaklaşım modeline (sinir kas bağlantısı) dayandı, kısa bir süre sonra davranışların temel gelişme sisteminin organizma ile ortam arasındaki bağıntılara dayandığını ileri sürdü. Bu nedenle, çağdaş etoloji ve ekoetolojinin bir öncüsü sayılabilir.

UF ünl. Acıyı, sızıyı, bıkkınlığı, sıkıntıyı belirtir: *Uf iğne battı! Uf, ne kadar sıkıcı bir iş bu! Uf aynı şeyleri duymaktan bıktım.*

◆ a. Çocuk dilinde yara, bere, incinme vb.: *Dizi uf olmak.*

UFA *(Universum Film Aktiengesellschaft),* 1917'de Hindenburg ve Ludendorff'un korumasında kurulan alman film yapım ve dağıtım şirketi. Firmanın önemi hızla arttı (1918'de 4, 1921'de 213 film gerçekleştirildi) ve yavaş yavaş kendisine rakip olan alman şirketlerini ortadan kaldırdı. Alman sinemasının altın çağında (1919-1933) birçok ünlü kişi UFA için çalıştı: prodüktörlerden özellikle Erich Pommer, senaryoculardan Carl Mayer, Hans Krâly, Thea von Harbou, yapımcılardan Ernst Lubitsch, Fritz Lang, G. W. Pabst, F. W. Murnau, Paul Leni, E. A. Dupont, Joe May, oyunculardan Emil Jannings, Werner Krauss, Conrad Veidt, Paul Wegener, Pola Negri, Lil Dagover, Brigitte Helm, Henny Porten. Şirket önce Alfred Hugenberg ve Werner Klitsch, 1933'ten sonra da Fritz Hippler tarafından yönetildi ve 1936'da Agfacolor yönetiminin kullanma hakkını aldı. İkinci Dünya savaşı'ndan sonra yeniden düzenlenen UFA, 1956'da başında Arno Hauke'nin getirildiği bir konsorsiyuma dönüştürüldü. Birçok krizden (1960 ile 1962 arası) sonra, giderek televizyon filmleri yapmaya yöneldi.

UFA, Rusya'da ırmak, Belaya'nın kolu (sağ kıyıdan); 918 km (havzası 53 100 km^2). Ural'ın batı yamacından doğar ve *Ufa*'ya kavuşur.

UFA, Rusya'ya bağlı Başkırdistan Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti, G. Urallar'ın B. yamacında, Ufa ırmağıyla Belaya'nın birleştiği yerde; 1 097 000 nüf. (1991). Ulaşım kavşağı. Petrol rafinerisi. Petrokimya. Makine yapımı. Kâğıt.

—Tar. 1574'te bir başkırt yerleşmesinin üzerine kurulan kent, 1788 yılında Rusya'daki tüm müslümanların dinsel yönetim merkezi oldu.

UFACIK sıf. (*ufak*'tan *ufak-cık > ufacık*). **1.** Çok ufak, küçücük: *Ufacık bir ev. Ufacık bir çocuk.* **—2.** *Ufacık tefecik,* kısa boylu, zayıf çelimsiz kimse için kullanılır.

UFAK sıf. (esk. türkç. *ufamak*'tan *ufa-k*). **1.** Olağandan, alışılmıştan daha küçük olan: *Ufak bir masa. Ufak bir çocuk. Ufak bir ağaç.* **—2.** Yaşça daha küçük olan kimse için kullanılır: *Kardeşi ondan iki yaş ufaktı.* **—3.** Önemsenmeyecek bir nitelik ya da nicelikte olan bir şey için kullanılır; küçük: *Ufak bir memuriyet. Bir işi ufak bir ücret karşılığında yapmak. Ufak bir hata büyük yıkımlara yol açabilir.* **—4.** Mevki ya da aşama bakımından alt düzeyde bulunan kimse için kullanılır: *Ufak bir memur.* **—5.** *Ufak çapta,* aslına göre küçük olan; önemsiz. ‖ *Ufak para,* bozuk para. ‖ *Ufak tefek,* önemsiz, küçük: *Ufak tefek değişiklikler yapmak;* önemsiz şeyler ‖ *Ufak ufak,* azar azar; küçük parçalar halinde.

◆ a. **1.** Ufak olan şey ya da kimse. **—2.** Kırıntı: *Ekmek ufağı.* **—3.** *Ufaktan ufağa,* yavaş yavaş: *Ufaktan ufağa bazı dedikodular duyulmaya başlandı.* ‖ *Ufaktan ufaktan,* azar azar: *Biz içmeye başlıyoruz ufaktan ufaktan, sen de yetişirsin.*

UFAKADA, esk. **Prasonisi,** G.-B. Anadolu kıyılarında küçük ada. Kaş'ın G.-B.'sında, Meis'in K.-B.'sında türk karasularında.

UFAKÇA sıf. Oldukça ufak.

UFAKLI sıf. **1.** İçinde ufaklanmış tane-

Floransa'daki palazzo degli Uffizi'nin Arno'ya bakan cephesi (1560-1580 arasında Vasari tarafından gerçekleştirildi)

Scala

ler bulunan. **—2.** *İrili ufaklı* → İRİLİ.

UFAKLIK a. **1.** Ufak olan şeyin niteliği. **—2.** Bozuk para; bozukluk. **—3.** *Tkz.* Çocuklar için kullanılan seslenme sözü: *Hey ufaklık, bana biraz yardım eder misin?* **—4.** Bit için şaka yollu kullanılır.

UFALAMA a. Ufalanmak eylemi.
—Eczc. Toz haline getirilmiş bir etken maddeyi gene toz haldeki bir dolgu maddesine karıştırmak için kullanılan eczacılık tekniği. (Amacı etken maddenin organizma tarafından kolay emilmesini sağlamak ve etkinliğini artırmaktır.) Bu şekilde homeopatik tozlar da hazırlanır. Bir kısım ana maddenin 9 ya da 99 kısım laktoza karıştırılmasıyla bu maddenin onda birlik ve yüzde birlik preparatları elde edilir.
—Metalürj. *Ufalama makinesi*, metalleri saçma boyutuna indirmeye yarayan aygıt.

UFALAMAK g. f. **1.** *Bir şeyi ufalamak*, kırarak, ezerek küçük parçalar haline getirmek: *Kuşlara ekmek ufalamak.* **—2.** *Arg. Bir kimseyi ufalamak*, hırpalamak, dövmek.
—Cevh. hazl. Kırma işlemiyle bir cevheri tanelere ayırmak.
—Şarapç. Üzümlerin preste sıkılması sırasında meydana gelen cibre topaklarını parçalayarak yeni bir preslemeye hazırlamak.

◆ **ufalanmak** edilg. f. ve dönşl. f. Küçük parçalara ayrılmak: *Ufalanan ekmek kırıklarını toplamak. Ufalanıp dökülen sıvalar.*

UFALANMA a. Küçük parçalara ayrılma.
—Jeomorfol. *Suyla ufalanma*, sert kayaçlarda su oranlarının değişmesiyle meydana gelen ufalanma. (Gerçekte, suyla ufalanma süreci, ancak killerin bulunduğu bir ortamda gerçekleşir; çünkü ancak killerin şişmesi ve büzülmesi taneli bir ayrışmaya neden olabilir, yani bu süreç kayaç malzemesinin kimyasal bakımdan değişikliğe uğramasını gerektirir.) || *Tuzla ufalanma*, taneli kayaçların gözenek ve yarıklarında çözelti halde bulunan tuzların kristalleşerek ince taneler halinde çözülmesi sonucu kayaçların ufalanması. (Bu ufalanma süreci, sisli kıyı çölleri boyunca ya da sıcak çöllerin sebha tipi kapalı çöküntüleri kenarında çok etkilidir.)

UFALANMAK → UFALAMAK.

UFALAYICI sıf. Ufalama işlevi gören şey için kullanılır.

UFALMAK gçz. f. **1.** Daha küçük ya da daha küçük görünecek duruma gelmek, küçülmek: *Bu kazak yıkanınca ufaldı. Uykusuzluktan ufalan gözler. Güneş ufalarak ufukta kayboldu.* **—2.** Önemini, değerini yitirmek; küçülmek: *Böyle acımasız konuştukça gözümde ufalıyordu.*

◆ **ufaltmak** ettirg. f. Bir şeyi daha küçük ya da daha küçük görünür duruma getirmek, küçültmek.

UFALTMAK → UFALMAK.

UFARAK sıf. (*ufak*'tan *ufak-rak* > *ufarak*). Ufakça.

UFENS. Rom. mit. *Aeneis*'in bir kişisi, Turnus'un müttefiki. Vergilius ona İtalya'nın bir akarsuyunun adını verdi (*Ufente*).

Uffizi *(palazzo degli)*, Vasari'nin Floransa'da Cosimo I'de Mecidi'nin isteği üzerine çeşitli yönetim birimleri için (*Uffizi*) gerçekleştirdiği saray (1560-1580). Günümüzde Toscana merkez arşivleri, Ulusal kitaplık ve özellikle de Avrupa'nın belli başlı müzelerinden biri bu yapıdadır. Daha Cosimo I döneminde Mediciler, resimler (özellikle portreler ve otoportreler), heykeller, değerli taşlar, yazıtlar topladılar; Buontalenti'nin, Uffizi'nin son katına eklediği "la Tribuna" (galeri) bu koleksiyonların en güzel parçalarını sergilemeyi sağlıyordu. 1737'de son granddüşes Anna Maria Luisa, kalan parçaları devlete hibe etti. Uffizi galerisi'nde sergilenen çok sayıda başyapıt arasında şu sanatçıların çalışmaları öncelikle sayılmaya değer Botticelli'nin en ünlü yapıtlarından bazıları, Bronzino (*Lucrezia Panciatichi*), il Caravaggio (*Genç Bacchus*), Cimabue (*Maestà*), Dürer (*Kâhinlerin tapınması*), Gentile da Fabriano, Ghirlandaio, Giotto, Leonardo da Vinci, Filippo Lippi (*Meryem'in taç giymesi*), Michelangelo (*Kutsal aile*), Raffaello (*Sakakuşlu bakire Meryem*), Rembrandt (*Kendi portresi*), Tiziano (*Urbino Venüs'ü*), Uccello (*Savaş*), Van der Goes (*Portinari üçkanatlısı*), Verrocchio (*İsa'nın vaftizi*).

UFKİ sıf. (ar. *ufḳ* ve *-î*'den *ufḳî*). *Esk.* Yatay.
—Esk. mat. YATAY'ın eşanlamlısı. || *Ufki mürtesem*, yatay izdüşüm. || *Ufki müstakim*, yatay doğru. || *Ufki müstevi*, yatay düzlem.
—Esk. yerbil. *Ufki zelzele*, yatay deprem.

UFKİR (Muhammet), faslı subay (Ayn Şeyh 1920 - Rabat 1972). Fas'ın bağımsızlığından sonra, Emniyet genel müdürlüğüne atandı (1960). 1964'te İçişleri bakanı oldu, Casablanca ayaklanmasını bastırdı (mart 1965). Ben Barka'nın kaçırılmasına karışmakla suçlandı (ekim 1965), fakat kral tarafından korunup desteklendi, Fransa'da gıyaben ömür boyu hapse mahkûm edildi (Paris, 5 haziran 1967). Hep İçişleri bakanı kalan Ufkir, muhaliflere karşı, özellikle Skhirat'ın suikast girişiminden (temmuz 1971) sonra, şiddetle baskıyı sürdürdü. Sonra, Savunma bakanı oldu. 16 ağustos 1972 komplosunun elebaşılarından biri olduğu iddiasıyla tutuklandı, ertesi gün tartışma götürür koşullar altında öldü.

UFLAMAK gçz. f. **1.** Acıyla, sıkıntıyla iç çekmek, uf demek. **—2.** *Uflayıp puflamak*, sıkıntısını sürekli iç çekerek of puf diyerek belli etmek.

UFO a. (ing. *Unidentified Flying Object*, kimliği saptanamayan uçan cismin kısaltması). UÇANDAİRE'nin eşanlamlısı.

UFOLOG a. (fr. *ufologue*'dan). Ufoloji alanında uzman kimse.

UFOLOJİ a. (fr. *ufologie*; ufo'dan). Kimliği saptanamayan uçan cisimleri ve uzay olaylarını inceleme.

UFUK, -fku a. (ar. *ufḳ*). **1.** Bir gözlemciye göre düz arazide ya da açık denizde gökle yerin birleşir gibi göründüğü imgesel çizgi: *Ufukta güneşin batışını seyretmek.* (Eşanl. ÇEVREN, GÖZERİMİ.) **—2.** Kara, deniz ya da gökyüzünün bu çizgiyi oluşturan bölümü: *Ufukta bir yelkenli görmek.* **—3.** Bir kimsenin düşünce ve etkinlik alanı: *Ufkunu genişletmek.* **—4.** Herhangi bir alanın geleceği, geleceğinin görünümü: *Siyaset ufkunda bir aydınlanma göremiyorum.* **—5.** *Ufukta*, yakın bir gelecekte: *Ufukta bir bunalım gözüküyor.*
—*Esk. Ufk-ı hayat*, hayat ufku, görüş açısı. || *Ufk-ı meserret*, sevinç ufku. || *Ufk-ı mübhem*, belirsiz ufuk. || *Ufk-ı münevver*, parlak ufuk. || *Ufk-ı saadet*, mutluluk ufku. || *Ufk-ı sevda*, sevgi ufku. || *Ufk-ı şam*, akşam ufku.
—Astrofiz. *Olayların ufku*, çok yeğin çekimsel potansiyele sahip kuyuların (kara delikler*) yakınındaki fiziksel olayların gözlem sınırı.
—Gökbil. Gökküresinin, belli bir yerde, yatay düzlem ile bu kürenin arakesitinin oluşturduğu büyük dairesi. || *Ufuk düzlemi*, belli bir yer için, gözlemcinin gözünden geçen ve çekül doğrultusuna dik olan düzlem. || *Ufuk koordinatları*, belli bir yer için, ana düzlemi o yerin ufuk düzlemi, pozitif kutbu başucu noktası ve başlangıç doğrultusu o yerin ufuk düzlemi ile meridyen düzleminin arakesiti olan küresel koordinatlar. (Ufuk koordinatları, güney açısı ile yükseklikTir [ya da cebirsel tamamlayıcısı başucu uzaklığı].)
—Güz. sant. *Ufuk çizgisi*, bakış noktasından geçen yatay düzlemle (perspektif kurallarına göre) resim düzleminin kesişmesinden oluşan yatay çizgi. (Herhangi bir yatay düzlemde yer alan tüm doğruların ufuk çizgisinde kaçış noktası bulunur.) || *Ufuk düzlemi*, bakış noktasından geçen ve resim düzlemini yatay bir çizgiye göre kesen yatay düzlem.
—Havc. *Yapay ufuk*, bir uçağın, Yer düşeyine referans oluşturan ve pilotun, kayma ve yunuslama sırasına uçağının konumunu saptamasını sağlayan pilotaj aygıtı. (Yapay ufuk, özellikle aletli yaklaşmalarda kullanılır.)
—İkt. *İktisadi ufuk*, üreticilerin, tüketicilerin ve tasarruf sahiplerinin tahminlerine ve planlarına temel aldıkları hesap döneminin toplam süresi. (Bu deyim, önceden görülmesi olanaklı kabul edilen geleceğin, iktisat dilinde ifadesidir. Tüketicinin ufku birkaç ayla sınırlı olabilir, üreticininki birkaç yıla [yatırımlar için] birkaç ay aydan [beklenen satışlar için] birkaç yıla [yatırımlar için] kadar uzanabilir.)
—Radiletiş. *Radyoelektriksel ufuk*, belli bir noktadan doğan ve troposferde, normal kırılma denen ortalama bir kırılmaya uğramış radyoelektriksel dalgaların, Yer yüzeyinde, optik ufkun ötesinde eriştikleri çizgi.
—Tasav. *Ufkı âlâ*, manevi dünyada insanın ulaşabileceği son aşama; ruh makamının son mertebesi. (Tasavvufta sufinin Tanrı yolunda ilerleyişi [seyrü sülûk] Hz. Muhammet'in *miraç** sırasındaki yükselişine benzetildiğinden, Kuran'da bu olayın

1. Yapay ufuk
2. Yunuslama doğrultusu
3. Uçak maketi
4. Yükselti ibresi
5. Kayma doğrultusu
6. Hava kabarcıklı düzeç
7. Gösterge ayarı

yapay ufuk

ufuk çizgisi ve düzlemi

anlatıldığı ayetlerde geçen ve Peygamber'in Allah'a olan yakınlığını belirleyen "ufkı âlâ", "kabe kavseyn", "ev edna" gibi deyimler, tasavvufta salikin Tanrı'ya en çok yaklaştığı makamları tanımlayan birer terime dönüştü. Tasavvuf düşüncelerine göre, sufi kendi iradesiyle ruhunu inceltip yücelterek yetkinleştirebilirse de, ufkı âlâ aşamasına ancak Tanrı'nın bağışıyla varıldığından, buraya ancak büyük veliler ulaşabilir.) ‖ *Ufkı mübin,* kalbin ulaşabileceği en yüce makam; kalp makamının son mertebesi.

UFUKÖTESİ sıf. Erimi ufukla sınırlı olmayan radyoelektriksel bir donanım için kullanılır.

—ANSİKL. Yer üzerinde, 100 ile 1 000 km arasında yer alan uzaklıklarda, açıklığı düşük elektromanyetik demetler yardımıyla bağlantılar kurulabilir; bu demetlerin, başlangıçta yatay olan eksenleri, atmosferde, troposferin üst sınırına dek ulaşan bir yükseltide, ortak bir hacim kaplar. Kullanılan frekanslar 100 MHz ile 5 GHz arasında, yani hemen hemen desimetrelik dalgalar bölgesindedir. Gerekli güçler yüksek ve en az kilowatt düzeyindedir ve antenlerin kazancı, birbirini gören noktalar arasında çalışan Hertz demetlerininkinden dalma daha küçük olan bir bant genişliği içinde yeterli bir iletim niteliği elde edebilecek düzeyde yüksek olmalıdır. Alıcıda elde edilen elektrik alanları, yalnızca troposfer kırılmasından kaynaklanacak olanlardan büyüktür ve bu elektrik alanları, atmosferin, özellikle iki demetin ortak hacmi içinde, düşey boyunca var olan heterojenliğinden kaynaklanan bir yayınımın varlığıyla yorumlanır. Daha az bilinen bir olay ise, dalgaların göktaşı izlerinden yansımasıdır. Kalıcı bir bağlantı sağlanmasa da, göktaşları sayesinde yüzlerce kilometre öteye telgraf iletimleri gerçekleştirmek mümkündür.

• *Uygulamalar.* Kapasiteleri birkaç yüz telefon hattına ve erimleri birkaç yüz kilometreye ulaşan *ufuk ötesi hertz demetleri* ya da *troposfer yayınımlı demetler,* nüfusu düşük ülkelerde ve askeri iletişimde çok kullanılır. Kıtalararası uçaklar ya da güdümlü mermiler, yüzlerce kilometreyle binlerce kilometre arasında değişen uzaklıklardan algılamayı amaçlayan *ufuk ötesi radarlar*'da, yüksek frekanslı dalgaların iyonosferden yansıması olayından yararlanılır.

UFUNET, -ti a. (ar. *ʿufūnet*). *Esk.* **1.** Çürüme, kokuşmadan doğan kötü koku. **—2.** İltihap, irin. **—3.** Yaranın iltihaplanıp kötü koku yayması.

UFUNETLENMEK gçz. f. *Esk.* Yara sözkonusuysa, irin toplamak, irinlenmek.

UGAN → OĞAN.

UGANDA, Doğu Afrika'da devlet; 236 000 km²; 17 194 000 nüf. (1992). Başkenti *Kampala.* Resmi dili *ingilizce.*

COĞRAFYA

doğal çevre

Uganda, ekvatorun geçtiği bir kara ülkesidir. Yüzölçümünün yedide biri göllerle kaplıdır (en önemlileri Kenya, Tanzaniya ve Uganda'nın bölüştükleri Victoria gölü, Kyoga gölü, Edward ve Mobutu gölleridir); bu göller Zaire sınırında Rift Valley'in batı kolu boyunca sıralanır.

Uganda, ortalama yükseltisi 1 200 m olan G.'den K.'e doğru hafif eğimli, sınır boyları çok büyük engebelerle çevrili yüksek bir platodur: G.-B.'da Ruanda sınırında Muhavura ve Sabinyo; B.'da granit, gneiss ve Ruvenzori'de kuvarsitten oluşan horstun uzunluğu 130 km, genişliği 35 km'dir (doruğu Zaire'dedir); D.'da. Kenya sınırındaki Elgon yanardağı kütlesi. Ekvatorun altında olması ve yükseltilerin basamak basamak sıralanması, iklimin başlıca özelliklerini: düşük yıllık sıcaklık farkları, yükseltiyle birlikte sıcaklıkların azalması, yağmurların artması. Bununla birlikte, kuru rüzgârların estiği kuzey-batı kesimi bozkırla kaplıdır. Bugünkü hidrografya, Victoria ve Edward gölleri arasında kararsız bir bölge oluşturan Üçüncü Zaman'daki altüst oluşların sonucudur: nitekim Victoria gölüyle Edward gölü arasında engebesiz bir alan uzanmaktadır. Sözgelimi Victoria gölünü aşan Yukarı Nil, Victoria gölünün bir parçası olan Kyoga gölünün sularını da boşalttıktan sonra Mobutu gölüne dökülür. Ülkenin büyük bölümü savanlarla kaplıdır, ama dağ ormanları güney-batı'da ve batıda oldukça yaygındır. Son derece zengin olan faunanın büyük bölümü yok edilmiştir.

nüfus ve ekonomi

Nüfus, iç taraflarda çok az yabancı unsurlar içerir (1 500 Avrupalı); üçte biri nilot dilleri ailesi topluluklarından ve üçte ikisi de Bantular'dan (Bantular'ın içindeki en önemli grup Gandalar'dır) oluşur. Ayrıca geleneksel göçleri devam ettiren çok sayıda sudanlı ve ruandalı mülteci gelip ülkeye yerleşmiştir. Ülke ekonomisi büyük ölçüde tarıma (çalışan nüfusun % 80'i) dayalıdır. Yerel geçim tarımının temeli muzdur; buna bezelye, mısır, darı, fasulye, yumru bitkiler ve birkaç meyveyi de eklemek gerekir. Uganda'nın toplam hayvan varlığı 5 milyon sığır, 1,9 milyon koyun ve 3,3 milyon keçiden oluşur. İhracata yönelik tarım ürünlerinin başında kahve (180 000 ton), pamuk ve çay gelir. Balıkçılık, göllerde gelişmektedir (245 000 ton).

Maden kaynakları çeşitli olmakla birlikte zengin değildir (Güney-batıda tungsten ve kalay, Kilembe'de bakır ve batıda, göllerin kıyısında, tuz). Başlıca enerji kaynağı, hidroelektriktir: Victoria gölü çıkışındaki Owen Falls santralı, Jinja, Bugembe, Tororo ve Kampala'daki sanayileri besler. Genel olarak, madenler ve sanayi faaliyetleri, İdi Amin Dada'nın kovduğu Asyalılar'ın gitmesiyle düzenini kaybetmiş durumdadır. Nüfusun onda biri kentlerde yaşar. Başkentin nüfusu milyona yaklaşır (775 000 kişi), 5 kentin nüfusu 40 ila 60 000 arasında değişir

UGANDA

Uganda
Nil'in Kabalega çağlayanları

S. Held

(Jinja, Mbale, Masaka, Gulu, Entebbe). Ticaret dengesi kahve ihracatı sayesinde genellikle fazlalık veren Uganda'nın başlıca müşterileri ve satıcıları Hollanda, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, İtalya, İspanya ve Fransa'dır.

TARİH

Uganda tarihinin başlangıcında, balıkçı ve çiftçi bantu topluluklarıyla Nil kıyısındaki hayvancı çiftçilerin birbirleriyle karşılaşıp karıştığı görülür. Bunlar melezleşerek her yana yayıldılar. Açoli ülkesinde olduğu gibi birçok küçük devlet kurdular (XVII. yy.'dan önce). XV. yy.'da Albert gölü ile Kagera arasında kurulan baçvezi kabilesinin Kitara krallığı (Bigo krallık siti) bunların en önemlisidir. Luolar'ın XV. yy.'dan itibaren, aşama aşama, küçük topluluklar halinde, elli ya da yüz yıllık aralıklarla Bahrülgazel'den geldikleri sanılıyor. Bunlar XV. yy.'ın sonunda, uydu devletlere (Bunyoro, Buganda, Ankole ve Karagve; bu son ikisi hinda hanedanlarının denetimindeydi) ayrılmış olan Kitara'yı yıktılar.

Bunyoro, bütün XVI. yy. boyunca, komşularına saldırdı ve Buganda'yı belli sınırlar içinde tuttu. Buganda, XVIII. yy.'da pek çok göçmen kabul etti ve kıyı ticaretine katıldı. Daha XVII. yy.'ın sonunda, komşularının aleyhine büyümeye başladı. Bütün bu krallıkların, aristokratik bir hiyerarşiyle çevrili, kutsal haklı bir şefi ve dolayısıyla çok merkezi bir yönetimi vardı.

1860'tan 1884'e kadar, o sıralar Albert gölünden Victoria gölüne kadar uzanan Buganda'nın kralı *(kabaka)* olan Mutesa, Avrupalılar'ı (misyonerler ve kâşifler [Speke ve Stanley]) iyi karşıladı. İngilizler'in isteklerinden kaygılanan oğlu Mvanga geleneksel rahiplere yaslandı ve önce müslümanları, sonra hıristiyanları ezdi; ama sonunda Doğu Afrika şirketi'nin, fiili egemenliğinin yerini alan ingiliz himayesini kabul etmek zorunda kaldı (1894). Ölümünden sonra, kral naibi Başbakan Apollo Kagva, 1898'den 1925'e kadar ülkeyi yönetti. Bugandalılar, ordunun ve görevlilerin aracılığıyla kendi hesaplarına gerçek bir sömürgeleştirme uyguladılar. Kuzeydeki birkaç müslüman topluluk dışında ülkenin tümü hıristiyanlaştı.

1949'da, African Farmers' Union, anayasal bir monarşiye geçilmesini istedi, genç kabaka Mutesa II bu isteği reddetti. Ülkenin en önemli siyasal partisi, muhafazakâr Uganda National Congress'ti (UNC), 1953'te kabaka, Büyük Britanya'dan Buganda'nın bağımsızlığı için tarih saptanmasını istedi. Bunun üzerine İngiltere'ye sürgün edildi, 1955'te, oradan döndü, parlak bir törenle karşılandı. O tarihten itibaren, ingiliz hükümetinin yanında bir yürütme konseyi ve 34'ü afrikalı olmak üzere 62 üyeli bir yasama meclisi yer aldı. 1956'da, katolik ve liberal eğilimli Democratic Party (DC) ortaya çıktı.

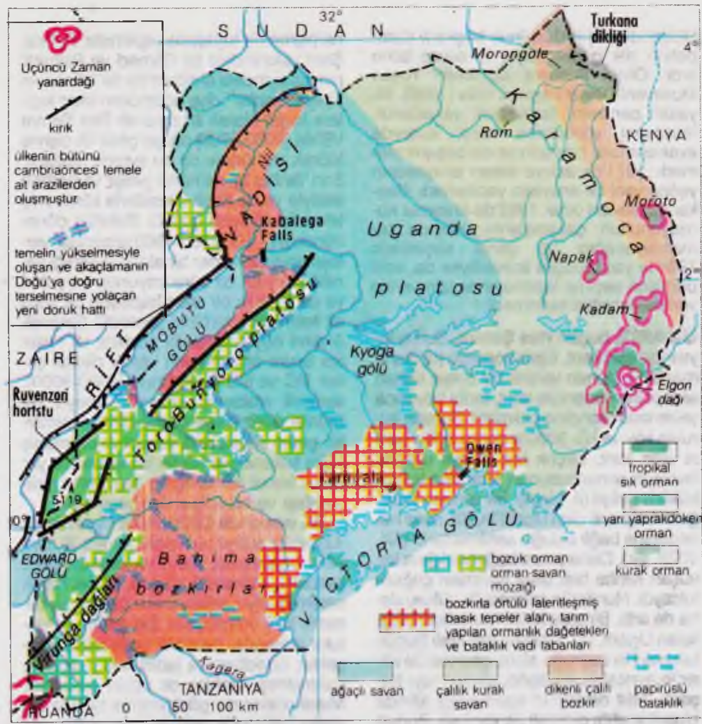
Parçalanan UNC, Milton Obote tarafından, ama Buganda karşıtı bir parti olarak yeniden kuruldu ve Uganda People's Congress (UPC) adını aldı. Buganda tarafından boykot edilen 1961 seçimlerinde DC zafer kazandı. Londra konferansı (1961) kararlarına uygun olarak 9 ekim 1962'de Uganda bağımsız oldu.

Yeni devleti oluşturan dört krallık (Buganda, Bunyoro, Toro ve Ankole) arasındaki gerginlikler, çatışmasız olmasa da, giderilebildi. 1963'te Mutesa devletin başına seçildi, ama 1966 şubatında, Obote Anayasa'ya son vererek bütün yetkileri kendisinde topladı. Buganda hükümet darbesine karşı çıktı; mayısta, krallık sarayı, ordunun saldırısına uğradı; kabaka kaçmayı başardı. 1967 eylülünde, yeni bir Anayasa, krallıkların varlığına son verdi. Rejim, gittikçe otoriter oldu (1969'da olağanüstü hal ilan edilmesi; siyasal partilerin yasaklanması) ve Başkan Obote, sosyalizme yöneldi (ticaretin devletleştirilmesi). Nil kakva halkından olan ordu genel kurmay başkanı general Idi Amin Dada, 25 ocak 1971'de Milton Obote'nin ülke dışında olmasından yararlanarak iktidarı ele geçirdi. Anayasal güvenceler ve temel özgürlükler kaldırıldı. 1975'te topraklar millileştirildi. Birtakım basit göz boyama girişimlerinin üstüne, keyfi önlemler ve terör eklendi.

Uluslararası düzeyde, önce Batı'ya yatkın görünen Amin, 1972'de İsrail ile ilişkilerini kopardı; Büyük Britanya ve Tanzaniya ile ilişkileri ciddi biçimde bozulurken Libya'ya yaklaştı. 27 haziran 1976'da Filistinliler'in kaçırdığı bir Air France (Fransız havayolları) uçağı Entebbe havaalanına indirildi, 3 temmuzda bir israil komando birliği baskın yaparak rehineleri kurtarmayı başardı.

1978 kasımında, bir sınır kışkırtması sonucunda, tanzaniya ordusu Uganda'ya girdi ve giderek bütün ülkeyi denetimi altına aldı (nisan 1979), Amin ülkeden kaçmak zorunda kaldı. Amin'e bağlı birlikler ülkeyi yakıp yıkarak halkı soyarken, yeni yöneticiler arasında görüş ayrılıkları ve çekişmeler baş gösterdi. Daha haziran ayında, Yürütme konseyi'ni yöneten Başkan Lule'nin yerini Godfrey Binaisa aldı. O da Ganda kabilesinden olan Lule gibi ancak bir yıl kadar iktidarda kaldı, mayıs 1980'de görevden alındı. O zaman Obote ülkesine görkemli bir dönüş yaptı. 10 aralık 1980 seçimlerine itiraz edildi, DC'nin karşı çıkmasına rağmen, Obote'nin partisi (UPC) sandalyelerin çoğunluğunu elde etti.

Obote'nin yeniden devletin başına geçmesi, ülkeyi altüst eden kargaşaya son vermeye yetmedi: kabile çekişmeleri ve haydutluk ülkedeki güvensizliği daha da artırdı. Tanzaniya ordusunun ülkeyi terk etmesinden sonra (haziran 1981) silahlı ayaklanma hareketlerinin ciddi tehdidi altında kalan rejim, gözü kara bir sindirme hareketine girişti. Pek çok sivil katledildi. Bütün bu felaketlere bir de kuraklık felaketi eklendi: 1980'den beri, korkunç bir açlık ekonomik zorlukları daha da artırmaktadır. Ulusal direniş hareketi gerillaları Yaveri Museveni komutasında iktidara karşı ayaklandılar (1981). Dr. Milton Obote bir askeri darbeyle iktidardan indirildi; Zambiya'ya sığındı (temmuz 1985). Başkomutan Tito Okelo Devlet başkanı oldu. Ulusal direniş örgütü'yle barış için, Kenya'nın arabuluculuğunda, görüşmelere başlandı. İmzalanan anlaşma kısa ömürlü oldu.

JEOMORFOLOJİK BÖLGELER VE BİTKİ ÖRTÜSÜ

EKONOMİ

Ulusal direniş ordusu'nun başkent Kampala'yı ele geçirmesiyle iç savaş sona erdi. Okelo Sudan'a sığınırken Yoveri Museveni Devlet başkanı oldu (1986). Siyasal partilerin faaliyetleri yasaklandı. Museveni yönetimine karşı kuzeyde ayaklanmalar başladıysa da başarılı olamadı. 1971'de askıya alınan anayasanın yerine yeni bir anayasa yapılamadı. Başkan Museveni ocak 1992'de anayasa komisyonunun çalışmalarını yakında tamamlayacağını ve genel seçimlerin 1994'te yapılacağını açıkladıysa da, eski partilerin seçime katılmalarına izin verilip verilmeyeceğini belirtmedi.

UGARİT, bugün **Res Şemra,** Suriye kıyısında eski kent. Eşsiz konumu (doğal limanları bulunan verimli bir ovaya bakan akropolis) nedeniyle kent, tarihi boyunca yabancıları kendine çekmiştir. Burada kurulan köy ve İ.Ö. 3000'e doğru onun yerini alan kent, birçok kez istilaya uğradı; bunların sonuncusunun ardından kenan kültürü gelişti (II. binyıl). Bir amurru krallığının başkenti olan Ugarit'in, XII. mısır hanedanına bağlı olduğu sanılmaktadır (XX.-XVIII. yy.). Daha sonra bağımsızlığına kavuşan kentte batı sami kavimleri çoğunluktaydı. Hurriler'in gelmesiyle nüfusu daha da arttı. Bir süre XVIII. hanedana bağlı kalan Ugarit, İ.Ö. 1366'da hitit kralı Şuppiluliuma I'in buyruğu altına girdiyse de Mısır'la ayrıcalıklı ilişkilerini sürdürmeyi başardı. Hitit devletinin egemenliği altında Ugarit krallığı giderek zenginleşti. Bunun doğal sonucu olarak saraylar zarif bir biçimde süslendi ve bütün Batı Asya'dan, Mısır ve Ege'den gelen yabancılar kente akın etti. Bununla birlikte, kentin çeşitli yazı ve dillerin kullanımını haklı çıkaran kozmopolit özelliği, Batı Samiler'in diniyle ilgili en iyi kaynağı oluşturan XIV.-XIII. yy.'da yazılmış efsanelerde görülen batı sami temele göre yüzeysel kalır. Ugarit, Deniz halkları'nın bir saldırısı ya da bir deprem sonucu İ.Ö. 1200'e doğru yıkıldı.

—Arkeol. C. Schaeffer'in (yardımcısı J.-C. Courtois'yla) yönetiminde 1929-1971 arasında yapılan kazılardan sonra çalışmalar J. Margueron, ardından da M. Yon'un başkanlığında devam etti. Bugünkü Res Şemra'da yapılan araştırmalar, eski Suriye'nin Yenitaş dönemi ile II. binyıl sonu arasındaki gelişim sürecinin anlaşılması bakımından büyük önem taşır. Önce 1928'de bir rastlantı sonucu Minet el-Beyza'da eski Ugarit'in limanı ortaya çıkarıldı. Bunun üzerine 1929'da, çok geçmeden Res Şemra'ya kadar genişletilen bir alanın sistemli bir biçimde araştırılmasına karar verildi. 1931'de Res Şemra'nın eski Ugarit kenti olduğu kesinlikle saptandı. Çok geniş bir alana yayıldığı düşünülen yerleşmenin kuruluşu Reş Şemra VC katına (İ.Ö. 6500-6000) rastlar. Yenitaş dönemi boyunca (6500-5250) konutlar taş temel üzerine pişmemiş tuğlalarla yapılmıştır. Byblos, Şam yakınındaki tel Remed ve Palmira'nın kuzeyindeki el-Kövm'de de bilinen ve "beyaz kaplar" diye adlandırılan kireç kaplara koşut olarak ilk seramik Res Şemra VB'de (6000-5700) ortaya çıkar. İlk pişmiş toprak mühürlere de bu evrede rastlanır. Son Yenitaş'ta, mimarlık gelişir ve perdah aletiyle ya da kazılı bezeklerle süslenmiş tekrenkli seramik çoğalır. Bakırtaş döneminde (IV), İ.Ö. 5250-4300 arasında, yerleşmenin daha dar bir alana yayıldığı sanılır. Bin yıllık bir süre boyunca en çok 4 ya da 5 ha'lık bir alanı kaplayan bir köye ait katmanlar, birbirini izlemiştir. Seramik üretimi büyük çeşitlilik gösterir, tel Halef tipi boyalı seramiklerin varlığı dikkati çeker. IIIC ve IIIB evrelerinde (4300-3000), seramik malzeme arasında ubeyd tipi ürünler görünmeye başlar. Bilinen mimarlık, gereç olarak hâlâ kerpici ve pişmemiş tuğla kullanan ve küçük taş duvarlara yer veren konut mimarlığıdır. Taş aletler çakmaktaşı ve obsidiyenden yapılmıştır.

IIIA evresinde (3000-2100) Ugarit'te, ilk Tunç çağı suriye kültürleri görülür. III. binyıl'ın ortalarında, siyah ve kırmızı renkli, perdahlı, kafkasardı kökenli, Hirbet Kerak seramiği diye adlandırılan özgün bir seramik türü ortaya çıkar. Ele geçen buluntular arasında, perdahlı baltacıklar, ağırşaklar, obsidiyen ve jadeit takı parçaları, çakmaktaşı orakıar, ok uçları sayılabilir. Metal aletler de görünmekle birlikte taş aletler hâlâ önde gelir. İlk Tunç çağının sonunda (III. binyıl'ın son çeyreğindeki Ebla* dönemine koşut olarak) seramik üretimi çok çeşitlidir; metalürjide de gelişme görülür (silahlar, aletler, takılar).

Orta Tunç çağı (2100-1650) ya da Res Şemra II evresinden özellikle bol miktarda ölü armağanı içeren (metal, taş aletler) ortak mezarlar bilinmektedir. İ.Ö. 2100-1900 arasına tarihlenen evrede Ugarit'e, C. Schaeffer'in "metal torques giyenler" diye adlandırdığı, beraberlerinde özgün bir takı geleneği getiren (uçları kıvrık bronz torqueslar, delikli iğneler) kavimler yerleşir. Torqueslarla süslü bir erkekle bir kadını canlandıran iki gümüş heykelcik ve ikonografisi güçlü bir Mısır etkisi ortaya koyan "Yıldırımlı Baal" steli de bu evreye tarihlenir. Pek çok buluntu (bunların çoğu yazıtlıdır) Mısır'dan getirilmiş olabilir. Kırmızı akik bir boncuğun üzerine Sesostris I'in (1970-1936) adı kazılmıştır. Bu tarihten sonra mısır eşyaları giderek bollaşır. Ugarit'in en iyi bilinen dönemi hiç kuşkusuz Son Tunç çağı (1600-1185), özellikle de bu çağın son evresidir. Daha ilk kazılarda, yerleşmenin akropolisinde, Ugarit başrahibinin evi ve dinsel kitaplığı ortaya çıkarılmıştır. Burada bulunan üzeri yazıtlı 74 bronz silah ve alet yardımıyla abecesel ugarit yazısıyla yazılmış metinler çözülebilmiştir. Gerçekten de, yine ilk kazılar sırasında ortaya çıkarılan ve bilinmeyen bir dilde çiviyazısıyla yazılmış elli dolayında metin, batı sami dillerinin abecesel bir yazı sistemi kullanan ve ugarit dili adı verilen bir türünün varlığını ortaya koymuştur. Çok geçmeden, akkad hece yazılı ya da hurri, mısır, hitit, kıbrıs-girit, sümer ve akkad dillerinde metinler de bulunmuştur. Akropiliste ve onun eteğindeki geniş konut mahallelerinde iki büyük tapınak ortaya çıkarılmıştır (Dagan ve Baal tapınakları). Höyüğün kuzey-batı kesiminde, çok gelişmiş bir mimarlığın ürünü olan büyük bir krallık sarayının (burada İ.Ö. 1395-1236 yıllarını kapsayan çok sayıda diplomatik metin ele geçirildi) yanı sıra küçük bir saray (ya da güney sarayı) ve daha eski olan kuzey sarayı gün ışığına çıkarılmıştır. Krallık sarayının doğusunda yer alan mahallede yapılan kazılarda ortaya çıkarılan özel evler, çoğu kez dromoslu güzel yeraltı mezarları da bulunan zengin konutlardır. Kuşkusuz, Son Tunç çağında Ugarit İ.Ö. XIV.-XIII. yy.'lardaki Suriye kıyı kentlerinin en zengin olanıdır.

Lauros-Giraudon

Ugarit
tanrı Baal
kısmen altın varakla kaplanmış
bronz heykel
İ.Ö. XIV.-XIII. yy.
Louvre müzesi, Paris

P. Koch-Rapho

Ugarit
bir saray kalıntısından
görünüm

UGARİTÇE a. Fenike'de, İ.Ö. XV. ve XIII. yy.'larda kullanılan dil ve yazı.

—ANSİKL. Ugaritçe 1929'da başlayan Res Şemra kazılarında ortaya çıkarılan kil tabletler aracılığıyla tanınır. Çiviyazısına benzeyen göstergeler 1930'da çözülmüştür. Abece, 28 ünsüz ve yan ünlüden ve bir sözcükleri ayırma göstergesinden oluşur. Fenike abecesiyle aynı ilkelere bağlı olan bu yazı dizgesi fenike abecesinden bağımsız olarak, belki de ondan daha önce gelişmiştir. Ugaritçe kenan dalından bir sami dilidir: bükünlü bir biçimsel yapı, üç harfli anlamsal destek, zamansaldan çok kipsel biçimli fiiller. Eski Ahit'in şiirsel diliyle tartışma götürmez benzerlikleri vardır. Sonradan Kutsal Kitap ibranicesinde rastlanan biçimlerin bir çoğu gerçekleşmiş ya da gücül olarak ugaritçede görülür.

UGARTE (Manuel), arjantinli yazar (Buenos Aires 1878 - Nice 1951). Toplumbilimci ve tarihçiydi, ispanyol-amerikan halkların birliğini savundu (*El porvenir de la América latina*, 1911). Ayrıca romanlar ve başlıca teması aşk olan şiirler (*Palabras*, 1893; *Vendimias juveniles*, 1907) yazdı. Paris'te yazdığı öyküler anavatan özlemini dile getirir (*Cuentos argentinos*, 1908).

UGİYA a. Moritanya'nın para birimi.

UGLİÇ, Rusya'da kent, Volga kıyısında, Şçerbakov yapay gölünün yukarısında, Moskova'nın K.'inde; 35 000 nüf. Hidroelektrik santralı. Makine onarımı.

—Tar. ve Güz. sant. Vladimir-Suzdal bölgesinde bir kent olan Ugliç'ten ilk kez 937'de bir kronikte söz edilir. Kent 1218'de Ugliç prensliği'nin merkezi oldu. Prenslik 1329'da Moskova'ya bağlandı. Korkunç İvan'ın oğlu çareviç Dimitriy 1591'de burada, Boris Godunov'un kışkırtmasıyla öldürüldü. Boris Godunov'un yağmalattığı kent Polonyalılar tarafından yakılıp yıkıldı (1608-1611). Ugliç'te eski dönemlerden geriye yalnızca çareviç Dimitriy'in sarayı kalmıştır. XV. yy.'dan kalma bu yapı, Moskova'nın tuğla binalarına benzer, ama Novgorod mimarisinden de etkilenmiştir.

Çareviçin trajik sonu, Ugliç'i bir ziyaret yeri yapmıştır. 1692'de cinayetin işlendiği yerde inşa edilen Svyatov Dimitriy kilisesi simgesel olarak kırmızıya boyanmıştır. Rostov Jonas metropolitinin yaptırdığı Voziojdeniye manastırı'na bağlı kiliseler ve binalar grubu, eski rus mimarisinin en görkemli külliyelerinden biridir. Bitişiğindeki Vaftizci Yahya kilisesi, özellikle kafesli piramit biçimindeki kalesi ve sağlam kapı revakıyla ilgi çekicidir.

UGLJAN, Adriya denizi'nde Hırvatistan'a bağlı ada, Zadar'ın karşısında; 46 km²; 11 000 nüf. Turizm merkezi. (ital. *Ugliano*.)

UGLUTA a. (ar. *ġlaṭ*'tan *uġlūṭa*). *Esk.* **1.** Yanıltmayı amaçlayan bilmece. **—2.** Bil-

ginlerin birbirini yanıltmak ve imtihan etmek için sordukları soru.

UGNİ a. (fr. *ugni*). Bağc. *Beyaz ugni*, İtalya kökenli olup orada *Toscana trebbiano' su* denilen güçlü ve verimli beyaz üzüm asması. (Fransa'nın ilk beyaz asma çubuğudur. Ülkenin bütün güney yarısında yetiştirilmeye uygundur. Midi bölgesinde yüksek alkollü, uçuk sarı, oldukça değerli şaraplar verir [cassis, bandol, côtes de Provence].)

UGNİYE a. (ar. *ġinā*'dan *uġniye*). *Esk.* **1.** Şarkı, ilahi. **—2.** *Ugniyet ül-agani*, şarkıların şarkısı; Süleyman peygambere inen kutsal kitap.

UGO da Carpi, italyan gravürcü ve ressam (Carpi 1480'e doğr. - Bologna 1532). Kontur çizgilerinin belirgin olduğu alman kamayö resmini taklit ettikten sonra, lekenin vurgulandığı ışık-gölge yöntemini uyguladı. Özellikle Raffaello'dan (*Ananias' ın [Hananya] ölümü*) ve Parmigianino'dan (*Diogenes*) yola çıkarak yaptığı üç renkli estamplarıyla anılır.

UGO (öl. Arles 947), Arles kontu (898-947), Provence kontu (911'e doğr.-946), İtalya kralı (926-947), Arles kontu Thibaud ile Lorraineli Berthe'in oğlu. Kör Louis adına Provence'ı yönetti, topraklarının bir kısmını yakıp yıkan (924-926) Macarlar'ı durduramadı; az sonra, Bourgogne kralı Rodolphe II'yi yendi ve İtalya kralı oldu. İtalya'da her türlü rekabetten kurtulmak için kırsal Bourgogne'u Rodolphe II'ye bıraktı, fakat burada, feodal ufalanma nedeniyle yalnızca bir iktidar görüntüsünü koruyabildi.

UGOLİN (Ugolino DELLA GHERARDESCA, — denir) → GHERARDESCA.

UGOLİNİ (Vincenzo), italyan besteci (Perugia 1570'e doğr. - Roma 1638). Roma'daki Santa Maria Maggiore'de (1603-1609), Benevento katedrali'nde (1610), Roma'daki S. Luigi dei Francesi'de (1616), son olarak da Vatikan'daki San Pietro'da (1620) capella yöneticiliği yaptı. Palestrina'nun ülküsüne olan bağlılığını ortaya koyan 5 seslik iki madrigal kitabı, 1'den 12 sese kadar yazılmış sürekli baslı sayısız motet ve mezamir bıraktı.

UGOLİNO Dİ VİERİ, sienalı kuyumcu (XIV. yy.). 1337-38'de italyan kuyumculuğunun başyapıtlarından biri olan Bolsena mihrap örtüsünün yerleştirildiği kutsal emanet sandığını yaptı (Orvieto katedrali). Değerli bir mimarlık ürünü gibi işlenmiş olan sandık belirli bir konuyu işleyen mineli kabartmalarla bezelidir. San Savino kutsal emanet sandığı (Museo dell'Opera, Orvieto) daha geç dönemde, aynı anlayışla gerçekleştirilmiştir.

UGOR DİLLERİ a. Ural ailesinden dil öbeği; bir yandan macarca, öte yandan Obi vadisindeki sibirya dilleri (ostyak dili ve vogulca) bu öbekte yer alırlar.

UGRİYUMOV (Grigoriy İvanoviç), rus ressam (Moskova 1764 - Sen-Petersburg 1823). Kahramanlık konularını işlemekte uzmandı. Başlıca yapıtları: *Aleksandr Nevskiy'in Pskov'a girişi* (1792, Rus müzesi, Sen-Petersburg), *1552'de Kazan'ın alınışı* (1797, *ay. y.*).

UĞRA a. Hamur açılırken, hamurun tahtaya yapışmaması için kullanılan kalın un.

UĞRAK a. **1.** Sık sık uğranılan yer. **—2.** Yol üstünde geçerken uğranılan yer: *Ankara'dan Mersin'e giderken ilk uğrağımız Konya oldu.*
—Denizc. *Zorunlu uğrak*, bir geminin, fırtına, makine arızası, salgın hastalık, malzeme ikmali vb. nedenlerle uğramak zorunda kaldığı liman.
—Fels. Hegel'de, anlığın, ilk dolayımsız varlığı ya da kendindeyi incelerken yaptığı bölümleme sonuçlarından her biri. (Uğraklar [alm. *Moment*], bütünün zenginliğini oluşturan ve hem özdeş hem de farklı bir nitelik taşıyan mantıksal yanlardır; her biri kendinde ve her ikisi karşılıklı karşıtlıkları içinde birbirinde yansır. Örneğin, oluşun uğrakları olan varlık ve hiçlik konusunda Hegel şöyle der: "Bunlar ya varolmayanlar olarak ya da uğraklar olarak vardırlar" [*Wissenschaft der Logik* (Mantık bilimi), "Sein" (Varlık), 1,1].)

UĞRAK, Bayburt ilinin merkez ilçesi merkez bucağına bağlı köy; 433 nüf. (1990). Yörede Varzahan* kentinin kalıntıları ve bircok kilise yıkıntısı vardır.

UĞRALAMAK g. f. Hamur açarken, yapışmasını önlemek için uğra serpmek.

UĞRAMA a. Uğramak eylemi.

UĞRAMAK gçz. f. **1.** *Bir yere, bir kimseye (evine) uğramak*, sözkonusu bir kimseyse, kısa bir süre kalmak üzere oraya gitmek; bir kimse ya da bir taşıtsa, o yer yolunun üzerinde olmak, oradan geçmek, bir yolculuk sırasında orada durmak, kısa bir süre orada kalmak: *Ali dün eve hiç uğramadı. Saat ikide sana uğrarım. Otobüs buraya uğramadan geçti. Edirne'ye giderken İstanbul'a uğrarsanız, bizi görmeye gelin. Artık hiç kimsenin uğramadığı bir yer.* **—2.** Bir yerden fırlayarak çıkmak, dışarı çıkmak: *"Yangın var!" çığlığını duyan herkes gece yarısı sokağa uğradı.* **—3.** *Bir şeye uğramak*, kötü bir durumla karşılaşmak, kendini o durum içinde bulmak: *Felakete, iftiraya uğramak. Saldırıya uğramak. Neye uğradığını anlayamadı.* **—4.** *Esk.* Cin, peri vb. yaratıkların etkisinde kalmak.
—Denizc. Bir gemiden söz ederken, herhangi bir nedenle yolu üzerinde bulunan bir limana inmek.

◆ **uğranmak** edilg. f. **1.** Kısa bir süre kalmak üzere bir yere gidilmek, bir yerden geçilmek. **—2.** Kötü bir durumla karşılaşılmak.

◆ **uğratmak** ettirg. f. **1.** Bir kimsenin bir yere, bir kimseye uğramasını sağlamak. **—2.** Kötü, bir durumla karşı karşıya gelmesine yol açmak. **—3.** *Bir kimseyi bir yerden, bir işten uğratmak*, kovmak, çıkarmak, atmak.

UĞRANMAK → UĞRAMAK.

UĞRAŞ a. **1.** Zamanın, etkinliğin verildiği eylem, iş, çalışma; meşguliyet: *Çok çeşitli uğraşları var. Başlıca uğraşı kitap okumaktır.* **—2.** Bir güçlüğü yenmek, bir işi başarmak için gösterilen azimli ve sürekli çaba; mücadele: *Uğraş vermek.* **—3.** *Esk.* Savaş: *"Subh dem bir acep uğraş oldu"* (Mesihi, XV. yy.).
—Ted. *Uğraş tedavisi*, beden ya da akıl sakatlığı olanların çıraklık ve zanaat teknikleri kullanılarak topluma kazandırılmasını kolaylaştırmak amacıyla uygulanan eğitim ve tedavi yöntemi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Uğraş tedavisi 1. zanaat tekniklerini (sepetçilik, mozaik yapımı, dokuma) öğretir; 2. bir biçim ya da duruş bozukluğunu düzeltecek olan basit bir aygıtın yapımına çalışır (bu aygıta ortez* denir); 3. bedeni özürlülerin eklem durumu göz önüne alınarak gündelik yaşantıya ve mesleğine en yüksek derecede uyum sağlatmasına çalışır. Uğraş tedavisi, ruh hastalıkları hastanelerinin çoğunda, grup halinde mesleğin gerektirdiği disiplin uygulanarak hastayı yeniden topluma uyum sağlayacak hale getirmek için kullanılır. Bununla beraber, birçok olguda hastaya, sadece az ücretle tekdüze işler önerilerek bir şeyle uğraşmaları beklenir, bunu ancak, bazı süreğen hastalığı olan kişiler kabullenebilir.

Uğraşderesi savaşı, Bayezit II ile şehzade Selim (sonradan Selim I) arasında "baba-oğul savaşı" da denen çarpışma (3 ağustos 1511). Rumeli'de istediği Semendire sancakbeyliği kendisine verildikten sonra babasıyla barışan şehzade Selim, yarı yoldan geri dönerek Edirne'yi işgal edip 30 bin kişilik ordusuyla İstanbul üzerine yürümeye başladı. Oğlunu 40 bin kişilik kuvvetiyle Çorlu yakınındaki Uğraşderesi (esk. Karışdıran) köyünde karşılayan Bayezit II, elini öpmek için geri döndüğünü bildiren Selim'in sözlerine kanmayarak birliklerine saldırı buyruğu verdi. Öğleyin başlayan savaş, akşam üzeri Selim ordusunun tam bir bozguna uğramasıyla sonuçlandı. Selim, Burgaz körfezine, oradan da gemiyle Kırım'da Kefe'ye kaçtı.

Lauros-Giraudon

Ugo da Carpi
Yakup'un düşü
boyalı ağaç üzerine gravür (ışık-gölge)
Raffaello'nun bir yapıtından
Petit Palais müzesi, Paris

UĞRAŞI a. Uğraşılan şey, iş, meşgale.

UĞRAŞILMAK → UĞRAŞMAK.

UĞRAŞMAK gçz. f. **1.** Belli bir sonuç elde edebilmek için sürekli bir çaba harcamak: *Bu sınavı vermek için çok uğraştı. Kapıyı açmak için iki saat uğraştım.* **—2.** *Bir şeyle uğraşmak*, onu iş, uğraş edinmek: *Neyle uğraşıyorsunuz? Ticaretle uğraşmak;* bir meslek, bir bilim, bir etkinlik alanı sözkonusuysa, konusu o olmak: *Ruhbilim, bu tür sorunlarla uğraşır.* **—3.** *Bir kimseyle, bir şeyle uğraşmak*, zamanını, çalışmasını onlara vermek; onlarla meşgul olmak, ilgilenmek: *Bütün gün çocuklarla uğraştım. Seninle daha fazla uğraşamam.* **—4.** *Bir kimseyle uğraşmak*, onu tedirgin etmek, canını sıkmak, ona düşmanca davranmak: *Onunla uğraşma, arkası çok sağlam. Kiracılarıyla uğraşan bir ev sahibi.* **—5.** *Esk.* Savaşmak.

◆ **uğraşılmak** edilg. f. Uğraşmak eylemi yapılmak.

◆ **uğraştırmak** ettirg. f. *Bir kimseyi uğraştırmak*, onun sürekli bir çaba harcamasını gerektirmek, zamanını alıp yormak: *Bu iş beni çok uğraştırdı.*

UĞRAŞTIRMAK → UĞRAŞMAK.

UĞRATMAK → UĞRAMAK.

UĞRU a. Hırsız.

UĞRULAMAK g. f. Bir şeyi çalmak, aşırmak.

UĞRULUK a. Hırsızlık.

UĞRUN be. **1.** Gizlice. **—2.** *Uğrun uğrun;* gizli olarak, gizlice.

UĞRUNKAPI a. Kalelerde, tehlike anında kaçmak ya da dışardaki düşmana gizlice baskın yapabilmek amacıyla açılmış gizli kapı. (Anadolu kentlerinde bu adı taşıyan sur kapıları vardır.)

UĞULDAMA a. Uğuldamak eylemi.

UĞULDAMAK gçz. f. (yansıma sözc.). **1.** Kalın, sürekli boğuk bir ses çıkarmak: *Vantilatör başımın üstünde sürekli uğulduyordu.* **—2.** Beyinde, kulakta sürekli bir uğultu duymak.

UĞULTU a. (yansıma sözc.). Kalın, sürekli, boğuk ses: *Rüzgârın uğultusunu dinlemek. Makinelerin uğultusu. Kulağımda bir uğultu var.*
—Patol. Kaynağı dışardaki bir gürültü olmayan ses duyusu. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Telekom. *Anlaşılmaz uğultu*, ANLAŞILMAZ DİYAFONİ*'nin eşanlamlısı.
—ANSİKL. Patol. Uğultular, işitme işlevindeki bir bozukluğun alametidir. Duyu patolojisinde ağrıyla eşdeğerlidir. Uğultular

ıslık, buhar fışkırması gibi bilinen tekdüze terimlerle tanımlanabilen basit gürültülerdir. Bunlar karmaşık işitsel duyular denilen, ruhsal kökenli işitsel sanrılardan farklıdır. Uğultular, çoğunlukla koklea-dalız sendromunu oluşturan sağırlık ve baş-dönmesiyle birlikte görülür. Etiyolojileri, dalızın ve kaya kemiklerinin odiyoloji ve radyoloji yöntemleriyle incelenmesiyle saptanır. Başlıca iki nedeni Ménière hastalığı ve işitme siniri urudur.

Nedeni ortadan kaldırılmaya elverişli olan uğultular dışında, tedavi belirtileri gidermeye yöneliktir, sakinleştirici ve damar genişletici ilaçlarla birlikte uygulanır. Kulak uğultularını gidermede cerrahi tedaviye ender olarak başvurulur ve kesin sonuç vermeyebilir; işitme duyusu yitirilebileceğinden, ağır sürekli uğultularda ve işitme bozukluklarında uygulanır.

Kulak uğultuları, bir damar uruna bağlı ise, bazen nesnel olabilir ve muayene eden tarafından da duyulabilir.

UĞULTULU sıf. Uğultuyla dolu, uğultu çıkaran.

Uğultulu tepeler → RÜZGÂRLI BAYIR

UĞUNMAK → OĞUNMAK.

UĞUR a. **1.** Olumlu bir durumun, iyiliğin habercisi sayılan belirti ya da kimi şeylerde var olduğuna inanılan şans ve iyilik kaynağı gizli güç: *Burada karşılaşmamızı bir uğur sayıyorum. Bu evin uğuruna inandınız mı şimdi?* **—2.** Böyle bir güce, niteliğe sahip olduğuna inanılan şey: *Bu anahtarlık uğurumdur onu hiç elimden bırakmam.* **—3.** *Uğur ola, uğurlar olsun,* "güle güle, yolun açık olsun" anlamında söylenen iyi dilek sözü. || *Uğuru açık,* talihli.

—Folk. *Uğur kesme,* Anadolu'nun bazı yörelerinde, kadının erkeğin yolunu keserek yürümesi halinde ortaya çıkacağına inanılan olumsuz durum, uğursuzluk. (*Sakal kesme* de denir.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—ANSİKL. Folk. Anadolu'nun birçok yöresinde halkın inanış ve günlük yaşantısındaki çeşitli davranışlar, zamanlar, çevredeki nesneler, kişiler, hayvanlar vb. uğurlu ya da uğursuz diye kümelenmiştir. Uğurlu olanları yeğlemek, uğursuzlardan kaçınmak ya da onlardan gelebilecek olumsuzlukları giderme yöntemlerini gözetmek gerekir. Anadolu'da uğura ilişkin pek çok inanış vardır. Bunlardan en yaygınları şöyledir: nal uğur getirir, çünkü kutsal ve değerli bir varlık sayılan ata aittir; siftah parası uğurlu sayılır ve çeneye sürülerek o günkü kazancın sakal kadar çok olması dilenir; günlük alış verişin bereketli olup olmayacağı ilk gelen müşterinin uğruyla ölçülür; 1, 3, 5, 7, 9, 12 gibi sayılarla 40, 70, 72, 99 gibi yüksek sayılar uğurlu sayılır, birçok yörede 13 rakamının uğursuzluğuna inanılır. Kara kedinin, baykuş ötüşünün, köpek ulumasının, evde ayna kırılmasının uğursuzluğa işaret sayılması, merdiven altından geçmenin uğursuzluk getireceğine inanılması bugün de yaygın inanışlardır. İnsanların uğuruna ilişkin inanışlar da vardır. Bir eve gelin giden kızın uğuru, o yılki mahsul ve evdekilerin başına gelen olumlu ya da olumsuz olaylarla ölçülür. Olumsuz olaylar, çoğunluktaysa gelinin uğursuzluğuna yorulur. Çevresindeki kişilerin başına sürekli olumsuz olaylar gelenler "uğursuz diye nitelenir.

• Uğur kesme inanışı, Anadolu'nun birçok yöresinde bugün de yaygın, çok eski dönemlere değin uzanan bir inanıştır. Kadının bir erkeğin yolunu, uzakta da olsa diklemesine keserek yürümesinin erkeğe uğursuzluk getireceğine, bu durumda avının bereketsiz, işinin verimsiz geçeceğine inanılır. Böyle bir davranışta bulunmak kadın için utandırıcı ve cezayı gerektirici bir durum olarak nitelenir, kadının, erkek geçinceye değin yolun kenarında durup o uzaklaştıktan sonra geçmesi beklenir. İnanışın, kadının tinsel olarak kirli olabileceği (âdet görme, boy aptesi almamış olma vb.) düşüncesinden kaynaklanabileceği öne sürülür. Bunun yanı sıra kırsal kesimde erkeğin üstünlüğünü vurgulama anlamına geldiğini savunanlar da vardır.

Necdet Uğur

Gülay Uğurata

UĞUR, -ğru a. *Uğruna, uğrunda,* bir şey ya da bir kimsenin yoluna, yolunda; onun için: *Zayıflama uğruna bütün gün aç kalmayı göze alıyor. Vatan uğrunda ölmek.*

UĞUR (Ali), türk kameraman (Fethiye 1921). Sinemaya fotoğraf stüdyolarında işçi olarak çalışarak girdi. Faruk Kenç ve Kemal Baysal'ın yanında asistanlık yaptı. Daha sonra kendi adına bir şirket kurdu. 1964'te *Acı hayat,* 1967'de *Zalimler* ile Altın portakal ödülü'nü kazandı. Başlıca filmleri: *Susuz yaz* (1969), *Irmak* (1972), *Bedrana* (1973), *Kara çarşaflı gelin* (1974), *Derya gülü* (1979).

UĞUR (Necdet), türk yönetici ve siyaset adamı (Mecitözü, Çorum, 1923). Ankara Üniversitesi siyasal bilgiler fakültesi'ni bitirdi (1944). İçişleri bakanlığı hizmetinde çeşitli görevlerde çalıştı; İzmir (1957) ve İstanbul emniyet müdürlüklerinde bulundu. 1963'te İstanbul belediye başkanlığına atandı. Görev süresi bittiğinde belediye seçimlerinde adaylığını koymadı, özel sektöre geçti (1963-1968). 1968'de CHP' de siyasete atıldı, partinin İstanbul il başkanı oldu. İstanbul milletvekili seçildi (1969 -1980). Bülent Ecevit hükümetlerinde İçişleri (1977) ve Milli eğitim (1978-1979) bakanlıkları yaptı. 1987 yılında SHP'ye katıldı ve parti meclisi üyesi olarak görev aldı.

UĞUR (Mete), türk bariton (İstanbul 1937). Aydın Gün, Saadet İkesus Altan, Renata Carosio gibi öğretmenlerden şan dersleri aldı. 1960'ta İstanbul Şehir operası'na girdi. 1965-1976 arası Ankara Devlet operası'nda çalıştı. İtalya, Rusya, Ukrayna, Azerbaycan, Polonya, Romanya, Fransa vb. ülkelerdeki opera temsillerinde rol aldı. 1992'de devlet sanatçısı unvanını aldı. 1976'dan beri İstanbul Devlet operası solistlerinden olan sanatçı *Sevil berberi, Rigoletto, Aida, Carmen, Cavalleria rusticana, Porgy and Bess, Midas'ın kulakları, Konsolos, Nabucco, Macbeth, Don Carlos* vb. operaların başrolünü oynadı.

UĞURATA (Gülay), türk kadın piyanocu (İstanbul 1940). 1947'den başlayarak İstanbul Belediye konservatuvarında Ferdi Statzer'in öğrencisi oldu. Öğrenimini Münih Devlet müzik akademisi'nde Friedrich Wührer'le sürdürdü. Burayı bitirdikten (1961) sonra iki alman arkadaşıyla birlikte *Münih üçlüsü*'nü kurarak Avrupa'da konserler verdi. 1972'de devlet sanatçısı unvanını alan sanatçı, Cumhurbaşkanlığı senfoni orkestrası'nda solist olarak görev yapmaktadır.

UĞURBÖCEĞİ a. Böcbil. *Coccinella* cinsine giren böceklerin türkçe ortak adı. (Eşanl. HANIMBÖCEĞİ, UÇUÇBÖCEĞİ, GELİNBÖCEĞİ.)

UĞURBÖCEĞİGİLLER a. Larvaları ve erişkinleri yaprakbitlerini ve kabuklubitleri yiyen etçil kınkanatlılar familyası. (Tarım için yararlı böceklerdir. Başlıca cinsleri: *Coccinella, Chilocorus, Novius, Scymnus, Epilachna.* Birçok türünden tarım zararlılarıyla biyolojik mücadelede yararlanılır; ama bitkicil bazı türleri tarıma zarar verir [örneğin karpuz yaprakböceği [*Epilachna chrysomelina*]. Bil. a. *Coccinellidae.*) [Eşanl. GELİNBÖCEĞİGİLLER.]

UĞURLAMA a. Uğurlamak eylemi.

UĞURLAMAK g. f. *Bir kimseyi uğurlamak,* bir ziyaretçiye kapıya kadar eşlik etmek; bir yolcuya yola çıkacağı yerde bulunarak sağlık ve esenlik dilemek; geçirmek, yolcu etmek: *Bir konuğu asansöre kadar geçirip uğurlamak. Onu uğurlamaya istasyona gitti.*

◆ **uğurlanmak** edilg. f. Geçirilmek, yolcu edilmek.

UĞURLANIŞ a. Uğurlanmak eylemi ya da biçimi.

UĞURLANMA a. Uğurlanmak eylemi.

UĞURLANMAK → UĞURLAMAK.

UĞURLAYICI a. Birini uğurlayan kimse.

UĞURLU sıf. **1.** Uğur, iyilik getirdiğine inanılan; kutlu: *Uğurlu bir yüzük. Ayağı uğurlu bir insan.* **—2.** Şansın açık olduğu, kutlu bir olayın yaşandığı bir an, bir gün ya da bir dönem için kullanılır. **—3.** *Uğurlu gelmek,* bir kimseye şans, iyilik getirmek. || *Uğurlu kademli olsun,* mutlu bir olay ya da sahip olunan bir şey nedeniyle söylenen iyi dilek sözü.

UĞURLU, Trabzon ilinin Of ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 4 822 nüf. (1990).

UĞURLU MEHMET BEY, akkoyunlu şehzade (öl. Erzincan yakınları 1477). Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın büyük oğlu ve 10. akkoyunlu hükümdarı Göde Ahmet'in babası. Otlukbeli* savaşı'nda (1473) akkoyunlu ordusunun sol kanadını yönetti. Fatih karşısında alınan yenilgiden sonra Şiraz valiliğine atandı. Ancak, üvey annesi Selçuk Begüm'ün, öz oğlu Halil'i veliahtlığa getirmek için kendisine karşı çevirdiği dolaplar yüzünden babasıyla arasının açılması üzerine kaçıp Fatih'e sığındı (1475) ve padişahın kızı Gevherhan Sultan'la evlendi. Bu durumdan kaygılanan Selçuk Begüm'ün, Uzun Hasan'ın ölüm döşeğinde yattığını bildirerek kendisini hükümdarlığa çağıran mektubuna kanıp ülkesine döndü ve Erzincan'a gi-

Uğurludağ, *Çorum*

derken yolda pusuya düşürülerek öldürüldü.

UĞURLUDAĞ, Çorum ilinin İç Anadolu bölgesi sınırları içinde kalan kesiminde ilçe; 27 331 nüf. (1990); 33 köy. Merkezi, Çorum'un 66 km batısında *Uğurludağ* (esk. *Kızılveran*), 7 356 nüf. (1990). Tahıl, baklagiller, meyve. Hayvancılık.

UĞURSAMAK g. f. Bir şeyi uğur saymak, uğurlu olduğuna inanmak.

UĞURSUZ sıf. **1.** Kendinde bir uğursuzluk bulunduğuna ya da uğursuzluk getirdiğine inanılan bir şey, bir yer için kullanılır; kademsiz, meymenetsiz: *Uğursuz bir ev.* **—2.** Kötü, acı bir olayı anımsatan bir an, bir gün ya da bir dönem için kullanılır: *O uğursuz geceyi unutamıyor.* **—3.** *Uğursuz gelmek*, şansızlık getirmek.

◆ sıf. ve a. Uğursuzluk getirdiğine inanılan ya da kötü olduğu düşünülen bir kimse için kullanılır: *İt, uğursuzla dolaşma.*

UĞURSUZLUK a. **1.** Kötülük getirdiğine inanılan güç ya da kötülük belirtisi. **—2.** Uğursuz bir şeyin, bir yerin, bir kimsenin niteliği. **—3.** *(Bir kimseye)* uğursuzluk getirmek, onun için kötü, uğursuz sonuçlar doğurmak, şansını kırmak.

UHAM, Orta Afrika Cumhuriyeti'nde il, Bahr Sara'nın yukarı kolu *Uham*'ın her iki yakasında uzanır; 50 250 km²; 292 132 nüf. (1988). Merkezi *Bossangoa*.

UHAM PENDE, Orta Afrika Cumhuriyeti'nin batısında il; 32 100 km²; 287 653 nüf. (1988). Merkezi *Bozum*.

UHDE a. (ar. *ʿahd*'den *ʿuhde*). Esk. **1.** Bir işi yüklenme, yapacağına dair söz verme. **—2.** Bir işin altından kalkma. **—3.** İş, görev sorumluluk. **—4.** *Uhdesinde olmak*, sorumluluğu altında olmak. ‖ *Uhdesinden gelmek*, başarmak, altından kalkmak. ‖ *Uhdesine almak*, sorumluluğu yüklemek.

UHDE (Fritz VON), alman ressam (Wolkenburg 1848 - Münih 1911). Günlük yaşam resimleri yaptı ve Kutsal Kitap'tan esinlendiği konuları döneminin gerçekçi ve duygusal ortamına uyarladı (*Bırakın küçük çocuklar bana gelsin*, 1884, Leipzig müzesi). İzlenimcilikten, sanat yaşamının geç dönemlerinde etkilendi.

UHDE (Wilhelm), fransız uyruğuna geçmiş alman sanat yazarı ve koleksiyoncu (Friedeberg in der Neumark, bugün Strzelce Krajeńskie, Polonya, 1874-Paris 1947). 1904'te Fransa'ya yerleşen ve kübistlerle Gümrükçü Rousseau'ya yakın olan (ona 1910'da bir monografi çalışması adamıştır) sanatçı, daha sonraları, naif ressamları (oda hizmetçisi Séraphine, Vivin, Bombois, Bauchant) benimsetmeye çalıştı. Ayrıca, *Picasso et la tradition française* (Picasso ve fransız geleneği) [1928] ve *Cinq Maîtres primitifs* (Beş primitif usta) [1949] adlı kitapların yazarıdır.

UHERSKÉ HRADİSTE, Çek Cumhuriyeti'nde (Güney Moravya) kent, Morava kıyısında; 36 800 nüf. Geç gotik dönemden kalma, sonra barok üsluba dönüştürülmüş eski fransisken kilisesi; XVII. yy. barok üslubunda yapılmış eski cizvit kilisesi. XIII. yy.'dan kalma kale kalıntıları. Etnografya (giysiler) ve arkeoloji (Staré Mesto [Morava'nın öbür kıyısında] Mikulcice vb. kazılar sonucunda bulunan ve büyük Moravya krallığı'ndan [IX. yy.] kalma eşyalar) müzesi. Tarıma dayalı besin ve havacılık sanayileri.

UHF, ing. *Ultra High Frequencies*'ten (aşırı yüksek frekanslar) kısaltma; kimi kez 300 ile 3 000 MHz arasında yer alan ve desimetrelik dalgalar bölgesine ilişkin frekansları belirtmek için kullanılır.

UHLAN a. (türkç. *oğlan* sözcüğünden). Birçok avrupa ordusunda mızraklı süvarilere verilen ad.

—ANSİKL. İlk uhlan birlikleri, XVII. yy.'da polonya ve litvanya ordularında yardımcı süvari hizmeti gören soylu Tatarlar'ın köylülerinden kuruldu. Alman, avusturya, polonya ve rus mızrakçı alayları, 1918'e kadar bu adı taşıdı. Uhlanların ayırtedici özellikleri, *şapska* adlı başlıkları ve *ulanka* adlı tünikleridir. 1743-1762 arasında Fransa'da da uhlanlar vardı.

UHLAND (Ludwig), alman şair (Tübingen 1787 - ay. y. 1862). Hukuk doktorası (1810) yaptı, bir süre Paris'te yaşadı ve Ortaçağ fransız şiirini inceledi. Stuttgart'a yerleşti (1813-1830), ilkin yargıçlık, sonra da Württemberg diyeti'nde milletvekilliği yaptı, liberal görüşleri savundu. 1832'den 1839'a kadar Germen konfederasyonu diyeti'nde Württemberg'i temsil etti ve 1848-49'da Frankfurt parlamentosu'nda da bulundu. Halk şarkıları üzerine çalışmaları vardır. Şiirlerinde (*Das Schloss am Meer*, 1805; *Taillefer*, 1812; *Des Sängers Fluch*, 1814) lied havasını ve Schwaben yöresi efsanelerini benimsedi. Ünlü *Ich hatt'einen Kameraden* şiirini de o yazmıştır.

UHLENBECK (George Eugene), hollanda kökenli amerikalı fizikçi (Batavia, bugün Cakarta, 1900 - Boulder, Colorado, 1988). Kuramsal fizik alanında çalıştı, Goudsmit ile birlikte elektron spini kuramını yarattı (1925).

UHRA sıf. (ar. *āḫer*'in dişl. *uḫrā*). *Esk.* Diğer, başka: *Merreten bade uhra* (birbiri ardından, tekrar tekrar). *Neşe-i uhra* (ahiret hayatı). *Zade fi-t-tanbur nağmet uhra* (tanburdan yeni bir nağme daha çıktı; yeni bir fikir daha çıktı).

UHREVİ sıf. (ar. *uḫrā* ve *-ī*'den *uḫrevī*). Öbür dünya ile ilgili, ahiretle ilgili.

UHREVİYAT, -tı çoğl. a. (ar. *uḫrevī*'nin çoğl. *uḫreviyyāt*). *Esk.* Ahiretle ilgili işler.

UHRICH (Jean), fransız general (Phalsbourg 1802 - Paris 1886). Saint-Cyr askeri akademisi'nde okudu; 1852'de tuğgeneral 1855'te tümgeneral oldu. Kırım (1854) ve İtalya (1859) seferlerine katıldı. Strasbourg'daki 6. tümenin komutanlığına atandı (temmuz 1870). Fransa-Almanya çatışmasında bu kentte kuşatmaya karşı 50 gün direndikten sonra tutsak düştü (28 eylül 1870).

UHT, -tı a. (ar. *uḫt*). *Esk.* Kız kardeş.

U.H.T. (aşırı yüksek sıcaklık anl.'da, fr. *Ultra-Haute Température*'ün, ing. *ultra-high temperature*'un kısalt.). *U.H.T. sterilize süt*, buhar püskürtülerek yaklaşık bir saniye süreyle, 140-150 °C'ta işlenen, sonra, sterilizasyon için kullanılan buhara eşit miktarda buhar çıkacak biçimde vakum altında hemen soğutulan süt.

UHTA, Rusya'ya bağlı Komi Özerk Cumhuriyeti'nde kent; 111 000 nüf. (1989). Petrol ve doğal gaz yatakları. Petrokimya. Makine yapımı. Mobilya. Yapı gereçleri.

UHTEYN a. (ar. *uḫt*'un ikili çoğl. *uḫteyn*). *Esk.* İki kız kardeş.

UHURU → KİLİMANCARO.

UHUT çoğl. a. (ar. *ʿahd*'ın çoğl. *ʿuhūd*). *Esk.* **1.** Anlaşmalar, söz vermeler. **—2.** *Uhud-ı meriye*, geçerli olan anlaşmalar.

Uhut gazası, Medine'nin K.'inde yer alan Uhut dağında Medine'deki müslümanlarla, müslüman olmayan Mekkeliler (müşrikler) arasında yapılan savaş (625). Bir yıl önce Bedir gazası'nda müslümanlara yenilen Mekkeliler, bu yenilginin öcünü almak amacıyla uzun süre hazırlık yaptıktan sonra Ebu Süfyan'ın komutasındaki güçlü bir orduyla Medine yakınlarına geldiler. Hz. Peygamber, müslüman kuvvetlerle birlikte Mekkeliler'in ordugâhının yakınından geçip Uhut dağını arkasına aldı ve burada mevzilendi; düşmanın sağ ve sol cenahtan yapabileceği saldırıları önlemek için de dağın tepesine okçular yerleştirdi. İkiye ayrılan düşman güçlerinden, önce İkrime komutasındaki kuvvetler saldırıya geçtilerse de, karşı saldırı üzerine bozulup geri çekilmek zorunda kaldılar. Hz. Muhammet'in dağın tepesine

uhlan (Prusya, 1870)

yerleştirdiği okçular, bunu görünce ganimet elde etmek için yerlerinden ayrıldılar. Bu durumdan yararlanan Halit bin Velit komutasındaki düşman kuvvetleri saldırıya geçerek müslümanları arkadan kuşattı. Halit bin Velit ile birlikte öteki düşman kuvvetlerinin de saldırısıyla iki ateş arasında kalan müslümanlar, bir okla yaralanıp dağdaki mağaralardan birine sığınan Hz. Peygamber'i korumaya alıp, düşmana şiddetle karşı koydular ve saldırıyı püskürttüler. Ebu Süfyan, Bedir savaşı'nın öcünün alındığı düşüncesiyle kuvvetlerini çekip Mekke'ye doğru hareket etti. Bu çekiliş Hz. Peygamber'i kuşkulandırdığı için, arkalarından gözcüler gönderdi ve kendisi de Medine'den 16 km uzaklıktaki Zulhuleyfa'da konaklayıp birkaç gün bekledikten sonra, düşmandan başka bir saldırı olmayınca Medine'ye döndü.

Uhut gazasında aralarında Hz. Peygamber'in amcası Hamza ve sahabeden ileri gelen birçoklarının bulunduğu 73 müslüman şehit düştü, mekkeli müşriklerden 23 kişi öldü. Hz. Muhammet, amcası Hamza'nın bir zenci köle tarafından şehit edilişine çok üzüldü. Müslümanlar, şehitlerin ölülerini Medine'ye getirmek istedilerse de Hz. Peygamber bunu önledi; başta Kuran bilenler olmak üzere, şehitler savaş alanında ya tek ya da çift olarak gömüldüler. Sonradan Hz. Hamza'nın mezarı üzerine bir mescit, ardından mescidin çevresine kent halkının yazlık olarak kullandıkları evler yapıldı. (→ Kayn.)

UHUVVET, -ti a. (ar. *ʿuḫū*'dan *uḫūvvet*). *Esk.* Kardeşlik, dostluk.

UHUVVETKÂR sıf. (ar. *uḫuvvet* ve fars. *-kār*'dan *uḫuvvetkār*). *Esk.* Kardeş gibi davranan, kardeşlik eden.

UHUVVETKÂRANE be. (ar. *uḫuvvet*. fars. *kār* ve *-āne*'den *uḫuvvet-kārāne*). *Esk.* Kardeşçe, dostça.

U.İ. Eczc. Uluslararası ünitenin *(unité internationale)* kısaltması.

U.İ.C., UNİON İNTERNATİONAL DES CHEMİNS DE FER'in kısaltması. (→ DEMİRYOLLARI BİRLİĞİ [Uluslararası].)

UİDAH → OUİDAH.

UİGE, esk. **Vila do Marechal Carmona,** Angola'nın kuzey kesiminde kent, il merkezi; 12 000 nüf. Bir kahve üretim bölgesinin merkezi. —*Uige ili*, 55 818 km²; 863 000 nüf. (1992).

Uilenspiegel ya da **Uylenspiegel,** sonra **Eulenspiegel** *(Till)*, alman kökenli efsane kişisi. En çok sevdiği şaka kendisine verilen emirleri, amacı anlamaya kalkışmadan harfi harfine uygulamak olan bir köylüdür. Bu tipin, XIV. yy. başlarında yaşayan profesyonel bir soytarı model alınarak yaratıldığı sanılır. Şakalarıyla ünlü

Groeber

Ludwig Uhland
Morff'un yaptığı bir portreden ayrıntı
Schiller ulusal müzesi
Marbach am Neckar

olan Uilenspiegel'e halk arasında kendisine ait olmayan birçok şaka yakıştırılmıştır. Maceralarını anlatan ilk yapıtın 1480'de yazıldığı sanılır. İlk basımında (1515) tüm Avrupa'da büyük bir başarı elde etmişti. Charles De Coster *la Légende d'Ulenspiegel et de Lamme Goedzak* (1867) adlı yapıtında kahraman olarak, bu eski halk tipini ele almış ama bir değişiklik yaparak onu Hollanda halkının ispanyol egemenliğine karşı direnişinin simgesine dönüştürmüştü.

UİNTA, Utah'ın kuzey-doğu'sunda dağlık kütle, ABD'de; *Kings Peak*'te 4 123 m. Kereste işletmesi. Turizm.

UİNTACRİNUS a. (özel ad *Uinta,* ve yun. *krinon,* zambak). Üst Kretase dönemi topraklarında fosillerine rastlanan denizlalesi cinsi. (Çanağı, sapı yoktu; küresel bedenliydi. Her birinin boyu 1 m'yi bulabilen on yalın kolu vardı. Yüzücüydüler: bireyleri ortasularda sürüler halinde bulunuyordu. *Uintracrinidae* familyasının örnek tipi.)

UİNTATHERİUM a. (öz. a. *Uinta,* ve yun. *therion,* yabanıl hayvandan). ABD' de Eosen devri toprakıarında fosillerine rastlanan memeli cinsi. (*Dinocerata* takımı.)

UİST, İskoçya'ya bağlı Batı Hebrides takımadalarında adalar; 5 100 nüf. *North Uist,* Lewis ile Benbecula adaları arasında; *South Uist,* Benbecula ile Barra adaları arasında. Balıkçılık ve hayvancılık (sığır ve koyun). Tüvid dokumacılığı.

UİSTİTİ a. Zool. İPEK TÜYLÜ MAYMUN' un eşanlamlısı.

U.İ.T., UNİON İNTERNATONALE DES TÉLÉCOMMUNİCATİONS'un (Uluslararası telekomünikasyon" birliği) baş harflerinden oluşan kısaltma.

UİTENHAGE, Güney Afrika'da (Cape ili) kent, Port Elizabeth'in K.-B.'sında; 88 000 nüf. Otomobil montajı. Plastikler. Demiryolu onarımı. Tekstil.

UİTLANDERLER (hollandaca *uitlanders; uit,* dışında ve *land,* toprak'tan). Tar. Boerler tarafından, Transvaal ve Orange' da altın ve elmas madenlerinin çekiciliğine kapılan göçmenlere verilen ad.

UJEJSKİ (Kornel), polonyalı şair (Beremiany 1823 - Pawłów, Lvov yakınında, 1897). Polonya romantiklerinin ikinci kuşak temsilcisiydi, yapıtlarının tümü yurtsever niteliktedir ve ulusunun geleceğini yüceltirler (*Skargi Jeremiego,* 1845; *Kwiaty bez Woni,* 1849). *Tlumaczenia* (1860) adlı yapıtı, Paris'te tanıştığı ve yakınlık kurduğu Chopin'in müziğinin şiirsel yorumlamasıdır.

UJGOROD, macarca **Uzsgorod,** Ukrayna'da (Karpatardı Ukraynası) kent; 117 000 nüf. (1989). Kereste, besin, makine ve kimya sanayileri.

UJİJİ, Tanzaniya'da kent, Tanganyika gölünün doğu kıyısında, Kigoma yerleşmesinin parçası.

-UK → -K.

UK, UNİTED KİNGDOM'un kısaltması.

UKAB a. (ar. *ʿukāb*). *Esk.* **1.** Kartal. **—2.** Hz. Muhammet'in bayraklarından birinin adı. **—3.** *Ukab-ı âhenin-minkar,* demir gagalı kartal, uzun saplı balta. || *Ukab-ı hamam,* ölüm. || *Ukab-ı mela,* çöl kartalı, kötü insan.
—Esk. gökbil. Kartal takımyıldızı.

UKABAN çoğl. a. (ar. *ʿukāb*'ın fars. çoğl. *ʿukābān*). *Esk.* Kartallar.

UKABİ sıf. (ar. *ʿukāb* ve *-î*'den *ʿukābî*). *Esk.* Kartala ait, kartal gibi.

UKAD çoğl. a. (ar. *ʿukde*'nin çoğl. *ʿukād*). *Esk.* Düğümler: *Hallal-ül-ukad* (bütün düğümleri çözen; Tanrı).
—Esk. anat. Bezler.

UKADAT, -tı çoğl. a. (ar. *ʿukde*'nin çoğl. *ʿukadāt*). Esk. anat. **1.** Boğumlar, düğümler. **—2.** *Ukudat-ı asabiye,* sinir düğümleri. || *Ukadat-ı lenfaviye,* lenf düğümleri. || *Ukadat-ı şibh-i muhiyye,* beyinsi boğumlar.

UKALA sıf. ve a. (ar. *ʿakil*'in çoğl. *ʿukalā*). **1.** Çoğu kez yüzeysel bilgilerini övünerek sergileyen, kendini beğenmiş bir tavırla başkalarının yanlışını çıkarma alışkanlığında olan kimse için kullanılır. **—2.** *Ukala dümbeleği,* aklı ermediği halde her konuda fikir yürüten, bilir bilmez her şeye karışan kimse.
◆ sıf. Bilgiçlik taslayan, ukala bir kimseye özgü bir şey için kullanılır: *Ukala bir tavırla soruları yanıtlamak.*
◆ çoğl. a. *Esk.* Akıllı kimseler.

UKALACA sıf. ve be. Ukala bir kimseye özgü; ukala bir kimse gibi: *Ukalaca davranışları hemen dikkati çekiyor. Ukalaca konuşuyorsun.*

UKALALIK a. **1.** Ukala bir kimsenin, davranışlarının niteliği. **—2.** Ukalaca yapılan davranış: *Senin bu yaptığına ukalalık denir. Ukalalık etmek.*

UKALEGON. Yun. mit. Ankhises'in sarayının yakınında oturan truvalı. *İlyada* ve *Aeneis*'te adı geçer.

UKAZ a. (rusça sözc.). Rusya'da devlet tarafından çıkarılan kararname. (Moskova'da ukazlar Çar ve patrik adına yazılırdı; imparatorluk döneminde imparator ya da Senato tarafından ilan edilirdi. 17 devriminden sonra bu kararnameyi çıkarma yetkisi SSCB yüksek prezidyumu ya da SSCB'yi oluşturan cumhuriyetlere verilmişti.)

UKAZ → SUKU UKAZ.

UKBA a. (ar. *ʿukbā*). *Esk.* Öbür dünya, ahiret: *Dar-ı ukba* (ahiret).

UKBA BİN NAFİ, Hicret'in birinci yüzyılında yaşamış ünlü arap komutan. Büyük bir olasılıkla 630'a doğru doğdu; anne tarafından Mısır fatihi Amrübnülas'ın yeğenidir. İfrikiye'nin yönetimini üstlendi, Tunus'u 670'te fethetti ve Kayrevan'ı kurdu. Berberiler'in müslümanlığı benimsemesini sağladı. 675'te Mısır valisi tarafından görevden alındı, 682'de yeniden İfrikiye'ye döndü. Bir yıl içinde Tanca'ya kadar bütün Orta Mağrib'e boyun eğdirdi, hemen hemen tüm Berberiler'i kazanarak onların müslümanlığı benimsemesini sağladı. Fakat Kayrevan'a dönüşünde, Tahuda'da üçyüz yoldaşıyla birlikte kıstırılarak yenildi ve asiler tarafından öldürüldü. Mezarı, bugün Beskra'nın (Cezayir) güneyindeki Sidi Ukba kasabasındadır.

UKDE a. (ar. *ʿukde*). **1.** Düğüm, yumru. **—2.** Problem, güçlülük. **—3.** İçe dert olan, istenip de gerçekleşemeyen şey.
—*Esk. Ukde-gir,* düğümlenmiş, çetrefil, kuşkulu. || *Ukde-küşa, ukde-güşa,* düğümü çözen, güçlükleri yenen. || *Ukde-i derun,* içe dert olan şey. || *Ukde-i lisan,* dil tutulması.
—Esk. anat. Bez, düğüm.
—Esk. bot. *Ukde-i hayatiye,* yaprakların sap üzerinde çıktıkları yer.
—Esk. gökbil. Bir gezegen yörüngesinin zodyak üstündeki iki ucundan her biri. || *Ukde-i res,* bir gezegenin zodyak üzerinde yükselme noktası. || *Ukde-i süfla,* bir gezegenin zodyak üzerinde alçalma noktası. || *Ukde-i ulya,* yörüngenin yükseldiği nokta. || *Ukde-i zeneb,* yörüngenin alçaldığı nokta.

UKDETEYN a. (ar. *ʿukde*'nin ikili çoğl. *ʿukdeteyn*). *Esk.* Bir gezegenin Zodyak üzerindeki yörüngesinin en alçak ve en yüksek noktası.

UKDEVİ sıf. (ar. *ʿukde* ve *-î*'den *ʿukdevî*). *Esk.* Düğümle ilgili, düğüm gibi olan.

UKDİ, UKDİYE sıf. (ar. *ukd* ve *î*'den *ʿukdî,* dişl. *ukdiyye*). Esk. anat. **1.** Bezle ilgili. **—2.** *Ukdiyy-üş-şekl,* bez şeklinde olan.

UKE a. (japonca sözc.). Judoda saldırıya uğrayan ve teknik olarak rakibinden zayıf kalan taraf.

Ukhaydir sarayı, Irak'ta Bağdat'ın yaklaşık 120 km G.-B.'sında, Kerbela'nın 45 km B.'sında, Abbasiler'den kalma saray kalıntısı; halife Mansur'un amcası İsa bin Musa tarafından yaptırıldığı sanılmaktadır (778). 19 m yüksekliğinde surla çevrili olan saray, K.'den G.'e 174, 74 m, D.'dan B.'ya 169, 05 m boyutlarındadır. Yarım daire biçiminde kulelerle berkitilmiş olan surların her cephesinde, ortada birer kapı vardır. D., B. ve G. duvarları yarım daire biçiminde kulelerle güçlendirilmiş olan ana yapı, surların içinde, K. kesimdeki alanı kaplar. Asıl saray büyük bir tören avlusu, bir eyvan ve onun ardındaki kare planlı salondan oluşur. Tonoz örtülü uzun bir koridor bu mekânları çevreler. Bu orta kısmın D. ve B.'sında, her biri avlulu, tonoz örtülü odalı dört ayrı bölüm (beyit) vardır. Sarayın sağ yanında, D., B. ve G.'i kemerli bir cami bulunur. Kasrülmşatta ile Samerra sarayları arasındaki bir geçiş oluşturan bu yapı, çok sayıda eyvanı, yuvarlak ve at nalı biçimindeki kemerlerin yanı sıra kullanılan sivri kemerleriyle de dikkati çeker.

UKHUVAN a. (ar. *ukhūvan*). Esk. bot. Papatya.

UKİYE a. (ar. *ukiyye*). *Esk.* 1 300 gr.'lık ağırlık birimi, okka, kıyye.

UKİYO-E, *gelip geçici dünyanın resmi, yüzen dünyanın imgesi* anlamında japonca sözc. Bir resim ve grafik okulunun adıdır. (→ ESTAMP.)

UKİYO-ZOŞİ, İhara Saikaku'nun *Koşoku içidai otoko*'sunun (1682) yayımlanışından başlayarak yaklaşık 80 yıllık bir süre içerisinde yayımlanan ve Osaka'nın günlük yaşantısının ve kentin burjuva beğenilerinin renkli bir tablosunu çizen romansı yapıtları belirten japonca sözcük.

UKM a. (ar. *ʿukm*). *Esk.* **1.** Kısırlık. **—2.** Verimsizlik.

UKNUM a. (ar. *uknūm*). *Esk.* Esas, temel.
—Hırist. Tözsel bakımdan ayrı olarak kabul edilen üç tanrısal kişiliğin her biri. (Tanrı'da bir tek doğa biçiminde üç uknum, İsa'da iki doğa biçiminde bir uknum vardır.)

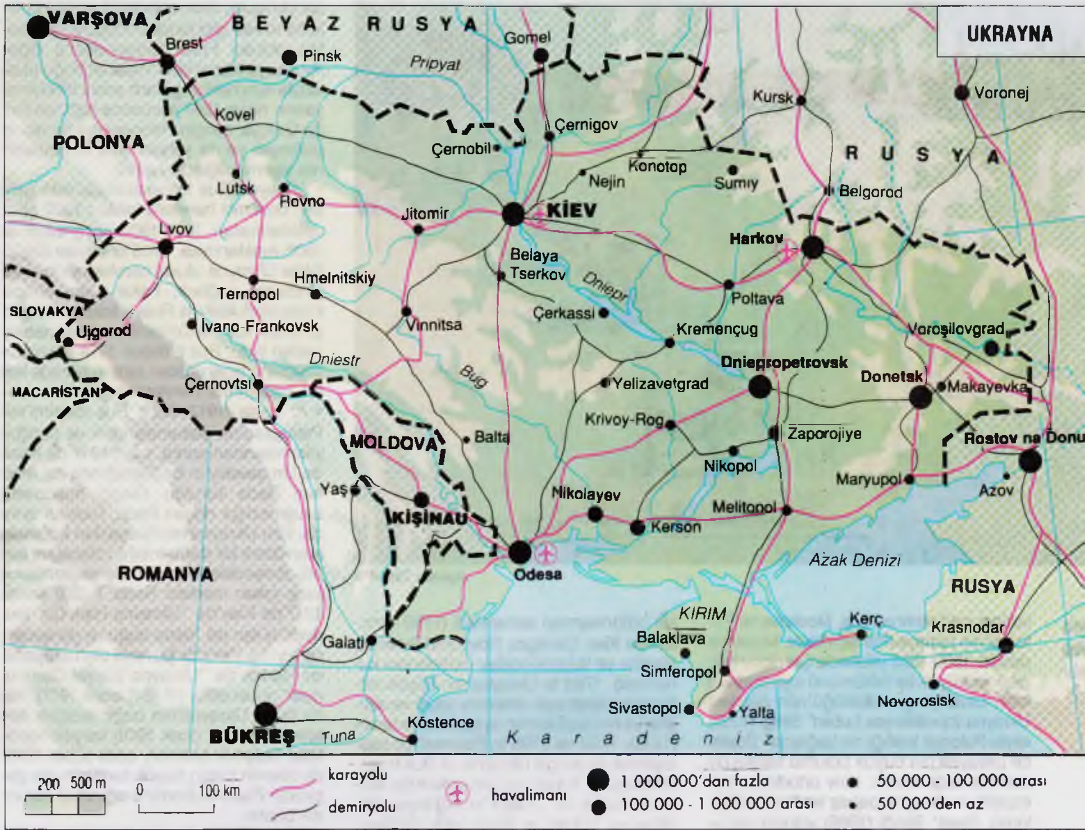
UKR a. (ar. *ukr*). *Esk.* **1.** Kısırlık. **—2.** Dişi hayvanın yavrulayamaması. **—3.** Sonuç alamama.
—Ed. Arap şiirinde kasidenin en güzel beyti.
—Isl. huk. Kadının mehri. (Daha çok "mehr-i misil" anlamında kullanılır.)

UKRAYNA, Doğu Avrupa'da, Karadeniz'in kuzeyinde devlet; 604 000 km^2, 51 900 000 nüf. Başkenti *Kiev.* Resmi dili *ukraynaca.*

COĞRAFYA

Ukrayna, rus ovasının, 52° K. enlemiyle Karadeniz ve Azak denizi kıyısı arasında kalan güney bölümünü kaplar. Rusya'dan, güney-doğudan kuzey-batıya doğru Donets ve Desna vadileri arasında uzanan ve hiçbir fiziksel belirtisi olmayan bir yerleşme çizgisiyle ayrılır. Pripyat'ın çığırını kesen gene benzer özellikteki bir başka çizgi de Ukrayna'yı Beyaz Rusya'dan ayırır. B.'da, Polonya, Slovakya, Macaristan ve Romanya'ya sınırdaş olan Batı Ukrayna, Karpatlar'ın orta kesimini ve Tuna havzası içinde kalan Karpatötesi bölgesini kapsar. Moldova'yla sınır Dniestr vadisi boyunca uzanır, sonra Galati'nin aşağısında Tuna'ya kavuşur. Irmak deltasının kuzey kolu (Kilia kolu), Ukrayna-Romanya sınırını çizer.

Yoğun nüfuslu ve tarıma elverişli Ukrayna, Doğu Avrupa'nın iktisadi açıdan en önemli bölgelerinden biridir (tarımsal üretimin yanı sıra önemli ölçüde çelik ve taşkömürü üretimi). Ukraynalı olanlar nü-

fusun neredeyse dörtte üçünü (% 73,6), Ruslar % 21,1'ini, Yahudiler % 0,9'unu oluşturur. Bu nüfusun yaklaşık üçte ikisi kentlerde yaşar; kentlerin % 92'sinin nüfusu 50 000'den, % 8'inin nüfusu da 500 000'den fazladır.

Doğal koşullar son derece elverişlidir. Ukrayna toprakları, bozkır bölgesinde yer alır: K.'de, karışık ormanın kenarında, ağaçlıklı bozkır; Karadeniz yakınlarında çorak bozkır. Kışları çok soğuk olmayan, yazları sıcak ve yağışlı bir kara ikliminin egemen olduğu yörede doğal bitki örtüsü, çok verimli kara topraklarda (çernozyom) yayılan buğdaygillerle kaplı çayırdır. Toprakların üçte ikisinde tarım yapılmaktadır ve ülkede en bol ürün bu topraklardan elde edilmektedir. Tahıl, özellikle mısır (90 Mt) ve buğday (20 Mt), şekerpancarı (50 Mt) ve ayçiçeği (3 Mt) için çok elverişli koşullar vardır ve bu durum Güney Ukrayna'da ayrıca meyve ağacı, bağlar ve kokulu bitkiler yetiştirmeye olanak verir. Dniepr'in G.'inde ve G.-D.'sundaki, Kırım'ın K.'indeki en kurak bozkırlar, Novaya Kahovka sulama barajı sayesinde sulanır. Tarımın yanı sıra hayvancılık (12,7 milyon sığır, 6,2 milyon domuz), değer bakımından bitkisel üretime eşittir (3,8 Mt et ve 24,7 Mt süt). Bu yoğun tarım, güçlü bir tarıma dayalı besin sanayisinin temelidir (damıtımevleri, un fabrikaları, et ve süt ürünleri kombinaları).

Sanayideki gelişme, bol ve çeşitli maden ve enerji kaynaklarına dayanır. Krivoy-Rog ve daha az önemli olan Kerç yarımadası yataklarından 126 Mt demir cevheri elde edilir. Zengin Nikopol manganez yatağı dışında, Ukrayna'da kaya tuzu (Slaviansk), cıva sülfür, grafit ve fosforit de vardır. Donbas maden havzasından 204 Mt kömür çıkarılır; bunun büyük bir bölümü gene aynı bölgede kok üretiminde, karbo-kimyada ve elektrik üretiminde kullanılır. Buna Dniepr üstündeki hidroelektrik santrallarının üretimi de eklendiğinde Ukrayna'nın elektrik üretimi 231 TWsa'i bulur. Doğal gaz yataklarından (Daşava, Şebelinka) yılda 80 milyar m³ doğal gaz elde edilir. Petrol rezervleri tükenmektedir. Rusya'dan satın alınan hidrokarbonlar, bugün Lisitçansk ve Kremençug rafinerilerini besler. Sanayi yapısı, ağır sanayi ürünlerine dayalıdır. Ülkenin en büyük kömür çelik üssü olan Donets-Dniepr sanayi bölgesi, ekonomik ve teknik bakımdan birbirini tamamlayan iki büyük sanayi çevresinden oluşmuştur: bir yanda, demir-çeliğin, makine yapımının (madencilik donanımı, büyük sanayi araç-gereçleri, tarım gereçleri) ve temel kimya sanayisinin (Donetsk ve Lugansk başlıca sanayi merkezleridir) geliştiği Donbas; diğer yanda Dniepropetrovsk'tan Krivoy-Rog'a kadar Dniepr kıyılarında ve yakınlarında kurulan sanayi ekseni; elektrik çelikleri ve özel çelikler üreten demir-çelik sanayisine, demir dışı madenler metalürjisi (alüminyum) ve makine sanayileri (sanayi donanımı takım tezgâhları, motorlar, tarım gereçleri) eklenmektedir. Sanayileşmiş Ukrayna'nın K.'indeki Harkov, büyük bir makine sanayisi merkezi (traktörler, taşımacılık gereçleri) ve önemli bir demiryolu kavşağıdır. Daha az kentleşmiş ve sanayileşmiş olan Batı Ukrayna'da, etkinlik alanı daha çeşitlenmiş birkaç büyük sanayi merkezi vardır. Donatım malları imalatıyla hafif sanayinin ve besin sanayisinin bir arada yürütüldüğü başkent Kiev, Lvov (taşımacılık gereçleri), Vinnitsa, sınai gelişmenin 1950'li yıllardan beri hızlandığı Jitomir gibi merkezler de bu bölgededir. Aynı zamanda önemli sanayi merkezleri olan birkaç büyük liman, deniz kıyısına canlılık getirir. Sanayi etkinliği çok çeşitli olan Odesa, bugün de Karadeniz'in başlıca limanı olma özelliğini korur; onu, Dniepr'in ağzındaki Nikolayev ile Herson izler. Azak denizi kıyısındaki Maryupol, Kerç yarımadasından gelen demir cevherini dönüştürür.

Akdeniz ikliminin egemen olduğu Karadeniz kıyısında ("Kırım rivierası") çok sayıda sayfiye merkezi sıralanır: Yalta, Kefe vb. Sivastopol, savaş donanmasının başlıca limanı ve Ukrayna'daki önemli askeri üslerden biridir.

TARİH

• *Kiev devletinden Polonya-Litvanya egemenliğine kadar.* XIII. ve XIV. yy.'larda başlayan ukraynalılık bilincinin geliştiği bölgeler, Kiev* devleti (IX-XII. yy.). içinde yer alıyor ve bu toprakların tümü "Rus ülkesi" ni oluşturuyordu. Bu bölgeler XII. yy.'da Kiev devletinin parçalanmasından sonra, Dniepr'in sağ kıyısında Kiev, Galiçya ve Volinya, sol kıyısında Pereyaslav, Çernigov ve Novgorod-Severski prenslikleri haline geldi.

XI. yy. ortalarında başlayan sürekli kuman saldırıları, Kiev ve Pereyaslav bölgelerinde oturanları, topraklarını terk ederek, Kuzey-Doğu'ya (Rostov-Suzdal bölgeleri) göç etmeye ya da Polesiye ve Volinya ormanlarına, Bug havzasına, Galiçya'ya ya da Karpatlar'ın güney yamaçlarına sığınmaya zorladı. Bu kenar bölgelerde, üç sömürgeci akımı karşılaştı: üşüşen sığınmacıların daha da güçlendirdiği Doğu Slavlar'ın yayılması, Polonyalılar'ın yayılması ve Karpatlar'ın güney aklanına egemen olan ve XI. yy.'da Karpatardı'nın (sonradan Karpatardı Ukraynası adını aldı) ele geçiren Macarlar'ın yayılması, 1199'da Volinya ile birleşen Galiçya, Kiev toplumunun seçkinlerinden bir bölümünü bünyesinde topladı ve büyük bir gelişme gösterdi. Kiev bölgesini Moğollar ele geçirdi (1238-1240). Moğollar'ın denetimi altındaki toprakların dışında kalan ve onların metbuluğunu kabul eden Galiçya, konuşulan dilden dolayı ukraynalı ve Polonya ile Macaristan'dan giren batı etkilerine açık bir slav ve ortodoks uygarlığının odağı oldu.

Yakılıp yıkılıp ıssızlaşan Güney Ukrayna toprakları, 1350-1360 arasında, Litvanya grandüklüğü'nce ilhak edilirken Galiçya-Volinya'yı da Polonya ele geçirdi (1348-1366). Ondan sonra, Batı Ukrayna bir polonyalılaşma sürecine girdi; bunun sonucunda ukrayna halkının üst kesimleri ortadan kalktı. Litvanya ve Polonya tahtlarının birleşmesinden (Krewo, 1385) sonra Doğu Ukrayna da Polonya etkisine girdi. Litvanya grandüklüğü'ndeki halklar, XV. yy.'ın ortalarından başlayarak Kırım Tatar-

Agence Tass-Pix

Ukrayna bir tahıl tarlasında çalışan biçerdöverler

ları'nın saldırılarına karşı, Moskova ve Polonya'nın himayesine sığındılar. Moskova devleti, 1500-1503 yıllarında Çernigov bölgesinin büyük bir bölümünü topraklarına kattı, Litvanya grandüklüğü'nün elindeki Ukrayna topraklarıysa Lublin* Birliği (1569) eliyle Polonya krallığı'na bağlandı. Böylece Ukrayna'nın büyük bölümü katolik bir devlete bağlı kılındı. Kiev ortodoks metropoliti ve ukrayna papaz sınıfının bir bölümü, Brest* Birliği (1596) yoluyla papanın yetkisini tanıdılar. Polonyalı soylular ukrayna topraklarını kolonileştirdiler ve bu topraklar üzerinde aynı zamanda yahudi cemaatler yerleşti.

• *Kazak özerkliğinden Rus ve Avusturya imparatorluklarıyla bütünleşmeye kadar (XVI.-XVIII. yy.'lar).* Kazaklar XVI. yy.'dan başlayarak Ukrayna tarihinde, özellikle Dniepr bölgesinde kesin bir rol oynadılar. Polonya soylularının baskısından kurtulmak için güney ve doğu steplerine kaçan köylülerin direnişlerini desteklediler. Köylülerin bir kısmı Moskova devletinin sınırları içine yerleştiler ve 1655-56'ya doğru Harkov kazak kalesinin kurulduğu bölgeye (*Slobidska Ukrayna* adını aldı) önem kazandırdılar. Kazaklar aynı zamanda, köylü kütlesinin sadık kaldığı ortodoksluğa sıkıca bağlandılar ve uniat etkilerine karşı direnişi desteklediler.

Kazaklar ile Polonyalılar arasındaki savaşlar (1625-1637; 1648-1654) nedeniyle, hetman Bogdan Hmelnitskiy, halkın Polonya'dan kurtulma eğilimine uyarak Moskova çarının himayesine girdi (Pereyaslav antlaşması, 1654). Bundan böyle Doğu Ukrayna'nın kazak olmayan halkı rus idaresine, Ukrayna kilisesi de Moskova patrikhanesi'ne bağlandı. 1667'de Andrusova antlaşması Ukrayna'nın Polonya ve Rusya arasında bölüşülmesini onayladı, Dniepr'in sol kıyısı ve Kiev bölgesi Rusya'da kaldı. Dniepr'in sağ kıyısında kalan Ukrayna topraklarına Osmanlılar akınlar düzenlediler ve Podolya'yı 1672'den 1699'a kadar, Kuzey Bukovina'yı 1774'e kadar ellerinde tuttular. Dniepr'in sağ kıyısındaki halk Doğu Ukrayna'ya göç etti; burada barış vardı; Zaporog Kazakları'nın seç'i de sığınanları çekiyordu.

Hetmanın yönettiği Doğu Ukrayna yavaş yavaş Rus devletinin bünyesine alındı. Mazeppa'nın, Polonya ve İsveç'in desteğiyle birleşik ve özgür bir Ukrayna devleti kurma girişimi, Poltava yenilgisiyle boşa çıktı (1709). Büyük Petro 1722'de Küçük Rusya kurulunu kurarak hetmanın ve *starşina*'nın (kazak ileri gelenleri) etkinliklerini kontrol altında tuttu. Hetmanlık 1764'te ortadan kaldırıldı; Zaporoglar'ın seç'i de 1775'te yok edildi. Yekaterina II yönetsel bütünleşmeyi tamamladı (1780 senelerinde Kiev, Çernigov, Novgorod-Severski, Harkov ve Yekaterinoslav valiliklerinin kurulması). 1783'te Ukrayna'nın büyük bölümüne derebeylik sistemini yaydı ve *starşina*'ya rus soylularının ayrıcalıklarını tanıdı (1785). 1793 ve 1795'te Polonya'nın paylaşılması sırasında Ukrayna da Rus İmparatorluğu ile Avusturya İmparatorluğu arasında paylaşıldı. Dniepr'in sağ kıyısı, Podolya ve Volinya'yı Rusya aldı, Galiçya, Bukovina ve Karpatardı Ukraynası Avusturya'ya bağlandı.

• *Ekonomik atılım ve ulusal sorun (XIX. yy.-XX. yy.'ın başı).* Küçük Kaynarca antlaşması'nın imzalanmasından (1774) ve Kırım'ın ilhakından (1783) sonra Ruslar'ın Karadeniz'e yerleşmesi, "Yeni Rusya" denilen Güney Ukrayna'yı değerlendirme olanağı sağladı. Ukrayna XIX. yy.'da gerek buğday üretiminde (Rus İmparatorluğu, buğdayı Karadeniz'de kurduğu limanlardan ihraç ediyordu) ve şekerpancarı tarımında, gerek 1835-1840'tan başlayarak besin sanayisinde, özellikle şeker üretiminde büyük bir gelişme gösterdi. Madenciliğin hızla gelişmesi (Donets'te taşkömürü, Krivoy-Rog'da demir) ve 1870'ten itibaren yabancı kapitalistlerin (fransız, belçikalı ya da alman) yatırımlarıyla hızlı atılım yapan metalürji sanayisi, Ukrayna'yı imparatorluğun en önemli sanayi bölgesi durumuna getirdi. XIX. yy. sonlarında meydana gelen bu ekonomik gelişme kentlerde nüfusun karışmasına neden oldu; kentlerde egemen dil rusçaydı; köylerde ukrayna dili varlığını korudu. 1648-49 katliamına rağmen bölgede önemli yahudi toplulukları yaşıyordu ve 1897 nüfus sayımına göre kent ve kasaba nüfusunun % 30'unu Yahudiler oluşturuyordu. Yahudiler 1881-1884, 1903-1906 ve 1917-1921 yılları arasında sık sık katliama uğradılar.

XIX. yy.'ın ilk yarısı Doğu Ukrayna'da ulusal bilincin gelişmesi için kesin bir dönem oldu. Ukraynalı aydınlar, ülkenin folklorünü, tarihini ve halk dilini incelediler. Çarlık rejimine karşı muhalefet hareketine katıldılar (dekabrist komplo, liberal panslavcılık, halkçılık, kentlerde *gromada** örgütlenmesi). Güney Rusya İşçi birliği adındaki ilk ukrayna işçi örgütü, 1875'te Odesa'da kuruldu. Rus hükümeti Ukrayna terimini kaldırarak yerine Küçük Rusya adını kullandı ve 1863 Polonya isyanından sonra özellikle baskıcı bir tutum benimsedi. Ems fermanı (ukaz) [1876] ile ukrayna dilinde yayın yapılması yasaklandı ve bu yasak 1905 ayaklanmasına kadar yürürlükte kaldı.

Galiçya Ukraynalıları Rus Ukraynası'nda olmayan, ilkokullarda Ukrayna dilinin kullanılması gibi birtakım özgürlüklere sahip oldular. Fakat Ukraynalılar'a diğer Avusturya-Macaristan İmparatorluğu uluslarıyla aynı hakları garanti eden 1860 Anayasası'na ve 1867 statüsüne rağmen Doğu Galiçya, zengin Polonya soylularının ve polonyalı ya da yahudi kent burjuvazisinin egemenliğinde kaldı.

Ukrayna Rus İmparatorluğu'nda gelişen devrimci harekete katıldı: 1902 çiftçi ayaklanmaları, 1900-1903 işçi grevleri ve 1905 ayaklanması. 1905'te verilen özgürlükler Ukrayna ulusal hareketinin kuvvetlenmesini sağladı. Fakat Orta Avrupa imparatorluklarıyla Rusya arasındaki gerginlikler rus hükümetinin sertleşmesine neden oldu. Rus birlikleri 1914 ekiminde Galiçya'yı işgal ettikleri zaman burada katı bir ruslaştırma hareketine giriştiler.

• *İç savaş (1917-1920).* Rus devrimi'nin Petrograd'da patlamasından ve çarlığın yıkılmasından sonra, mart 1917'de Kiev'de Gruşevskiy'in başkanlığında bir merkezi Rada kuruldu. Geçici hükümetle uyuşmazlığa düşen Rada, haziran ayında, tüm Ukrayna'nın Rusya'dan kopmaksızın özerk bir statüye sahip olacağını ilan etti. Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesine karşı çıkan merkezi Rada 7 (20) kasım 1917'de Kiev'de "Ukrayna Halk Cumhuriyeti"ni ilan etti. Yalnız doğu ve güneydeki sanayi kentlerinde kuvvetli olan bolşevikler Harkov'da "Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti"ni ilan ettiler (11 [24] aralık 1917). Rada buna Ukrayna'nın bağımsızlığını ilan ederek (9 [22] ocak 1918) karşılık verdi, fakat bolşevik birlikleri, ocak-şubat 1918'de ülkenin bütün büyük kentlerini ele geçirerek Rada'yı Jitomir'e sığınmak zorunda bıraktı.

Rada, Brest-Litovsk'a bir heyet göndererek Almanya ile ayrı bir barış antlaşması imzaladı (26 ocak [8 şubat] 1918). Almanlar nisan ayında Ukrayna'yı işgal ettiler ve Rada'ya son verdikten sonra P. P. Skoropadskiy'in başkanlığında bir hetmanlık kurdular. Almanya'nın yenilmesi, hetmanlığın sona ermesine (aralık 1918) neden oldu ve Kiev'de Petliyura'nın başkanlığında bağımsız bir Ukrayna hükümeti kuruldu. Aynı dönemde Lvov'da, Ukrayna'nın geri kalan kısmıyla birlik olduğunu belirten Batı Ukrayna Cumhuriyeti ilan edildi. Bu cumhuriyetin toprakları temmuz 1919'da Polonya birlikleri tarafından ilhak edilmişti. Kuzey Bukovina kasım 1918'de Romanya tarafından işgal edildi. 1919-20 yıllarında Doğu Ukrayna, ittifak devletlerinin desteklediği Denikin kuvvetleri, Kızıl ordu, Ukrayna Ulusal kuvvetleri, Mahno'nun anarşist çeteleri, mayıs 1920'de ülkeyi işgal eden polonya birlikleri ve ekim-kasım 1920'de bolşevikler tarafından Kırım'dan ve Güney bölgelerden püskürtülen Vrangel orduları arasında çetin çatışmalara sahne oldu.

• *Sovyet Ukraynası.* 1917'de Harkov'da ilan edilen Ukrayna Sovyet Cumhuriyeti, 1919'da imzalanan askeri ve siyasal bir anlaşmayla Sovyet Rusya'ya bağlandı. Bağlanma Riga antlaşması ile Polonya tarafından tanındı (mart 1921), aralık 1922'de de Ukrayna, federe cumhuriyet olarak Sovyetler Birliği'ne katıldı.

30'lu yılların başına kadar bolşevik yöneticiler bölgede bir "ukraynalılaştırma" politikası güderek sosyalizmin yerleşmesini kolaylaştırmaya çalıştılar. Bu politikanın temelini eğitimde, yönetimde ve halkın sosyal ilerlemesinde ukrayna dilinin resmen kullanılması oluşturdu. SSCB Komünist partisi, Büyük Rusya "üstün ulus şovenliği"ini ve Ukrayna milliyetçiliğini köstekleyerek siyasal ve ekonomik yaşamı sıkı bir kontrol altına aldı ve merkezileştirdi. 1929'da yürürlüğe giren tarımın kolektifleştirilmesine karşı zorlu bir direnişle karşılaşmasına rağmen sovyet hükümeti, ilk beşyıllık planlarda öngörülen sosyal değişiklikleri gerçekleştirmeyi başardı ve böylece birleşmeyi ilerletti. 1937-38'de stalinci temizlik hareketleri sırasında, ukraynalı sovyet yöneticileri

ortadan kaldırarak milliyetçiliğin gelişmesine engel oldu.

Alman-Sovyet antlaşması'nın (ağustos 1939) koşullarına uygun olarak SSCB, Ukraynalılar'ın yaşadığı Polonya toprakları ile birlikte Bukovina ve Besarabya'yı ilhak etti (1940), böylece ukrayna ulusunun hemen tümünü bir araya getirmiş oldu. Ukrayna 1941'den başlayarak son derece sıkı bir nazi işgali yaşadı ve bu durumdan 1943-44'te sovyet ordularınca kurtarıldı. Savaş sırasında Ukrayna 4 milyon insan kaybetti. Karpatardı Ukraynası 1945'te Çekoslovakya tarafından Ukrayna'ya bırakıldığı gibi Kırım oblastı da 1954'te Ukrayna'ya bağlandı. Ukrayna 1945'te Birleşmiş milletler kurucu üyeleri arasında yer aldı. Savaş sonrası dönemi eski "işbirlikçiler"i, "vatan hainleri"ni, uniat din adamlarını, Ukrayna'ya yeni katılan bölgelerdeki milliyetçileri (Ukrayna ayaklanma ordusu üyeleri ve Stepan Bandera [1908-1959] partizanları) hedef alan bir temizlik dalgası belirledi. Tarımsal sorunlarla çapraşıklaşan karışıklıklar 1950'ye kadar devam etti.

• *Bağımsızlığa doğru.* 1989 yılında Sovyetler Birliği dağılma sürecine girince Ukrayna için de bağımsızlık yolu açıldı. Önce 1990 yılı başında *ukraynaca* tek resmi dil ilan edildi. Sonra temmuz 1990'da egemenlik ilan edilerek, Ukrayna Cumhuriyeti yasalarının SSCB yasalarından önce geleceği, ülkenin ayrı bir ordu kurmak, para basmak ve bir banka sistemi yaratmak hakkı olduğu açıklandı. Mayıs 1991'de Leonid Kravçuk Ukrayna Yüksek Sovyeti başkanlığına seçildi. Aynı yılın ağustosunda bağımsızlık ilan edilerek yıl sonunda halk oylamasına başvuruldu. Sonuç % 90'dan fazla evet çıktı (rus azınlığın çoğu da evet diyenler arasındaydı). Leonid Kravçuk cumhurbaşkanı seçildi (% 62 oy). 1943 yılından beri Birleşmiş Milletler üyesi olan Ukrayna, bu tarihten başlayarak başka birçok uluslararası kuruluşa üye oldu. Bu arada Karadeniz işbirliği konferansına katıldı. Çoğunluğu rus olan Kırım'ın bağımsızlık ilanını kabul etmedi ve bu tavrını Rusya'ya da onaylattı. Karadeniz filosunun Rusya ile bölüşülmesi konusunda anlaşmaya vardı. Ülkedeki nükleer silahların yönetimini Rusya'ya bırakmaya razı oldu. Eski SSCB'nin dış borçlarından Rusya ile birlikte belli ölçüler içinde sorumlu olmayı kabullendi.

Bağımsızlığa kavuşan bütün eski sovyet ülkeleri gibi Ukrayna da, çokpartili yeni düzenin ve serbest piyasa ekonomisinin yarattığı istikrarsızlık ve enflasyon gibi ciddi sorunlarla karşı karşıya kaldı.

EDEBİYAT

Kiev edebiyatı (azizlerin yaşamlarıyla ilgili yapıtlar, kronikler, *Dit de la campagne d'Igor* [fr. çev.], XII. yy.) Rusya'nın ve Ukrayna'nın ortak malı niteliğindedir. İstilalarla (XIII. yy.) kesintiye uğramış olan bu kültürel gelişme XVI. yy.'da, katoliklik karşıtı ve P. S. Mogila tarafından 1632'de kurulan Kiev akademisi'nin denetiminde çıkan polonya karşıtı polemik yapıtlarıyla (İ. Vıyşenskiy [XVI. yy.], M. Smotritskiy [1578'e doğr. -1633], L. Baranoviç [1620'ye doğr. - 1693]) yeniden canlanmaya başladı. 1648 savaşı, retorikleri ve ahlakçı içerikleriyle ortaçağ anlayışına bağlı kalan dindışı yapıtların (lirik, öğretici ve yergiye dayalı şiirler, okul oyunları ve ara oyunları) ortaya çıkmasına yol açtı. Yeni edebiyatın öncülerinden şair Kotliyarevskiy (1769-1838), düzyazıcı G. F. Kvitka-Osnovyanenko (1778-1843), masalcı Gulak-Artemovskiy (1790-1865), ukrayna toplumsal yaşamından ilk gerçekçi görünümleri verdiler, ama ulusal temayla toplumsal sorunları bağdaştıran büyük şair Şevçenko (1814-1861) oldu: L. İ. Glebov (1827-1893) ve İ. İ. Şçogolev (1823-1898) gibi şairlerle romancı Marko Vovçok (1833-1907) tarafından gelişme gösteren bu demokratik romantizmin kısa bir süre sonra karşısına P. A. Kuliş'in (1819-1897) tutucu nitelikteki ulusçu akımı çıktı. XIX. yy.'ın sonunda halkçı bir şiirin (P. A. Grabovskiy [1864-1902]), ulusçu bir tiyatronun (M. L. Kropivnitskiy [1840-1910], Karpenko-Karıy [1845-1907]) ve özellikle Panas Mirnıy (1849-1920), İ. S. Neçuy-Levitskiy (1838-1918), O. Y. Kobılyanskaya (1863-1942) ile toplumsal gerçekçi romanın ortaya çıktığı görüldü. Bununla birlikte, rus Ukrayna'sında her türlü ulusçu edebiyat örneğinin sansüre uğraması üzerine, kültürel hareketin merkezi avusturya Galiçya'sına taşındı (A. Duhnoviç, O. İ. Fedkoviç [1834-1888]). Köken olarak buralı olan şair İ. İ. Franko (1856-1916) açıktan açığa işçi hareketine bağlıdır ve Larisa Ukraynka (1871-1913) ve öykücü M. M. Kotsiyubinskiy (1864-1913) ile birlikte devrimci edebiyat öncesi kuşağın başında yer almışlardır. 1920'li yıllarda edebiyat derneklerinde bir artış görüldü: Gart (proleter) 1923-25, Plug (köylü) 1922-32, Vaplit (Hvıylevoy ulusçuları), Aspanfut (Semenko'nun gelecekçiliği), grupları, yeniklasikçiler vb. P. G. Tiyçina (1891-1967), V. N. Sosyura (1898-1965), M. F. Rıylskiy (1895-1964), N. P. Bajan (doğm. 1904), A. S. Malıyşko (1912-1970) gibi Ukrayna'yı yücelten büyük lirik şairlerin bu derneklerden çıktıkları görülür. Sosyalizmin kuruluşuyla ilgili edebiyatın başlıca temsilcileri İ. Le (doğm. 1895), A. Kopıylenko (1900-1958), S. D. Skliyarenko (1901-1962) ve A. V. Golovko (1897-1972), İ. İ. Yanovskiy (1902-1954), İ. K. Smoliç (1900-1976) romantik hikâyelerinde iç savaşı anlatırken, M. G. Kuliş (1892-1942), İ. A. Koçerga (1881-1952), A. E. Korneyçuk (1905-1972) özgün tiyatro yapıtları verdiler, O. Vişniya (1889-1956) ve İ. A. Galan (1902-1949) ise hiciv ve yerginin temsilcileridir. 1960'tan bu yana genç şairler (V. A. Korotiç [doğm. 1936], İ. F. Draç [doğm. 1936]) ve düzyazıcılar (G. M. Tyutyunnik [1920-1961], İ. Muşketik) biçim ve temaları yenileme çabalarına girdi. Tarihsel türün geniş bir yer tuttuğu (İ. Le, P. İ. Panç [doğm. 1891], N. S. Rıybak [doğm. 1913], P. A. Zagrebelnıy [doğm. 1924]) kurguya dayalı düzyazının en önemli iki temsilcisi O. Gonçar (doğm. 1918) ve M. A. Stelmah'tır (1912-1983).

UKRAYNA *(Karpatardı —sı),* Doğu Avrupa'da 1946'dan beri Ukrayna'nın karpatötesi kesimini *(zakarpatskaya),* oluşturan bölge; 12 800 km²; 1 265 000 nüf. (1992). Merkezi *Ujgorod.* Halkların gelip geçtiği bir bölge olan Karpatardı Ukraynası'na, IX. yy.'dan başlayarak Slavlar'ın yerleştiği sanılır. XI. yy.'ın başlarında Macaristan kralı İstvan I Karpatardı Ukraynası'nı ele geçirdi. Yavaş yavaş soylu sınıf dışına itilen Rutenler, köylü kitlesini, küçük soyluları ve ruhban sınıfını oluşturdu. Rutenya ortodoks ruhban sınıfı Roma'yla birleşmeye razı oldu (Ungvar ya da Ujgorod Birliği, 1652).

XIX. yy.'da entelijansiya Rutenya halk kültürü kimliğini yeniden keşfetti ve köylüleri geri kalmışlıktan kurtarmaya ve Karpatardı Rutenyası'nda iktidarı ele geçirmeye çalıştı. Komşusu olan daha iyi yapılanmış uluslar karşısında kendi kimliğini belirlemek ve Macarlar'la, Ruslar'la, bazen de Ukraynalılar ya da Slovaklar'la işbirliği yapmak zorunda kaldı. 1867 yılında gerçekleşen Avusturya-Macaristan uzlaşması, slav azınlıkların özerklik umutlarını tamamen yıktı. Köylülerin yoksulluğu, 1880'li yıllardan başlayarak ABD'ye doğru güçlü bir göç hareketine yol açtı; Rutenler, 1918 yılında bu ülkede yaklaşık 300 000 kişilik bir topluluk oluşturdular.

1918 yılı sonunda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çökmesi sırasında birkaç konsey *(rada)* kuruldu: Presov konseyi Çekoslovakya'ya, Ujgorod konseyi Macaristan'a bağlanmadan yana tavır aldı; Hust konseyi'yse Ukrayna'yla bütünleşmeyi savundu. Çekoslovakya'ya katılma yönündeki çözüm, 1919 yılında Rutenler'ce benimsendi ve İttifak devletleri'nce kabul edildi.

Münih antlaşmaları (eylül 1938) sonucunda Çekoslovakya'nın parçalanmasından sonra özerk bir hükümet kuruldu. Bu hükümet mart 1939'da Rutenya'nın bağımsızlığını ilan ettiyse de, birkaç gün sonra Macarlar ülkeyi istila etti. Karpatardı Rutenyası, haziran 1945'te Moskova ile Çekoslovakya arasında imzalanan bir antlaşmayla Ukrayna'ya bırakıldı.

UKRAYNA a. (Tamlayan olarak) Ukrayna'ya ilişkin; Ukrayna ile ilgili.
—El sant. *Ukrayna işi,* giysilere uygulanan renkli nakış. (Bu nakışta en çok çapraz iğneye, zincir işine ve düğüm işine yer verilir.)

UKRAYNA DİLİ a. Doğu slav öbeğinden, özellikle Ukrayna'da 46 milyon (1992) kişi tarafından konuşulan dil. (Eşanl. RUTENYA DİLİ.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—ANSİKL. Rusçaya ve beyaz rusya diline çok yakın olan ukrayna dili, bu dillerden ancak XII.-XIII. yy.'lara doğru ayrılmıştır. Rusçaya göre en önemli özellikleri *g*'nin sızıcı söylenişi ile kapalı hecede *ie* ve *o*'nun *i* dönüşümüdür. Lehçeden çok sayıda sözcük aktaran bu dil slavoncadan rusça kadar etkilenmemiştir. 1919'dan beri Ukrayna'nın resmi dilidir.

UKRAYNALI sıf. ve a. Ukrayna halkından olan.

UKRAYNKA (Larisa Petrovna KOSAÇ-KVİTKA, **Lessia** —denir), ukraynalı kadın şair (Novograd - Volıynski 1871 - Surami, Gürcistan, 1913). İlk kitaplarında içten duyguların dünyasından (*Nevilnıyçi Pisni,* 1893), toplumsal ve devrimci kaygılara (*Pensées et rêves, Échos* [fr. çev.] 1899-1902) yöneldi. Esinini özellikle folklordan, Kutsal Kitap'tan, mitolojiden ve yurtseverlik duygularından alan dramatik şiirlerinde baskıya karşı mücadele çağrısında bulundu (*Vavıylonskiy Polon,* 1903; *Na Ruyinah,* 1905), aydınların sorunlarıyla ilgilendi (*Cassandre* [fr. çev.], 1908; *Lisova pisniya,* 1912). Ayrıca *Don Juan*'ın özgün bir versiyonu olan *Kammıniy Hospodar* (1912) adlı bir manzum oyun yazdı.

UKUBAT, -tı çoğl. a. (ar. *ʿukūb*'un çoğl. *ʿukūbāt*). *Esk.* Çekilen cezalar, işkenceler.

UKUBET, -ti (ar. *ʿuḳūbet*). *Esk.* Çok çirkin, evlere şenlik.
◆ a. **1.** Öbür dünyada verilecek olan ceza. **—2.** Ceza. **—3.** Eziyet, azap.
—İsl. huk. Suçluya verilen ceza. (Dayak, hapis, kısas, recim ya da başka biçimlerde uygulanır.)

UKUD çoğl. a. (ar. *ʿıḳd*'ın çoğl. *ʿuḳūd*). *Esk.* **1.** Diziler. **—2.** *Ukud-ül-cevahir,* mücevher dizileri.

UKUD çoğl. a. (ar. *ʿakd*'in çoğl. *ʿuḳūd*). *Esk.* Anlaşmalar, sözleşmeler, akitler.
—İsl. huk. *Ukud-u meriye,* yürürlükte olan anlaşmalar. ‖*Ukud-u ticariye,* ticari akitler.

UKUL çoğl. ar. (ar. *ʿaḳl*'ın çoğl. *ʿuḳūl*). *Esk.* **1.** Akıllar. **—2.** *Ukul-ı aşere,* Aristoteles'in yaptığı ayrıma göre aklın on basamağı. ‖ *Ukul-ı zaife erbabı,* aklı kıt olanlar.

UKUS çoğl. a. (ar. *ʿaks*'ın çoğl. *ʿukūs*). *Esk.* Yankılar.

-UL → -L.

ULA sıf. (ar. *evvel*'in dişl. *ʿūlā*). *Esk.* Birinci, ilk.
—Kur. tar. Osmanlılar'da sivil (mülki) rütbelerden biri. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Ula rütbesi, *ula evveli* ve *ula sanisi* diye iki dereceydi. Bu rütbeyi alanlar üst düzey devlet görevlilerinden sayılır, teşrifatta Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinden sonra gelirlerdi. Askeri rütbelerden ferik ile eşdeğer olmakla birlikte, bu rütbeden olanlara *bey* ya da *efendi* denir, *paşa* denmezdi. 1833'te konulan bu rütbe reisülküttap, kethüda, defterdar gibi üst düzey yöneticilerine verilirdi. Nişanı da olan ula rütbesinde 1850'den sonra nişan verilme usulü kaldırıldı.

Ula rütbesi, 1839'da, *ula evveli* ve *ula sanisi* diye ikiye ayrıldı. Ula evveli rütbesinden olanlar teşrifatta yer alırlardı. Rütbe, askeri rütbelerden feriklik eşdeğerindeydi. Törenlerde sırmalı özel bir giysi giyer, kılıç takarlardı.

Ula sanisi, ula evvelinden küçük, mütemayiz rütbesinden büyüktü. Askeri rütbelerden liva ile eşitti. Bu rütbeyi taşıyanlara *efendi* ya da *bey* diye hitap edilirdi. Rütbeyi taşıyanların sırmalı, özel bir giysileri vardı. Teşrifat dışında kalmakla birlikte özel törenlerde kılıç takarlar, kendilerine "saadetlü efendim" diye hitap edilirdi.

ULA a. Ormanlarda çok yaygın, esmer büyük kanatlı sivrisinek cinsi. (*Limnobiidae* familyası.)

ULA, Ege bölgesinde Muğla iline bağlı ilçe; 19 978 nüf. (1990); 407 km²; 18 köy. Merkezi, Muğla'nın 15 km G.'inde *Ula*, 5 185 nüf. (1990). Buğday, sebze, tütün, pamuk, zeytin üretimi. Hayvancılık.

ULAÇ a. → BAĞFİİL'in eşanlamlısı.

ULAD HAYDALLA (Muhammet Huna), moritanyalı subay ve devlet adamı (Nuadibu 1940). 1962'de orduya girdi, 10 temmuz 1978'deki hükümet darbesinden sonra ordu genelkurmay başkanı oldu. 1979 mayısında Başbakanlığa atandı, 4 ocak 1980'de Devlet başkanının görevden alınmasından sonra onun yerine geçti. Aralık 1984'te yapılan bir darbeyle iktidardan indirildi, tutuklandı.

ULAGAY (İbrahim Ethem), türk hekim, ilaç fabrikatörü (İstanbul 1880 - *ay. y.* 1943). Mektebi tıbbiye'yi yüzbaşı rütbesiyle bitirdi (1904). Çeşitli görevlerde bulunduktan sonra Hıfzıssıhha enstitüsü besin tahlil laboratuvarını, Haseki hastanesi kimya laboratuvarını, 1924'te Dr. İbrahim Ethem kimya evi'ni kurdu. Çeşitli müstahzarların yanı sıra, Türkiye'de ilk veteriner ilacı olan distosilini üretti ve yerli ilaç sanayisinin gelişmesine büyük katkıda bulundu. Yine Türkiye'de ilk karaciğer hulasası üretimini de gerçekleştirdi.

ULAHÇA a. Romanya'da yaşayan Ulahlar'ın dili; rumencenin güneyde konuşulan ağzı.

ULANLAR, Osmanlılar'ın Rumenler'e verdikleri ad. (→ EFLAK, BOĞDAN, ROMANYA.)

ULAK a. (*ulamak*'tan *ula-k*). **1.** Haber götüren kimse, haberci. **—2.** *Ulak çıkarmak,* haberci göndermek, posta çıkarmak.
—Esk. denizc. *Ulak gemisi,* eskiden, deniz yoluyla giden ulakları taşıyan çok hızlı gemi. (Kırlangıç*, kalite*, firkate* vb. ulak gemisi olarak kullanılırdı.)
—Esk. ida. *Ulak hükmü,* ulakların yolların üzerindeki istedikleri yerlerden gereken atları alabilmeleri, geceledikleri yerlerde hayvanları ile birlikte yiyecek, içecek gibi gereksinimlerini sağlayabilmeleri için verilen buyruk. || *Ulak resmi,* Osmanlılar' da halkın mektup ve öteki posta malzemelerinin taşınmasında alınan ücret.
—Kur. tar. Osmanlılar'da haber getirip götüren resmi posta görevlilerine verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Tar. Bir yerden bir başka yere mesaj, mektup, paket, vb. taşıyan kimse. || *Tanrıların ulağı,* Mercurius.
—ANSİKL. Kur. tar. Posta ve telgraf sistemi kurulmadan önce Osmanlılar'da ülkenin belirli yerlerinde haberleşme merkezleri vardı. Bu merkezlerde gerektiği kadar ulak ve at hazır bulunurdu. Haberler karada atla, denizde ulak gemisi ile taşınırdı. Ulakların geçtikleri yol üzerinde bulunan köy, kasaba halkı, bunların her türlü gereksinimlerini karşılamakla yükümlüydü. Bu yükümlülüklerine karşılık kendilerinden *tekâlifi örfiye* ve *avanzı divaniye* denilen vergiler alınmazdı. Ulak güzergâhında bulunan yerlerdeki halkın bu yükümlülükleri, giderek bir vergi niteliğine dönüştü ve *ulakiye* ya da *ulak resmi* adını aldı. Herhangi bir haberleşme merkezinde görevlerin fazlalığı nedeniyle ulak kalmamışsa, habercilik yapabilecek biri atıyla birlikte kiralanarak ulaklık yapardı. Yollanılan haber çok gizli ve önemliyse, görevi yollardaki merkezlerde dinlenerek ya da at değiştirerek bir tek ulak yerine getirirdi. Bu tür haberler, özel olarak yetiştirilmiş, güvenilir ulaklar tarafından taşınırdı.

ULALAR, Erzincan'ın merkez ilçe merkez bucağında belde; 4 002 nüf. (1990).

ULAM a. (*ulamak*'tan *ula-m*). **1.** KATEGORİ'nin eşanlamlısı. **—2.** *Ulam ulam,* takım takım, sıra sıra; topluluklar halinde.

ULAMA a. **1.** Ulamak eylemi. **—2.** Bir şeye ulanan parça, eklenti, katkı, ilave.
—Dokmc. Kopan ya da kısa gelen iki ipliği, dokumada kalınlık yaratmayacak biçimde birbirine ekleyerek uzatma. (→ DÜĞÜM.)
—Ed. Aruz vezninde bir sözcüğün sonundaki ünsüzün vezin gereği onu izleyen sözcüğün başındaki ünlüyle birleştirilerek okunması. (Esk. VASL.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—Sesbil. Bir dilin kuralına uygun olarak, bir sözcüğün genellikle söylenmeyen son ünsüzünü sonraki sözcüğün ilk ünlüsüyle birleştirerek söyleme. (Örn. *koşar adım* [koşaradım].)
—Süslem. sant. Elyazmalarında yazı ve sayfa kenarlarına su olarak yapılan birbirine geçmeli süsleme.
◆ sıf. Ulanmış, birbiri ardına eklenmiş
—Folk. *Ulama çevre,* Anadolu'nun bazı yörelerinde gerdek gecesi gelinin hazırladığı sofraya oturan güveyin kucağına verilen sırma işlemeli çevre.
—Mim. ve Süslem. sant. *Ulama kıvrımlar,* dalgaları andıran bir dizi kıvrımdan oluşan sürekli bezeme.
—Seram. *Ulama çini,* birbirine bağlı olarak gelişen motiflerle süslü çini.
—ANSİKL. Ed. Koşullara uygun durumda kapalı (uzun) hecenin açık (kısa) okunması için ulamadan yararlanılır. Örn: *"Otuz üç yıl bizi korkuttu şeriat diyerek"* (M. A. Ersoy). Bu dizenin vezni feilâtün feilâtün feilâtün feilün'dür (·—— ·—— ·—— ·—). "Otuz üç yıl" sözcüklerinin vezin karşılığı "·——"'dir. Bunun "·—·—" biçiminde okunabilmesi ancak ulamayla *(otu/züç yıl)* sağlanabilir.

ulama kıvrımlar

ULAMA HAN ya da **ULAMA PAŞA,** türkmen kökenli iranlı yönetici ve türk vezir (Antalya 1492 - Eğri, Macaristan, 1552). Sipahi ocağı'nda yetişti. Teke'de görev yaparken, Şahkulu* ayaklanması' na (1511) katılması sonucu İran'a kaçıp Şah İsmail'e sığındı. Zamanla yükselerek "Han" unvanıyla Azerbaycan valisi oldu. Ancak, Tahmasp I'le anlaşmazlığa düşünce, bu kez de İstanbul'a gelerek Kanuni' ye sığındı ve Bitlis beylerbeyliğine atandı (1531). Kanuni'nin Irakeyn seferi sırasında (1534-1536) önce Azerbaycan beylerbeyi olarak yeni fethedilen Tebriz kalesini korumakla görevlendirildi; sonra da Diyarbakır beylerbeyliğine gönderildi. 1537 -1540 Türk-Venedik ve 1537-1547 Türk -Avusturya savaşı'nın başlaması üzerine vezir payesiyle Bosna beylerbeyliğine getirilerek Dalmaçya'da Venedikliler'den geri alınan Kastelnovo'nun (Castelnuovo) muhafızlığına atandı (1539). Peşte'yi kuşatan Avusturyalılar'a karşı düşmanın püskürtülmesiyle sonuçlanan başarılı kent savunmasına katıldı (1542); Budin beylerbeyi Bali Paşa ve bazı sancak beyleriyle birlikte Valpo, Peçuy (Pécs), Siklos (Şikloş) kalelerini teslim aldı (1543); Hersek sancakbeyi Malkoç Bey'in yardımıyla Bosna' da Velika ve Hırvatistan'da Monoslo kalelerini fethetti (1544). İran seferinin yenilenmesi üzerine (1548) Erzurum beylerbeyliğine atanması sonucu Türkiye'ye sığınan Tahmasp I'in kardeşi Elkas Mirza ile birlikte Van kalesi üzerine yürüyerek burasının 9 günlük bir kuşatmadan sonra teslim alınmasını sağladı (1548). Avusturya seferi yeniden başlayınca (1551), ikinci kez Bosna beylerbeyliğine getirildi ve fethine katıldığı Lipva'nın (Lippa) muhafızlığı kendisine verildi (1551). Ancak, aynı yıl kaleyi üstün kuvvetlerle kuşatan Avusturyalılar'a teslim ederek Belgrad'a çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra ikinci vezir Ahmet Paşa'nın komutası altında Temeşvar (Timişoara) fethinde önemli rol oynadı (1552); başarısızlıkla sonuçlanan Eğri (Eger) kuşatmasında kaleye yapılan son saldırı sırasında vurularak şehit oldu.

ULAMAK g. f. *Bir şeyi bir şeye ulamak,* onu ona eklemek, katmak.
◆ **ulanmak** edilg. f. Birbirine eklenmek: *Bir zincirinin halkaları gibi birbirine ulanarak sürüp giden başarısızlıklar*

ULAMSAL sıf. Ulama ilişkin; kategorik.

ULAN ünl. **1.** *Tkz.* "Hey, ey, yahu" anlamında kullanılır: *Ulan Ahmet, geliyor musun? Nerdesin ulan?* **—2.** *Kaba.* Öfke ve nefret bildirir: *Ulan ben sana sorarım.*

ULAN-BATUR ("Kızıl Kahraman"), esk. **Urga,** Moğolistan'ın başkenti. Tola vadisinde, Moğolistan'ın en verimli bölgesinin ortasında; 600 000 nüf. (1991). 1778'de kurulan bu dinsel kent, çay yolu üzerinde bir kervan konaklama yeriyken ülkenin başlıca sanayi kenti haline geldi (dökümevi, otomobil için yedek parça, tekstil [yün, ipek], sepicilik, besin sanayisi). Büyük ham deri pazarı. Üniversite.

Ulan-Batur'dan bir görünüm

L. Fontanini-Fiorepress

ULAN-UDE, esk **Verhn-Udinsk,** Rusya Federasyonu'na bağlı Buryat Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti, Orta Sibirya' da, Baykal gölünün D.'sunda; 362 400 nüf. (1991). Kent, demiryoluyla Ulan-Batur'a ve Çin'e bağlanır. Demiryolu ve havacılık gereçleri. Metalürji. Metal putreller. Kereste sanayisi. Besin sanayileri.

ULANKA a. Polonya'da, uhlanların giydiği, kısa etekli, V biçiminde iki sıra düğmeli ve bele oturan tünik.

ULANMA a. Ulanmak eylemi.

ULANMAK → ULAMAK.

ULANOVA (Galina Sergeyevna), rus kadın dansçı (Sen-Petersburg 1910). Yönetmen Sergey Ulanov (1881-1950) ile kadın dansçı Maria Romanovna'nın (1886 -1954) kızı olan Ulanova Sen-Petersburg' daki GATOB'a girip (1928) klasik repertu-

vardaki rollerde dans etti. Sonra çağdaş koregrafların yapıtlarıyla kendisini kabul ettirdi (Rostislav Zaharov'un *Bahçesaray çeşmesi*, 1934; Leonid Lavrovskiy'in *Romeo ve Juliet*'i, 1940). Moskova'daki Bolşoy tiyatrosu balesi'ne girip R. Zaharov'un *Tunç süvari*'sini (1949), L. Lavrovskiy'in *Kırmızı haşhaş*'ını (1949) ilk kez ve L. Lavrovskiy'in *Taş çiçeği*'ni (1954) yeniden yorumladı. İlk olarak 1951 Floransa baharında bir avrupa sahnesinde zafere ulaştı. Sonra Londra'da (1956), Paris'te (1958), New York'ta (1959) dans etti. 1962'de sahnelerden ayrılıp Bolşoy dans okulu'nda eğitimciliğe başladı. 1954'te yaşamöyküsünü yayımladı.

ULANTI a. Ulanan şey; ek, ilave.

—Ed. Bir dizede tamamlanmayan parçalanmış cümlenin öteki dizelerde sürdürülmesi. (Eşanl. ANJAMBMAN.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—ANSİKL. Şiirin anlatımına hareket katmak için türk edebiyatında en çok Edebiyat-ı cedide ve Fecr-i âti şairleri ulantıdan yararlandılar. Bu uygulamada örnekleri fransız şiiri oldu. Özellikle Tevfik Fikret divan şiirinin bir beyitte tamamlanan durgun cümle yapısını kırarken ulantılara sık sık yer verdi. Örn.: *"Ey hayat, / ey ruh-i kâinat, / takdis edin: Beşer / takdise müstahaktır; odur Rabb-i hayr ü şer, / Rabb-i mümkinat."* (Ey yaşam, ey evrenin ruhu, kutsayın: İnsanlık kutsanmaya hak kazanmıştır; odur iyiliğin ve kötülüğün Tanrısı, olabilecek şeylerin tanrısı.)

ULÁSZLÓ I → WŁADYSŁAW III JAGELLON.

ULÁSZLÓ II → VLADİSLAV II JAGELLON.

ULAŞ, İç Anadolu bölgesinde Sıvas iline bağlı ilçe; 13 801 nüf. (1990); 32 köy. Merkezi, Sıvas'ın 35 km güneyinde *Ulaş*, 2 488 nüf. (1990).

Ulaş (Olasch) savaşı, İkinci Viyana* kuşatması'yla (1683) başlayıp Karlofça* antlaşması'yla (1699) sona eren Türk-Avusturya savaşı'nın bir evresi (27 ağustos 1696). 150 bin kişilik bir ordunun başında Davutpaşa'dan Avusturya seferine çıkarak Edirne'ye, oradan da Belgrad'a (2 ağustos) ulaşan Mustafa II, avusturya odaları başkomutanı olan Saksonya Seçici prensi Friedrich August'ün 100 bin asker ve yüzü aşkın topla Temeşvar'ı (Timişoara) kuşatmaya başladığını haber aldı ve hemen düşman üzerine yürümek için harekete geçti. Öte yandan, türk ordusunun yaklaştığını öğrenen Friedrich, 9 gün süren kuşatmayı kaldırarak padişahla karşılamak üzere Tuna'nın kollarından Bega suyu boylarında mevzilendi. Bega suyunu geçen türk ordusu, bazı hafif çarpışmalardan sonra düşmanın öncü kuvvetlerini Ulaş (Olasch) köyü yakınlarına kadar sürdü (26 ağustos). Ertesi gün erkenden başlayan büyük meydan savaşının en kızgın anında, sadrazam Elmas Mehmet Paşa'nın 15 bin serdengeçtinin başında merkezden yaptığı şiddetli bir saldırı düşman hatlarını karıştırdı. Avusturya ordusunun bozulduğunu gören padişah, genel taarruz buyruğu verdi. Üç koldan üzerlerine yüklenen türk kuvvetleri karşısında Avusturyalılar, özellikle başkomutan yardımcısı general Heissler de vurulup öldükten sonra tam bir paniğe kapıldılar. Türk birlikleri, bozgun halinde kaçan düşmanı kovalayarak Temeşvar'a ulaştı; oradan da ileri hareketini sürdürüp Morevik (Morawich) palangasını ele geçirdi. Yanındakilerle birlikte kendi topraklarına sığınan Friedrich August, canını güçlükle kurtardı. Temeşvar kalesini onartıp berkittiren padişah Belgrad'a, oradan da Edirne'ye döndü.

Ulaş tarım işletmesi, Sıvas'ın Ulaş ilçesinde kurulu devlet çiftliği (1944). 1950 yılında Devlet üretme çiftlikleri genel müdürlüğü'ne bağlanarak Ulaş devlet üretme çiftliği, 1984 yılında Tarım işletmeleri genel müdürlüğü'ne bağlanarak bugünkü adını aldı. Çiftlikte tohumluk, damızlık hayvan, fidan ve fide üretilmekte ve çevre üreticilerine modern tarım yöntemleri konusunda bilgi verilmektedir. 7 370 ha arazi varlığı olan çiftlikte hayvancılık, tarla tarımı, bağ-bahçe ve ziraat sanatları şubeleri bulunmaktadır.

ULAŞILMA a. Ulaşılmak eylemi.

ULAŞILMAK → ULAŞMAK.

ULAŞIM a. **1.** Ulaşmak, ulaştırmak eylemi. **—2.** İki yer arasındaki gidiş geliş, bağlantı; münakale, muvasala: *Ankara-İzmir demiryolu ulaşıma kapandı.*

ULAŞLI, esk. **Şelmo,** Batman'ın Kozluk ilçesi Bekirhan bucağına bağlı köy; 1 068 nüf. (1990). Petrol üretim alanı.

ULAŞMAK gçz. f. **1.** *Bir yere ulaşmak*, oraya varmak, belirli bir noktaya, belli bir düzeye varmak: *Öğleye doğru tepeye ulaştık. Marco Polo birçok güçlüklerden sonra Çin'e ulaşabildi. Su seviyesi 30 cm'ye ulaştı.* **—2.** *Bir yere, bir kimseye ulaşmak*, bir şeyden söz ederken, onlara erişmek; oraya kadar yayılmak: *Anten kablosu televizyona kadar ulaşmıyor. Yangın üçüncü kata ulaştı. Kulağımıza bazı söylentiler ulaşıyor* **—3.** *Bir kimseye, bir yere ulaşmak*, alıcısının eline geçmek, gideceği yere varmak: *Bu mektup ona cuma günü ulaşır. Paket ancak bir haftada İzmir'e ulaştı.* **—4.** *Bir şeye ulaşmak*, belli bir çaba harcayarak bir şeyi başarmak, istenilen bir şeyi elde etmek, yapılması düşünülen bir şeyi gerçekleştirmek: *İnsanın ulaşamayacağı şey yoktur. Amacına ulaşmak.* **—5.** *Bir şeye (bir durum) ulaşmak*, bir duruma erişmek, gelmek: *Üne ulaşmak. Artık sağlığına dikkat edecek bir yaşa ulaştın.*

◆ **ulaştırmak** ettirg. f. **1.** *Bir şeyi (araç tümleci +) bir kimseye, bir yere ulaştırmak*, onun o kimseye, oraya ulaşmasını sağlamak: *Bu mektubu hemen sahibine ulaştır. Haberi telefonla işyerine ulaştırdılar.* **—2.** *Bir kimseyi (araç tümleci +) bir yere ulaştırmak*, onun oraya yetişmesini, varmasını sağlamak: *Bizi kamyonetiyle havaalanına ulaştırdı.* **—3.** *Bir şeyi belli bir düzeye ulaştırmak*, onun belli bir yüksekliğe, boyuta, değere vb. erişmesini sağlamak ya da buna yol açmak: *Son ekonomik kararlar hayat pahalılığını inanılmaz boyutlara ulaştırdı.* **—4.** *Bir kimseyi bir şeye, bir duruma ulaştırmak*, onun o duruma ulaşmasını sağlamak ya da buna yol açmak: *Büyük bir rastlantı onu şöhrete ulaştırdı.*

◆ **ulaşılmak** edilg. f. **1.** *Bir yere ulaşılmak*, o yere varılmak, erişilmek: *Güneş batmak üzereyken çiftliğe ulaşıldı. Yoğun kar nedeniyle dağ köylerine ulaşılamıyor.* **—2.** *Bir duruma, bir amaca ulaşılmak*, ona erişilmek, amacı gerçekleştirilmek: *Hiç çalışmadan başarıya ulaşılır mı?* **—3.** *Belli bir düzeye ulaşılmak*, o boyuta, o değere erişilmek: *Satışlarda rekor seviyeye ulaşıldı.*

◆ **ulaştırılmak** edilg. f. Ulaştırmak eylemine konu olmak.

ULAŞTIRILMAK → ULAŞMAK.

ULAŞTIRMA a. **1.** Ulaştırmak eylemi. **—2.** İnsanların, malların, haberlerin ulaşmasını sağlayan işlerin ve araçların tümü; münakalat: *Ulaştırma hizmetleri. Ulaştırma görevlisi.*

—Ask. Harekât halindeki birliklerin hareketlerine ve nakledilmesine olanak veren karayolu, akarsu, demiryolu, liman ve havaalanı altyapısının tümü. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Ulaştırma hizmeti*, çeşitli ulaşım araçlarıyla personel, silah, araç ve gereçlerin bölgeler arasında taşınmalarını sağlayan etkinlikler. || *Ulaştırma sınıfı*, askeri birliklerin ulaştırma hizmetlerini yürütmek amacıyla kurulmuş yardımcı askeri sınıf. ||*Ulaştırma subayı*, ulaştırma sınıfına mensup ya da karargâhlarda ulaştırma hizmetini planlamakla görevli subay.

—Ask. havc. *Askeri hava ulaştırma*, askeri havacılıkta, stratejik nükleer kuvvetlerin, kara-hava ve deniz-hava kuvvetlerinin personel ve malzeme ikmalini yapmakla yükümlü bölüm. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Tic. *Ulaştırma giderleri*, bir ürünü satın alındığı yerden ya da fabrikadan kullanılacağı ya da satılacağı yere iletmek için yapılan harcamalar.

—ANSİKL. Ask. Harekât üsleriyle sefer halindeki birlikler arasındaki ulaşımın güvenliğini korumak, her zaman stratejinin bir gereği olmuştur. XIX. yy.'ın sonlarından bu yana demiryollarının kazandığı askeri önem üzerine, ulaşımın korunması tüm demiryolu şebekesini de içerecek şekilde genişledi: kimi tren hatları Birinci Dünya savaşı'nda taarruzların stratejik hedefi oldu. Bu savaş, ayrıca, her tür takviye ve ikmalde büyük rol oynayan deniz ulaşımının belirleyici önemini ortaya koydu (Afrika'daki birliklerin ve amerikan ordusunun fransız cephesine nakli). Bunların, özellikle denizaltıların saldırılarına karşı korunması, o tarihten beri savaş donanmalarının başlıca görevlerinden biri oldu. İkinci Dünya savaşı'nda Müttefikler'in zaferi, ulaşım ve bağlantı serbestliğini korumalarına olanak veren denizler üzerindeki egemenliklerinin sonucuydu. Bu savaş, bir ulaşım etkeni olarak havayı da kapsadı; örgütlenmesi giderek daha karmaşıklaşan ulaşım hatları şebekesi lojistiğe eşi görülmemiş bir değer kazandırdı.

Karada, bağlantıları kurmak ya da yeniden sağlamak için gerekli çalışmaları yapmak istihkâmın görevidir: bu çalışmalar, karayollarını, demiryollarını, köprüleri, kanalları, havacılıkla ilgili alanları, liman tesislerini ve mavnalarla nakliyeyi kapsamaktadır. İstihkâm, aynı zamanda, engelleme (barikatlar, dal ve kütüklerden siperler, taşkınlar, tanksavar hendekleri), tahrip ve giderek yaygınlaşan mayınlama gibi yollarla düşmanın kara ulaşımından yararlanmasını engellemekle görevlidir. Ulaşımı düşmandan uzak tutmak, bombardıman uçaklarının da görevleri arasındadır. Günümüzde bir harekât alanı, bir kara çarpışması alanı ve bir ulaşım alanından oluşmaktadır.

Yakın tarih, 1944'te Fransa'ya yapılan çıkarma harekâtında ya da sömürge savaşlarında partizanların düşman gerilerinde oynadıkları rolün ne kadar önemli olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, lojistik subayları, göçerken yolları tıkayan ve birliklerin ilerlemesini engelleyen (1940'ta Fransa cephesi, 1950-1953'te Kore savaşı) sivil halk yığınlarını da dikkate almak zorundadırlar. Batı Avrupa'yı kaplayan otoyol ağı, her türlü arazide harekete elverişli paletli araçların yanında tekerlekli araçların geliştiğini gösteren yeni bir unsurdur.

—Ask. havc. *Askeri hava ulaştırma.* 1918 yılında amerikalı general Mitchell tarafından hazırlanan ve hava indirme birliklerini alman hatlarının gerisine paraşütle indirmeyi öngören projenin başarısızlığa uğramasından sonra, askeri hava ulaştırma alanındaki ilk müdahalelerden biri, 1936'da Hitler tarafından Franco'ya gönderilen bir Junkers Ju 52 birliğinin cumhuriyetçi yönetime başkaldıran ispanyol yabancı Lejyonu'na ait birlikleri Fas'tan İspanya'ya taşımasıdır. Bununla birlikte, bu uzmanlık alanı ancak, İkinci Dünya savaşı'nda, hava indirme harekâtları (Girit, Sicilya, Normandiya, Arnhem), kuşatılmış birliklere ikmal (Demiansk, Stalingrad), fransız Direniş birlikleri'ne destek (Vercors), başarıdan faydalanma dönemlerinde ileri birliklere ikmal gibi çok çeşitli görev alanlarında büyük bir gelişme gösterdi.

Bu genel görevlere, çok geçmeden bombardıman ve av uçaklarına ikmal görevleri de eklenmiştir. (→ *havada yakıt* İKMALİ.) Hava ulaştırmasına, çok önemli görevler verilmesi bunlar için özel komutanlıkların (amerikan Air Transport Command) kurulmasına neden oldu. Berlin hava köprüsü, Kore ve Çinhindi savaşları

(özellikle Diên Biên Phu muharebesi) hava ulaştırmasının ne kadar önemli olduğunu kanıtladı. 1964 ile 1973 arasında Amerikalılar'ın Vietnam'a girişi bu uzmanlık alanında yeni bir atılım yapılmasını ve yeni kullanım taktiklerinin geliştirilmesini sağladı. Böylece Amerikalılar, topçu atışlarından kolayca etkilenen taktik nakliye uçaklarının yere inmelerini önleyebilmek için, özellikle 1968'de Khe Sanh'ta başarıyla kullanılan, iniş yapmaksızın yer seviyesinde atma yöntemini geliştirdiler.

Türk hava kuvvetleri'nde nakliye uçak birliği İkinci Dünya savaşı'nı izleyen yıllarda C-47 (Dakota) tipi uçaklarla alay teşkilatı altında kuruldu. 1950'li yılların başından itibaren aynı tip uçaklarla Ana ulaştırma üssü oluşturuldu. Halen Kayseri ve Ankara'da C-47, C-130 ve TRANSAL tipi uçaklardan oluşan Ana ulaştırma üssü birlikleri bulunmaktadır. Görevleri her çeşit personel ile malzeme naklini gerçekleştirmek, ayrıca savaş durumunda hava indirme komando tugaylarını hedef bölgelerine havadan nakledererek paraşütle atılmalarını sağlamaktır.

ULAŞTIRMAK → ULAŞMAK

Sıtkı **Ulay**

ULAY (Sıtkı), türk asker (İzmir 1907). Harbiye'yi, Harp akademisi'ni bitirdi. 1959'da tuğgeneral ve Harp okulu komutanı oldu. 27 Mayıs harekâtı'ndan kısa bir süre önce bin kadar Harbiye öğrencisinin Çankaya yürüyüşünü yönetti. Daha sonra Milli birlik komitesi üyeliği ve Ulaştırma bakanlığı yaptı. Tümgeneral oldu (1960). Kurucu meclis döneminde Devlet bakanlığı görevine getirildi (1961). Seçimlerden sonra tabii senatör olarak TBMM'ye girdi. Komite üyeliğinden ayrılıp Alaettin Tiritoğlu'yla Sosyal demokrat parti'nin kurucuları arasında yer aldı (1964). Birlik partisi'ne, sonra CHP'ye geçti ve bu partinin danışma kurulu üyesi oldu (1969). Anılarını *Harbiyeli aldanmaz* adlı bir kitapta topladı (1978).

ULAYICI sıf. Ulamaya yarayan, ulama sağlayan.

ULBE a. (ar. *ʿulbe*). *Esk.* **1.** Kâse, kap. **—2.** Kutu. **—3.** Fıçı. **—4.** Sandık.
—Esk. bot. Kapsül.

Parimage

Walter **Ulbricht**

ULBRİCHT (Walter), alman devlet adamı (Leipzig 1893 - Berlin 1973). Sosyal demokrat parti'ye üye oldu (1912), spartakusçuluğa katıldı; Komünist partisi'nin kurucuları arasında yer aldı (1919) ve merkez komitesi üyesi oldu. Reichstag'a girdi (1928), Rusya'ya göç etti (1933), orada 1943'te "Hür Almanya" hareketini örgütledi. 1945'te Berlin'e dönünce, sosyal demokratlarla komünistlerin, Birleşik sosyalist parti'de birleşmelerini sağladı (1946), partide başkan yardımcısı, sonra birinci sekreter (1950), aynı zamanda Siyasi büro üyesi oldu. 1960 eylülünde, Alman Demokratik Cumhuriyeti'nde cumhurbaşkanının yerini tutan Devlet konseyi başkanlığına atandı; 1971'de E. Honecker tarafından partideki görevlerinden alındı, fakat ölümüne kadar Devlet konseyi başkanı olarak kaldı.

ULCİNJ, Karadağ'da liman kenti ve sayfiye merkezi; 6 000 nüf.

ULÇALAR, tunguzca konuşan halk. (→ TUNGUZLAR.)

ULEÅBORG → OULU.

ULEB çoğl. a. (ar. *ʿulbe*'nin çoğl. *ʿuleb*). *Esk.* **1.** Kâseler, kaplar. **—2.** Kutular. **—3.** Sandıklar. **—4.** Fıçılar.
—Esk. bot. Kapsüller.

ULED CELAL → AVLED CELAL.

ULED NEYİL dağları, Güney Cezayir'de dağlık kütle, Sahra Atlas'ı bütününe bağlıdır, D.'daki Zao dağlarıyla B.'daki cebel Amur arasında; *cebel el-Azreg*'de 1 491 m.

ULEMA çoğl. a. (ar. *ʿâlim*'in çoğl. *ʿulemâ*). *Esk.* **1.** Bilginler. **—2.** Din bilginleri. **—3.** *Ulema-yı âmilîn*, bilgisi doğrultusunda, bilgisine yakışır biçimde davranan kimse. ‖*Ulema-yı ullâm*, fıkıh bilgini; avukatlar.
—İsl. *Ulema-yı rüsum*, islam dini ile ilgili yargıları (hükümleri) yalnızca mantıksal çıkarımlar olarak, formel bağlamda temellendiren, bu yargıların içeriğine, derinliğine girmemiş din bilginleri için kullanılan deyim.
—Kur. tar. İslam ülkelerinde, özellikle din bilginlerine, sonraki yıllarda genellikle din adamlarının oluşturdukları sınıfa verilen ad. (Bk.*ansikl.* böl.)
—ANSİKL. "Ulema" sözcüğü, ilk olarak Araplar tarafından kullanıldı, sonraları öteki islam ülkelerinde de kullanılmaya başlandı. Müslümanlığın ortaya çıkmasının ardından Kuran, hadis ve bu iki ana kaynağa dayalı din bilimleriyle uğraşanlar, islam dininin yaygınlaşmasında etkin ve önemli rol oynadılar. VII. yy.'ın sonlarından başlayarak bu tür uğraşları (Kuran'ın, hadislerin açıklanması, yorumu, çeşidi dinsel sorunlara çözüm getirilmesi vb) sürdürenler, ulema diye anıldı. Emeviler'de (661-750) olsun, Abbasiler'de (Irak: 750 -1258, Mısır: 1261-1517) olsun, ulemaya saraylarda yer ayrıldı ve saygınlık kazandırıldı. Medreselerin açılmasıyla birlikte bu dinsel öğrenim kurumunda islam bilgilerini öğretenlere ulema denildi. XIII. yy.'a gelindiğinde ulema, toplum içinde tam olarak ayrı bir sınıf niteliğini kazanmıştı. Gazneliler (962-1187) ve Selçuklular'da da ulemaya büyük önem ve saygı gösterildi. Selçuklu veziri Nizamülmülk, açtırdığı tüm medreselerde dönemin en seçkin din bilginlerini görevlendirdi. Osmanlılar'da XIV. - XV. yy.'larda medrese görevlileri ayrı bir sınıf oluşturdular ve ulema diye anıldılar. Ulema sınıfı, Osmanlılar'da XVII. yy.'ın başlarına kadar etkin rol oynadı. Bu tarihten sonra hemen tüm din görevlisine (müderris, şeyhülislam, kadı, müftü, vaiz vb) ulema denildi. XVII. yy.'da ulema sınıfı bir bozulma, yozlaşma süreci içine girdi; ulema çocuklarına bile babalarının unvanları verildi. Böylelikle "beşik uleması" denilen, kendilerine özel ayrıcalıklar tanınmış, ancak yeteneksiz ve bilgisiz yeni bir sınıf ortaya çıktı. Önceleri islam dininin ve din bilimlerinin yayılmasında büyük katkısı olan ulema sınıfı, XVIII. yy'ın sonlarından başlayarak tüm yeniliklere karşı çıkan, aşırı tutucu ve toplumun ilerlemesini önleyen bir sınıf kimliğine büründü. Cumhuriyet'in ilanı, laikliğin kabulü ulemanın etkinliğini ortadan kaldırdığı gibi, ulema sözcüğü de kullanılmaz oldu.

ULEMALIK a. (ar. *ʿulemâ*'dan). **1.** Bilginlik, alimlik. **—2.** *Ulemalık taslamak*, her şeyi bilir görünmek, bilgiçlik taslamak.

ULEX a. Dikenlikatırtırnağının bilimsel cins adı.
—Hematol. *Ulex europeaus lektin*'i dikenli katırtırnağı tohumlarından elde edilen anti-H tepkinlik gösteren madde.

ULEXİT a. (fr. *ulexite;* alman kimyacı G. L. *Ulex*'in adından). Miner. Triklinik sistemde yer alan hidratlı doğal kalsiyum ve sodyum borat.

ULFİLAS, ULFİLA ya da **WULFİLA,** Gotlar'ın havarisi ve piskoposu (311'e doğr. - İstanbul 383). Yeni Ahit'i got diline çevirdi ve Gotlar'a ariusçu bir hıristiyanlık inancı aşıladı. Bu yumuşatılmış, ama etkili ariusçuluk V. yy.'da istilalarla hıristiyan Batı'ya yeniden sokuldu ve hıristiyanlarla ariusçular arasında birçok çatışmaya yol açtıktan sonra ancak VI. ve VII. yy'larda Franklar ile Lombardlar'ın hıristiyanlığı benimsemesiyle ortadan kalktı.

ULHASNAGAR, Hindistan'da kent, Maharaştra'da, Bombay'ın K.-D.'sunda: 648 000 nüf.

ULİDİDAE a. Büyük kafalı, geniş hortumlu sinek familyası. (Larvaları dışkıcıldır. Örnek tipi *Chrysomyza.*)

Ulisse, Luigi Dallapiccola'nın bir önoyun ve iki perdeden oluşan operası. Operanın metni, Homeros ve Dante'den yararlanılarak bestecinin kendisi tarafından yazılmıştır (alm. versiyon, Berlin, 1968; ital. versiyon, Milano, 1970; fr. versiyon, Rouen, 1971). Sanatçı, bu yapıtında yalnızlık ve özgürlük sorunlarını işler. Tek bir ezgisel selül -bir "dizi"- üzerine kurulmuş olan bu opera, italyan müzikçinin lirik esiniyle titiz dizisel beste tekniğinin bir karışımıdır.

ULKUS a. (fr. *ulcus;* lat. *ulcus;* ülser, yara). Patol. **1.** Bazen mide-onikiparmakbağırsağı ülserine verilen ad. **—2.** *Cruveilhier ulkus simpleksi*, mide ülseri.
—Der. hast. *Ulkus rodens*, ülserli bazoselüler epitelyoma tipi. (Derinin bu tip kanserine, genellikle yaşlı kişilerin yüzünde rastlanır.)

ULLAPOOL, Büyük Britanya'da turizm merkezi ve küçük liman (Hebrides takımadalarına seferler), İskoçya'da, Highlands'ta, loch Broom kıyısında; 1 000 nüf.

ULLATE (Victor), ispanyol dansçı (Zaragoza 1947). Antonio'nun topluluğundayken (1962-1965) XX. yüzyıl balesi'ne geçip (1966) tekniğinin yanı sıra güldürü yetenekleriyle de kendisini kanıtladı ve M. Béjart'ın yapıtlarını yorumladı: *Romeo ve Juliet* (1966), *Ni fleurs, ni couronnes* (1967), *Offrande chorégraphique* (1970), *Nijinski, clown de Dieu* (1971), *Gülistan* (1973), *I trionfi* (Petrarca'dan) [1974], *Gaîté parisienne* (1978). 1978'de Madrid'de kurulan Ulusal klasik bale'nin sanat yönetmeni oldu. Koregraf olarak *Sentimientos*'a (1978; Fernando Sor'un müziği) imzasını attı.

Ullikummi şarkısı, hitit mitolojisinde, hurri tanrısı Kumarbi'nin, bir kaya ile birleşmesinden doğan, taş biçimindeki çocuğu Ullikummi'nin öyküsünü anlatan destan. Gökyüzü krallığı için Teşup'la mücadeleye girişen Kumarbi oğlunu tüm tanrılardan (özellikle de Teşup'tan) gizleyerek büyütür. Ancak sonunda Teşup Ullikummi ile savaşa tutuşur ve onu yener. (→ KUMARBİ EFSANESİ.)

ULLMANN (Regina), almanca yazan isviçreli yazar (Sankt Gallen 1884 - Münih 1961). Dinsellik izleri taşıyan düzyazı şiirlerinde ve öykülerinde Rilke'yi çağrıştıran bir hava yarattı (*Die Landstrasse*, 1921; *Der Apfel in der Kirche*, 1934; *Schwarze Kerze*, 1954).

ULLMANN (Liv), norveçli sinema ve tiyatro kadın oyuncusu (Tokyo 1938). Londra ve Oslo tiyatrolarında oynadıktan sonra kendisine sinemada iki önemli rolü (*Persona*'da, 1965) veren İngmar Bergman tarafından keşfedildi. Bundan sonra tiyatro (*Altı* kişi yazarını arıyor* [Sei personaggi in cerca d'autore], L. Pirandello'nun yapıtından, Oslo Ulusal tiyatrosu'nda, 1967) ve sinema alanında (*Vagtimmen* [1967]; *Utanç* [Skammen], [1968]; *Anna'nın tutkusu* [En Passion], [1969]; *Visknin-gar och Rop* [1972]; *Scener ur ett Aktenskap* [1973]; *Yüz yüze* [Face to Face], 1975; *Das Schlangenei* [1976]; *Herbstsonate* [1977]) Bergman'ın oyuncularından biri oldu. Öteki filmleri: *Utvandrarna* ve *Nybyggarna* (J. Troell, 1969-1972), *Pope Joan* (M. Anderson, 1972), *Lost Horizon* (C. Jarrott, 1972), *Zandy's Bride* (J. Troell, 1973).

ULLMANNİT a. (fr. *ullmannite;* alman mineralog J. C. *Ullmann*'ın adından). NiSbS formülündeki doğal nikel ve antimon sülfür. (Gri-mavi ya da grı-siyah kristalleri kübik sistemde yer alır.)

ULLOA (Alfonso DE), ispanyol tarihçi (öl. Venedik, 1580'e doğr.), Gonzaga ailesinden Ferdinando'ya hizmet ettikten sonra, Venedik'te yaşadı; orada ispanyol kitaplarını italyancaya çevirdi ve tarih kitapları yayımladı: *Comentarios de la guerra de Flandes* (Flandres savaşı üzerine yorumlar) [1568]. *Vida del emperador Carlos V* (İmparator Karl V'in yaşamı) [1560] vb.

ULLOA (Antonio DE), ispanyol denizci (Sevilla 1716 - León adası, Cádiz yakınında, 1795). Bir meridyen yayını ölçmek için Quito'da LA CONDAMINE'ye eşlik etti (1735). Amerika'ya yaptığı yolculuklardan birinde platini keşfetti. Louisiana valisi (1763), ispanyol filosunda kaptan oldu (1780), Cádiz gözlemevi'ni kurdu.

Ullstein, 1877'de Leopold Ullstein (1826-1899) tarafından Berlin'de kurulan alman yayınevi. Edebiyat, güzel sanatlar

ve insan bilimleri üzerine yapıtlar yayımlar. Cep kitabı boyutunda çok sayıda dizileri ve sayısız süreli yayınları vardır. Bir şubesi de video filmleri yapmakta ve dağıtmaktadır.

ULLSWATER, Büyük Britanya'da göl, Lake District'te, Penrith'in G.-B.'sında; 9 km².

ULLUCUS a. And dağlarında yetişen ve yenebilir yumrular veren otsu bitki. (Bil. a. *Ullucus tuberosus;* ıspanakgiller familyası.)

ULM, Almanya'nın Baden-Württemberg eyaletinde kent, Tuna kıyısında; 109 900 nüf. (1990). XIV. yy. sonuyla (H. Parler ve Ulrich Ensingen'in katkılarıyla) XVI. yy. başı arasında yapılan, alevli gotik üslubunun en büyük yapıtlarından katedral; ancak XIX. yy.'da tamamlanabilen 161 m yükseklikte kule; XV. yy.'dan kalma vitraylar (örneğin Besserer capellası'ndaki H. Acker'in vitrayları); J. Syrlin'in yaptığı, oymalı iskemleler; XIV.-XVI. yy.'a ait, 1945'ten sonra bir bölümü yeniden yapılmış belediye konağı. Müzede Ulm okulunun başlıca iki temsilcisi H. Multscher ile Bartolomäus Zeitblom'un (1455'e doğr - 1518'e doğr.) yapıtları. Ulm, *Neu-Ulm*'la birlikte bir sanayi bitişikkenti oluşturur: makine, elektrikli gereçler ve otomobil yapımı, tekstil ve hazırgiyim, silah, kâğıt-karton, çimento. —Yakınlarında, eski Wiblingen manastırı (XVIII. yy.'dan kalma rokoko üslubunda bütün: kütüphane, kilise). —Tar. Kent, 854'e doğru kuruldu ve Friedrich Barbarossa tarafından özgür bir imparatorluk kenti yapıldı. Önemli bir tekstil merkezi olan ve İtalya ile Almanya arasındaki ticaretle zenginleşen Ulm, aynı zamanda bir banka merkezidir. Burada imzalanan bir ateşkes antlaşmasıyla Bavyera'nın, Schwaben ve Franken'in yansızlığına dair Fransa'ya güvence verildi (14 mart 1647). 1803'te Bavyera tarafından ilhak edildi. Napoléon I tarafından Mack'tan alındı ve Mack orada teslim oldu (20 ekim 1805). Sonra kent 1810'da Württemberg'e geçti. Ulm, nisan 1945'te I. fransız ordusu tarafından işgal edildi.

ULMACEAE a. Bot. KARAAĞAÇGİLLER familyasının bilimsel adı.

ULMANİS (Karlis), leton devlet adamı (Berze, Kurzeme, 1877 - Yekaterinburg 1952). Bağımsızlık sırasında başbakandı (1918). Beyaz direniş sırasında tutuklandı (1919), sonra sık sık hükümetin başına geçti. Kabinedeki istikrarsızlık yüzünden hükümet darbesi yaptı. Anayasayı askıya aldı ve *vadonis*, yani şef unvanını aldı (1934). Kabinenin yönetimi de ona ait olmak üzere Cumhurbaşkanı oldu (1936). Rus birlikleri ülkesine girince (haziran 1940) Rusya'ya sürgün edildi.

ULMARİA a. (lat. *ulmaria, ulmus,* karaağaç'tan). Genellikle ırmak kıyılarında ve nemli çayırlarda yetişen, 0,60-1,20 m boyunda, güzel otsu bitki. (Bil. a. *Spiraea* [*Filipendula*] *ulmaria;* gülgiller familyası.) [Yöresel olarak keçisakalı, ergeçsakalı, tekesakalı adlarıyla da anılır. Çiçekli dalları idrar söktürücü, terletici ve peklik verici nitelikler taşır.]

ULMER (Edgar George), Avusturya kökenli amerikalı film yönetmeni (Viyana 1904 - Woodland Hills, Kaliforniya, 1972). 1918'de tiyatro dekorcusu oldu, 1924'ten 1929'a kadar F. W. Murnau'nun asistanlığını yaptı, sonra R. Siodmak ile birlikte ilk filmi *Menschen am Sonntag*'ı gerçekleştirdi. 1930'da Birleşik Devletler'e gitti ve orada azınlıkları (İspanyollar, Kafkasyalılar, Ermeniler, Yahudiler, siyahlar ve amerikalı Kızılderililer) konu alan filmler çekti. Birçok filme imzasını attı: *The Black Cat* (1933), *Island of Forgotten Sins* (1943), *Strange Illusion* (1945), *Strange Woman* (1946), *Carnegie Hall* (1947), *Ruthless* (1948), *The Naked Dawn* (1954), *Neunzig Nächte und ein Tag* (Almanya'da, 1964).

Ulmes ırkı, Fas'ta yetiştirilen ve et üretimine yöneltilmiş olan, her iklimde yetiştirilmeye elverişli, sarı donlu sığır ırkı.

ULMİK sıf. (fr. *ulmique; ulmaire,* ulmaria'dan). Kim. *Ulmik asit,* bitkisel ve hayvansal maddelerin bozunması sırasında meydana gelen ve humus oluşumuna katılan asit.

ULMS (ing. *under sea long range missile system,* uzun erimli denizaltı füze sistemi'nin kısaltması), amerikan Trident füzeleri projesine verilen ad.

ULOBORİDAE a. Üyeleri bütün tropikal bölgelere yayılan örümcek familyası. (Birçok türü vardır: *Hyptiotes* vb.)

ULODENDRON a. (yun. *ulos,* sık, kıvırcık, ve *dendron,* ağaç'tan). Karbon devri tabakalarında bulunan ve lepidodendrona benzeyen büyük fosil ağaç. Gövdeyi ya da dalları saran kabuk sarmal dizili küçük eşkenar dörtgenlere bölünmüştür ve buralar yaprakların çıktığı yerlerdir (*Lycopodiales* takımı.)

ULOTHRİX a. (yun. *ulothriks,* kıvırcık saçlı). Tatlısularda ya da denizlerde yaşayan ve gelgit bölgesinin belirli bir düzeyinde bir çeşit çimenlik oluşturan hepsi birbirine benzer ipliksi tallı suyosunu. (*Ulotrichales* takımının örnek tipi.)

ULOTRİCHALES a. (yun. *ulothriks, -trikhos,* kıvırcık saçlı'dan). İplik ya da şerit biçiminde basit tallı yeşil suyosunları takımı.
—ANSİKL. *Ulotrichales* takımının en yaygın cinsleri şerit biçimindeki denizmarulları ile az ya da çok dallı hortum biçimindeki enteromorphalar ve basit iplikler biçimindeki ulothrixlerdir. Denizde ya da tatlısuda yaşayan bu yosunlar çoğunlukla tuza, sıcaklığa, nitratlara çok dayanıklıdırlar. Bu bakımdan aşırı bollukları, özellikle denizlerde ve denizkulaklarında kir kuşkusu uyandırır.

ULPİANUS (Domitius), romalı jurisconsultus (Tir -öl. Roma 228). Önce annona praefectusu, sonra Alexander Severus zamanında praetorium praefectusu oldu. İmparator muhafız birliğinin askerleri tarafından katledildi. Ulpianus, 426'da çıkarılan "citatio yasası" gereğince görüşleri yasa hükmünde olan ve romalı yargıçlar için bağlayıcı sayılan birkaç hukukçudan biridir. Çok sayıdaki yapıtlarından ancak bazı parçaları kalmıştır.

ULPİUS MARCELLUS, romalı jurisconsultus. Sofu Antoninus ve Marcus Aurelius döneminde yaşadı, birçok inceleme kitabı yazdı.

ULRİCEHAMM, İsveç'te (Älvsborg) kaplıca merkezi, Borås'ın B.'sında, Asunden gölü yakınında; 8 500 nüf.

ULRİCH (Reichenweier 1487 - Tübingen 1550), Württemberg dükü (1498-1519 ve 1534-1550). Savurganlıkları ve haksız vergi alması, "yoksul Konrad Ayaklanması" adıyla bilinen köylü ayaklanmasına neden oldu. 1514'te Tübingen antlaşması'yla, ayaklananlara önemli bağışıklıklar tanıdı. Ulrich, kendi devletlerinden, Schwaben Birliği tarafından kovuldu (1519). Düklüğü, 1520 yılında Karl V'e satıldı, o da kardeşi Ferdinand'a verdi. Montbéliard kontluğu'na sığınan Ulrich, bir süre çete reisliği yaptıktan sonra protestanlığı kabul etti. 1534'te Ferdinand, bir avusturya yurtluğu olarak kalan düklüğü Ulrich'e geri verdi. Ulrich, burada protestanlığın yayılmasını sağladı, 1546'da Karl V'e karşı girişilen savaşa katıldı. Yenilince, tazminat ödemek ve Augsburg ara antlaşması'nı kabul etmek zorunda kaldı (1547).

ULRİCH Ensingenli, alman mimar (Ensingen, Ulm yakınında ya da Oberensingen, Nürtingen yakınında, 1350 ya da 1360 - Strasbourg 1419). Ulm katedrali'nde (1392) ve Esslingen'de ustabaşılık yaptı, 1399'da Strasbourg'a çağrıldı ve katedral okunun sekizgen üst katını yaptı.

ULRİCH von Gutenburg, alman şair (öl. 1220'den önce). 1170'ten 1196'ya kadar Friedrich Barbarossa'nın ve oğlu Heinrich VI'nın sarayında bulundu. Zarif bir üslupla şarkılar yazdı.

ULRİCH von Lichtenstein, alman şair (Lichtenstein, Steiermark, 1200'e doğr. - 1276'ya doğr.). Şövalye-şairin sevdiği kadına hoş görünmek için geçirdiği sınavların anlatıldığı manzum romanı *Frauendienst* (1255) ve *Frauenbuch* (1257) adlı yapıtıyla tanınır.

T. Sneiders-Ziolo

Ulm katedrali (XIV. yy. sonu - XVI. yy. başı) ve Tuna kıyıları

ULRİCH von Singenberg, alman şair (XIII. yy.'ın başı). Walther von der Vogelweide tarzında 34 şarkısı vardır.

ULRİCH von Türheim, XIII. yy.'da yaşamış alman minnesänger. Strasbourglu Gottfried'in başladığı *Tristan* şiirini tamamladı ve Wolfram von Eschenbach'ın destansı şiiri *Willehalm*'e 36 000 dize ekledi.

ULRİCH von Winterstetten, alman şair (1225'e doğr. - 1280'den sonr.). Augsburg'da piskoposluk kurulu üyesiydi, geleneksel kalıp ve temaları kullandığı 40 şarkı yazdı.

ULRİCH von Zatzikhoven, alman minnesänger (XII. yy. sonu). Fransız çevrimi *Lancelot*'ları örnek alarak *Lanzelet* adında bir yapıt kaleme aldı.

ULRİKA ELEONORA (Stockholm 1688 - ay. y. 1741), İsveç kraliçesi (1718 -1720), kral Karl XI'in küçük kızı. 1715'te Hessenli Friedrich ile evlendi ve kardeşi Karl XII'nin yokluğunda önemli rol oynadı. Karl XII'nin ölümünden sonra, ordu, Eleonora'yı tanımakta duraksama gösterince Riksdag tarafından kraliçe seçilmek için taç üzerindeki veraset hakkına ilişkin isteklerinden vazgeçmek ve Diyet'e önemli yetkiler veren anayasayı kabul etmek zorunda kaldı. Ardından, Riksdag'da yandaşlar bulan Hessenli Friedrich kral ilan edilince, Ulrika Eleonora ister istemez tahtan ayrıldı (1720).

bir uloboridae familyası üyesi

ULSAN, Güney Kore'de liman kenti, Pusan'ın K.-D.'sunda; 682 978 nüf. (1990). Sanayi (petrokimya, otomobil yapımı, tersaneler, alüminyum metalürjisi).

ULSTER, İrlanda'nın kuzeyinde bölge, Donegal koyu ile İrlanda denizi arasında. Büyük bölümü günümüzde Kuzey Britanya İrlandası'nı oluşturur. —*Ulster ili,* İrlanda Cumhuriyeti'nde il, 8 011 km²; 232 012 nüf. (1991).
—Tar. I.S. I. yy. başında Ulster, adanın en güçlü krallığıydı, başkenti de Armagh yakınındaki Emain Macha idi. II. yy. sonuna doğru kral Connachtalı Conn'un soyundan gelenlere yenildi, 400'e doğru G.'de Oriel, D.'da Ulidia ve Dalriada, K.'de ve B.'da Ailech ve Tir-Eoghan olarak bölündü. Daha sonra Tir-Eoghanlı O'Neill ailesi, tüm Ulster'i egemenliği altına aldı ve IX.-X. yy.'lardaki iskandinav istilalarına karşı Ulster, oldukça [illegible] bir biçimde diren-

di. Norman fethinden sonra Ulidia, Jean de Courcy'nin eline geçerken, Oriel de paylaşıldı. XV. yy.'da ingiliz egemenliği, Ulster'de hemen hemen son buldu. O' Neill ve O'Donnell ailelerinin yönetimi altında Ulster, İrlanda'nın en gael eyaleti durumuna geldi. Ancak 1603'te Ulster'in İngilizler ve İskoçlar tarafından yoğun sömürgeleştirilmesi başladı. İngilizler ve İskoçlar bölgeyi, katolik adada güçlü bir protestan adacık durumuna dönüştürdüler. İrlandalı çoğunluğa şiddetle düşman ve daha Orange tarikatı locaları tarafından uzun zamandan beri örgütlenen bu güçlü ulsterli azınlık,XX. yy. başında kendisine üstünlüğünü yitirtecek İrlanda özerkliği tasarılarına karşı çıktı. Silahlı milisler oluşturan orangecılar, Home Rule'un kabulünü 1914'e kadar erteleyebildiler, daha sonra 1920-1922 ingiliz-irlanda yönetmeliğinin hazırlanması sırasında da, 9 ulster kontluğundan 6'sının yeni özgür İrlanda devletinden ayrılmasını ve Büyük Britanya'ya bağlı kalmasını sağlayabildiler. Bu küçültülmüş Ulster ya da Kuzey İrlanda, her zaman Birleşik Krallık öğelerinden birini meydana getirir.

ULSTERLİLER a. Ulster'de bir araya gelmiş birlikçi protestanlar.

ULTİSOL a. (fr. *ultisol*). Pedol. Genellikle asitli kayaçlar üzerinde gelişen, kuvvetli bir ayrışma sonucu ortaya çıktığı için çok belirgin bir asitleşmeye neden olan, tropikal iklimlerde sıcak bölgelerde görülen toprakların tümü. (Bu topraklar, demirli tropikal topraklara ve aynı zamanda lateritli topraklara oldukça yakın olmakla birlikte, bunlardan kil bakımından zengin bir [Bt] katının farklılaşmasıyla ayrılır. Ultisollar, amerikan toprak sınıflama sisteminin on takımından ya da üst biriminden birine denk düşer.)

ULTOR (*öç alıcı* anlamında lat. söz.). Rom. mit. İupiter ve Mars'ın sıfatı.

ULTRA- → ÜLTRA-.

ULTRALİGHT a. (çok hafif anlamında ing. *ultralight*). Basit bir biçimde tasarlanmış, boş ağırlığı 170 kg'dan az olan ve gücü, otuz kırk beygir gücüne ulaşabilen bir motorla donatılmış, tek ya da çiftkişilik küçük uçak.

—ANSİKL. Ultralightlar, engebelerden bağımsız olarak kullanılmasını sağlamak için serbest kanatlara bir motor eklemeye çalışan amatör uçak yapımcılarının çabalarıyla 70'li yılların ortasında Kaliforniya'da ortaya çıktı. Bu formül, kısa sürede, bir iniş şasisiyle donatılmış uçakların geliştirilmesini, sonra da çok hafif uçakların yapımını sağladı. Ultralightlar iki büyük tipe ayrılır: serbest kanatlardan türetilen ve doğrudan kanat üzerine etki yapılarak (*sarkaç* sistemi) pilotajı sağlanan ultralightlar ve daha klasik bir aerodinamik formüle göre yapılan, kanatları ve kuyruk takımı olan ve pilotajı iki ya da üç eksenli dümenlerle sağlanan ultralightlar.

Tek ve çiftkişilik ultralightlar vardır. Çiftkişilikler daha çok eğitim amacıyla kullanılır. 1983'ten bu yana, maksimum boş ağırlık, tekkişilik uçaklarda 150 kg, çiftkişiliklerde ise 170 kg olarak belirlenmiştir; kanat takımı yüzeyi için bir minimum değer saptanmış ve ultralight pilot lisansı zorunlu hale getirilmiştir.

Ultralightların temel yapısını genellikle, hafif alaşımdan borular oluşturur; güçleri 10 ile 40 B.B. arasında değişen motorlar kullanılır; ilk ultralight motorları, eldeki mevcut motorlardan (hızar, dıştan takma motorlar) türetilmiştir, ancak günümüzde bu uçağa özgü motorların geliştirilmesi yönünde bir eğilim vardır. Ultralightların hızı, 40 ile 80 km/sa arasında değişir. Çimen üzerinden kalkış ve çimene iniş, yalnız yirmi otuz metrelik bir mesafe gerektirir.

ULU sıf. **1.** Herkesin ve her şeyin üstünde olan; yüce: *Ey ulu Tanrım!* **—2.** Çok üstün niteliklere ve büyük erdemlere sahip olan kimse için kullanılır; yüce: *Ulu önder.* **—3.** Büyüklüğü ve yüksekliğiyle dikkati çeken bir şey için kullanılır: *Ulu bir çınar. Ulu bir cami.* **—4.** *Ulu orta* → ULUORTA.

—Mim. *Ulu cami*, Anadolu-türk mimarlığında, çoğunlukla enine planlı, çok ayaklı camilere verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.)

◆ a. Saygı duyulan, sözü dinlenen, yol gösterici kimse; büyük: *Din uluları.*

—ANSİKL. Mim. Anadolu kentlerinin en önemli ve büyük camisi olan bu yapılar, Anadolu dışındaki cami ül-kebir ve mescidi cumalarla benzerdir. Bunların kökeni, ilk dönem islam mimarlığının payeler ve sütunlara oturan, düz damlı, büyük avlulu camileridir (bu planın kaynağı İran'ın apadana denilen, çok sütunlu taht salonlarıdır). Büyük Selçuklu, ilk Beylikler ve Anadolu Selçukluları dönemlerindeki ulu camiler, düz, ahşap ve toprak damlı iken, Osmanlılar'da örtü düzeni küçük kubbelere dönüşmüştür. Bu camilerde tavan, yöresel öğelere bağlı olarak ahşap, taş ya da tuğla ayaklara oturur. Ulu camilerin Anadolu'daki en eski örnekleri, Büyük Selçuklular'a bağlanan Diyarbakır Ulu camisi (1091), Siirt Ulu camisi (1129) ve Bitlis Ulu camisi'dir (1150). İlk Beylikler döneminde ulu camilerin çeşitli örnekleriyle karşılaşılmaktadır; özellikle Diyarbakır, Mardin ve çevresinde yoğunlaşan artuklu örneklerinde yapının ağırlık merkezini mihrap önü kubbesi oluşturur (Silvan, Mardin, Harput, Kızıltepe, Şanlıurfa Ulu camileri). Bir danişmentli yapısı olan Sivas Ulu camisi (1197), on bir sahından oluşan anıtsal iç mekânıyla bu türün ilginç örneklerinden biridir. Niksar Ulu camisi de benzer plandadır; Kayseri Ulu camisi'nde ise sahınlar mihrap duvarına dikey gelişmiş, uzunlamasına bir plan elde edilmiştir. Bir saltuklu yapısı olan Erzurum Ulu camisi mihrap önü kubbesinin yanı sıra, orta sahında yer alan, altı dizi mukarnas dolgulu, kare planlı, piramit biçimi örtü düzeniyle dikkati çeker. Mengücükler'den kalma Divriği Ulu camisi boyuna gelişen beş sahınlı planı, yirmi beş küçük kubbe ve tonozdan oluşan örtü düzeniyle bu türün en özgün ve önemli yapılarındandır. Anadolu Selçukluları'nın camilerinde de ulu cami şeması yaygın biçimde kullanılmıştır; bunların bir bölümü büyük selçuklu ve artuklu özelliklerini sürdürür (Konya Alaettin camisi, eski Malatya Ulu camisi). Örtü düzeni ağaç direklere oturan, düz damlı camiler de önemli bir grup oluşturur (Afyonkarahisar Ulu camisi, Sivrihisar Ulu camisi, Beyşehir Eşrefoğlu camisi). Kimileri de boyuna gelişen bazilikal planlıdır (Bünyan Ulu camisi, Akşehir Ulu camisi, Develi Ulu camisi). Yeni gelişmelere ve denemelere sahne olan Beylikler döneminde de ulu cami şemasının uygulandığı görülür (Aksaray Ulu camisi, Kahramanmaraş Ulu camisi, Adana Ulu camisi). Antalya Yivliminare camisi ise, altı kubbeli örtü düzeniyle çok kubbeli ulu cami türünün erken örneklerindendir. Osmanlı mimarlığının başlangıç döneminden, çok ayaklı ve çok kubbeli ulu cami planının en önemli örneği Bursa Ulu camisi'dir. Edirne'deki Eski cami bu türün daha yalın bir örneğidir. Daha sonra, büyük bir orta kubbe çevresinde gelişen merkezi planlı camiler için de ulu cami adı kullanılmıştır; ancak burada artık yapısal özellikten ayrı olarak, kentin en büyük ve önemli camisini belirtmek sözkonusudur. (Adıyaman Ulu camisi, yeni Malatya Ulu camisi, Bolu Ulu camisi, Çankırı Ulu camisi, Muğla Ulu camisi gibi).

ULU çoğl. a. (ar. *ulū*). *Esk.* **1.** Sahipler. **—2.** *Ulu-l-azm* → ULULAZM. ‖ *Ulu-l-ebsar* → ULULEBSAR. ‖ *Ulu-l-elbab* → ULULELBAB. ‖ *Ulu-l-emr* → ULULEMİR.

ULUABAT → ULUBAT.

ULU ARİF ÇELEBİ, asıl adı **Muhammet Celalettin Feridun,** türk mutasavvıf (Konya 1272 - *ay. y.* 1320). Mevlana Celalettin'in torunu, Sultan Velet'in oğlu. Annesi Fatma Hatun Kuyumcu Selahattin'in kızıydı. Sultan Velet'in ölümünden (1312) sonra mevleviliğin temsilcisi oldu. Anadolu, Irak, İran'daki yolculuklarına katılan Ahmet Eflaki, onun isteğiyle kaleme aldığı *Ariflerin menkıbeleri* yapıtında birçok kerametler gösterdiğini anlatır. Mevlevi zaviyelerinin çoğalmasını, aralarında birlik kurulmasını sağladı. Tasavvuf görüşünü, aşkı dile getiren gazelleri, rubaileri coşkulu kişiliğini yansıtır. *Divan*'ındaki şiirlerden bazıları dedesi Mevlana'ya naziredir.

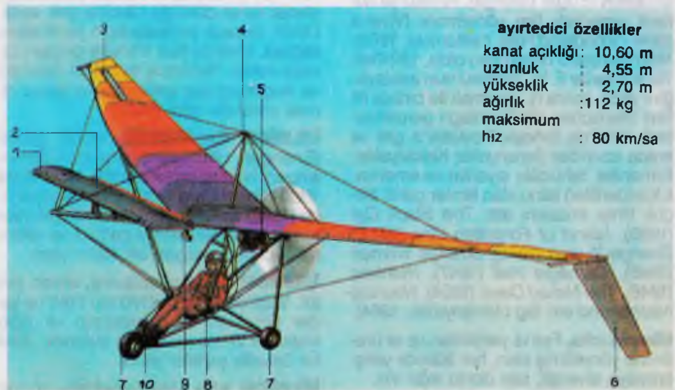
ULÚA *(río)*, Honduras'ın batı kesiminde ırmak, Puerto Cortés yakınında Honduras körfezine dökülür; yaklş. 320 km. Ulúa ırmağı vadisinde kahve üretimi.

ULUBAT ya da **ULUABAT,** Bursa'nın Karacabey ilçesi merkez bucağına bağlı

Ulu cami
Bursa

ultralight (Eagle Canard tipi) 1. "Ördek" kanat; 2. İrtifa dümeni; 3. Spoyler; 4. Payanda direği; 5. İki zamanlı motor; 6. Kanat ucu dümeni; 7. İniş takımı; 8. Gaz anahtarı; 9. Yardımcı güç kolu; 10. Kanat ucu dümenlerine kumanda eden direksiyon.

köy; 1 075 nüf. (1990). Balıkçılık ve kerevit avcılığı.

ULUBAT gölü, esk. **Apolyont,** antik **Artynia,** G. Marmara bölümünde sığ tatlısu gölü; 134 km². Kabaca üçgen biçiminde olan göl, Mudanya dağlarının G.'inde, Bursa'dan Gönen'e kadar uzanan K.'de ve G.'de faylarla belirlenmiş genç bir tektonik çanaklaşma alanının D. kesiminin en çukur yerini kaplar. B. kıyılarında Mustafakemalpaşa çayının birikinti konisiyle, K.'de eğimli neojen tepeleri ile, G.-D.'da ise paleozoyik kayaçlarının ve Jura yaşlı kireçtaşlarının oluşturduğu dik yamaçlarla sınırlanır. Karst süreçleriyle de şekillenmiş olan dirençli kireçtaşları, gölün K. kıyısı yakınlarında irili-ufaklı adacıklar oluşturmak üzere sular üzerinde yükselir (Halilbey, Heybeli, Kız adaları). Gölyazı (esk. Apolyont) köyü de, sonradan alüviyonla kıyıya bağlanarak bir tombolaya dönüşmüş olan küçük bir ada üzerinde kurulmuştur. Gölün çoğu yerinde derinlik 1-2 m, maksimum derinlik de ancak 5 m kadardır. Beslenmesinde, çevredeki ve dibindeki karstik kaynakların da payı vardır; ama bu bakımdan en önemli rolü G.-B.'dan göle dökülen Mustafakemalpaşa çayı oynar. Ortalama olarak göle saniyede 64 m³ kadar su getiren bu akarsuyun debisi, ilkbahar aylarında 2-3 katına kadar çıkar. Bunun sonucunda göl alanı bu aylarda genişler, kıyıları sular altında kalır, Gölyazı bir adaya dönüşür. Buna karşılık sığ olduğu için daha fazla ısınarak şiddetli buharlaşmaya uğradığı yaz aylarında göl seviyesi alçalır. Fazla sularını Ulubat deresi ile Kocadere'ye boşalttığı için suları tatlıdır. Gölde çeşitli tatlısu balıkları, kerevit avlanır. Kıyılarında yabani kaz ve ördek avcılığı yapılır. (→ Kayn.)

ULUBAT suyu, Ulubat gölünün fazla sularını, aşağı çığırında Kocaçay adını alan Susurluk ırmağına boşaltan akarsu. Gölün K.-B. kıyısından çıkar. G. kenarında Ulubat köyü vardır. Sol kıyısı taşkınlara karşı sedde ile korunmuştur.

ULUBATLI HASAN, türk asker (öl. İstanbul 1453). İstanbul kuşatmasının son gününde (29 mayıs 1453), sabahın erken saatlerinde başlayan genel saldırı sırasında kendisini izleyen 30 kadar yeniçeriyle birlikte çıkmayı başardığı Topkapı surunun üzerine, belinde taşıdığı sancağı dikerek İstanbul'a giren ilk türk askeri olma onurunu kazandı. Ancak, tam bu sırada atılan oklarla yaralanıp aşağı düşmesi sonucu şehit oldu.

ULUBEY, Karadeniz bölgesinin Orta Karadeniz bölümünde Ordu iline bağlı ilçe; 37 698 nüf. (1990); 283 km²; 33 köy. Merkezi, Ordu'nun 22 km G.-G. B.'sında *Ulubey*, 10 116 nüf. (1990). Fındık, mısır üretimi. Hayvancılık. Ormancılık ve orman ürünleri.

ULUBEY, İçbatı Anadolu bölümünde Uşak iline bağlı ilçe; 19 203 nüf. (1990); 798 km²; 27 köy. Merkezi, Uşak'ın 31 km G.'inde *Ulubey*, 5 140 nüf. (1990). Tahıl, tütün ve baklagiller üretimi. Küçükbaş hayvancılık.

ULUBORLU, Akdeniz bölgesinin Göller yöresinde Isparta iline bağlı ilçe; 11 970 nüf. (1990); 1 232 km²; 4 köy. Merkezi, Isparta'nın 66 km K.'inde *Uluborlu*, 10 072 nüf. (1990). Tahıl, şekerpancarı, ayçiçeği üretimi. Hayvancılık.

Uluborlu barajı, Isparta ilinde Pupa çayı üzerinde kurulu baraj. 1985'te işletmeye açıldı. Sulama ve taşkından koruma amacıyla yapılan barajın gövdesi toprak dolgu tipinde, normal su kotunda (1 152,4 m) su toplama hacmi 21,3 milyon m³, göl alanı 1,25 km², sulama alanı 1 808 ha'dır.

Uluburun sualtı kazısı, Anadolu'nun Antalya kıyısında, Kaş yakınındaki Uluburun açıklarında, İNA (Institute of nautical archaeology) adına Prof. G. F. Bass yönetiminde başlatılan (1984) sualtı kazıları. Bu çalışmalarda Son Tunç çağa ait bir batık ticaret gemisi araştırıldı. Ele geçen çok çeşitli buluntular (cam eşyalar, bakır ve kalay külçeler, silahlar, amfora, kyliks vb. kaplar, altın, fildişi yapıtlar, hematitten silindir mühürler, seramikler) İ.Ö. XV.-XIV. yy. ticaretine ışık tutması açısından büyük önem taşımaktadır. (→ Kayn.)

ULUCAK, İzmir'in Menemen ilçe merkez bucağında belde; 6 017 nüf. (1990).

ULUCAMİ a. Mim. → ULU.

ULUÇ (Ömer), türk ressam (İstanbul 1931). ABD'de mühendislik öğrenimi gördü (1953-1957); 1960'lardan başlayarak resim çalışmalarına ağırlık verdi. Bir süre Nijerya'da kaldı (1975-1978), İstanbul Ata-

Bk. resim sayfa 11934

türk kültür merkezi'nde sanat danışmanlığı yaptı (1978-1980). 1981'den beri çalışmalarını Paris'te sürdürmektedir.

Başlangıçta informel denilebilecek bir soyutlama imgeleriyle motif titreşimlerini içeren düzenlemeleri denedi. Daha sonra renk ataklığının ön plana çıktığı insan figürlerine dayalı "nü"lere yönelerek lirik bir anlatımı benimsedi. Sanatçının yapıtları, İstanbul Resim ve heykel müzesi'yle özel koleksiyonlardadır.

ULUÇ ALİ REİS → KILIÇ ALİ PAŞA.

ULUÇ HASAN PAŞA, türk kaptanıderya (öl. İstanbul 1591). Kılıç (Uluç) Ali Paşa'nın yanında yetişti. Uzun süre Cezayir ocağı'nda görev yaptıktan sonra, Kılıç Ali Paşa'nın kaptanıderyalığı sırasında (1572-1587) İstanbul'a gelip onun hizmetine girerek yüksek rütbeli bir deniz subayı oldu. Damat İbrahim Paşa'nın ikinci vezir olarak kubbealtına alınması üzerine, ondan boşalan kaptanıderyalığa getirildi (1588). Türk donanmasını geliştirip daha da güçlendirmek için çalıştı. Tophane camisi bahçesindeki Kılıçalipaşa türbesi'nde gömülüdür.

ULUÇAM, rumca **Marunas,** G. Kıbrıs rum kesiminde Baf ilçesine bağlı köy.

ULUÇAY, esk. **Botan çayı,** G.-D. Anadolu'da akarsu; 268 km. G.-D. Toroslar'ın Van gölü güneyinde yer yer 3 000 metreyi aşan yüksek kesiminden doğan Ahkis ve Çatak çaylarının birleşmesi ile oluşur. G.-B.'ya yönelerek Siirt'i G.'den geçer ve solda Zarova, sağdan Bitlis çaylarını aldıktan sonra Dicle'ye karışır. Boyunun kısa olmasına karşın, bol yağışlar ve eriyen kar sularıyla beslendiğinden ortalama akımı bazı nehirlerimizden (Sakarya, Göksu) daha yüksektir (143 m³/sn). Akımın 1 853 m³/sn'ye kadar çıktığı ölçülmüştür. Nisanda en çok (518 m³/sn), eylülde en az (46 m³/sn) su geçirir.

ULUÇAY (Mustafa Çağatay), türk tarihçi (Çankırı 1910 - İstanbul 1970). İzmir Erkek öğretmen okulu'nu (1929), Ankara Gazi eğitim enstitüsü tarih-coğrafya bölümü'nü (1933) bitirdi. Orta dereceli okullarda, İstanbul Eğitim enstitüsü'nde tarih öğretmeni olarak görev yaptı. Birçok süreli yayında tarihle ilgili yazıları çıktı, lise ve ortaokullar için tarih kitapları yazdı. Başlıca yapıtları: *Manisa tarihi* (1939), *Saruhanoğulları ve eserlerine dair vesikalar* (2 cilt, 1940-1946), *Osmanlı sultanlarının aşk mektupları* (1950), *Haremden mektuplar* (1956), *İlk müslüman türk devletleri tarihi* (1965), *Atçalı Kel Mehmet* (1968), *Harem II* (1971), *Padişahların kadınları ve kızları* (1980).

ULUÇINAR, Hatay'ın İskenderun ilçesine bağlı bucak; 36 172 nüf. (1990); 19 köy. Merkezi *Uluçınar* (esk. *Arsuz*), 1 608 nüf. (1990).

ULUDAĞ, esk. **Keşiş dağı,** antik **Olimpos Mysios,** Güney Marmara bölümünün G.-D. kesiminde, İçbatı Anadolu sınırında dağlık kütle; Marmara bölgesinin en yüksek noktası (doruk kesiminin D. yarısında Karatepe 2 543 m, B. yarısında Sığınaktepe 2 500 m). Güneyindeki Nilüfer çayı vadisine, çok dik yamaçlarla inen asimetrik bir kütle olan Uludağ, K.-B.'dan G.-D.'ya doğru uzanır ve daha ötede Domaniç dağları ile devam eden sürekli bir kabartı meydana getirir. Jeolojik bakımdan Birinci Zaman'daki Hercynia dağoluş evresinde kıvrımlanmış, ama Neojen'deki

ULUBAT gölü

epirojenik hareketler sonucunda bugünkü yükseltisine çıkarak gençleşmiş eski bir kütledir. Üzerinde yer alan değişik yaş ve yükseltideki aşınım düzlükleri bu jeomorfolojik evrimin kanıtlarıdır. Yapısında çeşitli başkalaşmış kayaçlar (mermerler, gneis, billurlu ve billursuz şistler) en geniş yeri kaplar. Bunların arasına, kütlenin çekirdeğini oluşturan ve orta kesimi de geniş bir alanda yüzeyleyen elips biçimli büyük bir granodiorit plütonu sokulmuştur. Dağın dar bir sırt halinde uzanan ve üzerinde bazı küçük karstik çukurların da bulunduğu doruk kesimine, günümüzde birçok otellerin yer aldığı 1 800-2 000 m yükseklikteki dalgalı bir düzlüğün gerisinde birkaç yüz metrelik dik bir duvar gibi yükselen bir diklik ile çıkılır. Dirençli mermerlerden oluşan bu dikliğin K. yamaçları Buzul çağında 9 kadar sirk tarafından kemirilmiştir. Burada, Karatepe'nin K. eteğindeki sirk çukurları içinde bazı göller yer alır (Karagöl, Aynalıgöl, Kilimligöl ve Buzlugöl). Buzul çağında, bu sirklerden çıkan buzul dillerinin sürükleyip yığdığı buzultaş sırtları 2 000-2 100 metreye kadar sarkar. Ayrıca, kütlenin yüksek kesiminde taş halkaları, taşkümeleri ve girland taraçaları gibi çeşitli periglasiyal toprak şekilleri yaygındır. Yaylaları, suları, ormanları ve güzel manzara noktaları (örneğin Bursa ovasının gözler önüne serildiği Bakacak) ile eskiden daha çok Bursalılar'ın bir gezinti ve dinlence yeri olan Uludağ günümüzde iç turizm bakımından da çok hareketli bir milli parktır ve Türkiye'nin birçok tesisle donanmış (oteller, teleferik, kayak pistleri vb.) en büyük kış sporları merkezidir.

ULUDAĞ a. (öz. a. *Uludağ*'dan). Kestane ezmesi ve kremayla yapılan pasta.

Uludağ üniversitesi, merkezi Bursa'da olan yükseköğretim kurumu. *Bursa Üniversitesi* adıyla kuruldu (1975). Yükseköğretim kurumlarını yeniden düzenleyen 2809 sayılı yasayla adı Uludağ üniversitesi'ne çevrilerek, Bursa ve Balıkesir'deki tüm yükseköğretim kurumları bünyesinde toplandı (1983). 1993'te üniversitede 8 fakülte (Eğitim, Fen-edebiyat, Iktisadi ve idari bilimler, İlahiyat, Mühendislik-mimarlık, Tıp, Veteriner, Ziraat), 4 meslek yüksekokulu vardır.

Uludağ'dan bir görünüm

Ömer Uluç *Afrika kraliçesi* (1986) *özel kol.*

ulufeci

ULUDERBENT, Manisa'nın Alaşehir ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 2 763 nüf. (1990). Belediye.

ULUDERE, Doğu Anadolu bölgesinin Hakkâri bölümünde Şırnak iline bağlı ilçe; 24 929 nüf. (1990); merkez bucağı dışında 1 bucak, 18 köy. Merkezi, Şırnak'ın yaklaşık 49 km doğusunda *Uludere*, 6 289 nüf. (1990). Hayvancılık ve tarımsal üretim.

ULUF çoğl. a. (ar. *elf*'in çoğl. *ulûf*). *Esk.* Binler, binler basamağı.

ULUFE a. (ar. *ᶜalef*'ten *ᶜulûfe*). **1.** Osmanlı İmparatorluğu'nda kapıkulu askerlerine, Acemi ocağı mensuplarına, kimi saray ve devlet görevlilerine üç ayda bir verilen maaş. **—2.** *Ulufe defteri,* Osmanlılar'da Acemi ocağı mensupları ile kapıkulu askerinin künyelerini ve günlük ulufe tutarlarını gösteren defter.

ULUFECİ a. (ar. *ᶜulûfe*'den). Tar. Osmanlılar'da bir süvari sınıfından askere verilen ad. (Yanlış olarak bunlara *ulufeciyan* da denirdi.)

ULUFECİYAN çoğl. a. (ar. *ᶜulûfe*, türkç. *ci* ve fars. *an* çoğl. ekinden *ᶜulûfeciyan*). Kur. tar. **1.** Ulufeciler. **—2.** *Ulufeciyanı yemin,* Osmanlılar'da kapıkulu süvari bölüklerinden üçüncüsünün adı. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Ulufeciyanı yesar,* kapıkulu süvari bölüklerinden dördüncüsünün adı. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. *Ulufeciyanı yemin,* bu bölüğe *sağ ulufeciler* adı da verilirdi. Dereceleri ulufeciyanı yesar bölüklerinden önce, sipahilerden sonraydı. Bayrakları yeşil renkte olduğundan kendilerine *yeşil bayrak* da denirdi. Yürüyüş sırasında padişahın sağ tarafında yürüyen sipahi bölüğünün hemen arkasında yer alırlar, seferde ulufeciyanı yesar ile birlikte hazineyi korurlardı. Bu bölük kıdemlilerinden dördü subaşı olarak atanır, devlet alacaklarının tahsilinde başbakıkuluna yardımcı olurlardı. Bunlara *bakıkulu* da denirdi. Yine aynı bölük kıdemlilerinden üçü hükümdarın eskimiş çadırlarını satmaları için otakçı olarak atanırlardı. Ulufeciyanı yemin bölüklerine Topkapı sarayı Enderun bölümü'nde yetişenlerle Galata sarayı'nda yetişen acemiler alınır, ulufeciyanı yesardan savaşta yararlılık gösterenler ödül olarak ulufeciyanı yemin bölüğüne alınırlardı. Kapıkulu ocakları ile birlikte ulufeciyanı yemin de kaldırıldı (1826).

• *Ulufeciyanı yesar,* bunlara *sol ulufeciler* de denir, gurebayı yeminden önce, ulufeciyanı yeminden sonra gelirlerdi. Yürüyüş sırasında padişahın sol tarafında yürüyen silahtarların hemen arkasında yer alırlardı. Bayrakları beyaz renkteydi. Savaşta yararlık gösteren gurebayı yemin bölüğü mensupları, ödül olarak ulufeciyanı yesar bölüğüne alınırlardı. Ulufeciyanı yesar da Yeniçeri ocağı ile birlikte kaldırıldı (1826).

ULUFELİ sıf. ve a. (ar. *ᶜulûfe*'den). Kur. tar. **1.** Osmanlılar'da devletten maaş aldıkları için yeniçeri askerine "maaşlı" anlamında verilen ad **—2.** *Ulufeli acemi,* Osmanlılar'da yeniçeri yetiştirilmek üzere seçilip toplanan gençlere verilen ad. (→ ACEMİ OCAĞI.) ‖ *Ulufeli çavuş,* Divanı hümayun çavuşlarından toprak dirliği olanlara verilen ad. (→ DİVAN'I HÜMAYUN ÇAVUŞLARI.) ‖ *Ulufeli müteferrika,* Osmanlılar'da saray müteferrikalarından toprak dirliği olanlara verilen ad. (→ MÜTEFERRİKA.)

ULUFESİZ sıf. ve a. (ar. *ᶜulûfe*'den). Kur. tar. **1.** Maaş almayan yeniçerilere verilen ad. **—2.** *Ulufesiz acemi,* yeniçeri yetiştirilmek üzere toplanmış, ancak daha ocağa alınmamış acemilere verilen ad. ‖ *Ulufesiz çavuş,* divan çavuşlarından zeamet derecesinde toprak dirliği olanlara verilen ad. ‖ *Ulufesiz müteferrika,* saray müteferrikalarından zeamet derecesinde toprak dirliği olanlara verilen ad.

ULUĞ sıf. (esk. türkç. sözc.). Ulu.
—Kur. tar. *Uluğ bitikçi,* İlhanlı devletinde Divanı kebir (Büyük divan) başkâtibi. (Divandan çıkan buyrultu ve kararları, yanında çalışan bitikçilere [kâtipler] yazdırmak, divana ilişkin parasal işleri kovalamak, divanın gelir-gider defterlerini denetlemek ve divan kayıtlarını ilgili defterlere işlemek başlıca görevleriydi.)

ULUĞ (İsmet), türk futbolcu ve hekim (İstanbul 1900 - *ay. y.* 1975). Askeri tıbbiye'de öğrenim gördüğü yıllarda futbola başladı (1918). Mütareke yıllarında İngilizler'e karşı başarılı maçlar çıkaran Fenerbahçe takımında yer aldı (1918). Askeri hekim ve başhekim olarak çalışırken bir yandan da futbol oynadı. Fenerbahçe formasıyla 166 maça çıktı, 11 kez milli oldu. Futbolu bıraktıktan sonra yöneticilik yaptı ve Fenerbahçe kulübü başkanı olarak görev aldı (1965-1967).

ULUĞ (Hakkı Naşit), türk gazeteci ve siyaset adamı (İstanbul 1902 - Bonn 1977). Öğrencilik yıllarında *Vakit*'te başladığı gazeteciliğini, İstanbul Hukuk mektebi'ni bitirdikten (1922) sonra Ankara'da sürdürdü. *Hâkimiyeti milliye* gazetesinde çalışırken, Kütahya milletvekilliğine seçildi (1931). 1939'a değin sürdürdüğü bu görevden sonra *Ulus*'un müessese müdürlüğünü, ayrıca Ankara İl genel meclis üyeliği yaptı. 1953'te Türk basın birliği resmi ilanlar genel müdürü oldu. *Derebeyi ve Dersim* (1931), *Tunceli medeniyete açılıyor* (1938), *Çanakkale destanının 50. yılı* (1966), *Emperyalizme karşı Türkiye 1922-1924* (1971), *Siyasi yönleriyle Kurtuluş savaşı* (1973) ve *Hemşerimiz Atatürk* (1973) adlı yapıtları bulunmaktadır.

ULUĞ BEY, asıl adı **Muhammet Turgay** (Sultaniye 1394 - Semerkand 1449), timurlu hükümdarı (1447-1449) ve gökbilimci. Timur'un torunu, Şahruh'un oğlu. 1409'da genel valiliğine atandığı Maveraünnehir'i bir hükümdar gibi yönetti. Babasının ölümü (1447) üzerine Timurlu İmparatorluğu'nun başına geçti, ancak hanedan üyelerinin ayaklanmalarıyla karşı karşıya kaldı. Yeğenleri Ebubekir ve Alaüddevle'yi etkisiz duruma getirmeyi başardı, ama Fars bölgesinin yeğenlerinden Sultan Muhammet'in eline geçmesini önleyemedi. Sonunda kendisine karşı ayaklanan oğlu Abdüllatif'e tutsak düştü ve öldürüldü. Uluğ Bey savaş ve siyasetteki başarılarından çok bilim ve kültür alanındaki etkinlikleriyle tanınır. Buhara'da (1417'ye doğr.) ve Semerkand'da (1434'e doğr.) güzel medreseler yaptırdı. Döneminin ünlü bilginlerini sarayında toplayarak Semerkand'ı islam uygarlığının başlıca merkezlerinden biri durumuna getirdi. Kendisi de tarihçi, matematikçi ve özellikle büyük bir gökbilimciydi. Semerkand'da 1420'de kurduğu gözlemevinde yapılan gözlemler sonucu hazırladığı ve *Zic-i Uluğ Beğ* ya da *Zic-i cedid-i sultani* adlarıyla anılan gökbilim cetvellerinin bilim tarihinde önemli bir yeri vardır. (→ Kayn.)

ULUĞ MUHAMMET (öl. 1445), Altınordu hanı (1419-1420, 1427-1433), sonra Kazan hanı (1437-1445). Altınordu hanlarından Celalettin'in oğlu, Toktamış'ın torunu. 1420'de tahttan indirildi, sonra 1427'de Litvanya grandükü Vytautas'ın yardımıyla tahtını yeniden ele geçirdi. 1433'te Altınordu'daki iç mücadeleler sonucu tahtını bırakmak zorunda kalınca önce Kırım'a gitti. Oradan Moskova prensliği'nin topraklarına girdi; Moskova kuvvetlerini Belev'de yendikten sonra Orta Volga'ya giderek orada Kazan Hanlığı'nı kurdu (1437). Moskova (1439), Murom, Ryazan ve Suzdal üzerine seferler düzenledi (1444-45) ve grandük Vasiliy II'yi 1455'te tutsak aldı. Aynı yıl Altınordu'yu yeniden birleştirme emelini gerçekleştiremeden öldürüldü.

ULUHİYET, -ti a. (ar. *ilāh*'tan *ulūhiyyet*). *Esk.* **1.** Tanrılık, Tanrı olma. **—2.** Tanrılık sıfatı.

ULUKALE, Tunceli'nin Çemişkezek ilçesi Akçapınar bucağına bağlı köy; 405 nüf. (1990). Ulukale camisi, Ferruhşadbey türbesi ve meydan çeşmesi köyün Osmanlı döneminde önemli bir yerleşme olduğunu gösterir. Yazıtsız olan cami, vakfiyesine göre 1793 yılında Diyarbakır valisi Yusuf Paşa tarafından yaptırılmıştır. Yalın bir yapıdır. Ana mekân mihrap duvarına koşut oyaklarla dört sahına bölünmüştür. Köyün yakınındaki Ferruhşadbey türbesi kubbe kaplaması dışında oldukça sağlamdır. Yazıtına göre 1551'de Emir Ferruh Şad Bey için inşa edilmiştir. Kesme taştan gövdenin alt, orta ve üst bölümü kırmızı taş örgülü kuşaklarla süslenmiştir. Yapı altta mumyalık, üstte mescit bölümleriyle selçuklu geleneğini sürdürür. Sivri kemerli girişin karşısında mihrap yer alır. Köy meydanındaki kesme taştan çeşme küçük köşe sütunlarına oturan sivri kemerli bir eyvan biçimindedir. Eyvanın yan duvarları nişlerle süslüdür. Mimari özelliklerine göre çeşme XVI. yy. sonu - XVII. yy. başlarına tarihlendirilmektedir. Köyün D.'sundaki kayalıkların eteğinde tek sahınlı bir kilisenin kalıntısı vardır.

ULUKAN (Lütfullah), türk makine mühendisi (Sinop 1921). Almanya'da Dresden Teknik üniversitesi makine bölümü'nü bitirdi (1944). İstanbul Teknik üniversitesi makine fakültesi'nde asistan (1945), doçent (1951), profesör (1956) oldu. Makine fakültesi dekanlığı yaptı (1959-1962). Marmara araştırma enstitüsü müdürü oldu (1973). Türkiye'de makine mühendisliği eğitiminin çağdaşlaşması ve uygulamacı mühendislerin yetişmesi yolunda çaba harcadı. Başlıca yapıtları: *Grafitli yağlar* (1955), *Yağlama* (1970), *Çözülebilen kavramlar* (1971), *Dişli çark mekanizmaları* (1974).

ULUKENT, Elazığ merkezine bağlı köy iken anakentle birleşerek mahalle oldu.

ULUKIŞLA, rumca. **Maratosunon,** KKTC'de Gazi Mağusa ilçesine bağlı köy.

ULUKIŞLA, Niğde ilinin, Akdeniz bölgesi sınırları içinde kalan kesiminde ilçe;

Ulukışla, *Niğde*

29 434 nüf. (1990); 1 503 km²; merkez bucağı dışında 1 bucak, 36 köy. Merkezi, Niğde'nin 62 km G.'inde *Ulukışla*, 5 545 nüf. (1990). Hayvancılık. Tahıl, üzüm, sebze üretimi.
—Arkeol. ve Mim. İlçedeki Zeyve höyüğü'nde fransız arkeologlarca yapılan kazılarda Hititler'den Bizans dönemine değin uzanan bir yerleşme saptandı. Kentteki en önemli türk anıtı, Öküz Mehmet Paşa'nın yaptırdığı ve onun adıyla anılan menzil hanıdır (XVII. yy.). Doğu'ya yapılan seferlerde barınak olarak da değerlendirilen bu han, cami, çarşı ve hamam gibi bölümleriyle bir külliye meydana getirir. Cami kare planlı, kubbeli bir ana mekân ile bunun önünde yer alan üç bölümlü bir son cemaat yerinden oluşur.

ULUKÖY, Afyonkarahisar'ın Dinar ilçesine bağlı Dombayova bucağının merkezi; 3 658 nüf. (1990).

ULUKÖY, Amasya'nın Taşova ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 3 038 nüf. (1990). Belediye.

Uluköy barajı, Amasya ilinde, Uluköy ilçesi yakınında, Derebey suyu (Kelkit ırmağının kollarından) üzerinde kurulu baraj. 1977 yılında yapımına başlanarak, 1983'te işletmeye açıldı. Sulama amacıyla yapılan barajın gövdesi toprak dolgu tipinde, temelden yüksekliği 28 m, talvegden yüksekliği 23 m, normal su kotunda (240,3 m) su toplama hacmi 3,65 milyon m³, göl alanı 0,58 km², sulama alanı 1 300 ha'dır.

ULULAMA a. Ululamak eylemi.

ULULAMAK g. f. *Bir kimseyi ululamak*, onu ağırlamak; ona saygı göstermek, onu ulu saymak, yüceltmek.

ULULAZM çoğl. a. (ar. *ulü* ve *ᶜazm*'dan *ulü-l-ᶜazm*). *Esk.* Azim sahipleri; peygamberlik görevlerini azimle yerine getiren peygamberler: Nuh, İbrahim, Musa, İsa ve Muhammet.

ULULEBSAR çoğl. a. (ar. *ulū* ve *ebsār*'dan *ulū-l-ebsār*). *Esk.* İleriyi gören temkinli kişiler.

ULULELBAB çoğl. a. (ar. *ulū* ve *elbāb*'tan *ulū-l-elbāb*). *Esk.* Akıllı kişiler.

ULULEMİR çoğl. a. (ar. *ulū* ve *emr*'den *ulū-l-emr*). *Esk.* Emir sahipleri, halifeler ve onlar adına hüküm veren kadılar, her derecedeki yöneticiler.

ULULUK a. Ulu olma durumu; ulu olarak nitelenen kimsenin, şeyin niteliği; büyüklük, yücelik.

ULUM çoğl. a. (ar. *ᶜilm*'in çoğl. *ᶜulūm*). **1.** İlimler, bilimler: *"Bir genç kızın uluma, edebiyata, sanayı-i nefiseye agah olması lazımdır"* (H. C. Yalçın). **—2.** *Ulum ü fünun*, bilimler ve fenler, teorik ve pratik bilgiler. ‖ *Ulum-ı akliye*, akla dayanan bilgiler. ‖ *Ulum-ı aliye*, tefsir ve hadis bilimleri. ‖ *Ulum-ı cüz'iye*, dini bilimlerden ayrılan bilim dalları. ‖ *Ulum-ı diniye*, din bilimleri. ‖ *Ulum-ı edebiye*, edebi bilgiler. ‖ *Ulum-ı garibe*, fal, remil gibi gayb bilimleri. ‖ *Ulum-ı hikemiye*, felsefe bilimleri. ‖ *Ulum-ı hukukiye*, hukuk bilimleri. ‖ *Ulum-ı külliye*, din bilimleri. ‖ *Ulum-ı nakliye*, hadis, tefsir ve fıkıh bilimleri. ‖ *Ulum-ı nefsaniye*, ruh bilimleri. ‖ *Ulum-ı riyaziye*, matematik bilimleri: *"Böyle mevkilerde ulum-ı riyaziye tahsili..."* (H. C. Yalçın). ‖ *Ulum-ı siyasiye*, siyasal bilimler. ‖ *Ulum-ı şeriye*, şeriat bilimleri. ‖ *Ulum-ı tabiiye*, doğa bilimleri. ‖ *Ulum-ı talimiye*, matematik biçimleri. ‖ *Ulum-ı taliye*, liselerde öğretilen bilgiler.

Ulum, Ali* Suavi tarafından on beş günde bir Paris'te yayımlanan siyasal gazete (1869-1870). Fransız-Alman savaşı sırasında gazetenin bazı sayıları *Muvakkaten Ulum müşterilerine* adıyla Lyon'da basıldı.

ULUMA a. **1.** Ulumak eylemi. **—2.** Uluyan bir hayvanın çıkardığı ses.

ULUMAK gçz. f. **1.** Köpek, kurt, çakal gibi hayvanlardan söz ederken, uzun, iniltili ve boğuk bir ses çıkarmak: *Geceleyin uluyan bir köpek.* **—2.** *Tkz.* Bir kimse sözkonusuysa inlemek, iniltili sesler çıkararak ağlamak: *Ölüm haberini alınca kendini yere atıp, ulumaya başladı.*

ULUNAY (Refi Cevat), türk gazeteci ve yazar (Şam 1890 - İstanbul 1968). Vali Ali Muhittin Paşa'nın oğlu, Galatasaray lisesi'ni bitirdi (1909). *İkdam, Tanin* vb. gazetelerde çalıştı, *Alemdar* adlı bir gazete çıkardı. 1913'te sürgüne gönderildi. Sinop, Çorum ve Konya'da geçirdiği beş yıllık sürgün yaşamında sonra İstanbul'a dönünce bu kez Kurtuluş savaşı'nı yürütenlere karşı çalışmalara yöneldi. 1922'de yurtdışına kaçtı. "Yüzellilikler listesi"ne alındı. Bağışlanınca 1938'de Türkiye'ye döndü. *Yeni sabah*, 1953'ten ölümüne değin de *Milliyet* gazetelerinde köşe yazarlığı yaptı. Anı (*Enkaz arasında* [1945]), gezi (*İhtişam diyarı Hindistan* [1962]) ve roman (*Köle* [1948], *Sayılı fırtınalar* [1958], *Dağlar kralı* [1968], *Bir başka âlem* [1964]) türünde basılmış kitapları vardır.

ULUNDİ, Kvazulu'nun (Güney Afrika'da bantustan) başkenti, 1879'da burada bozguna uğrayan zulu kralı Cetevayo'nun eski kraalı.

ULUORTA be. Gelişigüzel, düşünüp tartmadan, sonucunu hesaplamadan: *Uluorta konuşmak. Uluorta söz söylemek.*

ULUS a. **1.** Aynı topraklar üzerinde yaşayan, aynı kökten gelen, tarihleri, kültürleri, gelenekleri ortak olan, çoğu kez de aynı dili konuşan insan topluluğu. (Eşanl. MİLLET.) **—2.** Kendisini oluşturan bireylerden ayrı, kolektif ve bölünmez bir bütün olan, egemenlik sahibi soyut varlık. (Bk. *ansikl.* böl. Huk. ve Siyas. bil.)
—Esk. eğit. *Ulus okulları* → MİLLET MEKTEPLERİ.
—Kur. tar. Türkler'de ve Moğollar'da oymakların birleşmesinden oluşan topluluk. ‖ *Ulus ümerası*, Moğollar'ın türkleşip müslümanlaştıktan sonra kurdukları devletlerde genel valilerin unvanı. (Ulus ümerası, geniş yetkilerle donatılmış olduğundan, merkez yönetimi önemli devlet işleri konusunda karar vermeden önce, mutlaka ulus ümerasının görüş ve düşüncelerini alır, durumu buna göre değerlendirirdi.)
—ANSİKL. Ulus kavramının ortaya koyduğu en önemli sorun, ulusun devletle olan ilişkilerinde ortaya çıkar. Genellikle ulusla devlet arasındaki bağların sıkılığı bir ulus-devlet'in oluşmasını sağlar. Ama kimi zaman devlet ulustan önce doğar (sömürgelikten kurtulan ülkelerin durumunda olduğu gibi); ayrıca çokuluslu devletler olduğu gibi, birden çok devlete bölünmüş uluslar da vardır.

Ulus, *Hâkimiyet-i* milliye* gazetesinin 1934'ten sonraki adı. Ankara'da günlük olarak çıkarılan gazete, hükümetin ve CHP'nin görüşlerini yansıtıyordu. Yazı işleri müdürlüğünü Hakkı Naşit Uluğ'un yaptığı gazetenin başyazarı Falih Rıfkı Atay, dış politika yazarı Ahmet Şükrü Esmer'di. Daha sonra başyazarlığını Hüseyin Cahit Yalçın ve sonra da Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun yaptığı *Ulus* gazetesinde Nurullah Ataç, Nasuhi Baydar, Yaşar Nabi Nayır, Neşet Halil Atay, Burhan Belge, Nurettin Artam, Cemal Kutay vb. imzalar da sürekli yazarlar kadrosunu oluşturuyordu. 1953'te DP iktidarınca çıkarılan bir yasayla CHP malların elkonulması üzerine bir süre kapalı kalan *Ulus*, daha sonra Nihat Erim'in yönetiminde *Yeni ulus* adıyla yayımlandı. Aynı yıl *Halkçı*, 1955'te yeniden *Ulus* adıyla yayınını sürdüren gazete, 1971'de Yaşar Aysev'le Vedat Dolakay tarafından satın alındı, adı da *Barış* oldu.

ULUS, Karadeniz bölgesinin Batı Karadeniz bölümünde Bartın iline bağlı ilçe; 40 600 nüf. (1990); 715 km²; merkez bucağı dışında 1 bucak, 71 köy. Merkezi, Bartın'ın yaklaşık 38 km doğusunda *Ulus*, 2 825 nüf. (1990). Sebze ve meyve üretimi. Kereste fabrikası.

ULUSAL sıf. **1.** Bir ulusa özgü, bir ulusla ilgili; milli; nasyonal: *Ulusal marş. Ulusal bağımsızlık savaşları.* **—2.** Bir ülke halkının tümünün duygularını ifade eden bir şey için kullanılır; milli; nasyonal: *Ulusal bilinç.* **—3.** *Ulusal bayram*, milli bayram.
—Anayas. huk. *Ulusal egemenlik*, egemenlik yetkisinin, kendisini meydana getiren bireylerden ayrı bir kişiliği olan ulusa ait olduğunu ileri süren anayasa ilkesi. (Eşanl. MİLLİ HÂKİMİYET.)
—Dilbil. *Ulusal dil*, bir ülkede konuşulan ülkenin ulusal kimliğinin bir öğesi olarak görülen dil. (Ulusal dil resmi dilden ayrı olabilir.)
—Folk. *Ulusal giysi*, bir ülkenin çeşitli yörelerinde giyilen, o ülkenin ulusal motiflerini ve folklor özelliklerini yansıtan giysi. (Milli kıyafet de denir). [Bk. *ansikl.* böl.]
—Huk. *Ulusal hukuk* → İÇ HUKUK*.
—İkt. *Ulusal ekonomi*, bir ülkenin kendi olanak ve koşullarına göre uygulamakta olduğu iktisat politikası sonucu oluşan ekonomik durum.
—İstat. *Ulusal harcama*, bir yıl içinde kişilerin ve kamu kesiminin tüketim harcamalarıyla yatırım harcamalarının tümü.
—ANSİKL. Folk. Anadolu'da hemen her yörenin kendine özgü bir ulusal giysisi vardır. Ulusal giysiler, yörenin doğal ve toplumsal koşullarından, inanışlarından ve yaşama biçiminden izler taşır. Örneğin merkezi otoriteye yakın çevrelerde ulusal giysiler, saray giyiminden izler taşır (Bursa, Kütahya vb.); K.-D. Anadolu yöresi ulusal giysilerinde kafkas giyiminin etkileri görülür; Ege ve Akdeniz bölgesi ulusal giysilerinde türkmen giysilerinin izleri belirgindir.
Yörelere göre farklılıklar göstermekle birlikte genelde erkeklerin ulusal giysileri şalvar ya da potur, mintan, çapraz kavuşan yelek ya da cepken, kuşak ve çeşitli başlıklardan oluşur. Kadın giyiminde ise şalvar, gömlek, cepken, kuşak, şalvar üzerine giyilen bindallı ya da üç etek ulusal giyimin başlıca öğelerini oluşturur. Bazı yörelerde el dokuması önlükler kadın giyiminin tamamlayıcısıdır. Çeşitli tepelikler üzerine ya da doğrudan başa bağlanan yazmalar, krepler, bezeme öğesi olarak kullanılan altın, para, boncuk, çılkak vb. de kadın ulusal giyiminin ana öğelerindendir.

Ulusal birlik partisi, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti siyasal partisi. 11 ekim 1975'te Rauf Denktaş ve 50 arkadaşı tarafından kuruldu. Tüzüğünde ulusal karakter ve Anavatan'la işbirliğinde bütünleşmeyi her düşüncenin üstünde tutan, özgürlükçü demokrasi, insan hakları, sosyal adalet, laik devlet temel görüşlerine bağlı atatürkçü ve toplumcu bir parti olduğu açıklandıktan sonra türk toplumunun Kıbrıs'ta tutunma ve yücelme kavgasının vazgeçilmezliğine inanan bir kitle partisi olduğu belirtiliyordu. Parti başkanlığını önce Rauf Denktaş (ekim 1975 - temmuz 1976) sonra sırasıyla Nejat Onuk (temmuz 1976 - mart 1978), Osman Örek (nisan 1978 - ocak 1979), Mustafa Çağatay (ocak 1979 - kasım 1983) ve Derviş Eroğlu (18 aralık 1983) üstlendiler. Partinin adayı R. Denktaş 20 haziran 1976, haziran 1981 ve haziran 1985'teki Cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazandı. Haziran 1976'daki milletvekilliği seçiminde oyların % 53.7'sini alarak tek başına iktidar olan parti, 1981 ve 1985'teki seçimlerde de sırasıyla % 42,5, % 36,7 oy alarak koalisyon hükümetleri kurdu. Son koalisyon hükümetinin dağılmasından sonra, 1990 genel seçimlerinde Derviş Eroğlu önderliğindeki UBP, üç muhalefet partisinin oluşturduğu Demokratik mücadele partisi (DMP) karşısında ezici bir üstünlük sağladı ve Eroğlu yeniden başbakan oldu.

Ulusal egemenlik ve çocuk bayramı *(23 Nisan)*, Türkiye'nin resmi bayramlarından biri. TBMM'nin açılışı (1920),

Refi Cevat Ulunay

1921 yılından başlayarak ulusal bayram olarak kutlandı. 23 nisan 1929'da Çocuk bayramı da aynı gün kutlanmaya başlandı. 27 mayıs 1935'te kabul edilen "Ulusal bayram ve genel tatiller hakkında kanun" kapsamında Ulusal egemenlik ve çocuk bayramı olarak kabul edildi. 12 eylül 1980 harekâtından sonra askeri yönetim, Ulusal egemenlik bayramını kaldırdı (17 mart 1981); 1981 ve 1982 yıllarında, 23 Nisan yalnız çocuk bayramı olarak kutlandı. Sonra bu gün 20 nisan 1983'te yapılan değişiklikle yeniden Ulusal egemenlik ve çocuk bayramı sayıldı ve böylece kutlanmaya başlandı.

Ulusal kurtuluş cephesi (U.K.C.), 1 kasım 1954 ayaklanması sırasında, Demokratik özgürlüklerin zaferi için hareket (1946), Ferhat Abbas'ın Cezayır bildirgesi demokratik birliği (1946) ve Ulema birliği'nin (Ben Badis, 1935) birleşmesiyle oluşan Cezayir Milliyetçi partisi. Cezayir Cumhuriyeti geçici hükümetinin siyasal organı olan U.K.C. aynı zamanda Ulusal kurtuluş ordusu'nu da yönetimi altında tutuyordu. U.K.C. Cezayir ayaklanmasını yürüttü ve bağımsız Cezayir'in başlıca siyasal gücü olarak kaldı.

Ulusal verem savaş derneği *(Türkiye)*, veremden korunmak ve hastalığın tedavisi için yapılması gerekli çalışmaları desteklemek amacıyla, 1948 yılında kurulmuş kamuya yararlı dernek. Merkezi Ankara'da olan dernek, sayıları 201 olan il ve ilçedeki yerel verem savaş derneklerinin federasyonu niteliğindedir. Bu derneklerin ulusal ve ulusalararası verem savaşı kuruluşlarıyla ilişkilerini düzenler.

ULUSALLAŞMAK gçz. f. **1.** İyeliği, devlete aktarılmış olmak; millileşmek. **—2.** Bir ulusa özgü nitelikler kazanmak; millileşmek.

◆ **ulusallaştırmak** ettirg. f. **1.** *Bir kurumu, bir kuruluşu vb. ulusallaştırmak*, onun iyeliğini ve yönetimini özel ya da yabancı girişimden alarak ulusal işletme ve girişimlere dönüştürmek, ulusa mal etmek; millileştirmek. **—2.** *Bir şeyi ulusallaştırmak*, ona ulusal özellikler kazandırmak; millileştirmek.

ULUSALLAŞTIRMA a. **1.** Kapitalist sistemde, kamu gücüne dayanarak özel sektöre ait bir işletmeyi ulusal bir işletme haline getirmek ve ona yeni bir yapı ve örgütlenme biçimi vermek için yapılan işlemlerin tümü. (Eşanl. NASYONALİZASYON). [Bk. *ansikl.* böl.] **—2.** Yabancı dillerden aktarılan sözcüklerin, kullanımların kalıcı biçimde benimsenmesi.

—İkt. Üretim ve değişim araçlarının, enerji kaynaklarının, kredilerin vb. topluma mal edilmesi.

—ANSİKL. Ulusallaştırma devletleştirmeden farklı bir işlemdir. Devletleştirilmiş işletmede patron devlettir ve devlet bu işletmeyi memurları aracılığıyla yönetir. Ulusallaştırma konusunu inceleyen yazarlar bunun bir devletleştirme olmadığını belirtirler. Farklılık ulusallaştırmanın amaçlarında kendini gösterir. Bu amaçlar şunlardır: işletmeleri bürokratik bir yönetimin dışında tutmak ve onları idarenin direkt etkisinden çıkarmak; işletmelere geniş bir özerklik ve iktisadi hayatın gerektirdiği bir esneklik tanımak. Bu nedenlerle ulusallaştırmada işletmenin mülkiyeti devlete değil "ulus"a verilir.

• *Genel özellikleri.* 1. *Doktriner görüş.* Ulusallaştırma tüm sosyalist sistemlerin ileri sürdükleri yollardan biridir: üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti kaldırarak "insanın insan tarafından sömürülmesine" son vermek. Ancak bu görüş içinde kimi küçük farklılıklar vardır:

a) Ulusallaştırma görüşünü ortaya atan sosyalist düşüncenin içinde farklı anlayışlar görülür: marxçı tezlerin yanı sıra, ulusallaştırma ideolojisini savunan birçok düşünce akımı vardır: örneğin kooperatiflerde ve işçi işletmelerinde yerinden yönetimci sosyalizm, Proudhon'un "yardımlaşma" tezi. Bu tez Léon Jouhaux'nun tanımını yaptığı "sanayiselleştirilmiş ulusallaştırma" kavramı içinde yeniden ortaya çıktı. Léon Jouhaux şöyle diyordu: "Devletin yetkililerini artırmayı, bu yetkilerini kuvvetlendirmeyi düşünmüyoruz (...). Ulusallaştırma yoluyla, milli hâsılayı bunu yaratanlara bırakmayı düşünüyoruz (...). İstediğimiz şey, kolektif mülkiyetin ulusa verilmesi ve üretici ve tüketicilerin işbirliğiyle gerçekleştirilecek olan ulus denetimi altında işletme"dir.

b) Liberal kuramlar da her zaman ulusallaştırmanın karşısında değildirler. Kimi durumlarda devletin iktisadi ve sınai faaliyetlere karışmasını kabul ederler. Liberallere göre devletin iktisadi hayata karışması ya tüketimi zorunlu olarak kolektif olan mallarda ya malın niteliğinde, ya üretimin tek bir işletme tarafından yapılmasının en verimli olmasında (örneğin elektrik işletmesi) ve son olarak sözkonusu ekonomik faaliyetin kâr getirici olmamasında ortaya çıkar. Bu durumlarda bile, liberallere göre, ulusallaştırma onu doğuran teknik nedenler ortadan kalkar kalkmaz son verilmesi gereken bir yöntemdir.

c) Son olarak, bir ülke ekonomisindeki sermayenin büyük bir bölümü yabancılara ait olduğu zaman, sosyalist düşünceden çok ulusal bağımsızlık kaygısı ulusallaştırma düşüncesini ortaya çıkarır. Bu durumda, ulusallaştırma yabancı bir işletmeyi ulusal bir işletmeye dönüştürmektir. Yeni kurulan devletlerde sık görülen olgu budur.

Ulusallaştırma işlemi: İşletmenin mülkiyetini topluluğa geçiren resmi makamın kararı (çoğu kez yasa) ile kapitalistlerin mal sahipliği sona erer. Bu çeşitli biçimlerde olur. En önemli sorun verilecek tazminat konusunda görülür. Kimi durumlarda ne ilke ne de uygulama açısından hiçbir tazminat sözkonusu olamaz, bu durumda ulusallaştırma müsadere (elkoyma, zoralım) haline gelir ve açıkça devrimci bir nitelik alır (halk demokrasilerindeki durum). Kimi zaman da az çok cezai bir niteliğe bürünür (Fransa'da Renault'nun ulusallaştırılması). Özel mülkiyetin meşruluğunun tartışma konusu yapılmadığı ülkelerde ulusallaştırma bir tazminat karşılığı yapılır; ancak tazminatın biçimi çeşitli olabilir. Kimi durumlarda ulusallaştırma işletmenin özerkliğine dokunmaz, yeni rejimde de eski adı ve personeliyle varlığını sürdürür. Kimi durumlarda ise ulusallaştırma işletmenin tasfiye edilmesiyle gerçekleştirilir. Ulusallaştırma işleminden geçen işletmeler özel bir rejime tabi olarak kamuya ait işletmeler haline gelirler.

—Uluslarar. huk. Uzun süre, yabancılara ait malların ulusallaştırılması itirazla karşılaştı; ancak bu görüş bugün terk edilmiştir. Devletlerin hak ve yükümlülükleriyle ilgili BM Genel kurulu'nun 12 aralık 1974 tarihli kararı ulusallaştırmaya açıkça izin vermektedir. Ancak ulusallaştırmanın sınırları iyice belirlenmemiştir. Ulusallaştırılabilecek yabancı mallar belirtilmemiştir, ayrıca tazminatın saptanması için öngörülen ölçü çeşitli yorumlara açıktır. Yoruma açıklığı nedeniyle kimi hükümetler, yatırılan sermayenin ortalama kârını aşan tazminatı vermek istememişlerdir (Şili'de Halk birliği hükümeti). Ulusallaştırmayı yapan ülkenin düzenleme ve yargı yetkisi ilke olarak benimsenmiş olmasına karşın bu konuda sık sık anlaşmazlıklar doğdu.

Yabancılara ait malların ulusallaştırılması konusunda uygulamada iki görünüm belirdi: ulusal sınırlar içindeki iktisadi faaliyetlerin denetimi (özellikle gelişme çerçevesi içinde); düşman ülkelere karşı müeyyide (yaptırım) uygulama (Libya'da 1969 devriminden sonra "emperyalizm ve siyonizmle ilgili" şirketlerin ulusallaştırılması).

Türkiye'de ulusallaştırma, yabancı sermaye kuruluşlarının ulusa mal edilmesi biçiminde ortaya çıktı. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra, Osmanlı İmparatorluğu döneminde yabancılara verilmiş olan kimi işletmeler ulusallaştırıldı. Bu işletmelerin başlıcaları şunlardır:

-Demiryolları (1928'den başlayarak)
-Ereğli madenleri şirketi (1937)
-İzmir Rıhtım şirketi (1933)
-Üsküdar ve Kadıköy tramvay şirketi (1938)
-İzmir Tramvay ve elektrik şirketi (1943)
-İstanbul Su şirketi (1933)
-İstanbul Elektrik şirketi (1938)
-İstanbul Telefon şirketi (1936)

ULUSALLAŞTIRMAK → ULUSALLAŞMAK.

ULUSALLIK a. Ulusal olma durumu.

ULUSÇU sıf. ve a. Ulusçuluktan yana, ulusçuluk yandaşı kimse için kullanılır; milliyetçi; nasyonalist.

◆ sıf. Ulusçuluğa uygun olan düşünce, görüş vb. için kullanılır.

ULUSÇULUK a. **1.** Ulusal bir topluluk oluşturmaları gerektiğinin bilincinde olan ve bağımsız bir devlet kurmak isteyen kimselerce geliştirilen siyasal eylem; milliyetçilik; nasyonalizm. **—2.** Ulusal çıkarları, ulusu her şeyin üstünde tutan, öteki devletlerin çıkarlarından daha önde geldiğini ileri süren siyasal kuram; milliyetçilik; nasyonalizm.

ULUSLARARASI sıf. Birçok ulus arasında geçen, bu ulusların ilişkilerini kapsayan ya da çeşitli milletlere ait insan gruplarını ilgilendiren bir şey için kullanılır: *Toplantıda uluslararası sorunlar görüşülüyor. Uluslararası antlaşmalar. İşçilerin uluslararası dayanışması.* (Eşanl. BEYNELMİLEL, MİLLETLERARASI, ENTERNASYONAL.)

—Dilbil. *Uluslararası dil*, belirli bir coğrafi alanda, birçok ülke arasındaki ilişkilerde kullanılan ya da kullanılmış olan dil. (Örn. İ.Ö. VI. yy. - İ.S. VI. yy. arasında Ortadoğu'da aramca ve Roma İmparatorluğu döneminden Ortaçağ'a dek latince.) || *Uluslararası yardımcı dil*, yapay dillere verilen ad.

—İkt. *Uluslararası yeni iktisadi düzen* (UYİD) → GELİŞME.

—Mim. *Uluslararası üslup*, 1925-1935 yıllarında birçok ülkede uygulanıp yaygınlaşan, bakışımsız kübik biçimleriyle ve silme bezemelere yer vermemesiyle ayırt edilen işlevsel mimarlık için kullanılan terim. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Spor. *Uluslararası hakem*, gerekli belgeyi alarak uluslararası herhangi bir spor karşılaşmasını yönetmeye hak kazanmış hakem.

—Uluslarar. huk. *Uluslararası hukuk* ya da *devletler hukuku*, uluslararası toplumda ilişkileri düzenleyen kuralların bütünü. (Uluslararası toplumda özel kişiler arasındaki ilişkilere uygulanan *özel uluslararası hukuk* ile devletlere ve uluslararası toplumun diğer kişileri arasındaki ilişkilere uygulanan *uluslararası kamu hukuku* arasında ayrım yapılır.) || *Uluslararası sular*, karasularının dışında kalan ve hiçbir devletin egemenliğine girmeyen deniz alanı.

—Uluslarar. ikt. *Uluslararası işbölümü*, uluslararası ticari değişimlerde bir ülkenin (ya da ülkeler grubunun), belli bir ürün dalında (tarımsal ya da sınai) uzmanlaşması. (Bu terim, ilk kez iktisatçı Adam Smith tarafından kullanılmıştır.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—ANSİKL. Mim. Uluslararası üslup deyimi, H. R. Hitchcock ile Ph. Johnson'ın, 1932'de, New York Metropolitan Museum'da, son on yıl içinde Avrupa'da gelişen modern akım konusunda düzenledikleri sergiye ve yayımladıkları broşüre verdikleri addır. Savaş sonrasında, almanca konuşulan ülkelerde doğan bu akım, Amerika'nın gösterdiği gelişme ve yayılma karşısında duyulan derin hayranlığa bağlı olarak, her türlü bezemeden arındırılmış bir sanayi üretiminin işlevselliğini savunuyordu. Öncüleri çıkış noktası olarak Loos'u, Viyana ayrılık akımını (Sant' Elia

gibi rakiplerle) ve Van de Velde ile Muthesius'un kurduğu Deutscher Workbund birliğini (Bauhaus'tan ekipler, hollandalı grup De Stijl ve rus konstrüktivizmiyle birlikte) almış olmakla birlikte, akım, geçmiş yüzyılın sınır tanımayan seçmeciliğiyle baş edebilmek için, ustalarının son derece kişisel sayılabilecek girişimlerinden kopmak gereğini duydu. Gropius'un Bauhaus okulu, canlı ve etkin yapısıyla, Weimar'ı, Dessau'yu; ardından Berlin'i estetik bir devrimin merkezleri yaptı. Çok geçmeden bu devrim, Le Corbusier ve A. Lurçat ile Fransa'ya, Asplund ve Aalto ile İskandinavya'ya, Belçika'ya, Yunanistan'a, Çekoslovakya'ya vb. sıçrayıp yayıldı. 1928'de Modern* mimarlık uluslararası kongrelerinin (CİAM) kurulması bu yayılmanın bir göstergesiydi. Ne var ki, 30'lu yıllarda yaşanan bunalım ve totaliter anlayışların güçlenmesi, uluslararası üslubun gerilemesine yol açtı; başlıca üyeleri ABD'ye göç eden akım kapitalist baskı ve üstünlüğün bir aracı olmaya zorlandı. İkinci Dünya savaşı'ndan sonra, amerikan modelinin baskın çıktığı her yerde, Latin Amerika'da, Japonya ve Güney Amerika'da, bir kuşak boyunca işlevselcilik bu anlayışı yeniden üretti. Kültürel ya da iklimsel özellikleri göz ardı etmesiyle tam anlamıyla uluslararası bir nitelik kazanan bu üslup, postmodernizmin*, yüzyıl başındaki etki ve canlılığa yeniden kavuşma yolundaki girişimiyle ortadan kalkmaya ve yerini yeni bireşimlere bırakmaya başladı. —ANSİKL. Uluslarar. ikt. *Uluslararası iş bölümü.* Ayrı büyük gruplar oluşturan ülkeler arasındaki uluslararası değişimlerin evrimine bağlı olarak, eskisine karşıt yeni bir uluslararası iş bölümünün ortaya çıktığı görüldü:

— eski uluslararası işbölümü ya da üretim etmenleri donanımı temeline dayanan uzmanlaşma, gelişmiş ülkelerin, ileri kapitalist yöntemlerle işlenmiş ürünlerini azgelişmiş ülkelerin gerçekte hiçbir katma değer taşımayan işlenmemiş ürünleriyle değiş tokuş etmelerine yol açarken;

— kalkınmakta olan ülkelerin giderek daha çok sanayileşmeleri sonucunda ortaya çıkan yeni uluslararası işbölümü, gelişmiş ülkelerden azgelişmiş ülkelere geçen bazı sanayi kesimlerinin "alabildiğine" gelişme eğilimini dile getiren yeni bir dinamik uzmanlaşma doğurdu. Bu yer değiştirmenin motor gücü, R. Vernon'a göre, ürünlere uluslararası düzeyde egemen olan bir "yaşam çevrimi"nin varlığıdır.

A. Smith ve Ricardo'dan bu yana bazı iktisatçılar uluslararası iş bölümünün, serbest rekabetle birlikte olmak koşuluyla, herkesin çıkarına uygun olduğunu ileri sürerken, başka bazı iktisatçılar, aksine uluslararası iş bölümünün eşitlikten uzak bir değişim temeli üzerine cereyan ettiğini, bu yüzden de azgelişmişliğe yol açan nedenleri büsbütün ağırlaştırdığını iddia etmektedirler.

Uluslararası adalet divanı *(International Court of justice)*, Birleşmiş milletler örgütü'nün yargı organı, BM antlaşması ile öngörülen ve 1945'te, Milletler cemiyeti'nin kurmuş olduğu Uluslararası sürekli adalet divanı'nın yerini alan Divan'ın statüsü, ayrılmaz bir parça olarak BM antlaşması'nın sonuna eklendi. Lahey'de bulunan Divan, Sürekli hakemlik mahkemesi' nin ulusal grupları tarafından önerilip Genel kurul ve Güvenlik konseyi tarafından 9 yıl için seçilen 15 yargıçtan oluşur. Yargıçların üçte biri her üç yılda bir yenilenir, yeniden seçilmek mümkündür. Divan'a bir devletten yalnızca bir yargıç üye olabilir. Uygulamada, Birleşmiş milletler örgütü' nün Çin dışındaki, sürekli üyeleri Divan' da her zaman birer yargıç bulundurdu; öbür devlet grupları da (deyimin siyasi ve coğrafi anlamıyla) her zaman temsil edildi. Devletler arasındaki uyuşmazlıklara bakmakla yetkili olan Divan'a, bu yetkiyi kabul eden devletler başvurabilirler. Divan, BM organlarının ya da uzmanlık kuruluşlarının isteği üzerine danışma niteliğinde görüş bildirmeye de yetkilidir.

Uluslararası af örgütü *(Amnesty International)*, 1961'de ingiliz avukat Peter Benenson tarafından insanlığa hizmet amacıyla kurulan özel (resmi olmayan), siyaset dışı örgüt. Çalışmalarını "himaye komisyonları" ile yürütür. Kesin olaylardan yola çıkan Uluslararası af örgütü, ırk, din ya da görüşleri nedeniyle hapsedilen insanların savunmalarını yapar ve işkenceye karşı uluslararası düzeyde mücadele eder. BM'de temsil edilen örgüt 1977'de Nobel barış ödülü'nü aldı. Uluslararası sekreterliği Londra'dadır.

Uluslararası basın enstitüsü *(Institut İnternational de la presse)* [İ.İ.P.], Paris'te, otuzdan fazla ulusu bir araya getiren bir genel kuruldan sonra, 1952'de kurulan enstitü. Amacı, basın özgürlüğünün korunması ve güçlendirilmesi için önlemler almak ve uluslararası gazetecilikle ilgili sorunları incelemektir. 1976'dan beri merkezi Londra'dadır ve dünya basın özgürlüğü üzerine heryıllık bir rapor yayımlamaktadır. Enstitünün Türkiye şubesi 1963 yılında kuruldu ve aynı yıl İstanbul' da toplanan İ.İ.P kongresine ev sahipliği yaptı. Kuruluşun yönetiminde türk gazetecileri de o yıldan beri görev almaktadır.

Uluslararası çalışma bürosu *(İnternational Labour Office)*, Merkezi Cenevre'de olan Uluslararası çalışma örgütü'nün sürekli sekreterliği. Uluslararası çalışma bürosu, 1919'da Uluslararası çalışma örgütü ile aynı zamanda kuruldu ve ilk müdürü Albert Thomas oldu. Büro, Uluslararası çalışma örgütü'nün hem sekreterliği hem de pratik eylemler müdürlüğü olarak görev yapmaktadır. Aynı zamanda örgütün yayın organı olma görevini üstlenmiş olan büro, *Uluslararası çalışma dergisi*'ni çıkarmaktadır.

Uluslararası çalışma örgütü *(İnternational Labour Organization)* [İLO], Birleşmiş milletler örgütü'nün özel bir kuruluşu; 1919'da Milletler cemiyeti'ne bağlı olarak kurulan bir ajansın devamı niteliğindedir. Kuruluş belgelerinin yeniden gözden geçirilmesi, ilk olarak 1944'te Philadelphia'da kararlaştırıldı ve belgeler 1946'da Montreal'de kabul edildi.

Örgüt, 1988'de 150 kadar devleti içeriyordu. Her devlet dört delegeden oluşan bir heyet tarafından temsil edilir. Bu dört delegeden ikisi hükümeti, biri işçileri, biri de işverenleri temsil eder. Bütün delegeler hükümet tarafından atanmakla birlikte, hükümet dışında olanlar "meslek kuruluşlarının onayı alınarak" atanırlar. Her delege, tam bir oy serbestliğine sahiptir. Bütün delegeler, yılda bir kez toplanan *Genel konferans* oturumunda yer alırlar. Dar kadrolu yürütme kurulu olan *Yönetim kurulu*, 56 üyeden oluşur. Bu üyelerin onu "asli" hükümet delegeleri olup, "sanayi bakımından en önemli" on devleti (1988'de Almanya, Brezilya, Kanada, ABD, Fransa, Hindistan, İtalya, Japonya, Büyük Britanya Birleşik Krallığı, Sovyetler Birliği) temsil eder, geri kalan 46 üye ise *Genel konferans* tarafından seçilir. Yönetim meclisi, eşit sayıda (28) hükümet delegesiyle, hükümet dışı delegeden; hükümet dışı delegeler de eşit sayıda (14) işçi ve işveren temsilcisinden oluşur. İLO'nun sekretaryası, *Uluslararası çalışma bürosu*'dur. Nihayet, İLO'nun, onu tanımış olan yirmi kadar genel ya da bölgesel örgütü yetki kapsamı içine alan bir yargı organı *(İLO idari mahkemesi)* vardır.

İLO'nun başlıca etkinliği, uluslararası iş sözleşmeleri hazırlamaktır. Bir sözleşme Genel konferansta kabul edildikten (üçte iki çoğunlukla) sonra, her devlet onu, onaylanmak üzere, kendi iç makamlarına sunmak zorundadır. İLO, üye devletler bir sözleşmeyi onaylasın ya da onaylamasın, onların yükümlülüklerini denetler. Bir uzmanlar komisyonu, üye devletlerle ilişkilerini inceler. Bu komisyon, ilgili devletler nezdinde girişimde bulunabileceği gibi, dosyaları *Sözleşmelerin uygulanmasına bakan komisyon*'a havale edebilir. Üç taraflı olan bu komisyon, 1980'e kadar, yerine getirilmeyen yükümlülükleri içeren bir "özel liste" düzenlerken, bu tarihten sonra görünüşte daha az suçlayıcı bir genel rapor hazırlamakla yetinmeye başlamıştır.

Meslek örgütleri, onayladığı bir sözleşmenin yol açtığı yükümlülükleri yerine getirmeyen her üye devleti Yönetim kurulu' na şikâyet edebilirler. Meclis ya da sözkonusu sözleşmeyi onaylamış olan herhangi bir üye devlet de şikâyette bulunabilir. Bu şikâyet bir araştırma komisyonu tarafından incelenir. Komisyonun hazırlayacağı raporu bir devlet kabul, ya da reddetmekte serbesttir (bu sonraki duruma henüz hiç rastlanmamıştır). Sendika özgürlüğünün ihlali konusunda da buna oldukça benzer bir yöntem öngörülmüştür.

İLO'nun etkinlikleri, 1969'da Nobel barış ödülü'yle taçlandırıldı.

Türkiye, 9 temmuz 1932'de Milletler cemiyeti'ne katılmakla o dönemdeki statüye göre, Uluslararası çalışma örgütü'ne kendiliğinden üye olmuştur. Ancak, 1946'ya kadar örgütün çalışmalarına tam olarak katılmamış, bu tarihten sonra İLO'yla daha yakın ilişki içine girerek, yıllık konferanslara tam delegasyonla katılmaya ve örgütün hazırladığı bazı sözleşmeleri onaylamaya başlamıştır. Ancak, İLO tarafından hazırlanan bütün sözleşmelerin onaylanmamış olması, Türkiye açısından önemli bir eksiklik olarak kabul edilmektedir. Sendika özgürlüğüne ilişkin 87 sayılı sözleşme ise 8 ocak 1993'te kabul edilmiştir.

1949'da, ülkenin çalışma sorunlarını incelemek üzere Türkiye'ye bir kurul gönderen İLO, daha sonra İstanbul'da Yakın ve Ortadoğu Çalışma merkezi ve aynı adla bir enstitü kurmuştur.

Uluslararası demokrat birliği *(International Democrat Union)* [İDU], tutucu ve ortanın sağında yer alan partilerin uluslararası birliği. Dünya çapında sağ partileri kapsamak amacıyla oluşturulan birlik, Avrupa demokrat birliği'nin (European Democrat Union) haziran 1983'de Londra' da yaptığı toplantı sırasında kuruldu. Pasifik demokrat birliği'nin de desteklediği birliğin başkanlığına, Avrupa demokrat birliği ve Avusturya Halk partisi başkanı Alois Mock seçildi; ingiliz milletvekili Scott Hamilton Londra'da bulunan sekreteryanın başına getirildi. Birliğin bildirisinde İDU'nun özgür, açık ve demokratik toplumu, hukuk devletini, sosyal adaleti, toplumun birleştirici esası olarak aileyi desteklediği açıklandı. İngiltere Başbakanı Thatcher verdiği söylevde İDU arkasındaki oy desteğinin Sosyalist enternasyonal'in kinin iki misli olduğunu ileri sürdü. İki yılda bir toplanması öngörülen konferansın ikinci toplantısı 30 ülkeden 125 delegenin katılmasıyla temmuz 1985'te Washington' da yapıldı ve birliğin ABD'nin "Yıldız savaşları" programını desteklemesi kararlaştırıldı. 25 ülkeden 27 parti temsilcisinin katıldığı üçüncü konferans Batı Berlin'de eylül 1987'de toplandı. Norveç eski Başbakanı ve Muhafazakâr parti önderi Kaare Willoch başkan seçildi. Konferans bildirisinde Berlin duvarı'nın varlığını sürdürmesi eleştirildi; terörizme karşı eylem çağrısı yapıldı; biyolojik ve kimyasal silahların üretim ve kullanılmasının yasaklanması önerildi. İran'a ateşkes kararını kabul etmesi için çağrıda bulunuldu; bu çağrıya uymaması durumunda yaptırım uygulanması karara bağlandı.

ANAP'ı temsilen konferansa katılan dönemin başbakanı ve ANAP genel başkanı Turgut Özal, İran'la ilgili karara, Türkiye'nin tarafsızlığını bozmayacağı kaydını çekince olarak koydu.

Uluslararası denizcilik komitesi, *(Comité maritime international)*, 1897'de Belçika'da deniz hukuku dalında uzmanlaşmış hukukçularca kurulan ve bu hukuk dalındaki pek çok kurumun uluslararası düzeyde birleştirilmesini sağlayan sürekli organ.

Uluslararası denizcilik örgütü, 1948'de, seyir tekniklerini düzenlemek, deniz güvenliği kurallarını iyileştirmek için hükümetlere yardımcı olmak amacıyla kurulan ve 1958'den bu yana etkinlik gösteren, BM'ye bağlı (1959'dan beri) kuruluş. Amaçları arasında denizlerin hidrokarbonlarla kirlenmesini önleme de vardır. Merkezi Londra'dır.

Uluslararası doğayı ve doğal kaynakları koruma birliği *(International Union for Conservation of Nature and Natural Resources)* [UDKB], 1948'de BM'nin himayesinde kurulmuş olan ve merkezi İsviçre'de Morges'da bulunan ve 70'ten fazla ülkeye ait resmi ve özel kuruluşu bünyesinde toplayan uluslararası örgüt. Temel amacı tükenmekte olan hayvan ve bitki türlerini tehdit altındaki biyotopların, tükenme yolundaki doğal kaynakların korunması için programlar düzenleyip gerçekleştirmektir. En önemli etkinliklerinden ikisi, nemli bölgelerin ve buralarda yuvalanan göçmen kuşların korunması ile, eksiksiz doğal rezervlerin ve ulusal parkların teşviki, onaylanması ve kontrolüdür.

Uluslararası doktorlar derneği, 1980 yılında, amerikalı ve rus 6 doktorun bir araya gelmesiyle Cenevre'de kurulan dernek. Bir rus, bir amerikalı başkanı olan ve 40 ayrı ülkede çok sayıda doktor ve sağlık görevlisi tarafından desteklenen kuruluş, nükleer bir savaşın önlenmesi yolunda yaptığı kamuoyunu aydınlatıcı çalışmalar nedeniyle 1985 yılı Nobel barış ödülü'nü aldı.

Uluslararası ekonomik işbirliği konferansı ya da **Kuzey-Güney diyaloğu,** Fransa'nın ön ayak olmasıyla, 1975'te Paris'te, sanayileşmiş sekiz ülke ile az gelişmiş on dokuz ülkeyi bir araya getiren konferans. Bu konferansta, yeni bir uluslararası iktisadi düzen oluşturulması amacıyla enerji, hammaddeler, gelişme ve mali işler konularında dört komisyon kuruldu. Konferansın başlattığı, gelecek umudu veren diyalog bazı güçlüklerle karşılaştı.

Uluslararası endüstri ve ticaret bankası aş, her türlü bankacılık işlemleri yapmak; özel kesimce kurulmuş ya da kurulacak sanayiye kısa ve orta vadeli krediler açmak; sanayi, madencilik, ulaştırma, turizm ve sigortacılık alanlarında etkinlik göstermek amacıyla kurulmuş özel mevduat ve ticaret bankası. 1888'de merkezi İstanbul'da olmak üzere Selanik bankası adıyla kuruldu. Başlıca ortakları Marine Midland Overseas Corporation, Société centrale de banque, Banque de l'Union européenne industrielle et financière olan bankanın adı, 1969'da Uluslararası endüstri ve ticaret bankası aş olarak değiştirildi ve sermaye artırımına gidildi. Bu sırada % 37,6 pay alan Yapı ve kredi bankası, 1979'da Marine Midland Overseas Corporation'ın % 25'lik payını da alarak payını % 61,6'ya yükseltti. Yabancı sermaye katılımı (Fininvest ve Banque de l'Union européenne) süren banka, Çukurova holding'in denetimindedir. Ancak uluslararası banka niteliği kazandığından adını 1990'da İnterbank olarak değiştirmiştir.

Uluslararası fikri haklar örgütü, telif haklarını korumak amacıyla 1967'de kurulan ve 1974'ten beri BM'ye bağlı olarak çalışan uluslararası kurum. Merkezi *Cenevre.*

Uluslararası finans kuruluşu → DÜNYA BANKASI.

Uluslararası gazeteciler federasyonu → F.İ.J.

Uluslararası genç yıldızlar festivali, İstanbul kültür ve sanat vakfı'nın girişimi ve Avrupa konseyi'nin korumasıyla 21 eylül - 4 ekim 1985 arasında İstanbul'da düzenlendi. Yirmi ayrı program ve yirmi beş gösteri halinde gerçekleştirilen festivale doksan iki yabancı, yetmiş iki türk sanatçı ya da topluluk katıldı.

Uluslararası gökbilim birliği, merkezi Paris'te bulunan ve gökbilim alanında dünyanın en yüksek makamını oluşturan, 1919'da kurulmuş uluslararası örgüt. 1990'da 51 devletten yaklaşık 7 000 üyesi vardı. Her üç yılda bir yapılan genel kurul toplantılarında, uluslararası gökbilim topluluğunu ilgilendiren kararlar alınır: değişmezleri tanımlama, Güneş sistemi'ndeki gökcisimlerinin engebe oluşumlarını onaylama vb.

Uluslararası hukuk akademisi, 1923 yılında açılan ve 12 üyeden oluşan bir curatorium'la yönetilen Lahey akademisi, yüksek düzeyde uzmanlaşmış bir öğretim işlevi görür. Uluslararası hukukun bütün okullarını temsil eden en ünlü hukukçular, her yaz bütün ülkelerden gelen seçilmiş dinleyicilere ders verir. *Recueil des cours de l'Académie de droit international* (Uluslararası hukuk akademisi ders derlemesi) adıyla birleştirilen ders notları, eşsiz bir öğreti bütününü oluşturur.

Uluslararası hukuk enstitüsü *(Institut de droit International),* 1872'de Gent'de, belçikalı hukukçu G. Rolin-Jacquemijns tarafından, uluslararası hukukun gelişmesini ve her tür yasalaştırma girişimini desteklemek amacıyla kurulan bilimsel dernek. Yıllıkları bu alanda büyük değer taşır.

Uluslararası hür sendikalar konfederasyonu *(International Confederation of Free Trade Unions)* [ICFTU], Londra kongresi'yle (28 kasım - 7 aralık 1949) kurulan uluslararası sendika örgütü. Dünya sendikalar federasyonu'nun bölünmesinden doğan örgüt, kuruluş tarihinde, komünizme karşı kesin cephe alan, Marshall planı'nı ve Atlantik paktı'nı benimseyen 59 ulusal konfederasyonu içine almıştı. 50'li yıllardaki başlıca liderleri her ikisi de Amerikalı olan İ. Brown (American Federation of Labor / AFL) ile W. Reuther'di (Congress of İndurstrial Organizations / CİO). Fransız sendikası CGT-FO (Confédération générale du Travail-Force Ouvrière), alman sendikası DGB (Deutscher Gewerkschaftsbund), Avusturya sendikası ÖGB (Österreichischer Gewerkschaftsbund), italyan sendikası CİSL (Confederazione italiana sindicati lavoratori) örgütün üyesidir. 1969'da AFL-CİO örgüt üyeliğinden ayrıldı. 1992'de konfederasyonun 98 ülkede 105 milyon üyesi vardı.

Uluslararası imar ve kalkınma bankası *(International Bank for Reconstruction and Development)* [İBRD] → DÜNYA BANKASI.

Uluslararası İstanbul devleti, Paris* barış konferansı'nda (10 mayıs 1920) İtilaf devletlerince türk delegelerine önkoşulları bildirilen ve Sevr* antlaşması'yla (10 ağustos 1920) uygulanmasına çalışılan, ancak Kurtuluş* savaşı'nı başlatan Mustafa Kemal ile arkadaşları tarafından türk ulusu adına kesin olarak geçersiz sayıldığı için sadece kâğıt üzerinde kalan Osmanlı devletini paylaşma tasarımının bir parçası. Buna göre, İstanbul merkez olmak üzere İzmit, Bursa ve Çanakkale'yi de kapsayan Boğazlar bölgesinde Türkiye'nin de katılacağı bağımsız bir yönetim kurulacak; kendine özgü bir bayrağı olacak ve Uluslarası İstanbul devleti adını alacak olan bu yönetimin parasal işlerini Büyük Britanya, Fransa ve İtalya'nın üyesi bulunduğu bir komisyon yürütecek; türk üyeler ancak danışma niteliğinde olan görüşmelerde oy kullanabilecek ve devletin bütçesini bu komisyon düzenleyecekti.

Uluslararası İstanbul festivali → İSTANBUL FESTİVALİ.

Uluslararası işçi birliği, daha sonra 1. Enternasyonal* diye anılacak olan örgüte kurucularınca verilen ad.

Uluslararası kalkınma birliği → DÜNYA BANKASI.

Uluslararası ödemeler bankası, Almanya'dan istenecek savaş tazminatını saptamak üzere, amerikalı Young'ın başkanlığındaki uluslararası bilirkişilerce 1930'da Basel'de kurulan örgüt. Merkez bankaları arasında işbirliğini özendirmek ve uluslararası mali işlemlere kolaylık getirmek amacıyla kurulmuştur

Uluslararası ölçüler ve tartılar bürosu *(International Bureau of Weights and Measures),* diplomatik nitelikteki metre sözleşmesiyle kuruldu (1875). Her yıl toplanan uluslararası komitenin denetiminde çalışır. Bu komite, tüm sözleşmeci devletlerin temsilcilerinden oluşan ve her dört yılda bir toplanan genel konferansın gözetimi altındadır. Fransız hükümeti Sèvres'deki Breteuil pavyonu'nu ve Saint-Cloud parkından alınan iki buçuk hektarlık alanı örgüte bağışladı. Burada 1878'de yapımına başlanan yapı 1930'da tamamlandı. Bu yapının içinde görkemli bir ölçü aletleri koleksiyonu ile fizikçilerin ölçü aletlerini geliştirme araştırmaları yaptıkları laboratuvarlar vardır. Dünyanın en iyi uzmanlarından oluşan sekiz danışma komitesi, uluslararası komitenin istediği şu konular üzerinde görüşler hazırlamak üzere burada toplanır: kütle ölçüleri, metrenin tanımı, saniyenin tanımı, sıcaklıkölçüm, elektrik, ışıkölçüm, iyonlaştırma ışınımları ölçme etalonları, Sİ birimler sistemi.

Uluslararası para fonu *(International Monetary Fund)* [İMF], 1944 yılında Bretton Woods'da kurulan, uluslararası para sisteminin iyi işlemesine göz kulak olmak ve özellikle de çeşitli kambiyo politikalarını denetlemek (kambiyo istikrarı, paraların konvertibilitesi) ve ödemeler dengesini sağlamakta güçlük çeken ülkelere krediler vermekle görevli uluslararası örgüt.

Merkezi Washington'da bulunan İMF, dünya üzerindeki devletlerin hemen de tümünü bünyesinde toplar (1992'de üye sayısı 155'ti). Yılda bir kez toplanan bir guvernörler meclisi (daimi yürütme kurulu), bir müdür ve bir sekreterden oluşan bir yapısı vardır. Kuruluşa üye olan her devlet, ekonomik gücüne göre bir kota payı yatırır; onun oy ve çekiş hakları bu kotaya göre belirlenir. (Dolayısıyla, İMF'nin politikası en zengin ülkeler, yani ABD, Japonya, Almanya, Büyük Britanya ve Fransa tarafından saptanmaktadır.) Çekiş hakları 1969'da İMF statüsünde yapılan reformdan sonra uluslarası likiditeleri geliştirmek ve uluslararası para ödemelerini kolaylaştırmak için özel çekiş haklarıyla tamamlandı. 1976 Jamaika anlaşmalarından bu yana, özel çekiş hakları uluslararası para sisteminin temeli durumuna geldi.

İMF, üye devletlerin kambiyo politikaları arasında uyum sağlamaya çalışır; üye devletlerin yapabilecekleri devalüasyonlar üzerinde gözetim hakkına sahiptir (devalüasyondan önce ondan izin alınması gerekir); cari kambiyo işlemlerinin karşılaştığı engellerin kaldırılmasını kolaylaştırmak için çaba harcar. Bu amaçları gerçekleştirebilmek için İMF, elinde döviz kaynakları bulundurur. Bir bölümü üye ülkelerin kota paylarından sağlanan bu döviz kaynakları, bazı güvenceler karşılığında ve bazı sınırlar içinde olmak üzere, güç durumda olan bir ülkenin emrine verilir. İMF, istedikleri takdirde devletlere uzmanlar gönderir. En büyük kota payına sahip 5 devletin (Amerika Birleşik Devletleri, Büyük Britanya, Fransa, Almanya, Japonya) 5 daimi temsilcisi ile 2 yıl için seçilen 16 üyeden oluşan yönetim kurulu, bir tür daimi para konferansı sayılır.

Türkiye, İMF ile 27 aralık 1945'te Washington'da yapılan ana sözleşmeyi 19 Şubat 1947 tarihli ve 5016 sayılı yasa uyarınca 11 mart 1947'de kabul ederek kuruluşa üye olmuştur.

Uluslararası sivil havacılık örgütü (*International Civil Aviation Organization*) [İCAO], uluslararası hava taşımacılığının gelişmesini kolaylaştırmak ve hava taşımacılığının güvenliğini artırmak amacıyla kurulmuş BM uzman kuruluşu. 1944 yılında Chicago sözleşmesiyle *Geçici uluslararası sivil havacılık örgütü* adı altında kuruldu. Başlangıçta özerk bir kuruluştu. 1947 yılında Birleşmiş milletler örgütü'nün uzman kuruluşu durumuna geldi. Merkezi Montréal'de bulunan sürekli bir kurul tarafından yönetilen örgüt, havacılık tekniği, ekonomi ve uluslararası hukuk alanında etkinlik gösterir. Uluslararası seyrüsefer kurallarını saptamak da özellikle bu kuruluşun görevidir. Teknik açıdan, gerek uçaklarda, gerekse alt yapıda kullanılan havacılık donanımının tüm normlarını bu kuruluş belirler Ayrıca kabul edilebilir gürültü düzeyi ve hava kirliliği normlarını hazırlar.

Uluslararası tarımsal kalkınma fonu (*International Fund for Agricultural Development*) [İFAD], besin üretimini artırmak ve yoksul ülkelerde beslenmeyi iyileştirmek amacıyla kurulan Birleşmiş* milletler uzman kuruluşu. İşlemlerine 1977 yılında başladı; çok uzun vadeli (50 yıl) ve düşük faizli kredi verir. Kuruluşun çalışmalarına 136 devlet katılmaktadır.

Uluslararası telekomünikasyon birliği (*International Telecommunication Union*) → TELEKOMÜNİKASYON BİRLİĞİ (Uluslararası).

Uluslararası tiyatro enstitüsü (International Theatre İnstitute [İTİ]) **Türkiye Ulusal merkezi,** 1953 sonlarında kuruldu. İlk yönetim kurulu Muhsin Ertuğrul, İ. Galip Arcan, Reşat Nuri Güntekin, Refik Ahmet Sevengil, Bedrettin Tuncel, Lütfi Ay, Cevat Fehmi Başkut, Nurettin Sevin, Cevat Memduh Altar, Ahmet Adnan Saygun, Aydın Gün ve Tarık Levendoğlu' dan oluşmaktaydı.

Uluslararası tugaylar (*International Brigades*), 1936-1939 İspanya iç savaşı sırasında cumhuriyetçi kuvvetlerin yanında savaşmak için gelen, çoğu komünist yabancı gönüllülerden oluşan askeri birlikler. Sayıları 20 000'e ulaşmıştı; özellikle Teruel ve Brunete'de yararlık gösterdiler. Uluslararası tugaylar, francocuların son saldırıları sırasında cepheden geri çekilip Fransa'ya geçtiler, burada silahtan arındırıldılar. (→ İSPANYA İÇ SAVAŞI.)

ULUSLARARASICILIK a. ENTERNASYONALİZM'in eşanlamlısı.

ULUSLARÜSTÜ sıf. Hükümetlerinin üzerinde ya da bir grup ülkenin üzerinde yer alan bir otorite için kullanılır.

ULUSLARÜSTÜCÜ sıf. ve a. Siyas. bil. Uluslarüstülükten yana.

ULUSLARÜSTÜCÜLÜK a. Siyas. bil. Uluslarüstülükten yana evrim ya da hareket.

ULUSLARÜSTÜLÜK a. Siyas. bil. Yalnız üye devletler hakkında değil, bu devletlerin yurttaşları hakkında da karar alabilen devletlerüstü kuruluşların niteliği.

ULUSLAŞMA a. Ulus bilincine varma ve kendini kabul ettirme.

ULUSLAŞMAK gçz. f. Ulusal birliğini kurmak, ulus olarak kendini kabul ettirmek.

ULUSOY (Emin), türk kimyacı (Safranbolu, Zonguldak, 1920). Ortaöğrenimini İstanbul'da (Haydarpaşa lisesi) tamamladıktan sonra Belçika'daki Liège Üniversitesi'nde kimya öğrenimine başladı (1938). İkinci Dünya savaşı'nın çıkması üzerine Türkiye'ye dönerek öğrenimini İstanbul Üniversitesi fen fakültesi'nde tamamladı. 1946'da doktor, 1956'da doçent, 1960'ta profesör oldu. TÜBİTAK bilim kurulu üyeliği (1972-1981), Milli savunma bakanlığı bilim danışma kurulu üyeliği (1979) yaptı. 1982'de İstanbul Üniversitesi mühendislik fakültesi dekanlığına getirildi. Organik kimya dalında damıtma tekniğine ilişkin çalışmaları bulunan Ulusoy'un başlıca yapıtları: *Kısa analitik kimya* (1955), *Sistematik analitik kimya* (1974).

ULUSOY (Mehmet), türk tiyatro oyuncusu ve yönetmen (İzmir 1942). Liseyi bitirdikten sonra Ulvi Uraz'ın Dost oyuncular topluluğu'nda sahneye çıktı. 1963' te Sorbonne Üniversitesi tiyatro bölümü'ne devam etti. Bir süre Roger Planchon, Giorgio Strehler gibi yönetmenlerle ve Berliner Ensemble'de çalıştı. 1968-1971 arası Türkiye Öğretmenler sendikası (TÖS) topluluğu ve Devrim için hareket tiyatrosu'nda oyunculuk ve yönetmenlik yaptı. 1971'de yeniden Paris'e gitti. Théatre de liberté'yi (Özgürlük tiyatrosu) kurdu ve yönetti. Çeşitli yazarlardan sahneye uyguladığı *Gelecekten destanlar* (Legendes à venir, 1972), Nâzım Hikmet'ten uyarladığı *Sevdalı bulut* (Nuages amoureux, 1974) gibi oyunların yanı sıra Brecht, Fo, Gogol vb. yazarların yapıtlarını da repertuvarına kattı. Sahneleme tekniğindeki engin düş gücü, toplum gerçeklerine yönelişindeki şiirsellik, çarpıcı mizansen uygulamalarıyla Avrupa tiyatro çevrelerine kendini kabul ettirdi. Fransa'da *Macbeth* (1977), *Benerci kendini niçin öldürdü* (1980), *İhtiyar adam ve deniz* (1984), *Prometheus* (1986), *İnsan manzaraları* (1987), *Kongo'da bir mevsim* (1989), *Kulisler* (1990) *Ortadirek* (1991). Türkiye'deyse *Kafkas tebeşir dairesi* (1978) ve *Sevdalı bulut* (1992) gibi yapıtlar sahneye koydu.

ULUSSEVER sıf. ve a. Ulusuna gönülden bağlı, ulusu için özveriden çekinmeyen kimse için kullanılır, milliyetperver.

ULUSSEVERLİK a. Ulussever olma durumu, niteliği.

ULUSU (Bülent), türk asker, siyaset adamı (İstanbul 1923). Deniz harp okulu'nu (1942), Deniz harp akademisi'ni (1952) bitirdi. Deniz kuvvetleri'nin çeşitli birimlerinde ve yurtdışında görev yaptı. 1964'te tuğamiral oldu. 1977'den emekliye ayrıldığı 30 ağustos 1980'e değin Deniz kuvvetleri komutanlığı, 12 Eylül askeri darbesinden sonra da (1980-1983) Başbakanlık görevlerinde bulundu. Kasım 1983 seçimlerinde MDP listesinden bağımsız aday olarak İstanbul milletvekilliğine seçildi (1983-1987). 1987 sonrasında siyasal yaşamdan çekildi (1989).

ULUTİN (Nuri Orhan), türk hekim (İstanbul 1924). İstanbul Üniversitesi tıp fakültesi'ni bitirdi, iç hastalıkları ihtisası yaptı (1952). Aynı yıl fakültede doçent (1961), hematoloji uzmanı (1964), profesör (1966) oldu. İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa tıp fakültesi hematoloji bölümü başkanı (1963-1983), TÜBİTAK Hemostaz ve tromboz araştırma merkezi direktörlüğü görevlerinde bulundu (1969-1982); Türk Hematoloji derneği'ne başkanlık etti (1970). Yerli ve yabancı çok sayıda tıp kuruluşuna üye olan ve bazı dönemlerde bu kuruluşlara başkanlık eden Ulutin, 1964 Eczacıbaşı tıp ödülü'nü, 1971 TÜBİTAK bilim ödülü' nü kazandı. Yerli ve yabancı tıp dergilerinde kan hastalıkları, hemostaz, ateroskleroz, koagulasyon faktörleri ve trombosit hastalıkları konusunda 400'ü aşkın makalesi yayımlanmıştır. Başlıca yapıtları: *Hemorajik diyatez, Kanama hastalıkları* (1964), *Kanama diyatezi tıbbi cerrahi el kitabı* (1967), *The Platelets: Fundamantals and clinical applications* (1976).

ULUYAN MAYMUN a. Latin Amerika' da yaşayan yassıburunlu maymun. (Bil. a. *Alonatta seniculus;* yenidünyamaymunugiller familyası.)

—ANSİKL. Dilkemiği iskeleti bir tınlama boşluğuna dönüştüğü için haykırışı ulumaya benzediğinden bu adla anılır. Meksika ile Rio de la Plata arasında 4 türü daha yaşar. Bunlar, kavrayıcı kuyruklu, baş parmakları öbür parmaklarını karşılamayan, ağırlıkları 10 kg'ı bulan iri maymunlardır. Haykırışlarıyla yaşama alanlarının sınırlarını belirleyerek, yaklaşık yirmi bireylik topluluklar halinde yaşarlar; tomurcuklarla, meyvelerle beslenirler.

ULUYATIR, Gaziantep'in Nizip ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 3 939 nüf. (1990). Belediye.

ULÜ'L-EMR a. (ar. *ū*, sahip'in çoğl. *ulū* ve *emr,* buyruk'tan *ulū'l-emr*). İsl. huk. Amir, komutan, halife, kadı.

ULÜV, -vvü a. (ar. *ʿulūvv*). *Esk.* **1.** Büyüklük, yücelik. **—2.** *Ulüvv-ı cenap,* alicenaplık, cömertlik. ‖ *Ulüvv-ı himmet,* çok gayret etme. ‖ *Ulüvv-i şan,* şanın yüce olması. ‖ *Ulüvv-i tiynet,* yaradılışın yüksekliği.

ULVAN a. (ar. *ʿulvān*). *Esk.* **1.** Övünme, iftihar etme. **—2.** *Ulvan satmak,* kendini övmek.

ULVİ sıf. (ar. *ʿulūvv*'den *ʿulvī*). *Esk.* **1.** Yüce, yüksek: *Ulvi hisler.* **—2.** Göksel, göğe ait, ilahi: *"Ey tatlı ve ulvi gece! / Yıllarca devam et!"* (Y. K. Beyatlı).

—Esk. gökbil. Güneş'ten uzaklıkları Dünya'dan fazla olduğu için sanki bütün gökyüzünü dolaşıyormuş gibi görünen gezegenlere verilen ad.

Ulvi Uraz ödülleri, tiyatro oyuncusu ve yönetmen Ulvi Uraz*ın ölümünden sonra, eşi Selçuk Uraz tarafından konulan tiyatro ödülleri. 1976-1977 döneminden başlayarak her yıl İstanbul'da sahnelenen türk yapıtlarının en başarılı yönetmeni ve oyuncusuna verilmektedir: yönetmenlik dalında: Yılmaz Onay (1977), Ergin Orbey (1978), Raik Alnıaçık (1981), Mehmet Akan (1982), Özdemir Nutku (1984), Genco Erkal (1985), Ali Poyrazoğlu (1986), Nurhan Karadağ (1987), Ferhan Şensoy (1988), Kenan Işık (1989), Ergin Orbey (1990), Yücel Erten (1991), Mehmet Ulusoy (1992); oyunculuk dalında: Yeşim Dorman (1977), Genco Erkal (1978), Münir Özkul (1979), Suna Pekuysal (1980), Müşfik Kenter (1981), Metin Akpınar-Zeki Alasya (1982), Işıl Yenersu (1984), Zeliha Berksoy (1985), Yıldız Kenter (1986), Feyha Çelenk (1987), Hikmet Körmükçü (1988), Serpil Tamur (1989), Ali Sürmeli (1990), Selçuk Yöntem (1991), Jülide Kural (1992).

1983 ödülü topluca AST'a emeği geçmiş tüm sanatçılara verildi.

Bülent Ulusu

Ulvi Uraz tiyatrosu, Ulvi Uraz*'ın Dost oyuncular adıyla İstanbul'da kurduğu (1961) topluluk ertesi yıldan başlayarak Ulvi Uraz tiyatrosu adını aldı. İlk yıl Osmanbey'deki Site tiyatrosu'nda, sonra Küçük sahne'de, Sıraselviler'deki Arena tiyatrosu'nda, Aksaray'daki Küçük opera ve daha başka salonlarda çalışmalarını sürdüren Ulvi Uraz tiyatrosu, türk toplumunun ekonomik, sosyal ve kültürel durumundan yola çıkarak toplumsal yergiye dayalı güldürücü ve eğitici bir halk tiyatrosu çizgisine bağlı kaldı, repertuvarında da çoğunlukla türk yazarlarına (Orhan Kemal, Refik Erduran, Haldun Taner, Rıfat Ilgaz vb.) yer verdi. 1972-1973 dönemi sonlarında ekonomik koşullar nedeniyle çalışmalarına ara vermek zorunda kaldı, U. Uraz'ın ölümünden (25 mayıs 1974) sonra da dağıldı.

ULVİYAN çoğl. a. (ar. *ʿulvī*'nin fars. çoğl. *ʿulviyān*). *Esk.* Büyük melekler.

—Esk. gökbil. Jüpiter ve Satürn gezegenleri.

ULVİYAT, -tı çoğl. a. (ar. *ʿulvī*'nin çoğl. *ʿulviyyāt*). *Esk.* Yükseklikler, yücelikler.

ULVİYE sıf. (ar. *ʿulvī*'nin dişl. *ʿulviyye*). Yüce, yüksek; ilahi.

ULVİYET, -ti a. (ar. *ʿulvī* ve *-iyyet*'ten *ʿulviyyet*). *Esk.* Yücelik, yükseklik.

ULYA sıf. (ar. *uʿlā*'nın dişl. *ʿulyā*). *Esk.* Çok yüce, yüksek: *Atebe-i ulya* (yüce eşik, padişah katı). *Mehd-i ulya* (yüce beşik, pa-

Alessandri

Umberto I İyi
İtalya kralı

Office anglais

Battersea'da Thames'da bulunmuş, umbosu ve simetrik halkalarıyla küçük bir mine kakmalı bronz süs kalkanı
kelt sanatı
İ.S. I. yy. başı
British Museum, Londra

dişah anası). *Mısır-ı ulya*, Yukarı Mısır. —Esk. mat. ÜST'ün eşanlamlısı.

ULYANOVSK, Simbirsk kentinin 1924 -1991 yılları arasında taşıdığı adı.

UMACI a. **1.** Çocukları korkutmak için uydurulmuş kötü ve korkutucu düşsel yaratık. **—2.** *Umacı gibi*, korkunç ve çirkin görünümlü.

-UM → -M.

UMAN, Ukrayna'da kent, Kiev'in güneyinde, Uman ve Kamenka ırmaklarının birleştiği noktada yer alır; 63 000 nüf. Makine, gıda ve yapı malzemeleri ile bilimsel araç üretiminde uzmanlaşmış bir sanayi merkezidir. Kentte öğretmen ve tarım enstitüleri bulunur.

UMANGİT a. (fr. *umangite;* Arjantin'de *sierra de Umango*'nun adından). Miner. Kuvadratik sistemde yer alan doğal bakır selenür.

UMAR a. Çıkar yol, çare.

UMARSIZ sıf. Çaresiz, onulmaz.

UMARSIZLIK a. Umarsız olma durumu, çaresizlik.

UMAY (Fuat), türk hekim ve siyaset adamı (Kırklareli 1885 - İstanbul 1963). Mektebi tıbbiye'yi bitirdikten sonra hükümet tabipliği yaptı. Bolu (1920-1923), Kırklareli (1923-1950) milletvekili seçildi. Çocuk esirgeme kurumu'nun kurucularındandır. Çocuk yuvalarının açılması gibi çeşitli sosyal hizmetlerin gerçekleşmesine de katkıda bulundu.

UMAYADO → ŞOTOKU TAİŞİ.

UMBELLA a. Bot. ŞEMSİYE'nin eşanlamlısı.

UMBELLİFERAE a. MAYDANOZGİLLER familyasının bilimsel adı.

UMBERTO, üç Savoia kontunun adı. **—Umberto I,** *Beyaz el* (980'e doğr. -1048'e doğr.), Savoia kontu (1003-1051'e doğr.), sonraları yazılmış kroniklerden tanınır. Savoia hanedanının kurucusu sayılır. **—Umberto II** (öl. 1103), Savoia kontu (1080-1103), babası Amedeo II'nin ardından kont oldu. Kendisine ilişkin kaynaklar oldukça kuşku götürür niteliktedir. **—Umberto III** *Aziz* (öl. 1189), Savoia kontu (1148-1189), Amedeo III'ün oğlu ve ardılı.

UMBERTO I İyi, (Torino 1844 - Monza 1900), İtalya kralı (1878-1900), Vittorio Emanuele II'nin oğlu ve ardılı. Saltanat döneminde Depretis'in ve özellikle Crispi'nin politikası Almanya ve Avusturya ile Üçlü İttifak'la (mayıs 1882) ve Fransa ile ekonomik ilişkilerin kopmasıyla sonuçlandı. Umberto I, birçok suikast girişimlerinden sonra, 1900 temmuzunda anarşist Bresci tarafından öldürüldü.

UMBERTO II (Racconigi 1904 - Cenevre 1983), 9 mayıs 1946'dan 2 haziran 1946'ya kadar İtalya kralı, kral Vittorio Emanuele III ile crna goralı Elena'nın oğlu. 5 haziran 1944'te, kral vekili oldu. Babasının tahttan çekilmesinden sonra 9 mayıs - 2 haziran 1946 tarihleri arasında kral oldu. Ama yapılan referandum sonucu Cumhuriyet rejimini benimseyince tahttan ayrıldı; Portekiz'e gitti.

UMBGROVE (Johannes), hollandalı yerbilimci (Hulsberg 1899 - Wassenaar 1954). Delft üniversitesi'nde profesörlük yaptı, *The Pulse of the Earth* (1942) adlı kitabında jeolojik çevrim kavramını savundu.

UMBO a. (lat. sözc.). Antik. Bir kalkanın ortasında bulunan, eli korumaya ve oklardan sakınmaya yarayan, genellikle bombeli, yarım küre biçiminde bölüm. (Genellikle kelt kalkanlarının üzerinde, bitki ve hayvan resimleriyle gösterişli bir biçimde süslenmiş oymalı ya da kabartmalı bir umbo vardır.)
—Yumş. bil. İkiçenetli yumuşakçalarda ve kolsuayaklılarda, menteşe yakınında, kıvrımın en çok olduğu kesimde bulunan bölge.

UMBO (Otto UMBEHR, — denir), alman fotoğrafçı (Düsseldorf 1902 - Hannover 1980). Klişelerinin büyük bir bölümü İkinci Dünya savaşı sırasında Hollanda'ya sığındığı dönemde yok edildi. 1948-1974 arasında Hannover ve Hildesheim'da fotoğrafçılık dersleri verdi. Bauhaus'daki öğrenimi (1922-1924) sırasında kazandığı kesinlikle dengelenen bir fantesiyle dolu yapıtlar bıraktı.

UMBONİA CRASSİCORNİS a. Orta Amerika'da yaygın eşkanatlı böcek. (Bir *Rosa indica* üzerinde bulunan dişisine, "gül dikeni" adını verenler de vardır. Kamburağustosböceğigiller familyası.)

UMBRACULİDAE a. (lat. *umbraculus*, güneşlik ve yun. *eidos*, görünüm'den). Arttansolungaçlı karındanbacaklı yumuşakça familyası. (Üyeleri sıcak ve ılık denizlerde yaşar. Örnek tipi *Umbraculum*'ların, kavkılarından çok daha büyük ve diske benzeyen bedenleri vardır; yassı ve sırt kavkılarında küçük ve az yüksek bir tepe bulunur.)

UMBRACULUM a. UMBRELLA'nın eşanlamlısı.

UMBRELLA a. Arttansolungaçlı yumuşakça cinsi. (Yuvarlak, az gelişmiş örtenekli, bedeni sert bir kavkıyla korunan, çok az çıkıntılı tepesi yassı olan hayvanlardır. Ayakları iridir; ağızları üçgen bir örtüyle kaplıdır; örtüden koni biçiminde iki dokunaç çıkar. *Umbrella*'lar daha çok sıcak denizlerde, özellikle 15 m'yle 40-50 m derinlikler arasında yaşar. Bir türü Akdeniz'de bulunur. *Umbraculidae* familyasının örnek tipi.) [Eşanl. UMBRACULUM.]

UMBRİA, İtalya'da bölge, Perugia ve Terni illerinden oluşur; 8 456 km²; 822 972 nüf. (1991). İtalya yarımadası'nın denize cephesi olmayan tek bölgesidir. Apennin dağları, D.'da (Vettore dağı, 2 478 m) flyschli tepelerin ardında yer alır; bu tepelerde, Dördüncü Zaman'ın son döneminde biçimlenmiş eski göller olan iç ovalar açılır. Etkinlikler işte bu Gubbio, Norcia, Terni, Trasimeno gölü, Valle del Tevere (Perugia), Valle Umbra (Assisi, Spoleto) çukurlarında toplanır. Daha çok buğday -bağcılık-zeytin-koyun yetiştiriciliğine dayanan tarım, işletmelerin küçük parçalara ayrılmış olmasından zarar görmektedir. Sanayi pek önemli değildir. Terni'deki metalürji, Perugia'daki tekstil ve besin fabrikaları, Gubbio ve Deruta, Spoleto ya da Città di Castello'daki kâğıt sanayisinin, ulusal sanayi içindeki yeri pek önemli değildir. Turizm gelişmiştir (Perugia, Orvieto, Assisi). Eski bir ortaçağ kenti, ünlü bir üniversite merkezi olan Perugia, Umbria bölgesinin merkezidir. Perugia, Terni ile birlikte, nüfusu 100 000'i geçen tek kenttir.
—Tar. Adını Umbrialılar'dan aldı. Eski bir halk olan Umbrialılar'ın yaşadığı ve Po ovasından Picenum'a kadar uzanan alan, G.'de Sabinler'in, Po ovasında Galyalılar'ın (İ.Ö. 500'den başlayarak) ve B.'da Etrüskler'in ilerlemesiyle yavaş yavaş küçüldü. Yitirilen bölgelerde Umbrialılar, fatihlerle karıştılar Etrüsk egemenliğinin sona ermesinden sonra Umbrialılar, Roma'ya karşı samnit savaşına (İ.Ö. 308) katıldılarsa da çok kısa bir süre sonra geri çekildiler. Roma egemenliğini kabul eden Umbria, *via Flaminia* ile Roma'ya bağlandı (Spoleto latin kolonisi, 241). İkinci pön savaşı sırasında Annibal, Umbrialılar'dan hiçbir yardım görmedi. Daha sonra Umbrialılar, Roma'ya karşı ayaklanan sosyal savaş asilerine, ancak gecikmiş ve kısa süren bir destek sağladılar. Sonradan *Spoleto dukalığı*'na (Ortaçağ), ardından Papalık yönetimi altında bir araya gelerek Perugia eyaletini oluşturan çeşitli ülkelere, Umbria adı verildi.

Umbria okulu, özellikle XV. yy.'da gelişme gösteren, Perugia ve Umbria'ya özgü resim okulu.
—ANSİKL. Güz. sant. XV. yy.'da Fra Angelico, Domenico Veneziano ve Gozzoli'nin Perugia'ya gelmeleri ilgi çekici bir okulun kurulmasına yol açtı. Zarif ve ışıklı kompozisyonlar yapan Bonfigli'nin yanı sıra, Boccati, Bartolomeo Caporali, Fiorenzo di Lorenzo ve oldukça dokunaklı, hareketli dinsel tablolar gerçekleştiren Niccolo da Foligno bu okula katıldılar. Geniş mekânlarda geçen sahnelere ve açık renklere Umbria'da duyulan ilgi, okulun en büyük sanatçısı olan il Perugino'nun ilk tarzını etkiledi. Öğrencisi Pinturicchio, bu ferah ve geniş kompozisyonlardan vazgeçerek süslü, göz kamaştırıcı ve kolay bir üslubu benimsedi. Bununla birlikte, Umbria okulu aracılığıyla yaygınlaşan hafif duygusallık, yüzlerin tatlılığı, anlatımlardaki dinginlik, XV. yy. sonunda ortaya çıkan yeni üslupların oluşmasında önemli bir rol oynadı ve okul Raffaello ile en yetkin biçimine ulaştı.

UMBRİA LEHÇESİ a. **1.** Birlikte osk -umbria öbeğini oluşturduğu oskçaya yakın italik lehçesi. (Umbria lehçesi, özellikle *tabulae* Iguvinae* aracılığıyla tanınır. Belirlenemeyen bir tarihte ortadan kalkmış ve yerini latince almıştır.) **—2.** İtalyancanın Umbria'da konuşulan lehçesi.

Umbria
Perugia ilinden bir görünüm

Fiore-Explorer

Umbria okulu
Francesco delle Opere'nin portresi (1494'e doğr.)
il Perugino'nun yapıtı
ağaç üzerine resim
Uffizi müzesi, Floransa

Scala

UMBRİDAE a. (lat. *umbra*, gölge, ve yun. *eidos*, görünüm'den). Zool. Temiz sulu ve çok akıntılı ırmaklarda ve ender olarak da göllerde yaşayan kemikdibalıklar familyası. (Üyeleri yüzme kesesi sayesinde havayı solur, çeşitli omurgasızlarla beslenir. Sardalyamsılar takımı.)

UMBRİEL, Uranüs'ün, 1851'de ingiliz gökbilimci W. Lassell tarafından keşfedilen ikinci uydusu. Yörüngesinin yarı büyük ekseni: 267 000 km. Yıldız dolanım süresi: 4 g 3 sa 28 dk. Tahmini çapı: 1 100 km. Uranüs'ün diğer uyduları gibi ters yönde dolanan Umbriel'in, silikat, su buzu ve diğer buzların karışımından oluştuğu sanılmaktadır.

UMDE a. (ar. *ʿumde*). *Esk.* **1.** Dayanılacak, inanılacak şey, ilke. **—2.** Dayanılacak şey, dayanak. **—3.** *Herkesin güvendiği kimse.* **—4.** *Umdet-ül-manevi*, gökleri yüksek tutan şey.

Umdet ût-tevarih, Kırımlı Hacı Abdülgaffar'ın Kırım tarihi ile ilgili yapıtı. 1774'te yazıldığı anlaşılan bu yapıt, Kırım'ın daha çok Osmanlılar'a bağlı bulunduğu dönemdeki hanlarını ve bu süre içindeki olayları içerir. Yapıt, Kırım tarihi için güvenilir bir kaynak sayılır.

UME Å, İsveç'te kent, Västerbotten ilinin *(län)* merkezi; 85 108 nüf. (1986). 1622'de Gustaf-Adolf'un *Ume älv* kıyısında kurdurduğu kent günümüzde bir ticaret ve üniversite merkezidir. Makine yapımı. *Holmsund* önlimanı bir sanayi ve kereste dışsatım merkezidir.

UME ÄLV, İsveç'te ırmak, Botten körfezine dökülür; 460 km. Storuman gölünü aşar ve Vindelälven ile Juktå'yı alır. Hidroelektrik tesisleri.

UM EL-BUVAGİ, Cezayir'de kent, vilayet merkezi, Konstantin'in G.-D.'sunda; 44 199 nüf. (1987). *—Um El-Buvagi vilayeti*, 8 123 km²; 403 936 nüf. (1987).

UM-ER-REBİA, Batı Fas'ta ırmak; 556 km. Timhadit yakınında, derin vadilerle yarılmış Orta Atlaslar causse'uyla kıvrımlanmış dağ sıralarının birleştiği yerde yüzeye çıkan kaynaklardan oluşan Um-er-Rebia, Tadla ovasına açılır (sulama barajı). Üstünde Bin el-Viden barajının kurulduğu uved el-Abid'in ve Tesaut'un sularıyla büyüyen ırmak K.-B.'ya doğru yönelir ve Rehamne kütlesinde derin bir vadiye gömülür. Derin vadisi, Dukkele ile eş-Şaviye ovalarını birbirinden ayırır ve Azemmur'da Atlas okyanusu'na ulaşır. Aşağı çığın üstünde kurulan birkaç baraj, sulama olanağı verir ve Casablanca ile kıyıdaki öbür kentlerin içme suyu gereksinimini karşılar.

UMEZAKİ HARUO, japon romancı (Fukuoka 1915 - Tokyo 1965). "Savaş sonrası kuşağın" temsilcilerindendi. Karışıklık içerisindeki Japonya'yı ve uç konumlarda bulunan insanların derin ruhsal durumlarını betimledi (*Sakuracima*, 1946; *Hi no Hate*, 1947). Yapıtlarında, özellikle de *Boroie no Şuncu* (1954) ve *Sunatokei*'de (1955) üslubunun yetkinliği ve yergisel havayla dikkat çeker. Çoğu zaman *vatakuşi-şosetsu*'nun ya da kişisel romanı (*Kuruihi Tako*, 1963) geleneksel türüne çok yakındır.

UMFREDO → UNFREDO.

UMİAK a. (eskimoca sözc.). Fok balığı derilerinden dikilerek yapılan ve Eskimolar tarafından önemli taşıma işlerinde, örneğin mevsimlik göçte kullanılan tekne. (Bütün aileyi alan bu tekne bir pagayla yürütülür.)

UMİRİ a. Tropikal Amerika'da yetişen ve ince dokulu, sert ve ağır esmer bir odun veren ağaç. Odunu yapı ve karoseri işlerinde kullanılır. (*Humiria* cinsi; *Humiriaceae* familyasının örnek tipi.)

UMK, -ku a. (ar. *ʿumḳ*). *Esk.* Derinlik.

UMKAN be. (ar. *ʿumḳ*'tan *ʿumkan*). *Esk.* Derinliğine, derinlemesine.

UMLAUT a. (almanca *Umlaut*). Dilbil. Alman dilbilgisinde, kimi ünlülerin üstüne konan (ä, ö, ü) ve tını değişimini belirten gösterge.

UMMA a. Ummak eylemi.

UMMA, bugün **Cuha** (Irak), Lagaş'ın K.-B.'sında Sümer kenti. XXV.-XXIV. yy.'da Lagaş'ın rakibiydi, Lugal-zagesi yönetiminde onu yenilgiye uğrattı. Akkad, Gutiler ve Ur İmparatorluğu'na bağlandı, daha sonra tüm önemini yitirdi.

UMMAK g. f. **1.** *Bir şey ummak, -acağını ummak*, onu beklemek, umut etmek, olmasını istemek ya da olabileceğini sanmak, düşünmek: *Yardım ummak. Neler ummuştum nelerle karşılaştım. Misafir umduğunu değil bulduğunu yer (atasözü). Karısının bir gün kendisine döneceğini umuyor. Yakında buradan kurtulacağımı umuyorum. Bu işin beni bu kadar uğraştıracağını ummamıştım. Toplantının daha eğlenceli geçeceğini ummuştum.* **—2.** *Bir kimseden, bir şeyden, bir şey ummak*, ondan belli bir biçimde davranmasını beklemek; o şeye bel bağlamak: *Doğrusu ondan bu kadarını ummazdım. Bu tasarıdan çok şey ummuştum.* **—3.** *Umduğu gibi çıkmamak*, bir kimse sözkonusuysa, beklenilen ya da taşıdığı sanılan niteliklerden yoksun olmak: *Umduğum gibi çıkmadı, korkağın tekiymiş.* ‖ *Uma uma döndük muma*, bir şeyi beklemekten duyulan sıkıntı ve usancı belirtmek için söylenir. ‖ *Umarım*, dilerim, öyle olmasını isterim: *Umarım beni anlamışlardır.*

◆ **umulmak** edilg. f. **1.** Ummak eylemine konu olmak, umut edilmek, beklenmek, sanılmak: *Sporcularımız umulduğu kadar başarılı olamadılar. Bu kadar üyenin dernekten istifa edeceği hiç umulmuyordu.* **—2.** *Umulmadık* ya da *ummadık*, beklenmeyen, düşünülmeyen: *Başına umulmadık işler geldi. Ummadık taş baş yarar* (atasözü).

UMMAL çoğl. ar. (ar. *ʿāmil*'in çoğl. *ʿummāl*). *Esk.* **1.** Tahsildarlar. **—2.** Valiler. **—3.** Mutasarrıflar.

UMMAN a. (ar. *ʿummān*). *Esk.* **1.** Engin deniz, okyanus. **—2.** *Umman-ı adem*, yokluk denizi.

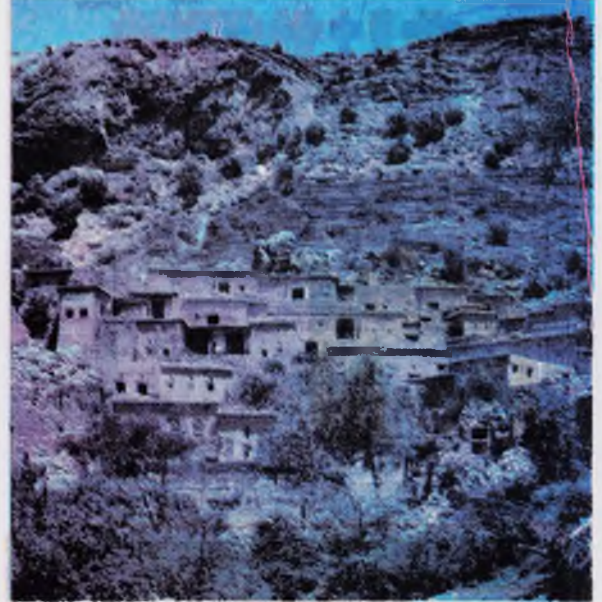
UMMAN, Arap yarımadasında devlet, Basra körfezi girişindeki (Musandem yarımadası) Hürmüz boğazından yarımadanın güneyindeki Derbet Ali burnuna kadar uzanır; 212 000 km²; 1 640 000 nüf. (1992). Başkenti *Maskat*. Ülkenin ana omurgası, cebel Ahdar'da ("Yeşil dağ") 3 000 m'yi bulan Umman dağlarından oluşur. Yaz musonları sayesinde bol yağış alan (yılda 400-500 mm) bu dağlarda, İbadiler'in harici mezhebinden yerleşik ve yarı-göçebe bir halk (toplam nüfusun dörtte üçünü) yaşar. Dağlar arasına sıkışan Batina kıyı ovasında çoğu sünni, daha karışık bir topluluk yaşar. Diğer yandan Rubülhali çöllerinin bir bölümünün ötesinde, gene yaz yağmurlarının alan ve günlük ağaçlarının yetiştiği bir bölge olan yarımadanın G. kıyısındaki Zufar tepelerinde arap olmayan sami toplulukları (Karalar) bulunur.

XVII. ve XVIII. yy.'lar boyunca denizlerde, özellikle Afrika'nın doğu kıyısına ve Zanzibar'a (1861'e kadar Umman'ındı) yönelik büyük bir yayılmacılık siyaseti döneminden sonra, Maskat ve Umman sultanlığı ingiliz himayesi altında (1891) kendi içine kapandı. 1949'dan başlayarak petrol alanlarının bulunmasıyla yeniden canlanan Suudi Arabistan'ın isteklerine, İngiltere'nin yardımıyla karşı koydu. 1967'den sonra gerçekleşen petrol dışsatımı (boruhattının ulaştığı Mina el-Fahal limanından), yılda 20 ila 40 Mt'luk üretim kapasitesi sayesinde (tahmini rezervler 589 Mt) modernleşme hareketinin başlatılmasına olanak verdi. Devlet, hemen hemen tüm üretimi gerçekleştiren *Petroleum Developpement (Oman) Limited*'i denetimi altında tutmaktadır.

1970'te Zufar'da ortaya çıkan karışıklıklar ve Umman'da yapılan bir hükümet darbesi (23 temmuz), sultan Sait bin Teymur'u, oğlu Kabus bin Sait lehine tahttan çekilmek zorunda bıraktı. Yeni sultan bir

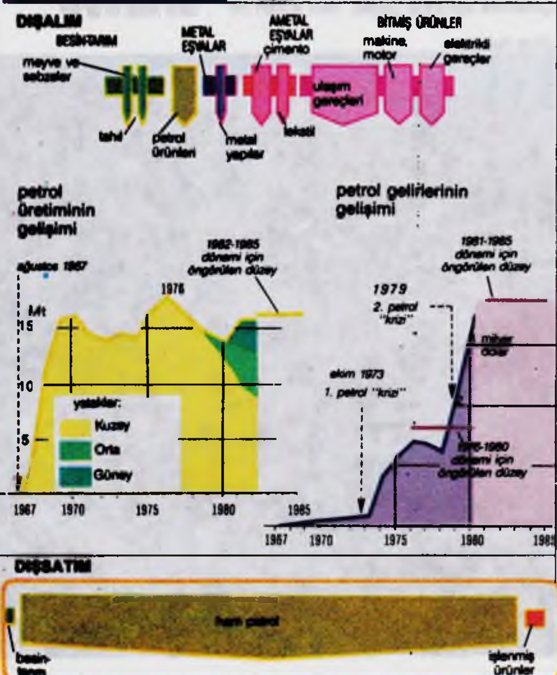
Umman
cebel Ahdar'da bir köy

Chris Kutschera

EKONOMİ

açıklık politikasını başlattı, zufarlı asilleri bağışladı. Ülkenin adını değiştirdi (eskiden "Umman sultanlığı"ydı). Başbakan olarak seçtiği amcası Seyit Tarık, eylül 1971 karışıklıkları ve grevlerinden sonra istifa etmek zorunda kaldı, yerine bir başkası getirilmedi. 1971 sonunda ayaklanma hareketleri, özellikle Güney Yemen'den askeri destek gören Umman ve Basra körfezi halk kurtuluş cephesi (UBKHKC) içinde birleşti. Bunun üzerine Kabus bin Sait, Arap devletleri birliği'ne katılma kararı aldı. 1973-1975 arasında İran ve Ürdün birlikleri, Halk kurtuluş cephesi'ne (1974'te "Umman halk kurtuluş cephesi" [UHKC] adını aldı) karşı girişilen geniş saldırıya katıldı. 1979'da İran'da şahlık rejimi devrilince, İran kuvvetleri Umman'dan çekildi.

Sudan ile birlikte, Camp David anlaşmalarını (1978) ve Mısır-İsrail barış anlaşmasını (1979) ısrarla onaylayan tek arap devleti Umman, 1990-1991 Körfez krizinden yararlandı. Irak ve Kuveyt'in piyasada bulunmayışı nedeniyle üretimini artırma (1990'da 40 Mt, 1991'de 58 Mt) ve petrol fiyatlarının yükselmesi nedeniyle fazla gelir elde etme fırsatını buldu.

UMMAN denizi, Hint okyanusu'nun kuzey-batı kesimi; Somali, Arabistan yarımadası, Hindistan kıyısı, Maldiv ve Lakdiv takımadaları arasında; 7 500 000 km^2. Kızıldeniz'e ve Hürmüz boğazıyla Basra körfezine bağlanır. Petrol taşımacılığında büyük bir transit yoludur.

UMM EL-KAYVAYN, Birleşik Arap Emirlikleri'nden biri, Basra körfezi kıyısında, Dubay'ın K.-D.'sunda; 29 229 nüf. Başkenti *Umm el-Kayvayn.*

UMM KATAFA mağarası, Yahudiye çölünde, Franklar dağının G.'inde Tarihöncesi dönem mağarası. Burada ortaya çıkarılan taş endüstrisi, tayasio endüstrisi, orta ve üst acheul kültürü ve micoque endüstrisinin özelliklerini yansıtır.

UMM SAİD, Katar'da petrol limanı, Arabistan yarımadasında, Katar yarımadası kıyılarının doğu kesiminde ed-Davha'nın G.'inde, Duhan'a bir petrol boruhattıyla bağlanır. Petrol rafinerisi ve petrokimya. Demir-çelik, doğal gaz sıvılaştırma tesisi. Besin sanayileri.

Umm Şeyf, Basra körfezi'nde (Abu Zabi), Das adası terminaline bağlanan petrol yatağı.

UMRAN → ÜMRAN.

UMRANİ, UMRANİYE sıf. (ar. *ʿumrānī, ʿumrāniyye*). *Esk.* Uygarlık ve bayındırlıkla ilgili.

UMRANİYE, Afyonkarahisar'ın Emirdağ ilçesinde bucak; 3 470 nüf. (1990); 16 köy. Merkezi *Umraniye,* 216 nüf. (1990).

UMRE a. (ar. *uʿmre*). İsl. **1.** Hac* zamanı dışında Kâbe'yi tavaf* ve Safa ile Merve tepeleri arasında say* etmekle yerine getirilen ibadet. (Bk. *ansikl.* böl.). **—2.** *Umre-i nebevi,* Hz. Muhammet'in hac farz olmadan önce gerçekleştirdiği hac ziyareti.

—ANSİKL. Umre, hac ziyaretine benzediğinden, "küçük hac" diye de anılır. Belirli bir zaman sınırı bulunmayan ve istenildiğinde yapılabilen umre, yalnız arefeyle kurban bayramının 4 gününde mekruh sayıldığı için yapılamaz. Umre, hanefi ve malikilere göre sünnet, hanbelilere göre vacip, şafiilere göre de farzdır. Umrenin rüknü (yerine getirilmiş sayılması için koşul) Kâbe'yi tavaf etmektir. Tavafın 4 şavt*'ı (Kâbe çevresinde dönüş) farz, 3 şavtı vaciptir. Hanefilere göre umre için ihrama girmek farz olduğu gibi, Safa ile Merve arasında say etmek, saçları kestirmek (halk) ya da kısaltmak (taksir) da vaciptir. Hac gibi, umre için de ihrama "mikat*" denen yerlerde girilir. Hac sırasında yerine getirilen sünnetler ve öteki uygulamalar, umre için de geçerlidir.

-UMSA → -IMSA.

UMTALİ, günümüzde **Mutare,** Zimbabve'nin doğusunda kent, Manicaland ilinin merkezi, Beira demiryolu; 74 000 nüf. Ticaret ve sanayi (petrol rafinerisi, besin ürünleri, tekstil, otomobil montajı, deri işleme) merkezi.

UMTATA, Güney Afrika'da kent, Transkei'nin merkezi, East London'ın K.-K.-D.'sunda; 25 000 nüf. Kereste sanayisi.

UMU a. Umut, istek.

UMUDUM, Erzurum'un merkez ilçesi merkez bucağına bağlı köy; 1 125 nüf. (1990). Köyün 3 km B.'sındaki Umudumtepe'de bir urartu kalesinin sur kalıntıları vardır. Kale içinde çeşitli yapılara ait büyük blok taşlar bulunur. Ayrıca kayalara oyulmuş farklı büyüklükte ve biçimlerdeki niş ve duvar kalıntılarının bir kutsal alanla ilişkili olduğu sanılmaktadır. Kalenin bulunduğu kayanın G. yüzünde çok ince taş işçiliği gösteren, bir soyluya ait olduğu sanılan kaya mezarı vardır.

UMULMAK → UMMAK.

UMUM sıf. (ar. *ʿām*'dan *ʿumūm*). **1.** *Esk.* Tüm, bütün: *Umum esnaf bu talimata uymak zorundadır.* **—2.** Genel: *Umum müdürlük.*

◆ a. *Esk.* Bütün halk, bütün insanlar, kamu: *Sahiller umuma açılacak. Umumun arzusuna uymak.*

UMUMEN be. (ar. *ʿumūm*'dan *ʿumūmen*). *Esk.* Tam olarak, bütünüyle, herkesçe.

UMUMHANE a. (ar. *ʿumūm* ve fars. *ḫāne*'den *ʿumūm-ḫāne*). GENELEV'in eşanlamlısı.

UMUMİ sıf. (ar. *ʿumūm* ve *-ī*'den *ʿumūmī*). **1.** Umuma, herkese ait, herkesle ilgili; genel: **—2.** *Umumi efkar,* kamuoyu.

—Cez. huk. *Umumi adap ve aile nizamı aleyhine suçlar,* genel ahlak ve aile düzenine karşı işlenen kimi suçların ortak adı. (Türk cez. k.'nun 414 ve onu izleyen maddelerinde yer alan bu tür suçların başlıcaları şunlardır: ırza geçme, kız kaçırma, fuhuşa teşvik vb.)

—Huk. *Umumi heyet* → GENEL* KURUL. || *Umumi menfaate hâdim cemiyet* → KAMUYA YARARLI DERNEK*.

UMUMİYAT, -tı çoğl. a. (ar. *ʿumumiyyet*'ın çoğl. *ʿumumiyyāt*). *Esk.* Genel konular.

UMUMİYE sıf. (ar. *ʿumūmī*'nin dişl. *ʿumūmiyye*). *Esk.* Umuma ait, genel, herkesle ilgili: *Efkâr-ı umumiye* → EFKÂRIUMUMİYE. *Ahval-i umumiye* (genel durum). *Emniyet-i umumiye* (polis kuvvetleri genel müdürlüğü).

UMUMİYET, -ti a. (ar. *ʿumūm* ve *-iyyet*'ten *ʿumūmiyyet*). *Esk.* **1.** Genellik, bir şeyin kamuya ait olması, belli bir kesime ya da zümreye ait olması. **—2.** *Umumiyet itibariyle,* genellikle. || *Umumiyet üzere,* genel olarak, her zaman ve her yerde olduğu gibi.

UMUMİYETLE be. (ar. *ʿumūmiyyet*'ten). Genellikle, genel olarak.

UMUR çoğl. a. (ar. *emr*'in çoğl. *umūr*). *Esk.* **1.** İşler, görevler. **—2.** *Umur-aşina,* işbilir. || *Umur-dide,* iş görmüş. || *Umur-ı adiye,* her günkü işler. || *Umur-ı akliye,* akılla ilgili işler. || *Umur-ı amme,* kamu işleri. || *Umur-ı askeriye, umur-ı seyfiye,* askerlikle ilgili işler. || *Umur-ı beytiye,* ev işleri. || *Umur-ı cumhur,* ulusal işler. || *Umur-ı dahiliye,* iç işler. || *Umur-ı devlet, umur-ı mülkiye,* devlet işleri. || *Umur-ı hariciye,* dış işler. || *Umur-ı hayriye,* hayır işleri. || *Umur-ı maliye,* para ile ilgili işler. || *Umur-ı mühim-*

me, önemli işler. || *Umur-ı sıhhiye*, sağlıkla ilgili işler. || *Umur-ı tevliyet*, vakıf mütevellisinin yükümlü olduğu işler. || *Umur-ı tıbbiye*, tıpla ilgili işler. || *Umur-ı zaptiye*, güvenlikle ilgili işler. || *Umur-ı zatiye*, kişisel işler. || *Umur-ı zihniye*, zihinle ilgili işler.
—İsl. huk. *Umur-u adliye*, adaletle ilgili işler. || *Umur-u tevliyet*, vakıf mütevellisinin yükümlü olduğu işler.

UMUR a. (ar. *umūr*, işler'den). **1.** Aldırma, önem verme, iş sayma. **—2.** *Umurunda olmak (olmamak)*, bir şeye, bir kimseye önem vermek, onu umursamak (önem vermemek, umursamamak): *Bana neler olduğu umurunda mı? Hiçbir şey, hiç kimse umurunda değildi.* **—3.** *Umur etmek*, aldırış etmek, önem vermek. || *Umur görmüş*, görgüsü ve deneyimi olan, önemli görevlerde bulunmuş. || *Umurumun teki*, bir şeye karşı hiçbir ilgi duymadığını, onu umursamadığını vurgulamak için söylenir.

UMURBEY, Çanakkale'nin Lapseki ilçesine bağlı bucak; 4 965 nüf. (1990); 8 köy. Merkezi *Umurbey*, 2 845 nüf. (1990).

UMURBEY, Bursa'nın Gemlik ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 3 479 nüf. (1990). Celal Bayar müzesi.

UMUR BEY I Gazi, Aydınoğulları beyi (Selçuk 1309 - İzmir 1348). Aydınoğulları beyliğinin kurucusu Gazi Mehmet Bey'in oğlu. Babası, egemenliği altındaki topraklardan Ayasuluğ (Selçuk), Sultanhisar, Bodemya, Tire ve İzmir'i 5 oğlu arasında bölüştürünce (1328), kendi payına düşen İzmir limanında oluşturduğu güçlü donanmayla Sakız, Bozcaada, Semendirek, Gümülcine yöresine, Ege adaları'na ve Mora kıyılarına başarılı seferler düzenledi. Babasının ölümü üzerine (1334) kardeşlerinin oybirliğiyle beyliğin başına geçti. Saruhanoğlu Süleyman Bey'le anlaşarak Yunanistan kıyıları ve Mora'ya yaptığı seferden pek çok tutsak ve ganimetle döndü (1335); aynı yıl Alaşehir'i (Philadelphia) ele geçirdi, Bizans devletiyle iyi ilişkiler kurması sonucu Foça'yı denizden kuşatan imparatora karadan yardım etti (1336), onların Karadeniz seferine katılarak Kili ve Eflak taraflarını yağmaladı (1339-1340); ayrıca, Bizans'taki taht kavgasına da karışarak küçük imparator İoannes'in annesi ve naibesi Anna'ya karşı dostu Kantakuzenos'u destekledi. Ancak, Ege'de türk deniz üstünlüğüne son vermek isteyen papa Clemens VI'nın girişimiyle Rodos şövalyelerinin yönetiminde harekete geçen bir haçlı donanması, ani bir baskınla "Gâvur" (kıyı) İzmir'i ele geçirdi, Aydınoğulları donanmasını yakıp yok etti (1344). Kentin bu kesimini geri almak için büyük çaba harcayan Umur Bey, bu uğurda Haçlılar'a karşı giriştiği bir savaşta vurularak şehit düştü. Kardeşlerinden Hızır Bey ardılı oldu. (→ Kayn.)

UMUR BEY II, Aydınoğulları beyi (Selçuk 1367 - *ay. y.* 1405). İsa Bey'in oğlu. Ankara savaşı'ndan (1402) sonra "Gâvur" (kıyı) İzmir'i de alarak Aydınoğulları beyliğini yeniden canlandıran Timur, bu ülkenin yönetimini İsa Bey'in iki oğlu Musa ve Umur beylere verdi (1402). Ancak, ertesi yıl Musa ölünce (1403), Umur, beyliğin merkezi Selçuk'ta tek bey olarak kaldı. Timur Anadolu'dan ayrıldıktan sonra Umur'un amcası İbrahim Bahadır'ın oğulları olan ve İzmiroğulları diye de anılan Kara Hasan Selçuk'u, kardeşi Cüneyt de İzmir'i ele geçirerek Umur'u Menteşeoğlu İlyas Bey'in yanına sığınmak zorunda bıraktılar. Menteşeoğlu'nun yardımıyla Selçuk'u kuşatan Umur Bey, teslim aldığı Kara Hasan'ı Marmaris'te hapse attırdı. Ancak, kardeşini hapisten kurtaran Cüneyt Bey, sonra da Selçuk üzerine yürüyerek kenti denizden ve karadan kuşattı. Sonuçta kızını verdiği ve İzmir'i yönetimine bıraktığı amcaoğlu Cüneyt'le bir anlaşma yapan Umur Bey, beyliğin başında kalmayı başardı (1405). Aynı yıl bir yiyecekten zehirlenerek öldü ve İzmiroğlu Cüneyt Bey ardılı oldu.

UMUR BEY Karatimurtaşoğlu, türk komutan (öl. 1461). Rumeli beylerbeyi Kara Timurtaş Paşa'nın oğlu. Fetret* devri'nde (1402-1413) Çelebi Mehmet'in yanında yer aldı, onun Mehmet I unvanıyla padişah olmasından (1413) sonra Bizanslılar'ın Fetret devri'nden yararlanarak ele geçirdikleri Hereke, Gebze, Darıca, Kartal ve Pendik yörelerini geri almakla görevlendirildi. Fethettiği bu yerlerin gelirlerini Bursa'daki bayındırlık işlerine, özellikle Yeşil cami'nin yapımının tamamlanmasına ayırdı (1419). Daha sonra Murat II'nin de hizmetinde bulundu. İstanbul'un fethine katıldı (1453), Fatih'in Trabzon seferi sırasında (1461) hastalanarak öldü.

UMURLU, Aydın'ın merkez ilçesine bağlı bucak; 18 386 nüf. (1990); 15 köy. Merkezi *Umurlu*, 9 157 nüf. (1990).

UMURSAMAK g. f. *Bir kimseyi, bir şeyi umursamak*, onlara önem vermek, dikkat etmek, ilgiye değer olduklarını düşünmek; aldırış etmek (olumsuz olarak kullanılır): *Başkalarını, insanların düşüncelerini umursamayan bir genç.*

◆ **umursanmak** edilg. f. Önem verilmek, dikkate alınmak.

UMURSAMAZ sıf. Hiçbir şeye önem vermeyen, umursamayan, bir şeye gereken dikkati göstermeyen kimse, onun davranışı için kullanılır; aldırmaz, kayıtsız.

UMURSAMAZCA be. Umursamaz bir biçimde.

UMURSAMAZLIK a. Hiçbir şeyi umursamama durumu; aldırmazlık: *Büyük bir umursamazlık içinde olmak.*

UMURSANMAK → UMURSAMAK.

UMUT a. (*ummak*'tan *um-ut*). **1.** Kişiyi, umulan şeyin gerçekleşeceğine inanarak beklemeye, geleceğe güven duymaya iten duygu; ümit: *Umutla yaşamak. Onu canlı bulmamız zayıf bir umut.* **—2.** Bu duyguyu veren kimse ya da şey; ümit: *Yaşlı kadının tek umudu küçük oğluydu. Umudumuz sensin, bunu unutma. Tek umudum onun hâlâ yaşıyor olması.* **—3.** Belli bir alanda başarıya ulaşmak için gerekli tüm nitelikleri taşıdığına inanılan, gelecekte kendisinden bu alanda başarılar beklenen kimse; ümit: *Caz dünyamızın büyük umutlarından biri.* **—4.** *Umut, ümit etmek*, bir şeyin gerçekleşmesini umarak beklemek. || *(Bir şeye ya da bir kimseye) umut, ümit bağlamak*, bir kimseden bir şeyler beklemek, ona güvenmek; bir işin gerçekleşmesini ummak, ona bel bağlamak: *Hepimiz ona, onun vereceği yanıta umut bağlamıştık.* || *Umut, ümit beslemek*, ummak, umut etmek. || *Umut, ümit dünyası*, olması, gerçekleşmesi olanaksız şeyleri bile ummanın doğal karşılanması gerektiğini belirtir. || *Umut, ümit fakirin ekmeği ye Mehmet ye*, istekleri bir türlü gerçekleşmeyen, buna karşın beklentisini sürdüren kişilerin durumu için söylenir. || *Umut, ümit ışığı*, istenen bir şeyin olacağı, gerçekleşeceği izlenimini veren belirti: *Şimdilik bir umut ışığı belirdi, bakalım nasıl sonuçlanacak.* || *Umut, ümit kaf dağının ardında*, bir işin tümüyle umutsuz olduğunu, onda hiçbir umut bulunmadığını anlatmak için söylenir. || *Umut, ümit kapısı*, istenilen bir şeyi gerçekleştireceği beklentisiyle bağlanılan durum ya da yer: *Onun gelmesiyle yeni bir umut kapısı daha açılmıştı.* || *Umut, ümit kesmek*, bir şeyin artık gerçekleşemeyeceği sonucuna varmak, ummaktan, beklemekten vazgeçmek: *Ben umudumu kestim, bu iş olmayacak.* || *Umut, ümit uyanmak*, bir umut doğmak, belirmek. || *Umut, ümit vermek*, bir kimsenin ummasını sağlamak, onu umdurmak, umutlandırmak. || *Umut yok*, durum umutsuz: *Hastadan umut yok.* || *Umuda, ümide kapılmak, düşmek*, bir şeyin olacağına, gerçekleşeceğine inanmak, ummak. || *Umudu birinde ya da bir şeyde olmak*, o kimseye ya da o şeye bel bağlamak: *Bütün umudumuz sende, bu işi ancak sen yaparsın.* || *Umudu, ümidi kırılmak, sönmek*, bir şeye, bir şeyin gerçekleşeceğine olan inancı sarsılmak, umudu kalmamak. || *Umudu, ümidi suya düşmek; umudu, ümidi boşa çıkmak*, umudu gerçekleşmemek. || *Umudunu, ümidini kesmek*, umut bağlanan ya da beslenen bir şeyin artık gerçekleşemeyeceği kanısına varmak. || *Umudunu, ümidini kırmak*, güvenini sarsmak: *Onun bu davranışı umudumu kırdı.* || *Umudunu, ümidini yitirmek*, hiçbir beklentisi kalmamak. || *... mak + umuduyla*, beklentisi içinde: *Görüşmek umuduyla.*
—Olasıl. BEKLENTİ'nin eşanlamlısı.

Umut, yönetmenliğini Yılmaz Güney'in yaptığı türk filmi (1970). Filmde adanalı faytoncu Cabbar (Yılmaz Güney) ile arkadaşı Hasan'ın (Tuncer Kurtiz) ağır yoksullukları içinde doğaüstü güçlere yönelip gerçekleşmeyecek bir umudun peşinde koşmaları ve kısır bir döngüye düşmeleri anlatılır. Umut, italyan yenigerçekçi akımının Türkiye'deki uzantısını oluşturan filmlerden biridir. Umut, Adana Altın koza film yarışması'nda (1970) en iyi film, en iyi yönetmen, en iyi görüntü ödüllerini kazanmasının yanı sıra bir yıl sonra Grenoble film şenliği'nde özel jüri ödülleri kazandı.

UMUT, Yunanlılar'ın *Elpis*, Romalılar'ın *Spes* adı altında büyük saygı gösterdikleri alegorik tanrı.
—İkonogr. Antikçağ sanatçıları Umut'u başında çiçeklerden yapılmış bir tas taşıyan, elinde bir zambak (Hadrianus'un madalyası), haşhaş çiçekleri, buğday başakları ya da Pandora'nın kutusunu tutan ve kimi zaman yanında bir arı kovanı bulunan genç bir nymphe olarak canlandırdılar.

Réunion des musées nationaux

Umut (1872'ye doğr.)
Puvis de Chavannes'ın yapıtı
Louvre müzesi, Paris

Umut, gotik katedrallerin taçkapılarında, öbür erdemlerin arasında ve Diriliş bayrağını taşırken, sıkça canlandırıldı. Giotto Umut'u, ellerini bir meleğin sunduğu tanrısal taca doğru uzatan kanatlı bir genç kadın olarak betimledi (Padova'daki Arena). Başka yapıtlarda bir bereket boynuzuyla, XV. yy.'da bir arı kovanı, bir kürk ya da bir orakla birlikte görülür; başının üzerinde yelkenleri şişkin bir gemi bulunur. Bu gemiden dolayı daha sonra Umut figürüne bir de çapa eklenmiştir: P. Mignard'ın tablosunda (Quimper) böyle canlandırılmıştır. Puvis de Chavannes Umut'u elinde küçük bir dal tutan çıplak bir genç kız olarak göstermiştir (Louvre).

Umut *(l'Espoir)*, André Malraux'nun romanı (1937). Yapıt, İspanya İç Savaşı'nı cumhuriyetçi gözüyle aktaran bir tür roman-röportajdır. Bir yıl önce tüm dünya, Alcazar'da kuşatma altında tutulanların kahramanca savunmalarını coşkuyla karşılamıştı; oysa Malraux kuşatmayı kuşatanların cephesinden betimler. Onun seçimi değişmeyecektir: sonunda "kardeşliğin mahşer günü" de gelse, o direniş-

Cinémathèque française

***Umut*'tan bir sahne André Malraux'nun kendi romanından yaptığı film (1938-39'da gerçekleştirilmekle birlikte, ancak 1943'te gösterilebildi)**

ten ve devrimden yana olacaktır. Gene de "Umut"un içinde zaman zaman umutsuzluk baş gösterir. Başyapıtı sayılabilecek bu romanda yazar, bir yandan eksiksiz bir görüş birliğinin hayalini kursa da ("kendisini meydana getirenlerden daha soylu bir filo"), cumhuriyetçilerin yenilgisinde önemli bir rol oynamış olan "ayrılıklar"ı da görmezlikten gelemez. —Malraux, bu kitabın bazı bölümlerinden esinlenmekle birlikte,birçok özgün sekansa da yer veren bir film gerçekleştirdi. 1938'de çekimine başlanan film, 1939'da francocu birliklerin Barcelona'ya girişi üzerine yarım kaldı; ağustos 1939'da Paris'te programa alınan film, birkaç kez *Sierra de Teruel* başlığıyla gösterildi, ancak savaşın ilanı üzerine gösterimi ertelendi ve ancak 1943'te yeniden oynatılabildi.

UMUTLANDIRMAK → UMUTLANMAK.

UMUTLANMAK gçz. f. Bir şeyin olmasını umutla beklemek, ümitlenmek: *Trende hiç değilse iki kişilik yer bulabiliriz diye umutlanmıştık.*

◆ **umutlandırmak** ettirg. f. *Bir kimseyi umutlandırmak*, onun umutlanmasına, umuda kapılmasına yol açmak, ona umut vermek; ümitlendirmek: *Evi kiraya vermeyecekseniz bizi boş yere umutlandırmayın.*

UMUTLU sıf. **1.** Umudu olan, umut besleyen; ümitli: *Sonuçtan umutlu olduğumu söyleyemem.* **—2.** Gerçekleşmesi umulan; umut vaat eden: *Umutlu bir gelişme.*

UMUTSUZ sıf. **1.** Umudunu yitirmiş, yaşamdan hiçbir beklentisi olmayan kimse için kullanılır; ümitsiz: *Kurtuluşu intiharda bulan umutsuz bir adam.* **—2.** Bir şeyin olmasından, gerçekleşmesinden umudunu kesmiş olan bir kimse için kullanılır: *Bu işin yapılacağını sanmıyorum, bu konuda çok umutsuzum.* **—3.** İyileşme umudu kalmayan, kendisinden umut kesilen kimse için kullanılır; ümitsiz: *Umutsuz bir hasta.* **—4.** Düzelmesi, iyi bir sonuca ulaşması beklenmeyen bir durum, bir olgu için kullanılır; ümitsiz: *Umutsuz bir kanser vakası. Durum, tümüyle umutsuz.*

UMUTSUZLUK a. Tüm umutların yitirilmesi; ümitsizlik: *Onların bu tutumunu gördükçe umutsuzluğa düşüyorum. Umutsuzluğa kapılmak.*

UMVUKWE sıradağları, Zimbabve'nin kuzeyinde dağ kütlesi. Krom madeni.

UMVUMA, Zimbabve'nin orta kesiminde yer, Gweru'nun D.'sunda; 1 500 nüf. Eski bir madencilik merkezi olan Umvuma, bugün bir karayolu ve demiryolu kavşağı ve tarım ürünleri (tütün, mısır, büyük baş hayvan) pazarlama merkezidir.

UN a. **1.** Buğdayın ya da bazı tahılların, bazı bitkilerin öğütülmesiyle elde edilen toz. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Un çuvalı gibi tozmak*, kimi kişilerin hiçbir şeyleri yokmuş gibi görünmelerine karşın yine de gizlide saklıda paralarının bulunduğunu, zorlanırsa bunun ortaya çıkacağını vurgulamak için söylenir. ‖ *(Bir şeyi) un ufak etmek*, onu çok küçük kırıntılar durumuna sokmak. ‖ *Un ufak olmak*, çok küçük kırıntılar durumuna gelmek, parçalanmak. ‖ *Ununu elemiş, eleğini asmış*, bir kimsenin artık hiçbir şeyle uğraşmadığını belirtmek için söylenir.

—Bes. san. *Un fabrikası*, tahıl tanelerinin özellikle buğdayın un haline getirildiği fabrika. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Değirmenc. *Un valsi*, valsli değirmenlerde, unu istenen incelikte öğütmeye yarayan yüzeyi çok hafif dişli vals*. ‖ *İnce un*, çok saf ve yüksek kaliteli buğday unu. ‖ *Has un*, döner elektrik ilk geçen çok saf buğday unu.

—Eczc. İlaç olarak kullanılan birçok un formülü (yumuşatıcı, yatıştırıcı unlar) eskiden çeşitli kodekslerde yer alırdı. Bugün sadece, yakı bileşimine giren keten unu (keten tohumu unu) ve hardal unu (siyah hardal unu) bulunmaktadır.

—Hidr. bağl. Betonun bileşiminde bulunan ve en büyük boyutu 0,08 mm'den daha küçük olan tanecik.

—İkt. tar. *Un kapanı* → KAPAN.

—Jeomorfol. *Buzul unu*, bir buzulun yatağı üzerinde kazılması sonucu oluşan, limon boyunda ince artık. (Bu ince parçaları buzultaşları besler ve buzulaltı sel sularına süt rengini verir.)

—Miner. *Fosil un*, günlük dilde üç değişik maddeye verilen ad: 1. çoğunlukla Paris çevresindeki kalker kırıklarının yüzeyini kaplayan toz halinde, pamuksu görünümlü kalsiyum karbonat türü; 2. silisli diyatome artıklarından oluşan madde (bu madde *tripoli* ya da silisli fosil undur; opal ya da hidratlı silisle birlikte sınıflandırılmalıdır); 3. bileşiminde belirli oranda organik madde bulunan smektit bir Çin kili türü.

—Mutf. *Un çorbası*, yağda kavrulmuş unu et suyu yada suyla pişirerek yapılan çorba. ‖ *Un helvası* → HELVA. ‖ *Un kurabiyesi*, un, pudra şekeri ve yağla yapılan bir tür kurabiye. (Un, yağ ve pudra şekeriyle karıştırılıp yoğurulur, küçük parçalara bölünüp yağlanmış tepsiye pişirildikten sonra üzerine pudra şekeri serpilir.)

—Tarım. *Pres unu*, yağlı tohumların öğütülmesi ve preslenmesi sırasında oluşan ve süzgeç deliklerini tıkadıkları için elden geldiğince oluşmamasına çalışılan çok ince bitki artıkları.

—Zootekn. *Un yem*, hayvanların beslenmesinde kullanılan bazı ürünlerin işlenmesi ve öğütülmesiyle elde edilen madde. (Tahıllardan başka daha birçok ürün un biçiminde sunulmak üzere işlenir. Öylece hayvanlara dağıtılır ya da yoğun besin granülleri içinde çeşitli tahıl unlarına katılır. Küspeler, mezbaha artıkları [et unu], bazı balıklar ve balık konserve fabrikalarının artıkları [balık unu] sık sık un olarak işlenen besinlerdir.)

—ANSİKL. Unlar içinde eskiden beri en fazla kullanılan un buğday unudur. Buğday unu dokununca yumuşak gelen, parmağa yapışan, bastırılınca topaklaşan beyaz ya da hafif sarımtırak bir tozdur. Ekmek yapımında kullanılan unun ortalama bileşimi kuru madde olarak şöyledir: % 85 glusitler (un içindeki yüzdeleri; % 75 -85 nişasta, % 1-2 pentozanlar, % 0,5 selüloz, % 0,5-3 çeşitli şekerler), % 9-12 azotlu maddeler, % 1,5 yağlı madde, madensel maddelerin dolaylı ölçümü olarak % 0,5-0,6 "kül", artı enzimler ve vitaminler. Azotlu maddelerin büyük bir kısmı glüteni meydana getirir.

Tüketici bakımından, unun önemli bir özelliği saflığına, yani içerdiği tohum kabuğu oranına göre değişen beyazlığıdır. Kuşkusuz, daha çok kül içerdiğinden kabuk oranı yükseldikçe beyazlık azalır. Demek ki undaki kül oranı beyazlık için açık bir göstergedir. Ticarette unlar belirli bir sınıra ya da sınıra yakınlığa bağlı olarak bir "tip"e sokularak tanımlanır. Bu tipler resmi makamlarca belirlenir. Ekmekçilikte kullanılan unlar genellikle 55 tipindedir. Pratikte en çok üretilen bu tip un, kuru maddede % 0,45 ile 0,60 arasında değişen kül içerir. Bundan başka kül oranı % 0,50'den aşağı 45 tipi, kül oranı % 1,40'ın üstünde 150 tipi ve ara oranlarda unlar vardır (65, 80, 110 tipleri).

—Bes. san. Buğday temizleme, öğütme ve un karma işlemlerinden geçirilir. Öğütülmeden önce büyük bir özenle temizlenerek, gerektiğinde yıkanarak, kirlerinden arındırılır. Eğer buğday çok kuru ise, öğütülmek için en uygun nemliliğe getirilir. Bunun için buğday ıslatılır ve suyun tanelere iyice işlemesi için 24-48 saat dinlendirilir.

Asıl öğütme, buğday tanelerinin ve sonra da parçalarının art arda birçok kez kırılması (ezme, kesme) ve aynı zamanda her kırmadan sonra elde edilen parçacıkların iriliklerine göre ayrılmasıdır. Kırma işlemi, değirmen taşının yerini almış olan silindirli (valsli) makineler tarafından yapılır. Ayrım işlemi ise, mekanik elekler aracılığıyla gerçekleştirilir. Parçalar, büyüklüklerine göre, ya çok iri, yani kaba ürün ya da çok ince, yani un biçiminde olur. Bir de orta kategori, yani irmik vardır ki, bu da ayrıca iri, orta ve ince olarak ayrılır. Parçalar, yapılarına göre, karma ya da kirli (iç kısım + kabuk, bazen de iç kısım + çekirdek) ve homojen ya da saf (yalnız iç kısım) olur. Kaba ürünler, karışıktır. İç kısmın dış tabakalarından gelen irmik genellikle saf değildir; üzerinde kepek parçacıkları bulunur. Bu nedenle bu irmiklere, kepekli irmik ya da giyimli irmik denir. İç kısmın ortalarından gelen irmik ise saf ve temizdir, bu nedenle buna beyaz ya da çıplak irmik denir. Un zerreleri saf olmakla beraber, bazen kirlenmelerine yol açan çok ince kabuk parçaları, ince kepekler, içerebilirler.

Öğütmenin esası ya da anahtarı, iç kısmın, kabuklardan ve çekirdekten çok daha kolay kırılıp parçalanabilir olmasındadır. Bunun için, bir karma parça, kaba ürün ya da giyimli irmik, hafif bir öğütümeden geçirildiğinde şöyle bir parçacıklar karışımı elde edilir: 1) un; 2) çeşitli büyüklükte ve genellikle çıplak irmikler; 3) başlangıçta öğütüme alınan ve öğütüm sonucunda kabuğa yapışık iç kısmı çok azaldığı halde kabuk kısmı olduğu gibi kalmış bulunan -bu yüzden, en iri delikli elekten bile geçmeyip üstte kalacak kadar geniş- bir karma parça. Yeterince tekrarlanan bir öğütmeden sonra, kabuğun iç kısmı tamamiyle boşalır. Böylece elde edilen ürüne, eğer kaba üründen geliyorsa, kepek; giyimli irmikten geliyorsa irmik kepeği denir.

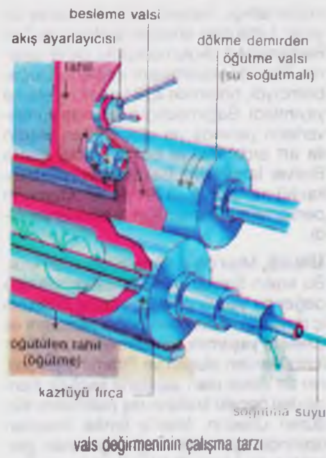
Değirmencilikte vals (silindir) ve elek sistemine pasaj adı verilir. Denemeler, 15 pasaj bulunması gerektiğini göstermektedir. Pasajlar 3 bölüme ayrılır. Bunlar, kırma irmik temizleme ve irmik öğütme bölümleridir ve sırasıyla buğday ve kaba ürünün, iri ve orta boy irmiğin, ince irmiğin işlenmesine yararlar. Her bölümde, parçacıklar, yukarıda belirtilen şeyama göre değişikliğe uğrar. Buğdayın tümü, birinci kırma pasajına gelir. Kaba ürünler, gittikçe birbirine yaklaşıp daralan yivlerle donatılmış silindirden oluşan kırma yatelerinin birinden diğerine geçer ve 5 geçişten sonra tükenerek kepek haline gelir. Her elek makinesi aynı zamanda, son ürün olan unu irmikten ayırır ve irmikleri iriliklerine göre sınıflar. İrmik temizleyiciler, ge-

nellikle düz, bazen de çok ince yivli valslerle donatılmıştır. Her temizleme pasajı, kırıcıdan gelen iri ve orta boy irmiklerle beslenir. Bu beslenme, ilk pasaj hariç, diğer pasajlarda, bir önceki pasajdan gelen ince irmikler dışındaki irmiklerle olur. Dördüncü temizlemeden sonra, giyimli irmikler tamamen tükenir ve böylece irmik kepeği elde edilir.

İrmik öğütme pasajları, düz valslerden (silindir) oluşur. Bunlar, kırıcı ve temizleyicilerden gelen ince irmikler ile bir önceki öğütme pasajından -birinci öğütme pasajı hariç- gelen ve şüphesiz incelmiş olan irmikleri alırlar. Altıncı öğütmeden sonra, giyimli irmiklerin iyice ayıklanan kabukları irmik kepeğine dönüşür. İç kısım hücrelerinin selülozik zarlarının daha dayanıklı olan parçaları ise, un dışı ürünlerden beyaz kepeği oluşturur. İç kısmın, ince irmiği meydana getiren tamama yakın bölümü ise un haline dönüşür.

Fazla kepek içeren irmiklerin ayrıca işlemden geçirilerek öğütme sürecinin daha da geliştirilebileceği kuramsal olarak düşünülebilir. Bunun için, her irmik türünün saflık derecesine göre sınıflandırılması gerekir. Bu iş, irmiğin ipek eleklerden geçirilmesi yoluyla yapılır. Ancak, bu yoldan sağlanan gelişmenin, ek masraflarına değmediği giderek herkesçe kabul edilmektedir. Bu yüzden, ipek eleği öngörmeyen diyagramlara gittikçe daha sık rastlanıyor. (Diyagram, değirmencilikte kullanılan işlemlerin tümünü gösteren sentetik ve özetleyici bir belgedir.)

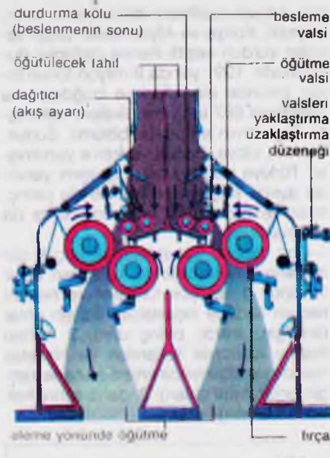
Sonuç olarak, pasaj unu, ya da kısaca "pasaj" denen 15 çeşit un elde edilir. Ticari unlar, bu 15 çeşit unun karışımından oluşur. Eğer unun mutlaka saf olması isteniyorsa, en kepekli pasajlar tamamen ya

vals değirmeninin çalışma tarzı

da kısmen karışımın dışında tutulur. Böylece bu kısımlar, düşük randımanlı, yani fabrika çıkışlı unu meydana getirirler. Normal beyaz ekmek yapımında kullanılan unun tipik bilançosu **şudur: 100 kg** buğday, 75 kg un, **23 kg da** yan ürünler verir; geri kalan 2 kg ise, buharlaşma sonucu kaybolan sudur. Bu durumda, unun randımanı, ya da buğdaydan (temiz buğdaydan) un elde etme oranı % 75 demektir.

• *Türkiye'de,* 1950'li yıllara kadar bölgesel kara değirmenlerle yapılan un üretimi, bu yıllardan sonra, özellikle üretici bölgelerle büyük kentlerde kurulan modern tesislerde gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Sayıları giderek azalan Karataş değirmenlerinin toplam kapasitesi 1955'te yılda 4 milyon ton iken 1988 yılında 2 milyon tona düşmüştür. Aynı süreç içinde modern un fabrikası niteliğinde olan tesis sayısı da 210'dan 700'e yükselmiştir. Ülke gereksiniminin üstünde bir kapasiteye sahip olan bu sanayi kolunun en önemli sorunu, yıllardır süregelen âtıl kapasite ve dışsatım yetersizliğidir. Nitekim, 16 milyon ton un üretme kapasitesine sahip olan Türkiye'de, % 50 düşük kapasiteyle yılda ortalama 8-9 milyon ton un üretilmekte, bunun ise ancak çok küçük bir bölümü yurtdışına satılabilmektedir. Un sanayisindeki üretim tesislerinin bölgelere göre dağılımında Marmara, Orta Anadolu, Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin ağırlıklı bir yeri vardır. Bu tesislerin büyük bir bölümü İstan-

UN FABRİKASI

valsli değirmenin şematik kesiti

un yapımı işlemlerine toplu bakış

bul, Ankara, Samsun, İskenderun, İzmir, Kayseri, Konya ve Afyon'dadır. Diğer tesisler yurdun çeşitli illerine dağılmış durumdadır. 1991 yılında 9 milyon tonun biraz üstünde olan Türkiye buğday unu üretiminin 587 tonu dış ülkelere satılmıştır. Dışsatımın en büyük bölümü, Suriye, Yemen, Libya, Sudan ve İran'a yapılmıştır. Türkiye buğday unu dışsatımı yanında ayrıca küçük partiler halinde pirinç, mısır ve çeşitli tahıl unları dışsatımı da yapmaktadır.
—Çoc. hekim. Bebeklerin ve küçük çocukların beslenmesinde kullanılan unlar üç tiptir: 1. en çok tüketilen ve hemen hemen sadece nişastadan oluşan unlar (örneğin, ararot, pirinç unu); 2. sütten kesme amacıyla kullanılan ve nişastalı madde ve albümince orta derecede zengin unlar (tahıl unları); 3. daha sonra kullanılan baklagil unları.

-UN → -IN

UN KIRLANGICI a. Zool. PENCERE KIRLANGICI'nın eşanlamlısı.

UN KURDU a. Un içinde yaşayan böcek.

UNA, Bosna-Hersek'te ırmak, Sava'nın kolu, çığırının bir bölümü Hırvatistan'la Bosna-Hersek arasındaki sınırını çizer; yaklaşık 210 km.

UNALASKA adası, Aleut adalarından biri, takımadaların kuzey-doğu kesiminde. Merkezi *Unalaska*. —Dutch Harbor üssü, bu ada yakınındaki bir adacıktır.

Unamon'un serüvenleri, büyük bir olasılıkla XXI. hanedana (İ.Ö. 1080'e doğr.) tarihlenen mısır edebiyat metni. Kahramanın başından geçen küçük düşürücü ve serüven dolu olayların, temelde, Mısır kralının elçisi Unamon'un Fenike'deki bir görevden dönüşte hükümdara sunmak üzere tuttuğu rapora dayandığı sanılır. Tamamlanmamış olmakla birlikte, bu metin, bize Mısır'da, Gerileme Dönemi'nin başlarındaki siyasal sorunlar ve ülkenin Akdeniz'deki komşularıyla giderek zorlaşan ilişkileri üzerine bilgiler vermesi açısından önemlidir.

Garcia Pelayo

Miguel de Unamuno y Jugo J. de Echevarria'nın yaptığı portreden ayrıntı *özel kol.*

UNAMUNO Y JUGO (Miguel DE), ispanyol yazar (Bilbao 1864 - Salamanca 1936). Filolog, şair (*Poesías*, 1970) ve romancıydı (*Paz en la guerra;* 1897; *De mi país,* 1903; *Sis* [Niebla], 1914); ama özellikle, zamanın sorunlarına büyük ilgi duyan bir filozof ve denemeci olarak tanındı (*Vida de Don Quijote y Sancho* [Don Quijote ve Sancho'nun yaşamı], 1905; *Yaşamın trajik duygusu* [Del sentimiento trágico de la vida], 1912; *La agonia del christianismo* [Hıristiyanlığın çöküşü], 1924). Bilbao'daki Vizcaino enstitüsü'nde okuduktan sonra 1880'de Madrid Üniversitesi'ne girdi. Orada felsefe ve edebiyat alanındaki doktora çalışmasını tamamladıktan sonra, Salamanca Üniversitesi'nde yunan dili ve edebiyatı dersleri vermeye başladı. 1914 yılında aynı üniversitenin rektörü oldu. General Primo de Rivera'nın yönetimini eleştirdiği için 1924 yılında görevinden alındı. Kanarya adalarına sığındı, orada *Romancero del destierro*'yu (1928) kaleme aldı. Primo de Rivera'nın iktidardan düşmesi üzerine İspanya'ya döndü; Cumhuriyetin yeniden kurulduğu devrim yönetiminde etkin bir rol oynadı. Francocu ayaklanmanın yol açtığı şiddet gösterilerini protesto etti ve daha iç savaşın ilk aylarında öldü.

UNAN, Sahra'da, Taudeni'nin (Mali) güneyinde tarihöncesi buluntu yeri. Burada, Yontmataş'tan Ortataş'a geçiş dönemine tarihlenen ve *Unan ucu* ile seçilen bir endüstrinin varlığı saptandı.

UNANUE (José Hipólito), perulu bilgin (Arica 1755 - Lima 1833). Doktor, yazar, matematikçi, maliyeci ve hatip olarak ün yaptı; Lima'daki anatomi amfisini ve San Fernando tıp okulu'nu kurdu; çiçek aşısının Peru'da yayılmasını sağladı. Doğabilimciydi, botanikle ilgili birçok inceleme yayımladı. Bağımsızlığın ilanında yurtseverlerin yanında yer aldı ve San Martín ile art arda Maliye bakanı oldu, sonra Bolívar tarafından Bakanlar kurulu başkanlığına atandı. 1791'de *El Mercurio peruano*'nun kurucuları arasında yer aldı.

UNAS, Mısır'da V. hanedanının son kralı. Bu kralın Sakkare'deki piramidi, dikkate değer bir yenilik gösterir: mezar odasının iç duvarları, ölen kralın göğe çıkmasını ve özellikle yaşamını sürdürmesini sağlayan formüllerden oluşan ve *Piramit Metinleri*' nin en eskisi olan yazıtlarla kaplıdır. Kendinden önceki kralların dış politikasını sürdüren Unas'ın, Mısır'a fenike limanları üzerinde egemenlik sağladığı sanılır: gerçekten de, Unas, Byblos kenti tapınağında tanrıça Hathor biçiminde canlandırılan "Byblos kadını" tarafından kucaklanmış olarak gösteriliyordu.

UNAT (Ekrem Kadri), türk hekim (Ankara 1914). İstanbul Üniversitesi tıp fakültesi'ni bitirdi (1937), Mikrobiyoloji, parazitoloji ve salgınlar bilgisi enstitüsü'nde asistan, 1943'te doçent oldu. ABD'de geçen araştırma döneminden (1946-1949) sonra Parazitoloji kürsüsü profesörlüğüne atandı, 1983'te emekliye ayrıldı. Başlıca yapıtları: *Bulaşıcı hastalıklar ve salgınlar la savaş* (1945), *Tıbbi helmintoloji* (1951), *Tabii mikoloji* (1955), *Tropikal hastalıklar ve parazitoloji* (1966-67), *Tıp mikrobiyolojisi* (1972-1973), *Temel mikrobiyoloji* (1985), *Tıp dallarındaki ilerlemelerin tarihi* (1988).

UNAYZA → ANAYZA

UNBÖCEĞİ a. Kahverengi ya da siyah uzun bedenli, *Tenebrio* cinsinden böceklerin ortak adı. (Yaşlı ağaçların çürümüş kesimlerinde yaşayan ve larvaları burada gelişen [*Tenebrio picipes*] bu böceklerin bazıları evlere girer. *T. molitor* ve *T. obscurus* fırınlarda yaygındır, larvaları un içinde gelişir. Karaböcekgiller familyası.)

UNBÖCEĞİGİLLER a. Böcbil. KARABÖCEKGİLLER familyasının eşanlamlısı.

UNCA TRİPLASİA a. Böcbil. Tırtılı ısırganlar ve şerbetçiotlar üzerinde yaşayan kelebek.

UNCARİA a. Tropikal Asya, Afrika ve Amerika'da yetişen tırmanıcı ağaççık. (Çiçeklenmeyen çiçek sapları bir çeşit kanca ya da mahmuz oluşturur ve çiçekleri sıkı bir topak [baş] biçiminde toplu bulunur. *Uncaria gambir,* yapraklarının kaynatılmasıyla gambir [sarı kaşu] verir 35 tür; kökboyasıgiller familyası.)

UNCİNULA a. Yapraklarda asalak yaşayan asklı mantar. Bir türü *(Uncinula necator)* asmada külleme hastalığının etkenidir. (*Erysiphaceae* familyası.)

UNCİNUS a. (lat. *uncinus*, çengel'den). Bulutların sınıflandırılmasında, tepe bölümünde bir çengel ya da bir yumak bulunan cirrus türü.

UNCTAD, *United Nations Conference on Trade and Development*'ın kısaltması. (→ BİLEŞMİŞ MİLLETLER TİCARET VE KALKINMA KONFERANSI.)

UNCU a. Un ticaretiyle uğraşan kimse.

UNCULAR, Erzurum'un Tortum ilçesine bağlı Şenyurt bucağının merkezi; 3 022 nüf. (1990).

UNCULUK a. Un alıp satma işi.

UNCUS a. (lat. *uncus*, çengel; yun. *onkos*'tan). Anat. Boyun omurlarının gövde kısmındaki çıkıntı.
—Nöroanat. *Uncus gyri parahippocampalis,* denizatının görsel şeritle ilişkili en iç bölümü.

-UNÇ → -NÇ

UNDEKAN a. (fr. *undecane*'dan). Org. kim. Formülü $CH_3—(CH_2)_9—CH_3$ olan on bir karbon atomlu doğrusal alkanın yaygın adı. (Bu bileşiğin kurallara uygun en doğru adı HENDEKAN'dır.)

UNDEKANOİK sıf. (fr. *undécanoïque*' ten). Org. kim. *Undekanoik asit,* formülü
$$CH_3—(CH_2)_9—CO_2H$$
olan ve undekenoik asidin hidrojenlenmesiyle elde edilen asit.

UNDEKENOAT a. (fr. *undécénoate*'tan). Org. kim. Undekenoik asidin tuzu ya da esteri. (Eşanl. UNDESİLENAT.)

UNDEKENOİK sıf. (fr. *undécénoïque*' ten). Org. kim. ve Eczc. *Undekenoik asit,* undekanoik asitten türeyen etilenik asit. (Tek önemli izomeri, formülü
$$CH_2{=}CH—(CH_2)_8—CO_2H$$
olan undeken-10 oik asittir; metil esteri, metil risinoleatın pirolizi sırasında heptanal ile birlikte elde edilir. Metil undekenoat, ω-amino-undekanoik asit [laktam 11 ya da rilsanın öncüsü] bireşiminde ortaya çıkan bir ara maddedir.) [Eşanl. UNDESİLENİK ASİT.]

UNDÉN (Bo Östen), isveçli siyaset adamı (Karlstad 1866 - Stockholm 1974). Uppsala'da hukuk profesörlüğü yaptı 1917'den başlayarak birçok bakanlıkta bulundu. 1929'dan 1932'ye kadar Uppsala Üniversitesi rektörü oldu. 1924-1926 ve 1945-1962 yılları arasında Dışişleri bakanlığı yaptı. 1946'dan 1961'e kadar Birleşmiş milletler'de İsveç'i temsil etti.

UNDERGRAUND sıf. (yeraltı anlamında amerikanca sözc.). Olağan ticari yollar dışında ortaya konan çeşitli öncü gösteriler, edebiyat yapıtları ve dergiler için kullanılır.
◆ a. Karşı-kültür çevresi, bu çevrenin gazeteleri, edebiyatı, filmleri, tiyatrosu ve müziği.

UNDERWRİTİNG a. (ing. sözc.) Bir bankanın, bir istikrazla ilgili tüm tahvilleri satın alma riskini üstlendikten sonra, bu tahvilleri parça parça üçüncü kişilere devren satması ve bu satışlardan kâr sağlaması olayı.

UNDESİLENAT a. (fr. *undécylenique*' tan). Org. kim. UNDEKENOAT'ın eşanlamlısı.

UNDESİLENİK sıf. (fr. *undécylénique*' ten). Org. kim. *Undesilenik asit,* UNDEKENOİK* ASİT'in eşanlamlısı.

UNDP (*United Nations Development Programme*'ın kısaltması.) [→ BİRLEŞMİŞ MİLLETLER KALKINMA PROGRAMI.]

UNDSET (Sigrid), norveçli kadın romancı (Kalundborg, Danimarka, 1882 - Lillehammer 1949). Bir arkeoloğun kızıydı; bir büro memuresi olarak yaşadığı sıkıntılı dönemden ve kadınların genel çalışma koşullarından esinlenerek ilk romanı *Fru Marta Oulie*'yi (1907) ve *Den lykkelige alder* (1908) adlı hikâye kitabını yayımladı. Ayrıca *Viga-Ljot of Vigdis* (1909) adlı yapıtında eski İzlanda sagalarından yararlandı (bunlardan bazılarını daha sonra norveççeye çevirecekti). Büyük bir anlatım ustalığı ile güçlü bir gerçekçiliği birleştiren *Jenny*'de (1911) kadının yuvadaki sorumluluklarına dikkati çekerek "özgür aşk"ı mahkûm etti; bu temayı, daha da geliştirerek, *Varen* (1914), *De kloge Jomfruer* (1918) adlı romanlarında ve *En kvindesynspunkt* (Bir kadının gözüyle) [1919] adlı denemesinde yeniden işledi. Ülkesinin görkemli geçmişine büyük bir ilgi duyan sanatçı, Ortaçağ Norveçi'nden seçtiği unutulmaz erkek ve kadın kahramanları ve katolikliğin o dönemin İskandinavyası'nda yarattığı etkiyi eşsiz bir biçimde

canlandıran *Kristin Lavransdatter* (3 c, 1920-1922) ve *Olav Aundunssøn*'u (4 c, 1925-1927) yayımladı. Dine duyduğu bu eğilim Sigrid Undset'i katolikliğe yöneltti; çağdaş temaları işleyen *Gymnadenia* (1929), *Den braendende Busk* (1930), *İda Elizabeth* (1932), *Den trofaste Hustru* (1936) ile, tarihsel romanı *Madame Dorthea* (1939), romancının bu noktaya nasıl bir manevi yolculuğun sonunda ulaştığını açıklar. Nazizmi kınayan Undset, Norveç'in alman işgaline uğraması üzerine ABD'ye sığındı ve Norveç direniş hareketini etkin bir biçimde destekledi (*Yarına dönüş*, önce ingilizce: *Return to the future;* 1942; sonra norveççe *Tibake til fremtiden; Happy Times in Norway,* önce ingilizce, 1943: sonra *Lykkelige dager* başlığıyla norveççe, 1947). Ülkesine döndükten sonra *Caterina av Sienna*'nın yaşamöyküsünü konu alan çalışmasını yayımladı (1951). Sigrid Undset'in güçlü yapıtı norveç edebiyatının doruklarından birini oluşturur. (1928 Nobel edebiyat ödülü.)

UNDULATUS a. (lat. *undulatus*, dalgalı). Bulutların sınıflandırılmasında, düzgün bir bulut katmanının ya da ayrı veya birleşik bulutlu kesimlerin dalgalanmalar gösterdiği, cirrocumulus, cirrostratus, altocumulus, altostratus, stratocumulus ya da stratus türü.

UNDURMAK → ONDURMAK.

UNELLİ. Esk. coğ. Galya'da Cotentin yarımadasında yaşayan halk. Başlıca kenti *Constantia*'ydı (Coutances).

UNESCO (*United Nations Educational Scientific and Cultural Organization*'ın [Birleşmiş milletler eğitim, bilim ve kültür örgütü] kısaltması), merkezi Paris'te olan, BM'nin uzman örgütü.

44 ülkenin temsilcilerinin, kuruluş sözleşmesini hazırlamak üzere, 16 kasım 1945'te Londra'da yaptıkları toplantıdan sonra, 4 kasım 1946'da kuruldu. Unesco'nun amacı, eğitim, bilim ve kültür alanında yoğun çalışmalar yaparak barışın ve güvenliğin korunmasına ve adalete, yasalara, Birleşmiş milletler'in ırk, cinsiyet, dil ya da din ayırımı yapmadan tüm insanlara tanıdığı insan haklarına ve temel özgürlüklere evrensel saygının gösterilmesini sağlamak için uluslararası işbirliğine katkıda bulunmaktır. Unesco, üye devletleri (Birleşmiş milletler'e üye olanlar bu kuruluşun da yasal üyesidir) ve üyeliğe aday devletleri kapsar.

Yapısı. Unesco'nun üç organı vardır:
1. *Genel kurul*, üye devletlerin temsilcilerinden oluşur. Örgütü yönlendirir ve genel tutumunu belirler. Yönetim kurulu'nun kendisine sunduğu programlar hakkında görüşünü bildirir ve bütçeyi onaylar. Yönetim kurulu'nun üyelerini seçer ve genel müdürünü atar. Olağan olarak iki yılda bir toplanır.
2. *Yönetim kurulu*, üye ülkeler tarafından atanmış delegeler arasından Genel kurul'un seçtiği üyelerden oluşur. Genel kurul'un gündemini hazırlar. Genel kurul'un benimsediği programların uygulanmasından ona karşı sorumludur. Genel kurul'un olağan toplantılarına katılır. Programın, genel müdür tarafından etkin ve tutarlı bir biçimde uygulanmasını sağlamaya çalışır. Yılda en az iki kez toplanır.
3. *Sekreterlik*, Yönetim kurulu'nun önerisi üzerine Genel kurul'ca, altı yıl için atanan genel müdür tarafından yönetilir. Genel müdür, oy hakkı olmadan, Genel kurul'un, Yönetim kurulu'nun ve örgütün komisyonlarının tüm toplantılarına katılır. Unesco'nun çalışmaları hakkında üye devletlere ve Yönetim kurulu'na belirli süreler içinde raporlar sunar.

Çalışması. Unesco, insan haklarına saygı, eğitim hakkı, her türlü ayırımcılığa karşı mücadele, barışın korunması, yeni bir uluslararası ekonomik düzenin (Belgrad genel konferansı 1980, hükümetlerarası konferans 1983) kurulması gibi ilkelerin geliştirilmesini eyleme geçirme yolunda çaba harcar. İki yönlü çalışır: uzmanlık alanına giren konularda uluslararası alanda düşünsel işbirliği ve sosyal ve kültürel gelişme yönünde etkinlik. Çalışmaları:
-*eğitim alanında*, her ülkenin kendi gelişmesini sağlaması için yönergeler yayımlamak (ilköğretimin genelleştirilmesi, okur-yazar oranının artırılması, eğitimin demokratikleştirilmesi);
-*bilim ve teknik alanında*, her ülkenin kaynaklarını en iyi biçimde kullanabilmesine, bilimsel ve teknik temellerini oluşturmasına yardım etmek, gelişmekte olan ülkelerin çağdaş bilim ve teknolojinin olanaklarına kavuşmasını kolaylaştırmak;
-*kültür alanında*, ulusal kültür mirasının çeşitliliğini kaybetmeden saklanmasını sağlamak, evrensel gelişmeleri bir araya getirmek için iletişimi geliştirmek ve toplumsal bilimleri insan haklarının, adaletin ve barışın gerçekleşmesi için araç olarak kullanmak.

Unesco, bireysel haklar (barış, eğitim, haberleşme, sağlıklı çevre vb.) konusunda kamuoyunun bilinçlenmesi için uluslararası kampanyalar düzenler ve her tür ırkçılıkla mücadele eder. "Dünya uluslarının eğitim, bilim ve kültür alanındaki işbirliğiyle, uluslararası barış ve insanlığın ortak refahı amacına aşamalı olarak erişmek için" hükümetlerarası konferanslar ve uzman toplantıları düzenler; raporlar, incelemeler, araştırmalar ve geniş kapsamlı programlar yayımlar.

Unesco'nun Amerika'nın eylemleri karşısında aldığı tavırlardan doğan bunalım sonucunda, ABD 31 aralık 1983'te örgütten resmen ayrıldı. Büyük Britanya ile Singapur da 1985 yılı sonunda ayrılacaklarını belirttiler.

Türkiye, 20 mayıs 1946 tarih ve 4895 sayılı yasa'yla Unesco sözleşmesini onaylayarak örgüte üye oldu.

UNESCO sarayı, Paris'te, Fontenoy meydanı'nda yer alan ve 1955-1970 arasında gerçekleştirilmiş beş yapıdan oluşan Unesco daimi merkezi B. Zehrfuss'un (ilk ikisini M. Breuer ve P. L. Nervi ile birlikte) tasarladığı bu yapıların dekoruna, çağdaş sanatın büyük temsilcileri katkıda bulundu: Picasso, Miró ve Artigas, Arp, Moore, Calder, Bazaine, Tamayo, Soto vb.'nin yanı sıra Noguçi (japon bahçesi) ve Burle Marx (avlu-bahçeleri).

ÚNETİC KÜLTÜRÜ a. Orta Avrupa'nın Bakırtaş ve İlk Tunç çağı kültür evresi. Adını Bohemya'da, Prag'ın güneyinde *Únetic*'teki Tarihöncesi dönem nekropolisinden alır. "İpli seramik" üreten kavimlerin ve "kampana grubu"na giren halkların özellikleriyle Anadolu ve Ege etkilerini bağdaştıran únetic uygarlığı, metalürjinin Avrupa'daki başlıca gelişim odaklarından birini oluşturur.

UNF a. (ar. *ʿunf*). *Esk.* Sertlik, şiddet, kabalık.

UNFEN be. (ar. *ʿunfen*). *Esk.* Kaba bir biçimde, sertlikle.

UNFPA (*United Nations Fund for Population Activities*'in kasaltması.) [→ BİRLEŞMİŞ MİLLETLER NÜFUS ETKİNLİKLERİ FONU]

UNFREDO ya da **UMFREDO** (öl. 1057), **Puglia** kontu, daha sonra **Puglia** dükü (1051-1057), Tancrède de Hauteville'in oğlu. Papa Leo IX ile arası açıldı; küçük kardeşi Roberto Guiscardo'nun yardımıyla papayı Civitate'de yendi (1053). 1055'te İtalya'nın güney-doğu'sunu Bizanslılar'dan aldı. Ölümünden sonra yerine kardeşi Roberto Guiscardo geçti.

UNFUVAN a. (ar. *ʿunfuvān*). *Esk.* **1.** Gençlik başlangıcı, tazelik. **—2.** Parlaklık, güzellik. **—3.** *Unfuvan-ı şebab, unfuvan-ı civani*, gençlik, tazelik zamanı.

UNGARETTİ (Giuseppe), italyan yazar (İskenderiye, Mısır, 1888 - Milano 1970). Lucca asıllı, 1912'ye kadar, babasının Süveyş kanalının kazılmasında vasıfsız işçi olarak çalışmak için göç ettiği Mısır'da yaşadı. Daha sonra, Paris'te fütürizmin doğuşuna katıldı ve Apollinaire ile dostluk kurdu. Petrarca ve Leopardi geleneğine bağlanan şiiri (çoğunlukla onbirheceliyi kullanırdı), sesten kaynaklanan parçalanmış bir yapıdan yola çıkarak (telaffuz edilen her sözcüğün kendi başına vurgulanmasıyla, dile kehanet gücü katan bir diksiyon), onu kapalılığın öncüsü yapan barok ve manierismocu bir bileşime geçti (*Allegria*, 1931; *Il sentimento del tempo*, 1983; *Il dolore*, 1947; *Un grido e Paesaggi*, 1952-1954). Şiirleri 1969'da *la Vie d'un homme* başlığı altında bir araya getirildi.

UNGAVA, Kanada'da (Québec) körfez ve yarımada, Hudson boğazının G.'inde. (→ YENİ QUÉBEC)

UNGEMAHİT a. (fr. *ungemachite*). Hidratlı doğal demir, potasyum ve sodyum sülfat.

UNGER (Karoline), avusturyalı şarkıcı (Viyana 1803 - Floransa 1877). İtalyan-alman eğitimi görüp 1824'te Viyana'da bir başlangıç yaptı. Beethoven'in *9. Senfoni*'sinin ilk kez seslendirilmesine kontralto olarak katıldı ve İtalya'ya çağrılıp Donizetti, Bellini vb.'nin birçok operasını ilk kez yorumladı.

UNGERER (Jean Thomas, **Tomi** — denir), fransız desinatör (Strasbourg 1931). 1957'de ABD'ye, daha sonra 1971'de de Kanada'ya yerleşti. Yapıtlarında keskin bir mizah (amerikan magazinleri için desenler, albümler: *The Party* [1963], *America* [1956-1971 arasında yapılmış desenler], *Babylon* [1979]) ve şiirsel fanteziler ortaya koydu (*Moon Man* [1966] ya da *Das Grosse Liederbuch* [1975] gibi çocuk kitapları için resimlemeler); aynı mizah ve fantezi, reklam afişlerinde ve toplama gereçlerle yapılmış heykel çalışmalarında da görülür.

UNG-NO LEE (Yi Ung-no, — denir), koreli ressam (Seul 1904). Sırasıyla Go Am resim enstitüsü'nün yöneticisi (1945) ve Seul'da Hong İg güzel sanatlar okulu'nun doğu resmi bölümünde profesör (1948), daha sonra Paris'te (buraya 1958'de yerleşmiştir), Doğu Resim akademisi'nde yönetici olan sanatçı (1964), yapıtlarında (kâ-

Norveç elçiliği, Paris

Sigrid Undset
ressamı bilinmeyen bir portreden ayrıntı

Farabola

Giuseppe Ungaretti

Held-Ziolo

Ung-no Lee:
Düzenleme (1962)
tuval altlık üzerine yapıştırılmış ve mürekkeple çalışılmış kâğıt
(özel kol.)

unio

dış yüz

iç yüz

ğıt üzerine mürekkep çalışmaları, kesilip tuval üzerine yapıştırılmış kâğıtlar) doğu geleneğinin mirasını Avrupa'nın soyut resim arayışlarıyla birleştirdi.

UNGULATA a. Zool. TOYNAKLILAR öbeğinin bilimsel adı.

UNİ, Hera'yı andıran ve pön Aştarı ile özdeşleştirilen etrüsk tanrıçası.

UNİ, VI. hanedan döneminde (Pepi I'in hükümdarlık döneminin sonu, Merenre ve Pepi II'nin hükümdarlık dönemleri) yaşayan mısırlı yüksek memur. Mezarının duvarlarına kazınan özyaşamöyküsü, kralın gözdelerinin ülke yönetiminde gittikçe artan önemini ortaya koyar. Buna göre Uni, sivil, dinsel ve askeri görevleri elinde toplamıştı. Bu güçlü gözdeler sınıfı, Eski İmparatorluk'un yıkılma nedenlerinden biri durumuna geldi.

UNİAT sıf. (rusça *unyiat;* kilise lat. *unio,* birlik). Din. *Uniat kiliseler,* Roma katolik kilisesi'yle inan birliği kuran ortodoks topluluğa bağlı kiliseler fraksiyonu. (YUNAN-KATOLİK KİLİSELERİ de denir.) [Bk. *ansikl.* böl.]

◆ a. Uniat bir kilisenin mümini. (Eşanl. YUNAN-KATOLİK.)

—ANSİKL. Başlangıçta "uniat" teriminin, 1596'dan başlayarak Roma'ya bağlı Rutenler'i uniat olarak adlandıran ortodoksların gözünde küçümseyici bir anlamı vardı. (→ BREST BİRLİĞİ.) Daha sonra bu terim, katolikliği benimseyen ve aralarında bazı Melkiler* de olan bütün doğulu hıristiyanlar için kullanıldı. 1807'de başlayarak Galiçya'nın resmi adı, Avusturyalılar tarafından "yunan-katolik" Galiçya olarak değiştirildi. Günümüzde yurtdışında yaşayan çok sayıda ukraynalı uniat vardır. (→ DOĞU KİLİSE*LERİ.) Çarlık Rusyası'nda zulme uğrayarak XIX. yy.'da Roma ile inan birliğinden ayrılmak zorunda kalan ve Rusya'da yaşamayı sürdüren müminler, SSCB'de İkinci Dünya savaşı ertesinde ortodoksluğa geri dönmeye zorlandı. 11 nisan 1945'te Ukrayna'daki uniat papazları tutuklandı.

UNİATÇILIK a. Din. Kökensel ayinlerini koruyan yerel kiliselerin Roma ile inan birliğini yeniden kurma ereğini güden öğreti.

UNİCEF (*United Nations International Children's Emergency Fund*'un [Birleşmiş milletler çocuklara yardım fonu] kısaltması), 1946'da, Üçüncü dünya ülkelerinin çocuklarına yardım sağlamak amacıyla oluşturulan BM kuruluşu. UNİCEF'in etkinliklerinin parasal kaynağını, üye ülkelerin gönüllü katkıları ve kamuya yapılan yardım çağrılarının (yardım kampanyaları, kutlama kartlarının satışı vb.) gelirleri oluşturur. Merkezi New York'tadır. (1965 Nobel Barış ödülü.)

UNİCEF Türkiye temsilciliği, temel sağlık, ana ve çocuk sağlığı konusunda Birleşmiş milletler'in öteki uzmanlık kuruluşları Dünya sağlık örgütü, Gıda ve tarım örgütü, Sosyal işler bürosu vb. ile işbirliği yaparak hükümet programlarını destekleme çalışmaları yapan kuruluş. Temsilcilik, 1957 yılında Ankara'da kurulmuştur.

UNİDO, United Nationals İndustrial Development Organization'un kısaltılması. (→ BİRLEŞMİŞ MİLLETLER SINAİ KALKINMA ÖRGÜTÜ.)

Unilever, ingiliz-hollanda şirketler grubu. Grup, iki büyük avrupa tröstünün (İngiltere'deki "Lever Brothers" sabun tröstü ile Hollanda'daki "Margarine Unie" margarin tröstü) birleşmesinden oluşmuştur. Bu iki tröstten birinin kökeni, ilk kez kalıp halinde kesilip ambalajlanmış sabun satmayı akıl eden boltonlu bakkal William Lever' in dükkânı, ötekininki de fransız kimyacı Mège-Mouriès'nin bulduğu margarin yapımı yöntemini kullanan hollandalı iki sütçünün kurdukları ortaklıktır. 1930'da "Unilever" adı altında oluşturulan grup, kuruluşundan itibaren dünya yağ piyasasına geniş ölçüde egemen oldu. Bu egemenliğin yanı sıra Unilever son derece çeşitli sanayi ve ticaret kesimlerinde (dondurulmuş ürünler, alkollü ve alkolsüz içkiler, deterjan vb.) etkinliklerini dünyanın dört bir yanına yaydı.

Grup, iki ana şirketten oluşan iki başlı bir kuruluş görünümündedir: merkezi Rotterdam'da bulunan hollanda şirketi "Unilever N. V." ve merkezi Londra'da bulunan "Unilever Limited". "Unilever Limited", grubun ingiliz Commonwealth'ı içindeki çıkarlarını; "Unilever N. V." ise dünyanın geri kalan bölgelerindeki iştiraklerini denetlemektedir. Unilever, dünya yağ ticaretinin % 50-70'ini denetiminde bulundurmakta ve besin maddeleri işletmeleri arasında birinci sırada gelmektedir.

Unilever-İş ticaret ve sanayi türk limited şirketi, Hollanda kökenli çokuluslu şirketin Türkiye'deki şubesi. Unilever'in Türkiye'deki ilk yatırımı, 1951'de, Türkiye İş bankası'nın üçte bir, Unilever'in üçte iki katılımıyla kurdukları Unilever-İş firması oldu. Bu firmanın margarin üretmek üzere İstanbul'da (Bakırköy) kurduğu tesis 1953'te üretime geçti. İlk yıl 2 600 t vita, 100 t sana yağı üretti. Türkiye için yeni bir yağ olan margarin tüketiminin kısa sürede hızla artmasıyla üretim miktarı da 1965'te toplam 60 000 tona çıktı. 1966'da, eski adı Temra olan Lever-İş ile ortaklık kuran Unilever-İş, çeşitli markalarda toz, sıvı, krem deterjanlar ve banyo sabunları üretmeye başladı. Kozmetik alanında ise 1970' lerin başında kurulan Elida kozmetik firmasıyla etkinlik gösterdi. 1984'te Adana'da yılda 65 000 ton üretim kapasitesi olan Karataş yağ sanayii adlı kuruluşu satın alan firma, 1988'de Çorlu'da yeni bir tesisi işletmeye açtı; günde 450 t'luk üretimi ile Çorlu Margarin tesisleri dünyanın en büyük üç margarin fabrikasından biridir. 1985'de ABD kökenli İnterstate Sead Co ve Trakya yağlı tohumlar tarım satış kooperatifleri birliği'nin (Trakya birlik) ortaklığıyla, tarla verimi ve yağ miktarı yüksek olan "hibrit" ayçiçeği tohumlarının Türkiye'de üretilmesi için Güneş tohum adlı bir firma kurdu. 1971'de, İş bankası ile Eczacıbaşı holding'in ortak olduğu Dosan fabrikasını işletmeye açtı. Çeşitli sebzeleri işleyen bu fabrikada yaklaşık 40 çeşit (konserve, hazır yemek, salça, reçel vb.) ürün üretilmektedir. Dosan, 1980 başlarında Rize'nin Pazar ilçesinde Dosan çay fabrikasını kurarak Lipton marka çay üretimine başladı. Unilever İş'in bu şirketlerden başka Desaş, Marmara holding ve G. ve A. Baker ltd. adlı ticaret şirketleri bulunmaktadır.

UNİMAK adası, Aleut adalarının Alaska yarımadasına en yakın adası.

UNİO a. Tatlısu midyesi cinsi. (Boyu çok farklı olabilen kavkısı kapalı, az ya da çok koyu renkli bir üstderiyle kaplıdır ve sağlam bir dış bağla donanır. Trias devri topraklarından başlayarak fosillerine rastlanır. Afrika'da yakın bir cins yaşar: Mutela.)

UNIÓN, Salvador'da kent, yönetim merkezi, Fonseca koyu (Büyük Okyanus) kıyısında; 47 937 nüf. —*Unión yönetim bölgesi,* 2 074 km²; 361 737 nüf. (1987).

UNİON *adası* → TOKELAU.

Union Carbide Corporation, 1917 de kurulan amerikan şirketi. Kimya sanayisinde dünyanın yedinci firması, kuru pilli akümülatörler üretiminde ise dünya birincisidir.

Unión cívica radical (UCR), 1890'da Leandro Alem'in oligarşinin siyasal yaşam üzerindeki egemenliğine son vermek amacıyla kurduğu Arjantin siyasal partisi. 1896'dan beri partinin başkanı olan Hipólito Yrigoyen, 1912'deki seçim reformundan sonra ilk kez 1916'da iktidara geldi. Orta sınıfların partisi olan UCR XX. yy. Arjantin siyasal yaşamının temel öğelerinden biridir.

Unión General de Trabajadores (UGT), 1888'de Barcelona'da kurulan sosyalist eğilimli sendika. Dönemin öteki büyük sendikası olan anaşist eğilimli CNT'ye sık sık karşı çıkarak 1959'a kadar işçi hareketi içinde önemli bir rol oynadı. Franco döneminde uzun süre ortadan silinen UGT, 1975'ten başlayarak Sosyalist parti'yle bağlantılı bir biçimde yeniden örgütlendi ve önem kazandı.

UNİONİDAE a. DEREMİDYESİGİLLER familyasının bilimsel adı.

Union Jack ("Birlik bayrağı"), Birleşik Krallık bayrağının adı. 1606'da James I tarafından kabul edildi. Mavi zemin üzerinde beyaz şeritli kırmızı ingiliz Saint George haçıyla beyaz iskoç Saint Andrews haçının birleşmesinden oluştu. İrlanda'yla birleşmeden sonra (1800) buna Saint Andrews haçına benzeyen, ama kırmızı renkli Saint Patrick haçı eklendi. Önceleri gemilerin cıvadra sancaklarını belirtmek için kullanılan "Union Jack" deyimi daha sonra bu amblemi taşıyan bütün bayraklar için kullanılmaya başlandı.

Union pour la nouvelle République (UNR) [Yeni cumhuriyet için birlik], Fransa'da, De Gaulle yanlısı partiye 1958-1962 arasında verilen ad.

Union shop, işvereni, yalnızca belirli bir sendikaya bağlı işçileri işe almaya ve çalıştırmaya zorlamak için toplu sözleşmeye konan hüküm. Anglosakson ülkelerinde ve Belçika'da uygulanan bu sistem Türkiye'de yasaktır.

UNİTA (*Union Nationale pour l'Indépendance Totale de l'Angola*) [Angola'nın tam bağımsızlığı için ulusal birlik], Angola'da Joseph Sawimbi tarafından 1965' te kurulan ve Güney Afrika hükümetince desteklenen siyasal örgüt. 1975'ten 1991'e kadar Angola hükümetine karşı gerilla savaşı yürüttü.

UNİTARİAN a. Unitarianizmi savunan tanrıbilimci ya da vaiz.

—Din. Ariusçuluk gibi Tanrı'da yalnız bir tek kişilik kabul eden ya da Teslis'in üç kişiliğinin doğa eşitliğini kabul etmeyen bir öğreti için kullanılır.

◆ a. ve sıf. Din. Ariusçular gibi unitarian bir öğretinin yandaşı.

UNİTARİANİZM a. (fr. *unitarisme*'den). Tar. Teslis dogmasında tektanrıcılığın bir yana itildiğine inandıklarından bu dogmayı yadsıyan bazı sapkın reform gruplarının (Michel Servet, Fausto ve Lelio Socin) öğretisi. (XIX. yy.'da anglosakson ülkelerde ve Amerika'da unitarianizmin önemi liberal protestanlıkla birlikte arttı.)

United Aircraft → UNİTED TECHNOLOGİES CORPORATİON.

United Air Lines, başlangıcı 1926 yılına kadar giden, ama bu adı 1934 yılında almış olan amerikan havacılık şirketi. Bugünkü biçimini 1968 yılında aldı. 1969 yılında, UAL İnc holding şirketinin (kendi eski şubelerinden biri) bir ünitesi oldu. (UAL İnc. 1968'de kuruldu, taşımacılık, otelcilik ve hizmet alanında faaliyet göstermektedir) United Air Lines dünyadaki havacılık şirketleri içerisinde 486 uçakla en fazla uçağa sahip ikinci şirkettir. United Air Lines Amerikan iç hatları, Kanada, Meksika, Japonya ve Hongkong'ta hizmet vermektedir.

United Artists Corporation (*Birleşik sanatçılar derneği*), amerikan film yapım ve dağıtım şirketi. 1919'da Charles Chaplin, Douglas Fairbanks, David Wark Griffith ve Mary Pickford tarafından kuruldu. Bu sanatçılar, kendi kendilerinin patronu durumuna gelerek büyük şirketlerin denetiminden kurtulmayı amaçlamışlardı. United Artists, 1967'den beri *Transamerica Corporation* topluluğunun bir şirketi durumundadır.

United Brands, 1899'da "United Fruit

Company" adıyla kurulan amerikan şirketi. Şirket, o tarihte meyve sanayisiyle uğraşan (1870'te kurulan Boston Fruit Co., gibi) ve Orta ve Güney Amerika'da ve Antiller'de mülkleri bulunan birçok firmanın etkinliklerini üstlendi. United Fruit, yerel diktatörlerle yabancı finans kuruluşlarının çıkarları arasındaki karşılıklı yardımlaşma ilkesine dayanan bir dizi siyasi ve iktisadi uzlaşma sayesinde gelişti. United Fruit, 1970'te "United Brands" adını aldı.

Şirketin başlıca etkinlik konusu, çeşitli besin maddelerinin (muz, etli ürünler, yağlı maddeler, şekerli içecekler) üretimi, işlenmesi ve dağıtımıdır. Ayrıca, ikinci elden işletilen lokantaları da vardır. Aynı zamanda plastik maddeler, hayvan yemleri ve bitkiler satar. United Brands, özellikle Kosta Rika, Honduras ve Panama'da elinde bulundurduğu yaklaşık 78 500 hektarlık toprakları işletmekte ve çok sayıda filyali denetlemektedir.

United Fruit Company → UNITED BRANDS.

United İrishmen *(Society of)*, 1791'de W. Tone tarafından anayasa reformu ve özerklik elde etmek için kurulmuş dernek; hükümetin tutumu ve fransız düşüncesinin etkisiyle kısa sürede 1798 başkaldırısı'na kadar varan devrimci bir nitelik kazandı.

United Press International (UPI), 1907'de E. W. Scripps tarafından "United Press Associations" (UPA) adı altında kurulan amerikan basın ajansı. Associated Press'in tekeline karşı savaşan UPA, kendisine para ödeyen abonelerine haber dağıtma ilkesi üzerine kuruldu. 1935'te radyo yayın istasyonlarına haber sağlayan ilk büyük basın ajansı oldu. United Press Associations, 1958'de Amerika'nın üçüncü büyük ajansı International News Service (1909'da William Randolph Hearst tarafından kuruldu) ile birleşerek United Press International adını aldı. Merkezi New York'ta bulunan özel bir şirkettir, dünyanın beş büyük basın ajansından biridir.

United States Lines, Amerikan İç savaşı'nın sonuna (1865) doğru kurulan, amerikan deniz taşımacılık şirketi. Philadelphia-Liverpool arasında düzenli servisi sağlamak için "American Line" adıyla kuruldu, başlangıçta filosundaki gemilerin bazıları, direklerinde dünyanın en hızlı gemisine verilen ünlü Hales armasını ("Mavi kurdele") taşıyordu. 1890-1920 arasında, *New York, Philadelphia, Saint Louis* ve *Saint Paul* gibi birinci sınıf gemilerle çalıştı. 1921'de United States Shipping Board, Kuzey Atlas okyanusu hattında, Birinci Dünya savaşı sırasında elkonan dört alman yolcu gemisini çalıştırma ve bunları yeni bir şirkete, United States Lines'e verme kararı aldı. *George Washington* (sürekli adı), *America* (eski *Amerika*), *Republic* (eski *President Grant*) ve *Leviathan* (eski *Vaterland*) adındaki bu dört gemiye amerikan yapısı iki gemi daha eklendi: *President Roosevelt* ve *President Harding.* İkinci Dünya savaşı'ndan sonra bu büyük gemilerden yalnız *America,* 1952'de *United States* gemisi hizmete girene kadar Kuzey Atlas okyanusu hattında çalışmaya devam etti.

UNİTED STATES OF AMERİCA, Amerika Birleşik Devletleri'nin ingilizce resmi adı; çoğu kez USA biçiminde kısaltılarak yazılır.

United States Steel Corporation, bankacı John Pierpont Morgan'ın 1901'de, çok büyük bir başka amerikan demir-çelik şirketi olan Carnegie Co'nun aktiflerini satın alarak kurduğu sanayi topluluğu. Daha kuruluşunda ABD demir -çelik üretiminin % 65'ini denetleyen bu sanayi imparatorluğu, kuruluşunun ilk yıllarından başlayarak pek çok büyük şirketi bünyesine katmayı başardı; bu şirketlerden en büyüğü, Panama kanalı'nın yanı sıra ABD'deki büyük köprülerin çoğunu ve New York'un en ünlü gökdelenlerini inşa eden American Bridge Co idi.

Topluluğun ticaret hacmi ve işlemleri özellikle 1908'den sonra öylesine arttı ki, ABD ticaret filosu şirketin mallarının tamamını taşımakta yetersiz kaldı. 1927-1940 yılları arasında US Steel'in başkanlığına iki önemli kişi getirildi; bunlar Myron C. Taylor ile gelecekte amerikan diplomasisinin seçkin bir önderi olacak olan Edward R. Stettinius'du. Myron C. Taylor yönetiminde 1935'te şirketin dört önemli yan kuruluşunun birleştirilmesi işine girişildi; 1951'de tamamlanan bu işlemle US Steel. grubu doğrudan denetleyebilen tek şirket konumuna yükseldi; bu yönetimsel ve teknik anlamda yeni bir yapılanmanın da ilk işaretiydi.

US Steel günümüzde çelik, petrol ve gaz, madencilik ürünleri (demir cevheri, kömür, kireçtaşı vb.), demir ve denizyolu taşımacılığı, işlenmiş metalürji ürünleri gibi çeşitli alanlarda etkinliğini sürdürmektedir ve dünyanın önde gelen demir-çelik şirketleri arasındadır.

United Technologies Corporation, 1975'te bu adla, başlangıcı 1928 yılına kadar uzanan, United Aircraft'ın yerini alan amerikan şirketi. Çok önemli bir uçak motoru (Pratt and Whitney) yapımcısı olan bu şirket 1974'ten beri çalışmalarını değişik alanlara (asansörler, klimalandırma, elektronik, kimya) yaymıştır.

Uniterm sistemi, Belgi. 1953'te M. Taube tarafından ortaya konulan belge tasnif sistemi. Bu sistem, üst taraflarında anahtar kelime için ayrılmış bir yer ve 0'dan 9'a kadar sütunlar içeren fişlerden oluşur. Kayıt sırasında her belgeye bir sıra numarası verilerek bu numara, o belgeye ait anahtar sözcüğü içeren fişe, numaranın son rakamına denk gelen sütuna yazılır. Belge araştırması sırasında, fişler karşılaştırılarak aynı zamanda iki ayrı fişte birden gözüken ve bunların anahtar sözcüklerince belirtilen alanlara ilişkin olan belgelerin numaraları bulunur.

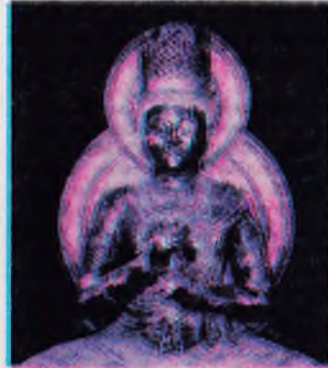
Universal, 1912'de Carl Laemmle tarafından kurulan amerikan film yapım ve dağıtım şirketi. Bu yayın ve dağıtım konsorsiyumu, en önemli firma olan İMP'nin (İndependant Motion Pictures) çevresinde toplanan on dolayında bağımsız firmayı bir araya getirir. İMP 1915'te Hollywood'da ilk büyük stüdyoları kuran Laemmle'nindi. İMP, 1920'de Laemmle'nin belli başlı ortak şirketlerin paylarını satın almasıyla tek şirket durumuna geldi. 1936'da satılan şirket, 1946'da İnternational Pictures Co. ile birleştikten sonra "Universal International" adını aldı. Bir süre Arthur Rank'ın denetiminde kaldıktan sonra Universal Decca-MCA grubunca satın alındı.

UNK a. (ar. *ᶜunḳ*). *Esk.* Boyun: *Darb-ı unk* (boynu vurma).
—Esk. gökbil. *Unk-üd-decace,* Kuğu burcunun parlak beş yıldızından biri. ‖ *Unk -ül-hayye,* Yılan burcunun yirmibeş yıldızından en parlak olanı.

Unkapanı köprüsü ya da **Atatürk köprüsü,** İstanbul'da Haliç üzerine kurulmuş, Unkapanı ile Azapkapı'yı birbirine bağlayan köprü; *Cisri atik, Hayratiye* (başlangıçta köprü üzerinden geçenlerden ücret alınmıyordu), *Mahmudiye, Azapkapı, Kasımpaşa,* Cumhuriyet'ten sonra da bir süre *Gazi köprüsü* adlarıyla anıldı. Mahmut II'nin emriyle kaptanıderya vekili Fevzi Ahmet Paşa tarafından yaptırılan (1836/1837) ilk köprünün iki ucunda küçük deniz araçlarının geçebileceği iki gözü vardı ve ortası gerektiğinde büyük gemiler için açılabiliyordu. Bu köprünün eskimesi üzerine Karaköy-Eminönü semtlerini bağlayan Galata köprüsü buraya aktarıldı (1912). 1936'da büyük bir fırtına sonucu yıkılan bu y[illegible] fransız firmasınca yenilendi ve 1[illegible] [illegible]a trafiğe açıldı. Unkapanı köprüsü 477 m uzunluğunda, 25 m genişliğindedir.

UNKARTROZ a. (fr. *uncarthrose*). Patol. Boyun omurlarında rastlanan artroz lezyonu. (Unkovertebral eklemin artroz sürecine bağlı biçim bozukluğu demektir.)

UNKEİ, japon heykelci (Kyoto 1148'e doğr. ? - 1223). Heykelci Kokei'nin oğluydu. Babasının ölümünden sonra, atalarından ünlü Coço'nun kurduğu "Yedinci sokak" okulunun başına geçti. Kamakura dönemi heykel sanatına yeni bir soluk getirdi. VIII. yy. gerçekçiliğine döndü, özellikle Coço'nun buluşu olan birleştirilmiş parçalar tekniğini *(yosegi)* geliştirdi, oyuk göz çukurlarına billur gözler yerleştirerek figürlerin anlatımcı özelliğini ve ürkütücü görünümünü güçlendirdi. Nara'daki Todai-ci'nin (1203) Güney kapısındaki (Nandaimon) iki dev bekçi heykeli, yine Nara'da Kofuku-ci'deki *Miroku* ve *Seşin* ile *Muçaku*'nun portreleri, japon heykel sanatının Unkei'nin dehasına neler borçlu olduğunu gösterir. Öğrencileri, gereksiz yinelemelere ve ustalık gösterilerine kapıldıklarından, Unkei'nin güçlü sanatından uzaklaştılar.

Vautier-Decool

Unkei
Dainiçi Nyorai
(ya da Büyük Güneş Buddhası)
çokrenkli ağaç, 1176'ya doğr.
Heian dönemi
Ulusal müze, Nara

UNKİ → HATTINA.

UNKODİSKARTROZ a. (fr. *uncodiscarthrose*). Patol. Omurlararası bir diskin, üst ve alttaki omurların artrozuna eşlik eden yozlaşması. (Boynun döndürülememesi ve ağrıması biçiminde ortaya çıkar.)

UNKOKU TOGAN, japon ressam (Suho, Yamaguçi ili, 1547-1618). Verimli ve seçmeci bir yeteneği vardı. Sessu'nun ardılı olduğu ileri sürüldü ve özellikle mürekkep resminde ün kazandı.

UNKOVERTEBRAL sıf. (fr. *uncovertébral*). Anat. *Unkovertebral eklem,* bir boyun omuru çıkıntısının üst yüzünü, bir üstteki omurun gövdesine bağlayan eklem.

UNKURDUGİLLER a. Böcbil. Siyah ya da kahverengi bedenli, karanlık yerlerde, ağaç kabukları altında yaşayan kınkanatlılar familyası. (Esmerböcekgiller adıyla da bilinen bu familyanın bazı türleri nişastalı maddelere saldırır: unböceği [*Tenebrio molitor*], halk arasında karafatma adıyla bilinen *Blaps* cinsi türleri, kırmabit adı verilen *Tribolium* cinsi türleri. Bil. a. *Tenebrionidae.*)

UNLAMAK g. f. **1.** *Bir şeyi unlamak,* onu una bulamak ya da üzerine un serpmek: *Yapışmaması için hamuru unlamak.* **—2.** *Bir yeri, bir şeyi unlamak,* ona un bulaştırmak: *Ellerini, üstünü başını unlamak.*
—Mutf. Sade olarak ya da galeta ununa bulanarak kızartılacak bir yiyeceği unla kaplamak. ‖ Hamur yoğururken, yapışmasını önlemek için un serpmek.

◆ **unlanmak** edilg. f. **1.** Una bulanmak: *Unlanan balıkları kızartmak.* **—2.** Üzerine un bulaşmak: *Ellerim unlandı.*

UNLANMAK → UNLAMAK.

UNLU sıf. **1.** Una bulanmış, un bulaşmış. **—2.** Unla yapılan, un içeren.

—Bot. *Unlu albumen*, nişastalı albumen. —Ekmekç. *Unlu kepek*, kaba un içeren ve yeniden gözerden geçirilen kepek.

UNLUK a. Değirmende, öğütülen unun toplandığı yer.

◆ sıf. Öğütülmeye, un yapılmaya elverişli; un yapılmak için ayrılmış: *Unluk buğday.*

UNMADIK → ONMADIK.

UNMAK → ONMAK.

UNNA, Almanya'nın Kuzey Vestfalya Renanyası eyaletinde kent, Ruhr havzasının doğusunda; 55 800 nüf. Makine ve elektrikli gereçler yapımı. Bira fabrikası. Tekstil sanayisi.

UNNA (Paul Gerson), alman deri hastalıkları uzmanı (Hamburg 1850 - *ay. y.* 1929). Ducrey'den sonra yumuşak şankrın basilini buldu. Deri hastalıklarının tedavisinde birçok ilerleme sağladı: yüzdeki pullanmanın (peeling) tedavisi için rezorsinli *Unna merhemi* ve bacak ülserlerinin tedavisi için *Unna çizmesi.*

UNNAB a. (ar. *ᶜunnāb*). Esk. bot. Hünnap.

UNNABİ sıf. (ar. *ᶜunnāb* ve *-î*'den *ᶜunnābi*). *Esk.* Koyu kahverengi, hünnap renginde.

Unovis (*Utverjdeniye NOVovo İSkustva*'nın ["Yeni sanatın kendini kabul ettirmesi"] kısalt.), 1919'da Vitebsk'te Maleviç tarafından kurulan süprematizm yanlısı okul. 1922'de dağılıncaya dek Maleviç'in öğrencilerinden oluşan bu topluluk (El Lisitskiy, İ. G. Çaçnik, N. M. Suyetin, V. M. Ermolayeva vb.) sergiler ve gösteriler düzenledi, metinler yayımladı, Cézanne'dan süprematizme dek uzanan çağdaş sanatın bilimsel bir öğretiminin temelini attı. 1922'den sonra bu çaba Petrograd'daki İnhuk'ça sürdürüldü.

UNRRA (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration*) [Birleşmiş milletler yardım ve kalkınma kuruluşu]'ın kısa adı. 9 kasım 1943'te ABD, Büyük Britanya, Sovyetler Birliği ve Çin arasında varılan antlaşma sonunda kuruldu; 44 ülke bu antlaşmayı imzaladı. Kuruluşun amacı savaştan zarar görmüş uluslara yardım etmekti, 1947'de çalışmalarını durdurdu.

UNRUH (Fritz VON), alman şair (Koblenz 1885 - Diez, Rheinland-Pflaz, 1970). Bir generalin oğluydu, kendisi de muhafız subaylığı yaptı, oyunlarıyla tanındı: *Offiziere* (1912) ve *Louis Ferdinand Prinz von Preussen* (1913). Birinci Dünya savaşı'nın patlaması onu barışçılığı, enternasyonalizmi ve halkların yakınlaşmasını savunmaya yöneltti, bu temaların en başarılı örneğini Verdun üzerine bir şiir olan *Opfergang*'da (1916), oyunlarda (*Ein Geschlecht*, 1918; *Platz!*, 1920; *Stürme*, 1922) ve Fransa'ya yaptığı bir yolculuğu anlattığı *Flügel der Nike*'de (1925) verdi. Ateşli, dokunaklı, çoğu zaman soyut bir lirizm ve simgelerle yüklü bir dram anlayışıyla dikkati çeker. Hitler döneminde ABD'ye yerleşti. Almanya'ya döndüğünde (1948) romanlar (*Der Sohn des Generals*, 1957) ve yeni dramlar (*Wilhelmus von Oranien*, 1953) yazdı.

UNSHİU a. *Citrus* cinsinden, mandalinaya yakın turunçgil. (Bil. a. *Citrus unshiu.*)

UNST, Büyük Britanya'da ada, Shetland takımadalarının en kuzeydeki adası, İskoçya'nın K.-D.'sunda.

UNSUR a. (ar. *ᶜunṣur*). **1.** Öğe, eleman. **—2.** Bir bütünden ayrılıp yeni bir birim, bölüm oluşturan şey.

—Tasav. *Unsuri azam*, Allah'ın birliğinden yola çıkılarak madde âlemine kadar sıralanan aşamalar. (Tasavvuf inancına göre, Allah'ın evrendeki tüm varlıkları kapsayan birliği, başka başka aşamaların en tecelli eder. Ruh, bu aşamaların en aşağısındakinden başlayarak en üst katındakine doğru yükselir. Ruhun, bu yükseliş sırasında geçtiği aşamaların tümüne, *en büyük öğe* anlamında "unsuri azam" denir.)

UNSURİ (Ebülkasım Hasan bin Ahmet), iranlı şair (Belh ? - Gazne 1039). Yaşamı ile ilgili kesin ve yeterli bilgi çok azdır. Önceleri çok zengin olduğu, bir eşkıya tarafından soyulmasının ardından ticaretle uğraşmaya başladığı söylenir. Sultan Mahmut Sebüktigin'in sarayına kapılandıktan sonra *Meliküşşuara* unvanını aldı. Saraydaki sultanlar için yazdığı kasidelerle ün yaptı. İran şiirinde kaside türünün gelişmesinde etkin rol oynadı. Günümüze *Vamık u Azra* adlı yapıtıyla *Divan*'ı kalmıştır.

UNTAŞ-NAPİRİŞA ya da **UNTAŞGAL,** Elam kralı (İ.Ö. 1265'e doğr. - İ.Ö. 1245), kutsal Dur-Untaş (bugün Çogazanbil*) kentini inşa ettirmesiyle ünlüdür.

Untepe. Arkeol. Tokat'ın Niksar ilçesinde, Kelkit çayı üzerindeki Talazan köprüsü yakınında buluntu yeri. 1947'de Kılıç Kökten tarafından yörede yapılan yüzey araştırmalarında, tepenin üzerinde İlk Tunç çağ ve Hitit dönemlerinden seramikler ele geçti.

Unter den Linden ("Ihlamurlar altında"), Berlin'de cadde, Doğu Berlin'de, Brandenburg kapısından başlar.

UNTERLAND, Alsace ovasının (Fransa, Aşağı Ren) büyük bölümü ağaçlıklı, kuzey bölümüne verilen ad, Zorn vadisinin K.'inde.

UNTERMEYER (Louis), amerikalı yazar (New York 1885 - Newtown, Connecticut, 1977). Şiirleri (*A Roast Leviathan*, 1923; *Burning Bush*, 1928), antolojileri (*Modern American Poetry*, 1919) ve denemeleriyle (*Play in poetry*, 1938) Birinci Dünya savaşı sonrası amerikan edebiyatındaki yenilik hareketlerine ve bir estetik geleneğin tanımlanmasına katkıda bulundu.

UNTERSEEN, İsviçre'de (Bern kantonu) komün, İnterlaken'in karşısında, Aar kıyısında; 4 600 nüf. Selüloz ve kâğıt karton.

UNTERWALDEN, ("Ormanlar altında"). İsviçre konfederasyonu'nda kanton, Luzern gölünün G.'inde; 768 km^2; 61 441 nüf. (1991). Unterwalden kantonu, özerk kalan Nidwalden ve Obwalden yarı-kantonlarından oluşur. Bölgenin başlıca geçim kaynağı süt hayvancılığı, kereste sanayisi ve turizmdir (Engelberg).

—Tar. İki yarı-kantonun yönetimleri ayrıdır. Her yıl, her iki kantonun yurttaşları, *Landsgemeinde* denilen bir mecliste toplanır. Unterwalden, 1291'de kurulan ilk konfederasyona üye üç kantondan biriydi. 1845'te Sonderbund'a katıldı.

UNTERWASSER, İsviçre'de (Sankt Gallen) sayfiye ve kış sporları merkezi, 920 m yükseltide, Churfirsten ve Ren ovasının birleştiği yerde.

UNTERWELLENBORN, Almanya'nın Thüringen eyaletinin doğu kesiminde kent, Gera'nın güney-batısında. Çelik ve çimento fabrikası.

-UNTU → -INTI.

UNUD a. (ar. *ᶜinād*'dan *ᶜunud*). *Esk.* İnatçılık, inat etme.

UNULMAK → ONULMAK.

UNULMAZ → ONULMAZ.

UNUTKAN sıf. ve a. Bir şeyi belleğinde tutamayan, çabuk unutan dalgın bir kimse için kullanılır: *Ne kadar unutkan bir adam, dün verdiği sözü hatırlamıyor.*

UNUTKANLIK a. **1.** Anıların bellekten tümüyle ya da herhangi bir etki sonucu belli bir süre silinmesi: *Zamanla unutkanlık ortaya çıkar. Bu ilaç unutkanlık yapıyor.* **—2.** Anıları gerektiği anda anımsama güçlüğü. (Eşanl. DİSMNEZİ.); *Özel isim, tarih unutkanlığı çok görülen bir şeydir.* **—3.** Bir şeyi unutmuş olmak işi, olgusu, belleğin ya da dikkatin bir an yok olması; dalgınlık: *Unutkanlığımı bağışlayın, adınız neydi? Bu unutkanlıktan ötürü özür dilerim.* **—4.** Unutkan bir kimsenin özelliği: *Unutkanlığı bazen güç durumlara düşmesine yol açıyor.*

UNUTMA a. Unutmak eylemi.

—Muhs. *Unutma ve yanılma müstesnadır,* bir bankanın müşterilerine gönderdiği cari hesap ekstrelerinin altına yazdığı ve hesapta istek dışı bir yanlışlık ya da sürçmenin bulunabileceğini kabul ettiğini bildiren ibare.

UNUTMABENİ a. MYOSOTIS'in bazı türlerine günlük dilde verilen ad.

UNUTMAK g. f. **1.** *Bir şeyi (soyut) unutmak,* onu artık bilmiyor olmak, anımsayamamak, belleğinden çıkarmış olmak: *O formülü unuttun mu? Trenin hareket saatini unutmuşum.* **—2.** *Bir şeyi, bir şey yapmayı unutmak,* o şeyi düşünemediği, ihmal ettiği, dikkat etmediği için yapmamak: *Yemeğe tuz koymayı unutmuş.* **—3.** *Bir şeyi (bir yerde) unutmak,* o şeyi dalgınlıkla (orada) bırakıp gitmek, yanına almamak; almayı ihmal etmek: *Şemsiyemi trende unutmuşum. Pasaportumu yanıma almayı unutmuşum, neyse ki kimlik kartım var.* **—4.** *Bir kimseyi unutmak,* onu aklından çıkarmak, onunla hiç ilgilenemez olmak: *Bize gelmez oldunuz, bizi unuttunuz artık. Ünlü olması ona eski dostlarını unutturmadı.* **—5.** *Bir şeyi, bir şey yapmayı unutmak,* o şeyi yapamaz, uygulayamaz duruma gelmek: *İki yıldır buradayım poker oynamayı bile unuttum.* **—6.** *Bir şeyi, bir kimseyi (bir şeyde) unutmak,* onu dalgınlıkla bir bütünün içine, bir sıralamaya katmamış, adını geçirmemiş olmak; atlamak: *Listeyi yazarken bir adı unutmak. On kişiyiz değil mi? Kimseyi unutmadık herhalde.* **—7.** *Bir şeyi, bir kimseyi unutmak,* o şeyi aklından atmak, artık düşünmemek, dert etmez olmak: *Tatilde derslerini unutmak. Çalışırken her şeyi, herkesi, dünyayı unutur.* **—8.** *Bir şeyi unutmak,* o şeye gereken önemi vermemek, onu hesaba katmamak; bir tüzüğe, yönetmeliğe uymamak, ona aykırı davranmak: *Maddi koşulların elverişsizliğini unutmayın. Nezaket kurallarını unutmak.* **—9.** *Bir şeyi unutmak,* onu bağışlamak, affetmek: *Üzülmene gerek yok, ben senin o sözlerini unuttum bile.* **—10.** Nesnesiz kullanıldığında, acı anıları artık düşünmemek, anımsamamak: *Unutmak için içiyor.* **—11.** *Zamanı unutmak,* saatin kaç olduğunu fark etmemek ve gecikmek.

◆ **unutturmak** ettirg. f. **1.** *(Bir kimseye) bir kimseyi, bir şeyi unutturmak,* onları anımsamamasını ya da onlarla artık ilgilenmemesini, onları dert etmemesini sağlamak ya da buna yol açmak: *Birine dertlerini unutturmak. Eğlence size görevlerinizi unutturmamalı.* **—2.** *(Bir kimseye) bir şeyi unutturmak,* onu artık yapamaz, uygulayamaz duruma getirmek: *İşlerin yoğunluğu gülmeyi bile unutturdu.* **—3.** *Bir şeyi unutturmak,* onu bağışlatmak, unutulmasını sağlamak: *Yaptığın haksızlıkları unutturabileceğini mi sanıyorsun?* **—4.** *Unutturmamak,* hatırlatmak: *Unutturma, eve giderken ekmek alacağım.*

◆ **unutulmak** edilg. f. Unutmak eylemine konu olmak: *Sizin yardımlarınız hiç unutulur mu? Dikkat et, listede hiç kimse unutulmasın. Otobüste bir çanta unutulmuş. Günümüzde tamamen unutulmuş olan bir ses sanatçısı. Bu olaylar kısa zamanda unutulup gidecektir. Maaş yüksek değil ama bu mesleğin bazı avantajları da unutulmamalı.*

UNUTTURMAK → UNUTMAK.

UNUTULMAK → UNUTMAK.

UNVAN a. (ar. *ᶜunvān*). **1.** Bir kimsenin göreviyle ilgili olarak kendisine verilen ad, san: *Krallık, imparatorluk unvanı. Soylu-*

luk unvanı. *Japon hükümdarları mikado unvanını taşır.* **—2.** Bir kimsenin görevini, mesleğini, mesleğindeki aşamasını, kazandığı bir payeyi, toplum içindeki konumunu vb. belirtmek için verilen (bir özel addan önce ya da sonra da kullanılabilen) ad, san: *Tıp doktoru unvanını almak.* **—3.** Bir işyeri ya da aileye verilmiş ad: *Ticari unvanınız nedir?*
—Spor. Bir spor yarışmasında şampiyon için kullanılan ad, san: *Dünya şampiyonu unvanı. Unvanını ortaya koymak. Unvanını koruyan boksör.* || *Unvan maçı*, boksta bir unvanın kazanılıp kaybedilmesinin sözkonusu olduğu, o unvanın ortaya konulduğu karşılaşma: *Dünya ağır sıklet boks şampiyonluğu unvan maçı bu gece yapılıyor.* || *Unvanını korumak*, sporda elde ettiği aşamayı ve bu aşama sonucu taşıdığı sanı yitirmemek: *Avrupa şampiyonu boksör, unvanını ikinci kez korudu.*
—Tar. *Soyluluk unvanı* ya da *asalet unvanı*, bir soylunun onursal sıfatı. (Bir toprağa bağlı olan soyluluk unvanları, Fransa'da, Ancien Régime döneminde, gitgide yükselen bir sıraya göreydi: baron, vikont, kont, marki, dük; yüksek kamu görevlerine bağlı olan ve Napoléon I tarafından devlete iyi hizmet edenlere verilen imparatorluk dönemi soyluluk unvanları ise şunlardı: şövalye, baron, kont, dük, prens.)
—Tic. huk. *Ticaret unvanı* → TİCARET.

UNVE → ANVE.

UNVERDORBEN (Otto), alman kimyacı (Dahme, Potsdam yakınında, 1806 - *ay. y.* 1873). 1826'da, indigonun ayrışma ürünlerinden anilini keşfetti.

UNWİN (*sir* Raymond), ingiliz mimar ve şehirci (Whiston 1863 - Old Lyme, ABD, 1940). Letchworth bahçe-kentinde (Hertfordshire, 1903, Barry Parker [1867-1941] ile birlikte) E. Howard*'ın öğretilerini ilk kez uygulamaya koydu. Town planning İnstitute'un başkanı olarak şehircilik dersleri verdi. Yazıları ve danışmanlık göreviyle ABD'de büyük etki yaptı.

UNZEN, Japonya'da yanardağ kökenli kütle, Kyuşu adasının (Şimabara yarımadası) batı bölümünde; 1 360 m. Çeşitli yerlerinde dağ turizmi merkez olarak düzenlenmiş kükürtlü sıcak su kaynakları bulunan ulusal park; 256 km².

UOLOF a. Batı atlantik öbeğinden nijer-kongo dili; Senegal ve Gambiya'da Uoloflar tarafından konuşulur. (Senegal'in ulusal dil olarak seçtiği uolof Dakar'da konuşulan en önemli afrika dilidir ve tüm kıyı bölgesinde ticaret dili olarak kullanılır.)

UOLOFLAR, Senegal ve Gambiya'da yaşayan 2,7 milyon (1989) nüfuslu halk. XVI. yy.'da, kısmen müslümanlaşmış bir krallıklar topluluğu biçiminde örgütlendiler. Bu krallıklar, birbirini izleyen fransız istilaları ve kolonizasyonu sonucunda ortadan kalktı. Uolofların genellikle ikiyanlı nitelikte olan soybağı düzenleri islamiyetin süregelen egemenliği nedeniyle günümüzde babasoyluluk eğilimi göstermektedir. Uolof toplumu, farklı sınıfları (prens aileleri, soylular, köylüler, köleler) ve bir kast düzenini içeriyordu. Bu ayrılıklar günümüzde ortadan kalkmıştır.

Uomo qualunque (*sıradan adam* ya da *sokaktaki adam* anlamına gelen ital. sözc.), *Uomo qualunque* adlı haftalık derginin kurucusu (aralık 1944) G. Giannini'nin esinlediği italyan siyasi hareketi. Dergi, iktidardaki kişilerin, temizlik hareketinin aşırılıkları konusundaki sorumluluklarını açığa vuruyordu. Derginin başarısı, *Il Buon Senso* adlı günlük gazetede de sürdü. Şubat 1946'da bir siyasi partiye dönüşen hareket, 2 haziran 1946 seçimlerinde 36 sandalye kazandı. Ancak yandaşlarının büyük bir bölümü, aralık 1947'de kurulan neofaşist eğilimli İtalyan toplumsal hareketi'ne katıldı. Parti, 1955'te kurucusu tarafından kapatıldı.

UPADEŞA, *eğitim* anlamına gelen ve genellikle bir guru ya da bir kutsal kişi tarafından verilen tinsel eğitimi belirten sanksritçe sözcük. Bir öykûden alınacak "ders" de bu sözcükle belirtilir.

UPADHİ, *zorlama* anlamında ve hinduculukta mantık okulu *(Nyaya)* ve *vedanta* tarafından, "ek sınırlama koşulları"nı belirtmek için kullanılmış sanskritçe sözcük. İşte mantık konusunda bir upadhi örneği!
"Dağın üzerinde bir ateş var
çünkü *(hetu)* orada duman var
ama duman olmadan da ateş vardır!"
Upadhi, ya da "ek sınırlama koşulu", nedeni şöyle belirtir: "Ne zaman yaş odun yakılsa duman olur." Vedanta'da ise, Upadhi'ye, Brahman ile onun bir evrimi olan dünya arasındaki ilişkiyi açıklamak için başvurulur: Brahman ile dünya arasında öz bakımından bir fark olmamakla birlikte, bu öz zamanın ve uzayın sınırlayıcı koşullarıyla karşı karşıya gelince, farklı bir durum ortaya çıkar.

UPADHYAYA BRAHMABANDAV, hintli mistik (1861-1907'ye doğr.). Bengalli bir brahman ailede dünyaya geldi, başlangıçta adı BHAVANİ ŞARAN BANERCİ'ydi. 1892'de Roma katolik kilisesi'ne girdi. En arı hinduculuk adını verdiği *advaita* ile en arı hıristiyanlığı (ona göre aziz Thomas Aquinus'un felsefesi) bağdaştırmaya çalıştı. 1894'te, *sannyasin*'lere (hindu tarikidünyalar) özgü kiremit rengi cübbeyi giydi ve hindularla hıristiyanlar arasındaki diyaloğu geliştirmeye çalıştı. Katolik yetkililer buna karşı çıktılar ve Upadhyaya Brahmabandav 1907'de britanya yönetimi tarafından ayrılıkçılık suçlamasıyla tutuklandı. Upadhyaya, o dönemde, insanın bir hindu gibi yaşayabileceğini öne süren *samac dharma* (toplum yasası) ve aynı zamanda İsa'ya inanabileceğini ileri süren *sadhana dharma* (dini araştırma yasası) görüşünü ortaya koymuş bulunuyordu. Bu nedenle, hinduculukta hıristiyanlığı yaşamakta hiçbir çelişki görmüyordu. Upadhyaya Brahmabandav'ın, De Nobili'den (1577-1656) sonra hıristiyanlığı hinduculuğun dini ve felsefi görüşlerine göre yorumlamaya çalışan ilk kişi olduğu söylenebilir.

UPAMANA, *karşılaştırma* anlamına gelen bir hint felsefesinde bir sonuca varmayı ve böylece bilgiye ulaşmayı sağlayan dört kavrayış *(pramana)* yolundan birini belirten sanskritçe sözcük.

UPANAYANA, *sülük* ya da *giriş* anlamına gelen bir gurunun genç bir erkek çocuğu eğiterek üç "iki kez doğanlar" kastından birisine sokmasına yarayan on altı ayinden *(samskara)* birini adlandıran sanskritçe sözcük. Bu tören sırasında sâlik, genellikle sağ omuzda taşınan ve sol kol altından geçen kutsal kordonu *(yachopavita)* kuşanır.

Upanisad, vahiyle *(şruti)* ulaştığı kabul edilen ve veda döneminin sonunda ortaya çıktıkları için *vedanta* diye bilinen kutsal hindu metinlerini belirten sankskritçe sözcük. Günümüzde iki yüzden fazla metin bu ad altında bir araya getirilmiştir. Upanisadlar, birkaç satırdan yüz sayfaya kadar değişebilen çok çeşitli uzunluktadırlar. Ancak, birtakım çok eski metinler (13 ya da 14) dışında, bunların çoğu yakın dönemlere aittir. Bu metinler klasik Vedanta öğretisinin yanı sıra, yoğa, vazgeçiş *(sannyasa)* gibi konuları, vişnucu ya da şivacı tarikatların öğretilerini ve başka çeşitli konuları ele alır.
En eski Upanisadlar'ı tarihlendirmek güçse de içeriklerine bakarak İ.Ö. 700 ile 300 arasında bir döneme ait oldukları söylenebilir. En eski Upanisadlar olan Brihad Arankaya, Candogya, Kena, Atareya Taittiriya ve Kauşitaki, kuşkusuz, buddhacı dönemden önce kaleme alınmıştır: dil, üslup ve içerikleri, bu metinlerin Brahmana ve Aranyaka'dan kaynaklandıklarını ve bunlara benzediklerini göstermektedir. Öbür metinler, yani Katha, Şvetaşvatara, İşa, Mundaka, Praşna, Maitri, Mandukya ve Maha-Narayana ise genellikle nazım olarak yazılmıştır. Yoga uygulamalarından söz edildiğine ve samkhya terminolojisi kullanıldığına bakarak bunların, günümüze en yakın metinler olduklarını, yani vedalar döneminin sonuna ait olduklarını söyleyebiliriz.
Upanisadlar, brahman kurban törenleriyle ilgili uygulamalarda iyice aşırıya kaçıldığı bir dönemde, bunlar aşan yeni bir yorum, bir reform anlamı taşıyordu. Bununla birlikte bu reform, Vedaları ve kurban uygulamasını bir yana bırakarak hinduculuktan kopan buddhacılığın durumundan farklı olarak hinduculuğun bünyesinde gerçekleşti. Upanisadlar, varolan her şeyin temeli ve son nedeni olan Brahman ile gerçek benlikten yani *atman*'dan söz eder. Upanisadlar, bilgisizliğin *(avidya)* gücüne boyun eğmesi bakımından insanın gerçek durumunu açıklamaya çalışır; yani, *karma* ve *samsara* yasasının yönettiği bir tür aldanış *(maya)* olan bu bilgisizliğin, yaratılmış her varlığın art arda yeniden doğmasına yol açtığından söz eder. Son kurtuluş *(moksa)*, aldanışın perdesini yırtarak ve bilgi *(cnana)* yoluyla gerçekliği tanıyarak bu yeniden doğuş zincirini koparır. Upanisadlar, bu bilginin açıklanmasıdır.

UPAS a. (malezya dilinde sözc.). *Antiaris* toxicaria*'nın diğer adı.

UPASAKA, düzenli olarak *upasana* yapan kişiyi adlandıran sanksritçe sözcük. Buddhacılıkta bu terim, kendini ibadete veren ve beş din buyruğuna (öldürmemek, çalmamak, dürüst bir cinsel davranış göstermek, yalan söylememek ve uyuşturucu kullanmamak) uyan, *sangha* ve manastır topluluğunu paraca destekleyen laik bir dindarı belirtir.

UPASAMPADA, keşiş çömezinin keşiş *(bhikkhu)* durumuna yükseltildiği buddhacı bir atama ayinini adlandıran pali dilinde sözcük. Bu ayin, yağmur mevsimi *(vassa)* dışında ve hayırlı bir günde yapılır. Keşiş çömezi, *pabbacca* ayinini ikinci bir kez yerine getirdikten sonra, safran rengi cüppeyi giyerek Buddha'ya üçlü sığınma formülünü ve on din buyruğunu yineler. Keşişler meclisine ve çömezin tanıtıcılarına, çömezin manastır yaşamına yetenekli olup olmadığı konusunda sorular sorulur.

UPASANA, hinduculukta ve özellikle *bhakti* okulunda uygulanan meditasyonu adlandıran sanskritçe sözcük. Upanisadlar döneminden başlayan bu düşünme, Tanrı'nın imgesini anımsamaya dayanır, bu da hem sofuluğa, hem tapınmaya yönelmeyi sağlar.

UPATA, Venezuela'da (Bolívar eyaleti) kent, Venezuela Guyana'sında; 22 800 nüf. Madencilik (boksit, manganez) merkezi.

UPAVEDA, "Vedalar'ın bölümleri" olarak kabul edilen Vedangalar'ın tersine doğrudan doğruya Vedalar'a bağlı olmayan tamamlayıcı bilimleri belirten sanskritçe sözcük. Bunlar, tıp bilimleri *(ayurveda)*, müzik ve dans bilimi *(gandharva)*, okçuluk *(dhanurveda)* ve mimarlıktır *(sthapatyaveda)*.

UPDİKE (John), amerikalı yazar (Shillington, Pennsylvania, 1932). Şiirleri (*The Carpentered Hen*, 1958; *Telephone Poles*, 1963), *New Yorker* dergisinde yayımlanan ve kitap halinde toplanan öykülerıyle (*The Same Door*, 1959; *Pigeon Feathers and Other Stories*, 1962; *The Music School*, 1966) adını duyurdu. Bununla birlikte, *New Yorker*'in bu üslupçu ve nükteci yazarı, bazı mitleri modern dünyaya uyarlayarak (*Rabbit*, Run* 1960; *The Centaur*, 1963) ve Amerika'da toplumsal yaşam komedisinin geniş bir tablosunu çizerek gerçek yolunu buldu. Daha sonra, fantazma ve cinsellik üzerine çeşitlemele-

IPS

John Updike

ri, töre betimlemeleri ve hiciv öğesi, romanlarında (*Couples*, 1968; *Midpoint*, 1969; *Bech: A Brooks*, 1970; *Rabbit Redux*, 1971; *A Month of Sundays*, 1975; *Marry me*, 1976; *Rabbit is rich*, 1981; *Bech is back*, 1982) ve öykü kitaplarında (*Museums and Women and other Stories*, 1972; *Problems and other stories*, 1979) giderek ağır bastı. *Picked-up Pieces* adlı yapıtında, 1966'dan 1974'e kadar yazmış olduğu denemeler ve eleştiriler bir araya getirildi. Bu çalışmalarında edebiyatı, öznellik payını yok etmeden, töre komedisi tümüyle dile getirebilecek tek kavram olarak tanımladı. Diğer bazı yapıtları: *Roger's Version* (roman, 1984), *Trust Me* (kısa hikâye, 1987), *S* (roman, 1988), *Self-Consciousness* (otobiyografi, 1989), *Just Looking* (deneme, 1989), *Rabbit at Rest* (1990), *Odd Jobs* (deneme ve eleştiri, 1991).

Upemba ulusal parkı, Zaire'de (Şaba) fauna ve flora rezervi. *Upemba gölü* yakınında. Yaklaşık 10 000 km².

UPİNGTON, Güney Afrika'da (Cape ili) kent, Orange ırmağı kıyısında, 30 000 nüf. Tarım (bağlar, meyve ağaçları) ve hayvan yetiştiriciliği (sığır, karakul koyunları) yapılan bir bölgenin ticaret merkezi. Kurutulmuş yemişler, şaraplar, dericilik.

UPİTS (Andrejs), leton yazar (Skriveri, bugün Ogre bölgesi, 1877 - Riga 1970). İlkokul öğretmeniydi, marxçılığı benimsedi, Riga'da 1905 devrimi'ne katıldı ve romanlarında (*la Femme* [fr. çev.], 1910; *l'Or* [fr çev.], 194) burjuvaziye karşı tanıklık etti. Letonya köylerinde devrimci uyanışı anlattığı büyük bir üçleme (*les Robežniek*, [fr. çev.] 1912-1933) yazdı, bolşevikliğe ilgi duyması nedeniyle bağımsızlık sırasında hapse atıldı. Bununla birlikte roman (*le Pont irisé* [fr. çev.], 1926) ve komedilerinde (*Suzanne au bain* [fr. çev.], 1922) letonya burjuva törelerini yermeyi sürdürdü ve tarihsel oyunlarında (*Mirabeau* [fr. çev.], 1926; *Spartacus*, 1943) kitlelerle kahraman ilişkileri üzerinde düşünceler geliştirdi. Sovyet iktidarının kurulmasının ardından son romanlarında (*la Verte Terre* [fr. çev.], 1945; *Éclaircie* [fr. çev.], 1951) letonya işçi hareketinin doğuşunu betimledi.

UPLİSTSİHE, ("Hükümdar kalesi"). Gürcistan'da, Gori yakınında yer alan mağara kent. Sokaklar ve merdivenlerle birbirine bağlanan mağaralardan oluşur. Bunlardan biri, üç sahınlı bir bazilikadır (X.-XI. yy.). İ.Ö. I. binyıl'ın ilk yarısında kurulan Uplistsihe, XI.-XIII yy.'larda Gürcistan'ın stratejik açıdan önemli bir siyaset ve kültür merkezi oldu. Moğol istilaları sırasında yıkıldı.

UPOLU, Polinezya'da ada, Samoalar'dan biri; 1 127 km²; 113 199 nüf. Başlıca kenti *Apia*. Kopra ve hindistancevizi kahve, muz ve kauçuk.

Uposatha, theravada geleneğine bağlı keşişlerin aydan aya kullandıkları dört bayram gününe verilen ad. Keşişler bir araya gelerek manastır kurallarını ezbere okur ve birbirlerinin günahlarını çıkarırlarken, laikler imanlarının gereklerini daha yoğun bir biçimde yerine getirirler.

UPPDAL (Kristofer), norveçli yazar (Beitstad, Trøndelag, 1878 - Oslo 1961). Havai bir kimse ve kendini sendikacılık ve sınıf mücadelesine kaptırmış bir işçi olarak yaşadıkları, *Dansen gjennom skuggeheimen* (10 cilt, 1911-1924) adlı roman çevrimi kadar romansı ya da *Villguglar* (1909) ve *Kulten* (1947) adlı şiir kitapları kadar şiirseldir. Romanları siyasal eğilimlerinin ötesinde, son derece canlı tipleriyle dikkat çeker. Nynorsk lehçesiyle kaleme aldığı şiirleri, doğanın ve dostluğun tansallığın yerini tuttuğu bir din arayışı içindedir.

UPPSALA, İsveç'te kent, il merkezi, Fyrisan kıyısında, Mälaren gölünün kolu; 170 743 nüf. (1992). Uppsala, ülkenin üniversite kentlerinin en eskisi, isveç uygarlığının beşiğidir. Üniversite, 1477'de *Östra Aros* (1273'ten beri piskoposluk merkeziydi) burgunda kuruldu. UppsalEtikaa Üniversitesi bugün bile kuzey ülkelerinin en önemli üniversitesidir. Kütüphanesi *Carolina Rediviva*'da 19 000 elyazma (örneğin ünlü *Codex argenteus*) vardır. XIII. yy. sonuyla 1935 arasında yapılan gotik katedral fransız Étienne de Bonneuil'ün yapıtıdır. Vadiye egemen şatoyu Gustaf Vasa yaptırmıştır. Ayrıca kentte birçok botanik bahçesi vardır. Ecza ve besin sanayileri. Tekstil. Seramik. 4 km K.'de, *Gamla Uppsala* (Eski Uppsala), Vikingler döneminde Svea krallığı'nın siyasal ve dinsel merkezi olduğundan pagan krallarının mezar tümülüslerini içerir. —*Uppsala ili (lan)*, 6 989 km², 273 918 nüf. (1992).

UPSİLON ya da **YPSİLON** a. (yun. *y psilon*, yalın *y*). **1.** Yunan abecesinin yirminci harfi (*u*, *Y*) [Bk. *ansikl.* böl.] **—2.** Arit. Üste sağa konan vurguyla (ʊ´) 400 değerini, alta sola konan vurguyla (͵ʊ) 400 000 değerini gösteren yunan sayı işareti.
—ANSİKL. Upsilon, digamma gibi, *vav* denilen fenike göstergesinden türemiştir. Arkaik yunancada dor lehçesinde ve boiotiada kısa ya da uzun (u) sesini gösteriyordu; attike lehçesiyle koinede (y)'ye dönüştü; Bizans yunancasıyla modern yunancada ise (i) sesini gösterdi. (y) sesi bulunmayan latincede upsilon V ya da I ile belirtiliyordu. Cicero döneminde, upsilonun büyük harf biçimi Y latinceye girdi.

UP-STREAM a. (ing. sözc. *up*, yukarı çıkarken ve *stream*, akıntı). Balıkç. Akarsularda balığın akıntıya karşı, yani ırmağın yukarı kesimi yönünde yüzmesi. (Alabalık gibi birçok balık türü up-stream sırasında kolayca avlanabilir. Bu terim karşılığı türkçede daha çok anavaşya* terimi kullanılır. Tersineyse katavaşya* adı verilir.)

UPUPİDAE a. Zool. ÇAVUŞKUŞUGİLLER familyasının bilimsel adı.

UPUYGUN sıf. (*uygun*'dan pekiştirilerek). Çok uygun, çok yerinde.
—Fels. *Upuygun fikir*, Spinoza'ya göre, bir şeyin eksiksiz ve aslına uygun tasarımı. ("Gerçekten bir fikir, temsil ettiği nesneye upuygun olan bir fikirdir" [*Etika*, 1]. Upuygun fikir, gerçeği, zihin [*intellectus*] ile madde [*res*] arasındaki upuygunluğa *adaequatio*] dayandıran Spinoza felsefesinin temel varsayımıdır. ‖ *Upuygun kavramlar*, Leibniz'e göre, "açıklanmamış hiçbir şey içermeyen" (*Discours de la conformité de la foi avec la raison* [İnancın akla uygunluğu üzerine konuşma], 54), yani bünyesinde karanlık ve belirsiz hiçbir şey bulunmayan kavramlar. ‖ *Upuygun neden*, Spinoza'ya göre, "etkisi açık ve seçik bir biçimde kendinden anlaşılabilen" neden (*Etika*, 3,1).

UPUZUN sıf. (*uzun*'dan pekiştirilerek). Çok uzun: *Upuzun bir ceket*.

◆ be. Uzanmış durumda, boylu boyunca: *Bir de baktım, yerde upuzun yatıyor.*

UPWELLİNG a. (ing. sözc; *up*, yukarıya doğru ve *to well*, fışkırmak'tan). Denizbil. → SOĞUK SUYUN YÜKSELME*Sİ

UR a. Patol. Hücrelerin aşırı çoğalmasıyla dokularda meydana gelen ve büyüme eğilimi gösteren yumru. (Eşanl. NEOPLAZMA, TÜMÖR.)
—Ask. tar. *Ur yarar*, Yeniçeri ocağı'nın hendek ve siper kazmakla görevli askerlerine verilen ad. (Adlarını "kale hendeği" anlamında kullanılan "ur" deyiminden aldıkları sanılmaktadır.)
—Bitki patol. Çeşitli asalakların böcek, mantar, virüs vb.) bitkilerde meydana getirdiği şişlik, kabartı. (Birçok bitki asalağı bitkilerde zararsız urların oluşmasına neden olur; bunlar, büyüme maddelerinin bir bireşiminden ya da bu maddelerin normal metabolizmasındaki bozukluklardan ileri gelir. Fakat *Agrobacterium tumefaciens* [bir mazı bakterisi] bitki kanseri denebilecek bir ur yaratır. Bakterideki bir plazmidin taşıdığı genetik bilgi bitkisel hücreye geçer. bir kromozomla bütünleşir ve bitkide önemli değişikliklere yol açar.) ‖ *Böcek uru*, bir böceğin etkisiyle bitkide meydana gelen ur ya da mazı.
—Orm. san. *Göknar uru*, göknarın gövdesinde ve dallarında meydana gelen şişkinlik. (Göknarın kurumasına neden olmayabilir, ama hastalıklı göknardan alınan kerestenin pembe kısımları çabuk kırılır. İçi boş gövde urları hemen her zaman çürüktür ve tomruğun bir kısmının yitimine neden olur.)
—ANSİKL. Ur oluşumu süreci, organizmada bulunan her çeşit normal dokunun az ya da çok benzerinin üremesine yol açabilir, hatta bu yeni dokular eski dokunun işlevini bile yapabilir. (hiperkortisizm sendromu yaratan böbreküstü bezi urları; karaciğer uru hücrelerinde safra bulunması). Oluşan ur dokusu biyolojik özerkliğe yönelir ve nedeni ortadan kalksa bile ur gerilemez (ur oluşumu sürecini, iltihap sürecinden ayıran bu özelliktir). Urlar ikiye ayrılır: *iyicil urlar* ve *kötücül urlar* ya da *kanserler*.
• *İyicil ur*. Başladığı yerde gelişir, bir kapsülle sınırlıdır; komşu dokulara yayılmaz. Metastaz yapmaz. Tümüyle tahrip edildikten sonra bir daha çıkmaz. Normal doku görünümüne çok yakın bir dokudan oluşur. Urun hızlı gelişmesi iyicil ya da kötücül olduğunu gösteren kesin bir kanıt değildir.
• *Kötücül ur* ya da *kanser*. Sınırı yoktur ya da çok belirsizdir, komşu dokulara ve damarlara yayılır. Büyümesi sınırsızdır. Metastaz yapar, çoğu zaman tahrip edildikten ya da çıkarıldıktan sonra yeniden üret. Yapısını oluşturan doku, genellikle normal dokunun bir karikatürüdür. Ya da o kadar farklılık gösterir ki, onu bir ana dokuya bağlamak çok zorlaşır.
Kötücül urların hücrelerinde öyle hücresel ve çekirdeksel karakterlere rastlanır ki (anormal mitozlar, tomurcuklanan çekirdekler vb.) çoğu zaman bunlara bakılarak gerekli tespitler yapılabilir. Bununla beraber, bazı kötücül urlar ana dokunun tam benzerini üretirler, hücrelerinde anormal bir şey bulunmaz; sadece evrimleri, metastazları, yinelemeleri, yayılmaları onları kötücül olarak adlandırma olanağı sağlar.
• *Ara urlar*. Şu çeşitleri kapsar: gizil kötücül urlar (kanser öncesi durum); yerel kötücül urlar (nüksederler, ama metastaz yapmazlar); evrimleri kendisinden yavaş olan düşük güçlü kötücül urlar.
• *Urların sınıflandırılması*.
1. *Malpighi tabakası* (mukoza, deri) *urları: iyicil* olanlar (papilomlar, kondilomlar); *kötücül olanlar* (karsinomlar/ya da epitelyomalar);
2. *silindir hücreli örtenek, parankima ve salgı bezi urları: iyicil* olanlar (adenomlar); *kötücül* olanlar (adenokarsinomlar, silindir hücreli epitelyomalar ya da salgı bezi epitelyomaları);
3. *bağdokusu ve türevleri urları: iyicil* olanlar (fibrom, miksom, miyom, lipom, osteom, kondrom, anjiyom, histiyositofibrom); *kötücül* olanlar (fibrosarkom, miksosarkom, miyosarkom, liposarkom, osteosarkom, kondrosarkom, anjiyosarkom);
4. *Hemopoyez dokusu urları:* (lenfosarkom ve miyelosarkom);
5. *sinir dokusu urları;*
6. *pigmentli urlar:* (iyicil ya da kötücül melanom);
7. *embriyon dokusu ve embriyon urları:* (dizembriyoplazi ve teratom).

UR çoğl. a. (ar. *ʿaver*'in çoğl. *ʿūr*). *Esk.* **1.** Tek gözlü kimseler. **—2.** Silahlı olmayanlar.

-UR → -R.

UR, günümüzde **Tel Mukayyer** (Irak), aşağı Fırat'ta Sümer kenti. Bu sitte, VI. binyıl'dan beri büyük bir köy yer alıyordu; tüccarlar daha o zamandan Arabistan'ın doğu kıyılarına ulaşmışlardı. V. binyıl'da, köy deniz suları altında kaldı. Bu olayın bıraktığı izler, arkeolog Woolley tarafından Tufan'ın izleri olarak kabul edildi. IV. binyıl'da oluşan ve ay-tanrısı Nanna'ya (sonraları Sin adıyla anıldı) adanan kent hakkında bilinenler her şeyden önce esrarlı kral mezarlarıdır (XXVI. yy.); hükümdarların

olağanüstü bir sihirli gücü bulunduğuna inanılan bir dönemde yapılmış olan bu mezarlarda, hükümdarların öbür dünyadaki yaşama hazırlıklı olmaları için, mahzenlere hazineler ve hizmetkârlar konuluyordu. Bundan sonra, Sümer'in bir bölümünü egemenliği altında tutan 1. Ur hanedanı (XXV. yy.) geldi. Daha sonraki krallar, Akkad'ın (XXIII. yy.), Lagaş ve Uruk'un (XXII. yy.) egemenliğine girdiler. Ur-Nammu III, ur hanedanını (2111-2003) başlattı ve giderek Mezopotamya'nın sınırlarını aşan bir imparatorluk kurdu. Bu kral ve onun ilk ardılları (Şulgi, Amar-Suenna, Şu-Suenna), saray yazıcıları tarafından, tapınak mallarının yönetiminden sağlanan çok büyük gelirler elde ettiler. Aşağı Mezopotamya'daki sitelerde ve özellikle başkentlerinde kutsal binaların -tapınaklar ve ilk zigguratlar- sayısını artırabildiler. Fakat Ur İmparatorluğu İbbi-Sin döneminde çöktü ve Elamlılar büyük kenti yağmaladılar (2003). Kent, bir yüzyıl daha Dilmun'la yapılan ticaretin limanı olarak kaldı, ama politik rolünü kaybetti. İsin ve Larsa arasında çekişme konusu olan ve sonunda Babil'in egemenliği altına giren Ur, artık kutsal bir kentten başka bir şey değildi. Keyhüsrev'e kadar, Mezopotamya'ya egemen bütün hükümdarlar kentin tapınaklarını tamir ettirdiler. Daha sonra dini töreler ortadan kalktı (IV. yy.) ve İ.Ö. II. yy.'a doğru kent bırakıldı. Bununla birlikte, Ur'un anısı hiçbir zaman unutulmadı ve özellikle onu İbrahim'in vatanı olarak gören bazı Kutsal Kitap metinlerinde korundu.

—Arkeol. Daha 1854'te eski Ur'a ait olduğu saptanan (Taylor) höyük, 1919-1934 arasında kazıldı (Hall, ardından Woolley). Irak eski eserler servisi, kalıntıların en yüksek noktasında bulunan ziggurratı restore etti. Surlarla çevrili kentin merkezinde geniş bir dinsel kompleks yer alır: Kent tarihinin en eski dönemleri, derin sondajlar aracılığıyla bilinmektedir. Bu sondajların çoğunda, Ubeyd, Uruk ve Cemdet-Nasr dönemlerine (İ.Ö. 4000-3000) tarihlenen mezarlar ortaya çıkarıldı. Kutsal alanın güney kesiminde yüzlerce mezar içeren geniş bir nekropolis bulundu. Bunların arasında, İ.Ö. 2600-2500 yıllarından kalan on altısı içerdikleri buluntuların zenginliğinden dolayı, kazıyı yapan arkeolog tarafından "kral mezarı" olarak nitelendirildi. Tuğla ve taşlarla yapılmış tonozlu mezar odaları birçok ceset içermekteydi; bunlar, çevrelerinde hizmetkârları bulunan "kral" soyundan kişilerdi. Buradaki ölülerin adları hanedan listelerinde yer almamaktadır. Bunların, I. Ur hanedanından önceki dönemden oldukları sanılır. Hizmetkârların toplu intiharıyla belirginleşen cenaze töreleri pek iyi bilinmemektedir. Ele geçen ölü eşyaları hiçbir yerde bu kadar zengin değildir: altın ve gümüş tabakalar, lacivert taşı takılar, kakmalarla süslü çalgılar Sümer kökenli Ur hükümdarlarının zenginliğine ve ticaret ağının genişliğine (Afganistan'dan gelen laciverttaşı, iran platosunun orta kesiminden gelen steatit) tanıklık eder.

III. Ur hanedanıyla büyük yapılar yapılmaya başlandı: pişmemiş tuğlalarla yapılmış ve pişmiş tuğlalarla kaplanmış ziggurratı, Mezopotamya'nın en iyi korunmuş örneklerinden biri olan Nanna tapınağı; Sin'in karısı tanrıça Nin-Gal'ın Giparku tapınağı, "E. nun. mah" adı verilen depo ya da saray vb. Kutsal bölümün güneyinde, III. binyıl nekropolisinin yakınında, kral Şulgi'nin yeraltı mezarı bulunur. III. Ur hanedanı mezarlarının en ünlülerinden olan bu mezarın üzerinde, cenaze kültüne ayrıldığı düşünülen ve daha sonra kralın oğlu Amar-Suenna tarafından genişletilmiş olan bir yapı yükselir. III. binyıl'ın ortalarından kalma krallık nekropolisinin tersine, III. hanedanının yeraltı mezarları boş olarak bulunmuştur.

İsin ve Larsa kralları döneminden kalan ve kutsal bölümün güneyinde yer alan geniş mahalleler, güzel evleri ve dar sokaklarıyla, II. binyıl'daki bir mezopotamya kentinin kusursuz bir örneğini sergiler. Kral Nabukodonosor, kutsal bölümün çevresine geniş kapıları bulunan bir çevre duvarı yaptırmıştır.

UR KEKLİK a. Kafkasya ve Doğu Anadolu'da yaygın ikl keklik türünün ortak adı. (Sülüngiller familyası.)

—ANSİKL. *Kar kekliği, pur keklik* ve *kevdere* adıyla da bilinen bu hayvanlardan *Tetraogullus caspius*'un başı, boynu ve sırtı donuk devetüyü renginde, başının ve boynunun yanlarıysa kremrengidir. *Tetraogallus caucasicus*'un tepesi ve ensesi külrengi, gerdanı ve boynu beyazdır; külrengi bir leke başın yanlarını kaplar. Ur kekliklerin kanatları ağır bedenini taşıyamadığından kısa sıçramalarla koşarak kaçarlar. Bitkilerle beslenirler; *T. caspius*'un yavruları böcek de yer. Her iki tür de yerli kuştur. Türkiye'de az rastlanır.

URA. Tar. coğ. Anadolu'nun Kilikia bölgesinde kent; kalıntıları İçel'in Silifke ilçesinde, Uzuncaburç'un 4 km D.'sundadır. Olba ve Diokaisareia'ya bir yolla bağlanan kentten günümüze ulaşan en önemli yapı, Septimius Severus döneminde tamamlanan ve büyük bölümü sağlam olan sukemerleridir. Çevrede ayrıca Roma döneminden bir çeşme, tiyatro ve ev kalıntısıyla, güney yamaçta kaya mezarları ve lahitler vardır.

URABÁ körfezi, Kolombiya'da körfez, Antiller denizi'nde, Darién körfezinin güney kesiminde. Genişliği 40 km ve uzunluğu 80 km olan körfezin kıyıları, Turbo limanının (muz ağaçları) çevresi hariç, alçak ve ormanlıktır. Río Atrato bir delta oluşturarak körfeze dökülür.

URABİ PAŞA → ARABİ PAŞA.

URAEUS ya da **URAİOS** a. (modern lat. *uraeus;* yun. *uraios,* kuyrukla, uç kısımla ilgili). Arkeol. Firavunun ya da kimi tanrıların tacının alın bölümünde, saldırmaya hazır olarak dikilen dişi naja yılanının simgeselleştirilmiş biçimi. (Kozmik uyumun düşmanlarına karşı, Re'nin öfkeden parlayan gözünü canlandıran uraeus, firavunu hasımlarına, tapınağı da karanlıkların gücüne karşı korurdu.)

URAGAN a. (fr. *ouragan,* isp. *huracán,* aravak dilinde *huracan*'dan). Hızı saatte 120 km'yi geçen çok şiddetli fırtına; kasırga.

URAK a. (fr. *ouraque;* yun. *urakhos, uron,* idrar'dan). Anat. İdrar torbasının üst kutbundan göbeğe kadar uzanan ve alantoidin kalıntısı olan kordon.

URAL, Rusya ve Kazakistan'da ırmak; 2 428 km (havzası 213 000 km^2). Rusya'da Ural sıradağlarından doğar. Hazar'a dökülür. Çığırı üç "çatallı"dır: bir parçası Orsk'a kadar K.'den G.'e doğru akar; Orsk'tan başlayan ikinci parçası, D.'dan B.'ya doğru ilerleyerek *Ural* sıradağlarının güney zincirlerini keser ve Kazakistan'a girdikten sonra *Uralsk*'ta Hazar çanağı kenarına ulaşır; üçüncü parçası, gene K.'den G.'e doğru, Uralsk'tan Guriev'e kadar akar. Etkin balıkçılık.

URAL (Yalvaç), türk yazar (Konya 1945). Lise öğreniminden sonra basın hayatına atıldı. Gülmeceye geniş yer veren çocuk şiirleri, çocuk kitaplarıyla tanındı: *Sincap* (1978), *Müzik satan çocuklar* (1979), *Bir gök dolusu güvercin* (1979), *Anadolu efsaneleri* (1978) vb. Çocuk dergileri (*Milliyet kardeş, Bando çocuk dergisi* vb.) yönetti. Çocuklara yönelik TV dizisi *Az gittik uz gittik*'i (1986) hazırladı. Türk-yunan dostluğu Abdi İpekçi şiir başarı ödülü'nü (1983), Polonya Gülümseme nişanı'nı (1986) aldı.

URAL DİLLERİ a. fin-ugur (macar), samoyed, eskimo dillerini kapsayan dil grubu. Altay* dilleriyle birlikte ural-altay dil ailesini oluşturur. Türkçe bu aile içinde yer alır.

URAL KIZKUŞU a. Ural dağları çevresinde yuva yapan kızkuşu. (Bazen Avrupa'da da görülür. Bil. a. *Vanellus gregarius* ya da *Chettusia gregaria;* yağmurkuşugiller familyası.)

Chris Kutschera

Ur
kral mezarlarından birinin
bindirme tonozlu girişi
İ.Ö. XXVI. yy.

URAL sıradağları, Rusya'da dağlar bütünü, kuzeyde Kuzey Buz denizi'nden, güneyde Hazar denizi'ne kadar 2 000 km boyunca uzanır ve rus platformunu Sibirya platformundan ayırır.

coğrafya

Ural sıradağları Hercynia sistemi alanına girer. Başlangıçta Ukrayna kalkanından Angara kalkanına kadar uzanan kıvrımlar, uzun düzleşme evreleri sırasında ortadan kalktı. Sıradağın yalnızca bir bölümü Üçüncü Zaman'da yükseldi ve yeniden aşındırıcı güçlerden etkilendi: yeniden aşınma nedeniyle sert kayaç şeritlerinin sonucu olan tepe dizileri (daha az dayanıklı kayaçların aşınması nedeniyle çöküntü alanlarıyla birbirlerinden ayrılırlar) ortaya çıktı. Hafif eğimli batı yamaçlarıyla, daha sarp doğu yamaçları arasındaki bakışımsızlık iklimde farklılıklar yaratmaktadır: B'da 1 km yağış, D.'da 500 mm'den az yağış. Engebelerin K.'den G.'e doğru uzanışı kuşaksal biyoiklim düzeninde değişikliklere yol açmaktadır. Sıradağlar K.'den G.'e doğru şu bölümlere ayrılır Kutup Uralları ve Kuzey Urallar (sıradağların en yüksek bölümüdür: Narodnaya'da 1 895 m. Tundralarla örtülüdür); Orta Urallar (yüksekliği 500 m'yi bulmayan, boğazlar sayesinde kolayca açılan tepelerdir; taygayla örtülüdür); Güney Urallar (daha geniştir; G.'e ve G.-B.'ya doğru kaz ayağı gibi açılır). Yamantau dağında yükseklik 1 640 m'yi aşmakta; en yüksek kesimlerde gür ormanlar, dağın eteğindeyse bozkır uzanmaktadır.

ekonomi

Uralların doğal birliği çerçevesi içinde bir iktisadi bölge oluştu ve buranın maden ve orman kaynaklarının işletilmesine dayanarak gelişti. Başkırdistan bir yana bırakılacak olursa, Urallar 680 400 km^2'lik bir alanı kaplar ve 15 568 000 kişilik bir nüfusu barındırır. Avrupa ile Asya'nın birleştikleri yerde, enlemesine uzanan büyük demiryolu ağlarının güzergâhı üzerinde bulunan Urallar, Sibirya'nın işletmeye açılmasında bir köprübaşı işlevi gördü. Urallar'ın sınai gelişimi, 30'lu yılların başında, Ural-Kuzbas kombinası çerçevesi içinde

Réunion mus. nat.

uraeus
Seti I'in Krallar vadisi'ndeki mezarında bulunan
bir alçıkabartmadan ayrıntı
Yeni krallık, XIX. hanedan
Louvre müzesi, Paris

Dupaquier-Atlas-Photo

Ural sıradağları'nda bir köy
Kama'nın kolu
Çusovaya'nın vadisinde

ikinci bir metalürji üssü kurulması kararı üzerine başladı. Yakacak bakımından yoksul olan bölge, enerji gereksiniminin büyük bölümünü komşu bölgelerden sağlar (kömürü Kuzbas ve Kazakistan'daki Karaganda'dan, hidrokarbonları İkinci Bakü ve Batı Sibirya'dan). Ural sanayisi, Rusya'nın dökme demirinin % 26'sını, çeliğinin % 30'unu, makine yapımının % 15'ini üretir. Bu sanayinin üretim yapısının temel özelliği, dikey birleşme ve uzmanlık alanlarının çeşitlendirilmesidir. Doğu yamaçlarındaki sanayi merkezleri, demir-çelik, demir dışı madenler metalürjisi ve ağır makine yapımında uzmanlaşmıştır. Demir-çelik fabrikalarının kurulması çok sayıda demir yatağının bulunmuş olmasına bağlı olmakla birlikte, bu yataklar, Kaçkanar'daki (Nijni-Tagil yakınında) hariç, günümüzde tükenme yolundadır. Kok kömürü ve demir cevheri, Sibirya'da elde edilmekte ve Kazakistan'dan gittikçe artan miktarlarda satın alınmaktadır. Üretimin ana bölümü dört büyük entegre kombinada (toplam 30 Mt dolayında çelik üreten Nijni-Tagil, Çelyabinsk, Magnitogorsk ve Orsk-Halilovo kombinaları) toplanmıştır. Demir dışı madenler metalürjisi tek sanayii merkezlerin etkinliğini oluşturur (Severouralsk, Krasnoturinsk, Kamensk-Uralski'de alüminyum, Krasnouralsk ve Yelizavetgrad'da bakır) ya da büyük çok sanayili merkezlerin (Çelyabinsk) etkinliğini tamamlar. Yekaterinburg makine yapımında ve makine mühendisliğinde (engineering) birinci sıradadır. Batı yamaçlarındaki sanayi merkezleri, makine yapımıyla (İjevsk'te otomobil sanayisi), yerel kaynaklardan (Berezniki-Solikamsk potas yatakları) yararlanan ya da İkinci Bakü'nün (Perm) hidrokarbonlarını dönüştüren kimya sanayilerini bünyesinde birleştirir. Orenburg'daki doğal gaz yataklarının işletilmesi, yeni kurulmakta olan bir teritoryal üretim kompleksi çerçevesi içinde gerçekleşmektedir. Ural bölgesi Rusya'nın en büyük entegre ağır sanayi merkezlerinden biridir.

tarih

Ural, türk (Başkırtlar) ya da fin-ugur kökenli (Votyaklar [ya da Udmurtlar], Vogullar [ya da Mansiler], Ostyaklar [ya da Hantıylılar], Komiler [ya da Ziryanlar]) halkların dağınık bir biçimde oturdukları çok büyük bir bölge oluşturuyordu. Bölgeye rus kolonlarının yerleşmesi, XI.-XII.yy.'da Novgorod, XV. yy.'da da moskovalı prensler tarafından bu halkları kürk haracına *(yasak)* bağlamak amacıyla girişilen savaşların sonucunda oldu. Ural, senyörlerin angaryasından ya da orta bölgelerdeki vergilerden kaçan köylüler sayesinde gelişti; bunlar, burada bağımsız bir köylü sınıf oluşturdular (Stroganovlar, XVII.yy.'da burada büyük malikâneler edinmiş tek ailedir).

Büyük Petro döneminde maden (demir, bakır) ve madenlerin eritilmesi için gerekli odunu sağlayan orman kaynaklarının işletilmeye başlaması, Demidov ailesinin ve devletin girişimleri sonucu, metalürji sanayisinin gelişmesini sağladı. 1723'te kurulan Yekaterinburg, Ural madenlerinin yönetim merkezi oldu. Yekaterina II döneminde Ural, Avrupa'nın en sanayileşmiş bölgesi durumuna geldi (İngiltere'nin külçe demir gereksinimini karşılıyordu). XIX. yy.'ın ilk yarısında, artık İngiltere'ye yönelik ihracatı durdurmuş, yalnızca iç pazar için çalışıyordu. 1880'den sonra daha modern bir donatıma kavuşan Ukrayna, Ural'ı geride bıraktı.

İç savaş sırasında, sovyet iktidarının kuruluşuna kadar (1919), beyaz rus ordularıyla bolşevikler bu bölgede çarpıştılar. Sonra çeşitli cumhuriyetler, özerk bölgeler kuruldu. Bugün bu yörede Başkırdistan ve Udmurt özerk cumhuriyetleriyle, Komi-Permiyak özerk bölgesi yer alır.

URAL-ALTAY DİLLERİ a. Ural* dilleriyle altay* dillerini içeren varsayımsal öbek. Ural grubu dilleri arasında fince ve macarcaya; altay grubundaki diller arasında da türkçeye yer verilir. Türkçenin fince ve macarcayla akrabalığı varsayımı buradan kaynaklanır.

URALES (Juan MONTSENY, **Federico** denir), ispanyol anarşist (Reus 1864-Salon, Dordogne 1942). Verimli bir romancı ve gazete yazarı. Birçok yapıtında ve özellikle *La Revista Blanca* adlı dergisinde (1898-1905 ve 1923-1936) "saf anarşizm"i savundu.

URALİT a. (ing. *uralite*). Miner. İkincil amfibollerin yeşil bir türü; genellikle lifsi ya da iğnemsidir; piroksenin değişimiyle oluşur.

URALİTLEŞME a. Petrogr. Bir piroksen kristalinin amfibole dönüşmesi.

URALLI (Salih), türk ressam (İstanbul 1908-*ay. y.* 1984). İstanbul Güzel sanatlar akademisi Namık İsmail atölyesi'ni bitirdi (1931); çalışmalarını Paris'te André Lhote ve Fernand Léger atölyelerinde sürdürdü. Türkiye'ye dönüşünde *Ar* dergisini yayımladı (1936-1938), D grubu içinde yer aldı. Çeşitli okullarda resim öğretmenliği yaptı. Yeniden Paris'e giderek Frochot akademisi'nde Prof. Metzinger'le çalışan sanatçı, 1961'de Devlet güzel sanatlar akademisi resim teknolojisi atölyesi'nin yöneticiliğine getirildi. İzlenimcilerle gerçekçiler arasında bir köprü kuran Urallı, figür, renk ve leke ustalığıyla dikkati çeker.

URALSK, Kazakistan'da kent, Ural ırmağı kıyısında; 200 000 nüf. (1989). Besin sanayileri. Dericilik ve kürk işleme.

URAN a. (fr. *urane;* alm. *Uran;* bu bileşikle hemen hemen aynı anda bulunan *Uranüs* gezegeninin adından). Anorg. kim. Formülü UO_2 olan ve uzun süre bir element olarak kabul edilen uranyum dioksit.

URAN (Hilmi), türk siyaset adamı (Bodrum 1886 - İstanbul 1957). İzmir idadisi'ni (1905), Mülkiye mektebi'ni (1908) bitirdi. İzmir'de maiyet memurluğu yaptı (1908-1911); Menemen (1911-1914), Çeşme (1914-1918) kaymakamlıklarında bulundu. Mülkiye müfettişliği (1918-1920), bu arada Brestlitovsk antlaşması'yla Türkiye'ye geri verilen Kars ilvası yöneticiliği görevlerini üstlendi; son Osmanlı meclisi mebusanı'na seçildi (1920). Bu meclisin ingiliz işgalinden sonra dağıtılması üzerine İzmir'e dönerek komisyonculuk yaptı (1920-1921). Ankara'daki TBMM hükümetince Antalya mutasarrıflığına atandı (1921-1923). Adana valisi (1925-1926), Adana CHP müfettişi oldu, sonra da Adana CHP milletvekili seçildi (1927-1950). Milletvekilliği döneminde Bayındırlık bakanlığı (1930-1933), İstanbul'da parti müfettişliği, il başkanlığı, TBMM Başkan vekilliği (1937-1939), Adalet bakanlığı (1938), Meclis grubu başkan vekilliği (1939-1943), İçişleri bakanlığı (1943-1946) görevlerinde bulundu. CHP genel sekreteri ve ardından da bu partinin genel başkan vekili oldu (1947-1950). Partisinin 1950 seçimlerindeki ağır yenilgisinde milletvekili seçilemeyince siyasal yaşamdan ayrıldı. Anıları *Hatıralarım* (1959) adıyla ölümünden sonra yayımlandı.

URANAT a. (fr. *uranate*'tan). Anorg. kim. Uranik asit anhidritinden (UO_3) türeyen tuz.

URANİA. Tar. coğ. Kıbrıs adasında, Kırpaşa yarımadasındaki Dipkarpas köyünün 8 km kadar K.-D.'sunda kent. Tarihine ilişkin bilgiler Antikçağ'a kadar iner. Diodoros, İ.Ö. 306'da Kılikia'dan gelen Demetrios tarafından ele geçirildiğini yazar. Bizans döneminin başlarında gelişen kent, arap akınlarından sonra (647) terk edildi. Yörede akropolis, liman ve kilise kalıntıları vardır.

URANİA, dokuz Musa'dan biri. Urania, astronomi perisiydi.

musa Urania
Le Sueur'ün Lambert konağı'nın (Paris) Musalar odası için yaptığı bir resimden ayrıntı
Louvre müzesi, Paris

URANİA RİPHEUS a. Madagaskar adasında yaşayan, iri, en canlı parlak renklerle bezeli, çok güzel kelebek. (*Uraniidae* familyasının örnek türü.) [Eşanl. *Chrysiridia madagascariensis.*]

Urania ripheus

URANİİDAE a. Tropikal bölgelerde yaşayan kelebekler familyası. (Üyeleri mühendispervanegillere yakındır. Örnek tipi *Urania.*)

URANİL a. (fr. *uranyle*'den). Anorg. kim. **1.** Formülü UO_2 olan ikideğerli kök, *uranil tuzları* da denen kimi uranyum tuzlarında bulunur. (Katyon rolü oynayan bu kök, gerçek bir metal gibi davranır; o yüzden bu oksidin [UO_2] uzun süre pehblende metali olduğuna inanılmıştır. Ancak Feligot 1841'de bu kökün gerçek niteliğini ve uranyum türevlerinin yapısındaki rolünü ortaya koymuştur.) **—2.** *Uranil tuzları,* URANYUM* VI TUZLARI'nın eşanlamlısı.

URANİNİT a. (fr. *uraninite*). Miner. Kübik sistemde yer alan uranyum oksit.

URANİT a. (fr. *uranite*'ten). Miner. AUTUNİT'in eşanlamlısı.

URANİTLER a. Anorg. kim. Kimyasal özellikleri birbirine yakın olan uranyum, neptünyum, plütonyum ve amerikyumdan oluşan kimyasal elementler grubu.

URANİUM CİTY, Kanada'da (Saskatchewan) kent, Athabasca gölünün kuzey kıyısında; 2 200 nüf. Uranyum yatağı.

URANİUMVÁROS, Macaristan'da kent, Pécs yerleşme alanında yer alır, 35 000 nüf. Yeni kurulmuş bir sanayi kentidir. Uranyum yataklarının işletilmesi. Nükleer araştırma.

URANİUS ANTONİNUS, romalı gasıp. İ.S. 253'te Doğu imparatoru ilan edildi. İmparator Valerianus gelinceye kadar pers saldırısını durdurdu.

URANOFAN a. (fr. *uranophane*). Miner. Monoklinik sistemde yer alan hidratlı do-

ğal uranyum ve kalsiyum silikat. (Eşanl. URANOTİL.)

URANOPİLİT a. (fr. *uranopilite*). Miner. Monoklinik sistemde yer alan hidratlı doğal uranyum sülfat.

URANOS, lat. **Uranus.** Yun. mit. Gökyüzü Gaia'nın oğlu. Gaia ile birleşerek Titanlar, Kyklopslar ve Hekatogkheiroi gibi birçok kuşağın türemesini sağladı. Uranos'un oğullarından Kronos, babasına başkaldırarak Uranos'un erbezlerini orakla kesti: yaradan akan kanlar Toprak'a akarak onu yeniden dölledi.

URANOSCOPUS a. (yun. *uranos*, gök kubbe, ve lat. *scopus*, geniş perde'den). Sıcak denizlerde yaşayan levrekbalığımsılar takımından kemiklibalık cinsi. (Gözleri başın sırt yüzünde bulunduğunda bu bilimsel adla anılırlar. Türkiye sularında yaşayan tek türü kurbağabalığı'dır [*Uranoscopus scaber*]. Kurbağabalığıgiller familyası.)

URANOSFERİT a. (fr. *uranosphérite*). Miner. Monoklinik sistemde yer alan hidratlı doğal bizmut uranat.

URANOSİRSİT a. (fr. *uranocircite*). Miner. Kuvadratik sistemde yer alan hidratlı doğal baryum ve uranyum fosfat.

URANOSPATİT a. (fr. *uranospathite*). Miner. Kuvadratik sistemde yer alan hidratlı doğal uranyum fosfat; rengi sarı ile soluk yeşil arasında değişir.

URANOSPİNİT a. (fr. *uranospinite*). Miner. Kuvadratik sistemde yer alan hidratlı doğal uranyum ve kalsiyum arsenat.

URANOTİL a. (fr. *uranotile*). Miner. URANOFAN'ın eşanlamlısı.

URANOTORİANİT a. (fr. *uranothorianite*). Miner. Bileşiminde büyük miktarda uranyum oksit (UO_2) bulunan torianit.

URANUS. Mit. →URANOS.

URANUSCOPİDAE a. Zool. KURBAĞABALIĞIGİLLER familyasının bilimsel adı.

URANÜS, Güneş sistemi'nin, Satürn'den sonraki gezegeni.

Eskiler, Güneş sistemi'nin en son gezegeni olarak Satürn'ü biliyor; Uranüs'ü tanımıyorlardı. Bu gezegen, ancak 13 mart 1781'de William Herschel tarafından 16 cm'lik bir teleskop yardımıyla keşfedildi. Yaklaşık olarak 6. kadirden olan Uranüs, çıplak gözle görülebilirlik sınırındadır. Bununla birlikte, çok deneyimli bir gözlemci, çok berrak bir gecede bu gezegeni bulabilir. Uranüs, çapı (50 800 km) ve kütlesi (Yer'in 14,58 katı) bakımından Neptün'e çok benzer. Sıcaklığı yaklaşık –220 °C düzeyinde olan atmosferinin, tayfgözlem yoluyla incelenmesi, bu atmosferin metan ve moleküler hidrojen içerdiğini ortaya çıkardı. Öte yandan, 3 cm dalga boyunda yapılan radyoelektrik akı ölçümleri, bu akının 1966'dan bu yana düzenli bir biçimde arttığını gösterdi. Radyo dalgaları genellikle atmosferin derin bölgelerinden çıktığından, bu olayın en basit açıklaması, Uranüs atmosferinin gitgide daha geçirgen hale geldiğidir. Bu artışın, mevsimlik bir olayla bağlantılı olduğu düşünülebilir. Gerçekten, Uranüs'ün, hem kendi çevresinde, hem de Güneş'in çevresinde yaptığı dolanım hareketi, çok özeldir. Diğer gezegenlerin tersine, Uranüs, hemen hemen kendi yörünge düzleminde yer alan bir eksen çevresinde, kendi etrafında 16,8 saatte döner. Böylece, Kuzey ve Güney kutupları, gezegenin Güneş çevresindeki dolanım süresi olan 84 yıl 7 g boyunca, almaşık olarak Güneş'e yönelir. Kutuplarının her birinde, 42 yıllık bir gündüzün ya da mevsimin ardından 42 yıllık bir gece ya da mevsim gelir ve bu olayın, hem gezegenin iklimi, hem de atmosferinin dolaşımı üzerinde kuşkusuz önemli etkileri vardır.

Jüpiter ve Satürn'den oldukça küçük ve biraz daha yoğun olan Uranüs, dev gezegenler ailesi içinde yer alsa da, bu iki gezegenden farklı bir yapıya sahiptir. Son yıllarda geliştirilen modellere göre, merkezindeki sıcaklık 7 000 °C, basınç da Yer atmosfer basıncının yaklş. 20 milyon katı olmalıdır. Büyük olasılıkla, merkezden dışarı doğru, temel maddesini silikatlar ile demirin oluşturduğu, katı ya da sıvı, sıcak "kayalık" çekirdek, sonra buz, su, metan ve amonyaktan meydana gelen manto ve en dışta, Yer'den gözlemlenen atmosfere denk düşen, hidrojen ve helyumdan oluşmuş kalın gaz zarfı yer alır.

Uzay sondalarının çektiği resimlere bakılarak 1986'da Uranüs'ün bilinen 5 uydusuna ek olarak, çapları 40 ile 170 km arasında değişen 10 uydu daha belirlendi. Bunlardan Miranda (480 km çap) yüzeyi en engebeli olan uydudur.

10 mart 1977'de, bir yıldızın Uranüs tarafından örtülme olayını gözleme sırasında, Uranüs'ün çevresinde bir dizi ince halka keşfedildi. Uranüs'ün merkezinden itibaren 42 000 ile 52 000 km arasında on halka saptandı. Çok dar olan bu halkaların sekizinin genişliği 10 km'den azdır. Üçü dairesel, altısı eliptik olan bu halkaların genişlikleri de farklıdır. Özellikle, en genişi olan dış halka, Uranüs'e olan 800 km'den fazla uzaklığı ve genişliğinin 20 ile 100 km arasında değişmesiyle dikkati çeker. Satürn halkalarının tersine, bu farklı halkalar çok karanlıktır. Güneş ışığının % 3'ten azını yansıtırlar. Bundan da, bu halkaları oluşturan parçacıkların buzla kaplı olmadığı anlaşılmaktadır. Voyager 2 tarafından (24 ocak 1986) açığa çıkarılan en son halka da, Mars uydularının yüzeyi gibi katı parçacıklardan oluşmuş karanlık bir yapıya sahiptir. Önceleri yalnız bir tek gezegenin -Satürn'ün- bir halka sistemiyle çevrili olduğu biliniyordu, ancak iki yıldan az bir süre içinde hem Uranüs'ün, hem de Jüpiter'in halkalarının keşfedilmesi, dev gezegenlerin çevresinde bu tip oluşumların varlığının, ortak bir olgu olduğunu ortaya çıkardı.

—Astrol. Güneş ailesinden olduğu sanılan gezegen. (Karşıtlık, çelişki ve red, bütünleşmekten kaçınma ilkesini temsil eder.)

URANYUM a. (fr. *uranium;* alm. *Uran, Uranüs*'ün adından). **1.** Radyoaktif ağır metal. (Simgesi U olan kimyasal element.) [Bk. *ansikl.* böl.] **—2.** *Uranyum VI tuzları*, uranil kökünden türeyen uranyum tuzları; bu tuzlarda uranyum altı değerlikli olarak bulunur. (Eşanl. URANİL TUZLARI.) ‖ *Uranyum ötesi elementler*, elementlerin dönemli sınıflandırılmasında uranyumdan sonra gelen ve atom numaraları 92'den büyük olan kimyasal elementler. (Bk. *ansikl.* böl.)

◆ sıf. Anorg. kim. *Uranyum IV*, dörtdeğerli uranyum türevleri için kullanılır. ‖ *Uranyum VI*, uranyumun altı değerlikli olarak bulunduğu bileşikler için kullanılır.

—ANSİKL. Anorg. kim. Uranyum, elementler çizelgesinde doğal elementlerin sonuncusudur. Oksidi olan uran (uranyum dioksit), Klaproth tarafından 1789'da pehblende (pehblend, pekblend, peşblend de denir) içinde bulundu; Peligot 1841'de bu cevherden metali ayırmayı başardı. Uranyum metali demir görünümünde katı bir maddedir.

• *Kimyasal özellikleri.* Uranyum, aktinitler ailesine özgü bir elementtir ve aktinitler gibi büyük bir kimyasal tepkinlik gösterir.

Atom numarası: 92
Atom kütlesi: 238,03
Özgül kütlesi: 19,07 g/cm^3
Ergime sıcaklığı: 1 132 °C
Kaynama sıcaklığı: 3 818 °C
Yükseltgenme dereceleri: +3, +4, +5, +6
Elektron biçimlenmesi: [2,8,18,32,18,8] $5f^3 6d^1 7s^2$
İzotopları: ^{227}U'dan ^{255}U'ya dek
Doğal uranyum:
3 radyoaktif izotop
^{238}U=% 99,28 T*=$4{,}5 \cdot 10^9$ yıl
^{235}U=% 0,71 T=$7{,}18 \cdot 10^8$ yıl
^{234}U= 0,006 T=$2{,}48 \cdot 10^5$ yıl
T: radyoaktif bir çekirdeğin yarıömrü

Uranyum kolayca yükseltgenir ve ısıtıldığında yanar. Klor, kükürt ve azotla az ya da çok kolay bileşir; karbonla uranyum karbürü (UC_2), uranyum karbür de suyla bozunarak hidrojen ve hidrokarbonları verir. Uranyum metali hidroklorik asit ve sülfürik asit içinde kolayca çözünerek dörtdeğerli uranyum tuzlarını oluşturur; nitrik asit içinde dinginleşir. Uranyum, çözelti durumunda UO_2^{2+}iyonunu veren kararlı uranil tuzlarını meydana getirir.

• *Uranyum bileşikleri.* Uranyumun pek çok oksidi bilinmektedir: *uranyum dioksit* (UO_2), siyah renkli katı bir maddedir; bazik özellikler gösterir ve birçok uranyum tuzunun kalsinasyonu sonunda elde edilir; *tuz* oksit* de denen *karmaşık oksidi* (U_3O_8), doğal durumda bulunur (pehblende) ve koyu yeşil bir rengi vardır; *uranyum VI oksit* (UO_3), amonyum uranatın kalsinasyonu sonunda elde edilen renkli amfoter bir bileşiktir; uranil tuzları ve uranatları verir. *Uranyum VI tuzları*, sarı renkli bileşiklerdir; ışık etkisi altında yeşilimsi özgün bir fosforışıllık gösterirler. Bunların

Uranoscopus scaber

Uranüs ile ilgili başlıca veriler

yörünge karakteristikleri	
dolanım süresi	84,01 y
sinodal dolanım	369,66 g
Güneş'e ortalama uzaklık	19,18
Güneş'e ortalama uzaklık (milyon km)	2 869,5
Dünya'ya mak. min. uzaklık (milyon km)	2 700-3 100
dışmerkezlik	0,0472
tutulum üzerindeki eğim	0° 46'
yörüngedeki hız (km/sn)	7
bilinen uydu sayısı	15
fiziksel karakteristikler	
yıldız dolanım süresi	17s 14dk
basıklık	0,06
ekvator yarıçapı (km)	25 600
görünür mak.-min. yarıçap	1,8"
Yer'e göre kütlesi	14,559
ortalama yoğunluk	1,27
gündüz yerde ortalama sıcaklık	-218°C
albedo	0,42
atmosferin başlıca bileşenleri	H_2 H_c CH_4
manyetik alan (gama)	25 000

Uranüs'ün uyduları

ad	n°	keşif yılı	dolanım süresi (gün)	yörünge yarı büyük ekseni gezegene ort. uzaklık (103 km)	(yarıçap)	çap (km)	yoğunluk
Cordelia	VI	1986	0,33	49,7	1,95	–40	?
Ophelia	VII	1986	0,37	53,8	2,10	–50	?
Bianca	VIII	1986	0,43	59,2	2,31	–50	?
Cressida	IX	1986	0,46	61,8	2,41	–60	?
Desdemona	X	1986	0,47	62,7	2,45	–60	?
Juliet	XI	1986	0,49	64,6	2,52	–80	?
Portia	XII	1986	0,51	66,1	2,58	–80	?
Rosalind	XIII	1986	0,56	69,9	2,73	–60	?
Belinda	XIV	1986	0,62	75,3	2,94	–60	?
Puck	XV	1985	0,76	86,0	3,36	–170	?
Miranda	V	1948	1,41	129,9	5,49	480	1,3
Ariel	I	1851	2,520	190,9	8,14	1160	1,6
Umbriel	II	1851	4,144	266,0	11,35	1190	1,4
Titania	III	1787	8,706	436,3	18,61	1580	1,6
Oberon	IV	1787	13,46	583,4	24,89	1526	1,5

heksafluorür tuzları, ^{238}U'dan ^{235}U'yu ayırmada kullanılır; bu bakımdan uranyum heksafluorür (UF_6) önemli bir bileşiktir; +6 yükseltgenme derecesine geçişi kolaylaştırmak için klorlu ortamda metal üzerine fluor etki ettirilerek elde edilir. Uranyum heksaklorür kristalleri çok kolay süblimleşir.

• *Uranyumun özütlenmesi.* Uranyum pek çok cevherde çok düşük oranlarda bulunur. (Yerküre kabuğundaki ortalama oranı 3-4.10^{-6} arasında değişir.) Bu oranın 1/1 000'e eriştiği yataklar işletilebilir. En çok işletilen mineral türleri ya oksitler (pehblende ya da uraninit), silikatlar (kofinitler) gibi indirgenmiş türler (dörtdeğerli uranyum) ya da fosfatlar (autunit, parsonsit, torbernit), oksitler (parapehplende, gumit) gibi yükseltgenmiş türlerdir (altıdeğerli uranyum). Çıkarılan kaya parçaları önce radyometri yoluyla ayıklanır, sonra cevher mekanik olarak hazırlanır (kırma, öğütme) ve daha sonra da cevherde bulunan uranyum, asit (en çok sülfürik asit kullanılır) ya da bazların (sodyum karbonat) etkisiyle çözündürülür. Tepkime sonunda oluşan bulamaç, katı-sıvı ayırma işlemine uğratılarak bileşiminde uranyum bulunan bir çözelti elde edilir. Bu çözelti daha sonra iyon değiştirme yöntemiyle arılaştırılır ve uranyum, uranatlar durumunda çöktürülür. Maden ocakları yakınında uygulanan bu işlemler sonunda % 60-70'lik uranyum konsantreleri elde edilir. Bu konsantreler daha sonra yeni bir arılaştırma işleminden geçirilir; genellikle maden ocağından uzakta bir fabrikada yapılan arılaştırma işlemi iki aşamada gerçekleştirilir: arıtma ve son hazırlama işlemi. Arıtma, uranatın uranil nitrata dönüştürülmesi amacıyla nitrik asitle işlenmesine dayanır; uranil nitrat daha sonra organik çözücülerle özütlenerek arılaştırılır. Son hazırlama işleminde, arı uranil nitrat ısı etkisiyle uranyum VI okside (UO_3) bozundurulur; bu da hidrojenle indirgendiğinde uranyum dioksidi (UO_2) verir. Uranyum dioksit (UO_2), fluorlama yoluyla uranyum tetrafluorüre (UF_4) dönüştürülür. Bu aşamada iki yöntemden yararlanılır: bunlardan biri uranyum tetrafluorürün (Uf_4) ^{235}U izotopu bakımından zenginleştirilmesi amacıyla uranyum heksafluorür gazına (UF_6) dönüştürülmesi, ötekisi ise uranyum tetraklorürün kalsiyum ya da magnezyumla indirgenerek uranyum metalinin elde edilmesidir. Uranyum külçe halinde elde edilir. Ham uranyum külçelerinin, metali havanın etkisinden korumak amacıyla vakum altında ya da eylemsiz argon atmosferinde yeniden ergitilmesi ve dökümü, % 99,9 arılıkta bir uranyum metali verir. Daha sonraki aşamalarda uygulanan mekanik dönüştürme yöntemleriyle, alaşım ya da arı metal durumunda nükleer yakıt olarak kullanılan elemanların elde edilmesi sağlanır.

H. Becquerel radyoaktifliği* ilk kez uranyum üzerinde saptadı. Doğal uranyum, üç izotopun bir karışımıdır. En bol bulunan 238 kütle sayılı izotopu, radyoaktif radyum ailesinin; 235 kütle sayılı izotopu, aktinyum ailesinin üretecidir. 235 izotopu bölünebilir ve nükleer bir reaktörde zincirleme tepkimeyi sürdürebilir; bu atom, aslında bölünebilen tek doğal nüklittir. Yapay izotopları arasında ^{233}U, bölünebildiği için son derece önemlidir; nükleer reaktörlerde, doğada bulunan toryum 232 ($^{232}_{90}Th$) üzerine nötronların etkimesiyle elde edilir. Doğal toryum rezervleri, Yerküre üzerinde uranyum rezervleriyle yaklaşık aynı oranda bulunur.

Uranyum nükleer reaktörlerde oksit, metal alaşımı, hatta karbür biçiminde yakıt olarak kullanılır. Kimi reaktörlerde *doğal uranyum*'dan yararlanılır. Bunlar fransız UNGG türü reaktörler ile ağır suyla yavaşlatılıp soğutulan Kanada türü reaktörlerdir. Ancak reaktörlerin büyük çoğunluğunda yakıt olarak *zenginleştirilmiş uranyum* denen bir *uranyum* kullanılır; 235 kütle sayılı izotopun bu zenginleştirilmiş uranyum içindeki oranı, normal suyla yavaşlatılıp soğutulan ve elektronükleer santralların aşağı yukarı üçte ikisini kapsayan reaktörlerde yaklaşık % 3'e dek çıkarılır. Araştırma ve deneme reaktörlerinde yakıt olarak orta derecede ya da çok zenginleştirilmiş uranyum (235 uranyum oranı % 93'e ulaşır) kullanılır. Uranyum, büyük sanayi tesislerinde *gaz yayınımı* ve *aşınmerkezkaçlama* olmak üzere iki temel yöntemle zenginleştirilir. Hızlı nötronlu üstüretken reaktörlerin yakıtı, karma plütonyum oksit olan *doğal* ya da *fakirleştirilmiş uranyum* oksitten oluşur. Zenginleştirme fabrikalarından alınan fakirleştirilmiş uranyumun bileşiminde % 0,7'den daha az uranyum 235 bulunur. Hızlı nötronlu bu reaktörlerde kalp çevresine, gerektiğinde kalp içine, *verimli* olarak nitelenen ve bileşiminde doğal ya da fakirleştirilmiş uranyum oksit peletleri bulunan elemanlar yerleştirilir. Böylece uranyum 238 üzerine nötronların etkimesiyle plütonyum elde edilir. Verimli elemanlardan özütlenen plütonyum, reaktör kalbi yakıtı üretiminde kullanılır.

• *Uranyum ötesi elementler.* Uranyum ötesi elementlerin varlığı, nükleer parçalanmanın (fisyon) bulunmasına ve nükleer sanayinin 1940'tan bu yana gösterdiği gelişmeye sıkı sıkıya bağlıdır. 1934'ten 1939'a dek hemen her yerde nötronların uranyum üzerindeki etkisiyle ilgili olarak sürdürülen deney ve araştırmalar, araştırmacıları, özellikle de E. Fermi ile E. Segrè'yi belli bir sonuca götürdü; bu bilim adamlarına göre nötronların uranyum tarafından yakalanması radyoaktif bir uranyum izotopu meydana getiriyor, bu da bir ya da birçok uranyum ötesi elementin oluşmasına neden oluyordu. Ancak o günlerde uranyum 235 izotopunun parçalanması (fisyon), beklenmeyen bir olay oldu.

Gerçek uranyum ötesi elementler daha sonra bulundu. Günümüzde bu elementlerden 16 tanesi bilinmektedir: neptünyum* (Z=93), plütonyum* (Z=94), amerikyum* (Z=95), curium* (Z=96), berkelyum* (Z=97), kaliforniyum* (Z=98), einsteinyum* (Z=99), fermiyum* (Z=100), mendelevium* (Z=101), nobelium* (Z=102), lawrencium* (Z=103), kurçatovyum* ya da rutherfordyum (Z=104), hahniyum* ya da neilsbohryum (Z=105) ile henüz adlandırılmayan 106, 107 ve 109 numaralı elementler. Hepsi de kararsız ve radyoaktif (α-parçacıkları yayımı ya da kendiliğinden parçalanma) olan bu elementlerin ortalama yarıömürleri jeolojik zamanlara oranla görece kısa ya da çok kısadır. Bu yüzden doğada pratik olarak bulunmazlar; çekirdeklerin, reaktörlerde oluşturulan ya da nükleer patlamalarla sağlanan yeğin nötron akısına tutulması ya da yüklü parçacıklarla (hızlandırılmış parçacıklar ya da ağır iyonlar) bombardıman edilmesi sonunda yapay olarak elde edilirler. Bu deneyler ancak gerekli araç-gereç ile ağır donanımlardan yararlanabilen ekiplerce yapılabilir: bu ekipler ABD'de Berkeley (özellikle Seaborg ve McMillan'ın yönetiminde) ile Oak Ridge'de; Rusya'da ise Dubna'da bulunmaktadır. En yüksek Z değerlerinde üretilen birkaç çekirdeğin elde edilmesine ve tanımlanmasına ilişkin güçlükler, 60'lı yıllarda özellikle Berkeley ve Dubna ekipleri arasında belli bir tartışma ve rekabet ortamına yol açtı. Ortaya çıkarılan son elementler (107 [1981], 109 [1982'de 1 atom] ve 108 [1984]), ağır iyon hızlandırıcı Unilac'ın yakınında Darmstadt'da elde edildi.

Uranyum ötesi elementler kendi aralarında iki gruba ayrılır; biri atom numarası 103'e kadar olan, aralarında sıkı bir birlik oluşturan ve lantanitlere benzeyen aktinitler grubu, diğeri ise aktinitler ötesi elementlerden meydana gelen gruptur. Aktinitlerin dış katmanının $7s^2$ biçimlenmesi taşıdığı, 5f ve 6d katmanlarının dolmasının belli bir düzensizlik gösterdiği düşünülmektedir. (→ ELEMENT.)

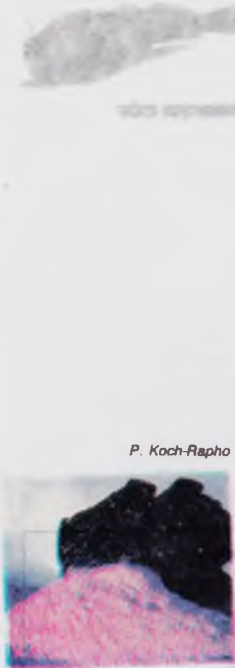
—Coğ. Uranyum, radyum üretiminde kullanılmak amacıyla, ancak 1930'da çıkarılmaya başlandı. 1938'de 1 700 t uranyum çıkarıldıysa da, nükleer araştırmaların doğurduğu gereksinimler, daha sonra da silah sanayileri ve ilk nükleer santrallar üretimin artmasına neden oldu (1960'ta 31 200 t). Sivil nükleer programların azaltılması ve zenginleştirilmiş uranyum kullanımının yaygınlaşması uranyum üretiminde düzenli bir gerilemeye yol açtıysa da (1966'da 14 600 t), daha sonra üretim yeniden artmaya başladı: 1975'e (19 200 t) kadar yavaş gelişen artış, daha sonra hızlandı (1977'de 28 400 t; 1980'de 44 000 t'a yakın). Ama daha sonra yeniden bir duraklama dönemine girildi. 1986'da 37 200 t, 1990'da 33 170 t uranyum üretildi.

Bu arada uranyum üreticisi ülkelerdeki artış sürmektedir. Kuzey Amerika'nın dünya uranyum üretimindeki payı azalmıştır: 1960'ta dünya üretiminin % 75'i, 1982'de yarısından az, 1990'da ise % 6,9, ABD'de petrol şirketleri uranyum çıkarma işiyle yakından ilgilendiler: Batı ABD'deki maden ve taş ocakları (Wyoming ve Colorado eyaletiyle Utah eyaleti sınırındaki Colorado platosu) ABD üretiminin 1990'da (3 000 t) büyük bölümünü sağlamaktadır. 1930'den beri uranyum üretilen Kanada'da (1989'da 7 813 t), üretimin büyük bölümü Huron gölünün kuzey kıyısındaki Elliot Lake'te gerçekleştirilir. Afrika'nın uranyum üretimi, Batı Avrupa devletlerinin yatırımları sayesinde, son yıllarda gelişti: 7 766 t. Afrika'daki uranyum üretiminin büyük bölümü Güney Afrika'dan, Namibya'dan (2 450 t) ve Güney Afrika Cumhuriyeti'nden (1 674 t, burada uranyum, Transvaal'in güneyindeki ve Orange eyaletinin ortasındaki altın madenlerindeki gang artıklarından elde edilir) çıkarılır. Gabon (678 t) ve özellikle de Nijer (2 964 t) Afrika ülkeleri arasındaki diğer önemli uranyum üreticileridir. Batı Avrupa ülkelerinde (Fransa'da [2 450 t], İspanya'da [198 t], Portekiz'de [133 t]) ve Avustralya'da da (1989'da 3 776 t) uranyum elde edilir. Dünya toplam uranyum rezervi 57 Mt dolayındadır: günümüzdeki üretim hızıyla, yaklaşık 135 yıl sonra uranyum tükenecektir. Ama yeni uranyum yatakları arama çalışmaları sürmektedir.

—Foto. Uranyum tuzları ve özellikle uranyum nitrat, klişeleri koyulaştırmak ve fotoğraf baskılarını banyo etmek için kullanılır.

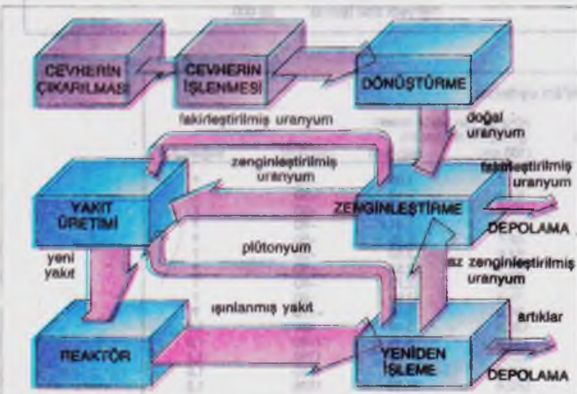
—Jeokim. Uranyum, magma kristalleşmesi sırasında artık sıvı içinde birikir ve çok farklılaşmış (başkalaşıma uğramış) kayaçların yan minerallerinde (apatit, zirkon, sfen, allanit) bol miktarda bulunur. Hidrotermal olaylar uranyum dağılımını önemli ölçüde etkiler. Üstelik bu element yüzey ve altyüzey ayrışmasına karşı oldukça duyarlıdır; yaklaşık % 80'i suyla yıkanarak sürüklenebilir. Bu yeniden dağılma olayları, cevher oranlarında karşılaşılan heterojenliği açıklar. Uranyum yatakları genellikle radyometri yoluyla saptanır; ancak suların, toprakların ya da alüvyonların jeokimyasal açıdan aranması daha başarı-

P. Koch-Rapho

Kanada'da çıkarılan pehblende ve uranyum tuzları

uranyum yakıt işleme çevrimi

lı sonuçlar verebilir. Uranyum izotoplarının bozunmasından, kayaçların yaşının belirlenmesinde yararlanılır. (→ JEOKRONOLOJİ.)

URANYUMLU sıf. Bileşiminde uranyum bulunan bir cevher, bir alaşım ya da bir madde için kullanılır.

URAONLAR, Bihar Kurukları ile akrabalık bağları bulunan hint Bengal halkı. Sundarbans bölgesinde yaşayan ve kuruk dili konuşan Uraonlar'ın yaklaşık nüfusu 350 000'dir. Tarımla uğraşan Uraonlar, içtenevli totem klanları *(gotra)* halinde örgütlenmişlerdir ve babasoyluluk ilkesine uygun olarak babayerli yerleşim düzenine uyarlar. Animisttirler ve orman cinlerine taparlar.

URAPTERYX a. Alt kanatları küçük bir kuyrukla son bulan, açık renkli, iri bedenli gece kelebeği cinsi. (Soluk sarı renkli, birkaç kırmızımsı çizgili mürver pervanesinin [*Urapteryx sambucaria*] tırtılı mürverlerin, sarmaşıkların, çakaleriklerinin ve hanımellerinin üstünde bulunur. Mühendispervanegiller familyası.)

URARTU, Anadolu'nun D.'sunda, çekirdeğini Van gölü ve çevresinin oluşturduğu bölgede kurulan eski krallık; asur kaynaklarında Urartu krallığı'nın sınırları K.'de Kafkasötesi'ne, D.'da K.-B. İran içlerine, B.'da Malatya çevresine, G.'de Şanlıurfa'ya değin uzanmaktadır. Çıldır, Sevan (Gökçe) ve Urmiye göllerinin bulunduğu dağlık bölgeyi kapsamaktaydı.

Salmanasar I dönemi (İ.Ö. 1275-1245) çivi yazılı belgelerinde bölgeden *Uruatri* (dağlık bölge) olarak söz edilmektedir; Tukulti-Ninurta'ya ait metinlerdeyse (İ.Ö. XIII. yy.) *Nairi ülkeleri* adı yer almakta, bu bölgedeki küçük krallıkların Asur'a başkaldırdığı ve büyük bir yenilgiye uğratıldıkları bildirilmektedir. Asur saldırılarından usanan, Van gölü çevresindeki küçük krallıkların birleşerek kurdukları konfederasyon, Aramu'nun girişimleriyle merkezi bir yetke altında birleşti (İ.Ö. IX. yy. ortaları). Aramu, Salmanasar III'ün saldırılarına karşı koymaya çalıştıysa da, Sugunia ve Arzaşkun gibi önemli urartu merkezlerinin yıkımını önleyemedi. Urartu devletinin gerçek kurucusu Aramu'nun ardılı Sarduri I'dir (yaklş. İ.Ö. 832/840-825/830). Tuşpa'yı (Van) kurup başkent yapan Sarduri I, Salmanasar III'ün saldırılarına başarıyla karşı koydu. Onun ardılları İspuini, Menua ve Argisti I, Asur'un bunalımlı döneminden yararlanarak, bu ülkeyi D.'dan ve B.'dan kuşattılar. Urmiye gölü havzasındaki Parsua ve Mannailer ile Yukarı Fırat kıyısındaki Meliddu ve Kummuh'u egemenlikleri altına aldılar. Dicle yönündeki saldırıları Asurlar tarafından durdurulmakla birlikte (İ.Ö. 781-774), topraklarını K.'e doğru Yukarı Kura'ya, Sevan (Gökçe) ve Çıldır göllerine kadar genişlettiler. Kuzey Suriye krallıklarını egemenlikleri altına alan Sarduri II (İ.Ö. 763-733), Tiglatpileser III tarafından bu bölgeden püskürtüldü (İ.Ö. 743). Rusa I (İ.Ö. 733-714) Mannai ülkesine girdi, ancak Sargon II onu büyük bir yenilgiye uğrattı, Muşaşır kentini yağma etti (İ.Ö. 714). Böylece Urartular ilk kuruldukları dağlık bölgeye çekilmek zorunda kaldılar. Argisti II (İ.Ö. 714-680) Urartu devletine eski gücünü kazandırmaya çalıştı, bayındırlık işlerine önem verdi. Ancak önce kimmer, sonra da iskit akınları, Argisti II'nin ardılı Rusa II döneminde yoğunlaştı. Urartu kadar, Asur için de tehlike oluşturan bu akınlar iki devletin bir süre birbirleriyle çekişmelerini durdurdu. Rusa II kendi adına yeni bir kent (Rusahinili [Toprakkale]) kurdu. Sarduri III'ten sonraki urartu tarihi ve krallarına ilişkin bilgiler yetersizdir. Bu devlet İ.Ö. 609'dan sonra Babilliler'in, İ.Ö. 585'te de İskitler'in akınlarıyla ortadan kalktı.

—Arkeol. ve Güz. sant. Urartu kültür ve sanatı ilk dönemlerden başlayarak büyük ölçüde yeniasur sanatının etkisinde kalmıştır. Bu sanat Anadolu ve Anadolu dışında gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkan buluntuların yanı sıra, yeniasur kabartmaları ve metinlerinin sağladığı bilgilerle de aydınlanmıştır (İ.Ö. 714'te Sargon II'nin Muşaşır'ı alışı, Hursabad kabartmalarında canlandırılmıştır; Sargon II için hazırlanan ganimet listesi ise üç yüz binden fazla yapıtı içerir. Balavat kapılarında asur ordusunun Sugunia ve Arzaşkun'a yaptıkları seferler betimlenmiştir). Dönemin yapıtları asur etkisinin yanı sıra, Anadolu, hatta yunan dünyası ve iskit sanatıyla sıkı ilişkilerin varlığına tanıklık eder.

Urartu döneminin mimarlık buluntuları D. Anadolu'nun yanı sıra İran'ın K.-B.'sı ve Irak'ın K.-D.'sunda da ortaya çıkarılmıştır. Kentler, kaleler, surlar, saray, tapınak, depo, konut, liman ve su yapıları taş işçilikleri, teknikleri ve çok gelişmiş mimarileriyle dikkati çeker. Urartu kralları tanrıları (özellikle Haldi [Savaş] ve Teişeba [Fırtına]) için pek çok tapınak yaptırmıştır. Çoğunlukla ortak bir şemaya göre inşa edilen bu tapınaklar, galerili bir avlu, tanrı heykelinin bulunduğu, kare planlı bir ana mekân ve yan odalardan oluşur. Avluda üç ayaklı kazanlar, sunaklar, kurban masaları vardır. Duvarların alt bölümü düzgün blok taşlardan (urartu mimarlığında kullanılan bu büyük blok taşlar Van'ın 17 km G.'indeki Alniunu atölyesinde işleniyordu), üstü kerpiçtendir (Patnos Aznavurtepe*, İrebuni*, Çavuştepe*, Rusahinili [Toprakkale]). Ayrıca açık hava kült merkezleri vardır (Çavuştepe, Tuşpa Analı kız).

Değişik işlevde bölümlerden meydana gelen urartu sarayları büyüklükleri, özenli taş işçilikleri ve mimarileri ile dönemin başyapıtlarıdır (Giriktepe, Çavuştepe, Altıntepe, Adilcevaz Kef kalesi). Kalıntılardan çokkatlı olduğu anlaşılan Çavuştepe sarayı'nın temeli, zemin katı, tabanı, tavanı ve zemin katı taşıyan kalın ayaklar doğrudan ana kaya oyularak elde edilmiştir. Sarayın çok sütunlu taht salonu apadanaları andırır. Altıntepe'de de çok sütunlu salonları bulunan bir saray ortaya çıkarılmıştır ve bu sarayın duvarları hayvan ve bitki motifli fresklerle süslüdür. Adilcevaz Kef kalesi'ndeyse kabartmalı sütun kaideleriyle karşılaşılmıştır. Dönemin önemli eserleri arasında yer alan sulama kanalları, kuyular, gölet vb. su yapılarının bir bölümü günümüzde de işlevini sürdürmektedir (Şamran kanalı). Çavuştepe kalesi'nde ortaya çıkarılan pis su ve boşaltma kanalları, helalar, Urartular'ın altyapı tesislerinde de dönemlerine göre çok ileri olduklarını göstermektedir.

Urartu sanatını yansıtan en yetkin ürünler metal yapıtlardır (altın, gümüş, fildişi, tunç gibi madenlerden yapılmış çeşitli takılar, kemerler, kalkan, kılıç, miğfer gibi silahlar, üç ayaklı kazanlar, bakraçlar, kepçeler, fibulalar, taşlar, mühürler, mobilya parçaları, düğmeler, heykeller vb. (→ Kayn.)

URARTU DİLİ a. İ.Ö. VI. yy.'dan önce Urartu'da konuşulan eski dil. (Bir olasılıkla hurrıceye bağlı, hint-avrupa kökenli olmayan bir dildir. Hem asur, hem urartu dilindeki iki yazıt yardımıyla çözülen metinlerde, çivi yazısının bir değişkesi sayılabilecek bir yazı kullanılmıştır.) [Eşanl. HALDİ.]

URARTULAR, D. Anadolu'da, Van gölü ve çevresinde İ.Ö. IX.-VII. yy.'lar arasında bir krallık kuran hurri kökenli halk. (→ URARTU.)

URAS (Erol), türk tenor (Silifke 1936). İstanbul İktisadi ve ticari ilimler akademisi'nde okurken İstanbul Belediye konservatuvarı'nda müzik öğrenimini tamamladı. İstanbul Şehir operası'nda çalıştı (1965-1970). Bir süre İstanbul Şehir tiyatrosu'nda koro yönetmeni olarak bulundu ve bazı oyunların müziklerini yazdı, bazı operet ve müzikli oyunları da türkçeye uyguladı. Türkiye'de ve yurtdışında çeşitli konserler veren, opera temsillerinde rol alan sanatçı, 1973'ten beri İstanbul Devlet operası solistlerindendir. Rol aldığı başlıca operalar: *Fidelio, Satılmış nişanlı, Aida, La Traviata, Tosca, Cavalleria rusticana, Tebessümler diyarı, Othello.*

URAS (Ali), türk basketbolcu, yönetici, hekim (Sinop 1923). Basketbol'a öğrenim gördüğü Kabataş lisesi'nde başladı (1942). Kabataş'ta ve Galatasaray'da başarılı oyunlar çıkardı. İstanbul Tıp fakültesi'ni bitirdikten sonra cerrahi profesörlüğüne yükseldi. 40 kez milli oldu ve 28 kez sahaya kaptan olarak çıktı. Basketbolu bıraktıktan sonra bir süre antrenörlük yaptı. Galatasaray kulübü başkanlığında bulundu (1979-1986).

Van kalesi (İ.Ö. IX. yy.)

URARTU SANATI

Altıntepe
boyalı duvar resimlerinden biri

oturan aslan heykelciği
fildişi
Altıntepe
İ.Ö. VIII. yy.'ın ikinci yarısı
Anadolu medeniyetleri müzesi, Ankara

üç ayak üzerinde kazan
tunç
Altıntepe
İ.Ö. VIII. yy. sonu - VII. yy. başı
Anadolu medeniyetleri müzesi, Ankara

B. N., Paris

papa Urbanus II
Pierre le Vénérable'ın (XII. yy.)
Chroniques de Cluny
el yazmasını süsleyen
minyatürden ayrıntı
Bibliothèque nationale, Paris

Daspet

papa Urbanus V'in heykelinden ayrıntı;
XIV. yy. sonu,
Petit-Palais müzesi, Avignon

Ulvi Uraz
Aziz Nesin'in
Hadi öldürsene canikom
adlı oyununda

URASIYA be. ve sıf. *Esk.* **1.** Okçulukta vurmak amacıyla; hedefe, menzile yönelik. **—2.** *Urasıya atmak,* okçulukta ayak yeri ve ayak taşı belirlendikten sonra menzil atanlarca oku ana taşına doğru fırlatmak. (Ok, sol taraftan dışarıya doğru saparsa "kabza attı", dışarıya düşerse "şest attı" denirdi.)

URAVA, Japonya'da kent, Honşu adasında, Saitama ilinin merkezi; 427 690 nüf. (1991). Tokyo'nun banliyösünde, başkentin yaklaşık 20 km K.-B.'sında yönetim ve konut merkezi. Üniversite.

URAZ (Ulvi), türk tiyatro ve sinema oyuncusu, yönetmen (İstanbul 1921 - *ay. y.* 1974). Ankara Devlet konservatuvarı tiyatro bölümü'nü bitirdi (1943), Tatbikat sahnesi'nde, 1949'dan başlayarak Devlet tiyatrosu'nda çalıştı. Bilgi ve deneyimini geliştirmesi için hükümet tarafından Paris'e gönderildi (1951-1953). Türkiye'ye dönüşte, Komünist partisi (TKP) üyesi olduğu gerekçesiyle yargılanarak bir süre hapis yattı. Daha sonra Haldun Dormen topluluğunda, İstanbul Şehir tiyatrosu'nda oynadı. 1960'lı yıllarda Dost oyuncular topluluğu'nu (1964'ten sonra, "Ulvi Uraz tiyatrosu" adını aldı) kurarak *Günün adamı*'yla perde açtı. Özellikle türk yazarlarının yapıtlarını sahnelemeye önem verdi. *Nina* (1959) ve *Gözlerimi kapanım vazifemi yaparım* (1965) oyunlarındaki başarısıyla iki kez İlhan İskender armağanı'nı kazandı. Ölümünden sonra eşi Selçuk Uraz tarafından her yıl bir türk oyununun en başarılı yönetmeniyle oyuncusuna verilmek üzere Ulvi* Uraz ödülleri konuldu.

URBA ya da **URUBA** a. (ital. *roba*'dan). Giysi, giyecek.

URBAN çoğl. a. (ar. *ʿarab*'ın çoğl. *ʿurbān*). Eskiden Çöl Arapları'na, Bedeviler'e verilen ad.

URBAN, macar kökenli top döküm ustası (öl. İstanbul 1453). Bizanslılar için çalışırken, Rumelihisarı'nın yapımı sırasında Mehmet II'ye başvurarak Osmanlı devletinin hizmetine girdi. Padişahın buyruğuyla İstanbul kuşatması için Edirne'de Rumlar'ın "Vasiliki", Türkler'in "Şahi" adını verdikleri tunçtan ve o zamana kadar eşi görülmemiş büyüklükte bir top döktü. Bazı kaynaklara göre, üç ayda yapılan bu dev topun çapı 12 karış, granit güllelerinin ağırlığı 12 kantar (650 kg) idi; iki saatte bir doldurulabildiğinden, günde ancak 7-8 atış yapabilmekte ve her seferinde tenekelerle zeytinyağı harcanarak kızgınlığı giderilmekteydi. Edirne'de yapılan ilk denemesinde tüm kent duman içinde kaldığı gibi, sesi de 22 km'lik bir çevreye yayıldı; güllesi 1 500 m uzaklıkta düştüğü yere 2 m derinliğinde bir çukur açtı. 50 çift öküzle çekilen ve dengesini sağlamak için iki yanında ikişer yüz kişi bulunan özel bir arabayla ancak 2 ayda Edirne'den İstanbul surlarının önüne getirilen Şahi, Topkapı karşısında bir mevziye yerleştirildi (2 nisan 1453). Kuşatmanın son günü yaptığı birkaç atıştan sonra parçalanan top, hizmetindeki askerlerle birlikte yapımcısı Urban ustanın da ölümüne yol açtı.

URBAN (Milo), slovak yazar (Rabčice 1904). Bir slovak köyünün macar egemenliği sırasında ve daha sonraki dönemdeki yaşamını anlattığı bir üçleme (*Zivy bic,* 1927; *Hmly na úsvite,* 1930; *V osidlach,* 1940) yazdı. Romanları (*Zhasnuté svetlá,* 1957; *Kto sje vietor,* 1964; *le Sang vert* [fr. çev.], 1970) ve öykü kitapı (*Výkriky bez ozveny,* 1966) onun eleştirel gerçekçi bir yazar olduğunu gösterir.

URBANA, ABD'de (Illinois) kent, Chicago'nun G.'inde; 36 000 nüf. Üniversite.

URBANİA, esk. **Casteldurante,** İtalya'da kent, Marche'de, Metauro ırmağı kıyısında, Urbino'nun G.-B.'sında; 6 300 nüf. Önemli bir majolika cinsi üretim merkezi.

URBANUS II (Odon ya da Eudes DE LAGERY) [Châtillon-sur-Marne 1042'ye doğr. - Roma 1099], Papa (1088-1099). Melfi konsilinde, 1089'dan başlayarak din sömürücülüğünü, nicolausçuluğu ve laik unvanlar verilmesini kınadı. Kendisinden önce gelen papaların yaptığı reformları Fransa'da uygulamak için 1095'te Clermont'a gitti; burada topladığı bir konsilden çıkarken, 27 kasım 1095'te, kalabalık önünde birinci haçlı seferini ilân etti. Urbanus II, kendisini Kilise tarafından onaylanmamış papa sayan Almanyalı Heinrich IV'e karşı mücadele etti; kontes Mathilde'nin yardımıyla 1094'te Roma'ya girdi. Saygınlığı 1881'de Leo XIII tarafından kabul edildi.

URBANUS III (Uberto CRIVELLI) [Milano 1120'ye doğr. - Ferrara 1187], papa (1185-1187). Verona'da Lucius III'ün yerine papa oldu. Kısa süren iktidar döneminde Papalık devletlerini işgal eden Friedrich Barbarossa ile mücadele etti.

URBANUS IV (Jacques PANTALÉON) [Troyes 1200'e doğr. - Perugia 1264], papa (1261-1264) Viterbo'da Alexander IV'ün yerine papa seçildi.

URBANUS V (Guillaume DE GRIMOARD) [Grisac şatosu, Gévaudan 1310 - Avignon 1370], papa (1362-1370). Edebiyatın ve üniversitelerin koruyucusu olan Urbanus V, aynı zamanda bayındırlık alanında büyük çalışmalar yaptı. Saygınlığı 1870'te onaylandı.

URBANUS VI (Bartolomeo PRIGNANO) [Napoli 1318'e doğr. - Roma 1389], papa (1378-1389). Saldırgan ve aşırı ölçüde sert olan Urbanus VI katlanılması zor bir kişi olduğu için, çevresindekilerce yerine rakibi, Robert de Genève (Clemens VII) papalığa getirilmek istendi [20 eylül 1378]. Böylece Büyük Batı Ayrılığı patlak verdi.

URBANUS VII (Giovan Battista CASTAGNA) [Roma 1521'e doğr. - *ay. y.* 1590], papa (15-27 eylül 1590).

URBANUS VIII (Maffeo BARBERİNİ) [Floransa 1568 - Roma 1644], papa (1623 -1644). Papalık dönemi sırasındaki başlıca olaylar Galilei'nin mahkûm edilmesi (1633) ve Jansenius'un *Augustinus* adlı kitabının 1642'de yasaklanması (*İn eminenti* bullası, 1643) dır.

URBANUSÇU a. (öz. a. *Urbanus*'tan). Büyük Batı Ayrılığı sırasında, Roma'daki papa Urbanus VI'nın yandaşlarının benimsediği ad.

URBİNA (José María), ekvadorlu devlet adamı (Quito 1808 - Guayaquil 1891). 1852'den 1856'ya kadar Cumhurbaşkanlığı yaptı; muhafazakârlar tarafından devrildi; Peru'ya çekildi, oradan, García Moreno'ya karşı başarısızlıkla sonuçlanan bir sefer düzenledi (1865). Veintimilla ayaklanması (1876) sırasında yurduna döndü.

URBİNO, İtalya'da kent, Marche'de (Pesaro e Urbino ili), Foglia ile Metauro arasındaki iki tepede; 17 000 nüf. Üniversite. Raffaello ile Bramante'nin doğduğu yer olan Urbino, dük Federico da Montefeltro sayesinde XV. yy.'ın ortasında parlak bir sanat merkezi oldu; Piero Della Francesca gibi birçok ünlü sanatçı Urbino'da yaşadı. Mimar L. Laurana, var olan şatoyu Alberti'nin anlayışına uygun olarak Rönesans sarayına dönüştürmekle görevlendirildi; F. di Giorgio Martini dönüştürme işini tamamladı (cortile, asma bahçeler). İç kısım yeni bezemelerle donatıldı; dükün çalışma odasının *(studiolo)* duvarları, "ünlü kişiler"in kakmalı bezemeleriyle (Gentli Justus ve Berruguete'in yaptığı bu bezemelerin bir bölümü Louvre'dadır) kaplıdır. Marche Ulusal galerisi'ni (Piero Della Francesca, Melozzo da Forli, Berruguete, Gentli Justus, Uccello, Signorelli, Raffaello [*la Muta*], Baroche, Gentileschi vb.'nin resimleri) içeren saray dışındaki öbür önemli yapıtlar arasında, Raffaello'nun evi, S. Giovanni Batista kilisesi (Salimbeni'nin freskleri) ve kent yakınındaki S. Bernardino kilisesi (XV. yy.'ın 2. yarısı) sayılabilir.

URBİNO dukalığı, İtalya yarımadasında eski bir devlet. D.'da Adriya denizi K.'de Romagna ve G.'inde Ancona kentiyle sınırlıdır. XIII. yy. başında Montefeltro ailesinin eline geçti. 1443'te dukalık oldu; XVI. yy. başında Della Rovere'ye geçti, sonra Kilise devletleriyle birleşti (1631-1797, 1814-1860). 1860'ta İtalyan devletine bağlandı, bugünkü Pesaro e Urbino eyaletine katıldı. Başkenti *Urbino.*

Urbino fayansları, Urbino kenti, XVI. yy.'da, resim sanatı bakımından olağanüstü nitelikte tarihsel dekorlarla süslü majolikalarıyla ünlüdür. Burada etkinlik gösteren çeşitli atölyeler Kutsal Kitap'tan ve mitolojiden alınma sahneleri özellikle yeğlediler ve bunları, XVI. yy. boyunca gelişen bir üslupla işlediler. Önceleri Guido Durantino'nun soylu mimari perspektiflerinde görkemli bir nitelik taşıyan bu üslup, daha sonra Xanto Avelli ve okulunun kırsal ve kentsel manzara resimlerinde manierismocu bir ağırlık kazandı, sonunda Fontanalar'ın atölyesiyle onların rakiplerininin elinde son derece hareketli ve kalabalık insan figürlü bir duruma geldi. Bu atölyede, 1560'a doğru, "Raffaello vâri" denen bir süsleme dekoru doğdu. Raffaello'nun kompozisyonlarından esinlenen groteskierden oluşan bu süsleme dekoru, vazo, ibrik, kupa ve üç bölümlü çanakların (1565-1571 arasında Urbino dukaları için yapılan servis takımları) barok biçimlerine daha uygun düşüyordu. Bu dekor, XVI. yy.'ın sonunda ve XVII. yy.'da Patanazziler'in atölyesinde de sürdü ve Avrupa'nın başka merkezlerinde, özellikle Hollanda'da taklit edildi. Urbino tarihsel üslubu, daha sonra birçok italyan fayansçılık merkezinde ve Fransa'da (Lyon ve Nevers) yayıldı.

URD, iskandinav mitolojisinin üç kader tanrıçası olan Nornlar*'ın en önemlisi. Bu yaşlı kadın, Kader'i ve Geçmiş'i simgelerdi.

Urbino fayansı
Paris'in seçimi
Guido Durantino'nun yapıtı (1539)
Condé müzesi, Chantilly

Lauros-Giraudon

URDANETA (Andrés DE), ispanyol denizci (Villafranca de Oria 1508 - Mexico 1568). Genç yaşta, Elcano'nun Molük adaları seferine katıldı (1525). Dünyayı ikinci kez dolaştıktan sonra 1536'da İspanya'ya döndü; 1540'ta yeniden Meksika'ya gitti ve orada birçok resmi görevde bulundu; 1553'te Augustinus tarikatına girdi. 1565'te Filipinler'in işgaline katıldı ve aynı yıl, Büyük Okyanus'tan dönüş yolunu keşfetti. Manila kalyonu XVIII. yy.'ın sonuna kadar bu yolu izledi.

URDOK SİVRİSİ, Karakurum'un doruğu, Gaşerbrum bölgesinin D.'sunda, 7 300 m. Doruğa ilk kez 1976'da bir alman-avusturya dağcılık ekibi tırmandı; K. Hub, R. Schauer, H. ve L. Schell, H. Zefferer.

URDU a. Hint-ari dili; Kuzey Hindistan'da ve resmi dil olarak kullanıldığı Pakistan'da konuşulur.

—ANSİKL. Dilbil. Önceleri, "urdu" terimi "askeri toplanma bölgesi" anlamına geliyordu. Ancak XVIII. yy.'dan başlayarak bu terim, resmi dilin farsça olduğu Delhi'de, saray çevresinde yaygın biçimde kullanılan bir değişkeye dayalı olarak gelişen edebi dili belirtmek için kullanıldı. Urdunun kökeni hindininkiyle aynıdır: urdu, brajın bir değişkesinin doğu pencabi ve farsçayla temasından doğmuş bir kent dilidir. Moğol ordularının yerleştiği her yerde yavaş yavaş kullanılmaya başlanan bu dil, özellikle Dekkan'da yazı ve edebiyat dili olarak gelişti. Farsça yapıtlara ve dekkanlı, delhili, ve luknovlu bazı şairlerin şiirsel yaratıcılığına öykünme sonucu yeni bir üslup doğdu. Urdu, 1832'den başlayarak saray ve hukuk dili olarak farsçanın yerini aldı. Düzyazı, 1800'den başlayarak hindininkine koşut biçimde gelişti. Hindi ve urdu aynı dilin iki üslubudur. Ayrıldıkları yanlar yazıları (urduda arap-fars abecesi, hindide devanagari abecesi) ve sözcük dağarcığının bir bölümüdür (arapça-farsça ya da sanskritçe). Siyasal düşmanlıklar, ortak orta düzeyi kimi zaman hindustani diye adlandırılan ve gündelik dille eşdeğerli olan bu iki üslup arasındaki ayrılıkları derinleştirdi. Urdu, resmi dili olduğu Pakistan'da ve 15 anayasal dilden biri olduğu Hindistan'da toplam 98 milyon kişi tarafından konuşulur.

—Ed. Urdu dili önce gizemciler tarafından kullanıldı; bu dille kaleme alınmış ilk düzyazı örneği Gesudaraz'ın *l'Ascension des amants* (fr. çev.) [1421] adlı yapıtıdır. Şiir, Dekkan'da Bicapur ve Golkonda kentlerinde doğdu; XVII. yy.'ın sonunda, Evrengabad, nazım tekniği açısından olduğu kadar tema açısından da arap ve fars şiirlerinden alabildiğine esinlenmiş bir geleneğin kurucusu ünlü gazel ustası Veli (1668-1744) ile başlıca edebiyat merkezi durumuna geldi. Şiir, daha sonra Delhi'de, ardından, XVIII. yy.'ın ortalarına doğru urdu dilinin farsçanın yerini aldığı Luknov'da, en parlak dönemini yaşadı. "Urdu dilinin dört temel direği" adı verilen Mazhar, Sauda, Mir ve Dard, gizemci esinli Delhi okuluna bağlı başlıca şairlerdir. Daha yapay ve kimi zaman dekadan bir okul olan Luknov'uysa Atiş ve Nasih temsil ederler. Luknov okuluna özgü bir tür olan *Mersiye*'nin (Kerbela şehitlerine ağıt) en önemli temsilcileri arasındaysa Anis ve Dabir'in adlarını anmak gerekir. Tam anlamıyla hint temaları Nezir Ekberabadi (1740-1830) ile ortaya çıkmıştır. Delhi okulu XIX. yy.'da Zevk (1759-1854), Zafer (1775-1862) ve genellikle urdu dilinin en büyük şairi olarak kabul edilen Galip (1797-1854) ile en parlak dönemini yaşamıştır.

1857 ayaklanması Hindistan islam edebiyatında bir dönüm noktası oldu. Bu edebiyatın başlıca şairleri Azad (1834-1910) ile Hali'dir (1837-1914). Urdu diliyle düzyazı XIX. yy.'da Kalküta'daki Fort William College ile birlikte gelişme gösterdi. O dönemde urdu diliyle çok sayıda yapıt kaleme alındıysa da, sir Seyyit Ahmet Han'ın reformcu okulunun, özellikle Şibli (1857-1914) ile tarih ve edebiyat eleştirisi gibi başka alanlara yönlendirme çalışmalarına rağmen, genellikle dinsel nitelikte kaldı.

XX. yy. şair ve filozof İkbal'in (1876'ya doğr.-1938) çağıdır. En tanınmış romancılar arasında Prem Cand ile Aziz Ahmet'in adlarını saymak gerekir. Bölgenin bölünmesinden bu yana urdu dili Hindistan'daki müslümanların dili olarak kaldı ve özellikle Osmaniye Üniversitesi ile Haydarabad, bu dilin geliştirilmesi amacıyla kurulan Mevlevi Abdülhak derneği çerçevesinde gelişti.

Çağdaş edebiyat için → PAKİSTAN.

UREDİNALES a. PASMANTARLARI'nın bilimsel adı.

UREDOSPOR a. (fr. *urédospore;* lat. *uredo, -inis,* yanık, rastık). *Uredinales* takımından mantarların spor biçimlerinden biri. (Uredosporlar, genellikle pas rengin-de olan kabartılardan [sorus] doğar ve mantarın yayılmasını sağlar.)

UREFA çoğl. a. (ar. *ʿarif*'in çoğl. *ʿurefa*). *Esk.* Akıllılar, arif kimseler.

URENA a. Sıcak bölgelerde yetişen, 1 ila 3 m boyunda ağaççık. (Bunun bir türü olan *Urena lobata,* tekstil lifleri için Afrika'da, Asya'da ve Amerika'da yetiştirilmektedir. Lifler kabukta ve sapta bulunur; bunların elde edilme ve kullanılma biçimi jüt ve dah'ta olduğu gibidir. Bu ağaççığa Madagaskar'da *paka,* Brezilya'da *malva* adı verilir.)

Urengoy, Rusya'da önemli doğal gaz yatağı, Batı Sibirya'da. Rezervleri 6 000 milyar m^3 (Lacq'un yaklaşık 30 katı) olarak değerlendirilmiştir.

UREY (Harold Clayton), amerikalı kimyacı (Walkerton, İndiana, 1893-La Jolla, Kaliforniya, 1981). 1931'de, ağır suyu ve döteryumu buldu, bu buluşuyla 1934 Nobel kimya ödülü'nü kazandı. İlk atom bombasının hazırlık çalışmaları sırasında, gaz bileşimini fluorla savurma ve gözenekli perdelerden yayınım yönteminden yararlanarak uranyumun 235 izotopunu zenginleştirdi.

URFA → ŞANLIURFA.

URFA platosu, Güneydoğu Anadolu'nun B. yarısında, K.'deki Güneydoğu Toroslar'ın eteklerinden G.'de Suriye sınırına doğru eğimli geniş düzlüklere verilen ad. D.'da Karacadağ volkan kütlesi, B.'da Fırat nehri vadisi ile sınırlanan plato K.'de 700-800, Suriye sınırı yakınlarında 400-500 m yükseltidedir; üzerinde yer yer birkaç yüz metre daha yüksek bazı tepeler vardır. Fırat ve kolları tarafından yarılmış, yarıkurak ve bitki örtüsü bakımından fakir olan Urfa platosunun jeolojik yapısında en geniş yeri Eosen ve Oligomiyosen oluşukları kaplar.

Urfa tüneller sistemi, Atatürk barajında depolanan suyu Urfa-Harran ve Mardin-Ceylanpınar ovalarını sulamak amacıyla, bu ovalara iletecek olan sulama tünelleri sistemi. 7 km'lik giriş bölümü tamamlanan tünellerin yapımı, 1993 yılında devam ediyordu.

URFÉ (Honoré D'), fransız yazar (Marsilya 1567 - Villefranche-sur-Mer 1625), Anne d'Urfé'nin kardeşi. Birlik'e katıldı ve Henri IV'ün güvenini kazandı. Bir yandan serüvenci bir yaşam sürerken *Astrée*'yi yazdı. Duyguları çözümlemekte gösterdiği incelik, dilinin duruluğu ve sadeliği, "kaba" gerçeği reddederek, çılgınlıklarında bile daha usçu bir düşü yeğlemesi, onu, romanesk akımın en büyük temsilcilerinden biri durumuna getirdi. Bu kültürlü savaşçının, yaşamına damgasını vurmuş tek aşkı konu alan pastoral bir şiiri *(Sireine de messire)* [1604], ahlakçı mektupları *(Épîtres morales)* [1598] ve bir masalı *(la Sylvanire ou la Morte vive)* [1625] da vardır.

URGA → ULAN-BATUR.

M. Levassort

Urbino
Dukalık sarayı
(büyük bölümü XV. yy.'da yapıldı)
ve katedral
(solda, XVIII. yy.'da yeniden yapıldı)

URGAN a. **1.** Çeşitli doğal (keten, kenevir, pamuk, alfa vb.) ya da kimyasal (poliamit, poliyester, poliolofin vb.) liflerle üretilen ince halat. (Bk. *ansikl.* böl.) —**2.** İki ya da üç atkı ipinin bir arada bükülmesiyle oluşturulan, suyla lisözleme işleminden geçirilmiş ip.

—Nalbantl. Huysuz atların arka ayağını nallarken kuyruğa ve nallanacak ayağa bağlanan kalın ip; ipin ucundan çekilince atın ayağı yukarı kalkar ve nallanacak konuma gelir.

—ANSİKL. Urganc. Urgan, bükümlü urgan ya da atkı iplerinden elde edilen birçok isparçenanın bir arada bükülmesiyle oluşturulur. Büküm verilmiş birçok isparçenanın bir araya getirilmesiyle ince urgan; birçok ince urganın bükülmesiyle de kalın urgan elde edilir.

Urgan *(Rudens),* Plautus'un komedisi (İ.Ö. 192), Diphilos'un yapıtına öykünür. İki genç kız, Palaestra ve Ampelisca köle ticareti yapan Labrax'ın yanında barınmaktadırlar. Kyrene kıyılarında geçirdikleri bir deniz kazası sonunda Demones adında bir ihtiyar onları kurtarıp kendi yanına alarak, efendileri Labrax'ın zulmünden korur. Gripus adında bir balıkçının bir urgana bağlayarak kıyıya çıkardığı bir bavuldan çıkan mücevherler sayesinde Demones, Palaestra'nın kendi kızı olduğunu anlar ve onu Pleusidippus ile evlendirir. Yapıta havasını kazandıran, önsöz bölümünde, yıldız Arkturus'un örf ve adetlerin övgüsünü yapmasıdır. Komedi öğeleri genellikle geriye itilerek burjuva dramı ön plana çıkarılmıştır. Kişilerin erdemli davranışları sonunda ödüllendirilir. Plautus, duygusal, komik ya da ürkütücü sahneleri almaştırarak, izleyicinin ilgisini sonuna kadar canlı tutmayı başarır.

Harold C. Urey

URGANCI a. Urgan yapan ve / ya da satan kimse.

URGANCI boğazı, Ege bölgesinde, Manisa ovasının K. kesimi ile Akhisar ovası arasında Kum çayının açtığı, dar birleştirme boğazı. Demiryolu ve karayolu bu boğazı izler.

URGANCILIK a. Urgan yapma ve / ya da satma işi.

—ANSİKL. Urgancılıkta, çok çeşitli hammaddelerden yararlanılır: doğal lifler (kenevir, keten, jüt, pamuk, sisal, manila ya da abaca, hindistan cevizi lifi) ya da git gide artan bir şekilde sentetik lifler (poliamidler, polyesterler, poliolefinler). Ayrıca karma yapılı halatların üretiminde çelik teller de kullanılır. Antikçağ'a kadar uzanan el urgancılığı, sanayileşmiş ülkelerde hemen hemen yok olmuştur. Günümüzde, bütün sicim ve urganlar mekanik olarak üretilir. İşlemler, önce "atkı ipleri" denilen temel iplerin üretimini kapsar. Kimi durumlarda, bu ipler, doğrudan doğruya sicim olarak kullanılabilmeleri için bir parlatma

Lauros-Giraudon

Honoré d'Urfé
Pieter de Bailliu'un
bir gravüründen ayrıntı (1590'a doğr.)
Bibliothèque nationale, Paris

işleminden geçirilirler. Bükme işlemini oluşturan, birçok atkı ipinin büküm yoluyla birleştirilmesi, bir isparçena elde etmeyi sağlar. Ardından birçok isparçena bir arada bükülerek bir urgan üretilir.

Sicim-urgan sanayisi, bağlama, düğümleme, sarma, paketleme, kaldırma, tutturma işlemlerinde kullanılacak ürünler üretir. Ayrıca, ağ yapımında, özellikle de balık ağı üretiminde kullanılan sicim ya da urganlar da gerçekleştirir. Urgancılık ürünleri, sicimler (saman ve kuru otları demetlemede kullanılan sicimler, paket sicimleri), kamçılar, balya ipleri, inşaat halatları, sapanlar, kandilisa halatları, palamarlar ve karma yapılı halatları kapsar.

URGANLI, Manisa'nın Turgutlu ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 6 463 nüf. (1990). Belediye.

URGENÇ ya da **ÜRGENÇ,** harizm krallığının eski başkenti. Bu kent İ.S. I. yy.'dan başlayarak çin kaynaklarında Yegan adıyla anılıyordu. X. yy.'da Araplar, kenti Cürcaniye (harizmce Gurganc) adıyla tanıdı. Yerleşik ve göçebe toplumların sınırında büyük bir pazar, Orta Asya-Kafkas ve Volga-İran yollarının kavşağında bir kervan merkeziydi. 1221'de Cengiz Han yönetimindeki Moğollar tarafından yakılıp yıkıldı, altınordu hükümdarları tarafından yeniden yapıldı ve 1388'de Timur tarafından yeniden yıkıldı. XVII. yy. ortasında kent halkı, Yeni Urgenç'e (bugün Özbekistan'daki Urgenç) taşındı. Eski Urgenç'in yıkıntıları Türkmenistan'dadır ve burada bazı dikkat çekici müslüman anıtları, özellikle Fahrettin Râzi (XII. yy.'ın 2. yarısı), Necmettin Kübra (XIV. yy. başı) ve Türebek Hanım (XIV. yy.) mozoleleri kalmıştır.

URGİNEA a. Akdeniz bölgesinde, Asya ve Afrika'da yetişen soğanlı bitki. (Yapraklar kökten çıkar ve türlere göre az ya da çok geniştir; çiçekler beyaz ya da pembe bürgülü, küçük, fakat sayıca çok ve dalların ucunda salkımlar halinde topludur. *Urginea maritima*'nın (adasoğanı) soğanı son derece zehirlidir; bir kalp zehiri ile diüretik ve deri kızartan maddeler içerir. Zambakgiller familyası.)

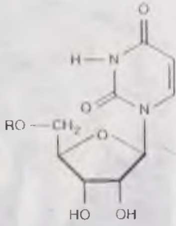
URHİ-TEŞUP, hitit kralı (İ.Ö. 1295 - 1288'e doğr.). Muvatallis'in oğlu ve ardılıdır. Mursilis III adıyla tahta çıktı. Başkenti yeniden Hattuşaş'a (Boğazköy) taşıdı. Asurlular ile dostça ilişkiler kurdu. Amcası Hattuşili III tarafından tahttan indirildi ve sürgüne gönderildi.

URİ, İsviçre konfederasyonu'nda kanton; 1 076 km²; 34 066 nüf. (1990). Halkı almanca konuşur. Merkezi *Altdorf*.

—Tar. Daha 1231'de Uri önceliğe sahip imparatorluk arazisi durumuna geldi. Rudolph'un ölümü (1291) üzerine, Uri Schwyz ve Unterwalden (Nidwalden) ile bir ittifak antlaşması imzaladı; urili köylüler efsanevi Wilhelm Tell ile ya da onsuz Morgarten'de (15 kasım 1315) özgürlüklerini avusturyalı soylulara karşı savundular.

URİA AALGE a. Kahverengi-siyah sırtlı, beyaz karınlı, ince uzun gagalı, penguenlere yakın deniz kuşu. (*Uria aalge* Kuzey kutbu denizlerinde yaşar, balıklar, kurtlar ve yosunlarla beslenir. Dişi tek yumurta yaparak kuluçkaya yatar ve yavrusunu martıların, kargaların saldırılarına karşı savunmaya çalışır. Yalıçapkınıgiller familyası; boyu 40 cm.)

URİBE (Vicente), ispanyol siyaset adamı (Bilbao 1902 - Prag 1961). 1932'den itibaren komünist yönetici; 1936'da milletvekili seçildi. Eylül 1936'dan cumhuriyetçilerin yenilgiye uğradıkları mart 1939'a kadar Tarım bakanlığı yaptı. Meksika'ya, daha sonra Çekoslovakya'ya sığındı. Sürgündeki cumhuriyetçi hükümetin üyesi oldu; aynı zamanda,a 1960'a kadar ispanyol Komünist partisi yöneticilerinden biriydi.

uridin R = H
uridilik asit R = PO_3H_2

URİDİLİK sıf. (fr. *uridylique*'ten). Org. kim. *Uridilik asit*, formülü $C_9H_{13}N_2O_9P$ olan nükleotit; uridinin fosfat esteridir; ribonükleik asitlerin zincir halkalarından birini oluşturur.

URİDİN a. (fr. *uridine*'den). Org. kim. Formülü $C_9H_{12}N_2O_6$ olan nükleozit; ribonükleik asidin bileşenlerinden biridir; suyla ayrıştırıldığında urasil ile ribozu verir.

URİEL, doğu ayin düzenlerinde adı sık sık anılan ve aziz Ambrosius'un başmelekler katına çıkardığı melek. Bu yahudi mahşer meleğinin adı, Hanoh'un kitabında ve Ezra'nın üçüncü uydurma kitabında geçer.

URİNİPHİLUS a. Güney Amerika'daki tatlısularda yaşayan, küçük bedenli, yayınbalığımsılar takımından kemiklibalık cinsi (150 kadar türü vardır. Çoğu başka balıklarda dış asalak yaşar. Bazılarıysa denize girenlerin dışkı yollarına yerleşir; örneğin *Uriniphilus diabolicis*. Kapakçıkların dikenleri bu hayvanların dışarı atılmasını çok acılı hale getirir *Trichomycteridae* familyası.)

URİ-ROTSTOCK, İsviçre'de dağ, Titlis ile Luzern gölü arasında; 2 929 m.

URİS (Leon), amerikalı yazar (Baltimore 1924). İlgiyle karşılanan ve çoğu türkçede de yayımlanan romanlar (*Topaz* [1967], *Izdırap sokağı*, *Çaresizler*, *Mitla geçidi*, *Hacı* [The Haj, 1984]) yazdı. Özellikle *Exodus* (1957) adlı romanıyla büyük bir ün yaptı.

URİSON (Pavel Samuyloviç), rus matematikçi (Odesa 1898 - Batz adası, Finistère, 1924). Avusturyalı K. Menger ile aynı zamanda boyut kuramını geliştirdi; önce bu kavramın bugün klasikleşen bir tümevarımsal tanımını verdi. Soyut uzaylar topolojisi üzerine yaptığı çalışmalar sonunda, düzgülü uzaylar sınıfı için temel nitelikli teoremler buldu.

URİTSKİY (Moisey Solomonoviç), rus siyaset adamı (Çerkasi 1873 - Petrograd 1918). Bir yahudi tüccar ailenin çocuğudur; genç yaşta devrimci harekete katıldı. Hapse atıldı, sürgüne gönderildi 1903'te Menşevik partisi üyesi oldu, mejrayonlara katıldı; Manuilskiy ve Troçki ile birlikte ağustos 1917'de Bolşevik partisi'ne girdi. Partinin merkez komitesi üyesi oldu; kasım 1917'deki devrim hareketlerine katıldı; daha sonra, çoğunluğa katılmadan önce parti içinde "solcu komünistler" adı altındaki muhalifler arasında girdi. Petrograd Çeka örgütü'nün başkanlığına atandı. Sosyalist devrimci gruptan biri tarafından öldürüldü.

URİYA, İsrailoğulları'nın bir komutanı, Betşabe'nin ilk kocası. Kral Davut, Betşabe ile evlenebilmek için onu haince öldürttü (II Samuel, XI, 14-18).

URKUB a. (ar. *ʿurkūb*). Esk. anat. Topuk siniri.

URLA, Ege bölgesinde İzmir iline bağlı ilçe; 35 467 nüf. (1990); 728 km²; merkez bucağı dışında 1 bucak, 15 köy. Merkezi, İzmir'in 37 km B.'sında, İzmir körfezinin G. kıyısı yakınında *Urla*, 25 648 nüf. (1990). Üzüm, tütün, zeytin, turunçgiller üretimi. Turizm.

—Arkeol. ve Mim. Klazomenai* kentinin kalıntıları ilçe sınırları içindedir. Kentin en önemli türk yapısı Rüstempaşa camisi'dir (XVI. yy.). Sekizgen kasnak üzerine kubbeyle örtülü, kare planlı bir ana mekân ile, iki kubbeli son cemaat yerinden oluşan caminin mihrabı XIX. yy.'da yenilenmiştir.

URLA yarımadası, Ege bölgesinde, İzmir körfezinin G. kıyısında, B.'da Gülbahçe körfezi, D.'da İzmir körfezinin iç kesimi arasında K.'e doğru uzanan kütlesel kara çıkıntısı. Kretase, Neojen tortulları ve andezitlerden oluşan yarımadanın K.'inde Uzunada yer alır.

URMAK g. f. *Esk.* Vurmak.

URMİYE ya da **URUMİYE,** esk **Rezaiye,** K.-B. İran'da, Azerbaycan bölgesinde, aynı adı taşıyan gölün B. kıyısı yakınında kent; 300 746 nüf. (1986). Türkiye sınırından yaklaşık 50 km uzaklıktadır. Yerel yönetim ve ticaret merkezi.

—Tar. Urartular döneminden de izler taşıyana Urmiye, ıslam komutanlarından Sadaka bin Ali ya da bir başka söylentiye göre Ömer döneminde (634-644) Utbe bin Farkad tarafından fethedildi. Araplar'dan sonra 953'te Deylemliler'in elinde bulunan bu bölgeyi, 1029-1040 arasında Oğuzlar ele geçirdi. Oğuzlar burayı aldıklarında, Ebülhica bin Rebiüddevle adlı bir hezbani kürt reisi yöreye egemendi. Bir ara emir Hacib Tatar yönetiminde bulunan Urmiye, daha sonra Irak Selçukluları'ndan Mesut'a bağlandı (1132). 1149'da Mesut'un yeğeni Melik Muhammet'in yönetimine girdi. 1189'da Tuğrul II kenti yağmaladı. 1205'te Urmiye Merage atabeyi Alaettin'e verildi. 1220'de İldeniz Özbek bin Pehlivan'ın eline geçti. Harizmşah Celalettin burayı aldıktan sonra bir selçuklu prensesi olan karısına armağan etti. Çok geçmeden ülke ve kent moğol egemenliğine girdi. Bundan sonra sırası ile Timurlular (1404-1501) ve Safeviler (1502-1736) bölgeye ve kente egemen oldular. Bu arada 1724'te Osmanlılar tarafından fethedilen Urmiye, 1729'da Nadir Şah tarafından zapt edildi, ancak geri alındı; 1736 antlaşması ile de Osmanlılar'ın elinden çıktı. 1828 Rus-İran savaşı'nda, aylarca rus yönetiminde kaldı. 1906'da yeniden Osmanlılar'a geçti; 1911'de Ruslar tarafından işgal edildi. 1914-1915 arasında, kısa süren bir osmanlı egemenliğinden sonra Süryaniler kente hâkim oldular. Birinci Dünya savaşı'ndan sonra İran'a bırakıldı.

URMİYE gölü ya da **URUMİYE gölü,** antik. **Matianos,** esk. **Rezaiye, Şahi,** İran'ın K.-B. kesiminde (Azerbaycan bölgesi) göl; 4 790 km². K.-B.'dan G.-D.'ya doğru uzanan dağlar arasında bulunan geniş bir tektonik çukuru kaplar. Deniz düzeyinden ortalama yüksekliği 1 297 m olan göl, genellikle sığdır ve en derin yeri 16 m'yi geçmez. D. kıyıları çok girintili çıkıntılıdır G. kesiminde küçüklü büyüklü birçok ada vardır. K.-D. kıyısında Acıçay, D.'da Kaleçay ile G.'de Zarrıneh ırmağı gölü besleyen başlıca akarsulardır Kış ve ilkbaharda bu akarsuların getirdiği sular nedeniyle göl düzeyi yükselir ve özellikle D. ve G. kıyılarında geniş alanlar sular altında kalır. Dışa akışı olmadığından suları çok tuzludur (‰ 158). Kıyılarında, gölün Dördüncü Zaman'da bugünkünden daha geniş ve daha derin olduğunu gösteren taraçalar vardır.

URNA a. (lat. sözc.). **1.** Ölülerin küllerini saklamaya yarayan vazo. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Eskilerin su çekmek için kullandıkları değişik biçim ve boyutlarda toprak ya da bronz kap.

—ANSİKL. Ölü küllerinin konduğu Antikçağ urnası, taş, mermer, hatta camdan yapılırdı. Koni, silindir ya da küp biçiminde olabilen bu vazolar kapaklıdır. Etrüsk urnaları (İ.Ö. 500'e doğr.) pişmiş topraktan ve lahit biçimindedir. Kapağın üzerinde, ölü elinde bir kadeh ya da bir bereket boynuzu tutarken uzanmış durumda canlandırılmıştır (kadınlar ellerinde bir ayna tutar). İ.Ö. II. yy.'a doğru lahitler kaymaktaşı ya da taştan yapılmaya başlandı. Kolomböncesi dönemde, Meksika'da yaşayan Zapotekler'in urnaları (İ.Ö. 400 - İ.S. 1521), tanrıları canlandırır ya da hayvan biçimindedir.

URNA, *yün* ya da *kaşlar arasındaki kıl tutamı* anlamına gelen ve buddhaların özelliği olan 32 *laksana*'dan (belirti) birini adlandıran sanskritçe sözcük. Bu özellik buddha sanatında her zaman betimlenmedi (pali dilinde *unna*).

UR-NAMMU, Ur kralı (İ.Ö. 2111-2093), bu kentin III. hanedanının kurucusu. Bütün Aşağı Mezopotamya'yı egemenliğine bağladı. *Sümer ve Akkad kralı* unvanını aldı. Bilinen ilk yasanın yapımcısıdır; büyük bir imarcıydı (Ur tapınaklarının güzelleştirilmesi).

URNANŞE, Lagaş kralı (İ.Ö. 2500'e doğr.). Louvre müzesi'nde, onu çocukla-

rıyla birlikte gösteren iki alçakkabartma vardır.

URNÄSCH, İsveç'te (Appenzell kantonu) komün, *Urnäsch* kıyısında, Sankt Gallen'in G.'inde; 2 260 nüf. 832 m yükseklikte sayfiye yeri ve kış sporları merkezi.

URNATELLA a. Tatlısularda koloniler halinde yaşayan, *Entoprocta* öbeğinden yosun hayvanı cinsi. (Sert bir yaprakçıkla taşlara tutunur ve yaprakçıklarından zoitleri taşıyan saplar çıkar. Kış gelince yalnızca yaprakçık kalır; ilkbaharda yeni zoitler tomurcuklanır.)

UROBOROS a. Gökbil. Kuyruğunu ısıran çember halindeki yılan figürü. (Bu tasvir kendi kendine döllenmeyi, sürekliliği ve sonsuz dönüşü temsil eder. Yılan bir simgedir. Dairesel biçim doğanın bütünlüğünü ve yerle göğün birliğini belirtir.)

UROCERUS GIGAS a. Odunarısıgillerin Avrupa'da yaşayan en yaygın türü. (Larvası, çam, köknar, ladin, melezler üzerinde bulunur. Zarkanatlıların *Symphyta* alttakımı; *Siricidae* familyasının örnek tipi.)

UROCHORDATA a. Zool. GÖMLEKLİLER şubesinin bilimsel adlarından biri.

UROCORDYLUS a. (yun. *ura*, kuyruk ve *kordylos*, iribaş'tan). İrlanda ve Bohemya'da Üst Karbon dönemi topraklarında fosillerine rastlanan amfibyum. (Bacakları kısa, kuyruğu çok uzundur. *Nectridiea* takımı.)

UROCTEA a. Akdeniz bölgelerinde taşlar altında bol bulunan örümcek cinsi. (Birçok yapraklı bir çeşit ağ örer. *Urocteidae* familyasının örnek tipi.)

UROCYON a. (yun. *uro*, kuyruk ve *kyon, kynos*, köpek'ten). Amerika'da Kanada'nın güneyiyle Kolombiya arasında yaşayan tilki cinsi. (Kuzey Amerika boz tilkisi ya da çakalilo [*Urocyon cinereoargenteus*] kısa bacaklı, tıkız kuyrukludur; sert kıllı, boyuna bir şeridi vardır; yeraltı inleri kazmaz, ağaca çıkmayı sever; hepçildir, bol meyve yer. *U. littoralis* yalnızca Kaliforniya açıklarındaki birkaç adada bulunur. Köpekgiller familyası.)

UROCYSTİS a. Bazitli mantar. (*Urocystis cepulae* türü soğan şarbonunun etkenidir. *Tilletiaceae* familyası; *Ustilaginales* takımı.)

URODELA a. Zool. KUYRUKLULAR takımının bilimsel adı.

URODELOMORPHA a. Fosil *Lepospondyli*'leri ve günümüzde yaşayan kuyrukluları içeren amfibyumlar altsınıfı.

URODEUM a. *Sauropsidae* familyası üyelerinde, koprodeum ile sonbağırsak arasında bulunan, dışkı ve üreme kanallarının açıldığı dışkılık bölümü.

URODON a. (yun. *ura*, kuyruk, ve *odus, ontos*, diş'ten). Muhabbetçiçeği üzerinde çok yaygın *Bruchus* ve *Anthribu*'lara çok yakın, küçük bedenli kınkanatlı cinsi.

UROMASTİX a. Sahra'da, Yakındoğu'daki çöllerde yaşayan iri bedenli kertenkele cinsi. (Dikenli kuyruklarını bir savunma silahı gibi kullanırlar; bitkilerle ve bazen de böceklerle beslenirler; derin yeraltı yuvalarında hem sıcaktan, hem düşmanlarından korunurlar. Agamagiller familyası.)

UROMYCES a. Bazı çayır buğdaygillerinde, baklagillerde, şekerpancarında, vb. "pas" hastalıklarına neden olan mantar cinsi. (Pasmantarları takımı.)

URONEMA a. (yun. *ura*, kuyruk, ve *nema*, iplik'ten). Denizde ve tatlısularda yaşayan kirpikli protist cinsi. (Bir kuyruk kılı vardır. Bakterilerle beslenirler. Kokuşmuş sularda yaygındır.)

URONİK sıf. (fr. *uronique*'ten). Org. kim. *Uronik asit*, formülü

$$HO_2C—(CHOH)_4—CHO$$

olan asitaldehitlerin genel adı; altı karbon atomlu aldozlardan türerler. (Adları, sözkonusu aldozu çağrıştırır.)

UROPELTİNAE a. (yun. *ura*, kuyruk ve *pelte*, kalkan'dan). Kısa boylu, kısa kuyruklu, kuyruk ucunda bazen yeraltı yuvaları kazmaya yarayan kemikleşmiş bir kuyruk kalkanı bulunan, kazıcı yılanlar altfamilyası. (Hindistan'ın güneyiyle Sri Lanka arasında yaşayan kırk kadar türü vardır. *Aniliidae* familyası.)

UROPHORA a. (yun. *ura*, kuyruk, ve *phoros*, taşıyan'dan). Genellikle küçük, siyah ve kızıl bedenli, kanatları kahverengi çizgili sinek cinsi. (Larvası bileşikgillerin kömeçlerinde yaşar. *Urophora cardui* devedikenlerinde çok yaygındır. Meyvesineğigiller familyası.)

UROPHYLLUM a. (yun. *ura*, kuyruk, ve *phyllon*, yaprak'tan). Asya, Afrika ve Madagaskar'da yetişen talkım çiçekli, karşıt yapraklı küçük ağaç. (Bunlar, ucu uzun sipsivri yapraklı, çevrem halinde ya da küresel toplu çiçekli dik gövdeli küçük ağaçlardır. Yüz kadar tür; kökboyasıgiller familyası.)

UROPİGYUM a. (lat. *uropygium*). **1.** Kuşların kuyruksokumu. **—2.** *Uropigyum bezi*, kuşlardaki ender deri salgıbezlerinden biri. (İki lobludur; tüyleri su geçirmez hale getiren yağlı bir salgı çıkarır. Bazı türlerde [papağan, güvercin vb.] bulunmaz.)

UROPOT a. (fr. *uropode;* yun. *ura*, kuyruk, ve *pus, podos*, ayak'tan). YÜZME BACAĞI'nın eşanlamlısı.

UROPYGİ a. (yun. *ura*, kuyruk, ve *pyge*, kıç'tan). Koyu kahverengi-kırmızı renkli, tropikal ve ekvator bölgelerinin karanlık ve nemli yerlerinde yaşayan, örümceğimsiler takımı. (Kurtlar, solucanlar, hatta bazen küçük amfibyumlarla beslenirler. İnsana zarar vermezler.) [Eşanl. UROPYGİDEA.]

UROTRİCHA a. Tatlısu bitkilerinde bol bulunan, uzun kuyruk kılı kirpikli protist cinsi.

URQUİAGA (Esteban DE) → LAUAXETA.

URQUİZA (Justo José DE), arjantinli siyaset adamı (Arroyo de la China, Entre Ríos, 1800 - San José, Entre Ríos, 1870). Federalizm yanlısı liderlerden biri; Entre Ríos valiliği (1841) yaptı; Brezilya'nın yardımıyla Rosas'a karşı ayaklandı ve onu, Monte Caseros'ta yendi (şubat 1852). Konfederasyonun geçici yöneticisi (1852), daha sonra başkanı oldu (1853); Buenos Aires'in ayrılıkçılığına karşı mücadele etti; ayrılıkçı kuvvetleri Cepeda'da yenilgiye uğrattı (ekim 1859). Yeniden Entre Ríos'a vali oldu (1860), 1870'te öldürüldü.

URRACA (1081'e doğr. - Saldaña 1126), Castilla ve León kraliçesi (1109-1122), kral Alfonso VI ile Bourgognelu Constanza'nın kızı. 1095'e doğru Galicia kontu Ramón ile evlendi; ileride Alfonso VII adıyla kral olacak olan bir oğlu oldu; daha sonra 1109'da Aragón ve Navarra kralı Kavgacı Alfonso I ile evlendi. Ama geçinemediler. Alfonso karısını Ebro vadisinde Castellar kalesine hapsettirdi; papa Paschalis II evliliği feshedince iki devlet arasında savaş patladı (1110). Alfonso, Castilla'nın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı; Urraca, Galicialılar'ın kral olarak tanıdıkları (1112) oğlu Alfonso VII'ye karşı da mücadele etti, ama sonunda bu mücadeleden vazgeçmek zorunda kaldı.

URSA MAJOR, Büyükayı* takımyıldızının latince adı (kısalt. U Ma).

URSA MİNOR, Küçükayı* takımyıldızının latince adı (kısalt. U Mi).

URSAN a. (fr. *ursane*'dan). Org. kim. Formülü $C_{30}H_{52}$ olan beş halkalı doymuş hidrokarbon; iskeletine triterpen grubundan pek çok bileşikte, özellikle ursolik asit ile α-amirinde rastlanır.

URSAVAŞ (Ali Saip), türk asker ve siyaset adamı (Kerkük 1887 - Ankara 1939). Harbiye'yi bitirdi jandarma örgütünde görev yaptı. Kurtuluş savaşı yıllarında "Namık" takma adıyla, Güneydoğu Anadolu'daki direniş hareketi içinde yer aldı. Kısa bir süre Konya İstiklal mahkemesi üyeliğinde bulundu. Urfa (1920-23) ve Kozan (1923-39) milletvekilliği yaptı.

URSEREN vadisi, İsviçre'de (Uri kantonu) bölge, Reuss'ün yukarı vadisinden oluşur. Bölge, uzunca bir süre, yaklaşık bütün ormanların yok olmasına neden olan hayvan yetiştiriciliğine dayanan, geleneksel dağ yaşamının merkezi oldu. Turizm başlıca gelir kaynağıdır.

URSİDAE a. Zool. AYIGİLLER familyasının bilimsel adı.

URSİDLER, radyan noktası Küçükayı takımyıldızının içinde yer alan, bir meteor ya da göktaşı yağmuruna verilen ad. Tuttle dönemsel kuyrukluyıldızıyla birlikte ortaya çıkan Ursidler 17 ve 24 aralık arasında gözlemlenebilirler. 22 aralıkta ise maksimuma ulaşırlar.

URSİGRAM a. (fr. *ursigramme; U.R.S.I.* [Union Radio scientifique internationale, Uluslararası bilimsel radyo birliği] ve *gram*'dan). Astrofiz. ve Jeofiz. Çeşitli araştırma merkezleri tarafından her gün yayımlanan ve Güneş ile jeofizik etkinlikleri hakkında bilgiler veren telefon ya da teleks mesajı.

URSİNS (Marie Anne DE LA TRÉMOİLLE, — *prensesi*) [Paris 1642 - Roma 1722], Chalais prensi Adrien Blaise de Talleyrand'ın dul eşi, 1675'te Bracciano dükü Flavio Orsini ile evlendi, dükün ölümünden (1698) sonra yeniden Ursins prensesi unvanını aldı. Fransız çıkarlarını korumak için Louis XIV tarafından Madrid sarayı'na gönderildi, kraliçe Maria-Luisa'nın *camarera mayor*'u olarak atandı (1701), Felipe V üzerinde çok etkili oldu ve Veraset savaşları sırasında İspanya'yı yönetti. Farnese ailesinden Elisabetta tarafından gözden düşürüldü ve Fransa'ya geri gönderildi (1714); Roma'ya çekildi (1716) ve ölünceye kadar orada kaldı.

URSODEZOKSİKOLİK sıf. (fr. *ursodésoxycholique*'ten). Org. kim. *Ursodezoksikolik asit*, formülü $C_{24}H_{40}O_4$ olan, özellikle ayılarda bulunan bir safra asidinin yaygın adı. (Kenodezoksikolik asit ile aynı koşullarda kolesterollü safra taşlarını çözündürmekte kullanılır.)

URSOLİK sıf. (fr. *ursolique*'ten). Org. kim. *Ursolik asit*, formülü $C_{30}H_{48}O_3$ olan ve pek çok meyvede (ayıüzümü, elma, armut, erik) bulunan triterpensel asitalkol.

URSON → URZON.

URSULA *(azize)*, Köln'de yaşamış martyr (III. yy.?). Kendisiyle birlikte din uğruna ölmüş on bir bin genç kızın öyküsü sayesinde halk arasında büyük bir ün kazandı. Daha sonra onun adıyla bir tarikat da kuruldu.

URTİCACEAE a. Bot. ISIRGANGİLLER familyasının bilimsel adı.

URUAPAN ya da **URUAPAN DEL PROGRESO,** Meksika'da (Michoacán eyaleti) kent, orta kesimdeki platonun kenarında; 122 828 nüf. Ticaret merkezi. Besin sanayileri. Paricutín yanardağına gezintiler için hareket yeri.

URUATRİ. Tar. coğ. Van gölü ve çevresindeki dağlık bölgeye asur kaynaklarında verilen ad. Bu ada ilk kez Salmanasar I ile (İ.Ö. 1275 1245) ilgili bir yazıtta rastlanır. Daha sonraki asur kaynaklarında ise bölgeden *Nairi ülkeleri* olarak söz edilir.

URUBA → URBA.

URUBAMBA, Peru'da ırmak, Vilcanota adıyla Doğu Cordillerası'ndan doğar, Apurímac ırmağı ile birlikte Ucayali'yi oluşturur; 725 km.

URUBU a. (ing. sözc.; tupi dilinden). Tropikal Amerika'da yaşayan küçük bedenli akbaba. (Siyah tüylü, oldukça uzun gagalı

uromastix

URUGUAY

ve bacaklıdır; insanın yakınında, onun artıklarıyla beslenerek yaşar. Bil. a. *Caragyps atratus;* yenidünyaakbabasıgiller familyası; boyu 70 cm.)

URUBUPUNGÁ, Yukarı Paraná'da çağlayan, Brezilya'da, Mato Grosso do Sul ve São Paulo eyaletlerinin sınırında. Önemli hidroelektrik tesis.

URUÇ a. Hırist. **1.** İsa'nın, yeniden dirilişinden kırk gün sonra, tilmizlerinin huzurunda göğe çıkışı. (Bu olayla, İsa'nın yeryüzündeki görevi son bulmuş oluyordu.) **—2.** Bu olayın anısına düzenlenen ve Paskalya'dan sonra gelen beşinci haftanın perşembe günü kutlanan bayram: *Uruç bayramı, perşembesi.* **—3.** İsa'yı göğe yükselirken gösteren sanat yapıtı: *Rubens'in "Uruç"u.*

URUGUAİANA, Brezilya'da kent (Rio Grande do Sul eyaleti), Uruguay'ın sol kıyısında; 79 000 nüf. Soğutucular (et). Pirinç işleme.

URUGUAY, Güney Amerika'da ırmak; 1 580 km (350 000 km²'lik bir havzayı akaçlar). Brezilya'da serra Geral'in arka yamaçlarından doğan Uruguay, B.'ya doğru ilerler, G.'e doğru bir dirsek çizdikten sonra (Arjantin'i önce Brezilya'dan, sonra Uruguay'dan ayırır) Río de la Plata'da río Paraná'ya kavuşur. Bazaltlı kesimler, Salto (Uruguay'da) ve Concordia (Arjantin'de) ikiz kentlerine kadar ırmak üzerinde ivintilerin ve çavlanların oluşmasına yol açar. Irmağın aşağı kesimi ulaşıma elverişlidir ve açık deniz gemileri Paysandú'ya kadar ulaşabilir. Paysandú'dan başlayarak Uruguay'ın vadisi, bazen genişliği 10 km'yi bulan bir riadır. Irmak, burada Uruguay topraklarının bütün orta kesimini akaçlayan (70 000 km²'lik bir alan), büyük hidroelektrik tesisleriyle donatılmış río Negro'yu alır. Uruguay ırmağı rejiminin başlıca özellikleri: çok bol su, mayıs-ekim arasında büyük bir modül düzensizliği; çok az su çekilmesi (Concordia'da 11/sn/km²; río Negro'da 0,25 l/sn/km²); çok belirgin kabarmalar. Sık sık yinelenen ve uzun süreli bol sağnak yağışlardan sonra gerçekleşen su kabarmaları, aynı havzadaki ırmak kabarmalarının en önemlilerinden biridir (maksimum debi Concordia'da 35 000 m³/sn'ye ulaşır, río Negro'daysa 15 000 m³/sn'yi aşar).

URUGUAY, Güney Amerika'da devlet, Arjantin ile Brezilya arasında; 177 500 km²; 3 130 000 nüf. (1992). Başkenti *Montevideo.* Resmi dili *ispanyolca.*

COĞRAFYA
doğal çevre

Uruguay, Brezilya platosundan Arjantin pampasına geçişi sağlar. Kıyı kesimi alçak bir şerit halindedir; birçok ria denizkulaklarına dönüşmüştür. İç kesime doğru, granitli bir tepeler bölgesi, Brezilya'daki Rio Grande do Sul'dan Montevideo'ya kadar uzanır. Ayrışan killerin ve komşu Arjantin Pampa'sınınkilere benzeyen rüzgârların yığdığı çökellerin yarattığı yüzey şekilleri topografyaya yumuşaklık getirir. Orta kesimle kuzey kesimi masa gibi düzleşmiştir: buralarda, tortul kayaçlar billurlu temelleri örter; kırmızı kumtaşlarıyla almaşan bazaltlar, río Uruguay yönünde alçalan arka yamaçlarda bir kıyı yüzey şekline dönüşür.

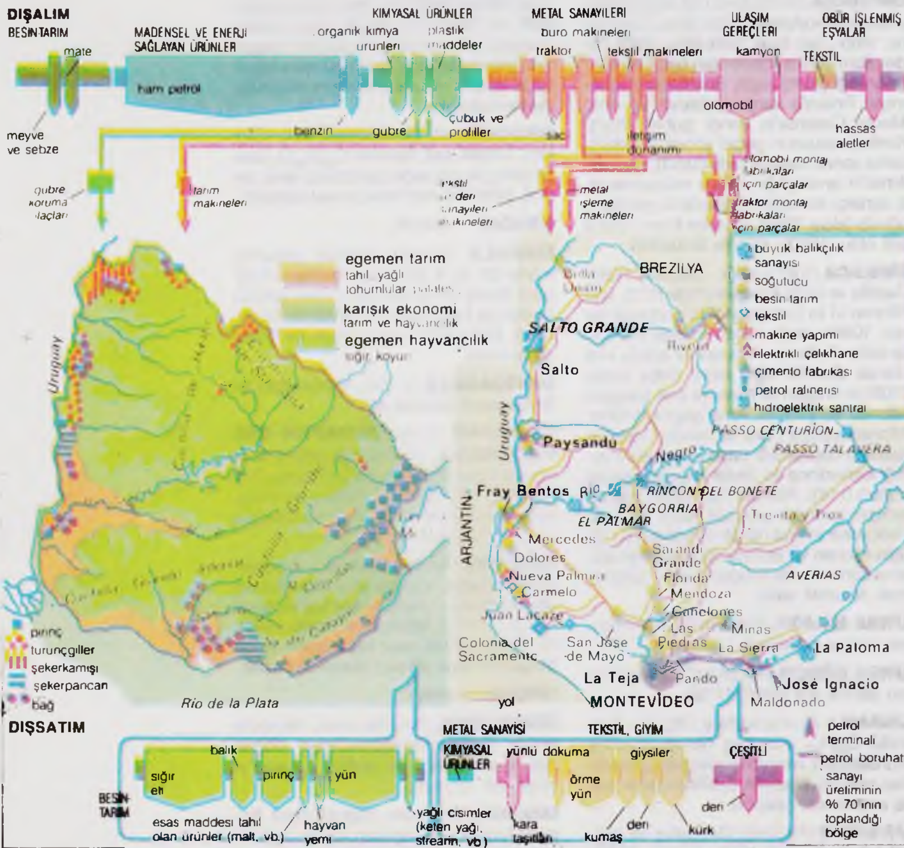
İklim ılımandır: kış ortalaması 10 °C dolayındadır ve Montevideo'da en sıcak ay ortalaması 22 °C'tır. Yağışlar, sonbaharda bir maksimum noktasına ulaşarak bütün mevsimlere oldukça eşit dağılır; ortalama yağış yüksekliği güneyde 900 mm'yken kuzeyde 1 300 mm'ye yakındır. Ne var ki yıllar arasındaki farklar büyüktür ve kuraklıklar önemli boyutlara ulaşabilir.

Birçok akarsu kenarında uzanan galeri ormanları dışında ağaca ender rastlanır. Kayalık yamaçlarda eğreltiler yaygındır. Çayırlar ülkenin büyük bölümünü kaplar ve önemli bir hayvancılık etkinliğine olanak verir.

nüfus ve ekonomi

Madenlere giden yollardan uzak bulunan Uruguay, İspanyollar'ı ancak burada kalmak isteyen Portekizliler'in oluşturduğu tehlike dolayısıyla ilgilendirdi. Ama Portekizliler için de bu topraklar Brezilya'daki merkezlerinden çok uzaktı. Ülkeye yer-

EKONOMİ

leşen ilk beyazlar, davar ve sığır yetiştiriciliğinin başlamasından (1603) sonra gelen göçebe çobanlardı (goşolar). Yavaş yavaş yerleşik düzene geçtiler. Bununla birlikte, iklimi, serbest alanları ve 1832'de başlayarak bölgede Kızılderili kalmaması sayesinde Uruguay, Avrupalı göçmenleri kendine çekti ve böylece beyaz nüfuslu bir ülke oldu.

Demografik durum bugün Latin Amerika çerçevesi içinde kendine özgü bir görüntü sergilemektedir. Avrupa ülkelerininkine yaklaşan bir doğum (‰18,5) ve ölüm (‰ 9,5) oranı nedeniyle nüfus yaşlanmış durumdadır; ortalama yaşama umudu 70 yıldır. Nüfusun ancak % 27'si, 15 yaşın altındadır. Öte yandan Uruguay, büyük bir istekle Arjantin, ABD ve Avustralya'ya göç eden gençlerini ve "beyinler"ini kaybetmektedir. Uruguaylılar'ın % 86'sı kentlerde oturur, toplam nüfusun yarıya yakın bir bölümü Montevideo'da toplanmıştır. Etkin nüfusun yaklaşık % 57'si fazla dinamik olmayan bir üçüncü kesimde çalışırken, ancak % 11'i tarım ve hayvancılıkta istihdam edilmektedir. Sanayi kesimi hemen tümüyle başkentte toplanmıştır ve başkent, nüfusu nadiren 60 000-100 000 kişiyi bulan iç kentler (Paysandú, Salto) karşısında büyük bir üstünlüğe sahiptir.

Kırsal kesimde yaşam ve üretim, ülkenin orta, kuzey ve doğu bölgelerindeki büyükbaş hayvan yetiştirme çiftliklerinin egemenliği altındadır. Uruguay çayırlarının yer aldığı bu bölgelerde XIX. yy.'da gerçekleştirilen büyük ilerlemeler (tel çitler, demiryolları, karayolları, soğutucu fabrikaları), 10,5 M baş hayvandan oluşan ve büyük ölçüde ingiliz ırklarıyla melezleştirilmiş olan bir sığır varlığının verimini önemli derecede artırmak olanağını sağlamıştır. 25,5 M baş hayvandan oluşan davar varlığı ise yılda yaklaşık 87 000 t yün üretir. Uruguay vadisinin alüvyonlu toprakları günümüzde hem sığır ve davar yetiştiriciliği, hem de bitkisel üretim (buğday, keten, ayçiçeği ve darı) ile uğraşan küçük işletmeleri barındırmaktadır. Öte yandan, kuzey-doğudaki Merín denizkulağı toprakları düzenlenerek, sulama ya da drenaj yoluyla pirinç tarımına ve subtropikal meyve ağacı kültürüne elverişli alanlar elde edilmeye çalışılmıştır. Amerikan devletleri örgütü ile Rio Grande do Sul'ün brezilyalı yönetcilerinin idaresi altına hazırlanan kapsamlı bir proje halen gerçekleştirilmektedir (Brezilya'da São Gonçalo barajı; denizkulağına akan bellibaşlı akarsular üzerine kurulan hidroelektrik santralları). Nihayet, Montevideo yakınlarındaki güney topraklarında, başkent piyasasının etkisiyle, önemli bir sebze tarımı ve kaliteli et ve süt hayvancılığı doğmuş, son zamanlarda balıkçılık da büyük gelişme göstermiştir (1990'da 90 000 t).

Maden kaynakları zayıftır. Bu yüzden ülke, özellikle hidrokarbonlar dışsatımı yapmak zorundadır. Ancak, elektrik üretiminin (7 TWsa) büyük bölümü sudan elde edilmektedir. İmalat sanayisi, henüz hemen yalnızca hayvancılıktan elde edilen ürünleri işlemekle yetinmektedir (et konservesi fabrikaları, tekstil).

Dış ticaret 1970'ten sonra geriledi ve ticari dengesi ancak son zamanlarda, dışalımın hissedilir derecede azaltılması sayesinde (1990'da 1,7 milyar dolarlık dışsatım, 1,4 milyar dolarlık dışalım), yeniden fazlalık vermeye başladı. Üstelik, siyasi durum, Uruguay'ı sermayelerin barınağı, "Latin Amerika'nın İsviçresi" olmaktan çıkarmıştır.

TARİH

1516'ya doğru Díaz de Solís kıyıyı keşfettiyse de, Kızılderili Charrúalar ve değerli madenlerin yokluğu sömürgecilerin gelişini uzun süre engelledi. Uruguay ırmağı vadisinde yaşayan kabilelerin güvenini, yalnız cizvitler ve fransiskenler kazanabildi. Portekiz Sacramento sömürgesinin kurulmasından (1680) sonra Montevideo'yu kuran (1726'ya doğr.) ve Doğu Banda'ya (Uruguay nehrinin D. bölgesi) yerleşen İspanyollar, uzun tartışmalardan sonra Sacramento'nun kendilerine bırakılmasını sağladılar (1777). Bunun üzerine ilkel bir hayvancılıkla geçinen bir goşolar toplumu kuruldu. Deri ve tuzlanmış et dışsatımlarını geliştiren goşolar, vahşi sürü avcılığından hayvan yetiştiriciliğine geçtiler. 1807'de Montevideo, Büyük Britanyalılar'ın işgaline uğradı (şubat-eylül). Buenos Aires ayaklanması (1810) sırasında Buenos Aires valisi, Doğu Banda goşolarının reisi J. Artigas'ın desteklediği Arjantinliler'i izlemeyi kabul etmedi. Buenos Aires'in özerklik tanımaması üzerine Artigas, Doğulular'ı ayaklandırdı (1814), ilk ulusal hükümeti kurdu (1815), ancak Brezilya'daki Portekizliler'in ülkesini fethetmelerinden (1816-1820) sonra, Paraguay topraklarına sığınmak zorunda kaldı ve ülkesi, Provincia cisplatina adıyla Brezilya'ya katıldı (1821). Lavelleja komutasındaki "Otuz Üç Ölümsüz", Arjantin'den hareket ederek Brezilyalılar'a karşı bir ayaklanma düzenledilerse de (1825), Arjantin ile birleşme koşulları olarak federalizm isteğinde bulundular.

1825-1827 savaşı'ndan sonra İngilizler, Buenos Aires ve Rio de Janeiro'ya Doğu Cumhuriyeti'nin (Uruguay) bağımsızlığını tanımayı kabul ettirdiler. Brezilya'dan Misiones'in bir bölümünü alan (1828) Doğu Cumhuriyeti, 1830'da kısıtlı bir oy hakkına dayanan birlikçi bir anayasaya kavuştu. İlk iki başkan, Brezilyalılar'ı ve Charrúalar'ı yenen Rivera (1830-1834) ve Oribe (1835-1838), kızıllar ya da *colorado*'lar (liberaller) ve beyazlar ya da *blanco*'lar (tutucular) savaşımını başlattı (1836). Beyazların önderi Oribe, Rivera tarafından iktidardan kovulunca (1838), arjantinli tiran Rosas'ın desteğini sağladı. Rosas'ın desteğiyle Oribe, "büyük savaş"ı sürdürebilmek (1839-1851) ve Montevideo'yu birkaç kez ablukaya almak olanağı kazandı. Garibaldi ve Rivera'nın savundukları Montevideo'yu ablukadan dönem dönem Fransızlar ve İngilizler kurtardı. Brezilya, Uruguay'daki partileri barıştırdı (1851) ve Rosas'ı kovdu (1852). 1865'te Brezilya ve Arjantin, Başkan Flores'i Paraguay'a karşı kendilerine yardım etmek zorunda bıraktılar ve buna karşılık, coloradolar'ın iktidarını güvence altına aldılar. 1958'e kadar iktidar, coloradolar'ın elinde kaldı.

Taşra caudilloları'nın, ardından askerlerin hukuk dışı yönetimleri, sonunda (1890'dan başlayarak) yerlerini "sivilciler"e bıraktı ve 1904 ayaklanmasını bastıran Başkan José Batlle y Ordóñez'in etkinliği (1903-1907; 1911-1915), yeni bir dönemi başlattı; siyasal demokrasinin kurulmasına sosyal demokrasi eklendi. Batlle y Ordóñez, oluşmakta olan işçi sınıfına ve gündelikçilere, durmadan artan sosyal haklar sağladı ve örnek bir eğitim sistemi kurdu. Siyasal savaşımlar yumuşadı. 1919 Anayasası ile Kilise devletten ayrıldı; yürütme gücü, dört yıl için seçilen ve bu sürenin sonunda hemen seçilemeyen cumhurbaşkanıyla iç savaştan kaçınmak amacıyla üçünün zorunlu olarak en güçlü azınlık partisinden olması gereken dokuz üyeli bir Ulusal yönetim konseyi arasında paylaşıldı; son olarak, colorado partinin içinde Battle, 1920'ye doğru "batlleci" bir parti oluşturdu. Battle'ın ölümünden ve 1929 bunalımından sonra, askeri bir hükümet darbesiyle iktidara geçen Terra, Ulusal konsey'i ortadan kaldırdı (1933). 1942'de bir başka hükümet darbesi, ülkeyi yeniden batllecılık yoluna soktu ve daha ılımlı bir anayasa kabul eden Uruguay, ardından 1917'de olduğu gibi Almanya'ya ve hatta Japonya'ya savaş ilan etti (1945). Başkan A. Martínez Trueba (1951-52), cumhurbaşkanlığı makamının kaldırılmasını sağladı ve altı üyesi çoğunluk partisince sağlanan dokuz üyeli yeni bir Ulusal yönetim konseyi kurdu (1 mart 1952'de yürürlüğe giren ekim 1951 reformu). Ancak gerek "batlleciler" ve coloradolar arasındaki çekişmeler, gerekse fiyatlar ve yün dışsatımlarındaki düşüş, beyaz partinin 30 kasım 1958 seçimlerini kazanmasına ve yeniden iktidara gelmesine (1 mart 1959) yol açtı.

1955'ten başlayarak, gelişmiş bir sosyal siyasetle durmadan bozulan bir iktisadi ve mali durum arasındaki uyumsuzluk açıkça ortaya çıktı. Öte yandan, çoğunluktaki beyaz parti ("partido blanco") içindeki fraksiyonlar, iktidarın çalışmasını engelledi. Bu yüzden iki büyük parti anlaşarak bir anayasa değişikliği önerdi. 24 ağustos 1966'da Kongre, cumhurbaşkanlığını yeniden kuran ve bir referandumla da onaylanan anayasa değişikliklerini kabul etti. (Yeni anayasa 15 şubat 1967'de yürürlüğe girdi.) Kasım 1966 seçimlerinde, o zamana kadar muhalefette olan colorado parti, tutucu (blanco) partiye karşı zafer kazandı. Cumhurbaşkanlığına, liberal aday general Gestido seçildi ve 1 mart 1967'de görevine başladı. General Gestido ölünce (aralık 1967), yerine Jorge Pacheco Areco geçti. Hükümet bir mali kemer sıkma ve dışalımları azaltma siyaseti uygulamaya başladı.

Ancak iktisadi durum iyileşmedi, enflasyon yükseldi ve bir işçi hareketi gelişerek bir hükümet bunalımının patlak vermesine yol açtı (nisan 1968). Geleneksel uruguay liberalizmi tehlikeye düştü; sol örgütlere ve muhalif gazetelere karşı çeşitli yasaklama önlemleri alındı. Tupamarolar*'ın ve kent gerillası stratejilerinin ortaya çıkması, siyasal bunalımın ağırlığını ortaya koydu ve bu bunalımı daha da ağırlaştırdı. 1971 seçimleri, colorado partiden Juan María Bordaberry'nin iktidara gelmesiyle sonuçlandı. Bir ulusal birlik hükümeti girişimine rağmen, güçlükler sürdü; nisan 1972'de Tupamarolar, Montevideo'da orduyla karşı karşıya geldi. İlkin hükümeti hedef alan ordu (1973'te Ulusal emekçiler konfederasyonu ve Parlamento'nun kapatılması), sonra 1976'da Başkan Bordaberry'yi görevden aldı ve Aparicio Méndez'in, yeni bir yarı asker, yarı sivil örgüt olan Millet konseyi tarafından başkanlığa getirilmesini sağladı. Üçüncü anayasa belgesi, hemen bütün tanınmış kişileri yurttaşlık haklarından yoksun bıraktı ve birçok siyasal tutuklamalara girişildi. İktisadi daralma sonucu 500 000 kişi yurtdışına göç etti. Siyasal yaşamın yasaklanmasına rağmen askerler, iktidarlarına bir halk desteği kazanma tasarılarında başarısızlığa uğradılar. Seçmenlere bir referandum yoluyla önerdikleri anayasa tasarıları, oy verenlerin % 58'i tarafından reddedildi (kasım 1980). Bu başarısızlığa rağmen general Gregorio Álvarez, eylül 1981'de Aparicio Méndez'in yerine Devlet başkanlığına geçti. Yeni Başkan, artan iktisadi güçlükleri ve özgürlüklerin eski durumuna getirilmesini ve demokrasiye dönülmesini isteyen muhalefetin gelişmesini göğüslemek zorunda kaldı. 1984'te birçok sol partinin yeniden yasallaşmasından sonra askeri hükümet, sivil iktidarın yeniden kurulması ereğiyle başlıca siyasal güçlerle yapılan görüşmeler sonunda Kurumlar yasası'nı kabul etmek zorunda kaldı. Kasım seçimleri, colorado partinin zaferiyle sonuçlandı ve bu partinin adayı Julio Sanguinetti, Cumhurbaşkanlığına seçildi. Siyasal partiler, öğrenci örgütlerinin yeniden faaliyete geçmelerine izin verildi, basındaki sınırlamalar kaldırıldı (mart 1985). Siyasal hükümlüler için af çıkarıldı. Askeri yönetim döneminde insan haklarını ihlal eden subaylar için de af yasası çıkarılması kamuoyunda tartışmalara neden oldu (1989). Yapılan referandum sonunda af yasası halk tarafından onaylandı. Aralık 1989'da yapılan cumhurbaşkanlığı seçimini Ulusal parti'nin adayı Luis Lacalle kazandı. Beyaz parti ile renkli parti arasında varılan milli mutabakat anlaşması, hükümetin özelleştirme politikası yüzünden büyük güçlüklerle karşılaştı.

EDEBİYAT

Uruguay'da şiir yergisel esinli Francisco Acuña de Figueroa (1790-1862) ve halk kaynaklı motiflerle dolu dizelerinde goşoların dilinden esinlenen ilk şairlerden biri olan Bartolomé Hidalgo (1788-1822) ile başlamıştır. Onların ardından romantik dönemde, Adolfo Berro (1819-1841), daha çok köylü töreleriyle ilgili *Caramurú* (1848) adındaki romanıyla tanınan Alejandro Magariños Cervantes (1825-1893) ve ününü uzun bir destansı şiir olan *Tabaré*'ye (1888) borçlu Juan Zorrilla de San Martín (1855-1931) ortaya çıkar. Göz kamaştırıcı imgeler kullanan şair Julio Herrera y Reissig (1875-1910), eleştirmen, usta bir denemeci ve döneminin en büyük düşün adamlarından biri olan José Enrique Rodó (1871-1917) ile birlikte Uruguay'da modernist akımın başlıca temsilcisidir. Yüzyılın sonunda Florencio Sánchez (1875-1910) Güney Amerika'nın en iyi oyun yazarlarından biri olduğunu ortaya koydu. Düzyazıcılar temalarını ulusal gerçeklerden aldılar ve kırsal kesim yaşamına bir eğilimleri olduğunu gösterdiler. Tarihsel bir üçlemenin *(Ismael, Nativa, Grito de gloria)* yazarı Eduardo Acevedo Díaz'ın (1851-1921) ardından, *La Raza de Caín*'de derin bir ruhsal çözümlemeyle dikkati çeken romancı Carlos Reyles ve pampalarla goşoların yaşamlarını betimleyen Javier de Viana (1872-1925) ile insanın vahşi doğaya karşı mücadelesini veren Horacio Quiroga (1878-1937) gibi iki öykü ustası başarılı örneklerle dikkatleri üzerlerinde topladılar.

Şiir özellikle coşkun bir lirizmi olan Carlos Sabat Ercasty (1887-1982), Vicente Basso Maglio (1889-1961), Julio J. Casal (1889-1954), Emilio Oribe (doğm. 1893), Líber Falco (1906-1955), Roberto İbáñez (1907-1979), Juan Cunha (doğm. 1910) ile yeni eğilimlere açıldı. Özellikle Uruguay'da hayli başarılı ürünler vermiş olan kadın şairler arasında anılması gereken başlıca üç ad şunlardır: María Eugenia Vaz Ferreira (1880-1924), vurguları şiddetli Delmira Agustini (1886-1914) ve özellikle Juana de İbarbourou (1895-1979). Esther de Cáceres (1903-1971), Clara Silva (1905-1977), Sara de İbáñez (1910-1971), İdea Vilariño (doğm. 1920), Amanda Berenguer (doğm. 1923), Dora İsella Russell (doğm. 1925), İda Vitale (doğm. 1928) ise daha sonraki kadın şairler arasında yer alırlar. Düzyazı Justino Zavala Muñiz (1898-1978), öykücü Juan José Morosoli (1899-1957), Francisco Espinola (1901-1973), Julio C. Da Rosa (doğm. 1920) ve özellikle ülkesinin toplumsal gerçeklerini sert bir biçimde betimleyen Enrique Amorim (1900-1960) ile gerçekçi doğrultudadır. Uruguaylı anlatıcıların çoğu ender rastlanır bir başarıyla öykü türünü işlerler: çağdaş düzyazının iki büyük adı, garip hikâyeleri fantastiğin sınırlarında dolanan Felisberto Hernández (1902-1963) ve Latin Amerika'nın en önemli romancılarından biri olan Juan Carlos Onetti (doğm. 1909) bunlar arasındadır. Ülkesindeki aydınların çoğu gibi Onetti de 1973'te yönetimin askerlerin eline geçmesi üzerine vatanından ayrı yaşamak zorunda kalmıştır. O zamandan beri edebiyat yaşamı, romancı hikâyeci, verimli deneme yazarı Mario Benedetti (doğm. 1920) ve sert vurgular taşıyan bir deneme olan *Latin Amerika'nın kesik damarları* (Las venas abiertas de America latina, 1971) adlı yapıtın yazarı Eduardo Galeano (doğm. 1940) gibi sürgünde yaşayan yazarların yetenekleri sayesinde yeni bir atılıma tanık oldu. Bütünü içerisinde sözcük oyunları kaygısında oldukları görünen çağdaş şairler arasında en önemlileri Ricardo Paseyro (doğm. 1927), Washington Benavides (doğm. 1930), Alejandro Paternain (doğm. 1933) ve sürgünde yaşamayan ender şairlerden biri olan ve dizeleriyle romanlarında acı dolu bir havayla gerçekleri dile getiren Enrique Estrázulas'tır (doğm. 1942). Düzyazı alanında, Carlos Real de Azúa (1916-1977), José Pedro Díaz (doğm. 1922), Ángel Rama (1926-1983), Silvia Lago'dan (doğm. 1932) sonra, yeni kuşağın başlıca temsilcileri: Cristina Peri Rossi (doğm. 1941) ve Teresa Porzecanski (doğm. 1945). Eleştirmen Alberto Zum Felde (1889-1977) bir deneme kaleme almış ve bu türün en önemli temsilcilerinden biri olmuştur.

ARKEOLOJİ

Zengin bir taş endüstrisine rastlanan Salto* Grande gibi bazı bölgeleri dışında, ülkenin arkeolojisi henüz pek iyi bilinmemektedir.

Bugünkü Uruguay topraklarında bulunmuş olan seramik oldukça çeşitlidir. Buna karşılık, eldeki veriler, bir sınıflandırma yapmak ve bir kronoloji önermek için yetersizdir. Seramik buluntuların çoğu, kökeni Arjantin sınırındaki illere uzanan malzemelerden oluşur. Örneğin Uruguay'ın G.-B.'sında görülen Malabrigo evresi böyledir. Sözkonusu evrenin seramik malzemesi, kalın kenarlı ve baskı ya da kazılı bezekli çömleklerden oluşur. Bu üslubu tarihlendirmek oldukça güçtür. Kuzeyde ortaya çıkarılan arkeolojik kalıntılar, güney Brezilya'dakilerle benzerlik gösterir.

Urujeynaya Palata, Moskova'da, 1849-1851 arasında müze olarak yapılan sarayda yer alan Dekoratif sanatlar müzesi. Kurumun çekirdeğini XVI. yy.'ın ilk yıllarında derlenen bir silah koleksiyonu oluşturur. Urujeynaya Palata 1917'den beri büyük ve çok zengin bir sanat müzesidir: silah ve zırhlar XVI. ve XVII. yy. emayları, Avrupa kuyumculuk işleri, takı ve nakışlar, değerli taşlar.

URUK a. (esk. türkç. sözc.). **1.** Soy, sülale: *"Beğ oğlanları vü han urukları / Kim illerde yürürdü buyrukları"* (Süheyl ü Nevbahar XIV. yy.). **—2.** Aşiret kolu; boy, oymak.

URUK çoğl. a. (ar. *ʿırk*'ın çoğl. *ʿurûk*). *Esk.* **1.** Irklar. **—2.** Damarlar. **—3.** Kökler. **—4.** *Uruk-ı beşer,* insan ırkları.

—Topbil. Aynı kökten çıkan ve bir reis başkanlığında yaşayan aileler topluluğu, kabile.

URUK, günümüzde **Varka** (Irak), Mezopotamya'da, Aşağı Fırat kesiminde sümer kenti, Ur ve Larsa'nın K.-B.'sındaydı. Burada İ.Ö. VI. binyıl'a değin inen, üst üste kurulmuş bir yerleşme ortaya çıkarıldı. Bu yerleşme 18 yapı katı ve 4 ana kültür katmanından oluşuyordu. Uruk'taki üç tepeden biri üzerinde, çeşitli dönemlerde yenilenen bir tapınak vardı (An zigguratı). İlk kültür katmanını oluşturan Ubeyd evresinin sonunda (İ.Ö. 4000) kentleşme başladı. An zigguratı'na bir başkası eklendi. Eanna tapınağı olarak anılan bu tapınakta An ve İnanna'ya (daha sonra Anu ve İştar) tapılıyordu. İkinci kültür katmanını meydana getiren Uruk evresinin (→ MEZOPOTAMYA) başlangıcı (İ.Ö. 3700'e doğr.) ilk Eanna yapılarıyla eşzamanlıdır. Üçüncü kültür katmanını oluşturan Cemdet-Nasr evresinde, İ.Ö. 3500-3300 arasında Uruk, büyük bayındırlık çalışmalarına sahne oldu, görkemli tapınaklarla donandı (Beyaz tapınak). Daha sonraki dönemlerde yapılan tapınaklar o denli görkemli olmamakla birlikte, Uruk devleti Sümer ülkesindeki en önemli kent devletlerinden biri durumuna geldi; Lugal-Zagesi gibi (İ.Ö. XXIV. yy. sonu) kimi hükümdarlar kendilerine *Ülkenin kralları* adını verdiler. Bir ara Akkad'ın egemenliği altına giren Uruk, İ.Ö. XXII. yy.'da yeniden bağımsızlığına kavuştu. Uruklu Utu-hegal, Gutiler'i kovarak Aşağı Mezopotamya'yı ele geçirdi (İ.Ö. 2118-2111). Daha sonra Ur ve İsin krallarının egemenliği (İ.Ö. 2111-2003) altına giren Uruk, bir amurru hanedanının yönetiminde (İ.Ö. 1863-1801) yeniden bağımsız olduysa da, bu hanedan da Larsalı Rim-Sin tarafından ortadan kaldırıldı. İ.Ö. 1762'den sonra Babil'e bağımlı duruma gelen Uruk, bundan böyle varlığını yalnızca sümer-akkad kültürünün korunduğu bir kutsal kent olarak sürdürdü. İ.Ö. III. yy.'da Selefkiler yerel tanrılar için iki büyük tapınak yaptırdılar. Bunlardan biri An zigguratı'nın üstüne kuruldu. Hellenistik dünyada Orkhoi (Uruk'un yunanca adı) olarak önemini sürdüren kent, Parthlar döneminde de görkemini korudu (İ.Ö. 126 - İ.S. 124). Bilinen son çivi yazılı metin, İ.S. 75'te burada yazıldı.

—Arkeol. Geçen yüzyılın ortalarında İngiliz Loftus tarafından yeri belirlenen kent, 1912'den itibaren bir alman arkeoloji heyeti tarafından kazıldı.

Yaklaşık 3 km boyunda ve 2,1 km eninde bir alana yayılan kentin araştırılması tümüyle tamamlanmamıştır. Kazılar özellikle tanrıça İnanna'ya adanan dinsel merkez üzerinde yoğunlaştırılmıştır. Orta bölümde, Uruk'un koruyucu tanrıçası Eanna'ya adanan tapınağın adıyla anılan büyük sondaj, giderek boyalı Ubeyd seramiğinin yerini alan, tekrenkli bir seramikle belirlenen "Uruk" kültürünün (XIV. - IV. katlar) tanımlanmasına olanak vermiştir. Gereç olarak pişmemiş tuğlayı kullanan mimarlık özellikle IV. katmanda görülür. Uruk IV katmanındaki zaman zaman taş temeller üzerine pişmemiş tuğlalarla yapılmış olan bu dev yapıların işlevi bugün de tartışma konusudur: bunlar, kimilerine göre "tapınak" kimilerine göre ise zengin ailelerin gösterişli konakları, belki de her ikisidir. Üç bölümden oluşan bu çok süslü yapıların temel plan şeması Uruk IV'e özgü bir yenilik değildir (kökenini Ubeyd döneminde bulmak olasıdır); ancak, Uruk yapıları bu türün önceki bütün örneklerinden daha büyüktür. Uruk V'ten başlayarak, ilk silindir-mühür baskılarına rastlanır. Yarı piktografik yazı Uruk IV döneminde (IV. binyıl sonu) ortaya çıkar. Daha çözülememiş olan bu yazı, iktisadi etkinliği denetleme gereksinimi duyulan karmaşık bir toplumun varlığına tanıklık eder. Mühürtaşları ikonografisinde de kentin önde gelen bir kişisinin, "rahip-kral"ın figürünün belirginleştiği görülür.

Uruk III'ten (Cemdet-Nasr dönemi de denilen evre) itibaren, büyük boyutlu taş yapıtlar yapılmaya başlandı: steller, oymalı vazolar, yüksekkabartmalar. "Uruk Hanımı" adıyla tanınan rahibe ya da tanrıça heykeli çok ünlüdür. Aynı biçimde, "kaymaktaşı vazo"nun ikonografisi çok düzenli bir biçimde gelişen dinsel bir tören alayının gözlenmesini sağlamaktadır.

Uruk V-III katları, Aşağı Mezopotamya'nın genel gelişim sürecinde temel durak noktalarını oluşturur. Yarı-efsanevi kral Gılgamış, kenti bir surla çevirmiş, kral Ur-Nammu ise burada Ur ve Eridu'dakilere çok benzeyen bir ziggurat yaptırmıştır. Güney Mezopotamya'nın tüm büyük kutsal kentleri gibi Uruk da tüm mezopotamya hükümdarlarının dikkatini üzerine çekmiştir. Kasit kralı Kara-İndaş burada, cephesi kalıplanmış tuğla kabartmalarla süslü bir tapınak yaptırtmıştır. Kent, Selefkiler ve Parthlar döneminde, çoğu zaman sırlı tuğlalarla süslü (Bit Reş) ya da güçlü bir hellenistik etkinin sezildiği (Gareus tapınağı) büyük yapılarla dolmuştur

URUKAGİNA, Lagaş kralı (İ.Ö. XXIV. yy. sonu); reformları, halkın üzerindeki vergi yükünü hafifletti; Ummalı Lugal-Zagesi tarafından yenilgiye uğratıldı; Lagaş yağma edildi.

URUKUGA, Lagaş krallığı'nın (III. binyıl) bir kenti; daha sonra, Deniz Ülkesi'ne hükmeden bir hanedanın başkenti oldu (İ.Ö. 1735-1530'a doğr.)

URUMÇİ, Çin'de kent, Şinciang'ın merkezi, Kırgızistan'dan Çin'e giden yol üzerindeki vahalardan birinde, Tien Şan dağlarının kuzey eteğinde; 1 005 300 nüf. (1990). Demir-çelik. Tekstil sanayileri. Tarım ve madencilik araç gereçleri.

URUMİYE → URMİYE

URUMUŞ → RİMUŞ

URUNDAY a. Tropikal Amerika'da yetişen ve siyah-kahverengi damarlı ya da benekli koyu kahverengi ince dokulu, sert ve ağır bir odun veren ağaç. Odunu yapı, doğrama, kaplama, torna işlerinde ve travers yapımında kullanılır. (*Astronium* cinsi; *Anacardiaceae* familyası.)

URUNDİ, alman ve belçikalı kolonların Burundi* krallığı'na svahili dilindeki adından yola çıkarak verdikleri ad.

URUP a. (ar. *rub*ᶜ'dan). Halk dili. Arşının sekizde biri.

URUSİOL a. (fr. *urushiol*'den). Org. kim. Sakızağacıgiller familyasının çeşitli türlerinden elde edilen, 3 konumunda doymamış bir zincir taşıyan, hidrojenlendiğinde bir pentadesilpirokatekol ya da bir heptadesilpirokatekol veren pirokatekol türevlerinin genel adı. (Bunlar çok etkin alerjenlerdir.)

URUSSU a. Böcbil. Brezilya'da yaşayan, balı makbul bir *Melipona* cinsi türü.

URUŞ çoğl. a. (ar. ᶜ*arş*'ın çoğl. ᶜ*urūş*). *Esk.* Gökler.

URUŞ, Ankara'nın Beypazarı ilçesine bağlı bucak; 3 203 nüf. (1990); 4 köy. Merkezi *Uruş*, 2 076 nüf. (1990)

URUŞİ-E, metal tozları ve çini mürekkebiyle zamk karışımından meydana gelen parlak siyah boyayla renklendirilmiş estampları belirlenen japonca terim. Bu buluş, genellikle Masanobu Okumura'ya mal edilir (1720'ye doğr.).

URVAŞİ, bir apsarasın adı. Bu göksel nymphe ve kral Pururavas arasındaki aşk, Brahmana ve Puranalar'ın bir temasını meydana getirdi ve Kalidasa tarafından *Vikramorvaşi* (*Vikrama* ve *Urvaşi*) adlı dramının ana konusu olarak seçildi. Bu nymphe, bazı Rigveda ilahilerinde de ortaya çıktı. Erkek ve dişi ilkeleri simgelemek üzere, veda ayinlerinde Pururavas ve Urvaşi'nin oluşturduğu aynı çift anılır.

URVE a. (ar. ᶜ*urve*). *Esk.* **1.** Kova, testi vb. eşyanın kulpu. **—2.** *Urve-i vuska, urve-t -ül vuska*, sağlam sap, müslümanlık.

URVE BİN ZÜBEYR (Ebu Abdullah), arap fıkıh bilgini (Medine 644 - *ay. y.* 711). Babası, sahabeden Zübeyr'dir. Bir süre hadis derlemekle uğraştı ve Hz. Muhammet'in eşi olan teyzesi Ayşe'den çok sayıda hadis rivayet etti. Medine'de ün yapmış, "Fukahai seba" denilen yedi fıkıh bilgini arasında yer almıştır.

URYAL a. Zool. BOZKIR KOYUNU'nun eşanlamlısı.

URYAN → ÜRYAN.

URYANHAYLAR ya da **TUBALAR,** XII. yy. sonlarına kadar Onan ile Kerulan arasındaki bölgede konargöçer olarak yaşayan moğol topluluğu. *Moğollar'ın gizli tarihi*'ne bakılırsa, öteki 22 moğol oymak ve obasıyla birlikte Kerulan ırmağına karışan Senkür çayı boyundaki Köknur'da toplanarak Timuçin'i "Cengiz Han" unvanıyla yüce kağan seçip başlarına geçirdiler (1196); onun tüm seferlerine katıldılar; daha sonra Hulagu'nun önderliğinde İran'a geldiler ve İlhanlı devleti kurulunca (1256) Anadolu'ya geçtiler. Ankara savaşı'ndan (1402) sonra Timur tarafından Türkistan'a götürüldüler. Sayıları, yaklaşık olarak 16 000 kişiyi bulmaktadır (1969), moğolca konuşurlar.

URYANİZADE AHMET ESAT EFENDİ, türk şeyhülislam (İstanbul 1813 - *ay. y.* 1889). Kilisli Şeyh Osman ül-Üryani'nin soyundan gelir. Köklü bir öğrenim gördü. Fetvahanede kâtiplik yaptı. Eyüp, Üsküdar kadılıklarından sonra Medine kadısı oldu (1858). Tetkikat-ı şeriye meclisi üyeliğine (1863), İstanbul kadılığına (1867) atandı. Anadolu (1871), Rumeli (1875) kazaskerliği payesini aldı. Abdülhamit II tarafından Meclis-i âyan üyeliğine seçildi (1876). Şeyhülislamlığa getirildi (1878) ve ölümüne kadar bu görevi sürdürdü.

URYANİZADE CEMİL MOLLA, türk yönetici ve siyaset adamı (İstanbul 1865 - *ay. y.* 1941). Şeyhülislam Uryanizade Ahmet Esat Efendi'nin torunu, Süleman Celalettin Bey'in oğlu. Medresede okudu, ayrıca fransızca ve ingilizce öğrendi. Meclisi tetkikat-ı şeriye başkanlığına ve kazaskerlik rütbesine değin yükseldi. Abdülhamit II'nin tahttan indirilmesinden sonra üç yıl Midilli'de sürgün kaldı. Birinci Dünya savaşı sonrasında bir süre Adliye vekilliği, Şûrayı devlet üyeliği yaptı. Dinsel, toplumsal, siyasal bazı yapıtları bulunmaktadır. Anıları *Dağarcığım* adıyla yayımlanmıştır.

URZA a. (ar. ᶜ*urża*). *Esk.* Hedef, amaç.

URZON ya da **URSON** a. Kuzey Amerika'da yaşayan, kuanduya yakın ama daha iri (boyu, 15 kg için 1 m'ye kadar) okluağaçkirpisi. (Bil. a. *Erethizon dorsatum*; okluağaçkirpisigiller familyası.)
—ANSİKL. Urzon, yapraklar, ağaç kabukları ve kışın kozalaklılarla beslenir; ağaçlara verdiği zararlardan ötürü ormanların baş düşmanıdır. Sık tüylü postuna yayılan dikenlerine karşın etçillerin kolay avladığı bir hayvandır. Dişisi her yıl bir yavru yapar.

US a. **1.** AKIL'ın eşanlamlısı. **—2.** Edep, terbiye, iyi davranış. **—3.** *Us pahası*, düşünüp taşınmadan yapılan bir davranışın, kişiyi ileride aynı biçimde davranmaktan alıkoyacak cezası: *O olay, benim için bir us pahası oldu.* ‖ *Usa vurma* → USAVURMA.

US, gazeteci ve yazar üç kardeşin soyadı. MEHMET ASIM (Gördes 1884 - İstanbul 1969). Mülkiye'yi bitirdi; kaymakamlık, öğretmenlik yaptı. İkinci meşrutiyet'ten sonra *Tanin* gazetesinde çalıştı. Ahmet Emin (Yalman) ve Ahmet Şükrü (Esmer) ile birlikte kurduğu *Vakit* gazetesini yönetti. Artvin (1927-1935), Çankırı (1935-1950) milletvekili oldu. Yapıtları: *Londra seyahati intibaları* (1939), *Yugoslavya seyahati* (1939), *Gördüklerim, duyduklarım, duygularım* (1949), *İstanbul'dan Çoruh'a* (1948), *Son 150 yılın tarihi. Tanzimat paşaları* (1965). —HAKKI TARIK (Gördes 1889 - İstanbul 1956). Hukuk fakültesi'ni bitirdikten sonra Mercan ve Galatasaray liselerinde öğretmenlik yaptı. *Vakit, Tasvir-i efkâr* gazetelerinde çalıştı. Giresun milletvekili oldu (1923-1939). Matbuat cemiyeti, Basın birliği gibi basın örgütlerinin başkanlığında bulundu. Türk dil kurumu'nun başkanlığını yaptı (1951-1954). Zengin kitap ve süreli yayınlar koleksiyonu Beyazıt'ta kendi adını taşıyan kitaplıktadır. Yapıtları: *Meclis-i mebusan* (1940-1954), *50 yıl* (1943), *Ahmet Mithat Efendi ile şair Fitnat Hanım* (1948). —HASAN RASİM (Gördes 1903 - İstanbul 1967). Yüksek ticaret okulu'nu bitirdikten sonra *Vakit* gazetesinde çalışmaya başladı. Vakit yurdu'nun çıkardığı *Haber, En son dakika* gazetelerinin yazıişleri müdürlüğünü yaptı.

USA, UNITED STATES OF AMERICA'nın (Amerika Birleşik Devletleri) kısaltması. (US de kullanılır.)

USA, Dos Passos'un, *42. enlem* (The 42nd Parallel) [1930], *1919* (1932) ve *The Big Money*'den (1936) oluşan roman üçlemesi. Bu üç kitap, ABD'nin XX. yy.'ın başı ile 1929 iktisadi bunalımı arasındaki tarihini, toplumsal ya da sosyalist bir bakış açısından ve ulusal idealizmden gelen unsurlar üzerinde de durarak ele alır. Kompozisyon teknikleri, sinema yöntemlerine başvurma, süredeşçilik, adı bilinmiyen kişiler ile, öyküleri ya da portre ve biyografileri aktarılan tarihi kişilerin bir arada verilmesi, gerçekçi romana yeni olanaklar sağlar ve anlatı öğesi ile epik öğeyi özdeşleştirmeye çalışır.

USAMBARA dağları, Tanzaniya'nın kuzey-doğu'sunda dağlık bölge, Hint okyanusu yakınında.

USANÇ a. 1

uyandırdığı bıkkınlık, bezginlik duygusu. **—2.** *Usanç getirmek*, aynı şeyleri yineleme yüzünden artık onlardan hoşlanmaz olmak, bıkmak. ‖ *(Birine) usanç vermek*, onu bezdirmek, bıktırmak.

USANDIRICI sıf. **1.** Uzamasıyla ya da yinelenmesiyle insanı bıktıran, usanç veren şey için kullanılır: *Usandırıcı sıcaklar. Usandırıcı bir konuşma.* **—2.** Rahatsızlık veren, can sıkan bir kimse için kullanılır: *Bitip tükenmez sorularıyla bazen usandırıcı oluyor.*

USANDIRMA a. Usandırmak eylemi.

USANDIRMAK → USANMAK.

USANGIN sıf. *Yörs.* Usanmış, bıkmış.

USANILMAK → USANMAK.

USANMA a. Usanmak eylemi.

USANMAK gçz. f. **1.** *Bir şeyden, bir şey yapmaktan usanmak*, ondan canı sıkılır olmak, ona katlanamaz duruma gelmek, bıkmak: *Karısının dırdırından usanmıştı.* Saatlerdir beklemekten usanmadınız mı? **—2.** *Bir kimseden usanmak*, onun varlığından, davranışlarından sıkılır, rahatsız olur duruma gelmek: *Şu adamdan da usandım artık.* **—3.** Bıkıp usanmak → BIKMAK.

◆ **usandırmak** ettirg. f. *Bir kimseyi usandırmak*, onun usanmasına neden olmak; bıktırmak, bezdirmek: *Gevezelikleriyle herkesi usandırmak.*

◆ **usanılmak** edilg. f. Usanmak eylemine konu olmak, bıkılmak: *Çalışmaktan bu kadar çabuk usanılır mı?*

USANTI a. Usanma durumu; usanç.

USARE a. (ar. ᶜ*uṣāre*). *Esk.* Özsu.
—Esk. anat. *Usare-i mideviye*, mide salgısı.
—Esk. bot. *Usare-i kas*, acı maruldan elde edilen, sinir hastalıkları tedavisinde kullanılan bir madde. ‖ *Usare-i hücreviye*, hücre özsuyu. ‖*Usare-i nevatiye*, çekirdek özsuyu.

USARELİ sıf. Özsuyu olan, özsu çıkaran.

USAS (*tan* anlamında sanskritçe sözc.) Rigveda'daki en güzel ilahilerden birkaçının konusu olan Tan tanrıçası. Göğün kızıdır, her gün yeniden doğar ve bu yüzden hep genç kalır. Güneş'in sevgilisi, Gece'nin ve Kurban ateşi'nin kız kardeşidir. Görkemi, yaratıkları etkinliğe özendirir.

USAT çoğl. a. (ar. ᶜ*āṣī*'nin çoğl. ᶜ*uṣāt*). *Esk.* Başkaldıranlar, asiler.

USATOVO, Ukrayna'da, Odesa bölgesinde tarihöncesi arkeolojik yer; tripolye kültüründen (İ.Ö. III. binyıl) türemiş bir bakırtaş kültür evresine adını vermiştir. Bakır metalürjisi, balta ve delgilerle bu evrede başlar.

USAVURMA a. AKILYÜRÜTME'nin eşanlamlısı.

USAVURMAK g. f. AKILYÜRÜTMEK'in eşanlamlısı.

USBU → ISBI.

USÇU → AKILCI.

USÇULUK → AKILCILIK.

USDIŞI sıf. Akla, mantığa aykırı olan; akılla, mantıkla kavranamayan bir şey için kullanılır; akıldışı.

USDIŞICILIK → AKILDIŞICILIK.

USDIŞILIK a. Akıldışı olma durumu.

USEH a. Arkeol. Birbirini izleyen değişik renkte dilimler oluşturacak biçimde dizilmiş boru biçiminde boncuklardan yapılan eski Mısır gerdanlığı. (En dıştaki sıra, damla biçiminde boncuklarla süslüdür; boncuk dizileri birbirlerine uçlara konan iki yassı parça ile tutturulmuştur.)

USERKAF, Mısır'da V. hanedanın Heli-opolis kökenli ilk firavunu (İ.Ö. 2500'e [illegible]) kralın piramidi Sakkare'dedir.

Hakkı Tarık Us

USEYBAT a. (ar. *ʿuşeybe*'nin çoğl. *ʿuşeybāt*). Esk. bot. **1.** Küçük damarlar. **—2.** *Useybat-ı ula*, yaprağı ikiye ayıran damarlar. || *Useybat-ı salise*, ana damardan ayrılarak dağılan damarların yanlarındaki damarlar. || *Useybat-ı saniye*, yaprağı ikiye ayıran damarlardan çıkan damarlar.

USEYBE a. (ar. *ʿuşeybe*). Esk. bot. Yaprak damarı.

USFUR → ASFUR.

USHUAİA, Arjantin'de kent, Ateş Ülkesi arazisinin merkezi, Beagle kanalı kıyısında; 11 000 nüf. Dünyanın en güneyinde bulunan yerleşme alanı. Deniz üssü. Kabukluları tüketime hazırlama. Turizm.

USİA a. (yun. *usia*, öz, varlık). Çiçekler üzerinde yaygın, uzun hortumlu, bodur bedenli sinek cinsi. (*Bombyliidae* familyası.)

USİNGER (Fritz), alman yazar (Friedberg 1895 - *ay. y.* 1982). Şiirler (*Der ewige Kampf*, 1918; *Das Wort*, 1931; *Der Planet*, 1972) yazdı, ayrıca denemeler kaleme aldı ve Mallarmé ile Valéry'den çeviriler yaptı.

USİNGER (Robert), amerikalı böcekbilimci (Fort-Bragg, Koliforniya, 1912 - San Francisco 1968). Yarımkanatlılar konusunda uzman olan Usinger parlak üniversite mesleğine ek olarak büyük çapta iki girişimde bulundu: birincisi, İkinci Dünya savaşı sırasında G.-B. Büyük Okyanus'ta sarı hummaya karşı mücadeleyi, ikincisi, 1964'te Galápagos adalarındaki faunanın korunması lehindeki hareketi başlattı.

uskumru

USİPETES ya da **USİPİI.** Tar. coğ. Tencteruslar ile birlikte Aşağı Rheinland'ı geçen ve Sezar karşısında yenilgiye uğrayan germen halkı. Augustus ve Tiberius zamanlarında da roma ordularıyla çarpıştılar.

USKAN (İlhami), türk hekim ve ressam (İstanbul 1908 - *ay. y.* 1969). Askeri tıbbiye'yi bitirerek bakteriyoloji uzmanı oldu. Albay rütbesindeyken Silahlı kuvvetler'den ayrıldı (1959). Hekimlik mesleğinin yanı sıra resimle de uğraştı; devlet resim ve heykel sergilerine katıldı, 1961'den başlayarak kişisel sergiler açtı.

USKOKLAR, sırp, hırvat, arnavut, dalmaçyalı vb. toplulukların bireylerinden oluşan sınır çeteleri. Dalmaç dilinde "kaçak" anlamına gelen "uskok" ve batı kaynaklarında "uscochi" ya da "uscoques" diye geçen bu kişilerin oluşturduğu çeteler, Kanuni dönemine kadar Bosna sınırındaki Kilis (Klis) kalesinde tutunup Avusturya korumasında bir eşkıya ocağı kurarak türk topraklarına sürekli saldırılar düzenlemeye başladılar. Bunun üzerine açılan savaşta Kilis kalesi ellerinden alındı (1537). Burasını yitirdikten sonra kıyı bölgelere kaçan Uskoklar, bu kez de Veglia adasının karşısındaki Segna limanına yerleştiler; Venedik Cumhuriyeti'nin göz yumması üzerine merkez seçtikleri bu yeri iyice berkittiler ve yine Avusturyalılar'ın korumasında korsanlığa başlayarak türk kıyılarıyla gemileri tehdide başladılar. Uskoklar'ın giderek artan saldırılarından tedirgin olan İstanbul hükümeti, avusturya imparatoru Rudolph II'ye gönderdiği sert uyarı notalarının göz ardı edilmesi üzerine Bosna beylerbeyi Telli Hasan Paşa'yı avusturya korumasında etkinlik gösteren korsan yataklarını ortadan kaldırmakla görevlendirdi. Uskoklar'ın üzerine yürüyerek korsanların avusturya ve venedik topraklarında üslendikleri Harastoyçe (Charstovitz), Behke (Bihatsch), Gora gibi önemli kaleleri ele geçiren Hasan Paşa, bunların çoğunu öldürdü; tutsak aldıklarını da öldürülenlerin kesik başlarıyla birlikte İstanbul'a gönderdi (1592). Tutsaklarla ganimetlerin İstanbul'daki avusturya elçiliğinin önünden geçirilerek halka gösterilmesi, 1593-1606 Türk-Avusturya savaşı'nın çıkmasına yol açan nedenlerden biri oldu.

İlhami Uskan
Takalar (yağlıboya, 1963)

USKUFA a. Denizc. **1.** Ticaret gemilerinde, tonoz demiri atmada kullanılan küçük filika. **—2.** Eskiden, tayfaların başlarına giydikleri külah.

USKUMRU a. Zool. Sıcak ve ılık denizlerde yaşayan kemiklibalık. (Bil. a. *Scomber scombrus;* uskumrugiller familyası; boyu 40 cm'ye kadar.)

—Balıkç. *Uskumru çaparisi*, daha çok uskumru avında kullanılan, birçok iğneyle donatılmış olta.

—Kur. tar. *Uskumru cibayeti*, Osmanlılar'da İstanbul'da Bayezid-i Veli vakfı içinde yer alan Beşiktaş-Rumelifeneri arasındaki yerlere verilen ad. (Bu vakfın öteki iki cibayeti, Galata ve Kasımpaşa cibayetleriydi. Kâtip ve cabiler cibayetlerdeki icareleri tahsil etmekle görevliydiler. Bu görev, babadan oğula geçerdi. Evkaf nezaretinin kurulmasının ardından, son kâtip ve cabiler ölünce bu görevler kaldırıldı.)

—Mutf. *Uskumru dolması*, uskumrudan yapılan bir tür balık dolması. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Uskumru pilakisi*, tepsiye bir kat kılçığı temizlenmiş ve doğranmış uskumru, bir kat tuzla ovulmuş soğan maydanoz karışımı yayıp az suyla pişirerek yapılan yemek. || *Uskumru yahnisi*, kemikleri çıkarılıp doğranmış uskumru, soğan ve salçayla yapılan yahni türü yemek.

—ANSİKL. Uskumrunun temel özelliği, kuyruk sapında bulunan iki küçük karina, ikinci sırt yüzgeciyle kuyrukaltı yüzgecinin arkasındaki 4-6 pinnulladır. Mavi-yeşil sırtında büklümlü çizgiler vardır. Uskumrular çok kalabalık sürüler halinde toplanarak, kışın kıta sahanlığının diplerine ve açıklara doğru (bu sırada trol ağıyla avlanırlar), yazın kıyılara doğru (oltayla avlanırlar) düzenli göçler yaparlar. Eti ağır ve yağlı olmakla birlikte lezzetlidir. Oltayla avlanan ezilmemiş olduğundan daha makbuldür: henüz bir yaşını doldurmamış, 13-15 cm boyunda olanlara "uskumru vonozu" adı verilir. Uskumru, Fas ile Beyaz deniz arasında, Akdeniz'de, Ege denizi'nde Marmara denizi'nde ve Karadeniz'de bulunur. Uskumruya yakın bir tür olan kolyoz* (*Scomber japonicus*), dikenli sırt yüzgecinin daha kısa olması ve bir hava kesesiyle uskumrudan ayrılır.

—Mutf. Uskumrunun en yağlı ve lezzetli olduğu dönem aralık ayı başından mart ayı sonuna kadardır. Yağlılık derecesine göre ızgarası, tavası, dolması, yahnisi, pilakisi yapılır. Siyah etli bir balıktır ve sindirimi oldukça zordur.

• *Uskumru dolması*, irice uskumruların içi temizlendikten sonra belkemiği başından ya da kuyruğundan kesilerek çıkartılır. Eti, boşaltıldıktan sonra ince ince kıyılır ve soğan, dereotu, çekilmiş ceviz, baharat, kuşüzümü, dolma fıstığı ve tuzla karıştırılıp balıkların içine doldurulur. İlkin una, sonra yumurtaya bulanarak kızgın yağda kızartılır.

USKUMRUGİLLER a. Zool. Sıcak ve ılık denizlerin ortasularında yaşayan, mekik biçiminde bedenli, güçlü kuyruklu, sırt ve kuyrukaltı yüzgeçlerinden sonra pinnulları bulunan kemiklibalıklar familyası. (Türkiye denizlerinde üç türü yaşar: uskumru*, kolyoz*, *Rastrelliger kanagurta* [boyu 40 cm'ye kadar]. Bil. a. *Scombridae*.)

USKUMRUMSUGİLLER a. Sıcak ve ılık denizlerin üst sularında yaşayan kemiklibalıklar familyası. (Türkiye denizlerinde bulunan tek türü zurnabalığı ya da uskumruturnasıdır [*Scomberesox saurus*]. Bil. a. *Scombresocidae;* gümüşbalığımsılar takımı.)

USKUNA a. Denizc. **1.** Pruva direği kabasorta donanımlı (bütün seren yelkenleriyle birlikte), grandi direği sübye armalı iki direkli yelkenli gemi. **—2.** *Sübye armalı uskuna*, her iki direği yan yelkenleriyle donatılmış gemi.

USKUNDURA a. (ital. *scontro*'dan). Denizc. **1.** PERVANE* ÇIKMALARI'nın eşanlamlısı. **—2.** *Uskundura cıvadrası*, şamandırada yatan cıvadrasız gemilerin vardiyan halatını donatmak için pruvadan sürülen adi cıvadra. || *Uskundura matafórası*, geminin kıç tarafından uzatılan, filika ve motorları bağlamaya yarayan matafora. || *Denge uskundurası*, DENGE* TAHTASI'nın eşanlamlısı.

USKUPADOR a. (ital. *scopatore*'den). Denizc. Eskiden, role cetveline göre bir yerin temizlenmesiyle görevlendirilmiş bir tayfa için kullanılan deyim.

USKUR a. (ing. *screw*'den). Denizc. PERVANE'nin eşanlamlısı.

USKURU a. (ing. *screw*'den). Cıvata ve somunlardaki yiv.

USKUTA a. Denizc. Yelkenleri açmak ya da rüzgâr alan yakalarını sabitleştirmek için alt yakalarına bağlanan donanım ipleri.

USLAMLAMA a. Akılyürütme.

USLAMLAMAK g. f. Akılyürütmek.

USLANMAK gçz. f. **1.** Sözkonusu bir kimseyse, hoş karşılanmayan davranışlarından, uçarılıklarından vazgeçmek; bir çocuksa, yaramazlığı bırakmak, söz dinler olmak: *Evlendikten sonra uslanacağını söylemiştim size. Çocuk okula başlayınca uslandı.* **—2.** Kimi hayvanlardan söz ederken, uysallaşmak, sakinleşmek: *Bu atın uslanacağı yok, durmadan çifte atıyor.* **—3.** *Esk.* Akıllanmak.

USLAR-PİETRİ (Arturo), venezuelalı yazar ve siyaset adamı (Caracas 1906). Öyküler (*Barrabás y otros relatos*, 1928; *Red*, 1936; *Treinta hombres y sus sombras*, 1949; *Pasos y pasajeros*, 1965), esinini tarihten alan romanlar (*Las lanzas coloradas*, 1931; *El camino de El Dorado*, 1947), birçok deneme, tiyatro oyunu ve gezi yazısı (*La vuelta al mundo en diez trancos*, 1971) kaleme aldı.

US Lines → UNITED STATES LINES.

USLU sıf. **1.** Söz dinleyen, yaramazlık etmeyen çocuk için kullanılır: *Beş yaşlarında çok uslu bir çocuk.* **—2.** Huysuz olmayan, sakin hayvan, özellikle at için kullanılır. **—3.** *Esk.* Akıllı, zeki. **—4.** *Uslu durmak, oturmak*, bir çocuktan söz ederken, zarar verici ya da can sıkıcı bir davranışta bulunmamak, yaramazlık etmemek. || *Akıllı uslu* → AKILLI.

USLULUK a. Uslu olma durumu, niteliği.

USMAN (Mazhar Osman) → MAZHAR OSMAN.

USMANBAŞ (İlhan), türk besteci (Ayvalık 1921). Galatasaray lisesi'nde öğrenciyken başladığı müzik öğrenimini İstanbul Belediye konservatuvarı'nda Cemal Reşit Rey, Ankara Devlet konservatuvarı'nda Ahmet Adnan Saygun, Ferit Alnar ve Ulvi

Cemal Erkin'le sürdürdü. Bestecilik yüksek bölümü'nü bitirerek (1948) aynı kurumda öğretmen olarak görev aldı. 1952'de ABD'ye ilk gidişinde besteci Luigi Dallapiccola'nın öğrencisi oldu, ikinci kez gidişindeyse (1958) elektronik müzik alanında Milton Rabbitt'le çalıştı. Ankara Devlet konservatuvarı (1964), İstanbul Devlet konservatuvarı müdürlüğü (1974-1978) de yapan sanatçı 1971'de Devlet sanatçısı unvanını aldı.

Bartok, Stravinski, Hindemith gibi müzikçilerin etkisini taşıyan ilk yapıtlarından sonra müziğin değişik sistemlerinden yararlanarak yeni anlatım yolları deneyen Usmanbaş geleneksel, dizisel ve rastlantısal yazım tekniklerini bir arada ve uyum içinde kullandı. Plak olarak doldurulan *Yaylı çalgılar dörtlüsü*'yle Fromm ödülü'nü (1947), ayrıca Koussevitzky öğrenci ödülü'nü (1958), Wieniawski yarışması ödülü'nü (1966), Cenevre ödülü'nü (1969), Uluslararası bale müziği yarışması ikincilik ödülü'nü (1970) ve Tunus hükümetinin liyakat nişanını (1973) kazandı. Başlıca yapıtları: *Salvador Dali'nin üç tablosu* (1953), *Music with a Poem* (1958), *Gölgeler* (1964), *Kurtuluş savaşı adına* (1970), *Devri kebir* (1974), *Arp ve yaylılar için konser aryası* (1985).

USNİSA, *sarık, taç* anlamına gelen ve seçilmişlerin 32 *laksana*'sından ("işaret") birini belirten sanskritçe sözcük. Buddhacı sanatta, ilk yüzyıllardaki çeşitli yorumlardan sonra (Gandhara, Mathura, Amaravati sanatları), usnisa, IV. yy.'a doğru, tüm buddha tasvirlerinin belirgin özelliği olan saç bukleleri ile örtülü kafatası çıkıntısı oldu (pali: *unhisa*).

USODİMARE (Antoniotto) → ANTONİO DA NOLİ.

USOLYE SİBİRSKOYE, Rusya'da kent, Doğu Sibirya'da, Angara'nın kıyısında, İrkutsk'un K.-B.'sında; 107 000 nüf. (1989). Balık konserveciliği. Kimya ve kereste sanayisi. Krom

USPALLATA boğazı → CUMBRE *boğazı*

USPENSKİY (Gleb İvanoviç), rus yazar (Tula 1843 - Streina, Sen-Petersburg ili, 1902). Tula'nın kenar mahalleleri üzerine bir dizi öyküde (*Nraviy Rasteryayevoy uli tsiy*, 1866), küçük kentlerde yaşanan sefaleti anlattı. Daha sonra, mizah ve derin bir duyarlılıkla iç karartıcı birçok romanda belli bir düş kırıklığını ve halkçılığın güçlüklerini ortaya çıkaran *Vlast zemli*'de (1862) olduğu gibi köylülerin yaşamını anlattı. 1893'te çıldırdı.

USPENSKİY (Fyodor İvanoviç), rus tarihçi (Gorki 1845 - Sen-Petersburg 1928). Odesa Üniversitesi'nde ders verdi (1879-1894). İstanbul Rus arkeoloji enstitüsü'nü kurdu ve müdürlüğünü üstlendi (1895-1914). 1922-1927 arası Sen-Petersburg Üniversitesi'nde görev aldı. *Vizantiyskiy vremennik* dergisini yönetti (1915-1928). *İstorya Vizanstiyskov İmperii* (Bizans İmparatorluğu tarihi) [1913-1948] adlı yapıtın yazarıdır.

USPENSKİY (Peter), rus kökenli mühendis ve mistik (Moskova 1878 - Lyne, Surrey, 1947). 1915'te Petersburg'da Gurdjieff ile tanıştı, 1918'e dek öğretisini izledi, ama 1923'e kadar onunla ilişkisini sürdürdü. Bu tarihte, İngiltere'de özerk gruplar kurdu ve bu gruplarla Gurdjieff'inkinden farklı bir çalışma yaptı.

Uspenskiy sobor, Moskova'da, Kremlin'in İvan III döneminde yeniden düzenlenmesi sırasında yapılan ve içinde çarların taç giyme törenleri düzenlenen en eski tapınak. 1475-1479 arasında italyan A. Fieravanti tarafından Vladimir'in aynı adlı katedrali örnek alınarak yapıldı. Ancak Fieravanti yapıya rus mimarlığında çığır açan yenilikler ekledi.

USR a. (ar. ᶜ*usr*). *Esk.* **1.** Zorluk, güçlük. **—2.** Darlık, sıkıntı. **—3.** Zor iş.
—Esk. tıp. *Usr-ül-bevl*, sidik zoru. || *Usr-ün-nefes*, nefes darlığı.

USRET, -ti a. (ar. ᶜ*usret*). *Esk.* Zorluk, güçlük, sıkıntı.
—Esk. tıp. *Usret-i bel*, yutma zorluğu. || *Usret-i bevl*, sidik zoru. || *Usret-i hayz*, regl bozukluğu. || *Usret-i hazm*, hazım güçlüğü. || *Usret-i teneffüs*, nefes darlığı.

USSAL → AKILSAL.

USSALLAŞTIRMA → AKILSALLAŞTIRMA.

US Steel → UNITED STATES STEEL CORPORATION.

USTA a. **1.** Belli bir çıraklık döneminden sonra bir zanaatı çok iyi öğrenmiş olan ve kendi başına yapabilen kimse: *Duvarcı ustası. Beş yıl çıraklıktan sonra usta oldu.* **—2.** Bu zanaatı başkasına öğreten kimse: *Usta çırak ilişkisi.* **—3.** Ustalık kazanmış bir zanaatçıya verilen unvan; bu kimse için kullanılan seslenme sözü (özel addan sonra da kullanılabilir): *Ali usta. Usta, bu işi kaça yaparsın?* **—4.** Üstün bir yeteneğe, bir bilgiye sahip olan, bunu başkalarına öğretebilen ve onlar için bir örnek oluşturan kimse: *Edebiyatın ustaları. Bir ustanın filmi. O benim ustamdı, bildiğim her şeyi ondan öğrendim. Rembrandt bir ışık-gölge ustasıdır.* **—5.** Büyük bir sanatçıya, bir yazara verilen san. **—6.** *Usta elinden çıkmak*, işini çok iyi bilen birisi tarafından yapılmış olmak. || *Usta işi*, acemi birinin elinden çıkmamış, işinin eri olan bir kimsenin işi. || *Ustamın adı Hıdır, elimden gelen budur*, "elimden ancak bu kadarı geliyor, daha fazlasını beklemeyin" anlamında söylenir. || *Bir işin, bir şeyin ustası olmak*, o işi çok iyi yapmak, bir şeyi çok iyi bilmek.
—Folk. Selatin meyhanelerinde çalışan garsonlara verilen ad. || *Usta yemeği*, ahilik geleneğinde, kalfalıktan ustalığa geçen sanatçının *peştemal** *kuşanma* töreninden sonra meslektaşlarına verdiği yemek.
—Güz. sant. Bir okul kuran ya da belli bir üne ermiş olan sanatçılara eskiden verilen unvan. || Eski dönemlerin adı bilinmeyen sanatçılarını kolayca belirtmek için bir tümleçle birlikte kullanılan terim. (Bu tümleç, anahtar bir yapıtın adı [Ferrara Ayları'nın ustası, azize Ursula'nın efsanesi'nin ustası], bir yer adı [Moulins ustası], sipariş veren bir kişi ya da bir patronun adı [Bedford'un ustası], yapıtın bir özelliği [Yarım figürler ustası], çözülememiş bir monogram [M. S. usta] vb. olabilir.)
—Kur. tar. Yeniçeri ocağı'nda görevleri aşçıbaşılık olan küçük rütbeli zabitlere verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.) —Kıdemli saray kalfalarına verilen ad. (Bunlara, gördükleri işlere göre *kahveci usta, hazinedar usta, çamaşırcı usta* gibi adlar verilirdi.)
—Terz. ve Folk. Eskiden genç kızları evine kabul ederek dikiş, nakış ve ev işleri öğreten kadın. (Bk. *ansikl.* böl.)

Ferrara Ayları'nın ustası
"Nisan ve Mart"
Aylar kapısı'ndan ayrıntı (XIII. yy.)
Katedral müzesi, Ferrara

Scala

◆ sıf. **1.** Gerçekleştirmek istediklerini başarabilmek için gerekli ve uygun olan şeyleri beceriyle yerine getirmesini bilen, becerikli kimse için kullanılır; mahir: *Usta bir şoför. Usta bir nişancı.* **—2.** Yaptığı işi iyi bilen, yetkin bir kimse için kullanılır: *Usta bir yazar.* **—3.** Başkalarıyla olan ilişkilerini zekice, ustaca yürüten bir kimse için kullanılır: *Usta bir diplomat.*
—Ask. *Usta er*, muvazzaf askerlik hizmetini yapmaya başlamış yükümlülerin, eğitim merkezlerindeki temel eğitimini tamamlamış olanlarına verilen ad.
—ANSİKL. Kur. tar. Yeniçeri ocağı'nda her ortanın ayrı bir ustası vardı. Bunların giyim kuşamları değişikti. Birinci ortanın ustası, beline kadar uzanan kısa bir kürk, kürkün altına dolama, içine mavi renkte mintan, mavi şalvar mor tozluk, kırmızı yemeni giyerdi. Beline metal bir kuşak takar, dizlerine meşin bağlardı. Başlarına da arkası saçaklı kalafat koyarlardı. Öteki ortaların ustaları ise,bellerine metal kuşak sarar, üstlerine cübbeyi andıran kollu ve uzun, önünde iki düğmesi bulunan kaftan şalvar, mintan giyer; başlarında ise kalafat bulunurdu. Yeniçeri ocağı'nın kaldırılmasından (1826) sonra "usta" yerine, "aşçıbaşı" denilmeye başlandı.
—Terz. ve Folk. Kızlar dokuz, on yaşlarına geldiklerinde bir ustanın yanına verilirdi. Ustanın çevrede iyi tanınan ve erkek çocuğu olmayan bir kadın olmasına özen gösterilirdi. Kızını ustaya verecek anne ustayla konuşur, usta ailenin mali durumuna göre anneden elmas bir yüzük, ferace vb. ya da ücret isterdi. Ustanın yanına verilen kız, en az üç, dört yıl orada kalır, dikiş, nakış öğrenmek yanında ustasının ev işlerini yapıp, konuklarını karşılayarak eve de yardımcı olurdu. Süre bitiminde aile ustaya ücretini öder, usta da kızın işlediği nakışlardan en güzelini aileye verirdi.

USTABAŞI a. Bir atölyede, bir grup işçinin çalışmasını yöneten ve yönlendiren kişi.
—İnş. Bir inşaatta çalışan işçileri gözetim ve denetim altında tutmakla görevli kişi.

USTACA be. **1.** O işte usta olan bir kimseye yakışan bir beceriyle, ancak bir ustanın yapabileceği biçimde: *Ustaca yapılmış bir süsleme. Arabayı ustaca kullanmak.* **—2.** Kurnazlıkla: *Aradaki gerginliği ustaca giderdi.*

USTAÇLUOĞLU MEHMET HAN, türk kökenli iranlı komutan (öl. Çaldıran 1514). Hizmetine girdiği Şah İsmail tarafından Diyarbakır beylerbeyliğine atanarak İran sınırlarını Osmanlılar'a karşı korumakla görevlendirildi. Çaldıran savaşı sırasında iran ordusunun sağ kanadına komuta ederken osmanlı kuvvetlerinin açtığı top ateşi sonucu öldü.

USTALAŞMA a. Ustalaşmak eylemi.

USTALAŞMAK gçz. f. *Bir işte, bir alanda ustalaşmak*, o işi iyi öğrenmek, iyi yapabilmek, o alanda geniş bilgi edinmek: *Bir teknikte ustalaşmak. Sanatında ustalaşmış bir ressam.*

USTALIK a. **1.** Usta olma durumu, ustanın yaptığı iş. **—2.** Bir tekniği ya da bir sanatı uygulamadaki başarı, üstünlük, maharet: *Büyük bir ustalığa tanıklık eden yapıt. Ustalık kazanmak.* **—3.** Bedensel ya da düşünsel yönden becerikli olan bir kimsenin niteliği ya da davranışı: *Bir cambazın, bir cerrahın, bir avcının ustalığı.* **—4.** *Ustalıkla*, ustaca, büyük bir beceriklilik göstererek; kurnazca; *Bir işten büyük bir ustalıkla sıyrılmak.*

USTALIKLI sıf. Ustalıkla yapılmış ya da

usnisa
Mathura'da (Hindistan) ele geçen buddha başı
Kuşana sanatı
İ.S. I. yy. - III. yy. başı
kırmızı kumtaşı
Ulusal müze, Yeni Delhi

İlhan Usmanbaş

Alain Brieu

planisfer tipi arap **usturlapı** (1304) *özel kol.*

Hunterstone (İskoçya) limanında bir rıhtım boyunca yerleştirilmiş **usturmaçalar**

duşunülmüş bir şey için kullanılır: *Çok ustalıklı bir sanat eseri.*

Ustaša (hırvatça *Ustaš.* asi'den), 1929'da kurulan terörist ve milliyetçi hırvat derneği, Ante Pavelić tarafından yönetilen dernek, Marsilya'da Yugoslavya kralı Aleksandr I ile Barthou'nun öldürüldükleri suikastı düzenledi (9 ekim 1934). Ustašalar, 1941'de Hitler'in izniyle kurdukları bağımsız hırvat devletini yönettiler; Sırplar'a ve yurtseverlere karşı birçok cinayet işlediler.

USTER, İsviçre'de (Zürich kantonu) kent, Greifensee'ye dökülen Aa kıyısında; 24 000 nüf. (1992). Ortaçağ'dan kalma şato. Makine ve elektrikli gereçler sanayileri. İplik fabrikası. Tuhafiye.

USTERİ (Paul), isviçreli siyaset adamı (Zürich 1768 - ay. y. 1831). Hekimdi, Zürich Büyük konsey üyeliği (1797), 1802'de Paris'e gönderilen Adalet konseyi üyeliği, ardından Küçük konsey üyeliği (1803), Zürich kantonu danıştay üyeliği (1814) yaptı, Naiplik konseyi birinci üyeliğine (1831) ve Büyük konsey başkanlığına getirildi. *Droit public suisse* (İsviçre kamu hukuku) [1815 1821] adlı bir kitap yazdı.

USTİLAGİNALES a. Üstün yapılı bitkilerde asalak yaşayen ve sürme ya da rastık gibi hastalıklara neden olan bazitli mantarlar takımı. (*Ustilaginales* takımındaki mantarlar siyah renkte önbazitlidir ve bundan bir önmiselyum filizlenir. Önmiselyumun tomurcuklarından üreyen sporidiler de döllenmeyi sağlar. Yaklaşık 1 000 tür.)

USTİLAGO a. (lat. *ustilago*). Çeşitli bitkilerde, özellikle tahıllarda "şarbon" denen hastalıkları yapan asalak mantar. (Örneğin, buğdayda *Ustilago tritici*, arpada *U. nuda* ve *U. hordei*, yulafta *U. avenæ*, mısırda *U. maydis* hastalık yapar. *Ustilaginales* takımının örnek tipi.)

ÚSTÍ NAD LABEM, Çek Cumhuriyeti'nde kent, Kuzey Bohemya'nın merkezi. Bilina ile Elbe (Labe) ırmaklarının birleştiği yerde; 91 000 nüf. (1990).

USTİNOV (Peter), ingiliz oyuncu, yönetmen ve yazar (Londra 1921). Duygusal bir sanat tutkunu olan Ustinov, şen ve nükteci bir serbestlikle hafif yollu yergisel piyesler (*Dört albayın aşkı* [The Love of Four Colonels, 1951]; *Romanof ile Juliet/Çöpçatan* [Romanoff and Juliet, 1956]), film senaryoları (*Billy Budd*, 1962), romanlar (*Krumnagel*, 1971) ve anılar (*Dear me*, 1977) yazdı. *Spartakus* (Spartacus, 1960) ve *Topkapı* (1964) adlı filmlerdeki oyunlarıyla en iyi yardımcı oyuncu Oscar'ı kazandı. Yaşar Kemal'in *İnce Memed* adlı romanını *Memed My Hawk* (1984) adıyla sinemaya uyarladı ve bu yapıttaki Abdi Ağa tipini canlandırdı.

UST-ORDİNSKİ BURYAT ÖZERK BÖLGESİ, Rusya Federasyonu'nda özerk bölge, Baykal gölünün batısında, Angara ırmağının çevresinde; 22 400 km², 130 000 nüf. Merkezi *Ust-Ordinski.*

Plato özellikleri gösteren topraklarının bir bölümü melez ladin, göknar ve huş ağacından oluşan taygalar, bir bölümü de ormanlı steplerle kaplıdır. Transsibirya demiryolunun geçtiği batı kesiminde kömür çıkarılır. Batı ve güney kesimlerinde tarım, domuz besiciliği ve mandıracılık gelişmiştir. Bölgenin yerli halkı olan Buryatlar daha çok kırsal alanda yaşar; kentsel nüfusun çoğunluğunu Ruslar oluşturur. 1937'de İrkutsk yönetim birimi içinde oluşturulan bölge, daha sonra özerk olarak günümüzdeki statüsünü kazandı.

Yokohama Rubber Co. Ltd.

USTRİNUM a. (geç lat. *ustrinum*, klas. lat. *ustum, urere*, yakmak'tan). Esk. Rom. Ölülerin yakıldığı yer.

USTUNÇ a. (ital. *astuccia*, kılıf'tan). Bir mahfaza içinde bulunan taşınabilir cerrah araçları takımı.

USTURA a. (fars. *üstüre*'den). **1.** Tıraşta kullanılan, çok keskin ağızlı, açılır kapanır çelik bıçak: *Sakalını ustura ile tıraş etmek.* **—2.** *Arg.* Yalan, palavra: *Tam bir saat adamın usturasını dinledik.* **—3.** *Ustura çalıştırmak*, yalan söylemek, palavra atmak (arg.). || *Ustura tutunmak*, vücudun kimi yerlerindeki gereksiz kılları temizlemek.

—Zool. *Ustura midyesi*, uzun, dar ve hafifçe kıvrık kavkılı midye. (*Solen** cinsi üyeleri "denizçakısı" ortak adıyla anıldığından bu hayvana denizçakısı dendiği de olur. Bil. a. *Solen ensis;* denizçakısıgiller familyası.)

—ANSİKL. Ustura eski çağlardan bu yana kullanılan bir tıraş gerecidir. İlk örnekleri alttan ve üstten perçinli iki parçadan oluşan, bronzdan yapılmış bir lama biçimindeydi. Bugün de kullanılmakla birlikte giderek yerini tıraş bıçağı ve elektrikli tıraş makinesi almıştır.

USTURLAP ya da **USTURLAB** a. (ar. *usturlâb;* yun. *astrolabion*'dan) **1.** Esk. gökbil. Belli bir anda, gökyüzünü betimlemeyi sağlayan aygıt. **—2.** Gököçlç. Bir yıldızın, belli bir yükseklikte, genellikle 60°' de, ufkun üstünden geçiş anını saptamaya yarayan aygıt. (Eşanl. ASTROLAB.)

—ANSİKL. Gökcisimlerinin konumuna göre yer almak için en basit yöntem, Yer küresini ve gök küresini hacim halinde göstermek ve birini ötekine göre doğru olarak hareket ettirmektir: *küresel usturlap*'ın ilkesi budur. Ancak, usturlaptan söz edildiğinde genellikle düzlemsel usturlap akla gelir. Bir *düzlemsel usturlap*'ı gerçek-

Larousse

Danjon'un nesnel **usturlapının**, Paris gözlemevi'nde kullanılan geliştirilmiş modeli

leştirmek için, Yer ve gök kürelerinin düzlemsel bir izdüşümünü oluşturmak gerekir. Bu aygıtın yapım ilkelerini Yunanlılar bulmuş, ancak VIII. yy.'dan başlayarak, gelişmesine islam dünyası ön ayak olmuştur. Gökbilim gözlemlerinde çok sınırlı ölçüde kullanılan usturlaplardan, daha çok astrologlar ve gökbilim profesörleri yararlanır. Bir cıva banyosu üzerindeki yansımaya dayanan ve bir yıldızı, belli bir yüksekliğe ulaştığı anda gözlemeyi sağlayan aygıtlara XX. yy. başında *prizmalı usturlap* adı verildi. Bir gözlem yerinin enlemi ile yıldız saatini veren ve açık havada kullanılan bu aygıtın yerine, günümüzde gerçek bir gözlemevi aygıtı olan Danjon'un *nesnel usturlap*'ı kullanılır. A. Danjon'un getirdiği en önemli yenilik, gözlemlenen yıldızın 60° yükseklikteki daireden geçtiği anın saptamasında gözlemcinin "kişisel denklem" denilen hatasını büyük ölçüde azaltan düzenektir.

USTURMAÇA a. Denizc. **1.** Aborda sırasında meydana gelebilecek çarpmaların etkisini azaltmak için gemi ile yanaşılan mevki (iskele, rıhtım vb.) ya da iki gemi arasına konulan, halat, ağaç, lastik, plastik, mantar vb. malzemeden yapılmış lastik. **—2.** *Usturmaça matafora*sı, elle kullanılamayacak kadar büyük ve ağır usturmaçaları kaldırıp indirmek için, gemilerin bordaları boyunca belli aralıklarla yerleştirilmiş dikme. || *Ağaç usturmaça*, kısa ağaç kütüklerinden yapılmış usturmaça. || *Balon usturmaça*, içi bitkisel elyaf ya da talaş dolu sağlam yuvarlak torba. (Tekne bir yere yanaşacağı sırada bordadan sarkıtılır.) || *Branda usturmaça*, branda bezinin içine mantar ya da lastik parçaları doldurularak yapılan, silindir biçiminde usturmaça. (Genellikle küçük tekne ve yatlarda kullanılır.) || *Halat usturmaça*, teknelerin bordalarının ezilmemesi için yanaştıkları taraftan sallandırılan, içi üstüpü dolu, silindir ya da simit biçiminde halat file. || *Rıhtım usturmaçası*, aborda sırasında, gemilerin çarparak hasar vermelerini önlemek için, rıhtım ve iskelelerin yanaşma yüzeylerine kalın ağaç kütükler kaplayarak oluşturulan blok halinde ağaç usturmaça. || *Sabit usturmaça*, bağlandığı mevkide sürekli olarak kalan usturmaça. || *Seyyar usturmaça*, çeşitli malzemelerden değişik biçimlerde yapılan ve bir halata asılı olarak istenen yere taşınıp sarkıtılan usturmaça.

USTURPA a. (ital. *stroppo*'dan). İnce bir halatın ucuna bir kurşun parçası bağlanarak yapılan bir tür kırbaç.

—Denizc. Gemilerde temizlik işlerinde kullanılan, bez ya da kaba kenevir ve keten liflerinden yapılmış halat parçası.

USTURUPLU sıf. *Tkz.* Derli toplu, uygun: *Usturuplu bir yalan uydurmak. Şöyle usturuplu bir ceket istiyorum.*

◆ be. Ustalıklı bir biçimde: *Adam çok usturuplu konuşuyor.*

USUBET, -ti a. (ar. *aşabe*'den *'uşūbet*). *Esk.* Akrabalık.

—İsl. huk. *Usubet-i müştereke*, feraizde belirli miras payları (farz hisseler) alındıktan sonra, kalan mirası bölüşen asabe mirasçıları. (Örneğin, ölenin karısı, anası ve bir kızı ile bir oğlu mirasçıysa, karı ve ana paylarını aldıktan sonra geri kalan miras, oğulla kıza ikili birli taksim edilir. Burada kızla oğlanın miras durumlarına "usubet-i müştereke" denir.)

USUL, -lü a. (ar. *aşl*'ın çoğl. *uşūl*). **1.** Bir amaca ulaşmak için izlenen, tutulan yol; yöntem, metot: *Satışları artırmak amacıyla bu usule başvurulduğunu sanıyorum. Bu hastalığın başka bir tedavi usulü yok mu?* **—2.** Tarz, biçim: *Salonun ortasında eski usul bir yer sofrasında yemek yiyorlardı.* **—3.** Türk sanat müziğinde tempo. **—4.** *Esk.* Gereğine uygun, nazikçe tavır. **—5.** *Usul erkân*, alışılagelmiş davranış biçimi; âdet. || *Usul tutmak, usul vurmak*, dümtekle tempo tutmak. || *Usulüyle, usulü dairesinde*, bilinen, benimsenen yolda: *Bir şeyi bir kimseye usulü dairesinde (usulüyle) anlatmak.*

—*Esk. Usul-i defteri*, muhasebecilik.

—Esk. mat. SİSTEM ve YÖNTEM'in eşanlamlısı. || *Usul-i isna-aşeriye*, sayılama için onikilik sistem. || *Usul-i sülasi*, sayılama için üçlük sistem.

—Fels. YÖNTEM'in eşanlamlısı.

—Huk. Bir hukuksal işlemin yapılması sırasında uyulması gereken biçimsel kural. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Usul hukuku*, yargılama işlemlerini düzenleyen hukuk dalı. (→ CEZA* YARGILAMA USULÜ HUKUKU, MEDENİ* USUL HUKUKU.) || *Usulden ret*, bir davanın usul kurallarına aykırı olarak açılması nedeniyle, esasa girilmeden reddedilmesi. || *Yargılama usulü*, yargı organlarının işleyiş biçimine ve yargılamanın yöntemlerine ilişkin hukuk kuralları. (Yargılama usulünü inceleyen başlıca iki hukuk dalı medeni usul hukuku ve ceza usul hukukudur.)

—İsl. *Usul-i din* ya da *usul-i sitte*, islam dininin temel inanç ilkeleri: kelam ve akaid bilimi. (Amentü metninde yer alan altı inanç ilkesine göre bunlar Allah'a, meleklere, Kutsal Kitaplar'a, peygamberlere, ahret gününe, kadere yani iyilik ve kötülüğün yaratıcısının Allah olduğuna inanmaktır. Bu konuların incelendiği kelam ve akaid bilimlerine de aynı adlar verilir.)

—Müz. Türk müziğinde sınırlandırılmış düzümlerden yapılıp kalıp halinde saptanmış ölçü. (Usul kalıplarına eskiden *ika* denirdi; bugün ise *düzüm* terimi kullanılmaktadır.) || *Basit usul*, oluşumunda birden fazla usul bulunmayan usul. (İki zamanlı [nim sofyan] ve üç zamanlı [semai] iki basit usul vardır.) || *Büyük usul*, 16 zamanlılardan başlayarak, 120 zamanlı usul dahil öteki usullerin tümü. || *Küçük usul*, 15 zamanlıya kadar olan usullerin (15 zamanlı dahil) tümü. || *Velveleli usul*, bir usulün velvele ile vurulması.

—Tasav. *Usul-i aşere*, salikin Tanrı yolunda ilerleyişi (seyrü süluk) sırasında uyması gereken 10 ilke ya da aşması gerekli 10 makam. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Huk. Özellikle kamu hukukuna ilişkin işlemlerin belirli usullere uyularak yapılması, ana kuraldır. Yasa, yasama organı tarafından yapılan bir hukuksal işlemdir. Yasa tasarı ve önerilerinin TBMM'de görüşülme usulleri, Meclis içtüzüğünde düzenlenmiştir. Bu usullere uyulmaması yasayı usul açısından sakatlar. İdari kararlar da belirli usullere uyularak alınır. Örneğin, tüzüklerin hazırlanmasında Danıştay incelenmesinden geçirilmesi usule ilişkin bir kuraldır. Yönetmelik ve öteki idari kararlar da belirli usullere uyularak yapılır. İdare'nin usul kurallarına uymadan yapacağı hukuksal işlemler, sakat sayılır. Bu tür işlemlere karşı idari yargı organlarında iptal davası açılabilir. Özel hukuk işlemlerinin, kural olarak, belirli bir usule bağlı olmamasının (sözleşme serbestliği) tersine, kamu hukuku işlemleri sıkı bir biçimde usul kurallarına bağlanmıştır.

—Tasav. Usul-i aşere 10 ilkeden oluştuğu için bu adla anılır. Tasavvuf ortaya çıktıktan sonra tüm mutasavvıflar ve tarikatlarca büyük önem verilen tövbe, zühd, tevekkül, kanaat, uzlet ya da halvet, zikir, teveccüh (tam anlamıyla Tanrı'ya yönelme), sabır, murakabe (kendi nefsini kollama ve hesaba çekme), rıza gibi tasavvufa ilişkin erdemlerden oluşan ilkelere "makam" da denildiğinden, seyrü süluk sırasında sufinin tüm bu makamları tek tek aşarak yetkinliğe ulaşması gerekir. Usul-i aşere ilk kez ünlü türk mutasavvıfı Necmettin Kübra (öl. 1226) tarafından düzenlenip sistemleştirildi. Onun *Usul-i aşere* adlı arapça risalesi, Bursalı İsmail Hakkı (öl. 1724) tarafından açıklamalı olarak türkçeleştirildi.

USUL be. (ar. *uşūl*'den). **1.** Yavaş sesle: *Usul konuş duymasınlar.* **—2.** Sessizce: *Usul yürü.* **—3.** *Usul boy*, endamı biçimli olan. || *Usul usul, usuldan, usuldan usuldan*, yavaşça, yavaş yavaş: *Usul usul yanıma yaklaştı.*

USÛL çoğl. a. (ar. *aşl*'ın çoğl. *uşūl*). *Esk.* **1.** Üst soylar, ana ya da baba tarafından atalar. **—2.** Kökler. **—3.** *Usul ve füru*, üst soylar ve alt soylar.

—Med. huk. *Usul-füru hısımlığı* → HISIMLIK.

Usul ül-hikem fi nizam il-ümem, İbrahim Müteferrika'nın yapıtı. 1731'de Mahmut I'e sunduğu yapıtında yazar, güçsüz duruma düşen Osmanlı İmparatorluğu için tek çarenin batılı devletlerin yöntemlerini benimsemek olduğunu açıklar. Avrupa'dan ders alan Rusya'nın nasıl güçlendiğini belirtir ve aynı yolu tutmazsa Osmanlı devletinin Rusya karşısında aciz kalacağına dikkati çeker. Avrupa'daki yeni askerlik düzenlerini, bu düzenlerin gerektirdiği silah değişikliklerini, taktik ve stratejik yenilikleri anlatırken ilk kez "nizamı cedit" terimini kullanır. Yapıt, 1732'de İbrahim Müteferrika'nın kendi matbaasında basılmıştır.

USULCA be. Yavaşça; sessiz bir biçimde: *Kapıyı usulca vurdu. Bavulunu alıp usulca odadan çıktı.*

USULCACIK be. Kendini belli etmeden ve yavaşça; yavaşçacık: *Bahçe kapısından usulcacık içeri girdi.*

USULEN be. (ar. *uşūl*'den *uşūlen*). **1.** Kuralına uygun olarak: *Usulen ne gerekiyorsa hepsi yerine getirilecek.* **—2.** Âdet yerini bulsun diye, şeklen: *Usulen bizi de davet ettiler.*

USULİ, USULİYE a. (ar. *uşūl* ve *-i*'den *uşūli*, dişl. *uşūliyye*). *Esk.* Usulle ilgili, usule ait.

USULİ, türk şair (Yenice Vardar [Giannitsa], Yunanistan, ? - *ay y.* 1531). Bir süre medrese öğrenimi gördükten sonra melamilik yolunu benimsedi. Mısır'a giderek İbrahim Gülşeni'ye (öl. 1530) bağlandı. Yenice Vardar'a döndükten sonra Evranos Bey oğlu Abdi Bey'in musahipliğini yaptı. Şiirleri genellikle tasavvuf konularındadır. Şeyhi İbrahim Gülşeni gibi Fazlullah Hurufi'ye dayanan hurufilik inancına bağlıydı; yer yer Nesimi'den etkilenmiş, ona nazireler söylemişti. Bundan dolayı "Fazlullah-ı Sani, Sırr-ı Seyit Nesimi" diye anılırdı. Divan şiiri yolunda yazdıkları zamanında çok beğenilmiş, bir gazelinin *"Avareler felekzedeler binevalarız / Âlemde bir muhabbete kalmış gedalarız"* (Avareleriz, feleğin tokadını yemiş zavallılarız; elinde yalnızca sevgi kalmış yoksullarız) beyti tahmis, tesdis edilmiştir. Hece vezniyle, duru bir dille yazdığı şiirler ise Yunus Emre'nin yolunu izler.

USULİYAT, -tı a. (ar. *uşūl*'den çoğl. *uşūliyyāt*). *Esk.* Yöntembilim.

USULİYE → USULİ.

USULİYÛN a. (ar. *uşūlī*'nin çoğl. *uşūliyyūn*). *Esk.* **1.** Fıkıh ve hadis bilginleri. **—2.** Metodistler.

USULSÜZ sıf. **1.** Usul ve yönteme uymayan: *Usulsüz bir konuşma.* **—2.** Yasalara aykırı, yolsuz: *Usulsüz yapılaşmaya karşı alınacak önlemler*

USULSÜZLÜK a. **1.** Usulsüz ve yöntemsiz olma durumu. **—2.** Yolsuzluk, yasaya aykırılık: *Vergi usulsüzlüğü. Usulsüzlük cezası.*

USUL USUL → USUL.

USULUTÁN, Salvador'da kent, yönetim bölgesi merkezi, *Usulután yanardağı*'nın eteğinde; 26 100 nüf. Ticaret ve tarım merkezi. —*Usulután yönetim bölgesi*, 2 130 km²; 453 586 nüf. (1987).

USUMACİNTA, Orta Amerika'da ırmak, Meksika körfezi'ne dökülür; yaklş. 1 000 km. Guatemala yüksekliklerinden iner, Guatemala ile Meksika arasında sınır oluşturduktan sonra Tabasco eyaletine girer ve iki kol oluşturarak Campeche körfezine dökülür.

USUMBURA, Bujumbura'nın eski adı.

USURİ, Doğu Asya'da ırmak, Amur'un kolu (sağ kıyıdan); 897 km (havzası 193 000 km²). Hanka gölü yakınından doğar, Çin ve Rusya sınırının önemli bir bölümünü belirler.

—Ask. Usuri nehri Çin ile Ruslar arasında bitmeyen sınır anlaşmazlıklarına neden oldu. 1966'dan beri süren bu anlaşmazlıklar, 2 mart 1969'dan başlayarak kanlı çatışmalara dönüştü. Habarovsk konferansı'yla 18 haziran 1969'da bu duruma son verilmeye çalışıldı.

USURİSK, esk. **Nikolsk-Usuriski** ve 1935-1957 arasında **Voroşilov,** Rusya'da kent, Uzakdoğu'da, Vladivostok'un K.'inde; 162 000 nüf. (1989). Transsibirya'da ve Harbin'de demiryolu üzerinde merkez. Besin sanayileri. Makine sanayileri. Demiryolu gereçleri onarım atölyesi. Deri işleme. Hazırgiyim.

USUS a. (ar. *ᶜusᶜus*). Esk. anat. Kuyruksokumu.

USUS a. (lat. sözc.). Huk. Mülkiyet hakkının niteliklerinden biri; sahip olunan eşyadan yararlanma hakkını belirtir. (→ ABUSUS, FRUCTUS.)

UŞ a. (ar. *ᶜuşş*). *Esk.* Kuş yuvası.

-UŞ → IŞ

UŞAK a. **1.** *Halk.* Çocuk. **—2.** Bir tamlayanla birlikte kullanıldığında, belirtilen bölgenin halkından olan erkek: *Karadeniz uşağı.* **—3.** Parayla tutulmuş erkek hizmetkâr. **—4.** Bir kimsenin emrinde olan ve aşamalı bir düzende ondan daha aşağı bir konumda bulunan kimse (küçümseme yollu kullanılır): *Ben sizin uşağınız değilim.* **—5.** Çıkar amacıyla bir kimseye, bir yetkeye yaltaklanan kimse: *İktidarın uşakları.*

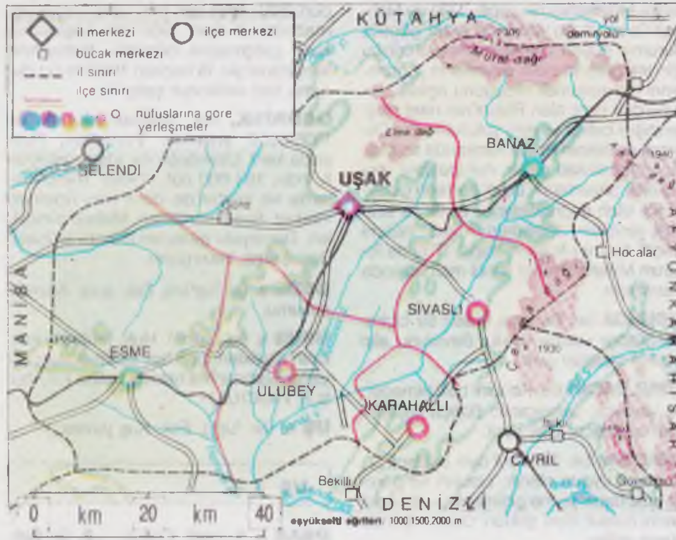
—Tiyat. *Komedi uşağı*, tiyatroda eski rol sınıflamasına göre becerikli ve kurnaz uşak rolü. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Tiyat. *Komedi uşağı.* Yunan ve latin komedilerindeki kölenin belirgin özelliği olan kurnazlığı ve entrikacılığı devralan komedi uşağı, XVII. ve XVIII. yy. fransız sahnesinde önemli bir yer tuttu. Bu tip, Commedia dell'arte'deki *zanni*'den kaynaklanan ve Arlecchino, Pierrot, Mezzettino maskeleri altında ortaya çıkan italyan komedisi uşaklarından etkilenmişti. Sırdaş ve olayların iplerini elinde tutan kişi olarak uşak, yarattığı ya da karışmış bulunduğu durumlardan çıkar sağlamaya bakar. Yiyip içmeye, paraya ve cinselliğe düşkündür, karşısına çıkan tüm fırsatları değerlendirir. XVIII. yy.'da, kimi zaman Beaumarchais'nin *Figaro* kişisinde olduğu gibi, daha uyanık, daha gözüpek ve toplumsal konumlar konusunda daha bilinçli uşak tiplerine rastlanır.

UŞAK, -kı a. (fars. *uşaķ*). Esk. kim. Amonyak.

UŞAK (64), İçbatı Anadolu'nun G.-B. kesiminde Ege bölümüne komşu il; 5 341 km²; 290 283 nüf. (1990). Merkez ilçe dışında 5 ilçe, 1 bucak, 260 köy. Merkezi *Uşak*, 105 270 nüf. (1990).

İl topraklarında hâkim yüzey şeklini, çukur Ege grabenlerinin (Gediz, Büyük Menderes) kenarında birdenbire dik yamaçlarla başlayan ortalama 750 m yükseklikteki platolar oluşturur. Bu platoların üzerinde kesintili olarak yer yer K.-D.-G.-B. doğrultusunda sıralanmış bazı dağ kütleleri yükselir (K.'de Murat dağı 2 309 m, onun doğrultusu üzerinde Elma dağı, ilin D. kesiminde Çatma dağı 1 930 m). Genellikle Paleozoyik yaşta billurlu ve başkalaşmış kayaçlardan oluşan eski temelin yüzeylediği bu kabartılar arasındaki daha alçak plato alanları Miyosen ve Pliyosen yaşta gölsel tortullarla örtülmüştür. İlin başlıca akarsuları, kenarlarda dağlarla sınırlanmış bu neojen havzalarının genel doğrultusunu ve eğimini izleyerek K.-D.' dan G.-B.'ya yönelirler. Bunların başlıcaları Murat dağından kaynaklarını alan Gediz nehri ile aynı dağdan doğarak Büyük Menderes'e kavuşan Banaz çayıdır. Bu akarsular ve kolları platolar alanını oldukça derin, bazı kesimlerde kanyon görünümlü vadilerle yarmıştır. İl toprakları Ege kıyıları ile İç Anadolu arasında geçiş tipi

UŞAK

olarak nitelenebilecek, ancak karasal özelliği belirgin bir iklimin etkisindedir. Kışlar oldukça soğuk (Uşak'ta ocak ort. 2 °C, ölçülen en düşük sıcaklık – 24 °C), buna karşılık yazlar sıcaktır (Uşak'ta ağustos ort. 23,6 °C). İl sınırları içinde ortalama yağış miktarı, bulunulan yere göre 500-700 mm arasında değişir ve genel olarak daha alçak olan G. kesimlerinden K.-D.'daki Murat dağına doğru gidildikçe bir artış gösterir (G. de Ulubey 503 mm, Eşme 535 mm; ortada Uşak 540 mm; K.'de Banaz 672 mm). En çok yağış kışın düşer; ama karasallığın etkisi ile mayısta da ikincil bir yağış artışı gözlenir. Doğal bitki örtüsü geniş alanlarda tahrip edilmiş, plato yüzeyi çoğunlukla bozkır ya da ağaçlı bozkır görünümü almıştır. Ormanlara ancak K.'deki ve B.'daki dağlar üzerinde rastlanır; en yaygın ağaç türleri K.'de karaçam, B.'da ise meşe ve kızılçamdır.

Uşak ilinde nüfus yoğunluğu (km^2'ye 54 kişi) Türkiye ortalamasının altındadır. Aynı şekilde yıllık nüfus artış oranı da (‰ 14) ülke ortalamasından düşüktür. Bu durum kırsal nüfusta daha da belirgindir, hatta bazı ilçeler son iki sayım arasında nüfus kaybetmiştir (Ulubey -‰ 1,2). Halkın yarıya yakını (% 49) köylerde yaşar. İlçe merkezleri, nüfusları 5 000 ila 15 000 arasında değişen küçük birer kasaba görünümündedir. Zaten kentsel nüfusun % 72'si il merkezinde toplanmıştır. İl topraklarının % 27 kadarı tarıma ayrılmıştır. Tarlaların en büyük kesimini (% 74) tahıl (başta buğday ve onun yarısı kadar arpa) kaplar. Alan bakımından ikinci sırayı, bir arada tarlaların % 24'üne eşit yer tutan baklagiller (özellikle nohut) ile endüstriyel bitkiler (şekerpancarı, haşhaş, tütün, susam, pamuk) alır. Hayvancılık ve hayvan ürünleri ilin kırsal kesiminde önemli bir gelir kaynağıdır. En çok koyun ve keçi beslenir. İlde cıva (Baltalı çevresi), boksit (Ulubey çevresi) ve amyant (Gökçe çevresi) gibi bazı maden yatakları saptanmıştır. Bunlardan cıva ile kaolen yatakları işletilir. Uşak ilinde sanayinin en tanınmış ve geleneksel kolu dokumacılık, özellikle halı dokumacılığıdır. Bunun yanı sıra yün ve pamuk ipliği üretimi ile battaniye ve şayak yapımı gelişmiştir. Öteki sanayi kuruluşları arasında en önemlisi Uşak Şeker fabrikası'dır. Ama son yıllarda çeşitlenmiş olmasına karşın Uşak ilinin Türkiye imalat sanayisindeki payı çok azdır (ancak % 0,3 kadar). Ege, İç Anadolu ve Marmara bölgeleri ile Antalya bölümü arasında bir geçiş alanı olan Uşak ilinin bu konumu, ulaşım bakımından çok önemlidir. Dağlar arasındaki neojen havzalarının belirlediği doğrultuları izleyen yollar bu bölgeleri birleştirir. Ege'nin ekonomik merkezi İzmir'i İç Anadolu'ya bağlayan demiryolu da Uşak ilinin ortasından geçer.

UŞAK, antik **Temenothyrai,** İçbatı Anadolu'nun güney-batı kesiminde kent, aynı addaki ilin merkezi; 105 270 nüf. (1990). Ankara'dan 371 km, İzmir'den 211 km uzaklıkta.

Elma dağı kütlesinin G. yamaçlarını oluşturan ve dağdan inen derelerle yarılmış eğimli bir alanda kurulmuş olan Uşak, İçbatı ve İç Anadolu'ya sokulan yollar üzerinde önemli bir kavşaktır. Kentin çekirdeğini K.-D.'daki eski mahalleler oluşturur. Zamanla güneye, istasyonun bulunduğu düzlük alana doğru yayılarak genişlemiştir. Eskiden beri önemli bir dokumacılık merkezi (özellikle ünlü Uşak halıları) olması, Uşak'ın ticaret hayatında ve gelişmesinde etkili olmuştur. XIX. yy ortalarında 15 000 nüfuslu canlı bir ticaret merkeziydi. Ama yangınlardan ve depremlerden büyük zarar görerek bir ara sönükleşti; aynı yüzyılın sonunda (1898) demiryolunun ulaşması yeniden canlanmasında bir etken oldu. Ama bunu, Birinci Dünya savaşı sonunda kenti işgal eden Yunanlılar'ın yaptığı tahribat izledi. Cumhuriyet dönemindeki ilk sayımda (1927) 17 000 kişiyi bulmayan kent nüfusu 50'li yıllara kadar önce çok yavaş (1950'de 19 636 nüf.), ama sonradan giderek hızlanan bir artış göstererek 1960'ta 29 000'i, 1970'te 46 000'i 1985'te 88 267'yi, 1990'da da 105 000'i aştı. Kentin Cumhuriyet dönemindeki büyümesinde 1953 yılında bir il merkezi olması ve özellikle gelişen ya da yeni kurulan sanayi kuruluşları (geleneksel dokuma, halı, iplik, besin maddeleri üretimi ve Türkiye'nin ilk şeker fabrikalarından biri) istihdam alanını ve ticareti genişleterek başlıca rolü oynadı.

• TARİH. Anadolu'da ilk siyasal birliği kuran Hitit devletinin batıdaki sınır kentiyken (İ.Ö. 2000), kimmer istilasından (İ.Ö. VIII. yy.) sonra sırasıyla Phrygialılar'ın (İ.Ö. VII. yy. başları), Lydialılar'ın (İ.Ö. 620), Persler'in (İ.Ö. 546), Büyük İskender döneminde Makedonyalılar'ın (İ.Ö. 334), onun ölümü üzerine komutanlarından payına düştüğü Antigonos'un (İ.Ö. 323), hemen ardından Bergama krallığı'nın ve Romalılar'ın (İ.Ö. I. yy.) egemenliğinde kaldı. Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesi üzerine (İ.S. 395), Bizans devletine (Doğu Roma İmparatorluğu) bağlanan kent, ilk dört haçlı seferi sırasında (1096-1204) bir sınır yerleşimi olarak Bizanslılar'la Anadolu Selçukluları arasında sürekli el değiştirdi. Sonuçta selçuklu hükümdarı Alaettin Keykubat I tarafından fethedildi (1221). Ancak, Moğollar'a karşı Kösedağ* savaşı (1243) yenilgisinden sonra giderek gücünü yitiren Selçuklu devleti parçalanınca, Anadolu beyliklerinden Germiyanoğulları'nın yönetimine geçen kent (1302), Yıldırım Bayezit tarafından alınıp tüm Germiyanoğulları topraklarıyla birlikte osmanlı ülkesine katıldı (1390). Ankara* savaşı'ndan (1402) sonra Timur'un yeniden canlandırdığı beylik, son Germiyanoğulları beyi Yakup Bey'in yönetimine verildi; Uşak da beyliğin merkezi oldu. Murat II ile önceden görüşüp anlaşan Yakup Bey'in vasiyeti üzerine onun ölümünden sonra beylik yeniden osmanlı topraklarına katılınca (1429), kent de Anadolu eyaletinin Kütahya sancağına bağlı bir kaza merkezine dönüştü. Tanzimat'tan sonra merkezi Bursa olan Hüdavendigâr vilayetinin Kütahya sancağına bağlı bir kaza merkezi oldu. Balkan* savaşı'ndan (1912-1913) sonra Makedonya'dan, Birinci Dünya* savaşı'ndan (1914-1918) sonra da Batı Trakya'dan gelen göçmenlerin yerleştirildiği Uşak, Sevr* antlaşması'nın (10 ağustos 1920) hemen ardından yunan kuvvetlerince işgal edildi (29 ağustos 1920) ve düşmanı İzmir'e doğru kovalayan türk ordusunca geri alınarak kurtarıldı (2 eylül 1922). Cumhuriyet döneminde 1953'e kadar Kütahya iline bağlı bir ilçe olarak yönetilen Uşak, bu tarihten sonra kendi adını taşıyan ilin merkezi oldu.

• MİMARLIK. Uşak'ta günümüze ulaşan az sayıdaki yapıtların en önemlileri Ulu cami, Burmalı cami ve Çakaloz camisi'dir. Germiyanoğulları döneminde, Yakup Bey tarafından yaptırıldığı (XV. yy. başı) sanılmaktadır. Beylikler ile ilk osmanlı mimarisi arasında geçiş olarak nitelendirilen anıtlardan olan bu yapı çeşitli onarımlarla özgünlüğünü yitirmiştir. Ama mekân dört ayakla üç sahna ayrılmış, orta sahın büyük bir kubbeyle, yan sahınlar üçer küçük kubbeyle örtülmüştür. Taş oyma mihrap ve empire (ampir) üsluptaki taçkapı son dönem onarımlardan kalmadır; minberin kimi bölümleri özgündür. Yapı tekniği ve mimarisiyle XVI. yy.'a tarihlendirilen Burmalı cami, 1769'da onarılmıştır. Yapı biri sonradan eklenmiş iki kare mekândan oluşur. Basık kubbeli ön mekân son cemaat yeri işlevindedir. Ama mekân ise sekizgen kasnağa oturan büyük bir kubbeyle örtülüdür. Taş oyma mihrap mukarnas süslemelidir. Sekizgen kaideli, silindirik gövdeli tuğla minare girişin sağındadır. Taçkapısı üzerinde Abdülhamit II'nin tuğrası bulunan Çakaloz camisi Batı etkilerini yansıtır; ön cephe duvara gömülmüş ayakları bağlayan kemerler, kıvrımlar, dişli kornişlerle süslüdür. Gediz nehri üzerindeki Beylerhan köprüsü (germiyanoğulları ya da erken osmanlı yapısı), Dokuzsele çayı üzerindeki Çanlı köprü (XIII. yy. ortaları) ve Halıpazarı köprüsü (1671) belirtilebilecek öteki anıtlardır.

Uşak halısı, Uşak ve çevresinde atkı ve

Uşak
genel görünüm

çözgü ipliği pamuk, ılme ipliği yünden dokunan, yüksek havlı halılar.

Uşak halıları en parlak dönemini XVI. ve XVII. yy.'da yaşadı. Uşak halılarının klasik örneklerini oluşturan beyaz zemin üzerine madalyon ve yıldız motifli olanları bu dönemde ortaya çıktı. Bu döneme değin halılara egemen olan kırmızı, siyah, beyaz ve koyu mavi zemin üzerine bağımsız geometrik bezemeler biçimindeki desen özellikleri, XVI. yy.'dan başlayarak yerini stilize bitki, hayvan ve insan motifleriyle birbirine bağlanmış daha bütünsel kompozisyonlara bıraktı. Madalyon ve yıldız motifleriyle birlikte kullanılan yan süslemelere göre adlandırılan Uşak halıları, bu türün en özgün örneklerini oluşturdu ve dünyaca ünlendi. Bu dönem Uşak halılarında ortada çevresi sulu büyük bir madalyon ve köşelerde küçük madalyonlar bulunuyordu; boşluklar çeşitli stilize motiflerle doldurulmuştu. Halıların boyutları genellikle küçüktü. XVI. yy.'ın ikinci yarısında daha büyük boyutlu halılar dokunmaya başladı ve kompozisyon çeşitlemeleri arttı. Ortada büyük bir madalyon ve kenarlarda yarım ya da çeyrek madalyonların oluşturduğu kompozisyonlar bu çeşitlemelere temel oluşturdu.

XVI. yy.'da yıldız motifli Uşak halıları da ortaya çıktı. Halı adını birbirine küçük eşkenar dörtgenlerle bağlanmış sekiz kollu yıldızlardan almıştı. XVII. yy.'da gelişen ve yaygınlaşan motif, daha çok küçük boyutlu halılarda kullanıldı, boşluklar çiçekli sarmaşıklarla dolduruldu. Yıldız ve dörtgenlerin bezemelerindeyse sarı ya da kırmızı palmetler, rumiler yaygındı. Motifler üç sıra su ile çevrelenmişti, kırmızı ve mavi temel renkleri oluşturuyordu. XVI. yy.'ın sonlarından başlayarak madalyon ve yıldız motiflerinin çeşitlemeleri de kullanılmaya başladı. Madalyona yakın yıldız motifi, eşkenar dörtgen içine alınmış rozetler, birbirine bağlı yıldız motifleri bu dönemde ortaya çıktı. Beyaz zeminli halı türü XVI. yy. sonunda ortaya çıktı, XVII. yy.'da gelişti. Bunların en önemli özelliği beyaz ya da fildişi rengi zemin üzerine çintemani ve stilize yaprak motifli olmalarıydı.

Yaprak halı, Kula örneği, çerkez örneği, kürt örneği, barhana, acem örneği ve sarp kilit Uşak halılarının öteki türleridir. Teknik yönden yüksek havlı ve çift ilmekli olmaları, dokumada Gördes (türk) düğümünün kullanılması Uşak halılarının başlıca özellikleridir. XVI. ve XVII. yy.'larda dokuma özellikleri ve desenleriyle dünyaca tanınan ve ressamların tablolarına konu olan Uşak halıları, XVIII. yy.'da başlayan fabrikasyona geçiş ve pazara açılma sürecinde giderek özgün niteliklerini yitirdi, fabrikada kullanılan üretim tekniğinin özgün örneklerin kullanılmasına elvermemesi ve yabancı şirketlerin avrupa beğenisine uygun halı üretmeye yönelmesi bu bozulmada önemli rol oynadı. 1929'daki ekonomik bunalımla birlikte başlayan çözülme, Birinci ve İkinci Dünya savaşı yıllarında da sürdü ve Uşak halıları bir gerileme dönemine girdi. Uşak halılarının özgün örnekleri bugün Berlin, New York müzeleri başta olmak üzere pek çok müzede ve İstanbul Türk ve islam eserleri müzesi'ndedir. Uşak halıcılığının canlandırılması yolunda Kültür bakanlığı'nın öncülüğünde çeşitli özel ve resmi kuruluşlarca çaba harcanmaktadır. Bugün Uşak yöresinde dokunan halılarda hav yüksekliği 6-14 mm, ilme sıklığı dm²'de 750-1 240 arasında değişmektedir.

Uşak Arkeoloji müzesi, Uşak'ta 1970'te açılan müze. Müzenin salonunda ve bahçesinde tarihöncesinden başlayarak Bizans dönemine değin çeşitli yapıtlar (seramikler, cam eşyalar, yapı parçaları, heykeller, roma ve bizans sikkeleri, Selçikler kazısı buluntuları) sergilenmektedir.

Uşak Atatürk ve etnografya müzesi, Uşak'ta 1978'de açılan müze. Burada Atatürk'e ait çeşitli eşyalarla, Osmanlı dönemine ilişkin etnoğrafik yapıtlar (ahşap, seramik, metal eserler, halı, kilim vb. dokumalar, geleneksel giysiler) sergilenmektedir.

UŞAKİZADE ABDULLAH EFENDİ → ABDULLAH EFENDİ Uşakizade.

UŞAKKAPAN a. Halk arasında, bebekleri alıp kaçırdığı söylenen bir tür akbaba.

UŞAKLI (Ömer Bedrettin), türk şair (Uşak 1904 - İstanbul 1946). Mülkiye mektebi'ni bitirerek (1927) kaymakamlık; mülkiye müfettişliği yaptı. Kütahya milletvekili seçildi (1943); veremden öldü. Beş hececiler'in şiir anlayışını sürdürdü. Görev yaptığı yurt köşelerinin güzelliklerini, doğayı, özellikle deniz özlemini, kişisel duyguların hece vezniyle ve yalın bir dille anlattı. Şiir kitapları: *Deniz sarhoşları* (1926; yeni baskısı değişikliklerle 1929), *Yayla dumanı* (1934; yeni baskısı seçilmiş şiirleriyle birlikte 1945), *Sarıkız mermerleri* (1940).

UŞAKLIGİL (Halit Ziya), türk romancı, öykücü (İstanbul 1866 - *ay. y.* 1945). Halı tüccarı Hacı Halil Efendi'nin oğludur. Bir kolu İstanbul'da, bir kolu İzmir'de yerleşmiş olan ailesi uşaklıydı. İlköğrenimini Fatih rüştiyesi'nde gördü (1873-1878). Babasının işleri bozulunca İzmir'deki dedesinin yanına gitti; İzmir rüştiyesi'nde okumaya başladı (1878). Bir süre sonra yabancı dil öğrenmesi için Mechitariste okulu'na yatılı olarak verildi. Bu sırada fransızcadan çeviriler yapmaya başladı. İki arkadaşıyla *Nevruz* dergisini çıkardı (1884). Okulu bitirince bir süre babasının ticarethanesinde çalıştı. Daha sonra Osmanlı bankası'na memur oldu; bir yandan da İzmir rüştiyesi'nde fransızca öğretmenliği yaptı. Bu sırada bir arkadaşıyla *Hizmet* adlı gazeteyi kurdu (1886); orada mensur şiir, öykü, roman (*Sefile* -yarım kalmıştır-, *Nemide, Bir ölünün defteri, Ferdi ve şürekâsı*) türlerinde ilk yapıtlarını yayımladı. İstanbul'a yerleşerek (1893) Reji idaresi'nde memur oldu. Bu dönemde Recaizade Mahmut Ekrem'in aracılığıyla Edebiyat-ı cedide topluluğuna katıldı. *Mai ve siyah* romanı *Servet-i fünun* dergisinde tefrika edildi (1896-1897). Bu dergide yazılarını, öykülerini, *Aşk-ı memnu* (1899-1900), *Kırık hayatlar* (1901-1902 -yarım kalmıştır-; kitap halinde yay. 1924) gibi romanlarını yayımladı. Bu yıllarda *İkdam* gazetesinde küçük öyküleri çıktı. (Yaşamının bu dönemine kadar olan anıları *Kırk yıl* [4 c, 1906] adlı kitabındadır.) İkinci meşrutiyet'ten sonra bir süre Edebiyat fakültesi'nde Batı edebiyatı okuttu (*Tarih-i edebiyat-ı garbiyeden fransız edebiyatı dersleri, Yunan tarih-i edebiyatı, Latin tarih-i edebiyatı, İspanyol edebiyatı, Alman tarih-i edebiyatı* [1913-1914] gibi bazıları tamamlanmamış yapıtları bu döneme aittir). Mehmet V'in sarayında mabeyn başkâtibi oldu (1909) [*Saray ve ötesi* (3 c, 1940-1942) adlı anı kitabı bu dönemle ilgilidir]. İttihat ve Terakki yönetimince zaman zaman yurtdışında (Paris, Bükreş, Almanya, İsviçre) kendisine bazı siyasal nitelikli görevler verildi. Tütün inhisarı şirketi yönetim kurulu başkanlığı yaptı. Son yıllarını Tiran elçiliğinde görevliyken ölen oğlu Vedat'ın acısıyla (bu olayla ilgili izlenimleri *Bir acı hikâye* [1942] kitabındadır) Yeşilköy'deki köşkünde geçirdi. H. Z. Uşaklıgil'in sanatında olduğu gibi türk romancılığında da bir dönüm noktası oluşturan *Mai ve siyah* romanı yeni bir düzyazı dili özellikle de sözdizimi bakımından batı edebiyatından esinlenen yenilikler getirmiş ve türkçede çağdaş bir roman anlatımı oluşturmuştur. Ana çizgileriyle gerçekçi olan yapıt istibdat dönemindeki aydın gençliğin toplumsal ve bireysel durumunu, basın dünyasını, yaşanan umut kırıklıklarını yansıtır. Yazarın en olgun romanı sayılan *Aşk-ı memnu* aşktan başka düşünceleri ve dertleri olmayan, çalışmadan yaşayan, alafrangalık düşkünü kadın-erkek kahramanları ve onların aracılığıyla toplumsal bir tabakanın yaşamını canlandırır. Bu yapıtta hareketler, tasvirler, hemen bütün kahramanları kuşatan kıskançlık başta gelmek üzere türlü duygu ve davranışlara yönelik çözümlemeler olayların yürüyüşünü hızlandıracak ve karakterlerin gelişmesini sağlayacak yolda, ölçülü ve dengeli biçimde işlenmiştir. Olayların örülüşü, dış ve iç dünyaların anlatılmasındaki denge bakımından ustalık taşıyan yapıt, toplumsal gerçeği roman dışı bir anlatımla değil roman koşulları ve "roman gerçeği" içinde vermesiyle dikkati çeker. Bütün bunlar türk romancılığının gelişiminde önemli başarı noktaları oluşturur. Orta ve yoksul tabakadan insanları konu edinen, günlük yaşamın doğallığı içinde geçen *Kırık hayatlar*, yazarın daha önceki sanatlı anlatımından, süslü tasvirlerinden oldukça uzaktır. İkinci meşrutiyet'ten sonra *Sabah* gazetesinde tefrika edilen *Nesl-i âhir* (1908-1909) "istibdat idaresine karşı ruhunda isyan taşıyan genç nesli", onların toplumsal bunalımlarını, siyasal görüş ve eylemlerini ele alır; siyasal baskıları, hafiyeleri, haksız servet edinenleri, yoksul halkın yaşamını sergiler; ancak bütün bunları oluş halinde ve olayların içinde eriterek canlandırmamış, zaman zaman siyasal makale ve fıkra anlatımına yönelmiş görünür. Romanlarında konuyu genellikle aydın tabakanın yaşamından çıkaran yazarın öyküleri halktan insanları, halkın yaşayışını, gelenek ve görenekleri anlatır (*Ferhunde Kalfa* [*Bir yazın tarihi*, 1900]; *Mahalleye mevkuf, Sade bir şey* [*Solgun demet*, 1901]). Konular kendi yaşamından (*Kırık oyuncak* [*Solgun demet*]), aile çevresinden (*Ferhunde kalfa, Mahalleye* [illegible] *Raife Molla, Altın Nine* [*Bir* [illegible] *hikâye-i sevda*, 1922]; *Ruziye Kadın, Âyin-i şikem* [*Aşka dair*, 1935]), mahalle ve işyeri çevrelerindeki gözlemlerinden (*Keklik İsmail, Veznedar muavini* [*Bir hikâye-i sevda*]) kaynaklanır. Anlatımları oldukça sade olan bütün bu yapıtlarda canlandırdığı yerli insan portreleri ve yerli yaşamla yazar, çağının gerçekçi bir gözlemcisidir. Sanat görüşünü ortaya koyan, dil ve edebiyatla ilgili düşüncelerini içeren makaleleri *Sanata dair* (3 c, 1938-1955) yapıtında derlenmiştir. (→ Kayn.)

Ömer Bedrettin Uşaklı

UŞAKLIGİL (Latife) → LATİFE HANIM.

UŞAKLIK a. **1.** Uşağın yaptığı iş. **—2.** *Halk.* Çocukluk. **—3.** *Halk.* Döl yatağı. **—4.** Bir kimsenin çıkarı için, onuru pahasına başka bir kimseye gösterdiği bağımlılık. **—5.** *Uşaklık etmek*, onuru pahasına bir kimsenin her istediğini ya da dediğini yerine getirmek.

UŞAKOV (Simon Fyodoroviç), rus ressam ve gravürcü (? 1626 - Moskova 1686). İkona resmi ile gerçekçi dindışı resim arasında bir geçiş sanatçısı olan Uşakov yapıtlarında ışık-gölge tekniğini kullandı.

Halit Ziya Uşaklıgil

UŞAKOV (Dmitriy Nikolayeviç), rus dilbilimci (Moskova 1873 - Taşkent 1942). Rus lehçebilimi uzmanıydı. Aynı zamanda 4 ciltlik bir sözlüğün yöneticiliğini yaptı: *Dictionnaire de la langue russe* (fr. çev.) [Rus dili sözlüğü, 1935-1940].

UŞB → AŞB.

UŞBA ("Yağmur dağı"), Orta Kafkasya'da dağ, iki tepesi vardır: kuzey tepesi, 4 700 m (ilk tırmanışı, 1888'de, J. G. Cockin ve U. Almer gerçekleştirdi) ve güney tepesi (1903'te R. Helbling, A. Weber, F. Reichert, A. Schulze ve O. Schuster tırmandı).

UŞEBTİ a. Heykc. ŞAUABTİ'nin eski eşanlamlısı.

Uşi → OUCHY.

Uşi (Ouchy) antlaşması, 1911-1912 Türk-İtalyan savaşı'na son veren barış belgesi (15-18 ekim 1912). Balkan* savaşı'nın başlaması üzerine (8 ekim 1912), Trablusgarp* savaşı'na son vermek zorunda kalan Gazi Ahmet Muhtar Paşa kabinesi, İtalya'dan barış istedi. Böylece İsviçre'de Lozan kentinin limanı olan Uşi (Ouchy) kasabasında bir araya gelen osmanlı delegeleri Mehmet Nabi ve Rum-

beyoğlu Fahrettin beylerle italyan delegeleri Pietro Bertolini, Giuseppe Volpi ve Guida Fusinato arasında ilk üç parçası gizli (15 ekim) ve son parçası da açık (18 ekim) olmak üzere 4 parçadan oluşan bir barış antlaşması imzalandı (1912). Gizli belgelerin önce imzalanmasının nedeni, Osmanlı devletinin Trablusgarp'la Bingazi'yi İtalya'ya bırakmış gibi görünmemek için bir özerklik fermanı yayımlaması konusunda anlaşmaya varılması; öte yandan, İtalya'nın da savaş sırasında yayımladığı ilhak bildirgesini, antlaşma gereğince halifelik makamına verilen haklarla uyuşturacak yeni bir bildiri yayımlamayı gerekli görmesiydi. 15 ekimde imzalanan ilk gizli belgelerle 18 ekimde imzalanan 11 maddelik açık antlaşmanın başlıca hükümleri şöyle özetlenebilir: 1. Türkiye Trablusgarp ve Bingazi'yi, İtalya da buna karşılık işgal ettiği adaları (Onikiada) hemen boşaltacaktır (ancak, bu maddeye karşın İtalyanlar, Balkan savaşı sırasında yunan donanmasının işgalini engellemek bahanesiyle adaları boşaltmaktan vazgeçtikleri gibi, daha sonra Onikiada'yı da kendi topraklarına kattıklarını resmen açıkladılar); 2. islam dininin bağımsızlığını kabul eden İtalya, hutbelerde halifenin adının okunmasına, padişahın bu topraklarda "Naib üs-sultan" unvanıyla bir temsilci bulundurmasına, bu temsilcinin ödeneğini yerel gelirlerden almasına, Trablusgarp ve Bingazi kadısının şeyhülislamlıkça atanmasına ve bu kadı tarafından seçilecek naiplere de yerel gelirlerden aylık verilmesine, Evkaf'ın bağımsızlığına, yerli eşrafın da katılacağı bir meclis tarafından yeni yönetim ilkelerinin saptanmasına kayıtsız şartsız uyacaktır; 3. Naib üs-sultan'la kadı atanmadan önce Babıâli, italyan hükümetinin onayını alacaktır; 4. Trablusgarp ve Bingazi'den Düyunu umumiye'ye para verilmesi işlemi sürdürülecek ve yıllık taksit miktarı 2 milyon italyan liretinden (yaklaşık 90 bin osmanlı altını) aşağı olmayacaktır; 5. kapitülasyonların kaldırılması konusunda italyan yönetimi Babıâli'ye yardım edecektir.

Sonuçta "Afrika-i osmani" (Osmanlı Afrikası) denen iki büyük türk eyaleti ve Onikiada Uşi antlaşması'yla osmanlı yönetiminden çıktı.

UŞNU, İran Azerbaycanı'nda bölge ve küçük kent; kent, Urmiye'nin 55 km kadar G.'inde, Türkiye-Irak sınırları yakınındadır.
—*Tar.* Bölgede ele geçen, İspuini ve Menua'ya ait bir yazıt, yöre tarihinin Urartular'a değin uzandığını gösterir. Hıristiyanlığın yaygın olduğu dönemde, nesturi başrahibi Denha, Suriye nesturiliğinin merkezini Uşnu'ya aktardı (1271). Kent çevresinde sanat tarihi açısından önemli kilise kalıntıları vardır. Daha sonra bölgeye Zerzalar yerleşti.

ut

UŞŞAK çoğl. a. (ar. *ᶜāşıḳ*'ın çoğl. *ᶜuşşaḳ*). *Esk.* Âşıklar.

UŞŞAK a. Müz. Türk müziğinde bir basit makam. (Pes tarafta bir uşşak dörtlüsüne, tiz tarafta bir buselik beşlisinin eklenmesiyle meydana getirilir. Makam çıkıcı olarak kullanılmıştır. Kararı dügâh [*la*]; güçlüsü neva [*re*]; donanımı *si* koma bemolüdür [*si* ♭]. Bugün elde 1 500 kadar uşşak yapıt vardır.)

UŞŞAKAŞİRAN a. Müz. Türk müziğinde eski bir bileşik makam. (Kantemir'in darbı fetih usulündeki peşrevi eldeki tek örnek olarak gösterilir.)

UŞŞAKGERDANİYE a. Müz. Türk müziğinde bir bileşik makam. (Günümüze ulaşan örneği yoktur.)

UŞŞAKGEVEŞT a. Müz. Türk müziğinde bir bileşik makam. (Günümüze ulaşan örneği yoktur.)

UŞŞAKİYE a. Halvetilik tarikatının Buhari Uşaki (1475-1592) tarafından kurulan kolu.
—ANSİKL. Buhara doğumlu olduğundan Buhari, Anadolu'da Uşak'a yerleştiğinden Uşaki diye anılan Hasan Hüsamettin Efendi, önceleri kübreviye ve nakşibendi tarikatı ileri gelenlerinden feyz aldı. Daha sonra halvetiye tarikatına girdi. Ölümünden sonra müritlerinin oluşturduğu tarikat *uşşakiye* diye anıldı. Halvetilik gibi bu tarikatta da zikre büyük önem verilir. Oruç ibadeti de tarikatta büyük yer tutar; uşşakiler, çoğunlukla bütün yıl boyu oruç tuttuklarından kendilerine *saim üd-dehr* (bütün yılı oruçla geçiren) de denir.

UŞŞAKMAYE a. Müz. Türk müziğinde bir bileşik makam. (Maye makamının segâh makamı ile segâh perdesinde kalan şeklidir.)

UŞŞAKNEVRUZ a. Müz. Türk müziğinde bir bileşik makam. (Günümüze ulaşan örneği yoktur.)

UŞŞAKSELMEK a. Müz. Türk müziğinde bir bileşik makam. (Günümüze ulaşan örneği yoktur.)

UŞŞAKŞEHNAZ a. Müz. Türk müziğinde bir bileşik makam. (Günümüze ulaşan örneği yoktur.)

UT a. (esk. türkç. *uvut*'tan). **1.** Utanma duygusu; ar. **—2.** *Ut yeri*, insan bedeninde gösterilmesi ayıp sayılan yer, edep yeri.

-UT → T.

UT a. (ar. *ᶜūd*, ağaç, ödağacı'ndan). Müz. Türk müziğinde kullanılan beşi çift biri tek altı telli, mızrapla çalınan bir saz.
—*Esk. Ud-ı kadim*, XV. yy.'da türk müziğinde kullanılmış bir ut çeşidi ‖ *Ud-ı kâmil*, XV. yy.'da türk müziğinde kullanılmış bir ut çeşidi.
—ANSİKL. Armut biçiminde büyük gövdeli bir saz olan ut kucağa alınarak çalınır. Maun, gül, ceviz, kelebek, ardıç, gürgen vb. ağaçlardan yapılır. Sırt kısmı 17, 19, 21 dilimli olup aralarında filetolar bulunur. Göğüs kısmıysa genellikle köknar ağacından ve üç parçadan oluşur. Göğsün incelen yerinde bir sap, sapın üzerinde de 12 burgusu vardır. Göğüs üzerinde ikisi küçük, biri daha büyükçe üç yuvarlak delik, deliklerin üstünde de oymalı kafesler bulunur. Ses alanı en az üç oktavdır. Çift teller aşağıdan yukarıya şöyle düzenlenir: birinci tel gerdaniye, ikincisi neva, üçüncüsü dügâh, dördüncüsü hüseyniaşiran, beşincisi yegâh. Tek kalın tel ise kaba dügâh ya da kaba buseliktir. Kalın tel kimi ut sanatçılarınca gerdaniye telinin altına, kimilerince de yegâh telinin üstüne takılarak kullanılır. Bu tele *bam teli* de denir. Çok eski bir saz olan ut, Farabi tarafından geliştirilerek bugünkü biçimini almıştır. XVIII. yy.'a kadar Avrupa'da da kullanıldı.

F. Gohier

UT a. (*Ut* [*queant laxis*] dizesinden). DO'nun eski eşanlamlısı.

UT, ing. UNIVERSAL TIME *(evrensel zaman*)*'ın uluslararası kısaltması.

UTA a. Asalakbil. Burun ve ağız mukozalarında ortaya çıktığı zaman, Yeni Dünya (Orta ve Güney Amerika) deri-mukoza leishmanyozunun ülserli biçimine verilen ad.

UTAÇICILIK a. Psik. → TEŞHİRCİLİK.

UTAGAVA KUNİSADA, japon estamp ustası (1786-1864). Edo'da (bugün Tokyo) Utagava Toyokuni'nin tilmizi, sonra da 1830'da Toyokuni III adını alarak Utagava okulunun başkanı oldu. Resimlemeleri ile oyuncu ve güzel kadın portrelerinde uzmanlaştı.

UTAGAVA KUNİYOŞİ, japon estamp ustası (1797-1861). Edo'da (bugün Tokyo) Toyokuni'nin tilmizi olan sanatçı, oldukça batılı bir tarzda ortaya koyduğu oyuncu ve savaşçı portreleri, balık ve manzara resimleriyle ukiyo-e okulunun en iyi son temsilcilerinden biridir. Dövme çalışmalarıyla da ün kazandı.

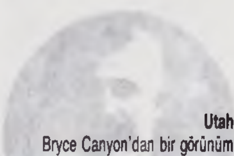
UTAGAVA TOYOHARU, japon estamp ustası (Bungo, bugün Oita ili, 1735 - Edo, bugün Tokyo, 1814). Uzun bir *ukiyo-e* sanatçıları zincirini başlatan Toyoharu batı perspektifiyle belirginleşen manzara estampının öncüsü sayıldı; bu perspektifin bir çerçeve oluşturduğu 2-3 kişilik topluluklar halinde ayakta duran kadınların köşeli yüz çizgileri XIX. yy.'ın en gözde üslubunun habercisidir.

UTAGAVA TOYOKUNİ, japon estamp ustası (Edo, bugün Tokyo, 1769 - ? 1825). Toyoharu'nun öğrencisi olan sanatçı, oyuncuları sahnede betimlemede ya da büstlerini yapmada uzmanlaşıp, duyarlılıktan yoksun, dekoratif bir üslup geliştirerek Utagava okulunun basmakalıp tarzını başlattı.

UTAH, Utah eyaletinde (ABD) göl, Wasatch dağlarının batı eteğinde; 388 km². Jordan ırmağı aracılığıya Great Salt Lake'e dökülür.

UTAH, ABD'nin batısında eyalet; 219 932 km²; 1 813 000 nüf. (1992). Merkezi *Salt Lake City*. Eyalet, B.'dan D.'ya doğru, Büyük Havza'nın bir bölümü olan yüksek bir platoyu (1 500 m), Wasatch ve Unita (4 000 m'yi aşar) dağlarını ve Colorado platolarının (2 000 m) bir bölümünü kapsar. Dağlar bir yana bırakılırsa, her yerde çöl iklimi egemendir: yıllık yağışlar 250 mm'nin altındadır. Great Salt Lake, tatlısulu eski bir gölün kuruma sonucu ufalmasıyla ortaya çıkmıştır.

XIX. yy.'da Mormonlar Wasatch eteklerinde sulu tarımı geliştirdiler. Bugün; 400 000 ha'ı sulanan 5 Mha'lık tarım alanın-

Utah
Bryce Canyon'dan bir görünüm

da yem bitkileri, meyveler, şekerpancarı üretilmektedir. Ama asıl zenginlik kaynağı madenlerdir: bakır, altın, gümüş, kurşun, çinko, petrol. Başlıca yerleşme alanları: *Salt Lake City* ve Wasatch eteklerindeki *Provo*. *Sunny Belt* içinde yer alan Utah'ın nüfusu hızla artmaktadır: 1970 -1980 arasında % 38.

—Tar. Eyaletin tarihi ancak 1847'de, Brigham Young'un öncülüğündeki ilk Mormonlar'ın bölgeye yerleşmesiyle başladı. 1849'da bir *Çöl eyaleti* kurulduysa da, ülkenin öbür yanından gelen (1869) mormon olmayan kolonların (liberal parti) Brigham Young'un izleyicileriyle uyuşamaması üzerine, sonunda liberallerin üstün geldiği (1891) uzun bir üstünlük mücadelesi başladı. Utah 4 ocak 1896'da ABD'nin 45. eyaleti oldu.

UTAKAMUND, Hindistan'da (Tamil Nadu) kent, Nilgiri dağlarında, 2 286 m yükseltide; 78 277 nüf. İklimi sağlığa yararlı tedavi merkezi. Çay işleme. Tekstil sanayisi.

UTAMARO KİTAGAVA, japon estamp ustası (1753 - Edo, bugün Tokyo, 1806). Toyoaki ya da Toyoşo adıyla imzaladığı, Torii Kiyonaga ve Harunobu üslubundaki bir dizi yapıtın ardından, 1782'de Utamaro adını aldı ve bu adla ukiyo-e sanatının en büyük ustalarından biri oldu. Resimli kitapları (*Resimli böcekler kitabı*, 1788; *Denizin çekilmesinin nimetleri*, 1789; *Kuşlar üzerine yergili şiirler*, 1790) ince bir gözlem yeteneğine tanıklık eder. Ancak Utamaro özellikle "büyük çehreli" kadınlara yer veren çok kişisel bir üslupla *(okubi-e)*, kadın çekiciliğini, muzaffer ya da bıkkın yüz anlatımlarını, çıplak tenleri betimleyen bir portrecidir. Böylelikle, *nişiki-e*'nin görülmemiş bir anlayışta kullanımı ya da çokrenkli gravür tekniğiyle, geniş siyah yüzeylerle dengelenen çeşitli renklerin zarif uyumuyla belirginleşen bir dizi yapıt ortaya çıkar: "Kadın fizyognomonisi üzerine on etüd", "On kadın yüzü tipi", "Eğlence semtlerinin on iki saati", "Genç kızların güneş saati", "Kadın uğraşılarının seçilmiş aynası" vb.

Özellikle 1804'te siyasal nedenlerle tutuklandıktan sonra (bunun izlerini yaşamının sonuna dek taşıyacaktır), sanatçının çizgileri giderek katılaşır ve gereksiz yinelemeler çoğalır.

Utanapiştim, *Gılgamış* destanı*nda, Tufan'dan kurtulan adama verilen ad. Ubaratutu'nun oğludur ve adı çoğunlukla "Hayatı gören" diye çevrilir. Ailesi ve "tüm canlıların tohumu" ile birlikte koruyucusu tanrı Ea'nın hoşgörüsüne sığınarak Tufan'dan kurtulmuştur. Daha sonra tanrılar ona ölümsüzlüğü bağışlar ve "ırmakların ağzı"na yerleştirirler. "Uzaktaki" diye tanınan Utanapiştim, Sümerler'e göre, güneşin doğduğu Dilmun'da yaşardı.

UTANÇ a. **1.** Onurun, şerefin incinmesinden kaynaklanan alçalma, küçülme duygusu; onursuzluk, yüzkarası: *Bu ailemiz için büyük bir utanç.* **—2.** Yakışıksız bir davranışta bulunduğunun bilincine varan, bundan pişmanlık duyan ya da başkalarının olumsuz eleştirilerine uğrayacağından korkan kimsenin duygusu: *Yaptığından hiç de utanç duymuyordu. Utancını gizlemeye çalışmak. Utancından kıpkırmızı olmak.* **—3.** *Utanç duvarı*, İkinci Dünya savaşı'ndan sonra Doğu ve Batı Berlin'i ayırmak için yapılmış olan duvara Batılılar'ın verdikleri ad. || *Utancından yerin dibine geçmek*, çok utanıp gizlenecek yer aramak: *Beni bu durumda görünce utancından yerin dibine geçtim.*

UTANÇ BİTİ a. Böcbil. KASIK BİTİ'nin eşanlamlısı.

UTANDIRMAK → UTANMAK.

UTANGAÇ sıf. **1.** Ürkeklik, çekingenlik, kendine güvensizlik vb. yüzünden başka kimselerin yanında rahat konuşup, özgürce davranamayan bir kimse için kullanılır; sıkılgan, mahçup: *Utangaç bir genç kız.* **—2.** Utangaçlığı ortaya koyan bir şey için kullanılır: *Utangaç bir bakış, bir gülüş.*

UTANGAÇLIK a. **1.** Utangaç olma durumu; sıkılganlık. **—2.** Utangaç bir kimsenin niteliği; sıkılganlık.

UTANGAN sıf. *Yörs.* Utangaç, sıkılgan.

UTANIŞ a. Utanmak eylemi ya da biçimi.

UTANMA a. **1.** Utanmak eylemi. **—2.** Utanma duygusu; hicap: *Hiç utanması yoktur.*

UTANMAK gçz. f. **1.** Kendi ya da başka birinin neden olduğu bir şeyin, bir durumun onur kırıcılığı ya da gülünçlüğü nedeniyle ezici bir küçüklük, bir alçalma duygusu içinde olmak; utanç duymak, mahçup olmak: *O mektubu hatırladıkça hâlâ utanırım. Yaptıklarından, geçmişinden utanmak.* **—2.** *Bir şeye, bir şey yapmaya utanmak*, onuru kırılmak, ayıplanmak, gülünç olmak vb. korkusuyla onu yapmaktan çekinmek: *Geçen ay ondan borç almıştım, bu ay bir kez daha istemeye utanırım. O sözleri sizin yanınızda yinelemeye utanırım. Yalan söylemeye utanmıyor musun?* **—3.** *Bir kimseden utanmak*, bir olay, bir durum nedeniyle o kimseye karşı utanç duygusu içinde olmak: *Babasından çok utanmış, onun yüzüne bakamaz olmuştu;* kendisini yakından ilgilendiren bir kimsenin yaşam biçiminden, davranışından vb. utanç duymak: *Hırsızlık yapan kardeşinden çok utandığını söylüyor.* **—4.** Çekingen davranmak, çekinmek: *Kalabalık karşısında şarkı söylemez, utanır.* **—5.** *Utanıp arlanmak, utanıp sıkılmak*, çok utanmak, mahçup olmak.

◆ **utandırmak** ettirg. f. **1.** *Bir kimseyi utandırmak*, onun utanmasına, utanç duymasına yol açmak: *Davranışı buradaki herkesi utandırıyor. Bu kabalığıma karşı gösterdiği anlayış beni utandırmıştı.* **—2.** *Bir kimseyi utandırmak*, yaptığı bir hareketle kendisine güvenmiş olan bir kimseyi zor durumda bırakmak; yüzünü kara çıkarmak: *Seni onlara ben önerdim, beni utandırma.* **—3.** *Bir kimseyi utandırmak*, onda bir minnet duygusu, bir yetersizlik, bir tedirginlik duygusu uyandırmak; mahçup etmek: *İltifatlarınla beni utandırıyorsun. Çok cömertsiniz, bizi utandırıyorsunuz.*

UTANMAZ sıf. ve a. Utanma duygusu olmayan, utanılması gereken davranışları hiç sıkılmadan yapan kimse için kullanılır; arsız, yüzsüz: *Ne utanmaz adam!*

UTANMAZCA be. Hiç utanıp sıkılmaksızın: *Utanmazca konuşmak.*

◆ sıf. Utanmaz bir biçimde yapılan: *Utanmazca sözler.*

UTANMAZLIK a. Utanma duygusundan yoksun olma, utanmazca davranış; yüzsüzlük, arsızlık: *Bu senin yaptığına utanmazlık denir.*

UTARİT öz. a. (ar. *ᶜuṭārid*). Esk. gökbil. Merkür gezegeni.

—Ed. Divan edebiyatında genellikle yazı ustalığıyla ilgili benzetme öğesi.

—ANSİKL. Ed. Divan edebiyatında Utarit gökyüzünün, feleğin kâtibi (debir-i felek), münşisi (münşi-i çarh, münşi-i kaza) diye adlandırılır. Talihi bu gezegene bağlı olanlar zeki, güzel konuşan, ancak vefasız, hileci kimselerdir. Utaritten söz edilirken çoğu kez kalem (kilk) de birlikte anılır: *"Necm-i bahtında bulur lamia-i is'adı / Ne zaman kilk-i Utarit çıkarırsa takvim"* (Utarit'in kalemi ne zaman takvim düzenleyecek olsa saadet nurunu senin bahtının yıldızında bulur) [Sünbülzade Vehbi].

UTBE BİN REBİA, mekkeli müşriklerin islam dinine çağrıdan vazgeçmesi için Hz. Muhammet'e gönderdikleri elçi (VII. yy.). Utbe, Hz. Muhammet ile görüşmesi sırasında islama çağrıdan ve Mekkeliler'in dinlerini kötülemekten vazgeçmesi durumunda kendisine her türlü dünyalığı bağlayacağını bildirdi. Hz. Muhammet ise, dine çağrı konusunda Kuran ayetlerini okuyarak görevini yerine getirmek zorunda olduğunu anlattı. Bu ayetlerin etkisinde kalan Utbe, Mekke'deki müşriklere "Siz dilediğinizi yapın; ancak ben kendimi bu savaşımı sürdürecek güçte görmüyorum" dedi. Böylelikle, mekkeli müşriklerin bu yoldaki girişimleri sonuçsuz kaldı.

UTBİ (Ebu Nasr Muhammet bin Abdülcebbar), iranlı tarihçi (Rey 961 - ? 1040). Genç yaşta gittiği Horasan'da Samaniler'den Muhammet Simcuri'nin kâtibi oldu. Sonra, sırasıyla gazneli Sebük Tigin, sultan Mahmut ve oğlu sultan Mesut'un emrinde çalıştı. Sebük Tigin ve Sultan Mahmut dönemlerinin 1018'e kadarki olaylarını içeren ünlü *Tarih-i Yemini* ya da *Tarih-i Utbi* adlı yapıtını yazdı. Bu yapıtına karşılık, ödül olarak bir tür posta müdürlüğü olan Kenc Rustak beridliğine atandı. Ancak, çevresindekilerle anlaşamadığı için görevinden uzaklaştırıldı. Ölüm tarihi dışında yaşamının son dönemi hakkında bilgi yoktur.

Réunion des musées nationaux

Utamaro Kitagava
Deniz kabukları toplayan kadınlar
estamp, 1798'e doğr.
Guimet müzesi, Paris

UTC, ing. UNİVERSAL TİME COORDİNATE *(düzenleşik evrensel zaman*)*'ın uluslararası kısaltması.

UTÇU a. **1.** Ut çalan kimse; udi. **—2.** Ut yapan ve / ya da satan kimse.

UTEKA çoğl. a. (ar. *ᶜatîk*'in çoğl. *ᶜuteḳā*). *Esk.* Serbest bırakılmış cariyeler ya da köleler, azatlılar.

UTELER, Kuzey Amerika ovalarında yaşayan uto-aztek ailesinden Kızılderililer. Uteler, günümüzde Utah, Yeni Meksika ve Colorado'da kendilerine ayrılmış yerlerde yaşamaktadırlar. İspanyol kolonları tarafından ülkeye atın getirilişi (XVII. yy.), kültürlerinin altüst olmasında kesin bir rol oynadı. Great Plains bölgesine (Colorado'nun orta kısmı ve batısı, Utah'ın doğusu, Yeni Meksika) doğru göç ettiler ve her biri bir şefin yönetiminde on iki bağımsız aile topluluğu biçiminde örgütlendiler. Önceleri toplayıcılık ve avcılıkla (tavşan) geçinen Uteler, daha sonra yağmacılıkla, komşu kabilelere karşı düzenledikleri akınlarla ve bu yoldan ele geçirdikleri tutsaklıkları satarak geçinmeye başladılar. Savaşçılık değerlerine verdikleri önem, o zamana kadar şaman mitolojisine (kırkurdu, kurt) dayanan dinsel törenlerinin değişmesine yol açtı.

UTERUS a. (lat. sözc.). DÖLYATAĞI'nın eşanlamlısı.

UTETHEİSA PULCHELLA a. Tropikal

bölge kökenli göçmen kelebek. (Tırtılı bodur bitkilerde yaşar. *Arctiidae* familyası.)

U THANT (Sithu) → THANT.

UTHOFF (Ernst), alman asıllı şilili dansçı ve bale öğretmeni (Duisburg 1904). Folkwang Ballet'teyken (1927) Kurt Jooss' un *Der Grüne Tische*'sindeki (1932) Standard Bearer rolünü üstlendi. 1941'de Şili' ye yerleşti ve bir okul açarak, 1965'e kadar kendisinin yöneteceği gelecekteki Şili Ulusal balesi'nin çekirdeğini oluşturdu. — Oğlu MICHAEL (Santiago 1943), School of American Ballet ve Martha Graham'ın okulunda yetişerek, 1973'te Hartford Ballet Company'nin sanat yönetmeni oldu.

U THONG ya da **UTHONG,** Tayland' da (Suphanburi ili) kent, Bangkok'un yaklaşık 100 km K.-B.'sında. Yenitaş devrinden (taş araç gereçler, çanak çömlek, yarı değerli takılar) XI. yy.'a kadar sürekli insanların yaşadığı kentin bulunduğu alan, XI.-XVII. yy.'lar arasında boş kaldı; XVII. yy.'dan sonraysa zaman zaman ıssız dönemler geçirdi. Birinci tarih döneminden (yaklş. III.-V. yy.) kalma arkeoloji yapıtları Hindistan'la (özellikle Andhra sanatı) ve yunan dünyasıyla ilişkilerin bulunduğunu kanıtlar. VIII.-IX. yy. Dvaravati dönemi (VIII.-XI. yy.) yapıtlarındaysa açık bir Şrivicaya* etkisi görülür: mahayana ikonaları, mücevherler (yalınlıkları, Transbassac'ta bulunanlarla [Oc Eo] benzerlikler göstermeleri nedeniyle Funan sanatına bağlanırlar). Kent alanının, XI. yy.'da, Khmerler'in B.'ya yaptığı baskıların sonucu terk edildiği sanılır.

U Thong üslubu, Dvaravati, Khmer ve Suhotai* sanatlarına özgü çizgiler içeren buddhacı heykelcilik yapıtlarının geleneksel adlandırılması (XIII.-XIV. yy.). Ayuthia* sanatının ortaya çıkışını hazırlayan ve bu sanatın ilk yıllarını kapsayan U Thong üslubunun aynı adı taşıyan kentle bir ilişkisi yoktur; Ayuthia krallığı'nı ve hanedanını kurmuş olan (1350) *U Thong prensi*'ne ("altın beşikli prens") göndermede bulunur.

UTİCA, ABD'de (New York) kent, Mohawk'ın yukarı vadisinde ve Erie kanalı kıyısında; 75 600 nüf. New York'u Büyük Göller'e birleştiren çöküntüdeki konumu sayesinde büyük bir ticari önem kazandı. Sanayi etkinlikleri (makine ve elektrikli gereçler yapımı).

UTİCA. Tar. coğ. Kuzey Afrika'da kent, Kartaca'nın K.-B.'sında. Fenike ticaret merkezi olan Utica, V. yy.'da, belli bir özerkliği korumakla birlikte Kartaca etkisine girdi. İlk iki Pön savaşı'nda Kartaca'ya bağlı kalmasına karşılık üçüncü savaşta Roma'yı destekledi. Özgür site statüsü elde etti, roma birlikleri kente yerleşti. Kartaca'nın yeniden güçlenmesi yüzünden önemini biraz yitirdi ama kent hızla romalılaştı (Hadrianus devrinde koloni oldu) ve III. yy.'da en parlak dönemini yaşadı. Araplar gelince kent terk edildi.
—Arkeol. Yaşlı Plinius'un kentteki Apollon tapınağı'nın sedir ağacından kirişlerini yaklaşık İ.Ö. 1000 yıllarına tarihlendiren bir metnine göre Utica, Afrika'daki en eski fenike yerleşmesi olarak görüldü. Bununla birlikte, Kartaca'da olduğu gibi burada da arkeoloji araştırmaları, geleneksel inanışların yanlışlığını ortaya çıkardı: fenike kentinden bugüne ulaşan tek kalıntı olan nekropolisler İ.Ö. 700'den eskiye tarihlendirilemezler. Hiçbir tofet steli bulunamadığına göre, kentte bu tür tapınaklar yapılmamış olabilir. Bu da buradaki dinsel geleneğin Kartaca'dakinden değişik olduğunu düşündürür. Mezarlar dışındaki arkeolojik kalıntılar Roma dönemindendir: bir cumhuriyet dönemi tiyatrosunun izlerine rastlanmakla birlikte, evler (en güzeli *Çağlayan evi*'dir) ve büyük hamam (eskiden yanlış bir biçimde Kartaca amirallik sarayı olduğu düşünülüyordu) İ.S. II. yy.'dan kalmadır. Tüm bu yapılar güzel mozaiklerle süslüdür.

uti possidetis (*elinizde bulundurduğunuz gibi* anlamında lat. sözc.). Rom. huk. Bir yapıya zilyet olan birini,bu yapıda hak iddia eden üçüncü kişilerin girişimlerine karşı koruyan yasaklama.
—Uluslarar. huk. Bağımsızlığına kavuşmuş yeni devletin sınırlarının, bağımsızlıktan önceki durumunu koruması gerektiğini belirten ilke. Latin Amerika ülkelerinin, daha önce ispanyol sömürgelerinin *audiencia*'larını (mahkemelerini) ayıran sınırları devlet sınırları olarak seçmeleri de statüko ilkesine dayanan *uti possidetis* ilkesi gereğiydi.

UTİTZ (Emil), alman filozof ve estetikçi (Prag 1883 - Jena 1956). Ruhbilimsel bir estetikten yanaydı ve estetikten ayrı bir genel sanat bilimi kurmaya çalıştı. Ona göre bu bilim, yapıtları ve sanatçıları incelemeye yönelirken, estetik de güzelin ve estetik kategorilerin çözümlenmesini yapacaktı. Utitz ayrıca, renk üzerinde ve estetik tarihi üzerinde çalıştı. Başlıca yapıtları: *Die Funktionsfreuden im ästhetischen Verhalten* (Estetik ilişkinin hazsal işlevleri) [1911]; *Grundlegung der allgemeinen Kunstwissenschaft* (Genel sanat biliminin temeli) [1914-1920]; *Ästhetik* (Estetik) [1923]; *Geschichte der Ästhetik* (Estetik tarihi) [1932].

UTKİN (Nikolay İvanoviç), rus gravürcü (Tver 1780 - Petersburg 1863). Petersburg akademisi'nde eğitim gördü, Paris'te Ch. Bervic'in yanında çalıştı (1803-1814). Rusya sarayı'nın gravürcüsüydü (1819), Akademi'de profesörlük yaptı. Portreleri arasında Yekaterina II, Puşkin, Krilov, Suvorov'un portreleri sayılabilir.

UTKU a. (esk. türkç. *utmak*, yenmek, kazanmak'tan *ut-ku*). Bir savaşın, bir savaşımın bitiminde elde edilen mutlu sonuç; zafer.

UTKULU sıf. Zafer kazanmış; muzaffer.

UTLU sıf. *Yörs.* Utangaç, mahçup.

UTM (*Universal Transverse Mercator*'un kısaltması). Haritc. ve Jeod. Batı ülkelerinde, özellikle askeri haritaların üretiminde kullanılan ve elipsoit bir modelin, enine uyumlu silindir gösterimi. (→ MERCATOR İZDÜŞÜMÜ.)

UTMAK g. f. **1.** *Esk.* Yenmek. **—2.** → ÜTMEK.

◆ **utulmak** edilg. f. **1.** Yenilmek. **—2.** → ÜTÜLMEK.

UTO, mısırlı yılan tanrıça. Kendisine özellikle Buto kentinde (Delta) tapılan Uto, Aşağı Mısır'ın ve krallığın kutsal koruyucusuydu (bu bakımdan Nehbet* ile bağdaştırılır). Dikilmiş bir kobra ya da başında Kuzey tacını taşıyan bir kadın olarak betimlenmiştir.

UTO-AZTEKÇE a. (*Ute*, Kuzey Amerika kızılderili halkı ve *aztek*'ten). Kızılderili dil ailesi; Meksika'yla ABD'nin batısında konuşulur ve Komançiler'in, Hopiler'in, Huicholler'in, Shoshoneler'in dilleriyle nahuayı kapsar.

UTPALA, *mavi lotus* anlamına gelen, aslında bir mavi nilüferi *(Nymphea cœrulea)* tanımlayan sanskritçe sözcük. Ay'a bağlı olup (pembe lotusun [*padma*] tersine geceleri açar), Şiva, Ganeşa, Durga, bodhısattva Mancuşri vb.'nin simgesidir. Görünümü, kimi zaman kuru, kimi zaman ıslak bir fırçayı andırır.

■**UTRECHT,** Hollanda'da kent, *Utrecht ilinin* merkezi; 230 358 nüf. (1990); banliyöleriyle birlikte 534 967 nüf. (1991). Yönetim, ticaret (uluslararası fuar), kültür (üniversiteler ve uzmanlık yüksekokulları) ve din merkezi olan Utrecht, ülkenin ortasında, Ren üzerindeki Amsterdam kanalı kıyısında bir karayolu ve demiryolu kavşağıdır. Aynı zamanda bir sanayi (makine ve elektrikli gereçler sanayileri, kimya sanayisi, tekstil, tarıma dayalı besin sanayisi) merkezidir.
—Tar. İ.Ö. 48'de Romalılar, *Trajectum* adlı ilkel bir yerleşme yerindeki sitte Albiobola kalesini kurdular. İ.S. III. yy.'a kadar imparatorluğun kuzey sınırını koruyan bu kale çevresinde gelişen küçük bir yerleşme topluluğu, Utrecht kentinin çekirdeği durumuna geldi. Sint Martin manastırı'nı Merovenjler burada kurdu. VII. yy.'da Frieslandlılar'ın işgal ettiği kenti geri alan Herstallı Pépin, Frieslandlılar'ı hıristiyanlaştırmakla görevlendirdiği anglosakson misyoner Willibrord'u buraya piskopos olarak yerleştirdi (695). 780'de Utrecht, sürekli bir piskoposluk merkezi durumuna geldi. Vikingler tarafından yakılan (IX. yy.) ve çok geçmeden yeniden kurulan kentin, hem güçlü bir kilise prensliğinin başkenti, hem de çok mürreffeh bir ticaret ve sanayi (kumaşçılık) merkezi durumuna gelmesi, piskopos ve zengin burjuvalar arasında anlaşmazlıklara yol açtı. XIV. yy.'dan başlayarak kent, iktisadi bakımdan daha iyi yerlerde kurulan kentler (Amsterdam) tarafından gölgede bırakıldı. Evlilik dışı oğlu David'in Utrecht piskoposluğuna (1456-1496) getirilmesini sağlayan İyi Philippe, gerçekte bu kilise prensliğini Bourgogne devletlerine kattı ve daha sonra bu prenslik kesin olarak Habsburglar Hollandası'na katıldı (1528). 1559'da kent, başpiskoposluk durumuna getirildi. Calvinciliği benimseyen kent,

Ch. Sappa C. E. D. R. I.

Utrecht
eski kentten bir görünüm

M. Levassort

Utrecht'te Domtoren (katedralin can kulesi) [XIV. yy.] ve Oudegracht (Eski Kanal)

ispanyol egemenliğine karşı ayaklandı (1577) ve Orange sülalesini desteklemeye başladı. Yedi protestan eyalet arasında burada, Utrecht Birliği imzalandı (1579) ve bu yedi eyalet, Birleşik Eyaletler durumuna geldi. Sınıflar meclisi ilk toplantılarını, usule aykırı olarak burada yaptı ve 1593'te Lahey'e taşındı. Üniversitesiyle (1636) birlikte calvinci ortodoksluğun merkezi niteliğini kazanan kent, buna rağmen, XVII. yy.'da katolik hiyerarşinin kentte kalmasını hoşgörüyle karşıladı. Ancak piskopos naibinin janseniusçuluk nedeniyle görevden uzaklaştırılması üzerine patlak veren çatışma, 1723'te bir eski-katolik kilisenin kurulmasına yol açtı. Üyelerinin ayaklanmasına ve bir katolik başpiskoposluğun yeniden kurulmasına (1853) rağmen bu kilise, Utrecht'teki varlığını sürdürdü.

—Güz. sant. Sahnı yıkılmış olan XIII.-XVI. yy. gotik katedrali (XIV. yy.'dan kalma güzel çan kulesi); bir bölümü roman üslubunda Sint Pieter kilisesi (XI. yy.); başka kiliseler ve eski konutlar. Yerel arkeoloji ve tarih koleksiyonları, süsleme sanatları, giysi, resim (Van Scorel; Terbrugghen, Van Honthorst, Van Baburen gibi Utrecht okuluna bağlı caravaggiocu ressamlar; XIX. ve XX. yy. bölümü) koleksiyonları içeren Merkezi müze. Başpiskoposluk koleksiyonlarıyla 1979'da kurulan Ulusal din müzesi.

UTRECHT, Hollanda'nın orta kesiminde il; 1 328 km², 1 026 800 nüf. (1991). Merkezi *Utrecht*. Çayırlarla örtülü polderler, ormanlık tepeler kapsayan Utrecht ilinin temel özelliği, Hollanda ulaşımında önemli bir kavşak noktasında bulunmasını sağlayan coğrafi konumu ve çok yoğun biçimde kentleşmiş olmasıdır (Amsterdam'a yakınlığı sayesinde). Hafif sanayisi (özellikle metalürji ve besin) gelişmiş olmakla birlikte, bölgesel ve ulusal düzeyde üçüncü kesim etkinlikleri de (Utrecht, Amersfoort, Zeist ve Baarn'da) giderek ön plana çıkmaktadır.

Utrecht antlaşmaları (1713-1715), bir taraftan Fransa ve İspanya, öbür taraftan üçüncü Avrupa koalisyon devletleri (İmparatorluk hariç) arasında imzalanan antlaşmalar. Bu antlaşmalarla, İspanya Veraset* savaşı son buldu. 29 ocak 1712'de Utrecht'te başlayan barış kongresi sonucunda, Louis XIV 11 nisan 1713'te, İngiltere, Birleşik Eyaletler, Savoia, Portekiz, ve Prusya ile ikili antlaşmalar imzaladı. İspanya kralı Felipe V de İngiltere ve Savoia dükü ile (13 temmuz 1713), ayrıca Birleşik Eyaletler (26 haziran 1714) ve Portekiz ile (6 şubat 1715) antaşmalar yaptı. Bu antlaşmalarla Louis XIV, bir taraftan Felipe V'in İspanya kralı olarak tanınmasını ve İspanyol Amerika'sını elinde tutmasını, öbür taraftan Fransa sınırlarının 1700'de, savaşın başında nasılsa öyle kalmasını sağladı. Fakat antlaşmalarda imzaları bulunan devletler, Fransa ile İspanya'nın birleşmelerine engel olmak amacıyla, Felipe V'in Fransa tahtı üzerindeki bütün haklarından vazgeçmesini Louis XIV'e kabul ettirdiler; ayrıca kraldan önemli toprak ve ticaret ayrıcalıkları elde ettiler. Bu antlaşmalardan en çok yararlanan İngiltere oldu ve Felipe V'i tanımasına karşılık Fransa'nın kraliçe Anne'ı tanımasını, İngiltere tacının protestanlara geçmesini ve Fransa'nın Stuartlar'a yaptığı destekten vazgeçmesini sağladı. Louis XIV, Amerika'da, Saint Christopher adasını, Hudson koyu topraklarını, Acadie'yi ve Newfoundland'ı (fransız denizcilerinin balık tutma hakkı ve balıklarını kurutmak için kuzey-doğu ve kuzey-batı kıyılarına [bundan sonra buralara *French Shore* dendi] çıkma hakları saklı kalmak koşullarıyla) İngiltere'ye bıraktı; Avrupa'da ise bu ülke, Dunkerque kalelerinin silahtan arındırılmasını ve Cebelitarık ile Menorca'nın kendine ait olduğunun Felipe V tarafından tanınmasını sağladı; son olarak ve en önemlisi, çok önemli ticari avantajlar elde etti: Fransa, ona, 1664 tarihli gümrük tarifelerinin yeniden yürürlüğe konulmasını ve en ayrıcalıklı ulus olma hakkını tanıdı; İspanya ise, İngiltere'nin İspanyol Amerikası'ndaki izin* gemisi ve ikamet *(asiento)* [otuz yıl için] gibi 1713 martında tanıdığı iki ayrıcalığın geçerliliğini doğruladı. Birleşik Eyaletler, sayısı, Utrecht (30 ocak 1713) ve Anvers (15 kasım 1715) antlaşmalarıyla saptanan bir garnizonu Barrière*'de bulundurma hakkını korudu; Louis XIV, Lille, Aire, Béthune ve Saint-Venant'a karşılık, Tournai, Menin, İeper ve Veurne'yi Birleşik Eyaletler'e geri verdi ve İspanyol Hollandası geçici olarak Birleşik Eyaletler'e bırakıldı: Karl VI, Rastatt* antlaşması'nı imzaladığı zaman (6 mart 1714), bu yerler kendisine geri verilecekti. Bavyera Seçici prensi, unvan ve eyaletlerinin kendisine geri verileceği ve imparator barış imzaladığında Sardinya'nın kendisine bırakılacağı sözlerini aldı (Rastatt'ta bu son söze uyulmadı). Savoia dükü Vittorio-Amedeo, savaş sırasında kaybettiği Nice ve Savoia'yı geri aldı ve Dauphiné'nin Alpler'in doğusundaki kısmına karşılık Barcelonette vadisini Louis XIV'e bıraktı; ayrıca Felipe V'ten, krallık tacıyla Sicilya'yı aldı. Brandenburg Seçici prensi Friedrich-Wilhelm I'in Prusya kralı unvanı tanındı ve Fransa'ya terk edilen Orange prensliğine karşılık, onun Neuchâtel ve Valentinois prensliği üzerindeki egemenliği kabul edildi, ayrıca İspanyol Gelderland'ını da aldı. Son olarak, Portekiz kralı, Brezilya sınırında Fransız Guyanası'na giren bir toprağı ele geçirdi. Bu antlaşmalar İngiltere'nin denizlerde üstünlüğünü sağlıyor ve Birleşik Eyaletler'in gerilediğini gösteriyordu. Aynı antlaşmalar, Rastatt antlaşması'yla birlikte Avrupa tarihinde önemli bir dönüm noktası oluşturdu. Çünkü, devletler arasında hiçbirinin, hatta üç büyüklerden (İngiltere, Fransa ve Avusturya) kıta üzerinde kendi hegemonyasını kabul ettiremeyeceği yeni bir Avrupa dengesi kurdu.

Utrecht birliği, Hollanda'da yedi protestan eyaletin kurduğu birlik (23 ocak 1579). Hollanda'nın güneyindeki katolik eyaletler arasında kurulan ve İspanya kralı Felipe II'nin yetkisini tanıyan Arras birliği' ne karşı, kuzeydeki yedi protestan eyalet (Hollanda, Zeeland, Utrecht, Gelderland Overijssel, Friesland ve Groningen), Sessiz Willem'in kardeşi Nassaulu Jan'ın girişimiyle, bütün yabancı prenslerin yetkilerini reddetmek için birleşti. Başlangıçta yalnızca askeri bir ittifak olan Utrecht birliği'ne Birleşik* Eyaletler Cumhuriyeti'nin ve bugünkü Hollanda* krallığı'nın çekirdeği gözüyle bakılabilir.

Utrecht kadifesi, Utrecht'e göç etmiş fransız Daniel Havart tarafından ipeğin yerine keçi kılı kullanılarak XVII. yy.'ın sonuna doğru dokunan kadife. (Bu kadife XVIII. yy.'da büyük bir ilgi görmüş ve Fransa'da taklit edilmiştir.)

UTRERA, İspanya'da kent, Andalucía'da, (Sevilla ili), Sevilla'nın G.-D.'sunda; 38 000 nüf. Besin sanayileri.

UTRİLLO (Maurice), fransız ressam (Paris 1883 - Dax 1955). S. Valadon'un evlilikdışı oğlu (Katalan mimar Miguel Utrillo y Molinas küçük Maurice'i nüfusuna geçirdi). Genç yaşta içki içmeye başladı ve bu alışkanlığından kurtulmak için tedavi gördü. Annesinin ve doktorunun önerisiyle, oyalanmak için 1903'te resimle uğraşmaya başladı. Önceleri izlenimci, ancak karanlık bir tarzda çalışmalar yaptı. 1907-08'den sonra daha açık renkler (kolaya ve tebeşir tozuna karıştırılmış boyalar) kullandı. Böylece, dar sokakları, pitoresk kabareleriyle Montmartre'dan ya da Paris banliyösünden esinlenen en iyi yapıtları-

Lauros-Giraudon

Maurice Utrillo
Anse'ta
Saint-Romain mahallesi (1925)
M.N.A.M., C.N.A.C. Georges-Pompidou, Paris

nı (*Norvins sokağı*, 1912, Kunsthaus, Zürich) verdiği, 1914'e kadar süren "beyaz dönem"i başlamış oldu. Alkol tedavisi görmek üzere birçok kez hastaneye yatmasına ve çoğu kez kartpostalları kopya ederek gerçekleştirdiği birbirini yineleyen ve her zaman eşit nitelikte olmayan yapıtlar vermesine karşın giderek ünlendi. 1914'e doğru, çizgilerin ağır bastığı, hatta bölmelenmiş olarak nitelendirilebilecek, daha renkli bir üsluba yöneldi. 20'li yıllarda başlayarak daha canlı renkler kullandı ve önceleri soğuk ve ıssız olan kent görünümlerini küçük insan siluetleriyle hareketlendirdi (*Montmartre'da Saint-Rustique sokağı*, 1926, Art moderne ulusal müzesi). Artık iyice ünlenmiş ve bol para kazanmaya başlamıştı: ulusal ve uluslararası büyük sergiler, Bernheim-Jeune galerisi, ardından Paul Pétridès ile sözleşme, çeşitli siparişler (1925'te Diaghilev'in *Barabau* adlı balesinin dekor ve kostümleri, G. Charpentier'nin 1948'de Opéra-Comique'te oynayan *Louise* adlı yapıtının dekoru). Her zaman bozulma tehlikesi gösteren dengesini sürdürmesini ancak annesinin Montmartre'da Cortot sokağındaki

ya da Ain'de Saint-Bernard şatosu'ndaki, daha sonra da Lucie Valore'un (1935'te sanatçıyla evlendi) Vésinet'deki denetimine borçludur. Çok sayıda yapıt verdi, ancak işlediği konuların ve üslubunun anlatım gücü kendisine ün kazandıran temaları yineledikçe zayıfladı. İçki içmekten vazgeçti, katolikliği kabul etti, ama ilk yıllarındaki dehasına hiçbir zaman yeniden ulaşamadan bitkin durumda öldü.

UTRUFE çoğl. a. (ar. *turfe*'nin çoğl. *uṭrūfe*). *Esk.* Az bulunur, nadir şeyler, tuhaf şeyler.

UTRUŞ a. (ar. *uṭrūş*). *Esk.* Sağır.

UTRUŞ (Ebu Muhammet Hasan bin Ali), Taberistan emiri (Medine 844 - Âmûl 917). Zeydiler arasında "Nasırülhak" ya da "Nasırülkebir" unvanlarıyla da anılan ve Ali soyundan olan Utruş, Hasan bin Zeyd'in bölgeyi ele geçirdiği sırada geldiği Taberistan'da egemenlik kurmaya çalıştı. Zeydiler'le birlikte halife kuvvetlerine karşı giriştiği savaşımlarda, önceleri yardımını ve desteğini gördüğü Hucistan valisi tarafından hapsedildi. Serbest bırakılınca Damgan'da hüküm süren Hasan'ın kardeşi Kaimbilhak'ın yanına gitti. Onunla birlikte samani komutanı Muhammet'e karşı Rey'de giriştiği ve Kaim'in öldürüldüğü savaşta yenildi (900). Daha sonra Samaniler'le arası açılan komutan Muhammet'e sığındı ve onun yardımıyla ilişki kurduğu Deylemliler'e alevliği kabul ettirmeyi başardı. Samaniler'den Ahmet bin İsmail'in üzerine gönderdiği kuvvetleri Şalus'ta (913) yendikten sonra Taberistan'ın merkezi Âmûl'a yerleşti ve bölgenin büyük bir bölümünü yönetimi altına aldı. Bir süre sonra anlaşmazlığa düştüğü ailesinin bireyleriyle savaşıma girişti ve yakalanıp hapse atılacağını anlayınca Deylem'e kaçtı. Ancak, çevresinin baskısıyla damadını ardılı olarak ilan etmek zorunda kaldı ve aynı yıl öldü.

İslam inançları, tefsir, hadis ve fıkıh dallarında geniş bilgiye sahip bulunduğu gibi, başarılı bir şair de olan Utruş, zeydiliğin kollarından nasıriye tarikatının da kurucusudur.

UTSUNOMİYA, Japonya'da kent, Honşu adasında, Toçigi ilinin yönetim merkezi; 430 967 nüf. (1991). Sanayi (demir-çelik, iş taşıtları, kâğıt, besin sanayileri) ve ticaret merkezi. Üniversite.

UTTARPARA-KOTRUNG, Hindistan'da kent, Hugli ırmağı kıyısında, Kalküta'nın kuzey banliyösü yakınında; 68 000 nüf.

UTTAR PRADEŞ, Hindistan'da eyalet; 294 400 km²; 139 031 130 nüf. (1991). Merkezi *Luknov*. Başlıca kentleri: *Kanpur, Varanasi, Agra, Allahâbad.*

Eski "Birleşik İller" ile birçok prensliğin birleşmesinden oluşan Uttar Pradeş eyaletinin üçte ikisi Sindhu-Ganj ovasında yayılır. K.'inde bir Himalaya bölgesi (Kumaon, Garhval), G.'inde, özellikle Chansi'de Dekkan boyları uzanır. Ganj ve kolları ülkenin bütününü akaçlar ve Himalayalar'dan inen akarsuların bulunduğu kesimlerde (özellikle Terai ve doğu bölgesi), yazın ciddi taşkınlara yol açar.

Uttar Pradeş, hint eyaletlerinin en kalabalığıdır. Nüfus yoğunluğu da yüksektir: km²'de 422 kişi. Halkının çoğu hindi dili konuşur. Okuma yazma bilenlerin oranı ancak % 27'dir (erkekler % 39, kadınlar % 14). Tarım en önemli etkinliktir. Yaz ve kış mevsimlerinin almaşması nedeniyle tarım ikiye ayrılır: muson rüzgârlarından yararlanan *harif* (yaz tarımı), biraz yağış alabilen *rabi* (kış tarımı). XIX. yy.'ın ikinci yarısından başlayarak sulama (ırmaklar üzerindeki barajlar ve derivasyon kanalları, elektrikli pompalı kuyular, artezyen kuyuları) sayesinde yoğun tarım yöntemleri kullanılmaya başlandıysa da toprakların tuzlanması tehlikesi ortadan kalkmadı. Geleneksel olarak daha ağır basan kış tarımı, buğdaya (temel besin kaynağı), arpaya, nohuta, hardala dayanır. Ama pirinç, mısır, darı, şekerkamışı, pamuk, yerfıstığı ve haşhaşa dayanan yaz tarımı da önemli yer tutar. Çeşitli el sanatlarının (özellikle elde dokuma) yanı sıra modern sanayi dallarına da rastlanır: tekstil (pamuk, yün), işlenmiş deri, kâğıt, kimya, camcılık, besin sanayileri ve kamu kesimindeki birçok büyük şirket (elektrik gereçleri, lokomotifler, hava taşıtları, eczacılık ürünleri, kimyasal gübre, çimento). Ulaşımının kolay ve eski imparatorlukların beşiği olan Uttar Pradeş, dünyanın en büyük tarım bölgelerinden biridir ve Ganj'ın hac yeri olması nedeniyle kalabalık kitleleri çeker. Eski tip kentsel yaşamıyla Uttar Pradeş, hint uygarlığının klasik imgelerinden birini sergilemektedir.

UTTER (André), fransız ressam (Paris 1886 - *ay. y.* 1948). Montmartrelı, kendi kendini yetiştirmiş bir ressam olan ve S. Valadon ile evlenen sanatçı, 1910'lu yılların başlangıcından itibaren canlı ve renkli bir sanat geliştirdi (manzaralar, çıplaklar, natürmortlar).

UTTMANN (Barbara), alman dantelci (Nürnberg 1514 - Annaberg 1575). Flandre'dan kadın işçiler getirtip 1561'de Annaberg'deki şatosunda bir iğ dantel atölyesi kurdu. Böylece o yöredeki kadınlara sürekli bir iş alanı yaratarak Harz'da dantel endüstrisinin gelişmesini sağladı.

UTU, kutsal kenti Larsa olan Sümer güneş tanrısı ve "adaletin efendisi".

UTUFET → ATÛFET.

UTUHEGAL, Uruk kralı. Gutiler'i kovduktan sonra, Aşağı Mezopotamya'yı egemenliği altına aldı (İ.Ö. 2118-2111). Ur kralı Ur-Nammu tarafından öldürüldüğü sanılır.

UTULMAK → UTMAK.

UTUROA, Raïatea adasının (Fransız Polinezyası) merkezi, adanın kuzey ucunda; 2 517 nüf.

UTYESZEWİCS → MARTİNUZZI.

UTZON (Jørn), danimarkalı mimar (Kopenhag 1918). Özellikle Aalto'nun, Wright'ın yanında uluslararası bir eğitim gördü. Cüretli ve fantastik projelerin yanı sıra yapıtlarında küçük öğeleri esnek bir biçimde birleştirmeye de özen gösterdi. Bu eğilimini gösteren en iyi örnekler 50'li yıllarda Danimarka'da yapılan değişik konut toplulukları (Hellebaek, Friedensborg) ve 1967'de gerçekleştirdiği uyarlanabilir modüler yapılı ev modelidir *(Espansiva)*. 1967'de Sydney operası yarışmasında birinci olarak, 1963-1966 yılları arasında (O. Arup ajansı ile birlikte), ince bir kat betondan yapılmış ve birbirlerine zarif bir biçimde eklemlenen dev deniz kabuklarından oluşan bu yapıyı gerçekleştirdi. Utzon'un sonraki daha olağan projeleri, modernliğe karşı bir seçenek oluşturacak çözümler bulma kaygısını yansıttılar.

UUSİKAUPUNKİ, isveççe **Nystad,** Finlandiya'da (Turku ve Pori ili) liman kenti, 1616-17'de Botten körfezi kıyısında kuruldu; 12 600 nüf. Nystad* barışı burada imzalandı.

UUSİMAA ya da **UUDENMAAN,** isveççe **Nyland,** Finlandiya'da il, Finlandiya körfezi kıyısında; 10 399 km²; 1 262 762 nüf. (1992). Merkezi *Helsinki.*

UVA a. (lat. *uva*, üzüm). Bağc. *Uva melona*, kara noktalı ya da çizgili üzüm veren asma kütüğü. ‖ *Uva di pergola*, İtalya'da siyah keçimemesine (üzüm) verilen ad (pergoleze). ‖ *Uva de San Francisco*, İtalya'da Beyrut hurmasına (üzüm) verilen ad.

UVA, Sri Lanka'nın güney-doğu'sunda il; 10 036 km²; 922 600 nüf. Yönetim merkezi *Badulla.*

UVACİMA, Japonya'da liman kenti, Şikoku (Ehime ili) adasında, Bungo geçidi kıyısında; 71 600 nüf. Balıkçılık. Gemi yapımı. Besin sanayileri.

UVALA a. (hırvatça sözc.). Jeomorfol. Birçok dolinin kaynaşmasıyla oluşan çöküntü.

UVANİT a. (fr. *uvanite*). Miner. Ortorombik sistemde yer alan doğal uranyum vanadat.

UVARİA a. Esas olarak Tropikal Asya, Avustralya ve Afrika'da yetişen tırmanıcı çalı ya da ağaççık. (Yapraklar almaşık, bütün; çiçekler sarı, eflatun ya da kahverengi, çoğunlukla üçlü tipte ve erdişidir. 45 tür; anonagiller familyası.)

UVAROV (*sir* Boris Petrovich), rus kökenli ingiliz doğabilimci (Uralsk 1888 - Londra 1970). Kafkasardı ve Hazarardı bölgelerinde yaşayan düzkanatlı böcekleri inceledi. Londra Böcekbilim enstitüsü'nde, 1945'te "Anti-Locust-Research Centre" (Göçmen çekirgelerle savaş için araştırma merkezi) adını alan bir bölüm kurdu. 1928'de göçmen çekirgelerin iki biçimde bulunduklarını kanıtladı: yalnız öbek odaklarında tek başına bulunan yeşil renkli çekirge ve geniş alanlarda sürüler halinde yayılarak her cins ekini yok eden gezici koyu renkli çekirge. Göçmen çekirgelere karşı önleyici mücadelenin dayandığı ilke ve kurallar onun buluşudur.

UVAROVİT a. (fr. *ouwarowite* ya da *ouvarovite*). Miner. Grena türünden doğal silikat; $[Ca_3Cr_2(SiO_4)_3$ formülündeki uvarovit, yarısaydam, yeşil renkli kristaller halinde bulunur.]

UVATİPİ a. (fr. *uvatypie*). Foto. Üstünde, resmin yoğunluklarıyla orantılı kabartmalar bulunan tanenlenmiş bir jelatin kalıbından yararlanılarak gerçekleştirilen baskı işlemi. (Bu kabartmalar çözünebilen bir boyayla renklendirilir ve başka bir jelatin katmanına bastırılınca boya buraya geçer ve resmi oluşturur; bu yöntem, Technicolor film kopyalarının basılması sırasında kullanılır.)

UVEA a. (ortaçağ lat. *uvea*, klas. lat. *uva*, üzüm, salkım). Anat. İris, kirpiksi cisim ve koroidi kapsayan, mezoderm kökenli göz dokularının tümü.

—Patol. *Uvea iltihabı*, uveada çeşitli nedenlerle meydana gelen iltihap. (Eşanl. ÜVEİT.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—ANSİKL. Patol. Kuramsal olarak uvea dokusundaki üç organla ilgili, üç çeşit iltihap vardır: *iritis* (iris), *siklit* (kirpiksi cisim) ve *koroidit* (koroit). Aslında, iris iltihabı ile kirpiksi cisim iltihabı çoğunlukla birbirine eşlik eder *(iridosiklit)*, arka uvea iltihabı ise çok zaman bir camsı cisim iltihabı (hiyalit) içerir.

Bu hastalıkların büyük çoğunluğu, gözde yerleşik olup geç ortaya çıkan bir aşırıduyarlılık olayından ötürü, alerji kökenlidir. Etken olan alerjiler, çok zaman, mikroorganizmalardır: mikroplar ve bunların çok karmaşık antijen yapılı eksotoksinleri. Bu bakımdan genellikle bakteriler (streptokoklar, kolibasil, tüberküloz basili), ender olarak da asalaklar, virüsler ya da mantarlar sözkonusudur. Bir uvea iltihabının alerji kökenli olduğunu savunmak için, önce o anda evrimini sürdüren ya da süreğen olan bir enfeksiyon odağını (diş, bademcik, idrar yolu vb.) saptamak gerekir. Alerjen de deri testleriyle araştırılıp ortaya çıkarılmak ister. Bunun için seçilmiş antijenler deri içine şırınga edilir: yanıt pozitif çıkarsa, derideki yerel bir tepkiden başka, genel odaksal bir tepki, hatta bazen bir göz sendromu da (önceden var olan belirtilerin artması) görülebilir.

Tedavi her zaman kortizonla yapılırsa da bazen bu yetersiz kalır, o zaman bağışıklığı kaldırıcı ilaçlara başvurmak gerekir. İleride yinelenebilecek uvea iltihabı nöbetlerini önlemek üzere, koruyucu olarak, neden olan etken meydana çıkarılmışsa, uzun süreli ve çok dikkatli bir duyarsızlaştırma tedavisine başvurulur. Bazen de özgül bir tedavi, başarılı biçimde uygulanabilir. (→ GÖZ TOKSOPLAZMOZ*U.)

UVÉA → OUVÉA (Loyauté).

UVÉA ya da **OUVÉA adası,** Wallis (Polinezya) adalarının en büyüğü; 96 km²; 8 084 nüf. Yönetim merkezi *Mata-Utu.*

UVED a. (ar. *vadi*). Coğ. **1.** Kuzey Afrika'da ırmak. **—2.** Kurak bölgelerde, hemen hemen yalnızca selsuyuyla beslenen, zaman zaman kuruyan akarsu.

—ANSİKL. Uved, çoğunlukla, iklimin daha yağışlı olduğu Dördüncü Zaman başında oyulmuş bir vadiyi akaçlar. Buharlaşma ve toprak altına sızmadan etkilenir. Debisi yukarı kesimden aşağı kesime doğru azalır ve rejimi yağmur rejimidir (yalnız, en yüksek kütlelerden doğan uvedlerde nivoplüvyal rejim ağır basar).

Taşkınlar şiddetli ve kısadır; öte yandan kış sağanakları sırasında hızlı akış nedeniyle taşkınlar bazen yinelenir. Her taşkında uved, bir önceki taşkın sırasında suların bıraktığı gereçlerle (çoğunlukla bir tıkaç görevi yapar) dolu bir yataktan akmaya başlar. Uvedlerin alüvyonları, genellikle birdenbire gerçekleşen suların çekilmesi sırasında dağınık olarak çökelir. Suyun çekik olduğu sırada debileri çok zayıf ve yıllık debi çok değişkendir. Bazı uvedler denize ulaşır ve zayıf olmakla birlikte, akışları kesintisiz sürer; ama uvedlerin çoğu kapalı çöküntülere ulaşır ve sebhalarda son bulur ya da, zaten çok değişken akışlı olduklarından, suları tükenerek yok olurlar. Bu durumdaki uved birkaç su birikintisi içeren taşlı bir yataktan başka bir şey değildir. Buna karşılık yukarı kesimde, bitki örtüsünden de anlaşılacağı gibi, bir yeraltı akışı ve yeraltı su örtüleri varlığını sürdürür: dolayısıyla artezyen kuyuları açma olanağı vardır. Çoğunlukla yeraltı su akışı boyunca kervanlara konaklama yeri görevi yapan bir dizi vaha sıralanır. Yeryüzünde akan uved insana çok az yarar sağlar: yazın sulama gerektiğinde uvedin de suyu yoktur. Ve büyük hazne barajlar, başlangıçta, hızlı dolmaları ve olağanüstü taşkınlar nedeniyle düş kırıklıkları yaratmışlardır.

UVED MEDANİ, Orta Sudan'da kent. Bahrülazrak ilinin merkezi, aynı addaki ırmağın kıyısında; 145 000 nüf. (1987). Cezire tarım ve pamuk üretim bölgesinin ticaret merkezi. Kâğıt sanayisi.

UVED ZEM, arapça **Vadi Zim,** Fas'ta (Casablanca ili) kent. 33 300 nüf. Hurībga fosfat yataklarının yakınında ticaret merkezi. Pamuk işleme.

UVERTÜR a. (fr. *ouverture;* halk lat. *opertura,* klas. lat. *apertura, aprire,* açmak'tan). **1.** Müz. Büyük boyutlu bir yapıtın başında yer alan enstrümantal parça. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Açış, giriş, başlangıç. **—3.** *Uvertür yapmak,* bir konuya giriş ya da ona kapı açış niteliğinde söz söylemek, davranışta bulunmak.

—Oy. Kâğıt oyunlarında oyunu açma. || Oyuna girmeyi sağlayan el.

—ANSİKL. Müz. Uvertür, henüz XVI. yy.'ın sonunda süitin başında, XVII. ve XVIII. yy.'lardan itibaren de lirik bir yapıtın ya da bir enstrümantal parçalar dizisinin başında görülür: *İntonation, intrada, giriş, prelüd, sinfonia* diye de adlandırılabilir.

• *Klasik uvertür.* XVII. ve XVIII. yy.'larda iki türüne rastlanır: "fransız usulü" uvertür ve "italyan usulü" uvertür. Tekrarlı ikili yapıdaki "fransız usulü" uvertür de, üçlü ölçüde bir allegroya bağlanan noktalı ritmli, largo değerinde bir *grave* bulunur. Genellikle füg yapısındaki bu allegro kimi zaman *grave* temposunu ya da bu tempo-nun bir bölümünü yineler. Biçimini Lully'nin kesinleştirdiği bu uvertür tipi (buna "Lully uvertürü" de denir) bir yüzyıl boyunca bütün Avrupa'da, özellikle de İngiltere'de (Purcell) ve Almanya'da (J. S. Bach, Händel, Telemann) benimsenmiştir. "İtalyan usulü" uvertür ise, tempoları kontrastlı 3 ayrı kısa bölümden oluşur: allegro, largo, vivace. A. Scarlatti'nin kullanımını genelleştirdiği bu biçim, klasik senfoninin kaynaklarından biri olabilir.

• *Romantik uvertür.* Yaptığı reformda Gluck uvertüre yeni bir rol yükledi ve onu dramın bir öğesi olarak eyleme bağladı. Mozart ve Beethoven partisyonla uvertürü, birincisindeki temaları ikincisine kataraк birbirlerine sıkı bir biçimde bağladılar. Mozart'ın sonatın bir bölümü gibi işlediği uvertürü Beethoven sonat'tan kurtararak ona daha dramatik bir özellik kazandırdı *(Fidelio, Leonore).* Böylece de uvertüre, partisyonu özetleyen ve senfonik şiirin doğuşuna yardımcı olan (Liszt bunların çoğunu "uvertür" olarak adlandırdı) programlı müziğe varacak bir yol çiziliyordu. Bu bağımsızlık uvertürün kendi kendisine yetmesini sağladı ve bazı bestecilar hiçbir şeyin girişi olmayan konser uvertürleri yazdılar.

Çok araştırılmış bir biçim kaygısı gütmeyen kimi besteciler ise uvertürlerinde partisyondaki belli başlı temaları bir potpuri biçiminde yan yana getirmekle yetindiler *(Carmen).*

UVEYNAT (*cebel EL-*), Libya çölünde kireçtaşlı kayalardan oluşan kütle, Mısır, Sudan ve Libya sınırında, 1 892 m.

UVİRA, Zaire'de (Kivu bölgesi) yer, Tanganyika gölünün kuzey kıyısında, Hidrobiyoloji (pamuk kabuğunu çıkarma) araştırmaları merkezi.

UVRGANT a. (fr. *ouvre-gant*). Eldiven. MAŞA'nın eşanlamlısı.

UVULA a. (lat. *uvula,* küçük salkım). Nöroanat. Beyincik alt vermisinin, nodulün arkasında ve altında bulunan lopçuğu.

UVULARİA a. Kuzey Amerika'da yetişen, sapsız ya da dala yapışık almaşık yapraklı, soğanlı, otsu bitki. (Tek ya da çift olarak çıkan çiçekleri sarkık ve çoğunlukla soluk sarı renklidir. Zambakgiller familyası.)

UVUNMAK → OĞUNMAK

UVVAR a. (ar. *'uvvār*). Esk. zool. Dağ kırlangıcı

◆ sıf. Korkak kimse için kullanılır.

UXBRİDGE, Londra'nın (Hillingdon borough'u, Büyük Britanya) batısında semt, Colne ırmağının sağ kıyısında.

UXELLODUNUM, Tar. coğ. Galya'da kent, Cadurci halkı'nın ülkesinde. Sezar'a göre, bir ırmak, Uxellodunum oppidumu'nun bulunduğu yüksekliği kuşatıyordu. Cadurci ülkesinin birçok yeri (adları Romalılar'ın sözcüklerini anımsatır), özellikle Luzech, Uzerche ve Puy d'Issolud gibi yerler bu betimlemeye uymaktadır. Galya'nın Sezar'a direnen son siteleriden biri olan Uxellodunum, İ.Ö. 51'de Romalılar'ın eline geçti.

UXİLER. Esk. coğ. Pasitigris'te (bugün Karun) yaşayan halk. Sus'tan Persepolis'e giden Ahemeniler'den haraç kesen Uxiler İskender tarafından ortadan kaldırıldılar (330).

■**UXMAL,** Yucatan'ın (Meksika) kuzeyinde eski maya kenti. Geç klasik dönemde (İ.S. 600-950) kurulduğu sanılan Uxmal, Puuc* üslubunda maya mimarisinin en güzel örneklerinden biridir. En önemli yapılar arasında, iki büyük piramit (Büyük Piramit ve Devin piramidi), Nonnes dörtgeni, bir avlu çevresinde dört dikdörtgen saraydan oluşan öbek ve mozaik taşlarından yapılmış güzel bir frizle süslü vali sarayı.

UYAK a. 1. Şiirde genellikle dize sonunda bulunan sözcüklerin son heceleri arasındaki ses benzerliği. (Eşanl. KAFİYE, halk edebiyatında AYAK) [Bk. *ansikl.* böl.] **—2.** Sözcüklerin son heceleri arasındaki ses benzerliği. **—3.** *Açık uyak,* sonu ünlüyle biten uyak: *acı-yabancı.* || *Baş uyak,* dizelerin başındaki uyak. || *Cinaslı uyak,* ortak hecelerden oluşan farklı anlamlarda sözcükler arasındaki uyak: *güle naz -gülen az.* || *Çapraz uyak,* bir dörtlüğün 1. ile 3.; 2. ile 4. dizeleri arasındaki uyak: *abab.* || *Çift uyak,* her dizenin art arda ya da aralıklı ikişer sözcüğünün oluşturduğu uyaklar. (→ ZÜLKAFİYETEYN.) || *Çok uyak,* her dizenin ikiden fazla sözcüğünün oluşturduğu uyaklar. (→ ZÜ'L-KAVAFİ.) || *İç uyak,* dizelerin ortalarında bulunan uyak. (→ MUSAMMAT.) || *Kapalı uyak,* ünsüzle biten uyak: *çık-açık.* || *Sarma uyak,* bir dörtlüğün 1. ile 4.; 2. ile 3. dizeleri arasındaki uyak. || *Tam uyak,* bir ünlüsü ve bir ünsüzü ortak uyak: *üç-güç.* || *Yarım uyak,* sadece bir ünsüzü ortak uyak; genellikle halk şiirinde kullanılır: *çimen-zaman.* || *Zengin uyak,* ikiden fazla sesin benzerliğine dayanan uyak: *yolculuk-soluk.*

—ANSİKL. Uyak ses benzerliği gösteren, fakat anlamları ayrı sözcükler ve ekler arasında olur. Bu kurala göre *"kara gözler" "yolunu gözler"* uyak oluşturmaktadır; *"kara toprak" - "verimli toprak"* ise uyaklı sayılmaz. Uyağa şiir gibi eski nesirde (→ SECİ) de yer verilmiştir. Şiirde uyak genellikle dizelerin sonundadır. Dizenin içinde (iç uyak) ve başında (baş uyak) da bulunabilir. Divan şiirinde uyak arap abecesinin özelliklerine dayanan sıkı kurallara bağlanmıştı. Bu kurallara göre huruf-i kafiye (uyak harfleri) denen 9 harfe bağlı 9 tür uyak vardır. Uyağın temel harfi revi*dir (örn. *bidad-dad* sözcüklerinin sonundaki *d*). Belirli kurallarla reviden önce gelen 4 harf (tesis*, dahil*, redif*, kayıt*) ile reviden sonra gelen 4 harf (vasıl*, huruç*, mezid*, naire*) uyak oluşturur. Bu sonuncuların tümünü redif sayanlar da vardır. Redif genelde uyağı izleyen ve bir ekten birkaç sözcüğe kadar değişen yinelemelerdir (örn.: *"O gül endam bir al şala bürünsün yürüsün / Ucu gönlüm gibi ardınca sürünsün yürüsün"* [Enderunlu Vasıf] beytinde *"ünsün yürüsün"* rediftir). Arap abecesinde ünsüzlerden sonraki kısa ünlüleri gösteren harekelerden hangilerinin uyakta nerelerde bulunacağı kurallarla belirtilmiştir; bu harekeler res*, işba*, hazv*, tevcih (tesis bulunmayan uyakta reviden önceki harfin harekesi: örn. *gül-mül* sözcüklerindeki *ü*), mecra*, nefaz*dır. Arap abecesinin özelliklerine göre bazı uyaklar kusurlu sayılır; bu tür uyaklar senat*, ikva*, ikfa*, ita*dır. Edebiyat-ı cedide topluluğunun oluşmasına yol açan uyağın göz için değil, kulak için olduğu yolundaki tartışmanın (→ GÖZ* İÇİN KAFİYE) konusu *abes* (arap abecesindeki se harfiyle) *-muktebes* (sin harfiyle) sözcükleri arasında eski anlayışa göre böyle bir uyak kusuru (ikfa) vardı. Günümüzde uyak şiirin zorunlu öğelerinden değildir. Her sesi ayrı bir işaretle gösteren türk abecesinde bütün ünsüzler de belirtildiği için uyak sistemi alabildiğine basitleşmiştir.

UYAKLI sıf. Uyakları olan; kafiyeli.

UYAKSIZ sıf. Uyakları olmayan; kafiyesiz.

UYANDIRMA a. Uyandırmak eylemi.

UYANDIRMAK → UYANMAK.

UYANIK sıf. **1.** Uyku durumunda olmayan, uyanmış, uyumamış: *Bütün gece uyanık kalmak.* **—2.** Parlak bir zekâya sahip olan, açıkgöz, becerikli kimse için kullanılır: *Uyanık bir çocuk.* **—3.** Bilgisizlikten kurtulmuş, aydın, bilgili: *Uyanık din adamları yetiştirmek.* **—4.** Yapacağı işi bilen, sağduyu sahibi, çalışkan: *Bu yörenin halkı çok uyanıktır.* **—5.** *Tkz.* Karşısındakini kandırmaya çalışan, kurnaz bir kimse için kullanılır: *Çok uyanıksın.*

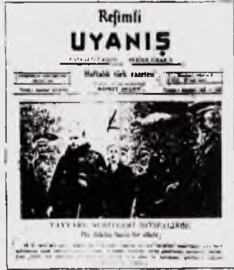
S. Held

Uxmal vali sarayının cephesinden ayrıntı, geç klasik maya devri (600-900)

UYANIKLIK a. **1.** Uykuda olmayan bir kimsenin durumu: *Uykuyla uyanıklık arasında.* **—2.** Uyanık, açıkgöz, bilgili, sağduyulu olma durumu. **—3.** *Tkz.* Aldatmaya yönelik kurnazlık.

—Nörobiyol. Gece-gündüz süreci içinde uyku evresinin dışında beyin korteksinin çalışma durumu. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Uyanıklık tepkisi* ya da *kortikal uyanıklık,* uykudan uyanıklığa geçiş sırasında elektroansefalografik eğride gözlemlenen değişiklik. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Davranışsal uyanıklık,* bir hayvanda bir iç uyartıya (kan şekeri düzeyi, ısı, cinsel hormonların düzeyi vb.) yanıt olarak gözlemlenebilen hareketsel etkinliklerin bütünü. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Nörol. ve Psik. *Uyanıklık bozuklukları,* uyanıklıkta nicesel değişiklikler (koma, anlayamama, zihin bozukluğu, uyuşukluk, bayılma, sarhoşluk, zihin karışıklığı) yaratan bilinç bozukluklarının tümü.
—Ruhbil. Her şeyden önce uykunun tersi olarak tanımlanmakla birlikte, çeşitli derecelerden geçebilen bir organizma durumu.
—ANSİKL. Nörobiyol. Beyin korteksinin çalışması, duyum mesajlarının sürekli gelişiyle değil, beyin sapının etkinleştirici ağsı oluşumunun etkinliğiyle sağlanır. Gerçekten, hayvanlarda beyin sapının elektrikle uyarılması uyanıklığa; beynin ağsı oluşumdan ayrılması (yalın beyin) sonsuz bir uykuya neden olur, oysa soğaniliğin tabanının kesilmesi (yalın ansefal), duyum gelişi tümüyle ortadan kaldırılsa bile, uyku ve uyanıkdöngüsünün korunmasına olanak verir. Bu uyanıklık durumu her halde locus coeruleus'tan çıkan noradrenerjik yolların indüklenmesi sayesinde meydana gelmektedir.
• *Davranışsal uyanıklık.* Kan şekeri düzeyinin düşmesi, hayvanda, yiyecek aramaya yönelen bir davranış doğurur. Aynı biçimde, yüksek cinsel hormon düzeyi de bir cinsel etkinliğe yol açar. Bu tip davranışların komuta merkezi hipotalamustur. Dış uyartılar da uykudaki bir hayvanda, benzer tepkiler doğurabilir. Bu durumda, hayvan ayağa kalkar ve gövdesinin durumu bir şey aradığını açıkça belli eder.
• *Uyanıklık tepkisi.* Uyanıklık tepkisi, hızlı, düşük genlikli ve desenkronize bir durum alan elektroansefalografik ritim değişikliğiyle kendini gösterir. Bu tepki, normal hayvandaki davranışsal uyanıklığa koşut olarak görülür. Bu tepki, izole ansefal preparasyonunun elektroansefalografik eğrisinde gözlemlenebilir.
Kortikal uyanıklık tepkisi iki evreye ayrılabilmiştir: önce, ani, kısa, hızlı, mezansefalon kökenli bir fazik uyanıklık tepkisi, daha sonra da geç, desteklenmiş ve pons kökenli bir tonik tepki.

Resimli
UYANIŞ
Haftalık türk gazetesi

Resimli uyanış

UYANIŞ a. **1.** Uykudan uyanmak olgusu ya da biçimi. **—2.** Bir şeyin, belli bir aradan, bir dinlenme, bir durgunluk, hareketsizlik döneminden sonra etkinliğe dönüş olgusu ya da biçimi: *Baharda doğanın uyanışı. Bir acının uyanışı.* **—3.** Gafletten bilgisizlikten, boş düşlerden kurtulup gerçeğin bilincine varma; uyanma, intibah: *Geri kalmış ülkelerin uyanışı:*

Uyanış *(Resimli), Servet-i* fünun* dergisinin 1928'den sonraki adı. Derginin sahibi ve başyazarı, Ahmet İhsan (Tokgöz) idi. 1931'de Ahmet İhsan'ın milletvekili olması üzerine Halit Fahri'nin (Ozansoy) yönetiminde yayımını sürdüren *Resimli uyanış,* bu dönemde Hamit Macit (Selekler), İlhami Bekir (Tez), Muhip Atalay (Ahmet Muhip Dıranas), Cahit Sıtkı (Tarancı), Ziya Osman (Saba) vb. gençleri de çatısı altında topladı. Ahmet İhsan Tokgöz'ün ölümüyle (1940) yeni edebiyata daha çok yaklaşan derginin yayın politikası, Hüsamettin Bozok, Abidin Dino, Sadri Ertem, Samim Kocagöz, Cahit Irgat, Oktay Akbal gibi genç kuşak yazarlarının etkisi altında kaldı. "Sanat yapıtında sosyal bir sorun arama kaygısı" ve "dar ve ölü şekil kalıplarına karşı hür bir isyan" içinde olduğu açıklanan *Resimli uyanış,* 26 mayıs 1944'te yayımlanan 2 464. sayısıyla yayın yaşamından çekildi.

UYANMA a. **1.** Uyanmak Eylemi. **—2.** uyanış.
—Anestez. *Uyanma evresi,* ameliyat olan hastanın genel bir anesteziden sonra kendi odasına götürülecek duruma gelinceye kadar, uyanma odasında geçirdiği süre. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Uyanma odası,* ameliyat olmuş hastaların, ameliyattan hemen sonra, yakın bir gözetim altında bulundurulduğu oda.
—ANSİKL. Anestez. Uyanma evresi, anestezi süresince kullanılan ilaçların etkisinin ortadan kalktığı süredir. Uyanmanın derecesi klinik yöntemlerle belirlenebilir: basit emirlere verilen cevaplarda çabukluk ve kesinlik, öksürük, yutkunma ve yutak-gırtlak reflekslerinin eski durumuna gelmesi. Buna hemodinamik kararlılık, kan gazlarının spirometre ile ölçümü ve asit-baz dengesi gibi bazı paraklinik ve biyolojik testler eklenebilir.
Uyanmadaki gecikmeler, hipoprotidemi yüzünden kanda aşırı miktarda gerçek ya da nispi ilaç birikiminden, ilaçların parçalanmasındaki ya da dışarı atılmasındaki yetersizlikten ileri gelebilir. Şişmanlarda, anestezinin devamlılığını sağlamak için daha yüksek dozlara gereksinme duyulduğu gibi, bu yağların, ameliyat sonrasında, ilaçları serbest hale getirebilmeleri için daha uzun bir süre beklemek de gerekecektir. Bu durumlarda, uyanma odasındaki gözetim daha uzun sürecek, solunum yardımı sağlanacak ve bu durum reanimasyon servisinde tam uyanma sağlanıncaya kadar saatlerce sürdürülecektir.

UYANMAK gçz. f. **1.** Uyku durumundan çıkmak: *Sabah erken uyanmak. Geç uyanmak. Gece sık sık uyanıyorum.* **—2.** Bir kimse ya da bir topluluktan söz ederken, gerçekleri anlar, kavrar duruma gelmek, gözü açılmak, bilinçlenmek; gevşeklikten kurtulup etkin duruma geçmek: *Yıllar süren bir gaflet uykusundan sonra uyanmaya başlayan bir ülke;* bilgisizlikten, cahillikten kurtulmak: *Okul sayısındaki yetersizlik, halkın uyanmasını geciktiren en büyük etmen.* **—3.** Bir duygudan söz ederken, ortaya çıkmak, doğmak; yeniden kendini göstermeye başlamak, depreşmek: *İçimde ona karşı bir kuşku uyandı. Yeniden uyanan eski bir kin.* **—4.** Doğadaki bitki örtüsü, ağaçlar, çiçekler vb. sözkonusuysa, yeniden canlanıp sürmeye başlamak: *Nisan yağmurlarıyla birlikte meyve ağaçları ve çiçekler uyanmaya başladı.*

◆ **uyandırmak** ettirg. f. **1.** *Bir kimseyi, bir hayvanı uyandırmak,* onu uyku durumundan çıkarmak, uyanmasını sağlamak ya da buna yol açmak; *Okula gitmeleri için çocuklarını uyandırdı. Otelin kapıcısına beni sabah beşte uyandırmasını söyledim. En küçük bir gürültü köpeği uyandırır.* **—2.** *Bir kimseyi, bir topluluğu uyandırmak,* onları gerçekleri kavrar duruma getirmek, gözünü açmak, bilinçlendirmek; gevşeklikten kurtulmasını sağlamak: *Ezilen bir halkı uyandırmak;* onu cahillikten, bilgisizlikten kurtarmak: *Okullar açarak halkı uyandırmak.* **—3.** *(Bir kimsede) bir duygu uyandırmak,* bu duyguyu doğurmak, ona yol açmak: *Bu olay herkeste merak uyandırdı. Kuşku uyandırmamaya dikkat edin.* **—4.** Bitkilerden söz ederken, onların canlanarak sürmelerine neden olmak: *Sıcak hava ve yağışlar çayırları erkenden uyandırdı.* **—5.** Tkz. *Bir şeyi uyandırmak,* sobayı, ocağı, lambayı vb. yakmak, tutuşturmak.

UYAR sıf. Uygun, denk.

◆ a. Benzer, eş: *Kırık parçanın bir uyarını bulup makineye takmak.*

UYAR (Tomris), türk öykücü (İstanbul 1941). Arnavutköy amerikan kız koleji'ni (1961), İstanbul Üniversitesi gazetecilik enstitüsü'nü (1963) bitirdi. Öykülerinde yaşamdan kesitleri ince ayrıntılarla sergiledi; duyarlıkları yansıttı; aile çevresinde esirgenmeye muhtaç kişileri, toplumda ezilmiş insanları, yozlaşan kentin, bozulan doğal çevrenin insanda yarattığı acıları vb. anlattı: *Yürekte bukağı* (1979), *Rus ruleti* (toplu öyküler, 1985), *Yaza yolculuk* (1986), vb. *Yürekte bukağı* ve *Yaza yolculuk* adlı kitapları Sait Faik hikâye armağanı'nı kazandı. Güncelerinde sanat konularıyla ilgili görüşleri yanında sık sık öykü konularına da uzandı; öykü kahramanları canlandırdı: *Gündökümü 75* (1977), *Sesler, yüzler, sokaklar* (1981). Anılarını; *Günlerin tortusu* (1985), *Yazılı günler* (1988), *Sekizinci günah* (1990) adlı kitaplarda topladı. *Son sanrı* adlı öyküsüyle 1987 Haldun Taner hikâye ödülü'nü Murathan Mungan ve Nedim Gürsel ile paylaştı. İngilizce'den çeviriler yaptı; eşi Turgut Uyar'la birlikte Lucretius'tan çevirdiği *Evrenin yapısı* (1974), Türk dil kurumu ödülü'nü aldı. Bunun dışındaki çevirileri genellikle çağdaş amerikan edebiyatındandır.

Tomris Uyar

UYAR (Turgut), türk şair (Ankara 1927 - İstanbul 1985). Bursa Askeri lisesi'ni (1946), Askeri muamele memurları okulu'nu (1947) bitirdi. Personel subay (1948-1958), Türkiye Selüloz ve kâğıt sanayii Ankara şubesi'nde memur (1958-1968) olarak çalıştı; emekliye ayrıldı. Ataç'ın önsözüyle (*"Bilmem yanılıyor muyum Turgut Uyar'ı iyi bir şair saymakla? Hiç sanmıyorum. Ne olursa olsun, onun için atıyorum zarımı."*) yalınlanan *Türkiyem* (1952) kitabı halk şiirinden de beslenerek yer yer ince bir alaycılıkla doğayı, cinselliği anlatıyordu. Dize yapısı, imgeleri, anlatımı bakımından Garip* şiirini değiştiren İkinci* yeni'nin öncü şairleri arasında yer aldı. İnsan ilişkilerini, günlük yaşamı, cinselliği kuşatan toplumsal baskıların sergilendiği şiirini doğa, yabansı yaşam, *Kutsal Kitap,* tarih gibi kaynaklar büyük ölçüde besledi; yer yer öykü-destan olaylarından yararlandı: *Dünyanın en güzel Arabistanı* (1959), *Tütünler ıslak* (1962, Yeditepe şiir armağanı). Divan şiirinin işçiliğinden, sesinden yararlanarak çağdaş yaşamı, güncel sorunları ele aldı: *Divan* (1970). Dönemin toplumsal-siyasal olaylarından gelen izleri yansıttı: *Kayayı delen incir* (1981, Behçet Necatigil şiir ödülü). Eriştiği ustalıklarla yetinmeyen, biçimi, anlatımı, imgeleriyle yeniliklere sürekli açık bir şiiri gerçekleştirdi. Bütün şiirlerini *Büyük saat* (1984, Sedat Simavi vakfı ödülü) kitabında derledi. Çağdaş türk şiiriyle ilgili değerlendirmeleri *Bir şiirden* (1983) kitabındadır. (→ Kayn.)

Turgut Uyar

UYARAN sıf. **1.** Uyarma işlevi gören. **—2.** Kimi organların işleyişini güçlendiren, zihinsel etkinliği canlandıran ilaç ya da madde; uyarıcı: *Kahve çok iyi bir uyarandır.*

◆ a. Duyu organlarını harekete geçiren dış etki.

UYARI a. **1.** Bir eylemden vazgeçirmek, bir tehlikeden korumak için bir kimsenin dikkatini çekme; ikaz: *Uyarı çok açıktı, ancak o aldırmadığı için başına bunlar geldi.* **—2.** Emirlere uyulması için yapılan çağrı; bir çocuğa, bir öğrenciye, bir sporcuya vb. cezayı gerektiren bir durumdan sakınması için verilen ihtar.
—Biyol. Organizmada uyarım yaratan güç.
—Denizc. *Acil uyarı,* seyre tehlikeli bir sahayı denizcilere bildirmek için radyo ya da telsizle yapılan ikaz.
—Telekom. *Redyoelektriksel uyarı,* bir bulut ya da tehlikeli bir engel gibi bir cismin varlığını, konumunu duyarlı biçimde belirlemeden bildiren radyosaptama.

UYARICI sıf. **1.** Bir kimseyi güçlendiren, yüreklendiren, coşturan ve / ya da yönlendiren şey için kullanılır: *Bu sonuç herkesin üzerinde uyarıcı bir etki yarattı.* **—2.** Uyarma işlevi gören.
—Elektrotekn. Bir elektrik düzeneğini uyaran bir öğe, bir olay için kullanılır.
—Fizyol. Bir organı ya da işlevi uyarana denir. || *Uyarıcı besin,* çay, kahve, kola, mate gibi, organizmayı uyaran ve organizmanın başka besin almadan kendi kaynaklarını kullanarak bir çaba göstermesine olanak veren madde.
—İstat. *Uyarıcı gösterge* → GÖSTERGE.
—Zool. *Uyarıcı renk,* az ya da çok zehirli bazı hayvanlarda görülen canlı renkler. (Bu renkler, daha önce tatsız bir deneyim geçirmiş yırtıcı türleri uyararak bu yırtıcıların yeni bir saldırıya geçmesini engeller.)

◆ a. Bazı organların çalışmasını olumlu yönde etkileyen, ruhsal işlemleri canlandıran ilaç ya da madde: kuvvetlendirici

canlandırıcı. *Kahve bir uyarıcıdır. Sindirim sistemi, sinir sistemi uyarıcısı.*
—Elektrotekn. Uyarma akımları üretmeye yarayan üreteç. (Büyük güçlü günümüz alternatörlerinde uyarıcı yerine çoğu kez, değiştiricilerden oluşmuş statik bir sistem kullanılır.)
—Fizyol. Uyarıcı madde.
—Kardiyol. *Elektrikli kalp uyarıcısı*, otomatik olarak çalışmadığı zaman kalbin kasılmasını uyarmaya yarayan elektrikli aygıt. (Eşanl. KALP UYARICISI, PACEMAKER.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—Nörobiyol. Ya alıcılar düzeyinde, ya da doğrudan sinirsel yapılar üzerinde sinir sisteminin uyarılmasını sağlayan aygıt. (Bk. *ansikl.* böl.) || Bireyin uyanıklık düzeyini ya da hareket etkinliğini artıran madde. (Bk. *ansikl.* böl.).
—Tıp. *Anus büzgeni uyarıcısı*, dışkı kaçırmayı önlemek için kullanılan elektrikli aygıt. (Ancak büzgenkasın anatomik yapısı yerindeyse bu aygıt görev yapar.)
—ANSİKL. Kardiyol. *Kalp uyarıcıları*. Bu aygıt, bazen ölümcül olan bayılmalardan hastayı koruyan ve bu itibarla Adams-Stokes sendromunu önleyen seçkin bir tedavi aracıdır. Bunlarda iki teknik kullanılır: 1. öteden beri en çok kullanılan kalp içi uyarım (bunda çalıştırma sondası sağ karıncığın içine ve gerçek anlamda uyarıcı aygıt göğüs bölgesine yerleştirilir); 2. kalp üstü uyarım (elektrotlar cerrahi girişimle karıncık çeperinin üstüne, uyarıcı ise karın çeperinin içine yerleştirilir).
Uyarıcılarda enerji kaynağı olarak genellikle ömürleri 5 ila 7 yıl olan lityum pilleri kullanılır. Çeşitli uyarıcı tipleri vardır: en yaygın olan ve ancak hastanın nabzı belirli bir sayının altına düştüğü zaman çalışmaya başlayan nöbetçi uyarıcı; çabaya kolay uyum sağlayan ve kulakçıkla eşzamanlı çalışan uyarıcı; yeniden bir ameliyata gerek kalmaksızın, dıştan etki gösteren, çalışma frekansı gibi çeşitli parametrelerin ayarlanabilmesine olanak veren programlanabilir uyarıcı.
—Nörobiyol. Bazı uyarıcılar alıcıların doğal uyarıya yakın düzeyde uyarılmasını sağlar: flaş ya da kesintili ışık uyarısı, ısı uyarısı, mekanik uyarı, ya da deri yoluyla elektrik uyarısı. Aslında uyarıcıların çoğu elektrik akımı verir. Ani başlayan, yönü ve şiddeti sabit olan ve birkaç milisaniye (dörtgen dalga) ile birkaç saniye (galvanik akım) sürebilen doğru akımla çalışan uyarıcıların yanı sıra, bir kondansatörün boşalımını, ilerleyen, doğrusal ya da üstel akımları, alternatif akımları, faradik akımı kullanan uyarıcılarda vardır.
Kahve, amfetaminler, autidepresörler sinir sistemi uyarıcılarıdır. Ortak etkileri, beyindeki uyanıklık sistemlerinin etkisini artırmaktır ve kimyasal ara maddesi noradrenalindir. Sinir hücresi düzeyinde, glütamik asit kainik asit ya da striknin gibi bazı maddeler uyarıcıdırlar.

UYARILGANLIK a. Nörobiyol, Bir hücrenin, özellikle sinir ya da kas hücresinin ya da nöronlar topluluğunun bir uyartıya tepki gösterme özelliği. (Eşanl. TEPKİNLİK.)
—ANSİKL. Nörobiyol, Sinir lifi sözkonusu olduğunda, uyarılganlık bir eylem potansiyelini harekete geçirmeyi sağlayabilen en küçük uyartı değeri ile tanımlanır. Bu değere I denirse, uyarılganlık E 1/I'ya eşit olur. Bir eylem potansiyelinin geçmesinden sonra sinir lifi birkaç binde bir saniye uyarılmaz olarak kalır (mutlak uymazlık dönemi), sonra uyarılganlığı zayıf kalır (göreli uymazlık dönemi), sonra çok yükselir (olağanüstü dönem), son olarak da olağan düzeye döner. Bu sürece uyarılganlık çevrimi denir. Bu değişimler, temel duruma dönmeden önce eylem akımlarının geçişi sırasında ve geçişi sonrası doğan iyon aktarımları ile ilişkilidir.

UYARILMA a. Uyarılmak eylemi.

UYARILMAK → UYARMAK.

UYARIM a. Uyarma, uyandırma, harekete geçirme.
—Fizyol. UYARMA'nın eşanlamlısı.
—Kad. hast. *Yumurtalık uyarımı*, bir folikülün gelişmesini ve yumurtlamayı başlatmak için ilaca başvurma. (Uyarım, yumurtlama yokluğundan ileri gelen kısırlık hallerinde kullanılır. Ya antiöstrojenlere [klomifen] ya da FSH ve LH etkisine sahip bir bölük gonadotrofine başvurulur. Uyarım, çoklu gebeliklerin önlenmesi amacıyla gözetim altında bulundurularak yapılmalıdır.)
—Nörobiyol. Dış ya da iç ortamda değişiklik yaratılarak sinirsel bir yapıyı harekete geçirme. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Nörobiyol. Kullanılan uyarımlar değişik cinste olabilir: mekanik uyarımlar (kesme, dürtme) doğal uyarımlar yaratabileceği gibi travma da yapabilir; kimyasal uyarımlar (geçişme dengesinde değişim, pH değişimi, aminoasitler ya da polipeptitler gibi organik maddeler ya da iyonlu inorganik maddelerin bileşiminden değişim); ısıl uyarımlar; genellikle elektrikle uyarımlar. (→ UYARICI.) Yapay uyarım, dinlenme halindeki bir sinirin etkinliği ile fizyolojik bir durum yaratsın yaratmasın, aynı sinirin uyarım etkisi altındaki etkinliğini karşılaştırmayı sağlar. Bu sayede, doğal uyarımın bir nörondaki etkisi ile o nörona yerleştirilen maddelerin (bu maddeler normal sinirler ileticiler olabilir) etkisi karşılaştırılarak sinirsel ileticiler belirlenebilir.

UYARINCA be. *Bir şey uyarınca*, onun gerektirdiğine göre, gereğince: *İlgili yasa uyarınca yeniden imar izni almak gerekiyor.*

UYARISIZLAŞMA a. Fiz. Bir atomun, bir çekirdeğin ya da her tür kuvantal sistemin uyarılmış bir halden, temel hale ya da daha az uyarılmış bir hale geçmesi. (Uyarısızlaşma, çoğu kez elektromanyetik ışıma biçimindeki bir enerji [fotonlar] yayımıyla birlikte oluşur.)

UYARISIZLAŞMAK gçz. f. Fiz. Uyarısızlaşmaya uğramak.
◆ **uyarısızlaştırmak** ettirg. f. Fiz. Uyarısızlaştırmaya neden olmak.

UYARISIZLAŞTIRMAK → UYARISIZLAŞMAK.

UYARIŞ a. Uyarmak eylemi ya da biçimi.

UYARI-TESPİT a. Ask. *Uyarı-tespit donanımı*, bir silah sisteminde bulunan bütün tespit donanımlarını belirten genel terim.
—ANSİKL. hava savaşında yavaş yavaş pilotların doğrudan gözleriyle yaptıkları gözlemlerin yerini alan donanımları belirtmek için 1960-1970 yıllarında uyarı-tespit donanımı terimi kullanılmaya başladı. Radar, bu uyarı-tespit donanımlarının en önemlisidir, fakat genellikle kızılaltı kameralar ya da FLİR (Forward Looking İnfra-Red), laserli telemetreler vb. kullanılır. Bu donanımların ve bu donanımların yer aldığı silah sistemleri sayesinde, hava savaşı, hem gündüz, hem gece ve aynı zamanda da elverişsiz meteorolojik koşullarda yapılabilir.

UYARLAMA a. **1.** Uyarlamak, birbirine uygun duruma getirmek eylemi; intibak. **—2.** Bir yapıtı, bir metni başka bir izleyici ya da okuyucu topluluğu; başka bir sanatsal etkinlik alanı için uyarlamak eylemi; adaptasyon: *Bir romanı sinemaya uyarlama.* **—3.** Uyarlanan yapıtın kendisi: *Bu yapıtı uyarlamasıyla karşılaştırmak çok ilginç oldu.*
—Ed. Bir yapıtı, bir metni başka bir okuyucu (ya da seyirci, dinleyici) kitlesinin beğenisine, değişik bir sanat tekniğine uyarlamak eylemi; böyle uyarlanmış yapıt. || Yabancı dildeki bir yapıtın kişilerini, konusunu, olayın geçtiği yeri değiştirip yerlileştirerek özgürce çevirme; bu yolla meydana getirilen yapıt. (Örn. Ahmet Vefik Paşa'nın Molière uyarlamaları.) || Bir edebiyat yapıtını sahneye, sinemaya, televizyona aktarma; bu yolla meydana getirilen yapıt. (Örn. Ömer Kavur'un *Anayurt oteli* romanına [Yusuf Atılgan] dayanarak ortaya koyduğu sinema yapıtı.)
—Elekt. ADAPTASYON'un eşanlamlısı.
—İstat. Bir seride, gözlem yoluyla elde edilen veriler yerine kuramsal olarak sağlanan verileri koymaya ilişkin istatistik yöntemi. Böylece, incelenen olayı değişim yasasının, grafik ya da çözümleme yoluyla temsil edilmesi sağlanır. || *Uyarlama testi*, bir kütleden çekilen örnekle, o kütleyi temsil için seçilen kuramsal modeli karşılaştırmaya yarayan istatistik testi. (En çok kullanılanlardan biri ki-kare testidir.) || *Eğri ya da yüzey uyarlama*, bir düzlem ya da uzaydaki noktaların arasından en uygun eğri ya da yüzeyi geçirmeden oluşan işlem. (→ EN KÜÇÜK KARE*LER YÖNTEMİ.) [Deneysel verilerin izlenmesinde ve sanayide karşılaşılan biçimlerin temsiline ilişkin sorunlarda, eğri ve yüzey uyarlama yöntemleri önemli bir rol oynar.] Toplamı en az olacak biçimde yazılarak belirlenir. Bu nedenledir ki, sözkonusu yönteme *En küçük kareler yöntemi* adı verilir.
—Müz. Bir yapıtı başka bir amaca uygun kılmak için değiştirme. || Daha önceden var olan müziksel yapıtların, dramatik, koregrafik vb. yapıtların yorumu için kullanımı.
◆ sıf. Uyarlanmış olan; adapte.
—ANSİKL. İstat. Bir istatistik serisinin türlü gözlem ikililerinin işaretlendiği bir kartezyen koordinat sisteminde uyarlama, istatistik seriyi temsil eden noktaların bir doğru ya da eğri parçası çevresinde yer almışa benzeyip benzemediklerini araştırmak ve de tüm gözlemler göz önünde tutulduğunda, hangi doğru ya da eğrinin, temsili noktalar arasında varsayılan ilişkiyi en iyi ifade ettiğini belirlemektir. Uyarlama yöntemleri üç sınıfta toplanabilir: grafik, mekanik ve analitik. *Grafik uyarlama*, temsili noktaları bir grafik üstünde göstererek, bunların arasından iki yanda da yaklaşık aynı sayıda nokta bırakacak biçimde bir doğru ya da eğri (örneğin parabol, üstel gibi) geçirmektir.
Eğrinin üstünde kalan noktaların eğriden sapmalarının toplamı, yaklaşık altta kalanlarınkine eşit olacak biçimde hareket edilirse daha kesin bir sonuca ulaşılır. *Mekanik uyarlama*'da seri, aynı sayıda öğeden oluşan gruplara ayrılır. Bu grupların her birine karşılık gelen değişken bileşimleri oluşturulur. Bu bileşimlerin her biri aralığın ortasına karşılık getirilir ve bu yeni seri eskisinin yerini alır. Bileşimin seçimi, değerdeki değişimin biçimine ilişkin varsayıma bağlıdır. En sık kullanılan hareketli ortalamalarla düzleme yöntemidir. *Analitik uyarlama*'da, özelliğin her değerine karşılık gelecek eleman sayısının anında hesaplanmasını sağlayacak bir fonksiyon belirlenmeye çalışılır. Genellikle, temsili noktaların tümünün en yakınından geçen doğruyu (ya da parabolü) bulmak için uğraşılır. Bu koşul, noktaların doğrudan sapmalarının karelerinin toplamı en az olacak biçimde yazılarak belirlenir. Bu nedenledir ki, sözkonusu yönteme "en küçük kareler yöntemi" adı verilir.

UYARLAMACI a. Uyarlama işini yapan kimse, uyarlayıcı.

UYARLAMAK g. f. **1.** İki ya da daha fazla şeyi birbirine uygun duruma getirmek; intibak ettirmek. **—2.** *Bir yapıtı bir şeye uyarlamak*, onu üzerinde değişiklikler yaparak başka bir sanat dalının tekniğine uydurmak; adapte etmek: *Bir romanı televizyona, sinemaya uyarlamak.* **—3.** Yabancı dilden bir yapıtı yerli töreye ve yaşama uyacak biçimde, kişi ve yer adlarını da değiştirerek çevirmek; adapte etmek. **—4.** Bir bitki, bir hayvan sözkonusuysa, yeni bir ortamın koşullarına alışmasını sağlamak: *Egzotik bir hayvanı Türkiye'nin iklimine uyarlamak.*
—Ed. *Bir yapıtı bir şeye, bir kitleye uyarlamak*, bir başka tekniğe, bir başka top-

Francis

kalp uyarıcısı

luma uygun gelmesi için yapıtın zamanını, mekânını değiştirmek, ona değişik bir biçim kazandırmak: *Bir romanı sinemaya, televizyona, çocuklara uyarlamak.*
—İstat. Bir uyarlama yöntemine başvurmak.
—Uz. havc. *Uzaya uyarlamak,* bir gereci, fırlatma ve/ya da uzayda kalma koşullarına uyarlamak.

◆ **uyarlanmak** edilg. f. **1.** Uygun duruma getirilmek. **—2.** Bir yapıt sözkonusuysa, başka bir topluluğun kültürüne ya da başka bir sanat dalının tekniğine uygun duruma getirilmek; adapte edilmek: *Sinemaya uyarlanan bir roman. Molière'den uyarlanan bir oyun.*

UYARLANABİLİR sıf. Uyarlanabilen.

UYARLANABİLİRLİK a. Uyarlanabilir olma durumu.

UYARLANMA a. Uyarlanmak eylemi.
—Biyokim. *Enzimsel uyarlanma,* var olan bir alttepkeni kullanabilecek bir enzimin ortaya çıkması.
—Topbil. Bir birey ya da bir grubun, çevreyle arasındaki aykırılıklarda bir azalma sağlayan kişisel ya da sosyokültürel nitelikte değişim. ‖ Eylem kuramında toplumsal bir sistemin, sistem ereklerinin gerçekleşmesi için gerekli kaynakların ortaya konma ya da gelişme olanağını sağlayan dört işlevinden biri.

UYARLANMAK → UYARLAMAK.

UYARLAYICI a. **1.** Yazınsal bir uyarlama yapan ya da bir yapıtı sinemaya, tiyatroya uyarlayan kimse. **—2.** ADAPTÖR'ün eşanlamlısı.
—Etol. Sözkonusu durumda ilk tepkiyi başlatmış olan uyarı kaynağının etkisini özgül olarak azaltmaya neden olan davranışlara ya da tepkilere denir. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Etol. Uyarlayıcı tepkiler fizyolojik ya da davranışsal niteliktedir; sadece, uyarının uyardığı özgül duyu organlarını ilgilendirir. Yönelim tepkilerinin tersine, burada organizmanın tümünün genel bir yanıtı yoktur. Işığa uyarlanma tepkisi bunun güzel bir örneğidir: ışık parlaklığının birdenbire artması bütün omurgalılarda ani bir gözbebeği daralmasına neden olur ve göze giren ışık akımını azaltarak retinanın duyarlılığının sabit kalmasını sağlar.

UYARLIK a. Uygun olma durumu, uygunluk.
—Kronol. *Takvimlerin uyarlığı,* tarihlerin saptanması için birinden diğerine geçmek amacıyla, Gregorius takvimiyle diğer takvimleri karşılaştırmaya yarayan çizelge.

UYARMA a. Uyarmak eylemi.
—Çekird. fiz. *Uyarma fonksiyonu,* bir nükleer tepkimede etkili kesitin, gelen parçacığın kinetik enerjisine bağlı olarak değişimi.
—Elektroakust. *Uyarma sargısı,* kimi eski elektrodinamik hoparlörlerde, gövdeyi beslemeye yarayan ve içinden bir doğru akım geçen bobinaj.
—Elektron. *Şokla* ya da *darbeyle uyarma,* çok kısa süreli darbelerin etkisiyle, bir devrenin öz frekansında salınımlar oluşturma.
—Elektrotekn. Bir elektromıknatısta, akıyı oluşturan manyetomotor kuvvet. ‖ Bir manyetik devrede, bir elektrik akımı yardımıyla, bir manyetik indükleme akımı oluşturma. ‖ *Uyarma kesme,* bir doğru akım üretecinde, uyarma akımını durdurma. ‖ *Bağımsız uyarma,* doğru akım makinelerinde, içinden ayrı bir kaynağın verdiği bir akım geçen bir sargının oluşturduğu uyarma. ‖ *Birleşik* ya da *karma uyarma,* doğru akım makinelerinde, bir paralel uyarma ve bir seri uyarmadan oluşan uyarma. ‖ *Diferansiyel uyarma,* içlerinden ayrı akımlar geçen ve manyetomotor kuvvetleri ters yönlü olan iki sargı yardımıyla elde edilen uyarma. ‖ *Paralel uyarma* ya da *şönt uyarma,* doğru akım makinelerinde, makinenin ana uçlarına paralel bağlı bir sargıdan geçen bir akımın oluşturduğu uyarma. ‖ *Seri uyarma,* doğru akım makinelerinde, içinden indüvi akımı ya da bunun bir bölümü geçen bir sargının oluşturduğu uyarma.
—Elektrotekn. ve Mak. san. *Uyarması kesilmek,* bir üreteç ya da bir pompadan söz ederken, bir uyarma kesintisine uğramak.
—Fiz. Bir atom, bir molekül, bir çekirdek ya da başka her tür kuvantal sistemin, olası uyarılmış hallerinden birine doğru bir geçiş yaptığı süreç. (Uyarma, sisteme bir enerji verilmesini gerektirir; bu, sistem ya elektronlarla ya da başka her tür kuvantonla bombardıman edilerek ya bir foton soğurması için bir elektromanyetik alana yerleştirilerek [→ SOĞURMA] ya da başka atom ya da moleküllerle çarpışması sağlanarak [örneğin bir alev içinde oluşan şey budur] elde edilebilir.)
—Fizyol. Bir organın ya da aygıtın işleyişinin hızlandırılması. (Eşanl. KIŞKIRTMA, UYARIM.)
—Nörobiyol. *Elektrikle uyarma,* bir sinirin ya da kasın, elektrik akımıyla uyarılması. ‖ *Enfraliminer uyarma,* bir sinir öğesinin uyarılganlığının değişikliğe uğraması. Bu değişikliğe, bir eylem potansiyeli doğurmak için yetersiz olan, ama incelenen öğenin uyarılganlığının artmasını sağlayan bir uyartı yol açar. (Bu uyarma durumu yereldir [çünkü yerel akımlar tarafından iletilir] ve normalde enfraliminer olan bir ikinci uyartının bir eylem potansiyeli doğurmasına yol açar.) ‖ *Uyarma eşiği,* bir uyartının sinir mesajını doğurmak için ulaşmak ya da aşmak zorunda olduğu kritik değer. (Bu eşik, nöronun uyarılganlığına göre değişir.)
—Psik. *Psikomotor uyarma,* psikomotor ajitasyonun en düşük derecesi.
—Siyas. bil. Bir mecliste, oturum başkanı tarafından, konu dışına çıkan konuşmacıya yapılan uyarı eylemi.
—Tar. *Büyük uyarma,* 1641'de Pym'in girişimiyle İngiliz parlamentosu tarafından kabul edilen metin. Kralı suçlu duruma düşürecek keyfi ve yasadışı eylemlerin sayıldığı bu metinde, Parlamento'nun hakları da hatırlatılıyordu.

UYARMAK g. f. **1.** *Bir kimseyi (bir konuda, bir şey hakkında) uyarmak,* çoğunlukla tehlike içeren bir şeye dikkatini çekmek, haber vermek, ikaz etmek: *Sizi uyarıyorum, böyle davranmayı sürdürürseniz başınız belaya girecek. Bu işin riskleri konusunda onu uyarmıştık. Onu o bozuk yola sapmaması için uyarın.* **—2.** *Bir kimseyi uyarmak,* yasadışı bir durumun engellenmesi için onun dikkatini çekmek ya da görevini gereğince yapmasını hatırlatmak, ihtarda bulunmak. **—3.** Uykudan kaldırmak, uyandırmak. **—4.** *Bir organı, bir dokuyu uyarmak,* kendine özgü bir tepki vermesine neden olacak bir dış etkiyle karşı karşıya getirmek: *Bir siniri, bir kası uyarmak.*
—Elektrotekn. Elektrikli bir düzeneğe bir uyarma akımı ya da gerilimi uygulamak.
—Tic. *Bir piyasayı uyarmak,* onu hareketlendirmek, işleyişini teşvik etmek.

◆ **uyarılmak** edilg. f. **1.** Uyarmak eylemine konu olmak: *Seçim yasakları konusunda ilgililer uyarıldı.* **—2.** Uyandırılmak.
—Fiz. *Uyarılmış sistem,* temel haldekinden daha yüksek enerjili bir halde bulunan bir atom, bir molekül, bir çekirdek ya da başka her tür kuvantal sistem için kullanılır. (Sistemin *uyarılmış hal*'de olduğundan da söz edilir. Uyarılmış haller temel halden daha az kararlıdır ve çoğu kez sistemin kendiliğinden uyarısızlaştığı gözlenir. Sistemin temel düzeye geçişi doğrudan olabildiği gibi, daha düşük enerjili bir uyarılmış hal aracılığıyla da olabilir. Bu geçişe çoğu kez foton biçiminde bir enerji yayımı eşlik eder.)

◆ **uyartmak** ettirg. f. Uyarmak işini yaptırmak.

UYAROĞLU (İsmail), türk şair (Balıkesir 1948). İstanbul Eğitim enstitüsü'nü bitirdi; bir süre öğretmenlik yaptı. Çocuksu, uçarı bir söyleyişle duyarlığı yansıtan şiirlerinde ölüm, aşk gibi konuları, toplumsal ve siyasal olayları ele aldı: *Hayatı karşılayan şiirler* (1981, Yazko şiir büyük ödülü) vb. Toplu şiirlerini *Ateşin içinden*'de derledi (1985). Çocuklar için yapıtlar yazdı: *Çocuk ve şiir* (1978 Türk dil kurumu çocuk yazını ödülü), *Bir liranın iki günü* (1979 Yunus Nadi armağanı en güzel çocuk romanı yarışması). *Leş* adlı yapıtıyla da 1977 Antalya Sanat festivali tiyatro oyunu yarışması birinciliğini kazandı. Diğer yapıtları: *5+2'ler* (1984), *Ve aşk* (1985), *Şiir ölümcül yolculuğun senin* (1987).

UYARTI a. Uyarma işi, uyarı.
—Etol. Çevrede bulunan ve bireydeki bazı duyu alıcılarını etkinleştirebilen, ayrıca bireyin davranışı üzerinde etki bırakan öğe.
—Nörobiyol. Uyarılgan canlı bir sistemin bazı koşullar altında yanıt vermeşini sağlayan etken. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Bireyin çevresinde, değişik yapıda ve şiddette pek çok potansiyel uyartı bulunur. Bunlar abiyotik öğeler (sıcaklık, aydınlık, gürültü vb.) olabileceği gibi, biyotik öğeler de olabilir (çeşitli kokular, feromonlar). Bireydeki duyu alıcıları, onun ruhsal ve fizyolojik durumundaki değişikliklerde ve uyartıların her birinin şiddetiyle bağıntılı olarak, bu uyartıların ancak çok az bir kısmının etkili olmasını sağlayan bir süzme eylemi uygular.

UYARTI-İMLEM a. Mant. Quine'e göre bir cümle içindeki ve gerek alıcı, gerekse konuşucu-vericinin bu cümleyi onaylamasına (evetleyici uyartı-imlem) ya da onaylamayı kabul etmemesine (negatif uyartı-imlem) yol açmaya yetenekli tüm uyarmalar sınıfı.

UYARTISIZ sıf. Ruhbil. Uyartısızlık durumundaki bir kişi ya da organ için kullanılır.

UYARTISIZLIK a. Ruhbil. *Toplumsal uyartısızlık,* toplumsal çevresinden gelen uyartılardan yoksun bir bireyin durumu. (Eşanl. DUYUSAL YOKSUNLUK.)

UYARTMAK → UYARMAK.

UYBADIN (Mehmet Cemil), türk asker ve siyaset adamı (İstanbul 1880 - ay. y. 1957). Harbiye'yi (1901), Harp akademisi'ni (1905) bitirdi. Trablusgarp, Balkan, Birinci Dünya, Kurtuluş savaşlarına katıldı; yarbay rütbesindeyken emekli oldu. 1923'ten başlayarak 1950 seçimlerine değin Tekirdağ milletvekilliği yaptı. CHP genel sekreterliği (1924-1925), İçişleri bakanlığı (1925-1927) görevlerinde bulundu.

UYDU a. **1.** Kütlesi kendi kütlesinden daha büyük olan bir gökcisminin, özellikle de bir gezegenin çevresinde dolanan cisim. (Eşanl. PEYK.) [Bk. *ansikl.* böl. Gökbil.] **—2.** *Tkz.* Başka bir kimsenin güdümü altında ve ona bağımlı olarak yaşayan kimse: *Ben kimsenin uydusu olmak istemiyorum.*
—Genet. Uçta bulunmuyorsa ikincil bir boğumlanmayla, ortalarda bulunuyorsa iki yerden boğumlanmayla (olağandışı durum) esas kromozomdan ayrılan kromozom bölütü. (İnsan türünde, uçsantromerli beş kromozom çifti [13, 14, 15, 21, 22] kısa kolun ucunda birer uydu taşır. Uyduların boyu değişebilir ve Mendel yasalarına göre soydan geçen bir çokbiçimlilik yaratır.)
—Uz. havc. *Yapay uydu,* insan eliyle yapılan ve bir füze ya da bir uzay taşıma sistemi yardımıyla bir gökcisminin, özellikle de Yer'in çevresine yerleştirilen araç. (Bk. *ansikl.* böl.)

◆ sıf. ve a. Her yönden (ülküsel, siyasal, ekonomik ve askeri) kendinden güçlü başka bir devlete bağımlı olan devlet: *Doğu blokunun uyduları. Uydu devletler.*

◆ sıf. Anat. *Uydu toplardamar,* bir atardamara eşlik eden toplardamar. Atardamarın gittiği yoldan gider ve çoğu zaman onunla birlikte aynı yerin adını taşır.

—Patol. *Uydu adenopati*, komşu bir bölgedeki lezyona eşlik eden ve onun evrimini izleyen adenopati (örneğin frengi şankrı adenopatisi).
—Virol. *Uydu virüs*, başka bir virüse eşlik eden ve olmadığı zaman çoğalamayan virüs.
—ANSİKL. Gökbil. Doğal uyduların gezegenler çevresindeki dolanımı, genellikle gezegenlerin Güneş çevresindeki dolanımlarıyla aynı yöndedir. Yalnız Satürn'ün uydusu Phoebe ile Neptün'ün uydularından biri olan Triton ve Uranüs'ün dört temel uydusu için durum bunun tersidir.
Bu amaçla incelenen bütün uyduların kendi çevrelerindeki dolanım süresi merkez gezegenin çevresindeki dolanım süresine eşittir; bu nedenle, uyduların hep aynı yüzleri her zaman bu gezegene dönüktür (Ay'ın Yer'e yalnız bir yüzünün dönük olduğu gibi). Ana gezegenlerin kimi uydularının, çoğu zaman da en uzakta olanlarının, çevresinde dolandıkları gezegen tarafından çekilen küçük gezegenler olduğu düşünülebilir. Bunların dışındaki uyduların Güneş'in çevresindeki gezegenlerin oluşumuna benzer bir sürece göre oluştuğu sonucuna varılabilir.

YAPAY UYDULAR
genel bilgiler

Yer'in ilk yapay uydusu olan Sputnik 1, 4 ekim 1957'de Ruslar tarafından fırlatıldı. 1983'ten önce, Güneş sistemindeki diğer dört gökcisminin çevresindeki yörüngelere yapay uydular yerleştirildi: Güneş'in kendisi (ilk yapay uydu: Luna 1, 1959); Ay (Luna 10, 1966), Mars (Mariner 9, 1971) ve Venüs (Venera 9, 1975). Öte yandan amerikan sondası Galileo da 1988'de Jüpiter'in çevresindeki bir yörüngeye oturtuldu. Yer'in yapay uydusu insan eliyle yapılan ve uzaya, büyüklüğü ile doğrultusu yalnız gezegenin çekim etkisiyle Yer'in çevresinde en az bir kez dolanmasını sağlayacak bir hızla fırlatılan bir araçtır. İlk tahminde, Newton, evrensel çekim yasasına uyan bu F çekim kuvveti, $F=Km/r^2$ biçiminde yazılabilir; bu bağıntıda *m* uydunun kütlesini, *r*, Yer'in merkezine olan uzaklığını, K Yer'in çekimsel çekim değişmezini ($K= 3{,}986 \cdot 10^5 km^3/sn^2$) gösterir.
Uydunun balistik yoluna ise uydunun yörüngesi denir. Bu yörünge, en azından Yer'in Newton çekim kuvvetinden doğan farklarla öteki gökcisimlerinin çekiminden ileri gelen tedirginliklerin hesaba katılmadığı durumda, sabit bir düzlemde çizilen kapalı bir eğri, yani elipstir. Uydunun eliptik yörüngesi birçok parametreyle tanımlanır:
1. *yerberi*, yörüngenin Yer'e en yakın noktasıdır; Yer yüzeyine olan uzaklığı H_p ile gösterilecektir;
2. *yeröte*, yörüngenin Yer'e en uzak bölgesidir. Yer yüzeyine olan uzaklığı H_a *ile gösterilecektir.*
3. *yarıbüyük eksen*, Yer'in yarıçapına R dersek (R= 6370 km), yörüngesinin *a* ile gösterilen yarıbüyük ekseni

$$a=R+(H_p+H_a)/2$$

bağıntısıyla verilir.
4. *yörünge düzleminin eğimi*, yörünge düzleminin ekvator düzlemiyle yaptığı *i* açısıdır.
5. *dolanım süresi*, uydunun, yörüngesi üzerinde tam bir dolanım yapabilmesi için gerekli süredir; yalnız, yarıbüyük eksene bağlı olan dolanım süresi

$$T^2=4^2 \cdot a^3/K$$

formülüyle gösterilir;
6. *Yörüngenin çıkış düğümünün bahar açısı*, yörüngenin çıkışı düğümü, uydunun Güney yarıküre'den Kuzey yarıküre'ye geçerken ekvator düzlemini kestiği noktadır, bahar açısıysa, bu nokta ile Yer'in merkezini birleştiren doğrultunun, ilkbahar noktasının doğrultusu ile yaptığı açıdır (*i* ile birleştirilen bu parametre yörünge düzleminin uzaydaki konumunu belirler);
7. *yerberinin argümanı*, çıkış düğümünün ve yerberinin doğrultularının Yer'in merkezinden başlayarak yaptığı açıdır (bu parametre yörüngenin kendi düzlemi içindeki konumunu belirler).
Yeryüzünün üzerindeki belli bir H yükseltisine önemli bir parametre olan V_c, dairesel hızı denk düşer, bu hız, yörüngesi bu yükseltide bir daire (elipsin özel durumu) olan bir uydunun hızıdır. Bu niceliğe ilk kozmik hız da denir ve

$$V_c=K/(R+H)$$

formülüyle verilir.
Dairesel yörüngelerin, kimi yükseltilerdeki hızları ve dolanım süreleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

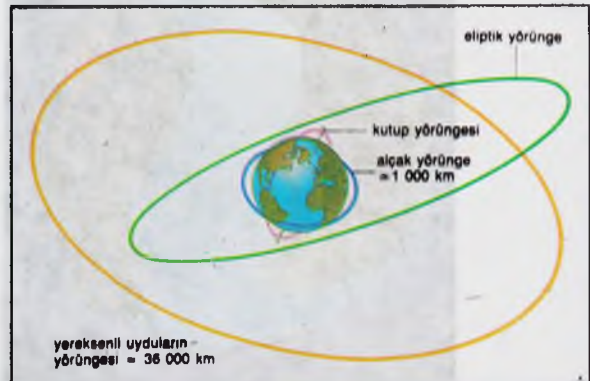
yükselti (km)	*hız (m/sn)*	*süre (dak)*
200	7 790	88,4
1 000	7 350	105
10 000	4 390	349
35 800	1 610	1 436

35 800 km yükseltide, yörünge önemli bir rol oynar: 1 436 dakikalık (23 sa 56 dak) dolanım süresi Yer'in dönme süresine eşittir, bu durumda, yörünge Yer'le *eşzamanlı*'dır. Öte yandan, yörüngenin düzlemi ekvator düzlemiyle karışmışsa, uydu, Yer'deki bir gözlemciye hareketsiz görünecektir: bu durumda *yereksenli uydu* dan söz edilir.
Yer tümüyle küresel olmadığından, çekim potansiyeli Newton'un evrensel çekim ilkesine tamamen uymaz. Yer'in küresellikten en önemli ayrılığı *yuvarın basıklığı* dır; yörüngesel bozulma biçiminde ortaya çıkan bu basıklığın değeri 3/1 000'dır.
8. *yörünge düzleminin devinimi*: sözkonusu olan bu düzlemin kutuplar ekseni çevresindeki dönüşüdür (değişen parametre çıkış düğümünün bahar açısıdır); bu hareket, Güneş'in görünen hareketini (günde 1°) dengelemek ve yörünge düzleminin Güneş'e göre yönelimini sabit tutmak için kullanılabilir. O zaman yörüngeye helyosenkron denir. Bu yörünge türü, özellikle H'nin 800 km'ye ve *i*'nin 100°'ye yakın değerleri için elde edilir (bunlar Yer'in gözlem uyduları tarafından kullanılan değerlerdir, çünkü her gün aynı saatte aynı bölgelerin üzerinde uçmayı sağlar).
9. *absidler ekseninin dönüşü*: yeröte ile yerberiyi birleştiren bu eksen, yörünge düzleminde yavaş yavaş döner (değişen parametre yerberinin argümenidir). Olay, *i*=63.4° eşitliğinde sıfır olur.
Yapay bir uydunun yörüngesini etkileyen diğer etmenler şunlardır: 150 km yükseltinin altındaki uydulaşmayı genellikle engelleyen *atmosfer sürtünmesi, Ay ve Güneş çekimleri, Güneş ışımasının ışınım basıncı.*

gökbilim uyduları

Yer atmosferi gökyüzü ışımalarının büyük bir bölümünü kısmen ya da tamamen tutan bir ekran oluşturur: yeryüzünde, gökcisimlerinin ilettiği mesajlar ancak iki "pencere"den alınabilir; bunlardan biri, görünür ışık ile yakın morötesi ve kızılaltı ışımaları, diğeri dalgaboyu 1 mm ile 20 m arasında değişen radyo dalgalarını alır. Buna karşılık, atmosfer filtresinden tümüyle kurtulan uydular, elektromanyetik tayfın tamamına ulaşmaya olanak verir. Bunlar ayrıca, bozularak düşünceye ya da işlevlerini tamamlayıncaya kadar, aylar ya da yıllarca sürekli gözlem yaparlar.
60'lı yılların başında ortaya çıkışlarından bu yana gökbilim uydularının sayısı artmıştır. Bunlardan bazıları, ABD ya da Rusya'ya göre daha güçsüz olan Fransa, Büyük Britanya ve Japonya gibi ülkelere ya da Avrupa Uzay birliği'nde güçlerini birleştiren bir grup ülkeye önemli araştırma programları gerçekleştirme olanağını sağlamıştır. Bununla birlikte, çok ağır koşullarda bozulmadan yıllarca çalışmak üzere tasarlanan uzay araçlarının yapım maliyetlerinin yüksekliği göz önüne alınarak, uydu kullanımı yalnız Yer'den gerçek-

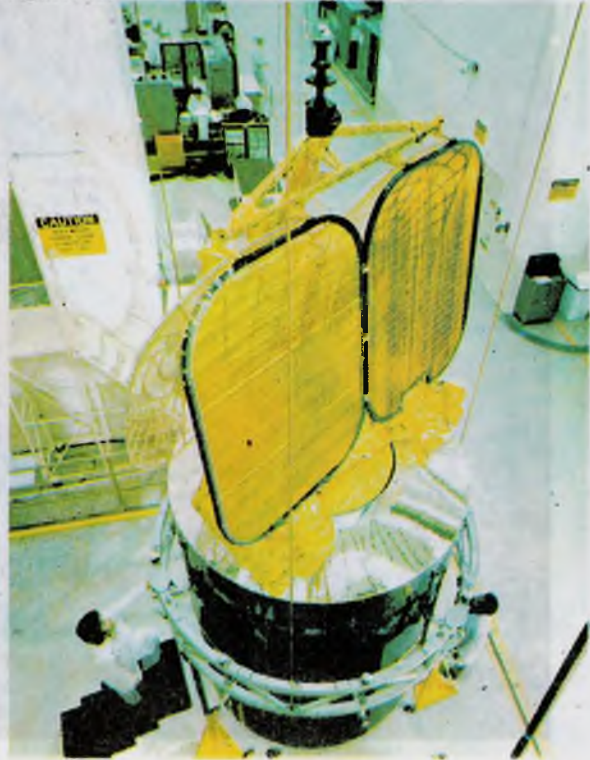
uyduların çeşitleri yörüngeleri

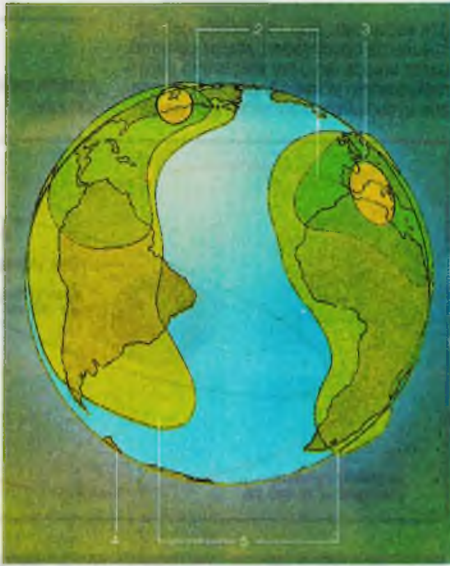

TDRS uydusu: 1. Güneş panoları; 2. 2 m'lik yönlendirilebilir anten, K bandı (dünya ile bağlantı); 3. 1,12 m'lik anten, K bandı (ticari yayın); 4. 4,9 m'lik, tek girişli alıcı anten; 5. Çok girişli S bandı anteni; 6. 1,47 m'lik anten, C bandı (ticari yayın); 7. S bandı anteni; 8. Güneş yelkenli.

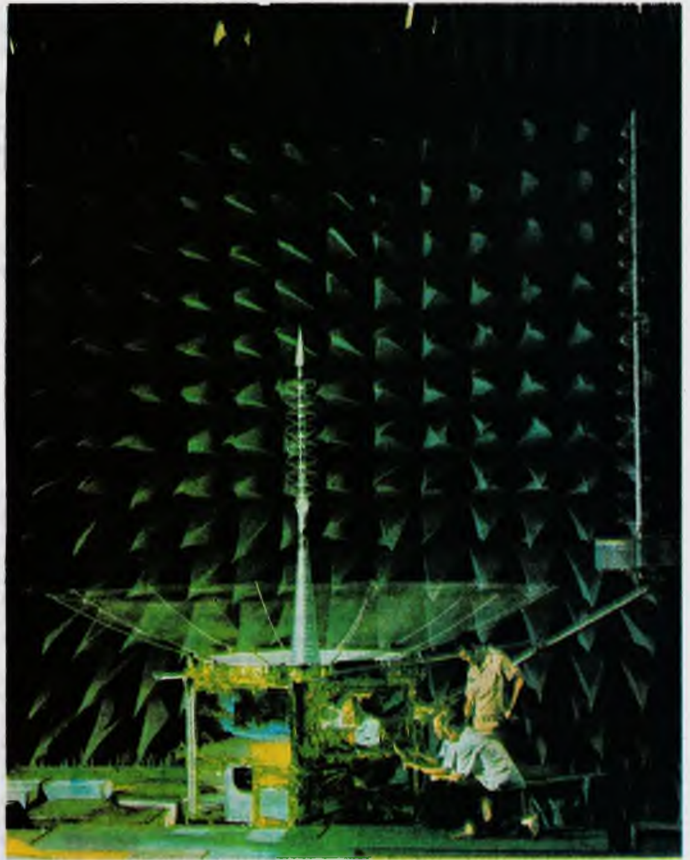
Hughes Aircraft

amerikan telekomünikasyon uydusu Comstar I'in fırlatılmadan önce yerde denenmesi

bir İntelsat V uydusuyla Atlas okyanusu bölgesine yapılan yayın
1. Dar batı demeti 11/14 GHz;
2. Bölgesel yayın demetleri 4/6 GHz;
3. Dar doğu demeti 11/14 GHz;
4. Toplam yayın demeti;
5. Yarıküresel yayın demetleri 4/6GHz;

TRW Inc.

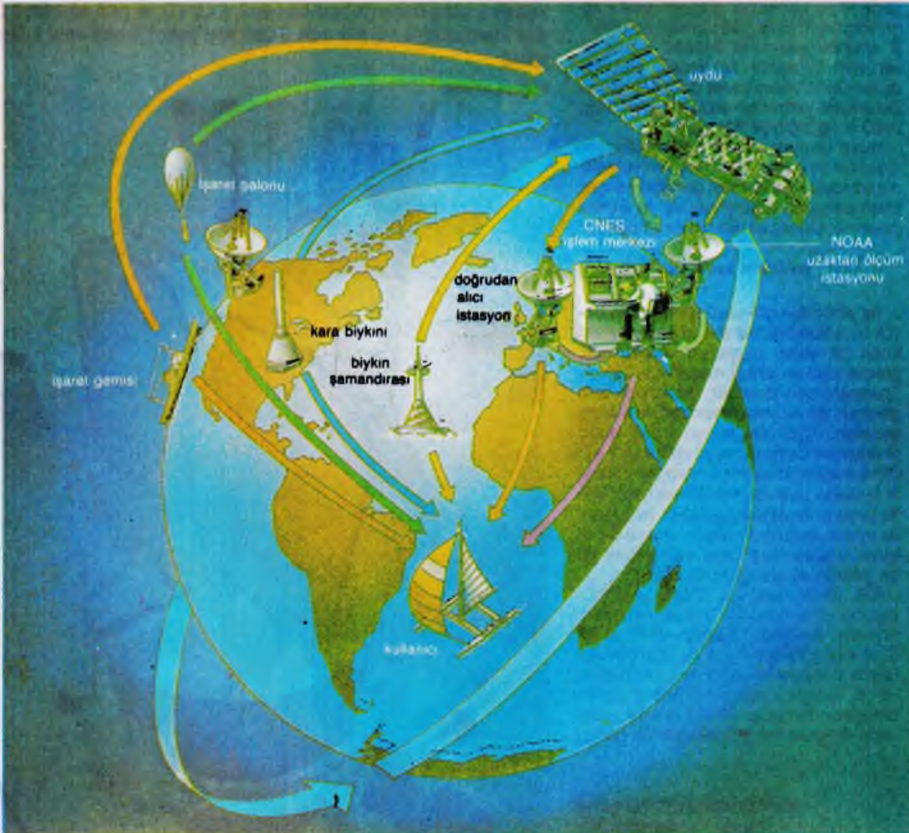
amerikan askeri telekomünikasyon uydusu Fleetsatcom'un yerde yankı önleyen bir odada denenmesi

leştirilmesi olanaksız olan gözlemlerle sınırlıdır: özellikle gökyüzündeki γ, X ya da morötesi ışıma kaynaklarının incelenmesi gibi.

Gökyüzünün, morötesinde sistemli bir biçimde incelenmesine 1968'de Amerikan uzay gözlemevi OAO*2 ile; X bölgesinde incelenmesine 1970'te yine bir başka amerikan aracı olan SAS* 1 (ya da Uhuru) ile γ ışınları bölgesinde incelenmesineyse 1972'de SAS 2 uydusuyla başlandı. Son olarak, yeryüzünden, ancak çok yüksek yerler ile kimi yakın kızılaltı dalga boylarında gözlem yapılabilen ve kızılaltı bölgesindeki ilk uydu olan İRAS*, 1983'te fırlatıldı ve bir dizi keşif gerçekleştirdi.

jeodezi uyduları

60'lı yıllarda kullanılmaya başlandı ve yeryüzeyinin uzak noktaları arasında, doğrudan elde edilmesi olanaksız ölçümleri gerçekleştirme olanağı verdi; bunlardan ilki Avrupa-Afrika-Amerika arasında bağlantı kurulmasıdır. Sayıları arttı ve kullanılan ölçüm tipleri çeşitlendi: doğrultu, uzaklık, Doppler etkisi vb. Ayrıca, çok sayıda istasyondan yapılan pek çok uydu gözlemini birleştirmek de olanaklıdır. Amerikan yapımı Transitler gibi bazı uydular, hem yer belirleme, hem de çok duyarlı jeodezik ölçümlerde kullanılmaktadır: ağ homojenleştirme, kutup devinimlerini saptama vb. Bu sistemler çoğunlukla askeri amaçla kullanılmaktadır.

Argos sisteminin ilkesi
İki uydu, gemilerden ve deniz şamandıralarından iletilen bilgileri alır ve bunları gemilerin konumunu hesaplayan işlem merkezine yollar (Argos, ayrıca okyanusbilimi olduğu kadar, Yer bilimlerini içeren verileri inceler.)

meteoroloji uyduları

İlk meteoroloji uydusu, 1 nisan 1960'ta fırlatıldı. O zamandan bu yana meteoroloji inceleme ve araştırmalarına yönelik onlarca uydu Yer'in çevresinde yörüngeye oturtuldu. Meteoroloji uyduları yörüngelerinin yüksekliklerine göre iki büyük gruba ayrılır.

• *Yereksenli uydular.* Yer'in ekvator düzlemi içinde dairesel bir yörünge çizerler. Bu uyduların dolanım süresi 24 saattir. Demek ki bunlar, ekvatorun yaklaşık 35 800 km üzerinde, Yer'e göre hemen hemen sabit bir konumda kalırlar. Yereksenli uydular, çok geniş ancak her zaman aynı olan bir bölgeyi sürekli gözlemlemeye olanak verirler.

• *Geçip giden uydular,* yereksenli uyduların tersine dairesel ve hemen hemen kutupsal olan alçak yörüngelerde (600 km düzeyindeki yükseklikte) dolanır. Bu uydular, genellikle Güneş'le eşzamanlıdır, yani yerkürenin bir bölgesinin üstünden, yalnızca enleme bağlı bir saatte geçerler. Bu uydular hem Yer'in ve bulut sistemlerinin

görüntüleri (geceleri kızılaltı ışınlarla), hem de sıcaklık ve nemin düşey profillerini elde etmeye olanak veren radyometrelerle donatılmıştır.

askeri uydular

Bu uydular kullanım amaçlarına göre sınıflandırılır: askeri telekomünikasyon uyduları, gözetim, keşif ve erken uyarı uyduları, seyir ve jeodezi uyduları; meteoroloji uyduları.

• *Askeri telekomünikasyon uyduları*, ABD'de üç büyük bölüme ayrılmıştır:
1. bir kumanda, iletişim ve kontrol sistemi olan Afsatcom *(Air Force SATellite COMmunication System)*. Uydular ile kara ya da hava kuvvetleri arasındaki bağlantılar UHF (çok yüksek frekanslar) kanalıyla sağlanır.
2. *uyduları kullanan yetkililerin kumanda sistemi* DSCS *(Defense Satellite Communication System)*. DSCS II ağının, yer çevresinde, bugün 18 bağımsız platformu vardır; bu da, yer çevresinde, herhangi bir bilgiyi birkaç saniye içinde nakledebilen bir örtü oluşturur;
3. *hareketli kuvvetler sistemi*, temel olarak amerikan donanmasının yereksenli Fleetsatcom uydularından yararlanır, ayrıca tamamlayıcı olarak sivil Marisat ağına girebilir.

Ruslar, Molnia ağının bir bölümü olan Statsionar ağını kullanır, ayrıca deniz haberleşmelerinde kimi Kozmos uydularından yararlanırlar.

NATO'nun kendi gereksinimleri için kullandığı üç uydusu vardır (NATO 3A, 3B ve 3C). Büyük Britanya ise, ilki 1969'da fırlatılan, telekomünikasyon uydusu Skynet'i kullanılır. Askeri telekomünikasyonun önemi, 1982'de, Büyük Britanya ile Arjantin arasındaki Falkland savaşı sırasında kullanılan bu tip uydularla iyice açığa çıkmıştır.

• *Kara deniz elektronik gözetim ve keşif uyduları*. Kara keşiflerinde optik ya da elektronik yöntemler kullanılır. ABD, genel gözetim ve topografik yer belirleme amacıyla, önce, çözme gücü zayıf (7 ile 9 m), büyük alanlı bir kamerayla donatılmış ve filmleri uydu içinde develope ettikten sonra elektronik olarak yere ileten Samosları, ardından çözme gücü yüksek (1,5 ile 2 m) görüntüler sağlayan ve filmleri fırlatılabilir bir kapsül içinde yere ileten uyduları hizmete soktu. Bunlar kutup yörüngeleri üzerinde, 250 ile 350 km yükselti arasında dolanırlar. 1971'den itibaren, dolanımı ve 130 km'ye kadar indiği halde uzun süreli kullanımı roket-motorlarla sağlanan "Big Bird" adlı ağır bir "Super Samos" hizmetine girdi. Bu uydu, hem bilgileri elektronik yollarla dünyaya ileten bir genel gözlem sistemi, hem de dünyadan aldığı komutla içinde film bulunan kapsülleri fırlatan çözme gücü çok yüksek (0,5 ile 1 m) bir sistemle donatılmıştı. 1977'den sonra, CİA, kullanım süresi uzun, çoktayflı özel sansorları olan ve topladığı bilgileri gerçek zaman içinde Dünya'ya iletebilen yeni bir uydu, Key Hole II'yi geliştirdi. Birkaç yıl gecikmeyle, Ruslar da aynı yöntemi uyguladı. Çin, 1975'te fırlatılan Çin 3 uydusunda geri getirilebilir kapsül tekniğini kullandı.

Okyanusların gözetiminde kullanılan deniz keşif uyduları, radarlar ve kızılaltı sansorlarla donatılmıştır. Bu uydular, hem düşman gemilerini algılama ve saptamada, hem de denizaltıların varlığını saptamayı sağlayabilen deniz ortamının ayırtedici özelliklerini (tuzluluk, sıcaklık, ses işaretleri) belirlemede kullanılır.

ABD'de, donanma, "White Cloud" projesi çerçevesi içinde, bir geminin yerini elektromanyetik yayınlarla belirleyebilen, Elint Eorsats *(Electronic İNTELligence Ocean Reconnaissance SATellite)* uydularını kullanılır. Bu sistem, hedeflerin yerlerini radarla belirleyen ve Eorsatsla alınan yayınların işaretlerinden kimliklerini saptayan Rorsats'ı *(Radar Ocean Reconnaissance SATellite)* geliştiren "Clipper Bow" programıyla tamamlanmıştır.

Amerikan donanmasının bilgi toplama ve gözetim merkezi (NOSİC) bu bilgileri sürekli olarak değerlendirir ve geniş deniz alanlarını gözetim altında tutar.

Ruslar da, 1967'den itibaren, denizdeki bir filonun elektromanyetik yayınlarını algılayabilen Elint uydularını kullanmıştır. 1975'ten sonra radar uyduları fırlatılmıştır, uydunun enerjisi, kullanıldıktan sonra yukarı yörüngeye itilen, içindeki bir nükleer reaktörden sağlanır.

Uyduyla elektronik keşif, bir elektronik yayının parametrelerini (nominal frekanslar, tekrarlama frekansları vb.) saptamada kullanılır. Bu nedenle, Amerikalılar bu uyduları (Elint uyduları) çift olarak fırlatmaktadırlar.

Erken uyarı sisteminde, düşman balistik* güdümlü* mermilerini harekete geçer geçmez saptayan ve böylece ABM* savunmasına yaklaşık 20 dakikalık bir zaman kazandıran uydular kullanılır. Bu uydular, balistik güdümlü mermilerin itici jet motorlarını algılayabilen kızılaltı sansorlarla donatılmıştır. ABD'de erken uyarı işlevi, önceleri Midas tipi uydularla sağlanmış, sonra bunların yerini, 1971'den itibaren, yereksenli yörüngelere oturtulan İmews *(İntegrated Multipurpose Early Warning System)* almıştır.

Bu uydular, ayrıca, özel sansorları sayesinde, nükleer patlamaları da algılayabilir, hatta kimileri, uçuş sırasında denenen rus güdümlü mermilerinin uzaktan ölçümlerinden bile yararlanır.

Ruslar'ın da yüksek eliptik yörüngeye oturtulmuş uydulardan oluşan benzer bir ağı vardır.

Bu alanda gelecek, 1983'ten bu yana, uçakları ve Cruise* füzelerini saptamayı sağlayan, yere üslenmiş radar gözetim düzeneklerini tamamlaması düşünülen ve kızılaltı mozaiği oluşturan amerikan Teal Ruby programınındır.

Başlangıçta, özellikle stratejik düşman güdümlü mermilerini saptamak için geliştirilen keşif ve gözetim uyduları, zaman içinde haberalma konusuna çok değerli bir yardımda bulundu. Böylece, amerikan hava kuvvetlerinin Vietnam'da yaptığı keşifler duyarlı bir biçimde yönlendirildi. 1973 İsrail-Arap savaşı sırasında, hem Amerikalılar hem de Ruslar uçakların yardımına gerek olmaksızın, uydular sayesinde, çarpışan kuvvetlerin yer değiştirmelerinden sürekli olarak haberdar oldular.

• *Seyir ve jeodezi uyduları*'nın amacı, karada, havada ya da denizdeki hareketli cisimlerin mevki ve hızlarını duyarlı olarak saptamaktadır. Başlangıçta, amerikan donanması, temel askeri görevi füzeatar nükleer denizaltıların* yerini saptamak olan Transit ağını tasarladı. Yakın bir gelecekte bu ağın yerini, 3 yörünge üzerine yerleştirilmiş (yörünge başına 8 uydu) 24 uydudan oluşan ve hareketli her cismin yerini 10 m'lik bir yanılmayla, hızını ise saniyede birkaç santimetrelik bir hatayla verebilen Navstar* alacaktır. Bu ağın, ayrıca balistik güdümlü mermiler ile Cruise füzelerinin güdümünü iyileştireceği düşünülmektedir. Ruslar 1978' de, birçok uydudan oluşan bir seyir sisteminin varlığını ileri sürmüşlerdir.

Ayrıca, balistik güdümlü merminin yörüngesini sağlıklı bir biçimde saptayabilmek için yer çekim alanının bilinmesi gerektiğinden jeodezi uyduları da gerçekleştirilmiştir.

• Genellikle askeri harekâtları koşullandıran meteoroloji, silahlı kuvvetleri özel meteoroloji uyduları yapmaya yöneltmiştir: ABD'de DMSP *(Defense Meteorology Satellite Program)*, Rusya'da Meteor uyduları.

• Son yıllarda Ruslar yepyeni bir askeri uydu tipi kullanmıştır: yörüngedeki düşman uydularını imha etmeye yönelik *uydusavar uyduları*. F-1 füzeleriyle fırlatılan, 2 ton ağırlığında, 6 metre uzunluğundaki bu uydusavar uydulara, katil uydular da denir. Radar ya da kızılaltı algılayıcılarından oluşan bir sistemle güdümlenen katil uydular hedefle aynı yörüngeye oturmadan önce 2 yörünge dolanımı yapar. Hedefin imhası, uydunun patlaması sırasında yayılan bilyalarla gerçekleşir.

• 60'lı yıllarda Ruslar, termonükleer yük taşıyan bombardıman uyduları (V.-FOBS) geliştirdiler; ancak gerçekleştirmede karşılaşılan güçlükler nedeniyle program durduruldu.

Son olarak, uzay programları içinde amerikan uzay mekiğinin* önemini belirtmek gerekir.

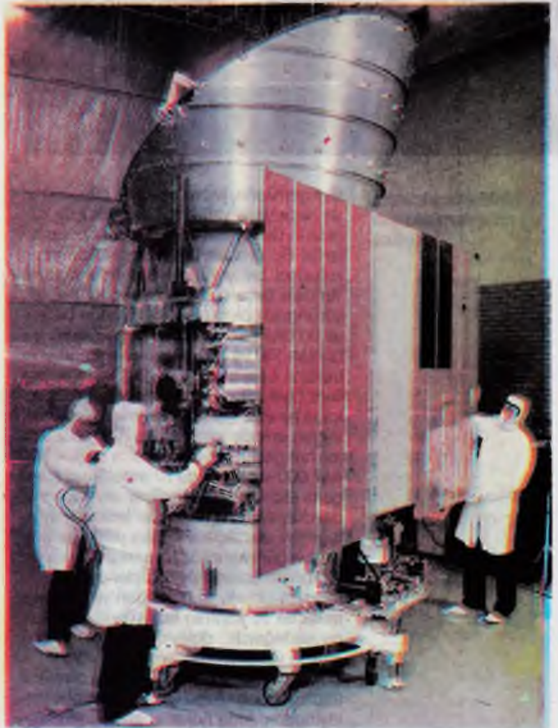

MBB

Avrupa bilimsel uydusu Exosat'ın birleştirilmesi ve yerde denenmesi

telekomünikasyon ve radyoseyir uyduları

Çok değişik işlevleri sağlayan bütün uydular, örneğin meteoroloji uyduları, "etkin" olduklarında radyoiletişimden yararlanırlar; oysa öbür uydular sadece radyoiletişim ve telekomünikasyon işlevlerini sağlar. Uydular, öbür üstünlüklerinin yanı sıra, elektromanyetik dalgalardan yararla-

Fokker BV

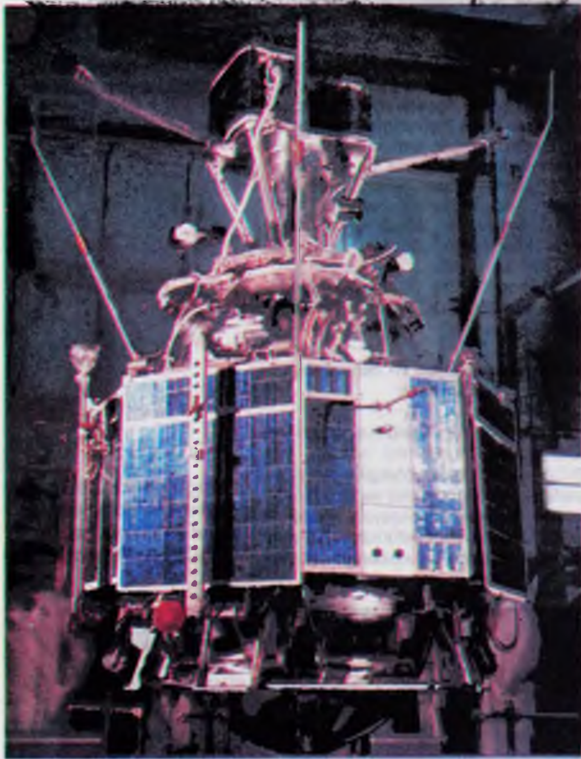
kızılaltı gökbilim uydusu İRAS'ın temiz bir odada birleştirilmesi (Hollanda, ABD ve Birleşik Krallık tarafından yapıldı) [25 ocak 1983'te fırlatıldı]

narak, önemli büyüklükte bir yer yüzü parçasına doğrudan doğruya yayın yapabilme üstünlüğünü de taşır. Yeterince yüksek frekanslar kullanıldığında, uydular, özellikle radyosaptama ve radyoseyir için rahatsız edici olan, Yer yüzeyindeki, troposferdeki ve iyonosferdeki kırılma, soğurulma ve kırınım olaylarının geniş ölçüde etkisi dışında kalmaya olanak verir; bu olaylar yer yüzeyine yakın yayılma ölçümlerini belirsiz kılar.

• *Radyosaptama ve radyoseyir uyduları.* Bir Fransa-ABD işbirliğinden kaynaklanan Argos ve Sarsat radyosaptama sistemleri, alçak yörüngeli (yaklaşık 1 000 km yükselti ve 1 sa. 30 dk.'lık dolanım dönemi) uydularla, denizde ya da karada, küçük radyoelektriksel yardım şamandıralarının yerini saptamaya ve kurtarma merkezlerini haberdar etmeye olanak verir: Sarsat böylece, bir yıl boyunca 30 kadar kişiyi kurtarmıştır.

Kullanılmakta olan radyoseyir uyduları, temel olarak, ABD deniz kuvvetlerinin oluşturduğu, ancak günümüzde askeri ve sivil gemilerin, kablo döşeme gemilerinin ve hatta yarış yatları gibi kimi küçük gemilerin de yararlandığı Transit tipi uydulardır. Bu uydular, 1 000 km yükseltideki kutupsal bir yörünge üzerinde dolanır. Yer'deki birçok izleme istasyonu, her an, yörüngeyi çok duyarlı bir biçimde belirler ve bu bilgileri uydulara aktarır. Uydular ise bunları 150 ve 400 MHz'lik uluslararası iki frekans üzerinden yeniden kullanıcılara iletir. Uydular aynı zamanda, her iki dakikada bir saat işaretleri yayımlar. Uydunun, uygun erimde yani 15° ile 70° yükseklikten her geçişinde -ki bu sırada uydu 4 500 ile 7 000 km arasında bir mesafe kat eder- gemi alıcısı frekansları ölçer ve radyal hızdan kaynaklanan Doppler frekansının integralini alarak, kat edilen yörünge parçasına göre kendi öz konumunu hesaplar. İki konum arasındaki Doppler etkisinin integralini almak, iki noktadan yapılan eşit frekanslı iki yayımın faz farkının ölçümüne eşdeğerdir: dolayısıyla yöntem, çok sayıda vericinin kullanıldığı bir sürekli hiporbolik seyir yöntemidir. Elde edilen yer saptama doğruluğu birkaç yüz metre dolayındadır. Ama noktalar ancak, yaklaşık her iki saatte bir saptanabilir ve transit hızları çok yüksek olan uçaklar tarafından kullanılamaz. Yetkinleştirilmiş bir sistem olan, aynı ilkeleri kullanan ama daha yüksek yörüngeler üzerinde (20 000 km) daha çok sayıda uydu içeren ve yüksek frekanslardan (1 227 ile 1 575 MHz) yararlanan Navstar*, 1978'den bu yana kullanılmaktadır.

Fotohronika Tass

3. Interkosmos ailesinden rus telekomünikasyon uydusu

• *Telekomünikasyon uyduları.* Uzak mesafeler ve özellikle okyanusötesi yüksek kapasiteli bağlantılar için, yalnızca denizaltı kabloları ve telekomünikasyon aktarma uyduları kullanılır. Aktarma uyduları çok erişimli olabilir, yani aynı anda birçok yerdeki ve hatta ülkedeki yer istasyonlarına hizmet verebilir. Bu yer istasyonları, uydular aracılığıyla, her tür bilginin (telefon işaretleri, veri telgraf işaretleri, radyo ve televizyon yayınları), genellikle sayısal işaretlerle temsil edildiği yer ağlarını birbirine bağlar. Bir aktarma uydusu, Hertz demeti bağlantısıyla karşılaştırılabilir. Bu arada, çok değişik nitelikleri de vardır:

1. bu uydulara, bakım amacıyla, uzun yaşam süreleri boyunca erişilemez. Dolayısıyla, güvenirliği yüksek olmalıdır: çok karmaşık (uzaktan, uzaktanölçümlü, uzaktan kumandalı) ve bol yedekli bakım önlemleri alınmış olmalıdır;

2. yayın yapılacak mesafeler çok büyüktür; yer eksenli bir uyduyla yerdeki verici ve alıcı arasında en az iki kez 36 000 km. Bu da, telefonda, bir sorunun sonuyla, ilişkin cevabın başlangıcı arasında rahatsız edici bir gecikmaye neden olur. Uydu vericisinin gücü sınırlı olduğundan, enerji gereksinimi sorunları, fırlatma ve yörüngeye oturtma maliyetleri azaltılmak istenmiyorsa, yerdeki alıcıların duyarlığı ve antenlerin kazancı çok yüksek olmalıdır. Alıcılar doğal, termik ya da öbür gürültülere ve yapay gürültülere karşı özel olarak korunmalıdır. Yerdeki antenler çok yüksek kazançlı ve yönlendirilebilir (yaklaşık 0,1°) olmalıdır. Bu antenlerin kütlesi çok büyüktür ve nitelikli yer istasyonları asla taşınabilir değildir ve kuruluşları çok pahalıdır, dolayısıyla sayıları da azdır;

3. uydunun antenlerinden elde edilebilecek kazançtan tam olarak yararlanılmak isteniyorsa, aracın yönlenmesi, en az iki eksene göre, en az 1°'lik bir duyarlılıkta kararlı olmalıdır;

4. yereksenli uydular, düşük güçlü, ama uzun ömürlü büyük miktarda propergol gerektiren roketlerle, yörüngeleri üzerinde, istenen konumda tutulmalıdır;

5. uydu alıcı ve vericilerinin kapladığı yüzeylerin üzerini frekansların, hertz demetleri gibi kimi yer hizmetleriyle zorunlu paylaşımı nedeniyle, çoğu kez uluslararası alanda alınması gereken eşgüdüm önlemleri, son derece titiz ve sıkıdır.

İlk aktarma uyduları, Echo* tipi edilgin yansıtıcılardı (alçak yörüngeye yerleştirilmiş, onlarca metre çapında, metal kaplı plastik bir balon) ve az kullanıldı (1960 -1964). Daha sonra Telstar*'lar, ilk etkin aktarma uyduları oldu; bunlar da alçak yörüngeye yerleştirildiğinden, dolayısıyla alıcı antenin görüş alanından çabuk çıktığından, yerdeki antenle titiz bir izleme gerektiriyordu. Kapasiteleri 600 telefon hattı ya da oldukça vasat bir televizyon kanalı düzeyindeydi. ABD ağırlıklı İntelsat uluslararası organizasyonuna ait Syncom* (1963 -64); sonra Early* Bird (ya da İntelsat I) [1965], ilk yereksenli uydulardı. Bunları izleyen İntelsat II-V serisinin kapasitesi, çoğul erişimli 10 000 telefon devresine ulaşıyordu. Başka ülkeler de (Rusların Molnia* programı ve İnterspoutnik organizasyonu, Kanada, [illegible], Suudi Arabistan, Avrupa ülkeleri) değişik uygulamalarla, aktarma uydusu programlarına katıldılar.

• *Yayın uyduları.* 1. bölgesine (Avrupa, Afrika, Sibirya) yereksenli uydularla 11,7 ve 12,5 GHz bandından uydu yayını, 1977 Cenevre planı'yla düzenlenmiştir. Özellikle televizyon için öngörülen yayınlar frekans modülasyonludur ve nominal bant genişliği 27 MHz'dir.

uzaktan algılama uyduları

→ UZAKTAN ALGILAMA*.

UYDUKENT a. Daha önemli bir merkezden coğrafi açıdan ayrılan, ancak yönetsel bakımdan özerk olmakla birlikte bu merkezle sıkı ilişkiler içinde olan kent ya da köy.

UYDULAŞMA a. Uydulaşmak eylemi.
—Uz. havc. *Uydulaşma hızı,* bir cismin, Yer ya da herhangi bir gökcisminin çevresinde uydulaşabilmesi için yükseltiye bağlı olarak, sahip olması gereken hız.

UYDULAŞMAK gçz. f. Uydu durumuna gelmek.

◆ **uydulaştırmak** ettirg. f. **1.** *Bir devleti uydulaştırmak,* onu uydu durumuna getirmek, siyasal ve ekonomik yönden büyük bir güce bağımlı kılmak: *Bazı güçlerin uydulaştırmaya çalıştıkları üçüncü dünya ülkeleri.* **—2.** *Bir bölgeyi, bir kuruluşu, ortaklığı bir topluluğu uydulaştırmak,* onu kendine bağımlı duruma getirmek, ekonomik, idari vb. yönden kendine bağlamak: *Büyük bir kentin uydulaştırdığı kasabalar. Küçük girişimcileri uydulaştırmaya çalışan bir sanayi.*
—Uz. havc. Bir cismi uzaya, bir gökcismi çevresinde, yalnız bu gökcisminin kendine uyguladığı çekme kuvvetinin etkisinde kalarak, en az bir yörünge çizecek bir hızla fırlatmak.

UYDULAŞTIRMA a. Uydulaştırmak eylemi.

UYDULAŞTIRMAK → UYDULAŞMAK.

UYDULUK a. Uydu olma durumu; peyklik.

UYDURMA a. Salt hayal ürünü olan şeyleri, gerçek gibi sunmak; olayları romanesk bir anlatıma dökmek. (Bk. *ansikl.* böl.)

◆ sıf. **1.** Gerçek olmayan, uydurulmuş, yalan bir söz için kullanılır; düzme, sahte: *Uydurma bir haber.* **—2.** Düşgücünün yaratımıyla bulunmuş bir şey için kullanılır: *Uydurma sözcük.*
—ANSİKL. Ruhbil. Uydurmacının ille de karşısındakileri bile bile yanıltma amacı gütmesi gerekmez ve çoğu kez bu hayali olayların gerçekliğine inanır. Gerçekle hayali birbirinden ayırmayan çocuklarda uydurma sık sık görülür ve normaldir. Başlıca belirtisi olduğu mitomani çerçevesi içinde ise patalojik bir anlam taşır. Ama aynı biçim mani'ye dayanan aşırı coşkunlukta, parafrenide ve bazı zekâ yetersizliklerinde de görülür. Uydurma, korsakoff tipi bir global bellek yitimi gösteren kişilere bellek boşluklarının giderilmesine yönelik bir çaba olarak ortaya çıkar.

UYDURMACA a. Gerçek olmayan, uydurulmuş şey.

UYDURMAK → UYMAK.

UYDURMASYON sıf. ve a. (uydurmak ve fr. *-tion*'dan) *Tkz.* Uydurma.

UYDURUK sıf. **1.** Aslı olmayan, uydurma, uydurulmuş: *Uyduruk haberlerle halkı telaşlandırmak.* **—2.** Çok özensiz, değersiz, çok sıradan bir şey için kullanılır: *Uyduruk bir film.*

UYDURUKÇU sıf. Uydurduğu şeyleri gerçekmişçesine anlatma alışkanlığında olan kimse için kullanılır; yalancı.

UYDURULMAK → UYMAK.

UYDUSAVAR sıf. Savunm. Uyduları tahrip ederek ya da etkisiz hale getirerek düşman tarafından askeri amaçlarla kullanılmasını engelleyen her türlü araç için söylenir.

◆ a. Uydusavar savunma aracı.

—ANSİKL. Uyduların önceden seçilmiş yörüngeler üzerine tam isabetle fırlatılması fotoğraf ve telekomünikasyon tekniklerinin gelişimi, uyduların askeri amaçlarla kullanılmasına yol açtı. Ortaya çıkan bu yeni tehdit karşısında, savunma amaçlı önlemlerin araştırılmasına başlandı. Her ne kadar bu alandaki araştırmalar gizli tutulmuşsa da, çeşitli tipteki uydusavar sistemlerin var olduğu sanılmaktadır. Her şeyden önce bir uydu, nükleer başlıklı bir balistik füze ile ya da klasik başlıklı bir güdümlü füze ile tahrip edilebilir; aynı zamanda uzayda buluşma tekniğinden yararlanarak, diğer bir uydunun kimi fonksiyonlarını çalıştırmamak amacıyla, ya patlayıcı madde, ya laser güdüm sistemi ya da elektronik karıştırma sistemleri veya etkisiz hale getirme sistemleri ile donatılmış bir uydusavar uydunun kullanılması tasarlanabilir. Öte yandan laser güdüm sistemi ya da elektronik karıştırma sistemi ile uyduların etkisiz hale getirilmesini amaçlayan yerden ya da havadan kontrollü sistemler de düzenlenebilir.

UYGAR sıf. **1.** İdeal uygarlık düzeyine uygun bir yaşam süren topluluk için kullanılır; medeni: *Uygar bir ülke. Uygar bir ulus.* **—2.** İdeal uygarlık düzeyine uygun bir yaşam süren kimse; bu düzeyi gösteren şey için kullanılır; medeni: *Uygar bir insan. Uygar bir davranış.*

UYGARLAŞMA a. Uygarlaşmak eylemi; medenileşme.

UYGARLAŞMAK gçz. f. **1.** Uygarlığa erişen toplumların yaşam düzeyine gelmek ya da bu süreçte olmak; medenileşmek. **—2.** *Tkz.* Bir kimse sözkonusuysa, daha nazik, daha kibar davranmaya başlamak; medenileşmek.

◆ **uygarlaştırmak** ettirg. f. **1.** *Bir topluluğu (ülke, ulus, halk vb.) uygarlaştırmak,* onları uygar duruma getirmek; medenileştirmek. **—2.** *Tkz. Bir kimseyi uygarlaştırmak,* onu daha nazik, daha kibar davranır duruma getirmek; uygarlaştırmak.

UYGARLAŞTIRMAK → UYGARLAŞMAK.

UYGARLIK a. **1.** Bazı toplumların ekonomik, siyasi, toplumsal vb. bakımdan ulaştıkları ve bir ideal sayılan gelişme durumu; medeniyet. **—2.** Bir ülkenin, bir toplumun maddi, toplumsal, ahlaki vb. yaşamına özgü niteliklerin bütünü; medeniyet: *Anadolu uygarlığı. Batı uygarlığı.*
—Dilbil. *Uygarlık dili,* bir yazılı edebiyatın dayanağını oluşturan ve belli bir kültür türünün yayılmasında önemli bir işlev üstlenen dil.
—Patol. *Uygarlık hastalığı,* çevrenin, yaşam tarzının, uygarlığa özgü teknolojilerin yarattığı ya da kolaylaştırdığı hastalık. (Sanayi ya da sanayi sonrası uygarlıkları bazı kazalardan [trafik, iş vb.], ruhsal -bedensel bozukluklardan [aşırı yorgunluktan, çalışma saatlerindeki ayarsızlıklardan ileri gelen vb.], metabolizma bozukluklarından [tüketim toplumlarının aşırı ya da düzensiz beslenmesi] sorumlu sayılmaktadır. Öte yandan, yine bu uygarlıklar ilaçlardan ileri gelme kazalardan da [kimi ilaçların zehirliliği] sorumlu tutulmaktadır.)

UYGARLIKARKEOLOJİSİ a. Arkeoloji, etnobilim, fizik antropoloji, toplumsal antropoloji ve bu bilim kollarına bağlı öteki bilim kolları tarafından sağlanan kültür sürekliliği testlerini ortaya koyan bilim.

UYGU a. İki şey arasındaki uygunluk; birbirine uyan iki şey arasındaki ilgi; uyum.

UYGULAMA a. **1.** Uygulamak eylemi. **—2.** Kuramın karşıtı olarak, bilimde, teknikte, sanatta vb. kuralların, ilkelerin kullanılması, eyleme geçirilmesi. **—3.** Uygulanan şey; kural, yasa, yönetmelik, yöntem vb.: *Bu uygulamalar çok da mantıklı değil.*
—Bilş. *Uygulama alanı,* işlenmesi için bilgisayarda bir program yazılan sınırlı alan. || *Uygulama programı,* belirli bir kullanım amacıyla yazılmış program. (Bir bilişim ortamında genellikle, belirli bir bilgisayara bağlı olan ve sistemlerin genel işlevlerini sağlamaya yarayan temel programlar kavramı ve özel bir kullanımı olan özgün uygulama programları kavramı ayırt edilir; uygulama programları, çeşitli temel sistemlerde kullanılabilmeleri amacıyla yüksek düzeyli dillerde yazılır.) || *Uygulamaya koyma,* bir işletim sistemini ya da kullanıcıya ayrılmış ve ona özgü biçimlenime uyarlanmış özel bir işleve ilişkin genel bir program kümesini bilgisayara yükleme.
—Eğit. Kuramsal olarak öğrenilenlerin sınıf içinde ya da dışında denenip doğrulanması ve pekiştirilmesi için yapılan çalışma: *Uygulama dersleri.* || *Uygulama okulu,* öğretmen adaylarına, bir programa göre sürekli olarak gözlemde bulunma, denemeler yapma, etkinliklere katılma ve uygulama dersleri verme olanağını sağlayan, öğretmen okuluna bağlı ya da öğretmen okuluyla sıkı işbirliği yapan okul.
—Küm. kur. ve Ceb. *Bir* A *kümesinden bir* B *kümesi içine* φ *uygulaması,* A nın her *x* elemanına B nin bir tek *y* elemanını eşlik ettiren işlem. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Afin uygulama* → AFİN. || *Çoklu doğrusal uygulama* → DOĞRUSAL.
—Ruhbil. *Test uygulaması,* bir öznenin, bir grubun testten geçirilmesi.
—Tiyat. Oyunun maddesel düzenlenmesi, bir temsilin yönetimi. || Rejisörün yaptığı iş.
—ANSİKL. Küm. kur. A, φ nin *çıkış kümesi* (ya da *tanım kümesi*), B de *varış kümesi*'dir. A nın herhangi bir elemanı *x* olsun; *x* e karşılık olan B nin biricik *y* elemanı $\varphi(x)$ ile gösterilir; bu eleman *x* in φ ile elde edilen *görüntü*'südür; *x, y* nin öncelidir. Bu durum φ: A→B ya da $A \xrightarrow{\varphi} B$ biçiminde yazılır. B nin her elemanı, A nın en çok bir elemanının görüntüsü olduğunda, uygulama *birebir*'dir (ya da *enjektif*'tir) denir. B nin her elemanı, A nın bir elemanının görüntüsü olduğunda uygulama *örten*'dir (ya da *sürjektif*'tir). Hem birebir hem de örten uygulamaya *birebir örten*'dir (ya da *bijektif*'tir) denir. B nin her *y* elemanına, A nın birebir örten φ uygulamasıyla elde edilen görüntüsü olduğu *x* elemanını eşlik ettiren uygulama onun *ters uygulama*'sıdır. E den F içine bir uygulamadan sonra gelen F den G içine bir uygulama yerine E den G içine bir uygulama konabilir, buna iki uygulamanın *bileşke* uygulaması denir.

Uygulama ve araştırma merkezi, yükseköğretim kurumlarında eğitim-öğrenimin desteklenmesi amacıyla çeşitli alanların uygulama gereksinimi ve bazı meslek dallarının hazırlık ve destek etkinlikleri için eğitim-öğretim, uygulama ve araştırmaların sürdürüldüğü yükseköğretim kurumu.

UYGULAMACI a. Kuramcının karşıtı olarak bir işi uygulamaya döken kimse.

UYGULAMAK g. f. **1.** *Bir maddeyi, bir nesneyi (bir şeye, bir şeyin üstüne) uygulamak,* onları yapışacak, üst üste gelecek ya da iz bırakacak biçimde yerleştirmek, sürmek vb.; tatbik etmek: *Patronu kumaşa uygulamak. Bir duvara iki kat boya uygulamak.* **—2.** *Bir şeyi (soyut) bir şeye, bir kimseye uygulamak,* bir eylemden, bir yöntemden, bir işlemden yararlanmak; kullanmak, denemek: *Bir araştırmada yeni bir yöntem uygulamak. Bu kural herkese uygulanamaz.* **—3.** *Bir şey (soyut) uygulamak,* yapmak, gerçekleştirmek, yerine getirmek: *Bir düşünceyi, bir kuramı uygulamak. Emirleri tartışmadan uygulamak. Yönetmeliği uygulamak.*
—Geom. Bir eğriyi, bir şekli, bir yüzeyi bir başkasıyla çakıştırmak.
—İnş. *Yapıyı zemine uygulamak,* ip iskelesi yardımıyla, yapının duvar ve sütunlarını zemin üzerinde belirtmek. (Eşanl. APLİKASYON YAPMAK.)

◆ **uygulanmak** edilg. f. Uygulamak eylemine konu olmak: *Duvara uygulanan boya. Yönetmelik aynen uygulandı. Deneklere uygulanan testler. Tıpta uygulanan yeni yöntemler.*

UYGULAMALI sıf. Yalnızca kuramsal olarak kalmayıp uygulama olanağı bulunan, uygulanarak yapılan bir şey için kullanılır: tatbiki, pratik.
—Dilbil. *Uygulamalı dilbilim,* dili konu edinen pratik sorunları çözmek ya da başka bilim dallarının dilsel sorunlarına karşılık bulmak için dilbilimden yararlanan araştırmalar bütünü.
—Güz. sant. *Uygulamalı sanatlar,* mobilya, iç dekorasyon, mücevhercilik sanatları. Güzel sanatlardan ayırt etmek için *süsleme sanatları* olarak da adlandırılır. (Grafik ve reklam tasarımı da uygulamalı sanatlara girer.)
—Mat. *Uygulamalı matematik,* sanayiye, iktisada, aynı biçimde fizik, kimya, biyoloji vb. gibi öteki bilimlere uygulamalarıyla göz önüne alınan matematik. Bu deyim arı (ya da sırfi) matematiğe karşıt anlamdadır.
—Ruhbil. *Uygulamalı ruhbilim,* ruhbilimin öncelikle uygulama sorunlarını incelemesine yol açan ruhbilimsel yönelim. (Gerçeklikte uygulamalı ruhbilim, ancak pek seyrek olarak temel ruhbilim uygulamasıdır; bununla birlikte iki yönelim son yirmi yıl içinde birbirine büyük ölçüde yaklaşmıştır.)

UYGULANABİLİR sıf. Geom. Aralarında bir izometri tanımlanabilen iki yüzey için kullanılır. (Bunlar bükülgen olup da esnek olmayan yüzeylerle gerçekleştirilirse, yırtılmadan ve kırışmadan, jeodezik çizgiler korunularak, bu yüzeyler birbiriyle çakıştırılabilir: açılabilir bir yüzey bir düzlem üzerine uygulanabilir.)

UYGULANIŞ a. Uygulanmak eylemi ya da biçimi.

UYGULANMA a. Uygulanmak eylemi.

UYGULANMAK → UYGULAMAK.

UYGULAYICI sıf. ve a. Uygulayan, gereğini yapan; tatbikatçı.

◆ sıf. Dilbil. Söylendiği sırada belirttiği eylemin de gerçekleştiği bir fiil, konuşucunun sözünü ettiği eylemi aynı anda yerine getirdiği bir sözce için kullanılır. (Örn. *Yemin ederim, söz veriyorum* uygulayıcı sözcelerdir.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—ANSİKL. Dilbil. ve Mant. *Uygulayıcı* ve *betimleyici* ayrımını yapan Austin'e göre, uygulayıcı sözcenin "işlevi kendine dönüktür", bir eylemi gerçekleştirmeye yarar. Böyle bir sözce üretmek, başka hiçbir yolla aynı kesinlikle yerine getirilemeyecek eylemi gerçekleştirmek demektir. Örneğin: "Toplantıyı açıyorum", "özür dilerim." Uygulayıcı sözceler arasında, hukuksal açıdan yetki verilen makamların kararlarından oluşan sözceler ("Genel müdür kadrosu boşaltılmıştır.") ve yalnızca sözcelemenin toplumsal olarak belirlenmemiş öznesini bağlayan sözceler ("Söz veriyorum ki"...) ayırt edilir.

UYGULAYIM a. **1.** Bir bilim, sanat ya da meslek dalında kullanılan yöntemlerin tümü; teknik. **—2.** Yol, yöntem, araç.

UYGULAYIMBİLİM a. İşleyimin türlü dallarında kullanılan aygıtların, yapım yöntemlerinin tümünü içeren bilgi kolu; teknoloji.

UYGULAYIMCI a. Bir işin bilimsel yönünden çok, uygulama ve yapım yönüyle uğraşan kimse; teknisyen.

UYGULAYIMSAL sıf. Bir bilim, bir sanat, bir meslek dalında kullanılan yöntemlere ilişkin.

UYGUN sıf. **1.** Beklenene, istenene, gereksinim duyulana uyan, onları karşılayan; bir durum, bir eylem için elverişli olan bir şey için kullanılır; münasip: *Uygun bir ev aramak. Uygun bir iş bulamadı. Uygun bir zamanı beklemek.* **—2.** *Bir şeye, bir kimseye uygun,* ona tam gelen, denk düşen ya da yakışan bir şey, bir kimse için kullanılır: *Bedenine uygun bir elbise. Günün koşullarına uygun bir konuşma. Zevkine uygun bir müzik. Ona uygun bir iş. Bir işe uygun bir insan. Kendine uygun bir eş aramak.* **—3.** Çok olmasa da yeterli olan: *Uygun bir fiyat istemek.* **—4.** Oranlı, orantılı; *Vücut ölçüleri birbirine çok uygun.* **—5.** *Uygun adım,* toplu yürüyüşte adımları atarken sağlanan beraberlik (spor, ask.). || *Uygun bulmak,* uygun görmek, elverişli görmek, uygun olduğu kanısında bulunmak. || *Uygun düşmek, uygun gelmek,* yakışmak, yaraşmak; elverişli olmak; uymak.

—Arit. Aralarında modülo bir tamsayı uygunluk bağıntısı ile bağıntılı iki elemandan her biri için kullanılır. (modülo *n,x,y* ye uygun, $x \equiv y$ mod *n* biçiminde yazılır.)

—Binc. *Uygun adım,* atın bir pist üzerinde yürürken, yani çalışırken, değişik yürüyüşlerde (adeta, süratli, dörtnal) adımlarının doğru olması, ön ve ard ayakları izlerinin üst üste gelmesi. —Bir pist üzerinde atın, sağ ya da sol tarafa yanaşma yaparken ön ve ard ayaklarını doğru olarak atması.

—Ceb. *Uygun matris,* düzgün N kare matrisi için, P baynı basamaktan evirtilir matris olduğuna göre, $M={}^tPAP$ biçimindeki matris. || *Modülo R bir başka elemana uygun eleman* (ya da *uygun elemanlar*), bir uygunluk bağıntısıyla bir başka elemana bağlı olan eleman.

—Dilbil. *Az uygun,* üreticilik gücü zayıf bir dilbilgisi için kullanılır. || *Çok uygun,* üreticilik gücü yüksek olan bir dilbilgisi için kullanılır.

—Fels. Doğası bir başka şeyin doğasıyla örtüşen bir şeye upuygun olana denir.

—Geom. *Uygun gösterim* (ya da *görüntüleme*), bir yüzeyin bir başka yüzey üzerine, açıca biçim değiştirmeye uğramayan gösterimi (ya da görüntülenmesi). [Bu durumda birinci yüzey üzerinde çizilmiş iki eğrinin açısı, ikinci yüzey üzerinde bu eğrilere karşılık olan görüntüler arasındaki açıya eşittir. Jeodezide, kürenin ya da Yer elipsoidinin en çok kullanılan düzlemsel uygun gösterimleri Lambert izdüşümü, Mercator izdüşümü ve sterografik izdüşümlerdir.]

—Kim. ve Metalürj. *Uygun erime noktası,* EŞLEŞİK* ERİME NOKTASI'nın eşanlamlısı.

—Mat. çözlm. *Uygun gösterim* ya da *dönüşüm,* iki yüzey arasında eşyapı uygulaması. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Yerbil. *Uygun katmanlaşma,* Birbirine koşut olarak istiflenmiş katmanların durumu.

—ANSİKL. Mat. çözlm. İki yüzey içinde bulunan iki D ve D′ bağlantılı açığı verildiğine göre, bunların eşyapılı olması için aralarında uyuşumlu bir gösterim bulunması gerekir.

f ile *g,* D den D′ içine iki eşyapı uygulaması ise $g^{-1} \circ f$ de D nin bir özyapı uygulamasıdır. Bu durumda kimi yüzeylerin özyapı uygulamalarını araştırma yoluna gidilir. Böylece C ile özleşmiş Eukleides düzleminin özyapıları

$$z \mapsto az + b \quad (a \neq 0)$$

benzerlikleridir; Riemann küresinin özyapı uygulamaları

$$ad - bc \neq 0 \text{ olmak üzere}$$

$$z \mapsto \frac{az+b}{cz+d}$$

eşçizimleridir.

Daha genel olarak D içinde holomorf olan, türevi sıfır olmayan bir fonksiyon, D nin her noktasında uygundur.

$\mathbb{C}$ düzlemi üzerinde (0,0,1) kutbu çıkarılmış kürenin uygun gösterimi *stereografik izdüşüm* -bunların en tanınmış olanıdır. Bu gösterim $(x, y, t) \mapsto \frac{x+y}{1-t}$ ile tanımlanabilir. (→ ANALİTİK *uzay*)

UYGUNER (Muzaffer), türk yazar (Kocaeli 1923). Siyasal bilgiler fakültesi'ni bitirdi (1945). Çeşitli bakanlıklara bağlı görevlerde çalıştıktan sonra Bayındırlık bakanlığı'nda Teftiş kurulu başkanlığı yaptı; emekli oldu. Folklor konularıyla ilgili yazılar yayımladı. Yeni türk edebiyatıyla ilgili incelemeleri vardır: *Sait Faik'in hayatı* (1960), *Tarancı'nın şiir üzerine düşünceleri* (1960) vd. S. F. Abasıyanık, M. Ş. Esendal gibi yazarların kitaplarında daha önce yer almamış yazılarını da derleyerek toplu yapıtlarını düzenledi.

UYGUNLAŞTIRMA a. Ruhbil. Değişken bir uyartıyı sabit bir uyartıyla birçok kez eşitleştirmeye ve ardından ortalama yanılgıyı hesaplamaya dayanan fark eşiklerini belirleme yöntemi.

UYGUNLUK a. İki ya da daha çok şey arasındaki benzerlik, tutarlılık ilişkisi; uyuşma, denklik, benzerlik; mutabakat: *İfadelerdeki uygunluk yargıcın dikkatini çekti.*

—Anayas. huk. *Anayasaya uygunluk* → ANAYASA.

—Arit. *Modülo bir* n *tamsayısı uygunluk* (ya da *bir* n *tamsayısı modülüne göre uygunluk) bağıntısı,* $\mathbb{Z}$ bağıl tamsayılar kümesi üzerinde ancak ve ancak $x-y$, *n* nin katı ise, modülo *n, x, y* ye uygun ($x \equiv y$ mod *n* yazılır) ile tanımlanan bağıntı. (Bu bağıntı bir eşdeğerlik bağıntısıdır.) [→ *modülo bir* n *tamsayısı kalan* SINIFI.]

—Bayınd. *Yüzeysel uygunluk,* hassas bir inşaat ve biçim değiştirmelere karşı iyi bir dayanım sonunda, bir karayolu yüzeyinin geometrik açıdan düzenli olması. (Yüzeysel uygunluk, çeşitli aygıtlarla ölçülebilir. Karayolunun boyuna profilini belirlemek [viagraf, profilograf] ya da hareket halinde bir taşıtla, karayolu yüzeyindeki düzey farklarının yol açtığı vurumları kaydetmek en yaygın uygulamalardır.)

—Ceb. *Modülo bir ideal uygunluk bağıntısı,* J, bir A halkasının iki yanlı bir ideali olduğuna göre, A halkası üzerinde, ancak ve ancak $x-y$, J nin elemanı ise modülo J, *x, y* ye uygun ya da bir J modülüne göre *x, y* ye uygun ($x \equiv y$ mod J biçiminde gösterilir) ile tanımlanan bağıntı. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Dalga ve titr. *Faz uygunluğu,* başlangıç fazları eşit, eşzamanlı sinüzoidal olayların durumu.

—Dilbil. Yantümcedeki fiil zamanının temel cümledeki fiil zamanına uyması. || Sözdizimsel olarak birbirlerine bağlı ve birinin biçimleri üstüne etki yaptığı dilsel birimler arasındaki uyuşma. (Eşanl. UYUM.) [Bk. *ansikl.* böl.] || Bir dilin yazılı biçimiyle sözlü biçimi arasındaki bağıntılar bütünü. || Bir üretici dilbilgisinin az ya da çok uygun olma özelliği.

—Geom. Uygun gösterimin (ya da görüntülemenin) özelliği. || *Doğrusal uygunluk,* boyutu 2 olan afin ya da izdüşümsel altuzay. (Örnek: uzayın, değişmez iki noktadan geçen çemberlerinin kümesi; uzayın koşut olmayan iki doğruyu kesen doğrularının kümesi.)

—Hematol. *Kan uygunluğu,* alıcının serumuyla vericinin alyuvarları karıştırıldığında hiçbir aglütünasyonun olmaması. (Bir antikorla onun özgül antijeninin karşılaşmamasına dayanan kan uygunluğunu araştırmanın esas amacı kan naklinin bağışıklık sistemi açısından zararsızlığını ve etkinliğini sağlamaktır.)

—Huk. *Hukuka uygunluk,* bir eylem ya da işlemin hukuk kurallarına uygun olması. (Bk. *ansikl.* böl.)

—İstat. İki olaydaki değişimin aynı yönde oluşuna ilişkin birliktelik.

—Kamu mal. *Uygunluk bildirimi,* Sayıştay'ın muhasebe hesapları ile ödeme emri verenlerin (İta amirleri) hesapları arasındaki uygunluğu belirten belge. Sayıştay bu belgeyi Bütçe'nin denetimini sağlamak amacıyla TBMM'ye sunar.

—Küm. kur. Bir bileşim yasasıyla donatılmış bir küme için, bu yasayla bağdaşır eşdeğerlik bağıntısı.

—Topruhbil. Bireyin ya da bir alt-grubun davranışı grubun kuralları ya da bir otorite tarafından belirlendiğinde bu davranışın kazandığı ayırtedici özellik. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Zootekn. *Tipe uygunluk,* gerek kemik ve kas dokularının, gerekse vücudun çeşitli bölgelerinin göreli öneminin incelenmesiyle değerlendirilen, hayvanın dış görünümü. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Ceb. A halkası üzerinde modülo bir J ideali uygunluk bağıntısı, A nın yapısıyla bağdaşır bir uygunluk bağıntısıdır ve bölüm halkasına modülo J kalan sınıfları denir ve A/J ile gösterilir. J asalsa, A/J bir tam halkadır. J maksimalse, A/J bir cisimdir. $A=\mathbb{Z}$ bağıl tamsayılar kümesi olması özel halinde, $\mathbb{Z}$ nin idealleri $n\mathbb{Z}$ ($n \in \mathbb{Z}$) biçimindedir, uygunluk bağıntılarına, *modülo bir* n *tam sayısı uygunluk* (ya da *bir* n *tamsayısı modülüne göre uygunluk*) ve sınıflara da *modülo* n *kalan sınıfları* denir. (→ SINIF.)

—Dilbil. Uygunluk, belirtisinin bütün cümlede yinelenmesiyle kendini gösterir. Bu olgular dillere göre değişir. Ad çekimli dillerde bir de duruma göre uyum vardır. Türkçede tanımlık olmadığından ve fiil çekimi çok daha yalın olduğundan uyum çok daha esnektir. Sayı sıfatları bir çoğulluğu belirttiği halde bu sıfatlardan sonra gelen adlar birkaç örnek dışında *(kırk haramiler)* tekildir *(üç elma).* Yüklemle özne arasında tekillik-çoğulluk ve kişi bakımından uygunluk aranır. Ancak organ adlarının *(Gözlerim görmüyor.),* eylem adlarının *(Görüşmeler bitti.),* bütünüyle tümlenen parçaların *(Masanın ayakları sallanıyor),* cansız varlıkları gösteren adların *(Yağmurlar başladı.),* bitki, hayvan adlarının *(Ağaçlar yeşerdi. Akvaryumdaki balıklar öldü.),* soyut adların *(Aklıma komik fikirler geliyor.),* zaman adlarının *(Yıllar nasıl da geçti.),* çoğul eki almamış topluluk adlarının *(Ordu büyük bir zafer kazandı.),* nicelik gösteren belgisiz sıfatların belirttiği tekil öznelerin ve özne olan belgisiz adılların *(Geziye katılanların birçoğu geri döndü. Herkes bu olaydan söz ediyor.)* özne olarak kullanıldığı durumlarda, bu çoğul öznelerin yüklemleri tekil olur. *Var* ve *yok* yüklemlerinin öznesi insan da olsa çoğul olabilir *(Salonda misafirler var.).* İnsan belirten çoğul öznelerin yüklemlerinin tekil veya çoğul olması söyleyenin (yazanın) düşüncesine bağlıdır. Söyleyen (yazan), bireyleri bir bütün olarak düşünüyorsa, yüklem tekil *(Çocuklar oynuyor.),* teker teker düşünüyorsa yüklem de çoğul *(Çocuklar bahçede oynuyorlar.)* olur. Bitki ve hayvanlardan, cansızlardan oluşan çoğul öznelerin bireyleri, teker teker düşünülüyor ya da düşündürülmek isteniyorsa yüklem çoğul olarak kullanılabilir *(Köpekler sokağa doluştular.).*

Öznesi, kişi bakımından tek olan yüklemlerde uygunluk kesindir *(Sen gideceksin. Ben kalıyorum.).* Öznesi ayrı ayrı olan yüklemlerde, özne hem ikinci hem üçüncü kişi ise yüklem ikinci çoğul kişi *(Mehmet'le sen bugün İstanbul'a gideceksiniz.),* özne, birinci-üçüncü, birinci-ikinci ya da her üç kişili ise, yüklem birinci çoğul kişi *(Ahmet'le ben burada kalıyoruz. O zamanlar, sen, ben ve Ayşe okula gidiyorduk.)* olur. "Kimi, bazı vb." belgisiz adıllardan, birinci çoğul kişi eki almış öznelerin yüklemleri üçüncü tekil kişi de *(O gün kimimiz evde kalmıştı.)* olabilir.

—Huk. Hukuka uygunluk, özellikle ceza hukuku alanında önemli yeri olan bir kavramdır. Suçun meydana gelmesi için tüm öğelerin bulunduğu bir eylem, hukuka uygunluk durumu varsa suç olmaktan çıkar. Bir eylemin suç olması için, onun hiçbir biçimde hukuka uygun olmaması gerekir. Bir eylemin yapılmasına herhangi bir hukuk kuralı izin verirse, ortada hukuka uygunluk var demektir. Bu durumda eylem suç olmaktan çıkar. Hukuka uygunluk ne-

denleri şunlardır: 1. hakkın; 2. görevin yerine getirilmesi; 3. meşru müdafaa; 4. ıstırar hali. Hakkın hukuka uygunluk nedenlerinden biri olduğu, Borçlar k.'nun 52. maddesinin son fıkrasında açıkça dile getirilmiştir: "kendi hakkını korumak için zora başvuran kimse, duruma göre hükümetin zamanında işe elkoyması sağlanamamış veya hakkının yitirilmesini veya kullanılmasının çok güç duruma gelmesini önlemek için başka bir yol bulunamamışsa, herhangi bir tazminatla yükümlü olmaz." Görevin yerine getirilmesi geniş anlamıyla, hakkın kullanılması kavramına girer. Görevini yerine getiren kişi sonuç olarak hakkını kullanmaktadır. Görevin yerine getirilmesinin hukuka uygunluk nedeni olduğu, Türk cez. k.'nda şöyle dile getirilmiştir: "Kanunun bir hükmünü veya yetkili bir makamdan verilen ve yerine getirilmesi görev gereği zorunlu olan bir emri yerine getirme suretiyle işlenen fiillerden dolayı faile ceza verilemez" (md. 49). Meşru müdafaa* ve ıstırar* haliyle ilgili düzenlemeler, çeşitli yasalarda yer alır.

—Toprubbil. Uygunluk, bireyin, görüşlerini paylaşmadığı bir grupla karşı karşıya kalarak kendi kendine "grupla anlaşmazlık içinde olmayı nasıl engelleyebilirim?, grubu izlemeye zorunlu muyum?" diye sorduğunda ortaya çıkar. Grubun çekiciliği, bireyin gruba bağımlılığı, onu grubun kuralına uymaya ya da uymamaya yöneltir. Dolayısıyla uygunluk, bireyin ya da alt -grubun görüşlerinin ve yargılarının, bağımlı olduğu grup ya da otorite ile uyumunu artırır. Uygunluğu sağlamaya yönelik baskıların hedefi, bir grup içindeki sapkın bir azınlık ya da birey tarafından yaratılan çatışmanın hafifletilmesi ya da emilmesidir. Azınlığın ya da bireyin sapkınlığı, yeni bir norm önermesinden ya da var olan norma uymamasından ileri gelir.

—Zootekn. Her hayvan türünde tipe uygunlukta genel üretimle amaçlanan hedefler dikkate alınır: kasaplık hayvanlarda, en fazla üstte ve arkada yer alan kasların gelişmesi aranır (kasaplığa uygunluk); yetiştirmeye yönelik bireylerde iskelet niteliği üzerinde durulur; süt veren hayvanlar için oldukça gelişmiş, daha çok yassı göğüslü uzun ve yatay ya da hafifçe eğik leğenli hayvanlar aranır.

UYGUNSUZ sıf. **1.** Yakışık almayan, kötü; *Uygunsuz bir iş. Uygunsuz davranışlar.* **—2.** Kötü, çirkin davranışlarda bulunan kimse için kullanılır: *Uygunsuz adamlarla iş yapmak.* **—3.** *Uygunsuz kadın*, kötü yola düşmüş kadın. || *Uygunsuz vaziyette*, ayıplanacak ya da suç sayılabilecek bir durumda.

—Cerr. Tam uygun düşmeyen ağızlaşmaya, kırığa, ekleme denir.

—Tiyat. ve Sine. *Uygunsuz rol*, bir oyuncunun fiziğine de, doğal yeteneklerine de uygun olmayan rol türü. (Uygunsuz rol, oyuncunun repertuvarını genişletmek ve gösteri etkisini sağlamak amacıyla kullanılır.)

UYGUNSUZLUK a. **1.** Uygunsuz olma durumu, yakışıksızlık. **—2.** Uygun olmayan durum, kötü davranış.

—Cerr. Kırık bir kemiğin iki ucunun, çıkık bir eklemin iki parçasının ya da bir ağızlaştırma sırasında iki içorgan parçasının birbirine uymaması.

UYGUR a. (Tamlayan olarak) Uygurlar'a ait olanı belirtir: *Uygur abecesi. Uygur sözlüğü.*

—Dilbil. *Uygur abecesi*, Uygurlar'ın soğd kökenli abecesi. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. VIII. yy. ortalarında Doğu Türkistan'da yaşayan Türkler. (Basmıl ve Türkeşler) tarafından kullanılıyordu. IX. yy.'ın ortalarında Uygurlar arasında yaygınlaştı. Turfan ve çevresinde XV. yy.'a kadar; Turan havzasının doğu'sunda Kansu'da buddhacı Uygurlar arasında XVIII. yy.'a kadar kullanıldı. İslam dinini benimseyen Türkler arasında da bu yazıyla yapıtlar (Kutadgu bilig, Atabet ül-hakayık) yazılıyor; bazen bir kitabın sayfalarında iki yazıya birden yer veriliyordu. Osmanlı sarayında da XV. yy.'da doğu ülkeleriyle haberleşmek için uygur abecesiyle yazı yazan bahşılar (kâtip) vardı. Uygur abecesi sağdan sola doğru, kamış kalemle ya da çin yazısı gibi fırçayla yazılırdı. Harfler arap abecesindeki gibi bitiştirilir ancak bazı harfler (*z* hiçbir zaman; *y, l* bazen) soldan bitiştirilemezdi. Harflerin sözcük başında, ortasında ve sonunda az çok farklı biçimleri vardı. Türkçenin bütün sesleri 18 işaretle gösteriliyordu. Bundan dolayı, bazen bir harf birkaç sesi birden karşılıyor, sözcükler ve ekler yazılırken bazı sesler gösterilmiyordu. Bu yüzden uygur abecesiyle yazılmış yapıtların doğru okunmasında güçlükler vardır. Uygur abecesinde türkçenin 8 ünlüsü ve kapalı e için 3 işaret ([*a*], [*v*], [*y*]) vardır. Bu işaretler türlü birleşmelerle çeşitli ünlüleri gösterir: *a + y = ı,i,é* ( ); *a + v = o,u* ( ); *a + v + y = ö,ü* ( ). 15 ünsüz vardır. *y* ( ) harfi aynı zamanda bir ünlü işaretidir. Birçok ünlü ortak işaretlerle gösterilir: *k,g*: ; *b,p*: ; *s,ş*: ; *k,ġ,h*: ; *c,ş*: ; *z,j*: ; *ŋ* sesi *n + k* şeklinde gösterilir ( ) Öteki ünsüzler şunlardır: *l* ( ); m ( ); *n* ( ), *t* ( ). Sözcükler ve bazı yazmalarda ekler ayrı yazılmıştır. Kapalı hecelerdeki ünsüzler genellikle yazılmamıştır. Bazı yazmalarda benzer harfler için harf üzerinde noktalar kullanılmıştır. Noktalama işareti olarak da nokta, iki nokta gibi işaretler kullanılmıştır.

UYGUR, Amasya'nın merkez ilçe merkez bucağında belde; 2 017 nüf. (1990).

UYGUR (Nermi), türk felsefeci ve deneme yazarı (İstanbul 1925). Bitirdiği (1948) İÜ Edebiyat fakültesi'ne asistan olarak girdi (1950). Üç yıl Almanya'da felsefe öğrenimi görerek Edmund Husserl üzerindeki teziyle doktorasını verdi. Türkiye'ye döndükten sonra doçentliğe (1955) ve profesörlüğe yükseldi (1964). Felsefe, dil ve edebiyat konularındaki yazı ve denemeleriyle tanındı. Felsefe ve edebiyatın birbirleriyle uzlaştırılırsa daha kolay anlaşılıp benimseneceği görüşünü savundu. Doktora tezi olan *Edmund Husserl'de başkasının ben'i problemi* (1958) adlı yapıtıyla Türk dil kurumu bilim ödülü'nü kazandı (1959). Bazı yapıtları: *Felsefenin çağrısı* (1962), *Dünya görüşü* (1963), *İnsan açısından edebiyat* (1969), *Kuram-eylem bağlamı* (1975), *Yaşama felsefesi* (1981), *Dil yönünden fizik felsefesi* (1985), *Çağdaş ortamda teknik* (1989), *Bunalımdan yaşama kültürü* (1989).

■**UYGUR** (Nejat), türk tiyatro oyuncusu (Kilis 1927). Amatör olarak başladığı tiyatro çalışmalarını, 1956'da kendi adına kurduğu toplulukla sürdürdü. Çoğunu kendi yazdığı, uyarladığı ve sahneye uyguladığı hafif komedilerle geniş seyirci kitlesine yönelmeyi denedi. 1967'den beri temsillerini İstanbul'daki çeşitli salonlarda sürdürmektedir.

■**UYGUR** (Burhan), türk ressam (Tirebolu, Giresun, 1940 - İstanbul 1992). İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi Bedri Rahmi Eyüboğlu atölyesi'ni bitirdi (1968). Avusturya hükümetinin bursuyla Salzburg Yaz akademisi'ne devam etti (1970); bu sırada Amsterdam'da sokak sergileri açtı. Türkiye'ye döndükten sonra bir süre resim öğretmenliği yaptı, sonra serbest çalışmaya başladı. 1968'de Çağdaş ressamlar cemiyeti'nin düzenlediği yarışmanın ödülünü Oya Katoğlu ile paylaşan sanatçı, ayrıca Sedat Simavi vakfı görsel sanatlar (1978), Günümüz sanatçıları İstanbul sergisi (1982), II. Asya-Avrupa sanat bienali dostluk ve barış (1988) ödüllerini kazandı.

İnsanın içinden çıkamadığı sorunları, bilinçaltı dünyasını çizmeyi deneyen sanatçının yapıtlarında trajikle ironi, yaşamla ölüm, gizemle gerçek iç içedir. Özellikle *Papirüsler, Jonklör, Hayat kadının portresi, Gecenin içindeki genç kız, Yeşil ezgi* gibi düzenlemelerinde resimsel anlatımın uç sınırlarında özgün bir görsel dile ulaşır. Bu görsel dilin, *Kapılar* adlı yapıtında olduğu gibi, kimi zaman bizans, osmanlı, cumhuriyet İstanbulu'nun sentez arayışına yöneldiği görülür.

Burhan Uygur
kompozisyon
özel kol.

UYGURCA a. Doğu Türkistan'ın doğu'sunda (VIII. yy. sonları - XIV. yy.) ve Çin'in Kansu ilinin kuzey-batı'sında (XVIII. yy.'a kadar) kullanılmış yazı dili.

—ANSİKL. Günümüzde Doğu Türkistan'da ve Batı Türkistan'ın bazı yerlerinde yaklaşık 12 milyon kişinin konuştuğu yeni uygurcadan ayırmak için eski uygurca da denir. Eski uygurca metinler yazıya geçirilirken manici Uygurlar'dan kaldığı sanılan birkaç yazmada göktürk abecesi kullanılmıştır. En çok kullanılan uygur abecesidir. Soğd, brahmi, mani abeceleriyle metinler de vardır. Göktürkçe ile uygurca arasındaki benzerliklere dayanılarak ikisi birlikte eski türkçe diye adlandırılmış ve ortak dilbilgisi yazılmıştır. Ancak bu iki dil, benzerliklerine karşın türkçenin ayrı kollarından (kuzey lehçesi [göktürkçe]-güney lehçesi [uygurca]) gelmiş ve daha sonra farklı kollara (batı lehçesi [oğuzca]-doğu lehçesi [hakaniye lehçesi]) kaynaklık etmiştir.

Nejat Uygur

• *Sesbilgisi.* Uygurcada büyük ünlü uyumu tamdır. Küçük ünlü uyumuna aykırı bazı durumlar şöyledir: ilk hecedeki düz ünlüden sonra yuvarlak ünlü: *kentü* (kendi); ilk hecedeki yuvarlak ünlüden sonra düz dar ünlü; *börı* (kurt). Bazı eklerin köklerle birleşmesi küçük ünlü uyumuna aykırıdır: *yatur* (yatar), *kılu* (kılarak). İkinci hecede *o, ö* ünlüleri bulunabilir: *yazok* (yazık), *artok* (artık). İki heceli sözcüklerde ünlü benzeşmesi az görülür: *kurı-* (kurumak). Vurgusuz orta hece dar ünlüsünün düşmesi yaygındır: *ötrü* (ötürü). Göktürkçede *b-* ile başladığı kabul edilen ve içinde genizsi bir ünsüz bulunan sözcükler uygurcada *m-* ile başlar: *meŋgü* (ebedi, bengi). Göktürkçede *-b-, -b* ile söylendiği kabul edilen sözcükler *-v-, -v* iledir: *suv* (su), *yavız ~ yavuz.* Bazı *r'li* sözcüklerde göçüşme vardır: *edrem* (erdem).

• *Biçimbilgisi.* Bugün türk dil ve lehçelerindeki yapım eklerinden pek çoğu uygurcada da görülür. Ancak bunlardan bazılarının bugün değişmeye uğramış biçimleri yaşamaktadır: -lıg (bugün -lı): *tınlıg* (canlı). Bazı ekler bugünkünden farklı gövdelere gelir: *öŋreki* (önceki). Bazı ekler Türkiye türkçesinde yaşamayan eklerdir: *azkına* (azıcık), *birkye* (biricik), *körkle* (güzel [güzellik anlamındaki *körk*'ten]), *ögük* (annecik [anne anlamındaki ög'den]), *erdem* (fazilet [erkek anlamındaki er'den]) vb. Eylemden ad ve sıfat türeten – ^{O}g ekinin Türkiye türkçesinde sondaki ünsüzü düşmüş şekli yaşamaktadır: *ölüg* (ölü), *kurug* (kuru). Farklı ortaç ekleriyle türetilmiş sözcükler: *olurugma* (oturan), *yaratıglı* (yaratan). Addan eylem türeten farklı eklerle türetilmiş sözcükler: *beged-* (bey olmak), *yokad-* (mahvolmak), *yarlıka-* (buyurmak), *tatıgsıra-* (tatsızlaşmak).

Eylemden eylem türeten farklı eklerle türetilmiş eylemler: *tirgür-* (canlandırmak), *kılımsın-* (yapar gibi davranmak). Ad çekimi: yükleme durumu: -g: *teŋrig* (tanrıyı); yönelme durumu:-ka: *oğullarka* (oğullara); kalma durumu;-ta; *yolta* (yolda); çıkma durumu;-tın: *adatın* (tehlikeden) vb. Belirteçler: eylem (*tapa* [doğru]) ve ad (*içre*[içinde]) kökenli belirteçler vardır. Bunların bazıları adın yalın durumundan sonra (*teg* [gibi]); iyelik eki almış adların ve adılların ise yükleme durumundan sonra gelir (*munı teg* [bunun gibi, böyle]). Bazı edatlar yönelme durumundan (*neçeke tegi* [ne kadar]), bazı edatlar kalma durumundan (*muntada öŋre* [bundan önce], *nede ötrü* [niçin], *muntada ıŋaru* [buradan ileri]) sonra gelir. Edat gibi kullanılan çekimli biçimler de vardır: *arasınta* (arasında), *ugurınta* (nedeniyle) vb. Adıllar: kişi adılı: *men -min* (*meniŋ, meni/mini, maŋa, mente/minte-mintide/mintede, minitin*); *sen* (*seniŋ/siniŋ, seni/sini, saŋa, sente/sinte-sintede/sintide-sinite, sinitin*); *ol* (*anıŋ, anı, aŋar-aŋa, anta/anda-antada, antın/andın*); *biz(biziŋ-bizniŋ, bizni, -bizke biziŋe, bizinte-biznide, biznidin); siz-sizler (sizin-sizlerniŋ, sizni-sizlerni, siziŋe-sizleriŋe, sizinte/siznide-sizlerde, siznidin); olar (olarnıŋ, olarnı, olarka, olarda, olardın);* gösterme adılı: *ol* (kişi adılı *ol* gibi çekilir); *bo (munuŋ, munı, muŋar-muŋa, muntada/muntuda-munta, bolar, bolarnıŋ, bolarnı, bolarka, bolarda, bolardın)*. Belirteç: *amtı* (şimdi), *edgüti* (*iyice*), *taşra* (dışarı) vb. Bağlaç: *takı* (dahi), *yime* (ve), *birle* (*ile*) vb. Eylem çekimi: dilek kipi: *-yın, -lım* (yalnız 1. kişi: *yorıyın* [yürüyeyim], *oluralım* [oturalım]); emir kipi: eksiz ya da *-gıl* (*olur ~ olurgıl* [otur]), *-ŋ, -ŋlar* (*körüŋ* [görün], *turuŋlar* [durunuz]), *-zun, -zunlar* (*bolzun* [olsun], *tugzunlar* [doğsunlar]); koşul kipi: *-sar* + kişi adılı (*bolmasar* [olmasa]); belirli geçmiş zaman: *d* + iyelik eki (*bitidim* [yazdım], *bitidimiz* [yazdık]); geniş zaman: *-ur* ortacı+ kişi adılı (*barur men* [giderim]); belirsiz geçmiş zaman: *-mış* ulacı + kişi adılı (*yapşınmış biz* [yapışmışız]); gelecek zaman; *-gay* + kişi adılı (*tegingey men* [erişeceğim]). Ulaç: *-pan* (*agıpan* [çıkıp]), *-galı* (*körgeli* [görmek için]) vb. Ortaç: *-gu* (*korkgu* [korkulacak]), *-sıg* (*alkansıg* [övülmüş]) vb.

UYGURLAR, önce Moğolistan'da, daha sonra Gansu ve D. Türkistan'da devlet kuran türk boyu. Uygurlar hakkında en eski kayıtlara çin kaynaklarında rastlanır ve bunlar VI. Sülale dönemine (İ.S. V. yy.) kadar inerler. Bu kaynaklara göre Hunlar'ın soyundan olan Uygurlar'ın ataları, Veiler döneminde tölös boyları arasında yer aldılar. Küçük oymaklardan oluşan bu boyun insanları kısa boylu, ufak yapılı, haşin ve çok cesur kişilerdi. "Uygur" adını almadan önce başka adlarla da anıldılar (Hu, Hoei-ho, Veiho, Huei, Hui vb.).

Asya Hun İmparatorluğu'nu oluşturan çeşitli türk boylarından biri olan Uygurlar, bu imparatorluk çöktükten (431) sonra çeşitli oymaklara bölünerek değişik bölgelere dağıldılar. Bunların bir bölümü Topa (Tabgaç*) devleti, büyük bölümü de Juan -Juan (Avarlar*) devleti sınırları içinde yer aldı. Avarlar'la Uygurlar'ın büyük bölümünü oluşturan obalar arasında üç savaş yapıldı (491, 508, 521); bunlardan birinci ve üçüncüsünü Uygurlar, ikincisini de Avarlar kazandı. Daha sonra Avarlar'ın kurdukları devleti ortadan kaldıran Göktürkler yerine kendi imparatorluklarını kurunca (552), Uygurlar da göktürk egemenliği altına girdiler. İmparatorluğun ikiye bölünmesi üzerine (582) tölös boylarından Kipiler'le Sirtarduşlar Batı Göktürk devletine, Ötüken bölgesinde yaşayan Uygurlar, Bayırkular, Atieler, Tongralar, Pukular ve Pesiler de Doğu Göktürk devletine bağlandılar. Daha sonra doğu göktürk kağanı Kili'ye bağlanan 70 000 çadırlık sirtarduş topluluğu, yine aynı yıl ona karşı ayaklandı (627). Bu ayaklanmaya Bayırkular ve Tekyen adlı erkinleri (başbuğları) yönetiminde Uygurlar da katıldı (628). Sonunda büyük bir orduyla ayaklanmacıların yardımına koşan Çinliler, Kili kağanı tutsak alarak Doğu Göktürk devletini ortadan kaldırdılar ve sirtarduş kağanı İnan'ı "Cencu Bilge Kağan" unvanıyla tüm tölös boylarının başına geçirdiler (630). Cencu Bilge ölünce (645), içlerinde Uygurlar'ın da bulunduğu 13 tölös boyu aralarında anlaşmazlığa düştüklerinden, bağlılıklarını bildirmek ve kendi yurtlarını yeniden düzenleyip yönetecek danışmanlar istemek için çin imparatoruna elçiler gönderdiler (646). Çin imparatoru tölös boylarının topraklan üzerinde 6 eyalet ve 7 sancak oluşturdu. Böylece Uygurlar kendilerine ayrılan Hanhay eyaletinde Doğu Göktürk devletinin yeniden canlanışına (682) kadar, çinli danışmanların gözetiminde hüküm sürdüler. İkinci doğu göktürk kağanı Kapağan (691-716), Uygurlar'la birlikte öteki tüm tölös boylarını denetimi altına aldı. Bilge ölünce (734), onun yerine geçen oğlu Tanrı kağana karşı birleşen Uygurlar, Basmıllar ve Karluklar, Göktürkler'i yenilgiye uğratıp kağanı da öldürdüler (741). Son kağan Pomey'in de Basmıllar tarafından öldürülmesi ve basmıl başbuğunun kendisini "kağan" ilan etmesi üzerine, Göktürk devleti kesin olarak yıkıldı (745). Ancak, bu kez de Karluklar'la birleşerek aynı yıl Basmıllar'ı yenen ve basmıl kağanını ortadan kaldıran Uygurlar, kendi başbuğlarını "Kutluğ Bilge Kul" uvanıyla kağan ilan ettiler. Böylece Doğu Göktürk devletinin yerine geçen bağımsız Uygur devletinin tarihi başlamış oldu.

Dokuz boydan (yaylakır, uturkar, küremir, boğasığır, abırçak, kasar, kuzulu, yağmurkar, ayamur) oluştukları için Dokuz Uygurlar da denen uygur boyu, aralarına Karluklar'ı da alınca, bundan böyle "On Uygurlar" adıyla anıldılar. Orhun vadisinde, Ötüken yöresinde bulunan Ordu Balık (sonradan Kara Balgasun), yeni kurulan Uygur devletinin başkenti oldu. Kutluğ Bilge'nin ölümü üzerine (747), yerine geçen oğlu Moyunçur döneminde Sekiz Oğuzlar ve Dokuz Tatarlar'la savaşan Uygurlar, bu boyları denetimleri altına aldılar. Daha sonra Çikler, Basmıllar, Kırgızlar ve Türkeşler de uygur egemenliğini tanımak zorunda kaldılar. Böylece tüm bu boyların yaşadıkları topraklar, Yenisey ırmağı kaynakları, Çu ile Talas yöreleri, Kerulen ırmağına ve Sarınehir (Huang Hı) kavsinin kuzeyine kadar Orta Asya, Uygurlar'ın yönetimi altına girdi (752). Kendisine karşı ayaklanan ordusundaki türk askerlerinin bu hareketiyle başa çıkamayan Çin imparatorunun çağrısı üzerine onun yardımına koşan Moyunçur, ayaklanmacıları kuşattıkları Loyang yakınlarında büyük bir bozguna uğratarak kenti ve imparatoru kurtardı (757). Oğlu ve ardılı olan Bögü (759-780), Çin'de yeniden başlayan ayaklanmaları tam anlamıyla bastırıp bir süre bu ülkede kaldıktan ve Çin'in koruyucusu durumuna geldikten sonra askerleriyle birlikte yurduna döndü (763). Çin'de bulunduğu sırada benimsediği mani dinini halkına da kabul ettirdi. İç karışıklıklarla çalkalanan Çin'e bir sefer açmak için hazırlıklara girişen Bögü kağan, bu tutumuna karşı çıkan komutanlarından Tun Boğa Tarkan tarafından öldürüldü (780). Ordunun desteğiyle kağan olarak başa geçen Tun Boğa Tarkan, Çin ile bozuk olan ilişkileri düzeltti; Çin'e saldıran Tibetliler'i püskürttü (787); bir çin prensesi ile evlendi (788); çinli tüccarlara uygur ülkesinde ticari ayrıcalıklar tanıdı ve kağanlığını yasal saymayan dokuz uygur oymağının başbuğlarına karşı mücadeleye hazırlanırken öldü (789). Yerine geçen büyük oğlu Bilge, kendisiyle taht kavgasına girişen kardeşi tarafından öldürüldü (790). Ancak, kağanlığını tanımayan uygur başbuğları onu ortadan kaldırarak Külüg Bilge'nin oğlu Kutluğ Bilge'yi tahta çıkardılar (790). Tibetliler'i bozguna uğratan bu kağan, ardıl bırakmadan ölünce (795), Uygurlar başkomutan Kutluğ'u başlarına geçirdiler. Turfan bölgesine ve Kırgızlar üzerine sürekli seferler düzenleyen Kutluğ'un ölümünden (805) sonra, oğlu Kut Bulmuş Bilge (805-808), onun ardından da Alp Bilge (808-821) kağan oldu. Onun ardılı olan Güçlü ya da Küçlük Bilge döneminde (821-833) Türkistan'a sarkmak isteyen Tibetliler ve sınır boylarında huzursuzluk yaratan Kırgızlar yenilgiye uğratılarak durduruldularsa da, ülkede çıkan iç karışıklıklar sonucunda kağan öldürüldü. Onun yerine geçen Alp Külüg Bilge, başbuğların önayak oldukları başarılı bir ayaklanma sonunda tahttan indirilip öldürülünce (839), uygur ulusu Koşan Tekin'i devletin başına getirdi. Ancak, Koşan Tekin'i yenilgiye uğratıp öldüren Kırgızlar, başkentine girdikleri Uygur devletini ortadan kaldırdılar (840). Böylece Uygur devletinin Moğolistan'da geçen ilk evresi, 95 yıl (745-840) sürdükten sonra sona erdi.

Uygur tarihinin ikinci evresi, devletleri yıkılan uygur oymaklarının yurtlarından ayrılarak göçmesiyle başladı. Oymakların bir bölümü Tarım ve Turfan yörelerine, öteki bölümü de Çin sınırına doğru göçtü. Bu ikinci topluluk Uku Tekin'i kağan olarak başlarına geçirdi. Uku Tekin, Gobi bölgesinde tutunabilmek için Çinliler ve Kırgızlar'la savaşırken öldürülünce (846), "Sarı Uygurlar" denen halkı Gansu bölgesinin merkezi olan Kançu'ya göçüp yerleşerek burada Kançu Uygur devletini kurdu.

• *Kançu Uygur devleti.* Sarı Uygurlar büyük ve güçlü bir askeri devlet oluşturamadıklarından, dış tutumlarını Çin'le iyi ilişkiler üzerine kurdular. Ancak, devletin bağımsızlık dönemi çok uzun sürmedi. Önce Kitanlar'ın (940), daha sonra da Tangutlar'ın (1028) denetimi altına girdiler. Sonunda Cengiz Han'ın kurduğu Moğol İmparatorluğu'nun egemenlik sınırı içinde kaldılar (1226). Bugün de Kançu bölgesinde yaşayan Sarı Uygurlar, en eski türk lehçelerinden biri sayılan dillerini korudukları gibi, Orhon yazıtları'nda rastlanan özgün numaralama sistemini de hâlâ kullanan tek topluluktur.

• *Doğu Türkistan Uygur devleti.* Turfan yönünde göçen ve "Kara Uygurlar" adını alan topluluk, Tanrı dağları, Turfan, Beşbalık yörelerine yerleştikten sonra Koşan Tekin'in yeğeni Mengli'yi kağan seçti (856). Çin'in egemenliğini kabul eden Kara Uygurlar, Çin'de Tang sülalesinin sona ermesi üzerine (906), Doğu Türkistan Uygur devletini kurarak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Kağan yerine "idukut" unvanını benimseyen bu Uygur devleti, üzerinde bulunduğu ticaret yolları sayesinde Çin ve batısındaki ülkelerle ticari ilişkilerini geliştirdi; özellikle sanat ve edebiyat alanlarında çok değerli yapıtlar gerçekleştirdi. Bu dönemde Uygurlar'da mani dininin yanı sıra buddhacılık, nesturilik ve islamlık da giderek yayıldı. X. yy. ortalarında Karahitaylar'a, sonra da Cengiz Han'ın Moğol İmparatorluğu'na (1209) bağlanan Uygur devleti, Çin'de kurulan Ming hanedanınca ortadan kaldırıldı (1368) [→ Kayn.]

güzel sanatlar

Buddha ve mani dinlerine bağlı olarak gelişen, Çin, hint ve iran sanatlarının etkilerini taşıyan uygur sanatı, özellikle mimarlık, resim ve heykel alanlarında başarılı ürünler vermiştir. Mimarlıkta kerpiç ana yapı gerecidir; kubbe teknikler geliştirilmiş, türk üçgeni ilk kez uygur yapılarında kullanılmıştır (İli-Köl). Mani tapınakları kubbe ve tonoz bingileriyle iran ateşgedelerini andırır. Uygurlar kubbeli mezar yapılarıyla türbelerin ilk örneklerini ortaya koymuşlardır.

Uygur kent kalıntılarında, buddha ve mani tapınaklarında görülen dinsel konulu freskler ve minyatürler türk resim sanatının bilinen en eski örnekleridir (VIII.-IX. yy.'lar) [Hoço, Bezeklik, Sorçuk, Turfan]. Koyu mavi ve kırmızı renklerin çokça kullanıldığı bu resimlerde rahipler, vakıfçı prens, prenses ve soylular, dört nala koşan atlılar, savaşçılar bir sıra halinde, bakışık bir düzen içinde işlenmiştir.

Uygurlar heykel sanatında da kendilerine özgü bir üslup geliştirmişlerdir; Kızıl'da bulunmuş, diz çökmüş oturan ve omuzunda yük taşıyan insan heykeli gerçekçi üslubuyla dikkati çeker. Sorçut'ta ortaya çıkarılan bir at başı ve fil başı ise stilize üsluplarıyla, benzeri bulunmayan örneklerdir.

edebiyat

Uygurlardan günümüze ulaşan yazma ve basma yapıtların önemli bir bölümü buddhacılıkla ilgili çevirilerdir. Çinceden, sanskritçeden, toharcadan vb. yapılmış çevirilerde soyut kavramların, dinsel terimlerin genellikle türkçe sözcüklerle karşılandığı, bazı çeviriler'de uyarlama yolunun izlendiği görülür. Manici Uygurlar'dan dinsel çevirilerle birlikte türk nazım geleneğinin en eski ürünleri olan şiirler de kalmıştır. Dindışı metinleri ise günlük yaşamla ilgili mektuplar, senetler, alım-satım belgeleri vb. oluşturur. Bu yapıtların büyük bölümü Turfan*'da ele geçirilmiştir. Uygur, mani, brahmi abeceleriyle ve fırçayla yazılmış yapıtlar yanında tahta kalıplarla hazırlanmış basılı ürünler de vardır. Buddhacılık*'la ilgili uygurca yapıtlar arasında önemli bir bölümü (*Kalyanamkara* ve Papamkara, Sekiz* yükmek* vb.) Boddhisattva'nın yeryüzüne çeşitli zamanlarda prens, bey, tavşan, geyik vb. şekillerinde gelişlerini, canlıları kurtarmak için kendini feda edişini, tanrısal aydınlığa erişme yolunda serüvenlerini anlatır. Buddha'nın yaşamıyla ilgili efsaneleri, onun düşüncelerini sorulu yanıtlı konuşmalarla, tiyatro gösterisi biçiminde canlandıran yapıtlar (*Maytrısimit**) vardır. Bazı yapıtlarda (*Altun* yaruk, Kuanşi* im pusar* vb.) Buddha'nın çeşitli vaazları yer alır. Bütün bu yapıtların çevirmen ve yazarlarından bazılarının adları (örn.: *Altun yaruk* ve çinli hacı Hsüan-Tsang'ın seyahatnamesini çeviren Singko Seli Tutung [öl. 930'dan sonr.]) bulunmaktadır. Çoğunluğu manici Uygurlar'a ait olan şiirler dinsel konular yanında doğa sevgisini, sevgi, özlem duygularını konu edinir. Aralarında hece vezniyle ve dörtlüklerle yazılmış olanlar vardır. Uyaklara, daha çok da dize başında ses benzerliklerine (aliterasyon) yer verilmiştir. Bazı şiirlerin sahiplerinin ya da bunları yazıya geçirenlerin adları (Aprın* Çok Tigin, Çısuya Tutung, Asıg Tutung, Kalım Keyşi, Ki-Ki vd.) bilinmektedir. Hoço'da buddhacı kültürün çökmesinden sonra güney-doğu'da Tun Huang bu kültürün merkezi durumuna gelmiş, XIII.-XIV. yy.'larda uygurca eski yapıtlar yazma ve basma yoluyla çoğaltılırken yeni çeviriler yapılmış, elde bulunan bütün yapıtlar külliyat (tripitaka) halinde bir araya toplanmıştır. XX. yy. başında Turfan'daki bazılarda ele geçen bu zengin malzeme uygur kültür, edebiyat ve sanatının yakınından tanınmasını sağlamıştır.

UYKU a. **1.** Organizmada, özellikle sinir sisteminde, uyanıklığın ortadan kalktığı ve uyarılara karşı tepkinin en aza indiği periyotlu işlev durumu. (Bk. *ansikl.* böl. Nörobiyol.) **—2.** Bu durumda geçirilen süre, uyuma süresi: *Bu kadarcık uyku size yeterli mi?* **—3.** Uyuma gereksinimi: *Gözleriniz kapanıyor, uykunuz var anlaşılan. Uykusunu dağıtmak için önce bir türkü söylemeyi denedi.* **—4.** Doğada ya da herhangi bir yerde görülen dinginlik, hareketsizlik durumu: *Kışın buralarda doğa uykudadır. Şu anda koca kent uykuda.* **—5.** Aymazlık, gerçeği görememe, çevresinde olup bitenden habersiz olma durumu; gaflet: *Tüm emeklerin boşa gidiyor, sen hâlâ uykudasın.* **—6.** Bilgisizlik, cehalet: *Büyük bir çoğunluk bilim ve kültürden yoksun uykuda yaşıyor.* **—7.** *Uyku basmak, uyku bastırmak,* aşırı ölçüde uyuma isteği duymak: *Bir de uyku bastı, gözlerimi açamıyorum.* || *Uyku çekmek,* uzunca bir süre uyumak, güzelce uyumak: *Güzel bir uyku çekmiş, dinlenmişti.* || *Uyku durak yok,* durup dinlenmeden, dinlenme olanağı bulmadan: *Uyku durak yok, bütün gece çalışıyoruz.* || *Uyku geldi bedene, ne mutlu kalkıp gidene,* ziyaret süresinin uzatılmaması için akşamları gelen ziyaretçilere şaka yollu söylenir. || *Uyku gözünden akmak,* çok uykusu geldiği gözlerinin kapanır gibi olmasından anlaşılmak. || *Uyku tulumu,* uyurken içerisine girilen tulum biçimindeki yatak; uykuyu çok seven, çok uyuyan kimse için kullanılır; uykucu. || *Uyku tutmamak,* uyuyamamak: *Yattılar ama ikisini de uyku tutmuyordu.* || *Uyku vermek, uyku getirmek,* sıkıcı, uyutucu özelliği bulunmak: *Bu tür televizyon programları uyku veriyor bana.* || *Uykuda olmak,* sözkonusu bir işse yürütülmemek, olduğu gibi durmak; bir kimseyse, etrafında olup bitenlerin ayrımına varmamak. || *Uykusu açılmak, dağılmak,* uyuma isteği geçmek. || *Uykusu ağır,* kolay kolay uyanmayan, çok derin uyuyan: *Uykusu çok ağırdır, top atsan yine uyanmaz.* || *Uykusu başına vurmak, sıçramak,* zamanında yatıp uyuyamamaktan sersemleşmek; uykusunu iyi alamadığı için hırçınlaşmak, huysuzlaşmak, tersliği üzerinde olmak. || *Uykusu bölünmek,* yeterince uyuyamamışken uyanmak ya da uyandırılmak. || *Uykusu gelmek,* uyuma gereksinimi duymak. || *Uykusu hafif,* derin uyumayan, ufacık bir ses ya da gürültüden hemen uyanan. || *Uykusu kaçmak,* uyumak için yatmışken herhangi bir nedenle uyuyamamak; bir durumdan tedirginlik duymak, kaygı içinde bulunmak. || *Uykusunu almak,* artık uyku gereksinimi duymayacak kadar uyumak. || *Uykuya dalmak,* uykuya geçmek; çevresinde olup bitenlerle ilgilenmez olmak.

—Asalbil. *Uyku hastalığı,* Afrika tripanozomyazının yaygın adı.

—Biyol. Embriyon çağında bir organın, bir süre için, önemli bir etkinlikte bulunamaması hali (kışın bitkilerin tomurcukları, küçük çocuklarda daimi dişlerin kökleri, böceklerde imago diskleri vb.) [Bk. *ansikl.* böl. Bot.] || *Tohum uykusu,* olgunlaşmadan önce dökülen ve ancak olgunlaştıktan bir süre sonra çimlenebilen tohumların durumu.

—İkonogr. Sanatçılar uykuyu, alametleri, ters çevrilmiş meşale ya da haşhaş demeti olan tanrı Hypnos'un çizgileriyle göstermişlerdir.

—Masonl. *Uykuya yatmak,* mason locası üyesiyken masonluk çalışmalarından el ayak çekmek. || *Uykuya yatırmak,* mason locası toplantılarına düzenli katılmayan, yüklenimlerini yerine getirmeyen ya da masonluk ilkelerinin dışına çıktığı için masonlarla birlikte olması istenmeyen bir masonun üyeliğini askıya almak, dondurmak.

—Psik. *Uyku kürü,* bazı akut psikiyatri durumlarında, psikotrop ilaç verilerek sağlanan az ya da çok derin bir uykuyla yapılan tedavi. (Özellikle aşırı heyecan durumlarında ve ya da travmaya bağlı bir olayla ilgili intihar tehlikesi halinde tavsiye edilir.) [Eşanl. NARKOTERAPİ.]

—ANSİKL. Bot. Doğada tomurcuk, özellikle günlerin kısalması yüzünden uykuya girer. Günlerin kısalmasıyla artan absisik asit hem gelişmeyi, hem büyümeyi yavaşlatır. Bazı türler, özellikle leylak, büyüme mekanizmasının iç nedenlerine bağlı olarak da uykuya girebilir; o zaman gerek fizyolojik, gerek biyolojik etkinlikler durur. Bu etkinlikler ya oldukça uzun bir süre, dış ortam etmenlerinin müdahalesiyle (ılıman ülkelerde, nispeten düşük sıcaklıklar) ya da gibberellin yahut sitokinin verilmesiyle yeniden harekete geçer. Tohumlarda uyku örteneğe bağlı nedenlerden (sertlik, su ve oksijen geçirimsizliği, tutukluk yapıcı maddelerin varlığı-blastokalinler) ya da embriyona özgü nedenlerden ileri gelebilir. Bu uykular, ya mekanik işlemlerle, ya kimyasal maddelerle, ya günleri uzatacak aydınlatmalarla (pozitif ışılduyarlılık) ya da özellikle nemli soğuk uygulamayla ortadan kaldırılabilir. Meyveyi yerken tohumu yutan ve onu dışkısıyla çıkaran bir hayvanının sindirim sisteminden geçen tohumlarda uyku süresi önemli ölçüde kısalır.

Çiçek yetiştiriciliğinde bu olaylara dayanan birçok teknik uygulamalar tomurcuk ve goncaların alışılmamış zamanlarda gelişip açılmasını sağlar (örneğin, kış leylağı üretimi).

—Nörobiyol. Uyku, dış uyaranlara karşı, az da olsa tepki gösterme yeteneğinin devam etmesiyle komadan ayrılır. Uykunun süresi doğumda 24 saatte 16 saat iken 70 yaşına doğru 24 saatte 6 saatte kadar iner.

Elektroansefalografi kayıtları iki durum ayırt edilmesini sağlar (→ HİPNOGRAM): *ağır uyku* ve *aykırı uyku.* 1. Ağır uyku 4 evreye ayrılır: az genlikli ve özellikle 10 dv/sn'lik alfa dalgalı I. evre; iğ dalgalı (genlikleri önce artan sonra azalan 12 ila 14 dv/sn'lik dalgalar) II. evre; büyük genlikli iğ ve ağır dalgalı III. evre; büyük genlikli ağır dalgalı IV. evre; 2. aykırı uykuda (paradoksal uyku) elektroensefalogram eğrileri uyanıklık eğrilerine benzer ve bir uyku sırasında, daha çok gözde olmak üzere, köprü-dizsicisim-artkafa lobu etkinliğiyle ilintili hızlı hareketler gözlenir. Rüya dönemi özellikle bu aykırı uyku evreleriyle denk düşer.

Uykuyu başlatan mekanizmalar etkin mekanizmalardır: hem ağır uykuyu başlatan ve uyanıklıktan tutukluk yapan etkin bir sistem, hem aykırı uykuyu başlatan etkin bir sistem vardır.

Organizmanın uyku sırasında dinlendiği ve güçlerini tazelediği sanılmaktadır ve uykudan uzun süre yoksun kalma ölümle sonuçlanır. Bazılarına göre rüyaların işlevi, yaşanan olayların, uzun vadede belleğe yerleştirilmeleri için yeniden anımsanmasıdır. Aykırı uykudan yoksun bırakılan kişilerce bellek bozukluklarının ortaya çıkması da bu kuramı desteklemektedir.

UYKUCU sıf. ve a. Uykuyu çok seven, uykuya düşkün, çok uyuyan kimse için kullanılır: *O uykucuyu şu anda yatakhanede bulabilirsiniz.*

—Zool. Bedenleri yatay duruma geldiğinde gözlerini kapayan ya da gözlerinin biçimi nedeniyle uyuyormuş gibi görünen, ayı vb. hayvanlar için kullanılır.

UYKUCULUK a. Uykuya aşırı düşkünlük.

UYKULU sıf. **1.** Uyku sersemliğini henüz üstünden atamamış ya da gözleri uykudan ağırlaşmış kimse ya da bu durumu yansıtan göz için kullanılır: *Sabahın erken saatinde işlerine giden uykulu işçiler. Uykulu gözler.* **—2.** *Uykulu uykulu,* uyku sersemliğini henüz üstünden atamamış, uykulu olarak: *Uykulu uykulu bakmak.*

UYKULUK a. **1.** Mutf. Timüs ve pankreas bezlerine verilen ortak ad. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Kundaktaki çocukların avucunda biriken kir.

—Geleneks. mim. Anadolu-türk evlerinde, hayat, sergâh, sofa gibi mekânların kenarına yerleştirilmiş, bir yanı pencereli, yükseçke seki.

—ANSİKL. . Bir yaşına gelmemiş kasaplık hayvanlarda uykuluk (timüs) beyne benzer yağlı bir madde kıvamındadır. Önce kaynar, daha sonra soğuk suya batırılıp zarı soyulduktan sonra kurulanıp ızgarası yapılır ya da fırınlanır.

UYKUSUZ sıf. **1.** Uyumamış ya da uykusunu almamış kimse için kullanılır: *Uykusuz bir sürücünün neden olduğu kaza.* **—2.** Uyumadan geçirilen zaman için kullanılır: *Uykusuz bir gecenin sabahı.* **—3.** Uykusuzluk çeken, uyuma sorunu olan kimse için kullanılır: *Bu çocuk da kardeşi gibi uykusuz.*

◆ be. **1.** Uyumaksızın, uykusuz olarak: *Deprem sonrası bir haftayı uykusuz geçirdik.* **—2.** *Uykusuz kalmak,* uyuyamamak: *Bütün gece uykusuz kaldık.*

■ **UYKUSUZ** (Mustafa, MİM — denir), Türk karikatürcü (Akhisar 1922 - İstanbul 1983). İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi'nde bir süre öğrenim gördü. 1946'dan başlayarak *Markopaşa, İstanbul ekspres, Dünya, Ulus, Akbaba, Özgür insan, Cumhuriyet* vb. süreli yayınlarda çizdiği karikatürleriyle tanındı. Çok partili döneme geçiş aşamasında siyasal taşlama içerikli karikatürleri nedeniyle bir süre cezaevinde yattı. Bu arada yapıtlarını "Korkmaz" takma adıyla yayımladı. Dört kez İstanbul Gazeteciler cemiyeti'nin ba-

Mustafa Uykusuz yazısız

şarı ödüllerini, ayrıca Sanayi 76 yarışması başarı ödülü'nü kazanan sanatçının *Mim Uykusuz* (1949), *Nasrettin Hoca* (1971), *Hürriyet karikatürleri* (1971) adlı albümleri basılmıştır.

UYKUSUZLUK a. Uyku uyuyamama ya da yeterince uyumamış olma durumu.
—ANSİKL. Uykusuzluk, ya uykuya dalmada gecikme (baştan uykusuzluk); ya gece boyunca sık sık uyanma ya da erken uyanma (sonda uykusuzluk) biçiminde ortaya çıkabilir. Yakın zamanda uyanıklık ritminin aşırı uyarılmasından dolayı (sürmenaj, fazla yemek) tesadüfen ya da alışkanlıkla olabilir: böylesine, uyandıklarında yorgunluktan şikâyetçi olmayan, aşırı faal, sık ve az uyuyan kimselerde rastlanır.

Fakat uykusuzluk, ruhsal sıkıntıyla ilgili olarak ortaya çıkar ve her ruh hastalığında görülür. Nevrotik durumlarda, özellikle uykuya dalma güçlükleri biçiminde belirir. Uykusuzluk, melankolik depresyon durumlarında çağrıştırıcı bir belirtidir. Manyaklıklarda ise çok ağır olmasına karşın, hastanın şikâyeti yoktur.

Çocukta uykusuzluk genellikle çevrenin eğitim yanlışları, annenin sıkıntılı olmasının, bir depresyon ya da uyarılganlık durumunun sonucudur.

Uykusuzluk çekenler genellikle uyku ilaçlarını kullanmaya çok istekli olurlar, oysa bunlardan barbitüratlar gibi bazıları aykırı uykuyu ortadan kaldırarak uykusuzluğu daha da artırırlar.

UYLUK

UYLAŞ sıf. *Yörs.* Geçimli, uysal.

UYLAŞIM a. Saymaca bir şeyi benimsemek amacıyla yapılan anlaşma.

UYLAŞMAK gçz. f. *(Bir kimseyle) uylaşmak,* aralarında bir anlaşmaya varmak, uzlaşmak: *Fiyatta uylaşamadık.*

◆ **uylaştırmak** ettirg. f. *Bir kimseyi bir kimseyle, kimseleri birbiriyle uylaştırmak,* onların birbiriyle anlaşmalarını, uzlaşmalarını sağlamak.

UYLAŞTIRMAK → UYLAŞMAK.

Uylenspiegel → UİLENSPİEGEL.

■ **UYLUK** a. **1.** Bacağın kalçadan ya da leğenden dize kadar uzanan bölümü. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Uyluk atardamarı,* Fallop kirişi düzeyinde dış kalça atardamarının devamı olarak dizardı atardamarı adını almak üzere uyluğun iç kenarını dolanarak, uyluk ön-iç kısmına inen ana atardamar. (Birçok yan dalı vardır: karın derialtı atardamarı, yüzeysel kalça kıvrımı atardamarı, dış, üst ve iç edep atardamarları ve özellikle uyluk arka ve iç bölümlerine kan sağlayan derin uyluk atardamarı.) || *Uyluk kare kası,* kabaetlerin derin bölümünde bulunan küçük kas. || *Uyluk kemiği,* uyluğun iskeletini oluşturan uzun ve tek kemik. (Eşanl. FEMUR.) [Bk. *ansikl.* böl.] || *Uyluk siniri,* uyluğun üst ve ön bölümünde dört ana dala (dış kas-deri siniri, iç kas-deri siniri, dörtbaşlı kas siniri ve iç safen sinir) ayrılan, bel sinir ağının büyük dalı. (Uyluk siniri bacağın uyluk üzerinde gerilmesini sağlar.) || *Uyluk yayı,* ön-üst kalça dikeninden çatı kemiği dikenine kadar uzanan lifsi kordon. (Eşanl. BACAK YAYI, FALLOP KİRİŞİ.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—Anat. *Uyluk-deri siniri,* ikinci bel omuru sinir kökünden doğan ve uyluğun ön-dış yüzünde örtenekiere yayılan duysal sinir.
—Antropol. *Uyluk göstergesi,* bacak uzunluğunun uyluk uzunluğuna oranının 100 ile çarpımı.
—Karş. anat. Bacağın bedene en yakın olan kısmı. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Nörol. *Uyluk ağrısı,* çoğunlukla üçüncü bel omuru hizasında omurilik kökünün baskı altında kalmasından doğan bir lezyona bağlı olarak uyluk sinirinde duyulan ağrı. (Bel bölgesinde, kabanın dış yüzünde ve uyluğun ön yüzünde duyulur. Ve buna dörtbaşlı kasla hafif bir hareket zayıflığı ve dizkapağı refleksinde azalma eşlik eder.)
—ANSİKL. Anat. Uyluğun tek kemikten oluşan bir iskeleti vardır: *uyluk kemiği.* Bu kemiğe birçok kas bağlanır ve bunlar üç gruba ayrılır: özellikle dörtbaşlı kasın dört demetinin meydana getirdiği ön grup; üç yaklaştırıcı kasla, iç dik kasın meydana getirdiği iç grup; yarı kirişsi, yarı zarsı ve çiftbaşlı kasların oluşturduğu arka grup.

Uyluğun ön-iç kısmında, dışta uyluk atardamarının, içte uyluk toplardamarının geçtiği *uyluk oluğu* bulunur. Uyluğun arka ve iç kısımlarına uyluk yayının 4 cm uzağındaki uyluk atardamarından doğan deri uyluk atardamarı ile oturga atardamarından kan gelir.

Uyluk siniri uyluğun ön yüzüne girer girmez dört uç dala ayrılır; dörtbaşlı kasa sinir verir. Büyük siyatik sinir uyluğun arka yüzünden inerek dizardı çukuruna varır; komşu kaslara dallar verir.

Yaklaştırıcı kasla iç dik kasın içinden tıkalı delik sinirinin yan dalları geçer.

Önlemli bir lenf bezi grubu, kasın kıvrımı altında iç safen toplardamarının uyluk toplardamarı ile birleştiği yerde bulunur.

Dr Julliard

uyluk kemiği boynu kırığı (tam kırık)

• *Uyluk kemiği,* üstte kalça kemiği, altta kavalkemiği ile eklemlenir. Özellikle arka kenarına *(uyluk kemiği ibiği)* birçok kas tutunur. Üst ucuna *uyluk başı* denir; burası eklem yüzeyi oluşturan küremsi bir çıkıntıdır, boyun kısmıyla uyluk kemiği gövdesine, *büyük* ve *küçük trokanterlere* bitişir. Alt uç, iki kabarık eklem yüzü yå da *lokmalar* ile bunları birbirinden ayıran lokmalararası çukurdan oluşur.

• *Uyluk yayı,* kalça kemiğinin ön kenarıyla, ortası lifsi bir demetle (kalça taraksı şeridi) bölünen bir aralıkla sınırlıdır. Dışta kalan kısımdan psoas-kalça kası ve uyluk siniri geçer; daha dar olan içteki kısım *uyluk halkası* adını alır ve kalça çukurunu uyluğun üst iç kısmıyla, yani uyluk kanalıyla birleştirir; uyluk halkasını dıştan uyluk atardamarı, içten uyluk toplardamarı sınırlandırır. Bunun iç bölümünde uyluk bölmesi tarafından kapatılan küçük bir delik bulunur: uyluk fıtıkları bu delikten geçerek oluşur.
—Cerr. patol. *Uyluk kemiği boynu kırıkları,* yaşlı insanlarda, özellikle kadınlarda daha sık görülür. Kemik dokusunun ihtiyarlarda daha kırılgan oluşu bu kırıkların nedeni olabilir. Başlıca iki türü vardır: uyluk kemiği başını yerinden tamamen ayırıp boynun büyük bir kısmını sağlam bırakan, sahici uyluk başı kırığı ile, boynun tabanının kırıldığı baş-trokanterlerarası kırık. Uzun süre yatağa bağlı kalmanın neden olduğu flebitler, eskarlar, idrar yolları enfeksiyonları gibi ihtilatlardan ötürü, yaşlı insanlarda bu kırıkların sonuçları oldukça karanlıktır. Tek çare erken hareket ettirebilmektir. Bu da ancak cerrahi tedavi ile sağlanabilir: baş-trokanterlerarası kırıklarda osteosentezler ve uyluk başı kırıklarında ayrılan başın yerine madensel protezler koymak.

Uyluk kemiği gövdesi kırıkları, önemli bir şok durumu yaratabilen şiddetli bir travma sonucu meydana gelir, ayrıca birçok başka lezyonlar bunlara eşlik eder (çok travmalılar). Kural olarak cerrahi tedaviyi gerektirirler (çivili ya da plaklı osteosentez). Uyluk kemiği alt ucu kırıkları da sık görülen kırıklardır (trafik kazaları); tedavileri güç olup sonunda birçok sakatlık bırakması olasıdır.
—Karş. anat. Uyluk, *rhipidistia* grubundan saçakyüzgeçli balıklarda ilk kez ortaya çıkar. Amfibyumlarla sürüngenlerde yere paralel ve bedenin orta dikey düzlemine dik uzanır. Dinozorlarda, kuşlarda ve memelilerde dikey hale gelir. Kuşlardaki iki ayaklılık, diz eklemini bedenin ağırlık merkezine gelecek biçimde uyluğu belirli bir duruşta tutar ve kalça ekleminin hareketini çok kısıtlar. Toynaklı memelilerde de buna benzer bir olguya rastlanır: tarak kemiklerinin uzaması, arka bacakta 3. bir bölüm oluşturur, bu da uyluk hareket-

lerinin çapını çok azaltarak böğür altında kalmasına neden olur. Plantigrat olan primatlarda uyluk kemiğinin leğen kemiğine göre yeni yönelişi sayesinde uyluk oldukça uzar ve dikeyleşir.
—Karş. anat. *Uyluk kemiği, Crossopterygii* takımı üyelerinin karın yüzgeçlerinde, sonra da *Labyrinthodonta*'ların arka üyelerinde ortaya çıktı. Amfibyumlarda ve sürüngenlerin çoğunda çapraz uzanır: yani bedenin bakışım düzlemine yatay ve düşeydir. Bedeni yerden kaldırmak için çok yoğun bir kas çabası gerekir. Dinozor sürüngenlerde, kuşlarda ve memelilerde arka üyeler ok gibi dümdüzdür ve uylukkemiği bedenin bakışım düzlemine az çok düşey ve paralel olur; bu nedenle, koksa boşluğu üstündeki eklem ucu, fosil *Cynodontia*'larda bir boynun ucuna kaymıştır.

UYMACILIK a. Yerleşik göreneklere uymak, çoğunluğun düşünce ve davranış biçimlerini, toplumun değer ve normlarını kabul etmek eğilimi. (Eşanl. KONFORMİZM.)
—ANSİKL. Topbil. Uymacılığın incelenmesi, toplumbilimcinin dikkatini toplumsal gerçekliğin iki özel görünümü üzerine çeker. Bir yandan normların içselleştirilmesi süreci sözkonusudur. Bu süreç yardımıyla normlar, bireye bir dış baskı gibi görünmekten çıkarak kendi kişiliğinin bir bileşeni, toplumsal kimliğinin temel bir öğesi durumuna gelir. Öte yandan, toplumbilimci, grup üyelerinden her birinin bu normları içselleştirmesini sağlayan tüm mekanizmaları incelemeye yönelir. Bu mekanizmalar, kuralların çiğnenmesini çezalandırmaya katkıda bulunan mekanizmalar olabilecekleri gibi, herkesi yerleşik ve kabul edilmiş alışkanlıklara uydurmaya zorlamak için daha dolaysız bir biçimde etkide bulunan mekanizmalar da olabilirler. Buna göre toplumlar, üyelerinin uygunluğunu sağlama biçimleriyle olduğu kadar, aralarında her birine sağladıkları özgürlük alanlarıyla da birbirlerinden ayrılırlar. Böylece uymacılık ve normallik, birbirine karışmaz.

UYMAK gçz. f. **1.** *Bir şeye, bir kimseye uymak,* bir şeyden söz ederken, bir başka şeye ya da bir kimseye tam gelmek, ona uygun olmak: *Bu ceket denediğinizden bir beden daha büyük, sanırım size daha iyi uyacaktır. Anahtar deliğe uymuyor.* **—2.** *Bir şeye, bir yere uymak, birbirine uymak,* renk, biçim, nitelik vb. yönünden uyum içinde olmak, yakışmak: *Bu kravat, kravatın rengi bu elbiseye uymuyor. Lacivert halı bu odaya çok iyi uymuş.* **—3.** *Bir kimseye sözüne, uymak; bir şeye uymak,* davranışını bir kimseye, göre ayarlamak, onun yolunda yürümek; bir şeyin etkisi altında hareket etmek: *Arkadaşlarına uyup dersten kaçmak. Sen onun sözüne uyma. Şeytana uymak. Aklım gitme diyor ama ben kalbimin sesine uyuyorum. Nasıl isterseniz öyle yapalım, ben size uyarım.* **—4.** *Bir şeye (bir kural, düzen vb.) uymak,* yaşam ya da davranış biçimini onların gerektirdiği biçimde ayarlamak; itaat etmek: *Trafik kurallarına uymak. Yaşadığı toplumun geleneklerine uymak. Düzene uymak. Modaya uymak.* **—5.** *Bir ortama bir topluma uymak,* bir arada uyumlu olarak yaşayabilecek biçimde davranmak: *Bu aileye bir türlü uyamadı.* **—6.** *Bir şeye (soyut) uymak,* bir kimsenin anlayışıyla, beğenisiyle vb. uygun düşmek: *Bu tutumunuz benim sorumluluk anlayışıma uymuyor.* **—7.** *Bir hesaba uymak,* denk gelmek, elverişli olmak: *Hesabıma uyarsa satın alırım.* **—8.** *Bir devinime, bir ritme vb. uymak,* onunla birlikte hareket etmek: *Cazın ritmine uymak.* **—9.** *Bir şeye uymak, birbirine uymak,* ona bağlı olarak değişmek; birbirine yakın ya da eşit hale gelmek: *Kiralar da enflasyona uymak zorunda.* **—10.** Canlı bir varlık sözkonusuysa, içinde bulunduğu ortama ve doğa koşullarına uyum sağlamak. **—11.** *Zamanı zamana uymamak,* zaman içinde değişen, bir karşıtlık, bir çelişki içinde olmak: *Günü gününe uymaz, bir gün mutlu ertesi gün mutsuz.*
—Dilbil. Yüklemden söz ederken, özne ile uyum içinde olmak.

◆ **uydurmak** ettirg. f. **1.** *Bir şeyi (başka bir şeye, bir yere) uydurmak,* uygun, denk gelmesini ya da uyum içinde olmasını sağlamak: *Anahtarı kilide uydurmak. Bir kaba bir kapak uydurmak. Yastıkların rengini örtüye uydurmak.* **—2.** *Bir kimseyi kendine uydurmak,* onu etkilemek, kendine benzetmek: *Sonunda onu da kendine uydurdu.* **—3.** *Bir şeyi (soyut) uydurmak,* düş gücünden yararlanarak bulmak; bir olayı kafasında kurup anlatmak: *Yeni sözcükler uydurmak. Bir öykü uydurmak;* güç bir durumdan kurtulmak için kafadan atmak: *Bir özür uydurmak.* **—4.** *Birşey uydurmak,* bazı gereçler kullanarak ya da bir kolayını bularak onu sağlamak, elde etmek: *Bir ağaç dalıyla kendine bir baston uydurdu. Bir iş uydurup Ankara'ya gitti.* **—5.** *Kaba.* Cinsel birleşmede bulunmak.
—Dilbil. Sözcüklere uyum kurallarını uygulamak.

◆ **uydurulmak** edilg. f. Uydurmak eylemine konu olmak.

◆ **uyuşmak** işt. f. **1.** *Bir kimseyle uyuşmak,* karşılıklı olarak görüş ve düşünceleri uyum içinde olmak, birbirinden hoşlanmak, anlaşmak: *Karıkoca iyi uyuşuyorlar.* **—2.** *(Bir kimseyle) [bir konuda bir şey hakkında, bir fiyata, bir fiyatta] uyuşmak,* o kimseyle bir şey yapmak için anlaşmak, uzlaşmaya varmak: *Kullanacağınız yöntemler hakkında uyuştunuz mu? Sonunda yüz bin liraya uyuştuk.* **—3.** *(Bir şeyle) uyuşmak,* uyum, uygunluk içinde olmak: *Birbiriyle uyuşan görüşler. Karakterleri uyuşmuyor.*

◆ **uyuşturmak** ettirg. f. *Bir kimseyi bir kimseyle (bir konuda) uyuşturmak,* uzlaştırıcı, arabulucu görevi üstlenerek onların anlaşmalarını sağlamak: *Sizi ev sahibiyle uyuşturmak biraz zor olacak.*

UYMAZLIK a. Aykırılık, uygun olmama, başkalık.
—Psik. Şizofrenide, klinik bulgular arasındaki uyumsuzluk ve psikiyatrın gözünde bunların taşıdığı paradoksal özellik. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Chaslin tarafından 1912'de ortaya atılan uymazlık kavramı, şizofrenlerin ruhsal yaşamındaki bazı belirtilerin garip, tutarsız, çelişkili ve görülmedik yanlarını açıklamayı amaçlıyordu. Kişiliksizleşme dışında, başlıcaları şunlardır: düşünce akışındaki bozukluklar (tıkanma, diretme, bulaşma, dağılma) konuşma bozuklukları (söylem ritmi, sözel itkiler, anlam ve sözdizimi bozulmaları); duygulanım bozuklukları (ikiyanlılık) ve psikomotor bozukluklar (yersiz hareketler, paramimiler, parakineziler, stereotipi, katatoni).

UYRUK a. Bir devlete yurttaşlık bağıyla bağlı kimse; tebaa.

UYRUKLU sıf. ... *uyruklu,* belirtilen uyruktan olan: *Yabancı uyruklu kimseler.*

UYRUKLUK a. Bir kimsenin, tüzel olarak bir devleti oluşturan halktan olması; tabiiyet.

UYRUKSUZ sıf. Herhangi bir devletin uyruğunda olmayan.

UYRUKSUZLUK a. Uyruksuz olma durumu.

UYSAL sıf. Başkaları tarafından yönlendirilmeye, yönetilmeye karşı koymayan, bir kimse, bir hayvan için kullanılır; yumuşakbaşlı: *Uysal bir öğrenci. Uysal bir köpek.*

UYSALCA be. Uysal bir kimseye yakışır biçimde.

UYSALLAŞMAK gçz. f. Bir kimse ya da bir hayvandan söz ederken, uysal duruma gelmek, huysuzluğu bırakmak, söz dinler olmak.

UYSALLIK a. Uysal olma durumu; niteliği; uysal bir kimseye özgü davranış: *Uysallığıyla kendini herkese sevdirmek. Bugün uysallığı üzerinde, ne istesek peki diyor.*

UYUB çoğl. a. (ar. *ʿayb*'ın çoğl. *ʿuyūb*). *Esk.* Ayıplar, utanılacak şeyler: *Setr-i uyub* (ayıpları saklama). *Settar-ı uyub* (ayıpları örten; Tanrı).

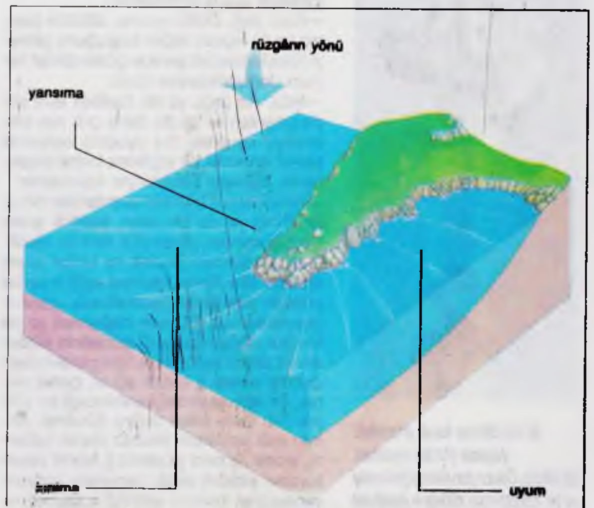
UYUKLAMA a. **1.** Uyuklamak eylemi. **—2.** Özellikle şişman, yaşlı ve nekahat halindeki kişilerde normal uyku saatleri dışında görülen hafif uyku.

UYUKLAMAK gçz. f. Oturduğu yerde hafif ve kısa süren bir uykuya dalmak, yarı uyur durumda olmak; ımızganmak.

UYUM a. **1.** Bağdaşık bir bütünün öğeleri ya da aynı amacı güden şeyler arasındaki uygunluk, tutarlık ilişkisi; ahenk: *Sağlıklı olduğumuz sürece tüm organlarımız, büyük bir uyum içinde çalışır. Doğal çevreyle uyum içinde olabilecek bir yapı biçimi aramak.* **—2.** Bir bütünün bölümleri arasındaki ya da sanatsal bir yapıttaki (estetik yapıyı oluşturan biçim, renk, ses vb. açısından) uygunluk, tutarlılık; ahenk: *Yüz çizgilerindeki uyum. Bir tablodaki renk ve orantı uyumu.* **—3.** Duyguları, düşünceleri, istekleri birbirlerininkine uyan kimse ve topluluklar arasındaki ilişkilerin durumu; geçim, anlaşma: *Başarı, ortaklar arasındaki uyuma bağlı kalıyor. Bireyleri arasında her zaman uyum olmayan bir aile. Komşularıyla uyum içinde yaşamak.* **—4.** İki ya da daha çok şey arasındaki uygunluk, tutarlık ilişkisi: *Bunca tanığın ifadeleri arasındaki uyum beni şaşırttı.* **—5.** *Uyum sağlamak,* bir ortama, bir topluluğa alışmak.
—Biyol. *Ortama uyum,* anayurdundaki yaşama ortamından başka bir ortama götürülen canlı bir varlıkta meydana gelen ve kalıtsal olmadığı için eski ortama dönülünce ortadan kalkan morfolojik, fizyolojik ya da işlevsel değişim. (Deniz düzeyine yakın alçak yerlerde yetişen birçok bitki dağda ekildiği zaman boyları kısalır. Ortama uyum çeşidinin sayısı bir türün çevreye uyum yeteneğinin göstergesidir.) || *Yüzeysel uyum,* çevresindeki etmenlerin baskısıyla bir organizmanın, morfolojik, fizyolojik ya da işlevsel özelliklerinde meydana gelen ve kalıtsal olmayan değişikliklerin tümü. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Bot. *Uyum sağlayan karakterler,* bitkilerin, ortamla doğrudan ilişkili büyüme organlarının anatomik yapısına ilişkin karakterleri.
—Çevrebil. Bir organizmaya, bir topluluğa ya da bir türe çevrenin biyotik ve abiyotik koşullarına tamamiyle uyma olanağı sağlayan, biçimsel ve fizyolojik ya da etolojik kalıtsal değişimlerin tümü. (*Temelli uyum* da denir.) [Bk. *ansikl.* böl.] || *Çevre-*

uyluk kemiği
1. Kalça kemiği; 2. Uyluk kemiği başı; 3. Uyluk kemiği boynu; 4. Büyük trokanter; 5. Küçük trokanter; 6. Uyluk kemiği; 7. Dizkapağı kemiği; 8. Lokma; 9. Kavalkemiği; 10. Kamışkemik.

soluğanın uyumu

üstte, uzaktaki bir cismin görüntüsü

altta, yakındaki bir cismin görüntüsü
Uyum, kirpiksi kasın etkisiyle merceğin yakınsaklığının artmasıyla sağlanır

gözde uyum

ye uyum, bazı canlı varlıkların, anayurtlarındaki ortamdan farklı bir ortamda yaşamalarını, gelişmelerini ve üremelerini sağlayan olgu.

—Denizbil. *Soluğanın, dalganın uyumu*, bir engelin (bir mercan kayalığı, bir ada, bir dalgakıranın ucu vb.) çevresini dolanan bir okyanus dalgasının sırtlar eğrisi. (Yön değiştirmeyle birlikte korunan kesimde dalgada bir azalma da görülür.)

—Dilbil. Sözdizimsel olarak birbirleri üstüne etki yapan dilsel birimler arasındaki uyuşma. (→ UYGUNLUK.) || *Ses uyumu* → SES.

YÖNDEŞ UYUMLAR

—Ed. *Taklitçi uyum*, çeşitli duyumların sesler ya da ritimlerle yeniden canlandırılması. (Örneğin: Tevfik Fikret'in *Küçük muttarit muhteriz darbeler* dizeleriyle başlayan şiirinde yağmur damlalarının sesi canlandırılır.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—Fels. Leibniz'e göre her şeyin, içinde yer aldığı bütüne uygun olduğunu öne süren anlayış. || *Önceden kurulmuş uyum*, Leibniz'e göre şeylerin, Tanrı'nın onları yaratmaya karar vermesinden önce de birbirine uygun olması. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Ger. day. Esneklik sınırının ötesindeki çekmede, belli sayıda şarj ve deşarj çevriminden sonra, kalıcı uzamanın kararlılaşması. || Birtakım etkiler uygulanmış bir katıda, gerilmelerin, katıyı oluşturan malzemenin kimi bölümlerde esneklik sınırını aşmasına neden olan yeniden dağılımı. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Uyum sınırı*, aşıldığında uyumun artık gözlenmediği yük sınırı.

—Jeomorfol. Engebenin ya da akaçlamanın, yapının gereklerine, yani litolojik ve tektonik verilere uygunluğu. (Böylece, yapıyla uyumlu bir akarsu gevrek kayaçlar içinde ya da eğimle uyum halinde akabilir, bir tektonik çukurda ya da bir senklinalde birikebilir.) || *Atmosfere uyum*, kayaçların atmosfer etkenlerinin dokanağında uğradıkları mekanik, fizikokimyasal ya da biyokimyasal değişikliklerin tümü. (Donla parçalanma, çözünme ya da hidroliz atmosfere uyum biçimleridir.)

—Kad. doğ. *Dölüt uyumu*, dölütün başının ya da kıçının, leğen boşluğuna girmeyi kolaylaştıracak şekilde gösterdikleri konum değişikliklerinin tümü.

—Müz. Art arda ya da özellikle aynı anda çıkarılan iki ya da daha çok ses arasındaki uyuşma; bu uyuşma sonunda sesler, armonik bir algılama birimi oluşturacak biçimde birbirleriyle kaynaşırlar.

—Nörobiyol. Elektrikle uyarılabilen bir sinir lifinin ya da bir zarın, elektrik akımı geçtiği zaman gösterdiği özünlü nitelik. Elektrik akımının şiddeti ne kadar yavaş artarsa, sinir lifinin uyarılma eşiği o kadar yükselir; belli bir değerin altında uyarılma gerçekleşmez. || *Uyum değişmezi* ya da *klimaliz değişmezi*, eşik şiddetinin reobazın iki katına eşit olması için gerekli akım geçme süresi. || *Uyum eğrisi*, genel olarak, bir lifin uyum sağlayabileceği en yüksek hızı ifade eden doğru. (Ordinat, akımın eşik şiddetinin reobaz olarak katlanı, apsis zamanı gösterir.) || *İyonik uyum kuramı*, elektrik akımı geçerken sodyum vanalarının kısmen etkinliğini kaybetmesi ve potasyum iletkenliğinin yükselmesi sonucunda bir sinir lifinin uyarılma eşiğinin artışını açıklayan kuram.

—Oftalmol. *Göz uyumu*, farklı uzaklıkları açık seçik görmek için gözün geçirdiği değişim. (Uyum, kirpiksi kasın etkisi altında merceğin biçim değiştirmesiyle sağlanır.) || *Karanlığa uyum*, gözün aydınlıkları gittikçe azalan nesneleri algılamasını sağlayan olayların tümü. (Önce iris, olabildiğince fazla ışık girmesini sağlamak için genişler, ama, ayrıca, retinanın kendisi de, karanlıkta dinlenme halindeyken, ayırma gücünü kaybetme pahasına, gitgide daha zayıf ışıkları seçmeye başlar. Karanlığa uyumun sağlanması için 20 ila 30 dakika geçmesi gerekir.)

—Ruhbil. Organizmanın, deneyimlerinin yeni verilerine uymak için gösterdiği değişim ve çaba.

—Sesbil. Bir sesçil birimin (ünlü ya da ünsüz) tınısının, yakın ya da bitişik bir sesçil birimin tınısıyla özdeşleşme eğilimi gösterdiği benzeşim biçimi. (Ünlü uyumu, özellikle fin-ugur dilleriyle türkçede önemlidir; ünsüz uyumu, bir sözcükteki ünsüzler arasında görülen benzeşimi belirtir.) [→ ÜNLÜ* UYUMU, ÜNSÜZ* UYUMU.]

—Tarım. *Uyum yeteneği*, bir bitkinin ortamın değişik koşullarına uyabilme derecesi. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Tıp. *Uyum mükemmelliği*, nabzın düzgün atışı ile kalp kasılmalarının aynı düzgünlükte olması.

—Topruhbil. Bir çoğunluğun etkisi sonucu bir ya da birkaç bireyin davranışında belli bir düzeyde (topluluk içinde) ortaya çıkan değişme.

—ANSİKL. Biyol. Yüzeysel uyumu köklü uyumdan ayırt etmek için biyologlar benzer ortamlara, farklı yerlerden gelen ve farklı nitelikler taşıyan bireyleri yerleştirirler. Bunlar arasındaki ilk farklılıklar bir sonraki soyda görülmezse, yüzeysel ayrım sözkonusudur ve başlangıçtaki popülasyonlar ekofendir.

—Çevrebil. Temelli uyum, en geniş anlamda hem bireyin ortama uyarlanma sürecine (bir organizmanın belirli bir zamanda ve belirli bir çevrede edindiği gelişme yetkinliği olgusu ya da durumu), hem bunu edinen organizmaların yaşamını ve üremesini kolaylaştıran özel yapıyı ya da işlevsel niteliği ifade eder.

Bireyde fizyolojik değişiklik ya da davranış biçiminde gerçekleşen temelli uyuma "bireysel uyum" (çevreye uyum olgusuna yakın bir uyumdur), genomdaki de-

J. M. Labat-Jacana

C. Azema-Pitch

iki etli bitkinin kurak ortamdaki yaşama yöndeş uyumları: bir kaktüs, *Cereus peruvianus (yukarıda)* ve bir kaktüsümsü sütleğen *(aşağıda)*

G. Blondeau-Pitch

bir böceğin (danaburnu, *yukarıda)* ve bir memelinin (köstebek, *altta)* yeraltı yaşamına yöndeş uyumları

M. Varin-Pitch

ğişiklikler sonucunda gerçekleşen temelli uyuma "genetik uyum" denir. Bu ikincisi türlerin evrim sırasında çeşitlenmesinin temelidir.

Organizmanın, ortama temelli uyumunu sağlayan *bireysel uyum*, hem onun iç ortamının kararlılığını (homeostazi) sağlayan fizyolojik değişikliklerle hem de davranış değişiklikleriyle gerçekleşir(örneğin avcının yaklaşması üzerine beliren kaçma ya da savunma tepkisi).

Genetik uyum, tesadüfe bağlı değişinimlerin sonucudur, değişinime uğrayan organizmalara belirli bir üstünlük kazandırdığından doğal ayıklanmayla alıkonulur. Bu üstünlük, doğrudan olabilir, örneğin bireye yeni bir ekolojik niş ele geçirmeyi, üremesini artırmayı sağlayabilir; ya da değişinim, topluluğun genetik stokunda bir çeşit rezerv gibi alıkonulur ve çevresel bir değişim onu avantajlı kılıncaya kadar çok düşük bir sıklıkta varlığını sürdürür. Her türlü karışıklığı önlemek ve bu sonuncu sürecin özgüllüğünü vurgulamak isteyen biyologlar bu uyuma, a posteriori "önuyum" demişlerdir. Önuyum bireyin yeni çevre koşullarına uyumunu sağlayacak genlere özgü bir çeşit gizilgüç sayılabilir.

Çevremize ciddi ölçüde zarar veren bir genetik önuyum örneği, bazı böcek soylarının böcek ilaçlarına karşı kazanmış olduğu dirençtir. Bir böcek ilacı ile hiç temas etmemiş bütün böcek toplulukları hemen hemen tümüyle bu ilaca duyarlıdır. İlk uygulamalar çok etki yapar ve hemen hemen bütün bireyleri ortadan kaldırır, yalnız birkaç tanesi o anda dayanıklı çıkar. Yeni çevreye uyum üstünlüğü kazanan bu bireylerden doğanlar bundan sonraki topluluğu oluşturur. Bu bakımdan topluluğu yok etmek için ya yeni bir ilaç kullanmak ya da dozu artırmak gerekmektedir, fakat aynı olayın yeniden meydana gelme olasılığı oldukça yüksektir. Kimyacılar ile doğa arasındaki bu yarışta doğanın kesin bir üstünlüğü vardır, çünkü karşı-önlemler, yani dayanıklı genler çoktan yaygınlaşmıştır.

Mikroorganizmaların antibiyotiklere direnci de buna çok benzeyen bir süreçle gerçekleşir. Bu sakıncayı gidermek için aynı anda birkaç ilaç birden kullanılır; çünkü aynı anda birkaç ilaca birden dirençli bir soyun ortaya çıkma olasılığı antibiyotiklerin sayısı ne kadar fazlaysa o kadar azdır. Uyum sağlamış bireylerin üremek için yeterli sayıda kalabilmeleri bakımından, topluluğun genetik stoku çok büyükse (insan tarafından neolitik çağdan beri ıslah ve ayıklanmayla elde edilmiş olan bazı bitki ya da hayvan türleri için bu durum geçerli değildir) ve çevredeki değişiklikler çok şiddetli değilse bir önuyumun meydana gelebilme şansı o kadar fazladır.

Bütün temelli uyumları sıralamak, hemen hemen bütün türleri ele alıp birer birer anlatmak anlamına gelecektir. Bununla birlikte, çok farklı ortamlardan gelen organizmaların benzer ortamlarda edindikleri birtakım uyumlar ortak karakterler göstermektedir. Yöndeş ya da ortak denen bu uyumlar benzer yanıtlar gösterir, çünkü ortamın bazı zorlamalarıyla karşı karşıya kalan organizmaların oraya uyum sağlayabilmek için fazla olanağı yoktur. Örneğin uçmaya uyum, yani havada hareket edebilme, çok değişik kökenli olan kuşlarda, memelilerde (yarasa) ve böceklerde, aynı işleve sahip kanatların gelişmesiyle gerçekleşmiştir. Aynı şey su içinde hareket edebilmek için balinalarda, foklarda ya da penguenlerde, balıkların yüzgeçlerini andıran uzantılarla sağlanmıştır. En çarpıcı örnek, kaktüsgillerden, sütleğengillerden ya da bileşikgillerden bazı etli bitki türlerinin çöl iklimine gösterdikleri uyumdur: bunlar birbirine o kadar çok benzer ki, ancak çiçeklerine bakılarak birbirinden ayırt edilebilir. Bir başka yöndeş uyum örneği Avustralya'daki bazı keseliler ile öteki kıtalarda bulunan ve onlara benzeyen memeliler arasındaki karşılaştırma sonucunda ortaya çıkmaktadır. Diğer kıtalardaki keseliler eteneli memelilerin lehine yok olmuşlar, memelilerse daha sonra ortaya çıkmalarına rağmen daha iyi uyum sağlamışlardır. Avustralya memelilerin ortaya çıkışından önce öteki kıtalardan ayrıldığından keseliler orada evrimlerini sürdürmüşlerdir. Onlarda da, benzer ekolojik nişlerde barınan öteki kıta memelilerinin biçimlerine çok yakın biçimlere rastlanmaktadır. Örneğin bir keseli kurt, bir keseli sincap ve bir keseli fare bulunmaktadır.

Uyumlar çoğunlukla karmaşıktır ve genellikle, biri avantajlı, diğeri avantajsız iki evrim eğilimi arasındaki uzlaşmanın sonucudur. Balıkların eşeysel renkliliği onları düşmanlarının gözüne çarpar hale getirmektedir, ama öte yandan çiftleşme şanslarını artırma gibi bir avantaj sağlamaktadır. Bireydeki birçok işleve bağlı olan bir karakteristiğin niçin bir uyum olduğunu tam olarak belirlemek genellikle çok zordur. Kaldı ki, kimi zaman tam bir uyum gibi gözüken bir karakterin bulunmayışının, gerçekten o türe zararlı olduğunu gösteren hiçbir kanıt da yoktur.

Çoğunlukla yaklaşık ve bağıl bir olay olmasına rağmen uyum canlıların çeşitlenme sürecinin temel öğelerinden biridir. Uyumlar ancak çok uzun sürelerde (milyonlarca yıl, hatta üstün yapılı türler için yüz milyonlarca yıl), çevre koşullarındaki çok yavaş değişikliklerin sonucunda ve yeterli genetik çokbiçimliliğe sahip topluluklarda ancak gelişebilmiştir. İnsanoğlu muazzam teknik gücü sayesinde, biyosferde gittikçe daha hızlı değişiklikler yapabildiğinden günümüzde aynı şey geçerli değildir.

• *Çevreye uyum.* Farklı bir çevreye götürülen organizmalarda, bu ortamla yeni bir ekolojik denge kurabilmeleri için birtakım fizyolojik ve yapısal tepkiler görülür. Bu mekanizma insan üzerinde çok güzel incelenmiştir. Örneğin yüksek yerlere uyum insanda bir dizi tepki doğurur. *İşlevsel* denen ilk tepki, kalbin kan debisinin ve iç organlardaki kan miktarının artışıdır; bunun nedeni, dolaşan kandaki oksijen miktarının yükseltiden dolayı azalmış olmasıdır. Oksijendeki bu azalış, doğrudan doğruya atmosfer basıncındaki azalıştan ve buna bağlı olarak oksijenin kısmi basıncındaki azalıştan ileri gelir. *Yapısal* denen ikinci tepki alyuvar sayısının artışıdır bunun sonucunda aynı kan hacmi için oksijen taşıma kapasitesi artar. Alyuvar sayısı artınca kalp debisi ve damar basıncı normal düzeye iner, fakat kişi aynı yükseltide kaldığı sürece alyuvar sayısı hep yüksek kalır. İnsan 6 000 m'ye kadar yükseltilere uyum sağlayabilir. Çevreye uyum için gerekli süre yükseltiye bağlı olarak değişir. 2 000 m'ye kadar birkaç günde 4 000 ve 5 000 m'ye üç dört haftada, 6 000 m'ye yaklaşık altı haftada uyum sağlanır. Yükseltiye uyum aşağıya dönüldükten sonra birkaç ay daha öylece kalabilir.

Sıcak ülkelere uyum da iyi bilinmektedir; ama mekanizması daha karmaşıktır. Daha çok ısıldüzenleme işlevinin, özellikle terleme aygıtının, iyi çalışmasına, kan dolaşımı uyarlanmasına ve sinir-suyuk tepkilerine dayanır. Sıcak ülkelere uyum süreleri oldukça uzundur ve tam uyum için birkaç ay gerekebilir. Aynı şekilde soğuğa uyum da vardır (üstderi yağ katmanının kalınlaşması).

—Ed. *Taklitçi uyum*, Antikçağ'dan bu ya-

YÖNDEŞ UYUM ÖRNEKLERİ

M. Varin-Pitch

A. Vicage-Jacana

S. Cordier-Pitch

bir böceğin (kız böceği, *yukarıda*) bir kuşun (şah kartal, *ortada*) ve bir memelinin (yarasa, *aşağıda*) uçuş için yöndeş uyumları

P. Laboute-Jacana

balinagillerden bir memelinin, (yunus, *altta*) ve kıkırdaklı balıklardan bir balığın (köpekbalığı, *sağda*) su yaşamına yöndeş uyumları

P. Gohier-Pitch

na kullanılmakta olan bir anlatım tekniğidir. Vergilius demirin sertliğini ve hızarın diş gıcırdatıcılığını şöyle vermiştir: *Tum ferri rigor atque argutae lamina serrae.* Taklitçi uyum tekniği ancak, özellikle romantikler ve simgecilerle taklitten telkine geçtiği ve müziksel olarak ses yinelemesinin ve yarım uyağın yerini tuttuğu zaman başarılıdır.

—ANSİKL. Fels. Leibniz'e göre evrensel uyum, "çeşitlilikte birlik"e dayanır; bir bütün kendisini oluşturan şeyler ne kadar büyük bir çeşitliliğe sahipse o kadar çok uyumludur, bu durumda o şeyler de daha büyük bir birliğe sahip olacaklardır. Yani uyum "parçalarla değil, bütünle" ilgilidir. *Önceden kurulmuş uyum* öğretisi, Tanrı'nın yalnızca olabilir ve çelişmezlik ilkesinin egemen olduğu bir dünya yaratmakla kalmadığını, aynı zamanda, olabilir en iyi dünyayı, yani yaratılabilecek en uyumlu dünyayı da yarattığını öne sürer. Bununla birlikte, *önceden kurulmuş uyum* deyince, daha çok Leibniz'in insanda ruh ile bedenin birliğini açıklama tarzı anlaşılır. Ruh ile beden, türdeş olmayan iki gerçeklik düzenidir. Bu iki gerçekliğin birbirini etkileyebileceğini düşünmek zordur: "Bu tözlerin birinden öbürüne geçecek maddesel parçacıklar da, maddi olmayan türler ya da nitelikler de tasarlanamayacağına göre, bu kanıdan vazgeçmek zorundayız." Bu koşullarda ruh ile bedenin hep aynı zamanı gösteren iki saat gibi "eşzamanlı" duruma getirilmiş olduklarını, ruhun bedende olanı hemen öğrendiğini, bedenin de ruhun isteklerine "uyduğu"nu nasıl söyleyebiliriz? Leibniz Malebranche'ın savunduğu aranedencilik öğretisini reddeder; bu öğretiye göre, sözkonusu eşzamanlılığı sürdürebilmek için Tanrı'nın sürekli müdahale etmesi gerekir: burada her an bir mucize yaratan bir *Deus ex machina* varolmalıdır. "Böylece, der Leibniz, benim varsayımımdan, yani tanrısal bir kurguyla *önceden kurulmuş uyum*'dan başka çıkar yol kalmıyor. Buna göre, bu tözlerden her biri daha baştan o kadar yetkin bir biçimde oluşturulmuş ve o kadar büyük bir kesinlikle düzenlenmiştir ki, her töz daha varolmaya başlarken edindiği kendi yasalarından başkasını izlemediği halde, öbürüyle de uyum içindedir" (*Système nouveau de la nature et de la communication des substances* [Doğa ve tözlerin bağlantısının yeni sistemi]).

—Ger. day. Etkilerin yeğinliği sınırlı olarak arttığında, uyum, katının elastik olarak tahrik edilen bölümlerindeki gerilmeleri, kopmaya neden olmadan artırır. Gerilmelerin, esneklik sınırının aşılmasına neden olan içkuvvetlerin etkisindeki bir kesit içinde yeniden dağılımına yol açabilir. Öte yandan hiperstatik sistemlerde, dayanak tepkilerinin değişime uğramasına da neden olabilir. Uyum böylece, yapının tersinmez biçimde biçim değiştirmesine yol açar.

—Tarım. Bir bitkideki dokuların kimyasal bileşimi, toprağın şu ya da bu kimyasal element bakımından az ya da çok zengin olmasından etkilenir. Bitkinin yaşatkan organları (yapraklar, saplar, kökler vb.), tohumlara göre bundan daha çok etkilenir, tohumların bileşimi daha kararlı kalır. Bir kültivarın uyum yeteneği, iklim koşulları ne olursa olsun, her yıl düzenli olarak iyi verim elde etmeye ve daha geniş alanlarda yetiştirilmeye yarayan bir niteliktir.

UYUMA a. Uyumak eylemi.

—Bot. *Bitkilerin uyuması*, çeşitli bitkilerin taçyapraklarının, yapraklarının, yaprakçıklarının geceleyin aldığı konum. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Bot. *Bitkilerin uyuması.* Bu devinimler (niktinasti*) daha çok bileşik yapraklı baklagillerde (üçgül, acıbakla, yalancı akasya, küstümotu), ekşiyoncagillerde (labada vb.) ve marsiliaceae familyasında görülür. Bunlarda uyuma yaprakların ya da yaprakçıkların geceleyin kendi üzerlerine kapanmasından ibarettir. Bu olgu büyük bir olasılıkla, sözkonusu organların dibinde bulunan *devindirici şişkinlik* hücrelerinin şişmelerindeki değişiklikten ileri gelir; sıcaklık ve ışık bunda rol oynar. Çiçeklerin açılma ve kapanma durumunda ise (çiçek saati*), dış ve iç etkenlerin (endojen ritimler) birlikte etkisi sözkonusudur.

UYUMAK gçz. f. **1.** Bir kimse ya da bir hayvan sözkonusuysa, uykuya dalmış olmak, uyku durumunda olmak: *Gürültü yapmayın, herkes uyuyor. On iki saat uyudum. Köpek sahibinin ayağı dibinde uyuyordu.* **—2.** Bayıltıcı bir ilaç ya da hipnoz etkisiyle kendinden geçmek, ağrı duymayacak kadar derin uykuya dalmak: *Narkoz verilince hasta hemen uyudu.* **—3.** Doğadan, herhangi bir yerden söz ederken, dingin ve hareketsiz olmak, orada hiçbir etkinlik görülmemek: *Sokaklardan kimse geçmiyor, bütün kent uyuyordu.* **—4.** Bir kimseden söz ederken, dalgın olmak, düşlere dalmak, dikkatini yaptığı işe vermemek ya da çevresinde olup bitenlerin ayrımında olmamak: *Bu öğrenci bütün gün derste uyuyor. Sana bir şey sordum, uyuyor musun? Uyumanın sırası değil harekete geçmemiz gerek. Onlar çoktan bu işe başvurdular, sen uyuyorsun?* **—5.** Bir şeyden söz ederken, işlem görmemek, kullanılmamak ya da bir kenarda unutulmak: *Çekmecenin dibinde uyuyan bir dosya. Aylardır uyuyan bir tasarı.* **—6.** Bir güçten bir duygudan söz ederken, gizli olarak, ortaya çıkmadan varlığını sürdürmek: *Onda uyuyan yeteneği uyandırmayı başardı.* **—7.** Ölmüş olmak: *Huzur içinde uyusun.* **—8.** *Uyur uyanık*, yarı uykuda yarı uyanık. ‖ *Uyuyan yılanın kuyruğuna basmak*, kötülük yapabilecek bir durumda olduğu halde kimseye zarar vermeyen birini incitip kötülük yapmasına yol açmak.

—Bot. Bitkilerden söz edilirken, besisuyu hareket etmediği zaman, yapraklarını kıvırdıkları çiçeklerini kapadıkları durumda olmak.

◆ **uyunmak** edilg. f. Uyumak eylemi yapılmak: *Bu saate kadar uyunur mu?*

◆ **uyutmak** ettirg. f. **1.** *Bir kimseyi (bir şeyle, bir şey yaparak) uyutmak*, onun uykuya dalmasını, uyumasını sağlamak: *Çocuğu beşikte sallayarak uyutmak. Bu monoton ses uyutur insanı.* **—2.** *Bir kimseyi (bir şeyle) uyutmak*, onu anestezi, hipnoz vb. gibi bir yöntemle uyur duruma sokmak: *Ameliyattan önce hastayı uyutmak.* **—3.** *Bir kimseyi, bir topluluğu uyutmak*, kaygılarını, kuşkularını gidermeye, güven vermeye çalışarak onu kandırmak, aldatmak: *Bu propaganda halkı uyutmak için yapılıyor. Hükümet, iyimser açıklamalarla halkı uyutmaya çalışıyor. Yıllardır çocuğu yerine getirmediği vaatlerle uyutuyor.* **—4.** *Bir kimseyi uyutmak*, onda uyuma isteği uyandıracak kadar canını sıkmak: *Tatil anılarını anlata anlata hepimizi uyuttun.* **—5.** *Bir işi uyutmak*, onu geciktirip geri bırakmak, sürüncemede bırakmak, unutturmak: *Toplu konut tasarısını bir yıldır uyutuyorsunuz.*

◆ **uyutulmak** edilg. f. Uyutmak eyleminе konu olmak.

UYUMLU sıf. **1.** Birbiriyle uyum içinde olan, birlikte bir uyum oluşturan şeyler için kullanılır; ahenkli: *Kravatıyla gömleği gerçekten çok uyumlu. Uyumlu hareketler.* **—2.** Başkalarıyla kolayca anlaşabilen kimse için kullanılır: *Çalışkan ve uyumlu bir öğrenci.*

—Arit. *Uyumlu bölme*, ikikatlı oranı −1'e eşit olan 4 sayıdan oluşmuş küme. ‖ *Birçok sayının uyumlu ortalaması*, tersi, bu

sayıların terslerinin aritmetik ortalaması olan sayı.

—Geom. *Uyumlu bölme oluşturan noktalar,* bir izdüşümsel uzayın (ya da bir afin uzayın) dört A, B, C ve D noktasının oluşturduğu küme, öyle ki, ister üçü çakışık dördüncü farklı olsun, ister hepsi farklı ve doğrusal olsun, bunların (A, B, C, D) iki katlı oranı −1 eder. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Uyumlu demet,* iki katlı oranı −1 eden sıralı demet. ‖ *Uyumlu dörtgen* ya da *dört açılı,* $\mathbb{C}$ düzleminin *a, b, c, d* eklerinin

$$\frac{a-c}{b-c} : \frac{a-d}{b-d} = -1$$

bağıntısını sağladığı (A, B, C, D) nokta dörtlüsü. [Bağıntı *(a, b, c, d)* = −1 biçiminde de yazılır.] (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Bir* M *noktasına göre iki* A *ve* B *noktasının eşlenik uyumlusu,* A, B, M ve N noktaları bir uyumlu bölme oluşturacak biçimde alınan N noktası. ‖ {Ç,D} *nokta çiftini uyumlu bölen* {A, B} *çifti,* A, B, C, D noktaları uyumlu bölme oluşturmak üzere alınan {A, B} nokta ikilisi.

—Jeomorfol. Yolu, doğa ve jeolojik katmanların düzeni tarafından yönlendirilen hidrografik bir ağ için kullanılır.

—Mat. çözlm. *Uyumlu almaşık seri,* $\sum_{n \in \mathbb{N}^*} \frac{(-1)^{n-1}}{n}$ serisi. (Bu seri ln ye yakınsar.) ‖ *Uyumlu çözümleme,* matematiğin, dönemli bir fonksiyonu, trigonometrik bir seriyle gösterme olanağını inceleyen kolu. (Bu soru özellikle, titreşen tellere ilişkin problemleri çözme sırasında ortaya konur. Uyumlu çözümleme kendini besleyen özsuyunu bugün, dağılımlar kuramında ve topolojik gruplar kuramında bulmaktadır.) ‖ *Uyumlu fonksiyon,* $x_1, ..., x_n$ gibi *n* gerçek değişkenin, bir açık içinde tanımlanmış, iki kez sürekli türetilebilen ve

$$\frac{\partial^2 f}{\partial x_1^2} + ... + \frac{\partial^2 f}{\partial x_n^2} = 0$$

denklemini gerçekleyen *f* fonksiyonu. (Dolayısıyla böyle bir fonksiyon $\Delta f=0$ Laplace denkleminin bir çözümüdür.) [Bk. *ansikl.* böl.] ‖ *Uyumlu seri,* $\sum_{n \in \mathbb{N}^*} \frac{1}{n}$ serisi. (Bu seri adını, her u_n teriminin, arasında kaldığı iki terimin uyumlu ortalaması olmasından alır:

$$\frac{2}{u_n} = \frac{1}{u_{n-1}} + \frac{1}{u_{n+1}}$$

Uyumlu seri ıraksaktır.)

—Mat. ve Fiz. Frekansı, "temel" denen bir frekansın bir tam katı olan sinüzoidal salınım, tayf bileşeni ya da bir Fourier serisinin terimi. ‖ n *uyumlu,* ya da n'nci *uyumlu,* frekansı, temel frekansın *n* katı olan uyumlu.

—Müz. Bir uyum oluşturan şey için kullanılır.

—Telekom. Farklı bir yöntem kullanmak üzere yapılmış bir donanıma, kabul edilebilir biçimde uyum sağlayabilen bir telekomünikasyon donanımı için kullanılır. (Çeşitli ülkelerdeki standartlaştırılmış renkli televizyon sistemleri, ilişkin siyah-beyaz televizyon sistemleriyle uyumludur, yani renkli görüntüler, eski alıcılarla, siyah-beyaz olarak seyredilebilir. Öte yandan, frekans modülasyonlu stereofonik radyo yayın sistemleri de monofonik sistemlerle uyumludur.)

—Yerbil. Normal olarak, daha eski katmanlar üzerinde bulunan ve hiçbir tektonik olay görülmediğinde bunlarla koşut olan tortul katmanlar için kullanılır. ‖ Kırıklı bir tektonik süreksizlik sisteminde, uyum halindeki yapılar için kullanılır. (Örn. alt-Vosges tepelerinin dik kırıkları, Ren çukurunu çevreleyen Rheinland kırığıyla uyumludur.) ‖ Eğimi, etkilediği dizilerin eğimiyle aynı yönde olan bir kırık için kullanılır.

—ANSİKL. Geom. • *Uyumlu bölme oluşturan noktalar.* Dört A, B, C ve D noktası uyumlu bölme oluşturursa ve bunların söylenme sırası göz önünde tutulmazsa, iki-katlı oranları (−1), $\frac{1}{2}$ ya da 2 eder. *a, b, c* ve *d,* bunları taşıyan doğrunun bir $(\vec{O}, \vec{i})$ işaretinde apsisleri iseler,

$$(a+b)(c+d) = 2(ab+cd),$$

$$\frac{c-a}{c-b} + \frac{d-a}{d-b} = 0$$

bağıntıları vardır, bunlar $\frac{\overline{CA}}{\overline{CB}} : \frac{\overline{DA}}{\overline{DB}} = (-1)$ ya da $\frac{\overline{CA}}{\overline{CB}} = -\frac{\overline{DA}}{\overline{DB}}$ biçiminde de yazılabilen bağıntılardan elde edilmiştir;

−a=0 ise: $\frac{2}{b} = \frac{1}{c} + \frac{1}{d}$ dir (Descartes bağıntısı);

−$b = -a$ ise: $a^2 = b^2 = cd$ dir [Newton bağıntısı]

(0; [AB] nin ortasıdır);

−$c = \frac{b}{2}$ ise, Descartes bağıntısından $\frac{1}{d}$ =0 olduğunu görme olanağı vardır, dolayısıyla da D, doğrunun sonsuzdaki noktasıdır. (Bu halde A=0 dır ve C, [AB]'nin ortasıdır.)

• *Uyumlu dörtgenin özelliği:* dört nokta, ancak ve ancak eklerinin ikikatlı oranı (−1) ederse çemberdeştir ve bir uyumlu dörtgen oluşturur.

—Mat. çözlm. *Uyumlu fonksiyon.* İki değişkenin (bunlara *x* ve *y* denir) uyumlu fonksiyonlarının ayrıcalı özellikleri vardır. $z = x + iy$ koyarak, *z* karmaşık değişkeninin fonksiyonu olarak göz önüne alınan *f* fonksiyonu ancak ve ancak $\frac{\partial^2 f}{\partial z \cdot \partial \bar{z}} = 0$ ise uyumludur.

Holomorf her fonksiyon uyumludur, bu fonksiyonun gerçek ve sanal kısmı da uyumludur. Karşıt olarak, U, $\mathbb{C}$ nin yalın bağlantılı bir açığı ise, gerçek değerli her *f* uyumlu fonksiyonu için, U üzerinde holomorf olan, Re $(g) = f$ olacak biçimde bir *g* fonksiyonu vardır.

Son olarak Laplace denklemlerini çöz mede yararlı olan bir özellik verelim: "Birim daire içinde uyumlu olan her *u* fonksiyonu, dairenin içinde mutlak ve düzgün yakınsayan

$$u(r,\theta) = \sum_{n=1}^{\infty} (a_n . \cos n\theta + b_n . \sin n\theta) . r^n$$

tipinden bir açılım kabul eder."

UYUMLULUK a. Uyumlu olma durumu, niteliği.

UYUMSUZ sıf. **1.** Başka bir şeyle birlik, uyum içinde olmayan. *Uyumsuz sesler.* **—2.** Üyeleri birbiriyle anlaşamayan bir topluluk için kullanılır: *Uyumsuz bir aile.* **—3.** Bulunduğu ortama uyamayan, sürekli sorun çıkaran, geçimsiz kimse için kullanılır: *Uyumsuz bir çocuk.*

—Antropol. Oturma kuralının soy zinciri kuralına ters düştüğü bir akrabalık sistemi rejimi (örneğin anasoylu soyzincirli ve babayerli oturmalı bir rejim) için kullanılır.

—Arit. ve Geom. *Uyumsuz oran,* İKİKATLI* ORAN'ın eski eşanlamlısı.

—Kim. Kimi arı katı maddelerin bölümsel erimesi için kullanılır (Tam erime, ancak katı ve sıvı maddeden oluşan bir ara aşamayı geçtikten sonra gerçekleşir; bu evredeki katı ve sıvının kimyasal bileşimi, başlangıçtaki katının bileşiminden farklıdır.)

—Müz. *Uyumsuz akort,* bileşenleri kendi aralarında bir uyumsuz oluşturan akort. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Ruhbil. *Uyumsuz çocuklar,* çocukların çoğuna uygulanan eğitimden farklı bir eğitimin uygulanmasını gerektiren çocuklar. (Uyumsuzluğun nedeni ya çocuk [devinimsel ya da duyusal engel, düşünsel yetersizlik, duygusal bozukluklar] ya da çocuğun toplumsal çevresi [toplumsal olgular denilen olgular, tehlikede olan çocuklar vb.] olabilir.)

—Tiyat. *Uyumsuz tiyatro,* absürt ya da saçma tiyatro akımının eşanlamlısı olarak kullanılır. Belli başlı temsilcileri arasında Eugène Ionesco, Harold Pinter, Samuel Beckett, Peter Handke, Edward Albee, Günter Grass anılabilir.

—ANSİKL. Müz. Uyumsuz akortlar, Rameau'ya uzanan klasik anlayışa göre dört ya da beş ardışık sesten, istisnai olarak da altı ya da yedi sesten oluşurlar. Düz durumda olduğu gibi çevirim durumunda da kullanılırlar. Dört seslik üç uyumsuz akort *yedili akortlar;* beş seslik uyumsuz akortlarsa *dokuzlu akortlar* olarak adlandırılır. Onikiton sisteminin yerleşmesinden sonra uyumsuzluk kavramı yok olmaya yüz tutmuştur.

UYUMSUZLUK a. **1.** Uyum yokluğu. **—2.** Uyumsuz olan şeyin, kimsenin niteliği.

—Antropol. Uyumsuz bir akrabalık sisteminin durumu.

—Dilbilg. Seslerin, hecelerin ya da sözcüklerin, pek uyumlu olmayan karşılaşması; kakofoni.

—İstat. Değişimleri ters yönde olan iki olayın karşılıklı durumu.

—Jeomorfol. ve Hidrol. Hidrografik biçimlenmenin litoloji ya da tektonikle uyumlu olmaması.

—Müz. KAKIŞMA'nın eşanlamlısı. ‖ Art arda ya da aynı anda çıkarılan sesler arasındaki müziksel yönden mantıksız bağıntı. ‖ Birçok ses ya da çalgı arasındaki uyum yokluğu. ‖ Bir bütünün bölümleri, bir dizi arasında uyum, ahenk, birlik yokluğu; aykırılık: *İki ifade arasında büyük uyumsuzluklar var. Renklerin uyumsuzluğu.*

—Psik. *Evrimsel uyumsuzluk,* kendini duygusal ve bilişsel yaşamın çeşitli kesimleri arasındaki bir dengesizlikle açığa vuran patolojik kişilik örgütü. (Akıl yetersizliği, genellikle belirtibilimi egemenliği altına alır ve psikotik, nevrotik ya da çöküntüsel nitelikteki öteki belirtileri tamamen gizleyebilir.)

—Tıp. Çeşitli organlar ya da sistemler arasındaki suyuksal ya da sinirsel bağıntılarda ortaya çıkan bozuklukların tümü.

—Topruhbil. *Bilişsel uyumsuzluk kuramı,* L. Festinger'in ortaya koyduğu kuram. (Festinger, bu kuramı şöyle tanımlar: "Şu ya da bu biçimde birbirleriyle uyuşmayan (uyumsuzluk) bilgi öğelerinin aynı zamanda var olması, bireyi, bu öğeler arasında şu ya da bu biçimde daha iyi bir uyum sağlamak (uyumsuzluğun ortadan kaldırılması) için çaba harcamaya yöneltir." [Bk. *ansikl.* böl.]).

—Yerbil. İki bitişik katmanın aynı tektonik evrede farklı biçimde kıvrılmasının sonucu. ‖ Bir katman dizisinin, bu diziye koşut olmayan katmanlar üstünde bulunduğu tortul bir bütünde görülen stratigrafik dokanak. (Tektonikte, *açısal uyumsuzluk* da denen ve uyumsuz diziyle daha eski bir dizi arasında dikkate değer eğim farkıyla ayırt edilen bir uyumsuzluk, yaşı tektonikleşmiş son oluşum ve etkilenmemiş ilk oluşum arasında olan tektonik bir evrenin varlığını ortaya koyar.) [Eşanl. DİSKORDANS]

UYUN çoğl. a. (ar. ʿayn'ın çoğl. ʿuyūn). *Esk.* **1.** Gözler. **—2.** Kaynaklar.

—Esk. bot. *Uyun-ül-bakar,* iri siyah taneli üzüm cinsi.

UYUNİ, Bolivya'da (Potosí yönetim bölgesi) kent, Potosí'nin G.-B'sında; 7 800 nüf. Uçsuz bucaksız *Salar de Uyuni,* kentin B.'sında 3 665 m yüksekliktedir; burada tuzlalar vardır.

UYUNMAK → UYUMAK.

UYUNTU sıf. Uyuşuk, miskin.

UYUR sıf. **1.** Uyuyan. **—2.** Kendini belli etmeyen. **—3.** *Uyur uyanık,* yarı uyur yarı uyanık; yarı uykulu: *Sabah uyur uyanık sokağa çıktım.*

—Ağ. yet. *Uyur göz,* yetiştirilen ağaçlarda az ya da çok uzun bir süre gelişmeden olduğu gibi kalan göz.

—Biyol. Uyku halinde olan bitkisel ya da hayvansal organa denir.

—Bot. *Uyur tomurcuk,* bazı bitkilerin üzerinde oluşan gizli tomurcuk; su bitkilerinin kış tomurcuğu.

UYURGEZER sıf. ve a. **1.** Uyurgezerlik durumunda olan. **—2.** Çevresinde olup bitenlerden habersiz olan bir kimse için kullanılır.
—Parapsikol. Eski hipnoz görüşünde, hipnotik uyku durumunda olan ve bundan dolayı doğuştan normal dışı güçlere sahip olduğu sanılan özne.

UYURGEZERLİK a. Uyku arasında ortaya çıkan ve şu ya da bu ölçüde uyarlanma gösteren otomatik davranış.
—ANSİKL. Uyurgezerlik, erkek çocuklarda kızlarda olduğundan daha sıktır ve 7-8 yaşlarına doğru başlar. Çocuk açık gözler ve sabit bakışlarla yer değiştirir. Yatırılmaya karşı koymaz ya da az ya da çok uzun bir süre sonra yatağına girer. Uyurgezerlik çocuklarda hiçbir özel zihinsel patalojiye bağlı değildir. Oysa erişkinlerde ciddi bir zihinsel patalojinin belirtisidir.

UYUŞKAN sıf. Herkesle ya da her şeyle kolayca uyuşabilen.

UYUŞMA a. Uyuşmak, anlaşmak, uzlaşmak eylemi.
—Bitki patol. Konak bir bitki ile onda hastalık yapan etken arasındaki ilişki.
—Dilbil. *Uyuşma tablosu*, bir bütüncede saptanan ve bağlamlarıyla sunulan sözlüksel birimler dizini. (Sözlükçülükte kullanılan uyumlar, sözcüklerin kullanımına ve sıklıklarına ilişkin bilgiler verir.)

UYUŞMA a. Bedenin bir yerinde hissedilen duyum eksikliği ya da karıncalanma.

UYUŞMAK → UYMAK.

UYUŞMAK gçz. f. **1.** Bedenin bir bölümü sözkonusuysa, bir basınç, bir dış etken, bir hastalıktan dolayı ya da verilen bir ilacın etkisiyle geçici olarak, tümüyle ya da kısmen duyarlılığını, devingenliğini yitirmek: *Oturmaktan ayaklarım uyuştu. İğneden hemen sonra çenem uyuşmaya başladı.* **—2.** Tembelleşmek, gevşemek: *Hiçbir şey yapmamaktan beyni uyuşmaya başlamıştı. Sıcak ve yorgunluktan uyuşmuştuk.*

◆ **uyuşturmak** ettirg. f. **1.** Bir dış etken, bir basınç, bir hastalık sözkonusuysa, bedenin bir bölümün duyarsızlaşmasına neden olmak: *Soğuk ellerimi uyuşturdu.* **—2.** Tıp. Analjezi yaparak ağrı duymayacak hale getirmek: *Dişini çekmeden önce çenesini iğne ile uyuşturdular.* **—3.** *Bir kimseyi, beynini uyuşturmak*, onu gevşekliğe, durgunluğa, bitkinliğe sürüklemek: *Sıcak beynimi uyuşturdu, hiçbir şey düşünemiyorum.*

UYUŞMAZ sıf. Başka bir şeyle uyuşması, bağdaşması olanaksız olan şeyler için kullanılır.
—Jeokim. *Uyuşmaz element*, magma süreçlerinde kristal yapılaşmaya özel ilgi göstermeyen element. (Uyuşmaz elementler, daha çok ortak sıvı fazda derişikleşir. Toryum, uranyum, nadir topraklar vb. bu elementler arasında sayılabilir.)

UYUŞMAZLIK a. **1.** Şeyler arasındaki bağdaşım yokluğu; çelişki. **—2.** Kişiler, topluluklar arasındaki görüş ve düşünce ayrılığı yüzünden ortaya çıkan anlaşmazlık geçimsizlik: *Çalışma saatleri konusundaki uyuşmazlık sürüyor.*
—Ağ. yet. Aynı türden ya da yakın türden bir aşıanacı ile bir aşı parçası arasında aşılanır aşılanmaz ya da daha sonra meydana gelen kaynama zorluğu ya da olanaksızlığı. (Uyuşmazlık fizyolojik nedenlerden ya da virüslerden ileri gelebilir.)
—Biyol. *Kromozom uyuşmazlığı*, döllenme ile birleşemeyen karşıt cinsiyetten iki kromozom topluluğu arasındaki ilişki tipi. (Uyuşmazlık aynı cinsten iki tür arasında sık görülür ve yakın dahi olsalar, iki farklı cins arasında daima vardır.)
—Bot. Belirli bir bitki çeşidi çiçektozunun kendi dişiorganını ya da aynı türden başka bir çeşidin dişiorganını dölleyememesi.
—Hematol. *Kan uyuşmazlığı*, biri bir antijeni, diğeri bu antijene tekabül eden antikoru taşıyan iki kişi arasında var olan doku uyuşmazlığı durumu. (Kan uyuşmazlığı alyuvarların in vitro aglütinasyonu biçiminde ortaya çıkar [ABO sisteminde, A antijenini taşıyan kimselerin alyuvarları, O ya da B grubuna ait bir bireyin anti-A antikoruyla aglütinasyona uğrar].) Kan naklinde uyuşmazlık iki kişiden birinin alyuvarlarının çok ağır bir hemolize yol açmadan diğerine verilmesi demektir (örneğin O ya da B grubu alıcının anti-A antikorlarıyla hemoliz olan bir A grubu vericinin alyuvarları). || Birinin taşıdığı antijenlere karşı antikor üretebilen ikinci bir kişi arasındaki ilişki. (D pozitif [standart Rhesus antijeni] alyuvarların, D negatif [standart Rhesus negatif] bir kişiye verilmesi, o kişide anti-D antikorları oluşmasına neden olabilir.) || *Dölüt-ana kan uyuşmazlığı*, bir ana antikorunun etene engelini aşarak, dölütün ona tekabül eden alyuvar antijenine tutunması ve doğumdan kısa süre sonra hemolizli bir hastalığın ortaya çıkmasıyla belirgin ana-dölüt arası durum. (Bu durumu en sık yaratan antijenler D antijeni [standart Rhesus antijeni] ve ABO sisteminin A ve B antijenleridir.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—Huk. Bir hakkın varlığı, kapsamı ya da sonuçları konusunda çıkan anlaşmazlık.
—Bir davanın hangi mahkemede görüleceğine ilişin olarak, mahkemeler arasında çıkan anlaşmazlık. || *Uyuşmazlık mahkemesi*, adli, idari ve askeri mahkemeler arasındaki görev ve hüküm uyuşmazlıklarını kesin olarak çözmeye yetkili yüksek mahkeme. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Olumlu yargı uyuşmazlığı*, bir davanın görülmesinde hem adli hem de idari ya da askeri yargıya bağlı bir mahkemenin kendini yetkili görmesi. || *Olumsuz yargı uyuşmazlığı*, bir davanın görülmesinde adli, idari ya da askeri yargıya bağlı hiçbir mahkemenin kendini yetkili görmemesi.
—İş huk. *Toplu iş uyuşmazlığı* → TOPLU.
—Uluslarar. huk. *Uyuşmazlıkların barışçı yollardan çözümü*, devletler arasında ortaya çıkan hukuksal ya da siyasal nitelikteki uyuşmazlıkların kuvvet kullanmadan, diplomasi (görüşmeler, arabulucuk, uzlaştırma komisyonları vb.), uluslararası hakemlik ya da uluslararası yargı (Uluslararası adalet divanı) yollarına başvurularak çözümlenmesi.
—ANSİKL. Hematol. *Dölüt-ana kan uyuşmazlığı.* • *Anada antikor oluşumu.* Anada antikor oluşumu bir aloimmünizasyona ya da heteroimmünizasyona bağlıdır.
Aloimmünizasyon ananın D, bazen A ya da B antijenlerine bağışık olması anlamına gelir. Ana, çocuğun alyuvarlarına karşı çoğunlukla etene yoluyla bağışıklık kazanır. Bu bağışıklık, dölüt alyuvarlarının ana organizmasına geçmesine bağlıdır (ana Rhesus negatif, çocuk alyuvarları standart D Rhesus antijeni taşıyıcısı). Kan nakli yoluyla bağışıklıkta aynı durum görülebilir (Rhesus negatif bir kadına verilen Rhesus pozitif kan); bu durumda gebelikten önce bağışıklık sözkonusudur.
Heteroimmünizasyon, bağışıklık tipinde anti-A ya da anti-B antikorlarının büyük çoğunluğunun gebelikten önce oluşumu anlamına gelir; dış kaynaklıdır. Uyarılar, organizmanın A ya da B maddeleriyle antijen benzerliği olan ve sık rastlanan maddelerle temas etmesine bağlıdır.
• *Ana antikorlarının yapısı.* Bunlar etene engelini geçebilen ve dölüt organizmasında bulunan İgG tipinde antikorlardır.
• *Etki biçimi.* Antikorlar, dölüt alyuvarlarının antijenlerine ilgili olanlarına tutunurlar. Böylece duyarlı hale gelen bu hücreler, daha sonra, özellikle dalak ve karaciğerde tahrip edilirler. Antikor oranıyla ayarlanan hiperhemolizin süresi ve önemi çocukta görülen bozuklukların derecesini belirler.
—Huk. Uyuşmazlık mahkemesi'nin kuruluşu, 12 haziran 1979 tarih ve 2247 sayılı yasa'yla yeniden düzenlendi. Uyuşmazlık mahkemesi, bir başkanla on iki asıl, on iki yedek üyeden kurulur. Mahkeme, hukuk ve ceza bölümlerine ayrılır. Her bölüm bir başkanla altı asıl üyeden kurulur. Birlikte toplanan hukuk ve ceza bölümleri, uyuşmazlık mahkemesi genel kurulunu oluşturur (md. 2).

UYUŞTURANBALIĞI a. Zool. ELEKTRİKBALIĞI'nın eşanlamlısı.

UYUŞTURANBALIĞIGİLLER a. Zool. ELEKTRİKBALIĞIGİLLER'in eşanlamlısı.

UYUŞTURMA a. Uyuşturmak eylemi.

UYUŞTURMAK → UYUŞMAK.

UYUŞTURMAK → UYMAK.

UYUŞTURUCU sıf. **1.** Organizmaya karışması, merkezi sinir sisteminde, dikkatin dağılması, düşünsel etkinliğin azalması, bilinç bulanıklığı ve uyku ile kendini belli eden işlevsel bir değişikliğe, duyarlılığın azalmasına, kasların gevşemesine yol açan bir madde için kullanılır: *Uyuşturucu ilaçlar.* (Eşanl. NARKOTİK.) **—2.** İnsanı gereği gibi düşünmekten, hareketten alıkoyan: *Uyuşturucu düşünceler.*

◆ a. **1.** Sağladığı esenlik duygusunu yeniden yaşamak için sürekli alma isteği uyandıran doğal ya da sentetik psikotrop madde. (Eşanl. NARKOTİK.) [Bk. *ansikl.* böl. Psik. ve Eczc.] **—2.** Ağrı kesici ve mutluluk duygusu verici etki yaratan ve kullanımı bağımlılık oluşturabilen madde. (Uyuşturucular psikodisleptik maddeler sınıfına girer. Morfin ve benzerleri ile diğer afyon türevleri, kokain ve esrar uyuşturucudur.) **—3.** *Uyuşturucu tutkusu* ya da *alışkanlığı* → TOKSİKOMANİ.
—ANSİKL. Huk. Uyuşturucu maddelerle ilgili 3 haziran 1986 tarih ve 3298 sayılı yasa, genel esasları belirlemiştir. Yasaya göre çizilmiş veya çizilmemiş haşhaş kapsülleriyle ham afyon, tıbbi afyon ve morfin özellikleri olan afyon alkaloidleri, tuzları, esterleri ve eterleri; koka yaprağı ve bunun alkaloidleri, tuzları, esterleri ve eterleri ile Sağlık ve sosyal yardım bakanlığı'nca saptanacak öteki uyuşturucu maddelerin alımı, satımı, imali, ithal ve ihracı Bakanlar kurulu'nca saptanacak ilkelere göre yürütülür. Sözkonusu maddelerin elde edildiği bitkilerin yurtiçinde ekimi ve araştırması izne bağlıdır. Kullanılması zararlı olduğu ve toksimani yaptığı Sağlık ve sosyal yardım bakanlığı'nca belirlenen öteki tabii ve sentetik maddeler de, yine Bakanlığın önerisi üzerine Bakanlar kurulu kararıyla bu yasa kapsamına alınabilir (md. 1). Haşhaş ekilecek, afyon ve kapsül üretilecek yerler, ülkenin tarımsal ve ekonomik durumu, yurt içi gereksinmesi, dış satım olanakları ve stok durumuna göre her yıl Bakanlar kurulu'nca saptanır ve buna ilişkin kararname en geç 1 temmuza kadar yayımlanır. Yeni bir karar alınmaması durumunda önceki kararname hükümleri uygulanır. Saptanan ve ilan edilen yerlerde haşhaş ekimi yapacak olanlar ilgili kuruluştan izin belgesi almakla yükümlüdürler. İzin belgeleri bir yıl için geçerlidir (md. 2). Haşhaş ekim bölgelerinde izin belgesi almadan veya izin belgesi almış olmasına karşın, belgesinde belirtilen alandan fazla yerde ya da izin belgesinde kayıtlı yerden başka yerde ekim yapanlar hapis ve ağır para cezalarıyla cezalandırılır. Ekim bölgeleri dışında haşhaş ekimi yapanlar hakkında bir yıldan beş yıla kadar hapis ve on bin liradan elli bin liraya kadar ağır hapis cezasına hükmolunur. İzinsiz ham afyon üretenler hakkında Türk cez. k.'nun 403. ve sonraki maddeleri uygulanır (md. 4).
Türk ceza kanunu'nun anılan bu maddesine göre, uyuşturucu maddeleri izinsiz ya da izine aykırı olarak imal, ithal ve ihraç edenlerle buna teşebbüs edenler, on yıldan aşağı olmamak üzere, ağır hapis cezasıyla cezalandırılır. Eğer söz konusu olan uyuşturucu madde eroin, kokain, morfin, baz morfin ya da esrar türündense, verilecek ceza ömür boyu ağır hapistir.
Uyuşturucu madde kullananlarla bu amaçla yanında bulunduranlar bir yıldan

iki yıla kadar hapis cezasına mahkûm edilirler (Türk cez. k. md. 404/2).
—Psik. ve Eczc. Gittikçe artan dozlarda kullanıldığında alışkanlığa ve dayanıklılığa, özellikle bağımlılığa, yani alınmadığı zaman ortaya çıkan birtakım bedensel rahatsızlıklara (kusma, ishal, su kaybı) ve ruhsal belirtilere (sürekli olarak uyuşturucu arama heyecanı ve kaygısı) yol açması bir uyuşturucunun en belirgin özelliğidir. Esas uyuşturuculardan (morfin tipi analjezikler, barbitürik ve barbitürik olmayan hipnotikler, yüksek dozda alınan anksiyolitikler) başka aynı bağımlılık olgularına yol açmaları dolayısıyla alkol, tütün ve bazı psikoprap ilaçlar da (özellikle barbitüratlar ve anksiyolitikler) uyuşturucu sayılabilir. Esas uyuşturucular (bedensel ve ruhsal bağımlılık yaratan maddeler) ile hafif uyuşturucular (bedensel bağımlılığa neden olmayan ve ille doz artışı gerektirmeyen maddeler) arasındaki ayırım kısmen özneldir. Bununla birlikte böyle bir ayrım uyuşturucu bağımlılığının teşhis ve tedavisi bakımından önemli bir noktadır.
—Uluslarar. huk. Uyuşturucu madde kaçakçılığıyla mücadele konusunda birçok uluslararası sözleşme imzalandı. Bunların en önemlileri içinde Lahey Afyon sözleşmesi (23 ocak 1912, Lahey) [Türkiye 15 eylül 1933 tarihinde bu sözleşmeyi imzalamış ve onaylamıştır], Uyuşturucu maddelere dair 1961 tek sözleşmesi (30 mart 1961, New York) [Türkiye 27 aralık 1966 tarih ve 812 sayılı kanunla bu sözleşmeye katılmış ve sözleşme 22 haziran 1967'de yürürlüğe girmiştir] ve psikotrop maddelerle ilgili sözleşme sayılabilir. Birleşmiş Milletler Ekonomik ve sosyal konseyi'nin uyuşturucu maddeler komisyonu, yerini on üç üyeden oluşan uluslararası bir organa bıraktı. Bu on üç üye Dünya Sağlık örgütü ve üye devletlerin önerileri üzerine konsey tarafından seçilir.

UYUŞUK sıf. **1.** Bedenin, duyarlığını, devingenliğini yitirmiş bir bölümü için kullanılır: *Hastanın bacağı hâlâ uyuşuk.* **—2.** Gevşek davranan, gerekli çabayı göstermeyen bir topluluk, bir etkinlik kesimi için kullanılır: *Uyuşuk bir yönetim. Uyuşuk bir hükümet.*
—Patol. Kendiliğinden ne ağırlaşma, ne de iyileşme eğilimi gösteren lezyona ya da hastalığa denir.

◆ sıf. ve a. Davranışlarında, eyleminde coşkudan, canlılıktan, enerjiden yoksun bir kimse için kullanılır; miskin, uyuntu: *Uyuşuk bir öğrenci. Uyuşuk adam.*

UYUŞUKLUK a. **1.** Uyuşmuş bedenin, kol ya da bacağın durumu, özellikle kol ya da bacağın geçici felci: *Kolunda uyuşukluk olmak. Soğuğa bağlı olarak parmaklarda uyuşukluk.* (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Uyuşuk, miskin bir kimsenin, bir topluluğun niteliği. **—3.** Bu kimseye, bu topluma özgü davranış: *Uyuşukluk etme de kalk gidelim. Muhalefetin uyuşukluğu iktidara puan kazandırıyor.*
—Nük. müh. *Nötron uyuşukluğu*, bir referans enerjisinin nötron enerjisine oranının Napier logaritması. (Eşanl. NÖTRON LETARJİSİ.)
—Psik. Uyanıklığın azalmasıyla birlikte, hareketlerin seyrekleşmesi ya da hareketsizlik, suskunluk ve uyarımlara karşı göze görülür bir ilgisizlik.
—ANSİKL. Tıp. Uyuşukluk, kol ya da bacakta bir çeşit geçici felce neden olarak, etkin hareket güçlüğüyle birlikte duyulan bir ağırlık duygusudur. Genellikle kötü bir duruş nedeniyle dolaşımdaki bir stazdan ya da çevresel sinirin baskı altında kalmasından ileri gelir. Kol ya da bacak normal durumuna kavuşunca ortadan kalkar.

UYUŞUM a. Tam bir uyum içinde bulunan, birbirine uygun düşen şeylerin durumu; benzerlik, denklik: *Zevklerin uyuşumu.*
—Matbaac. Bir düzey üzerine basılmış mürekkepten söz ederken, onunla birleşme ve böylece özellikle sürtünmeye karşı direnç gösterme niteliği.
—Sine. Birbirini izleyen ve bazen çekimi birkaç hafta arayla gerçekleştirilen iki plan arasında görüntü öğeleri (oyuncuların konumu, hareketleri, giysileri ve sahne donatımları) açısından aykırılıklara yol açmamak amacıyla yapılan ayarlama; bu ayarlamayı sağlamak için çekilen plan.

UYUŞUMSUZ sıf. **1.** Aralarında uyuşum olmayan. **—2.** Kulağa hoş gelmeyen ses için kullanılır.

UYUŞUMSUZLUK a. Uyuşumsuz olma durumu.

UYUTMA a. Uyutmak eylemi.
—Vet. *Öldürücü uyutma*, bir hayvanı can çekişmeden öldürmek için en sık kullanılan yöntem, zehirli bir maddenin (barbitürikler) damar yolundan şırınga edilmesidir. Bu madde anında narkoz yarattığı gibi kalbin durmasını da sağlar.

UYUTMAK → UYUMAK

UYUTUCU sıf. **1.** HİPNOTİK'in eşanlamlısı. **—2.** Uyutacak ölçüde can sıkıcı olan, hiç ilgi çekmeyen bir şey için kullanılır: *Uyutucu bir kitap.*

UYUTULMA a. Uyutulmak eylemi.

UYUTULMAK → UYUMAK

UYUYAKALMAK gçz. f. (*uyumak* ve *kalmak* tan *uyu-y-a kalmak*). Uygun olmayan zaman ya da yerde uyuyuvermek: *Film seyrederken uyuyakalmışım.*

Uyuyan güzel *(la Belle au bois dormant)*, Perrault'nun masalı. Kötülük perisi ve iyilik perisi, bir yanda talihsizlik ve kötülük, öte yanda gönül yüceliği ve aşk. Sihirli uyku temasını işleyerek hem Persephone mitini, hem de Grimm kardeşler'in Pamuk Prenses'ini anımsatan bu masalın gerçek oyuncuları bunlardır. — Masal, müziğini Çaykovskiy'in bestelediği, koregrafisini Marius Petipa'nın gerçekleştirdiği 3 perde ve bir önoyundan oluşan bir baleye konu oldu. Yapıt, 1890'da Petersburg'da, Mariynskiy tiyatrosu'nda, Carlotta Brianza, Pavel Gerdt, Enrico Cecchetti, Marius Petipa'nın yer aldığı İmparatorluk balesi tarafından sahnelendi. Marius Petipa'nın versiyonunun Stepanov sisteminin dans yazısına aktarılmasıyla, Nikolay Sergeyev, yapıtı eksiksiz olarak birçok kez sahneleyebildi (1921'de Rus baleleri için L. Bakst'ın dekoruyla; 1939'da A. Benois'nın dekoruyla Sadler's Wells Ballet için). Ayrıca, Mary Skeaping'in (Stockholm, 1955), Yuriy Grigoroviç'in (Bolşoy için, Moskova, 1963 ve 1973), Rudolf Nureyev'in (Scala di Milano için, 1966) versiyonlarını ve özellikle International Ballet of the Marquis de Cuevas için hazırlanan, koregrafisini Robert Helpmann'ın yaptığı, Raymond Larrain'ın (dekor ve kostümlerin hazırlayıcısı) gösterişli yapımını (Paris, Champs-Elysées tiyatrosu) sayabiliriz.

UYUYUŞ a. Uyumak eylemi ya da biçimi.

UYUZ a. **1.**Uyuzböceği denen bir akarın insanda ve hayvanda deri altına yerleşmesinden ileri gelen bulaşıcı deri hastalığı. (Bk. *ansikl.* böl. Der. hast. ve Vet.) **—2.** Bu hastalığa tutulmuş insan ya da hayvan.
—Bitki patol. Bitkilerin dış dokuları üzerinde sivilcemsi kabarcıklar biçiminde beliren hastalık. (Patates yumruları üzerinde çeşitli uyuzlara rastlanır. Adi uyuzu aktinomiset bir mantar olan *Streptomyces scabiei*, gümüşi uyuzu *Spondylocladium atrovirens* yapar. Bitkilerde uyuz akarlardan da ileri gelir: *Eryophyes vitis* asmada, *E. piri* armutta, *E. phyloecoptes* erikte uyuza neden olurlar.)
—Der. hast. *Bedevi uyuzu*, sıcak ülkelerde görülen deri hastalığı. ‖ *Filarya uyuzu*, CRAW-CRAW'ın eşanlamlısı. ‖ *Meslek uyuzu*, uyuza benzeyen, fakat nedeni farklı olan bazı deri hastalıklarına verilen ad (Bk. *ansikl.* böl.)
—Ted. *Uyuz ilacı*, uyuz tedavisinde kullanılan madde. (Benzil benzoat bir uyuz ilacıdır.)
—Vet. *Kulak uyuzu* → OTAKARİYOZ

◆ sıf. ve a. **1.** Uyuz hastalığına tutulmuş olan kimse, hayvan için kullanılır: *Uyuz bir kedi.* **—2.** Hareket ve canlılıktan yoksun, uyuşuk, pısırık, beceriksiz kimse için kullanılır. **—3.** *Arg.* Parasız, züğürt. **—4.** *(Bir kimseyi) uyuz etmek*, onu öfkelendirip sinirlendirmek (tkz.). ‖ *Uyuz olmak*, uyuz hastalığına yakalanmak, parasız kalmak; çok kızmak, öfkelenmek (arg.)
—ANSİKL. Der. hast. Uyuz daha önce bu hastalığa tutulmuş bir kişiden gelen uyuzböceğinin *(Sarcoptes scabiei)* döllenmiş

Serge Lido

International Ballet of the Marquis de Cuveas'ın sunduğu *Uyuyan güzel*'den bir sahne
müzik Çaykovskiy
koregrafi Robert Helpmann
dekor ve kostüm Raymond Larrain
(Champs-Elysées tiyatrosu Paris, 1960)

genç dişilerinin deriye yerleşmesi sonucunda ortaya çıkar. Bulaşma öncelikle geceleyin olur, çünkü uyuzböcekleri geceleyin yer değiştirirler. Bulaşma ya doğrudan doğruya (bir kişiden diğerine) olur ya da daha çok dolaylı olur (uyuz bir kişinin yatak takımıyla, ödünç alınmış giysilerle vb.). Uyuz her yerde görülebilen son derece bulaşıcı bir hastalıktır, özellikle çok seyahat edenlerde görülür. Toplumun her sınıfında olabilen ve çok sık rastlanan bir deri hastalığıdır. Kuluçka dönemi 8 ile 10 gündür. Bunu kaşıntılı lezyonların ortaya çıkışı izler; kaşıntı değişik şiddette, fakat genellikle çok kuvvetlidir. Kaşıntının başlıca özelliği geceleyin fazla oluşudur.

En tipik lezyonlar külrengine çalan, 1 ila 15 mm uzunluğunda, dişinin yumurtalarını bırakmak için üstderide kazdığı geçidi dışarıya bağlayan *tüneller* ve toplu iğne başı büyüklüğünde olan ve asalağın salgısıyla oluşan *inci gibi kabarcıklardır.* Çoğunluğu el bileklerinde, parmakların ve ellerin dış yüzeylerinde, dirseklerde ve kaba etlerde bulunan lezyonlar bütün vücuda yayılır. Bazı yerler özellikle tutulur: erkekte kamış kılıfı ve başı (uyuz şankrı); kadında meme başı etrafındaki renkli halka (emzirme dışında memelerin iki taraflı deri lezyonları uyuzu düşündürür); çocukta ve süt çocuğunda ayak tabanları. Mikropların neden olduğu iltihabi lezyonlar uyuza eşlik edebilir (piyodermit, lenfanjit vb.). Buna karşılık *temiz insan uyuzu* denen uyuz çok az belirti verir ve kaşıntılı değildir. Ama bu durum hastalığın bulaşmasına engel değildir.

Norveç uyuzu denen çeşidi dışında uyuz yüze yayılmaz. Norveç uyuzunda saçlı deriye kadar uzanan kabuklu lezyonlar olur. Bu çeşit uyuz bedensel ve zihinsel özürlü geri zekâlı kişilerde görülür.

Hayvan uyuzları arasında *kedi uyuzu* insan için en bulaşıcı olanıdır.

Uyuz tedavisinde vücuda özel bir fırça yardımıyla benzil benzoat ya da D.D.T. sürülür. Uyuz belirtisi göstermeseler de ailenin bütün bireyleri aynı anda tedavi edilmelidir. Giysilerin ve yatak takımlarının dezenfeksiyonu tedaviye eşlik eder.

• *Meslek uyuzları. Çimento uyuzu, nikel uyuzu* inşaatta çalışan ya da nikeli işleyen işçilerde görülen temas egzamalarıdır. *Tahıl uyuzu,* bazen tahıl çuvallarında bulunan akarlarla *(tyroglyphus, pediculoides, Sphaerogyna ventricosa)* temasın neden olduğu kurdeşenli ve kaşıntılı bir dermatittir. Yalnız çuvalları elleyen işçilerde görülen nadir bir meslek hastalığıdır.

—Vet. İnsanda yalnız uyuzböceği *(Sarcoptes scabiei)* uyuza sebep olduğu halde, hayvanlarda değişik cinsten birçok asalak (otodectes, sarcoptes, psoroptes) bu hastalığa neden olur.

Atgillerde sarcoptes, psoroptes, chorioptes cinsinden asalaklar uyuz yapabilir. Sarcoptes uyuzu genellikle baş ve boyundan başlar ve tüm vücuda yayılır; şiddetli kaşıntı, sayısız küçük kabuk ya da "uyuz düğümü" ve çok kıl dökülmesi biçiminde ortaya çıkar. Psoroptes uyuzu çoğunlukla yele ya da kuyruk kıllarının dibinde görülür ve yalnız genel durumu bozuk hayvanlarda bütün vücuda yayılır. Chorioptes uyuzu, ayaklardan (özellikle arka ayaklar) başlar, dize ve hanebe kadar tırmanır; hayvanın yerinde tepinmesi ve çifte atması biçiminde belirti verir.

Bu üç çeşit uyuz *sığırlarda* da görülür. Sarcoptes uyuzu tüm vücuda yayılabilir; chorioptes uyuzu hemen hemen sadece kuyruk kökünde yerleşir; psoroptes uyuzu aynı bölgeden başlar, ama çevreye de yayılabilir.

Koyunlarda en sık ve ağır olan uyuz psoroptes uyuzudur. Yünle örtülü tüm vücut kısımlarına yayılır. Sarcoptes uyuzu başa yerleşir. Chorioptes uyuzu, ayakların alt kısımlarını (ayak uyuzu), memeleri ve taşak derisini tutar. Keçiler uyuza oldukça dayanıklıdır. Domuzlar yalnız vücuda ve ayaklara yerleşen sarcoptes uyuzuna yakalanabilir.

Rhône-Poulenc Agrochimie

asma yapraklarında uyuz

Köpeklerde, otodecteslerin yol açtığı kulak uyuzu (→ OTAKARİYOZ) ve gövde uyuzu (sarcoptes uyuzu) görülür.

Kedide, boyun ve başta görülen notoedres *(Sarcoptes scabiei minor)* uyuzuna ve kulağa yerleşen otodectez uyuzuna rastlanır.

Tavşanlar, baş ve ayakta sarcoptes uyuzu, kulakta psoroptes uyuzu olabilir.

Kuşlarda, ayak uyuzu ve tüy döken gövde uyuzu olur.

Hayvan uyuzları, klorlu haşere ilaçları (D.D.T., H.C.H.) bulunduktan sonra önemini yitirdi. Bununla beraber, bu kimyasal maddelerin artıklarının hayvan vücudunda birikmesinin yarattığı tehlikelerden ötürü, insan tarafından tüketilen hayvanlarda organoklorlu maddelerin kullanımı yasaklanmıştır. Günümüzde, tedavi amacıyla pirit, rotenon, organofosforlu ya da karbonatlı haşere ilaçları kullanılmaktadır. Büyük üretme çiftliklerinde, püskürtme, duş ya da banyo yöntemleriyle tedavi uygulanmaktadır.

UYUZBÖCEĞİ a. Asalakbil. Tıknaz bedenli, ağzında bir emme konisi bulunan, insanda uyuz hastalığı yapan asalak akar. (Bil. a. *Sarcoptes scabiei hominis* ya da *Acarus siro hominis;* uyuzböceğigiller familyası.)

UYUZBÖCEĞİGİLLER a. İnsanda uyuz hastalığına yol açan uyuzböceği *(Sarcoptes scabiei hominis)* ve birçok hayvanda (köpekler, başka evcil hayvanlar) asalak yaşayan türler içeren akar familyası. (Bil. a. *Sarcoptidae.*)

UYUZLANMAK gçz. f. *Arg.* Kuşkulanmak, huylanmak.

UYUZLAŞMAK gçz. f. **1.** Bir hayvan sözkonusuysa, tüyleri dökülerek çirkin bir görünüm almak: *Zavallı köpek yaşlandıkça uyuzlaştı.* **—2.** Bir kimse sözkonusuysa, beceriksizleşmek, pısırıklaşmak. **—3.** Kılıksızlaşmak.

UYUZLU sıf. Uyuz hastalığına tutulmuş, uyuz.

UYUZLUK a. **1.** Pısırık, beceriksiz bir kimsenin niteliği; ona özgü davranış. **—2.** Parasızlık, züğürtlük.

UYUZOTU a. **1.** Karşıt yapraklı, kısmen sert bir çanakçık içinde kömeç halinde toplu çiçekli biryıllık ya da çokyıllık otsu bitki. (Çiçek tacı birbirine az çok eşit 4 ya da 5 taçyapraktan oluşur. Bil. a. *Scabiosa; dipsacaceae* familyası.) [Bk. *ansikl.* böl.] **—2.** *Çan çiçekli uyuzotu,* Avrupa'nın ılıman yerlerinde ve Akdeniz bölgesinde yetişen, küremsi kömeçler halinde toplu, çok küçük mavi çiçekli biryıllık ya da çokyıllık otsu bitki. (Bil. a. *Jasione;* çanakçiçeğigiller familyası.)

—ANSİKL. Uyuzotunun *(scabiosa)* bütün dünyada yaygın 100 kadar türü vardır. Bunların bir kısmı (*S. argenta, S. columbaria, S. rotata* vb.) bazı ülkelerde homeopatide deri hastalıklarını tedavi etmek için kullanılır.

UYUZSİNEĞİ a. Böcbil. Kınkanatlıların *Cicindela* cinsi üyelerinin türkçe ortak adı.

UYVAR, Slovakya'da, ülkenin güney kesimindeki Nové Zámky (macarca Ersekujvar) kentine osmanlı kaynaklarında verilen ad. (→ NOVÉ ZÁMKY)

—Tar. 1593 - 1600 Türk-Avusturya savaşı sırasında Uyvar seferine çakın sadrazam Damat İbrahim Paşa tarafından kuşatıldı (1599). Ancak, kış mevsiminin yaklaşması üzerine türk ordusu Belgrad kışlağına çekilince, alınamadı. Ahmet I döneminde sadrazam ve serdarıekrem Lala Mehmet Paşa'nın avusturya topraklarına düzenlediği büyük akın sırasında (1605) Erdel prensi olan ve daha sonra Macaristan kralı ilan edilen İstván Bocskai tarafından, buyruğuna verilen türk askerlerinin de yardımıyla ele geçirildi; zaten osmanlı korumasında olduğu için kendisine bırakıldı. Zitvatoruk* antlaşması'yla (11 kasım 1606) son bulan bu savaştan sonra osmanlı yönetimine karşı ayaklanan Erdel prensi Rákóczy tarafından Avusturyalılar'a teslim edildi (1660). Zitvatoruk barışını bozan ve 1663-1664 Türk-Avusturya savaşı'nı başlatan Uyvar* seferi sırasında sadrazam ve serdarıekrem Köprülüzade Fazıl Ahmet Paşa tarafından 37 günlük bir kuşatma sonunda fethedilerek doğrudan osmanlı topraklarına katıldı (1663). İkinci Viyana* kuşatması'yla başlayan 1683 -1699 Türk-Avusturya savaşı'nda 50 günlük bir kuşatmadan sonra Lorraine dükü kuvvetlerince işgal edildi (1685) ve Karlofça* antlaşması'yla (26 ocak 1699) Avusturyalılar'a bırakılarak türk egemenliğinden çıktı.

Uyvar seferi, 1663-1664 Türk-Avusturya savaşı'nı başlatan askeri harekât (12 nisan - 24 eylül 1663). Girit* seferi (1645 -1669) nedeniyle Venedikliler'e karşı açılmasına karar verilen sefer, erdel ve avusturya sınırlarından birtakım şikâyet mektuplarının gelmesi üzerine Avusturya' ya yöneltildi; "Uyvar seferi" denen bu harekâtın serdarlığına atanan (12 nisan 1663). Köprülüzade Fazıl Ahmet Paşa, 120 bin kişilik bir ordunun başında Edirne'den Belgrad'a doğru yola çıktı (14 nisan). Belgrad'a ulaşan (7 haziran) Fazıl Ahmet Paşa, burada barış görüşmeleri için kendisine başvuran baron de Goes ve Bering adlı iki avusturya delegesine Avusturya'nın Erdel'in iç işlerine karışmaması; son zamanlarda işgal edilen Szeckelhyd kalesinin geri verilmesi; Kanije yakınında antlaşmaya aykırı olarak yapılan ve "Yenikale" de denen Serinvar (Zrinwar) kalesinin yıkılması; gibi koşullardan oluşan türk tezini bildirdi. Avusturya delegeleri öne sürülen koşulları ağır bulduklarını söyleyerek ayrıldılar. Osek (Eszek) konağına geldiğinde (3 temmuz) Avusturya delegelerinin yeniden barış isteminde bulunmaları üzerine Fazıl Ahmet Paşa önceki koşullara ek olarak, Kanuni döneminde ödenen yıllık 30 bin altın haracın da ödenmesini istedi. Avusturyalılar'ın haraç ödemeyi reddetmeleri üzerine Fazıl Ahmet Paşa, Budin-Estergon (Gran)-Ciğerdelen (Pankarny) üzerinden Uyvar önlerine gelerek kont Forgacs'ın 40 bin kadar avusturyalı ve macar askeriyle savunduğu kenti kuşattı (18 ağustos). Kuşatma sırasında Kırım, Erdel, Eflak, Boğdan kuvvetleri de Fazıl Ahmet Paşa ordusuna katıldılar. Kaleyi savunan askerlerin sürekli saldırı tazeleyen bu büyük ordu karşısında daha fazla dayanamayacaklarını belirterek komutanlarını teslim olmaya zorlamaları üzerine kuşatmanın 37. günü kont Forgacs kaleyi teslim etti (24 eylül 1663).

Kente giren ordu halka dokunmadı; kale iyice onarıldı ve yakındaki kalelerle palankaları, özellikle Novigrad'ı fethetmek üzere oralara kuvvet gönderildi.

Uyvar gibi önemli bir kalenin 37 günde fethedilmesi Avrupa'da büyük bir heyecan uyandırdı.

UZ sıf. **1.** Elinden iyi iş gelen, eli işe yatkın becerikli kimse için kullanılır; usta, mahir. **—2.** Yumuşak huylu, uysal kimse için kullanılır. **—3.** İyi, güzel, yerinde.

-UZ → Z

UZ be. Masallarda geçen "az gitti (gitmiş), uz gitti (gitmiş), dere tepe düz gitti (gitmiş)" tekerlemesinde *uzak* anlamında kullanılır.

UZ (Johann Peter), alman şair (Ansbach 1720 -*a.y.* 1796). Dostları Götz ve Gleim ile birlikte Halle okulunu ya da Anakreoncular okulunu kurdu. Horatius'tan, Pindaros'tan ve özellikle Anakreon'dan (1746) çeviriler yaptı, *Lyrische Gedichte'yi* (1749) kaleme aldı.

UZ (Kâzım), türk besteci (İstanbul 1872

- *ay. y.* 1938). Darüşşafaka lisesi'ni bitirdi (1892). Telgraf ve posta nezareti muhasebe kalemine girdi. *Musiki ıstılahatı* adlı küçük bir müzik sözlüğü yayımladı (1893). Bundan ötürü Muzikayı hümayun'a alındı. 1895'te buradan ayrıldı. Çeşitli okullarda türkçe, farsça, matematik ve müzik öğretmenliği yaptı. Emekli olduktan sonra Koska'da Darülmusiki adlı bir müzik okulu açtı, birçok öğrenci yetiştirdi. Hüseynibuselik makamını terkip etti ve bu makamdan besteler yaptı. Çeşitli formlarda dinî ve dindışı 200 kadar bestesinin başlıcaları: *Sultaniyegâh mevlevi ayini, Hüseyni peşrevi, Gam seni terk eylemez sen eyle terk-i gam biraz* (şedaraban şarkı, ağır aksak), *Aşkın mütekabil olanı ömre bedeldir* (tahirbuselik şarkı, sengin semai), *Demirbaş Şarl* (operet).

UZ (Behçet), türk hekim, yönetici ve siyaset adamı (Buldan 1893 - İzmir 1986). Tıbbiye'yi bitirerek çocuk hastalıkları uzmanı, sonra İzmir Memleket hastanesi çocuk kliniği şefi oldu. 1932-1942 arasında İzmir belediye başkanlığı yaptı, başta bugünkü Kültürpark olmak üzere kentin bayındırlığına büyük ölçüde katkıda bulundu. Bu görevden ayrıldıktan sonra Denizli milletvekili seçildi (1942), Birinci Saraçoğlu hükümetinde ticaret bakanı (1942-1943), Recep Peker ve Hasan Saka hükümetlerinde Sağlık ve sosyal yardım bakanı (1946-1948) olarak yer aldı. 1954 seçimlerinde DP'den İzmir milletvekili seçilen Uz'un yasama görevi mayıs 1960'ta sona erdi.

UZAK sıf. **1.** Uzamda büyük olduğu düşünülen bir uzaklıkta yer alan bir şey için kullanılır; ırak: *Uzak ülkeler. Uzak bir yer.* **—2.** *Bir şeyden, bir yerden uzak; bir şeye, bir yere uzak,* özellikle o noktaya varmak için gerekli olan zaman, eylem ya da öznel bir bakış açısından, uzamda belli bir noktanın çok ötesinde yer alan başka bir nokta için kullanılır: *Kentten uzak bir köyde oturmak. Okul evimize çok uzak değil.* **—3.** Zaman içinde çok geride ya da çok ileride yer aldığı düşünülen bir şey için kullanılır: *Olup bitenler artık çok uzak. Uzak anılar. Uzak bir gelecek.* **—4.** *Bir şeye, bir şeyden (soyut) uzak,* öznel bir bakışla, bir şeyden ayrı, farklı, onunla ilişkisi, bağlantısı olmayan bir şey, bir kimse için kullanılır: *Düşüncelerimiz birbirinden o kadar uzak ki hiçbir zaman anlaşamayız. Sorunu doğru değerlendirmekten çok uzaksın. Sanata uzak bir insan.* **—5.** *Onları yenmemiz çok uzak bir olasılık.* **—6.** Olup biten şeylere katılmayan, ondan kopmuş görünen, olanların dışında kalan bir kimse, onun tutumu için kullanılır: *Bana her zaman uzaktı.* **—7** Uzak akraba, dolaylı yoldan akraba olunan, akrabalık bağları karmaşık bir kimse için kullanılır.
—Biyol. *Uzak alıcı,* görme, işitme ya da koku almada olduğu gibi kaynağıyla doğrudan temas olmayan uyarılara tepki gösteren duyu organına denir.
—Müz. *Uzak tonlar,* YAKIN TONLAR'ın karşıtı olarak kullanılan deyim. (İki ton, aralarındaki ortak notalar ne kadar azsa o kadar birbirlerinden uzaktır; birbirlerine yakınlıkları ise toniklerinin aynı olması ya da aynı tonik üzerinde kurulmuş akortlarla aralarında yakın ilişkiler olması ile ölçülür.

◆ be **1.** Uzamda büyük olduğu düşünülen bir yeri belirtir: *Çocuğu ateşten uzak tut. Uzak dur.* **—2.** Öznel bir değerlendirmede ayrılığı, uzaklığı, farklılığı ilgisizliği belirtir: *Neden bize bu kadar uzak kaldın? Onu kendime çok uzak saymıyorum. Zavallıyı hep kendinden uzak tuttu.* **—3.** *Uzak durmak,* bir işe karışmamak, bir kimseyle ilgilenmemek: Onlardan, bu işten uzak durmaya bak. ‖ *Uzak düşmek,* yakınında bulunmamak, uzak olmak.

◆ a. **1.** Bir şeye, bir yere, bir kimseye uzak olan yer: *Lütfen uzağa gitme. Uzakta oturuyorlar. Uzaktan geldi.* **—2.** *Uzağa gitme: uzakta arama,* kendine, kendi yakınlarına, kendi çevrene bak. ‖ *Uzağı görmek* bir sorunun ileride nasıl bir durum alacağını, nasıl gelişeceğini kestirmek. ‖ *Uzaktan,* uzak mesafeden: *Uzaktan gördüm, iyi seçemedim;* birkaç göbek öteden: *Uzaktan akrabamız olur.* ‖ *Uzaktan bakmak,* seyirci kalmak, bir şeyi seyretmekle yetinmek, karışmamak. ‖ *Uzaktan merhaba,* çok yakın dostluk ve ahbaplık ilişkisi içinde bulunulmadığını belirtmek için kullanılır. ‖ *Uzaktan uzağa,* ilgisi çok az olarak: *Uzaktan uzağa bir akrabalığımız var;* yaklaşmadan: *Onu uzaktan uzağa izliyordum;* çok uzaktan: *Uzaktan uzağa top sesleri geliyordu.* ‖ *Uzaktan yakından,* belli bir yönden ya da hiçbir yönüyle: *Uzaktan yakından hepsi birbirlerine akraba olurlar. Benimle uzaktan yakından hiçbir ilgisi yok.*

◆ **uzaklar** çoğl. a. Büyük bir uzaklığın ötesi: *Uzaklara gitmek. Uzaklardan gelmek.*

UZAKÇA sıf. Biraz uzak; oldukça uzak.

UZAKDOĞU, Doğu Asya'da ülkeler bütünü: Sibirya'nın (Rusya) doğu ucu, Çin, Japonya, Kore, Çinhindi devletleri ve Güney-doğu Asya takımadaları.
—Spor. *Uzakdoğu sporları,* kendo, judo, aykido, karete vb. gibi japon ve çin kökenli dövüş sporlarının tümü. (Bu sporlar, yarışmacıların uymak zorunda bulundukları ve samuraylara özgü bir ahlak yasasına dayalıdır.)

Uzakdoğu Fransız okulu, arkeolojik ve bilimsel araştırma kurumu. 1898'de kuruldu önce, Hanoi'de olan merkezi 1955'te Saigon'a aktarıldı. Çalışmaları, 1956'dan beri Paris'te bulunan merkezden yürütülmektedir.

Uzakkuzey okulu, isveç edebiyatında kimi zaman, Olof Rudbeck'in, İsveç'in Platon'un Atlantis'i olduğu yolundaki kuramlarını destekleyenler için kullanılan söz. (Rudbeck *Atland eller Manhem*'inde [1679-1702] yunan destanlarında ve antikçağ isveç yazarlarında geçen uzakkuzey okuluna bağlı kişilerin kimliğini kanıtladığını ileri sürer [*Yfverboren* sözü, Rudbeck'e göre, *Uzakkuzey okulu*'nun iskandinav dilindeki biçimidir].)

Uzaklar, Ülker Köksal'ın üç bölümlük oyunu. Aile ve öğretim kurumlarının uyguladığı eğitim yöntemlerini ele alarak, bilinçsiz ve yanlış davranışların gençler üzerindeki etkilerini eleştiren yapıt, ilk keç Çetin Köroğlu'nun rejisiyle İzmir Devlet tiyatrosu'nda sahnelendi (1985), ayrıca Mehmet Birkiye'nin rejisiyle Kent oyuncuları'nda oynadı. ENKA vakfı bilim sanat yarışması'nda üçüncülük (1984), İsmet Küntay ve Ankara Sanat kurumu en iyi türk oyunu (1986) ödüllerine değer görülen *Uzaklar,* aynı yıl *Nokta* dergisince de yılın en iyi oyunu seçildi.

UZAKLAŞILMAK → UZAKLAŞMAK.

UZAKLAŞMA a. Uzaklaşmak eylemi.
—Dilbil. *Uzaklaşma durumu,* kimi fin-ugur dillerinde bulunan ve bir yerden uzaklaşmayı ya da inmeyi gösteren durum.
—Tiyat. Sahnede partnerlerinden uzaklaşmak eylemi. ‖ *Uzaklaşma etkisi,* Bertolt Brecht'in "epik tiyatro"nun (dramatik tiyatronun karşıtı olarak), seyircinin kişilerle aralıksız olarak özdeşleşmesini önleyen, oyunun pasif olarak karşılanmasını sınırlayan ve olaylardan uzak tutulan bu insanları uyanık tutmaya ve eleştiri yapabilecek bir duruma getirmeye yönelik önemli özelliğini belirtmek için kullandığı *Verfremdungseffekt* teriminin çevirisi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Birinci planda bir tedirginlik yaratmak ("Bilinenden yola çıkarak bilinmeyeni keşfedin", der Brecht), seyircinin, gerçeğinden hiç ayırt edilmeyen kopyalara takılıp kalmasını önlemek; oyuncuların her birinin bilincini uyanık tutmak sözkonusudur. Oyuncu canlandırdığı kişilikten kendini soyutlamaz, ama zaman zaman anlattığı da olur, gösteri gerçeğin bir yanılması olarak değil de olduğu gibi verilir ve halk kendine hitabedilebildiğini, gözü açıkken rüya görmediğini bilir.
Bu amaçlara ulaşmak için çeşitli yollardan yararlanılabilir. Olay, özellikle, olağan süresi içerisinde verilmemiştir, atlamalarla gelişir, eleştirmeli açıklamalarla ayrı ayrı tablolara bölünmüştür. Brecht uzaklaşmanın yalnızca aklı ikna etmeye değil duygusal telkine de başvurabildiği konusunda ısrar eder. Kimi zaman yanlış anlaşılan, başka türlü yorumlanan uzaklaşma etkisi yine de çağdaş sahneye koymanın gelişiminde çok önemli bir rol oynar.

UZAKLAŞMAK gçz. f. **1.** Giderek daha uzak olmak: *Biz açıldıkça kıyı uzaklaşır. Bulutlar uzaklaşıyor.* **—2.** *(Bir yerden, bir şeyden, bir kimseden) uzaklaşmak,* (oradan) ayrılmak, uzağa gitmek: *Burdan uzaklaşmayın, hemen döneceğim. Füze yörüngesinden giderek uzaklaşıyor.* **—3.** *Bir şeyden uzaklaşmak,* zamanda geriye doğru gitmek: *Anılar uzaklaştıkça acıların küllendiğini görüyordu.* **—4.** *Bir şeyden (soyut) uzaklaşmak,* ondan sapmak, ondan uzağa düşmek, onun dışına çıkmak: *Kompozisyonunuzda verilen konudan çok uzaklaşmışsınız. Asıl sorundan uzaklaşıyoruz.* **—5.** *Bir kimseden uzaklaşmak,* ondan yüz çevirmek, ona duyduğu ilgi, sevgi azalmak: *Onun benden uzaklaştığını hissediyorum. Gün geçtikçe bizden uzaklaşıyor.* **—6.** *Bir çevreden, bir etkinlikten uzaklaşmak,* onlara artık yakın olmamak, o alanda etkinlik göstermez olmak: *Siyasi yaşamdan uzaklaşmak. Sinemadan uzaklaşmak.*
—Koregr. Sahnenin gerisine doğru bir yön izleyen adımlar gerçekleştirmek. (Karşt. YAKLAŞMAK.)
—Tiyat. Platonun bir ucuna gitmek için, bir grup oyuncudan ya da partnerden ayrılarak sahnede yer değiştirmek.

◆ **uzaklaşılmak** edilg. f. Uzaklaşmak eylemi yapılmak.

◆ **uzaklaştırmak** ettirg. f. **1.** *Bir şeyi, bir kimseyi (bir şeyden, bir yerden, bir kimseden) [belli bir miktar] uzaklaştırmak; birbirinden [belli bir miktar] uzaklaştırmak,* aralarına (belli bir) uzaklık koymak, uzağa koymak, uzağa götürmek: *Masayı duvardan elli santim uzaklaştırmak. Çocuğu buradan uzaklaştırın. Teknenin üzerine atılmaya çalışan köpekbalıklarını uzaklaştırmak için üst üste ateş ediyordu.* **—2.** *Bir şeyi uzaklaştırmak,* onu uzak göstermek: *Nesneleri uzaklaştıran içbükey aynalar.* **—3.** *Bir kimseyi, bir şeyden (soyut) uzaklaştırmak,* onu o şeyden saptırmak, ayırmak; ona yol, yön değiştittirmek: *Bu tutum, bizi gerçeklerden uzaklaştırır. Bu konuşmalar bizi esas konudan uzaklaştırıyor.* **—4.** *Bir kimseyi, bir kimseden bir şeyden uzaklaştırmak,* aralarında görüş ayrılıkları, uyuşmazlıklar yaratmak; bunları vurgulayarak aralarını açmak: *Siyasi tavrı onu sendikadan yavaş yavaş uzaklaştırdı. Beni ondan uzaklaştırmak için elinden geleni yaptı.* **—5.** *Bir kimseyi bir çevreden, iktidardan, bir etkinlikten uzaklaştırmak,* onu oradan atmak, ya da oraya girmesini, orada kalmasını engellemek: *İzlenen ekonomik politika onları iktidardan uzaklaştırdı. Bu program, taraftarlarımızı bizden uzaklaştırır. Bir kimseyi okuldan uzaklaştırmak.* **—6.** *Bir kimseyi, bir şeyden (zaman) uzaklaştırmak,* onu geçmişten ayıran zaman aralığını büyütmek: *Her geçen gün bizi gençliğimizden uzaklaştırıyor* **—7.** *Bir tehlikeyi, bir kuşkuyu vb. uzaklaştırmak,* onu önlemek, ortadan kaldırmak, uzak tutmak, ya da gerçekleşmesini geciktirmek: *Takımımız gol tehlikesini başarıyla uzaklaştırdı. Kuşkuları uzaklaştırmak. Salgın tehdidini uzaklaştırmak için alınan önlemler*

UZAKLAŞTIRICI sıf. **1.** Uzaklaştırma hareketi yaptıran kaslara denir. **—2.** İkiçenetli yumuşakçalarda çenetlerin açılmasını sağlayan esnek bağa denir.

◆ a. Uzaklaştırıcı kas, bağ. (Eşanl. ABDUCTOR.)

Behçet Uz

UZAKLAŞTIRMA a. Uzaklaştırmak eylemi.
—Fizyol. Kol ya da bacağın tümünü ya da bir bölümünü vücudun ön-arka düzleminden ayıran hareket; bu hareketin sonucu olan durum.
—İda huk. *Görevden uzaklaştırma* → GÖREV.

UZAKLAŞTIRMAK → UZAKLAŞMAK.

UZAKLIK a. **1.** Uzayda iki noktayı ayıran aralık; bir yerden bir yere giderken alınması gereken uzunluk; mesafe: *Yer' le Ay arasındaki uzaklık kaç kilometredir? İşiyle evi arasındaki uzaklığı yürüyerek on dakikada alıyor.* (Bk. *ansikl.* böl. Jeod.). **—2.** İki ya da daha çok kimse arasındaki ara; mesafe: *İki yarışmacı arasındaki uzaklık giderek açılıyor.* **—3.** Uzak olma durumu: *Ev çok güzel ama uzaklığı beni düşündürüyor.*
—Dilbil. Konuşucunun kendisi ve sözcesi arasında kurduğu bağıntı. (Bu uzaklık ne denli büyürse söylem de o denli öğretici bir nitelik kazanır.)
—Etol. *Bireysel etkinlik uzaklığı,* iki bireyin, etkinlikleri sırasında, aralarında kalmasına katlandıkları en fazla uzaklık. (Bu uzaklık türün toplumsal bağlılığının bir göstergesidir.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—Genet. *Genetik uzaklık,* bireyler ya da birey grupları arasındaki farklılıkların bir tek sayıyla belirtilen toplamı (Bk. *ansikl.* böl.) —Aynı kromozom üzerindeki iki geni ayıran uzaklık. (Santimorganla ölçülür.)
—Geom. ‖ *Bir A noktasının bir doğrudan, bir düzlemden, bir E afin aşırıdüzleminden uzaklığı,* M noktası E ye ait olmak üzere AM nin en büyük alt sınırı. (Kimi kez GEOMETRİK UZAKLIK deyimi kullanılır.) ‖ *Bir afin uzayın iki A ve B noktasının birbirinden uzaklığı,* göz önüne alınan cebirsel ölçü (AB) doğrusu üzerinde tanımlı olmak üzere AB ile gösterilip $|\overline{AB}|$ ye eşit olan gerçek sayı. ‖ *Bir M noktasının bir H aşırıdüzleminden, iki yarıuzaydan biri olan R ye göre uzaklığı,*

$$M \in R \text{ ise } d'(M, H) = d(M, H)$$
$$\text{ve } M \notin R \text{ ise } d'(M, H) = -d(M, H)$$

ile tanımlanan uzaklık, burada *d* geometrik uzaklığı göstermektedir. ‖ *İki A ve B noktasının Eukleides uzaklığı,* $\|\overrightarrow{AB}\|$ gerçek sayısı, burada ‖ ‖, A ile B yi içeren afin uzaya eşlik eden Eukleides vektör uzayı üzerinde tanımlı Eukleides düzgüsünü göstermektedir. ‖ *İki doğrunun en kısa uzaklığı,* bunların ortak dikmesi üzerinde, bu iki doğru arasında kalan parçanın uzunluğu. ‖ *Küresel geometride iki A ve B noktasının birbirinden uzaklığı,* A ile B den geçen büyük çember yayının ölçüsü.
—Geom. ve Tek.res. Kotlu geometride, bir noktanın alın izdüşüm düzleminden uzaklığı.
—Opt. *Optik uzaklık,* OPTİK YOL* un eşanlamlısı.
—Perspekt. *Uzaklık noktaları,* gözlemcinin gözünden (bakış noktası), resim düzlemiyle 45°'lik bir açı oluşturacak biçimde çıkan doğruların resmin ufuk çizgisi üzerinde belirlediği iki noktaya verilen ad. (Bu noktalardan her birinin *esas kaçış noktası'* na uzaklığı, bu kaçış noktasının, gözlemcinin gözüne olan uzaklığına eşittir; yatay düzlemde, yer çizgisiyle 45°'lik açı yapan tüm eğik doğrular, bu noktalara yönelirler.
—Topol. E×E kümesi (E verilen bir küme) üzerinde tanımlanmış, değerlerini $\mathbb{R}^+$den alan ve aşağıdaki özellikleri gerçekleyen *d* uygulanması:

1. $\forall\ (x,y) \in E^2,\ d(x,y)=0 \Leftrightarrow x=y;$
2. $\forall\ (x,y) \in E^2,\ d(x,y)=d(y,x),$
3. $\forall\ (x,y,z) \in E^3,$
$$d(x,z) \leqslant d(x,y) + d(y,z)$$

(Son bağıntıya *üçgen eşitsizliği* adı verilir. Bu durumda (E, *d*)ye bir metrik uzay denir; kimi kez *d* ye de METRİK denir.) ‖ *Bir N düzgüsüne eşlik eden uzaklık,* E nin bir vektör uzayı olması halinde, $d(x, y) = N(x, y)$ ile tanımlı *d* uzaklığı. ‖ *İki A ve B kümesinin uzaklığı,* A ve B aynı bir (E, *d*) metrik uzayında bulunduğuna göre

$$\operatorname*{Inf}_{(x,\,y) \in A \times B} d(x, y)$$

gerçek sayısı. ‖ *Bir x elemanının bir A kümesinden uzaklığı,* x ile A aynı bir (E, *d*) metrik uzayında bulunduğuna göre $\operatorname*{Inf}_{y \in A} d(x,y)$ gerçek sayısı. ‖ *Eukleides uzaklığı,* bir Eukleides uzayı üzerinde tanımlanmış düzgüye eşlik eden uzaklık (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Uzaklıkla donatılabilir,* üzerinde bir uzaklık tanımlanabilen küme için kullanılır. ‖ *Uzaklıkla donatmak,* bir küme içinde (ya da üzerinde) bir uzaklık tanımı vermek.
—ANSİKL. Etol. *Bireysel etkinlik uzaklığı.* Her türdeki bireyler, aralarında belirli bir etkinlik uzaklığına katlanırlar. Örneğin kırlangıçlar bir elektrik teline konduklarında zaman, birbirinden ortalama 10 cm aralıkla, oysa güvercinler birbirinden 20 cm aralıkla dururlar. Bu aralığın saldırgan eylemlerin başlamasına olanak vermeyen bir eşiğe bağlı olduğu sanılır. Otlaktaki sığırlar, yanındaki hayvanın boynuz darbesinin ulaşamayacağı kadar birbirinden uzakta dururlar. Bu uzaklık bireylerin ait oldukları türe, cinsiyetlerine (yemlikteki erkek ispinozlar arasındaki bireysel aralık 14 cm'yken, dişiler arasında 7 cm'dir) ve anı psikofizyolojik duruma göre değişir: bireysel etkinlik uzaklığı, çoğunlukla üreme döneminde, cinsel etkinliğin bulunmadığı döneme oranla daha büyük olur.
—Genet. *Genetik uzaklık.* Birtakım parametrelerle belirtilen nesneler ele alalım. λ karakteri için *i* nesnesinin ölçüsü (nicel karakterler sözkonusuysa) ya da kodu (nitel karakterler sözkonusuysa) $m_{i\lambda}$ olsun.
İki nesne (1 ve 2) arasındaki uzaklık çeşitli karakterler için farklılıkların ($m_{1\lambda} - m_{3\lambda}$) toplamıyla ölçülür. Nesne 1'in, nesne 2'ye mi, yoksa nesne 3'e mi daha yakın olduğu sorusunu cevaplamak için, bu farklılıklar toplamını, özellikleri topolojide tanımlanan ve *uzaklık* adı verilen bir tek sayıyla özetlemek gerekir.
Topluluk genetiğinde ele alınan öğeler ya bireyler ya da birey guruplarıdır, karakteristikler, bazı alellerin varlığı, frekansı, olasılığı ya da ortak ana babada var olan genlerin köken olasılıklarıdır.
—Jeod. *Uzaklıkların ölçülmesi.* Uzaklık ya doğrudan (etalonlu iple, zincirlemeyle ya da elektromanyetik bir aygıtla: jeodimetre, elektronik takeometre vb.), ya dolaylı yolla (bir teodolit ve bir baz latasıyla paralaktik ölçüm ya da bir takeometre ve bir taksimatlı mirayla stadimetrik ölçüm) ya da açısal üçgenlemeyle ölçülür. Farklı yükseltilerdeki iki nokta arasında doğrudan ölçülen uzaklığı bir haritaya aktarmak için, bu uzaklığın yatay bir düzlem üzerindeki izdüşümünü hesaplamak gerekir: böylece, bu uzaklık yataya indirgenmiş olur.
—Topol. Herhangi bir E kümesi üzerinde aşağıdaki uzaklık daima tanımlanabilir:

$$x \neq y \text{ ise } d(x, y)=1 \text{ ve } d(x, x)=0.$$

Buna *bayağı* ya da *triviyal metrik* denir.
$\mathbb{R}^n$ üzerinde, sık rastlanan uzaklıklar $A(x_1, \ldots, x_n)$ ve $B(y_1, \ldots, y_n)$ için aşağıdaki biçimde tanımlanır:

$$d_1(A, B) = \sum_{i=1}^{n} |x_i - y_i|\,;$$

$$d_2(A, B) = \left(\sum_{i=1}^{n} (x_i - y_i)^2\right)^{\frac{1}{2}};$$

$$d_p(A, B) = \left(\sum_{i=1}^{n} (x_i - y_i)^p\right)^{\frac{1}{p}};$$

$$d_\infty(A, B) = \operatorname{Sup}\{|x_i - y_i|\}_{i \in \{1, \ldots, n\}}.$$

Aralarında

$$d_\infty \leqslant \ldots \leqslant d_p \leqslant \ldots \leqslant d_2 \leqslant d_1 \leqslant 2d_\infty$$

bağıntısı vardır. Bunlar $\|\ \|_1, \ldots, \|\ \|_\infty$ düzgülerine eşlik eden uzaklıklardır.
Benzer biçimde, $\mathbb{R}$ nın [*a*, *b*] aralığı üzerinde tanımlı ve sürekli, gerçek değerli fonksiyonların vektör uzayı üzerinde çeşitli düzgülere eşlik eden uzaklıklar tanımlanabilir, örneğin $\|\ \|_\infty$ düzgüsüne eşlik eden

$$d(f, g) = \operatorname*{Sup}_{x \in [a,\,b]} |f(x) - g(x)|$$

uzaklığı gibi.
Bir düzgüye eşlik eden bir uzaklığın ayrıca şu iki özelliği vardır:

$$\forall \alpha \in \mathbb{R}, \quad \forall (x, y) \in E^2,$$
$$d(\alpha x, \alpha y) = |\alpha| \cdot d(x, y)$$

[homojenlik] ve

$$\forall (x,y,z) \in \mathbb{R}^3,\ d(x+z, y+z) = (d(x,y).$$

$\mathbb{R}$ nin kullanılagelen uzaklığını, tamamlanmış $\overline{\mathbb{R}}$ gerçek doğrusu üzerine "taşımak" olanaklıdır, bunun için $\mathbb{R}$ üzerinde tanımlı, sıkı artan herhangi bir sonlu *f* fonksiyonundan yararlanılır; böylece

$$d' : \overline{\mathbb{R}} \times \overline{\mathbb{R}} \to \mathbb{R}^+$$
$$(x, y) \mapsto |f(x) - f(y)|$$

$\overline{\mathbb{R}}$ üzerinde bir uzaklıktır. *f* olarak örneğin

$$x \in \mathbb{R} \text{ ise } f(x) = \frac{x}{1 + |x|}$$
$$f(+\infty) = 1 \text{ ve } f(-\infty) = -1$$

biçiminde tanımlanmış fonksiyon alınabilir.
E den F içine fonksiyonların $\mathcal{F}$ (E, F) vektör uzayının vektör altuzayı olan, sınırlı fonksiyonların $\mathcal{B}$ (E, F) uzayı göz önüne alınırsa, bir sözdemetrik*ten başka bir şey olmayan

$$\varphi : \mathcal{F}(E, F) \times \mathcal{F}(E, F) \to \mathbb{R}^+$$
$$(f, g) \mapsto \operatorname*{Sup}_{x \in E} d[f(x), f(y)]$$

uygulamasının $\mathcal{B}(E, F) \times \mathcal{B}(E, F)$ ile kısıtlaması bir uzaklıktır, burada *d*, F üzerinde tanımlanmış bir metriği göstermektedir; bu uzaklığa *düzgün yakınsaklık uzaklığı* denir.

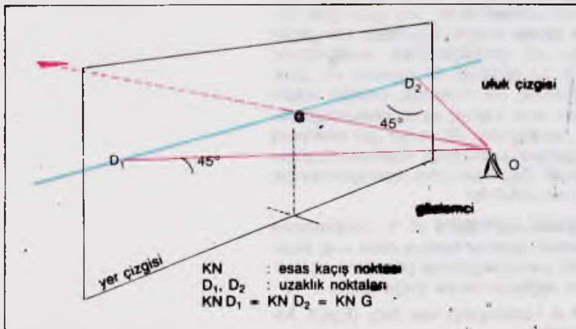
UZAKLIKÖLÇER a. Jeod. ve Topogr. Uzaklıkları ölçen elektronik alet.
—Gökbil. *Laser uzaklıkölçeri,* LASER TELEMETRE*Sİ'nin eşanlamlısı.
—Sil. TELEMETRE'nin eşanlamlısı.
—ANSİKL. İki tür uzaklıkölçer vardır: 1. tellürometre, alıcı ve verici aygıtlar arasında gidip gelen, genellikle santimetre boyunda elektromanyetik dalgalarla çalışır; 2. jeodimetre, uzaklıkları -laser ışını dahil- ışık dalgaları ya da bir yansıtıcıdan gönderilen yakın kızılötesi ışınlarla ölçen elektro-optik bir alettir.

UZAKÖLÇÜM a. Ölçbil. Elektriksel pnömatik, radyoelektriksel bir aktarıcı yardımıyla bir haznenin içindeki miktarı uzaktan ölçmeye dayanan işlem.

UZAKSAMAK g. f. *Bir yeri, bir şeyi uzaksamak,* onu uzak saymak, uzak olarak kabul etmek.

Uzaktaki sevgiliye, A. I. Jeitteles'in şiirleri üzerine Beethoven'ın bestelediği melodiler derlemesi (1816). Bu derleme, bir çevrim olmaktan çok, iç simetrisinin birliği sağladığı altı oluntudan oluşan bir tek lied sayılır.

UZAKYAZAR a. Herhangi bir yöntemle uzaktan yazmaya olanak veren aygıt.

uzaklık noktaları

UZAKYOL sıf. Denizc. *Uzakyol gemisi,* deniz ticaretinde uzakyol seferi yapabilecek kapasite ve yapıdaki gemi. || *Uzakyol kaptanı,* uzakyol seferi yapan her türlü tonaj ve kapasitedeki gemilerde kaptanlık yapma ehliyetine sahip kimse. || *Uzakyol seferi,* deniz ticaretinde, bütün dünya denizlerini kapsayan sefer. || *Uzakyol zabiti,* uzakyol seferine katılabilecek ehliyete sahip ticaret gemisi zabiti.

UZAM a. Bir kimsenin, bir şeyin bulunduğu, bir eylemin geçtiği ya da gerçekleştiği yer; mekân: *Bir romanda zamanın ve uzamın kullanımı. Uzamda yer alan nesneler.*
—Fels. Maddenin özelliği (cisimler bu özellik dolayısıyla uzayda yer alırlar); bu kavramın belirtebildiği nesnelerin tümü. || Bir cismin mekânda yer almak ve orada belli bir yer tutmakla belirgin olan temel özelliği. || Descartes'a göre, bir cismin özünü meydana getiren şey. (Bk. *ansikl.* böl.) || Spinoza'ya göre, üç boyuta sahip olan şey (*Renati des Cartes Principiorum philosophiae* [Descartes felsefesinin ilkeleri], 2, tanım 1). [Bk. *ansikl.* böl.]
—Mant. *Niceleyicinin uzamı,* eşanl. NICELEME ALANI*.
—Opt. *Geometrik uzam,* bir ışık demetinin bir bölümünün geometrisini belirleyen büyüklük. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Optik uzam,* yayınım olmadığında, geometrik uzamın, yayılma ortamının kırılma indisinin karesiyle çarpımı.
—ANSİKL. Fels. Descartes'a göre uzam, tanımı gereği boşluk fikrini dışlayan maddeyle özdeşleştirilir: "Demek ki tüm evrende yalnızca tek bir madde vardır ve biz onu ancak uzam oluşu sayesinde biliyoruz" (*Felsefenin ilkeleri* [Principes de la philosophie], 2,23).
Spinoza'ya göre uzam, Tanrı'nın bizim bildiğimiz iki özniteliğinden biri (öbürü düşüncedir) olduğu halde, Descartes, tersine, uzamın, bölünebilirliğinden ötürü, Tanrı'nın yetkinliğiyle uyuşmadığını öne sürer (*Renati des Cartes Principiorum philosophiae* [Descartes felsefesinin ilkeleri], 1,23).
—Opt. Geometrik uzam dG, bir ışık demetinin, alanları dA ve dA' olan, aralarında l uzaklığı bulunan ve normalleri demet doğrultusuyla Θ ve Θ' açılarını yapan iki kesitiyle tanımlanabilir. $dG = dA \cos \Theta d\Omega$ bağıntısı vardır ve burada uzay açısı $d\Omega = dA' \cos\Theta' \cdot l^{-2}$'dir (SI birimi metrekare-steradyandır [simgesi $m^2 \cdot sr$.].)

UZAMA a. Uzamak eylemi; uzunluğun ya da sürenin artması: *Lastiğin uzaması. Günlerin uzaması.*
—Bot. Bazı genç bitkisel hücrelerin yan çeperlerinin boylamasına büyümesi. (Bu uzamayı oksinlerin varlığı belirler; oksinin etkili dozu köklere göre saplar için daha yüksektir. Köklerde olduğu gibi saplarda da uzama bölgesi genellikle ucun bitişiğindedir.)
—Fiz. *Zamanın uzaması,* Einstein göreliliğinde, hareket halindeki bir gözlemcinin, bir olayın süresini, bu olaya göre hareketsiz bir gözlemcinin ölçtüğü süreden daha uzunmuş gibi algılamasına neden olan etki. (Hareket hızı, sınır hıza [ışık hızı] ne kadar yakınsa, etki o kadar belirgindir.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—Metalogr. Bir metalin gittikçe artan bir yük altında biçim değiştirmesi sırasında belli yerlerde aniden ortaya çıkan incelme. (Uzama belli aralıklarla ortaya çıkar ve ince damarlar biçiminde yüzey özürlerine neden olur.)
—Metalürj. Metal bir parçanın biçim değiştirebilme yeteneğinin ölçüsü. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Yerbil. Tektonik öncesi katmanların ya da nesnelerin boyunun tektonik gerilmelerin etkisiyle büyümesi.
—ANSİKL. Fiz. Zamanın uzaması, uzunlukların büzülmesi gibi, uzay-zaman içindeki normal uzayın paralaksına benzer bir perspektif etkisidir. Deneyle sayısız kez doğrulanmış bu etkilerde hiçbir paradoks yoktur; nitekim, kararsız parçacıkların, kozmik ışınlarda ya da hızlandırıcılarda yüksek hızla hareket ederken gözlemlenen yaşam süreleri, dingin haldeki yaşam sürelerinden çok daha uzundur.
—Metalürj. Metal bir parça gittikçe artan çekme kuvveti etkisi altında değişik tipte uzamalar gösterir: 1. *esnek uzama* da denen ve hemen hemen tersinir olan uzama; 2. gittikçe artan daha büyük kuvvetlerin etkisi altında düzgün kesitli bir parçanın tüm uzunluğuna yayılan tek yönlü kalıcı uzama, 3. kopmanın meydana geldiği incelmiş bölgede ortaya çıkan yerel uzama (büzülme).
Çekme deneyiyle ölçülen uzama miktarı, metal ve alaşımların sınıflandırılmasında yararlanılan bir veri oluşturur; metal ve alaşımlar gerek şekillendirilmeleri (işleme, biçimlendirme), gerekse makine yapımında ya da metal yapılardaki (gemi inşası, inşaat) kullanımları bakımından bu veriye göre gruplandırılır. Uzama, sıcaklıkla orantılı olarak arttığı için sıcakta biçimlendirme işlemini kolaylaştırır (haddeleme, dövme); ayrıca alaşımın bileşimine, daha önce uygulanan ısıl ve mekanik işlemlere ve parçanın kullanım koşullarına göre değişir.

UZAMAK gçz. f. **1.** *(Belli bir miktar) uzamak,* bir kimse sözkonusuysa, daha uzun boylu olmak ya da öyle görünmek: *Çocuklar bu yaşlarda çabuk uzaklar. Yazın beş santim daha uzadı. Topuklu pabuçlarıyla boyu beş santim daha uzuyor.* **—2.** *(Belli bir miktar) uzamak,* bir şey sözkonusuysa, boyu, uzunluğu artmak ya da öyle görünmek: *Bu yıl etek boyları uzadı. Saçı, sakalı uzamak. Bitkinlikten sanki suratı uzamıştı.* **—3.** *(Belli bir süre) uzamak,* bir şey, bir durum, bir eylem vb. sözkonusuysa, daha uzun sürmek, daha çok zaman almak ya da öyle gelmek: *Artık yaz geldi, geceler kısalıyor, günler uzuyor. Toren çok uzadı. Bu durum uzarsa sonuç kötü olabilir.* **—4.** Bir işten, bir durumdan söz ederken, sürüncemede kalmak: *Bu iş çok uzadı, duruma ben el koyuyorum.* **—5.** Mekânda sürüp gitmek, uzanmak: *Susuz topraklarda uzayıp giden yollar.*
—Geom. *Uzamış elipsoit,* bir elipsin büyük ekseni çevresinde dönmesiyle meydana gelen elipsoit.

◆ **uzanmak** dönşl. f. **1.** *(Bir yere) uzanmak,* (oraya) boylu boyunca yatmak: *Dinlenmek için kanepeye uzanmak.* **—2.** *Bir yere (kadar) uzanmak,* sözkonusu bir kimseyse, oraya erişmek için bedeni ve kollarını gererek o tarafa yöneltmek: *Rafa uzanıp reçel kavanozunu almak;* bir şeyse, oraya erişmek, ulaşmak: *Bu sopa oraya kadar uzanmaz.* **—3.** *Bir yere (kadar, doğru) uzanmak,* oraya gitmek: *Sahil yolundan Kumkapı'ya uzandık.* **—4.** Bir mekânda yayılmak, uzayıp gitmek: *Koridor boyunca uzanan bir İran halısı. Göl, göz alabildiğine uzanıyor.* **—5.** *(... boyunca) uzanmak,* sıralanmak, dizilmek: *Yol boyunca uzanan ağaçlar.* **—6.** *Bir şeye (soyut) [kadar] uzanmak,* oraya dek gitmek, sürmek: *Tarihin derinliklerine uzanan köklü bir uygarlık.* **—7.** *Bir kimseye, kimselere, bir kuruma vb. (kadar) uzanmak,* onlara dek ulaşan bir etkisi olmak: *Bakanlar kurulu üyelerine dek uzanan ilişkileri olmak. Bu olayın ucu bize kadar uzanır mı?*

◆ **uzanılmak** edilg. f. Uzanmak eylemine konu olmak.

◆ **uzatmak** ettirg. f. **1.** *Bir şeyi (belli bir miktar) uzatmak,* uzunluğunu (belli bir miktar) artırmak: *Bahçe duvarını ırmağa kadar uzatmak. Televizyonun kablosunu uzatmak.* **—2.** *Saç, sakal, tırnak vb. uzatmak,* uzamaları için kestirmemek ya da kesmemek. **—3.** *Bir süreyi, bir eylemi vb. (belli bir miktar) uzatmak,* süresini artırmak; sürdürüp götürmek: *Tiptaki ilerlemeler yaşam süresini uzatıyor. Tatillerini iki hafta uzattılar. Dargınlığı uzatmak.* **—4.** *Bir kimseyi, bedenini uzatmak,* onun uzamasını sağlamak, buna yol açmak ya da daha uzun göstermek: *Bu uzatma egzersizleri. Bu saç biçimi yüzünü uzatıyor.* **—5.** *Bir kimseyi (bir yere) uzatmak,* onu (bir yere) boylu boyunca yatırmak: *Yaralıyı bir sedyeye uzatmak.* **—6.** *Başını, kolunu, bacaklarını vb. (bir yere, bir şeye, bir kimseye) uzatmak,* onları açmak, germek ya da gererek bir yere, bir şeye, bir kimseye yöneltmek: *Bir şey almak için elini uzatmak. Ayaklarını sobaya uzatmak. Öpmesi için yanağını annesine uzattı.* **—7.** *Bir şeyi, bir kimseye uzatmak,* elindeki bir şeyi alması, tutması için o kimseye yöneltmek, vermek: *Yemek tabağını misafire uzatmak. Anahtar destesini ona uzattı.* **—8.** Nesnesiz olarak, gereksiz yere sözü sürdürmek: *Uzatmaya gerek yok, her şey anlaşıldı.* **—9.** *Uzatmayalım,* kısacası, özetle; *Uzatmayalım, evi almak istediğimi söyledim.*
—Anayas. huk. Meclisin yasal çalışma süresini daha sonraki bir tarihe ertelemek.
—Binc. *Atın fulesini, adımlarını uzatmak,* atı acele ettirmeden, ritmini koruyarak daha hızlı yürütmek.
—Huk. *Bir sözleşmeyi, anlaşmayı uzatmak,* geçerliliğini, vadesini ileri bir tarihe almak, süresini ertelemek.
—Spor. Topu yerden ya da havadan bir başka oyuncuya göndermek.

◆ **uzatılmak** edilg. f. Uzatmak eylemine konu olmak.

◆ **uzattırmak** ettirg. f. Uzatılmasını sağlamak.

UZAMAÖLÇER a. Ölçbil. Bir katının boyutlarında meydana gelen değişmeyi ölçmek için kullanılan elektrikli aygıt. (Eşanl. EKSTANSOMETRE.)

UZAMAÖLÇÜM a. Ölçübilimin, gerilmelerin etkisiyle meydana gelen biçim değişmelerini ölçen aygıtlardan yararlanan bölümü. (Eşanl. EKSTANSOMETRİ.)
—ANSİKL. Uzamaölçüm, malzemelerin yüzeyinde oluşan statik ve dinamik gerilmelerin etkisiyle meydana gelen yüzeysel biçim değişmelerini ölçmeye olanak veren, basit ve malzemeyi zedelemeyen yöntemler kullanmayı sağlar. Ölçümler, genellikle, yüzeye yapıştırılan direnç telli gerilme ölçme aygıtlarıyla ya da bu aygıtlarla birlikte kullanılan algılayıcılarla yapılır. Ölçülecek büyüklük elektrik direnci değişimine dönüştürülür. Genellikle birden çok gerilim ölçme aygıtı biraraya getirilerek bir ölçme köprüsü oluşturulur; bu köprünün gerektiği kadar büyütülen ve etalone edilen dengesizliği ölçülecek biçim değişmelerini verir. Gerilmelerin etkisiyle meydana gelen çok küçük yer değiştirmeler, holografiyle, çatlayan tipten boyalar ya da ışılesnek verniklerle de açığa çıkarılabilir. Bu yöntemler, mekanik parçalardaki iç kuvvetlerin ve biçim değişmelerinin dağılım haritasını elde etmeyi sağlar.
Uzamaölçüm, metal konstrüksiyonlarda, demiryolu vagonlarında, otomobil şasilerinde, uçak ve gemi öğelerinde, döner gruplarda (alternatörler, hidrolik türbinler, vantilatörler), kaldırma aygıtlarında (vinçler, gemilerdeki yük direkleri), mekanik preslerde, vb.'de hiçbir zarara yol açmadan statik ve dinamik gerilmeleri ve biçim değişmelerini ölçmede kullanılır.

UZAMDAŞ sıf. Ceb. *Bir E vektör uzayının uzamdaş tabanları,* E nin B ve B' tabanları, öyle ki [0,1] den E içine, $F(0)=B$ ve $F(1)=B'$ bağıntılarını gerçekleyen sürekli bir F uygulaması vardır ve [0,1] in t elemanı ne olursa olsun $F(t)$ bir tabandır. (E yi yönlendirmek, E nin tabanlarının Kümesi içinde "uzamdaş olmak" bağıntısı için bir eşdeğerlik sınıfı seçmek demektir.)
—Mat. çözlm. Başlangıçları ve bitimleri aynı olan iki γ_0 ve γ_1 yolları için kullanılır (bu yollar $I=[0,1]$ üzerinde parametrelenmiş olarak alınabilir ve değerlerini bir D kümesinden alır), öyle ki

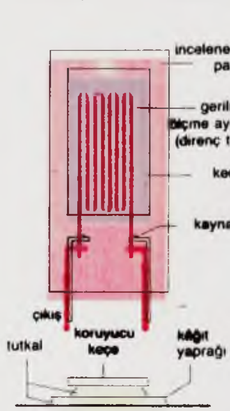
$$\delta(t,0)=\gamma_0(t),\ \delta(0,u)=\gamma_1(0)=\gamma_1(0),$$

$$\delta(t,1)=\gamma_1(t),\ \delta(1,u)=\gamma_0(1)=\gamma_1(1)$$

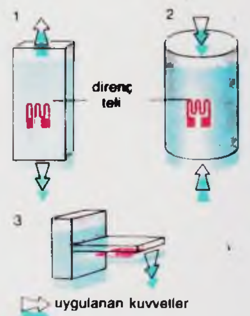
olmak üzere bir:

$$I \times I \to D$$
$$(t,u) \mapsto \delta(t,u)$$

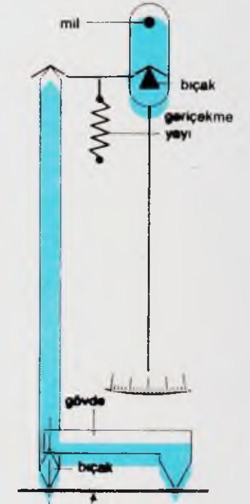
UZAMAÖLÇÜM

kâğıt destek üzerine yerleştirilmiş direnç telli uzamaölçer (incelenecek parça üzerine yapıştırılan son derece ince elektrik teli parçanın biçim değiştirmesinden etkilenerek, ölçülebilen bir elektrik direnci değişimine yol açar)

direnç telli uzamaölçüm algılayıcılarının kullanım biçimleri
1. Çekimle çalışan lama;
2. Sıkıştırmayla çalışan lama;
3. Bükülmeyle çalışan lama.

mekanik uzamaölçer (parçanın biçim değiştirmesi gövdeye iletilir ve biri ibre işlevi gören iki kolla gösterilir)

δ sürekli uygulaması vardır. [$\gamma_u : t \mapsto \delta(t, u)$ yolu göz önüne alınırsa, u, 0 dan 1 e değiştiğinde, bu yolun, görüntüsü D de kalarak sürekli olarak γ_0 dan γ_1 e biçim değiştirdiği sezgisel olarak söylenebilir; görüntünün başlangıcı ve bitimi değişmez kalır ve γ_0 ile γ_1 inkilerle aynıdır.] ‖ *Bir noktaya uzamdaş yol*, γ_1 in değişmez bir uygulama olması halinde öncekilere özdeş bir bağıntı gerçekleyen γ_0 kapalı yolu. (Eşanl. HOMOTOP.)

UZAMDAŞLIK a. Mat. çözlm. Uzamdaş iki yolun özelliği.

UZAMLILIK a. Fels. Yer kaplayan şeyin özelliği.

UZAMSALCILIK a. Ed. Dili şiirin malzemesi, uzamıysa yapısal öğesi olarak ele alan şiirsel anlatım biçimi. (Yapıt büsbütün görselleşir ve yazının çizgiselliğiyle bağıntısı kopar. Sayfada, sözcük ve piktogram, sözcüğün anlamını zayıflatabilecek herhangi bir cümlenin dışında bir araya gelirler. Pierre Garnier [*Spatialisme et poésie concrète*, 1968] bu uygulamanın en iyi temsilcisidir.)

UZANILMA a. Uzanılmak eylemi.

UZANILMAK → UZANMAK

UZANIM a. **1.** Gökbil. Yer üzerinde bulunan bir gözlemciye göre, bir gökcisminin Güneş'e olan açısal uzaklığı. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Bir gezegenin uydusu için, bu uydunun gezegene olan yermerkezli açısal uzaklığı. **—3.** Dalga ve titr. Bir titreşim hareketi yapan bir noktanın belli bir andaki apsisi. (Maksimum uzanıma *genlik* adı verilir.)
—Yerbil. ARAKESİT'in eşanlamlısı. ‖ *Yapısal uzanım*, biçim değiştirme sırasında, devinimin ya da taşımanın bir doğrultusuna denk gelebilen her tür doğrusal yapı öğesi (kıvrım ekseni, çizik, çizgilenme).
—ANSİKL. Gökbil. Bir dış gezegenin uzanımı, 0 ile 180° arasında olmasına karşın, bu uzanım, iç gezegenler sözkonusu olduğunda, en büyük uzanımlar denilen maksimum uzanımlar olarak tanımlanır. Gerçekte bu terim hemen hemen yalnız birer iç* gezegen olan Merkür ve Venüs için kullanılır. Venüs'ün maksimum uzanımları 45° ile 47° 45'. Merkür'ünkü ise 16° 15' ile 27° 45' arasında değişir; farkın bu kadar büyük olması Merkür'ün yörüngesinin dışmerkezliğinden kaynaklanır. Bir gözlemciye göre, gökcisminin Güneş'in doğusunda ya da batısında yer alması, uzanımın *doğu* ya da *batı* olarak adlandırılmasına neden olur.

Merkür ve Venüs'ün **uzanımları**

UZANIŞ a. Uzanmak eylemi ya da biçimi.
—Binc. Binici ile çalışan bir atın, baş-boynunu ileri sertçe uzatarak binicisinin ellerindeki dizginlerden kurtulma isteği, hareketi.

UZANMA a. Uzanmak eylemi.
—Koregr. *Uzanmalı hareketler*, bedenin tüm bölümlerini aynı düzlemde (genellikle yatay) bir hizaya sokan hareketler.

UZANMAK → UZAMAK

UZANTI a. **1.** Bir şeyin herhangi bir yerinde görülen uzamış, bir çıkıntı oluşturmuş kısım: *Balkonun uzantısına anteni takabilirsiniz.* **—2.** Bir bütünün yapısal özelliklerini içeren, onun devamı olarak uzanan parçası: *Bu dağ Toroslar'ın bir uzantısıdır.* **—3.** Bir durumun, bir olayın sonrası, etkisi; onu sürdüren şey: *Yıllar süren bir düşmanlığın uzantısı.*
—Bot. *Öz uzantısı*, ÖZ IŞIN*I'nın eşanlamlısı.
—Denizc. Ağaç gemi inşaatında, ana postayı pekiştirmek için kemerelerden uzatılan ağaç parçası.
—Küm. kur. *Bölgesi A olan bir f uygulamasının uzantısı*, A ile kısıtlaması *f* olan, A yı içeren B bölgeli uygulama. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Tarım mak. *Kulak uzantısı*, altüst edilen toprak şeridini daha uzun süre tutsun diye bazen pulluk kulaklarının arka tarafına eklenen dar metal parça.
—Yerbil. *Sürüklenme uzantısı*, sürüklenmiş bir birimin önünde yer alan bölüm.
—ANSİKL. Küm. kur. Uzantı problemi matematikte çoğu kez karşımıza çıkar ve aşağıdaki biçimde ifade edilir: aynı anlatımlı iki S ve S' yapısı ile S nın A ve S' ün A' gibi iki parçası verildiğine göre, S den S' içine eşyapı uygulamalarına uzatılan A dan A' içine uygulamalar nelerdir? Matematiksel çözümlemede süreklilikle uzatma, bir vektör uzayına uzatma, doğrusal cebirde bir uzayın bir tabanı üzerinde tanımlanmış uzatma teoremleri, bu problemin kısmi çözümler oluşturur.

UZATICI sıf. ve a. Uzatmaya yarayan.
—Polim. Poliüretanların bireşiminde kullanılan zincir birleştirme etkeni. (Uzatıcılar, poliüretan üretiminin ilk aşamasında elde edilen molar kütleleri düşük ve uçlarında izosiyanatlar bulunan önpolimerlerin birleştirilmesini sağlar. Bu maddelerin bileşiminde en az oynak iki hidrojen atomu bulunur. Dialkoller, diaminler vb. gibi kimi maddeler uzatıcı etkenler olarak kullanılır.) [Eşanl. ZİNCİR GENİŞLETİCİSİ.]

UZATILMAK → UZAMAK

UZATIM a. **1.** Bir şeyi, süresini uzatmak eylemi, uzatılma olgusu; tanınan vade, eklenen süre, uzatma: *Ateşkesin uzatımı*. **—2.** Sporda, berabere kalan iki takımın eşitliğini bozmak için bir maçın normal süresine eklenen devre.

UZATIŞ a. Uzatmak eylemi ya da biçimi.

UZATMA a. **1.** Bir şeyin boyunu ya da süresini uzatmak eylemi. **—2.** Spor karşılaşmalarında normal süre sonunda eşitliğin bozulmadığı durumlarda kazananın belli olabilmesi amacıyla bu kurallar gereği karşılaşmaya eklenen belirli süre ya da bir karşılaşmada oyunun hakemin takdiriyle ve duraklamalar nedeniyle geçen oyun dışı süre kadar sürdürülmesi: *Uzatmada iki gol atıp rakibini elemek. Hakem uzatmaları oynatıyor.*
—Ask. *Uzatma şeridi*, astsubaylardan kıdemli başçavuş rütbesine yükselenlerin, göreve devam etmeleri durumunda üniforma kolları üzerine takılan ve kıdem aldıklarını belirten işaret.
—Balıkç. *Uzatma ağı*, kıyı gölcüklerinde kullanılan balık ağı. —Denize ve akarsulara, göçmen balıkları avlamak için kıyıya dik olarak yerleştirilen balık ağı. ‖ *Uzatma olta*, suların çekildiği sırada kumsala yerleştirilen, küçük bir tahta parçasına ya da küçük bir saman demetine bağlanmış olta. (Balıkçı bir sonraki gelgitte gelip oltasını alır.)
—Denizc. Bir tekneyi ortasından ikiye ayırarak ek bir bölme eklemeye dayanan işlem.
—Fizyol. Kol ya da bacağı azami uzunluğa ulaştırmak için germe eylemi.
—Foto. *Uzatma bileziği*, tekobjektifli refleks makinelerde, kutuyla objektif arasına takılarak objektifle film arasındaki mesafeyi uzatmaya ve böylece yakın konuların çekimine olanak veren metal boru.
—Huk. *Vadeyi uzatma*, borçlunun alacaklıyla anlaşarak borcunu yerine getirebilmek için ek süre alması.
—Kim. Bir karnı ya da bir balonun boyun bölümüne takılarak kimi zaman bir huni işlevi gören; cam, kumtaşı ya da porselenden yapılan; iğ, dirsek ya da düzgün boru biçiminde içi oyuk alet.
—Mak. san. Bir döner takımı, bağlı olduğu makinenin iş milinden uzaklaştırmak için uzatmaya yarayan silindirsel parça.
—Metalürj. *Uzatma kabı*, çinko metalürjisinde çinko oksidin indirgenmesi sırasında son çinko buharlarının yoğuşturulduğu (çinko grisi biçiminde) kap.
—Müz. Benzer notaların ya da benzer akortların değişik değerlerde uzatılması. (Bir bağ ile gösterilir.) ‖ Süresi, ait olduğu akorttaki diğer seslerden daha çok uzatılan ses. (Uzatma birçok akort boyunca sürüp bunların işlevini değiştirebilir.) ‖ Fügde, CODA'nın eşanlamlısı.
—Tekst. Apreleme işleminden sonra kumaşa, enini daraltma amacıyla uygulanan çekme işlemi.

UZATMAK → UZAMAK

UZATMALI sıf. **1.** Süresi uzatılan: *Uzatmalı maç.* **—2.** *Uzatmalı çavuş* ya da *on başı*, askerlik yükümlülüğü sona erdikten sonra kendi isteğiyle ve yasalar çerçevesinde, orduda kalarak görevini sürdüren erbaş. ‖ *Uzatmalı nişanlı*, nişanlılık süresi gereğinden çok uzamış kimse için kullanılır.
—Bel. *Uzatmalı eğretileme*, içerisinde bulunduğu cümlenin ötesinde de devamı eden eğretileme.

Uzatmalı savaş, Mao Zidong'un ulusal kurtuluş savaşı stratejisinin ilkelerini açıkladığı yapıtı. Yapıt Üçüncü Dünya ülkelerinin sürdürdüğü kurtuluş savaşları (özellikle de Vietnam, Laos ve Kampuçya'daki) üzerinde büyük etki yarattı. Yazarın ileri sürdüğü düşüncelerden özellikle general Vô Nguyên Giap yararlandı.

UZATTIRMAK → UZAMAK

UZAY a. **1.** Tüm varlıkların içinde bulunduğu, tüm sınırlı genişlikleri içine alan, uçsuz bucaksız boşluk. **—2.** Gökcisimlerinin tümünü içine alan sonsuz boşluk.
—Ast. *Uzay savaşı*, savunma ya da saldırı araçlarını (gözlem uydularını, sabit ya da Ay'da kurulacak olan platformları) askeri amaçlarla kullanarak, büyük güçler arasındaki üstünlük iddiasını ve olası bir savaşı, Yer'in yörünge uzayını kapsayacak biçimde yaygınlaştıran savaş türü.
—Ceb. Bir yapıyla donatılı küme. ‖ *n boyutlu uzay*, *n* bağımsız vektörün doğurduğu vektör uzayı.
—Ceb. ve Topol. Üzerinde bir ya da birçok yapının tanımlandığı küme.
—Elektron. *Uzay yükü*, bir elektron tüpünde, katotu çevreleyen uzayda elektron birikimi.
—Fels. Bir nesnenin, kendisinden zorunlu olarak daha büyük ve ölçülebilir bir uzam, bir hacim içinde belli bir uzam, belli bir hacim kaplamasını sağlayan ayırtedici özelliği. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Geom. Kendisine 3 boyutlu bir vektör uzayı eşlik ettirilebilen nokta kümesi. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ E_n ($n \geqslant 3$) afin uzayının bir düzleminde bulunmayan bir eğriye, bir çokgen çizgiye vb. denir. [Uzay eğrilerin incelemesi için → FRENET.] ‖ *Uzay açı*, $\bigcup_{M \in S}$(OM) konisi(yarıdoğrular "demet"i), burada S, O merkezli bir küre içinde bulunan bağlantılı yüzeydir; bu koninin ölçüsü S nin alanına eşittir. (A, $\mathbb{R}^2$ nin karelenir bir tıkızı olmak üzere S, parametrelenmiş bir (A, g) gösterimi kabul ederse, O merkezli birim kümenin alışılan parametrik denklemleri alınmak ve

$$A \subset [0, \pi] \times [0, 2\pi]$$

olmak üzere $\iint_A \left\| \frac{\partial g}{\partial u} \wedge \frac{\partial g}{\partial v} \right\| \cdot du \cdot dv$,

yani $\iint_A \sin u \cdot du \cdot dv$ dir. Uzay açı bi-

rimi steradyandır.) [KATI AÇI da denir.]
—Gökbil. ve Uz. havc. *Uzak uzay,* Yer'den, en azından Yer-Ay uzaklığına eşit bir uzaklıkta bulunan uzay bölgesi.
—Opt. *Kromatik uzay,* renklerin üçboyutlu çokluğunun uzaysal gösterimi.
—Psikan. *Potansiyel uzay,* Winnicott'ta ara yanılsama bölgesi.
—Ruhbil. Bir bireyin uzayı nasıl algıladığını, tasarladığını ya da kullandığını belirtme amacı güden "uzay tasarımı"nın kısaltması. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Uz. havc. *Uzay havacılığı,* uzayda seyrüsefer bilimi. || Uzay uçuşlarının gerçekleştirilmesini sağlayan ya da sağlamış olan bilimlerin, tekniklerin ve insan etkinliklerinin tümü. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Fels. Uzay kavramını tanımlama girişimleri Sokrates öncesi filozoflara, büyük bir olasılıkla da Pythagoras'a kadar uzanır. Bununla birlikte uzay kavramı üzerine ilk düşüncelerden biri olan Zenon'un fikirlerini, yunanlı yeniplatoncu filozof Simplicius'un bir metninden öğreniyoruz: "Uzay diye bir şey varsa nerede olabilir? Çünkü varolan her şey belli bir yerdedir. Bu durumda uzay da belli bir uzayda bulunacak ve bu sonsuza dek böylece devam edecektir: öyleyse uzay diye bir şey yoktur" (Zenon'dan aktaran Simplicius, Aristoteles'in *Fizik*'i [Peri Physikes akroaseos] üzerine yorum, 562). Platon'un felsefesinde de uzay, daha açık bir biçimde tanımlanmış değildir; Platon'da uzay bir töz statüsü kazanmamıştır; ideaların imgeleri olan tüm duyulur nesnelerin içinde yer aldığını gördüğümüz bir *khora*'dan, bir "yatak"tan başka bir şey değildir (*Timaios,* 49). Dolayısıyla, geometrinin kurucusu olan Yunanlılar, uzay kavramı ile geometri bilimi arasında kesin bir bağıntı kurmadılar. Oysa bu bağıntı, Galilei'den Newton'a, tüm klasik bilimin temelini oluşturur ve XIX. yy.'a kadar tüm fizik kuramcıları, verdikleri tanımlar arasında farklılıklar bulunsa da, bu ilişkiyi esas almışlardır.

Descartes'a göre, "Uzay ya da iç mekân ile, bu uzayın içinde yer alan cismi ancak düşüncemizde birbirinden ayırt ediyoruz. Çünkü uzayı oluşturan uzunluk, genişlik ve derinlik olarak uzam, aynı zamanda cismi de oluşturur" (*Felsefenin ilkeleri* [les Principes de la philosophie], 2, 10). Buna karşılık Newton, uzay ile maddesel tözü birbirinden ayırır; uzayı, içinde yer alan nesnelerden ya da gerçekleşen olaylardan bağımsız olarak varolan gerçek ve mutlak bir çerçeve sayar. Bu noktada Leibniz, Newton'un izleyicilerinden biri olan Clarke ile tartışmalı bir mektuplaşma başlattı ve bu mektuplarında uzayı mutlak bir gerçeklik saymayı reddetti: "Bana gelince, daha önce de birçok kez belirttim, uzayı, tıpkı zaman gibi göreli bir şey sayıyorum; bence zaman nasıl art arda gelişin düzeniyse, uzay da yan yana bulunuşun düzenidir. Çünkü uzay, bir arada varolmaları bakımından, eşzamanlı olarak varolan şeylerin olabilir düzenidir ve onların var olma tarzına katılmaz (Clarke'a 25 şubat 1716 tarihli mektup).

Leibniz'e göre, Tanrı tarafından yaratılmış olan duyulur uzam'ı (lat. *extensio*), yaratılmamış olan, gerçek anlamda uzay'dan (lat. *spatium*) ayırt etmek gerekir; demek ki uzay, bir "töz" değil, olabilirlik taşıyan yan yana varoluşların düzenidir yalnızca: "Uzay da tıpkı zaman gibi, bir töz değildir [...], yalnızca varolanlar arasında değil, olabilirler arasında da, sanki varmışlar gibi bir bağıntıyı, bir düzeni belirtir" (*Nouveaux Essais sur l'entendement humain* [İnsan zihni üzerine yeni denemeler], 2, 13, 17).

Aynı biçimde Kant da, uzayı mutlak bir gerçeklik saymayı reddeder. Uzay, algılama gücümüzün, dünyayı tasarımlayışımızın öznel koşullarının a priori bir çerçevesidir. Kant'a göre uzay, görüngülerin (fenomenlerin) varolabilmesini sağlayan bir koşuldur, yani duyusal sezginin bir salt biçimidir: "Uzay, tüm dış sezgilere temel oluşturan zorunlu a priori bir tasarımdır. Uzayda nesneler olmadığını düşünebildiğimiz halde, uzayın yokluğunu hiçbir biçimde düşünemeyiz. Uzay görüngülere bağlı bir belirlenim olarak değil, görüngülerin varolabilirlik koşulu olarak düşünülür; yani uzay, dış görüngülere zorunlu bir biçimde temel oluşturan a priori bir tasarımdır" (*Salt aklın eleştirisi* [Kritik der reinen Vernunft], 1, 1).
—Geom. "Uzay" sözcüğü tekbaşına kullanıldığında, doğru ve düzlem kavramlarının mantıksal uzantısına karşılık olur. Tıpkı "hacim"in doğru parçası ve yüzey kavramlarının uzantısı olduğu gibi. Katı cisimler, ikiyüzlüler, üçyüzlüler, çokyüzlüler, yuvarlak cisimler vb. klasik geometride uzay adı verilen kavramın modelleri ya da maddeleştirilmeleri olurlar: buradan *uzay geometri* deyimi ortaya çıkar.

Uzay kavramı, maddeler kümesini, bir düzlem yüzeyin üstünde ve altında bulunanlarla temsil etmek kaygısına yanıt verir. Bu düzlem yüzeyin üzerinde iken, pratikte yapılabilecek duruma gelen "denemeler" ile uyumlu olarak, burada "devinme"ye olanak verecek belitleri, yine burada tanımlamak zorunlu olur. Eukleides geometrisinin belitleri, örneğin bir "kısıtlı çerçeve"de meydana gelen birçok fizik (özellikle de mekanik) denemeler için pek yeterlidirler.

Sözcüğe bir sıfat eşlik edince, deyime hemen tüm anlamı veren bu sıfattır. (→ AFİN *uzay,* EUKLEİDES UZAYI, İZDÜŞÜMSEL *uzay* [Geom.] HERMİT, HİLBERT, ÖNHİLBERT, VEKTÖR [ceb.] *uzayı;* METRİK *uzay* [Topol.].)
—Ruhbil. Ruhbilimciler işitsel, görsel, kinestezik, duruşsal, zihinsel vb. uzaylar ayırt ederler. Uzay tasarımının bu çeşitli tasarlanmaları ayrı ayrı ele alınabilir. Ama bireylerin çoğunda tutarlı bir bütünlük içinde kaynaşmıştır.
—Uluslarar. huk. İlk yapay sovyet uydusunun fırlatıldığı 1957 tarihine kadar, uluslararası hukuk yalnızca yeryüzündekiyle (ülkesel egemenlik ya da açık denizde özgürlük) aynı hukuksal rejime bağlı olan hava sahasını ele alıyordu. BM Genel kurulu'nun bu yöndeki bir dizi kararından sonra (1958, 1961 ve özellikle, atmosfer dışı uzayda "devletlerin faaliyetlerini düzenleyen hukuksal ilkeler"i ilan eden 13 aralık 1963 kararı) birçok antlaşma, atmosferdışı alanla ilgili genel kurallar getirdi. Londra'da, altmıştan fazla devlet tarafından imzalanan ve Türkiye'nin de 13 temmuz 1967 tarih ve 902 sayılı yasa uyarınca taraf olduğu "Ay ve diğer gök cisimleri dahil, uzayın keşif ve barışçı amaçlarla kullanılmasında devletlerin faaliyetleri ni yöneten ilkeler hakkında antlaşma", gök cisimleri ve özellikle Ay üzerinde üs ya da askeri yerleşim yeri kurmayı ve kitlesel tahrip gücüne sahip silahların (nükleer silahların) Dünya yörüngesine oturtulmasını yasakladı. Bununla birlikte, silahların uzaydan transit geçmesine ve yapay uyduların inceleme yapmasına izin verildi. 3 aralık 1968 tarihli "astronotların kurtarılması anlaşması" bu amaçla uluslararası işbirliğini öngörüyordu. 29 mart 1972 tarihli "Uzay cisimlerinin verdiği zararlar hakkında uluslararası sorumluluk sözleşmesi" uçuş halinde ya da yeryüzünde bulunan bir uzay aracına zarar verilmesi riskine karşı bir sorumluluk rejimi oluştur du.

Henüz oluşum halindeki uzay hukuku, hava sahasıyla atmosferdışı uzay arasında bir sınır belirlememiştir; buna karşılık, Amerikalılar ve Ruslar tarafından da kabul edilen, uzaya ve gök cisimlerine kimsenin sahip çıkamayacağı ilkesi getirilmiştir.
—Uz. havc. Uzay havacılığının gelişimi beş büyük aşama halinde incelenebilir:
1. *İlk füzeler (1945'ten önce).* 20'li yıllarda, ABD'de ve Almanya'da, birbirinden bağımsız olarak, sıvı propergollü füzeler üzerinde özel araştırmalar yapıldı. Bu incelemeler, hemen hemen hiçbir devlet yardımı olmaksızın, bu işin tutkunu mühendisler tarafından yürütüldü. Bu çalışmalar, ABD'de 16 mart 1926'da (Robert Goddard tarafından), Almanya'da 21 şubat 1931'de (Von Braun'un katkısıyla) ve Rusya'da 17 ağustos 1933'te (Sergey Korolev'in katkısıyla) gerçekleştirilen ilk başarılı fırlatmalarla sonuçlandı. 1935'te Almanya'da, büyük askeri destek ve olanakların sağlanmasıyla bu alanda bir nitel değişiklik meydana geldi. Bu alman çabası, 1942'de ilk gerçek modern füze olan V2 yapımıyla sonuçlandı.
2. *Kıtalararası güdümlü mermilerin gelişmesi (1945-1957).* İkinci Dünya savaşı'ndan sonra, alman tekniğinin mirasçısı Ruslar ve Amerikalılar, uzun erimli güdümlü mermilerin yapımına başladılar. Bu güdümlü mermiler, 1980'e kadar yaygın olarak kullanılan uzay fırlatıcılarının temelini oluşturur. Burada sözü edilen, ilk kez 21 ağustos 1957'de Ruslar'ın denediği kıtalararası büyük füze ile yine 1957 sonunda ABD'de denenen orta menzilli Thor güdümlü mermisi ve kıtalararası Atlas güdümlü mermisidir.
3. *Ruslar'ın "ilk büyükler"i dönemi (1957-1961).* Güçlü ve iyi hazırlanmış projelere sahip olan Ruslar başarılarına, 12 nisan 1961'de Yuriy Gagarin'in uzaya yaptığı geziyle doruk noktasına erişen, görkemli bir "uzay ilkleri" serisini eklediler.
4. *Ay'a gitme yarışı (1961-1969).* Soğuk savaşın sürdüğü bu yıllarda, siyasi açıdan büyük bir etki yaratan rus başarılarına karşılık vermek için Başkan John Kennedy 25 mayıs 1961'de ABD'nin Ay'a insan gönderme programını başlatmaya karar verdi. Bu, insanlı uçuşların hızlı bir gelişme gösterdiği dönemdir. (Rusya'da Vostok, Voshod ve Soyuz, ABD'de Mercury, Gemini ve Apollo programları). Bu dönem, 20 temmuz 1969'da Amerikalılar'ın Ay'a ayak basmasıyla sona erdi.
5. *Yeni hedeflere yönelme dönemi (1970-1990).* Ay, fethedildikten hemen sonra önemini yitirdi. Amerikalılar ve Ruslar, Ay'ın fethi için geliştirilen büyük olanakları yeni hedeflere yönelttiler: ABD tarafından yeniden kullanılabilir, ekonomik bir fırlatma aracı, uzay mekiğinin yapılması ve Ruslar tarafından kalıcı uydu istasyonlarının yerleştirilmesi. Öte yandan, uzay uygulamalarına önem verildi: telekomünikasyon ve meteoroloji uyduları, Yer kaynaklarını gözlemleme. Bu dönemde görülen bir diğer büyük eğilim de, gitgide daha fazla ülkenin uzay uygulamalarından yararlanmasıyla uzay havacılığının uluslararası bir nitelik kazanması ve uzayla ilgilenen yeni güçlerin (Japonya, Çin, Avrupa ülkeleri) ortaya çıkmasıdır. Batı Avrupa'nın zengin ülkeleri, amerikan uzay mekiği programına Spacelab'ı gerçekleştirerek katıldılar ve her türlü uyduyu bağımsız olarak gerçekleştirmek ve fırlatmak (Ariane füzesi) için gerekli araçlarla donandılar.
• *Uzayda insan yaşamı.* Uzayda, insan fizyolojisini en çok etkileyebilecek gezi koşulları şunlardır: ivme*, kozmik* ışıma, ağırlıksızlık* ve kapalı yerde yaşama.

Uzay havacılığı federasyonu *(Uluslararası),* 1950'de sekiz ülkenin (Almanya, Arjantin, Avusturya, Danimarka, İspanya, Fransa, Büyük Britanya ve İsveç) uzay havacılığı derneklerinin temsilcileri tarafından uzay havacılığının gelişmesini teşvik etmek için ve barışçı amaçlarla kurulan, hükümetlerden bağımsız olarak çalışan, kâr amacı gütmeyen bilimsel kuruluş. Merkezi İsviçre'de, sekreterliği ise Paris'tedir. 1991'de, 36 ülkeden 62 derneği bir araya getiren Uluslararası uzay havacılığı federasyonu'nun aynı yıl 50 000 üyesi vardı. Bu federasyon, 1960'ta Uluslararası uzay havacılığı akademisi ile Uluslararası uzay hukuku enstitüsü'nü kurdu. Yıllık kongreleri, dünya uzay havacılığı alanındaki en seçkin kişilerin bir araya geldiği yüksek düzeyli toplantılardır.

Dünya uzay havacılığı tarihindeki önemli olaylar

1957	
4 ekim	Yer'in ilk yapay uydusu Sputnik'in (83,6 kg) Ruslar tarafından fırlatılması
3 kasım	Sputnik 2'nin (508,3 kg) içindeki Layka adlı küçük bir köpekle birlikte yörüngeye oturtulması.
1958	
1 şubat	Yapay amerikan uydusu Explorer 1'in fırlatılması.
15 mayıs	Ağır jeofizik gözlemevi Sputnik 3 (1 327 kg) uydulaştırılması
1959	
2 ocak	İlk Ay sondası, Luna 1'in (362 kg) fırlatılması, 4 ocakta Ay'a 6 000 km'lik bir uzaklıktan geçti.
3 mart	Pioneer 4 (6 kg) ile Amerikalılar'ın Ay'a doğru yaptığı başarılı atış.
13 eylül	Ay üzerine, Luna 2 (350 kg) adlı bir kozmik sondanın başarılı bir şekilde inmesi.
7 ekim	Luna 3 (278,5 kg) ile Ay'ın karanlık yüzünden alınan ilk fotoğraflar.
1960	
1 nisan	ABD tarafından ilk meteoroloji uydusu, Tiros 1'in fırlatılması.
13 nisan	ABD tarafından ilk seyir uydusu, Transit 1'in yörüngeye oturtulması.
11 ağustos	İlk kez, uzaydan gelen bir taşıtın yere indirilmesi: amerikan Discoverer 13 uydusunun kapsülü
12 ağustos	ABD tarafından ilk telekomünikasyon uydusu, Echo 1'in fırlatılması (radyoelektrik dalgasını yansıtan 30 m'lik bir balon)
20 ağustos	Ruslar'ın 2 no'lu kozmik aracıyla uzaydan gelen canlıların (iki köpek) yere indirilmesi
1961	
12 şubat	Rus sondası, Venera 1 ile Venüs gezegenine doğru yapılan ilk atış
12 nisan	Rus aracı, Vostok 1 ile uzaydaki insanlı (Yuriy Gagarin) ilk uçuş. Uçuş süresi: 108 dakika.
1962	
20 şubat	MercuryMA-G kapsülüyle Amerikalılar'ın uzaya yaptığı ilk yolculuk (John Glenn).
16 mart	Kozmos serisinden ilk rus aracının yörüngeye oturtulması. 18 yılda 1 000'den fazla.
10 temmuz	ABD tarafından, ilk telekomünikasyon rölesi, Telstar'ın uydulaştırılması.
27 ağustos	Başarılı ilk gezegen uçuşunu gerçekleştiren Mariner 2'nin fırlatılması (14 aralıkta Venüs'ün üzerinden uçtu).
1 kasım	Rus sondası Mars 1 ile Mars'a doğru yapılan ilk atış.
1963	
14 şubat	Yermerkezli ilk uydu, Syncom 1'in fırlatılması.
16 haziran	Vostok 6 ile, ilk kez bir kadının, Valentina Tereşkova'nın uzaya yaptığı uçuş.
1964	
12 ekim	3 rus kozmonotunun, pilotlu uzay aracı Voshod ile ilk kez uzaya yaptığı uçuş.
1965	
18 mart	Voshod gemisiyle yapılan uçuş sırasında, Aleksey Leonov'un uzaya çıkması.
6 nisan	İlk uluslararası İntelsat telekomünikasyon uydusunun fırlatılması.
26 kasım	İlk kez ne Amerikalılar'a ne de Ruslar'a ait olmayan (Diamant fırlatıcısı) bir uydunun (Astérix, fransız) yörüngeye oturtulması
15 aralık	Amerikan kabinleri Gemini 6 ve 7 ile gerçekleştirilen başarılı ilk uzay buluşması.
1966	
3 şubat	Rus sondası Luna 9'un Ay üzerine yaptığı ilk başarılı yumuşak iniş.
16 mart	Gemini 8 kabini ile Agena arasında gerçekleştirilen ilk uzay birleşmesi.
1967	
24 nisan	Rus uzay gemisi Soyuz 1 ile geri dönen kozmonot Vladimir Komarov'un ölümü
9 kasım	Dev Saturn 5 füzesinin ilk kez fırlatılması.
1968	
21 eylül	Ay bölgesinden gelen rus sondası Zond-5'in yere indirilmesi.
21 aralık	Ay yörüngesine oturacak ilk insanlı uzay gemisi, Apollo 8'in yola çıkması.
1969	
20 temmuz	İnsanlı uzay gemisi Apollo 11'in Ay'a inişi.
21 temmuz	Ay üzerine ilk çıkış (Armstrong, Aldrin).
1970	
11 şubat	Kendi olanaklarıyla Japonya'nın uydu fırlatması.
24 nisan	Kendi olanaklarıyla Çin'in uydu fırlatması
24 eylül	Otomatik uzay aracı Luna 16'nın Ay'dan aldığı örnekleri Yer'e getirişi.
16 kasım	İlk otomatik uzay taşıtı Lunahod 1'in Ay'a inmesi.
1971	
19 nisan	Ruslar'ın ilk yörünge istasyonu Salyut 1'i fırlatması.
30 haziran	Salyut 1 ile Yer'e gelen üç kozmonotun üç hafta sonra ölümü.
1972	
3 mart	Amerikan sondası Pioneer 10'un Jüpiter'e doğru fırlatılması
23 temmuz	Yer kaynaklarını incelemek için NASA tarafından fırlatılan Landsat 1'in yörüngeye oturması.
1973	
14 mayıs	İlk amerikan yörünge istasyonu Skylab'ın uydulaştırılması.
3 kasım	Amerikan sondası Mariner 10'un Merkür'e doğru fırlatılması.
16 kasım	84 gün ile uzayda kalma rekoru kıran Skylab istasyonunun üçüncü mürettebatının yola çıkışı.
1975	
17 temmuz	Apollo-Soyuz uzay randevusu.
22 ekim	Rus sondası Venera 9 aracılığıyla Yer'e iletilen Venüs yüzeyinin ilk resimleri.
1976	
20 temmuz	Amerikan sondası Viking 1'in Mars'a yaptığı ilk yumuşak iniş.
1977	
20 ağustos	Amerikan sondası Voyager 2'nin Satürn'e fırlatılışı.
29 eylül	İkinci kuşak rus yörünge istasyonu Salyut 6'nın fırlatılması.
1978	
22 ocak	Otomatik uzay gemisi Progress 1 ile yörünge istasyonu Salyut 6'ya uzayda yapılan ilk ikmal.
3 mart	Ruslar ve Amerikalılar dışında, bir çek olan Vladimir Remek'in ilk uzay uçuşu
1979	
17 ağustos	6 ay uzayda kalarak rekor kıran Lyahov ve Ryumin'in Salyut 6 ile Yer'e dönmesi.
24 aralık	Fransız-Avrupa yapımı Ariane füzesinin başarılı şekilde fırlatılması
1981	
12-14 nisan	Amerikan uzay mekiği Columbia'nın ilk uçuşu.
1982	
10 aralık	Uzayda 211 gün kalarak bir rekor kıran kozmonotlar A. Berezovoy ile V. Lebedev'in Salyut 7 ile Yer'e dönüşü.
1983	
13 haziran	Gezegenlerarası amerikan sondası Pioneer 10'un 11 yıllık (4 119 g) bir yolculuktan sonra Güneş sistemi'nin bilinen en uzak gezegeninden daha uzağa gidişi.
28 kasım	Spacelab'ta ilk alman astronot (Ulf Merbold)
1984	
7 şubat	10 no'lu uzay mekiğinin uçuşu sırasında Bruce McCandless'ın, boşlukta serbestçe dolaşarak ilk uydu insan unvanına kavuşması.
12 nisan	11 no'lu uzay mekiğinin uçuşu sırasında, yörüngedeki bir uydu üzerinde gerçekleştirilen ilk onarım.
2 ekim	Uzayda kalma rekoru (237 g Rusya).
16 kasım	14 no'lu uzay mekiği tarafından uzayda bulunan 2 uydunun Yer'e indirilmesi.
1985	
11 eylül	Amerikan sondası 'ICE'ın bir kuyrukluyıldızın (Giacobini-Zinner) kuyruğunun içinden, çekirdekten 800 km uzaktan geçişi.
30 ekim	Bir mekiğin ilk kez 8 astronot taşıyarak uzaya çıkışı (Spacelab D-1 uçuşu).
1986	
24 ocak	Uzay sondası Voyager 2'nin Uranüs üzerinden uçuşu.
28 ocak	Amerikan uzay mekiği Challenger'in fırlatıldıktan 73 sn sonra patlaması ve mürettebatın ölümü.
6-14 mart	Uzay sondalarının Halley kuyrukluyıldızının üzerinden uçuşu.
1987	
15 mayıs	Ruslar'ın dev Energia füzesinin ilk fırlatılması.
29 aralık	Rus kozmonot Y. Romanenko'nun 326 g 11 sn 37 dk'lık bir uçuştan sonra Yer'e dönüşü (rekor).
1988	
30 eylül	Challenger faciasından 32 ay sonra amerikan uzay mekiği Discovery'nin başarılı bir şekilde fırlatılması.
1989	
8 ağustos	Amerikan uzay mekiği Columbia'nın gizli askeri bir görevle Cape Canaveral üssünden fırlatılması
24 ağustos	Voyager 2 sondasının Neptün gezegeninin yakınından geçişi
1990	
5 nisan	13 000 m yükseklikte fırlatılan amerikan Pegasus füzesinin ilk uçuşu (bu füze Pigsat [151 kg] uydusu tarafından 583 km yükseklikte yörüngeye oturtuldu

Uzay yolu macerası *(2001:)* [*2001: A Space Odyssey*], yönetmenliğini Stanley Kubrick'in yaptığı amerikan filmi (1968). Bilimkurgu dünyasını beyazperdeye aktarmada önemli bir aşama sayılan bu film, Tarihöncesi'nden çok yakın ve ürkütücü bir geleceğe kadar insanlığın metafizik, kozmik, bilimsel ve varsayımsal bir görüntüsünü canlandırır. Maketlerin ustaca kullanımı, özel etkilerin çok iyi hesaplanmış olması ve ses bandının çarpıcılığıyla dikkati çeken bu büyük tablo çerçevesinde en anlamlı bölüm, Jüpiter gezegenine giden bir uzay gemisindeki bir astronotla, düşünebilen ve konuşabilen bir bilgisayar arasındaki savaşımdır.

UZAYADAMI a. Bir uzay aracının pilotu ya da yolcusu; astronot, kozmonot.

UZAYGEMİSİ → GEMİ.

UZAYSAL sıf. Uzayla ilgili, uzaya değgin. —Biyol.

UZAY-ZAMAN a. Fiz. Üç boyutlu geometrik uzayla, tek boyutlu zamansal sürekli değişkenliğin, ortak bir kuramsal özlük halinde birleşimi. (Uzay-zaman, sözcüğün matematiksel anlamıyla, dört boyutlu bir uzaydır. Yapısının betimlenmesi, görelilik kuramlarının konusudur.)

—ANSİKL. Uzay-zaman, bütün fiziksel olayların ortak sahnesidir. Bu olaylar, zaman koordinatı ve üç uzay koordinatıyla, belli bir karşılaştırma sistemine göre işaretlenerek çözümlenir. Karşılaştırma sisteminin seçimi keyfidir ve farklı ama Evren üzerinde eşdeğer bakış noktaları veren eşdeğer karşılaştırma sistemi sınıfları (sonsuz) vardır. Bu eşdeğer bakış noktaları arasındaki bağıntılar, uzay-zamanın geometrik ya da daha çok kronogeometrik yapısını tanımlar. Nitekim, Galilei kuramında, iki olayı ayıran Δt zaman aralığı, bütün eşdeğer karşılaştırma sistemleri için aynıdır; olaylar eşanlıysa, Δr uzay uzaklı-

ğı için de aynı durum sözkonusudur. Einstein kuramında, sadece,

$$\Delta s = \sqrt{(\Delta \; - \frac{1}{2}\cdot\Delta r^2)}$$

uzay-zaman aralığı değişmezdir; bu da, uzay ve zaman kavramları arasındaki bağıntının bu kuramda, Galilei kuramına oranla daha sıkı olduğu anlamına gelir. Bununla birlikte zaman kavramı, tam olarak uzay kavramına indirgenmez ve öz fiziksel anlamını korur. Matematiksel anlamda, Einstein kuramının, "Minkowski uzayı" da denen uzay-zamanı sözde eukleidesçi bir uzaydır.

Genel görelilik kuramı, uzay-zamanı, özünlü eğriliği olan bir Riemann uzayı olarak göz önüne alarak, evrensel çekimin tam anlamıyla geometrik bir betimlemesini yapar. Uzay-zaman kavramları ve bunlardan elde edilebilecek sonuçlar birleşik alan kuramı açısından büyük önem taşır.

UZBEKLER → ÖZBEKLER.

UZBET, -ti a. (ar. *'uzbet*). *Esk.* **1.** Bekârlık. **—2.** Gençlik, ergenlik.

UZBİLİM a. Uzmanlık için gerekli olan bilgi; bir bilim kolunda gerekli bilgilerin tümü; ihtisas.

UZBOY, Batı Türkistan'da, Aral gölünün G. kıyılarında Amu Derya deltasından başlayarak, Karakum çölünü geçen ve Hazar denizi'ne ulaşan eski akarsu vadisi. Tarihî çağlarda Aral gölünün ve Amu Derya'nın suları bu vadiyi izleyerek Hazar denizi'ne dökülüyordu.

UZDİLEK (Salih Murat), türk fizikçi (İstanbul 1891 - *ay. y.* 1967). Deniz harp okulu'nu bitirdi (1908), Londra Üniversitesi'nden elektrik mühendisliği diploması aldı (1914). Türkiye'ye döndükten sonra askerlikten istifa ederek Deniz harp okulu'nda, Robert kolej'de, Mühendis mektebi'nde öğretmenlik yaptı. Görevini İstanbul Teknik üniversitesi makine fakültesi fizik kürsüsü ordinaryüs profesörü olarak sürdürdü. Maden fakültesi dekanlığı yaptı (1956 -1958). *Tabiat âlemi* adlı bir dergi yayımladı. Başlıca yapıtları: *Tarihi riyaziyat* (1909), *Malumatı fenniye* (1915), *Değişen dünyanın sırrı* (1947).

UZEMA çoğl. a. (ar. *'azim*'in çoğl. *'uzema*). *Esk.* **1.** Yüksek mevkili kimseler. **—2.** *Uzema-yı devlet*, devlet büyükleri.

UZER (Hasan Tahsin), türk yönetici ve siyaset adamı (Selanik 1877 - İstanbul 1939). Selanik Mülkiye mektebi'nde okudu, ancak İttihat ve Terakki cemiyeti üyesi olduğunun anlaşılması üzerine son sınıftayken Makedonya'nın bir kasabasına bucak müdürü olarak sürgün edildi (1897). Daha sonra Rumeli ve Anadolu'da kaymakamlık, mutasarrıflık ve valilik görevlerinde bulundu. İzmir valisiyken bu kentte Müdafaai hukuk cemiyeti'nin kurulmasında rol oynadı. Son Osmanlı meclis mebusanı'na seçildi (1920). İngilizler tarafından Malta'ya sürüldü. Türkiye'ye dönüşünde (1922) İzmir, Ardahan, Erzurum, Konya milletvekili olarak 1935'e değin TBMM'de bulundu. Daha sonra 3. Genel müfettişlik görevine atandı (1935-1939). *Makedonya'da eşkıyalık tarihi ve son osmanlı yönetimi* (1979) adlı anıları yayımlandı.

UZERCHE, Fransa'da kanton (Corrèze) merkezi, Limousin'in güney-batısında; 2 891 nüf. (1990).

UZÈS, Fransa'da kanton (Gard) merkezi, Garrigueler'de, Alzon kıyısında; 7 955 nüf. (1992). Piskoposluk merkezi olan kent, katoliklerle protestanlar arasındaki bölünmeden çok zarar görmüştür. Birçok önemli anıtı vardır.

UZEYVAT, -tı çoğl. a. (osm. *'üzeyve'* nin ar. çoğl. *'üzeyvat*). *Esk.* **1.** Küçük uzuvlar. **—2.** *Uzeyvat-ı hurde-biniye*, bakteriler, mikroskobik küçük organizmalar.

UZGÖRÜ a. Gerçeği kavrama, kestirme yetisi.

UZGÖRÜR sıf. Gerçeği önceden kestirebilen.

UZİLETİŞİM a. Telekom. TELEKOMÜNİKASYON'un eşanlamlısı.

UZKINAY (Ali Fuat), ilk türk sinemacısı (İstanbul 1888 - *ay. y.* 1956). Galatasaray lisesi'ni ve İstanbul Darülfünun fizik-kimya bölümü'nü bitirdi. Dahiliye memurluğu yaptığı Galatasaray lisesi'nde öğrencilere ilk kez sinema gösterileri düzenledi. 1914'te Şakir-Kemal Seden kardeşlerle birlikte ilk yerleşik sinema olan Ali Efendi sinemasını açtı ve işletti. 14 kasım 1914'te Ayastefanos'taki (bugünkü Yeşilköy) Rus abidesi'nin yıkılışını filme çekerek ilk türk sinemacısı oldu. 1915'te Merkez ordu sinema dairesi (MOSD) yöneticileri arasında yer aldı. Bu kurum adına haber ve belge filmleri çekti. 1916'da MOSD'un başına getirildi. İlk uzun metrajlı türk filmi *Himmet Ağa'nın izdivacı*'nı (1916-1918) çekti. Savaş sonrasında Malul gaziler cemiyeti sinema bölümü'nü yönetti. Bu kurumun çalışmalarına son vermesinden sonra Muhsin Ertuğrul'un *Boğaziçi esrarı* (1922) filminde kameramanlık yaptı. Aynı yıllarda Doğancılar, Jale, Hale, İnşirah sinemalarını işletti. *Zafer yolları* adlı yarı belgesel filmi yönetti. İki yıl sonra Foto-film merkezinin laboratuvar grup amirliğine getirildi ve ölümüne dek burada çalıştı. Başlıca filmleri: *Anafartalar muharebesinde itilaf ordularının püskürtülmesi* (1915), *Çanakkale muharebeleri* (1916), *Alman imparatorunun Dersaadet'e gelişi* (1917), *Abdülhamit'in cenaze merasimi* (1918), *Mürebbiye* (1919) [yapımcı ve kameraman olarak], *Binnaz* (1919) [görüntü yönetmeni olarak], *Bican Efendi vekilharç* (1921) [yapım ve görüntü yönetmeni olarak], *İzmir zaferi* (1922).

Meauxsoone-Pix

Uzès'deki Saint-Etienne kilisesi (büyük bölümü XVIII. yy.'dan kalma)

UZLAR, Oğuzlar*'ın Onoklar kolunu oluşturan topluluğun bir kolu. Oğuz Yagbu devleti dağılınca, Orhon yazıtları'nda "Azlar" diye de anılan Uzlar, Karadeniz'in kuzey kıyılarına gidip yerleştiler ve Peçenekler'e karşı bir müttefik arayan Hazarlar'la birleştiler (X. yy. sonları). Bu hazar-uz birleşmesi karşısında Yayık'la İdil arasındaki yurtlarında tutunamayan Peçenekler, batıya doğru göçtüler. Daha sonra İdil'i geçerek batıya ilerleyen Uzlar, savaştıkları Peçenekler'i yenerek Kiev bölgesinden kovdular (1036); Kiev prensi Vladimir'le birlikte Kama Bulgarları üzerine bir sefer yaptılar (1054). Buz tutan Tuna üzerinden geçerek Mora yarımadasına kadar sarktılar. Ancak, yerli halkla güçbirliği yapan Peçenekler tarafından hemen tüm uz kuvvetlerinin kılıçtan geçirilmesi üzerine canlarını kurtaranlar bizans topraklarına sığınmak zorunda kaldılar (1065). Bu Uzlar'ın eli silah tutan bölümü, paralı asker olarak bizans ordusu hizmetine alınırken, geriye kalanlar da Bizans devletince ülkenin çeşitli bölgelerine yerleştirildiler. Günümüzde Moldova'ya bağlı Gagavuz özerk bölgesi'nde yaşayan halk, Uzlar'ın soyundan gelmektedir.

UZLAŞICI sıf. uzlaşma sağlayan, uzlaşmaya açık, uzlaşmacı: *Uzlaşıcı bir tutum takınmak.*

UZLAŞILMAK → UZLAŞMAK.

UZLAŞIM a. Karşılıklı ödün vererek bir anlaşmaya varma; uzlaşma, uyuşma.

—Fels. Bir kuramla ilgisiz ve sistemli bir dünya betimlemesine yönelik varsayım olarak kabul edilen ilke. (Kendi uzlaşmacılık öğretisini Poincaré bu anlamda ele almıştır.)

—Psikan. *Uzlaşım oluşumu*, bastırılmış içeriğin, bilince ancak tanınmaması koşuluyla birdenbire dönebilmesini sağlayan mekanizma (rüya, nevroz belirtisi, vb.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—ANSİKL. Psikan. Uzlaşım oluşumunda savunma eylemi, bilinçdışı isteğin dolaylı olarak giderilmesiyle paradoksal bir biçimde uyum içindedir. Uzlaşım oluşumu kavramı S. Freud'un ilk çalışmalarında saplantılı nevrozun özgül belirtisinin oluşumuyla sınırlı kalırsa da, uzlaşma kavramı freudçu belirti oluşumu kavramından

Stanley Kubrick'in 2001: Uzay yolu macerası'ndan bir sahne

J.L. Passek MGM-Kol

ayrılamaz gibi görünür (ister tepkisel oluşum, isterse ikame oluşumu sözkonusu olsun). Ne var ki bilinçdışının her türlü üretiminin (rüya, sürtme, yersiz hareketler) genellikle ulaştığı uzlaşma, kısa ömürlü ve dayanıksız olabilir ve kimi zaman bazı belirtilerin ya da savunma mekanizmalarının ilk incelenmesinde gözden kaçabilir.

UZLAŞIMCILIK a. **1.** Birçok değişik öğretiyi kaynaştırmaya, uzlaştırmaya çalışan felsefe. **—2.** Fels. Özellikle H. Poincaré tarafından savunulan bilgi kuramı öğretisi. Bu öğretiye göre, aslında bilimsel kuramlar, gözlem verilerine uygun düşen, son derece kullanışlı kurgular olmakla birlikte, bunların dünyanın yapısını yansıttığı öne sürülemez.

—ANSİKL. Fels. Bilime ilişkin uzlaşmacı anlayışın kökenini Simplicius'a göre, Platon'un, gökbilimin amaçlarını belirtmek için kullandığı şu ünlü deyime dayandırmak âdet olmuştur: *sozein ta phainomena* (lat. *salvare apparentias*), yani *görünüşü kurtarmak*. Başlangıçta, *görünenin akılla kavranabilir yapısını ortaya çıkarmak* anlamına geldiğini söyleyebileceğimiz bu formül, daha sonra, "gerçekliğin bilgisinden vazgeçip, yalnızca görünüşlerle yetinen bir bilimin ilkesi" haline geldi (Koyré, *la Révolution astronomique* [Gökbilimde devrim]). Osiander, Kopernik'in *De revolutionibus orbium coelestium* (Gök cisimlerinin yörünge hareketleri) adlı yapıtına yazdığı önsözde, günmerkezli hareketin bu tür bir uzlaşmacı yorumunu savunarak, kopernikçi sistemin, güneş sistemindeki gezegenlerin gözlemlenebilen hareketleriyle uyuşan bir varsayımlar sisteminden başka bir şey olmadığını öne sürdü: "Bazı bilginlerin enikonu öfkeleneceğinden kuşkum yok; çünkü Dünya'nın hareketli, Güneş'inse evrenin merkezinde hareketsiz olduğunu savunan bu yapıttaki savlar daha önce epey gürültü koparmıştı [...]. Bununla birlikte bu yapıtın yazarı kınanmayı hak edecek hiçbir şey önermemiştir. Aslında bir gökbilimciden beklenen, gökcisimlerinin hareketlerindeki değişiklikleri, titiz ve yerinde bir gözlemle derlemesi, daha sonra bunların nedenlerini araması ya da bunların asıl nedenlerini hiçbir zaman saptayamayacağına göre, sözkonusu hareketlerin geçmişte olduğu kadar gelecekte de geometrinin ilkelerine uygun biçimde tam olarak hesaplanmasını sağlayacak varsayımlar tasarlaması ya da kurmasıdır. Yazar bu iki beklentiye de tam anlamıyla yanıt vermiştir. Çünkü aslında, bu varsayımların gerçeğe uygun ya da gerçeksi olması gerekmiyor; bu varsayımların bize gözleme uygun hesaplar sunması yeterli." Bu açıklama, uzlaşmacılığın modern yandaşları ve özellikle de bunların en ileri gelenlerinden biri olan Duhem (*la Théorie physique* [Fizik kuramı], 1905-06) tarafından coşkuyla karşılandı.

UZLAŞIMSAL sıf. Uzlaşıma dayanan: *Sorun, ancak uzlaşımsal yollarla çözümlenebilir.*

UZLAŞMA a. **1.** Uzlaşmak eylemi, uyuşma. **—2.** Görüşleri ya da çıkarları çatışan kişilerin arasında yaptıkları anlaşma: *Uzlaşma yapmak. Uzlaşma metni.*

—İkt. İki ya da daha fazla sayıda bağımsız işletme arasında, fiyatları bölüştürmek, rekabeti sınırlamak ya da kısıtlayıcı bir biçimde üretimi düzenlemek amacıyla yapılan sözlü ya da yazılı anlaşma.

—Siyas. bil. *Tarihsel uzlaşma,* bunalımın üstesinden gelmek için, temsil ettiği sosyal tabakalarla ötekiler (hıristiyan demokratlar bunlardan biridir) arasında bir hükümet anlaşması öneren İtalyan komünist partisi'nin geliştirdiği strateji.

—Verg. huk. Vergi anlaşmazlıklarında, yükümlü ve vergi dairesi arasındaki uyuşmazlıkların yargı yoluna gidilmeksizin çözümlenmesi.

UZLAŞMACI sıf. Uzlaşma sağlayan: *Bu ödül uzlaşmacı ve hoşgörüden kaynaklanan bir anlayışa verilmiştir.*

◆ sıf. ve a. Uzlaşmacılık yanlısı kimse için kullanılır: *Uzlaşmacılar tarafından gündeme getirilen öneriler.*

UZLAŞMACILIK a. **1.** Görüş ve çıkar ayrılığını ortadan kaldırarak uzlaşmayı yeğleyen tutum. **—2.** Toplumla uyuşma eğilimi.

UZLAŞMAK gçz. f. Karşılıklı ödünler vererek bir anlaşmaya varmak, uyuşmak: *Partiler erken seçim konusunda uzlaştılar.*

◆ **uzlaşılmak** edilg. f. Uzlaşmaya varılmak, uzlaşma sağlanmak: *Onlarla uzlaşılamayacağını bilmeliydiniz.*

◆ **uzlaştırmak** ettirg. f. *Bir kimseyi, bir kimseyle uzlaştırmak, kimseleri (birbiriyle) uzlaştırmak,* onların birbiriyle anlaşmalarını, uzlaşmalarını sağlamak: *Babayla oğulu uzlaştırmak. Kendi çıkarlarını başkalarınkilerle uzlaştırmak.*

UZLAŞMALI sıf. Aralarında uzlaşma bulunan ya da uzlaşma sonunda yazılan.

UZLAŞMAZ sıf. **1.** Birbiriyle bağdaşmayan, uyuşmayan şeyler için kullanılır: *Uzlaşmaz iki çözüm yolu.* **—2.** Uzlaşmayan, uzlaşma yanlısı olmayan: *Uzlaşmaz bir tutum.*

—Fels. *Uzlaşmaz çelişme,* diyalektik bir süreçte yer alan ve ancak şiddetli bir çatışmayla çözülebilen karşıtlık türü.

UZLAŞMAZLIK a. Kişiler, uluslar, toplumsal sınıflar, öğretiler vb. arasında anlaşma, uzlaşma olmaması durumu: *İşverenle işçiler arasındaki uzlaşmazlık sürüyor.*

UZLAŞTIRICI sıf. Uzlaştıran, uzlaşma sağlayan: *Uzlaştırıcı bir rol oynamak, uzlaştırıcı çabalar.*

UZLAŞTIRMA a. **1.** Uzlaştırmak eylemi. **—2.** *Uzlaştırma kurulu,* toplu sözleşme görüşmelerinde tarafların uyuşmazlığa gitmeleri durumunda, uzlaşma sağlamak amacıyla Grev ve lokavt yasası'na göre oluşturulan, kararlarının yaptırım gücü olmayan kurul.

—Fels. Hegel'de, ayrımların, ortadan kalkmak bir yana, onları karşılaştıran şeyin bünyesinde kendi karşıt anlamlarıyla işlevlerini sürdürmelerini sağlayan hareket. (Hegel dinsel kökenli bu terimle ilgili olarak şunları yazar: insan ilişkisinin en gelişmiş biçimi açısından "uzlaştırma [alm. *Versöhnung*] sözcüğü, burada-varolan tini belirtir; sözkonusu tin, kendinin salt bilgisini, kendi karşıtında; mutlak olarak kendi içinde olan *tekillik* olarak kendinin salt bilgisinde; *evrensel* öz olarak doğrudan kavrar-mutlak tinden başka bir şey olmayan karşılıklı bir tanıyıp bilme sözkonusudur burada" (*Tinin görüngübilimi* [Phänomenologie des Geistes], "Tin").

—İş huk. Toplu iş uyuşmazlıklarında barışçı çözüm yolu. (→ ARABULUCULUK.)

—Med. us. huk. → SULH.

—Uluslarar. huk. Devletler arasındaki anlaşmazlıkları barışçı yollardan çözme yöntemi. (→ ARABULUCULUK.)

UZLAŞTIRMAK → UZLAŞMAK.

UZLET, -ti a. (ar. *ʿuzlet*). *Esk.* **1.** Yalnızlık, köşesine çekilme, insanlardan uzak kalma. **—2.** *Uzletgâh, uzlet-geh,* yalnız kalmak için çekilinen yer. ‖ *Uzlet-güzin,* yalnızlığı seçen. ‖ *Uzlet-nişin,* insanlardan uzaklaşıp yalnız yaşayan.

UZLOVAYA, Rusya'da kent, Tula'nın güney-doğusunda; 62 000 nüf. Demiryolu kavşağı. Makine sanayileri. Demiryolu gereçleri.

UZLUK a. Bir işte usta olma durumu, ustalık; ehliyet.

UZLUK (Feridun Nafiz), türk hekim (Konya 1902-Ankara 1974). İstanbul'da Tıbbiye'yi bitirdi (1924), Almanya'da bakteriyoloji ve iç hastalıkları uzmanı oldu. Bir süre Refik Saydam hıfzıssıhha enstitüsü'nde çalıştı. 1946'dan başlayarak Ankara Tıp fakültesi tıp tarihi ve deontoloji profesörlüğüne getirilen Uzluk, tıp konularına ilişkin çalışmalarının yanı sıra *Mektubat-ı Mevlana* (1937), *Divan-ı Sultan Velet* (1941), *Anadolu Selçuklu devleti tarihi* (1952), *Fatih devrinde Karaman eyaleti vakıflarının fihristi* (1958) vb. yapıtlarıyla da tanındı.

UZM a. (ar. *ʿuzm*). *Esk.* Kıbırlenme, gururlanma.

UZMA sıf. (ar. *aʿzam*'ın dişl. *ʿuzma*). *Esk.* Yüce, en büyük, çok iri: *Beliyye-i uzma* (büyük dert). *Sadaret-i uzma* (Yüce sadrazamlık).

UZMAN sıf. ve a. (*uz*'dan *uz-man*). **1.** Bilim ya da sanatın belli bir dalında geniş bilgisi olan, o konuda söz sahibi kimse için kullanılır: *Şehircilik konusunda yabancı uzmanlardan yararlanmak. Uzmanlar, tablonun sahte olduğu sonucuna vardılar.* **—2.** Bir konuda uygulama ve deneyim yoluyla geniş bilgi, beceri kazanmış, ustalaşmış kimse için kullanılır: *Çamaşır makinesi tamirinde tam bir uzmandır o.* **—3.** Çalışmalarını belirli bir tıp dalında yoğunlaştırmış, o dalın hastalıkları üzerinde uzmanlaşmış hekim için kullanılır; mütehassıs: *Anestezi uzmanı. Bir uzmana muayene olmak.* **—4.** *Tkz.* Belli bir şeyi yapmaya ya da bir şeye uğramaya alışmış kimse için kullanılır: *Uzman dolandırıcı. Biz aldatıla aldatıla bu işin uzmanı olduk.*

—Kamu mal. ve Verg. huk. *Hesap uzmanı,* vergi yasalarının uygulanmasını, yükümlülerin hesap ve beyannamelerini denetlemek ve incelemekle görevli Maliye ve Gümrük bakanlığı hesap uzmanları kurulu'na bağlı olarak çalışan devlet memuru. (Hesap uzmanı olabilmek için, sosyal ve iktisat bilimleri okutan bir yüksek öğretim kurumunu bitirmiş olmak ve yarışma sınavını kazanmak gibi koşullar aranmaktadır. Üç yıl hesap uzman yardımcılığında çalıştıktan sonra ehliyet sınavını kazananların hesap uzmanı olarak atamaları yapılır.)

—Tıp. *Uzman hekim,* devletçe açılan uzmanlık sınavını kazandıktan sonra, uzmanlık eğitimi vermeye yetkili bir hastane ya da enstitüde belirli bir süre, asistan ya da araştırma görevlisi olarak çalıştıktan sonra sınava girip başarı sağlayarak o tıp dalında çalışma hakkını kazanan hekim. (Eşanl. MÜTEHASSIS HEKİM.)

UZMANLAŞMA a. Uzman durumuna gelme.

UZMANLAŞMAK gçz. f. *Bir işte, bir alanda uzmanlaşmak,* o işte ya da o alanda uzman durumuna gelmek, uzman olmak; etkinliğini belli bir alanla sınırlamak: *Çocuk hastalıkları dalında uzmanlaşmak. Boşanma davalarında uzmanlaşmış bir avukat.*

UZMANLIK a. **1.** Belli bir dalda uzman olma; ihtisas: *Tıpta uzmanlık sınavına binlerce aday girdi.* **—2.** Uzmanın görevi ya da o görevin yapıldığı yer: *Sivil savunma uzmanlığı.* **—3.** *Uzmanlık alanı,* belirli bir dalda derinleştirilmiş bilgiler bütünü: *Çeşitli uzmanlık alanlarından birini seçmek;* bir kimsenin kendini özel bir biçimde adadığı ve başarılı olduğu etkinlik: *Bu konu benim uzmanlık alanıma girmez.*

UZMAN-SİSTEM a. Bilş. Belli bir alandaki yeni problemleri çözme yeteneği, bu alanda uzman bir kişinin yeteneğine benzeyen yazılımlar kümesi.

UZNAM, alm. **Usedom,** Wolin adasıyla birlikte, Baltık denizi'nde, Szczecin koyunu sınırlayan ada. Swinoujscie (Swinemünde) kentiyle birlikte doğu kesimi Polonya'ya, kalan bölümü ise Almanya'ya (445 km^2) bağlıdır. Tarım, hayvan yetiştiriciliği ve balıkçılık gibi ekonomik etkinlikler, turizmle (Peenemünde, Zinnowitz, Bansin, Ahlbeck ve Heringsdorf ünlü sayfiye merkezleridir) tamamlanmaktadır.

UZO a. (yun. *ozo,* anason). Yunan rakısı.

UZTAPİDE (Manuel OLAIZOLA, — denir), baskılı şair ve doğaçlama sanatçısı (Cestona, Guipuzcoa, 1909). Koşuk tarzında çalışmalar kaleme alan Uztapide, aynı zamanda ünlü bir doğaçtan konuşma ustasıdır.

UZUBET, -ti a. (ar. ʿuzûbet). *Esk.* **1.** Hoşluk, şirinlik, tatlılık. **—2.** *Uzubet-i lisan, uzubet-i ifade,* anlatım güzelliği, dil tatlılığı.

UZUN sıf. **1.** İki ucu arasındaki uzunluk çok olan ya da benzerlerine oranla daha çok olan bir şey (somut) için kullanılır: *Uzun bir ipiniz var mı? Bu yıl etekler daha uzun olacak. Havuzun yanındaki uzun ağaç. Uzun saçlar.* **—2.** Bir boyutu ötekilere oranla çok büyük olan bir nesne için kullanılır: *Uzun bir masa.* **—3.** Ayaklara dek inen bir giysi ya da bileğe gelen bir giysi kollu için kullanılır: *Uzun etek, uzun elbise. Uzun pantolon. Uzun kollu bir gömlek.* **—4.** Oldukça büyük bir uzaklığa erişen ya da bir noktadan diğerine olan uzaklığı fazla olan şey için kullanılır: *Birlikte uzun bir yol aştık. Uzun menzilli silahlar. Bu araba fazla uzun yola gelmez.* **—5.** Bir şeye göre çok uzun süren ya da sürecek olan bir şey için kullanılır: *Uzun bir süre yalnız kaldık. Önümüzde daha uzun yıllar var. Film fazla uzundu. Uzun kış geceleri. Uzun bir ömür.* **—6.** Yavaş geçiyormuş izlenimi uyandıran ya da belli bir zamanı gerektiren, dolduran bir şey için kullanılır: *İki uzun dakika. Sessiz geçen uzun günler. Uzun bir yürüyüş.* **—7.** Zamanın çok gerisine kadar giden ya da uzun süredir var olan bir şey için kullanılır: *Fotoğrafçılıkta uzun bir deneyimi var.* **—8.** Kapsamı geniş, ayrıntılı, bitmeyecekmiş izlenimi veren bir metin, bir söylem için kullanılır: *Bize çok uzun bir mektup yazmış. Kompozisyonun giriş bölümü fazla uzun.* **—9.** *Uzun araç,* yük taşımada kullanılan, normal yük aracından daha uzun taşıt. || *Uzun boylu,* ayrıntılara inerek, uzatıp derinleştirerek: *Bu konu üzerinde uzun boylu duracak değilim.* || *Uzun etmek,* sözü uzatmak; sözünde direnmek, nazlanmak: *Uzun etme, bu fiyata razı olacaksın.* || *Uzun hayvan,* yılan. || *Uzun hikâye,* "çok ayrıntılı olduğundan anlatılması uzun sürer" anlamında söylenir. || *Uzun kulaklı,* eşek. || *Uzun kulaktan haber almak,* bir haberi ilgili olmayan kimselerden ya da dolaylı yoldan öğrenmek. || *Uzun lafın, sözün kısası,* kısaca, özet olarak. || *Uzun uzadıya,* derinleştirip ayrıntılarına girerek: *Uzun uzadıya konuşup her şeyi olduğu gibi anlattım.* || *Uzun uzun,* çok uzun, uzatarak: *Uzun uzun anlatmana gerek yok.*

—Anat. Uzunluklarına oranla az kalın olan bazı organlara denir (uzun kemik, kısa kemik). || Aynı işlevi gören daha kısa kaslardan ayırt etmek için bazı kaslara denir (uzaklaştırıcı uzun kas, başparmak gerici uzun kas vb.).

—Bot. *Uzun gün bitkisi,* çiçek açmak için uzun günlere gereksinimi olan bitki. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Uzun ömürlü bitki,* normal olarak biryıllık ya da ikiyıllık iken çokyıllık olabilen bitkiye denir. —Çokyıllık bitkilerin kışın canlı kalan kısımlarıyla (köksap, soğan, yumru) her yıl yeniden üreyen türlerine denir.

—Dilbilg. *Uzun çizgi* → ÇİZGİ.

—Ed. Niceliğe dayalı nazım sistemlerinde, genellikle iki, kimi zaman üç, hatta dört hece değerindeki ölçü birimlerine denir. (Bir hece, yapısı gereği uzun bir ünlü ya da konumu gereği, dillere göre değişiklik göstererek uzatılmış bir ünlü içerdiği zaman uzundur.) || *Uzun hece,* uzun ünlüden oluşan ya da içinde uzun ünlü bulunan hece. (Örn. *hatıra* sözcüğünün *ha* hecesi. Türkçede arapça ve farsçadan alınan sözcükler dışında genellikle uzun hece yoktur.) —Aruz vezninde kısa hecelerle birleşerek farklı kalıpları oluşturan ses birimi (Örn. *mefâîlü* [·——·] kalıbında *â* ve *î* heceleri.) [Bk. ansikl. böl.]

—Hayvanc. *Uzun yapağılı,* yünü uzun koyun tipi. (Eşanl. LONGWOOL.)

—Oy. *Uzun renk,* bir oyuncunun elinde toplanmış, aynı renkten en az dört kâğıtlık dizi.

—Sesbil. Söylenme süresi görece bir önem taşıyan bir sesçil birim (ünlü, ünsüz, hece) için kullanılır. (Karşıt. KISA.)

—Sine. *Uzun film,* süresi bir saati aşan film.

—Spor. *Uzun atlama,* hız alma koşusundan sonra kenarı atlama çizgisini oluşturan bir sıçrama tahtası aracılığıyla en uzağa atlamaya dayanan atletizm yarışması. (Sıçrama tahtasının boyu 1,22 m, eni 0,20 m ve kalınlığı ise 0,10 m'dir.)

—Tekst. *Uzun elyaf,* ipek döküntülerini (şap ipliği) tarama sırasında, ardışık taramalarla elde edilen farklı uzunluklardaki liflerden her biri.

◆ be **1.** Ayrıntılara inerek, çok şey söyleyerek: *Gereksiz yere çok uzun konuştunuz.* **—2.** *Uzun oturmak,* ayaklarını uzatarak oturmak; "yatmak" anlamında şaka yollu söylenir. || *Uzun sürmek,* uzamak, bitmeyecekmiş izlenimi vermek ya da yapılması çok zamanı gerektirmek: *Uzun süren bir kış. Bu etin pişmesi uzun sürer.*

—ANSİKL. Bot. Çiçek açmak için muhakkak günde 8 saatten fazla gün ışığında kalması gereken türlere mutlak uzun gün bitkisi denir. Örneğin, ıspanak günde 13 ila 14 saat, rezene 11 ila 14 saat, karabanotu 10 ila 11 saat gün ışığı ister. Tercihli uzun gün bitkileri nispeten daha kısa günlerde (8 saat) çiçek açar, fakat uzun günlerde çiçek açmaları daha hızlı ve daha bol olur (bahar ekinleri, çiçekçi karanfili, çayır üçgülü [*Trifolium pratense*]).

—Ed. Aruz vezninde uzun heceler kapalı* hecelerle aynı değerdedir. Örn. *fâilâtün* (—·——) kalıbında uzun *fâ* ve *lâ* heceleriyle kapalı *tün* hecesi eşdeğerlidir. Sözcüklerin aruz kalıplarına uydurulabilmesi için kimi zaman kısa hecenin uzun okunması (imale*) ya da uzun hecenin kısa okunması (zihaf*) yollarına başvurulur.

UZUN (Mehmet), türk güreşçi (Turhal, Tokat, 1950). Güreşe karakucakla başladı (1964). İki yıl sonra minder güreşine geçti. Balkan Gençler şampiyonası'nda birinci oldu (1969). Dünya Serbest güreş şampiyonası'nda dördüncülüğü (1971), aynı yıl Dünya Ordulararası şampiyonluğunu ve Akdeniz oyunları şampiyonluğu'nu elde etti. 82 kg'da Dünya Serbest güreş şampiyonası'nda gümüş (1974) madalya kazandı.

UZUN BOYLU TARAK a. Haliçlerin çamurlu kumlarında derine gömülü yaşayan tarak. (Bil. a. *Mya arenaria*).

—ANSİKL. Uzun boylu tarağın çenetlerinin arka kesiminde açıklıklar vardır; buradan bir sifon çıkar. Eti lezzetli bir yumuşakçadır. Balıkçılar yem olarak bu hayvanın etinden yararlanır.

UZUN BURUNLU MAYMUN a. Borneo'nun kıyı ormanlarında yaşayan, erkeğinin burnunda çok iri bir eklenti bulunan iri maymun. (Ağaçlarda yaşayan ve daha çok yaprakla beslenen bir maymundur. Küçük aile öbekleri halinde yaşarlarsa da geceleri birbirlerinden ayrılırlar. Bil. a. *Nasalis larvatus;* uzunkuyruklumaymungiller familyası.) [Eşanl. KAHAU.]

Presse Sports

uzun atlama
(Atina Avrupa şampiyonası, 1982)

UZUN ÇIRÇIR a. Sıcak ve ılık denizlerde yaşayan, uzun burunlu, ağzı ileri geri hareket edebilen çokrenkli bedenli kemiklibalık. (Bil. a. *Symphodus rostratus;* lapinagiller familyası; boyu 13 cm'ye kadar.)

UZUN DİKENCEBALIĞI a. Ilık ve serince denizlerde bulunan, bedeni arkaya doğru giderek küçülen kemiksi levhalarla kaplı kemiklibalık. (Bil. a. *Pungitius platygaster;* dikencebalığıgiller familyası; boyu 7,5 cm'ye kadar.)

UZUN GELİNCİKBALIĞI a. Zool. Ilık ve oldukça serin denizlerde en çok 300 m derinlikteki yaşayan iki kemiklibalığın orta adı. (Yılansı bedenli etçil balıklardır. *Molva molva*'nın boyu 1 m'yi, *M. macrophthalma*'nınki 90 cm'yi bulabilir; mezgitgiller familyası.)

UZUN HACI (Saltıy 1830'a doğr. -1920). Nakşibendi tarikatı şeyhi çeçen. Ruslar'la uzlaşmaya yanaşmadığı için 1905'te Sibirya'ya sürüldü. Şubat 1917'de serbest bırakılınca Kafkasya'ya döndü, 1917-1920 arasında Denikin'in beyaz ordularına ve Kızıl ordu'ya karşı savaşan imam Necmettin Hatsa'ya (rusçada Gotsinskiy) yardım etti. Sovyet iktidarına karşı Dağıstan ve çeçen bölgesi müslümanlarını ayaklandırdı (1920-21).

UZUN HASAN (Diyarbakır 1423 - Tebriz 1478), akkoyunlu hükümdarı (1453-1478). Karayülük Osman'ın torunu, Celalettin Ali Bey'in oğlu. Amcası Hamza Bey'in ölümünden (1444) sonra Akkoyunlular'ın başına geçen ağabeyi Cihangir'e yardımcı oldu. Ancak bir süre sonra Diyarbakır'ı ele geçirerek (1453) Cihangir'i Mardin'e kaçmak zorunda bıraktı. Kardeşlerine boyun eğdirdikten sonra (1457) sınırlarını genişletmeye başladı. Hısnıkeyfa'daki eyyubi yönetimine son vererek burasını oğlu Halil'e verdi, ardından Siirt'i aldı. Gürcistan'a yaptığı sefer sırasında Egil beylerinin egemenliğine son verdi; Şebinkarahisar ve Koyulhisar'ı zapt ederek osmanlı topraklarına akınlara başladı. Komşusu Trabzon Rum İmparatorluğu ile dostluk siyaseti izledi, eski imparator İoannes IV'ün kızı Despina ile evlendi. Trabzon seferine çıkan (1461) Mehmet II'ye karşı, Trabzon imparatoru David'e gönderdiği yardımcı birlikler osmanlı öncüsüne yenilince, Uzun Hasan, Trabzon'un fethine seyirci kalmak ve Mehmet II'nin ele geçirdiği hazineden karısının payı için kendisine gönderdiği bölümle yetinmek zorunda kaldı. 1462'de Gürcistan'a ikinci bir sefer yapan Uzun Hasan 1463'te Gerger kalesini ele geçirdi. 1465'te dulkadırlı Aslan Bey'i yenerek Harput'u aldı ve Elbistan'ı yağmaladı.

Diyarbakır'a saldıran rakibi karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ı Çapakçur'daki kışlağında bir baskın sonucu öldürdü (1467). Ardından Cihanşah'ın oğlu Hasan Ali'nin yardım istediği timurlu Ebu Sait'i de ortadan kaldırdı. Hasan Ali de Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmet tarafından Hemedan'da ele geçirilerek öldürüldü. Böylece Azerbaycan ve İran'ın en zengin bölgelerine egemen olan Uzun Hasan, başkentini Tebriz'e taşıdı.

Bu başarılardan sonra Asya'da büyük bir güç olarak ortaya çıkan Uzun Hasan, Osmanlılar'a karşı düşmanca bir siyaset izlemeye başladı. Osmanlılar'ın düşmanları Venedikliler ve Karamanoğulları ile dostluk kurdu. Karamanlılar'a yardım için yeğeni Yusufça Mirza komutasında Anadolu'ya gönderdiği kuvvetler, Konya yakınlarında Osmanlılar'a yenildiler (1472). Uzun Hasan, ertesi yıl Akkoyunlular üzerine bizzat sefere çıkan Mehmet II'nin Has Murat Paşa'nın komutasındaki öncülerini yendi. Ancak, Otlukbeli'nde Mehmet II karşısında ağır bir yenilgiye uğradı. Uzun Hasan'ı izlemeyen Mehmet II, Şebinkarahisar'ı aldıktan sonra geri döndü. Bu yenilgiyle önemli bir toprak kaybetmemesine karşın, manevi bir darbe yiyen Uzun

Hasan, daha çok iç sorunlarla uğraştı. 1476'da Gürcistan'a bir sefer daha yaptı. Kardeşi Üveys'in ve oğlu Uğurlu Mehmet'in ayaklanmalarını bastırdı.

Diyarbakır çevresinden ibaret olan beyliğini kısa sürede bir imparatorluk durumuna getiren Uzun Hasan, yetenekli bir asker ve devlet adamıydı. "Hasan Padişah kanunu" adıyla anılan yasaları, Doğu Anadolu'da Osmanlılar tarafından da aynen ya da küçük değişikliklerle uygulanmıştır. (→ Kayn.)

UZUN KELER a. Disk biçiminde bedenli, güçlü yüzme kuyruklu kıkırdaklıbalık. (Uzun keler, sivri burunlu, üçgen göğüs yüzgeçli, sırtının arka kesiminde iki küçük yüzgeç bulunan, bir köpekbalığıdır. Dişleri küçük ve öğütücüdür: çamurda bulduğu çeşitli besinleri yer. Kuluçkalı vivipardır. Bil. a. *Rhinobatos rhinobatos*, uzunkelerbalığıgiller familyası; boyu 1 m'ye kadar.)

UZUN KÖPEKDİŞİ a. Bazı memelilerde bulunan, yanındaki dişlerden çok daha uzun, sivri köpekdişi: *bir köpeğin, bir kaplanın uzun köpekdişleri.*
—ANSİKL. Etçillerde, yüzgeçayaklılarda ve domuzgillerde her iki yandaki alt uzun köpekdişleri, kısa bir boşlukla kesicidişlerden ayrılan üst çenedeki uzun köpekdişlerinin önüne gelir; etçillerde uzun köpekdişleri avları öldürmeye, domuzgillerde toprağı kazmaya yarar.

UZUN KUYRUKLU BAŞTANKARA a. Uzun kuyruklu, ilkbaharın hemen başında, yumuşak kuş tüyleriyle döşediği yuvasına yumurtlayan baştankara. (Bütün Avrupa'da, Sibirya'da ve Kuzey Çin'de bulunur. Bil. a. *Ægithalos caudatus. Paradoxornithidae* familyası.)

UZUN KUYRUKLU GÜNLÜKBÖCEK a. Larvası Avrupa'nın büyük akarsularında yaşayan kuyruk kılı uzun, iri günlükböcek. (Bil. a. *Palingenia longicauda; Palingeniidae* familyası.)

UZUN LEVREK a. Zool. SUDAK'ın eşanlamlısı.

UZUN MEHMET, Türkiye'de taşkömürünü ilk bulan kişi (Kestaneli köyü, Ereğli, Zonguldak, ? - İstanbul ?). XIX. yy.'da yaşayan Uzun Mehmet hakkındaki bilgiler yarı söylence niteliği taşır. Bu bilgilere göre, Uzun Mehmet, Osmanlı donanmasında Siraci Bahri adlı gemide askerlik yaptı. O dönemde, donanmada buharlı gemilerin kullanılmaya başlanması üzerine artan kömür gereksinimini karşılamak için donanmaya ülke içinde kömür aranması emri verildi. Her yıl terhis edilen deniz erlerine "yanartaş" adı verilen kömür örnekleri gösterilerek evlerine döndüklerinde bunların benzerlerini aramaları, bulup getirenlerin ödüllendirileceği bildirildi. Uzun Mehmet de köyüne döndüğü zaman Niren deresi boyunca dolaştığı bir sırada gösterilen örneklere benzeyen kara bir taş gördü ve topladığı örneklerin ocakta yanması üzerine kömürü bulduğunu anladı. Dere boyunca araştırarak yağmur suyunun oluşturduğu bir yarmada ilk kömür damarına rastladı (1829). İlkbaharda yollar açılınca, bulduğu kömür örneklerini alarak İstanbul'a gitti ve bu buluşu karşılığında kendisine 5 000 kuruş ihsan verildi, ayrıca ölünceye kadar ayda 500 kuruş maaşla ödüllendirildi. Ancak, dönemin Ereğli kaymakamı olan Hacı İsmail Ağa, kendisinden habersiz olarak padişaha ulaşıp ihsan alan Uzun Mehmet'i kıskanarak, kaldığı handa adamları aracılığıyla kahvesine zehir koydurarak öldürdü. 1932'de, Uzun Mehmet'in anısına Zonguldak kentinde bir anıt yaptırıldı, bir park ve caddeye de adı verildi.

UZUN PERVANEBALIĞI a. Zool. Sıcak ve ılık denizlerin açıklarında, ortasuların üst kesiminde yaşayan kemiklibalık. (Bedeni altıgen levhalarla kaplı ve yanlardan yassıdır. Bedenin ucundaki ağzı küçüktür. Etçil beslenir Bil. a. *Ranzania laevis;* aybalığıgiller familyası; boyu 1 m'ye kadar.)

UZUN PİYALE PAŞA → PİYALE PAŞA Uzun.

UZUN TELEKLİ ÇOBANALDATAN a. Ekvator Afrikası'nda yaşayan, çobanaldatan. (Erkeğinin, üreme döneminde, bedenin geri kalan bölümünün üç katı uzunlukta telekleri olur. Bil. a. *Macrodipteryx longipennis;* çobanaldatangiller familyası.)

Uzun yürüyüş, Ciangşi'nin güneyinde, Çankayşek'in milliyetçi birlikleri tarafından tehdit edilen Mao Zıdong'un komünist birliklerinin geri çekilmesi. Komünist birlikler, milliyetçi güçlerin çemberinden kurtulmak için Gueicou, Yünnan, Yangzi Ciang'ın yukarı havzası (Tatu ırmağı savaşı), Tibet sınırı ve Şaanşi'nin kuzeyi üzerinden 12 000 km'lik yolu aşarak Bao An'da öteki komünist birliklere katıldılar (1934-35). Yola çıkarken 130 000 olan birliğin mevcudu yürüyüş sonunda 30 000'e düşmüştü. Komünistlerin başkenti Bao An'dan Yan'an'a taşındı (1936). [→ ÇİN]

UZUNADA ya da **KÖSTEN adası,** antik **Drymussa,** İzmir körfezinin orta kesiminde, Bozburun yarımadasına paralel olarak uzanan ada; 25,3 km². Körfezdeki adalar dizisinin en büyüğü ve en K.'deki olan Uzunada volkanik fasiyesli neojen çökellerinden oluşur ve en yüksek noktasında 200 metreye yaklaşır. Üzerinde körfezi korumaya yönelik askeri tesisler vardır.

UZUNBACAK a. Zool. Güney Avrupa, Ortadoğu, Güney Asya ve Kuzey Afrika'da kuluçkaya yatan yağmurcun. (Uzun gagası uca doğru incelir. Ayakları üçparmaklı, bacakları uzundur. Göçmendir. Deniz, ırmak, göl kıyılarını sever. Böcekler, salyangozlar, balıklar, kurtlar, vb. ile beslenir. Bil. a. *Himantopus himantopus;* yağmurkuşugiller familyası.)

UZUNBACAKLIGİLLER a. Zool. Eski sınıflandırmalarda, uzun bacaklı ve parmaklı, çok uzun kuyruklu maymunlar familyası. (Bil. a. *Tarsiidae.*)

UZUNBACAKLIKUŞLAR a. Zool. Suda yaşayan canlı avlarla beslenen, uzun bacaklı ve uzun boyunlu kuşları kapsayan eski öbek. (Bu öbekte birbirinden çok farklı kuşlara yer veriliyordu. Günümüzde bu kuşlar şu takımlara ayrılır: leyleksiler [balıkçıllar, akbalıkçıllar, balabankuşları, gölgekuşları, leylekler, kaşıkgagalar ve ibisler], flamankuşları [flamanlar], batakIıkkuşları [turnalar, sutavukları, kara sutavukları ve toylar] ve *Charadriiformes* (ıstıridyeavcısı, kızkuşları ve yağmurkuşları, kervançullukları, albacaklar ve çulluklar, timsah bekçileri vb.].)

UZUNBACAKLIMSILAR a. Makimsilerle gerçekmaymunlar arasında yer alan primat memeliler alttakımı. (Bil. a. *Tarsiiformes.*)

UZUNBACAKLISİNEKGİLLER a. Yeşil ya da madensel mavimsi gri bedenli ortoraf küçük sinekler familyası. (Genellikle etçil beslenirler. Gene etçil olan larvalar ya toprakta ya da sularda ve hatta denizde yaşar; bazıları odunculböcekleri yer. Başlıca cinsi *Dolichopus.* Bil. a. *Dolichopodidae.*)

UZUNBACAKLIYARIMKANATLIGİLLER a. Böcbil. Çayırlarda yaşayan ince uzun bacaklı çeşitkanatlılar familyası. (Bil. a. *Berytidae.*)

UZUNBAĞ, esk. **Büyükdere, Rıdvan,** Hatay'ın Samandağ ilçesi Karaçay bucağına bağlı köy; 2 118 nüf. (1990).

UZUNBOYUNCUKLU sıf. Bot. Çuhaçiçeği ve diğer boyuncuk benzemezliği olan türlerde bulunan iki çiçek tipinden birine denir. (Boyuncuk bu çiçek tipinde uzun, diğerinde kısadır ve *kısaboyuncuklu* adını alır.)

UZUNCA sıf. Biraz uzun; oldukça uzun: *Uzunca bir değnek. Uzunca bir bekleyiş.*

UZUNCABURÇ, İçel'in Silifke ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 2 127 nüf. (1990). Köyün yakınında Antikçağ'ın en önemli kentlerinden biri olan Olba*'nın (Diokaisareia, Diocaesarcea) kalıntıları vardır ve köy adını buradaki yüksek kuleden alır.

UZUNÇALAR a. Yarıçapının her santimetresine ortalama yüz sarmal iz düşen ve 33,45 ya da 16 dev/dk hızla dönen plak. (Eşanl. LONGPLEY.)
—ANSİKL. "Uzunçalar" sözcüğü, yaklaşık 1948'den bu yana kullanılan, teknik açıdan yetkinleştirilmiş modern kayıt plaklarına verilen genel addır. Daha önceleri plaklar 78 dev/dk hızla döndürülüyor, bu da, ardışık izler arasındaki ortalama uzaklığa bağlı olan sürelerini, her yüz için, yaklaşık 4 dakikayla sınırlıyordu. Pikapların giderek artan duyarlığı sayesinde, titreşimlerin genliği ve dolayısıyla izler arasındaki uzaklık azaltılabildi, bu da, her yüzeydeki iz sayısını dolayısıyla kayıt süresini artırmaya olanak verdi. Dönme hızının, bağlantılı olarak 45,33 ya da 16 dev/dk'ya indirilmesiyle, 33 dev/dk'lık hızla dönen 30 cm'lik plak için, 2×22 dakikalık bir kayıt süresine ulaşıldı.

UZUNÇARŞILI (İsmail Hakkı), türk tarihçi ve siyaset adamı (İstanbul 1888 - *ay. y.* 1977). İstanbul Darülfünunu edebiyat fakültesi'ni bitirerek (1912) Kütahya'da ve Kastamonu'da öğretmenlik (1912-1922), Balıkesir'de lise ve maarif müdürlüğü (1922-1925) yaptı. İlköğretim genel müdürlüğü görevindeyken Balıkesir milletvekili seçilerek (1927) TBMM'ye girdi. Yirmi dört yıl sürdürdüğü bu görevin yanı sıra ordinaryüs profesör unvanıyla İstanbul Üniversitesi'nde tarih dersleri verdi. 1950'den sonra siyasal yaşamdan çekildi, yalnız üniversitedeki derslerini konferansçı olarak sürdürdü.

Gençlik yıllarında bazı kent ve yörelerin tarihini araştırmakla başlayan çalışmalarını (*Sivas şehri*[1928]; R. Nafiz'le, *Kütahya şehri* [1932] vb.) daha sonra Anadolu beylikleri ve osmanlı tarihi üstünde yoğunlaştırdı. Başlıca yapıtları: *Anadolu beylikleri* (1937), *Osmanlı devleti teşkilatına medhal* (1941), *Kapıkulu ocakları* (1943), *Osmanlı devleti saray teşkilatı* (1945), *Osmanlı devletinin merkez ve bahriye teşkilatı* (1948), *Midhat Paşa ve Taif mahkûmları* (1950), *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilatı* (1965), *Midhat Paşa ve Yıldız mahkemesi* (1967), *Mekke-i mükerreme emirleri* (1972), *Çandarlı vezir ailesi* (1974).

UZUNÇAYIR, İstanbul'da Kalamış koyuna dökülen Kurbağalıdere'nin (antik Kalkedon), D.-B. doğrultusunda uzanan ve D-100 (eski E-5) karayolunun izlediği geniş alüvial tabanlı bir vadi görünümünde olan orta çığırının yerel adı.

UZUNÇİFTLİK, Kocaeli'nin merkez ilçesi (İzmit) merkez bucağına bağlı belde; 7 261 nüf. (1990).

UZUNDERE, esk. **Ertuş,** Hakkâri'nin Çukurca ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 3 986 nüf. (1990).

UZUNDERE, Erzurum ilinin Doğu Karadeniz bölgesi sınırları içinde kalan bölümünde ilçe; 12 249 nüf. (1990). 10 köy. Merkezi, Erzurum'un yaklaşık 86 km kuzey-doğusunda *Uzundere.* 3 499 nüf. (1990).

Uzundere barı, Erzurum ve çevresinde oynanan bar türü bir halk oyunu. Kapalı dizi biçiminde oynanan oyunun figürleri bir suyun akışını simgeler. Tortum ve çevresinde *Azort barı* da denir.

UZUNDUYARGALI sıf. Uzun duyargalı böcekler için kullanılır.

UZUNEŞEK a. Açık havada, daha çok erkek çocuklar tarafından oynanan bir çocuk oyunu. (Oyuncular iki gruba ayrılır, ebe olan gruptakilerden biri sırtını duvara verir, ötekiler başlarını yere paralel olacak biçimde eğerek birbiri ardına sıralanırlar. Öteki gruptakiler bunların üzerine atlayıp biner ve belli bir sayıya değin sa-

yarlar. Bu sırada üstteki düşer ya da sallanırsa gruplar yer değiştirir. Bir başka oynanışında da eğilenlerin sırtına binen çocuklar birer sayı işaret eder, alttaki onu bilirse yer değiştirir, bilemezse oyun aynı biçimde devam eder. Duvara yaslanan çocuk hakem işlevi görür.)

UZUNGÖL, Trabzon'un Çaykara ilçesine bağlı bucak; 5 888 nüf. (1990); 9 köy. Merkezi, *Uzungöl* (esk. *Şerah*), 2 797 nüf. (1990). Belediye.

UZUNHAVA a. Müz. Ağıt ve gurbet türkülerine eşlik eden müzik.

UZUNİSA, Ordu'nun merkez ilçesine bağlı bucak; 13 225 nüf. (1990); 19 köy. Merkezi, *Uzunisa*, 372 nüf. (1990).

UZUNKAFALI sıf. ve a. Antropol. → DOLİKOSEFAL.

UZUNKANAT TONBALIĞI a. Çok makbul beyaz etinden dolayı "ak orkinoz" da denen büyük boylu kemiklibalık. (Uzunkanat tonbalığı, uzun göğüs yüzgeçleri ve her iki böğründeki parlak mavi çizgisiyle türlerden ayrılır. Atlas okyanusu'nda Kanarya adalarından İrlanda'ya kadar uzanan alanda, Akdeniz'de, Türkiye'nin bütün denizlerinde bulunur, sürüler halinde dolaşır. Bil. a. *Germo* ya da *Thunnus*] *alalunga;* tonbalığıgiller familyası; boyu 1 m'ye kadar.)

UZUNKELERBALIĞIGİLLER a. Sivri burunlu, öğütücü dişli kıkırdaklıbalıklar familyası. (Türkiye sularında iki türü vardır; uzun* keler ve *Rhinobatos cemiculus.* Bil. a. *Rhinobatidae; Rajiformes* takımı, *Rhinobatoidea* alttakımı.)

UZUNKOLLUMAYMUNGİLLER a. Kuyruksuz, insansı maymunlar familyası. (Örnek tipi *jibon.* Uzun kolları, iki ayağı üzerinde daha kolay durabilmesi ve kıçındaki nasır vb. özellikleriyle insansımaymungillerden ayrılır. Bil. a. *Hylobatidae.*)

UZUNKÖPRÜ, Marmara bölgesinde Edirne iline bağlı ilçe; 83 556 nüf. (1990); 1 226 km²; merkez bucağı dışında 3 bucak, 53 köy. Merkezi, Edirne'nin yaklaşık 65 km G.'inde *Uzunköprü*, 34 741 nüf. (1990). Tarım (tahıl, ayçiçeği, şekerpancarı, kavun, karpuz). Hayvancılık ve hayvan ürünleri.

Uzunköprü, Edirne'nin Uzunköprü ilçesinde, Ergene ırmağı üzerinde köprü. Murat II döneminde yaptırıldı (1426-1443); mimarları Hacı İvaz Paşa ve İshak Paşa'dır. Sivri ve yuvarlak kemerli 174 gözden oluşan yapının uzunluğu 1 400 m'ye yaklaşır. Ayaklar arasında ve kilittaşları üzerinde fil, aslan, kuş gibi hayvan figürleriyle, bitkisel ve geometrik motiflerin izleri görülür. Yazıtı ve köşkü bulunmayan yapı Abdülhamit II döneminde onarılmıştır.

UZUNKUYRUKLUBALIKGİLLER a. Bedenlerinin ön kesimi küremsi arka kesimi ince uzun, derin denizlerde yaşayan kemiklibalıklar familyası. (Bil. a *Makrouridae;* mezgitbalığımsılar takımı.)
—ANSİKL. Uzunkuyruklubalıkgillerin genellikle kuyruk yüzgeci yoktur; ikinci sırt yüzgeci ve kuyrukaltı yüzgeci uzundur; karın yüzgeçleri göğüstedir. Daha çok karideslerle beslenen etçil havyanlardır. Kıta sahanlığının ötesinde, 2 000-5 000 m derinliklere kadar bulunurlar. Kıyılarımızda, boyları 15 cm ile 45 cm arasında değişen dört türü yaşar. Genellikle derin trol ağlarıyla avlanırlar, ama (*Coryphaenoides rupestris* (Rusya'da pazarlanır) dışındakiler yeniden denize atılır.

UZUNKUYRUKLUMAYMUNGİLLER a. Afrika'da yaşayan, avurt keseli, gelişmiş kıç nasırlı, silindir biçimli kuyruklu, karmaşık toplumsal yaşamlı, darburunlu maymunlar familyası. (Uzunkuyruklumaymungiller familyası makakları, kara maymunları, şebekleri ya da babuinleri, kızıl maymunları vb. kapsar. Bil. a. *Cercopithecidae* familyası.)

UZUNKUYU, İzmir'in Urla ilçesine bağlı Barbaros bucağının merkezi, 477 nüf. (1990).

UZUNLAMASINA be. Uzunluğuna, uzunluğu doğrultusunda: *Kumaşı uzunlamasına kesmek.*

UZUNLU, Yozgat'ın Boğazlıyan ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 3 630 nüf. (1990). Belediye.

Uzunlu barajı, Yozgat ilinde, Kozanözü suyu üzerinde baraj. 1989 yılında, sulama ve taşkından koruma amaçlarıyla işletmeye açılan barajın gövdesi toprak dolgu tipinde, normal su kotunda (1 175 m) su toplama hacmi 49 milyon m³, göl alanı 2,75 km², toplam sulama alanı ise 7 800 ha'dır.

UZUNLUK a. **1.** Genellikle dörtgen biçiminde bir şeyin aynı düzlemde yer alan iki boyutundan en büyük olanı; boy: *Bir tarlanın uzunluğunu ölçmek.* **—2.** Bu boyutun ölçüsü: *Bu masanın uzunluğu ne kadar?* **—3.** Bir şeyin bir ucundan diğer ucuna kadar olan uzaklığı; boyu: *Saplanın uzunluğu vazonunkinden fazla olmalı. Eteklerin uzunluğu modaya göre değişiyor.* **—4.** Bir şeyin, süresi bir metnin, bir anlatının vb. kapsamı: *Günlerin uzunluğu. Filmin uzunluğu. Söylevinizin uzunluğu öngörüldüğü kadar olmalı.* **—5.** Oldukça büyük ya da uzun olarak değerlendirilen süre ya da bir metnin, anlatının kapsamı: *Cyrano'nun burnunun uzunluğu. Mektubumun uzunluğundan dolayı özür dilerim. Koridorun darlığı ve uzunluğu beni şaşırttı.*
—Arit. *Dalgalı bir sayının uzunluğu,* BIR DALGALI SAYININ SIĞASI"nın eşanlamlısı.
—Bilş. Herhangi bir sözcük, öğe, zincir ya da verinin içerdiği ikili öğe, karakter ya da makine sözcüğü sayısı. (Birçok bilgisayarda, makine sözcüğünün uzunluğu 32 bittir.)
—Geom. Özü bakımından, bir eğrinin bağlantılı parçası. ‖ Bu eğri parçasının olanaklı ölçülerinden birinin değeri. ‖ Bir dikdörtgenin (kare değil) ölçüsü en büyük olan kenarı. ‖ Bu dikdörtgen kenarının bir ölçüsünün değeri. ‖ Bir afin uzayın doğru parçalarının kümesi üzerinde "...ye izometriktir" yani "bir izometriyle...nin görüntüsüdür" bağıntısıyla tanımlanmış eşdeğerlik sınıfı. (Bir doğru parçası bu durumda kendisine karşılık olan uzunluğun bir temsilcisidir.) ‖ *Doğrulaştırılır bir* ([*a,b*],*f*) *yayının uzunluğu, f*([*a,b*]) içine çizili çokgen çizgilerin uzunluklarının üstten sınırlanmış kümesinin en küçük üst sınırı. (Bu değer çoğu kez L[*a,b*] ya da L [*a,b*] ile gösterilir ve *f*([*a,b*]) nin afin bir Eukleides uzayı içinde bulunması halinde

$$\int_a^b \|f'(t)\| \cdot dt$$

ye eşittir; $\forall c \in [a,b]$, $L[a,c]+L[c,b]=L[a,b]$ bağıntısı elde edilir.) ‖ *Uçları a ve b olan bir aralığın uzunluğu,* aralığın *a* ile *b* arasındaki *Ib-al* uzaklığı.
—Kâğ. san. *Kopma uzunluğu,* bir kâğıt ya da karton şeridinin kendi ağırlığının etkisiyle koptuğu uzunluk; metre cinsinden ifade edilir. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Sesbil. Uzun bir sesçil birimin niteliği. (Uzunluk özelliği, birçok dilde sesbilimsel bir değer taşır: örneğin *hala* ile *hâlâ*'yı ayırt etme olanağı verir.)
—Sine. Bir filmin metre olarak belirtilen uzunluğu. (Saniyede 24 kare geçen, her karede 19 mm ilerleyen ve bir buçuk saat süren 35 mm'lik bir film aşağı yukarı 2 475 m'dir. Genellikle film uzunlukları ikiye ayrılır: *uzun metrajlı* filmler [1 600 m'den uzun ve gösterim süreleri aşağı yukarı 59 dakikadır]; *kısa metrajlı* filmler [1 600 m'den kısa olan filmler]. Uygulamada kısa metrajlı filmler genellikle yirmi dakikayı geçmez; bu süreyi aşan filmler ise *orta metrajlı* filmler olarak adlandırılır.
—Tekst. *Çözgü uzunluğu,* çözgünün, arka çözgü leventinden ön çözgü leventine kadar gerili bulunan bölümü
—ANSİKL. Kâğ. san. Bir kâğıdın kopma uzunluğu, uygulamada, çekme dayanımının ölçülen değerinden hareketle hesaplanır; belirli bir kâğıttan elde edilen sonuç kâğıdın üretim yönünde (makine yönü) ya da ters yönde (enine yön) kesilmiş olmasına göre değişir.

Uzungöl
Çaykara, Trabzon

UZUNMENZİLLİ sıf. Havc. *Uzunmenzilli uçak,* çok uzak mesafelere yapılan uçuşlarda kullanılan nakliye uçağı.
—ANSİKL. Havc. Genellikle çokmotorlu olan (güvenlik nedeniyle en az üç motor) uzunmenzilli uçaklar, iyi bir rantabilite sağlayabilecek bir ticari yükle en az 6 000 km uzaklığa gidebilecek miktarda yakıt alabilirler. Kalkış sırasındaki toplam ağırlıkları 350 t'u aşabilir (Boeing 747). Sabit noktada 8 ile 25 t arasında bir itme kuvveti sağlayan motorlar, yakıt tüketiminin en aza indirilmesi için özel olarak düzenlenmiştir; ayrıca eylemsizlik tipindeki seyrüsefer sistemleri, saptanmış rotayı çok yakından izlemeyi sağlar. Uzunmenzilli ilk jet uçağı 1958'de hizmete giren Boeing 707'dir; bunu Douglas DC-8, Convair 990 ve Vickers VC-10 izlemiştir. 70'li yıllarda, % 25 ile 30 daha az yakıt tüketen çift akılı ve seyreltme oranı yüksek türbojetlerin ortaya çıkışıyla, yolcu kapasitesi yüksek (100 ile 200 yerine 300 ile 500 yolcu) olan ve çok uzun mesafelere (10 000 km) uçabilen ikinci kuşak uzunmenzilli uçaklar hizmete girdi: Boeing 747, Douglas DC-10, Lockheed L-1011 Tristar. Sesüstü tek uzunmenzilli uçak, dört jet motoruna sahip, fransız-ingiliz ortak yapımı Concorde*'dur.

UZUNMUSTAFA, Bolu'nun Düzce ilçesi merkez bucağına bağlı köyken, Düzce'ye bağlanarak, mahalle oldu.

UZUNPARMAKLIMAKİGİLLER a. Yalnızca ay-ay türünü *(Daubentoniamadagascariensis)* içeren makimsiler familyası. (Bil. a. *Daubentoniidae.*)

UZUNPINAR, Denizli'nin merkez ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 2 711 nüf. (1990).

UZUNSÜRGÜN a. Kozalaklılarda, yaprakların bulunduğu kısa dalcıkları (kısasürgün) taşıyan uzun dal.

UZUNTEPE, esk. **Kelhıdık,** Sıvas'ın merkez ilçesi merkez bucağına bağlı köy; 795 nüf. (1990). Yakınındaki Maltepe* höyüğü'nde İlk Tunç çağa değin inen bir yerleşme ortaya çıkarıldı.

UZUNYARIMKANATLIGİLLER a. Dinlenirken düz rostrumu bedene yapışık duran çeşitlikanatlılar familyası. (Çoğunlukla canlı renklerde olurlar; genellikle bitkilerle beslenir, zaman zaman ekinlere zarar verirler. *Lygaeus* ve iki yüz kadar cinsi bütün dünyaya yayılır: örneğin pamuk tahtakurusu [*Oxycarenus hyalinipennis*]. Bil. a. *Lygaeidae.*)

UZUNYAYLA, İç Anadolu bölgesinin Yukarı Kızılırmak bölümünün G. kesiminde, Zamantı ırmağının kaynak kollarını aldığı plato alanı. D.'da Tahtalı dağların K. uzantısı, B.'da Aygörmez ve Hınzırdağı gibi yer yer 2 500 metreyi aşan sıradağlar arasında G.-B.'dan K.-D.'ya doğru geniş bir koridor gibi uzanır; yükseltisi 1 750 -1 500 m arasındadır. Kıvrımlı dağlar arasında bir çanaklaşma ve çökelme alanı olan platoyu gölsel neojen tortulları örter. Kışların uzun ve çok soğuk geçtiği Uzunyayla bozkırla kaplı, seyrek nüfuslu, ama önemli bir hayvancılık alanıdır.

UZUV, -zvu a. (ar. *ʿuẓv*). *Esk.* **1.** Organ, vücutta belli bir görevi olan parça. **—2.** Bir bütünü oluşturan parçalardan her biri.
—Esk. biyol. *Uzv-i tenis,* dişi organ. || *Uzv-i tezkir,* erkek organ.

UZUVCULUK a. Tıp tar. Her hastalığın bir organdaki lezyondan kaynaklandığını ileri süren öğreti.

UZVİ sıf. (ar. *ʿuẓv* ve *-ī*'den *ʿuẓvī*). Organla ilgili, organik: *"Varlığının merkezinde duyduğu bu acı o derece uzvi, o derece fiziki bir ihtisas halinde idi"* (Y. K. Karaosmanoğlu).
—Esk. kim. *Kimya-yı gayri uzvi,* inorganik kimya. || *Kimya-yı uzvi,* organik kimya.

UZVİYET, -ti a. (ar. *ʿuẓv* ve *-iyyet*'ten *ʿuẓviyyet*). *Esk.* Organizma, canlılık, örgenlik.

UZWİL, İsviçre'de (Sankt Gallen kantonu) komün, Sankt Gallen'in B.'sında; 9 600 nüf. Tekstil ve makine sanayileri.

UZZA, müslümanlıktan önceki arap putlarından biri. Kuran'da da adı geçen (LIII, 19) bu put, Mekke'nin müslümanlar tarafından alınmasından (630) sonra öteki putlarla birlikte ortadan kaldırıldı.

UZZAL a. (ar. *ʿuzzal*). Müz. Türk müziğinde bir basit makam. (Hicaz beşlisine, uşşak dörtlüsü eklenerek meydana getirilir. Hicaz makamına en yakın olan makamdır. Genellikle çıkıcı olarak kullanılmıştır. Kararı dügâh [*la*], güçlüsü hüseyni [*mi*], donanımı si bakiye bemolü [*si* ♭], fa bakiye diyezi [*fa* #] ve do bakiye diyezidir [*do* #].)

UZZAL PERDESİ → DİK HİSAR

UZZALACEM a. Müz. Türk müziğinde bir bileşik makam. (Günümüze örneği ulaşmamıştır.)

UZZZALHÜSEYNİ a. Müz. Türk müziğinde bir bileşik makam. (Günümüze örneği ulaşmamıştır.)

UZZALŞEHNAZ a. Müz. Türk müziğinde bir bileşik makam. (Mustafa Kevseri'nin *Edvar*'ında kayıtlı la evsat peşrev, günümüze ulaşan tek örnektir.)

UZZANO (Niccolo DA), floransalı devlet adamı (1359-1431). Albizziler'in dostuydu, 1417'de adalet gonfaloniere'si ve Mediciler'in yükselişini önlemeye çalıştı. Donatello'ya mal edilen büstü, Rönesans'ın en güzel yapıtlarından biridir.

KAYNAKÇA

Uhut gazası. M. Hamidullah, *Hz. Peygamberin savaşları ve savaş meydanları,* çev: S. Tuğ (İstanbul, 1972). — M. S. Ramazanoğlu, *Uhud gazvesi* (İstanbul, 1980).

Ulubat gölü. H. İnandık, *Türkiye Gölleri* (İstanbul, 1965).

Uluburun sualtı kazısı. G. F. Bass, *The Uluburun shipwreck* (VII. Kazı sonuçları toplantısı, 1986); *Underwater excavation of the Uluburun shipwreck* (VIII. Kazı sonuçları toplantısı, 1987); *Excavations at Uluburun (Kaş) 1986 campaign* (IX. Kazı sonuçları toplantısı, 1988).

Uludağ. S. Erinç, *Uludağ üzerinde glasiyal morfoloji araştırmaları* (Türk Coğrafya dergisi no. 11/12, İstanbul, 1949). — M. Pfannenstiel, *Rezente Strukturböden und Karst des Ulu Dagh.* (Akademie d. Wiss und d. Lit. Mainz, no 5, Mainz, 1956.)

Uluğ Bey. W. W. Barthold, *Uluğ Bey ve zamanı,* çev: Tahiroğlu Akdes Nimet (İstanbul, 1930). — M. F. Köprülü, *Meraga rasathanesi hakkında bazı notlar* (Belleten, sayı 23-24, Ankara, 1942). — A. Sayılı, *The observatory in İslam* (Ankara, 1960); *Uluğ Bey ve Semerkand'daki ilim faaliyeti hakkında Gıyaseddin-i Kâşi'nin mektubu* (Ankara, 1960).

Umur Bey I, Gazi. Ahmet Tevhit, *Saruhan ve Aydınoğulları* (Tarih-i Osmani encümeni mecmuası, c. X, İstanbul, 1914). — H. Akın, *Aydınoğulları tarihi hakkında bir araştırma* (Ankara, 1968).

Urartu. G. A. Melikisvili, *Nairi -Urartu* (Tiflis, 1954). — C. A. Burney, *Urartian fortresses and towns in Van region* (Anatolian Studies, sayı VII, 1957). — M. N. Van Loon, *Urartian art, its distinctive traits in the light of new excavations* (İstanbul, 1966). — B. B. Piotrovskii, *Urartu, The kingdom of Van and its Art* (Londra, 1967). — E. Akurgal, *Urartäische und Altiranische Kunstzentren* (Ankara, 1968). — İ. M. Diakonoff, *Hurrisch und Urartäische* (Münih, 1971). — O. Belli, *Van bölge müzesi'ndeki çivi yazılı urartu tunç eserleri* (Anadolu araştırmaları, sayı 4-5, 1976-1977). — M. T. Tarhan, V. Sevin, *Van bölgesinde urartu araştırmaları, I-II* (Anadolu araştırmaları, sayı 4-5, 1976-1977). — A. M. Dinçol, E. Kavaklı, *Van bölgesinde bulunmuş yeni urartu yazıtları* (Anadolu araştırmaları ek yayın I, İstanbul, 1978). — A. Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye, siyasal ve kültürel ilişkiler* (İzmir, 1984).

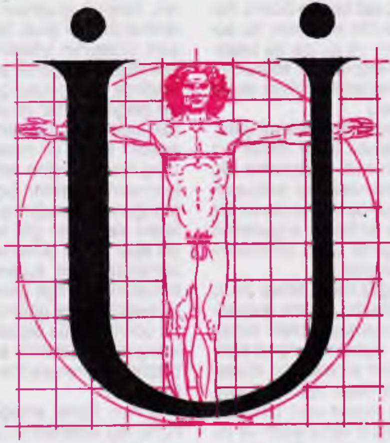
Uşak *(il). Uşak Ulu camii* (Vakıflar dergisi, sayı III, Ankara, 1956). — *Uşak İl yıllığı 1967 ve 1973).* — N. Kaplan, *Uşak, Gediz, Simav türk sanat eserleri* (Uşak, 1970). — H. Tümer, *Uşak tarihi* (İstanbul, 1971). — N. Fıratlı, *Uşak-Selçikler kazısı ve çevre araştırmaları* (Türk arkeoloji dergisi, c. XIX, sayı 2, Ankara, 1972). — E. Aktaş (der.), *Atatürk ve Uşak* (İstanbul, 1981).

Uşaklıgil (Halit Ziya). L. S. Akalın, *Halit Ziya Uşaklıgil hayatı, sanatı, eserleri* (İstanbul, 1953). — C. Yener, *Bir romancının dünyası ve romanlarındaki dünya* (İstanbul, 1955). — O. Önertoy, *Halit Ziya Uşaklıgil romancılığı ve romanımızdaki yeri* (Ankara, 1965).

Uyar (Turgut). T. Uyar ve S. Nezir, *Turgut Uyar. Sonsuz ve öbürü* (İstanbul, 1985).

Uygurlar. A. Caferoğlu, *Uygurlar'da hukuk ve maliye ıstılahları* (Türkiyat mecmuası, c. IV, İstanbul, 1934). — A. S. Ünver, *Uygurlar'da tababet* (İstanbul, 1936); *Uygurca yazılar arasında* (Türk tarih arkeologya ve etnografya dergisi, sayı 3, İstanbul, 1936). — Ş. Akkaya, *Uygur Türkleri'ni ve kültürlerini tanıyalım* (Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi, c. I, sayı 3, Ankara, 1943). — B. Öğel, *Uygurlar'da menşe efsanesi* (Dil ve tarih-coğrafya fakültesi dergisi, c. VI, sayı 1-2, Ankara, 1948); *Uygur devletinin teşekkülü ve yükseliş devri* (Belleten, sayı 75, Ankara 1955). — M. Özerdim, *Uygurlar devrinde Turkan-Karahoco şehirde evler* (Dil ve tarih - coğrafya fakültesi dergisi, C. XVI, sayı 3 -4, Ankara 1958). —M.Ş. Ülkütaşır, *Uygur Türkleri'nde kadın* (Hayat tarih mecmuası, c. VI, sayı 35, İstanbul, 1967). — R. R. Arat, *Eski Türk Şiiri* (Ankara, 1965). — Ş. Tekin, *Uygur edebiyatının meseleleri* (Türk kültürü araştırmaları, yıl II, sayı 2, Ankara, 1965). — G. Çandarlıoğlu, *Uygur sarayı'na gelin giden çinli prensesler ve bunlar hakkındaki politik gerçekler* (Tarih dergisi, sayı 28-29, İstanbul, 1976); *Uygurlar'ın Çinliler'e yaptıkları yardımlar ve bunun içyüzü* (Tarih dergisi, sayı 31, İstanbul, 1977). — Ö. İzgi, *Kuruluş devrinde Uygurlar'ın Kitanlar'a tesiri ve Uygur Gazna Kitanlar arasındaki münasebetler* (Tarih enstitüsü dergisi, sayı 7-8, İstanbul, 1977); *Hunlar, Göktürkler ve Uygurlar'da geleneksel festival ve eğlenceler* (Tarih dergisi sayı 31, İstanbul, 1977). — S. Tezcan, *En eski türk dili ve yazını* (Bilim, kültür ve öğretim dili olarak türkçe, Ankara, 1978). — A. von Gabain, *Eski türkçenin grameri,* çev: M. Akalın (Ankara, 1988). — E. Alptekin, *Uygur Türkleri* (İstanbul, 1978) T. Tekin, *Kuzey Moğolistanda yeni bir uygur anıtı* (Belleten, sayı 184, Ankara, 1982).

Uzun Hasan. W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd. XV yüzyılda İran'ın milli bir devlet haline yükselmesi,* çev: T. Bıyıklıoğlu (Ankara, 1948). — B. S. Baykal, *Uzun Hasan'ın Osmanlılar'a karşı katı mücadele hazırlıkları ve Osmanlı-Akkoyunlu harbi* (Belleten, sayı 82, Ankara, 1957).

Ü a. **1.** Türk abecesinin yirmi altıncı harfi. **—2.** Dar, yuvarlak, ön ünlü.

—ANSİKL. • *Sesbilgisi.* Sözcük başında *(üç, ün, ürk-),* iç seste *(süt, türk, sür-)* ve son seste *(ülkü, süngü, görgü)* bulunur. Yabancı dillerden alınan sözcüklerde de görülür: *ümit, düşman, üslup, gül, müftü* (< *müfti*); *bülten, kür, ürbanizm.* Arapça ve farsçada *ü* sesi yoktur; bu sesi bulunduran bütün arapça ve farsça sözcüklerde gerçekte *o, u* ünlüleri bulunur; *ü*'lü biçimler türkçede ortaya çıkmıştır. Çift ünsüzle biten arapça ve farsça sözcüklerde ilk ünlü *ö* ya da *ü* olmuşsa iki ünsüz arasına bir *ü* sesi girer: *hükm > hüküm, ömr > ömür, zülf > zülüf, şükr > şükür, zulm > zulüm* (ince l etkisiyle). Farsçadan alınan ve iki uzun ünlü bulunduran sözcüklerde de arada *ü* türemesi görülebilir: *ḫanmān > hânümân.*

Küçük ünlü uyumuna göre, ilk heceden sonraki hecelerde yalnızca *ö* ve *ü* ünlülerinden sonra gelir: *ölüm, dönüm, bölüm, görüntü, üzüntü, çözül-, üzül-.* Eski türkçede bütün ince ünlülerden sonra gelebilmektedir: *bedük* 'büyük', *bişük* 'beşik', *ögüt* 'öğüt', *ülüş* 'nasip, pay'. *ü* sesi vurgusuz orta hece konumunda düşebilir: *göğüs-ü-m > göğsüm, ötürü > ötrü, süpür-ü-ntü > süprüntü, tükür-ük > tükrük.* Eski türkçeden beri yuvarlak ünlü ile görülen kimi ekler ancak osmanlıca döneminde küçük ünlü uyumuna uymuşlardır: *-gur- / -gür-, -dur- / -dür-, -ur- / -ür-, -guz- / -güz-* ettirgenlik ekleri: *belgür-* 'belirmek', *bildür-* 'bildirmek', *yidür-* 'yedirmek', *ötküz-* 'geçirmek'; *-uk / -ük, -ut / -üt, -gu / -gü* fiilden ad yapma ekleri: *ezük* 'ezik', *binüt* 'binecek hayvan', *bilgü* 'bilgi'; *-duk / -dük* ortacı *bildük* kişi 'tanıdık insan', 1. çoğul belirli geçmiş zaman eki: *geldük* 'geldik', *-cuk / -cük, -cugaz / -cügez* küçültme ekleri: *begcük, begcügez* 'beycik' başlıcalarıdır. Bütün bu ekler, bugün Türkiye türkçesinde uyuma girmiştir.

• *Tarihsel sesbilgisi.* Türkçenin eski dönemlerinde uzun *ū* sesinin de bulunduğu anlaşılmaktadır: *kū* 'şöhret', *tū* 'tüy', *yūz* 'sayıda yüz'. Bu sözcükler eski uygurcada genellikle iki *ü* ile yazılmaktadır. Yakutçada ve türkmencede bu uzunluklar korunmuştur: kūs (yakutça), güyç (türkmence) 'güç, kuvvet'; kūt- (yakutça), güyt- (türkmence) 'gütmek'; tūl (yakutça), düyş (türkmence) 'düş'; tūn (yakutça) 'gece'; düyn (türkmence) 'dün'; üt (yakutça), süyt (türkmence) 'süt'. Yakutçada kimi uzun *ö* sesleri de *üö* olarak diftonglaşır: *öl > üöl* 'nemli', *tōrt > tüörd* 'dört', *kōk > küöḫ* 'gök'.

Eski türkçede *kiçig > kiçi* (eski anadolu türkçesi) sözcüğü, sonradan büyük sözcüğüne örnekseme yoluyla ile *küçük* biçimini almıştır. Eski türkçedeki *-lıg / lig* addan sıfat yapma eki de sondaki *g*'nin diftonglaşması ile eski anadolu türkçesinde *-lu / -lü* olmuştur: *iş-lig > işlü, beglig > beglü, til-lig > dillü.* Daha sonra bu ek de küçük ünlü uyumuna girmiştir. Yine eski türkçede *-sız / -siz / -suz / -süz* olan yokluk eki *-lu / -lü*'ye örnekseme yoluyla ile eski anadolu türkçesinde *-suz / -süz* biçimini almıştır: *el-süz, dil-süz, yer-süz.* Bu ek de sonradan küçük ünlü uyumuna girmiştir. Dudak ünsüzleri yanındaki *ü* sesleri ancak XX. yy.'a doğru küçük ünlü uyumuna girmiştir: *temür > demür > demir.*

y sesinin daraltıcı etkisiyle şu sözcüklerde *ö > ü* gelişmesi olmuştur: *bedük > böyük* 'büyük', *yöri- > yürü-, yörük > yürük.* *y*'ye yaklaşan *ğ* sesi de aynı ses değişikliğine neden olabilmektedir: *öğüt- > üğüt-, göğercin > güvercin, öğür- > üğür-.* Aşağıdaki örnekte *g* sesi yanında da darlaşma görülür: *gözel > güzel.* Batı trakya ve rumeli ağızlarında bu gelişme çok ileridir: *döğ- > düğ-, göğüs > güğüs, öyle > üyle, söyle- > süyle-, gör- > gür-.*

Kazan tatarcası ve başkırtçada *ö > ü* olur: *köz > küz* 'göz', *öt- > üt-* 'geçmek', *ölüm > ülim, öz > üz* 'kendi', *tört > dürt* 'dört', *ört- > ürt-, kör- > kür-* 'görmek', *yön > yün.* Buna karşılık *ü > ö* olur: *kün > kön* 'gün', *üz- > öz-, ür- > ör-* 'üflemek', *üst > öst, süt > söt, tün > tön* 'gece'.

Çuvaşçada kimi sözcüklerde *ö > ü* olur: *böl- > pül-, köl > küle, bögrek > püre* 'böbrek', *tög- > tü-* 'döğmek', *tölek > tülek* 'dölek, sakin', *töḍ- > tüs-* 'katlanmak, çekmek', *öpke > üpke* 'öfke', *ös- > üs-* 'gelişmek, büyümek'. Çuvaşçada *ü > i, ę* olduğu da görülür: *üç > vis, ür- > vęr-* 'üflemek', *bütün > pędęn, üzüm > yęzęm, kürk > kęręk.* Çuvaşçada kullanılan *ü* seslerinin bir bölümü orta türkçedeki *e* karşılığıdır: *üt* 'et', bir bölümü *o* karşılığıdır: *pü* 'boy', *sü-* 'soymak', bir bölümü de *a* karşılığıdır: *çaç > s'üs'* 'saç', *açı- > yüs'-* 'acı olmak'. *u*'dan *ü*'ye geçenler de vardır: *ḳudruḳ > hüre* 'kuyruk', *yuwka > s'ühe* 'yuka, ince'.

-Ü → -I.

ÜBBEHET ya da **ÜBHET** a. (ar. *übbehet, übhet*). *Esk.* Ululuk, yücelik.

ÜBBEHETLÜ sıf. (ar. *übbehet*'ten). Kur. tar. Osmanlılar'da görevden ayrılmış sadrazamların resmi unvanı. (Bu gibilere yazılan yazılara *übbehetlü* diye başlanılırdı.)

ÜBERLİNGEN, Almanya'nın Baden-Württemberg eyaleti sınırları içinde kent.

Ürgüp
Nevşehir
Ortahisar

Konstanz gölünün *(Überlinger See)* kuzey-batı kolu kıyısında; 12 500 nüf. Kale kalıntıları. XIV.-XVI. yy.'dan kalma gotik üslubunda katedral (güzel mobilya), XV. yy. sonundan kalma belediye konağı ve başka anıtlar. Eski konutlar. Turizm, ticaret ve tarım merkezi. Mobilyalar. Tarım gereçleri imalatı.

ÜBHET → ÜBBEHET.

ÜBÜVVET, -ti a. (ar. *ebū*'dan *übüvvet*). *Esk.* Babalık.

ÜBÜVVETEN be. (ar. *übüvvet*'ten *übüvveten*). *Esk.* Babalık sıfatıyla, baba olarak.

ÜCAC a. (ar. *ucāc*). *Esk.* Acı ya da tuzlu su.

ÜCHTLAND → UECHTLAND.

ÜCRA sıf. (*uç*'tan *uç-ra*>*ücra*). Oturulan, işlek olan yerlerden uzakta olan, ıssız bir yer için kullanılır; sapa, tenha: *Ücra bir köyde, bir mahallede oturmak.*

ÜCRET, -ti a. (ar. sözc.). **1.** Bir hizmetin karşılığı olarak verilen para ya da mal. (Bk. *ansikl.* böl. İş huk.) —**2.** Bir malın, bir hizmetin parasal karşılığı: *Aldığı bir malın ücretini ödemek. Otel ücreti.*

—İş. huk. *Ücret kesme cezası*, işverenin, toplu sözleşme ve iş sözleşmelerinde belirtilen nedenlerle, işçinin ücretinden kesinti yapması. (İşçi ücretlerinden yapılacak ceza kesintilerinin bir ayda üç gündelikten; parça başına ya da yapılan iş miktarına göre verilen ücretlerde işçinin üç günlük kazancından fazla olamaz.) || *Akort ücret* ya da *parça başına ücret*, yapılan işin miktarına göre belirlenen ücret. || *Asgari ücret* → ASGARİ. || *Aylık ücret*, bir aylık çalışmanın karşılığı olarak verilen ücret. || *Ayni ücret*, mal olarak verilen ücret. || *Brüt ücret*, vergi, sigorta primi vb. kesintileri çıkarılmamış ücret. || *Götürü ücret*, bir işin bitirilmesi karşılığında ödenen ücret. || *Günlük ücret*, bir günlük çalışmanın karşılığı olarak ödenen ücret. (*Yevmiye* de denir.) || *Haftalık ücret*, bir haftalık çalışmanın karşılığı olarak ödenen ücret. (Haftalık çalışma süresi kırk beş saattir.) || *Net ücret*, vergi, sigorta primi vb. kesintiler çıkarıldıktan sonra hak sahibinin eline geçen para tutarı. || *Saat ücreti*, bir saatlik çalışmanın karşılığı olarak ödenen ücret.

—İşl. ikt. *Ücret farklılığı*, aynı işi gören işçi ya da memurlara cinsiyet, yaş, eğitim ve yeteneklerine göre farklı ücret ödenmesi. || *Ücret fonu*, doğrudan doğruya işletmeler tarafından ödenen ücretlerle, bunlarla ilgili sosyal harcamaların tümü. || *Ücretlerin dondurulması*, fiyat artışları olduğu halde, ücretlerin belirli bir süre için, bulunduğu düzeyde tutulması. || *Ücretlerin tırmanması*, emekçilerin uzmanlık yapısının gelişmesi sonucunda ücretler kitlesinde ortaya çıkan artış. || *Ücret yelpazesi*, bir kuruluşta, bir işletmede ya da bir sanayi dalında çalışan emekçilere ödenen ücretleri, en düşüğünden en yükseğine, karşılaştırmalı bir biçimde gösteren cetvel. || *Garantili gerçek ücret oranı*, bir işletmede, çeşitli ücretli kategorileri için, toplu iş sözleşmesinde öngörülen asgari oranların üstünde fiilen uygulanan ücret oranı. || *Parça başına ücret*, ücretlinin emek ürününün miktarına ya da ürettiği parçaların sayısına göre hesaplanan ücret. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Verime göre ücret*, bir ücretlinin, belli bir süre içinde ve önceden belirlenmiş koşullara göre yaptığı üretimle orantılı olarak değişen ücret. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Zamana göre ücret*, işçinin, işverenin hizmetinde çalıştığı süreye göre hesaplanan ücret. (Aylık ücret bir tür zamana göre ücrettir.)

—Verg. huk. *Üçte bir vergi taksidi*, yıllık tutarları üç taksit halinde ödenen bazı vergilerin her taksidine verilen ad. (Türk gelir vergisi kanunu'na göre, yıllık beyanname ile bildirilen gelir üzerinden tahakkuk ettirilen gelir vergisi mart, haziran ve eylül aylarında; götürü usulde saptanan ticari kazançlar ve serbest meslek kazançlarının gelir vergisi ise nisan, ağustos ve kasım aylarında üç eşit taksitle ödenir. Kazançları götürü usulde saptanan bu sonunculardan takvim yılı içinde işe başlayanlar o yılın gelir vergisini, bir sonraki yılın gelir vergisi taksitleriyle birlikte ve üç taksitte ödeyebilirler.)

—ANSİKL. İkt. • *Ücretlilerin iktisadi işlevi.* Gelir ve üretim maliyeti öğesi olarak ücretler, önemli bir iktisadi rol oynarlar. Bu nedenledir ki, hükümetler bir enflasyon tehdidini önlemek ya da tersine olarak, bir ekonomik gerileme tehlikesini engellemek amacıyla sık sık genel ücret politikasını yönlendirmeye çalışırlar.

• *Ücret kuramı.* İngiliz klasik iktisat okulu (Smith, Malthus, Ricardo), ücretin, kısa süreli değişiklikleri sırasında, sürekli olarak istikrarlı bir denge düzeyine erişme eğiliminde olduğunu ileri sürerek, bu düzeyi bulmaya çalıştı. Bir malın fiyatının, onun üretim bedelinden oluşan sabit bir düzeye indirgenebileceğini kabul eden ve bu görüşü emeğe de uygulayan Ricardo, ücretin denge düzeyinin, asgari geçim düzeyi (büyük ölçüde fizyolojik nitelikte olan düzey) olduğu fikrini ileri sürdü. Ricardo'nun bu fikrini ele alan Karl Marx, ücretli işçiliğin, kapitalizmin gelişmesi sonucunda ortaya çıktığını; kapitalizmde, üretim araçları kapitalistin mülkiyetinde olduğundan, emekçinin yaşayabilmek için iş gücünü satmaktan başka çaresi olmadığını ortaya koydu. Marx, ücreti incelerken zorunlu emek ve artıemek ayrımını yapar. "Ücret ya da emeğin defaten ödenmesi biçimi [...] iş gücünün, zorunlu emek ve artıemek, bedeli ödenmiş emek ve bedeli ödenmemiş emek olarak bölünmüşlüğünü tamamen gözden saklar;.böylece, işçinin emeğinin bedeli tümüyle ödenmiş sanılır" (*Kapital* [1, 6, 19]) [→ ARTIDEĞER].

1870'ten sonra, maliyete dayanan geleneksel değer kavramının yerini, faydaya dayanan değer kavramı aldı. Bir mal, ancak yararlı ise, yani talep konusu ise bir değer taşır; üretim etmenleri de ancak üretimine hizmet ettikleri malların değerinden türeyen bir değere sahiptirler. Bu durumda ücreti belirleyen şey emek etmeninin üretkenliğidir ya da daha doğru bir deyişle, kullanılan son emek biriminin üretkenliğidir, marjinal üretkenlik'tir (J. B. Clark, von Wieser ve Hans Mayer). Marshall ve Aftalion, maliyet ve fayda, yanı arz ve talep konusunda sentetik açıklamalar ileri sürdüler. Bu itkisatçılar, arzın etkisini yeniden işin içine sokarak, emekçilerin isteklerini ve dolayısıyla sendikaların etkinliğini de hesaba katmaya çalışan modern açıklamaların haberciliğini yaptılar.

Bu düşünce çizgisini sürdüren eksik rekabet kuramcıları, emek piyasasını, işverenlerle ücretli işçilerin iki yanlı tekelinin belirlediği bir piyasa olarak tanımladılar (J. R. Hicks) ve sömürü olaylarını, aralarında sözleşme yapan iki tarafın eşit güçte olmamasıyla açıklamaya çalıştılar (J. Robinson). Sendikal eylemlerin etkinliğini ölçmek için pek çok istatistiksel çalışma yapıldı (özellikle ABD'de). Buna koşut olarak genel ücret oranı üzerinde tartışmalar bir yana bırakılarak ücretlerin yapısı-yani nitelik, etkinlik kesimi ya da dalı, cinsiyet, yaş ve bölge farklarından doğan eşitsizlikler- göz önünde tutulmaya başlandı. Böylece kuramcılar, emek piyasasında homojenlik olmadığını kabul ettiler.

Fransız ekonomi kuramı, Jean Marchal' in etkisiyle, ücretlerin günümüzde sendikal ve profesyonel örgütler arasındaki tartışmalar sonucunda, ulusal planda belirlendiği görüşünden yola çıkmaktadır. Bu önemli olgu, ücret kuramına iki temel görev yükler. Birincisi, ücret kavramının genişletilmesi gerekir: karşıt örgütlerin tartıştıkları, artık yalnızca üretim etmeninin fiyatı değil, ama emekçiler grubuna her hal ve koşulda ayrılabilecek olan toplam gelirdir (sosyal yardımlar da içinde olmak üzere); böylece ücret kuramı, ücretlilerin toplam gelir kuramı halini alır. İkinci olarak, karşılıklı grupların davranışları incelenmelidir: her grup, kendi üyelerinin yaşam düzeyinin iyileştirilmesi konusunda çok titizdir; bu gerek yerine getirilmediği takdirde, sözkonusu grubun içinde sosyal gerginlik artar ve yapılar ve kurumlar üzerinde baskıyı içeren bazı tepkilere yol açabilir. Bu tür bir inceleme, belli bir davranış homojenliğine sahip grupların belirlenmesini gerektirir; ücretliler sözkonusu olduğunda, örneğin işçiler, memurlar ve kadro elemanları gibi bir altbölümlemeye yol açar. Yalnız bununla da kalmaz, aynı zamanda ücret kuramının, ulusal gelir bölüşüm*üyle ilgili genel bir kuramla bütünleştirilmesine götürür; çünkü, ücretlilerin ücreti, büyük ölçüde, öteki toplumsal kategorilerin (işletme sahipleri, tüccarlar, çiftçiler) davranışlarına bağlıdır. (→ ÜCRETLİLİK.)

—İş. huk. Ücret, emeğin bedelidir. İş kanunu, işçi ücretlerinin türk parasıyla ödeneceğini kabul etmiştir. Ücretler en geç ayda bir ödenir; ancak toplu iş sözleşmeleri ya da hizmet sözleşmeleriyle on beş günde bir ya da haftada bir ödenebileceği kararlaştırılabilir. Bir işyerinde aynı nitelikteki işlerde eşit verimle çalışan kadın ve erkek işçilere cinsiyet ayrılığı nedeniyle farklı ücret verilemez. İş kanunu, "eşit işe eşit ücret" ilkesini kabul etmiştir. İşveren işçinin ücretini yasa, toplu iş sözleşmesi ya da hizmet sözleşmesi hükümlerine uygun olarak hesaplamaz ya da ödemezse, işçi sözleşme süresinin bitiminden önce ya da bildirim önelini beklemeksizin sözleşmeyi feshedebilir. Ücreti kasten ödemeyen ya da eksik ödeyen işveren ya da işveren vekili hakkında ağır para cezası hükmolunur. İşçi ücreti yasa tarafından güvence altına alınmıştır. İş kanununa göre işçilerin aylık ücretlerinin dörtte birinden fazlası haczedilemez (nafaka alacakları bunun dışındadır). Ücretin işçi ve ailesinin geçimi için zorunlu olan kısmı, işçinin izni olmaksızın takas ve mahsup yapılamaz. İşçi ücretleri imtiyazlı alacaklardandır. İşverenin iflası durumunda, işçilerin iflastan önceki altı ay içinde işleyen ücretleri kamu alacakları ve rehinle güvence altına alınmış alacaklardan sonra birinci sırada gösterilir. Toplu iş sözleşmesi ya da iş sözleşmesine konacak bir hükümle işveren, işyerinde yapacağı zararı karşılamak üzere işçinin ücretinden on günlüğünü, on haftada eşit taksitlerle kesip geçici olarak alıkoyabilir. İşçi işten ayrıldığında kesilen para, faiziyle birlikte işçiye geri verilir. İşveren, toplu sözleşme ve iş akdinde gösterilen nedenler dışında, işçiye ücret kesme cezası veremez (İş k. md. 32). İşçi ücretleri günlük ve haftalık çalışma sürelerinin indirilmesi, cumartesi günlerinin tatil edilmesi nedeniyle eksiltilemez (İş k. md. 38). Bazı durumlarda işçiler normal çalışma süreleri içinde çalışmadan da ücret alabilirler (ulusal bayram, genel tatil, hafta tatili, yıllık izin sürelerinde olduğu gibi). Zorlayıcı bir nedenle işçinin çalıştığı işyerinde bir haftadan fazla süreyle işin durması halinde çalışmayan ya da çalıştırılmayan işçiye, bekleme süresi için bir haftaya kadar her gün için yarım ücret ödenir. İşverenler, yaptıkları her ödemede işçilere bir pusula vermek ya da bunu işçinin yanında bulunan hesap defterine kaydetmek zorundadırlar. Ödeme günü, asıl ücrete yapılan her türlü eklemeler, vergi, icra, nafaka vb. çeşitli kesintilerin hesap pusulası ya da defterde gösterilmesi gerekir.

—İşl. ikt. *Parça başına ücret*, gerçekleştirilen işin miktarıyla orantılı bir ücrettir. Bu tür ücret, işverene makinelerin kullanım süresinden ve iş postasından tasarruf etme olanağı sağlar. *Primli ücretler*, iki bölümden oluşur: 1. garantili bir temel ücret; 2. işçi bazı koşulları yerine getirdiği takdirde ödenen bir ek prim. Bu koşulların yerine getirilip getirilmediğinin saptanabilmesi için yapılacak iş için gerekli zamanın bir ölçüsü (hiç olmazsa tahmini bir

ölçüsü) bulunmalıdır. Towne-Halsey sisteminde, işçi tarafından gerçekleştirilen zaman tasarrufu, işçi ile işveren arasında bölüşür (yüzde oranı işletme tarafından saptanır). Rowan sisteminde, temel ücret zamandan edilen tasarruf oranında artırılır (en yüksek zam % 100'dür). Taylor'un diferansiyel ücret sisteminde, işçi belirlenen asgari bir miktara ulaşamadığı takdirde düşük bir parça başına ücret; asgari miktara ulaştığı ya da bunu geçtiği takdirde de yüksek bir parça başına ücret ödenir. Gantt sisteminde, işçiye, iş günü içinde, eğer belirli bir asgari miktara ulaşmışsa (ya da bunu geçmişse) önemli bir sabit prim ödenir. Nihayet Bedaux sisteminde, bütün çalışma süreleri önceden hesaplanır ve işçi, güvenceli ücret süresinin üstünde olmak koşuluyla çalıştığı sürenin ücretini alır.

ÜCRETLENDİRME a. Post. **1.** Taşıma ücretinin önceden ödenmesi; ulaştırmanın türüne ve yapısına göre değişen bu ücretlerin toplamı. **—2.** *Ücretlendirme makinesi*, zarfların üstüne posta pulunun yerine geçen bir vinyet basan makine. (Aynı şekilde tanıtıcı yazılar da basabilir. Makine çok iyi donatılmıştır ve kullanımı titizlikle ayarlanmıştır.)

—ANSİKL. Ücretlendirme bir vinyet ya da posta pulunda cisimleşen bir posta harcının tahsil edilmesi yöntemidir. Devlet tekelindeki kurum aracılığıyla belirlenen, mektupların ulaşım masrafını temsil eder. Önceden alıcı tarafından ödenen posta harcı bugün gönderen tarafından ödenmektedir. Ücretlendirilmemiş mektuplar gelişte bir ek vergiye maruz kalırlar. Bir ücretlendirme makinesi de kullanılabilir.

Yurtiçinde ekspresler, taahhütlü gönderimler, değerli mektuplar, ödemeli ve ihbarlı gönderimler ve yurtdışında bütün gönderimler için ücretlendirme zorunludur.

ÜCRETLİ sıf. ve a. Bir iş sözleşmesi çevresinde ücret alan, ücret karşılığında çalışan kimse için kullanılır.

◆ sıf. Ücret karşılığında yapılan: *Ücretli iş.*

◆ **ücretliler** çoğl. a. Bir ülkede ya da bir iktisadi kesimde ücretle çalışanların toplamı.

—İşl. ikt. *Ücretliler oranı*, bir iktisadi kesimde çalışan ücretlilerin, o kesimdeki toplam çalışanlara oranı.

ÜCRETLİLİK a. **1.** Ücretlinin yaşama biçimi ve toplumsal durumu. **—2.** Emeğin ücretle karşılanması.

—ANSİKL. Topbil. Ücret ilişkisinin kapitalizm gelişmesi üzerindeki etkisini iktisatçılar erkenden kavradı. Bu ilişki Fransa'da Ancien Régime'in, bireysel bağlılık/koruma ilişkilerine ve bir lonca, bir dernek ya da bir meslek üyesi olma duygusuna dayanan çalışma bağlarını çözüyordu. Bununla birlikte ücretliliğin, sermaye birikimi sürecindeki kesin işlevi konusundaki eksiksiz bir kuramı özellikle *Kapital*'in birinci bölümünde, ilk olarak Karl Marx ortaya koydu. Marx'ın kanıtlaması şöyle özetlenebilir: *a)* yalnız insan emeği üretilen nesneye bir değer kazandırabilir; makine üretilen nesneye, yalnız kendisinde cisimleşen emeğin bir bölümü aktarabilir; *b)* uzun dönemde tam rekabetin egemen olduğu varsayılan pazarda bütün metalar, üretimleri için toplumsal bakımından gerekli emek miktarına tastamam karşılık düşen fiyatlarla mübadele edilir; *c)* işçinin değer üretici emeğini, işçi tarafından üretim araçlarının sahibi patrona satılan özel bir meta olan emek gücünden açıkça ayırma olanağını veren hukuki biçim, ücretliliktir; *d)* bu durumda emek gücü, kapitaliste bir artı değer sağlayabilen tek metadır. Emek gücünün pazardaki fiyatının saptanmasını düzenleyen ölçütler, onun patron tarafından paraya çevrilme koşullarını saptayan ölçütlerden farklıdır. Emekçi açısından ücret, gereksinimlerini karşılamak ve üremek (barınmak, giyinmek, beslenmek ve çocuk yapmak) için toplumsal bakımdan gerekli para miktarını simgeler. Karl Marx, herhangi bir işçinin kendi günlük ücretinin değer olarak karşılığını birkaç iş saatinde ürettiğini varsayarak, patron için bu işçiden iki artı değer sızdırma biçimini birbirinden ayırır ve bunları mutlak artı değer ve nisbi artı değer olarak adlandırır.

ÜCRETSİZ sıf. Bir ücret ödenmesini gerektirmeyen mal ya da hizmet için kullanılır: *Çaylar ücretsizdir. Ücretsiz servis bakımı.*

—Huk. *Ücretsiz izin*, memur ya da işçinin isteği üzerine normal ücretli izin hakkı dışında, belli bir süre için, ücret ödenmeden verilen izin.

◆ be. Para ödemeden ya da para almadan; bedava: *Bir hizmetten ücretsiz yararlanmak. Ücretsiz çalışmak.*

ÜCUR çoğl. a. (ar. *ecr*'in çoğl. *ücur*). *Esk.* **1.** Sevaplar, ahirette mükâfatlandırılacak iyi davranışlar. **—2.** *Ücur-ı cezile*, bol sevaplar.

-ÜCÜ → -ICI

ÜÇ as. say. sıf. **1.** İki artı bir: *Üç yaşında bir çocuk.* **—2.** (Addan sonra) "üçüncü" anlamında numaralama, sıralama belirtir: *Bölüm üç.* **—3.** *Üç aşağı beş yukarı*, yaklaşık olarak: *Üç aşağı beş yukarı aynı şeyleri söylüyorlar.* || *Üç aşağı beş yukarı dolaşmak*, ne yapacağını, nereye gideceğini bilmeden kararsızlık içinde dolaşmak. || *Üç aylık*, üç ayda bir ödenen emekli aylığı. || *Üç beş, iki üç*, yaklaşık küçük bir niceliği belirtir: *Üç beş kişiyle bu işin üstesinden gelinmez. İki üç arkadaşla akşam yemeği yiyorduk.* || *Üç beyaz*, un, şeker ve yağ. || *Üç buçuk atmak*, istenmeyen bir durum meydana gelecek diye korku içinde bulunmak (arg.). || *Üç günlük ömür*, yaşamın kısalığını belirtmek için söylenir. || *Üç günlük seyisliği var, kırk yıllık at boku eşeler*, deneyimi bulunmadığı, bilgisi ve görgüsü olmadığı halde her işe karışan kimseler için söylenir (arg.). || *Üç gün yatak, dördüncü gün toprak*, uzun süre yatmadan kolayca ölme dileği belirtmek için söylenir. || *(İş) üç nalla bir ata kaldı*, değersiz bir şey elde eden bir kimsenin, bunu elde etmek istediği daha değerli bir şeyin bir parçası sayması durumunda alay yollu söylenir. || *Üç otuzunda*, çok yaşlı.

◆ a. **1.** 3 rakamı, sayısı (yerine göre ayın günlerini, saati, bir oranı, bir evi, odayı, yarış atını vb. belirtir): *Sekize benzeyen bir üç. Üçü pazara rastlıyor. Ben üçe oynuyorum. Üç boş, müşteriyi oraya yerleştir.* **—2.** *Üçe beşe bakmamak*, fiyat üzerinde fazla titizlenmeden, ucuz ya da pahalı diye pazarlık etmemek. || *Üçler, yediler, kırklar*, halk ağzında yaşayan ermişler topluluğu. || *Üçten dokuza*, kocanın üçerli aralıklarla üç kez "boş ol" diyerek islam hukukuna göre karısını boşaması (esk.).

—Bot. *Üç bölmeli*, içi üç gözlü olana denir. || *Üç dallı*, üç eşit dala ayrılan bitkisel organlara denir. || *Üç dilimli*, derin bölünmelerle üç parçaya ayrılmış organlara denir. || *Üç evreli*, kırmızı suyosunlarının (floridae) üç birhücreli evre içeren üreme çevrimine denir. || *Üç loplu*, üç loba bölünmüş olan. || *Üç yapraklı*, üçgülde *(trifolium)* olduğu gibi bir sapta üç yaprağı olan bitkiye denir.

—Güz. sant. *Üç kollu kumpas*, hareket edebilen üç kolu bulunan ve heykelciler tarafından özellikle noktalama işlemi için ölçü almada ve nakletmede kullanılan alet.

—Isl. *Üç aylar*, müslümanlar tarafından kutsal sayılan recep, şaban ve ramazan ayları.

—Kâğ. san. *Üç katlı kâğıt*, lifli üç kattan oluşan kâğıt ya da karton için kullanılır. (Ön ve arka katlar aynı bileşimde olabilir.)

—Oy. Pokerde, aynı oyuncunun elinde bir araya gelen aynı değerden üç kâğıt.

—Spor. *Üç adım atlama* → ATLAMA.

—Süslem. sant. *Üç benek* ya da *üç beyaz nokta*, tezhipte, seramik vb. süslemesinde kullanılan, bir üçgenin üç köşesini oluşturacak biçimde yerleştirilen üç noktadan meydana gelen süsleme. || *Üç iplik rumi*, levha kenarlarında üç çizgi halinde yapılan örgü biçiminde rumi süsleme.

—Uluslarar. ikt. *Üç yanlı komisyon*, 1973'te D. Rockefeller tarafından tartışmak ve görüş alışverişlerinde bulunmak amacıyla kurulan dernek. (Derneğin üyeleri arasında, büyük grupların üyeleri, üniversite profesörleri, avrupa, japon ve amerikalı siyaset adamları yer almaktadır.)

-ÜÇ → -IÇ

ÜÇ GÜZEL. Yun. mit. → KHARİTES

Üç hikâye *(Trois contes)*, Gustave Flaubert'in hikâye kitabı (1877). Çok farklı içerikler taşıyan, *Konuksever Ermiş Julien'in efsanesi* (Légende de saint Julien l'Hospitalier), *Saf bir kalp* (Un cœur simple) ve *Herodias* (Hérodias) adında üç hikâyeden oluşur. Kusursuz bir üslupla, değişik anlatım tarzlarının işlenmesi ve hiçbir zaman gerçek bir kurguya dayanmayan anlatının yalınlığı yapıta değer kazandırmıştır; burada olağanüstü ve güncel öğeler, tarihle efsane iç içe geçmiş gibidir. Yüceliğinin farkında bile olmayan yaşlı norman hizmetçi Félicité'nin saf yüreği, istemeden ana baba katili olan Julien'in olağanüstü arınışı, Herodias'ın şeytani görkemiyle buluşur.

Üç İstanbul, Mithat Cemal Kuntay'ın romanı (1938). Abdülhamit II döneminin sonuyla İkinci meşrutiyet ve Mütareke dönemlerinde İstanbul'da yaşanmış olayları canlandırır; siyasetçilerin, vurguncuların, sözde aydınların vb. ahlak düşüklüğünü gösterir. Yoksul çevreden gelme yazar, avukat, ittihatçı Adnan'ın adım adım yükseldikten sonra yıkıma sürüklenişi toplumda yaşananların da bir yansımasıdır. Onun yaşamına karışan iki kadın (Süheyla, Belkıs) aracılığıyla karşıt kişilikleri sergileyen romanı ayrıntılara inen bir gözlemcilikle parlak buluşlara düşkün bir üslupçuluk besler.

Üç kız kardeş *(Tri Sestrıy)*, Anton Çehov'un, 1900'de Moskova'da Sanat tiyatrosu'nda sahnelenen 4 perdelik oyunu. Küçük bir taşra kentinde, ince, eğitimli, üç general kızı Moskova'yı düşlemektedir: ilkokul öğretmeni Olga, bir lise öğretmeninin karısı Maşa ve Irina. Kente bir piyade alayı gelir, albay Maşa'ya, bir subay da genç İrina'ya gönlünü kaptırır. Kişiler, bir yandan oyunun leitmotivini oluşturan Moskova'yı düşlerken, konuşur, neşelenir ya da üzülürler. Alay, kentten ayrılır ve yaşam yeni baştan eski sıkıcılığına ve tekdüzeliğine döner.

Üç kuruşluk opera *(Die Dreigroschenoper)*, B. Brecht ve K. Weill'in, *the Beggar's Opera*'dan esinlenen yapıtı. Diyaloglarla halk ezgilerini birleştiren acımasız bir yergidir. 31 ağustos 1928'de Berlin'de oynanan yapıt, orada çok büyük bir başarı kazandı. 1931'de, Brecht, aynı ad altında, biri almanca, öteki fransızca iki versiyonu olan G. W. Pabst'ın filminin senaryosunu yazdı. Her iki metinde de, sefaleti kışkırtanların ve onlara yataklık edenlerin at koşturduğu, soygoncular karşısında çaresiz kalan ve toplumun aşağı ve yüksek kesimlerini karşılıklı olarak birbirinde yansıtan bir dünya sözkonusu edilir.

Bk. resim sayfa 12014

Üç kuruşluk opera
G. W. Pabst'ın, B. Brecht ve K. Weill'in yapıtından gerçekleştirdiği filminden bir sahne

Prag sinemateki

ÜÇ PARMAKLI SEMENDER a. Zool. GÖZLÜKLÜ SEMENDER'in eşanlamlısı.

Üç silahşörler *(les Trois Mousquetaires)*. A. Dumas père'in romanı (1844). Olay Louis XIII döneminde geçer. Silahşor olmak isteyen gaskonyalı genç d'Artagnan'ın da aralarına katılmasıyla, Athos, Porthos ve Aramıs adlı silahşörler, Richelieu'nün gözden düşürmek istediği kraliçe Anne d'Autriche'in hizmetine girerler ve kraliçenin, sevgilisi Buckingham'a vermek ihtiyatsızlığında bulunduğu elmas gerdanlığı geri almak için inanılmaz serüvenlere atılırlar. Dumas ve çalışma arkadaşı Maquet, kitaptaki pek çok ayrıntıyı, Courtilz de Sandras'nın bir tür tarih romanı olan *les Mémoires de M. d'Artagnan*'dan (3 cilt, 1709) almışlardır. *Üç silahşörler*'i, *Yirmi yıl sonra* (Vingt ans après) ve *le Vicomte* de Bragelonne* adlı yapıtlar izler.

üçdirekli

Üç yıldız nişanı, 1924'te üstün hizmetleri ödüllendirmek amacıyla ihdas edilen leton nişanı. Beş sınıf. Madalya, kenarına altın çerçeve çekilmiş ve üç yıldızlı mavi bir madalyon taşıyan beyaz emaye haç. Kenarına altın sırma çekilmiş açık mavi kurdele. 1940'ta bu nişan kaldırıldı.

Üç silahşörler
Alexandre Dumas père'in romanının bir baskısı için Maurice Leloir'in hazırladığı resimleme
Bibliothèque nationale, Paris

Roger-Viollet

ÜÇAMBARLI sıf. Esk. denizc. En üst güvertesinin dışında, alt alta üç kat top bataryası bulunan savaş gemisi için kullanılır.

ÜÇAYAK a. **1.** Antik. Üç ayaklı destek (Bk. *ansikl.* bol.) **—2.** Üç ayaklı tabure. **—3.** Sacayağı.
—Aktar. Ağır yükleri, çatkı malzemelerini, taşları vb. kaldırmak için kullanılan basit aygıt. (Üçayak tepe noktasında bir üçgen meydana getiren iki [kimi zaman üç] çıkmadan oluşur; genellikle bir çıkrıkla donatılan üçayağın tepesinde bir makara bulunur.)
—Antik. *Apollon uçayağı*, Pythia'nın kehanetlerini dile getirmek için oturduğu üç ayaklı iskemle. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Seram. Sırlı fırınlamada, seramiklerin yerleştirildiği, üç kollu, sivri uçlu alet. (İlk dönem osmanlı seramiklerinin fırınlanmasında üçayaklar çokça kullanılmıştır.)
—ANSİKL. Antik. Törensel ya da onursal değer taşıyan bazı üçayaklar tapınaklarda tanrılara ayrılır ya da oyunlarda, yarışlarda galip gelenlere ödül olarak verilirdi. En ünlülerinden bir tanesi Plataia'da, Persler'den elde edilen ganimetle yapılan ve Delphoi Apollon'una adanan altın *Plataia üçayağı* idi.

ÜÇAYAKLI sıf. Üç ayak üstünde duran bir eşya (örn. bir vazo) için kullanılır.
◆ a. Üçayaklı nesne.

ÜÇBAŞLI sıf. Yun. mit. Üç başı olan (Hekate ve Kerberos için kullanılır.)

ÜÇBAŞLIKAS sıf. Anat. Uçlarından biri üç baş ya da üç demet halinde yapışan kaslara denir.
—ANSİKL. Biri kolda, biri baldırda olmak üzere iki tane üçbaşlıkas vardır. Kol üçbaşlıkası kolun arka bölgesini kaplar. Yukarıda birbirinden ayrı üç baş halinde, aşağıda ise tek bir kirişle dirsek çıkıntısına tutunur. Onkolun koldan ayrılarak gerilmesini sağlar.
Baldırın arka yüzünde bulunan baldır üçbaşlıkası üç ayrı kastan oluşur: kaval ve kamış kemiklerine yapışan *baldır arka kası* ve bu kasa göre daha yüzeyde bulunan, uyluk kemiği lokmasına yapışan ve baldır kabartısını oluşturan *iç ve dış ikiz kaslar*. Bu kasların üçü de aşağıda, topuk kemiğine tutunan ve Achille k[i]ışı adını alan, tek bir kiriş halinde birleşir.

ÜÇBOYUTLU sıf. Üç boyutu olan. *Üç boyutlu görüntü.*
—İnş. *Üçboyutlu yapı*, öğeleri, kemerli ya da revaklı yapılar gibi düşey bir düzlem içine çizilebilecek kuvvetler sistemine indirgenemeyen ve mekânda üç doğrultuda çalışan taşıyıcı yapı.
—Polim. Yapıları uzayda üç ayrı yönde yayılan makromoleküller için kullanılır.
—Topogr. Üçboyutlu plan, bir kentin, tahkimli bir yapının küçültülmüş bir ölçekte kabartmalı gösterimi.

ÜÇ-ÇEYREK a. Çocuklara özgü küçük keman.

ÜÇDAM, Tunceli'nin Pülümür ilçesine bağlı bucak; 512 nüf. (1990); 5 köy. Merkezi *Üçdam*, 44 nüf. (1990).

ÜÇDEĞERLİ sıf. Kim. Değerliği üç olan bir iyon için kullanılır.
—Mant. *Üçdeğerli mantık*, uç doğruluk değeri kullanan çokdeğerli mantık türü. (Reichenbach'ın ortaya koyduğu kuvantum* mantığı, bir üçdeğerli mantık örneğidir.)

ÜÇDEĞERLİK a. Kim. Üçdeğerli maddelerin belirgin niteliği.

ÜÇDEĞİŞKELİ sıf. Opt. *Üçdeğişkeli görme ilkesi*, herhangi bir renkteki bir ışımanın, değişik renklerdeki üç ayrı ışımanın ışık akılarının cebirsel karışımıyla görsel olarak aynen elde edilebileceğini ifade eden ilke, oluşturulacak her renk, hiçbirinin rengi diğer ikisinin uygun bir karışımıyla elde edilemeyecek biçimde gelişigüzel seçilmiş üç ışımanın tek bir cebirsel bileşimine denk düşer.

ÜÇDİKAÇILI sıf. Geom. **1.** Üç dik açısı bulunan. **—2.** *Üçdikaçılı üçdüzlemli*, ayrıtları ikişer ikişer birbirine dik olan üçdüzlemli.

ÜÇDİLLİ sıf. **1.** Üç dille yazılmış olan belgeler için kullanılır: *Üçdilli yazıt.* **—2.** Üç değişik dil kullanan bir topluluk, bir ülke için kullanılır.

ÜÇDİREKLİ sıf. Denizc. Üç direği olan (önden arkaya doğru, sırasıyla pruva, grandı ve mizana. Cıvadra bunlar arasında sayılmaz) bir yelkenli gemi için kullanılır.

ÜÇDİŞLİ sıf. Üç dişi, üç ucu olan.
—Fizs. kim. Üç eşkonum yeri olan bir eşkonum bileşeni için kullanılır.
—Geom. Bir denklemi $xy = x^3 - a^3$ (*a* bir değişmezi göstermektedir) biçiminde olan kübik. (Bu eğrinin sonsuzda bir ikikatlı noktası vardır.)

ÜÇ-DÖRT a. Müz. Zaman birimi dörtlük olan üç zamanlık ölçü. (3/4 kesriyle gösterilir.)

ÜÇDURUMLU a. Dilbil. Bukünlü dillerde, ad çekimi üç durum içeren sözcük.

ÜÇDÜZLEMLİ sıf. Geom. Üç yüzü olan.
◆ a. Geom. **1.** Üç yüzü olan çokdüzlemli kesme. **—2.** *Ters* (ya da *köşeden karşılıklı*) *üçdüzlemli*, ayrıtları karşılıklı yarıdoğrular olan iki üçdüzlemli. || *Üçdikaçılı üçdüzlemli*, ayrıtları ikişer ikişer birbirine dik olan üçdüzlemli. (Eşanl. ÜÇYÜZLÜ.)

ÜÇEKSENLİ sıf. Üç eksen üzerinde yapılan.
—Mak. san. *Üçeksenli gerilmeler*, uzayın üç doğrultusunda etkiyen ve metali kırılganlaştıran birleşik mekanik iç kuvvetler. (Bu durum büyük kesitli parçalarda, bunların çalışması sırasında ortaya çıkar.)

ÜÇER üleş. say. sıf. **1.** Üleştirmede, üç sayısıyla belirlenen çokluktaki şey için kullanılır: *Herkese üçer tane düştü.* **—2.** *Üçer üçer*, üçer birimlik öbekler halinde: *Üçer üçer sıralanmak. Üçer üçer dağıtmak.*

ÜÇERLİ sıf. Üçer birimden oluşan: *Üçerli sıralar halinde dizilmek.*
—Müz. *Üçerli kesim*, bir biçimin üçe bölünmesi. || *Üçerli ölçü*, BİLEŞİK ÖLÇÜ'nün eşanlamlısı.

ÜÇEŞBÖLEN sıf. Geom. Verilen bir açı kesmesinin ya da bir ikidüzlemli kesmenin üçeşbölümünün çözümünü belirlemeye olanak veren bir yarıdoğru ya da bir yarıdüzlem için kullanılır.

◆ a. Geom. **1.** $[\widehat{xOz}]$ kesmesinin, bir kenarı $[Ox)$ olan verilen bir kesmenin üçeşbölümünün çözümü olduğu $[Oz)$ yarıdoğ-

rusu. **—2.** Bır üçyüzlünün açıortay düzlemlerinde ortak olabilen doğru. **—3.** *Maclaurın üçeşböleni*, dikdüzgülü bir işarette bir denklemi

$$(x-a)\cdot y^2+x^2(3a+x)=0$$

olan kübik. [Köşesinin koordınatları $(-3a,0)$ dır, $\Omega(-2a,0)$ kutup olarak alınırsa kutupsal koordinatlarda denklemi

$$\rho\cdot\cos\frac{\theta}{3}=(-a).]$$

dır.]

ÜÇEŞBÖLME a. Bir kümeyı, bir büyüklüğü üç eşit parçaya ayırma.
—Geom. Ölçüsü, verilen bir açı kesmesinin üçte birine eşit olan bir açı kesmesini pergel ve cetvelle çizmekten oluşan işlem. (Bu problem genellikle çözülemez [örneğin $\frac{2\pi}{3}$], ama $\frac{\pi}{2}$ için böyle değil.) [Bk. *ansıkl.* böl.] || Nasıl olursa olsun herhangi bır yolla bu açı kesmesinin grafik olarak belirlenmesı. (İşlem bır ıkidüzlemli kesme haline genişletilebilır.)
—ANSİKL. Eski Yunanlılar, bır doğru parçasını pergel ve cetvelle n eşit parçaya bölmesini bılıyorlardı; herhangi bır açının ortayını çızebılıyorlardı, ama bir açıyı üç eşit parçaya bölmesini bılmıyorlardı. Bunda başarıya ulaşmak için yardımcı eğrilere başvuruyorlardı; özellikle Elıslı Hippıas (İ.Ö. V. yy.) kareleştirme eğrısı denen bır eğrı ıcat etti, bu eğri, açının üçeşbölmesine olanak verıyordu ama pergel ve cetvelle çızılemiyordu. Ne var ki açının üçeşbölmesi problemi, bır üçüncü derece denklemine varıyordu, bu da iki bin yıl sonra (1837) Wantzel'in tanıtladığı gibi, özel haller dışında pergel ve cetvelle çızılemiyordu. Yunanlılar'dan sonra, problem Araplar tarafından yeniden ele alındı: el-Kâşî (öl. 1429), açının üçeşbölmesine ilişkin $x^3+q=px$ denklemi için, çabuk yakınsayan sayısal bir çözme yöntemi ortaya attı. İtalyan Rönesansı'ndan beri, problemin tarihi, 3 üncü derece denklemlerini çözme tarihiyle ayırt edilmez olmuştur.

ÜÇETEK a. Gıy. Üst bedeni bele değin v harfi biçiminde oyuk, kolları bol, etekleri üç ayrı parçadan oluşan kadın giysisı. (Gömlek ve şalvar üstüne giyilen gıysinın içı astarlı, kol, yaka ve etek kenarları sırma şerıtlerle bezeli olur. Çoğu kez öndeki iki parça kemere sıkıştırılarak kullanılır. Altıparmak, canfes, kutnu vb. kumaşlardan yapılır, daha çok özel günlerde gıyilir. Anadolu'nun bırçok yöresinde, özellikle türkmen kadınlarınca bugün de kullanılmaktadır. Osmanlılar döneminde saraydaki cariyeler de üçetek giyerlerdi.)

ÜÇFAZLI sıf. Elektrotekn. Aralarında, birbırlerıne göre 1/3 dönemlik kayma bulunan üç tekfazlı büyüklükten oluşmuş bir çokfazlı gerilimler ya da akımlar sıstemi ıçın kullanılır. (Elektrik enerjisinin üretimi ve taşınması, temel olarak üçfazlı üreteçler, transformatörler ve şebekelerle gerçekleştirilir; asenkron ya da senkron olsun, tüm büyük güçlü motorlar da üçfazlıdır.) [Eşanl. TRİFAZE.]
—Termodin. Üçfazı bulunan bir sistem için kullanılır.

ÜÇGEN a. **1.** Üç kenarı olan çokgen. **—2.** Bu çokgenin içı. **—3.** Üç kişi, üç topluluk arasında geçen ya da üç öğe içeren şey: *Karı koca ve âşık üçgeni.*
—Anat. Uç köşeli biçimde anatomik bölge (örneğin Scarpa üçgeni). || *İdrar torbası üçgeni*, torbanın ıçyüzünde iki üretra deliği ile boyun arasında kalan bölge.
—Ceb. *Üçgen eşitsizliği*, bir E kümesi üzerınde tanımlanmış bir d uzaklığının gerçeklediği aşağıdaki özellik: E nin x, y, z elemanları ne olursa olsun;

$$d(x,\ y)\leqslant d(x,\ z)+d(z,\ y)$$

dır. || *Üst* (aynı biçimde *alt*) *üçgen matris*, $i>j$ (aynı biçimde $i<j$) olan her (i,j) ikilisi için $\alpha_{ij}=0$ bağıntısını gerçekleyen $M=(\alpha_{ij})$ kare matrısı. || *Eşkenar üçgen grubu*, dizilimler kuramında, eşkenar üçgen izometrilerini özel hal kabul eden, üç nesnenin dizilimlerinin σ_3 bakışımlı grubu. (Bu grup şunlardan oluşur: 1. özdeş dizilim; 2. açıortayların her birine göre bakışımlar; 3. merkez çevresinde $+2\pi/3$ ve $-2\pi/3$ kadar döndürümler, bunlar toplam $3!=6$ dizilim eder.)
—Dy. *Dönüş üçgeni*, makaslarla birbirine bağlı olan ve eğri kenarlı bir üçgen oluşturan yol grubu; bu üçgen ardışık olarak yapılan üç hareketle bir trenin, bir tramvayın ya da bir lokomotifin yön değiştirmesine olanak verir. || *Fren üçgeni*, iki ucunda fren pabuçlarının mafsallandığı muyluları taşıyan ve tepe noktasına fren takımlarının etkisi uygulanan üçgen biçiminde plaka.
—Ed. Bulvar tıyatrolarında, karı, koca âşık (ya da metres) üçlüsü.
—Geom. Nokta üçlüsü. || *Üçgen eşitsizliği*, bır ABC üçgeninın kenarlarının ölçülerini birbirine bağlayan $AC\leqslant AB+BC$ bağıntısı. (Gerçek bir üçgen için bağıntı sıkıdır.) [Eşanl. MİNKOWSKİ EŞİTSİZLİĞİ.] || *Eğri üçgen*, bir yüzey üzerinde bulunan ve uçları ıkişer ikişer ortak olan üç eğri yayından oluşmuş şekil. || *Jeodezik üçgen*, kenarların taşıyıcıları jeodezikler olan eğrisel üçgen. (Bk. *ansıkl.* bol. Geom.)
—Müz. Açık bır eşkenar üçgen bıçımınde kıvrılmış, ıple asılı yuvarlak çelik bır çubuktan oluşan, değişik uzunluk ve kalınlıkta bır sopayla vurularak çalınan, idyofonlar kategorisinden çalgı. (Elde edilen armoniği zengin sesin yüksekliği belirsizdir. Üçgen XVIII. yy. orkestrasına mehter müziğinin etkisiyle girmiştir.)
◆ sıf. **1.** Üçgen bıçımınde olan şey için kullanılır. **—2.** Tabanı ya da kesiti üçgen bıçımde olan prizma ve piramit için kullanılır.
—Al. tak. *Üçgen eğe*, özellikle ağaç testerelerını bılemede kullanılan keskin ya da yuvarlak açılı, üçgen kesitli eğe.
—Anat. *Üçgen bağ*, dirsek kemiğinin stiloit çıkıntısından döner kemiğin sigmoit çukuruna uzanan fibroz kıkırdağımsı bağ. || *Dudak üçgen kası*, yüzdeki küçük deri kası. || *Göğüs kemiği üçgen kası*, göğüs kemiği ile kaburgaların üç yüzünde bulunan yassı kas.
—Arit. *Üçgen sayılar*, bir tamsayıdan küçük olan bütün tamsayıların toplamını almakla elde edilen sayılar (1,3,6,10,... sayıları üçgen sayılardır.)
—Elektrotekn. *Üçgen bağlı düzenek*, çokgen bağlı üçfazlı düzenek.
—Nöroanat. *Üçgen örtü*, memelilerde beyindeki nasırlı cismin altında bulunan ve hem psalteriumun birleşik lıflerinden, hem beyin üçgenının denizatı-hipotalamus liflerinden oluşan sinir örtüsü.
—Oto. *Üçgen mafsal*, YELPAZE* MAFSAL in eşanlamlısı.
—ANSİKL. Geom. Kökenbilimi bakımından "üçgen", eski deyimle üç açı içeren şekil anlamına gelmektedir; bır üçgende bu açı kavramı, yönlenme sorunu yoksa, daha çok açı kesmesi kavramına yakındır.
Bir ABC üçgeninde, $\widehat{[BAC]}$, $\widehat{[ABC]}$ ya da $\widehat{[ACB]}$ yerine, bu "açılar" (kimi kez de onların ölçüleri) $\widehat{A}$, $\widehat{B}$ ve $\widehat{C}$ ile gösterilecektir. Düzlemde, bu ölçülerin toplamı π radyan ya da 180° derecedir.
Üçgenin özel halleri ikizkenar, eşkenar ya da dik üçgen olmasıdır.
Bir üçgende çoğu kez aşağıdaki ilginç doğrularla ilgilenilir:
—üç kenarortayı üçgenin dışına çizilen çemberin O merkezinde kesişir;
— üç kenar ortadikmesi, onun G ağırlık merkezinde kesişir;
— üç yüksekliği yükseklık merkezi H de kesişir;
— üç iç açıortayı üçgenin içine çizili çemberin I merkezinde kesişir;
— üç dış açıortayı ikişer ikişer, üç dışteğet çemberinin merkezlerinde kesişir.
Üç O, G ve H noktası daima Euler* doğrusu üzerinde bulunur ve

$$\overrightarrow{OH}=3\cdot\overrightarrow{OG}$$

bağıntısı gerçeklenir.
Üçgen, yüzyıllar boyunca aşırı ölçüde matematikçileri ilgilendirdiğine göre, ona ilişkin çok sayıda özellik bilinmektedir. Bunlardan dokuz nokta çemberini ya da Euler* çemberini söyleyelim, bunun Ω merkezi [OH] nin ortasındadır, bu çember, hepsi dört tane eden üçgenin içine çızılı çemberle dış teğet çemberlerine teğettir.
Bır ABC üçgeni için aşağıdakı gösterilişleri kullanıyoruz: [BC], [AC] ve [AB] kenarlarının ölçüleri a, b, c; yarıçevre p; alan S; üçgenin dışına çizili, içine çizili çember ile dış teğet çemberlerinin yarıçapları R, r, r_a, r_b, r_c son üç çember sırayla $\widehat{[BAC]}$, $\widehat{[ABC]}$, $\widehat{[ACB]}$ kesmeleri içinde bulunmaktadır; A, B, C köşelerine ait kenarortayların (doğru parçası olarak) ölçüleri m_a, m_b, m_c; yükseklıklerin ölçüleri h_a, h_b, h_c; iç açıortayların ölçüleri α, β, γ. Bu durumda şu bağıntılar vardır.

$$\frac{a}{\sin\widehat{A}}=\frac{b}{\sin\widehat{B}}=\frac{c}{\sin\widehat{C}}=2R;$$

$$a^2=b^2+c^2-2bc\cos\widehat{A};$$

$$S=\frac{1}{2}a\cdot h_a=\frac{1}{2}b\cdot h_b=\frac{1}{2}c\cdot h_c;$$

$$a=b\cdot\cos\widehat{C}+c\cdot\cos\widehat{B};$$

$$bc\cdot\sin\widehat{A}=2S;\quad abc=4RS;$$

$$S=pr=(p-a)\cdot r_a=\sqrt{r\cdot r_a\cdot r_b\cdot r_c};$$

$$S=\sqrt{p(p-a)(p-b)(p-c)}$$
$$=2R^2\cdot\sin\widehat{A}\cdot\sin\widehat{B}\cdot\sin\widehat{C};$$

$$\alpha=\frac{2bc}{b+c}\cdot\cos\frac{\widehat{A}}{2};\quad r=(p-a)\cdot\mathrm{tg}\frac{\widehat{A}}{2};$$

$$r_a=p\cdot\mathrm{tg}\frac{\widehat{A}}{2};$$

$$4R=r_a+r_b+r_c-r;$$

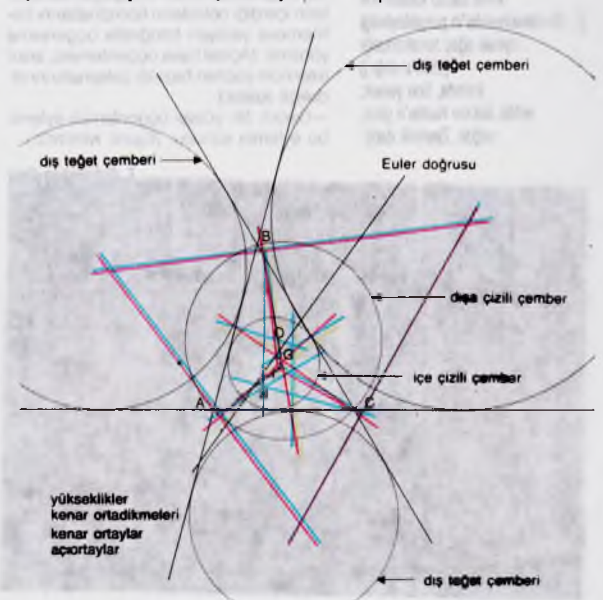
$$b^2+c^2=2m_a^2+\frac{1}{2}a^2.$$

O, H, I, Ω noktalarının ağırlık merkezi koordinatları şunlardır:
O için:
$$(a\cdot\cos\widehat{A},\ b\cdot\cos\widehat{B},\ c\cdot\cos\widehat{C});$$
H için
$$(a\cdot\cos\widehat{B}\cdot\cos\widehat{C},\ b\cdot\cos\widehat{C}\cdot\cos\widehat{A},\ c\cdot\cos\widehat{A}\cdot\cos\widehat{B});$$
I için: $(a,\ b,\ c)$;
Ω için
$$(a\cdot\cos(\widehat{B}-\widehat{C}),\ b\cdot\cos(\widehat{C}-\widehat{A}),\ c\cdot\cos(\widehat{A}-\widehat{B})).$$

Matematik öğrenimi düzeltiminden önce geometrık tanıtlamalarda, "üçgenlerin eşitlik haller" i çok kullanılıyordu, oysa bu-

dönüş üçgeni

ÜÇGEN

kırmızı **üçgül** *(Trifolium incarnatum)*

ak **üçgül** *(Trifolium repens)*

çayır **üçgülü** *(Trifolium pratense)*

Kutsal Kan **üçkanatlısı** Rothenburg ob der Tauber'deki Sankt Jakob kilisesi'nde (T. Riemenschneider'in gerçekleştirdiği oymalı ağaç sunakarkalığı [1500'e doğr.]) [ortada, Son yemek; solda, İsa'nın Kudüs'e girişi; sağda, Zeytinlik dağı]

günkü dille buna "iki üçgenin izometrik olması için gerek ve yeter koşullar" denecektir. (→ EŞİTLİK.)

• *Jeodezik üçgen.* Düzgün bir S yüzeyi için üçgenin kenarlarının taşıyıcıları jeodeziklerdir. A, B, C köşeler ve S nin eğrileri olan $\widehat{AB}$, $\widehat{BC}$, $\widehat{AC}$ de kenarlarının taşıyıcıları ise $\widehat{AB}$ ve $\widehat{AC}$ ye A da teğet olan vektörler çifti açısına A köşesinin açısı denir; B ve C köşeleri için de durum aynıdır. α, β ve γ, bu açıların olarak ölçüleri (]0; 2π[aralığında bulunan sayılar) ve T de S nin ABC içindeki parçası ise

$$\alpha + \beta + \gamma = \pi + \iint_T \frac{d\sigma}{R_1R_2}$$

dir, burada R_1 ile R_2 asal eğrilik yarıçapları ve $d\sigma$, S üzerindeki alan elemanıdır.

Bir *küresel üçgen* özel halinde

$$\alpha + \beta + \gamma = \pi + \frac{A}{R^2}$$

dir, burada A üçgenin alanını göstermektedir. Bunun $\frac{1}{R}=0$ olduğu düzlem haline genişletilmesi hemen yapılabilir.

ÜÇGEN, Koç ile Andromeda arasında bulunan ve adını, en parlağı 3,6. kadirden olan üç temel yıldızının çizdiği şekilden alan, küçük kuzey takımyıldızı. Bu takımyıldız, doğuda, 2 700 000 ıy uzaklıkta yer alan ve iyi bir el dürbünüyle gözlemlenebilen, M 33 sarmal gökadasını (en yakın gökadalardan biri) içerir. (→ GÖK haritası.)

ÜÇGENCİK a. Küçük üçgen.

—Elektron. Elektron demetinin (spot), katot ışınlı bir tüp ekranının merkezinde, normal olarak yuvarlak olan görüntüsünün sözde-üçgen sapıncı.

ÜÇGENEL sıf. Fizs. kim. *Üçgenel melezleşme,* bir atomun üç yörüngesinin melezleşmesi. (Bu yörüngeler, bir *s* yörüngesi ile iki *p* yörüngesidir. Böyle bir atomdan oluşan molekül piramitsi ya da düz olabilir; bu durumda bağ açıları genellikle 120°'dir [bor fluorürün (BF_3) ya da çifte bağlı karbonun durumu].)

ÜÇGENGÖĞÜSLÜAKREPGİLLER a. Üyelerinin göğsü uzun üçgen biçiminde olan akrep familyası. (Dünyanın tropikal ve yarıtropikal bölgelerinde yaygındırlar. Bil. a. *Buthidae.*)

ÜÇGENLEME a. Ceb. Üçgenlemek eylemi.

—Fotogram. *Açısal hava üçgenlemesi,* araziyi kaplayan fotoğrafların metrik olarak değerlendirilmesini sağlayan kanavaların içerdiği noktaların koordinatlarını belirlemeye yarayan fotoğrafla üçgenleme yöntemi. (Açısal hava üçgenlemesi, arazi üzerinde yapılan hazırlık çalışmalarını oldukça azaltır.)

—Geom. Bir yüzeyi üçgenlemek eylemi; bu eylemin sonucu. (Eşanl. NİRENGİ.)

—Jeod. ve Topogr. *Kenarsal üçgenleme,* üçgenlerden oluşan bir bütünde kenar uzunluklarını ölçmek için kullanılan jeodezik ya da topografik yöntem. (Eşanl. TRİLATERASYON.)

—Mim. ve Güz. sant. Bir tablonun, bir yapı cephesinin yüksekliğini tabana göre, geometrik olarak, bir üçgenler sistemi yardımıyla belirlemeye dayanan düzenleme türü.

—ANSİKL. Jeod. ve Topogr. Bir kenarsal üçgenleme ağının hesabında, kenar uzunluklarını ve başlangıç kenarı yönünü ölçerek ağı oluşturan üçgenler bütününün tepe noktalarının koordinatları belirlenir. Elektromanyetik uzaklık ölçme aygıtlarının kullanılmaya başlanmasıyla uzaklıkların ölçümünde, ölçüm süresinde ve duyarlığında gerçekleştirilen önemli gelişmeler, bu yöntemin daha çok benimsenmesini sağlamıştır. Bugün, bir jeodezi ağının belirlenmesinde iki farklı yöntem uygulanmaktadır: açısal üçgenleme ve kenarsal üçgenleme; bu iki yöntem genellikle aynı anda yapılabilen açı ve uzaklıkların ölçümü biçiminde birlikte kullanılır.

ÜÇGENLEMEK g. f. Geom. Bir yüzeyi eğrisel üçgenlerle sınırlanmış bölgelere ayırmak.

—Ceb. *Bir kare matrisi üçgenlemek,* buna benzer olan bir üçgen matrisi belirlemek.

ÜÇGENLENİR sıf. Ceb. **1.** *Üçgenlenir içyapı uygulaması,* eşlik eden matrisinin üst üçgen matris olan bir tabanın var olduğu içyapı uygulaması. **—2.** *Üçgenlenir matris,* benzer matrislerden biri üst üçgen matris olan kare matris.

ÜÇGENLEŞME a. Psikan. Oidipus şemasına uygun libido örgütü.

ÜÇGÖVDELİ sıf. Oto. Üç hacimden (motor bölümü, oturma mahalli ve arka bagaj) oluşan bir karoseri için kullanılır.

ÜÇGÜL a. Eşit boyda üç yaprakçıklı bileşik yaprakları olan ve Kuzey yarıküre'nin ılıman ve yarıtropikal bölgelerinde yetişen biryıllık ya da çokyıllık ot. (Bil. a. *trifolium,* bir kısmı yembitkisi olarak yetiştirilen 300'den fazla tür; kelebekçiçekgiller familyası.) [Eşanl. TİRFİL.]

—ANSİKL. Türlere göre, üçgüllerin çiçekleri, çoğu zaman başak ya da kömeç halinde toplu beyaz, pembe, kırmızı, morumsu ya da ender olarak sarı renklidir. En yaygın yabani türler çayır üçgülü ve iki tarla üçgülüdür: *Trifolium campestre* ve *T. arvense.* Üçgülün birçok türü yembitkisi olarak kullanılır. Soğuğa oldukça duyarlı olan *kırmızı üçgül* biryıllık bir yembitkileri karmasında yer alır. *Mor üçgül* 2 ya da 3 yıl toprakta kalır ve yapay çayırlar oluşturur. Kökü 1,20 cm derinliğe kadar inebilir. Katışıksız yetiştirilir, yılda iki defa biçilir ve otlak olarak kullanılabilir. *Ak üçgül* ya da *sürüngen üçgül* yerde 2 ya da 3 yıl kalır, soğuğa çok dayanıklıdır, fakat karanlıktan olumsuz etkilenir. Üçgül tarımı toprağı azot bakımından zenginleştirir. Üçgül, dayanıklılığı artırdığı için çimen döşemesinde de kullanılır; kaba bir bitki olduğundan buğdaygiller ile karma ekimdeki oranı toprağın yapısına bakar. Ayrıca, bazı üçgül çeşitleri (kırmızı üçgül, ak üçgül) çiçekçilikte kenar süsü olarak kullanılır.

ÜÇGÜLLÜK, esk. **Evker,** Hatay'ın İskenderun ilçesi Uluçınar bucağına bağlı köy; 2 772 nüf. (1990).

ÜÇHALKALI sıf. Org. kim. Yapısında üç kapalı halka bulunan bir bileşik için kullanılır. (Eşanl. TRİSİKLİK.)

ÜÇHALOJENLEMEK g. f. Org. kim. Üç kez halojenleme işlemine uğratmak. (Kloroform [$CHCl_3$], metanın üçhalojenlenmiş bir türevidir.)

ÜÇHARFLİ sıf. Dilbil. **1.** Üç harften oluşan bir sözcük için kullanılır. **—2.** Sami dillerinde, ünlülere dayanak oluşturan üç ünsüzlü kök için kullanılır. (En yaygın kök türüdür.)

ÜÇHECELİ sıf. Üç heceden oluşmuş bir sözcük, bir dize için kullanılır.

ÜÇHİSAR, Nevşehir'in merkez ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 3 159 nüf. (1990). Turizm.

ÜÇİLKECİLİK a. Tar. Sun Yat-sen tarafından kurulan ve *Üç halk ilkesi* (1925) ile dile getirilen siyasal sistem. (Sistemin savunduğu üç amaç şudur: *min-zu* ya da milliyetçilik, siyasal ve iktisadi bağımsızlık; *min çuan* ya da demokrasi, halk yönetimi ve *min şang* ya da mülklerin bir eşitleştirilmesiyle halkın geçimini sağlama.)

ÜÇİŞLEVSEL sıf. Hint-avrupa tanrıları üçlemesine ilişkin. (G.Dumézil'e göre bu üç tanrı, yani İupiter, Mars ve Quirinus, sırasıyla rahiplik, savaş ve üretim işlevini simgeliyorlardı.)

ÜÇKÂĞIT a. **1.** Oy. Yerde kapalı duran üç iskambil kâğıdından farklı olanı bulmayı amaçlayan ve el çabukluğuna dayanan oyun. (Genellikle yerdeki kâğıtlardan ikisi kırmızı, birisi siyahtır. Oyunu düzenleyen el çabukluğuyla bunları karıştırıp siyahın bulunmasını ister. Siyahı bulan oyuncu yere sürülen parayı alır. Oyunun Türkiye'de halka açık yerlerde oynanması ve oynatılması yasaklanmıştır.) [*Bul karayı* da denir.] **—2.** Karşısındakini hile yaparak kandırma, aldatma; bunun için yapılan hile, düzen. **—3.** *Üçkâğıt açmak,* karşısındakini dolandırmak. ‖ *Üçkâğıda bağlamak, getirmek,* karşısındakini hileyle şaşırtıp aldatmak (arg.).

ÜÇKÂĞITÇI sıf. ve a. **1.** Üçkâğıt denen oyunu oynatan kimse. **—2.** Hile, yalan ve düzenle karşısındakini aldatan, işlerini bu yolla yürüten kimse.

ÜÇKÂĞITÇILIK a. **1.** Üçkâğıt oynatma işi. **—2.** Yalanla, düzenle, hileyle iş gören kimsenin niteliği; ona özgü davranış; dolandırıcılık, düzenbazlık.

ÜÇKANAT a. Esk. Yun. Birbiri üzerine katlanan üç kanatlı tablet.

ÜÇKANATLI a. Güz. sant. Yan yana yerleştirilmiş üç ana panodan oluşan yapıt. (Yan panolar, menteşelerle tutturulduklarında, orta panonun üzerine kapanabilen birer kanat oluşturur.) [Bk. *ansikl.* böl.]

◆ sıf. Havc. Üst üste yerleştirilmiş üç kanadı bulunan bir uçak için kullanılır.

—ANSİKL. Güz. sant. Bizans'ta, ardından Batı'da, küçük boyutlarda ve fildişi, değerli metal ya da mineden yapılan üçkanatlılar, XIV. yy. sonlarında, XV.-XVI. yy.'larda gelişmeye başladı: resimli ya da oymalı büyük boy sunakarkalığı" görünümünde olan üçkanatlılar çoğu kez bir predella ve bir tepe bölümüyle tamamlanırdı. Kanatların dış yüzü genellikle grizay tekniğinde (kabartma görünümü veren gözaldatmaca) resimlenirdi.

ÜÇKAT a. Tekst. Bir kumaş çözgüsünde, üç ipliğin bir iplik yerine kullanıldığı bölümlerin tümü.

ÜÇKAVAK, esk. **Raşidi,** Mardin'in Savur ilçesi merkez bucağına bağlı köy; 1 039 nüf. (1990).

Üçköprü maden işletmesi müessesesi *(Etibank),* Krom cevheri üretmek üzere 8.6.1984 tarih ve 233 sayılı KHK'yle kurulan Etibank'a bağlı müessese. Muğla'nın Fethiye ilçesi Göcek köyündeki işletmede 311 kişi çalışmaktadır (1992).

ÜÇKÖŞE, Erzurum'un Ilıca ilçesi Ovacık bucağının merkezi; 321 nüf. (1990).

ÜÇKÜRELİ sıf. Isıl mot. *Üçküreli silindir kafası,* birbirini kesen yarıküresel üç yüzeyi bulunan silindir kafası; bu yüzeylerden ikisi sırasıyla emme ve egzos supaplarını, üçüncüsü merkezi kumanda bujisini taşır.

ÜÇLEM a. Fels. Yeniplatoncularda ve

T. Schneiders-Ziolo

özellikle Plotinos'ta Bir, Zekâ ve Ruh teslisi.

ÜÇLEME a. **1.** Üçlemek eylemi. **—2.** Birbiriyle ilgisi olan, bir bütün oluşturdukları düşünülen üç şey.
—Ed. Üç ayrı bölüme ayrılmış olan, ama bir dizi izleyen yapıt: *Dante'nin üçlemesi.* || Bağlantılı üç yapıttan oluşan dizi. || Kendi aralarında bağlantılı olan ve bir simge oluşturan üç kavram ya da nesneden bir araya gelen grup.
—Müz. Aynı ritim şeklinin iki notasına eşdeğer olan üç nota öbeği. (Üçleme bir basit nota şeklinin üçe bölümüdür. Bu öbekleşmenin üstünde bir 3 rakamı bulunur.)
—Ruhbil. *Üçlemeler yöntemi,* özneye sınırlı bir uyartılar topluluğundan alınan üç uyartının olası bütün birleşimlerinin sunulduğu ve her sunuluş sırasında öznenin uyartıları sınıflamak zorunda olduğu yöntem. (Bu yargılara dayanarak bir ölçek kurulabilir.)
—Tarım. Tarlayı art arda üç kez sürme.
—Tiyat. Konuları birbirinin devamı olan üç tiyatro yapıtından oluşan dizi. (Bk. *ansikl.* böl.)
◆ sıf. Üç kat, üçe katlanmış: *Üçleme ip.*
—Urgan. *Üçleme halat,* palamarlar, kablo bükümü halatlar ve urganlar dışında, üç kat ısparçenanın bir arada bükülmesiyle oluşturulan halatların genel adı.
—ANSİKL. Yunan tiyatrosunda, aynı tema üzerine temellenen üç oyun önce üç bölümü kronoloji sırasına ve mantık kurallarına göre birbirine bağlı olan bir bütün oluştururdu: buna *bağlı üçleme* denir. Sonra, Sophokles'ten başlayarak, oyunlardan her biri bağımsızlık kazandı: buna da *serbest üçleme* adı verilir.

ÜÇLEMEK g. f. **1.** *Bir eylemi, bir şeyi üçlemek,* sayısını üçe çıkarmak: *Çocukları üçlemek. Golleri üçlemek.* **—2.** *Bir tarlayı üçlemek,* ürünün üçte birine karşılık toprağı kiraya vermek. **—3.** Tarlayı üç kez sürmek.
—Bağc. *Bağ üçlemek,* bağı üçüncü kez bellemek.

ÜÇLERKAYASI, Afyonkarahisar'ın İhsaniye ilçesi merkez bucağına bağlı köy; 714 nüf. (1990). Çevrede Phrygialılar döneminden kaya anıtları vardır (Aslankaya, Kapıkaya)

ÜÇLEŞMEK gçz. f. Sayısı üçe çıkmak, ikiyken üç olmak.

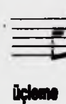
ÜÇLÜ sıf. **1.** Birbirinin aynı ya da benzeri üç öğeden oluşan: *Üçlü priz.* **—2.** Üç tarafı, üç ülkeyi, üç kişiyi ilgilendiren bir şey için kullanılır: *Üçlü bir anlaşma. Üçlü ilişki.*
—Arit. *Üçlü sayılama,* üç sayısının taban olduğu sayılama.
—Balıkç. *Üçlü ağ* → FANYA'LI AĞ. || *Üçlü çırpma,* üç ağızlı iğne.
—Binc. *Üçlü engel,* konkurhipiklerde, yani engel atlama yarışlarında üç değişik tipten oluşan engel türü. Bu engeli, at, her arayı iki fule yaparak geçmek zorundadır.
—Biyol. *Üçlü ucube,* birleşik üç bireyden oluşmuş ucube.
—Çekird. fiz. *Üçlü parçalanma,* bir nükleer parçalanmada, genellikle olduğu gibi iki ağır parçacık yayımlanacak yerde, üç ağır parçacığın yayımlandığı durum.
—Ed. *Üçlü uyak* → TERZA RİMA.
—Fiz. ve Tayfölç. *Üçlü hal,* kuvantal kuramda, 3'e eşit çokluluk hali. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Havc. *Üçlü iniş takımı,* başlıca öğeleri ağırlık merkezinin arkasında bulunan, yerdeki dengesi öndeki öğeyle sağlanan ve pist üzerinde yol alabilmek için yönlendirilebilir bir ya da iki tekerlekle donatılmış iniş takımı.
—Isıl mot. *Üçlü yakıt,* üç bileşenin (genellikle etil katılmamış benzin, etil alkol ve benzol) eşit oranda karışımından oluşan yakıt. (Özellikle Fransa'da, şekerpancarı artıklarının damıtılması sırasında elde edilen büyük miktarlardaki alkolü değerlendirmek için imal edilen bu yakıt, oktan indisi kuramsal olarak 100'ün üstünde olmasına rağmen gittikçe daha az kullanılmaktadır.)
—Kardiyol. *Üçlü ritim,* düzenli iki normal kasılmaya bir ekstrasistolün eklenmesiyle ortaya çıkan kalp ritmi. || *Üçlü ses,* kalbin normal seslerine eklenen ve sistolün ortasında duyulan ses. (Mitral kapağın düşüklüğünden ileri gelir ve telesistolik bir üfürümle birlikte algılanır. Perikart yapışıklığına bağlı kalp dışı bir üfürüm de sözkonusu olabilir.)
—Kim. *Üçlü bağ,* iki atom arasında ortaklaşa kullanılan üç çift elektronun oluşturduğu kimyasal bağ. (Paralel üç çizgiyle [≡] gösterilir.) || *Üçlü bileşik,* üç elementten oluşan bileşik. (Örneğin sülfürik asit [H_2SO_4], anilin [C_6H_7N] üçlü bileşiklerdir.) || *Üçlü nokta,* her maddeye özgü bir tek değerle ifade edilen ve katı, sıvı, gaz evrelerinin birlikte dengede bulundukları durum.
—Krist. *Üçlü eksen,* bir kristalin bakışım ekseni; kristal, bu eksen çevresinde 120° döndürüldüğünde kendi üzerine biner. (Bir küpün, karşılıklı iki köşesini birleştiren köşegenler üçlü eksendir; aynı şekilde bir kalsitin ana bakışım ekseni de bir üçlü eksendir). || *Üçlü sistem,* ROMBOEDRİK* SİSTEM'in eşanlamlısı.
—Küm. kur. *Bir E kümesi üzerinde üçlü bağıntı,* E×E×E descartesçı çarpımının bütün altkümeleri.
—Metalürj. *Üçlü alaşım,* bileşiminde üç ayrı element bulunan alaşım. || *Üçlü hadde,* üç merdaneli tersinmez bir hadde makinesi türü. (Haddelenecek ürün, önce üst ve orta merdanenin arasından geçirilir ve daha sonra ikinci bir haddeleme pasosu için bu kez ters yönde orta ve alt merdanelere gönderilir.)
—Opt. *Üçlü mercek,* üç mercekten oluşan bileşik büyüteç.
—Oy. *Üçlü bahis,* Türkiye Jokey kulübü'nce düzenlenen at yarışlarında, aynı (genellikle son) koşuda ilk üç sıraya girecek atları sıralı olarak tahmin etmeye dayanan ve kupon doldurularak, gerek hipodromdan, gerek bayilerden oynanan müşterek bahis oyunu. (1989 İstanbul sezonunda, hipodromda bulunan özel makinelerden, son koşu dışındaki önceden saptanmış belirli bir koşu için, ikili ve çifte bahiste olduğu gibi, bilet satın alınarak oynanan, miktarı sıralıya göre düşük olsa da ilk üç atı sırasız olarak bilenlerin de kazançlı sayıldığı ve kazançlı biletlere ödemenin anında yapıldığı yeni bir üçlü bahis oyunu başlatılmıştır.) || *Üçlü ganyan,* Türkiye Jokey kulübü'nce düzenlenen at yarışlarında, genellikle son koşu hariç, birbirini izleyen üç koşunun birincilerini tahmin etmeye dayanan ve kupon doldurularak oynanan müşterek bahis oyunu.
—Patol. *Üçlü nabız,* sfigmografla kaydedilen eğrinin iniş çizgisinde bir tepe ve iki diş bulunan nabız.
—Sil. Bir topun, batarya mevzisinde 120°' lik bir açıyla çok yönlü olarak atış yapmasını sağlayan üç ayaklı kundağı için kullanılır.
—Termodin. *Üçlü nokta,* bir gaz diyagramında aynı maddenin üç fazının dengesini gösteren nokta (herhangi bir veri yoksa, çoğu kez katı, sıvı ve gazları sözkonusudur); bu dengenin oluştuğu sıcaklık ve basınç koşulları.
◆ a. **1.** Birlikte olan, birlikte yaşayan, birlikte eğlenen vb. üç kişilik topluluk: *Neşeli bir üçlü. Karı koca ve âşık, klasik üçlü.* **—2.** Oy. Üzerinde üç sayısı olan oyun kâğıdı: *Sinek üçlüsü.*
—Bot. Yaprakları üçer üçer dizilmiş olan.
—Ed. Üç dizeli şiir bendi. (Örn: Eğin türkülerindeki bentlerin kavuştak dışındaki bölümü, terza* rima'daki bentler vb.)
—Elektron. *Renk üçlüsü,* renkli televizyon sistemlerinde kullanılan, üç renkli maskeli bir tüpün dibinde, eşkenar bir üçgenin köşelerinde yer alan kırmızı, mavi ve yeşil ışılparçacıklardan oluşmuş üçlü grup.
—Elektrotekn. Üçfazlı bir havai hatta, üç taşıma kablosundan oluşmuş bütün. (Çok yüksek gerilimli hatlarda iki ya da dört üçlü bulunur.)

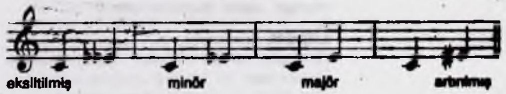
M. Boehm-S. D. P.

üçlü

—Fiz. ve Tayfölç. Bir tayfta, komşu üç tayf çizgisinden oluşmuş bütün. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Koregr. Bir dansın, birinci bölümünkinden farklı bir tema üzerine yazılmış ikinci bölümü: *Menuet ve üçlü. Scherzo ve üçlü.*
—Küm. kur. Üç E, F, G kümesi verildiğine göre E×F×G çarpımının elemanı.
—Mit. Aynı külte bağlı üç tanrı ya da tanrıçadan oluşan grup. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Müz. Diatonik ıskalada üç derecelik aralık. (Basit aralık olarak ele alınan üçlünün çevirimi altılıdır. *Majör* üçlü 2 ton, *minör* üçlü ise 1 ton ve 1 diatonik yarımton içerir; ayrıca *eksiltilebilir* ya da *artırılabilir.*)

üçleme

üçlüler

|| Üç vokal ya da enstrümantal parti için yapılmış beste. (XVII. yy.'da ve XVIII. yy.'ın başlarında, genellikle 2 alto ve bir bas için düzenlenen üçlüye, yardımcı olarak icra edilebilecek rakamlanmış bir sürekli bas partisi eklenebilirdi.) || Üç solocu tarafından çalınmak üzere yapılmış oda müziği bestesi: *Telli çalgılar üçlüsü, piyanolu üçlü.* || Üç partili bir yapıtı seslendiren üç çalgıcıdan oluşan topluluk. (Eşanl. TRİO.)
—Oy. Üzerinde üç işaret bulunan oyun kâğıdı. || Domino taşının ya da zarın, üzerinde üç nokta bulunan yüzü. || Aynı renkten birbirini izleyen üç kâğıdın bir araya gelmesi. (TERSA, ÜÇLÜ FİLO da denir.) || *Majör üçlü,* aynı renkten en büyük üç kâğıdın bir araya gelmesi. || *Papaz üçlüsü, kız üçlüsü,* en büyük kâğıtları bir papaz ya da bir kız olan üçlü.
—ANSİKL. Fiz. ve Tayfölç. İki tanım arasındaki bağ, bir üçlü hale, açısal momente ilişkin üç yönlenmenin ve genellikle çok az farklı 3 enerji düzeyinin denk düşmesiyle açıklanır. Bundan da, göz önüne alınan elementin tayfında, bu üç düzeyden ya da bu üç düzeye doğru geçişlere denk düşen, birbirine yakın 3 tayf çizgilik grupların var olduğu sonucu çıkar.
—Mit. Eski Mısır'da üçlü, aile modeli üzerine kuruluydu: baba-tanrı, ana-tanrıça ve oğul-tanrı. Kutsal üçlü Memfis'te tanrı Ptah, tanrıça Sekhmet ve tanrı Nefertum'dan (lotustan çıkan çocuk), Teb'de ise, tanrı Amon, tanrıça Mut ve tanrı Khonsu'dan (başının üzerinde bir ay kursu taşıyan çocuk) oluşuyordu. Üçlü gruplandırmanın, büyük bir olasılıkla başlangıçta, zamanla önem kazanmış yerel bir tanrının (özellikle nomos merkezinin tanrısı; baba-tanrı niteliğini kazanır) çevresinde öbür yerel tanrıların "toplanma"sına olanak tanıdığı dü-

şünülür. Bu, halkın sevdiği tanrıları bir sistem içinde toplamaya yönelik basit bir bağdaştırma yöntemidir.

Roma'da, İupiter, İuno ve Minerva'dan oluşan *Capitolium üçlüsü*'nün Capitolium'da üç sahınlı ortak bir tapınağı vardı. G.Dumézil öbür roma üçlülerine de dikkati çekti: Capitoliumöncesi dönemde İupiter, Mars, Quirinus üçlüsü; pleblere özgü Ceres, Liber, Libera üçlüsü.

Üçlü itilaf ya da **Üçlü antant** → İTİLAF DEVLETLERİ.

Üçlü pakt, 27 eylül 1940'ta Berlin'de imzalanan pakt. Bu pakt, Almanya ve İtalya'ya Avrupa'da, Japonya'ya da Uzakdoğu'da yeni bir düzen kurma olanağı sağlıyor, ayrıca taraflardan biri yeni bir düşmanın saldırısına uğraması durumunda karşılıklı yardımlaşmayı öngörüyordu. Macaristan, Romanya ve Slovakya kasım 1940'ta, Bulgaristan da mart 1941'de pakta katıldı.

Bahriye **Üçok**

ÜÇLÜK sıf. Üç birimden oluşan ya da üç birim alabilen: *Üçlük cezve.*

◆ a. İkt. tar. Kuruşun, üç para değerinde olan bir alt birimi.

—Küm. kur. *Üçlük yasası,* iki α ve β sıra sayısı verildiğine göre aşağıdaki bağıntılardan birinin ve ancak birinin var olduğunu ifade eden ilke.

$$\alpha<\beta,\ \alpha=\beta,\ \alpha<\beta$$

ÜÇMERCEKLİ a. Foto. Birbirine yapıştırılmamış üç objektiften oluşan ve D. Taylor'ın icat ettiği (1893) objektif tipi; daha sonra yapılan pek çok türevi arasında en önemlisi Tessar'dır.

ÜÇMOTORLU sıf. Üç motoru olan bir aygıt için kullanılır.

ÜÇNOKTA a. Dilbil. Sözcenin, duygusal ya da başka bir nedenle (görgü kuralları, çoşku, ima) kesildiğini belirten noktalama işareti (...). Üçnokta, ezgide bir düşüş olmadan, sesin duraklamasıyla belirtilir.

ÜÇOK (Bahriye), türk kadın siyasetçi (Trabzon 1919 - Ankara 1990). Ankara Üniversitesi dil ve tarih-coğrafya fakültesi'ni bitirdi. İlahiyat fakültesi öğretim üyesi olarak çalışmaya başladı, türk-islam tarihi doçenti oldu. Kontenjan senatörlüğüne atandı (1971-1977). CHP'ye girdi. 12 eylül 1980 darbesinin ardından yeniden siyasal yaşama geçildiğinde Halkçı parti kurucuları arasında yer aldı, Ordu milletvekili seçildi (1983-1987). SHP parti meclisi üyesi olan Üçok, partinin hazırlamakta olduğu laiklik konulu raporun çalışmalarını yürüttüğü sırada, evine gönderilen bombalı bir paketin patlaması sonucu hayatını kaybetti. Başlıca yapıtları: *İslamdan dönenler ve yalancı peygamberler* (1967), *İslam devletlerinde kadın hükümdarlar* (1981), *Atatürk'ün izinde bir arpa boyu* (1985).

Üçşerefeli cami
Edirne

ÜÇOKLAR, Oğuz destanına göre Günhanoğulları, Dağhanoğulları ve Denizhanoğulları'nın oluşturduğu 12 oğuz boyunun adı. Oğuzname*ye bakılırsa, Oğuzlar*ın atası Oğuz Han'ın ilk üçü gökten ışık içinde inen bir kadından, ikinci üçü de bir göl ortasındaki ağacın kovuğunda yaşayan bir kadından olmak üzere 6 çocuğu dünyaya geldi. Yaşça büyük 3 kardeşin adları Gün, Ay ve Yıldız; öteki üçünün adları da Gök, Dağ ve Deniz'di. Büyük kardeşler avlanırken buldukları bir altın yayı babalarına getirdiler. Yayı üçe bölüp onlara geri veren Oğuz Han, bu üç oğlunun soyundan geleceklere Bozoklar denmesini istedi. Küçük kardeşler de avlanırken buldukları üç altın oku babalarına getirdiler. Okları onların arasında paylaştıran baba, bu üç oğlunun soyundan geleceklerin de Üçoklar adıyla anılmasını buyurdu. Oğuz Han'ın ölümünden sonra Günhanoğulları (Kayı, Bayat, Alkaevli, Karaevli), Ayhanoğulları (Yazır, Döger, Dodurga, Yaparlı) ve Yıldızoğulları'nın (Avşar, Kızık, Begdili, Kargın) oluşturduğu Bozoklar'la Gökhanoğulları (Bayındır, Peçenek, Çavuldur, Çepni), Dağhanoğulları (Salur, Eymür, Alayuntlu, Yüregir) ve Denizhanoğulları'nın (İğdir, Büğdüz, Yıva, Kınık) meydana getirdiği Üçoklar'ın 12'şerli olarak ikiye bölünmesi sonucu ortaya 24 oğuz boyu çıktı. Bunlardan Bozoklar Oğuzlar'ın sağ, Üçoklar da sol kolunu oluşturduklarından ve Türkler'de sağ kol sola oranla daha üstün sayıldığından, Orta Asya'daki Oğuz devleti döneminde hükümdarlık unvanı ("yabgu"luk) her zaman için Bozoklar'a verilen bir hak olarak kaldı. Daha sonra Bozoklar'la Üçoklar aralarında anlaşmazlığa düşüp birbirleriyle üstünlük savaşına giriştiler ve Oğuzeli'nin dışına taşarak batıya yönelen büyük oğuz göçünün ardından üstünlük Üçoklar'a, özellikle Kınık boyundan olan Selçuklular'a geçti. Başbuğları Korkut Bey yönetiminde Selçuklular'a karşı ayaklanan Oğuzlar'ın Bozok boyları, sultan Sencer'i tutsak alarak (1153) Üçoklar'dan Kınık boyunun kurduğu bu devletin yıkılmasına neden oldularsa da, Üçoklar'ın üstünlüğüne kesin bir biçimde son vermeyi başaramadılar. Bozoklar'la Üçoklar arasındaki savaşım Oğuzlar "türkmen" adıyla anılmaya başlandıktan sonra da sürdü. Bozok kolundan Dulkadıroğlu Karaca Bey'le Üçoklar'ın Yüregir boyundan Ramazanoğulları beyliğinin kurucusu Ramazan Bey'in türkmen beyliği payesini elde etmek için yaptıkları savaşımı Memluklar'ın desteğine karşın sonuçta Üçoklar'ın yönetimi altına girmek istemeyen Bozoklar kazandı (1353). Ancak, Üçoklar'ın Yıva boyundan Karakoyunlular Karakoyunlu (1380-1468), Bayındır boyundan Akkoyunlular da Akkoyunlu (1378 -1508) devletini kurdular. Kadı Burhanettin beyliğinin (1381-1398) kurucusu olan Kadı Burhanettin ise Üçoklar'ın Salur boyundandı. Bozoklar'ın Kayı boyundan Osmanlılar (1299-1922) ve İran'da kurulan Avşar hanedanı (1736-1795) Üçoklar'ın üstünlüğüne kesin olarak son verdiler. (→ Kayn.)

ÜÇORNATMALI sıf. Org. kim. Üç kez yinelenen bir ornatma tepkimesine uğratılmış bir bileşik için kullanılır.

ÜÇPALALI sıf. Üç palası olan bir pervane ya da bir rotor için kullanılır.

ÜÇPARÇA a. Pantolon, ceket ve bunlara uygun bir yelekten oluşan erkek giysisi.

ÜÇPARÇALI sıf. Zool. Birbirine benzeyen, ya bölütler gibi (tarsusları üçparçalı böcekler) ya da kollar gibi (üçparçalı çiçekörtülü çiçek) sıralanan üç öğeden oluşan.

ÜÇPARMAKLI sıf. Zool. Bir ayağında üç parmak bulunan hayvan için kullanılır.

ÜÇPARMAKLIBILDIRCINGİLLER a. Üyeleri Eski Dünya'da yaşayan ve dış görünüşleriyle bıldırcına benzeyen, hepçil kuşlar familyası. (Kanatları geniş ve kısa, kuyruğu kısadır. Renkli tüylü dişiler çiftleşme gösterileri yaparlar; erkekler kuluçkaya yatar ve yavrulara bakarlar. Çölleri ve bozkırları severler. Çizgili üçparmaklı bıldırcın [*Turnix suscitator*] Doğu Asya'da ve Hindistan'da, üç parmaklı bıldırcına [*Tsylvatica*] İspanya'da rastlanır. Bil. a. *Turnicidae.*)

ÜÇPINAR, Manisa'nın merkez ilçesine bağlı bucak; 7 337 nüf. (1990); 19 köy. Merkezi *Eğriköy*, 2 003 nüf. (1990).

ÜÇPINAR, Konya'nın Bozkır ilçesine bağlı bucak; 8 547 nüf. (1990); 10 köy. Merkezi *Üçpınar*, 2 592 nüf. (1990).

ÜÇRENK a. Fiz. *Üçrenktekniği*, üç ana rengin uygun biçimde bileşiminden yola çıkarak bütün renk duyumlarını oluşturmaya olanak veren tekniklerin tümü. (Üçrenk tekniğini ilk kez Thomas Young tanımlamıştır [1801]; üçrenkli fotoğraf tekniğini 1867-1869 arasında, Charles Cros ve Louis Ducos geliştirmiştir. Renkli televizyonun çalışma ilkesi de üçrenk tekniğine dayanır.)

ÜÇRENKLİ sıf. Foto. **1.** Üçrenk yöntemiyle elde edilen fotomekanik yöntemlerin ürünü bir görüntü ya da bir fotoğraf görüntüsü için kullanılır. **—2.** Herhangi bir rengin basılması için gerekli birincil ışınımların (mavi, yeşil ve kırmızı) göreli niceliklerine ilişkin olan.

—Matbaac. *Üçrenkli baskı*, çok renkli bir orijinale renk ayrımı uygulandıktan sonra elde edilen klişe ya da filmlerle hazırlanan üç baskı kalıbından hareketle gerçekleştirilen basım. (Kalıpların her birine, ana renkler denilen, sarı, macenta ve siyah mürekkepler sürülür.)

—Opt. Üçrenklilik olayı gösteren.

ÜÇRENKLİLİK a. Opt. Bakış açısına bağlı olarak, çeşitli biçimlerde dağılmış üç renk gösteren bir cismin oluşturduğu olay.

ÜÇSEL sıf. Arit. *Üçsel sayı*, $3^m r$ bir tamsayı olacak biçimde bir m doğal tam sayısının var olduğu r oransal sayısı.

ÜÇŞEHİTLER, rumca **Kosil**, G. Kıbrıs rum kesiminde Larnaka ilçesine bağlı köy.

Üçşerefeli cami, Murat II'nin emriyle, Timurtaş Paşazade Ahmet Bey'in denetiminde, Edirne'de yaptırılan cami (1437 / 1438 - 1447); mimarisi ile, Mimar Sinan'ın geliştirdiği klasik cami şemasının öncüsü olarak nitelendirilen önemli bir anıttır. Burada ana mekân yanlarda altıgen ayaklara, giriş ve mihrap yönündeyse duvarlar boyunca dizili altı sivri kemere (ilk kez bu yapıda uygulanmıştır) oturan, 24,10 m çapında büyük kubbe, yanlarda 10,50 m çapında, ikişer küçük kubbe ile örtülmüş, böylece enine dikdörtgen bir plan elde edilmiştir. Önde, ortası şadırvanlı, revaklı bir avlu yer alır.

Üç yandan anıtsal taçkapılarla avluya geçilir. Avlunun dört köşesinde burmalı, kaval yivli, baklava motifli minareler yükselir; G.-B.'daki minare üç şerefelidir ve beyaz taş üzerine kırmızı taştan zikzak motifleriyle süslüdür. Bu minare 67,75 m uzunluğuyla o güne değin gerçekleştirilmiş ve yüksek örnektir. Revak kubbelerinin parlak renkli, kıvrıkdal, rumi, geometrik motifli ve göbekli kalem işlerinin zenginliğine karşılık ana mekân yalındır. Mermer mihrap ve minber sade örneklerdir. Kündekâri tekniğinde işlenmiş kapı ve pencere kanatları çok niteliklidir.

1764 depreminden önemli ölçüde etkilenen cami 1764'te Mustafa III tarafından onartılmıştır.

ÜÇTAŞ a. İki taşıyıcı üzerine yerleştirilmiş taş bir lentodan oluşan megalitik anıt. (İngiltere'deki Stonehange üçtaşları ünlüdür.)

ÜÇTEKER a. **1.** İkisi arkada yer alan üç tekerlekli çocuk bisikleti. **—2.** TRİPORTÖR' ün eşanlamlısı.

ÜÇTEPELER, Batı Anadolu'da, İzmir'

ın 30 km kadar K.-B.'sında, Leukai* antik kentinin kalıntılarının bulunduğu yer.

ÜÇÜL a. Dilbil. Kimi dillerde, tekilden, çoğuldan ve ikilden ayrı olarak "üç" kavramını belirten dilbilgisel sayı.

ÜÇÜNCÜ sıra say. sıf. Üç sayısının belirlediği sırada yer alan kimse ya da şey için kullanılır: *Listede üçüncü kim? Üçüncü katta oturuyor. Genel sıralamada üçüncü oldu.*

—Huk. *Üçüncü kişi*, bir hukuksal işlemin ya da davanın tarafı olmayan kimse. || *Üçüncü kişi yararına sözleşme*, iki kişi arasında yapılan ve borçlunun, sözleşmeye katılmayan üçüncü kişi yararına edimini yerine getirmeyi kabul ettiği, sözleşme. (Kendi adına sözleşme yapan kimse, üçüncü kişi yararına bir borç kabul ettirmişse, o borcun bu üçüncü kişiye ödenmesini isteyebilir. Eğer iki tarafın isteğine örf ve âdete uygunsa, üçüncü kişi veya onun yerine geçenler de borcun ödenmesini kişisel olarak isteyebilirler [Borçlar k. md. 111].)

—İkt. *Üçüncü kesim*, özellikle ticaret, taşımacılık ve hizmetleri (mali etkinlikler, sigortacılık işleri vb.) kapsayan iktisadi etkinlikler kesimi. || *Üçüncü kesimin ağırlık kazanması*, belli tipte bir ekonominin, çok gelişmiş bir üçüncü kesime sahip bir ekonomi olmaya doğru gitmesi.

—Mant. *Üçüncünün olmazlığı ilkesi*, "iki çelişik önermeden biri doğru, öteki yanlıştır" biçiminde dile getirilen ilke (orta terim ya da üçüncü varsayım yoktur).

—Patol. *Üçüncü devre*, birkaç devreye ayrılan hastalıklarda birinci ve ikinci devreden sonra gelen devreye denir ve özellikle frengi hastalığı için kullanılır.

—Sig. *Üçüncü kişi sorumluluk sigortası*, üçüncü kişilerin bedensel ve maddi zararlara uğramasında kusuru bulunan sigortalının hukuksal sorumluluğunu karşılayan sigorta.

—Verg. huk. *Üçüncü zilyede ihbar*, Amme alacakları tahsil usulü hakkında kanuna göre, vergi borcunu ödemeyen yükümlüden vergiyi tahsil edebilmek için, borçlunun üçüncü kişiler elinde bulunan taşınır malları hacziyle ilgili olarak, bu kişilere tahsil dairesince yapılan tebliğ. (Borçlunun üçüncü kişiler elinde bulunan taşınır ya da taşınmaz mallarından, alacak ve haklarından kamu alacağına [vergi borcu] yetecek miktarı haczedilir.)

ÜÇÜNCÜ a. Tekel idaresince üretilen, 68 mm boyunda, 7,75 mm çapında, tokça içimli, en düşük kaliteli türk sigarası.

ÜÇÜNCÜ GÖZKAPAĞI a. Bazı omurgalıların, özellikle de sürüngenlerin ve kuşların gözlerinde orta kesimden yanlara doğru kapanan zar. (Memelilerde üçüncü gözkapağı genellikle ilkeldir, gözün iç kenarında yarım ay biçiminde bir kıvrım oluşturur [örneğin primatlarda].)

Üçüncü Selim, Celal Esat Arseven'le Salah Cimcoz'un birlikte yazdıkları tarihsel piyes. Asıl adı *Selim-i salis* olan piyes ilk kez Mınakyan'ın yönetimindeki Osmanlı dram kumpanyası tarafından sahnelendi (1919) ve büyük bir ilgi topladı. Nurettin Şefkati'nin Üçüncü Selim, Binemeciyan'ın Sultan Mustafa, Mınakyan'ın Alemder Paşa rollerini canlandırdığı, ayrıca Eliza Binemeciyan, Hakkı Necip, Kınar Hanım gibi sanatçıların öbür rolleri paylaştığı yapıt 486 kez oynandı, batı basınında da kendinden söz ettirdi. *Üçüncü Selim* adıyla Devlet (1957-1977) ve İstanbul Şehir (1961) tiyatrolarında temsil edildi.

Üçüncü tiyatro, Devlet tiyatroları genel müdürlüğü'nce Ankara'daki Türk ocağı binasında açılan tiyatro (4 şubat 1956). 1968-1969 dönemi sonuna değin yararlanılan salon, daha önce Devlet konservatuvarı tatbikat sahnesi'nin temsilleri için de kullanılmış, Küçük ve Büyük tiyatroların açılmasından sonra bırakılmıştı (1949).

ÜÇÜNCÜ ZAMAN, a. Yerbil. Kretase' nin sonunda başlayan ve Dördüncü Zaman'ı da içeren, 65 milyon yıl süreli jeolojik zamanın yani SENOZOYİK'in, paleojen ve neojen sistemlerini kapsayan en uzun (63 milyon yıl) bölümü. (Eşanl. TERSİYER.)

ÜÇÜNCÜDÜNYA a. Dünya nüfusunun üçte ikisini oluşturan, genellikle sömürgelikten yeni çıkmış gelişme yolundaki ülkelere verilen ad.

ÜÇÜNCÜDÜNYACI a. **1.** Üçüncüdünya ülkeleri konusunda uzman kişi. **—2.** Üçüncüdünya ülkelerini tutan kişi.

◆ sıf. Üçüncüdünyayla, üçüncüdünya ülkeleri yandaşlığıyla ilgili.

ÜÇÜNCÜDÜNYACILIK a. Siyas. bil. Asya, Afrika, Latin Amerika ve Okyanusya ülkelerinin devrimci potansiyellerine ve uluslararası alandaki rollerine önem veren düşünce akımı.

—ANSİKL. Vietnam savaşı bu ideolojiye katalizatörlük yaptı. Che Guevara üçüncüdünyacılığın simgesi haline geldi. Havana* konferansı bu akımın statüsünü belirledi. Üçüncüdünyacılık ikili bir eleştiri konusu oldu: sağda, batı dünyasının temellerini kökünden yıkmayı amaçlamakla suçlandı; solda, tehlikeli (şiddetin kutsallaştırılması) ve kısıtlayıcı (gruplaşmak isteyen toplumların benzerliklerinin vurgulanması) bir görüş olarak tanındı.

ÜÇÜNCÜL sıf. İkt. *Üçüncül kesim*, özel kesimle kamu kesiminin kesiştiği yerde, sosyal ekonominin kendi mantığına göre gelişen etkinliklerin tümü. (Üçüncül kesim, en başta şirket, kooperatif ve yardımlaşma rejiminde üstlenilen iktisadi nitelikteki etkinlikleri kapsar.)

—Org. kim. Yapısındaki işlevsel OH (ya da X) grubunun üç karbon atomuna bağlı bir karbon atomuna bağlanmış olarak bulunduğu bir alkol, bir türev ya da bir kök için kullanılır. || Yapısındaki azot atomunun üç karbon atomuna bağlı olarak bulunduğu bir amin ya da bir amit için kullanılır. (Eşanl. TERSİYER.)

ÜÇÜNCÜLÜK a. Bir sıralamanın ikincilikten sonraki derecesi: *Okulu üçüncülükle bitirdi. Üçüncülük ödülü.*

ÜÇÜSTÜN a. Mat. Sağ üst yanında üç küçük vurgu (‴) bulunan bir harf için kullanılır. (Bu gösterilişten aynı bir harfle temsil edilen birçok varlığı ayırt etmede ya da üçüncü basamaktan bir türevi göstermede yararlanılır.)

ÜÇÜZ sıf. ve a. **1.** Bir batında dünyaya gelen üç kardeş için kullanılır. **—2.** Üç yanlı, üç kollu, üç parçalı vb.; üçlü: *Üçüzlü şamdan* **—3.** *Üçüz doğurmak*, üçüz çocuğu olmak.

—Bot. Eşit üç parçalı organa denir. || *Üçüz erkekorganlı*, ipçikleri üç ayrı demet halinde kaynamış olan erkekogranlı bitkilere denir.

—Kad. doğ. *Üçüz gebelik*, üç embriyonlu ya da dölütlü gebeliğe denir.

ÜÇÜZLEME a. Ed. Üç bölüme ayrılabilen bir dizenin ritmine denir. (Ör. *Bir ayrılık / bir yoksulluk / bir ölüm* [Halk türküsü].)

ÜÇÜZLÜ sıf. Aynı işlevi gören üç parçadan oluşan: *Üçüzlü şamdan.*

ÜÇÜZSİNİR sıf. Nöroanat. Varol köprüsünün dış yan yüzünden çıkan ve üç ana dala (göz siniri, üstçene siniri ve altçene siniri) ayrıldığı yerde Gasser gangliyonunu oluşturan beşinci çift kafa siniri. (Çene açısı dışında tüm yüzün duyusunu sağlar; ayrıca çiğneme kaslarının hareketine yönelik küçük bir bölümü de vardır.) [Eşanl. TRİGEMİNUS.]

—Nörol. *Üçüzsinir nevraljisi*, üçüzsiniri kısmen ya da tamamen saran ağrılı sendrom. (Eşanl. YÜZ NEVRALJİSİ.) [Bk. *ansikl. böl.*]

—ANSİKL. Nörol. Üçüzsinir nevraljisinin iki büyük çeşidi vardır.

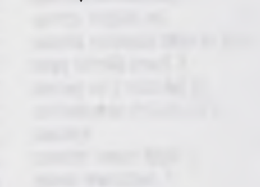
• *Nedeni bilinmeyen nevralji* zaman zaman ağrısız dönemlerle birbirinden ayrılan nöbetler halinde ortaya çıkar. Bu nöbetlerin özellikleri çok belirgindir: çeşitli hareketler (konuşma, yutma) sırasında ya da yüzde bir yere (tetik bölge) hafifçe dokunulunca hasta, genellikle bir elektrik boşalımını andıran ve üçüzsinirin bir, bazen iki dalında yoğunlaşan ani ve keskin bir ağrı duyar; ağrının en şiddetli olduğu anda, yüz kaslarında seyrime ya da yinelenen yüz buruşturmaları gözlenir ve bu tabloya "ağrılı yüz tiki" adı verilir. Ağrı iki ya da üç dakika sonra dinmekle birlikte, hafif bir çevresel uyarıya bağlı olarak biraz sonra iyice başlar.

Bu hastalığın belirgin üç özelliği vardır: *a*) nöbetler arasında hiç ağrı yoktur; *b*) klinik muayene, özellikle duyu açısından hiçbir nesnel bulgu vermez; *c*) nedeniyle ilgili olarak bugüne kadar hiçbir şey saptanamamıştır.

• *Belirtisel nevraljiler* süreklidir ve bazen nöbetlerle gelse bile, bunlar arasında gene de ağrı vardır; ayrıca, sürekli görünür belirtiler de (yüz ya da korneada duyu azalması) bulunur. Bu nevraljiler çeşitli nedenlere bağlı olarak ortaya çıkar: işitme siniri nörinomu, karotis anevrizması, zona, çoklu skleroz.

ÜÇYILLIK sıf. Üç yılda bir yinelenene denir.

Üçüncü Zaman'ın başında kıtaların biçimi ve konumu

—Tarım. *Üçyıllık ekim nöbeti*, üç yıl içinde sıra ile hangi ürünlerin ekileceğini gösteren ekim sırası (örneğin birinci yıl bir "çapa bitkisi", ikinci yıl buğday, üçüncü yıl bir başka tahıl ekimi).

ÜÇÜZYİV a. Mim. Dor üslubundaki bir frizde dikine yerleştirilmiş ve üzerine iki yiv ve iki yarım yiv açılmış, dikdörtgen biçiminde, hafifçe taşkın öğe. (Saçaklık boyunca üçüzyivlerle metopeler almaşık olarak sıralanır.) [Eşanl. TRİGLYPHOS.]

391, 1917-1924 arasında yayımlanan, 19 sayısı Francis Picabia tarafından yönetilen dadacı dergi. New York, Paris, Barcelona kentlerindeki yazarları arasında Georges Ribemont-Dessaignes, Edgar Varèse, Tristan Tzara, André Breton, Louis Aragon, Philippe Soupault vd. anmak gerekir.

ÜÇYÜZLÜ sıf. ve a. Geom. ÜÇDÜZLEMLİ'nin eşanlamlısı.

ÜDEBA çoğl. a. (ar. *edib*'in çoğl. *üdeba*ᶜ). *Esk.* Yazarlar, edipler.

ÜFLEÇ a. **1.** Kaynakç. HAMLAÇ'ın eşanlamlısı. **—2.** Kirli havayı boşaltan ya da temiz hava veren aygıtlara verilen ad.

—Isıbil. Bir buhar kazanı ızgarasının altına, bir gazojene vb. sıkıştırılmış hava göndermeye yarayan aygıt. (Eşanl. KÖRÜK.)

—Kuyumc. Kuyumculukta, ocağa üflemekte kullanılan eğri boru. (Eşanl. HAMLAÇ, KAMIŞÇIK.)

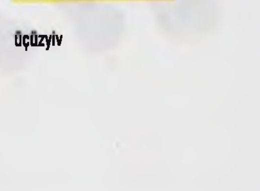
—Tarım mak. Harman makinesinde ve selektörde havayı dışardan çekerek makinenin içine üfleyen ve tanelerin temizlenmesini sağlayan aygıt. (Eşanl. VANTİLATÖR.)

ÜFLEK a. Müz. Bazı çalgılara (fagot, korangle) eklendiğinde dil için ağızlık ve destek işlevi gören kıvrık metal borucuk.

ÜFLEME a. Üflemek eylemi.

—Camc. İçi boş, dar girişli cam eşyaları

üçüzyiv

basınçlı havayla biçimlendirme yöntemi. (Bu işlem, elle üretimde ağızla, mekanik üretimlerde basınçlı havayla yapılır. Üflemeyle içi boş cam üretme tekniğinin kökeni Antikçağ'a kadar uzanır.) [Bk. *ansikl.* böl.] || *Üfleme çubuğu,* üfleme tekniğinde kullanılan, ince, uzun metal boru.
—Elektrotekn. *Manyetik üfleme,* bir manyetik alanla bir elektrik akımı arasında ortaya çıkan ve bir arkı söndürmek ya da değişikliğe uğratmak için yararlanılan etki.
—Isıbil. *Üfleme borusu,* üfleyiciden çıkan havayı ocağa ileten boru.
—Isıt. havld. Sıcak hava dağıtım şebekesinden bir ortama hava vermeye dayanan işlem.
—Kad. hast. *Kimografik tuba üflemesi,* kısırlık halinde Fallop borularının açıklığını incelemeye yarayan teşhis yöntemi. (Dölyatağı ve Fallop borularına verilen karbondioksitin basınç değişikliklerinin grafik olarak kaydından yararlanılır.)
—Metalürj. Kimi katışkı maddelerini gidermek amacıyla eriyik halindeki bir metal banyosuna kuvvetli bir gaz akımı (hava, oksijence zengin hava, arı oksijen) göndermeye dayanan metalürji işlemi. (Çelik, sıvı dökme demirden konvertede oksijen üfleme yoluyla elde edilir.) || *Yeniden üfleme,* çelikhane konverterinde çeliğe istenen özellikler kazandırılamadığında (sıcaklık, bileşim) olağan üflemeden sonra uygulanan ek üfleme işlemi.
—Petr. san. *Bitüme hava üfleme,* içindeki ürünün yaklaşık 200 °C'lık bir sıcaklıkta tutulduğu bir tanka ya da kuleye sıkıştırılmış hava püskürterek bitümü kısmi olarak yükseltgeme. (Üfleme işlemi, yumuşama noktasını yükselterek bitümün kalitesini iyileştirir.)
—Fed. *Akciğer üflemesi,* akciğerlere basınçlı hava ya da oksijen verilerek gerçekleştirilen yapay solunum.
—Tıp. Teşhis ya da tedavi amacıyla bedenin doğal bir boşluğuna hava ya da gaz verilmesi.

◆ Müz. *Üfleme çalgılar,* senfoni orkestrasında ve oda müziğinde, bir hava haznesinin titreşimi sayesinde ses veren çalgıları belirten ad. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Camc. Üfleme tekniğinde, üfleme çubuğu pota içindeki erimiş cama daldırılır, boru döndürülerek ucunda cam toplanması sağlanır. Potadan dışarı alınan boru bir yandan döndürülürken, bir yandan da içine hava üflenerek cüm kütlesinin ortasında bir hava boşluğu oluşturulur. İstenilen biçimlerde hazırlanan kalıpların içine konulan camın içine üfleme sürdürülerek, kalıbın formunu alması sağlanır. Sonra kalıptan çıkarılan cam soğumaya bırakılır; ağzı kesilerek biçimlendirilir.
—Müz. *Üfleme çalgılar.* Telli ve vurma çalgıların karşıtı olarak, organolojide "aerofon" denen bu çalgılar *tahtaları* ve *bakırları* kapsarlar.

Fransa üfleme çalgı yapımında, dünya sıralamasında birinci yeri alır. Bu gelenek, açık hava müziğinin krallık eğlencelerinde önemli bir yer tuttuğu François I dönemine kadar uzanır. Henüz o dönemde zanaatçılar oradaki tahta tornacıları loncasının koruması altına girmek amacıyla Paris'e ya da La Couture-Boussey ve İvry-la-Bataille bölgelerine yerleştiler. Bu komünlerde, XVII. ve XVIII. yy.'larda yaptıkları işler temel nitelik taşıyan, flüt, obua, klarinet yapımcısı büyük aileler (özellikle Hotteterre*'ler) yetişti. En gözde boru ve korno yapımcılarından biri olan Joseph Raoux'nun (1725-1800) atölyesi de Paris'teydi. XIX. yy.'da endüstri devriminden sonra yapımevleri Seine (Mantes-la-Ville) ya da Paris'in kuzey doğusundaki la Marne yakınlarında (Château-Thierry) öbekleştiler.

Ürettiği en nitelikli ve pahalı çalgıların %70'ini ihraç eden Fransa el işçiliğine sahip ender ülkelerden biri olmayı sürdürür.

• *Klarinetin yapımı.* Her çalgının kurguda birleşen tahta (çalgının gövdesi) ve metal (anahtarlar) bölümleri değişik yapım evreleri izler.

Tahtanın işlenmesi. Dörtgen tahta parçaları (*Dalbergia melanoxylon,* bir abanoz türü) önceden kesilmiş ve üzerlerine koruyucu bir kat parafin sürülmüş olarak gelirler. Kabaları alındıktan ve delindikten sonra ambarlarda istif edilir ya da fırınlarda kurutulurlar. Dörtgen tahtaların klarinet eklentilerine dönüşmesi, üzerinde "çıkıntılar"ın yer alacağı faturaların tornada işlenmesiyle başlar. Bunlar freze bıçağıyla yapılır ve delindikten sonra, halkalar ya da parmaklarla kapatılacak olan deliklere dönüşürler. Zıvana dilleri de tornada yapılırlar. Sonra tahta cilalanır, zıvana dilleri mantarla kaplanır, metal halkalar iç içe geçirilir ve ses borusu büyütülür.

Çalgı eklentileri, boyandıktan sonra delinir. Bu işlem, -gabarı işlevi gören- çelik silindirleri olan makineler ve özel freze bıçaklarıyla gerçekleştirilir. Tüm delikler, yani nota delikleri ve çalgının gövdesine takılacak küçük topların (anahtar eksenlerinin destekleri) gireceği delikler oluşturulur. Bu topların takılması yayların, sonra da anahtarların yerleştirilmesini sağlar. Tüm bölümleri denetlendikten sonra birleştirilen, klarinetin sırtında sekizli anahtarları, başparmak dayanağı ve beke bağlı dil bulunur.

Anahtarların yapımı. Anahtarlar alman gümüşü levhalarda matkapla oyulur ve dövme presten geçip biçim kazanırlar. Frezelenip pahlandıktan sonra elle törpülenirler. Kapsüller, halkalar, menteşeler kaynakla birleştirilir. Parlatıldıktan sonra bu anahtarlar elektroliz yoluyla gümüş ya da nikelle kaplanır ve tampon takılıp çalgıların gövdelerine yerleştirilir.

ÜFLEMEK gçz. f. Soluğu dudakları büzerek hızla dışarı vermek: ***Daha hızlı üfle.***

◆ g. f. **1.** *Bir şeyi üflemek, (bir şeyi) bir şeye doğru üflemek,* soluğu ona doğru yöneltmek: *Üfleyip mumu söndürmek. Çorba çok sıcak üfleyerek iç. Üfle de ateş canlansın. Tentürdiyot sürerken yarayı üflemek. Sigaranın dumanını bir kimsenin yüzüne üflemek.* **—2** *Ses veren bir aygıtı üflemek,* onu çalmak: *Bütün gücüyle düdüğünü üfledi. Boru çalabilmek için önce üflemeyi öğrenmek.* **—3.** Okuyup üflemek → OKUMAK.
—Petr. san. *Hava üflemek,* bir ürüne (örneğin bitüm) sıkıştırılmış hava akımı püskürtmek.

◆ **üflenmek** edilg. f. Üflemek eylemi yapılmak.
—Şekerc. *Üflenmiş şeker,* dekoratif şekiller elde etmek için içine bir tüp yardımıyla hava üflenen, pişmiş ve top haline getirilmiş şeker kütlesi.

◆ **üfletmek** ettirg. f. Üflemek eylemini yaptırmak.

ÜFLEMELİ sıf. Senfoni orkestrasında ya da oda müziğinde, hava titreşimiyle çalınan çalgılar için kullanılır.
—Isıbil. *Üflemeli ocak,* yakma havasının bir vantilatörle oluşturulan bir üstbasınçla (bu basınç, yakıt katmanın direncini bu havayla kırar) ocak içine gönderildiği ocak. (Genellikle, havanın bir bölümü bu katmanın üzerine büyük bir hızla üflenir. Mekanik ocakların büyük bir bölümü üflemeli olmakla birlikte, "üflemeli ocak" terimi özellikle mekanik donanımı yalnız vantilatörle sınırlı olan ocaklar için kullanılır.)

ÜFLENMEK → ÜFLEMEK.

ÜFLETMEK → ÜFLEMEK.

ÜFLEYİCİ a. Tıp. Gırtlağa ve burun deliklerine ya da herhangi bir boşluğun içine hava ya da toz püskürtmeye yarayan alet.
—Dy. Buharlı lokomatiflerde, duman kutusu içinde bulunan ve silindirler buharla beslenmediğinde, buharı egzosa gönderərek iyi bir çekim sağlamaya ve dumanın geri tepmesini önlemeye yarayan düzenek.
—Teknol. Bir akışkanı, özellikle havayı harekete geçiren bir aygıt. bir düzenek için kullanılır.

ÜFTADE sıf. (fars. *üftāde*). *Esk.* Düşmüş, düşkün.

◆ a. Gönül vermiş, âşık.

ÜFTADE, asıl adı **Mehmet Muhittin,** türk mutasavvıf, şair (Bursa 1477 - *ay. y.* 1580). İpekçi (kazzaz) çıraklığı yaparken bayrami şeyhi Hızır Dede'ye (öl. 1494) bağlandı. Müezzinlik, imamlık yaptı; Bursa'da Ulu cami ve Emir Sultan'ın kurduğu Kübreviye tekkesi'nde vaaz verdi. Şeyhinin ölümünden sonra halvetiliğin celvetilik kolunu kurdu. Halifeleri arasında Bursa'da kadılık ve müderrislik yapan Üsküdarlı Aziz Mahmut Hüdai de bulunuyordu; yapıtlarını *(Nasihat, İrşatname, Vakıat)* da o derledi. *Divan*'ında yer alan ilahileri celveti tekkelerinde okunmuştur.

ÜFTADEGÂN çoğl. al. (fars. *üftāde*'nin çoğl. *üftādegān*). *Esk.* **1.** Düşkünler, zavallılar. **—2.** Âşıklar.

ÜFTADEGİ a. (fars. *üftāde* ve ar. *-ī*'den *üftādegī*). *Esk.* **1.** Düşkünlük, zavallılık. **—2.** Âşık olma.

ÜFTAN sıf. (fars. *üftāden*'den *üftān*). *Esk.* Düşen.

◆ be. **1.** Düşerek, düşmek suretiyle. **—2.** *Üftan ü hizan,* düşe kalka.

üfleme çalgılar Klarinet yapımının evreleri. 1. Dikdörtgen tahtalar (abanozun bir türü olan *Dalbergia melanoxylon*); 2. Kabaların alınması. Dikdörtgen tahtaların delinmesi ve faturaların tornalanması; 3. Çıkıntıların tornalanması. Ses deliğinin açılması. Kalak ve varilin kabalarının alınması; 4. Zıvana dillerinin yapımı ve halkaların iç içe geçmesi; 5. Ses deliğinin tamamlanması. Ayarlama; 6. Küçük topların takılması; 7. Anahtarların montajı; 8. Klarinetin montajı. Tamamlama.

ÜFUL, -lü (ar. *üfûl*). *Esk.* **1.** Batma, sönme. **—2.** Ölme. **—3.** *Üful etmek, eylemek,* sönmek, yok olmak, ölmek.

ÜFULE a. (ar. *üfûle*). *Esk.* Görev, vazife, fonksiyon: *"... daha az münevver devirlerde o kadar muvaffakiyetle ifâ ettiği bu uf' uleyi artık zi-kıymet ma'derlerden kaldırmak icab ettiğini gösteriyor"* (Ahmet Muammer ve Şükrü Kaya).

ÜFULEVİ sıf. (ar. *üfûle* ve *-î*'den *üfûlevî*). *Esk.* Görevle ilgili.

ÜFÜRMEK g. f. **1.** Nefesi hızla dışarı vermek, üflemek: *Sigarasının dumanını yüzüme üfürdü.* **—2.** Bir hava akımı, bir esintiyle yerinden uzaklaştırmak: *Rüzgâr yerden kaldırdığı tozları pencereden içeri üfürüyordu.*

◆ gçz. f. Bir esintiden söz ederken, esmek, açık bir yerden içeri girmek: *Bütün pencerelerden rüzgâr üfürüyor.*

ÜFÜRTÜCÜ sıf. Anat. *Üfürtücü kas,* üfürüldüğü zaman ağzı enlemesine geren yanak kası.

ÜFÜRÜCÜ a. Tarım mak. Biçerdöverin çıkış bölümünde bulunan ve yavaş yavaş dönerek samanı savuran palaların tümü.

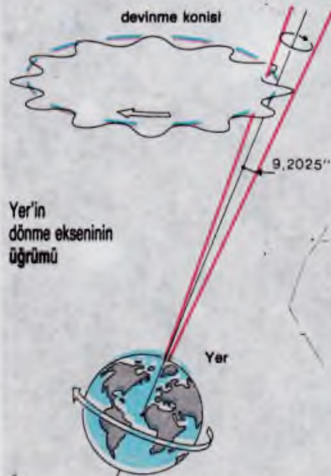
ÜFÜRÜK a. **1.** Üfürülerek verilen soluk. **—2.** Üfürükçülerin, okuduktan sonra hastanın üzerine üfürdükleri soluk; arpağ.

ÜFÜRÜKÇÜ a. Maddi çıkar sağlamak amacıyla hastaları okuyup üfleyerek iyi edeceği savında bulunan kişi.
—ANSİKL. Folk. Anadolu folklorunda üfürükçünün, bir hastalığı sağaltmak sözkonusuysa dua ve dilekleri hastanın vücuduna yayma; doğaüstü varlıkların gücü sözkonusuysa onları bazı etkileyici dua ve sözlerle ürkütme gibi bir işlevi olduğuna inanılır. Nefes de üfürükle aynı anlamdadır. Üfürükçü sözü, çeşitli akıl ve bilim dışı yöntemlerle cahil kişileri aldatan, sömüren anlamında kötüleyici bir anlam kazanmıştır; bununla birlikte bugün de bazı yörelerde çocuğu olmayan, cin çarptığına inanılan, doğaüstü güçlerce hasta edildiği sanılan vb. kimseler üfürükçüye başvurmaktadır.

ÜFÜRÜKÇÜLÜK a. Üfürükçünün işi.

ÜFÜRÜM a. Tıp. Bedenin çeşitli kısımlarının kulakla muayenesi sırasında algılanan normal ya da patolojik ses.
—ANSİKL. Tıp. *Akciğer üfürümleri. Boru sesli üfürüm* akciğerde bir dolgunluk (örneğin zatürree) bulunduğunu gösterir. *Plevra üfürümü* ise plevra içinde toplanan sıvıların üst sınırında algılanır. *Boşluk üfürümü* bazen bir dolgunluk alanı içinde bir boşluğun bulunduğu zaman duyulur. *Küp üfürümü* pnömotoraksa özgüdür.
• *Etene* ya da *dölyatağı üfürümü.* Gebeliğin dördüncü ayına doğru, karın bölgesinin kulakla muayenesi sırasında algılanır.
• *Dolaşım sistemi üfürümleri. Atardamar üfürümleri,* stetoskobun kenarı atardamar üzerine bastırıldığında, her diyastolda algılanır; bir daralmanın ya da bir anevrizmanın belirtisidir. *Toplardamar üfürümleri* süreklidir ve ağır kansızlıklarda, boyun bölgesinde duyulur.
• *Kalp üfürümleri.* Sık duyulan *anorganik üfürümler* herhangi bir kalp lezyonu olmaksızın ortaya çıkar. Yalnız sistolda duyulur ve solunum çevriminin evresine ve hastanın konumuna göre değişir. *Organik üfürümler* bir kapak lezyonu ya da kalbin çeşitli boşlukları arasında anormal bir ilişki sözkonusu olduğunda ortaya çıkar. *"İşlevsel" olarak adlandırılan üfürümler* triküspit ya da mitral kapakçıklarda bir kapanma hatasına yol açan sağ ya da sol kalp yetersizliğinde gözlenir. Tedaviyle karıncık yetersizliği kaybolur kaybolmaz üfürüm da ortadan kalkar.

ÜĞRÜM a. Gökbil. Yer'in dönme ekseninin, ortalama konumu çevresinde yaptığı ve devinme hareketine eklenen, dönemsel nitelikli küçük hareket. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Biyol. Bitkisel bir eksenin (sap, kök, dal) ya da bir yaprağın ucunda silindirik kısımlardaki çeşitli büyütken dokuların eşitsiz büyümesi yüzünden meydana gelen sarmal hareket. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Fizs. mekan. Cayroskop hareketi yapan bir cismin, genellikle bir yalpa hareketi yapan dönme ekseninin, bu eksenin ortalama konumu çevresinde yaptığı küçük hareket. (Eşanl. NÜTASYON.)
—Geom. *Üğrüm açısı,* Euler açılarından biri. (Eşanl. NÜTASYON AÇISI.)
—ANSİKL. Biyol. Kök üğrümü hemen bütün türlerde görülür ve sap üğrümü daha çok sarılgan* bitkilerde (sarmaşık) belirgindir. Üstten bakıldığında sapın tepesi, saat ibresinin ters yönünde bir çember (şerbetçiotu) ya da elips çizer (dövülmüşavratotu) ya da saat ibresi yönünde dolanır *(tamus).* Dolanma genliği türlere göre değişir (*cereus* için 1 mm; şerbetçiotu için 20 cm; *ceropegia* için 1,50 m); dolanma hızı da çok değişiktir: 20 °C sıcaklıkta fasulye için 1 s 30 dk; *roxburghia* için 24 s. Üğrüm, bir desteğin bulunmasını kolaylaştırır; bitki bulduğu o desteğe haptotropizmle sarılır.
—Gökbil. Üğrüm, 1748'de ingiliz gökbilimci Bradley tarafından keşfedildi. Yer yuvarı homojen bir küre olmadığından Güneş ve Ay'ın, Yer'in ekvatoral şişkinliği üzerinde meydana getirdiği kuvvetler, gezegenin dönme ekseninin uzayda sabit bir doğrultuya sahip olmasını engeller. Bunun sonucu olarak da, ekvator içindeki tutulumun çıkış düğümü (ilkbahar noktası ya da γ noktası denir), tutulum üzerinde sabit kalmaz ve tutulumun eğikliği, yani ekvator ile tutulumun yaptığı açı zaman boyunca değişir.
Mekanik, γ noktasının hareketlerini ve tutulum eğikliğinin değişimlerini hesaplamayı sağlar. Zamanın fonksiyonları, zamanla artıp azaldıkları için yüzyıllık denilen terimler ile dönemsel terimler içerir. Yüzyıllık terimlerin belirttiği olaylara *devinme,* dönemsel terimlerle gösterilen olaylara da *üğrüm* denir. Belirli bir anda, devinme olayı etkisindeki γ noktası, tutulum üzerinde, ortalama konum denilen belli bir konumda bulunur; ama üğrümü de göz önüne almak gerektiğinden, gerçekte, γ noktası, gerçek konum denilen bir konumda yer alır. Ortalama γ noktasını, gerçek γ noktasına bağlayan tutulum yayına, boylamda üğrüm adı verilir. Aynı şekilde, gerçek eğiklik ile ortalama eğiklik arasındaki farka da eğiklikde üğrüm denir. Boylamda üğrüm ile eğiklikde üğrüm, süresi birkaç gün ile hemen hemen yirmi yıl arasında değişen çok sayıda dönemsel terimlerin toplamı olarak ifade edilir. Temel terim, yaklaşık 18,6 yıllık bir döneme denk düşer; bu süre, tutulum üzerindeki Ay yörüngesi çıkış düğümünün, gökyüzünde bir dolanım yapması için gerekli zamandır. Bu terimin genliği, boylamda üğrüm için 17,199 6", eğiklikde üğrüm için 9,202 5" dir.
Üğrüm kuramı, Yer'in katı olduğu varsayılarak yapılmış ve bu varsayım 1984'e dek Woolard kuramında kullanılmıştır. Bu tarihten sonra, Uluslararası gökbilim birliği, J. Wahr ve Kinoşita'nın 1980'de yayımlanan ve "katı olmayan Yer" modelini içeren kuramını kullanma kararı aldı. Bu kuramda, boylamda üğrüm ile eğiklikde üğrümün her birine ait 106 dönemsel terim bulunmaktadır.
Üğrüm, bir yıldızın göksel koordinatlarını (bahar açısı ve yükselim) değiştirir. Devinimin etkisi altında, bir yıldızın belli bir andaki koordinatları, o tarihe ait ortalama koordinatlar adını alır; üğrümün dikkate alınmasıyla yapılan düzeltmeler sonucu bu koordinatlara, o tarihe ait gerçek koordinatlar denir.

ÜHCİYYE ya da **ÜHCÜVVE** a. (ar. *hicv*'den *ühciyye, ühcûvve*). *Esk.* **1.** Yerilecek durum, söz, yazı vb. şey. **—2.** Yerme, taşlama.

ÜHKÛME a. (ar. *ühkûme*). *Esk.* Alaycı söz ya da tavır.

-ÜK → -K.

-ÜL → -IL.

ÜLEŞ a. Pay.

ÜLEŞİLME a. Üleşilmek eylemi.

ÜLEŞİLMEK → ÜLEŞMEK.

ÜLEŞME a. Üleşmek eylemi.

ÜLEŞMEK g. f. *Bir şeyi üleşmek,* onu bir kimseyle ya da kişilerden söz ederken, aralarında bölüşmek: *Kazandıkları parayı üleşmek. Ganimetleri üleşmek.*

◆ **üleşilmek** edilg. f. Bölüşülmek, paylaşılmak.

◆ **üleştirmek** ettirg. f. Bir şeyi, iki ya da daha çok kimseye pay edip dağıtmak, bölüştürmek.

◆ **üleştirilmek** edilg. f. Bölüştürülmek, pay edilmek.

ÜLEŞTİRİLME a. Üleştirilmek eylemi.

ÜLEŞTİRİLMEK → ÜLEŞMEK.

ÜLEŞTİRİM a. Üleştirmek, paylaştırmak eylemi ve biçimi.

ÜLEŞTİRME a. Bir şeyi pay ederek dağıtmak eylemi.
—Dilbil. *Üleştirme (sayı) sıfatı,* sayı sıfatlarının -(ş)ar[-(ş)er] eki getirilerek yapılan ve bir paylaşımı bildiren biçimi: *Herkese ikişer elma düştü. Üçer kalem.*

ÜLEŞTİRMEK → ÜLEŞMEK.

ÜLEŞTİRMELİ sıf. Bir üleştirime ilişkin.

ÜLEYS EBU ABDULLAH Mağribli, arap fıkıh bilgini (Kahire 1217 - *ay. y.* 1299). Faslı bir ailedendi. Kahire'de öğrenim gördü; 1255'ten başlayarak Ezher medresesi'nde ders okuttu. 1270'te malikilerin meşihat makamına getirilerek fetva vermeye başladı. *Feth ül-ula* adlı bir fetva kitabı vardır. Öteki yapıtları: *Mineh ül-celil, Tedrib ül-müptedi ve tezkiret ül-müntehi.*

ÜLFET, -ti a. (ar. *ülfet*). *Esk.* **1.** Alışma, kaynaşma. **—2.** Görüşme, konuşma. **—3.** Arkadaşlık, dostluk. **—4.** *Ülfet etmek,* görüşmek, konuşmak, kaynaşmak, alışmak. **—5.** *Ülfet-ger,* arkadaşlık eden.

ÜLGEN (Mehmet Ali), türk asker (İstanbul 1887 - *ay. y.* 1952). Bahriye mektebi'ni bitirdi (1905). Okul gemisi (1925), Yedek filo komutanlıklarına (1934) atandı. Milli savunma bakanlığı deniz müsteşarlığına getirildi (1940). İlk Deniz kuvvetleri komutanı oldu (1949-1950).

ÜLGEN (Ali Saim), türk mimar, restoratör (İstanbul 1914 - *ay. y.* 1963). İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi mimarlık bölümü'nü bitirdi (1938). Aynı fakültenin Mimarlık tarihi ve şehircilik kürsüsü'nde asistan oldu. Bir ara burslu olarak Almanya ve Fransa'ya gitti. Dönüşünde Eski

eserler ve müzeler genel müdürlüğü anıtlar şubesi müdürlüğüne atandı. Daha sonra Vakıflar genel müdürlüğü abide ve yapım işleri dairesi'nde uzman müşavirlik yaptı. Ankara Dil ve tarih-coğrafya fakültesi'nde sanat tarihi dersleri verdi. İstanbul, Trakya ve Anadolu'da pek çok anıtın onarımını gerçekleştirdi (İstanbul Süleymaniye külliyesi, Hacıbektaş Hacıbektaş külliyesi, Konya Sırçalı mescit ve Karatay medresesi, Seyitgazi Seyitbattalgazi külliyesi, Kudüs Kübbetüssahra vd.). Atatürk'ün emriyle Mimar Sinan'ın yapılarının rölövelerini hazırladı. Çeşitli dergilerde yayımlanmış makalelerinin yanı sıra *İstanbul ve eski eserler* (1933), *Fatih devrinde İstanbul* (1939), *Türk anıtları* (1946) gibi eserleri vardır.

ÜLGEN (Meray), türk karikatürcü (Akşehir 1941). İstanbul İktisadi ve ticari ilimler akademisi'ni bitirdi. Türkiye milli talebe federasyonu'nca düzenlenen karikatür (1966) ve 4. Hisar çizgi film (1970) yarışmalarında birincilik kazandı. Güncel ve siyasal olayları yansıtan karikatürleriyle tanındı. 1970'lerden beri çalışmalarını Almanya'da sürdürüyor. *Allemeine Lieblinge* adlı bir albüm yayımladı (1986).

ÜLGENER (Mehmet Fehmi) → MEHMET FEHMİ EFENDİ Safranbolulu.

ÜLGENER (Sabri), türk iktisatçı (İstanbul 1911 - *ay. y.* 1983). İstanbul Üniversitesi hukuk fakültesi'ni bitirdikten sonra aynı fakültede kurulan İktisat ve içtimaiyat enstitüsü'nde asistan olarak çalışmaya başladı (1933). Neumark, Kessler, Röpke, Rustow gibi profesörlerle çalışan Ülgener, 1937'de doktorasını verdi; 1941'de doçentliğe yükseldi. 1946'da Amerika'ya giderek profesör J. Schumpeter ve profesör A. Hansen'in yanında çalıştı, yurda dönüşünde profesör oldu (1948). Yapıtları: *İktisadi inhitat tarihimizin ahlak ve zihniyet meseleleri* (1951), *Tarihte darlık buhranları ve iktisadi muvanesizlik meselesi* (1951), *İktisat dersleri* (1952), *Milli gelir, istihdam ve iktisadi büyüme* (1962), *İktisadi büyümenin ahlak ve zihniyet dünyası* (1981), *Dünü ve bugünü ile zihniyet ve din -islam, tasavvuf ve çözülme devri iktisat ahlakı* (1981), *Zihniyet, aydınlar ve izmler* (1983), *Darlık buhranları ve islam iktisat siyaseti* (1984).

ÜLGER ya da **ÜLKER** a. Kadife, şeftali vb. üzerinde bulunan ince yumuşak tüy.

ÜLKE a. **1.** Bir ulusa ait, coğrafi bir bütünlük oluşturan ve sınırlarla belirlenmiş topraklar; memleket: *Yabancı ülkeleri gezmek. Ülkesini savunmak.* **—2.** Devlet: *Kapitalist ülkeler. Doğu bloku ülkeleri. Üçüncü Dünya ülkeleri.* **—3.** İklimi, verimliliği vb. özellikleri bakımından ele alınan bölge; memleket: *Sıcak ülkeler. Bu kurak ülkelerde geçim koşulları çok ağırdır.* **—4.** Bir tamlayanla, bir şeyiyle özellik kazanan bölge, kent, memleket; vatan: *Burası bir şarap ülkesi. Müzik ülkesi. Özgürlük ülkesi.* **—5.** Bir ülkede yaşayanların, bir ulusun ekonomik ve toplumsal güçlerinin tümü: *Cumhurbaşkanı tüm ülkeye sesleniyor. Bir ülkenin kalkınması.* **—6.** *Ülke açmak,* savaşarak bir ülkeyi almak, fethetmek. || *Ülke çapında,* bütün ülkeyi içine alacak biçimde.

—Postc. *Ülke kodu,* mektuplar ve öteki posta gönderileri üzerine alıcı adresiyle birlikte gideceği ülke adının önüne göndericiler tarafından yazılan numara. (Türk posta kodu beş rakamlıdır.) || Uluslararası otomatik telefon görüşmelerinde şehir kod numarası ve abone numarasından önce çevrilmesi gereken her ülkeye verilen numara.

—Tar. *Deniz ülkesi,* bataklıklarıyla ayaklanmacılar için bir barınak oluşturan, Basra körfezi yakınlarındaki Aşağı Mezopotamya bölgesi. (Burası Urukuga hanedanının [İ.Ö. 1735'e doğr. 1530] ve Bit-Yakin Kaldeliler'inin [İ.Ö. IX.-VII. yy.] topraklarıydı.)

—Uluslarar. huk. Bir devletin egemenlik hakkını kullandığı yeryüzü parçası. (Coğrafya bakımından bir bütünlük gösterebileceği gibi, ayrı ayrı parçalardan da oluşabilir. Coğrafya bakımından nasıl olursa olsun, uluslararası hukuk bakımından devletin ülkesi, tek bir bütün sayılır.)

ÜLKEDIŞILIK a. Uluslarar. huk. Kimi kişileri bulundukları devletin yargı denetiminin dışında tutan bağışıklık.

—ANSİKL. Ülkedışılık kuramı, batı ülkelerinin vatandaşlarını "hıristiyan olmayan" ülkelerin yargı denetimi dışında tutan "kapitülasyon" rejimlerini meşrulaştırmak amacıyla ortaya atıldı. Ülkedışılık varsayımı (yasaların ülkeselliğinin dışında bırakma) büyükelçiliklerin durumunu hukuksal bir temele oturtmak için de kullanıldı; büyükelçilikler temsil edilen devletin topraklarının bir parçası olarak görüldü. Bu varsayımlar bugün geçerli olmaktan çıkmıştır. Bağışıklıkların kökeni örf ve âdete ya da sözleşmelere dayanır; temelleri kamu hizmeti kuramı içindedir; devlet temsilcilerinin, bulundukları ülkede görevlerini yerine getirmek için serbestçe çalışabilmeleri herkesin yararına olan bir durumdur.

ÜLKEN (Hilmi Ziya), türk felsefeci ve yazar (İstanbul 1901 - *ay. y.* 1974). İstanbul Erkek lisesi'ni (1918) ve Mülkiye mektebi'ni (1921) bitirdikten sonra aynı yıl Edebiyat fakültesi beşeri coğrafya bölümü'ne asistan oldu. Asistanlıktan kendi isteği ile ayrılarak 1933'e kadar çeşitli liselerde öğretmenlik yaptı; Milli eğitim bakanlığı'nda değişik görevlerde bulundu. Aynı dönemde yayımladığı *Umumi içtimaiyat* ile *Türk tefekkürü tarihi* adlı iki yapıt Atatürk tarafından beğeniyle karşılandı ve bilimsel çalışmalarda bulunmak üzere Almanya'ya gönderildi (1934). Türkiye'ye dönüşünde İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi türk tefekkür tarihi kürsüsü'ne doçent olarak atandı (1935). Felsefe (1940), sosyoloji (1942) ve sanat tarihi profesörü (1944) oldu. Ordinaryüs profesörlüğe yükseldi (1957). 147 öğretim üyesi ile birlikte İstanbul Edebiyat fakültesi'ndeki görevinden alındıysa da Ankara Üniversitesi İlahiyat fakültesi'ndeki ek görevinde bırakıldı (ekim 1960). 147 öğretim üyesine görevleri geri verildiğinde yalnızca Ankara'daki görevini sürdürdü ve 1973'te emekli oldu.

Ülken, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet dönemine geçişte çok yönlü, tipik bir türk aydını olarak kabul edilir Başta felsefe olmak üzere sosyal bilimlerin hemen her dalıyla uğraştı ve bu konularda çok sayıda yapıt verdi. Anadolu'yu esas tutan türk ulusçuluğunu savundu.

Uzun süre Edebiyat fakültesi tarafından çıkartılan *Sosyoloji dergisi*'nin yöneticiliğini yapan, *İnsan* dergisini yayımlayan (1938-1943) Ülken'in başlıca yapıtları; *Umumi içtimaiyat* (1931), *Türk tefekkürü tarihi* (2 c, 1932-1933), *İnsani vatanperverlik* (1933), *Telifçiliğin tenakuzları* (1933), *Uyanış devrinde tercümenin rolü* (1935), *Türk mistisizmini tedkike giriş* (1935), *İçtimai doktrinler tarihi* (1940), *Ziya Gökalp* (1942), *Dini sosyoloji* (1943), *İçtimai üst yapı olarak hukuk tetkiklerine giriş* (1943), *İslam düşüncesi* (1946), *Milli ve tarih şuuru* (1948), *Tarihi maddeciliğe reddiye* (1951), *Sosyolojinin problemleri* (1955), *Veraset ve cemiyet* (1957), *Siyasi partiler ve sosyalizm* (1963), *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi* (2 c, 1966), *Eğitim felsefesi* (1967), *İslam felsefesi* (1967), *Varlık ve oluş* (1968), *İlim felsefesi* (1969); romanları: *Yarım adam* (1942), *Posta yolu* (1942); denemeleri: *Aşk ahlakı* (1931), *Şeytanla konuşmalar* (1943). [→ Kayn.]

ÜLKER, Boğa takımyıldızı içinde yer alan ve kimi kez *Civciv kafesi* de denilen, açık yıldız kümesi, Bu kümede, çıplak gözle, genellikle 6, kimi kez de 7-10 yıldız ayırt edilir. El dürbünüyle bu sayı otuzu aşar. Güçlü teleskoplara monte edilen fotoğraf aygıtlarıyla 3 000'den fazla yıldız saptanmıştır. 410 ıy uzakta yer alan ve yaklaşık 30 ıy çapındaki bu küme, gökbilimsel ölçeğe göre, çok genç olan (yaşları yaklaşık 60 milyon yıl) ve ilk kez 1859'da gözlemlenmiş geniş bir bulutsuyla kaplı sıcak yıldızlardan oluşur. Çok eski çağlardan beri Kaldeliler, Mısırlılar ve Çinliler tarafından gözlemlenen bu topluluğun temel yıldızları günümüzde, yunan mitolojisinden alınmış adlarla tanınır; Alkyone (Boğa'nın en parlak η yıldızı), Maia Merope, Elektra, Taughete, Atlas, Asterope, Pleione ve Kelaiono. İ.Ö. III. yy.'da yunan şairi Aratos tarafından konan bu adlar, Atlas'ın kızlarının adıdır; Atlas'ın kendi adı ile karısının adı olan Pleione XVI. yy.'da bunlara eklenmiştir. (Eşanl. PLEİADES.)

ÜLKER fırtınası, genellikle 22 mayısta, bazı takvimlere göre de 21-23 mayıs arasında meydana gelen sayılı fırtına. İstatistiksel araştırmalara göre gerçekleşme olasılığı % 13.

ÜLKERDÖNÜMÜ fırtınası, takvimlere göre genellikle 29 kasımda bazı yıllarda 30 kasımda meydana gelen sayılı fırtına. İstatistiksel araştırmalara göre gerçekleşme olasılığı % 43.

ÜLKESEL sıf. Bir ülkeye ilişkin.

ÜLKESELLİK a. Ülkeye ilişkinlik.

—Huk. *Yasaların ülkeselliği,* bir yasanın, kökeni ne olursa olsun, ülkedeki tüm kişi-

Ülker kümesi

IPS - P. P. P. kol.

lere uygulanmasını öngören öğreti. (Kanunların mülkiliği de denir.)

ÜLKÜ a. Bir kimsenin, bir topluluğun yüksek amaçlarına uygun olduğu düşünülen ve ulaşmayı istediği amaç olarak alınan zihinsel, ahlaksal, siyasal değerler bütünü; ideal.

Ülkü, Ankara Halkevi adına, Nusret Kemal Köymen'in imtiyaz sahibi olduğu aylık fikir ve edebiyat dergisi. Şubat 1933 - aralık 1949 arasında 270 sayı yayımlanan derginin adı, Atatürk tarafından belirlenmişti. CHP'nin altı okuyla simgelenen ilkeleri halk kitlelerine yaymaya ve benimsetmeye yönelik bir yayın politikası izleyen *Ülkü*'de edebiyat, dil, tarih, güzel sanatlar, toplumbilim, felsefe, ekonomi, köycülük, tarım, halkbilim vb. konular işlendi, ayrıca halkevlerine ilişkin haberler yer aldı. Recep Peker, Dr. Reşit Galip, Ahmet Ağaoğlu, Ahmet Hamdi Tanpınar, Mustafa Nihat Özön, Ahmet Kutsi Tecer gibi tanınmış yazar ve siyaset adamlarından başka zamanın genç şairleri (Ceyhun Atuf Kansu, Cahit Sıtkı Tarancı, Behçet Kemal Çağlar vb.) ve araştırmacılarının (Suut Kemal Yetkin, Sami N. Özerdim, M. Şakir Ülkütaşır vb.) ilk ürünleri de bu dergide çıktı.

Ülkü ocakları dernekleri, 1960'lı yılların ortalarından başlayarak MHP tarafından oluşturulan eylemci gençlik örgütlerinin adı. Özellikle demokratik ve solcu kesimlere karşı vurucu bir güç niteliği taşıyan, aynı zamanda tarafsız kitleler üzerinde etkili olmayı amaçlayan Ülkü ocakları, o günlerin siyasal ortamı içinde, gittikçe tırmanan şiddete başvurdu. MHP'ce silahlı militan yetiştirmek üzere açılan kamplarda eğitim gören komandoların görev aldığı bu örgüt, üniversite ve yüksekokul gençliğinden başka, devrimci kişileri, DİSK, TÖB-DER gibi meslek kuruluşlarını, ilerici olarak tanınan aydınları, öğretim üyelerini, sendika yöneticilerini, gazetecileri hedef alan geniş kapsamlı bir terör programını uygulamaya koydu. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde de örgütlendi. MHP, 1978'de Ankara valiliğinin suç duyurusunda bulunması üzerine Ülkü ocakları'nı feshetmek zorunda kaldı. Buna karşın, kısa bir süre sonra bunlar Ülkücü gençlik dernekleri adı altında yeniden faaliyete geçirildi. Sıkıyönetimin ilanından sonra kovuşturmaya uğramamak için çalışmalarını durduran bu derneklerin kimi üyeleri işledikleri cinayetlerden sıkıyönetim mahkemelerinde yargılandılar.

ÜLKÜCÜ sıf. ve a. Toplumu ya da insanları daha iyiye götürmek için, ahlaksal, toplumsal, zihinsel vb. düzlemdeki mutlak değerlere inanan ve bir ideale bağlanan kimse için kullanılır; idealist.
—Siyas. bil. Ülkü ocakları dernekleri üye ve yöneticileriyle MHP militanlarına parti öncülerince yakıştırılan (1969, 1980) ve belirli bir ölçüde günümüzde (1989) de kullanım gören ad.

◆ sıf. Ülkücülükten kaynaklanan: *Ülkücü görüşler.*

ÜLKÜCÜLÜK a. Bir ülküyle belirlenmiş dünya görüşü ve yaşama biçimi; idealizm.
—Siyas. bil. Ülkücü militanların öğretisi.

ÜLKÜDEŞ a. Aynı ülküye bağlı olanlardan, aynı ülküyü paylaşanlardan her biri.

ÜLKÜLEŞTİRİLMEK → ÜLKÜLEŞTİRMEK.

ÜLKÜLEŞTİRMEK g. f. *Bir kimseyi, bir şeyi ülküleştirmek,* onlara ülküsel bir yetkinlik yüklemek, onları yüceltmek.

◆ **ülküleştirilmek** edilg. f. Ülküsel bir yetkinliğe yükseltilmek, yüceltilmek.

ÜLKÜSEL sıf. Gerçekte var olmayıp yalnızca düşüncede var olan; ideal: *Romanda ülküsel bir dünya veriliyor.*

ÜLKÜTAŞIR (Şakir), türk yazar (İstanbul 1894 - *ay. y.* 1981). İstanbul Darülfünunu'nda edebiyat, tarih, felsefe derslerini izledi (1914-1918). Mütareke döneminde Anadolu'ya geçti. Maraş idadisi'nde öğretmenlik yaptı. Türk dil kurumu'nda Derleme kolu yardımcısı ve uzman olarak çalıştı (1933). Türk ocağı, Türk halk bilgisi derneği, Halkevleri, Türk folklor ve etnografya derneği gibi kuruluşlarda görev aldı. Halk edebiyatı ve folklor alanındaki araştırmaları, derlemeleriyle tanındı. Halk inanışları ve gelenekleri üzerinde durdu. Sinop'la ilgili çalışmalarını *Sinop vilayeti tarih, coğrafya ve halkıyat tetkikleri* (1926), *Sinop'ta Çandaroğulları zamanına ait tarihi eserler* (1934) adlı yapıtlarında topladı. *Türkiye etnografya ve folklor sözlüğü* (1937), *Büyük türk dilcisi Kaşgarlı Mahmut* (1946; 1972), *Türk ve islam geleneğinde ağaç* (1963), *Nasrettin Hoca* (Cahit Öztelli ile, 1964), *Cumhuriyet'le birlikte Türkiye' de folklor ve etnografya çalışmaları* (1973) adlı yapıtları yayımlandı.

ÜLSER a. (fr. *ulcère*). **1.** Önemli bir bağdokusu tepkisiyle birlikte ortaya çıkan ve kendiliğinden nedbeleşme eğilimi göstermeyen süreğen deri ya da mukoza yarası. **—2.** *Bacak ülseri* (*varis ülseri* de denir), bacaklarda görülen ve kadınlarda daha sık rastlanan ülser. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Mide-onikiparmakbağırsağı ülseri,* ya mide ya da onikiparmakbağırsağında ortaya çıkan ve oluşma nedenleri ve belirtileri açısından birçok ortak yönü bulunan ülser. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Peptik ülser,* daha önce başka bir lezyon için ameliyat olmuş bir midede ortaya çıkan ülser. || *Trofik ülser,* bir damar ya da sinir hastalığıyla ilgili, dokuların yerel beslenmesinde bir bozukluğa bağlı olarak gelişen ülser. || *Yatma ülseri,* uzun süre yatan yaralı ya da hastanın vücudunun yatağa değen yerlerinde gelişen ülser.
—Patol. *Ülser yapıcı,* mide bağırsak ülserlerine neden olabilen maddelere denir. (Antienflamatuvarlar gibi bazı ilaçlar ülser yapıcıdır.) [Eşanl. ÜLSEROJEN.] || *Ülserli -nekrozlu,* özellikle sindirim sistemiyle ilgili, ülserli ve nekrozlu lezyonları olan hastalığa denir. || *Ülserli-vejetasyonlu,* hem ülserli hem vejetasyonu olan hastalığa denir. || *Ülserli-zarlı,* bazı anjinlere (difteri, enfeksiyonlu mononükleoz) ve örneğin linkomisin türü antibiyotiklerin alınmasından sonra ortaya çıkan ve yalancı zarlarla örtülü ülserleri olan kolitlere denir.
—Vet. *Kulak ülseri,* kedi ve köpeklerde kulağın serbest kenarında görülen ve çoğunluk bir asalak yüzünden kaşımadan ileri gelen yara.
—ANSİKL. *Mide-onikiparmakbağırsağı ülserleri. Mide ülseri,* nedenleri tam olarak aydınlatılamamış, çok yaygın bir hastalıktır: bazı ruhsal etmenlerin (sürmenaj, kaygı) ve bazı ilaçların (kortikosteroitler, aspirin, fenilbutazon vb.) etkili olduğu bilinmektedir. Ülser, yemeklerden 2 ila 3 saat sonra bir ağrıyla kendini gösterir ve bu durum bir ila birkaç hafta sürer. Sonra ağrı yatışır ve bazen aylarca yok olur, daha sonra yalnız ülser depreşince belirir, depreşme arası dönemlerde tamamen yok olur. Ağrı genellikle kramp ve sancı tipindedir. Radyolojik inceleme mide kıvrımlarının lezyona doğru yöneldiği "niş" adı verilen ülser görüntüsünü ortaya çıkarır. Korkulan ihtilatlar kanama, delinme ve kanserleşmedir. Tedavide sıkı perhiz uygulanır ve simetidin, mide pansumanları, antiasitler ve atropin kullanılır. İhtilat varsa ameliyata başvurulur.
Mide ülserinden daha sık olan *onikiparmakbağırsağı ülseri,* onikiparmakbağırsağının bulbus kısmında yerleşir ve hiçbir zaman kansere dönüşmez. Ağrı çok geç, yemeklerden 5 ila 6 saat sonra ortaya çıkar. Yeniden besin alınması bu ağrıyı dindirir. Hastalık zaman zaman şiddetlenir ve aralarda tamamen ağrısız süreler bulunur. Başlıca ihtilatlar kanama ve bulbus darlığıdır. Sonuçları nedeniyle (beslenme bozuklukları, ishal, "dumping sendromu") ameliyattan elden geldiğince sakınılmalıdır. Çok odaklı mide-onikiparmakbağırsağı ülserleri Zollinger-Ellison sendromunun bir bölümünü oluşturur.
• *Bacak ülserleri.* Genellikle (atardamar ya da toplardamarlardaki) dolaşım bozukluklarına bağlı olmakla birlikte, sinirsel bozukluklar sonucunda, ya da mikroplu bir dermoepidermit gibi bulaşıcı bir deri hastalığı ihtilatı olarak, ya da bir travmadan sonra da ortaya çıkabilir.

ÜLSERASYON a. (fr. *ulcération;* lat. *ulceratio, ulcerare,* ülser yapmak'tan). Patol. Bir deri ya da mukoza örtüsünde madde kaybı. (Ülserasyonlar iltihap, damar hastalıkları ya da urlar gibi patolojik süreçler sonucunda meydana gelir.)

ÜLSERLİ sıf. Patol. Ülseri olan.
—Vet. *Ülserli bacak lenfanjiti,* atın ayaklarının uç kısımlarında gelişen, bukağılık kıvrımlarından başlayıp, bazen bacak kemiğine kadar ilerleyen süreğen egzamalı deri hastalığı. || *Ülserli kızıl lenfanjiti,* çok hızlı ilerleyen, genellikle Preisz-Nocard basili toksininin yol açtığı sanılan az çok kanlı dışkı, idrar ve akıntı ile kendini belli eden koyun hastalığı. (Aşılama iyi sonuç verir.)

ÜLSEROJEN sıf. (fr. *ulcerogène*). Patol. ÜLSER* YAPICI'nın eşanlamlısı.

ÜLSEROKANSER a. (fr. *ulcérocancer*). Mide ülseri üzerinde gelişen kanser.

ÜLTİMATOM a. (fr. *ultimatum;* ortaçağ lat. *ultimatus,* klas. lat. *ultimus,* sonuncu, son derece'den). **1.** Bir devletin başka bir devlete, tanıdığı sınırlı süre içinde, tartışmasız ve kesin olarak istemlerini yerine getirmesi için verdiği ve bu istemlerin belirtilen sürenin bitiminde yerine getirilmemiş olmasının savaşa yol açacağı anlamını taşıyan nota. **—2.** Bir görüşme sırasında, bir devletin başka bir devletten istediği şeyleri belirttiği buyurucu belge. **—3.** Hiçbir tartışmaya olanak vermeden kabul edilmek ya da reddedilmek üzere yapılan kesin öneri: *Bir ültimatomla karşı karşıya kalmıştım: ya onların koşullarını benimseyecektim ya da işi bırakacaktım.*

ÜLTRA- ya da **ULTRA-** (lat. *ultra,* ötesi, -den çok). Bir şeyin ötesinde yer alan bir durumu, bir olguyu *(ultraviyole),* uç noktada yer alan, aşırı bir dereceyi *(ultramodern)* belirtmek için bazı sözcüklerin oluşumunda yer alır.

ÜLTRA a. Tar. Restauration döneminde, uzlaşma bilmez Ancien Régime taraflısı, 1814 Anayasası düşmanı.

ÜLTRABAZİK sıf. (fr. *ultrabasique*'ten). Petrogr. Temel olarak bir ya da daha çok ferromagnezyumlu mineralden (peridot, piroksen, amfibol) oluşan, silis bakımından fakir (S_iO_2 < % 45), kalsiyum, demir ve magnezyum bakımından zengin, holomelanokratlı bir melanokrat magma kayacı için kullanılır.

ÜLTRADİYEN sıf. (fr. *ultradien* lat. *ultra,* ötesinde, ve *dies,* gündüz'den). Biyol. Biyolojik ortamdaki aydınlanmada, ısıda ya da herhangi bir başka değerde, periyodu 20 saatten aşağı olan değişim ritmine denir.

ÜLTRAFİLTRASYON a. (fr. *ultrafiltration*). Sütç. İleri derecede süzme. (Ültrafiltrasyon peynir yapmak için proteince zengin süt elde etmek amacıyla sütü koyulaştırmak ya da peynir suyundaki çözülebilir proteinlerden yararlanmak için uygulanan bir işlemdir.)

ÜLTRAFİLTRE a. İleri süzme yapmak için kullanılan ve yarıgeçirgen bir zardan oluşan filtre.

ÜLTRAİSMO a. (isp. *ultraismo*). 1920'li yıllarda İspanya'da ortaya çıkan edebiyat akımı. Bu akım kübizmi, dadacılığı ve fütürizmi ispanyol düşüncesine uyarladı; anlatıyı ve her türlü duygusallık belirtisini ortadan kaldırarak, benzetmeleri ve imgeleriyle arı lirizmi yeniden bulmaya çalıştı.

Cihan **Ünal**

ÜLTRAMİKROSKOP a. (fr. *ultramicroscope*). Normal mikroskobun en güçlü büyütmesi altında gözlemlenebilenlerinkinden daha küçük boyutlu cisimleri ve bunların hareketlerini görmeye olanak veren özel bir aydınlatma biçiminden yararlanan mikroskop.
—ANSİKL. 1903'te, H. Siedentopf ve R. Zsigmondy'nin geliştirdiği ültramikroskopta, çok küçük boyutlu parçacıkların, karanlık bir fon üzerinde gözlemlenmek koşuluyla, biçimleri ayırt edilmeden görülebilmeleri olgusundan yararlanılır. Bunun için bu parçacıklar, objektife doğrudan hiçbir ışık ışını girmeyecek, sadece parçacıkların kırınıma uğrattıkları ışınlar girecek şekilde yeğin olarak aydınlatılır. Bu amaçla ya yanal bir aydınlatma, ya lamelden tam yansıma olacak biçimde alttan aydınlatma ya da günümüzde yaygın olarak başvurulduğu gibi, yürek eğrisi ya da paraboloit biçimli özel kondansatörler kullanılır.

ÜLTRAMİKROSKOPİ a. (fr. *ultramicroscopie*). Normal mikroskoplarla algılanamayacak kadar küçük boyutlu tanecikleri incelemeye yönelik yöntem ve araştırmaların tümü.

ÜLTRAMİLONİT a. (fr. *ultramylonite*). Yerbil. Çok ileri derecede öğütülme sonucu oluşan çok ince taneli milonit.

ÜLTRAMODERN sıf. (fr. *ultramoderne*). Çok modern, çok çağdaş.

ÜLTRAMONTANİZM a. (fr. *ultramontanisme*). *Gallikanlığa* karşıt olarak, Vatikan'ın görüşlerine yakın tanrıbilimsel öğretilerin bütünü.

ÜLTRASANTRİFÜJLEME a. Anal. kim. AŞIRIMERKEZKAÇLAMA'nın eşanlamlısı.

ÜLTRASON a. (fr. *ultrason*). Sesle aynı yapıda, fakat frekansı insan kulağının işitemeyeceği kadar yüksek (20 kHz'den yüzlerce MHz'e kadar) olan titreşim. (Eşanl. SESÖTESİ.)
—Akust. SESÖTESİ* TİTREŞİM'in eşanlamlısı.
—İşlem. *Ültrasonla işleme*, SESÖTESİ* TİTREŞİMLERLE İŞLEME'nin eşanlamlısı.
—ANSİKL. Tıp. Ültrasonlar, ekografi uygulamaları dışında, Doppler-Fizeau etkisinin uygulanmasıyla (Doppler hız ölçücüsü) büyük damarlar içinde kanın hızının belirlenmesine de olanak verir. Kanın dolaşan öğeleri tarafından yansıtılan ültrasonlar, yayınlanan ültrasonlardan değişik frekanslıdır. Frekans farkı dolaşım hızı ile orantılıdır. Ültrason tedavisine *ültrasonoterapi* denir.

ÜLTRASONOGRAFİ a. (fr. *ultrasonographie*). EKOGRAFİ'nin eşanlamlısı.

ÜLTRASONOSKOPİ a. (fr. *ultrasonoscopie*). Elektroradyol. Ültrason kullanılarak vücudun muayene edilmesi.

ÜLTRASONOTERAPİ a. (fr *ultrasonothérapie*). Elektroradyol. Ültrasonla yapılan tedavi.
—ANSİKL. Ültrasonlar astım, spazmlı atardamar hastalıkları, doku fibrozları ve özellikle burkulma, lumbago, epikondilit, omuz periartritleri başta olmak üzere çeşitli kemik-eklem hastalıklarının tedavisinde iyi sonuçlar verir. Etki mekanizmaları sinirlerin ve damarların çalışmasıyla ilgili gibi gözükmektedir. Ültrason tedavisinin tüm sonuçları, doğrudan doğruya tedavi edilen bölgeler üzerine, uygun frekansta (saniyede 100 000 periyot) akımlara tutulan piezoelektrik kuars kristallerinin uygulanmasıyla elde edilir.

ÜLTRAVİYOLE sıf. ve a. (fr. *ultraviolet*). Fiz. Gözle görülmeyen ve tayfta morun ötesinde yer alan ışınlara denir. (→ MORÖTESİ.)

ÜLUF çoğl. a. (ar. *elf*'in çoğl. *ülûf*). *Esk.* binler, sayıları bin olanlar.

ÜLÜŞ a. (esk. türkç. ya da moğolca sözc.). Kur. tar. Eski Türkler'de ve Moğollar'da paylaşım düzeni. (Yurt toprakları ve ele geçirilen yerlerden yayrarlanma hakkına dayanan ülüş sistemi şu kurallardan oluşurdu: topluluk içindeki çeşitli boyların yurt edinmelerine olanak sağlamak; boy üyelerine atalarından kalan ve "irçü" denen payları bölüştürmek; kişilere, atalarından geçen topraklarda yaşama hakkı tanımak; ordu üyelerine ve beylere, tımar sisteminde olduğu gibi, ele geçirilen ülkelerde "çerig yurtları" dağıtmak; saygın kişilere toplanan toprak ve emlak gelirlerinden özel olarak pay ödemek.)

ÜM ya da **ÜMM** a. (ar. *ümm*). *Esk.* **1.** Anne. **—2.** Kaynak, çıkış noktası. **—3.** *Ümm-üd-dünya*, Mısır, Kahire ya da Bağdat. || *Ümm-ül-bilad, ümm-ül-Kura, ümm-ür-Rum*, Mekke. || *Ümm-ül-fezail*, bilim, akıl. || *Ümm-ül-habais*, kötülüklerin annesi; şarap. || *Ümm-ül-kitab*, Kuran; Fatiha suresi. || *Ümm-ül-müminîn, ümm-ül-müslimîn*, Hz. Muhammet'in zevcelerinin her biri. || *Ümm-ür-res*, dimağ. || *Ümm-ür-rezail*, rezaletin anası; cahillik.
—Esk. anat. *Üm-üs-sulbe*, beyin zarlarının en dışta olanı.
—Esk. gökbil. *Ümm-ül-ecsad*, Merkür gezegeni. || *Ümm-ün-nücum, ümm-üs-sema*, samanyolu.
—Esk. tıp. *Ümm-üd-dem*, atardamarlarda görülen şişme.
—Hat. *Ümm-ül-hat*, yazının (hattın) anası, esası anlamında hattatlık terimi. (İslam yazı türlerinin anası kûfi yazı olduğu için önceleri kûfi yazı için, daha sonra da bu yazının yerine geçen sülüs yazı için kullanıldı.)
—İsl. huk. *Ümm-ül-velet*, efendisinden çocuğu olan cariye. (Ümm-ül-velet olan cariye satılamaz ve başkasına bağışlanamaz. Efendisi isterse onu yanında tutar, isterse evlendirir. Cariye, efendisinin ölümüyle başka bir işleme gerek kalmaksızın özgürlüğüne kavuşur.)

-ÜM → —M.

ÜMEM çoğl. a. (ar. *ümmet*'in çoğl. *ümem*). *Esk.* Ümmetler, insan toplulukları: *Hayr-ül-ümem* (müslüman ümmetleri). *Şefi-ül-ümem* (ümmetlere şefaat eden; Hz. Muhammet). *Ümem-i kadime, ümem-i salife* (eski ümmetler).

ÜMENA çoğl. a. (ar. *emin*'in çoğl. *ümena'*). *Esk.* **1.** Güvenilir, emniyet edilir kimseler. **—2.** Alay ya da sandık hesaplarını tutan kimseler, tahsildarlar. **—3.** *Ümena-yı kavm*, bir kavmin güvenilir kişileri.

ÜMERA çoğl. a. (ar. *emir*'in çoğl. *ümerâ*). *Esk.* Emirler, beyler: *Emir-ül-ümera* (beylerbeyi).
—Ask. tar. *Ümerayı askeriye*, osmanlı ordusunda albaydan (miralay) daha üstte, paşa rütbesinde bulunan komutanlara verilen ad.
—Esk. denizc. *Ümerayı bahriye*, osmanlı donanmasında, yüksek rütbeli subaylar için kullanılan deyim.

ÜMEYYE *(Beni)* → EMEVİLER.

ÜMEYYE BİN ABDÜŞEMS, Emeviler'in atası (yaklş. VI. yy.). Kabilesi, onun adıyla anılır. Müslümanlığın ilk yıllarında Hz. Peygamber'e zorluklar çıkaran Ebu Süfyan, Ümeyye'nin torunudur. Emeviler'in karşıtları, Ümeyye adının cariye anlamındaki "eme" sözcüğünden türediğini öne sürerler.
Ümeyye, Beni Haşim kabilesinden Haşim bin Abdülmuttalip'in amcasının oğlu olmakla birlikte onu çok kıskanırdı. Bu nedenle bir kâhinin hakemliği ile Haşim'le hangi kabilenin üstün olduğu konusunda bir yarışmaya girdi ve yarışmada yenildi. Bu olay, uzun yıllar Haşimiler ile Emeviler arasındaki çatışma ve savaşımın kaynağı oldu. Başta Ümeyye bin Abdüşems olmak üzere oğlu Harp ve torunu Ebu Süfyan Mekke ordusunun komutanlığını yaptılar. Müslümanlığın ilk yıllarında ümeyye, güçlü bir kabile olarak gözüktü.
Endülüs Emevi halifeleri Ayaş ve Anabise kollarına ayrılan ümeyye kabilesinin Ayaş kolundan gelir. Anabise kolunun en ünlü ailesi Harp soyundandır ve bu soyun en önemli kişisi Ebu Süfyan'dır. Bu koldan Muaviye I'den (661-680) başlayıp Muaviye II'ye kadar süren Süfyani hanedanı kurulmuştur.

ÜMEYYE BİN EBİSSALT, arap şair (öl. 624 ya da 630). Sakif kabilesindendir. Uzun yıllar Taif kentinde yaşadı. Cahiliye devri arap yaşayışını ve olaylarını konu edinen çok azı günümüze ulaşmış şiirlerinden, islamlığı kabul etmediği ve ölünceye kadar bu dine karşı çıktığı anlaşılır.

ÜMEYYE BİN HALEF, Hz. Muhammet'e karşı çıkan Kureyşliler'den (Mekke ? - Bedir 623). İslam dinini yaymakta olan Peygamber'e ve çevresindekilere kuvvet kullanarak karşı çıkanlar arasındaydı. Bedir savaşı'nda öldürüldü.

Ümeyye camisi, Suriye'nin Şam kentinde, Emeviler döneminden cami; bu yapı türünün en erken örneği olarak nitelendirilir. Caminin yerinde Roma döneminde bir Iupiter tapınağı vardı. Hıristiyanlık döneminde bunun yerini bir bizans bazilikası aldı. Halife Velit döneminde (705-715) bu bazilika yıktırılarak yerine Ümeyye camisi yaptırıldı. Dikdörtgen planlı (136 × 37 m) caminin önünde üç yanı iki katlı revaklarla çevrili büyük bir avlu yer alır. G.-D. köşesinde XI. yy'dan İsa minaresi, G. B. köşesindeyse 1488 tarihli Kayıtbay minaresi bulunur. K. duvarı ortasında el-Aras minaresi yükselir (alt bölümü ilk yapıdan, üstü XI. yy.'dandır). Önceki bazilikanın etkilerini yansıtan ana mekân, mihraba koşut uzanan, iki sıra korinthos başlıklı sütunu bağlayan kemerlerle üç sahna ayrılmıştır. Bu kemerlerin üzerinde küçük sütunlara oturan ikinci bir kemer dizisi bulunur (caminin çatıya kadar olan yüksekliği 15,35 m'dir). Bu sütunlar K.'den G.'e uzanan, kubbeli, geniş bir orta sahınla kesilir. Duvarlar taş ve tuğla örgülü, çatı ahşaptır.
Avludaki Kubbet ül-Hazne, korinthos başlıklı sekiz sütuna oturan küçük bir kubbeyle örtülüdür.
Mukaddesi ve İbnı Cübeyr'in övgüyle söz ettikleri, bizans sanatının etkilerini yansıtan mozaik süslemeler yangın ve depremler sonucu önemli ölçüde yok olmuş, geri kalanı da uzun süre badana altında kalmıştır (1927'de gerçekleştirilen çalışmalarla bu mozaiklerin bir kısmı ortaya çıkarıldı).

ÜMİT a. (fars. *ümid*). İstenen bir şeyin gerçekleşeceğine inanmaktan doğan ferahlatıcı güven duygusu; bu duyguyla bağlanılan kimse ya da şey. (→ UMUT.)
—*Esk. Ümit-bahş*, ümit veren. || *Ümit-bahşa*, ümit verecek biçimde. || *Ümit-beste*, ümitlenmiş. || *Ümitgâh, ümitgeh*, umut bağlanan yer, makam. || *Ümit-var*, umutlu.
—Dilbil. Eskiden şiirlerde *ümmid* biçiminde de kullanıldığı görülür.

ÜMİT burnu, Güney Afrika'da yüksek burun, Atlas okyanusu kıyısında, 1487'de B. Dias keşfettiği bu buruna "Fırtınalar burnu" ya da "Kasırgalar burnu" *(cabo Tormentoso)* adını verdi. Bu adı daha sonra kral João II Ümit burnu olarak değiştirdi. Vasco da Gama 1497'de burnu dolaştı. (Cape kenti adını bu burundan alır.)

ÜMİTLENDİRMEK → ÜMİTLENMEK.

ÜMİTLENMEK gçz. f. Ümit etmek, ümide kapılmak; umutlanmak
◆ **ümitlendirmek** ettirg. f. *Bir kimseyi ümitlendirmek*, onun ümide kapılmasına, ümit etmesine yol açmak; umutlandırmak.

ÜMİTLİ sıf. Ümidi olan; umutlu.

ÜMİTSİZ sıf. Ümidi olmayan, ümit kesilmiş; umutsuz.

ÜMİTSİZLİK a. Ümitsiz olma durumu; umutsuzluk.

ÜMM → UM

ÜMMEHAT, -tı çoğl. a. (ar. *ümm*'ün çoğl *ümmehat*). *Esk.* **1.** Anneler. **—2.** Çıkış noktaları, kaynaklar. **—3.** Değerli kitaplar. **—4.** *Ümmehat-ı esma,* Tanrı'nın dört adı. || *Ümmehat-ı müminîn, ümmehat-ı müslimîn,* Hz. Muhammet'in zevceleri. || *Ümmehat-ı ulvıye,* insan için gerekli unsurlar.
—İsl. huk. *Ümmehat ül-evlat,* doğurdukları çocukların kendilerinden olduğu efendileri tarafından kabul ve ikrar edilen cariyeler. (Bu cariyeler efendilerinin mülkiyetinden ancak azat edilerek çıkarılır ve efendileri ölünce başka bir işleme gerek kalmaksızın azat edilmiş olurlar.)

ÜMMET, -ti a. (ar. sözc.). **1.** Bir peygambere inanan insanların tümü. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Aynı dili konuşan insanlar topluluğu. **—3.** *Ümmet-i Muhammet,* müslümanlar; herkes, bütün insanlar.
—*Esk.* *Ümmet-i cemaat* ya da *ümmet-i icabet* kendilerine gönderilen peygamberin çağrısına inanan cemaat. || *Ümmeti davet,* bir peygamber tarafından imana çağrılan cemaat. || *Ümmet-i İsa,* Hıristiyanlar. || *Ümmet-i musa,* Museviler. || *Ümmet-ül-lah,* halk.
—ANSİKL. İsl. Kuran'da ümmet sözcüğü bir peygambere bağlı bulunan halk, ulus; bir peygambere inananlar anlamında birçok kez yinelenir. Özellikle Hz. Muhammet'e bağlı müslümanlar için Kuran'da *ümmeten vasatan* (ılımlı ümmet), *ümmeten kaimeten* (doğru ve adaletli ümmet) deyimleri kullanılır (II, 143; III, 113-114). Müslümanların oluşturdukları evrensel topluluğa *ümmet-i muhammet,* islam dininin ilke ve kurallarının uygulandığı dönemlere de *ümmet çağı* denir. (→ Kayn.)

ÜMMETÇİ sıf. ve a. Ümmetçilikten yana olan kimse için kullanılır.
◆ sıf. Ümmetçiliği savunan, onunla ilgili: *Ümmetçi görüşler.*

ÜMMETÇİLİK a. Kendi ümmetinin egemenliğini savunan politik görüş ve hareket.

ÜMMİ sıf. ve a. (ar. *ümm* ve *-i*'den *ümmi*). **1.** Okuma yazma bilmeyen, okuryazar olmayan. **—2.** Bilgisiz, cahil.
—*Esk.* *Ümmi-yi güya, ümmi-yi sadık,* Hz. Muhammet.
—İsl. Hz. Muhammet'in okur yazar olmadığını, dolayısıyla din konusundaki bilgilerinin Tanrı vergisi olduğunu gösteren niteliği. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Ümmi sözcüğü Kuran'da iki ayette Hz. Muhammet için tekil (VII, 157, 158), dört ayette de ehl-i kitabın ve Araplar'ın okur yazar olmayanları hakkında çoğul olarak "ümmiyune" biçiminde (II, 78; III, 20, 75; LXII, 2) geçer. Çeşitli ayetlerde Hz. Muhammet'in ümmi oluşu Kuran'ın Allah kelamı olduğunun en önemli kanıtlarından biri sayılır. Bu ayetlerden birinde (XXIX, 48) "Sen (Hz. Muhammet) bundan önce ne bir yazı okuyabilir, ne de kendi elinle onu yazabilirdin. Öyle olsaydı yanılgı peşinde koşanlar kesinlikle (Kuran'dan) kuşku duyarlardı" denilir; Cuma suresi'nde de (LXII, 2) ümmi bir ulus olan arap kavmi içinde kendilerinden bir ümminin (Hz. Muhammet) peygamber olarak gönderildiği, bu peygamberin onları arıtıp eğittiği ve bir mucize olarak onlara Allah'ın ayetlerini okuduğu, Kuran ve şeriatını öğrettiği belirtilir.
İslam bilginlerine göre Hz. Muhammet'in ümmi oluşu onun için bir kusur ve bilgisizlik anlamına gelmeyip, bilgilerinin tanrısal olduğunu, bu nedenle de tüm yanılgılardan uzak bulunduğunu gösterir. Buna karşılık öteki insanlar için ümmilik, bilgisizlik anlamına gelmesi dolayısıyla büyük bir kusur ve eksiklik sayılır. (→ Kayn.)

ÜMMİLİK a. Okuma yazma bilmeyen bir kimsenin durumu.

ÜMMİ SİNAN, asıl adı **İbrahim,** türk mutasavvıf, şair (Bursa ? - İstanbul 1568). Prizrenli, Karamanlı olduğu da ileri sürülmüştür. Ümmi* Sinan'ın halifesiydi. Halvetiliğin sınanılık kolunu kurdu. Seyit Seyfullah Nizamoğlu ona halife oldu. Medreseden yetiştiği, ancak gördüğü düşten sonra bilim yolunu bırakarak tasavvufa yöneldiği ve Ümmi (okumamış) mahlasını aldığı anlatılır. İstanbul'da Şehremini semtindeki dergâhında öğretisini yaydı. Tasavvufla ilgili gazelleri vardır; Gül ilahisi en ünlü şiirleri arasındadır: *"Gül alırlar gül satarlar / Gülden terazi tutarlar / Gülü gül ile tartarlar / Çarşı pazarı güldür gül..."*

ÜMMİYANE be. (ar. *ümmi* ve fars. *-ane*'den *ümmiyane*). *Esk.* Okuma yazma bilmeden; cahilce.

ÜMMİYE sıf. (*ümmi*'nin dişl. *ümmiyye*). Okuma yazma bilmeyen.

ÜMMİYET, -ti a. (ar. *ümmi* ve *-iyyet*'ten *ümmiyyet*). *Esk.* Okuma yazma bilmeyiş.

ÜMMÜ ABDULLAH → AYŞE

ÜMMÜ GÜLSÜM ya da **ÜMMÜ KÜLSÜM,** Hz. Muhammet'in Hatice'den olma kızlarından biri (öl. 631). Hz. Muhammet peygamber olmadan (610) önce Kasım, Zeynep ve Rukıye'den sonra dünyaya geldi. Daha 6 yaşındayken Ebu Lehep*'in oğullarından biriyle nişanlandı. Babası peygamber olunca nişanlısından ayrıldı, halife Osman ile evlenen ablası Rukiye'nin ölmesi üzerine Osman ile evlendi. Ölümünden sonra cenaze namazı Hz. Muhammet tarafından kıldırıldı.

ÜMMÜ GÜLSÜM (Fatime İBRAHİM — denir), mısırlı şarkıcı (Temay üz-Zahire, Dekehliye ili, 1898 - Kahire 1975). İlk kez 1922'de Kahire'de kendini gösterdi ve başarıya ulaştı. İlk şarkılarını yazacak olan Ahmet Şevki, Ahmet Rami, sonra da Bayram et-Tunisi adlı şairlerle karşılaştı. Daha 1926'da ünü tüm arap dünyasına yayıldı. Ahmet el-Kasabcı, Riyad üs-Sunbatı, 60-70 yılları arasında da Muhammet Abdülvahhab ve Beliğ Hamdi onun için halkın çok tuttuğu şarkılar bestelediler. Ayrıca sinemada birçok rolde oynadı.

ÜMMÜHANİ (Fahte bıntı ebu Talip), Hz. Muhammet'in amcasının kızı; halife Ali'nin kardeşi (Mekke VI. yy. sonu - VII. yy. başı). Peygamber onun evindeyken Mirac'a çıktı (619). Bundan dolayı müslümanların büyük sevgi ve saygısını kazanan Ümmühani, Peygamber'in 46 hadisini çevresindekilere aktardı.

ÜMMÜLMÜMİNİN → AYŞE

ÜMMÜLMÜMİNİN → HAFSA

ÜMMÜLMÜMİNİN → SAFİYE BİNTİ HUYAY

ÜMNİYE a. (ar. *ümniyye*). *Esk.* **1.** Umut. **—2.** Arzu. **—3.** Kuruntu.

ÜMRAN a. (ar. *'umran*). *Esk.* **1.** Bayındır olma durumu. **—2.** Uygar, ileri ve mutlu olma.

ÜMRANİYE, Marmara bölgesinde, İstanbul'a bağlı ilçe, Anakent sınırları içinde anadolu yakasında; 301 257 nüf. (1990); 9 köy. Merkezi *Ümraniye,* 242 091 nüf. (1990). 1966'da sanayi bölgesi ilan edildi. Metal-iş küçük sanayi sitesi, yüksek gerilimli trafo merkezi, TRT'nin İstanbul verici istasyonu bu kesimdedir.

-ÜMSE → -IMSA

ÜMUMET a. (ar. *ümumet*). *Esk.* **1.** Analık. **—2.** *Umumet ve übüvvet,* analık ve babalık sıfatları.

ÜMÜK → İMİK.

ÜN a. **1.** Ses. **—2.** Bir kimsenin, büyük bir topluluk tarafından tanınması; onlar üzerinde bıraktığı olumlu izlenim; şan, şöhret: *Ününü bu son buluşuna borçludur. Ünü dünyayı tuttu.* **—3.** *Ün almak, ün kazanmak, ün salmak, ün yapmak,* ünü her yerde duyulmak, herkesçe bilinmek, tanınmak. || *Üne kavuşmak,* ünlenmek, şöhret sahibi olmak: *İlk şiirleriyle büyük bir üne kavuşmuştu.*

-ÜN → -IN

ÜN (Ekrem Zeki), türk kemancı ve besteci (İstanbul 1910 - *ay. y.* 1987). İlk müzik eğitimini *İstiklâl marşı*'nın bestecisi olarak tanınan babası Osman Zeki Üngör'den aldı. 1924'te devlet tarafından Paris'e gönderildi. École normale de musique'te Georges Dandelot ve Jacques Thibaut'nun öğrencisi oldu. İlk bestelerini aynı yıllarda yaptı. 1930'da Ankara Musiki muallim mektebi öğretmenliğine, Riyaseticumhur filarmoni orkestrası üyeliğine atandı. 1934'ten başlayarak görevini İstanbul Belediye konservatuvarı'nda keman ve viyola öğretmeni olarak sürdürdü. Konçerto ve oda müziğine ilişkin yapıtlarından başka türk halk ve klasik müziği ezgilerinden esinlenerek bestelediği *Yurdum* adlı senfonik şiiri, *Ölüm için iki sesli ağıt, Üç nefes* gibi parçalarıyla tanındı.

ÜN (Memduh), türk yönetmen, yapımcı, oyuncu ve senaryocu (İstanbul 1920). İÜ Tıp fakültesi'ne devam etti. Bir süre Beşiktaş futbol takımında oynadı. *Damga* filminde Turhan Ün adıyla oyunculuğa başladı (1947). Arşevir Alyanak ile Yakut filmi kurdu (1951). 1954'te *Yetim yavrular*'la yönetmenliğe başladı. 1960'ta Uğur filmi kurdu. *Namusum için* adlı filmiyle 1966'da Altın portakal kazandı. Başlıca filmleri: *Üç arkadaş* (1958), *Ateşten damla* (1960), *Ayşecik mahallenin sevgilisi* (1960), *Kırık çanaklar* (1961), *Avare Mustafa* (1962), *Ağaçlar ayakta ölür* (1964), *Yaprak dökümü* (1967), *Ağrı dağı efsanesi* (1975), *Devlet kuşu* (1980), *Gülsüm ana* (1982), *Bütün kapılar kapalıydı* (1990), *Gün ortasında karanlık* (1991).

ÜNAL (Engin), türk yüzücü (İstanbul 1937). Yüzmeye İstanbul Yüzme ihtisas kulübü'nde başladı (1951). Ardından Galatasaray'a geçti (1952) ve 1972'ye kadar bu külübün formasıyla yüzdü. Bu süre içinde serbest, sırtüstü, kelebek ve kurbağalamada 32 Türkiye rekoru kırdı. Kelebek stilde sağladığı dereceler ABD ve Avrupa'da "ilk altı klasmanı"na alındı.

ÜNAL (Cihan), türk tiyatro ve sinema oyuncusu (Kastamonu 1946). Ankara Devlet konservatuvarı'nı bitirdikten sonra (1969) Devlet tiyatroları'nda görev aldı (1969-1983). Aynı zamanda Ankara Devlet konservatuvarı'nda mimik, diksiyon, rol ve sahne dersleri verdi. Televizyon için hazırlanan *IV. Murat* (1986) ve *Kuruluş* (1987) dizileriyle tanındı. Rol aldığı bazı oyunlar: *Damdaki kemancı* (1969), *IV. Murat* (1970), *Yunus Emre* (1974), *Bağdat hatun* (1980), *Evita* (müzikal 1988), *Aktör Kean* (1989-1991; Avni Dilligil en iyi erkek oyuncu ödülü), *Vanya dayı* (1992). Bazı filmleri: *Mine* (1982), *Seni kalbime gömdüm* (1982), *Seni seviyorum* (1983).

ÜNANİMİZM a. (ortak duygu, tam uyuşum; iki yanlı anlaşma anlamına gelen fr. *unanimisme*'den). Ed. Yazarı ortak ve toplu yaşamı, insan topluluklarının ruhunu anlatmaya ve bireyi ancak toplumsal ilişkileri içerisinde ele almaya yönelten edebiyat öğretisi.
—ANSİKL. 1903'ten başlayarak Zola'nın, Verhaeren'in ve Walt Whitman'ın etkisiyle (evrensel kardeşlik ve uzam deneyiminde bireyle topluluğun birlikte varoluşu temaları) Jules Romains tarafından tasarlanan ve *la Vie unanime*'den (1908) *Hommes de bonne volonté*'ye (1932-1947) kadar tüm yapıtlarının ayırtedici özelliği olan unani-

J.-P. Leloir

Ümmü Gülsüm (1967'de)

Ekrem Zeki Ün

Memduh Ün

mizm, Fransa'da başlı başına bir akım oluşturmuş, (Georges Duhamel), roman çevrimlerine ve ırmak romanlara ideolojik, estetik bir özellik vermiş ve bütünün anlatımında özgün bir biçime ulaşmıştı.

ÜNAS çoğl. a. (ar. *ins*'in çoğl. *ünās*). *Esk.* İnsanlar.

ÜNAYDIN (Ruşen Eşref), türk yazar (İstanbul 1892 - *ay. y.* 1959). Askeri tıbbiye deri hastalıkları profesörü yarbay Eşref Ruşen'in oğlu. Galatasaray lisesi türkçe ve fransızca bölümlerinden diploma aldı (1911); İstanbul Üniversitesi edebiyat fakültesi'ni bitirdi (1914). İstanbul'daki liselerde edebiyat ve fransızca dersleri okuturken basın hayatına da girdi. Mustafa Kemal'i geniş çevreye tanıtan ilk yayını yaptı (*Anafartalar kumandanı Mustafa Kemal'le mülakat, Yeni mecmua,* 1918; kitap olarak ilk yayını 1930). *Tasvir-i efkâr* gazetesi muhabiri olarak Sivas kongresi'ni izledi; TBMM hükümetinin çağrısı üzerine Ankara'ya gitti. Birinci İnönü zaferi'nden sonra Londra konferansı'na, Büyük zafer'den sonra Lozan konferansı'na basın danışmanı olarak katıldı. Buhara elçiliği başkâtibi oldu (1922). Afyon milletvekili seçildi (1923). Balkan birliği Türkiye bölümü genel yazmanı (1930), Türk dil kurumu genel yazmanı (1932), Cumhurbaşkanlığı genel yazmanı (1933) olarak görev yaptı. Tiran ve Atina'ya (1934), Budapeşte'ye (1939), elçi; Roma (1943), Londra (1944), Atina'ya (1945) büyükelçi atandı; 1952'de emekliye ayrıldı. Yazarlarla röportajlarını derleyen *Diyorlar ki!..* (1918) kitabı, dönemin edebiyat sorunları, farklı kuşakların sanat görüşleri bakımından önemli bir belgedir. Bir dizi yapıtında Kurtuluş savaşı'yla, devrimlerle ilgili tanıklıklar, değerlendirmeler yer alır: *İstiklal yolunda* (1922), *Atatürk, tarih ve dil kurumları* (1954), *Atatürk ve milli tesanüt* (1954), *Atatürk'ü özleyiş* (1957), *Atatürk'ün hastalığı* (1959). Geçmişteki yaşamı, eski yapıları, İstanbul'un tarihsel ve doğal güzelliklerini özenli bir anlatımla canlandıran yapıtları vardır: *Geçmiş günler* (1919), *Ayrılıklar* (1923), *Damla damla* (1929, yeni türk abecesiyle basılmış ilk edebiyat yapıtı), *Boğaziçi yakından* (1938). [→ Kayn.]

Ruşen Eşref Ünaydın

ÜNBUB ya da **ÜNBUBE** → ENBUB ya da ENBUBE.

-ÜNCÜ → -NCI.

-ÜNÇ → -NÇ.

ÜNDEŞ sıf. Aynı sesle biten sözcük ya da cümle için kullanılır.

ÜNDEŞLİK a. Bel. Sözcüklerin ya da cümlelerin bitimindeki ses birliği. (Bk. *ansikl.* böl.).

—ANSİKL. Ret. Aynı titreşimlerin tekrarı, sözcük ve kalıp benzerlikleri yoluyla bir fikir üzerinde ısrar etmeyi ya da uyumların vurgulamayı sağlayan ündeşlik, yunan retoriğinin değişmecelerinden biridir. Latinler, özellikle Cicero söylevlerinde ve Quintilianus *Institutio oratoria* adlı yapıtında ündeşliğin en başarılı örneklerini vermiştir.

Türk edebiyatında bazı sözlü ürünlerde (destanlar, halk hikâyeleri) bu olanaktan geniş biçimde yararlanılmıştır. Dede Korkut hikâyeleri'ndeki şiirsel düzyazı büyük ölçüde ündeşliğe dayanır. Divan edebiyatında sanatlı düzyazıdaki sesçe benzer sözcükler, sözcük sayısı bakımından birbirine koşut cümle öğeleri, cümle sonu uyaklarını (→ SECİ.) aynı olanak besler.

Osman Zeki Üngör

ÜNGÖR (Osman Zeki), türk besteci ve orkestra şefi (İstanbul 1880 - *ay. y.* 1958). Muzikayı hümayun'da "Fasl-ı cedit"i kuran santuri Hilmi Bey'in torunu, Hacıbekirzade Hüseyin Bey'in oğlu, Ekrem Zeki Ün'ün babasıdır. Muzikayı hümayun'da keman öğrendi, Beşiktaş askeri rüştiyesi'ni bitirdi. Vondra Bey'in yerine opera orkestrası başkemancısı, binbaşı rütbesiyle de saray orkestrası şefi oldu. Uzun yıllar İstanbul Erkek öğretmen okulu'nda müzik dersleri verdi. Birinci Dünya savaşı'nın sonlarına doğru Viyana'da ve Almanya'nın çeşitli kentlerine yaptığı turnelerde Avrupa'da ilk kez bir türk orkestrasını yöneten şef unvanını aldı. Asıl ününü Mehmet Akif'in (Ersoy) *İstiklâl marşı*'nı besteleyerek elde etti (1922). Cumhuriyet'in ilanından sonra görevini Ankara'da Riyaseticumhur musiki heyeti (Cumhurbaşkanlığı senfoni orkestrası) şefi olarak sürdürdü.

Musiki muallim mektebi'nin kurulmasında rol oynadı ve okulun müdürlüğünü yaptı (1924-1934). Ayrıca Cebeci konservatuvarı ve konser salonunun yapımı için de çaba gösterdi. 1934'te emekliye ayrılan Üngör, birçok marş ve orkestra için çeşitli parçalar bestelemiştir.

ÜNGÖR (Ethem Ruhi), türk müzik araştırmacısı ve kanun sanatçısı (İstanbul 1922). İstanbul Belediye konservatuvarı'nı bitirdi (1952). Bir süre Üsküdar musiki cemiyeti'ne devam etti. İleri Türk musikisi konservatuvarı derneği'nde çalıştı, sonra bu dernekte başkanlık ve öğretmenlik yaptı (1963-1966). Bursa Arel konservatuvarı'nda üç yıl nazariyat, koro ve kanun dersleri verdi. 1960'tan itibaren bir süre *Musiki Mecmuası*'nı çıkarmıştır. *Türk marşları* (1966) ve *Türk musikisi güfteler antolojisi* (2 c. 1981) adlı yapıtları yayımlandı.

ÜNİFORMA a. (fr. *uniforme*'dan). **1.** Aynı işi yapan, aynı topluluktan olan kişilerin giydiği bir örnek giysi: *Pilot üniforması. Okul üniforması.* **—2.** Silahlı kuvvetlerde görevli personelin, görevlerini yürütürken giymek zorunda oldukları, standart biçimleri Kıyafet kararnamesi ve emirlerle belirlenmiş giysi. (Askeri görevlerin yürütülmesi sırasında, personelin üniforma giyme zorunluluğu vardır. Görevin sivil giysi ile yapılması için amirin izni ya da emri gereklidir. Üniforma giymiş personelin genel eğlence yerlerine [bar, pavyon vb.] girmesi yasaktır.) [→ ASKERİ KIYAFET*]

ÜNİFORMALI sıf. ve a. Üzerinde üniforma olan kimse için kullanılır.

ÜNİFORMİTARİZM a. (fr. *uniformitarisme*). Yerbil. Her olayı tek bir nedene bağlayan bilimsel düşünce; kimi kez GUNCELCİLİK'in eşanlamlısı olarak kullanılır.

ÜNİSEKS sıf. (fr. *unisexe*). Hem kadınların, hem erkeklerin kullanabileceği bir giysi, bir başlık vb. için kullanılır: *Üniseks bir pantolon.*

ÜNİTE a. (fr. *unité;* lat. *unitas, unus,* bir tek'ten). **1.** Yapısal özellik taşıyan bir bütünün temel öğelerinden her biri, birim: Hücre canlı organizmaların temel ünitesidir. Sekiz üniteden oluşan bir salon takımı. **—2.** Daha geniş bir bütün içinde yer alan örgütlenmiş ve tutarlı yapı; birim: *Bir fabrikanın üretim, araştırma üniteleri.*

—Eğit. Bir ders programının ya da bir ders kitabının başlıca bölümlerine verilen ad. || *Ünite planı,* öğretmenin kılavuzluğu ve gözetimi altında bir öğrenci kümesi tarafından önemli bir konu ya da sorun çevresinde düzenlenen, ilgili ders programının amaçlarına uygun olarak öğrencilere geniş bir zaman içinde birtakım bilgi, beceri ve anlayışlar kazandırmayı öngören ve birbirine bağlı türlü öğrenme yaşantılarını kapsayan etkinlikleri içeren plan.

—Elektrotekn. Elektrik enerjisi üretim birimi. (Temel olarak birimde hidrolik enerji kullanılıyorsa bir su girişi ya da birimde termik enerji kullanılıyorsa bir buhar üreteci [kömürlü, fuel oilli ya da gazlı klasik kazan ya da nükleer kazan], bir türboalternatör grubu, bir şebekeye bağlantı transformatörü ve bir yönlendirme ve koruma düzenekleri kümesi içerir. Bir santral, aynı yerde bulunan bir ya da birçok üniteden oluşur.)

—San. Bir fabrikada, bu fabrikanın öbür donanımlarından bağımsız olarak bir sınai işlem gerçekleştirebilen aygıtlar grubu. || *Model ünite,* incelenecek bir yöntemin ya da ayarlanacak bir üretim sürecinin çalışma koşullarını tam olarak ama daha küçük, örneğin binde bir ölçeğinde oluşturan donanım. || *Pilot ünite,* bir üretimin teknoekonomik koşullarını küçük ölçekte oluşturan laboratuvar donanımı ya da model donanım.

—ANSİKL. Eczc. Gerek türk ve Avrupa farmakopeleri, gerek uluslararası farmakopeler ölçü ve dozajların çoğunda uluslararası sistem ünitelerini (Sİ üniteleri) kullanırlar. Diğer hallerde farmakopeler CGS sistemini kullanır ve iki sistem arasındaki denklikleri çeşitli cetveller halinde belirtirler. Örneğin sıcaklık Sİ sisteminde kelvin ile ve farmakopelerde Celsius ya da santigrat olarak gösterilir. Basınç için de durum aynıdır: Sİ'de paskal, eczacılıktaki hacim dozajlarında bar ve tor. Özgül dönme gücü, nispi yoğunluk, kırılma ve sönme indisleri vb. çeşitli ölçüler için de boyutsuz başka üniteler kullanılır.

• *Fizyolojik ünite.* Dünya sağlık örgütü'nün yönetimi altında tespit edilen ve ulusal ölçülere temel olan belli ayardaki bir ilacın biyolojik etkisi demektir. Örneğin hipofiz kortikotrop hormonu (ACTH) için ölçek ampul 5 Üİ (enternasyonal ünite) içerir ve bu miktar 50 kg saf ACTH'ye tekabül eder. Antitoksin, antiseptik üniteler bulunduğu gibi enzim ve antibiyotik etkinlikleri için de üniteler vardır. Örneğin 1 mg basıtrasinin antibiyotik etkinliği 55 Üİ olmalıdır. (Bu etkinlik *Micrococcus pyogenes* türü mikrobun *aureus* çeşidine göre belirlenmiştir.)

• *Analitik ölçü birimi.* Birçok biyolojik analiz teknikleri, sonuçları, yönetimi bulan kişinin adıyla anılan ünitelerle belirtirler (örneğin kan muayenelerinde Vernes ünitelerinin kullanılması gibi).

ÜNİVERSAL sıf. (ing. *universal*). → EVRENSEL.

—Bilş. Programlanma biçimi, her tür problemi işlemeye olanak veren sayısal bir bilgisayar için kullanılır.

—İşlem. Bir parçanın işlenmesine ilişkin çeşitli ardışık işlemleri, montajı değiştirilmeden yürütebilen bir takım tezgâhı için kullanılır.

ÜNİVERSALİZM a. (İng. *universalism*). → EVRENSELCİLİK.

ÜNİVERSİTE a. (fr. *université;* ortaçağ lat. *universitas,* topluluk'tan). **1.** Yüksek düzeyde eğitim, bilimsel araştırma, yayın yapan fakülte, enstitü, yüksekokul gibi aynı rektörlüğe bağlı birimlerden oluşan öğretim kurumu. **—2.** Bu tür eğitim, öğretim araştırma yapılan ve üniversiteye bağlı diğer bölümlerin bulunduğu yapı ya da yapıların tümü. **—3.** Üniversitede eğitim ya da yönetimle görevli kişilerin tümü. **—4.** *Üniversite hastanesi,* tıp fakülteleri nin bulunduğu şehirlerde, tıp ve cerrahlık bakım servislerinin, araştırma bölümlerinin ve tıp öğrencilerine tam bir öğretim sağlanabilecek yerlerin bir arada bulunduğu hastane.

—ANSİKL. Türkiye'de ilk üniversite İstanbul'da Darülfünun* adıyla kuruldu (14 ocak 1863). Cumhuriyet'in ilanından (1923) sonra Darülfünun'a tüzel kişilik tanındı (1924). Liseyi bitirmeyenlerin bu yükseköğretim kurumuna alınması uygulamasına son verildi. Ancak, Darülfünun 1932'ye kadar beklenilen düzelme ve gelişmeyi gösteremedi. 31 mayıs 1933'te çıkarılan 2552 sayılı yasa'yla Darülfünun kapatıldı ve yerine Maarif vekâleti'ne (Milli eğitim bakanlığı) bağlı *İstanbul Üniversitesi* kuruldu. 1933'ten başlayarak özellikle Almanya'daki nazi rejiminin yurtlarından çıkarttığı ya da bu rejimden kaçan profesörlerin gelişi, batı tarzında öğretim ve araştırmanın türk üniversite çevresine yerleşmesini ve birçok bilim adamının yetişmesini sağladı.

1944'te 4619 sayılı yasa'yla İstanbul Teknik üniversitesi kuruldu. 1946'da Maarif vekili Hasan Âli Yücel (1897-1961) zamanında çıkarılan 4936 sayılı üniversiteler yasası ile üniversitelerin özerkliği ve tüzel kişiliği hükme bağlandı. Bu yasayla ayrıca

Ankara'daki değişik fakülteleri çatısı altına toplayan Ankara Üniversitesi kuruldu. Daha sonra Ankara ve İstanbul dışında da üniversiteler açılmaya başlandı. Karadeniz üniversitesi (1955, Trabzon), Ege üniversitesi (1955, İzmir), Ortadoğu teknik üniversitesi (1956, Ankara), Atatürk üniversitesi (1957, Erzurum). 4936 sayılı yasa, Demokrat parti iktidarının uygulamalarıyla saldırılara uğradı, yasanın öğretim üyelerine sağladığı güvence örselendi. 27 Mayıs 1960 devrimi'nden sonra çıkarılan 1961 Anayasası'nın 120. maddesi ile üniversiteler güvence altına alındı. O tarihe kadar 7 olan üniversite sayısı daha sonra Hacettepe üniversitesi (1967, Ankara) ve Boğaziçi üniversitesi'nin (1971, İstanbul) açılmasıyla 9'a ulaştı. Erzurum'daki Atatürk üniversitesi ile Karadeniz teknik üniversitesi mali ve idari bakımdan Milli eğitim bakanlığı'na bağlıydı. Mütevelli heyeti tarafından yönetilen Ortadoğu teknik üniversitesi'nin özel bir statüsü vardı. 12 mart 1971 darbesi'ni izleyen sıkıyönetim döneminde hazırlanıp 1973'te yürürlüğe konan 1750 sayılı üniversiteler yasası'nın 69. ve 70. maddelerinin hükümetin bazı durumlarda üniversitelere belli bir süre elkoyma yetkisi vermesi üniversite çevrelerinde tepkilere yol açtı. Ankara ve İstanbul Üniversitesi ile CHP bu maddelerin iptali için Anayasa mahkemesi'ne başvurdu. Anayasa mahkemesi, 1975 tarih ve 22 sayılı kararıyla bu maddeleri üniversite özerkliğine ve Anayasa'ya aykırı oldukları gerekçesiyle iptal etti. 1750 sayılı yasa'nın öğretim üyeleriyle ilgili bazı hükümleri de Anayasa mahkemesi'nce iptal edilince hükümetin üniversiteleri doğrudan doğruya denetleme olanağı ortadan kalktı. 1765 sayılı Üniversite personeli yasası ile öğretim üyeleri ve üniversitede çalışanların devlet memurlarına uygulanan gösterge ve katsayı sistemine bağlı olmaları, üniversite personeline ayrıca ek ödenek verilmesi kabul edildi.

12 eylül 1980'den sonra yükseköğretimin kapsamlı bir biçimde düzenlenmesi öngörüldü. Bu amaçla 6 kasım 1981'de tüm yükseköğretim kurumlarının örgüt, işleyiş, yetki ve sorumluluklarını bir bütünlük içinde ele alan, çeşitli bakanlıklara ve akademilere bağlı yüksekokulları (Türk silahlı kuvvetleri ve Emniyet teşkilatı'na bağlı olanlar dışında) üniversite çatısı altında toplayan 2547 sayılı yükseköğretim yasası yürürlüğe kondu. Yükseköğretim kurumlarının örgütlenmesini düzenlemek amacıyla çıkarılan 28 mart 1983 tarih ve 2809 sayılı yasa'yla üniversite kapsamına giren tüm fakülte, akademi, enstitü, yüksekokul, konservatuvar, meslek yüksekokulu, araştırma ve uygulama merkezlerinin altbilimlerinin anabilim dalı, anasanat dalı ve öteki ünitelerinin kurulması, birleştirilmesi ve işleyişi 2547 sayılı yasa'nın 7. maddesi uyarınca Yükseköğretim kurulu tarafından düzenlendi. 1993'te sayıları 52'yi bulan bu üniversitelerin adları ve bulundukları yerler şöyledir: Ankara'da Ankara, Bilkent, Gazi, Gülhane Askeri tıp, Hacettepe, Ortadoğu Teknik; İstanbul'da Boğaziçi, İstanbul, İstanbul Teknik, Koç, Marmara, Mimar Sinan, Yıldız Teknik; İzmir'de Dokuz eylül, Ege; Edirne'de Trakya; Bursa'da Uludağ; Eskişehir'de Anadolu; Konya'da Selçuk; Antalya'da Akdeniz; Adana'da Çukurova; Kayseri'de Erciyes; Sıvas'ta Cumhuriyet; Samsun'da On dokuz mayıs; Trabzon'da Karadeniz Teknik; Erzurum'da Atatürk; Malatya'da İnönü; Elazığ'da Fırat; Diyarbakır'da Dicle; Van'da Yüzüncü yıl; Bolu'da İzzet Baysal; Aydın'da Adnan Menderes; Afyon'da Afyon Kocatepe; Balıkesir'de Balıkesir; Manisa'da Celal Bayar; Çanakkale'de Çanakkale On sekiz mart; Kütahya'da Dumlupınar; Gaziantep'te Gaziantep; Tokat'ta Gaziosmanpaşa; Şanlıurfa'da Harran; Kars'ta Kafkas; Kahramanmaraş'ta Kahramanmaraş Sütçü İmam; Kırıkkale'de Kırıkkale; Kocaeli'nde Kocaeli; İçel'de Mersin; Muğla'da Muğla; Hatay'da Mustafa Kemal; Niğde'de Niğde; Denizli'de Pamukkale; Sakarya'da Sakarya; Isparta'da Süleyman Demirel; Zonguldak'ta Zonguldak Karaelmas üniversiteleri. Ayrıca Kıbrıs'ta Doğu Akdeniz (Gazimagosa), Girne Amerikan, Lefke ve Yakındoğu (Lefkoşe) üniversiteleri vardır.

ÜNİVERSİTELERARASI sıf. Birçok üniversiteyle ilgili olan: *Üniversitelerarası boks yarışması. Üniversitelerarası kurul.*

Üniversitelerarası kurul, üniversitelerarası üst kuruluşlardan biri. Kurul, üniversite rektörleri ile her üniversiteden seçilen bir üyeden ve Genelkurmay başkanlığı'nın seçtiği bir asker üyeden oluşur. Başkanlığını, kuruluş sırasına göre her yıl bir üniversitenin rektörü yapar. Kurulun başlıca görevleri üniversitelerin eğitim-öğretim, bilimsel araştırma ve yayın çalışmalarını koordine etmek; uygulamaları değerlendirmek, önerilerde bulunmak; üniversitelerin öğretim üyesi gereksinimini karşılayacak önlemleri belirlemektir.

ÜNİVERSİTELİ a. Üniversitede ya da bir yüksek öğretim kurumunda, bir yüksekokulda eğitim gören kimse: *Hukuk fakültesinde okuyan üniversiteliler.*

ÜNİVERSİTESONRASI sıf. Üniversite öğreniminden sonra gelen ve mesleki bilgileri tamamlamayı amaçlayan öğretime denir.

ÜNİVOLTİN sıf. (fr. *univoltin;* ital. *univoltano;* lat. *unus,* bir, ve *volta,* defa'dan). Biyol. Yılda bir kez döl veren böcek türüne denir.

ÜNİVOLTİNİZM a. (fr. *univoltinisme*). Biyol. Bir böcek türü için yılda yalnız bir kez döl verme durumu.

ÜNLEM a. **1.** Değişmeyen öteki tümcelerden bağımsız kendi başına bir cümle oluşturan ve canlı bir tepkiyi dile getiren ya da bir ilişki bağlantısı kuran sözcük. **—2.** Ünlem işareti.

—Bel. Bir coşku belirten ve çok kısa cümlelerle ünlemlerden oluşan üslup değişmecesi.

—Dilbil. *Ünlem cümlesi.* Kimi kez bir tek öğeye indirgenmiş, bir coşkuyu ya da duygusal bir yargıyı dile getiren cümle türü. || *Ünlem işareti,* bir ünlem cümlesinden sonra konan noktalama işareti (!). Söz arasında parantez içine konan ünlem işareti söylenilen söze inanılmadığını ya da şaşıldığını belirtir.

—Ed. Edebiyat yapıtında bir kişiye, bir varlığa yöneltilmiş duyarlık yüklü sesleniş. Örn.: *"Biçare çocuklar, hele sizler, hele sizler"* (Tevfik Fikret). Divan şiirinde *eya, vey, eyvah* vb. edatlarla gerçekleştirilirdi: *Ey padişah-i ârif ü danişver-i âlem / Vey şah-ı cihangîr ü zafer yâver-i âlem"* (Ey bilge ve dünya bilgilisi padişah; ve ey dünyayı ele geçirip zafer kazanan, evrenin yardımcısı olan şah) [Nef'i]. (Eşanl. NİDA.)

—ANSİKL. Ünlem sınıfında yer alan sözcüklerin, kökenleri ne olursa olsun, ortak özelliği şudur: anlamsal içerikten hemen hemen yoksun olmalarına ve sözdizimsel kuralların dışında bulunmalarına karşın, konuşucunun vurgusuyla (onay, karşı çıkma, kuşku, kızgınlık, alay, üsteleme, çağrı vb.) söylemin içeriğine ve durumlarına etki yaparlar. Gerçekten de, birçok ünlem anlamlı öğelere ayrıştırılamaz; seslerden (Ah! *ne güzel*) ya da yansımalardan (ÇAT! *kapı kapandı*) oluşurlar. Kimi ünlemler de, kaynaklandıkları sözcüklerin özel anlamı yok olduğundan kalıplaşmış biçimlere dönüşmüşlerdir *(Aman Tanrım!, Güzel! Daha neler!).* Dildeki, öteki değişmez terimlerin tersine ünlemlerin söz zincirindeki yerleri kesin değildir. Sözceyi iki durak arasında kesebilir ya da bildirişim durumunda, bir sözcenin yerini alabilirler. Sözceye, söyleme ya da bildirişim ortamına anlamsal etkiyi, ünlemlerin dayanağı olan titremleme verir. Dinleyici de, bu titremlemeyi konuşucunun belli bir duygusal durumunun anlatımı, bildirişim kurma ya da bildirişimi sürdürme isteği olarak yorumlar: *Seni gidi seni! Öyle değil mi?*

ÜNLEMEK g. f. **1.** *Bir kimseyi ünlemek,* yüksek sesle çağırmak, seslenmek. (*Bir kimseye ünlemek* biçiminde de kullanılır.) **—2.** Yüksek sesle bildirmek.

◆ **ünlenmek** edilg. f. Çağırılmak; bildirilmek.

◆ **ünletmek** ettirg. f. Bir şeyi yüksek sesle herkese duyurmak; bir kimseyi çağırtmak.

ÜNLENMEK → ÜNLEMEK.

ÜNLENMEK gçz. f. Bilinir, tanınır olmak; ün kazanmak.

ÜNLETMEK → ÜNLEMEK.

ÜNLÜ sıf. **1.** Yaygın bir şöhreti olan, çok tanımış bir kimse, bir şey, bir yer için kullanılır; meşhur: *Ünlü bir romancı. Ünlü bir otel. Ünlü bir şarkı. Çağımızın en ünlü düşünürlerinden* biridir. **—2.** Daha önce çok sözü edilmiş bir kimse, bir şey için kullanılır: *İşte! Ünlü Ali bu arkadaş. O ünlü tasarıdan bir haber çıkmadı mı daha.*

—Sesbil. *Ünlü boşluğu,* söz zincirinde, ayrı hecelerde bulunan iki ünlünün art arda gelmesinde oluşan ses boşluğu. (Ünlü çatışması ya da *hiatus* da denir.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—ANSİKL. Ünlüyle biten bir sözcüğe ünlüyle başlayan bir sözcük ya da ünlüyle başlayan bir ek getirildiğinde karşılaşan iki ünlü arasında ünlü boşluğu doğar. Türkçede bu boşluğun kapatılması için bazen araya bir ünsüz getirilir (ör. *hasta idim* > *hastaydım*). Bazen de birbirini izleyen ünlülerden biri düşer (örn. *Karacaoğlan* > *Karac'oğlan*). Konuşma dilinde seyrek olarak sözcük içinde bir ünsüzün erimesiyle böyle bir boşluk oluşur (örn. *soğuk* > *souk*).

ÜNLÜ a. Sesbil. **1.** Söylenmesi, ciğerlerden gelen havanın ses oluğundan hiçbir engelle karşılaşmadan çıkmasıyla gerçekleşen ses. (Eşanl. SESLİ VOKAL.) **—2.** Bu tür bir sesi yazmak için kullanılan harf. **—3.** Tamlayan olarak, ünlülere ilişkin olanı belirtir. **—4.** *Ünlü düzeni,* bu dilde ünsüz düzeninin tersine, ünlüler dizgesini niteleyen özelliklerin tümü. || *Ünlü uyumu,* bir sözcükte bulunan ünlünün etkisiyle öbür ünlülerin de ona uyması; ünlülerin benzeşmesi olayı. (Bk. *ansikl.* böl.)

◆ sıf. *Sesbil.* **1.** Ünlülere ilişkin. **—2.** Akustik özellikler kuramında, kesin biçimde tanımlanmış bir oluşturucu yapısıyla nitelenen sesbirimler için kullanılır. (Bunlar ünlülerle /l/ ve /r/ gibi kimi ünsüzlerdir.)

—ANSİKL. Günümüzde kullanılan sesbilgisi terimleri ve dildeki seslerin sınıflandırılması özellikle fizyolojik ya da eklemsel verilere dayanır (dudaksıl, kapantılı, damaksıl vb. terimlerin kullanılışı bu yüzdendir). Buna karşılık, sesçil terimleri ünlü ve ünsüz diye ayırma eklemsel verilere dayanmaz. Bu ayrımı Platon ve Aristoteles yapmışlardır. Bu düşünürlere göre dilin sesleri işitilebilen (ünlüler) ve işitilemeyen (ünsüzler) öğelere ayrılırdı. Daha sonraları epikurosçular ve stoacılar, "ses veren" ve böylelikle de bir hece oluşturan seslerle (ünlüler) bu özellikten yoksun sesler (ünsüzler) arasında bir ayrım öngördüler.

Eklemsel açıdan, ünlüler serbest, ünsüzler de engelli seslerdir: ünlü bir ses çıkarılırken ses oluğunda hiç bir engel bulunmaz, oysa değişik ünsüz sınıflarının gerçekleşmesinde durum bunun tam tersidir. Belli bir dildeki ünlüler geleneksel olarak, bir yandan eklemlenme noktaları (ön ya da arka), öte yandan da eklemlenme biçimleri göz önünde bulundurularak sınıflandırılır. Eklemlenme biçimlerinin tanımında üç etkeni göz önünde tutmak gerekir: ünlüleri dört öbeğe (çok kapalı, kapalı, açık, çok açık) ayırma olanağı veren açıklık; dudakların konumu (yuvarlak ve gergin ünlülerde öne çıkık, yuvarlak olmayanlarda düz); damak eteğinin durumu (genizsillerde açık, ağızsıllarda kapalı).

İşitsel açıdan, ünlüler müzikteki sesle-

re, ünsüzler de gürültüye benzer. Ancak, bu ayrım tümüyle gerçeği yansıtmaz, çünkü gürültülü biçiminde algılanmayan ünsüzler de vardır. İşlevsel ölçüt de, ünlülerle ünsüzleri kesin biçimde ayırma olanağı vermez, çünkü, genellikle ünlülerin hece odağını oluşturmalarına karşın birçok dilde (özellikle çekçede) bu işlev de ünsüzler tarafından yerine getirilir.

Akustik açıdan, ağızsıl ünlüler, ilk üç oluşturucularının frekanslarındaki görece değerlerle, genizsil ünlüler de, genizsillik oluşturucuları denen özgül oluşturucuların eklenmesiyle tanımlanır. Tınının belirlenmesinde önemli bir işlev yerine getiren ilk iki oluşturucunun frekansları, her ünlüye uygulanan akustik özelliklerin (pes, tiz, yoğun, dağınık, bemolleşmiş vb.) belirlenmesinde gönderge olarak alınır. Tümü, frekansı görece yükseklikteki ikinci bir oluşturucu içeren ön ünlülere tiz denir. Alçak frekanslı ikinci oluşturucuları bulunan art ünlülerse pestir. Yuvarlak olmayan ön ünlülerden ikinci oluşturucunun düşük değeriyle ayrılan yuvarlak ön ünlüler bemolleşmiş diye nitelenir. Birinci ve ikinci frekansları orta frekans bölgesine yaklaşma eğilimi gösteren ünlülerse (a gibi) yoğun diye adlandırılır. Ünlülerin akustik yapısıyla eklemsel özellikleri arasındaki bağıntıların incelenmesi, birinci oluşturucunun değerinin bir sesçil açıklık belirtisi olduğunu gösterir. İkinci oluşturucunun değeri hem dudaksıllaşmayı, hem de eklemleme yerini ortaya çıkarır.

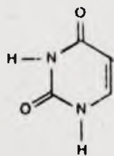

Süheyl Ünver

• *Ünlü uyumu.* Türkçede bir sözcükte bulunan ünlüler, sözcüğün ilk hecesindeki ünlüye göre incelik, kalınlık, düzlük, yuvarlaklık yönünden birbirlerine uyarlar. Buna ünlü uyumu denir. Ünlü uyumu ikiye ayrılır: *Büyük ünlü uyumu, küçük ünlü uyumu. Büyük ünlü uyumu,* yalın ya da eklerle uzatılmış bir sözcüğün ilk hecesinde kalın bir ünlü (a, ı, o, u) bulunuyorsa, sonra gelen bütün heceler kalın ünlülerle; kalın ünlü değil de ince ünlü bulunuyorsa, sonraki heceler tümüyle ince ünlülerle (e, i, ö, ü) sürer: *baba-lAr-In, Ev-ler-In. Küçük ünlü uyumu,* bir sözcüğün ilk hecesinde düz ünlü (a, e, ı, i) varsa sonraki hecelerde de düz ünlülerin, yuvarlak ünlü (o, ö, u, ü) varsa öteki hecelerde ya dar yuvarlak (u, ü) ya da geniş düz ünlülerin (a, e) gelmesidir. Küçük ünlü uyumunda ünlüler, düz ve yuvarlaklık yönünden birbiriyle tam bir benzerlik gösterir: *pEncErElEr, yApIlAr; OcAk, OdUn, yOrgUn.* Türkçe ek dizgesi bu kurallara bağlı olarak biçimlenir. Bir ekin kalın ve ince düz ve yuvarlak eş biçimlikleri vardır. Aktarma sözcükler bu kurallara uymasa da türkçe eklerle kullanıldıklarında ekler bir kurala uygun olarak seçilir.

ÜNLÜARASI sıf. Sesbil. **1.** Söz zincirinde iki ünlü arasında bulunan bir sesçil birim (genellikle bir ünsüz) için kullanılır. **—2.** Söz zincirinde bir sesbirimin ya da sesbirim öbeğinin konumu için kullanılır. (Ünlüarası konum, başlangıç ya da sonuç konumlarının karşıtıdır.)

◆ a. Bir sesçil birimin ünlüler arasındaki konumu.

ÜNLÜLEŞME a. Dilbil. Sami dillerinde, ünsüz köke kimi ünlülerin katılması. —Sesbil. Bir sesbirimin, ünsüz özellikten ünlü özelliğe geçmesi.

urasil

ÜNLÜPINAR, Gümüşhane'nin Kelkit ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 2 709 nüf. (1990).

ÜNLÜSONRASI sıf. Sesbil. Söz zincirinde bir ünlünün hemen ardından gelen sesbirim.

ÜNNAP a. HÜNNAP'ın eşanlamlısı.

ÜNS a. (ar. *üns*). *Esk.* **1.** Alışma, alışkanlık. **—2.** *Üns tutmak,* alışmak.

ÜNSA sıf. (ar. *ünsā*). *Esk.* **1.** Kadın ya da kız. **—2.** Dişi.

ÜNSAL (Behçet), türk mimar (İstanbul 1909). İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi mimarlık bölümü'nü bitirdi (1933). İstanbul Teknik okulu'nda öğretim üyeliği yaptı (1946). İstanbul Belediyesi eski eserler müşavirliği görevine atandı (1954). İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi'nde mimarlık tarihi dersleri verdi; İstanbul Devlet mimarlık mühendislik akademisi'nin mimarlık bölümü'nde (bugün Yıldız üniversitesi mimarlık fakültesi), profesör (1969), restorasyon ve mimarlık tarihi kürsüsü başkanı (1971-1982) oldu. Rumelihisarı onarım raporlarını, Merzifonlukaramustafapaşa külliyesi onarım projelerini hazırladı. Çocuk esirgeme kurumu proje yarışmasında (Ş. Balmumcu ile) [1936] ve Samsun Halkevi proje yarışmasında (1937), birincilik ödülü aldı. 1952'den beri Milli Eğitim bakanlığı eski eser ve anıtlar yüksek kurulu üyesi olan Ünsal, Yıldız üniversitesi mimarlık fakültesi'nde öğretim görevlisidir. Başlıca yapıtları: *Mimarlık tarihi* (1947), *Turkish-İslamic Architecture in Seljuk and Ottoman Turcs, 1071-1923* (Londra, 1959); *Bina bilgisi ve şehircilik* (1960), *Boğaziçi sahilhaneleri* (Orhan Erdenen ile, 1993).

ÜNSELİ esk. **Ernis,** Van'ın Muradiye ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 2 842 nüf. (1990). Yörede İ.Ö. II. binyıl'dan kalma bir mezarlık saptandı.

ÜNSİ sıf. ve a. (ar. *üns* ve *-î*'den *ünsî*). *Esk.* **1.** Sokulgan. **—2.** Arkadaş.
—Hat. Hattatların kullandığı kamış kalemin, iki parçadan oluşan ağzının kısa ve yazandan yana olan bölümüne verilen ad. (Kamış kalemin uzun ve yazıdan yana olan bölümü ise *vahşi* olarak adlandırılır. *Menakib-i Hünerveran*'da hat türlerine göre ünsi ve vahşinin oranları belirtilmiştir.)

ÜNSİYET, -ti a. (ar. *üns* ve *-iyyet*'ten *ünsiyyet*). *Esk.* **1.** Yakınlık, dostluk, alışkanlık. **—2.** *Ünsiyet peyda etmek,* arkadaşlık kurmak, yakınlık duymak.

ÜNSÜZ sıf. Ünü olmayan, halkın pek tanımadığı bir kimse için kullanılır: *O zamanlar adı pek bilinmeyen ünsüz bir yazardı.*

ÜNSÜZ a. Sesbil. **1.** Dilsel amaçlarla ses organlarından çıkartılan iki ses türünden biri. (Eşanl. SESSİZ, KONSON, KONSONANT.) **—2.** Bu tür bir sesi yazmak için kullanılan harf. **—3.** Tamlayan olarak, ünsüzlere ilişkin olanı belirtir. **—4.** *Ünsüz düzeni,* bir dilin ünsüz dizgesi (ÜNLÜ* DÜZENİ'nin karşıtı). ‖ *Ünsüz uyumu,* bir sözcükteki ünsüzler arasında görülen benzeşim olayı. (Türkçede sert ünsüzlerle biten bir sözcüğe [c], [d], [g] yumuşak ünsüzlerinden biriyle başlayan bir ek getirilirse bu ünsüzler sert ünsüze dönüşür: göz-cü / dış-çı ev -de / sokak-ta / yar-gı /at-kı.)

◆ sıf. **1.** Ünsüzlere ilişkin olan; bir ya da birçok ünsüz kullanımını içeren için kullanılır. **—2.** Sesbilimde, ünsüz olmayanın karşıtı temel ayırıcı özellik. ([+ ünsüz], özelliği taşıyan sesbirimler genel enerjilerindeki bir azalma ve birçok durumda, gürültüyle, akustik sıfırla ve oluşturucu yapısının yokluğuyla tanımlanır.)

—ANSİKL. İşlevsel açıdan, ünsüzler, hecelerini çekirdeğini oluşturan ünlülere göre hece sınırındadır. Bu ünsüzün eklenmesi, genellikle ses oluğunda, hava akışını etkileyen bir engelin varlığıyla (kapantılı ya da daraltı) tanımlanır. Akustik sesbilgisinde, ünsüzler, tayftaki özellikleri temel alınarak tanımlanır.

ÜNSÜZARASI sıf. Sesbil. Söz zincirinde iki ünsüz arasında yer alan bir sesçil birim (ünlü ya da ünsüz) için kullanılır.

ÜNSÜZLEŞME a. Sesbil. Ünlü ya da yarıünlü durumundan ünsüz durumuna geçme.

ÜNSÜZSONRASI sıf. Sesbil. Söz zincirinde bir ünsüzün hemen ardından gelen sesbirim.

ÜNŞUDE a. (ar. *neşad*'dan *ünşūde*). *Esk.* Söylenmiş şiir.

-ÜNTÜ → -INTI.

ÜNVER (Süheyl), türk hekim, tıp ve sanat tarihi araştırmacısı (İstanbul 1898 - *ay.* 1986). İstanbul Tıp fakültesi'ni bitirdi (1920). Bir süre Gureba hastanesi'nde çalıştıktan sonra Haseki hastanesi'nde Dahiliye ve İntaniye servislerine girdi; uzmanlık eğitimini Paris'te tamamladı (1927-1929). 1939'da profesör, 1954'te ordinaryüs profesör olarak sürdürdüğü öğretim üyeliğinden emekli oldu (1973). Öğrencilik yıllarından başlayarak Yeniköylü Nuri Bey'den tezhip, Necmettin Okyay'dan ebru, Hoca Ali Rıza'dan resim, enıştesi hattat Hacı Hasan Rıza Efendi'den sülüs ve nesih yazı öğrendi. Tıp fakültesi'ndeki öğretim üyeliğinin yanı sıra Güzel sanatlar akademisi'nde de tezhip ve minyatür öğretmenliği yaptı (1936-1955). Tıp ve sanat tarihi alanındaki hizmetlerinden ötürü ulusal ve uluslararası kuruluşlarca ödüllendirildi. Başlıca yapıtları: *İslam tababetinde türk hekimlerinin mevkii ve İbni Sina'nın türklüğü* (1937), *Anadolu beylikleri ve tıp tarihimiz* (1938), *Ressam Nigâri* (1946), *Hattat Ahmet Karahisari* (1948), *Ali Kuşçu* (1948), *Ressam Levni* (1949), *Hekimbaşı ve hattat Kâtipzade Mehmet Refi hayatı ve eserleri* (1950), *Amasyalı Hamdullah Efendi ve tıp tarihimizdeki yeri* (1953), *Hattat Ali bin Hilal, hayatı ve yazıları* (1958), *Türk ince oyma sanatı* (1980).

ÜNVER (Tunç), türk kemancı (Ankara 1953). Ankara Devlet konservatuvarı'nda Ahmet Adnan Saygun'la Marcel Debut'nün öğrencisi oldu (1961-1965). Burayı bitirdikten sonra Fransa'ya gönderildi. Paris konservatuvarı'nın solfej, keman ve oda müziği bölümlerinden mezun olarak (1970) Gabriel Bouillon, Jacques Février, Arthur Grumiaux gibi öğretmenlerle lisansüstü eğitimini tamamladı. Türkiye'ye döndükten sonra Cumhurbaşkanlığı senfoni orkestrası solist kemancılığına atandı; 1981'de, "devlet sanatçısı" oldu.

ÜNYE, Karadeniz bölgesinin Orta Karadeniz bölümünde Ordu iline bağlı ilçe; 109 139 nüf. (1990); 1 bucak, 67 köy. Merkezi, Ordu'nun 77 km B.'sında Karadeniz kıyısında *Ünye,* 42 836 nüf. (1990). Fındık, mısır, pirinç üretimi. Çimento fabrikası.

ÜPCÜK a. El. sant. Havutun arka bölümü.

ÜPERİZASYON a. (fr. *upérisation;* bu yöntemi bulan isviçreli *Uper*'in adından). Hızla hareket eden ve sürekli basınç altında tutulan sıvı bir ürünü, aşırı derecede ısıtılmış buhardan geçirerek saniyeden az bir zaman içinde 150 °C'ta ısıtarak kitle halinde sterilize etme yöntemi. (Bu yöntem özellikle süt sterilizasyonunda kullanılır.)

-ÜR → -IR.

-ÜR → -R.

ÜRANOPLASTİ a. (fr. *uranoplastie*). Cerr. Kemik damak eteğindeki yarıkların hastadan alınan dokularla onarılması.

ÜRANOSTAFİLORAFİ a. (fr. *uranostaphylorraphie;* yun. *uranos,* damak, *staphyle,* küçükdil, ve *raphe,* dikiş'ten). Cerr. Doğuştan yarık durumdaki damak kubbesi ve damak eteğinin, hastanın kendi dokuları kullanılarak onarılması.

ÜRANOSTEOPLASTİ a. (fr. *uranostéoplastie*). Cerr. Damak kubbesinin onarılması.

■**ÜRASİL** a. (fr. *uracile*). Biyokim. $C_4H_4O_2N_2$ formüllü pirimidik baz; 335 °C'a doğru erir ve RNA moleküllerinin yapısına girer.

ÜRASİLİK sıf. (fr. *uracylique*). Eczc. *Urasilik asit*, ribonükleik asitlerin yapı taşlarından olup çocuk hekimliğinde hipotoni hallerinde, sinir ve kas atrofilerinde ve kırıkların onarımında kullanılan madde.

ÜRAT a. (fr. *urate*). Org. kim. Ürik asidin tuzu ya da esteri.
—ANSİKL. Ürik asit idrarla kısmen üratlar durumunda atılır. Bu üratlara, soğukta çözünürlüklerinin çok düşük olması nedeniyle idrar tortularında çoğu kez kristalleşmiş durumda rastlanır; asitli idrarlarda sodyum hidrojen ürat, alkali mayalanmaya uğramış idrarlarda amonyum ürat biçiminde bulunurlar. Üratlar organizmada, damla hastalığında sodyum ürat, mesane taşlarında kalsiyum ya da amonyum ürat durumunda çökelebilir.

ÜRATOKSİDAZ a. (fr. *urate-oxydase*). Eczc. ÜRİKOZİM'in eşanlamlısı.

ÜRCUFE a. (ar. *ürcufe*). *Esk.* Yalan, uydurma söz.

ÜRCUHE a. (ar. *ürcuha*). *Esk.* Salıncak.

ÜRCUZE a. (ar. *recez*'den *ürcuze*). Ed. Aruz vezninin recez bahrinde yazılmış şiir.

ÜRCÜVAN a. (fars. *ergevan*'dan ar. *ürcüvan*). *Esk.* Erguvan.

ÜRDİBEHİŞT a. (fars. *ürd* ve *behişt*'ten *ürd-i behişt*). *Esk.* Nisan ayı.

ÜRDÜN, ar. **el-Memleket el-Haşimiyye el-Ürdüniyye,** Batı Asya'da devlet; 97 700 km^2; 3 500 000 nüf. (1991). Başkenti *Amman*. Resmi dili *arapça*. G.'inde ve D.'sunda S. Arabistan, K.-D.'sunda Irak, K.'inde Suriye ve Lübnan, B.'sında İsrail vardır. Eski *Maverai Ürdün*'le bu bölgeye 1949'da eklenen ve İsrail devleti sınırları dışında kalan Filistin topraklarını *(Batı Şeria)* içine alır. Batı Şeria'nın (5 575 km^2, 800 000 nüf. [1989], % 5'i hıristiyan) 1967'den beri İsrail işgali altında olması, Ürdün'ü aynı adlı ırmağın D.'sundaki kuruluş sınırlarına geriletmiştir (92 000 km^2 ve 2 800 000 nüf. [1989], % 60'ı 1948 ve 1967'de iki dalga halinde gelen filistinli göçmenlerden oluşur).

COĞRAFYA

Eski Kudüs kentini içine alan Batı Şeria'nın büyük bölümü, platolar ile kireçtaşlı Yahudiye ve Samiriye tepeleri üstünde uzanır; yeterince yağış alan (yıllık yağış miktarları 500-600 mm) bu topraklarda Akdeniz tipi çokürünlü tarımın yanı sıra tahıl üretimi ve bodur ağaç yetiştiriciliği de yapılır. Ürdün çukuruyla Lut gölünün ve Kızıldeniz kıyısında Akabe körfezine ulaşan uzun vadi, vadi el-Araba'nın (doğu yarısı Ürdün'ündür) ötesinde, en yüksek noktaları K.'den G.'e doğru 1 200 m, 1 700 m arasında değişen ve düzenli olarak D.'ya doğru alçalan Maverai Ürdün platosu uzanır. Yeterince yağış alan (300-400 mm) tepe kesimlerinde, yağmura bağımlı çok yoğun yöntemlerle tahıl tarımı yapılırsa da burası göçebe ya da yarıgöçebe kabilelerin dolaştığı bir çölün kenarında uzanan dar bir şeritten başka bir şey değildir. Ürdün çukurunda 1958-1961 arasında, suyu (10 m³/sn) Yarmuk'tan gelen Doğu Gor kanalı denilen kanalın yapılması, sulu tarım yapılan bir bölgenin (15 000 ha) oluşmasını (1966'da tamamlandı) sağlamıştır; burası büyük bir sebze ve meyve üretim bölgesidir (kış sıcaklığının [ocak ortalaması 14-15 °C'ı bulur] elverişliliği nedeniyle daha çok turunçgiller ve muz). Ürdün ırmağının doğu kollarının oluşturduğu akarsu ağında başka hidrolik tesisler kurma ve geliştirme tasarıları gündemdedir.

Ürdün devleti, 1949-1967 arasında, Ürdün ırmağının her iki kıyısına da yayıldığı dönemde, yeterli bir tarımsal dengeye ulaşmıştı. 1967 savaşı, en zengin bölgelerin İsrail'in eline geçmesine ve böylece Ürdün'ün çok güç ekonomik koşullarla karşılaşmasına yol açtı ve Ürdün petrol üreticisi arap ülkelerinin yardımlarıyla ayakta kalmaya başladı. Ama Amman'ın K.-D.'sundaki Ruseyfe ile Lut gölünün G.-D.'sundaki el-Hasa bölgesindeki önemli fosfat yatakları Ürdün'ü, dünyanın 5. fosfat dışsatımcısı (Akabe'den 2 Mt'luk dışsatım) yapmıştır ve bu yataklar Akabe yakınında kurulan önemli bir kimyasal gübre fabrikasını beslemektedir. Lut gölünün D.'sundaki Lisan bölgesindeki potas yataklarını işleten geniş bir kompleks, 1981'de üretime geçmiştir. Tapline boruhattıyla gelen S. Arabistan ham petrolüyle de beslenen Zerka petrol rafinerisinin kapasitesi (1990'da 120 000 varil) ülke gereksinimlerini aşmaktadır. Sonuç olarak, dış yardımlar önemini korumakla birlikte bağımsız bir ekonomik gelişme başlamış gibi görünmektedir.

Dış ticaret dengesi hâlâ büyük açık vermektedir. Bununla birlikte, iki önemli sermaye kaynağı vardır; çok sayıda göçmenin (özellikle Ortadoğu petrol üretim bölgesinde) gönderdiği dövizler ve dış turizmden sağlanan (Batı Şeria'nın fiilen işgal edilmesi ve daha genel olarak bölgedeki siyasal ve askeri durumun yarattığı görece güvensizlik nedeniyle uluslararası turizmin gelişmesi yavaşlamıştır) döviz-lerdir.

Uzun süre, toplumsal bakımdan göçebelerin egemenliğinde yaşayan Ürdün devleti, bugün, en azından ekonomide, el sanatlarını ve kentsel küçük tüketim sanayisini geniş ölçüde geliştiren Filistin kökenli yerleşik öbeklerin ağır bastığı daha karmaşık bir yapıya kavuşmuştur. Ürdün halkının çoğu yerleşiktir ve kabile olmaktan çıkmıştır. Ülkedeki göçebe sayısı, Filistin'den gelen mülteci göçebelerle birlikte 300 000 civarındadır (1991). Deve yetiştiricisi Bedeviler genellikle yaşayan Beni Şahrlar dışında Ürdün topraklarında göçebe coğrafi alanları, Suriye'den Suudi Arabistan'a kadar uzanan kabilelerin (Huveytat, Ruvela, Beni Hasan vb.) halkıdır; XX. yy.'da bu kabilelerin hepsi, koyun yetiştiriciliğini ya da tarımı ve böylece yerleşik düzene geçmeyi kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bedeviler, bugün bağlılıkları ve siyasal destekleri karşılığında haşimi hükümdarından yardım almaktadır. Çoğu kez belli bir köye bağımlı olarak hayvan yetiştiren birçok kabile, Ürdün vadisinde yarı göçebe bir yaşam sürmektedir. Ürdün halkı, ayrıca kabilelere bağlı Sulabalar'ı (demirci, kazancı vb.) ve çoğunlukla kültürel bakımdan ürdünlüleşmiş sudanlı ya da etyopyalı öğeleri de (eski köleler) içerir. Başlıca etnik azınlık XIX. yy.'da Ruslar'ın Kafkasya'yı ele geçirmesinden sonra gelen Kuzey Kafkasyalılar' dır (çoğu sünni, en azından 20 000 kişi).

TARİH

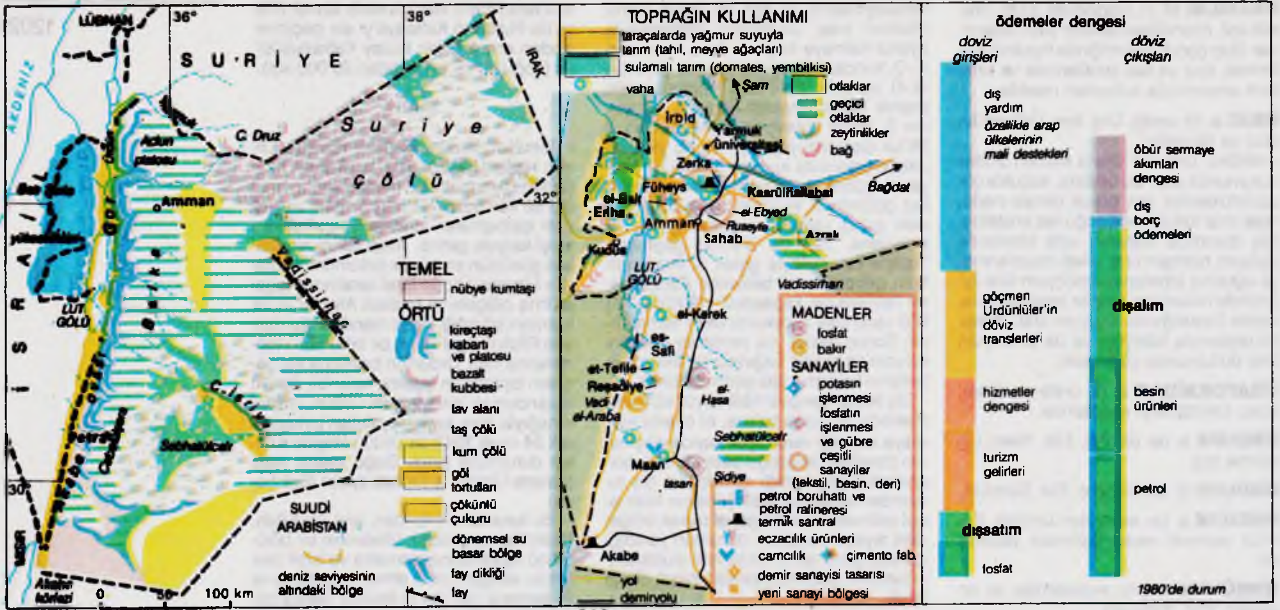
Maverai* Ürdün, 24 ocak 1949'da, *Ürdün Haşimi Krallığı* oldu. İngilizler'in Filistin'den çıkmalarından hemen sonra, İsrail devleti ilan edildi (14 mayıs 1948) ve şiddetli çarpışmalar, İsrailliler'i ve Araplar'ı karşı karşıya getirdi. Arap Birliği'nin, askeri gücünün en büyük bölümünü sağlayan Maverai Ürdün İsrail tarafından işgal edilmiş bölgelerini bırakan Araplar'ın bir kısmının sığındığı ingiliz mandası altındaki eski Filistin'i işgal etti ve bir bölümünü topraklarına kattı. Ürdün'ün batısında ele geçirilen toprakların işgaline kesin bir durum kazandırmak için Maverai Ürdün, Ürdün ırmağıyla ikiye ayrılan eyaletleri birleştirerek 24 ocak 1949'da Ürdün Haşimi Krallığı durumuna geldi: Doğu eyaleti (eski Maverai Ürdün) ve bir batı eyaleti (Batı Şeria).

Bu kararların ardından, kral Abdullah, Filistinliler tarafından, ülkelerinin bir bölümünü topraklarına katmakla ve İsrail devletinin varlığını kabul etmekle suçlandı ve 20 temmuz 1951'de öldürüldü. Sağlığı bozuk olan oğlu Talal onun yerine geçti, ama 17 yaşındaki ağabeyi Hüseyin lehine ekim 1952'de tahttan uzaklaştırıldı.

Filistinli mülteciler arasındaki sürekli kaynaşmalar yüzünden, rejimin varlığı bile tehlikedeydi. Büyük Britanya ile her türlü işbirliğine şiddetle düşman olan ve Arap Birliği'nin güçlenmesinden yana olan Filistinliler, düzene karşı gösteriler yaptılar. Amman'da, 1954'ten 1956'ya kadar hükümeti Bağdat paktı'na girmekten caydıran karışıklıklar çıktı; ingiliz yardımlarıyla beslenen Ürdün ordusunun başlıca birliği olan Arap lejyonu'nun başkanı general Glubb Paşa, ülkeden ayrılmak zorunda kaldı (mart 1956). 1956 ekiminde yapılan milletvekili seçimlerinde Süleyman en-Nabulusi'nin Sosyalist ulusal cephe'si zafer kazandı. Nabulusi'nin Baas ve Ürdün Komünist partisi'nin desteklediği bir hükümet kuruldu. Ülkenin dış politikası köklü biçimde değişikliğe uğradı: Mısır ve Suriye ile yakınlaşma (Süveyş bunalımı sırasında), Fransa ile diplomatik ilişkilerin kesilmesi, "Eisenhower doktrini"nin reddedilmesi, SSCB'nin ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin tanınması, Büyük Britanya ile ayrıcalıklı ilişkilerin son bulması vb. Olayların gidişinden korkuya kapılan kral Hüse-

ÜRDÜN

EKONOMİ

yin, Bedeviler'in yardımıyla Nabulusi hükümetini uzaklaştırdı (nisan 1957). Tutucu Irak ve Suudi Arabistan rejimleriyle yakınlık kurdu ve Anglosaksonlar'ın desteğini sağladı.

Ürdün topraklarında yaşayan 800 000 mülteciden oluşturulan arap komandoların saldırılarına karşılık olarak İsrail'in misillemelerine uğrayan kral Hüseyin, monarşinin yerine cumhuriyet rejimi getirmek isteyenlere karşı savaşmak zorunda da kaldı ve 1959'dan 1967'ye kadar birçok milliyetçi komploya karşı koydu. 1966 kasımında, genel grev ertesinde, Batı Şeria' da, Filistinli mültecilerin rejime karşı ayaklanmalarına yol açan kanlı gösteriler patlak verdi. 22 aralık 1966'da kral, Millet meclisi'ni feshetti. 1967 ocağında, Kudüs' teki Filistin Kurtuluş örgütü bürosunu kapattı ve şubatta bu organı tanımaktan vazgeçti. Martta, büyük amcası şerif Hüseyin bin Nasr'ın yönetiminde, 15 nisan seçimlerini hazırlamaya yönelik geçici bir hükümet oluşturdu. 1966 aralığında Suudi Arabistan ile ortak bir askeri komutanlık kuran Ürdün, Yemen Cumhuriyet rejimi ve Nasır Mısırı'yla diplomatik ilişkileri ni kesti ve ABD'den büyük bir askeri yardımı aldı (şubat 1967).

Bununla birlikte, Ürdün mayıs 1967'de İsrail'e karşı arap dayanışması hareketine katıldı: Ürdün'ün birliklerini mısırlı bir subayın üstlendiği araplararası bir komutanlığın emrine vermesinden sonra, Kahire' ye beklenmedik bir yolculuk, Hüseyin Nasır barışması'nı resmileştirdi (31 mayıs). Ama bu barışma, krallığı, tahtın koruyucusu olan ordunun yenildiği, Kudüs'ün ve Batı Şeria'nın işgal edildiği üçüncü İsrail -Arap savaşı'na (6 gün savaşı) sürükledi. Ülkenin ekonomik dengesi bozuldu ve 350 000 filistinli mülteci, krallığın kendilerini besleyemeyeceği bir bölgeye, yani eski Maverai Ürdün'e akın etti.

Bu yenilginin doğurduğu iç bunalımı aşmak için kral orduyu, yönetimi ve başbakanlığa Behçet Talhuni'yi getirerek hükümeti yeniden düzenledi. İsrail'le barışçı bir çözümden yana olan Hüseyin, 29 ağustostan 1 eylül 1967'ye kadar toplanan Hartum konferansı'nda arap yöneticilerin düşmanlığıyla karşılaştı; tasarısından vazgeçince, Suudi Arabistan, Kuveyt ve Libya'nın sağladığı önemli mali bir yardım elde etti. Kısa zaman sonra, birçok avrupa ülkesi, Birleşik Devletler ve SSCB, Ürdün'e ekonomik yardımda bulunmayı kabul ettiler. 1968 martında Karame çatışmalarından sonra (→ FİLİSTİN ULUSAL HAREKETİ), fedailerin (fedayan) Ürdün'deki varlığı iyice ağır bastı. 1968 kasımında, filistinli yöneticilerin tutuklanması, Amman'da ayaklanmalara yol açtı. Ürdün ordusu bu ayaklanmaları bastırdı. Sonunda, kral ve filistinli şefler bir anlaşma yaptılar. Böylece direnme örgütleri özerkliklerini korumakla birlikte, silahlı kuvvetlerle işbirliği yapmayı kabul ettiler.

1969 temmuzunda fedailere (fedayan) karşı çıkan üç kişi önemli görevlere atandılar: Abdülmümin er-Rifai başkanlığa, general Muhammet Resul el-Keylani, İçişleri bakanlığına; Nasır bin Cemil ordu başkomutanlığına. Meclislerin karşı çıkmasına karşın, Nasır bin Cemil, Filistinliler'in eylemlerini sınırlamaya yönelik önlemler aldı; 11 şubat 1970'te, Hüseyin onların eylem özgürlüğünü daha da kıstı. Bu kararlar karşısında, Filistinliler başkaldırdılar ve 13 eylülde düzenli orduyla çarpıştılar. Bunun üzerine kral, kararnamelerini yürürlükten kaldırdı, İçişleri bakanını görevden uzaklaştırdı ve ayın 22'sinde, kendilerine yakın beş önemli kişinin, birkaç ay sonra hükümete girmesini kabul etti ren filistin direnmesinin yöneticileriyle bir anlaşma yaptı.

Ama haziranda, ürdün ordusu mülteci kamplarına saldırdı. O zaman Filistinliler Amman'da barikatlar kurdular; ayın 10' unda, kral ile Yaser Arafat arasında imzalanan anlaşmaya karşın, ürdün birlikleri askeri operasyonlara girişti. Bunun üzerine Hüseyin, Nasır bin Cemil'den uzaklaştı ve filistin örgütleriyle yeni anlaşmalar yaptı. Böylece filistin örgütleri eylem özgürlüğünü ve Filistin Kurtuluş örgütü merkez komitesi'nin otoritesini kabul ettirdiler, buna karşılık, Ürdün devletinin ve ordusunun iktidarını kabul ettiler.

Ama 27 ve 31 temmuzda Filistinliler William Rogers tarafından hazırlanan barış planının hükümet tarafından kabul edilmesine karşı gösteriler yaptılar; 27 ağustosta Filistin Ulusal konseyi, kralın tehditkâr olarak değerlendirdiği kararları benimsedi; Filistin Halk kurtuluş cephesi (FHKC) 6 eylülden 9 eylüle kadar dört yolcu uçağını Ürdün'e kaçırdı. O zaman Hüseyin, askeri bir hükümet seçti ve ordudan düzeni sağlamasını istedi. Ayın 17'sinde çarpışmalar başladı; üç gün sonra Suriye birlikleri Filistinliler'e yardım etmek için Ürdün'ün kuzeyini istila etti; birkaç gün sonunda da çekilmek zorunda kaldı.

Arap yöneticiler, 27 eylülde, Nasır'ın başkanlığında Kahire'de bir konferans toplanmasını sağladılar ve Hüseyin ile Yaser Arafat arasında bir antlaşma imzalandı. Konferanstan sonra Nasır ölünce, Hüseyin Filistin direnmesine son vermekte serbest kalmıştı. 1971 temmuzunun ortasında, ürdün ordusu son filistin mülteci kamplarını kuşattı ve Filistin Ulusal hareketi altyapısını Lübnan'a taşıdı.

Otoritesini pekiştirmeye kararlı olan Hüseyin, eylülde tek bir parti kurdu: Ürdün Ulusal birliği. Yine de durum içinden çıkılacak gibi değildi. Başbakan Vasfi et-Tell, kasım ayında, Kahire'de Filistin Kara eylül örgütü üyeleri tarafından öldürüldü. Öte yandan, komşu ülkelerle ticari değişimlerin kesilmesi, Kuveyt ve Libya yardımlarının durdurulması, ekonomik ve mali bir bunalıma yol açtı. Ürdün'ün arap dünyasının dışında tutulması, mart 1972' de kralın Batı Şeria ve Ürdün ırmağının doğu yakasından oluşan federal bir Ürdün-Filistin devletinin kurulmasını önerdiği barış planının yayınlanmasıyla iyice arttı. Nitekim Mısır, Ürdün krallığı'yla her türlü ilişkiyi kesti. 1973 mayısında Zeyd er -Rifai Başbakan oldu. Bununla birlikte, ekim 1973 savaşı'nın eşiğinde, Ürdün, Kuveyt, Irak, Suriye ve Mısır'la yeniden ilişki kurdu. Ürdün birlikleri dördüncü İsrail -Arap çatışması'na (Kippur savaşı), resmen savaş ilan etmeden katıldılar. Rabat arap konferansı'nda (ekim 1974) Hüseyin, Filistin Kurtuluş örgütü İsrail tarafından işgal edilen topraklar (Batı Şeria, Kudüs) üzerindeki haklarından vazgeçti.

1974 ekiminde, FKÖ'yü Filistinliler'in tek temsilcisi olarak kabul eden bu konferanstan sonra, Hüseyin yarısı batı şerialı temsilcilerden oluşan Parlamento'yu feshetti ve Rifai hükümetinde bazı değişiklikler yaptı. Kralın yaptığı anayasal reformlar (kasım 1974, şubat 1976), 1978 nisanında Millet meclisi'nin yerini, üyelerini haşimi hükümdarlarının seçtiği bir Danışma konseyi'nin almasıyla sonuçlandı.

Başlangıçta sağlam olmayan Kral ve Yaser Arafat barışması, Sedat'ın Kudüs'e yolculuğundan (kasım 1977) ve Mısır'la İsrail arasında Camp David antlaşmalarının imzalanmasından (Eylül 1978) ve Washington antlaşması'ndan (mart 1979) sonra pekişti. Bu ürdün-filistin yakınlaşması, Batı Şeria ve Gazze'de oturanlara bir özerklik rejimi tanınmasına ilişkin ortak muhalefete ve İsrail'in 1967 haziranında işgal ettiği toprakları boşalttığını görmek isteğine dayanıyordu. Arap devlet başkanları Bağdat Zirvesi'nden sonra (kasım 1978), Filistin Ulusal hareketi ve Ürdün, işgal edilen topraklarda oturanlara yardım edecek bir Ürdün-Filistin komitesi'nin kurulmasını kabul ettiler. 1980'de oluşturulan Bedran hükümetinde işgal altındaki topraklar bakanlığı ve filistin kökenli birçok bakan yer aldı.

1973 Ekim savaşı'ndan hemen sonra,

Ürdün hiç beklenmedik biçimde Suriye'ye yaklaşmıştı. 1975 ağustosunda birçok kuruluş gerçekleştirildi: Başkan Esat ile Kral Hüseyin arasında bir Yüksek Komutanlık konseyi, Ürdün ve Suriyeli başbakanları bir araya getiren bir Yüksek komite, ekonomik, kültürel, siyasal vb., alanlarda karma komisyonların kurulması gibi. Ama Camp David antlaşmalarının ve Washington antlaşması'nın yapılmasından sonra ılımlı ve radikal arap devletleri arasında görülen bölünme Ürdün-İsrail ilişkilerini bir anda yok etti. Bu sırada Amman, Yakındoğu anlaşmazlığına bir çözüm yolunun nasıl bulunabileceği konusunda Moskova'nın görüşlerini alırken (kral Hüseyin'in 1981 mayısında Moskova'yı ziyareti), Suudi Arabistan'la ilişkilerini de pekiştirdi. Ama en önemli yakınlaşma Irak'la gerçekleşti: 1980 ekiminde, kral Hüseyin Irak-İran çatışması'nda Bağdat'ı destekledi. Her iki ülke arasında, çok sıkı ekonomik ve askeri ilişkiler kuruldu. (1981 nisan ve haziranında birçok ikili antlaşmanın imzalanması.)

İran-Irak savaşı sırasında Irak'ın gereksinme duyduğu mal ve silahların büyük kısmı Ürdün yoluyla sağlandı. Gönüllü Ürdünlüler'in bir tugayı Irak saflarında savaşa katıldı (1982). ABD'nin Ürdün'ü Camp David antlaşmalarına katma girişimi sonuç vermedi. Kral Hüseyin Suudi Arabistan'ın Ortadoğu Barış planı'nı destekledi. ABD'den istediği silahları yahudi lobisi ve Kongre'nin engellemeleri nedeniyle alamayan Ürdün, füzeleri Rusya'dan, uçakları da Fransa ve İngiltere'den satın aldı. Petrol gelirleri düşen Körfez ülkeleri Ürdün'e eskisi kadar parasal yardım yapamadılar, ama Suudi Arabistan'ın yardımı azalmadı. Suriye ile gerginleşen ilişkiler 1984 sonlarında yetkililerin karşılıklı ziyaretleriyle düzeldi. Filistinliler'in Ürdün yönetimine karşı gösterileri, Ürdün diplomatlarına karşı yönelttikleri suikastlar, ardından Arap birliği'nin haziran 1988'deki toplantısında FKÖ'yü Batı Şeria'daki Filistinliler'in tek temsilcisi sayması Ürdün'ü Filistin politikasını değiştirmeye zorladı. Kral Hüseyin 31 temmuz 1988'de Ürdün'ün Batı Şeria üzerindeki haklarından vazgeçtiğini açıkladı. Böylece bağımsız Filistin devletinin kurulmasını önleyen en önemli engellerden biri ortadan kalkmış oluyordu. Batı Şeria temsilcileri Ürdün Meclisi'nde yer alamayacaktı.

Irak'ın 2 ağustos 1990'da Kuveyt'i işgal etmesi, Ürdün ekonomisini çökmenin eşiğine getirdi; Irak ve Kuveyt'ten 650 000 kişiye varan bir mülteci akını başladı. 25 ağustostan itibaren BM ambargosuna uymayı kabul eden Ürdün, Güvenlik Konseyi'nden de sadece ilk yıl için 2,4 milyar ABD doları tutarında hibe ve kredi isteğinde bulundu. Körfez savaşında tarafsız bir tutum izleyen Ürdün hükümeti, Ortadoğu barış sürecine olan bağlılığını sürdürerek, 30 ekim 1990'da başlayan Madrid görüşmelerine katıldı ve aralıkta Washington'da İsrail ile Arap komşuları arasında düzenlenen ikili görüşmelere taraf oldu. Ancak ülke, mültecilerin de artırdığı işsizlik ve ekonomik bunalım gibi sorunlarla karşı karşıyadır.

EDEBİYAT

Geleneksel şiir, Arar diye bilinen Mustafa Vehebi et-Tell (1897-1949), Muhammet eş-Şarihi (1890-1970) ve Yakub el-Üvedat (1909-1971) tarafından temsil edilir. Şukri Şa'şa'a'nın (1890-1963) roman türündeki çalışmaları gündelik yaşamdaki sorunları dile getirir. Denemeciler arasında anılmaya değer yazarlar: Adil Zuaytir (1897-1957), Selma el-Hadra el-Ceyyusi ve Galib Halsa. Yeni kuşak temsilcileri arasındaysa romancı Fahri Ka'var'ın (*Trois Voix* [fr. çev.], 1972), Abdürrahim Ömer ve Mahmut Çelebi gibi şairlerin anılması gerekir. Tiyatro geleneğiyse henüz çok yenidir. İlk temsili 1918'de Antun el-Hindi vermiştir. Sonra Osman Kasım'ın *les Soirées des Arabes*'ları (fr. çev.) sahnelenmeye başlandı (1920). Bu alanda, 1970'e kadar orta düzeyde birtakım uyarlamalarla yetinildi. Yeni tiyatro başta Cemal Ebu Hamdan (*la Clé* [fr. çev.], 1969) olmak üzere Mahmut ez-Zebudı, Emin Şennar, Cemil Evvad (*les Mendiants)* [fr. çev.], Beşir Havari, Kemal Kilani, Mahmut Diyab ve Abdüllatif Şamma'ya (*le Fantôme*) [fr. çev.] çok şey borçludur.

ARKEOLOJİ

Arkeoloji araştırmaları, Kudüs'teki uluslararası arkeoloji okullarının etkinliğine yakından bağlıdır. Bu kurumlar Eriha*, Samiriye*, Kudüs*, Kumran* vb.'de kazılar yapmışlardır.

Maverai Ürdün'de, Vadi el-Araba'yı çevreleyen yamaçlarda, Beyza*'da yapılan kazılar, kökeni Yenitaş'ın ilk evresine dek inen özgün bir tarımsal kültürün varlığını ortaya koymuştur. Bakırtaş dönemi ise, Ürdün vadisindeki Gasul kazıları aracılığıyla uzun süreden beri bilinmektedir.

Ülkenin güneyinde, Suudi Arabistan çölleri sınırlarında yapılan araştırmalarda, kesinlikle tarihlendirilemeyen eski arap kültürlerine ait dinsel merkezler ortaya çıkarılmıştır. Bunlar arasında, düz idollerin dikili olduğu er-Rizka tapınağı, en eski durumuyla, Bakırtaş'ın sonuna dek uzanabilir.

İlk Tunç çağı, Bab* üz-Zira'daki dev nekropolisle Lisan yarımadasının bir bölümünde yapılan araştırmalarla bilinmektedir. Son Tunç çağı ve Demir çağı'nın en önemli buluntu yeri tel Deyr Ella'dır. Burada, II. binyıl ortaları ile yaklaşık İ.Ö. 1000 arasında, yarı göçebe bir topluma ait bir tapınak, bu tarihten Pers dönemine kadar da sürekli bir yerleşme varolmuştur. Burada yapılan araştırmalar, seramiğin gelişim sürecinin kesinlikle saptanmasını sağlamış ve tüm filistin arkeolojisine ışık tutmuştur.

En parlak dönemini İ.Ö. I. - İ.S. I. yy.'lar arasında yaşayan özgün nabati uygarlığı ülkenin güneyinde gelişmiştir. Araştırmalar sırasında birçok yerleşme ortaya çıkarıldıysa da en etkileyici kalıntı eski başkent Petra'dır. Anıtsal erken hıristiyanlık yapılarının yer aldığı Gerasa* harabeleri de (bugün Cereş) Roma döneminden kalmadır.

İSLAM SANATI

"Çöl şatoları" adı verilen, eskiden av hayvanlarıyla dolu parklarla çevrili olan ünlü arap şatolarından birkaçı Ürdün'dedir. Tümü Emeviler döneminden (VIII. yy.) kalan bu şatolar çok çeşitli anlayışlarda yapılmışlardır. Bunlar av köşkü-kaplıcalar (Kuseyr Amre), tek başına küçük malikâneler (Muvakkar, Ebyad), bir koruma duvarıyla çevrili anıtsal yapı grupları (Kasrüttuba) ya da etkileyici saray kompleksleri olabilir. Zengin süslemeleri, eski islam sanatı üzerine değerli bilgiler sağlar: resimler (Kuseyr Amre), yalancı mermer ve taş üzerine oymalar (en etkileyicilerinden biri olan Kasrülmşatta; Kasrüttuba) bu dekorlar, Ürdün'de güçlü bir figüratif sanat akımının varlığını kanıtlar.

ÜRDÜN, ar. **Şeria.** Ortadoğu'da ırmak; 360 km. Lübnan topraklarında Herenun'un B. yamacından doğar, İsrail'e girer ve B.'daki Filistin dağlarıyla D.'daki Maverai Ürdün platosu arasında uzanan tektonik Gor çukurunda akar; bu platoda sırasıyla Huleh bataklığını ve Taberiye gölünü (G.'inde İsrail-Ürdün sınırını çizer) aştıktan sonra Lut gölüne dökülür. Ortalama doğal debisi yukarı çığırında 21 m^3/sn, Taberiye gölü çıkışında 17 m^3/sn'dir; sol kıyıdan özellikle Yarmuk (15 m^3/sn) ve Zerka gibi güçlü kolları aldıktan sonra Lut gölüne dökülürken debisi 37 m^3/sn'ye çıkar; debide görülen mevsimlik düzensizlikler, 1932'den beri, hazne olarak Taberiye gölünden yararlanılan Yarmuk'un ağzında kurulmuş bir barajla giderilmektedir. Irmak sularının geniş çaplı kullanımını düzenleyen genel bir plan (Johnston planı, 1955) siyasal nedenlerle gerçekleştirilememiş, ayrıca 1967 savaşı da ırmağın yukarı çığırının yönünü değiştirmeyi amaçlayan arap projelerine son verilmesine yol açmıştır. Bununla birlikte İsrail, Celile'nin sulanmasında Taberiye gölünün yukarı kesiminde saniyede 11 m^3 su (tuzluluk oranı 12 mg/l) ve göl sularının tuzluluk oranının çok daha yüksek olmasına (300-400 mg/l) karşın, Batı Gor'un sulanmasında saniyede 3 m^3 su kullanır; pompalama yoluyla sağlanan ve daha tatlı sularla karıştırılan saniyede 10 m^3'lük su ise, borularla kıyı ovasının güneyine ve Necef çölüne kadar taşınır. Ürdün ırmağı (ve kolları), İsrail devletinde ekili toprakların sulanması için gerekli suyun yarıdan fazlasını sağlar.

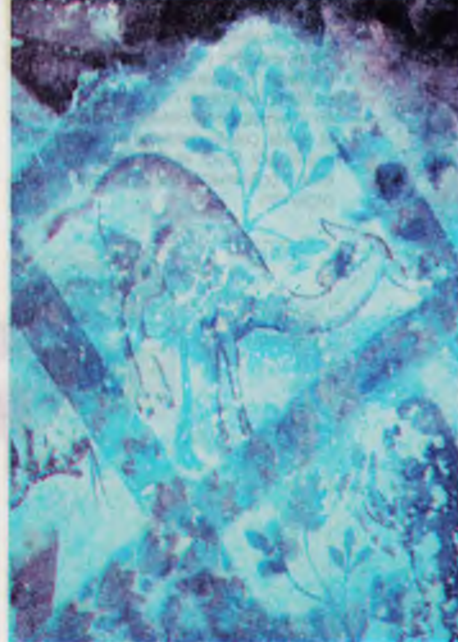
ÜRDÜNLÜ sıf. ve a. Ürdün halkından olan.

ÜRE a. (fr. *urée, urine,* idrar'dan). Org. kim. Formülü $H_2N—CO—NH_2$ olan karbonik asit diamidinin yaygın adı; memelilerde protitlerin metabolizması sonunda oluşan azotlu artıkların başlıca dışarı atılma biçimidir. (Bireşim yoluyla da elde edilebilir ve çeşitli alanlarda kullanılır.) [Eşanl. KARBAMİT.]

—ANSİKL. Eczc. Üre, böbrek epitelyumunun aşırı etkinlik göstermesini sağlayarak diüretik etki meydana getirir. Kafa içi hipertansiyonda ve beyin ödeminde perfüzyon halinde kullanılır. Haricen, salisilik aside göre daha az tahriş edici keratolitik etki gösterir.

—Org. kim. Rouelle tarafından ilk kez 1773'te idrarda bulunan üre, amonyum siyanatın ($H_4N^+CNO^-$) izomerleşmesi sonunda oluşur. Wöhler'in 1828'de bulduğu bu tepkimeyle organik kimya ile anorganik kimya arasında ilk köprü kurulmuştur. Sanayide amonyağın karbondioksit üzerine etki ettirilmesiyle elde edilir.

Üre, 132 °C'ta eriyen renksiz bir katıdır; su (1 000 g/l) ve alkolde (95 °C'ta 100 g/l) çok çözünmesine karşın eter ve kloroformda çözünmez. Hafifçe bazik özellikler gösterir (pKa=0,5). Kimyasal özellikleri bakımından bir amide benzer. Suyla ayrıştırıldığında karbonik asit ile amonyağı verir; bu bakımdan azotlu önemli bir gübredir. Aldehitlerle (RCHO) tepkimeye girerek genel formülü $H—(NH—CO—NH—CHR—)_n—OH$ olan ısılsertleşir reçineleri (aminoplastlar), malonik asit türevleriyle tepkimeye girerek malonilüreleri ya da barbitürik* asitleri verir. Ayrıca izosiyanik

S. Ory

Ürdün'de islam sanatı
Kuseyr Amre'deki hamamın giriş bölümü kubbesini süsleyen bir resimden ayrıntı
emevi sanatı (724-743 arası)

asitle tepkimeye sokulduğunda *biüre*'yi meydana getirir; erime noktasının üzerinde ısıtıldığında izosiyanik asidi oluşturur, bu da üreyi biüreye dönüştürür.

—Petr. san. Üre, petrokimyada plastik malzeme üretiminde (üreformol) ve arıtmada, normal parafinleri özütlemeli kristalleştirme yoluyla ayırmada kullanılır.

—Tarım. Azotlu basit bir gübre olan üre tarımda saf olarak kullanılabilir. Birçok katı ya da sıvı gübrenin yapımına hammadde olarak girer.

—Tıp. Ürenin en çok üretildiği yer karaciğerdir. Kandaki üre miktarı çeşitli yollarla belirlenir: ammonyum karbonat oluşumu sağlayan üreazla (mikrodozu belirlemeyi sağlayan özgün tepkime), sodyum hipobromitle (bir üreometre içinde açığa çıkan azot miktarını gazölçerle belirleme yöntemi), ksantidrol ile ve oluşan diksantilürenin tartılmasıyla.

Kandaki normal üre oranı litrede 0,15 ila 0,50 g'dır. Üre oluşumu aşırı olduğunda (protein bakımından zengin bir beslenme, aşırı protein yıkımı) ya da atımında bir yetersizlik sözkonusuysa (kalp yetmezliği, siroz, böbrek hastalıkları ya da idrar yollarının tıkanması) bu oran yükselir. Üre oluşumunun bozulduğu bazı ağır karaciğer hastalıklarında ya da besinlerin protein eksikliği hallerinde ise azalır.

ÜREAZ a. (fr. *uréase*). Biyokim. Ürenin amonyum karbonata özgül olarak hidratlanmasını katalizleyen bitkisel enzim (özellikle soya tohumlarında bulunur). Biyolojik ortamlarda ürenin mikrodozunu belirleme olanağı sağlar.

ÜREFORMOL ya da **ÜREFORMALDEHİT** a. (fr. *urée [-]formol*'den). Polim. *Üreformol* ya da *üreformaldehit reçinesi*, üre ile formolün çoğulyoğuşma tepkimesi sonunda elde edilen aminoplastların temel gruplarından biri.

ÜREİN a. (fr. *uréine*). Org. kim. Bir ya da iki alkil ya da fenil kökü yerine bir ya da iki hidrojen atomunun geçmesiyle üreden türeyen bileşik.

ÜREİT a. (fr. *uréide*'den). Üreden yararlanılarak ve bir ya da iki hidrojen atomu yerine bir ya da iki asit kökü getirilerek elde edilen madde. (Açık zincirli üreitlerin sakinleştirici etkisi vardır; kapalı zincirli üreitler, aralarında barbitüriklerin de bulunduğu birçok madde oluşturur.)

ÜREM a. FAİZ'e karşılık olarak önerilen sözcük.

■**ÜREME** a. **1.** Üremek eylemi. **—2.** Canlı yapıların, bütün gözlem ölçeklerinde (makromolekül, hücre, organizma), kendileriyle özdeş ya da hemen hemen canlı yapılar meydana getirmesiyle belirgin özellik: *Bakterilerin hızlı üremesi. Üremeye elverişsiz birey. Bitkilerin üremesi ekimle, aşıyla, çelikle, daldırma ile sağlanır* (Bk. *ansikl.* böl. Biyol. ve Bot.) **—3.** Canlı varlıkların çoğalmasını sağlayan işlev: *Üreme organları.*

—Anat. *Üreme sistemi*, anatomik olarak birbiriyle bağlantılı ve birbirini tamamlayıcı işlevli, erkek ya da dişi cinse ait üreme organlarının tümü. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Bot. *Üreme organı*, çiçekli bitkilerde erkekorgan ya da dişiorgan; çiçeksiz bitkilerde anteridium ya da arkegon; eğreltilerde ve yosunlarda spor yapıcı organlar.

—Nüfbil. *Brüt üreme oranı*, döllenme dönemi boyunca belli bir grup kadının dünyaya getirdiği ortalama kız çocuğu sayısı. (Bu bir doğurganlık ölçüsü göstergesidir.) || *Net üreme oranı*, belli bir grup kadından olan ve döllenme çağına gelen ortalama kız sayısı. (Kuşakların sürmesi için net üreme oranının 1'den yüksek olması gerekir.)

—Zool. *İki açıklıklı üreme organı*, pulkanatlıların dişisinde iki ayrı bölüt üzerine açılan iki delikten oluşan cinsiyet organı. (Yumurtlama deliği 9. bölüt üzerindedir; çiftleşme deliğiyse 8. bölüt üzerinde ya da 7. ile 8. bölüt arasında, anusun altında bulunur ve anusla birleşir.)

—ANSİKL. Anat. Üreme sistemi şu organları kapsar: 1. gonatlar ya da cinsel bezler (erbezleri ve yumurtalıklar); 2. Müller ve Wolff kanallarından türemiş kanallar (kadında Fallop boruları, dölyatağı-dölyolu; erkekte prostat, boşaltıcı kanallar, epididimler ve götürücü kanallar); 3. dış cinsel organlar (kadında vulva ve dölyolu girişi; erkekte kamış).

—Biyol. Paleontoloji bulguları, şimdiki türlere benzeyen ya da benzemeyen canlı varlıkların 600 milyon yıldan beri var olduğunu göstermektedir. Oysa, Louis Pasteur'ün deneylerinin, birçok gerçekten biri olarak kesinlikle ortaya koyduğu gibi "kendiliğinden üreme" yoktur, yani canlılar doğrudan doğruya cansız maddeden türeyemez: *Omne vivum ex vivo* (her canlı bir canlıdan doğar). Canlı dünyanın şimdiki durumu, bireylerin *üremesi*, soyların *evrimi* ve çeşitli canlı toplulukları arasındaki *ekolojik denge* gibi üç yönlü bir olguyla açıklanabilir.

Üreme başlıca üç türlü gerçekleşir:
1. virüslere özgü *tür dışı üreme* (virüsler kendi başlarına çoğalamazlar, ancak içine girdikleri hücrede [bakteri ya da ökaryot hücresi] onların yapısal "model"ini kopya edecek hücre mekanizmalarını "indükleyerek" kendilerini çoğalttırırlar);
2. *eşeysiz üreme* (basit bir kendi kendini çoğaltmadır: kromozomların kendilerini eşlemeleri, hücre mitozu, bakterilerin ikiye bölünmesi, tomurcuklanma, bitkilerin soğanla, kök sürgünüyle, stolonla, köksapla, doğal çelikle vb. üremesi). Ortaya çıkan ürün kendisini doğuran bireyle özdeştir (→ ÇOĞALMA);
3. *eşeyli üreme*: genellikle *iki bireyle* olur, yani ortaya çıkan ürün aynı türden değişik cinsiyette iki bireyin birleşmesinden doğar. Bu iki birey asla özdeş olmadıklarından, ürün ne birine, ne de ötekine aittir; cinsiyet tükenmez bir yenilik kaynağıdır.

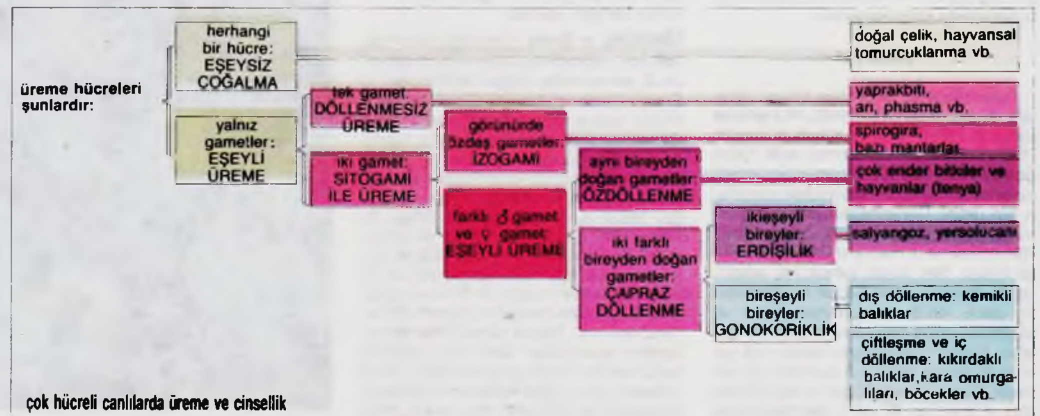
Bireyin tamamı bireşeyli ise (genellikle hayvanlar, ikievcikli bitkiler) *ayrıeşeylilik* vardır. Ana ile baba ikieşeyli ise (salyangoz, yersolucanı, eşeyli çiçekli bitkiler) *erdişilik* vardır. Her iki durumda da yeni bireyi *(zigot)* oluşturmak üzere birleşen iki hücre *(gametler)*, özel bir süreç sonucunda, yani *meyoz* bölünme sonucunda doğan haploit hücrelerdir (bunlar 2 N yerine yalnız N sayıda kromozom taşır). Hemen hemen bütün türlerde iki gamet birbirinden farklıdır: en küçük ve en hareketli olana erkek gamet ya da spermatozoit (kimi bitkilerinkine anterozoit adı verilir), en iri ve yedek besince zengin ve az hareketli olana dişi gamet (hayvanlarda yumurta, bitkilerde oosfer) denir; bu çeşit üremede *heterogami* sözkonusudur. Nadir durumlarda, gametler görünüşte benzerdir ve o zaman *izogami* vardır.

İlginç bir istisna *tek yanlı eşeyli üremedir*: döllenmesiz üreme *(partenogenez)* ya da birleşen gametler aynı bireyden geliyorsa (tenya, kadıntuzluğu) *özdöllenme*. Bu çeşitli durumlar arasında daha birçok ara duruma rastlanır.

Ayrıca şunu da belirtelim ki, zigot bütünüyle ananın dışında (oviparlık [yumurtadan üreme]), ya da belirli bir süre ananın vücudunda, yahut çok daha ender olarak babanın vücudunda gelişebilir (ovoviviparlık, viviparlık, paraviviparlık). O zaman, biraz yanlış olarak ovipar, vivipar vb. "üremeden" söz edilir, oysa aslında bunlar sadece gelişme çeşitleridir.

—Bot. Bitkilerin üreme çevrimi ile hayvanların üreme çevrimi arasındaki en büyük fark, diploit hücrelerin yaptığı gibi meyoz*dan türeyen dört haploit hücrenin (geniş anlamda tetraspor*lar) mitozla çoğalmaya yatkınlığıdır; bunlarda, gruplara göre oldukça değişik derecede gelişmiş olmakla birlikte muhakkak var olan bir *haplofaz* ya da *gametofil evre* bulunmaktadır. Bu evre bazı esmer suyosunlarında *(fucus)* en aza inmiştir; bu yosunlarda gametofit ana hücre 2^6 özdeş erkek gamete, ya da 2^3 özdeş dişi gamete bölünür; aynı durum çiçekli bitkilerde de vardır: bunlarla çiçektozu ana hücresi sonuçta sadece üç haploit çekirdek verirken, embriyon kesesi hücresi genellikle 8 hücre verir (ama küpeçiçeğigillerde 4, salepgillerden *cypripedium*'da 2, kurşunotunda yalnız 1). Bunun tersine kavuşursuyosunlarında (spirogira) olduğu gibi, zigot ya da döllenmiş yumurta ilk bölünmeden itibaren meyoza uğruyorsa gametofit evre, üreme çevriminin tümünü kapsar. Diploit sporofitin küçük bir *sporogon* haline indirgendiği yosunlarda gametofit, esas bitkiyi oluşturur, ciğeryosunlarında sporofitle eşit önemdedir, eğreltilerde, atkuyruklarında ve kibritotlarında çok küçük boyda bir önçim *(protal)* halini alır. Suyosunlarında ise önemi çok değişiktir. Gametofitin ana hücreleri olan tetrasporlar genellikle dağılma organlarıdır, kendilerini doğuran sporofitten ayrılırlar. Ama gametofit çok küçük olduğunda durum aynı değildir (çiçekli bitkilerde dişi spor).

Üstün yapılı mantarlarda (gerçek man-

çok hücreli canlılarda üreme ve cinsellik

tarlar) durum tatamen özeldir: bunlarda hayvanlardaki amfimiksi (zigot oluşumu) ile eşdeğerde bir karyogami olmadan önce art arda iki çekirdekli *(dikaryon)* birçok döl veren bir ilk eşeysel birleşme söz konusudur.

Cinselliğe gelince (biri erkek, diğeri dişi olmak üzere aynı aşamada farklı iki biçimin varlığı) hiç görülmeyebilir (çeşitli mantarlar, *mougeotia* gibi suyosunları) ya da yalnız gametlerde görülebilir, hatta yalnız gametofite (atkuyruğu ve kibritotunun bireşeyli öncimi), sporlara (erkek *mikrosporlu* ve dişi *makrosporlu* heterosporlu türler), spor yapıcı organlara (çiçekli bitkilerin erkekorganları ve dişiorganı), çiçeğin tümüne (aynı bitki üzerinde bir kısmı erkek, diğerleri dişi olan bireşeyli çiçekler: *birevcikli* türler), nihayet sporotifin bütününe, yani bütün çevrime özgü olabilir (*ikievcikli* türler: palmiye).

Üstün yapılı bitkilerin üremesindeki ilginç ve belirgin bir özellik de, hayvanlar âleminde gerçek bir benzeri olmayan tohum*un dağılmasıyla bağlantılı olarak gelişmenin bir süre duraklamasıdır.

ÜREMEK gçz. f. **1.** Kendine özgü çoğalma biçimiyle, kendi türünden bireylere yaşam vermek. **—2.** Üreyerek hızla çoğalmak: *Bahçede üreyen yabani otlar, karıncalar.* **—3.** Bir şeyden söz ederken, çoğalmak, artmak: *Yün kalın olduğu için örgü çabuk ürüyor.*

—Biyol. Kendisine özgü çoğalma tarzı ile, kendi türünden bireyler ortaya çıkarmak: *Eşeyli, eşeysiz çoğalmayla üremek. Tohumla üreyen bitki.*

◆ **üretilmek** edilg. f. Üretmek eyleminе konu olmak: *Bu bölgede buğday üretilir. Üretilen malları pazara sunmak.*

◆ **üretmek** ettrg. f. **1.** *Canlı bir varlık üretmek*, yeni bir canlı varlık oluşturmak: *Canlıların, kendilerine benzer varlıklar üretme yetisi vardır. Yapay dölleme ile üretilen evcil hayvanlar.* **—2.** Gerekli bakımı göstererek bitkileri, hayvanları çoğaltmak; onlardan ürün almak: *Bu yörede buğday üretilir. Çiftliklerde üretilen tavuklar.* **—3.** *Bir şeyi (somut) üretmek*, tüketim mallarını, ticaret piyasasına sunmak amacıyla, çeşitli işlemleri (tarım, imalat, işleme vb.) gerçekleştirmek: *Şarap, petrol üreten ülkeler. Bu fabrika otomobil lastiği üretiyor.* **—4.** *Bir şey (soyut) üretmek*, oluşturmak, yaratmak: *Yeni düşünceler üretmek.*

—Bilş. Özel bir program yardımıyla, genel program modüllerinden ve araştırılan programın belirli bir niteliğinden yola çıkarak, özel bir program ya da işletim sistemi yaratmak. || *Kod üretmek*, derleyici sayesinde, bunun işlediği yüksek düzeyli dilde yazılmış programdan yola çıkarak yürütülebilecek makine dilindeki programı oluşturmak.

—Dilbil. Bir üretici dilbilgisinden söz ederken bir dildeki cümlelerin, sınırlı sayıdaki kurallar aracılığıyla, dökümünü yapmak. (Bir dilbilgisi cümleler üretir, yani yapılarını betimleyerek cümleleri kurma olanağı verir.)

ÜREMİ a. (fr. *urémie*). **1.** Ağır böbrek yetersizliğiyle ilgili klinik ve biyolojik belirtilerin tümü. (Bk. *ansikl.* böl. Tıp.) **—2.** Kanda normal olarak yüksek dozda üre bulunması. (Bk. *ansikl.* böl. Zool.)

—ANSİKL. Tıp. "Üremi" sözcüğü, bu sendroma neden olan zehirli maddenin üre olduğunu düşündürmektedir. Oysa ürenin kanda fazla miktarda bulunması sadece böbrek yetersizliğini gösterir. Çok ilerlemiş böbrek yetersizlikleri sırasında rastlanan klinik belirtilerin çoğu, kanda üre oranının artmasından değil, su ve elektrolit bozukluklarından kaynaklanır.

—Zool. Kıkırdaklıbalıklarda üremi kuraldır, çünkü kan ortamı üre birikimi nedeniyle deniz suyuyla izotoniktir, Güney-doğu Asya'da yaşayan bir kurbağada *Rana cancrivora* da aynı duruma rastlanır: bu kurbağa mangrovda yaşar ve yengeçlerle beslenir. Bu hayvanlar *üreotelik* olarak nitelenir.

ÜREMİK sıf. (fr. *urémique*). Patol. Üremiyle ilgili olana denir.

◆ sıf. ve a. Böbrek yetersizliği olan kimseye denir.

ÜREMSEL sıf. Üremeye ilişkin.

—Psikan. *Üremsel örgüt*, erojen bölgelerin üremsel organların bağımlılığı altında yer aldıkları ve psikoseksüel gelişmenin tamamlanma noktası sayılan nesnesel ilişki tipi.

ÜREN (Eşref), türk ressam (İstanbul 1897 - Ankara 1984). Bursa Ziraat mektebi'ni bitirdi. Sanayii nefise mektebi'nde İbrahim Çallı'nın, bir süre de Hikmet Onat'ın öğrencisi oldu (1922-1927). Paris'e giderek André Lhote atölyesi'nde çalıştı. Erzurum ve Sıvas'ta resim öğretmenliği yaptı. 1940'lı yıllardan başlayarak Ankara'ya yerleşti ve "Cebeci ve Kurtuluş semtlerinin Utrillo'su" olarak tanındı. Galatasaray ve D grubu sergilerine katıldı, Türkiye'de ve yurtdışında birçok kişisel sergi açtı. Çeşitli zamanlarda üç kez Devlet resim ve heykel sergisi ödüllerini kazandı. Yine 1940'lı yıllardan başlayarak çeşitli yayın organlarında çıkan yazılarıyla da sanat ve halk kitleleri arasında yakınlaşma sağlamaya, sanat konuları üstünde düşünmeyi özendirmeye önem verdi.

Genellikle bir açık hava ressamı olan Üren, 1960'lar sonrası "lirik soyutlamalar" içeren çalışmalara yönelmesine karşın, günün moda eğilimlerine, kalıcılığı kuşkulu akımlara ve kendi sanat anlayışına aykırı denemelere kapılmamış, yaşamı boyunca bir doğa sanatçısı olarak kalmıştır. Bu nedenle, Cumhuriyet dönemi ressamları arasında gerçek bir izlenimci havasına sahip; duygulu, şiirsel bir peyzaj resminin en usta temsilcilerinden biri kabul edilir. Yapıtlarında esnek, uyumlu ve yumuşak bir çizgi yapısı, taze ve etkili bir renkçilikle bütünleşir. (→ Kayn.)

ÜREOGENEZ a. (fr. *uréogenèse*'den). Biyokim. Organizmada zehirli aminli ya da amonyaklı grupların zehirsiz üreye dönüşmesiyle sonuçlanan tepkimelerin tümü. (Eşanl. ÜREOPOYEZ.)

—ANSİKL. Üreogenez esas karaciğerde olur, ama beyinde de olur. İdrardaki toplam azot miktarının % 80'inin atılmasıyla sonuçlanan tersinmez bir süreçtir. Üreogenez çevriminde yer alan enzimlerden birinin olamamasından ileri gelen kalıtsal hastalıklar vardır. Bu hastalığa hemen her zaman zekâ geriliği eşlik eder. Bu da büyük bir olasılıkla amonyak yoğunluğunun yüksekliğinden ileri gelir.

ÜREOMETRE a. (fr. *uréomètre*'den). Biyokim. Üredeki gaz dozunu belirlemeye yarayan aygıt.

—ANSİKL. Üreometre, civalı bir kabın üstüne dayanan ve bir santimetreküpün yirmide biri ölçeğinde derecelenmiş, çok küçük çaplı bir borudan oluşur; gaz dozu ölçülecek üre ile belirli bir miktar sodyum hipobromit çözeltisi bir musluktan bunun içine doldurulur; sıcaklık ve basınç durumuna göre açığa çıkan azot hacmine bakılarak tepkimeye giren üre miktarı hesaplanır.

ÜREOPOYEZ a. (fr. *uréopoïèse*). ÜREOGENEZ'in eşanlamlısı.

ÜREOTELİ a. (fr. *uréotélie*). Biyol. Üreotelik hayvan türlerinin ve insanın azotlu çıkartı tarzı. (Karşıtı AMONOTELİ ve ÜRİKOTELİ'dir.)

ÜREOTELİK sıf. (fr. *uréotélique*). Biyol. **1.** Azotu esas olarak üre biçiminde dışarı atan hayvanlara denir. (Genel olarak insan ve memeliler böyledir.) **—2.** Deniz ortamında izotoniyi kandaki yüksek üre oranı sayesinde sağlayan kıkırdaklı balıklara denir.

ÜRETAN a. (fr. *uréthanne* ya da *uréthane*'dan). Org. kim. Karbamik asidin, genel formülü RNH—CO—OR' olan N— ornatmalı esterlerinin genel adı; izosiyanatlar (RN=C=O) ile alkollerden (R'OH) elde edilirler ve alkolleri tanımada kullanılırlar. (Üretanlar karbamatlardır.)

—Eczc. Uyutucu ve antikanser özellikler taşıyan etil karbamatın adı. (Zehirliliğinden dolayı kullanımı terk edilmiştir.) [Eşanl. ETİLÜRETAN.]

ÜRETEÇ a. **1.** Elektrotekn. Mekanik enerjiyi elektrik enerjisine dönüştüren makine. (Eşanl. JENERATÖR.) [Bk. *ansikl.* böl.] **—2.** *Çokbiçimli üreteç*, farklı türde gerilimler üretebilen üreteç. (Komütatris, mekanik olarak tahrik edildiğinde, kolektör aracılığıyla bir doğru gerilim ve çubuklar arasından alternatif gerilimler vererek, çokbiçimli üreteç olarak çalışır.)

—Dy. *Ana üreteç*, cer motorlarını doğru akımla besleyen makine. || *Yardımcı üreteç*, bir lokomotifte, bir Diesel motoru ya da bir alternatif akım motoruyla tahrik edilen ve kumanda, kontrol ve uyarma devrelerini ya da genellikle bir akümülatör bataryasını doğru akımla besleyen dinamo.

—Elekt. ve Elektron. *Elektrik darbeleri üreteci*, yinelenme frekansı ve genliği genellikle ayarlanabilir, belli biçimde (üçgen darbeler, çok hızlı yükselen kare darbeler vb.) bir akım darbeleri dizisi veren elektriksel ve elektronik devrelerin tümü. || *Fonksiyon üreteci*, çeşitli dalga biçimlerinde (üçgen, kare, sinüzoit vb.) elektrik işaretleri üreten düzenek.

—Isıbil. *Buhar üreteci*, sanayi kullanımlarında KAZAN'ın eşanlamlısı.

Eşref Üren
Manzara
özel kol.

—Isıl mot. *Gaz üreteci*, ısıl motorların beslenmesinde kullanılan gazojen.

—Krist. *X ışınları üreteci*, bir X ışınları tüpü ile bir yüksek gerilim kaynağından oluşan ve X ışınları üretmede kullanılan aygıt.

—Mad. oc. *Üretim hunisi*, kazılan cevheri alttan çekmek için üretim panosu dibinde açılan koni biçiminde boşluk.

—Nörobiyol. Bir sinir hücresinde, hücrenin elektrik akımları yaydığı kabul edilen etkin bölümü. || *Kabuk üreteci*, beynin kabuk bölgesinin, bu bölge nöronlarının piramidal hücrelerin yönünü izleyerek sütun biçiminde örgütlenmesi nedeniyle, kafatası derisinden kaydedilebilen elektrik akımları veren hücre grubu. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Nük. müh. *Nükleer elektrik üreteci*, bir radyoaktif kaynağın yaydığı enerjiyi elektrik enerjisine dönüştürmede kullanılan aygıt. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Soğut. san. KAYNATICI'nın eşanlamlısı.

—Teknol. *Gaz karışım üreteci*, atmosferi kontrol altında tutulan bir odaya ya da bir yere püskürtülmek üzere, bileşimi belirli bir gaz karışımı hazırlamak için kullanılan aygıt.

—TV. *Görüntü üreteci*, bir bellek ve bir işlem programıyla donatılmış, elektronik televizyon görüntüsü üreteci; bir operatör

tarafından kumanda edilir ve gerçek ya da tasarlanmış görüntü öğelerinin büyütülmesi, küçültülmesi, kesilmesi ve birleştirilmesiyle oluşturulmuş sabit ya da hareketli görüntüleri gösteren işaretler üretmeye yarar.

—ANSİKL. Elektrotekn. • Bir doğru akım üretecinin temel öğeleri şunlardır:
1. manyetik akıyı oluşturmaya yarayan bir elektromıknatıstan oluşmuş sabit bir *indükleyici*, bu indükleyici, *mıknatıslayıcı bobinler*'le uyarılan ve *gövde* adı verilen, düşük manyetik dirençli, yumuşak çelikten bir halkayla birbirine bağlı, almaşmalı olarak N ve S biçiminde sıralanmış, çift sayıda kutup taşır (ayrıkkutuplu makine);
2. bir *indüvi*; bu, bir silisyumlu sac paketinden oluşmuş bir *armatür* üzerine düzenli olarak sarılmış, kendi üzerine kapalı bir sargıdan oluşur ve *kutupsal parçalar* arasında yer alan oyukta dönme hareketi yapar. Gramme makinesinde halka biçiminde olan armatür, günümüz makinelerinde, *tambur* adı verilen dolu bir silindirden oluşur. Bu tambur, içine *etkin iletkenler*'in yerleştirildiği dişler ve oyuklar taşır; indüvinin dönüşü sırasında indüklenen alternatif elektromotor kuvvetler, bu iletkenlerde oluşur;
3. bu elektromotor kuvvetleri doğrultmaya ve makinenin akımını toplamaya olanak veren bir sistem; bu sistem, indüviye bağlı ve bunun ekseni üzerine monte edilmiş bir silindir olan ve ince yalıtkan bölümlerle ayrılmış bakır lamalardan (her lama, indüvi bobinajının bir bölümüne bağlıdır) oluşan bir *kolektör* ve bir frotörler yani *fırça*'lar kümesi taşır; bu fırçalar, indükleyici, komşu iki kutbun eksenlerinin oluşturduğu açıların, açıortayları olan, *nötr hatlar* üzerindeki iletkenlere, her an temas edecek şekilde monte edilmiştir.

İndüvi bobinajı, fırçaların paralel olarak bağladığı $2a$ gibi çift sayıda devre *(sargı yolları)* taşıyacak biçimde gerçekleştirilmiştir. Toplam iletken sayısı n ise, makinenin, N hızıyla (saniyede devir cinsinden, indüvinin hızı) dönen, $\frac{n}{2a}$ iletkende oluşan ve her devirde $2p\Phi_0$'lık (Φ_0, Wb cinsinden, kutup başına indükleyici akı) bir indükleme akısını kesen baştaki e.m.k.'i V cinsinden, aşağıdaki bağıntıyla verilir:

$$E_0=\frac{p}{a}Nn\Phi_0.$$

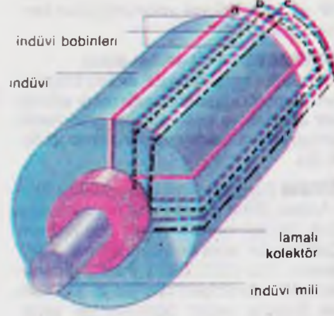
Yükteyken, indüklenmiş akımlardan kaynaklanan *indüvi geribesleme* akısı, indükleyici akıyı azaltır; bu nedenle bileşke akı Φ, Φ_0'dan ve e.m.k., $E=\frac{p}{a}Nn\Phi$, E_0'dan küçüktür. Kimi makinelerde, indüvinin geribesleme akısını ortadan kaldırmak için, indükleyici üzerinde, bir denkleştirme sargısı kullanılır. Üretecin verdiği akım I ve indüvinin eşdeğer direnci R ise, yük altındaki gerilim $U= E-RI$'dır.

Doğrultma sistemi (kolektör ve fırçalar), komütasyon* olaylarının etkisinde kaldığı ölçüde, doğru akım makinelerinin zayıf noktasını oluşturur; bu sakınca, indükleyici üzerinde nötr hatlar boyunca yönlenmiş ve I akımıyla beslenen yardımcı kutuplar gerçekleştirilerek giderilir.

Bağımsız uyarma'lı bir üreteçte, indükleyici akım ya da uyarma akımı, yardımcı bir kaynak tarafından üretilir; ama özuyarmalı makineler (*şönt*, *seri* ya da *karma* üreteçler), kendi uyarma akımlarını kendileri sağlarlar ve bunlara, indükleyicinin kalıcı indüklemesi sayesinde yol verilir.

Elektroteknığin ilk gelişmelerinde büyük önem taşımış olan doğru akım üreteçleri, günümüzde yerlerini, hemen hemen tümüyle, statik doğrultuculara bırakmıştır. Bu arada, tersinir olmalarıyla önem kazanan doğru akım motorları, hâlâ yaygın olarak kullanılmaktadır.

• Asenkron motor*un tersinirliğinden kaynaklanan *asenkron üreteç*, eşzamanlama hızından yüksek bir hızla tahrik edilmesi ve şebeke ya da bir kondansatör bataryası aracılığıyla, tepkin enerjiyle beslenmesi koşuluyla, çokfazlı alternatif akımlar biçiminde, etkin bir enerji verebilir.

bir doğru akım üreteçi indüvisinin şematik gösterimi (a, b, c, indüvi bobinleri seri bağlıdır)

—Nörobiyol. *Kabuk üreteci*. Kafatası derisi yüzeyinde kaydedilen olgular, genellikle piramidal hücrelerin dendritleri ve gövdesi boyunca gelişen sinaps dalgalarına bağlıdır. Eşzamanlı biçimde boşaldıklarında, elektroansefalogram dalgalarının ritmi geniş ve yavaştır. Eğer hücreler birbirlerinden farklı zamanlarda akım yayarlarsa, bu ritm daha hızlanır, genliği düşer ve "desenkronize" diye adlandırılır.

—Nük. müh. *Nükleer elektrik üreteci*. Radyoelementler tarafından yayımlanan ışıma enerjisi elektrik üretmek için kullanılabilir. Özellikle, yüklü parçacıkların (elektronlar ya da iyonlaşmış atomlar) toplanması, ışılelektrik etki (pırıldayan bir malzemeyle karıştırılmış bir β ışıması vericisi, enerjisi bir fotosel tarafından alınan bir ışık kaynağı oluşturur), termoelektrik etki (yayımlanan parçacıklar, enerjilerinin ısıya dönüştürüldüğü bir ekranda tutulur, ısıl enerji de ısılçiftlerle elektriğe dönüştürülür) gibi çeşitli dönüşüm yöntemlerine başvurulabilir. Uygulamalarda daha çok sonuncu yöntem kulanılır. Genellikle üreteçlerin uzun ömürlü olması istendiğinden, plütonyum 238 (86 yıl), stronsiyum 90 (28 yıl), kobalt 60 (5 yıl) gibi uzun yarıömürlü radyoelementler seçilir. Böylece birkaç yüz watt'lık bataryalar gerçekleştirilir ve bunlar, güneş pillerine göre karanlıkta da çalışabilme üstünlüğü gösterirler. Bu üreteçler, uydular ve gezegenler üzerine yerleştirilen bilgi sondaları, açık arazideki meteoroloji istasyonları, deniz şamandıraları, denizaltı donanımları için değerli elektrik kaynakları oluşturur. Plütonyum 238, aynı ilke uyarınca, vücuda yerleştirilen küçük boyutlu kalp uyarıcılarının gerçekleştirilmesini sağlar. "Pacemaker" adıyla da tanınan bu uyarıcılar çok güvenlidir ve vücutta 10 yıl süreyle çalışabilir.

ÜRETER a. (fr. *uretère*). Anat. İdrarı böbrekten idrar torbasına ileten kanal. (Eşanl. İDRAR BORUSU.)

—ANSİKL. Anat. Her üreter ortalama 25 cm uzunluğundadır; böbrek havuzcuğundan başlayarak, karnın arka kısmında, sonra leğende dikine iner; idrar torbasının arka-alt çeperine girer ve bu hizada, *üreter ağzı* denilen dar bir delikle son bulur. Üreter, geçtiği yerlerde hep peritonun arkasındadır; orta kısmında, üst kıstak hizasında, kalça damarlarıyla çaprazlaşır. Üreter, idrarı havuzcuktan idrar torbasına akıtabilmek için yoğun sığamsal hareketler yapar.

—Karş. anat. Üreter, pronefros kökenli Wolff kanalının evrimi sonucunda ortaya çıkar. Amniyonsuz omurgalılarda (balıklar ve amfibyumlar) ve amniyonluların embriyonlarında birincil üreter haline gelir ve erkeklerde (yuvarlakağızlılar ve kemiklibalıklar hariç) cinsel organla bağlantı kurar. Amniyonluların (sürüngenler, kuşlar ve memeliler) erişkinlerinde üreter, Wolff kanalının arka bölgesinde, dışkılık yakınında, bu kısmın tomurcuklanması sonucunda ortaya çıkan ikincil bir oluşumdur ve idrarı erişkinin böbreğinden (metanefros) atar, oysa Wolff kanalı (birincil üreter) erkeklerde sperma kanalı haline gelir ve dişilerde körelerek ortadan kalkar.

ÜRETEREKTOMİ a. (fr. *urétérectomie*). Cerr. Bir üreterin, kısmen ya da tamamen kesilip çıkarılması.

ÜRETERİT a. (fr. *urétérite*). Patol. Üreter iltihabı. (Başta koli basili olmak üzere sık görülen mikroplara ya da verem basiline bağlı olabilir. Yerel bir nedeni [taş] yoksa, çoğunlukla böbrek ve havuzcuk enfeksiyonuyla birlikte görülür.)

ÜRETEROENTEROSTOMİ a. (fr. *urétéroentérostomie*). Cerr. Üreterin bağırsakla ağızlaştırılması.

ÜRETEROHİDRONEFROZ a. (fr. *urétérohydronéphrose*). Patol. Böbreğin, havuzcuğun ve üreterin genişlemesi. (Üreterin de genişlemesine neden olan bir hidronefroz sözkonusudur.)

ÜRETEROKOLOSTOMİ a. (fr. *urétérocolostomie*). Cerr. Üreterin kalınbağırsakla ağızlaştırılması.

ÜRETEROLİTOTOMİ a. (fr. *urétérolithotomie*). Cerr. İçindeki bir taşı çıkarmak için üreteri açmak ameliyatı.

ÜRETEROPİYELİT a. (fr. *urétéropyélite*). Böbrek havuzcuğu ile üreterin iltihabı.

ÜRETEROPİYELOGRAFİ a. (fr. *urétéropyélographie*). Radyol. *Gerilek üreteropiyelografi*, üreterin idrar torbasındaki deliğine sokulan özel bir sonda ile, X ışınlarına saydamsız bir sıvı şırınga edilerek yapılan üreter ve havuzcuk radyografisi. (Özellikle damardan yapılan ürografinin yeterli bilgi sağlamadığı durumlarda uygulanır.) || *İnici üreteropiyelografi*, ÜROGRAFİ'nin eşanlamlısı.

ÜRETEROPİYELOSTOMİ a. (fr. *urétéropyélostomie*). Cerr. Üreteri yeni baştan böbrek havuzcuğuna dikme ameliyatı. (Özellikle hidronefroz durumunda uygulanır.)

ÜRETERORAFİ a. (fr. *urétérorraphie*). Cerr. Kanalın devamlılığını sağlamak amacıyla üreteri dikmek.

ÜRETEROSEL a. (fr. *urétérocèle*). Üreterde görülen doğuştan biçim bozukluğu. Üreterin son kısmında oldukça büyük bir genişlemeyle belirginleşir ve idrar torbasının içine sarkar. (*Üreterin alt ucundaki kistli genişleme* adıyla da anılır.)

ÜRETEROSİGMOİDOSTOMİ a. (fr. *urétérosigmoidostomie*). Cerr. Kalınbağırsağın sigmoit kıvrımı ile üreteri ağızlaştırma. (Bu ameliyat, idrar torbasının idrar deposu görevini yapamayacağı durumlarda uygulanır.)

ÜRETEROSİSTOSTOMİ a. (fr. *urétérocystostomie*). Cerr. Üreteri idrar torbasıyla ağızlaştırma amacıyla yapılan ameliyat.

ÜRETEROSTOMİ a. (fr. *urétérostomie*). Cerr. Üreteri ya deriyle *(deri üreterostomisi)* ya da sigmoit kolonla *(üreterosigmoidostomi)* ağızlaştırma ameliyatı. (Bu ameliyatların amacı, idrarı idrar torbası dışına akıtmaktır.)

ÜRETEROTOMİ a. (fr. *urétérotomie*). Cerr. Üreterin kesilerek açılması. (Çoğu zaman bir taşın çıkarılması için gerçekleştirilir.)

ÜRETİCİ sıf. ve a. Üretimle, genellikle de tarımsal üretimle uğraşan kimse; müstahsil.

◆ sıf. Üretmeyi sağlayan, üretmeyle ilgili.
—Dilbil. Bir dili, cümle üretme yeteneği

açısından ele alan dilbilgisine ilişkin olan için kullanılır. || *Üretici dilbilgisi,* sonlu sayıda kurallardan yararlanarak bir dilin sonsuz sayıdaki dilbilgisel cümle bütününün (aykırı cümleler dışında) dökümünü yapma özelliğiyle, konuşucuların dil bilgilerini açıklamayı amaçlayan biçimsel dilbilgisi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—İkt. Bir iktisadi serveti üreten, sanayi ya da tarım ürünleri ortaya çıkaran ya da bu ürünleri değişikliğe uğratarak onların değerini artıran bir kimseye, bir ülkeye denir (karşt. TÜKETİCİ): *Petrol üretici ülkeler. Meyve üretici bölgeler.*
—Patol. *Üretici öksürük,* bol miktarda balgam çıkartan öksürük. (karşt. KURU* ÖKSÜRÜK.)

◆ a. Bir iktisadi mal üreten kişi, ülke, işletme.
—Fels. Marxçı terminolojide, emeğiyle yarattığı değerden kendisi yararlanamayan kişi. (Marx şöyle der: "üreticinin payını, işçilik için gerekli gücü korumasına yetecek kadarla sınırlayıp ürettiğinin fazlasını kapitaliste vermek kapitalist üretimin özünde vardır" (*Kapital,* 1, 24).
—Tarönc. Kendisine gerekli olan gıda maddelerini üreten (ya da başka birine ürettiren) insan. (Üretim, insan topluluklarının gelişim sürecinin ikinci aşamasıdır: üreticiler toplayıcılardan sonra gelir. İnsan ile çevresi arasındaki bu yeni ilişki "yenitaş devrimi"ne yol açmıştır.
—ANSİKL. Dilbil. *Üretici dilbilgisi.* Kuram, 1950'li yıllarda, N. Chomsky ve Massachusetts Teknoloji enstitüsü'ndeki dilbilimciler tarafından oluşturuldu. Bu dilbilgisi anlayışı, yaratıcılarınca, çağdaş dilbilimin evriminde hem yöntemsel, hem de epistemolojik bir kopma olarak görüldü. Üretici dilbigilciler, yapısalcıların ve hatta geleneksel dilbilgisi uzmanlarının gözlemlerini dışlamadan, daha büyük amaçların gerçekleştirilebileceği bir veriler bütününün sözkonusu olduğuna inanırlar. Böylece, üreticiler dili, yapısını ortaya çıkarmak için betimlenmesi ve sınıflandırılması yeterli birimler (sesçil, biçimsel, sözlüksel) toplamı olarak ele almayı yadsırlar ve bu sonlu sayıdaki birim bütününden kalkarak dilin sonsuz sayıda cümle kurma olanağı verdiğini ve her bireyin, önceden hiç duymasa bile, bu cümleleri kurabileceğini ve anlayabileceğini ileri sürerler. Bu yetenek de ancak sınırları belli bir organa bağlanabilir: insan beyni. Bu nedenle, dilbilgisini, sınırlı sayıdaki birimlerden kalkarak bir dilin sonsuz cümleler bütününü üretmeyi sağlayan sınırlı bir kurallar dizgesi gibi ele almak gerekir. Böyle tasarlandığında dilbilgisi, bireylerin dilsel bilgilerine, yani edinçlerine ilişkin bir kuramdır. Edincin, özel bildirişim durumlarında sözcelerin somut kullanımlarıyla gerçekleşmesi edimi oluşturur. Bunun dışında, amaç olarak bir dilsel edinç kuramı benimsemek, özel bir dilin edinimini ve doğru kullanımını sağlayan mekanizmaların önemli bir bölümünün, insan türüne özgü, doğuştan gelen evrensel yapılara bağlı olduğunu da kabul etmektir. Ayrıca bir dilbilgisi oluşturmak, özel bir yöntemsel yaklaşım gerektirir: uygulanması, bir dilin olanaklı tüm cümlelerinin üretilmesini sağlayacak kurallar biçiminde dile getirilen bir dizi yalın ve tutarlı varsayım önerme sözkonusu olduğundan bu dizge, yalnızca gerçekleşmiş sözceleri betimleyip açıklamakla değil, yeni sözceleri öngörmek ve bireylerin yaratıcılıklarını da açıklamakla yükümlüdür. Bu varsayımların doğruluğu, kuralların "ürün"ünü konuşucuların dilsel içgüdüleriyle karşılaştırarak sınanır. Dilbilgisel açıdan aykırı görülen cümle üretimi ya da doğru kurulmuş cümleler üretememe dilbilimciyi, buna uygun biçimde dizgeyi değiştirmeye zorlar. Varsayımlar önerme ve görgül karşılaştırma arasındaki bu gelgit bilimsel etkinliğin varsayımsal-tümdengelimli bir anlayışa bağlanır.
• *Dilbilgisinin işleyişi.* Bu tür bir yaklaşımın temel özelliği, dilbilgisinin donmuş bir örnekçe olarak ele alınamayacağı ilkesine dayanır. Bu nedenle, ilk ortaya çıktığından bu yana üretici dilbilgisi, sürekli olarak, kavramsal aygıtının düzenini bile tartışma konusu yapmaya kadar varan çeşitli uyarlamalara başvurmuştur. N. Chomsky'nin 1965'te yayımladığı *Aspects of the Theory of Syntax* (Sözdizimsel kuramın özellikleri) adlı yapıtta önerdiği örnekçeyi, hem pedagoji, hem de bilim alanında, sonraki çeşitli değişimleri daha iyi kavrama olanağı veren ayrıcalıklı bir başvuru kaynağı gibi görme alışkanlığı yaygınlaştı. "Standart kuram" deyiminin belirttiği örnekçe işte budur.
Bu evrede dilbilgisi üç bileşenden oluşur: 1. *Sözdizimsel bileşen,* bir dilin tüm dilbilgisel cümlelerini üretmeyi üstlendiği ölçüde önemli bir işlevi yerine getirir. Bu bileşen de kendi içinde üçe ayrılır: a) *taban,* başka bir deyişle, kategori simgeleriyle dilbilgisel bağıntıları tanımlayan "yeniden yazım" kuralları denen kurallar bütünü. Bu kurallar şöyledir: C (cümle) → AS (ad sentagması) + FS (fiil sentagması), AS → B (belirleyen) + A (ad) vb. Sözkonusu kurallar, ağaç şemasıyla belirtilebilen dolaysız kurucuların yapısını elde etme olanağı verir; b) *Sözlük* ya da dilin sözlüksel birimler bütünü; bu birimler hem ± AD, ± Sıfat vb. gibi sözdizimsel özellikler, hem de ± canlı, ± insan vb. gibi anlamsal özelliklerle belirtilir; c) *dönüşümler* öncelikle sözlüksel birimleri, bağdaşma özelliklerini göz önünde tutarak, uygun yerlere koymayı, böylece de derin yapıya ulaşmayı amaçlayan işlemlerdir; daha sonraysa dönüşümlerle, derin yapıdaki oluşturuculara ekleme, çıkarma, yer değiştirme, silme gibi işlemler yapılır; örneğin *Oktay istiyor Oktay gelmek* dizisi, yüzeysel yapıda zorunlu olarak *Oktay gelmek istiyor*'a dönüşecektir. *Sis evi örttü* dizisi de, edilgen bir dönüşüm sonucu *Ev sisle örtüldü* biçimine bürünebilir;
2. *Biçimbilimsel-sesbilimsel bileşen,* yüzeysel yapıdaki dilbilgisel ve sözlüksel biçimbirim dizilerini sesçil bir gösterimle donatmak için yorumlamayı amaçlar: örneğin *bahçe + de + ki + çiçek + ler + açmak + mış + tı, bahçedeki çiçekler açmıştı* biçimini alır.
3. *Anlamsal bileşen,* derin yapıları (dönüşümlerin anlamı etkilemedikleri ölçüde), sözlük birimlerinin anlamsal içeriğini katarak yorumlamayı amaçlar. Bu son iki bileşen, bir yandan sesçil özelliklerle bunların bileşimlerini yönlendiren kurallar dizinini saptayan evrensel bir sesbilgisi kuramını, öte yandan da, anlamsal özelliklerle bunların bileşiminden kaynaklanan "olası kavramlar" dizinini sağlayan evrensel bir anlambilim kuramını gerektirir.
• *Dilbilgisinin evrimi.* Standart kuramın uğradığı belli başlı değişimler, her şeyden önce anlamsal gözlemlerden kaynaklanmıştır. Gerçekten de, G. Lakoff ve J. D. McCawley gibi dilbilimciler, sözdizimsel türden bir derin yapının, anlamsal olarak yorumlanması, başka bir deyişle anlamsal bir gösterimle ilişkilendirilmesi sözkonusu olduğunda genelliğini yitirdiğini kanıtlamaya çalıştılar. Sonuçta da, gerçek alt yapısı çok daha soyut olan, mantıksal bir biçime çok daha yakın, tüm anlamsal bilgiyi içermeyi amaçlayan bir örnekçe önerdiler. Bundan sonra, anlamı doğrudan yüzeysel yapıya bağlama görevini üstlendikleri ölçüde dönüşümlerin işlevi önem kazandı. Bu dilbgilisi anlayışı üretici anlambilim* adıyla tanınır. N. Chomsky de, 1965'te önerdiği örnekçede çeşitli değişiklikler yaptı. Değişiklikler sonunda da "yaygınlaştırılmış standart kuram" adını verdiği yeni bir dilbilgisi anlayışı önerdi: bu kuramda, anlamsal yorumlama kurallarına (üretici anlambilimin önerdiği gibi) mantıksal bir biçim elde etmek için hem derin yapı, hem de yüzeysel yapı düzeylerinde etkili olma fırsatı tanıyarak sözdizimin özerkliği ilkesini koruyan dilbilgisel bir dizge sözkonusudur. O dönemden beri, N. Chomsky'nin araştırmaları daha çok, özellikle yer değiştirmelere yol açan, eşgönderim süreçlerini içeren dönüşümlerin biçimselliğine ilişkin kuralların belirlenmesine yönelmiştir. Bu yönelimin temel amacı da, biçimsel yöntemler yelpazesini, evrensel bir "dil yetisi" varsayımıyla uyuşan sınırlarda "kapsamak"tır.

ÜRETİCİLİK a. **1.** Üretici olan bir şeyin niteliği. **—2.** Üreticinin işi.

ÜRETİLMEK → ÜREMEK.

ÜRETİM a. **1.** Yeni bir mal ya da hizmetin yaratılmasını sağlayan etkinliklerin tümü. **—2.** Belli bir süre için ya da bir imalat döneminde üretilen mal ve hizmetlerin miktarı: *Üretim temposunu hızlandırmak.* **—3.** Ekonominin mal ve hizmetler üretme evresi; tüketim mallarını üretmek için harekete geçirilen olanakların tümü: *Üretimde fiyatlar istikrarını koruyor.* **—4.** Bitkilerin, hayvanların üretilmesi, yetiştirilmesi; bundan elde edilen verim: *Buğdayın üretimiyle uğraşmak. Yıllık süt üretimi.*
—Camc. *Üretim alanı,* cam eritme fırın ya da fırınlarının, elle ya da otomatik makinelerle imalat postalarının ve yeniden pişirme kemerlerinin bulunduğu bina.
—Fels. *Üretim araçları,* "yeni hammaddeler, yeni iş aletleri ve yeni geçim araçları üretmekte kullanılan" (*Marx, Ücretli emek ve sermaye* [Lohnarbeit und Kapital], 2) her türlü hammadde, iş aletleri ve geçim aracının meydana getirdiği bütün. || *Üretim ilişkileri,* insanların doğayı dönüştürmek için birbirleriyle sürdürdükleri ilişkiler. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Üretim tarzı,* marxçılara göre, üretici güçler ile toplumsal üretim koşullarının meydana getirdiği bütün. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Isıbil. *Karma üretim,* mekanik enerji ya da elektrik enerjisi üretim tesislerinden, ısıl atıkların yeniden kullanılmasını sağlayacak biçimde yararlanmaya dayanan teknik.
—İkt. *Üretim aracı,* üretim sürecinde insan emeğinin tamamlayıcısı olarak kullanılan nesne (hammaddeler, fabrikalar, iş aletleri). [Üretim araçlarının tümü sermayeyi oluşturur; aslında sermaye birikmiş emekten başka bir şey değildir.] || *Üretim birimi,* mal ve hizmet üretmek amacıyla hareket eden iktisadi karar birimi. || *Üretim etmenleri,* mal ya da hizmetlerin üretiminde yer alan öğeler ya da kaynaklar. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Üretim fonksiyonu,* elde edilen bir ürün miktarı ile onu elde etmek için kullanılan çeşitli üretici servislerin hacmi arasında var olan ilişki. (Üretim fonksiyonu, girişimciyi en yüksek kârı elde etme olanakları üzerinde aydınlatır. En tanınmış üretim fonksiyonlarından biri, Cobb-Douglas [1928] üretim fonksiyonudur. Bu üretim fonksiyonu, bir üretimle [q] sermaye [k] ve emek [l] katkıları arasındaki ilişkiye ışık tutar. || *Aile içi üretim,* aile üyelerinin, piyasadan sağlayabilecekleri bazı mal ve hizmetleri bizzat üretmeleri. || *Dolambaçlı üretim,* üretimin bir evresinde işgücünden gerçekleştirilen bir tasarruf (teknik ilerlemeler sayesinde) sonucu, serbest kalan işgücünün, üretim sürecinin daha önceki bir bölümünde, donatım malları üretimi için kullanılması. (Robot kullanımı, günümüzde dolambaçlı üretimin temelini oluşturmaktadır.) || *Küçük ticari üretim,* merkezileştirilmiş ekonomide, özel girişime bırakılan üretim kesimi.
—İş örgüt. *Üretim talimatı,* bir işletmede yapımına geçilen siparişlerin yapım sürecinin gözetimini ve hızlandırılmasını sağlamak amacıyla çıkarılan iç talimat. || *Birimsel üretim,* bir tek ya da birbirine benzer birkaç mal ürettikten sonra başka bir malın üretimine geçmek.
—İşl. ikt. *Üretim bölüşümü,* bir üreticinin, bir üretim süreci için temel olan mal ya da hizmetleri bizzat üretecek ya da sağlayacak yerde, bunları dışardan alarak üretim yapması. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Üretim süreci,* bir üretimin gerçekleştirilmesi için gerekli olan evrelerin tümü. || *Üretim yönetimi,* bir işletmenin elindeki malzeme, araç ve işgücüyle belirli bir sürede üretmeyi planladığı belli nitelikte bir malın en dü-

şük maliyetle üretilmesi için alınan kararların yerine getirilmesi.
—Mak. san. ve İşlem. *Bilgisayar destekli üretim (B.D.Ü.)*, bir ürünün üretim koşullarına ve bu üretimin ilerleme durumuna ilişkin verileri, yürütülecek işlemlerin en iyi biçimde tanımlanmasına ve dağılımına olanak verecek komutları oluşturmak amacıyla, bir bilgisayarda işlemeye dayanan bilişim süreci.
—Mil. muhs. *Gayrısafi yurtiçi üretim*, ulusal ekonomik etkinliğin çeşitli dallarındaki işletmelerin yarattığı katma değerlerin tümü. (Bu kavram günümüzde bir yana bırakılarak, onun yerine *gayrısafi yurtiçi hasıla* kavramı benimsenmiştir.) ‖ *Ulusal üretim*, ulusal topluluk içinde bir yıl boyunca üretilmiş mal ve hizmetlerin tümü (devletçe sunulan hizmetler bunun dışındadır.)
—Ormanc. *Üretim ormanı*, gerek odun, gerek reçine, mantar vb. gibi önemli bir ürün elde etmek amacıyla işletilen orman. ‖ *Üretim tablosu*, değişik yaşlardaki ağaçlardan oluşan bir ağaç topluluğunun verimlilik sınıfına göre değişik özelliklerini gösteren tablo. (Üretim tabloları, alan üzerinde yapılan ölçümlere dayanılarak hazırlanır ve ağaçlara uygulanan ormancılık tipini yansıtır.)
—Patol. *Raslantısal üretim, dokusal üretim*, insan vücudunun herhangi bir doğal dokusuna benzer olarak rastlantıyla üremiş doku.
—Petr. san. Bir petrol yatağını işletmeye ilişkin tekniklerin tümü. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Üretim deneyi*, bir petrol ya da doğal gaz kuyusunun üretim potansiyelini saptamak amacıyla yapılan işlem. (Sondaj yoluyla geçilen oluşumların içerdiği akışkanlardan [su, gaz, petrol] örnekler almaya, akışkanların debisini saptamaya ve değişik katmanlardaki basıncı ölçmeye dayanır. Bu işlemler, gerek sondaj sırasında, gerek sondaj sonunda gerçekleştirilebilir.)
—Ruhbil. Belleğin inceleme durumu. Bu durumda özne, belleksellleştirdiği uyartılara benzer uyartılara yol açan davranışlarda bulunmak zorunda kalır. (Ezbere öğrenme örneği, bunun en tipik örneğidir.)
—ANSİKL. Fels. • *Üretim ilişkileri.* Marx şöyle yazar: "Üretim sırasında insanlar, yalnız doğa üzerinde değil, birbirleri üzerinde de etkili olurlar (...). Üretmek için, birbirleriyle belli ilişkiler ve bağıntılar kurarlar ve onların doğa üzerindeki, üretim üzerindeki etkinlikleri de ancak bu toplumsal ilişkilerin ve bağıntıların sınırları içinde gerçekleşir" (*Ücretli emek ve sermaye* [Lohnarbeit und Kapital], 2).
• *Üretim tarzı.* Marxçılık dört önemli üretim tarzı ayırt eder: "Ana hatlarıyla asya* tipi, antikçağ, feodal* ve modern burjuva (=kapitalist*) üretim tarzları, toplumsal-iktisadi oluşumun art arda gelen dönemleri olarak nitelenebilir" (Marx, *Ekonomi politiğin eleştirisine katkı* [Zur Kritik der politischen Ökonomie] için 1859 tarihli "Önsöz"). Marx aynı metinde üretim tarzının rolünü şöyle tanımlar: "Maddi yaşamın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve düşünsel yaşam sürecini de belirler."
—İkt. *Üretim etmenleri.* İktisadi çözümleme, uzun süreden beri, iki çeşit etmen ayrımı yapmaktadır. Buna göre, bir yanda temel etmenler, yani emek ve doğa (doğal ortamın sağladığı toprak, hammadde ve enerji kaynakları), öte yanda da türeme bir etmen olarak sermaye (insan tarafından üretilen, ama doğrudan doğruya tüketilmeyip, daha sonraki bir üretim işinde kullanılan ve böylece, çoğu kez, ürünü büyük ölçüde artırmayı olanaklı kılan servetler toplamı) bulunur.
İktisadi çözümleme bir süre yalnızca emekle sermayenin temel üretim etmenleri sayılabileceğini düşündü. Bu yüzden, toprağı ve doğal etmenleri sermayenin kapsamına soktu ve bu iki etmeni, yeniden üretilebilirliklerini korumak amacıyla insan tarafından düzenlenen mal kümeleri olarak gördü. Ancak, doğal ortamın uğradığı, çoğu kez karşılanması olanaksız bozulmalar karşısında, iktisadi çözümleme yeniden doğayı emekle sermayeden ayırmaya, emek ya da sermaye ile bir tutmamaya yöneldi (gerçekten de, doğanın korunması, emeğin yeniden üretimi ya da sermayenin korunmasıyla aynı yöntemler kullanılarak sağlanamaz).
Bu konuda işletmeciye düşen görev, gerek nicelik gerekse nitelik bakımından en etkililerini kullanmaya çalışarak, üretim etmenleri arasında bir kombinezon yapmaktır. Bu etmenlerden birinin kıtlığı, öteki etmenin daha fazla kullanılmasına yol açacaktır. Ancak, ne türlü bir kombinezon kabul edilirse edilsin, çeşitli etmenlerin ağırlıklı marjinal prodüktiviteleri ancak birbirlerine ve birime eşit olduğu zaman, üretici dengesi gerçekleşmiş sayılır. Gerçekten de, emek ve sermayenin katıldıkları bir üretimde, etmenlerden her biri için marjinal prodüktivite ve marjinal maliyetin (yani kullanılan son etmen miktarının prodüktivitesinin ve maliyetinin) belirlenebileceği kabul edilecek olursa, "ağırlıklı marjinal prodüktivite" adı verilen bu iki büyüklüğün oranı, en azından birbirine eşit olmalıdır, aksi halde ürünün maliyeti, değerinin üstünde olur. Bu oran, birimden yüksek olduğu takdirde, ürünün maliyeti değerinin altına düşer ve girişimci, oran birime eşit oluncaya kadar üretimi artırmak gereğini duyar. Eşitlik noktasına varıldığında, artık her birimin maliyeti tam değeri kadardır: böylece, hem üretici dengesi hem de en yüksek net prodüktivite elde edilmiş olur.
Gerçekte, girişimci, üretimini bu noktaya varacak kadar geliştirmez. Çünkü, kullanılan sermaye ile emeğin hacmini, piyasa ve talep dalgalanmalarına, yani sürüm ve fiyatlara göre dilediğince keyfi bir biçimde ve hiç zarara uğramadan değiştirmek olanağı yoktur. Bunun için, girişimci, salt çeşitli etmenlerin ağırlıklı marjinal prodüktiviteleri eşitlendiği zaman erişilen göreli bir dengeyle yetinir. Başka bir deyişle, sözkonusu oranın birime eşit olmasına bakmaz. Ürünün maliyetini düşüreceği kanısına vardığı takdirde, emeğin yerine makine ve aletleri koyar ve bu etmenlerden birinin ya da ötekinin kullanılması arasında fark görmediği an durur, çünkü, ağırlıklı marjinal prodüktiviteler o zaman basit anlamıyla birbirine eşit duruma gelmiş olur.
—İşl. ikt. Üretim bölüşümünün normal olarak, bir prodüktivite artışına ve maliyet fiyatında bir düşüşe yol açması gerekir (iktisadi hesaplara dayanan bir rantabilite araştırması sayesinde).
Üretim bölüşümü, iktisadi karar birimleri arasında çeşitli işbirliği olanaklarını içerir: taşeronluk, marka ve bilgi kullanma hakkı, ayrıcalık, mal sağlama anlaşması vb. Mal sağlama anlaşmasında, mal sağlayan kişi kataloglanmış ve stok olarak teslime hazır standart ürünler sunar. Müşteri ile mal sağlayan kişi arasındaki ilişki temelde ticari niteliktedir, çünkü, taraflar arasında herhangi bir teknik yardım sözkonusu değildir. Mal sağlayan kişi, uzmanı olduğu malın üretiminde müşterisinin gerekli kıldığı bazı normları ve boyutları göz önünde tutmak zorunda ise, mal sağlama taşeronluğu sözkonusu demektir.
—Petr. san. Bir arama kuyusunun sondajı sırasında, geçilen verimli katmanların ayırtedici özelliklerini saptamak için ölçümler gerçekleştirilir. Elde edilen sonuçlara göre, sondaj sırasında deneyler yapılır, sonra istenilen derinliğe ulaşıldığında, katmanın üretim kapasitesi hakkında bir fikir vermeyi sağlayan üretim deneyleri gerçekleştirilir. Üretime geçme kararı alındığında, kuyunun içine üretim donanımları indirilir; bu donanımlar yukarıda bir kuyu başına ya da "Noel ağacına" bağlanır. Denizde yapılan sondajlarda, su dilimi yalnız, dondurulmamış ve boru içine alınmamış bir arazi dilimi olarak değerlendirilir. Üretim kuyusunun başında, kuyuya belli müdahaleler yapmayı ve üretim borusunun içinden geçen akışkanların dolaşım güvenliğini sağlayan bir dizi vana bulunur. Ayrıca kuyu başı, bir yanal çıkış ile üzerinde değişik boyutlarda delikler bulunan bir platform içerir; bu delikler çaplarına göre kuyunun debisini az ya da çok sınırlandırır. Yüzey boruları ürün akışkanları (yağ, gaz ve kimi kez su) bir ayırıcıya taşır; yağ stoklama depolarına ve gaz ise bir benzin giderme tesisine doğru yollanır. Gaz önemli miktarlardaysa bir bacada yakılarak miktarı azaltılır.
Denizde petrol işletme, korozyona, rüzgara ve dalgalara dayanım gösterecek tesislerin yapılmasını gerektirir. Yataklar genellikle işleme platformları, stoklama platformları (gerçek yapay adalar), gereksiz gazların yakıldığı bacalı platformlar ve son olarak personelin barındığı platformlarla donatılır.
Kuyular, fışkırmalı ve fışkırmasız kuyular olarak ikiye ayrılır. Fışkırmalı kuyuların yatak basıncı çok yüksektir, çamur kuyudan pistonlama yoluyla boşaltılmaya başlar başlamaz ham petrol yüzeye kadar çıkar; bu durumda petrolün debisi, üretim kuyusunun başına yerleştirilmiş uygun bir delikle ayarlanır. Fışkırmasız kuyularda, ham petrol kuyu içinde yalnız belli bir yüksekliğe, yetersiz yatak basıncını dengeleyecek düzeye kadar çıkar. Bu kuyulara pompalama işlemi uygulamak gerekir. Bir petrol kuyusu, verimli katmanın, onu çevreleyen bölgeden etkili bir biçimde akaçlanmasıyla üretime geçirilir, kuyunun gelişmesi yatağın geçirimliliğine ve basıncına bağlıdır. Bir arama kuyusundan olumlu bir sonuç elde edildiğinde, arazi üzerine birçok kuyu açılır. İşletme kuyuları, yüksek basınçlı ve geçirimli bir yatakta 1 ile 2 km aralıklarla yerleştirilir; buna karşılık, düşük basınçlı ve zayıf geçirimli yataklarda bu kuyular birbirlerine yakın (birkaç yüz metre) olarak açılır.
Denizde petrol üretiminde, verimli katmana kadar düşey olarak açılan ilk kuyudan sonra, diğer işletme kuyuları, yataktan rasyonel bir alttan çekme elde etmeyi sağlayan noktalara ulaşmak için yönlü sondaj sistemiyle açılır.
Bir yataktaki yerinde hampetrolün toplam hacmi, geliştirme kuyularıyla belirlenen verimli katmanın genişliği ve kalınlığından yola çıkarak bu katmanın hacmini saptayarak ve sonra bu hacmi düzeltilmiş ortalama gözeneklilikle çarparak hesaplanabilir. Gerçekten elde edilebilir rezervler (bunlar her zaman rezerv tahminleri içinde verilir) yatağın içerdiği toplam petrol miktarından düşüktür. Bu iki hacim arasındaki çıkarma oranı ya da çarpanı denilen oran, yerinde ham petrol bakımından, doğal akaçlamayla* birlikte (yatağa bağlı olarak su örtüsündeki hidrokarbonların ve suyun yayılması) deponun ayırtedici özelliklerine göre % 10 ile 40 arasında değişir. Çıkarma, yardımlı çıkarma yöntemlerinin kullanılmasıyla önemli oranlarda artırılabilir, bu durumda, çıkarma oranı, elverişli koşullar altında, yerinde ham petrol bakımından % 50'yi aşabilir. Gaz yataklarında ise çıkarma oranı genellikle yüksektir Bu yataklar, bir yardımlı çıkarma yöntemi kullanmayı gerektirmez, ters yönlü yoğuşmalı yataklarda, deponun basıncı üretim sonucu azaldığında, deponun içinde bir sıvı hidrokarbon evresi ortaya çıkar; bu durumda, çökmüş yoğuşkuları buharlaştırmak için kuru gaz püskürtmek avantajlı olabilir.

ÜRETİMSEL sıf. Üretimle ilgili.

ÜRETKEN sıf. **1.** Üreme gücü fazla olan. **—2.** Yeni şeyler ortaya koyabilen, yaratıcı bir kimse, onun zihinsel yapısı için kullanılır; verimli: *Üretken bir yazar. Üretken bir kafa yapısı.*
—Dilbil. Çok sayıda yeni sözlüksel birim verebilen sözcük yaratım yöntemi için kullanılır. (Örn. *-sel, -sal* ekleri türkçede çok üretkendir.)
—Fels. *Üretken emek*, Marx'a göre, hem maddi malları, hem de artı-değeri üreten emek.

ÜRETKENLİK a. Üretken olma durumu, niteliği.
—Biyol. Belirli bir arazide, belirli bir hacim deniz ya da göl suyunda, belirli bir sürede (gün ya da yıl) üretilen canlı madde kütlesi. (Karada üretkenlik bitki örtüsünün tipine [orman, çayır vb.], iklim ve toprak koşullarına bağlıdır. Ilıman iklimdeki bir meşe ormanında üretkenlik yılda hektar başına 13 t, tropikal bir ormanda 60 t, ılıman bölgede bir mısır tarlasında 25 t, pirinç tarlasında 7 t, şekerkamışı tarlasında 90 t kuru madde dolayındadır.)
—Elekt. *Bir hidroelektrik santralın üretkenliği*, bir dönem sırasında saptanmış doğal kaynak bilançosunun en uygun koşullarda üretmeye olanak vereceği maksimum enerji miktarı.
—Fels. Marxçılara göre, iktisadi evrime ve üretim tekniklerindeki ilerlemeye bağlı olarak emeğin kazandığı nitelik. (Bk. *ansikl.* böl.)
—İkt. → VERİMLİLİK.
—ANSİKL. Fels. Marx şöyle der: "Kapitalist üretim, uzun bir iktisadi evrim ve devrim dizisi sonunda oluşmuş bir ortamdan kaynaklanır. Kapitalist üretimin çıkış noktasını meydana getiren emeğin üretkenliği, dönemleri yüzyıllar değil, binlerce yüzyıl sürmüş tarihsel bir gelişimin ürünüdür." (*Kapital*, 1,5, 16). Marx daha sonra, emeğin üretkenliğinin artıdeğerin oluşmasına katkıda bulunmakla birlikte hiçbir zaman onun nedeni olmadığını belirtir: "Buna göre emeğin, üreticinin hayatını sürdürebilmesi açısından gerekli zamanın dışına da uzanabilmesi için, belli bir üretkenliğe sahip olması gerekir; ama artı değerin nedeni, düzeyi ne olursa olsun, hiçbir zaman bu üretkenlik değildir" (*Ay. ypt.* 1,5,16).

ÜRETME a. Üretmek eylemi.
—Avc. Bir yerde yok olmuş ya da sayıları azalmış hayvan ya da bitki türlerini yeniden yetiştirme ve sayılarını çoğaltma. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Bilş. *Bir program üretme*, parametrelenmiş genel fonksiyonlardan yola çıkarak özel bir program oluşturma. ‖ *Bir sistem üretme*, bilgisayarın kullandığı genel işletim sistemini oluşturan modüllerden yola çıkarak tanımlanmış bir işletim biçimi için, bir bilişim sisteminin, bir bilgisayar ve çevre birimlerinden oluşmuş belli bir biçimlenimine uygun bir işletim sistemi oluşturma ve onu uygulamaya koyma. ‖ *Kod üretme*, makine dilinde komutlar üretmeye dayanan ve yüksek düzeyli bir dilde yazılmış bir programın derlenmesinde son aşamayı oluşturan işlem.
—Dilbil. Bir cümle üretmek eylemi.
—ANSİKL. Avc. Birçok ülkede av hayvanlarının azalması ya da yok olması, bazı avcılık kuruluşlarını harekete geçirmiş ve av alanlarına çeşitli av hayvanları salma uygulamasına başlanmıştır. Ne var ki, bu uygulama ancak iyi düzenlenmiş ve iyi yönetilen av alanlarında olumlu sonuç vermiş, geri kalan yerlerdeyse başarısızlıkla sonuçlanmıştır: çünkü, başka bir yere yerleştirilmek için yakalanan hayvanların çoğu ya yakalanmış olmanın getirdiği gerilime dayanamamış ya da taşıdıkları asalakları, hastalıkları yeni getirildikleri alandaki hayvanlara da bulaştırarak onların yok olmasına neden olmuşlardır (özellikle tavşan üretme çabaları sırasında bu olayla sıkça karşılaşılmaktadır). Üretme çalışmaları sonucu dünyaya gelen hayvanlara gelince, bunlar çoğunlukla evcil türdeşleriyle çiftleşmektedirler, ama doğada kendilerini nasıl savunacaklarını bilmemekte ve çoğunlukla daha çiftleşme yaşına gelmeden ölmektedirler.

ÜRETMEK → ÜREMEK.

ÜRETRA a. (lat. *urethra;* yun. *urethra*, *uron* idrar'dan). Anat. İdrar torbasından idrar deliğine kadar uzanan kanal. İdrarın boşalmasına, erkekte aynı zamanda spermanın akmasına yarar. (Eşanl. SİYEK.)
—ANSİKL. Anat. Kadında üretranın boyu ortalama 3 cm'dir. İdrar torbası boynundan doğrudan doğruya vulvanın ön tarafına, bızırın arkasına gider.
Erkekte üretra aşağı yukarı 16 cm uzunluğundadır; karmaşık bir yol izler; birbirinden ayrı üç bölüte ayrılır, birinci bölüt prostatın içinden geçer; ikinci bölüt zarsı ve çok kısadır, apış arasının ön kısmından geçer ve etrafında çizgili bir büzgenkas bulunur; süngersi üçüncü bölüt, dikleştirici organlarla (süngersi cisim ile kovucuklu cisim) çepeçevre sarılmıştır ve apışarasından kamışın ucuna kadar uzanır. Üretra, kamış başının ucunda bulunan idrar deliğinde son bulur. Prostat içindeki bölütte üretra üzerinde orta çizgide bir çıkıntı bulunur; *veru montanum* denen bu çıkıntıya prostat tulumcuğu ve sperma kanalları açılır.
—Karşt. anat. Üretra memelilere özgü bir organdır. Dişide, arka allantoit ayakçığının evrimi sonucunda ortaya çıkar. Erkekte ise, bu ayakçık yalnız *prostat* üretrasını oluştururken, *zarsı* üretra (kadındaki dölyolu girişinin homoloğu olan) ürojenital sinüsün arka kısmına uyar ve *kamış* üretrası da, üretra deliğini kamışın ucuna getiren, jenital kabartının ürojenital yarığının kapanması sonucunda gelişir.

ÜRETREKTOMİ a. (fr. *urétrectomie*). Cerr. Üretranın bir parçasını kesmekten ibaret cerrahi girişim.

ÜRETRİT a. (fr. *urétrite*). Üretra iltihabı.
—ANSİKL. Gonokok üretritine belsoğukluğu denir. Gonokoklardan başka, birtakım mikroplar (özellikle stafilokoklar), asalaklar (trikomonas), maya mantarları *(Candida albicans)* enfeksiyon yapabilir. Chlamiydia ve mikoplazma üretritleri cinsel yolla en sık bulaşan hastalıklardır. Üretrit Fiessinger-Leroy-Reiter sendromunun öğelerinden biridir.

ÜRETROGRAFİ a. (fr. *urétrographie*). X ışınlarına saydamsız bir sıvı şırınga edilerek çekilen üretra radyografisi.

ÜRETROPLASTİ a. (fr. *urétroplastie*). Cerr. Üretranın onarımı.

ÜRETRORAFİ a. (fr. *urétrorraphie*). Cerr. Travmadan ötürü bir kopmadan sonra kanalın devamlılığını sağlamak için üretranın dikilmesi.

ÜRETRORAJİ a. (fr. *urétrorragie*). Patol. Üretra kökenli kanama.

ÜRETROSEL a. (fr. *urétrocèle*). Dölyolunun içine sarkan üretra fıtığı.

ÜRETROSKOP a. (fr. *urétroscope*). Cerr. Üretrayı, idrar torbası boynunu ve gerektiğinde idrar torbasını muayene etmeye yarayan aygıt. (Üretroskop özellikle idrar torbası boynunun ve prostat lezyonlarının belirdiği arka üretrayı muayene için kullanılır.)

ÜRETROSKOPİ a. (fr. *urétroscopie*). Üretroskop aracılığıyla üretranın muayenesi. (Üretroskopi, üretra mukozasının durumunu, prostat lezyonlarının özelliklerini ve idrar torbası boyunun lezyonlarını saptamaya yarar.)

ÜRETROSTOMİ a. (fr. *urétrostomie*). Cerr. İdrarın kısa bir süre yolunu değiştirmek için çoğunlukla apışarasında olmak üzere üretranın deriye ağızlaştırılması.

ÜRETROTOM a. (fr. *urétrotome*). Üretrotomi yapmaya yarayan aygıt.

ÜRETROTOMİ a. (fr. *urétrotomie*). Cerr. Üretranın daralan kısımlarının kesilmesi. (Dış üretrotomi, apışarasını kesip bu yolla üretra darlığına ulaşmaktır; iç üretrotomi ise, kanal içine sokulan bir üretrotomla darlığı kesmektir.)

ÜRGENÇ → URGENÇ.

ÜRGONİYEN a. Yerbil. (fr. *urgonien;* öz. a. *Orgon*'dan). ORGON FASİYESİ'nin eşanlamlısı.

ÜRGÜP, İç Anadolu bölgesinde Nevşehir iline bağlı ilçe; 35 688 nüf. (1990); 574 km²; 25 köy. Merkezi, Nevşehir'in 19 km D.'sunda *Ürgüp*, 11 040 nüf. (1990). Meyve üretimi (üzüm, elma). Şarapçılık. El sanatları; ilginç yüzey şekilleri ve tüfler içine oyulmuş tarihi yapıları ile hareketli bir turizm alanı. Müze. Halıcılık.
—Güz. sant. Ürgüp yöresinde Kappadokia kiliselerinin en erken örnekleri bulunmaktadır. Bunlar gruplar halinde ya da tektir. Ortahisar'daki dörtlü grup yöredeki en eski kaya kiliseleridir (VI. yy.). Mustafapaşa'daki Tavşanlı kilise ve Aziz Basileios kilisesi, Ayvalı'daki Yukarımahalle ve Karaçalı kiliseleri, Cemilköy'deki Başmelek kilisesi, Karain, Karlık ve Şahinefendi köylerindeki kiliseler belirtilebilecek öteki örneklerdir. Taşkınpaşa (esk. Damse) köyündeki Taşkınpaşa* camisi özellikle ahşap mihrabı ile ünlüdür. (→ Kayn.)

Ürgüp
genel görünüm
Nevşehir

Harbi Hotan

Ürgüp evi

ÜRGÜPLÜ (Suat Hayri), türk siyaset adamı (Şam 1903 - İstanbul 1981). Galatasaray lisesi'ni, İstanbul Hukuk mektebi'ni (1926) bitirdi. İstanbul Ticaret mahkemesinde yargıç olarak görev yaparken Kayseri milletvekilliğine seçildi (1939-1946) İkinci Saraçoğlu hükümetinde Gümrük ve tekel bakanlığına getirildi (1943-1946). Bu görevdeyken bir kahve yolsuzluğu nedeniyle Yüce divan'da yargılandıysa da aklandı. 1950 seçimlerinde yeniden Kayseri milletvekili seçildi; Avrupa İstişari kurulu türk heyeti başkanlığı, Meclis grup başkanlığı, TBMM ikinci başkanlığı yaptı. Milletvekilliğinden ayrılarak Bonn (1952); Londra (1955), Washington (1957), Madrid (1960) büyükelçiliklerinde bulundu. 1961'de Kayseri'den bağımsız senatör, sonra Senato başkanı (1961-1963) oldu. İnönü koalisyon hükümetinin düşmesi üzerine Cumhurbaşkanı tarafından bağımsız Başbakan atandı ve AP, CKMP, YTP destekli bir ortaklık hükümeti kurdu (şubat-ekim 1965). Yapılan genel seçimlerde AP'nin tek başına iktidara gelmesinin ardından senatörlük süresi dolduğu

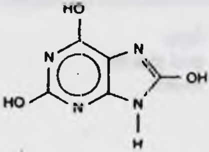
Suat Hayri Ürgüplü

12038

için Cumhurbaşkanı'nca kontenjan senatörlüğüne atandı (1966-1972). 1972'de İkinci Erim hükümetinin düşmesinden sonra Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, kendisine hükümet başkanlığını önerdiyse de, kabineye almak istediği bakanlar konusunda Sunay'la anlaşamayarak görevi bıraktı. Aynı yıl senato üyeliği de sona erdi.

ÜRHİDROZ a. (fr. *urhidrose;* yun. *auron,* idrar, ve *hidros,* ter'den). Patol. İdrarın bileşimindeki öğeleri (üre, ürik asit vb.) içeren ve bazı böbrek yetersizliği hallerinde görülen sarımtrak koyu ter çıkarma.

ÜRİK sıf. (fr. *urique*). Biyokim. *Ürik asit,* $C_5H_4N_4O_3$ formüllü trihidroksipürinin günlük dildeki adı; insanda pürin metabolizmasının son ürünü.
—Patol. *Ürik diyatez,* organizmanın büyük miktarda ürik asit üretme eğilimi. || *Ürik taş,* ürik asit taşı.
—ANSİKL. 1776'da Scheele ve Bergman tarafından bulunan ürik asit suda çok az çözünür (15 l'de 1 g). Ürik asidin büyük bir kısmı idrarla atılır. Az bir kısmı safra ile bağırsaklara boşaltılır ve orada bakteriler tarafından parçalanır. Ürik asidin başlıca metabolizma bozukluğu damla hastalığıdır. (→ ÜRİSEMİ.)

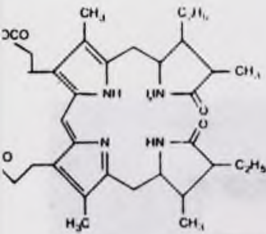
ürik asit

ÜRİKAZ a. (fr. *uricase*). Biyokim. Ürik asidin özgül olarak yükseltgen karboksil giderilmesi yoluyla alantoine dönüşmesini katalizleyen enzim. (Bu enzim, insandan başka memelilerde bulunur.)

ÜRİKOTELİ a. (fr. *uricotélie*). Ürikotelik hayvanların azotlu maddeleri dışa atma tarzı. (Karşt. AMONOTELİ ve ÜREOTELİ.)

ÜRİKOTELİK sıf. (fr. *uricotélique*). Dışarı attığı azotlu maddeler yalnızca ürik asit ve ürat asitlerinden oluşan hayvanlar için kullanılır. (Örneğin, kuşlar ve sürüngenler.)

ÜRİKOZİM a. (fr. *uricozyme*). Eczc. *Aspergillus flavus* kültüründen elde edilen enzim. (Ürik asidi etkileyerek suda çözünen ve böbreklerden atılabilen alantoine dönüştürür. Damla hastalığının ağır durumlarında ve kanda ürik asit miktarının yükseldiği hallerde kullanılır.) [Eşanl. ÜRATOKSİDAZ.]

ürobilin

ÜRİKOZÜRİK sıf. (fr. *uricosurique*). Ürik asidin idrarla atılmasını artıran ve damla hastalığında kullanılan ilaçlara denir.
◆ a. Ürikozürik ilaç.

ÜRİKÜRİ a. (fr. *uricurie*'den). İdrardaki ürik asit miktarı (normalde 500 ila 1 000 mg/24 s'tır).

ÜRİSEMİ a. (fr *uricémie*). Biyokim. Kandaki ürik asit miktarı. (Normal olarak litrede 40-60 mg olan bir miktar yemek rejiminin pürin bakımından zenginliğine göre değişir. Litrede 70 mg'ı aşarsa hiperürisemi var demektir.)

ÜRİT a. (fr. *urite;* yun. *ura,* kuyruk'tan). Böcbil. Böceklerde, karın bölütü. [Eşanl. ÜROMER.]

ÜRKARYOT sıf. (fr. *urcaryote*). Bakteriyol. *Ürkaryot hücre,* bütün ökaryot hücrelerin ve bakterilerin türemiş olduğu sanılan ata hücre.

ÜRKEK sıf. **1.** Çabuk ürken bir kimse, bir hayvan için kullanılır: *Tavşanlar ürkek hayvanlardır. Ürkek bir çocuk.* **—2.** Çekingen, sakınımlı bir kimse için kullanılır: *Ürkek bir insan.* **—3.** *Ürkek ürkek,* çekinerek: *Ürkek ürkek yanımıza yaklaştı.*
◆ sıf. Korkuyu, çekingenliği belirten bir şey için kullanılır: *Ürkek bir bakış. Sorulanları ürkek bir sesle yanıtladı.*

ÜRKEKÇE be. Ürkerek, ürkek bir biçimde.

ÜRKEKLEŞMEK gçz. f. Ürkek duruma gelmek: *Bakışları giderek ürkekleşti. Yabancı biriyle karşılaşınca ürkekleşiyor, ne söyleyeceğini bilemiyordu.*

Necdet Üruğ

ÜRKEKLİK a. **1.** Ürkme duygusu: *Beni tanıdıkça ilk günlerdeki ürkekliğini üzerinden atıyordu.* **—2.** Korkuyu, çekingenliği belirten şey: *Gözlerinde artık o eski ürkeklik yoktu.* **—3.** Ürkekçe davranış: *Bir ceylan ürkekliğiyle yanıma yaklaştı.*

ÜRKME a. Ürkmek eylemi.

ÜRKMEK gçz. f. **1.** *(Bir şeyden) ürkmek,* bir kimse, bir hayvan sözkonusuysa, bir şeyden korkup birdenbire sıçramak: *Kulağının dibinde çalan bir korna sesinden ürkmek. Önüne çıkan bir yılandan ürken at şaha kalktı. Kuşlar ürküp kaçtılar.* **—2.** *Bir şeyden, bir kimseden ürkmek,* şaşkınlıkla karışık bir korku, bir kaygı duymak: *Onunla karşılaşmak düşüncesinden ürküyordu. Her şeyden, herkesten ürküyor. Yalnız kalmaktan ürkmek.* **—3.** Bir ağaç sözkonusuysa, meyve vermemek.
◆ **ürkütmek** ettirg. f. **1.** Bir kimseyi, bir hayvanı ürkütmek, onları korkutup kaçırmak: *Taş atarak kuşları ürkütmek.* **—2.** Bir kimseyi ürkütmek, bir kimsede korku uyandırmak; bu duygularla kendini geriye çekmesine neden olmak: *Yalnız kalma düşüncesi onu ürkütüyor. Ani ve kesin kararlarıyla beni her zaman ürkütmüştür. Seçmenleri ürküten bir aday.* **—3.** Bir bitkinin gelişmesine engel olacak bir etkide bulunmak.

ÜRKÜ a. **1.** Bir topluluğu saran ortak korku; panik. **—2.** Bir kimseyi aşırı derecede etkileyen büyük korku.

ÜRKÜNÇ sıf. Ürkme, çekinme duygusu veren.

ÜRKÜNTÜ a. Korkunç, beklenmedik ya da aşırı bir şey karşısında duyulan yoğun korku, tedirginlik: *Bu sarp kayalık bana her zaman ürküntü vermiştir.*

ÜRKÜNTÜLÜ sıf. Ürküntü veren.

ÜRKÜRÜK sıf. İnsana sokulmayan, insandan kaçan, ürkek.

ÜRKÜSÜZ sıf. Ürkü vermeyen.

ÜRKÜTMEK → ÜRKMEK.

ÜROBİLİN a. (fr. *urobiline*). Biyokim. Safra pigmentlerinin bağırsakta indirgenmesinden türeyen $C_{33}H_{45}N_4O_6$ formüllü pigment. (Normal olarak ürobilinin yalnız küçük bir kısmı idrarla atılır. Karaciğer yetmezliğinde kandaki oranı artar.)

ÜROBİLİNOJEN a. (fr. *urobilinogène*). Biyokim. Bilirübinin bağırsak bakterileri tarafından hidrojenlenmesiyle oluşan, ürobilin öncüsü renksiz kromojen.

ÜROBİLİNÜRİ a. (fr. *urobilinurie*). Biyokim. İdrardaki ürobilin miktarı. (Daha çok karaciğer hastalıklarında artar. Ürobilin, yeşil fluorışı ile organik çinko tuzları vermesi sayesinde ortaya çıkarılabilir.)

ÜROGRAFİ a. (fr. *urographie*). İdrar yollarını röntgenle inceleme metodu. Böbreklerden dışarı atılan ve idrar boşluklarını saydamsız hale getiren iyotlu bir madde damardan şırınga edilerek gerçekleştirilir. (Eşanl. İNİCİ ÜRETROPİYELOGRAFİ.)
—ANSİKL. İlk kez 1929'da Lichtenberg ve Swick tarafından önerilen ürografi, böbrekler ve üreterler hakkında çok kıymetli bilgiler sağlar: böbreklerin çalışması, üreterlerde bir engelin (taş), bir biçim bozukluğunun varlığı, böbrek urları vb. Bundan başka idrar torbası ve üretra konusunda da kıymetli bilgiler sağlayabilir.

ÜROJENİTAL sıf. (fr. *urogénital*). Anat. Embriyonda ortak kökenleri, erişkinde ortak kısımları olan üreme ve idrar salgı organlarının tümüne denir.

ÜROKİNAZ a. (fr. *urokinase*). Biyokim. İnsan idrarından elde edilen ve plazminojeni özgül olarak plazmine dönüştürerek etkinleştirebilen ve fibrinolitik etkinliği olan enzim. (Tromboliz sağlamak amacıyla tedavide damar içi pıhtıları çözmekte kullanılır.)

ÜROKROM a. (fr. *urochrome*). Biyokim. İdrara sarı rengini veren başlıca idrar pigmenti. (Normal olarak 1 litre idrarda 0,30 g oranında bulunur.)

ÜROKÜLTÜR a. (fr. *uroculture;* yun. *uron,* idrar, ve lat. *cultor, cultura,* ekim'den). İdrardan alınan bir örnekle yapılan bakteri kültürü.

ÜROLOG a. (fr. *urologue*). Üroloji uzmanı. (Eşanl. BEVLİYECİ.)

ÜROLOJİ a. (fr. *urologie;* yun. *uron,* idrar ve *logos,* bilim'den). Böbreğin, erkek ve kadında idrar yollarının, erkekte ürojenital organların hastalıklarını inceleyen ve tedavisiyle uğraşan cerrahi dalı. (Tıbbi üroloji endoskopi tekniklerini uygulamakla yetinir.) [Eşanl. BEVLİYE.]

ÜROMER a. (fr. *uromère*). Böcbil. ÜRİT' in eşanlamlısı.

ÜROMETRE a. (fr. *uromètre*'den). Biyokim. İdrarın yoğunluğunu ölçmek için, 1'den 1,050'ye kadar derecelenmiş areometre.

ÜROPERİTUAN a. (fr. *uropéritoine*). Patol. Periton boşluğuna idrar dolması.

ÜROSTİL a. (fr. *urostyle;* yun. *uro,* kuyruk, ve *stylos,* sütun'dan). Zool. Kemiklibalıklarda, kurbağalarda ve kuşlarda omurganın ard bölümünde birçok omurun kaynaşmasıyla oluşmuş iskelet parçası.

ÜROTROPİN a. (fr. *urotropine*). METENAMİN'in eşanlamlısı.

ÜRPERİŞ a. Ürpermek eylemi ya da biçimi.

ÜRPERME a. **1.** Ürpermek eylemi. **—2.** Güçlü bir heyecandan doğan üşüme duygusu, titreme. **—3.** Titreyen, kıpırdayan, dalgalanan bir şeyin hafif devinimi: *Suların meltemle ürpermesi.*
—Fizyol. Örteneklerdeki kılların dikleşmesi. (Ürperme, kıl dikeltici kasların kasılmasından ileri gelir. Ruhsal nedenlerden [örneğin korku] ve soğuktan da ileri gelebilir. Soğuktan olduğunda buna bir de titreme eşlik eder. Halk arasında buna TÜYLERİ DİKEN DİKEN OLMAK denir.)

ÜRPERMEK gçz. f. **1.** Bir kimseden söz ederken, kötü bir olay ya da durum karşısında duyulan korku, tiksinti gibi duyguların etkisiyle tüyleri diken diken olmak: *Anlatılanların, kendi başına da gelebileceğini düşününce sarsılmış, ürpermişti.* **—2.** Soğuk nedeniyle üşür gibi olmak, hafifçe titremek. **—3.** Ürküntü duymak, korkmak: *Gece yarısı birden kapı vurulunca ürperdim.*
◆ **ürpertmek** ettirg. f. Bir kimseyi ürpertmek, onun ürpermesine yol açmak, korkutmak.

ÜRPERTİ a. **1.** Ürperme duygusu ya da durumu. **—2.** Rüzgârın neden olduğu hafif kıpırtı, titreşim: *Denizin, yaprakların ürpertisi.*

ÜRPERTİCİ sıf. Ürperme duygusu veren, ürpermeye neden olan.

ÜRPERTİLİ sıf. Titreşimli, titrek.

ÜRPERTMEK → ÜRPERMEK.

ÜRTİKER a. (fr. *urticaire*). KURDEŞEN' in eşanlamlısı.

ÜRUĞ (Necdet), türk asker (İstanbul 1921). Harp okulu'nu (1942), Harp akademisi'ni (1950) bitirdi. Çeşitli birlik ve karargâhlarda görev aldı. Kıbrıs Türk alayı komutanlığında bulundu. 12 Eylül 1980 askeri darbesi sırasında 1. Ordu ve sıkıyönetim komutanlığı yaptı; Milli güvenlik konseyi genel sekreterliği görevlerini üstlendi. 1983'te Kara kuvvetleri komutanı, aynı yıl Genelkurmay başkanı oldu. 1987'ye değin sürdürdüğü bu görevinden kendi isteğiyle emekliye ayrıldı.

ÜRÜME a. Ürümek eylemi; ürüme sesi.

ÜRÜMEK gçz. f. Köpekten söz ederken, havlamak: *Ürüyen köpek ısırmaz* (atasözü).

◆ **ürüşmek** işt. f. Hep birden ya da karşılıklı ürümek.

ÜRÜN a. **1.** Doğanın herhangi bir etkinliğinden meydana gelen şey; mahsul: *Deniz ürünleri. Toprak ürünleri.* **—2.** Herhangi bir eylemden, bir durumdan ortaya çıkan şey: *Bu söylentilerin hepsi hayal ürünüdür.* **—3.** Bir etkinlikten elde edilen şey: *Çalışmasının ürününü almak.* **—4.** Bir sanatçının ortaya koyduğu yapıt: *Belli bir dönemin ressamlarına ait ürünleri sergilemek.* **—5.** Bir endüstri, bir tarım vb. etkinliğinden elde edilen üretim: *Tarım ürünleri. Petrol ürünleri.* **—6.** Bir ortamın, bir grubun, bir durumun yetiştirdiği kimse: *Bu suçlular bizim toplumumuzun ürünleridir.* **—7.** Bir firma tarafından piyasaya sürülen malların, eşyaların her biri: *Ürünlerimizin listesini kataloğda görünüz.*

—İkt. Sanayi, tarım ve hizmet kesimlerinin üretim sonucu: *Tarım ürünleri. Petrol ürünleri.* || Bir işletme tarafından piyasaya sunulan eşya, madde, mal ve hizmetlerin her biri: *Kataloğumuzda ürünlerimizin bir listesi mevcuttur.*

—İstat. *Fiziki ürün*, tarım, sanayi ve zanaatçılık alanlarındaki ham ürünlerin toplamı. (Bir ülkenin fiziki ürün yapısı, değişik kesimlerin ekonomideki ağırlıklarını belirler.)

—İş örgüt. *Ürün testi*, bir ürünün bileşimini, niteliklerini ve kullanım sonuçlarını inceleme ve denetlemeye yarayan bilimsel araştırma yöntemi. (Genellikle tüketici birliklerince, kamusal ya da özel kooperatif gruplarınca gerçekleştirilen ve çoğunlukla karşılaştırmalı olan bu tür testler, bir yandan üreticiye ürünlerini denetlemek ve iyileştirmek olanağını sağlarken, öte yandan tüketiciye seçimlerinde rehberlik eder.)

—Kim. Bir işlem, bir tepkime sonunda oluşan madde.

—Metalürj. *Ara ürün*, son dönüştürme işleminden önce inceltilerek hazırlanmış parça ya da kütük. (Ara ürün, kalıpta dövme işleminden önce bir kütüğün haddelenmesi, çekilmesi ya da şişirilmesi yoluyla elde edilir.)

—Nük. müh. *Parçalanma ürünü*, ağır bir çekirdeğin parçalanmasından ya da böyle oluşmuş bir ürünün radyoaktif bozunmasından kaynaklanan nüklit.

—Petr. san. *Beyaz ürün*, benzin ya da kerosen gibi, açık renkli, hafif petrol ürünü. || *Siyah ürün*, fuel-oil, yağ, bitüm gibi koyu renkli, ağır petrol ürünü.

—Tic. *Ürün ailesi*, aralarında şu ya da bu biçimde bir bağlantı (ürünün niteliği, kullanıcıların türü, kullanım yeri) bulunan ve bu nedenle, genellikle aynı bir görevlinin sorumluluğuna, ortak bir ticari yönetime, aynı bir dağıtımcıya verilen mal ve hizmetlerin tümü. || *Ürün farklılaştırması*, bir işletmenin, bir ürünün satış alanını genişletmek amacıyla, onun gerçek ya da görünür özelliklerini çeşitlendirmek için aldığı önlemlerin tümü. || *Ürün sorumlusu*, bir işletmede belirli bir ürünün yapımından ve özellikle piyasaya sürülmesinden sorumlu olan kişi. || *Damgalı ürün*, dağıtımcının özel işaretini taşıyan ürün. || *Özel ürün*, bir ticarethanenin spesiyalitesi olan, başka hiçbir yerde bulunmayan mal.

ÜRÜNÇEKİM a. Reklamc. Bir reklam filminin sonunda, tanıtılan ürünün yakın plandan gösterilmesi.

ÜRÜŞMEK → ÜRÜMEK.

ÜRYAN sıf. (ar. *ʿuryān*). *Esk.* Çıplak.

ÜRYANİ a. (ar. *ʿuryān* ve *-ī*'den *ʿuryānī*). *Esk.* İnce kabuklu erik.

ÜRZ → ERZ.

ÜS, -ssü a. (ar. *üss*). Bir işi yürütebilmek, bir görevi yerine getirmek amacıyla kurulan, özel yapıları, donatımları, işlikleri, onarım yerleri, servis alanları olan sürekli ya da geçici merkez: *Hava üssü. Bir yerde üs kurmak.*

—*Esk.* **1.** Temel, asıl. **—2.** *Üss-i bahri*, deniz üssü. || *Üss-i mizan*, sınıf geçmek için ulaşılması gereken not ortalaması. || *Üss-ül-hareke*, askeri harekâtın yönetileceği merkez.

—Ask. Askeri harekâtın sevk ve idare edilebilmesi için gerekli personelin, her çeşit donanımın, ikmal ve malzemenin toplandığı ve dağıtıldığı bölge.

—Ask. denizc. *Üs komutanı*, bir deniz üssünün sevk ve komutasındaki sorumlu amiral. (Üssün büyüklüğüne göre tuğamiral ya da tümamiral.) || *Deniz üssü*, deniz kuvvetlerine bağlı birliklerin sığınabileceği, her türlü bakım, onarım ve malzeme ikmalinin yapılabileceği liman ya da demir yeri. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Ask. havc. *Hava üssü*, hava kuvvetlerine bağlı birliklerin konumlandığı ve seferber edildiği yer. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Uz. havc. *Uzay* ya da *fırlatma üssü*, uzay araçlarının hazırlanması, fırlatılması, uçuş sırasında denetlenmeleri ve gerektiğinde radyoelektrik dalgalarıyla güdülmeleri için gerekli bütün donanımların bulunduğu yer. (Kimi kez KOZMODROM da denir.)

—ANSİKL. Ask. denizc. Deniz üsleri, kullanılış amaçlarına göre dörde ayrılır: *ana üs*, deniz kuvvetlerine ait bütün suüstü ve sualtı gemileri ile diğer taşıtların bakım, onarım ve ikmal işlerini yapabilecek kapasitededir; *harekât üssü*, harekât sahalarına yakın sularda deniz kuvvetlerinin konumlandığı korunaklı mevkilerdir; *ikmal üssü*, harekât sahasına, doğrudan silah, cephane ve yakıt ikmali yapan üslerdir. Bu üslerde, her türlü ikmal malzemesi stoklanır; *geçici ileri üs*, savaşın stratejik gereklerine bağlı olarak savaş sırasında ele geçirilen bölgelerde kurulan, yeri değiştirebilir üslerdir.

Deniz üsleri genellikle, bir ülkenin coğrafi konumuna göre, o ülkenin deniz alaka ve menfaatleriyle ilgili stratejilere uygun savunması kolay yerlere konumlandırılır.

İkinci Dünya savaşı, özellikle Pasifik'te yüzer havuzların ve filoların yararlandığı hareketli üslerin önemini açığa çıkarmıştır.

—Ask. havc. Türkiye'de, 1944-45 yıllarından itibaren, hava ordusunun, kara ordusu bünyesinden ayrılmasıyla, yeni bir örgütlenmeye geçildi. Başlangıçta alay, tabur ve bölük olarak düzenlenen hava ordusu, 1950'den sonra ana üs, uçuş grubu ve filo kuruluşlarına dönüştü. Daha sonra uçuş grupları da kaldırılarak ana üs ve uçuş filoları biçiminde yeniden düzenlendi. Aynı şekilde, lojistik ve yer hizmet destekleri de hava üslerinin bünyesine eklendi.

Hava üsleri, ana üs komutanlıkları olarak adlandırılır. Üs komutanlıkları üç ana ast birlikten oluşur: 1. Harekât komutanlığı; 2. İkmal-bakım komutanlığı; 3. Destek grup komutanlığı. Ana üs komutanlıklarına, bir hava uçucu general komuta eder. Üssün tüm sorumluluğu bu komutana aittir. Üs komutan yardımcısı, üs harekât komutanıdır. Bunun dışında üssün diğer bütün ast birlik ve elemanları birer komutanın yetkisinde yönetilir: filo komutanı, ikmal komutanı, bakım komutanı, istihkâm tabur komutanı, muhabere tabur komutanı, hizmet, ulaştırma, güvenlik komutanı ve sağlık hizmetleri amirliği. Üsler, ana uçuş ve yer birliğinin tip ve görevine göre tanımlanır (ana jet üssü, ana nakliye üssü, ana jet eğitim üssü, füze üssü vb.).

Üslerin konumlandığı askeri hava meydanlarında, uçuş pisti, taksiyol, uçak park yerleri ve hangarlar dışında, hizmet, iskân ve idari binalar ile cephanelikler ve yakıt tankları da bulunur.

ÜS- → ÜST.

ÜS a. Arit. **1.** Bir kuvvetin derecesini veren sayı. (*n* tamsayısı bir *a* gerçek sayısının, a^n [*a* üssü *n* diye okunur] biçiminde gösterilen, *n* nci kuvvetinin üssüdür.) **—2.** *Üssünü alma*, bir gerçek sayının verilen bir üssünü almak eylemi. (KUVVETİNİ ALMA, KUVVETE YÜKSELTME de denir.) **—3.** *Bir sayının* x *üssünü* (ya da x *nci kuvvetini) almak*, tabanı *a* olan bir üslü fonksiyonla *x* in görüntüsünü almak. ($x \to a^x$.)

ÜSAME BİN MUNKİZ, arap şair, tarihçi (Şeyzer, Suriye, 1095 - Şam 1188). Şeyzer emirinin oğluydu. Şeyzer Haçlılar tarafından kuşatıldığında 15 yaşında savaşa katıldı. İyi bir asker olduğu kadar bilgin ve edebiyatçı olarak da yetiştirildi. Emirlik makamında bulunan amcası onu veliahtlıktan azledince Şam'a giderek (1130) Haçlılar'a karşı savaştı. Musul atabeyi İmadettin Zengi'nin, daha sonra Şam atabeyinin hizmetinde bulundu. Yapıtlarının birçoğunu 1144'te gittiği Kahire'de yazdı. Şama döndükten sonra Nurettin Zengi, Şeyzer'i kendi ülkesine bağlayınca üsame Mardin'de Fahrettin Karaaslan'ın yanına giderek bazı yapıtlarını orada yazdı. Onu kendi emirleri arasında sayan ve şiirlerini beğenen Selahattin Eyyubi Şam'ı alınca Üsame buraya yerleşti. Şiirleri (*Divan üş-şiir)* dolayısıyla çağında "edebiyatçıların emiri" diye övülmüştü. *el-Bedi fi nakd iş-şiir* adlı yapıtı edebi sanatlarla ilgilidir *Kitab ül-a'şâ* adlı yapıtında. Şiirleriyle birlikte hikâye ve masallar yer alır. *el-Menazil ve'd-diyar* adlı yapıtı kendi memleketi olan Şeyzer ve başka yerlerdeki kalıntıları, yapıları konu edinir. Anılarını derleyen *Kitab ül-itibar* çağının toplumsal, siyasal geniş bir görünümünü verir.

ÜSAME BİN ZEYD BİN HARİSE, arap komutan (Mekke 614 - Medine 674). Annesi Hz. Muhammet'in azat ettiği habeşistanlı bir cariyeydi. Uhut seferine gönüllü olarak katıldı, ancak yaşının küçüklüğü dolayısıyla Peygamber tarafından savaştan önce geri gönderildi. Hayber savaşı'nda bulundu, savaştan sonra kendisine aylık bağlandı. Mekke'nin alınması, Huneyn savaşı'na katıldı. Suriye'de şehit düşen babası Zeyd'in intikamını almak için Hz. Muhammet tarafından bir seferin komutanlığına getirildi. Ancak Peygamber'in ölümü üzerine yoldan dönmek zorunda kaldı. Daha sonra Suriye'de kazandığı zafer bu bölgenin fethine başlangıç oldu. Zülkassa savaşı'nda Mekke'de halife Ebubekir'e vekâlet etti. Ömer zamanında emekli aylığı bağlandı. Halife Ali'ye biat etmeyi reddedenler arasında bulunduğu halde dönemin kanlı çekişmelerine uzak kaldı.

ÜSBU, -u a. (ar. *sebʿa*'dan *üsbūʿ*). *Esk.* Yedi günlük süre, hafta.

ÜSBUİ, ÜSBUİYE sıf. (ar. *üsbūʿ* ve *-ī*'den *üsbūʿī*, dişl. *üsbūʿiyye*). *Esk.* Haftalık.

ÜSERA çoğl. a. (ar. *esir*'in çoğl. *üserāʾ*). *Esk.* Esirler, köleler.

ÜSKAT a. Yerbil. Kimi zaman katmanbilimde, art arda gelen birçok katı gruplamak için kullanılan terim.

ÜSKUF a. (ar. *uskuf*). *Esk.* Papaz.

ÜSKÜBÜ → KONURALP.

ÜSKÜDAR, antik **Khrysopolis,** Marmara bölgesinde, İstanbul iline bağlı ilçe, anakent sınırları içinde, Anadolu yakasında; 395 623 nüf. (1990). Merkezi *Üsküdar.*

—Tar. Antikçağ'da *Khrysopolis,* sonra Skytarion, Scutari ve Damalis adlarını aldı. Tarih boyunca Avrupa ile Asya arasında bir geçiş yeri, üs ve konak yeri olarak önemini koruyan Üsküdar Osmanlı döneminde liman olarak gelişti. Özellikle Asya' ya gönderilen orduların donanımının yapıldığı ilk konak yeri oldu; Mehmet II (Fatih) Uzun Hasan üzerine sefere hazırlanırken otağı Üsküdar'da kurulmuştu. Selim I (Yavuz) ve Süleyman I (Kanuni) de sefere çıkarlarken, ordugâhlarını burada kurdurmuşlardır. 1555'te safevi elçileri Şahkumu tekkesi'nde konuk edildi. Celali isyanlarını bastıran Kuyucu Murat Paşa'nın 1608 harekâtı Üsküdar seferi olarak ün yaptı. Murat IV Revan seferi öncesi Üsküdar'da konakladı, dönüşte Üsküdar sarayı'nda kaldı (1635). Gürcü Abdünnebi 1649'da İstanbul'dan gönderilen ordular tarafından yenilgiye uğratıldı. Alemdar vakası'nda, Kandıralı Zorba Mehmet Üskü-

Üsküdar
B. Peringer'in gravürü
XIX. yy.
Alman arkeoloji enstitüsü
İstanbul

dar'ı ele geçirip yağmaladı, bu arada Selimiye kışlası da yandı (1808). 1867 vilayet nizamnamesi'ne göre mutasarrıflıkla yönetilmeye başlanan Üsküdar 1876'da Şehremaneti'ne bağlandı. Sayfiye yerleri ve köşkleriyle de ünlü olan yerleşme, 1926'da İstanbul'un ilçesi oldu. (→ Kayn.)

—Mim. Osmanlı döneminde çok çeşitli yapılarla donanan Üsküdar'ın önemli anıtları arasında Rummehmetpaşa (1471/1472), Kaptanpaşa (1499), Davutpaşa (1505) camileri, Mimar Sinan'ın eseri olan Mihrimahsultan* (1547), Atikvalidesultan* (1577-1583), Şemsipaşa* (1580) külliyeleri, Azizmahmuthüdai külliyesi (1598/1599), Ortavalide camisi (1640/1641). Yenivalide* külliyesi (1708-1710), Ayazma camisi (1754-1760) belirtilebilir. İskele meydanı'ndaki Ahmet* III çeşmesi (1728/1729) mimar Mehmet Ağa'nın yapıtı olup, Lale devri'nin önemli anıtlarındandır. Rüstempaşa çeşmesi (1545/1546), Ahmediye, Çinili, Yenivalide, Halilpaşa, Kazaskersaadettinefendi sebilleri anılması gereken öteki su yapılarıdır. İstanbul'un en büyük mezarlıklarından biri (Karacaahmet* mezarlığı) ve kimi önemli türbeleri de (Ayşesultan türbesi, Azizmahmuthüdai türbesi, Sinanpaşa ve Ethempaşa türbeleri, Halilpaşa türbesi, Rummehmetpaşa türbesi, Şemsipaşa türbesi, Emetullahvalidesultan türbesi vd.) buradadır.

Üsküdar Amerikan lisesi *(Özel),* İstanbul'da 1876'da açılan ve öğretim dili ingilizce olan ortaöğretim kurumu.

İlk yıl hazırlık olmak üzere öğrenim süresi 7 yıl olan okulda 1993-94 ders yılında öğrenim gören öğrenci sayısı 761 idi. Kuruluşundan başlayarak yalnız kız öğrencilerin alındığı okula, 1990-91 ders yılından başlayarak erkek öğrenciler de alınmaktadır.

Üsküdar İskele çeşmesi → AHMET III ÇEŞMESİ.

Üsküdar musiki cemiyeti, 1918'de Anadolu musiki cemiyeti adıyla Atâ Bey tarafından kuruldu. Ertesi yıl Darülfeyzi musiki cemiyeti adını aldı. Üsküdarlı Talat Bey, Selahattih Pınar vb. cemiyette görev aldı. Cumhuriyet'in ilanıyla cemiyetin adı Üsküdar musiki cemiyeti'ne çevrildi. Cemiyete Necati Tokyay, Neyzen Halil Can gibi yeni sanatçılar katıldı. 1939'da, Yeni Üsküdar musiki cemiyeti adını aldı. Emin Ongan'ın yönetiminde çalışmalarını sürdüren cemiyet, bir süre sonra Üsküdar musiki cemiyeti diye anılmaya başladı. Emin Ongan'ın ölümünden (1985) sonra eski üyelerin çabalarıyla cemiyetin devamı sağlandı, öğretmenliğine de Şeref Çakan getirildi. Son alınan bir kararla cemiyet Emin Ongan Üsküdar musiki cemiyeti adını aldı. Bugün bir konservatuvar niteliğinde çalışmalarını sürdürmektedir.

Üsküdar yazmaları, XIX. yy. sonlarına değin İstanbul'un Üsküdar semtinde üretilen kalem işi ya da kalıp kalem yazmalar. Özellikle yorgan yüzü ve bohçalarıyla ünlenen Üsküdar yazmalarında, simetrik kompozisyonlar kullanılmıştır. Ortada bir madalyon ve bordür ya da tüm yüzeye serpiştirilmiş çiçek ve yaprak motifleri başlıca desen özelliğini oluşturur. Köşe motiflerine de yer verilmiştir. El işlemeleri ve çini motiflerinden izler taşıyan yazma desenleri, özellikle incelikli uygulama tekniğiyle dikkati çeker. Üsküdar yazmaları, XIX. yy. sonlarından başlayarak özgünlüğünü yitirmiş, yerini kalıpla desenlendirilmiş yazmalara bırakmıştır. Başta Topkapı sarayı müzesi olmak üzere çeşitli müzelerde ve özel koleksiyonlarda çok sayıda örneği vardır.

ÜSKÜDARİ, asıl adı **Ahmet,** türk halk şairi (XVII. yy.). Yeniçeri ocağı'ndan yetişti. Avusturya seferine katılarak Uyvar'ın fethinde (1663) bulundu. Divan edebiyatının etkisi görülen şiirlerinde yer yer öğretici nitelik vardır.

ÜSKÜDARLI AHMET TALAT, türk şair (Üsküdar 1858 - *ay. y.* 1926). Öğrenimini İstanbul'da, ağabeyinin görevli bulunduğu Yenişehir'de (Yunanistan), Berat'ta (Arnavutluk) sürdürdü. Adliyede, Bahriye nazırlığı'nda, Donanma cemiyeti'nde çalıştı. Eskilerin izinde lirik ve hikmetli şiirleriyle tanındı. *Saadet, Zuhur* gazetelerinde dinsel makaleleriyle bazı şiirleri yayımlandı. *Zaman-ı saadet, Rus-Japon sefaretnamesi* gibi yapıtlarıyla şiirleri Üsküdar'daki bir yangında yok oldu.

ÜSKÜDARLI ALİ → ALİ ÜSKÜDARİ.

ÜSKÜF a. (yun. *skuphia,* külah, gecelik takkesi'nden). Esk. giy. Kenarı sırma işlemeli yeniçeri börkü.

—ANSİKL. Genellikle keçeden yapılan üsküfün tepe bölümü uzunca olur, arkaya yatardı. Kenarları dört parmak eninde sırma işlemeliydi. Yayabaşından daha üst rütbedekiler tarafından kullanılırdı. Padişahın maiyetinde bulunan solaklar, yeniçeri ağası, başçavuş ve muhzır ağa da Divanı hümayun'a geldiklerinde üsküf giyerlerdi. Üsküfün ön tarafında tüylük ya da kaşıklık denen metal bir yuva bulunur, buraya, takanın rütbesine göre, turna ya da balıkçıl teli, süpürge sorguç vb.'den biri takılırdı. Bu metal bölümün savaşa giderken kaşık koymaya yaradığını öne sürenler de vardır. Sırma işlemeli olmayanlarına "kuka" denir, bunları deveci ağaları ve bölükbaşıları ile cemaat ortası kethüdaları kullanır, tüylüğüne turna teli takarlardı. Kırmızı kadifeden yapılanlarını, iki yanına birer zülüf ekleyerek silahtar ağa giyerdi.

ÜSKÜP, makedonca **Skopye,** Makedonya Cumhuriyeti'nin başkenti, Vardar kıyısında; 504 932 nüf. (1989). Antik *Skupi* kentinin yerinde kurulan Üsküp, türk egemenliğinde önemli bir yönetim ve ticaret merkeziydi. Bu dönemin izleri, kenti neredeyse bütünüyle yıkan ve 2 000 kişinin ölmesine yol açan 1963 depremine kadar korundu. Bu tarihten sonra, olağanüstü çabalar ve önemli dış yardımlar sayesinde etkin biçimde sürdürülen yeniden inşa çalışmaları sonunda Üsküp modern bir kent oldu ve iktisadi gelişimi hızlandı: demir-çelik, tekstil, besin, kimya sanayileri. Sanat galerisi (ikonalar). Çağdaş sanat müzesi. —Yakınlarında, bizans manastırları; 1164'te Aleksios Komnenos'un yaptırdığı Sveti Pantelejmon manastırı (kilisede, o dönemin olağanüstü ilgi çekici freskleri vb.).

—Tar. "Skupi" adıyla İllyrialılar tarafından kurulan kent (İ.Ö. V.-IV. yy.), daha sonra Romalılar'ın eline geçti (İ.Ö. 168). Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesi üzerine (İ.S. 395) "Iustiniana Prima" adıyla payına düştüğü Bizans (Doğu Roma İmparatorluğu) devletinin egemenlik sınırı içinde kaldı. Avarlar'ın (VIII. yy.), Bulgarlar'ın (IX. yy.), yeniden Bizanslılar'ın (XI. yy.) yönetimine geçti. "Skoplje" adını alarak XIV. yy.'da Stefan IX Uroš IV Dušan döneminde Sırp krallığı'nın başkenti oldu. Yıldırım Bayezit tarafından fethedilerek osmanlı topraklarına katıldı (1389) ve bir sancak merkezi durumuna getirildi. Fatih Sultan Mehmet döneminde (1451-1481) Rumeli beylerbeyliğine bağlı bir eyalet merkezi oldu. Pulya* seferi'ne çıkan Kanuni'nin konaklama yeri olarak önem kazandı (1537). İkinci Viyana kuşatması'yla başlayan 1683-1699 Türk-Avusturya savaşı sırasında Arnavutlar'la işbirliği yapan Avusturyalılar'ın işgaline uğrayan kentin kalesini, general Piccolomini yaktırıp yıktırdı (1689). Sadrazam ve serdarıekrem Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa'nın Belgrad seferi sırasında (1690) Mora seraskeri Koca Halil Paşa tarafından geri alındı. Vilayet örgütlenmesi sırasında Niş'le birleştirilerek bir vilayet merkezi oldu (1863). İşkodra vilayetine bağlandı (1869). Osmanlı yönetimine karşı ayaklanan arnavut milliyetçilerinin eline geçen kenti (1881), aynı yıl Derviş Paşa komutasındaki türk kuvvetleri geri aldı. Bağlandığı Kosova vilayetinin merkezi oldu (1888). Kosova valisi Mazhar Bey'in Üsküp'ü bayındırmak amacıyla imparatorluğun hiçbir yerinde olmayan bir "iç gümrük vergisi" koyması üzerine ayaklanan Arnavutlar, kentte dirlik ve düzeni bozdular; yer yer kanlı sokak çatışmaları başladı (1910). Arnavutlar'ı yatıştırmak için Rumeli gezisine çıkan Mehmet (Reşat) V, Üsküp'te halk tarafından iyi karşılandı; ayaklanma hareketi ve çatışmalar durdu (1911). Balkan* savaşı'nda (1912-1913) sırp ordusunca ele geçirilen kent, kesin olarak türk egemenliğinden çıktı. 1915'te Bulgarlar tarafından Sırplar'dan geri alındı, ardından 1918'de Jouinot-Gambetta komutasındaki fransız süvari tugayının saldırısıyla Bulgarlar'dan kurtarıldı. (→ MAKEDONYA SAVAŞLARI.) [→ Kayn.]

—Mim. Üsküp kalesi, V. yy.'dandır (1446'da Murat II tarafından onarıldı). Hünkâr (Sultanmurat) camisi de bu padişah döneminde yaptırılmıştır (1436/1437, 1712'de yenilendi). Caminin avlusundaki saat kulesi XVI. yy.'dandır. Renkli çinilerle kaplı olan Alaca cami (İshakbey camisi) Üsküp beyi İshak Bey tarafından yaptırılmış, 1519'da torunu tarafından yenilenmiştir. İsabey camisi (1475), Kocamustafapaşa camisi (1492), Yahyapaşa camisi (1503), Vardar nehri üzerindeki görkemli Taşköprü (XV. yy.), Kurşunlu han (XV.-XVI. yy.'lar), Gürcüler hamamı (XV. yy.), Kapalıçarşı, İshak Bey'in yaptırdığı Sulu han ve Çiftehamam, Üsküp beyi Davut Paşa'nın inşa ettirdiği Davutpaşa hamamı (1466) belirtilmesi gereken türk dönemi anıtlarıdır.

ÜSKÜP, Kırklareli'nin merkez ilçesine bağlı bucak; 4 536 nüf. (1990); 4 köy. Merkezi *Üsküp,* 2 017 nüf. (1990).

ÜSKÜRE a. (fars. *uskere*). *Esk.* **1.** Ev eşyası. **—2.** Ağız kısmı yayvan bakır.

ÜSLEME a. Arit. N* içinde tanımlanmış, bir (a, b) ikilisine a^b yi eşlik ettiren işlem. (1 den oluşan sağdan bir etkisiz elemanı olma dışında bu işlemin hiç "iyi" özellikleri yoktur.)

—Küm. kur. Aşağıdaki gibi tümdengelimli olarak tanımlanmış işlem:

$$m^1 \text{ ("}m\text{ nin 1 nci kuvveti")} = m$$

ve $m^{n+1} = (m^n)m$. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Küm. kur. Bayağı aritmetikte üslemenin, çarpışmanın bir genelleştirimi olarak getirildiği görülür:

$$n^m = \underbrace{n \cdot n \ldots n}_{m \text{ kez}}$$

Buna karşılık, genel kümeler kuramında (sonluötesi kardinaller kuramı dahil), üsleme değişik biçimde tanımlanır. N üzerinde tanımlı, değerlerini M den alan fonksiyonların kümesi: M^N ("M nin N nci kuvveti" ya da "M üssü N" diye okunur) biçiminde yazılır (Cantor buna "Belegung", yani böyle fonksiyonların "örtülüş"ü ya da "doldurulması" diyordu). M ile N nin kardinalleri sırayla m ve n ise, M^N kümesinin kardinali m^n ile gösteri-

lir. Kardinallerin üslemesi üzerine başlıca sonuçlan aşağıya alıyoruz: M kümesinin [$\mathfrak{F}$(M) ile gösterilen] altkümeler kümesi, N den {0, 1} içine uygulamanın kümesiyle eskuvvetlerdir; bu yüzden $\mathfrak{F}$(N) nin kardinalı $2^{\aleph}$ ile gösterilir. Bundan başka bayağı üslemelere ilişkin kurallar yeniden elde edilir:

$$m^{n_1} \cdot m^{n_2} = m^{n_1+n_2},$$
$$m_1^{n} \cdot m_2^{n} = (m_1 \cdot m_2)^{n}.$$

m ile *n* sonlu kardinaller (yani doğal tamsayılar) $\aleph_0$ ("alef sıfır") *sayılabilir** kümelerin kardinali ve $\aleph$ de *sürekli*'nin kuvveti olsun; bu kardinallere ilişkin aşağıdaki sonuçlar elde edilir:

$$m^n < \aleph_0, \quad \aleph_0^{n} = \aleph_0,$$
$$\aleph^n = \aleph 2^{\aleph_0} = \aleph_0^{\aleph_0} = \aleph^{\aleph_0} = \aleph$$

ÜSLENMEK gçz. f. *Bir yere, bir yerde üslenmek*, bir yeri üs seçerek, orada yerleşmek.

ÜSLUP a. (ar. *üslūb*). **1.** Her kişinin, kendi düşüncesini, heyecanlarını, duygularını dile getirme tarzı; yazım tarzı, ifade biçimi: *Üslubuna özen göstermek. Sade bir üslubu olmak.* (Eşanl. BİÇEM.) [Bk. *ansikl.* böl. Ed.] **—2.** Bazı özel durumlarda kullanılan görevsel dil biçimi: *Saray üslubu. Noter üslubu.* **—3.** Bir şeyin, bir kimsenin estetik, özgün yanları olan niteliği: *Belli bir üslubu olan ev.* **—4.** Yol, yöntem, tarz: *Her şeyin bir üslubu vardır. Benimle bu üslupta konuşamazsın. Söylediklerinde belki haklısın ama söyleyiş üslubunu beğenmedim. Bir işi üslubuna uygun biçimde yapmalı.*

—Dilbil. *Üslup incelemesi*, üslup yöntemlerinin bilimsel incelemesi. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Güz. sant. ve Süslem. sant. Belli bir döneme (örn. Roma resim sanatının Pompei' de birbirini izleyen üslupları, mobilyada Louis XIII, Régence, Empire, Regency vb. üslupları), okula (örn. XVII. yy. başı italyan resminde bologna üslubu), sanatçıya (örn. Ingres üslubu) vb. özgü olan ve belli bir teknik ve estetik sistemin uygulanmasıyla ortaya çıkan özelliklerin tümü. ‖ Bu özelliklerin taklidi (örn. akademici bir ressamın ingresçi üslubu).

—Müz. Türk müziğinde bir sanatçının kendine özgü okuyuşu ya da saz çalışı.

—ANSİKL. Dilbil. Dilbilim, üslup ve dil arasında bir ayrım yapar: dil, kullananın düşüncesini aktarmak için elinde bulundurduğu gereçtir, üslupsa, kimi etkiler yaratmak için kullanıcının bu gereç içinde yaptığı seçimden kaynaklanır. Bu anlamda üslup incelemesi, Saussure'ün tezlerinden kaynaklanan bir sapma kuramına bağlıdır. Bu sapmanın tanımlanması oldukça kuramsal bir nitelik taşır ve yapay kuruluşlara, yazarın üslubuna, trajik üsluba yönelebilir. Gerçekteyse sapma, kodlama ve kod çözme dizgelerinden, hem yazarı, hem okuru, hem dili, hem de belli bir yapıtın bağlanabileceği yazınsal metinler bütününü işe katan bir yorumlama kuramından ayrılamaz. Üslup incelemesi, sapma ve etkinin belirtilmesinden, yazıda belli yapı ve anlamlar üstünde kesinleyici olan yapılaştırma arayışlarına geçer. Anlam belirgin bir yapıda açıkça görülemeyen bir olgudur. Üslubun öngörülemeyen bu niteliği, okuyucu ve ilk uzlaşım ve belirlemelerde gözden kaçan karanlık yönlerin saptanması diye tanımlanan okuma tarafından ortaya çıkarılabilir. Çağdaş eleştiri kuramları, dilin derin yapılarına yönelerek üslup incelemesini, bir yapıtın, bir dilin ve bir edebiyat bütününün dönüştürüm aygıtını kullanma biçimini incelemeyle özdeşleştirdiler. Üslup incelemesi "edebilik" çözümlenmesine dönüşürken, aynı zamanda dilin ses, biçim, sözcük ve kuruluşları gibi tüm öğelerinin nitel bir çözümlemeyle ele alınabileceğini de gösterdi. Dilbilimin, göstergebilimin ve edebiyat kuramının sınırında yer alan üslup incelemesi, genel kuralın her zaman geçici ve görece nitelikteki tanımını gerektiren etki ve sapma kavramlarındaki belirsizliklere bağımlıdır.

—Ed. Üslup, bir yazarın kendi düşüncelerini açıklamak için, bir dilin kaynaklarından yararlanırken kullandığı yöntemlerin bütünüdür. Dolayısıyla üslup, yazarın dili ile kullandığı dilin kuralları arasındaki sapmaların toplamıyla ve bu sapmaların, yapıtın konusu ve amacına göre, yerinde ve özgün oluşuyla tanımlanır. Böylece üslup, hem bir teknik, hem de kullanılan yöntemlerin belirlediği estetik bütünün tanımıdır. Bir döneme, bir okula özgü üslupların yanı sıra, her edebi türe özgü üsluplar *(lirik üslup, epik üslup)*, bir de eski retoriğin biçimsel kurallarına göre sınıflanmış üsluplar *(yalın üslup* ve *seçkin üslup* ile bu ikisinin arasında *ılımlı üslup)* vardır. Üslup incelemeleri sayesinde bu çeşitli sınıflamalar terk edilmiş, üslup, geleneksel dil malzemesinin estetik kullanımından çekip ayrılabilen, bir yapıta, bir bütünceye özgü ayırtedici özelliklerle tanımlanmaya çalışılmıştır.

• Divan edebiyatında ortak temalara, ortak mazmunlara, ortak vezin ve nazım biçimlerine, yüzyıllar boyunca pek az değişen dile karşın büyük sanatçıların (Fuzuli, Baki, Nedim vb.) üslup ayrılıkları hemen fark edilecek niteliktedir. Karmaşık hayalleri, iç içe benzetmeleri yüklü söz oyunlarıyla sergileyen sebk-i hindi üslubu (Nefi, Şeyh Galip vb.) ise XVII.-XVIII. yy. öncesinden büyük ölçüde ayrılır. Edebiyatın sadeleşme doğrultusunda değiştiği Tanzimat' tan sonraki dönemde üç ayrı üslup yolu belirlenmişti: üslub-i sade (Muallim Naci), üslub-i müzeyyen (Recaizade Ekrem), üslub-i âli (Abdülhak Hamit). XIX. yy. sonundan itibaren edebiyat akımlarına (Servet-i fünun, Milli edebiyat vb.) bağlı olarak genel üslup değişmeleri oluştu. Farklı kuşakların temsilcileri (Refik Halit Karay-Yaşar Kemal), aynı kuşaktan farklı kişilikler (Sait Faik Abasıyanık-Orhan Kemal), farklı dünya görüşleri (Memduh Şevket Esendal-Peyami Safa) birbirinden ayrılan üsluplar geliştirdiler.

ÜSLUPÇU sıf. ve a. Üsluba önem veren; üslubunun güzel oluşuyla ün yapmış bir yazar için kullanılır.

ÜSLUPÇULUK a. Bir yazarın üslubuna gösterdiği aşırı özen.

ÜSLUPLAŞTIRMAK g. f. Doğal bir biçimi yalınlaştırarak ya da estetik amaçlarla değiştirerek yorumlamak.

ÜSLÜ sıf. Mat. çözlm. Sayıların kuvvetleriyle ilgili olan herşey için kullanılır.

—Arit. *Üslü gösteriliş*, dalgalı bir sayı biçiminde yazılmış ondalık sayı. ‖ *Bir karmaşık sayının üslü biçimi*, *r* modülü, α da argümanı olmak üzere bu sayıyı $r \cdot e^{i\alpha}$ biçiminde yazma.

—İstat. *Üslü dağılım*, olasılık yoğunluk fonksiyonu

$$f(x) = \frac{1}{\sigma} e^{\left(-\frac{x-m}{\sigma}\right)} dx, \quad m \leqslant x \leqslant \infty$$

biçiminde olan dağılım (σ parametresi, dağılımın standart sapmasıdır). 10. Pearson dağılımı da denir.

—Mat. çözlm. *Üslü fonksiyon* ya da *Napier fonksiyonu*, $\mathbb{R}$ üzerinde tanımlandığında Napier logaritma fonksiyonunun tersi (gösterilişi: exp). ‖ *Tabanı a olan üslü fonksiyon*, $\mathbb{R}$ üzerinde tanımlandığında tabanı *a* olan logaritmik fonksiyonun tersi olarak elde edilen fonksiyon (gösterilişi $\exp_a$).

—Olasıl. *Üslü yasa*, 0 dan $+\infty$ a kadar bütün değerleri alabilen ve olasılık yoğunluğu

$$(\lambda > 0 \text{ olmak üzere}) \; f(x) = \lambda e^{-\lambda x}$$

olan bir X sürekli değişkeninin olasılık yasası.

◆ a. Mat. çözlm. Üslü fonksiyon.

—ANSİKL. Mat. çözlm. $\mathbb{R}$ üzerinde tanımlanmış tabanı *a* olan üslü fonksiyonların özellikleri, tabanı *a* olan logaritmik fonksiyonların özelliklerinin aynı olmalı. Böylece, $a > 1$ ise, $\log_a$, $\mathbb{R}^{+*}$ dan $\mathbb{R}$ içine sürekli ve artan bir bijeksiyondur; dolayısıyla bunun ters fonksiyonu $\exp_a$, $\mathbb{R}$ den $\mathbb{R}^{+*}$ içine sürekli ve artan bir bijeksiyon olacaktır. Aynı biçimde $0 < a < 1$ ise, $\log_a$, $\mathbb{R}$ den $\mathbb{R}^{+*}$ içine sürekli ve azalan bir fonksiyondur; dolayısıyla bunun ters fonksiyonu $\mathbb{R}$ den $\mathbb{R}^{+*}$ içine sürekli ve azalan bir fonksiyon olacaktır. Bu fonksiyonlar ($\mathbb{R}$, +) dan ($\mathbb{R}^{+*}$, ×) çarpma grubu üyesine eşyapı uygulamalarıdır: özel olarak,

$$\forall (x, y) \in \mathbb{R}^2, \; \exp_a(x+y) = \exp_a x \cdot \exp_a y;$$
$$\exp_a 0 = 1; \quad \exp_a 1 = a;$$
$$\forall x \in \mathbb{R}, \quad \exp_a(-x) = \frac{1}{\exp_a x}$$

ve sonuçta:

$$\forall (r, x) \in \mathbb{Q} \times \mathbb{R}, \quad \exp_a rx = (\exp_a x)^r.$$

$\mathbb{Q}$ da geçen bagıntılara göre

$$[\exp_a r = (\exp_a 1)^r = a^r \text{ ve } 1^r = 1, \forall r \in \mathbb{Q}].$$

$\forall x \in \mathbb{R}, \forall a \in \mathbb{R}^{+*}, \exp_a x = a^x$ konması yoluna gidilir.

Böylece şunlar elde edilir:

$$\exp_a x = a^x = e^{x \cdot \ln a},$$
$$\forall (x, y) \in \mathbb{R}^2, \quad \forall a \in \mathbb{R}^{+*};$$
$$a^x \cdot a^y = a^{x+y} \quad \text{et} \quad (a^x)^y = a^{x \cdot y}.$$

Bu durumda $\exp_a$ nın türevi

$$x \mapsto a^x \cdot \ln a$$

fonksiyonudur.

Üslü fonksiyon (exp) $x \mapsto e^x$ uygulamasıdır ve bunun türev fonksiyonu ise $x \mapsto e^x$ uygulamasıdır; dolayısıyla bu fonksiyonlar birbirine eşittir.

Bütün bu fonksiyonlar,

$$f(x+y) = f(x) \cdot f(y)$$

fonksiyonel denkleminin, $\mathbb{R}$ üzerinde bayağı olmayan çözümleri olan, türevlenebilir sayısal fonksiyonlar olarak elde edilebilir; bu durumda *a*, *f*(1) için seçilen değeri gösterir.

Bu $\exp_a$ (aynı biçimde exp) fonksiyonlan $\frac{(x \cdot \ln a)^n}{n!}$ (aynı biçimde $\frac{x^n}{n!}$) tam serilerinin toplamı olarak da elde edilebilirler. İşte bu özellikten $a \in \mathbb{R}^{+*}$ ve $z \in \mathbb{C}$ için a^z yı tanımlamakta yararlanılır:

$$a^z = 1 + \sum_{n \geq 1} \frac{(z \cdot \ln a)^n}{n!}.$$

Dolayısıyla da:

$$\forall a \in \mathbb{R}^{+*}, \forall (z_1, z_2) \in \mathbb{C}^2, \; a^{z_1+z_2} = a^{z_1} \cdot a^{z_2};$$
$$\forall (a, b) \in (\mathbb{R}^{+*})^2, \forall z \in \mathbb{C}, \; a^z \cdot b^z = (a \cdot b)^z.$$

Tüm ardışık türevleri birbirine eşit olan bütün bu fonksiyonlar

$$\exp : \mathbb{C} \to \mathbb{C}, \; z \mapsto e^z$$

ye indirgenir. Bu ilginç analitik özellik, bu fonksiyonun çembersel fonksiyonlarla bağı (Euler formülleri) ve fizikte, kimyada, biyolojide olduğu kadar toplumbilimde ve ekonomide gelişim ve sönüm olaylarının çoğunu, üslü modelin çok iyi betimlemesi niteliği, kuramda ve pratikte üslü (Na-

$\exp_a x$ in grafik gösterimi
tabanı *n* olan üslü fonksiyon

y
0 < a < 1
a = e
a > 1
H
E
A
a = 1
$\vec{j}$
0
$\vec{i}$
x
y'

$$\frac{\overline{HA}}{\overline{HE}} = \frac{1}{\ln a}$$

pier) fonksiyonun oynadığı rolün önemini açıklar.

Genişletme: Daima seriye açılımla, *n* nci, basamaktan gerçek elemanlı bir kare matrisin üslü fonksiyonu olarak tanımlanabilir. Bununla birlikte, bu durumda birleşmeli olmayan

$$\exp (x+y)=\exp x \exp y$$

formülünün geçersiz olduğunu belirtelim. (Eşanl. ÜSTEL FONKSİYON.)

ÜSRUŞ a. (fars. *üsruş*). *Esk.* **1.** Melek, özellikle Cebrail. **—2.** Güzel ses. **—3.** Güneş ayının on yedinci günü.

ÜSRÜB a. (fars. *üsrüb*). *Esk.* Kurşun.

ÜSRÜBİ a. (fars. *üsrüb* ve *-î*'den *üsrübi*). Bina, cami, türbe, hamam gibi yapıların kubbeli kısımları için gerekli kurşunları döküp hazırlayan sanatçı.

Üss-i zafer, Sahaflar Şeyhizade Mehmet Esat Efendi'nin (1790-1848) tarih yapıtı (1827). Yazarının vakanüvisliği sırasında, Mahmut II'nin buyruğu üzerine kaleme alınarak yayımlanan ve 1825'in olaylarıyla 1826'da Yeniçeri ocağı'nın ortadan kaldırılmasını en ince ayrıntılarına kadar anlatan yapıt, A. P. Caussin de Perceval tarafından *Précis historique de la destruction du corps des Janissaires par le sultan Mahmoud, en 1826* adıyla fransızcaya çevrilip yayımlandı (Paris, 1833; İstanbul, 1876).

ÜST a. **1.** Alta karşıt olarak, en yüksek, yukarı konum: *Sık sık gereksinim duyduğum eşyaları üstte bıraktım.* **—2.** Bir şeye göre (değmeden) yukarda kalan konum: *Kentin üstünden helikopterle geçtik. Başımın üstünde uçuşan kuşlar.* **—3.** Bir şeyin yukarı, gökyüzüne doğru bakan yüzeyi: *Televizyonun üstündeki biblo. Masanın üstü tozlanmış. Suyun üstünde durmak. Başının üstünde bir buz torbası vardı.* **—4.** Bir şeyin dış yüzeyi: *Duvarın üstüne bir afiş yapıştırmak. Portakalın üstündeki pütürler.* **—5.** Bir kimsenin bedeni; bedeninin yukarı bölümü: *Üstüne bir şey giy üşüteceksin. Üstü zayıf ama kalçaları oldukça geniş.* **—6.** Bir kimsenin özellikle giymiş olduğu giysiler; giysinin, bedeninin yukarısını örten bölümü: *Dikkat et de üstünü kirletme. Pijamasının üstünü çıkardı.* **—7.** Bir kimsenin giysisinin, çantasının vb. bir yeri; yanı, beraberi: *Üstümde fazla para yok.* **—8.** İçinden bir bölümü ayrı ele alınan ya da çıkarılan bir bütünden, bir nicelikten, özellikle paradan geriye kalan: *Ben bu kadarını yaptım üstünü sen tamamla. İki taksidi ödedi üstünü gelecek ay verecek. Paranın üstünü sayarak al.* **—9.** Astın karşıtı olarak birine üst derecede, kademede olan kimse: *Karar vermeden üstüne danışmak.* **—10.** Bir yiyeceğin, bir içeceğin üzerindeki kaymak, köpük vb.: *Pekmezin, sütün üstü.* **—11.** Belirtisiz tamlama biçimindeki kimi bileşik sözcüklerde, tamlanan olarak yer alır ve zamanda yakınlığı belirtir; üzeri: *Akşamüstü.* **—12.** Uygulama noktasını, yönü ya da konumu belirtir: *Hedefin üstüne ateş etmek. Ordular kentin üstüne yürüdü. Anahtar kapının üstünde. Orası yolumun üstü.* **—13.** *Bir şey (konu) üstüne,* ona değgin, ona ilişkin; hakkında, dair: *Ortaçağ tiyatrosu üstüne konuşmak. Edebiyat üstüne bir makale.* **—14.** *Bir şey üstüne,* ona göre, ona uygun olarak, ondan dolayı: *Ölçü üstüne elbise diktirmek. İstek üstüne yeniden sahneye çıkmak.* **—15.** *Bir şey üstüne,* o şeyden sonra: *Yemek üstüne kahve içilir.* **—16.** *Üstüne,* (yinelenen iki sözcükle birlikte) birikme, yinelenme belirtir: *Mektup üstüne mektup aldım. Yalan yalan üstüne. Adamın suratına yumruk üstüne yumruk vuruyordu.* **—17.** *Üstüne, üstünde,* dayanma noktasını belirtir: *Dört ayak üstüne düşmek. Parmaklarının üstünde durmak.* **—18.** *Üstüne, üstünde, üstünden,* maddi ya da manevi varlığı belirtir: *Üstüne sorumluluk almak. Filmin benim üstümde bıraktığı izlenim. İlacın hayvanlar üstündeki etkisi. Üstünden bir yük atmak.* **—19.** *Bir şey (sayı) üstünden,* kendisine göre değer biçilen bir bütünü belirtir: *10 üstünden 7 aldınız.* **—20.** *Şerefim, namusumun vb. üstüne üzerine,* onları güvence göstererek. ‖ *Üst baş,* giysiler, giyecekler, giyim kuşam: *Üstü başı kir içindeydi.* ‖ *Üst üste,* birbiri ardından, arka arkaya: *Üst üste gelen acılar onu iyice çökertmişti;* birbirinin üstüne konulmuş biçimde: *Tuğlaları üst üste yığdılar;* sıkışıp kakışarak: *Otobüste üst üste geldik.* ‖ *Üste çıkmak,* suçlu olmasına karşın suçsuz durumuna gelmeyi ve kendini suçlayanları suçlamayı başarmak → ZEYTİNYAĞI* GİBİ ÜSTE ÇIKMAK. ‖ *Üstten,* ayrıntılarına inmeden, yüzeysel: *Yazıya üstten bir göz atmakla söylenenler anlaşılmaz.* Kendini üstün görerek; böbürlenmek: *Üstten atmak.* Üstten konuşmak. ‖ *Üstü başı dökülmek,* kılık kıyafeti çok eski olmak. ‖ *Üstü kapalı, üstü örtülü,* açıkça söylemeyip anıştırma yoluyla söylenen ve dinleyenin kavrayışına bırakılan: *Böyle üstü kapalı sözleri bırak da niyetini açıkça söyle.* ‖ *Üstüme iyilik sağlık, üstüne, üstümüze, sağlık, üstünüze şifalar,* "Allah korusun, Allah esirgesin, kötülüklerden uzak tutsun" anlamında kullanılır; şaşılacak bir durum ya da şey karşısında "A... böyle şey olur mu?" anlamında söylenir; olumsuz ya da kötü bir durumdan söz ederken, konuşanın dinleyene söylediği iyi dilek sözü. ‖ *Bir şeyi üstünde (olmak),* sözkonusu bir kimsenin olumsuz bir yönüyse onu yansıtır durumda (olmak): *Aksiliği üstünde.* ‖ *(Bir işin) üstünde, üzerinde durmak,* bir işle sürekli olarak yakından ilgilenmek, ona önem vermek. ‖ *Bir yaşın üstünde,* ondan daha ileri bir yaşta: *40 yaşının üstündeydi.* ‖ Üstünde, üzerinde kalmak, sözkonusu bir mal ya da iş ise artırma ya da eksiltme sonunda bir kimseye bırakılmak: *Tablo açık artırmada üstünde kalınca çok sevinmişti;* istenmeyen bir şeyse birine yüklenmek. ‖ *Üstündeki üstünde, başındaki başında,* bir yerde çalışan birinin üstündekilerden başka emeğine karşılık hiçbir şey almadan ayrılmak zorunda kaldığını belirtmek için söylenir. ‖ *Üstünden akmak,* herhangi bir olumsuz durumu, açıkça her halinden anlaşılır olmak: *Terbiyesizlik senin üstünden akıyordu.* ‖ *Üstünden, üstünden atmak,* bir işin kendi ödevi olmadığını, başkalarının ilgilenmesi gerektiğini belirtmek. ‖ *Üstünden, üzerinden dökülmek,* sözkonusu giysi vb. ise bol ve biçimsiz olmak, giyene yakışmamak. ‖ *(Birinin) üstünden geçmek,* ırzına geçmek. ‖ *Üstünden + belirtilen sayıda zaman birimi + geçmek,* aradan o kadar zaman geçmek: *Üstünden beş dakika geçti.* ‖ *Üstüne, üzerine almak,* bir sözden ya da davranıştan alınmak, bundan tedirginlik duymak; bir işi yapmayı üstlenmek, buna söz vermek. ‖ *(Birinin) üstüne, üzerine atmak,* bir suçu, suçsuz olan birine yıkmak, yüklemek: *Camı onlar kırdı, benim üzerime attılar.* ‖ *Üstüne, üzerine basmak,* doğru ve yerinde bir tahminde bulunmak (tkz.); durum, tahmin ettiği, söylediği gibi olmak. ‖ *Üstüne başına etmek, yapmak,* büyük aptestini tutamayarak üstünü başını kirletmek; bir başkasına ağır küfürlerle hakaret etmek (kaba.) ‖ *Üstüne, üzerine bir bardak soğuk su içmek,* başkasına verilen, onda bulunan bir malın artık geriye alınamayacağını, ondan umut kesmek gerektiğini belirtmek için alay yollu söylenir. ‖ *Üstüne çekmek,* kapıdan söz ederken, kapamak; dikkat, şüphe vb.'nin kendisine yönelmesine yol açmak: *Şüpheleri üstüne çekmişti.* ‖ *Üstüne çevirmek,* üstüne geçirmek. ‖ *Üstüne, üzerine düşmek,* bir şeye karşı aşırı ilgi duymak ya da bir kimseyi sevme ve korumada çok ileri gitmek: *Sen de çocuğun üzerine çok düşüyorsun o da şımarıyor.* ‖ *Üstüne bir iki güneş doğmak,* yataktan sabahları çok geç kalkmak. ‖ *(Karısının) üstüne, üzerine evlenmek,* evli olduğu halde bir kadınla daha evlenmek. ‖ *Üstüne fenalık, fenalıklar gelmek,* bunalmak, aşırı ölçüde sıkılmak: *Onlar bağırdıkça üstüme fenalıklar geliyordu.* ‖ *Üstüne, üzerine geçirmek,* üstüne, üzerine çevirmek, bir şeyi kendi malı durumuna getirmek; evlat edindiği çocuğu aile nüfusuna yazdırmak. ‖ *(Bir şeyin, bir sözün) üstüne, üzerine gelmek,* bir şeyin yapılması ya da konuşulması sırasında çıkagelmek. ‖ *Üstüne gitmek,* bir şeye karışmak, onunla uğraşmak: *Yolsuzlukların üstüne gidilmezse, bunlar daha da artar.* ‖ *Karısının üstüne gül koklamamak,* karısının dışında başka bir kadınla yakınlık ve ilişki kurmamak. ‖ *Üstüne güneş doğmamak,* güneş doğmadan önce kalkmayı alışkanlık edinmiş olmak. ‖ *(Birinin) üstüne kalmak,* bir işin güçlükleri, sıkıntıları bir kimsenin omuzlarına yüklenmek. ‖ *Üstüne kapanmak,* bir şeyin üstünde sürekli biçimde çalışmak. ‖ *Üstüne koymak,* bir şeyi çoğaltmak, ona eklemek, katmak. ‖ *Üstüne mal etmeme,* bir işi kendisiyle ilgili saymamak, ödev edinmemek. *Üstüne olmamak,* bir şeyden daha üstünü, daha değerlisi ve iyisi bulunmamak: *Bu yörede o atın üstüne at olamaz.* ‖ *Üstüne, üzerine oturmak, üstüne, üzerine yatmak,* hakkı olmadığı halde başkasının malını kendine mal etmek (tkz.). ‖ *Üstüne, üzerine ölü toprağı serpilmiş gibi,* cansız, uyuşuk tembel. ‖ *Üstüne perde çekmek,* bir şeyi bilerek, isteyerek gizlemek, unutmaya çalışmak. ‖ *(Birinin), üstüne sevmek,* birini severken, sevdiğinden gizli olarak bir başkasını daha sevmek. ‖ *(Bir şeyin) üstüne, üzerine titremek,* çok sevdiği bir şeyi ya da kimseyi bir zarara uğratmamak için özenle korumak: *Babasından kalan bu değerli halının üzerine titriyordu sanki.* ‖ *Üstüne, üzerine toz kondurmamak,* bir şeyin ya da kimsenin eksik bir yanının bulunabileceğini, bir kusurunun olacağını kabul etmeme, onu her türlü eleştiriye karşı savunmak: *Küçük oğlunun üzerine toz kondurmazdı.* ‖ *Üstüne, üzerine tuz biber ekmek,* bir üzüntüsünün ya da kusurun acısını, ağırlığını artıracak davranışlarda bulunmak: *Bu işte emeğinin boşa gitmesi yetmiyormuş gibi, borçlanması da üstüne tuz biber ekmişti.* ‖ *Üstüne, üzerine tüy dikmek* → TÜY* DİKMEK. ‖ *(Bir şeyin) üstüne üstüne, üzerine üzerine gitmek,* sonucu tehlikeli olacak bir şeyle sürekli olarak çekinmeden, yılmadan uğraşmak. ‖ *(Birinin) üstüne, üzerine varmak,* bir kimseden bir şey yapmasını ısrarla istemek; saldırmak, üzerine hücum etmek; kadından söz ederken, evli bir erkekle evlenmek, kuma olarak gitmek. ‖ *Üstüne vazife olmamak, üstüne vazife değil,* görevi olmamak. ‖ *Üstüne, üzerine yaptırmak,* tapusunu kendi adına çıkartmak. ‖ *Üstüne, üzerine yatmak,* üstüne oturmak. ‖ *Üstüne, üzerine yıkmak,* ağır bir işi ya da bir suçu başkasına yüklemek. ‖ *Üstüne, üzerine yok,* bir şeyden ya da kimseden da-

D. Perret-S. D. P.

üst üste çekim

ha iyisi daha üstünü olmadığını belirtmek için söylenir. || *(Kendi) üstüne yormak*, bir söz ya da davranıştan alınmak. || *Üstüne üzerine yüklenmek*, bir kimseye saldırmak ya da onu bir işe yöneltmek için ısrar etmek. || *Üstüne, üzerine yürümek*, bir kimseyi korkutmak, sindirmek için saldırırcasına ona doğru gitmek.|| *Üstünü, üstüne görmek*, sözkonusu kadınsa, gebe durumdayken aybaşı olmak. || *Üstünüze, üzerinize afiyet, üstünüze, üzerinize sağlık*, hastalıktan söz etme durumunda dinleyenin aynı hastalığı yakalanmaması için söylenen kalıp söz: *Üstünüze afiyet, üç gündür soğuk algınlığından yatıyor.*

—Ask. Silahlı kuvvetlerde görevli askeri personelin kıdem ve rütbe yönünden büyüklük derecesini belirten terim. (Hizmet sırasında, görev yetkisi bakımından amirle üst arasında yasal açıdan ayrımlar vardır; emir verebilmek için amir yetkili olduğu halde, üstler kendileriyle hizmet ilişkisi bulunmayan astlarına bazı durumlarda emir verebilirler. Türk silahlı kuvvetleri'nde üstün hukuki durumu, İç hizmet kanunu ve yönetmeliği'nde belirtilmiştir.)

—Avc. *Üstüne gelmek*, kovalanan bir av hayvanından söz edildiğinde, yüz geri dönerek avcıya doğru koşmak.

—Esk. giy. Sadrazam ve yüksek dereceli devlet görevlilerinin giydiği, astarı sırma işlemeli samur kürk. (Kollarının yanında ikinci bir kol gibi duran, kürkten parçalar bulunduğundan "dört kollu" da denirdi. Göreve atanırken verilir, görev sona erince geri alınırdı.) —Devlet görevlilerinin giydiği, giyenin görevini simgeleyen başlık.

—Fiz. *Üst üste gelme*, belli bir olayın ayırtedici niteliği olan bir fiziksel büyüklüğün, aynı tip iki olayın ayırtedici niteliği olan iki büyüklüğün toplamı olarak ifade edilmesi. (Nitekim, bir elektrik yükleri kümesinden kaynaklanan elektrik alanı, her yükün ayrı ayrı oluşturduğu alanların [vektörel] toplamıdır.) || *Üst üste gelme ilkesi*, böyle büyüklüklerin toplanırlık önermesi.

—Foto. *Üst üste çekim*, makinedeki bir işleyiş hatası sonucu ya da özel etkiler elde etmek amacıyla iki ya da daha çok konuyu aynı film üstüne çekme.

—Isıt. havld. ve Isıbil. *Üstten beslemeli ocak*, üstten yüklenen ocak. (Üstten beslemeli ocaklarda, yakma havası soğuk kömürden önce akkor halindeki kömür katmanının içinden geçirilir.)

—Matbaac. *Üst üste gelmek* → ÇAKIŞMAK.

—Med. huk. *Üst hakkı* → İNŞAAT* HAKKI.

—Sine. ve TV. *Üstten çekim*, kamera ekseninin aşağı yöneldiği durumda gerçekleştirilen çekim.

—Süslem. sant. *Üstten ayırma şemse*, zemin derinin renginde bırakılarak, yalnızca motiflerin altınlanması biçiminde yapılan şemse.

—Yerbil. *Üst üste*, çokevreli bir yapısal bütünde iç içe pek çok evre gösteren bir tektonik için kullanılır.

◆ sıf. **1.** Bir bütünün yukarı bölümünde ya da geri kalanının üstünde yer alan bir şey için kullanılır: *Bedenin üst bölümü. Üst dudak. Üst kat.* **—2.** Bir sıralamada, bir değerlendirmede temel olarak alınan tipe göre daha ileri derecede olan bir şey ya da kimse için kullanılır: *Üst makamlar. Üst rütbedekiler.* **—3.** En önde, en başta bulunan bir şey için kullanılır: *Sofranın üst başındaki yere oturdu.* **—4.** *Üst başı*, bir yerin yukarıda olan bölümü, yukarı yanı: *Derenin üst başında bir kadın çamaşır yıkıyordu.* || *Üst başa geçmek*, bir kurulda ya da toplulukta büyüklerin oturduğu yere geçmek. || *Üst düzey*, makam ve yetki yönünden önem taşıyan: *Üst düzey yöneticilerle görüşmek.* || *Üst perdeden konuşmak*, çok yüksek sesle ya da üstünlük taslayarak konuşmak. || *Üst tarafı*, bir işin kalan bölümü, sonucu: Önce şu duvarları bitirelim, üst tarafını sonra düşünürüz.

—Ceb. *Sıralı bir* E *kümesinin bir* P *parçasının en küçük üst sınırı*, P nin üst sınırlarının en küçük elemanı. (Bu eleman $\operatorname{Sup}_{x \in P} x$ ile gösterilir.) || *Bir* y *elemanının* x *üst elemanı*, sıralanmış bir (E, $\prec$) kümesinin $y \prec x$ olan x elemanı. ($\mathbb{R}$ de, ancak ve ancak $x - y \in \mathbb{R}^+$ ise x, y nin üstüdür.)

—İklimbil. *Üst alize*, bazı kaynaklarda ters alizeye verilen ad. (→ ALİZE.)

—Müz. *Üst eşik*, DİP EŞİK*'in eşanlamlısı.

—Nalbant. *Üst yüz*, TIRNAK* YÜZÜ'nün eşanlamlısı.

—Spor. Futbolda, kalenin iki direğin birbirine bağlayan yatay direk için kullanılır. *Topu üst direğe vurdurmak ya da nişanlamak. Üst hafif*, boksta ağırlık (amatörlerde 60 ile 63,500 kg arası; profesyonellerde 61,235 ile 63,502 kg arası) kategorisi. (Bazen YARI-VELTER olarak adlandırılır.) —Bu kategoride dövüşen boksör.

> **ÜST** ya da **ÜS-** önek. Eklendiği sözcüğün daha yukarı derecelisini belirten sözcükler üretmeye yarar: *Üsteğmen. Üstsubay.* (Karşt. AST ya da AS.)

ÜSTADANE be. (ar. *üstad* ve *-âne*'den *üstâdâne*). *Esk.* Üstada yakışır biçimde, ustaca.

Üstadan-ı seba (*"Yedi üstat"*), Hattatlıkta, aklâm-ı sittede, usta yedi büyük hattat için kullanılan terim. Yakut el -Mustasımi, Yusuf Meşhedi, Seyit Haydar Künde-nüvis, Ahmet bin Sühreverdi, Nasrullah Tabib, Argun bir Abdullah Kâmili sırasıyla Üstadan-ı seba'yı oluştururlar. Yakut tümünün hocasıdır ve hepsi altı tür yazıyı dönemlerine göre çok güzel yazdıkları için üstat olarak anılmışlardır.

ÜSTADİ a. (ar. *üstad* ve fars. *-i*'den *üstadi*). *Esk.* Ustalık, üstatlık.

ÜSTAİLE a. Dilbil. FİLUM'un eşanlamlısı.

ÜSTALGI a. Parapsikol. Nesne ve olayların, duyuüstü algılanmasının özel biçimi. (Günümüzde bilinen duyulardan yararlanmadan gerçekleştiği öne sürülen bu olay telepatiye benzer. Farkı bir verici varlığın bulunmamasıdır. Üstsalgının varlığı, bilimsel çevrelerde hâlâ tartışma konusudur. Ama J. B. Rhine'in etkisiyle Zener kartları kullanılarak yapılan kehanet deneylerine dayanılarak gerçekleştirilen araştırmalarla temellendirilmektedir. Bu olay, modern deneysel parapsikolojinin kökeninde yer alır.)

ÜSTANLAMLI a. Dilbil. Anlamın, altanlamlı denen bir ya da birçok terimin anlamını içeren terim, (örn. *hayvan* terimi *köpek, kedi, aslan, kaplan* vb. terimleriyle üstaşamalı bir bağıntı kurar.)

ÜSTANLAMLILIK a. Dilbil. İki sözlüksel birim arasında, daha genelden daha özgüle doğru kurulan içerme bağıntısı. (ALTANLAMLILIK'ın karşıtıdır.)

ÜSTASALAK a. Başka bir asalağın üstünde yaşayan asalak.

—ANSİKL. Bitki patol. Bitkilerde hastalık yapan organizmalara saldıran başka organizmalara bazı üstün yapılı bitkilerde rastlanır: örneğin, *Darluca filum*, buğdaygillerde hastalık yapan pasmantarlarında üstasalak olan bir mantardır.

ÜSTAT a. (fars. *üstâd*). **1.** Bir bilim ya da sanat dalında üstün bilgisi ve yeteneği olan, başkaları için bir örnek oluşturan kimse: *Üstadın en değerli tablosu. Çağımızın en büyük keman üstadı.* **—2.** Bir şeyi en iyi yapan, en iyi başaran kimse. **—3.** Erkekler arasında senli benli konuşmalarda seslenme sözcüğü olarak kullanılır: *Üstat! Bu evi kaça almıştınız?*

—Kur. tar. *Üstad üd-dar*, memluk hükümdarlarının özel işlerine bakan saray görevlisi. (Hükümdarın saraya ilişkin buyruklarını, yiyeceğini, giyeceğini hazırlar; hükümdar herhangi bir yere gittiğinde ona eşlik ederdi. Memluk saray örgütünde bulunan 4 "üstad üd-dar"dan "ümerayı miin" denen en büyüğü, birinci sınıf emirler arasında yer alırken, öteki üçü tabılhane emirlerindendi). || *Üstad üd-darı sohbe*, memluk sarayında hükümdarın mutfak ve yemeğinden sorumlu olan görevli. (Saray mutfağına gerekli malzemeyi sağlamak, yemeklerin pişirilmesini gözetmek ve servis sırasında yemek tablasının önünde yürümek başlıca görevleriydi. Ayrıca, emiri çaşnigirle birlikte sofranın hazırlanışını denetler, hizmet eden sofra uşaklarına yol yöntem öğretir, matbah emini ve sofracı başıyla birlikte yemeklerin tadına bakardı.) || *Üstad- üd-dar ül-âliye*, Abbasiler, Harizmşahlar ve Memluklar'da hükümdarların özel mallarına bakmak, onlara ilişkin gelir ve giderleri yönetmekle sorumlu olan saray görevlisi. (Ayrıca, hükümdara ait matbah [mutfak], şaraphane vb. yerlerde çalışanların amiri olduğu gibi, saray kapılarının açılıp kapanmasından da sorumluydu. Bir başka görevi de hassa askerlerinin ve saray çalışanlarının maaşlarını dağıtmaktı.) [→ Kayn.]

—Masonl. Simgesel derecelerden üçüncüsünün adı. || *Büyük üstat*, bir mason locası önderinin unvanı.

◆ sıf. Bilgili, usta, yetkin kimse için kullanılır.

ÜSTATLIK a. Üstat olma durumu.

ÜSTAZ a. (ar. *ustâz*). *Esk.* Üstad.

ÜSTAZİYET a. (ar. *üstaz* ve *-iyyet*'ten *üztâziyyet*). *Esk.* Ustalık, üstatlık.

ÜSTBASINÇ a. Hidr. Pnöm. **1.** Değeri normal olarak kabul edilen ya da referans olarak kullanılan bir basıncın değerini aşan basınç. **—2.** Bu iki basınç arasındaki farkın değeri. (Eşanl. SÜRPRESYON.)

ÜSTBAŞLIK a. Basın. **1.** Bir yazının asıl başlığının üstünde yer alan ve genellikle haberin tamamlayıcı bir yönünü veren başlık. **—2.** *Üstbaşlık koymak*, bir yazının başlığının üstüne tamamlayıcı nitelikte bilgi veren başlık koymak.

—Matbaac. Bir kitabın tümünün ya da bölümlerinden birinin her sayfasının üst bölümünde, yapıtın içeriğini belirtmek için kullanılan başlık.

ÜSTBELİRLENİM a. Fels. Aralarındayapısal bağıntılar bulunan birçok etkene dayanan çoğul belirlenim süreci.

—Psikan. Bilinçdışı bir sürecin birçok belirleyici etkenle bağlantılı olduğunu ileri süren varsayım.

ÜSTBEN a. (alm. *Überich* örnek alınarak üretilen sözc.). Freud'un ikinci topiğinde (1923) anlattığı psişik yapının üç öğesinden biri. (Üstben, çocuğun otoriteyi temsil eden akrabasıyla özdeşleşmesi sonucu Ben'den kaynaklanarak ortaya çıkan bilinçdışı bir oluşumdur; Ben'e karşı bir yargıç işlevi görür; Ben ile Üstben arasındaki sürtüşmeden bilinçdışı suçluluk duyguları doğar.)

ÜSTBİNALAR a. Denizc. **1.** Bir geminin üstyapıları, teknesinin suüstünde kalan bölümü. **—2.** Bir geminin üstyapılarının tümü. **—3.** Bir yelkenli için, donanımının üst bölümü.

ÜSTBİTKEN sıf. ve a. Başka bir bitkinin üstünde yetişen. (→ EPİFİT.)

ÜSTBOYAMA a. Tekst. Önceden boyanmış ya da baskı yapılmış bir kumaşa, kötü renk uyumunu ya da kazayla oluşmuş bir baskı hatasını kapatmak amacıyla uygulanan, koyu tonda (genellikle siyah) boyama.

ÜSTBÜKÜM a. **1.** Bir ipliğe verilen ikinci büküm. (Bükümlü iplikleri numaralama, bükümlü ipliği oluşturan ipliklerin numarası ve sayısı belirtilerek yapılır; bu iki rakam eğik bir çizgiyle ayrılır: *28/2 numaralı iplik.* Teks sisteminde, iplik katı sayısı belirtilir, bir × işareti ile baştaki numara eklenir: örneğin 2×40 teks.) **—2.** İpliklere verilen fazla büküm.

ÜSTCİSİM a. Ceb. *Bir* k *cisminin üstcismi*, BİR *k* CİSMİNİN GENİŞLEME*Sİ'nin eşanlamlısı.

ÜSTÇAVUŞ a. Ask. Astsubay çavuştan büyük ve astsubay başçavuştan küçük olan astsubay rütbesi; bu rütbedeki astsubay.

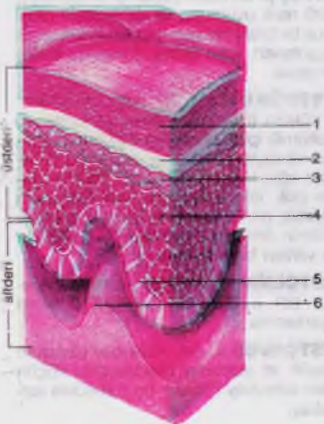
ÜSTÇAVUŞLUK a. Ask. Üstçavuş rütbesi; üstçavuşun görevi.

ÜSTÇENE a. Çenenin üst bölümü. (→ ÇENE.)
—Anat. *Üstçene atardamarı*, dış karotis atardamarının iki uç dalından biri. || *Üstçene kemiği*, yüzdeki çift kemik; ikisi birlikte üstçenenin büyük bir kısmını oluşturur, gözçukuru ile burun boşluklarının yapısına katılır. (Üst kısmının üçte ikisini üstçene sinüsü kaplar.) || *Üstçene önü kemiği*, üstçenenin ön kısmını oluşturan ve kesici dişlerle köpek dişlerini taşıyan deri kökenli kemik. (Damağın ön kısmının oluşumuna da katılır.)
—Dişç. cerr. *Üstçene darlığı*, üstçenenin enlemesine gelişmesinden ileri gelen doğuştan ya da edinsel yetersizlik.
—Zool. Altçenenin karşıtı olan çene. || *Üstçene kemiği*, üstçene önü kemiğiyle birlikte ikincil çeneyi oluşturan deri kökenli kemik. (Üstçeneden yanak dişleri çıkar: önazılar ve azılar.)

ÜSTDAMAKSIL sıf. **1.** Sesbil. Dil ucunun sert damağın üst kesimine yönelerek gerçekleştirilen ünsüzler için kullanılır. **—2.** Dilin kaldırılıp arkaya doğru bükülmesiyle gerçekleştirilen bir sesbirim için kullanılır. (Üstdamaksıl ünsüzler Hindistan'daki dillerde, Afrika'daki kimi dillerde ve çincede vardır; üstdamaksıl ünlüler de isveççede ve amerikan ingilizcesinde bulunur ve bir ünlünün, kendisinden sonra gelen *R* ile kaynaşması sonucu ortaya çıkar: *girl* [gəl].)

ÜSTDEĞİŞKEN a. Bilş. Bir dilin sözdizim sınıfı, yani dildeki benzer konular kümesi.

ÜSTDERİ a. Derinin yüzeysel hücre katmanlarına verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.) [Eşanl. EPİDERM ya da EPİDERMİS.]
—Bot. Genç bitkinin bütün kısımlarını kaplayan ve onu dış etkilerden koruyan renksiz, saydam zar. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Embriyol. Gastrülasyondan sonra dışta yer alan ve örtenekleri, duyu organlarını ve sinir sistemini veren embriyon katmanı.
—Tıp. *Üstderi tepkisi*, bir maddeye karşı egzama tipi bir aşırıduyarlılığı ortaya çıkarmak amacıyla kullanılan test. (Eşanl. PATCH TEST, DERİÜSTÜ TESTİ.) [Bk. *ansikl.* böl. Tıp.]
—Zool. Dış örteneğin epitelyum bölümü. (Deri mezoderm kökenli olduğundan, üstderi embriyon üstderisinden oluşur. Bütün omurgasızlar şubesinde üstderi bir tabakalı, bütün omurgalılardaysa çoktabakalıdır.)
—ANSİKL. Bot. Üstderi genellikle, birbirine sımsıkı bitişik ve dış zarları kalın ve kütinli bir tek hücre tabakasından oluşur. Ayrıca bazı üstderiler mum salgılayarak tam geçirimsizleşir. Üstderinin üzerinde yer yer gözenekler bulunur ve bunlar bitkinin dışarıyla gaz alışverişini sağlar. Bir de üstderinin üzerinde çoğunlukla tüyler bulunur.

üstderi
1. Boynuzsu tabaka;
2. Açık renkli tabaka;
3. Tanecikli tabaka;
4. Malpighi tabakası;
5. Bazal tabaka;
6. Altderi papillası.

—Dokubil. Üstderi bir malpighi epitelyumudur, bütün vücut yüzeyini koruyucu bir örtü olarak kaplar. Ağızdan ve anustan başlayarak sindirim kanalı mukozalarıyla devam eder. Derinden yüzeye doğru şu katmanlardan oluşur: 1. *bazal tabaka*, altderiye yapışık olarak onun bütün girinti çıkıntılarını kaplar; yüksek mitoz etkinlikli küp biçimli hücrelerden oluşur ve çoğalarak bir üstteki tabakayı oluşturur; 2. *Malpighi tabakası* (ya da pütürlü tabaka), aralarında dermozomlar düzeyinde hücrelerarası köprülerle birbirlerine tutunan ve aralarından tonofibriller geçen çokyüzlü hücrelerden oluşur; 3. *keratin yapıcı tabaka*, *tanecikli tabaka* ve *açık renkli tabaka* olarak iki bölüm halindedir; 4. *boynuzsu tabaka*, yassı hücrelerden oluşur.
Tırnaklar, toynaklar, kıllar, tüyler, bazı boynuzlar üstderi ürünleridir (faner*). Hayvanlarda üstderi çok önemli değişikliklere uğrayabilir ve maymunlarda kabaet nasırlarını, kuşlarda ve kaplumbağalarda altçeneyi, kertenkele, yılan ve balıkta pulları oluşturabilir.
—Tıp. Üstderi tepkisi, üstderinin sınırlı bir bölümünü test yapılacak maddenin çok küçük bir miktarıyla temas ettirmeyi öngörür. Bu maddeyle ıslatılmış bir kompres derinin üzerine yayılır, üzeri daha büyük bir kompresle kapatılır ve bir flasterle tutturulur. Okuma 48 saat sonra yapılır. Pozitif test kabarcıklı bir kızartı tepkisi verir (egzama lezyonu). Test normal bir deri üzerinde yapılabildiği gibi eterle yağı alınmış bir deri üzerinde de yapılabilir. Bazen test fizyolojik koşullar altında yapılmadığı için (terleme yokluğu) negatif olabilir.

ÜSTDERİLİ sıf. Yumş. bil. **1.** Kavkısı bir "üstderi" (üsttabaka) ile kaplı yumuşakça türleri için kullanılır. **—2.** Bu türlerin kavkısı için de kullanılır.

ÜSTDEV a. Astrofiz. Büyük yarıçaplı ve çok zayıf yoğunluklu, son derece parlak yıldız. (İkizlerevi ve Rigel, bu kategoriden yıldızlardır.)

ÜSTDİL a. Dilbil. Bir doğal dili betimlemek için kullanılan özel dil. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Mant. ve Bilş. Bir başka dili betimleyen dil. (Programlama dilleri Backus notasyonu türünden üstdiller yardımıyla sağlam ve eksiksiz bir biçimde betimlenir.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—ANSİKL. Dilbil. L. Hjelmsler gibi, doğal dilin anlatımı (gösteren) ve içerik (gösterilen) düzlemlerinde eklemlendiği kabul edilirse üstdil, içeriği dil olan bir dil olarak tanımlanır. Başka bir deyişle, üstdilin anlatımının içeriği, doğal dilin anlatım ve içerik düzlemleridir. Bu, doğal dilin (ya da konu-dil) yapısını ve işleyişini betimlerken kullanılan dilbilimsel söylemin özelliğidir. Bu söylem, hem bu amaçla oluşturulmuş terimleri, hem de konu-dilden aktarılmış, ancak tüm bulanıklıklardan arındırılmış terimleri içerir. Üstdilin sözdizimiyse konu-dilinkiyle aynıdır; yani sözkonusu olan ikincil bir dildir. Üstdil de üçüncü bir dil tarafından betimlenirse dillerin bir aşamalandırılması ortaya çıkar.
—Mant. "Üstdil" deyiminin tümüyle göreli bir anlamı vardır, çünkü bir D dilini bir D′ üstdili yardımıyla incelediğimiz gibi, D′ dilinin özelliklerini de D″ gibi daha yüksek düzeyde bir üstdilde inceleyebiliriz. O zaman D′ dili, D″ diline göre bir konu-dili olur. Genellikle bir D′ üstdili D konu-dilinin bütün formüllerinden başka bu formüllerin adlarını da içine alır. Demek ki üstdil konu-dilin bir üst kümesidir.

ÜSTDİLSEL sıf. Dilbil. **1.** Üstdile, üstdilin özelliklerine ilişkin olan için kullanılır. **—2.** *Üstdilsel işlev*, konuşucunun kullandığı kuralları betimleme konusu olarak aldığı dilsel işlev. (*Ev bir cins adıdır* gibi bir cümle üstdilsel işlevin kapsamına girer.)

ÜSTDOKUNUM sıf. Geom. Bir (Γ′) eğrisi için, bununla dördüncü ya da daha büyük basamaktan değme noktası olan bu ortak noktalarında, bir (Γ) eğrisi ya da bir yüzey için kullanılır.

ÜSTDUDAK a. **1.** İnsanda ve omurgalılarda üstçeneye bağlı olan dudak. **—2.** Eklembacaklılarda, özellikle böceklerde başın önünde bulunan ve ağız parçalarını örten uzantı. **—3.** Karındanbacaklı yumuşakçalarda ağzın üst bölümü.

ÜSTDURUMLU sıf. Bot. Erkekorganlar ile çiçek parçalarının çıkış noktasının üstünde yer alan yumurtalığa denir. (Karşt. ALTDURUMLU.)

ÜSTE be. **1.** Fazladan, fazla olarak. **—2.** *Üste vermek*, bir şeyi başka bir şeyle değiştirirken değeri az olana yeni bir şey daha eklemek: *Benimki yeni, üste ne vereceksin?* || *Üste vurmak*, bir şeyin fiyatını yükseltmek. || *Üstesinden gelmek*, üzerine aldığı bir işi başarmak.

ÜSTECELİK a. Üste verilen şey, üstelik.

ÜSTEĞMEN a. Ask. Bölük ve takım komutanı olarak görevlendirilen yüzbaşıdan küçük, teğmenden büyük subay rütbesi; bu rütbedeki subay. (Üsteğmenlerin yüzbaşılığa yükselebilmeleri için bir bölümü kıtada olmak üzere bu rütbede altı yıllık hizmeti tamamlamaları ve olumlu sicil almaları gereklidir.)

ÜSTEĞMENLİK a. Ask. Üsteğmen rütbesi; üsteğmenin görevi.

ÜSTEHRAM a. Nalbanti. Tepeli mıhlarda üstte bulunan, piramit biçimindeki bölüm.

ÜSTEL sıf. Mat. çözlm. ÜSLÜ'nün eşanlamlısı.

ÜSTELEME a. Üstelemek eylemi; tekit: *Üsteleme yazısı*.
—Mant. İlk kanıta verilen yanıtı çürütmeyi amaçlayan yeni kanıt. || *Bir* $\forall x\, \varphi(x)$ *formülünün üstelemesi*, bir t terimini x değişkeni yerine koymanın $\varphi(t/x)$ olarak imlenen sonucu.
—Mat. Bir hesabın, bir işlemin, bir akılyürütmenin yinelenmesi.
—Mat. çözlm. *Üsteleme yöntemi*, f nin $[a, b]$ ($a < b$) üzerinde tanımlı ve türevi
$$\forall x \in [a, b],\ |f'(x)| \leqslant k \leqslant 1$$
bağıntısını sağlayan bir fonksiyon olması halinde, $f(x) = x$ biçimindeki denklemlerin s çözümünün yaklaştırım yöntemi. (Bu yöntemde, $[a, b]$ dışına düşmeyen, dolayısıyla da s ye yakınsayan geridönüşlü bir $x_0 \in [a, b]$, $x_n = f(x_{n-1})$ dizisi kurulur.)
—Oy. Güvende vb. karşılama türü oyunlarda, önünde oynayarak bir kimseyi oyuna kalkmaya çağırma. —Karşılıklı dizi biçiminde oynanan halk oyunlarında dizilerin birbiri üzerine ilerleme figürü. || *Üsteleme halayı*, İç ve D. Anadolu'nun bazı yörelerinde oynanan, halay türü bir halk oyunu. (Oyunun figürleri delikanlının sevdiği kıza ısrarını simgeler.) || *Üsteleme horonu*, Karadeniz yöresinde oynanan horon türü bir halk oyunu.
—Sesbil. *Üsteleme vurgusu*, dikkati etkilediği hece ya da sözcüğün üstüne çekmeye yarayan anlatımsal ya da karşıtsal değerli vurgu türü.

ÜSTELEMEK g. f. *Bir şeyi üstelemek*, daha önce söylenen, istenen, buyurulan bir şeyi yinelemek, onda ısrar etmek; tekit etmek: *O kadar üsteledi ki sonunda istediğini yapmak zorunda kaldım. Gelmesi için fazla üstelemedim.*
◆ gçz. f. Hastalıktan söz ederken, depreşmek, yeniden ortaya çıkmak.
◆ **üstelenmek** edilg. f. Bir söz, bir istek, bir buyruk üzerinde ısrar edilmek.

ÜSTELENMEK → ÜSTELEMEK.

ÜSTELİK a. Üste verilen ya da alınan şey: *Kazağı değiştirdim, beş bin lira da üstelik verdim.*
◆ be. Ayrıca, bir de, buna ek olarak: *Hastalandığı yetmezmiş gibi üstelik işinden de oldu.*

ÜSTENCİ a. Müteahhit, yüklenici.

ÜSTFAMİLYA a. Biyol. Birbirine yakın birkaç hayvan ya da bitki familyasından oluşan sınıflandırma birimi. (Üst familya alttakımın altında yer alır.)

ÜSTGEÇİT a. Anayolun (demiryolu, otoyol) üstünde ikincil yol için yapılan geçit.

ÜSTHALKA a. Ceb. *Bir A halkasının üst halkası*, A yı bir althalka kabul eden halka.

ÜST-İLİMSK, Rusya'da kent; 109 000 nüf. (1990). Doğu Sibirya'da, Angara hidroelektrik tesisleri çerçevesinde kurulan yeni bir kenttir. 1974'te hizmete giren hidroelektrik santralının kurulu gücü 3 600 MW'tır. Bir kereste işleme ve selüloz üretim kompleksine (eski Comecon ülkeleriyle işbirliği içinde kuruldu) bağlanmıştır.

ÜSTİNSAN a. Üstün düşünsel ve bedensel yetenekleri olan, gücü, nitelikleri vb. bakımından ortalamayı aşan, her bakımdan yetkin insan; dâhi.
—Fels. Nietzsche'ye göre, ortaya çıkması, insanlığın olabilirliklerinde bulunan üstün insan tipi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Fels. Nietzsche şöyle yazar: "Doğuşu ve devamı, sıradan insanın bağlı olduğu koşullardan farklı koşullara bağlı olacak daha yetkin bir ırkın, daha üstün bir tipin [...] ortaya çıktığını göreceğiz. Bilindiği gibi, bu tiple ilgili anlayışımı, simgemi, 'insanüstü' sözüyle belirtiyorum" (*Der Wille* zur Macht* [Güçlülük istenci]). Üstinsanın (alm. *Übermensch*) varolabilirliği, Nietzsche'ye göre, aşkın ideallerin kaçınılmaz iflasına, yani "Tanrı'nın ölümü"ne bağlıdır: "Bütün tanrılar öldü; şimdi artık üstinsanın yaşamasını istiyoruz" (*Böyle buyurdu Zerdüşt* [Also Sprach Zarathustra]). Ayrıca, insani olabilirliklere açılan bu yeri, Nietzsche'nin bir karşısav olarak "son insan" adını verdiği edilgin ve bıkkın insanın; eski değerlerin yıkılmasıyla şaşkın bir kuşkuculuğa saplanan; erekler, hedefler ve değerler yaratma gücünü artık kendinde bulamayan kişinin "nihilizm"i-ni almaması gerekir.

ÜST-KAMENOGORSK, Kazakistan'da kent, İrtiş kıyısında; 324 000 nüf. (1989). Hidroelektrik santralı. Demir dışı madenler metalürjisi (kurşun, titan). Makine ve besin sanayileri.

ÜSTKATMAN a. Dilbil. Belli bir coğrafi uzamdaki dilde, tarihin bir döneminde o uzamda egemen olmuş başka bir dilin bıraktığı izler. (Örn. ingilizcenin tarihinde fransızcanın durumu.)

ÜSTKOLAN a. Saraç. Çılbır sırasında altkolana bağlanan kolan.

ÜSTKRİTİK sıf. Nük. müh. Bileşimi ve boyutları, etkili çoğaltma çarpanı 1'den büyük olacak şekilde olan bir nötron çoğaltıcı ortam (örneğin bir nükleer reaktörün kalbi) için kullanılır. (Dolayısıyla böyle bir ortamın reaktifliği pozitiftir.)

ÜSTKURAM a. Mant. **1.** Biçimsel bir (S) sisteminin özelliklerinin bir üstdil yardımıyla incelenmesi. [Eğer (S) biçimsel sistemi belli bir matematik kuramı simgelerse, (S)'yi amaç olarak alan kurama *üstmatematik* denir. Tümdengelimli-türetimsel bir kuramın üstkuramı, özellikle çelişmezlik, tamlık ve belitlerin bağımsızlığı kavramlarını inceler.] **—2.** Herhangi bir biçimselleştirilmiş kuramı amaçlayan kuram. (Üstkuram, herhangi bir kuramın, örneğin iyi saptanmış ifadelerini betimlemek, gerekirse özyeterliliğini ortaya koymak vb. zorundadır.)

ÜSTKURAMSAL sıf. Bir üstkuramla ilgili olan şeye denir.

ÜST-KUT, Rusya'da yer, Doğu Sibirya'da, Bratsk'ın B.-K. B'sında. Lena kıyısında ırmak limanı, tersaneler, kereste sanayisi.

ÜSTLENEN a. Fizyol. *Üstlenen organ*, çalışmasıyla başka bir organın işlev yetersizliğini gideren organ. ‖ *Üstlenen rolü*, üstlenen organın oynadığı rol.

ÜSTLENME a. Üstlenmek eylemi.
—Fels. Bir önermeyi tanıtlayabilmek için herhangi bir şeyi olumlama işlemi.
—Fizyol. Bir organın, yetersiz kalan bir diğer organın görevini yüklenmesi.
—İş huk. *Masrafları üstlenme*, sigortalı işçinin yaptığı hastalıkla ilgili masrafları Sigorta'nın üstlenmesi.
—Nöropsikol. Merkez sinir sisteminin bir alanının, normalde lezyona uğramış komşu bir alanın işlevini yüklenmesi. (Bu özellik işlevsel açıdan bir derece onarım yerine geçer.)

ÜSTLENMEK g. f. *Bir şeyi üstlenmek*, söz vererek üstüne aldığı bir işi yapmayı, bir görevi yerine getirmeyi kabul etmek, sorumluluğunu üstüne almak, yüklenmek: *Alışverişini ben üstleniyorum, yemek işiyle de siz ilgilenin. Çocukların bakımını kim üstlenecek? Ailesinin geçimini o üstlendi.*

ÜSTLENMİŞ sıf. Fels. Bir önermeyi tanıtlayabilmek amacıyla doğru olarak kabul edilen bir başka önerme için kullanılır.

ÜSTLÜK a. **1.** Sokağa çıkarken giyilen giysi. **—2.** Başörtüsü, yeldirme. **—3.** Üst olma durumu.

ÜSTMANTIK a. Belli bir mantık kuramının özelliklerini betimlemek ve bu kuramın belitlenmesi ve biçimselleştirilmesi ereğini güden bilim kolu.

ÜSTMATEMATİK a. Mant. Biçimselleştirilmiş matematik kuramların üstkuramsal özelliklerin, özellikle de özyeterlilik ve tamlıklarını inceleyen kuram.
—ANSİKL. Mant. "Üstmatematik" terimi iki ayrı anlam içerir:
1. Tarski'nin anladığı anlamda, "geometrinin araştırma alanını uzaysal özlüklerin oluşturması gibi, üstmatematiğin araştırma alanını da biçimselleştirilmiş kurallar oluşturur. Üstmatematik bakımından, bu kuramlar önerme kümeleri olarak kabul edilir. Bu önermelerin kendileri de somut nesneler, yazıtlar ve iyi belirlenmiş biçimler olarak kabul edilir" (*The Concept Fundamental of metamathematic* [Üstmatematiğin temel kavramları], 1930). Bu biçimde tanımlanan üstmatematik, sözdizime (yani kuram simgelerinin bir yorumuna her türlü yönelim dışında ele alınan biçimselleştirilmiş teorinin bir incelenmesine) ve anlambilime (yani biçimselleştirilmiş kuramla belli bir sezgisel kuram arasındaki ilişkinin bir incelenmesine) bölünür.
2. Hilbert'in anladığı (ve tarihsel bakımdan daha önce gelen) anlamda, üstmatematik Tarski'nin üstmatematiğiyle aşağı yukarı aynı ereklere yönelmekle birlikte, kurucu ve sonlayıcı yöntemlerle, yani ars *combinatoria* niteliğinde ilksel akılyürütmelerle sınırlanır. Hilbert'e göre, üstmatematik (Hilbert buna "tanıtlama kuramı" [alm. *Beweistheorie*] adını da verir) matematik kuramların biçimselleştirilmesini amaçlar; çünkü böylece elde edilen matematik formüller, daha sonra özelliklerinin ortaya konulması gereken bir somut nesneler sistemi (kâğıt üzerine yazılan yazı vb.) olarak kabul edilir.
Hilbert'in programıyla Tarski'nin programı arasındaki ayrım, tanıtlama kuramının aşağı yukarı yalnızca biçimsel sistemlerin sözdizimsel incelenmesiyle uğraşmasına dayanır (biçimsel sistemlerin anlambilimsel özelliklerinin incelenmesi, sonlayıcı olmayan kümeleştirici yöntemlerin kullanılmasını gerektirir.)

ÜSTMETRİK sıf. Topol. **1.** Aşağıdaki bağıntı gerçeklendiğinde bir (E, *d*) metrik uzayı için kullanılır:
$\forall (x,y,z) \in E^3,\ d(x,z) \leqslant \mathrm{Max}(d(x,y), d(y,z))$.
—2. Buna karşılık olan *d* uzaklığı için kullanılır.

ÜSTNOVA a. Gökbil. SÜPERNOVA'nın eşanlamlısı.

ÜSTORGANİZMA a. Topbil. Biyolojik organizmalarla olan benzerlik ve farklılıkları belirtmek amacıyla, bazı toplumbilimcilerin toplumlara ya da "toplumsal gövde"lere verdikleri ad.

ÜSTÖĞRENME a. Ruhbil. Öznenin, yapılması gereken şeyi bir başarı ölçütüne uygun olarak kusursuz bir biçimde yerine getirdiği andan sonra gelen öğrenme evresi. Bu evrede öğrenme ya sağlamlaşır ya da sözkonusu etkinliğin otomatizasyonuna yol açar.

ÜSTÖRTÜ a. İstihkc. Özellikle su sızmasına karşı kullanılan ve taşla örülmüş bir şeyin üstünü örtecek biçimde yanyana kesme taşlardan hazırlanan çıkma. ‖ *Ağaç üstörtüsü*, eski tahkimatlarda, bir şevin ya da karşı-şevin tepesinde yer alan tahtadan engel. ‖*Çelik üstörtü*, bir koruganda, hareket edebilen bölümün içinde yer aldığı çukurun üst kısmını güçlendirmek için betona gömülen metal zırh.

ÜSTÖTEKTİK a. Metalürj. Ötektik sıcaklığının üzerindeki bir sıcaklıkta meydana gelen yapısal bileşen. (Üstötektik austeniti, çeliklerde 1147 °C'ın üzerinde oluşur. Özel biçimi ve dağılımı nedeniyle bu bileşen alaşımların özellikleri üzerinde önemli sonuçlara yol açar.)
◆ sıf. Bir üstötektiğe ilişkin.

ÜSTÖTEKTOİT a. Metalürj. Ötektoit sıcaklığının üzerindeki bir sıcaklıkta meydana gelen yapısal bileşen. (Üstötektoit ferrit ya da sementit, çeliklerde ötektoit sıcaklığının üzerindeki bir sıcaklıkta oluşur.)
◆ sıf. Bir üstötektoide ilişkin.

ÜSTRUHBİLİM a. Psikan. Ruhsal süreçlerin dinamik, topik ve ekonomik ilişkileri içinde genelleştirilmiş kuramsal yorumu. (Bu terim S. Freud tarafından, kendi ruhsal aygıt kuramını felsefi ya da sözde bilimsel bilinç ruhbilimlerinden ayırmak için ortaya atıldı.)

ÜSTSEMEM a. Dilbil. İki ya da daha çok sözlükbirimde ortaklaşa bulunan sem ya da semler bütünü. (Kimi zaman ÜSTSÖZLÜKBİRİM için kullanılır.)

ÜSTSESBİRİM a. Sesbil. Karşıtlığı kimi durumlarda yansızlaşabilen iki sesbirimin ortak ayırıcı özellikler bütününü içeren işlevsel birim. (Örn. /p/ - /b/ arasındaki karşıtlık yansızlaşınca /P/ [ya da /B/] üstsesbirimi ortaya çıkar.)

ÜSTSIKIŞTIRMA a. Akışkan mekan. Bir akışkanın sıkıştırılma miktarını, hacmini azaltarak ya da basıncını yükselterek artırma.

ÜSTSIKIŞTIRMALI sıf. Havc. ve Isıl. mot. *Üstsıkıştırmalı motor*, ya motorun temel geometrik öğeleri (silindir kafasının ve pistonların biçimi) üzerine etki ederek ya da bir kompresör yardımıyla besleyerek patlayıcı karışımının sıkıştırma oranı maksimum değere yükseltilen motor. (İkinci durumda *aşırıdoldurma* sözkonusudur.)

ÜSTSINIF a. Dilbil. Canlı/cansız, somut/soyut vb. gibi çok genel anlamsal bileşenlere verilen ad. Bu bileşenler cümlede sözlükbirimlerin birleşimlerini düzenler. (Örneğin "açmak"ın öznenin canlı ya da cansız olmasına göre iki anlamı vardır: *Çocuk kapıyı açtı / Bu renk seni açtı.*)

ÜSTSÖYLEM a. Dilbil. Söylemin işleyiş kurallarına ilişkin söylem. (Üstdilin somut gerçekleşmesidir.)

ÜSTSÖZLÜKBİRİM a. Dilbil. Gösterilen düzleminde, iki ya da daha çok sözlük birimine ortak semler. (Üstsesbirim kavramından örnek alarak yapısal anlambilimde, üstsözlükbirim yansızlaşma kavramını kullanır: bu, daha özgül terimlerin karşıtlıklarını yansızlaştıran genel bir terimdir. Örneğin *balık* terimi, *hamsi, istavrit, uskumru, palamut, torik* vb. terimlerin üstsözlükbirimidir.) [ÜSTSEMEM de denir.]

ÜSTSUBAY a. Ask. Kara, deniz ve hava kuvvetlerinde binbaşı, yarbay ve albay rütbesindeki subaylara verilen ad. (Asteğ-

men, teğmen, üsteğmen ve yüzbaşı rütbesindekilere ise yalnızca subay denir.)

ÜSTSÜZ sıf. Göğsü çıplak bir dansçı ve bu biçimde denize giren, güneşlenen bir kadın için kullanılır.

ÜSTTABAKA a. Yumuşakçaların kavkısını koruyan tabaka. (Kavkının kireçli yüzeyiyle sıkı sıkıya bağıntılı, çok ince organik bir zardır.) [Eşanl. PERİOSTRAKUM.]

ÜSTTAKIM a. Biyol. Sınıfın (ya da altsınıfın) bir altında yer alan ve birbirine yakın birkaç takımı içeren sistematik birim.

ÜSTTEOREM a. Mant. **1.** Bir üstkuram teoremi. **—2.** Biçimselleştirilmiş bir matematik kuramının özelliklerine ilişkin üstmatematik sonuç.

ÜSTTERMİK sıf. Nük. müh. Enerjisi *termik* nötronlarınkinden biraz yüksek olan nötronlar için kullanılır. (Eşanl. EPİTERMİK.)

ÜSTUFE, ISTUFA ya da **İSTUFE** a. Dokmc. Sırma ya da sırma taklidi telle işlenmiş bir tür tok kumaş. (Sırma taklidi telle işlenenine *telli üstufe*, sırmayla işli olanına *ağır üstufe* denir. Çeşitli renkleri vardır. Gelin giysisi yapımında ya da döşemelik olarak kullanılır. Genellikle eni 45 cm olarak dokunur.)

Nevzat Üstün

ÜSTURE a. (yun. *historia*, tarih'ten ar. *usţūre*). **1.** Doğru olmayan, uydurma söz. **—2.** Masal, efsane.
—Ed. Ziya Gökalp tarafından eski Türkler'in tarihi, dini ve öteki toplumsal kurumlarıyla ilgili incelemelerde mit* anlamına kullanılmış olan sözcük.

ÜSTUREVİ sıf. (ar. *usţūre* ve *-ī*'den *usţūrevi*). *Esk.* Efsanevi, efsaneyle ilgili.

ÜSTÜAÇIK a. Esk. denizc. Eskiden Tuna nehrinde taşımacılıkta kullanılan bir tür kayık.

ÜSTÜBEÇ a. Formülü yaklaşık olarak $2PbCO_3 \cdot Pb(OH)_2$ olan, eskiden boya yapımında kullanılan bazik kurşun karbonat. (Üstübeç kuvvetli bir zehirdir.) [*Üstübeç beyazı* da denir.]
—ANSİKL. Zehirleyici etkisi yüzünden üstübecin kimi Avrupa ülkelerinde bina boyaları üretiminde kullanılması pratik olarak terk edilmiştir. Bununla birlikte, öteki beyaz pigmentlerin (çinko beyazı, titan beyazı) gittikçe artan rekabetine rağmen, ana maddesini üstübecin oluşturduğu yağlıboyaların hava değişikliklerine karşı üstün bir direnç göstermesi nedeniyle kimi ülkelerde kullanılmasına hâlâ devam edilmektedir. Ancak bazı plastik sanayilerinde kararlılaştırıcı olarak üstübeç kullanımına izin verilmektedir.

ÜSTÜHAN ya da **ÜSTÜHVAN** a. (fars. *üstühān, üstuhvan*). *Esk.* **1.** Kemik. **—2.** *Üstühvan-büzürg* ya da *üstühan-rend, üstühvan-reng, üstühan-rüba*, Hüma kuşu. || *Üstühvan-pare*, kemik parçası.

ÜSTÜN sıf. **1.** Bir sıralamada, bir değerlendirmede çok iyi bir düzeyde yer alan, önemli bir konumu olan kimse ya da şey için kullanılır: *Üstün bir sporcu. Üstün bir yetenek. Üstün zekâ. Tarihte üstün başarı kazanmak. Üstün nitelikli bir sanatçı.* **—2.** *Bir kimseden, bir şeyden üstün*, niteliklerı, değeri, yetenekleri bakımından bir başkasından, başkalarından daha yüksek bir düzeyde yer alan kimse ya da şey için kullanılır: *Rakiplerinden kesinlikle üstün bir sporcu.* **—3.** *Üstün gelmek*, birinden bir şeyden üstün, değerli, iyi ve ileri olduğu kabul edilmek. || *Üstün görmek*, bir kimseyi ya da bir şeyi başkasından daha değerli ve daha iyi bulmak. || *Üstün tutmak*, başkasına göre bir şeye ya da kimseye daha çok değer vermek, yeğlemek.
—Arit. *Üstün sayı*, $\mathbb{Q}$ üzerinde cebirsel olmayan karmaşık sayı. (Eşanl. TRANSANDANT.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—Bes. san. *Üstün kalite*, kurallara uygun özel koşullara uyularak yapılan ve kalitesi garanti edilen besinlere denir.
—Ceb. *Değişmeli bir* K *cismi üzerinde üstün eleman*, K üzerinde cebirsel olmayan eleman. ||*Değişmeli bir* K *cismi üzerinde üstün genişleme*, K üzerinde cebirsel olmayan genişleme.
—Hayvc. *Üstün başatlık*, heterozigota iki homozigotunkinden daha üstün bir değer sağlayan kalıtımsal mekanizma.
—Mat. Üstte ve sağda küçük bir vurgu (′) taşıyan bir harf için kullanılır. (Bu gösterilişten, aynı bir harfle simgelenen birçok varlığı birbirinden ayırt etmede ya da bir fonksiyonun türevini göstermede yararlanılır.)
—Mat. çözlm. *Üstün denklem*, çözümlerin araştırılmasının bir polinomun sıfırlarının araştırılmasına indirgenemediği denklem. (Örneğin $x = \cos x$ denklemi üstündür.)
—Topol. $(x, y) \in E^2$ ne olursa olsun uçları x ve y olan bir doğru parçasının var olduğu bir E metrik uzayı için kullanılır.
—Zool. *Üstün yapılı hayvanlar*, yapıları ve işlevleri bakımından en karmaşık, yerküre de en son ortaya çıkan, uzun bir evrim sonucu hayvanbilimsel öbeklerinin en gelişmiş örneği olarak kabul edilen hayvanlar. (Karada yaşayan türler, aynı öbeğin denizde yaşayan türlerinden genellikle daha gelişmiş olurlar, dolayısıyla da üstün yapılıdırlar.)
—ANSİKL. Arit. Ancak XIX. yy.'da Cantor, gerçek sayılar kümesinin sayılabilir olmadığını, cebirsel sayılar kümesinin ise sayılabilir olduğunu tanıtladığında üstün sayıların varlığı kanıtlanabilmişti. Üstün sayıların kurulması kolaydır, ama bir sayının üstün olup olmadığını tanıtlamak güç bir problemdir: e nin üstünlüğü 1872'de Hermite tarafından, π nin üstünlüğü ise 1882'de Lindemann tarafından tanıtlanmıştır. Bugünkü durumunda kimi problemler olduğu gibi kalmıştır; Euler değişmezinde durum böyledir. Burada birkaç özellik verelim: α sıfır olmayan cebirsel bir sayı ise, e^{α} üstündür; sıkı pozitif ve 1 den farklı her α cebirsel sayısı için ve her orandışı β karmaşık sayısı için α^{β} üstündür (Guelfond-Schneider teoremi).

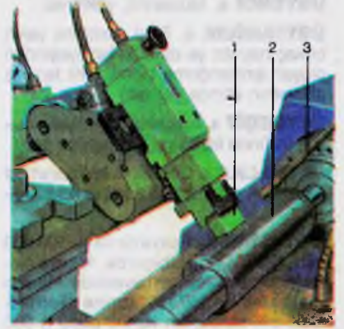
ÜSTÜN a. (ar. *üstün*). Esk. dilbilg. Arap abecesinde ünsüzün a, e okunacağını belirten işaret; fetha.
—Hat. *Üstünlü-esreli*, arap yazısında, sesli harflerin doğru okunabilmesi için, harflerin üstüne ya da altına konulan işaretlere (hareke) verilen ad.

ÜSTÜN (Nevzat), türk şair, yazar (İstanbul 1924 - *ay. y.* 1979). Özel Boğaziçi lisesi'ni bitirdikten (1945) sonra yükseköğrenim için bir süre Fransa'da bulundu. Yaşamını varlıklı ailesinden kalan gelirle sürdürdü. Şiirlerinde toplumsal sorunlara yer verirken zaman zaman taşlama özelliklerinden yararlandı: *Cüceler çarşısı* (1955), *Hey sen Amerikalı* (1967) vb. Öykülerinde ailesinin yaşadığı Develi, gezip gördüğü yurt köşeleri ve Almanya'daki türk işçilerin dünyasına ait gerçekleri konu edindi; kadınların sömürülen cinselliğinden geniş biçimde söz etti; toplumcu aydınlara yöneltilen baskıları sergiledi: *Almanya Almanya* (1965), *Akrep üretme çiftliği* (1968) vb. Yolculuklarıyla ilgili gözlem ve izlenimleri *Sovyetler Birliği'nden batıya* (1966), *Üçüncü bir dünya* (1974) vb. gibi kitaplarındadır.

ÜSTÜNBİTİRME a. Mak. san. İşlenmiş bir metal yüzey üzerindeki, takımın etkisinden kaynaklanan, karbonunu yitirmiş, amorf yüzeysel metal katmanını ortadan kaldırmaya dayanan işlem. (Üstünbitirme genellikle, işlenecek yüzeye belirli bir basınçla dayanan ve bu yüzeyin her noktası aynı aşınmaya uğrayacak biçimde göreli hareketler yapan, aşındırıcı taşlarla gerçekleştirilir. Bu işlem, hemen hemen tümüyle pürüzleri giderir.) [Eşanl. SÜPERFİNİSYON.]

ÜSTÜNDAĞ (Muhittin), türk yönetici (Sakız 1884 - İstanbul 1953). İstanbul'da Hukuk fakültesi'ni bitirdi. Belediyede çeşitli görevlerde, emniyet teşkilatında çalıştı; Emniyet genel müdürlüğü yaptı. İstanbul vali vekili ve şehremeni (belediye başkanı) oldu (1928-1938). İstanbul milletvekili seçildi (1943-1946).

Nager belg. göre

üstünbitirme
1. İnce taneli profil verilmiş taş; 2. İşlenecek parça; 3. Yağlama devresi.

ÜSTÜNDAĞ (Ekrem Hayri), türk hekim ve siyaset adamı (Preveze 1886 - Ankara 1956). İstanbul Tıbbiye'sini bitirerek çocuk hastalıkları ve bakteriyoloji uzmanı oldu. DP'den izmir milletvekili seçildi (1950), beş yılı aşkın bir süre Adnan Menderes kabinesinde Sağlık ve sosyal yardım bakanlığı yaptı (1950-1955). İspat hakkına ilişkin yasa tasarısı nedeniyle DP'den ayrılarak Hürriyet partisi kurucuları arasında yer aldı.

ÜSTÜNDAĞ (Mustafa), türk siyaset adamı (Seydişehir 1933-Konya Ereğlisi 1983). İvriz (Konya) köy enstitüsü'nü, Gazi eğitim enstitüsü pedagoji bölümü'nü (1960) bitirdi. 1963'te ABD Wisconsin Üniversitesi'nde master yaptı. Hacettepe üniversitesi Sosyal ve idari bilimler fakültesi öğretim görevlisiyken siyasetle ilgilenmeye başladı. 1969 seçimlerinde CHP'nin Konya adayı olarak TBMM'ye girdi. 12 Eylül 1980'e değin sürdürdüğü yasama görevi sırasında iki kez 1974 ve 1978 yıllarında Bülent Ecevit hükümetlerinde Milli eğitim bakanlığı yaptı, CHP Genel sekreterliği (1978-1980), 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra da Bülent Ecevit'in genel başkanlıktan ayrılması üzerine CHP genel başkan vekilliği görevlerinde bulundu. Bir trafik kazasında yaşamını yitirdi.

ÜSTÜNEL (Besim), türk iktisatçı ve siyaset adamı (Gaziantep 1927). İstanbul İktisat fakültesi'ni bitirdikten sonra aynı kurumda öğretim üyeliği yaptı. Siyasal bilgiler fakültesi iktisat ve iktisadi gelişmeler kürsüsü profesörü, ayrıca Devlet planlama teşkilatı baş danışmanı ve iktisadi planlama dairesi başkanı oldu. *Ulus* gazetesinde "ortanın solu" ilkelerini savunan yazılarıyla dikkati çekti. CHP genel sekreter yardımcılığı (1969-1971) yaptı. 1975 seçimlerinde İstanbul'dan CHP senatörü seçildi ve Bülent Ecevit azınlık hükümetinde kısa bir süre Maliye bakanı olarak yer aldı (1977). 12 Eylül askeri darbesine değin sürdürdüğü Senato üyeliğinin yanı sıra Avrupa Konseyi asamblesi'nde Türkiye temsilcisi olarak bulundu. Başlıca yapıtları: *Avrupa ortak pazarı'nın türk ekonomisi üzerindeki muhtemel tepkileri* (1962), *Kalkınmanın finansmanı, karma ekonomide planlama ve gelişme* (1965), *Kalkınmanın neresindeyiz?* (1966), *Kalkınan Türkiye'nin cephe çıkmazı* (1976).

ÜSTÜNIRAKSAK sıf. Havc. Yatay ve birbirine koşut iki eksen çevresinde ters yönde dönen ve uçları, dönüşlerinin üst yarısında birbirinden uzaklaşan, iki döner parça için kullanılır.

ÜSTÜNİDMAN (Faik), **İdmancılar Şeyhi** de denir, türk jimnastikçi (İstanbul 1859 - *ay. y.* 1943). Bitirdiği Galatasaray lisesi'ne jimnastik öğretmeni olarak atandı (1879) ve "fahri muallim" unvanıyla emekli oluncaya (1926) kadar bu görevi sürdürdü. Türkiye'de jimnastik sporunun yaygınlaşmasında etkin rol oynadı. Emekliye ayrıldıktan sonra bir süre yurtdışında

maliye işleri çevirmeni olarak çalıştı. Türkiye'ye dönüşünde Beyoğlu'nda özel bir jimnastik salonu açtı ve birçok jimnastikçi yetiştirdi. Bu etkinliklerinden dolayı *İdmancılar Şeyhi* diye ünlendi.

ÜSTÜNKÖRÜ sıf. ve be. Özen göstermeden, umursamazlıkla, baştan savma: *Üstünkörü yapılmış bir çalışma. Bir soruyu üstünkörü cevaplarla geçiştirmek.*
◆ be. Derinliklerine, inceliklerine girmeksizin, yüzeysel bir biçimde: *Bir konuyu üstünkörü incelemek.*

ÜSTÜNLER, Konya'nın Beyşehir ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 3 078 nüf. (1990). Belediye.

ÜSTÜNLÜK a. **1.** Yetki, etki, sayı, değer vb. bakımından üstün olma durumu; daha önemli bir niteliğin, tartışmasız büyük bir gücün sağladığı üstün, egemen konum: *Sayısal üstünlük. Zenginliğin sağladığı üstünlük. Askeri üstünlüğe sahip olmak. İmparatorluğun XVII. yy.'daki üstünlüğü.* **—2.** Sınıfı, konumu, değeri vb. bakımından üstün olan bir şeyin, bir kimsenin özelliği: *Bu çamaşır tozu markasının üstünlüğü tartışılmaz. Onun senden ne üstünlüğü var?* **—3.** *Üstünlük duygusu, üstünlük kompleksi,* insanın kendini herkesten üstün görme tutkunluğu. || *Üstünlük sağlamak,* nicelik ya da nitelik yönünden üstün duruma geçmek; gücünü, değerini vb. kabul ettirmek. || *Üstünlük taslamak,* başkalarını küçük görerek onlara yukarıdan bakmak.
—Arit. Üstün olma özelliği. (Örneğin π nin üstünlüğü.)
—Ask. Muharebe alanının belirli bir bölgesinde kuvvet, ateş ve taktik durum ile arazi ve iklim koşulları nedeniyle düşmana karşı sağlanan denetimi elde tutma durumu. (*Durum üstünlüğü* de denir.)
—Bot. Belirli bir bitki topluluğu içinde bir türün diğerlerine göre daha önemli oluşu (kapladığı yüzey, hacim). || *Doruk üstünlüğü,* bazı bitki türlerinde, ana eksenin ya da yan eksenin ucundaki tepe tomurcuğunun kendisinden aşağıdaki tomurcuklar üzerinde yarattığı tutukluk etkisi. (Bu üstünlük tepe tomurcuğunun egemen olmasını ve ağacın duruşunu, "ok"un oluşmasını sağlar.)
—Dilbil. Başkalarından daha üstün ya da daha aşağı olan (görece üstünlük) ya da her tür göndergeden bağımsız (salt üstünlük) niteliği ya da kipliği çok yüksek bir derece anlatan sıfat ya da belirtecin karşılaştırma derecesi.
—Etol. *Toplumsal üstünlük,* öbek içinde toplumsal bir hiyerarşi kurulması sonucu ortaya çıkan iki birey arasındaki göreceli konum. (Bk. *ansikl.* böl.)
—İkt. düş. tar. *Karşılaştırmalı üstünlükler kuramı,* özellikle Ricardo tarafından savunulan bir kuram. Her ulusun belli bir ekonomi dalında uzmanlaşması olayına ışık tutan bu kuram, bu uzmanlaşmanın güçlendirilmesini öğütler ve böylelikle uluslararası değişimleri doğru ve haklı gösterir.
—Nöropsikol. *Beyinsel üstünlük,* insan beynini ayırt eden özellik. Buna göre sağ eliyle işgören bireylerde dil işlevi için özelleşmiş olan sol yarıküre, sağ yarıküreden üstündür. Sağ yarıküre "küçük" ya da "dilsiz" olarak kabul edilir. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Spor. *Fizik üstünlüğünü kullanma,* çeşitli takım sporlarında, rakiplerle yapılan karşılaşmalarda, sporcunun nitelik ve doğal yeteneklerinden (hız, yoğunlaşma ve özellikle ağırlık ve kas gücü), kuralların belirlediği sınırlara kadar, olabildiğince yararlanması.
—Tar. *Üstünlük yasası,* 1534'te Henry, VIII ve Cromwell'in kabul ettirdikleri ve kralın "yeryüzünde, Kilise'nin ve İngiltere'nin tek ve en büyük önderi olarak benimsenmesi, görülmesi ve tanınması" gerektiğini ileri süren yasa. (Bu yasanın Mary I tarafından yürürlükten kaldırılması üzerine, 1559'da Elizabeth I benzer bir yasanın kabul edilmesini sağladı.)
—ANSİKL. Etol. *Toplumsal üstünlük.* Durumlara göre üstünlük mutlak olabilir: örneğin iki basamaklı toplumlardaki "despotlar" ya da düz hiyerarşili toplumlarda üst basamaklardaki bireyler. Üçgen hiyerarşili toplumlarda üstünlük görecelidir. Toplumsal üstünlük, saldırganlık olaylarından sonra ortaya çıkan güç oranlarına dayanır. Bazı öbeklerde "Liderler"in bulunması, üstünlüğün, toplumsal yatıştırma, alıştırma ve düzenleme ilişkilerine dayandığını gösterir.
—Nöropsikol. *Beyinsel üstünlük.* Paul Broca'ya göre (1865), sol yarıküre eklemlenmiş dil işlevini destekler. Bu işlevsel özelleşme, sağ elin kullanımının yeğlenmesine doğrudan bağlıdır. Broca bu olayın yalnızca sol yarıkürenin daha erken gelişmesinden ileri geldiğini düşünüyordu. Daha sonraları, bu yarıküredeki lezyonların ardından ortaya çıkan praksi ve gnozi bozukluklarının gözlemlenmesi, sol yarıkürenin üst işlevler bakımından mutlak bir üstünlüğü olduğu görüşünün benimsenmesine yol açtı. Bugün, üstünlük kavramı, yerini yarıküresel işlevsel asimetri kavramına bıraktı.

ÜSTÜNORGANİZMA → ÜSTORGANİZMA.

ÜSTÜNYAKINSAK sıf. Havc. Yatay ve birbirine koşut iki eksen çevresinde ters yönde dönen ve uçları, dönüşlerinin üst yarısında birbirine yaklaşan iki döner parça için kullanılır.

ÜSTÜNYALITMA a. Soğut. san. ve Isıbil. Özellikle derinsoğuk tekniğinde kullanılan ve ısıl iletkenliğinin çok az olmasıyla ayırt edilen yalıtma. (Eşanl. SÜPERİZOLASYON.)
—ANSİKL. Üstünyalıtma, değişik biçimlerde gerçekleşen ısı geçişlerini en aza indirecek biçimde tasarlanır. Örneğin, temas direncini artırmak amacıyla ince toz haline getirilmiş yalıtkan gereçler kullanılır. Bu gereçlerin, yüzeylerinde tutulan gaz filminin ısı iletimine katkıda bulunmasını engellemek için özenle gazları alınır. Yalıtkan kütlenin çevresindeki gaz moleküllerinin hareketiyle ısı iletimini önlemek amacıyla yalıtkan kütle 10^{-4} torr'dan daha küçük bir basınç altında, hemen hemen havası boşaltılmış bir bölmede tutulur. Işınım yoluyla gerçekleşebilecek ısı alışverişleri, yalıtkan kütle içine birbirlerinden ısıl olarak yalıtılmış ışınım kalkanları (birkaç mikrometre kalınlığında alüminyum yapraklar ya da bir alüminyum çökeltisiyle kaplanmış plastik filmler) yerleştirilerek önlenir. Böylece, 10^{-5} W/m.K düzeyinde ısıl iletkenlik katsayıları elde edilebilir.

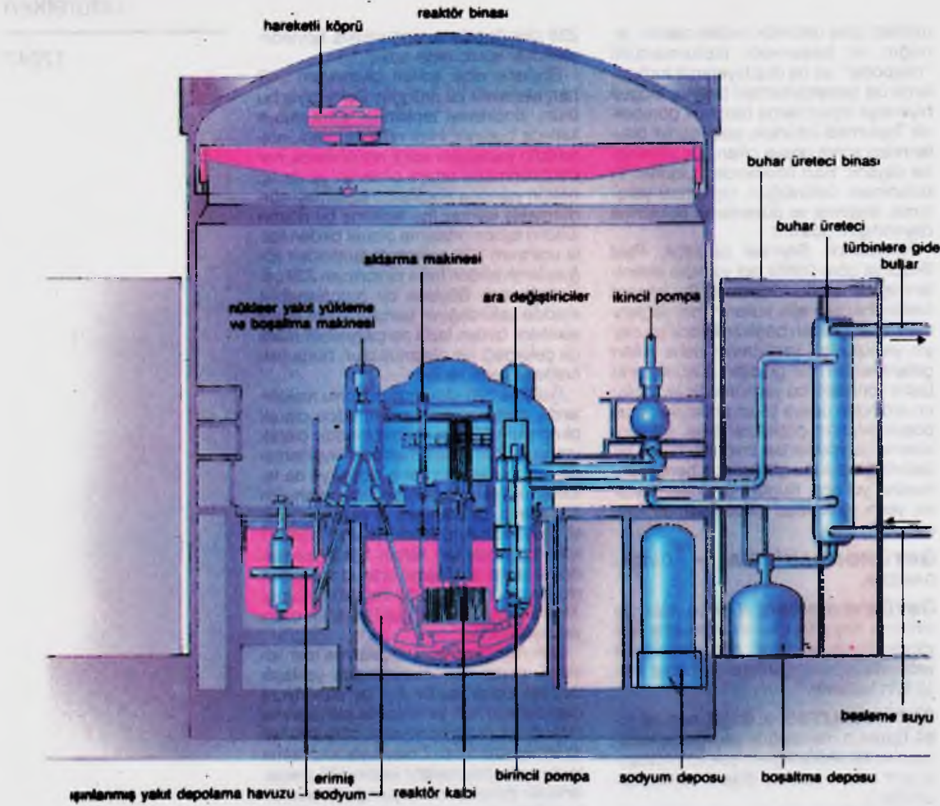
ÜSTÜNYAPIM a. Önemli miktarda parasal ve maddi olanaklarla gerçekleştirilen film.

ÜSTÜPÜ a. (lat. *stuppa*'dan). Atölyelerde motor ve makine temizlemede, ağaç gemileri kalafatlamada (borda kaplama tahtalarının arasına kalafat tokmağıyla sıkıştırılır ve üzerine sıcak zift dökülür) kullanılan lif halindeki yeni ya da kullanılmış kenevir.

ÜSTÜPÜLEMEK g. f. Bir şeyi üstüpüyle kaplamak, üstüpü sürmek.

ÜSTÜRE a. (fars. *üstüre*). *Esk.* Ustura.

ÜSTÜRETKEN sıf. Nük. müh. *Üstüretken reaktör,* yenilenme* oranı birden büyük olan, yani tükettiğinden daha fazla parçalanabilir madde üreten nükleer reaktör.
—ANSİKL. Nük. müh. Çeşitli ülkelerde üstüretken reaktörler üzerinde sürdürülen araştırmalar, günümüzde evrensel olarak kabul edilen aynı tip bir nükleer reaktörün geliştirilmesi üzerinde odaklanmıştır; bu, sodyum soğutmalı hızlı nötronlu reaktördür.
Bütün nükleer reaktörlerde parçalanabilir maddenin *verimli* bir maddeden hareketle *yenilenme* süreci, bir dizi nükleer tepkimeyi kapsar. Verimli madde uranyum 238 olduğunda -ki çoğunlukla böyledir- şekildeki süreç elde edilir.
Böylece elde edilen plutonyum 239 parçalanabilir bir üründür. Dolayısıyla bu ürün, zincirleme tepkimeyi sürdürmeye katkıda bulunur. Hızlı nötronlu yani, nötronların yavaşlatılmadığı reaktörlerde, her parçalanmada ortaya çıkan iki ya da üç nötron yalnızca zincirleme tepkimeyi sürdürmekle kalmaz (bu tepkime bir nötron tüketir) ayrıca ortalama olarak birden fazla uranyum 238 çekirdeği tarafından soğurularak birden fazla plutonyum 239 çekirdeği verir. Böylece bir parçalanabilir madde çekirdeğinin parçalanması enerji verirken, birden fazla parçalanabilir madde çekirdeği de oluşmuş olur; buna üstüretkenlik adı verilir.
Gelişme halindeki hızlı nötronlu reaktörlerde, parçalanabilir ana madde olarak plutonyum 239 ve verimli madde olarak uranyum 238 kullanılmaktadır. Uygulamada, kalbi oluşturan yakıt, doğal ya da fakirleşmiş (yani % 99'dan fazla uranyum 238 içeren) bir uranyum ve plutonyum oksit karışımıdır. Ancak üstüretkenlik sürecini kolaylaştırmak için kalbin bütün çevresi doğal ya da fakirleşmiş uranyum oksitten oluşan verimli bir *örtü* ile sarılır. Super-Phénix reaktöründe üstüretkenlik oranı yaklaşık 1,2'dir.
Hızlı nötronlar için, parçalanma tesir kesitleri, yavaş nötronlarınkinden yaklaşık 200 kez daha zayıftır; bu, bir plutonyum çekirdeğinin hızlı bir nötronla parçalanma olasılığının yavaş bir nötrona göre 200 kez az olması demektir. Dolayısıyla zincirleme tepkime ancak reaktör kalbindeki parçalanabilir çekirdek oranı yavaş nötronlu bir reaktörünkinden çok daha fazla ise sürdürelebilir. Bu nedenle, gerekli parçalanabilir madde miktarını olabildiğince azaltmak için, reaktörden istenen ısıl gücün küçük hacimli bir kalpten elde edilmesine çalışılır. Dolayısıyla hızlı nötronlu bir reaktörün kalbi temel olarak parçalanabilir madde açısından çok zengin bir yakıt (% 15'lik bir zenginleştirmeye erişilir hatta geçilir, oysa yavaş nötronlu reaktörlerde yüzde bir kaçlık zenginleştirmeler uygulanmaktadır) ve yüksek bir ortalama hacimsel güç (Super-Phénix'te 300 kW/l, yani hafif sulu bir reaktörünkinden yaklaşık üç kez büyük) ile ayırt edilir. Çeşitli malzemelerin hızlı nötronları yakalama tesir kesitleri küçük olduğundan, özellikle yakıtı zarflamak için paslanmaz çelik kullanmak mümkündür; bu da yakıta yüksek sıcaklıkta bile mükemmel bir kullanım güvenliği kazandırır. Örneğin Super-Phénix reaktöründe birim yakıt kütlesinin verdiği enerji miktarı ortalama olarak 70 000 megawatt-gün/ton'a ulaşır (yavaşlatılmış nötronlu bir reaktörde üretilenin yaklaşık iki katından fazla) ve normal çalışmada zarf sıcaklığı 620 °C'ta sabit tutulabilir (basınçlı, hafif sulu reaktörde bu sıcaklık 345 °C'tır). Oysa, çıkan ısıyı mekanik enerjiye, sonra elektrik enerjisine dönüştürmede iyi bir verim elde edebilmek için yüksek sıcaklıkta ısı üretmek daha avantajlıdır. Bunun yanı sıra kalpten ısıyı çekip de yüksek sıcaklıktaki bu ısıyı taşıyabilecek bir soğutma akışkanına gerek vardır. Bu akışkan, 98 °C (erime sıcaklığı) ile 880 °C (kaynama sıcaklığı) arasında sıvı halde bulunan ve iyi ısıl özelliklere (özellikle çok iyi bir ısıl iletkenlik katsayısına) sahip olan sodyumdur.
Bununla birlikte sodyumun, havada ya da sudaki oksijen ile şiddetli bir tepkimeye girme sakıncası vardır. Bu bakımdan kullanımı için belirli önlemleri almak, örneğin her açık sıvı sodyum yüzeyi üzerinde eylemsiz bir gaz, çoğunlukla argon bulundurmak ve kalp üzerine olası bir sodyum-su tepkimesinin yansımasını engellemek için reaktör kalbi soğutma devresi ile buhar üreteci arasına bir ara sodyum devresini yerleştirmek gerekir. Bu durumda, hızlı nötronlu bir reaktörle donatılmış bir elektronükleer santralın genel soğutma sistemi üç temel devre içerir: *birin-*

Novatome belgesine göre

hızlı nötronlu bir üstüretken reaktörün (Super-Phénix) kesiti

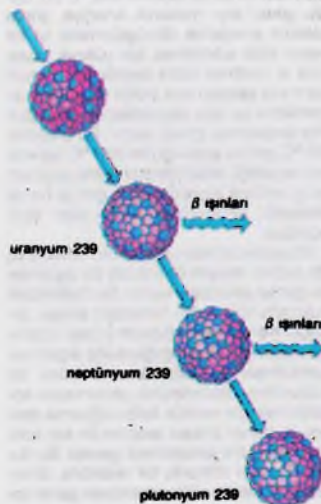
cil devre denen reaktör soğutma devresi; *ikincil devre* denen ara sodyum devresi ve alışılagelmiş su-buhar devresi.

Hızlı nötronlu Super-Phénix santralında türbin girişinde 487 °C'ta ve 205 bar'da buhar elde edilir ki, bu ayırtedici nitelikler verimleri % 40 olan ve fueloil ile çalışan modern santrallardan elde edilen değerlerle karşılaştırılabilir.

Sıvı sodyum ile soğutulan hızlı nötronlu bir reaktörün örnek yapısı, özgül nötron ve ısıl özellikleri ile belirlenir. Özellikle, çok tıkız, ama bu arada birim hacim başına çok büyük bir ısıl güç verebilecek durumda olması gereken kalp parçalanabilir madde içeren ve yüksek hızla dolaşan sodyum içinde yüzen binlerce küçük çaplı iğneden oluşur. böylece yakıt ile sodyum arasında ısı alışverişi sağlanır. Verimli örtü de, verimli madde içeren çok sayıda iğnenin yan yana dizilmesiyle gerçekleştirilir. Bu genel bilgiler Super-Phénix reaktörü örneği ile tamamlanabilir ve açıklanabilir. Bu reaktörde ister yakıt (% 15 plutonyum oksitli bir uranyum ve plutonyum oksit karışımı) ya da ister verimli madde (uranyum oksit) içersinler, bütün iğneler paslanmaz çelikten dikey altıgen demetler içine yerleştirilmiştir. Bütün demetler aynı boyuttadır. Reaktörün kalbine yerleştirilen 364 demetten her biri, 8,5 mm çapında ve 2,7 m uzunluğunda paslanmaz çelikten 271 iğne içerir. Bu iğnelerde, karışık oksit peletleri merkezi bölümde 1 m yüksekliğinde bir yığın ve uranyum oksit peletleri iğnenin alt ve üst ucunda her biri 0,3 m uzunluğunda iki yığın oluşturur. Böylece bütün bu iğneler (yaklaşık 100 000 kadar), hem 1 m boyundaki reaktör kalbini hem de bunun alt ve üst bölümündeki eksenel örtüleri oluşturur. Merkezi 364 demetin çevresine, içine uranyum oksit peletleri dizilmiş, her biri 15,8 mm çapında 91 iğne içeren 233 demet yerleştirilmiştir. Bu iğneler kümesi reaktörün çevresel örtüsünü oluşturur. Ayrıca reaktörde nötron yansıtıcısı görevi yapan çelik demetlerden bir taç ve bor içeren demetlerden oluşmuş bir nötron ekranı bulunur. Nihayet, merkez demetleri içine dağıtılmış 21 özel demet içinde, reaktörün kontrol çubukları yer alır. Bu çubuklar, nötronları önemli ölçüde yutan bor 10 izotopunca zenginleştirilmiş bor karbür içerir. Önlem olarak, reaktöre yerleştirilmiş üç demet, kumanda sisteminden tamamen bağımsız olan ve kendi başına zincirleme tepkimeyi durdurabilen yedek bir acil durdurma sistemi içerir.

Hızlı nötronlu reaktör tipi, doğal uranyumun % 99'undan fazlasını oluşturan uranyum 238'i, yavaş yavaş, parçalanabilir plutonyum 239'a dönüştürerek dünya nükleer yakıt rezervlerini 80 gibi bir çarpanla çarparak artırmayı sağlayan üstüretkenlik olanağı ile pek çok ülkede büyük bir ilgi çekmiştir. Bu tipte ABD ilk yolu açmış ve hızlı nötronlu amerikan reaktörü EBR I, 20 aralık 1951'de dünyada ilk defa nükleer enerjiden elektrik enerjisi üretilmesine olanak verdi. Günümüzde, programını yavaşlatmış olan ABD'nin yanı sıra Fransa, Rusya, Büyük Britanya ve Almanya bu tipin gelişmesi için en etkin katkıyı sağlamaktadır. En önemli gerçekleştirmeler arasında şunlar sayılabilir: Fransa'da Phénix (250 MW) ve Creys-Malville'deki Super-Phénix (1 200 MW); Tataristan'da Şevçenko (350 MW) ve Rusya'da Beloyarsk (600 MW) santralları; Büyük Britanya'da Dounreay'deki PFR (Prototype Fast Reactor-250 MW); Almanya'da Kalkar'daki (Kleve yakınında) SNR (300 MW).

parçalanabilir madde yenilenme süreci

ÜSTÜRETKENLİK a. Nük. müh. Kimi nükleer reaktörlerin verimli bir maddeden hareketle, tükettiklerinden fazla parçalanabilir madde ürettikleri süreç. (Bu, yenileme* oranının birden büyük olduğu bir yenileme sürecidir.)

ÜSTÜVANE a. (fars. *sütûn*'dan *üstüvâne*). *Esk.* **1.** Sütun, direk. **—2.** Boru. —Esk. mat. Silindir.

ÜSTÜVANİ sıf. (ar. *üstüvâne* ve *-î*'den *üstüvânî*). *Esk.* **1.** Sütun biçiminde olan. **—2.** Boruya benzeyen. —Esk. Mat. Silindirik.

ÜSTÜVANİ MEHMET EFENDİ, türk din bilgini (öl. 1665'ten sonr.). Medrese öğrenimini Şam'da tamamlayarak İstanbul'a yerleşti. Sarayda vaazlar verdi, bundan dolayı Padişah şeyhi diye adlandırıldı. Ayasofya camisi'ndeki vaazlarında sırtını mermer sütuna (üstüvane) dayanarak konuştuğu için de Üstüvani diye anıldı. Katı şeriat kurallarına bağlıydı; tekke şeyhleriyle medreseliler arasındaki tartışmalarda ikincilerin yanını tuttu, uzayan çekişmeler yüzünden Köprülü Mehmet Paşa tarafından Kıbrıs'a sürüldü (1665).

ÜSTÜVAR sıf. (fars. *üstüvâr*). *Esk.* **1.** Kuvvetli, sağlam. **—2.** Güven veren.

ÜSTÜVARİ a. (fars. *üstüvâr* ve ar. *-î*'den *üstuvârî*). *Esk.* **1.** Kuvvet, sağlamlık. **—2.** Güven verme.

ÜSTYAPI a. Marxçı çözümlemede, siyasal sistem (devlet aygıtı) ile ideolojik sistemden (hukuksal, eğitimsel, kültürel, dinsel sistem) oluşan ve belli bir iktisadi temele ya da *altyapı*'ya dayanan bütün. (Bk.*ansikl* böl.)

—Denizc. Üst güvertede yer alan ve gemi eni boyunca uzanarak tekneyle birlikte bir bütün oluşturan yapı: örneğin, baş ve kıç kasara, köprüüstü.

—İnş. ve Bayınd. Bir yapının, toprak altında kalan ve altyapı adı verilen bölümüne karşıt olarak, toprak üstünde yükselen bölümü.

—Yerbil. En belirgin özelliği kırılma (kırık) ya da çekimsel yapılar (kayma örtüleri) olan dağoluşum alanı.

—ANSİKL. Fels. Marx şöyle yazar: "İnsanlar, yaşamlarının toplumsal üretiminde, belirli, zorunlu ve iradelerinden bağımsız bağıntılar içine; üretici maddi güçlerinin belirli bir gelişim düzeyine karşılık gelen üretim ilişkileri içine girerler. Bu üretim ilişkilerinin bütünü, toplumun iktisadi yapısını; üzerinde hukuksal ve siyasal bir üstyapının yükseldiği ve belirli toplumsal bilinç biçimlerinin denk düştüğü somut temeli oluşturur" (*Ekonomi politiğin eleştirisine katkı* [Zur kritik der politischen Ökonomie], "Önsöz"). Öte yandan Engels de şöyle der: "Yeni olaylar geçmişin tüm tarihini yeniden incelemeyi gerektirdi ve geçmişin tüm tarihinin, sınıf mücadelelerinin tarihi olduğu; birbirleriyle mücadele halindeki bu sınıfların, üretim ve mübadele ilişkilerinin, kısacası yaşadıkları dönemin iktisadi ilişkilerinin sonucu olduğu; dolayısıyla da, toplumun iktisadi yapısının her zaman, son çözümlemede tüm üstyapıyı açıklamayı sağlayan gerçek temel olduğu ortaya çıktı" (*Anti-Dühring*).

ÜST YURT, Orta Asya'da çok çorak platolar bölgesi, Hazar denizi ile Aral gölü arasında. Deniz düzeyinin 150 m altına kadar inen killi-tuzlu çöküntülerle açılan, 200 000 km²'lik taşlı bir çöldür.

ÜSTYÜZEY a. Havc. Bir uçak kanadının üst bölümü.

-ÜS → -IŞ.

ÜŞBE a. (ar. *üşbe*). Esk. zool. Solucan, kurt.

ÜŞENÇ a. İsteksiz, gevşek olma hali.

ÜŞENGEÇ sıf. İş yapma konusunda genellikle gevşek, isteksiz davranan bir kimse için kullanılır; tembel.

ÜŞENGEÇLİK sıf. Üşengeç bir kimsenin eğilimi, durumu.

ÜŞENGEN sıf. Üşengeç.

ÜŞENGENLİK a. Üşengeçlik.

ÜŞENİK sıf. Tembel, üşengeç.

ÜŞENME a. Üşenmek eylemi.

ÜŞENMEK gçz. f. *(Bir şey yapmaya) üşenmek*, bir işi yapmakta gevşek davranmak, isteksizlik göstermek, erinmek: *Öyle yorgundu ki, kalkıp yemek hazırlamaya bile üşeniyordu.*

ÜŞGUR a. (fars. *üşğur*). Esk. zool. Oklukirpi.

ÜŞKÛFE a. (fars. *üşkûfe*). *Esk.* Açmış çiçek.

ÜŞKÛH a. (fars. *şükûh*'tan *üşkûh*). *Esk.* Ululuk, şeref, şan.

ÜŞMEK gçz. f. *Halk.* Bir yerde ya da bir yere toplanmak, yığılmak birikmek; üşüşmek.

◆ **üşürmek** ettirg. f. **1.** Toplanmalarını, yığılmalarını sağlamak ya da buna yol açmak. **—2.** Topluca saldırtmak: *Köpekleri bir kimsenin üstüne üşürmek.*

ÜŞNE a. (ar. *üşne*). Esk. bot. **1.** Yosun, ağaç yosunu. **—2.** *Üşne-i karni*, boynuza benzeyen yosun. || *Üzne-i şeybi*, sakala benzeyen yosun.
—Esk. tıp. *Üşne-i kasabi*, suda boğulma sonucu akciğerde oluşan beyaz ya da pembe kabarcıklar.

ÜŞNİYE a. (ar. *üşne*'den *üşniyye*). *Esk.* bot. **1.** Su yosunları. **—2.** *Üşniye-i berriye*, yapraklı karayosunları. || *Üşniye-i hadra*, diyatome.

ÜŞTÜR a. (fars. *üştür*). Esk. **1.** Deve. **—2.** *Üştür-ban*, deveci. || *Üştür-dil, üştür -hu*, deve huylu; kinci.
—Esk. bot. *Üştür-gaz*, deve otu. || *Üştür -har*, devedikeni.
—Esk. zool. *Üştür-gâv*, zürafa. || *Üştür -mürg*, devekuşu.

ÜŞÜME a. **1.** Üşümek eylemi. **—2.** Üşüme hissi: *Bir üşüme geldi, hastalanacağım galiba.*

ÜŞÜMEK gçz. f. *Bir kimseden ya da bedenin bir yerinden söz ederken*, ısı yokluğu, azlığı ya da ısı düşmesi nedeniyle soğuğun etkisini duymak: *Kaloriferler yanmadığı için evlerinde çok üşüdük. Ayaklarım üşüdü.*

◆ **üşütmek** ettirg. f. **1.** Üşümesine neden olmak: *Bu cereyan beni üşüttü.* **—2.** Soğuktan dolayı nezle, grip gibi bir hastalığa yakalanmak; soğuk almak: *Hiç keyfim yok, biraz üşütmüşüm.* **—3.** *Bir kimseyi üşütmek*, hastalanmasına yol açmak; *Dikkat et, çocuğu üşütme.* **—4.** Delirmek; anlamsız sözler söylemek, anlamsız davranışlarda bulunmak, saçmalamak, sapıtmak.

ÜŞÜNTÜ a. **1.** Bir yerde, bir yere toplanma; üşüşme. **—2.** *Üşüntü etmek*, üşüşmek.
◆ sıf. Kalabalık, çok sayıda: *Üşüntü köpek mandayı paralar* (atasözü).

ÜŞÜRMEK → ÜŞMEK.

ÜŞÜŞMEK gçz. f. (*üşmek*'ten işteşlik ekiyle *üş-üş-mek*). [*Bir yere*] *üşüşmek*, bir yerde toplanmak, yığılmak, birikmek: *Gürültüyü duyan insanlar pencerelere üşüştüler. Şekere üşüşen karıncalar.*

ÜŞÜTME a. **1.** Üşütmek eylemi. **—2.** Soğuk algınlığı.

ÜŞÜTMEK → ÜŞÜMEK.

ÜŞÜTÜK sıf. ve a. *Tkz.* **1.** Deli, aklını yitirmiş. **—2.** Saçma sapan davranışlarda bulunan kimse için kullanılır.

-ÜT → T.

ÜTİLİTARİST sıf. (fr. *utilitariste*). Fels. YARARCI'nın eşanlamlısı.

ÜTİLİTARİZM a. (fr. *utilitarisme*). Fels. YARARCILIK'ın eşanlamlısı.

ÜTLİBERG, İsviçre'de (Zürich kantonu) dağ, Zürich'in G.-B.'sında; 873 m. Zürich gölünü ve Alpler'i görür. Tarihöncesi siti.

ÜTME a. **1.** Ütmek alevden geçirmek eylemi. **—2.** Ateşte hafifçe kızartılmış sütlü buğday ya da mısır.

ÜTMEK g. f. **1.** *Bir şeyi ütmek*, onu ateşte ya da yüksek bir ısıda bir süre tutmak. **—2.** *(Tüylü) bir şeyi ütmek*, onu tüylerinden temizlemek için alevden geçirmek, ütülemek, alazlamak: *Tavuğun tüylerini ütmek.* **—3.** *Buğday, mısır ütmek*, taze buğday ya da mısırı ateşe tutup pişirmek.

ÜTMEK g. f. **1.** *(Bir kimseyi) ütmek*, (onu) oyunda yenmek. **—2.** *Belli bir miktar para ütmek*, kazanmak: *Bunlar kumarda üttüğüm paralar.*

◆ **ütülmek** edilg. f. Oyunda yenilmek; ya da para kaybetmek.

ÜTOPİK sıf. (fr. *utopique*'ten). Bir ütopya ile ilgili olan, ütopya özelliği taşıyan, gerçekleştirilmesi olanaksız şey için kullanılır; düşsel, hayali, ütopyacı.

ÜTOPİST a. (fr. *utopiste*'ten). Ütopyacı.

ÜTOPYA a. (Thomas More'un yun. *U*, yok, ve *topos*, yer, bölge sözcüklerinden uydurduğu *Utopia*'dan). **1.** Tasarlayıcısı için bir ideali ya da karşı-ideali temsil eden, düşsel ve tutarlı bir toplum tasarısı. (Bk. *ansikl.* böl. Fels.) **—2.** Gerçekleştirilmesi olanaksız tasarı, düşsel düşünce, düş, hayal düşlem: *Bu tür bir eğitim sistemi yaratmak gibi bir ütopyası var. Çatışmasız, sorunsuz bir toplum bir ütopyadır.*
—ANSİKL. Fels. Ütopyaları zamandan ve mekândan soyutlanmış ideal bir toplumun betimlemeleri olarak tanımlayabiliriz. Bu anlamda, iki önemli ütopya türü belirlenebilir: gelecekte herkesi kapsayacak ideal bir toplumun kurulmasını hedef alan ütopyalar ve yalnızca az sayıda kişinin kullanabileceği özel bir mekân yaratmaya çalışan ütopyalar. Ama bu iki ütopya türü de aynı isteğe yanıt verir: var olan düzeni eleştirmek ve değiştirilmesi olanaksız bu düzen karşısında düşe sığınmak.

Platon ilk ütopyacılardan biridir. *Devlet* adlı yapıtında, bir filozof kralın yönetiminde, kişileri tam anlamıyla erdemli kılacak biçimde idare edilen bir site kurulmasını önerir. *Devlet*, her iki ütopya türüne de girer: bir yandan Atina sitesinin yozlaşmasına karşı çıkarken, bir yandan da, kendilerini Site'nin mutluluğuna adamış seçkin erkek ve kadınlardan oluşan bir grup için aristokratik bir yönetim kurmayı amaçlar.

Bu tip kurgusal tasarılar ancak XVI. yy.'da, Thomas More ile yeniden ortaya çıktı. Thomas More *Ütopya* adlı yapıtında (bk. bundan sonraki madde) düşsel bir ada tasarlar (ada imgesi, ütopyacı metinlerin değişmez öğesi olacaktır; ada doğal olarak, eski dünyadan kopuşu ve ondan korunmayı temsil eder). Bu düş, vergiler, sefalet ve hırsızlığın kol gezdiği İngiltere ile bir karşıtlık oluşturur. *Ütopya*'nın amacı, var olan dünyadaki adaletsizlikleri ve toplumsal birk reformun olabilirliğini gözler önüne sermekti. Thomas More'un yapıtı büyük bir yankı uyandırdı. Rabelais de, More'un yapıtını biliyordu: Gargantua oğluna Ütopya ülkesinden yazar. Ama Gargantua Thélème manastırını kursa da, onun "istediğini yap" ilkesi, More'un huzur verici bir tutarlılığa sahip bir toplum öneren düşsel sitesine aykırı düşer. Thélème yeni bir dünya tasarısı değildir, dünyanın kargaşasından korunmak için kendini iyi törelere ve özgür düşünceye adamak isteyen herkese (kadınlar da dahil) açık bir yerdir.

Tommaso Campanella ve *Güneş Ülkesi* (La citta del Sole) [1602] adlı yapıtıyla, Platon'un ve More'un yazılarından esinlenmiş ve erdemliliğe ulaşmayı amaçlayan ortaklaşmacı ideal bir toplumun ayrıntılı betimlemesi yeniden gündeme gelir. Platon ve Thomas More ütopyaya ancak, karşı oldukları bir toplumsal gerçeği kınamak için başvurdukları halde Campanella, tasarısının gerçekleşebileceğine inanıyordu ve bu amaçla, Papalık'a sadık bir dinsel anlayış içinde İspanya ve Fransa'da destek aradı.

Campanella'dan önce, ideal toplumu gerçekleştirme isteğini, kolektivizm ve çokeşliliğin egemen olduğu topluluklar kuran (1534) anabatistlerde görüyoruz. Ancak, bu girişimden sonuç çıkmadı. 1530'a doğru Moravya'ya yerleşen hutterci topluluk (adını kurucusu Tirollü Jakob Huter'den [ya da Hutter] alır) daha uzun ömürlü oldu. Mutlak bir barışçılık gösteren ve Kutsal Kitap'ın dogmalarına bağlı kalan hutterciler, çiftçi toplulukları halinde yaşıyorlardı. Göç etmek zorunda kalan hutterciler, XIX. yy.'da ABD'de ve nihayet Kanada'da, yeniden ortaya çıktılar. Günümüzde Kanada'da, hâlâ XVI. yy.'da konmuş kurallara göre yaşayan 170 kolektif çiftlikte bir araya gelmiş yaklaşık 15 000 hutterci vardır. XVII. ve XVIII. yy. ütopyayı bir yolculuk edebiyatıyla birleştirecekti; aslında yolculuk bir bakıma kaçıp kurtulma anlamı taşıyordu: uygar kişi bu sayede uygarlık karşısındaki iç sıkıntılarını ve eleştirilerini yansıtıyor ve J.-J. Rousseau gibi, "doğa durumu"nun başlangıçtaki yetkinliğine dönmekle övünüyordu. (*İnsanlar arasındaki eşitsizliğin kaynağı ve temelleri üzerine konuşma*, [Discours sur l'origine et le fondement de l'inégalité parmi les hommes], 1755). Bununla birlikte, bu altın çağına dönüş tema'sı terk edilecekti, çünkü bu görüşün yandaşları geriye dönmenin olanaksız olduğunu anlayacaklardı; bu durumda uygarlık için ancak bir reform sözkonusu olabilirdi. L. S. Mercier' nin kötülüğe yadsıyan ve mutlu bir geleceği betimleyen *l'An 2440* (2440 yılı) [1771] adlı yapıtıyla ütopya kesin olarak geleceğe yöneldi.

XIX. yy.'da, sanayi devrimi sonunda ütopyacılar (Saint-Simon, Owen, Fourier, Cabet), sosyalizmi benimsediler. Ütopya bundan böyle uygulanmak istiyordu: New Lanark'taki örnek işletme, Owen tarafından kurulan New Harmony topluluğu ya da Cabet'nin *Voyage en Icarie* (İkaria'da yolculuk) adlı kitabındaki fikirleri ABD'de uygulama girişimi, bunun örnekleridir. Bütün bu "uygulamaya dönük ütopyalar" başarısızlığa uğradı. Bu başarısızlıklar, ütopyanın çekici, ama gerçekleştirilmesi olanaksız siyasal ve toplumsal tasarı gibi küçültücü bir anlam kazanmasında rol oynadı. Bu durum Leibniz'in eleştirisine de hedef oldu: "Günahtan ve kötülükten uzak dünyalar tasarlamak elbette olanaklıdır; hatta bunları roman ya da ütopya haline getirmek de olanaklıdır [...]; ama gene de bu dünyalar iyilik bakımından bizimkinden çok geride kalacaktır" (*Théodicée denemeleri*, [Theodicée], 1, 10) [1710].

Ancak bu görüş, kısıtlayıcıdır ve pek çok düşünür, ütopyada olumlu bir anlam bularak ona karşı çıkmışlardır. Auguste Comte'a göre bilimsel araştırmada ütopyadan yararlanılabilir ve ütopya bir varsayım yerine geçebilir (*Pozitif felsefe dersleri* [Cours de philosophie positive], 40. ders). "Bilimsel sosyalizm"i benimsemiş düşünürler "Ütopyacı sosyalistler"i pek çok bakımdan eleştirmekle birlikte, eleştirel tutumlarının yararını da kabul ederler. XX. yy.'da, ütopyanın bu olumlu anlamı Ernst Bloch (*Das Prinzip Hoffrung*

[Umut ilkesi]) ve Karl Manheim (*Ideologie und Utopie* [İdeoloji ve ütopya]) ile sürdü. Aldous Huxley (*Yeni dünya* [Brave New World], 1932) ve George Orwell'ın (*1984*, [1949]) karşı ütopyaları da gene XX. yy.'da doğdu.

Ütopya var olan toplumların ve onlara bağlı ideolojilerin bir eleştirisidir; ama bu eleştiri ideolojik söylemi, yani bireysel iradeye, rastlantıya, eleştiriye hak tanımayan kapsayıcı söylemi aşamaz. Karşı-ütopyalarda, bazı modern toplumların ve bazı siyasal rejimlerin ayırtedici özelliği olan insanlıktan uzak ve totaliter bir dünyanın betimlendiğini görürüz. (→ Kayn.)

Ütopya *(De optimo reipublicae statu, deque nova insula Utopia)*, Thomas More'un 1551'de ingilizceye çevrilen siyasal ve toplumsal romanı (1515-16). Thomas More, ideal toplum örgütlemesinin gerçekleştirildiği ve insanların mutlu ve kendi kendilerinin efendisi olarak yaşayacakları bilinmeyen bir toprak parçası düşler. Yapıtın birinci bölümü tümüyle bir eleştiridir: o zamanki İngiltere'nin ve öteki Avrupa devletlerinin, karamsarlık derecesine vardırılmış bir tablosu çizilmektedir. Yazar sırasıyla monarşilerdeki zorbalığa, saray insanlarının aşalığına, görevlerin parayla satın alınabilirliğine, fetih çılgınlığına, soylularla keşişlerin sefahat düşkünlüğüne ve haksızlıklarına saldırır. More tüm kötülüklerin kaynağının kişisel mülk olduğunu öne sürer. Kitabın ikinci bölümünde dogmatik bir biçimde kendi reformlarını önermek yerine, bunlar sanki daha önce uzak bir adada uygulanmış gibi anlatılır.

ÜTOPYACI a. Ütopik bir sistemin yaratıcısı, ütopist: *Platon bir ütopyacıydı.*

◆ sıf. ve a. Ütopik düşüncelere kapılan, ütopyalara inanan bir kimse ve görüşleri için kullanılır, hayalcı, ütopist.

◆ sıf. Bir ütopyaya ait olana, bir ütopyanın özelliğine sahip olana denir; boş, hayali, gerçekleşmesi olanaksız.

—Fels. *Ütopyacı sosyalizm*, sınıf mücadelesini ve sınıfları ortadan kaldırmaya yönelik proletarya diktatörlüğünü temel alan *bilimsel sosyalizme* karşıt olarak, saint-simonculuk, fourierciIik gibi, duygusal ve reformcu bir ideale dayanan sosyalist öğretilere F. Engels'in taktığı küçümseyici ad.

ÜTRÜC a. (ar. *ütrüc*). Esk. bot. Ağaç kavunu.

ÜTÜ a. **1.** Bir kulpla çelik bir tabandan oluşan ve ısıtılarak kumaşları, giysileri vb. ütülemeye yarayan araç. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Ütüleme işi: *Ütüye başlamak, bitirmek. Bu elbisenin ütüsü iyi olmamış.* **—3.** *Ütü altı*, sıcak ütüyü koymaya yarayan, ütü tahtasına tutturulmuş ya da ayrı metal altlık. || *Ütü bezi*, ütülenecek kumaşın üstüne nemli olarak konulmak üzere kullanılan ince pamuklu bez. || *Ütü masası*, üzerinde ütü yapmak için kullanılan yüksek ayaklı çoğu kez katlanabilir araç. (Kol ütelemeye yarayan daha küçük boyutlusuna kol tahtası denir.) || Ütü ütülemek, ütü yapmak: *Çamaşırları ütülemek.* || *Ütü tahtası*, üzerinde ütü yapmaya yarar, bir ucu yuvarlaklaştırılmış, bez kaplı ayaklı ya da ayaksız tahta.

—Ev. eşy. *Ütü makinesi*, çamaşırı ütülemeye yarayan elektrikli makine; çamaşırı ısıtılmış, eğri ve kapanabilir bir tabanın altına süren molton geçirilmiş döner bir merdaneden ya da dikdörtgen bir düzlem üzerine kapanarak çamaşırın ütülenmesini sağlayan ısıtılmış bir levhadan oluşur. || *Buharlı ütü*, bir su haznesi olan ve ütü yaparken su ya da su buharı püskürterek kumaşları nemlendirmeyi sağlayan elektrikli ütü. || *Terzi ütüsü*, ağırlığı 3 ile 7 kg arasında değişebilen ve terzilerin kalın ya da dubleli kumaşları ütülemek için kullandıkları ütü.

—Tekst. *Ütü makinesi*, sanayisel ağartma işlemlerinde ve hastane hizmetlerinde çarşafları ve kumaşları ütülemede kullanılan ve içine buhar verilen küvet biçiminde teknede ağır ağır dönen, keçeyle donatılmış büyük çaplı bir silindirden oluşan makine. (Kumaş, küvet-silindir boşluğunda ilerledikçe, basınç ve buhar etkisiyle buruşuklukları düzelir.)

—ANSİKL. Ev eşy. Bir ısı kaynağının üstüne oturtularak kızdırılan, dökme demirden yapılmış ütü, en eski ütü türlerinden biridir ve XVII. yy.'dan kalan örnekleri vardır. İçindeki oyuğa kızdırılmış bir demir "külçe" ya da odun kömürü yerleştirilerek içten ısıtılan ve dökme demirden, çelikten, hatta bakırdan yapılan ütüler ise XVIII. yy.'dan beri bilinmektedir. Gaz, alkol ya da benzinle kendi kendine ısınan ütüler XIX. yy.'ın ilk yarısında ortaya çıkmıştır. İlk elektrikli ütü 1883'te R. N. Dyer ve H. W. Seely adlı iki amerikalı tarafından piyasaya sürülmüş, buharlı ütü ise 1950'de kullanılmaya başlamıştır. *Klasik elektrikli ütü*'nün dökme demirden ya da hafif bir alaşımdan yapılan ve içine bir elektrik rezistansı yerleştirilen krom kaplı bir tabanı vardır; *buharlı ütü*'nün kalın tabanı fazladan bir de su haznesi ile bağlantılı bir buharlaşma haznesi içerir. Tabanın üst bölümünde yer alan su haznesinin, içini doldurmaya yarayan bir deliği ve bir anahtarla harekete geçirilerek suyun buharlaşma haznesine akmasını sağlayan bir düzeneği vardır; burada ısının etkisiyle hemen buharlaşan su, tabanda bu amaçla yer alan deliklerden kumaşın üstüne fışkırır. Kimi buharlı ütülerde, suyun buharlaşmadan kumaşa püskürtülmesine yarayan bir püskürteç bulunur. Elektrikli ütülerin çoğu ısınma gücünü denetleyen bir termostat, uygun ısıyı seçmeye yarayan bir kadran ve aygıtın çalıştığını gösteren bir ışıklı gösterge ile donatılmıştır. Buharlı ütülerde bir de su düzeyi göstergesi bulunur.

ÜTÜ a. (*ütmek*'ten). Ütmek, ateşe tutmak işi.

ÜTÜCÜ a. **1.** (*ütü*'den). İşi ütü yapmak olan kimse. **—2.** (*ütmek*'ten). Paça yapılacak olan hayvan bacaklarındaki kılları yakma işini yapan kimse.

ÜTÜLEME a. Ütülemek eylemi.

ÜTÜLEMEK g. f. **1.** *(Bir kumaşı, bir giysiyi vb.) ütülemek*, buruşukluklarını gidermek ya da düzeltmek için üzerinden kızgın ütü geçirmek. **—2.** *Bir kümes hayvanını, bir av hayvanını vb. ütülemek*, tüyleri yolunduktan sonra kalan ince tüyleri gidermek için pişirmeden önce alevden geçirmek.

—Eldivenc. Eldivenleri, dikişten sonra fabrikasyondan kalan kırışıklıkları gidermek için elektrikle ısıtılan bir ele geçirerek ağaç bir merdane aracılığıyla düzeltmek.

—Kürkç. Bir deriyi parlatmak.

◆ **ütülenmek** edilg. f. **1.** Ütüyle buruşukları açılmak ya da düzeltilmek. **—2.** Alevden geçirilmek.

ÜTÜLENMEK → ÜTÜLEMEK

ÜTÜLMEK → ÜTMEK

ÜTÜLÜ sıf. Ütülenmiş: *Ütülü gömlek, pantolon.*

ÜTÜPRES a. Deric. Sıcak ütülemeyle reçineli bir bitirme işleminden geçmiş derinin yüzeyine hafif bir parlaklık sağlamak amacıyla kullanılan makine.

ÜTÜSÜZ sıf. Ütülenmemiş, ütüsü bozulmuş: *Üzerimde kirli, ütüsüz bir gömlek vardı.*

ÜVEİT a. (fr. *uveite*). UVEA' İLTİHABI'nın eşanlamlısı.

—Oftalmol. *Ön üveit*, İRİDOSİKLİT'in eşanlamlısı.

ÜVENDİRE → ÖVENDİRE

ÜVEY sıf. **1.** Aynı anne ve / ya da babadan olmayan kardeşler için kullanılır: *Üvey kardeş. Üvey abla, ağabey.* **—2.** Önceki evlilikten olan çocuklara göre anne ya da babanın sonraki eşi için kullanılır: *Üvey anne, üvey ana. Üvey baba.* **—3.** Eşlerin her birine göre diğerinin başka bir evliliğinden olan, çocuğu için kullanılır: *Üvey oğul. Üvey kız. Üvey çocuk. Üvey evlat.* **—4.** Yukarıdaki alanlarda bütün akrabalık ilişkileri için kullanılır: *Üvey amca. Üvey kayın.* **—5.** *Üvey ana dilimi*, çok ince kesilmiş ekmek dilimi. || *Üvey evlat gibi tutmak, saymak, üvey evlat muamelesi yapmak*, bir kimseye iyi davranmamak, onu horlamak.

ÜVEYİK a. Zool. KUMRU'nun eşanlamlısı.

—Taşoc. *Üveyik grisi*, Ankara'dan çıkarılan, gri-kırmızı renkli bir puding türü.

ÜVEYLİK a. Üvey olma durumu; üvey akrabalar arasındaki ilişki.

ÜVEYMEK gçz. f. Güvercin, kumru vb. sözkonusuysa, göğsünden ötmek.

ÜVEYS I Şeyh, (? 1341 - Tebriz 1374), Celayirliler hükümdarı (1356-1374). Babası Hasan Büzürg ölünce Celayirliler'in başına geçti. Ülkesini, yerleştiği Bağdat'tan yönetti. Altınordulular'ın Azerbaycan'da çıkardıkları ayaklanmayı bastırdı (1358) ve Tebriz'i ele geçirdi. Melik Eşref'e bağlı emirleri idam ettirmesi, öteki emirlerin altınordu saflarına geçmesine yol açınca onlarla baş edemeyip Bağdat'a döndü. Bir süre sonra Muzafferiler Tebriz'i alınca harekete geçip kenti yeniden topraklarına kattı. Musul ve Diyarbakır, Muş ve Mardin'i de aldı, Bağdat valisinin ayaklanmasını bastırdı. Togay Timur'un kuvvetlerini Rey kenti yakınlarında bozguna uğrattı (1370). Üveys I, sanatçıları koruyan bir hükümdar olarak da ün yapmıştır.

ÜVEYS II (XV. yy.), Celayirliler hükümdarı (1415-1421). Sultan Velet'in oğlu. 11 yaşında tahta çıktığından yönetim daha çok annesinin elinde kaldı. Timur'un oğlu Şahruh'a bağlı olarak Basra ve Vasıt arasındaki bölgede egemenliğini sürdürdü. Türkmenşahlar'dan Muhammet tarafından öldürüldü.

ÜVEYS BEY, Leys Bey de denir, Menteşeoğulları beyi (öl. Tokat 1426). Menteşeoğlu İlyas Bey'in küçük oğlu. Osmanlı padişahı Mehmet I'in egemenliğini kabul eden babası tarafından ağabeyi Ahmet'le birlikte rehin olarak Edirne sarayı'na gönderildi (1414). Babasının, ardından da Mehmet I'in ölümü üzerine (1421) ortaya çıkan kargaşa ortamından yararlanarak, ağabeyi ile birlikte Edirne sarayı'ndan kaçıp Menteşe'ye dönmeyi başardı ve kendisi Balat, Peçin ve Milas'ta, Ahmet de Muğla, Çine, Makri ve Marmaris bölgesinde beyliklerini ilan ettiler (1421). Menteşe beyliğini ele geçirerek ortadan kaldıran Murat II, iki kardeşi de tutuklatarak Tokat kalesinde hapse attırdı (1424). Daha sonra Tokat kalesinden kaçan iki kardeşten Üveys Bey yakalanarak öldürüldü. (→ Kayn.)

ÜVEYS BEY, akkoyunlu şehzade (XV. yy.). Akkoyunlu hükümdarı Ali Bey'in ortanca oğlu, Cihangir'in kardeşi, Uzun Hasan'ın ağabeyi. Kara Yülük Osman Bey'in ölümü üzerine (1434) hükümdar ilan edilen babası Ali Bey'le, amcası Hamza Bey arasında başlayan taht kavgası sırasında babasının yanında amcasına karşı savaştı. Ancak, babası Suriye'ye gidince (1438) tahtı ele geçiren amcası Hamza Bey'e boyun eğmek zorunda kaldı. Onun ölümü üzerine (1444), ağabeyi Cihangir'in başa geçmesini sağladı; kardeşi Uzun Hasan'ı önce Karakoyunlular'a karşı, sonra da amcaları Mahmut, Şeyh Hasan ve Kasım'ı denetim altına almak için giriştiği mücadelede destekledi. Ağabeyine gücenmesi üzerine, ani bir baskınla tahtı ele geçirerek Cihangir'i Mardin'e kaçırtan kardeşi Uzun Hasan'la bozuştu (1453). Cihangir'le birlikte, Karakoyunlular'ın da yardımını sağlayarak, bu kez Uzun Hasan'a karşı uzun bir mücadeleye girişti. Sonuçta, kardeşi Uzun Hasan'ın hükümdarlığını tanımak zorunda kaldı (1457). [→ Kayn.]

ÜVEYS PAŞA, türk yönetici (öl. Yemen 1547). Yavuz Sultan Selim döneminde Doğu Anadolu'yu osmanlı topraklarına katan Bıyıklı Mehmet Paşa'nın kardeşi. Enderun'da yetişti. Kanuni tarafından Yemen beylerbeyliğine atandı (1545). Yemen imamı Şerafettin'le oğlu Muhattar arasındaki anlaşmazlıktan yararlanarak Taaz'ı ele geçirip eyalet topraklarını genişletti (1546). Babasını ortadan kaldırarak Yemen imamı olan Muhattar'ın osmanlı yönetimine karşı başlattığı ayaklanmayı bastırmaya çalışırken öldürüldü. (→ Kayn.)

ÜVEYS PAŞA, Kara Hoca Paşa da denir, türk vezir (Aydın 1529 - İskenderiye 1591). Aydınlı Kadı Mehmet'in oğlu. Maliye mesleğine geçmeden önce, babası gibi çeşitli kadılıklarda bulunduğu için "Hoca Paşa" lakabıyla da anılırdı. Tire kadısıyken, Saruhan eyaleti defterdarlığına atandı. Murat III'ün cülusundan (1574) sonra önce şıkkısalis, sonra da şıkkısani defterdarı oldu. Lalezar Mehmet Çelebi' nin yerine baş defterdarlığa getirildi (1575). Sokullu'nun amcaoğlu Mustafa Paşa'nın idamı üzerine, onun yerine Budin beylerbeyliğine gönderildi (1578). İkinci kez baş defterdarlık görevi verildi (1581). Halep beylerbeyliğine atandı (1582). Üçüncü kez baş defterdar oldu (1586). Mısır valiliğine atanınca (1587) Mısır'ın gelirini artırmayı başardığı için vezir payesiyle ödüllendirildi (1590). (→ Kayn.)

ÜVEYSİLER ya da **ÜVEYSİYE,** kendilerini uydurma bir tarikat şeceresiyle VII. yy.'da yaşamış ünlü sufi Veyselkarani*'ye bağlayanlara verilen ad.

ÜVEZ a. **1.** Yalın ya da bileşik yapraklı, dal ucunda yalancı şemsiye halinde 5'li tipte toplu, çoğunlukla beyaz çiçekli, üzümsü meyveli ağaç ya da ağaççık. (Bil. a. *sorbus;* 80 tür, gülgiller familyası.) **—2.** Bu ağaçların meyvesi.
—ANSİKL. Kuzey yarıküre'nin değişik bölgelerinde yetişen üvezin Türkiye'de 6 türü, 2 alt türü ve 3 varyetesi bulunur. Kuş üvezi *(Sorbus aucuparia)* Orta ve Kuzey Anadolu ormanlarında görülür, 10-15 m uzunluğunda bir ağaçtır. Çiçekleri beyazdır, meyveleri olgunlaşınca parlak açık kırmızı renk alır. Kuşlar tarafından tüketilir. Bazı ülkelerde süs bitkisi olarak da yetiştirilir. Ak üvez *(S. aria)* kenarları tırtıklı, oval yapraklı, yuvarlakça meyveli bir ağaçtır; meyvesi olgunlaşınca portakal sarısı ya da açık kırmızı renk alır. Baltalıklarda ve korularda sık rastlanır. Odunu tornacılıkta kullanılır. *S. torminalis,* ova ve yamaçlardaki korularda yetişir. Yaprakları 3-5 loblu, meyvesi açık kahve renkli üzeri beneklidir. Odunu çok kıymetlidir. İnce marangozlukta ve duyarlı gereçlerin yapımında kullanılır.
Üvezlerin en önemlisi ayva ağacına aşılanarak üretilen ve meyveleri için yetiştirilen bahçe üvezidir *(S. domestica).* Bahçe üvezi beyaz çiçekli, 5-10 m yükseklikte bir ağaçtır. Meyvesi 15-20 mm çapında küre ya da armut biçiminde yeşilimsi sarı-kırmızı ya da esmer-kırmızı renklidir. Olgunlaşınca taze olarak tüketildiği gibi, kurutularak tedavi amacıyla da kullanılır. Kuru meyve, tanen (% 1-2), uçucu yağ, organik asitler (% 6-7) ve renk maddeleri içerir. Kendisi gibi tanen içeren yapraklar da (% 5) infusyon halinde peklik verici olarak kullanılır. İnfusyonun diyabete iyi geldiği halk arasında bilindiği için şeker hastalığında da kullanılır. Bahçe üvezinin odunu da tornacılıkta ve ince marangozlukta kullanılır.

ÜVÜLEKTOMİ a. (fr. *uvulectomie*). Cerr. Küçükdilin ucunun kesilmesi.

ÜVÜLİT a. (fr. *uvulite*). Patol. Küçükdil iltihabı.

ÜVVAB çoğl. a. (ar. *a'ib*'ini çoğl. *üvvab*). *Esk.* Sürekli Tanrı'ya yakaranlar, sürekli ibadet edenler.

ÜYE a. **1.** İnsan ya da hayvan gövdesinde çift olarak yer alan ve hareket, tutma işlevlerini yerine getiren uzantı. **—2.** Bir toplulukta, bir ailede yer alan: siyasal, toplumsal, mesleki bir kuruluşu oluşturan bireylerden her biri: *Dernek üyesi. Aile üyeleriyle yapılan bir görüşme. Parlamento üyeleri. Akademi üyesi.* **—3.** *Üye ülke, devlet,* uluslararası bir kuruluşa, bir federasyona katılmış olan ülke: *Avrupa topluluğu'na üye ülkeler. NATO'ya, Ortak pazar'a üye ülkeler.*
—Dilbil. Bir oluşturucunun parçası ya da bir üst derecedeki birimin oluşturucusu.
—Yerbil. Katmanla oluşum arasında yer alan litostratigrafik birim. (Birçok katman bir üyeyi, birçok üye de bir oluşumu meydana getirir.)
◆ sıf. Huk. *Üye yargıç,* toplu mahkemelerde, mahkeme kuruluna başkanlık eden yargıcın dışındaki yargıç.
—ANSİKL. Zool. Her üyeye ya da kiridyum'a eklentili bir iskelet desteklik eder. Proksimal öğesi (kolkemiği ya da uylukkemiği) bedenin bakışım düzlemine dikey olur, dolayısıyla da düşey duran (amfibyumlar, sürüngenler) üye "enine", proksimal öğesi bedenin bakışım düzlemine paralel olansa (kuşlar, memeliler) ok gibi dümdüz uzanır. (→ AYAK.)
Otçul dörtayaklılarda ön üyeler, omzu, kolu, dirseği, önkolu, dizi ve alt bölgeleri (incikkemiği, topuk, bukağılık, kuron, ayak) arka üyeler, kalça, diz, bacak, hanep ve alt bölgeleri kapsar.

ÜYELİK a. Bir kuruluşa, bir partiye vb. katılma, üye olma durumu: *Spor kulübüne üyelik için para yatırmak gerekmiyor. Üyelik koşullarına uygun olmak.*

-ÜZ → Z.

ÜZENGİ a. Binc. Biniş eyerinin sağ ve sol yanlarına bir kayışla takılan ve süvarinin ayaklarını basması için kullanılan eyer parçası.
—Anat. Ortakulakta bulunan ve biçimi üzengiyi andıran kemikçik. Dışta örs ile, içte tabanı ile kapattığı oval pencere ile eklemleşir. ‖ *Üzengi kası,* üzengi kemiğinin kası. ‖ *Üzengi kemiği,* üzengi. ‖ *Üzengi refleksi,* yüksek bir ses uyarısının yarattığı üzengi kası kasılması. (Bu yolla gelen duyumların korunması sınırlıdır, ama bir empedansölçer ile refleksin araştırılması çok kolaydır ve işitme işlevi ile üzengi kasına sinirini veren yüz sinirinin durumu hakkında bilgi sağlar.)
—Binc. *Üzengi kayışı,* eyerin sağına ve soluna takılan üzengi demirlerinin üst gözünden geçirilerek, eyerin ön hanesine yakın özel aralıktan dolanan ve karşılığındaki tokaya bağlanan kayış. Bu kayışlar, binicinin bacak boyuna göre ayarlanabilmesi için delikli ve sağlam köseleden yapılır. ‖ *Üzengi köprüsü,* bazı biniş eyerlerinde üzengi kayışlarının takılıp, gerektiğinde, çalışma bitiminde kolaylıkla çıkarılabilmeleri ya da kayışların çarparak sallanmamaları için eyere takılan madeni toka, kıskaç. ‖ *Üzengiyi giymek,* süvarinin atın üzerine çıktıktan sonra ayaklarını kurallara uygun olarak üzengi demirlerinin içine sokması, tabanına basması.
—Cerr. Bir muayene ya da ameliyat masasında ayak basılan parça.
—İnş. *Üzengi hattı,* bir kemerde, bir tonozda, ayakların hemen üzerinde yer alan, yapım sırasında iskele kurulmadan yerinde durabilecek kadar eğim verilmiş bölüm. ‖ *Üzengi taşı,* bir kemerde, ayağın hemen üstünde yer alan ve eğimli kemer taşlarını taşıyan, genellikle çıkıntılı taş.
—Kur. tar. *Üzengi ağaları* → RİKÂB* AĞALARI.
—Sil. *Arbalet üzengisi,* palangalı arbaletin kundak milinin baş kısmına yerleştirilmiş demir üzengi. (Yay kirişi gerildiğinde, arbaleti kullanan kimse bu üzengi yardımıyla silahı tutabiliyordu.)
—ANSİKL. Üzengi, madeni karışımlardan oluşan, üst kısmında üzengi kayışının geçmesi için bir delik (göz) alt kısmında da çizme tabanının kaymaması için yine bir delikli taban bulunan parçadır. Üzengi kullanımı VII. yy.'dan sonra başlamış ve gelişmiş, böylece süvarilere büyük bir binme kolaylığı sağlamıştır. Değişik amaçlarla ata binen süvari, ayaklarını bu üzengilere geçirerek at üzerinde sağlam bir denge kurmak olanağı elde etmiştir. Eski çağlarda üzengi demirleri geniş ve uzun tabanlı yapılırdı. Çağımızda ise at yarışları için son derece ince ve hafif üzengiler yapılmakta, yumuşak çizmeli jokeylerin ayaklarını buraya rahatça basmaları sağlanmaktadır. Binicilik dalında bu üzengiler daha kalın kenarlı yapılır ve tabanı üzerine ayak kaymasını önlemek için keçe ya da kauçuktan tabanlık takılır.

Bk. resim sayfa 12052

ÜZENGİLEMEK g. f. *(Bir binek hayvanını) üzengilemek,* koşturmak, hızlandırmak için hayvana üzengi ile vurmak.
◆ **üzengilenmek** edilg. f. Bir binek hayvanından söz ederken, üzengi ile vurulmak.

ÜZENGİLENMEK → ÜZENGİLEMEK.

ÜZENGİLİK a. Eskiden afyon tiryakilerinin yolculuğa çıkacaklarında yuttukları afyon hapına verilen ad. (Enfiye tiryakilerinin de yolculuğa çıkarken çektikleri bir tutam enfiyeye de bu ad verilirdi.)

ÜZENGİSİZ sıf. Üzengi olmaksızın.
—Binc. *Üzengisiz biniş,* binicinin oturuş bozukluklarını gidermek ve eyere daha sağlam oturmak için, üzengisiz olarak yaptığı çalışma.

ÜZERE ya da **ÜZRE** ilg. (Bu sözcüğün hiç kullanılmayan yalın durumu *üzer,* adın -e halini alarak, *üzere* ya da *üzre* biçimiyle ilgeç olarak kullanılır.) **—2.** ...*mak üzere,* amaç belirtir; için: *Gitmek üzere hazırlandı;* koşul belirtir: *Yeniden görüşmek üzere ayrıldılar;* zamanda yakınlığı belirtir: *İşim bitmek üzere.* **—2.** ...*dığı üzere,* gibi, biçiminde: *Kararlaştırıldığı üzere bu önlemler alındı.*

ÜZERİ a. (Bu sözcüğün yalın durumu *üzer* olmakla birlikte ancak tamlanan olarak *üzeri* biçimiyle ve buna eklenebilen tam ad çekim ekleriyle kullanılır.) **1.** Bir şeyin yukarı, gökyüzüne bakan yüzü: *Toprağın üzerine yattı. Bir sandalye çekip üzerine çıktı.* **—2.** Bir şeye göre yukarda kalan konum: *Kentin üzerinde uçan bulutlar.* **—3.** Birşeyin gözle görünen, dış yüzü: *Teninin üzerindeki çizgiler.* **—4.** Bir kimsenin yanı, beraberi: *Üzerinde kimlik yoktu.* **—5.** Bir kimsenin bedeni: *Üzerinde çok güzel bir elbise vardı.* **—6.** Bir kimsenin giymiş olduğu giysiler: *Üzerini değiştir, başka şey giy.* **—7.** Bir bütünden arta kalan, geriye kalan: *Paranın üzerini almayı unuttunuz.* **—8.** Kimi tamlamalarda, tamlanan olarak zamanda yakınlığı belirtir: *Öğle üzeri.* **—9.** Uygulama noktasını, yönü ya da konumu belirtir: *Üzerime ateş etti. Viyana üzerine yürüdüler. Yolumun üzerinden çekil.* **—10.** *Bir şey üzerine,* ondan sonra: *Yemek üzerine tatlı iyi gider.* **—11.** *Bir şey üzerine,* ona göre, ona uygun olarak, ondan dolayı: *Rica üzerine bir işle ilgilenmek. Onun gelmesi üzerine kavga bitti.* **—12.** *Üzerine* (yinelenen iki sözcükle birlikte) birikme, yinelenme belirtir: *Darbe üzerine darbe yemek.* **—13.** *Bir şey (konu) üzerine, üzerinde,* ona değin, ona ilişkin; onunla ilgili: *Bir yazarın yapıtları üzerine bir deneme. Kanser üzerinde araştırma yapmak.* **—14.** *Üzerine, üzerinde,* dayanma noktasını belirtir: *Tek ayak üzerinde durmak.* **—15.** *Üzerine, üzerinde, üzerinden,* maddi ya da manevi varlığı belirtir: *Çocukların üzerine yüklenmek. Bu olay üzerimde garip bir etki uyandırdı. Sorumluluğu üzerinden atmak.* **—16.** *Bir şey (sayı) üzerinden,* kendisine göre değer biçilen bir bütünü belirtir: *5 üzerinden 5 puan almak.* **—17.** *Üzerinde durmak* → ÜST*ÜNDE DURMAK. ‖ *Üzerinde kalmak* → ÜST*ÜNDE KALMAK. ‖ *Üzerinden atmak* → ÜST*ÜNDEN ATMAK. ‖ *Üze-*

kuş üvezi
(Sorbus aucuparia)

bahçe üvezinin yaprağı ve meyveleri
(Sorbus domestica)

ak üvez
(Sorbus aria)

jokey üzengisi

binici üzengisi

bazı üzüm çeşitleri

rinden dökülmek → ÜST*ÜNDEN DÖKÜLMEK. ‖ *Üzerinden +... belirtilen sayıda zaman birimi+ geçmek* → ÜST*ÜNDEN...+ BELİRTİLEN SAYIDA ZAMAN BİRİMİ+ GEÇMEK. ‖ *Üzerine almak* → ÜST*ÜNE ALMAK. ‖ *Üzerine atmak* → ÜST*ÜNE ATMAK. ‖ *Üzerine basmak* → ÜST*ÜNE BASMAK. ‖ *Üzerine bir bardak su içmek* → ÜST*ÜNE BİR BARDAK SOĞUK SU İÇMEK. ‖ *Üzerine düşmek* → ÜST*ÜNE DÜŞMEK. ‖ *Üzerine evlenmek* → ÜST*ÜNE EVLENMEK. ‖ *Üzerine geçirmek* → ÜST*ÜNE GEÇİRMEK. ‖ *Üzerine koymak*, katmak, eklemek. ‖ *Üzerine oturmak* → ÜST*ÜNE OTURMAK. ‖ *Üzerine ölü toprağı serpilmiş gibi* → ÜST*ÜNE ÖLÜ TOPRAĞI SERPİLMİŞ GİBİ. ‖ *Üzerine titremek* → ÜST*ÜNE TİTREMEK. ‖ *Üzerine toz kondurmamak* → ÜST*ÜNE TOZ KONDURMAMAK. ‖ *Üzerine tuz biber ekmek* → ÜST*ÜNE TUZ BİBER EKMEK. ‖ *Üzerine üzerine gitmek* → ÜST*ÜNE ÜSTÜNE GİTMEK. ‖ *Üzerine varmak* → ÜST*ÜNE VARMAK. ‖ *Üzerine yaptırmak* → ÜST*ÜNE YAPTIRMAK. ‖ *Üzerine yatmak* → ÜST*ÜNE OTURMAK. ‖ *Üzerine yok* → ÜST*ÜNE YOK. ‖ *Üzerine yüklenmek* → ÜST*ÜNE YÜKLENMEK. ‖ *Üzerine yürümek* → ÜST*ÜNE YÜRÜMEK. ‖ *Üzerinize afiyet* → ÜST*ÜNÜZE AFİYET.

—Ask. *Üzerinden aşarak değiştirme*, muharebe sürerken cepheye yeni gelen birliğin, düşmanla temas halindeki birlik üzerinden aşarak, taarruz biçiminde giriştiği taktik harekât.

ÜZERLİK a. Asya, Afrika ve Amerika'nın sıcak ve tropikal bölgelerinde yetişen otsu bitki. (Bil. a. *Peganum;* sedefotugiller familyası.)

—ANSİKL. Üzerliğin en iyi bilinen türü adi üzerlik *(Peganum harmala)* Akdeniz ülkelerinde yaygın; 70 cm yükseklikte, tüysüz, parçalı yapraklı, beyaz çiçekli çokyıllık çalı görünümünde bir bitkidir. Meyvesi nohut büyüklüğünde ve çok tohumludur. Tohumlar 3-3,5 mm uzunlukta, piramit biçiminde, üzeri pürtüklü, kırmızımtrak esmer renkte kokusuz ve hafif acımsıdır. Sabit yağ ve % 4-7 alkaloit (harin, harmalin, harmol vb.) içerir. Bitkinin kök ve tohumları kurt düşürücü, âdet söktürücü, uyuşturucu ve terletici etki yaratır. Anadolu'da köylerde ipe dizilen tohumlar nazarlık olarak, kullanıldığı gibi nazara uğradığına inanılan kişilerin tütsülenmesinde de kullanılır.

ÜZEYN a. (ar. *üzn*'den *üzeyn*). *Esk.* Anat. **1.** Kulakçık. **—2.** *Üzeyn-i eymen*, sağ kulakçık. ‖ *Üzeyn-i eyser*, sol kulakçık.
—Esk. tıp. *Üzeyn-i maderi*, kalp hastalığı nedeniyle kulakçıklardan işitilen ses.

ÜZGÜ a. Birine yersiz olarak çektirilen sıkıntı; eza, eziyet, cefa: *Yüzünde yıllar boyu katlandığı üzgülerden kalma bir burukluk vardı.*

ÜZGÜLÜ sıf. Üzgü veren; eziyetli, cefalı.

ÜZGÜN sıf. **1.** Üzüntülü, kederli, neşesiz bir kimse; bu ruh durumunu belli eden bir şey için kullanılır: *Üzgün bir kadın. Üzgün bakışlar. Üzgün bir ses.* **—2.** *Bir şey için, bir şeyden dolayı üzgün (olmak)*, üzüntü duymak; canı sıkılmak: *Yarınki toplantıya gelemeyeceğim için üzgünüm. Salı günü gelebilir misiniz? —Üzgünüm, burada olmayacağım.*

◆ be. Kederli bir biçimde, neşesiz olarak: *Bugün üzgün görünüyorsunuz. Seni üzgün gördüm. Onu hastanede ziyaret ettikten sonra üzgün, eve döndü.*

ÜZGÜNBALIĞI a. Zool. Genellikle Eski Dünya'nın sıcak ve ılık denizlerinin en sığ kıyı kesimleriyle 300-350 m derinlikler arasında yaşayan kemiklibalık. (Preoperkulumunun geri uzanan ucunda bulunan 3-4 diş, çok acı veren, geç iyileşen yaralar açar. Hepçildir. Bil. a. *Callionymus lyra;* üzgünbalığıgiller familyası; boyu 25 cm'ye kadar.)

ÜZGÜNBALIĞIGİLLER a. Kuzey Yarıküre'nin sıcak ve ılık denizlerinde yaşayan kemiklibalıklar familyası. (Yandan yassı ve çıplak bedenli, sırtında ve preoperkulumunda güçlü dikenler bulunan ve eşey ayrılığı belirgin hayvanlardır. Bil. a. *Callionymidae* familyası.)

ÜZGÜNLÜK a. Üzgün olma durumu; neşesizlik.

ÜZGÜSÜZ sıf. Üzgü, eziyet, sıkıntı vermeyen.

ÜZLÜK a. **1.** *Yörs.* Topraktan yapılmış küçük kulpsuz çömlek. **—2.** Günlük gibi yakılarak tütsü olarak kullanılan (genellikle hastalara koklatılan) şey.

ÜZMEK g. f. **1.** *Bir kimseyi (bir şeyle) üzmek, bir kimseyi üzmek*, ona derin bir acı, üzüntü vermek; canını sıkmak: *Sözlerinle beni çok üzüyorsun. Üzme çocuğu, vereceksen ver. Bu davranışın onu çok üzdü. Kaza haberi hepimizi üzdü.* **—2.** Bir şeyi çekip gererek gevşetmek, sürterek aşındırmak.

◆ **üzülmek** dönşl. f. *Bir şeye üzülmek, bir şey için üzülmek*, bir şey nedeniyle üzüntü, acı duymak; canı sıkılmak, kaygılanmak: *Oğlunun sık sık hastalanmasına çok üzülüyor. Yardım edemediğim için üzülüyorum. Annen mektup yazmadığın için üzülüyor. Seni böyle mutsuz gördüğüme üzüldüm.*

ÜZN a. (ar. *üzn*). Esk. **1.** Anat. Kulak. **—2.** Telli müzik aletlerinin akordunu yapmaya yarayan burgu. **—3.** *Üzn-i dahili*, iç kulak. ‖ *Üzn-i harici*, dışkulak. ‖ *Üzn-i mutavassıt*, ortakulak.
—Esk. bot. *Üzn ül-himar*, eşek kulağı; karakafes denilen bitki.
—Hat. *Vav* harfinden sonra gelen *he* harfinin sola doğru olan uzantısına verilen ad.

ÜZRE → ÜZERE.

ÜZÜCÜ sıf. Üzüntü, acı veren bir şey için kullanılır: *Üzücü bir haber almak. Bu olanaktan yararlanamamak çok üzücü.*

ÜZÜLME a. Üzülmek eylemi; üzüntü duyma, teessür.

ÜZÜLMEK → ÜZMEK.

ÜZÜM a. **1.** Asmanın salkım halinde birçoğu bir arada bulunan yuvarlak ya da oval biçimli, etli sulu meyvesi. **—2.** *Üzüm (gibi)*, üzüme benzeyen göz için kullanılır. ‖ *Üzümün çöpü, armudun sapı var demek*, her şeyde bir eksiklik, bir kusur bulup hiçbir şeyi beğenmemek.
—Bağc. *Kuru üzüm*, güneşte ya da gölgede kurutulmuş olan üzüm. ‖ *Sofralık üzüm*, taze olarak yenen üzüm. ‖ *Şaraplık üzüm*, şarap yapımında kullanılan üzüm.
—Bot. *Ayı üzümü* → AYIÜZÜMÜ. ‖ *Bektaşi üzümü* → FRENKÜZÜMÜ. ‖ *Çoban üzümü* → ÇOBANÜZÜMÜ. ‖ *Deniz üzümü* → DENİZÜZÜMÜ. ‖ *İt üzümü, köpek üzümü* → KÖPEKÜZÜMÜ. ‖ *Karga üzümü* → KARGAÜZÜMÜ. ‖ *Kuş üzümü* → KUŞÜZÜMÜ.
—Mutf. *Üzüm hoşafı*, kuru üzümü şekerli suda kaynatarak yapılan hoşaf. ‖ *Üzüm kurusu* ya da *kuru üzüm*, çeşitli işlemlerden geçirilerek kurutulmuş üzüm. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Üzüm pekmezi*, üzüm suyundan yapılan pekmez. (→ PEKMEZ.) ‖ *Üzüm şırası* → ŞIRA.
—Org. kim. *Üzüm şekeri*, kimi meyvelerde, çiçeklerde, balda ve özellikle üzümde serbest olarak bulunan şeker. Kandaki oranı genellikle % 0,1'dir; ancak bu oran şeker hastalarında % 0,3'ü geçer. (Eşanl. GLİKOZ).
—Tarım. mak. *Üzüm hasat makinesi*, üzümleri toplamak için kullanılan makine. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Ted. *Üzüm kürü*, günde birkaç kilo üzüm yemeyi gerektiren rejim. Birçok metabolizma hastalıkları için (şişmanlık, gut vb. tavsiye edilmiştir.)

—ANSİKL. Bağc. Üzüm salkımları küçük, orta, büyük, kısa, silindirik, silindirik-konik, kanatlı ve dallı olabilir. Salkımın bu özellikleri asmanın türünü ve çeşitlerini saptamakta işe yarar.

Üzüm taneleri beyaz, sarı, yeşil, pembe, mor ya da siyah ve çeşidin özelliğine göre az ya da çok buğulu (puslu) olabilir. Pek nadir olsa da aynı asma üzerinde, 2 -3 renkli üzüm taneleri bulunabilir.

Üzüm ince ya da kalın bir kabukla kaplıdır. İçinde etli sulu bir öz ve çekirdekler yer alır. Üzümde % 70-85 su, % 12-30 şeker, ayrıca azotlu maddeler, madensel maddeler, organik asitler, tanen, vitaminler ve daha çok kabukta olmak üzere, renk ve koku maddeleri bulunur. Üzümlerin tadı ve kokusu, çeşitten çeşide değişir.

• Türkiye'de yılda 3,5 milyon ton dolayında üzüm üretilir. Bunun yaklaşık olarak dörtte biri taze olarak tüketilir, % 40'ı kurutulur, % 20'si pekmez ve pestil yapımında, % 15 kadarı da içki sanayisinde, (rakı, şarap, kaynak) kullanılır.

• Başlıca sofralık üzümler beyazlara çavuş, hafızali, müşküle, balbal, razakı; kırmızılarda pamit, değirmendere siyahı, alpehlivan, hönüsü, algemre ve amasya karasıdır.

Türkiye'de ise beyaz kalite şarabı veren çeşitler arasında narince, emir, hasandede, misket, beylerce kalecik ve sungurlu beyazları sayılabilir. Kırmızı kalite şarabı verenler ise papazkarası, kalecik karası, öküzgözü, boğazkere, kuntra, karasakız, adakarası, karalahnadır.

• *Kuru üzümler.* Türkiye'nin çekirdeksiz kuru üzümleri, sultana ya da sultanin adıyla bütün dünyada tanınmıştır. Bu üzümler Ege bölgesinde yetişen "sultaniye" ve "yuvarlak çekirdeksiz"lerden elde olunur. Bu bölgede kurutulmak üzere devşirilen üzümler, potasaya "bandınılır". Potasa eriyiğinin bome derecesi 5-8 olup ayrıca litrede 4-10 g zeytinyağı içerir. Potasa (potasyum karbonat), üzüm kabuğunun üzerindeki balmumu (pus), tabakasını eriterek alır ve bu suretle üzümlerin daha çabuk kurumasını sağlar (5-10 gün), üzümlerin kehribar sarısı bir renk almasına yardım eder. Zeytinyağı ise üzümlere parlaklık ve esneklik verir. Bandırılan üzümler sergi yerlerine serilir. Sergi yerleri iyice bastırılmış ve samanlı balçıklar sıvanmıştır. Kuruyan üzümler salkımlarından ayrılır, temizlenir, renk ve iriliklerine göre sınıflara ayrılır. Türkiye'nin diğer bölgelerinde yetişen çekirdekli üzümler, daha basit şekilde kurutulur. Özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesinde kurutulan çekirdekli üzümlerin büyük bir kısmı, rakı imalinde kullanılır.

• *Taze halde saklama.* Pek yaygın olmamakla birlikte sofralık üzümlerin bir kısmı usulüne göre saklanarak kışın da tüketime sunulur. Bunun için üzümler, 0°'ye yakın sıcaklıkta bir depoda saklanır. Önce üzüm salkımlarındaki bozuk taneler ayıklanır, salkımlar kükürt dioksitle gazlanır, sonra çok yavaş gaz salıveren bir SO_2 üreticiyle birlikte ambajlanır. Bu şekilde üzümler, bozulmadan aylarca saklanabilir.

—Mutf. Türkiye'de daha çok, çekirdeksiz razaki, parmak ve Besni üzümü, Orta Anadolu'da dimrit türleri kurutulur. Kurutma işleminden önce üzümler *bandırma suyu* adı verilen potaslı suya batırılır, sarı olması için bu suyun içine biraz da zeytinyağı damlatılır. Bandırma suyunun kıvamı grado ile ölçülür. Grado derecesi üzümün türüne göre 5-7 arasında değişir. Bunun yerine ayçiçeği sapı, bağ çubuğu ve sakızlık çalısı külü de kullanılabilir. Bandırma suyuna batırılan üzümler temiz sergiler üzerinde 5-7 gün süreyle kurumaya bırakılır. Kuruyan üzümler saplarından ayrılıp paketlenir.

—Tarım. mak. Üzüm hasat makinesi taşınır, yarı taşınır, çekilir ya da özdevinimli olabilir. Özdevinimli olanlar ötekilerden daha fazla kullanılır. Bunlar asma kütüklerin üzerinden geçen bir tünel görünümündedir; tünelin içindeki dövücüler kütüklerden çıkan sürgünlerin üzerine yatay doğrultuda

dakikada 350 darbe vurur. Üzümler, kütüğün dibinden geçmekte olan kaşıkların içine dökülür; taslar üzümü yürüyen bantlara aktarır; bantlarda yaprakların ayrılmasını sağlayacak olan üfleme ve emme düzeneklerinin önüne getirir ve sonunda üzümler taşınır bir küfeye dökülür. Makine ile yapılan hasat elle yapılandan biraz daha fazla zarara neden olursa da iş verimliliği bakımından çok daha elverişlidir. Üzüm hasat makinesinin kullanımı duvar biçiminde budanmış bağlarda kâse biçimlilerden çok daha kolay ve çok daha verimlidir. Sıralar arasında 2-2,5 m aralık bulunan bir hektarlık bağın hasadı 2-4 saatte yapılabilir.

ÜZÜM GÜNEŞİ a. Uzunca, üçgenimsi ön kanatlı, ince duyargalı küçük kelebek. (*Tütün güvesi* adıyla da bilinen bu hayvan kuru üzümleri ve tütünleri kurtlandırır. Bil. a. *Ephestia elutella;* piralgiller familyası.)

ÜZÜMCÜ a. Üzüm yetiştiren ve / ya da satan kimse.

ÜZÜMLÜ sıf. İçinde üzüm bulunan, üzümle yapılan: *Üzümlü kek.*
—El sant. Üzerinde üzüm deseni bulunan yazma. (Daha çok Tokat yöresinde üretilen bir yazma türüdür. Yüzey kompozisyonu, serpme olarak tüm yüzeyi kaplayan üzüm salkımı desenlerinden oluşur.)
—Mutf. *Üzümlü kek,* hamuruna kuru üzüm katılarak hazırlanmış kek. (Üzümlerin, dibe çökmeyi önlemek için unlanması gerekir.) || *Üzümlü tart,* kuru ya da yaş çekirdeksiz üzümle hazırlanan bir tür jöleli tart.

ÜZÜMLÜ, Konya'nın Beyşehir ilçesine bağlı bucak; 18 513 nüf. (1990); 5 köy. Merkezi *Üzümlü,* 7 900 nüf. (1990).

ÜZÜMLÜ, Doğu Anadolu bölgesinde Erzincan iline bağlı ilçe; 29 589 nüf. (1990); merkez bucağı dışında 1 bucak, 27 köy. Merkezi, Erzincan'ın 17 km G.-D.'sunda *Üzümlü,* 17 314 nüf. (1990).

ÜZÜMLÜ → YEŞILÜZÜMLÜ.

ÜZÜMSÜ sıf. Üzüme benzeyen.
—Anat. *Üzümsü kas,* yumuşak damağın yapısına giren iki küçük kasın (iç ve dış üzümsü kas) her biri.
—Bot. *Üzümsü meyve,* iri çekirdekli olmayan ve bir ya da birkaç ufak tohum içeren, açılmaz etli meyvelere denir.

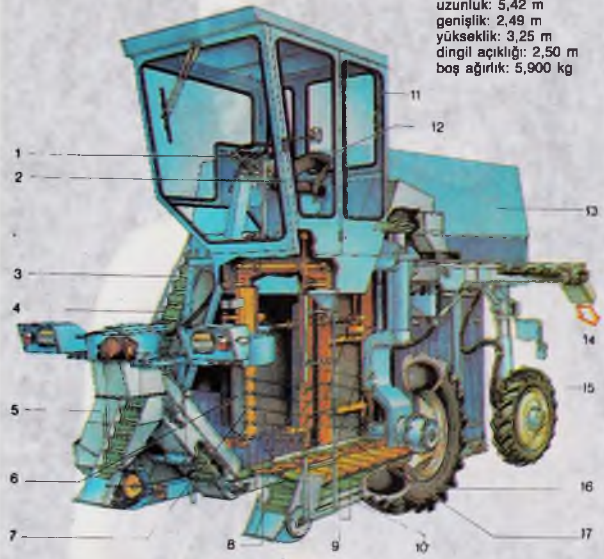
ÜZÜM ÜZÜM be. *Üzmek* ve *üzülmek* fiillerini pekiştirmek için kullanılır.

ÜZÜNÇ a. Üzüntü, can sıkıntısı, usanç.

ÜZÜNTÜ a. Ruhsal acı, iç sıkıntısı: *Üzüntü duymak. Ondan haber alıncaya kadar çektiğim üzüntüyü anlatamam. Üzüntüden mahvolmak.*
—Fels. Spinoza'ya göre, "Ruhun daha alt düzeyde bir yetkinliğe geçmesi"ne neden olan ilkel duygulanım (*Etika,* 3, 11, scolie). [Üzüntü, eylem gücünde bir azalmayı belirtir ve kötü, yani zararlı olanın bilgisini ifade eder. Spinoza şöyle yazar: "İyi ile kötünün bilgisi, bilebildiğimiz kadarıyla, sevinç ya da üzüntü etkisinden başka bir şey değildir" (*Etika,* 4, 8). Üzüntüden de kin dediğimiz acru doğar (bizi üzen nesneyi yok etmeye her zaman eğilimliyizdir).]

ÜZÜNTÜLÜ sıf. **1.** Üzüntü, acı duyan bir kimse; bu duygusunu belli eden bir tutum, bir ifade için kullanılır; üzgün: *Bizden ayrılacağı için çok üzüntülüydü. Telefonda üzüntülü bir sesi vardı.* **—2.** Üzüntü veren; üzücü: *Üzüntülü bir haber.* **—3.** Üzüntü içinde geçen: *En üzüntülü günlerimde hep yanımdaydı.*

ÜZÜNTÜSÜZ sıf. **1.** Herhangi bir üzüntüsü olmayan: *Kentin bu şen, üzüntüsüz, kaygısız insanları.* **—2.** Üzüntüden, sıkıntıdan uzak: *Üzüntüsüz bir ömür sürmek. Üzüntüsüz tek bir günü geçmedi.*
◆ be. Üzülmeden, üzüntü duymadan: *Üzüntüsüz yaşamak.*

Braud belgesine göre

üzüm hasat makinesi 1. Hidrolik kumandalar; 2. Hidrostatik direksiyon; 3. İletim bantlı taşıyıcılar; 4. Kıvrık takoz; 5. İnoks saçtan yapılmış oluklar; 6. Sarkaç hasat başlığı; 7. Kasalı çarpma plakları; 8. Poliester kamçılar; 9. Kendi kendini temizleyen ayarlanabilir kaşıklar; 10. Kaşık taşıyıcı çubuk; 11. Sürücü kabini; 12. Ayarlanabilir koltuk; 13. Diesel motor (6 silindir); 14. Üzüm tanelerinin çıkış yeri; 15. Yönlendirici tekerlek; 16. Devindirici tekerlek; 17. Yukarı aşağı ayarlanabilen ve yönlendirilebilen hasat bandı.

KAYNAKÇA

Üçoklar. R. Yalgın, *Anadolu'da türk damgaları* (Bursa, 1943). — F. Sümer, *Osmanlı devrinde Anadolu'da Oğuz boyları I* (Dil ve tarih -coğrafya fakültesi dergisi, c. VII, sayı 2, Ankara, 1949); *Oğuzlar (Türkmenler) tarihleri, boy teşkilatı, destanları* (İstanbul, 1980). — Z. V. Toğan, *Umumi türk tarihine giriş I* (İstanbul, 1970). — O. Turan, *Türkler Anadolu'da* (İstanbul, 1973).

Ülken (Hilmi Ziya). *Hilmi Ziya Ülken özel sayısı* (1979 yılı sosyoloji konferansları, 17. kitap, İstanbul, 1979). — E. Kongar, *Türk toplumbilimcileri* (İstanbul, 1982).

ümmet. E. Mevdudi, *İslam medeniyeti,* çev. A. Aydın (İstanbul, 1968). — A. Hallaf, *İslam teşrii tarihi,* çev. T. Kocyiğit (Ankara, 1970). — S. Nedvi, *İslamda hükümet,* çev. A. Genceli (İstanbul, 1971). — M. Şibli, *Asr-ı saadet,* çev. Ö. R. Doğrul (İstanbul, 1973).

ümmî. O. Keskioğlu, *Hazret-i Peygamber'in hayatı* (Ankara, 1972). — Ahmet Cevdet Paşa, *Hz. Muhammed'in hayatı,* haz. A. Pamuk (İstanbul, 1977).

Ünaydın (Ruşen Eşref). U. İğdemir, *Ruşen Eşref Ünaydın* (Belleten, sayı 92, Ankara, 1959). — N. Birinci, *Ruşen Eşref Ünaydın'dan seçmeler* (Ankara, 1982).

üniversite. M. A. Aynı, *Darülfünun tarihi* (İstanbul, 1927). — O. Ergin, *Türkiye maarif tarihi,* c. V (İstanbul, 1943). — A. A. Adıvar, *Bizans'ta yüksekokullar* (Tarih dergisi, c. V, sayı 8, İstanbul, 1953). — K. İ. Gürkan, *İstanbul Üniversitesi' nin başlangıcı* (İstanbul, 1953).

Üren (Eşref). T. Ataöv, *Eşref Üren* (Ankara, 1980). — G. Renda ve başkaları (*Çağdaş türk resim tarihi* (İstanbul, 1982).

Ürgüp. Ahmet Refik (Altınay), *Anadolu şehirleri Ürgüp ve Nevşehir* (Türk tarih encümeni mecmuası, c. XIV, sayı 3/80, İstanbul, 1924). — A. Bilge, *Nevşehir ve lâle devri* (Konya, 1966). — T. Gürbudak, *Nevşehir'in Türkiye ve dünyadaki turistik değeri* (Ankara, 1969). — Ö. Bakırer, *Ürgüp'ün Danısa köyündeki Taşkın Paşa camii'nin ahşap mihrabı* (Belleten, sayı 139, Ankara, 1971). — M. Sözen, *Anadolu kentleri* (İstanbul, 1971).

Üsküdar. A. Erdoğan, *Üsküdar su yolu haritası* (Türk tarih arkeologya ve etnografya dergisi, sayı 4, İstanbul, 1940). S. S. Ünar, *Üsküdar* (İstanbul, 1941). — N. Fıratlı, *Üsküdar-Şile yolunda önemli tümülüsler* (Türk arkeoloji dergisi, sayı 2/VIII, İstanbul, 1958). — M. K. Ozergin, *Üsküdar-Bostancıbaşı derbendi güzergâhı kitabeleri* (Tarih dergisi, c. IX, sayı 13, İstanbul, 1958). — S. Erginer, *Asya'nın kapısı Üsküdar* (İstanbul, 1966). — S. Batur, *Üsküdar'da Selimiye cami* (İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya armağan, Ankara, 1976). — İsmail Hakkı Behçeti, *Merakıd-ı mutebere-i Üsküdar. Üsküdar ünlülerinin mezarları,* haz. B. N. Şehsuvaroğlu, İstanbul, 1976). — İ. H. Konyalı, *Âbideleri ve kitabeleriyle Üsküdar* (2 c, İstanbul, 1976 -1977). — R. Gökçen, *Üsküdar* (İstanbul, 1981). — M. Solmaz, *Her yönüyle Üsküdar* (İstanbul, 1982).

Üsküp. Salih Asım, *Üsküp tarihi* (Kosova, 1327 [1909]), *Üsküp tarihi ve civarı* (Üsküp, 1932). — P. Tuğlacı, *Osmanlı şehirleri* (İstanbul, 1981).

üstat. Ş. Tekindağ, *Berkuk devrinde Memluk sultanlığı* (İstanbul, 1961). — V. V. Barthold, *İslam medeniyeti tarihi,* yay. F. Köprülü (Ankara, 1963).

ütopya. T. More, *Ütopya,* çev. M. Urgan ve V. Günyol (İstanbul, 1968). — N. Bezel, *Yeryüzü cennetleri kurmak (Ütopyalar)* [İstanbul, 1984]; *Yeryüzü cennetlerinin sonu* (*Ters ütopyalar*) [İstanbul, 1984]. — M. Urgan, *Edebiyatta ütopya kavramı ve Thomas More* (İstanbul, 1984).

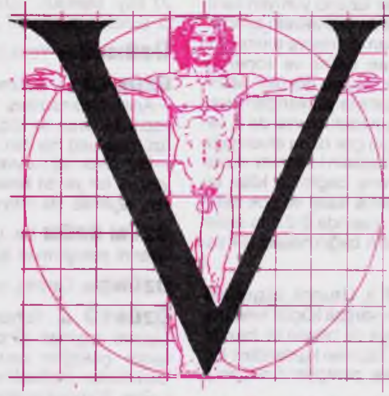
Üveys Bey (Leys). Ahmet Tevhit, *Menteşe oğulları* (Tarih-i osmanı encümeni mecmuası, c. 12, sayı 1, İstanbul, 1911). — İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri* (İstanbul, 1937). — P. Wittek, *Menteşe beyliği,* çev. O. Ş. Gökyay (Ankara, 1944).

Üveys Bey. İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu beylikleri Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri* (İstanbul, 1937); *Anadolu beyliklerinin Kara ve Akkoyunlu devletlerinin kuruluşları* (Ankara, 1938). — W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd,* çev. T. Bıyıklıoğlu (Ankara, 1948).

Üveys Paşa İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi,* c. II (Ankara, 1949). — İ. H. Danişmend *İzahlı osmanlı tarihi kronolojisi,* c. II (İstanbul, 1972). — İ. S. Sırma *Osmanlı devletinin yıkılışında Yemen isyanları* (İstanbul, 1980).

Üveys Paşa (Hoca Paşa). İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi,* c. II (Ankara, 1949). — İ. H. Danişmend, *İzahlı osmanlı tarihi kronolojisi,* c. III -IV (İstanbul, 1972).

Scala

V a. **1.** Türk abecesinin yirmi yedinci harfi. **—2.** Daraltıcı, dişdudaksıl, ötümlü ünsüz. **—3.** İşaret parmağıyla orta parmağın gerilip aralanması ve diğer parmakların katlanmasıyla gösterilen zafer işareti. (1940 eylülünde Direniş gücünün birleşme imi olmuştur. BBC'nin Belçika radyosu bölümünde çalışan Victor De Laveleye'in (1894-1945) buluşu olduğu sanılmaktadır.)

◆ sıf. Büyük V harfi biçiminde olan: *V yaka.*

—ANSİKL. Yunanca upsilon, F gibi, fenike yazısındaki *vav*'ın bir türevidir ve [*y*] sesini yazmak için kullanılırdı. Latin büyük harflerinde ve V hem *u* ünlüsünü, hem de *v* yarı ünsüzünü belirtmek için kullanılıyordu. U biçimi onsiyal ve küçük harfler kullanılmaya başlanınca ortaya çıktı. Zamanla, gotik yazıda V biçimi ilk harf olarak hem ünlü, hem ünsüz için kullanıldı. *u* biçimi de küçük harfi belirtmek işlevini üstlendi. Ancak XVI. yy.'da *v*'yı ünsüz, *u*'yu da ünlü için kullanma düşüncesi doğdu, ama bu kullanım ancak XVIII. yy.'da yaygınlaştı.

• *Sesbilgisi.* Türkçede sözcük başında (*var-, ver-, vur-*), içseste (*kavuş-, gevşe-, sevin-*) ve son seste (*ev, av, sav*) bulunur. Yabancı dillerden alınan sözcüklerde de bolca görülür: *vagon, varil, veraset, duvar, devir, kıvam; dev, hav, etüv.*

v sesinin yanındaki düz ünlüleri yuvarlaklaştırdığı görülür: *divar* (fars.) > *duvar, tevbe* (ar.) > *tövbe, nevbet* (ar.) > *növbet* > *nöbet.* Bu gelişme azeri türkçesinde oldukça ileridir: *mevc* > *mövc, mevcud* > *mövcud.* Doğu türkçesinde ve kıpçak lehçelerinde de aynı gelişme görülür. Çağataycada *eb > ew > öv > öy* olmuştur. Bugünkü Tarançı lehçesinde *öy,* Baraba, Şor, Altay lehçelerinde *ü,* teleut, lebet, kırgız lehçelerinde *üy* biçimindedir. Türkiye türkçesinde *v* sesi bulundurduğu için küçük ünlü uyumuna aykırı olan sözcükler vardır: *avuç, avut-, kavur-, savur-, kavrul-, savrul-.* Çağataycada *v* sesinden önce gelen yuvarlak ünlünün düzleştiği görülür: *soġuķ > sowuķ > savuķ, ķoġ- > ķow > ķav-* 'koğmak'. Buna karşılık *v* sesi bulunduran sözcükler ek alırken bağlayıcı ünlü yuvarlaktır: *siv-ün-* 'sevinmek', *kav-u-p* 'kovup', *devr-ü-ŋüz* 'devriniz'. *şavķ-u-m* 'şevkim'.

• *Tarihsel sesbilgisi.* Eski türkçede *v* sesi yoktur. İlk olarak Uygur metinlerindeki alıntı sözcüklerde görülür. Orta türkçede ise *b > w* gelişmesi meydana gelir: *eb > ew, ebir- > ewür-* 'evirmek, çevirmek', *teblig > tewlig* 'hileci'. Bir çift dudak sesi olan *w,* karahanlı ve harezm metinlerinde arap yazısındaki *f* harfi üzerine üç nokta konularak gösterilmiştir. Asıl *b > v* gelişmesi eski anadolu türkçesinde olmuştur: *bir- > ver-, bar- > var-, bar > var, seb- > sev-.* Eski anadolu türkçesinde kişi eki görevinde kullanılan *ben* ve *biz* sözcüklerinde de bu gelişme görülür: *gele-ben > gele-ven, ala-ben > ala-van, gelür-biz > gelür-vüz, bile-biz > bile-vüz.* Eski türkçede ve bugün oğuz lehçeleri dışında kalan bütün türk lehçelerinde *bol-* biçiminde olan sözcüğün de *bol- > vol- > ol-* biçiminde bir gelişme gösterdiği sanılmaktadır. Buna karşılık eski türkçeden beri *ur-* biçiminde olan sözcük türkiye türkçesinde *v-* öntüremesi ile *vur-* olmuştur. *sub > suw > suv > su* gelişmesi daha XIII. yy.'da tamamlanmış olmakla birlikte iyelik ekleriyle kullanılırken *suvum, suvuŋ, suvı* kullanılışı bir süre daha devam etmiş, sonra da *-v- > -y-* gelişmesiyle *suyum, suyun, suyu* biçiminde bugüne kadar gelmiştir.

Türkiye türkçesinde son dönemlerde yuvarlak ünlü yanında içseste *-g- > -ğ- > -v-* gelişmesi yaygınlaşmıştır: *koğ- > kov-, oğ- > ov-, doğ- > döv-, döğüş > dövüş, öğ- > öv-, söğ- > söv-, göğer- > göver-.* Eski anadolu türkçesinde bu gelişme seyrek görülür: *gögde > gövde.*

-v- > -f- gelişmesi XVI. yy.'dan sonra görülür: *uvak > ufak, yuvka > yufka, övke > öfke.*

Azeri türkçesindeki *ŋ > v* gelişmesi görülür: *elüv* 'senin elin', *dilüv* 'senin dilin' gibi.

Kıpçak lehçelerinde tek heceli sözcüklerin sonundaki *-g* sesleri *-g > -v* gelişmesine uğrar: *tağ > ~tav ~to ~to, tuğ > tuv- ~to- ~to-.*

Kıpçak lehçelerinde *v > b* gelişmesi görülür: *hayvan > hayban* (kazak).

Çuvaşçada *v* öntüremesi görülür: *on > von* 'on', *otuz > vędeŗ, orman > vęrman, öl- > vil-, ot > vot* 'ateş'. Çuvaşçada önses düşmesiyle *v* ile başlayan sözcükler de vardır: *uvan- > van-* 'parçalanmak', *uvaķ > vaķ* 'küçük, parça'.

V Fizs. mekan. Hızı belirtir.

V Anorg. kim. *Vanadyum*'un simgesi.

—Arit. 5 yerine geçen romen rakamı. (I birimleri eklemekle 6, 7, 8 sayılarını ve I yı sola koyarak olur da 4 ü [VI, VII, VIII ve IV] yazmaya yarar.) ‖ Üstüne yatay bir çizgi koymakla 5 000'e eş değer olur.

—El sant. V harfi biçimli işleme iğnesi. (Giyim süslemede, değişik iğnelerle bir arada ya da su biçiminde kullanılır.) ‖ *Geçmeli V iğnesi,* su oluşturacak biçimde karşılıklı olarak ve birbirine ters konumda işlenmiş V iğnesi.

—Elekt. Kimi kez potansiyeli ya da bir elektrik gerilimini belirtir.

—Mak. san. *V yatağı,* silindirsel bir parçanın markalanması ve kontrolü sırasında kullanılan V biçiminde takoz. (V yatağı, ortasına, kenarları 90°'lik bir açı yapacak biçimde V biçiminde bir oyuk açılmış bir döküm külçesinden oluşur.)

Medici Venüs'ü
İ.Ö. IV. yy. yunan heykelinin mermerden roma kopyası
Uffizi galerisi, Floransa

—Olasıl. Değişkeyi gösterir. (VAR biçiminde de yazılabilir.)
—Ölçbil. Elektromotor kuvvetin ve elektrik potansiyeli (ya da gerilim) farkının Si birimi *volt*'un simgesi. || *V/m, metre*'de *volt*' un simgesi.
—Termodin. Hacmi gösterir.

-V [-AV, -EV] Yapım eki. Fiillerden ad soylu sözcükler türetir: *Ödev* (öde-v), *görev*, (gör-ev), *türev* (türe-v).

V_0, *bir merminin ilk hızı*'nın simgesi (silahla mermi arasındaki uzaklık sıfır).

V1, V2 a. (alm. *Vergeltungswaffen*, misilleme silahları'nın kısaltması). Almanlar tarafından 1945'te kullanılan, etkinlik alanı geniş, karadan karaya füzelerden oluşan silah sistemleri.
—ANSİKL. 1937'den itibaren, Almanya ve Peenemünde'de özellikle füzelere ilişkin itme, güdüm ve aerodinamik alanlarında araştırma çalışmalarının yürütülmesine başlandı. Böylece ortaya çıkan yeni silah sistemi üstünlüğünü, İkinci Dünya savaşı'nın ilk yıllarında kanıtladı ve 1944 haziranından itibaren Wehrmacht, V1 ve V2 adlı iki harekât ve muharebe sistemini kullanmaya başladı. 12 haziran 1944 gecesi Fransa kıyılarından fırlatılan ilk V1'ler Londra'ya ve banliyösüne düşmeye başladı. 8 eylülden itibaren bunları V2'ler izledi. 1944 haziranından 1945 mayısına kadar Almanlar Londra ve Anvers'e, çok büyük zararlara neden olan, fakat harekâtların seyrini pek değiştiremeyen 8 000 adet V1 ve 7 000 V2 fırlattılar.
V2'ler pilotsuz, pülsoreaktörle hareket eden, 500 kg'lık patlayıcı taşıyan, 8 m boyunda ve 5 t ağırlığında küçük uçaklardır. 45 m uzunluğunda ve % 10'luk bir eğimi olan rampalardan fırlatılan V1'lerin dengesi cayroskoplarla sağlanıyordu. Hedeflerini ise hareketten önce ayarlanan, yakıt gelişini ve itmeyi durdurarak aracın düşmesine yol açan pervaneli bir hızölçüm sistemi sayesinde buluyorlardı. Yere çarpma anında bir elektrik kontağı araç tarafından taşınan bombanın patlamasını sağlıyordu. Erimi 250 km olan V1'lerin oldukça düşük olan hızları (650 km/sa) ve uçuş yükseltileri (800-900 m) bu araçları, av uçakları ve diğer hava savunma sistemleri için kolay bir av haline getiriyordu, altmış üsten fırlatılan V1'lerin yalnızca % 23'ü Londra'ya ve % 15'i Anvers'e ulaşabildi.
V1'lerden daha da korkunç olan V2'ler, modern balistik füzelerin gerçek habercileridir. Von Braun ve ekibi tarafından Peenemünde'de geliştirilmişlerdir. 13 t ağırlığı, 14 m uzunluğu ve 1,70 m çapı olan V2'ler, bir tonluk patlayıcıyı 350 km uzaklığa götürebilecek güçtedir.
V2'lerin roket-motordan oluşan itme sistemleri properyol olarak alkol ve sıvı oksijen kullanır. Yanma haznesinin tek bir lüle aracılığıyla alkol ve oksijenle beslenmesi türbopompalar yardımıyla gerçekleştirilir. Yanma sıcaklığı 2 700 °C civarındadır. Bu sıcaklığa dayanabilmesi için, lüle alkolle soğutulur. İtme düzeneği 26 t'luk bir itme kuvveti sağlar. V2'lerin gelişmiş bir güdüm sistemi yoktur: araç, yer yüzeyini düşey olarak terk edip 30 km'lik bir yükseltiye ulaştıktan sonra 40°'lik bir açıyla istenen doğrultuya yönelir. Bu yönelme, lüleden çıkan itici gazların çıkışına yerleştirilen grafit kanatçıkların bağlı olduğu bir pilotaj sistemi tarafından gerçekleştirilir. 50 km'lik bir yükseltiye ulaştığında (ateşlendikten bir dakika sonra) aracın hızı saatte 5 000 km.'yi bulur. Bu sırada yanma, yerde bulunan bir telsiz aracılığıyla kesilir; böylece mermi, 100-120 km'lik bir yükseltiye kadar tırmanmayı sürdürdükten sonra serbest düşüşe geçer. Kimi V2'ler, cayroskop ve ivmeölçerlerden oluşan ve eylemsizlik ilkesine göre çalışan bir güdüm sistemiyle donatılmıştır. Bütünüyle özerk olan bu sistem, yerden telsizle yönetilen güdüm sistemlerinin tersine, düşmanın yayın karıştırma gibi yollarla müdahale etmesine izin vermez.

Bk. resim sayfa 12056

Düşme noktasındaki dağılma çok büyüktür (3-5 km). Ayrıca, sesten hızlı olmaları nedeniyle V2'ler gelirken çıkardıkları gürültü algılanamadan patlarlar. V2'lerin bu özellikleri o dönemin bütün hava savunma yöntemlerinin yetersiz kalmasına yol açmıştır. Bu araçlar ancak fırlatma üslerinin yoğun ve aralıksız olarak bombalanmasıyla durdurulabilmiştir.

VA- fars. önek. *(vā-)*. "Arkada", "geride" anlamıyla sözcüklerin oluşumunda yer alır: *vabeste* → VABESTE, *vamande* (geride kalmış), *vapesin* → VAPESİN.

VA ünl. (ar. *vā*). *Esk.* "Yazık, vah, vah" anlamında kullanılır: *Va-hasreta* (→ VAHASRETA), *va-hayfa* (→ VAHAYFA).

VA. Elekt. *Voltamper*'in simgesi.

VAA (Aslaug), norveçli kadın yazar (Vinje, Telemark, 1889 - Oslo 1965). Telemark lehçesinin müzik kaynaklarını ustalıkla kullanarak, nynorsk diliyle şiir kitapları (*l'Ombre et le rivage* [fr. çev.], 1935; *Au bord du chemin* [fr. çev.], 1939; *la Voie étrange* [fr. çev.], 1949) ve lirik dramlar (*le Dieu de pierre* [fr. çev.], 1938; *l'Oiseau de miel et le Léopard* [fr. çev.], 1965) yayımladı. Bu yapıtlar ilkel bir doğa duygusundan ve Aslaug Vaa'nın geleneksel kültürle modernizm arasında kalmaktan duyduğu sıkıntıdan izler taşır.

VAAL, Güney Afrika'da ırmak, Orange'ın kolu (sağ kıyıdan); 1 200 km. Orange ve Transvaal arasında sınırı oluşturarak Veld'de büyük bir çember çizer, Riet ve Modder'i alarak genişledikten sonra Douglas'ın aşağısında Orange'a kavuşur. Cape iline göre bu ırmağın ötesinde yer alması nedeniyle Transvaal'ın adı da bu ırmağın adından gelir. Vaal üstünde birçok baraj kurulmuştur.

VAASA, isveççe **Vasa,** Finlandiya'da, 1606'da Botten körfezi kıyısında kurulan liman kenti; aynı adlı ilin merkezi; 54 000 nüf. (1990). Kereste dışsatım limanı. Sanayi (iplik fabrikaları, şeker rafinerisi, sabun fabrikaları, un fabrikaları, makine sanayileri). İsveç lisesi; istinaf mahkemesi; il müzesi. —*Vassa ili*, 27 317 km^2; 446 704 nüf. (1992).

VAAT a. (ar. *va'd*). **1.** Bir işi yerine getirmek üzere söz verme; verilen söz: *Ona, gezmeye götüreceği vaadinde bulundu. Vaadini yerine getirmek. Onlar boş vaatlerdir, sakın inanmayın.* **—2.** *Vaat edilmek*, söz verilmek, adanmak: *Ona rüşvet olarak, önemli bir görev vaat edilmiş. İbraniler'e Tanrı tarafından vaat edilmiş topraklar.* || *Vaat etmek*, bir kimseye bir şey yapacağına ya da vereceğine söz vermek: *Seneye yine geleceğini vaat etti. Köpeğimi bulana bir ödül vaat ediyorum*; bazı niteliklerinden dolayı bir şeyin belirtisi olmak, sezdirmek, umut vermek: *Bulutsuz gökyüzü güzel bir gün vaat ediyordu. Bu üstün yetenekli çocuk parlak bir gelecek vaat ediyor.* || *Vaadini tutmak, vaadinde durmak*, verdiği sözü yerine getirmek, gerçekleştirmek. || *Vaatte bulunmak*, söz vermek.
—Din. *Vaat edilen toprak*, Tanrı'nın İbraniler'e vaat ettiği Kenan ülkesi.
—Huk. *Satış vaadi*, ileride bir satış sözleşmesi yapılacağı konusunda taraflar arasında varılan anlaşma.
—İsl. Tanrı'nın ahrette kullarına vereceğini bildirdiği ödül ya da ceza.

VAAZ ya da **VAIZ** a. (ar. *va'ẓ*). **1.** Tapınılan yerlerde din adamlarının kutsal kitaplar'a dayanarak yaptıkları konuşma, verdikleri dinsel öğütler. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Öğüt vermek amacıyla yapılan, çoğu zaman can sıkıcı ahlaki konuşma: *Annesinin bitmez tükenmez vaazlarını dinlemekten bıkmıştı.* **—3.** *Vaaz etmek*, dinsel nitelikli öğütler vermek. || *Vaaz vermek*, ca-

V HARFİNİN EVRİMİ

mısır hieratikos
fenike
Thera yunancası
Batı yunancası
Etrüsk
klasik yunanca
Batı yunancası
etrüsk
italyot lehçeleri
arkaik latince
büyük V
klasik latin
büyük V latin kitap yazısı, I.-V. yy.
ilk küçük V onsiyal yarı-onsiyal III.-IX. yy.
meroven kitap yazısı
caroline küçük V
gotik, XII.-XV. yy.
başharf "u"
buyük V latin fırça yazısı I. yy.
işlek latince I.-III. yy.
işlek yazı, IV.-VII. yy.
fransız batard, XV.-XVI. yy.
hümanist ışlek ya da italik yazı, XV. yy.
hümanist yuvarlak kitap yazısı, XV.-XV. yy.
alman büyük ve küçük harfi XVI.-XX. yy.
başharf "u"
başharf "u"
başharf "u"

mi, mescit vb. yerlerde dinsel konularla ilgili konuşmalar yapmak.
—ANSİKL. Vaaz verene vaiz, konuşmanın yapıldığı yüksekçe yere de kürsü denir. Müslümanlıkta vaaza genellikle Allah'a hamd, Hz. Muhammet'e salat ve selam, müminlere dua anlamını içeren sözlerle başlanır. Konuyla ilgili bir ya da birkaç ayet ve hadis okunduktan sonra ana konuya geçilir. Vaazın ne zaman verileceği konusunda belirlenmiş bir kural yoktur. Bununla birlikte Hz. Muhammet'in yaptığı gibi, daha çok cuma ve bayram günlerinde, ramazan ayında, camilerin kalabalık olduğu tatil günleri ile öteki özel günlerde vaaz verilmesi gelenek halini almıştır. Selatin camileri ile öteki merkezi camilerde haftada üç kez, hatta ramazanda her gün bir ya da birkaç vakit vaaz programları uygulanır. Günümüz Türkiye'sinde bu programlar Diyanet işleri başkanlığı'nın yönetim ve gözetimi altında müftülükler tarafından özel yasa ve yönetmeliklere göre yürütülmektedir.

Ullstein Bilderdienst
bir V2'nin Peenemünde üssünden fırlatılması

VABALLATH, Palmira prensi, Odenath ve Zenobia'nın oğlu; annesinin vesayeti altında hüküm sürdü. Roma ile bozuşmasından sonra 272'de, kervancı sitenin alınması sırasında Aurelianus'a tutsak düştü.

VABESTE sıf. (fars. *va-* ve *beste*'den *vabeste*). *Esk.* Bir şeye bağlı olan, onunla ilgili bulunan: *"Çünkü çocuğun hayatı buna vabestedir"* (H. C. Yalçın.)

VAC, Macaristan'da (Peşte yönetim bölgesi) kent, Tuna'nın (macar ovasına girmeden önce burada *Vác boğazı*'nı oluşturur) büyük dirseği kıyısında; 35 500 nüf. Piskoposluk (XI. yy.). XVIII. yy.'dan kalma katedral. Barok üslubunda kiliseler. Bağlar. Tekstil ve telekomünikasyon sanayileri. Tersaneler. Çimento fabrikası.

VAC (*sözcük* anlamında sanskritçe sözc.), brahmanların veda tanrıbilimi üzerinde büyük bir etkisi olan Söz tanrıçası. Yaratıcılığın en yüksek kaynağı olarak kabul edildi. Ayrıca kıyılarında brahman kurban kültürünün geliştiği ırmak tanrıça Sarasvati ile de özdeşleştirildi.

VACAK, Cava'nın doğu kesiminde 1889'da ve 1930'da iki fosil insan kafatasının bulunduğu katman. *Homo sapiens* türünden olduğu açıklanan bu kafatasları, genellikle Avustralya yerlilerinin ataları sayılır.

VACCARÈS gölcüğü, Fransa'da (Camargue) en geniş gölcük. (Bouches-du-Rhône, Saintes-Maries-de-la-Mer komününe ortalama derinliği 50 cm; ortalama yüzölçümü 6 000 ha (suyla kaplı yüzeyi mevsimlere göre değişir). Uzun bir bentle Akdeniz'den ayrılır. Kıyıları ve üstündeki adacıklarla *(radeu)* doğal bir hayvan ve bitki rezervi oluşturur.

VACCARO (Andrea), italyan ressam (Napoli 1598'e doğru - *ay. y.* 1670). Caravaggioculuktan etkilenip aynı zamanda Bologna klasikçiliğine karşı duyarlı oldu. Capodimonte müzesi'nde tabloları vardır.

VACCİNİACEAE a. Fundagillere benzeyen, fakat altdurumlu yumurtalığı çanakyapraklara yapışık olan bitkiler familyası. (Familyada otuz kadar cins içinde hemen hemen bütün dünyada yaygın 400 tür yer alır. *Oxycoccus* ve *vaccinium* [ayıüzümü] başlıca iki cinsidir. Birçok botanikçi bu familyayı fundagillerin içinde sayar.)

VACHÉ (Jacques), fransız yazar (Lorient 1896 - Nantes 1919). Toparlayıcı zekâsı sayesinde, gerçeküstücülüğün bir akım olarak ortaya çıkmasını sağladı (*Lettres de guerre*, 1919). Savaş yıllarında kendisine rastlamış olan André Breton, tüm toplumsal ve sanatsal değerlerden kopmanın yolunu ondan öğrendi. Vache aşırı dozda aldığı -belki de isteyerek- afyondan öldü.

VACİBAT -tı çoğl. a. (ar. *vacib*'in çoğl. *vācibāt*). *Esk.* Yapılması gerekli şeyler.

VACİBE a. (ar. *vacibe*). *Esk.* Yapılması şart olan şey.

VACİD, VACLİDE sıf. (ar. *vücūd*'dan *vacid*, dişl. *vacide*). *Esk.* **1.** Meydana getiren, vücut veren. **—2.** Zengin.

VACİP sıf. (ar. *vücūb*'dan *vacib*). *Esk.* **1.** Yapılması gerekli olan. **—2.** Kesinlik ve zorunluluk bakımından farzdan sonra gelen dinsel hüküm. **—3.** *Vacip olmak*, gerekli olmak, gerekmek: *"Bu ne dindir Allah Allah büte secde vacip olmuş"* (Fuzuli, XVI. yy.). **—4.** *Vacip ül-ifa*, yapılması gereken. || *Vacib ül-ihfa*, gizlenmesi gereken: *"...mealini ketm etmeyip vacıb ül-ihfa olan bazı serair-i devlet ağyara duyurmuş olmağla..."* (Cevdet Paşa, XIX. yy.). || *Vacıb ül-ihtiram*, saygıya layık, saygıdeğer. || *Vacib ül-izale*, yok edilmesi gereken. || *Vacib ül-katl*, öldürülmesi gereken.
—İsl. *Vacip li-zatihi*, varlığı kendi özünden gelen, varlığını sürdürmek için başka hiçbir şeyin yardım ve desteğine gereksinim duymayan (Allah). || *Vacip ül-vücut*, varlığı zorunlu olan, hiçbir zaman ve hiçbir şekilde yokluğu düşünülemeyen (Allah).
—Kur. tar. *Vacib ür-riaye*, Osmanlılar'da sadrazam, vezir, nişancı ve beylerbeyi gibi üst düzey devlet yöneticilerinin oğulları için kullanılan deyim. (Bunlara, bir lütuf olarak müteferrikalık payesi verilir ve kendilerine ulufe tahsis edilirdi.)

VACİZ sıf. (ar. *vecz*'den *vacız*). *Esk.* Kısa.

VACRADHARA → VACRASATTVA.

VACRAPANİ, buddha Aksobhya'nın belirtisi olan mahayana buddhacılığının ünlü bedhisattvası. Elinde bir vacra* ile gösterilir. Yontulmuş imgeleri, Mancuşri ve Padmapani buddhalarının yontulmuş imgeleriyle birlikte görülür. Tibet'te, Phyag-na-rdo-rce adını taşır ve mistik öğretilerin yüce bekçiliğini yapar. Japonya'da, Kongo adını alır ve tapınak kapılarının bekçisidir.

VACRASATTVA ya da **VACRADHARA** ("Yıldırım taşıyan" ya da "Elmas taşıyan"), mahayana buddhacılığında, insan biçimini almış buddhalardan daha üstün tutulan, "tefekkür" buddhalarından biri. Buddha yasasının cismini, en üstün gerçeği kişileştiren Vacrasattva, X. yy.'dan sonra Adi-Buddha, yani "temel Buddha" olarak kabul edildi ve "insan" kılığındaki buddha Aksobhya'nın topuzunun üzerinde canlandırıldı.

VACRAYANA, *elmasın yolu* anlamında sanskritçe sözcük. Bu terim, tantra buddhacılığının ya da *mantrayana*'nın ("mantra' nın yolu" yani ruhu bir noktada yoğunlaşmış olarak tutmak için sürekli biçimde yenilenen sözcük ya da cümle demektir.) karşılığıdır. Bu akım, Hindistan'da VI ve XI. yy.'lar arasında gelişti ve özellikle 1042'de Atişa'nın gelişinden sonra, Tibet'te yayıldı. Tibetliler, o dönemde bulabildikleri bütün buddha metinlerini dillerine çevirdiler, böylece bu çevirilere dayalı olarak daha XIV. yy.'dan başlayarak kendi dini yasaları olan Bka-gyur (Kancur ya da Kagyur) ve Bstan-gyur'u (Tencur ya da Tanggyur) oluşturdular. *Vacra*'nın simgesi ya da elmas, içinde yaşadığı öbür yapay öğelerin çokluğu ortasında insanın mutlak gerçeği olan şeyi açıklamaya yarar. Vacrayana metinleri, gerçeği arayanın, bir üstat yanında öğrendiği simgesel ve içrek bir dille yazılmıştır. Böylece, yoğun bir derin düşünce içinde, doğru bir yöntem *(upaya)* ile güçlenmiş bilgelik yardımıyla, *(pracna)* Buddha'nın ruhsal uyanıklığına ulaşılmaya çalışılır.

Bu buddhacılık türü, birçok mezhebin doğmasına neden oldu. Bka'gdams-pa* (XV. yy.'da Atişa'nın müridi Brom-ston tarafından kurulmuş olan "Mezhebe bağlı olanlar" tarikatı; Saskya-pa tarikatı [1073'te kurulmuştur] adını Saskya manastırı'ndan alır ve XIII. yy.'da büyük bir sıyasal güç kazanmıştır), Bka'brgyud-pa* tarikatı (hintli üstat Tilopa'nın öğretilerine bağlıdır, onun müridi Napora, bilgilerini Marpa'ya aktarmıştır); Rnying-mapa tarikatı (VIII. yy.'da Hindistan'dan gelmiş olan üstat Padma Sambhava'nın öğretisini kendi arılığı içinde koruduğunu savunur); Conang-pa tarikatı (adını XIV. yy.'da kurulmuş olan bir manastırdan alır; bu manastır daha sonra sapkın öğretilerinden dolayı kapatılmıştır). Bütün bu tarikatlar gerçeğin ışığına ulaşmak için tantracılığın ve yogacılığın uygulamalarına başvururlar.

VACREATOR a. (tesc. edil. a.). Yağ yapmadan önce, uçucu maddelerden ileri gelen kökü kokuları ortadan kaldırmak amacıyla kaymağı vakumda ısıtan alet.

VACULÍK (Ludvík), çek yazar (Brumov 1926). Komünist bir gazeteciydi, düş kırıklığına uğrayışını anlattığı *Sekyra* (1966) adlı romanıyla şaşkınlık yarattı. "Prag baharı" hareketinin en önde gelenlerinden biriydi ("2000 sözcük manifestosu"). Daha sonra, mesel romanı *les Cobayes*'ı (fr. çev.) [1970], anılarını *le Livre des songes tchèque*'i (fr. çev.) [1980] ve çok sayıda makalesini yayımladığı gizli bir yayınevini yönetti.

VACUNA. Esk. Rom. Diana, Minerva ya da Zafer ile özdeşleştirilen sabin tanrıçası.

VACUUM CONGRETE. Bayınd. VAKUM*LA SU ÇEKME anlamında ing. terim.

VAD a. (fars. *vad*). *Esk.* Oğul.

VAD a. (fr. *wad*). Miner. Genellikle topraksı dokuda hidratlı doğal manganez oksit dizisine verilen ad. (Lampadit, asbolan, vb. bu grupta yer alır.)

VAD (EL-), Cezayir Sahrası'nda (Biskra vilayeti) vaha, Suf'ta; 72 100 nüf. (komünün). Palmiye ağaçlarının ilginç biçiminde dağıldığı çanaklarda, az derin yeraltı su örtüsü yüzeye çıkar. Önemli pazar. Müze.

Vadan-kavi-pota, krallık öğretmeni Attaragama Bandara'nın (XVIII. yy.), Seylan abecesinin öğretilmesini ve incelenmesini, ayrıca Sri Lanka ilkokul öğretmenlerinde disiplin sorununu konu edinen manzum el kitabı.

VADDAY → UADDAİ

VADDER (Lodewijk DE), flaman ressam (Brüksel 1605 - *ay. y.* 1655), XVII. yy. flaman okulunun, C. Huysmans'dan önce ve J. d'Arthois ile birlikte en iyi manzaracılardan biridir.

VADE a. (ar. *va'de*) **1.** Üstlenilen bir işin yerine getirilmesi, bir borcun ödenmesi için tanınan süre; bu sürenin sonunu belirleyen tarih; mühlet, mehil: *Bize üç aylık bir vade tanıdılar. Bu senedin vadesini geçirmeyin.* **—2.** *(Kısa, uzun) vadede*, (yakın, uzak) gelecekte: *Bu iş uzun vadede iyi kazanç sağlayabilir.* || *Vadesi gelmek*, *vadesi yetmek*, süresi dolmak; ömrü bitmek, eceli gelmek.
—Bank. ve Bors. Hisse senetleri ve tahvillerin teslimi, bir bedelin ödenmesi için belirlenen tarih.
—Huk. Bir yükümlülüğün yerine getirilmesinin, bir borcun ödenmesinin zorunlu hale geldiği tarih. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Muhs. *Vade defteri*, muhasebecinin ödenecek ya da tahsil edilecek senetleri bu işlemin yapılması gereken güne göre (vade sırasına göre) geçirdiği defter ya da föy.
—ANSİKL. Huk. Vade, borçluya borcunu hemen değil ileride yerine getirme hak ve yükümlülüğü veren belirli bir tarihtir. Borçlu bu tarihe kadar borcunu yerine getirmek zorunda değildir. Borçlunun ödeme yükümlülüğü vadenin dolmasıyla başlar. Ancak vade belirlenmez ya da işin niteliğinden anlaşılmazsa borç hemen ödenebilir ve ödenmesi hemen istenebilir. Vadesi gelen borca muccel borç, henüz vadesi gelmemiş borca da müeccel borç denir. Borcun bir vadeye bağlanması tarafların anlaşmasından, borcun niteliğinden ya da yasadan kaynaklanabilir. Vade, takvim günü olarak saptanabileceği gibi sü-

re olarak da saptanabilir (örneğin 4 eylül 1990 ya da bir yıl sonra gibi). Vadenin hesaplanması konusunda Borçlar k. kimi kurallar koymuştur: borcun ödenmesi için bir ayın başı ya da sonu saptanmışsa bundan ayın birinci ya da sonuncu günü anlaşılır; bir ayın ortası saptanmışsa bundan da ayın on beşinci günü anlaşılır (md. 75). Vade pazar ya da başka bir tatil gününe rastlarsa ödeme günü kendiliğinden o günü izleyen ilk iş gününe geçer (md. 77). Bunların dışında Borçlar k. (md. 76) ile öteki yasalarda vadeyle ilgili çeşitli kurallar vardır. Örneğin Türk tic. k.'nda kambiyo senetlerindeki vadelerle ilgili kurallar vardır. Yasaya göre bu tür senetlerden biri olan poliçeye konabilecek vadeler şunlardır: görüldüğünde, görüldükten belirli bir süre sonra; keşide gününden belirli bir süre sonra; belirli bir günde. Vadesi başka türlü belirtilen poliçe geçersiz sayılır (md. 615). Vadesiz bono görüldüğünde ödenir. Poliçe için de durum aynıdır (md. 689, 584). Çeke vade konmasına gerek yoktur, çek görüldüğünde ödenir. Buna aykırı herhangi bir kayıt yazılmamış sayılır (md. 707).

VAD EL-FİDDE, Cezayir'de (Eş Şelif vilayeti) kent. *Uved el-Fodda* kıyısında; 35 600 nüf. Pazar. Baraj.

VADELENDİRME a. İkt. **1.** Borçluya borcunu ödemesi için bir süre verme; bir borcun ödenmesini vadeye bağlama. **—2.** *Yeniden vadelendirme,* bir borcun, özellikle uluslararası bir borcun ödeme süresinin uzatılması.

VADELİ sıf. Süresi sınırlanmış, belirlenmiş olan.
—Bank. *Vadeli mevduat* → MEVDUAT.
—Bank. ve Bors. *Vadeli borç ödemeleri,* vade gününde ödemeli ticari senetlerle yapılan ödemeler. || *Vadeli işlem,* hemen yapılan, ama ancak daha ilerideki bir tarihte (tasfiye tarihi) sonuçlanan (senetlerin teslimi ve bedellerinin ödenmesi) borsa işlemi. || *Vadeli piyasa,* koşuları borsa emrinin verilişi sırasında saptanan, ama ancak daha ilerideki bir tarihte sonuçlanacak olan alım satım işlemlerinin yapıldığı piyasa.
—Tic. *Vadeli piyasa,* emtia borsalarında, bazı ürünler üzerinde gerçekleştirilen ve alıcı tarafından mal bedelinin ödenmesini, satıcı tarafından da malın teslimini ilerdeki belli bir tarihe bırakan alım satım işlemlerinin yapıldığı piyasa. (Uygulamada, bu tip alım satımlar basit fark ödemeleriyle, yani mal tesliminden çok kayıt işlemleriyle [alacak-borç] sonuçlanır.)

VADESİZ sıf. Süresi sınırlanmamış, kesin bir tarihle belirlenmemiş olan.
—Bank. *Vadesiz mevduat* → MEVDUAT.

VADİ a. (ar. *vadi*). **1.** İki dağ arasında yer alan uzun çukur, koyak. **—2.** Bir akarsu tarafından oyulmuş, az ya da çok yatık, uzun çukur. (Vadi, çoğunlukla akarsuyun alüvyonlarından [su altında kalabilen ova, sekiler] oluşan bir tabandan ve yamaçlardan meydana gelir. Eskiden vadi terimi, dağlar arasında kalan her çukuru tanımlardı.) [Bk. *ansikl.* böl.] **—3.** Alan, yol, tarz: *Bu vadide eser veren yazarlar.*
—*Esk. Vadi-i aşk,* aşk vadisi; aşk yolu: *"Vâdi-i aşkda sevdâ ile ser-geşte idüm"* (Fuzuli, XVI. yy.). || *Vadi-i eymen,* Musa peygambere Tanrı'nın hitap ettiği Tur dağındaki yer. || *Vadi-i hamuşan,* susmuşların, suskunların yeri; mezarlık. || *Vadi-i haşr,* kıyamet yeri. || *Vadi-i kadim, vadi-i kebir,* şiirde ya da düzyazıda eskilerin izlediği yol. *Vadi-i Mecnun,* Mecnun'un yaşadığı yer.
—Denizbil. *Orta vadi,* yavaş yükselen bir okyanus sırtının eksenel bölümünde bulunan boyuna çukur. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Jeomorfol. *Asılı vadi,* ana vadiden bir kavşak basamağıyla ayrılan ve ondan yukarıda kalan vadi kolu. ||*Kör vadi,* karstik bir alanda, suları bir düdenle yeraltına sızan ve aşağı çığıra doğru dik bir yamaçla kapanan vadi. || *Kuru vadi,* kısa ve geçici bir süre için bir akarsuyun akaçladığı vadi. || *Ölü vadi,* içinde artık hiçbir akarsuyun bulunmadığı vadi. || *Senklinal vadi,* Jura tipi engebede bir senklinal eksenі üzerinde yer alan uzun ve geniş çukur. || *Tünemiş vadi,* jura tipi engebede uzanışı bir senklinal eksenine karşılık gelen ve jeomorfolojik evrim sonucu, komşu antiklinaller üzerindeki vadilerden daha yüksekte bulunan vadi.
—ANSİKL. Denizbil. *Orta vadi.* Okyanus genişleme kuşağı boyunca sürekli olarak yeniden açılan orta vadi (genişliği 10-30 km; derinliği 2 500-3 000 m), kırılma kuşaklarının birbirleriyle kesiştiği yerde bulunan bir dizi daha derin ve ötelenmiş çanaktan oluşur. Dip genellikle kayalıktır ya da döküntülerle örtülüdür; yakın dönemde çıkmış ve güncel lavlarda oluşur. Lavlar kırıklara bağlı olarak elips biçiminde tepeler ya da uzun tümsekler halinde biçimlenmiştir. Vadi, "duvarlar"la çevrilidir, basamaklı düzlüklere ayrılmıştır ve güncel kırıklara (depremler) doğru meyillenmiştir. Vadinin yanlarında, doruklar katının kesintili sıraları yükselir. Orta vadi, çökmüş bir kemerin kilittaşı değil, yeterince yükselememiş bir eksenel alandır; burada yer alan okyanusal kabuk, lavın erken soğuması ve okyanusun çok yavaş açılması nedeniyle yükselme gücünden yoksun kalmıştır. Hızla yükselen sırtlardaki vadi, büyük bir kabartının doruğunda bulunan dar bir çatlaktan başka bir şey değildir.
—Jeomorfol. Bir vadinin evrimi, yamaçların ve talwegin şekillenmesi arasındaki etkileşime bağlımlıdır; her ikisi de farklı süreçlerin etkisi altında, ancak her zaman iklime bağımlı olarak biçimlenir. Yamaçlardan döküntü, yuvarlanma ya da toprak akması sonucu gelen bol miktarda malzeme vadiyi genişletir, az ya da çok yayvanlaştırır (→ YAMAÇ), ancak vadi tabanının dolmasına yol açar; bazen akarsu, biriken bu malzemeyi taşıyamaz; o zaman vadide, enine profili göğe doğru içbükey bir birikim meydana gelir. Yamaçların sellerle etkin etkin biçimde aşındırılması da vadiyi birikinti konilerile doldurabilir. Bunun tersine, yamaçların hafifçe şekillenmesi ve akarsuyun derine doğru önemli ölçüde kazması bir boğazın oluşmasına neden olur.

VADİ (EL-) ya da **EL-UED,** Karmel dağının (Filistin) yamacına açılan tarihöncesi dönem mağarası. Burada, moustier endüstrisiyle başlayan ve aurignac kültürü, Yontmataş'ın son evresi ve Ortataş ile (nattuf kültürü) sürüp Tunç çağı'nda son bulan bir dizi katmanın varlığı saptandı. Ortataş katmanında, 87 mezar ortaya çıkarıldı.

Vadi el-Hamam. Arkeol. Hatay'ın Reyhanlı ilçesinde, Amik ovasında, Yenitaş dönemi buluntu yeri. Yörede bir köy yerleşmesine ilişkin yapı kalıntıları ve çanak çömlekler ele geçti.

VADİ HALFA, Sudan'da (Nord ili) kent, Mısır sınırında, ikinci Nil şelalesinin aşağısında; 100 000 nüf. Ebu-Hammed ve Hartum'a giden demiryolunun hareket noktası olan kentin Yukarı Asuan barajının yapılmasından sonra yeri değiştirildi.

VADİ NATRUN, Mısır'da bölge, Libya çölündeki bir vadide, Kahire'nin 100 km. K.-B.'sında. Bazılarında hâlâ daha keşişlerin yaşadığı birkaç kıpti manastırı vardır. En önemli bütün olan Deyr Ebu Meker' de, ikonostasın bulunduğu IV. yy.'dan kalma bir bölme dikkati çeker. Bu kıpti anıtları, birbiri üstünde yer alan kiliseleriyle ve yeraltı mezarlığını da kuşatan yüksek surlarıyla benzerlerinden ayrılır.

VADİ NUN ya da **OUED NOUN,** Fas' ın G. kesiminde Anti-Atlaslar'ın G.-B. yamaçlarında Atlas okyanusu kıyıları arasında yer alan, hafif engebeli yöre ve bu yöreye adını veren vadi. Eski ispanyol sömürgesi İfni'nin G.-B.'sında. Arap ve Berberiler'den oluşan nüfusu çoğunlukla kalabalık köylerde yaşar, tarım ve hayvancılıkla uğraşır.
—Tar. VII. yy.'da Berberiler'in yaşadığı bölge müslümanların egemenliği altına girdi. X. yy.'da Nul Lampta kenti yörenin önemli bir ticaret merkezi durumuna geldi. XI. yy.'dan başlayarak Vadi Nun önce Murabıtlar'ın, sonra sırasıyla Muvahhitler' in, arap Makil kabilesi ve Sadiler ile Şerifler hanedanlarının egemenliğini yaşadı. Makil Arapları döneminde önemini yitiren Nul Lampta kentinin yerini Kasabi (Tagaost) kenti aldı. İspanyollar bölgeyle çok ilgilendiler ve birçok kale inşa ederek bölgede tutsak ticareti yaptılar. Sadiler'in egemenliğinde İspanyollar bölgeden uzaklaştırıldı. Şerifler hanedanı ise halk tarafından sevilmedi. Vadi Nun XVII-XVIII. yy.'lar arası Tazervalt murabıt devletine bağlandı ve bu dönemde Güney Sahra ile yürütülen yoğun ticaret ilişkileri sonucu halkın yaşam düzeyi yükseldi. Güneydeki limanların bölgeye egemen olan Sidi Muhammet bin Abdullah tarafından kapatılması üzerine harekete geçen Şeyh Bayruk, Tagaost yerine Avgemin'i başkent yaptı ve Sidi Muhammet bin Abdullah'a karşı İngiltere ve Fransa'dan destek sağlamaya çalıştıysa da bu çabalarından bir sonuç elde edemedi. Ölünce oğulları, İspanyollar'ın bölgenin kıyılarında bir balıkçılık istasyonu, İngilizler'in de Yubi burnun'da bir ticaret merkezi kurmalarına izin verdiler.
Bölge, günümüzde (1989) Fas'ın sınırları içindedir.

Vadideki zambak (*le Lys dans la vallée*), H. de Balzac'ın romanı (*Scènes de la vie de province*'ten [Taşra yaşamından sahneler], 1835). Tours'daki bir baloda, Félix de Vandenesse yabancı bir kadınla tanışır. Daha sonra, İndre vadisindeki bir şatoda yeniden karşılaşırlar: kadın orada yaşamakta, çocuklarıyla ilgilenmekte, bencil ve bunak bir hasta olan kocasına bakmakta ve malikâneyi yönetmektedir. Vendenesse aşkını geri çeviren bu kadının dostluğunu kazanmayı başarır. Daha sonra, görevli olduğu saraya geri çağrılan Vendenesse, onu dişiliğiyle kendine bağlamayı bilen markiz Dudley'in âşığı olur. Korkunç bir yaşamın yıprattığı, içi kıskançlıkla kemirilen Mme de Mortsauf ise, "ayaklanan cinsel arzular"ının da etkisiyle artan ruhsal bir çöküntü sonunda ölür.

VADİLİ, rumca **Vatili,** KKTC'de Gazi Mağusa ilçesine bağlı köy.

VADİLKURA, Güney Arabistan'dan Suriye'ye giden yol üzerinde, el-Ala ve Medine kentleri arasında bölge. Daha çok *Vadi Deydikban* adıyla anılır. Bölge, kurumuş Vadilcizel ve Vadilhamz ırmak yataklarını da içerir. Bölgenin en önemli yerleşim merkezi el-Ala'dır. El-Ala'da geniş hurmalıklar ve yeraltı sularıyla sulanan tahıl tarlaları yer alır. Cahiliye devri'nde ve müslümanlığın ilk dönemlerinde Mısır-Suriye ticaret yolu bölgedeki Dedan adlı kentten geçerdi. Dedan vahası bir süre Mina emirlerinin elinde kaldı. Peygamber hikâyelerinde gazaba uğrayan Ad kavminin yok edilmesi ile Hud peygamberin başından geçenlerin burasıyla ilgili olduğu anlatılır.
Başlangıçta Vadilkura'nın Yahudiler'den oluşan halkı müslümanlığın düşmanıydı. Nitekim, Medine'den kovulan yahudi Kaynuka kabilesi, Suriye'ye gitmeden önce bir ay kadar burada konakladı. Vadilkura'da yaşayan halk Hz. Muhammet'e karşı 626'da Teyma, Fedek ve Hayber Yahudileri ile birleşti. 628'de Hz. Peygamber Medine'den Mekke'ye giderken buradaki Yahudiler'le giriştiği çarpışmayı kazandı; beytülmala gelir sağlamak amacıyla onları topraklarını işlemeye zorladı. Vadilkura bir süre Suriye'ye sonra da Medine emirlerine bağlı kaldı. Zamanla bölgeden ayrılan Yahudiler'in toprakları müslüman halka dağıtıldı.

VADİM (Roger Vadim PLEMİANNİKOV,

Roger —denir), fransız film yönetmeni (Paris 1928). Tiyatro oyuncusuydu, 1949'dan sonra Marc Allégret'nin asistanı oldu. Daha sonra evleneceği Brigitte Bardot'nun sinemada yükselmesine yardım etti ve özgür bir anlatımla gerçekleştirdiği ilk uzun metrajlı filminde (*Ve Allah kadını yarattı* [Et Dieu créa la femme], 1956) Bardot'yu yönetti. Daha sonra şu filmleri yaptı: *Sait-on jamais* (1957), *Tehlikeli alakalar (les Liaisons dangereuses 1960)* [1959], *Et mourir de plaisir*.. (1960), *Sensiz yaşayamam (le Repos du guerrier)* [1962], *Château en Suède* (1963), *Aşk zinciri* (la Ronde) [1964], *Oyun bitti* (la Curée) [1965], *Barbarella* (1967), *Sadık bir kadın* (Une femme fidèle) [1976]. 1970'in ortalarından itibaren ABD'de çalışmaya başlayan R. Vadim, orada şu filmleri yaptı: *Night Games* (1979), *Rich and Famous* (1981), *Hot Touch* (1982), *Surprise party* (1983), *İnto the Night* (1985), *And God Created Woman* (1988) [*Ve Allah kadını yarattı*'nın ABD'li oyuncularla yeniden çekimi].

Vadiyüsseyl savaşı, Fas'ın türk himayesine girmesine yol açan savaş(4 ağustos 1578). Fas sultanı Mulay Abdullah'ın ölümü üzerine (1574) yerine geçen oğlu Mulay Muhammet'e karşı taht kavgasına başlayan büyük amcası Ebu Mervan Abdülmelik, sonunda yeğeninin oğluna yenilip İstanbul'a kaçarak Murat III'ün yanına sığındı. Böylece onu tahta çıkarmakla görevlendirilen Tunus beylerbeyi ve Cezayır'de Kılıç Ali Paşa'nın vekilliğini yapan Ramazan Paşa, Fas sultanı Mulay Muhammet'i yenilgiye uğratarak Abdülmelik'i hükümdarlığa getirdi (1576). Tahtından uzaklaştırılan Muhammet de Portekiz kralı Sebastiao'dan yardım istedi. Çok koyu bir katolik olan bu genç kral, müslümanlar arasındaki anlaşmazlıktan yararlanmayı düşünerek 360 topla donatılmış 80 bin kişilik bir orduyla Tanca'nın güneyinde Fas kıyılarına çıktı. Bu tehlike karşısında Abdülmelik'in hemen yardıma çağırdığı Ramazan Paşa, türk-arap askerlerinden oluşan 60 bin kişilik ordusunun başında Portekizliler'i Vadiyüsseyl ovasında karşıladı. Yapılan meydan savaşında 20 bin ölü, 40 bin tutsak veren Portekizliler tam bir bozguna uğrarken, kral Sebastiao ve Fas eski sultanı Muhammet de ölümden kurtulamadılar. Savaş alanından Tanca limanında bekleyen gemilerine doluşup kaçmayı başaran 20 bin kadar kılıç artığı da Cezayir'den kalkarak önlerini kesen bir türk filosunun saldırısı karşısında büyük kayba uğradı. Öte yandan, hasta olarak savaşa katılan Abdülmelik'in zaferden az sonra ölümü üzerine yerine geçen oğlu Ahmetülmansur, elçiler aracılığıyla Murat III'e savaş ganimetleri sunup bağlılığını bildirdi ve osmanlı egemenliğine girdi; padişah da kendisine "Mağrib sultanı" unvanını verdi. Bazı batı kaynaklarınca XVI. yy.'ın önemli olaylarından biri olarak kabul edilen Vadiyüsseyl savaşı, Hindistan kıyılarına kadar uzanıp büyük bir sömürgecilik siyasetini izleyen Portekiz krallığı'nın çöküşünün başlangıcı sayılır.

VADODARA, esk. **Baroda,** Hindistan'da (Gucerat) kent, Bisramintri kıyı ırmağı kıyısında; 1 021 084 nüf. (1991). Eski maratha merkezi. Cam. Petrokimya. Makine.

VADO LİGURE, İtalya'da liman kenti, Liguria'da (Savona ili); 8 800 nüf. Petrol limanı ve sanayi merkezi (demir-çelik, çinko metalürjisi, kimya, tersaneler).

VAD RİV, esk. **İnkermann,** Cezayir'de (Mestganem vilayeti) kent, Şelif ovasında; 23 700 nüf.

VAD SİG, esk. **Saint-Denis du Sig,** sonra **Sig,** Cezayir'de (Muaskar vilayeti) kent, Sig ovasında, Beni Şugran dağlarının eteğinde; 39 750 nüf. Bir tarım bölgesinin (pamuk, turunçgil) ticaret merkezi. Ayakkabı.

VADSØ, Norveç'in kuzeyinde liman kenti, Finnmark'ın merkezi, Varanger fjyord' un kuzey kıyısında; 6 100 nüf. Ticaret merkezi. Balıkçılık.

VADSTENA, İsveç'te (Östergötland) kent, Vättern gölünün K.-D. kıyısında; 5 000 nüf. 1384'te azize Birgitta'nın kurduğu bir manastır çevresinde gelişti. Gotik üslubunda geniş kilise, 1430'da hizmete giren eski manastır (oymalar, mobilyalar). 1545'te Gustaf Vasa'nın yaptırdığı rönesans üslubunda şato. Eski konutlar. Turizm merkezi.

VADUZ, Liechtenstein'ın başkenti, Ren kıyısında; 5 000 nüf. Prensin konutu. Turizm merkezi. —Kasabanın yukarısında Liechtenstein şatosu. Bağlar.

VAD ZENATİ, Cezayir'de Gelma vilayeti) kent, Konstantin'in D.'sunda; 27 400 nüf.

VAENİUS (Otto) → VAN VEEN.

VAFANGGU ya da **WAFANGGU,** Çin'de (Liaoning) yer, Liaodong yarımadasında, Dalien'in K.-D.'sunda, Dalien'i Şinyang'a bağlayan demiryolu buradan geçer.
—Ask. tar. 14 ve 15 haziran 1904'te, Japonlar'ın işgalindeki Port-Arthur'u kurtarmak için Ruslar'ın giriştiği son savaş burada yapıldı.

VAFİ sıf. (ar. *vefa*'dan *vafi*). *Esk*. **1.** Yeten, yeterli olan, elverişli, uygun: "*İskânlarına vâfî han ve konak olmadığından kendi iskânları için hâne ve dükkân inşa etkiklerine*..." (Cevdet Paşa, XIX. yy.). **—2.** Sözünde duran, sözüne güvenilir. **—3.** *Kâfi ve vafi*, fazla, bol bol yeter.

VAFİD a. (ar. *vāfid*). *Esk*. Elçi.

VAFİLO → VAPHEION.

VAFİR, VAFİRE sıf. (ar. *vefret*'ten *vāfir*, dişl. *vafire*).*Esk*. **1.** Fazla, çok: "*Yaşı vâfir takatı yok zerrece*" (Ahmedi XIV. yy.). **— 2.** Bol: "*Ol arada vâfir altın buldular*" (Ahmedi XIV. yy.). *Emval-i vafire* (bol, cok mal).
—Ed. Aruz vezninde daire-i mutelife içinde yer alan bahirlerden biri. (Asıl biçimi müfâeletün müfâeletün müfâeletün'dür [.—.——.—.——.—.——]; türk edebiyatında ilgi görmemiştir.)

VAFTİZ a. (yun. *baptisma*'dan) **1.** Hıristiyan dininde, İsa'nın Kilisesi'ne katılmanın hukuksal ve kutsal göstergesi. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Genellikle vaftizin hemen ardından yapılan tören ya da kutlama. **—3.** *Vaftiz adı*, vaftiz edilen bir kimseye verilen ad. || *Vaftiz anası, vaftiz babası*, bir çocuğu vaftize hazırlayan ve çoğunlukla tören sırasında onu kucağında tutan kimse. || *Vaftiz etmek*, bir kimseye vaftiz işlemini uygulamak, ona ad vermek. || *Vaftız olmak*, vaftiz işlemiyle hıristiyanlığa kabul edilmek. || *Vaftiz teknesi*, vaftiz suyunun konduğu, taştan, metalden, çimentodan vb. yapılmış kurna. || *Vaftiz töreni*, vaftiz işleminin yapıldığı tören.
—ANSİKL. Pek çok dinde, arınma ve yenilenmeyi belirten aptes alma ve dinsel bir amaçla yıkanma âdeti vardır. Hıristiyan vaftizi, Yahudiler'in yıkanma törenleri, Essenliler'in günlük banyoları ve İsa'nın Vaftizci Yahya tarafından vaftiziyle bağlantılıdır. Gene de onlardan bütünüyle farklıdır. Vaftiz bir arınma töreni (ilk günahın neden olduğu kirlenmişliğin silinmesi) olmakla birlikte, yeni bir varlık yaratması bakımından, Tanrı'nın krallığına katılmanın kutsanması, İsa'nın kilisesine girmenin hukuksal ve kutsal göstergesidir.

VAFTİZHANE a. (yun. *baptisma* ve fars. *hāne*'den). Vaftizin yapıldığı kutsal yer; bu amaçla bazilikaların yanında inşa edilen küçük yapı.

VAGA, Rusya'da ırmak, Kuzey Dvina' nın kolu (sol kıyıdan); 575 km (havzası 44 800 km^2).

VAGA (Perin del) → PERİN DEL VAGA.

VAGHEZZA a. (ital. *vaghezza*). Güz. sant. Bir resmin buğulu, natta belli belirsiz olma özelliği.

VAGİNİCOLA a. Memelilerin dölyoluna tutunarak asalak yaşayan, *Vorticella*'ya yakın kirpikli *Protozoa* (tümkirpikliler altsınıfı).

VAGİNULA a. VERONİCELLA'nın eşanlamlısı.

VAGO (Pierre), macar kökenli fransız mimar (Budapeşte 1910). A. Perret'nin öğrencisiydi. Programın ve taşıyıcı yapının gereklerine uyan yalın bir üslupla, düşük kiralı konut toplulukları (HLM), sosyal yapılar, eğitim binaları ve özellikle dinsel yapılar (Arles'da, Mans'da vb. kiliseler, Lourdes Yeraltı bazilikası [Pinsard, Le Donné ve Freyssinet ile birlikte, 1954-1958]) yaptı.

VAGOLİTİK sıf. (fr. *vagolytique*). Fizyol. Vagus sinirini felce uğratan.
◆ a. Vagolitik madde.

VAGON a. (fr. *wagon*, ing. *waggon;* hol. *wagen*'den). **1.** Yolcu ve yük taşımacılığında kullanılan demiryolu taşıtı. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Vagon restoran*, YEMEKLİ* VAGON'un eşanlamlısı. || *Hunili vagon*, dökme malzemenin (balast, cevher, kömür vb.) çabuk taşınması ve boşaltılması için aynı şasi üzerinde bir ya da birkaç hunisi bulunan vagon. || *İmdat vagonu*, raydan çıkmış bir treni tekrar raya oturtmak için gerekli aletlerle donatılmış vagon. || *Kapalı yük vagonu*, kasası bir çatıyla örtülü olan ve her iki yanında sürgülü bir ya da birçok kapısı ve genellikle havalandırma pencereleri bulunan yük vagonu. || *Özel yük vagonu*, bir demiryolu idaresine kayıtlı bulunmakla birlikte özel bir şirketin kendi gereksinmelerine uygun olarak yaptırdığı yük vagonu. || *Platform vagon*, korkuluğu olmayan ya da genellikle indirilip kaldırılabilen korkuluklarla donatılmış tek bir platformdan oluşan vagon. || *Salonlu vagon*, salon biçiminde düzenlenmiş yolcu vagonu. || *Yataklı vagon*, yolcuların yatıp uyuyabilmeleri için düzenlenmiş vagon. || *Yüksek kenarlı üstü açık yük vagonu*, dökme yüklerin taşınmasında kullanılan yük vagonu. || *Şofaj vagonu*, kimi yolcu trenlerinde, vagonları ısıtmak için buhar üreteciyle donatılmış demiryolu arabası.
—Mad. oc. Yeraltında, cevher ve her türlü malzeme taşımada kullanılan araba. (Hacmi 1 m^3'ten küçük vagonlar elle itilebilir, daha büyük kapasiteli olanlar [6 ile 10 m^3 arasında] bir katar halinde lokomotif tarafından çekilir.)
—Taşımac. Kablo üzerinde hareket eden havai taşıyıcıların (teleferik, kepçe... vb.) yolcu ve malzeme taşımakta kullanılan bazı türlerine eklenen araç.
—ANSİKL. Dy. *Yolcu vagonları*. İlk yolcu vagonları 1853 yılında ortaya çıktı. Eski yolcu arabalarından esinlenerek yapılan bu vagonlar 1840'ta günümüzdeki şeklini (esnek süspansiyon, darbe ve çekim organlarıyla donatılmış iki dingilli bir şasi üzerine oturan bir kasa) aldı. Kasa ve şasi başlangıçta ağaçtandı; daha sonra, metalürjinin gelişmesiyle birlikte şasiler metalden yapılmaya başlandı ve ağaç kasa ince sac bir levhayla kaplandı. Aynı dönemde sıkıştırılmış havalı otomatik frenler (Westinghouse sistemi) ortaya çıktı. Taşınan yolcu başına ölü ağırlığı azaltmak için vagonların uzunluğu artırıldı. Taşıtın dengesini iyileştirmek ve kurbaları daha iyi alabilmesini sağlamak için önceleri üç dingil, daha sonraları da boji kullanıldı (1900). Yarımetal hale getirilen kasalar, taşıtın iç kuvvetlere olan direncini şasiyle birlikte paylaştı (1908). Tümüyle metalden, perçinli tipten ilk yolcu vagonları 1900'e doğru ABD'de yapıldı.
Günümüzde, kaynaklı olarak yapılan modern vagon kasaları, şasiyle birlikte özellikle bükülme ve boyuna sıkıştırma kuvvetlerine iyi bir direnç gösteren rijit bir bütün oluşturur. Taşıtın yüksek hızlara yatkınlığının sağlanması aerodinamik bir

profili gerektirir. Gerçekten de saatte 90 km'den başlayarak hava direnci ağır basmaya başlar; bu direnci azaltmak için vagonlar arasındaki bağlantıları olabildiğince azaltmak gerekir: uygun aerodinamik siperler, dış yüzeyi düz camlar vb. Kasa, yüksek hızlarda bile kusursuz bir seyir kararlılığı sağlayan ve çift katlı süspansiyon sistemiyle (katlardan biri çoğu kez pnömatik yaylarla sağlanır) gürültüyü en aza indiren çok geliştirilmiş iki dingilli iki boji üzerine oturur. Sıkıştırılmış havalı fren donanımları, bojiler (silindirler ve fren pabuçları ya da kimi durumlarda, diskler ve ek donanımlar) ve kasa altı (depolar ve kumanda dağıtıcıları) arasında dağılmıştır.
• *Yük vagonları*. Bir yük vagonu, yaylı bir süspansiyon yardımıyla koşut iki ya da üç dingil ya da iki boji üzerine oturan ve kasayı taşıyan bir şasiden meydana gelir. Frenleme organları şasinin altına yerleştirilmiştir. Daha eski taşıtlara oranla modern yük vagonları taşıdıkları yükteki artış (2 dingilli bir vagonda 28 tona, bojili bir vagonda 56 tona kadar), faydalı yük ile dara arasındaki oranın yükselmesi ve maksimum seyir hızlarındaki artış (günümüzde, yük vagonlarının büyük bir bölümü saatte en az 100 km hız yapabilmektedir) ile ayırt edilir. En yaygın kullanılan yük vagonları şunlardır: kapalı yük vagonları, düz yük vagonları, yüksek kenarlı üstü açık yük vagonları ve belirli malların taşınması için üretilmiş ya da düzenlenmiş özel yük vagonları. Uluslararası trafikte, yük vagonlarının bakımı ve mübadelesi R.İ.V. (Ragolamento İnternazionale dei Veicoli) tarafından düzenlenir.

VAGONET a. (fr. *wagonnet*'den). Endüstri bölgelerinde, maden ocaklarında, bayındırlık çalışmalarının yapıldığı alanlarda kullanılan ve inip kalkabilen bir kasası olan küçük vagon.

VAGONLİ a. (fr. *wagon-lit*'den). Yataklı vagon.

VAGOTOMİ a. (fr. *vagotomie*). Cerr. **1.** Vagus sinirinin kesilmesi. **—2.** *Çift taraflı vagotomi*, Dragstedt ameliyatının adı. || *Seçici vagotomi*, mide ülseri tedavisinde uygulanan ve ucu mideye bağlı vagus siniri liflerinden bir kısmını kesmeyi öngören vagotomi.

VAGOTONİ a. (fr. *vagotonie*). Nörol. Belirtileri daha çok parasempatik sistem düzeyinde ortaya çıkan nörovejetatif distoni.

VAGOTONİK sıf. (fr. *vagotonique*). Vagotoniyle ilgili.

VAGRLAR, Obodritler grubundan eski slav halkı. *Vagriya*'da (bugün, *Oldenburg*) yaşıyorlardı. XII. yy.'da germenleştirildiler ve büyük bir kısmı yok edildi.

VAGUS a. Nöroanat. Kafatası sinirlerinin onuncu çifti. Soğanilikten çıkar. Kafatasını arka yırtık delikten geçerek terk eder, yolu boyunca birçok gangliyonları bulunur, komşu sinirlerle birleşir, boyunda ilerledikten sonra göğüs boşluğuna girer, köprücükaltı toplardamarı altından geçtikten sonra mideye kadar yemek borusuna eşlik eder. (Vaguslar, gırtlak, yutak, kalp, mide, bağırsak ve karaciğere dallar gönderirler.)
—Anat. ve Karş. anat. Onuncu çift kafa siniri. (Dörtayaklı omurgalılarda AKCİĞER-MİDE SİNİRİ'nin eşanlamlısı.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—ANSİKL. Karş. anat. Omurgalılardaki onuncu çift kafa sinirine dörtayaklılarda "akciğer-mide siniri" denir, çünkü hem akciğerlere, hem sindirim sistemine sinir verir, ama bu ad suda yaşayan, akciğersiz omurgalılar için uygun değildir. Balıklarda vagus karma bir sinirdir, ikinci çift solungaç yarığından başlamak üzere dallanarak solungaç ön ve art yaylarını oluşturduğu gibi yanal çizgi sinir ağı ile içorganların büyük bir kısmının sinir ağını da oluşturur. Amniyonlularda vagusun içorgan devindirici liflerinin bir kısmı ayrılarak boyunda omurilikten gelen liflerle birleşip on birinci kafa sinirini meydana getirir.

VAH ünl. (ar. *vāh*). Acıma, yakınma belirtir; yazık (çoğu zaman yinelenerek kullanılır): *Van yavrum ne kadar korkmuş! Vah vah zamanında yetişemedim!*

VAH, Rusya'da ırmak, Batı Sibirya'da Obi'nin kolu (sağ kıyıdan); 964 km (havzası 76 700 km^2).

VÁH, Slovakya'da ırmak, Tuna'nın kolu (sol kıyıdan), Küçük Tatralar'dan doğar ve Orta Slovakya kütlelerinin çevresini dolaşır; 378 km (havzası 10 641 km^2). Vadisi büyük bir ulaşım yoludur. Irmak 20 kadar hidroelektrik santralını çalıştırır.

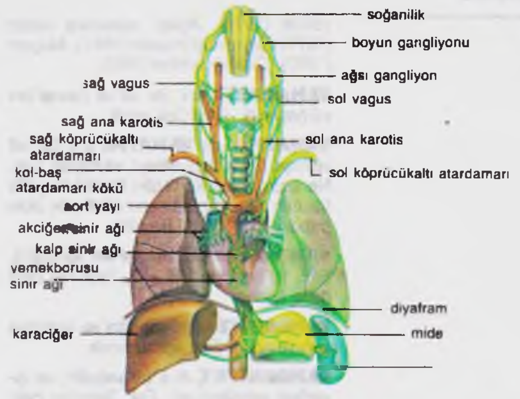
VAHA a. (ar *vāḥa*). **1.** Çöl alanlarıyla çevrili, bitki yetişmesine ve insan yerleşmesine elverişli küçük toprak parçası. **—2.** Çorak topraklar ortasında kalmış verimli bölge.
—ANSİKL. Önce Mısırlılar'ın sonra Herodotos'un Libya çölünde, Nil'in B.'sında yer alan yeşil alanlar için kullandıkları "vaha" sözcüğü, günümüzde, yalnızca, varlıklarını derindeki su örtüsünün yer yer yüzeye çıkmasına borçlu olan sözkonusu ağaç ya da tarım alanları için değil, gezegenimizde çöller ortasında yerleşik tarım yapılan her yer için kullanılmaktadır. Vahaların varlığı, her zaman, yakın ya da uzak dağlardan inen akarsuların getirdiği yüzeysel sular ya da yeraltı kaynaklı bir su bulunmasına bağlı olmuştur. Yeraltı suyu, kumullarla geçirimsiz yeraltının birbirleriyle karşılaştığı noktada doğal olarak yüzeye çıkabilir ya da yapay olarak, kuyularla (çoğunlukla artezyen kuyuları) ya da kimileri çok uzun olabilen kumullarla (Büyük Sahra'da fogara diye adlandırılırlar) yüzeye çıkarılır. Bu vahaların genel konumunu da açıklar: çöllerdeki kurumuş vadiler boyunca bir tespihin taneleri gibi sıralanır ya da çöllerdeki çöküntülerin dağlık kenarları çevresinde bir taç gibi dizilirler (Mısır'da batı çölündeki vahalar). Afrika'daki vahaların başlıca ağacı, hurma palmiyesidir; bu ağacın uzun yapraklarının altında öbür meyve ağaçları (kayısı, incir, nar vb.) çeşitli bostan bitkileri, çoğunlukla yetişmelerine, son derece elverişli koşullar bulurlar.
—Esk. Tar. Uzun zamandan beri kaybolmuş olan Nil'den geriye kalan biricik izler olan Libya çölü vahaları Mısır krallığı'nın bir bölümünü oluşturuyordu. Buraların krallığa katılması kolaylıkla gerçekleşti, Orta Krallık döneminde tamamlandı. Bu vahalar, kuzeyden güneye doğru en uzaktaki Siva, daha sonra Bahriye, Farafra, Dahile ve Harge olarak sıralanırlar. Bugünkünden daha kalabalık ve daha zengin olan ve hurma ağaçlarının gölgelendirdiği vahaların başlıca zenginliğini, bağcılık ve yetiştirilen eşek sürüleri oluşturuyordu. Zaman zaman siyasal mahkûmlar buraya gönderilirdi. Vahalarda, Seth, Osiris ve Amon gibi tanrılara tapılırdı. Harge vahasında Amon adına yapılan Hibis tapınağı iyi korunmuştur. Bilinenler içerisinde en ünlü ayin, Amon için Siva vahasında yapılmış olanıdır. Bu uzak vahaya Büyük İskender de giderek Mısır krallığı tacını giydi.

VAHAL → VAHL.

VAHAMET, -ti a. (ar. *vaḫāmet*) **1.** Üzücü sonuçlar doğurabilecek çok güç, tehlikeli, ürkütücü durum: *Savaşın vahameti.* **—2.** *Vahamet kesp etmek*, kötü, tehlikeli, korkulacak bir durum almak, zorlaşmak.

VAHAMETLİ sıf. Vahim.

VAHAN, Afganistan'da bölge, Bedahşan'ın doğusunda. Kuzeyinde Tacikistan, doğusunda Şinciang (Çin), güneyinde Keşmir ve Kuzey Pakistan vardır. Kuzeydeki Pamir ile güneydeki Hindu Kuş arasındaki yukarı Pianc vadisini içeren Vahan, çevreden kopuk ve az nüfusludur. İngilizler ve Ruslar, kendi etki alanları sınırındaki bu bölgeyi, imparatorlukları arasında bir ortak sınır bulunmasının yaratabileceği sorunları ortadan kaldırmak amacıyla, 1896'da yaptıkları bir antlaşmayla Afganistan'a bıraktılar. Sovyetler, aralık 1979'da Afganistan'a müdahale ettiklerinde önce bu bölgeye girdiler; bunun üzerine bölgede yaşayan Kırgızlar hemen Pakistan'a sığındılar.

vagus sinirlerinin şeması (çıkış yerlerinden karındaki uçlarına kadar)

VAHANA, *taşıt, binek hayvanı* anlamına gelen ve bir taşıtı adlandıran sanskritçe sözcük. Hinduculuk, caynacılık ve mahayana buddhacılığında birçok tanrı, kuş ya da başka bir şeyden oluşan kendi öz taşıtıyla simgelenmiştir. Hinduculukta taşıt, tanrının kimliğini saptamaya yardımcı olur ve örneğin Brahma bir kuğuya *(hamsa)*, Vişnu kuş Garuda'ya, Şiva bir boğaya, Durga bir aslana, Agni bir koça, Ganeşa bir fareye, Skanda genç bir horoza, Kama bir papağana vb. biner.

VAHAPZADE (Bahtiyar), azeri şair ve yazar (Seki [Nuha] 1925). Öğrenimini Bakü'de yaptı, Azerbaycan Devlet üniversitesi filoloji bölümü'nü bitirdi (1947). Aynı kurumda asistan olarak görev aldı ve azeri şair Samed Vurgun konusunda hazırladığı tezle doktorasını verdi (1964). Birçok nişan ve ödül almış olan Vahapzade, Bakü Üniversitesi'nde azeri edebiyatı profesörüdür. Tiyatroda, manzum piyesler konusunda Hüseyin Cavit ve Samed Vurgun'dan boşalan yeri başarıyla doldurmuştur. *İkinci ses, Yağıştan sonra, Vicdan, Yollara iz düşür* ve *Feryat*, onun bu amaçla yazdığı manzum tiyatro eserleridir. Diğer bazı yapıtları: *Menim dostlarım* (1949), *Dostluk nağmesi* (1953), *Sade adamlar* (1956), *Ceyran* (1957), *Aylı gece* (1958), *İtiraf* (1962), *İnsan ve zaman* (1964), *Bir ürekde dört fasıl* (1966), *Semed Vurgun* (1968), *Dan yeri* (1973), *Semetkâr ve zaman* (1976), *Sadelikde bü-*

Durou-Jaffre-F. Kohler

Güney Cezayir'de Timimun vahası

yüklük (1978), *Açılan seherlere selam* (1979), *Payız düşünceleri* (1981), *Mugam* (1982), *Özümle sohbet* (1985).

VAHASRETA ünl. (ar. *va* ve *ḥasret*'ten *vā-ḥasretā*). *Esk.* Çok yazık.

VAHAYF ya da **VAHAYFA** ünl. (ar. *va* ve *hayf, hayfā*'dan *vāhayf, va-hayfā*). *Esk.* Ne yazık, yazık ki: *"Hâr-ı firkatle Neşâtî-i hazînin vâhayf / Dâmen-i ülfeti çâk oldu grîbânı bile"* (Y. K. Beyatlı).

VAHDANİ sıf. (ar. *vahdet*'ten *vahdānī*). *Esk.* **1.** Tanrı'yla ilgili **—2.** Tanrı'nın birliğiyle ilgili.

VAHDANİYE a. (a. *vaḥdanī* ve *-iyye*'den *vaḥdāniyye*). *Esk.* Tektanrıcılık.

VAHDANİYET, -ti a. (ar. *vaḥdān*, ve *-iyyet*'ten *vaḥdāniyyet*). *Esk.* Tanrı'nın birliği.
—İsl. Allah'ın, özü ve nitelikleri bakımından bir tek, benzersiz olması anlamına gelen niteliği.

VAHDET, -ti a. (ar. *vaḥdet*). *Esk.* **1.** Bir ve tek olma, birlik: *"... herhangi bir lisanî vahdet, mutlaka eski bir siyasî vahdetin mahsulüdür"* (F. Köprülü). **—2.** Tek, biricik: *"Enîs-i vahdetimsin, hissedâr-ı infiâlimsin"* (Tevfik Fikret). **—3.** Yalnızlık, tek kalış: *"Bu Mısriye kesrette vahdet yolunu göster"* (Niyazi, XVII. yy.). **—4.** Tanrı'ya yakın olma, ulaşma: *"Âlemi vahdet meyinden cümle medhûş eyledin"* (Vasfi, XVI. yy.). **—5.** *Vahdet-ârâm*, huzur veren yer. || *Vahdet-güzin*, yalnızlığı seven. || *Vahdet-i nikâh*, tek eşlilik: *"...mesail-i mezkûreden birisi (poligami) kesret-i nikâh ve (monogami) vahdet-i nikâh kaziyesi olarak..."* (Ebüzziya Tevfik).
—Tasav. Tanrı'ya yakın, Tanrı ile birlik olma. || *Vahdet-i vücut*, varlığın birliğini; Yaratan ile yaratılanın (Halik ile mahlukun) bir olduklarını; evren ve evrende tüm varlıkların tanrısal ad ve niteliklerin yansımaları olmaktan öte bir değer taşımadıklarını savunan tasavvuf akımı. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Müslümanlıkta ve öteki tektanrıcı dinlerde Tanrı'nın birliği, bağımsızlığı, eşsizliği, benzersizliği ve Tanrı-evren ayrılığı üzerinde önemle durulur; evren ve evrende yer alan her şeyin Tanrı tarafından yoktan yaratıldığı, Tanrı ve evrenin iki ayrı realite alanları olduğu inancı benimsenir. Özellikle müslümanlıkta Allah'ın birliği (tevhit) ilkesini benimsemek bu dinin ve müslüman olmanın ilk temel koşulu sayılır. Kuran'a göre "O'nun (Tanrı'nın) hiçbir benzeri yoktur" (XLIII, 11). Bu nedenle islam kelam bilginleri yaratılmışlara benzememeyi (muhalefetün li'l-havadis) Allah'ın sıfatlarından biri olarak kabul ederler.
Tanrı ile insan arasındaki kozmik ilişkiden çok dinsel ve ahlaksal ilişki üzerinde duran ilk müslüman zahit ve sufiler, yukarda belirtilen islam inançlarını olduğu gibi benimsediler. Ancak, eski hint ve iran din ve inançlarının, Platon ve Plotinos gibi yunan düşünürlerinin panteist (tümtanrıcı) görüşlerinin de etkisiyle Bayezit-i Bistami (öl. 848 ya da 861), Cüneyd-i Bağdadi (öl. 910), Hallac-ı Mansur (öl. 922) gibi ilk sufilerin Tanrı-evren ve Tanrı-insan ilişkisinin kozmik durumuna getirdikleri değişik yorumlar, sonradan vahdet-i vücut adı verilen yeni bir anlayışın doğmasına yol açtı. Kelamcı, hadisçi ve fıkıhçı din bilginlerinin yoğun tepkisine karşın bu anlayış özellikle mutasavvıflar arasında hızla yayıldı. Fahrettin-i Attar (öl. 1193), Ruzbihan-ı Bakli (öl. 1209), İbn ül-Fariz (1224) gibi sufi yazarlar bu akımı geliştirdiler. Vahdet-i vücut felsefesini tam olarak sistemleştiren mutasavvıf Muhittin Arabi (öl. 1240) oldu. Sadrettin-i Konevi (öl. 1273), Mevlana (öl. 1273), Abdülkerim el-Cili (öl. 1428) ve daha birçok mutasavvıf şair ve yazar bu felsefenin gelişme ve yayılmasında önemli ölçüde etkili oldular.
Ufak bazı görüş ayrılıklarına karşın bu mutasavvıfların görüşlerinde islam dinindeki *La ilahe illallah* (Allah'tan başka Tanrı yoktur) önermesi, vahdet-i vücutçu bir değişiklikle *La mevcude illallah* (Allah'tan başka varlık yoktur) biçimini aldı. Buna göre tek gerçek ve mutlak varlık Allah'tır; O, bütünüyle evrenin kaynağı ve nedenidir. O, kendi zatı ve özü bakımından *Hak*, evrendeki çeşitli varlıklar biçiminde yayılış (feyz) ve görünüşleri bakımından *halk*'tır. Şu halde özü bakımından varlıkta birlik (vahdet) vardır; çokluk (kesret) ise yalnızca görünüştedir. Nitekim İbnülarabi "Çokluk, bir olan Zat'taki (Tanrı'daki) eylemsel bir bölünmeden değil, görüş farklarından doğar" der. Ona göre, varlığa Tanrı gözü ile bakan birlik görür; kendi gözü ile bakan ise çokluk görür. Aklın sınırlı oluşundan ve bütünü (kül) olarak kavrama yeteneğinden uzak kalınışından ötürü sıradan insanlar bütünü varlıkların çokluğu sayar ve her birine değişik özellikler yüklerler. Oysa, sufinin keskin gözüyle bakılacak olursa yüksek ve zihinüstü bir sezgiyle görünüşlerin çokluğu aşılabilir ve bütün şeylerin Tanrı gerçeğinin pırıltıları olduğu görülebilir. Böylece vahdet-i vücutçu sufiler en genel anlatımıyla Yaratan (Halik) ve yaratılan (mahluk) ikiliğini ortadan kaldırırlar. Hallac "Ben Hakk'ın kendisiyim", Bayezit-i Bistami "Kendimi tespih ederim, benim şanım ne yücedir", İbnülarabi "Yaratılan yaratılmış olandır; ben: O ve O benim", Yunus Emre "Bir ben vardır bende benden içeru" derlerken hep bu Tanrı-evren ve Tanrı-insan birliğini kastetmişlerdir.
Böylece vahdet-i vücutçu mutasavvıflar evrenin Tanrı'dan ayrı ve gerçek bir varlığı olmadığını düşündüklerinden, zorunlu olarak evrenin yoktan yaratılmış olduğu biçimindeki yerleşik dinsel inanca da karşı çıkmışlardır. Çünkü akli bakımdan kendisinden varlık meydana gelen bir yokluk düşünülemez. Ayrıca tanrısal özden değil de yoktan yeni varlıklar yaratılması, Tanrı dışında yeni gerçekler bulunması gerektiği sonucunu doğurur; bu ise tam anlamıyla Tanrı'nın birliği inancına aykırıdır. Şu halde evrendeki her varlık Tanrı'dan taşarak (feyz) tanrısal görünüşle (tecelliyat) haline gelir. Mutasavvıflar bu görüşlerini mantıksal kanıtlar yanında Kuran ve hadislere dayandırmaya da çalışmışlardır. Örneğin "Onları (savaş sırasında düşmanlarınızı) siz öldürmediniz, Allah öldürdü; (oklarınızı) attığınızda siz atmadınız, Allah attı" (VIII, 17) mealindeki ayette insanların "atma" ve "öldürme" eylemlerinin Allah'ın eylemleri olarak gösterilmesi, mutasavvıflara göre Allah-insan birliğini gösterir. Ancak, sufilerin vahdet-i vücut hakkındaki en güçlü dayanakları, kendi iç gözlemleriyle, kendilerinin Tanrı'dan ayrı birer gerçek olmayıp Tanrı ve kendilerinin bir tek varlık, bir tek gerçek olduğunu iç dünyalarında gözlemeleridir. Ne var ki, sufilerin bu gözlemlerinin objektif ve bilimsel bir kanıt değeri taşımadığı, ayet ve hadislerle ilgili yorumlarının da saptırmadan öte bir değeri bulunmadığı gibi gerçeklere dayanan birçok islam bilgini vahdet-i vücut anlayışını islam inançlarına ve bilimsel gerçeklere aykırı bulmuşlar; tarafsız bilgin ve araştırmacılar da bu felsefenin islam dini ile bağdaştırılmasının güçlüğünü kabul etmişlerdir.

VAHDET PAŞA, türk asker ve yazar (İstanbul 1831 - *ay. y.* 1912). Mühendishane'yi bitirdikten (1857) sonra öğrenimini Viyana'da sürdürdü. İstanbul'a dönünce Tophanei amire fabrikaları fen memurluğuna (1862) ve müdürlüğüne (1870) atandı. Ayrıca, Mühendishane'de matematik, topçuluk, almanca öğretmeni olarak görev yaptı. Her iki görevinden de emekliye ayrıldı (1901). *Tatbikat-ı riyaziye, Kale ve sahra topçu malzemesi, Topoğrafya* adlı ders kitapları vardır.

VAHDETGÂH a. (ar. *vaḥdet* ve fars. *-gāh*'tan *vaḥdetgāh*) *Esk.* Yalnız kalınacak yer.

VAHDETİ, türk şair (Yenipazar, Bosna, XVI. yy.). Yaşamıyla ilgili ayrıntılar bilinmiyor. Mevlevi Ali Dede'nin (öl. 1583) müritlerinden olduğu sanılır. Bağdat'ta kutsal yerleri ziyaret etmiş (1578), Hicaz'a gitmek üzere Basra'ya geçmişti. Divan kâtipliğini yaptığı vali Mehmet Paşay'la İstanbul'a döndü. Bir beytinden anlaşıldığına göre İstanbul'da bulunduğu sırada Baki ile de tanışmıştı. Şiirlerinden mevleviliğin yanı sıra caferi de olduğu anlaşılır. *Divan*'ının (Üsküdar Selim Ağa ktp./ Haşim Baba kitapları, no.: 85) tek nüshası günümüze ulaştı. Şiirleri kimi kaynaklarda bektaşi şairi Vahdeti Baba'nınkilerle karıştırılmıştır.

VAHDETİ → DERVİŞ VAHDETİ.

VAHDETİ BABA, asıl adı **Halil,** türk halk şairi (Dimetoka XVI. yy. sonu - *ay. y.* XVII. yy. başı). Yaşamıyla ilgili bilgi yoktur. Hacıbektaş dergâhı'nda uzun yıllar (1628 -1650) postnişinlik yaptığı bilinir. Bir şiirinden Sersem Ali Dedebaba'nın (öl. 1570) müritlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Bosna-Yenipazarlı Vahdeti ile aynı kişi olabildiği düşünülmüştür. Şiirlerinde bektaşilik inancını konu edindi.

VAHDETİ BEY Hafız, Abdülahat, türk hattat (Burdur 1832 - İstanbul 1895). 1848'de Enderun-ı hümayun hazine odası'nda memur oldu. 1860'ta Hırkai saadet dairesi imamlığına, 1868'de Mektebi harbiye hattatlığına atandı. Daha sonra kaymakamlığa yükseltildi. Aklâm-ı sitteyi ünlü hattat Abdullah Zühtü Efendi'den öğrendi. Birçok Kuran (biri Medine'de Hz. Muhammet'in türbesindendir), hilye, levha ve kıta yazdı. Aklâm-ı sittede Hafız Osman, bunların celisinde Mustafa Rakım okuluna bağlıydı.

VAHDETİ EFENDİ (Mehmet Şevket), türk hattat (İstanbul 1833 - *ay. y.* 1871). Tekirdağ mutasarrıfı Nuri Efendi'nin oğludur. Genç yaşta Divanı hümayun'a girdi, Mühimme kalemi'nde çalıştı. Bu sırada Ayasofya camisi dersiam hocalarından Osman Recai Efendi'nin derslerine katıldı; Salih Ferdi Efendi'den aklâm-ı sitte meşk etti ve icazetname aldı. Daha sonra ünlü hattat Kazasker Mustafa İzzet Efendi'den aldığı derslerle yazısını geliştirdi. Mühimme kalemi'nde menşurnüvislik görevine getirildi. İki kez Londra ve Paris'e gönderilerek kâğıt para ve pulların basım işleriyle uğraştı. Aklâm-ı sittede Hafız Osman, bunların celisinde Mustafa Rakım okuluna bağlı olan sanatçı özellikle sülüs ve celi sülüs yazılarında ustaydı. Aynı zamanda ressam ve hakkâktı. Nuruosmaniye, Ayasofya ve Bursa Ulu camisi'nde yapıtları vardır.

Vahdeti milliye heyeti, Mütareke döneminde, ülkeyi içine düştüğü durumdan kurtaracak bir barışı gerçekleştirmek amacıyla, bazı osmanlı aydınları tarafından İstanbul'da oluşturulan kurul (mart 1919). Kendisini parti ya da dernek saymadığını açıklayan Vahdeti milliye heyeti, Âyan reisi Ahmet Rıza Bey'in başkanlığında, Çürüksulu Mahmut Paşa, Cevat Paşa, Nabi Bey, Reşit Sadi Bey, Celalettin Arif Bey, Abdurrahman Şeref tarafından kuruldu. Daha sonra üye sayısı otuz üçe çıkan Heyet, özellikle başkanı Ahmet Rıza Bey'in kişiliği sayesinde bir süre için kendisinden söz ettiren etkili bir kuruluş durumuna geldi. Yabancı devletler nezdinde girişimlerde bulunarak Wilson prensiplerinin osmanlı ülkesine adalet ve insafla uygulanmasını isteyen Heyet, Birinci saltanat şûrası'na katıldı. Ahmet Rıza Bey'in yurtdışına çıkmasından (eylül 1919) sonra etkisini yitirdi, bir süre sonra da dağıldı.

VAHDETİYE a. (ar. *vaḥdet* ve *-iyye*'den *vaḥdetiyye*). Esk. fels. Bircilik.

VAHDETTİN → MEHMET VI.

VAHHABİ ya da **VEHHABİ** a. Muhammet bin Abdülvahhab'ın kurduğu mezhep, bu mezhebe bağlı olan.

VAHHABİLER ya da **VEHHABİLER,**

Arabistan'da yaşayan ve vahhabiye ya da vehhabiye mezhebine bağlı topluluk. Adını, kurucusu Muhammet bin Abdülvahhab'tan (1703-1792) alır. Muhammet, hanbeli mezhebinde olan babasından fıkıh, tefsir ve edebiyat öğrenimi gördü. Gittiği Medine ve Basra'da din ile ilgili tartışmalarda islamlıkta yalnızca Kuran ve hadis öğrenmek, bunları ikinci bir anlam aramaksızın yazıldıkları ve söylendikleri biçimde kabul etmek gerektiğini savundu. Bu iki ana kaynak dışında islam ile ilgili başka hiçbir kaynak ve yöntemden yardım beklenilmemesini öne sürdü. Görüş ve fikirlerini Kum, Hemedan, Isfahan, Şam, Kahire gibi geniş bir alanda yayarak kendisine çok sayıda mürit topladı. Vahhabiye mezhebinin köklü bir biçimde yayılmasında Necit'in güçlü emirlerinden Deriye Şeyhi Muhammet bin Suud etkin rol oynadı. Suud ölünce yerine oğlu Abdülaziz geçti. Abdülaziz, Taif'i alarak halkını kılıçtan geçirdi, mezar ve türbeleri yıktırdı (1803); ardından Mekke'ye girerek halife Ebubekir, Ömer ve Ali'nin doğdukları evleri yerle bir etti. Ancak, kent kısa bir süre sonra Mekke şerifi tarafından geri alındı; Abdülaziz Necit'e kaçtıysa da burada bir şii tarafından öldürüldü. Yerine geçen oğlu Suud Medine (1805) ve Mekke'yi (1806) ele geçirdi, Şam'ı aldı. Osmanlılar'daki iç ve dış karışıklıklar nedeniyle Vahhabiler'in bu gelişmesi önlenemedi. Suud, daha ileri giderek Medine'de ashab mezarlarının hepsini yıktırdı, yalnız Hz. Muhammet'inkine dokunmadı. Osmanlılar, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'yı Vahhabiler'in taşkınlıklarını önleyip onlara gerekli cezayı vermekle görevlendirdiler. Mehmet Ali Paşa'nın oğlu Ahmet Tosun Paşa Medine, Mekke ve Taif'i Vahhabiler'den aldı (1812-1813). Vahhabi emiri Suud ölünce yerine oğlu Abdullah geçti. Mehmet Ali Paşa'nın ikinci oğlu İbrahim Paşa, Vahhabiler'e karşı girişilen harekâtı sürdürdü ve Detiye'yi alarak tutsak ettiği Abdullah ve dört oğlunu İstanbul'a gönderdi (1818). Bunların beşi de idam edildiler (1819). Mehmet Ali Paşa ordusunun çekilmesi üzerine Abdullah'ın oğullarından Terki, Riyad'da 1820'den 1891'e kadar yaşayacak olan ikinci Vahhabi devletini kurdu. 1830'da Ahsa ve Bahreyn'i de ele geçiren Terki öldürülünce (1834), yerine oğlu Meşşer bin Abdurrahman geçtiyse de o da oğlu Faysal tarafından öldürüldü.

1888'den başlayarak vahhabi şeyhleri ve Mekke emirleri, Osmanlı yönetiminden kurtulmak için İngilizler, Fransızlar ve İtalyanlar'dan destek aradılar. Birinci Dünya savaşı sonlarına doğru Osmanlılar Hicaz'dan çekilince (1916), Osmanlılar'ın Necid valisi ve komutanı vahhabi Abdülaziz bin Abdurrahman bağımsızlığını ilan ettiği gibi Mondros mütarekesi'nin (1918) ardından Mekke ve Taif'i ele geçirdi ve Şerif Hüseyin'i ülkeden çıkararak Necid-Hicaz krallığı'nı kurdu (1924). Günümüzdeki Suudi Arabistan kralları Abdülaziz bin Abdurrahman'ın soyunda gelirler. (→ Kayn.)

VAHHABİYE ya da **VEHHABİYE** a. Siyasal nitelikli islam mezhebi.
—ANSİKL. Arabistan'da XVIII. yy. ortalarında Muhammet bin Abdülvahhab tarafından kuruldu. Amacının islamı, dinde yeri olmayan inanç ve uygulamalardan (bidat ve hurafelerden) arındırarak Hz. Muhammet dönemindeki katıksız müslümanlığı yeniden canlandırmak olduğunu öne süren Muhammet bin Abdülvahhap'a bağlananlar Vahhabiler* diye anıldılar.

Vahhabiye mezhebinde Kuran ve sünnet dışında dinsel ve hukuksal kaynak kabul edilmez. Öteki mezheplerce benimsenen kıyas, icma, istihsan akılcı yöntemler geçersiz sayılır. Vahhabiye akidesinin özünü tevhit* (Allah'ın zat, sıfat ve fiilleri bakımından bir ve ortaksız oluşu) ilkesi oluşturur. Gerek tevhidi, gerekse öteki farzları inkâr eden kişi kâfir sayılır. Allah'ın birliğine inanma hem kalp, hem dil, hem de amel ile olmalıdır. Bu ilkeye göre, kalpten inandığı halde bu inancını sözle açıklamayan, açıklasa bile dinin farz kıldığı işlerin tümünü ya da bir bölümünü yapmayan kişi müslüman sayılmaz. Muhammet bin Abdülvahhab, bu gibi kişilerle cihadın farz olduğunu öne sürer. Vahhabiyeye göre melekler, peygamberler, ruhlar, veliler gibi Allah'tan başka herhangi bir varlıktan medet ummak, şefaat, bağış ve yardımlarını dileyerek onları Tanrı ile insan arasında aracı (tevessül) saymak kişinin dinden çıkmasına yol açar. Bu nedenle özellikle keramete inanan, şeyhleri ve ermişleri önder ve aracı sayan sufilere ve tümüyle tasavvufa şiddetle karşıdırlar. Ayrıca, itikatta mezheplere bağlanmayı ve felsefe ile uğraşmayı da haram kabul ederler. Bu yüzden günümüzde Suudi Arabistan üniversitelerinde tasavvuf, kelam ve felsefe öğretimi yoktur.

Vahhabiyede namazın camide ve cemaatle kılınması farzdır, kabir ziyaretleri haramdır; içki, sigara, nargile gibi keyif verici maddeler de haramdır ve bunları kullananlar cezalandırılır. Ancak günümüzde, vahhabiyenin resmi mezhep olarak benimsendiği Suudi Arabistan'da tütün, kahve gibi maddelerin içilmesine ve hacıların Baki mezarlığını ziyaret etmelerine izin verilmektedir.

VAHİ, VAHİYE sıf. (ar. *vehy*'den *vahī*, dişl. *vahiye*). *Esk.* Anlamsız, saçma, önemsiz: *"Hoca Şahin'in gözü bu vâhî dünya alâyişlerini görmez, bütün zamanı şu taş odada geçerdi"* (R. N. Güntekin).

VAHİB, VAHİBE sıf. (ar. *vehb*'den *vâhib*, dişl. *vāhibe*). *Esk.* **1.** Bağışlayan, veren: *"Kabzda vâhibin sarâhaten yâhud delâleten izni lâzımdır"* (Mecelle-i ahkâm-ı adliye'den). **—2.** *Vahib-ül-amal, vahib-ül-hacat,* istekleri gerçekleştiren; Tanrı. ‖ *Vahib-ül-ataya,* ihsanda bulunan; Tanrı.

VAHİD sıf. (ar. *vahdet*'ten *vahīd*). *Esk.* **1.** Yalnız, biricik, tek. **—2.** *Vahîd-üd-dehi, vahîd-ül-asr, vahîd-üz-zaman,* devrin, zamanın tek insanı.

VAHİDE → VAHİT.

VAHİDEN be. (ar. *vāhid*'den *vahiden*). *Esk.* **1.** Yalnız başına, tek olarak. **—2.** *Vahideden ba'de vahiden,* birer birer, teker teker.

VAHİDİ, asıl adı **Abdülvahit,** türk şair (İstanbul ya da Bursa XVI. yy. - Bursa?). Karadavutzade Süleyman Çelebi'nin oğlu. Medreseden yetişerek Nazırzade'ye danişment oldu. Daha sonra bilim yolunu bırakarak tasavvufa yöneldi; zeyniye tarikatı şeyhi Abdülaziz Efendi'ye bağlandı. Tarikatlar tarihi bakımından çok önemli bilgiler kapsayan *Hace-i cihan ve netice-i can* (1522) adlı yapıtında kalenderiler, abdallar, mevleviler, ethemiler vb.'nin inançları, törenleri ayrıntılarıyla anlatılmıştır.

VAHİDİ, Güney Arabistan'da arap hanedan. Daha çok bedevi arap kabilelerinin oturdukları Yukarı Vahidi ve Aşağı Vahidi diye iki bölüme ayrılan, batıda Res ül-Kusaym ve doğuda el-Husa'l-hamra arasında, deniz kıyısını da içine alan bölgede egemen oldular. Hanedandan sultan Hadi bin Ali, kıyıdaki bazı limanları Osmanlılar'a bırakmak için görüşmelerde bulundu; bu görüşmelere İngiltere karşı çıkınca bir sonuç elde edilemedi (1870). Limanların Osmanlılar'a bırakılmasını sağlamak için İzzet Paşa bölgeye geldiyse de (1882) İngilizler'in yeniden karşı çıkması yüzünden girişimlerinde başarılı olamadı; yalnızca sultana hutbelerde osmanlı padişahının adının okunmasını kabul ettirdi. 1888'de imzalanan bir antlaşmayla vahidi hanedanı ve egemen olduğu bölge İngiltere'nin koruması altına girdi.

VAHİDİ (Ebu Abdullah Muhammet bin Ömer), arap tarihçi (Medine 797 - Bağdat 823). Bağdat'ta dönemin ünlü bilginlerinden din öğrenimi gördü. Doğu Bağdat'a kadı olarak atandı. Halife Memun (813-833) döneminde Bağdat'ta Rusafe kadılığında bulundu (819-823). Başlıca yapıtları: Mısır'ın fethi ile ilgili *Fütuh ül-Mısr,* islam dininden dönenler hakkında *Kitab ür-ridde.*

VAHİM sıf. (ar. *vahamet*'ten *vahim*). Üzücü, tehlikeli, korkulu sonuçlar doğurabilecek ciddi, ağır bir şey için kullanılır: *Vahim bir durum. Vahim bir olay.*

VÂHİM sıf. (ar. *vāhim*). *Esk.* Vehmeden, kuran, kuruntulu.

VAHİME a. (ar. *vâhim*'den *vahime*). *Esk.* Kuruntuya kapılma, evhamlanma: *"Kıskançlığın bir vâhime olduğunu ve kendisinin bundan ne kadar münezzeh bulunduğunu ispat için..."* (Y. K. Karaosmanoğlu).

VAHİN sıf. (ar. *vehn*'den *vāhin*). *Esk.* Zavallı, zayıf.

VAHİNE a. (tahiti dilinde sözc.). Tahitili kadın.

VAHİT, VAHİDE sıf. (ar. *vāhid* dişl. *vāhide*). *Esk.* **1.** Tek, bir. **—2.** *Vahid-i kıyasi,* ölçü birimi. ‖ *Vahide ırca etmek,* bire indirgemek.

VAHİT PAŞA (Seyit Mehmet Emin Vahidi), türk vezir (öl. Bursa 1828). Maliye kalemi'nde yetişti. Mevkufatçılıktan nişancılığa getirilerek Napoléon I Fransası'na elçi sıfatıyla gönderildi (1806). Elçilik anılarını daha sonra *Sefaretnamei Fransa* adlı kitabında topladı. Fransa dönüşü (1807) Defterdar emini (1808), Tophane nazırı (1811) ve Tersane emini (1813) olarak görev yaptı. 1816'dan başlayarak vezir payesiyle çeşitli valiliklerde bulundu. Bursa valisi (1826) olarak öldü.

VAHİY, -hyi a. (ar. *vahy*). Bir düşünce ya da buyruğun Allah tarafından Peygambere ilham edilmesi; peygamberlere gönderilen tanrısal kelam ve haber. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Esk. *Vahy-i münzel,* Kuran. ‖ *Emin-ül-vahy,* Cebrail.
—ANSİKL. Vahiy sözcüğü Kuran'da altı ayette geçer, ayrıca yetmiş kadar ayette çeşitli fiil kalıplarında yinelenir. Bu ayetlerin çoğunda vahiy kavramı Tanrı'nın çeşitli peygamberlere ve daha çok Hz. Muhammet'e seslenmesi, aşkın gerçekleri ilham etmesi; tanrısal kelam, haber, buyruk ve yasaklar gibi anlamlarda kullanılır. Kuran'da Allah'ın peygamberlerden başka meleklere (VIII, 12), arılara (VI, 68), peygamber Musa'nın annesine (XX, 38, 77; XXVIII, 7) ve dünyaya (XCIX, 4-5) da vahiy yoluyla duyuruda bulunduğundan ya da ilham verdiğinden söz edilir.

İslam bilginlerine göre deneyüstü olan ve bu nedenle bilimin konusu dışında kalan, yalnızca inanç alanına giren vahyin niteliği, ancak onu yaşayan peygamberler tarafından bilinebilir; Allah ile peygamberi arasındaki bu olay hakkında öteki insanların bildikleri ancak vahyin gelişi sırasında peygamberde gözlenen dış belirtilerle peygamberin vahiy hakkındaki açıklamalarıdır. Bazı sahabilerin Hz. Peygamber'in vahiy geldiği sırada durumuna ilişkin gözlemlerini belirten açıklamaları hadis ve islam tarihi kaynaklarında anlatılır. Bu bilgilere göre vahiy sırasında Hz. Muhammet'te ağır bir gerilim ve sıkıntı gözlenir, Hz. Peygamber'in bedeni son derece ağırlaşır, yüzünün rengi uçar, nefesleri sıklaşır, en soğuk zamanlarda bile bedeninden ter boşanır, bazen titrerdi. Vahiy tamamlandıktan sonra bu durumlar geçer, Hz. Muhammet, vahiy sırasında aldığı ve belleğine iyice yerleştirdiği tanrısal bilgileri, ayet ve sureleri vahiy kâtiplerine yazdırırdı.

Hz. Muhammet'e vahyin geliş biçimleri islam kaynaklarında şöyle gösterilir: Pey-

gamber uyanıkken Cebrail'in onun kalbine vahiy ilham etmesi, Cebrail'in insan kılığına girerek vahiy getirmesi, Cebrail'in çan sesine benzer bir sesle vahiy tebliğ etmesi, aynı meleğin kendi gerçek varlığıyla Hz. Peygamber'e görünmesi (sadık rüyalar) ve Hz. Peygamber'in miraç* gecesinde olduğu gibi Allah kelamını aracısız duyması.

Hz. Muhammet'e vahyedilen sözler başlıca iki bölüme ayrılır: 1. *Vahy-metlüv*, hem içeriği hem de metin ve sözleriyle Allah kelamı olan sözler. Bu anlamdaki sözler yalnızca Kuran ayetleridir; 2. *Vahy-i gayri metlüv*, anlam ve içeriği Allah tarafından bildirilmiş olmakla birlikte, sözleri Hz. Peygamber'in olan vahiy. Hz. Peygamber'in Kuran'dan başka, din konusunda söyledikleri bütün sözleri, eylemleri ve onayları vahyin bu bölümüne girer. Kuran'da "O (Hz. Muhammet), keyfine göre konuşmaz: onun konuşması ancak kendisine bildirilen vahiydir" (LII, 3-4) denilerek onun sözlerinin de tanrısal kaynaklı olduğu açıkça belirtilir. Bu nedenle bütün islam bilginleri sahih hadisleri, Kuran'dan sonra islam dininin ikinci temel kaynağı sayarlar.

Vahiy, aziz Yuhanna'nın vahyi, Yeni Ahit'in sonuncu kitabı ve Kilise'nin kutsal metinlerin resmi listesine aldığı tek vahiy.

VAHİYAT çoğl. a. (ar. *vahiye*'nin çoğl. *vāhiyyāt*). *Esk.* Boş, anlamsız sözler.

VAHİYE → VAHİ.

VAHL ya da **VAHAL** a. (ar. *vaḥl*, *vaḥal*) *Esk.* **1.** Bataklık, çamur yer. **—2.** *Vahl-dar*, çamurlu, kirli. ||*Vahlgâh*, bataklık.

VAHLENBERGİYA a. (isveçli doğabilimci Göran *Wahlenberg*'in [1780-1851] adından.) Daha çok Güney Afrika'da yetişen biryıllık ya da çokyıllık, otsu ya da ağaçsı bitki. (Küçük ve basit olan yapraklar almaşık dizilidir ya da kökten sürer. Çiçekler genellikle mavi ve 5'li tıptedir. Bil. a. *Wahlenbergia;* 30 tür: çançiçeğigiller familyası.)

VAHLKAMPFİA a. Bazı türleri kabuklularda ve balıklarda asalak yaşayan, bazılarıysa tatlısularda bağımsız bir yaşam süren, çıplak uzun bedenli amip cinsi.

VAHRAM, avesta dilinde **Vererayna,** zafer getiren savaş tanrısı; adına bir *yaşt* (tanrılara övgü) adanmıştı.

VAHRAN → ORAN.

VAHŞ sıf. (ar. *vaḥş*). *Esk.* **1.** Yabani. **—2.** Issız.

VAHŞ, Orta Asya'da ırmak, Tacikistan'da, Amu Derya'nın ana kollarından biri; 524 km (havzası 39 100 km^2). Hidroelektrik tesisleri.

VAHŞAN çoğl. a. (ar. *vaḥş*'ın çoğl. *vaḥşān*). *Esk.* Yabanıl hayvanlar.

VAHŞAN sıf. (ar. *vaḥş*'tan *vaḥşān*). *Esk.* Acıklı, üzüntülü.

VAHŞET, -ti a. (ar. *vaḥşet*). Acımasızlık, kıyıcılık, hoyratlıkla belirlenen durum ya da eylem; vahşilik, yabanıllık: *Bu ilkelerden vazgeçmek bizi vahşete götürür. İşkenceye başvurmak vahşettir.*
—*Esk.* **1.** Issızlık, tenhalık. **—2.** Korku, ürküntü.

VAHŞİ sıf. (ar. *vaḥşet*'ten *vaḥşī*). **1.** Yaşam biçimleri ilerlemiş toplumlar açısından ilkel bir düzeyde kalmış olan insanlar, insan toplulukları, onlara özgü olan şeyler için kullanılır; yabanıl: *Vahşi kabileler.* **—2.** İnsanlardan, toplumsal ilişkilerden kaçan bir kimse için kullanılır; yabani, yabanıl: *Vahşi bir çocuk.* **—3.** Kaba, hırçın, acımasız olabilen bir kimse için kullanılır: *Vahşi bir adam.* **—4.** Evcil olmayan, doğayla iç içe yaşayan hayvan için kullanılır; yabanıl: *Aslan vahşi bir hayvandır.* **—5.** İnsana sokulmayan, haşin, hoyrat bir hayvan için kullanılır: *Bu ne kadar vahşi bir kedi.* **—6.** İnsan eli değmemiş, değiştirilmemiş, işlenmemiş bir yer için kullanılır; yabani: *Vahşi ormanlar.* **—7.** Şiddet dolu, kıyasıya, hoyratça yapılan bir eylem için kullanılır: *Vahşi bir yarış. Vahşi bir rekabet.* **—8.** Ürküntü, korku veren bir şey için kullanılır; yabanıl: *Vahşi çığlıklar.* **—9.** *Vahşi çocuk,* toplumdan, insanlardan uzakta büyümüş olan ve bulunduklarında dil yetisinden yoksun oldukları görülen bazı çocuklara verilmiş olan ad.

◆ sıf. ve a. İleri toplumlardan uzakta gelişmiş ve yaşam biçimleri ilkel kalmış insanlar ya da insan toplulukları için kullanılırdı; bu insanlara özgü olan şeyler için de denir: *Vahşi bir topluluk. Büyük Okyanus adalarında vahşilerle denizcilerin ilk temasları.*

◆ a. Hat. Hattatlarca kullanılan kamış kalemin, ikiye ayrılmış ağzının uzun ve yazıdan yana olan parçasına verilen ad. (Kamış kalemin yazandan yana olan kısa parçasına da *ünsi** denir.)
—Ed. *İyi vahşi miti, İnsanlar arasındaki eşitsizliğin kaynağı ve temelleri üzerine konuşma*'sında (Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalite parmi les hommes) yarattığı bu zengin mitte, Rousseau, ilk insanın doğal içgüdülerinin bozulmaya uğramadığı zamanları özler.

VAHŞİCE be. Vahşi bir biçimde; şiddet kullanarak ve acımasızca: *Vahşice düşmanına saldırıp öldürmek. Bir kenti vahşice talan etmek.*

VAHŞİLEŞME a. Vahşileşmek eylemi; yabanıllaşma.

VAHŞİLEŞMEK gçz. f. **1.** Bir hayvan sözkonusuysa, yırtıcı bir duruma gelmek, yabanıllaşmak: *Yeniden ormana bırakılan evcil hayvanlar vahşileştiler.* **—2.** Uygar olmayan davranışlarda bulunmak, şiddete başvurmak; yabanileşmek, yabanıllaşmak: *Savaş sırasında en sakin askerler bile vahşileşmişti.*

VAHŞİLİK a. Vahşi olma durumu; vahşi olan bir şeyin, bir kimsenin niteliği.

VAHŞİYANE be (ar. *vaḥşi* ve fars. *-āne*'den *vaḥşiyane*). *Esk.* Vahşice.

VAHŞİYE sıf. (ar. *vaḥşi*'nin dişl. *vaḥşiyye*). *Esk.* **1.** Yabanıl, evcil olmayan: *Hayvanat-ı vahşiye* (yabanıl hayvanlar). **—2.** Korkak, ürkek. **—3.** Katı, duygusuz.

VAHŞUR a. (ar. *vaḥşūr*). *Esk.* Elçi, yalvaç, peygamber.

VAHTANG, birçok Gürcistan kralının taşıdığı ad.

VAHY → VAHİY.

VAİHİNGER (Hans), alman filozof (Nehren, Tübingen yakınında, 1852 - Halle 1933). Strasbourg Üniversitesi'nde önce privatdozent (1877), sonra profesör (1883), ardından Halle'de profesör oldu (1884). Ernst Mach ile birlikte olguculuk ile yenikantçılık arasında bir bağ bulunduğunu gösterenlerden biridir: Vaihinger, olguculuğun psikofizyolojik kökenlerinden, algı ile dışdünya arasındaki ilişkilerin kökeninin, insanın doğa içindeki etkinliğine ve her canlı varlığın korunma güdüsüne dayandığı sonucunu çıkardı ("sanki felsefesi"). Buna göre, insanın en değerli dayanağı sayılan hakikat, insanın dünyaya uyarlanma derecesine bağlıdır. Yapıtları: *Kommentar zu Kants Kritik der reinen Vernunft* (Kant'in Salt aklın eleştirisi için yorum) [1891-92], *Die Philosophie des Als -Ob; System der theoretischen, praktischen und religiösen Fiktionen der Menschheit sufgrund eines idealistischen Positivismus* (Sanki'nin felsefesi; idealist bir olguculuk açısından insanlığın kuramsal, pratik ve dinsel tasarılarının sistemi) [1911].

VAIZ → VAAZ.

VAİD a. (ar. *vaʿd*'den *vāʿid*). *Esk.* Bir kimseyi, hatasını söyleyerek kötülükten koruma, doğru yola sokma.

VAİLLAND (Roger), fransız yazar (Acyen-Multien, Oise, 1907 - Meillonnas, Ain, 1965). 1928'de René Daumal ve Roger Gilbert Lecomte ile birlikte, *le Grand Jeu* adlı, gerçeküstücülüğü destekleyen bir dergi yayımlamaya başladı. Direniş'e katıldı, yayımladığı *Drôle de jeu* (1945) adlı romanın içeriği bu dönemi konu alır. Bu romanda yazar, alaycı ve keskin bir ahlakçı konumdadır, ayrıca komünizme bağlılığını dile getirir; daha sonra yayımlanan yapıtlarında bu bağlılık giderek artar (*les Mauvais Coups*, [1948]; *Beau Masque*, [1954]; *325 000 Francs*, [1955]). *La Loi*' da (1957) yazarın komünizmden uzaklaştığı görülür. R. Vailland, tiyatroda Don Juan mitini yeniden canlandırmıştır.

VAİLLANT (Sébastien), fransız botanikçi (Vigny, Val-d'Oise, 1669 - Paris 1722). Tournefort'un yanında yetişti; Jardin des Plantes'a (Botanikçi bahçesi) müdür oldu ve 1714'te orada Fransa'nın ilk sıcak serasını kurdu. 1716'da Bilimler akademisi'ne girdi. Büyük yapıtı *Botanicum Parisiense* ya da *Dénombrement par ordre alphabétique des plantes qui se trouvent aux environs de Paris* (Paris botaniği ya da Paris yöresinde bulunan bitkilerin alfabetik sırayla sayımı) 1727'de Boerhaave tarafından yayımlandı.

VAİLLANT (Jean Baptiste Philibert), Fransa mareşali (Dijon 1790 - Paris 1872). Yüz Gün sırasında Napoléon'a bağlı kaldı, Paris savunmasına ve Waterloo savaşı'na katıldı (1815). Cezayir'de savaşmaya gönderildi (1830), Fransa'ya dönüşünde tuğgeneralliğe yükseltildi (1838). Fransa mareşali (1851) ve Savunma bakanı (1854-1859) oldu, italyan ordusunun başkomutanlığına getirildi (1859). İmparator sarayı ve Güzel sanatlar bakanlığı yaptı (1860-1870), 1870'te emekliye ayrıldı.

Réunion des musées nationaux

mareşal Vaillant
Émile Bin'in yaptığı bir portreden ayrıntı
Versailles şatosu

VAİLLANT (Marie Édouard), fransız siyaset adamı (Vierzon 1840 Saint-Mandé 1915). Mühendis, hekim, Blanqui yanlısı bir sosyalistti; 1871 Komünü'ne katıldıktan sonra İngiltere'ye göç etmek zorunda kaldı, orada Marx ile tanıştı. 1880'de Fransa'ya döndü, Devrimci merkez komitesinin başına geçti ve daha 1893'te Paris temsilcisi seçildi. 1905'ten itibaren, İşçi enternasyonalinin Fransa şubesinin, Jaurès kadar etkili önderlerinden biri oldu.

VAİLLANT (André), fransız slav dilleri uzmanı (Soissons 1890 - Paris 1977). A. Meillet'nın öğrencisi, önce sırp-hırvat dilinde uzmanlaştı (*Grammaire de la langue serbo-croate*, 1924 [Sırp-hırvat dili bilgisi]), sonra eski slav dilini araştırdı *Manuel du vieux slave*, 1948 [Eski slav dili el kitabı]). Collège de France'ta profesör oldu, çok büyük bir *Grammaire comparée des langues slaves* (Slav dillerinin karşılaştırmalı dilbilgisi) yazdı (1950-1974).

VAİNÄMÖİNEN, finlandiya mitolojisinin başlıca kahramanı. Derin düşüncelere dalmayı sever, az silah kullanır, sihirli sözleriyle, dünyayı titreten şarkısıyla zaferler kazanırdı. Väinämöinen, ulusal müzik aleti *kantele*'yi (bir tür arp) icat etti; tarımı, barışta uygulanan zanaatları korur, demir balta kullanır ve gemi yapımcılığını uygulardı.

VAİOLET ya da **VAJOLET kuleleri,** Dolomit Alpleri'nin Catinaccio kütlelerinde doruklar. Bu kulelerin en yüksek üçü, dorukları fetheden dağcıların adını taşır: G. Winkler'in tırmandığı (1887) bu öbeğin en yüksek noktası olan Winkler ve G. Niederwiser'in ("Stabeler" denir) tırmandığı (1892) Stabeler kulesi (2 813 m) ve H. Delago'nun tırmandığı (1895) Delago kulesi (2 790 m).

VAİRAO, Büyük Okyanus'ta denizbilim merkezinin bulunduğu yer, Tahiti adasında.

VAİROKANA (*Aydınlatan kişi* anlamında sanskritçe sözc.), genellikle Büyük Buddha'ya verilen unvan. Mahayana buddhacılığında, Buddha'nın kendisine göndermede bulunan Mahavairokana ile Dhyani-Buddhalar'dan biri olan Vairoka-

na birbirinden ayırt edilir. Büyük Buddha, bir ejderha ya da aslana binmiş olarak, karısı Tara ile birlikte canlandırılır; yanında, bodhisattva'sı Samanthabhadra da bulunur. Büyük Buddha'ya özellikle Çin ve Japonya'da saygı gösterilir. Çin'de *Pilucına*, Japonya'da ise, *Dainiçi Nyorai* ("Büyük güneş") ya da *Roşana* -Şingon tarının başlıca kült eşyası- olarak adlanır. Nara'daki Todaici'de bulunan bronzdan yapılmış 16 m yüksekliğindeki oturan Büyük Buddha tasvirinde Buddha altı öğeyi simgeleyen el hareketini (mudra) yapar: beş maddi öğenin (toprak, su, demir, hava, boşluk) tinsel ilkeyle (bilinç) birleşmesinin simgesi olarak sağ elinin beş parmağıyla sol elinin işaret parmağını tutar.

VAİSNAVA-SAHACİYA, eskiden Bengal'de yaygın olan ve etkinlikleri gizli tutulan tapınma. Özünde tantradan çok etkilenen ve XVII. yy.'dan başlayarak gelişen vişnu bir tapınmadır. "Rahat" ve "doğal" anlamına gelen *sahaca* terimi bu tapınmada, Radha ve Krişna örneğine göre rahat ve doğal bir kurtuluş yolu olarak kabul edilen cinsel ilişki *(rati)* için kullanılır. Cinsel aşk, Tanrı ile dolaysız bir birlik deneyimidir. Sahacıya tapınması, *parakiya rati* adı verilen evlilik yaşamı dışındaki cinsel ilişkiyi, birlik deneyiminin evlilik yaşamı çerçevesindeki cinsel ilişkiden *(svakiya rati)* daha güçlü bir yolu olarak destekler.

VAİŞALİ, bugünkü Basarh (Bihar, Muzaffarpur'un ilçesi) mevkiinde, buddhacılığın dört kutsal yerinden biri olan eski Hindistan kenti. Buddha döneminde, güçlü Licçavi klanının eski başkenti olarak leksisit uygulamalara (doğu ve batı topluluklar arasında bölünme?) karşı, nirvanadan sonra (İ.S. IV. yy.) yüz ya da yüz on yıl toplanan (?) ikinci buddha konsilinin toplanma yeriydi. İ.Ö. VI. yy.'dan ve belki daha öncesinden kent kalıntıları; Mauryaöncesi (İ.Ö. V. yy.?) bir stupa, aslanlı direk ve Maurya döneminden stupa vb. kalıntıları vardır. XII. yy.'a kadar buddhacılığın burada varlığını sürdürdüğü sanılır.

VAİŞESİKA (tikellik, temel fark anlamında sanskritçe *vişesa*'dan), hint felsefesinin *(darşana)* altı klasik okulundan biri; genellikle öbür beş okuldan biri olan *nyaya*'ya bağlanır. Bu felsefeye göre, gerçeklik tikel ve öz bakımından birbirinden bütünüyle farklı yedi kategoriye bölünmüştür: bu, hint zihniyetine pek uymayan doğalcı bir bakış açısını temsil eder. Bu okulu Uluka adıyla da bilinen bilge Kanada'nın ("Atomlarla beslenen" anlamına gelen bu ad takma olmalı) kurduğu söylenir, *Vaişesika-Sutra* başlıklı metin (İ.S. I. yy.) de ona atfedilir. Bu okulda anılan yedi kategori şunlardır:
1) töz *(dravya)*; öbür kategorilerden bağımsız olarak varolan ve sözgelimi çömlek açısından kılın durumunda olduğu gibi, öbür kategorilere bir yer sağlayan bir özlük olarak tanımlanır. Töz kategorisi toprak *(prithivi)*, su *(apas)*, ışık *(tecas)*, hava *(vaya)*, boşluk *(akaşa)*, zaman *(hala)* uzay *(diş)*, varlığın özü *(atman)* ve tini *(manas)* kapsar. Vaişesika okulunun atomcu bir yaklaşımı vardır: hava, ateş, su ve toprak, uzamda belli bir yer tutmayan, bağımsız, ilksel ve öncesiz sonrasız "atomlar" olarak düşünülür. Ancak birçok atom bir araya gelince uzayda farkedilirler;
2) nitelik, ya da özelik *(guna)*: 24 farklı türü vardır;
3) edim *(karman)*;
4) genellik *(samanya)*;
5) tikellik *(vişesa)*;
6) karşılıklı-bağlılık, ya da yakın ilişki *(samavaya)*;
7) varolmayış, ya da varoluşun olumsuzlanması *(abhava)*.

Bu sistem Tanrı'nın varlığını yadsımamakla birlikte, adını anmaz. Günümüzde vaişesika hinduculuk içinde belli ve bağımsız bir yere sahip değildir. Başka sistemler, özellikle de *vedanta*, vaişesikadan pek çok unsuru kendine katmıştır.

VAİŞYA, *sıradan insanlar* anlamına gelen ve Hindu toplumunda tarım, ticaret vb. gibi para getiren meslekleri yapan dört sınıftan üçüncüsünü belirten sanskritçe sözcük. Dördüncü sınıfı oluşturan *şudralar*'ın tersine, *vaişyalar* brahmanlar ve *ksatriyalar* gibi, *upanayana* ayini ile iki-kez doğmuşlar toplumuna tören ile alınır ve bu toplum ile bütünleşirlerdi. Bu sınıfın üyelerinin dinsel sorumlulukları brahmanların sunularını düzenlemek, din adamlarına armağan sunmak ve Vedaları incelemekti. Çağdaş Hindu toplumunda, bu sınıftan gelen çok sayıda önemli kişi yetişti. Bunlardan biri de Mahatma Gandhi'dir. Vaişya'nın en zengin zümresi, brahmanlarla bütünleşme eğilimi göstermektedir. En yoksul zümre ise, köle şudra kastından pek az farklı bir durumda bulunmaktadır.

VAİZ a. (ar. *va'z*'dan *va'iz*). Tapınılan yerlerde, Kutsal Kitaplar'a dayanarak konuşmalar yapan, dinsel öğütler veren kimse.

VAİZAN ya da **VAİZİN** çoğl. a. (ar. *va'iz*'in fars. çoğl. *va'izan*). *Esk.* Vaizler, dini öğüt veren kimseler.

VAİZCİKUŞ a. Yeni-Zelanda ormanlarında yaşayan, madensel yeşil renkli, güçlü ve kıvrık gagalı ötücükuş. (Balözü ve böceklerle beslenir. Başka kuşların ezgilerini ustaca taklit eder. Bil. a. *Prosthemadera novæ-seelandiæ*; balcıgiller familyası.) [Eşanl. TUİ.]

VAİZİN → VAIZAN.

VAİZLİK a. Vaizin yaptığı iş.

VAJANSKÝ (Svetozár) → HURBAN VAJANSKÝ (Svetozár).

VAJA PŞAVELA (Luka Pavloviç RAZIKAŞVİLİY — denir), gürcü yazar (Çargalı 1861 - Tiflis 1915). Pşavya (Tiflis'in kuzeyinde) dağlılarına öğretmenlik yaptı, hikâyeler, oyunlar ve epik şiirler yazdı. Folklorden beslenen yapıtlarında, halkının eski törelerini titizlikle ortaya koydu ve bireysel isteklerle topluluk yaşamının zorunlulukları arasındaki çelişkilerin yarattığı dramları sergiledi. Aynı zamanda gürcü doğasının bir şairidir (*Aluda Ketelauri*, 1888; *l'Hôte* (fr. çev.), [1893]; *le Mangeur de serpents* (fr. çev.), [1901]).

VAJAY (Szabolcs DE), arjantin yurttaşlığına geçen macar tarihçi (Budapeşte 1921). Ortaçağ soy kütüğü ve armacılık incelemesinde uzmanlaştı, 1982'de Uluslararası soy kütüğü ve armacılık konfederasyonu başkanlığına seçildi.

VAJDA (János), macar yazar (Peşte 1827 - Budapeşte 1897). 1848'de, devrimci gençlik içinde yer aldı ve bağımsızlık mücadelesine katıldı. Yenilgiden sonra Avusturya imparatorluk ordusuna alındı ve İtalya seferine katılmak zorunda kaldı. Birçok işte çalıştıktan sonra, biçimdeki geleneksel anlayışa rağmen XX. yy. başındaki modernizmin habercisi olan şiir kitapları yayımladı (*Költemények*, [1855]; *Uj jabb Költemények*, [1876]). Natüralizm akımını benimsedi, bununla birlikte, manzum romanları romantizmden derin biçimde etkilendi (*Alfred*, 1875).

VAJGÛN ya da **VAJGÛNE** sıf. (fars. *vaj* ve *gun*'den *vaj-gun*, *vaj-gune*). *Esk.* Ters, uğursuz: *Baht-ı vajgûne* (ters talih).

VAJİL sıf. (fr. *vagile*). Zool. Bir yere tutunarak yaşayan su hayvanlarının tersine, serbestçe hareket eden su hayvanları için kullanılır.

VAJİNA a. (fr. *vagin*, lat. *vagina*, kın, kılıf'tan). DÖLYOLU'nun eşanlamlısı.

VAJİNİT a. (fr. *vaginite*). Kad. hast. DÖLYOLU* İLTİHABI'nın eşanlamlısı.

VAJİNİZM a. (fr. *vaginisme*). Kad. hast. Dölyolu çevresindeki kasların, cinsel ilişkiyı güçleştirecek şekilde, ağrılı ve istemdışı spazmlı kasılması. (Vajinizm, vulva ve dölyolu travma ya da enfeksiyonlarına bağlı lezyonlardan ileri gelebileceği gibi psikolojik kökenli de olabilir.)

VAJOLET kuleleri → VAİOLET.

VAJONT, Kuzey İtalya'da ırmak, Yukarı Piave'nin kolu (sol kıyıdan); 14 km. Burada kurulan bir baraj 150 milyon metreküplük bir göl oluşturdu. 1963'te bir toprak kayması barajın taşmasına yol açtı; Vajont'un Piave'ye katıldığı yerdeki Longarone kasabası yıkıldı ve bu felakette 2 000 kişi hayatını kaybetti.

VAK, -kı a. (ar. *vak'*). *Esk.* **1.** Ağırbaşlılık. **—2.** Yüksek yer.

VAKA a. (ar. *vak'a*). Olay, hadise: *Bu vaka hepimizi üzdü.* **—2.** Olgu.
—*Esk.* *Vaka nüvis* → VAKANÜVİS.
—Tar. *Vakai-fil* → FİL VAKASI. || *Vaka-i hayriye* → VAKAİ HAYRİYE || *Vaka-i Timur*, Timur'un Sivas kentini yıkıma uğratması (1400) ve Ankara savaşı'nda (1402) Yıldırım Bayezit'i yenerek tutsak almasıyla sonuçlanan olaylara osmanlı ve memluk kaynaklarında verilen ad. || *Vaka-i vakvakiye* → VAKAİ VAKVAKİYE.
—Tıp. Belirli bir kişide bilinen bir hastalığın ortaya çıkması.

VAKA, kanşinin (çin tarzı şiir) tersine, japon diliyle yazılmış çeşitli şiir biçimlerini belirten japonca sözcük. Bu şiir biçimleri içerisinde *Manyoşu** ilk büyük antolojiyi oluşturur: çoka ya da "uzun şiir" (5-7-5 ritim grubunun peşpeşe sıralanması), tanka* ya da "kısa şiir" (5-7-5/7-7 biçiminde dağılmış 31 hece) ve sedoka (5-7-5/7-7 lik kıtalardan oluşmuş almaşık ezgiler). Çoka ve sedoka geçerliliğini yitirirken, kısa sürede tanka ile aynı anlama gelen vaka *Kokin-şu** ve *Şin-kokin-şu** gibi kitaplarla en güzel örneğini vermiş ve haiku* ile birlikte ve tüm japon şiirinin en özgün örneği olarak kalmıştır.

VAKAHAT a. (ar. *vakahat*). *Esk.* Terbiyesizlik, arsızlık, küstahlık.

Vakai hayriye, Yeniçeri ocağı'nın ortadan kaldırılması olayına (15 haziran 1826) osmanlı kaynaklarınca "Hayırlı olay" anlamında verilen ad. İmparatorluğun genişleme döneminde (1453-1566) Osmanlı devletinin kazandığı askeri zaferlerde önemli rol oynayan Yeniçeri ocağı, duraklama (1566-1683), özellikle gerileme (1683'ten sonra) döneminde cepheden kaçıp karargâh yağmalayarak ordunun yenilmesine yol açacak, yenilikçilerin kellerini isteyip evlerini yağmalayarak tüm gerici hareketlere ön ayak olacak; sarayla hükümeti ve esnafla halkı haraca kesecek; hamamlardan çıplak kadınlar kaldırıp sokaklarda sefahat âlemleri düzenleyecek kadar yozlaşıp bozulması sonucu askerlikle ulufe almaktan başka bir ilişki kalmamıştı. Böylece daha Mahmut I döneminden (1730-1754) başlayarak batı orduları biçiminde "asakiri mualleme" (talimli asker) yetiştirilmesi için tasarılar hazırlanmış; Mustafa III döneminde (1757-1774) aynı amaçla Tophane ıslahatı gerçekleştirilmiş; Abdülhamit I döneminde (1774-1789) "Sürat topçuları"nın sayısı artırılmışsa da ocağın korkusundan daha fazlası yapılamamış; Selim III döneminde (1789-1807) kurulan Nizamıcedit, padişahın başını yemekle sonuçlanmış; Mahmut II'nin cülusunda (1808) Alemdar Mustafa Paşa'nın kurduğu Sekbanıcedit de kendi felaketine neden olmuştu. Ancak, öncellerinden daha yürekli ve düşünceli bir padişah olan Mahmut II, devletin esenliği için ocağın ortadan kaldırılmasına ilişkin planını büyük bir sabırla hazırladı. Ocağın azılı zorbaları, Ağa Hüseyin Paşa'nın yeniçeri ağalığı sırasında çeşitli nedenlerle yok edilmiş ya da sürgüne gönderilmiş olduklarından, durumun elverişli bir ortama girmesinden yararlanılarak yenilikçi şeyhülislam Kadızade Mehmet Tahir Efendi'nin konağında sadrazamla devlet erkânı ve ulemadan oluşan bir "Meclisi has" toplandı (25 mayıs 1826). Bunlar, batı bi-

çiminde eğitim görmek istemeyen yeniçerilere karşın, "Eşkinci" adı altında bir talimli asker ocağı kurulmasına karar verdiler. Ancak, Yeniçeri ocağı'nı kışkırtmaktan kaçınıldığı için yeni askerin 51 yeniçeri ortasından 150'şer kişi alınarak oluşturulması kararlaştırıldı. Matbah ve Gümrük emini Hacı Saip Efendi Eşkinci nezaretine atandı; yeni askere yeni üniforma giydirilip silah verildikten sonra Et* meydanı'nda talimlere başlandı (11 haziran). Bu arada, yeniçerilere güvenmeyen padişahla hükümet erkânı her olasılığa karşı Topçu, Humbaracı, Lağımcı ve Tersane ocaklarının önde gelenlerini elde ettikleri gibi, özellikle Boğaziçi'nin Rumeli kıyıları muhafızı Ağa Hüseyin Paşa ve Anadolu yakası muhafızı İzzet Mehmet Paşa'nın buyruğundaki 6 000 sekbanın gerektiğinde hemen İstanbul'a gelebilmesi için de her hazırlığı yaptılar; devlet ricali bir önlem olarak Boğaz'daki yalılarına çekildi.

Talime başladıktan 4 gün sonra mısırlı bir eğitim görevlisinin aralarından bir eri tokatlamasına öfkelenen yeniçeriler, geceleyin sadrazamın Babıâli'deki harem dairesiyle hazine odasını ve Mısır kapı kâhyası Necip Efendi'nin konağını basıp yağmaladılar; son yeniçeri ağası Celalettin Ağa'yı öldürmek için aradılarsa da bulamadılar ve sonunda ertesi gün Et meydanı'na kazanlarını çıkararak ayaklandılar (15 haziran).

Öte yandan, olayı haber alınca hemen Yalıköşkü'ne gelen sadrazam Benderli Selim Paşa, Beşiktaş sarayı'nda bulunan padişaha durumu bildirdi. Bunun üzerine Ağa Hüseyin ve Darendeli İzzet paşalar askerleriyle birlikte İstanbul'a çağrıldılar; Topkapı sarayı'na geçen padişah, tüm İstanbul halkının savaşıma katılmasını sağlamak için Sancak-ı şerif'i çıkarttı; şeyhülislamın çağrısına uyan ulema ve 3 500 talebe-i ulum sancak altında toplandı; Topçu, Arabacı, Kalyoncu, Humbaracı ve Lağımcı ocakları tam kadrolarıyla yardıma koştukları gibi; özellikle süvari topçuları yüzbaşısı Karacehennem İbrahim Ağa, toplarıyla birlikte geldi; yeniçeri zorbalarından canı yanmış olan İstanbul semtlerinin halkı da imamlarıyla kadılarının yönetiminde büyük kitleler halinde akarak yapılan çağrıya uydu. Daha sonra ulema ayaklanmacıların katline fetva verdi; halka silah dağıtıldı ve Sancak-ı şerif, hareket üssü seçilen Sultanahmet camisi'ne tekbirlerle götürülerek minberin üstüne konuldu.

"Vakai hayriye" denen yok etme hareketi, Ağa Hüseyin ve Darendeli İzzet paşaların kendi sekbanları ve öteki ocakların askerleriyle birlikte At meydanı'ndan Et meydanı'na doğru iki kol halinde yürüyüşe geçmeleri üzerine başladı. Hüseyin Paşa kolu topçularla Divanyolu'ndan, İzzet Paşa kolu da öteki askerlerle Saraçhane üzerinden ilerlerken, silahlı halk yığınları da tekbir sesleriyle onları izledi. Ayaklanmacıların öncüleri kolayca püskürtüldükten sonra yeniçerilerin Et meydanı'nda "Yeni odalar" denen kışlaları kuşatılıp sıkı bir çember içine alındı. Sonradan günün kahramanı ilan edilen Karacehennem İbrahim Ağa, ilk top ateşini açarak kışla kapısının bir kanadını yıktı; Mustafa adında bir topçu eri de çevik bir hareketle öteki kanadı açıverdi. Ayağından yaralanmasına karşın buna aldırmayan Karacehennem ve Tophane imamı Hacı Hafız Ahmet Efendi askerin başında hemen içeri daldılar. Şiddetli bir saldırı sonunda içerdeki yeniçerilerin büyük çoğunluğu kılıçtan geçirildi; kışla ateşe verildi; kaçabilen ayaklanmacılardan 200'ü de çeşitli yerlerde yakalanarak aynı gün idam edildi. Bunu izleyen öteki günlerde de temizlik sürdürüldüğünden, yalnız İstanbul'da 6 000 ile 10 000 arasında yeniçeri öldürüldü. Ayrıca, taşradaki yeniçeriler de yok edildiği için Vakai hayriye'de 40-50 gün içinde toplam 20 000 yeniçeri ortadan kaldırılırken, hükümet kuvvetlerinin kayıpları 2 500 ölü ve 5 500 yaralı olarak saptandı.

Vakai hayriye'den iki gün sonra toplanan hükümet erkânı ve ulema meclisinde Yeniçeri ocağı'nın ortadan kaldırılmasına karar verilerek yayımlanan ilga fermanı Sultanahmet camisi'nde okundu ve hemen her yana bildirildi (17 haziran 1826). Böylece Pencik kanunu'yla (1361) kurulmasına başlanan Yeniçeri ocağı, 465 yıl sürdükten sonra Mahmut II'nin fermanıyla sona erdi. Ocakla birlikte yeniçeri ağalığı da kaldırıldı ve Boğaz'ın Rumeli yakası muhafızı Ağa Hüseyin Paşa yeni kurulacak Asakiri mansurei Muhammediye seraskerliğine ek görev olarak atandı. Süleymaniye'deki Ağakapısı'nın meşihat binasıyla Beyazıt'taki Eski Saray Babıseraskeri (askerlik işlerine bakan daire) oldu ve hemen Asakiri mansurei Muhammediye'ye asker yazımına başlandı.

Yeniçeriler Hacı Bektaş Veli'yi ocaklarının piri saydıkları, kışlalarında her zaman bir bektaşi babası bulundurdukları ve olay günü babalar ocak propagandası yaptıkları için bektaşi tarikatı da yasaklanarak (8 temmuz 1826) mensupları çeşitli yerlere sürüldü, tekkelerine öteki tarikatlardan şeyhler atandı.

Vakai mısriye madalyası, Selim III döneminde bastırılan madalya (1801). Napoléon Bonaparte'nin Mısır seferinin barışla sonuçlanması ve Napoléon'un Mısır' dan ayrılması nedeniyle çıkarıldı.

Vakai vakvakiye, Çınar vakası da denir, parasal bunalım yüzünden sipahilerle yeniçerilerin İstanbul'da Saray'a karşı başlattıkları 5 günlük ayaklanma hareketi (4 mart - 8 mart 1656). Girit seferinin uzayıp gitmesi, kadınlar saltanatının devlet yönetimine egemen olması ve harem ağalarıyla saray görevlilerinin savurganlıkları yüzünden asker ulufeleri "züyuf akçe" denen değeri düşük paralarla ödendi. Ancak esnaf, bakır oranı gümüşünden çok daha fazla olan bu paraları kabul etmedi. Buna çok öfkelenen sipahiler, yeniçeri odalarına gidip onlarla işbirliği yaptılar (3 mart 1656). Geceyi bu konudaki konuşmalarla geçirdikten sonra devletin tüm gelirini yutarak servet yapan saray ağalarıyla hükümet erkânından 30 kişinin adını içeren bir liste hazırlayan sipahilerle yeniçeriler, ertesi gün (4 mart) At meydanı'nda toplanıp bunların kellelerini ve ayak divanı yapılmasını istediler. Hemen aynı gün gerçekleştirilen bazı aziller, atamalar ve gönderilen nasihatçilerle yatışmayan ayaklanmacılar, ertesi sabah (5 mart) Alay köşkü'nün penceresine gelen 15 yaşındaki Mehmet IV'ü isteklerini kabul etmek zorunda bıraktılar. Böylece görevden alınan Zurnazen Mustafa Paşa'nın yerine Siyavuş Paşa sadrazamlığa getirildi; kelleleri istenen saray ve hükümet adamları birer ikişer ele geçirilip öldürüldü ve cesetleri Sultanahmet'teki çınar ağacına baş aşağı asılarak halka teşhir edildi. İdamlar tamamlanana kadar süren Vakai vakvakiye sırasında tüm dükkânlar kapalı kaldı ve İstanbul'da genel yaşam durdu. Ayaklanmacılar ancak olayın 5. günü (8 mart 1656) ikindiden sonra meydanı boşaltarak dağıldılar

Vakvak, doğu mitolojisinde meyvesi insan biçiminde olan efsanevi bir ağacın adı olduğundan ve bu meyveler rüzgârda birbirine dokundukça "vak, vak" diye bir ses çıkardığından (gerçekte hindistancevizi ağacı olabilir), 5 gün süren ayaklanmada idam edilenlerin asıldıkları Sultanahmet' teki çınar da vakvak ağacına benzetildiği için bu olaya "Vakai vakvakiye" adı verildi.

VAKAMATSU, Japonya'da liman kenti, Kyuşu adasında (Fukuoka ili), Tsuşima boğazı kıyısında, Şimonoseki boğazının B.'sında; 87 200 nüf. Kita-Kyuşu bitişikkentinin parçası olan kent, bir kömür dışsatım limanıdır.

VAKAMATSU, Honşu adasında (Japonya) kent → AİZU-VAKAMATSU.

VAKANÜVİS a. (ar. *vakʿa* ve fars. *nüvis*'ten *vakʿa-nüvis*). Kur. tar. Osmanlılar' da kendi zamanının ya da bir hükümdarın yaşadığı dönemin tarihini yazmakla resmen görevlendirilmiş yazar.

—ANSİKL. Osmanlılar'da XVIII. yy. ortalarından sonra Divanı hümayun'da, reisülküttabın buyruğunda görevlendirilen vakanüvisler, devlet tarafından yazılması istenilen, yazılmasında sakınca görülmeyen olayları yazar, çoğu zaman gizliğili nedeniyle birinci derecedeki belgeler kendisine ulaşmazdı. Vakanüvise gerekli bilgiler amedci denilen görevli tarafından ulaştırıldı. Vakanüvislerden önce Osmanlılar' ın resmi tarihi *şehnameci* denilen görevlilerce kaleme alınırdı.

Osmanlılar'da ilk kez Tevkii Abdürrahman Paşa *Vakayiname* adıyla 1648-1684 yıllarını içeren tarih konusunda bir yapıt yazdı. İlk resmi vakanüvis olarak Mustafa Naima* Efendi görevlendirildi (1670). Mustafa Naima Efendi, *Naima tarihi* diye de tanınan *Ravzat ül-Hüseyn fi hülasat il -hafikin* adlı yapıtında 1574-1655 yılları arasındaki tarihi olayları ele aldı. Naima' nın ardından göreve gelen vakanüvisler ve olaylarını yazdıkları tarihler şunlardır: Rıfat Efendi (taslaklarını Raşit Efendi'ye bıraktı); Raşit Efendi (1661-1722); Çelebizade Asım Efendi (1722-1729); Sami Efendi (taslaklarını Suphi Efendi'ye bıraktı); Şakir Efendi (taslaklarını Suphi Efendi'ye bıraktı); Hıfzı Efendi, Suphi Efendi (1730 -1743); Şefik Efendi (1743); Süleyman İzzi Efendi (1743-1752); Rahmi Efendi, Hakim Efendi, Çeşmizade Mehmet Ubeydullah Efendi, Mehmet Sait Efendi, Vasıf Efendi (1753-1774); Süleyman Molla, Enveri Sadullah Efendi (1775-1779); Mehmet Edip Emin Efendi (1792); Halil Nuri Efendi (1794-1798), Pertev Efendi (taslakları Asım Efendi'ye bırakıldı); Amir Efendi (taslakları Asım Efendi'ye bırakıldı); Mütercim Asım Efendi (1788-1808); Şanizade Mehmet Ataullah Efendi (1808-1820); Mehmet Esat Efendi (1821-1826); Mehmet Recai Efendi, Nail Efendi, Cevdet Paşa (1775-1825); Ahmet Lütfi Efendi (1825-1872); Muallim Naci ve son olarak Abdurrahman Şeref Bey.

VAKANÜVİSLİK a. Vakanüvisin görevi.

VAKAPU a. (ing. *wacapou*). Tropikal Amerika'da, özellikle Guyana'da yetişen ağaç. (Sarı çizgili esmer renkte, ince dokulu, sert ve ağırdan çok ağıra kadar değişen odunu ince ve dış marangozlukta, bıçakçılıkta, kaplamada, gemi yapımında, hidrolik çalışmalarda ve parke, merdiven, levha yapımında kullanılır.) [*Vouacapoua* cinsi; erguvangiller familyası.]

VAKAR a. (ar. *vakār*). Duyguların soyluluğundan ya da saygınlık kazanma isteğinden kaynaklanan ağırbaşlılık, ciddiyet, onurluluk: *Kocasının adını vakarla taşıdı.*

VAKAR ya da **VİKAR** (Mirza Ahmet Şirazi), iranlı şair (Şiraz 1817 - *ay. y.* 1881). Kendisi gibi bir şair olan babası Visal'den hat, şiir, edebiyat sanatları ve felsefe dersleri aldı. 1850'ye kadar kaldığı Hindistan' da Mevlana'nın *Mesnevi*'sini istinsah ederek kendi notlarıyla bastırdı. Tahran'da Nasirettin Şah ile tanıştı. Başlıca yapıtları: mesnevi türündeki *Hızır u Musa* ve *Behram u Bihruz*, Şadi'nin *Gülistan*'ını andıran *Encümen-i Daniş, Reyhanet ül-edebi.*

VAKARİ a. Güney Amerika'nın ekvator ormanlarında yaşayan kısa kuyruklu iki maymun türünün ortak adı. (Tüyleri uzun ve seyrek, yüzleri çıplaktır. İki türü şunlardır: dazlak vakari ya da dazlak kısa kuyruklu maymun [*Cacajao colvus*], kara vakari ya da kara kısa kuyruklu maymun [*C. melanocephalus*].)

VAKARLI sıf. Ağırbaşlı, ciddi, onurlu; vakur.

VAKARSIZ sıf. Ağırbaşlı olmayan, ciddiyetten yoksun, onursuz.

VAKAŞ dilleri, Vancouver adasında ve Washington eyaletinin kuzey-batı'sında özellikle Nootkalar ve Kwakiutllar tarafından konuşulan kızılderili dilleri öbeği.

VAKAYAMA, Japonya'da liman kenti, Honşu adasında, aynı adlı ilin merkezi, Kii boğazı kıyısında; 396 620 nüf. (1991). Tersaneler. Çelik fabrikaları, petrol rafinerisi, eczacılık ürünleri. Üniversite. Tekstil ve kereste sanayileri. — *Vakayama ili*, 4 722 km^2; 1 087 600 nüf.

VAKAYİ ya da **VEKAYİ** çoğl. a. (ar. *vaḳ*ᶜ*a*'nın çoğl. *vaḳāyi*ᶜ). *Esk.* Olaylar, hadiseler: *"Öyle delice bir takım vekayie atılırız ki avdet ancak bir takım levsiyata batarak geçmemizi intaç eder"* (Baha Tevfik).

Vakayi-i acibe ve havadis-i garibei Kefşger Ahmet, Fahir İz tarafından Viyana Ulusal kitaplığı yazmaları arasında bulunan türkçe piyes. Yazarı bilinmeyen piyesin, osmanlı ülkesinde görev alacak yabancılara türkçe öğretmek amacıyla XVIII. yy.'ın sonları ya da XIX. yy.'ın başlarında yazıldığı sanılmaktadır. Aynı tarihlerde fransızcaya, almancaya ve italyancaya da çevrilmiş olan yapıt, yeni harflerle de yayımlandı (*Türk dili ve edebiyatı dergisi* [1 haziran 1958]; *Papuçcu Ahmet'in garip maceraları* [1968]; *İlk türkçe oyunlar* [1983]).

Vakayi-i Sultan Osman ya da **İbretnüma,** Tuği Hüseyin Çelebi'nin yapıtı. Yapıt, orduda bazı yenilikler ve düzenlemeler yapmak isteyen Osman II'nin (Genç Osman) [1618-1622] yeniçeriler tarafından öldürülmesiyle sonuçlanan olaylar dizisini içerir.

VAKAYİNAME a. (ar. *vaḳāyi*ᶜ ve fars. *nāme*'den *vaḳayi*ᶜ*-nāme*). *Esk.* **1.** Olayların tarih sırasına göre günü gününe saptanıp yazıldığı eser. (Eşanl. KRONİK.) **—2.** Bir olayı anlatan eser. **—3.** Kronoloji cetveli.

—ANSİKL. Osmanlı İmparatorluğu'nda vakayiname yazmak merkez örgütüne bağlı devlet tarihçisinin (vakayinüvis, daha sonraları vakanüvis) göreviydi. Bu görev Kanuni döneminde sürekli bir devlet hizmeti olan şehnameciliğin yerini alarak XVII. yy. başından XX. yy. başına kadar sürdü. Başlangıçta Divanı hümayun kalemlerinden yetişen ve hacegân rütbesinde kâtip olan bu görevliler bazen ilmiye mensupları arasından seçilirdi. Derin düşünebilen, çabuk kavrayan, bilgili, güzel yazmaya yetenekli, ağzı sıkı kimseler olması aranırdı. Selim III, vakayiname yazarının sağlıklı bilgi vermesini, dalkavukluk yolunu tutmamasını, anlatımının açık olmasını istemişti. İlk devlet tarihçisi Naima'dan (1655-1716) başlayarak başlıca vakayiname yazarları şunlardır: Masrafzade Şefik (öl. 1715), Raşit (öl. 1735), Küçükçelebizade Asım (1685-1760), Sami (öl. 1733), Şakir (öl. 1745), Suphi (1711-1769), İzzi (öl. 1755), Çeşmizade (öl. 1770), Vasıf (öl. 1806), Asım (1755-1819), Şanizade (1711-1826), Mehmet Esat (1789-1848), Ahmet Cevdet (Paşa) [1822-1895], Lütfi (1817-1907), Abdurrahman Şeref (1853-1925).

VAKETA a. (ital. *vachetta*, buzağı'dan). Genellikle ayakkabı yapımında kullanılan, sepilenmiş buzağı derisi.

VAKFE a. (ar. *vaḳf*'ten *vaḳfe*). *Esk.* **1.** Duraklama, duraklayış: *"...bir tereddüt vakfesi daha geçirdim"* (Neyzen Tevfik). **—2.** *Vakfegâh*, duraklama yeri, durak. ‖ *Vakfe-gir*, duraklayan. ‖ *Vakfe-i hayret*, şaşkınlık duraklayışı.

—Ed. → DURAK.

—İsl. Hac ibadeti sırasında Arafat*'ın tepesinde bir süre durma. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Vakfe, hac ibadetinin iki temel farzından (rukün) ilkidir. Vakfenin vakti, zilhicce ayının 9. günü zeval vaktinde başlar ve 10. günü tan yeri ağarınca sona erer. Bu süre içerisinde Arafat'ta çok kısa bir zaman durmak bile vakfenin yerine getirilmesi için yeterli sayılır. Vakfe sırasında aptesli olmak, ayakta Kâbe'ye yönelik durmak, tam bir Tanrı saygısı içinde bulunmak, elleri havaya doğru kaldırıp iyice açarak içtenlikle dua ve tövbe etmek, Kuran okumak sevaptır. Vakfeden sonra Mekke'ye inilerek haccın ikinci ruknü olan Kâbe'yi tavaf* görevi yerine getirilir.

VAKFETMEK g. f. (ar. *vaḳf*'tan). **1.** Vakıf durumuna getirmek. **—2.** Adamak, kendini ya da bir şeyi bütünüyle bir işe vermek: *Kendisini çocuklara vakfetmek.*

VAKFIKEBİR, Doğu Karadeniz bölgesinde Trabzon iline bağlı ilçe; 38 244 nüf. (1990); 35 köy. Merkezi, Trabzon'un 45 km batısında *Vakfıkebir*, 20 564 nüf. (1990). Tarımsal üretim: fındık, çay, tütün. Hayvansal ürünler.

VAKFİYE a. (ar. *vaḳf* ve *-iyye*'den *vaḳfiyye*). Bir vakfın koşullarını bildiren belge; vakıfname.

—ANSİKL. İkt. tar. Kurulan vakfın nasıl yürütüleceği, ne türlü harcamalar yapılacağı, kaç kişinin çalışacağı ve bunların ne kadar aylık alacağı, bu aylıkların hangi kaynaklardan sağlanacağı, bu vakıflardan kimlerin, nasıl yararlanacağı vb. kayıt ve koşulların yazıldığı vakfiyeler Şer'i mahkemelerin siciline geçirildiği zaman kesinleşirdi. Vakfiye ile vakfedilen mülk satılamaz, miras olarak kalamaz, devletin koruması altında olduğu kabul edilen bu mülklere hükümdarlar bile karışamazdı. Vakfiyelerdeki ceza hükümlerinin büyük bölümü maneviydi. Vakfiyenin sonuna bazı ayetler ve hadisler yazılır, belirlenen koşullara uymak istemeyenleri korkutmak için bir de beddua eklenirdi.

VAKFİYET, -ti a. (ar. *vaḳf* ve *-iyyet*'ten *vaḳfiyyet*). *Esk.* Bir mülkün vakfedilmiş olma durumu.

—İsl. huk. Vakıf yapma.

VAKIA a. (ar. *vuḳū*ᶜ'dan *vāḳı*ᶜ*a*). Olgu: *Kimsenin inkâr edemeyeceği bir vakıa.*

—*Esk.* **1.** Rüya, hayal. **—2.** Savaş, kavga.

◆ bağl. Gerçi, ise de: *Vakıa, güç bir durumdayız ama her şeyi halledebiliriz.*

Vakıa suresi, Kuran'ın 56. suresi. 96 ayettir. Mekke'de inmiştir. Adı, ilk ayette geçer.

Kıyametin kopması sırasında meydana gelecek olağanüstü olayları anlatan ayetlerle başlayan surete *ashab ül-yemin* denilen ve amel defterleri sağ yanlarından verilecek olanların ahrette kavuşacakları nimetler ile *ashab ül-şimal*'in, yani amel defterleri sol yanlarından verilecek olanların uğrayacakları azap ve buna neden olan kötülükleri açıklanır. Allah'ın varlığının, birliğinin ve üstün gücünün kanıtlarını ortaya seren ayetlerle süren surede Kuran'ın kutsal bir kitap olduğu ve onu ancak temiz (aptesli) olanların ellerine alabilecekleri belirtilir. Sure, iyilere selam okuyan, kötülerin cezalarını özetleyen ve Allah'ın yüce adlarını tespih etmeyi buyuran ayetlerle son bulur.

VAKIAT, -tı çoğl. a. (ar. *vāḳı*ᶜ*a*'nın çoğl. *vāḳı*ᶜ*at*). *Esk.* Olan şeyler, başa gelenler, olaylar: *"Asrımızda yetişen gençler içinde bu türlü adamlar çıkmaz olduğundan garâib-i vâkıattan olmak üzere..."* (Cevdet Paşa, XIX. yy.).

—İsl. huk. Hanefi bilginleri tarafından ileri sürülen fetvalar, görüşler ve çözüm yolları.

Vakıat-ı Sultan Cem, Fatih Sultan Mehmet'in Çiçek Hatun'dan olma küçük oğlu şehzade Cem Sultan*'ın (1459-1495) yaşamıyla ilgili olarak Cem Sultan'ın defterdarı Haydar Bey tarafından yazıldığı sanılan yapıt. Çeşitli yazmaları bulunan yapıtta Cem'in çektiği sıkıntılar, Fransa ve İtalya'daki günleri, papa ile olan yaşamı ayrıntılarıyla dile getirilir. Yapıt, güvenilir bir kaynak olarak kabul edilmektedir.

VAKIF, -kfı a. (ar. *vaḳf*). **1.** Bir hizmetin yerine getirilmesi amacıyla, bir kimsenin belli koşullar ve resmi yollarla parasını ya da mülkünü bağışlaması: *Binanın vakıf işlemi uzun sürdü.* **—2.** Bu yolla bağışlanan mal, mülk, para; bu amaçla oluşturulan kuruluş: *Bir vakıf kurmak.* **—3.** *Vakıf etmek* → VAKFETMEK.

—Huk. *Vakıflar kütüğü*, mülhak vakıfların, cemaat ve esnafa ait vakıfların tüzelkişilikleri ile vakıf mallarının ve vakıfların arşivlerinde bulunan vakfiye, ferman, berat, hüccet vb. belgelerin işlendiği kütük.

—İsl. huk. Bir mülkü bazı kişi ve kurumlara süresiz olarak tahsis etme. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Vakf -alel-amme*, kamu yararına yapılan vakıf. (*Vakf bis-sebil* de denir [çeşme ve köprü gibi].) ‖ *Vakf bissükna*, yararına vakıf yapılan kişinin taşınmazda oturmasına izin verilen vakıf. (Vakıftan yararlanan kişi taşınmazın bakımıyla yükümlüdür.) ‖ *Vakf-ı bizzarure*, vakfı caiz olmayan bir şeyin vakfının geçerli olabilmesi için bir başka şeyin de vakfa katılmasının gerektiği vakıf. (Bir evin gelirinin vakfı caiz değildir, bunun vakfının geçerli olabilmesi için zorunlu olarak evin de vakfedilmesi gerekir.) ‖ *Vakf-ı ebniye*, erkek çocuklarla, bunların erkek çocukları yararına yapılan vakıf. ‖ *Vakf-ı ehli*, kavmi mahsura (yüz kişiden az olan topluluklara) ait olan vakıf. ‖ *Vakf-ı evladiye*, evlat yararına yapılan vakıf. (Evlat sözü bir kez söylenmişse kadın ve erkeğin soyundan gelme çocuklara vakıf yapılmış olur, torunları kapsamaz. Evlad-ı evlat denmişse uzak yakın tüm kuşakları içine alır.) ‖ *Vakf-ı fasit* ya da *vakf-ı gayri sahih*, aslında geçerli olan ancak bazı nitelikleri bakımından geçerli sayılmayan vakıf. ‖ *Vakf-ı fuzuli*, bir kimsenin malik olmadığı bir malı sahibinin izni olmadan vakfetmesi. (Vakf-ı fuzuli sahibinin izniyle geçerli olur. Örneğin vakıf yapan karısıyla müşterek malik olduğu bir malın tamamını vakfetse, karısının kendi payına ait kısım için izin vermesi gerekir.) ‖ *Vakf-ı gayri lazım*, vakıf yapan kişi, hâkim ya da vakıf yapanın vârisleri tarafından feshedilebilen vakıf. ‖ *Vakf-ı irsadi*, beytülmale ait olan bir mülkün, rakabesi beytülmale ait olmak üzere, padişah tarafından ya da onun izniyle bir başkası tarafından bir kimseye ya da bir şeye tahsis edilmesiyle yapılan vakıf. ‖ *Vakf-ı lazım*, vakıf yapan kişi, hâkim ya da vakıf yapanın mirasçıları tarafından feshedilemeyen vakıf. ‖ *Vakf-ı mariz*, bir kimsenin ölümüne neden olan hastalığı sırasında yaptığı vakıf. (Vakf-ı mariz vasiyet gibi kabul edilir, ancak terekenin 1/3'ü için geçerli olur. Mirasçılardan birine yapılan vakf-ı marize öteki vârisler izin vermezlerse vakfın geliri mirasçılar arasında payları oranında bölüştürülür. Lehine vakıf yapılan mirasçı öldüğünde vakıf gerçekleşir.) ‖ *Vakf-ı mevkut*, belli bir süreyle sınırlandırılmış vakıf. (Bu tür vakıf geçerli olmaz, vakıfların sonsuz olması şarttır.) ‖ *Vakf-ı muallak*, bir şarta bağlı olarak yapılan vakıf. (Bu tür vakıflar geçerli sayılmaz.) ‖ *Vakf-ı muzaf*, gelecek bir tarihte geçerli olmak üzere yapılan vakıf. (Bu tür vakıflar geçerli değildir. Ancak ölümden sonra geçerli olmak üzere yapılan vakıf vasiyet sayıldığından geçerlidir.) ‖ *Vakf-ı müneccez*, bir şarta ve zamana bağlı olmayan vakıf. ‖ *Vakf-ı müstesna*, vakıflar idaresinin denetlemesi olmadan doğrudan doğruya mütevellileri tarafından idare edilen vakıf. ‖ *Vakf-ı müşa*, bir kimsenin bir başkasıyla müştereken malik olduğu bir maldaki kendisine ait payı vakfetmesi. ‖ *Vakf-ı müşterek*, iki ya da daha çok kişinin birlikte malik oldukları bir malı vakfetmeleri. ‖ *Vakf-ı mütearef*, vakfedilmesi örf ve âdetçe geçerli sayılan bir taşınırın vakfedilmesi. ‖ *Vakf-ı sahih*, şekil ve nitelik bakımından geçerli olan vakıf.

—Kur. tar. *Vakıf rüusu*, Osmanlılar'da bir vakfın yönetimi için mütevelli vd. görevlilere verilen atama ve görevlendirilme belgesi.

—Med. huk. Başlı başına bir varlığı bulunmak üzere bir malın belli bir amaca tahsis edilmesi. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Aile vakıfları*, aile bireylerinin çeşitli gereksinimlerini karşılamak amacıyla kurulan vakıflar. ‖ *İstihdam edilenlere ve işçilere yardım vakıfları*, anonim şirketlerin çalışanlara yardım amacıyla kurdukları vakıflar. (Vakıf gelirinden yararlananların vakfa aidat öde-

meleri ve vakfın idaresine katılmaları gerekir.) || *Kamu görevi niteliğindeki işleri yapmak amacıyla kurulan vakıflar.* (Bu vakıflar eğitim, sağlık, sanat vb. kamu görevlerinin yerine getirilmesi amacıyla kurulur.)

—Süslem. sant. *Vakıf gülü*, ayetlerin söz başlarına ya da sonlarına konan, nokta işlevinde tezhipli çiçek motifi.

◆ sıf. Vakıf olarak bağışlanmış olan: *Vakıf arazi. Vakıf dükkân.*

—ANSİKL. İsl. huk. Vakıf islam hukukunda çokça rastlanan gelişmiş bir kurumdur. İslam hukukuna göre bir kimsenin malını vakfetmesiyle o mal üzerindeki mülkiyet ferdi mülkiyet olmaktan çıkıp Allah'ın mülkü haline gelir. Bu mülk satılıp alınamaz ve tasarruflara konu olmaz. Ancak o maldan sağlanan yararlar bir amaca tahsis edilebilir ve bu amaçla ilgili olanlar bundan yararlanırlar. Vakıflara ilişkin hükümlere Kuran'da rastlanmaz, bu hükümler hadislere dayanır. Vakıf yapan kişi neşit, mümeyyiz, hür olmalı, kısıtlı olmamalı, vakfettiği malın maliki olmalıdır. Miri topraklara tasarruf edenler bu toprakların mülkiyet hakkına sahip olmadıkları için bunları vakfedemezler. Vakfeden kişinin vakıfla ilgili iradesini açık ve serbest bir biçimde iki şahit önünde belirtmesiyle vakıf kurulmuş olur. Vakıf kurulması için yapılan irade beyanı bir şekle bağlı değildir. Ancak vakıf belli bir kişi için yapılmışsa, vakfedenin icabını, yararına vakıf yapılan kişinin kabul etmesi gerekir. Vakfedilecek mal sürekli yani çabuk bozulmaz ve değişmez olmalı ve bu maldan bir yarar sağlanmalıdır. Kural olarak yalnız taşınmaz mallar vakfedilirse de bazı taşınabilir mallar da vakfedilebilir. Örneğin okumak için kitap, yoksul gelinlere elbise, takı vb. vakfedilebilir. Vakfedilecek malın bilinir ve belirli olması gerekir. "Dükkânlarımdan ikisini vakfettim" demek yeterli değildir, hangi dükkân olduğu belirtilmelidir. Vakıfların tescili zorunlu değildir ancak vakıftan caymayı önlemek amacıyla vakıf kadı tarafından tescil edilir. Vakfın amacı açıkça belirtilmiş olmalıdır. Başlıca iki tür vakıf vardır: 1. bir hayra tahsis edilmiş vakıflar; 2. evlada ve onların evlatlarına tahsis edilen vakıflar (bu vakıflarda vakfeden kişinin soyundan gelenlerin tümü vakıftan yararlanırlar). Müessesat-ı hayriyye denilen tümüyle hayır için yapılan vakıflardan yararlanma maldan yararlanma şeklindedir. Örneğin cami, köprü, aşevinden yararlanma gibi. Müstegallat-ı hayriye ise bunlara gelir sağlayan vakıf yerleridir. Örneğin geliriyle bir caminin masraflarını karşılamak için kurulan hamam gibi. Vakıf kuran, vakfın koşullarını daha sonra değiştiremez. Ancak vakıfnamede ilerde vakfın koşullarını değiştirebileceğini belirtirse değişiklik yapabilir. Vakıfları yöneten mütevelliler vakıf kuran kişilerce belirlenir. Mütevelli, reşit, mümeyyiz, doğru ve vakfı yönetebilecek yetenekte olmalıdır. Mütevellileri kadılar denetler. Vakfı kuran, kadının hükmüyle mütevelliye ilişkin koşulları değiştirebilir. Vakıf için yararlı olan durumlarda mütevelli kadının izniyle vakıf şartlarında değişiklik yapabilir. Vakfın gelirleri, vakfedilen malların devamlılığını sağlamak, onları korumak için harcanır. Gelir artarsa vakıf amacına tahsis edilir.

Osmanlı devletinde vakıflar fıkıh hükümlerine göre yönetilirdi. Vakıfların denetimi Evkaf-ı hümayun nezareti tarafından yapılırdı. Cumhuriyet'ten sonra 3 haziran 1935 tarih ve 2762 sayılı Vakıflar kanunu eski vakıfların durumunu düzenledi. Bu yasa Medeni kanun'un kabulünden önceki vakıfları iki bölümde topladı: 1. *mülhak vakıflar* (yönetimi mütevellilerine bırakılan vakıflar); 2. *mazbut vakıflar* (yönetimleri Vakıflar genel müdürlüğü'ne bırakılan vakıflar). Türk medeni kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle ve bu yasanın birinci kitabının ikinci babı üçüncü faslını değiştiren 13 temmuz 1967 tarih ve 903 sayılı kanunla vakıflara ilişkin yeni hükümler getirildi.

—Med. huk. Bir vakfın kurulabilmesi için gereken şartlar şunlardır: 1. vakıf kurucuları tam ehliyetli kişiler olmalıdır (gerçek kişilerden on beş yaşını bitirmiş mümeyyiz kişiler yasanın belirlediği sınır ve biçimler içinde vasiyet yoluyla vakıf kurabilirler. Tüzel kişiler de vakıf kurabilir); 2. vakfın bir amacı olmalıdır (vakfın amacı sürekli olmalı, gerçekleşmesi olanaksız olmamalı, yasaya, ahlaka, ulusal çıkarlara aykırı olmamalı ve vakıf belli bir siyasi düşünce ya da topluluk üyelerini desteklemek için kurulmamalıdır); 3. vakfın amacının gerçekleşmesine yetecek bir mal, gelir ya da hak bulunmalıdır (yalnız mal ve para değil, alacaklar, elde edilmesi beklenen kâr ya da ileride alınacak bir miras payı da vakıf için ayrılabilir); 4. vakıf resmi senetle ya da vasiyet yoluyla kurulmalıdır (vakıf kurulduktan sonra vakfedenin ikametgâhı asliye mahkemesince tutulan sicile tescille tüzel kişilik kazanır; mahkeme tescil edilen vakfı, Vakıflar genel müdürlüğü'ne bildirir. Genel müdürlükteki merkezi sicile kaydı yapılan vakıflar *Resmi gazete*'yle ilan edilir).

Vakıf tek taraflı ve karşılıksız bir hukuki işlemle kurulur. Kurucu işlemde vakfın amacı, bu amaca tahsis edilen mal ve haklar, vakfın idare ve varsa öteki organları, ikametgâhı ve adı açık olarak gösterilmelidir. Vakıf senedi mahkemece tescil edildikten sonra geri dönülemez. Vakıf kuran kişi kendi mal varlığı üzerinde hakları olan kişilerin yani mirasçıların, alacaklıların çıkarlarına zarar vermemelidir. Zarar vermesi durumunda bu kişiler vakfa itiraz edebilirler. Vakıf vasiyet yoluyla kurulmuşsa saklı pay sahibi mirasçılar vakfa ayrılan malların saklı paylarını aşması durumunda tenkis davası açabilirler. Mirasçılar iptal nedenlerinden birinin varlığını ileri sürerek vasiyetnamenin iptalini isteyebilirler. Vakıf alacaklılardan mal kaçırmak amacıyla kurulmuşsa, alacaklılar da iptal davası açarak vakfa itiraz edebilirler. Vakfın bir idare organının bulunması zorunludur. Bu organ kural olarak vakıf kuran kişi tarafından belirlenir. Vakıf kuran isterse, yönetim organının seçilmesini bir başka kişiye ya da kuruma bırakır. Vakıf kuran yönetim organını seçmemiş ya da seçecek organı belirtmemişse Vakıflar genel müdürlüğü teftiş kurulu tarafından seçimin nasıl yapılacağını saptar. Vakfın tüm işleri vakıf yönetim organı tarafından yapılır. Kural olarak vakıftan yararlanacak kişiler vakıf kuran kişi tarafından vakıf senedinde belirlenir. Örneğin "ortaöğretimde ya da yükseköğretimde okuyan öğrenciler bu vakıftan yararlanacaktır" gibi bir kayıt konabilir. Bazı aile vakıflarında vakıftan yararlanacak kişiler tek tek belirtilir. Vakıflar; Vakıflar genel müdürlüğü tarafından denetlenir. Vakıflar genel müdürlüğü vakıf senedi hükümlerinin yerine getirilip getirilmediğini, vakıf mallarının vakfın amacına uygun olarak yönetilip yönetilmediğini denetler. Vakıf geliriyle edinilen mal ve haklar her takvim yılı başında denetleme makamına bildirilir. Teftiş makamı vakfın yönetimiyle ilgili önlemleri almakla görevli olduğu gibi gerektiğinde vakfın yönetimini de değiştirebilir. Vakfın amacının nitelik ve kapsamı, vakfedenin isteğine uymayacak biçimde değişmesi halinde, yönetim kurulu ve teftiş makamı yetkili mahkemeden vakfın amacının değiştirilmesini isteyebilir. Vakıf yönetim organı vakıf malları üzerinde tasarrufta bulunamaz. Yani vakıf malları satamaz ya da başka bir malla değiştiremez. Gerekli durumlarda geliri giderini karşılayamayan ya da değerine uygun gelir getirmeyen vakfın malları tarafından daha yararlı bir mal ya da parayla değiştirilebilir. Buna teftiş makamının önerisi üzerine yetkili asliye mahkemesi karar verir. Teftiş makamı ayrıca, vakfın amacı nedeniyle tescilli olanaksızsa, tahsis edilen mallar amacın gerçekleşmesine yetmezse vakfedilen malların, amacı aynı olan bir vakfa tahsisini sağlar.

Vakıfların sona erme nedenleri şunlardır: 1. amacın gerçekleşmesi; 2. amacın gerçekleşmesinin olanaksız hale gelmesi; 3. amacın yasak amaçlardan birine yönelmesi (bu konuda feshe, yetkili asliye mahkemesi karar verir). Sona eren vakfın mal varlığı tasfiye edilir. Malların tasfiyesiyle vakfın tüzel kişiliği sona erer.

Vakıf gureba hastanesi → GUREBA HASTANESİ *(Vakıf)*.

Vakıf menba suları işletme müdürlüğü *(İstanbul)*, İstanbul'da belirli içme suyu kaynaklarını işletmekle görevli, Vakıflar genel müdürlüğü'ne bağlı kuruluş. İstanbul'daki içme sularının bakımı, Murat III'ün annesi Nurbanu Sultan tarafından, Üsküdar'da kurduğu hayratın yaşatılması amacıyla bazı vakıflara verilerek, geliri bu hayrata bırakıldı (1574). 1937'de Vakıf menba suları işletmesi kuruldu, bu işletme 1957'de Vakıflar genel müdürlüğü'ne bağlandı. İşletme, Alemdağ'ın 240 m yükseltisinde ve günde 60 ton su veren Taşdelen ile Beykoz'da Akbaba köyü yakınında olan Karakulak kaynak sularını şişeleyerek piyasaya sunar ve elde edilen geliri Vakıflar genel müdürlüğü'ne verir.

VÂKIF sıf. (ar. *vakf*'tan *vâḳıf*). **1.** Bir işi bilen, öğrenmiş olan. **—2.** Malını, parasını vb. vakıf durumuna getiren, vakıf kuran. **—3.** *Vâkıf (olmak)*, bilmek, öğrenmek, bilgili (olmak): *Duruma, bir işe vâkıf olmak.*

—*Esk. Vâkıf-ı ahval*, işlerden haberi olan, durumdan haberli. || *Vâkıf-ı esrar*, sırları bilen.

—İsl. huk. Vakıf yapan kişi.

VÂKIF Molla Penah, azerbaycanlı şair (Kazan 1717 - Karabağ 1797). Çocukluğu ve gençliği, yarı göçebe yaşam süren Kazaklar arasında geçti. Medrese öğrenimi gördü. Yaşadığı çevrenin, doğanın, yaşam biçiminin, gelenek ve göreneklerin etkisinde kalarak âşık tarzında şiirler yazmaya koyuldu. Ailesiyle birlikte göçtüğü Şuşa'da okul açarak öğretmenliğe başladı (1759). Karabağ Hanı Cevanşir'in sarayında dış politika işlerini yönetmekle görevli eşik ağalığına getirildi. Daha sonra başvezir oldu. Amcası İbrahim Han'ı ve yandaşlarını yok etmeye kalkışan Mehemmet Bey Cevanşir tarafından oğlu ile birlikte öldürüldü. Şiirleriyle azerbaycan edebiyatının klasik anlayışına yeni bir yön kazandırmıştı. Heceyle yazdıklarında özellikle koşma, geraylı, bayatı biçimlerini kullandı. Halkın beğenisine uygun dille yazmasına karşılık klasik yoldaki şiirlerinde özellikle Fuzuli'den esinlendi. Şiirleri Karabağlı Mirza Yusuf tarafından derlendi (1828).

VÂKIFAN çoğl. a. (ar. *vâḳıf*'ın fars. çoğl. *vâḳıfan*). *Esk.* Bir şeyi iyi bilenler, haberli olanlar.

VÂKIFANE be. (ar. *vakıf* ve fars. *-ane*'den *vâḳıfâne*). *Esk.* Bilenlere yakışır biçimde.

VÂKIFİYET a. (ar. *vâkıf* ve *-iyyet*'ten, *vâḳıfiyyet*). *Esk.* Haberli olma, bilme.

Vakıflar bankası tao *(Türkiye)*, Vakıflar genel müdürlüğü ile Mülhak vakıflar idaresi'nin Bankaya vermekte yarar gördüğü taşınmazları ve işletmeleri rasyonel bir biçimde yönetmek amacıyla kurulan kamusal sermayeli ticaret bankası. 11 ocak 1954 tarihli ve 6219 sayılı yasa uyarınca 50 milyon TL sermayeyle kuruldu. Merkezi Ankara'dadır. Bankanın sermayesinin % 55'i Vakıflar genel müdürlüğü'ne, % 20'si Mülhak vakıflar'a ve % 25'i de gerçek ve tüzel kişilere aittir. Ortak tüzel kişiler arasında Ziraat bankası, Sümerbank ve Emlak Kredi bankası da bulunmaktadır. 1990 sonunda özkaynakları toplamı 577 milyar TL, krediler toplamı 3 trilyon 696 milyar TL, toplam mevduatı 6 trilyon 965 milyar TL olan bankanın 314 şubesi, 8 075 çalışanı vardır.

Vakıflar genel müdürlüğü, vakıf mallarını ekonomik bir biçimde işletmek, mimari ve tarihsel değeri olan vakıf eserlerini korumak ve vakfa ait kuruluşları ya

şatmak amacıyla kurulan, Başbakanlığa bağlı kamu kuruluşu. 1924'te kurulan Vakıflar genel müdürlüğü'nün bugünkü statüsü 8 haziran 1984 tarih ve 227 sayılı kanun hükmündeki kararname'ye dayanır. Kurumun merkez kuruluşu genel müdürlük, vakıflar meclisi ve ana hizmet birimlerinden oluşur. Vakıflar meclisi vakıfların en üst düzeydeki danışma ve karar organıdır, bir başkan ve dört üyeden meydana gelir.

VAKIFNAME a. (ar. *vakf* ve fars. *name*'den *vakf-nâme*). Vakfiye.

VAKIYE a. (ar. *vakıyye*). *Esk.* **1.** Dört yüz dirhemlik ya da yedi yüz seksen gramlık ağırlık ölçüsü, okka. **—2.** *Vakıye-i aşari*, üç yüz on iki dirhemlik ağırlık ölçüsü.

VAKİ sıf. (ar. *vikaye*'den *vaki*). *Esk.* **1.** Koruyan. **—2.** Önleyici.

VAKİ sıf. (ar. *vukû*'dan *vâkı*). *Esk.* **1.** Olan, meydana gelen, olagelen: *Dersine geciktiği vaki değildir* **—2.** Geçmişte olan, geçmişte bulunan: *"Malthus'a göre vâki hailler bir cebr-i ahlakîdir"* (Ahmet Muammer ve Şükrü Kaya). **—3.** *Fi-l-vaki* → FİL-VAKİ.

VAKİDİ (EL-) arap tarihçi (Medine 747 - Bağdat 823). Bağdat'ta yaşadı. Halife Emin ve Memun dönemlerinde burada kadılık yaptı. Kuran, hadis, fıkıh konularında geniş bilgi sahibiydi. Bu konularda yapıtlar yazdı: *Kitab ül-menakıh, Zik ül-Kuran, et-Tergib fi ilm il-Kuran* vb. İslam tarihiyle ilgili yapıtları (*Kitab üt-tarih ve'l-magazi, Kitab üt-tabakat, es-Sire, Fütuh üş-Şam* vb.) daha sonraki islam tarihçilerine kaynak oldu.

VAKİT, -kti a. (ar. *vakt*). **1.** Ölçülebilir bir nicelik olarak düşünülen ve akışı ilerleyişi açısından ele alınan süre; zaman: *Vakit ilerliyor, bizse hiçbir şey yapmıyoruz. Üstünden biraz vakit geçsin her şey unutulur* **—2.** Önceden saptanmış olan an; zaman: *Vakit geldi, artık hazırlanalım. İlaçlarımı vaktinde almalıyım.* **—3.** Belli bir olayın gerçekleştiği ya da belli bir işe ayrılan, belli bir iş için alışılmış saatler: *Seher vakti. Uyku, yemek, iş vakti. İngilizler' in çay vakti.* **—4.** Bir etkinlik, bir üretim türü vb. ile belirlenen dönem; mevsim, zaman: *Hasat vakti.* **—5.** Bir olayın, bir durumun belirlediği dönem ya da hakkında konuşulan çağ; zaman: *Kemer sıkma vakti. Savaş vakti. Vaktin ileri gelenleri.* **—6.** Bir iş için tanınan süre; mühlet, zaman: *Borcumu ödeyebilmem için bana biraz vakit tanı.* **—7.** Bir kimsenin istediği gibi yararlanabileceği süre; boş zaman: *Vaktini kitap okuyarak geçiriyor. Çocuklar bütün vaktimi alıyor. Biraz vaktiniz var mı?* **—8.** Uygun, elverişli zaman; fırsat, olanak: *Vakit bulursam sinemaya giderim. Bir şey söylememe vakit kalmadan lafı ağzıma tıktı.* **—9.** Geçim, para bakımından olanak: *Hali vakti yerinde bir aile. Çocuklarını okutmaya vakti yok.* **—10.** Zaman belirten tamlayanlarla birlikte *"iken"* anlamı taşır: *Tan vakti. Öğle vakti.* **—11.** *Ettiği, edeceği* biçimindeki ortaçlardan sonra gelerek eşzamanlılığı gösteren belirteçler yapar; zaman: *Öfkelendiği vakit kıpkırmızı kesiliyor. Döneceği vakit ben burda olmayacağım.* **—12.** *Vakit geçirmek*, oyalanmak için bir şeyle uğraşmak: *Beklerken gazete okuyarak vakit geçirdim.* ‖ *Vakit kaybetmeden*, hemen, derhal, çarçabuk: *Vakit kaybetmeden gel.* ‖ *Vakit kazanmak*, bir sonucu geciktirmek için türlü nedenlerle süreyi uzatmak. ‖ *Vakit, vaktini öldürmek*, zamanını iş yapmadan ya da boş şeylerle harcamak: *Kahvede vakit öldürüyor.* ‖ *Vakit vakit*, zaman zaman: *Vakit vakit midemde ağrı oluyor.* ‖ *Vakti gelmek*, ölmek üzere olmak, eceli gelmek. ‖ *Vakti olmak*, acele etmeye gerek olmamak. ‖ *Vakti olmamak*, bir iş ya da bir kimse için ayıracak zamanı bulunmamak. ‖ *Vaktini almak, vaktini yemek*, bir işin yapılması, gerçekleşmesi için epeyce zaman harcanmak: *Bu yöntem çok vaktini alır.* ‖ *Vaktini şaşmamak*, her şeyi aksatmadan tam zamanında yapmak. ‖ *Vaktiyle*, uygun zamanda: *Vaktiyle söyleseydin bir şeyler yapardık;* çok eski bir zamanda: *Vaktiyle bir ülkede acımasız bir kral varmış.*

—*Esk.* *Vakt-i ahar*, başka zaman. ‖ *Vakt-i asr*, ikindi zamanı. ‖ *Vakt-i fecr*, tanyerinin ağarma zamanı. ‖ *Vakt-i fursat*, şansın, fırsatın ele geçtiği zaman. ‖ *Vakt-i gurubi*, Güneş'in batışına göre saptanan saat; alaturka saat. ‖ *Vakt-i hacet*, gerekli zaman. ‖ *Vakt-i hazar*, barış zamanı. ‖ *Vakt-i merhun*, beklenen, gözlenen zaman ya da çağ. ‖ *Vakt-i muhtar*, seçilmiş uygun zaman; düğün, ziyafet ya da savaş için saptanan zaman. ‖ *Vakt-i nücumi*, yıldızlara göre saptanan saat. ‖ *Vakt-i saadet*, Hz. Muhammet'in yaşadığı yıllar. ‖ *Vakt-i sefer*, savaş zamanı. ‖ *Vakt-i zevali*, Güneş'in öğle zamanındaki konumuna göre saptanan saat; alafranga saat. ‖ *Vakt-i zuhr*, öğle zamanı.

—Ed. → ZAMAN.

—İsl. Farz, vacip ve bazı nafile ibadetlerin yerine getirilmesi için belirlenmiş zaman. (Bk. *ansikl.* böl.)

—İsl. huk. *Vakt-i zaruret*, Hazine'ye gelir sağlamak için miri toprakların özel kişilere emsal değeriyle satılmasını gerektiren durumlar.

—Tasav. Sufinin içinde yaşadığı andaki Tanrı korkusu, üzüntü ya da sevinç gibi ruhsal durumu. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. İslam dininde namaz, oruç, kurban kesme gibi ibadetler bunlar için belirlenen vakitten önce yerine getirilemez. Zekât ve fıtır sadakası gibi bazı ibadetler ise vaktinden önce yapılabilir. İbadetlerin vaktinde yapılmasına *eda* denir. Geçerli bir özür olmaksızın ibadetlerin vaktinde eda edilmemesi günahtır. Ancak, hangi nedenle olursa olsun vaktinde yapılmayan ibadetin, günahtan kurtulmak için, uygun en kısa zaman içinde yerine getirilmesi gerekir ve buna *kaza* denir.

—Tasav. Sufilere göre salik (Tanrı yolcusu) sürekli içinde yaşadığı anın hükmü altındadır; vakit onu ne yana sürüklerse o yana gider. Bu anlamda vakit, bir bakıma Tanrı iradesidir. Sufi *ibn ül-vakt* (vaktin çocuğu), yani anı yaşayan kişidir. Sufinin hali vakte göre değişir; bazen *kabz* (sıkıntı, bunaltı), bazen *bast* (sevinç, ferahlama) halinde bulunur. Ayrıca ibn ül-vakt olmak geçmiş ve geleceğin kaygılarını, üzüntülerini ya da umutlarını bir yana bırakarak anı değerlendirmeyi gerektirir. Sufiler tanrısal ruh ve tecellilerin salikin gönlüne doğuşuna ya da bu doğuşun gerçekleştiği zamana da *vakt* derler.

Vakit, Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde çıkan bazı süreli yayınların adı. —Filip Efendi tarafından 1875'ten başlayarak İstanbul'da çıkarılan "Her nevi havadisten bahseder" günlük gazete. Önemli güncel haberlerin yanı sıra edebiyata da ağırlık veren gazete, ilk kez kadınlar için de haftalık özel bir ek veriyordu. 1879'da kapandı. —1910-1914 yıllarında Urenburg kentinde haftada üç kez olmak üzere yayımlanan "edebi ve siyasi türkçe gazete". —Hakkı Tarık'la (Us) Asım Bey'in (Us) sahibi, Ahmet Şükrü'nün (Esmer) sorumlu müdürü olduğu günlük gazete. 17 kasım 1917'den başlayarak İstanbul'da çıkarılan gazete, özellikle Kurtuluş savaşı'nı destekleyen basın organları arasında yer aldı. Başyazarlığını Ahmet Emin' in (Yalman) yaptığı gazetenin yazarları arasında Ali Ekrem (Bolayır), Selim Ragıp (Emeç), Reşat Nuri (Güntekin), Halil Lütfi (Dördüncü) vb. bulunuyordu. Ruşen Eşref (Ünaydın), Hüseyin Cahit (Yalçın), Ziya Gökalp, Halide Edip (Adıvar) gibi yazarlar da zaman zaman gazeteye yazıyorlardı. Aynı gazete Cumhuriyet döneminde de yayınını sürdürdü ve uzun süre bir gazetecilik okulu olma durumunu korudu. Yazı kadrosunda Nurettin Artam, Sadri Ethem (Ertem), Nizamettin Nazif (Tepedelenlioğlu), Cevat Fehmi (Başkut) gibi gençlere yer veren *Vakit*, 1940'lı yılların ortalarından sonra yayın yaşamına giren yeni gazetelerin karşısında önemini yitirmeye başladı. Kadrosunu, gazetecilik anlayışını, teknik olanaklarını yenileyememe vb. nedenlerle geniş okur kitlesine ulaşamadı. H. T. Us'un ölümünden (1956) bir süre sonra kapandı.

VAKİTLİ sıf. Uygun zamanda yapılan ya da olan bir şey için kullanılır: *Vakitli bir önlem. Vakitli bir iş.*

◆ be. **1.** Erken: *Vakitli gidelim de kimseyi rahatsız etmeyelim.* **—2.** *Vakitli vakitsiz*, rasgele, gelişigüzel zamanlarda, uygun bir zaman kollamaksızın: *Vakitli vakitsiz telefon eder.*

VAKİTSİZ sıf. Uygun bir zamanda olmayan; mevsimsiz, zamansız: *Vakitsiz ziyaret.*

◆ be. Uygun bir zamanda yapılmayan bir eylemi belirtir: *Bu dünyadan vakitsiz göçtü. Henüz çok genç, vakitsiz evleniyor.*

VAKKAD sıf. (ar. *vakd*, ateş yakmak'tan *vakkad*). *Esk.* **1.** Parlak, aydınlık: *Fikr-i vakkad* (parlak düşünce). **—2.** Çabuk kavrayan, çabuk anlayan, zeki.

VAKKANAİ, Japonya'da liman, Hokkaido'nun kuzey ucunda; 53 500 nüf. Balıkçılık. Petrol çıkarımı.

VAKKAS sıf. (ar. *vakkâs*). *Esk.* **1.** Savaşçı. **—2.** Okçu.

VAKLAMA → VAKVAKLAMA.

VAKLAMAK → VAKVAKLAMAK.

VAKR a. (ar. *vakr*). *Esk.* Sağırlık.

VAKTAKİ be. (ar. *vakt*, fars. *-â* ve *ki*'den). *Esk.* "Ne zaman ki", "...olduğu vakit": *"Vaktaki camide ikindi namazı kılınmış bu tecrübe de yapılmış olurdu"* (H. Z. Uşaklıgil).

VAKTIDOLU, asıl adı **Adil Ali Atalay,** türk halk şairi (Kemaliye, Erzincan, 1936). İlkokuldan sonra öğrenimini sürdüremedi. Ağabeyiyle birlikte İstanbul'da bir taşımacılık şirketi kurdu. Alevi geleneğine bağlı şiirleri vardır: *Anadolum Anadolum* (1975), *Gel kendine deli gönül* (1988).

VAKUM a. Fiz. ve Teknol. **1.** Seyretilmiş bir gazın hali. **—2.** Atmosfer basıncından daha düşük bir basınç taşıyan çevre. (Bk. *ansikl.* böl. Metalürj. ve Teknol.)

—Bayınd. *Vakumla su çekme*, beton içindeki fazla suyu, kalıplara açılan deliklerden çekmek için, özel bir vakum pompası yardımıyla emme işlemi uygulamaya dayanan betonlama yöntemi. (Bu yöntem, kalıpların hemen sökülmesine, iskeleti oluşturan öğelerin hızla dökülmesine ve önüretimli parçaların, ince kabukların, karayolu ya da ev kaplamalarının yapılmasına olanak sağlar.) (Eşanl. VACUUM CONCRETE.)

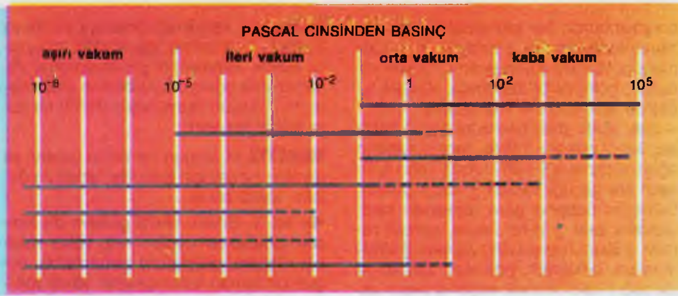
—Dy. *Vakum freni*, fren borularında vakum yaratarak frenin gevşemesini ve atmosfer basıncı oluşturarak basmasını sağlayan frenleme sistemi. (İngiliz demiryolları gibi kimi kuruluşlarda hâlâ kullanılır.)

—Elektron. *Vakum alaşımı*, bir elektron tüpü içindeki vakumu güçlendirmeye yarayan madde. (Eşanl. GETTER.)

—Hidr. pnöm. *Vakum pompası*, pistonlu bir pomba gibi çalışarak bir kap içinde vakum oluşturan makine. (İlk vakum pompası 1605'e doğru Otto von Guericke tarafından bulunmuştur.)

—Teknol. *Vakum yapma*, BOŞALTMA'nın eşanlamlısı.

—ANSİKL. Metalürj. Metalürjide vakum uygulaması, metal ya da alaşımların hazırlanması, arılaştırılması ve dökümünde oldukça yaygınlaşmıştır; böylesi bir gelişmeye yol açan temel etkenler, metal ya da alaşımları hava ve bileşiminde bulunan nemle girebilecekleri olası tüm tepkimelerden korumak zorunluluğu ile karbon, oksit ve hidrojen gidermek gibi vakumun büyük ölçüde hızlandırdığı tepkimelerle metal ya da alaşımları arılaştırmak gereğidir. Sanayisel ölçekteki bu gelişme va-

1. **pompa türleri**
2. palalı pompa
3. yayınımlı pompa
4. Roots pompası
5. türbomolekül pompası
6. iyon pompası
7. süblimleşmeli pompa
8. kriyostatik pompa

çeşitli **vakum** alanları ve bunları sağlayan pompalar

kum kaplarının sızdırmazlık tekniklerinde ulaşılan ilerlemenin yanı sıra özellikle vakum oluşturmak için geliştirilen bir dizi donanımla sağlanmıştır. Günümüzde büyük çelik potalarda vakum altında yapılan metal işlemede kullanılan pompaların debileri oldukça yüksektir ve 500 kg/dk ile 1 t/dk arasında değişir.

Sıvı metalleri vakum altında işlemede şu yöntemlere başvurulur: kapağı vakum altında tutulan bir potada doğrudan işleme; bir vakum kabına yerleştirilen pota içindeki sıvı metali argon gazı püskürterek karıştırma; potadan kalıba döküm sırasında işleme; ateşe dayanıklı malzemeyle kaplanmış özel bir kaptaki sıvı metali vakum oluşturarak emme.

Vakum altında yapılan ve değişik biçimde uygulanan birçok işleme yöntemiyle benzer amaçlara ulaşılır: örneğin hidrojen giderme; çözünmüş oksitleri, kalıntı maddelerini ve oksijeni karbonla vakum altında indirgeme; yükseltgen bir madde katarak büyük ölçüde karbon giderme; yükseltgenmeye yatkın alaşım elementlerini koruma ve bunların katılma verimlerini iyileştirme. Ancak azotun vakum altında uzaklaştırılması sınırlı bir düzeyde gerçekleştirilebilir.

Konverterde hazırlanmış çeliklerin aşırı vakum altında arılaştırılması sayesinde, içinde kalıntı maddeleri bulunmayan son derece arı çelikleri kütlesel olarak üretmek mümkündür.

Vakum, yüksek buhar basıncı altında metallerin özütlenmesini sağlar; bu tür bir uygulamayla ilgili olarak örneğin dolomitli izabe cüruflarının ferrosilisyumla vakum altında indirgenmesi sayılabilir; bu tepkimede magnezyum buharı açığa çıkar ve bu buhar daha sonra potada yoğuşturularak katı magnezyum elde edilir (Sofrem yöntemi).

Vakum kapları tavlama, suverme, sinterheme, karışım hazırlama, yüzey işleme vb. gibi ısıl ya da benzeri işlemleri gerçekleştirmek için sanayide geniş ölçüde kullanılır. Bu işlemler sırasında iki tür fırından yararlanılır: 1. sıcak çeperli fırınlar; 2. soğuk çeperli fırınlar. Sıcak çeperli fırınlarda yük, vakum altındaki bir mufla içine yüklenir ve bu mufla sıcaklığı genellikle 900 °C'la sınırlı tutulan ısıtıcı bir kap içine yerleştirilir. Soğuk çeperli fırınlar dıştan soğutulan, vakum altındaki bir kaptan oluşur; ısıtıcı elemanlar ve işlenecek yük bu kap içine yerleştirilir. Soğuk çeperli fırınlarda 10^{-5} mbar basınç altında 2 500 °C'lık, 10^{-9} mbar basınç altında 1 600 °C'lık sıcaklıklara ulaşabilir.

Vakum altında ısıtılmış metallerin elektrik boşalması ya da iyonlaştırma yoluyla buharlaştırılması ve daha sonra soğuk çeperler yüzeyinde yoğuşturulması, vakum altında metal kaplama işlemlerinin doğmasını sağlamıştır; böylece dekoratif bir etki, ışığı yansıtma gücü, korozyona karşı iyi bir donanım, yalıtkan bir taşıyıcı üzerinde iletken bir katman ya da katalitik bir kaplama elde edilebilmektedir (elektrik, elektronik, optik ve kimya sanayileri).

—Teknol. Vakum alanı, uzlaşmalı olarak, birçok basınç aralığına ayrılır. *Kaba vakum* (10^5 ve 10^2 Pa arası), *orta vakum* (10^2 - 10^{-1} Pa), *ileri vakum* (10^{-1} ve 10^{-5} Pa arası) ve *aşırı vakum* ($< 10^{-5}$ Pa). Bu vakum türlerini oluşturma yöntemleri (bk. tablo) ve kullanma alanları farklıdır. Kaba vakum, mekanik pompaların alanına girer; orta vakumda kabın çeperlerinin etkisi ve moleküllerin ortalama serbest hareketleri sözkonusu olmaya başlar. Gerçekte, basınç yeterince düşük olduğunda, moleküller birbiriyle çarpışmayacak ölçüde seyrelir ve yalnızca çeperlere çarpar. İleri vakum yayınımlı pompalar alanına girer ve çeper olayları (geribırakma) ortaya çıkar. Aşırı vakumda, santimetre küp başına 10^6'dan az parçacık düşer ve türbomoleküler, iyonsal ya da kriyostatik yöntemlere başvurmak gerekir. Pompalar iki kategoriye ayrılabilir: birincil pompalar pompalanan gazları atmosfer basıncına karşı basar; ikincil pompalar yukarı çığırında bir ya da birçok birincil pompanın kullanımını gerektirir. Palalı mekanik pompalar, en çok kullanılan türü oluşturur: dışmerkezli, bir rotor, iki ya da daha çok palayı hareket ettirir; bu palalar emme yönünde artan ve basma yönünde azalan hacimler oluşturur. Döner pistonlu pompada, sürgülü bir çekmece, pala görevi yapar. Roots pompasında, 8 biçimindeki iki rotor birbirine ve statora dokunmadan, ters yönde döner. Sıvı halkalı pompalarda, dışmerkezli, yıldız biçimindeki rotor statora değmez; emme ve basma hacimleri, rotorun kolları ve merkezkaç kuvvetle statora dayanan su katmanıyla sınırlanır, su ayrıca sızdırmazlığı sağlar.

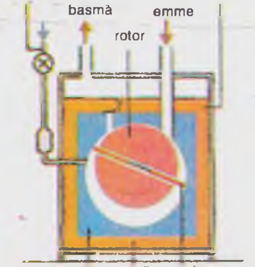
Molekül pompalarında çeper etkisi önem kazanmaya başlar. Gaede pompasında gaz, statorla rotoru ayıran (çok küçük) aralığa girer; moleküller rotor ve statora çarparak büyük bir hız kazanır ve sürüklenir. Gaede pompasının yerini, aynı ilkeye göre çalışan türbomolekül pompaları almıştır; bunlar eksenel kompresörlerden türemişlerdir ve bir statorun saptırıcı kanatçıkları arasında dönen, yine kanatçıklarla donatılmış bir rotor taşırlar.

Hidrodinamik pompalamada, gazı sürükleyen hareket halindeki organlar değildir; pompalanacak gaza belli bir miktar hareket kazandırarak onu sürükleyen bir akışkandan yararlanılır. Enjektörlü pompada bu akışkan buhardır ve ıraksak bir lülede genleşerek basınç enerjisini kinetik enerjiye dönüştürür. Yayınımlı pompa da aynı ilkeye göre çalışır.

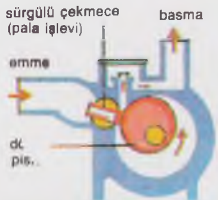
İleri vakum ve özellikle aşırı vakum yaratmak için kullanılan son bir pompa grubunda artık moleküllerin bağlanma olaylarından yararlanılır. Bunlar, artık moleküllerin süblimleşmiş ya da toz haldeki titan gibi çok tepkin maddelerle (vakum alaşımları) kimyasal tepkimeye girdiği iyon pompaları; moleküllerin, kabın içine yerleştirilen maddeler (zeolitler, karbon siyahı) tarafından yüzde tutulduğu yüzde tutmalı pompalar ve moleküllerin çok düşük sıcaklıklarda (80 K'den düşük) getirilmiş yüzeyler üzerinde yoğuşturulduğu kriyopompalardır.

Vakum, özel manometre*ler ve ölçeklerle ölçülür. Vakumun çok sayıda uygulama alanı vardır: plastik maddeleri biçimlendirme; elektrik ampullerinin, elektron ve katot tüplerinin üretimi; metallerin ve alaşımların gaz giderme işlemi ve dökümü; kurutma ve dondurarak kurutma; havası alınmış çift çeperli ısıl yalıtım; boşluk odalarında uzay araçlarını deneme; parçacık demetleri üreten aygıt ve makinelerde (hızlandırıcılar, depolama halkaları, elektron demetleriyle işleme ve kaynak yapma, metal kaplama için elektron bombardımanı fırınları, kütle tayfölçeri vb.) vakum oluşturma, yüzeyleri inceleme vb.

çeşitli **vakum** pompaları

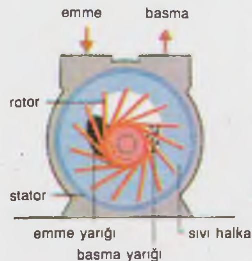
palalı pompa

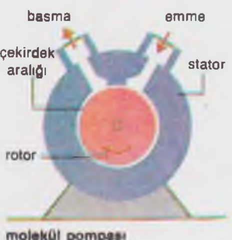
döner pistonlu pompa

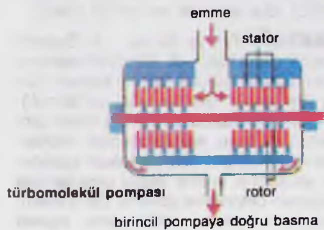
Roots pompası

sıvı halkalı pompa

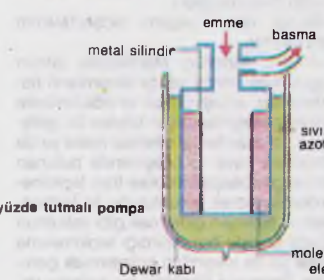
molekül pompası

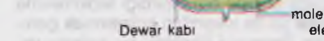

türbomolekül pompası

yayınımlı pompa

yüzde tutmalı pompa

VAKUMLU sıf. Vakumla çalışan.
—Teknol. *Vakumlu berraklaştırıcı*, süzme başlamadan önce bezi bir diyatome, perlit ya da talaş tabakasıyla örtülen vakum filtresi; süzülen ürün içerisinde bulunan yabancı maddeler bu katman üzerine çökerek ince bir zar oluşturur. (Bu zar sonradan, sürekli olarak temiz bir yüz bırakılabilmesi için kazıyıcı bir bıçakla sık sık giderilir. Bu tip bir filtre berraklaştırıcı olarak kullanılır.)

VAKUMMETRE a. (fr. *vacuomètre*; lat. *vacuus*, vakum, boşluk ve *-mètre*, metre'den). Elektron. Bir vakum tüpündeki artık gazların basınç değerini belirten düzenek.

VAKUOL a. (fr. *vacuole*'dan). KOFUL'un eşanlamlısı.

VAKUR sıf. (ar. *vakar*'dan *vakūr*). Ağırbaşlı, ciddi, onurlu; vakarlı.

VAKURANE be. ve sıf. (ar. *vakūr* ve fars. *-āne*'den *vakūrāne*). *Esk.* Ağırbaşlıca, vakarlı bir şekilde.

VAKÜOM a. (fr. *vacuome*). Biyol. Bir hücredeki kofulların tümü.

VAKVAK a. (yansıma sözc.). Çocuk dilinde ördek.

VAKVAKA a. (ar. *vakvaka*). Ördek sesi.

Vakvak ağacı, meyveleri insan biçiminde olan efsanevi ağaç. Bu ağaçtan ilk kez VII. yy.'da Tou Yeou'nun *Tong tien* adlı yapıtında söz edilir. Efsaneye göre bir arap kralının adamları gemiyle denize açılırlar ve sekiz yıl sonra B.'daki son kıyıya ula-

şırlar Burada denizin ortasındaki bir kaya üzerinde kırmızı dallı, yeşil yapraklı, meyveleri küçücük çocuk biçiminde olan bir ağaç bulurlar. Kimi eski yazarlar bu ağaca, çocuklar vak vak diye ses çıkardıklarından bu ad verildiğini bildirirken, kimileri de Vakvak adası ve ülkesinden söz ederler (Kazvini, el-Biruni, Dimeşki, İbni Sait, İbni İyas, Makrizi vd.).

Mehmet IV (Avcı) döneminde yeniçeriler saray ağalarını öldürtüp ölülerini Sultanahmet'teki çınar ağacına astırdıklarından (1656), bu ağaca da *şeceri vakvak* denilmiştir. (→ VAKAİ VAKVAKİYE.)

VAKVAKLAMA ya da **VAKLAMA** a. (yansıma sözc.). Vakvaklamak, vaklamak eylemi; ördeğin çıkardığı ses.

VAKVAKLAMAK ya da **VAKLAMAK** gçz. f. (yansıma sözc.). Ördeklerden söz ederken türüne özgü sesle bağırmak.

VÂLÂ sıf. (fars. *vālā*). *Esk*. **1.** Yüce, ulu: *"Tâk-ı gerdûnuna vâlâ-yı şafak pûşide"* (Nedim, XVIII. yy.). **—2.** *Vâlâ-cah*, rütbesi, makamı yüce olan. || *Vâlâ-kad*, uzun boylu. || *Vâlâ-kadr*, kıymetli, değerli. || *Vâlâ-nijad*, yaradılışı yüce olan, soylu. || *Vâlâ-şan*, şanı yüce olan.

VALA ya da **VALE** (ar. *vālā*'dan). Dokmc. **1.** Baş örtüsü olarak kullanılan bir tür ipekli dokuma. **—2.** El tezgâhlarında siyah yün ipliğiyle dokunan kalın ve ensiz bir tür kumaş. **—3.** Giysilik olarak kullanılan iki renkli bir tür ipekli kumaş. || *Al vala*, Anadolu'nun geleneksel yörelerinde bugün de gelin duvağı olarak kullanılan, kırmızı renkli ipekli dokuma.

VALA (Karin Alice HEIKEL, kızlık adı WADENSTRÖM, **Katri** — denir), fince yazan finlandiyalı kadın edebiyatçı (Muonio 1901 - Eksjö, İsveç, 1944). Serbest dizeyi kullanan ilk şairlerden biridir. Yapıtlarında estetik ve toplumsal başkaldırısını dile getirdi, ancak ilk şiir kitaplarındaki egzotizmin ve esrikliğin yerini, ölüm duygusu ve evrensel acılar karşısında duyulan üzüntü aldı (*Jardin lointain* [fr. çev.], 1924; *la Porte bleue* [fr. çev.], 1926; *le Nid dans l'arbre en feu* [fr. çev.], 1942).

VALABİ a. Avustralya'da yaşayan çeşitli otçul keselilerin ortak adı. (Orta ya da kısa boylu olurlar. Cinsleri: *Wallabia, Onychogalea, Lagorchestes, Lagostrophus, Petrogale, Paradorcas* ve *Macropus* [8-12 tür]. Kangurugiller familyası.)

VÂLÂDALEN, İsveç'te (Jämtland) kış sporları merkezi. Åre vadisinde, Storsjö gölünün B.'sında.

VALADİER (Giuseppe), italyan mimar ve şehirci (Roma 1762 - *ay. y.* 1839). Spoleto (1784) ve Urbino (1789) katedrallerinin iç mekân onarımlarında daha çok yenipalladiocu bir üslubu benimsedi; Roma'daki S. Pantaleo'nun cephesinde (1806) ise dönemin yeniklasikçilik akımını izledi. Başyapıtı, papalık ve imparatorluk kenti Roma'daki piazza del Popolo' nun düzenlemesidir (1813-1820 arasında gerçekleştirilen 1794 planı).

VALADON (Marie Clémentine, **Maria** —, sonra **Suzanne** — denir), fransız kadın ressam (Bessines-sur-Gartempe 1865 - Paris 1938). Montmartre'a yerleşmiş bir çamaşırcı kadının kızıydı; bir süre küçük işlerle uğraştıktan sonra, sirk akrobatı olmayı denedi, sonunda Puvis de Chavannes, Henner, Renoir (*Kentte dans*, 1883, Louvre-Orsay müzesi), Zandomeneghi ve Toulouse-Lautrec (bu son sanatçı ve E. Satie ona aşık oldular) gibi ressamlara modellik etmeye başladı. Bu sanatçıların etkisiyle resme yöneldi. Heykelci Bartholomé aracılığıyla tanıdığı Degas, "korkunç Maria"nın "esnek ve çirkin çizgileri"ni çok beğeniyordu. Valadon 1894'e doğru Degas'nın teşvikiyle ilk gravür denemelerine girişti. Valadon'un oldukça saldırgan nitelikli gerçekçi üslubunun en belirgin özellikleri sağlam bir resim yapısı kurma kaygısı, güçlü ve vurgulanmış çizgiler, siyahla çevrilmiş yoğun renklerdir (*İki figür* [*Ne siyah ne beyaz*], 1909, özel kol.). Valadon yapıtlarını ilk olarak 1894'te Ulusal güzel sanatlar kurumu salonu'nda sergiledi. Daha sonra, Montmagny ve Saint-Bernard' da (Ain) gerçekleştirdiği portre (*Marie Coca ile kızı*, 1911, Lyon müzesi), nü ve manzara resimleriyle Bağımsızlar salonu ve Güz salonu'na katıldı. Paul Mouissis ve ressam A. Utter ile evlenmeden önce olan oğlu Utrillo sanat yaşamını annesine borçludur.

VALAİ a. (fars. *vālāī*). *Esk*. Yükseklik, ululuk.

VALAİS, alm. **Wallis,** İsviçre konfederasyonu'nda kanton, Rhône'un yukarı vadisinde; 5 226 km^2; 248 313 nüf. (1991). (Büyük çoğunluğunu katolikler ve fransızca konuşanlar oluşturur; geri kalan bölümü almanca konuşur). Merkezi *Sion*.

• COĞRAFYA. Valais, Rhône'un yukarı havzasını (Furka geçidinden Saint-Maurice sürgüsüne kadar) ve sol kıyıdaki tek yamacın Saint-Maurice ile Leman gölü arasında uzunan kesimini kaplar. Güney'de, billurlu kütleler (Pennin Alpler'i) yüksekliği 4 000 m'yi aşan dorukların (Matterhorn, Rosa dağı) sıraladığı bir doruk çizgisi uzanır. Kuzey'de tortul örtünün belirgin kabartıları 3 000 m'yi aşarak, killi, tek tük yumuşak eğimlerle kesilen kireçtaşlı yalçın duvarlar oluşturur ve K.-D.'da Berner Oberland'ın billurlu doruklarıyla birleşir. Yüksek dağlar arasında kalan bu ovada, kuraklık, sert kışlardan çok sıcak yazlar egemendir. Toprak ve iklim burada, güneye has özellikler (sulama) taşıyan yoğun birçok ürünlü tarıma olanak verir: yamaçlarda geleneksel bağcılık, mevye ağaçları (armut ve şeftali), sebzeler (kuşkonmaz), ovada tahıl (mısır). Brig' in yukarısında, daha bol yağış alan Yukarı Valais (Goms vadisi), çayırlarla kaplıdır: dağda, ormanlar, küçük tarım alanları (çilek) ve özellikle dağ otlakları bulunur. Dağlarda manzaranın güzelliği, güneş, kar örtüsü ve ulaşım kolaylığı, dağ sporu ve kayak yapmak isteyen çok sayıda turisti doruklara (Zermatt) ya da dağın günyönü yamaçlarına (Montana, Verbier) çeker. Engebeler ve büyük buzullar hidroelektrik donanımları (Büyük Dixence) için elverişli koşullar yaratmıştır: İsviçre hidroelektrik enerjisinin dörtte biri Valais'den sağlanır ve burada modern bir sanayi (alüminyum, kimya) kurulmuştur.

• TARİH. Keltler tarafından işgal edilen, İ.Ö. 54'te Romalılar tarafından ele geçirilen bu bölge, III. yy.'dan başlayarak hıristiyanlaştırıldı. Sion, piskoposluk merkezi durumuna geldi ve Agaunum (Saint-Maurice) manastırı hıristiyanlığın yayılmasına katkıda bulundu. 999'da son Bourgogne Transjurane kralı olan Rodolphe III, Valais kontluğu'nu Sion piskoposlarına armağan etti. Devrime kadar ülkeyi, Saint-Maurice manastırı'yla birlikte, Sion piskoposları yönetti. 1798'de Fransızlar tarafından işgal edilen Valais, cumhuriyet durumuna getirildiyse de, 1810'da yeniden imparatorluğa katılarak Simplon *département*'ını oluşturdu. 1813'te Müttefikler tarafından bağımsız olarak ilan edilen Valais, 4 ağustos 1815'te İsviçre konfederasyonu'nun yirminci kantonu olarak kabul edildi.

VALAK EVRESİ a. Eflak'ta (Romanya) tanımlanan tektonik evre; bundan yaklaşık 2 milyon yıl önce Üçüncü ve Dördüncü zamanların sınırında yer alır.

VALAKLAR ya da **VLAKLAR,** büyük bir olasılıkla romalılaştırılmış Traklar ve Daçyalılar'dan oluşan çoban bir halka Slavlar tarafından verilen ad. Karpat Valakları Rumenler'in atalarıdır. (→ EFLAK, ROMANYA.) Balkan yarımadası'nda yaşayan Valaklar ise, Yunanlar ve Sırplar arasında erimiştir.

VALAMER, V. yy.'da yaşayan ostrogot önder (öl. 469). Hermanarich'in bir erkek kardeşinin soyundan geliyordu. Pannonia

Itot

Suzanne Valadon
Yıkanan kadın (1908)
karton üzerine pastel
Resim müzesi, Grenoble

Gotları ile birlikte Attila'nın ordusunu izledi, ardından 455'e doğru onları federeler sıfatıyla Balaton gölü bölgesine yerleştirdi. Çeşitli germen halkları Pannonia'dan kovdu.

VALANGİN KATI a. Yerbil. Kretase sisteminin katı. (Eşanl. VALANJİNİYEN.) [→ KATMANBİLİM.]

VALANJİNİYEN a. (fr. *valanginien*). Yer. bil. VALANGİN KATI'nın eşanlamlısı.

VALAR ya da **KAVALAR,** Yünnan ve Birmanya'da (çan ve kayah eyaletleri) yaşayan ve nüfusu buddha dinine mensup 300 000 kişi olarak tahmin edilen mon-khmer halk. Dağlarda oturan Valar, konutları kazık temeller üzerine yapılan köylerin yakınında pirinç, mısır ve haşhaş ekerler. Temel toplumsal hücre, reisleri birkaç köyü denetleyebilen klanların yaşadıkları köydür.

VALARU a. Avustralya'nın çorak ve çöl bölgelerinde yaşamaya uyarlanmış, uzun ve sık tüylü, ön ayakları oldukça az gelişmiş, iri bedenli kanguru. (Bil. a. *Macropus robustus;* kangurugiller familyası.)

VALDAGNO, İtalya'da komün, Veneto' da (Vicenza ili), Agno kıyısında, Lessini dağlarının eteğinde; 28 500 nüf. Yün dokuma sanayisinin büyük merkezi.

VALDAY platosu, Rusya'nın K.-B.

M. Levassort

Valais
Simplon köyü
(Simplon yolu üzerinde)

kesiminde tepeler bütünü, 600 km boyunca uzanır ve Orta Rusya platformunun yanı başında yükselir, K.'den G.'e doğru Donets'e kadar uzanan yükseklikler çizgisinin başlangıcıdır. Batı Dvina, Dniepr ve Volga'nın doğduğu bir su haznesidir. Kütlenin en yüksek noktası 343 m'dir. Valday platosu bir turizm alanıdır.

DANİMARKA

VALDEMAR I Büyük (Slesvig 1131 - Vordingborg 1182), Danimarka kralı (1157-1182). Knud Lavard'ın oğluydu; Erik Lam ölünce (1146), öteki iki hükümdarlık tahtı davacısıyla çatışmasına yol açan iç savaştan galip çıktı. 1157'de tek hükümdar durumuna geldi, ülkeyi yeniden birleştirdi, Vendeler'e karşı birçok sefer düzenleyerek Rügen adasını ellerinden aldı ve yeni başlanan tuğla kullanımı sayesinde, Danevirke surlarının pekiştirilmesini sağladı. Danimarka'ya eski güç ve iç birliğini yeniden kazandırdı.

VALDEMAR II Sejr ("Muzaffer") [1170 - Vordingborg 1241], Danimarka kralı (1202-1241), kardeşi Knud IV'ün ardılı. Holstein'ı ve Eider ile Elbe arasındaki toprakları ele geçirdikten sonra, Estonyalılar ile savaşmak ve onları hıristiyanlaştırmak için büyük bir donanma kurdu. 1219'da onları bozguna uğrattı. Schwerin kontu tarafından baskınla ele geçirildi (1223), özgürlüğe kavuşmak için fidye ödemek zorunda kaldı (1225). 1227'de Bornhöved' de yenildi, Rügen ve Estonya dışında fethettiği yerleri geri verdi. Ülkedeki yasaların derlenmesini ve krallığın mali bir envanterinin yapılmasını sağladı.

VALDEMAR III den Unge ("Genç") [1314 doğr. - 1364], Danimarka kralı (1326 -1330). Soylulara verdiği imtiyazlar sayesinde kral seçildi ve 1330'da yerini Christof II'ye bırakmak üzere tahttan indirildi.

VALDEMAR IV Atterdag (1320'ye doğr. - 1375), Danimarka kralı (1340-1375), Christof II'nin oğlu. Hükümdarlığı için gerekli paraları, Estonya'yı Töton tarikatına bırakarak (1346) ve yeni vergiler toplayarak sağladı. Vergilerin uyandırdığı hoşnutsuzluk, bir diyetin toplanması (1360) sonucu yatıştı. Gotland adasını ele geçirmesi (1361), düşmanlarının (Hansa kentleri, Mecklenburg, Holstein, Slesvig ve İsveç) ona karşı birleşerek ülkeyi kırıp geçirmelerine yol açtı. Dört yıl yurtdışına çekilen Valdemar, kendine müttefik aradıysa da bulamadı. 1370'te Krallık konseyi tarafından imzalanan bir barış (Stralsund), Hansa'nın haklarını genişletti. Kral ülkesine 1372'de döndü.

İSVEÇ

VALDEMAR (1240'a doğr. - Stockholm 1302), İsveç kralı (1250-1275), Folkunglar hanedanının kurucusu. Kral Erik Erikson'un kaynı olan babası Birger Jarl, kral ölünce iktidara göz dikmiş ve Valdemar'ın kral seçilmesini sağlayarak ölünceye (1266) kadar onun adına naiplik yapmıştı. Babaları öldükten sonra, Valdemar'ın kardeşleri ayaklandı ve en beceriklileri olan Magnus, Valdemar'ı tahttan kovdu (1275). Danimarka'ya sığınan Valdemar, iktidarı yeniden ele geçirmeye kalkıştıysa da tutuklandı ve tutsaklıkta öldü.

Lauros-Giraudon

Juan de Valdés Leal
Kana düğünü **(1660)**
Louvre müzesi, Paris

VAL-DE-MARNE, Fransa'da (Île-de-France bölgesi) *département;* 243 km²; 1 215 538 nüf. (1992). Merkezi *Créteil.* 3 *arrondissement (Créteil, L'Haÿ-les-Roses* ve *Nogent-sur-Marne).* B.'da, Sen ve Marne ırmaklarının kavşağında, D.'da Brie platosu sınırında. Orta kesimi, B.'ya doğru Orly-Rungis platosu kenarının egemen olduğu Sen vadisinin uzanan bölümünü kapsar: İvry-sur-Seine'den Villeneuve-Saint-Georges'a kadar.

VALDEPEÑAS, İspanya'da kent, Castilla la Nueva'da (Ciudad Real ili), Mancha'da; 25 000 nüf. Şarap ticareti.

VALDÈS (Pierre). → VALDO.

VALDÉS (Juan DE), ispanyol hümanist (Cuenca XV. yy. sonu - Napoli 1541). Dinsel tutumu, Erasmus'unkine oldukça yakındı. Napoli'de önemli görevlerde bulundu ve belli bir etkisi oldu. Özellikle, castilla edebi dilinin tarihi konusunda önemli bir belge olan *Diálogo de la lengua* (1536'ya doğr.) ile tanındı. Tanrıbilimi konu alan yapıtları arasında *Alfabeto cristiano* sayılabilir.

VALDÉS (Alfonso DE), ispanyol hümanist (Cuenca 1500'e doğr. - Viyana 1532), erasmusçuydu, Kral V'in "latin kâtibi oldu; imparatorluk sarayında oldukça etkiliydi. *Diálogos de las cosas ocurridas en Roma* ve *Diálogo de Mercurio y Carón* adlı yapıtların yazarıdır.

VALDÉS (Armando PALACIO). → PALACIO VALDES.

VALDÉS LEAL (Juan DE), ispanyol ressam (Sevilla 1622 - *ay. y.* 1690). Córdoba'da A. de Castillo'nun öğrencisi oldu; 1656'da Sevilla'ya yerleşti ve Córdoba ve Madrid'e yaptığı ender yolculuklar dışında bu kentten hiç ayrılmadı. 1660'ta Murillo ile birlikte Sevilla akademisi'nin kurucuları arasında yer aldı. Birkaç yıl bu akademiyi yönetti; ancak, şiddetli tartışmalardan sonra bu görevden ayrıldı. Tutku, parıltı ve barokçuluğun egemen olduğu çok sayıda yapıtı vardır. Carmen Calzado kilisesi'ndeki (Córdoba) tabloları *(İlyas ile Elişa'nın öykülsü)* dışında, yapıtlarının büyük bir bölümü Sevilla'dadır: katedral *(Meryem'in evlenmesi,* 1667), müze *(Sarazenler'in yenilgisi, Calvarium yolu, azize Chiara'nın ayin alayı* vb.) ve la Caritad hastanesi. Bu son yapıda, hastanenin kurucusu Miguel de Mañara'nın portresi ile 1672 tarihli iki olağanüstü alegori yer alır: *Finis gloria mundi* (piskopos ve şövalyenin çürümüş cesetleri), *İn ictu oculi* (Ölüm iskeleti ve insanın gelip geçiciliğinin simgeleri). S. Jerónimo de Buenavista dizisi Sevilla müzesi ile Prado, Dresden, Grenoble ve Le Mans müzeleri arasında paylaşılmıştır.

VALDEZ, Alaska'nın güney kıyısında liman kenti, Prudhoe Bay'de çıkarılan ve boru getirilen petrolün dışsatımı buradan yapılır; 3 100 nüf.

VAL-D'İSERE, Fransa'da (Savoie) komün, İsère kıyısında; 1 702 nüf. (1992). Sayfiye ve kış sporları (yüksl. 1 850-3 650 m) merkezi. Hidroelektrik santralı.

VALDİVİA, Şili'de liman kenti; 121 812 nüf. (1990). 1552'de Pedro de Valdivia'nın kurduğu kent, XIX. yy.'ın ikinci yarısında içinde yer aldığı ağaçlıklı toprakların yerleşmeye açılması ve göçmenler tarafından ekilip biçilmeye başlanmasıyla gelişti. Ticaret ve sanayi (demiryolu araçları onarımı, kereste sanayisi, besin sanayileri) merkezi. Üniversite.

VALDİVİA (Pedro DE), ispanyol conquistador (La Serena, Badajoz eyaleti, 1497 - Tucapel, Şili, 1553). İtalya'da, özellikle Pavia'da savaştıktan sonra, Peru'da Pizarro' nun hizmetine girdi (1535). Şili'ye gönderildi (1540), orada Santiago (1541), Valparaiso (1544), Concepción (1550) ve Valdivia'yı kurdu (1552). Şili başkomutanlığına getirildi ve Araukanlar tarafından öldürüldü.

VALDİVİA KÜLTÜRÜ a. Ekvador'da, Guayas ve El Oro illeri kıyıları boyunca, Manabí ilinde ve Daule ırmağı kıyılarında İ.Ö. 3200-1800 arasında gelişen kolomböncesi kültür. Bu kültürün ayırtedici özelliklerinden biri de seramiğin büyük bir olasılıkla daha İ.Ö. 3000 yıllarında ortaya çıkmasıdır. Yerleşmelerde çömlekler, taş aletler, deniz kabuklarından ya da taştan yapılmış süs eşyaları ele geçmiştir. En ilgi çekici buluntular, özellikle kadınları canlandıran, taş ya da seramik heykelcikleridir. Valdivia kültürünün, önceleri balıkçılık ve toplayıcılıkla geçinen, tarımı ise büyük bir olasılıkla ancak bu dönemin sonlarına doğru uygulamaya başlayan yerleşik topluluklarla ilişkili olduğu düşünülmektedir.

VALDO ya da **VALDÈS** (Pierre), lat. **Valdesius, Pierre de Vaux** da denir, valdoculuk tarikatının kurucusu (Lyon 1140 - Bohemya ? 1217'ye doğr.). Hakkında çok az şey bilinmektedir. 1176'da İsa'nın mutlak yoksulluk öğretisini benimsedi. Çevresinde, "İsa'nın yoksulları" ya da "Lyon yoksulları" denilen bir grup meydana geldi. Kilise otoritelerince dışlanan Valdo Lyon'u terk etmek zorunda kaldı, ardından aforoza uğrayınca, ülke ülke dolaşmaya başladı ve bir süre sonra da öldü.

Valdoculuk İsa öğretisinde dile getirilmiş olan fakirliğe, yoksulluğa dönüşü öğütlüyor, feodal sistemi reddediyordu. Bu sistemin zenginlikleri ve egemenlik anlayışı hıristiyanlığa uygun değildi. Kutsal Yazılar'a dayanan valdocular, azizler kültünü, kilisenin günah bağışlamalarını, ârafı kabul etmiyordu. Husçular ve Moravyalı kardeşler ile ilgi kurmaları, valdocuların öğretisine büyük etki yaptı. Bu etki bir ölçüde, valdocu hareketin XVI. yy.'da Reform'u benimsemesine neden oldu. Günümüzde valdocular Latin Amerika'da ve İtalya'da hareketli, etkin topluluklar oluşturmaktadırlar.

VALDOBBİADENE, İtalya'da komün, Veneto'da (Treviso ili), Piave yakınında, Alpler'in eteğinde; 11 100 nüf. Tarım ve turizm merkezi.

VAL-D'OİSE, Fransa'da *département* (Île-de-France bölgesi); 1 246 km²; 1 049 598 nüf. (1992). Merkezi *Pontoise.* 3 *arrondissement'ı (Argenteuil, Montmorency ve Pontoise)* vardır. D.'daki France ovasından B.'daki Oise'ın aşağı vadisine ve fransız Vexin'inin kenarına kadar uzanır. G.'inde, Argenteuil'den Bezons'a ve Cormeilles-en-Parisis'ten Conflans-Sainte-Honorine'e kadar Sen vadisi uzanır.

VAL-D'OR, Kanada'da kent, Québec' in batısında; 19 900 nüf. Bakır ve altın madenleri. Kereste sanayisi.

VALDRES, Orta Norveç'te (Oppland) vadi, Begna ırmağınca akaçlanır.

VALE a. (fr. *valet;* halk lat. *vassellittus,* geç lat. *vassus*'un küçültülmüşü; keltçe *vasso,* erkek'ten). Oyun kâğıtlarından üzerinde oğlan resmi bulunanı. (Eşanl. BACAK, FANTİ, OĞLAN.)

VALE a. (fars. *vāle*). *Esk.* **1.** Serap. **—2.** Bir cins ipek kumaş. **—3.** İnilti, inleme.

VALE → VALA.

VALE DO LOBO, Portekiz'in güney kesiminde sayfiye merkezi, Algarve kıyısında.

VÁLEK (Miroslav), slovak şair (Trnava 1927). Lirik şiir kitapları yazdı *(Attouchements* [fr. çev.], 1959; *Attraction* [fr. çev.] 1961; *l'Amour à la chair de poule* [fr. çev.],

1965; *De l'eau* [fr. çev.], 1977), Kültür bakanı oldu, edebiyat ve kültür üzerine düşüncelerini, *De la littérature et de la culture* (fr. çev.) [1979] adlı yapıtında topadı.

VALELE a. Fildişi Kıyısı'nda ilomba'ya verilen ad.

VALEN (Fartein), norveçli besteci ve pedagog (Stavanger 1887 - Haugesund 1952). Germen romantiksonrası geleneği içinde yetişti, bu geleneğin olanaklarını genişletti, uyumsuz üsluptan ve onikitonculuktan yararlandı (*Sonetti di Michelangelo*, 1932; *Epithalamion*, 1933; *La Isla de las Calmas*, 1934). Çağdaş norveç okuluna öncülük etti.

VALENCE, Drôme'un (Fransa) yönetim merkezi, Paris'in 560 km G.-D.'sunda, Rhône'un sol kıyısında, İsère kavşağının 5 km aşağısında, Crussol kayalığının karşısında; 65 026 nüf. (1992). Büyük bir tarım pazarı (meyve) ve canlı bir sanayi (makine ve elektrikli gereçler yapımı, sentetik tekstil, mücevhercilik, dolmakalem vb.) merkezidir.

VALENCE, XIII. yy.'da Pembroke ailesinin bir kolu tarafından taşınan ad.

VALENCİA a. (İspanya'daki *Valencia* kentinden). Çok yetiştirilen, çekirdeksiz açık sarı portakal. (Aslında çekirdekli ve çekirdeksiz valencia diye iki çeşidi vardır: çok geçmeden olgunlaşan *Valencia late* çeşidi çekirdeksizdir ve dünya turunçgiller ticaretinde önemli yer tutar.)

VALENCİA, İspanya'da kent, bölge ve il merkezi. Guadalaviar (ya da Turia) kıyısında, bu ırmağın Akdeniz'e döküldüğü yerin yakınında; 752 909 nüf. (1991). İspanyol Doğu Akdenizi'nin en büyük kenti, ülkenin de üçüncü kenti olan Valencia, bir bahçe gibi özenle bakılan ve turunçgiller, turfanda sebzeler, meyveler ve pirinç üretilen kendi huerta'sının ortasında gelişmiştir; ne var ki sanayi tesisleri özellikle banliyöde (Manises, Almusafès vb.) çoğalmıştır; makine yapımı, tekstil, kimya, mobilya başlıca sanayi etkinlikleridir. Günümüzde uluslararası liman trafiği, kabotajı, dışsatım ve dışalımı geride bırakmaktadır. Barcelona ile Madrid arasında kavşak yeri olan Valencia'da yavaş yavaş tarım etkinlikleri ikinci sıraya düşmekte, buna karşılık düşünce etkinlikleri önem kazanmaktadır. —*Valencia ili*, 10 763 km^2; 2 160 258 nüf. (1990). Artülkesi hâlâ Meseta'daysa da yörenin can damarı, İspanya'nın ve hatta Akdeniz çevresinin en zengin tarım bölgelerinden biri olan Valencia huertası'dır. Yüksek nüfus yoğunluğu, sulu tarım (yoğun yöntemlerle yapılır) ve Valencia kentinin varlığıyla açıklanır.
—Tar. Yunanlılar'ın Valencia'da kurdukları koloniyi önce Kartacalılar, sonra Romalılar ele geçirdi. Roma kolonisi *(Valentia Edetanorum)* olan, Pompeius tarafından yıkılan kent, Vizigotlar'ın gelişine kadar (413) yeniden kalkındı. 714'te Araplar tarafından alındı ve Tavaif-i müluk, arap emirliklerinden birinin başkenti oldu (1021). El Cid Campeador 1094'te ele geçirdiği kenti ölümüne kadar (1099) elinde tuttu. Dul karısı Jimena'nın kahramanca savunmasına karşın kent Murabıtlar'ın eline düştü. 1229-1238 arasında Valencia bağımsız bir arap krallığının başkenti oldu. Aragón kralı Jaime I, kenti ilhak topraklarına katarak bir başpiskoposluk merkezi yaptı (1238). Katolik Krallar zamanında Valencia bir kral naipliği merkezi oldu. Veraset savaşı sırasında Avusturya'yı desteklediği için ayrıcalıklarını yitirdi. 1808'de Fransızlar'a karşı ayaklandı, 1812'de Suchet tarafından alındı ve 1813'e kadar işgal altında kaldı. İspanyol iç savaşı sırasında Valencia, iki kez cumhuriyetçi hükümetin merkezi oldu.
—Güz. sant. 1262'de yapılan katedral (XIV. yy. sonundan kalma "Miguelete" kulesi, 1703 tarihli barok taçkapı) ve gotik üslupta başka birçok anıt. Genellikle katalan üslubunda olan bu yapılar barok dönemde değişikliğe uğratılmıştır ve V. Masip ile oğlu Juan de Juanes gibi XVI. yy. Valencia okuluna bağlı ressamların italyan tarzındaki yapıtları bakımından oldukça zengindir. Ortaçağ'dan kalma tahkim edilmiş iki kapı. Lonja de la Seda (XV. yy. gotik üslubu) ve Dos Aguas sarayı (bu sarayın cephesi, akdeniz barokuna özgü aşırı süsleme anlayışının doruk noktasını yansıtır [1740]) gibi güzel sivil mimarlık örnekleri. Güzel sanatlar müzesi'nde Ribalta, P. Nicolau, Jacomart, Espinosa vb.'nin yapıtları. Başka müzeler.
—Seram. Valencia'da gelişen ispanyol-mağrib* seramik okulu, Málaga okuluyla rekabet etti ve hıristiyanlığın ortaya çıkışından sonra da varlığını sürdürdü. Bu okulun ürünleri arasında, leğenler, tabaklar, derin ve geniş kaplar, kulplu vazolar, albarellolar, testiler ve kulplu küçük çömlekler yer alır.

VALENCİA, İspanya'da bölge, Akdeniz kıyısında, Alicante, Castellón de la Plana ve Valencia illerini içine alır; 23 305 km^2; 3 831 197 nüf. (1991). K.'deki Iberica dağlarından, G.'deki Bética sıradağlarına kadar uzanır; iç kesimin bir bölümü Meseta'nın engebeli doğu kenarından oluşursa da, nüfusun ve etkinliklerin büyük bölümü kıyı ovalarında ya da geleneksel huerta görünümü yaratan bir sulama sistemi (çoğunlukla eski) sayesinde tarıma açılmış ova kenarlarında toplanır. İklimin oldukça kurak (G.'e doğru artar) olması nedeniyle sulama gerekmektedir ve Júcar ya da Turia gibi akarsular sayesinde 270 000 ha'lık (ekilen toprakların dörtte biri) bir alan sulanmaktadır. Sebze yetiştiriciliği özellikle Valencia huertası'nda gelişmiştir; turunçgiller (en başta portakal) özellikle kuzeyde (Castellón'a ve Sagunto'ya doğru), ayrıca aşağı Júcar'ın taraçalar haline getirilmiş topraklarında yetiştirilmektedir. Pirinç üretimi gerilirken G.'de Elche'ye doğru palmiyelikler korunmuştur. Sulanmayan topraklarda tahıl tarımı, bağcılık, ardından zeytin, yerel olarak da keçiboynuzu ya da badem ağacı yetiştiriciliği yaygındır. Tarım (en azından sulanan alanlarda) çok sayıda işçi gerektirir. Tarıma dayalı besin sanayisi, daha dar olarak tekstil, deri işleme, hatta demir-çelik (Sagunto) ve kimya sanayileri bölgenin başlıca sanayi etkinlikleridir. Kıyı kesiminde, balıkçılık canlı değildir; turizm Nao burnunun G.'inde, Alicante ili kıyısında daha gelişmiştir.

VALENCİA, Venezuela'da kent, Carabobo eyaletinin merkezi; 955 055 nüf. (1990). 1555'te kurulan kent zengin bir tarım bölgesinin (şekerkamışı, pamuk, süt ve kümes hayvancılığı) merkezidir. Tekstil ve besin sanayileri. Otomobil montajı. —*Valencia havzası*, 405 m yükseltidedir. Bir bölümü dolmakta olan bir gölle kaplıdır. Verimli topraklarının kolaylaştırdığı tarımsal etkinlikleri yok eden bir sanayi bölgesi olma yolundadır.

A. G. Pelayo
Valencia (İspanya) Lonja de la Seda'nın (ipek pazarı) içinden bir görünüm ışınlı gotik, XV. yy.

VALENCİA (Guillermo), kolombiyalı şair ve siyaset adamı (Popayán 1873 - *ay. y.* 1943). Saf parnas geleneğine bağlı usta bir şairdi (*Ritos*, 1914). Wilde'ı, D'Annunzio'yu ve çinli şairleri çevirdi, iki kez Cumhurbaşkanlığına aday oldu (1918 ve 1930). Ayrıca başarılı bir hatipti.

VALENCİANA (La), Meksika'da (Guanajuato eyaleti) kasaba, Guanajuato'nun 4 km K.'inde. XVIII. yy.'da, gümüş madenleriyle ünlüydü (artık işletilmemektedir). XVIII. yy.'ın ikinci yarısından kalma barok üslubunda önemli kilise.

VALENCİENNES, Fransa'da *arrondissement* (Nord) merkezi; 39 276 nüf. (1992). Kent, büyük bölümü Escaut vadisinde toplanan, nüfusu 350 000'den fazla bir yerleşmenin başlıca merkezidir.

VALENCİENNES (Achille), fransız zoolog (Paris 1794 - *ay. y.* 1865). Bilimler akademisi üyesi oldu (1844), Paris Eczacılık yüksek okulu'nda zooloji kürsüsü başkanlığına atandı. En önemli yapıtı *Histoire naturelle des poissons*'dur (Balıkların doğal tarihi) [22 cilt; 1828-1848]. İnsanda yaşayan asalak kurtlar hakkındaki araştırmaları eczacılık alanında büyük bir etki yarattı. Sınıflandırma denemelerinde, fosil türlerle yaşayan faunayı ilk kez bir arada ele aldı.

VALENÇAY, Fransa'da kanton (İndre)

F. Guillou-Atlas-Photo

Valencia bölgesi (İspanya), Valencia ve Alicante arasındaki tarım alanlarından bir görünüm

X-Marinie kol.

Rudolph Valentino ve Wilma Banky yönetmenliğini George Fitzmaurice'in yaptığı *Şeyhin oğlu* (1926) filminin bir sahnesinde

merkezi, Touraine ve Berry sınırında, Nahon vadisinde; 3 122 nüf. Talleyrand ve prenses Poniatowska'nın mezarlarının bulunduğu yoksullar evi, XVI ve XVII. yy.' dan kalma güzel bir yapı bütünüdür. Talleyrand, 1803'te elde ettiği bu toprakları 1829'da yeğenine bıraktı; İspanya'nın tahttan indirilen kralı Fernando VII, 1808-1814 arasında burada oturdu ve krala tahtını geri veren antlaşma 1813'te gene burada imzalandı.

VALENS (Caius Aurelius Valerius), Licinius'un komutanı. 314'te Licinius tarafından imparator (Augustus) ilan edildi, ertesi yıl öldürüldü.

VALENS (Flavius) [Cibalae, Pannonia, 328'e doğr. - Hadrianopolis 378], Roma imparatoru (364-378). Kardeşi Valentinianus I, kendisini imparatorluğa ortak ederek doğu eyaletlerini ona verdi. Kardeşinin ortodoksluğa bağlı kalmasına rağmen onun ariusçuluğu benimsemesi, Prokopios ayaklanmasına yol açtıysa da, çok geçmeden Prokopios öldürüldü (365-366). Gasıpı destekleyen Gotlar'a karşı savaşmak zorunda kaldı (369'da barış yapıldı), ardından Persler ile savaştı. Daha sonra Gotlar, Trakya'ya girdi; Valens, Hadrianopolis yakınında yenildi ve savaşta öldü. Sağlığında Valens, Valentinianus I'in imparatorlukta yaptığı çeşitli reformlara katıldı.

B. N., Paris

İmparator Valerianus'un başresimli madalyonu gümüş, İ.S. III. yy. *Bibliothèque nationale, Paris*

Valens kemeri → BOZDOĞAN* KEMERİ.

VALENTE (José Ángel), ispanyol yazar (Orense 1929). Toplumsal esinli şiir kitapları (*A modo de esperanza*, 1955; *Poemas a Lázaro*, 1960; *Siete representaciones*, 1967; *El fin de la edad de plata*, 1973) yazdı. Denemeleri (*Las palabras de la tribu*, 1971) ve Hopkins, Kavafis ve Montale'den çevirileri vardır.

VALENTİA adası, İrlanda'da (Munster ili, Chiarraighe yönetim bölgesi) ada, bir köprüyle güney kıyısına bağlanır. Açık deniz balıkçılık merkezi ve sayfiye yeri (denizaltı dalıcılığı). Atlas okyanusu'nu aşarak Newfoundland'a ulaşan kabloların döşenmeye başladığı nokta. Hava gözlem istasyonu.

VALENTİGNEY, Fransa'da kanton (Doubs) merkezi, Montbéliard'ın Güneydoğu banliyösü, Doubs kıyısında; 13 204 nüf. (1992). Bisiklet ve motorsiklet.

VALENTİM (Valentim DA FONSECA E SİLVA, **Mestre** — denir), brezilyalı heykelci ve mimar (1750'ye doğr. - 1813). Minas Gerais eyaletinde doğdu, melezdi. Rio de Janeiro'daki bahçe ve kiliselerde çok sayıda heykeli vardır.

VALENTİN (Valentin DE BOULOGNE, —denir), fransız ressam (Coulommiers 1590/91 - Roma 1632). 1614'ten önce Roma'ya gittiği sanılır; ama, bu kentteki belgelerde adına ancak 1620'den itibaren rastlanır. Roma'da çalışan fransız caravaggiocuların en ilgi çekici olanıdır. Kutsal Kitap ya da mitolojiden alınmış sahneler gibi caravaggioculuğun alışılmış temalarına, eşi görülmemiş bir derinlik kazandırmıştır. En ince ruhbilimsel ayrıntılara duyarlı olan canlılık dolu sanatı, soylu bir hava yansıtır ve "önromantik" bir melankoliyi dile getirir (*İki konser, Falcı kadın* vb. [eski Louis XIV kol.], Louvre; *Yudit ile Holophernos*, La Valleta; *Satıcıları Tapınak'tan kovan İsa*, Roma [Corsini galerisi] ve Leningrad [Ermitaj]; *Erminia ile çobanlar*, Münih; *Roma alegorisi*, 1629, villa Lante, Roma; *Aziz Processus ile aziz Martinianus'un martyri*, 1629, Vatikan).

VALENTİNE BAKER PAŞA → BAKER (Valentine).

VALENTİNİ (Pier Francesco), italyan besteci (Roma 1570'e doğr. - ay. y. 1654). Madrigaller, motetler, spirituel şarkılar, canzonettalar ve kilise duaları besteledi, ayrıca iki de sahne aksiyonu (*La Mitra*, 1654 ve *La Trasformazione di Dafne*, 1654), kanonlar (96 ses için *Canone nel modo Salomonis*) ve kuramsal yapıtlar bıraktı.

VALENTİNİANUS I (Flavius) [Cibalae, Pannonia, 321-Brigetio, Pannonia, 375], Roma imparatoru (364-375), Afrika kontu Gratianus'un oğlu. Orduda hizmet etti. 364'te İovianus'un ölümü üzerine, İznik'te (Nikaia) ordu tarafından imparator ilan edildi; Milano'ya yerleşti ve kardeşi Valens*'i kendine ortak yaparak doğunun yönetimini ona bıraktı. Alamanlar'ı Galya'dan kovdu (366-374); Saksonlar'ın ve Scotlar'ın, Romalılar'ın işgalindeki Britanya'ya yaptıkları saldırılara son verdi (368-369); Afrika'da Firmus'un yönettiği piskopos Donatus taraftarlarının ayaklanmasını bastırdı (373-375) ve Pannonia'daki Quadi halkına karşı girişilen harekât sırasında öldü. Valentinianus, silah donanımını geliştirdi, asker toplamayı kolaylaştırdı, dinsel hoşgörü gösterdi, mali yolsuzluklara son vermek için birçok yasa çıkardı, memur hiyerarşisini saptadı ve bürokrasiyi ciddi bir denetim altında tuttu. Ayrıca, yerel adliye sistemini sadeleştirmek amacıyla halk savunucuları (*defensores plebis*) görevini yarattı.

VALENTİNİANUS II (Flavius) [371'e doğr. - Viyana 392], Roma imparatoru (375-392), Valentinianus I'in oğlu. Babası öldüğünde çok gençti, lejyonlar tarafından alkışlarla seçildi ve ağabeyi Gratianus onu kendine ortak etmek zorunda kaldı. Valentinianus, Milano'ya yerleşti ve çevresini pagan senatörlerin (Praetextatus, Symmachus) sardığı annesi Justina, onun yerine yönetti. Theodosius onu gasıp Maximus'tan kurtardıysa da (388), frank general Arbogast'ın vesayetine verdi. Söylentiye göre bu general, genç imparatoru boğazlattı.

VALENTİNİANUS III (Flavius Placidus) [Ravenna 419 - Roma 455], Roma imparatoru (425-435), Constantius III ve Galla Placidia'nın oğlu, Honorius'un Batı'daki ardılı. 424'te sezarlığa getirildi, Doğu imparatoru Theodosius II'nin buyruğu altında yaşadı. Bretagne'ı akıncı kavimlere bırakmak zorunda kaldı ve kont Bonifatius, Vandallar'ın Afrika'ya yerleşmesini engelleyemedi. 454'te Valentinianus III, uzun yıllar boyunca Batı'yı kendi adına yönetmiş olan Aetius'u öldürttü ve birkaç ay sonra da kendisi öldürüldü.

VALENTİNİT a. (fr. *valentinite;* XV. yy.'da yaşamış simyacı Basile *Valentin*'in adından). Miner. Sb_2O_3 formülündeki doğal antimon oksit. (Bu mineral yansaydam ortorombik kristaller halinde bulunur.)

VALENTİNO (Rodolfo GUGLİELMİ, **Rudolph** — denir), italyan kökenli amerikalı sinema oyuncusu (Castellaneta, Bari, 1895-New York 1926). 19 yaşında Amerika'ya göç etti, latin ve egzotik kadın avcısı tipini yaratarak, ekranda jönprömiye rollerini canlandırdı. Büyük popülaritesi ve halkın hayranlığı onu ilk uluslararası büyük yıldızlardan biri durumuna getirdi. Bazı filmleri: *Mahşerin dört atlısı* (The Four Horsemen of the Apocalypse) [R. İngram, 1921], *Şeyh* (The Sheik) [G. Melford, 1921], *Kanlı meydanlar* (Blood and Sand) [F. Niblo, 1922], *Monsieur Beaucaire* (S. Olcott, 1924), *Şeyhin oğlu* (The Son of the Sheik) [G. Fitzmaurice, 1926].

VALENTİNOİS, Franklar döneminde Viennoise (*Viennensis*) [bugün Drôme *département*'ında] eyaleti içinde yer alan *pagus Valentiniensis* ve Valence piskoposluğu'na karşılık düşen Dauphiné bölgesi.

VALENTİNUS, mısır kökenli gnosisçi (öl. 160'a doğr.). 135-160 arasında Roma'da yaşadı. Ancak Lyon piskoposu İreneus ve Tertullianus'un yazılarından öğrenebildiğimiz öğretisi, Mısır'da Nag Hamadi yakınındaki Khenoboskion*'da önemli bir gnosis elyazmaları koleksiyonunun bulunmasıyla (1945-46) açıklık kazandı.

VALENZA, İtalya'da komün, Piemonte' de (Alessandria ili), Po kıyısında; 22 200 nüf. Mücevhercilik ve kuyumculuk. Ayakkabı. Deri işleme. Kimya.

VALENZUELA (Fernando DE), İspanyol siyaset adamı (Napoli, 1636 - Mexico 1692). Yoksul bir ailenin çocuğuydu, kraliçe Avusturyalı Mariana'nın gözdesi durumuna geldi ve 1671-1677 arasında İspanya'da büyük bir güç kazandı. Don Juan José de Austrasia'nın yönettiği bir hükümet darbesiyle iktidardan uzaklaştırıldı ve ilkin Filipinler'e, ardından Meksika' ya sürüldü.

VALERA, Venezuela'da (Trujillo eyaleti) kent, Trujillo'nun G.-B.'sında; 140 794 nüf. Ticaret merkezi. Besin sanayileri. Cam fabrikası. Elektrikli gereçler sanayileri.

VALERA (Eamon DE) → DE VALERA.

VALERA (Paolo), italyan yazar (Como 1850-Milano 1926). Gazeteci birçok süreli yayının kurucusu ve yöneticisi (*La Plebe, La Folla*). Kentte yaşayan altproletaryanın sefaletini sergileyen natüralist romanlar ve röportajlar yazdı (*Milano sconosciuta*, 1879; *Amori bestiali*, 1884).

VALERA Y ALCALÁ GALİANO (Juan), ispanyol siyaset adamı ve yazar (Cabra 1824 - Madrid 1905). Diplomattı, milletvekilliğine seçildi (1859), 1859'da Tarım ve Ticaret bakanlıklarına ve iki kez Eğitim bakanlığına getirildi, romanlarıyla klasik ve idealist geleneği simgeledi. Bunlardan başlıcaları: başyapıtı *Pepita Jiménez*, 1874; *Las Ilusiones del doctor Faustino*, 1875; *Doña Luz*, 1879; *La buena fama*, 1895 ve *Genio y Figura*, 1897.

VALERALDEHİT a. (fr. *valéraldéhyde*). Org. kim. Formülü $CH_3—(CH_2)_3—CHO$ olan pentanalın yaygın adı.

VALERAT a. (fr. *valérate*). Org.kim. Valerik asidin tuzu ya da asteri.

VALERİ (Diego), italyan yazar (Piove di Sacco, Padova, 1887 - Roma 1976). Venedik üzerine yazılar (*Città materna*, 1944) yazdı, Pascoli'nin ve denemelerinde (*Il Simbolismo francese*, 1954) incelediği fransız simgecilerin etkisinde lirik şiirler (*Scherzo e finale*, 1937; *Terzo tempo*, 1950; *Calle del vento*, 1975) kaleme aldı.

VALERİA LUPERCA. Rom. mit. Kurban edileceği sırada bir kartal tarafından mucizevi bir biçimde kurtarılan Falerii halkından genç kız.

VALERİANİK sıf. (fr. *valérianique*). Org. kim. VALERİK* ASİT'in eski eşanlamlısı.

VALERİANO (Giampietro BOLZANİ, **Pierio** — denir), italyan yazar (Belluno 1477 - Padova 1560). Latince şiirler, şiir sanatı üzerine bir inceleme ve hümanist portreler (*De infelicitate literatorum*, 1620) yazdı.

VALERİANUS (Publius Licinius) [öl. 260], Roma imparatoru (253-260). Bir senatörler ailesinin çocuğuydu, parlak mes-

lek yaşamı 253'te, Trebonianus Gallus'un ölümünden sonra, birliklerinin onu imparator seçmelerine yol açtı. Oğlu Gallianus'u imparatorluğa ortak etti ve Batı'nın savunmasını ona bıraktı. Hıristiyanlara zulmetti (257 ve 258 fermanları, aziz Cyprianus'un ölümü). Anarşiye rağmen, imparatorluğu savunmak için elinden geleni yaptı. Ancak kuşatma altındaki (haziran 259 ya da 260) Edessa'yı ablukadan kurtarmaya çalışırken, Persler'in kralı Şapur'a tutsak düştü. Savaşta tutsak düşen ve tutsaklıkta ölen ilk imparatordu.

VALERİK sıf. (fr. *valérique*). Org. kim. *Valerik asit*, formülü $CH_3—(CH_2)_3—CO_2H$ olan ve kimi esterleri aroma olarak kullanılan pentanoik asidin yaygın adı. (Esk. eşanl. VALERİANİK ASİT.)

VALERİO (Lorenzo), italyan yazar, reformcu ve siyaset adamı (Torino 1810 - Messina 1865). Önceleri işçilik yaptı, 1831-1836 arasında Almanya'yı, Fransa'yı, Macaristan'ı, Rusya'yı dolaştı, sonra on yıl kadar Torino yakınlarındaki bir ipek fabrikasının yöneticiliğini yaptı. Ayrıca Piemonte'deki ilk çocuk yurdunu kurdu ve gazeteler (*Letture popolari*, 1837-1841 ve *Letture di famiglia*, 1842-1847), toplumsal reformlar öneren yapıtlar (*Interrogazioni proposte a chi intende visitare le manifatture*, 1841) yayımladı. 1848'de milletvekili seçildi, bir yandan çeşitli dergileri (*La Concordia*, *Il Progresso* ve *Il Diritto*) yönetirken, öte yandan demokrat ve radikal muhalefet saflarında çalıştı. 1860'tan sonra Como valisi ve 1862'de senatör oldu, 1865'te Messina valiliğine getirildi.

VALLERİT a. (fr. *vallerite*). Miner. Ortorombik sistemde yer alan doğal bakır ve demir sülfür.

VALERİUS ANTİAS (Publius ya da Quintus), İ.Ö. I.yy.'da yaşamış romalı tarihçi. Sulla'ya kadar Roma tarihini anlatan *Annales*'i yazdı. Kendinden sonraki tarihçilerin yararlandığı bu yapıtından hiçbir şey kalmamıştır.

VALERİUS CORVUS (Marcus), romalı general (İ.Ö. IV.-III. yy.?). Efsaneye göre, miğferine tüneyerek hasmını durmadan tedirgin eden bir karga sayesinde, teke tek çarpışmada dev gibi bir Galyalı'yı öldürdü. *Corvus* (Karga) lakabı buradan geliyordu. Birkaç kez konsüllük ve diktatörlüğe getirildi.

VALERİUS FLACCUS (Caius), latin destan şairi (45'e doğr. - 90'a doğr.). *Argonautica** adında mitolojik bir destan yazdı.

VALERİUS FLACCUS (Lucius), İ.Ö. I.yy.'da konsüllük yapan romalı. İ.Ö. 100'de, kötülüklerine ortak olduğu Marius ile birlikte konsüllüğe getirildi, Marius'un ölümünden (86) sonra senato prensi olarak görevlendirildi. İki konsüllük arasında yöneticilik yaparken, İ.Ö. 82'de Sulla'ya diktatörlük yetkileri veren *lex Valeria*'nın kabul edilmesini sağladı.

VALERİUS MAXİMUS, romalı tarihçi (İ.Ö. I. yy. - İ.S. I. yy.). *Factorum et dictorum memorabilium libri* (Anılmaya değer olgular ve sözler) adını taşıyan 9 kitap yazdı. Tiberius'a adanan bu yapıtlar, filozof ve hatiplerin türlere göre ustaca sınıflanmış bin kadar ahlaksal fıkra bulabilecekleri kullanışlı bir el kitabı meydana getirdi. Antikçağ ve Ortaçağ'da bu yapıt büyük bir ilgi gördü.

VALERİUS MAXİMUS MESSALLA (Manius), İ.Ö. 263'te konsüllüğe getirilen ve Birinci Pön savaşı sırasında Messana'yı (Messina) aldığı için *Messalla* adı takılan romalı.

VALERİUS MESSALLA CORVİNUS (Marcus), romalı hatip ve general (Roma İ.Ö. 68 - İ.S. 8). İlkin Brutus yanlısıydı, 43'te triumvirler tarafından sürgün edildi. Cumhuriyet ordusunun Philippoi'de bozguna uğramasından sonra, yenen tarafa katıldı. Octavius'un dost çevresine kabul edilince, saygınlığını ve eski düşüncelerinin anısına bağlılığını korumasını bildi. Sextus Pompeius'un yenilmesine katkıda bulundu ve Actium savaşı'nda etkin bir rol oynadı. 26'da kent praefectusluğuna getirildi. Kendisi de bilgin ve şair olduğu için, çevresine şairleri (Tibullus, Ovidius) topladı.

VALERİUS PUBLİCOLA (Publius), söylentiye göre, Roma Cumhuriyeti'nin kurucularından biri (öl. İ.Ö. 503). Bir efsane kişisidir. Daha 509'da konsül olduğu söylenir. Palatium tepesinde sahip olduğu şatafatlı bir ev, tiranlığa göz dikmekle suçlanmasına neden olunca, o evi yıktırdı. Öyle yoksul öldü ki, cenaze masraflarını devlet üstlenmek zorunda kaldı. Halkça tutulup sevilmesi nedeniyle, *Publicola* ("Halkın dostu") adını kazandı.

VALERİUS PUBLİCOLA POTİTUS (Lucius). İ.Ö. 449'da Roma'da konsüllük yaptı. Valeriae Horatiae yasalarının öncülerinden biri olduğu söylenir. Halka başvurmayı ve tribunusların dokunulmazlığını yeniden yürürlüğe sokan bu yasalar, plebisitlere yasa gücü kazandırıyorlardı.

VALEROLAKTON a. (fr. *valérolactone*). Org. kim. Formülü $C_5H_8O_2$ olan hidroksi-5 pentanoik asit laktonunun yaygın adı.

VALÉRY (Paul), fransız yazar (Sète 1871 - Paris 1945). Gümrük memuru bir baba ile Fanny Grassi adında bir italyan anadan dünyaya geldi. Daha 15 yaşındayken "kendi beyninin sonuna kadar tadını çıkarmayı" koruyordu ve 1892'de, meşhur "Cenova gecesi"nde aradığı çözüm yolunu buldu: aşk, sembolist şiir, dostluk gibi, zekâyla bütünleşmesini geciktiren bütün "putlar" ile ilişkisini kesecekti. Böylece *Monsieur Teste'e* (1896) ve iki yıl sonra yazımına başlayacağı "Defterler"e *(Cahiers)* giden yol açılmış oluyordu. Kendisine iki doğru yolu, bilimselliği ve yaratıcılığı gösteren Leonardo da Vinci'den esinlenerek kendine, Monsieur Teste adını verdiği, bütün görünüşlerin ve bütün kolaylıkların düşmanı bir sözcü yarattı. *Eupalinos ou l'Architecte*'te ve *l'Âme et la Danse*'ta (1923) "sarhoşlukların en soylusu" diye nitelendirdiği "eylemlerden gelen sarhoşluk"a örnek olarak bir aleve benzettiği temel eylem olan dansı gösterdi. Şiire, ama herhangi bir şiire değil, "temel" şiire, yani bütün derinliğiyle düz yazıdan arınmış bir şiire dönüşü *la Jeune* Parque* (1917) ile gerçekleşti. Burada Valéry birbirinden ayrılamayacak bir biçimde soyutlama ile hazzı birleştiriyor, hiçbir zaman "saf şiir"e sığınmıyor ve temel anlamlarıyla, yani bilincin kendi bilincine varması ile ustaca kaynaşmış bir şiire ulaşıyordu. Aynı kaygıyı *Charmes** (1922) adlı şiir kitabında da görürüz.

Deniz mezarlığı*'nın on iki heceli dizeleri evrensel şiirin doruğuna ulaşır. *Charmes*, arkitektonik yapısıyla düşünmenin hem nesnesi hem öznesi olan şairi anlamamızı sağlar. "Defterler"den derlediği *Rhumbs* (1926), *Analecta* (1927), *Nouveaux Rhumbs* (1927), *Choses tues* (1930), *l'Idée fixe* (1932), *Mauvaises Pensées et autres* (1942) ve özdeyişlerin sürekli sözdizimsel şaşırtamacalarla ışıldadığı *Tel quel*'in (1941-1943) ayırtedici özelliği düşüncenin vurgulanması ve maddenin bu düşünceyle yoğrulmasıdır. *Variété* dizisinde (1924-1944) yazarın sürekli olarak evrensele dönük dikkatinin ürünlerini görürüz. Her ne kadar aşırı bilinç yüzünden nihilizmin eşiğine kadar gelen yazarın gerçek ve katı manevi vasiyetnamesi *Mon Faust* (1941) ise de, Valéry serüvenini en iyi yansıtan yapıt *"Defterler"*dir. Burada, elli bir yıllık bir zihinsel yaşam eşine az rastlanır yoğunlukta psikofizyolojik görüşler ve çarpıcı notlar halinde görülür. Valéry'nin "ahlâk"ını kuru ya da bencil bir ahlâk saymak doğru olmaz: onca, mutluluğu ve tutkuyu, hiçliğin tehdidi altındaki o ateşli, o patetik ve gelişmemiş benliğimizde değil, saf ve salt benliğimizin "kendimizin ötesinde" icat ettiklerinde aramalıyız. Valéry'nin tarihsel görüşleri, 1919'da yazdığı *la Crise de l'esprit*'deki birçok düşünceyi yeniden ele aldığı *Regards sur le monde actuel*' dedir (1931). Valéry bütün yapıtlarında zekânın kendi kendini tanımasını, yani kendi doğasının ve mekanizmasının işleyişinin bilincine varmasını ister. Çağdaşlığını vurgulayan en önemli özellik, çoğaldıkça birbirlerini yok eden fikirlere karşı duyduğu görece ilgisizlik ve fikirlerden çok bunların oluşum süreci üzerinde durmasıdır. Bir yazısında Avrupa'nın "Asya kıtasının küçük bir parçası" olmak tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğunu söylemiştir. İnsan zihni şairi ve araştırıcısı olan Paul Valéry işte bize bunu unutturmayı başarabilen ve Avrupa değerlerini koruyan nadir büyük Batılılar'dan biridir.

G. Freund

Paul Valéry (1939'da)

VALGUS a. (çarpık bacaklı anlamında lat. sözc.). Kalın, kare biçimli, koyu renkli bokböceği cinsi. (Dişide, eski odunlara [larvası burada gelişir] yumurtlama olanağı veren uzun bir yumurtlama borusu vardır. *Valgus hemipterus* hemen her yerdeki çiçeklerde yaygındır; yaprakduyargalıgiller familyası.)

VALGUS sıf. (lat. *valgus*, çarpık bacaklı'dan). Tıp. Bir kol ya da bacağın, ya da bunların bir kısmının dışa doğru çarpıklığına denir. (Karşt. VARUS): *Genu valgum* (çarpık diz). *Hallux valgus* (çarpık ayak parmağı).

VAL-HALL, alm. **Walhalla.** İskand. mit. Kahraman olarak ölen savaşçıların ebedi konutu. Odaları savaş ganimetleriyle dolu bu geniş ve sihirli konutta, gün boyunca kansız dövüşler yapan kahramanlar, geceleri, kutsal içki alemlerinde Odin'in çevresine toplanırlar ve Valkürler'in sunduğu bal şarabını içerlerdi.

VALİ a. (ar. *vilâyet*'ten *vâlî*). İlde devletin, hükümetin ve ayrı ayrı her bakanlığın temsilcisi olan yüksek görevli; il yönetiminin başı. (Bk.*ansikl.*böl. İda. huk.)

—Huk. *Olağanüstü hal bölge valisi* → OLAĞANÜSTÜ.

—Tar. Eski Doğu'da, Roma'da ve Bizans İmparatorluğu'nda bir eyaletin sorumlusu. (Bk.*ansikl.*böl.) || *Genel vali*, koruyucu devletin korunan bir devlet hükümdarının yanında görevlendirdiği ve yetkileri protektora antlaşmasıyla saptanan yüksek memur.

—ANSİKL. İda. huk. Vali, ilin genel yönetiminden her bakana karşı ayrı ayrı sorumludur. Askeri ve adli daireler dışında, bakanlıkların ve tüzel kişilikleri olan genel müdürlüklerin il örgütünde çalışan tüm kamu görevlilerinin en yüksek amiridir. İl sınırları içindeki tüm genel ve özel kolluk kuvvetleri valinin emri altındadır. Devlete, özel idareye, belediye ve köylere bağlı kurumlarla özel hukuk kişilerine ait mali, ticari ve sınai işletmeler valinin zabıta denetimi altındadırlar. Vali ilde kamu düzenini ve güvenliği sağlamakla yükümlüdür. Bu amaçla tüm kolluk kuvvetlerinden ve olağanüstü durumlarda askeri kuvetlerden yararlanır. İl idare şube başkanları (bakanlıkların ildeki en yüksek memurları) kendi şubelerine ait işlerin yürütülmesinden ve şubelerindeki memur ve müstahdemlerinin görevlerinin yapılmasından valiye karşı sorumludurlar. Vali, bölgesi içindeki yerel yönetim kuruluşları üzerinde "vesayet" denitimi yapma yetkisine sahiptir.

—Tar. *Eski Doğu.* Mezopotamya'da Akkadlar'dan beri her imparatorluk çeşitli kentleri ya da bölgeleri valilere bırakmıştır. Ahemeni Pers İmparatorluğu'nda geniş ya da kimi zaman büyük bölgeleri satraplar* yönetirdi.

• *Romalı valiler.* Cumhuriyet senatosu, eyaletlerin, yani İtalya dışında fethedilmiş ülkelerin başına, mali işlerin yürütülmesinde kendilerine yardımcı olan saray amirleriyle birlikte *imperium** yetkisi verilen valiler getirdi. Bunlar adalet uygulamasında

göz önünde tutacakları hukuk kurallarını bir buyrukla duyurmak zorundaydılar.

Praetorlardan seçilen ilk valiler İ.Ö. 227' de Sicilya'da ve Sardinya-Korsika'da görev yaptılar. Valiler, daha sonra konsüller ve görevi sona ermiş praetorlar arasından Senato tarafından bir yıllığına seçildi. Kökenlerine göre *prokonsül* ya da *propraetor** olarak nitelendirildiler. Yönetimlerinin Senato'ca denetimi sözde kalıyordu. Çünkü, eski magistratuslardan oluşan meclis, onlara karşı hoşgörülüydü. Onlar da, Roma'daki parasız magistratuslukları sırasında azalan servetlerini yeniden güçlendirmek için eyaletlerini düzenli olarak sömürdüler. Düşük fiyatla alınmış tahıllara, yeniden büyük kârlarla Roma'ya satmak üzere el koydular. Başlangıçta Senato tarafından kendilerinin gözetimi için atanmış legatusları bile onlar seçtiler. Publicanuslar*ın sömürüsüne karşı çıkacak yerde, onlarla çıkar ortaklığı ettiler ve onları korudular. Rüşvetçilerin en ünlü örneği İ.Ö. I. yy.'da Sicilya propraetoru Verres'tir.

Augustus'a birlikte, senatörlük eyaletleriyle imparatorluk eyaletleri arasındaki fark ortaya çıktı. Senatörlük eyaletleri huzur sağlandığı kabul edilen (Afrika, Asya, Makedonya, Baetica) ve topraklarında ordu bulundurmaya gereksinim duyulmayan ülkeleri kapsıyordu. Valileri "prokonsül" unvanını taşıyordu ve Senato tarafından beş yıldan beri görevinden düşmüş magistratuslar (konsül ya da praetor) arasından bir yıllığına seçiliyordu. Bunlara, quaestorlar ve legatuslar yardımcı oluyordu. Ama Augustus onları dürüstlüğe zorlamak için, verdikleri kararı kesinleştirme yetkisini kendisine ayırdı. İmparatorluk eyaletleri, askeri önemlerinden dolayı, *praefectus*'un bulunduğu Mısır'ın dışında, *legati pro praetore* tarafından yönetildi. Bunlar, bir lejyona (eski praetorlar) ya da birçok lejyona (eski konsüller) komuta etme olanağını veren *imperium* yetkisini taşıyordu. Yalnızca yedek birliklerin bulunduğu küçük imparatorluk eyaletleri, atlı sınıfındaki procuratorlarca yönetiliyordu. İmparatorlar valileri sıkı bir biçimde gözetim altında tutuyor ve eyalet meclislerinde onlara yönetilen şikâyetleri inceliyorlardı.

III. yy.'ın ortasına doğru yetkileri altında birçok eyalet olan *praesides*'in üstünde *praefectusluk**'lar kuruldu. Diocletianus eyaletlerin sayısını yüze çıkardı, ama onları *praetorium praefectus vicarius*'ları tarafından yönetilen on iki diocesis* halinde gruplandırdı. Valileri, yukardan aşağıya Asya ve Afrika *prokonsül*'leri, *consulares*, Senato düzeyinden *corrector*'lar (İtalya bölgeleri için) ve atlı sınıfından *praesides'i* kapsayan bir aşamaya göre sıraladı. O zaman valiler her türlü askeri rolü kaybettiler ve sadece adaletin yerine getirilmesi, vergilerin toplanması ve devlet arazisinin gözetimiyle görevli duruma geldiler.

• *Bizans valileri.* Bizans İmparatorluğu, önceleri sivil ve askeri yetki ayırımını korudu. Sivil yetki valilere bırakıldı. VI. yy.'ın başında imparatorluğun, Doğu ve İllyria praetorium praefectusluklarına bölünmüş vicariuslarca yönetilen diocesisler halinde toplanan altmış dört eparkhia* vardı. Ama dış tehlikelerin artması karşısında, VI. yy.'ın sonunda, sivil ve askeri yetkileri Afrika ve Ravenna *eksarh*'larının ve daha sonra VII. yy.'da Doğu eksarhının elinde toplamak gerekti. Valilikler strategos*ların yönettiği askeri birimler (thema*lar) haline geldi. İlkin sayıları 8 olan themalar, sonraları çoğaldı. X. yy.'da 18'i Asya'da ve 12'si Avrupa'da 30 thema'ya yükseldi.

Valide bendi
İstanbul

VALİD sıf. (ar. *velādet*'ten *vālid*). *Esk.* **1.** Baba: *"O da üzerine atıldığı vâlidini parçalayarak izam-ı hurd ü câvidânisini denize attı"* (Mehmet Tevfik). **—2.** *Valid-i kesîr-ül-mahâmid*, övülmeye layık, övülecek nitelikleri olan baba.

VALİDE a. (ar. *vālid*'in dişl. *vālide*). **1.** Anne. **—2.** *Valide sultan*, padişahın annesine verilen ad.

—Kur. tar. *Valide alayı*, Osmanlılar'da tahta çıkan padişahın annesinin Eski saray'dan Topkapı sarayı'ndaki dairesine taşınması sırasında düzenlenen törene verilen ad.

—ANSİKL. İlk olarak Murat III'ün tahta çıkışında (1574) uygulanmaya başlanan, Tanzimat'ın ilanından (1839) sonra kaldırılan *valide alayı*, şöyle düzenlenirdi: tahta çıkan padişah, annesinin Topkapı sarayı'na taşınmasını buyurur; bu konuda ağalara, kethüdalara, yeni atanmış olan valide kethüdasına tezkire gönderir, gerekli hazırlıklar tamamlandıktan sonra ertesi gün alay yapılırdı. Valide sultan bir tahtırevan ya da arabaya biner. Eski saray'dan Topkapı sarayı'na kadar yol boyunca dizilen yeniçeriler kendisine selam dururlardı. Alayda, valide sultanın önünde sırayla divan çavuşları, haremeyni şerifeynden olanlar, valide sultan kethüdası, baltacılar, darüssaade ağası yürürler; cariyeler ve sultanlar valide sultanın arkasında yer alırlardı. Yeniçeri ağası ya da ona vekâleten sekbanbaşı, Beyazıt karakolu önünde alayı karşılar, etek öperdi. Her kulluk geçildikçe yol buyunca dizilenlere atiyeler verilir, paralar saçılırdı. Alay, saraya Babı hümayun'dan girer, Has fırın önünde padişahın karşıladığı alaya alkış tutulur, valide sultan orta kapıdan içeri girdikten sonra alay dağılırdı.

• Valide sultanların Osmanlılar'daki resmi unvanları "mehdi ulya" idi. Deyim, ilk kez Murat III (1546-1595) tarafından annesi Nur Banu Sultan için kullanıldı ve imparatorluğun sonuna kadar Topkapı sarayı'ndaki özel dairelerinde oturan valide sultan harem* bölümünün amiri durumundaydı. Bunlardan bazıları zaman zaman devlet işlerinde söz sahibi oldular ve etkin roller oynadılar. Valide sultanlara Darphane'den belli bir ödenek ve has derecesinde dirlik verilirdi, maiyetlerinde kalabalık bir saray görevli kadrosu olurdu ve bunların başı valide sultan kethüdasıydı. Osmanlı saltanatının kaldırılışına kadar valide sultanların oğullarına "aslanım" diye hitap etmeleri geleneği sürdü. Çok küçük yaşta tahta çıkan bazı osmanlı padişahlarına valide sultanlar resmen olmasa bile fiilen naiplik yaptılar. Ölen ya da tahttan indirilen padişahın annesi Topkapı sarayı'ndan Eski saray'a taşınır, yeni padişahın annesi ise Eski saray'dan Topkapı sarayı'na valide alayı denilen özel bir törenle gelip özel dairesine yerleşirdi. Saraya geldikten bir gün sonra valide sultan sadrazama mücevherli hançer, kürk ve bir hükümname yollardı; XVIII. yy.'ın ortalarından sonra şeyhülislama kürk yollanması da gelenekleşti.

Valide bendi, İstanbul'da Acıelma çayı üzerinde kente içme suyu sağlamak amacıyla yapılmış tarihi bent. Selim III döneminde, Mihrişah Valide Sultan adına yaptırılan (1796/1797) bendin drenaj alanı 1 825 km²; temelden yüksekliği 13,5 m, kret uzunluğu 103,9 m, su toplama hacmi 255 000 m³'tür. Tesis bugün İSKİ tarafından işletilmektedir.

Valide camileri, Osmanlı döneminde, İstanbul'da padişah annelerinin yaptırdığı ve çoğunlukla külliyeler içinde yer alan camiler. Bu camiler arasında Atikvalidesultan* külliyesi'nin camisi (Üsküdar), Yenivalide* külliyesi'nin camisi (Üsküdar), Dolmabahçe* camisi (Bezmiâlemvalidesultan camisi), Eminönü'ndeki Yenivalide* külliyesi'nin camisi (Yeni cami) ve Aksaray'daki Valide camisi belirtilebilir. Aksaray Valide camisi Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Sultan tarafından mimar Montani'ye yaptırılmıştır (1871). Seçmeci üslubuyla, hiçbir akıma bağlanamayan cami, D., B. ve G.'de birer girişi bulunan bir avlu içinde yer alır. G.'deki anıtsal taçkapının üzerinde tuğra vardır. Kare planlı ana mekân, tonoz bingili kubbeyle örtülmüştür, K.'de hünkâr mahfili yer alır. Köşelerdeki kuleler, alınlıklar ve yüksek kasnaklı kubbe ile yapı, dikey çizgili bir görünüm kazanmıştır. Minber ve mukarnas dolgulu mihrap mermerdendir. Çeşmeli cephenin karşısında yer alan Pertevniyalsultan türbesi 1957'de yıktırılmıştır.

Valide mektebi, Abdülmecit döneminde (1839-1861) Darülfünun'a öğrenci yetiştirilmek amacıyla padişahın annesi Bezmiâlem Sultan tarafından Mahmut II türbesi yakınına yaptırılan okul. (→ DARÜLMAARİF.)

VALİDEYN Çoğl. a. (ar. *vālid*'in ikili. Çoğl. *vālideyn*). *Esk.* Ana ve baba.

VALİDİYET a. (ar. *vālid* ve *-iyyet*'ten *vāli̇diyyet*). *Esk.* Analık ve babalık.

VALİER, venedikli soylu aile. Venedik kentinin iki dogesi bu aileden yetişmiştir: BERTUCCİO (1656-1658) ve SİLVESTRO (1694-1700).

VALİH sıf. (ar. *veleh*'ten *vālih*). *Esk.* Şaşırmış, şaşakalmış.

VALİHANE be. (ar. *vālih* ve fars. *-āne*'den *valihāne*). *Esk.* Şaşkınca, şaşırmış durumda.

VALİLİK a. (ar. *vālī*'den). **1.** Vali olma durumu, valinin görevi ve görev süresi: *Valilikten ayrıldı. Valiliği on yıl sürdü.* **—2.** Valinin orunu ve bu oruna bağlı resmi dairelerin tümü: *Valilikte bir işim var.* **—3.** İl, vilayet: *İstanbul valiliği.*

VALİN a. (fr. *valine*). Org. kim. Formülü $(CH_3)_2CH—CH(NH_2)—CO_2H$ olan aminoasit; ışığın polarma düzlemini sağa döndüren enantiyomeri, yani L-valin proteinlerin temel bir bileşenidir.

VALİNDABA, Güney Afrika'da (Transvaal) yer, Pretoria yakınında ve Pelindaba'nın hemen yanında. Uranyum zenginleştirme fabrikası.

VALİYAN çoğl. a. (ar. *vālī*'nin fars. çoğl. *valiyān*). *Esk.* Valiler.

VALİZ a. (fr. *valise*; ital. *valigia*'dan). Elde taşınmak üzere yapılmış küçük bavul.

Valjean (Jean), V. Hugo'nun *Sefiller* adlı romanının kahramanı. İşçidir, hırsızlık yapar, küreğe mahkûm edilir, piskopos tarafından doğru yola sokulur, sanayici ve Belediye başkanı olur. Bu başarının ardından kendini adalete ve Cosette'in sevgisine adar. Sefaleti ideale dönüştürmek için uzun çabalara mal olan tinsel bir yücelişin sonunda, İsa'nınkini andıran ölümü, Balzac'ın dünyasına karşı kazanılmış bir tür zafer niteliğindedir.

VALJEVO, Sırbistan'da kent, Belgrad'ın güney-batısında, Kolubara kıyısında; 26 000 nüf. Önemli tarım pazarı. Bölge müzesi.

VALKÜR (iskand. *valr*, düşen, ve *kjosa*, seçmek). İskand. mit. Nornlar ile akraba olan ve savaşta ölen kahramanları (*einherjar*) seçerek onları Val-Hall'e götürmek

üzere Odin tarafından gönderilen periler; Val-Hall'de bu kahramanlar, sonsuz ve keyifli bir yaşama kavuşurlardı.

VALLA ya da **DELLA VALLE** (Lorenzo), lat. **Laurentius Vallensis,** italyan hümanist, filolog ve filozof (Roma 1407 - Napoli 1457). Pavia'da ders verdikten sonra, bazen Napoli'de, bazen Roma'da yaşadı. Antikçağ'ın bilgelik anlayışı ile hıristiyan inancını bağdaştırmaya çalıştı ve bu çabasıyla bir sonraki kuşağı (Ficino, Erasmus, Pico della Mirandola) derinden etkiledi. Aristotelesçilerin felsefi dogmacılığına olduğu kadar, skolastik tanrıbilimcilerin dogmacılığına da karşı çıkan Valla, gerçeğe daha uygun ve anlaşılmasını daha kolay hale getirmek için, kutsal metinlerde filolojiden yararlanmayı önerdi. Öbür yapıtları: *De libero arbitrio* (Özgür irade üzerine) [1439], *Dialecticae disputationes* (Eleştirel konuşmalar) [1439], *Elegantiarum linguae latinae* (Latin dilinin incelikleri) ve *De professione religiosorium* (Dini inanç üzerine) [1442].

VALLA (Giorgio), italyan hekim, hümanist ve fizikçi (Vigoleno 1430'a doğr. - Venedik 1500). Yunan bilim kitaplarını latinceye çevirdi ve *De expetendis et fugiendis rebus* adlı bir çeşit ansiklopedi hazırladı (bu yapıt ancak 1501'de yayımlandı).

VALLABHA ya da **VALLABHACARYA,** hintli filozof (1479-1531), Krişna'ya büyük bir dini aşkla yönelmeyi öneren tarikatın kurucusudur. Onun ikici-olmayan *(şuddhadvaita)* felsefi sistemi, Tanrı ile evrenin özdeş olduğunu öne sürer. Bununla birlikte bu anlayış, sofu kişinin çeşitli dinsel davranışlarla ifade edilen mutlak bir özveri sayesinde Tanrı'yla derin bir ilişki kurmasına engel değildir. Benares'de doğan ve Güney Hindistanlı bir telugu ailesinin çocuğu olan Vallabha, hayatını Tanrı aşkını ve kendi felsefesini yaymak için, bütün Hindistan'ı dolaşarak geçirdi. Benares'te öldü. İki oğlundan biri, Vitthala, onun yerine tarikatın başına geçti. "Vallabha tarikatı" adını alan bu tarikat *pustimarga* ("Tanrısal inayetin yolu") adıyla da bilinir. Vallabha tarikatı, Krişna'ya tinsel bir aşkla bağlanmayı ve kendini bütünüyle Krişna'ya ve onun müritlerine adamayı önerir. Bu tarikat Hindistan'ın özellikle, K.'inde ve B.'sında yaygındır ve merkezi Mathura'dır. En önemli tapınakları Gucerat eyaletinde, Nathdvara'dadır.

VALLADOLİD, İspanya'da kent, Castilla Leon'da il merkezi, Pisuerga'nın sol kıyısında; 333 680 nüf. Üniversite. Önemli anıtlarından bazıları: roman ve gotik üslubunda Santa María la Antigua kilisesi; sunakarkalığı son gotik üslubun (XVI. yy. sonu) belirgin özelliği olan doğaüstü olayları konu alan oymalarla bezeli San Pablo kilisesi; San Gregorio manastırı (cephesi ve avlusuyla gotik üslubun başyapıtlarından biridir [1488-1496]); S. Cruz manastırı (L. Vázquez'in yapıtı [1487-1491] olan rönesans üslubunda bir cephesi vardır); oymalı ahşap büyük sunakarkalıkları kapsayan çeşitli kiliseler (Magdalena, San Miguel, Santiago vb.); 1580'e doğr. J. de Herrera'nın çizdiği planlara göre yapılan ve yalnızca bir bölümü tamamlanan (İspanya'da Karşı Reform sanatının en önemli anıtlarından biri) katedral; aynı üslupta "las Angustias" kilisesi (1597-1604) ve birçok başka kilise; XVII. yy. barok üslubunda cephesiyle eski Pasión kilisesi; S. Ana manastırı (Goya'nın gençlik tablolarıyla bezeli, XVIII. yy.'ın ikinci yarısının klasik yapıtı). Valladolid'de bir Arkeoloji müzesi (XVI. yy.'dan kalma bir sarayda), bir piskoposluk müzesi, bir Resim müzesi (Pasión kilisesi) ve ünlü Ulusal heykel müzesi (→ VALLADOLİD* OKULU) vardır.

Valladolid bir sanayi merkezidir: otomobil yapımı, taşıt lastiği, alüminyum metalürjisi, tekstil, kimyasal gübre. —*Valladolid ili*, 8 202 km²; 500 570 nüf. (1990). —Tar. Valladolid daha Mağribliler zamanında vardı ve adı hiç kuşkusuz arap kökenliydi. Castilla krallarının Burgos'tan sonraki gözde oturma yeri durumuna geldi. 1469'da Fernando ve İsabel'in nikâhı burada kıyıldı. 1506'da Kristof Kolomb burada öldü. 1601'de Felipe III, başlıca devlet dairelerini buraya nakletti. Ancak Felipe IV döneminde saray, kesin olarak Madrid'e yerleşti (1621). Ünlü bir üniversitesi olan kent, XVI.-XVII. yy.'lar arasında heykelcilik ve kuyumculuk alanlarında önemli bir sanat okulunun merkezi durumuna geldi. 1808'de Fransızlar'a karşı ayaklanan Valladolid, 12 haziranda onların eline geçti. 1809'da Napoléon, genel karargâhını burada kurdu.

Valladolid okulu, çoğu Castilla'da XVI.-XVII. yy.'larda yapılmış olan ve 1933'ten bu yana Valladolid'de müzeye dönüştürülen eski S. Gregorio koleji'nde sergilenen çokrenkli heykelcilik yapıtlarını belirtmekte kullanılan ad: Kutsal hafta boyunca düzenlenen ayin alaylarında kullanılmak üzere yapılmış dinsel nitelikli, boyalı ağaç heykeller ya da heykel grupları (*paso*'lar). Bu yapıtlar gerçekçilikle mistik anlayışı bağdaştırır. A. Berruguete, J. de Juni, G. Becerra ve G. Hernández bu üslupta çalışan başlıca sanatçılardır.

VALLAHİ ünl. (ar. *ve* ve *Allah*'tan v'*Allahi*, Allah hakkı için). **1.** "Tanrı tanığım olsun", "Tanrı hakkı için" anlamına gelen ant: *Vallahi çok üzüldüm.* **—2.** *Vallahi billahi*, vallahi andının tam biçimi: *Vallahi billahi ben bir şey yapmadım.*

Vallardi, Francesco *Vallardi* (1736-1799) tarafından Milano'da kurulan italyan yayınevi. Sürekli bu aile tarafından yönetilen yayınevi, sanat yapıtları ve özellikle gençler için kitaplar yayımlar.

VALLATOL NARAYANA MENON, malayalam diliyle yazan hintli şair (1879 -1958). Gandhi'nin saflarında bağımsızlık mücadelesine katıldı, çok sayıdaki yapıtlarında (*Satya Gatha*, 1918; *Ente Gurunathan*, 1922) kast sistemine, toplumsal dengesizliklere ve yabancı egemenliğine karşı çıktı. Ayrıca dravid veznini malayalam diliyle yazılan şiire uyarladı.

VALLAURİS, Fransa'da kanton (Alpes-Maritimes) merkezi, Côte-d'Azur'de, Cannes yakınında; 24 406 nüf. (1992). Belediye müzesi (Magnelli'nin yapıtları). Geleneksel topraktan mutfak gereçleri yapımında uzmanlaşmış bir çömlekçiler köyü olan Vallauris, önce Clément Massier'nin seramik yapıtları sayesinde tanındı. 1938'de Georges ve Suzanne Ramié'nin "Madoura" atölyesini kurmasından sonra seramik sanatında yeni bir gelişme sağlandı; Picasso'nun Vallauris'te olması çok sayıda sanatçıyı buraya çekti. Birkaç sergi, sonra 1968'den beri iki yılda bir düzenlenen sergi burasını çağdaş seramik sanatının uluslararası merkezlerinden biri haline getirdi. Vallauris'te çalışan seramikçilerden bazıları: Baud, Capron, Picault, Portanier, Kostanda, Van Lith. Picasso'nun Vallauris'te iki yapıtı vardır: bronzdan *Koyunlu adam* ve eski Lérins manastırı'nın kilisesinde süsleme resimleri.

VALLAURY (Alexandre), fransız mimar (? - ?). XIX. yy. sonları, XX. yy. başlarında İstanbul'da gerçekleştirdiği Batı seçmeciliğine uygun yapılarıyla tanındı; 1883'te öğretime açılan Sanayii nefise mektebi'nde mimarlık dersleri verdi. Önemli yapıları arasında Mektebi tıbbiyei şahane (Haydarpaşa lisesi, sonra Marmara üniversitesi tıp fakültesi), Düyunu umumiye (İstanbul lisesi), Karaköy, Galata ve Eminönü'ndeki Osmanlı bankaları, Beyoğlu'ndaki İbrahimpaşa (Mecitefendi) köşkü, eski Sanayii nefise mektebi (Eski şark eserleri müzesi), Beyoğlu Union française ve aynı sırada kendi köşkü, Hamidiye (Yıldız) ve Eminönü Hidayet camileri, İstanbul Arkeoloji müzeleri ana yapısı belirtilebilir.

VALL DE UXÓ, İspanya'da kent, Valencia bölgesinde, Castellón de la Plana'nın G.-B.'sında. 24 100 nüf. Ayakkabı.

Dominguez-Ramos

Valladolid
San Gregorio manastırı'nın (günümüzde Heykel müzesi) taçkapısı
XV. yy. sonu.

VALLDEMOSA, Mallorca adasında (Balear takımadaları, İspanya), K.-B. kıyısında, 427 m yükseltide. XIV. yy.'dan kalma, XVII.-XVIII. yy.'da yeniden yapılmış eski manastır; Chopin ve G. Sand'ın 1838 -1839 kışını burada geçirmesi adaya ün kazandırdı.

VALLE, Honduras'ta yönetim bölgesi, Büyük Okyanus kıyısında; 1 565 km²; 121 000 nüf. (1991). *Nacaome* nın merkezi.

VALLE (Adriano DEL), ispanyol şair (Sevilla 1895 - Madrid 1958). Esinini Andalucía'dan aldığı, klasik kalıpta, çoğu kez barok imgelere yer veren şiirleri, kimi zaman dinsel nitelik taşır (*Primavera portátil*, 1934; *Lyra sacra*, 1939; *Arpa fiel*, 1941).

VALLE DE LA PASCUA, Venezuela'da (Guárico eyaleti) kent; 36 800 nüf. Bir hayvancılık bölgesinin ticaret merkezi.

VALLE DEL BOVE ya da **VALLE DEL BUE** ("Öküz vadisi"), İtalya'da, Etna'nın güney-doğu yamacında geniş çöküntü, Sicilya'da; bazen Gavarnia buzyalağıyla karşılaştırılan 7 km uzunluğunda, büyük, elips biçiminde bir çöküntüdür.

VALLE DEL CAUCA → CAUCA.

Valladolid okulu
Pietà (ayrıntı)
G. Hernández'in gerçekleştirdiği boyalı ağaç heykel grubu
San Gregorio koleji, Valladolid

Algar

VALLE DEL GENERAL, Kosta Rika'nın güney-batı'sında havza, Sierra de Talamanca'nın eteğinde. Çeşitli ürünlerin yetiştirildiği (tahıl, kahve, şekerkamışı, muz, hayvancılık) bir tarım bölgesidir. Alümin yatağı.

VALLEDUPAR, Kolombiya'nın kuzey kesiminde kent, César yönetim bölgesinin merkezi; 142 776 nüf.

VALLE GİUMENTİNA, İtalya'da (Abruzzi, Pescara ili) arkeolojik sit, Caramanico yakınında. Burada, Erken ve Orta Yontmataş çağına (Clacton, son Acheul ve Moustier) ait sanayi kalıntıları bulundu.

Algar

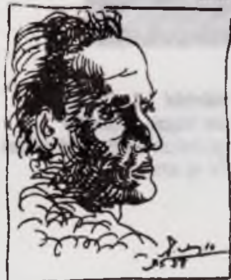
Ramón Maria del **Valle-Inclán**

VALLE-İNCLÁN (Ramón DEL VALLE Y PEÑA, **Ramón María del** — denir), ispanyol yazar (Villanueva de Arosa, Galicia, 1866 - Santiago de Compostela 1936). Önce modernist akıma bağlandı, her biri bir mevsimin adını taşıyan *Sonatas* (1902 -1905) adlı dört hikâyesinde, *El marqués de Bradomín* (1907) adlı komedisinde ve *Los Cruzados de la causa, El Resplandor de la hoguera* ve *Gerifaltes de antano* (1908-1909) adlarını taşıyan üç romanında da ortaya çıkan "çirkin, katolik ve duygusal" kendi benzeri Bradomín markisinin serüvenlerini anlattı. Daha sonra *Comedias bárbaras* (1907-1922) ve romanı *Tirano Banderas*'ı (1926) da içine alan *El ruedo ibérico* (1926) adlı çevrimiyle daha gerçekçi bir üsluba yöneldi. Fizik ve ahlak yönünden kusurlu kişilerin acılarını anlatan kısa manzum piyesler olan "esperpentos"unda (korkuluklar) gerçek dünyanın karikatürünü çizdi.

Valleix noktaları (fr. hekim François Louis İsidore *Valleix*'in [Toulouse 1807 -1855] adından), siyatik olgularında, bu sinir boyunca uyluk, baldır ve ayakta bazı yerlere basılınca ağrı duyulan noktalar. Bu yerlerin saptanması hasta sinir kökünün belirlenebilmesine olanak verir:
1. Be_5 (beşinci bel omuru) *kökü:* kabada, uylukta, dizardı çukurunda, baldırda ve ayak bileğinde arka-dış noktalar;
2. Sa_1 (birinci sağrı omuru) *kökü:* kabada, uylukta, dizardı çukurunda, baldırda ve topukta arka noktalar.

Bu ağrılı noktalar siyatik sinir köklerinin yolları üzerindedir; bu bakımdan sinirin ikiye ayrıldığı baldırdan başlayarak yerleri daha kesin belirlenebilmektedir. Köke yapılan anestezi noktaların kaybolmasına neden olur.

VALLEJO, ABD'de (Kaliforniya) liman kenti, San Francisco körfezi kıyısında; 93 562 nüf. (1986). Un fabrikaları. Et konserveciliği. Hava kuvvetleri üssü.

L. L.

César **Vallejo**
Picasso'nun deseni

VALLEJO (César), perulu şair (Santiago de Chuco 1892 - Paris 1938). İki şiir kitabı yayımladı: insanoğlunun çektiği acılar ve ölüm karşısındaki sıkıntılarını dile getirdiği *Los heraldos negros* (1918) ve tipografik fantezileri ve alabildiğine serbest bırakılmış sözdizimiyle boş ve düşman bir dünyada şairin şaşkınlığını dile getiren *Trilce* (1922). 1923'te Vallejo Peru'yu kesin olarak terk etti ve Paris'e yerleşti. Marxçı militan olarak, *Tungsteno* adlı romanı (1931) yazdı ve daha iyi bir geleceğe olan umudunu 1939'da yayımlanan *Poemas humanos* adlı yapıtında dile getirdi. *España, aparta de mí este cáliz*'de (1940) İspanyol iç savaşı'nın vahşetini ve insanlar arası dayanışma üzerine temellenecek yeni bir yaşama olan inancını kaleme aldı.

VALLENAR, Şili'nin kuzey kesiminde kent, Atacama bölgesinde, Huasco ilinin merkezi; 51 500 nüf.

VALLES, İspanya'da ova, Katalonya'da, Barcelona'nın K.-D.'sunda. Çeşitli tarım (tahıl, sebze, meyve ağaçları, biçilen çayırlar, bağcılık) etkinlikleri.

Giraudon

Jul es **Vallès**
Courbet'nin yaptığı portreden ayrıntı
Carnavalet müzesi, Paris

VALLÈS (Jules), fransız yazar ve gazeteci (Le Puy 1832 - Paris 1885). Devrimciliğe yürekten bağlı olmakla birlikte, ekmeğini kazanabilmek için bir övgü kitabı (*l'Argent*, 1857) yayımlamak zorunda kaldı, sonra gazeteciliğe yöneldi (*la Presse, la Liberté, la Revue européenne*), *Le Réfractaires* (1865), *la Rue* (1866) adlı gazeteler için fıkralar kaleme aldı ve *la Rue* adlı haftalık bir dergi çıkardı. Paris'in XX. arrondissement'ından Cumhuriyetçi merkez komitesine temsilci seçildikten (1870) sonra *le Cri du peuple*'ü kurdu. Komün hareketine etkin bir biçimde katıldığı için Londra'ya kaçmak zorunda kaldı, orada bir süre kalemiyle güçlükle geçindikten sonra 1883'te Fransa'ya döndü. Jacques Vingtras'ın yaşamını konu alan, özyaşamöyküsel bir roman üçlemesiyle üne kavuştu (*l'Enfant, le Bachelier, l'Insurgé*, 1879 -1886).

VALLESPİR, Doğu Pireneler'de bölge, Tech'in yukarı vadisinden (Céret'in yukarı kesiminde) oluşur. Çok güneşli bir bölge olan Vallespir'de iklimi sağlığa yararlı tedavi merkezleri ve kaplıcalar (Amélie -les-Bains) vardır. Dar olan yukarı kesiminde kestane ormanları yer alır; daha geniş olan ve kenarlarında taraçaların bulunduğu aşağı kesimiyse meyve bahçeleriyle kaplıdır.

VALLETTA (La), Malta adasının merkezi ve devletin başkenti, Akdeniz kıyısında; 9 196 nüf. (1990). Anıtlar. Turizm ve ticaret merkezi. Kent, derin iki körfezin (D.'daki Porto Grande ve B.'daki Marsamuscetto) arasında, yüksek, kayalık bir yarımadada kurulmuştur. Konumu nedeniyle kent, İngilizler'in Orta Akdeniz'i denetlemek için düzenledikleri mükemmel bir deniz üssü ve askeri üs özelliği kazanmıştır; liman, aynı zamanda, Süveyş kanalına giden yol üstünde bir uğrak yeridir. Günümüzde, her iki körfezin de kıyısında birbirini izleyen yerleşmeler uzanmaktadır: B.'da konut mahalleleri, D.'da liman.

VALLEYFİELD, Kanada'da (Québec) kent, Saint Lawrence ırmağı kıyısında, Saint-François gölünün ağzında ve Beauharnois kanalının başlangıç noktasında; 30 000 nüf. Sanayi (çinko rafinerisi, tekstil, kimya, kâğıt, besin sanayileri, kereste sanayisi) merkezi.

VALLİ (Alida Maria ALTENBURGER, **Alida** —denir), italyan tiyatro ve sinema oyuncusu (Pula, Hırvatistan, 1921). Uluslararası üne sahip en iyi italyan sanatçılarından biridir. Bazı filmleri: *Eugénie Grandet* (M. Soldati, 1947), *Üçüncü adam* (The Third Man) [C. Reed, 1949], *Günahkâr gönüller* (Senso) [L. Visconti, 1954], *Il grido* (M. Antonioni, 1956), *Okyanusa karşı* (la Diga sul Pacifico) [R. Clément, 1957], *Une aussi longue absence* (H. Colpi, 1960), *Homenaje a la hora de la siesta* (L. Torre Nilsson, 1962), *Kral Oidipus* (Edipo Re) [P. P. Pasolini, 1967], *Örümceğin stratejisi* (La strategia del Ragno) [B. Bertolucci, 1970], *La prima notte di quiete* (V. Zurlini, 1972), *1900* (B. Bertolucci, 1974 -75).

VALLİN DE LA MOTHE (Jean-Baptiste Michel), fransız mimar (Angoulême 1729 - *ay. y.* 1800). J. F. Blondel'in akrabasıydı; İtalya'nın çeşitli yerlerini gezdikten sonra Yekaterina II'nin çağrısı üzerine Rusya'ya gitti, burada on altı yıl kaldı (1759-1775). Petersburg akademisi'nde profesör olarak görev yaptı ve bu kentte, klasik üsluptaki "Satıcılar avlusu"nun, Küçük Ermitaj'ın (1764-1767), Güzel sanatlar akademisi sarayı'nın ve Svyatoya Yekaterina kilisesi'nin (1783) yanı sıra özel konaklar yaptı.

VALLİ VALDESİ, İtalya'da (Piemonte) bölge, Pellice (Po'nun kolu [sol kıyıdan]) ve Pellice'nin kolu Chisone'nin Alpler'deki vadileri tarafından oluşturulur. Hâlâ varlığını sürdüren başlıca valdocu topluluklar bu bölgede yaşamaktadır.

VÅLLİNGBY, İsveç'te yeni kent, Stockholm'un on kilometre kadar B.'sında.

VALLİNOT (Le), Fransa'da kanton (Haute-Marne) merkezi, Langres'ın G.'inde; 603 nüf. Elektrikli ev aletleri.

VALLİSNERİ (Antonio), İtalyan hekim ve doğabilimci (Trassilico, Garfagnana, 1661-Padova 1730). Padova üniversitesi'nde tıp ve doğa bilimleri kürsüsü başkanı oldu. Kendiliğinden üreme doktrinine karşı çıktı ve böceklerin yaşamına, özellikle üremelerine ilişkin pek çok deney yaptı.

VALLİSNERİA a. (öz. a. A. *Vallisneri'*den). Kütüğü stolonlu çokyıllık otsu su bitkisi. (Şerit yapraklarının uzunluğu 80 cm'ye erişebilir; çok küçük olan çiçekleri ayrı eşeylidir; bir yen içinde toplu olan erkek çiçekler olgunlaşınca kopup ayrılır ve suyun yüzünde yüzerek dişi çiçeklere ulaşırlar. Çiçeksapının açılıp gelişmesiyle su yüzüne çıkan dişi çiçekler döllenir döllenmez yeniden suyun içine inerler. Vallisneria akvaryumlarda kullanılabilir ve çok ışık ister. Kurbağazehirigiller familyası.)

VALLOİS (Henri Victor), fransız antropolog ve paleontolog (Nancy 1889 - Paris 1981). 1950-1959 arasında İnsan müzesi'ni yönetti. Başlıca yapıtları: *Traité d'arthrologie* (Artroloji kitabı), 1926; *les Races de l'empire français* (Fransız İmparatorluğu'nun ırkları), *Anthropologie de la population française* (Fransız halkının antropolojisi), 1943; *les Races humaines* (İnsan ırkları), 1944; *la Paléontologie et l'origine de l'homme* (Paleontoloji ve insanın kökeni), 1950 ve *Anthropologie physique* (Fiziksel antropoloji), 1968. Vallois, 4 grupta toplanan ve birçok ölçüte (boy, derinin rengi, kafanın biçimi vb.) dayanan 27 insan ırkı saydı. Bu kuram, türündeki kuramların en gelişmişlerinden biri olmakla birlikte, birçok eleştiriye uğradı.

VALLORBE, İsviçre'de (Vaud kantonu) komün, Jura'da, 760 m yükseltideki asılı bir vadide; 3 500 nüf. (1992). Paris-Dijon-Lozan hattı üzerinde uluslararası istasyon. Duyarlı makineler. Çimento.

VALLOT (Antoine), fransız hekim (Reims ya da Montpellier 1594 - Paris 1671). Önce Anne d'Autriche'in hekimi, sonra Vautier'nin yerine Louis XV'in başhekimi oldu ve 1658'de kralı iyileştirdi. Jardin des Plantes (Botanik bahçesi) denetçiliğine atandı, yönetimi yenileştirdi. Bu kurumdaki bitkilerin kataloğunu 1665'te *Hortus regius* (Kralın bahçesi) başlığı altında yayımladı. Tedavi ettiği İngiltere kraliçesi Henrietta'nın ölümü üzerine büyük bir alay konusu oldu.

VALLOTTON (Félix), isviçreli ressam ve gravürcü (Lozan 1865 - Paris 1925), 1900'de fransız uyruğuna geçti. 1882'de Fransa'ya yerleşti, Julian akademisi'ne devam etti. Nabilerden etkilendi. Ayrıca, Holbein, İngres, Toulouse-Lautrec gibi ressamlara hayranlık duyuyordu. Bilinçli bir biçimde üsluplaştırılmış olan keskin ve soğuk bir gerçekçilikten kopmadan (*Hasta kadın*, 1892, özel kol.), özellikle nülerinde (*Kırmızı halı üzerine uzanmış nü*, 1909, Petit Palais, Cenevre) ve manzara resimlerinde (*Vasony yakınında yalıyarlar*, 1913, özel kol.), daha canlı renk karşıtlıklarına yöneldi (*Kırmızı oda*, 1898, özel kol.) ve cüretli düzenlemelere girişti. Çoğu kez iğneleyici nitelikteki, çiğ ve acı bakış açısı, yazılarının yanı sıra (örneğin ölümünden sonra yayımlanan *la Vie meurtrière* adlı romanı), oldukça sentetik bir üslupta yapılmış olan estamplarında da hissedilir: güçlü siyah beyaz karşıtlıklarıyla dolu ağaç üzerine gravürler ("İntimités" dizisi, 1898), ofortlar, taşbaskılar, çinkobaskılar (*Paris intense*, 1894), kitap resimlemeleri (Remy de Gourmont'nun *le Livre des masques*'ı 1896), fransız ve yabancı dergi resimlemeleri (*The Studio, The Chap Book, la Revue blanche, le Rire, le Sifflet, l'Assiette au beurre* vb.). Hahnloser gibi büyük koleksiyoncular Vallotton'u desteklediler. Louvre-Orsay müzesi'ndeki tabloları arasında, *Akşam yemeği, lamba etkisi* ve *Park köşesi* (1899), *Poker partisi* (1902) sayılabilir

VALLS, İspanya'da kent, Katalonya'da (Tarragona ili); 18 800 nüf. XVI. yy.'dan kalma kilise.

VALLUM a. (lat. sözc.). Esk. Rom. Çevresi bir kazık duvarıyla çevrili siper. (Vallum adı, "kazık" anlamındaki *vallus* sözcüğünden gelir. Önünde kazık duvarıyla donatılmış bir bayır bulunan bir savunma hendeğinden oluşan roma vallumu, roma ordugâhlarının olağan savunmasını meydana getiriyordu.)

■ **VALMİER** (Georges), fransız ressam (Angoulême 1885 - Paris 1937). Cézanne'ın, sonra kübizmin etkisinde kalarak (*Geometrik natürmort II*, 1920, Kröller-Müller müzesi, Otterlo), 20'li yılların sonlarına doğru müzikal analojilerle yüklü yoğun ve incelikli bir soyutlamaya doğru gelişti, 1931'de de Soyutlama-Yaratma (Abstraction-Création) grubunun kuruluşuna katıldı. Marinetti, Claudel (*Tête d'or*), M. Jacob (*Isabelle et Pantalon*), J. Romains (*Monsieur Le Trouhadec*) vb. için tiyatro dekorları resmetti.

VALMİKİ, antik Hindistan bilgesi; *Ramayana** ve *Yogavasistha*, bu bilgeye atfedilir. İ.Ö. IV. yy.'da yaşadığı sanılan tövbekâr bir hayduttu.

Valmy savaşı, 20 eylül 1792'de Fransızlar'ın Prusyalılar'a karşı kazandıkları savaş. Karşılıklı topçu ateşinden sonra (Fransızlar 300, Prusyalılar 184 kişi yitirdi) Valmy'de istila durduruldu. Prusya ordusuyla birlikte olan Goethe, daha sonra *Campagne in Frankreich* (Fransa savaşı) adlı yapıtında şöyle yazdı: "Orada ve o gün, dünya tarihinde yeni bir dönem başladı."

VALOİS, Fransa'da, tarihi Île-de France' da bölge (özellikle Oise ve Aisne), Oise' ın sol kıyısında ve Compiègne'in G.'inde. Merkezi *Crépy-en-Valois*. Burası, ormanların yer aldığı kumlu tepeciklerle çevrili milli bir platodur. Bu zengin tarım bölgesi, çok iyi makineleşmiş büyük işletmeler çerçevesinde yapılan bir büyük tarım alanıdır (tahıl, şekerpancarı, yem bitkileri).

■ **VALOİS,** 1328-1589 arasında Fransa'da saltanat sürmüş krallar hanedanı. Capetler* hanedanının son doğrudan vârisi Güzel Charles IV'ün ölümü (1328) üzerine, onun yerini Philippe IV adıyla kuzeni Philippe aldı. Hanedan, **Philippe VI**'nın doğrudan vârisleri olan *İyi* **Jean II** (1350-1364), *Bilge* **Charles V** (1364-1380), *Sevgili* **Charles VI** (1380-1422), **Charles VII** (1422-1461) ile başladı. Charles VIII'in (1483-1498) vâris bırakmadan ölmesi üzerine, tahta Charles V'in ikinci oğlu, Orléans dükü Louis I'den gelen Valois-Orléans kolu geçti. Bu kolun tek üyesi Louis XII'

Bk. şema sayfa 12078

dir (1498-1515). Ondan sonra, erkek vâris olmayışı yüzünden taht, Louis I d'Orléans'ın üçüncü oğlu Jean'dan (1398-1467) gelen Valois-Orléans sülalesinin küçük kolu olan Valois-Angoulême'e geçti. Bu kolun üyeleri **François I** (1515-1547), **Henri II** (1547-1559), **François II** (1559-1560), **Charles IX** (1560-1574) ve vâris bırakmadan ölen **Henri III**'tür (1574-1589). Büyük baronlarla anlaşarak başa geçen Valoislar, başlangıçta sınırlı bir otoriteye sahiptiler. Sonra, Yüz Yıl savaşı sayesinde milli duyguların uyanmasından yararlandılar ve XVI. yy.'da Fransa'nın toprak birliğine ve siyasal açıdan merkezileşmesine katkıda bulundular.

VALOİS (Ninette DE) → DE VALOIS (Ninette).

VALOİS-ANGOULÊME, 1515-1589 arasında Fransa'da hüküm süren Valois hanedanının bir kolu. Başlatıcısı Jean d'Orléans (1399-1467), Orléans dükü Louis I'in üçüncü oğlu ve Charles V'in torunuydu. 1407'de Charles V, miras olarak babasından Angoulême kontluğu'nu almış ve ikinci Angoulême sülalesini kurmuştu.

VALOİS-ORLÉANS, 1498-1515 arasında Fransa'da hüküm süren Valois hanedanının bir kolu. 1392'de Valois kontluğu' nu ve Orléans düklüğü'nü elde eden ve Charles V'in ikinci oğlu, Charles VI'nın küçük kardeşi olan Orléans dükü Louis I' den türedi.

VALONA → VLORË.

VALONIACEAE a. İpliksi ya da şişkince tallı yeşil suyosunları familyası. (Ortasında iri bir koful bulunan *valonia* cinsi fizyolojistlerde araştırma gereci olarak kullanılır.)

VALOREM (AD) → AD VALOREM.

VALÖR a. (fr. *valeur*). Bank. Bir cari hesaptaki paranın, alacaklı ya da borçlu faiz getirmeye başladığı tarih.
—ANSİKL. Bankalarda açılan faizli hesaplarda, bir nakit paranın ya da bir çek ya da tahsile verilmiş bir poliçe tutarının, bankaya yatırıldığı ya da herhangi bir işlemin yapıldığı tarihle faizin başlangıç tarihi farklı olabilir. Bu yüzden, faizin fiili olarak başlamış olduğu tarih önem kazanır. Yatırılan paralar için valör, paranın bankaca fiilen tahsil edildiği tarihi izleyen ilk işgünü, çekilen paralarda ise ödendiği gündür.

VALPARAİ, Hindistan'da kent, Tamil Nadu'da, Koimbatur'un G.'inde; 116 000 nüf.

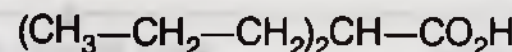
■ **VALPARAİSO,** Şili'nin başlıca liman kenti; 600 000 nüf. (yerleşme alanı nüfusu). Aconcagua vadisinin ağzında elverişli bir konumda olan liman, Horn burnu-Kaliforniya yolu üzerinde uğrak limanı olması sayesinde, bağımsızlıktan (1818) sonra Lima'yı gölgede bıraktı. 1875'te Santiago kadar nüfusu (111 000 nüf.) olan Valparaíso, Panama kanalının açılmasıyla geriledi ve hızla gelişen başkentin limanı ve sayfiye merkezi (Viña del Mar) haline geldi.

Bk. resim sayfa 12079

Sonradan sanayi eklentileri kuruldu (San Antonio maden limanı, Concón petrol rafinerisi, Las Ventanas bakır rafinerisi). Tepelerin (dik yokuşlarda kablolu tramvaylar ve asansörlerle ulaşım sağlanır) yarattığı güçlükler nedeniyle kent, karayolu ve Santiago'ya giden demiryolu boyunca uzanmaktadır.
—Tar. 1536'da J. de Saavedra kentin sitini keşfetti ve daha sonra Pedro de Valdivia ilk yerleşme yerini kurdu. İngiliz ve hollanda baskınlarıyla, depremlerle (1730, 1822, 1906, 1928) ve Bağımsızlık savaşı sırasındaki ispanyol saldırılarıyla Valparaíso, sık sık yıkıma uğradı. 1866'da kent, ispanyol donanması tarafından topa tutuldu.

VALPOLICELLA, İtalya'da bölge, Veneto'da (Verona ili), Lessini ve Adige dağları arasında. K.'de ormanlar ve otlaklarla kaplı dağlar uzanır; G.'de yüksek taraçalarda tahıl üretilir; orta kesimi, verimli bağların yer aldığı tepelerle kaplıdır. Kırmızı mermer çıkarımı.

VALPROİK sıf. (fr. *valproïque*). Org. kim. *Valproik asit*, formülü

$$(CH_3—CH_2—CH_2)_2CH—CO_2H$$

olan propil-2 pentanoik asidin yaygın adı; sodyum ve magnezyum tuzları çarpıntı önleyici ve sara ilacı olarak kullanılır.

VALPURGİT a. (fr. *walpurgite*'ten). Miner. Triklinik sistemde yer alan hidratlı doğal bizmut ve uranyum arsenat.

VALS a. (fr *valse;* alm. *Walzer*'den). **1.** Çiftler tarafından dönerek yapılan, 3/4'lük ağır ritimli eski dans. **—2.** Çiftlerce dönerek yapılan, üç zamanlı (ilki hafif vurguludur) standartlaşmış salon dansı; bu dans için çalınan ezgi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Değirmenc. *Vals silindirli makine*, tahılların sanayi yöntemleriyle öğütülmesinde değirmentaşının yerini alan makine.
Silindirli vals makineleri esas olarak, ters yönde birbirinden farklı hızlarda dönen ve aralarından tanelerin ya da irmiklerin geçtiği, birbirine paralel, 0,50 ile 1,50 m uzunlukta ve 0,25 m çapında iki metal silindirden oluşurlar. Basınçla ya da kırma yoluyla, tahılın iç kısmı aşama aşama kabuklarından ayrılır ve un haline gelirken, daha az kırılgan kabuklar ve tohum filizleri daha iri parçalar halinde kalır. Öğütme akışı içindeki yerlerine göre bu makinelere kırma valsi, irmik öğütme ve un öğütme valsleri denir.
—Kâğ. san. Kâğıt makinesi silindir ve merdanelerine verilen genel ad. (Eşanl. MERDANE.) || *Vals kâğıdı*, kalender valsleri oluşturmak için kullanılan ve üst üste konulan yaprakların basınç altında sıkıştırılmasıyla elde edilen kâğıt. (Selüloz, yün, amyant elyaflarından ya da bunların karışımından yapılır.) || *Açma valsi*, kâğıt yapraklarının ya da kâğıt makinesi donanımlarının (elek, keçe) kırılmasını önlemeye

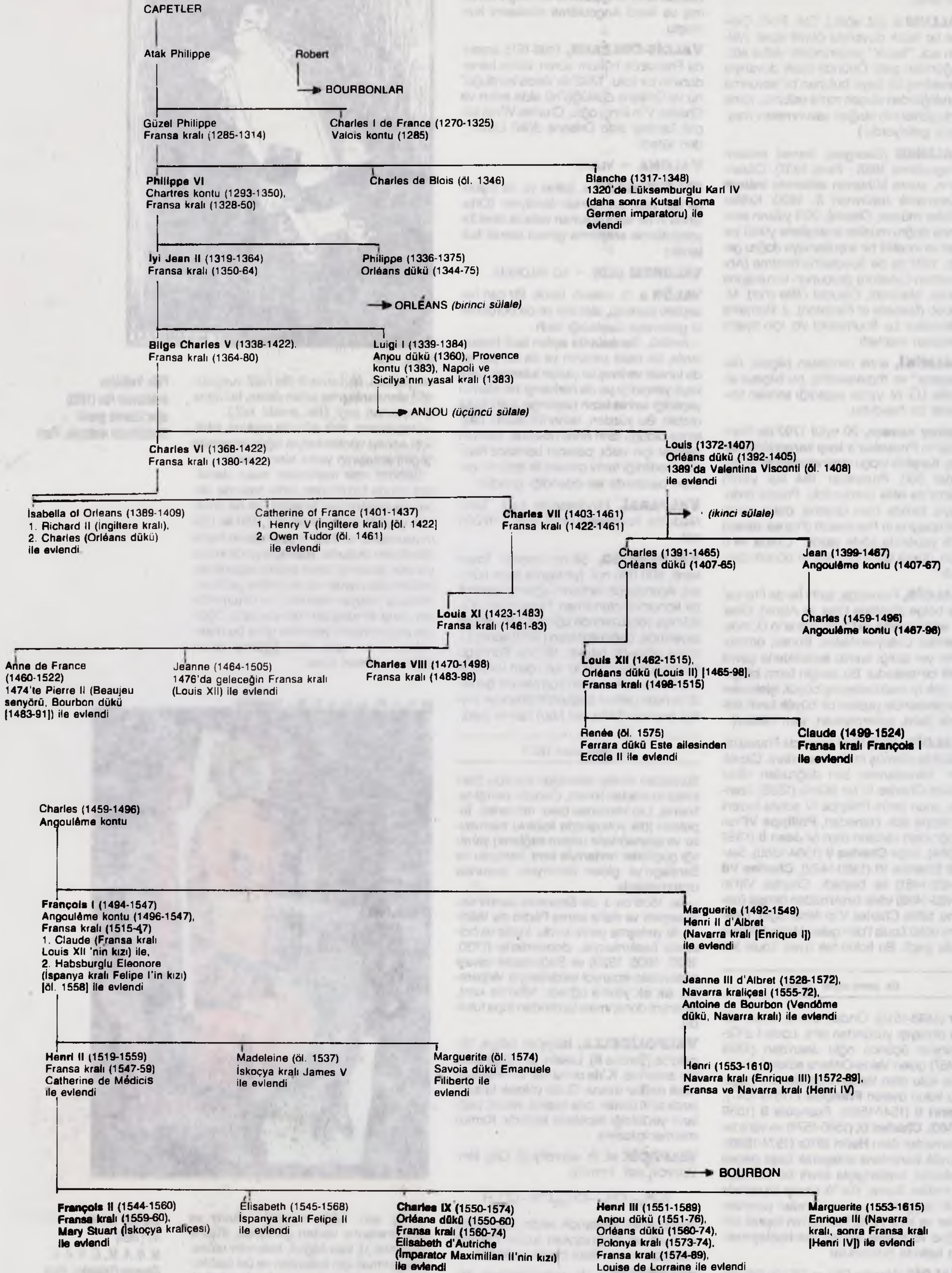
B. N., Paris

Félix **Vallotton**
le Mauvais Pas (1893)
ağaç üzerine gravür
Bibliothèque nationale, Paris

M. N. A. M., C. N. A. C. G. - Pompidou

Georges **Valmier**
Nü (1926)
M. N. A. M., C. N. A. C. Georges-Pompidou, Paris

VALOİS SÜLALESİNİN BAŞLICA ÜYELERİ
CAPETLER
Atak Philippe
Robert
BOURBONLAR
Güzel Philippe
Fransa kralı (1285-1314)
Charles I de France (1270-1325)
Valois kontu (1285)
Philippe VI
Chartres kontu (1293-1350),
Fransa kralı (1328-50)
Charles de Blois (öl. 1346)
Blanche (1317-1348)
1320'de Lüksemburglu Karl IV
(daha sonra Kutsal Roma
Germen imparatoru) ile
evlendi
İyi Jean II (1319-1364)
Fransa kralı (1350-64)
Philippe (1336-1375)
Orléans dükü (1344-75)
ORLÉANS (birinci sülale)
Bilge Charles V (1338-1422).
Fransa kralı (1364-80)
Luigi I (1339-1384)
Anjou dükü (1360), Provence
kontu (1383), Napoli ve
Sicilya'nın yasal kralı (1383)
ANJOU (üçüncü sülale)
Charles VI (1368-1422)
Fransa kralı (1380-1422)
Louis (1372-1407)
Orléans dükü (1392-1405)
1389'da Valentina Visconti (öl. 1408)
ile evlendi
İsabella of Orleans (1389-1409)
1. Richard II (İngiltere kralı),
2. Charles (Orléans dükü)
ile evlendi
Catherine of France (1401-1437)
1. Henry V (İngiltere kralı) [öl. 1422]
2. Owen Tudor (öl. 1461)
ile evlendi
Charles VII (1403-1461)
Fransa kralı (1422-1461)
(ikinci sülale)
Charles (1391-1465)
Orléans dükü (1407-65)
Jean (1399-1467)
Angoulême kontu (1407-67)
Louis XI (1423-1483)
Fransa kralı (1461-83)
Charles (1459-1496)
Angoulême kontu (1467-96)
Anne de France
(1460-1522)
1474'te Pierre II (Beaujeu
senyörü, Bourbon dükü
[1483-91]) ile evlendi
Jeanne (1464-1505)
1476'da geleceğin Fransa kralı
(Louis XII) ile evlendi
Charles VIII (1470-1498)
Fransa kralı (1483-98)
Louis XII (1462-1515),
Orléans dükü (Louis II) [1465-98],
Fransa kralı (1498-1515)
Renée (öl. 1575)
Ferrara dükü Este ailesinden
Ercole II ile evlendi
Claude (1499-1524)
Fransa kralı François I
ile evlendi
Charles (1459-1496)
Angoulême kontu
François I (1494-1547)
Angoulême kontu (1496-1547),
Fransa kralı (1515-47)
1. Claude (Fransa kralı
Louis XII 'nin kızı) ile,
2. Habsburglu Eleonore
(İspanya kralı Felipe I'in kızı)
[öl. 1558] ile evlendi
Marguerite (1492-1549)
Henri II d'Albret
(Navarra kralı [Enrique I])
ile evlendi
Jeanne III d'Albret (1528-1572),
Navarra kraliçesi (1555-72),
Antoine de Bourbon (Vendôme
dükü, Navarra kralı) ile evlendi
Henri II (1519-1559)
Fransa kralı (1547-59)
Catherine de Médicis
ile evlendi
Madeleine (öl. 1537)
İskoçya kralı James V
ile evlendi
Marguerite (öl. 1574)
Savoia dükü Emanuele
Filiberto ile
evlendi
Henri (1553-1610)
Navarra kralı (Enrique III) [1572-89],
Fransa ve Navarra kralı (Henri IV)
BOURBON
François II (1544-1560)
Fransa kralı (1559-60),
Mary Stuart (İskoçya kraliçesi)
ile evlendi
Élisabeth (1545-1568)
İspanya kralı Felipe II
ile evlendi
Charles IX (1550-1574)
Orléans dükü (1550-60)
Fransa kralı (1560-74)
Élisabeth d'Autriche
(İmparator Maximilian II'nin kızı)
ile evlendi
Henri III (1551-1589)
Anjou dükü (1551-76),
Orléans dükü (1560-74),
Polonya kralı (1573-74),
Fransa kralı (1574-89),
Louise de Lorraine ile evlendi
Marguerite (1553-1615)
Enrique III (Navarra
kralı, sonra Fransa kralı
[Henri IV]) ile evlendi

yarayan vals. || *Emici elek valsi, emici pres valsi*, ıslak kâğıt yaprağının suyunu, bu kâğıdı taşıyan elek ya da keçe içinden emmek için çemberine delikler açılan ve bu deliklerin bir bölümünün altına bir vakum kasası yerleştirilen vals. || *Göğüs valsi*, düz tablalı makinede, hamuru yayan hamur kasası ağızlarının tam altında eleği taşıyan vals. || *Kurutma valsi*, bir dönme hareketi yapan ve suyunun buharlaşması için gereken ısıyı kâğıt ya da karton yaprağına iletebilmek için buharla ısıtılan merdane. || *Lif açma, inceltme valsi*, kâğıt ya da karton üretiminde kullanılan açıcı ya da inceltici hollenderleri donatan organ. || *Soğutma valsi*, kâğıt makinesinde kurutma biriminin sonunda yer alan ve üzerinden geçen yaprağı içindeki soğuk su dolaşımıyla soğutan vals.

—Koregr. *İngiliz valsi*, BOSTON'un eşanlamlısı. || *Vals müzet*, Viyana valsinden türeyip müzet balolarında, akordeon eşliğinde ve hem sağa hem sola dönülerek yapılan vals. || *Viyana valsi*, standartlaşmış salon dansları arasında sınıflandırılan, canlı ve hızlı bir ritmi olan vals türü.

—Tekst. *İğneli vals*, uzun elyaf çekiminde kullanılan ve besleme silindirleri ile çekim silindirleri arasına yerleştirilen, eğik iğnelerle donatılmış metal silindir.

—ANSİKL. Koregr. Belki de ağır ritimli ve müstehcen bir Provence halk dansından doğan valsin ilk benimsenebilir biçimi Fransız sarayı'na girdiği XII. yy.'ın sonlarından, kral Louis XIII tarafından yasak edilip ortadan kalktığı XVII. yy.'a kadar çok tutuldu.

Kimi sanatçılar valsin kökenini (4/4'lük alman valsinin değişkelerinden biri olan ve 3/4'lük bir ritimle ortaya konan) alman "turne"sine bağlarlar. Ancak belki de Provence halk dansının sınırı aşıp, uyarlanmış yeni biçimiyle Fransa'ya geri döndüğü ileri sürülebilir.

XVII. yy.'ın ortalarına doğru Viyana'nın dış mahallelerinden gelen bir dans havası Habsburg sarayı'nda oynandı. *Ländler*'e benzeyen bu "walzer" halk kökenliydi. İlkönceleri, birçok dönüş ve tepinmeden sonra düşey sıçramalarla gerçekleştirilen bir köylü dansı olan vals, sonradan eklenen yerde kayma ve dönme adımları ile bir burjuva ve yüksek sosyete dansına dönüştü. Birbirlerine sarılıp kendi çevrelerinde dönen çiftler çember çizen bir yol izlediler.

Valsin Türkiye'de özellikle de İstanbul'da yaygınlaşması Tanzimat döneminde başlamıştır. Yabancı elçiliklerde verilen balolar ve yine yabancı operet topluluklarının temsilleri valsin tanınmasında etkili oldu. Cumhuriyet döneminde de Ankara'da düzenlenen balo ve düğünler yoluyla olduğu kadar Cumhurbaşkanlığı filarmoni ve senfoni orkestralarının konserleri aracılığıyla halk tarafından sevilip tutulmuştur.

—Müz. Bir sosyete dansı, aynı zamanda da bir konser parçası olan vals XVIII. yy.'ın sonlarında ve XIX. yy.'ın başında, fransız (Paris) ya da Viyana tarzında oluşuna göre değişik özellikler taşır. Salt çalgı parçası olarak sonatta ya da senfonide yer alan (Berlioz'un *Fantastik senfoni*'sindeki "Bir balo"); hatta bir yapıtın odak noktası da olabilir. (Weber'in *Valse dâvet*'i, Ravel'in *Vals*'ı). Bazı besteciler dans edilmek ya da yalnızca dinlenmek üzere vals dizileri yazmışlardır (Schubert, J. Strauss, Chabrier, Ravel [*Valses nobles et sentimentales*]). Bazılarıysa konser ya da salon için soyutlanmış, stilize edilmiş parça derlemeleri yapmışlardır (Chopin, Liszt, Brahms, Fauré). Lirik sanatta, vals bir hava yaratmak, bir topluluğu betimlemek için kullanılır (Gounod, R. Strauss), fakat valsi en olumlu biçimde benimseyen operet olmuştur (Strauss'lar, Lehár).

Vals *(la Valse)*, bir tabloluk koregrafik şiir. Müziğini ve özünü Maurice Ravel yazdı. "Aralarından vals yapan çiftlerin göründüğü dalgalanan bulutlar yavaş yavaş dağılıp fır dönen bir kalabalıkla dolu büyük bir salon ortaya çıkar. Sahne yavaş yavaş aydınlanır. Avizelerin ışığı patlama derecesine ulaşır." Dekor ve kostümlerini A. Benois'nın, koregrafisini Bronislava Nijinska'nın hazırladığı bu yapıt ilk kez 1929'da Paris operası'nda, İ. Rubinstein ile Anatole Wilzak'ın da yer aldığı İda Rubinstein topluluğu tarafından sahneye kondu. *Vals* partisyonunu Serge de Diaghilev'e ayırmak isteyen Maurice Ravel'in bu tasarısı gerçekleşmedi. Michel Fokine *Vals*'i yeniden İda Rubinstein için düzenledi (1934). 1950'de Léonide Massine bu yapıtı Paris Opéra-Comique'inde yeniden sahneye koydu.

VALSALVA (Antonio Maria), italyan anatomi bilgini (İmola 1666-Bologna 1723). Bologna'da Malpighi'nin öğrencisi ve dostu oldu. İşitme organının anatomisi hakkında bir yapıt bıraktı: *De aure humana tractatus* (İnsan kulağı üstüne inceleme) [1704].

Valsalva deneyi ya da **manevrası.** Tıp. Derin bir soluk aldıktan sonra, kendini bir süre öylece tutup zorla bir soluk verme biçiminde yapılan deney ya da manevra. (İlk aşamada, akciğer içi basınçta ve çevresel toplardamar basıncında yükselme, kalp hacim ve ritminde azalma olur, sonra ikinci aşamada kalp hacim ve ritminde artış meydana gelir. Bu manevra aynı zamanda ağızdan kulak boşluğu içine de hava girmesine neden olur. En çok paroksistik taşikardi krizlerinde ve denize dalış sırasında meydana gelen kazalarda uygulanır.)

Valsalva sinüsü, Anat. Aortun çıkış yerinde, sigmamsı kapakçıkların karşısındaki genişleme.

Valsler rüyası *(Ein Walzertraum)*, Oscar Straus'un, librettosunu F. Dörmann ile L. Jacobson'un yazdığı 3 perdelik opereti (Viyana 1907). Bu yapıt 1910'da, Paris'teki Apollo'da Xanrof ile J. Chancel'in bir uyarlamasıyla sahneye kondu.

VALSUGANA, İtalya'da Brenta ırmağının yukarı vadisi (Trento ili), ırmağın batı-doğu kesiminde. Dolomitler ile Asiago dağları arasında yer alan Valsugana Alpleri'nin ve Önalpler'in sınırındadır. Yukarı kesiminde, vadi tabanında, Brenta'nın doğduğu güzel görünümlü iki göl vardır.

VALTAT (Louis), fransız ressam (Dieppe 1869 - Paris 1952). Julian akademisi'nde öğrenim gördü (1888), E. N. S. B. A.'da G. Moreau'nun öğrencisi oldu (1889), 1889 Bağımsızlar salonu'na katıldı, *la Revue blanche*'ta çalıştı, Toulouse-Lautrec, Monet ve Gauguin'den esinlendi. Daha 1895'te fovizmin habercisi olan çalışmalar gerçekleştirdi (*Maxim's'te*, Petit Palais müzesi, Cenevre; *Arcachon'da su taşıyan kadınlar*, 1897, *ay. y.*). 1905 Güz salonu'ndaki fovlar sergisine katıldı. Maillol, D. de Monfreid ve Renoir'ın dostu olan Valtat, bu sanatçılarla birlikte çalıştı; 1899-1914 arasında Anthéor'da (*Kızıl kayalar*, 1901, Besançon müzesi), daha sonra da Chevreuse vadisinde Choisel'de yaşadı. Manzara resimleri ve figürlerinin yanı sıra natürmortları vardır.

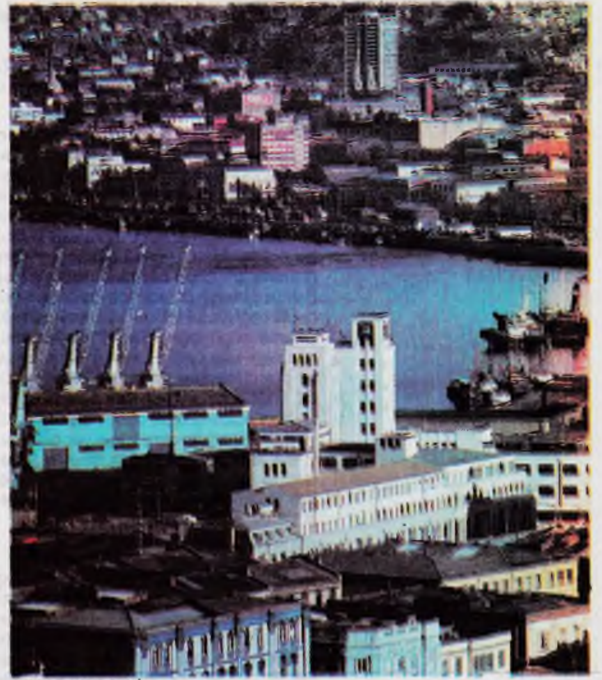
VALTELLİNA, İtalya Alpleri'nde vadi, Adda ırmağının kaynağıyla bu ırmağın Como gölüne döküldüğü yer arasında. Valtellina, billurlu Alpler'le (Bernina kütlesi) krieçtaşlı Alpler'in birleştiği yerdedir. Çoğu yeri püskürtme konileriyle dolmuş büyük bir buzul vadisidir. Doğudan batıya doğru uzanması, güneşli ve 1 200 m' ye kadar tarım alanlarıyla kaplı güney yamacıyla, ormanları ve otlaklarıyla birden yüksek dağ özelliği kazanan kuzeye bakan yamacı arasında büyük bir farklılık yaratır. Vatellina bir sayfiye ve kış sporları yöresidir.

—Tar. Eski Rhaetia'nın güney bölümü olan Valtellina, uzun süre Milano ile Como piskoposları arasında bir çekişme konusu durumuna geldikten (XI.XIII. yy. arası) sonra, XV.yy. sonuna kadar Milano etki alanında kaldı. 1512'de isviçre birliklerine geçti. Protestanlığın bu katolik ülkedeki gelişmesi, bir din anlaşmazlığına ve protestanların katliamına yol açtı (1620). Otuz Yıl savaşı sırasında din, stratejik bir önem kazandı. Monzón antlaşması'yla (1626) Graubündenliler'e bırakılacağının kararlaştırılmasından sonra Valtellina, 1635-1637 arasında Fransızlar tarafından işgal edildi ve ardından gene Graubündenliler'in egemenliğine girdi. 1797'de Bonaparte tarafından Cisalpina Cumhuriyeti ile birleştirildi, Lombardisch-Venezian krallığı'nın bir parçası durumuna geldi, sonra 1859'da İtalya krallığı'na katıldı.

VALTOURNANCHE, İtalya'da sayfiye ve kış sporları merkezi, Val d'Aosta'da, Matterhorn'un eteğinde; 2 100 nüf.

VALVASSORİ (Gabriele), italyan mimar (Roma 1683 - *ay.y.* 1761). Roma'daki San Luca akademisi'nde öğrenim gördü (1737'de bu akademiye üye oldu), S. Maria della Luce kilisesi'nin iç mekânını yenilerken (1730) Borromini geleneğine bağlı kaldı. Doria prenslerinin hizmetine girdi, 1734'te Corso üzerindeki Doria-Pamphili sarayı'nın yeni ve görkemli cephesini gerçekleştirdi.

VALVATA a. Tatlısularda yaşayan, öndensolungaçlı karındanbacaklı yumuşakça cinsi. (Sarmal kavkısı hemen hemen düzdür; beyaz bir sorguca benzeyen, çifttüylü bir dış solungacı vardır. *Valvatidae* familyasının örnek tipi.)

G.Sioen - C.E.D.R.I

Valparaiso
limanından ve kentinden bir görünüm

Lauros-Giraudon

Louis Valtat
***Köy kahvesi* (1896)**
Louvre-Orsay müzesi, Paris

VALVÜLİT a. (fr. *valvulite*). Patol. Kalp kapakçıkları iltihabı.

VAM a. (fars. *vam*). *Esk.* **1.** Borç. **—2.** *Vam-cu,* borç isteyen. ‖ *Vam-dar,* borçlu. ‖ *Vam-hah,* alacaklı.

VAMANA, *cüce* anlamına gelen ve on Vişnu avatarasından beşincisini adlandıran sanskritçe sözcük. Tüm evren, karşısında tanrıların bile güçsüz kaldığı iblis kral Bali'nin zalim egemenliği altında kıvranırken, brahmanların toprakları yoktu. Bu sırada Vişnu, küçük bir brahman gibi giyinmiş bir cüce biçimine girdi ve kral Bali'ye giderek üç adımda üstünden geçebileceği kadar toprak vermesini diledi. Onunla gönül eğlendirmek isteyen kral, bu dileği kabul etti. Bunun üzerine cüce, bir dev durumuna gelinceye kadar büyüdü. Öyle ki bir adımda tüm dünyayı katetti. İkinci adımı gök ve dünya arasında attı ve üçüncü adımı atmak için yer bulamayınca, ayağını Bali krallığı üzerine koyarak, hiçlik dünyasında hüküm sürmesi için, bu krallığı hiçlik dünyasına gönderdi.

VAMBA → BERTELLİ (Luigi).

VÁMBÉRY (Ármin), macar türkolog (Dunaszerdahely, bugün Dunajská Streda, 1832 - Budapeşte 1913). Bir süre okula devam ettiyse de daha çok kendi kendini yetiştirdi. Özel dil dersleri vererek yaşamını kazandı, bu arada türkçe öğrendi. Viyana'da türk dili konusunda çalışmalarını yoğunlaştırdı. Budapeşte Üniversitesi'nde János Repiczky'nin derslerini izledi, türkçesini geliştirdi. Macar bilimler akademisi'nin maddi yardımlarıyla gittiği (1857) İstanbul'da küçük bir almanca-türkçe sözlük yayımladı: *Deutsch-türkischen Taschen-Wörterbuch* (1858). Türkler arasında Reşit Efendi adıyla tanındı. Rıfat Paşa'nın evinde tarih, coğrafya, dil dersleri verdi; siyaset kültür çevreleriyle ilişki kurdu (1859). Viyana'da çıkan bir gazetenin İstanbul muhabirliğini yaptı. İstanbul kitaplıklarındaki yazmaları inceledi. Macar bilimler akademisi haberleşme üyeliğine seçildi (1861); Orta Asya'da özellikle doğu türkçesi (çağatayca) üzerinde çalışmayı amaçladığı için bu akademinin yardımıyla İran'a gitmek üzere yola çıktı (1861). Orta Asya'daki hanlıklarda araştırma yapmak üzere daha önce gidenler Buhara hanı tarafından idam ettirilmişti. Bu girişimindeki tehlikeleri önlemek için derviş kimliğine büründü (1863). Kendisine büyük ün sağlayan bu gezisinde Türkmenistan, Hive, Buhara ve Semerkand'a uğradı. Döndükten sonra Budapeşte Üniversitesi'nde ilk türkoloji profesörü olarak görev aldı (1870). Öğrencileri arasında Jósef Thury*, Ignácz Kúnos* gibi türkologlar vardır. Batı Avrupa'da ve Macaristan'da türkolojinin kurucusu olarak tanınır. Yapıtları: *Cagataische Sprachstudien* (Çağatayca üstüne incelemeler, 1867), *Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku Bilig* (Uygur dil anıtları ve Kutadgu bilig, 1870), *Etymologisches Wörterbuch der turko-tatarischen Sprachen* (Türk-tatar dillerinin etimolojik sözlüğü, 1878), *Die primitive Cultur des turko-tatarischen Volkes* (Türk-tatar halklarının ilkel kültürleri 1879), *Altosmanische Sprachstudien* (Eski osmanlıca dil incelemeleri, 1901).

bir vampir yarasa türü
(Desmodus rotundus)

VAMIK, VAMIKA sıf. (ar. *vamk*'tan *vâmık*, dişl. *vâmıka*). *Esk.* Seven, âşık.

◆ a. Seven kimse.

VAMIK a. Müz. Türk müziğinde bir bileşik makam. (Günümüze örneği ulaşmamıştır.)

VAMIKA → VAMIK.

Vamık u Azra, türkçe dahil bazı doğu dillerinde yazılmış, Vamık ile Azra adlı iki sevgili arasında geçen bir aşk hikâyesini konu alan mesnevi. İran tezkirecilerine göre, kaynağı eski İran olan mesnevi, Sasaniler döneminde Hüsrev I Anuşirvan (531-579) adına kaleme alındı. Ancak mesnevi ateşperestlerce yazıldığı için Horasan emiri Abdullah tarafından suya attırıldı. Bundan iki yüzyıl sonra gazneli şair Unsuri, ağızdan ağıza dolaşan bu hikâyeyi yeniden şehname vezninde farsça yazdı. Unsuri'nin yapıtında Vamık ile Azra'nın soyları, kahramanlardan birçoğunun adlarının yunanca olması, olayların Ege denizi'nin Anadolu kıyılarına yakın bir adada başlaması, hikâyede yunan tarihine ait olayların bulunması, mesnevinin yunan kökenli olduğunu gösterir. Unsuri'ninkinden başka farklı dillerde çeviri ve telif 25'ten fazla *Vamık u Azra* mesnevisi meydana getirilmiştir. Bütün bu mesnevilerde ortak olan nokta, sadece Vamık ile Azra'nın aynı adı taşımasıdır. Bunun dışında Vamık ile Azra'nın kimlik ve kişilikleri, bağlı oldukları uluslar, yaşadıkları çevre ve ülkeler bütünüyle farklı ve değişiktir. Kaynaklara göre türkçeye Bihişti Sinan, Muidi, Bursalı Havai, Kuburizade Abdurrahman Rahimi, Manisalı Camii ve Lamii tarafından altı kez türkçeye çevrilmiştir. Bunlardan ancak Manisalı Camii ile Lamii'ninkiler eldedir. Lamii'nin 1526'da bitirip Kanuni'ye sunduğu mesnevinin kısaca konusu: çin hakanı Taymus'un oğlu Vamık 15 yaşlarındayken, gazne hükümdarının kızı Azra, Vamık'ın ününü duyup ona âşık olur. Ancak Vamık'ı kendisine âşık edebilmek için bir nakkaşa yaptırdığı resimlerini ülkelere dağıtır. Periler, soygunlar, harpler ve başka birçok serüvenden sonra birbirlerine kavuşup evlendikleri gibi beraberlerinde olanlar da birbirleriyle evlenirler.

VAMİ sıf. (fars. *vām* ve *-i*'den *vāmi*). *Esk.* Borçlu.

VAMP a. (ing. *vamp, vampir*'in kısaltılmışı). **1.** Dayanılmaz, karşı konulmaz kadın rolleri oynayan sinema oyuncusu. **—2.** *Tkz.* Çok çekici ve güzel kadın.

VAMPİR a. (alm. *Vampir,* slavca *upuri*'den). **1.** Halk inanışına göre, geceleri mezarından çıkıp insanların kanını emen hortlak. **—2.** Genellikle cinsel sapıklığı yüzünden birçok cinayet işleyen kimse.

VAMPİR YARASA a. Zool. Güney Amerika'da yaşayan, memelilerin ve kuşların kanıyla beslenen, küçük yarasaların ortak adı. (Vampiryarasagiller familyası.) [Eşan. KANEMİCİ YARASA.]
—ANSİKL. 3 tür vampir yarasa vardır. Bunların burun yaprakları ve kuyrukları yoktur; kısa kulakları sivridir. Ortadaki üst kesicidişler uzun ve keskindir. Vampir yarasalar kalabalık öbekler halinde mağaralarda ya da ağaç kovuklarında yaşarlar. Geceleri uyuyan kuşlara ya da memelilere saldırır, kesicidişleriyle derilerini deler, U biçiminde kıvrılmış dilleriyle kanlarını emerler. İnsana ve evcil hayvanlara kuduz, asalak hastalıkları (tripanozomiyaz) bulaştırabilirler.

VAMPİRLİK a. Canlıların kanını emmek için ölülerin geçici olarak mezarlarından çıktıkları ve çoğu kez canlıların boynunu ya da karnını dişleyerek, kendi mutluluklarına ve kanlarını emdikleri canlıların kansız kalmasına yol açtıkları yolundaki inanç.
—ANSİKL. XV.-XVIII. yy.'lar arasında Batı Avrupa'da özellikle yaygın olan vampirlik inancına göre, vampirliğe karşı en etkili çare, vampirleri toprak altından çıkararak ikinci bir kez öldürmekti. Gizliciliğe göre vampirler, öldükten sonra ellerinden geldiği kadar uzun bir süre yaşamak isteyen halelerdi ve kanın yaşamın merkezi ve taşıdığı değeri vardı. Vampirlik, edebiyat (Bram Stoker'in *Drakula* adlı yapıtı, 1897) ve sinemada sık sık ele alındı.

VAMPİRYARASAGİLLER a. Tropikal Amerika'da yaşayan, yalnızca omurgalıların kanıyla beslenen yarasalar familyası. (İnsana kuduz bulaştırabilen 3 türü bilinir. Bil. a. *Desmodontidae.*) [Eşanl. KANEMİCİYARASAGİLLER.]

VAN a. İlk olarak Kanada'da yetiştirilen iri meyveli, çok verimli alaca kiraz çeşidi.

VAN a. (sirk arabası anlamındaki ing. *caravan*'ın kısaltılmışı). Atların taşınması için yapılmış kapalı taşıma aracı.

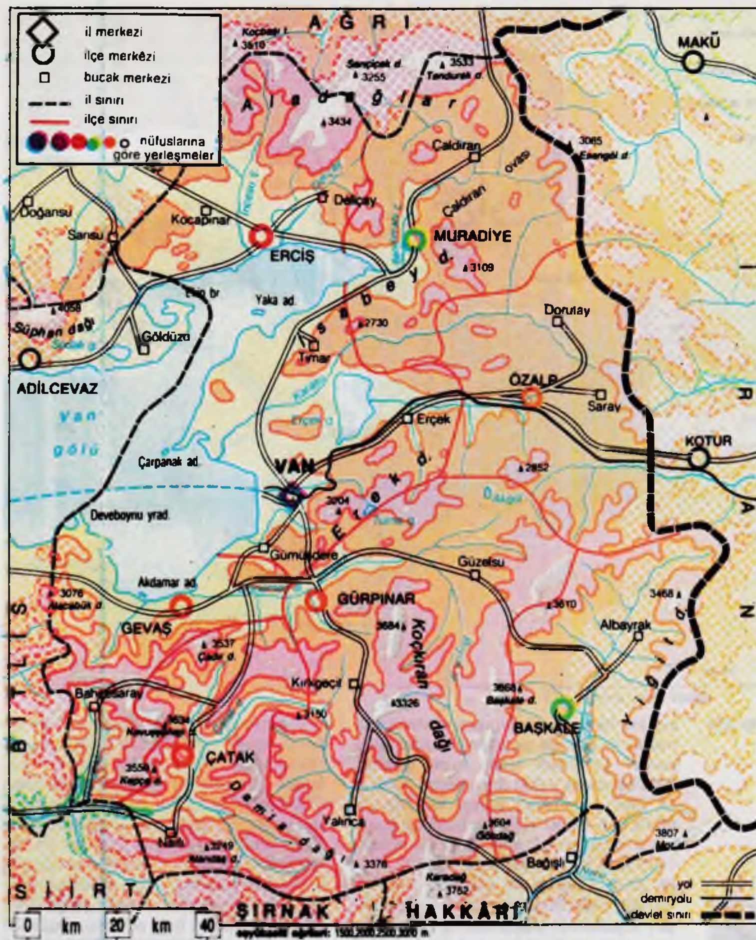
-VAN fars. sonek *(-vān). Esk.* "Bakıcı, koruyucu" anlamında bileşikler yapar: *Bahçe-van* → BAHÇIVAN.

VAN (65), D. Anadolu bölgesinin Yukarı Murat-Van bölümünde, İran ile komşu il; 637 433 nüf. (1990); 19 069 km². Merkez ilçe dışında 11 ilçe, 10 bucak, 570 köy. Merkezi *Van,* 153 111 nüf. (1990).

B.'sında yer alan Van gölünün yarısından biraz daha büyük kesimini de içeren (göllerle birlikte ilin yüzölçümü 21 003 km²'dir) il toprakları üç yönden yüksek dağlarla sınırlanır. D.'da Türkiye ile İran arasındaki sınırı oluşturan ve yer yer bazı yolların izlediği gediklerle kesintiye uğrayan dağlar K.'den G.'e uzanır. Bunların bazı dorukları 3 000 metreyi aşar (K.'den G.'e sıra ile Esengöl dağı 3 085 m, ortada Halas dağı 3 162 m ve Yiğit dağı 3 468 m, G.'de Mordağ 3 807 m). İlin G. kesimi, vadilerle derin biçimde yarılmış, Dördüncü Zaman'a ait buzullarla işlenmiş yüksek dağlarla kaplı, özellikle kışın yolların karla kapanması nedeniyle ulaşılması zor çok engebeli bir alandır (Çadır dağı 3 537, Başat tepesi 3 684, Kepçe dağı 3 550, Başkale dağı 3 668 ve Gökdağ 3 604). K.'de ise il topraklarını, bazıları fumarol evresindeki çok genç andezitik volkan yapıları sınırlar (Tendürek dağı 3 533 m, Aladağ 3 510 m). İli üç yönden kuşatan bu engebeler arasında yer yer yüksek plato düzlükleri ve bunların içine gömülmüş bazı havzalar ve ovalar yer alır (Van, Erciş, Çaldıran, Dorutay, Saray ovaları ile Başkale ve Erçek gölü havzaları). Jeolojik yapı bakımından il toprakları, bütünüyle Torid tektonik biriminin bir kesimidir. Güneydeki dağlık alanı Bitlis eski kütlesi meydana getirir. İlin D. kesiminde yer yer ofiyolit sokulumlarının da görüldüğü kıvrımlı üst Kretase oluşukları en geniş yeri kaplar. Burada Neojen ya da alüvyonla kaplı havzalar ve ovalar başlıca tarım ve yerleşim alanlarıdır. İlin Toridler ile Anatolidler sınırındaki K. kesiminde ise temel Stratovolkan tipi yapılar ve bunlardan çıkan kalın bir lav örtüsü altında kalmıştır. Bütün bu yüzey şekilleri bugünkü biçimlerini ve yükseltilerini Neojen sonlarında ve Dördüncü Zaman'da yer yer faylanmalara ve çökmelere de yol açan tektonik sıkışma ve yükselmeler sonucunda almışlar; aynı hareketler çok taze volkan yapılarının ve bazıları genç vadileri izleyen lav akıntılarının (örneğin, Bendimahi vadisini dolduran lav akıntısı) meydana gelmesine neden olmuştur. Hâlâ daha aktif olan faylar nedeniyle bölge birinci derecede bir deprem alanıdır. İl toprakları tarihi kayıtlara göre 1110, 1245, 1276, 1441, 1647, 1648, 1701, 1704, 1715, 1871, 1881 yıllarında ve son olarak da 1976'da (Çaldıran-Muradiye depremi) magnitüdü 6'yı geçen yıkıcı depremlerden zarar görmüştür. Van ilinin büyük kesimi, G.-D.'da Zap nehrinin (yeni adı Çığlı suyu) geçtiği Başkale havzası dışında, bir kapalı havza olmasına karşın akarsular ve göller bakımından zengindir. Yüksek dağlardaki kar ve buzlarla beslendikleri için bol su geçiren ve yarıkurak ovaların sulanması bakımından büyük önemi olan bu akarsuların başlıcaları İncesu, Bendimahi, Karasu, Döneme (eski Hoşap) çaylarıdır. Urartu döneminden beri bunlardan tarım alanlarını sulama amacıyla kanallar ve kehrizler yapılarak faydalanılmaktadır. Göllerin en büyüğü, ilin sınırları içindeki üç adayı da (Yaka, Çarpanak ve Akdamar adaları) içeren Van gölüdür. Onun D.'sunda oldukça büyük bir su kütlesi olan Erçek gölü ile Küçük Turna ve Akgöl yer alır. İl kışları soğuk (sıcaklık – 20 °C'ın altına düşebilir), uzun ve karlı; yazları ise oldukça sıcak, ama kısa olan karasal bir iklimin etkisindedir. Kış sıcaklıkları derin ve geniş bir su kütlesi olan Van gölü kıyılarında, gölden uzak olan kesimlere oranla önemli fark gösterir. Örne-

ğin, göl kıyısındaki Van'da ve Erciş'te ocak ortalaması −4,5 °C kadar olduğu halde, daha D.'daki Özalp'ta −14,2 °C'tır. Buna karşılık en sıcak yaz ayında sıcaklık bütün ilde 20-21 °C dolayındadır (temmuz ort. sıcaklığı Erciş'te 21,4 °C, Van'da 19,8 °C, Özalp'ta 19,7 °C). Kışlar karlı geçer; yollar uzun bir süre karla kapanır ve ulaşımı sağlamak için uğraşmak gerekir. Yağış miktarı, yüzey şekilleri ile sıkı bir ilişki gösterir; İlin G. kesimindeki yüksek dağlık bölge bol orografik yağış alır (Gevaş 609 mm, Çatak 774 mm, dağların daha yüksek kesimlerinde 1 000 mm'den fazla). Oysa ilin K. ve D. kesimlerindeki havzalar ve ovalar yarı kuraktır (Erciş 490 mm, Van 384 mm, Özalp 370 mm, Gürpınar 347 mm). Bu durumda, başlıca ekim alanları olan ovalarda ve havzalarda tarım çalışmaları sulamayı gerektirir. En yağışlı mevsim ilkbahardır. Bir yandan iklimin kuraklığı, bir yandan da il topraklarının çok eskiden beri yerleşme alanı olmasi nedeniyle, büyük ölçülere varmış olan tahripler sonucunda Van, Türkiye'nin orman bakımından en fakir illerinden biridir. Ancak, özellikle Van gölünün G.'indeki dağların yüksek kesimlerinde, genellikle meşelerden oluşan bazı orman parçalarına rastlanır. Buna karşılık havzalar ve ovalar, özellikle Van gölü kıyısında sulama sayesinde çeşitli meyve ağaçları ile kaplı birer vaha görünümü almış olan kesimleri dışında bozkırla kaplıdır.

Van, nüfus artış oranının (yılda ‰ 33) Türkiye ortalamasından yüksek; buna karşılık nüfus yoğunluğunun (km²'ye 33 kişi) çok düşük olması ile dikkati çeker. Halkın % 41'i kentsel yerleşmelerde yaşar. Ama bu nüfusun yarıdan çoğu (% 59'u), son yıllarda hızla kalabalıklaşan ve gelişen il merkezinde toplanmıştır. Nüfusu 40 000'i geçen Erciş dışında, ilçe merkezleri nüfusları 3 000-16 000 arasında değişen küçük kasabalardır. Hayvancılığın çoğu kesimde tarla işlerinden daha önemli olduğu ilde, bu etkinliklere bağlı olarak mezralar ve komlar yaygındır. Bir kısım halk yarı göçebedir ve yaz mevsimini zoma adı verilen çadırlı yayla yerleşmelerinde geçirir. Ekili alan azdır (il topraklarının % 6,7'si). Bu toprakların en büyük kısmı da (% 84) başta buğday olmak üzere tahıla ayrılmıştır. Buna yakın zamanlarda şekerpancarı ile bazı yem bitkileri yeni ürünler olarak katılmıştır. Özellikle göl kıyısında yer alan ve gölün olumlu termik etkilerinden yararlanan, kışları daha ılık ovalar eskiden beri önemli meyve üretim alanları olarak ünlüdür; buralarda sulu tarımla en çok kayısı, zerdali ve elma yetiştirilir. İl düzeyinde hayvancılık ve hayvan ürünleri üretimi, tarla işlerinden çok daha önemlidir. 3 milyon baş dolayındaki koyun mevcudu ile Van, Türkiye koyun sayısının % 6,5 kadarına sahiptir. İlde bazı maden yataklarının bulunduğu saptanmıştır. Bunların başlıcaları demir (Müküs ve Çaldıran), perlit (Erciş dolayları), linyit (Erciş) ile kükürt (Başkale ve çevresi). Ayrıca, Van gölü sularından da soda elde edilir. Uzun süre çok geri kalmış olan sanayi, ilin gelişmede öncelikli bölgeler arasında yer almasından ve ulaşım yollarının düzelmesinden sonra bir kalkınma aşamasına girmiştir. Bu bakımdan en önemli merkez Van kenti ve çevresidir. Hayvan ürünlerini değerlendiren fabrikalar (peynir ve tereyağı fabrikası, et kombinası, yün ipliği ve ayakkabı fabrikası) ile yem ve çimento fabrikası yeni gelişen sanayinin başlıca kollarıdır. Bununla birlikte Van'ın Türkiye imalat sanayisindeki payı hâlâ çok azdır (ancak ‰ 4 dolayında). Doğal güzellikleri ve tarihi yapıtlar (Van kalesi, urartu uygarlığına ait kalıntılar, Akdamar adası) Van'da turizmin giderek gelişmesinde başlıca rolü oynamaktadır. Van gölünde düzenli feribot seferlerinin başlamasından ve İran'la demiryolu bağlantısının kurulmasından sonra, ilin İran transit ticareti bakımından önemi büyük ölçüde artmıştır.

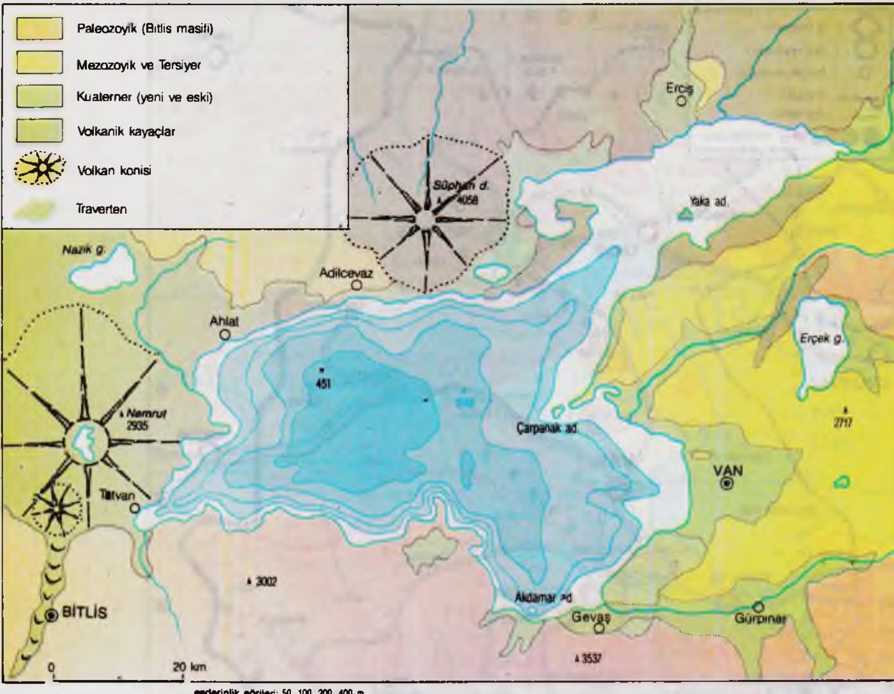
Van il haritası

VAN, Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Murat-Van bölümünde kent, aynı addaki ilin merkezi; bölümün en büyük kenti; 153 111 nüf. (1990). Karayolu ile Ankara'dan 1 250 km, İstanbul'dan 1 644 km uzaklıkta. Yurdun öteki büyük merkezlerine hava ve demiryolu ile de bağlı.

• **COĞRAFYA.** Yükseltisi 3 000 metreyi aşan Erek dağı ile Van gölü arasındaki alüviyal bir ovanın ortasında, göl kıyısından 6 km kadar içerde yer alan Van, kuruluşu Tarihöncesi çağlara inen çok eski bir yerleşme, yarıkurak bir alanın en büyük vaha kentidir. Eskiden beri bahçeleri ile ünlü olan Van'ın kuruluşu ve yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmesi, toprakları sulanabilen verimli bir ova ve bu ovanın B. kenarında, göl yakınında birdenbire adeta bir ada gibi yükselen savunmaya elverişli bir tepenin varlığı ile ilgilidir. Eosen kayaçlarından oluşan ve B.-D. doğrultusunda dik yamaçlı dar bir sırt biçiminde uzanan bir tepenin üzerinde birçok kuşatmalara dayanmış görkemli Van kalesi yer alır. Kentin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, kalenin bulunduğu tepede ve çevredeki çivi yazılı tabletlerde Van'ın İsa'dan yüzyıllarca önce var olduğunu ve Urartu krallığı'nın başkenti olarak geniş bir bölgenin siyasal ve ekonomik merkezi işlevini gördüğünü ortaya koyar. Urartu krallığı'nın kudreti de her şeyden önce Van vahasında ve çevredeki ovalarda kurulan mükemmel bir sulama sistemi sayesinde yapılan yoğun tarım etkinliğine dayanıyordu. Yüzyıllar boyunca Van, tahkimli bir vaha kenti özeliğini korumuş, ovanın iyi sulandığı, tarımsal üretimin arttığı barış dönemlerinde gelişmiştir. XIX. yy. başlarında yaklaşık 20 000 dolayında olan aynı yüzyılın sonlarında ise 35 000'e varan nüfusu ile Van geniş bir alanın en kalabalık kenti, en büyük ekonomik ve ticaret merkeziydi. Birinci Dünya savaşı sırasında uğradığı çok büyük tahribattan önce kent, morfoloji ve işlev bakımından farklı iki kesimden meydana geliyordu: batıda göl kıyısında, kalenin G.'inde iş ve ticaret merkezi olan, aynı zamanda resmi dairelerin ve camilerin de bulunduğu surlarla çevrili ve bazı gezginlerin (örneğin Lynch) Londra'nın "city"sine benzettiği dar sokaklı, sıkışık bir küme oluşturan eski kent ve onun birkaç km D.'sunda geniş bir yeşil alan içine serpilmiş konutlardan oluşan ve vali konağının, konsolosluklanın ve bazı okulların bulunduğu bahçe şehri. Birinci Dünya savaşı sırasındaki rus işgali ve ermeni komitacılarının çıkardığı kargaşalıklar Van'ın birçok mahallelerinin ve bu arada eski şehrin tamamıyla yanıp yıkılmasına ve kentin 3/4 kadar nüfus kaybetmesine neden oldu. Bu felaketten sonra Van D.'ya doğru bir-

Van genel görünüm

Van gölü

kaç km kayarak eski Norşen ve Arak mahallerinin yerinde yeniden kuruldu; ama kentin gelişmesi uzun süre gecikti. 1927'de ancak 9 000 olan nüfusu, 1945'te 14 266'ya çıktıktan sonra 1950'de 13 664'e indi. Bunu 1955'ten başlayarak giderek hızlanan bir artış izledi ve nüfusu 1955'te 17 000'i, 1960'ta 22 000'i, 1970'te 46 000'i, 1980'de 90 000'i ve 1990'da 150 000'i aştı. Bu gelişmede özellikle ulaşım koşullarının düzelmesiyle (karayollarının yapımı, demiryolunun İran'a kadar uzatılması, hava bağlantısının sağlanması, gölde düzenli feribot seferlerinin başlaması) kentin D. Anadolu'da önemli bir kavşak haline gelmesi ve buna bağlı olarak artan ticari önem başlıca rolü oynadı. Van'ın 1968'de kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınması ile yeni kurulan bazı sanayi tesisleri (çimento, peynir, tereyağ fabrikası, yem fabrikası, et kombinası, yün ipliği fabrikası, ayakkabı fabrikası) ile küçük sanayi sitesi ve 100. yıl üniversitesi'nin hizmete girmesi bu gelişmede ayrıca etkili oldu.

• TARİH. Hurriler tarafından kurulup (İ.Ö. XVI. yy.) yerleşime açılan kent, daha sonra "Tuşpa" adıyla Urartular'ın başkenti oldu (İ.Ö. IX. yy.). Sırasıyla Medler (İ.Ö. VII. yy.), Persler (İ.Ö. VI. yy.), Romalılar (İ.Ö. I. yy.) ve Sasaniler'in (İ.S. III. yy.) egemenliğinde kaldı. Sasani devletini ortadan kaldıran müslüman Araplar'ın eline geçti (639). Bizanslılar tarafından alındı (1021). Selçuklu hükümdarı Alparslan tarafından fethedildi (1065). İlhanlılar (1260), Celayirliler (1353) ve Karakoyunlular'ın (1381) yönetimi altına girdi. Timur tarafından alınan kentin kalesi yıktırıldı (1387). Uzun Hasan döneminde Akkoyunlular (1467), Şah İsmail döneminde Safeviler tarafından (1508) işgal edildi. Kanuni'nin Irakeyn seferi sırasında, sadrazam Makbul İbrahim Paşa tarafından ele geçirilen Van (1534), padişahla ordusunun İstanbul'a dönmesi üzerine yeniden Doğu Anadolu'ya giren şah Tahmasp I kuvvetlerince geri alındı (1535) . İkinci İran seferine çıkan Kanuni tarafından fethedildi (1548) ve yeni bir beylerbeylik merkezi olarak osmanlı topraklarına katıldı. Van beylerbeyi Çerkez İskender Paşa'nın girişimiyle kalesi iyice onartılıp berkitilen kent, Safeviler'in Doğu Anadolu'daki etkinliklerine karşı önemli bir üs durumuna getirildi. 1578-1590 Türk-İran savaşı'nda Safeviler'den ayrılarak osmanlı egemenliğine geçen Nahçıvan valisi ve *Şerefname* yazarı Şeref Han'ın (1578), ardından da bir yolunu bulup safevi tutsaklığından kaçan *Şecaatname* yazarı Dal Mehmet Bey'in (1585) bir süre konaklayıp ağırlandıkları kent olarak adından söz ettirdi. Bu savaş sırasında Acısu'da ölen Kafkasya fatihi sadrazam Özdemiroğlu Osman Paşa'nın tabutu buraya getirilerek cenaze namazı Van'da kılındıktan sonra Diyarbakır'a götürüldü (1585). Öte yandan 1603-1612 Türk-İran savaşı'nda ordusu Orumiye gölü yakınlarında bozulunca Van'a kaçmak zorunda kalan Doğu serdarı Cigalazade Yusuf Sinan Paşa, 30 bin kişilik bir kuvvetle kendisine katılmak için geldiği halde ordunun bozulduğunu haber aldıktan sonra kentte kalan Halep beylerbeyi Canbulatoğlu Hüseyin Paşa'yı burada idam ettirmekle yıllarca sürecek olan Canbulatoğlu ayaklanmasının çıkmasına yol açtı (1605). Daha sonra 1625-1639 Türk-İran savaşı sırasında büyük bir safevi ordusunca kuşatılan Van kalesi (1633), yardıma yetişen Erzurum beylerbeyi Demirkazık Halil Paşa ile Diyarbakır beylerbeyi Murtaza Paşa kuvvetleri tarafından kurtarıldı. Revan seferi dönüşünde Murat IV, kente gelerek kalesini gezdi ve onarılıp yeniden berkitilmesini buyurdu (1635). Savaşa son veren Kasrışirin* antlaşması'yla (1639) İranlılar'ın Van eyaleti ve merkezine saldırıda bulunmamaları güvence altına alındı. İran'da Safevi hanedanının çökmeye yüz tutması üzerine (1723) Azerbaycan'ı fethe girişen türk kuvvetleri, kentten bir ordugâh olarak yararlandılar. Doksanüç harbi'nden (1877-1878 Türk-Rus savaşı) sonra Van, ermeni olaylarına sahne oldu. Ruslar'ın kışkırtmasıyla Osmanlı devletinden Anadolu'da "Vilayatı sitte" denen 6 vilayeti (Erzurum, Van, Hakkâri, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Sıvas) isteyen Ermeniler, bölgede kurulan Hınçak ve Taşnak adlı cemiyetleri aracılığıyla oluşturdukları terör örgütleriyle Van'da da bir ayaklanma hareketine giriştiler (1895). Ancak, Abdülhamit II'nin Erzincan'daki 4. Ordu müşiri Zeki Paşa aracılığıyla kurdurduğu "Hamidiye* alayları", ermeni çetelerini etkisiz duruma getirdi, ayaklanmaları kısa sürede bastırdı (1896). Birinci Dünya* savaşı'nda rus işgaline uğrayan kentin (1915) yönetimi Ermeniler'e bırakıldı. Ermeni bir mutasarrıf başkanlığında etkinlik gösteren yönetim komitesi, şehrin müslüman halkının büyük bölümünü göçe zorladı ya da itaatsizlik bahanesiyle yok etti. 1917 Rus devrimi'nin gerçekleşmesi üzerine savaştan çekilen sovyet hükümetiyle imzalanan Brest-Litovsk* antlaşması (3 mart 1918) gereğince Ruslar'ın boşalttığı kente giren türk birlikleri (2 nisan 1918), burada silahlı Ermeniler'in direnişiyle karşılaştı. Bu direnişi kısa sürede kıran Türkler, müslüman nüfusu çok azalmış ve mahallelerinin çoğu yıkıma uğramış Van'a tam anlamıyla egemen oldular. Cumhuriyet döneminde harebeye dönüşmüş eski Van'ın 2 km ötesinde, buranın bağ ve bahçeleri içinde yeniden kurularak gelişen kent, bugün kendi adını taşıyan ilin merkezidir. (→ Kayn.)

• ARKEOLOJİ VE MİMARLIK. Urartular döneminden Van* kalesi Anadolu'daki savunma yapılarının en önemli ve görkemli örneklerindendir. Urartular'ın ikinci başkenti olan Toprakkale* (Rusahinili) Van kentinin 2 km kadar K.-D.'sundadır.

Van kentindeki türk dönemi yapılarının en önemlisi Ulu cami'dir. Bir karakoyunlu yapısı olan cami XX. yy.'ın başlarında oldukça yıkık durumdayken, sonradan tümüyle ortadan kalkmıştır. 1389-1400 arasına, Kara Yusuf dönemine tarihlendirilen yapının bulunduğu yerde 1970-1973'te Prof. Oktay Aslanapa tarafından gerçekleştirilen kazılarda ele geçen tuğla ve yalancı mermer süslemeler, tuğla örgülü tonoz parçaları, altıgen tuğla döşeli zeminler, caminin büyük selçuklu üslubunu sürdürdüğünü ortaya koymuştur.

Van beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın yaptırdığı Hüsrevpaşa camisi (1567), türbesi (1586) ve çifte hamam, Kayaçelebi camisi (1592) anılabilecek öteki anıtlardır. (→ Kayn.)

Larousse

vanadinit
(Fas'ta elde edilir)

Van gölü
genel görünüm

VAN gölü, antik **Thospitis,** Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Murat-Van bölümünde, deniz yüzeyinden ortalama 1 646 m yükseklikte, yöre halkının deniz olarak adlandırmasını haklı kılacak kadar geniş göl. K.-B.-G.-D. doğrultusundaki uzun ekseni 130 km, D.-B. doğrultusunda en geniş yeri (Van-Tatvan arası) 90 Km. 3 713 km² olan yüzölçümü ile Türkiye'nin en büyük iç su kütlesi; dünyanın suları sodalı en büyük gölü.

Tabanı G.'de, tepesi K.-D.'da bir üçgeni andıran Van gölünde derinlik bakımından G.'de D.-B. doğrultulu bir çanak ile, onun K.-D.'ya doğru bir uzantısı olan Erciş körfezi farklı özellikler gösterir. Erciş körfezi daha sığdır; derinliği 50 metreyi aşmaz. Oysa gölün G. kesimi, dik yamaçlı derin bir çanak biçimindedir; burada en büyük derinliğe 451 m ile Ahlat ve Deveboynu yarımadası arasında erişilir. Bu derinlik verilerine göre göl çanağının içerdiği suyun hacmi 607 km³ kadardır. Gölde üç küçük ada vardır (K.'de Yaka adası, D. kıyılarının orta kesiminin önünde Çarpanak adası ve G.-D.'da Gevaş yakınlarında, üzerinde bir kilise kalıntısının bulunduğu Akdamar adası). Oluşum bakımından Van gölü genç hareketlerle meydana gelmiş tektonik bir çukurun bir lav seti ile dış drenaja kapanması ve suların bu set ardında birikmesi ile oluşmuş bir set gölüdür. Çanağı G.'de Bitlis masifi adı verilen ve Paleozoyik yaşta kayaçlardan oluşan yüksek bir

dağlık kütle sınırlar. D.'da Mezozoyik -Tersiyer yaşlı kıvrımlı dağlar, B.'da ise Pliyosen ve Pleistosen'deki püskürmelerin eseri olan volkanik kayaçlar ve birer stratovolkan olan Süphan ve Nemrut konileri yer alır. Eskiden dış drenaj alanı olan Van çanağının kapalı bir havza haline geçerek göle dönüşmesi, Nemrut volkan kütlesinin meydana gelmesi ve gerek bu kütlenin, gerek bu kütleden çıkarak G.'e doğru ilerleyen lav akıntılarının çanağın B.'ya akaçlanmasını engelleyen bir set oluşturmasının sonucudur. Göl kıyılarında Dördüncü Zaman'a ait taraçaların varlığına ve göl dibindeki çökellerin radyometrik olarak belirlenen yaşlarına bakılırsa Van gölünün hiç değilse son buzullaşma döneminden önce oluştuğu anlaşılır. Gölün drenaj alanı 12 000 km² kadardır. Gölü K.'den İncesu (eski Zeylan) ve Bnedimahi çayları, D.'dan Karasu (eski Mermit) ve Dönemeç (eski Hoşap ya da Miçinger suyu) çayları besler. G.'deki Btilis kütlesinden gelen akarsular kısadır. Ama bunlar ve Süphan buzulundan gelen dere, gölü yazın eriyen kar ve buzul sularıyla beslerler. Gidegeni olmadığı için göl suları tuzludur. Çözünmüş tuzların miktarı, zamanla değişmekle beraber, günümüzde litrede 22 gram kadardır. Gölün özelliği, çözünmüş tuzlar arasında sodanın (Na_2CO_3) % 34 ve sodyum sulfatın % 16 gibi çok yüksek bir oranda olmasıdır. Bu özelliğinden yararlanılarak göl sularından soda elde edilir; yine aynı özellik nedeniyle göl suları doğal bir çamaşır suyudur ve uzunca bir süre gölde yüzenlerin saçları sarıya dönüşür. Diğer çözünmüş tuzlar arasında mutfak tuzunun oranı en yüksektir (% 42,3); onu K_2SO_4(% 3) ve $MgCO_3$ izler. Göl sularının bu bileşimi; gölü besleyen akarsuların geçtikleri volkanik kayaçlarda sodyumlu plajiyoklasların bulunmasıyla ilgilidir. Termik özellikleri bakımından Van gölü tipik bir orta kuşak gölüdür. Yazın yaklaşık 20 metre derinliğe kadar yüzeysel su kütlesinin sıcaklığı 20 °C dolayındadır. 20-50 metre arasında sıcaklık hızla 4 °C'a kadar düşer (termoklin ya da sıçrama tabakası), daha derinlerde ise bütün mevsimlerde 4 °C dolayında sabit kalır. Buna karşılık kışın yüzeysel suları çok soğur, hatta bazı şiddetli kışlarda özellikle daha sığ olan Erciş körfezi kıyıları buz tutar. Göl seviyesi beslenme şartlarındaki mevsimlik değişikliklere bağlı olarak oynar. Bu seviye değişikliğinin genliği 50-60 cm kadardır. Seviye, dağlarda eriyen karlar ve buzlarla beslenen akarsuların daha çok su getirdiği yaz ortasında yükselir, çevrede donun hüküm sürdüğü kış ortasında ise alçalır. Göl seviyesi ayrıca uzun süreli ve daha büyük değişikliklere de uğrar. Eldeki bilgilere göre 1740, 1810, 1850 ve 1875-1880 yıllarında göl bugünkünden daha yüksek, 1852 ve 1892 yıllarında ise daha alçaktı. Bu değişiklikler bazı araştırmacılara göre devri iklim salınımları ile ilgili görünmektedir. Bu tür seviye değişiklikleri geçen yüzyılda Erciş'in kıyıdan geriye doğru yer değiştirmesine neden olmuştu. Dördüncü Zaman'daki yağışlı ve soğuk dönemlerde ise Van gölü daha da büyük seviye, alan ve hacim değişikliklerine uğramıştır. Göl kıyısında muhtelif yükseltilerde (10-15, 25-30 ve 45-50 metre yükseklikte) bulunan taraça dolguları ve eski kıyı çizgileri bunun kanıtıdır. Sularının sodalı olması Van gölünün biyolojik bakımdan kısır olmasına neden olmuştur. Özellikle termoklin seviyesinde toplanmış olan planktonik varlıklar bir yana bırakılırsa, gölde rastlanan tek canlı sodalı suya bir ölçüde uyum sağlamış bir tür tatlısu balığı olan ve daha çok akarsu ağızları yakınında yaşayan Alburnus Tarikhi'dir. Bu balık yakın zamanlara kadar Van'ın ihraç ürünleri arasındaydı.

Van gölü İşletmesi müdürlüğü, Van gölünde yolcu-yük ve araç taşımak amacıyla kurulmuş TCDD Limanlar dairesi başkanlığı'na bağlı kuruluş.

Van kalesi, Van kenti ile Van gölü arasında, D.'dan B.'ya uzanan kayalık üzerinde, Urartular'ın başkentini (Tuşpa) oluşturan kale; İ.Ö. IX. yy.'da Sarduri I tarafından yaptırıldı, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde bazı onarım ve eklemelerle kullanıldı. Yapı günümüzde de görkemini korumaktadır. İç içe dört surdan oluşan kale D.'dan B.'ya 1 800 m, K.'den G.'e 1 200 m uzunluğundadır ve göl düzeyinden 80 m yüksekliktedir. Kalenin K.-B. ucundaki 51 m yüksekliğinde, 26 m genişliğindeki Sarduri I burcu (halk arasında Madır burcu) yükselir. Bu burç üzerinde kalenin yapımına ilişkin altı yazıt bulunmaktadır. Kalenin G. cephesinde, kayalara oyulmuş kral mezarları vardır. Argisti I'e ait olan mezarın girişindeki Horhor* kroniği, bu kralın yönetimi sırasında yaptıklarını anlatır (bugüne değin ele geçen en uzun urartu yazıtı). G.-B.'daki bu kaya mezarına farklı yükseklikteki iki terasla ulaşılır. Mezar dikdörtgen planlı bir girişle, gene dikdörtgen planlı, düz tavanlı bir odadan meydana gelir. Odanın duvarlarında çok sayıda niş vardır (bu tür mezarların, ölülerin yakılarak, küllerinin kaplar içinde saklandığı bir columbarium olduğu sanılmaktadır). Kalede ayrıca Menuas, Sarduri II ve Pers kralı Kserkses'e ait yazıtlar yer alır (Analı kız kaya anıtı, Hazine kapısı). Kale içinde cami, minare, medrese ve askeri yapılarla ilgili türk dönemi kalıntıları bulunur.

Van kalesi ve çevresinde F. E. Schulz (1827), A. H. Layard (1850), C. F. Lehmann-Haupt (1898), İ. A. Orbeli (1911-1912), K. Lake (1938), Prof. E. Bilgiç-Prof. A. Erzen (1959) kısa süreli araştırmalar yapmışlardır.

VANA a. (fr. *vanne;* geç lat. *venna*'dan). Dışarıdan kumanda edilen bir tıkayıcı yardımıyla bir akışkanın boru içindeki dolaşımını durdurmak ya da serbest bırakmak için kullanılan aygıt. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Hidr. pnöm. *Biçim değiştirebilen tıkayıcılı vana,* tıkama işlemini biçim değiştirebilen esnek bir tıkayıcıyla (elastomer ya da metal) gerçekleştiren vanaların genel adı. (En çok kullanılan tipleri zarlı vanalar ile sıkıştırıldıklarında biçim değiştiren mansonlu vanalardır.) ‖ *Dönel vana,* gövdesindeki boşluk içinde bu boşluğun biçimini taşıyan dönel bir parça bulunan vana; bu parça, gövde boşluğununkiyle çakışan ekseni çevresinde döner. (Dönel parça, koni, silindir ya da küre biçiminde olabilir. Gövde ve dönel parça üzerinde, bu parçanın açısal konumuna göre zıt yönde [kapatma] ya da üst üste [açma] delikler [pencereler] bulunabilir. Deliklerin biçimi, kesiti ve sayısı ile gövde içindeki kanalların düzenleniş biçimi vana modellerine göre değişir.) ‖ *Kelebek vana,* silindir biçimindeki gövdesinin içinde kelebek adı verilen bir tıkayıcının bir eksen çevresinde açısal hareket yaptığı vana. ‖ *Pistonlu vana,* bir pistondan oluşan tıkayıcısı eksenine koşut olarak iki sızdırmazlık halkası arasında kayan ve akış deliğini açan ya da tıkayan vana. ‖ *Supaplı vana,* tıkayıcısı, gövdenin oturma düzeyinde akış eksenine koşut olarak hareket eden vana. (Tıkayıcısının biçimine göre supaplı ya da iğneli vanalar ayırt edilir.)

—Oto. ve Elektrotekn. *Akümülatör batarya vanası,* bir otomobilin akümülatör bataryasının yalıtılmış borusu üzerine takılan tekkutuplu elektrik anahtarı.

—ANSİKL. Hidr. pnöm. Bir vana, iki flanşla boruya bağlı bulunan, dökme demirden, çelikten vb. bir gövdeden meydana gelir. Gövde, genellikle üzerine bir tıkayıcının dayandığı koşut ya da eğik iki oturma yüzeyinden oluşur. Tıkayıcı rijit ya da esnek tek bir parçadan, eklemli iki parçadan (mafsallı diskler, yaylı kapaklar vb.) ya da birkaç parçadan oluşabilir. Oturma yüzeyleri koşut olan vanaların tıkayıcılarında bir sıkma düzeneği bulunabilir. Tıkayıcı, üzerine ya içten ya da dıştan vida açılmış olan ve ucuna bir kelebek ya da volan takılı bulunan bir çubuğun hareketiyle çalıştırılır; çubuğun hareketi volana bağlı bir dişli ve bu dişliyle çalışan bir kremayerle de sağlanabilir. Sızdırmazlık,çubuk boyunca salmastralarla sağlanır.

Vanalar kullanım amaçlarına göre iki gruba ayrılır: sanayide (demir-çelik, petrol ve gaz, kimya, tarım-besin sanayileri, elektrik santralları, su isalesi ve tasfiyesi) ve genel amaçlarla (su, gaz, sıkıştırılmış hava, ısıtma, klima, sulama tesisatları, hidroterapi tesisleri, sıhhi tesisatlar, laboratuvar donanımları vb.) kullanılan vanalar.

VANADAT a. (fr. *vanadate; vanadyum*'dan). Anorg. kim. Vanadik asidin tuzu.

VANADİK sıf.(fr. *vanadique*). Anorg. kim. Vanadyum pentaokside (V_2O_5) denk düşen asitler için kullanılır.

VANADİL a. (fr. *vanadyle*). Anorg. kim. Formülü VO olan ikideğerli kök.

VANADİN II sıf. Anorg. kim. İkideğerli vanadyum bileşikleri için kullanılır. (Örneğin vanadin II klorür [VCl_2.)

VANADİN III sıf. Anorg. kim. Üçdeğerli vanadyum türevleri için kullanılır.

VANADİN IV sıf. Anorg. kim. Vanadyumun dörtdeğerlikli olarak bulunduğu bileşikler için kullanılır. (Örneğin vanadin IV klorür [VCl_4].)

VANADİN V sıf. Anorg. kim. Beşdeğerli vanadyum bileşikleri için kullanılır.

VANADİNİT a. (fr. *vanadinite*). Miner Heksagonal sistemde yer alan $Pb_5(VO_4)_3Cl$ formülündeki doğal kurşun kloro-vanadat.

VANADİT a. (fr. *vanadite*). Anorg. kim. Vanadit asidinin tuzu. ‖ *Vanadit asidi,* vanadyum trioksi̇de (V_2O_3) denk düşen asit. (Eşanl. VANADÖZ.)

—Miner. DESCLOIZIT'in eşanlamlısı.

VANADÖZ sıf. (fr. *vanadeux*'den). Anorg. kim. *Vanadöz asit,* VANADİT* ASİDİ'nin eşanlamlısı.

VANADYUM a. (bilimsel lat. *vanadium;* iskandinav doğurganlık tanrıçası Freyja' nın lakabı *Vana-dis*'ten). Fosforla kimyasal benzerlikleri olan beyaz metal. (Simgesi V olan kimyasal element.)

—ANSİKL. İlk kez, 1801'de Zimapán'da (Meksika) çıkarılan bir kurşun cevheri içinde bulunan vanadyum, 1830'da N. G. Sefström, Wöhler ve Berzelius tarafından incelendi. 1867'de H. E. Roscoe gerçek yapısını ortaya koydu.

Vanadyum arı durumda gümüş griliğinde, yumuşak ve sünek bir metaldir; ancak az miktarda hidrojen, azot ya da oksijen katıldığında sert ve kırılgan bir özellik kazanır. Soğukta havayla temas ettiğinde yükseltgenmez, ama sıcakta yanarak vanadyum pentaoksidi (V_2O_5) verir. Kızıl derece sıcaklıkta klor ve azotla bileşir. Derişik ya da yükseltgen anorganik asitlerin çoğunda çözünür. Geçiş metalleri grubuna özgü bir metaldir; çözeltide karmaşık iyonlar (örneğin $[V(H_2O_6]^{3+}$) oluşturma gibi geçiş metalleri grubuna özgü özellikler gösterir.

Vanadyumun en önemli oksidi, vanadik asit anhidriti de denen vanadyum pentaoksittir (V_2O_5). Toz halinde bulunan vanadyum pentaoksidin rengi sarı ile kiremit kırmızısı arasında değişir ve amonyum vanadatın kalsinasyonu sonunda elde edilir. Vanadyumun ayrıca üç oksidi daha bilinmektedir; bunlar sırasıyla gri renkli divanadyum dioksit (V_2O_2), siyah renkli vanadyum trioksit (V_2O_3) ve mavimsi-siyah renkte vanadyum tetraoksittir (V_2O_4).

Atom numarası	: 23
Atom kütlesi	: 50,94
Özgül kütlesi	: 6,11 g/cm³
Ergime sıcaklığı	: ~ 1890 °C
Kaynama sıcaklığı	: 3 380 °C
Yükseltgenme dereceleri	: +2, +3, +4, +5
Elektron biçimlenmesi	: [2,8,8] 3d³4s²
İzotopları	: 46'dan 54'e dek
Doğal vanadyum	: ^{50}V: % 0,23
	^{51}V: % 99,77

ÇEŞİTLİ VANA TİPLERİ

dönel musluklu

zarlı

pistonlu

supaplı

eğik kamalı

Vanadyum metali üzerine klor etki ettirildiğinde vanadyum tetraklorür (VCl_4) elde edilir; vanadyum tetraklorür havada tüten, kahverengimsi-kırmızı renkte ağdalı bir sıvıdır; yavaş yavaş vanadyum triklorüre (VCl_3) dönüşür; vanadyum triklorür susuzken koyu pembe, hidratlıyken yeşil renklidir. Vanadyumun ayrıca yeşil renkli bir diklorürü (VCl_2) daha bilinmektedir. Vanadyum pentaokside (V_2O_5) denk düşen çeşitli tuzlarına *vanadat*'lar denir. Sodyumla verdiği ortovanadat (Na_3VO_4), pirovanadat ($Na_4V_2O_7$) ve metavanadat ($NaVO_3$), formülleri bakımından fosfatları andırır.

Vanadyumun 1940'lı yıllara dek en önemli cevheri kükürt bakımından zengin bir vanadyum sülfür olan *patronit*'ti. Günümüzde daha çok demir, bakır, kurşun, çinko, uranyum ve titan cevherlerinin işlenmesi ve bu cevherlerde bulunan vanadyumun geri kazanılması yoluna gidilir. Bu metallerin metalürjik artıklarından kimyasal işleme yoluyla elde edilen vanadyum pentaoksitten (V_2O_5) sanayide çok sayıda vanadyum bileşiği hazırlanır; bu bileşiklerin başlıcaları ferrovanadyum (alüminotermi yoluyla), toz halinde vanadyum metali (V_2O_5'ten alüminotermi ve klorlama yoluyla elde edilen vanadyum tetraklorürün [VCl_4] hidrojenle indirgenmesi yoluyla), "kütlesel" metal vanadyum (kalsiyotermi ya da alüminotermi yoluyla), vanadyum-alüminyum alaşımı (fazla miktarda alüminyum katarak alüminotermi yoluyla), vanadyum oksiklorür ($VOCl_3$), vanadyum triklorür (VCl_3), vanadyum dioksit (VO_2) ve vanadyum karbürdür. Vanadyum ayrıca çelikler ile alaşımlı dökme demirlerin (ferrovanadyum ya da toz halindeki vanadyum metali), titan alaşımlarının (vanadyum-alüminyum ara maddesinden yararlanılır), ana maddesi niyobyum olan ateşe dayanıklı alaşımların, temel bileşenini nikel ya da kobaltın oluşturduğu süperalaşımların hazırlanmasında katkı elementi olarak kullanılır. Si, Cr, Al vb. gibi elementlerin katılmasıyla hazırlanan vanadyum ağırlıklı alaşımların, etkin kesitinin hızlı nötronların vanadyumla yakalanmasında gösterdiği düşük etkinlikten dolayı hızlı nötronlu reaktör yakıtlarının zarflama malzemesi olarak kullanılması önerilmiştir.

Vanadyum bileşiklerinden vanadyum pentaoksit yükseltgeme katalizörü (kontak yöntemiyle sülfürik asit üretimi) ya da pigment; vanadyum triklorür ile oksiklorür stereoözgül polimerleşme katalizörleri olarak kullanılır. Vanadyum karbür toz metalürjisinde WC-Co gibi alaşımlara (sermet) katılarak kesme takımlarının yapımında kullanılan "sert metallerin" elde edilmesini sağlar.

VAN AELST (Willem), hollandalı ressam (Delft 1627'ye doğr. - Amsterdam 1683'e doğr.). 1645'ten 1656'ya kadar Fransa'da, daha çok da Floransa'da yaşadı ve Toscana grandükü'nün hizmetine girdi; 1657'den başlayarak Amsterdam'da çalıştı. Kusursuz, ama biraz donuk natürmortların ressamıdır. En çok işlediği konu, kuşlarla ve çiçek demetleriyle bezeli av ganimetleridir.

VAN AGT (Andries), hollandalı siyaset adamı (Geldrop, Brabant, 1931). Adalet bakanlığı (1971-1977) ve Başbakan yardımcılığı yaptı (1973-1977), Hıristiyan demokrat parti (CDA) tarafından mayıs 1977 seçimleri için liste başında gösterildi. Başbakanlığa getirildi (aralık 1977), ilkin bir merkez sağ, ardından (eylül 1981'den başlayarak) bir merkez sol koalisyonunun başına geçti. Eylül 1983 seçimlerinden sonra, hükümet ve Hıristiyan demokrat parti başındaki görevlerinden ayrıldı.

VAN AKEN (Jheronimus) → BOSCH.

VAN AKEN (Piet), hollandaca yazan belçikalı yazar (Terhagen, Mechelen, 1920 - Anvers 1984). Konularını Rupel bölgesindeki tuğla işçilerinin çetin yaşam koşullarından alan hikâyeleri kahramanın kendini arayışı sorununa yaklaşırken gerçeklikten uzaklaşır (*De Falende God*, 1942; *le Désir* [fr. çev.], 1952; *Chiens endormis* [fr. çev.], 1965). Ayrıca öykü kitapları da (*le Bel Été de 1940* [fr. çev.], 1966) vardır.

VAN ALLEN (James Alfred), amerikalı fizikçi (Mount Pleasant, İowa, 1914). Özellikle, yüksek atmosferin fiziksel ve biyolojik özelliklerini inceledi ve 1958'de, ilk yapay amerikan uydularıyla ölçümler yaparak Yer çevresinde ışınım kuşakları* bulunduğunu keşfetti; bu kuşaklara Van Allen'in adı verildi.

VAN ALMONDE (Filips), hollandalı amiral (Brielle 1644 - Oegstgeest, Leiden yakınında, 1711). Ruyter'in yardımcısıydı. Ruyter öldükten (1676) sonra filosunu geri getirdi. Tümamiralliğe yükseltildi (1677), William of Orange'ı İngiltere'ye çıkaran filoya komuta etti (1688), Hougue zaferinin kazanılmasında büyük bir rol oynadı (mayıs 1692), Atlas okyanusu'nda etkinlik gösteren ingiliz-hollanda filolarını yönetti (1694), Vigo körfezinde bir ispanyol kalyon konvoyunu ele geçirdi (ekim 1702), ardından hükümdarlık tahtı davacısı Avusturyalı Karl hesabına, Okyanus limanlarının geri alınmasını sağladı (1705).

VAN ALPHEN (Hieronymus), hollandalı şair (Gouda 1746 - Lahey 1803). Özellikle gençliğe yönelik şiirleriyle (*Kleine Gedichten voor Kinderen*, 3 c., 1778-1782) tanındı.

VAN ALSLOOT (Denijs), flaman ressam (Mechelen 1570'e doğr. - Brüksel 1628). Arşidük Albrecht ve Isabel'in saray ressamıydı. Sayıca az olan tablolarında Brüksel yakınlarındaki yerleşmeleri betimledi.

Van Arkel yöntemi, halojenli, metalsel uçucu bir bileşikten ısıl ayrıştırma yoluyla kimi arı metalleri elde etme yöntemi. Bu yöntem özellikle yüksek sıcaklıkta bir tepkime odasında tetraiyodürlerinin bozundurulması yoluyla titan ve zirkonyum üretmede kullanılır. Örneğin arı zirkonyum elde etmek için bir zirkonyum filamanı, zirkonyum tetraiyodür buharı içinde 1 400 °C'a dek ısıtılır; zirkonyum tetraiyodür, filamanın yüzeyinde ayrışarak kristalli bir metal katmanı biçiminde çökelir; açığa çıkan iyot, tepkime odasının bir bölümüne yerleştirilmiş arı olmayan ham zirkonyumla 500 °C'ın altındaki bir sıcaklıkta tepkimeye sokularak yeniden zirkonyum tetraiyodür oluşturulur. Kesiksiz uygulanan bu çevrim sonucu metal filaman kalınlaşarak bir kütük biçimini alır; kütüğün çapı, haleojenli bileşiğin ayrışması için gerekli olan sıcaklığı elektrikle sağlayabilme olanağıyla sınırlı tutulur.

VAN ARTEVELDE (Jacob), gentli burjuva lideri (Gent 1290'a doğr. - *ay. y.* 1345). Zengin bir kumaş tüccarıydı; Flandre kontu Neversli Louis I'in, İngiltere kralı Edward III ile birleşmeyi kabul etmemesi yüzünden kralın yün ihracatını yasaklaması üzerine, konta karşı ayaklanma işaretini verdi. Gent genel komutanlığına getirildi (1337), süzerenliğini kabul ettirmek için kente gelen Edward III ile bağlaşarak flaman komünlerin birliğini kurmak istedi. Ancak büyük kentlerin yöreciliğiyle karşılaştı (1345) ve Flandre hazinesini İngiltere'ye teslim etmekle suçlanarak halk tarafından öldürüldü.

VAN ARTEVELDE (Filips), gentli burjuva lideri (Gent 1340 - Rozebeke 1382), öncekinin oğlu. Gent, Brugge ve İeper burjuvalarının ayaklanması (1379) sırasında önder olarak seçildi. Brugge yakınında, Beverhout ormanında, 5 000 "beyaz başlıklı" ile Flandre kontunun ordusunu yenmesi, tüm Flandre'ın naibi olarak kabul edilmesine yol açtı. Ancak Fransa kralı Charles VI müdahalede bulundu ve Rozebeke'de asileri yendi. Bu sırada Van Artevelde de öldürüldü.

VAN BALEN (Hendrik), flaman ressam (Anvers 1575 - *ay. y.* 1632). Resimlerinde maniyerist figürlere ağırlık verdi, Rottenhammer'in etkisinde kaldı ve Kadife Bruegel ile sıkça birlikte çalıştı (*Tanrılar'ın şöleni*, Louvre'da ve Angers müzesi'nde birer versiyonu bulunur). Van Dyck'ın ilk hocası oldu ve son döneminin sunak tablolarında onun etkisinde kaldı.

VAN BEİNUM (Eduard), hollandalı orkestra şefi (Arnhem 1900 - Amsterdam 1959). Mengelberg'in yanında, Amsterdam Concertgebouw'da yardımcı şeflik (1938), ardından 1945-1949 arasında birinci şeflik yaptı, 1956'da Los Angeles Filarmoni orkestrası müzik yöneticiliğine getirildi.

VAN BENEDEN (Edouard), belçikalı embriyoloji ve hücrebilim uzmanı (Louvain 1846 - Liège 1910). Memelilerde hücrenin morfolojisi, döllenme ve embriyoloji üzerine araştırmalar yaptı. 1883'te kromozomların indirgenmesi olayını keşfetti.

VAN BİJLERT ya da **VAN BYLERT** (Jan), hollandalı ressam (Utrecht 1603 - *ay. y.* 1671). Honthorst'la birlikte İtalya'yı dolaştı. Klasik üsluba ağırlık vermesine rağmen, utrechtli caravaggiocular arasında yer alır (*Kleopatra'nın şöleni*, Berlin -Dahlem; *Lavta çalan kadın*, Braunschweig; *Av dönüşü*, Utrecht; portreler ve birçok *Meryem Ana ile çocuk İsa* tablosu).

VAN BLANKENBURG (Quirinus), hollandalı orgcu ve besteci (Gouda 1654 - Lahey 1740). Lahey'deki Hoofkerk'in orgculuğunu yaptı (1687-1702), org ve çan çalgısı yapımında uzmanlaştı. Org ya da klavsen için düzenlenmiş bir protestan mezamir ve ilahiler derlemesi, klavsen parçaları, kadınları savunan bir kantat ve *Elementa musica* (1739) adlı bir kitap yayımladı.

VAN BLOEMEN (Jan), **Orizzonte** denir, flaman ressam (Anvers 1662 - Roma 1749). En çok İtalya'da yaşadı, C. Lorrain ve G. Dughet'nin etkisinde kaldı, Roma'nın kırlık alanlarının, sukemerleri ve çavlanlarla süslenmiş manzaralarını yaptı (Roma müzesi). —Kardeşi PIETER (Anvers 1657 - *ay. y.* 1720), *Stendardo* denir, özellikle hayvan resimleriyle tanınır.

VAN BOENDALE (Jan), flaman şair (Boendale, Tervuren yakınında, 1279 - Anvers 1350'ye doğr.). **Jan de Clerc** adıyla da tanınır. Jacob Van Maerlant'ın tilmiziydi, tarihsel yazılar (*Gestes brabançonnes* [fr. çev.]) ve ahlak üzerine bilimsel bir inceleme (*Miroir des laïcs* [fr. çev.], 1325 -1333) kaleme aldı.

Van Bogaert hastalığı. Nörol. SUBAKUT SERTLEŞTİRİCİ PANANSEFALİT*'in eşanlamlısı.

VAN BOSSUİT (Frans), flaman heykelci ve fildişi yontucusu (Brüksel 1635 - Amsterdam 1692). 1727'de yayımlanan levhalar dizisinde, XVIII. yy. fildişi işçiliğini etkileyen elli dolayında yapıtının reprodüksiyon gravürü yer alır. Yapıtları, özellikle Amsterdam'daki Rijksmuseum'da sergilenmektedir *(Can çekişen Adonis)*.

VAN BREE (Mathijs), flaman ressam (Anvers 1773 - *ay. y.* 1839). Anvers akademisi'nde ders verdi ve 1827'de akademi başkanlığına getirildi. Versailles müzesi'nde bulunan tablosu (*Birinci konsül Bonaparte'ın 18 temmuz 1803'te Anvers'e girişi* [1807'de tamamlandı]) için model üzerine gerçekleştirdiği yüzden çok çalışma, Louvre'un desenler dairesinde bulunmaktadır.

VAN BREKELENKAM (Quiringh Gerritsz.), hollandalı ressam (Zwammerdam, Leiden yakınında, 1620'ye doğr. - Leiden 1668), aile yaşamını ve günlük yaşamı konu alan tablolar gerçekleştirdi (*Benedicite*, Louvre, uzun süre N. Maes'e mal edildi).

VAN BROUCHOVEN ya da **VAN**

BROECKHOVEN (Jan-Baptist), flaman devlet adamı (1621'e doğr. - Toulouse 1681). Madrid'deki Flandres konseyi'nde danışmandı, birçok diplomatik görev yaptı ve 1668'de Bergeyck kontu yapıldı. Rubens'in dul eşiyle evlendi. —Oğlu JAN (Anvers 1644 - Mechelen 1725), maliye baş denetmenliği, Savunma bakanlığı, Hollanda konseyi üyeliği yaptı, İspanya kralı Carlos II'nin Versailles ve Utrecht olağanüstü elçiliğine ve son olarak Madrid'de Başbakanlığa getirildi.

VANBRUGH (*sir* John), ingiliz mimar ve oyun yazarı (Londra 1664 - *ay. y.* 1726). İngiltere'ye iltica etmiş flaman bir babayla soylu ingiliz bir annenin oğludur. 1686'da askerlik mesleğine girdi. Calais'de casusluk suçundan tutuklandı (1690) ve iki yıl boyunca Vincennes ve Bastille'de hapis yattı. Özgürlüğüne kavuşunca tiyatroya yöneldi ve Londra'da, oldukça kaba bir dille olan *The Relapse* (1696) ve *The Provok'd Wife* (1697) gibi komediler sergiledi. Sonra, büyük bir olasılıkla hiçbir öğrenim görmeden mimarlık alanına el attı; Wren'den esinlenerek ve yardımcısı Hawksmoor'un yeteneğinden destek alarak büyük bir başarı gösterdi. Carlisle kontu için, 1699'dan başlayarak Castle Howard'ın (1724'e doğru tamamlandı) planlarını çizdi. Sonra, ingiliz ulusunun Marlborough düküne armağanı ve ingiliz barok sanatının başyapıtı olan Blenheim Palace'ı (1705-1722) gerçekleştirmekle görevlendirildi. George I, 1714'te kendisine soyluluk unvanı verdi. Öteki yapıtları arasında Kimbolton şatosu (Huntingdon, 1707), Greenwich'te kendi evi (1718) ve Seaton Delaval şatosu (Northumberland, 1720-1728) anılmalıdır. Ortaçağ'a özgü izler taşıyan bu yapıtlarla Vanbrugh, "resimsi" akımın öncüsü sayıldı.

VAN BUREN (Martin), amerikalı devlet adamı (Kinderhook, New York, 1782 - *ay. y.* 1862). Avukattı (1803), senatörlüğe seçildi (1821), Albany Regency başkanı olarak, korumacılığa olduğu gibi bir devlet bankasına da karşı çıktı. Jackson tarafından Dışişleri bakanlığına getirildi (1829). Başkan yardımcılığına (1833), Birlik başkanlığına (1837-1841) seçildi, Jackson'ın siyasetini izledi; 1837 mali ve iktisadi bunalımına karşı savaşabilmek için, Texas sorununun çözümünü ertelemek zorunda kaldı.

VAN BYLERT (Jan) → VAN BIJLERT.

VAN BYNKERSHOEK (Cornelius) ya da **VAN BIJNKERSHOEK** (Cornelis), hollandalı hukukçu (Middelburg 1673 - Lahey 1743). 1703'te Hollanda Yüksek mahkeme üyeliğine, 1724'te bu mahkemenin başkanlığına getirildi. Yapıtları: *De foro legatorum* (1721) ve *De dominio maris* (1744).

VAN CAMPEN (Jacob), hollandalı ressam ve mimar (Haarlem 1595 - Randenbroek, Amersfoort, 1657). Orange prensi'nin mimarıydı. Palladio'dan esinlenen bir üslupla eski Amsterdam belediye sarayının (1648-1655) planlarını yaptı. Mitolojik kompozisyonlar (Amsterdam) ve dekoratif büyük natürmortlar (Lahey'deki Huis ten Bosch sarayı) gerçekleştirdi.

Van Cleef et Arpels, fransız kuyumculuk müessesesi. 1906'da, Paris'te Vendôme alanında, üç erkek kardeş JULIEN, LOUIS ve CHARLES **Arpels** ile enişteleri ALFRED **Van Cleef** tarafından kuruldu; bugün de Arpels ailesi tarafından yönetilmektedir.

1925'te, elmas, zümrüt ve yakuttan gerçekleştirilen gül (dönemin tutulan motifi), kuyumcuya Dekoratif sanatlar sergisi'nde büyük ödül kazandırdı; örme altından, değerli taşlarla süslü bir kanotiye şapka ve kolye olarak hazırlanmış elmastan bir fermuar, Çılgın yıllar'a özgü ürünlerdir: el çantası olarak kullanılan, içi bölmelere ayrılmış lake ve altından kutu (minaudière) 1930'da L. Arpels tarafından gerçekleştirildi; değerli taşların montaj tekniğinde devrim yaratan özel yöntem "görünmez mıhlama" 1935'te A. Van Cleef ve J. Arpels tarafından ortaya kondu; ürünlerinin belirgin özelliği, gösterişi reddetmesidir. Van Cleef ve Arpels birçok mağaza kurdular; çeşitli ülkelerde şubeleri bulunmaktadır.

VAN CLEVE (Joos), eskiden **Meryem'in ölümünün ustası** denirdi, flaman ressam (Kleve ? 1940'a doğr. - Anvers 1541'e doğr.). 1511'de Anvers'te serbest usta olarak kabul edildi; Memling ve G. David'den etkilendi (*Meryem'in ölümü* adlı sunakarkalıkları, Köln ve Münih). Leonardo'nun, Luini'nin, Raffaello'nun sanatlarını biraz zorlama bir zariflik anlayışıyla yorumladı (*İsa için yakınma sunakarkalığı*, 1530'a doğr. - 1535, Louvre; *Kutsal Aile* ve *Meryem ile Çocuk İsa* konulu çeşitli tablolar). Zamanın en iyi portre ressamlarından biri olan Van Cleve, *François I* (bugün Philadelphia'da) ve *Éléonore de France*'ın (Viyana) portrelerini yapmak üzere 1530'a doğru Fransa sarayına geldi. Özellikle Anvers'teki atölyesinin öğrencileri tarafından çok kopya edildi. —Oğlu CORNELİS de (Anvers 1520 - *ay. y.* 1567) ressamdı (*Çobanların tapınması*, Dresden ve Buckingham Palace versiyonları). İspanya kralı Felipe II'nin resmi portre ressamlığına kabul edilmemesi üzerine 36 yaşındayken aklını yitirdiği sanılır.

VAN COEHOORN (Menno, *baron*), hollandalı mühendis ve general (Britsum, Leeuwarden yakınında, 1641 - Lahey 1704). "Hollandalı Vauban" lakabıyla anılır. Uzun süre girilmez diye nitelenen Nijmegen, Breda ve özellikle Bergen op Zoom istihkâmlarının planlarını çizdi. İstihkâmlar üstüne inceleme kitapları yazdı, müstahkem şehirlerin savunmasını, dış istihkâmların gücüne dayandırdı.

VAN CONİNXLOO (Gillis), flaman ressam (Anvers 1544 - Amsterdam 1607). Döneminin en değerli manzaracılarından biridir, en çok Anvers, Frankenthal ve Amsterdam'da yaşadı. Orman manzaralarındaki çarpık gövdeli gür ağaçlar, Van Alsloot'un, Kadife Bruegel'i, hatta Savery'yi ve Rubens'i haber veren görkemli ve dekoratif bir üslupla işlenmiştir. Öğrencileri arasında en ünlüleri D. Vinckboons ve H. Seghers'dir. Başlıca yapıtları Dresden'de (*Midas'ın yargılanması*), Brüksel, Viyana, Vaduz ve Strasbourg'da bulunmaktadır.

VANCOUVER, Kanada'nın üçüncü, İngiliz Kolombiyası'nın başlıca yerleşmesi. XIX. yy. sonlarında Burrard İnlet kıyısında bıçkievlerinin bulunduğu küçük bir merkez olan Vancouver, Canadian Pacific Railway'in son istasyonunun kentte kurulması (1886) sayesinde gelişti. İldeki kaynakların işletilmesi (kereste, balık), Prairie'ye insanların yerleşmesi, Büyük Okyanus kıyısındaki alanlardaki gelişmeler ve Panama kanalının açılması kentin ilerlemesini kolaylaştırdı; 1891'de 14 000 olan nüfus 1911'de 121 000'e yükseldi, 1991'de 431 000'e çıktı. Aynı yıl yerleşme alanında 1 381 000 kişi yaşıyordu. Bu bütün, daha sonra iş merkezi haline gelen ilk yerleşme noktasından başlayarak, bir sanayi bölgesi olan (Burnaby, Port Moody) doğuya, sanayi ve konut yöresi olan ve ilin ilk merkezi New Westminster'i de kapsayan güneye ve kuzeye doğru her yönde gelişti.

En önemli sanayi etkinlikleri her zaman olduğu gibi orman ürünleri sanayisi (bıçkievi, kâğıt hamuru ve kâğıt, inşaat kerestesi), ardından da gemi yapımı, konservecilik (sombalığı), makine ve besin (tereyağı, et) sanayileridir.

Vancouver bugün, il merkezi Victoria ve New Westminster'de (şirket merkezleri, resmi daireler, ünlü üniversite) bile bulunmayan üçüncü kesim etkinliklerinin büyük bölümünü kapsamaktadır. Kentin güzelliği (çok güzel çevresi, parklar, modern mimari) ve tekdüze olmaması (yeni mahalleler, çin mahallesi) çok sayıda ziyaretçi turist çekmekte ve kentte sık sık kongre toplantıları yapılmaktadır. Liman, Kanada'nın en büyük limanı (35 Mt), ülkeninse en büyük buğday ve kömür dışsatım limanıdır.

VANCOUVER, ABD'de (Washington) liman kenti, Columbia'nın aşağı çığırı kıyısında, Portland'ın karşısında; 45 000 nüf. Ticaret ve sanayi (alüminyum metalürjisi) merkezi.

VANCOUVER adası, Büyük Okyanus'ta Kanada'ya bağlı büyük ada; 32 137 km²; 461 000 nüf. Başlıca kenti *Victoria*. Bağımlı olduğu İngiliz Kolombiyası'ndan adalarla dolu deniz kollarıyla ayrılır: Juan de Fuca, Georgia ve Kraliçe Charlotte boğazları. Adalar zincirinin bir parçası olan bu dağlık ada (*Golden Hinde dağı*'nda 2 200 m) göllerle doludur ve fiyordlarla parçalanmıştır, adada zengin ormanlar (il parkları), sayfiye ve spor etkinlikleri (avcılık, balıkçılık) merkezleri vardır.

VANCOUVER dağı, Kuzey Amerika'da doruk, Saint Elias sıradağlarında, Yukon ve Alaska sınırında, Logan dağının G.'inde; 4 785 m.

VANCOUVER (George), ingiliz denizci (King's Lynn, Norfolk, 1757 - Richmond, Surrey, 1798). Cook'un ikinci ve üçüncü seyahatlerine katıldı ve iki yıl sonra kendisine iki geminin (*Discovery* ve *Chatham*) kumandasıyla birlikte Kuzey Amerika'nın kuzey-batı kıyısını, Hawaii'yi ve Güney Amerika'nın batı kıyısını inceleme görevi verildi. Bu gezi, Vancouver'ın ve Batı Kanada kıyılarının ilk kez doğru bir haritasının çıkarılmasını sağladı (1791-1795).

VAN CRAESBEECK (Joos), flaman ressam (Neerlinter, Tienen, 1608'e doğr. - Brüksel 1662'den önce). Fırıncıydı, Anvers'e yerleşince Brouwer ile tanıştı ve onu örnek alarak tavernaların, tütün içilen yerlerin içlerini canlandırdı, bununla birlikte burjuva yaşamından sahneler de betimledi. En önemli yapıtları Anvers, Brüksel, Kassel ve Viyana'da bulunmaktadır; Louvre'da aralarında ünlü *Tütün içicisi*'nin (La Caze kol.) yer aldığı birçok tablosu vardır.

VANČURA (Vladislav), çek romancı (Háje, Opava yakınında, 1891 - Prag 1942). Çek öncü kuşağının şefi, kuruluşundan başlayarak Devětsil grubunun başkanlığını yaptı. Hekimlikten romancılığa geçen Vančura, özgün bir uslupla, bir imge ve ses dalgasını sürükleyerek çoğu zaman trajik ve gülünç bir dünyayı dile getirdi (*Pekař Jan Marhoul*, 1924; *Pole orná a válečná*, 1925; *Rozmarné léto*, 1926; *Markéta Lazarová*, 1931; *Útěk do Budína*, 1932; *Rodina Horvatova*, 1938). Devrimci aydınlar ulusal komitesi başkanıydı. Almanlar tarafından tutuklanıp idam edildiğinde *Obrazy z dějin národa českého* (Çek ulusunun tarihinden imgeler) [1939, 1940, 1948] adlı yapıtı yarım kaldı.

VANDA a. Güney Asya'da ve Okyanusya'da yetişen orkide. (Vandalar, saplı, genellikle ucu yarık iki sıra sert yapraklı, salkım çiçekli epifit bitkilerdir. Hemen hemen bütün türleri özgün güzel çiçekleri için seralarda yetiştirilir.)

VANDA, Kraków'un efsanevi kurucusu Krakus'un kızı olan efsane kişisi; kente hükümdarlık ettiği ve onunla evlenmek isteyen germen prensi Rudigier'i silah zoruyla kovduğu ileri sürülür.

VAN DAEL (Jan Frans), flaman ressam (Anvers 1764 - Paris 1840). 1786'da Fransa'ya yerleşti ve G. Van Spaendonck tarzında, özellikle çiçek resimleri yaptı (*Julie'nin mezarı*, 1804 Salonu, *Malmaison şatosu; Akik vazoda çiçekler* [...], 1817 Salonu, Fontainebleau).

VANDAELVİRA (Andrés DE) → VANDELVİRA.

VANDAL a. ve sıf. 1. Vandallar'a ilişkin. —2. Bilgisizlik yüzünden ya da hoşlandığı için kamu yapılarını, sanat yapıtlarını yıkıma uğratan, büyük zararlara yol açan.

İPS

Martin Van Buren

kamu hizmetlerinin vb. değerini düşüren ve bu yıkımı kendi başına bir amaç durumuna getiren kişiye denir.

Vandal tabletleri ya da **Albertini tabletleri,** 493-496 tarihlerine ait, üzerinde latince yazılar bulunan 45 adet ahşap tablet. 1928'de Tbessa yakınlarında bulundu. Bu tabletler üzerinde bulunan satış işlemleri ve kimi hesaplar Vandallar döneminde roma tarım yasalarının yürürlükte olduğunu göstermektedir.

VAN DALEM (Cornelis), flaman ressam (Anvers 1530'a doğr. - *ay. y.* 1573'e doğr.) Kendi ülkesinde XVI. yy.'ın en özgünleri arasında yer alan on iki dolayında, manzara içeren tablo gerçekleştirdi (*Çiftlik avlulu manzara*, 1564, Münih; *Nativitas*, Aix-en-Provence).

VAN DALEN (Lieven), Delf'te seramikçi (Delft ? - *ay. y.* 1730). 1692'de Rochus Hoppesteyn'den satın aldığı ve tabelasında bir "genç zenci başı" bulunan imalathanenin sahibiydi. Zeytin yeşili ya da çikolata rengi zemin üstüne çiçek ve böcek desenlerinin yer aldığı ve L.V.D. monogramını taşıyan seramikler ona mal edilir.

VANDALİZM a. (fr. *vandalisme*'den). VANDALLIK'ın eşanlamlısı.

VANDALLAR, Kuzey Jylland, danimarka takımadaları ve Güney İskandinavya'da yaşayan karışık bir kabileler topluluğundan türeyen germen halkı. Büyük bir olasılıkla got lehçesine benzer bir lehçeyle konuşuyorlardı.

İ.Ö. II. yy. sonuna doğru bu halk Pomeranya'ya, ardından Oder ve Orta Vistül arasındaki Poznań'a yerleşti. Daha sonra Hasdingler ve Silingler olarak başlıca iki kabileye indirgendi. Yukarı Oder bölgesine Silingler adlarını verdiler *(Silezya)*. Vandallar'ın çoğu, Süevler ve Alenler ile birlikte, Ren'i aştı (407'de) ve imparatorluğun batısında yayılarak başlıca iki yığın biçiminde bölündü. Daha güçsüzü doğrudan doğruya Septimania'ya gitti ve Toulouse bölgesine vardı. Daha güçlüsü, sistemli olarak Roma Galyası'nı yağmaya girişti. 409'da istilacılar yığını Septimania'da güçlü bir duruma geldi. Bunun üzerine Vandallar, Süevler ve Alenler İspanya'ya girdi ve burayı aralarında paylaştılar (412). Roma'nın İspanya'yı yeniden fethetmekle görevlendirdiği Vizigotlar, Alenler'i ve özellikle Silingler'i başarısızlığa uğrattı. Silingler'in sağ kalanları, Hasdingler'in önderi Gunderich'e katıldı. Bunun üzerine Gunderich, "Vandallar'ın ve Alenler'in kralı" unvanını taşımaya başladı. Vandallar, akdenizli korsanlara dönüştü ve yeni hükümdarları Geiserich* (428-277), onları Afrika'ya sürükledi. Ordu (yaklaşık 80 000 kişi), Numidia'ya ulaştı. Kont Bonifatius'u yendikten, Hippo Regius'u aldıktan (431) sonra Geiserich, imparatoriçe Galla Placidia'nın halkına federe niteliğini tanıyan bir antlaşma imzalanmasını kabul ettirdi (435). Kartaca'ya baskın yaptı (439) ve 442'de imparatorun zengin Doğu Numidia eyaletlerindeki (Hippo Regius, Zeugitana, Prokonsüllük ve Byzacium) mülkünün kendisine verilmesini sağladı. İstila hareketini sürdürmekte kararlı olan kral, yağmalamayı da ihmal etmeksizin (Roma, 455), adaları eline geçirdi (Balear adaları, Korsika, Sardinya, Sicilya). Ariusçuluğa sıkı sıkıya bağlı olan Vandallar'ın, Katolik kilisesi'yle ilişkileri çok kötüydü. Hunerich döneminde (477-484) bu ilişkiler daha da kötüleşti. Gunthamund (484-496) ve Thrasamund (496-523) dönemleri boyunca, rahat yaşamla gevşeyen Vandallar, savaşçı sertliklerini yitirdiler. Katoliklikten yana olan Hilderich (523-530), Gelimer tarafından tahttan indirilince, İustinianos bunu bir müdahale bahanesi olarak kullandı. 533'te karaya çıkan Bizanslı Belisarios, Vandallar'ı yendi. Teslim olan (534) Gelimer ve ordunun bir bölümü, Asya'ya sürüldü. Ötekiler, Mağribliler yanında gizlendi ve gerillaya katıldılar. Afrika'daki geleneksel yaşam biçimlerine uyan ve latinceyle başlıca roma kurumlarını benimseyen Vandallar, çok geçmeden yerli nüfus içinde eridi ve ayrı bir halk olarak ortadan kalktı.

VANDALLIK a. (fr. *vandalisme*'den). **1.** Vandalın düşünce ve davranış biçimi. **—2.** Vandalın yaptığı iş. (Eşanl. VANDALİZM.)

—ANSİKL. "Vandallık sözcüğü Fransız devrimi sırasında çıktı. Konvansiyon üyesi rahip Grégoire, bu terimi, Devrim'in ikinci yılında, 14 fructidor'daki raporunda "etrafı kırıp geçirmek" anlamında kullandı. Bunun ağır bir geçmişi vardı. İdeolojileri ve biçimleri, Erostratos'un Efes tapınaklarını yıkmasında görüldüğü gibi, çoğu kez öldürücü olmuştur. Yunanistan'ı yağma eden Roma, yenen taraf her şeyi yapma hakkına sahiptir, kuralını uyguluyordu. Lord Elgin, ingiliz müzelerini zenginleştirmek için tapınakları parçalarken uygarlığa hizmet ettiğini düşünüyordu. Colbert, ajanlarına (memurlarına) "İtalya'da güzel olan ne varsa hepsi bizim olmalı" diye emir veriyordu. Fransız akademisi, 1686'da Roma'dan altmış sekiz kasa heykel gönderirken de uygarlığa hizmet ettiğini düşünüyordu. İşgal ettiği İtalya'yı boşaltan Bonaparte için de durum aynıdır. Bu kaçırma eylemleri eşyaya zarar vermez, buna karşılık ideolojiler genellikle yıkıcıdır. Sanat düşmanı papalar ve imparatorlar Doğu'daki hıristiyan kalıntılarını ele geçirmekte V. yy.'ın vandallarından geri kalmadılar. Ama Barbarlar kırmaktan çok talan ederlerdi. Onların gözünü kamaştıran şey sanat yapıtları değil zenginlikti. Buna karşılık Avrupalı fatihler Amerika'daki kolomböncesi halkların kültür varlıklarını sistemli bir biçimde yok ettiler.

XVI. yy.'da katolikler ve protestanlar aynı hırsla karşılıklı olarak birbirlerinin anıtlarını ve eşyalarını ortadan kaldırdılar. Ortaçağ'dan kalma mimarlık değerleri tüm bölgelerde silindi. Rönesans, Antikçağ'a yeniden hayat vererek kendi anlatım biçimini geçmiş dönemin biçimine göre ayarlamakla yetindi, buna karşılık klasikçilik daha uzlaşmaz bir tutum takındı. Her tür yıkımları içinde şatolar, kiliseler, tablolar, heykeller, modası geçmiş hallar ve tümtanrıcı niteliği kimi sofuları kızdıran Michelangelo'nun Leda'sı da vardır. Fransa'da Louis XIV döneminde, 1671 yılında Chartres kilisesi minberinin ve XVIII. yy.'da da St.-Germain-l'Auxerrois kilisesi minberinin yıkılması, 1785'te papaz Maydieu'nün Troyes'deki kiliselerde "hatların kabalığı, kostümlerinin gülünçlüğü ve maskara halleriyle kiliseleri bozan küçük heykelcikleri" temizlemesi ve Madame de Maintenon'un Versailles'daki antik yapılara yapraklar takması ince zevk adına yapılan işlerdi.

Fransız devrimi, 1790'dan başlayarak krallığın, soyluların ve din adamlarının ayrıcalıklarına ilişkin arşiv belgelerinin yakılmasını buyurdu. Ağustos 1792 kararnamesi, Paris'teki heykel ve anıtların temizlenmesini emrediyordu; bronzdan yapılmış olanlar top ve tüfek yapımında kullanılacak, altın olanlar eritilip külçe haline getirilecekti. Günlük araç ve gereçler de eritilecekti. Rahip Grégoire Konvansiyon'da, yok edilen yapıtların listesinin "ciltler dolusu" olduğunu söyledi. Montalembert, *Du vandalisme* (Vandallık üstüne) adlı yapıtında, eksik de olsa, bunların önemli bir listesini verdi. Yıktırılan birçok yapıdan çıkan malzeme, kamu yapılarının inşasında kullanıldı. Vandallığa karşı Konvansiyon'un çıkardığı kararnameler etkisiz kaldı: sanat yapıtlarına zarar verenler için öngörülen iki yıllık hapis cezası uygulanmadı.

XIX. yy.'dan başlayarak, koruyucu bir sistem geliştirilmeye çalışıldı. Ancak vandallık tümüyle önlenemedi. 1825'te bir ingiliz amatör, Jumièges yazıtlarının parçalarını talan etme hakkını aldı. 1892'de Laon belediyesi, eski Louis d'Outremer kulesinin yıktırılmasını kararlaştırdı. Gaillon, Saint-Wandrille parça parça satıldı. Restorasyon, zaman zaman beceriksizlik ve işin önemini kavrayamamak yüzünden, korunması gereken sanat yapıtlarını bozarak vandallığın başka bir biçimini yarattı.

Fransa'da, bugün tarihsel anıtlar servisinin çalışmalarına (başlangıcı 1837'ye kadar uzanır) ve restorasyon tekniklerindeki gelişmelere rağmen tehlike tümüyle atlatılmış sayılamaz.

VANDANA, bhakti tapınmasının ibadet uygulamalarından biri. Bu ibadet sırasında sofu, Tanrı'ya övgü ilahileri söyler.

VANDANA, veda bilgesi *(risi)*; aborigenlere veda dinini benimsetmek için gösterdiği çabalar, bu yerlileri bir kuyuya attırmakla sonuçlandı. Kuyuya atılan aborigenleri, Aşvinler kurtardı.

VAN DE CAPPELLE (Jan), hollandalı ressam (Amsterdam 1626 - *ay. y.* 1679). Bu resim meraklısı sanatçının (ayrıca, varlıklı bir kumaş boyacısıydı), yeğlediği temalar, kış manzaraları ve özellikle marinlerdir. Işık etkileri yaratmakta büyük başarı gösterdi; uzmanlık alanı, sonsuz bir gök altında durgun deniz manzaralarıdır (Londra, National Gallery'deki güzel dizi).

VAN DE GRAAFF (Robert Jemison), amerikalı fizikçi (Tuscaloosa, Alabama, 1901 - Boston 1967). Massachusetts İnstitute of Techonology'de profesör oldu, daha 1933'te, milyonlarca voltluk potansiyel farkları üreten, nükleer tepkimelerde elektriklenmiş parçacıkların ivmelendirilmesi için tasarlanmış ilk büyük modern elektrostatik makineleri gerçekleştirdi. Nükleer fizik üstüne çalışmaları da vardır.

Van de Graaff hızlandırıcısı, çalışma ilkesi 1930'da fizikçi R. J. Van de Graaff tarafından ileri sürülen parçacık hızlandırıcısı türü. Bu aygıtta, bir kayış üzerinde etkiyle oluşturulan elektrik yükleri kayış tarafından yalıtılmış bir elektrota taşınır ve burada birikerek elektrotu çok yüksek bir gerilime getirir. Çeşitli başarısız prototip yapım denemelerinden sonra Van de Graaff, 1940'ta, protonları 2,75 MeV'a hızlandıran güvenilir bir aygıt geliştirmeyi başardı. 1950'de 4 milyon volta erişti ve hızlandırıcıları çok sayıda araştırma merkezinde olduğu kadar sınai ve tıbbi uygulamalarda da kullanılmaya başlandı.

VANDELLİA CİRRHOSA a. Güney Amerika'da yaşayan çok küçük kedibalığı. (Bazen insanların ürojenital yollarına girerek büyük acılar verirler. *Trichomycteridae* familyası.)

VANDELLÓS, İspanya'da yer, Katalonya'da (Tarragona ili), Salou burnu yakınında. Nükleer santral.

VANDELVİRA ya da **VANDAELVİRA** (Andrés DE), flaman kökenli olduğu sanılan ispanyol mimar (Alcaraz 1509 - Jaén 1575'e doğr.). 1536'da ustası D. de Si-

İPS-P.P.P. kol.

Robert J. Van de Graaff

Andrés de Vandelvira
Úbeda'da Vázquez de Molina
sarayı (1562)
[bugün ayuntamiento]

Oronoz-Ziolo

loé ile birlikte Úbeda'daki Salvador kilisesi'nde çalışmaya başladı. 1548'de Jaén katedrali'nin ustabaşılığına atandı; bu yapıda geliştirdiği son derece gösterişli ve zarif üslup, sonradan tüm Andalucía'da taklit edildi. Baeza'daki S. Francisço kilisesi'nin başucu (yıkıntı halindedir), Úbeda'daki Santiago hastanesi (1562-1575) ve aynı kentte birçok saray öteki yapıtları arasındadır.

VANDENBERG, ABD'de (Kaliforniya) yer. Büyük Okyanus kıyısında. Los Angeles'in B.-K.-B.'sında, Santa Barbara yakınında John F. Kennedy* uzay merkezi'ni tamamlayan, uzay araçları fırlatmak üzere NASA tarafından donatılmış US Air Force (ABD Hava kuvvetleri) üssü.

VANDENBERG (Arthur Hendrick), amerikalı siyaset adamı (Grand Rapids, Michigan, 1884 - *ay. y.* 1951). 1928'den ölünceye kadar Michigan'ın iki senatöründen biriydi. Daha etkin bir uluslararası siyasete cumhuriyetçilerin desteğini sağladı. Gerçekten de yalnızcılıktan kopan Vandenberg, Pearl Harbor ertesinde ABD'nin BM'ye katılması, Atlantik paktı'nı imzalaması gibi konularda Roosevelt'in, ardından da Truman'ın tasarılarını destekledi.

VAN DEN BERGH (Herman), hollandalı yazar (Amsterdam 1897 - Roma 1967). Verhaeren, Apollinaire, Francis Jammes ve Whitman'dan (*le Miroir* [fr. çev.], 1925) etkilendi, edebiyat ve müzik konusunda denemeler bıraktı.

VAN DEN BERGHE (Frits), belçikalı ressam (Gent 1883 - *ay. y.* 1939). İkinci Sint-Martens-Latem okulunun üyesiydi (1904-1914), bu okulda, G. De Smet'e eşlik etti, onunla Birinci Dünya savaşı sırasında, Hollanda'da yeniden karşılaştı. İzlenimcilikten simgeciliğe geçince, Le Fauconnier ve Sluyters'in kübizminin yanı sıra alman anlatımcı ressamları keşfetti. *Koekoek* ve *Vooruit* dergileri için gerçekleştirdiği desenlerin trajik mizahını bu sanatçılara borçludur. 1922'de Belçika'ya döndü ve 1926'da Gent'e yerleşti. Canlı ve güçlü bir hava taşıyan tuvallerden (*Pazar*, 1923, Brüksel Krallık müzeleri) sonra, gerçeküstücü bir içsıkıntısı dönemi geldi (*Sonsuz avare*, 1925, Oostende). İnce alay ve sanrılarla dolu bir evren, kükürtsü renkler, parçalanmış biçimler (*Soykütüğü*, 1929, Basel), korkuya kapılmış ve korkutucu kişilerle dolu felaket sahnelerini akla getirir. Bunlar, belçika sanatının en özgün anlatımlarından biri olmuştur.

VAN DEN BOSCH (Johannes, *kont*), hollandalı yönetici ve devlet adamı (Herwijnen, Gelderland, 1780 - Lahey 1844). Doğu Hindistan ordusunda asker olarak (1797) Cava'da İngilizler'e karşı savaştı. Hollanda'ya döndüğünde yoksulluk çekenlere iş sağlamak amacıyla koloniler düzenlemek girişiminde bulundu (1818). Böylece Willem I'in güvenini kazandı. Antiller'de ve Surinam'da genel komisyon üyesi oldu (1827-1828), Curaçao bankası'nı kurdu ve guyan tarım alanlarını canlandırmaya çalıştı. Hükümetinin isteği üzerine (aralık 1828), Hollanda Hindistanı'nın zararını karşılamak için bir tarım sistemi düşündü: Cavalı köylüler alçak topraklarının (*savah*) beşte birini muhafaza edecekler ve çalışma günlerinin beşte birini (60-65 gün) genel hükümet görevlileri tarafından belirtilen ekinleri yetiştirmeye ayıracaklardı. Aslında Van den Bosch böylece, köleliğin yerine geçebilen akıllıca bir çözüm getirmiş oldu. Böylece elde edilen ürün, önceden belirlenen bir ücret karşılığında devlete zorunlu olarak satılacak ve Willem I'in kurduğu Hollanda Ticaret şirketi'ne emanet olarak verilecek ve gemilerle Avrupa'ya taşınacaktı. Van den Bosch 1900'lerde bile geçerli olan bu sistemi önce Batavia'de (bugün Cakarta) Hollanda Hindistanı genel valisi olarak 1830'dan 1833'e kadar, sonra da Lahey Koloniler bakanı olarak (1835-1839) yürüttü. Van den Bosch, Hollanda'da Twente'de (Enschede bölge) tekstil endüstrisini geliştirdi ve Hollanda Hindistanı'na pamuklu ihraç etmeye çalıştı. Belçika ile savaşın bitmesi, kralın tahtı bırakması (1840) fiilen siyasal yaşamını sona erdirdi.

VANDENBRANDEİT a. (fr. *vandenbrandéite;* belçikalı yerbilimci *Van den Brande*'ın adından). Miner. Triklinik sistemde yer alan, rengi koyu yeşil hidratlı doğal bakır ve uranyum oksit.

VAN DEN BROEK (Johannes Hendrik), hollandalı mimar ve şehirci (Rotterdam 1898 - *ay.y.* 1978). Öğrenimini Delft Yüksek teknik okulu'nda tamamladıktan sonra (1947-1964 arasında bu okulda profesörlük yaptı), serbest mimar olarak Rotterdam'a yerleşti (1927-1937). Mathenesserlaan (1928) ve Vroesenlaan (1935) konut binalarıyla, Paris Uluslararası sergisi Hollanda pavyonu (1937) bu dönemin yapıtlarıdır. 1937'de Johannes Andreas Brinkman (1902-1949), 1948'de J. Bakema* (Delft Teknik okulu'nun *Aula*'sı. 1961-1966) ile ortaklık kurdu.

VANDENDRİESSCHEİT a. (fr. *vandendriesschéite;* belçikalı mineralog *H. Van den Driessch*'ın adından). Miner. Ortorombik sistemde yer alan hidratlı kurşun uranat; rengi portakal kırmızıdır.

VAN DEN EECKHOUT (Gerbrand), hollandalı ressam ve gravürcü (Amsterdam 1621 - *ay. y.* 1674). Kutsal Kitap sahnelerinde ve portrelerinde 1635'ten 1640'a kadar öğrencisi olduğu Rembrandt'ın derin etkisi görülür: *Calvarium* (Avignon), *Yakup'u kutsayan İshak* (1642, New York), *J. P. Van den Eeckhout'un portresi* (1644, Grenoble), *Son yemek* (1664, Amsterdam). Ayrıca De Hooch ve Terborch'un tarzında, ev içi sahneleri gerçekleştirdi.

VAN DEN HOECKE, flaman ressam ailesi. —JAN (Anvers 1611 - *ay. y.* 1651). KASPAR'ın oğlu, Rubens'in öğrencisi ve çalışma arkadaşıydı. Viyana'da yaşadı ve arşidük Leopold-Wilhelm'in ressamı oldu. (Viyana, Anvers, Orléans, Bergues vb.'deki alegorik, mitolojik ya da dinsel tablolar.) —Kardeşi ROBERT (Anvers 1622 - Bergues 1668), titiz bir ayrıntı anlayışıyla işlenmiş askeri sahnelerde ve kış manzaralarında uzmanlaştı. (Yapıtları, yaşadığı Bergues [St-Victor kilisesi], Dunkerque, Berlin, Leningrad vb.'de bulunmaktadır.)

VAN DEN TEMPEL (Abraham), hollandalı ressam (Leeuwarden 1622 / 23'e doğr. - Amsterdam 1672). Van der Helst'in etkisinde kaldı ve özellikle, oldukça gösterişli, ancak ince ve titiz bir çalışmanın ürünü portreler yaptı (*Amiral Van Amstel ve karısı*, 1671, Rotterdam).

VAN DEN VONDEL (Joost), hollandalı şair (Köln 1587 - Amsterdam 1679). Lirik şiirler ve yergiler yazdı. On üçünün konusunu Kutsal Kitap'tan aldığı korolu 24 trajedisiyle ülkesinin en büyük trajedi şairidir. Rönesans kalıplarına ve barok zenginlikte bir dile uygun olarak seçilmiş hıristiyan motifleri yüzünden hem Du Bartas'a, hem de Rubens'e benzetilmiştir (*Gijsbrecht van Aemstel*, 1637; *Lucifer*, 1654; *Adam in Ballingschap*, 1664).

VAN DE PASSE, hollandalı gravürcü ailesi —CHRİSPİJN I (Arnemuiden, Zeeland, 1560'a doğr. - Utrecht 1637), Utrecht'te, Amsterdam'da, Köln'de ve belki de Paris'te çalıştı, oğullarıyla birlikte portreler ve kitap resimlemeleri (Ovidius'un *Metamorphoses*'i, *l'Instruction du roi* [Louis XIII]) gerçekleştirdi. —Oğlu CHRİSPİJN II (Köln 1593'e doğr. - Amsterdam 1670'e doğr.). Utrecht'te, Amsterdam'da ve 1618-1630 arasında Paris'te çalıştı, bu kentte Pluvinel de La Baume'un *Instruction du roi dans l'exercice de monter à cheval* (1620) adlı kitabını resimledi. —SIMON (Köln 1594'e doğr. - Kopenhag 1647'ye doğr.) Chrispijn II'nin kardeşi; Utrecht'te, ardından Londra ve Kopenhag saraylarında çalıştı, portreler ve dinsel resimler yaptı. —MAGDALENA (Köln 1600 - Utrecht 1638), Chrispijn II ve Simon'un kız kardeşi; konularını mitoloji ya da dinden alan gravürler gerçekleştirdi.

VAN DE POELE (Karel Joseph), belçikalı teknisyen (Lichtervelden 1846 - Lynn, Massachusetts, 1892). Birçok icadı arasında elektrik çekişli troleybüs de vardır (1885).

VAN DER AST (Balthasar), hollandalı ressam (Middelburg 1593'e doğr. - Delft 1657). 1619'da Utrecht guildine, 1632'de Delft guildine kaydoldu, A. Bosschaert'ten etkilendi. Çok titiz bir üslupla, çiçekleri ve deniz kabuklarını kümelendiren natürmortlar gerçekleştirdi (*Alegorik natürmort*, Douai müzesi).

VANDERBİJL PARK, Güney Afrika'da (Transvaal) kent, Johannesburg'un G.-G.-B.'sında, Vaal kıyısında; 285 974 nüf. Demir-çelik.

VANDERBİLT (Cornelius), amerikalı maliyeci (Stapleton, Staten Island, 1794 - New York 1877). Hollanda kökenli bir çiftçinin oğluydu. Yirmi yaşında, güney kıyılarında yolcu ve yük taşımak üzere iki yelkenli satın aldı, sonra da aynı iş için buharlı gemiler yapmaya başladı. Kaliforniya altın madenlerine akın sırasında, New York-San Francisco arasında sefer yapan bir buharlı vapur şirketi kurdu ve arkadan başka hatlarda, özellikle New York ile Le Havre arasında çalışan başka şirketler oluşturdu. 1863'ten itibaren, New York ve Harlem demiryollarının büyük bir kısmını inşa etti ve Lake Shore hatları ile Kanada ve Michigan'da başka bazı hatları satın aldı. Böylece, "demiryolları kralı" unvanını elde etti. Nashville'de Vanderbilt üniversitesi'ni kurdu.

VAN DER DOES (Pieter), hollandalı amiral (Leiden 1562 - Saint-Thomas 1599), İspanyollar'ın en gözüpek düşmanlarından biriydi.

VAN DER FAES (Pieter) → LELY (sir Peter).

VAN DER GOES (Hugo), flaman ressam (Goes, Zeeland ?, 1435-1445 arası - Auderghem 1482). Gentli Justus'un dostuydu, 1467'de onun yardımıyla Gent guildine girdi ve 1474-1475'te bu guildin başına geçti. Adı birçok kez, Brugge ve Gent'te yaptığı süsleme çalışmaları dolayısıyla XV. yy. sonu arşivlerinde anılmaktadır. 1478'de, Soignes ormanındaki Auderghem'de bulunan Roode Kloster manastırı'na girdi. Orada büyük bir coşkuyla çalıştı ve Avusturyalı Maximilian tarafından ziyaret edildi. Köln'e yaptığı bir yolculuktan döndükten sonra, aklını yitirdi (1481) ve bundan sonra ancak delilik krizleri arasında resim yapabildi. Yapıtları henüz tümüyle aydınlığa kavuşturulmamış olmakla birlikte sıkıntılı bir ruha tanıklık eder. Çok yoğun renk tonlarından (kırmızı, soğuk mavi) oluşan gölge ve ışık karşıtlıklarının görüldüğü panoları, anıtsallık zevkini yansıtır ve tiyatro etkilerinin izlerini taşır. Aşırı gerçekçilik, ideal soyutlaştırmalarla birleşir. Özgün buluşları ve yoğun deseniyle her zaman çarpıcı olan, garip ama aynı zamanda güçlü, taşkın ya da korku içinde donmuş bir dünya sözkonusudur. Van der Goes'in başyapıtı, Mediciler'in Brugge'deki temsilcisi Tommaso Portinari için 1475-1478'e doğru gerçekleştirdiği ve bugün Uffizi müzesi'nde bulunan *Çobanların tapınması* adlı büyük üçkanatlıdır. Portinari tarafından S. Maria kilisesi'ne armağan edilen yapıt, üç çoban figürünün popüler gerçekçiliği ve anlatım çeşitliliğiyle, bağışçıların portrelerinin zarifliğiyle ünlenmiştir. Sanatçının gücü, Brugge müzesi'ndeki *Meryem'in ölümü*, Berlin-Dahlem'deki *Müneccimlerin tapınması* ve *Çobanların tapınması*, Venedik Correr müzesi'ndeki küçük *Çarmıha*

L. L.

kont Van den Bosch
taşbaskı (ayrıntı)
Bibliothèque nationale, Paris

Boymans-Van Beuningen müzesi

Aert Van der Neer
Ay ışığında manzara
Boymans-Van Beuningen müzesi
Rotterdam

Manuel

Émile Vandervelde

Hollanda büyükelçiliği, Fransa

Johannes Diderik Van der Waals

geriliş ve, *İlk günah* ile *Çarmıhtan indirilme*'nin canlandırıldığı Viyana'daki küçük bir ikikanatlıda aynı biçimde belirgindir.

VAN DER HAAGEN (Joris), hollandalı ressam (Dordrecth ya da Arnhem 1615 - Lahey 1669). Özellikle manzaracıydı: *Arnhem'den görünüşler* (Carcassonne müzesi ve Mauritshuis), *İlpendam'ın güney-doğu'dan görünüşü* (Louvre), *Manzara* (Amsterdam, Lahey, Lyon, Berlin).

VAN DER HELST (Bartholomeus), hollandalı ressam (Haarlem 1613 - Amsterdam 1670), Pickenoy'un öğrencisi oldu; 1640'tan sonra Rembrandt'ın etkisinde kaldı. Çok ünlü bir portre ressamıydı, 1653'te Amsterdam ressamlar guildinin kurucuları arasında yer aldı. Birçok kolektif portre yaptı:*Aziz Sebastianus tarikatının dört önderi* (Rijksmuseum, Amsterdam, Louvre'da sanatçının kendi elinden çıkma kopya), *Münster barışı'nın imzalanışını kutlamak için muhafız birliğinin düzenlediği şölen* (1648, Amsterdam). Lahey *(P. Potter'in portresi)*, Rotterdam, Dijon *(Şarabı yücelten kadın*, 1665, Magnin müzesi) vb. müzelerinde yapıtları vardır.

VAN DER HEYDEN (Jan), hollandalı ressam ve gravürcü (Gorinchem 1637 - Amsterdam 1712). Amsterdam'ın ve kenar semtlerinin çeşitli görünümlerini titizlikle yansıtan resimler yaptı. 1668'de kent aydınlatmasını iyileştirmekle görevlendirildi. Yangın tulumbasını da icat ettiği sanılır. Brüksel'in ve birçok alman kentinin (Köln, Emmerich, Xanten) resimlerini yaptı. Amsterdam'daki Rijksmuseum'da, Londra'daki National Gallery'de ve Paris'te Louvre'da *(Amsterdam'da yeni belediye sarayı ile Dam*, 1668; *Herengracht; Bourgogne düklerinin Brüksel'deki eski şatosu* vb.) birçok yapıtı vardır.

VAN DER MARK → LA MARK.

VAN DER MEER (Simon), hollandalı fizikçi (Lahey 1925). 1972'de büyük bir çarpışma halkası içinde dolaşabilecek kadar ince karşıtproton demetleri gerçekleştirmek için bir yöntem buldu ve denedi. Bu buluş sayesinde C. Rubbia, 1983'te Cern'de, proton-karşıtproton çarpışmalarında W ve Z bosonlarını keşfetti. (1984 Nobel fizik ödülü.)

VAN DER MEER → VERMEER.

VAN DER MEERSCH (Jan André), flaman general (Menin 1734 - Dadizeele 1792). Fransa hizmetinde çalıştıktan sonra, İmparatorluk ordusuna girdi (1778), ardından brabantlı asilerin başına geçerek (1789), Turnhout, Brugge, Brüksel ve Campine'i aldı. Haksız yere ihanetle suçlandı ve Anvers'te hapse atıldı, ancak Avusturyalılar tarafından serbest bırakıldı.

VAN DER MEERSCH (Maxence), fransız yazar (Roubaix 1907 - Le Touquet 1951). Romanlarında Kuzey Fransa'nın ve Flandre bölgesinin manzaralarının yanı sıra bu bölgedeki köylülerin, balıkçıların ve işçilerin yaşamını anlattı: *la Maison dans la dune* (1932), Roubaix'deki bir tekstil fabrikası işçilerinin grevini anlattığı *Quand les sirènes se taisent* (1933), *l'Em preinte du dieu* (Goncourt ödülü, 1936), bazı tıp çevrelerinin eleştirisi niteliğindeki *Corps et Âmes* (1943).

VAN DER MEULEN (Adam Frans), flaman ressam (Brüksel 1632 - Paris 1690). Brüksel'de P. Snayers'in öğrencisi oldu (1648); manzara resimleri ve savaş sahneleri alanında uzmanlaştı. Le Brun tarafından Fransa'ya çağrıldı (1664), Akademi'ye kabul edildi, Louis XIV'ün ressamı oldu, kralın seferlerini, avlarını ve yolculuklarını titiz bir doğruluk anlayışıyla resimledi. Martin des Batailles gibi çalışma ortaklarının oldukça akademik sanatına, Rubens'e yaraşır bir renk ve sıcaklık katmayı bildi. Yapıtları Brüksel, Paris müzelerinde ve Versailles şatosu'nda sergilenmektedir *(Louis XIV'ün Douai önüne varışı, Louis XIV ile Marie-Thérèse'in Douai'ye girişi, Lille kentinin ve meydan önünde kralın ordusunun görünümü, Dole kentinin görünümü, Ren'in geçilmesi, Kralın Maastricht ordugâhına varışı, Dinant kentinin ve şatosunun kuşatılması, Namur kentinin ve şatolarının kuşatılması, Fontainebleau şatosunun görünümü)*. Gobelins yapımevi için çalıştı (*Krallık evleri* adlı duvar örtüsü çalışmalarına katıldı). Burada, sanatçının elinden çıkma 200'ü aşkın taslak ve desen bulunmaktadır.

VANDERMONDE (Alexandre), fransız matematikçi (Paris 1735 - *ay. y.* 1796). Daha 1770'te, Lagrange ile aynı zamanda bir denklemin köklerinin diziliminden yararlanarak, değişmez fonksiyonları inceledi ve böylece cebirsel denklemlerin çözümüne ilişkin genel problemi ele aldı; bu çalışmasını 1774'te yayımladı. 1772'de basılan incelemesinde genel determinantlar kuramını işledi, ancak bir determinant incelemesine yanlışlıkla onun adı verildi. Bilimler akademesi'ne üye seçildi (1771), Monge'un dostuydu, Conservatoire des arts et métiers'nin kuruluş çalışmalarına ve devrim hareketine etkin olarak katıldı. Ecole normale supérieure'de iktisat profesörü oldu (1795) ve bu alanda Fransa'da açılan iki resmi kürsünün başkanlığına atandı. Fizyokratik savları kabul etmedi ve devletin müdahalesini savundu.

Vandermonde determinantı. Ceb.

$$\begin{vmatrix} 1, & a_0 & a_0^2 & \dots, & a_0^n \\ 1, & a_1 & a_1^2 & & a_1^n \\ \vdots & \vdots & \vdots & & \vdots \\ 1, & a_n & a_n^2 & & a_n^n \end{vmatrix}$$

determinantı. Bu determinant

$$\prod_{1 \leq i < j \leq n} (a_j - a_i).$$

çarpımına eşittir.

VAN DER NEER (Aert), hollandalı ressam (Amsterdam ? 1603'e doğr. - *ay. y.* 1677). XVII. yy.'ın en yetkin manzaracılarındadır, özellikle güneşin batışı, ay ışığı ve yangın manzaraları betimledi (Amsterdam, Lahey, Brüksel, Londra vb. müzeleri). —Oğlu EGLON HENDRİK (Amsterdam ? 1634 - Düsseldorf 1703), portreler, günlük yaşam resimleri gerçekleştirdi ve dinsel konuları işledi.

VAN DER NOOT (Jan Baptista), flaman şair (Brecht 1539 - Anvers 1595'e doğr.). Fransa'da, şiire ilgi duymasını sağlayan Ronsard ile tanıştı. Şiirler, tiyatro oyunları ve *Olympos* adında bir destan yazdı.

VAN DER POEL (Egbert Lievensz), hollandalı ressam (Delft 1621 - Rotterdam 1664). Işık zıtlaşmalarının vurguladığı şenlik fişeklerini ve gece yangınlarını olduğu kadar köy evlerinin içini de betimledi (Lahey, Leipzig, Hamburg, Budapeşte müzeleri).

VAN DER POL (Balthasar), hollandalı fizikçi (Utrecht 1889 - Wassenaar 1959). Öğrenimini İngiltere'de, sir John Ambrose Fleming ve sir J. J. Thomson'ın yanında tamamladı, daha sonra Henrik Anton Lorenz'in asistanı oldu ve Philips laboratuvarlarına girdi. Özellikle, gevşeme salınımları kuramıyla tanınır.

VAN DER POST (Laurens), ingilizce yazan güney afrikalı yazar (Philippolis, Orange eyaleti, 1906). Edebiyat yaşamına R. Campbell ve W. Plomer ile birlikte afrikaans diliyle başladı, Japonya'ya göç etti, Cava'da tutuklandı (1944), Jung yanlılarıyla yakınlık kurdu. Yapıtlarında ırkçılığa psikolojik olarak karşı çıkar (*A Story Like the Wind*, 1972).

VAN DER ROHE (Ludwig MIES) → MIES VAN DER ROHE.

VAN DER VEKEN (Nicolaas), flaman heykelci (Mechelen 1637 - *ay. y.* 1709). L. Faydherbe'nin öğrencisiydi, özellikle ağaç üzerinde çalışmalar yaptı (Mechelen ve Louvain müzeleri).

VANDERVELDE (Émile), belçikalı siyaset adamı (İxelles 1866 - Brüksel 1938). Avukattı, İşçi partisi'ne girdi (1885), sosyalist milletvekiliği yaptı (1894'ten ölümüne kadar), II. Enternasyonal başkanlığına getirildi (1900), Meclis'te Kongo'daki yolsuzluklara karşı çıkmakla birlikte, ulusal birlik hükümetine Devlet bakanı olarak katılmayı kabul etti (ağustos 1914). İaşe bakanlığı (1917-18), Adalet bakanlığı (1918-1921) yaptı, cezaevi sistemini düzeltti. Dışişleri bakanlığına getirildi (1925-1927), Locarno antlaşması'nı imzaladı. Muhalefetin başına geçti, Devlet bakanı (mart 1915), ardından Sağlık bakanı (1936-37) olarak yeniden bakanlığa döndü.

VAN DER VINNEN (Jan) → VAN DE VENNE (Jan).

VAN DER VOORT ya da **VERVOORT** (Michiel), flaman heykelci (Anvers 1667 - *ay. y.* 1737). Anvers ve Mechelen katedrallerinin barok kürsülerini, mezarlar ve büstler yaptı. Yapıtları Roma'da geçirdiği on dört yılın etkilerini yansıtır.

VAN DER WAALS (Johannes Diderik), hollandalı fizikçi (Leiden 1837 - Amsterdam 1923). 1908'de Amsterdam Üniversitesi'nde fizik kürsüsünün başına getirildi. 1910 Nobel fizik ödülü'nü aldı. Akışkanlar için bulduğu bir hal denklemiyle tanındı, bu hallerin yasasını buldu. En önemli çalışması, sıvı ve gaz hallerin sürekliliğidir (1873). Elektrolitik ayrışma üstüne incelemeler yazdı ve kılcallıkla ilgili bir termodinamik kuramı verdi.

Van der Waals denklemi, moleküller arasındaki etkileşim kuvvetleri belirli bir ölçüde dikkate alınarak elde edilen, akışkanların hal denklemi. Bu hal denklemi, gerçek gaz ve sıvıların özelliklerini ideal gazlar denkleminden daha mükemmel şekilde göz önüne alan basit bir yaklaşıklıktır. Van der Waals denklemi N molekülden oluşmuş bir akışkanın p basıncını, T sıcaklığı ve V hacmini aşağıdaki bağlantıyla birbirlerine bağlar:

$$\left(p + N^2 \frac{a}{V^2}\right)\left(\frac{V}{N} - b\right) = RT$$

burada R ideal gazlar değişmezi, a ve b göz önüne alınan akışkana bağlı iki değişmezdir.

Bitişik hacim adı verilen b değişmezi, bir molün kapladığı kabul edilen minimum hacmi gösterir: gerçekte, kısa mesafede, iki mol birbirini iter ve Pauli'nin dışlama ilkesinden kaynaklanan bu itme, gazın, belli bir sınırdan daha küçük bir hacimde sıkıştırılmasını olanaksız kılar. İç basınç denen N^2a/V^2 terimi Van der Waals etkileşim kuvvetlerinden kaynaklanır.

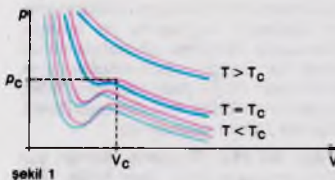
$\frac{V}{N}$ terimi çok büyük olduğunda (yani düşük basınçlarda) bitişik hacim ve iç

basınç gözardı edilebilir ve yeniden ideal gazlar denklemi elde edilmiş olur.
• *Van der Waals eşsıcaklık eğrileri; sıvılaşma eşiği.* Değişmez sıcaklıkta hacime bağlı olarak basıncı veren eğrilerin (eşsıcaklık eğrileri) biçimi, şekil 1'de gösterilmiştir. Yüksek sıcaklıklarda bunlar, akışkanların davranışını göz önüne alan tekdüze eğrilerdir. Kritik sıcaklık denen belirli bir T_c sıcaklığının altında (buna denk düşen kritik eşsıcaklık eğrisinin yatak bir büküm noktası vardır), bunlar salınımı deneysel olarak gözlemlenmeyen karmaşık eğrilerdir. Bununla birlikte, şekil 2'deki taralı alanlar eşit olacak şekilde bu eşsıcaklık eğrileri üzerinde yatay bir eşik yerleştirilebilirse, deneysel olarak gözlemlenen olaylara ilişkin iyi bir betimleme elde edilir; bu eşik sıvı-gaz evresi geçişine denk düşer: basınç ve sıcaklık değişmez kalırken hacim, sistemde varolan sıvı ve gaz oranlarına göre değişir.

Eğrinin kesikli çizgiyle çizilmiş bölümleri yarıkararlı hallere (aşırısoğutulmuş sıvı, aşırıdoyum buhar) denk düşer. (→ *faz* GEÇİŞİ, *hal değişimi* GECİKMESİ.) Buna karşılık, madde hiçbir zaman eğrinin nokta nokta çizilmiş bölümü üzerinde bir noktayla gösterilen bir halde gözlenemez.

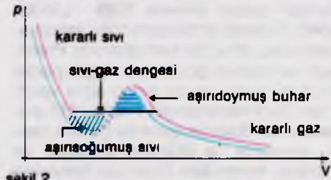
Kritik sıcaklığın üzerinde, sıvı-gaz geçişi gözlenemez ve sıvı ile gaz ayırt edilemez.
• *Denk düşen haller.* T_c kritik sıcaklığına denk düşen eşsıcaklık eğrisi yatay bir büküm noktası gösterir: bu noktanın koordinatlarına V_c kritik hacim ve P_c kritik basınç adı verilir. İki farklı akışkanı göz önüne alalım: kritik basıncı, hacmi ve sıcaklığı sırasıyla P_{1c}, V_{1c} olan birinci akışkan (P_1, V_1, T_1) halinde ve ayırtedici nitelikleri P_{2c}, V_{2c}, T_{2c} olan ikinci akışkan (p_2, V_2, T_2) halinde bulunsun. $P_1/P_{1c}=P_2/P_{2c}$; $T_1/T_{1c}=T_2/T_{2c}$; $V_1/V_{1c}=V_2/V_{2c}$ olursa iki akışkanın denk düşen hallerde bulunduğu söylenir.

VAN DER WAALS DENKLEMİ

şekil 1

Van der Waals denkleminden çıkarılmış eşsıcaklık eğrileri (saptanmış bir mol sayısı için p'ye bağlı olarak V)

şekil 2

bir Van der Waals eşsıcaklık eğrisi üzerinde sıvılaşma eşiğinin konumu

Van der Waals formülü, Termodin. İdeal bir gaz olarak göz önüne alınamayan bir gazın *p* basıncı, V hacmi ve T sıcaklığı arasındaki ilişkiyi veren formül. (*p* V=RT) hal denklemi bu durumda uygulanamayacağından, Van der Waals, gazların kinetik kuramından esinlenerek, değerleri göz önüne alınan gaza bağlı olan *a* ve *b* (kovolüm olarak adlandırılır) sabit sayılarını kullanarak bu eşitliği düzeltmeyi önerdi:

$$\left[\left(p+\frac{a}{V^2}\right)(V-b)=RT\right]$$

Bu formül birçok durumda iyi bir yaklaştırım sağlar.

Van der Waals kuvveti, maddeyi oluşturan moleküller arasındaki elektrostatik kökenli çekim kuvveti. Çekirdeğin pozitif yükü, çekirdek çevresinde bir bulut oluşturan elektronların negatif yükleriyle denkleştiğinden, atomlar ve moleküller elektriksel olarak yansızdır. Pozitif ve negatif yükler aynı yerde olmadığından moleküller bir elektrik dipolü oluşturabilir. Su molekülü gibi kimi bakışımsız moleküllerde, negatif yüklerin ağırlık merkezi ortalama olarak pozitif yüklerin ağırlık merkeziyle çakışır ve kalıcı dipol yoktur. Bununla birlikte, belli bir anda, elektronların konumdaki dalgalanmalar nedeniyle yüklerin ağırlık merkezleri tam olarak çakışmaz ve molekül, çevresindeki uzayda bir elektrik alanı yaratan bir dipola sahip olur. İki elektrik dipolü birbirlerine birtakım kuvvetler uygularlar (dipol-dipol etkileşimi) ve kalıcı dipolleri olmayan iki atom ya da molekül arasındaki dipol etkileşim kuvvetinin, zaman içindeki ortalama değerine Van der Waals kuvveti adı verilir. Van der Waals kuvvetleri çekimsel kuvvetlerdir ve moleküller arasındaki *r* uzaklığıyla çok çabuk değişirler ($1/r^7$ olarak değişim). Zayıf olmalarına karşın Van der Waals kuvvetleri sıvıların ve kimi katıların kohezyonunu sağlama gibi çok önemli bir rol oynarlar.

VAN DER WAERDEN (Bartel Leendert), hollandalı matematikçi (Amsterdam 1903). En önemli yapıtı olan *Modern Algebra*'da (1930), E. Noether ve Hamburg'da profesörü olan E. Artin'in cebirin belitlemesi çalışmalarının, özellikle de ideller kuramanın bir bireşimini verdi. Cebirsel araçlar bularak cebirsel geometriyi herhangi bir cisim üzerinde geliştirdi. 1951'den başlayarak Zürich Üniversitesi'nde ders verdi ve matematik tarihiyle ilgili kitaplar yayımladı.

VAN DER WERFF (Adriaen) hollandalı ressam (Kralingen, Rotterdam yakınında, 1659 - Rotterdam 1722). 1697'de Pfalz seçicisi Johann-Wilhelm'in resmi saray ressamı oldu. Porselen duruluğunu çağrıştıran birçok portre, mitolojik ve dinsel konuları işleyen tablolar yaptı: *Diana ile Kallisto* (Rotterdam), *Mısır'a kaçış* (Lahey), *Kutsal Aile* (Amsterdam ve Münih), *Rakseden iki Nymphe* (Louvre), *Sulardan kurtarılmış Musa* (Rennes).

VAN DER WEYDEN (Rogier) ya da **ROGIER DE LA PASTURE,** güney hollandalı ressam (Tournai 1399/1400 ? - Brüksel 1464). Bir bıçakçının oğluydu; Brüksel'e yerleşti ve 1435'te bu kentin resmi ressamı oldu. Büyük ölçüde yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan brükselli adsız ressam Flémallelı* Usta'nın üslubundan etkilendi. Kimi uzmanlar Flémallelı Usta' ya mal edilen yapıtların bir bölümünün genç Rogier'nin elinden çıktığını ileri sürmüşlerdir. Bugün bu sav genellikle bırakılmıştır. Van der Weyden, kısa zamanda ün yaptı ve önemli kişilerden siparişler aldı. 1450'de, bir kutsal yıl dolayısıyla İtalya'ya gitti. O dönemin italyan resminin bazı yanlarından etkilenmiş olduğu kesin gözükmektedir.

Yapıtlarının listesinin çıkarılması (yapıtlarında ne imza, ne tarih vardır) güç ve tartışmalı olmuştur. Bununla birlikte, Louvain okçuları için yapılmış olan *Çarmıhtan indiriliş* (Prado, Madrid) adlı büyük panonun onun elinden çıktığı herkesçe kabul edilir. Kendine özgü patetik anlayışı bu tabloda dikkat çekecek biçimde belirgindir. İsa'nın çilesi, *Meryem üçkanatlısı*'nda (Granada krallık capellası ve New York Metropolitan Museum; Berlin-Dahlem'de aynı adlı başka bir yapıtı bulunmaktadır) ve El Escorial'daki büyük *Çarmıha geriliş* tablosunda benzer biçimde vurgulanmıştır. N. Rolin için yapılmış büyük *Son Yargı*, zarifliğiyle, sanatçının bir başka eğilimini yansıtır. *Pierre Bladelin'in Nativitas*'ı, *Vaftizci Yahya sunakarkalığı* (her ikisi de Berlin'de) ve *Müneccimlerin tapınması üçkanatlısı*'nda (Münih pinakoteki), ilk yapıtlardaki patetik vurguyu bir yana bırakarak, çok daha gelişmiş bir üsluba ulaşır. Anılmaya değer öbür yapıtları şunlardır: Tournai piskoposu Jean Chevrot için yapılmış olan ve ikonografi açısından büyük değer taşıyan *Yedi dinsel işlem sunakarkalığı* (Anvers Güzel sanatlar müzesi); belden yukarı figürlere yer veren, Alpler'in kuzeyinde yapılmış ilk resim sayılan *Braque üçkanatlısı* (Louvre). Öte yandan, bir bağışçı figürü ile Meryem ile Çocuk İsa' yı, aynı ikikanatlıda büst olarak gösterme düşüncesini Rogier'in ortaya attığı ya da geliştirdiği sanılır (belirgin bir plastik nitelik taşıyan, *Laurent Froimont*'un ikikanatlısı: *Meryem* Caen müzesi'nde, bağışçının portresi ise Brüksel Güzel sanatlar müzesi'ndedir; daha geç bir tarihte gerçekleştirildiğini ortaya koyan çizgisel bir üslubu yansıtan Aziz Philippos ikikanatlısı: San Marino [ABD] ve Anvers). Bundan başka *Meryem'in saçlarını tarayan aziz Luka* (birçok örneği vardır; bunlardan biri Boston'dadır) konusunu ele alan bir tabloyla, Anvers, Brüksel, New York ve Washington'da bulunan çeşitli portre çalışmaları da ona mal edilir. Van der Weyden, sanatı ve yapıtlarıyla, yaşadığı dönemin sanatçıları ve özellikle Almanya'da kendisinden sonra gelen ressamları derinden etkilemiştir.

VAN DER ZEE (James), amerikalı zenci fotoğrafçı (Lenox, Massachusetts, 1886 - Washington 1983). Haarlem'e yerleşerek 1916 ile 1969 arasında bu canlı mahallenin gerçek bir kroniğini portreci bir görüşle belgelendirdi (yaklaşık olarak 75 000 fotoğraf).

VAN DE VELDE, XVII. yy.'da yaşamış hollandalı ressam ailesi. Başlıca üyeleri şunlardır: —ESAIAS (Amsterdam 1590'a doğr. - Lahey 1630) büyük bir olasılıkla G. Van Coninxloo'nun öğrencisi oldu. Özellikle Haarlem'de, daha sonraları Lahey' de çalıştı, bu kentte Orange sarayı'nın ressamlığına getirildi. Van Goyen'in hocası oldu. Doğanın dikkatli bir gözlemcisi olan Esaias, ışık etkileri ve yansımalar aracılığıyla atmosferin şiir dolu görünüşünü eksiksiz olarak vermeye çalıştı. Konu olarak köylük yerleri ve ırmak ya da kumul görünümlerini seçti, hollanda manzara resmine gerçekçi bir yorum getiren ilk ressam oldu. Tabloları arasında şunlar sayılabilir: Amsterdam da *Kır eğlencesi*, *Sal*, *Kumullar*; Lahey'de, *Akşam yemeği*, *Kış manzarası*; Haarlem'de *Orman görünümü*; Berlin'de, *Zierikzee manzarası*; Kopenhang'da, çeşitli *Manzara* resimleri (*Harabeli*, *şatolu gece manzarası*.) — WILLEM *Yaşlı* denir (Leiden 1611'e doğr. - Greenwich 1693), Esaias'ın kardeşi, tuval üzerinde mürekkepli kalemle çizilmiş deniz savaşlarında ustalaştı (*11-14 haziran 1666 deniz savaşı*, Amsterdam). — WILLEM, *Genç* denir (Leiden 1633 - Greenwich 1707), Yaşlı Willem'in oğlu ve öğrencisi. Babasının ardından İngiltere'ye Charles II'nin sarayına gitmek üzere 1672'de Hollanda'dan ayrıldı. Hollanda' nın, Vlieger ile Van de Cappelle'in çizgisini izleyen en iyi deniz ressamlarından biridir. Zarif ve çeşitli, çok sayıda yapıt verdi (Amsterdam, Lahey, Kassel, Londra [National Gallery ve Wallace Collection] müzeleri). —ADRIAEN (Amsterdam 1636 - *ay. y.* 1672), Yaşlı Willem'in oğlu, Berchem ve K. Dujardin'in anlayışına uygun olarak, manzaralar, plaj, hayvan resimleri yaptı (*Çobanın ailesi*, Louvre). Birçok meslektaşının manzara resimlerindeki insan ve hayvan figürlerini gerçekleştirdi, konularını İncil'den (*Muştulama*, Amsterdam) ya da mitolojiden alan sahneler yaptı. Natüralist özellikler taşıyan yüksek nitelikli bir sanatı vardır.

VAN DE VELDE (Henry), belçikalı mimar, bezeme sanatçısı ve ressam (Anvers 1863 - Zürich 1957). Julian akademisi'nde, sonra da Carolus Duran'ın atölyesinde öğrenim gördü, 1890'dan başlayarak çalışmalarını uygulamalı sanatlarda yoğunlaştırdı. Almanya'da villalar yaparak

o sıralar Hagen'de kurulmuş olan Folkwang müzesi'nin iç dekorasyonunu gerçekleştirerek (1898-1902) üne ulaştı. 1901'de kendisini Süsleme sanatları okulu'na profesör olarak atayan Weimar grandükünün sanat danışmanlığına getirildi, Köln'de Werkbund'un sergi tiyatrosunu gerçekleştirdi (1914). İsviçre'de (1917-1921) ve Hollanda'da (1921-1925) yaşadı ve Belçika'ya dönünce Gent üniversitesi'ne profesör olarak atandı; 1938'e kadar Cambre okulu'nu yönetti. Otterlo'da Kröller-Müller müzesi'ni (1921 ve 1935-1953), Gent üniversitesi kitaplığını (1936), Paris (1937) ve New York (1939) sergileri için Belçika pavyonlarını yaptı. Art nouveau'nun önde gelen adlarından biri olan Van de Velde tasarladığı çok sayıda mobilya, seramik, mücevher, kumaş, giysi, cilt modelinin zanaatkârlarca gerçekleştirilmesini sağlamış, öğretilerini içeren kitabını 1942'de yayımlamıştır.

VAN DE VENNE (Adrian Pietersz), hollandalı ressam ve gravürcü (Delft 1589 - Lahey 1662). Anvers'te yetişti, 1614-1625 arasında Middelburg'ta, sonra Lahey'de yaşadı, Orange ailesininin ve Danimarka prenslerinin resmi ressamı oldu. Eşya ve şahıslarla dolup taşan, ağaç üzerine yapılmış küçük boyutlu tabloları, ilk zamanlar, konularıyla *(Mevsimler, Manzaralar)* ve minyatürcü üsluplarıyla Kadife Bruegel'inkilere benzer. Sanatçı, bundan başka Orange ailesi ve Birleşik Eyaletler'in bağımsızlığıyla ilgili tarihi konuları ele almış (*1609 ateşkesinin alegorisi*, 1616, Louvre), grizay tekniğiyle popüler sahneler ve portreler gerçekleştirmiştir. Yirmiden fazla tablosu Amsterdam Rijksmuseum'dadır. Bunlar arasında *Ruhların avı* (1614) ve *Köy dansı* (1632) sayılabilir.

VAN DE VENNE ya da **VAN DER VİNNEN** (Jan), XVII. yy.'ın ilk yarısında yaşamış flaman ressam; 1616'da Brüksel'de ustalığa kabul edildi. Buruşuk ve asık yüzlü, kısa boylu, halktan kişileri, bakır ya da gümüş rengi çok zarif etkilerin görüldüğü karmaşık ışık-gölge oyunları içinde kesin çizgilerle betimlenmekten hoşlanıyordu. Bu eğilimi sonucu yapıtları giderek fantastik bir havaya büründü. Fransız müzelerinde birçok yapıtı vardır (Dijon'da birçok yapıt; *İşportacı ile Falcı kadın*, Besançon; *Lazarus'un dirilişi*, Strasbourg; *aziz Antonius'un iğvası*, Dunkerque vb.).

VAN DE WOESTİJNE (Karel), hollandaca yazan belçikalı yazar (Gent 1878 - Zwijnaarde, Gent, 1929). Hikâyeleri zenginlikleri ve biçimlerinin kesinliğiyle gerçek düzyazı şiir niteliği taşırlar (*le Paysan qui meurt* [fr. çev.]; *İmaginations divines* [fr. çev.], 1918; *Janus au double visage* [fr. çev.], 1908). Şiir kitapları (*la Maison paternelle* [fr. çev.], 1907; *l'Ombre dorée* [fr. çev.], 1910; *De modderen Man*, 1920; *le Lac sur la montagne* [fr. çev.], 1928) gizemcilikle cinsellik arasındaki yoğun mücadeleyi ortaya koyar.

VAN DE WOESTİJNE (Gustaaf), belçikalı ressam (Gent 1881 - Ukkel 1947), Karel Van de Woestijne'nin kardeşi. 1901'de ilk Sint-Martens-Latem okulu'na girdi, simgeciliği benimsedi, italyan ve flaman primitiflerinden, ardından Bruegel'den (*Kör adam*, 1910, Anvers Güzel sanatlar müzesi), son olarak da Birinci Dünya savaşı sırasında İngiltere'de tanıdığı önraffaelloculardan esinlendi. 1920'de Belçika'ya döndü, Mechelen'de, Anvers'te, daha sonraları da Cambre Süsleme sanatlar okulu'nda ders verdi. Bizans sanatından esinlenerek kaba bir çizgisellik ortaya koyan dinsel kompozisyonlar gerçekleştirmiştir. —Oğlu MAXİME de (Louvain 1911) ressamdır.

VAN DEYSSEL (Karel Johan Lodewijk ALBERDİNGK THİJM, **Lodewijk** — denir), hollandalı gazete yazarı ve eleştirmen (Amsterdam 1864 - Haarlem 1952). 1880 edebiyatında yenilik hareketinin savunuculuğunu üstlendi, *Nieuwe Gids*'te kronikçilik yaptı, sert edebiyat eleştirileri yazdı, Zola'yı yüceltti, sonra natüralizmden cayarak Hollanda'da Maeterlinck'in duyumsalcılığını yaydı.

VAN DİEMEN (Anthony), hollandalı yönetici (Culemborg 1593 - Batavia 1645). Hollanda Hindistan şirketi hesabına genel valilik yaptı (1636-1645), Seylan ve Malakka'yı elde etti ve Tasmanya'ya ilk adını verdi ("Van Diemen toprağı").

VAN DİEMEN toprağı, Tasmanya'nın eski adı.

VAN DİEPENBEECK (Abraham), flaman ressam ('s-Hertogenbosch 1596 - Anvers 1675). Cam ressamıydı (Anvers katedrali'nde birkaç vitray), aynı zamanda sunak tabloları yaptı ve tanrıbilimsel ya da bilimsel yapıtların resimlenmesi için çok sayıda desen çizdi.

VAN DİNE (Willard Huntington WRİGHT, **S. S.** — denir), amerikalı yazar (Charlottesville, Virginia, 1888 - New York 1939). Fizolof ve sanat eleştirmeniydi, polisiye romana akılcı bir yapı kazandırdı. On iki romanında da görülen özel dedektif Philo Vance tipini yarattı. Polisiye roman yazarlarının uyması gereken "yirmi kural" ortaya attıysa da kendisi bu kurallara uymadı.

VAN DOESBURG (Christian Emil Marie KÜPPER, **Theo** — denir), hollandalı mimar, ressam ve kuramcı (Utrecht 1883 - Davos 1931). 1915'te dost olduğu Mondrian ile birlikte 1917'de *De Stijl* grubunu ve dergisini kurdu ve var gücüyle grubun ve derginin gelişip yaygınlaşması için çalıştı. 1922'de dada eğilimli *Mecano* dergisini kurdu, kişisel görüşlerini *Grundbegriffe der neuen gestaltenden Kunst* (Yeni plastik sanatın temel ilkeleri) [1925] adlı yapıtında sergiledi ve birbirini dik kesen çizgilere ağırlık veren yeniplastikçiliğin katılığından uzaklaşan "yalıncılık" akımını yarattı (*Karşı kompozisyon*, 1924, Stedelijk Museum, Amsterdam); 1930'da *Somut* sanat dergisinin tek sayısını çıkardı. Mimarlık alanında Oud ve C. Van Eesteren ile çalıştıktan sonra, Arp ve S. Täuber-Arp ile birlikte Strasbourg'da Aubette bira fabrikasını düzenledi (1927-28, dekorlar günümüze ulaşmamıştır).

VAN DONGEN (Cornelis Theodorus Marie, **Kees** — denir), hollandalı ressam (Delfshaven 1877 - Monte-Carlo 1968), 1929'da fransız uyruğuna geçti. Rotterdam Güzel sanatlar okulu'nda öğrenim gördü (1895), gazeteler için çizdi. Yapıtlarında ağır basacak olan anlatımcı üslup, daha o dönemde, liman sahneleri ya da hayat kadını figürlerinde görülmeye başlanır. 1897'de Paris'e gitti. *L'Assiette au beurre* (1901), *Frou-Frou, la Revue blanche* (1903) gibi dergilerde çalıştı. 1904'te Vollard'ın galerisinde açılan ilk kişisel sergisinin tanıtma yazısını Fénéon kaleme almıştır. 1905 Güz Salonu'nun fovlar bölümüne, 1908'de de Kahnweiler'in öğütleri üzerine, Dresden'deki Die Brücke sergisi'ne katıldı. Zaten, soytarılar (1904 ve 1905) ve Boulogne ormanında atlılar dizileri, bu akıma yakın bir anlayış ortaya koyar. 1906-07'de Bateau-Lavoir'a yerleşti, Picasso ile tanıştı. Uruguay'ı (1907), İspanya ve Fas'ı (1910, 1911) [*Parmaklıkta kadınlar*, Saint-Tropez müzesi], Mısır'ı (1913) dolaştı. 1913 Güz Salonu'nda skandala yol açtı, nülerinden biri polis tarafından sergiden kaldırıldı. Montmartre'dan Montparnasse'a geçti, üslubu daha çizgisel bir nitelik kazandı. Markiz Casati ile ilişkisi sayesinde yüksek sosyetede tanındı. Van Dongen, Çılgın yıllar'ı, caz müziğini, zenci dansçıları, Poiret'nin tasarladığı elbiseleri yapıtlarında başarıyla yansıtmıştır (*Dolly Sisters*, 1925'e doğr., özel kol.). Atölyesi, siyaset ve edebiyat adamları, sosyeteden kişilerle dolup taşıyordu (*Anna de Noailles*'ın portresi, 1931, Stedelijk Museum, Amsterdam). Sanatçı, Cannes, Deauville, Venedik'te düzenlenen zariflik yarışmalarına başkanlık etmiştir. Kibar çevrelerde elde ettiği bu ün, o dönemde yaygın olan resim anlayışının tersine, maddeden sıyrılmış figürler ve parlak renkler aracılığıyla ortaya koyduğu büyük yaratıcı gücün (*Çiçekli vazo*, 1917, Paris kenti Art moderne müzesi; *Markiz Casati*, 1925'e doğr., sanatçının eski koleksiyonu) eleştirmenlerin gözünden kaçmasına yol açmıştır. Manzaraları bireşimci üsluplarıyla dikkati çeker. Van Dongen çeşitli kitapları da resimlemiştir: *Binbir gece masalları* (1918), *la Garçonne* (1925), *les Lépreuses* (1946), *Geçmiş zaman peşinde* vb.

VAN DUYSE (Prudens), flaman şair (Dendermonde 1804 - Gent 1859). "Flamanca konuşma" hareketine çok büyük katkısı oldu. Çok sayıda yapıtları arasında özellikle dikkate değer olanları, *Poésie patriotique* (fr. çev.) [1840] ve *la Feuille de trèfle*'dir (fr. çev.) [1848]. Ayrıca *Jacob Van Artevelde* (1859) bir destanı vardır.

VAN DYCK (Ant[h]onie ya da Anto[o]n), flaman ressam (Anvers 1599 - Londra 1641). Anversli bir tüccarın oğlu, sanat yaşamı kısa, ama göz kamaştırıcıdır. Prenslerin ve kralların gözdesiydi, ingiliz portre okulunu kurdu ve bir renge adını verdi: "Van Dyck kahverengisi". 1609-1612 arasında Van Balen'in yanında çıraklık yaptı, Jordaens ve Rubens ile çalıştı ve 1618'de Anvers'teki Saint-Luc loncasına usta olarak kabul edildi. 1620'de, ilk kez olarak, koleksiyoncu Howard tarafından, İngiltere sarayı'na sokuldu ve Howard sayesinde Venedik resmini tanıdı. 1622-1627 arasında İtalya'da yaşadı; Roma'da kardinal Bentivoglio'nun konuğu oldu, sonra Cenova'ya yerleşti. Sanatçı yetenekleriyle olduğu kadar zarifliğiyle de ünlenen Van Dyck, özellikle portreler yaptı. 1627-1632 arasında Anvers'te kiliseler için çalıştı ve portreler gerçekleştirdi. 1630'da Paris'e gitti, ünlü kişilerin tasvirlerinden oluşan bir gravür dizisi yaptı (*Van Dyck'ın ikonografisi*, 1636'da yayımlandı; 1645'te daha eksiksiz bir basımı yapıldı). 1632'de, Charles I tarafından Londra'ya çağrıldı. Kral, sanatçıya şövalye unvanı verdi; onu lütuflara ve paraya boğdu. O tarihten sonra Van Dyck ingiliz soylularının portrelerini yaptı ve Blackfriars'ta ya da Eltham'daki kır evinde lüks bir yaşam sürdü.

Van Dyck, 1616-1620 yılları arasında yaptığı *Havari başları* (Dresden ve Besançon müzeleri) ya da *Sarhoş Silenos*'tan da (Brüksel Güzel sanatlar müzesi) anlaşıldığı gibi, bir süre il Caravaggio ile Jordaens'

Lauros-Giraudon

Kees Van Dongen
Çiçekli vazo (1917)
Paris kenti
Art moderne müzesi

in etkisi arasında kararsız kaldıktan sonra, Rubens'in üslubunun çekiciliğine kapıldı, onun yaygın fırça vuruşlarını ve parlak renklerini benimsedi; ancak, bu üslubu kendi micazına uyarlamayı bildi. Sanatçı ayrıca, Tiziano'ya, bolognalı ressamlara, il Correggio'ya da çok şey borçludur. Rubens gibi edebiyat ve mitolojiden alınma konuları işleyen Van Dyck, *Suzan ile Yaşlılar* (Münih), *Renaud ile Armida* (Louvre ve Baltimore), *Cupido ile Psykhe* (Hampton Court), *Diana ile Endymion* (Prado) ya da *Amaryllis ile Myrtillos* (Göteborg) gibi tablolarında, bu konulara hem duyumsal, hem de sevecen bir çekicilik katmıştır. Van Dyck aynı zamanda bir katolik ressamdır: Flandre ve Brabant kiliseleri için yaptığı büyük boyutlu tuvallerde ölçülü ve yumuşak, özgün bir barok anlayışı görülür. Mistisizmi, süzgün bir hüznü yansıtan ince ayrıntılarla doludur. *Kutsal Aile, Pietà, Aziz Francesco*'nun vecitleri gibi sevdiği temalarda görülen bu özellikler, resimlerinin beğenilmesinde büyük bir rol oynadı. Ancak, asıl başarısını eşsiz bir portre ressamı olmasına borçludur. Portrelerinde, Cenova, Anvers ve Londra dönemleri olmak üzere üç dönem görülür. Cenova'da, Rubens'in gösterişli portrelerini örnek alarak, Spinolalar, Durazzolar, Brignole Saleler gibi büyük ailelerin üyelerini olanca görkemleriyle yansıtmasını bildi. Şahlanan atları zaptetmeye çalışan binicilerin, ağır kumaştan giysileri içinde dimdik oturan mağrur kadınların boy resimlerini yaptı. Oldukça aşağıya yerleştirilen ufuk çizgisi, alttan yukarıya bakılıyormuş gibi görünen figürler, biçimleri uzatarak, eteklere daha fazla genişlik vererek portreye anıtsal bir hava kazandırır. Bu alanda en başarılı yapıtları, *Markiz Balbi* (Washington), *Cenovalı bir kadın ile kızının portresi* (Brüksel), *Paolina Adorno* (palazzo Rosso, Cenova), *Markiz Cattaneo* (Washington) ve bir kırmızılar uyumu içinde Roma'da yaptığı *Kardinal Bentivoglio*'dur (Pitti sarayı, Floransa). Anvers'te, burjuvalardan, dostlardan, sanatçılardan oluşan bir müşteri kitlesi için Van Dyck flaman tarzına özgü yarım boy portrelere, yalınlığa, uçuk renklere, kıvrımlı fırça vuruşlarına döndü; kişisel ayrıntılar üstünde titizlikle durdu, tinsel yöne önem verdi. Ressam *J. Van Waele* (Münih), *Snijders ile karısı* (Kassel), *Anne Wake* (Mauritshuis) ya da *Maria Luisa de Tassis* (Vaduz) gibi yeni başyapıtlar ortaya koydu. Buna karşılık, İngiltere'de yaptığı dört yüze yakın protrede Van Dyck, bir siluetin, bir yüzün yalnızca en ayırtedici çizgilerini yakalamakla yetinmedi, her kişinin yüzünde o kişinin peşinden koştuğu ideali de yansıtmaya çalıştı. Bu resimlerde oldukça inceltilmiş boyalar, en ince nüansları vermeye olanak sağlayan renkler kullanılmıştır. Sıcak renklerle işlenmiş gölgeler, altın ve gümüş rengi ışığın etkisini daha da artırır. Kadife, ipekli, saten gibi kumaşların şaşırtıcı gerçekliği, titizlikle seçilmiş mavi, mor, beyaz gibi renklerin değerlendirilmesine olanak verir. Sevimli *Mary Ruthven* (Prado), *George ve Francis Villiers* (Londra), *Bedford kontesi* (lord Egremont kol.) ve yeşillikler ortasında, beyaz atını dizgininden tutan, siyah fötr şapkalı, beyaz ipek ceketli, kırmızı pantolonlu *Charles I* (Louvre), daha birçok başka resimle birlikte, ayrıcalıklı sınıfı içinde görülen bir ulusun şaşırtıcı portresini oluştururlar.

Van Dyck, XVII. yy. ingiliz portre ressamlarını (Lely, Dobson, Kneller) ve Flandre bölgesinden G. Coques'u derin bir biçimde etkilemiş, XVIII. yy. fransız ressamlarına esin kaynağı olmuş, Reynolds ve Gainsborough'un sanatlarında silinmez izler bırakmıştır.

VAN DYNTER (Edmond), flaman kronikçi (Dynter, 's-Hertogenbosch yakınında, 1375 - Brüksel 1448). Art arda gelen birkaç Brabant hükümdarının sekreterlik ve sırdaşlığını yaptı. Yaşamının sonunda papaz oldu. Lorraine ve Brabant dükleri üzerine yazdığı bir kronik, 1854'te yayımlandı.

VANE (*sir* Henry), ingiliz siyaset adamı (Debden, Essex, 1613 - Londra 1662). Püriten olduğu için Yeni İngiltere'ye göç etti (1635), Massachusetts genel valisi seçildi (1636), ama sömürgeliler onun çabalarını çok aşırı buldular ve bu yüzden 1637'de İngiltere'ye geri dönmek zorunda kaldı. Muhalefetin en önemli kişilerinden biri oldu; 1643'te başpiskoposluğu yıkan ve İskoçyalılar ile anlaşmayı onaylayan yasaların çıkmasında etkin bir rol oynadı. Pym'den sonra parlamenter partinin başına geçti ve orduya ve Cromwell'e yaklaştı; 1649'da devlet Konseyi'ne girdi; 1651'de, yönetimi sayesinde, hollanda gücü karşısında ingiliz filosunun başarısını sağladığı Amirallik hizmetlerinin başına geldi. Cromwell'in kişisel politikasıyla çelişki içine girerek devlet hizmetinden çekildi. 1659'da, art arda Koruyucu'nun oğluna ve orduya karşı çıktı, Restoration sırasında hapse atıldı (1661), ölüme mahkûm edildi ve cezası uygulandı.

VAN EEDEN (Frederik), hollandalı hekim ve yazar (Haarlem 1860 - Bussum 1932), tiyatro oyunları (*De Broeders* [Erkek kardeşler], 1894; *Ijsbrand*, 1908), romanlar (*Kleine Johannes* [Küçük Johannes], 1887-1906) yazdı. Ateşli bir idealist ve bilge bir kişi olarak hollanda edebiyatının 1880'deki yeniden canlanma hareketini etkiledi.

VAN EENHOORN, delftli hollandalı seramikçi aile. —SAMUEL (Delft 1655 - *ay. y.* 1685), Delf'deki A grec fabrikasının sahibi Wouter'in (öl. Delft 1679) oğlu. 1678'de babasının yerini aldı. Şekilleri ve mavi kamayö yöntemiyle yapılmış insan sahnelerinden oluşan süslemelerinde ve Kangşi döneminin çin porseleninden esinlenmiş birçok seramiğinde SVE monogramı bulunur. —Kardeşi LAMBERTUS (Delft 1651 - *ay. y.* 1721) 1691'de, Delft'de "Metal Çömlek" adlı fabrikada çalıştı. Uzakdoğu üslubundaki çokrenkli seramiklerinde LVE monogramı bulunur.

VAN EFFEN (Justus), hollandalı yayımcı (Utrecht 1684 - 's-Hertogenbosch 1735). Çevirmen, tiyatro yazarı (*les Petits Maîtres* [fr. çev.], 1719). 1731'den başlayarak her hafta, etkili bir eleştiri dergisi olan *De Hollandsche Spectator*'u çıkardı.

VAN EGMONT (Justus), hollandalı ressam (Leiden 1601 - Anvers 1674). Anvers'te Kaspar Van den Hoecke'nin öğrencisi oldu, İtalya'ya yaptığı bir yolculuktan (1618) sonra, Rubens'in atölyesine girdi, *Marie de Médicis'in yaşamı* dizine katkıda bulundu. 1628'e doğru Paris'e yerleşti, portre ressamı olarak ün kazandı, Vouet ile birlikte çalıştı ve Kralık resim ve heykel akademisi'nin kurulmasına katkıda bulundu (1648). Uzun süre Fransa sarayı'nda kaldıktan sonra Brüksel'e geçti; 1653'te, Anvers'e dönerek duvar halısı patronları hazırladı (*Marcus Antonius ile Kleopatra'nın öyküsü*, 1661).

VANEİGEM (Raoul), belçikalı filozof ve denemeci (Lessines, Hainaut, 1934). 1960'ta *İnternationale situationniste* adlı dergi için çalışmaya başladı. *Traité de savoir-vivre à l'usage des jeunes générations*'da (Genç kuşaklar için davranış kuralları incelemesi) [1967], "seyir toplumu" adını verdiği çağdaş toplumu eleştirdi; Vaneigem'e göre, mal diktatörlüğünün egemenliğinde yaşayan bu toplumdaki baskılara son vermek için, bireyin yaratıcılığına ve genelleştirilmiş bir özyönetime başvurmak gerekir. Vaneigem zamanla durumcu hareketten uzaklaşmakla birlikte, bu harekete özgü fikirleri yadsımadı.

VANEL (Charles), fransız sinema oyuncusu (Rennes 1892-Cannes 1989). 1908'de tiyatro oyunculuğuna başladı ve ilk filminden (*l'Âtre*, 1919) sonra sürekli olarak film çevirdi. Bazı filmleri: *İzlanda balıkçısı* (Pêcheur d'Islande) [J. de Baroncelli

Lauros-Giraudon

Anthonie Van Dyck
Renaud ile Armida (1630'a doğr.)
Louvre müzesi, Paris

-Javon, 1924), *la Proie du vent* (R. Clair, 1927), *Büyük oyun* (le Grand Jeu) [J. Feyder, 1934], *Jenny* (M. Carné, 1936), *Güzel beraberlik* (la Belle Équipe) [J. Duvivier, 1936], *Dehşet yolcuları* (le Salaire de la peur) [H. G. Clouzot, 1953], *Şeytan ruhlu insanlar* (les Diaboliques) [H. G. Clouzot, 1954], *la Mort en ce jardin* (L. Buñuel, 1956), *Hakikat* (H. G. Clouzot, 1960), *Üç kardeş* (Tre fratelli) [F. Rosi, 1981].

VANER (Haydar Hilmi), türk yönetici ve siyaset adamı (Potgoritza, Karadağ, 1873 - İstanbul 1954). Mülkiye mektebi'ni bitirdi (1899). Van valisiyken İngilizler'in kışkırttığı aşiretlerin ayaklanmasını önledi. Bunun üzerine İstanbul hükümeti tarafından görevden alındı. Milli mücadelenin emrinde bir süre Elazığ vali vekilliği yaptı, daha sonra Sıvas'ta Heyeti temsiliye çalışmalarına katıldı. Son Osmanlı meclisi mebusanı'na Van milletvekili seçildi, bu meclisin kapatılması üzerine Ankara'daki TBMM'ye katıldı. Temmuz 1920'de Konya valiliğine atandı; Delibaş ayaklanması sırasında bu görevdeydi.

VÄNERN, Güney-batı İsveç'te büyük göl, Göta älv aracılığıyla Skagerrak'a dökülür; 5 585 km² (en derin yeri 98 m).

VAN ERPE → ERPENIUS.

VÄNERSBORG, İsveç'te kent, Göta älv'ın Vänern gölünden çıktığı yerin yakınında, Älvsborg ilinin *(län)* merkezi; 34 800 nüf. Makine ve elektrikli gereçler sanayileri. Deri sanayisi. Hazırgiyim. Besin sanayisi.

bir Vanessa cinsi üyesi kırmızı şeritli kelebek *(Vanessa atalanta)*

VANES. İskand. mit. Verimlilik ve Refah tanrılarının soyu. En önemlileri Fjörgynn, Njörd, Freyr ve Freyja'dır. *Völuspá* ve Snorri Sturluson'un *Edda*'sı Ases soyu ve Vanes soyu arasındaki savaşı anlatır.

VAN ES (Jacob Fobsen), flaman ressam (Anvers 1596 ? - *ay. y.* 1666). O Beert ve C. Peeters ile birlikte flaman arkaik natürmort akımının dural ve özenle betimleyici resim anlayışının başlıca temsilcisidir: *İstiridyeli natürmort* (Brüksel), *Istakoz, balıklar ve meyveler* (Anvers), *Gül demeti* (Strasbourg)

VANESSA a. Tırtılı kılsız, krizalitleri hep asılı duran gündüzkelebekleri cinsi. (Güdükbacaklıkelebekgiller familyası.) —ANSİKL. *Vanessa* cinsi üyeleri, girintili çıkıntılı, parlak ve çokrenkli (canlı kızıl, kahverengi ve sarı ağır basar) kanatlı güzel kelebeklerdir. Başlıca türleri: siyah zemin

üzerinde ateş kırmızısı şeritler bulunan, tırtılı ısırganlar üzerinde yaşayan kırmızı şeritli kelebek *(Vanessa atalanta);* çok güzel, siyah ve beyaz renkli, hemen her bölgede, özellikle de devedikeninde yaşayan tırtılı enginara büyük zarar veren devedikeni kelebeği (*V.* [*Pyrameis*] *cardai*); sıcak kızıl zemin üzerine kahverengi benekli, tırtılı karaağaç, söğüt ve kirazda yaşayan alaca kelebek *(V. polychloros);* gene sıcak kızıl zemin üzerine kahverengi benekli, tırtılı ısırgan üzerinde yaşayan *Vanessa (Aglais) urtical;* menekşerengi ve sarı iri benekli, tırtılı ısırganda yaşayan gündüz tavuskelebeği *(V. io).*

VAN EVERDİNGEN (Caesar Boëtius), hollandalı ressam (Alkmaar 1616/17'ye doğr. ? - *ay. y.* 1678). Alkmaar, Lahey, Haarlem ve Amsterdam'da çalıştı; porseleni andıran kahverengi-gri tonlarda, karşıtlık oluşturan belirgin hacimlerle çalışılmış portreler, tarihsel resimler ve gündelik yaşam sahneleri gerçekleştirdi (*Beş Musa,* 1648'e doğr. - 1650, Huis ten Bosch, Lahey; *Sokrates, iki karısı ve Alkibiades,* 1650'ye doğr. - 1655, Strasbourg). Kardeşi ALLAERT de (Alkmaar 1621 - Amsterdam 1675) ressamdı. Savery ve Molyn'in öğrencisi oldu. İsveç ve Norveç'e yaptığı bir yolculuk sırasında (1640'a doğr.) keşfettiği vahşi manzaralardan esinlendi. 1645'te Haarlem'de evlendi, 1657'de Amsterdam'a yerleşti. J. Van Ruisdael'i etkilemiş olan kuzey manzaraları, bütün büyük müzelerde bulunmaktadır (4'ü Amsterdam Rijksmuseum'da). Birkaç deniz manzarası da (Alkmaar; Condé müzesi, Chantilly) yapmıştır.

Giraudon

Hubert ve Jan **Van Eyck**
Bağışçı Elisabeth Bortluut'un portresi
Mistik kuzu (1432) çokkanatlısının
(kanatlar kapalıyken) sağ alt panosu
Sint-Baafs katedrali, Gent

VAN EYCK, güney hollandalı iki ressamın adı: HUBERT (öl. Gent 1426), 1424 -1426 arasında Gent arşivlerinde adına rastlanır; kardeşi (?) JAN (Maaseik ? 1390'a doğr. ? - Brugge 1441), 1425'ten ölümüne kadar Bourgogne dükü İyi Philippe'in mabeyinciliğini yapmıştır. Jan'ın, efendisi için birkaç diplomatik görevi yerine getirdiği, 1426-1429 arasında Lille'de kaldığı, sonra da Brugge'de çalıştığı bilinmektedir.

Ünlü *Mistik* kuzu* çokkanatlısı'nın (Sint -Baafs katedrali, Gent) çerçevesi üzerindeki yazıtta (özgün olup olmadığı tartışma konusudur), sunakarkalığına "herkesten daha büyük" olan ressam Hubert Van Eyck tarafından başlanıldığı, çalışmaların onun kardeşi Jan tarafından sürdürüldüğü ve yapıtın 1432'de tamamlandığı belirtilmektedir. Siparişi vermiş olan Jops Wijdt ile karısı sunakarkalığının (yapıldığından bu yana kısa süreler dışında korunduğu capellayı da onlar inşa ettirmiştir) dış kanatlarında temsil edilmişlerdir. Yapıt, karmaşık bir tanrıbilimsel düzene sahiptir. Hangi bölümleri Hubert'in, hangi bölümleri Jan'ın yaptığı bilinmemektedir. Bununla birlikte, panoların incelenmesi sonucu, mekânın kuruluşunda birtakım farklılıklar olduğu saptanmıştır. Âdem ve Havva figürlerinde hacimlerin ustalıkla ortaya konuluşu, bu figürlerin Jan'ın elinden çıkmış olduğunu düşündürtmektedir. Öte yandan laboratuvar yöntemleriyle yapılan incelemeler, hepsi de figürlerin resim mekânına yerleştiriliş sırasında görülen olağan gelişmelere bağlanamayacak birtakım değişiklikler ortaya çıkarmıştır. Bunlar, perspektifi ve mekânın gerçekliğini, ışık ve gölge oyunlarını daha iyi yansıtmak kaygısıyla yapılmıştır.

Jan Van Eyck
Şansölye Rolin'li Meryem
(Louvre müzesi, Paris)

Lauros-Giraudon

Jan'ın dukalık sarayındaki göreviyle ilgili herhangi bir özgün yapıtı bilinmemektedir. Buna karşılık, Jan'ın yapmış olabileceği prens portrelerinin kopyaları elde bulunmaktadır. Sanatçının günümüze ulaşan yapıtlarından (bunlar çoğunlukla Meryem resimleri ve portrelerdir) bir bölümü kesinlikle tarihlendirilmiş (1432'den başlayarak) ve çoğu kez latince olarak imzalanmıştır. Van Eyck'e mal edilen *Şansölye Rolin'li Meryem* (Louvre) sanatçının ressam olarak yüksek niteliğini yansıtır. Tabloda anıtsal görünümlü iki figür -bir yanda diz çökmüş şansölye, diğer yanda kucağında oğluyla oturan Meryem- karşı karşıya durmaktadır; aralarındaki uzam, geniş bir ırmağın geçtiği bir kent görünümüne açılmaktadır. Bu açıklık, yapıta dikkate değer bir denge ve genişlik kazandırmaktadır. *Piskoposluk kurulu üyesi Van der Paele'li Meryem*'de (1436, Brugge komün müzesi) dışarıya doğru bu açılma yoktur. Oldukça dengeli olan kompozisyon daha duraldır. Ayrıntılar ve çeşitli maddeler, büyük bir titizlikle verilmiştir. Her iki tablo da büyük bir olasılıkla sunakarkalığı olarak yapılmamıştır; bunların, bağışçılar tarafından kurulan capellalar (ilki için Autun'da, ikincisi için Brugge'de), sunağın yakınına yerleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Jan Van Eyck'in daha başka birçok Meryem tablosu bilinmektedir: Dresden galerisi'ndeki *Meryem* (1437), Anvers Güzel sanatlar müzesi'ndeki *Meryem çeşmede* (1439), Berlin-Dahlem'deki *Meryem kilisede* vb., gözalıcı renklerle, sonsuz bir özen ve dikkatle, ancak katılığa düşmeden yapılmış dengeli yapıtlardır. *Azize Barbara* (1437, Anvers) adlı tabloyu da anmak gerekir.

Portreler arasında, kompozisyon açısından en özgünü ve barındırdığı gizli anlamlarla en zengini, günümüzde National Gallery'de (Londra) bulunan *Arnolfini* ve karısı*'dır (1434). Gerçekliği çarpıtarak yansıtan ayna, flaman resim sanatında sıkça kullanılan bir tema olacaktır. Van Eyck portrelerinde, kişilerini en küçük ayrıntılar üzerinde durarak gerçeğe uygun bir biçimde betimler: sözgelimi, Viyana'daki Kunsthistorisches Museum'da bulunan *Bir kardinalin portresi* (1438). Ressamın kendi elinden açıklamaların yer aldığı bir hazırlık deseni de Dresden'deki Kupferstichkabinett'tedir. *Tymotheos*'un (1432, National Gallery, Londra) ve *Jan de Leeuw*'un (1436, Viyana) portreleri, özellikle bakışları yaşam dolu genç adam figürleridir. *Kırmızı sarıklı adam*'ın (1433, National Gallery, Londra) yüzü, gölgeler arasından tüm keskinliğiyle sıyrılır; ressamın karısı *Marguerite Van Eyck* ise (1439, Brugge komün müzesi), seyirciye biraz sert bir tavırla bakmaktadır.

Milano-Torino dua kitabı'nı (Torino komün müzesi) süsleyen kimi minyatürlerin Van Eyckler'e mal edilmesi varsayıma dayanmaktadır. Bazı XVI. yy. metinlerinde Jan, yağlıboyanın mucidi olarak gösterilir. Bu yöntem aslında, daha önceleri de bilinmekteydi; ancak, yağlıboya kullanımını yaygınlaştıran kişi büyük bir olasılıkla Jan'dır. Oldukça kişisel olan resim yapma yöntemi, farklı yapıdaki boya katmanlarının üst üste sürülmesine ve bunların saydam olmaları nedeniyle birbirlerini tümüyle gizlememesine dayanır. Jan Van Eyck'in, çağdaşları ve kendisinden sonra gelenler (örneğin P. Christus) üzerinde derin bir etkisi olmuştur. Bu ressamların çoğunda rastlanan *Salvador Mundi* tipi, kaybolmuş bir Van Eyck tablosundan kopya edilmiş olmalıdır.

Elde bulunan belgeler, Hubert ve Jan'ın ikisi de ressam olan, LAMBERT adlı bir erkek kardeşleriyle, MARGUERİTE adlı bir kız kardeşleri olduğunu akla getirmektedir. Onlar gibi Liège'in Meuse yöresi kökenli olan ressam BARTHÉLEMY D'EYCK ile Van Eyckler arasında bir akrabalık bağının var olup olmadığı bilinmemektedir. Barthélemy d'Eyck, Aşkla yanıp tutuşan yürek'in ustasından ve *Aix muştusu*'nun ressamından başka biri olmayabilir.

VAN FRİJTOM (Frederik), hollandalı ressam, gravürcü ve seramikçi (1632'ye doğr. - 1702). Seramik levhalar (1659'dan 1692'ye kadar imzalı ve tarihli), dönemin gravürleri tarzında mavi kamayö yöntemiyle yapılmış manzara süslemeli, resim değeri yüksek bir kaç parça sofra takımı yaptı.

Rijksmuseum

Frederik Van Frijtom: Yüksek ateşte pişirilmiş mavi kamayö yöntemiyle yapılmış manzara süslemeli levha; XVII. yy.'ın son çeyreğine ait Delft seramiği
Rijksmuseum, Amsterdam

VANG ya da **WANG** (Dörtler), Ciangsu Çing hükümdarlığının başlarında, Ciangsu ilinde çalışan çinli ressamlar. Yeni bir resim gelenekçiliğinin temelini kurdular. (→ VANG ŞIMİN, VANG CİEN, VANG HUEİ ve VANG YÜENÇİ.)

VANGA a. (bel [tarım aracı] anlamında lat. sözc.). Madagaskar'da yaşayan ötücükuş cinsi. (Örümcekkuşuna benzerse de gagasının biçimi çeşitli türlerinde büyük farklılıklar gösterir. Hepsi de ağaççıl ve böcekçil bir düzine kadar türü vardır. Vangagiller familyası.)

VANG ANŞİ ya da **WANG ANSHİ**, çinli yazar, şair ve devlet adamı (Ciangşi eyaleti 1021 - 1086). 1069-1076 arasında Song hanedanında bakanlık yaptı, her alanda geniş reformlara girişti, fakat daha sonraları bunların hiçbiri uygulanmadı. Siyasal felsefe denemeleri ve klasik metinler üzerine incelemeleri vardır.

VANG CIÇING ya da **WANG ZHİCHENG,** J. D. Attiret'nin çince adı.

VANG CİEN ya da **WANG JİAN,** çinli ressam (Taicang, Ciangsu, 1598 - 1677). "Dört Vang"dan biri olan Vang Cien Vang Şımin'in yakın dostuydu. Manzara ressamı Song ve Yuen'in yolunda başarılı yapıtlar verdi.

VANG CİNGVEİ ya da **WANG JİNGWEİ,** çinli siyaset adamı (Kanton 1884 - Nagoya 1944). Sun Yat-sen'in izleyicisiydi, 1911 devrimi'ne katıldı. Sık sık anlaşmazlığa düştüğü Çankayşek'ten daha radikal davrandı. 1932'den başlayarak iktisadi sorunlarda önemli bir rol oynadı. 1939'da Çankayşek'ten ayrıldı ve Japonlar ile görüşmelere girişti. Onlarla anlaşarak Nankin'de ayrılıkçı bir hükümet kurduysa da (1940), bu hükümet japon işgalinin sona ermesi üzerine ortadan kaldırıldı.

VANG ÇONG ya da **WANG CHONG,** İ.S. I. yy.'da yaşayan çinli yazar. *Lunhıng (Düşüncelerin eleştirisi)* adlı yapıtında, döneminin boş inançlarını şiddetle yerer. İlk dinsel kitap eleştirmeni ve Çing hanedanı bilginlerinin habercisidir.

VANG FU ya da **WANG FU,** çinli ressam (Vuşi, Ciangsu, 1361 - Pekin 1416). Bilge, hattat ve şair olarak Yüen ustalarının ve Vu okulunun anlayış ve üslubunu sürdürdü.

VANG GAİ ya da **WANG GAİ,** çinli ressam (Şiuşüei, Cıciang, 1680 - 1700'e doğr. etkin). Manzara ressamı; *Cieziyüen Huacuan*'ın (Hardal tanesi bahçesi'nin resim metodu) yazarı olarak tanındı. Bu yapıt, resime ilk başlayanların vazgeçilmez el kitabı oldu ve Batı'da da büyük ilgi gördü.

VANG GEEN (Joseph Jacobus, *baron*), hollandalı general (Gent 1773 - Ryswick 1846). Devrim ve İmparatorluk dönemlerinde Fransa hizmetinde çalıştı. Hollanda'nın hizmetine geçti, Cava ayaklanmasını (1825-1830) bastırdı.

VANOGON (öl. 942), koreli Koryo* hanedanının (918-1392) kurucusu. X. yy. başında basit bir çete reisiydi, ülke iç karışıklıklarla çalkalanırken, 917'de Songdo (bugün Gesong) kentini ele geçirdi ve Silla krallarının kendisine kentin valisi unvanını vermelerini sağladı, ardından kendini yarımadanın kralı olarak ilan etti ve krallığa Koryo adını verdi (935). Yarımadanın kuzeyindeki krallıkları kendisine bağlamayı başardı. Çin ile diplomatik ilişkiler kurdu ve Çitanlar ile bir ittifak kurmaya hazırlanırken öldü.

VANG HU ya da **WANG HU,** İ.Ö. III. binyıl'da yaşayan ve efsaneye göre füzeyle itmeyi bulan çinli mandarin. Füzelerle donattığı büyük bir uçurtmayı denerken, aygıtın patlamasıyla öldüğü söylenir.

VANG HUEİ ya da **WANG HUİ,** çinli ressam (Çangşu, Ciangsu, 1632-1717). "Dört Vang"dan biri, Song ve Yüen adlı ustalara dayanarak, manzaralarında büyük bir bireşim *(daçıng)* gerçekleştirmeye çalıştı; şaşırtıcı bir seçici dehaya ve teknik ustalığa sahipti.

VANGİONES, Germanya halkı; Ariovistus'un seferine katıldı ve yüz yıl sonra Ren kıyısına yerleşti.

VANG MANG ya da **WANG MANG** (öl. İ.S. 23), çinli gasıp (9-23). İlk Hanlar hanedanının daha bebek olan son imparatorunu tahttan indirerek kendisini yeni bir hanedanın kurucusu ilan ettiyse de bu hanedanın tek temsilcisi olarak kaldı. "Düzenleyici stoklar" adını verdiği bir yeniliğe girişti. Buna göre, bolluk döneminde emtia stokları oluşturulacak, kıtlık döneminde gereksinimi olan kimselere düşük fiyatlarla satılacaktı. Reformları sonuçsuz kaldı. Öldürüldü.

VAN MING ya da **WANG MENG,** çinli ressam (Vuşing, Cıciang 1308'e doğr. -1385). Yoğun ve dinamik manzaralarında, barok'a benzeyen içsel bir titreşimle canlanan ve "sığır tüyü kırışığı" adı verilen dolambaçlı ve sık bir çizgi kullandı.

VAN GOGH (Vincent), hollandalı ressam (Groot Zundert, Brabant, 1853 - Auvers-sur-Oise 1890). Bir papazın oğluydu. Değişken ve sıkıntılı bir çocuk olan Van Gogh, resme, ancak farklı nitelikte bir dizi deneyim ve başarısızlıktan sonra ilgi duydu. Öğrenimini tamamladıktan sonra bir süre Goupil sanat galerisi için Lahey, Londra ve Paris'te çalıştı, ama işinden kovuldu (1869-1876). Aşk alanında, yaşamı boyunca etkileneceği düş kırıklıklarından ilkini 1874'te tattı. Bir mutlak varlığın ardında koşması onu din adamı olmaya yöneltti. Ne var ki, Borinage maden işçilerinin yanında, neredeyse fanatikliğe varan bir gayretle sürdürdüğü hıristiyanlığı yayma girişimleri, din büyükleri tarafından kınanmasına yol açtı (1879). Bu tür başarısızlıklardan yakasını hiçbir zaman kurtaramadı (yapıtları, Van Gogh hayattayken pek az yankı uyandırdı ve ancak tek bir tablosunu satabildi). Van Gogh yalnızca kardeşi Théo'dan sürekli bir maddi ve manevi destek buldu (iki kardeşin birbirlerine gönderdiği mektupların sayısı bir hayli kabarıktır; Van Gogh'un sanatının anlaşılmasında bunların özel bir önemi vardır).

1880'den başlayarak sanata yöneldi; desen çalışmaları yaptı, Millet'in yapıtlarını inceledi, manzara ve köy sahneleri etütleri gerçekleştirdi. 1882'de, kuzeni ressam Anton Mauve'un öğütleri üzerine yağlıboya resimler yapmaya başladığında, yine bu tür konuları işledi. Önceleri hollanda gerçekçiliğine bağlı kaldı (*Patates yiyenler*, 1885, Van Gogh müzesi, Amsterdam); bir süre Anvers'te kaldıktan (1885 sonu- 1886 başı) sonra, renk öğesine karşı büyük bir ilgi duydu. Özellikle japon estamp sanatını, sonra da Paris'te (şubat 1886 — şubat 1888) izlenimcileri ve yeniizlenimcileri keşfetmişti. Daha açık ve çeşitli renkler kullanmaya başladı, çizgileri yumuşadı, çeşitli teknik deneylere girişti ve bunları, o dönemden başlayarak ağırlık vereceği konulara uyguladı: natürmortlar, çiçekler, portreler (*le Père Tanguy*, 1887, Rodin müzesi, Paris) ve kendi portreleri, "Japon işleri" ve manzaralar (*Sen kıyıları*, 1887, Van Gogh müzesi, Amsterdam).

Van Gogh'un sanatında renk ve ışık, en güçlü ve en özgün anlatımını, Fransa'nın güneyinde yaptığı, coşkunluk, gerilim, iç sıkıntısı ya da yalnızlığı yansıtan tablolarda bulur. Arles'da (şubat 1888 - mayıs 1889) pırıltılı renklere, daha yoğun tonlara ("Ayçiçekleri" dizisinin sarıları) ve daha çarpıcı ilişkilere (sarı-mavi, kırmızı-yeşil [*Gece kahvesi*, 1888, Yale University]) yöneldi (*Bostan*, 1888, Van Gogh müzesi, Amsterdam). Çiçekler, manzaralar, iç mekânlar, portreler, kısa bir süre sonra patetik bir taşkınlığa ulaşacak olan bir anlatım gücüne sahiptir. Gauguin ile kurmak istediği sanatçı komününün başarısızlığa uğraması üzerine ruhsal bunalıma girerek sol kulağını kesti, iki kez hastaneye yattı ve sonunda, Saint-Rémy-de-Provence akıl hastanesine kaldırıldı (mayıs 1889 - mayıs 1890). Ara ara gelen nöbetlerle kesintiye uğrayan bu çalışma döneminde, çırpınmalı bir havanın egemen olduğu yapıtlar verdi. Bu tuvallerdeki kesintili uzun fırça vuruşları (bunlar desenlerindeki çizgilerin de belirgin özelliğidir), alev alev yanan manzaralar ve kıvınmlı biçimler (zeytin ağaçları, serviler, buğday tarlaları vb. dizileri: *Servili buğday tarlası*, 1889, National Gallery, Londra), sanatçının sıkıntılarını dile getirir (*Yıldızlı gece*, 1889, Museum of Modern Art, New York; *Kendi portresi*, 1889, Louvre-Orsay müzesi).

Sanata karşı ilgi duyan bir insan olan Dr. Gachet, Van Gogh'u mayıs 1890'da, Auvers-sur-Oise'daki evine davet etti. Sanatçı orada güven dolu bir ortam buldu. Bu güven ortamının etkileri, kenar çizgilerinin çoğu kez kıvrımlar oluşturacak biçimde bozulmuş olmasına rağmen (*Auvers-sur-Oise* kilisesi*, 1890, Louvre -Orsay müzesi), çiçek resimlerinde, köy görünümlerinde ya da portrelerinde hissedilir. Ne var ki Van Gogh, intihar etmeden önce (27 temmuzda göğsüne bir kurşun sıktı 29 temmuzda öldü) bütün varlığını saran ve son kır ve tarla resimlerine (*Kargalı buğday tarlası*, 1890, Van Gogh müzesi, Amsterdam) trajik bir vurgu katan içsıkıntısını uzaklaştıracak enerjiyi kendinde bulamamıştır.

Kimliğini (kendi portrelerinin kabarık sayısı da bunu gösterir) yansıtacak ve dünyayla ilinti kurabilecek bir anlatıma varmak için canını da, akıl dengesini de gözden çıkaran Van Gogh'un bu umutsuz çabası, resim dilinde renk, çizgi ve biçimin birbirleriyle uyuşması yolunda coşkun ve anlam dolu sürekli bir arayışa dönüşür. İlerideki sayısız anlatımcı akımların kaynağını onun yapıtlarında bulabiliriz.

Van Gogh, Nevit Kodallı'nın beş tabloluk operası. İrving Stone'un *Lost for life* adlı yapıtından Bülent Sokullu, Orhan Asena ve Aydın Gün'ün birlikte yazdıkları libretto üzerine bestelenen opera ilk kez 19 şubat 1957'de Ankara Devlet tiyatro ve operası tarafından sahnelendi.

VAN GOYEN (Jan Josephsz.), hollandalı ressam (Leiden 1596 - Lahey 1656). E. Van de Velde'nin atölyesinde yetişti (1617). Serüvene düşkündü, Fransa, İngiltere ve Belçika'yı dolaştı, gördüğü manzaraları krokiler halinde deftere geçirdi

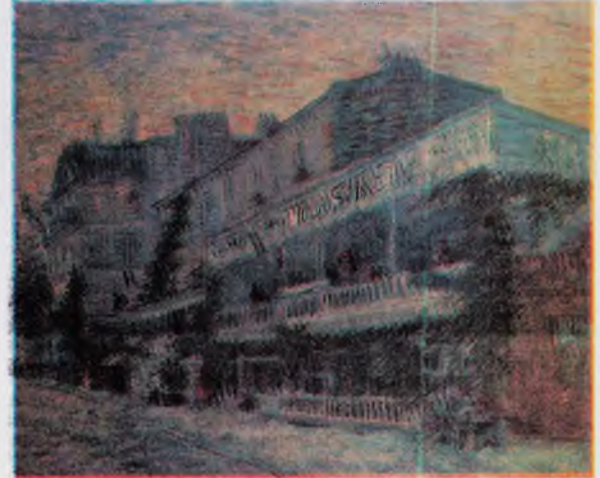
Lauros-Giraudon

VAN GOGH

Kendi portresi (1889) *Louvre-Orsay müzesi, Paris*

Lauros-Giraudon

Asnières'de, la Sirène lokantası (1887) [*Louvre-Orsay müzesi, Paris*]

Lauros-Giraudon

Vincent'ın Arles'daki odası (1888) [*Louvre-Orsay müzesi, Paris*]

(bunlardan dördü Dresden ve Amsterdam'dadır). 1634'te Lahey'e yerleşti, loncaya ve milise kaydoldu, önemli siparişler aldı; tablo, ev ve lale alım satımıyla uğraşmasına karşın yoksulluk içinde öldü. J. Steen'in kayınpederidir. Hollanda'nın ilk büyük manzara ressamlarından olan Van Goyen'in, ağaç üzerine küçük boyutlu ve tuval üzerine büyük boyutlu en iyi yapıtları 1640'tan sonra gerçekleştirilmiştir. Önceleri E. Van de Velde gibi, hoş ve nüanslı renklerle dingin yerlerin resimlerini yaptı (*Su kıyısında köy,* Anvers); ancak, çok geçmeden doğanın romanesk yanlarına ilgi duydu; fırtınalı biçimlerden, ıssız yerlerden hoşlandı; sepya, barut rengi ve koyu yeşile dayanan az renkli bir palet seçti; gözüpek ışık-gölge oyunlarına yakınlık duydu. Bazen karanlık manzaralar gerçekleştirdi, bazen de bir ağaç (*İki meşe,* 1641, Rijksmuseum, Amsterdam), bir ırmak kıyısı (*Ren manzarası,* 1646, Utrecht) gibi basit konulardan esinlendi Barok bir ayrıntı anlayışını yansıtan bu görüntülere egemen olan başlıca unsurlar birkaç figürün hareketlilik kazandırdığı arkadan ışık alan dar bir ön plan, tuvalin dörtte üçünü göğe bırakan oldukça alçak bir ufuk çizgisi ve altın rengi ışık huzmelerinin barut rengi gölgelerden sıyrıldığı gümüşsü grilerdir. Bu yapıtların güzelliği, bulutlu bir gökyüzünün nüanslarında ve su üzerindeki yansımalardadır. 1650'den sonra gerçekleştirdiği *Deniz manzaraları* ve *Dordrecht görünümleri*'nde Van Goyen, yarım tonlara ve ince ışık etkilerine yönelmiştir. Hollanda'nın şiirini, duyulara yönelik ve düşsel değerlerinde vermek üzere, toprak, su ve gök arasında sıkı bir uyum kurmuştur. Van Goyen'in en güzel yapıtları Hollanda müzelerindedir.

Lauros-Giraudon

Jan Van Goyen
Irmak manzarası (1652)
Güzel sanatlar müzesi, Rouen

VANG ŞIMİN ya da **WANG SHİMİN,** çinli ressam (Taitsang Ciangsu, 1592 - 1680). "Dört Vang"ın en büyüğü ve Dong Çiçang'ın yandaşıydı. Özlü ve hırçın manzaralarında ve aydınların beğendiği "izlenim yoksunluğu"na uygun istemli bir beceriksizliği yansıtan değişken lavilerinde Huang Gongvang'dan esinlendi.

VANG ŞİCİ ya da **WANG XİZHİ,** çinli hattat (321-379). Önceki üslupların katılığından ayrılarak sonraki kuşakların yetkinlik örneği olarak gördükleri işlek *caouş* ya da *ot yazısı*'nın yaratıcısı diye anıldı.

VAN ŞİFU ya da **WANG SHİFU,** XIII. yy.'da yaşamış çinli oyun yazarı. Klasik çin tiyatrosunun en ünlü aşk piyesi olan *Şi Siang ki*'yi yazdı.

Vanguard, ilk amerikan uzay programı. Resmi olarak 9 eylül 1955'te açıklanan programın amacı, Uluslararası jeofizik yılı çerçevesinde, 1957'nin ikinci yarıyılından başlayarak, küçük yapay uyduları Yer çevresinde yörüngeye oturtmaktı; bu amaçla, özel bir sivil füze geliştirildi. Ancak bu program gecikmeye uğradı ve küçük boyutu ve kütlesi (çapı 16 cm; 1,5 kg) nedeniyle *Greyfurt* denilen Vanguard 1, Amerikalılar'ın ikinci yapay uydusu olarak 17 mart 1958'de fırlatıldı.

VANGUERİA a. Avustralya dışında, tropikal ve yarı tropikal bölgelerde yetişen karşıt yapraklı ve beyaz ya da yeşilimsi küçük çiçekli ağaççık. (Madagaskar'da yetişen *Vangueria edulis*'in meyvesi muşmulayı andırır [drupa] ve onun gibi tam olgunlaşınca yenir. Kökboyasıgiller familyası.)

VAN GULİK (Robert Hans), hollandalı yazar (Zutphen 1910 - Lahey 1967). Meslekten diplomattı, Çin tarihi üzerine derin incelemeler yazdı: *la Vie Sexuelle dans la Chine ancienne* (fr. çev.) [1961]. Çok sayıda anonim öyküye konu olan birçok davayı çözdüğü sanılan Ti-Jen-tse (Di Jınzı) adındaki genç bir yargıcın soruşturma tutanaklarına dayanarak, polisiye romanın İ.S. 630-700 yılları arasında ortaya çıktığı kanısına varmıştır. Bu kişi, XVIII. yy.'da kaleme alınmış olan 1956'dan sonra yeniden yazılarak yayımlanmaya başlanan *Ti Goong An* (Yargıç Ti'nin üç soruşturması) adlı büyük polisiye saganın da kahramanıdır. Van Gulik yargıç Ti'nin çok sayıda soruşturmasını çevirmiş, yeniden yazmış veya yaratmıştır (*la Perle de l'empereur* [fr. çev.], 1963; *Meurtre à Canton* [fr. çev.], 1964).

VANG VEİ ya da **WANG WEİ,** çinli şair ve ressam (Taiyüen, Şansi eyaleti, 699 - 759). Ateşli bir buddhacı ve dizelerini doğaya adamış ünlü bir şairdi, ayrıca hat sanatçısı ve peyzajcıydı. Mürekkeple tek renk resmin, *pomo** tekniği ya da *çatlak mürekkep*'in ve maddenin dokusunu oluşturan fırça darbelerinin yaratıcısı olarak adı geçer. Ona göre "düşünce fırçadan önce gelir" ve peyzaj bir *ruh durumu*'dur; onun bu görüşlerini tüm aydın ressamlar ilke olarak benimsemiştir. Kendisinden günümüze kalmış hiçbir yapıt yoktur.

VANG YANGMİNG ya da **WANG YANGMİNG,** çinli filozof (Yuyao, Cıciang, 1472 - Nanen, Ciangşi, 1529). **Vang Şoujın, Vınçınglı Pelan** ve japonca **Oyo -mei** adıyla da bilinir. Vang, bir süre yönetimde görev aldıktan sonra, Gueicou' ya sürüldü; orada insanın içinde doğuştan var olduğunu öne sürdüğü "saf bilgi" öğretisini ortaya koydu ve bu öğretisiyle yenikonfuçiusçu Cu Şi'nin (XII. yy.) görüşlerine karşı çıktı. Bu öğretisi nedeniyle çeşitli imparatorluk görevlileri tarafından birçok kez takibe uğradığı gibi, birçok kez de onurlandırıldı.

VANG YÜENÇİ ya da **WANG YUANQİ,** çinli ressam (Taitsang Ciangsu 1642 - 1715). "Dört Vang"dan biri ve Vang Şımin'in torunu. Zengin anıştırmalarla dolu ve hayranlık uyandıran bir uyuma sahip manzaralarında, özellikle Huang Gongvang ve Ni Zan'dan esinlendi. İmparator Çing Kangşi onu imparatorluk kitaplığının ressamlar ve hattatlar katoluğu *Peivincai şuhuapu*'yu derlemekle görevlendirdi.

VAŇHAL (Jan Křtitel), alm. **Johann Baptist Wanhal,** çek besteci (Nové Nechanice, Bohemya, 1739 - Viyana 1813). Viyana'da Dittersdorf'tan ders aldı, bir süre İtalya'da (1769-1771), ardından birkaç kez kont Erdödy'nin topraklarında kaldı ve orada Pleyel'e birkaç ders verdi. 1780'den sonra, bağımsız müzikçi olarak Viyana'da yaşadı. Aralarında 54 telli çalgılar dörtlüsü, otuz kadar konçerto ve yüz kadar da senfoni olan çok sayıda vokal ve çalgısal partisyonlar bıraktı. Viyana'da telli çalgılar dörtlüsünün halka sevdirilmesine büyük bir katkıda bulundu ve yaklaşık 1765-1775 arasında, senfoninin gelişmesinde büyük bir rol oynadı. Minor makamında en az 13 senfoni bıraktı ve bu senfoniler onu avusturya müzik Sturm und Drang'ının en iyi temsilcilerinden biri durumuna getirdi.

VAN HALEN (Juan), Belçika kökenli ispanyol general (León adası, Cádiz, 1788 - Cádiz 1864). İspanya'da ve Rusya'da hizmet gördü. 1830'da belçikalı devrimci birliklerin genel komutanlığını yaptı, Brabant askeri valiliğine getirildi, ancak Orange hanedanı yanlısı olduğu için tutuklandı. 1836'da İspanya'ya dönünce, carlistalarla savaştı ve Katalonya başkomutanlığına getirildi.

VAN HEEMSKERCK (Maarten), hollandalı ressam (Heemskerk, Haarlem yakınında, 1498 - Haarlem 1574). Van Scorel'in en önemli öğrencisiydi; 1532-1536 arasında Roma'da kaldı, antik yapıtların ve Michelangelo'nun yapıtlarının desenlerini çizdi. Bütün teknikleri uyguladı (yağlıboya resimler, duvar halısı patronları, vitraylar, gravürler). Yaklaşık 1536-1545 yıllarında, romantizmi, yerini, yoğun çizgiler ve uyumsuz renklerle belirginleşen fırtınalı ve zengin bir anlatımcılığa bıraktı: büyük *Çarmıha geriliş* üçkanatlısı (Linköping katedrali, İsveç), *Calvarium* (Gent müzesi). Portreleri ve sonraki yapıtları daha dingindir: *Meryem'in resmini yapan aziz Luka* (Rennes), *Mezara konuluş* (Brüksel), *Erythrai Sibyllası* (Amsterdam) vb.

VAN HEEMSKERCK (Jacob), hollandalı denizci (Amsterdam 1567 - Cebelitarık açıklarında 1607). Hollanda meclisleri tarafından, Eskidünya'nın K.'inden Çin'e götüren bir geçit araştırmakla görevlendirildi ve başarısız bir ilk yolculuktan (1595) sonra Spitzberg'in çevresini dolaşmayı başararak kışı Novaya Zemlya yakınlarında geçirdi. Beyaz deniz'den geçerek ve Kola yarımadası kıyıları boyunca giderek (1596-97) Hollanda'ya geri döndü. Birleşik Eyaletler deniz kuvvetlerinin başına getirildi (1607), bir ispanyol filosuyla çarpışırken öldü. 1598'de Gerard Van Veer, J. Van Heemskerck'in Kuzey Buz denizi'ndeki yolculuğunu anlatan bir yapıt yayımladı.

VAN HELMONT (Jan Baptist), belçikalı hekim, simyacı ve kimyacı (Brüksel 1579 - Vilvoorde 1644). Louvain Üniversitesi'nde eğitim gördü; 1599'da doktor oldu, sonra bütün Avrupa'yı dolaştı ve Galenos tıbbını reddetti. "Gaz" terimini ortaya attı ve karbon gazını, yani karbondioksidi, sülfidrik asidi ve hidroklorik asidi keşfetti. Midede bir asit salgısı olduğunu bularak (mide özsuyu), bunun sindirimdeki rolünü açıkladı. Suyun cam bir kap içindeki genleşmesinden yararlanarak termometreyi icat etti. Temel olarak simyaya gönül verdi, mineral manyetizmayla, özellikle manyetik tıpla uğraştı ve sempati tozunun etkili olduğunu savundu.

VAN HEMESSEN (Jan Sanders), flaman ressam (Hemiksem 1500'e doğr. - Haarlem 1563'e doğr.). 1524'te Anvers'te hocalık yaptı, 1530'a doğru İtalya'ya geziye çıktı ve 1551'e doğru Haarlem'e yerleşti. Gerçekçilik, aşırı hareket tutkusu, biçimleme ve renk yoğunluğu, gergin ve aşırı bir maniyerizmi sergileyen sanatını niteler (*Harika çocuk,* 1536, Brüksel Güzel sanatlar müzesi; *Aziz Matta'nın eğilimi,* aynı tarih, Münih; *Bakire Meryem ve Çocuk İsa,* Stockholm; *Genç Tobiya babasını yeniden gözlerine kavuşturuyor,* 1555, Louvre).

VAN HOBOKEN (Anthony), hollandalı müzikolog (Rotterdam 1887 - Zürich 1983). Viyana Ulusal kitaplığı'nda, birçok besteci özyazı fotokopilerini bir araya getiren bir bölüm kurdu. J. Haydn'ın yapıtlarının incelenmesinde uzmanlaştı ve 1957-1971 arasında bu yapıtların temalarını ve kaynakçalarıyla ilgili bir katoloğunu yayımlamaya girişti.

VAN HOGENDORP (Gijsbert Karel, *kont*), hollandalı siyaset adamı (Rotterdam 1762 - Lahey 1834). Rotterdam valisiydi (1787-1795), Lahey'de Orange prensini geri çağıran triumvirayı kurdu (1813). Willem I tarafından mart 1814 Anayasısı'nı yazmakla görevlendirildi ve bakanlığa getirildi. Parlamento'da liberal düşünceleri savundu (1814-1825).

VAN HONTHORST (Gerrit), **Gherardo delle Notti** ("Gecelerin Gherardo'su")

denir, hollandalı ressam ve gravürcü (Utrecht 1590 - *ay. y.* 1656). 1610-1620 arasında İtalya'da kaldı, yaptığı birçok gece manzarasından ötürü Gherardo delle Notti lakabını kazandı. Utrecht okulunun başlıca caravaggiocularından biridir. 1628'de Charles I tarafından İngiltere'ye çağrıldı. Bu ülkede kaldığı süre içinde krallık ailesinin portrelerini ve *Apollon ve Diana'ya yüce sanatları sunan Mercurius* (Hampton Court) adlı bir tablo gerçekleştirdi. Daha sonra, Orange ailesi (Ryswick şatosu'nun süslemeleri), Danimarka kralı ve Brandenburg seçicisi için çalıştı. 1652'de Utrecht'e döndü. Yapıtları arasında, anlatım gücü yüksek bir gerçekçilikle işlenmiş gündelik yaşam sahneleri (*Konser,* 1624, Louvre; *Aracı kadın,* 1625, Utrecht müzesi), dinsel tabloları (*Aziz Petrus'un inkârı,* 1620'den önce, Rennes; *Çobanların tapınması,* 1620, Uffizi) ve portreler vardır. —Kardeşi WILLEM (Utrecht 1594 - *ay. y.* 1666), daha çok portre yaptı ve Gerrit'e yardım etti. 1647-1664 arasında Berlin'de, Brandenburg seçicisi için çalıştı.

VAN HOOGSTRATEN (Samuel), hollandalı ressam ve kuramcı (Dordrecht 1627 - *ay. y.* 1678). Rembrandt'ın öğrencisiydi. P. De Hooch üslubunda günlük yaşam resmine yöneldi (*Terlikler,* Louvre), iç mekânları ustalıkla canlandırmada uzmanlaştı (Londra'da National Gallery'de bulunan *optik kutu*). Aynı zamanda, portreler, natürmortlar, kır manzaraları vb. yaptı. XVII. yy. hollanda okulu üzerine önemli bir belge olan *Introduction à l'école supérieure de la peinture* (fr. çev.) [Yüksek resim okuluna giriş, 1678] adlı bir yapıtı vardır.

VAN HOUTMAN ya da **DE HOUTMAN** (Cornelis), hollandalı denizci (Gouda 1565'e doğr. - Aceh önünde 1599). Malezya'ya yapılan bir hollanda seferini yönetti (1595).

VAN HUCHTENBURG (Johannes), hollandalı ressam ve gravürcü (Haarlem 1647 - Amsterdam 1733). 1667'de Paris'te Van der Meulen'in öğrencisi oldu, Amsterdam'da, Lahey'de çalıştı ve Savoia dükü Eugène için, 1708-09'da, bugün Torino'daki Sabauda galerisi'nde bulunan *Süvari birliklerinin savaşları*'nı yaptı. Louvre'da *İmparatorluğun süvari birlikleriyle Türkler arasındaki çarpışma* adlı bir yapıtı vardır.

VAN HUYSUM (Jan), hollandalı ressam (Amsterdam 1682 - *ay. y* 1749). Bütün türleri deneyen, fakat özellikle çiçek kompozisyonları yapan ressam Yaşlı Justus Van Huysum'un (Amsterdam 1659 - *ay. y.* 1716) oğlu. O da çiçek demetleri üzerinde uzmanlaştı. Mignon ve J. D. De Heem'in üslubuyla başlayarak sanatını, rokoko tarzında, belirgin fakat donuk, daha hareketli ve bakışımsız kompozisyonlara yöneltti. Birçok ressam tarafından (Jan Van Os, Gérard Van Spaendonck) taklit edildi.

VANİ MEHMET BEY → VANKULU MEHMET EFENDİ.

VANİER, Kanada'da (Ontario) kent, Ottawa yakınında; 18 800 nüf.

VANİKORO a. Uzun ağızlı, büyük, yassı dokunaçlı, öndensolungaçlı karındanbacaklı yumuşakça cinsi. (Dış kesimi sarmal, ince, kadifemsi bir üstderiyle kaplı bir kavkısı vardır. Sıcak denizlerde mercanlar arasında yaşar. İkinci ve Üçüncü Zaman topraklarında fosillerine rastlanır.)

VANİKORO, Santa Cruz takımadalarında ada. Solomon adalarına (Melanezya) bağlı, mercan kayalıklarıyla çevrili bu dağlık ve volkanik ada, yaşamaya elverişli değildir, gür bir ormanla kaplıdır. La Pérouse yönetimindeki keşif heyeti üyeleri burada öldü (1788).

VANİLAL a. (fr. *vanillal*). Org. kim. VANİLİN'in eşanlamlısı.

VANİLİK sıf. (fr. *vanillique*). Org. kim. *Vanilik asit,* formülü $C_8H_8O_4$ olan, vanilinin yükseltgenmesi sonunda elde edilen metoksi-3 hidroksi-4 benzoik asidin yaygın adı.

VANİLİN a. (fr. *vanilline*). Org. kim. Formülü $C_8H_8O_3$ olan metoksi-3 hidroksi-4 benzaldehitin yaygın adı; vanilya badıcının kokulu ana maddesini oluşturur. (Sanayide eugenolden elde edilir, parfümeri, eczacılık ve pasta yapımında kullanılır.) [Eşanl. VANİLAL.]

VANİLİZM a. (fr. *vanillisme*). Patol. Genellikle bir meslek hastalığı sayılan ve vanilya badıçları üzerindeki küf mantarlarında yaşayan bir akardan (*Tyroglyphus siro*) ileri gelen asalak hastalığı. (Bu akariyoz dermatit ve göz-burun nezlesinin yanı sıra, zehirlenme belirtilerine de [sindirim bozuklukları, sanrılar] neden olur.)

VANİLYA a. (isp. *vainilla, vaina,* kın, kılıf'tan). **1.** Çeşitli vanilya türlerinin meyvesi. **—2.** Bu meyvenin birtakım yiyecekleri kokulandırmak için kullanılan tozu ya da özütü. **—3.** *Vanilya kremi,* vanilya badıçlarının içki ispirtosu içinde bırakılmasıyla elde edilen likör. || *Puslu vanilya,* depolarda bekletilme sırasında üzerinde beyaz bir pus oluşan vanilya.
—ANSİKL. Vanilyanın karakteristik kokusu meyvelerde bulunan vanilin ve diğer bazı maddelerden ileri gelir ki, bütün bu kokulu maddeler meyvelerden elde olunan "uçucu yağ"da bulunmaktadır. İspanyollar Meksika'da vanilyanın çikolataya kokulandırmada bahar olarak kullanıldığını gördüler ve onu Avrupa'ya getirdiler. Uzun yıllar bu madde, nadir bir bahar olarak kaldı.
—Mutf. Vanilya, koku verici olarak kimi hamur tatlılarında, özellikle sütlü tatlılarda, bazı kek, çörek, kurabiye, tart ve turtalarda kullanılır. Kaymaklı dondurmaya da konur.

VANİLYA a. Amerika, Afrika ve Asya'da kokulu meyveleri için yetiştirilen baharat bitkisi. (Bil. a. *Vanilla;* salepgiller familyası.)
—ANSİKL. Vanilyanın birkaç türü vardır, fakat özellikle ikisi meyveleri için yetiştirilir. En önemli tür *Vanilla fragrans* (ya da *planifolia*)'tır; Guadelupe'ta yetiştirilen ve çok özel bir vanilya elde edilen *V. pompona*'yı da saymak gerekir.
Vanilya etli, yeşil, silindirik saplı sarmaşık bir bitkidir; yapraklara karşıt çıkan ek köklerle, kendisine destek olan cisimlere tutunur. Çiçekleri salkım halinde ve bürgülerin koltuğundadır. Bir kapsül, daha doğrusu badıç biçiminde olan meyve az belirgin üç yüzlüdür; 15-25 cm uzunluğunda ve küçük bir parmak iriliğindedir. Meksika kökenli olan vanilya sıcak ve nemli iklim ister. Çiçekleri çabuk dökülür. Özel yapıları nedeniyle açar açmaz teker teker döllenmeleri gerekir. Onların yerini alan meyvelerin tamamen olgunlaşması için 7 ay geçer. Vanilyanın kullanıma hazır hale gelmesi için önce badıçlar çok sıcak (kaynara yakın) suya batırılır, sonra örtülerin üzerinde güneşe serilir; toplama sırasında yeşil ve sert olan badıçlar yumuşak ve esmer bir hal alır; daha sonra 10 günden 2 aya kadar kalacakları kurutma makinesine yerleştirilir. Badıçlar nemlerini biraz kaybedince çok fazla kurumamaları için teneke kutulara konulur. Ancak birkaç ay sonra özel vanilya pusuyla kaplanır ve kokusu gelişir.

VANİNİ (Giulio Cesare), italyan hümanist ve filozof (Taurisano, Lecce yakınında, 1585 - Toulouse 1619). Napoli'de hukuk öğrenimi gördükten sonra rahip oldu. Ama öğretisinin kuşkuyla karşılanması üzerine İngiltere'ye, ardından Paris'e kaçtı; Paris'te *Amphytheatrum aeternae Providentiae* (Tanrısal inayetin amfitiyotrosu) [1615] ve *De admirandis naturae reginae deaeque mortalium arcanis*' (Doğanın gizleri üzerine konuşma) [1616] yayımladı. Sorbonne'un eleştirilerine hedef olunca Toulouse'a sığındı, ancak orada tanrıtanımazlıkla suçlandı ve yakılarak öldürüldü. Aslında kilisenin düşmanlığını kazanmasının nedeni eleştiri anlayışı ve ironisiydi. Vanini'nin akılcı ve doğalcı olan ve Pomponazzi'nin çizgisinden ayrılmayan felsefesiyse, insanı hem biyolojik, hem düşünce yönüyle ele almaya çalışır.

VAN KALKAR (Jan JOEST), bazen Jan Joest* ya da Joost'a verilen ad.

VANKEDİSİ, Van gölü çevresinde yaşayan safkan kedi türü.
—ANSİKL. Günümüzde Van gölü çevresinde safkan üyeleri hemen hemen yok olmuş olan bu ırkın temel özelliği, korkmadan ve isteyerek suya girip yüzen tek kedi ırkı olmasıdır. Vankedisinin tüyleri bembeyazdır; yalnız başında ve kuyruğunda turuncu-sarımsı lekeler, kuyrukta da aynı renkte yuvarlak halkalar bulunur. Vankedisi 1969'da uluslararası alanda safkan ırk olarak kabul edilmiştir.

VAN KESSEL, en önemlisi JAN I (Anvers 1626 - *ay. y.* 1679) olan flaman ressam aile. Amcası Jan II ve S. De Vos'un öğrencisi oldu, genellikle bakır üzerine çiçek demetleri, bir yazıtlığı çevreleyen çiçek taçlar, düz (*Yılanların düşmanları,* Gray müzesi) ya da manzara fonları (*Madrid alegorisi,* Prado ve Dijon Güzel Sanatlar müzesi) üzerine küçük hayvan kompozisyonları yaptı.

VAN KEULEN (Cornelius) → JOHNSON.

VAN KİEU, Orta Vietnam halkı; nüfusu 30 000 tahmin edilen bu halk, mon-khmer bir dil konuşur. Kazık direkler üzerindeki evlerde oturan ve başlıca geçim kaynakları tarım (yakarak açılan ve yavaş yavaş sulanmaya başlayan tarlalarda) ve zanaatçılık (dokuma) olan dağlılardan oluşan Van Kieular, Laolar ile sürekli bir değiş tokuş ilişkisi içindeydiler.

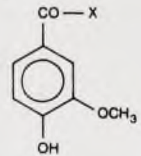
VANKOMİSİN a. (fr. *vancomycine*). *Streptomyces orientalis* kültürlerinden elde edilen ve Gram pozitif bakterilere etkili olan bakterisit antibiyotik. (Zehirliliği nedeniyle, yalnız başka tedavilere dirençli ağır enfeksiyonlarda, özellikle stafilokoklardan ileri gelen enfeksiyonlarda kullanılır.)

VAN KONİJNENBURG (Willem Adriaan), hollandalı ressam ve kuramcı (Lahey 1868 - *ay. y.* 1943). H. W. Mesdag'ın ve Lahey akademisi'nin öğrencisi, gerçekçilikten (*Maden,* 1891, Kröller-Müller müzesi, Otterloo) dinsellikle belirlenen bir simgeciliğe (*Aziz Georgios,* 1916, Stedelijk Museum, Amsterdam) geçti. Başlıca yapıtları: *La Connaissance du beau* (fr. çev.) [Güzelin bilgisi], 1908; *l'İdée esthétique* (fr. çev.) [Estetik düşüncesi], 1916.

VANKULU MEHMET EFENDİ, Vani Mehmet Bey de denir, türk yazar, dilci (Van ? - Medine 1592). Medrese öğreniminden sonra müderrislik, müftülük, kadılık yaptı. Son görevi Medine kadılığıydı. Fıkıhla ilgili arapça *Tercih-i beyyinat* adlı yapıtı yazdı. Şerh (*Şerh-i miftah ün-necah, Feraiz üs-Secavendi* [Feraiz üs-Sıraciye] şerhi), talikat (*Dürer ül-hükkâm'a talikat*), çeviri (*Kimya-yı saadet*) türünden ürünler verdi. En ünlü yapıtı arapçadan çevirdiği *Sihah-ı Cevheri* adlı sözlüktür (→ VANKULU SÖZLÜĞÜ.)

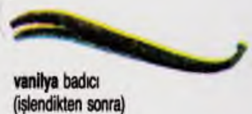
Vankulu sözlüğü, Vankulu Mehmet Efendi'nin arapçadan türkçeye çevirdiği sözlük. Cevheri ebu Nasr İsmail bin Hammad'ın (öl. 1005'ten sonr.) *Sihah-ı Cevheri* (asıl adı *Tac ül-lüga ve sihah ül-arabiye*) adlı büyük arapça sözlüğünün çevirisidir. İbrahim Müteferrika'nın bastığı ilk kitaptır (1728).

VAN LAER ya da **VAN LAAR** (Pieter), **[il] Bamboccio** denir, hollandalı ressam ve gravürcü (Haarlem 1599 - *ay. y.* 1642). 1626-1638 arasında Roma'da çalıştı, Van Swanevelt, Sandrart, Claude Lorrain ile dostluk kurdu. Kısa boyu yüzünden kendisine *il Bamboccio* ("Kukla") lakabı takılan Van Laer, alaycı ve karikatüre benzer küçük insanlarla dolu tablolar gerçek-

vanilik asit X=OH
vanilin X=H

vanilya

vanilya badıcı
(işlendikten sonra)

leştirmiştir: *Bilye oynayanlar* (Dresden), *Şifalı ot satıcısı* (Kassel), *İtalyan sahnesi* (Uffizi, Floransa), *Dövünenler* (Münih). Yapıtlarında manzara çoğu kez önemli bir yer tutar: *Çobanlar* (Louvre), *Yıkıntılar ve sürü* (Prado). İtalyan tarzı manzaralar yapan Berchem ya da Dujardin gibi sanatçıları ve Miel, Cerquozzi, Bourdon, Wouwerman gibi birbirinden çok değişik ressamları etkilemiştir.

VAN LANGENDONCK (Prosper), hollandaca yazan belçikalı yazar (Brüksel 1862 - *ay. y.* 1920). *Van Nu en Straks* dergisinin kurucularından; çoğu kez kötümser bir hava içerisinde hollanda edebiyatını Avrupa'nın önemli akımlarına açtı (*Poèmes* [fr. çev.], 1900-1918).

VAN LEEUWENHOEK (Antonie), hollandalı doğabilimci (Delft 1632 - *ay. y.* 1723). Bir kumaşçının yanında çırak olarak çalıştı; küçük kumaşçı büyütecini kullanırken sanki büyütücü camdan bakmanın tadına vardı. Gittikçe daha çok büyüten mercekler yaptı; mikroskopları bugün bile ünlüdür. Birhücrelileri, sonra spermatozoitleri, mikropları, maya mantarlarını, tekerleklikurtları, kan yuvarlarını keşfetti; ilk olarak, bir yılanbalığı embriyonunun kılcal damarlarında kanın akışını gördü. Araştırmalarının uyandırdığı şüpheye rağmen, ünü sınırları aştı. Buluşları, *Opera omnia sive Arcana naturae ope exactissimorum microscopiorum detecta*'da (1715-1722) bir araya getirildi.

VAN LENNEP (Jacob), hollandalı yazar (Amsterdam 1802 - Oosterbeek, Gelderland, 1868). Yaygın bir üne kavuşmasını sağlayan ve onu Walter Scott'a yaklaştıran tarihsel romanlar yazdı.

VAN LERBERGHE (Charles), fransızca yazan belçikalı yazar (Gent 1861 - Brüksel 1907). Maeterlinck'in okul arkadaşıydı, edebiyat yaşamına simgesel bir dramla (*les Flaireurs*, 1889) başladı. Şiir kitabı *Entre-visions*'da (1897) meleklerin, bakirelerin, çiçekli bahçelerin bulanık ve parıltılı görünümlerini yansıtma sanatındaki ustalığını ortaya koydu, *la Chanson d'Ève* (1904) ile kendini Belçika simgeciliğinin büyük ustası olarak kabul ettirdi. *Pan* (1906) adlı oyununda katoliklikle pagan görüşlerin savaşımını anlattı.

VAN LEYDEN (Lucas) → LUCAS Leidenli.

VANLİ (Şevki), türk mimar (Konya 1926). Galatasaray lisesi'ni, Floransa Üniversitesi mimarlık fakültesi'ni bitirdi (1954). Mimarlar odası genel sekreterliği ve yönetim kurulu üyeliği (1959-1963), İmar ve iskân bakanlığı danışmanlığı (1974-1975) yaptı. Merkez bankası Bursa şubesi, Milli savunma bakanlığı Tandoğan öğrenci yurdu, Milli kütüphane, Cezayir Ordu milli merkezi gibi kamu yapıları için açılan yarışmalarda birincilik aldı. Ankara'da *Oran sitesi* yerleşim planı, Trablusgarp'ta *Türkiye büyükelçiliği*, Bingazi'de *Sosyal tesisler* vb. projeleri gerçekleştirdi.

VANLİ ya da **WANLİ** (öl. 1620), Ming hanedanında Çin imparatoru (1573-1620). Japonlar (Japonlar Kore'ye yerleşemedi), Tibetliler ve özellikle (1618'den başlayarak) Mançular ile savaşmak zorunda kaldı (Mançular iktidarı Mingler'in elinden aldı). Cizvit misyoner Ricci, Pekin'e bu imparator döneminde yerleşti (1601).

VAN LİNT (Pieter), flaman ressam (Anvers 1609 - *ay. y.* 1690). İtalya'da kaldığı sırada Caravaggio'nun etkisi altında kaldı, sonra 1640'ta Anvers'e döndüğünde, Rubens okuluna katıldı. Başlıca yapıtları Anvers kiliselerinde (*Petrus'un Paulus'a vedası*), Mechelen ve Brüksel kiliselerinde ve Belçika müzelerinde korunmaktadır.

VAN LOO ya da **VANLOO,** XVII. yy.'da Fransa'ya yerleşen hollandalı ressam ailesi. —JACOB (Sluis 1614'e doğr. - Paris 1670). Amsterdam'da çalıştı. 1662'de Paris'e yerleşti ve bu kentte portre ressamı olarak büyük başarı kazandı (*Thomas Corneille*, Chantilly müzesi). —LOUIS ABRAHAM, *Louis* denir (Amsterdam 1656'ya doğr. - Nice 1712), Jacob'un oğlu, Nice ve Toulon'da krallık gemilerinin süslemesinde çalıştı. —JEAN-BAPTISTE, CARLE, LOUIS MICHEL, Bk. kendi maddesi. — CHARLES AMÉDÉE, **Prusyalı Van Loo** denir (Rivoli, Piemonte, 1719 - Paris 1795), babası Jean-Baptiste'in öğrencisi oldu, 1747'de Krallık akademisi'ne kabul edildi. Bir yıl sonra Prusya kralı Friedrich'in hizmetine girdi ve 1769'a kadar bu görevde kaldı. Bol yapıt verdi. Bunlar Berlin ve Potsdam'dadır (alegorik tavan resimleri, konusunu tarihten ya da mitolojiden alan tablolar, portreler, Watteau'dan esinlenen aşk sahneleri). Paris'te Gobelins duvar halısı yapımevi için çalıştı (*Bir sultanın süslenmesi, Sultan ile Odalıklar,* 1774'te hazırlanmış patronlar, Louvre). —CÉSAR (Paris 1743 - *ay. y* 1821), Carle'ın oğlu, bir çok kez İtalya'ya gitti, özellikle Roma ve Torino'da (1791-1794) çalıştı. Daha çok karlı manzara resimleriyle tanındı (*Bir gotik kilise yıkıntısı* [...], 1801 Salonu, Fontainebleau şatosu).

VAN LOO (Jean-Baptiste), fransız ressam (Aix-en-Provence 1684 - *ay. y.* 1745), Louis Abraham'ın oğlu. 1706-1714 arasında sırasıyla Toulon, Aix, Nice, Cenova, Torino ve Roma'da etkinlik gösterdi. 1720'de Paris'e gitti, 1731'de, *Diana ile Endymion* (Louvre) adlı tablosuyla Akademi'ye kabul edildi, 1737-1742 arasında Londra'da çalıştı. Paris kiliseleri için birçok sipariş aldı, ancak daha çok portreleriyle üne kavuştu (Louis XV'in birçok portresi, özellikle de 1723'te gerçekleştirdiği [Ch. Parrocel ile birlikte] kralı at üstünde gösteren portre; Versailles). Üç ressam oğlu vardır: LOUIS MICHEL, FRANÇOIS (Aix-en-Provence 1708 - Torino 1732) ve CHARLES AMÉDÉE.

VAN LOO (Charles André, **Carle** — denir), fransız ressam (Nice 1705 - Paris 1765), Louis Abraham'ın oğlu, Jean-Baptiste'in kardeşi. Roma'da B. Luti'nin öğrencisi oldu, 1719'da Paris'e gitti ve 1724'te büyük resim ödülünü kazandı. 1727-1732 arasında Roma'da kaldı (*Aziz İsidor'un cennete gidişi*, San İsidoro kilisesi, 1729), sonra Torino'da Savoia sarayı için çalıştı (*Diana'nın dinlenmesi*, Stupinigi sarayı'nın tavanı). 1734'te Paris'e döndü, ertesi yıl Akademi'ye kabul edildi (*Marsyas'ın derisini yüzdüren Apollon*, ENSBA, Paris) ve mesleğinde başarıyla ilerledi. 1737'de Akademi'de profesör oldu; 1754'te bu kuruma rektör, 1763'te de yönetici olarak atandı. 1749'da Muhtaç öğrenciler okulu müdürlüğüne, 1762'de de kralın başressamlığına getirildi. Öğrencileri (Doyen, N. B. Lépicié, Yaşlı Lagrenée) tarafından sevilen bir hocaydı. Boucher'nin rakibi, usta ve beğenilen bir sanatçı olan Carle Van Loo, rokoko sanat anlayışı içinde "büyük üslup"un en iyi temsilcilerinden biridir. Çeşitli türlerde çalışmaları vardır: çok sayıda kilise tablosu (Paris st -Sulpice kilisesi'ndeki *Meryem'in yaşamı*'nı konu alan 4 tablo, 1746-1751), kral için süsleme panoları (*Ayı, devekuşu avı* [1736, Amiens müzesi], *Avda mola* [1737, Louvre]), fantezi giysili figürlerin yer aldığı gündelik yaşam sahneleri (Mme de Pompadour için türk tarzı tablolar: *Kahve içen bir hanım sultan*, 1755, Süsleme sanatları müzesi), konusunu mitolojiden alan tablolar, duvar halısı patronları, portreler.

VAN LOON (Theodor), flaman ressam (Brüksel 1582'ye doğr. - Louvain 1670'e doğr.). Roma'da (1602-1608), caravaggiocluk'tan ve Carraciler'den etkilendi. Hollanda'ya döndüğünde, rubensçi akıma karşı çıktı. En önemli yapıtı, Louvain' de Montaigu kilisesi için yaptığı Azize Anna'nın ve Meryem Ana'nın yaşamını konu alan 7 oluntuluk bir dizidir (1623-1628). Diğer tabloları Brüksel'de, St. Jean-Bapliste -au-Béguinage kilisesi'nde (Aziz Petrus) ve Güzel sanatlar müzesi'ndedir.

VAN LOOY (Rik), belçikalı bisiklet yarışçısı (Grobbendonk 1933). Çok başarılı bir sprinterdi; yol yarışlarında adını duyurdu ve özellikle Paris-Roubaix (1961, 1962 ve 1965), Milano-San Remo (1958), Paris -Tours (1959 ve 1967), Paris-Brüksel (1956 ve 1958) yarışlarını ve Lombardia turunu (1959) kazandı. Yol yarışlarında iki kez (1960 ve 1961) dünya şampiyonu oldu.

VAN MAANEN (Cornelis Felix), hollandalı siyaset adamı (Lahey 1769 - *ay. y.* 1846). Adalet bakanı (1815-1842), Krallık başdanışmanı oldu.

VAN MAERLANT (Jacob), flaman şair (Brugge 1220'ye doğr. - XIII. yy.'ın sonu). Maerlant kilisesi'nde görev aldı, sonra doğduğu köye döndü. Fransız romanlarını çevirdi ve benzerlerini yazdı (*le Roman d'Alexandre* [fr. çev.], *le Roman de Troie* [fr. çev.] vb), sonra bundan vazgeçerek, öğretici ve ahlakçı yapıtlara yöneldi, bunlardan *Martins* adlı üç diyalogu, döneminin toplumundan kesitler vermesi açısından ilginçtir.

VAN MANDER (Carel), flaman ressam ve sanat eleştirmeni (Meulebeke 1548 - Amsterdam 1606). Manierismocu resimlerinde İtalya'da (Floransa ve Roma, 1573 -1577) karşılaştığı Vasari ve Spranger'in etkisi sezilir (*Azize Caterina'nın kafasının kesilişi*, 1581, St-Martin kilisesi, Courtrai). Ancak, Haarlem akademisi'nin (Goltzius ile birlikte) kurucuları arasında yer alır ve daha çok yazılarıyla tanınır. Resim sanatı üzerine, XV.-XVI. yy.'da yaşamış flaman, hollandalı ve alman ressamlar üzerine değerli bilgiler içeren bir kitap kaleme aldı (Haarlem, 1604). Vasari'nin *Vite*'si İtalya için neyse, bu kitap kuzey okulları için odur.

VAN MARUM (Martinus), hollandalı fizikçi (Delft 1750'ye doğr. - Haarlem 1837). Önce Haarlem'de hekimlik yaptı, Haarlem Üniversitesi'nde fizik kürsüsünün başına geçti. Çeşitli elektrikli ve pnömatik makineler icat etti, ilk kez gaz halindeki bir maddeyi, amonyağı, normal sıcaklıkta, basit sıkıştırma yoluyla sıvılaştırmayı başardı.

VAN MIEREVELT (Michiel Jan), hollandalı ressam (Delft 1567 - *ay. y.* 1641). Ayrıntılarını inceden inceye belirtmeye özendiği portrelerde uzmanlaştı (Maurits van Nassau, Jacob Cats, Orangeli Willem [Amsterdam], Sessiz Willem II, Louise de Coligny [Lahey]).

VAN MIERIS, hollandalı ressam ailesi. — *Yaşlı* FRANS (Leiden 1635 - *ay. y.* 1681), ustası G. Dou'nun yolundan giderek, ince ayrıntılarla dolu, zarif renkli portreler ve gündelik yaşam sahneleri gerçekleştirdi: *Sabun köpükleri*, 1663, Mauritshuis; *İkili*, Schwerin müzesi; *Aynalı kadın*, Münih. — Oğlu JAN (Leiden 1660 - Roma 1690), G. De Lairesse'in tarzından esinlendi. — WILLEM (Leiden 1662 - *ay. y.* 1747), Jan'ın kardeşi, babasının anlayışında resimler yaptı: *Sabun köpükleri* ve *Av eti satıcısı*, Louvre; *Kadın ve balık satıcısı*, National Gallery, Londra; *Pan ile Syrinks*, Valenciennes; *Tavuk satan kadın*, Amsterdam. —*Genç* FRANS (Leiden 1689 - *ay. y.* 1763), Willem'in oğlu ve öğrencisi, daha çok gündelik yaşam sahneleri gerçekleştirdi.

VAN MULKEN (Arnold), XVI. yy.'ın ilk yarısında Liège'de etkinlik gösteren güney hollandalı inşaatçı. Piskopos prens Évrard de La Marck'ın hizmetine girdi. Rönesans anlayışından etkilenen gotik bir üslupla, Liège piskoposluk sarayı'nı yeniden inşa etti (1526-1550). Ayrıca St -Jacques (1513-1538) ve St. Martin kiliselerinin sahınlarını, alevli bir gotik üslupla yeniden inşa etti.

VAN MUSSCHENBROEK (Petrus), hollandalı fizikçi (Leiden 1692 - *ay. y.*

1761). Duisburg'da, Utrecht Üniversitesi'nde, sonra da kendi doğduğu kentte dersler verdi (1740). Daha çok deneyci olarak tanınır. Bir deneyde yardımcısını elektrik çarpınca, bir şişe içindeki suyun verilen elektriği koruyup korumadığını araştırdı; böylece 1745'te "Leiden" şişesi"ni keşfetti.

VANNE, Fransa'da, Paris havzasında ırmak, Champagne'da, Yonne'un kolu (Sens banliyösünde [sağ kıyıdan] bu ırmağa kavuşur). Bol ve çok temiz olan Vanne'ın kaynakları Paris'in su gereksiniminin karşılanmasında kullanılır ve 136 km uzunluğunda bir sukemeriyle Montsouris haznesine getirilir.

VANNES, Morbihan'ın (Fransa) merkezi, Bretagne'ın güney kesiminde, Morbihan körfezinin K.'inde; 48 454 nüf. Kentin, bugün D. kesimi iyice ortaya çıkarılan surlarının (XIII-XVII. yy.) bir bölümü korunmuştur. Katedralin XIII. yy.'dan kalma bir kulesi vardır, ama yapının büyük bölümü XV-XVI ve XVII. yy.'dan kalmadır.

VANNES LE-CHÂTEL, Fransa'da (Meurthe-et-Moselle) komün, Toul'ün 22 km G.-G.-B.'sında; 563 nüf. Kristal eşya yapımı.

VANNİ (Lippo), 1341'den 1375'e kadar Siena'da yaşadığı belgelenmiş italyan ressam. Simone Martini'den ve Lorenzettiler' in tarzından açıkça etkilenen Vanni, minyatürler, panolar (*Madonnalar ile azizler'* in birçok öneği) ve freskler yaptı (*Meryem Ana'nın yaşamından sahneler, Azizler* ve *Erdemler,* Siena yakınında San Leonardo al Lago manastırı).

VANNİ (Andrea), italyan ressam (Siena 1332 ? - *ay. y.* 1414'e doğr.). S. Martini'nin tilmizi (azize Caterina, Siena'da S. Domenico kilisesi'ndeki fresk; bu kentin pinakotek'indeki Çarmıha germe üçkanatlısı).

VANNİ (Francesco), italyan ressam, mimar ve gravürcü (Siena 1563'e doğr. - *ay. y.* 1610). Gecikmiş bir manierismoculuğun temsilcisidir. Birçok kez çalıştığı Roma'da, Sixtus IV'ün çevresinde hüküm süren patetik dindarlık ortamından etkilendi. XVI. yy. sonunda, Toscana resminin önde gelen sanatçılarından biri oldu. En iyi yapıtları, anlatımı vurgulayan biçim değişiklikleri, fantastik ışık etkileriyle dikkati çeker (*Sienalıları vaftiz eden aziz Ansano,* 1593 -1596, Siena katedrali; *Caterina'nın azize mertebesine yükseltilişi,* 1600, S. Caterina, Siena; *Azize Cecilia'nın cesedinin bulunuşu,* S. Cecilia in Trastevere, Roma).

VANNİ (Samuel BESPROSVANNİ, **Sam** — denir), finlandiyalı ressam (Viipuri, bugün Vyborg, 1908). Helsinki, Floransa ve Paris'te öğrenim gördükten sonra, 1948' den başlayarak genellikle op art'a yakın yoğun bir geometrik soyutluğa yöneldi ve modern finlandiya sanatında önemli bir rol oynadı.

VAN NİEULANDT ya da **VAN NİEUWELANDT** (Willem), flaman ressam (Anvers 1584 - Amsterdam 1635). 1602' den 1605'e kadar Roma'da P. Bril'in yanında çalıştı, sonra Hollanda'ya döndü ve yapıtlarında, Forum'dan görüntülere, roma örenlerine, zafer taklarına yer verdi (Anvers, Budapeşte, Kopenhag, Tours vb. müzeleri).

VAN NİEULANDT ya da **VAN NİEUWELANDT** (Adriaen), flaman ressam (Anvers 1587 - Amsterdam 1658), Willem Van Nieulandt'ın kardeşi. Manzaracıydı, Van Poelenburgh tarzında, Kutsal Kitap' la ilgili ve din dışı figürlerle süslü manzara resimleri yaptı (Ermitaj, Kopenhag, Lille vb. müzeleri).

VAN NOORT (Adam), flaman ressam (Anvers 1562 - *ay. y.* 1641). Rubens'in ve kızıyla evlenen Jordaens'in hocası oldu. Akademik soğuk ve yapay üslubu, Brüksel Güzel sanatlar müzesi'ndeki *Çocukları kutsayan İsa* tablolarından ikincisinde görüldüğü gibi, Jordaens'in etkisiyle gelişti.

VANNUCCİ (Pietro) → PERUGINO *(il).*

Van Nu en Straks, 1893-94'te, sonra 1896'dan 1901'e kadar Belçika'da yayımlanan hollandaca dergi. A. Vermeylen, E. De Bom, C. Buysse, P. Van Langedonck gibi yazarların yazdığı ve H. Van de Velde'nin ünlendirdiği dergi, hollanda kültürünün yenilenmesinde başlıca rolü oynadı.

VAN OBSTAL (Gérard) → VAN OPSTAL.

VANOİSE kütlesi, Alpler'de kütle, Savoie'da, K.'deki İsère ve G.'de Arc vadileri arasında; *pointe de la Grande Casse*'da 3 852 m. Kısmen buzla kaplı (burada yükselti genellikle 3 000 m'yi aşar) olan kütle, yukarı İsère ve Arc havzalarındaki hidroelektrik santrallarını besleyen önemli bir su haznesidir.

VANOKSİT a. (fr. *vanoxite*). Miner. Ortorombik sistemde yer alan doğal vanadyum oksit.

VAN OLDENBARNEVELT (Johan) → OLDENBARNEVELT.

VAN OOST (Jacob I), **Yaşlı** denir, flaman ressam (Brugge 1601 - *ay. y.* 1671). 1621'de serbest usta oldu, İtalya'ya gitti, il Caravaggio ve bolognalı ustaların etkisinde kaldı. Brugge'ye döndükten sonra, 1633'te ressamlar guildinin başına geçti. Brugge okulunun son ustasıdır. Bazen gereğinden fazla çiğ renkler kullandığı dinsel tablolar (Brugge kiliseleri), kişi ve grup portreleri (*Müzikli eğlence,* Brüksel Güzel sanatlar müzesi) gerçekleştirdi. — Oğlu JACOB II **Genç** denir (Brugge 1637 - *ay. y.* 1713), İtalya ve Brugge'de yaşadı ve yaklş. 1670-1710 arasında Lille'de çalıştı. Portreler ve dinsel tablolar gerçekleştirdi. Lille'de (kiliseler, müze), Louvre'da *(Vebalılara yardım eden gentli aziz Macarius),* Brugge ve Brüksel müzelerinde yapıtları vardır.

VAN OPSTAL ya da **VAN OBSTAL** (Gérard), flaman heykelci (Brüksel 1595'e doğr. - Paris 1668). Meslek yaşamına Anvers'de başladıktan sonra, 1643'te Fransa'ya göç etti, Louvre'da, Carnavalet ve Lambert konaklarında Saint-Antoine kapısı'nda ve Maisons şatosu'nda çalıştı. Ayrıca mermerden ve fildişinden küçük boyutlu heykeller de yaptı.

VAN ORLEY (Barend ya da Bernard), güney hollandalı ressam ve dekoratör (Brüksel 1488'e doğr. - *ay. y.* 1541). 1515'te Avusturyalı Margherita'nın, 1532'de de Macar Maria'nın hizmetine girdi. Vasat bir ressam, ancak meraklı, yaratıcı ve modern düşünceli ("Herkes zamanına uymalı" derdi) bir insan olan Van Orley, XVI. yy.'ın ilk yarısında Brüksel resmine önderlik yaptı ve onu daha çok gravürler aracılığıyla tanıdığı italyan sanatına yöneltti. Dinsel tabloları, özellikle de *Sabrın erdemi* üçkanatlısı (1521, Brüksel Güzel sanatlar müzesi), *Son yargı* (1525, Anvers), Raffaello ve Michelangelo'dan taklit ettiği tumturaklı yapıtlardır. Portreleri (Karl V'in hekimi *Joris Van Zelle,* 1519, Brüksel) ve özellikle süsleme çalışmaları daha yüksek niteliklidir. 1537-38'de Brüksel'deki Saint Michel kilisesi'nin çaprazsahnına yerleştirilen iki vitrayı gerçekleştirdi. Daha çok, onu 1518'den önce Raffaello'nun *Resullerin işleri* adlı yapıtının dokunmasını denetlemekle görevlendiren brükselli dokumacılar için çalıştı. Başyapıtı, 1521-1530 arasında gerçekleştirilen on iki parçadan oluşan *Maximillian'ın avları* (Louvre) konulu duvar örtüsüdür. Bu kompozisyonlarda figürler, Brüksel yakınlarının ilk kez perspektif olarak işlenen orman manzaralarına ustaca yerleştirilmişlerdir.

VAN ORT (Arnold), **Aerdt Ortkens, Arnold Van Nijmegen** de denir, hollandalı vitray ustası (Nijmegen 1475'e doğr. - Anvers ? 1538'den sonr.). 1490-1500 yıllarında, Tournai katedrali'nin tarihsel vitraylarının yapımında çalıştı; sonra Rouen'a yerleşti, burada *aziz Stephanus'un martyri* (bugün St-Romain kilisesi'nde) ve St-Godard'daki büyük *Yesse ağacı*'nı (1506) gerçekleştirdi. Rouen ve Normandiya'da başka vitraylar da yapmıştır (Fécamp manastırı, Notre-Dame du Grand -Andely, Bosc-Bénard-Commin, Conches). 1513'te Anvers Saint-Luc guildine kaydoldu (1538'e kadar bu kentte etkin olduğuna ilişkin belgeler vardır). Saint-Lô kilisesi'ndeki (1515'e doğr.), Louvier'de Notre-Dame kilisesi'ndeki (1520'ye doğr.) vitraylar ve Mechelen'deki bir rahibeler manastırı için 1525-1530 yıllarında gerçekleştirilmiş büyük boy vitraylar (bugün Londra ve Lichfield'de) bu döneme tarihlenir. Giderek Rönesans motiflerini özümseyen sanatı, renkli camlara tüm ışık değişikliklerini yansıtmaya olanak veren grızay tekniğinin yoğun kullanımıyla ayırt edilir.

VAN OSTADE (Adriaen), hollandalı ressam ve gravürcü (Haarlem 1610 - *ay. y.* 1685). 1634'te Haarlem guildine girdi ve 1634'te bu guildin başına geçti. Gündelik yaşam sahnelerinin ressamı olarak ün kazandı (1662). Biçim ve konu bakımından Brouwer'den, renk ve ışık-gölge oyunları bakımından Rembrandt'tan yararlandı; birtakım basmakalıp kompozisyonları tekrarlayarak ya da hafifçe değiştirerek çok sayıda tablo gerçekleştirdi (çoğu ağaç üzerine yapılmış ve küçük boyutlu olan 900'den fazla tablo ona mal edilmiştir). 1630'dan 1660-1665'e kadar, tütün içilen yerleri, kabareleri, dilencileri mizah dolu bir yaklaşımla ele aldı: *Kabare* (1631, Louvre), *Çiftlik odası* (Kopenhag), *Okul* (1641, Louvre), *Köylülerin kavgası* (Münih), *Konser* (1655, Ermitaj). 1660'tan sonra, gerek Steen ile rekabet etmek, gerek yeni zevklere uymak için, inceltilmiş boyalarla, daha açık renkli, gerçek gözleme dayanan resimler yaptı. *Ressamın atölyesi* (1663, Dresden) ya da *Dinlenen yolcular'* ın (1671, Rijksmuseum, Amsterdam) yanı sıra, bu dönemin en ünlü yapıtı *Köy kemancısı*'dır (1673, Mauritshuis, Lahey). — Kardeşi İSAAC (Haarlem 1621 - *ay. y.* 1649). Haarlem guildine girdi. Yapıtları bazen, aynı zamanda hocası olan Adrian' inkilerle karıştırılır. Tablolarında, kar ya da buz altında kış manzaralarını ustalıkla yansıtmıştır. Sözgelimi Londra'daki *Donmuş ırmak* ya da Berlin-Dahlem'deki *Buz üstünde kızaklar,* yer yer ateş kırmızısı fırça vuruşlarının görüldüğü gümüşsü gri fonlarda çalışılmıştır. *Kır hanı* (Amsterdam) gibi bazı yapıtları Teniers'e daha yakındır.

VAN OSTAİJEN (Paul), hollandaca yazan belçikalı yazar (Anvers 1896 - Miavoye, Dinant yakınında, 1928). Anlatımcı, dadacı ve gerçeküstücü şiiri Flandre'a ilk sokan odur. Şiir kitapları: *Music-Hall* (1916), *le Signal* (fr. çev.), 1918; *Ville occupée* (fr. çev.) 1921.

VAN OTTERLOO (Willem), hollandalı orkestra şefi (Winterswijk, Gelderland, 1907 - Melbourne 1978). Utrecht (1937) ve Lahey (1949-1973) orkestralarını yönetti. 1967'de Melbourne Senfoni orkestrası'nın yönetimini üstlendi. Ardından Sydney Senfoni orkestrası'nı yönetti (1972), sonra Düsseldorf'ta genel müzik yönetmenliğine getirildi (1974-1977). Orkestra için bir *Divertimento* ve birkaç viyolonsel parçası besteledi.

VAN PEDE ya da **VAN PEE** (Hendrik), XVI. yy.'ın ilk yarısında yaşamış flaman başkalfa ve heykelci. Brüksel'de, Van Boghem'le birlikte çalıştı ve Brabant'da, alevli gotik üslubun başyapıtı olan Oudenaarde belediye sarayı'nı yaptı (1525 -1536).

VAN POELENBURGH (Cornelis), hollandalı ressam (Utrecht 1586/1595'e doğr. - *ay. y.* 1667). 1617'den 1625'e kadar İtalya'da çalıştı, Bril ve Elsheimer'in etkisiyle manzara resimlerini ince ışık gölge oyunlarıyla aydınlatma yöntemini geliştirdi (*Roma'da Campo Vaccino'dan fantezi görü-*

Réunion des musées nationaux

Bernard II **Van Risen Burgh**'un bir sehpası (tablası Sèvres porselenindendir; B.V.R.B. damgalı) *Louvre müzesi, Paris*

A. C. L.

Jan **Van Ruusbroec** minyatürden yapılmış bir XVI. yy. tablosundan ayrıntı

nüş, 1620, Louvre; *Mısır'a kaçıştan görünüş,* 1625-1626 Utrecht). Bu son yapıtı, Asselijn ya da Berchem gibi italyan üslubunu benimseyen büyük hollandalı ressamların habercisidir. Utrecht'e dönüşünde, onu üne kavuşturan ve sık sık taklit edilen kusursuz yetkinlikte birçok mitolojik ve dinsel konu işledi (*Diana ve Aktaion,* Prado; *Nympheler ve Satyroslar,* Rijksmuseum, Amsterdam; *Çobanların tapınması,* Gray müzesi).

VAN REEDE (Godard), senyör **Van Ginkel** ve 1. **Athlone** kontu, hollandalı general (Amerongen 1644 - Utrecht 1703). İngiltere hizmetine girdi; İrlanda ordusunun başında (1691), son jacobite kale olan Limerick'in teslimini sağladı.

VAN RİJN (Rembrandt Harmenszoon) → REMBRANDT.

VAN RİJNDORP (Jacob), hollandalı komedyen (Lahey 1663 - *ay. y.* 1720). Çok tutulan gezici bir tiyatro topluluğunun yöneticiliğini yaptı, hollanda tiyatro sanatını başta Kopenhag, Hamburg, Lübeck, Kiel olmak üzere ülke sınırları dışında tanıttı.

VAN RİSEN BURGH ya da **VAN RİSAMBURGH,** XVIII. yy.'da aynı küçük adı (Bernard) taşıyan ve aynı damgayı (B.V.R.B.) kullanan hollanda kökenli parisli ince marangoz ailesi. —BERNARD I (öl. 1738), 1722'den önce ustalık mertebesine yükseldi, bakır ve bağa kullanarak Boule'un tarzında marketri çalışmaları yaptı. —Oğlu BERNARD II (öl. 1765/66) [1730'dan önce usta] ve Bernard II'nin oğlu BERNARD III (öl. 1800), yüksek nitelikli birçok yapıt verdiler. Mobilyalarının çeşitlilik gösteren zengin süslemelerinde, değişik tekniklerden yararlandılar. Yaptığı mobilyaları porselen levhalarla süsleyen ilk ince marangozun Bernard II olduğu sanılmaktadır. Marketriler (geometrik desenlerden çok çiçek motifleri), gül, menekşe ya da horozibiği ağaçları, bakır, boynuz ya da sedef gibi çok değişik gereçleri bağdaştırır. Yetkin bir biçimde işlenmiş ve yaldızlanmış olan bronzların çoğunun Bernard III'ün elinden çıktığı sanılmaktadır. B.V.R.B. damgalı mobilyalar, XVIII. yy. Paris zevkinin tipik örnekleridir.

VAN ROOME (Jan) ya da **JEAN DE BRUXELLES,** flaman süsleme ressamı. 1498-1521 arasında Brüksel'de etkinlik gösterdiğini kanıtlayan belgeler vardır. Avusturyalı Margherita için heykel desenleri (Brüksel [1509-10] ve Brou'ya [1516] dikilmek üzere), mühür, vitray ve duvar halısı tasarımları yaptı. Bugün Brüksel'deki *Musée du Cinquantenaire*'de bulunan *Herkenbald'ın mucizevi kudası* adlı duvar halısının "küçük patron"unu gerçekleştirmesi için 1513'te Louvain hayır derneği'nden para aldığı bilinmektedir. Brüksel'de yapılmış başka duvar halıları da ona mal edilir. Bunlarda, yüz anlatımları dingin ve melankolik, zengin giyimli kişilerle yarı gotik, yarı Rönesans üslubunda yapılar bir arada canlandırılmıştır (*Paños de oro,* Madrid; *Charles VIII'in yüceltilmesi,* Cloisters Museum, New York; *Davut ile Batşeba* duvar örtüsü, Ecouen; *Mestra'nın öyküsü,* Ermitaj, Leningrad; vb).

VAN RUİSDAEL (Jacob) → RUISDAEL.

VAN RUUSBROEC ya da **VAN RUYSBROECK** ya da **VAN RUSBROCK** (*ermiş* Jan), **Mahbub** denir, brabantlı tanrıbilimci ve yazar (Ruusbroec, Brüksel yakınında, 1293 - Groenendaal, Brüksel yakınında, 1381). Brüksel'de yirmi beş yıl rahiplik görevinden sonra, Groenendaal'da bir augustinus manastırı başkanlığına atandı ve burasını yoğun bir dinsel yaşam merkezi durumuna getirdi. Öğretisi ve yazıları, Geert Groote* ve dolayısıyla tüm mistik Devotio* moderna akımını büyük ölçüde etkiledi.

VAN RUYSBROECK ya da **VAN RUİSBROEK** (Jan), flaman ustabaşı (Brüksel 1400'e doğr. - *ay. y.* 1485). Başyapıtı, Brüksel Belediye sarayı'nın kulesidir (1449-1455). Louvain'deki Ste-Gertrude kilisesi'nin oku ve Brüksel'deki St-Michel katedrali'nin kuleleri onun yönetimi altında yapıldı (1455-1480). 1459'da Brabant yapılar müfettişliğine atandı.

VAN RUYSBROEK, VAN RUVSBROEK ya da **VAN RUSBROCK** (Willem), flaman din adamı (Ruysbroek, bugün Rubrouck, Cassel yakınında, 1220'ye doğr. - 1293'ten sonr.). Fransisken tarikatındandı; Saint Louis tarafından Moğolistan büyük hanı nezdine görevli olarak gönderildi. 1253'te İstanbul'dan yola çıktı. Cenova'nın Soldaya kolonisine ulaştı, Kıpçak bozkırlarını geçti ve Volga'nın sağ kıyısında, Batu Han'ın oğlu Sertak'ın konakladığı yere vardı. Batu ile görüştükten sonra, 1254 ocağında düzenlediği hıristiyan, müslüman ve buddhacı din bilginleri arasındaki tanrıbilim tartışmasına davet edildiği Karakurum'a doğru yola çıktı. Mengü Han'ın, Saint Louis'yi kendisinin vasalı olmaya davet ettiği bir cevapla birlikte ağustos 1254'te Karakurum'dan ayrıldı. Yolculuğunu anlattığı bir kitap yazdı: *İtinerarium ad parte orientales.*

VAN RUYSDAEL (Salomon) → RUYSDAEL.

VAN RYSSELBERGHE (Théodore, **Théo** — denir), belçikalı ressam (Gent 1862 - Saint-Clair, Var, 1926). Gent ve Brüksel Güzel sanatlar akademilerinde öğrenim gördü, İspanya (1881-82) ve Fas'ı (1883-84) dolaştı, renk ve ışığın büyüsüne kapıldı. XX'ler (1884), ardından Serbest Estetik gruplarının kurucu üyeleri arasında yer aldı; fransız meslektaşlarını bu grupların düzenlediği sergilere katılmaya çağırdı. Seurat'nın hayranı, Signac'ın dostu olan sanatçı, yeniizlenimciliği Belçika'ya sokanlardan biridir (*Meyve bahçesinde aile toplantısı,* Kröller-Müller müzesi, Otterloo). Dostları Verhaeren, Maeterlinck, Gide gibi yazarlarla ressamlar arasında bir köprü işlevi görmüştür (*Okuma,* 1903, Gent müzesi). 1898'de Paris'e, 1910'da da Var bölgesinde, Saint-Clair'e (ressam Cross'un kaldığı yere yakın bir eve) yerleşti. O dönemde gerçekleştirdiği plaj sahneleri, nüler ve portreler, Rubens'i çağrıştıran bir serbestliğe doğru gelişim gösterir. Kardeşi mimar Octave Van Rysselberghe ile birlikte, süsleme sanatlarındaki *modern style* atılımına katkıda bulundu.

VAN SANTVOORT (Dirck), hollandalı ressam (Amsterdam 1610/11 - *ay. y.* 1680). P. Aertsen'in torunu ve Rembrandt'ın öğrencisi; bir kaç dinsel resim, özellikle de çok ağırbaşlı portreler yaptı.

VAN SCHENDEL (Arthur), hollandalı romancı (Batavia 1874 - Amsterdam 1946). Güneydoğu Hollanda'nın doğasını ve bu bölgedeki yaşamı titizlikle betimledi (*Het Fregatschip "Johanna Maria",* 1930).

VAN SCHUPPEN (Jacques), flaman kökenli ressam (Paris 1670 - Viyana 1751), Paris'e yerleşmiş anversli bir gravürcünün oğlu, Largillière'in öğrencisiydi. *Meleagros ve Atalante* (1704, Montpellier müzesi) adlı yapıtıyla Akademi'ye kabul edildi. Nancy ve Lunéville'de Lorraine dükleri için çalıştı, sonra Viyana Güzel sanatlar akademisi yöneticiliğine getirildi. *Prens Eugène de Savoie'nın atlı portresi* (1718, Rijksmuseum Amsterdam) başyapıtıdır.

VAN SCHUURMAN ya da **VAN SCHURMAN** (Anna Maria), hollandalı kadın yazar (Köln 1607 - Wiewerd, Friesland, 1678). Bilimsel kitaplar yazdı. Aralarında etyopya dilininde de yer aldığı sekiz dil biliyordu ve güzel sanatların tüm dallarıyla ilgiliydi. Avrupa çapında ün yaptı. Yaşamının sonunda piyetizme yöneldi ve Hollanda'ya sığınan Jean de Labadie'yi evinde barındırdı (1666).

VAN SCOREL (Jan), hollandalı ressam (Schoorl ya da Scorel, Allkmaar yakınında, 1495-Utrecht 1562). Amsterdam'da, Cornelisz Van Oostzanen'in atölyesinde yetişti, 1518-1522 arasında Almanya, Venedik ve Kudüs'e gitti. 1522-1524 arasında Roma'da, papa Adrianus VI'nın yanında kaldı, sonra Utrecht'e yerleşerek bu kentte bir atölye kurdu. Hacimleri ışık oyunlarıyla ustaca vurgulanmış portreler ve figürler (karısı *Agatha Van Schoonhoven,* 1529, Doria-Pamphili galerisi, Roma; *Azize Meryem,* Rijksmuseum, Amsterdam) gerçekleştirdi, büyük boyutlu sunakarkalıkları yaptı. Bugün Douai müzesi'nde yeniden kurulmuş olan *Marchiennes çokkanatlısı* (1540-41'e doğr.), bunların en ünlüsüdür. Breda Büyük kilisesi'nden gelen *Çarmıh'ın bulunması* sunakarkalığı'nı da (1541-1543, Rijksmuseum, Amsterdam) anmak gerekir. Van Scorel, italyan tarzını ve arkeoloji zevkini (antikçağ anıtlarının süslemeleri) Hollanda'ya ilk getirenlerden biridir. Buna karşılık anlatımcılığı (şiddetli aydınlatma, katı duruşlar, çiğ renkler) tümüyle Hollanda'ya özgüdür.

VANSİTTART (*sir* Robert, 1. — *baronu*), ingiliz diplomat (Farnham 1881 - Denham 1957). 1903'te Foreign Office'e girdi ve oradan ancak 1941'de, Lordlar kamarası'na girmek için ayrıldı. Naziliğin tehlikeleri ve Hitler'in gerçek niyetleri konusunda hükümeti güçlü ve sürekli bir biçimde uyaran ender ingiliz yüksek görevlilerinden biriydi. Bu tutumu 1938'de resmi görevlerden uzaklaştırılmasına yol açtı. *The Mist Procession* (Sis olgusu) [1958] adlı bir özyaşamöyküsü bıraktı.

VAN SLYKE (Donald Dexter), amerikalı biyokimyacı (Pike, New York, 1883 - Garden City, Long İsland, 1971). Rockefeller enstitüsü'nde, daha sonra New York'ta Rockefeller hastanesi'nde kimyacı olarak çalıştı, böbrek patolojisini inceledi. Ürenin klirens*ini belirlemek için bir yöntem geliştirdi. *(Van Slyke deneyi.)*

Van Slyke tepkimesi. Biyokim. Amin işlevinin nitroz asidi ile yükseltgenmesiyle ortaya çıkan azot miktarının gazölçerle ölçülmesi yoluyla aminli asitlerin dozunun belirlenmesi.

VAN SPAENDONCK (Gérard), hollandalı ressam (Tilburg 1746 - Paris 1822), Anvers'teki çıraklık döneminden sonra 1770'te Paris'e yerleşti. Titiz ve başarılı bir çiçek ressamıydı, kralın minyatür ressamlığına (1774), akademi üyeliğine (1781), Jardin des Plantes'da profesörlüğe (1793) getirildi, sonra Sèvres imalathanesi için çalıştı (*Çiçek sepeti ve vazosu).* —Kardeşi CORNEILLE (Tilburg 1756 - Paris 1840), XVII. yy.'da Hollanda çiçek resmi ve natürmort geleneğini sürdürdü (Louvre'da iki tablo).

VAN STEENBERGEN (Henri, **Rik** — denir), belçikalı bisiklet yarışçısı (Arendonk 1924). 1949 yol yarışında Dünya şampiyonu oldu. Başta Flandres turu (1944), Paris-Roubaix (1948, 1952), Milano-San Remo (1954), Wallon oku (1958) olmak üzere çok sayıda klasik yarış kazandı.

VAN STEENWİNKEL, XVI. yy. sonunda Danimarka'ya yerleşmiş flaman mimarlar ailesi. Başlıca üyeleri: HANS I (Anvers 1545 - Halmstad, İsveç, 1601) krallık mimarıydı, Kronborg şatosu'nda (Helsingør), Frederiksborg'da ve Kopenhag'da çalıştı. — Oğlu ve ortağı LAURENS II (Kopenhag 1585'e doğr. - *ay. y.* 1619) Roskilde katedrali'nde Christian IV'ün mezar capellasını gerçekleştirdi (1613) ve Kopenhag borsası'nın yapımını başlattı (1619 -1625). — Öteki oğlu HANS II (Kopenhag 1587 - *ay. y.* 1639) 1619'da krallık şantiyeleri müfettişliğine atandı ve Hollanda barok sanatını Danimarka'da tanıttı. Çok sayıda yapı yaptıran Christian IV'ün düşüncelerini Frederiksborg şatosu'nda uygulamaya geçirdi ve Kristianstad'daki Trefaldighets kilisesi'nin (bugün İsveç'te, 1618

-1628) yapımını yönetti. —HANS III (Kopenhag 1639'dan önce - *ay. y.* 1700), Hans II'nin oğlu. 1669'da krallık mimarlığına atandı, özellikle Frederiksborg'da ve Kopenhag'da çalıştı (1682-1696).

VAN SWANEVELT (Herman), hollandalı manzara ressamı ve gravürcü (Woerden 1600'e doğr. - Paris ? 1655). 1627'de Roma'da Claude Lorrain ile aynı evde oturdu (birbirlerinden etkilenmiş olabilirler), sonra 1629'dan 1641'e kadar yine Roma'da yaşadı. Sonra, dönem dönem Woerden'de ve Paris'te çalıştı, burada, Patel ve Asselijn'le birlikte Lambert konağında Amour salonunun dekorasyonuna katıldı (*İtalya kenti, Batan güneş* ve *Sallı manzara*, Louvre).

VAN SWİETEN (Gerard, *baron*), hollandalı hekim (Leiden 1700 -Schönbrunn 1772). Leiden'de profesörken Maria Theresia tarafından, Viyana Üniversitesi'ne çağrıldı ve orada başhekim oldu (1745). Öğretim ve disiplin genel yöneticiliğine atandı, kendi görüşlerine ters düşen birçok kitabı yasakladı. Eskiden frengiye karşı kullanılan ve *Van Swieten likörü* denilen bir ilaç (cıva klorürünün % 1'lik eriyiği) onun adıyla anılır.

VANŞİEN ya da **WANXİAN,** Çin'de liman kenti, Yangzi Ciang'ın (Sıçuan) yukarı kıyısında; 180 000 nüf. Ticaret ve sanayi (tekstil, un fabrikası, sepicilik) merkezi.

VANTAA, Finlandiya'da kent, Helsinki'nin büyük kuzey banliyösünde; 157 920 nüf. (1992). Uluslararası havalimanı.

VANTH, etrüsk tanrıçası; çoğunlukla başına yılanlar dolanmış, kanatlı ve amazon kıyafetinde gösterildi.

VAN'T HOFF (Jacobus Henricus), hollandalı kimyacı (Rotterdam 1852 - Berlin 1911). Bonn'da, daha sonra da Paris'te Wurtz'un laboratuvarında çalıştı, Utrecht'te, Amsterdam'da, Berlin'de (1896) dersler verdi. Le Bel ile birlikte, stereokimyanın kurucusudur; maleik ve fumarik asitler arasındaki farkı yorumlamak için çifte bağlı bileşiklerin sis-trans izomerliği tasarımını ileri sürdü. 1874'te, bakışımsız bir karbonu bulunan tüm bileşiklerin polarılmış ışığı etkilemesinden yola çıkarak kimyasal cisimlerin optik özellikleri ile yapıları arasında var olan ilişkiyi ortaya koydu. 1884'te, derişimlerin ve sıcaklığın fizikokimyasal dengeler üzerindeki etkisini göstererek kimya kinetiğinin temellerini attı. 1886'da, çözeltilerle gazların benzeşimi düşüncesini açıkladı ve geçişme basıncı üstüne bir kuram geliştirdi; bu kurama dayanılarak tonometri, kaynamaölçüm ve donmaölçümün yasaları bulundu. (1901 Nobel kimya ödülü.)

VANTHOFFİT a. (fr. *vanthoffite;* öz. a. *Van't Hoff*'dan). Miner. Monoklinik sistemde yer alan doğal sodyum ve magnezyum sülfat.

VAN THULDEN (Theodoor), flaman ressam ve gravürcü ('s-Hertogenbosch 1606 - *ay. y.* 1669). 1626'da Anvers'de hocalık yaptı, 1632-1634'te Paris'te çalıştı (Fontainebleau'da Primaticcio'nun *Ulysse Galerisi*'nin gravürlerini yaparak). 1643'ten sonra, 's-Hertogenbosch'a geri döndü ve 1648 ve 1651 arasında Lahey'deki Huis ten Bosch'un süslenmesine katıldı. Rubens ve Van Dyck'tan etkilenerek hoş bir üslupla dinsel mitolojik ve alegorik tablolar yaptı (*Azize Barbara martyri*, 1633'e doğr., Dijon müzesi; *Andromedes'i kurtaran Perseus*, 1664, Nancy).

VAN TİÊN DUNG, vietnamlı general (1912'de doğdu). Hukukçuydu, 1937'de komünistlere katıldı. General Vô Nguyên Giap'ın yanında çalıştı ve Diên Biên Phu'da ona yardımcılık etti (1954). Halk ordusu'nu örgütledi, Saigon rejimine ve Amerikalılar'a karşı savaşımı yönetti. Genelkurmay başkanı olarak general Giap'ın yerine geçti, Pham Hung ile birlikte, Saigon'un alınmasıyla (30 nisan 1975) sonuçlanan 1975 ilkbahar saldırısını düzenledi. Şubat-mart 1979'da, çin-vietnam çatışması sırasında komutayı üstlendi. 1980'de Savunma bakanı olarak general Giap'ın yerini aldı.

VANTİLATÖR a. (fr. *ventilateur; ventiler,* havalandırmak'tan). **1.** Gerek açık bir ortamda, gerek bir hava donanımında havayı harekete geçiren aygıt. (Eşanl. HAVA KÖRÜĞÜ.) [Bk. *ansikl.* böl. Teknol.] **—2.** *Motorlu vantilatör,* bir vantilatör ve bunu tahrik eden bir motordan oluşmuş bütün.
—Mad. oc. *Ana vantilatör,* maden ocağı ana havalandırma devresinde hava akımını sağlayan vantilatör. (Yüksek hava debisi ve ayarlı bir basınçla ayırt edilen ana vantilatör, havalandırma devresinin herhangi bir bölümüne yerleştirilebilir.) ‖ *Yardımcı vantilatör,* ocağın ana devresindeki havayı bu devre tarafından havalandırılmayan kör bacalara gönderen vantilatör.
—Tarım mak. ÜFLEÇ'in eşanlamlısı.
—Tekst. Kıllan, keçeleştirme işlemine hazırlamaya yarayan makine. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Teknol. Vantilatörler, kendilerine bir elektrik motoru aracılığıyla verilen mekanik enerjiyi, düşük bir basınç altında bir gaz hareketine dönüştürür. Bunlar, havanın ya da herhangi bir gazın boşaltılması ya da bir yere gönderilmesi gereken her yerde kullanılır.
Merkezkaç vantilatörler kanatlı bir çark yani türbin ile bu çarkı çevreleyen ve emilen gaz akımını basma ağzına doğru yönlendiren bir zarftan oluşur. Eğri olan kanatlar burgaçsız ve darbesiz bir dolaşım sağlar. Çevreden ya da merkezden emilen hava, kanatlar yardımıyla, ucu basma borusuna bağlı, kıvrımlı bir çevresel kolektöre gönderilir.
Helikoit yüzeyli vantilatörler, birçok palası olan ve akışkanı dönme eksenine koşut olarak hareket ettiren bir pervaneden oluşur. Bunlar, ya doğrudan içinde oturulan bir ortama yerleştirilir ve havalandırma işlevi yapar ya da serolik bir devrede vantilatör olarak çalışır. (Örneğin havalandırma, duman giderme devreleri.)
—Tekst. Kıllar tülbent halindedir. Sivri uçlarla donatılmış silindirden, yani *picker*'lerden geçerken dağılırlar ve silindir biçiminde camlı bir kutuya yollanırlar. Bu kutunun içi, farklı yüksekliklerde yerleştirilmiş levhalarla donatılmıştır; vantilatör içindeki hava akımı sütun halinde yükselen kılları sürükler. Akım kesildiğinde, kıllar, ağırlıklarına göre sınıflanarak levhaların üzerine düşerler. Geri kalan tozlar ve safsızlıklar ise yere iner.

VAN TİLBORGH ya da **VAN TİLBORCH** (Gillis), flaman ressam (Brüksel 1625'e doğr. - *ay. y.* 1678). 1654'te öğretmen oldu, halkçı tablolarında (*Beş duyu*, Brüksel, Dijon) Teniers ve Van Craesbeeck'e, toplumsal tablolarında (*Claude de Ligne ile buluşma,* Belœil şatosu) Coques'a yakınlaştı.

VANTONGERLOO (Georges), belçikalı ressam ve heykelci (Anvers 1886 - Paris 1965). 1917'de De Stijl hareketinin kurucuları arasında yer aldı. Yeniplastikçiliğin ilkelerine matematiksel bir temel kazandırdı; bu resimlerine, ardından üç boyutlu yapıtlarına (*Construction S X R/3,* 1933, Art moderne ulusal müzesi, Paris) ve bazı mimarlık projelerine uyguladı. 1919'da Fransa'ya yerleşti, Soyutlama-Yaratma grubuna katıldı (1931), eğrilerin ve elipslerin kullanımına yöneldi ve çeşitli gereçleri (demir tel, Pleksiglas vb.) denedi. *L'Art et son avenir* (Sanat ve geleceği) [1924] adlı bir yapıt kaleme aldı.

VANTRİKÜLOGRAFİ ya da **VENTRİKÜLOGRAFİ** a. (fr. *ventriculographie*). **1.** Kalbe kateterizm yoluyla saydamsız madde şırınga edildikten sonra çekilen kalp karıncıkları radyografisi. **—2.** Kafatasının nokta halinde trepanasyonundan sonra, X ışınlarına saydamsız bir madde şırınga edildikten sonra çekilen beyin karıncıkları radyografisi. (Skanografinin ortaya çıkışından sonra kullanımı azalmıştır.)

VANTRİKÜLOGRAM ya da **VENTRİKÜLOGRAM** a. (fr. *ventriculogramme*). Karıncığın elektrik etkinliğini gösteren elektrokardiyogram bölümü. (KARINCIK KOMPLEKSİ de denir.)

VANTRİKÜLOSİSTERNOSTOMİ ya da **VENTRİKÜLOSİSTERNOSTOMİ** a. (fr. *ventriculocisternostomie*). Nörol. Yan beyin karıncıkları içindeki beyin-omurilik sıvısının büyük sarnıca akıtılması. (Bu ameliyat Monro deliği tıkanmasına bağlı olarak gelişen hidrosefalilerde uygulanır.)

VANTRİKÜLOSTOMİ ya da **VENTRİKÜLOSTOMİ** a. (fr. *ventriculostomie*). Nörol. Bir hidrosefalide biriken beyin-omurilik sıvısını boşaltmak için, bir beyin karıncığını (genellikle üçüncü karıncık) kafatası tabanındaki sarnıçlar yoluyla açma ameliyatı.

VANTRİLOG a. (fr. *ventriloque;* geç. lat. *ventriloquus*'tan). Dudaklarını oynatmadan konuşan ve izleyenler üzerinde sesin genellikle, kendisine partönerlik eden kuklanın ağzından geldiği sanısını yaratan gazino sanatçısı. (Sesinin az ya da çok uzak mesafeden ve değişik yönlerden geldiği izlemini yaratmak için vantrilog, nefes verme sırasında çok az havayı dışarı verir ve bu hava miktarını elde etmek istediği etkiye göre ayarlayabilir.)

VANTROFİKSASYON a. (fr. *ventrofixation*). Kad. hast. KARIN'A DİKME'nin eşanlamlısı.

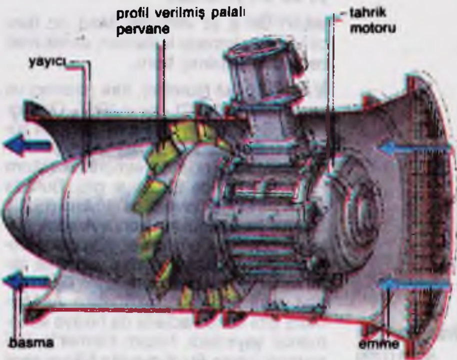
VANTUZ a. (fr. *ventouse, vent,* rüzgâr'dan). **1.** Zool. ÇEKMEN'in eşanlamlısı. **—2.** Sağaltım amacıyla deri üzerine yapıştırılan şişe ya da boynuz. **—3.** *Vantuz çekmek,* şişe çekmek.
—İnş. Bir boru içindeki havayı boşaltmaya yaravan delik.

VANTUZBALIĞI a. Zool. Sıcak ve ılık denizlerin ortasularında yaygın kemikliba-

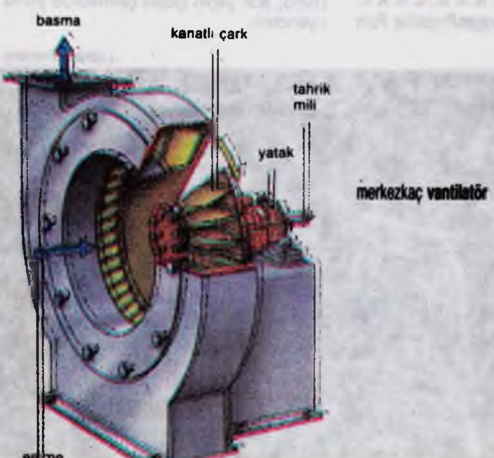
Höffert

Jacobus Henricus Van't Hoff

helikoit yüzeyli vantilatör

merkezkaç vantilatör

VANUATU

lık. (Başı üzerinde, levha halinde, oval biçimli, emme gücü 10-12 kg'ı bulan yapraksı bir çekmen [ya da vantuz] bulunur. Etçildir. Bil. a. *Echeneis naucrates;* yapışkanbalıkgiller [*Echeneidae*] familyası; boyu 80 cm'ye kadar.)

VANTÜP a. (fr. *ventube*). Mad. oc. İkincil havalandırmada kullanılan, esnek malzemeden yapılmış boru.

VÂ-NÛ (Vâlâ Nurettin), türk gazeteci ve yazar (İstanbul 1901 - *ay. y.* 1967). Ortaöğrenimi Galatasaray'da yaptı (1917). Bir süre Viyana'da kaldı. Kurtuluş savaşı yıllarında Bolu lisesi'nde öğretmenken Nâzım Hikmet'le birlikte SSCB'ye gitti. Burada Moskova Doğu üniversitesi'ni bitirdi (1925). Türkiye'ye döndükten sonra *Akşam, Vakit, Tercüman, Cumhuriyet, Köroğlu* gazetelerinde röportajlar, siyasal yorumlar, fıkra, sanat ve edebiyat konularına ilişkin yazılar yazdı. Ayrıca Hatice Süreyya, Ali Marmara gibi takma adlarla da hikâye ve romanlar yayımladı. Nâzım Hikmet'le ilgili anılarını içeren *Bu dünyadan Nâzım geçti* (1965) adlı yapıtı çeşitli çevrelerde yankı uyandırdı.

Lauros-Giraudon

Bram Van Velde
***Resim* (1966)**
M. N. A. M., C. N. A. C. Georges-Pompidou, Paris

VANUA LEVU, Fiji adalarından biri; 5 535 km²; 103 112 nüf. (1990). Şekerkamışı. Kopra.

VANUATU, esk. **New Hebrides,** Melanezya'da takımadalar, Yeni Kaledonya'nın K.-D.'sunda; 14 760 km²; 200 000 nüf. (1991). Başkenti *Port-Vila* ya da *Vila.* Resmi dili, *bichlamar, ingilizce* ve *fransızca.*

COĞRAFYA

Vanuatu devleti yaklaşık 60 adadan oluşur. Bu adaların başlıcaları (K.'den G.'e doğru): Espiritu Santo, Malekula, Vaté ve Erromango. Bütün büyük adalar dağlıktır ve bu dağların çoğu etkin yanardağlardır. Tek tük mercan kayalıkları da vardır. Adaların bulunduğu enlem (13° - 20° G.) nedeniyle adalarda sıcak (26 °C) ve yağışlı (yılda 2-4 m yağmur) yarıekvator iklimi egemendir. Adaların çok ağaçlık olan iç kesiminde "çalılık insanları" (çoğunlukla pagandırlar) yaşar; kıyı kesiminde yaşayanlar çok daha kalabalıktır ve hıristiyanlaşmıştır (daha çok metodistler ve presbiteryenler). Çeşitli besin maddeleri üretiminin (manyok, taro, yam, muz vb.) yanı sıra hindistancevizi işletmeleri (çoğunu Fransızlar kurdu) de yaygındır: kopra ülkenin başlıca dışsatım malıdır (47 000 t); buna bir miktar kakao ve sığır eti de eklenir. Japonlar'ın kurduğu bir balıkçılık üssü sayesinde balık dışsatımı da yapılmaktadır (Vanuatu'nun deniz etkinlik alanı 680 000 km²). Fransızlar'ın bir bölümü Vanuatu bağımsızlığa kavuşunca takımadalardan ayrıldılar. Melanezya halkının nüfus sıklığı hâlâ düşüktür: km²'ye 9 kişi. Toplam nüfusun yarısı Vaté, Espiritu Santo ve Malekula'da yaşar (bu üç adanın yüzölçümü de hemen hemen toplam yüzölçümün yarısı kadardır.)

TARİH

1606'da Portekizli P. Fernandes de Queirós, sonra 1768'de Bougainville tarafından yeniden ve son olarak 1774'te Cook tarafından keşfedilen takımadada, değişik kökenlerden (Melanezya ve Polinezya) bir halk yaşar. Takımada, Cook'un ona verdiği adı (New Hebrides) 1980'e kadar taşıyacaktır. XIX. yy.'ın başlangıcında, avrupalı kaçakçıların (sandalağacı ve balina avcılığı) aşırılıkları, yerlilerin isyanına yol açtı. Avustralya ve Yeni Kaledonya'dan gelen tüccarlar zenginleşirlerken, hıristiyanlığın yerleşmesi güçleşti. Fransa ve Büyük Britanya'nın takımadaya verdiği bağımsızlık güvencesiyle yetinmeyen Avustralyalılar, Yeni Kaledonyalılar'ın başarılarından endişelendiler (1878). İki ülkenin ve onların misyonerlerinin aralarındaki çekişme, 1887'de, fransız-ingiliz deniz komisyonunun, sonra 1906'da, iki ülkenin yerliler üzerinde ortak, her birinin kendi ulusu üzerinde ayrı yetkisi olduğu bir ortaklaşa egemenliğin kurulmasıyla sonuçlandı. 20'li yıllarda vietnamlı göçmenler, kahve, kakao ve kopra tarım işletmelerinde çalışmak için geldiler: savaşta Japonlar tarafından işgal edilmeyen New Hebrides Müttefikler için başlıca üs oldu. 1980 yazında ilan edilecek bağımsızlığı hazırlamak için fransız-ingiliz komisyonlarının denetiminde takımadaya yavaş yavaş geniş bir özerklik verildi. İngilizce konuşan topluluklarla fransızca konuşan topluluklar (eşit güçte) arasındaki çekişme, papaz W. Lini'nin (kasım 1979) yönlendirdiği ve ingilizce konuşanların çoğunluğu kazandığı seçim, komşu Yeni Kaledonya'daki fransız çıkarları; ciddi karışıklıklara yol açtığı gibi, ingilizce konuşan fransız sever J. Stevens'in etkisiyle, Espiritu Santo adasının topluluktan ayrılması (bağımsızlıktan birkaç hafta önce) tehlikesini de yarattı. Bununla birlikte, bunalımlı bir hava ve bir şiddet ortamı içinde, 30 temmuz 1980'de bağımsızlık ilan edildi. Yeni devlet, Vanuatu adını aldı, ama eski sömürgeci güçlerin çekilmesi ona belirgin bir kimlik kazandırmadı. Vanuatu, bu bölgenin iki dil konuşulan tek ülkesidir. 1983 seçimlerinde Başbakan W. Lini, sınırlı bir çoğunluk elde etti. 1987'de yapılan seçimleri de Lini'nin partisi kazandı. Ancak Lini ile rakipleri arasındaki gerginliklerin yarattığı istikrarsızlık üzerine parlamento 1991'de feshedildi. Lini 1981'den beri sürdürdüğü başbakanlık görevinden ayrıldı. Aynı yıl yapılan genel seçimlerde, Ilımlı partiler birliği (İPB) oyların % 30'unu alarak birinci parti haline geldi. Lini'nin partisi oyların ancak % 20'sini alabildi. IPB'nin başkanı Maxime Carlot başbakan oldu. Fred Timakata 1989'dan beri bulunduğu cumhurbaşkanlığı makamında kaldı.

VAN UDEN (Lucas), flaman ressam ve gravürcü (Anvers 1595 - *ay. y.* 1672'ye doğr). 1627'de Anvers'de atölyesini açan Van Uden ince ışık oyunları, olgun, değişik ve çeşitli renkler kullanan bir manzara ressamıdır (*Pazardan dönüş,* Brüksel Güzel sanatlar müzesi; *Güneşin batışında manzara,* Münih). Rubens'in üzerine portrelerini çizdiği manzara fonları yaptı ve kendi manzara resimlerindeki insan figürleri için Jordaens, Teniers gibi ressamlardan yararlandı.

VANURALİT a. (fr. *vanuralite*'ten). Miner. Monoklinik sistemde yer alan, açık sarı renkte, hidratlı uranyum ve alüminyum vanadat.

VANURANİLİT a. (fr. *vanuranylite*'ten). Miner. Bileşiminde kalsiyum ve potasyum da bulunan hidratlı uranyum ve baryum vanadat; monoklinik ya da ortorombik sistemde yer alır.

VAN VALCKENBORCH, Almanya'ya göç etmiş flaman manzara ressamları ailesi. —LUCAS (Louvain 1530'a doğr. - Frankfurt am Main 1597), 1581-1593 yıllarında Avusturya'da, sonra Frankfurt'ta çalıştı. Manzaraları ve halk sahneleri, Bruegel'in sanatını çağrıştırır: *Babil kulesi* (Münih ve Louvre), *Köy bayramı* (Leningrad), *Dört mevsim dizisi* (Viyana), *Gerasa'daki cin çarpmış kadınlar* (Brüksel). — Kardeşi MAARTEN (Louvain 1535'e doğr. - Frankfurt 1612), aynı anlayışla manzara resimleri ve dinsel tablolar gerçekleştirdi: Yeni Ahit'ten sahneler içeren *Aylar* konulu 11 tablo (Viyana), *Babil kulesi* (Gaasbeek şatosu). — FREDERİK (Anvers 1556'ya doğr. - Nürnberg 1623) ve GİLLİS (Anvers 1570'e doğr. - Frankfurt 1622), Maarten'in oğulları. Venedik, belki de Roma'ya gittiler. Üslupları belirgin bir manierismoculuğu yansıtır (Frederik'in yapıtı *Son Yargı,* Münih).

VAN VEEN, VENİUS ya da **VAENİUS** (Otto), flaman ressam ve gravürcü (Leiden 1556 - Brüksel 1629). Leiden, Liège ve Roma'da yetişti; 1585'te Brüksel'de, Alessandro Farnese'in hizmetine girdi. 1592'de, 1594'den 1600'e kadar önce öğrencisi, sonra meslekdaşı olan Rubens'in bulunduğu Anvers'e yerleşti. Tümyapıtı XVI. yy. sonu italyan akademizminden rubensçi döneme geçişi sergiler. Tabloları, Belçika kilise ve müzelerinde (Anvers, Brüksel vb.), Douai müzesi'nde (taslaklar) Louvre müzesi'nde (*Sanatçı ve ailesi,* 1584) bulunmaktadır.

VAN VELDE (Bram), hollandalı ressam (Zoeterwoude, Leiden yakınında, 1895 - Grimaud, Var, 1981). Önceleri kuzeyli ressamların kırsal anlatımcılığına yakın bir anlayışta çalışmalar yaptı (1922-1924 arasında, Kuzey Almanya'da, Worpswede'deki sanatçılar kolonisinde kaldı); 1925'ten başlayarak Paris'te, öncü sanatçılarla (özellikle de Matisse ile) ilişki kurdu ve daha esnek ve daha açık renkli bir resme yöneldi (çiçekler, natürmortlar). 1932-36 arasında Mallorca'da izlediği yalınlaştırma ve durulaştırma süreci ("Figürler", "Maskeler", "Başlar"), figüratif olmayan bir sanata ulaştı; bu süreç, savaş yıllarında kesintiye uğradıktan sonra, düzenli bir biçimde devam etti. Van de Velde'nin var-

dığı resim anlayışı, oval ve üçgen biçimlerin kullanımıyla, çoğu kez mat görünümlü zengin ve nüanslı renklerle (yağlıboya, özellikle de guvaş) ve hem gelişmiş, hem de -fırça izleri, boya akıntıları, bitmemiş yerler ve düzeltmelerden de anlaşılacağı gibi- doğal bir tarzla belirginleşir (*Resim*, 1966, Art moderne ulusal müzesi, Paris). Bollukla tedirginlik arasında gidip gelen bir lirizmi yansıtan yapıtları, varoluşa değgin bir dizi imge olarak ortaya çıkar. Sanatçı 1967'den sonra önemli taşbaskı çalışmaları gerçekleştirdi. — Kardeşi GEER de (Lisse 1898 - Paris 1977) ressamdı. 1925'te Paris'e (savaş yıllarında da Cagnes'a) yerleşti. Kübizmin içinde yer alan sanatı, gerçeklikten, yalnızca özü koruyan (özellikle "Atölyeler") bir biçim ve renk yalınlığına doğru gelişme gösterdi. 50'li yılların sonunda, mekânın ışıklı şiirini tanımlayan renk düzlemlerinin hassas ve yapılı oyunu üzerine kurulu tasarlanmış bir soyutlamaya ulaştı.

VAN VELDEKE (Hendrik), alm. **Heinrich von Veldeke,** Maastricht kökenli şair (Veldeke, Spalbeek yakınında, 1128'e ya da 1140'a doğr. - öl. 1190-1210 arasında). Limbourg ağzına bir edebiyat dili saygınlığı kazandırdı ve germen kurtuvazi edebiyatının yaratıcılarından biri olmasına yol açan *Aeneis* (1174'e doğr. - 1190'a doğr.) adlı yapıtıyla, Vergilius'un kahramanlarını çapkın şövalyelere dönüştürdü.

VANVES, Fransa'da (Hauts-de-Seine) kanton merkezi, Paris'in yakın güney banliyösünde; 26 160 nüf. (1992). Özellikle XV. yy.'dan kalma alevli gotik üslupta St-Rémi kilisesi. Makine sanayileri. Ulusal mektupla öğretim merkezi.

VANVİTELLİ (Gaspare), hollandaca **Caspar Van Wittel,** hollandalı ressam (Amersfoort 1652-53 - Roma 1736), 1674'te İtalya'ya yerleşti. Roma'da meslek yaşamına, Tevere'nin akışını düzene sokmakla görevli amsterdamlı bir hidrolik mühendisinin, Cornelis Meyer'in yanında desinatör olarak başladı. Büyük bir olasılıkla kendi ülkesinde kazanmış olduğu, gerçeği titizce çözümleme alışkanlığını bu kentte geliştirdi. 1680'den başlayarak kent görünümleri alanında uzmanlaştı; Roma'yı, Antikçağ'ın bir simgesi değil de, modern ve yaşayan bir bütün olarak sundu. Vedutismo'nun bu ustası, Floransa, Venedik (1695), Verona ve Napoli'de de (1700) resim ve desenler gerçekleştirmiştir.

VANVİTELLİ (Luigi), italyan mimar, mühendis ve ressam (Napoli 1700 - Caserta 1773), Gaspare Vanvitelli'nin oğlu. Roma'da öğrenim gördü, Marche'de (Ancona, Pesaro vb.) ve Roma'da (S. Agostino manastırı, S. Maria degli Angeli'nin yeniden düzenlenmesi) papalar için çalıştı. 1752'de 8. Bourbon dükü Carlo III için, en büyük yapıtı olan Caserta* krallık sarayının yapımına başladı. Bu dev yapıdaki barok sahneleme anlayışı, yeniklasikçiliği haber veren ölçülü bir anlatım yansıtıyordu. Caserta'daki Carolino sukemeri (1752-1764) ve Napoli'deki Annunziata kilisesi (1761 -1782) öteki yapıtları arasındadır. —Oğlu CARLO (Napoli 1739 - *ay. y.* 1821) Napoli ve Caserta'da onun görevlerini sürdürdü.

VAN VLECK (John Hasbrouck), amerikalı fizikçi (Middletown 1899 - Cambridge, Massachusetts, 1980). 1934'ten başlayarak, Harvard'da matematiksel fizik profesörlüğü yaptı. Düzensiz madde yapısının kuvantal kuramı ve manyetiklik üstünde çalıştı. Bir kristal içindeki yabancı bir atomun ya da iyonun davranışının anlaşılmasına yarayan yöntemler geliştirdi. Amorf katıların elektron özellikleri üstüne incelemesiyle 1977 Nobel fizik ödülü'nü, P. W. Anderson ve N. F. Mott ile paylaştı.

VAN VOGT (Alfred Elton), Kanada kökenli amerikalı yazar (Winnipeg 1912). Birtakım küçük işlerde çalıştıktan sonra, Campbell yayınevinde bilimkurgu yapıtları yayımlamaya başladı. Her on sayfada bir başladığı yere dönen kuşgular oluşturmak için sözdebilimlerden (Korbzyski'nin "genel anlambilim"i, R. Hubbard'ın "dianetik"i, neksializm") yararlandı.

VAN WASSENHOVE (Joos), flaman ressam. 1460'ta Anvers'de öğretmenlik yaptı, 1469'da İtalya'ya gitti. Genellikle Urbino'da dukalığa ait stüdyodaki *Ünlü kişiler*'in bir bölümünün ve Marche Ulusal galerisi'ndeki (Urbino sarayı) *Havarilerin Kudası*'nın (1474) yaratıcısı sanılan Gentli Justus*'la (Giusto di Gand) özdeşleştirilir. Gentli Justus'un çok farklı bir üsluptaki *Çarmıha gerilme üçkanatlısı*'nın (Sint -Baafskathedraal) Van Wassenhove'ye mal edilmesi tartışma konusudur.

VAN WEERBEKE (Gaspar), flaman besteci (Oudenaarde 1445'e doğr. - Roma 1517'den sonr.). Dük Sforza'nın capellasını yönetmek üzere Milano'ya çağrıldı (1471), ardından Roma'da papalık capellasına bağlandı (1480), daha sonra ikisi arasında gidip geldi. 9 missa, metinleri değişmeyen missa parçalarının *(Loco Missae)* yerini almaya yönelik 2 *Motetti missales* çevrimi, 25 kadar motet bıraktı.

VAN WİTTEL (Caspar) → VANVİTELLİ (Gaspare).

Vanya Dayı *(Dyadya Vanya)*, Anton Çehov'un dört perdelik oyunu. 1897'de yazılmış olan oyun 1899'da Moskova Sanat tiyatrosu'nda sahnelendikten sonra büyük bir ilgi topladı. Voynitskiy'in (Vanya Dayı) sakin yaşamı, mülklerinin idaresine baktığı ölmüş kız kardeşinin kocası profesör Serebriyakov ve güzel karısı Helena'nın gelişiyle allak bullak olmuştur. Voynitskiy ve doktor Astrov Helena'ya âşık olurlar. Bu aşk ümitsiz olduğu kadar acı verici dir, çünkü Serebriyakov bencil bir ihtiyardır ve karısı onun kaprislerinin oyuncağı olmuştur. Konuk çiftin gidişiyle yaşam önceden olduğu gibi biraz daha tatsız, biraz daha kaderci bir şekilde sürer.

VANZA *(cebel* EL-) ya da **VENZA** *(cebel* EL-), Doğu Cezayir'de dağ, Tunus yakınında; 1 289 m. Demir cevheri yatağı. Üretimi demiryoluyla taşınır ve Annaba limanından dışarı satılır.

VAN ZEELAND (Paul), belçikalı siyaset adamı (Soignies 1893 - Brüksel 1973). Louvain'de profesördü (1928), Katolik parti'ye girdi, Ulusal banka'nın başkan yardımcılığına getirildi (1934), iktisadi bunalımı önlemek amacıyla bir ulusal birlik hükümeti kurarak (1935) belçika frankında büyük bir devalüasyon yaptı. Reksist harekete karşı başarıyla savaştıysa da, mali bir skandal nedeniyle devrildi (ekim 1937). 1940'ta İngiltere'ye geçti, 1944'te yurda geri dönenler komiserliğine getirildi. Dışişleri bakanlığı yaptı (1949-1954), avrupalılık düşüncesini savundu.

VAPESİN sıf. (fars. *vā-* ve *pesīn*'den *vāpesīn*). *Esk.* En sondaki, en son: *"Osman Han Gazi Hazretleri dem-i vâpesinde oğlu Sultan Orhan Han'a üç vasiyet idüb..."* (Cevdet Paşa, XIX. yy.). ‖ *Nefes-i vapesin* (son nefes).

VAPHEİON, Sparta yakınında Mykenai dönemi arkeolojik buluntu yeri. Burada İ.Ö. XV. yy.'a ait kubbeli bir mezar ortaya çıkarıldı. Mezarda, çarpma çakma tekniğiyle işlenmiş doğa sahneleriyle süslü (vahşi bir boğanın yakalanıp evcilleştirilmesi) [İ.Ö. 1500'e doğr.] iki altın bardak (Ulusal müze, Atina) ele geçirildi.

VAPİTİ a. Zool. KANADA GEYİĞİ'nin eş anlamlısı.

VAPORİZATÖR a. (fr. *vaporisateur*). İçindeki havaya uygulanan basınçla bir sıvıyı, özellikle bir parfümü püskürtmeyi sağlayan bir düzeneği ve küçük delikli bir ağzı olan tuvalet şişesi. (Eşanl. NATÜREL SPREY.)

VAPORYUM a. (lat. *vaporium*'dan). BUHARLIK'ın eşanlamlısı.

VAPOTRON a. (tesc. edil. a.). Radyotekn. 10 kW ve daha büyük düzeyde yüksek güçlü yükseltici vakum tüpü; bu tüpte, bir cam ampule kaynaklanmış olan anot, su buharlaşmasıyla dıştan soğutulur. (Bu tüpler, sıvı su dolaşımıyla soğutulan benzer tüplere göre, suyun buharlaşma ısısının yüksek değeri sayesinde, birim anot yüzeyi başına daha etkili bir soğutma sağlama üstünlüğünü gösterir.)

VAPTSAROV (Nikola), bulgar yazar (Bansko 1909 - Sofya 1942). Komünist parti üyesiydi, 1942'de kurşuna dizildi. *Chants des moteurs* (fr. çev.) [1940] adlı şiir kitabıyla bulgar proleter şiirinin en önemli temsilcisidir. Şiirlerinden seçmelerin ve yazarı tanıtıcı metinlerin yer aldığı bir yapıt dilimizde *Bir hayat fabrikası kuracağız* (1978) adıyla yayımlandı.

VAPUR a. (fr. *vapeur*; lat. *vapor*, buhar' dan). Makine gücüyle işleyen küçük gemi (eskiden yalnızca su buharı gücüyle çalıştırılan gemileri adlandırırdı).

VAPURCULUK a. Vapur işletmeciliği.

VAPURDUMANI a. Koyu gri renk; füme.

◆ sıf. Bu renkte olan: *Vapurdumanı cam.*

VAPURDUMANI a. Bahçelerde kenar süsü ya da mozaik olarak kullanılan, genellikle mavi çiçekli, yarı odunsu ya da otsu bitki. (Tropikal Amerika kökenli, yaklaşık 20 tür; bil. a. *Ageratum*; bileşikgiller familyası.)

VAQUERO a. (isp. *vaca*, inek'ten). **1.** İspanya ve Güney Amerika'da sığır sürülerini güden sığırtmaç. **—2.** Güreşecek boğaları yetiştirildikleri çiftliklerden meraya götüren kişi.

Vaquez hastalığı, birincil alyuvar* çoğalmasının diğer adı.

VAR sıf. Yüklem olarak kullanılır, üçüncü kişilerde koşaç almayabilir ve ardından gelen *olan* sıfatfiiliyle birlikte belirten işlevi görür. (Karşt. YOK.): **1.** Somut ya da soyut bir adla, sahip olmak, duymak, içermek: *Çok param var. Apartmanda her türlü konfor varmış. Onun çok ilginç bir mesleği var. Ona sevgim ve saygım vardı. Bu tabloda bir yanlışlık var.* **—2.** *Olmak* değeri taşır ve öznenin var olduğunu, bulunduğunu, olduğunu belirtir: *Hâlâ cömert insanlar var. Burada biri var. Her yerde kan vardı. Suçluluğunu gösteren kanıtlar varmış*, öznenin bir eyleme, bir topluluğa katıldığını, katılmaya hazır olduğunu belirtir: *Bu işte ben de varım.* **—3.** Bir belirteç ya da nicelik belirten bir söz öbeğiyle, ölçü, miktar, sayı vb. belirtir: *Buradan gara iki kilometre var.* **—4.** Süre belirten bir öbekle birlikte, içinde bulunulan an ile gelecekteki bir an arasındaki zamanı belirtir: *Görüşmemize daha iki ay var.* **—5.** *Bir saate belli bir dakika var*, sözü edilen saate kaç dakika kaldığını belirtir: *Saat ikiye beş var.* **—6.** Bir şey, bir kimse sözkonusuysa, bir kimse için belli bir değer taşımak: *Onun için bu dünyada yalnızca oğlu var.* **—7.** *Ad. + var, ad + var*, bu iki ad arasında ayırım yapmak gerektiğini belirtir: *Oda var, oda var; bu gerçekten bir izbe.* ‖ *Var, var ki*, aşağı yukarı, -den beri: *Üç dört yıl var ki meyve yüzü görmedik.* ‖ *Var git*, durup eğlenmeden uzaklaş, git: *Var git, başka yerlerde kısmetini ara.* ‖ *Var gücüyle, var kuvvetiyle*, bütün gücüyle, bütün kuvvetini kullanarak: *Var gücüyle bağırmaya başladı.* ‖ *Var yok*, belli bir ölçüye yakın, ona ya ulaşır ya ulaşmaz, olduğu bile kuşkulu: *Kırkında var yok, güler yüzlü biri.* ‖ *Varsa o, yoksa o, varsa..., yoksa...*, "ondan daha üstünü yok, en çok sevdiği, beğendiği o" anlamında kullanılır: *Varsa Hatice, yoksa Hatice, sanki başka torunu yokmuş gibi.*

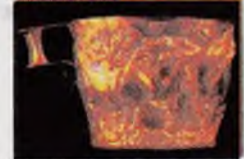
◆ a. **1.** Elde olan şey; para, mal, servet: *Bu uğurda tüm varını yitirdi.* **—2.** *Var etmek*, yaratmak, ortaya koymak: *Hiçbir şeyi yoktan var edemezsiniz.* ‖ *Var ol*, "yaşa" anlamında söylenir. ‖ *Var olmak*, bir

B. N., Paris

Paul Van Zeeland (1950'de)

Nimatallah-Ziolo

Vapheion
vahşi bir boğanın yakalanıp evcilleştirilmesini temsil eden bir bardaktan ayrıntı
çarpma çakma tekniğiyle işlenmiş altın son minos, İ.Ö. 1500'e doğr.
Arkeoloji müzesi, Atina

Noir

bir varan türü olan Komodo ejderi (*Varanus komodoensis*)

dev varan (*Varanus giganteus*)

insan sözkonusuysa, yaşamak, hayatta olmak: *Var olduğu sürece umudunu yitirmedi;* gerçeklik içinde yer almak, zamanda ya da uzamda saptanabilir olmak: *Uzun süredir var olan bir gelenek.* || *Var olsun,* bir yakınımızdan söz ederken, "ona kötülük gelmesini istemem ama birlikte oturmalıyız" anlamında söylenir. || *Vara yoğa,* hemen hemen her şeye: *Vara yoğa öfkelenmek.* || *(Birisinin) varı yoğu,* nesi varsa hepsi, tüm varlığı: *Varını yoğunu elinden almış, beş parasız koymuşlar adamcağızı.*

-VAR ya da **-VARE,** fars. sonek. (*-var, -vāre*). **1.** Sözcüklerin sonunda "gibi" anlamıyla yer alır: *avarevar* (serseri gibi), *bülbülvar* (bülbül gibi), *perivar* (peri gibi), vb. **—2.** "Kez", "defa" anlamı kazandırır: *yekvar* (bir kez). **—3.** Türkçe "-lı", "-li" ekinin görevini yapar: *ümidvar* (ümitli). **—4.** Sahiplik bildirir: *malvar* (malı olan, zengin). **—5.** Uygunluk, layıklık bildirir: *güşvar* ya da *güşvare* → GÜŞVAR ya da GÜŞVARE.

VAR a. (fr. *var; v[olt]- a[mpère]- r[éactif],* tepkin voltamper'den kısaltma). Elekt. İçinden alternatif akımlar geçen devrelerdeki tepkin gücün ölçümü için watt'a verilen özel ad.
—Ölçbil. *Var saati,* reaktif enerji sayacı.

Var. Olasıl. DEĞİŞKE'nin kısaltması. (V biçiminde de yazılır.)

VAR, Fransa'da (Doğu Provence) kıyı ırmağı (günümüzde adını verdiği Var *département*'ının dışında kalmıştır); 120 km. Cayolle boğazı yakınından doğar ve büyük boğazları (Daluis boğazları) selsuyu biçiminde aşar. Eski burgları (Entrevaux, Puget-Théniers) geçer ve kollarının sularıyla (Vaïre, Cians, Tinée, Vésubie) büyür. Vésubie'yle birleştikten sonra vadisi yavaş yavaş genişler; ırmak, Nice'in batı banliyösünde, eski alüvyonlardan oluşmuş çok büyük bir delta içinde küçük bir delta oluşturarak sona erer.

VAR, Fransa'da (Provence-Alpes-Côte d'Azur bölgesi) *département;* 5 973 km²; 815 449 nüf. (1992). Merkezi *Toulon.*

VARA → VARUS.

VARABİ, Japonya'da (Honşu) kent, Tokyo'nun (Saitama ili) kuzey banliyösünde; 70 900 nüf. Konut merkezi. Tekstil sanayisi. Elektrik gereçleri.

VARADERO, Küba'da (Matanzas ili) sayfiye merkezi, adanın kuzey kıyısında; 14 700 nüf.

VARADY (Julia), alman uyruğuna geçmiş rumen soprano (Oradea 1941). 1971 Münih festivali'nde uluslararası bir üne kavuştu. O zamandan bu yana Mozart'ın operalarındaki dramatik yorumlarıyla kendini tüm dünyaya kanıtladı. Bariton D. Fischer-Dieskau ile evlendi.

VARAGELE a. Denizc. İki nokta arasına gerilmiş bir varagele halatı üzerinde bir cismi bir yerden bir yere aktarmak için düzenlenmiş taşıma sistemi. || *Varagele halatı,* iki nokta arasına gerilen ve ulaşımı ya da taşımayı sağlayan halat. || *Varagele kayığı,* birbirine yakın iki nokta arasında (kıçtan kara olmuş bir gemiyle kıyı arasında ya da iki gemi arasında) varagele işinde kullanılan filika.

Varagele → DÜZ HORON.

VARAGRİ → VERAGRİ.

VARAHA (*domuz boğası* anlamında sanskritçe sözc.), Dünya'yı okyanusun dibine sürüklemeye çalışan şeytan Hiranyaksa'nın pençesinden kurtarmakla görevli, Vişnu'nun on avatara'sından üçüncüsü. Vişnu domuz boğası kılığına girerek derinliklere iner, Dünya'yı oradan çıkarır ve binlerce yaratığın kurtulmasını sağlar. Bu mitin, daha eskilere dayanan ve yaratılış sırasında Brahma'nın domuz boğası biçimine girerek Dünya'yı okyanusun dibinden çıkardığını anlatan, vişnu mitinin bir uygulaması olduğu düşünülmektedir. Bazen Vişnu bir domuz boğası başı ya da bu havyanın tüm bedenine sahip olarak, eşi Laksmi ile birlikte tanrıça Dünya'yı kurtarırken temsil edilmiştir.

VARAK a. (ar. *varak*). *Esk.* **1.** Yaprak. **—2.** Kâğıt ya da kitap yaprağı. **—3.** Yazılmış kâğıt. **—4.** Kimi metallerden, genellikle altın ve gümüşten dövülerek yapılmış çok ince levha. **—5.** *Varak-pare* → VARAKPARE.
—Esk. bot. *Varak-ı keffi,* ele benzeyen yaprak. || *Varak-ı kesi,* çanakyaprak. || *Varak-ı mefsus,* oymalı yaprak. || *Varak-ı minşari,* kenarları testere dişi gibi olan yaprak. || *Varak-ı mürekkebe,* bileşik yaprak. || *Varak-ı rişi,* telekdamarlı yaprak. || *Varak-ı sümeyri,* meyveyaprak. || *Varak-ı tüveyci,* taçyaprak. || *Varak-ı zehre,* çiçek yaprağı. || *Varak-ı zu-zeneb,* kuyruklu yaprak.
—Süslem. sant. Çok ince dövülmüş gümüş ya da altın levha. (Bir pelür kâğıdı inceliğinde olan varaklar cilt ve tezhip işlerinde kullanılırdı. Altını döverek varak haline getirmek Antikçağ'dan beri uygulanan bir teknikti. İ.Ö. III. binyıl'dan Mısır mezarlarında çok ince altın varaklar bulunmuştur. Dönemin mezar resimlerinde de varakların nasıl elde edildiği betimlenmiştir.)

VARAKA a. (ar. *varak*'tan *varaka*). *Esk.* **1.** Üzeri yazılı kâğıt: "*...eslâftan bir varaka bile devr ü teslim olunamamış...*" (Cevdet Paşa, XIX. yy.). **—2.** Tek yaprak, kâğıt. **—3.** *Varaka-yı sahiha* → DAMGA'LI KÂĞIT.

VARAKÇI a. **1.** Altın, gümüş vb.'yi döverek ince varak haline getiren sanatçı. **—2.** *Varakçı tokmağı,* altın, gümüş vb.'yi döverek varak haline getirmekte kullanılan alet.

VARAKİ sıf. (ar. *varak* ve *-i*'den *varaki*). *Esk.* Yaprakla ilgili, yaprak biçiminde olan.

VARAKLAMAK g. f. *Bir şeyi varaklamak,* üzerine varak yapıştırarak onu süslemek.
—Mim. Bir silmeyi, bir korniși, yontulmuş bir bezemeyi ince metal yapraklarla kaplamak.

◆ **varaklanmak** edilg. f. Varaklamak eylemine konu olmak.

VARAKLANMAK → VARAKLAMAK.

VARAKLI sıf. Varakla süslenmiş; altın ya da yaldız yaprağı ile yaldızlanmış, yaldızlı.

VARAKPARE a. (ar. *varak* ve fars. *pāre*'den *varak-pare*). *Esk.* **1.** Kâğıt parçası. **—2.** Önemsiz, değersiz yazı, pusula: "*...artık söz bir bahs-i mühimme intikal etti ki böyle varak pare'nin değil, bir büyücek risalenin havsalası mütehammil değildir*" (Ebüzziya Tevfik). **—3.** Küçük bitki yaprağı.

VARAKTOR a. (ing. *varactor; var,* var ve *[re]actor,* reaktör'den). Elektron. Hiperfrekanslı armonikler üretmeye yarayan yarı-iletken öğe.
—ANSİKL. Bir varaktor, epitaksilenmiş bir silisyum kristali üzerinde gerçekleştirilmiş, pasifleştirilmiş PN eklemli bir diyottan oluşur. Düşük düzeyli armonikler üreten ve frekans ikileyicisi ya da üçleyicisi olarak kullanılan varaktorlar olduğu gibi, yüksek düzeyli armonik üreten varaktorlar da vardır. Kimi varaktorlar 10 GHz'lik bir frekansta, 1 W'lık bir çıkış gücü verebilir ve 5 GHz'den 10 GHz'e geçildiğinde, dönüştürme verimi % 38'e erişir.

VARAN a. (ar. sözc.). **1.** Eski Dünya'nın tropikal bölgelerinde yaşayan, *Varanus* cinsinden çevik, etçil, iri kertenkelelerin ortak adı. (Varangiller familyası.) [Bk. *ansikl.* böl.] **—2.** *Borneo varanı,* kertenkelelerle yılanlar arasında yer aldığı kabul edilen, ilkel, küçük bedenli kertenkele. (Bil. a. *Lanthanotus borneensis;* borneokertenkelesigiller familyası, boyu 35 cm.)
—ANSİKL. Varanlar, günümüzde yaşayan en iri kertenkelelerdir. Sunda takımadalarındaki küçük Komodo adasında yaşayan Komodo ejderi (*Varanus komodoensis*) 3 m uzunlukta, 100 kg kadar ağırlıkta olabilir. Yavru geyikler, domuzlar, keçiler ve leşlerle beslenir. İnsandan kaçmaz, hatta insana saldırabilir. Güney-doğu Asya'da yaşayan şeritli su varanı ya da habara -goya (*V. saltator*) 2,60 m, dev varan (*V. giganteus*) 2 m, ve Nil varanı (*V. niloticus*) 1,80 m boyunda olur. Bu hayvanların tümü etçil ve saldırgandır. Öbür kertenkelelerin tersine, yılanlar gibi avlarını çiğnemeden bütün bütün yutarlar. Kumların içine ya da termit yuvalarına yumurtlarlar. Dünyada otuz kadar varan türü yaşamaktadır.

VARANASİ, BANARAS ya da **BENARES,** Hindistan'da (Uttar Pradeş) kent, Ganj kıyısında; 926 000 nüf. (1991).
Dinsel işlevi nedeniyle Varanasi'nin, Hindistan'ın dört bir yanından gelme karışık bir nüfusu vardır. Hindu dininin en önemli kentlerinden biri olmakla birlikte, nüfusunun üçte biri müslümandır. Gelen hacılardan büyük kazanç sağlayan kent, aynı zamanda da bir ticaret (çok kalabalık eski merkezde) ve lüks eşya el sanatlarıyla (ipekli kumaş, brokar, kazan yapımı) modern sanayi dallarının (pamuk, sıvıyağ, metalürji, kimya sanayisi) bir arada yürütüldüğü bir sanayi merkezidir.
—Arkeol. Racghat'ta yapılan kazılarda (1957-1968), birbirini izleyen 6 yerleşim dönemi (yaklş. İ.Ö. 800 - İ.S. 1700 arası) ortaya çıkarıldı. Daha ilk başlarda, Ganj kıyısında, setlerle ve kalaslarla pekiştirilmiş killi topraktan bir duvar yükseltildi. İ.Ö. 400-200 arasında konutlar ve bakır sikkeler ortaya çıktı. II. ve III. dönemlerde (İ.Ö. 200-İ.S. 300) büyük bir etkinlik görüldü, ancak bu ilerleme V. dönemde (700-1200) son buldu.

VARANG ya da **VARİANG** a. Tar. Bizans imparatorlarının özel muhafız birliğine mensup vareg. (Büyük bir baltayla silahlanan dev gibi adamlar olan Varanglar, imparator geçerken yan yana dizilirlerdi. Saray'da ve Küçük Asya'daki bir garnizonda hizmet görüyorlardı.)

VARANGAL, Hindistan'da (Andhra Pradeş) kent, Haydarabad'ın K.-D.'sunda; 446 760 nüf. (1991). Oymalı sütunları ve kirişleriyle XII. yy.'da yapılmış Hanamkonda tapınağı. Pamuk iplikçiliği. İpek işleme. Halı el tezgâhları.

VARANGERFJORD, Norveç'in (Finmark) kuzeyinde geniş fiyord. Varanger yarımadasının G. sınırını çizer.

VARANGELEN a. Dokmc. → VARGEL.

VARANGİLLER a. Eski Dünya'nın sıcak bölgelerinde yaşayan, uzun kafalı, ince ve uzun boyunlu, çatal dilli, sürüngen kertenkelegiller familyası. (Varan ortak adıyla bilinen otuz kadar türü vardır; bunlar yaşayan kertenkelelerin en irileridir. Varanlar, üyeleri yüzgeçlere dönüşmüş, Kretase'de denizlerde yaşamış fosil sürüngenler olan *Pythonomorphia* ya da *Mosasauria*'lara yakın sayılırlar. Bil. a. *Varanidae.*)

VARANO (Alfonso), italyan yazar (Ferrara 1705 - *ay. y.* 1788). Şiirlerinde iç karartıcı bir sofuluk ağır basar (*Visioni sacre e morali,* 1749-1766); melodramları da vardır (*Giovanni di Giscala,* 1754).

VARANO gölü, İtalya'da (Puglia) denizkulağı, Gargano'nun kuzey kıyısında; 60,5 km².

VARANT a. (ing. *warrant*). Umumi mağazaya bırakılan bir malı temsil eden ve onun üzerinde rehin hakkı kuran emre yazılı senet. (Umumi mağazalar tarafından çıkarılan bir senet vadesinde ödenmezse, senet hamili umumi mağazaya bırakılan ve senette temsil edilen bu malı rehin hükümlerine göre paraya çevrilebilir.)

VARANTLI sıf. Varantı olan.
—Bors. *Varantlı katılma hakkı,* bir istikraz

tahviline bağlı satın alma hakkı (aynı ya da farklı tipte bir başka tahvili, belli bir süre içinde, elverişli satın alma olanağını sağlar).

VARAT → ORADEA.

VARAY → GEDİKSARAY.

VARAZDİN, macarca **Varasd,** Hırvatistan'da kent, Podravina'da; 94 273 nüf. (1991). XIV. yy.'dan kalma gotik üslubunda bir kaleyi, Rönesans'tan kalma bir belediye konağını, XVII. ve XVIII. yy.'dan kalma barok üslubunda kiliseleri, XVIII. yy.'dan kalma sarayları kapsayan tarihsel kent. Müze. Sanayi (tekstil).

VARAZDİNSKE TOPLİCE, Hırvatistan'da kent, Varazdin'in güneyinde; 2 000 nüf. Kaplıca (kükürtlü sular) merkezi. Roma kalıntıları. XII. yüzyıldan kalma, XIX. yüzyılda yeniden yapılmış olan kale şato. Müze.

VARAZZE, İtalya'da kent, Liguria'da (Savona ili), Riviera di Ponente kıyısında; 15 300 nüf. Sayfiye merkezi. Tersaneler.

VARBERG, İsveç'te (Halland) liman kenti, Kattegat kıyısında; 42 200 nüf. Sanayi (bisiklet, demiryolu gereçleri, tekstil) ve sayfiye merkezi.

VARCHİ (Benedetto), italyan hümanist (Floransa 1503 - *ay. y.* 1565). Floransa'nın 1527'den 1538'e kadar olan tarihini (1721'de yayımlandı) ve toscana dilinin edebiyat alanında kullanımını yücelten *Ercolano* (1570) adlı diyaloğu yazdı.

VARDA ünl. (ital. *guarda,* bak'tan). "Dikkat" "savul", "destur" anlamında kullanılır.

VARDA (Agnès), fransız kadın film yönetmeni (İxelles, Belçika, 1928). Fotoğraf sanatçısı; 1948'den 1958'e kadar Ulusal halk tiyatrosu'nda çalıştı. Sinemaya, 1954 yılında fransız yeni dalga akımını haber veren *la Pointe courte* adlı filmle başladı. Birkaç kısa metrajlı filmden (*Opéra Mouffe,* 1958) sonra özellikle şu filmleri gerçekleştirdi: *Cléo de 5 à 7* (1962), *Mutluluk* (le Bonheur) [1965], *Yaratıklar* (les Créatures) [1966], *Lions Love* (1970), *L'une chante, l'autre pas* (1977), *Documenteurs* (1981), *Sans toit ni loi* (1985), *La Petit Amor* (1987), *Jane B. par Agnès V.* (1988).

VARDABANDIRA a. (isp. *guarda* ve *bandera*'dan). Ask. denizc. **1.** Askeri gemilerde, görünür haberleşme işaretleriyle muhabereyi sağlayan, aynı zamanda seyirde ve limanda gözcülük yapan özel eğitim görmüş personel. **—2.** *Nöbetçi vardabandıra,* demirde yatan gemilerin tüm hareketlerini gözetlemekle görevli olan ve köprü üstünde nöbet tutan vardabandıra.

VARDABAŞO ünl. (isp. *guarda* ve *bajo*'dan). Denizc. Demir atılırken ya da ambara yük indirilirken çevrede bulunanları uyarmak için kullanılan deyim.

VARDAFOGA a. Esk. sil. Yuvarlak uçları kızdırılarak kaval toplarını ateşlemekte kullanılan demir çubuk.

VARDAKAVA a. Denizc. Yan mataforaları ile borda iskeleleri arasına donatılan ve iskeleye yanaşan teknelerin tutunmalarına yardımcı olan halat. (Mataforaya bağlı teknelerin kıç parimaları bu halata bağlanarak aykırılamaları önlenir.)

VARDAKORDA a. (ital. *guarda* ve *corda*'dan). Denizc. Selviçelerin, çarmıklara sürtünüp aşınmaması için, ana çarmıkların rililere yakın yerlerine tutturulan oluklu ağaç.

VARDAKOSTA a. (isp *guardacostas*'dan). Denizc. Eskiden sahil güvenlik gemilerine verilen ad.

◆ sıf. *Arg.* İriyarı ve gösterişli bir kadın için kullanılır.

VARDAKOSTA SEYİT AHMET AĞA, türk besteci (Amasya 1726 ? - İstanbul 1794). Enderun'da yetişti. Mevlevi tarikatına girdi. Selim III'ün musahibi oldu. Şeyh Galip'in şiirlerinden kimisini besteledi. *Ferahfeza makamı* ile *Darb-ı hüner* adlı 19 zamanlı bir usulü icat etti. Çeşitli biçim ve makamlardan dini ve dindışı yapıtlar besteledi. Bugün elde 31 bestesi vardır. Başlıca yapıtları: *Ey perî ruhsârına ben gül desem de elverir* (mahur beste, muhammes), *Ey nihâ-i işve bir nevres fidanımsın benim* (muhayyersünbüle şarkı), *Yakacık* (değişmeli usulde nişaburek sazsemaisi).

VARDALOMBAR a. Esk. denizc. Yelkenli savaş gemilerinde, rampa savaşı sırasında düşman askerlerinin lombardan gemiye girmesini önlemede kullanılmış, uzun gönderli bir tür kargı.

VARDAMANA a. (ital. *guardamano*'dan). **1.** Borda iskelesine yanaşan tekneden çıkacak personelin tutunması için, borda iskelesinin alt tava puntelinden donatılmış kısa halat çıması. **—2.** Branda bezi dikerken kullanılan yüksük. **—3.** *Vardamana cevizi,* puntel deliklerinden çıkmaması için vardamana halatının iki çımasına yapılan ceviz.

VARDAPUDRA a. Denizc. Baş lombarlarına verilen ad.

VARDAR, Makedonya ve Yunanistan'da, Selanik körfezine dökülen ırmak; 300 km'si Makedonya'da olmak üzere toplam 420 km'dir. Vadisi Makedonya ve Sırbistan ülkelerine ulaşımı sağlayan yoldur. En yüksek debisi nisan-mayıs aylarındadır. Antikçağ'daki adı *Aksios*'du.

—Ask. tar. 1916-1918 arasında Vardar vadisi, Müttefikler'in ve Bulgarlar'ın çatıştıkları Makedonya harekâtları sırasında büyük önem taşıyan stratejik bir eksen durumuna geldi.

VARDAR (Galip), türk eğitimci (Serez 1897 - İstanbul 1958). Süvari yüzbaşı Sabri Bey'in oğlu. Balıkesir idadisi'ni bitirdikten sonra Birinci Dünya savaşı'na gönüllü olarak katıldı (1914-1918). Çanakkale'de Atatürk'ün komuta ettiği 19. Tümen'de görev aldı, Seddülbahir'deki çarpışmalarda bulundu. Mondros mütarekesi'nden sonra İstanbul'da M. M. grubu'nda Kuvayı milliye adına istihbarat görevlisi olarak çalıştı. Her gün Baltalimanı'ndaki Damat Ferit Paşa'nın yalısından (günümüzde Baltalimanı kemik hastanesi) aldığı haberleri yaya olarak Topkapı'daki M. M. grubu başkanlığına iletti. Anadolu'ya geçerek milli mücadeleye katıldı ve Sakarya meydan savaşı'nda yaralandı. Zaferden sonra Darülfünun edebiyat fakültesi tarih bölümü'nü bitirdi. Kabataş lisesi'nde kırk yıla yakın tarih öğretmenliği yaptı. Atatürk'ün ölüm yıldönümünde Kabataş lisesi'ndeki törende Çanakkale savaşları'nı anlatırken geçirdiği kalp krizi sonucu öldü (10 kasım 1958).

VARDAR (Yusuf), türk botanikçi (Karacaova, Yunanistan, 1921). İstanbul Üniversitesi Fen fakültesi tabii ilimler şubesi'ni bitirdi (1946). Aynı üniversitenin Botanik fakültesi'ne asistan olarak girdi; Ege üniversitesi kadrosuna geçti; doçent, profesör (1961) oldu. "Bitkilerin büyüme ve gelişmelerinde hormonların etkisiyle ket vurucu ajanlar" konusundaki bilimsel araştırmasıyla TÜBİTAK bilim ödülü'nü kazandı (1976). Başlıca yapıtları: *Bitki hormonlarının iletimi* (1947), *Bitki morfolojisinde temel bilgiler* (1959), *Genetiğe başlarken* (1961), *Bitki hücresi metabolizmasının ürünleri* (1965), *Enzimlerin hücre metabolizması bakımından genel anlamları ve kimyasal, kinetiksel ilişkileri* (1968), *Bitki anatomisi dersleri* (2 cilt, 1969-1970), *Bitki büyüme ve gelişmesinin hormonal düzenlenmesinde modern ilerlemeler* (1972), *Bitki fizyolojisi dersleri* (2 cilt, 1974-1975).

VARDAR (Berke), türk dilbilimci (İstanbul 1934 - *ay.y.* 1989). İÜ Edebiyat fakültesi fransız dili ve edebiyatı bölümü'nü bitirdi (1954). Aynı bölümde doktorasını verdi (1963); doçent (1970), profesör (1977) oldu. İstanbul Üniversitesi yabancı diller yüksekokulu müdürlüğünde bulundu (1978-1982). Türk dil kurumu'nda yönetim kurulu üyeliği yaptı (1972-1983). İstanbul Üniversitesi Atatürk ilkeleri ve inkılap tarihi enstitüsü müdürü oldu (1989). Kendisine fransız hükümetince Palmes Académiques nişanının şövalye (1978) ve "officier" (1988) payeleriyle Ordre National de Mérite nişanının şövalye payesi (1958) verildi. Fransız edebiyatı (*Fransız edebiyatı,* 3 c, 1965-1972), dilbilim (*le Vocabulaire social et politique en France de 1815 à 1830* [1815-1830 arasında Fransa'da toplumsal ve siyasal sözcükler], 1973; *Une Introduction à la Phonologie* [Sesbilime giriş], 1975; *Dilbilimin temel kavram ve ilkeleri,* 1982 vb.), Türkiye'de dil devrimi (*Dil devrimi üstüne,* 1983), dilbilim terimleri konularında yapıtları vardır. Dilbilimde çağdaş araştırma yöntemleriyle ilgili bazı yapıtları türkçeye çevirdi: *Anlambilim* (1975, P. Guiraud'dan), *Genel dilbilim dersleri* (1976-1978, F. de Saussure'den), *İşlevsel genel dilbilim* (1985, A. Martinet'den).

Berke Vardar

VARDAR ALİ PAŞA → ALİ PAŞA Vardar.

VARDARLILAR a. (Makedonya'daki *Vardar* ırmağından). Tar. Bizans imparatorlarının muhafız askerleri. (Başlangıçta Vardar ırmağı kıyısındaki bir İran kolonisinden toplanan Vardarlılar, kırmızı elbise ve sarı şeritli iran külahı giyerlerdi.)

VARDASİLO a. (ital. *guarda* ve *sole*'den). Denizc. **1.** Gemilerde vardavelalar ile küpeşteler arasında güneşten korunmak için açılan yan tenteler. **—2.** Gemilerde, bir yerden diğer bir yerin görünmemesi için yelken bezinden yapılan bölme. **—3.** Köprüüstü açık gemilerde, bordadan dışarı taşacak biçimde küpeşte boyunca gerilen branda.

VARDAVELA ya da **VARDAVELE** a. (ital. *guarda* ve *vela*'dan). Denizc. **1.** Gemilerde, personelin ve yolcuların güvenliğini sağlamak için üst güvertelerin ve köprüüstlerinin kenarlarına çakılmış punteller ve bu punteller arasına gerilmiş halat ya da demir çubuklardan oluşan korkuluk. **—2.** *Vardavela halatı,* vardavela puntelleri arasından dolaştırılan ve mapa gözlerinden geçirilerek gerilen halat. || *Vardavela punteli,* çanaklıkların, köprüüstlerinin, kasaraları birleştiren asma köprülerin vardavelalarını tutan düşey metal çubuk.

VARDE, Danimarka'da kent, Batı Jylland'da; 17 000 nüf. Demiryolu ve sanayi (demir ve tel çekme, makine sanayileri, besin sanayileri) merkezi.

VARDELA ya da **VARDOLA** a. Ayakkabı yapımında dikiş, çivileme ya da yapıştırma yoluyla sayayla taban astarı ya da tabanı birleştirmeye yarayan, uygun özellikte kösele ya da sentetik maddeden yapılmış ince dar şerit.

VARDHA, Hindistan'da kent, Maharaştra'da, Nagpur'un G.-B.'sında; 88 495 nüf.

VARDIRMAK → VARMAK.

VARDİYA a. (ital. *guardia,* nöbet'ten). **1.** Yirmi dört saatlik bir iş gününün belli bölümlerinden her biri; posta: *Gece vardiyası.* **—2.** Bir iş yerinde, bir fabrikada vb. aynı saatlerde çalışan işçilerin tümü; posta: *Birinci vardiya fabrikadan çıkıyor.* [Bk. *ansikl.* böl. İş örgüt. ve Topbil.)

—Ask. denizc. *Liman vardiyası,* limanda yatan savaş gemilerinde, gemi rolesine göre güverte, makine, silah ve ikmal bölümü personeli tarafından tutulan vardiya. || *Savaş vardiyası,* savaş gemilerinde, silah bölümü personeli tarafından, geminin savaş gücünü her an hazır tutmak amacıyla tutulan vardiya. (Vardiya tutan personel gemide bulunan her silahtan birini hazır durumda donatarak bekler.) || *Seyir*

vardiyası, seyir halindeki bir savaş gemisinde nöbet görevi.
—Denizc. Gemilerde, birbirini izleyen dörder saatlik nöbet. (Bk. *ansikl.* böl.) || İki kısma ayrılmış mürettebatın her takımı. || *Vardiya almak*, vardiya nöbetine başlamak. || *Vardiya bono*, eskiden vardiya değişimi sırasında, vardiyayı teslim edenin vardiyayı teslim alana selamet dileği olarak söylediği söz. || *Vardiya tutmak*, vardiya nöbetini yerine getirmek. || *Vardiya zabiti*, kaptanın verdiği talimata göre, geminin seyir rotasını ve vardiyaları kontrol eden zabit. (Bu deyim bir rütbeyi değil, bir görevi belirtir.) || *Vardiyadan çıkmak*, vardiya nöbetini bitirerek, dinlenmeye çekilmek. || *Gözcü vardiya*, sırayla iki bordanın her birinde tutulan vardiya nöbeti. || *Iskanca vardiya*, vardiya alacak kişiye, vardiya saatinin başladığını bildiren uyarı. || *Nöbetçi vardiya*, mürettebatın vardiya nöbeti tutan bölümü. || *Öksüz vardiya*, 24 saati aşan seyirlerde, vardiyaların aynı saatlerde aynı vardiya gruplarına rastlamaması için, 16-18 ve 18-20 saatleri arasında tutulan kısa seyir vardiyaları. || *Sabit vardiya*, bir ticaret gemisinde, aynı vardiya grupları tarafından hep aynı saatlerde tutulan vardiya.
—İş örgüt. Yirmi dört saatlik iş gününün bölündüğü çalışma sürelerinden her biri.
—İşl. ikt. Aralıksız sürdürülen bir sanayi işinde çalışan üç ayrı ekibin, birbiri ardınca etkinlikte bulunduğu sekizer saatlik üç mesai süresinden her biri. (→ POSTA.)
—ANSİKL. Denizc. Gündüz ve gecenin her biri üç vardiya içerir. Gündüz vardiyaları 4'ten 8'e, 8'den 12'ye ve 12'den 16'ya, gece vardiyaları ise 16'dan 20'ye, 20'den 24'e ve 24'ten 4'e kadar sürer. Vardiyaların hep aynı saatlerde aynı kişilere rastlamasını önlemek için, 16-20 vardiyası ikişer saatlik iki vardiyaya, yani iki *öksüz vardiya*'ya ayrılmıştır. Her vardiyayı iki dinlenme süresi izler. Vardiya zabiti genellikle kaptan köprüsünde bulunur ve makine vardiya zabitiyle, telefon ya da telsiz yardımıyla bağlantı kurar.
—İş örgüt. ve Topbil. *Zincirleme vardiyalar.* Bir iş günü, farklı emekçilerden oluşan birçok postayla gerçekleştirildiği zaman, zincirleme vardiyalardan söz edilir. Bu örgütlenme biçimi, işletmelere, çeşitli vardiya dönüşüm sistemleri sayesinde yasal olarak tanınmış haftalık iş süresinden daha fazla çalışma olanağı sağlar.

Zincirleme vardiyalarla çalışma, deniz seyrisefer hizmeti ya da hizmetleri gibi teknik zorunlulukların kaçınılmaz kıldığı kesimlerde eskiden beri uygulanıyordu. Ama sanayide yalnızca 50'li yıllardan sonra yaygınlaşma eğilimi gösterdi. Genel olarak, bir işletmenin işçi sayısı ne kadar fazlaysa, vardiyayla çalışan işçi sayısı da o kadar yüksek olmaktadır. 1975'ten beri asıl sanayide görev alan emekçi sayısı hemen hemen aynı kaldı, ama perakende satışla yapılan ticaretin genişlemesi, enerji üretiminde nükleer tekniklerin yaygınlaşması ve üçüncü kesimdeki birçok uğraş kolunda bilişimin ağır basmasıyla birlikte birçok yeni kesimde vardiya sistemi uygulanmaya başlandı.

Zincirleme vardiyanın üç ana tipinden söz edilebilir:
1. gün sonunda ve hafta sonunda işi bırakarak iki vardiyayla yürütülen kesintili sistem (2×8). Bu sistem, kadınların uzman işçi olduğu fabrikalarda çok kullanılır. Çünkü yasanın kadınlar için koyduğu gece çalışma yasağına uyarak saat 6'dan 22'ye kadar aralıksız olarak üretimi yürütmeyi sağlar.
2. hafta sonunda işi bırakan üç vardiyayla gerçekleştirilen yarı sürekli sistem (3×8: sabah vardiyası, öğle sonrası vardiyası, gece vardiyası).
3. pazar ve bayram günleri dahil haftanın her günü, günde 24 saat üretimin sağlandığı sürekli sistem. Böyle bir sistem, etkinlik gösteren en az üç vardiyayla istirahatteki dördüncü bir vardiyayı gerektirir. Birçok biçimi olan bu sistem pazar ve bayram günleri bile üretimin kesintiye uğramamasını sağlar.

Eğer bir emekçi hep aynı vardiyada çalışıyorsa, buna sabit zincirleme vardiya denir; yok, eğer periyodik olarak vardiya değiştiriyorsa buna almaşıklı zincirleme vardiya adı verilir. Sürekli çalışma sisteminde çeşitli parametrelere (yasayla ya da sözleşmeyle belirlenmiş çalışma süresi, posta değişimlerinin sıklığı, vardiyaların rotasyon yönü, birbirini izleyen dinlenme saatleri sayısı vb.) bağlı olarak çok çeşitli çalışma saatleri görülür. Sürekli çalışmada, 4 vardiyayla işi yürütmek, haftada 42 saatlik bir çalışma süresi uygulamayı gerektirir: çalışma süresiyle ilgili talepler, işletmeleri bir beşinci (hatta dinlenmeyi sağlamak ve işi hafifletmek için bir altıncı) vardiya kurmaya ve böylece haftada 40 saatlik, hatta daha az bir çalışma süresi gerçekleştirmeye yöneltmektedir.

Çalışma yerlerinde birbirini izleyen vardiyalarla, postalar halinde örgütlenmenin temelinde teknik bir zorunluluğun yattığı söylenebilir. Ancak ister kesintili, ister yarı sürekli ya da sürekli olsun, postalarla çalışma, genellikle mali verimlilik gereklerine uygun düşer: burada sözkonusu olan, makine ve gereçlerin düşük kullanımını önleyerek sabit sermayede tasarruf sağlamaktır. Teknik zorunlulukların yanı sıra, enerji tasarrufu kaygısı, ülke içi ve uluslararası rekabet baskıları da, sanayi kolundaki ve üçüncü kesimdeki birçok etkinlikte bu tarz bir iş örgütlenmesine yönelmeyi zorunlu kılmaktadır. Bununla birlikte, topluluk düzeyinde sağladığı yarara karşılık, zincirleme vardiyalar sisteminin, kişi, aile ve kişiler arası ilişkiler düzeyinde bazı bozukluklara yol açtığı görülmektedir (düzensiz uyku, hazım bozukluğu ve psikosomatik rahatsızlıklar vb. gibi fizyolojik ve tıbbi olumsuz etkiler; diğer aile üyelerinin ya da toplumsal yaşamın etkinlik temposuna ayak uydurma güçlüğü vb.).

Uluslararası çalışma bürosu, bütün bu nedenlerden ötürü zincirleme vardiyalarla çalışmayı sınırlandırmayı amaçlayan birçok öneride bulundu. Özellikle 1972-1974 döneminde olmak üzere sendikalar da, postalarla çalışmaya karşı eylemler düzenlediler. 1975'ten beri iş güvencesi sorunları, iş koşulları sorunlarından daha büyük önem kazandı (özellikle demir sanayisinde). Ancak, sendika örgütleri, işsizlikle savaş ve çalışma süresinin azaltılması pazarlıkları çerçevesinde, gece işini, gereksiz olduğu her yerde kaldırmak ve postalarla çalışmanın zorunlu olduğu her yerde beşinci bir vardiyanın genel uygulama olarak konmasını sağlamak için çaba göstermektedirler.

• *Yarı-özerk ya da özerk yönetimli vardiyalar.* İşletmelerde, dayanışmalı ve özerk yönetimli vardiyalar halinde örgütlenme sistemi, Hyacinthes Dubreuil ve yarbay Rimailho tarafından tasarlandı ve savunuldu. Buna göre, her işletme, insan ve teknik yönünün gerektirdiği sayıda vardiyaya bölünüyordu. Her vardiyada, belli bir "iş birimi" ile ölçülebilen bir çalışma yapılıyordu. (→ ÖZERK *grup*.)

Homojen* bölümler yöntemi gibi bazı muhasebe işlemleri ve hedeflere göre yönetim gibi daha sonra ortaya konan işletme düzenlerine çok benzeyen bu sistem, tasarlandığı haliyle uygulanamadı. Ancak, F. Herzberg'in (ABD) ve Tavistock Institute'un (İngiltere) çalışmaları doğrultusunda 60'lı yılların ortalarından bu yana girişilen, çalışmayı yeniden yapılandırma denemelerinde çok önemli bir yeri olan "yarı özerk vardiyaların" oluşturulmasıyla, yeni biçimler altında yeniden güncellik kazandı. Bu tür vardiyalar oluşturularak, parçalı iş sorunlarına bir çözüm getirmek amacıyla denemeler yapıldı (Philips, Olivetti vb.). Bu denemeler sırasında gruplar oluşturulması, bunlara sorumluluk verilmesi ve çalışmalarını örgütlemek için kendilerine belli ölçüde bir özgürlük tanınması sonucu her grup üyesinin işi ve bu işin gerçekleştiği koşullar değişime uğradı. Özellikle çok kısa süreli işlemlerin yerine, birbirini izleyen daha tam bir işlemler dizisi konuldu ve hatta grubun bir üyesinin ya da bütün grubun, bir ürünü baştan sona üretmesi yoluna gidildi. İşin örgütlenişinde daha fazla özgürlüğe yer verilince iş çeşitlilik kazanmakta, grup üyeleri arasında karşılıklı yer değiştirmeler olabilmekte, bir tür mesleki çokdeğerlilik gerekli hale gelmekteydi. Grubun uzmanlığı ve özerkliği giderek artabiliyordu: daha önce bakım servisi gibi kuruluşlara düşen işler, grup üyeleri tarafından yapılabilmekte, deneyimin dinamiği grubu kendi başına bir şeyler öğrenme süreci içine sokmakta ve böylece onun hem meslekI yeteneğini, hem de örgütlenme kapasitesini geliştirmeyi sağlamaktaydı. Sözkonusu denemelerin sonuçları işverenler ve işçi sendikaları tarafından farklı biçimde değerlendirildi: verim artışı, eğitim gereksinimleri, çalışma tansiyonunun yükselmesi, "iyi" ve "kötü" işçiler arasındaki ayrımın derinleşmesi, işletmenin işlevsel ve hiyerarşik yapılarının temelinden sarsılması, bu değerlendirmeleri birbirine ters yönde etkiliyordu. Öte yandan, işin sözkonusu yeniden yapılandırma yolu, işçi sayısı sorununa oranla marjinal bir önem taşımaktaydı.

VARDİYACI a. Bir yerde dönüşümlü olarak, vardiya ile çalışan kimse.

VARDİYAN a. (ital. *guardiano*'dan). Ask. denizc. Savaş gemilerinde, gemi içindeki haber ve komutları yerlerine ulaştırmakla görevli pasaparola.
—Denizc. *Vardiyan halatı*, şamandırada yatan gemilerin, durgun havalarda şamandıra üzerine giderek çarpmaması için, cıvadra ya da uskundura cıvadrasının cundasından donatılarak şamandıra anelesine bağlanıp tıraka tutulan halat.

VARDØ, Norveç'in kuzeyinde (Finnmark) liman kenti, Varangerfjord'un K.'inde; 5 000 nüf. Balıkçılık. Bir müze içeren XVIII. yy.'dan kalma kale. Nansen 1893'te buradan *Fram* gemisiyle hareket etti.

VARDOLA → VARDELA.

VARDZİA, Gürcistan'da yer alan Aspindzki bölgesinde mağaralar topluluğu (1938'de müzeye dönüştürüldü). Erken Ortaçağ ile (IV.-VII. yy.'lardan kalma kiliseler) XII. yy. (duvar resimleriyle süslü bap kiliseler) arasındaki gürcistan sanatından kesitler veren bu topluluk, tüf içinde kat kat sıralanan yüzlerce kilise ve konutlan oluşur.

-VARE → -VAR.

VAREGLER ya da **VARYAGLAR** (iskandinavca müttefik anlamına gelen *varingjar* sözcüğünden), VIII.-IX. yy.'larda Doğu Slavları arasına giren Vikingler. Batı'daki norman istilacılarla aynı kökenden gelen Varegler, Batı Dvina, Volhov ve Dnyepr yolunu izleyerek teknelerini Baltık'tan Karadeniz'e geçirdiler. Savaşçı ve tüccardılar. Slav kentlerini ya vergiye bağlayarak, ya da paralı asker biçiminde kendilerini onlara kiralayarak bu kentlerin yaşamına karıştılar. 860'ta İstanbul'a saldırdılar. Basileusun hizmetindeki varang muhafız birliğini meydana getirdiler (X.-XI. yy.).

Doğu Slavları'nın ilk hanedanı olan Rurik hanedanı, Varegler'den çıktı. Kiev devleti'nin kuruluşundaki rolleri, Varegler'i bu devletin yaratıcıları olarak gören "normancılar" ve Varegler'in daha önce gelişmiş ve siyasal olarak örgütlenmiş slav toplumlar içine katıldıklarını ileri süren "antinormancılar" arasında büyük bir tartışmaya yol açtı.

VAREK a. (fr. *varech*; esk. iskand. *vágrek*, denizin karaya attığı nesne, enkaz). Kumsallardaki yosun kalıntılarını oluşturan ya da deniz kıyısındaki kayalarda yetişen ve iyot elde etmek ya da gübre olarak kullanılmak üzere toplanan değişik türlerden esmer suyosunları topluluğu.

—ANSİKL. Varekler daha çok fükûs *(fucus)*, *ascophyllum* ve laminarya *(laminaria)* cinsinden suyosunlarının karışımından oluşur. Varek, Atlantik kıyılarında yaşayan bazı topluluklar için kıymetli bir besin kaynağıdır. Algin, mannit, proteinli maddeler, lipitler, A ve D vitaminleri, selüloz ve mineral elementler (iyot, brom, potasyum, magnezyum ve fosfat) içerirler. Varek külünden iyot elde edilir (1 ton taze suyosunundan 1 kg kadar). Küller (soda külü) gübre olarak kullanılır. Böyle denmesine rağmen küldeki potasyum miktarı sodyumdan daha fazladır.

VAREL, Almanya'nın Aşağı Saksonya eyaletinde kent, Bremen'in kuzey-batısında; 24 300 nüf. Havataşıtları sanayisi. Karton kâğıt.

VARENİKİ a. Suda haşlandıktan sonra erimiş tereyağı gezdirilerek sunulan beyaz peynirli ravyoli türü. (Rus mutfağı.)

VARENİUS (Bernhardus), alman coğrafyacı (Hitzacker 1621 ya da 1622 - Leiden 1650). Leiden'de Tıp fakültesi'ni bitirerek hekim diploması aldı; orada 1649 yılında Siyam'ı ve Japonya'yı anlatan bir kitap, 1650 yılında da bir *Geographia generalis* (Genel coğrafya) yayımladı. Bu kitabında Antikçağ'dan kalan coğrafi bilgilerle büyük keşiflerden elde edilen bilgileri Bacon ve Descartes döneminin yöntembilimsel kaygılarıyla birleştirdi. Genel coğrafyayla özel coğrafyayı birbirinden ayırdı ve böylelikle modern coğrafya için ilk tutarlı çerçeveyi hazırladı.

VARERKAR (Bhargavaram Vitthal, **Mama** — denir), marathi diliyle yazan hintli oyun yazarı (Ciplûn, 1883 - Delhi 1964). Tiyatroda yeni teknikler denedi ve bunları toplumsal sorunların incelemesinde kullandı. Kırk piyes yazdı, bunlarda, özellikle de *Bhumikanya Sita*'da (1955) ve *Apporva Bangal*'da (1963) gerçekçi bir üslup kullandı.

VARES, Bosna-Hersek'te kent; 22 114 nüf. (1991). Demir cevheri. Demir-çelik. Krom çıkarımı.

VARESE, İtalya'da kent, Lombardia'da il merkezi, *Varese gölü* yakınında; 89 000 nüf. XII. yy.'dan kalma S. Vittore bazilikası; ve XII. yy.'da yapılmış vaftiz yeri XVIII. yy.'dan kalma Estense belediye sarayı. Turizm ve sanayi (makine, tekstil sanayileri, ayakkabıcılık, plastik maddeler, karton kâğıt) merkezi. — Yakınlarında, Sacro Monte'de (800 m), pişmiş topraklar ve XVII. yy. resimleriyle süslü (Morazzone ve diğer sanatçılar) 14 capellayla çevrili üncü hac yolu. — *Varese ili*, 1 199 km² ve 806 541 nüf. (1991). İl, İsviçre sınırından Milano yakınlarına kadar, Maggiore gölü ve Lugano gölü arasında yayılır.

VARÈSE (Edgard), amerikan uyruğuna geçmiş fransız besteci (Paris 1883 - New York 1965). Paris'te Indy, Roussel ve Widor'un yanında çalıştı. 1907-1914 arasında daha çok Berlin'de yaşadı.

Savaş patlak verdiğinde Paris'teydi, çürüğe çıkarılınca aralık 1915'te ABD'ye gitti; orada, 1919'da, yeni besteleri seslendirmek üzere New Symphony Orchestra'yı, 1921'de de kuruluş bildirisi büyük yankı uyandıran International Composer's Guild'i kurdu. Besteci olarak en verimli dönemi 1920-1934 arasındadır. Bu yıllarda 8 önemli yapıt besteledi. Orkestra için bestelediği, ilk yapıtı *Amériques* (1921), modern sanayi dünyasını yücelten güçlü bir lirizmle doludur. Bu besteyi, soprano ve oda orkestrası için *Offrandes* (1921), küçük orkestra ve vurmalı çalgılar için *Hyperprism* (1923), 6 üflemeli çalgı ve kontrbas için *Octandre* (1923), küçük orkestra ve vurmalı çalgılar için bestelediği ve geleceğin elektronik müziğini çağrıştıran *Intégrales* (1925), büyük orkestra için *Arcana* (1927), 37 çalgı ve vurmalı çalgılar için *Ionisation* (1931), ve koro, trompet, trombon, piyano, org, 2 Martenot çalgısı ve vurmalı çalgılar için *Ecuatorial* (1934) izledi. Varèse bu dönemde 1928-1933 arasında Paris'te bulundu.

New York'a döndükten sonra, fizikçi ve elektronikçi Léon Thérémin ile çalıştı; bunu sıkıntılarla dolu bir dönem (1935-1949) izledi. Bu dönemde, yalnız flüt için *Densité 21,5* (1936) ve *Étude pour "Espace"* (1947) dışında kayda değer bir yapıt bestelemedi. Bir süre Yeni Meksika'da, ardından Los Angeles'te (1938-1940) ve son olarak New York'ta yaşadı.

1948'de New York Columbia University'de, 1950'de Darmstadt'ta ders verdi ve *Déserts* adlı yapıtının (tamamlanışı 1952) çalgı partilerini bestelemeye başladı. Varèse bu yapıtında somut müzik ile elektronik müziği birleştirir (manyetik bantlarla eklemeler); Hermann Scherchen'in yönetiminde Paris'te seslendirilen (1954) *Déserts* bir skandala yol açtı. Bu yapıtın ardından Varèse, Joan Miró'yu konu alan bir film için, manyetik bant üzerine "düzenlenmiş ses" *la Procession de Vergès*'yi (1955), Philips şirketi'nin, Uluslararası Brüksel sergisi'ndeki (1958) pavyonu için *Poème électronique*'i ve soprano, koro ve orkestra için *Nocturnal*'i (1961) besteledi.

Tınıyı başlı başına bir olgu olarak ele alması ve müziğe uzamsal bir boyut katmasının yanı sıra, ritm, ezgi ve biçime de yenilik getiren Varèse, müziği notalarla değil, sesler, yani gürültülerle kurmaya çalışır. Kendini "besteci ve ses uzmanı" olarak nitelemiştir. Telli çalgıları geçmiş bir çağın aletleri sayan Varèse, üflemeli ve vurmalı çalgıları yeğledi ve bu çalgıları alışılmamış bir tarzda kullandı.

Varèse yapıtlarında hem müziğin ilksel kaynaklarına, bunların büyüleyici gücüne yeniden ulaşmaya, hem de günlük yaşamı, özellikle de makineleri ve sanayi uygarlığını yapıtlarında yansıtmaya çalışır *(Ionisation)*.

VARESTE sıf. (fars. *vāz* ve *reste; vāz-reste*'den *va-reste*). *Esk.* **1.** Bir şeyden kurtulmuş, onun uzağında: *"Makalenin sahibi E. M.'ye cevap vermek ihtiyacından vâresteyim"* (Y. K. Beyatlı). **—2.** Rahat, serbest. **—3.** İlişiksiz. **—4.** *Bir şeyi, bir kimseyi, bir şeyden vareste tutmak*, onun dışında bırakmak.
—Huk. *Duruşmadan vareste tutulma*, ceza yargılamasında sanığın duruşmaya katılma yükümlülüğünden kurtarılması. (Sorgusu yapılan sanık, mahkeme kararıyla, duruşmaya katılma yükümlülüğünden kurtarılabilir. Bu durumda duruşma sanığın yokluğunda yapılır. Duruşmadan vareste tutulmuş olan sanık isterse duruşmaya katılabilir. (Duruşmadan vareste tutulma kararı sanığın isteği üzerine verilir. Mahkeme sanığın duruşmaya katılmasını gerekli görürse, duruşmadan vareste tutulma kararını geri alabilir.)

VARESTEGİ a. (fars. *vareste* ve *-i*'den *vārestegi*). *Esk.* Kurtulma, rahatlık.

VARFARİN a. (fr. *warfarine*). Eczc. Kan pıhtılaşmasına karşı kullanılan güçlü etkili sentetik ilaç. 4-hidroksi-3-(3-okso-1-fenilbutil) kumarin sodyum tuzudur.

VARGA (Yevgeniy Samuyloviç), macar kökenli sovyet siyaset adamı ve ekonomi bilgini (Budapeşte 1879 - Moskova 1964). 1906'da Budapeşte Üniversitesi'nde doktorasını verdi, biraz sonra macar sosyal-demokrat partisine girdi. Budapeşte Üniversitesi'nde ekonomipolitik profesörü oldu, şubat 1919'da macar komünist partisi haline gelen, sosyal-demokrat partinin sol eğilimli kanadı içinde yer aldı. Maliye işleri halk komiseri, sonra Konseyler Cumhuriyeti'nin (mart-ağustos 1919) Yüksek ekonomik konseyi'nin başkanı oldu; Avusturya'ya ve ardından Rusya'ya sığındı. Bu ülkenin komünist partisinin üyesi olarak, Komünist enternasyonal'in yönetici örgütlerinde yer aldı ve dünya ekonomik sorunları konusunda büyük bir uzman olarak ün saldı. 1927'den sonra, Dünya ekonomisi ve SSCB politikası enstitüsü'nün başkanlığını yaptı. 1947'de Amerika Birleşik Devletleri ekonomisi üstüne yaptığı incelemede, bu ülkede bir bunalımın hemen patlak vermeyeceğini ileri sürdüğü için eleştirilere uğradı (1947) ve görevlerinden ayrıldı. 1954'te yeniden saygınlığına kavuştu ve iki yıl sonra Ekonomi enstitüsü'ndeki görevlerine geri döndü. Yapıtları: *le Capitalisme de XX. siècle* (fr. çev.) [XX. yy.'da kapitalizm], 1961; ve *la Crise économique, sociale, politique 1929* (fr. çev.) [1929 iktisadi, toplumsal, siyasal bunalımı], 1976 fr. basımı. E. Pawlowski takma adıyla alman ekonomisi üstüne kitap yazdı. *Le Testament de Varga* (fr. çev.) [1970], ölümünden sonra yayımlanan ve sovyet rejimini eleştiren bir yapıttır. Ama gerçekten Varga'nın olduğu tartışmalıdır.

VARGAS (Luis DE), ispanyol ressam (Sevilla 1506'ya doğr. - *ay. y.* 1568). Uzun süre İtalya'da yaşayan (1526-1553) Vargas'ın, yalnızca Sevilla'ya döndükten sonra gerçekleştirdiği yapıtları bilinir. Raffaello'nun ve Perin del Vaga'nın etkisini taşıyan sunakarkalıkları, Sevilla okulunu derinden etkilemiştir (*Nativitas sunakarkalığı*, 1555, Sevilla katedrali; Âdem'in tuvalden ayrılmış gibi duran bacağının kusursuzluğu nedeniyle Gamba [bacak] adı verilen tablo, 1561, *ay. y.*).

VARGAS (Getúlio), brezilyalı devlet adamı (São Borja, Rio Grande do Sul, 1883 - Rio de Janeiro 1954). Avukat, milletvekili (1922) ve Maliye bakanı (1926-27). Liberallerin lideri olan Vargas, Başkan Prestes'i devirdi (ekim 1930) ve Anayasa'yı askıya alan geçici bir hükümet kurdu (3 kasım 1930). São Paulo ayrılıkçı hareketini bastırdı (1932); parlamenter rejimi ortadan kaldıran bir Anayasa'yı onaylayan ve milletvekilleri meclisine meslek temsilcilerini de katan bir kurultaya Kurucu meclis'i seçtirtti (1933). Bu meclis Vargas'ı dört yıl için Başkan seçti (17 temmuz). Komünistlerin eylemleri karşısında (1935) Vargas, başkanlığını daha altı yıl uzatan, Parlamento'yu ve partileri fesheden ve "Yeni Devlet"i kuran diktatörce bir Anayasa ilan etti (kasım 1937). Nazi eğilimli bütünlükçülerin (ya da "Yeşil gömlekliler") direnişini kırdı (1938) ve önemli reformlara girişti: çalışma süresinin kısaltılması, ücretli tatil, sosyal haklar, melezlerin ve zencilerin korunması, SALTE planı (sağlık, beslenme, taşımacılık, enerji). Vargas, mihver devletlerine savaş ilan etti (ağustos 1942) ve İtalya'ya bir birlik gönderdi. Bir pronunciamiento tarafından görevinden uzaklaştırıldı (ekim 1945), 1950'de büyük bir zaferle yeniden Başkan seçildi. Vargas politikasının tehdit ettiği dış çıkarlara bağlı muhalefet, onu intihara sürükleyen şiddetli bir kampanya başlattı.

VARGAS LLOSA (Mario), perulu yazar (Arequipa 1936). Öğrenimini önce Lima'da, sonra Madrid'de sürdürdü, burada *Los Jefes* (1958) adlı bir öykü kitabı yayımladı. Peru'ya dönmeden önce Paris'te, Londra'da ve Barcelona'da kaldı. Askeri disiplinle yönetilen bir kolejin (kendisi de burada okudu) şiddete dayalı ve küçültücü dünyasını anlattığı ilk romanı *Kent ve köpekler* (La Ciudad y los Perros, 1962) ile kısa sürede ün yaptı. Daha sonra Piura'daki bir genelevin adını verdiği *Yeşil ev*'i (La casa verde, 1965), bir kısa hikâye olan *Los Cachorros*'u (1966) yayımladı. Daha sonra, Peru toplumunun hem acımasız, hem duygulandırıcı bir freskini oluşturan, general Odría'nın diktatörlük yıllarını çizen *Conversación en la Catedral*'i (1970), pezevenkliği seçen örnek bir subayın gülünç öyküsünü anlatan *Yüzbaşı ve kadınlar taburu*'nu (Pantaleón y las visitadoras, 1973) ve özyaşamöyküsü *La Tia Julia y el escribidor*'u (1979) yazdı. Ayrıca edebiyat eleştirisi (*Gabriel García Márquez: historia de un deicidio*, 1971; *La orgía perpetua* [*Flaubert y Madame Bovary*], 1975) ve tiyatro ile de ilgilendi. 1986 Asturias

Bettmann

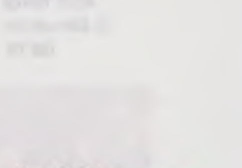
Edgard Varèse (1959'da)

Keystone

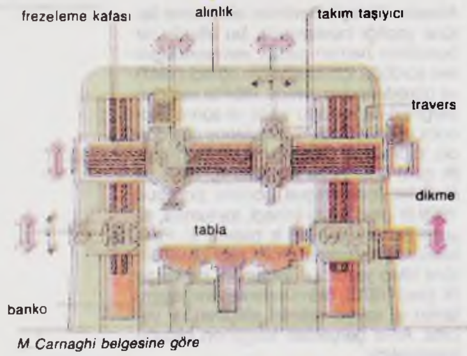
Getúlio Vargas

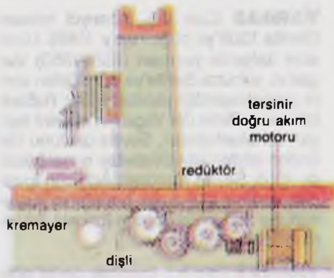
Alvaro-G. Pelayo

Mario Vargas Llosa

M Carnaghi belgesine göre

bir freze vargel tezgâhının çalışma şemaları

Larousse

Pierre Varignon George Vertue'nün bir gravüründen ayrıntı

edebiyat ödülü'nü Rafael Lapesa Melgar ile paylaştı. 1990'da Demokrat cephe'nin adayı olarak katıldığı başkanlık seçimini kazanamadı. Son yapıtları: *La guerra del fin del mundo* (1982), *El Hablador* (1987), *Elogio de la madrasta* (1988).

VARGEL a. Dokmc. El tezgâhlarında, gücü ağacından ilerideki çözgülerin arasında duran ve aşağı yukarı hareket ederek çözgüler arasındaki açıklığı artırıp eksilten uzunca ağaç çubuk. (*Kargı, varangelen, çapraz çubuğu* da denir.)

VARGEL a. Mad. oc. Dolu arabaları, yerçekiminden yararlanarak bir rampadan aşağı indirirken boş arabaları yukarı çeken taşıma düzeneği.
—Mak. san. *Vargel tezgâhı*, genellikle düzlemsel yüzeyleri işlemeye yarayan ve metal kesme işleminin, parçanın sabit bir takım önünde yer değiştirmesiyle sağlandığı takım tezgâhı. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Tekst. *Vargel eğirme tezgâhı*, halat ve kablo üretiminde kullanılan, tekerlekler üzerine monte edilmiş ve raylar üzerinde hareket edebilen bir arabadan oluşan makine. || *Sabit vargel*, üzerine yerleştirilen belli kalınlıktaki elyaf fitilini çekip uzatarak istenilen numarada iplik haline getirdikten sonra büken ve masura üzerine kesintisiz olarak saran iplik makinesi. (Kullanılan hammaddenin cinsine ve eğirme sistemine göre kopçalı, bilezikli, maşalı ve taslı tipleri vardır.)
—ANSİKL. Mak. san. Bir vargel tezgâhı, üzerinde, işlenecek parçanın bağlandığı bir tablanın, yatay olarak almaşık doğrusal bir hareket yaptığı bir bankodan oluşur. Bankonun her iki yanında yer alan ve üst bölümleri bir alınlıkla birleştirilmiş iki düşey dikme, tablaya göre düşey bir hareket yapabilen bir travers taşır. Bu traverse, konumu tüm travers boyunca değiştirilebilen bir ya da iki takım taşıyıcı bağlıdır. Öte yandan, tablaya bağlanan parçanın yanal yüzlerini işlemek için dikmeler üzerinde de birer takım taşıyıcı bulunabilir. Takım taşıyıcıların her biri, tablanın geliş hızından büyük bir hızla geridönüşü sırasında, takımın işlenecek parçadan ayrılmasını sağlayan bir mekanizma taşır. Freze tezgâhlarının performansı geliştirildiğinden, vargel tezgâhları günümüzde pek sık kullanılmamaktadır.

VARGELCİ a. Tekst. Vargel eğirme tezgâhını ya da sabit vargeli kullanan işçi.

VARGI a. Fels. Kavramların mantıksal sıralanış ya da art arda gelişi.
—Mant. Bir çıkarım kuralından sonuç olarak çıkan bir formülün özelliği. || *Kapalı formüllerin bir Γ kümesinin anlambilim vargısı*, her Γ modelinde geçerli kapalı A formülü.

VARGLA, Cezayir Sahrası'nda vaha, vilayet merkezi, Mzab ile Büyük Batı Erg'i arasında; 77 400 nüf. —*Vargla vilayeti*, 559 234 km²; 284 454 nüf. (1987).

VARGUEÑO a. (isp. *vargueño*, yazı masası). Mobc. Özellikle XVI. ve XVII. yy.'da İspanya'da yapılan, zengin bezemeli (menteşeleri, marketrisi, grotesk ve mücear sanatından kaynaklanan motifler) bir tür yazı masasıydı.

VARILMA a. Belli bir yere, bir düzeye erişilme, ulaşılma: *Varılması güç bir nokta.*

VARILMAK → VARMAK.

VARINCA (Adnan), türk ressam (İstanbul 1918). Galatasaray lisesi'ni, 1948'de İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi'ni bitirdi. Çeşitli ortaöğretim kurumlarında resim öğretmenliği yaptıktan sonra çalışmalarını Paris'te sürdürdü (1956-1973). Yapıtlarını Türkiye'de ve yabancı ülkelerde sergileyen, karma sergilere katılan sanatçı, Sedat Simavi vakfı görsel sanatlar birincilik ödülü'nü Turan Erol'la paylaştı (1980). Yalnız bez üzerine yağlıboya çalışmayı yeğleyen Varınca, natürmortlarında olduğu gibi portrelerinde ve peyzajlarında da genellikle boya dokusunun ve renk değerlerinin bir resme kazandıracağı ilişkilere önem verir, lekenin ve renkçi bir anlayışın işlerliğini dikkate alarak kararlı, ölçülü ve dinamik çözümlere ulaşır.

Adnan Varınca
Üç füme uskumru
özel kol.

VARIŞ a. **1.** Varmak eylemi ya da biçimi: *Uçağın varış saatini biliyor musunuz?* **—2.** Çabuk ve iyi kavrayış, güçlü seziş, irfan. **—3.** Bir ulaşım aracının, yolcuların vardığı yer.
—Dilbil. *Varış durumu*, kimi fin-ugur dillerinde kullanılan hareketin nereye dek sürdüğünü belirten durum.
—Spor. Bir yarışın son bulduğu yer; finiş. || *Varış çizgisi*, yere çizilen ve yarışçıların buraya ulaşma sıralarına göre derecelendirilmelerini sağlayan çizgi. (Bazı atletizm yarışmalarında, varış çizgisi, pistin bir yanından diğerine gerili yün bir ipten meydana gelir. Bisiklet yarışlarında varış çizgisini genellikle bir şerit oluşturur. Önemli yarışlarda, varış çizgisi elektrikli aletlerle donatılır. Bu aletler yarışçıların yarışı tamamlama sürelerini saptamaya ve her türlü itirazı önleyen, yarışçıların varış çizgisine geliş sıralarını filme almaya yarar.) || *Varış hakemi*, yarışçıların varış çizgisine gelme sıralarını gözlemleyen görevli. (Genellikle her yarışçının yarışı tamamlama süresini ölçen kronometrecilerle birlikte çalışır.)

VARIŞLI sıf. Her şeyi çabuk ve iyi anlayan, kavrayan; sezgisi güçlü, olgun bir kimse için kullanılır; zeki, arif.

VARIŞLILIK a. Sezme, kavrama, anlama gücü gelişmiş bir kimsenin niteliği; irfan, olgunluk.

-VARİ fars. sonek. (*-vār*'dan *-vari*). "Benzer", "gibi" anlamlarıyla sözcüklerin sonunda yer alır: *efrencvari* (batılı gibi), *haçvari* (haç gibi, haça benzer), *minkarvari* (gagaya benzeyen) vb.

VARİ a. Madagaskar'da ormanda yaşayan, ağaççıl, siyah ve beyaz postlu maki. (Bil. a. *Lemur* [*Varecia*] *variegatus;* makimsiler alttakımı; makigiller familyası.)

VARİANT a. (fr. *variant*'tan). Biyokim. Başlangıçtaki bir maddeden mutasyon ile türemiş madde.

VARİD → VARİT.

VARİDAT, -tı a. (ar. *vārid*'in çoğl. *vāridāt*, gelen şeyler, gelirler). *Esk.* **1.** Gelir: *"Halbuki başkaları iki üç misli daha yüksek bir varidat ile bundan mahrum kalırlar"* (H. C. Yalçın). **—2.** İçe doğan, yüreğe doğan düşünce, duygu: *"Bildim ki âriflerin esrarıdır vâridât"* (Niyazi, XVII. yy.). **—3.** *Varidat-ı seneviye*, yıllık gelirler.

VARİDATÇI a. Eskiden devletin gelir işlerinie bakan, bu işleri yürüten görevlilere verilen ad. (*Varidari* de denirdi.)

VARİDATİ a. (ar. *vāridāt* ve fars. *-ī*'den *vāridātī*). *Esk.* Varidatçı.

VARİDE a. (ar. *vāride*). *Esk.* **1.** Gelmiş olan şey. **—2.** Akla gelen şey, düşünce. **—3.** Resmi daireye gelen evrak.

VARİDİN çoğl. a. (ar. *vārid*'in çoğl. *vāridīn*). *Esk.* Gelenler.

VARİGNON (Pierre), fransız matematikçi (Caen 1654 - Paris 1722). 1688'de Mazarin koleji'nde matematik profesörü ve Bilimler akademisi üyesi oldu. 1704'te Collège de France'a girdi. Bernouilliler'in dostuydu. Jean I ile, yoğun bir biçimde ve devamlı olarak bilimsel konularda mektuplaşmak yoluyla dostluk kurdu. Sonsuz küçükler hesabını benimseyen ilk fransız matematikçilerden biridir. Rolle ile tartışmasında bu yöntemi sonuna kadar savundu. Bir istatistik incelemesi olan *Nouvelle Mécanique*'i (Yeni Mekanik) [1725] yazdı; bu kitapta, kesişen kuvvetlerin bileşimi kuralı ilk kez açıklanmıştır.

VARİKAP sıf. (fr. *varicap; vari* [*ation*], değişim ve *cap*[*acito*], sığa'dan). Elektron. Elektrostatik sığası, uygulanan gerilimle değişen yarıiletken bir diyot için kullanılır. (Bir öz indüklemeyle birlikte, varikap bir diyot, rezonans frekansı, uygulanan doğru gerilimle değişen bir salınım devresi oluşturmaya olanak verir. Varikap diyot, otomatik ayar sistemleri ya da frekans modülasyonlu vericiler gerçekleştirmede kullanılır.)

VARİKOSEL a. (fr. *varicocèle*). Patol. Sperma kordonu toplardamarlarının varisimsi genişlemesiyle oluşan yumuşak şişkinlik.

VARİL a. (fr. *baril*'den). **1.** Silindir biçiminde, metalden yapılmış fıçı. **—2.** Bir varilin içerdiği madde miktarı: *Varili ne kadar?*
—Denizc. MANCANA'nın eşanlamlısı.
—Organol. Klarinet borusunun, bekle üst gövde arasında yer alan ve çalgıyı akort etmeye yarayan, az çok uzun bir fıçıcık biçimindeki parçası.
—Ölçbil. Petrol sanayisinde kullanılan, 158,98 litre değerindeki hacim birimi.
—Sil. *Varil bombası*, eskiden bir gediği savunmak için, barut ve bomba doldurulduktan sonra düşman üzerine atılan fıçı.
◆ sıf. *Say. sıf.* + *varil*, bir şeyin miktarını bir varil kapsamıyla belirtmek için kullanılır: *İki varil petrol almak.*

VARİNİ ya da **VARNİ.** Esk. coğ. Germanya'nın kuzeyinde halk. VI. yy.'da güçlendiler.

VARİS a. (fr. *varice;* lat. *varix, -icis*'den). Patol. **1.** Bir toplardamarın kalıcı genişlemesi. **—2.** *İç varis*, dokuların içinde derinde bulunan ve bu nedenle görülemeyen varis.

—ANSİKL. Varisler daha çok bacaklarda olur. Leğen bölgesinde toplardamar üzerindeki bir baskıdan (ur) ya da flebitten ileri gelebileceği gibi toplardamar kapakçıklarındaki yetersizliğe de bağlı olabilir. Mesleklerinin gereği olarak hareket etmeden ayakta duran kişilerde sık görülmesinin nedeni budur: toplardamarlarda bir sürekli basınç hüküm sürer ve kapakçıklar sonunda yetersiz hale gelir.

Tedavide yerel baskılar (varis çorabı), genişlemiş damarlara sertleştirici madde şırınga ederek damar tıkama ya da ameliyatla damar çıkarma gibi yöntemler uygulanır.

Özellikle sirozlu hastalarda, kapı toplardamarında hipertansiyona bağlı yemek borusu varislerine de rastlanabilir. Bu varisler çatlayabilir ve ağır kanamalara yol açabilir.

Ayrıca gebelik sırasında, vulva ve vajina varisleri görülebilir; bunların büyük çoğunluğu doğumdan sonra ortadan kalkar.

VÂRİS a. (ar. *verâset*'ten *vâris*). Ölen bir kimseden kendisine miras kalan kişi; kalıtçı, mirasçı: *Teyzesinin tek vârisi o olacak.*
—Huk. → MİRASÇI.

VARİSİT a. (fr. *variscite;* Almanya'da, bir bölgenin eski adı olan *Variscia*'dan). Miner. Ortorombik sistemde yer alan hidratlı doğal alüminyum fosfat.

VARİSLİ sıf. ve a. Varis hastalığı olan.
◆ sıf. Toplardamarı genişlemiş olan bir organ için kullanılır: *Varisli bacaklar.*

VARİSTANS a. (fr. *varistance; var[table]*, değişken ve *[rés]istance*, direnç'ten). Elektrotekn. GERİLİM KONTROLLÜ DİRENÇ'in eşanlamlısı.

VARİT sıf. (ar. *vürûd*'dan *vârid*). *Esk.* **1.** Olabileceği akla gelen, gerçekleşmesi olanağı bulunan: *Böyle bir olay varit değil.* **—2.** Gelen, erişen. **—3.** Bir şey hakkında söylenen. **—4.** *Varit olmak*, meydana gelmesi, gerçekleşmesi olanak dahilinde bulunmak, gerçekleşebilir olmak; erişmek, ulaşmak: *"Bu korkulardan birincisinin neden dolayı varid olmadığını yukarıda gösterdik"* (H. A. Yalçın). *"Gelibolu şibh-i ceziresinin ileri siperlerinden varid olan mektubunuz..."* (Samipaşazade Sezai, XIX. yy.). **—5.** *Varid-i hatır,* akla gelen: *"Vasıl olacağımız netayiç hep aynıdır düşüncesi vârid-i hâtır olmuyor mu?"* (Baha Tevfik).

VARİYATÖR a. (fr. *variateur*). Mak. san. *Hız variyatörü*, bir milin hareketini başka bir mile, hızlarının oranını sürekli olarak değiştirmeyi sağlayarak aktarmaya olanak veren aygıt.

VARİYET, -ti a. (*var* ve ar. *-iyyet*'ten). *Esk.* Varlık, zenginlik, servet.

VARİYETLİ sıf. *Esk.* Zengin, varlıklı, mal mülk sahibi.

VARİYOLİT a. (fr. *variolite*). Albit sferoitlerinden oluşan bazaltlı kayaç.

VARKA a. (ital. *barca*). Denizc. Gemi ile kıyı arasında yük ve yolcu taşımada kullanılan, kaba ve iri yapılı, ayna kıçlı bir tür kayık.

VARKA → URUK.

Varka ya da **Varaka ve Gülşah,** arap kökenli aşk ve kahramanlık hikâyesi. Konusunu arap şairi Urvat bin Hizam'ın yaşamından (VII. yy.) aldığı öne sürülmüştür. İki arap kabile reisinin çocukları Varka adlı delikanlıyla Gülşah'ın serüvenini anlatır. İran edebiyatında Ayyuki (XI. yy.) tarafından işlendi. Yusuf* Meddah'ın türkçe mesnevisinde (1368) sevgililer birbirine kavuşamadan can verir, ancak Hz. Muhammet'in duasıyla yaşama dönerler. Yusuf'un sade dil ve anlatımla yazılmış yapıtı toplantılarda her defasında bir bölümü okunacak biçimde 6 meclise ayrılmıştır. Mensur bir türkçe anlatımı (Beyazıt kütüphanesi, no. 5523) da vardır.

Topkapı sarayı müzesi kütüphanesi'nde, Varka ve Gülşah'ın XIII. yy.'ın başlarında Konya'da hazırlanmış minyatürlü bir nüshası bulunmaktadır. Yapıttaki 71 minyatürden birinin üzerinde nakkaş Hoylu Abdülmümin* bin Muhammet'in (XIII. yy.' ın ilk yarısında Konya'da yaşadı) imzası vardır. (→ Kayn.)

VARKAUS, Finlandiya'da (Kuopio ili) sanayi merkezi, Haukivesi gölü kıyısında, Kuopio'nun G.'inde; 25 000 nüf. Kereste sanayisi, kâğıt hamuru, makine sanayileri ve gemi yapımı.

VARLAAM → BARLAAM *(aziz).*

VARLIK a. **1.** Var olma, bir gerçekliği olma; bir yerde bulunma olgusu: *Sondajlar bir petrol yatağının varlığını ortaya çıkardı. Tanrı'nın varlığını kanıtlamaya çalışmak. O kadar sessiz ki kimse varlığının farkında bile değil.* (Karşt. YOKLUK.) **—2.** Var olan her şey: *Canlı ve cansız varlıklar.* **—3.** Yaşam, hayat, var olma süresi: *Varlığını güç koşullarda sürdürmek.* **—4.** Bir kimsenin iç dünyasının derinlikleri: *Tüm varlığım sarsılmıştı. Bütün varlığıyla o umuda sarılmıştı.* **—5.** Parasal güçlüklerden uzak bir yaşam ya da rahat bir yaşam sürmeyi sağlayan olanaklar, para, mal, mülk; zenginlik: *Kısa zamanda tüm varlığını iki katına çıkardı.* **—6.** Önemli, değerli şey: *Onun tek varlığı oğludur.* **—7.** *Varlık göstermek*, beğenilir, göze görünür bir iş yapmak, varlığını kanıtlamak. || *Varlık içinde yaşamak*, bolluk içinde, sıkıntısız, rahat bir yaşam sürmek. || *Varlıkta darlık çekmek*, elindeki olanaklardan yararlanmayıp sıkıntı ve güçlük içinde bulunmak.
—Bilkur. *Matematiksel varlık*, her türlü tasarımın dışında var olan matematik nesne.
—Fels. Var olma tarzı ne olursa olsun, bir insanın, bir şeyin evrende ve/veya düşüncede var olmasını sağlayan ve zorunlu olarak tikel olan şey. (Bk. *ansikl* böl.) || *Varlığın tekliği öğretisi*, "insan için doğru olanın, melek, hatta Tanrı için de doğru olduğu; insan için haksız ya da uygunsuz olanın, Tanrı için de böyle olduğu"nu öne süren klasik öğreti (Malebranche, *Traité de morale* [Ahlak incelemesi], 1, 7). || *Akıl varlığı*, Spinoza'ya göre, "bilinen şeyleri daha kolay akılda *tutmayı, açıklamayı* ve *tasarlamayı* sağlayan düşünce kipi" (*Cogitata metaphysica* [Metafizik düşünceler], 1, 1). [Zaman, sıra, ölçü, uygunluk gibi kavramlar, algılanan şeyleri karşılaştırmaya yaradıkları ölçüde, akıl varlıklarıdırlar.]
—Küm. kur. ve Mant. *Varlık niceleyicisi*, bir kümenin kimi elemanlarının (en az bir eleman), verilen bir önermeyi, bir özelliği gerçeklediğini ifade eden, $\exists$ ile gösterilen ("vardır" diye okunur) simge.
—Mat. *Varlık teoremi*, kimi matematiksel nesnelerin (birtakım koşullar altında) varlığına olanak veren teorem.
—Ormanc. *Orman varlığı*, ormandaki dikili ağaçların tümü.
◆ **varlıklar** çoğl. a. İşl. ikt. **1.** Bir işletmenin belli bir tarihte sahip olduğu tüm mallara verilen ad. (Bunların başlıcaları kasa, binalar, alacaklar ve stoklarla işletmenin itibari değerleridir.) [Eşanl. MEVCUDAT] **—2.** *Döner varlıklar,* üretim süreci içinde kullanılan ve sağladığı yarar belirli bir dönem içinde sona eren varlıklar. (*Cari varlıklar* da denir.) || *Duran varlıklar,* üretim süreci içinde birden fazla dönemde kullanılabilen ve sağladığı yarar birden çok döneme yayılan varlıklar. (Bunlar makineler, tesisler, binalar vb. maddesel varlıklar olabildiği gibi telif hakları, beratlar, ticari unvanlar ve markalar gibi maddesel olmayan varlıklar da olabilir.)
—ANSİKL. Fels. Anaksimandros'tan bize kalan az sayıda yazı parçasında bile, varlığın sorgulandığını görürüz: ancak Anaksimandros'a göre, varlığın özü burada -oluş ile özdeşti. Daha sonra Herakleitos, evrimi ve değişebilirliği, varlığın temel özellikleri olarak ileri sürdü. Burada, bir oluş ve değişme felsefesiyle karşılaşıyoruz, ama bu oluş bir varlığın oluşu değil, varlık içinde bir oluştur; çünkü evrim, varlığın içinde gerçekleşir. Parmenides ile birlikte, tam tersine, varlık, özü gereği, yadsınması olanaksız olan, değişmesi olanaksız olan şeydir.

Parmenides'in Platon üzerindeki etkisi de varlık sorunu aracılığıyla olmuştur. Platon iki tür varlık ayırt ediyordu: İdealara benzeyen kalıcı varlıklar ve görünüşler dünyasının basit şekilleri olan ve Platon felsefesinde önemli bir yeri bulunmayan değişken varlıklar. Bu ayrım, yaratıcı varlık ile yaratılmış varlık biçiminde Ortaçağ' da da sürdü. Aynı ayrım, tarihi ve kültürü uzun süre doğrudan etkiledi. Felsefenin bünyesinde bu ayrım, idealist felsefe ile maddeci felsefe arasındaki karşıtlık biçiminde görülür. Kuram ya da sistem olarak idealizm, varlığı düşünceye bağımlı kılar. Buna karşılık maddecilik, varlığı, bilincin ve düşüncenin dışındaki nesnel bir gerçeklik olarak belirler. İki düşünür, bu basit karşıtlıktan kısmen uzak durmuşlardır: Spinoza ve Hegel. Her ikisi için de bütün tektir; yani nesnenin maddeselliği ile maddi nesnenin düşüncesi özdeştir. Spinoza bu "tek"e "töz", Hegel ise "varlık" adını verir. Hegel'de duyulur öğelerden arınmış varlık *(Sein)*, "bilimsel" tipte her felsefenin çıkış noktasıdır. "Yalın dolayımsızlık bile, düşünmeye işaret eden bir ifadedir ve dolayımlı olan açısından, ayrımla ilgilidir. Gerçek anlamında, bu yalın dolayımsızlık, salt varlıktır, ya da genel olarak varlıktır; hiçbir şey katılmamış, başka bir belirlenimi de eklentisi de bulunmayan varlık'tır" (*Wissenschaft der Logik* [Mantık bilimi], "Varlık"). "Salt varlık ile salt hiçliğin aynı şey olması"nın nedeni de bu belirlenimden yoksunluktur (*ay. ypt.* 1, 1). Böylece iç içe geçen varlık ve hiçlik, oluşu meydana getirirler. Bu durumda, başlangıçtaki varlığı, varoluşun ve kavramsal nesnelliğin en somut biçimlerine kadar taşıyan hareket ("özsel varlık", *ay. ypt.*, "Öz", 2) artık hiç kesilmeyecektir.

XIX. yy.'ın maddeci filozofları, özellikle diyalektiği ele alan çözümlemelerinde, hegelci varlık anlayışını idealist olarak nitelediler (Marx şöyle der: "Hegel'e göre, düşüncenin hareketi [Hegel bunu, idea adıyla kişileştirir], gerçekliğin demiurgos'udur; gerçeklik de zaten ideanın görüngüsel biçiminden başka bir şey değildir" [*Kapital*'in 2. baskısına Önsöz]). Bu yüzden Marx ve Engels, hegelci felsefeyle ilişkilerinin daha başında, varlığın nesnel gerçekliğine dikkati çekerler; Engels daha sonra, 1888'de bu noktaya şöyle parmak basacaktır: "Her felsefenin, özellikle de modern felsefenin başlıca sorunu, düşüncenin varlıkla bağlantısı sorunudur. [...] Düşüncenin varlığa göre durumu sorunu, temel öğenin zihin mi yoksa doğa mı olduğunu bilmek sorunudur. [...] Filozoflar bu soruya verdikleri yanıta göre iki kesime ayrıldılar. Zihnin doğadan önce geldiğini savunanlar [...], idealist kesimi meydana getiriyordu. Doğayı temel öğe olarak görenlerse, çeşitli maddeci okulları temsil ediyorlardı. [...] Ancak, düşüncenin varlıkla bağlantısı sorununun bir başka yönü da vardır: bizi çevreleyen bu dünyaya ilişkin düşüncelerimiz ile bu dünyanın kendisi arasında nasıl bir bağlantı vardır? Düşüncemiz gerçek dünyayı bilebilecek durumda mıdır? Gerçek dünyaya ilişkin tasarımlarımız ve kavramlarımızla, gerçekliği sadık bir biçimde yansıtabilir miyiz? Bu sorun felsefe dilinde, düşünce ile varlığın özdeşliği sorunu diye adlandırılır ve filozofların büyük bölümü bu soruya olumlu bir biçimde yanıt vermişlerdir" (*Ludwig Feuerbach ve klasik alman felsefesinin sonu* [Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie]).

Nietzsche ile birlikte, felsefede idealizm/maddecilik karşıtlığını aşma çabası ve felsefenin titiz bir eleştirisine girişerek varlık üzerinde yeniden düşünmeye yö-

nelme isteği dikkati çeker. Gerçekten de, Parmenides'ten beri felsefe, İdea ile özdeşleştirilen varlıkta da bulunması gerektiği düşünülen öznitelikleri belirlemeye yönelik metafizik bir varlıkbilimle eş tutulmuştu. Nietzsche oluşu ve aslında yaşamı yadsıyan metafizikçilerin ortaya koyduğu bu varlıkbilimi kabul etmez. Nietzsche'ye göre "varlığın en derin özü, güç istencidir".

Heidegger'e göre Nietzsche'nin savı yetersizdir. Heidegger ile birlikte, varlığı esas olan bir düşünme, felsefedeki metafizik geleneğin gözden kaybettirdiği varlıkbilimsel bir sorgulama başlar. Heidegger'e göre varlık, varlığın varolanı kat kat aştığı kabul edilse bile, her zaman varolandan hareketle düşünülür: "Varlık, varoluşa, öze, gerçekliğe, sürekli varolan varlığa, sürerliliğe, değere, burada-varlık'a, "vardır"a dayanır. Varlığın anlamını hangi varolandan çıkarabiliriz? [...] Burada-varlık'ın varlıkbilimsel analitiği, aynı zamanda temel varlıkbilimdir ve burada-varlık, varlığı konusunda öncelikle ve köklü olarak durulması gereken bir varolan olduğunu ortaya koyar" (*"Sein und Zeit* [Varlık ve zaman], 2, ve 4). Heidegger'e göre, burada-varlık, varlığın kiplerinden yalnızca biridir, çünkü varlığın başka kipleri de vardır: İnsanların var olduğunu söylediğimiz gibi, hayvanların var olduğunu, bitkilerin var olduğunu da söylüyoruz. Dolayısıyla her şey varlığın kapsamı içindedir. Varlık, düşünmek zorunda olduğumuz şeydir ve düşünce de, varlığın ve onun özünün (bu ikisi sıkı sıkıya birbirine bağlıdır) bir düşüncesinden başka bir şey olamaz.

Varlık ile özün varolan varlık içindeki bu ilişkisi E. Gilson tarafından yeniden ele alındı; E. Gilson'a göre "varlık, ne varoluş ne de özdür; bu ikisinin birliğidir" (*l'Être et l'essence* [Varlık ve öz]).

Varlık, Yaşar Nabi Nayır'ın çıkardığı edebiyat dergisi (ilk sayısı 15 temmuz 1933). Başlangıçta kısa bir süre Ankara'da Y. N. Nayır'ın, Sabri Esat Siyavuşgil ve Nahit Sırrı Örik'le işbirliğinde çıktı. Daha sonra Y. N. Nayır'ın tek başına yayımladığı dergiyi onun ölümünden (1981) sonra kızı Filiz (Nayır) Deniztekin yönetmeye başladı. Orhan Veli ve arkadaşları, 1940 kuşağı yazarları, köy edebiyatının temsilcileri yapıtlarını *Varlık*'ta yayımladılar. Özellikle 1940-1960 dönemi türk edebiyatının geniş okur topluluğuna tanıtılmasını, sevdirilmesini sağlayan *Varlık*, Türkiye'de yaşamı en uzun sürmüş edebiyat dergisidir.

VARLIK (Utku), türk ressam (Bolu 1942). İstanbul Devlet güzel sanatlar akademisi'ni (1970), Paris Güzel sanatlar akademisi'ni (1973) bitirdi. Türkiye'de ve başta Fransa olmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde sergiler açtı, birçok karma sergiye katıldı. Kendini bir "düş" ve "düşlem" ressamı olarak tanımlayan sanatçı, *Peyzajın belleği* adını verdiği çalışmalarında da görüldüğü gibi, gizemciliği benimseyen bir sanat anlayışından yola çıkarak düşle gerçek arasındaki çelişkileri vermeyi dener. Yalnızlık duygusu, mutsuzluk, özbendeki çatışmalar, geçmişle gelecek arasındaki kopukluk onun yapıtlarının ağırlıklı temalarıdır. Taşbasmalarıyla da ilgi çeken Varlık, çalışmalarını 1974 ten beri Paris'te sürdürüyor.

Utku Varlık
Kompozisyon
özel kol.

Varlık ve hiçlik → ÊTRE ET LE NÉANT (*L'*).

Varlık ve zaman → SEIN UND ZEIT.

VARLIKBİLİM a. Fels. Varlık kuramı.
—ANSİKL. Fels. Varlık bilimi Parmenides' ten beri var olmakla birlikte, "varlıkbilim" sözcüğü çok daha yenidir: J. Clauberg 1646'da bu sözcüğü "metafizik" sözcüğüne yakın bir anlamda kullandı. D'Alembert de *Discours préliminaire de l'Encyclopédie*'de (Ansiklopedi'nin giriş yazısı), varlıkbilimden bu anlamda söz etmişti. Kant varlıkbilim sorununu felsefeden tanrıbilime geçiş olarak ele almakla birlikte, varlığı olduğu gibi inceleme düşüncesine karşı çıkar; çünkü ona göre varlık sorunu, bilginin koşulların incelenmesine bağlı bir sorundur.

Husserl varlığın belli bir kesimine yönelen ve bu kesime ait özlüklerin maddi oluşumunu göz önüne alan *maddesel* varlıkbilimler ile, "olabilir tüm varlıkbilimleri kendinde barındıran" *biçimsel* varlıkbilim arasında bir ayrım yapar. Biçimsel varlıkbilim, "maddesel varlıkbilimlere, tümü için geçerli bir biçimsel bir yasalar bütünü" sağlar (*İdeen* zu einer Phänomenologie und phänomenologische Philosophie* [Bir salt görüngübilim ve görüngübilim felsefesi üzerine düşünceler], 4).

Heidegger'e göre, varlıkbilim bilgiyi temellendirir: *"Demek ki varlık sorununun amacı*, varolanı yalnızca şöyle ya da böyle oluşuna göre inceleyen bilimlerin değil, [...] deneysel bilimlerden önce gelen ve onları temellendiren tüm varlıkbilimlerin de olabilirliliğinin önsel koşulunu belirlemektedir. Her varlıkbilim [...], varlığın anlamını gerektiği gibi aydınlatmakla işe başlamadığı ve bu aydınlatmayı, temel görevi saymadığı zaman, körelir ve en gerçek amacına ihanet etmiş olur" (*Sein und Zeit* [Varlık ve zaman], 3).

Sartre "Görüngübilimsel varlıkbilim denemesi" altbaşlığını taşıyan *l'Être et le Néant* (Varlık ve hiçlik) adlı yapıtında, varlıkbilimin alanını belirginleştirir. "Görüngübilimsel varlıkbilim"in amacı, varlığın, nesnel dışsallığın varlığından başka bir şey olmadığını göstermektedir. Sartre'a göre "Varlıkbilim bize şunu öğretir: 1) kendinde'nin, kendini temellendirmesi gereKseydi, bunu ancak bilinç haline gelerek başarabilirdi, yani 'causa sui' (=kendinin nedeni) kavramı, bilinçli olma kavramını, yani hiçleyici varlığın genişmesi kavramını da beraberinde getirir; 2) *aslında* bilinç, kendini kurma tasarısı, yani kendi-için-kendinde'nin ya da kendinin-nedeni-kendinde'nin saygınlığına ulaşma tasarısıdır". Daha sonra Sartre düşüncesini daha da belirginleştirir: "Öyleyse varlıkbilim, şunu belirtmekle yetinecektir: *sanki her şey*, kendinde, kendini kurmaya yönelik bir tasarı gereği, kendi-için'i elde ediyormuş gibi *gerçekleşir"* (*l'Être et le Néant* [Varlık ve hiçlik], "Sonuç").

VARLIKBİLİMCİ a. Varlıkbilim uzmanı. (Eşanl. ONTOLOJİST.)
◆ a. ve sıf. **1.** Fels. ve Ortaç. tar. Varlıkbilim yanlısı. **—2.** Din. Varlıkbilimcilik yanlısı.

VARLIKBİLİMCİLİK a. ONTOLOJİZM'in eşanlamlısı.

VARLIKBİLİMSEL sıf. Fels. **1.** Varlıkbilime ilişkin. (Eşanl. ONTOLOJİK.) **—2.** VARLIKSAL'ın tersine, varlığa bağlı. (Eşanl. ONTOLOJİK.) **—3.** *Varlıkbilimsel kanıt,* Tanrı'nın varoluşunun, yetkin varlığın yoluyla tanıtlaması. (Bu kanıtı aziz Anselmus ortaya koydu.) [→ ANSELMUS.]
—Mant. *Varlıkbilimsel üstlenme ölçütü*, bir kuramda, varoluşunu üstlendiği özlüklerin neler olduklarını saptamak için Quine tarafından önerilen ölçüt (*From a logical Point of View*, 1953). [Quine şöyle der: "Genel olarak denilebilir ki, belli bir türdeki özlüklerin bir kuramda yer alabilmesi şu koşula bağlıdır: ancak bu özlüklerden hiç değilse birkaçı değişkenlerin değerleri arasında bulunduğu zaman kuramda ileri sürülen önermeler doğru sayılabilir".]

VARLIKLI sıf. Varlık, bolluk içinde yaşayan bir kimse, bir topluluk için kullanılır; zengin: *Varlıklı bir tüccar. Varlıklı bir çevreden geliyor.*

VARLIKLILIK a. Varlıklı olma durumu; zenginlik.

VARLIK-OLMAYAN a. Fels. Heidegger'e göre, düşüncenin alanına ait olan varlığın tersine, dünyanın karmaşası içinde yer alan. (Heidegger, düzenden yoksun olan dünyayı, bir dizesinde, bir "gübre yığını"na benzeten Herakleitos'un bir yorumu üzerinde oynar. Varlık-olmayan [alm. *Unsein*], Heidegger'in yunanca *logos* sözcüğüne verdiği kökenbilimsel anlama göre hem düzenli nesneler "topluluk"u, hem "akıl" anlamındaki, düzenli olan'ın tersine, düzensizliğe bulaşmış olandır. Dolayısıyla Heidegger'e göre varlık-olmayan'ın, hiçlik* ile hiçbir ilgisi yoktur [*Einführung in die Metaphysik* (Metafiziğe giriş), 4, 4].)

VARLIKSAL sıf. **1.** Dünyadaki belirli nesnelerle ilgili her türlü bilgi için kullanılır. **—2.** VARLIKBİLİMSEL'in tersine, varolana bağlı.

VARLIKSIZ sıf. Parası, malı, mülkü olmayan; yoksul.

VARMA a. **1.** Erişilmek istenen yere ya da bir noktaya, bir duruma gelme: *Köye gece yarısından önce varmamız gerekiyor. Belli bir yaşa varması da aklını başına getirmedi.* **—2.** Hoş olmayan bir sonla bitme: *Bu tartışmanın kavgaya kadar varması herkesi üzdü.* **—3.** Belli bir çaba sonucu soyut bir şeye ulaşma, elde etme: *Bir karara varmaları zaman aldı.* **—4.** Bir şeyi iyice anlama, duyma: *Nezle olduğumdan yediklerimin tadına varmam çok güç.* **—5.** Başka bir duruma geçme: *Secdeye varma.* **—6.** Bir kadından söz ederken, biriyle evlenme: *Kızın istediğine varması herkesi sevindirdi.*
—Deniz huk. *Varma limanı*, bir navlun sözleşmesinde, geminin yükü boşaltacağı liman.

VARMAK gçz. f. **1.** *(Bir yere) varmak*, erişilmek istenen yere, yolun sonuna gelmek; ulaşmak: *Ankara'ya saat beşte varacağız;* bir şey sözkonusuysa, gitmesi gereken yere ulaşmak: *Mektup oraya ancak bir haftada varır.* **—2.** *Belli bir noktaya, bir düzeye (soyut ya da somut) varmak; bir yaşa varmak*, oraya gelmek, ulaşmak: *Yolun yarısına vardığımızda akşam olmuştu. Artık sağlığına dikkat etmesi gereken bir yaşa vardı.* **—3.** *Bir şeye (kadar) varmak*, bir şeyden söz ederken, bir gelişmeden sonra, genellikle hoş olmayan bir eylemle sonuçlanmak: *Sonunda bu çekişme cinayete varacak.* **—4.** *Bir şeye (soyut) varmak*, bir çaba sonucu onu elde etmek, ona ulaşmak: *Sonunda bir karara vardık. Anlaşmaya varmak. Yüzeysel çabalarla bir sisteme varamazsın.* **—5.** Bir şeyi iyice anlamak, duymak, özelliklerini, niteliklerini kavramak: *Aceleden yediklerimin tadına varamadım. Bir işin sırrına varmak.* **—6.** *Dili, ağzı, eli vb. varmak*, bir şeyi söylemeye ya da yapmaya çekinmemek; kıymak (genellikle olumsuz kullanılır): *Gerçeği anlatmaya dilim varmadı. Minicik çocuğa vurmaya elin nasıl varıyor?* **—7.** *Bir yere, yerlere varmak*, toplumsal ya da mesleki yaşamında iyi bir duruma erişmek, yükselmek: *Bir yerlere varmak isteyen çalışkan, sebatlı bir insan.* **—8.** Her-

hangi bir duruma geçmek: *Secdeye varmak. Uykuya varmak.* —**9.** *Bir kimseye varmak,* bir kadın sözkonusuysa, o kimseyle evlenmek: *Sevdiği delikanlıya varamayınca canına kıydı.* —**10.** *Var, varsın, varsınlar,* "istersen, isterse, isterlerse" anlamında herhangi bir konuda bir kişinin dilediği gibi davranabileceğini belirtir: *Var, ne biliyorsan anlat. Varsın gelmezse gelmesin;* çıkacak sonucun önemine dikkat çeker: *Buncacık çocuk köyü yönettiğine göre var ötesini sen hesap et;* önüne getirildiği cümlenin başında "tek" anlamında kullanılır: *Varsın o rahat etsin de biz sıkıntı çekersek çekelim;* "haydi" anlamında kendisinden sonra gelen eylemi vurgular: *Varın gidin anlatın olanları.* ‖ *Varan bir, varan iki...,* bir şeyin bitmediğini arkasının devam ettiğini gösterir. ‖ *(Falan şeye) varıncaya kadar,* hiç düşünülemeyecek şeyler de içinde olarak; olan her şeyi: *Evdeki halıya varıncaya kadar her şeyini sattı.*

◆ **vardırmak** ettirg. f. *Bir tutumu bir eylemi bir yere vardırmak,* aşırı bir noktaya kadar götürmek, çoğu zaman istenmeyen bir sonuca varmasına neden olmak: *Şakayı laubaliliğe vardırmayın. Sonunda bu tartışmayı kavgaya vardıracaksınız.*

◆ **varılmak** edilg. f. **1.** Erişilmek, istenen yere gelinmek: *Oraya yürüyerek daha çabuk varılır.* —**2.** Belli bir noktaya, duruma, düzeye ulaşılmak, gelinmek: *Belli bir yaşa varıldığında sağlığınıza dikkat etmeniz gerekir.* —**3.** Evlenilmek: *Böyle bir adama varılmaz.*

VARMETRE a. (fr. *varmètre; var,* ve *-mètre*'den). Elekt. Tepkin bir gücü ölçmeye yarayan aygıt.

VÄRMLAND, İsveç'te (Svealand) il. Vänern gölünün K.'inde; 17 609 km², 284 187 nüf. (1992). Merkezi *Karlstad.*

VARNA a. (sanskritçe örtü, siper, dış görünüş ve renk anlamında *vr* kökünden). Hinduculuğun, iyi bir toplum, yani dört kasta ayrılmış bir toplum düşüncesini belirten temel kavramlarından biri.

VARNA, 1949-1956 arasında **Stalin,** Bulgaristan'da liman kenti, Karadeniz kıyısında yönetim bölümü merkezi, K.'deki Önbalkanlar'ın eteğinde; 320 636 nüf. (1991). Üniversite. Müzeler. İç kesimle bağlantıları iyidir. Köstence, Odesa ve İstanbul yolunda uğrak iskelesi olan Varna, Bulgaristan'ın en büyük limanıdır. Aynı zamanda bir sanayi (tersaneler, makineler, motorlar, kimya) ve yakınındaki kumsalların düzenlenmesi sayesinde, Bulgaristan'ın başlıca sayfiye (yılda 500 000 turist) merkezidir. —*Varna yönetim bölümü,* 3 896 km², 991 000 nüf. (1992).

—Tar. Çok eski bir yerleşim yeri olan kent, Antikçağ'da "Odessos" ya da "Odyssos" adıyla Miletliler tarafından kuruldu (İ.Ö. 585). Daha sonra Traklar ve Makedonyalılar'ın (İ.Ö. III. yy.), Romalılar'ın (İ.Ö. I. yy.), imparatorluğun ikiye bölünmesi üzerine (İ.S. 395) payına düştüğü Bizanslılar'ın (Doğu Roma İmparatorluğu) yönetimine girdi ve XIII. yy.'dan başlayarak bir bulgar kenti oldu (1201). Murat I döneminin sonlarında tüm Bulgaristan'la birlikte sadrazam Çandarlı Ali Paşa komutasındaki türk ordusunca işgal edildi (1388). Yıldırım Bayezit döneminde, Bulgar krallığı ortadan kaldırılırken büyük şehzade Süleyman Çelebi tarafından ikinci kez fethedilen kent, (1393) Rumeli eyaletinin Silistre sancağına bağlı bir kaza merkezi oldu. Fetret* devri'nde (1402-1413) kardeşi Çelebi Mehmet'e karşı imparator Manuel Palaiologos II'nin desteğini kazanmak isteyen şehzade Süleyman Çelebi tarafından Bizanslılar'a bırakıldı (1406). Osmanlı ülkesini kendi yönetimi altında birleştiren Çelebi Mehmet I tarafından yeniden türk egemenlik sınırı içine alındı (1415). Varna* savaşı'ndan (1444) sonra Silistre sancağının Karadeniz'de en önemli liman kenti ve ticaret merkezi olarak gelişti. 1768-1774 Türk-Rus savaşı'nda general Unger komutasındaki rus kuvvetleri hıristiyan mahallesinden kente girdilerse de türk savunmasının şiddeti, özellikle Karadeniz seraskeri Kelleci Osman Paşa'nın karaya çıkardığı leventlerin gösterdiği üstün çaba karşısında bozguna uğrayıp pek çok ölü vererek Babadağı'na doğru çekildiler (1773). Osmanlı yönetimine karşı ayaklanarak Vidin-Rusçuk arasına egemen olan Pazvantoğlu*'na bağlı çetelerden bir kol, Varna'ya girip yağmaya başladı ve yetişen hükümet kuvvetleri tarafından tepelenerek püskürtüldü (1797). Yeniden başlayan Türk-Rus savaşı (1806-1812) sırasında rus kuvvetlerince kuşatılan kent, türk donanmasının yetişmesi üzerine düşman eline geçmekten kurtuldu (1810). Navarin* baskını (1827) yüzünden başlayan 1828-1829 Türk-Rus savaşı'nda rus birliklerince işgal edilen Varna, Edirne* antlaşması'yla (1829) Osmanlı devletine geri verildi. Kırım* savaşı'nda (1853-1856) bağlaşık devletler (Türkiye-İngiltere-Fransa) kuvvetlerince bir üs olarak kullanılan Varna'da toplanan savaş meclisi (1854), savaşı rus topraklarına aktarmak üzere Kırım seferine karar verdi ve İngiliz, fransız, türk askerleri buradan kalkan gemilerle gönderildikleri Kırım'ın Eskihisar koyunda karaya çıktılar. Avrupa gezisinden dönen Abdülaziz, Rusçuk'tan trenle Varna'ya geldi ve bir süre kaldıktan sonra buradan Sultaniye yatıyla İstanbul'a doğru yola çıktı (1867). Doksanüç harbi'nde (1877-1878 Türk-Rus savaşı) rus kuvvetlerinin eline geçen kent, Berlin* antlaşması'yla (1878) Bulgaristan'a bırakıldı ve türk yönetiminden çıktı. Bugün Bulgaristan'ın Karadeniz kıyısında bir yönetim birimi merkezidir.

VARNA BEŞÇİFTLİSİ a. Esk. denizc. İnce* donanmaya ait bir tür savaş gemisi. (Büyüğüne *uçurma**, küçüğüne *karamürsel** denirdi.)

Varna savaşı, Balkanlar'da tutunmaya çalışan Osmanlılar'la, Türkleri' avrupa topraklarından çıkarmak isteyen Haçlılar arasındaki büyük çarpışma (10 kasım 1444). Polonya ve Macaristan kralı Władysław III ile (Ulászló I) Szeged* antlaşması'nı (12 temmuz 1444) imzalayan Murat II, tahtı 12 yaşındaki oğlu Mehmet II'ye bırakarak Manisa'ya çekildi. Osmanlı tahtına deneyimsiz bir çocuğun çıktığını öğrenen papalık temsilcisi kardinal Caesarini ve Bizans imparatoru İoannes Palaiologos VIII, kral Władysław'ı Türkler'i avrupa topraklarından kovmak üzere bu fırsattan yararlanmaya çağırarak 10 yıl süreli Szeged antlaşması'nı bozması için zorladılar. Sonunda antlaşmanın daha 50. gününde (1 eylül 1444) barış andını bozup Osmanlı devletine savaş ilan eden güçlü Lehistan ve Macaristan kralına Eflak prensi Drakula, sırp kralı Branković ve kardinal Caesarini'nin temsil ettiği Papalık da katılarak Türkler'e karşı yeni bir kutsal birlik oluşturdular. Böylece macar, leh, sırp, ulah, italyan ve avusturya askerlerinden oluşan 110 bin kişilik bir haçlı ordusu görünürde Polonya ve Macaristan kralı Władysław'ın gerçekte macar ulusal kahramanı János Hunyadi'nin başkomutanlığında harekete geçip Bulgaristan topraklarını yağmalayıp yıkıma uğratarak Varna önlerine kadar ilerledi. Bu arada, 70 parça gemiden oluşan bir papalık-bizans yerleşik donanması da Çanakkale boğazını tuttu.

Öte yandan, düşman ileri harekâtının yarattığı bunalımlı durumu görüşmek için Edirne'de toplanan saltanat şûrası, Murat II'nin görev başına çağrılmasına karar verdi. Bazı osmanlı kaynaklarına bakılırsa, Manisa'daki rahatından vazgeçmek istemeyen eski padişah, kendisine yapılan ilk çağrıyı özür dileyerek reddetti. Ancak, oğlunun ağzından yazılan ikinci bir çağrı tezkiresinde kendisini padişah sayıyorsa devletini tehlikeden kurtarmaya gelmesi, ama kendini padişah saymıyorsa sadık bir yurttaş sıfatıyla padişahının buyruğuna uyarak hemen yola çıkması bildirilince, bu mantık oyununun içinden çıkamayan Murat II, Manisa'dan Edirne'ye hareket etmek zorunda kaldı. Ancak, papalık ve bizans donanmalarının kapattığı Çanakkale boğazından geçme olanağını bulamayan eski padişah, bunun üzerine İstanbul boğazına geldi ve sadrazam Çandarlı Halil Paşa şimdiki Rumelihisarı'nın bulunduğu tepelere toplar koydurarak boğazı güven altına aldıktan sonra Anadolu'dan Rumeli'ye geçebildi.

Böylece Edirne'ye gelerek başkomutan sıfatıyla türk ordusunun yönetimini üstlenen Murat, seçme askerlerden oluşan 40 bin kişilik çevik bir kuvvetle düşmanın üstüne yürüdü. İki ordu Varna dolaylarında karşılaşınca, Szeged antlaşması' nın metnini bir mızrağın ucuna taktırıp askerin önünden geçirten eski padişah, daha sonra bunu düşman saflarına doğru fırlattırdı. Murat'ın yeniden türk ordusunun başına geçmesinden tedirgin olan János Hunyadi, zayıf gördüğü Osmanlılar'ın sol kanadına hemen saldırdı. Anadolu beylerbeyi Karaca Paşa'nın komutasında savaşan sol kanat, onun şehit düşmesi üzerine bozulunca, bu kez Ulahlar da Rumeli beylerbeyi Kasım Paşa'nın başında bulunduğu sağ kanada yüklendiler. Bu kanat sarsılmasına karşın dağılmadan geri çekilmeyi başardı. Bunun üzerine türk ordusunun bozulduğunu sanan Władysław, tüm kuvvetleriyle Murat'ın komutasındaki merkeze saldırdıysa da bir okla vurularak yere yuvarlandı ve Koca Hızır adlı bir asker tarafından kesilen başının bir mızrak ucuna takılıp gösterilmesi, morali bozulan macar askerlerinin bir anda dağılıp kaçmasına yol açtı. Düşmanın kapıldığı panik ortamından hemen yararlanarak karşı saldırıya geçen başkomutan Murat, kuvvetlerinin bir bölümüyle kaçışan Macarlar'ı izletirken, ötekilerle de üzerine yüklendiği Ulahlar'ı çember içine alıp yok etti. Ordusunun denetimini yitiren János Hunyadi, bozgunu önlemek için büyük çaba gösterdiyse de kılıç artığı haçlı askerlerinin ordugâhlarına doğru kaçmalarını engellemeyi başaramadı. Bunun üzerine çevresine toplayabildiği kadar askeriyle savuştuğu savaş alanından Macaristan yönünde uzaklaşmak zorunda kaldı.

Daha sonra kardinal Caesarini'nin savunduğu haçlı karargâhını kolayca ele geçiren Türkler, burada direnmeye çalışan küçük haçlı kuvvetini de yok ettiler. Yakalanarak eski padişahın önüne götürülen kardinal, henüz imzalanmış bir antlaşmayı bozdurup bunca kan dökülmesine neden olmakla suçlanarak idam edildi.

Varna zaferi, sonuç olarak Osmanlı devletinin avrupa topraklarında iyice tutunup yayılmasına, Mehmet II'nin tahtı yeniden babasına bırakmasına ve Bizans'ın artık tam anlamıyla bir türk kıskacı içinde kalmasına yol açtı. (→ Kayn.)

Roy-Explorer

Varna
kent merkezinden bir görünüm

VARNALİS (Kostas), yunanlı yazar (Bur-

gaz, Bulgaristan, 1884 - Atina 1974). Palamas'ın etkisindeki ilk yapıtlarının ardından, hıristiyanlık umutlarının siyasal bağlanımla birleştiği iki şiir kitabı (*To phos pu kaiei*, 1922; *Sklaboi poliorkimenoi*, 1927) kaleme aldı. Eleştiriler (*O Solomos Khoris Metaphysiki*, 1925) yazdı. İğneleyici bir dille kaleme aldığı düzyazı yapıtları (*He alithini apologhia tu Sokrati*, 1931; *To himerologhio tis Penelopes*, 1946; *Oi Diktatores*, 1956) vardır.

VÄRNAMO, İsveç'te (Jönköping) kent, Lagan ırmağı kıyısında; 25 000 nüf. Demiryolu ve sanayi (makine sanayisi, mobilyalar, kauçuk, selüloz) merkezi.

VARNAY (Astrid), amerikalı şarkıcı (Stockholm 1918). 1920'de ailesi ABD'ye göç etti. Meslek yaşamına 1941'de New York'ta *Walkyrie* ile başladı, 1948'de Avrupa sahnelerine çıktı ve 1951'den başlayarak Bayreuth'te büyük bir başarı gösterdi. Dramatik soprano sesi sayesinde, özellikle Wagner ve Richard Strauss'un operalarında uzmanlaştı.

VARNHAGEN (Francisco Adolfo DE), **Porto Seguro** vikontu, brezilyalı tarihçi (São João de İpanema 1816 - Viyana, Avusturya, 1878). *Historia general do Brasil* (Genel Brezilya tarihi) [1854-1857] adlı bir yapıt yazdı.

VARNHAGEN VON ENSE (Karl August), alman diplomat ve yazar (Düsseldorf 1785 - Berlin 1858). *Tagebücher* (Anılar) [1861-1870] adlı yapıtı, en iyi yapıtıydı. — Karısı RAHEL LEVİN (Berlin 1771 - *ay. y.* 1833), seçkin bilgin ve edebiyatçıları çevresine topladı. Berlin'de Goethe'nin dehasını ilk değerlendirebilen oydu.

VARNİ → VARİNİ.

Varol köprüsü, Nöroanat. HALKA TÜMSEK'in eşanlamlısı.

VAROLAN a. (alm. [*das*] *Seiende*'nin karşılığı). Fels. Heidegger'e göre, insanı kuşatan her şey ve insanın kendisi.
—ANSİKL. Fels. Heidegger varlık *(das Sein)* ile varolan *(das Seiende)* arasında bir "varlıkbilimsel fark" belirler ve varolanla, yani şu ya da bu tikel varolan adını verdiği şey ile varlığı birbirine karıştırdığı için metafiziği kınar (*Einführung in die Metaphysik* [Metafiziğe giriş]). Heidegger'e göre, aslında, olan her şey varolandır ve varlık her varolanda bulunur. Şöyle der: "Üzerinde konuştuğumuz, düşündüğümüz, karşısında şu ya da bu biçimde davrandığımız her şeyin yanı sıra, bizzat bizim olduğumuz şey ve o şeyi oluş tarzımız da varolandır" (*Sein und Zeit* [Varlık ve zaman], 2).

VAROLİO (Costanzo), italyan hekim ve anatomici (Bologna 1543 - *ay. y.* 1575). Anatomi ve cerrahi profesörü ve papa Gregorius XIII'ün başhekimi oldu. Bir mektubunda alttan başlanarak yeni bir yöntemle beyin diseksiyonu yapılmasını önermiş ve bu organın yapısı hakkında ayrıntılı yeni bilgiler vermiştir.

VAROLUŞ a. **1.** Var olmak eylemi, biçimi. **—2.** Fels. Var olma, bir gerçekliğe sahip olma olgusu.
—ANSİKL. Fels. "Varoluş" kategorisi, felsefenin Yunanistan'da Sokrates öncesi filozoflara kadar uzanan kökenlerine inmemizi gerektirir. Anaksimandros, şeylerin, doğup ortaya çıkmakla, tikel, somut ve güncel varlıklarına ulaşmak için ilksel ve tanrısal birliklerinden kopmakla, dine aykırı bir şey yaptıklarına ve dolayısıyla yok edilerek cezalandırılacaklarına inanıyordu. Dolayısıyla varoluş, ona göre, tanrısal ilksel kökenin terk edilmesi sonucu meydana gelen bir kayıp demekti. Parmenides ve daha sonra Platon ile birlikte, bu "kayıp" olma ve asıl varlığın dışına düşme düşüncesinin yerini, varlık ve gerçekten varolan (İdealar, özler) üzerine düşünmeden pek farklı olmayan, varoluş üzerine düşünme çabası aldı. Nitekim, yunanca *usia* sözcüğü, örneğin Platon için, hem özü hem varoluşu belirtir. Ama Platon felsefe yapmaya, varolan bir gerçeklikten, bir varolandan, yani Sokrates'ten hareketle başlamıştı.

Aziz Augustinus'ta da, yeniplatoncu felsefeden miras kalmış bir varlıklar hiyerarşisi kuramıyla karşılaşırız. Bu hiyerarşinin tepesinde, varolan tek Varlık, yani Tanrı bulunur; buna karşılık insan bir varoluşandan başka bir şey değildir. Burada bir varoluş felsefesinden çok, bir öz felsefesi sözkonusudur. Bununla birlikte aziz Augustinus, Tanrı'nın varolduğunu kanıtlama sorununa hiç değinmez; onun başlıca sorunu, Tanrı'nın bilgisine ulaşmaktır; bu bilgi insana da kendi varlığının sınırını gösterecektir.

Ortaçağ'da varoluş üzerinde düşünme, öncelikle Tanrı'nın varolduğu (varoluşu) sorunu üzerinde yoğunlaştı. Bu anlayış Descartes'a kadar sürdü; Descartes "Düşünüyorum, ve düşündüğüm ölçüde varım" (*Metot* üzerine konuşma* [Discours de la méthode], birinci ilke) demekle, düşünen varlık olarak varoluşunu da öne sürüyordu ve bu, onun için şu anlamı taşıyordu: "ben düşünen bir özden ya da ruhtan başka bir şey değilim" *(ay. ypt.)*. Descartes ruh ile bedenin birliğini ancak Tanrı'nın varoluşunu yetkin varlık olarak Tanrı'nın tasarımına başvurarak kanıtladıktan sonra öne sürecekti. Kant, Tanrı'nın varlığını onun yetkinliği fikrine bağlayan bu görüşü eleştirir.

Leibniz'e göre, varlık bütünüyle etkinlik demektir: olabilir her özlük varolmaya belli bir eğilim duyar *(praetensio ad existentiam)*, yani yetkinliğiyle (ya da sahip olduğu öz miktarıyla) orantılı bir güçle varolmaya çalışır. Özellikle, Tanrı, mutlak yetkin varlık olarak, varolmaya en büyük eğilimi duyar ve dolayısıyla zorunlu olarak vardır (sahip olduğu öz miktarı sonsuzdur).

XIX. ve XX. yy.'da, varoluş kavramı, metafiziğin etkisinden giderek kurtuldu ve canlı, yaşanmış bir gerçeklik anlamı kazandı. Hegel'de "varoluş" *(Existenz)* terimi, yalnızca dış dolayımsızlık içinde değil, özün dolayımı sonucu doğmuş biçimiyle ele alınan varlığı belirtir. Çünkü "varlığın gerçeği, bir ilk dolayımsız olmak değil, dolayımsızlık içinde doğmuş öz olmaktır" (*Wissenschaft der Logik* [Mantık bilimi], "Öz", 2, 1). Dolayısıyla Hegel'in varoluş tanımını en kesin biçimiyle düşünmek gerekir: "Varoluş *'özsel varlık'*tır [...], olumsuzluk ve içsellikten doğmuş bir varlıktır" *(ay. ypt.)*. Varoluşun daha sonraki belirlenimleriyse, somut gerçeklik, kavram, idea'dır.

Varoluşu, metafiziğin ve Hegel'inki gibi kapalı felsefi sistemlerin dışına çıkarak kavramamız, şaşırtıcı bir biçimde, Kierkegaard gibi tam anlamıyla dindar bir düşünürün savlarıyla mümkün oldu. Kierkegaard'a göre varoluş, aşkınlığa yönelen boğuntulu bir gerilim anlamı taşır ve boğuntu ile yaşanan an birbirine karışır (Kierkegaard son günlerinde *Ojeblikket* [Yaşan-an] başlıklı bir günce [1855] tutmuştu). Varoluşu, mutlaklaştırdığı için aynı zamanda güvenilir hale getiren sistemli bir felsefi düşüncede değil, ancak yaşanan anda, süreksiz olanda kavrayabiliriz (ve bu anlamda varoluş, boğuntunun ta kendisidir). Hegel için Tanrı mutlak idea'dır; Kierkegaard için ise Tanrı, insanın tutkulu ve boğuntulu varoluşunun her anında birlikte olduğu ve tartıştığı bir kişidir: İsa'dır.

Boğuntu tema'sı, daha sonraki varoluş felsefelerinde de sürekli karşımıza çıkar. Sartre'da, görüldükleri biçimleriyle nesneler karşısında (*Bulantı* [la Nausée], 1938), başkaları karşısında (*Kapalı oturum* [Huis clos], 1944), bağlanımın gerektirdiği seçim karşısında duyulan boğuntu sözkonusudur: "İnsan bu seçimi yapmakla yükümlüdür. Seçmeme özgürlüğü diye bir şey yoktur: insan bağlanımlıdır [...] çekimserlik de bir seçimdir" (*"Temps modernes" dergisini Sunuş yazısı* [1945], *Situations II* 'den). Yerinde olmayan bir nitelemeyle "varoluşçuluk felsefeleri" diye adlandırılan varoluş felsefeleri, insan ve insanın durumu üzerine somut bir düşünme çabası ortaya koymaya çalışırlar.

J.-P. Sartre'ın anladığı anlamda, "varoluş, özden önce gelir" sözü (*Varoluşçuluk bir hümanizmadır* [*L'existentialisme est un humanisme*], 1946), Tanrı ya da yazgı diye bir şey varolmadığına göre, bireyin öznelliğini ve eylemini göz önünde tutmayı öngörür. Gerçekten de, Sartre'a göre, "İnsan yalnızca vardır, yalnız kendini kavradığı biçimde değil, olmak istediği biçimde de vardır ve kendini varoluştan sonra kavradığına göre, bu varoluşa yönelik bir atılımla kendini ortaya koyduğuna göre, insan kendini ne yaparsa ondan başka bir şey değildir" *(ay. ypt.)*. İnsan kendi yazgısını kendi özgür iradesiyle yaratır; bilinçli olarak ve sorumluluğu bütünüyle kendisine ait olarak hareket eder, seçer, bağlanır. Ve bu seçim tüm insanları bağlar: "Her birimiz, kendimizi gene kendimiz seçeriz, ama bununla, herkesin kendini seçerken tüm insanları seçtiğini de söylemek istiyoruz. Aslında, olmak istediğimiz insanı yaratırken, aynı zamanda olması gerektiğini beklediğimiz insanın bir imgesini de yaratmış oluyoruz ve hiçbir edimimiz bu sonucu doğurmaktan kurtulamaz" *(ay. ypt.)*. Ve bu durum "dünyaya fırlatılmış" olduğumuz; yaşama, dolayımsızlığa fırlatılmış olduğumuz andan başlayarak böyledir.

VAROLUŞAN a. Fels. Varoluşa sahip varlık.

VAROLUŞÇU sıf. Varoluşçulukla ilgili. (Eşanl. EGZİSTANSİYALİST.)
◆ sıf. ve a. **1.** Varoluşçuluk yanlısı olan bir kimse için kullanılır. **—2.** İkinci Dünya savaşı sonrasında, tartışmak için Paris'te kahvelerde toplanan, Özgürlük'ten sonra yaygınlaşan Kuzey Amerika zenci müziği dinlemek ve dans etmek için Saint-Germain-des-Prés'deki bodrumlarda bir araya gelen gençler için kullanıldı.

VAROLUŞÇULUK a. Varlıktan çok insanın yaşantıları üzerinde duran ve varoluşun özden önce geldiğini savunan felsefe öğretisi.
—ANSİKL. Varoluşçuluk daha başından, en önemli amaçları bilgi felsefeleri (gnozeolojiler) ve evreni anlamaya (ben, dünya, Tanrı) yönelik genel sistemler ortaya koymak olan filozoflara da, çözümlemelerinde yalnızca bilimler ve bunların yöntemleri (bilgikuramları) üzerinde duran filozoflara da karşı çıkar: varoluşçuluğa göre her iki kesim de somut insanı, onun yaşamını ve ölümünü gözardı etmektedir. Varoluşçuluğun doğduğu kabul edilen dönem, yani Kierkegaard'ın (1813-1855) yaşadığı dönem göz önüne alınırsa, bu felsefe, varoluşu özsel varlık olarak gören Hegel'in mutlak sisteminin karşısında yer alır.

Varoluşçuluk (bu felsefenin, haklı olarak yararlandığı öncüleri vardı) İkinci Dünya savaşı'ndan sonra ve her biri farklı biçimde gerçekliğin özel bir deneyimine dayanan çeşitli biçimlere bürünerek gelişti. Nitekim bir yanda tanrıtanımaz bir varoluşçuluktan (Heidegger, Sartre) bir yanda da hıristiyan bir varoluşçuluktan (Kierkegaard, Jaspers, Marcel) söz edilir. Varoluşçuluğa göre, maddesel şeyler ne iseler o oldukları (kendinde) halde, insan, olduğu haliyle örtüşen ve çakışan bir varlık değildir (kendi için): şeylerin durağan varoluşu, insanın "durağan-dışı" varoluşu (Heidegger, Sartre) ile karşılaşır; insan cansız nesnelerin durağanlığından "kurtulan" ya da bazılarına göre onlardan "ortaya çıkan" (bu eylem, bilimsel nedenselliğe bağımlı nesnelerin "üstüne yükselme" olarak da anlaşılabilir) varlıktır. İnsanın "durağan-dışı" durumu ona, başkasının bakışının (bir muhatabın bakışı, bir bilim adamının bakışı vb.) onu dö-

nüştürdüğü şeyden farklı bir şey olma özgürlüğünü verir. Dolayısıyla insan, belli bir "durumun içinde"dir. Demek ki bu koşul, ona bağlı olmayan bir sonluluk içinde yer almaktadır. Öyleyse varolmak, (dünya) "içinde olmak", (başkası) vb., "için olmak"tır. Demek ki varoluşçuluk bir yandan öncesiz sonrasız töz olarak tasarlanan varlığın eleştirisine, öte yandan da tarihsel varoluş tarzlarının somut betimlemelerinin araştırılmasına yönelir. Varoluşçuluk böylece tamamlanmış bir sistem olmaktan kaçınır.

Sartre varoluşçuluğunun en önemli özelliği, özgürlüğü, insanın ancak kötü niyetle unutabileceği bir temel olarak ortaya koymasıdır. Yazgımız biz doğmadan belirlenmiş değildir, yazgımızı biz kendi özgür irademizle yaratırız; yaptıklarımızın sorumluluğu gene bize aittir. Demek ki varoluşçuluk, her şeyden önce, diğer insanların ne olduklarıyla ilgilenen varlık olması bakımından insanı toplumsal sorumluluğa çağıran ahlaksal bir bakış açısı, bir "hümanizma"dır. Pascal "eliniz kolunuz bağlı" diyordu; Sartre da aynı anlamda, insanların "sıçandan farksız" olduklarını söyler. Biz ancak, gerçek dolayımsızlığı temsil eden varoluştan hareket ederek düşünebiliriz.

Sartreci varoluşçuluk bu anlamda, marxçı gelenek içinde yer alır. Ama belirlenmemiş olduğunu düşündüğü bireye verdiği yerle ve insana şu ya da bu olmak ya da olmamak özgürlüğünü tanımasıyla da marxçılıktan köklü bir biçimde ayrılır.

Bu bakımdan varoluşçuluğun toplumsal statüsü, belirgin olmaktan hiç kuşkusuz uzaktır: varoluşçuluk, hem üniversitelerde okutulacak ya da siyasal bir partinin programıyla bütünleşebilecek yeni bir felsefe, hem de öğretici olmayan bir pratik ve savaş sonrasında bazı parisli ve burjuva aydınların yaşam tarzı olamazdı. Sartre bile Kierkegaard'a dönmeyi önerivor, danimarkalı filozofun şu sözünü anıyordu: "somut gerçeklik olarak yaşantı, bilgi -olmayan'dan başka bir şey değildir".

J.-P. Sartre, A. Camus gibi çağdaş varoluşçuların hemen bütün edebiyat yapıtları türkçeye çevrildi. Bu ürünler aracılığıyla varoluşçuluğun yaygın temaları kimi yapıtlara yansıdı. Bu dönemde eski edebiyatın birtakım ürünlerinde de varoluşçu görüşlerin yansımaları bulunduğu ileri sürüldü (örn.: *"Hoşça bak zatına kim dide-i âlemsin sen / Merdüm-i dide-i ekvan olan âdemsin sen"* [Özüne hoşça bak, çünkü evrenin gözü sensin. Sen bütün varlıkların gözbebeği olan insanoğlusun.] Şeyh Galip). Varoluşçu edebiyatın konu edindiği "saçma, bunaltı" gibi kavramlar kimi türk yazarlarının yapıtlarında da yorumlandı (örn. *Saatleri ayarlama enstitüsü*, A. H. Tanpınar; *Bunaltı*, D. Özlü). Aziz Nesin, İkinci yeni döneminde genç yazarların varoluşçuluk modasına ayak uydurmasını *Saçkıran* romanınında taşlama konusu yaptı.

VAROLUŞSAL sıf. Fels. **1.** Varoluşa ilişkin. **—2.** Varoluşçular tarafından ileri sürülen felsefelere denir. **—3.** Heidegger'de, varoluşun varlıkbilimsel yapısını meydana getiren her şeye denir. (Heidegger'e göre, varlığı kavramak ancak varoluşsal analitikle mümkündür: "Temel varlıkbilim [...] burada-varlık'ın varoluşsal analitiğinde aranmalıdır" (*Sein und Zeit* [Varlık ve zaman], 4).

—Psik. *Varoluşsal çözümleme*, L. Binswanger tarafından bulunan tedavi yöntemi. Bu yöntemin amacı, hastanın kendini bir "seçme kapasitesi" olarak görmesini ve kendi yazgısının özgün bir yazgı olduğunu kavramasını sağlamaktır.

VARON (İsak), musevi asıllı türk besteci (Gelibolu 1884 - İstanbul 1962). İlk müzik derslerini babasından aldı. Hukuk öğrenimini sürdürürken bir yandan da Selanik'te Manyasizade Refik Bey'in avukatlık bürosunda kâtiplik yaptı. Refik Bey'den birçok eser meşk etti. İlk bestesini 1907'de besteledi. Selanik'te çeşitli gramofon şirketlerinde çalıştı. Bugün elde 83 bestesi vardır. Başlıca yapıtları: *Baygın suların göğsüne yaslandı bîtâb* (hüseyni şarkı, türk aksağı), *Bir yaş gibi gözden süzülüp kalbime aktın* (rast şarkı, türk aksağı).

VAROŞ a. (macarca *varos*'tan). **1.** Bir kentin, surların dışında kalan bölümü. **—2.** Kent merkezinden uzakta yer alan kenar semt.

VAROTARİ, XVI.-XVII. yy.'da yaşamış italyan ressam ailesi; başlıca üyeleri: — Yaşlı DARIO (Verona 1539 - Padova 1596), Veronese'nin öğrencisiydi, ama il Tintoretto'dan da etkilendi, Venedik'te ve özellikle Padova'da (kiliselerde, müzelerde, Podesta sarayı'nda yapıtları bulunur) çalıştı. — Oğlu ALESSANDRO, *il Padovanino*, denir (Padova 1588 - Venedik 1648), Tiziano'dan etkilendi ve döneminde, venedik resminin klasikçilik geleneğinin değerli temsilcilerinden biri oldu (*Kana düğün yemeği*, 1622, scuola di S. Marco, Venedik).

VÁRPALOTA, Macaristan'da (Veszprém yönetim bölgesi) kent, Székesfehérvár'ın B.'sında; 29 300 nüf. Linyit ve boksit yataklarının yanında yapılmış "yeni kent" (1950). Alüminyum. Kimya (gübre, pestisit) sanayileri. Termik santral.

VARRO (Marcus Terentius), latin yazar (Reate, bugün Rieti, İ.Ö. 116-27). Sabinalı soylu bir ailedendi, iç savaş sırasında, Pompeius'un komutanı oldu, ama Farsala savaşı'ndan sonra Sezar tarafından Roma'da ilk halk kitaplığını düzenlemekle görevlendirildi. Ansiklopedi türünde çalışmalarıyla Varro, dilbilgisinden tarihe, hukuktan çeşitli tekniklere, felsefeye kadar uzanan değişik konularda 74 yapıtı kapsayan verimli bir etkinlik göstermiştir. Bu yapıtlardan yalnızca *Saturae Menippeae*'den bazı parçalar, *De lingua latina* adlı bir dilbilgisi incelemesinin V'ten X'a kadar olan kitapları ve tarımla ilgili el kitabı niteliğindeki *Rerum* rusticarum libri III*'ün üç kitabı kalmıştır. *Antiquitates Rerum Humanorum* adlı yapıtı eski incelemecilere Roma arkeolojisiyle ilgili geniş bilgi sağlamıştır.

VARROA a. Arılarda asalak yaşayan ve öldüresiye kan emerek kovanları söndüren çok küçük akar. (Bil. a. *Varroa jacobsoni;* akarlar takımı.)

—ANSİKL. Arıc. Varroa yaklaşık olarak 1 mm boyunda, keneye benzer, 8 ayaklı, esmer kahverenginde bir dış asalaktır. Arıların, arı larva ve krizalitlerinin kanını emerek yaşar. Bir arıda 1 ila 6 tanesi birlikte bulunabilir. Bir haftada erginleşir, arıdan arıya geçebilir ve 6-8 ay yaşar. Güçlü palpları ve kıskaçlarıyla arının karın bölütlerine sıkıca yapışır ve kanını emmeye başlar. İki saatte bir santimetreküpün onda biri kadar kan emer (kendi ağırlığının üçte ikisi). Erişkin arılar, bu korkunç konuklarından kendi başlarına kurtulamadıklarından, hiçbir önlem alınmadığı takdirde, kısa sürede tükenir, mahvolurlar.

Asya'da bir başka arı türünün *(Apis cerena)* doğal asalağı olan ve bu arılar tarafından parçalanıp yendiği için onlara fazla zarar vermeyen varroa, bal arısı *(Apis mellifica)* için bir afettir. 1950'de Asya'dan getirilen bal arılarıyla Batı Avrupa'ya girmiş ve 1970'li yıllarda oradan bütün Avrupa'ya, Sovyetler Birliği'ne, Yakındoğu'ya ve Amerika'ya yayılmıştır.

Varroaya karşı çeşitli kimyasal böcek ilaçları kullanılanarak mücadele edilmekte, biyolojik mücadele yolları da araştırılmaktadır.

VARS geçidi, Fransa Alpleri'nde (Alpes-de-Haute-Provence'in sınırında) geçit, Queyras ile Ubaye vadisi arasında; 2 111 m. Guillestre'yi Saint-Paul'e bağlayan yol buradan geçer. —K.'de, Chagne sel suyu, Vars-les-Claux sayfiye yeri ve kış sporları (1 670-2 580 m) merkezi.

VARSAĞI a. (*Varsak*, bir türkmen boyunun adı ve ar. *-î*'den *varsagî*). Ed. Varsaklar'ın özel ezgiyle okudukları bir türkü biçimi. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Esk. sil. Bir tür enli yatağan.

—ANSİKL. Varsağı biçim bakımından semai*ye benzer: hece vezninin genellikle 8 heceli kalıbıyla söylenmiş 3-5 dörtlükten oluşur; uyak düzeni abab cccd eeed vb.'dir. İlk dörtlükte "bre, hey, behey" gibi ünlemler yer alır: *"Yürü behey yalan dünya"*, *"Behey ala gözlü dilber"* vb. Aşk, doğa, ahlaksal öğüt vb. gibi konuları işler. Tanınmış örnekleri arasında Karacaoğlan'ın varsağıları yer alır.

VARSAK, Antalya'nın merkez ilçesi merkez bucağına bağlı belde; 5 786 nüf (1990). Belediye.

VARSAK mağarası ya da **DÜDEN batığı,** Antalya traverten taraçalarının K.-B. kenarındaki Kırkgöz kaynaklarından çıkan karstik yeraltı sularının, aynı yerdeki Bıyıklı düdeninde kaybolarak meydana getirdikleri yaklaşık 15 km uzunluktaki yeraltı akarsuyunun (Düden çayı) görülmesine olanak veren karst penceresi. 30 m kadar derinlikte bir obruk çukuru olan Varsak batığının K. kenarından kuvvetli bir akarsu halinde çıkan yeraltı suları, yaklaşık 100 m sonra batığın G. kenarında tekrar kaybolur ve ancak 3 km G.'deki Düdenbaşı'nda yeniden yeryüzüne çıkarak, Antalya falezlerinde şelalelerle denize dökülen Düden çayı kollarını oluşturur.

VARSAKLAR, Oğuzlar'ın Üçoklar kolundan türkmen boyu. Ulaş, Kusun ve Elvanlı gibi obalardan oluşan Varsaklar, büyük oğuz göçü sırasında (XIII. yy.) Asya bozkırlarından Anadolu'ya gelerek Tarsus'la Mersin yörelerinin dağlık ve ağaçlık kesimlerini yurt edindiler. Konya ovasında yapılan ilk Osmanlı-Karamanlı savaşı'nda (1386) Murat I'e karşı Karamanoğulları beyi Alaettin Ali Bey'in yanında yer aldılar. Yurt edindikleri yerlerin Karamanoğulları ile Memluklar arasında sürekli el değiştirmesi (XV. yy.'ın ilk yarısı) Varsaklar'ı iki yönlü bir tutum izlemeye zorladığından, bu dönemde Anadolu'nun toplumsal ve siyasal yaşamında önemli rol oynadılar. Ankara savaşı'ndan (1402) sonra Timur'un kendilerine verdiği beylik menşurundan yararlanarak bağımsızlıklarını ilan etmeye kalkıştılarsa da şehzade Çelebi Mehmet tarafından denetim altına alındılar. Osmanlı-akkoyunlu savaşımında Akkoyunlular'ı destekleyen Varsaklar'ın bir bölümü Otlukbeli* savaşı'ndan (1473) sonra Uzun Hasan'la birlikte İran'a giderken, öteki bölümü de Fatih'e bağlılığını bildirerek Türkiye'de kalmayı yeğledi. Fatih'in ölümü üzerine (1481) Bayezit II ile kardeşi Cem Sultan arasında başlayan taht kavgasında Cem'i destekleyen Varsaklar, Yenişehir savaşı yenilgisinden sonra sindiler. 1485-1491 Türk-Mısır savaşı'nda Osmanlılar'a karşı Memluklar'la güçbirliği yaparak İçel beyliğini ele geçiren Varsaklar'ı tam anlamıyla denetim altına alan sadrazam Davut Paşa, bunların büyük bölümünü Tarsus-Mersin dışında Karaman, Kırşehir, Antalya, Aydın ve Maraş yörelerine sürüp yerleştirdi. Bu dağıtım varsak boyunun gücünü, bir daha devlete başkaldırmayacak ölçüde kırdı (1487).

VARSAM a. Ilık ve serin denizlerin kıyı kesiminde, çoğunlukla kuma gömülü olarak yaşayan balık. (Bedeninde boydan boya uzanan üç dizi sarı şerit ve kahverengili benekler vardır. Eti beyaz, gevrek ve lezzetlidir. Yüzgeçlerindeki dikenleri zehirlidir. Boyu 20 cm'yi bulabilir. Bil. a. *Trachinus vipera;* trakonyagiller familyası.) [Eşanl. BARSAM.]

VARSANISAL sıf. Sanrıya ilişkin olan ya da sanrıyı andıran ruhsal duruma denir.

—Psik. *Süreğen varsanısal psikoz*, varsanısal belirtilerin temel özellik olması ve çeşitliliği ile belirginleşen süreğen ve hezeyanlı psikoz. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Süreğen varsanısal psikoz, özellikle 30-50 yaşları arasında ve daha

Everts-Rapho

Varşova
eski kentteki
Pazar meydanı'ndan
bir görünüm

Varşova
yeni semtlerden
genel bir görünüm

çok kadınlarda görülür. Birdenbire başlar. Genellikle vücudun içinden ya da dışından gelen saldırgan ya da aşağılayıcı sözler söyleyen sesler duyulur. G. G.'de Clérambault, zihinsel otomatizm sendromunu (ruhsal yaşamın, iradenin denetiminden kurtulduğu izlenimi) bu psikozun özü olarak görmüştür.

Hezeyan etkinliğine, kişiliğin genel parçalanması eşlik etmez; çoğu kez normal bir meslek yaşamı ve toplumsal uyum sürdürülebilir. Varsanısal hezeyan, hastanın çevresi tarafından farkına varılamayacak kadar iyi gizlenmiş olabilir.

Süreğen varsanısal psikoz kavramı, kişilik parçalanmasının yokluğu ve gerçek bir yıkıma yol açmayan evrimleri ile şizofreniden, hezeyandaki mantıksal yapının zayıflığı ile de paranoyak psikozlardan ayrılan bazı akıl hastalıklarını tanımlamak için bugün de geçerlidir.

VARSAYILI sıf. Varsayımsal.

VARSAYIM a. **1.** Bir olgular bütününden gerçeğe uygun bir açıklama çıkarmayı amaçlayan ve deneyle, deneyimlemeyle denetlenmesi ya da vargılarıyla doğrulanması gereken önerme. (Eşanl. HİPOTEZ.)

G. Sioen-C. E. D. R. İ.

—2. Geçmiş ya da şimdiki olguların açıklanması ya da gelecekteki olayların gerçekleşme olasılığı ile ilgili tahmin: *Bir intiharın nedenleriyle ilgili türlü varsayımlarda bulunmak. Seçim sonuçlarıyla ilgili bir varsayım. Akla yatkın olmayan bir varsayım.*
—İstat. *Karşıt varsayım,* sıfır varsayımına karşı öne sürülen varsayım. ‖ *Sıfır varsayımı,* içinden ana örnek ya da örnekler çekilen ana kütleye ya da ana kütlelere ya da bunları temsil ettikleri kabul edilen olasılık dağılımlarına ilişkin ve istatistik testle sınanan varsayım.
—Mant. Geleneksel mantıkta, tezde örtük ya da tezde kapsanmış olarak bulunan özel önerme. ‖ Modern mantıkta, bir tümdengelimin başında yer alan ve belitin tersine, ancak geçici olan formül.

VARSAYIMLI sıf. Varsayımsal.

VARSAYIMSAL sıf. **1.** Bir varsayıma dayanan bir şey için kullanılır: *Varsayımsal bir akılyürütme.* **—2.** Gerçekleşmesi kesin olmayan bir şey için kullanılır; kuşkulu, belirsiz: *Varsayımsal bir başarı.*
—İstat. *Varsayımsal kütle,* örnekleme kuramında, iadeli ya da iadesiz seçimle, ana kütleden oluşturulabilecek *n* birimlik olanaklı örneklemler kütlesi. (Bu kütleye ilişkin örnekleme dağılımı, tümdengelimci istatistikten tümevarımcı istatistiğe geçişi sağlar.)

VARSAYIMSAL-TÜRETİMSEL sıf. Mant. **1.** Benimsenen ilkelerinin bazıları doğru ve güvenilir, bazıları da varsayımsal ve mantıksal etkilillikleriyle *a posteriori* doğrulanabilir olarak kabul edilen bilimsel bir akılyürütme ya da bilimsel bir yöntem için kullanılır. **—2.** Belitlenmiş, simgeleştirilmiş ve biçimselleştirilmiş bir sisteme denir.

VARSAYMA a. Varsaymak eylemi; bir şeyi bir varsayım olarak kabul etme.

VARSAYMAK g. f. *Bir şeyi varsaymak,* onu bir akılyürütmede, bir tanıtlamada, bir varsayım, bir temel ilke, bir öncül olarak kabul etmek; farz etmek: *Durumda bir değişiklik olduğunu varsayalım, o zaman ne yapacağız? Bir düşün gerçekleştiğini varsaymak.*

VARSIL sıf. ve a. Parası, malı mülkü çok olan; varlıklı, zengin.

VARSILERKİ → PLUTOKRASİ.

VARSILLAŞMAK gçz. f. Varsıl duruma gelmek, zenginleşmek.

VARSILLIK a. Varsıl olma durumu, zenginlik.

VARŞAMBA dağı → DİLEK dağı.

VARŞOVA, lehçe **Warszawa,** Polonya'nın başkenti, voyvodalık merkezi, Vistül kıyısında; 1 654 500 nüf. (1991); yerleşme alanında 1 850 000 nüf.

• COĞRAFYA. Kentin konumu çok önemlidir. Kuzey Avrupa Berlin-Moskova büyük ekseni üstünde, Vistül vadisiyle kolu San ırmağı vadisinin Baltık kıyılarından Karadeniz'e kadar oluşturduğu koridorun kıyısında bir konaklama yeridir. Polonya topraklarının iç kesiminde bile burası Mazurya çanağı sularının toplandığı, dolayısıyla büyük ulaşım hareketlerinin yöneldiği bir alandır. Ne var ki kent bu anahtar konumdan geç bir tarihte yararlanmıştır. Kent başlangıçta (XIII. yy. sonu) Vistül'ün sol kıyısında basamak basamak yükselen taraçalık bir alanda kuruldu; burası, kentin 20-30 m yükseklikten baktığı geniş vadinin aşıldığı bir köprü başıydı. Kent, ırmak boyunca genişledi. XVI. yy. sonunda G.'e doğru, konutlara ve saraylara (Łazienki, Wilanów) doğru giden "kraliyet yolu" boyunca ilerledi. XVIII. yy.'ın sonunda Varşova'nın nüfusu 100 000'di. XIX. yy.'da batı mahalleleri, özellikle de Muranów hızla büyüdü: tarihsel eksene (Nowy Świat) paralel yeni bir eksen açıldı (Marszałkowska); kentin ticaret merkezi her iki eksen arasında kuruldu. Sanayi mahalleleri hızla Vistül kıyısında, eski kentin eteğinde, özellikle de sağ kıyıdaki Praga'da son derece kötü kentsel koşullarda yayıldı. Yüzyılın sonunda yerleşmenin nüfusu 500 000'e çıktı. İki savaş arasının ayırtedici özelliği, kent alanının görülmedik biçimde genişlemesiydi: K.'de Żoliborz kentleşti, G.'de Mokotów yayıldı, D.'da Praga hızla ilerledi; bu arada ulaşım yolları boyunca bir dizi küçük kent gelişti. 1939'da yerleşmenin nüfusu 1 300 000'di. İkinci Dünya savaşı'nda kentin düzenli bombalanması önemli insan kaybına (600 000 ölü) ve önceki yapıların % 85'inin ortadan kalkmasına yol açtı.

Kentin yeniden yapılması, hem örnek olması hem de iki savaş arası kentçilerinin bu konuyu enine boyuna düşünmeleri sayesinde büyük bir hızla başlatıldı; istenen, planlı bir gelişmenin sağlanmasıydı. Kent dokusunun başlıca iki yönde gelişmesi güçlendirildi: batı-doğu ulaşımı, eski kentin altından doğru açılan bir geçitle iyileştirildi; eksenlerin kesiştiği yerler düzenlendi, daha önceki iki köprüye yenileri eklendi. Ulaşım, bugün, bir süredir gereksinimleri karşılayamaz hale gelen ve uzun süredir hazırlığı yapılan bir metroyla tamamlanan yoğun bir otobüs ve tramvay ağına dayanır. Tarihi merkez, diğer mahallelerden önce, titizlikle yeniden düzenlenmiş ve Vistül'ün yanında yükselen yamaçlar eski kentin görülebilmesi için ortadan kaldırılmıştır. Kamu yapıları da "sosyalist gerçekçilik"in anıtsal ve görkemli üslubunda yeniden yapılmıştır: bunun en güzel örneği, kente 234 m'den bakan Kültür sarayı'dır (Rusya'nın armağanı). Konut semtleri, kent merkezine ihtiyaç duyulmayacak biçimde, başlıca hizmetlerin karşılandığı ve aralarında çok geniş yeşil alanlar bırakılan birimler halinde düzenlenmiştir. Ancak birkaç on yılda gerçekleştirilen bu büyük toplu konutlar, sosyalist kentleşme anlayışı ve olanaklarındaki gelişimi orta) ı koymaktadır. Yerleşme alanı temel alındığında sanayinin kent çevresine taşınması eğilimi ağır basmaktadır.

Siyasal, yönetimsel ve kültürel işlevlerin ağır bastığı (istihdamın üçte biri) Varşova, aynı zamanda, büyük bir sanayi merkezidir. Savaş öncesi sanayileri (tekstil, besin, kereste ve türevleri, makine sanayileri) varlığını korumakla birlikte önemini yitirdi ve Wola ile Praga'da toplandı. Modern sanayiler en dinamik sektörlerde gelişti: özel çelikler, sentetik ürünler, eczacılık, otomobil, elektronik, optik, duyarlı sanayi ürünleri. Bu sanayiler kentin kuzeyinde (Młociny, Żerán) ve güneyinde (Służewiec) kurulmuştur.

Varşova voyvodalığı (3 788 km^2; 2 421 600 nüf. [1991]), Varşova yerleşmesiyle büyük ölçüde çakışmış durumdadır. Burada hâlâ varlığını koruyan tarım alanlarında son derece özelleşmiş bir üretime yönelinmiştir: sebzecilik ve bahçe tarımı. Kimya, makine ya da elektroteknik sanayileri G.-B.'da, Łódź'a ulaşan demiryolu ekseni üstünde (Ursus, Piastów, Ożarów, Pruszków, Milanówek, Błonie, Grodzisk) ya da K.-D. yönünde (Marki, Kobyłka) yer alan kentlerde ağır basmaktadır. Diğer yerlerde sanayi, Nowy Dwór (kimya) ve Paiseczno (elektroteknik) dışında daha geleneikseldir (kereste, besin). Varşova'nın çok yakınında iki geniş eğlence alanı vardır: Vistül dirseğinde yer alan Kampinos ulusal parkı ve Zegrzyńskie gölünün geniş su örtüsü (Narew'in ve Batı Bug'un alçak vadilerindebiriktirme barajı).

• TARİH. XIII. yy.'da Varşova, Mazovya düklerinin yerleşme yeri durumuna geldi. Şatolarını burada kuran Mazovya dükleri, kente alman hukukunu kabul ettirdiler. Töton şövalyeleri'nin ve Polonyalılar'ın ellerine geçirmeye çalıştıkları (1339) kent, ateşe verildi (1431) ve taş yapılarla yeniden yapıldı. Ancak bu arada, eski kentin *(Stare Miasto)* biraz B.'sında *Nowe Miasto,* yeni kent ortaya çıkıverdi. Düklük hanedanının son bulunmasıyla Varşova, Polonya krallığı'na katıldı (1526). Kraków'dan

Gdańsk'a giden nehir yolunun ve Almanya'yı o sıralar tam bir gelişme içinde olan Rusya'ya bağlayan karayolunun kavşağında yer alan Varşova, XVI. yy.'da Hansa'nın gerilemesinden yararlanarak büyük bir iktisadi gelişme gösterebilirdi. Ancak varşova, bu kavşak işlevini Poznań'a kaptırdı. Çünkü genellikle alman kökenli olan Varşova tüccarları, tek yönlü (güney-kuzey) bir ticaretle, Güney Almanya'dan gelerek Litvanya ve Rusya'ya doğru yeniden ihraç edilen ürünlerin ithalatı ve Gdańsk yönünde Vistül yoluyla buğday ve ikincil olarak da polonya orman ürünleri ihracatıyla yetiniyorlardı.

İktisadi gelişmenin yavaşlığına rağmen, siyasal gelişme hızlıydı. Lublin birliği (1569) ertesinde Varşova, Polonya krallarının gözde konut yeri durumuna geldi. 1596'da bu krallardan biri olan Zygmunt III Vasa, Baltık'a yakınlığı nedeniyle burayı resmi başkenti olarak seçti ve 1621-1624 arasında, yeni surlar yapıldı. İsveçliler'in ışgal ettiği (1655), Jan II Kazimierz'in geri aldığı (1657) Varşova'nın nüfusu, savaşlar ve veba salgını nedeniyle, XVIII. yy.'ın başında 20 000'in altına düştü. Kent ancak Stanisław II August Poniatowski'nin hükümdarlığı döneminde yeniden gelişmeye başladı. Bu hükümdar kente süslü anıtlarını kazandırırken, Varşova burjuvazisi de önemli siyasal haklar sağladı. Kent nüfusu 80 000'e yükseldi. Kościuszko ayaklanması sırasında kenti işgal eden Ruslar, Praga banliyösünü yıktı (5 kasım 1794). Polonya'nın üçüncü paylaşımı (1795) sırasında Prusya'ya bırakılan Varşova, daha sonra Varşova grandüklüğü'nün (1807-1814), ardından hükümdarlığını Rusya çarının yaptığı Polonya krallığı'nın başkenti (1815-1915) işlevini gördü. Kral naibi ya da valinin ve 1798'den başlayarak başpiskoposun konut yeri olan, bir üniversite (1816) ve bir politeknik okuluyla (1825) donatılan Varşova, polonya düşünsel yaşamının ve rus işgalciye karşı direnişin merkezi durumuna geldi.

Varşova Üniversitesi profesör ve öğrencileri tarafından yönetilerek geçici bir hükümetin kurulmasına ve general Chłopicki'nin diktatörlüğüne (5 aralık 1830) yol açan Varşova ayaklanması (29 kasım 1830), sonunda kenti işgal eden (8 eylül 1831) ve düzeni yeniden sağlayan Paskeviç komutasındaki rus birlikleri tarafından bastırıldı; üniversite 1862'ye kadar kapalı kaldı.

Daha sonra kent, B.'da normal aralıklı ve D.'da rus tipi geniş aralıklı demiryollarının birleşmesinin de yardımıyla sanayide önemli bir gelişme gösterdi. 5 ağustos 1915'te Almanlar tarafından işgal edildi, 28 kasım 1918'de kurtulan Polonya'nın yeniden başkenti durumuna geldi. Ağustos 1920'de polonya-sovyet savaşı'nda kentin varoşlarına ulaşan Tuhaçevskiy komutasındaki rus ordularının tehdidi altına giren Varşova, Pilsudski'nin karşı saldırısı ile kurtarıldı (16-18 ağustos). İkinci Dünya savaşı'nın başında, açık şehir ilan edilmesine rağmen, 1 eylül 1939'dan başlayarak alman uçakları tarafından bombalandı. 17 eylülde Wehrmacht tarafından kuşatıldı, yiyecek ve sudan yoksun kalması üzerine 28 eylülde teslim olmak zorunda kaldı. Nisan-mayıs 1943'te Almanlar, getto ayaklanmasından yararlanarak oraya kapatılan Yahudiler'i yok ettiler (nüfusun % 30'u). Rus birliklerinin kente yaklaşması üzerine Varşova, General Bór-Komorowski yönetiminde ayaklandıysa da (1 ağustos 1944), Vistül'ün sağ kıyısına yerleşen rus birlikleri müdahale etmeyince, kahramanca bir direnişten sonra teslim olmak zorunda kaldı (2 ekim). Bunun üzerine kentte, taş üstünde taş bırakılmadı ve nüfusu ya yok edildi ya da toplama kamplarına sürüldü. Ancak 17 ocak 1945'te Varşova, Rus ve Polonya birlikleri tarafından kurtarıldı.

• GÜZEL SANATLAR. Vistül'ün sol kıyısındaki tarihi kentin, İkinci Dünya savaşı'nın ertesinde yeniden yapılması, bu ölçüde başka bir örneği olmayan bir girişimdir. Gotik üslupta krallık şatosu ve XIII.-XIV. yy.'lardan kalma Swiety Jan katedrali'nin yer aldığı Eski Kent *(Stare Miasto)*, XIV.-XV. yy. surlarıyla (XIV. yy. ortalarından kalma mazgallar) çevrili ilk kent çekirdeğini oluşturur. Çevresinde, gotik ve barok üslubundaki bazı bölümlerini koruyan burjuva evlerinin yükseldiği Pazar meydanı *(Rynek Starego Miasta)*, bu eski Varşova'nın en güzel meydanıdır.

Barok üsluptaki bir rahibeler manastırıyla bir kilise, Yeni kent meydanı'nı *(Rynek Nowego Miasta)* çevreleyen en önemli anıtlardır. Bu iki binanın (1688) yanı sıra, yeniden inşa edildiği tarihten beri Ulusal kitaplık koleksiyonlarının korunduğu Krasiński sarayı (1677-1682), Tylman Z. Gameren'in yapıtıdır. Barok üsluptaki Swietokrzyskie Góry kilisesi'nde (1682-1696), F. Chopin'in kalbinin korunduğu bir urna yer alır. 1818'de kurulan üniversite bazı eski yapıları işgal etmektedir. Bunların en önemlileri, Tyszkiewicz sarayı ile (XVIII. yy. sonu) XVII. yy.'da kral Władysław IV'ün yazlık malikânesi olarak inşa edilmiş olan (yeniklasik üslupta elden geçirilmiştir) Kazimierzowski sarayı'dır.

Varşova'da başka güzel saraylar da vardır: Domenico Merlini'nin 1775-1795 arasında inşa ettiği (bugün Polonya hükümetinin özel konuklarına ayrılmış olan Myślewicki sarayı da aynı mimarın yapıtıdır), Stanisław August'un eski yazlık malikânesi Łazienki sarayı; bugün Bilimler akademisi'ni barındıran, Antonio Corazzi'nin yeniklasik yapısı Staszic sarayı (1820) vb. Corazzi aynı zamanda opera binasının da (1825-1832) mimarıdır. Bu anıtsal yapı 1954-1965 arasında yeniden inşa edilerek çağdaşlaştırılmıştır.

Kentin güney kıyısında, kral Jan III Sobieski'nin eski malikânesi Wilanów yer alır; barok mimarlığın Polonya'daki en iyi örneklerinden biri olan bu yapı bugün Ulusal müze'ye aittir.

Vistül'ün sağ kıyısındaki sanayi mahallesi *Praga*, kentin 1944 bombardımanında yıkılmamış olan tek kesimidir. Burada, X. ya da XI. yy.'a ait, *Stare Bródno* denilen bir castrum'un kalıntıları bulunur.

Varşova tarihi müzesi, Pazar meydanı'ndaki bir dizi evde kurulmuştur. Geçmişi XVII. yy.'a kadar uzanan eski silah deposu bugün Arkeoloji müzesi'ni barındırır. İki dünya savaşı arasında inşa edilmiş bir binada yer alan Ulusal müze, Polonya'nın en önemli müzesidir: Antikçağ sanatı (kıpti freskleri); Ortaçağ sanatı (heykeller, sunakarkalıkları); Avrupa resim sanatı galerisi; XVI.-XX. yy. Polonya sanatı; süsleme sanatları.

VARŞOVA dükLüğü ya da **büyükdüklüğü,** Napoléon I'in bu adla kurduğu devlet. Serbest kent haline gelen Danzig (Gdańsk) ve Rusya'ya verilen Białystok (7 ve 9 temmuz 1807, Tilsit antlaşması) dışındaki, Prusya'nın 1772, 1793 ve 1795'te ilhak ettiği polonya eyaletlerinden oluşuyordu. Bu devlet Saksonya Seçicisi Friedrich August'a emanet edildi; bir anayasa yapıldı, Napoléon yasaları yerleştirildi. Varşova grandükdüklüğü ordusu, Dabrowski ve Poniatowski'nin komutası altında, 1813-14 yıllarına kadar Napoléon savaşlarına katıldı. Varvoşa büyükdüklüğü Viyana barışı'yla (14 ekim 1809) genişledi; Kraków, Radom, Lublin ve Siedlce bu ülkeye katıldı. Viyana kongresi (1815) Rusya'nın yararına ülkeyi Polonya krallığı haline getirdi (Prusya'ya bağlanan Torün ve Poznań'la serbest kent haline gelen Kraków dışında).

Varşova paktı, 14 mayıs 1955'te Varşova'da, Arnavutluk, Bulgaristan, Macaristan, Polonya, Romanya, Çekoslovakya, SSCB ve 1956'da Alman Demokratik Cumhuriyeti tarafından imzalanan antlaşma. Bu antlaşma, bir yandan SSCB'nin Avrupa halk demokrasileriyle ve öte yandan onların kendi aralarında yaptıkları askeri anlaşmalara çokyanlı bir yapı getirdi.

Varşova
Kültür sarayı

Artık yalnızca SSCB ile sınırlanmayan "sosyalist kale"ye askeri bir temel sağladı. 4 nisan 1949'da Washington antlaşması'yla NATO'nun kurulmasından sonra, bunu engellemeyi başaramayan SSCB, halk demokrasilerinin ordularının standartlaştırılmasını sağlamlaştırmış ve 1951'de, Doğu bloku sorumlularının ilk genelkurmay toplantısı, Karlóvy Vary'de (Çekoslovakya) yapılmıştı. SSCB, 30 ağustos 1954'te Avrupa savunma topluluğu tasarısının başarısızlığa uğramasını sağladıktan sonra, Almanya Federal Cumhuriyeti'nin (AFC) yeniden silahlandırılmasını ve NATO'nun üyesi olmasını kabul eden 23 ekim 1954 tarihli Paris antlaşmaları'nın onaylanmasına karşı koymaya çalıştı. Antlaşmaların ilgili devletlerin (NATO'nun avrupa üyeleri) parlamentolarınca onaylanmasından hemen sonra SSCB, 1942 ingiliz-sovyet ve 1944 fransız-sovyet antlaşmalarını yürürlükten kaldırdı ve 20 nisan 1955'te, Varşova'da, Nikita Hruşçev, SSCB ve Avrupa halk demokrasileri kuvvetlerinin bir kumandanlıkta birleştirildiğini duyurdu. 14 mayıs 1955'te, Varşova'da, bir tehdit olarak nitelenen Paris antlaşmaları ve yasal ortak savunma hakkını tanıyan Birleşmiş milletler yasası'nın 51. maddesi göz önüne alınarak bir "dostluk, işbirliği ve karşılıklı yardımlaşma" antlaşması imzalandı. Ek bir bildiriyle, antlaşmanın onaylanmasından önce sovyet mareşali İvan Konyev'e verilen bir birleşik komutanlık kuruldu. Varşova paktı, SSCB'nin NATO'nun kurulmasına karşı değil, ama AFC'nin Paris antlaşmalarıyla batı topluluğuna katılmasına karşı duyduğu tepkiyi gösteriyordu.

Bu pakt, İkinci Dünya savaşı'ndan hemen sonra, SSCB tarafından Doğu Avrupa'da örgütlenen siyasal bütünlüğe, askeri bir yapı kazandırdı. Halk demokrasisi rejiminin her türlü aksaması Varşova-Prag-Doğu Berlin "demir üçgeni" üstünde kurulmuş olan askeri düzenlerin sağlamlığını olumsuz yönde etkileyebileceğinden, bu pakt, siyasal disiplinin korunmasını yasal duruma getirdi. SSCB'nin 1956'da Macaristan'a, 1968'de Çekoslovakya'ya müdahale etmesi ve 1981'de Polonya'nın özgürleşmesine karşı çıkması bu çerçeve içinde gerçekleşti. Arnavutluk'un uzaklaşmasına ve Romanya'nın üstü kapalı tepkilerine yol açan Prag müdahalesini aklamak için 1968'de, Bratislava'da Nikita Hruşçev'in tanımladığı gibi bu pakt, sosyalist devletlerin "sınırlı hükümranlık" aracıydı. Mareşal Konyev'in ardıllarından mareşal Yakubovskiy görevini şöyle tanımlamıştı: "Sosyalizmin kurulmasını kolaylaştıracak dış politik koşulları sağlamak". 1969'dan beri, siyasal kararlar, üye devletlerin Savunma bakanları komitesi'nce askeri te-

rimlerle dile getirilmekteydi. Üye devletler bu tarihten sonra, paktın etkinliklerine daha çok ortak oldular. Ama Ruslar, önemli yönlendirmelerde ve standardizasyonda son söz sahibi olmayı sürdürdü. Nükleer silahlar konusunda mutlak bir tekele sahip oldu. 1988'de paktın 3 milyon askeri, 51 500 tankı, 43 300 topu, 8 250 uçağı vardı. 1990'lara varıldığında, Doğu bloku'ndaki rejim değişiklikleri ve SSCB'nin dağılması, Varşova paktı'nın anlamsız hale gelmesine neden oldu. 1990'da Doğu Almanya pakttan çekildi. 1 temmuz 1991' de üye ülkeler bir araya gelerek örgütün feshine karar verdiler. Prag'da yapılan anlaşmayla Varşova paktı sona erdi.

Varşova sözleşmesi, 1929'da uluslararası hava taşımacılığına ilişkin bir hukuki rejim kuran ve özellikle taşıyıcının sorumluluğuna ilişkin kuralları birleştiren sözleşme.

VARTA a. (ar. *varṭa*). **1.** Maddi ya da manevi yönden yıkıma neden olabilecek tehlikeli durum. **—2.** *Varta atlatmak*, tehlike geçirmek. || *Vartayı atlatmak*, tehlikeli bir durumdan kazasız belasız kurtulmak: *Hele şu vartayı bir atlatalım, istediğinizi yaparız.*
—*Esk.* Uçurum; çamurlu batak yer.

VARTAN, türk saz şairi, aşug (Doğu Anadolu XVIII. yy.). Yaşamı üzerine yeterli bilgi yoktur. Bektaşi tarikatına bağlandığı bilinir. Çağının önemli çöğür şairlerindendi. Doğumdan ölüme kadar insanın başından geçenleri tasvir eden ahlaki, didaktik bir destanı ve koşmaları vardır.

VARTO, Doğu Anadolu bölgesinde, Yukarı Murat - Van bölümünün batı kesiminde Muş iline bağlı ilçe; 42 641 nüf. (1990); 1 417 km^2; 2 bucak, 84 köy. Merkezi, Muş'un 55 km K.'inde *Varto*, 10 980 nüf. (1990). Hayvancılık.

VARTO depremi, 19 ağustos 1966 günü D. Anadolu'da Muş, Bingöl ve Tunceli illerinde büyük can ve mal kaybına yol açan şiddetli deprem. Magnitüdü 6,5-7 olarak saptanan depremde 3 000'e yakın insan hayatını kaybetti, 1 500 kişi yaralandı ve 2 000 kadar bina harap oldu. Depremin pleistoseist alanında bulunan Varto kasabası hemen hemen tamamıyla yıkıldığından yeniden kurulması gerekti. Kuzey ve Doğu Anadolu yanal atımlı faylarının kesiştiği bu yöre daha önce de (1946, 1950, 1956, 1957 ve 1959 yıllarında) sarsılmış ve maddi hasar ve can kaybı olmuştu.

VARUN ya da **VARUNE** sıf. (fars. *varun, varūne*). *Esk.* Uğursuz, aksi: *"Gürd-i haşyetle dolar künbed-i vârûne cû..."* (Tevfik Fikret). *Baht-ı varun* (aksi, ters talih).

VARUNA, başlıca veda tanrılarından biri; bazen büyük Asura (Avesta'nın "Ahura"sına benzer bir terim) olarak da adlandırılır. Kökeni, Hindistan'ın Ariler tarafından istilasından önce bile, Ahura-Mazda'nın kökenine bağlıydı. Vedalarda maddi ve manevi dünyanın yüce önderi, "rita"nın ya da kozmik düzenin koruyucusu olarak kabul edilir. Yalancıları cezalandırdığına, ancak içtenlikle pişmanlık duyan kimseleri bağışladığına inanılır. Çok kez Mitra ile birlikte yakarılır, her ikisi de "Yasa karşı sında dürüst, Yasa'ya uygun olarak doğ muş ve yalandan nefret eden" biçiminde betimlenir (*Rigveda*, VII, 66, 13-14).

VARUNE → VARUN.

VARUS ya da **VARA** sıf. (lat. sözc.). Patol. İçe dönük olan. (Karşıt. VALGUS.)

VARUS (Publius Quintilius), romalı general (İ.Ö.46'ya doğr. - Teutoburger Wald İ.S. 9). 22'de Akhaia'da quaestorluk, 16' da Asya'da legatus prokonsüllük, 13'te konsüllük, ardından Afrika'da prokonsüllük yaptı, İ.Ö.4'te yahudi ayaklanmacıları yendi. İ.S.6'da Germanya'da legatusluğa getirildi ve ülkenin örgütlenmesiyle uğraştı; ancak mali gayreti, iyi yatıştırılmamış bir halkın düşmanlığını kazanmasına yol açtı. Romalılaştırılmış bir germen olan Arminius, Teutoburger Wald'da Varus ve askerlerini yanlış bir yola saptırdı ve ayaklanan Germenler'in onları öldürmelerini sağladı.

VARV a. (isveççe *varv*). Yerbil. Buzulların önünde ince katmanlar halinde yataklanmış, göl kökenli çökel.

VARVİL suyu ya da **VARVAL suyu,** G.-B. Anadolu'da Gökova körfezinin K. kenarındaki Yaran dağından (879 m) kaynağını alarak K.-B.'ya yönelen ve Güllük körfezinin G.-D. kıyısında, kanyon biçimli dar bir eski vadiye denizin sokulmasıyla oluşmuş bir koyda denize ulaşan küçük akarsu. Koyun B. yakasında antik Bargylia kentinin kalıntısı vardır.

VARVLI sıf. Yerbil. Varv görünümünde olan.

VARYAGLAR → VAREGLER.

VARYANS a. (fr. *variance*'tan). İstat. DEĞİŞKE'nin eşanlamlısı.

VARYANT a. (fr. *variante; varier*, değişiklik göstermek'ten). Bir yol şebekesinde ana yoldan belli bir noktadan ayrılarak başka bir noktada yeniden birleşen ikinci derecedeki yol.
—Ed. Halk edebiyatında bir yapıtın değişik düzenlenmelerinden her biri: *Köroğlu hikâyesinin bir varyantı.*
—Oy. Satrançta belli bir hedefe varmak amacıyla, değişik hamleler arasından seçilen hamleler dizisi.

VARYASYON a. (fr. *variation;* lat. *variatio*'dan). Müz. ÇEŞİTLEME'nin eşanlamlısı.

VARYEMEZ sıf. ve a. Cimri, eli sıkı, pinti.

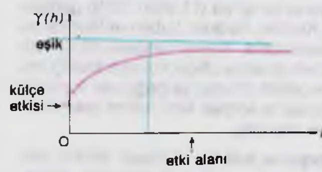
VARYETE a. (fr. *variétés*'den). Şarkı, dans, hokkabazlık gibi değişik dallara özgü ve aralarında ilişki olmayan oyunlardan oluşan gösteri.

Varyete tiyatrosu, XIX. yy.'ın son çeyreğinde Beyoğlu'ndaki iki tiyatro salonunun adı. Bunlardan biri, 1875'te Luxembourg kahvesinin yerinde Barborini tarafından yapılan binadır. 1877'de Eldorado, 1897'de Verdi, daha sonra Odeon tiyatrosu adlarını aldı. Öteki, Halep çarşısı içindeki tiyatro salonudur ve 1892'de yapıldığı sanılmaktadır. Théâtre Cirque de Péra, Fransız tiyatrosu olarak da bilinir. 1940'lı yılların başlarında Ses tiyatrosu ve opereti, 1950'li ve 1960'lı yıllarda da Dormen topluluğu aynı salonu kullanmıştır.
Ayrıca, İkinci meşrutiyet sonrasında bazı toplulukların da bu ya da buna benzer adlar aldığı biliniyor: Ali Bey'in Varyete kumpanyası, Küçükyan'ın yönetimindeki Varyete kumpanyası, Şark varyete kumpanyası vb.

VARYOGRAM a. (fr. *variogramme*). Mad. oc. Bir değişkenin, uzaklığı *h* olan iki nokta arasındaki ortalama fark değerlerinin $\gamma(h)$ olarak gösterilen fonksiyonu. [Olasılık terimleriyle, $\gamma(h)$ fonksiyonu matematiksel bir beklenti olarak ifade edilebilir:

$$\gamma(h) = \frac{1}{2} E\left\{[Z(x+h) - Z(x)]^2\right\}.$$

Yani, *h*'nın fonksiyonu olarak $\gamma(h)$, cevher yatağından uzaklaştıkça bir örneklemenin etkisinin ne ölçüde azaldığını gösterir.]

varyogram
Etki alanı varyogramın eşiğe yaklaştığı uzaklıktır; bu alanın içinde kalan değerler birbirini etkiler, dışında yer alanlar arasındaysa bir bağıntı yoktur. Külçe etkisi, varyogramın birbirine çok yakın olan iki ölçme değerinin her zaman farklı değerler aldığını gösterir.

VARYOMETRE a. (fr. *variomètre*'den). Elekt. Öz indüktansları ve karşılıklı indüktansları ölçmeye yarayan aygıt. (Bir varyometre, çekirdeksiz iki silindirsel bobinden oluşur; bunlardan biri sabittir öbürü ise kendi eksenine ve sabit bobinin eksenine dik bir eksen çevresinde dönebilir; iki bobinin eksenleri arasındaki α açısı, bir taksimat üzerinden okunur; iki bobin arasındaki karşılıklı indükleme katsayısı ve bütünün indüktansı α açısına bağlı olarak değişir.)
—Havc. Bir uçağın ya da planörün ortalama düşey hızını gösteren, 0,5 m/sn'lik hız değişimlerine duyarlı bir diferansiyel manometreden oluşan aygıt.
—Jeofiz. MANYETİK TERAZİ'nin eşanlamlısı.

VARYOS ya da **VARYOZ** → BALYOZ.
—Metalürj. VARYOZ ÇEKİCİ'nin eşanlamlısı.

VARZAHAN, Tar. coğ. Bayburt'un Uğrak köyü yakınlarında eski kent. yerleşmenin tarihine ilişkin bilgi yoktur, ancak Ortaçağ'da burada, günümüze yalnızca kimi kalıntıları ulaşmış pek çok kilise vardı (XI.-XIII. yy.'lar). Yörede A. H. Layard, H.F. Tozer, E. Warkworth, W. Bachmann, J. Strzygowski, D. Winfield ve J. Wainwright incelemeler yaptılar ve biri oktagon, ikisi yunan haçı planlı kiliselerin planlarını çıkardılar.

VARZAZET, Güney Fas'ta kent, il merkezi, uved Varzazet kıyısında, Güney Atlas okyanusu oluğunda; 11 100 nüf. Askeri karakol. El sanatları (halı) ve turizm.
—*Varzazet ili,* Yüksek Atlaslar'da, cebel Sago ile Draa hamadasında yayılır; 46 460 km^2; 648 000 nüf. (1992).

VÁRZEA GRANDE, Brezilya'da arkeolojik bölge (Piauí eyaleti'nin güney-doğu'su). Bölgede 200 kadar arkeolojik buluntu yeri vardır (resim ya da oymalarla süslü birçok kaya barınağı). Avcı-toplayıcıların gerçekleştirdiği bu resimlerin çoğu, av, dövüş, cinsel ilişki, doğum ve dinsel tören sahneleriyle ayırt edilen "Nordeste" geleneğine bağlıdır. Bu avcı-toplayıcı kavimlerin bölgede İ.Ö. 30000-5000 yılları arasında yaşadıkları sanılmaktadır. Çok daha sonra, İ.Ö. I. yy.'ın sonuna doğru, yuvarlak planlı köylerde oturan ve ölülerini seramik küplere gömen tarımcı-seramikçi bir toplum ortaya çıkmıştır.

VAS, Macaristan'da yönetim bölgesi. Avusturya sınırı yakınında; 3 337 km^2; 275 470 nüf. (1991). Yönetim merkezi *Szombathely.*

VASA, Finlandiya'da kent → VAASA.

VASA ya da **WASA,** Uppland kökenli isveçli aile. 1523 (Gustaf I Vasa) ve 1644 (Christina) arasında İsveç, 1587'den (Zygmunt II Vasa) 1668'e kadar (Jan II Kazimierz) Polonya krallık hanedanları bu aileden geldi.

Vasa nişanı, Gustaf III tarafından 1772' de sivil hizmetlerde sivrilmiş kişileri ödüllendirmek için ihdas edilen isveç nişanı. Beş sınıf. Muare yeşil kurdele.

VAS ABERRANS a. (lat. sözc.). Anat. Ya epididim (Halser vas aberrans'ı) ya da rete testis ile ("rete" vas aberrans'ı) ilgili, her zaman bulunmayan, küçük kör kanal. (Her iki durumda da embriyon döneminin bir kalıntısı sözkonusudur.)

VASAL a. (fr. *vassal*, lat. *vassalus, vassus* hizmetkâr'dan). Bir senyöre sadakat ve görev borcuyla bağlı kimse.
◆ a. ve sıf. Başka bir devlete bağlı devlete denir: *Vasal devlet.*

VASALLIK a. Tar. Senyörler ve vasallar arasındaki ilişkilere dayanan sistem.
—Uluslarar. huk. Bağımlı bir devletin egemen bir devlete hukuki bağlılığı. (1856-1878 arasında Romanya, 1878-1908 arasında Bulgaristan, Osmanlı İmparatorluğu'nun vasal devletleriydiler.)

Vasaloppet, her yıl yapılan en ünlü kuzey kayak yarışı. Bu yarışta, geleceğin isveç kralı olan Gustaf I Vasa'nın 1521'de Mora'dan Sälen'e kadar katettiği 85,8 km'lik yol (ters yönden) yarışçılar tarafından aşılır.

VASA RECTA a. (lat. sözc.). Anat. Yumakçıklara giden atardamarların, saç tokası biçiminde olan ve böbrek özeğine kan götüren inici dalları.

VASARELY (Viktor VÁSÁRHELYİ, **Victor** — denir), fransız uyruğuna geçmiş macar ressam (Pécs 1908). Budapeşte'de Bauhaus anlayışında bir eğitim gördü (Muhely akademisi, 1929), 1931'de Paris'e yerleşti ve reklamcılıkla uğraştı. O dönemde giriştiği grafik araştırmalardaki ("Echiquiers", "Zèbres") biçimleri sistemleştirme eğilimi, daha sonraları benimsediği soyut söylemin habercisidir. Gerçek unsurları aşamalar halinde süzgeçten geçirerek (metro istasyonlarının yer döşemelerindeki çatlaklar, çakıltaşları ve deniz kabukları, "Denfert", "Belle-İsle", "Cristal" dönemlerinin pencereleri, 40'lı yılların sonu - 50'li yılların başı), geometrik nitelikli, kişisellikten arındırılmış, *kinetizm*'in habercisi olan bir soyutlamaya yöneldi. Sanata ve toplumsal işlevine yeni bir anlayış getiren kinetizm (bu anlayışı 1944'te kurulan Denise René galerisi aracılığıyla yaygınlaştırmaya çalıştı) Vasarely'nin sanatında, 50'li yıllarda, arı "renk-biçim"i ve içerik biçim ikilisini (siyah beyaz "Maleviç'e saygı" dizisi) benimsemesiyle ve kafes, hare, saydamlık, üst üste çakışma ("Derin kinetik yapıtlar") etkilerinin görüldüğü yapısal oyunlara girişmesiyle ağır bastı. "Biçim -renk birimi" (siyah beyaz, ardından 1960' tan başlayarak, tüm renklerde kare ve çemberler) ve sunduğu olanakların (dönüşümler [yamuk ve elips], dizilimler, devşirimler) sistemli bir biçimde kullanılması, yapıta görsel bir devinim kazandırdı. Bu devinim, 60'lı yıllarda karmaşık ve programlı bir çokrenklilikle ("Folklore planétaire", "Hommage à l'hexagone"), 70'li yıllarda da bozulma ve hacim etkileriyle ("Structures universelles") zenginleştirildi. Vasarely'nin tutumu, temelde, yeni bir sanatçı - çoğaltılabilen, boyutları ve işlevi değiştirilebilen "ilkörnekler"i tasarlayan kişi- ve yapıt - mimarlığa dahil edilebilen ortak ya da sınai bir ürün- kavramı üzerine kurulmuştur. Sanatçı, Gordes'da öğretici bir Vasarely müzesi (1970), Aix-en-Provence'ta da mimarlığın sorunlarıyla ilgilenen bir Vasarely vakfı (1976) kurmuş, çeşitli yazılar kaleme almıştır: *le Manifeste jaune* (Sarı manifesto) [1955]; *Plasti-cité* (1970); *Folklore planétaire* (Gezegen folkloru), [1973]; vb.

VASARİ (Giorgio), italyan ressam, mimar, koleksiyoncu ve sanat yazarı (Arezzo 1511 - Floransa 1574). Floransa'da Michelangelo ve Andrea del Sarto ile tanıştı, Roma, Napoli, sonra yeniden Roma'da kaldı; bu kentte, Cancelleria sarayı'nın büyük salonu için *Paulus III'ün yaşamından sahneler*'i gerçekleştirdi. Floransa'da, Uffizi sarayı'nı tamamladı ve Palazzo Vecchio'nun duvarlarını fresklerle süsledi. Yine Roma'da, Vatikan Krallık salonu'nda, 1571'de *İnebahtı savaşı*'nı, 1572'de de *Saint-Barthélemy'den sahneler*'i (üç tane) gerçekleştirdi. Vasari daha çok, 1542 -1550 arasında kaleme aldığı, 1568'de de gözden geçirerek eklemeler yaptığı *Vite de più eccellenti architetti, scultori, pittori* (En iyi mimar, heykelci, ressamların yaşamı) adlı yapıtıyla tanınır. Floransa okulu yanlısı olmasına rağmen bu yapıt, rönesans sanatı ve hümanizmi üzerine temel bir kaynak oluşturur.

VASAT, -tı a. (ar. *vasaṭ*). *Esk.* **1.** Orta, iki şeyin arası: *"Onun fikrince sanat gibi hayatta da vasat yoktu"* (H. E. Adıvar). **—2.** Ortam. **—3.** Sırtın ortası, bel. **—4.** *Vasat-ül-hal*, orta halli. || *Vasat-ül-kame*, orta boylu. || *Vasat-ür-res*, başın orta kısmı.
—Esk. mat. ORTA ve ORTALAMA'nın eşanlamlısı. || *Vasat-ı adedi*, arıtmetik ortalama. || *Vasat-i hendesi*, geometrik ortalama. || *Vasat-ı müellef*, uyumlu ortalama.

◆ sıf. Sıradan, ortalama, ne iyi ne kötü: *Vasat bir film. Vasat bir öğrenci.*

VASATES. Tar. coğ. Romalılar döneminde Galya'da (Aquitania) yaşamış kelt halkı. Başkentleri *Cossium* (bugün Bazas).

VASATEYN a. (ar. *vasaṭ*'ın ikili çoğl. *vasaṭeyn*). Esk. mat. Ortalar ya da dışlar.

VASATİ sıf. (ar. *vasaṭ* ve *-i*'den *vasaṭi*). *Esk.* **1.** Ortalama, orta. **—2.** Bir şeyin ortasından olan.

VASA-VASORUM a. (*damarların damarları* anlamında lat. sözcükler). Anat. Büyük atardamar ve toplardamarların çeperlerinin beslenmesine yarayan kılcal kan damarları.

VASCO (Giambattista), italyan iktisatçı (Mondovi 1733 - Rocchetta, Tanaro, 1796). Din adamıydı. Liberal fikirlerinden dolayı baskı gördü. Tefecilik, dilencilik (1788) ve loncalar (1793) üzerine birçok inceleme yazıları ile *Della Moneta Ensayo Politico* (Para üstüne siyasi deneme) [1772] adlı bir yapıt yazdı.

VASCO DA GAMA → GAMA (Vasco DA).

VASCÓN ENDÜSTRİSİ a. Bask Ülkesindeki Olha barınağında ve Castillo (Santander, İspanya) mağarasında ele geçen buluntulara göre tanımlanan Orta Yontmataş endüstri evresi. (Bu evre, Afrika'dakileri andıran taş baltacıklarla ve gelişmiş bir levallois yontma tekniğiyle birlikte görülen Quina tipi moustier endüstrisi aletleriyle ayırt edilir.) [Eşanl. VASKONYEN.]

VASCONCELOS (Miguel DE), portekizli devlet adamı (Lizbon 1590 - *ay. y.* 1640). Olivares'in yetiştirmesiydi. Olivares tarafından, Portekiz naip kraliçesi Savoialı Margherita'ya sekreter olarak kabul ettirildi. Çok geçmeden tüm yurtsever Portekizliler'i kendinden tiksindirdi. Tahta Bragançalı João'yu getiren ayaklanma sırasında öldürüldü.

VASCONCELOS (José), meksikalı siyaset adamı ve yazar (Oaxaca 1882 - Mexico 1959). 1909'da, dönemin genç meksikalı aydınlarını bir araya getiren Ateneo de la Juventud'un kurucuları arasında yer aldı. 1910'da Madero'ya katıldı, bağımsız Aguascalientes konvansiyonunun Eğitim bakanlığına getirildi (1914). Obregón döneminde, 1920-1924 arasında Eğitim bakanlığı yaptı, Meksika'nın gördüğü en önemli eğitim reformuna girişti ve özellikle köy okulları kurmaya çalıştı. 1929'da muhalefetin Cumhurbaşkanlığı adayıydı; hile karıştırılan seçimlerde yenildi ve ülkesinden ayrılmak zorunda kaldı. Yazar ve filozof olarak, özellikle *La Raza cósmica* (1925) ve *Ulises criollo* (1935) adlı yapıtları yazdı.

VASCONCELOS (Mário Cesariny DE), portekizli şair (Lizbon 1923). Portekiz gerçeküstücülüğünün en büyük temsilcilerindendir. *Corpo Visível* (1950), *Discurso sobre a Reabilitação do Real Quotidiano* (1952), *Louvor e Simplificação de Alvaro de Campos* (1953), *Pena Capital* (1957) adlı yapıtlarıyla Portekiz gerçeğinin gözalıcı ve yergili bir tablosunu çizdi. *Antologia Surrealista do Cadáver Esquisito* (1961), *Surreal-Abjeccionismo* (1963) ve *Intervenção Surrealista* (1966) gibi gerçeküstücü portekizce yapıtların kolektif yayımını yaptı.

Vaseda Dalgaku, 1882'de Tokyo'da kurulmuş japon üniversitesi.

VASFİ, VASFİYE sıf. (ar. *vaṣf* ve *-i*'den *vaṣfi*, dişl. *vaṣfiyye*). *Esk.* Nitelikle ilgili, tarife ait.

VASFİ (Şeyh Ali), türk şair (Draman 1851 - İstanbul 1910). Kefevi tekkesi şeyhi Mahmut Raşit Efendi'nin oğludur. Babasından arapça ve farsça öğrendi. Fatih camisi'nde Ahaveyn Hoca Mustafa Efendi'nin derslerine devam etti. Mesnevihan Gelibolulu Hoca Tahir Efendi'den *Mesnevi* ile Cami ve Hafız divanlarını okudu. Babası ölünce tekkenin şeyhliğine getirildi (1866). Muallim Naci ile birlikte *Tercümanı hakikat*, *Saadet* ve *Mürüvvet* gazetelerine şiirler, makaleler yazdı. Fatih merkez rüştiyesi'nde türkçe okuttu. Meşayih meclisi üyeliğinde bulundu. Gazelleri eski edebiyat anlayışına bağlı olanlarca seviliyordu. Başlıca yapıtları: *Cezebat, Bedayi, Sevati, Münşeat-ı Şeyh Vasfi, Muharrerat-ı Şeyh Vasfi, Feyzabad, Külliyat-ı islamiye, Nahv -ı osmani.*

VASFİ PAŞA (Mustafa) → MUSTAFA VASFİ PAŞA.

VASFİYE → VASFİ.

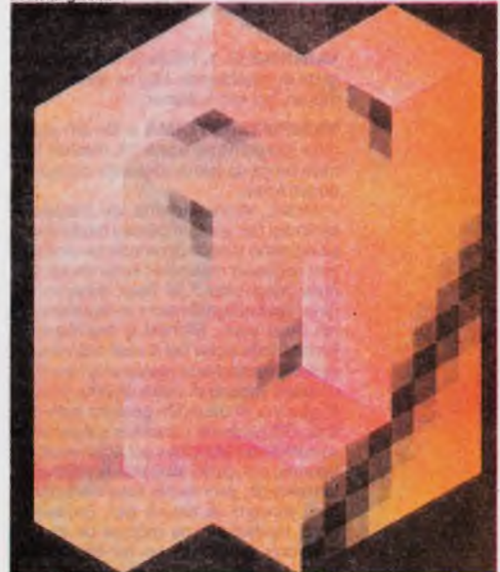
VASIF, -sfı a. (ar. *vaṣf*). Nitelik.
—*Esk.* **1.** Bir kimsenin durumunu, özelliklerini anlatarak tanımlama. **—2.** Övme. **—3.** *Vasf-ı cemil etmek*, birinin iyi niteliklerini sıralamak.
—Ed. *Vasf-ı tahsini*, eski edebiyatta nitelikleri belirtmek için değil, anlatımı süslemek için kullanılan sıfatlara verilen ad.
—Esk. dilbilg. Sıfat. || *Vasf-ı terkibi*, bileşik sıfat; bir ad ile farsça emir kökünün birleşerek oluşturduğu sıfat.
—İsl. huk. *Vasf-ı mutavassıt*, bir vakıfnamede, vakıftan yararlananlar için vakıf yapan kişi tarafından belirtilen nitelik. (Örne-

Tunbjork-Sygma

1982 martında **Vasaloppet**'in çıkışı

D. René galerisi

Victor Vasarely
İzzo-22 (1969)
Gordes müzesi
Vasarely vakfı

ğin vakfedenin çocuklarının muhtaçlarına vakfettim demesi gibi.)

VASIF sıf. (ar. *vasf*'tan *vasıf*). *Esk.* **1.** Nitelendiren. **—2.** Öven.

VASIF (Osman), türk şair (İstanbul ? - *ay. y.* 1824). Galatasaray'da okudu; Silahtar Süleyman Paşa'ya kaftancı oldu (1803). Mustafa IV tahta çıkınca Enderun'da Hasoda'ya alındı. Hünkâr baş lalalığı, peşkir ağalığı (1814), anahtar ağalığı ve kiler kethüdalığı (1816) gibi görevlerde bulundu. Hacegânlık rütbesine yükseldi (1818). Mezar taşında Keçecizade İzzet Molla'nın kitabesi yazılıdır; İzzet Molla yaşadığı dönemi anlattığı *Mihnetkeşan* adlı mesnevisinde de ondan söz etmişti. Kimi gazellerinde açık saçık beyitler vardır. *Divan*'ı basılmıştır.

VASIF Enderunlu → ENDERUNLU VASIF.

VASIF BEY Kara → KARA VASIF.

VASIF EFENDİ (Ahmet), türk vakanüvis ve reisülküttap (Bağdat ? - İstanbul 1806). Hotin cephesi seraskeri Abaza Mehmet Paşa'ya kapılandı. 1768'de başlayan Türk-Rus savaşı'na katıldı ve Ruslar'a tutsak düştü. Tutsaklıktan kurtulduktan sonra barış görüşmelerinde kâtip olarak bulundu ve Küçük Kaynarca antlaşması'nın imzalanmasının (1774) ardından İstanbul'a döndü. İbrahim Müteferrika'dan sonra çalışması tavsamış bulunan basımevinin etkinliğe geçmesinde görev aldı. 1783-1787 arası vakanüvis, 1787-1789 arası İspanya elçisi olarak görev yaptı. 1789'da yeniden vakanüvisliğe getirildi. Bu görevinin yanı sıra Anadolu muhasebeciliği, ruznamçecilik görevlerinde bulundu. Reisülküttaplığa atandı (1805). Tarihleri basılmadıysa da 1752-1774 yıllarının tarihini içeren *Mehasin ül-âşar ve hakaik ül-ahbar* adlı iki ciltlik yapıtı yayımlandı. *Cevdet tarihi*'nde yer alan İspanya hakkında sunduğu *Sefaretname*'de dönemin İspanya'sı hakkında bilgi verir.

VASIF PAŞA (Ahmet), türk müşir (öl. İstanbul 1865). Öğrenimini tamamladıktan sonra Boğaz muhafızlığı, çeşitli yerlerde (Niş, Silistre, Köstendil, Selanik, Trabzon) valilik, Arabistan ordusu müşirliği ve Anadolu ordusu komutanlığı yaptı. Kars savunmasında Ruslar'a tutsak düştü (1855). Tutsaklıktan dönüşünde Tophane müşirliğine getirildi.

VASIFLANDIRMA a. Nitelendirme.

VASIFLANDIRMAK g.f. Nitelendirmek.

VASIFLANMAK gçz. f. Nitelenmek.

VASIFLI sıf. **1.** Nitelikli, belli bir niteliği olan. **—2.** *Vasıflı işçi*, işinin gerektirdiği bilgi ve becerilere sahip olan, nitelikli, usta işçi.

VASIFSIZ sıf. **1.** Niteliksiz. **—2.** Herhangi bir işi yapabilecek, bilgi ve deneyimi olmayan işçi için kullanılır.

VASIFSIZLAŞTIRMA a. Bir işin yapılması için edinilmiş uzmanlık, mesleki formasyon ya da teknik alışkanlık düzeyinin düşürülmesi.
—ANSİKL. Vasıfsızlaştırma, işin parçalara ayrılması (bir yöntem bürosu tarafından), ya da daha yüksek derecede bir otomasyon sağlayan makineler kullanılması sonucu ortaya çıkar. F. W. Taylor, sanayi emeğinin vasıfsızlaştırılmasını iş örgütlemesinin ilkesi yaptı. Bilimsel iş örgütlemesi, kendilerinde hiçbir belirli vasıf aranmayan işçilere, uzmanlarca planlanmış bazı tarz işlemleri yaptırarak vasıflı işçilerin inisiyatif gücünü ve ustalığını gereksiz hale getirdi. Günümüzde genellikle çalışanların sayısında bir azalmaya yol açan vasıfsızlaştırma, çok çeşitli alanlarda kendini göstermektedir: yeni teknik sistemlerin tasarımı, yönetimi ve bakımı gibi. Bazılarına göre, vasıfsızlaştırma giderek bir ek formasyonu gerektiren ve bir tür "üstün vasıf" isteyen bir uğraş olmaktadır.
Vasıfsızlaştırma, ücretlilerin tutumu ve davranışlarını da hissedilir ölçüde değiştirdi. Vasıflı ücretliler, avantajlı durumlarını teknik bilgilerine borçlu oldukları kazanılmış haklarının korunmasına dayandırabilirken, vasıfsız ücretliler her şeyden önce istihdam güvencesi sağlamaya çalışmaktadırlar. Otomatikleşme çoğu kez işlem tarzlarını da makinenin inisyatifine vererek icracıyı basit bir hizmetkâr durumuna sokar. Günümüzde vasıfsızlaştırmadan etkilenen ücretli sayısının, yeni iş örgütlenmesi biçimlerinin uygulanmasıyla emeği çeşitlenip zenginleşen ücretliler sayısından çok daha fazla olduğu sanılmaktadır. Bilişimin ve robotbilimin gelişmesi sonucu, vasıfsızlaştırma hareketi sanayinin bütün kesimlerinde etkisini göstermektedir.

VASIK sıf. (ar. *vüsûk*'tan *vâsık*). *Esk.* İnanan, güvenen.

VASIK BİLLAH (Ebu Cafer Harun ül-Vasık bin Muhammet) [811-847], dokuzuncu abbasi halifesi (842-847). Babası Mutasım ölünce, onun yerine halife oldu. Bazı kabileler halifeliğine tepki gösterdilerse de bu makama çıkmasını önleyemediler. Aynı nedenle imparatorluğun çeşitli yerlerinde çıkan ayaklanmaları güçlükle bastırdı. İstanbul'a karşı giriştiği deniz seferinde bir sonuca ulaşamadıysa da bizans kuvvetlerini Orta Anadolu ve Girit'te ağır yenilgiye uğrattı. İtalya'ya karşı giriştiği deniz seferlerinde başarılı sonuçlar aldı, Sicilya' nın hemen tamamı ve Napoli müslümanların eline geçti (842).
Vasık Billah halifeliği sırasında sürekli olarak veziri Muhammet bin Abdülmelik, başkadı Ahmet bin Davut ve komutanlarından Eşnas et-Türki'nin etkisi altında kalmıştır.

VASIL, -slı a. (ar. *vaşl*) *Esk.* **1.** Ulaşma, erişme: *"Dil sabr iderdi vasl ümidiyle hecre ger / Ömrüm gibi ecel dahi müstacil olmasa"* (Vasfi, XVI. yy.). **—2.** Ulaştırma, eriştirme. **—3.** *Vasl-ı dildar*, sevgiliye kavuşma.
—Esk. dilbilg. Ulama.

VÂSIL sıf. (ar. *vuşul*'den *vâsıl*). *Esk.* **1.** Erişen, kavuşan, ulaşan. **—2.** *Bir yere vâsıl olmak*, ulaşmak, erişmek: *Sonunda İstanbul'a vâsıl olduk.* **—3.** *Bir şeye (soyut) vâsıl olmak*, onu elde etmek: *Bir amaca vâsıl olmak.*
—Ed. → ULAMA. ‖ Sözcüklerin, söz gruplarının, cümlelerin edatlarla (*ü*, *vü* vb.) birbirine bağlanması: *örn, nan ü nemek* (ekmek ve tuz).
—Tasav. *Vâsıl-ı hak*, tarikatta öngörülen bütün aşamalardan geçerek Tanrı'ya ulaşan salik. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Salikin bu yolla Tanrı'ya ulaşmasına *vuslat* ya da *visal* denir. Bu aşamanın bir öteki adı da *tevhit menzili*'dir. Çünkü bu aşamada salik kişisel benliğini Tanrı özünde eriterek Tanrı'nın birliğine ulaşmıştır. Ancak sufilerin çoğu, bunun insan varlığının Tanrı varlığı ile birleşmesi anlamında düşünülmemesi gerektiğini belirtirler. Sufilere göre kulun vâsıl-ı hak olabilmesi için Tanrı dışındaki her şeyden ilgisini kesmesi gerekir. Bu nedenle sufiler "Ayrılmayan buluşamaz" der ve bunu bir ilke olarak kabul ederler. Vuslatın ilk derecesi kalp gözü ile Tanrı'yı görmedir. Bundan sonra salikin kalbinden perdeler açıldıkça tanrısal tecelliler de yoğunlaşır ve "artık salik vasıl oldu" denir.

VASIL BİN ATA (Ebu Huzeyfe), mutezile* mezhebinin kurucusu (Medine 700 - Basra 748). Öğrenimini döneminin ünlü bilgini Hasan-ı Basri'nin öğrencisi olarak yaptı. Bazı dinsel konu ve sorunlarda hocası ile anlaşamadığından ondan ayrıldı (itizal etti). Bu nedenle müritlerine ve kurduğu mezhebe (ayrılmışlar) anlamına *mutezile* adı verildi. Hasan-ı Basri'den ayrıldıktan sonra halife Ali'nin torunlarından Ebu Haşim Abdullah bin Muhammet bin Hanefiye'den edindiği bilgiler, kuracağı mutezile mezhebinin oluşmasında etkin rol oynadı. Çok zeki ve bilgili olan Vasıl bin Ata, "r" harflerini "ğ" gibi söylediğinden içinde "r" harfi bulunmayan sözcüklerle konuşmaya büyük özen gösterirdi. İslam dininden başka çağın felsefe akımları ve mezheplerle ilgili geniş bilgisi vardı. Yaşam boyunca halife Ali'nin torunlarıyla ilişkisini sürdürdü. Bunlardan Zeynelabidin'in iki oğlu ve zeydiye mezhebinin kurucusu Zeyt öğrencisi oldular. Mutezile mezhebinin *tevhit* (birleme), *irade* (insanın kendi günahlarından sorumlu olması), *el-menzile beyne menzileteyn* (tövbe etmeye fırsat bulamayan günahkârın yer sorunu) gibi üç temel ilkesi onundur. On bir yapıtından yalnızca *Kitab ül-hutbe* günümüze kadar geldi. *Esnaf ül-mürcie, Kitabu tabakati ehl il-ilm ve'l-cehl* gibilerin ise yalnızca adları bilinmektedir.

VASILİN çoğl. a. (ar. *vâşıl*'ın çoğl. *vâşılin*). *Esk.* Tanrıya kavuşanlar: *"Şeyh Cemil Efendi hilafet aldığı, geceden itibaren vâsılînden addolunmağa başlamıştır"* (N.C. Kaygılı). *Gavs-ül-vasılîn* (erenlerin başı).

VASIT sıf. (ar. *vasaț*'tan *vaşıț*). *Esk.* İki şeyin arasında, ortada bulunan.

VASIT. Tar. coğ. Irak'ın G.'inde korunaklı kent; Kûfe ile Basra arasında, Batiha'nın hemen K.'indeydi. Arap komutan Haccac bin Yusuf tarafından kurulan kent (702 ya da 703), Emeviler döneminde Irak'ın en önemli yerleşmesi ve eyalet merkeziydi; ancak Abbasiler bu duruma son verdiler. Yakut, XIII. yy'ın ilk yıllarında Vasıt'ın hâlâ büyük bir kent olduğunu yazar. Kâtip Çelebi *Cihannüma*'da, yerleşmenin çölün ortasında bulunduğunu ve kamış kalemleriyle ünlü olduğunu belirtir.

VASITA a. (ar. *vâsıț*'tan *vâsıța*). **1.** Taşıt: *Kara nakil vasıtaları. Bir vasıtaya binmek.* **—2.** İki kişi ya da taraf arasında bağlantı kuran, araya girip anlaşma, uzlaşma sağlayan kimse; aracı: *Siz vasıta olmasaydınız onlarla anlaşamazdık.* **—3.** iki şey arasında bağlantı kuran, aracı olan şey: *Haberleşme vasıtaları.* **—4.** Alet, araç: *Tarımda kullanılan vasıtalar.* **—5.** *Bir kimse ya da bir kuruluş vasıtasıyla*, onun aracılığıyla, yardımıyla, desteğiyle: *Bir akrabaları vasıtasıyla oğullarına iş buldular.*
—Ed. *Vasıta beyti*, terkib*-i bent ve terci*-i bentte terkibhane ve tercihane denilen kıtalardan sonra gelen bağlama beyti. (Terkib-i bendin her bendinde vasıta beyti değişir; terci-i bentte aynı kalır.)

VASITALI sıf. **1.** Vasıtası olan, araçlı. **—2.** Dolaylı.
—Muhs. *Vasıtalı metot*, bir cari hesaba uygulanmakta olan faiz oranının değişmesi durumunda, hesabın derhal kapatılarak, eski faiz oranı ile hesaplanmış olan tutarın yeni faiz oranının uygulanacağı bölüme aktarma yöntemi.
—Verg. huk. *Vasıtalı vergi* → DOLAYLI VERGİ.

VASITASIZ sıf. **1.** Araçsız. **—2.** Dolaysız, doğrudan: *Vasıtasız vergi.*

◆ be. Hiçbir araç ya da aracı kullanmaksızın.
—Verg. huk. *Vasıtasız vergi* → DOLAYSIZ* VERGİ.

VASITİ a. (ar. *vâsıțî*). Hat. Hattatlarca kullanılan nitelikli kamış kalemlere verilen ad. (Irak'ın G.'indeki Vasıt kentinde yapıldıklarından bu adla anılırlar. Günümüzde kamış kalemler İran'dan gelmektedir. Gelibolulu Mustafa Ali, *Menakıb-ı hünerveran* adlı yapıtında üstatların bu tür kalem kullandıklarını yazar.)

■ **VASITİ** (Yahya bin Mahmut el- denir), XIII. yy.'da yaşamış arap ressam ve hatta. Yaşamına ilişkin bilgi yoktur, ancak Irak'ın G.'indeki Vasıt kentinden olduğu sanılmaktadır. Çin, doğu hıristiyan ve iran etkileri taşıyan, gerçekçilikle stilizasyonun kaynaştığı yapıtları XIV. yy. iran minyatürü üzerinde etkili olmuştur. Özellikle el-Hariri'nin ünlü elyazması *Makamat*'ı (B.

B. N., Paris

el-Vasıti
Ebu Zeyd vaaz verirken
el-Hariri'nin *Makamat*'ından
Bağdat okulu, 1237
Bibliothèque nationale, Paris

N. Paris) kopya etmiş ve resimlemiştir. Ayrıca Firdevsi'nin *Şehname*'sinin kopyasını da minyatürlemiştir.

VASİ a. (ar. *vesâyet*'ten *vaşi*). **1.** Ölen bir kimsenin vasiyetini yerine getirmekle görevlendirilen kimse. **—2.** Med. huk. Vesayet altındaki küçüğü ve kısıtlıyı gözetip mallarını yöneten yasal temsilci. (Bk. *ansikl.* böl.)

—İsl. huk. *Vasiyi gurema*, borçları terekesinden fazla olan borçlunun ölümü üzerine, terekenin tasfiyesi için kadı tarafından atanan vasi. ‖ *Vasiyi kadı* ya da *vasiyi mansup*, bir kimsenin ölümünden sonra kadı tarafından atanan vasi. ‖ *Vasiyi meyyit* ya da *vasiyi muhtar*, bir kimsenin ölümünden sonra terekesini yönetmesi ve küçük çocuklarının çıkarlarını koruması için atadığı vasi.

—ANSİKL. Med. huk. Vasi sulh hukuk mahkemesi tarafından atanır. Kural olarak, reşit olan ve vesayet işlerini yürütebilecek olan herkes vasi olabilir. Vasi atanma konusunda hısımların ve eşin öncelik hakkı vardır. Sulh mahkemesi, vasiliğe, önemli nedenler engel olmadıkça, vesayet altındaki kişinin eşini veya yakın hısımlarından birini öncelikle atar. Bu kişilerin vasilik görevini yerine getirmeye yetenekli olması gerekir. Vasi atanırken ilgililerin kişisel ilişkileri ve ikametgâhlarının yakınlığı gözetilir (Türk med. k. md. 364). Yasaya göre şu kişiler vasi olmayı kabul etmeyebilirler: 1. altmış yaşını doldurmuş olanlar; 2. sakatlıkları yüzünden vesayet görevini güçlükle yapacak olanlar; 3. dörtten çok çocuğun velisi olanlar: 4. üzerlerinde ikiden çok vesayet görevi olanlar ya da işi aşkın bir vesayet görevi bulunanlar; 5. milletvekilleri, bakanlar, Yargıtay başkan ve üyeleri (Türk med. k. md. 367). Aşağıdaki kişiler vasi olamazlar: 1. vesayet altında olanlar; 2. medeni ve siyasi haklardan yoksun olanlar veya kötü yaşam sürenler; 3. çıkarları vesayet altındaki kişinin çıkarlarına zıt olanlar veya onunla düşmanlığı olanlar; 4. ilgili vesayet dairelerinin yargıçları (Türk med. k. md. 368).

VÂSİ sıf. (ar. *vüs'at*'ten *vasi*'). *Esk.* **1.** Geniş, engin, bol: *"... herhalde bu hürriyet ne kadar vâsi görünürse görünsün, sırf siyasidir"* (H.C. Yalçın). *"Beyoğlu bütün bir uzun kış gecesinin levsini yutmağa hazır vasi bir lâğım gibi açılıyor"* (Y. K. Karaosmanoğlu). **—2.** Tanrı'nın adlarından biri: *Vasi-ül-mağfire* (yargılaması bol olan Allah).

VASİ ALİSİ → ALİ VASİ ÇELEBİ.

VASİDAE a. Zool. XANCIDAE familyasının eşanlamlısı.

VASİF a. (ar. *vaşîf*). *Esk.* Hizmetçi.

VASİL sıf. (ar. *vaşl*'den *vaşil*). *Esk.* Bir kimseden hiç ayrılmayan.

VASİL KOLAROV → PAMPOROVO.

VASİLAKİ, Kemençeci Vasil de denir, rum asıllı türk kemençeci (Silivri 1845 - İstanbul 1907). Küçük yaşta klarinet ile müziğe başladı. Düğünlerde, kahvelerde klarinet çalarak hayatını kazandı. Fenerli Yorgi'den kemençe çalmasını öğrendi. 1870'e doğru İstanbul'a geldi. Lavtacı Andon'un Galatasaray'daki gazinosunda kemençe çalmaya başladı. Andon ve Civan Ağa'dan pek çok eser meşk etti. Fasıllarda çalınan bazı aranağmeleri besteledi. Kemençe sazını yaşmakta başarı gösterdi. Cemil Bey'den sonra bilinen en büyük kemençe virtüozudur. Başlıca yapıtları: Ağır düyek usulünde *Kürdilihicazkâr peşrevi* ve *Kürdilihicazkâr saz* semaisi.

VASİLE LUPU, Kurt Vasile denir (öl. 1659'dan sonr.), Boğdan prensi (1634-1653). Makedonya kökenliydi. Yunan düşmanı bir ulusal hareketten yararlanarak tahtı ele geçirdi. Aynı zamanda Metei Besarab'ın oturduğu Eflak tahtını ele geçirmek istedi ve onunla durmadan savaştı. Sonunda 1653'te Besarab, Erdel prensi ile birlikte Babıâli'den Vasile'nin üzerine yürümek iznini elde etti. Kazaklar'dan sağladığı yardıma karşın yenilen Vasile, Kırım hanına sığındı; o da onu İstanbul'a gönderdi. Burada Yedikule'ye kapatıldı, özgürlüğüne ancak 1659 başlarında kavuşabildi. Prensliği döneminde, ülkesinde kısmen Kiev başpiskoposu Petr Simeonovic Moguila'nın etkisiyle, önemli bir kültürel etkinlik görüldü.

VASİLEVSKİY (Aleksandr Mihailoviç), rus mareşal (Novaya Golçiha, Kostroma, 1895 - Moskova 1977). 1914'te Sen-Petersburg Teknik okulunda öğrenciydi, Birinci Dünya savaşı'na yedek teğmen olarak katıldı. 1917'de Devrimci askeri komite'ye girdi, ertesi yıl Molotov ile birleşti ve onun yanında, Komünist parti merkez komitesi içinde, on beş yıl boyunca sivil bir siyasal yaşam sürdürdü. Personel bölümü başkanı olarak, Stalin düşmanlarının temizlenmesinde önemli bir rol oynadı ve Stalin'in güvenini kazandı. 1935-1937 arasında orduda yapılan temizlik arifesinde, Yüksek savaş komitesi üyeliğine getirilen Vasilevskiy, generalliğe yükseltildi ve Kızıl ordu'ya geçti. Frunze'nin görüşlerini benimseyerek, askeri akademide partinin yeni savaş öğretisi üzerine bir tez sundu ve en seçkin parti temsilcilerinin yüksek komutanlıkta yer alması zorunluluğunu savundu. İkinci Dünya savaşı'nın başında, Stalin'in en yakın çevresinde kaldı ve onunla birlikte Yalta ve Tahran'a katıldı. 1942-43 kişi sırasında Stalingrad önlerinde Jukov'a yardımcılık etti. Mareşalliğe yükseltildi, 1943'te genelkurmay başkanı olarak Şapoşnikov'un yerine geçti. Mart 1945'te Stalin, Çernyahovskiy'in ölümüyle boşalan Beyaz Rusya üçüncü cephe komutanlığını ona verdi. Birkaç ay sonra da, Japonya'ya karşı savaşı yönetmek üzere Uzakdoğu'ya gönderildi. 1946'da ordu kurmay başkanlığı görevine yeniden döndü ve ertesi yıl, Savunma bakanı Bulganin'in yardımcılığına getirildi. 1949'da Bulganin'in yerini aldı. 1953'te Stalin'in ölümünden sonra, yerini yeniden Bulganin'e bıraktı ve tekrar onun yardımcılığına getirildi. 1961'e kadar parti Merkez komite üyesi olarak kaldı.

VASİLİK a. Vasi olma durumu; vasinin yaptığı iş.

VASİLİY I (1371-1425), Vladimir ve Moskova veliki knyazı (1389-1425). Dimitriy Donskoy'un büyük oğluydu, Vologda ve Veliki Ustiyug prenslikleri gibi, Nijni-Novgorod ve Murom prensliklerini de moskova mülküyle birleştirdi (1392). Hatta Novgorod'dan Dvina arazisini de aldı (1397-98), ama elinde tutamadı. Timur'un Altınordu seferlerinden (1391; 1395) sonra Vasiliy I, Altınordu hanına vergi ödemekten vazgeçti. Ancak 1408'de Edige'nin Moskova üzerine yaptığı sefer, onu yeniden vergi ödemek zorunda bıraktı.

VASİLİY II Kör (1415-1462), Vladimir ve Moskova veliki knyazı (1425-1462). Babası Vasiliy I tarafından ardıl olarak seçildiyse de, amcası Yuriy Dmitriyeviç (1374-1434) tarafından kabul edilmedi. Zvenigorod ve Galiç haslarının prensi olan Yuriy Dmitriyeviç, ölünceye kadar yeğeniyle savaştı. Altınordu'nun ve Litvanya grandüklüğü'nün de karıştıkları bu savaş, oğulları Tekgöz denilen Vasiliy Yuriyeviç (öl. 1448) ve Dimitriy Şemyaka (1420-1453) tarafından sürdürüldü. 1436'da Vasiliy II, Vasiliy Yuriyeviç'i tutuklattı ve gözlerini oydurdu. Ancak 1445'te Altınordu hanı tarafından yenildi ve hapse atıldı. Han onu yüklü bir fidye karşılığında serbest bıraktı. 1446'da, Tver ve Mojaysk prenslerince desteklenen Dimitriy Şemyaka tarafından Moskova'dan kovuldu ve gözleri oyduruldu. 1447'de Moskova'da iktidarı yeniden elde etti ve 1450'de Dimitriy Şemyaka'yı kesin olarak yendi. Moskova büyük prensliği'nin haslarını *(udeliy)* ortadan kaldırarak iktidarını sağlamlaştırdı. 1452'de tatar Kasım Han'a Aşağı Oka kıyısında bir toprak verdi ve Moskova'nın vasalı olan Kasım hanlığı'nı kurdu. Roma ile birleşmeyi benimsediği gerekçesiyle hapse attırdığı (1439) İsidor'un yerine Jonas'ı Rusya metropolitliği'ne seçtirdi (1448). Böylece Rus kilisesi, istanbul'dan bağımsız bir duruma geldi.

VASİLİY III (1479-1533), Vladimir ve Moskova veliki knyazı (1505-1533). İvan III ve Palaiologos ailesinden Zoe'nin (Sophia) oğluydu, babasının siyasetini izledi ve kendi otokrat otoritesiyle *(samoderjets)* görevinin yarı tanrısal niteliğini herkese kabul ettirmek istedi. Belli bir bağımsızlıktan yararlanan son prenslikleri de egemenliği altına aldı (Pskov, 1510; Ryazan, 1521'e doğr.; Novgorod-Severski, 1522) ve 1514'te Smolensk'i ele geçirdi.

Manastırların toprak mülkü üzerindeki tartışma sonunda, cephe aldığı Vasyan Patrikeyev (öl. 1545) ve Yunanlı Maksimos (Maksim Gryek), 1531'de mahkûm edildi. Kilise, mülklerini korudu ve bütün gücüyle monarşik mutlakıyeti desteklemeye başladı.

VASİLİY ŞUYSKİY (1552-Gostıynin, Varşova yakınında, 1612), Rusya çarı (1606-1610). 1584'ten başlayarak boyarı, Boris Godunov tarafından çareviç Dimitriy İvanoviç'in ölümü (1591) konusundaki soruşturma komisyonunun başına getirildi. O zaman kazara meydana gelen bir ölüm kararına varmasına rağmen, 1605'te kendisine karşı düzenlenen suikasttan mucize sonucu kurtulduğunu ileri süren bir yalancı olan Düzmece Dimitriy I'i destekledi. Mayıs 1606'da ona karşı bir komplo düzenledi ve kendisini çar ilan ettirdi. Ancak tüm ülkede ayaklanmalar patlak verdi (1606-07'de Bolotnikov köylü ayaklanması) ve Düzmece Dimitriy II Tuşino'da rakip bir hükümet kurdu (1608-09). Bu hükümete karşı Vasiliy Şuyskiy, İsveçliler'in yardımına başvurarak savaştı (1609). Haziran 1610'da, Polonya kralı Zygmunt III'ün ülkeyi istila eden birliklerine yenildi ve devrildi. (→ KARIŞIKLIK.)

Vasiliya Blajennogo Hram, Moskova'da, bugün Tarih müzesi'nin eki olan eski kilise. Önceleri Pokrovskiy Sobor katedrali'ydi. Rus mimarlar Barma ve Postnik tarafından Kremlin dışında yapıldı (1555-1560). Farklı yükseklik ve biçimlerdeki sekiz kubbenin soğanbaşı çatıları özenle işlenmiştir ve bu kubbeler arasından merkezi bir piramit yükselir. Piramitin ve silindir ya da çokgen biçimindeki kubbe kasnaklarının tabanında üst üste getirilmiş birkaç kemer sırası yer alır. Metal varak-

Fotohronika Tass

mareşal Vasilevskiy
(ekim 1945'te)

Frontard-Atlas-Photo

Vasiliya Blajennogo Hram (1555-1560) Barma ile Postnik'in yapıtı XVI. yy. sonu çokrenkli bezemeleri

larla gerçekleştirilen ilk kaplamanın yerini XVI. yy.'da çini levhalarla çokrenkli bir dekor almış, kimi yerler de badanayla boyanmıştır.

VASİLYU (Yorgo), kıbrıslı işadamı ve politikacı (Gazi Mağusa 1931). Ailesiyle birlikte gittiği Macaristan'da iktisat, İngiltere'de pazarlamacılık eğitimi gördü. Kıbrıs'ta pazar araştırmaları yapan Ortadoğu araştırma merkezi'ni kurdu. 11 ülkede şubeleri olan merkez kısa sürede Ortadoğu'nun en geniş araştırma ve danışma şirketi durumuna geldi. Şubat 1988'deki cumhurbaşkanlığı seçimlerinde bağımsız adaylığını koydu ve komünist AKEL partisi desteğiyle seçimleri kazandı. Avrupa Topluluğu ile gümrük birliğini sağlamak için 4 temmuz 1990'da tam üyelik için başvurdu. AT Bakanlar konseyi bu başvuruyu kabul etti. KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Denktaş ile Birleşmiş milletler genel sekreteri'nin gözetiminde ikili görüşmelere katıldı.

VASİSTAS a. (alm. bu nedir? anlamındaki *was ist das?*'dan). Büyük bir pencere kanadının üst bölümünde yatay olarak açılan küçük, camlı kanat.

VASİYET a. (ar. *vaşiyyet*'ten). **1.** Bir kimsenin ölümünden sonra yerine getirilmesi için sözlü ya da yazılı olarak belirttiği istek. **—2.** Vasiyetname. **—3.** *Vasiyet etmek*, öldükten sonra yapılması, yerine getirilmesi koşuluyla bir şey istemek: *Anamın vasiyet ettiği gibi bu evi vakfa vereceğim.*
—İsl. huk. Bir malı, alacağı ya da hakkı ölümünden sonra bir kişiye ya da bir hayır işine karşılıksız olarak bağışlama. || *Vasiyet bi'l-galle*, bir kimsenin mülkünün gelirlerini vasiyet etmesi. || *Vasiyet bi'l-hac*, bir kimsenin, ölümünden sonra yerine hacca gidilmesi için yaptığı vasiyet. || *Vasiyet bi'l-muhabat*, bir malın belli bir kişiye değerinden daha düşük bir fiyatla satılmasının vasiyet edilmesi. || *Vesiyet bi's-sehm*, vasiyetçinin miktar belirtmeden terekesinden herhangi bir payı vasiyet etmesi. || *Vasiyet bi's-semere*, vasiyet edenin bağ, bahçe gibi belirli bir malının semeresini vasiyet etmesi. || *Vasiyet bi's-sükna*, bir kimsenin taşınmazının oturma hakkını vasiyet etmesi. || *Vasiyet bi-sülüsil mal*, vasiyetçinin malının üçte birini vasiyet etmesi. (Vasiyetçi öldüğü zaman, terekesindeki malların, üçüncü kişilerde kalmış mal ve alacaklarının üçte biri vasiyet edilene verilir.) || *Vasiyet bi'ş-şart*, şarta bağlı vasiyet. (Örneğin, öğrenim yapması şartıyla bir çocuğa vasiyet edilen gelir.) || *Vasiyet bi't-tasarruf*, bir kimsenin ölümünden sonra terekesinin yönetimini ve küçük çocuklarının yararlarının gözetilmesini sağlamak üzere birini tayin etmesi. || *Vasiyet-i gayrı mürsele*, vasiyet edenin terekesinden belli bir malı değil, terekenin belli bir oranını vasiyet etmesi. (Örneğin, terekenin dörtte birinin vasiyeti.) || *Vasiyet li'l-ecnebi*, mirasçılardan başkasına yapılan vasiyet. (Bu vasiyet, vasiyet edenin mirasçıları varsa, terekenin üçte biri oranında, mirasçıları yoksa tümü için geçerli olur.) || *Vasiyet li'l-vâris*, bir kimsenin mirasçılarından birine yaptığı vasiyet. (Yararına vasiyet yapılan mirasçı, öteki mirasçıların onayına bağlı olarak vasiyetten doğan hakkını alır. Mirasçıya yapılan vasiyeti diğer mirasçılar onaylamazsa geçerli olmaz.) || *Vasiyet-i muallaka*, geçerliliği gelecekteki bir olayın gerçekleşmesine bağlı vasiyet. | *Vasiyet-i mukayyede*, bir yere, bir zamana ya da olaya bağlı olarak yapılan vasiyet. || *Vasiyet-i mutlaka*, herhangi bir şeyle sınırlandırılmayan vasiyet.
—Med. huk. Bir kimsenin, ölümünden sonra hukuksal sonuç doğurmak üzere malları üzerinde tek taraflı olarak tasarrufta bulunması; bu amaçla yaptığı işlem. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Vasiyeti tenfiz memuru*, miras bırakanın, son isteklerini yerine getirmek için seçtiği, medeni hakları kullanma ehliyetine sahip kişi ya da kişiler. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Med. huk. Vasiyet tek taraflı bir işlemdir; tek başına vasiyetçinin iradesiyle yapılır. On beş yaşını dolduran ve temyiz kudretine sahip olan herkes, yasanın belirlediği sınır ve biçimler içinde, vasiyet yoluyla mallarında tasarruf edebilir (Türk med. k. md. 449). Miras bırakan, vasiyet yoluyla mirasçı atayabileceği gibi belirli bir mal vasiyetinde de bulunabilir. Kendisine belirli bir mal vasiyet edilen kişi miras bırakanın külli halefi sayılmaz; yalnızca terekeden bir alacak hakkı elde eder, tereke borçlarından da sorumlu değildir. Bu açıdan, mirasçı atanmasıyla belirli mal vasiyeti birbirlerinden farklı sonuçlar doğurur. Mirasçı miras bırakanın külli halefidir, onun hak ve alacaklarını devraldığı gibi borçlarından da sorumlu olur.

Kendisine belirli bir mal vasiyet edilen kişinin alacak hakkı vasiyet edilen malın teslimini istemektir. Belirli mal vasiyetleri terekenin tutarını aşıyorsa tenkis davası açılabilir.

• *Vasiyeti tenfiz memuru*. Vasiyeti tenfiz memuru ölüme bağlı tasarrufla atanır. Görevi, miras bırakanın isteklerini yerine getirme, özellikle de terekeyi idare, borçları ödeme, belli mal vasiyetlerini yerine getirme ve vasiyetçinin isteklerine ya da yasaya göre terekeyi paylaştırmadır (Türk med. k. md. 498). Vasiyeti tenfiz memuruna verilmiş olan ödev kendisine doğrudan doğruya bildirilir. Vasiyeti tenfiz memuru, kendisine bildirimin yapıldığı günden başlayarak on beş gün içinde bu görevi kabul ya da reddedebilir; susması kabul sayılır. Tenfiz memuru emeğinin karşılığı olarak uygun bir ücret isteyebilir.

VASİYETNAME a. (ar. *vaşiyyet* ve fars. *nâme*'den *vaşiyyet-name*). Med. huk. **1.** Vasiyet işlemlerini içeren ve yasada öngörülen biçimlere uyularak yapılan yazılı irade açıklaması. **—2.** *El yazısı vasiyetname*, vasiyetçinin baştan sonuna kadar kendi el yazısıyla yazıp imzaladığı vasiyetname. || *Resmi vasiyetname*, sulh yargıcı ya da noter önünde düzenlenen vasiyetname. || *Sözlü vasiyetname*, vasiyetçinin son isteklerini iki tanığa anlatması ve onları bu anlatışa göre bir vasiyetname yazdırmakla görevlendirmesi biçiminde hazırlanan vasiyetname.
—Tar. *Siyasi vasiyetname*, genelde bir devlet adamının siyasal görüşlerinin kaynağını oluşturan temel ilkeleri açıkladığı ve kimi zaman gerçeklilik kuşkusunun tartışmalara yol açtığı belge.

VASKONLAR. Esk. coğ. Eskiden bugünkü Navarra'da ve komşu eyaletlerin bazı kesimlerinde yaşayan İspanya halkı. Basklar'ın ataları olan bu halkın egemenlik altına alınmasını Pompei başlattı, Augustus tamamladı. İmparatorluğun yıkılmasından sonra Vaskonlar, Vizigotlar'ın egemenliği altına girdilerse de, sık sık ayaklandılar. VI. yy. sonunda Pireneler'i aştılar ve Novempopulania'yı istila ettiler. Ülkeye bu yüzden verilen *Vasconia* adı zamanla "Gaskonya" biçimini aldı.

VASKONYEN sıf. ve a. (fr. *vasconnien*). VASCÓN ENDÜSTRİSİ'nin eşanlamlısı.

VASL → VASIL.

VASLA a. İlk tuğraların bir bölümünde, padişahın ve babasının adları ve sanları ile tuğrayı tamamlayan öteki işaretlerin yanı sıra yer alan kimi şekillere verilen ad. (Bu işaretlerden ilk kez söz eden Paul Wittek bunları vasla olarak adlandırmıştır. Wittek'e göre vaslalar tuğra sahibi tarafından yapılmış olabilir. Orhan Bey, Murat I, Bayezit I, Emir Süleyman, Mehmet I, Murat II [şehzadelik] ve Mehmet II'nin [şehzadelik] tuğraları bilinen vaslalı örneklerdir.

VASLUİ, Romanya'da kent, Boğdan' da yönetim bölümü merkezi, Bîrlad'ın K.'inde; 52 187 nüf. Büyük Stefan'ın sarayının kalıntıları. Bir bağcılık bölgesinin merkezi. Tekstil ve hazırgiyim. Besin sanayisi. Mobilyalar. —*Vaslui yönetim bölümü*, 5 300 km^2; 457 800 nüf. (1992).

VASM a. (ar. *vaşm*). *Esk.* Kusur, eksiklik.

VASMER (Max), slav dilleri uzmanı alman dilbilimci (Petersburg 1886 - Berlin 1962). *Zeitschrift für slavische Philologie* (Slav filolojisi dergisi) dergisinin kurucusu, büyük bir *Russisch-etymologisches Wörterbuch*'un (Rus dili köken sözlüğü) da hazırlayıcısıdır. (1953-1958, 3 cilt.)

VASMET a. (ar. *vaşmet*). *Esk.* **1.** Halsizlik. **—2.** Eksiklik, kusur.

VASSAD sıf. (ar. *vaşad*'dan *vaşşâd*). *Esk.* Dokuyan, ören.

VASSAF sıf. (ar. *vaşf*'tan *vaşşâf*). *Esk.* Öven, bir kimsenin üstün niteliklerini sıralayıp duran: "*Vassat olalı çeşm-i gazalanına Baki/Öğrendi gazel tarzını Rûmun şuarâsı*" (Baki, XVI. yy.).

VASSAF (Hüseyin), türk şair (İstanbul 1872 - *ay. y.* 1929). Bir süre Mülkiye'de okudu. Rüsumat dairesinde çalışmaya başladı (1892); İstanbul başmüdürlüğüne yükseldi. Yapıtları: *Sefine-i evliyayı ebrar, Gülzar-ı aşk, Divan-ı eşar.*

VASSAF ABDULLAH → ABDULLAH VASSAF EFENDİ.

VASSAL sıf. (ar. *vaşl*'dan *vaşşâl*). *Esk.* Bağlayan, birleştiren.
—Ciltç. Bozulmuş ve dağılmış elyazmalarını onaran, sayfaları birbirine bağlayan, yapışan sayfaları ayıran sanatçı.

VASSALE a. (ar. *vaşşâl*'dan *vaşşâle*). Ciltç. *Esk.* Sayfa kenarları bozulmuş ve yıpranmış elyazmalarında, kâğıt eklenerek yapılan onarım. (Bu teknikte her iki kâğıt ek yerleri belli olmayacak biçimde tıraş edilerek birbiri üzerine bindirilir.)

VASSİLİEFF (Maria İvanovna VASİLYEVA, **Marie** — denir), rus kadın ressam (Smolensk 1884 - Paris 1957). 1907'de Fransa'ya gitti, Montparnasse'ın en tanınmış simalarından biriydi. 1910'da, Rusya' dan gelen çoğu ressamın katıldığı "Rus akademisi"ni kurdu. Resimde, kübizmin ilkelerini büyük bir incelikle uyguladı.

VÄSTERÅS, İsveç'te kent, Västmanland ilinin merkezi, Mälaren gölüne dökülen Svartå ırmağının ağzında; 119 761 nüf. (1991). — *Västerås diyeti*'nde (1527) Gustaf Vasa İsveç'te katolikliği yıktı.

VÄSTERBOTTEN, İsveç'te (Norrland) il *(län)*; 55 432 km^2; 253 835 nüf. (1992). Merkezi *Umeå*.

VÄSTERGÖTLAND, İsveç'te (Götaland) eski il, Vänern, Vättern ve Kattegat gölleri arasında; 16 600 km². Merkezi *Göteborg.*

VÄSTERNORRLAND, İsveç'te (Norrland) il *(län);* 21 786 km²; 261 280 nüf. Merkezi *Härnösand.* Başlıca ili *Sundsvall.*

VASTERVİK, İsveç'te (Kalmar) liman kenti, Baltık denizi kıyısında; 41 000 nüf. Balıkçılık limanı ve sanayi (makine sanayileri, mobilyalar, bıçkı evleri, kimya sanayisi) merkezi.

VÄSTMANLAND, İsveç'te (Svealand) il *(län);* Mälaren gölünün K.'inde; 6 302 km²; 259 458 nüf. Merkezi *Västerås.*

VASTO, İtalya'da kent, Abruzzi'de (Chieti ili) Adriya denizi'ne egemen bir yüksek burunda; 29 800 nüf. 1566'da yıkılan, XIX. ve XVIII. yy.'da aynen yeniden yapılan katedral ve S. Maria Maggiore kilisesi. Tarım ve turizm merkezi. Camcılık.

Vasvar antlaşması, 1663-1664 Türk -Avusturya savaşı'na son veren barış belgesi (10 ağustos 1664). Sadrazam ve serdarıekrem Köprülüzade Fazıl Ahmet Paşa komutasında Uyvar* seferi'ne çıkan türk ordusu, Szent-Gotthárd savaşı'ndan (1 ağustos 1664) sonra uğradığı Vasvar' da (Eisenburg) konakladı. Avusturya imparatorunun gönderdiği temsilci burada sadrazama resmen başvurarak ülkesi adına barış istedi. Bunun üzerine on maddeden oluşan bir barış antlaşması imzalanarak türkçe ve latince metinleri onaylanmak üzere İstanbul ve Viyana'ya gönderildi. Vasvar antlaşması olarak anılan bu barış belgesinin en önemli hükümleri şöyle özetlenebilir: Avusturyalılar Erdel'de işgal etmiş oldukları kaleleri hemen boşaltacaklar ve bu ülkede bulunan türk ve avusturya askerleri aynı zamanda çekileceklerdir; osmanlı korumasında olan Erdel beyi Apafi yerinde kalacak ve bu beylik bundan sonra da türk egemenliği ve haracı altında bulunacaktır; son savaşta Türkler'ce fethedilen Uyvar (Neuhausel) ve Novigrad kaleleri osmanlı yönetiminde kalacak, yalnız Szeckelhyd kalesi Avusturya'ya bırakılacaktır; bu savaşta türk ordusunun yıktığı Yenikale (Serinvar) Avusturyalılar'ca yeniden yaptırılmayacaktır; Avusturya imparatoru sadece bir kez olmak üzere osmanlı hükümdarına 240 bin florin değerinde armağan sunacak ve padişah da uygun göreceği bir karşılıkta bulunacaktır; bundan önceki antlaşmaların bozulmayan hükümlerine yeniden aynen uyulacaktır.

"Uyvar" adıyla anılan bu Avusturya seferi Erdel sorunu yüzünden açılmış olduğundan, böyle bir barış antlaşması imzalayan Avusturya, bir kez daha türk üstünlüğüne boyun eğmek zorunda kaldı.

VAŞAK a. **1.** Avrasya ve Amerika'nın kuzey bölgelerinde yaşayan yırtıcı, etçil memeli. (Bil. a. *Felis lynx;* kedigiller familyası.) [Bk. *ansikl.* böl.] **—2.** Vaşağın üzerinde siyah lekeler bulunan kahverengi ve kulamsı kürkü. (Elbise süs ve aksesuarlarında kullanılır.) [Bk. *ansikl.* böl.] **—3.** *Çöl vaşağı* → ÇÖL VAŞAĞI.

—ANSİKL. Bacakları uzun, kuyruğu kısa, kulaklarının ucu tüylü olan vaşak, güçlü ve çevik bir hayvandır, kolay tırmanır; yaşadığı bölge Kuzey kutbuna ne kadar yakınlaşırsa o ölçüde postu sık tüylü olur. Kuzey yarıküre'nin hemen hemen bütün ılıman bölgelerinde bulunur. Gevişgetirenlerle, özellikle de geyiklerle ve küçük avlarla beslenir. Kürkü makbul iki alttürü vardır: İspanya vaşağı *(F. lynx pardina)* ve Asya vaşağı *(F. lynx isabellina).* İki başka vaşak türü daha vardır: Kanada vaşağı *(F. rufa)* ve Afrika ile Güney-doğu Asya'da yaşayan çöl vaşağı *(F. caracal).*

—Kürkç. Vaşağın yumuşak ve ipeksi kürkü beje çalan gri (Sibirya vaşağı), kızıl gri (Kanada vaşağı) ya da karınaltı bölgesinde hafif siyah lekelere sahip beyaz (yüksek bölgelerde) renklerde olabilir. En güzel vaşak kürkleri Kanada ve Alaska'da ele geçirilen hayvanlardan elde edilir. Kürklerin büyük bir bölümünden doğal durumları korunarak yararlanılır, fakat bazılarına tilki görünümü vermek için boyama işlemi uygulanır.

VAŞAK, Büyükayı ile Arabacı takımyıldızları arasında yer alan ve dolambaçlı bir hat biçiminde dizilmiş zayıf parlaklıklı yıldızlardan meydana gelen kuzey takımyıldızı. Hevelius, keşfettiği bu yıldıza, onu ayırt etmek için vaşak gibi keskin gözlü olmak gerektiğinden bu adı vermişti.

VAŞİNGTONYA a. (öz. a. *Washington'* dan). Kaliforniya ve Arizona'nın güneyinde yetişen ve yelpaze biçiminde kat kat kıvrılmış çok derin dilimli yaprakları olan büyük palmiye. (Beyaz çiçekleri çok dallı koçanlar üzerinde topludur; meyveleri küçük siyah ve elips biçimindedir. Vaşingtonyanın iki türü Akdeniz ikliminde çok kolay yetişir. Bil. a. *Washingtonia.*)

VAŞİSTHA, vedacı yedi büyük bilgeden (risi) biri; brahmanlar ve dolayısıyla "iki kez doğmuş" tüm hindular onun soyundan geldiklerini öne sürerler. Rigveda'nın yedinci mandalasında Vaşistha'dan sık sık söz edilir.

VAŞUGANNİ ya da **VAŞŞUKANNİ.** Tar. coğ. Mitanni devletinin başkenti, yeri saptanamadı; ancak Suriye'nin K.'inde, Habur nehri yakınında olduğu sanılmaktadır.

VAT → WAT.

VATAN a. (ar. *vaṭan*). **1.** Bir kimsenin doğup büyüdüğü ya da yurttaşı olduğu ve duygusal yönden kendisini bağlı hissettiği ülke; yurt: *Vatanına dönmek. Vatanı için savaşmak.* **—2.** Bir şeyin kökeni olan ya da bazı özellikler taşıyan bir insan topluluğunun bir bitki, hayvan türünün büyük sayıda bulunduğu, yetiştiği ülke, kent; yurt: *Tangonun vatanı Arjantin. Bir zamanlar Floransa sanatçıların vatanıydı.* **—3.** *İkinci vatan,* bir kimsenin doğduğu ülkeden sonra en çok değer verdiği, sevdiği ülke: *Yıllarca eğitim gördüğü Fransa ikinci vatanı oldu.* ‖ *Vatan tutmak,* bir yeri kendine vatan edinmek; yurt tutmak. ‖ *Vatanı kurtarmak,* durumu idare etmek (arg.). ‖ *Vatanı kurtaran şaban,* gereksiz ve yersiz biçimde kahramanlık gösterisine yeltenen kimse (arg.).

—Cez. huk. *Vatana ihanet* → İHANET.

Vatan, Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde çıkan bazı süreli yayınların adı. —"Havadis ve maarif ve sanayiye müteallik mevaddı şamil" altbaşlığıyla 1867'de İstanbul'da haftada iki kez yayımlanan gazete. —Mehmet Hulusi Bey tarafından "Ahval-i politika ile her türlü mevadde hayriyeden bahseder" altbaşlığıyla Saraybosna'da yayımlanan (1884-1889 ?) haftalık gazete. —R. Murat tarafından 1895'ten başlayarak kısa bir süre Atina' da çıkarılan aylık siyasi gazete. — İstikbali vatan ve millet cemiyeti osmaniyesi adına Cenevre'de kısa bir süre yayımlanan (1901) haftalık Jön Türk gazetesi. — Ahmet Şevki Bey tarafından "Mülk ve milletin menafiine hadim siyasi, fenni ve edebi osmanlı gazetesi" altbaşlığıyla Edirne' de haftalık olarak yayımlanan gazete (1910). —Mehmet Hasip tarafından "Hak ve hakikatı yazmaktan çekinmez, menfaati vatanı hiçbir şeye değişmez osmanlı gazetesi" altbaşlığıyla Manastır'da yayımlanan gazete (1911). —Başyazarlığını Ahmet Emin'in (Yalman), sorumlu müdürlüğünü Kâzım Şakir'in yaptığı günlük siyasi gazete. 26 mart 1923'te yayın yaşamına atılan gazete Takriri sükûn yasası'na dayanılarak 12 ağustos 1925'te Bakanlar kurulu kararıyla kapatıldı. Başyazarı Elazığ İstiklal mahkemesi'nde yargılandı. Bu tarihten sonra 15 yıl süreyle kapalı kalan gazete ikinci kez yine A. E. Yalman tarafından 19 ağustos 1940'ta yayımlandı. Çeşitli olaylar, eleştiriler ve yorumlar nedeniyle aralıklı olarak sık sık kapatıldı. 1946'dan sonra yeni kurulan DP'ye yandaş bir yayın politikası izlediyse de 1955-1960 arası yeniden muhalif bir tutum takındı ve yine birkaç kez kapatıldı. Pulliam olayı nedeniyle 17 aralık 1959'daki kapatma kararından başka A. E. Yalman da yargılanarak 15 ay hapis cezasına çarptırıldı. Yalman 1961'de ortaklarından ayrılarak *Hür vatan* adlı bir gazete çıkarmaya başladı, fakat etkili olamadı. 1962'den sonra Naim Tirali'nin denetiminde akşam gazetesi olarak Ankara'da çıkarılan *Vatan* ise bir süre sonra yeniden İstanbul'a getirilerek Numan Esin'in sahipliğinde günlük Sabah gazetesi olarak yayınlanmaya başlandı (1976) ve sonra kapandı (1978).

Vatan cephesi, DP yandaşı siyasal örgüt. 1957 seçimlerinden sonra durumu sarsılan DP'nin kitle desteğinin sürdüğünü kanıtlamak amacıyla kuruldu (1958). DP'lilerin öncülüğünde en küçük birimlerde örgütlenen Vatan cephesi'ne katılanların adlarının devlet radyosundan ilan edilmesi, ülkedeki siyasi ortamı sertleştirdi. 27 Mayıs 1960 devrimi'nden sonra DP iktidarı ile birlikte Vatap cephesi'nin varlığı da sona erdi.

Vatan için savaş nişanı, İkinci Dünya savaşı'na katılanları ödüllendirmek için 1942'de konan sovyet nişanı. İki derecesi vardır. Kırmızı mineden beş köşeli yıldız biçimindedir; ortasındaki "vatan için savaş" yazısını altından bir orak ve çekiç çevreler. Kurdelası yoktur.

Vatan kurtaran Şaban, Haldun Taner'in iki bölümlük kabare oyunu. Türkiye'de kabare türünün ilk örneği olan yapıt, Çetin İpekkaya'nın rejisi ve Arif Erkin'in müziğiyle 1 ekim 1967'den başlayarak yeni kurulan Devekuşu* kabare tiyatrosu'nda sahneye kondu, üst üste 450 kez oynandı. Giriş şarkısıyla sondeyiş arasında yirmi bir tablodan oluşan yapıtta sık sık değişen hükümetlerin kültür-sanat konularını güncel politikanın vazgeçilmez bir parçası olarak değerlendirmeleri, sanat ve kültür adına yapılan gülünç uygulamalar ağır, ama sıcak bir hiciv diliyle eleştirilmektedir.

Vatan ve hürriyet cemiyeti, Abdülhamit II rejiminine karşı Şam'da kurulan gizli cemiyet (1906). Şam'da yüzbaşı rütbesiyle görev yapan Mustafa Kemal'in (Atatürk) öncülüğünde Mustafa (Cantekin), yüzbaşı Müfit (Özdeş), Dr. Mahmut beyler tarafından kuruldu. Suriye ve çevresinde faaliyet gösteren cemiyetin faaliyeti istenilen derecede gelişmedi. Mustafa Kemal'in Selanik'te kurduğu Vatan ve Hürriyet cemiyeti şubesi, daha sonra İttihat ve Terakki cemiyeti içinde eridi.

Vatan yahut Silistre, Namık Kemal' in 4 perdelik oyunu (1873). Güllü Agop tiyatrosu'ndaki ilk oynanışının yarattığı heyecanlı hava yazarın ve Ahmet Mithat, Ebüzziya Tevfik vb. arkadaşlarının sürgüne gönderilmelerine yol açtı. Vatan sevgisini coşkulu bir dille konu edinir. Oyunda cepheye gönüllü giden İslam Bey'i sevgilisi Zekiye de izler. Silistre'deki çarpışmalarda iki sevgili ve konuşmasında "Kıyamet mi kopar" nakaratını yineleyen Abdullah Çavuş düşman cephanesini havaya uçurarak büyük yararlık gösterirler. Vaktiyle bir arkadaşının namusunu kurtarmak için rütbesini yitirmiş ve ailesini terk etmek zorunda kalmış komutan Sıtkı Bey' in, Zekiye'nin babası olduğu anlaşılır. Yazar, Mahmut II döneminde Şumru kuşatmasında yaşanan bir olayı Kırım savaşı sırasındaki Silistre kuşatmasına aktarmış; Abdullah Çavuş (gerçek adı Mustafa Çavuş), İslam Bey gibi kişilerini gerçek yaşamdan almıştır.

VATANDAŞ a. **1.** YURTTAŞ'ın eşanlamlısı. **—2.** Antikçağ'da site yurttaşlık hakkına sahip kişi: *Bir romalı vatandaş.*

VATANDAŞLIK a. **1.** YURTTAŞLIK'ın eşanlamlısı. **—2.** *Vatandaşlık bilgisi* → YURTTAŞLIK* BİLGİSİ.

vaşak

Kanada vaşağı *(Felis rufa)*

çöl vaşakı *(Felis caracal)*

VATİKAN

Vatandaşlık politikası *(Elementa philosophica seu Politica de cive)*, Thomas Hobbes'un yapıtı (1642). Üç bölüme ayrılır: 1) *Özgürlük üzerine;* 2) *İmparatorluk üzerine* ve 3) *Din üzerine.* Hobbes şöyle der: "Toplum, çıkar ve korkuya dayanır. Ahlak, keyfimize göre yaşamaktır. Dinin ülkedeki yasalardan başka bir dayanağı yoktur ve her yasa da hükümdarın ya da halkın iradesine bağlıdır. "Bu sözler ve *Leviathan*'daki (1651) görüşler Hobbes'u Francis Bacon'dan sonraki başlıca ingiliz maddecilerinden biri durumuna getirir.

VATANİ sıf. (ar. *vatan*'dan *vatanî*). **1.** Vatanla ilgili; yurtsal. **—2.** *Vatani görev,* askerlik.

VATANPERVER sıf. ve a. (ar. *vatan* ve fars. *perver*'den *vatan-perver*). Yurtsever.

VATANPERVERANE be. (ar. *vatan*, fars. *perver* ve *-ane*'den *vatan-perverâne*). *Esk.* Bir vatansevere yakışır biçimde.

VATANPERVERLİK a. Yurtseverlik.

VATANSEVER sıf. ve a. Yurtsever.

VATANSIZ a. Uluslarar. huk. Vatandaşlık hakkını kaybeden ve bir yenisini kazanamayan kimse; haymatlos.

—ANSİKL. Vatansızlar sorunu ilk kez Milletler cemiyeti'ne üye devletler için, Birinci Dünya savaşı'nın ardından, yurtlarından atılan ve vatandaşlıktan çıkarılan 2-3 milyon mültecinin ortaya çıkmasıyla kendini gösterdi. Nansen* pasaportu, bu mültecilere göç etmek ve varlıklarını sürdürmek yollarını sağlamak amacıyla yaratıldı. XX. yy. boyunca vatansız mültecilerin ya da göç eden kimselerin sayısında önemli bir artış oldu.

28 eylül 1954'te ve 30 ağustos 1961'de Cenevre'de imzalanan vatansızların hukuki statüsüne ilişkin sözleşmeler, onlara eksik ve esas olarak bulundukları ya da ikametgâhlarının bulunduğu ülkenin yasaları tarafından belirlenen bir statü tanıdı. Bir de özel olarak, vatansızları korumak ve aynı zamanda, gerekirse mültecilerin yeniden vatandaşlıklarını kazanmaları için çalışmakla görevli bir kurum vardır. Bu kurum, 1950'de Uluslararası mülteciler örgütü'nün (15 aralık 1946'da BM Genel kurulu'nun kararıyla kurulan) yerini alan ve merkezi Cenevre'de bulunan BM Mülteciler yüksek komiserliği'dir.

VATANSIZLIK a. Uluslarar. huk. Vatansız olanın durumu.

VATAN ÜL-KIBLİ (EL-) → BON burnu.

VATAR a. (ar. *vatar*). *Esk.* İş.

VATATZES → İOANNES III DUKAS VATATZES.

VATE adası, esk. **Éfaté,** Vanuatu takımadalarında ada. Merkezi *Port-Vila* buradadır; 915 km². Manganez yatağı.

VATER (Abraham), alman hekim ve anatomici (Wittenberg 1684 - *ay. y.* 1751). Wittenberg'de profesörlük yaptı. Dokunma cisimciklerini (*Vater-Pacini* ya da *Pacini cisimcikleri* denir) ve onikiparmakbağırsağı ampulünü *(Vater ampülü)* buldu.

Vater ampülü, koledok ve Wirsug kanallarının ağızlaştıkları küçük boşluk; onikiparmakbağırsağının ikinci kısmına büyük etçikle açılır.

VATERİT a. (fr. *vatérite,* öz. a. *A. Vater*'dan). Miner. Heksagonal sistemde yer alan, kararsız kalsiyum karbonat türü.

VATHİ, Yunanistan'da liman kenti, Sisam adasının K. kıyısında, Sisam *nomos*'unun yönetim merkezi; 5 500 nüf. Arkeoloji müzesi.

VATİCA a. Güney Asya'da yetişen, odunu çok değerli olan ve *dipterccarpus* reçinesine benzer bir reçine (odun yağı) veren ulu ağaç. (*Dipterocarpaceae* familyası.)

VATİD sıf. (ar. *vatıd*'dan *vatıd*). *Esk.* Sağlam, sabit, yerleşmiş.

VATİKAN, başkanı papa olan bağımsız devlet. Laterano* antlaşmalarıyla (11 şubat 1929) "Papalığa mutlak ve gözle görülür bağımsızlık, uluslararası alanda bile güvence altına alınmış tartışılmaz bir hükümranlık sağlamak için" kuruldu.

44 ha'lık alan kaplayan Vatikan sitesi dünyanın en küçük devletidir. Vatikan toprakları San Pietro bazilikası'nın meydanı, tepenin yamaçlarında basamak basamak uzanan bahçeler ve saraydan oluşur. Papalıkta yaşayanların sayısı 700 kadardır ve bunların ancak yarısı papalık "vatandaşı"dır; ne var ki bu "vatandaşlık" belli bir ulusal toplululuk içinde yer almayı değil, papalık hizmetinde belli bir görevi yüklenmeye bağlı olarak kazanılan bir statüyü belirtir. Dolayısıyla Vatikan "vatandaşlığı" geçici bir statüdür ve ulusal kimliği belirten vatandaşlığın yerini alamaz.

Vatikan, günümüzde, papa Paulus VI'nın hazırlattığı ve 24 haziran 1969'da *Acta apostolicae Sedis*'de yayımlanan bir yasayla yönetilmektedir.

Papa yürütme ve yasamanın tek ve mutlak hâkimidir ve bu güçleri beş yıl için atadığı bir kardinaller encümeni (başkanı, Dışişleri bakanı görevini üstlenen kardinaldir) aracılığıyla kullanılır. Yasama gücü özel bir delegeye bırakılmıştır; bir hükümet genel yazmanıyla yirmi dört romalı laik delege ve altı yabancı onur üyesinden oluşan bir Meclis yasama gücünü kullanan delegeye yardım eder. Hükümetin on genel müdürlüğü vardır: 1. genel işler, pulculuk, eski para, yasa bürosu, personel bürosu ve hukuk bürosu, saymanlık, posta ve telgraf, mal, asliye mahkemesi, danışma bürosu; 2. papalık anıtları, müzeleri ve galerileri; 3. teknik hizmetler, yapılar, kurumlar, düzenlemeler, genel denetim daireleri, denetleme, onarım, oto ve telefon hizmetleri; 4. Vatikan radyosu; 5. iktisat dairesi; 6. sağlık hizmetleri; 7. Castel Gandolfo gözlemevi; 8. arkeoloji çalışma ve araştırma dairesi; 9. Castel Gandolfo papalık konakları dairesi; 10. koruma ve polis kuvvetleri bütününü oluşturan sivil gözetim (87 üye) ve isviçreli muhafızlar (72) dairesi. Vatikan sitesi devletinin parası, italyan liretinin dalgalanmalarını izlemektedir. Ticaret devlet tekelindedir.

Vatikan sitesi devletinde birçok kültür kurumu vardır: *Vatikan kütüphanesi* (60 000 elyazma, 100 000 elyazısı, 700 000 baskı ve 100 000 gravür ve coğrafya haritası); *Va-*

Scala

Vatikan sitesinin San Pietro bazilikası kubbesinden görünümü (sağda, ön planda, Sistina capellası, daha ileride Bramante'nin gerçekleştirdiği avlu. solda, bahçelerde Pius IV'ün "casina"sı; arka planda, Pinacoteca)

tikan arşivleri; bütün dillerde dizgi yapabilen basımevi (özellikle *Papalık yıllığı*'nı ve *Acta apostolicae Sedis*'i basar). Temel iletişim kurumlarıysa şunlardır: *Basın bürosu* (II. Vatikan konsili'nden sonra kuruldu); Vatikan'ın gazetesi *L'Osservatore Romano* (1861'de kuruldu); *Vatikan radyosu* (33 dilde yayın yapar).

Vatikan konsili *(Birinci)*, Roma San Pietro bazilikası'nda yapılan ve 8 aralık 1869'dan 18 temmuz 1870'e kadar süren kiliseler konsili.

Kilise'nin modern dünya karşısındaki durumunu gözden geçirmek için toplanan bu konsil, özellikle Papalık'ın üstünlüğünü ve yanılmazlığı konusunu ele aldı. Etkili bir azınlığın muhalefetine rağmen papanın yanılmazlığına ilişkin tanım 13 temmuz 1870'te, pederlerin büyük bir çoğunluğu tarafından onaylandı. Almanca konuşan ülkelere mensup bazı muhalifler, Eski Katolikler hizbini oluşturdular.

Vatikan konsili *(İkinci)*, Roma'da 1962-1965 arasında dört oturum süren kiliseler konsili.

Konsili toplayan Johannes XXIII'ün yaklaşımına uygun olarak, konsilin amacı Kilise'ye modern dünya karşısında bir atılım *(aggiornamento)* kazandırmak ve hıristiyan birliğine zemin hazırlamaktı.

Vatikan müzeleri. Vatikan sarayı, yapının kendi iç süslemelerinin yanı sıra, papalar tarafından toplanmış zengin sanat koleksiyonlarıyla dikkati çeker. PİO CLEMENTİNO müzesi (Belvedere*'nin küçük avlusunu da kapsar), Antikçağ yapıtlarına ayrılmıştır. Gregorius XVI'nın kurduğu GREGORİUS MÜZESİ'nde mısır ve etrüsk yapıtları yer alır. DUVAR HALILARI GALERİSİ daha çok Flandres duvar örtüleriyle dikkati çeker. Bu bölüm, "Biga" (İ.Ö. II. yy.'dan kalma savaş arabası) salonuyla sona eren Şamdanlar galerisiyle, coğrafi haritalar galerisi (XVI. yy.) arasında yer alır. Üç bölüme ayrılmış olan (asıl Chiaramonti müzesi, taş yapıtlar galerisi ve Braccio nuovo) CHİARAMONTİ MÜZESİ, Antikçağ heykel sanatının önemli yapıtlarına *(Doryphoros)* sahiptir. Nicolaus V'in XV. yy.'da kurduğu KİTAPLIK'ta çok değerli elyazmalarının (*Codex Vaticanus,* Vergilius, Terentius) yanı sıra 1500 yıllarından önce basılmış birçok yapıt yer alır. PİNAKOTEK ise pirimitiflerin (Giotto, Daddi, Melozzo da Forli), ferraralı ve venedikli ressamların tablolarından oluşan zengin bir koleksiyon barındırmaktadır. Bu bölümde ayrıca Raffaello'nun resimlerinin (*Foligno Madonnası, Görünme*) yanı sıra ustanın on duvar halısı da yer alır. XVII. yy. resim sanatı, il Caravaggio, G. Reni, Rubens, Valentin, Poussin vb.'nin büyük tablolarıyla temsil edilmektedir. Eskiden Laterano sarayı'nda korunan papalık koleksiyonları, 60'lı yılların sonunda Vatikan'a, yeni mekânlara taşındı: özellikle MİSYONERLİK ETNOLOJİ MÜZESİ. 1973'ten bu yana Borgia dairelerinde geniş bir KUTSAL SANAT MÜZESİ yer almaktadır.

Vatikan sarayı, Roma'da, San* Pietro bazilikası'nın K.'inde geniş bir alana yayılan yapılar topluluğu. Nicolaus III'ün (1277-1280) yaptırdığı ilk çekirdek, çeşitli tarihlerde değiştirildi, genişletildi ya da tamamlandı. Avignon'dan ayrılan (1377) papaların yerleştiği, Nicolaus V döneminden (1447-1455) başlayarak papalık hizmetlerinin merkezi olan Vatikan'a modern mimari düzenlemesini kazandıran Bramante'dir. Ana giriş Bernini'nin yapıtı olan revakın ucuna açılır ve S. Damaso avlusuna ulaştırır. Bu avlu büyük bir dörtgendir ve Loggia* diye anılan galerilerinin (ikinci kat, batı yanı) bir bölümü Raffaello ve öğrencilerince bezenmiştir. Günümüzde papaların oturduğu daireler D.'ya bakar ve B.'ya doğru yönelen yapılarda sarayının eski bölümleri yer alır: Nicolaus V capellası (Fra Angelico'nun freskleri, 1447), Raffaello'nun 1508-1517 arasında ünlü sahnelerle süslediği Odalar* *(Stanze)*. Bu odalar dizisi altında, birinci katta, Pinturicchio'nun dekore ettiği (1493-94) Borgia daireleri anılmalıdır. Daha da B.'ya gidildiğinde, San Pietro'nun eksenine koşut olarak Sistina* capellası yükselir. Başlıca bezemeleri Michelangelo'nun yapıtı olan bu capellanın yapımına 1473'te, Sixtus IV döneminde başlanmıştır. Anıtsal bir görünüm sunan bu ilk yapılar grubu, Bramante'nin çalışmalarıyla, İnnocentius VIII'in (1484-1492) K.'de, 300 m uzaktaki bir tepe üzerine kurdurduğu Belvedere* villası'na bağlanmıştır. Bramante, antik üslupta iki uzun galeri tasarlamış, teraslar ve merdivenlerle bölümlenen iç avluları çevrelemiştir; Hadrianus'un mozolesinden getirilen dev kozalak *(pigna)* uçtaki absidaya yerleştirilmiştir. Ana eksene dik ikincil yapıların (Kitaplık salonu [1588] ve "Braccio nuovo" [Yeni kol", 1817-1821]) eklenmesi Vatikan sarayı'nın görkemli perspektifini bozmuştur.

Vatikan'ın zindanları *(les Caves du Vatican)*, André Gide'in sottie'si (1914). Yazar bu yapıtta geleneksel ahlak ve edebiyata meydana okur. Entrikası çok tuhaf, hatta gülünçtür. Tutucu çevreler yıkıcı bir mizahla betimlenmiştir. Lafcadio tipi kaçışın, çelişkinin ve tutarsızlığın gerekliliğini canlılıkla ortaya koyar. "Nedensiz edim" burada kurtarıcı edim olarak tasarlanmıştır, çünkü saçmadır. Gide bu yapıtını kendisi sahneye uyarlamıştır (1951).

Scala

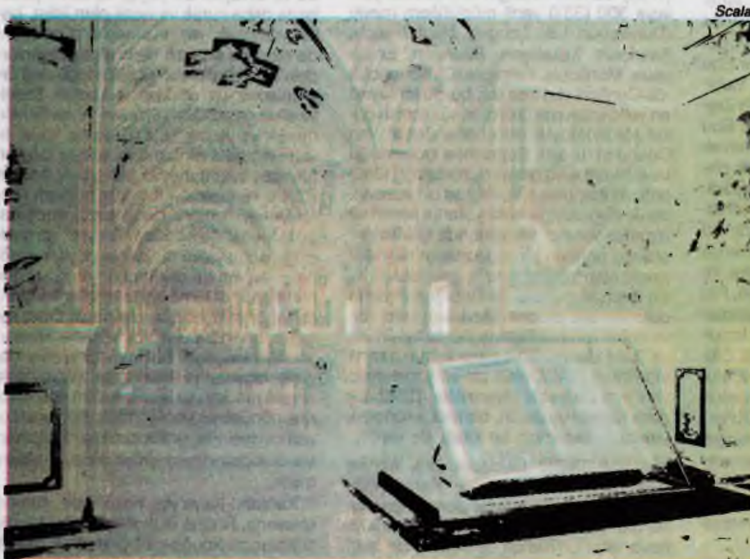
Vatikan sarayı'nın
Kitaplık avlusundan görünümü

VATKA a. (alm. *watte,* pamuk'tan). **1.** Tekst. Kimi giyim eşyalarında (ceket, palto vb.) dolgu telası olarak kullanılan, iki ince kumaş arasına yerleştirilerek dikilmiş tekstil elyafından (yün, pamuk, fibran) ince tabaka. **—2.** Bir giysinin omuzlarını doldurmada ve sertleştirmede kullanılan, pamuktan yapılmış parça.

VATMAN a. (ing. *wattman; watt,* vat ve *man,* adam'dan). Tramvay sürücüsü.

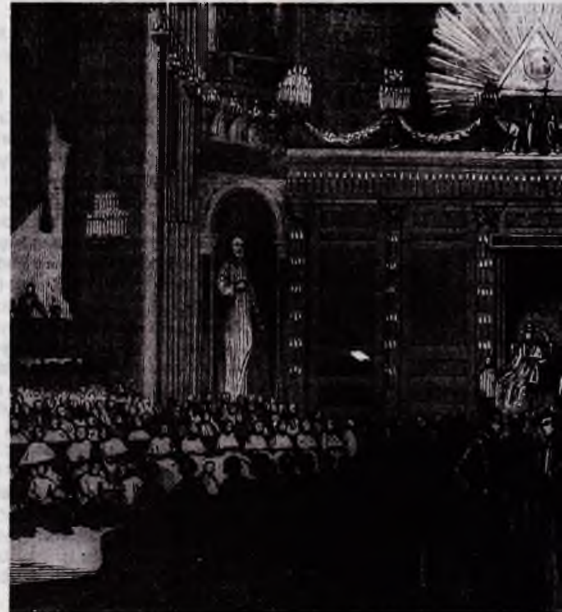
VATNAJÖKULL, İzlanda'nın güney

Vatikan müzeleri, papalık kitaplığının Sistina salonu (XVI. yy. sonu)

Scala

Birinci Vatikan konsili'nin
Roma San Pietro bazilikası'ndaki açılışı
8 aralık 1869

Roger-Viollet kol.

-doğu'sunda bölge, 1 300-1 700 m yükseltide yaklaşık 8 400 km²'lik bir alana yayılan büyük bir buzul takkesiyle kaplıdır.

VATOZ a. Sıcak, ılık ve serince denizlerde yaşayan, yassı bir diske (göğüs yüzgeçlerinin gövdeye yapışık olmasının sonucudur) benzeyen bedenli, küçük çaplı kuyruklu, solungaç yarıkları karın yüzünde olan, tırpanagiller familyasından kıkırdaklıbalıkların ortak adı.

—ANSİKL. Asıl vatozlar, bedenleri kareye yakın bir dörtgen biçimde, burunları türe bağlı olarak az ya da çok uzun olan balıklardır. Renksiz karın yüzlerinde beş çift solungaç yarığı, burun delikleri ve ağız vardır. Dişler etçil beslenmeye uygundur: hem balık yemeye elverişli küçük sivri dişlerle, hem de kavkılıları çiğneyip öğütmeye yarayan dişlerle donanır. Sırt yüzünde gözler ve solungaçlara giden suyun girdiği hava deliği (spirakulum) bulunur. Kuyrukta 2 küçük sırt yüzgeciyle bir kuyruk yüzgeci yer alır. Zehirli dikenlere asla rastlanmaz. Erkekte, karın yüzgeçlerinin değişiklik geçirmesiyle çiftleşme organlarına dönüşmüş pterigopodyumlar bulunur. Vatozlar, dörtgen, köşeleri eklenti biçiminde uzanarak suyosunlarına kenetlenen, boynuzsu bir mahfaza içinde korunan iri yumurtalar yapar. Vatozların kuyruklarında elektrolokalizasyon olanağı veren elektrik organları vardır. Vatozlarda, bazıları çok iri olduğundan "kalkan"a benzetilen, plakoyit pullar bulunur.

Vatozlar, yırtıcı dipbalıklarıdır: kuma gömülüp pusuya yatarak ya da göğüs yüzgeçlerinin dalganmasıyla dip üzerinde yavaş yavaş yüzerek avlanırlar. Dip trolü, parakete, çeşitli dip ağları ve oltayla yakalanabilirler. Türkiye denizlerinde 13 türü yaşar: deniztilkisi ya da vatoz (*Raja clavata* [boyu 1 m'yi aşabilir), boyalı vatoz (*R. undulato* [boyu 1,5 m'ye kadar]); küt burunlu vatoz* (*R. radula* [boyu 75 cm'yi bulabilir]); iğneli* ya da yıldızlı vatoz (*R. asterias* [boyu 1 m'ye kadar]), akvatoz* (*R. alba* [boyu 2 m'yi bulur]); sivriburun* vatoz ya da dev burunlu vatoz (*R. Oxyrhinchus* [boyu 120 cm'ye kadar]); kocaburun* vatoz (*R. macrorhynchus* [boyu 2 m'yi bulabilir]); aynalı ya da gözlüklü* vatoz (*R. miraletus* [boyu 1 m'ye kadar]); dikenli* vatoz (*R. fullonica* [boyu 120 cm'yi bulabilir]); yalnızca vatoz adıyla bilinen iki tür (*R. batis* [boyu 2 m'ye kadar] ve *R. marginata* [boyu 2 m'ye kadar]).

deniztilkisi ya da vatoz
(Raja clavata)

vatoz yumurtaları

VATOZGİLLER a. Zool. TIRPANAGİLLER familyasının eşanlamlısı.

VATRA DORNEİ, Romanya'da kaplıca merkezi, Bistrita kıyısında, Piatra Neamt'ın K.-B.'sında; 16 000 nüf. Kereste sanayisi. Sütçülük. Manganez çıkarımı.

VATTASİLER, faslı hanedan (1472-1550). Meriniler'in bir kolu olan bu hanedan Orta Mağrib'de yaşıyordu. XIII. yy.'da Meriniler'den yardım görerek Fas'ın doğusuna yerleştiler. Merini hükümdar Ebu Sait'in öldürülmesi (1420) üzerine, Vattasiler'den Salé valisi Ebu Zekeriya bin Zeyyan Ebu Sait'in çocuk yaştaki oğlu Ebu Muhammet Abdülhak'ı hükümdar ilan etti, kendisi de hükümdar naibi oldu. İlk olarak Portekizliler ile savaşarak işe başladı. Abdülhak bir ara ülkeyi doğrudan yönetmeye kalkıştıysa da öldürüldü (1465). Bu tarihe kadar Vattasiler'den Ebu Zekeriya Yahya ve Ali kendisine naiplik yaptılar. Yine Vattasiler'den Muhammet eş-Şeyh, Fas kentini İdrisi şeyhlerinden alarak kendisini hükümdar ilan etti (1472) ve ağır koşullar altında ülkeyi 1504'e kadar yönetti. Ölümünden sonra yerine geçen oğlu Muhammet el-Purtugali (1504-1547) ve onun ardılı Muhammet el-Kasri (1547-1549) Fas'ı işgal eden sadi şeriflerinin gelişen egemenliklerine karşı koyamadılar. Osmanlılar'ın yardımı ve Vattasiler'in yeniden ülkeye egemen olma girişimi bir sonuca ulaşmadığı gibi hanedan büsbütün ortadan kalktı (1550).

Giraudon

mareşal Vauban
Le Brun'un pasteli
İstihkâm kitaplığı, Paris

Larousse

Jacques de Vaucanson
Bibliothèque nationale, Paris

VATTEL (Emmer DE), isviçreli hukukçu (Couvet 1714 - Neuchâtel 1767). Polonya kralı August III'ün baş danışmanıydı. Doğal hukuk üzerindeki yapıtlarıyla (*le Droit des gens*... [Devletler hukuku...], 1758), çağdaş uluslararası hukukun kurucularından biri durumuna geldi. Ayrıca, *Défense du système de Leibniz* (Leibniz sisteminin savunması) [1742] adlı bir yapıt yazdı.

VÄTTERN, Orta İsveç'te büyük göl, Motala ırmağı aracılığıyla Baltık denizi'ne dökülür; 1 912 km².

VATU a. Vanuatu'nun para birimi.

VATUTİN (Nikolay Fyodoroviç), sovyet general (Çepuhino, Kursk bölgesi, 1901 - öl. 1944). 1920'de orduya girdi, öğrenimini Poltava piyade okulu'nda yaptı ve 1921'de Komünist parti'ye üye oldu. Subaylığa yükseltildi, Kiev Yüksek askeri okulu'na, 1929'da Frunze akademisi'ne ve 1936'da Voroşilov savaş yüksekokulu'na kabul edildi. 1938'de Kiev'de askeri bölgeye komutan atandı. 1941'de kuzey-batı cephesi genelkurmay başkanı oldu, 1942'de düşmanın Leningrad üzerindeki baskısını hafifletmek göreviyle Voronej cephesi komutanlığına getirildi. Sonra güney-batı cephesini yönetti. Bir strateji ustası olan Vatutin, 1943'te Stalingrad'da, orgeneral rütbesini kazanmasını sağlayan Kalaçin'in alınmasıyla kendini gösterdi. Sonra, 1943'te Kursk ileri cephesi komutanlığına getirildi. Ukrayna birinci cephesi komutanı olarak Kiev'i kurtardı. 1944'te savaşta aldığı ağır yaralar yüzünden öldü.

VATVAT a. (ar. *vaṭvāṭ*). *Esk.* **1.** Dağ kırlangıcı. **—2.** Yarasa.

VAUBAN, Fransa'da (Saône-et-Loire) komün, Charolais dağlarında; 269 nüf. Bağlar.

VAUBAN (Sébastien LE PRESTRE, — *senyörü*), Fransa mareşali (Saint-Léger-de-Fougeret, Nièvre, 1633 - Paris 1707). Kralın mühendisliğine atandı (1655); Louis XIV'ün yanında zaferle sonuçlanan Tournai, Douai ve Lille (1667) kuşatmalarını yönetti, sonra askeri çalışmalarına büyük ölçüde yardımcı olduğu Louvois'nın isteği üzerine Flandre mevkilerini tahkim etti. Albay (1674), tuğgeneral (1675), tümgeneral (1668), sonra Fransa mareşali (1703) atandı. Ayrıca, 1678'de ölünceye kadar koruduğu İstihkâmlar genel komiserliğine getirildi. En önemlileri Maastricht (1673), Valenciennes, Cambrai (1677), Philippsburg (1688), Mons (1691) ve Namur (1692) olan elli üç kuşatmayı başarıyla yöneterek saldırı yöntemlerini (sektirme atış, paralel hendekler yöntemi) geliştirdi; humbara ve kestane fişeklerinin kullanımını yaygınlaştırdı, piyadeyi süngülü tüfekle (1703) donattı. Krallığın sınırlarında yaklaşık 300 (33'ü yeni) müstahkem mevki (Dunkerque, Lille, Longwy, Neuf-Brisach, Saarlouis, Besançon, Briançon, Entrevaux, Montlouis, Perpignan, Villefranche-de-Conflent vb.) inşa etti; burçlu tahkimatı en yetkin duruma getirdi ve yapılarının güzel görünümüyle rakibi hollandalı M. Van Coehoorn'u aştı. Başlarında bulunduğu ve istihkâm sınıfı olarak düzenlediği (1692) ordu mühendisleriyle, Fransa'nın kuzeyinde ve doğusunda istila yollarını kesen ve İspanya Veraset savaşlarında çok yararlı olduğu görülen bir müstahkem mevkiler zinciri olan "demir sınır"ı, gerçekleştirdi. En önemlileri *Traité de l'attaque et de la défense des places* (Mevkilere saldırma ve onları koruma üzerine inceleme) [1739] ve *Traité des mines* (Lağım açma üzerine inceleme) [1740] olan askeri yapıtlarının yanı sıra *Oisivetés* (Avarelikler) [1842-43] adını taşıyan ve askeri, bilimsel, ekonomik yazılarını kapsayan bir kitabı da vardır.

VAUCANSON (Jacques DE), fransız mekanikçi (Grenoble 1709 - Paris 1782). Suları yükseltmek için bir pompa tasarladı, 1737'de ilk otomatı olan *Joueur de flûte traversière*'i, 1738'de de *Joueur de tambourin*'i ve çok ilgi toplayan *Canard*'ı yaptı. Gerçekten de, ördek biçimindeki bu otomat canlı bir hayvanın birçok hareketini taklit etmekle kalmıyor, aynı zamanda su içiyor ve yem yiyerek bunu sindiriyordu. Ayrıca, Vaucanson, tümüyle otomatik ilk dokuma tezgâhını icat etti; bu tezgâhta işçinin müdahalesine gerek kalmadan zincir açılıyor, mekik delikten geçiyor ve tefe kumaşa vuruyordu. Bır örneği 1745'e doğru gerçekleştirilen bu tezgâhı, akar bir suyun ya da bir hayvanın çevirdiği bir dolap çalıştırabiliyordu; ancak tezgâh hiç kullanılmadı. Makine yapımına gelince, Vaucanson, yetkinleştirilmiş bir takım, özellikle kendi türünün ilk örneği olan demir bir torna ve modern takım tezgâhlarının ana öğelerini oluşturan düzeneklerle donatılmış bir matkap tezgâhı yaptı. 1746'da Bilimler akademisi'ne girdi.

VAUCHER (Jean Pierre Étienne), cenevreli botanikçi (Cenevre 1763 - *ay. y.* 1841). Papaz oldu, kilise tarihi okuttu, rektörlüğe getirildi (1818), ipliksi yeşil suyosunları (conferva) üzerine bir kitap yazdı *(Histoire des conferves d'eau douce)* [1803], sporların işlevini buldu ve o tarihten sonra "vaucheria" adı verilen yeşil suyosununu incelerken üreme organlarını sezinledi. *Histoire physiologique des plantes de l'Europe* (Avrupa bitkilerinin fizyolojisi) [1804], *Monographie des orobanches* (Canavarotlarının monografisi) [1826], *Souvenirs d'un pasteur genevois* (Cenevreli bir papazın anıları) [1842] adlı yapıtları vardır.

VAUCHERİA a. (öz. a. J. P. É *Vaucher*'den). Tatlı suların dibinde ve deniz kıyılarındaki çamurlarda çok yaygın olan ve bölmesiz iplikçiklerden oluşan yeşil renkli suyosunu. (Üreme kamçılı büyük sporlar ve oldukları yerde döllenip dayanıklı yumurtalar veren dişi gametlerle gerçekleşir. *Xanthophyceae* familyası.)

VAUCLUSE, Fransa'da (Provence-Alpes-Côte d'Azur bölgesi); *département* 3 567 km²; 467 075 nüf. (1992). Merkezi *Avignon*. 3 *arrondissement*, 24 kanton ve 151 komün. Vaucluse, Comtat Venaissin ve Avignon (papalık mülkü) Orange prensliği ve Provence'ın küçük bir bölümünün birleşmesiyle oluşmuştur.

VAUD, alm. **Waadt,** İsviçre Konfederasyonu'nda kanton, Leman gölünün K. kıyısında; 3 219 km²; 536 000 nüf. (1992). Fransızca konuşan nüfusun 3/4'ten fazlası protestandır. Merkezi *Lozan*.

• COĞRAFYA. Kanton İsviçre'nin üç doğal bölgesinde uzanır. K.-B.'daki Güney Juralar (en yükseği: Tendre dağında 1 679 m). G.-D.'daki Vaud Önalpleri. Orta kesimdeki molaslı tepeler.

İklim yer biçimine göre değişir: Jura'da ve Önlapler'de yağışlı ve serin, platolarda daha kurak ve sıcak olan iklim, kışları yumuşak, yazın Leman'ın günyönünde oldukça sıcaktır. Yazın alçak kesimlerdeki sığır sürülerinin götürüldüğü dağ ormanlarına ve otlaklarına karşılık Mittelland'da çeşitli tarım ürünleri yetiştirilir: ekmeklik ve yemlik tahıl (Gros de Vaud İsviçre'nin tahıl ambarıdır), sanayi bitkileri (pancar, tütün) meyve bahçeleri; bağlar, Côte'u ve riviera'yı (Lavaux bağları) süsler. Sanayi kantona dengesiz biçimde dağılır. Juralar'da eskiden beri yapılan saatçiliğe daha yakın bir tarihte duyarlı makineler yapımı da eklenmiştir. Ama sanayinin büyük bölümü Mittelland'ın kenarında toplanmaktadır. Tarıma dayalı besin sanayisi, un ve bisküvi fabrikalarına, konserveciliğe ve çeşitli besin maddelerini değişik biçimlerde hazırlama (Vevey'deki Nestlé merkezi ve laboratuvarı) etkinliklerine dönüşerek yenilenmiştir. Bunlara, Lozan çevresinde, grafik sanatlar, Rhône'un Vaud vadisindeyse kimya sanayisi eklenmiştir.

Kanton, İtalya'yla Kuzey-batı Avrupa arasında, Rhône olukçuğuyla Tuna vadisi arasında olduğu gibi, önemli bir kavşak

yeridir. Demiryolu ve otoyol kavşağı olan Lozan, ticaret, bankacılık ve turizm etkinliklerini yerleşme alanına ve rivieraya çekmektedir. Bu nedenlerle kanton nüfusu, 1930'dan beri % 50'den fazla artmıştır.

• TARİH. *Pagus Valdensis*'i işgal eden Burgundlar, Alamanlar'a karşı burayı savunmak zorunda kaldılar. Bourgogne Transjurane krallar döneminde (888-1032) bölge, belli bir özerklikten yararlanmakla birlikte, XIII. yy.'dan başlayarak gitgide Savoie'nın eline geçti. XIV. yy. sonunda bu egemenlik, hemen hemen tam bir duruma geldi. Bununla birlikte, VII. yy.'da kurulan Lozan piskoposluğu bağımsız bir prenslik olarak kaldı. Sonradan bölge, Savoie ve Bern arasında bir çekişme konusu durumuna geldiyse de, 1536'da Bern kazandı. Bernliler, Vaud bölgesine Reform'u soktular ve 1617'de Savoie, bu bölgeden kesin olarak vazgeçti. 1798'de Vaudlular, fransız düşüncelerinin etkisiyle, Bern'e karşı ayaklanarak bağımsızlıklarını ilan ettiler. Helvetia Cumhuriyeti döneminde Vaud bölgesi, Leman kantonuna dönüştü. Ardından Arabuluculuk bölgesi (1803) ile, kendini özgün kurumlarla donatan bu kantonun bağımsızlığı kabul edildi. Bu bağımsızlık, Viyana kongresi'nde onaylandı (1815). 1831 Anayasası ile liberal reformlar getirildi ve bu Anayasa birkaç kez değişikliğe uğratıldı (1845-1861 ve 1885). 1965'te Vaudlular, ezici bir çoğunlukla, Ulusal vaud kilisesi ve (XIX. yy.'da meydana gelen bir bölünmeden doğan) serbest Kilise'nin birleşmesini kararlaştırdılar. Bunun üzerine vaud protestanlığı, "Vaud kantonu protestan kilisesi" adıyla birleşti.

VAUGELAS (Claude FAVRE. — *senyörü*), fransız gramerci (Meximieux, Ain, 1585 - Paris 1650). Mme de Rambouillet'nin salonuna devam etti, orada dil sorunları konusundaki yaklaşımı ve düşünceleriyle tanındı. Richelieu'nün desteğiyle Fransız akademisi'nin kurulmasında rol oynadı ve Fransız dili sözlüğünün hazırlık çalışmalarını yönetti. *Remarques sur la langue française* (Fransız dili üzerine açıklamalar) [1647] adlı yapıtında dilin "doğru kullanım"ını, yani toplumsal ve düşünsel yaşamın seçkinleri tarafından kullanılan dili belirlemeye çalıştı; bu çalışması büyük bir yankı uyandırdı ve standart fransızcanın oluşmasında önemli bir rol oynadı.

VAUGHAN (Henry), ingiliz şair (Llansantffraed, Brecon kontluğu, Wales, 1622 - *ay. y.* 1695). Hukukçuluk, sonra doktorluk yaptı, edebiyat yaşamına Ben Jonson tarzında aşk şiirleriyle başladı (*Olor Iscanus*, 1651), sonra *Silex Scintillans* (1650) ile dinsel şiire yöneldi. İnanmış bir hermesçilik yanlısı olan Vaughan tinsel uyanışı dile getirdi. "Metafizik" gizemciliğin ustalarındandır. — Kardeşi THOMAS, doktor, kimyacı ve simyacı (Llansantffraed, 1622 - ? 1665 ya da 1666), Philalethes takma adını ilk kullananlardan olduğu sanılır, Stasckey'in onun öğrencisi olduğu söylenir. *Fama*'yı ve *Confessio*'yu ingilizceye çevirdi (1652).

VAUGHAN (Herbert), ingiliz katolik rahip (Gloucester 1832 - Londra 1903). 1854'te rahip oldu Manning'in kurduğu St. Charles oblatusları kongregasyonu'na girdi. Salford piskoposluğuna getirildi (1872), 1892'de Westminster'de Manning'in yerini aldı. 1893'te kardinal oldu, anglikan atamalarında (1896) ve katolik de olsalar bütün ilkokulların sorumluluğunun vergi yükümlüleri tarafından üstlenilmesine ilişkin 1902 yasası'nın kabul edilmesinde rol oynadı. Westminster katedrali'ni yaptırttı (1895).

VAUGHAN (Sarah), amerikalı caz şarkıcısı, lakabı **Sassy** (Newark, New Jersey, 1924 - Hidden Hills, Kaliforniya, 1990). 1943 yılında Earl Hines orkestrası'nda ilk adımlarını attı, ardından Billy Eckstine (1944-1945) ve John Kirby (1945) topluluklarında vokalcilik yaptı. Caz alanında olduğu kadar halk şarkısı alanında da, büyük bir virtüozluk isteyen bir vokal tekniğine ve ender bir genişlikteki bir tessituraya sahip uluslararası bir şarkıcı yaşamı sürdü. Başlıca kayıtları şunlardır: *Lover Man*, 1954; *Shulie a Bop*, 1954; *Lullaby of Birland* (Clifford Brown ile birlikte), 1956; *No Count Blues*, 1958; *Sassy's blues*, 1963; *Body and Soul*, 1978; *Send in the Clowns*, 1981 ve *Autumn Leaves*, 1982.

Vaud kantonu Aigle şatosu (günümüzde Vaud'un Bağ ve şarap müzesi)

Levassort

VAUGHAN WILLIAMS (Ralph), ingiliz besteci (Down Ampney, Gloucestershire, 1872 - Londra 1958). Özellikle Stanford'da, ardından Berlin'de M. Bruch, Paris'te M. Ravel ile çalıştı. İngiliz klasik ve halk geleneğine bağlı olan Vaughan Williams, 1934'te bir tür manifesto sayılabilecek *National Music*'i çıkardı. Elizabeth dönemi madrigallerini ve Purcell'ın yapıtlarını yayımlayan sanatçı, eski ingiliz bestecilerinden de etkilendi. 9 senfoni (*A Sea Symphony*, 1910; *A London Symphony*, 1914; *A Pastoral Symphony*, 1922; *Sinfonia antartica*, 1952), 5 konçerto, senfonik yapıtlar *(Thomas Tallis'in bir teması üzerine fantezi)* besteledi. 60'a yakın ezgi ve oda müziği yapıtlarının yanı sıra, dinsel yapıtları (latin missa'sı, *Ermişler yortusu* onuruna motet), kantatları *(Benedicite, Dona nobis pacem)*, oratoryoları (*Sancta Civitas*, 1925) vardır. Ayrıca 3 bale (*Job* [1931]) ile 6 operasını (*Hugh the Drover*, 1924; *The Poisoned Kiss*, 1936) da anmak gerekir.

VAUPÉS *(río)* ya da portekizce, **Uaupés**, Kolombiya'da ve Brezilya'da ırmak, rio Negro'nun kolu; yaklaşık 800 km. Vaupés'in Kolombiya commissariat' sının (65 268 km²; 34 428 nüf. [1992]) adı bu ırmaktan gelir.

VAUQUELİN (Nicolas Louis), fransız kimyacı (Saint-André-d'Hébertot, Pont-l'Evêque yakınında, 1763 - *ay. y.* 1829). Fourcroy'un öğrencisiydi, Muséum'da (1804) ve Tıp fakültesi'nde (1812) kimya profesörü oldu. 1795'te Bilimler akademisi'ne girdi. Çoğu Fourcroy ile birlikte olmak üzere, değişik kökenli doğal ürünler üstüne çok sayıda inceleme yaptı, anorganik kimya ve hidrolojiyle ilgilendi; 1798'de Sibirya'dan getirilen bir cevher içinde kromu buldu. Platin tuzlarını inceledi ve Limoges zümrütünde glusini keşfetti.

VAUQUELİN DE LA FRESNAYE (Jean), fransız şair (La Fresnaye-au-Sauvage, Falaise yakınında, 1536 - Caen 1606). Mahkeme başkanlığına (1572) ve Blois devletlerinde milletvekilliğine (1588) getirildi. 1555'te Theokritos, Sannazar ve Ronsard okuluna bağlı şairlerin taklidi niteliğindeki egloglardan oluşan *Foresteries*'si yayımlandı. Din uğruna verilen savaşımlardan esinlenerek 1563'te *Discours pour la monarchie de ce royaume*'u yazdı. 1581'den 1583'e kadar, Horatius taklidi olan ve Régnier ile Boileau'ya yol açan beş kitaplık *Satires*'i yayımladı. En tanınmış yapıtı, Horatius'un *Mektupları*'ndan (Epistulea) esinlenmiş *Art poétique français* (1605) adlı yapıtıdır.

De Greef-Neptune

Vaurien

VAUQUELİNİT a. (fr. *vauquelinite;* öz. a. N. L. *Vauquelin*'den). Miner. Monoklinik sistemde yer alan doğal kurşun ve bakır fosfokromat.

Vaurien, ucuz ve küçük bir yelkenli elde etmek amacıyla, 1952'de J. J. Herbulot tarafından tasarlanan salma omurgalı, yelkenli yarış tektipi. Keskin sintine dönümlü ve sloop donanımlı olan bu yelkenlinin genel görünümü ve performansları Mousse'unkine çok yakındır. (Uzunluk 4,10 m; genişlik 1,47 m; çektiği su 0,95 m; yelken yüzeyi 8,10 m²; deplasman 85 kg.)

J.-P. Leloir

Sarah Vaughan (1982'de)

VAUVENARGUES, Fransa'da, (Bouches-du-Rhône) komün, Sainte-Victoire'ın eteğinde; 640 nüf. Felsefeci *Vauvenargues*'ın malikânesi olmuş, XIV. ve XVI. yy.'dan kalma şato.

VAUVENARGUES (Luc DE CLAPIERS, — *markisi*), fransız yazar (Aix-en-Provence 1715 - Paris 1747). Prag'dan geri çekiliş sırasında (1742) bacakları donunca askerliği bıraktı ve 1745'te Paris'e giderek orada yoksulluk içinde yaşadı. Voltaire ve Marmontel'in yüreklendirmeleriyle 1746'da, büyük bir yankı uyandırmayan *İntroduction à la connaissance de l'esprit humain*'i (İnsan zihninin bilgisine giriş) yayımladı. Duyarlı bir ahlakçı olan ("beğeni sahibi olmak için kişilik sahibi olmak gerekir"), La Rochefoucauld'nun kötümserliğine karşı kişioğlunu yeniden yücelten Vauvenargues, bir güçlülük kültü yaratmaya çalıştı ve bu yanıyla Stendhal'ın örnek aldığı yazarlardan biri oldu.

Lauros-Giraudon

Vauvenargues markisi F. Delannoy'un yaptığı gravürden ayrıntı *Bibliothèque nationale, Paris*

VAUX (Roland DE), fransız arkeolog ve tarihçi (Paris 1903 - Kudüs 1971). 1945 -1965 arasında Kudüs'teki Fransız Kutsal Kitap ve arkeoloji okulunun ve 1938-1953 arasında *Revue biblique* adlı derginin yöneticiliğini yaptı, eski Kutsal Kitap Doğusu'nun tarih ve arkeolojisinde bir usta olarak tanındı. Lut* gölü elyazmalarını bulması büyük bir ün kazanmasını sağladı.

VAV a. (ar. *vāv*). **1.** Arap abecesinin yirmi altıncı, osmanlı abecesinin yirmi dokuzuncu harfi. Ebcet hesabında 6 sayısının karşılığıdır. **—2.** *Vav-ı atıfa*, atıf vavı; bağlaç: *İlm ü irfan*. || *Vav-ı kasem*, genellikle Allah sözcüğünün başına gelerek "... için", "... hakkı için" anlamı kazandırır: *V'Allahi* (Allah hakkı için), *ve-l-kalemi* (kalem hakkı için).

—Dilbil. ve Ed. Arapça ve farsça sözcüklerin yazımında vav harfi v, o, ö, u, ü harflerinin bugün karşıladığı sesler için kullanılıyordu. Türkçe sözcüklerdeki o, ö, u, ü sesleriyse "vav"la değil, harekeyle (zemme ya da ötre) gösteriliyordu. XX. yy. başında türkçeye özgü yeni yazım yolları araştırılırken bütün ünlülerin harflerle gösterilmesi gerektiği savunuldu. Millî edebiyat yazarlarının uyguladığı yeni yazıma göre örneğin *türk* sözcüğü arap abecesinin te-re-ke harfleri yerine te-vav-re-ke harfleriyle yazılmaya başlandı. Bu uygulamanın öncülerine *Vavlı türk* diye sataşmalar yapıldı. Yeni türk abecesinde harfin gösterdiği bütün sesler ayrı işaretlerle (v, o, ö, u, ü) yazılmaktadır.

vav

VAVASAL a. Kendi vasalları olmadığı ve ancak aşağı yargı hakkını kullanabildiği için, feodal soylulukta aşağı düzeyde yer alan kimse. (Bu unvan özellikle Normandiya'da kullanıldı.)

Vavel, Kraków'daki (Polonya) hisarın adı, kentin ilk çekirdeğidir.

VAVEYL ünl. (ar. *vā* ve *veyl*'den *vāveyl*). *Esk.* Yazık, eyvah.

VAVEYLA a. (ar. *va* ve *veyl*, yazık'tan *vaveyla*). **1.** Çığlık, feryat. **—2.** *Vaveyla kopmak*, bir çığlık, bir feryat duyulmak. || *Vaveyla koparmak*, çığlık atmak; bağırıp çağırmak.

◆ ünl. *Esk.* Yazık, eyvah: *"Hatunlar paçaları sıvayıp vâveylâ diyerek dağa doğru firar eder oldular"* (Cevdet Paşa, XIX. yy.).

VAVİ sıf. (ar. *vav* ve *-i*'den *vāvī*). *Esk.* "Vav" harfiyle ilgili, içinde vav harfi olan: *Ecvef-i vavi* → ECVEF.

VAVİK a. Esk. sil. Okçulukta, okun nişana vurmayarak yana düşmesi anlamında sözcük.

VAVİLOV (Nikolay İvanoviç), rus biyolog (Moskova 1887 - Magadan, Sibirya, 1943). Tarım bitkilerinin, özellikle tahılların coğrafi kökeni, doğal ayıklanması ve iklime uyumuna ilişkin önemli araştırmalar yaptı.

VAVİYEN a. (fr. *va-et-vient*'den). Elektrotekn. Bir lambayı, anahtarlar yardımıyla iki ya da birçok farklı yerden yakmaya ya da söndürmeye olanak veren düzenek.

VAVONA a. Sekoya tahtasındaki budağa verilen ad.

VÄXJÖ, İsveç'te kent, Helgasjö gölünün yanında, Kronoberg ilinin merkezi; 66 000 nüf. XII. yy.'dan kalma birçok onarım görmüş katedral. Müzeler. Kereste sanayisi. Selüloz. Camcılık.

VAY ünl. **1.** Şaşkınlık belirtir: *Vay! Siz döndünüz mü?* **—2.** Acı duyulduğunu anlatır: *Vay kolum!* **—3.** Alay belirtir: *Vay vay, şimdi de borsa oyunlarına mı heveslenmiş.* **—4.** Yönelme durumunda, bir adla bir kimse ya da bir şeyin kötü bir duruma düşeceğini anlatır: *Vay benim halime!* **—5.** *Vay anam vay!*, alay ve şaşma duyguları anlatır (tkz.). || *Vay anasını, vay canına*, şaşılacak, kızılacak bir durum karşısında söylenir: *Vay anasını, adam hiç de göründüğü gibi değilmiş* (tkz.). || *Vay sen misin?*, bir söz ya da davranışın bir kimse üzerinde yarattığı öfke ve kızgınlığı anlatmak için kullanılır: *Vay sen misin bunları söyleyen, adam küplere bindi.*

VAYE a. (fars. *vāye*). *Esk.* **1.** Kısmet, nasip: *"Eylemişdim eser-i aşk ile efna-yı vücud / Olmadan mülk-i fenâ vâye pezîra-yı vücûd"* (Namık Kemal, XIX. yy.). **—2.** *Vaye-bahş*, nasiplendiren: *"Vâye-bahş-i bî-kesan olmağa el vermez heman"* (Nedim, XVIII. yy.). || *Vayedar, vayemend*, kısmetli, nasipli: *"Bahtiyar fellâh Helenı bereketle vâye-dâr olur idi"* (Mehmet Tevfik). || *Vaye-gir*, nasip sahibi, nasipli.

VAYGAÇ, Kuzey Buz denizi'nde (Nenets özerk bölgesi) rus adası, Novaya Zemliya'dan Kara geçidiyle, Avrupa'dan da *Vaygaç geçidi* ile ayrılır; 3 383 km².

VAYLAR, Liberya'da, Monrovia'nın batısındaki kıyılarda ve Sierra Leone'nin kuzeyinde oturan halk Mandeler*'in bir bölümünü oluştururlar.

Vaynana, İç ve D. Anadolu bölgesinin bazı yörelerinde oynanan türkülü, halay türü bir halk oyunu. Yalnız kadınlar ya da kadın erkek birlikte oynanır. Ağır devinimli bir oyundur.

VAYU (*rüzgâr* anlamında sanskritçe sözc.), Veda'lar'da kişileştirilen Rüzgâr tanrısı. İnsanların olduğu kadar, güç durumdaki sürü hayvanlarının da yardımına koşmaya hazır olan bu tanrı, bir ceylana binmiş ve elinde birtakım oklar ve bir bayrakla canlandırılır. Rigveda'da İndra ile birleştirilir. Veda sonrası dönemde "vayu", beş ana öğeden bir olan "hava" anlamını kazandı. Mezdekilikte bu Hava ve Rüzgâr tanrısı Vay (avesta dilinde *Vayu*), iyi tanrı ve kötü tanrı olarak ikiye ayrıldı.

VAZ ya da **VAZI** a. (ar. *vaz'*). *Esk.* **1.** Koyma, konulma: *"Erkenden kalkarak kendisine ait ne kadar eşyası varsa bir sandığa vaz ile aşağıki taşlığa indirdi"* (Samipaşazade Sezai, XIX. yy.). **—2.** Bir şey için ayırma, ona ait kılma. **—3.** Bir şey ortaya koyma, oluşturma: *"... efkâr üzerine esas vaz olunarak tenkit hakkında usul ve kavaid ihdas edilemez"* (Baha Tevfik). **—4.** Durum, konum, hal: *"Uzakta köy üç ay evvelki vaz-ı sâfiyle / Günüde ormanın âgûş-ı lezdarında"* (Tevfik Fikret). **—5.** *Vaz etmek* → VAZETMEK. **—6.** *Vaz-ı esas*, esas koyma, temellendirme. || *Vaz-ı haml* → VAZIHAML. || *Vaz-ı kadem*, ayak basma. || *Vaz-ı kadim*, bir yerin eski durumu. || *Vaz-ı kanun*, yasa çıkarma. || *Vaz-ı lenger*, demir atma: *"Karadeniz'de Sinob'dan başka Donanmayı Hümayun'a vaz-i lenger edecek bir liman kalmadı"* (Cevdet Paşa, XIX. yy.). || *Vaz-ı mühr*, mühürlemek, mühür koymak. || *Vaz-ı sahne*, oyunu sahneye koymak, sahnelemek. || *Vaz-ı yed* → VAZIYET.

VAZA-ARİ a. (japonca sözc.). Judoda hasmını az bir kuvvet ya da hızla sırtüstü yere atarak ya da onu en az 25, en çok 30 saniye arasında yerde hareketsiz tutarak elde edilen teknik avantaj.

Vazag savaşı, Avrupa topraklarına yerleşmek isteyen Türkler'le onları buralardan atmaya çalışan Macarlar arasındaki çarpışma (9 eylül 1442). 25 bin kişilik bir akıncı kolunun başında Erdel sınırını geçerek Macarlar'a saldıran Alacahisar muhafızı Mezit Bey, Hermannstadt'ta macar orduları başkomutanı János Hunyadi'ye yenilip yanında bulunan oğluyla birlikte şehit oldu (18 mart 1442). Anadolu'da Karamanoğulları sorunuyla uğraşan Murat II, türk kuvvetlerinin 15 bin ölü, 3 bin tutsak verdiği bu savaşın öcünü almakla görevlendirdiği Rumeli beylerbeyi Kula Şahin Paşa'yı yanına Hadım Şahabettin Paşa ve Timurtaşoğlu Osman Çelebi gibi değerli komutanlar da katarak 80 bin kişilik bir orduyla Macarlar'ın üstüne gönderdi. Vazag'da János Hunyadi komutasındaki 25 bin kişilik macar ordusunun saldırısına uğrayan türk kuvvetleri bozguna uğradı. Hadım Şahabettin Paşa tutsak, Timurtaşoğlu Osman Çelebi şehit düştü; çevresine topladığı bir miktar askerle canını kurtarmak için Tuna gerisine kaçan Kula Şahin Paşa, Rumeli beylerbeyliğinden azledildi. Vazag savaşı'nda Türkler, öncekine oranla daha çok kayıp verdiler (25 bin ölü, 5 bin 500 tutsak). János Hunyadi'nin Türkler'e karşı kazandığı bu ikinci zafer, Macarlar arasında büyük bir sevinç uyandırdı. Ulusal kahraman ilan edilen János Hunyadi'nin ünü tüm Avrupa' ya yayıldı; bu başarıdan yüreklenen Avrupa devletleri, papanın da özendirmesiyle bir kutsal ittifak oluşturup büyük bir haçlı ordusu kurma hazırlıklarına giriştiler.

VAZAİF çoğl. a. (ar. *vazife*'nin çoğl. *vazā'if*). *Esk.* Görevler, ödevler: *Vazaif-i kanuniye* (yasal ödevler). *Vazaif-i milliye* (ulusal ödevler).

VAZAN be. (ar. *vaz'*'den *vaz'an*). *Esk.* **1.** Durum itibariyle. **—2.** Asıl sözlük anlamı bakımından.

VAZEKTOMİ a. (fr. *vasectomie*). Cerr. **1.** Sperma boşaltıcı kanalların kesilmesi. (Vazektomi ya prostatın çıkarılmasından sonra erbezinin çıkan kanallarında enfeksiyon [orşiepididimit] olmasını önlemek için ya da kısırlaştırma yöntemi olarak uygulanır.) **—2.** Sperma boşaltıcı kanalların yarılması. (Eşanl. VAZOTOMİ.)

VAZELİN a. (ing. *vaseline*; alm. *Wasser*, su, ve yun. *elaion*, zeytinyağı'ndan). Eczc. **1.** Bazı ham petrollerin ağır bölümlerinden elde edilen hidrokarbon karışımı. (TIBBİ VAZELİN de denir.) [Bk. *ansikl.* böl.] **—2.** *Sıvı vazelin* ya da *vazelin yağı*, petrolden elde edilen yüksek sıvı hidrokarbonların saflaştırılmış karışımı. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Sterilize vazelin*, ısıyla sterilize edilen ve cerrahi aletleri yağlamakta kullanılan vazelin.

—ANSİKL. Vazelin kurutulmuş kilden süzülerek renksizleştirilir. Kıvamı ve erime derecesi, ne amaçla kullanılacağına ve kullanılacağı ülkenin iklim ve mevsim koşullarına göre, parafin katılarak ayarlanır. Vazelin beyazımsı, yumuşak, kokusuz, lezzetsiz ve yansız bir maddedir, hava etkisiyle bozulmaz, 36-60 °C arasında erir. Deri ya da mukoza tarafından emilmez. Yalıtıcı, yumuşatıcı ve kayganlaştırıcı olarak kullanılır. Merhemler için mükemmel bir sıvağdır.

• *Sıvı vazelin*. Renksiz, kokusuz ve lezzetsizdir. Viskozitesine göre kalın ve ince olmak üzere iki türlüdür; akışkanlığı 50 °C'ta 37 santistokes olanı ağız yolu ile laksatif olarak kullanılır. Yanlış olarak "parafin yağı" adı ile de bilinmektedir. İnce vazelin yağının viskozitesi 20 °C'ta 20-37 santistokes arasındadır ve deri hastalıklarında kullanılır. Eskiden emilip dağılması güç

olan bazı maddelerin enjeksiyon yolu ile verilmesi için sıvağ olarak kullanılmıştır.

VAZELİNOM a. (fr. *vaselinome*). Patol. Sıvağında vazelin bulunan maddelerin deri altına şırınga edilmesi sonucunda gelişen deri-altı şişliği. (Yağ ya da parafin şırınga edildikten sonra da buna benzer düğümcükler ["oleom", "parafinom"] görülür.)

Vazelon manastırı, Trabzon'un Maçka ilçesinde, ilçe merkezine 14 km uzaklıkta, Kiremitli köyü yakınında bizans manastırı; yapım tarihi kesin değildir, ancak kimi araştırmacılarca 270 ya da 317'ye tarihlendirilir. İustinianos I döneminde (527-565), 644'te, 702'de ve XIX. yy.'da önemli onarımlar geçiren manastır, etkinliğini XX. yy.'a değin sürdürdü. Manastırın üç sahınlı kilisesinin K. duvarındaki fresklerde, hıristiyanlıkla ilgili konular (cennet, cehennem, Son hüküm vb.) işlenmiştir. Yapı 1923'ten sonra terk edilmiştir.

VAZETMEK g. f. *Esk.* Koymak.

VAZGEÇİLMEK → VAZGEÇMEK.

VAZGEÇİRİLMEK → VAZGEÇMEK.

VAZGEÇİRMEK → VAZGEÇMEK.

VAZGEÇME a. Vazgeçmek eylemi.
—Huk. *İhtiyarıyla vazgeçme,* suç işleme kastıyla hareket eden kimsenin, başladığı eyleme kendi isteğiyle son vermesi. (Suç tamamlanmadan kendi isteğiyle bundan cayan kişiye teşebbüs nedeniyle ceza verilmez. Ancak, eylemine son verdiği ana kadar yaptığı işler suç oluşturuyorsa, bundan ceza görür.) || *Şikâyetten vazgeçme,* şikâyetçinin şikâyetini geri alması. (Mahkûmiyet kararı kesinleşene kadar şikâyetten vazgeçilebilir. Şikâyetten vazgeçme sanığın iznine bağlıdır.) || *Şahsi davadan vazgeçme,* şahsi davacının açtığı ceza davasını karardan önce geri alması. (Vazgeçme üzerine davanın düşmesine karar verilir. Şahsi davadan vazgeçmek için sanığın onayına gerek yoktur. Vazgeçmeden sonra aynı sanık hakkında aynı olay için yeni bir dava açılamaz. Özel hukuk davasında, davacı davasından vazgeçmeyle hakkın özünden vazgeçmez, onu saklı tutarak davasını geri alır.)
—İkt. *Vazgeçme maliyeti* → FIRSAT* MALİYETİ.

VAZGEÇMEK gçz. f. **1.** *Bir şeyden vazgeçmek,* hakkı olan ya da hakkı saydığı bir şeyi, ondan yararlanmayı artık istememek; feragat etmek: *Mirastan vazgeçmek. Ayrıcalıklarından, alacağından vazgeçmek. Rahatından vazgeçmek.* **—2.** *Bir şeyden, bir şey yapmaktan vazgeçmek,* eski bir alışkanlığı bırakmak, eskiden beri yapmakta olduğu bir şeyi yapmamaya karar vermek: *Bir huyundan vazgeçmek. Sigara içmekten vazgeçmek. Bokstan, yarışmaktan vazgeçen bir sporcu.* **—3.** *Bir şeyden, bir şey yapmaktan vazgeçmek,* tasarladığı bir şeyi gerçekleştirmeyi artık istememek, onunla ilgili düşüncelerini bir kenara itmek, niyetinden, kararından dönmek: *Bir yolculuktan, sınava girmekten vazgeçmek. İdeallerinden vazgeçmek.* **—4.** *Bir kimseden vazgeçmek,* ondan artık işbirliği, dostluk, arkadaşlık, sevgi beklememek: *Sevdiğinden vazgeçmek.* **—5.** *Vazgeçmemek,* çabasını sürdürmek, başladığı, ele aldığı şeyi sonuna kadar götürmek; yılmamak: *Kesinlikle vazgeçmeyeceğim ve sonunda amacıma ulaşacağım.*

◆ **vazgeçilmek** edilg. f. **1.** Feragat edilmek: *Bu haklardan ne pahasına olursa olsun vazgeçilmez.* **—2.** Bir alışkanlık sözkonusuysa, bırakılmak: *Sigaradan kolay vazgeçilmez.* **—3.** Bir karar, niyet sözkonusuysa, dönülmek: *Tatilden vazgeçildi.* **—4.** Bir kimseden bir şey umulmamak, beklenmemek: *Yârdan vazgeçilmez.*

◆ **vazgeçirmek** ettirg. f. Vazgeçmesini sağlamak, caydırmak: *Bizi vazgeçirmeye çalışmayın.*

◆ **vazgeçirilmek** edilg. f. Vazgeçilmesini sağlamak, caydırılmak: *Birçok insanın çabasıyla kararlarından vazgeçirildiler.*

VAZGÛN, VAZGÛNE → VAJGUN.

VAZI → VAZ.

VÂZI sıf. (ar. *vaẓ*ᶜ'dan *vâzı*ᶜ). *Esk.* Koyan. **—2.** Kuran, ortaya çıkaran. **—3.** *Vâzı-ı imza* ya da *vâzı-ül-imza,* imzalayan, adını yazan. || *Vâzı-ül-kanun* → VÂZIIKANUN. || *Vâzı-ül-yed* → VÂZIÜLYET.

VAZIA sıf. ve a. (ar. *vâzı*ᶜ'dan *vâzı*ᶜ*a*). *Esk.* Koyan.
—İsl. huk. *Vazıa tarikıyle beyi,* bir şeyin maliyet bedelini söyleyerek, ondan daha aşağı bir bedelle satma.

VAZIH sıf. (ar. *vużuḥ*'tan *vâżıḥ*). Açık, belli, kolay anlaşılır.

VAZIHAML a. (ar. *vaẓ*ᶜ ve *ḥaml*'den *vaẓ*ᶜ*-ı haml*). *Esk.* Doğurma.

VAZIHAN be. (ar. *vâżıḥ*'tan *vâżıḥan*). *Esk.* Açık açık, açık bir şekilde.

VÂZIIKANUN sıf. ve a. (ar. *vâzı*ᶜ ve *ḳānūn*'dan *vâzı*ᶜ*-ı ḳānūn*). *Esk.* Kanunkoyucu; yasaman: "... *vâzı-ı kanûnun rolünü, kuvve-i umûmiyenin müdâfaa-i zarûriyesini öğretir*" (H. C. Yalçın).

VÂZIÜLYET sıf. ve a. (ar. *vâzı*ᶜ ve *yed*' den *vâzı*ᶜ*-ül-yed*). *Esk.* Elkoyan.

VAZIYET a. (ar. *vaẓ*ᶜ ve *yed*'den *vaẓ*ᶜ *ül yed*). **1.** Elkoyma. **—2.** Duruma, olaya vazıyet etmek, elkoymak.

VAZİ sıf. (ar. *vaẓ*ᶜ ve *-î*'den *vaẓ*ᶜ*î*). *Esk.* Adi, bayağı.

VAZİFE a. (ar. *vażîfe*). **1.** Görev: *Önemli bir vazifeye atanmak. Askerlik vazifesi.* **—2.** Ödev: *Öğrenci vazifelerini düzeltmek.* **—3.** *(Bir şeyi) vazife etmek,* bir şeyi görev saymak, görev olarak bilmek. || *Vazife sahibi,* işi gücü olan: *Biliyorsunuz, bizler de vazife sahibiyiz, yeteri kadar ilgilenemedik.* || *Vazifesi mi?,* onu ilgilendirmez ya da ona ne? anlamında kullanılır: *İşçiler iyi çalışıyormuş çalışmıyormuş, onun vazifesi mi?* || *Vazifesinden olmak,* sözkonusu bir kimseyse, görevini yitirmek, görevinden olmak.
—Ask. → GÖREV.
—Cez. huk. *Vazifeyi suiistimal,* GÖREV*İ KÖTÜYE KULLANMA'nın eşanlamlısı.
—Huk. GÖREV'in eşanlamlısı. || *Vazife ihtilafı* → GÖREV* UYUŞMAZLIĞI.

VAZİFELENDİRİLMEK → VAZİFELENDİRMEK.

VAZİFELENDİRMEK g. f. *Bir kimseyi (bir şeyle, bir şey için) vazifelendirmek,* ona bir görev, bir sorumluluk yüklemek ya da vermek: *İşçilerin tümünü gemiyi boşaltmakla vazifelendirdi. Kapıyı kontrol için kimleri vazifelendirdiler?*

◆ **vazifelendirilmek** edilg. f. Vazifelendirmek eylemine konu olmak.

VAZİFELİ sıf. ve a. Bir işle vazifelendirilmiş olan kimse için kullanılır; görevli.

VAZİFESİZ sıf. Vazifesi olmayan.

VAZİFESİZLİK a. → GÖREVSİZLİK.
—Huk. *Vazifesizlik kararı* → GÖREVSİZLİK* KARARI.

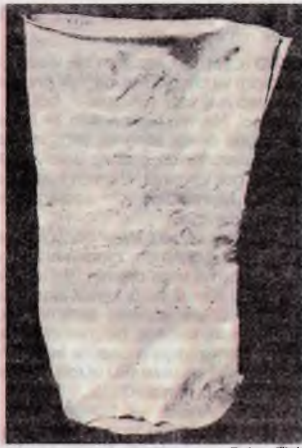
VAZİFEŞİNAS sıf. ve a. (ar. *vażîfe* ve fars. *şinas*'tan *vażîfe-şinās*). *Esk.* Üzerine aldığı işi büyük bir titizlikle yapan, görevine bağlı kimse.

VAZİFEŞİNASANE be (ar. *vażîfe,* fars. *şinas* ve *-ane*'den *vażîfe-şinasane*). *Esk.* İşine bağlı olana yakışır biçimde.

VAZİN sıf. (ar. *vezn*'den *vâzin*). *Esk.* Doğru tartılmış, tartısı eşit.

VAZİYET, -ti a. (ar. *vaẓ*ᶜ ve *-iyyet*'ten). **1.** Konum: *Arsanızın vaziyeti plana göre yeniden düzenlenecek.* **—2.** Durum, hal: *Vaziyetine bakılırsa iyi bir adama benziyor.* **—3.** *Vaziyet almak,* bir olay ya da durum karşısında belli bir tavır takınmak: *İş böyle gelişirse onların nasıl bir vaziyet alacaklarını bilmiyoruz;* bir olay ya da duruma karşı çıkmak. || *Vaziyet ne merkezde?* "ne var, ne yok, durum nasıl" anlamında kullanılan kalıp söz (tkz.).
—Mim. ve Şehirc. *Vaziyet planı,* KÜTLE* PLANI'nın eşanlamlısı.

VAZO a. (lat. *vas, vasis*'ten ital. *vaso*). Çeşitli biçim ve büyüklükte, değişik gereçlerden yapılmış kap. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Arkeol. *Hayvan biçimli vazo,* bir hayvanın biçimi örnek alınarak yapılan vazo. (Eski Yunanistan'da, özellikle Boiotia'da bu vazolar çok yaygındı. Hayvan başı ya da boynuz biçimindeki içki kaplarına ise rhyton* denir.)
—Mim. *Ateş vazosu,* klasik dönemde yaygın olarak uygulanan, içinden alevler çıkan tamoyma vazo biçimindeki tepelik.
—Seram. *Kandil vazo,* kandil olarak kullanılmak üzere yapılmış seramik kap.|| *Kumlu vazo,* tornada biçimlendirildikten sonra, henüz yaşken üzerine kum taneleri serpiştirilmiş vazo. (Bu vazolar tek renk sırla boyanıp fırınlanır.)
—ANSİKL. Arkeol. ve Süslem. sant. • *Önasya.* Yakındoğu kazılarında bulunan en eski kaplar taştandı; bunlar çömlekçiliğin ortaya çıkışından önce kullanılıyordu (→ SERAMİK, ÇÖMLEKÇİLİK). Ele geçen örnekler, "seramiksiz" ya da "çanak çömlek öncesi" adı verilen bir uygarlık evresinin varlığını ortaya koyar (İ.Ö. VII.-V. binyıl); bu evrenin görüldüğü başlıca merkezler Zagros dağlarında Kelat Carmo, Filistin'de Eriha ve Fenike kıyılarında Res Şemra'dır. Pişmiş toprak kapların yapılmaya başlanmasıyla birlikte (Suriye'de Müreybet'te yaklş. 8 000 yıl öncesine ait kalıntılar ortaya çıkarıldı) tüm Yakındoğu'da, özellikle de İ.Ö. V. binyıl'da Mezopotamya'da (Hassuna, Samerra, Arpacie) birçok atölye kuruldu. Ninova'da, bej zemin üzerine kızıl kahverengi, siyah, beyaz boyalı geometrik motiflerle süslü çömlekler ele geçti. Sus atölyesi (İ.Ö. IV. binyıl), geometrik motiflerin çoğu kez bitki ya da hayvan figürlerinin üsluplaştırılmasıyla elde edildiği, krem zemin üzerine siyah ya da beyaz boyalı eşsiz süslemeleriyle, yüksek nitelikli yapıtlar vermeye devam etti. Varka'da (Uruk), Cemdet-Nasr dönemi (İ.Ö. 3000'e doğr.) katmanlarında, 1 m yüksekliğinde, kaymaktaşından bir ayin vazosu ortaya çıkarıldı; vazoyu süsleyen alçakkabartmalarda, armağanlar taşıyan kişilerden oluşan bir tören alayı canlandırılmıştır (Bağdat müzesi). Mezopotamya'da değerli metaller de vazo yapımında kullanılıyordu (Entemena vazosu, Tello [III. binyıl]). Biraz daha eski bir döneme tarihlenen Ur krallık mezarlarında ele geçen altın tabak çanak, o zamanki kuyumcuların ustalığını yansıtır. İranlı sanatçıların Ahemeni, Part ya da Sasaniler dönemlerinde gerçekleştirdikleri yapıtlarda da aynı ustalık düzeyi görülür. Hayvan başı biçiminde olan ya da bir hayvan figürüyle süslü rhyton, iran sanatında en sık rastlanan vazo türüdür.
• *Mısır.* Tarihöncesi dönemden, çizgiler halinde geometrik motiflerle süslü, seramikten ve bazalt, diorit, yılantaşı ya da granit gibi sert taşlardan yapılmış vazolar kalmıştır. Genellikle bunlar silindir ya da küre biçimindedir. Eski İmparatorluk'un sonlarına doğru sert taşların yerini daha yumuşak taşlar almış, hemen hemen yalnız kaymaktaşı kullanılmaya başlanmıştır (kanoposlar, koku kapları, lüks yemek takımları). Yeni İmparatorluk döneminde bu tür kaplar oldukça aşırı zarifliklerıyle ayırt edilirler (Tutankhamon'un mezarında ele geçen kaymaktaşı vazolar). Aynı dönemin seramik ürünleri parlak renkli sırla kaplıdır (Louvre'daki kâse biçimli vazo). Çokrenkli cam tekniğinin kullanılması, zarif ton değişikliklerinin görüldüğü parçaların üretilmesine olanak sağlamıştır (balık biçimli vazo, British Museum).
• *Hindistan.* Hayvan motifleriyle süslü Mohenco-Daro seramiği, Mezopotamya ve İran'da üretilen örneklerden esinlenir. Daha geç dönemlerde, su taşımaya ya da baharat ve tahıl saklamaya yarayan gündelik kap kacak genellikle perdahsız seramikten yapılmaya başlandı. Gupta üslubunun (İ.S. IV.-VII. yy.) özellikleri, metal (altın, gümüş, bakır, demir) su kapları yapıldığını düşündürmektedir. Cam ve kristalin de kullanıldığı sanılmaktadır. Çok daha sonraları, Moğol döneminde, tören vazoları genellikle pirinç ya da bakırdan ya-

Babey-Ziolo

Marlık'ta (İran) bulunmuş altın vazo
İ.Ö. 1000'e doğr.
Bastan müzesi hazinesi, Tahran

Lauros-Giraudon

Longçuan'da (Cıciang) bulunmuş sırlı seladon vazo
Song dönemi
Guimet müzesi, Paris

pılmış, buna karşılık, gündelik kaplar için seramik kullanılmaya devam edilmiştir.

• *Çin.* Tarihöncesi'nden kalma en zengin buluntuları veren Hınan bölgesinde, Yangşao ve Longşan'da, gündelik eşyaların yapıldığı, gri, kırmızı ya da siyah bir seramik türü ortaya çıktı. Şang ve Cou hanedanları döneminde çok sayıda bronz ayin vazoları üretilmeye başlandı. Bu vazoların üstündeki özgün nitelikli süslemeler, mermer, fildişi ya da topraktan yapılmış kaplarda da görülür. İ.S. ilk yüzyıllarda (Han hanedanı) üretilen, yüksek ısıda pişirilmiş ince hamurdan vazolar porselenin öncüsü sayılır. Ming döneminde yeni biçimler ortaya çıktı: çiçek açmış erik ağacı dallarını koymaya özgü vazolar, şarap kapları. Seladonlar ve Çin beyazları çok geçmeden Avrupa'ya ihraç edilmeye başlandı ve orada büyük ilgi gördü. Fakat, bu moda ancak XVIII. yy.'a kadar sürdü. Yaratıcılık gösteremeyen çin seramik sanatı bu dönemden sonra gerilemeye başladı.

• *Japonya.* Yenitaş dönemi (büyük bir olasılıkla İ.Ö. IX. ve VIII. binyıl'lar) vazolarını, Comon kültürüne ait barok süslemeli çömlekler izledi. İ.S. V. yy.'a doğru, kahverengi topraktan, sonra da greden yapılmış bodur vazolar ortaya çıktı. Japon seramiği daha sonra, yüzyıllar boyunca Çin'in, bir ölçüde de Kore'nin etkisinde kaldı. En özgün vazolar XVI. ve XVII. yy.'larda yapıldı. Bunlar ya zengin çiçek süslemelidir ya da tersine, zenden esinlenen bir yalınlık ortaya koyar.

• *Kolomböncesi Amerika.* Taş, ağaç, metal (Chimular ya da Kolombiya kavimleri gibi metalürji ustaları) kaplara rastlanırsa da en çok kullanılan gereç kildir. Elde biçimlendirilmiş ya da kalıplanmış pişmiş toprak vazolar, biçim ve dekor bakımından büyük bir çeşitlilik gösterir. Hayvan, bitki, nesne ya da insan biçimli vazoların sayısı oldukça fazladır. Bu kaplar gündelik yaşamda kullanılmak üzere ya da mezar armağanı olarak üretilmiştir. Mayalar tarafından üretilmiş kaplar (çokrenkli ya da oymalı vazolar), Meso-Amerika'nın en dikkate değer parçaları arasında yer alır. Bununla birlikte, Teotihuacán kültürü gibi başka kültürler de çok yetkin çömlekler (özellikle yalancı mermer üzerine boyalı) ortaya koymuşlardır. Güney Amerika'daki en yetkin örnekler, Peru'daki Chavín, Mochica ve Nazca kültürlerine aittir. Daha geç dönemlerde, "seri" üretime gidilmesi, kalitenin düşmesine yol açmıştır.

• *Eski Yunan ve Roma.* Yunan dünyasının hemen hemen her bölgesinde boyalı pişmiş toprak vazolar bulunmuştur. En eski örnekler Ege çağına ait (Girit, Peloponisos, Kyklades, Anadolu) natüralist üsluplu vazolardır. Bunları çoğunlukla Atina'da üretilmiş, geometrik motiflerle süslü vazolar izledi. İ.Ö. VII.-VI. yy.'larda, beyaz zemin üzerine siyah figürlerin ağır bastığı doğu üslubu ortaya çıktı: böylece seramik sanatına, Ege adaları, Korinthos, Lakonia, Sirenayka, Attike, İonia, Rodos, Mısır ve Etruria'da (Caere) atölyeleri bulunan ionia okulu egemen oldu. İ.Ö. VI. yy.'ın 2. yarısında ve İ.Ö. V. yy.'da, önce kırmızı zemin üzerine siyah figürlü, ardından siyah zemin üzerine kırmızı figürlü beyaz zeminli (kupalar ve lekythoslar), imzalı vazolarıyla Attike okulu ağır bastı. İtalyot üretiminin başlamasıyla gerileme dönemine giren bu sanat, III. yy.'da tümüyle ortadan kalktı. Son serilerin dışında, her zaman zarif ve yalın olan biçimler, katışıksız bir üslupta ve çok çeşitlidir. Vazolar evle ilgili her tür işte kullanılıyordu; bunlar, içindeki eşyalarla dünyevi yaşamın bir aynası olan mezarlarda da yer almaktaydı. Vazolar, mitolojiye, kahramanlığa, gündelik yaşama ilişkin çeşitli sahnelerle süslenmişti.

Roma'da yunan vazolarının biçimlerine ve adlarına bağlı kalındı. Eski roma eserleri müzelerinde birçok amfora, hydria, krater, kantharos görülür. Gündelik yaşamda kullanılan kaplar pişmiş toprak, lüks vazolar ise oymalı gümüş (Bosco Reale, Bernay hazineleri) ya da metaldir. Cam çok kullanılan ve ustalıkla işlenen bir gereçtir (mavi camdan Portland vazosu, British Museum). [→ CAMCILIK.]

• *Ortaçağ, Rönesans, Modern çağlar.* Gerek günlük, gerek lüks vazolarda seramik en yaygın gereç olmaya devam etti. Ortaçağ'da çeşitli sırlı çömlek türleri, daha sonra da greler üretildi. Almanya gre alanında uzmanlaştı. XIV. yy.'da, zengin islam geleneğinin mirasçıları olan ispanyol-mağrib çömlekçileri, sırlı fayanstan doğu esinli vazolar yaptılar (Elhamra vazoları). XV. ve XVI. yy.'larda, Faenza, Deruta, Casteldurante, Urbino'daki italyan atölyelerinde, eczacıların kullandığı ya da evlerin süslenmesine yönelik olan majolikalar bol miktarda üretildi. Bu vazo türü XVII. yy.'da Fransa'da, özellikle de Nevers'de yaygınlık kazandı. Nevers, barok biçimli majolika vazoların üretiminde uzmanlaştı. Bunların büyük boyutlu olanları bahçeleri süslemede kullanılıyordu. Öte yandan, majolikalar Hollanda'da, Delft'te de yaygın bir biçimde üretiliyordu. Fayans ustaları, bu ülkeye bol miktarda ithal edilen çin porselenlerini örnek aldılar ve "garnitür"lerin (aynı dekora sahip değişik biçimlerdeki vazo dizileri) yapımında bunlardan esinlendiler. Çin vazoları Meissen'de, ilk avrupa porselenlerini de esinledi.

XVIII. yy.'da porselen üretiminde görülen bu gelişme, biçimlerin çeşitlenmesine, süslemelerin incelik kazanmasına katkıda bulundu. Sèvres yapımevinde süsleme amaçlı birçok vazo modeli üretildi; bunlar rokay üsluptan, Antikçağ'a öykünen bir tarza doğru gelişme gösterdi. XVIII. yy.'ın sonunda, ingiliz Wedgwood, Antikçağ'daki örnekleri anımsatan alçakkabartmalarla bezeli ya da mermere, sert taşlara oyulmuş kapları taklit eden vazolar gerçekleştirdi. XIX. yy.'da cam sanayisinin gelişmesi ve Gallé, Daum, Lalique, Marinot gibi sanatçıların yeteneği sayesinde, opalin, cam hamuru, kristal, çiçek vazolarının yapımında seramiğin yerini almaya başladı. Sanatsal grelerde de kalite yeniden yükseldi.

• *İslam sanatı.* IX. yy.'da abbasi halifelerine başkentlik yapmış olan Samerra'da, F. Sarre ve E. Herzfeld tarafından yapılan kazılarda ele geçen seramikler, süslemeleri ile altın ve gümüşten yapılmış vazoları anımsatırlar (islamlık altın ve gümüş gibi değerli metallerin kullanımını yasaklamıştı, bu yüzden sasani metal işçiliği toprak eşya üzerinde taklit ediliyordu). Beyaz zemin üzerine kırmızı, sarı, mavi ve yeşil renkler veren metal oksitlerle boyanan seramikler, islamlığın ilk yıllarından başlayarak Irak'ta çok gelişmişti ve en önemli üretim merkezi Bağdat'tı. Samerra kazılarında ele geçen sarı, kahverengi ve yeşil renkte sırlı, mineli vazolar, kâseler ve tabaklar, çin sanatından taklit edilmiş, ancak bir süre sonra yerel bir kimlik kazanmıştır. İran'da Rey kazılarında bulunmuş, kobalt ve firuze renkli vazolar, kâseler de metal örnekleri anımsatır. Burada çeşitli form ve renkte vazoların yanı sıra, minai tekniğinde yapılmış, efsanelerden alınmış zengin süslemeleriyle de dikkati çeken seramikler bulunmuştur. Figürlü ve çokrenkli süslemeler, beyaz, firuze ve kobalt mavisi sır üzerine altın yaldızlar bu tür seramiklerin ayırtedici özellikleridir. Semerkand'da da günlük gereksinimleri karşılamak üzere, şaşırtıcı güzellikte seramikler yapılmıştır. Suriye'de Rakka'da kalın sırlı vazolar, kulplu kaplar, kandiler üreten atölyeler vardı. Burada XI.-XIII. yy.'larda, beyaz zemin üzerine üsluplaştırılmış hayvan ve bitki motifli, sıraltı tekniğinde süslenmiş eserler üretilmiştir; özellikle albarello diye anılan silindir biçiminde vazolar dikkati çeker. Endülüs'te, *Elhamra vazoları* adıyla tanınan, Malaga'da üretilen, sırlı ve geniş kulplu lüks seramikler ün yapmıştı.

İslam vazoları arasında, özellikle İran'da, altın ve gümüşten yapılmış güzel örnekler de vardır. Tahran Gülistan sarayı müzesi'nde sergilenen X. yy.'dan bir gümüş vazo, savatlama tekniğinde, çiçekli kûfi yazılarla süslüdür. XI.-XII. yy.'larda İran Selçukluları döneminde yapılmış iki gümüş gülabdan (Kahire Harari koleksiyonu ve New York Rabenou koleksiyonu), çarpma ve yaldız tekniklerinde bezenmiştir.

• *Anadolu*'da vazo benzeri kaplara daha Yenitaş döneminden başlayarak ve Bakırtaş dönemi ile Tunç çağlarında rastlanmaktadır (Hacılar, Kuruçay, Karataş-Semayük, Canhasan, Alacaahöyük, Tepecik, Pulur, Norşuntepe, Kültepe, Truva, Yortan vd.). [→ ÇÖMLEKÇİLİK.] İnandık kazılarında ortaya çıkarılan ve *İnandık vazosu* diye adlandırılan, büyük boyutlardaki kap (İ.Ö. XVII. yy.), formu ve üzerine kabartma olarak işlenmiş kutsal evlenme törenini betimiyle, hitit sanatının özgün örneklerinden biridir.

Anadolu Selçukluları döneminden günümüze ulaşan vazo örneği çok azdır; İstanbul Türk ve islam eserleri müzesi'nde sergilenen, sırsız selçuklu vazoları, kalıplama tekniğiyle, alçakkabartma yazı kuşakları, hayvan figürleri, rumiler ve madalyonlarla süslüdür. Osmanlı döneminde çini ve seramik (İznik, Kütahya, İstanbul, Çanakkale), porselen (Eseri İstanbul, Yıldız porselenleri), cam (çeşmibülbüller, opal, renkli cam, kristal ve renksiz camlar) ve değerli metallerden vazolar üretilmiştir. Bunların tek gül ya da lale konulanları gülabdan, laledan gibi adlarla anılır. Özellikle

hayvan biçimli vazo
çokrenkli ve yaldızlı ağaç
inka sanatı, sömürge dönemi
Üniversite müzesi, Cuzco

Vautier-Decool

XVIII. yy.'da ve sonrasında vazodan fışkıran çiçek motifi osmanlı süslemeciliğinde yaygın olarak kullanılmıştır (Ahmet III'ün Topkapı sarayı'ndaki odasının duvarları, minyatür ve tezhipler, mezar taşları, lahitler).

VAZODİLATASYON a. (fr. *vasodilatation*). Damar genişlemesi.
—Nörobiyol. *Etkin vazodilatasyon*, hareketle ilgili beyin korteksinin elektrikle uyarılması sırasında kaslarda gözlenen vazodilatasyon tepkisi. (Bu tepki uyarılan beyin korteksi bölgesine bağlı kaslara özgüdür. Damar daraltıcı liflerin tonusundaki tutukluğa değil, sempatik sinir sistemindeki kolinerjik liflerin uyarılmasına bağlı olduğu için "etkin vazodilatasyon" adı verilir. Yoğun bir kas çalışmasına hazırlık olarak kaslara kan akımını artırdığı sanılmaktadır.)

VAZOMOTOR sıf. (fr. *vasomoteur*'dan). *Vazomotor sinir*, damarların çeperlerindeki kas tabakasına dağılan ve onların kasılmasını ya da gevşemesini sağlayan sinir ağı. ‖ *Vazomotor bozukluklar*, yaşatkan sinir sisteminin işlevsel bozukluklarıyla ilgili olarak damarların genişlemesine (kızarma) ya da büzüşmesine (solukluk) bağlı dolaşım bozuklukları.
◆ a. Vazomotor sinir.

VAZOPLEJİ a. (fr. *vasoplégie*). Anestez. Anestezi sırasında gangliyoplejiklerin neden olduğu genel damar genişlemesi.

VAZOPRESİN a. (fr. *vasopressine*). Endokrinol. Hipotalamus tarafından salgılanan ve arka hipofizde depolanan, polipeptit yapısında hormon. (Eşanl. ANTİDİÜRETİK* HORMON.)
—ANSİKL. Vazopresin salgısını artıran uyarılar kan osmolalitesindeki artma ve kan hacmindeki azalmadır. Vazopresin böbrek uç borucuğunda suyun geri emilimini artırarak atardamarların ve atardamarcıkların düz kas liflerinde etki gösterir. Bunların kasılmalarına neden olarak atardamar kan basıncını yükseltir. 9 aminoasidin birleşmesi sonucunda ortaya çıkan birçok vazopresin tipi vardır; bu aminli asitlerden yalnız biri türlere göre değişir: vazopresinarjininde arjinin (insan, sığır, at), vazopresin-lizin ya da lizipresin'de lizin (domuz).

VAZOTOMİ a. VAZEKTOMİ'nin eşanlamlısı.

VAZOTOSİN a. (fr. *vasotocine*). Biyol. İlkel omurgalılarda görülen ve insandaki hipofiz arka lobu hormonlarına benzeyen hormonal peptit.

VAZOV (İvan), bulgar yazar (Sopot, bugün Vazovgrad, 1850-Sofya 1921). Yapıtları arasında yirmiye yakın şiir kitabı, roman, öykü ve tiyatro oyunları yer alır. Şiir kitapları içerisinde başyapıtı, ulusal bağımsızlık uğruna canını vermiş bulgar kahramanları onuruna kaleme aldığı destansı şiir *Epopeya na zabravenite*'dir (1881-1884). *Pryaporec i gusla* (1876), *Tigitc na Bılgariya* (1877), *İzbavlenie* (1878) gibi şiir kitaplarında, ülkesini, halkını, sevinçlerini ve acılarını dile getirdi. Çok sayıdaki öyküleri arasında yer alan *Nemili nedragi* (1883) adlı yapıtında Romanya'daki bulgar sürgünlerinin çoğunlukla dramatik olan durumlarını betimledi. *Hadji Ahil* (1882) doğduğu kentteki özgün ve renkli bir tipi işlerken, *Çiçovci*'de (1885) çocukluğunun geçtiği çevreyi mizah havasıyla betimler. Ama dünya çapında bir üne sahip *Pod igoto* (1889-1890) adlı romanı, 1876 devrimi öncesi Bulgaristan'ındaki yaşamın geniş bir freski niteliğindedir ve çok değerli bir tarihsel belge niteliği taşır. Ayrıca Ortaçağ tarihinden esinlenilmiş dramları (*Borislav*, 1909; *Kım Propast*, 1910; *İvajlo*, 1913) da vardır. "Bulgaristan'ın Victor Hugo'su" diye anılan Vazov, modern bulgar edebiyatının tartışma götürmez büyük adlarından biri olarak kalmıştır.

VAZOVGRAD, esk. **Sopot,** Bulgaristan'da (Plovdiv yönetim bölümü) kent, Koca Balkan ile Sredna Gora arasında, "Güller vadisi" diye adlandırılan bir çöküntü havzasında. Sulu tarım (çilek, domates) merkezi. Makine sanayileri. Dokumacılık.

VÁZQUEZ (Lorenzo), XV. yy. sonunda ve XVI. yy. başında Castilla'da etkinlik göstermiş ispanyol mimar. İtalyan Rönesans'ına özgü öğeleri İspanya'da tanıtan ve uygulayan ilk kişi olduğu sanılır. Plateresco üslubunun öncüsüydü; Mendoza ailesi için çalıştı: Valladolid'de S. Cruz koleji'nin cephesi (1491'e doğr.), Cogolludo sarayı (Guadalajara ili, 1495'e doğr.), Guadalajara'da Mendoza sarayı (1507'ye doğr.), Mondéjar'da S. Antonio kilisesi (aynı il, 1509'a doğr.).

VÁZQUEZ DÍAZ (Daniel), ispanyol ressam (Nerva, Huelva ili, 1882 - Madrid 1969). 1910'a doğru Paris'e yerleşti, Picasso, Gris, Max Jacob gibi sanatçılarla ilişki kurdu. 1929'da ispanyol devleti sanatçıya, Huelva yakınındaki la Rábida fransisken manastırı için bir duvar resmi dizisi sipariş verdi. Ancak, Vázquez Díaz daha çok portreleriyle tanınır: *Rubén Darío, Zuloaga* (Çağdaş sanat müzesi, Madrid); *Azorín, Unamuno* (Bilbao müzesi).

VAZZAH sıf. (ar. *vuzūḥ*'tan *vaẓẓaḥ*). *Esk.* **1.** Çok açık ve anlaşılır. **—2.** *Vazzah-ül -cebin*, alnı açık.

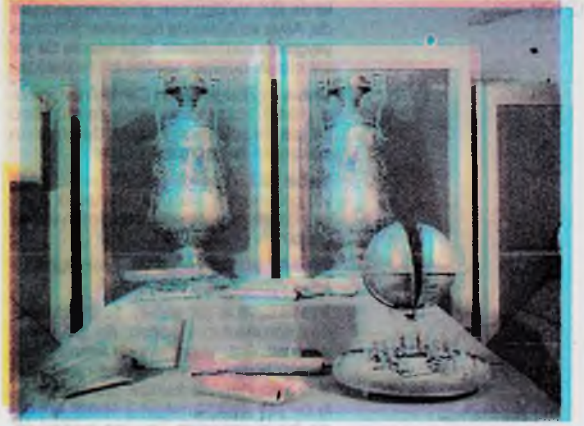
VDR Elektrotekn. İng. *voltage dependant resistor*, gerilim bağımlı direnç'in kısaltması; kimi kez, bir varistansı belirtmek için kullanılır.

VDRL (ing. *Venereal Disease Research Laboratory*'nin kısalt.). Zühr. hast. bil. *VDRL tepkimesi*, frengi teşhisi için kullanılan aglütinasyon tepkimesi.

VE bağ. (ar. sözc.). **1.** İki sözcük, iki sözcük öbeği, iki yancümle arasına girerek birliktelik ya da ardışıklık belirtir: *Siz ve ben gerçeği biliyoruz. Mavi deniz ve gökyüzü. Çabuk ve doğru hareket etmek gerekir. Bu işi bitireceğim ve sonra sizinle ilgileneceğim.* **—2.** Karşıtlık belirtir: *Şimdi geldin ve hemen gitmek istiyorsun, öyle mi? Çok iş ve az kazanç.* **—3.** Bir sonuç belirtir: *Çok çalıştılar ve başarıya ulaştılar.* **—4.** Sonradan eklenen ve vurgulama içeren bir açıklama belirtir; üstelik: *Bitti ve iyi bitti.*
—Dilbil. Ve bağlacı farsçalaşmış biçimiyle ünlülerden sonra "vü", ünsüzlerden sonra "u", "ü" biçimini alır. Özellikle eski şiirde farsça biçimler kullanılır.

VE a. Bilş. Ancak ve ancak iki işlenenin değeri doğruysa doğru, öbür hallerde yanlış değerini veren Boole işleyeni.

VEBA a. **1.** *Enterobacteriaceae* familyasından sayılan Gram negatif bir bakteri olan Yersin basilinden (*Yersinia pestis*) ileri gelen çok ağır bulaşıcı hastalık. (Bk. *ansikl.* böl.) [Eşanl. TAUN.]
—Vet. *Klasik domuz vebası, Afrika domuz vebası*, domuzlarda görülen ve iki ayrı virüsten ileri gelen bulaşıcı hastalık. (Belirtiler aynıdır: yüksek ateş, sinirsel belirtiler, deride morumsu renk, kulak kenarlarında ve kuyrukta hafif nekroz.) [Bk. *ansikl.* böl.] ‖ *Kuş vebası*, tavukgillerde ve perdeayaklılarda görülen ve bir virüsten ileri gelen bulaşıcı solunum ve sinir sistemi hastalığı. (Benzer belirtilerle ortaya çıkan, ama değişik virüslerden ileri gelen iki çeşidi vardır: *klasik kuş vebası* ve *yalancı kuş vebası* ya da *Newcastle hastalığı*.) [Bk. *ansikl.* böl.] ‖ *Sığır vebası*, sığır ve mandalarda görülen, bir miksovirüsten ileri gelen ve aniden ortaya çıkan yüksek ateşle, mukozalarda iltihaplanma, sonra nekrozla belirgin, çok bulaşıcı hastalık. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Veba, eskiden birçok kez dünya çapında salgın halini almış bir afettir. İnsanlık tarihinde en çok ölüme neden olan bulaşıcı hastalık büyük bir olasılıkla vebadır. Günümüzde dünyanın bazı bölgelerinde ancak tek tük olgular halinde bulunur.

gümüş vazolar
XIX. yy.
Topkapı sarayı müzesi
İstanbul

1894'te Alexandre Yersin'in keşfettiği veba basili insana sıçan bitinden geçer. Akciğer vebası sözkonusuysa bulaşma insandan insana da olabilir.

Hıyarcıklı veba kasıkta, boyunda ve koltuk altında ortaya çıkan şişkinliklerle belirgindir. Sertleşmiş iri lenf bezleri olan bu şişkinliklerle birlikte ateş ve bilinç bulanıklığı ya da sayıklama görülür. Hastalık eskiden septisemili bir yayılış gösterir ve ölümle sona ererdi. *Akciğer vebası* solunum zorluğu, morarma ve basille dolu kanlı balgam gibi belirtiler gösterir. Tedavi edilmezse birkaç günde ölümle sonuçlanır.

Antibiyotik tedavisi olguların büyük çoğunluğunda iyileşmeyi sağlar. En uygun antibiyotik streptomisindir.
—Tar. Çok sayıda insanın ölümüne ve dolayısıyla genel paniğe yol açan birçok salgın hastalığa çok eskiden "veba" adı verildiği sanılıyor. İlk kesin veba salgını (İustinianos vebası denir) İ.S. 542'de Akdeniz havzasında yayıldı ve belki milyonlarca kişinin ölümüne yol açtı. İkinci hıyarcıklı veba salgını (kara veba denir) 1346 ile 1353 yılları arasında, Batı'yı kasıp kavurdu. 1348'de doruk noktasına ulaştı. Kırım'dan gelen veba, Akdeniz ülkelerini, Fransa'yı, sonra Orta ve Kuzey Avrupa'yı ve Britanya adaları'nı sardı. Kötü beslenen insan yığınlarına bulaşan veba "tarihte feci bir kopukluk" yarattığından söz edilebilecek ölçüde büyük bir yıkıma yol açtı. Toplam olarak, ölü sayısı, bütün Batı Avrupa'daki nüfusun üçte birinden az değildi. Kara vebanın sonuçları, XV. yüzyılda salgınların çoğalmasıyla genişledi. Veba yüzyıllar boyunca, Avrupa'da yerleşik bir salgın olarak kalacaktı. En üzücü ünlü "doruk" noktalar"ı, 1466'da günde 600 kişinin öldüğü İstanbul; 1478, Venedik; 1628, Lyon; 1635'te, Nijmegen; 1665'te, Londra; 1720'de, Marsilya'da görüldü. Daha sonra veba, Mısır'da, Arabistan'da, Suriye'de yerleşme eğilimi gösterdi. XIX. yüzyılda, alanını gittikçe daralttı; özellikle, Akdeniz'in doğu ve güney havzasında etki gösterdi. Arkasından, 1894'ten itibaren Asya, Hindistan'da (1896) ve Çin'de (1910) ölüm saçan salgınlarla büyük bir veba merkezi durumuna geldi; ABD'nin Büyük Okyanus kıyısında görüldü.
—Vet. • *Klasik domuz vebası* ve *Afrika domuz vebası*. Klinik olarak birbirinden ayırt etmek güçtür. Afrika domuz vebası Avrupa'da 1964, 1967 ve 1974'te ortaya çıkmış, ama yayılmamıştır. Klasik domuz vebası da yasal olarak bulaşıcı kabul edilen bir hastalıktır.
• *Kuş vebaları*. En sık olanı Newcastle hastalığıdır. Üç hafta devam eden solunum sistemi belirtilerini sinir sistemiyle ilgili belirtiler izler (eğri boyun, felç, titremeler). Başlangıçta % 100'e yakın olan ölüm oranı sonra azalır. Hiçbir tedavisi yoktur, ama aşılama etkilidir. Kuş vebaları yasal olarak bulaşıcı kabul edilen hastalıklardır.

L. L.

İvan Vazov
Bibliothèque nationale, Paris

• *Sığır vebası.* Sığır vebası gelişmiş ülkelerde XIX. yy.'dan beri görülmemekteyse de, Asya ve Afrika'da hayvanlar arasında yaygınlığı sürmektedir. Sığır vebası da yasal olarak bulaşıcı sayılan bir hastalıktır.

Veba (*la Peste*), Albert Camus'nün romanı (1947). Yazar Oran kentinde öldürücü bir salgını anlatırken insanlık durumunun dokunaklı bir tablosunu çizer.

Veba AG, özellikle elektrik, petrol, kimya, gaz, kömür, cam ve taşımacılık alanlarında etkinlik gösteren batı alman sanayi grubu.

VEBAİ sıf. (ar. *veba'* ve *-î*'den *veba'î*). *Esk.* Vebaya ait, vebayla ilgili.

VEBAL, -li a. (ar. *vebal*). **1.** Bir işin manevi sorumluluğu; günah: *Bu işin vebali sana ait.* **—2.** *Vebal altında kalmak,* manevi bir borç, bir sorumluluk altına girmek: *Yoo, vebal altında kalmak istemem, böyle bir şey yapmamalısın.* ‖ *Vebali boynuna,* bir işi yaparken "bu işin manevi sorumluluğu bana değil, bunu bana yaptıranadır" anlamında kullanılır. ‖ *(Bir işin) vebalini çekmek,* bir işi yapmaktan doğan manevi sorumluluğa katlanmak, onun günahını, cezasını çekmek.

VEBALI sıf. Tıp. ve Vet. Vebaya tutulan insana ya da hayvana denir.

VEBAOTU a. Az ya da çok yünsü hav tüylü çokyıllık ot. (Bil. a. *petasites;* bileşikgiller familyası.) Uzun saplı olan alt yaprakları yürek biçimindedir. Kömeç biçimindeki pembe ya da beyaz çiçekleri başağımsı salkımlar halinde topludur. Yöresel olarak kelotu da denen vebaotunun (*Petasites fragrans*) kokulu çiçekleri kışın bazen yapraklardan önce açar.

VEBAR, Arap yarımadası'nın güneybatısında, Yemen'in güney kesiminde, Kızıldeniz kıyısındaki Şihr'den Sanâ'ya kadar uzanan bölge ve bu bölgede yaşamış kabile. Önceleri su kaynakları, çeşitli meyve ve hurma bahçeleri bakımından zengin olduğu anlaşılan bölge, sonradan çölleşmiştir. Vebar kabilesi, Ad ve Semud gibi kaybolan asıl arap kökenli kabilelerden sayılır. Bunların, Sam ve İram'ın soyundan gelen Kahtanlar'ın torunları oldukları kabul edilir. Haklarındaki bilgiler efsanelerle karışmıştır. Nitekim, bölgede tek gözlü, tek bacaklı ve tek elli insanların yaşadığı yolundaki efsane günümüzde de yaygındır.

VEBER a. (ar. *veber*). *Esk.* **1.** Bazı bitkilerde ve yapraklarda görülen tüycük. **—2.** Tüy, hayvan postu.

VEBLEN (Thorstein), amerikalı iktisatçı ve toplumbilimci (Manitowoc, Wisconsin, 1857 - Menlo Park yakınları, Kaliforniya 1929). Marjinalist kuramları eleştirdikten sonra, marxçılıktan esinlenerek iktisadi olayların insani özelliğini açıklamaya ve iktisadı bir evrim bilimi olarak sunmaya çalıştı. Daha sonra, marxçılıktan uzaklaşarak evrimin teknokratik toplum yönünde olduğunu ileri sürdü. Talep üzerinde etkili faktörler arasında, bir gösteriş tüketimi doğmasına yol açan toplumsal yarışma arzusunu gün ışığına çıkardı ("Veblen etkisi"). Yapıtları: *The Theory of the Leisure Class* (Aylak sınıf kuramı) [1899], *Theory of Business Enterprise* (İş teşebbüsü kuramı) [1904], *The Instinct of Workmanship* (İş adamlığı içgüdüsü) [1914], *The Engeneer and the Price System* (İş mühendisleri ve fiyat sistemi) [1921].

VEBLEN (Oswald), amerikalı matematikçi (Decorah, İowa, 1880-Brooklin, Maine, 1960). Chicago'da E. H. Moore'un öğrencisiydi, J. W. Young ile birlikte, *Projective Geometry* (1910-1918) adlı kitapta izdüşüm geometrisi için belitsel bir yaklaşım geliştirdi; bu yaklaşım geometrilerin sonlu kümelerde incelenmesini sağladı. *Analysis situs* (1922) adlı yapıtındaysa, Poincaré'nin yenilikçi düşüncelerini sistemleştirdi ve *The Foundations of Differential Geometry*'de (1932) daha bütünsel görüşleri ele aldı: bu kitapta, J. H. C. Whitehead ile birlikte, diferansiyellenebilen bütünsel bir katlı uzayın ilk eksiksiz tanımını verdi.

VEBOFSET a. Kâğıdın ön ve arka yüzüne aynı anda baskı yapabilecek biçimde donatılmış bir ofset baskı makinesinden oluşan baskı sistemi.
—Matbaac. *Vebofset presi,* kâğıdın tek bir geçişi sırasında ön ve arka yüzüne aynı anda baskı yapan baskı makinesi.

Veb ofset, *Hürriyet* gazetesinin sahipleri Haldun Simavi ve Erol Simavi tarafından İstanbul'da kurulan, ofset tekniğiyle basım yapan basımevi (1963). Renkli, bol resimli çeşitli dergilerin yanı sıra *Yeni gazete*'yi (1965), *Günaydın* gazetesini (1968) yayımladı. Daha sonra *Hürriyet*'ten ayrılan Haldun Simavi'nin yönetimine geçen şirket, 1970'li yılların ortalarından başlayarak Ankara ve Bursa'da da yeni tesisleri hizmete soktu, *Bursa-Hâkimiyet, Son olay* (Eskişehir), *Kocaeli, Kayseri* gibi günlük yerel gazeteleri ve birçok haftalık dergiyi çıkardı. Asil Nadir 1988 yılında bu basımevi ve bastığı gazeteleri Haldun Simavi'den satın aldı. Ancak Nadir'in Londra'da işlerinin bozulmasından sonra, ödeme güçlüğüyle karşılaşan Veb-ofset grubuna ait gazetelerin bir kısmı kapandı; çalışanlar tarafından alacaklarına karşılık el konulanlar da oldu.

VEBR a. (ar. *vebr*). Esk. zool. Aktavşan.

VECA a. (ar *veca'*). *Esk.* **1.** Bedende duyulan acı, ağrı. **—2.** *Veca-yı batın,* karın ağrısı. ‖ *Veca-yı cenb,* göğsün yan tarafında duyulan ağrı. ‖ *Veca-yı mefasıl,* eklemlerde duyulan ağrı.

VECAHET, -ti a. (ar. *vecâhet*). *Esk.* **1.** Yüz güzelliği, gösterişlilik. **—2.** Onur, itibar.

VECAHETLİ sıf. (ar. *vecâhet*'ten). *Esk.* **1.** Güzel, gösterişli olan. **—2.** Şerefli.

VECAİB çoğl. a. (ar. *vecibe*'nin çoğl. *vecâ'ib*). *Esk.* Vecibeler, yerine getirilmesi boyna borç olan işler.

VECAZET, -ti a. (ar. *vecz*'den *vecâzet*). *Esk.* Kısa ve özlü olma.

VECCHİ (Orazio), italyan besteci (Modena 1550-*ay. y.* 1605). Kilise adamıydı, Modena katedrali'nde capella yöneticiliğine getirildi (1598) ve Dukalar sarayı'nda müzik dersi verdi. Motetleri geleneksel bir estetiğe bağlıydı. "Temsili" üsluptaki madrigalleri, operanın habercisidir. Başyapıtı olan 5 sesli *comedia harmonica Amfiparnaso*'da (1594; 1597'de yayımlandı), madrigal üslubunu commedia dell'arteden esinlenen buffa tipinde bir konuya uyarladı.

VECCHİETTA (Lorenzo DI PIETRO, **il** — denir), italyan ressam ve heykelci (Castiglione d'Orcia. Siena yakınında, 1410 -Siena 1480). Bronz yapıtlarında (*Dirilen İsa,* 1476, S. Maria della Scala, Siena) ve ağaç heykellerinde Donatello'dan esinlendi. Floransa'daki yeniliklerden etkilenerek gerçekleştirdiği fresk (Siena hastanesi Pellerinaggio salonu, 1441) ve resimleriyle (Pienza katedrali'ndeki *Göğe yükseliş* üçkanatlısı, 1462) siena sanatına canlı bir üslup getirdi.

VECD → VECİT.

VECDAVER sıf. (ar. *vecd* ve fars. *âver'* den *vecd-âver*). *Esk.* Coşkunluk veren, coşkulu: *"... ve kendi nüfuzum altında mahkûm olanların ruhunda nasıl facia, ezâ, en vecd-âver lâhzeler yaratabilirdim"* (H. E. Adıvar).

VECDİ, VECDİYE sıf. (ar. *vecdî,* dişl. *vecdiyye*). *Esk.* Vecitle ilgili.

VECDİ (Abdülbaki), türk şair (İstanbul ? - *ay. y.* 1660). Medrese öğrenimi gördü. Divanı hümayun kalemi'ne girdi. Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa'nın beğenisini kazanarak beylikçiliğe kadar yükseldi. Sadrazamın ona olan ilgisini çekemeyen reisülküttap Şamizade'nin iftirası üzerine üç arkadaşıyla birlikte idam edildi. Baki ve Şeyhülislam Yahya'nın etkisi sezilen içtenlikli şiirlerini divan edebiyatının alışılmış mazmunlarıyla ama yalın bir dille yazdı. *Divançe*'si (bas. 1872, 1891) vardır.

VECDİYE → VECDİ.

VECELLİO, en ünlü üyesi Tiziano* olan, Pieve di Cadore kökenli venedikli ressamlar ailesi. Ailenin diğer üyeleri arasında şunlar sayılabilir: FRANCESCO (1475'e doğr. - 1560'a doğr.), Tiziano'nun ağabeyi ve taklitçisi; CESARE (1521-1601), Francesco'nun öğrencisi, giysi tarihi üzerine bir incelemesi vardır (Venedik, 1590); ORAZIO (1525'e doğr. - 1576), Tiziano'nun oğlu ve yardımcısı; MARCO (1545-1611), Tiziano'nun öğrencisi ve yardımcısı; TIZIANELLO (1570-1650), Marco'nun oğlu, Tiziano'nun yaşamöyküsünü kaleme almıştır (1622).

VECENİ sıf. (ar. *vecen* ve *-î*'den *vecenî*). Esk. tıp. Yanakla ilgili.
—Esk. anat. *Azm-i veceni,* elmacıkkemiği.

VECER a. (fars. *vecer*). *Esk.* **1.** Fetva. **—2.** *Vecer-ger,* müftü, fetva veren.

VECHEN be. (ar. *vech*'ten *vechen*). *Esk.* **1.** Görünüş bakımından. **—2.** Bir açıdan, bir yönden. **—3.** *Vechen min-el-vücuh,* her ne koşulda olursa olsun, her açıdan.

VECHEYN a. (ar. *vech*'in ikili çoğl. *vecheyn*). *Esk.* **1.** İki yan, iki taraf. **—2.** *Zü-l-vecheyn* → ZÜLVECHEYN.

VECHİ, VECHİYE sıf. (ar. *vech* ve *-î*'den *vechî*'nin dişl. *vechiyye*). *Esk.* Yüzle ya da görünüşle ilgili: *Zaviye-i vechiye* (alın açısı).
—Esk. antropol. *Zaviyei vechiye,* alın zaviyesi.

VECHİARAZBAR a. Müz. Türk müziğinde bir bileşik makam. (Neva [*re*] sesinden tize doğru bayati dizisi ile, çargâh [*do*] sesinden tize doğru rast beşlisinin ve yerindeki segâh dörtlüsünün birleşmesiyle oluşmuştur. Karan segâh [*si* ♭]; güçlüsü gerdaniye [*sol*] 2. derecede neva [*re*]; donanımı segâh [*si* ♭], dikhisar'dır [*mi* ♭].)

VECHİBUSELİK a. Müz. Türk müziğinde bir bileşik makam. (Birkaç yüzyıl önce kullanılıp terk edilmiştir. Günümüze örneği ulaşmamıştır.)

VECHİHÜSEYNİ a. Müz. Türk müziğinde bazı eski yapıtlarda hüseyniaşiran makamına verilen ad.

VECHİŞEHNAZ a. Müz. Türk müziğinde bir bileşik makam. (Eldeki tek örnek Ahmet Avni Konuk'un *Kâr-ı natık*'ının 52 no.'lu bölümüdür.)

VECHİYE → VECHİ.

VECHT, Almanya'da ve Hollanda'da ırmak, İjsselmeer'e dökülür; 114 km'si Almanya sınırları içinde kalmak üzere toplam uzunluğu 174 km'dir.

VECİ, VECİA sıf. (ar. *veca'*'dan *vicî'*'nin dişl. *veci'a*). *Esk.* Sızlatan, ağrı veren.

VECİBE a. (ar. *vecibe*). Boyun borcu, yapılması zorunlu görev, iş.

VECİH, -chi a. (ar. *vech*). *Esk.* **1.** Yüz, çehre: *"Vechini göstere Allah ona ukbada"* (Adile Sultan, XIX. yy.). **—2.** Bir şeyin üst tarafı; yüzey: *"Bu reng-i serd ile manzur olurdu vech-i sema"* (Tevfik Fikret). **—3.** Alın; bir şeyin ön tarafı. **—4.** Neden, sebep: *"...elhasıl denildi sigasına mâzî-i nakli demeğe bir vecih bulamadım"* (Cevdet Paşa, XIX. yy.). **—5.** Biçim, tarz, yol. **—6.** Araç, vasıta. **—7.** *Bu (o) vechile,* bu (o) nedenle. **—8.** .... *vechile,* belirtilen nedenle, o yüzden, onun için: *"... şimdi gördüğümüz vechile ondan dolayı beyan-ı mazeret eylerse..."* (H. C. Yalçın). **—9.** *Ne veçhile,* hangi nedenle, hangi açıdan, nasıl. **—10.** *Vech-i ahar,* diğer bir neden. ‖ *Vech-i ahsen,* en güzel biçim, en iyi yol. ‖ *Vech-i canan,* sevgilinin yüzü: *"Bilenler vech-i cânânı bu cism ü cânı neylerler"* (Niyazi, XVII. yy.). ‖ *Vech-i güzin,* seçkin soylu yüz: *"Bu teheyyüç, bu temenni, bu sıcak / yaşlar altında vakûrâne yaman vech-i güzin"* (Tevfik Fikret). ‖ *Vech-i layık,* uygun biçim: *"Birkaç meclis*

meşveret olunarak vech-i layıkı üzre nizamı matlub-ı hümâyûn olduğundan" (Cevdet Paşa, XIX. yy.). || *Vech-i mülahaza*, bakış açısı. || *Vech-i müvecceh*, doğru, yerinde davranış. || *Vech-i şeri*, yasal yol, yasal davranış. || *Vech-i tafsili*, dolaylı anlatım. || *Vech-i tesmiye*, adlandırma nedeni. || *Ber-vech* → BERVECH.

—Ed. *Vech-i şebeh*, benzetme sanatında "benzetme yönü"nün eski adı. (→ BENZETME.)

—Tasav. *Vech ül-hak*, varlıkların özünde bulunarak var olmalarını sağlayan tanrısal gerçeklik. (Vahdet-i vücut felsefesini benimseyen sufilere göre Tanrı'dan başka gerçek varlık yoktur. Öteki tüm varlıkların var olma nedenleri, özlerinde Tanrı gerçeğini saklamalarından kaynaklanır. Sufiler, Kuran'daki "Ne yana dönerseniz orada Allah'ın yüzünü görürsünüz" (II, 115) anlamına gelen ayette geçen "vechullah"ı, bütün varlıkları kaplayan Tanrı varlığı ve gerçeği biçiminde yorumlarlar.)

VECİH, VECİHE sıf. (ar. *vecâhet*'ten *vecih*, dişl. *vecihe*). *Esk.* **1.** Güzel, hoş: *Tevcih-i vecih* (iyiye, güzele yorma). **—2.** Uygun, yaraşır: *"Bulup ekser bir iki vech-i vecih / Ruh-ı insana eyledim teşbih"* (Nedim, XVIII. yy.).

◆ a. *Esk.* Bir kavmin ulusu, büyüğü.

VECİHİ sıf. (ar. *vecih* ve *-i*'den *vecihi*). *Esk.* **1.** Şefle ilgili. **—2.** Güzelle ilgili.

VECİHİ, asıl adı **Hasan**, türk tarihçi, şair (Bahçesaray, Kırım, yaklş. 1620-İstanbul 1661). Çocukluğunda İstanbul'a geldi. Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın yanında görev aldı; onun Sultan İbrahim tarafından öldürtülmesine (1644) kadar mühürdarlığını yaptı. Daha sonra Divan-ı hümayun kâtibi oldu. *Tarih-i feth-i Bağdat* ya da *Tarih-i Kırımi* diye de anılan *Tarih-i Vecihi* adlı yapıtında 1637-1661 yıllarının olayları kendi gözlem ve değerlendirmelerine de yer vererek anlattı. Toplumsal ve siyasal bozuklukları çekinmeden gösterdi. Bu yapıtı Silahtar Fındıklılı Mehmet Ağa, Naima gibi tarihçilere kaynak oldu. Şiirleri *Divan*'ında derlenmiştir.

VECİHİ, türk romancı (İstanbul 1869 -ay. y. 1904). Mühendishane'yi bitirerek istihkâm subayı oldu (1891); kolağası rütbesine kadar yükseldi. 1894'ten başlayarak *İkdam* gazetesinde tefrika edilen 20 roman yazdı: *Mehcure* (1895), onun devamı olan *Hikmet* (1895) vb. Aşk, ayrılık, ölüm konularını işleyen, ezilen kadınları, çocukları anlatan bu aşırı duygusal yapıtlar okurların geniş ilgisiyle karşılandı.

VECİT ya da **VECD** a. (ar. *vecd*). **1.** Din. Ruhun, doğrudan doğruya Tanrı ile birleştiği ve Tanrı'nın varlığının çok yoğun bir biçimde bilincine vardığı özel gizemli durum. **—2.** Sevgi, heyecan ya da hayranlıktan, kendisini dış dünyayla bağları kopmuş gibi hisseden, aşırı bir coşku içinde olan kimsenin durumu; kendinden geçme, esrime. **—3.** *Vecde gelmek*, dinsel bir duyguyla kendinden geçmek; bir şey karşısında aşırı ölçüde heyecan duymak, esrimek.

—*Esk. Vecd ü istiğrak*, kendinden geçme, dünyayı unutma: *"... bu eserlerde tabiata ve hayatın bütün tezahürlerine karşı derin bir vecd ü istiğrak duyulur"* (F. Köprülü). || *Vecd-âver*, coşturan, heyecanlandıran. || *Vecd-efza*, coşkuyu, heyecanı artıran.

—Psik. ve Ruhbil. Geçici zihinsel durum. Bu durumda dış dünyadan kopan birey (duyarlık ve hareketin ortadan kalkması), değişken konusu sık sık dinsel ya da erotik bir niteliğe bürünen yoğun bir sevinç duygusuna kapılır. (Bazı yazarlara göre vecit, histerik nitelikte bir belirtidir.)

—Tasav. Tanrısal sırların kendisine aydınlandığı salikin duyduğu ruhsal coşku ve sevinç. (Sufilere göre sevgilinin [Tanrı'nın] seslenişini duymak, cemalini görmek gibi olağanüstü bir durumla karşılaşan salik, vecde gelerek coşup kendinden geçer. Bu nedenle vecit, başlangıç noktasında bulunanların karşılaştıkları bir durumdur. Bazı tarikatlardaki sema, vecde gelen dervişlerin eylemleridir.)

VECİZ sıf. (ar. *vecâzet*'ten *veciz*). Az sözcükle etkili bir biçimde anlatılan şey için kullanılır: *Veciz bir üslup. Veciz bir metin. Veciz bir konuşma.*

VECİZE a. (ar. *veciz*'in dişl. *vecize*). Ed. Derin anlamlı, özlü, güzel söz; özdeyiş.

—ANSİKL. Vecizelerin genellikle yazanı, söyleyeni bellidir (örn. *"En hakiki mürşit ilimdir"* [Atatürk]). Konuşmada zaman zaman yinelenir; yazılarda yer verilir. Bazen bir yapıtın içinden bir cümle, bir şiirin bir ya da birkaç dizesi vecize niteliği kazanır (örn. *"Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi"* [Muhibbi]). Bir yazarın vecize biçiminde kaleme aldığı sözleri derleyen yapıtlar da vardır (örn. *Tiryaki sözleri*, Cenap Şahabettin); ancak doğru ve güzel sözler olsa bile bunlar halkın dilinde yaşama gücü kazanamamıştır (örn. *"Suiistimal kapısını aralık etmeye gelmez; derhal ardına kadar açılır"* [Cenap Şahabettin]).

VECHE a. (ar. *vecne*). *Esk.* Elmacıkkemiği.

VEÇHE a. (ar. *veche*). *Esk.* **1.** Yüz, surat. **—2.** Gidiş, tutulan yol: *İşin veçhesi değişti.* **—3.** *Veche vermek*, yön kazandırmak, yön vermek. **—4.** *Veche-i azimet*, gidiş yönü. || *Veche-i maksud*, amaçlanan sonuç.

—Ask. Büyük birliklerce uygulanmak üzere hazırlanan bir harekât planını açıklayan ya da bunu genel bir yönerge halinde belirten özel emir.

VED a. (ar. *vedd*). *Esk.* Sevgi, dostluk.

VEDA a. (ar. *veda*ᶜ) **1.** Bir kimseden, uzun süre ya da hiç görüşmemek üzere ayrılma ve ayrılırken birbirine esenlik dileme. **—2.** Sevilen, ilgi duyulan her şeyle ilgisini kesme, ondan vazgeçme: *Bu gala, sahneye veda niteliğini taşıyordu.* **—3.** Tamlayan olarak, bir ayrılığı belirleyen, son olma özelliği taşıyan bir şey için kullanılır: *Bir veda partisi. Veda yemeği.* **—4.** *Veda etmek*, ayrılmak, vedalaşmak; sevilen, ilgi duyulan bir şeyle ilgisini kesmek: *Size veda etmeye geldim. Öğretmenliğe de veda etmek zorunda kalmıştı.*

—*Esk. Veda-ı mülk-i vücut*, varlık ülkesine, dünyaya veda etmek; ölmek.

—İsl. *Veda haccı*, Hz. Muhammet'in, Medine'ye göçtükten (622) sonra, islam kurallarına göre yerine getirdiği (632) ilk ve son haccı. (Bk. *ansik.* böl.) || *Veda hutbesi*, Hz. Muhammet'in veda haccı sırasında, hicretin 10. yılı (632) zilkade ayının 9'unda (6 mart) arefe günü yaptığı konuşma. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. *Veda haccı.* Hz. Muhammet bu hac sırasındaki konuşmasında "Belki sizleri bir daha göremem" diye üstü kapalı olarak müslümanlara *veda* ettiği için islam tarihinde bu hacca *veda haccı*, müslümanlara bu haccın farz olduğunu bildiren ayet bu sırada indiğinden ve ilk kez islam kurallarına göre hac yapıldığından *islam haccı*, hac ibadetinin bütün kural ve yöntemleri Hz. Peygamber tarafından müslümanlara duyurulduğundan *tebliğ haccı* gibi çeşitli adlar verilir.

Hz. Muhammet, hicretin 10. yılı zilkade ayında (şubat 632) hac ibadetini yerine getirmek üzere Mekke'ye gideceğini halka duyurdu. Bu duyuru üzerine ilk kez ondan örneklenerek Hz. Peygamber ile birlikte hac yapmak amacıyla Medine'de büyük bir müslüman kitlesi toplandı. 25 zilkade (22 şubat) pazartesi günü yola çıkıldı ve sekiz gün sonra Mekke'ye varıldı. Hz. Peygamber Kâbe'yi tavaf ettikten sonra Safa ile Merve arasında say etti. Arefe günü cumaya denk geldiğinden bu hacca *hacc-ı ekber* de denildi. Perşembe günü Mina'ya gidilerek orada gecelendi. Cuma günü Mina'dan vakfe görevini yerine getirmek üzere Arafat'a çıkıldı. Hz. Muhammet burada öğleden sonra çok kalabalık bir müslüman topluluğuna veda hutbesi denilen ünlü konuşmasını yaptı. Vakfe görevi de yerine getirildikten sonra güneş batımı sırasında Müzdelife'ye hareket edildi. Bayramın ilk günü (10 zilhicce) Cemret ül-akabe'de şeytan taşlandıktan sonra Mina'ya gidilerek kurbanlar kesildi. Hz. Muhammet tıraş olarak ihramdan çıktı, Beytullah'a gelip tavaf etti. Öteki hacılar ile birlikte yeniden Mina'ya gelerek bayramın kalan günlerini burada geçirdi. Daha sonra Mekke'ye dönerek *veda tavafı*'nı yaptı. Böylece islam dininin beş şartından biri olan hac, Hz. Peygamber tarafından bütün kurallarıyla yerine getirildi. Hz. Muhammet ile yanındakiler Medine'ye, öteki hacılar da kendi ülkelerine döndüler.

•*Veda hutbesi.* Hz. Muhammet, konuşmasına başlarken "Ey insanlar, bilmiyorum, belki bu yıldan sonra sizinle bir daha buluşamayacağım" dediği ve gerçekten bir daha da buluşamadığı için bu konuşma islam tarihine *veda hutbesi* diye geçti. Aslında Hz. Peygamber bu hac sırasında üç önemli konuşma yaptıysa da bunların en uzun ve kapsamlısı olanı veda hutbesidir.

Kütüb-i sitte denilen en güvenilir altı hadis kitabı ile öteki birçok hadis ve tarih kaynaklarında veda hutbesinin tamamı ya da bazı bölümleri yer alır.

Veda, "bilgi" anlamına gelen sanskritçe sözc. Hinduculukta, hem dört "kitap"ı (*samhita*), yani Rig, Yacus, Sama ve Atharva'yı, hem de "vahyedilmiş" anlamında "kulaktan kulağa nakledilmiş (*şruti*) olan ve Brahmana, Aranyaka ve Upanişadlar'ı içine alan brahman yazınının bütününü belirtir. Vedalar döneminin sonlarına rastlayan bu metinler, "vedanta"* ("Vedalar'ın sonu") adıyla bilinir. Dört samhitanın yazılması, İ.Ö. 1800-1200 yıllarında, Ariler' in Sindhu (İndus) ve Ganj ovalarına yerleştikleri tarihlere kadar çıkar. Bu metinler arkaik sanskritçe (veda sanskritçesi) yazılmıştır. En önemli metin, kurbanlardan sorumlu rahibin (*hotr*) kitabı olan *Rigveda**'dır. Bu kitap, kurbanla ilgili olan ve çeşitli tanrılarla tanrıçalara adanan ilahileri kapsar. Kurban ateşi ve tören sorumlusu rahip (*adharyu*), *Yacurveda*'da bir araya toplanmış olan kurbanla ilgili formülleri (*yacumsi*) okur. Rigveda'dan alınan birçok parça üçüncü rahip Udgatr tarafından bestelenmiştir ve bu parçalar *Samaveda*'yı oluşturur. Uzun süre yalnızca bu üç metin sahih olarak kabul edildi. Dördüncü veda olan *Atharvaveda* büyü ve sihirle ilgili ilahileri ve formülleri içine almaktadır ve ilk gruba sonradan geç bir dönemde eklenmiştir. Bu kitapta veda ayin usulüne hiçbir katkı yoktur ve belki de, halkın kolayca kullanabilmesi için yazılmıştır.

Vedalar geç bir dönemde kaleme alınmış ve hatta bazıları İ.S. XI. yy.'da yazılmıştır. O zaman kadar vedalar, çok sağlam ve ustaca bir bellek eğitim sistemi sayesinde sözlü olarak aktarılıyordu. Vedalar'ın çok az bir değişiklikle bize kadar ulaşmasını sağlayan da budur. Vedalar'ın ana konusu, kurban sunmadır. Her ne kadar *Rigveda*'nın ilahileri, başlangıçta bilgeler (*risi*) tarafından, bağımsız olarak ortaya konmuşsa da, *Rigveda* döneminde bu ilahilerin kullanılması yalnız kurban etkinliğine bağımlı kılınmıştır. Veda yaşamının bütünü, kurban konusu etrafında basmakalıplamış ve sonunda çok karmaşık bir yapı ortaya çıkmıştır. Brahmanalara bakarak hint toplumunun kurban konusunda ne kadar titiz ve ayrıntılı davranmak zorunda kaldığını anlayabiliriz. Bu durum çeşitli tepkilere neden oldu: Buddhacılar ve caynalar gibi bazıları bütün veda geleneğini reddettiler, diğer bazıları hinduculuk içinde kalarak hayatın anlamı ve amacı konusunda düşmeye başladılar. Aranyaka ve Upanişad metinleri, kurbana, içsel, derin ve mistik bir anlam vererek hindu dünyası içinde bir reform gerçekleştirdiler.

Bu evrime rağmen Vedalar, yani *samhita* bugünkü hinduizmde en temel ve kutsal metinler olarak kabul edilmektedir.

VEDA SANSKRİTÇESİ a. Dilbil. Veda ve Brahmana kutsal metinlerinin yazıldığı dil.

VEDAAT, -tı a. (ar. *vedā*ᶜ*at*). *Esk.* **1.** Emanet olarak bırakılmış şey. **—2.** Sakinlik, durgunluk.

VEDAATİYLE be (ar. *veda*ʾ*at*'ten). *Esk.* Aracılığı ile, vasıtasıyla.

VEDACILIK a. Vedaların içerdiği ayin ve inançların tümü.

VEDAD a. (ar. *vedād*). *Esk.* Sevgi, dostluk.

VEDALAŞMA a. Vedalaşmak eylemi.

VEDALAŞMAK gçz. f. Uzun süre ya da bir daha görüşmemek üzere birbirine esenlik dileyerek ayrılmak: *Vedalaşırken herkes ağlıyordu.*

Vedanga (sözcük anlamı *Vedaların bölümleri*), Vedalar'ı yorumlamayı amaçlayan, kimi zaman da Vedalar'ın bir bölümü sayılan yardımcı metinler. Bu metinlerde şu altı konu ele alınır: Veda metinlerinin doğru telaffuzu *(şiksa)*, ölçü *(çandas)*, kökenbilim *(nirukta)*, dilbilgisi *(vyakarana)*, gökbilim *(cyotisa)* ve kurban törenleri *(kalpa)*. Vedangalar geleneksel brahmancı eğitimin en önemli bölümüdür.

vedanta, Vedalar'ın sonu *(anta)* anlamına gelen ve Veda döneminin sonunda kaleme alınmış incelemeleri, yani Upanişadları kaynak gösteren sanskritçe sözcük. Bu yapıtlar yalnızca kronolojik anlamda değil, mecazi anlamda da, yani Vedalar'ın "öz"ü anlamında da Vedalar'ın sonu olarak kabul edilirler. Bununla birlikte bu terim daha çok altı hint felsefe sisteminden *(darşana)*, *uttara mimamsa* diye de bilinen sonuncusunu belirtir. Bu felsefi bakış açısı ya da daha doğrusu bu farklı bakış açıları günümüz hinducuları tarafından da sık sık kullanılır. Aynı felsefi sisteme "vedanta" adının verilmesi Upanişadlarla aynı felsefeyi, yani brahman ile atmanı ve kurtuluş yolunun bilgisini ortaya koymasıyla da doğrulanır. Badarayana'nın *Brahma Sutra*'sına (İ.S. 200-450 arası) kadar Vedanta ile ilgili pek çok görüş ve yorum ileri sürüldü; *Brahma Sutra*, yorumsuz anlaşılamayan veda öğretisinin kısa dörtlükler halinde bir özetidir. Vedantayla ilgili pek çok yorum bulunmakla birlikte, bunlardan pek azı kendilerini destekleyen okulların doğmasını sağlayabilmiştir. Bu yorumlardan en ünlüsü Şankara'nınkidir (800'e doğr.). Şankara, hocası Gaudapada'nın öğretilerine uygun olarak sutraları ikicilikten tümüyle uzak ve brahman ile atmanın birbirine özdeş olduğunu savunan bir model *(advaita)* çerçevesinde yorumladı. Ancak onun görüşleri herkesçe kabul edilmedi. Şankara'yı şiddetle eleştirenlerden biri Ramanuca'dır (X. yy.); Ramanuca ikici olmayan özgün bir bakış açısı (vişistadvaita) önerdi: buna göre atman ile brahman, tıpkı bir bütünün parçaları gibi göreli, ama özdeş olmayan terimlerdi. XII. yy.'da yaşayan Madhva da, kendi sutra yorumlarını kaleme aldı ve atman ile brahmanın birbirinden ayrı ve gerçek bütünler olduğunu öne sürerek ikici *(dvaita)* bir yorum getirdi. Bu farklı yorumlar ve başka pek çok yorum bugünkü *advaita* felsefesini meydana getirir; *advaita*'nın başlıca amacı kurgulama değil, yeniden doğuşlar *(samsara)* okyanusunu aştıktan sonra, insanın kurtuluşunu sağlayacak bir öğreti ortaya koymaktır.

Sanci (Hindistan) büyük stupasının vedikası (İ.Ö. I. yy. - İ.S. I. yy.)

VEDAT BEY → TEK (Vedat).

VEDAVİS çoğl. a. (ar. *vesvese*'nin çoğl. *vesāvis*). *Esk.* Vesveseler, kuruntular.

VEDDALAR, eski Seylan (Sri Lanka) halkı; bugün tamamen ortadan kalkmıştır. İ.Ö. VI. yy.'da Veddalar, adanın güney kökenli yerli halkını meydana getiriyorlardı. Seylan dili konuşan bu troglodit halk, ağaç kabuklarıyla örtünüyor, ormanlarda avcılık ve toplamacılık yaparak yaşıyor, klanlar biçiminde örgütleniyor ve ölülerine tapınıyorlardı.

VEDEL (Anders Sørensen), danimarkalı tarihçi (Vejle 1542 - Ribe 1616). Kralın tarihçisi oldu (1575), danimarkalı Saksonya kroniğinin serbest bir çevirisini yayımladı. 1591'de yayımladığı bir halk şarkıları derlemesine yazdığı önsöz dancanın ilk estetik incelemesini oluşturur.

VEDEL (Georges), fransız hukukçu (Auch 1910). Poitiers'de kamu hukuku profesörüydü (1948), birçok resmi rapor yazdı ve fransız kamu hukuku öğretisinin gelişmesinde, özellikle yönetsel ve anayasal alanda büyük bir rol oynadı (*Traité de droit administratif* [İdare hukuku incelemesi], 1959).

VEDİ sıf. (ar. *veda*ᶜ*a*, bir şeyi emanet verme'den *vedī*ᶜ). *Esk.* Emaneti kabul eden, üstlenen.
—İsl. huk. Başkasına ait bir malı saklamayı yüklenen, emaneti saklayan kişi.

VEDİA a. (ar. *vedī*ᶜ'den *vedī*ᶜ*a*). *Esk.* **1.** Emanet, saklanmak üzere bırakılan şey: *"Kapandıkları evlerde âdeta birer vedia hükmünde bulunurlardı"* (Ahmet Rasim). **—2.** *Vediat-ullah*, Allah'ın emaneti; ruh, can.
—Huk. EMANET'in eşanlamlısı.
—İsl. huk. Bir kimseye saklanması için bırakılan mal.

VEDİANTİİ. Tar. coğ. Galya (Narbonensis) halkı. Başkentleri *Cemenelum* (Cimiez).

VEDİD, VEDİDE sıf. (ar. *vedd*, dostluk'tan *vedid*, dişl. *vedide*). *Esk.* Dost, sevgisi çok olan.

VEDİİ, soyadı **Tosuncuk,** türk futbolcu (İzmir 1921). Futbola İzmir'de başladı. Tıp öğrenimi görmek için geldiği İstanbul'da Beşiktaş kulübüne girdi (1945). Solbek olarak ün yaptı. 1956'ya kadar 11 yıl Beşiktaş'ta yer aldı, 8 kez milli formayı giydi.

VEDİKA, sunak, teras anlamında *vedi'* den türeyen ve özel bir alanı (*caitya*, *stupa* vb.) çevreleyen korkulukları belirten sanskritçe sözcük. Vedikalar taştan yapılmış olmalarına karşın (Bharhut, Sanci vb. stupaları), ahşap işinde olduğu gibi zıvana ve yuvalar aracılığıyla birleştirilirdi ve simgesel, öğretici oyma süslemelerle kaplı olurdu. Alçakkabartma olarak, vedika, gupta dönemine kadar sıkça rastlanan bir süsleme öğesidir.

VEDOVA (Emilio), italyan ressam (Venedik 1919). İkinci Dünya savaşı sırasında *Corrente* hareketine, sonra *Fronte nuovo delle arti* hareketine katıldı; 1952'de kurulan Sekizler grubu'yla, çoğu kez sert bir lirizm ortaya koyan soyut bir anlatımcılık geliştirdi (50'li yıllarda "Karşı çıkış çevrimi" dizisi; 60'lı yıllardan başlayarak, asamblaj-düzenlemelerden oluşan "Plurimi" dizisi).

VEDUD sıf. (ar. *vedd*'den *vedūd*). *Esk.* **1.** Aşırı derecede sevecen. **—2.** Tanrı'nın sıfatlarından: *"Yahyâ kulunu sevdi yaratt*ı *Vedudumuz"* (Yahya Bey, XVI. yy.).

Ve durgun akardı Don *(Tihi Don)*, Şolohov'un romanı (1928-1940). Köylü Melehov'un kararsızlıkları ve kişisel dramı aracılığıyla, devrimin ve iç savaşın sarsıntısına uğramış kazak toplumunun yaşadığı kargaşayı anlatır.

VEDUTİSMO a. (ital. *vedutismo*, *veduta*, görünüm'den). Daha çok kent ya da kent civarı görünümleri, özellikle de bu türün XVIII. yy.'daki italyan temsilcileri (özellikle Vanvitelli adıyla anılan hollandalı Van Wittel'den sonra gelen Canaletto, Guardi, Bellotto, Pannini vb.) sözkonusu olduğunda, manzara, görünüm sanatı.

VEENDAM, Hollanda'da kent, Groningen'in G.-D.'sunda; 28 500 nüf. Turba çıkarılan bir bölgenin merkezi. Makine sanayisi. Tekstil. Kimya. Besin sanayisi.

VEENENDAAL, Hollanda'da kent, Utrecht'in D.-G.-D.'sunda; 41 400 nüf. Tütün işleme. Makine sanayisi. Tekstil. Besin sanayisi.

VEFA a. (ar. *vefa*). **1.** Sevgide, dostlukta süreklilik, bağlılık, sebat. **—2.** *(Ömrü) vefa etmek*, yetmek, yetişmek: *Ömrümüz vefa ederse bunları tamamlarız.*
—*Esk. Vefa-bigâne*, vefaya yabancı, vefasız. ‖ *Vefadar*, vefalı: *"Hâlim bilip derdim sorup bana vefadar olmadı"* (Yunus Emre, XIII. yy.). ‖ *Vefa-perver*, sözünde, bağlılığında duran, vefalı. ‖ *Vefa-peyvest*, sevgisine, sözüne bağlı. ‖ *Vefa-şiar*, vefa, bağlılık gösteren.
—Huk. *Vefa hakkı*, GERİ* ALIM HAKKI'nın eşanlamlısı.

VEFA, asıl adı **Mehmet bin Necmettin, Şeyh Mısri** de denir, arap mutasavvıf (İskenderiye 1303 - Bingazi 1364). Gençliğinde şaziliye tarikatına bağlandı. Daha sonra kendi adıyla anılan vefaiye tarikatını kurdu.

VEFA Şeyh, asıl adı **Muslihittin Mustafa,** türk mutasavvıf, şair (öl. İstanbul 1491). Gençliğinde Zeyniye tarikatı büyüklerinden Abdüllatif Kuddisi'ye bağlandı. Din ve tasavvuf bilgisinin derinliğiyle tanındı. İstanbul'da kendi adını alan Vefa semtinde düşüncelerini yaydı. Ölümünden sonra evliyadan sayıldı; türbesi ziyaret yeri oldu. Tasavvuf konularını işleyen şiirleri dışında kalan yapıtları: *Ruzname*, *Haşiye-i tecrit.*

Vefa lisesi, İstanbul'da ortaöğretim kurumu. İstanbul'da türkçe öğretim yapan ilk lisedir (1872).

Cevdet Paşa'nın Maarif nazırlığı döneminde Darülmaarif'in (1849) idadiye dönüştürülmesiyle *Darülmaarif idadisi* adıyla kuruldu. Eminönü'nde 3 öğretmen ve 100 erkek öğrenciyle eğitim-öğretime açıldı. İlk yıl askeri idadilerin programını uygulayan okul, ertesi yıl (1873) sivil idadi olarak düzenlendi. Böylece, İstanbul'da ilk kez rüştiye üstünde türkçe öğretim yapacak bir idadi kurulmuş oldu. Amacı, Mektebi mülkiyei şahane'ye (1859) öğrenci yetiştirmekti. Bu eğitim kurumu, açılışını izleyen yıllarda birçok bina değiştirdi. 1884'ten sonra İstanbul'dan başka il merkezlerinde de idadiler açılmaya ve her idadi bulunduğu ilin adıyla anılmaya başlayınca Darülmaarif idadisi *Dersaadet idadisi* (Dersaadet idadii mülkii şahane) adını aldı. 1894'te Vefa semtinde Mütercim Rüştü Paşa'dan Gazi Ahmet Paşa'ya geçmiş olan konak, okul binası için satın alındı. Eğitim-öğretim 1910 yılına kadar bu konakta yapıldıysa da bu tarihten sonra yine değişik binalarda sürdürüldü. Sultaniye dönüştürüldüğünde (1908) okulun *Vefa sultanisi* olarak değiştirilen adı, Cumhuriyet'ten sonra (1924) *Vefa lisesi*'ne çevrildi. 1949'da Yüksek öğretmen okulu'nun kapanması üzerine, binası Vefa lisesi'ne devredildi. 1958'de lise bünyesinde İstanbul'un ilk akşam lisesi açıldı. 1959-1960 ders yılında yatılılık uygulaması başladı. Bu arada kısa bir süre karma eğitim yapan lise, 1953-54 öğretim yılında yeniden erkek lisesine dönüştürüldü. 12 Eylül 1980'den sonra bir kere daha karma eğitim yapılmaya, yatılı olarak ise yalnız kız öğrenci alınmaya başladı. 1984'ten bu yana, Vefa lions kulübü tarafından bakım ve onarımı sağlanan eski binasında (Mütercim Rüştü Paşa konağı ve 1971'de yapılan ek bina) öğrenimini sürdürmektedir.

Vefa spor kulübü, türk spor kulübü. Vefa lisesi beden eğitimi öğretmeni Saim Turgut Bey (Aktansel) tarafından İstanbul'da yeşil-beyaz forma renkleri ve *Vefa terbiyei bedeniye cemiyeti* adıyla kuruldu (1908). Futbol başta olmak üzere voleybol, güreş, boks, atletizm ve bisiklet dallarında etkinlik gösterdi. Birinci Dünya savaşı yıllarında (1914-1918) kapanan kulüp, 1919'da *Vefa yurdu* adıyla yeniden kuruldu ve 1920'de İstanbul Futbol kümesi ikincisi, 1921'de birincisi oldu; 1959-1960 sezonunda gençlerde Türkiye birinciliği ve

Avrupa üçüncülüğünü elde etti. 1965-1971 arası Birinci ligde, 1972-1986 arası İkinci ligde yer aldı. 1986'dan bu yana Türkiye Üçüncü ligi'nde oynuyor.

VEFAİYE a. Şaziliye tarikatının kollarından biri. (Kurucusu Muhammet Vefa bin Necmettin'in [1303-1364] adından dolayı vefaiye diye anılan bu tarikat da şazeliye gibi sünni tarikatlardandır. Zikir, cehri [açıktan ve yüksek sesle] yapılır.)

VEFAKÂR sıf. (ar. *vefā* ve fars. *kār*'dan *vefā-kār*). Vefalı.

VEFALI sıf. (ar. *vefa*'dan *vefā-lı*). Sevgisi sürekli olan, sevdiklerine, dostlarına bağlı olan, onları unutmayan bir kimse için kullanılır: *Vefalı bir arkadaş.*

VEFASIZ sıf. (*vefa*'dan *vefa-sız*). Sevgisi, dostluğu geçici olan, sevdiklerine bağlı olmayan, vefa göstermeyen kimse için kullanılır: *Güven uyandırmayan vefasız bir arkadaş.*

VEFASIZLIK a. Sevgide, dostluk ilişkilerinde bağlılık, sebat yoksunluğu, süreksizlik; hakikatsizlik: *Vefasızlığından dolayı insanlarla hep yüzeysel ilişkileri oluyor.*

VEFAT, -tı a. (insan için) **1.** Ölüm. **—2.** *Vefat etmek*, ölmek.

VEFAYAT → VEFİYAT.

VEFD a. (ar. *vefd*). *Esk.* **1.** Ulaşma, varma. **—2.** Bir yere yerleşmek üzere gelen insan topluluğu. **—3.** Özel bir görevle, birine ya da bir yere gönderilen insan topluluğu, heyet.

Vefd (*heyet* anlamında ar. sözc.; bu ad Zaglul Paşa'nın, Mısır'ın bağımsızlığını istemek üzere İngiliz yüksek komiserliği'ne götürdüğü heyetten [1919] kaynaklanır), 1924 seçimlerini kazanan Mısır Milliyetçi partisi. Zaglul Paşa'nın ölümünden (1927) sonra partinin başına Mustafa en-Nahhas Paşa geçti, partinin bu yeni başkanı Afrika'da gözü olan İtalyanlar'a karşı Londra ile ittifak siyasetini benimsedi (1936). 1950 seçimlerini kazanan Vefd partisi 1952 devrimine kadar hükümeti yönetti. Bir yıl sonra feshedildi. 1977-78'de Yeni-Vefd adıyla yeniden kuruldu, ama gerçek siyasal faaliyete ancak 1983'te başladı. Mayıs 1984 seçimlerinden sonra Parlamento'da temsil edilen tek muhalefet partisidir.

VEFİ sıf. (ar. *vefā*'dan *vefi*). *Esk.* **1.** Vefalı, sözüne, sevgisine bağlı. **—2.** Eksiksiz, tam.

VEFİK, VEFİKA sıf. (ar. *vefk*'ten *vefik*, dişl. *vefika*). *Esk.* Aynı fikirde olan, birbirine uygun olan.

Vefikpaşa tiyatrosu → AHMET VEFİK PAŞA TİYATROSU.

VEFİYAT ya da **VEFEYAT, -tı** çoğl. a. (ar. *vefāt*'ın çoğl. *vefiyāt, vefeyāt*). *Esk.* Ölümler: "*... arasıra bazı vefiyât vukua geldiğinden...*" (Cevdet Paşa, XIX. yy.).

VEFK, -ki a. (ar. *vefk*). *Esk.* **1.** Uyma, uygun olma. **—2.** Barış.

—Folk. Bir dileğin gerçekleşmesi ya da olumsuz bir durumun uzaklaştırılması amacıyla hazırlanmış bir tür muska. (Bk. *ansikl.* böl.)

◆ sıf. **1.** Uygun. **—2.** *Vefk-i dilhah*, gönlün isteğine uygun. ‖ *Vefk-i murad*, isteğe uygun.

—ANSİKL. Folk. Bir ayet, dua ya da adın ebcet hesabına göre bulunan bir sayıyla simgelenmesi ve 9, 16, 25 vb. sayıda bölüme ayrılmış bir kare içine belli bir düzen içinde yazılması esasına dayanır. Bu sayıların, simgeledikleri dua ya da ayet yazılan sayıda okunmuş gibi etkili olacağına inanılırdı. Dileğin gerçekleşmesi için hanelerdeki sayıların belli bir düzene göre sıralanmış ve uyumlu olması gerektiğinden bu ad verilmiştir. Pire, tahtakurusu vb.'yi uzaklaştırmak için yazılmış vefkler de vardır. Özellikle Tanzimat döneminden sonra kullanılmaz olmuştur.

VEFRANİ ya da **İFRANİ** (Ebu Abdullah Muhammet bin Muhammet el-), fasli tarihçi (Marakeş 1670 - *ay. y.* 1727 ya da 1738). Vefrani ya da İfrani nisbeleri İfran ya da Ufran kabilelerinden geldiğini gösterir. Ününü Fas şeriflerinden söz eden *Nüzhet ül-hâdi bi-ahbari müluk il-karn il -hâdi* adlı yapıtıyla sağladı. Çağdaşı vekayinamelere ve bir ölçüde de arşiv belgelerine dayanan yapıt, O. Houdas tarafından fransızca çevirisiyle birlikte yayımlandı (Paris, 1888-1889). Vefrani'nin bu yapıtı dışında biri İbrahim bin Sehl el -İşbili'nin bir şiirinin şerhi olmak üzere, Fas alevi sultanı Mevlay İsmail, marekeşli yedi veli ve Fas velilerinin monografilerinden oluşan yapıtları da vardır.

VEFRET, -ti a. (ar. *vefret*). *Esk.* Bolluk, çokluk.

VEGA a. (ar. *veğā*). *Esk.* **1.** Gürültü. **—2.** Savaş.

VEGA (isp. *vega*, ova'dan). İspanya'nın güney illerinde, özellikle ırmakların aşağı çığırlarının kıyısındaki verimli ova.

VEGA (La) ya da **CONCEPCİÓN DE LA VEGA,** Dominik Cumhuriyeti'nde kent, il merkezi, Cordillera central'in eteğinde; 189 000 nüf. (1989). —*Vega ili*, 3 442 km^2; 303 047 nüf. (1990).

VEGA, Çalgı* takımyıldızının α yıldızına verilen arapça kökenli ad. Kadiri 0 (kuzey gökünün en parlak yıldızıdır). Tayf tipi A0. Uzaklık 26,5 ıy. 1983'te İRAS* uydusu, bu yıldızın çevresinde kızılaltı ışıma yayınımları algıladı; bu durum, oluşum halindeki bir gezegen sisteminin varlığını düşündürmektedir.

VEGA (Ventura DE LA), ispanyol şair (Buenos Aires 1807 - Madrid 1865). Kraliçe İsabel'in öğretmeni (1847), sonra sekreteri oldu. Lirik şiirler ve özellikle tiyatro oyunları (*El hombre de mundo*, 1845) yazdı.

VEGA CARPİO (Felix LOPE DE), ispanyol yazar (Madrid 1562 - *ay. y.* 1635). Babası nakış ustasıydı. Lope'nin bir cizvit okuluna, Krallık akademisi'ne, Alcalá de Henares üniversitesi'ne devam ettiği sanılır. 1580'e doğru Alcalá başpiskoposunun hizmetine girdi, sonra Las Navas markisinin sekreteri oldu. Söylentiye göre 1583'te Portekizliler'e karşı Terceira adasına (Asor) düzenlenen bir sefere katıldı ve bu seferden döndükten kısa bir süre sonra, kadın komedyen Elena Osorio' ya tutuldu. Diyaloglar halinde kaleme aldığı *Dorotea* adlı yapıtında aslına oldukça sadık bir biçimde betimlediği bu aşk kısa sürdü ve terk edilişinin intikamını almak için yazar, Elena ve ailesiyle ilgili dedikodular yaydı. Bu tutumu, oyun yazarı olarak ün yapmış olmasına rağmen, 1587 aralığında tutuklanmasına ve şubat 1588' de sekiz yıl sürgün cezasına çarptırılmasına yol açtı. Ancak bu durum gizlice Madrid'e dönmesini ve İsabel de Urbina' yı kaçırmasını engellemedi, 10 mayısta vekâlet yoluyla evlendiyse de, hemen ardından 29 mayısta Yenilmez Armada'nın amirallik gemisi *San Juan'a* binerek İsabel'i terk etti. İspanyol felaketinden sonra Lope de Vega, İsabel ile Valencia'ya yerleşti, çevresine küçük bir edebiyatçılar grubu topladı. Tüm İspanya'da oynanan ve Valencia tiyatro okulunun ortaya çıkışına büyük çapta katkıda bulunan en güzel yapıtlarından birkaçını da burada yazdı. 1590'da, Castilla'ya dönmesine -Madrid'e değil- izin verildi ve böylece Toledo'ya, sonra Alba de Tormes'e yerleşme olanağı buldu, burada Alba dükünün hizmetine girdi, pastoral romanı *Arcadia*'yı (1598) gene bu sırada yazdı. Lope de Vega 1595'e kadar bu kentte yaşadı ve İsabel ile iki küçük kızı burada öldü.

Madrid'e dönmesine izin verilince (1596), Antonia Trillo ile birlikte orada, nikâhsız olarak yaşamaya başladı; bu durum Kilise'yle başının derde girmesine yol açtı. 1598'de Juana de Guardo ile evlendiyse de 1600'de ondan ayrılarak kadın oyuncu Micaela Luján ile yaşamaya başladı ve kendisine yedi çocuk veren bu kadın tarafından 1608'e doğru terk edildi. 1608'de Juana öldü; Lope de Vega, 1614'te Toledo'da papaz oldu. Bu birdenbire dine yöneliş yaşamındaki kural tanımaz tutuma son vermedi, birbiri ardısıra iki kadın komedyenle yaşadı. Yaşamının son büyük aşkı, evli bir kadın olan Marta de Nevares'dir: kör olmasına ve 1626'da çıldırmasına rağmen Lope de Vega, bu kadını ölünceye kadar (1632) sevecektir. 1634'te Marta'dan olma kızının kaçırılması üzerine şairin sağlık durumu iyice sarsıldı. Son yıllarında halkın sevgisini de yitiren sanatçı bir süre sonra öldü.

Lope de Vega'nın yaşamının büyük bir bölümünü kadınlara hasrettiği anlaşılıyor. Gizemcilikten özgür düşünceye kadar büyük bir çeşitlilik gösteren bu deha, tüm edebiyat türlerinde ürünler vermiştir; ama onu asıl ünlendiren tiyatro oyunlarıdır. Şiirlerinin ve komedilerinin büyük bir bölümünü kendi adını koymadan ya da takma adlarla yayımlamıştır, bu nedenle de yazarı bilinmeyen birçok yapıt ona mal edilir. Lope de Vega her türlü temadan, özellikle de tarih ve efsaneden esinlenmiştir. 100 ottava rimalık on bölüm halinde kaleme aldığı destansı şiiri *La Dragontea'* da (1596'da yazıldı, 1598'de basıldı) ispanyol filosunun 1585'te İngiltere'ye karşı kazandığı zaferi; 1609'da yayımlanan 10 bölümlük şiiri *Jerusalén conquistada*'da (Lope de Vega bu yapıtında Tasso ile rekabet etmek istemektedir) Alfonso VII'nin kişiliğini ve haçlı seferini; 1617'de kaleme aldığı *El Ultimo Godo*'da ispanyol Reconquista'sının baş kahramanının serüvenlerini; aynı şekilde 1623'te yazdığı *Las Famosas Asturianas* adını taşıyan yapıtında da yüz genç kızın Córdoba'daki emevi hükümdarına sonuluşu efsanesini konu aldı. Kendisine mal edilen çok sayıdaki edebiyat ürününden 500'e yakını bugüne ulaşmıştır. Bu verimliliğine rağmen, tiyatro oyunlarında başarıya ulaşmak için izlenecek yolları ve tiyatro teknikleri de kuramsal bir yaklaşımla ele almaktan geri kalmadı. *Arte nuevo de hacer comedias* (1609) adlı yapıtında traji-komedinin kesin formülünü yaratmıştır: 3 perde, 3 000 dize; aynı olayların iki kez (biri komik, öteki trajik) yorumlanması; sahne mekânının tek ve dekorsuz olması; zaman birliği (bir gösteri süresi olan üç saat tüm insanlık tarihini kapsayabilir).

Töre komedileri en başarılı olduğu türdür: *Alcade* de Zalamea* (Zalamea sorgu yargıcı) [1600]; *El acero de Madrid* (yazımı 1610); *La noche toledana*, 1612; *Peribáñez y el Comendador de Ocaña*, 1614; *Los melindres de Belisa* (1617'de yayımlandı, daha sonra *La dama melindrosa* adıyla yeniden basıldı); *El anzuelo de Fenisa* (1617); *La estrella de Sevilla* (1617'ye doğr.); *Bahçıvanın* köpeği* (El pero del hortelano, 1618); *Fuenteovejuna* (1618); *Amar sin saber a quién* (1630); *El castigo sin venganza* (1631'de yazıldı, 1635'te basıldı); *El mejor alcalde el rey* (1635); *El Caballero de Olmedo* (1606'dan önce yazıldı, 1641'de yayımlandı).

Lope de Vega, konusunu Ortaçağ'dan ya da Kutsal Kitap'tan alan yapıtlar (*La Hermosa Ester*, 1610) da verdi. Bazı gizemci yapıtları da önemlidir: *Le Romancero espritual para recrearse el alma con Dios* (1619), *Soliloquios* (ilk versiyonu 1612; 2. versiyonu 1629), *Rimas* genel başlığı altında toplanmış çeşitli şiir parçaları ve bürlesk şiir *La Gatomaquia*.

Son olarak, Lope de Vega, on ikisi 1644'te yayımlanan kırka yakın *autos sacramentales* bırakmıştır.

VEGA REAL (la), Dominik Cumhuriyeti'nin kuzeyinde çöküntü alanı, Kuzey Cordillerası'nın güney-doğu eteğinde. Alüvyonlu toprakları çeşitli tarıma olanak verir: sebze (muz, mısır, manyok, pirinç) ve ticaret ürünleri (kahve, kakao, tütün).

VEGAYRÜHU be. (ar. *ve ğayrühu*). *Esk.* Ve başkaları.

Algar

Felix Lope de Vega Carpio Eugenio Caxés'in yaptığı bir portreden ayrıntı *Lázaro Galdiano müzesi, Madrid*

VEGETİUS (flavius Renatus), askerlikle ilgili yapıtlar veren latin yazar (İ.S. IV. yy.'ın sonu - V. yy.'ın başı). İstanbul'daki imparatorluk sarayıyla ilişkideydi, büyük bir olasılıkla Büyük Theodosius I'e (379-395) adanmış olan *Epitoma rei militaris*'i (Askerlik sanatı kitabı) yazdı. Dört kitaptan oluşan bu yapıtında, roma ordularını inceledi, yapılarını, örgütlenme biçimlerini ve gerek o dönemdeki, gerekse daha önceki dönemlerde taktik kullanımlarını ele aldı.

VEGHORİTİS gölü ya da **OSTROVO gölü,** Yunanistan'da göl, Makedonya'da; 65 km² (en derin yeri 50 m).

VEGLİA → KRK.

VEGOİA → BEGOE.

VEH, Endonezya'da ada, Sumatra'nın kuzey-batı burnu yakınında, Malakka boğazının girişinde. Başlıca kenti *Sabang*.

VEHB a. (ar. *vehb*). *Esk.* **1.** Bağış, hibe. **—2.** Vergi.

VEHB BİN MÜNEBBİH, İran kökenli arap yazar (Zemar, Güney Arabistan, 654 - Yemen 728 ya da 732). Sana'da kadılık yaptı. Zahitçe yaşamış ve bu yolu başkalarına önermişti. *Kitab ül-kader* adlı yapıtında kadere inanmadığını açıkladığı için Yemen valisi tarafından dayak cezası verildi; bu yüzden öldü. İslam diniyle birlikte musevi ve hıristiyan tarihlerini, inançlarını da incelemiş, yapıtlarında bu bilgilere yer vermişti: *Kitab ül-israiliyat, Kitab ül-mülûk, Kitab ül-mübtela ve's-siyer* vb.

VEHBİ, VEHBİYE sıf. (ar. *vehbi* dişl. *vehbiyye*). *Esk.* Tanrı vergisiyle ilgili, Tanrı vergisi olan.

VEHBİ (Yusuf), mısırlı oyuncu, yönetmen ve tiyatro yazarı (Kahire 1898'e doğr. - *ay. y.* 1982). İslam dünyasının en ünlü oyuncularından biriydi, en değişik rolleri bile ustalıkla yorumlamasını bildi. Kendi tiyatro yapıtları gerçekçi yönleriyle dikkati çeker; çağdaş islam dünyasındaki yaşamı küçük dramatik komediler biçiminde aktaran bu yapıtlarda kuşaklar arasındaki çatışmayı, aynı zamanda hem geleneksel ve hem modern olmanın güçlüklerini işledi.

VEHBİ EFENDİ Hafız Mehmet, türk hattat (İstanbul 1881 - *ay. y.* 1953). Pertevniyal Validesultan kütüphanesi müdürü, hattat Osman* Nuri Efendi'nin oğludur. Aksaray'da Mahmudiye vakıf okulu'nda okudu, hafız oldu. Babasından aklâm-ı sitte meşk etti, icazetname aldı. Ayrıca nestalik yazıda ünlü hattat Sami Efendi'nin, eski tür ciltçilik ve tezhipte de Bahaettin Efendi'nin öğrencisi oldu. Erenköy Kız lisesi ile Gaziosmanpaşa ortaokulu'nda türkçe öğretmenliği yaptı. Aklâm-ı sittede ve bunların celisinde Hafız Osman ve Mustafa Rakım'ın, nestalik yazıda Yesarizade Mustafa İzzet Efendi'nin okullarına bağlı kaldı. Özel koleksiyonlarda yapıtları bulunmaktadır.

VEHBİ EFENDİ → ÇELİK (Mehmet Vehbi).

VEHBİYE → VEHBİ.

VEHC a. (ar. *vehc*). *Esk.* Alevli yanma, tutuşma.

VEHHAB sıf. (ar. *vehb*'den *vehhāb*). *Esk.* Çok veren, bağışlayan.

VEHHABİLER → VAHHABİLER.

VEHHABİYE → VAHHABİYE.

VEHHAC sıf. (ar. *vehc*'den *vehhac*). *Esk.* **1.** Çok parlak, ışıltılı. **—2.** Alevlenmiş.

VEHHAM sıf. (ar. *vehm*'den *vehhām*). *Esk.* Vehimli, aşırı kuruntulu.

VEHİL sıf. (ar. *vehl*'den *vehil*). *Esk.* Çok korkak.

VEHİM, -hmi a. (ar. *vehm*). **1.** Yersiz korku, kuruntu: *İçinde hep bir gün sevgilisinin gideceği vehmi vardı.* **—2.** Yanılsama, aslı olmayan düşünce: *Bütün bunlar bir vehimden ibaretti.* **—3.** *Vehim etmek* → VEHMETMEK. **—4.** *Vehme kapılmak, vehme düşmek*, yersiz ve gereksiz korku duymak, yanlış düşüncelere kapılmak.

VEHİP PAŞA (Mehmet), soyadı **Kaçı,** türk asker (Yanya 1877 - İstanbul 1940). Harp akademisi'ni birincilikle bitirdikten (1900) sonra Yemen'de İmam Yahya ile savaştı. İkinci meşrutiyet öncesinde, Manastır Harp okulu ders nazırıyken İttihat ve Terakki cemiyeti'ne katıldı; Meşrutiyet'in ilanını hazırlayan olaylar içinde yer aldı. Meşrutiyet'in ilanından sonra 4. Ordu subaylarını İttihat ve Terakki'ye kazanmak ve ermeni Taşnaksutyun cemiyeti yöneticileriyle görüşmeler yapmak üzere Erzurum'a gönderildi. Binbaşı rütbesinde olmasına karşın, liva (tuğgeneral) yetkileriyle Pangaltı Harp okulu komutanlığına getirildi (1909). Yanya müstahkem mevki komutanlığına atandı (1911), Balkan savaşı'nda ağabeyi Esat Paşa (Bülkat) ile birlikte Yanya savunması'nı örgütledi. Yanya'nın teslim olmasından sonra, 9 ay kadar Yunanlılar'ın elinde tutsak kaldı. Birinci Dünya savaşı başladığında Hicaz vali ve komutanıydı. Şerif Hüseyin'le çatışmaya girdiğinden, kanal seferine hazırlanmakta olan 4. Ordu (merkezi Şam'da) emrine verildi. Ancak kanal seferine katılmadan Çanakkale cephesinde görevlendirildi; Çanakkale savaşı sırasında Güney (Seddülbahir) cephesine komuta etti. Mirlivalığa (tuğgeneral) yükseltilerek Edirne'de 2. Ordu komutanlığına, ardından Kafkas cephesine, 3. Ordu komutanlığına atandı. Başlangıçta başarılı olduysa da, Ruslar'ın Doğu Anadolu'nun büyük bölümünü işgal etmelerini önleyemedi. Haziran 1918'de kurulan Şark orduları grubu'nun komutanlığına atandı; ermeni ve gürcü kuvvetleri ile savaşarak 1914 türk-rus sınırına kadar ilerledi ve Doksanüç harbi'nde (1877-78 Türk-Rus savaşı) yitirilen Kars, Ardahan ve Batum'u (Elviye-i Selase) geri aldı. Mondros mütarekesi'nden sonra kişisel çıkarları için görevini kötüye kullanmakla suçlanarak tutuklandı. Kapatıldığı Bekirağa bölüğü'nden kaçtı, İtalya'ya yerleşti. Kurtuluş savaşı'na katılmadığı için 1923'te askerlikten, 1927'de vatandaşlıktan çıkarıldı. Yurtdışında bulunduğu sırada Türkiye aleyhindeki bazı tertiplere adı karışan ve Habeşistan'da bazı maceralara girişen Vehip Paşa, 1939'da Türkiye'ye döndü.

VEHL a. (ar. *vehl*). *Esk.* **1.** Yanlış anlama. **—2.** Bir şeyi ilk görüşte korkma.

VEHLE a. (ar. *vehle*). *Esk.* **1.** Dakika, an. **—2.** İrkilme, ilk görüşün tedirginliği. **—3.** *Vehle-i ula*, ilk başlangıç.

VEHLETEN be. (ar. *vehle*'den *vehleten*). *Esk.* İlk anda, ansızın, birdenbire.

VEHMETMEK g. f. **1.** Yersiz bir korkuya, kuşkuya düşmek. **—2.** Olmayan bir şeyi var saymak.

VEHMİYAT, -tı çoğl. a. (ar. *vehmiyye*'nin çoğl. *vehmiyyāt*). *Esk.* Kuruntular, sanılar, sanılan şeyler.

VEHN a. (ar. *vehn*). *Esk.* **1.** Güçten düşme, güçsüzleşme, gevşeme: *"Vatani ve milli duygulara vehn verecek olan bir tek makalesi var mı?"* (Y. K. Karaosmanoğlu). **—2.** *Vehn ü halel gelmek*, gevşeyip bozulmak: *"Ol asırda devletin pek çok esaslarına vehn ü halel geldiği gibi sene-i maliyesi dahi bu hale girmiştir"* (Cevdet Paşa, XIX. yy.).
—Esk. tıp. *Vehni umumi*, vücudun genel olarak güçten düşmesi, halsizlik.

VEHRAM → BEHRAM.

VEİ ya da **WEİ,** İ.S. III. yy.'da Çin İmparatorluğu'nu paylaşan Üç Krallık'ın en kuzeyde olanı. 220'den 265'e kadar sürdü. Tsao Tsao'nun oğlu ve son Han imparatorunu tahtından indiren Tsao Pei, Luoyang'da imparatorluğunu ilan ederek Vei hanedanını kurdu. Babası gibi o da çok yetenekli bir şairdi, sarayında yazarlar ve sanatçıları barındırdı.

VEİ ya da **BEİ VEİ,** 386'dan 557'ye kadar Kuzey Çin'de hüküm süren bir türk-moğol (Tabgaç boyu) hanedanının adı.

VEİFANG ya da **WEİFANG,** Çin'de (Şandong) kent, Çingdao'nun K.-B.'sında, 370 400 nüf. Ticaret ve sanayi (besin sanayileri, tekstil ve hazırgiyim, makine sanayileri ve tarım gereçleri) merkezi.

VEİGA (José Júlio), brezilyalı yazar (Corumbá, Mato Grosso, 1915). Hikâyeleri (*la Machine égarée* [fr. çev.], 1968) ve öyküleri (*l'Heure des ruminants* [fr. çev.], 1966; *les Ombres des rois barbus* [fr. çev.], 1972) fantastik öğeler üzerine kurulmuştur.

VEİHAİ ya da **WEİHAİ,** Çin'de liman kenti, Şandong ilinin kuzey-doğu ucunda; 50 000 nüf. 1898'de İngiltere bu limanı kiralık arazi olarak bıraktı; liman 1930'da Çin'e verildi. Balıkçılık. Tekstil ve besin sanayileri.

VEİ HI, VEİŞUEİ ya da **WEİ HE, WEİSHUİ,** Çin'in batı kesiminde ırmak, K.'de Çinling sıradağları boyunca uzanır ve D.'ya doğru bir dirsek çizen Huang Hı'ya dökülür. Vei Hı vadisi, Şaanşi'nin en verimli bölgelerinden ve Çin'deki yerleşik tarımın en eski merkezlerinden biridir. Burada kış buğdayı ve darı ekilir; pamuk başlıca ticaret ürünüdür.

VEİİ, ital. **Veio.** Tar. coğ. İtalya'da etrüsk kenti, Cremera kıyısında, Tevere yakınında (günümüzde *Isola Farnese* yakınında). Burası, Etrüsk konfederasyonu'nun en güçlü sitelerinden biriydi. İ.Ö. VIII.-VI. yy.'larda en parlak dönemini yaşadı. Arazisi, Janiculum ve Vatikan'a kadar uzandığından Roma'ya çok yakın olan Veii, yüzyıllar boyunca yeni rakibi Roma ile mücadele etti. Bunun sonucunda çeşitli efsaneler (örneğin 306 Fabius efsanesi) doğdu. 405'ten (ya da 396) başlayan uzun kuşatmalardan sonra, Furius Camillus (395 ya da 386) Veii'yi aldı ve yakıp yıktı. Varlığını devam ettiren kent Sezar döneminde koloni, daha sonra *municipium* oldu.
—Arkeol. Veii'de, çok gelişmiş bir kanal düzeninin yanı sıra, çeşitli konutların, surların ve birçok tapınağın kalıntıları vardır. Portonaccio tapınağı'nda, pişmiş toprak mimarlık öğeleri (İ.Ö. 510-490) ele geçirilmiştir. 1920'de ortaya çıkarılan bu buluntular etrüsk anıtsal heykel sanatının ilk kanıtlarıdır. Yunan ve ionia etkilerini yansıtmasına karşın bu heykeller, özellikle yüz ifadelerinde etrüsk özellikleri taşır. Nekropoliste çok güzel pişmiş toprak vazolar ele geçirilmiştir.

Scala
Veii
Portonaccio tapınağı'nda ele geçen Apollon heykeli pişmiş toprak, İ.Ö. 510-490
Villa Giulia ulusal müzesi Roma

VEİL (Simone), fransız kadın siyasetçi (Nice 1927). Kamu sağlığı bakanlığının (1974-1979) yanı sıra, Sosyal güvenlik (1976) ve aile sorunlarıyla (1978) da ilgilendi, doğum kontrolünün yaygınlaştırılmasını (1974) sağladı ve kürtaj yasasını kabul ettirdi (1975). 1979'da Avrupa parlamentosu'na seçildi ve 1979-1982 arasında bu kuruluşun başkanlığını yaptı. Daha sonra Avrupa parlamentosu Liberal ve demokrat grubu başkanı oldu (1984).

Veillon florası (fransız bakteriyolog Adrien *Veillon*'un [1864-1931] adından). Bakteriyol. Patolojik bir parçadan yalıtılarak elde edilen tam aerobi bakteriler topluluğunu belirtmek için eskiden kullanılan terim.

VEİN BANDİNG a. (ing. *vein banding*). Bot. Bitkilerde, bir virüsten ileri gelen ve damarların onlara komşu parankimaların daha koyu bir renk almasına neden olan marazi belirti.

VEİN CLEARİNG a. (ing. *vein clearing*). Bot. Bitkilerde, bir virüsten ileri gelen ve onlara komşu parankimaların daha açık bir renk almasına neden olan marazi belirti.

VEİOVİS, çok eski roma cehennem tan-

rısı. Gök tanrısı İupiter'in karşıtı olarak kabul ediliyor ve bataklıklarla volkanik olayları başlangıçta onun yönettiğine inanılıyordu. Roma'da tapınması, ancak İ.Ö. 194'te resmi bir duruma gelmekle birlikte, önhint-avrupalı bir tanrının özelliklerini taşıyordu.

VEİŞUEİ → VEİ HI.

VEİT (Philipp), alman ressam (Berlin 1793 - Mainz 1877). Roma'da J. F. Overbeck'in etkisinde kaldı. 1830'da, Frankfurt am Main'daki Städel enstitüsü'ne yönetici olarak atandı, 1843'te bu görevden ayrıldı. Çok sayıda dinsel yapıtı vardır.

VEİ YANG → ŞANG YANG.

VEJETAN sıf. (fr. *végétant*). Patol. Gelişmesi özellikle yüzeysel olan bir lezyona ya da ura denir (yayılgan lezyon ya da urlara karşılık olarak).

VEJETARYEN sıf. (fr. *végétarien*'den). ETYEMEZ'in eşanlamlısı.

VEJETARYENLİK a. (fr. *végétarisme*'den). ETYEMEZLİK'in eşanlamlısı.

VEJETASYON a. (fr. *végétation*). Patol. **1.** Deri, mukozalar ya da organlar üzerinde karnabahar başı ya da köstebek pençesi biçiminde ve rasgele çıkan mememsi patolojik lezyon. **—2.** *Adenoit vejetasyon*, yutak bademciklerinin, burun tıkanıklığına yol açarak solunum güçlüğüne neden olan büyümesi. (Neden oldukları sürekli enfeksiyon riski ve bundan doğabilecek komplikasyonlardan [otit] ötürü alınmaları çocukluk çağında genellikle gerekli olur.) ‖ *Zührevi vejetasyon*, SİVRİ KONDİLOM'un eşanlamlısı.

VEJLE, Danimarka'da liman kenti, Jylland'ın doğu kıyısında; 32 000 nüf. Sanayi (oyuncaklar, besin sanayileri, makine sanayileri, elektrikli ve elektronik gereçler) merkezi.

VEJOVİDAE a. Üyeleri daha çok Amerika ve Doğu Asya'da yaşayan akrep familyası. (Avrupa'da bulunan en iri akrepler bu familyadandır.)

VEKA a. Yeni Zelanda'ya özgü, uçamayan sutavuğu. (Bil. a. *Gallirallus australis*; sutavuğugiller familyası.)

VEKÂLET, -ti a. **1.** Bir kimsenin, kendisini temsil etmesi ya da işlerini gördürmesi için başkasına verdiği yetki. **—2.** Bir işin idaresi ya da bir hizmetin görülmesi için iş sahibiyle vekil arasında yapılan sözleşme. (Bk. *ansikl.* böl.) **—3.** *Esk.* Bakanlık: *Hariciye vekâleti*. **—4.** *(Birine) vekâlet etmek*, bir kimsenin yerini tutmak, onun adına hareket etmek. ‖ *(Bir kimseye) vekâlet vermek*, bir kimseye, kendi adına davranma yetkisi vermek.

—Huk. *Vekâlet emrine alma* → BAKANLIK* EMRİNE ALMA. ‖ *Vekâlet ücreti*, vekâlet sözleşmesi uyarınca vekile ödenen para. (Avukatların vekâlet ücretleri sözleşme ya da tarifelerle belirlenir.)

—İsl. huk. *Vekâlet-i amme*, genel vekâlet. ‖ *Vekâlet-i fid-dem*, katilden doğan bir davada, davacı ya da davalının hukukunu savunmak üzere bir kişiye verilen vekâlet. ‖ *Vekâlet-i hassa*, belli bir konuyla sınırlandırılmış vekâlet. (Örneğin bir malın satışı için verilen vekâlet gibi.) ‖ *Vekâlet-i muallaka*, şarta bağlı olarak verilen vekâlet. ‖ *Vekâlet-i mukayyede*, bir şart ya da bir zamanla sınırlı olan vekâlet. ‖ *Vekâlet-i mutlaka*, yetkilerin sınırlanmadığı vekâlet. (*Vekâlet-i mürsele* de denir.) ‖ *Vekâlet-i muzafa*, belirli bir tarihten sonra yürürlüğe girmesi öngörülen vekâlet.

—Kur. tar. *Vekâleti hümayun*, Osmanlılar'da şehzade annesi sıfatıyla padişah kadınlarının padişahın saltanatına katılmaları. ‖ *Vekâleti mutlaka*, Osmanlılar'da sadrazamlık, başvekillik. (*Vekâleti uzma* da denirdi.) ‖ *Ders vekâleti*, Osmanlılar'da şeyhülislam dairesinde öğretim işleriyle uğraşan bölüme verilen ad.

—ANSİKL. Huk. Vekâlet bir sözleşmedir. Bu sözleşmeyle, başkasına ait bir iş ya da hizmetin yerine getirilmesi üstlenilir. İş ya da hizmeti yerine getirmeyi üstlenen kişiye vekil, iş sahibine de müvekkil denir. Vekil üstlendiği işi ya da hizmeti müvekkilinin çıkarlarına uygun olarak yerine getirmek durumundadır. Vekâlet sözleşmesi için belirli bir biçim zorunluğu yoktur. Ancak, vekilin yapacağı hukuksal işlem belirli bir biçime bağlı ise bu işe ait vekâletnamenin de aynı biçimde yapılması gerektiği kimi hukukçularca ileri sürülmüştür. İş sahibi tüm işleri için olabileceği gibi belirli bir iş için de birine vekâlet verebilir. Birinci durumda genel vekâletten, ikinci durumda da özel vekâletten söz edilir. Kimi işlerin başkası adına yapılabilmesi için vekâletnamede özellikle belirtilmesi gerekir. Örneğin vekil, özel olarak yetkili kılınmamışsa müvekkili adına taşınmaz alıp satamaz, sulh sözleşmesi yapamaz.

Vekil, müvekkilinin talimatına uymak zorundadır. Yaptığı işin hesabını vermek ve vekillik nedeniyle, her ne ad altında olursa olsun, almış olduğu şeyi müvekkiline vermekle yükümlüdür. Buna karşılık, müvekkil de sözleşme ya da teamül hükümlerine göre vekilin hak ettiği ücreti ödemek durumundadır. Kuramsal olarak ücret vekâlet sözleşmesinin zorunlu bir öğesi değildir. Karşılıksız olarak da vekâlet sözleşmesi yapılabilir. Ancak, uygulamada vekâletin çoğu kez ücret karşılığında olduğu görülür. Ayrıca, avukatlarla yapılacak vekâlet sözleşmesinin belirli bir ücret karşılığında olması Avukatlık kanunu'nun öngördüğü bir zorunluluktur (md. 163). Vekâlet sözleşmesi şu durumlarda sona erer: 1. sözleşme belli bir süre ya da belli bir işin yapılması için verilmişse, işin yapılması ve sürenin geçmesiyle kendiliğinden; 2. vekilin istifa etmesi ya da azledilmesiyle; 3. taraflardan birinin ölümü, iflası ya da ehliyetini kaybetmişse vekâlet sözleşmesi sona ermiş olur. Ancak taraflar bunun aksini kararlaştırabilirler. İtibar emri, itibar mektubu ve tellallık bir tür vekâlet sözleşmesidir.

VEKÂLETEN be. Başkasının adına, vekil olarak: *Bu görevi vekâleten yürütüyor.*

VEKÂLETNAME a. (ar. *vekâlet* ve fars. *nâme*'den *vekâlet-nâme*). Bir kimseye verilen temsil yetkisini gösteren belge. (Belirli bir iş için verilen vekâletnameye özel, tüm işler için verilen vekâletnameye de genel vekâletname denir.)

VEKÂLETPENAH a. (ar. *vekâlet* ve fars. *penâh*'tan *vekâlet-penâh*). *Esk.* Sadrazam.

VEKÂLETPENAHİ sıf. (ar. *vekâlet*, fars. *penâh* ve *-î*'den *vekâlet-penâhî*). *Esk.* Sadrazamla ilgili.

◆ a. Sadrazamlık.

VEKÂLETSİZ be. Vekâlet verilmeden.

—Huk. *Vekâletsiz işgörme*, bir kimsenin vekâleti olmadan başkasının işini yapması. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Huk. Bir kimse, vekâleti olmaksızın başkasının işini görürse, bunu, işi görülenin yararına ve önceden kestirilebilen amacına uygun biçimde yapmak zorundadır (Borçlar k. md. 410). Vekâletsiz işgörme bir sözleşme olmadığı halde iki taraf için hak ve borçlar doğurur. Vekâletsiz işgören, her türlü ihmal ve ihtiyatsızlıktan sorumludur. İşi görülen kendi yararına yapılmış olan bu işte, işgörenin yaptığı zorunlu veya yararlı harcamalarının tümünü faiziyle ödemek zorundadır. Vekâletsiz işgörmenin sözkonusu olabilmesi için şu koşulların varlığı gerekir: 1. bir işin görülmesi; 2. bu işin başkasına ait olması; 3. işgörenin vekâletinin bulunmaması; 4. başkasının işini görme iradesinin bulunması.

VEKAYİ → VAKAYİ.

Vekayi-i tıbbiye, Mektebi tıbbiyei mülkiyei şahane tarafından yayımlanan on beş günlük tıp gazetesi. 1880-1881'den başlayarak on sekiz yıl çıktığı bilinmektedir. Başlığı altında "Ulum-i hikemiye ve fünun-i tıbbiye ve cerrahiye ve viladiye ve ispençiyariyeden bahseder" tanıtımı yer almaktaydı.

VEKAYİNAME → KRONİK.

VEKİL a. (ar. *vekâlet*'ten *vekîl*). **1.** Bir kimsenin, işini görmesi, onun adına davranması ya da söz alması için yerine bıraktığı ya da yetki verdiği kimse: *Toplantıya kendi gitmeyip bir vekil gönderdi. Babam beni vekil tayin etti.* **—2.** Bir yerde asıl memurun yerine geçici olarak çalışan ya da bir memurun yardımcısı olan kimse; muavin: *Bakan vekili. Konsolos vekili.* **—3.** *Esk.* Bakan.

—Huk. Vekâlet sözleşmesine dayanarak başkası adına ve hesabına iş yapan kişi. ‖ Hükümet üyesi, bakan. ‖ *Genel vekil*, müvekkili adına her türlü işi yapmaya yetkili vekil. (*Umumi vekil* de denir.) ‖ *Özel vekil*, belirli bir işin yapılması için kendisine vekâlet verilen kişi. (*Hususi vekil* de denir.)

—İsl. huk. *Vekil-i mukayyet*, yetkileri sınırlandırılmış vekil. ‖ *Vekil-i musahhar*, mahkemeye gelmeyen ve vekil göndermeyen ya da mahkemeye getirilemeyen davalı adına davayı takip etmek üzere hâkimin atadığı vekil. ‖ *Vekil-i mutlak*, yetkileri sınırlanmamış genel vekil.

—Kur. tar. *Vekili devlet*, Osmanlılar'da ilk zamanlar veziriazam, sonraları sadrazam denilen en yüksek düzeydeki devlet görevlisi için kullanılan unvan. ‖ *Vekili mutlak*, Osmanlılar'da sadrazamın başka bir unvanı. ‖ *Vekili saltanat*, Osmanlılar'da yine sadrazamın unvanlarından biri.

◆ sıf. Bir yerde asıl memurun yerine geçici olarak çalışan kimse için kullanılır.

—Eğit. *Vekil öğretmen*, hasta ya da özürlü olan bir asıl öğretmenin yerine derse giren ve onun tüm öteki görevlerini de yerine getiren geçici öğretmen.

VEKİLHARÇ a. (ar. *vekil* ve *harc*'dan). Eskiden, bir konağın harcamalarını yapmakla görevlendirilmiş kimse.

—Ask. tar. Yeniçeri ocağı'nın ortalarında ya da bölüklerinde erlerin beslenme ile ilgili gereksinimlerini karşılamakla görevli subay. (Rütbece bayraktardan önce, odabaşından sonra gelirler, yemek tabelasını da düzenlerlerdi.)

VEKİLHARÇLIK a. **1.** Vekilharç olma durumu. **—2.** Vekilharcın işi, görevi.

VEKİLLİK a. **1.** Birinin yerine iş görme, onun adına davranma ya da söz alma yetkisi. **—2.** Bir memurun yerine ya da onun yardımcısı olarak çalışan bir kimsenin durumu; muavinlik. **—3.** *Esk.* Bakanlık.

VEKSİLLUM a. (lat. *vexillum*, bayrak'tan). Zool. Bir kuş tüyü rakhisinde, aynı yanda bulunan dalların (sakalların) tümü. (Dalcıklarının [sakalcıklar] çengellerinin birbirine kenetlenmesi sayesinde bu dallar kesintisiz bir örtü oluşturur.)

B. S. İ.

Vladimir Yosifoviç Veksler

VEKSLER (Vladimir Yosifoviç), rus fizikçi (Jitomir 1907 - Moskova 1966). X ışınlarıyla kozmik ışınlar alanında uzmandı, özellikle yüksek enerjilerin üretimiyle ilgilendi. Parçacık hızlandırıcılarını inceledikten sonra, McMillan ve Oliphant ile aynı zamanda, eşzamanlı hızlandırıcı ilkesini ortaya koydu. Ayrıca bir elektron hızlandırıcısı olan mikrotronu tasarladı. Onun yönetimi altında 10 GeV üreten Dubno senkrofazotronu yapıldı ve geliştirildi.

VEKTOGRAF a. (fr. *vectographe*). Üst üste getirilmiş iki görüntüden oluşan stereogram; bu görüntüler, polarma düzlemleri birbirine dik (90°), polarıcı iki çözeltiden meydana gelir (Uygun biçimde yönlendirilmiş polarıcı filtreler yardımıyla bu görüntülere bakıldığında her göz kendisine ait olan görüntüyü görür, böylece gözlemci üç boyutlu bir görüntü algılar.)

VEKTOGRAM a. (fr. *vectogramme*). Haritc. Olaylara ilişkin değerleri vektörlerle gösteren diyagram.

VEKTOKARDİYOGRAF a. (fr. *vectocardiographe*). Vektokardiyografi için kullanılan ve vektörlerin toplanmasını sağlayan elektronik aygıt.

VEKTOKARDİYOGRAFİ a. (fr. *vecto-*

cardiographie). Bir büyüklük (kaydedilen potansiyel) ve bir eylem doğrusu (sapma ekseni) olan elektrokardiyogramların aslında kısa vektör oldukları varsayımına dayanan elektrokardiyografik araştırma yöntemi.

—ANSİKL. Tüm vektörlerin vektörel toplamı vektokardiyogramı verir, o da elektrik ekseninin mekândaki davranışını daha kolay değerlendirmeye yarar. Bu yöntem daha deneme aşamasındadır.

VEKTOKARDİYOGRAM a. (fr. *vectocardiogramme*'dan). Vektokardiyograftan elde edilen ve vektör elektrokardiyogramların vektörel toplanması sonucunda ortaya çıkan eğri.

VEKTÖR a. (fr. *vecteur*). Ceb. Bir vektör uzayının ya da bir modülün elemanı.

—Asalbil. *Biyolojik vektör,* bakteri, virüs ya da asalaktan ileri gelen bulaşıcı bir hastalığı etkin biçimde (yani iğnesiyle sokarak) ya da hastalık etkenlerini ortalığa yayarak bulaştıran kan emici eklembacaklı hayvan.

—Ceb. Vektörlere, vektör uzaylarına ilişkin. || *Bir* E *vektör* K*-uzayının altuzayı,* E nin işlemleri için kararlı, E nin boş olmayan E′ parçası. [E nin yaptırılmış yasalarıyla donatılı E′ ün kendisi, K üzerinde bir vektör uzayı yapısı kazanır. Ancak ve ancak E′×E′ ün her (x, y) ikilisi ve K×K nin (λ, μ) ikilisi için $\lambda \cdot x + \mu \cdot y \in$ E′ ise E nin boş olmayan bir E′ parçası E nin bir vektör altuzayıdır.] (Bk. *ansikl.* böl.) || *Bir* K *cismi üzerinde sağdan* E *vektör uzayı (*ya da *vektörel uzay),* K üzerinde

$$\lambda \cdot (\mu \cdot x) = (\lambda\mu) \cdot x$$

koşulu yerine $\lambda \cdot (\mu \cdot x) = (\mu\lambda) \cdot x$ *koşulunun konduğu vektör uzayı* (ya da *vektörel uzay*). || *Bir* K *cismi üzerinde soldan* E *vektör uzayı,* K nin değişmeli olmaması halinde K üzerinde E vektör uzayı. || *Değişmeli bir* K *cismi üzerinde* E *vektör uzayı* ya da E *vektör* K*-uzayı,* K×E üzerinde bir dış yasayla (· ile gösterilir) donatılı, aşağıdaki bağıntıları gerçekleyen birleşmeli E toplama grubu:

$$\forall(\lambda, \mu) \in K \times K \quad \forall(x, y) \in E \times E$$
$$(\lambda + \mu) \cdot x = \lambda \cdot x + \mu \cdot x$$
$$\lambda \cdot (x + y) = \lambda \cdot x + \lambda \cdot y$$
$$\lambda \cdot (\mu \cdot x) = (\lambda\mu) \cdot x$$
$$1 \cdot x = x.$$

(Eşanl. DOĞRUSAL UZAY.) [Bk. *ansikl.* böl.] || P *düzleminin vektörü,* denklik sınıfı denen ve ~ ile gösterilen, P×P çift noktalar kümesinde: "[AD] ile [BC] nin ortası aynı ise, yani ABCD bir koşutkenar ise (A, B) ~ (C, D) dir" biçiminde tanımlanan eşdeğerlik sınıfı için eşdeğerlik bağıntısı. (Bk. *ansikl.* böl. Ceb. ve Fiz.) || *Satır vektör,* satır matris. (Satırda bir K cisminden alınmış *n* eleman bulunursa bu K^n nin bir vektörüdür.) || *Sütun vektör,* sütun matris. (Bu sözcük genellikle sütunun, bir vektörün koordinatlarından oluşması halinde kullanılır; sütunda bir K cisminden alınmış *n* eleman bulunursa, bu K^n nin bir vektörüdür.)

—Gök. mekan. *Yarıçap vektörü,* yörüngesinin herhangi bir noktasında bulunan bir gezegenin merkezini Güneş'in merkezine birleştiren doğru parçası.

—Teknol. *Enerji vektörü,* bir birincil kaynak enerjisinin, kullanımdan önce, taşınması ya da depolanması için dönüştürüldüğü ara enerji biçimi (elektrik, hidrojen, benzin, metanol vb.).

—ANSİKL. Ceb. • *Vektör uzayı.* Bir K cismi üzerinde vektör uzayı yapısı, doğrusal cebirin temel kavramlarından biridir, bir halka üzerinde modül yapısı daha sonra gelişmiştir. Bir afin uzay, bir vektör uzayına dayalı olarak tanımlandığına göre, değişmeli bir K cismi üzerinde vektör uzayı yapısı geometride de işe karışır; afin uzaydaki her inceleme, eşlik eden vektör uzaydaki bir incelemeye indirgenir. Sonsuz boyutlu en önemli vektör uzay örneklerinin bulunduğu yer çözümlemedir; elemanları fonksiyonlar olan, uygun bir düzgüyle donatılı vektör uzaylarının incelenmesi, çözümlemenin esaslı elemanlarından biri olmuştur.

Vektörel uzay örnekleri:

—bir belirsizli polinom*ların K[X] vektör uzayı;

—bir K cismi üzerinde (*n, p*) tipinden matris*lerin $\mathcal{M}_{n,p}$ (K) uzayı; E vektör K-uzayından, F vektör K-uzayı içine doğrusal* uygulamaların $\mathcal{L}_K$(E,F) uzayı;

—bir E vektör K-uzayının doğrusal biçimlerinin, E nin ikil*i denen E* vektör uzayı;

—[0, 1] aralığı üzerinde sürekli, karmaşık değerli fonksiyonların vektörel uzayı;

—bir K değişmeli cisminin *n* elemanından oluşan dizilerin K^n uzayı, K^n üzerindeki işlemler:

$$(a_1, a_2, ..., a_n)+(b_1, b_2, ..., b_n) = (a_1+b_1, a_2+b_2, ..., a_n+b_n),$$

$\alpha \cdot (a_1, a_2, ..., a_n) = (\alpha a_1, \alpha a_2, ..., \alpha a_n)$ biçiminde tanımlanır. Özel olarak, her cismin kendi üzerinde bir vektör uzayı yapısı vardır. ℂ karmaşık sayılar cismi, gerçek sayıların ℝ cismi üzerinde 2 boyutlu bir vektör uzayıdır; kendi üzerinde bir vektör uzayı olarak, buna karmaşık vektör uzayı denir.

Vektör uzaylarına bağlı doğrusal cebirin öbür temel kavramları, doğrusal, çokludoğrusal uygulama, doğrusal biçim kavramlarıdır. Sonlu boyuttaki iki E ve F vektör uzayı arasındaki doğrusal uzaylaırın, bunların tabanlarına dayalı olarak incelenmesi, matris hesabının gelişimine yol açmıştır; çokludoğrusal biçim kavramlarının incelenmesi determinantlar kuramının gelişimine; bir vektör K-uzayının doğrusal biçimlerinin incelenmesi ise, ikil, ikillik, tansör ve tansör hesabı kavramlarına yol açmıştır.

E, değişmeli bir K cismi üzerinde bir vektör uzayı ise, E nin yapısının incelenmesi, E için, vektör altuzayları, bütünler vektör altuzayları, doğurucu parçalar, taban (buradan E nin boyutlu kavramı) vb. araştırılmasıyla da yapılır.

• (A, B) eşdeğerlik sınıfının bir temsilcisi ise, vektör $\overrightarrow{AB}$ ile gösterilebilir; kimi kez bir tek harf kullanılır: $\vec{U} = \overrightarrow{AB}$. Grafik olarak (A, B), $\vec{U}$ nun bir temsilcisi ise, $\vec{U}$, başlangıcı A, bitimi B olan bir "ok" ile gösterilir.

Düzlemin vektörlerinden oluşan küme bir toplamayla donatılabilir: $\vec{U}$ ile $\vec{V}$, temsilcileri (A, B) ve (B, C) olan iki vektörse $\vec{U} + \vec{V}$, temsilcisi (A, C) olan vektördür ve $\overrightarrow{AC} = \overrightarrow{AB} + \overrightarrow{BC}$ elde edilir. Küme ℝ gerçek sayılar kümesi üzerinde şöyle tanımlanan bir dış çarpma ile de donatılabilir: $\vec{U}$ nun temsilcisi (A, B), $\lambda\vec{U}$ nun ($\lambda \in$ ℝ) temsilcisi (A, C) dir, burada C, (AB) nin $\overrightarrow{AC} = \lambda\overrightarrow{AB}$ olacak biçimdeki noktasıdır. Böylece bu iki bileşim yasasıyla donatılmış olan, düzlemin vektörlerinden oluşan küme, ℝ üzerinde bir vektör uzayı yapısına sahip olur.

—Fiz. Fizikte çok sayıda mekanik (konum vektörü, hız vektörü, ivme vektörü, kuvvet, hareket miktarı, impuls, kinetik moment vb.), elektromanyetik (elektrik alanı, elektriksel indükleme manyetik alan, manyetik indükleme, elektriksel kutuplanma, manyetik kutuplanma vb.) ya da başka tür büyüklükler, vektörlerle gösterilir Vektör kavramı burada daha çok, matematikçilerin yakın geçmişe dek kullandıklarına denk düşen bir anlamda, yani ayırtedici niteliği bir sayı (modül, günümüzde norm) ve bir yönlü doğru olan bir büyüklük olarak kullanılmıştır. Fizikte, bir vektör çoğu kez belirli bir noktaya (mekanikte, maddesel nokta ya da bir katının ağırlık merkezi; elektromanyetikte, akışkanlar mekaniğinde bir vektör alanın tanımlandığı noktaların her biri) bağlıdır; bu nedenle böyle bir vektöre *bağlı vektör,* bu zorunluluğun uygulanmadığı vektörlere ise *serbest vektör* denir. Vektörel fiziksel büyüklüklerin tümü aynı uzaysal bakışım özelliklerini göstermez. Kimileri karşılaştırma sistemlerinin yönlenmesinden bağımsız vektörlerle gösterilir ve kutupsal vektörler adını alır (bunlar doğrusal bir okla gösterilir). Tersine öbürleri uzlaşma gereği seçilmiş bir yön olmasını gerektirir (üç parmak, tirbuşon ya da Ampère adamı kuralları). Bunlara ilişkin vektörler (eğri bir okla [◡] gösterilen) *eksenel vektörler* olarak (çünkü bunlara bir dönme ekseni eşlik ettirilebilir) ya da kimi zaman *psödovektörler* olarak adlandırılır (çünkü bunlar gerçekte 2. basamaktan bakışımsız tansörlerdir). Bunlar, yaygın olarak iki kutupsal vektörün vektörel çarpımıyla tanımlanır ya da gösterilir (bir kuvvetin momenti, dönme vektörü, rotasyonel).

VEKTÖR-POTANSİYEL a. Mat. çözlm. *Bir* f *alanının vektör potansiyeli,* f nin rotasyoneller alanı olduğu, varsa, *g* alanı. (Bir alan, bir vektör-potansiyel kabul ederse, birçok vektör-potansiyel de kabul eder ve bunlar birbirinden bir gradyan kadar fark eder; ama genellikle bir alan hiç vektör potansiyel kabul etmez.)

—Manyet. *Manyetik vektör-potansiyel,* manyetik indüklemenin vektör-potansiyeli.

VEKTÖREL sıf. Vektörle ilgili olana denir.

—Bilş. *Vektörel işlemci,* matris hesabı yapabilen, yüksek performanslı aritmetik işlemci.

—Ceb. *Vektörel uzay* → VEKTÖR* UZAYI. || *Üç boyutlu yönlü bir* E *vektör uzayının iki* x *ve* y *vektörünün vektörel* (ya da *vektör) çarpımı,* E nin $x \wedge y$ ile gösterilen *z* vektörü, öyle ki E nin her *u* vektörü için *x, y, u* vektörlerinin karışık çarpımı, *u* ile *z* vektörlerinin skaler çarpımına eşit, yani:

$$\det(x, y, u) = z \cdot u$$

dur. (Bu tanım *n* boyutlu yönlü bir Eukleides vektör uzayının $n-1$ vektörü haline genelleştirilir.) [Bk. *ansikl.* böl.]

—Mat. çözlm. *Vektörel çözümleme,* vektör alanlarına ilişkin kavramların incelenmesine ayrılan matematik kolu. (Bunun çok sayıdaki fizik kuramında uygulaması ve göreceliği bulunmaktadır. J. W. Gibbs ve O. Heaviside [XIX. yy. sonu] bu bilim kolunun öncüleridir.) || *Vektörel fonksiyonu,* değerlerini bir vektör uzayından alan fonksiyon. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Ceb. • *Vektörel çarpım* (ya da *vektör çarpımı*). Boyutun 3 olması halinde, vektör çarpımı, iç bileşim yasası olarak da tanımlanır, bu yasa E×E nin her (x, y) ikilisine E nin ($x \wedge y$, ile gösterilen) aşağıdaki biçimdeki vektörünü eşlik ettirir:

—*x* ve *y* doğrusal bağımlıysa, $x \wedge y$ sıfır vektöre eşittir;

—*x* ve *y* doğrusal bağımsızsa, $x \wedge y$ E nin *z* vektörüdür, öyle ki *z, x* e ve *y* ye dikgendir, (*x, y, z*), E nin doğru yönlü bir tabanıdır, *z* nin düzgüsü

$$\cos(x, y) = \frac{x \cdot y}{\|x\| \times \|y\|}$$

olmak üzere

$$\|x\| \times \|y\| \times \sqrt{1 - \cos^2(x, y)}$$

ya da $\sqrt{\|x\|^2 \cdot \|y\|^2 - (x \cdot y)^2}$ dir ve $x \cdot y$, *x* ile *y* nin skaler çarpımını göstermektedir. *x* ve *y* yi içeren P düzlemi yönlendirilmişse ve $\vec{h}$ de P nin pozitif yarınormalinin birim vektörünü gösterirse, $x \wedge y$ vektörü

$$x \wedge y = \|x\| \, \|y\| \sin(x, y) \cdot \vec{h}$$

ile tanımlanır. E nin her *x*, *x′*, *y*, *y′* vektörü ve ℝ nin her α skaleri için vektör çarpımı şunları gerçekler:

$$(x + x') \wedge y = x \wedge y + x' \wedge y$$
$$x \wedge (y + y') = x \wedge y + x \wedge y'$$
$$(\alpha x) \wedge y = x \wedge (\alpha y) = \alpha(x \wedge y)$$
$$x \wedge y = -(y \wedge x)$$
$$x \wedge x = 0.$$

(x_1, x_2, x_3) ve (y_1, y_2, y_3), *x* ve *y* nin, E nin bir $\{\vec{i}, \vec{j}, \vec{k}\}$ tabanında sırasıyla koordinatları iseler, bu durumda $x \wedge y$ vektörünün koordinatları

$(x_2y_3 - x_3y_2, x_3y_1 - x_1y_3, x_1y_2 - x_2y_1)$ dir.

• *Vektörel altuzay.* Her E vektör K-altuzayı en az iki vektör altuzayı kabul eder: {0} tekli kümesi ve E nin kendisi. E nin bir A parçasının, sonlu elemanlardan oluşan bütün devşirimlerinin kümesi, E nin bir vektör altuzayıdır; E nin boş olmayan bir A parçasını içeren altuzaylarının kesişiminin araştırılması, A nın doğurduğu vektör altuzayı kavramına götürür.

E nin n tane $x_1, x_2, ..., x_n$ elemanının doğurduğu F vektör altuzayı $x_1, x_2, ..., x_n$ nin doğrusal devşirimlerinin vektör altuzayıdır; $x_1, x_2, ..., x_n$, F nin bir doğurucu parçasıdır denir. E uzayının kendisi, sonlu sayıdaki elemanınca doğurulursa, boyutunun sonlu olduğu söylenir. E_1 ile E_2, E nin iki vektör altuzayı ise, $E_1 \cup E_2$ nin doğurduğu vektör uzayı E_1 ve E_2 nin toplamı olan altuzaydır, yani E_1+E_2 kümesidir. $E=E_1+E_2$ olması halinde ayrıca E_1 ile E_2 bütünler* ise, $E=E_1 \oplus E_2$ yazılır ve E, $E_1 \times E_2$ ile eşyapılıdır; bu kavram, E nin n tane vektör altuzayına genelleştirilir. (→ DOĞRUDAN *toplam*). E nin K üzerinde n boyutu sonlu ise, bu durumda E nin bir F vektör altuzayının K üzerinde boyutu sonludur ve $\dim_K F \leq n$ dır.

—Mat. çözlm. Bilgi verme amacıyla, t gerçek değişkeninin değerlerini bir vektör $\mathbb{R}$-uzayından alan fonksiyonlar göz önüne alınırsa aşağıdaki işlemler tanımlanabilir: 1. vektör fonksiyonları toplamı; 2. bir vektör fonksiyonunun gerçek değişkenin bir sayısal fonksiyonuyla çarpması; 3. vektör fonksiyonlarının skaler çarpımı; 4. gerçek değişkenin bir sayısal fonksiyonunun bir vektörel fonksiyonla bileşimi.

Göz önüne alınan vektör fonksiyonunun F varış kümesinin 3 boyutlu olması ve taban olarak (e_1, e_2, e_3) ü kabul etmesi halinde, F üç sayısal fonksiyonun verilmesiyle belirlenir, öyle ki:

$$F : t \to f_1(t) \cdot e_1 + f_2(t) \cdot e_2 + f_3(t) \cdot e_3$$

tür; fonksiyonlar arasındaki ilk üç işlem, vektörler arasındaki işlemlerdeki gibi tanımlanmış olur. Dördüncüye gelince, φ sayısal fonksiyonsa,

$$F \circ \varphi : t \to f_1[\varphi(t)] \cdot e_1 + f_2[\varphi(t)] \cdot e_2 + f_3[\varphi(t)] \cdot e_3$$

tür. Vektör uzayı üzerinde tanımlanmış bir topolojiyle, örneğin bir düzgüyle yaptırılmış topoloji ile, doğal biçimde süreklilik,limit, türev ya da diferansiyel kavramları da tanımlanabilir.

VEKTRİS a. (fr. *vectrice*). Bot. Çiçektozu çimlenip bir boru halinde uzayarak erkek çekirdeği yumurtacığa ulaştıran bitki. (Açıktohumlularda hem vektrisler [kozalaklılar], hem natriksler [ginkgolar, sikalar] bulunur. Bütün kapalıtohumlular vektristir.)

Vel antijeni. Hematol. Sık rastlanan önemli alyuvar antijeni.

VELA a. (ar. *velâ*). *Esk.* **1.** Yakın olma. **—2.** Sahip olma.

—İsl. huk. Soy ya da yakınlık dışında mirasçılık ilişkisi doğuran yakınlık. || *Velayı ataka* ya da *velayı nimet,* kölesini azat eden efendiyle köle arasındaki bağ. (Efendisiyle aralarında velayı ataka bulunan azatlı köle cinayet işlese, efendisi onun diyetini ödemek zorundadır. Azatlı köle ölürse, daha yakın mirasçısı yoksa efendisi mirasçı olur.) || *Velayı mevkuf,* kim tarafından azat edildiği belli olmayan bir köleye ilişkin vela. || *Velayı muvalat,* nesebi belli olmayan bir kimsenin velası olmak için bir başkasıyla yaptığı sözleşme. || *Velayı nafiz,* kimin tarafından azat edildiği belli olan köleye ilişkin vela.

VELA, Yelken* takımyıldızının latince adı (kısalt. Vel).

VELA (Vincenzo), italyan okuluna bağlı isviçreli heykelci (Ligornetto, Ticino, 1820 -*ay. y.* 1891). Milano'daki Brera akademisi'nde öğrenim gördü, L. Bartolini'den etkilendi, 1838'de Venedik'te açılan heykel yarışmasında, *Jaire'nin kızını dirilten İsa* adlı alçakkabartmasıyla birincilik ödülünü kazandı. 1848-49'da, Lombardlar'ın safında gönüllü olarak Avusturyalılar'a karşı savaştı. Torino'da Albertina akademisi'nde ders verdi; bu kentte çeşitli anıtlar gerçekleştirdi (ezilen İtalya'nın simgesi *Perişanlık, Sardinyalı asker, Gioberti*). *Çalışma kurbanları* (1883, Arte moderna ulusal galerisi, Roma) konulu yüksekkabartması, toplumsal kaygı ile "verismocu" üslubu bağdaştırır. —Oğlu SPARTACO (Torino, 1854-Ligornetto 1895); ressamdır. Helvetia konfederasyonu'na babasının Ligornetto'daki malikânesini (bugün *Vela müzesi*'ne dönüştürülmüştür) bıraktı.

VELABRUM, Palatium, Forum ve Capitolium arasındaki bataklık bir alanda kurulan antik Roma mahallesi. Bugüne kalmış en dikkat çekici anıtı, VI. yy.'da yapılan ve çok eski San Giorgio in Velabro kilisesi'nden pek de uzakta olmayan Mücevherciler kemeridir.

VELADET ya da **VİLADET, -ti** a. (ar. *vilâdet*). *Esk.* **1.** Dünyaya gelme, doğma: *"Bu çocuğun veladetinde mutlak bir sır vardı"* (H. E. Adıvar). **—2.** *Veladet-i hümayun,* padişahın doğumu.

—Ed. Süleyman* Çelebi'nin mevlid*inde (*Vesilet* ün-necat)* Hz. Muhammet'in doğuşunu anlatan bölümün adı. (*Merhaba bahri* de denir. Doğumdan önceki ve sonraki mucizeli olayları, Amine Hatun'a oğlunun peygamberliğinin müjdelenmesini vb. içtenlikli ve coşkulu bir dille anlatır.)

—Kur. tar. *Veladeti âliye vukuu resmi,* Osmanlılar'da padişahların doğan çocukları için düzenlenen törene verilen ad.

VELADİ sıf. (ar. *viladet*'ten osm. *veladi*). *Esk.* **1.** Doğumla ilgili, doğuma ait. **—2.** Anadan doğma, yaradılıştan.

VELADİKA a. (slavca *vladika,* yüksek rütbeli papaz'dan). Tar. Osmanlı devletinde Karadağ (Crna Gora) prenslerinin unvanı.

VELAİD çoğl. a. (ar. *velide*'nin çoğl. *velâ'id*). *Esk.* **1.** Cariyeler. **—2.** Çocuklar.

VELAMEN a. Bot. VELUM'un eşanlamlısı.

VELAS ya da **VİLA DE VELAS,** Asor adalarından São Jorge adasında yerleşme.

VELASCO (Luis DE), isponyal kral naibi (Carrión de los Condes, İspanya, 1511'e doğr.-Mexico 1564). Castilla'nın önde gelen soylularındandı, 1550'den ölümüne kadar Yeni İspanya kral naipliğini yaptı. Büyük bir yönetici olarak, Kızılderililer'i korumasıyla sivrildi. —Oğlu Luis **de Velasco** (Carrión de los Condes 1539-Sevilla 1616), ilkin Yeni İspanya kral naipliği (1590-1595), ardından Peru (1596-1604) ve yeniden Meksika (1607-1611) kral naipliği yaptı. Daha sonra Hint konseyi başkanlığına getirildi.

VELASCO (José Maria), meksikalı ressam (Temascalcingo 1840-Mexico 1912). Mexico akademisi'nde eğitim gördü, özellikle manzara resimleri gerçekleştirdi. Yapıtlarında ince ayrıntılarla kozmik bir anlayışı bir araya getirdi.

VELASCO ALVARADO (Juan), perulu general ve devlet adamı (Castilla 1910 - Lima 1977). 1965'te tümgeneraldi, Harp okulu öğretmenliğine, ardından müdürlüğüne getirildi. 1968'de, silahlı kuvvetler başkomutanı olarak başkan Belaúnde Terry'yi devirdi, milliyetçi ve reformcu bir askeri yönetim kurdu. 1975'te, bir saray devrimi sonucu, yerini general Francisco Morales Bermúdez'e bıraktı.

VELASCO İBARRA (José Maria), ekvadorlu devlet adamı (Guayaquil 1893 - Quito 1979). Avukattı, hukuk profesörlüğü yaptı, birkaç kez Başkanlığa getirildi (1934, 1944-1947, 1952-1956, 1960-1961, 1968-1972), Başkanlık dönemlerinden yalnız birini, 1952'de başlayan dönemi tamamlayabildi. Milliyetçi ve halkçıydı, oligarşi ve ordunun sürekli muhalefetine karşı koymak zorunda kaldı.

VELATE boğazı, Pireneler'in İspanya'daki (Navarra) kesiminde boğaz, Pamplona-Bayonne yolu buradan geçer; 847 m.

VELAY, Fransa'da (Massif central) eski il, yaklaşık olarak Puy ve Yssingeaux *arrondissement*'larından (Haute-Loire) oluşur.

VELAYA çoğl. a. (ar. *veli*'nin çoğl. *velaya*). *Esk.* Veliler, ermiş kişiler.

VELAYET, -ti a. (ar. *velayet*). *Esk.* **1.** Veli, ermiş olma, ermişlik. **—2.** Otorite, sözünü geçirme: *"Leşker-i sultan-ı irfânız velâyet bekleriz"* (Fuzuli, XVI. yy.).

—İsl. huk. Başkalarının kişiliği ya da malları konusunda söz sahibi olma. || *Velayet-i amme,* halk üstünde ululemr yerine emretme yetkisini taşıyan devlet görevlilerinin herkese uygulanan velayeti. (Kadılar bu tür velayete sahiptir.) || *Velayet-i ceraim,* genel güvenliği sağlamak için gereken zorlayıcı önlemleri almaya ve uygulamaya yetkili kişinin velayeti. (Bu velayete sahip kişiler, gereken her türlü idari, siyasi kolluk önlemleri alabilirler.) || *Velayet-i gayri zatiye,* velayet görevinin doğum nedenine değil velayetin verilmesini gerektiren bir işleme dayanması durumunda verilen velayet. (Kadı ve vasinin velayetlerinde olduğu gibi. Veli, velayet-i gayri zatiyede yetkilerini onu görevlendiren kişiden alır.) || *Velayet-i hassa,* belirli bir kişi ya da bir şey yararına yapılmış velayet. (Örneğin, babanın velayeti çocuklarına, vasinin velayeti küçüklere ve kısıtlılara, mütevellinin velayeti ise vakfa ilişkindir.) || *Velayet-i kısas,* kısas isteme yetkisi olanın velayeti. (Öldürülenin mirasçıları velayeti kısas sahibidir.) || *Velayet-i zatiye,* velayet altındaki kişiyle velisi arasındaki bağdan doğan velayet. (Babanın küçük çocukları üstündeki velayeti, babanın kişiliğine bağlı olduğu için bu velayet zatidir. Baba bu valeyeti devredemez, bundan vazgeçemez.)

—Med. huk. Küçüklerin ve kısıtlıların kişilikleri ve malları üzerinde anne ve babalarının sahip oldukları hak ve yetkilerin tümü. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Tasav. Ermişlik. (→ VELİ.)

—ANSİKL. Med. huk. Velayet anne ve babaya ait bir yetkidir. Çocuk küçükken anne ve babasının velayeti altındadır. Yasal bir neden olmadıkça velayet anne ve babadan alınamaz. Yargıç, vasi atanmasını gerekli görmedikçe kısıtlanan çocuklar da anne ve babalarının velayeti altında olurlar (Türk med. k. md. 262). Evlilik süresince anne ve baba velayet hakkını birlikte kullanırlar. Eşlerden birinin ölümü halinde velayet sağ kalanın, boşanma durumunda da çocuk kendisine bırakılanan olur. Anne ve babanın, çocuğun kişiliği üzerindeki hak ve yetkileri ona bakmak, geçimini sağlamak, onu yetiştirmek ve eğitmektir. Anne ve baba velayeti kullanma hakları oranında, çocuklarının yasal temsilcisidirler. Bu sıfatla yaptıkları işlemler için yargıcın onayı gerekli değildir (Türk med. k. md. 268). Velayet altındaki çocuk, temyiz kudretine sahipse, anne ve babasının onayı ile aile adına işlemde bulunabilir. Anne ve baba velayet görevlerini yerine getirmezlerse, yargıç çocuğun korunması için gerekli önlemleri almakla yükümlüdür (Türk med. k. md. 272). Velayeti kullanma gücünden yoksun olan ya da kısıtlı olan veya çocuk üzerindeki yetkisini kötüye kullanan ya da ağır ihmalde bulunan anne ve babadan velayet hakkı alınabilir. Anne ve babadan velayet alınınca çocuğa bir vasi atanır. Anne ve baba velayetleri süresince çocuğun mallarını yönetirler. Hesap ve güvence vermezler. Anne ve baba görevlerini yapmazlarsa yargıç işe elkoyar (Türk med. k. md. 278).

VELAYETNAME a. (ar. *velayet* ve fars. *nâme*'den). Tarikat ileri gelenlerinin menkıbeleşmiş hayatlarından söz eden kitap.

VELÁZQUEZ (Diego), ispanyol conquistador (Cuéllar, Segovia, 1465'e doğr. -Santiago de Cuba 1524'e doğr.). Kolomb'un ikinci yolculuğuna katıldı (1493), Hernán Cortés'in yardımıyla Küba'yı ele geçirdi (1511-1514), daha sonra (1518) Hernán Cortés'i Meksika'ya doğru bir seferle görevlendirdiyse de, onunla anlaşmazlığa düştü.

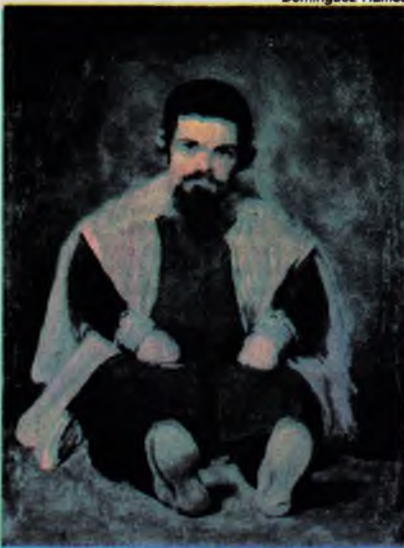

National Gallery

VELÁZQUEZ

Aynalı Venüs (1631'e doğr.) National Gallery, Londra

Giraudon

İnfante Baltasar Carlos'un at üstünde portresi (1635-1636'ya doğr.) Prado müzesi Madrid

Dominguez Ramos

Don Sebastián de Morra (1644'e doğr.) Prado müzesi Madrid

VELÁZQUEZ (Diego DE SİLVA), ispanyol ressam (Sevilla 1599-Madrid 1660). Babası portekizli, annesi ise andalucíalıdır. 1613'ten sonra F. Pacheco'nun öğrencisi olan sanatçının F. Herrera el Viejo'dan da ders aldığı sanılmaktadır. 1619'da, Pacheco'nun kızı Juana ile evlendi ve ondan dört oğlu, iki kızı oldu. Sanat yaşamının ilk döneminde (Sevilla dönemi) birçok tablo gerçekleştirdi: natürmortlar *(bodegones)*, portreler, gündelik yaşam sahneleri, dinsel resimler. Bunlar, yapılış biçimleriyle, esinlendikleri andalucíalı ustaların yapıtlarına hâlâ çok yakındır. Ribera'nın yapıtlarıyla Sevilla'ya henüz ulaşmış olan karanlıkçılıktan etkilenen genç ressam, karşılaştığı sorunlara yavaş yavaş egemen olmaya başladı: *Aziz İldefonso' ya ayin giysisinin verilişi* (Sevilla Başpiskoposluk sarayı) ya da *Müneccimlerin tapınması*'nda da (1619, Prado) görüldüğü gibi, çevre çizgilerinin yumuşatılması, renk zenginliği, kişisel bir "hava"nın yaratılması. Sanatçı, 1622'de Madrid'e bir yolculuk yaptı, ertesi yıl bu kente geri dönerek Olivares dükünün himayesine girdi; dükün portresini yaptı (bugün Prado'da). Bu portreyi görüp beğenen Felipe IV de sanatçıya kendi portresini sipariş etti ve Velázquez'i *pintor de cámara* olarak atadı (1623). Krallık sarayı'na yerleşen ressam, hükümdarın, ailesinin ve sarayın önde gelen kişilerinin portrelerini gerçekleştirdi. 1627'de ilk büyük tarihsel tablosu olan *Moriskolar'ın kovulması*'nı (kaybolmuştur) ve mitolojiden bir sahne olan *İçki içenler*'i (Prado) yaptı. Işık-gölge yöntemini yavaş yavaş bırakarak gri tonlara ağırlık verdi.

1628'de diplomatik bir görevle Madrid'e gelen Rubens'in tavsiyesiyle İtalya' ya gittiği (1629-1631) sanılır. Cenova, Venedik, Ferrara, Napoli (orada Ribera ile karşılaştı) ve Roma'yı gezdi, bu son kentte *Yusuf'un Yakup'a sunulan cübbesi*'ni (Escorial) yaptı. bu yolculuktan dönünce dinsel (Prado'da bulunan iki *Çarmıha gerilmiş İsa*) ya da dindışı (*Vulcanus'un demirci ocağı*, Prado; *Aynalı Venüs*, National Gallery, Londra) tablolar, Felipe III, Felipe IV ve infante Baltasar Carlos'un at üzerinde portrelerini (Prado) gerçekleştirdi. Başyapıtlar birbirini izledi: *Breda'nın* teslimi* (Prado), *Aranjuez'de krallık avı* (sanatçının damadı Juan Martínez del Mazo ile birlikte gerçekleştirilmiştir, National Gallery, Londra), Olivares dükünün, don Gaspar de Guzmán'ın at üstünde portreleri, *Yelpazeli kadın* (Wallace Collection, Londra), saray cüceleri ve soytarıları dizisi *(Niño de Vallecas, El Primo, El Bobo de Coria, Don Sebastián de Morra)*. Oldukça çeşitlilik gösteren bu üretim, Felipe IV' ün "de Fraga" adı verilen portresinden hümanist yapıtlara (*Esope* ve *Menippos*' un suretleri) ve hayvan figürlerine (*Beyaz at*, Madrid Krallık sarayı) değin uzanmaktadır.

Velázquez 1649'da kral için sanat yapıtları satın almak göreviyle yeniden İtalya'ya gitti. Roma'da, melez hizmetkân *Juan de Pareja*'nın (Metropolitan Museum, New York) ve papa *İnnocentius X*'un (Doria-Pamphili galerisi) portrelerini yaptı. İspanya'ya dönüşünden (1651) bir yıl sonra oldukça ağır bir görev olan kralın *aposentador*'luğuna (saray dairelerinin süslenmesi ve düzenlenmesinden sorumlu kişi) atandı.

Yaşlı kral Felipe IV, kraliçe Mariana, infanta Margarita, infante Felipe-Prosper vb.'nin portrelerini (Prado ve Kunsthistorisches Museum, Viyana) ve bunların yanı sıra iki başyapıtını gerçekleştirdi: kral ailesinin gündelik yaşamını canlandıran *las Meninas** ve mitolojiden alınma bir konunun gerçekçi bir yorumu olan *İplikçi* kadınlar.*

Açık ve nüanslı tonlarla çalışan bir renkçi olan Velázquez, ışık ve mekân etkilerini çok basit yollarla vermede son derece ustadır ve bu özelliğiyle, modern sanatın, özellikle de izlenimci okulun (*Villa Medici*'den iki manzara, Prado) öncülerinden biri sayılır.

VELÁZQUEZ → GONZÁLEZ VELÁZQUEZ.

VELBERT, Almanya'nın Kuzey Vestfalya Renanyası eyaletinde kent, Ruhr' da, Essen'in G.'inde; 95 000 nüf. Kilitçilik. Makine ve tekstil sanayileri. Karton kâğıt sanayisi.

VELD, (hollandaca *veld*, tarla'dan). Coğ. Güney Afrika'da, kışların sert geçmesi ve yetersiz yağışlar sonucu ağaç yetişmeyen ılıman çayırlık alan. Bir buğdaygilin *(Themeda triandra)* ağır bastığı bu bitki topluluğunun alt sınırı 1 400-1 500 m eşyükselti eğrisiyle çakışır ve ülke dağlarını altbölümlere ayıran Highveld katını belirtir.

VELEBİT dağları ya da **VELEBİTLER,** Dinar dağlarının Hırvatistan'daki kireçtaşlı kolu. Zrmanja halicinde Senj kıyısına egemendir; 1 758 m.

VELEDEŞ a. (ar. *veled* ve fars. *-eş*, üçüncü tekil kişi iyelik eki'nden *veledeş*). Esk. ask. Kapıkulu süvarilerinin oğullarına verilen ad. (Askerlik çağına gelince süvari bölüklerine alınırlardı.)

VELEDİ ya da **VELİDİ** → BELEDİ.

VELEDİBARKA a. (ital. *vela di barca*' dan). Denizc. Fırtınalı havalarda, yan yelkenleriyle birlikte pruva ana istiralyası üzerine açılan küçük flok.

VELEGA → VOLLEGA.

VELEH a. (ar. *veleh*). *Esk.* **1.** Şaşma, şaşkınlığa düşme. **—2.** Hışım, öfke **—3.** *Veleh getirmek*, şaşırmak: *"Hanım böyle bir belâ-yı nâgeh-zuhur üzerine veleh getirecek derecelere geldiyse de..."* (Namık Kemal, XIX. yy.). **—4.** *Veleh-za*, şaşkın. ‖ *Veleh-zede*, hışma uğramış.

Velelа cetveli → VELLEİA.

VELELLA SPİRANS a. Disk biçiminde, yassı bedenli sifonofor knidli. (Hayvan su yüzünde yüzerken yelken görevi yapan, sert, üçgen biçimli bir çıkıntısı vardır. Sakin havalarda, yüzeyde, çok kalabalık sürüler oluştururlar. *Physophora* alttakımı; boyu 6 cm.)

VELENA a. (ital. *velame*'den). Denizc. Yelkenli gemilerde iki direk arasındaki istiralyalar üzerine açılan, ve açıldığı istiralyanın adıyla anılan üçgen yelken.

VELENJE, Slovenya'da kent, Ljubljana'nın K.-D.'sunda; 12 000 nüf. Linyit yatakları. Maden müzesi.

VELENSE a. *Yörs.* Bir yüzü uzun tüylü, kalın ve ağır battaniye.

VELES → TİTOV VELES.

VELESPİT, -ti a. (fr. *vélocipède*). Ön tekerlekteki poyraya bağlı pedallarla hareket ettirilen, bir selesi ve iki tekerleği bulunan gezi aracı. (VELOSİPED ya da VELOSPİT de denir.)

VELESTRALYA a. (ital. *vela* ve *straglio*'

dan). Denizc. Yan yelkenleriyle donatılmış bir geminin pruva direğine çekilen yan yelkeni.

VELET a. (ar. *veled*). **1.** *Esk.* Çocuk, oğul. **—2.** Çocuklara seslenirken ya da onlardan söz ederken aşağılayıcı bir anlamda kullanılır: *Bir karış velet, her istediğini yaptırmaya çalışıyor.*
—Ask. tar. *Veled-i kul,* Kapıkulu ocağı'na mensup olanların (yeniçeri, humbaracı vb.) çocuklarına verilen ad. (*Kuloğlu* da denirdi.)
—İsl. huk. *Veled-i benat,* kız çocukların kız ve erkek çocukları. || *Veled-i benin,* erkek çocukların kız ve erkek çocukları. || *Veled-i fücur,* aralarındaki kan bağı nedeniyle evlenmeleri şeriatça yasaklanmış bir erkekle bir kadının birleşmesinden doğan çocuk. (İki kardeşin birleşmesinden doğan çocuk gibi.) || *Veled-i hadis,* vakfın kuruluşundan sonra doğan ve vakıftan yararlanan çocuk. || *Veled-i mülâana,* lian nedeniyle babasıyla nesep ilişkisinin bulunmadığına hâkim tarafından hükmedilen çocuk. || *Veled-i sulbi,* öz çocuk. || *Veled-i zina,* aralarında nikâh ilişkisi olmayan kadın ve erkekten doğan çocuk.

VELET ÇELEBİ (Mehmet Bahaettin), soyadı **İzbudak,** türk yazar, dilci (Konya 1869 - Ankara 1953). Mevlana Celalettin Rumi'nin 18. göbekten torunudur. Konya'da Sultanvelet medresesi'ndeki öğrenimini aldığı özel derslerle sürdürdü. Öğretmenlik (Galatasaray sultanisi, Darülfünun, Ankara lisesi) yaptı. Konya mevlevihanesi postnişinliğine getirildi (1914-1918); Birinci Dünya savaşı'nda mevlevi dervişlerinden oluşan Mücahidan-ı mevleviye alayını kurarak Şam'daki 4. Ordu'ya katıldı. Cumhuriyet döneminde Kastamonu (1923 -1939), Yozgat (1939-1943) milletvekilliği yaptı. Bahai mahlasıyla şiirleri, tarih, dil, edebiyat konularında makaleleri yayımlandı. Türkçülük ve türkçecilik hareketinin öncülerindendi. Eski türkçenin Anadolu'da ve Anadolu dışında yazılmış ürünleri üzerinde çalıştı, bunların yayımını yaptı. Yapıtları: *Leyla ile Mecnun* (1893), *Letaif-i Nasrettin Hoca* (1909), *Türk diline methal* (1923), *Divan-ı türki-i Sultan Velet* (Kilisli Rıfat'la, 1925), *el-İdrak haşiyesi* (1936), *Atalar sözü* (1936), *Mesnevi* (çeviri, 1942 -1946), *Hatıralarım* (1946) vb.

VELEV bağ. (ar. *velev*). Hatta, üstelik, olsa bile: *"Velev müteessir olmayacak ve cezadan kurtulacak olalım"* (Baha Tevfik). *"Kendisini velev ki bir yarım hurma ile olsun ateşten kurtara..."* (Cevdet Paşa, XIX. yy.).

VÉLEZ DE GUEVARA (Luis), ispanyol yazar (Écija 1579 - Madrid 1644). Kral Felipe IV'ün çevresindeki edebiyatçılar arasına girdi. Çoğu kaybolmuş olan tiyatro oyunlarında, konularının seçimi açısından Lope de Vega'nın tilmizi olarak görünür, ama tekniği daha çok Calderón'a yakındır: *La Luna de la sierra*'da ilginç bir toplumsal onur anlayışını ele alır; *La Serrana de la Vera* (1603) halk motifleri açısından zengindir; *Reinar después de morir'* de (1652) ise Inés de Castro'nun öyküsü anlatılır. Guevara özellikle, daha sonra 1707'de Lesage'ın taklit ettiği, yergi romanı *El diablo cojuelo* (1641) ile ün yapmıştır.

VÉLEZ MÁLAGA, İspanya'da (Málaga ili) kent, *Vélez* ırmağı kıyısında, Akdeniz ile sierra Tejeda arasında; 42 000 nüf. Tarım ürünleri pazarı. Bu güzel kentte Araplar'dan kalma bir hisarın yıkıntıları, mücear üslubunda Santa María kilisesi, XVII.-XVIII. yy.'dan kalma kiliseler ve manastırlar vardır.

VÉLEZ SÁRSFIELD (Dalmacio), arjantinli hukukçu (Córdoba 1800 - Buenos Aires 1875). Milletvekili oldu ve birçok kez bakanlık yaptı (1862-1874), 1869 Arjantin yurttaşlık yasası'nı hazırladı.

VELFECİR ya da **VELFECRİ** a. (ar. *ve-l-fecr,* Kuran'ın 89. suresi *el-fecr*'in ilk sözcüklerinden). *Gözleri velfecir okumak* sözünde geçer. (→ GÖZ.)

VELHAS (*rio das*), Brezilya'da (Minas Gerais eyaleti) ırmak, Belo Horizonte'nin yakınından doğar, São Francisco'nun kolu (sağ kıyıdan); 1 135 km. İçinde altın bulunan alüvyonları, XVIII. yy.'da altın arayıcılarını yöreye çekmiştir.

VELHASIL bağl. (ar. *veʾl-ḥasıl*). Sözün kısası, kısacası.

VELHASILKELAM bağl. (ar. *veʿl-ḥāsıl* ve *kelām*'dan). Sözün kısası; velhasıl.

VELHO DA COSTA (Maria), portekizli kadın edebiyatçı (Lizbon 1938). Bir yandan modern toplumda kadının yaşam koşulları ve devrimle gelen sorunlara feminist bir yaklaşımda bulunurken, bir yandan da yazma sorunsalı üzerine eğildi (*Maina Mendes,* 1969; *Nouvelles Lettres portugaises* [fr. çev.], İsabel Barreno ve Maria Teresa Horta ile birlikte yazıldı, 1972; *Desescrita,* 1973; *Casas Pardas,* 1977).

VELİ a. (ar. *velāyet*'ten *veli*). Bir çocuğun davranışlarından ve durumundan sorumlu olan, her bakımdan onunla ilgilenen kimse: *Öğretmen çocuğun velisiyle görüşmek istiyor.*
—*Esk.* **1.** Buyruk sahibi kimse; amir **—2.** *Veli-i cinayet,* işlenen bir suçun öcünü almaya hakkı olan yakın akraba. || *Veli-i dem,* kan davası gütmeye hakkı olan kimse. || *Veli-i nasır,* yardım eden, arkadaş; Tanrı. || *Veli-yül-emr,* emreden, amir.
—İsl. Tanrı'nın yüce adlarından (esma-yı hüsna) biri.
—İsl. huk. *Veliyi akreb,* velayet altındaki kimsenin soyca en yakın velisi. || *Veliyi eb'ad,* velayet altındaki kimsenin soyca en uzak velisi.
—Kur. tar. *Veliyün niam,* şeyhülislamlar için kullanılan bir deyim.
—Med. huk. Velayet hakkına sahip olan ana ve babadan her biri.
—Tasav. Velayet (ermişlik) makamına ulaşmış sufi. (Bk. *ansikl.* böl)
◆ sıf. ve a. Tanrı'ya yakın olduğu düşünülen kimse için kullanılır; aziz, ermiş.
—ANSİKL. Ed. ve Tasav. İslam tasavvufunun velilerle ilgili görüşleri, velilerin özellikleri, sınıflandırılmaları gibi konular Tirmizi'nin (öl. 932) *Hatm ül-enbiya, İlm ül -evliya* gibi kitaplarında ele alınmıştır. Menakıpname, velayetname türünden yapıtlarda da birçok velinin destansı yaşamları, kerametleri anlatılmıştır. (→ MENAKIPNAME.) Her çağdaki velilerin belirli bir düzenlemeye bağlı olarak recebiyun, müfredun, asaip, nukaba, nüceba, abdal, efrat, evtat, imaman diye tabakalara ayrıldığı, hepsinin üstünde de o dönemin en büyük velisi sayılan "kutb"un yer aldığı kabul edilir. Velinin mezarı ya da makamı ziyaret yeridir. Onları ziyaretin, adak adamanın dilekleri gerçekleştireceğine inanılır. Türkler'in Anadolu ve Rumeli'de yerleştiği dönemin gazi-velilerinin (Sarı Saltuk) Horasanlı Ahmet Yesevi'ye bağlı olduğu ve hemen bütün velilerin Hz. Muhammet soyundan geldiği inancı yaygındır. Bazı veliler bazı mesleklerin piri olarak tanınmıştır (deri sepicilerinin piri Ahi Evren); bazıları yapıtları ve sözleriyle din ve tasavvuf inançlarını yaymıştır (Hacı Bayram Veli). Hayali veliler (Buğday Dede, Çınar Dede), hıristiyan azizlerin tarihsel anıları çevresinde oluşmuş veli tipleri (Toklu Baba: Aia Thecla) de vardır. (→ Kayn.)
—Tasav. Kuran'da veli sözcüğü 45 ayette tekil olarak Allah'ın insanlarla dost olduğunu, insanların Allah'tan başka dostu olmadığını; şeytan, kâfir ve öteki kötülerin insanlarla dost olmadıklarını anlatan ifadelerle; 42 ayette de çoğul olarak (evliya) insanlar arasındaki sevgi, dostluk, dayanışma gibi çeşitli anlamların yanında, özellikle Yunus suresi'nin 62. ve el-Enfal suresi'nin 34. ayetinde "Allah'ın dostları" (evliyaullah, evliyauhu) biçiminde, Allah'a inanan ve O'na derin bir saygı ve bağlılık duyan gerçek dindarlar için kullanılır. Tasavvufun kurulup geliştiği dönemlerde veli sözcüğünün Kuran'daki bu son kullanımına dayanılarak Tanrı'ya yakınlaşmış, O'nun sevgisini kazanmış ve tanrısal bilgilere (marifet) ulaşmış olan manevi mertebeleri yüksek kişilere veli (çoğulu, evliya) denilmiştir. Velilerin keramet sahibi kişiler olmaları gerektiği yolundaki yaygın kanıya karşın tasavvufun önde gelenleri keramete fazla önem vermezler. Onlara göre "velayet için keramet şart değildir". Hatta birçok ünlü sufi, keramet göstermeyi iyi karşılamamış, bunun bir mertebe düşüklüğü olduğunu, veli keramet sahibi ise, bunu gizlemesi gerektiğini belirtmişlerdir.

VELİ ilg. (ar. *velākin*'den fars. *veli*). *Esk.* Ancak, ama: *"Vasl-ı gül âsân veli sabr-ı cefâ-yı hâr güç"* (Nevi, XVI. yy.).

VELİ CAN BEY, türk minyatürcü (XVI. yy.'ın ikinci yarısı). Tebriz'den Anadolu'ya geldiği ve Siyavuş adlı bir nakkaşın öğrencisi olduğu bilinmektedir. Daha sonra saray nakkaşhanesinde görevlendirildi; Nakkaş Osman atölyesi'nde, Seyit Lokman Çelebi'nin *Hünername* adlı yapıtının minyatürlerini hazırlayan sanatçılardan biri oldu. Yer yer altın yaldızla renklendirilmiş melek betimleri Kalem-i Veli Can imzalıdır. Ayrıca çiçek desenleri vardır.

VELİ PAŞA, türk yönetici (öl. 1891). Babası Giritli Mustafa Paşa'nın Girit valiliği sırasında Kandiye kaymakamlığına atandı. Bosna valiliğinin (1850) ardından Paris elçisi oldu. Bursa, Girit ve Edirne'de valilik yaptıktan sonra bir yıl kadar ikinci kez Paris elçiliğinde bulundu (1860-1861). Konya, İzmir ve Bursa'da valilik yaptı.

VELİA a. Kısa, kalın gövdeli, az gelişmiş kanatlı ya da kanatsız su böceği cinsi. (Su yüzeyinde kayarak küçük böcekleri avlar. *Veliidae* familyasının örnek tipi.)

VELİAHT a. (ar. *vely* ardından gelme ve *ʿahd,* söz yemin, zaman, devir; *vely-i ʿahd*'dan). Bir hükümdarın ölümünden ya da tahttan çekilmesinden sonra tahta geçmeye aday olan kimse.

Velicantepe. Arkeol. Adana'da, kent merkezinin 12 km kadar K.'inde, Seyhan nehri yakınında höyük. Burada yapılan yüzey araştırmalarında, Bakırtaş döneminden Demir çağına değin uzanan buluntuların ele geçtiği küçük bir köy yerleşmesi saptandı.

VELİCKOVİC (Vladimir), sırp ressam (Belgrad 1935). Mimarlıktan resme geçerek (Hegedusic'in atölyesi, 1962-63), hayallerin ve yürek darlığının ifadesi üzerine kurulu gerçeküstücü vurgular taşıyan bir sanata yöneldi (*Büyük korkuluk No. 1,* 1962). Fransa'ya yerleştikten (1966) sonra, ağır bir üslup kullanarak, hem ölçüsüz olan, hem de ölçümlerin (yükseklikler, vektörler, ölçekler vb.) ve bilimsel çözümlemelerin (Muybridge tarzında, hareketin çeşitli evrelere ayrılması) soğuk nesnelliğini yansıtan bir bakış geliştirdi: "Daraağaçları" dizisi (1968-1970), koşma ya da atlama anında canlandırılmış fareler, köpekler ya da insanlar (*Üç atlama durumu,* 1975).

VELİD a. (ar. *viladet*'ten *velid*). *Esk.* **1.** Yeni doğmuş çocuk. **—2.** Erkek çocuk. **—3.** Köle.

VELİDEDEOĞLU (Hıfzı Veldet), türk hukukçu ve yazar (İstanbul 1904 - *ay.y.* 1992). Trabzon lisesi'ni (1922), Ankara Hukuk fakültesi'ni bitirdi (1928). Neuchâtel Hukuk fakültesi'nde doktora yaptı, Roma Hukuk fakültesi ceza hukuku yüksek ihtisas okulu'ndan sertifika aldı (1934). İstanbul Hukuk fakültesi'nde medeni hukuk doçenti (1934), profesörü (1942) oldu. Aynı fakültede dekanlık yaptı (1946-1948 ve 1952-1953). 27 Mayıs 1960 devrimi'nden sonra 1961'de Kurucu meclis üyeliğinde bulundu . 1961 Anayasası'nın hazırlık çalışmalarına katıldı. İstanbul Hukuk fakültesi'ndeki profesörlük görevin-

Hıfzı Veldet **Velidedeoğlu**

den emekliye ayrıldı (1975). *Cumhuriyet* gazetesinde 40 yıldan beri haftalık yazılar yazarken, ölümünden biraz önce *Milliyet*'te yazmaya başladı. Başlıca yapıtları: *Türk medeni hukuku* (1943), *Devirden devire* (3 cilt, 1974-1976), *Sağsız solsuz demokrasi* (1974), *Ailenin çilesi, boşanma* (1976), *Toplumsal yaşam ve hukuk* (1983), *Yol kesen ırmak* (1983), *Milli mücadele anıları* (1984), *12 eylül karşı devrim* (1989), *12 mart faşizmin felsefesi* (1990), *İlk meclis, milli mücadelede Anadolu* (1990). Türk hukuk kurumu, Velidedeoğlu'na bir onur ödülü vererek, *Hukuk devleti ve Velidedeoğlu* (1985) adlı kitabı yayımladı.

VELİK ya da **VELİKİN** ilg. (ar. *velâkin* den fars. ve *ve-lik, ve-likin*). *Esk.* Ama, fakat, şöyle ki: *"Rüyada idim, velîk bîdâr'* (A. H. Tarhan).

VELİKİ KNYAZ a. Hiyerarşik bakımdan rus toprağını kendisiyle birlikte yöneten öteki prenslerin üzerinde yer alan prensin taşıdığı unvan. (Bu unvan ilkin, X yy.'dan sonra Kiev prensleri, ardından XIII yy.'dan sonra Vladimir prensleri ve fieflerin *(udelıy)* bağlı oldukları öteki prenslikler tarafından kullanıldı. Daha sonra, merkezi bir iktidar tarafından kullanıldı. Daha sonra, merkezi bir iktidar kuran ve 1547 den başlayarak Rusya çarı durumuna gelen Moskova prenslerine özgü bir unvan durumuna geldi.)

VELİKİN → VELİK.

VELİKİYE LUKİ, Rusya'da kent, Yukarı Lovat kıyısında, Moskova'nın batısında yer alır; 114 000 nüf. (1989). Demiryolu kavşağı ve sanayi (makine ve elektrikli gereçler yapımı, elektrikli ev aletleri demiryolu gereçleri onarım atölyesi tekstil [keten] ve hazırgiyim, besin sanayileri) merkezi.

VELİKÖY, Artvin'in Şavşat ilçesine bağlı bucak; 6 157 nüf. (1990); 12 köy Merkezi *Veliköy*, 659 nüf. (1990).

VELİLİK a. Veli olma durumu, velinin görevi.

VELİME a. (ar. *velm*'den *velime*). *Esk.* **1.** Evlenme töreni. **—2.** Şölen, toy.
—Folk. *Velime cemiyeti*, eskiden evlenme nedeniyle düzenlenen yemekli toplantı düğün töreni.

VELİMEŞE, Tekirdağ'ın Çorlu ilçes merkez bucağına bağlı belde; 4 034 nüf (1990).

VELİN a. (fr. *velin*'den). Kâğ. san. *Velin kâğıdı*, verje çizgileri bulunmayan kâğıt.

VELİNGRAD, Bulgaristan'da (Pazarcık) kent, Rodop dağlarının kuzeyinde; 22 000 nüf. Kaplıca sularıyla ısıtılan turfandalık seralarda yetiştirilen şerbetçiotu, tütün, mısır. İklimi sağlığa yararlı tedavi merkezi.

VELİNİMET a. (ar. *veli* ve *ni'met*'ten fars. taml. *veli-i ni'met*). Bir kimseye tüm yaşamı boyunca yararlanabileceği bir iyilik ve bağışta bulunan kimse: *Velinimetine minnet duymak.*

VELİNO, İtalya'da ırmak, Nera'nın kolu (sol kıyıdan); 88 km (havzası 2 238 km²). Apenninler'den doğan Velino, dar bir vadi içinde Terminillo dağının çevresini dolaşır, Marmore çağlayanıyla (yüksekliği 15 m) Nera'ya kavuşur. Marmore çağlayanı, yapılan düzenlemeler sayesinde, günümüzde Terni santrallarını beslemektedir.

VELİT I (Medine 667 - Deyr Murran, Şam, 715), emevi halife (705-715). Babası halife Abdülmelik ölünce halife oldu. İlk iş olarak Maveraünnehr'i ülke topraklarına kattı, Hindistan'da Sind bölgesini ele geçirdi (708) ve böylelikle halifeliği sırasında imparatorluk Doğu'da en geniş sınırına ulaştı. Batı'da ise Musa bin Nuseyr komutasındaki kuvvetler Mısır'dan başlayarak K. Afrika'da Atlas okyanusu'na kadar uzanan bölgeyi emevi topraklarına kattı. Tarık bin Ziyad da İspanya'ya geçerek K.'e ilerlerdi ve Gotlar'ı yenip önemli fetihlerde bulundu (711). Musa bin Nuseyr de İspanya'ya geçerek Pireneler'e kadar uzanan bölgeyi ele geçirdi. Aynı yıllarda Anadolu'da da islam orduları Bizas'a karşı başarılı seferler düzenlediler.

Emeviler'in en güçlü halifelerinden biri sayılan Velit, ülke topraklarını alabildiğine genişlettiği gibi ülkede açtırdığı yeni yollar, yaptırdığı köprüler, hastaneler ve camilerle, uyguladığı mali reformla tanındı.

VELİT II (Şam 707 - Abrak, Amman, 744), emevi halife (743-744). Yezit II'nin oğlu. Yezit II, önce kardeşi Hişam'ı, sonra da Yezit II'yi veliaht olarak atadı. Velit II, gençlik yıllarını amcası Hişam'ın sarayında öğrenim görerek geçirdi; şiirle uğraştı. Eğlenceye ve içkiye aşırı düşkünlüğü nedeniyle veliahtlıktan çekilmesi istendiyse de bu öneriyi kabul etmedi. Amcasının ölümünün ardından halifelik makamına geçti. İlk iş olarak kendisine karşı olanları öldürtmesi, devlet işlerini bir yana bırakarak içki ve eğlenceye dalması kendisine karşı büyük bir tepkinin doğmasına yol açtı. Velit I'in oğlu Yezit III'ün kışkırtmasıyla yakalanarak öldürüldü.

VELİT BİN MUGİRE, arap tanrıtanımaz (Mekke 530 ? - - *ay. y.* 622 ?). Kureyş kabilesinden, Mekke'nin sevilen kişilerindendi. 590 yıllarında yanan Kâbe'nin yeniden yapımına katkısı oldu. Bu onarım için kazançların helal olanının verilmesini, faiz ve zulümle alınan paranın işe karıştırılmamasını istemişti. Ancak islamlığı yaymaya başlayan Hz. Muhammet'e karşı çıktı; onun büyücü olduğunu ileri sürdü. Bu yüzden aleyhinde ayetler indi. Bastığı zehirli bir okun yarasından öldü.

VELİTRAE. Tar. coğ. İtalya yarımadasında (Lazio), Volsci konfederasyonu'nun başlıca kenti. İ.Ö. 494'te bir Roma kolonisi buraya yerleşti; Roma'ya karşı ayaklanan kent, İ.Ö. 338'de yeniden Romalılar'ın eline geçti. Augustus ailesinin anayurdu. Günümüzde *Velletri.*

VELİYE a. (ar. *veli*'nin dişl. *veliyye*). *Esk.* Ermiş kadın.

VELİYULLAH → VELİ

VELİYÜDDİN EFENDİ, türk hattat ve şeyhülislam (İstanbul ? - *ay. y.* 1768). Medrese eğitimi gördükten sonra Galata, Kahire, Mekke kadılıklarında bulundu; Anadolu ve Rumeli kazaskeri oldu. 1760 ve 1767'de olmak üzere iki kez şeyhülislamlığa getirildi. Durmuşzade Ahmet Efendi'den meşk ettiği nestalik yazıda büyük ün kazandı ve bu alanda iranlı hattatları da aştı. Celi nestalikte de ustaydı. Ahmet III dönemimde kimi yapıların yazıtlarını hazırladı (Damat İbrahim Paşa'nın Şehzadebaşı'ndaki sebil ve çeşmesi, Üsküdar Ayazma camisi yazıtları en başarılı eserleri arasındadır). Ayrıca özel koleksiyonlarda ve müzelerde yapıtları vardır. Bayezit camisi yanında kendi adını taşıyan bir kitaplık kurdurdu ve kitaplarını buraya bıraktı.

VELİYÜNNİAM a. (ar. *veli* ve *ni'am*'dan *veliyy-ün-ni'am*). *Esk.* Dinine çok bağlı olan.
—Kur. tar. Şeyhülislamın bir unvanı.

VÉLIZY-VILLACOUBLAY, Fransa'da kanton (Yvelines) merkezi, Versailles'ın D.'sunda ve Meudon ormanının G.'inde; 22 034 nüf. (1992). Havaalanı. Hava taşıtları yapımı. Elektronik. Otomobil sanayisi. Ticaret merkezi.

VELLÂDE, endülüslü müslüman kadın şair (öl. Córdoba 1087). Bir emevi halifesinin kızıydı. Vezir İbni Zeydun ve İbni Abdüs ile yaşadığı aşklarla ünlüdür.

VELLAUNODUNUM. Tar. coğ. Galya'da kent, Senonlar'ın ülkesinde. Günümüzdeki *Château-Landon* ya da *Montargis'* in yerinde olduğu sanılır.

Velleia ya da **Veleia cetveli,** Emilia-Romagna bölgesinde, aynı adı taşıyan küçük kentte bulunan ipotek cetvelleri. *Alimenta** sisteminin tanınmasına yol açtı.

VELLEİUS PATERCULUS, latin tarihçi (İ.Ö. 19'a doğr. -İ.S. 31'e doğr.). *Ad M. Vinicium libri duo* (İ.S. 29) adlı tarih kitabında, kökenlerinden başlayarak roma tarihini anlattı: yaşadığı döneme ilişkin kitap II, roma uygarlığının güzel bir tablosunu ortaya koydu.

VELLETRİ, İtalya'da kent, Lazio da (Roma ili), Albani dağlarının güney yamacında; 41 100 nüf. 350 m yüksekliğinde bir mahmuzun üzerinde kurulan kent, Po ovasına egemendir. Özellikle XIII. ve XVII. yy.'dan kalma katedral. Ticaret (şaraplar) merkezi. Esk. *Velitrae.*

VELLUR, Doğu Hindistan'da (Tamil Nadu) kent, Palar ırmağı kıyısında, Doğu Gatlar'ın eteğinde, Madras'ın B.'sında; 247 000 nüf. XVI. yy.'dan kalma, gene aynı dönemde yapılmış Vicayanagar üslubundaki tapınağı içeren kale. Tütün işleme. Üniversite ve tıp kolejleri.

VELODROM a. (fr. *vélodrome*). Bisiklet yarışı için bir pist (kapalı ya da açık) ve eklentilerden (tribünler, vestiyerler vb.) oluşan bütün.
—ANSİKL. Açık hava velodramlarında pist genellikle betondur Kapalı velodramlarda ise her zaman ahşaptır. Yarışçıların ulaştıkları yüksek hız nedeniyle virajlar oldukça yüksektir Pistin uzunluğu yay kirişin otuz santimetre uzağından çizilen bir çizgiyle ölçülür. Bu uzunluk çok değişkendir (100 m'den 500 m'ye kadar).

VELOMOTÖR a. (fr. *vélomoteur*). Hafif motosiklet ya da üzerine bir motor takılmış bisiklet.

VELOSİMETRE a. (fr. *vélocimètre*'den). **1.** Bir top namlusunun geri tepme hızını ölçmeye yarayan alet. **—2.** Bir ateşli silahın namlusu içindeki geri tepme hızını ölçmeye yarayan alet.

VELOSİMETRİ a. (fr. *vélocimétrie*). Tıp. *Velosimetri Doppler*, Doppler etkisinden yararlanılarak kanın damarlardaki dolaşım hızının ölçülmesi.

VELOSİPED ya da **VELOSPİT** → VELESPİT.

VELSEN, Hollanda'da (Kuzey Hollanda) kent, Kuzey denizi kanalı kıyısında, İJmuiden'in D.'sunda; 58 000 nüf. Demir-çelik merkezi. Kırtasiye. Kimya sanayileri. Makine sanayileri. Ambalaj.

VELUM a. (*örtü, yelken* anlamında lat. sözc.). Bot. Bazitlimantarlarda mantar gençken sapı ve şapkayı saran ve şapka büyüdükten sonra onun üzerinde pulcuklar ya da sapın üstünde yaka halinde kalan kılıf. (Eşanl. VELAMEN.) || Epifit orkidelerde hava dolu ölü hücrelerden oluşarak kökleri saran ve nemli sıcak bölgelerde sisteki suyu emebilen dış doku. || *Bakteri velumu*, bazı bakterilerin jelatinimsi zarından meydana gelen, sıvıların üzerinde aralıksız bir örtü oluşturan tabaka.
—Esk. Rom. Tiyatro ve amfitiyatrolarda, seyircileri güneş ve yağmurdan korumak için üzerlerine gerilen büyük tente. (Bu tentenin gerilmesiyle tiyatrolardaki akustik iyileşiyordu. Velum örtüsünün üzerlerine dayandığı ipleri tutan direklerin içlerine sokulduklari delikler, bu anıtlarda bazen bugün bile görülür.)
—Zool. "Veliger larvaları" adı verilen yumuşakça larvalarında, ağzın üstünde bulunan, bakışımlı loblara (yer değiştirme organı görev yapar) ayrılmış kirpiklerle sınırlı deri uzantısı. || Çiftsolungaçlı kafadanbacaklı yumuşakçalarda, kolları diplerine bağlayan zar. (Bu zar ahtapotlarda çok gelişmiştir.) || Krapedonlu medüzlerde, şemsiyenin iç kenarında bulunan ve düzenli kasılmalarıyla hayvanın yer değiştirmesini sağlayan yuvarlak kıvrım.

VELUMSU sıf. (lat. *velum*, yelken ve türkç. sonek-su). Yelken ya da velum biçi-

minde olan. (Dişi *Argonauta*'larda, birinci çift kollar velumsudur.)

VELUR a. (fr. *velours;* esk. fr. *velous;* lat. *villosus,* tüylü'den). Kadife.

VELUT sıf. (ar. *vilâdet*'ten *velûd*). *Esk.* **1.** Çok doğuran, doğurgan. **—2.** Verimli: *"Fakat tabiat bilhassa bize faydalı olmayan ve bizim isti mal edemeyeceğimiz şeylerde velûddur"* (Ahmet Muammer ve Şükrü Kaya). **—3.** Çok eser veren sanatçı için kullanılır: *Velut bir şair.*

VELUTİN a. (fr. *veloutine*'den). Tekst. XVIII. yy.'da elbiselik ve döşemelik olarak üretilmiş, genellikle altın ya da gümüş nakışlı desenlerle süslü ipekli kumaş.

VELUWE, Hollanda'da tepeler bölgesi, İJsselmeer ile Ren vadisi arasında yüksekliği 107 m olan Veluwe, hem ırmak (burası Ren'in Pliyosen devri eski deltasının bir taraçasıdır), hem de doğanın ve yer katmanlarının da gösterdiği gibi, önbuzul birikim alanıdır. Doğal bitki örtüsü, yer yer meşe ve gürgen ağacı toplulukları kapsayan fundalıklardır; bu eski bitki örtüsü ağaçların yok edilmesi nedeniyle gerilemektedir. Veluwe (doğal bir biyolojik rezerve dönüştürülmüştür), Kröller-Müller müzesi'nin bulunduğu bir ulusal park oluşturmaktadır.

VELVAL a. (ar. *velvâl*). *Esk.* Ağlama, inleme.

VELVELE a. (ar. sözc.). **1.** Gürültü, bağrışma. **—2.** *(Bir yeri) velveleye vermek,* gereksiz yere telaş ve heyecan yaratmak.

VELVELECİ sıf. Gürültü, patırtı eden kimse için kullanılır.

VELVETEN a. (ing. *velvet,* kadife'den). Dokmc. Yüzü makaslanmamış bir tür pamuklu kadife. (Gofre ve emprime türleri vardır.)

VELVİÇYA a. (avusturyalı botanikçi Friedrich *Welwitsch*'in [1806-1872] adından). Afrikanın sıcak çöllerinde yetişen, 50-75 cm boyunda iri bir mantar biçimindeki garip bitki. (Bil. a. *welwitschia.*) [Bitki bir balta darbesiyle iki parçaya ayrılmış gibidir; parçalar uzunluğu 2 m'yi hayli aşabilen hep yeşil büyük yaprakları andırır. Çiçekleri bireşeyli, tırtılsı ya da başak biçiminde, erkekleri 6 erkekorganlı (3 bölümlü başçık) ve kısır yumurtacıklıdır; dişilerin çiçekörtüsüyle çevrili verimli bir yumurtacığı vardır; meyve kırmızı ya da sarı kabuklu bir kozalaktır ve kabuklar ayrı ayrı koparak borumsu bir çiçekörtüsüyle kaplı taneleri serbest bırakırlar. Kurak yerlerde bulunan *Welwitschia mirabilis* çiyden yararlanarak yaşar. Bu tür tek başına açıktohumluların bir altşubesinden olan *Welwitschiales* takımını oluşturur.]

VELY a. (ar. *vely*). *Esk.* **1.** Birbirini izleme, birbiri ardınca gelme. **—2.** *Vely etmek,* birbiri ardınca gelmek, ortaya çıkmak.

Vema, Lamont-Doherty Geological Observatory'nin donattığı denizbilim araştırma gemisi (1953'te suya indirildi; yük kapasitesi 734 t).

VEMA geçidi, Atlas okyanusu'nun güneyinde (30° G. enlemine doğru) derin deniz geçidi, São Paulo kenar platosuyla Rio Grande deprem sırtı arasında.

VEMA kırık kuşağı, 11° K. enleminde Orta Atlas okyanusu sırtından yaklaşık 250 km uzaklıkta bulunan engebeli yüzey şekilleri bütünü (en derin yeri 5 210 m). [Antartika dip suyu, Guyana çanaklarından Cabo Verde çanağına akarken buradan geçer.]

VENANTİUS HONORİUS CLEMENTİANUS FORTUNATUS, romalı hıristiyan şair (Treviso 530'a doğr. - Poitiers 600'den sonr.). Poitiers piskoposu seçildi (597'ye doğr.), edebiyattaki ünü sayesinde aralarında Grégoire de Tours'un da bulunduğu, yüzyılın önde gelen entellektüelleriyle ilişki kurdu. Hıristiyan ayin düzeni, roma breviarium'unda yer alan iki ilahisini benimsedi. *Pange lingua* ve *Vexilla regis,* 569'da gerçek Haç'ın bir parçasının İustinos II tarafından azize Redegund'a sunuluşu dolayısıyla bestelenmiştir.

VENARİA, esk. **Venaria Reale,** İtalya'da kent, Piemonte'de (Torino ili), Stura di Lanzo'nun kıyısında, Torino yakınında; 26 500 nüf. Kimya ve makine sanayileri.

VENCE, Fransa'da kanton (Alpes-Maritimes) merkezi, 325 m yükseltide, Nice'in B.'sında; 15 364 nüf. Eski roma kenti olan Vence, Ortaçağ'da bir piskoposluk merkezi oldu; kentte bu dönemden bazı kalıntılar (özellikle XIII. yy.'dan kalma kapılar) vardır. Roman üslubunda eski katedral (en eski bölümleri XI. yy.'dan kalmadır) çeşitli değişikliklere (XV. yy.'da yapılmış oymalı arkalıklı iskemle) uğramıştır. XVII. yy.'dan kalma (XIV. yy.'da yapılmış büyük kule) şato. Kentin kuzey-batı çıkışındaki, Rosaire (1950) capellası'nı H. Matisse düzenlemiş ve dekore etmiştir. Ticaret, turizm ve el sanatları (seramik atölyeleri, zeytin ağacı üzerine oymalar, elle dokuma) merkezi.

VENCESLAV *(aziz),* çekçe **Václav,** alm. **Wenzel,** Bohemya dükü ve koruyucu azizi (? 907 - Stará Boleslav 935). Přemyslidler hanedanında Bohemya dükü Vratislav'ın oğlu. Slav ruhanileri tarafından vaftiz edildi ve büyük annesi azize Ludmila'nın etkisinde kaldı. Babası 920-921'de Macarlar ile bir çarpışmada öldürüldü. Pagan soylularla birleşen annesi Drahomira, kendisiyle naipliğini paylaşan Ludmila'yı boğdurdu. 925'ten itibaren Venceslav tek başına yönetimin başına geçti. Çevresini din adamlarıyla doldurdu, Prag'daki Svatj Vit kilisesi gibi kiliseler kurdu. 929'da Friedrich I ile bir savaş çıkmaması için İmparatorluk'un süzerenliğini kabul etmeyi yeğledi. Kardeşi Boleslav onu Stará Boleslav kilisesi önünde dinsel ve siyasal nedenlerle öldürttü (928 veya 935). Ölür ölmez aziz ilan edildi ve Bohemya'nın koruyucu azizi ve kahraman kral olarak ulusal ve dinsel bir simge durumuna geldi. 1946'dan beri Bohemya tacına "Venceslav'ın tacı" denilir. Myslbek'in yapıtı olan heykeli, Prag'da, onun adını taşıyan bir meydanı süsler.

VENCESLAV I (1205 - Beroun 1253). Bohemya kralı (1230-1253). Přemysl Otakar I'in büyük oğlu ve halefi, imparator Friedrich II'ye karşı Bavyera düküyle ve Tuna'nın sol yakasındaki bütün topraklarını kendisine bırakması koşuluyla, Avusturya dükü Friedrich ile birleşti (Passau 1238). Ancak verilen bu sözün tutulmaması üzerine Venceslav, Avusturya'yı işgal ederek yönetimini büyük oğlu Ladislav'a verdi (1246). Ladislav'ın 1247'de ölmesi üzerine, çek soylularının bir ayaklanması, Venceslav'ı iktidarı geçici olacak ikinci oğlu, geleceğin Přemysl Otakar II' siyle, paylaşmaya zorladı (1247-1249). İçte güttüğü siyasetle Venceslav, ülkenin şövalyeler, göçmen çiftçi ve maden işçileri aracılığıyla germenleşmesine ön ayak oldu.

VENCESLAV II (1271 - Prag 1305), Bohemya kralı (1278-1305) ve Polonya kralı (1300-1305). Přemysl Otakar II'nin oğlu ve ardılıydı, 1283'e kadar Brandenburglu Otto'nun vesayeti altında hüküm sürdü. Çek devletini yeniden düzenledi (maden yasası, 1300'deki para reformu), ardından Polonya krallığı'nı kendi yararına yeniden kurdu, son olarak da oğlu (gelecekteki Venceslav III) yararına Macaristan tahtını ele geçirdi (1301).

VENCESLAV III (1289 - Olomouc 1306), Macaristan kralı (1301-1305), Polonya ve Bohemya kralı (1305-06). Venceslav II'nin oğlu ve ardılı, Přemyslidler'in sonuncusu. Władysław Łokietek'e karşı Polonya tahtı üzerindeki haklarını kabul ettirebilmek için Bavyera dükü Otto yararına Macaristan tahtından vazgeçti (1305), ancak bir suikasta kurban gitti.

VENCESLAV IV (Nürnberg 1361 - Prag 1419), Bohemya kralı (1378-1419), Brandenburg markgrafı (1373-1378), Romalılar'ın kralı (1376-1400) ve Lüksemburg dükü (1383-1419). Babası Karl IV'ün ölümünde kentli ve senyör birlikleri arasında hakemlik yapmak için kendini kabul ettiremedi. Kardeşi Lüksemburglu Sigismond'un tahta geçmesi için Macaristan'a müdahale ettiyse de (1386), çek senyörleri ve ruhbanlarına yetkisini kabul ettiremedi. Jan Nepomucký'in, Prag başpiskoposuyla arasında çıkan anlaşmazlık sonucu öldürülmesiyle (1393), çek senyör ve ruhbanları ayaklanarak Venceslav'ı tutsak ettiler (1394). Dış politikasını Fransa kralının politikasına uydurması üzerine, papa Benedictus XIII'ün düşmanlığını üstüne çekti (1398). Bunun üzerine papa, Venceslav'ın alman rakipleriyle birleşti, bunlarsa Venceslav'ın imparatorluk çıkarlarını yeterince gözetmediğini öne sürerek onu tahttan indirip yerine Pfalz kontu Robert'ı geçirdiler (1400). Pfalz kontu Robert, Bohemya'a saldırdı (1401), Venceslav ise, kardeşi Sigismond tarafından tutsak edildi. Bunun üzerine Venceslav, amcası Venceslav I'den miras kalan Lüksemburg'u, önce Louis d'Orléans'a (1402), daha sonra da Brabant dükü Antoine de Bourgogne'a (1411) rehin olarak bıraktı. Robert'ın ölümünden sonra (1410), imparatorluğu yeniden eline geçirmeye çalıştıysa da başarılı olamadı, ancak Bohemya'yı elde edebildi. Burada katoliklerle husçular arasında tarafsız kalmaya çalıştı ancak sonuç olarak bu tarafsızlık husçuların işine yaradı. Venceslav, yetkilerini öne sürdü ve Roma'ya çağrılan papazların gitmelerini engelleyerek, husçulara yakın bir tutum içine girdi (1418). Ancak Hradčany'de katolik danışmanlarının pencereden fırlatılarak öldürülmelerine (30 temmuz 1419) Venceslav o denli üzüldü ki kısa bir süre sonra öldü.

VENDA, Güney Afrika'da, 1979 kasımında bağımsızlığa kavuşan bantustan; 6 500 km²; 518 000 nüf. Merkezi *Thohoyandou.* Transvaal ilinin kuzey bölümünde kurulan bantustanı Soutpansberg sıradağları aşar. Tarım (çay, turunçgiller, sisal, pamuk, şekerpancarı), orman ve maden (grafit, altın, magnezit) kaynakları.

VENDALAR ya da **BAVENDALAR,** Güney Afrika'da yaşayan yaklaşık 500 000 nüfuslu bantu halk. Çiftçilik ve sürü yetiştiriciliği yapar ve sürüye bütün işlemlerde, özellikle evlilik değiş tokuşlarında önemli bir yer verirler. Bir meydanı merkez olarak alan köyler ve mahalleler (krallar) biçiminde bir araya gelirler. Babasoylu ve babayerli soysoplara ve ayrıca işlevi atalar tapınmasına ilişkin anasoyluluklara ayrılırlar.

VENDÉE, Fransa'nın batısında ırmak, Sèvre Niortaise'in kolu (sol kıyıdan); 70 km. Önce Gâtine ve Bocage'ı, sonra Plaine ve Fontenay-le-Comte'u geçer ve Marais'de Sèvre Niortaise'e kavuşur.

VENDÉE, Fransa'da (Pays de la Loire bölgesi) *département;* 6 720 km²; 509 356 nüf. (1992). Merkezi *La Roche-sur-Yon.*

Topraklarının beşte dördü Armorik masifinde uzanan Vendée'nin (eski Aşağı Poitou) doğusunda, K.-B.'dan G.-D.'ya yönelen billurlu sırt Gâtine (Crapaud doruğunda 285 m), orta kesiminde denize doğru eğik şistli şev Bocage ve Chantonnay ovasında küçük bir kireçtaşlı havza vardır.

Vendée savaşı, Fransa'da 1793'ten 1796'ya kadar süren ve yaklaşık 500 000 kişinin ölmesine yol açan karşıdevrimci ayaklanma. 10 mart 1793'ten başlayarak, Vendée, Loire-İnférieure ve Maine-et-Loire köylüleri, Konvansiyon tarafından oylanan (23 şubat) 300 000 kişiyi silah altına alma kararı dolayısıyla ayaklandı -oysa bu karardan ancak 18 000 kişi etkilenmişti. Cathelineau, Stofflet gibi köylü ve Bonchamps, Elbée, Lescure, La Rochejaque-

Giraudon

aziz Venceslav
Litoměřice sunakarkalığı Ustası'nın 1506-1509 arasında Prag Svatj Vit katedrali'nin aziz Venceslav capellası'nda yaptığı duvar resimlerinden ayrıntı

Giraudon

Venceslav IV
başpiskopos Vlašimli Jan Očko'nun adak tablosundan ayrıntı ağaç üzerine tutkal boya ve yaldız, 1370'ten sonr.
Ulusal galeri, Prag

Lauros-Giraudon

César de Bourbon Vendôme dükü XVII. yy.'da yapılan ressamı bilinmeyen bir resimden ayrıntı *Versailles şatosu*

lein gibi soylu önderlerin yönetiminde katolik ve kralcı bir ordu meydana getirildi. Sürgünlerden ve birinci koalisyon güçlerinden yardım gören bu ordu cumhuriyetçi birlikleri şaşırttıktan sonra bazı kentleri (Cholet, Saumur, Angers, Bressuire, Thouars, Parthenay, Fontenay) ele geçirdi. Cumhuriyetçi komutanlar Bocage'da dağılan düşman karşısında varlık gösteremediler; kesin zafer ancak Kléber'in komutasındaki "Mainzliler"in takviyesi sayesinde sağlanabildi (17 ekim). La Rochejaquelein ve Stofflet, Charette'in fiefi olan le Marais'de ayaklanmayı yeniden körüklediler. Ama Vendéeliler, Stofflet ve Charette'i kurşuna dizdiren Hoche karşısında daha fazla tutunamadılar.

VENDETTA a. (ital. *vendetta*, intikam' dan). Bazı Akdeniz bölgelerinde, özellikle Korsika'da kurbanın bütün akrabaları için sözkonusu olan bir hakaretin ya da bir öldürmenin öcünü alma.
—ANSİKL. Vendetta, başlıca Korsika'da, bir ölçüde daha az Sardinya'da, Sicilya' da ve Balkanlar'ın bazı bölgelerinde görülür. Birçoğu bir klan oluşturan ailelerin dayanışması, denizden gelen sürekli saldırılara karşı savunma zorunluğu ve hüküm sürmek için aileleri bölen cenova politikası, vendettanın Korsika'da yerleşmesine yol açtı. Vendetta bir "borcu ödemek" düşüncesine dayanır. Öldürme, öldürmeyle; hakaret hakaretle, giderilmek zorundadır. Bir hakaret sonucu yitirilen onuru kazanma hırsı duyan intikamcılar, adaletin yerine getirilmesi düşüncesinin etkisindedirler. Hakaret, aileyi ve bütün kabileyi kapsadığı ve ortak olduğu için onarılması da ortak özellikte olacaktır. Hasım aileden herhangi biri bedeli ödeyecektir. Ölüler ve sağlar aile topluluğunun dayanışmasında birleştikleri ve öçleri kuşaktan kuşağa sürüp gittiği için vendetta kalıtsaldır. Üstelik zorunludur da. Çünkü onur için savaş sözkonusudur. Yaşayan bir gelenek halindeyken vendetta, açıkça belirlenmiş ilkelere bağlıydı: hakaret eden aile, belli bir törenle uyarılırdı (uyarı, *di guadarsi*) ve intikam, öcü alınması gerekenin en yakın akrabası tarafından bir cezalandırma öldürmesi biçiminde olurdu. Bu öldürme, aileler arasında özel bir savaş ortamı yaratıyordu. XVII. ve XVIII. yy.'da son derece kanlı olan vendettalar, giderek azaldı.

VENDLER, lausitzli Sorablar*'ın almanca adı. WENDELER'in başka biçimi.

VENDOBONİYEN a. (fr. *vindobonien;* lat. *Vindobona; Viyana* [Avusturya]). VİNDOBONA ÜSKATI'nın eşanlamlısı.

VENDÔME, Fransa'da *arrondissement* (Loir-et-Cher) merkezi, Loire kıyısında; 18 359 nüf. Üzerinde XII, XIV, ve XV. yy.'dan kalma bir şatonun kalıntıları bulunan bir tepenin eteğinde ve çeşitli kollara ayrılan Loir'in kıyısında kuruldu, büyük Trinité manastırı'nın çevresinde gelişti.
—Tar. Yıl III Anayasası'yla kurulan Yüksek adalet mahkemesi kırk beş babeufçü sanığı Vendôme'da yargılandı; Babeuf ve Darthé ölüme mahkûm edildiler (şubat -mayıs 1797).

VENDÔME (César DE BOURBON, — *dükü*), fransız prens (Coucy-le-Château -Aufrique 1594 - Paris 1665), Henri IV ve Gabrielle d'Estrées'nin evlilik dışı oğulları. Vendôme dükü ve Bretagne valisi oldu. Languedoc'ta protestanlara karşı savaştı (1621 -22). Chalais ile birlikte komplo kurduğu gerekçesiyle Vincennes'de hapsedildi (1626), serbest kalmak için Bretagne valiliğinden ayrılmak zorunda kaldı (1630). Mazarin'le barıştı, 1655'te Barcelona önlerinde ispanyol donanmasını yendi.

VENDÔME (Louis Joseph DE BOURBON, PENTHIÈVRE ve MERCŒUR, daha sonra da [1669] dükü), fransız prens (Paris 1654 - Vinaroz 1712), Vendôme dükü Louis'nin büyük oğlu. Steinkerque'te (1692) ve La Marsaille'da (1693) dikkatleri üzerine çektikten sonra Augsburg birliği savaşı'nda Barcelona'yı ele geçirdi (1697). İspanya Veraset savaşı'nın başında İtalya'da Villeroi'nın yerine geçti. Prens Eugène'i, Luzzara'da (1702) ve Cassano d'Adda'da (1705) yendi. Villeroi'nın Ramillies'de yenilgiye uğramasından sonra (1706), Fransa'ya geri çağrıldı. 1708'de Bourgogne düküyle birlikte Oudenaarde' da savaşı kaybetti, bunun üzerine Prens Eugène ve Marlborough dükü Lille'i kuşattılar. Vendôme, İspanya'ya Felipe V'e yardım için yollandı (1710) ve burada İngilizler'e ve imparatorluk kuvvetlerine karşı Villaviciosa nihai zaferini kazandı (10 aralık).

VENDÔMOİS, Eski Orléanais (Fransa) ilinde ülke. Merkezi Loir vadisidir Başlıca kenti *Vendôme.*

VENDRYES (Joseph), fransız dilbilimci (Paris 1875 - *ay. y.* 1960). Kelt dilleri dilbilimi uzmanı (*Grammaire du vieil irlandais* [Eski İrlanda dilinin grameri], 1908); Durkheim'ın etkisinin görüldüğü, bir genel dilbilim kitabı yazdı. (*le Langage, introduction linguistique à l'histoire,* [Dil, tarihe dilbilimsel yaklaşım], 1921).

VENDSYSSEL, Danimarka'da, Jylland' ın kuzeyini oluşturan bölge.

VENEDİ ya da **VENEDAE,** latin yazarların Vendler'i ya da atalarını belirtmek için kullandıkları ad.

VENEDİK İMPARATORLUĞU XIII.-XV. yy'lar

1 Korinthos
2 Rodosto
3 Herakleia
4 Patrai
5 Malvasia, 1463 *Monemvasia*
6 İnebahtı, 1407-1499
7 Nafplion, 1389-1394
8 Argos, 1389-1394
9 Atina, 1395-1402

Geçici olarak Venedik toprakları

IV. haçlı seferinden sonra Venedik Cumhuriyeti ve bağlıları, 1204
Hak olarak verilen topraklar (*işgal edilmemiş*)
Acentalar
Karma acentalar
XV. yy.'ın sonuna kadar Venedik'in kazançları
Venedik denizyolları
Silahsız gemiler
Kadırga konvoyu
XIII.-XIV. yy.'lar
XV. yy.
Kara yoluyla Flandres'la bağlantı
İstanbul Latin devleti 1204-1261
1230'da Ortadoğu Latin devletleri
XIV. yy.'ın ikinci yarısında Osmanlı İmparatorluğu
Çarpışmalar
S Chioggia savaşı, 1378-1381
500 m'nin üstündeki bölgeler
Geçitler

Ph. Braunstein *ve* R. Delort'a *göre*

VENEDİK, ital. **Venezia,** İtalya'da kent, Veneto'nun merkezi; 317 837 nüf. (1991).

COĞRAFYA

Venedik olağanüstü bir alan üstünde kuruludur: Adriya denizi'nin kuzey ucunda, bir denizkulağının ortasında, birbirinden 177 kanalla ayrılan 118 küçük adadan oluşan bir takımadadır (kentte 400 köprü vardır). 4 km mesafede bulunduğu karaya bir demiryolu ve karayolu köprüsüyle bağlıdır; uzun bir kıyı şeridiyle (Pellestrina, Venedik Lidosu, Cavallino şeritleri) ayrıldığı denize 2 km uzaklıktadır. Venedik, Ortaçağ'da, ticarete dayalı, kendi yetkisi altında birliğini sağladığı (on yüzyıl kadar özgürlüğünü korudu) geniş bir devlet meydana getirdi. Dogelerin iş merkezi, San Marco meydanı ve Büyük Kanal boyunca uzanan görkemli saraylarıyla bu eski zenginliğin izlerini taşımaktadır. Çeşitli etkinlikler başka adalara ya da kıyı şeritlerine, Chioggia'ya (balıkçılık), Murano'ya (camcılık), Lido'ya (eğlence turizmi) kaydırılmıştır. Karada, Mestre'de konut semtleri ve Marghera'da sanayi alanları (demir dışı madenler metalürjisi, petrokimya) gelişmiştir.

Venedik'in çeşitli işlevleri vardır: bunların en ünlüsü, canlı bir ticari etkinliğe neden olan turizm işlevidir. Yönetimsel ve kültürel (Sanat bienali, Film festivali, üniversite) işlevler önemlidir, ama en çok istihdam sağlayan etkinlik sanayidir. Sanayinin gelişmesi hem kentin kirlenmesine hem de sanayi atıklarının boşaltılmasıyla oluşan tortuların birikmesine bağlı olarak kentin çökmesine yol açarak Venedik'in

VENEDİK TİCARETİ
XIV. yy.'da

Başlıca mimarlar → GAMBELLO, LOMBARDO — CODUCCİ — LOMBARDO — SANSOVİNO — CODUCCİ — ABBONDİ — LONGHENA

ANITLAR:
bizans 1094-1330
gotık 1330-1430
Rönesans:
1460-1530
1530-1620
XVII. yy.
XVIII. yy

Pal.Surian, S.Giobbe, S.Geremia, Pal.Vendramin-Calergi, Madonna dell'Orto, Scuola della Misericordia, Abbazia della Misericordia, P.Labia, Pal. Correr Contarini, Pal. Erizzo, Pal.Contarini-Seriman, S.Maria di Nazareth (Scalzi), Cizvit kilisesi, San Luca garı, Fondaco dei Turchi, Büyük Kanal, Pal. Cusson, Pal.Fontana, P.Widman, Scuola di S. Marco, Ca'd'Oro, Ca' Pesaro, S.Stae, S. Giacomo dell'Orio, Pal.Mich. d.Colonne, S.Maria dei Miracoli, S.Zanipolo (S.Giovanni e Paolo), Pal.Dona, Ca'da Mosto, Pal. Sanudo Van Axel, S.Simeone e Giuda (S.S.Piccolo), Fabbriche, Pal. Bernardo, Rialto köprüsü, S.Francesco della Vigna, S. Niccolò da Tolentino, S.Maria Glor. dei Frari, S.Rocco, P.Corner-Mocenigo, Soranzo, P.del Camerlenghi, S.Giovanni Crisostomo, S.Giac.d.Rialto, Scuola di S.Rocco, P.Dolfin-Manin, Pal.Priuli, P.Dei Dieci Savi, S.Maria della Fava, S.Polo, S.Maria Formosa, P.Pisani-M, Pal. Loredan, P.Grimani, S.Salvatore, Scuola di S.G. degli Schiavoni, Pal. Grodenigo, Pal. Balbi, Pal.Farsetti, P. Corner-Spinelli, Saat kulesi, Scuola di Carmini, Pal.Foscari, P.Grassi, P.Giustinian, S.Stefano, La Fenice tiyatrosu, San Marco, S.Zaccaria, Arsenalle, Ca'Rezzonico, P.Giustinian-Lolin, S.Fantin, S.Giovanni in Bragora, P.Cav.-Franchetti, Ca'Grande, S. Moise, Hapishaneler, S. Sebastiano, Dukalar sarayı, S. Maria della Pietà, Angelo Raffaele, P. Ariani (Minotto), Procuratie Vecchie, Proc.Nuove, Pal. Giustinian, S. Maria del Rosario (Gesuates), Pal. Contarini dal Zaffo, S.Maria della Salute, S. Maria della Carità, Pal.Contarini-Fasan, Galleria dell'Accademia, Pal.Venier dei Leoni (Guggenheim), Pal.Dario — LOMBARDO

0 — 500 m

VENEDİK

Müzeler: Ca'Rezzonico XVIII. yy. VENEDİK MÜZESİ — **Galleria dell'Accademia** Venedikli ressamlar — **Ca'Pesaro** DOĞU SANATI MÜZESİ — **Guggenheim** ARTE MODERNA — **Ca'd'Oro** G.FRANCHETTI — **Proc. Nuove** CORRER MÜZESİ — **Libreria di Sansovino 1** MARCIANA ULUSAL KİTAPLIĞI — **Sc. di S. Giorgio degli Schiavoni** Carpaccio — QUERİNİ-STAMPALIA PİNACOTECA'sı

Scuola di S. Rocco: Tintoretto, Tiziano, Tiepolo

Everts-Rapho

Piazzetta'dan bir görünüm (ön planda Dukalar sarayı'nın güney cephesinden [XIV. yy.] ayrıntı [revak ve loggia]; arka planda, Libreria ve campanile)

Everts-Rapho

rio dei Mendicanti ve Scuola Grande di San Marco'nun campo San Zanipolo'ya bakan cephesi (XV. yy. sonu)

VENEDİK'TE SANAT

varlığını tehdit etmektedir. "Venedik'i kurtarmak" uluslararası işbirliğini gerektiren bir zorunluluktur.

—*Venedik ili*, 2 460 km^2; 839 847 nüf. Adriya denizi, Adige ve Tagliamento kıyısında 150 km boyunca uzanır. Alçak Veneto ovalarını ve bütün denizkulağı bölgesini içine alır. Büyük toprak ıslah çalışmalarının merkeziydi; burada tahıl (buğday, mısır) ve şekerpancarı yetiştirilmektedir.

TARİH

• *Kökenler (V.-VIII. yy.).* Hun akınlarının (V. yy.), sonra Theodorich'in yönetimindeki Ostrogotlar'ın gelişinin kıyı halklarının (balıkçılar, denizciler ve tuz işleticileri) geçici olarak denizkulağındaki adacıklara göç etmesine yol açtığı sanılıyor. Ama VI. yy. sonunda ve VII. yy.'da denizkulağı lombard istilalarından kaçan kıyı köylüleri ve kentlileri için sürekli bir sığınma yeri oldu. Ravenna eksarhının otoritesi altındaki roma-bizans sitelerinin halkları buraya yerleştiler. İkonakırıcılığı bunalımı sırasında denizkulağındaki siteler, bizans himayesinden geçici olarak kurtuldular ve bu sitelerin orduları bir duka (doge) seçtiler: Orso İpato (726-737). Kara devletlerinin Charlemagne tarafından ele geçirilmesinden (774) sonra 814 tarihli Roma-karolenj paktı denizkulağının Bizans İmparatorluğu'na ait olduğunu tanıdı ve böylece Bizans'a, Doğu ve Batı imparatorlukları ile slav dünyasının sınırlarında stratejik bir konum sağlamış oldu.

• *Kentin yerleşmesi ve gelişmesi (IX-XII. yy.).* IX. yy.'ın başında doge Agnello Partecipazio (809 ya da 810-827) dukalık merkezini, Rialto adalarındaki ikametgâhına nakletti; aziz Markos'un cesedi de 828'de buraya getirilerek gömüldü. Venedik'in ayrıcalıklı konumu, gücünü deniz yoluyla ticari mübadele üstüne oturtmasına olanak verdi. Venedikliler, İstanbul'dan, İskenderiye'den ve Doğu'dan gelen ipekli kumaşları, baharatları, egzotik ürünleri ve lüks maddeleri Batı'ya sattılar. Aynı zamanda Doğu Roma'ya ve arap dünyasına köle (Slavlar), kereste, demir ve XII. yy.'dan itibaren de Batı'nın yün kumaşlarını ihraç ettiler. Kentte aynı zamanda, Po vadisi ve Puglia sayesinde başlıca ihtiyaç maddeleri ticareti de gelişti.

Venedik, Pietro II Orseolo zamanında (992-1009) kıyıyı ve Zara'dan (Zadar) Ragusa'ya (Dubrovnik) kadar Dalmaçya adalarını himayesi altına alarak ticari konumlarını pekiştirdi. İmparator Aleksios Komnenos'u Normanlar'a karşı desteklemesi (1081) sayesinde Doğu Roma İmparatorluğu'nda çok önemli ticari ayrıcalıklar elde etti (1082). Kısa bir süre sonra San Marco bazilikası'nın kutsanması (1094) ve Büyük Kanal kıyısında büyük bir uluslararası pazar kurulması (1099), kentin zen-

Scala

yapımına 1565'te Palladio tarafından başlanan San Giorgio Maggiore kilisesi

1631'den itibaren Longhena tarafından yapılan Santa Maria della Salute kilisesi (1687'de ibadete açıldı)

Scala

Giraudon

Son Yemek ya da *Levi'nin evinde yemek* (1573) Veronese'nin yapıtı *Accademia, Venedik*

ginliğini daha da pekiştirdi. XII. yy. başında Venedik, Pisalılar ve Cenevizliler ile rekabet etmek zorunda kaldı. Venedik donanmasının ilk haçlı seferlerine katılması Suriye ve Filistin'in çeşitli kentlerinde bazı mahallelerin ayrıcalığını elde etmesini sağladı. Bu arada Normanlar'a karşı Korfu'da Doğu Roma İmparatorluğu'na yaptığı yardım, Venedik'in İstanbul'daki ticari ayrıcalıklarına süreklilik kazandırdı.

Bu ticari etkinlik, başlangıçta, dogelerin büyük toprak sahibi aileleri tarafından finanse edildi ve hızla zenginleşen yeni gelenler *(case nuove)* tarafından yürütüldü. Bu yeni ailelerin etkisiyle yerli yerine oturan kurumlar, dogelerin kişisel iktidar girişimlerini engelledi. Dogeler, bu göreve ömür boyu getirildiler, ama onları seçme yetkisi halk meclisinden *(arengo)* geri alındı. Çeşitli meclislerle kuşatılan (Bilgeler meclisi, 1143; altı üyeli Küçük meclis, 1172) dogeler, göreve başlarken kurumlara saygı göstereceklerine yemin etmek zorundaydılar. Böylece doge, gücü Venedik* mütarekesi'nin imzalanmasıyla (1177) kabul edilen bir devletin baş görevlisi oldu.

• *En parlak dönem* (1204-1453). Venedik donanmasının Dördüncü haçlı seferi'ne katılması ve İstanbul'un alınması (1204) seferin hazırlayıcısı olan doge Enrico Dandolo'ya (1192-1205) yunan adalarının çoğunu, Trakya'nın bir bölümünü ve Peloponisos'u Venedik'e bağlama olanağını verdi. Yeni topraklarının kıyılarında ticaret acentaları kuran Venedik böylece Doğu yolu üzerinde konaklama yerlerine ve ambarlara sahip oldu. Venedik için bu yol artık Karadeniz'in en uzak köşesine kadar açıktı: Venedik dogesi de böylece "Romania'nın dörtte bir buçuğunun senyörü" adını aldı. Marco Polo'nun Çin'e ulaştığı sırada Venedik, İngiltere'ye ve Flandres'a doğru kalyon konvoyları göndererek ticaretini Atlas okyanusu'na doğru geliştiriyordu. Germen ülkeleri de Venedik'teki kuruluşları *(fondaco dei Tedeschi)* aracılığıyla Venedik'in ticaretine katıldılar. Rakipleri Pisa ve Cenova ile sürekli mücadeleler pahasına kurulan Venedik'in gücü, 1284'te, bir altın para olan *duka*'nın bastırılmasıyla somutlaştı; duka altını, üç yüzyıl boyunca floransa altınıyla birlikte Batı Akdeniz dünyasının para pirimi oldu.

Venedik kurumları yeniden belirlendi: En önemli yönetim organı olan Büyük

Scala

Kutsal sohbet (1480), Alvise Vivarini'nin yapıtı *Accademia, Venedik*

Tullio Lombardo tarafından 1478'de gerçekleştirilen doge Andrea Vendramin'in mezar anıtı *San Giovanni e Paolo kilisesi, Venedik*

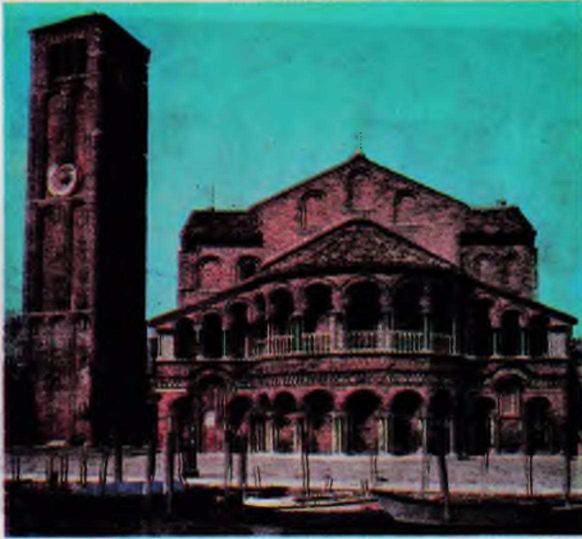
San Giorgio adası, F. Guardi'nin yapıtı, *Accademia, Venedik*

Scala

Venedik'teki Dukalar sarayı'nın güney cephesi (1309-1404) [ortada, Dalle Masegneler'in gerçekleştirdiği balkon (1404)]

Giraudon

Everts-Rapho

Murano'daki Santi Maria e Donato kilisesi'nin başucu ve campanile'si

M. Levassor

Büyük kanal üzerinde Cavalli-Franchetti sarayı (XIV. yy.; XIX. yy.'da büyük ölçüde onarım gördü)

meclis'e bağlı uzmanlık konseyleri (Küçük Konsey, yürütme; Quarantia* mahkemesi, Senato, genel politikayla görevliydi). XIII. yy.'dan itibaren daha da zorlaşan Büyük meclis'e giriş, XIV. yy.'da tamamen kapandı. İki yüz ailelik bir oligarşi Venedik'i yönetmeye başladı. Baiamonte Tiepolo'nun, halkın da desteğiyle giriştiği fesat hareketine karşı koydu (1310) ve bir polis örgütüne sahip oldu: Onlar konseyi. 1354'te monarşist (kralcı) emeller beslemekle suçlanan duka Marino Falier idam edildi. Bu egemen oligarşi, etkinlikleriyle Venedik' in varlığını sağlayan iş yaşamındaki ailelerin çoğunu bir araya getirdi. Böylece, Cenevizliler ile yapılan ve Venedik'in yenilgiden son anda kurtulduğu (Chioggia savaşı, 1378-1381) uzun savaşlara rağmen iktidarda kalmayı başardı.

XV. yy.'ın başında büyük devletlerin İtalya'da ilerlemesi nüfusu 100 000'i aşan kentin besin ve gereç ikmalini tehlikeye düşürünce Venedik, doge Francesco Foscari'nin (1423-1457) öncülüğünde, paralı askerlerden oluşan bir ordu sayesinde bir kara devletini ele geçirmeye girişti. Milano, Floransa ve Venedik arasında yapılan Lodi barışıyla (1454) Venedik, Friuli, Treviso, Padova ve Verona'ya egemen oldu. Venedik, yeni devletine birleşik bir statü kazandırdı ve kentlerin başlıca yöneticilerini atadı.

• *Tersliklere karşı direnme (XV.-XVIII. yy.)* Türkler'in Balkanlar'da ilerlemesi, uzun süredir Venedik'e yunan aydınlarının (Bessarion) gelmesiyle hissedilmişti. Bunlar, kente hümanist bir akım getirdiler. Ama İstanbul'un alınması (1453). Venedikliler'in Doğu'daki çıkarlarını doğrudan etkiledi. Venedik, yaşamsal ticari ilişkilerini korumak için Kıbrıs'ı satın aldı (1489) ve Türkler ile adım adım savaştı. XV. yy. sonunda Fransa krallarının İtalya'ya yaptıkları seferler yeni bir tehdit oluştudu; Venedik, bu tehlikeye karşı harekete geçti. Cambrai birliği'nin (1509) güç duruma düşürdüğü Venedik yeni bir koalisyonu finanse etti; Fransızlar'ı yenen bu koalisyonun mali ağırlığı Venedik'in ekonomik dengesini bozdu. Bu arada Vasco da Gama'nın Hindistan deniz yolunu keşfetmesi, Venedik' in Doğu ürünlerini ithal tekelini kaybetmesine yol açtı. Buna rağmen Venedikliler, 1580'e kadar batı pazarları üstündeki ağırlıklarını sürdürmeyi başardılar (Lyon fuarları). Kent, ticaretini desteklemek için tekstil ve cam sanayilerini geliştirdi. Kentin ihtişamı, Dukalar sarayı ile San Marco meydanı'nın tamamlanması, Büyük Kanal kıyısında en güzel sarayların inşası ve Bellini'den Tiziano'ya kadar dünyanın en büyük resim okullarının gelişmesiyle en yüksek düzeyine ulaştı.

Kıbrıs'ın (1571), ardından Girit'in (1669) kaybedilmesinden sonra Akdeniz limanlarının ticari rekabeti, Venedik'in gerilemesini önlenemez duruma getirdi. XVIII. yy.'da Venedik artık yalnızca bir şenlikler (karnaval), lüks ve entrikalar kentiydi. Aydınlanma felsefesinin görüşlerinden az etkilenen kent, cumhuriyetçi kurumlarını aynen korumayı başardı.

• *Kaybedilen özgürlük (XIX-XX. yy.).* Bonapart, Venedik Cumhuriyeti'ni ele geçirdikten ve doge Ludovico Manin'i tahttan feragat etmek zorunda bıraktıktan sonra devleti Avusturya'ya verdi (Campoformio antlaşması, 1797). Venedik'in italyan ulusal hareketine katılmasına ve 1848'de Daniele Manin'in kısa ömürlü bir cumhuriyet ilan etmesine rağmen, kent İtalya'ya ancak 1866'da bağlanabildi.

GÜZEL SANATLAR

Büyük Kanal G.'den başlayan güzergâhıyla (uzunluğu 3 800 m ve genişliği 30 -70 m) kenti eşit olmayan iki bölüme ayırır; kıyılarında çoğu XV. yy.'dan kalma çok sayıda saray sıralanır: Ca'd'Oro (venedik gotik sanatının başyapıtı), Ca' Foscari, Corner Spinelli, Dario, Vendramin Calergi vb. sarayları: daha yeni saraylar: Corner della Ca' Grande, J. Sansovino (1537), Grimani, Sanmicheli (1556), Rezzonico* ve Pesaro*, Longhena (sırasıyla XVIII. yy. ve Arte moderna müzeleri), Grassi, Massari (1735) sarayları. Büyük Kanal'ın kıyıları, 1588'de yapılan ve her iki yanında dükkânların yer aldığı Rialto* köprüsüyle birbirine bağlandı. Venedik'in merkezi San* Marco meydanı ve Piazzetta'dır: kenarlarında dünyada benzeri olmayan mimari bütünler sıralanır: Procuratie'nin uzun cepheleri, Saat kulesi (XV. yy.), 1902'de yeniden inşa edilen çan kulesi, loggetta ve Sansovino'nun Libreria'sı. nihayet XI. yy.'dan kalma San* Marco bazilikası'nın cephesi XIII.-XV. yy.'da olağanüstü güzellikle süslemelerle yeniden işlenmiştir; içi yaldızlı çinilerle kaplı kilise beş kubbeyle örtülüdür. Son derece özel bir gotik üslupla yapılan Dukalar* sarayı (XIV. -XV. yy.) denizkulağının kenarında yükselir.

Aziz Hieronymus
Alessandro Vittoria'nın heykeli
mermer, 1569
Santa Maria Gloriosa dei Frari
Venedik

Scala

Kentin bütün geri kalan bölümünde, semeri andıran sayısız köprülerle geçilen ve birbirlerine, her adacığın yaşamının yoğunlaştığı küçük meydanlarda *(campi)* genişleyen dar sokaklarla *(calli)* bağlanmış ilgi çekici kanallar iç içe geçer. Çok sayıda kilise vardır: gotik üslubunda (XIII. -XV. yy.) San Giovanni e Paolo (ya da San Zanipolo); Santa Maria Gloriosa dei Frari, XIV. yy.'dan kalma gotik üslubunda fransisken kilisesi; P. Lombardo'nun yaptığı (XV. yy. sonu) rönesans üslubunda Santa Maria dei Miracoli; cephesi M. Coducci'nin eseri olan San Zaccaria; San Giorgio adacığında Palladio'nun yaptığı San Giorgio Maggiore (XVI. yy.); Longhena'nın eseri Santa Maria della Salute ve Scalzi; G. Sardi'nin yaptığı Santa Maria Zobenigo; D. Rossi'nin görkemli barok üslubunda cizvitler kilisesi (1714) ve Massari'nin daha ölçülü bir anlayışla yaptığı cizvitler kilisesi (1725). Kentte daireleri ve ibadet yerleri büyük sanatçılar tarafından bezenmiş (scuola di San Giorgio degli Schiavoni'yi Carpaccio, scuola di San Rocco'yu il Tintoretto, scuola di Carmes'i Tiepolo vb.) yardımlaşma dernekleri olan *scuola*'lar vardır. Akademi müzesi venedikli büyük sanatçıların yapıtlarını içerir: Carpaccio, Belliniler, Giorgione, Tiziano, Veronese, il Tintoretto, Bassano. (→ VENEDİK OKULU.) Denizkulağındaki birkaç ada idari bakımdan Venedik'e bağlıdır: mezarlığın bulunduğu San Michele, Burano, Murano* ve Torcello*.

• *Dekoratif sanatlar.* Venedik, camcılıkta, çinicilik, dantel, minecilik, telkâri kakma, dokuma (kadife), ince marangozlukta (zengin kakmalı bürolar, Brustolon'un ahşap işleri vb.) ün kazandı.

Venedik altınları → DUKA.

Venedik antlaşması, İkinci Viyana* kuşatması'nı Türkler için bozguna dönüştüren Almandağı* (Kahlenberg) savaşı'ndan (12 eylül 1683) sonra Osmanlı devletine karşı savaşan Avusturya-Papalık-Lehistan'ın oluşturdukları kutsal birliğe Venedik Cumhuriyeti'ni de katan ittifak belgesi (5 mart 1684). Bu antlaşmayı imzalayan Venedik Cumhuriyeti, hazırlıklarını tamamlayarak 132 gün sonra Osmanlı devletine savaş ilan etti (15 temmuz 1684). Beş yıl sonra da Rusya bu ittifaka katılarak Türkiye'ye karşı savaşa girdi (30 mayıs 1689).

Venedik bilgeleri, XIV. yy.'da Senato tarafından Venedik senyörlüğüne katılan, 16 bilgeden oluşan meclis.

Venedik birliği (1495) → KUTSAL BİRLİK.

Venedik camcılığı. Venedik camcılığının kökeninin, cam hamuru mozaiklerin Ravenna ve Venedik bölgesindeki gelişimine bağlı olduğu sanılır. Zanaatçıların IX. yy.'da, mozaikler için basit "smalt" eritiminden, cam üflemeye geçtikleri düşünülür. Başlangıçta manastırlarda kullanılan bu üfleme camlar, XI. yy.'da, Venedik'te, seçkin çevrelerde aranılan gündelik eşyalar haline geldi. Sofra takımı olarak kullanılan bu ince cam eşyalar, çoğu kez islam sanatından esinlenen biçimleriyle, Batı'da gotik cam sanatını etkilediler. XIII. yy.'ın sonunda, cam atölyelerinin hemen hemen tümü, sağlık nedenlerinden ötürü, Murano adasında yoğunlaşmıştı. XV. yy.'da neceftaşını çok iyi taklit eden, esas maddesi sodyum olan "kristalli" cam üretimi gelişti. XV.-XVIII. yy. arasında Venedik cam sanatında, renk konusunda çok çeşitli yöntemlere başvuruldu: mine, jasp ve akik etkileri, avantürin, millefiori, beyaz ya da renkli sarmal telkâriler ve yalancı taş ve inciler. Venedik'in etkisi, Altare (Cenova yakınında) cam ustaları sayesinde tüm Avrupa'ya yayıldı. Bu ustalar, Venediklilerin tersine, yabancı ülkelere gidebiliyorlardı.

XVIII. yy.'ın ortalarından sonra gerilemeye başlayan Murano atölyeleri, XX. yy.'da, özellikle Paolo Venini'nin yaratıcı gücü sayesinde, yeniden canlandı. Venini, finli Tapio Wirkkala gibi, dönemin en iyi cam ustalarını çalıştırıyordu. Bugün yerini, damadı Ludovico de Santillana almıştır.

Venedik danteli, XVI. yy.'da, Avrupa'da çok aranan géometrik desenli motifleri britlerle tutturarak iğneyle oluşturulan ve kumaşa aplike edilen bir tür dantel. XVIII. yy.'da desenlerin boyutları büyüdü ve üzerlerinde yer yer kabarık çiçek motifleri belirdi.

VENEDİK denizkulağı, Adriya denizi'nden deniz dilleriyle (Malamocco ve Pellestrina "lido"ları) ayrılan ve üç *porti*'yle kesilen geniş su örtüsü. Venedik'in kuzeyinden Chioggia'ya kadar, denizkulağı 587 km²'lik bir alan kaplar; bu geniş bölge, yalnızca roman üslubundaki kiliselerinin (Burano, Murano, Torcello) yüksek çan kuleleriyle fark edilebilen düz adacıklar kapsar. Venedikliler, sürekli olarak denizkulağının korunma kaygısıyla yaşamışlar ve çamurla dolmasını önlemek için de, alüvyonlarıyla denizkulağını dolduran ırmakların (Po, Brenta ve Livenza) yataklarını değiştirmişlerdir.

VENEDİK DÖRTGENİ → DÖRTGEN.

Venedik fayansı. Venedik, özellikle XVI. yy.'ın ikinci yarısında, etkin bir fayans üretim merkezi oldu. Doğu'dan esinlenen ürünleri, arabeskler, girift bezemeler, yaprak motifleri, çokrenkli iri meyve figürleri ve fayansların maviye çalan gri zemini üzerine beyaz sırla çalışılmış "bianco sopra bianco" denilen dekorlarla ayırt edilir. Venedik'te Urbino tarzı süslemeler de gerçekleştirilmiştir.

Venedik işi, başlıca özelliği, yüksek kabartmalı fisto kenarları olan ve Venedik dantellerine öykünen beyaz nakış. (Motiflerin içi nakışlarla süslenir, britler pikolu ya da pikosuzdur.)

VENEDİK körfezi, Adriya denizi'nin kuzey ucunda, Ravenna ile Pula arasında körfez. Veneto kıyılarıyla İstria'nın batı kıyısı boyunca uzanır. Veneto'nun alçak ve denizkulaklarının yer aldığı kıyısı, ırmakların (Tagliamento, Isonzo, Piave, Brenta ve özellikle Po) taşıdığı alüvyonlar nedeniyle açıklara doğru ilerler. İstria kıyısı girintili çıkıntılıdır. Körfez kıyılarında iki büyük liman vardır: *Trieste ve Venedik.*

VENEDİK LEHÇESİ a. Dilbil. Veneto'da konuşulan kuzey italya lehçesi. (Kuzey İtalya'da konuşulan tüm lehçeler içinde toscana lehçesine en yakın olanıdır.)

VENEDİK Lidosu → LİDO.

Venedik mütarekesi (mayıs-ağustos 1177), Friedrich I Barbarossa'yı papa Alexander III, Lombardia birliği ve Sicilya kralı Guglielmo III ile karşı karşıya getiren çatışmaya geçici olarak son veren antlaşma. Bu antlaşmayla Friedrich I, papayla barış yapıyor, Sicilya kralıyla 15 yıllık, Birlik komünleriyle de 6 yıllık bir bırakışma sağlıyordu.

Venedik okulu, Venedik'te gelişen sanat okulu.

• *Heykelcilik.* Mimarlığa sıkı sıkıya bağlı olan heykelcilik, her şeyden önce süslemeye yönelikti. Terraferma'daki yıkık yapılardan alınmış parçalar, özellikle de Venedik Cumhuriyeti gemilerinin getirdiği yağma eşyaları, yerel zanaatçılara örnek oldu. Bununla birlikte, XII. yy. Venedik heykelciliğinin en dikkate değer yapıtı olan *Aziz Markos'un düşü* alçakkabartması (bazilikanın orta taçkapısında), İtalya yarımadasındaki roman sanatından esinlenmiştir. Bizans etkisi, daha sonraki yüzyıllarda, özellikle süsleme amaçlı kabartmalarda görüldü. XIV. yy.'ın başında, San Marco'nun taçkapısını süsleyen *Meslekler, Erdemler* ve *Aylar* panolarıyla, roman geleneği kendini kabul ettirdi. Nino Pisano'nun 1368'e doğru Venedik'e gelişi (Marco Cornaro'nun S. Zanipolo'daki mezarı), yerel heykelcilerin gotik üslubun inceliklerini tanımalarına olanak verdi.

J. ve P. P. Dalle Masegne'nin yapıtlarıyla (San Marco'daki ikonostas) yeni bir heykelcilik anlayışı gelişti. Matteo Raverti gibi Lombardialılar, Lambertiler gibi Toscanalılar Dukalar sarayı'nda çalışmak üzere Venedik'e geldiler. Bu sanatçıların varlığı Venedik atölyelerine - bunların en önemlisi G. ve B. Bon'un atölyesiydi - canlılık getirdi. Giovanni Bon'un, Dalle Masegneler'in sanatına oldukça sadık kalmasına karşın oğlu Bartolomeo, "çiçekli" gotik üslubun biçimlerine oldukça açıktı (porta della Carta). A. Bregno'nun sanatı Rizzo ile devam etti (Dukalar sarayı'ndaki *Âdem* ve *Havva* heykelleri). Donatello'nun etkisinde kalan Pietro Lombardo ile oğulları Antonio ve Tullio (bu sonuncusu daha çok Antikçağ sanatından esinlendi), verimli ve ince bir süsleme üslubu geliştirdiler. Sansovino, XVI. yy.'a damgasını vurdu. Sansovino'nun, Roma'da kaldığı süre içinde güç kazanan zarif üslubu, sanatçının Venedik'e yerleşmesiyle pitoresk bir canlılığa kavuştu. Sansovino'dan sonra ikinci önemli kişi, öğrencisi A. Vittoria'dır. Vittoria, başarılı bir süsleme sanatçısı ve kuyumcu, dogelerin ve venedikli önemli kişilerin büstlerini yapan dikkate değer bir portrecidir.

Venedik'te barok heykel sanatını ikinci derecede ustalar temsil etmiştir. Ağaç heykeller gerçekleştiren A. Brustolon, ilginç tarzıyla dikkati çeker. 1650'den sonra ortaya çıkan yenilik, flaman Justus (S. Maria della Salute'nin sunağı) ve alman Melchior Barthel gibi yabancılardan kaynaklandı. XVIII. yy.'da Giovanni Marchiori ve G. M. Morlaiter'in sanatları daha kişiseldir. Antonio Corradini'nin yapıtları yeniklasik üslubun habercileri sayılabilir. Bu üslup doruğuna Venedik'te, Canova ile ulaşmıştır (sanatçının, kendi taslaklarına göre öğrencileri tarafından gerçekleştirilen anıtmezarı Frari kilisesi'ndedir).

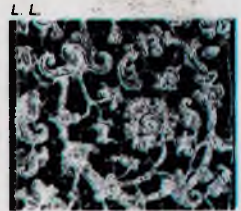
• *Mimarlık.* Kiliselerde merkezi planın kullanılması, Bizans ile var olan sıkı ilişkilerle açıklanır. Torcello'daki S. Fosca, Murano'daki S. Maria e Donato, özellikle de San* Marco bazilikası -hem ilk yapı (829), hem de İstanbul'daki Agion Apostolon (Havariyun) kilisesi örnek alınarak 1063'te yeniden yapılan bazilika- bu plan şemasına göre kurulmuştur. XII. yy.'dan sonra, San Marco meydanı genişletildi ve etrafı revaklarla çevrildi. Hem ikametgâh, hem depo *(fondaco)* olarak kullanılan venedik konutları, merkezi bir locanın ve çıkıntı yapmayan iki kule arasında bir revağın yer aldığı cepheleriyle ayırt edilir (fondaco dei Turchi). Bu düzen uzun süre venedik sarayları için de geçerli oldu. Daha sonraları, kulelerin yükseklikleri azaltılarak orta bölüm düzeyine getirildi, bu bölümdeyse açıtlar ve localar olduğu gibi kaldı (Loredano, Dandolo sarayları). Venedik'e oldukça geç bir tarihte gelen gotik sanatta, girişik kemerler ve çokrenkli süslemeler yapılara bu düzene göre yerleştirildi. Bu dönemin başyapıtı sayılan Ca' d'Oro (1440) aynı şemaya göre tasarlanmıştı; cephenin bakımsızlığı çalışmaların yapı tamamlanmadan durdurulmuş olmasından kaynaklanır. Revak ve galeriler Dukalar sarayı'nda (XIV.-XV. yy.) son biçimini aldı; koyu renk sırakemerler, üst katın kırmızı ve pembe aydınlığıyla karşıtlık oluşturdu. Resimsel nitelikli bu yenilik, Venedik mimarlığının belirgin özelliklerinden biridir. Rönesans sanatında, Lombardolar (S. Maria dei Miracoli, Scuola di S. Marco), M. Coducci (S. Michele in İsola, Vendramin Calergi sarayı) ve A. Rizzo ile (Dukalar sarayı avlusu) bu özellik büyük ölçüde devam etti. J. Sansovino Roma'dan Venedik'e geldiğinde araştırmalarını bu yönde geliştirdi (campanile'nin loggettası, Libreria) ve kente, Palladio'nun bilinçli yaratılarına (S. Giorgio Maggiore, il Redentore) olanak veren yumuşatılmış bir klasikçiliği yerleştirdi. Scamozzi'nin kuru üslubu, Longhena'nın barok tepkisine yol açtı (S. Maria della Salute). XVIII. yy.'da, Massari, palladiocu biçimlere geri dön-

Scala

Venedik camcılığı
Angelo Barovier'in bir evliliğin anısına gerçekleştirdiği mineli cam kupa (yeni evlilerin portreleri ve Gençlik alegorisi)
XV. yy. sonu
Museo Vetrario, Murano

L. L.

Venedik danteli
iğneyle işlenmiş dantel bir volandan ayrıntı
Venedik, 1675'e doğr.
Dekoratif sanatlar müzesi, Paris

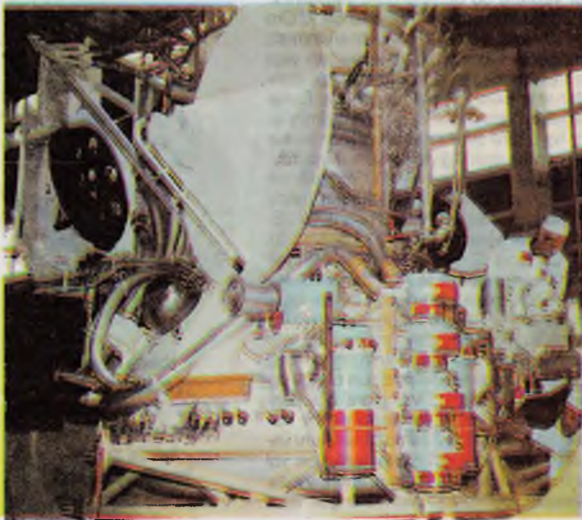
Réunion mus. nat.

Maestro Lodovico ya da Maestro Jacomo tarafından 1548'de gerçekleştirilmiş maviye çalan gri sır üstüne kıvrıkdal süslemeli Venedik fayansı tabak
Louvre müzesi, Paris

meyi deneyerek (Gesuatiler kilisesi) yeniklasikçiliğin habercisi oldu; bu yeni üslubun temsilcilerinden biri de G. selva'dır (la Fenice tiyatrosu).

• *Resim.* Venedik resim sanatı tarihi XIV. yy.'da başlatılabilir. Bundan önce Venedik sanatçıları tümüyle Bizans'ın etkisindeydi. 1310-1362 arasında etkin olan Paolo Veneziano bu gelenekten yola çıkmıştır. Bir süre Bologna'da kalan ardılı Lorenzo Veneziano'nun yapıtlarında gotik sanatın anlatım canlılığı kendini gösterir. 1365'te Dukalar sarayı'na çalışmaya gelen padovalı Guariento, Giotto ve tilmizlerini Venedik'e tanıttı. Gentile da Fabriano kırk yıl sonra kente uluslararası gotik üslubun zarifliğini getirdi. Bu sanatçı, Jacobello del Fiore, Michele Giambono ve İacopo Bellini'nin ustasıdır. 1430'dan sonra, Uccello, Filippo Lippi ve A. Del Castagno'nun bir süre kentte kalmaları, ardından Mantegna'nın etkisi, yeni üslupların geliştirilmesine yol açtı. Vivarini kardeşler Murano'daki atölyelerinde, floransalı sanatçıların plastik katılığına ilginç bir yorum getirdiler: parlak renkleri çevreleyen kesin ve güçlü çizgiler yoluyla, zengin süsleme motifleri, tüm ayrıntılarıyla verilmeye başlandı. Oymacılara ve kuyumculara özgü bu çalışma yöntemi, C. Crivelli'nin yapıtlarında tam olarak belirir. Bu keskin tarzın mirasçısı olmakla birlikte Antonello da Messina'nın yoğun üslubundan da etkilenmiş olan Alvise Vivarini, L. Lotto'nun gelişini hazırladı. Mantegna'nın, Belliniler üstünde büyük etkisi oldu. Gentile, kısa sürede pitoresk bir anlatıma yöneldi; bu tarz Carpaccio'nun sanatında doruğuna ulaştı. Antonello'nun tonları kullanma tarzından etkilenen Giovanni Bellini'nin sanatında ise Mantegna'dan kaynaklanan mekân ve hacim anlayışı, o güne dek görüşmemiş bir ağırlık ve yoğunluk kazandı. Marco Basaiti, Andrea Previtali, Cima da Conegliano gibi sanatçıları yönlendiren bu anlayış, Giorgione'nin ışıkçı reformunu hazırladı. Giorgione, yapıtın renk birliğini ışığın mekânda dağılımıyla sağladı ve bu üslupla yoğun bir şiirsel anlatıma ulaştı. Yaşlı Palma ve Sebastiano del Piombo'nun yapıtları, bazı küçük ayrılıklar bir yana, doğrudan doğruya Giorgione'nin sanatından kaynaklanır. Bu sanatın en olgun örneği Tiziano'nun yapıtlarıdır. A. Schiavone manierismoculuğu Venedik'e getiren sanatçılardan biri oldu. İl Tintoretto bu üslubun, Michelangelo'nun etkisiyle güç kazanan ve göz kamaştırıcı ışık oyunlarıyla coşan son derece canlı bir yorumunu geliştirdi. Kökenleri manierismoculuğa dayanan iki ressam, il Tintoretto'nun getirdiği bu yoruma karşıt yönlerde gelişen tepkiler gösterdiler: J. Bassano, tümüyle natüralist anlayışta gece ve kır manzaraları gerçekleştirdi; il Veronese ise, esasta süslemeye yönelik, dengeli, gösterişli ve saydam biçimleri billursu bir ışık içinde eşsiz bir anlatım yoğunluğuyla yerleştiren bir sanata yöneldi. Bu ustaların ölümünden sonra Venedik resim sanatında sönük bir dönem yaşandı. Romalı D. Fetti, alman J. Liss, cenovalı B. Strozzi ve Vicenza kökenli Fr. Maffei XVII. yy.'ın ilk yarısına damgalarını vurdular. XVIII. yy.'da süsleme anlayışı S. Ricci, A. Pellegrini ve G. B. Piazzetta ile yeniden canlandı ve G. B. Tiepolo ile doruğuna ulaştı. Öte yandan, venedikli sanatçılar manzara resminde Avrupa'da önemli bir yere sahip oldular; il Canaletto kesin ve nesnel, Guardi ise daha duygusal ve hayalci bir üslup geliştirdi. Avrupa romantizmi ve izlenimciliği bu kaynaklardan yararlandı.

sovyet uzay sondası Venera 11'in temiz odada montajı

Fotokhronika Tass

Venedik taciri *(The Merchant of Venice)*, Shakespeare'in komedisi (1596). Antonio, tefeci Shylock'tan arkadaşı Bassanio'nun Portia'yla evlenmesine yardım etmek için borç para alır, ancak, zamanını geçirirse, borcunu kendi vücudundan bir kilo et keserek ödemesi gerekecektir. Avukat kılığına giren Portia, Shylock'un kan dökmesini engelleyerek Antonio'nun hayatını kurtarır. Adalet üzerindeki bu tartışmaların ardında, adalete üstün gelen merhametin alttan alta övüldüğü hissedilir. Portia'nın ölmüş babasının isteğine uyarak, üç görevli önünde emanet çekmeceyi açan Bassanio, Portia ile evlenmeyi de başaracaktır. Yıldırım aşkın ve mirasçıların zaferidir bu: servet, neredeyse kan dökmeye varacak olan cimriliğe üstün gelir. Kuramsal bakımdan itici olan Shylock, ezilmişlerin insani haklarını savunmakta gösterdiği şiddetle oyunun dengesini bozar.

Venedik'te ölüm *(der Tod in Venedig)*, Thomas Mann'ın öyküsü (1912). Ünlü biryazar, bir delikanlının ve Venedik'in büyüleyici ve sağlığa zararlı atmosferlerinin çekiciliğine kapılır. —Bu öykü, Luchino Visconti tarafından sinemaya uyarlanmıştır (1970).

Venera (Venüs anlamında rusça sözcük), Venüs gezegenini yakından incelemek üzere tasarlanmış sovyet uzay sondaları ailesi. 12 şubat 1961'de fırlatılan Venera 1, Güneş sistemi'nde yer alan bir gezegen doğrultusunda yollanan ilk uzay sondası oldu; ancak fırlatılmasından birkaç hafta sonra arızalanarak düştü. 1965 kasımında fırlatılan Venera 2 ve 3 de başarısızlığa uğradı.

Venüs gezegeniyle ilgili uzay araştırmasında Sovyetler'in ilk büyük başarısı 18 ekim 1967'de kaydedildi: Venera 4 sondası, gezegenin atmosferi içine, bilimsel aygıtlar taşıyan 1 m çapında bir kapsül gönderdi. Bu kapsül, önce atmosfer sürtünmesi nedeniyle çok sert bir fren yaptı, sonra bir paraşüt yardımıyla yavaşlayarak, 93 dk'lık iniş boyunca "yerinde" atmosfer ölçümleri gerçekleştirdi. Venera 4 kapsülü, hemen hemen yalnız karbondioksit gazından oluşmuş bir atmosferin varlığını ortaya çıkardı ve basınç 20 bara, sıcaklık da 270 °C'a ulaştığında 27 km yükseltide çalışmayı durdurdu. 1969'da, Venera 5 ve 6 sondaları, Venera 4'ün elde ettiği başarıyı yineledi. 1970'te Venera 7 Venüs'ün yüzeyine indi ve 22 temmuz 1972' de Venera 8, Yer dışındaki bir gezegenin yüzeyinde çalışan ilk araç oldu. Gezegenin yüzeyindeki basınç yaklaşık 100 bar, sıcaklık ise 470 °C'tır.

Bu dönemde Sovyetler, kütlesi yaklaşık 1 t olan birinci kuşak Venera sondalarının yerine, kütlesi yaklaşık 5 t olan ikinci kuşak sondaları hizmete soktular. Bu sondalar, Venüs üzerine, aygıt taşıyıcı 1 t'luk kapsüller bırakabiliyordu. 1975'te, Venera 9 ve 10 Venüs yüzeyinin ilk fotoğraflarını gönderdi; aynı işlem 1982'de, bu kez renkli olarak Venera 13 ve 14 tarafından yinelendi (bu arada, diğer iki sonda Venüs'e indi, ama fotoğraf çekmedi). 1983'te, Venera 15 ve 16 sondaları Venüs çevresinde yörüngeye oturdu ve yanal taramalı radarlar sayesinde, sürekli olarak gezegeni örten kalın bulut katmanı arasından yüzeyi gözlemlemeye başladı. Aralık 1984'de bu iki Venera sondası Venüs doğrultusunda fırlatıldı, ancak bunların ikinci amacı mart 1986'da çok yakınından geçecekleri Halley* kuyrukluyıldızıydı.

VENEREOLOJİ a. (fr. *vénéréologie*). Zührevi hastalıları inceleyen ve tedavi eden tıp dalı.

VENERİCARDİA a. Yürek biçiminde, kalın ve sert kavkısı iri ve parlak çıkıntılarla bezeli olan, ikiçenetli güzel yumuşakçalar cinsi. (Denizlerin çoğunda bulunan bu hayvanların fosillerine Üçüncü Zaman topraklarında çok bol rastlanır, *Carditidae* familyası.)

VENERİDAE a. (lat. *Venus, -eris, Venüs,* ve yun. *eidos,* görünüm'den). İkiçenetli yumuşakça familyası. (Çok çeşitli ve değişik biçimi vardır. Bütün denizlere yayılan üyelerinin fosillerine Kretase topraklarından başlayarak rastlanır. Örnek tipi *Venus.*)

VENERUPİS a. Düzensiz kavkılı ikiçenetli yumuşakça cinsi. (Yassı ayağında, kayaç deliklerine tutunma olanağı veren bir bisus vardır. Hemen hemen bütün denizlerin az derin yerlerinde yaşar; Üçüncü Zaman topraklarından başlayarak fosillerine rastlanır. *Veneridae* familyası.)

VENESA ya da **VENESSA.** Tar. coğ. Avanos*'un Antikçağ'daki adı.

VENETÇE a. Hıristiyanlık öncesinde Kuzey-doğu İtalya'da konuşulan Hint-Avrupa dili.

—ANSİKL. Venetçe, hemen hemen tümü mezar ya da adak taşlarına yazılı ve İ.Ö. V. yy.'la I. yy. arasında yer alan 500 dolayında kısa yazıt aracılığıyla tanınır. Bu metinler, VI. yy. sonunda, bir etrüsk yazısından uyarlanan özel bir abeceyle yazılmıştır. Bu yazı, bir yandan başlangıç ünlülerini, öte yandan hecenin son ünsüzünü çevreleyen noktalarla hece bölünmelerini göstermesi açısından özgündür. Kimi dilbilimciler venetçeyi italik öbeğinin bir dili sayar, kimileri de İllyria öbeğine bağlanabilecek bağımsız bir dil olarak değerlendirirler.

VENETLER, lat. **Veneti.** Tar. coğ. Antikçağ'da yaşayan ve en ünlüleri Adriya denizi Venetleri (Venezia'ya adını bunlar verdi) ile Armorica Venetleri (Vannetais' ye adını bunlar verdi) olan çeşitli halkların taşıdıkları ad. Büyük bir olasılıkla II. binyıl sonunda Baltık denizi ve Karpatlar arasına yerleşen bir hint avrupa halkı olan Venetler, çeşitli göçlerle parçalandı.

I. binyıl'dan başlayarak Adriya denizi Venetleri, Venezia ovasında yaşıyorlardı. Galyalılar'a ve Annibal'a karşı Romalılar ile birleştiler ve Gracchuslar döneminden başlayarak yavaş yavaş romalılaştılar.

Sezar döneminde başkenti *Darioritum* (bugün Vannes) olan Namnetes'in K.-D'sunda yaşayan Armorica Venetleri, tamamen keltleşmişlerdi. Deri yelkenli, demir zincirli ağır meşe gemilere biniyor, sık sık Bretagne kıyılarına gidiyor ve oradan kalay ve köle getiriyorlardı. İ.Ö. 56'da Sezar, onları karada ve denizde yendi ve bunun için bir donanma yaptırmak zorunda kaldı. Daha sonra Armorica Venetleri, Vercingetorix'e de askeri bir birlik gönderdiler.

VENETO, K. İtalya'da bölge, Belluno, Padova, Rovigo, Treviso, Venedik, Verona ve Vicenza illerini kapsar; 18 364 km^2; 4 452 667 nüf. (1991). Merkezi *Venedik.*

Bölge, Garda gölü, Po ırmağı, Alpler ve Adriya denizi'yle çevrilidir. Kuzey kesimi, Carnia Alpleri ve güneyde kireçtaşlı Önalp kütleleriyle (Grappa, Montello, Asiago vb.) çevrili Dolomitler'i içeren Alp sistemi (yüzölçümünün yüzde 29'u) içinde kalır. Kireçtaşlı, volkanik (Euganei tepeleri), buzultaşlı bir tepeler kuşağı (yüzölçümün %14'ü), dağla alüvyonlu ova arasında uzanır. Alüvyonlu ova, her iki yandan, ku-

Vloo

Veneto
Padova yakınlarındaki Euganei dağlarından bir görünüm

rak bir yüksek ova ile yağışlı bir alçak ova arasında yer alan bir kaynaklar dizisiyle ikiye ayrılır; yağışlı alçak ova, güney ucunda Po deltasının bulunduğu, kısmen ıslah edilmiş denizkulaklarının sıralandığı alçak bir kıyıyla son bulur. Bölgenin genelinde yükselti ve denizin etkisiyle değişen karasal eğilimli bir iklim görülür. Bölgeden önemli akarsular geçer: Po, Adige, Brenta, Piave.

Veneto göç eden, bir bölge olma özelliğini korumaktadır ve nüfus artışı oldukça yüksek bir doğurganlığın sonucudur. Tarım, buğday ve özellikle melez mısır, şekerpancarı, üzüm bağları (Bardolino, Valpolicella), meyve (elma) ve sebze yetiştiriciliği sayesinde önemini korumaktadır. Dağlık kesim hayvancılık ve orman alanıdır. Balıkçılık önemsiz sayılmaz (Chioggia). Ama sanayi hızla ilerlemiştir. Geleneksel sanayilerin yanı sıra (taş ocakları, hidroelektrik üretimi, pamuk, mobilya, gözlükçülük) yün (Valdagno ve Schio), metalürji ve petrokimya (Porto Marghera) sanayileri de kurulmuştur. Ticaret Venedik limanı ve Brenner'e ulaşan Adige vadisiyle yapılır. Kültür (Venedik), deniz ve dağ (Cortina d'Amp zzo) turizmi gelişmiştir. Başlıca kentleri: Venedik, Verona, Padova ve Vicenza'dır.

VENETSYANOV (Aleksey Gavriloviç), rus ressam (Moskova 1780 - Poddubiye, Tver ili, 1847). İşlediği temalarla (köylü yaşamı) ve Piero Della Francesca'nın yapıtlarını çağrıştıran hacim düzeni ve sağlam biçimleri ile bol ışıklı açıkhavacılığı bir araya getirmesiyle XIX. yy.'ın ilk yarısında Rusya'da egemen olan akademizden ayrıldı. Halkın yaşamıyla ilgili sahneleri romantik bir idealleştirmenin izlerini taşımakla birlikte, "Gezginler"in gerçekçiliğini müjdeler.

VENEZİA, Kuzey-Doğu İtalya'da tarihsel bölge; sırtını K.'de Alpler'e, B.'da Garda gölüne, G.'de Po'ya veren bu bölge, G.-D.'da geniş bir biçimde Adriya denizi'ne açılır. Bölgenin en büyük bölümünü oluşturan *Venezia Euganea* (ital. Veneto), K.'de *Venezia Tridentina* ve D.'da Friuli'yle birleşen *Venezia Giulia* adlı üç kesimden oluşur. Başlangıçta Venetler'in elinde bulunan, sonra Roma İtalyası'na katılan, Ostrogotlar (V. yy.), Lombardlar (VI. yy.) ve Karolenjler (VIII. yy.) tarafından işgal edilen Venezia, siyasal özgünlüğünü Venedik Cumhuriyeti bir Terraferma devleti olarak kurulduğu zaman buldu (XV. yy.), Campoformio antlaşması'yla Avusturya (18 ekim 1797), ardından İtalya krallığı'na verildi (Pressburg, 26 aralık 1805), Lombardia'nın da eklenmesiyle Lombardisch-Venezian krallığı'na katıldı ve Viyana kongresi'yle Habsburglar'a bırakıldı (haziran 1815). İtalyanlaşan Lombardia'dan ayrıldı (Zürich antlaşması, 10 kasım 1859) ve İtalya'ya ancak İtalya ve Prusya'yı Avusturya ile karşı karşıya getiren çatışmanın sonunda ve Napoléon III'ün arabuluculuğuyla katıldı (1866).

VENEZİA GİULİA, İtalya'da 4 ilden oluşan bölge; 1 216 398 nüf. (1991). *Friuli* Venezia Giulia* bütününün % 10'undan azını kaplarken, burada yaşayan nüfusun üçte birinden fazlasını içerir (Trieste sayesinde).

VENEZİA TRİDENTİNA, Kuzey İtalya Alpleri'nde bölge, Yukarı Adige'ye bağlı Trentino'yla çevrilidir. Saint-Germain-en-Laye antlaşması'yla (1919) Avusturya'nın İtalya'ya bıraktığı arazilerden oluşur.

VENEZİANO. Çeşitli italyan ressamların takma adı → ANTONİO, DOMENİCO, LORENZO, PAOLO VENEZİANO.

VENEZUELA, G. Amerika'da devlet; 912 050 km²; 20 184 000 nüf. (1992). Başkenti *Caracas*. Resmi dili *ispanyolca*.

COĞRAFYA
doğal çevre

Ülke, Güney Amerika yüzey şekillerindeki üç bütünün bir bölümünü kapsar: Guyana kalkanı, Llanos tortul havzası, And sıradağları. G.'deki Guyana kalkanı, Cambriaöncesi sert temelin düzleşmiş bir bölümüdür. Başkalaşmış kayaçlardan ve demir ya da altın cevheri kapsayan ya da sarp masamsı kumtaşı yapıları içeren Cambriaöncesi tortullaşma parçalarıyla bir arada gelişmiş yanardağ kökenli kayaçlardan oluşur. And sıradağları, Maracaibo körfezini çevreleyen iki sıra (batıdaki Perijá, doğudaki Mérida [Bolívar doruğunda 5 007 m]) halinde uzanır. And sıradağları, Üçüncü Zaman'da ve Dördüncü Zaman'ın başında ortaya çıkmış karmaşık bir bütündür. Dorukların kaba görünümü, eski kentleri içeren ve Maracaibo gölüne ya da Llanos'a doğru açılan derine gömülmüş vadilerle (Táchira çöküntüsüyle San Cristóbal, Chama vadisiyle Mérida, Santo Domingo ile Barinas arası, Motatán ile Valera arası) çelişir. Üçüncü Zaman'da oluşmuş Maracaibo çukurunun kara ve deniz tortullarında petrol bulunur. B.'dan -D.'ya doğru uzanan Karayib sıradağları, Kretase devrinde ve Üçüncü Zaman'da, geniş kıvrımlar, kırıklar, çöküntü alanlarını bir araya toplayan bir bütün halinde yükseldi. Kıyıdaki sıradağlar orta kesimde daha yüksektir (2 765 m) ve sarp, düz çizgi halinde uzanan bir kıyının gelişmesine yol açmıştır. İç kesimdeki dağları daha genç, daha alçak ve ulaşıma elverişlidir. Bu ikisi arasında Valencia gölü çöküntüleri (ortada Tuy vadisi, D.'da Cariaco ve Paria körfezleri) yer alır. Ülkenin orta kesiminde Llanos tortul havzası İkinci Zaman' dan bu yana gelişmektedir. Üçüncü ve Dördüncü Zaman tortulları (deniz ya da kara) Orinoco'yu sert tabana sıkıştırmıştır. Taraçalar insanların her yıl ırmakların (özellikle Apure) taşkın suları altında kalan bir ovada yaşamalarına neden olmuştur. Orinoco ülkenin % 70'ini akaçlar ve Amacuro'da geniş bir deltayla denize dökülür.

Ülkede, sıcak (22-25 °C), bir mevsim (mayıs-aralık arası) yağışlı, bir mevsimi (ocak-mayıs) kurak bir tropikal iklim görülür. Güneyde yağmurlar bol, sık orman yaygındır. Llanos'ta bir bölümü insan etkisiyle gelişmiş ağaçlı bir savan vardır. Kurak kuşaklar, sıradağların rüzgâr alan yamaçlarında ve Antiller denizi kıyılarında (La Guaira, Coro yılda 500 mm'den az yağış alır), akasyalarla, kaktüslerle birlikte ortaya çıkar. Sıradağlarda bitki örtüleri tabaka tabaka farklılık gösterir: sıcak topraklar (geniş yapraklı ormanlar, şekerkamışı, kakao); ılık topraklar (kahve ve daha yükseklerde mısır, buğday, patates); And sıradağlarında nemli çayırlar ("paramos") ve buzullarla (4 700 m'nin üstünde pek az görülür) birlikte ortaya çıkan soğuk topraklar.

nüfus

30'lu yıllardan beri demografik büyüme, güçlü bir seyir takip etti ve 1920'de 2,4 milyon olan nüfus, 1971'de 10,7 milyona, günümüzde de 20 milyonun üstüne çıktı. Halen ölüm oranı (‰ 4) çok gerilemiş olmakla birlikte (yaşama umudu 70 yıl), doğum oranı da eskisine göre epeyce düşüş göstermektedir (1955'te ‰ 47,2; 1989'da ‰ 28). XIX. yy.'da az olan göç akımı da 20'li yıllardan bu yana (petrol ihracatının başlangıç yılları) giderek arttı. Önceleri Avrupalılar'dan (İspanyollar, Portekizliler, İtalyanlar) ve bazı suriyeli ve lübnanlı tüccarlarla çok sayıda kolombiyalıdan oluşan göçmenler, 1974 iktisadi patlamasından sonra özellikle Latin Amerikalılar'ı içermeye başladı. Km²'de 22 kişi olan nüfus yoğunluğu, iktisadi bağımlılık nedeniyle Karayip denizi kıyılarında ve giderek daha çok kentlerde toplanan nüfusun eşitsiz dağılımı hakkında bir fikir vermez. Nüfusun % 80'i sıradağlarda ve kuzey kıyılarında, % 15'i Llanos'da ve yalnız % 3'ü Guyana'da yaşar (sırasıyla ülke topraklarının üçte biri ve % 43'ü). Nüfusun % 83'ü 250 000 kişiden fazlasını barındıran yerleşim alanlarında, yani ülke genelinde 15 kadar kentte toplanmıştır. Bu kentler içinde en önemlisi 3,5 milyona yaklaşan nüfusuyla Caracas'tır. Başkentin bu üstünlüğünü dengelemek amacıyla, bazı gelişme merkezlerinin kurulmasına çalışılmaktadır: Maracaibo (1 365 308), Valencia ve Maracay (1 227 472 ve 923 673), Ciudad Guayana (516 596), Barinas, San Cristóbal, Mérida, Barquisimeto (And dağlarında ya da bunların eteklerinde) ve nihayet doğuda Barcelona ve Cumaná.

Kişi başına yıllık gelir, Latin Amerika ülkeleri içinde en yüksek gelir oranı olmak-

Alexsey Gavriloviç Venetsyanov
***Yaz ya da Hasat* (1830'a doğr.)**
Tretyakov galerisi, Moskova

VENEZUELA

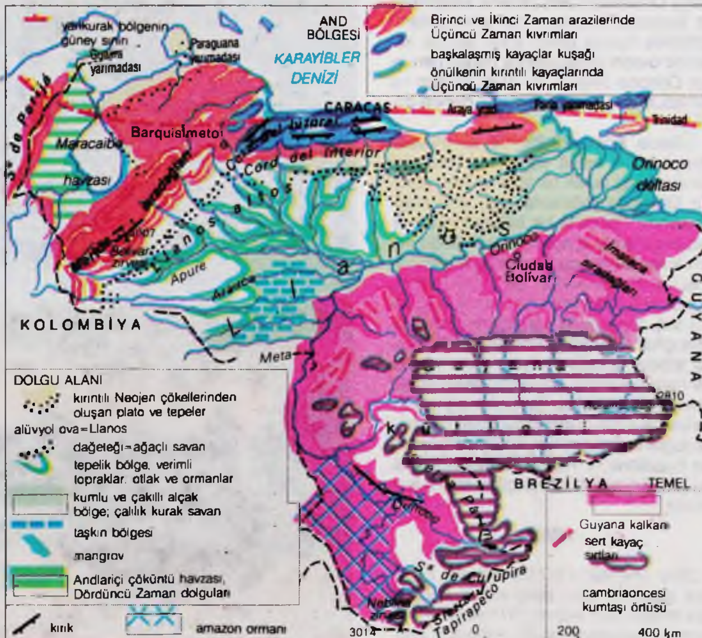
la birlikte, kırsal bölgelerdeki yoksul kesimler ve büyük kentlerdeki "rancholar" büyük toplumsal eşitsizliklerin varlığını gösterir.

ekonomi

Venezuela, ispanyol sömürgeciler ve avrupa sermayesi tarafından XIX. yy.'da kendi haline bırakıldı. Eşitlikten son derece uzak bir toplumsal yapıya sahip tarımın düşük üretkenliği (1920'de kahve, kakao ve sığırla dışsatımın ana bölümünü karşılıyordu) nedeniyle sermaye birikimi sınırlıydı. 1920'den sonra önemli miktarlara varan petrol üretimi, hızlı bir değişikliğe yol açtı. Petrolcülük, yabancı sermayenin (önce ingiliz-hollanda, sonra kuzey amerika sermayesi) ülkeye girmesini özendirerek bir yandan dışa bağımlılığı artırırken, öte yandan devletin ve burjuvazinin gelirlerinde büyük bir artış sağladı. 1960' tan sonra tarım, GSYİH'in artık ancak % 6'sını karşılıyordu. Kırsal nüfusun hızla petrol alanlarına ve ikinci ve üçüncü kesim etkinliklerinin geliştiği kentlere göçmesi, derin toplumsal değişikliklere yol açtı. 1958 hükümet darbesinden sonra burjuvazi, iktidarı ele geçirerek demokrasi kurdu. Burjuvazinin iktidara gelişi, ABD'nin kapatilazmin gelişmesini kolaylaştırıcı birtakım reformların yapılmasını öngören İlerleme için ittifak sisteminin oluşturmasıyla aynı zamana rastladı. Dışsatımın % 98'ini, devlet gelirlerinin de % 75'ini sağlamaya başlayan petrol kaynakları üzerinde kurulan daha iyi bir denetim sayesinde, bu reformların finanse edilmesi olanağı doğdu.

Hidrokarbonlar alanında, kendi korporasyonunu kuran devlet, sonunda doğal gaz ve petrol çıkarımını sırasıyla 1971 ve 1975'te ulusallaştırdı. Üretimin % 80'i hâlâ Maracaibo havzasında, % 18'i de Doğu'dan elde edilmektedir. Özellikle "Orinoco kuşağı"nda olmak üzere, ağır ham petrol içeren açık deniz rezervleri de bulunmakla birlikte, bu petrolün çıkarımı ve işlenmesi güçlükler göstermektedir. Gelecek düşüncesiyle, yıllık üretim yaklaşık 100-110 Mt, doğal gaz da 17 Gm^3 olarak sınırlanmıştır. Gerçekten de, öngörülen rezervler oldukça az sayılır (petrolde 3 000 Mt'nin, doğal gazda 1 400 Gm^3'ün altında; 1990 yılında 113,8 Mt petrol, 11,4 milyar m^3 doğal gaz üretilmiştir). Gübre ve plastik maddeler üreten iki petrokimya kompleksi kurulmuştur. Guyana'da işletilen zengin demir yataklarından 12 Mt maden cevheri elde edilir ve bunun büyük bölümünün dışsatımı Puerto Ordaz üzerinden yapılır. 1975'te ulusallaştırılan de-

JEOMORFOLOJİK BÖLGELER

mir madenleri, Matanzas çelik sanayisinin temelini oluşturur. Guyana, ayrıca, boksit, manganez ve elmas bakımından da zengindir.

1960'ta çıkarılan toprak reformu yasası, toprak mülkiyetini 150 ha olarak sınırlandırdı. Sıradağların eteklerinde sulama çalışmaları yapıldı, karayolları, kolonizasyon köyleri inşa edildi. Ekili toprakların genişletilmesi, verimin artırılması, pirinç, mısır, şekerkamışı, susam, yerfıstığı, pamuk ve son zamanlarda kahve üretiminde büyük artışlar sağladı. Llanos'ta çok ekstansif biçimde yapılan hayvancılık ıslah edildi ve Caracas, Valencia, Maracaibo yakınlarında süt hayvancılığına, domuz ve kümes hayvanları yetiştirilmesine başlandı. Tarım üretimi, ulusal ve yabancı tarım -sanayi sistemine iyice entegre olmuş durumdadır. Bununla birlikte, üretim artışı tüketim artışına güçlükle ayak uydurabilmekte ve gerekli besin maddelerinin dörtte biri dışarıdan alınmaktadır. Büyük ve küçük işletmeler arasındaki dengesizlik ortadan kalkmış değildir. Geleneksel tarım bölgelerinde (Andlar, Kuzey-doğu) ve piyon bölgelerde yaşayan küçük köylüler toprak sahibi olmayı bekler ve yetersiz bir gelirle geçinmek zorunda kalırken, orta ve büyük kapitalist mülkiyetler gelişmiştir. Kırsal göç devam etmekte ve etkin nüfusun % 22'si sanayide, % 7'si madencilikte, % 60'ı üçüncü kesimde çalıştığı halde, tarım ancak % 11'ini istihdam etmektedir.

60'lı yıllarda, ulusal özel sermayenin atılımı, yabancı (özellikle K. amerikalı) sermayeye ve teknolojiye açılış ve koruyucu önlemlerle dışalımın kısıtlanması, sanayi için elverişli bir zemin oluşturdu. Bu alanda devletin müdahalesi, özellikle petrol fiyatlarındaki yükselişten güç alan yatırım fonları sayesinde oldu. Devlet, elektrik üretimini (yarıya yakını hidrolik kökenli olmak üzere, yaklş. 58 TWsa) denetimi altına aldı; Ciudad Guyana'da bir demir ve alüminyum metalürjisi kurdu, petrol rafinerilerinin ve petrokimya sanayisinin yönetimini üstlendi ve özellikle makine, otomobil ve gemi yapım sanayilerine müdahalelerde bulundu. Tüketim malları sanayisi toplam üretim değerinin % 36'sını temsil etmekte ve işgücünün % 51'ini kapsamaktadır. 1980'de sanayinin GSYİH'daki payı % 47 idi. Devlet, gelişme merkezleri kurarak ve merkeziyetçilikten uzaklaşarak, Merkez-Kuzey bölgesinin (Caracas, Valencia, Maracay) bu kesimdeki üstünlüğünü azaltmayı düşünmektedir. Ülkeyi geniş bir şantiye durumuna getiren bu gelişme hamlesi, giderek artan sanayi hammaddeleri ve donatım malları dışalımı nedeniyle dış ticaret (bu konuda ABD daima önceliğe sahip olmuştur) dengesi fazlasını azalttı; ayrıca 70'li yılların refahından sonra petrol gelirlerinde ortaya çıkan düşüş, ekonominin büyüme oranını büyük ölçüde geriletti. İşsizlik (çalışan nüfusun % 10'u), enflasyon ve dış borçlanma (36 milyar dolar dolayında) arttı. Petrol gelirlerinin azalması nedeniyle bazı iktisadi önlemler alındı (temmuz 1986). Kısmi devalüasyonlar yapıldı, birtakım malların fiyatı donduruldu. İşçi çıkarmalar 120 gün süreyle yasaklanırken ücretler artırıldı (nisan 1987). 1988 sonunda önemli kamu borçlarının ödenmesinin durdurulduğu açıklandı. İMF' den borç alındı. Fiyatların yükselmesi (petrol fiyatları % 95 arttı) tepkiyle karşılandı; dükkânlar yağmalandı. Ordu birliklerinin polise yardımıyla durum yatıştı.

TARİH

Ülkeye ilkin, özellikle Karayibler'den gelen Kızılderililer yerleşti ve XVI. yy. sonuna kadar bu Kızılderililer, conquistador-lar'a direndi. Kolomb tarafından keşfedilen (1498) kıyıya, orada kazık temeller üzerinde kulübeler gören Ojeda, J. de la Cosa ve A. Vespucci tarafından "Küçük Venedik" *(Venezuela)* adı verildi (1499). İlk kâşiflerin bu kıyıda topladıkları inciler, bu incilerden yararlanmak amacıyla Cubagua adacığında (1515'e doğr.), ardından kıyıdaki Cumaná'da (1521'e doğr.) ilk yerleşme yerlerinin kurulmasına yol açtı. 1528'de Karl V, artülkeyi alman Welser şirketine verdi. Şirket, Eldorado'yu bulmak için seferler düzenlediyse de, gerçek sömürgeleştirme, ancak şirket sözleşmesinin bozulmasından (1556) sonra başladı. Caracas ve Cumaná hükümetleri arasında paylaşılan Venezuela ilkin Santo Domingo'ya, ardından Santa Fe'ye bağlandı. Ülke, ingiliz ve fransız korsanlarla Hollandalılar'ın sürekli saldırısına uğradı. Araya tuz ocaklarını Hollandalılar, 1625'e kadar işletti ve Curaçao, Bonaire ve Aruba adalarını ilhak etti. Guipúzcoa şirketinin kurulmasına (1728) kadar bölgenin ihracatını (tütün, kakao), İnterlope ticareti sağladı. Bu ticaretle ve yeni tarım maddelerinin (kahveağacı, pamuk) yetiştirilmesiyle zenginleşen, bir genel komutanlık biçiminde birleşen (1777) ve bir auicencia ile donatılan (1786) Venezuela'da, XVIII. yy. sonunda "Mantovalılar" denilen bir aydın kreoller aristokrasisi ortaya çıktı.

Bu aristokrasinin temsilcilerinden biri olan Miranda, ülkesiyle ilgilenilmesini sağlamak amacıyla Avrupa'yı baştan başa dolaştıktan sonra bir ayaklanmaya girişti ise de başarı sağlayamadı (1806). Cádiz'in yakında Fransızlar'ın eline geçeceği haberinin gelmesi üzerine Caracas, genel komutan Emparán'ı görevden uzaklaştırıp (19 nisan 1810) yerine Fernando VII'nin haklarını koruyan bir cunta geçirerek, Latin Amerika'daki devrimlerin başlama işaretini verdi. Miranda'nın dönüşünden sonra kreoller, Venezuela'nın bağım-

sızlığını ilan ettiler (5 temmuz 1811). Ancak Miranda, hareketi radikalleştirmesinden korkan kreol oligarkların direnmesiyle karşılaştı. Plantasyonlardaki kölelerin ayaklanması, toprak sahiplerini ispanyol ordusu saflarına sürükledi. Miranda, La Victoria'da teslim oldu (temmuz 1812).

Bolívar, savaşımı sürdürdü. Ancak temmuz 1814'te ikinci Venezuela Cumhuriyeti, José Tomás Boves (1783-1814) ve süvarileri *llanolar*'ın etkisi altında yıkıldı. Bolívar, kölelerin özgürleşmesini ve sosyal savaşı kabul etmek zorunda kaldı. Bunun üzerine José Antiono Páez, onu süvari *llanerolar* ile destekleyerek Carabobo'da kesin bir zafer kazanmasını sağladı (24 haziran 1821). Angostura kongresi'nde "Büyük Kolombiya" denilen bir cumhuriyetin kurulmasını (17 aralık 1819) sağlayan Bolívar ("Kurtarıcı"), Venezuela ve Yeni Granada'yı (ve daha sonra Ekvador'u) kapsayan bu cumhuriyetin ilk Başkanlığına getirildi. Ancak yardımcılarının ihtirasları istifasına (1830) ve Kolombiya'nın parçalanmasına yol açtı. Venezuela'nın ayrılmasına neden olan Páez, birçok başkan döneminde askeri diktatörlüğünü yürüttü. Onu kovan Monagas ailesi, kölelerin özgürleşmesini sağladı ve tutucu (katolik) partiyi destekledi. Tüyler ürpertici bir iç savaşlar dönemi, Páez'in yeniden ortaya çıkması (1861-1863), federalist Falcón hükümeti (1863/1865-1868) ve Monagalar'ın dönüşüyle (1868-1870) belirginlik kazanarak, "Venezuela Birleşik Devletleri" formülünü kabul ettiren federalist A. Guzmán Blanco'nun zaferiyle sonuçlandı. Bu sert diktatör, devleti laikleştirdi ve yabancı krediler yardımıyla ülke ekonomisini geliştirdi. Ülkeden kesin olarak sürülmesinden (1887) sonra, Joaquín Crespo (1892/1894-1898) ve Cipriano Castro'nun diktatörlükleri (1899/1902-1908) gibi, daha güçsüz başka diktatörlükler kuruldu. Büyük Britanya (1895) ve Almanya (1901-1903) ile çatışmaları sırasında bu diktatörlükler, amerikan desteğinden yararlandı. 1920'den başlayarak ülkenin dönüşmesine yol açan petrol zenginliği, 1908-1935 arasında yurdunu yöneten Juan Vicente Gómez'in işini kolaylaştırdı. 1945'te Venezuela, kısa bir demokrasi ve reform dönemine girdi. Rómulo Betancourt önderliğindeki Demokratik eylem, general Medina Angarita'yı devirdi. Ancak 1947'de Başkan seçilen yazar Rómulo Gallegos, kasım 1948'de askeri bir cunta tarafından devrildi. Sol partileri kapatan bu cunta, iktidarı albay Pérez Jiménez'e teslim etti (1952).

Askeri bir devrim, Pérez Jiménez'i devirdi (ocak 1958) ve ulusal duyguyla desteklenerek sivil bir yönetim kurdu. Aralık 1958'de Başkanlığa seçilen Rómulo Betancourt, tutucu askerlerin muhalefetiyle olduğu kadar castrocu tipte bir gerillanın muhalefetiyle de karşılaştı. Bu engellere rağmen Betancourt, aşama aşama, aralarında petrolün de olduğu başlıca zenginlik kaynaklarının ülke tarafından geri alınmasına ve toprak reformuna girişen reformcu bir siyaset izledi. Ondan sonra yerine, bir başka Demokratik eylem üyesi olan Raúl Leoni geçti (1946-1969). Gerilla kendini benimsetemedi ve daha 1967'de venezuelalı komünistler, yeni Başkan hıristiyan demokrat Rafael Caldera (1969-1974) tarafından kendilerine önerilen genel affı kabul etti. Askeri diktatörlüklerin geliştiği bir Latin Amerika'da, Venezuela demokrasisi dayanıklılık gösterdi.

Caldera yönetimi döneminde OPEC'e (Petrol ihracatçısı ülkeler örgütü) öncülük eden Venezuela, petrol vergilerini ve kendi petrol fiyatlarını büyük ölçüde yükseltti. 1971'de Meclis, petrol şirketlerinin üç yıllık bir süre içinde ulusallaştırılmasını kabul etti. Demokratik eylem ve hıristiyan demokratlardan oluşan iki egemen partinin iktidardaki nöbetleşmesi, Caldera'dan sonra da sürdü. İktidar, Carlos Andrés Pérez Rodríguez başkanlığındaki Demokratik eyleme (1974-1979), ardından Herrera Campins'in başkanlık ettiği hıristiyan demokratlara (1979-1984) ve yeniden Jaime Lusinchi önderliğindeki Demokratik eylem'e geçti (1984'ten başlayarak). Ilımlı ulusalcılık siyaseti sürdürüldü; ocak 1975'te petrol şirketleri ulusallaştırıldı. Aralık 1988'deki Cumhurbaşkanlığı seçimini eski başkanlardan Carlos Andrés Pérez kazandı. İktisadi bunalımı atlatmak için İMF'nin önerdiği kemer sıkma programını açıkladı (şubat 1989). Program uyarınca yapılan zamlar halkın tepkisiyle karşılaştı. Polis ve ordunun sert müdahalesiyle 300'den fazla insan öldürülerek olaylar yatıştırıldı (mart 1989).

Ancak Perez'in İMF'nin tavsiyesiyle giriştiği liberal devrimden (fiyatların serbest bırakılması, sübvansiyonlara son verilmesi, vergilerde indirim, gümrüklerin ve döviz kontrolünün kaldırılması, kamu kuruluşlarının özelleştirilmesi, vb.), umulan sonuç alınamadı. Büyüme hızı yüksek (1991'de % 9,2), enflasyonla mücadele oldukça başarılı, özelleştirme çok hızlı olmakla birlikte, uygulanan liberal ekonomi fakiri daha fakir, zengini daha zengin yaptığı ve orta sınıfı yoksulluk eşiğine ittiği için, ekim 1991'den itibaren ülkede zincirleme grevler ve öğrenci ayaklanmaları başladı. Bunları 1992 içinde iki başarısız askeri darbe girişimi izledi. Aralık 1993'te yapılacak yeni başkanlık seçimlerine kadar ülke geçici bir sükunet dönemine girdi.

ARKEOLOJİ

Ülke üç büyük arkeolojik bölgeye ayrılır: Kuzey-Batı bölgesi, Orta ve Doğu bölgesi, Amazon bölgesi. Arkeoloji bakımından en iyi tanınan bölge olan Kuzey-Batı dört kesime ayrılmıştır: Maracaibo havzası, Mérida sıradağları, Barinas ili ve Coro yöresi. Rancho Peludo buluntu yeri, Maracaibo havzasında, Guasare ırmağı kıyısındadır. Bu yerleşim İ.Ö. 2820 - İ.Ö. 445 arasına tarihlenir. Burada, nokta biçiminde baskı bezeklerin yer aldığı yapıştırma şeritlerle süslenmiş kalın bir seramik görülür. Bölgenin gelişme döneminde (İ.Ö. 500 - İ.S. 500), Rancho Peludo'nunkine benzer bir seramiğin görüldüğü Guasare evresi ortaya çıkar. Daha sonra gelen Dabajuro evresi, geç dönemin son bölümüne denk düşer (İ.S. 1000 - 1550 arası).

Mérida sıradağları bölgesinde, İ.Ö. 295'e tarihlenen Tocuyano evresi, beyaz zemin üzerine siyah ve kırmızı motiflerle süslü bir seramikle ayırt edilir. Aynı bölgede görülen Sarate evresi İ.Ö. 500 - İ.S. 1000 arasında yer alır; karbon 14 yöntemiyle İ.S. 1350'ye tarihlendirilmiş olan Tierra de los İndios evresindeyse kırmızı, siyah ve beyaza boyalı pişmiş toprak ayaklı kâselere rastlanır. Barinas bölgesinde, çok çeşitli biçimlerde çokrenkli bir çanak çömleğin ele geçtiği Caño del Oso kompleksi yer alır. Saptanabilmiş en eski tarihin İ.Ö. 920 olmasına karşın bu kompleksin İ.S. 650'ye kadar varlığını sürdürdüğü bilinmektedir.

Coro yöresinde Seramiköncesi dönem El Jobo* kompleksiyle temsil edilir.

Venezuela'nın doğu ve orta kesimlerini kaplayan bölgede en iyi bilinen kültür, geniş ve yassı başlı heykelciliklerle ayırt edilen Valencia kültürüdür. Valencia gölünün doğusundaki tepeciklerin üzerinde konutların yer aldığı sanılmaktadır. Bu tepeciklerde mezar çömlekleri ele geçirilmiştir. Karbon 14 yöntemiyle yapılan ölçümler Valencia kültürü için yaklaşık İ.S. 920-940 tarihini vermiştir. Bununla birlikte bu kültürün, tarihsel dönemin başlangıcından sonra da varlığını sürdürdüğü düşünülmektedir.

GÜZEL SANATLAR

Güçlü bir kolomböncesi geleneğin görülmediği Venezuela'da, mimarlık (katedral [XIX. yy.'da değişikliğe uğratıldı] ya da S. Francisco kilisesi gibi Caracas'taki XVIII. yy. barok yapıları) ve resim (Caracas katedrali'ndeki büyük *İmmaculada* [XVII. yy. sonu], Maracaibo ressamlarının XVIII. yy.'da gerçekleştirdikleri yapıtlar) alanlarında ispanyol etkisi ağır bastı. XIX. yy.'da Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte ortaya çıkan daha ulusal bir esin (Juan Lovera [1778-1841]), tarihsel temalara ağırlık veren bir resim sanatında (Martín Tovar [1828-1902], Arturo Michelena [1863-1898]) varlığını sürdürdü. Fransız etkisi o dönemden başlayarak ağır bastı. Francisco Narváez'in (doğm. 1905) sentetik ve simgesel heykelleri, Hector Poleo'nun (doğm. 1918) şiirsel gerçeküstücülüğü ya da Alejandro Otero (doğm. 1921) ve Armando Barrios'un (doğm. 1920) geometrik soyutlamasından da anlaşıldığı gibi, XX. yy. venezuelalı sanatçıları Paris'te gördükleri eğitimden ya da bu kente yaptıkları yolculuklardan büyük ölçüde etkilendiler. Özellikle de, Paris'te yetişen başarılı bir plastikçiler kuşağı kinetik sanata yöneldi (Soto*, Cruz-Diez*, Narcisco Debourg [doğm. 1925] vb., ardından Francisco Salazar [doğm. 1937], Juvenal Ravelo [doğm. 1934] ve Rafael Martínez [doğm. 1940]). Bu araştırmalar, mimar Carlos Raúl Villanueva'nın ortaya koyduğu tüm sanatları birleştirme isteğiyle aynı doğrultudaydı (Caracas Üniversitesi kampüsü [1950-1958]; Léger, Arp, Vasarely ve Calder'in yanı sıra Soto, Otero, Poleo, Barrios gibi venezuelalı sanatçıların katkısıyla). Gücünü koruyan geometrik gelenek, 70'li yıllarda yerini başka deneylere bıraktı: Rolando Peña'nın (doğm. 1942) happeningleri ve başarıları anlatımcı (Jorge Pizzani Campins [doğm. 1949]) ya da gerçeküstücü (Pancho Quilici [doğm. 1954]) eğilimli figüratif sanat. XX. yy. boyunca canlılığını koruyan naif bir akımdan da söz etmek gerekir (Barbaro Rivas, Dionisio Veramendez vb.).

EDEBİYAT

Koloni dönemi yazarlarından yalnızca tarihçi José de Oviedo y Baños'un (1669-1738) adı anılmaya değer. Bağımsızlık mücadelesi sırasında, Francisco de Miranda (1756-1816), daha sonra Simón Rodríguez (1771-1854) ve Simón Bolívar (1783-1830), devrimci düşüncenin yayılmasına katkıda bulunurken, Latin Amerika'nın en önemli entellektüellerinden Andrés Bello'nun (1781-1865), yurdunun sınırlarını büyük ölçüde aşan bir etkisi oldu. Bağımsızlık döneminin yazar kuşağı çoğunlukla siyaset ve pedagojiyle ilgilendi. Fermín Toro (1807-1865), romancı, şair ve hatip, Rafael María Baralt (1810-1860), tarihçi ve filolog, Juan Vicente González (1810-1866), sert bir yergi yazarı ve filolog olan Cecilio Acosta (1818-1881), hatipliğinin ve yayımcılığının yanı sıra usta bir şairdir. Romantik dönemin en önemli şairleriyse, José Antonio Maitín (1804-1874), Abigail Lozano (1821-1866), şiirlerinde ve düzyazılarında, doğduğu topraklara derin bağlılığını yansıtan José Ramón Yepes (1822-1888) ve özellikle, yapıtlarındaki eleji yanıyla çağdaşçılığın habercisi olan, Heine'nin ve Poe'nin çevirmeni Antonio Pérez Bonalde'dir (1846-1892). Doğdukları topraklara duydukları bağlılık, Llanos şairi Francisco Lazo Martí'yle (1869-1909) birlikte, manzaralardan, törelerden ya da Venezuela'nın tarihinden esinlenen Arístides Rojas (1826-1894), Francisco de Salas Pérez (1836-1926), Nicanor Bolet Peraza (1838-1906), Tulio Febres Cordero (1860-1938), *El sargento Felipe* adlı tarihsel romanın yazarı Gonzalo Picón Febres (1860-1918) gibi birçok yazar tarafından işlendi. Roman, Eduardo Blanco'nun (1838-1912) *Zárate*, Manuel Vicente Romero García'nın (1864-1917) natüralist romanı *Peonía* (1890) ve Miguel Eduardo Pardo'nun (1868-1905) *Todo un pueblo* adlı yapıtlarıyla toplumsal eleştiriye açıldı.

XIX. yy.'ın sonunda, yeni yazar kuşağı,

iki derginin çevresinde toplanıyordu: *El Cojo ilustrado* ve *Cosmópolis.* Çağdaşçılığın sözcülüğünü yapan *Cosmópolis*'in usta yazarlarından biri, çağının törelerini yerden yere vuran Rufino Blanco Fombona'dır (1874-1944). İncelikli üslubuyla *(Sangre Patricia e* Idolos rotos) akımın büyük romancısı Manuel Díaz Rodríguez'in (1871-1927) yanı sıra, Pedro Emilio Coll (1872-1947), Pedro César Dominici (1877 -1954) ve esin kaynağını doğduğu topraklardan alan *(En este país)* Luis Manuel Urbaneja Achelpohl'ı (1873-1937) anabiliriz. Romancılar arasında, ayrıca, J. V. Gómez'in zorbalığını sergileyen ve toplumun yozluklarına parmak basan José Rafael Pocaterra (1890-1955), proustçu bir yaklaşımı olan Teresa de la Parra (1890-1936) ve özellikle Venezuela'nın Cumhurbaşkanlığını yapmış olan, ülkenin en saygın kişilerinden Rómulo Gallegos'u (1884 -1969) saymak gerekir. *Doña Bárbara* adlı başyapıtı, bu yazara uluslararası bir ün kazandırmıştır. Deneme türündüyse, José Gil Fortoul (1861-1943) yetenekli bir tarihçi olarak dikkati çeker.

Şiirde yenileşme hareketi "1918 kuşağı"yla başladı. Başlıca temsilcileri, Enrique Planchart (1894-1953), Andrés Eloy Blanco (1897-1955), Fernando Paz Castillo (1893-1981), Jacinto Fombona Pachano (1901-1951) ve Pedro Sotillo'dur (doğm. 1902). Antonio Arraiz'in (1903-1962) *Aspero*'sunun (1925), "1928 kuşağı"nın avangard çevrelerinde kazandığı başarıdan sonra, 1936'da *Viernes* dergisinin çevresinde toplanan ve başlıca temsilcileri Ángel Miguel Queremel (1899-1939), Pablo Rojas Guardía (doğm. 1909), Otto de Sola (1912-1975) ve Vicente Gerbasi (doğm. 1913) olan sanatçıların etkisiyle şiir giderek yeni anlayışlara açılmaya başladı. Bu topluluğun dışında kalan Manuel Felipe Rugeles (1904-1959) ve Alberto Arvelo Torrealba (doğm. 1905), yurtlarını yüceltmeyi sürdürdüler.

Bu dönemde, iki denemeci yetkinliğini kanıtladı: Mariano Picón Salas (1901 -1965) ve tarihsel dönemleri de ustalıkla canlandıran yapıtlar ve hikâyeler yazan Arturo Uslar Pietri (doğm. 1906). Gene bu dönemde, başlıca roman temaları, halkın yaşamı ve toplumsal sorunlardı. Roman türünde ürün veren başlıca yazarlar Antonio Arraiz, Lucila Palacios (doğm. 1902), Ramón Díaz Sánchez (1903-1968), Julián Padron (1910-1954), Guillermo Meneses (doğm. 1911), José Fabbiani (doğm. 1911) ve özellikle ulusal gerçeği bilinçli bir gözle ve tüm çıplaklığıyla sergileyene Miguel Otero Silva'dır (doğm. 1908).

1940'tan başlayarak şiirde beliren evrensellik kaygısı, geleneksel kalıplara dönen Juan Liscano (doğm. 1914) ve *Contrapunto* grubu şairleriyle kendini gösterdi. Kadın şairlerde de büyük canlılık görüldü. Başlıca temsilcileri Luz Machado de Arnao (doğm. 1916), İda Gramcko (doğm. 1924) ve Jean Aristeguieta'dır (doğm. 1925). Bu kuşağın ardından, Rafael Cárdenas (doğm. 1930) Alfredo Silva Estrada (doğm. 1934) ve *Sardio* dergisinin çevresinde toplanan García Morales (doğm. 1930), Guillermo Sucre (doğm. 1933), Ramón Palomares (doğm. 1935) gibi şairler gelir.

Düzyazıda yeni kuşağın temsilcileri, günlük gerçeğin betimine lirik ya da fantastik bir boyut katan hikâye yazarlarıdır: Oscar Guaramato (doğm. 1918), Antonio Márquez Salas (doğm. 1919), Hector Mújica (doğm. 1927), Oswaldo Trejo (doğm. 1928). Başkentin uğradığı sarsıcı değişimlerden kaynaklanan insani sorunlardan esinlenen romancı Salvador Garmendia'nın (doğm. 1928) yanı sıra Adriano González León (doğm. 1931) *País portátil*'de kentin şiddetini dile getirirken, Gustavo Luis Carrera (doğm. 1933) hikâyelerinde toplumsal temalara yer verdi. Her şeyden önce roman dilini yenilemeye özen gösteren yazarlar arasında iddialı romanı *Abrapalabra* ile Luis Britto García (doğm. 1940), Francisco Massiani (1944) ve David Alizo'dur (doğm. 1941). Ayrıca usta denemeci Carlos Rangel'i (doğm. 1929) de saymak gerekir. Tiyatroda, Román Chalbaud (doğm. 1931) ve İsaac Chocrón (doğm. 1933) ile toplumsal sorunlara yer verme eğiliminin ağır bastığı görülür.

VENEZUELA körfezi, Antiller denizi'yle çevrili körfez, K.-B.'daki Guajira yarımadasıyla D.'daki, Paraguaná yarımadası arasında Maracaibo gölünün ağzını oluşturur. Derinliği 50 m'yi geçmez. Petrol çıkarımı.

VENGE a. (kamerun dilinde sözc.). Tropikal Afrika'da yetişen ve açık renk damarlı, siyahımsı esmere dönüşen esmer renkte, daha çok kaba dokulu, sert ve ağır bir odun veren ağaç. (Odunu, ince marangozlukta, düzenleme işlerinde, mobilya, mozaik parke, fırça, kaplama yapımında kullanılır. *Millettia* cinsi, baklagiller takımı.)

VENGEROV (Semen Afanasiyeviç), rus bilgin (Lubnıy 1855 - Moskova 1920). *Kritikobiograficeskiy Slovar Ruskih Pisateleyi Uçenıyh* (Rus yazar ve bilginlerinin eleştirel ve yaşamöyküsel sözlüğü) 1886-1904 yazdı ve Puşkin'in yapıtlarını bir araya toplayan en önemli yayını yaptı.

VENİLEMEK gçz. f. Köpek yavruları gibi tiz bir ses çıkarmak.

VENİNG MEİNESZ (Felix), hollandalı jeofizik ve jeodezi uzmanı (Scheveningen 1887 - Amersfoort 1966). Uluslararası jeodezi birliği'nin başkanlığını yaptı (1933 -1946), Delft'te profesör (1939) ve Hollanda Krallık meteoroloji enstitüsü'nün başkanı oldu. Karşıt fazlardan salınan iki sarkaçtan yararlanarak, yerçekimini denizde ölçmek için bir yöntem buldu (1920). İzostatik kuramların taraftarı olan Vening sıradağların kökeniyle ilgili jeofizik kuramlar (kıvrımlar-kökler) ve Stokes'in formülünden yola çıkarak, düşeyin sapmalarını veren formülleri geliştirdi. Yapıtları, kaynak kitaplar arasında yer almaktadır: *Gravity Expeditions at Sea* (Denizde yerçekimi araştırmaları) [1923-1938], *Formule for the Deflections of the Plumb Line* (Çekül sicimi sapmaları için formül) [1928], *Theory and Practice of Pendulum Observations at Sea* (Denizde sarkaç gözlemlerinin kuram ve uygulamaları) [1929].

VENİNG MEİNESZ kırık kuşağı, G.-B. Büyük Okyanus tabanında kırık kuşağı. Avustralya'nın 1 600 km D.'sundan Kermadek çukuruna kadar Y. Zelanda' nın K. kıyıları önünde uzanır (1 200 km).

VÉNISSIEUX, Fransa'da kanton merkezi (Rhône), Lyon'un banliyösünde, Rhône'un sol kıyısı yakınında; 60 744 nüf. (1992). Sanayi ve konut merkezi.

VENIUS (Otto) → VAN VEEN.

Veni, vidi, vici (*Geldim, gördüm, yendim* anlamına gelen lat. sözcükler). Sezar, Pontos kralı Pharnakes'e karşı kazandığı zaferin (İ.Ö. 47) çabukluğunu, Senato'ya bu sözcüklerle bildirdi.

VENİZELOS (Eleftherios), yunan siyaset adamı (Hanya, Girit, 1864 - Paris 1936). Avukattı, Girit'in bağımsızlık hareketini yönetti, özerk hükümetin bakanlığına getirildi (1898), Girit'teki yüksek komiser prens Georgios'a karşı 1905 ayaklanmasını kışkırttı ve devletlerin adadaki yeni yüksek komiseri Aleksandhros Zaimis'e yardım etti (1906). Askeri birlik'in çağrısı üzerine Atina'ya gitti (1910), Başbakanlığa getirildi, bir hükümet kurdu ve yürütme gücünü sınırlandıran 1911 Anayasası'nı kabul eden bir meclis topladı. Ülkeyi çağdaşlaştırdı (gelir vergisi, toprak reformu, işçi sendikalarına izin, silahlı kuvvetlerin ve eğitimin gelişmesi), Sırbistan, Bulgaristan ve Crna Gora ile Balkan birliği antlaşması'nı imzaladı ve Türkiye'ye karşı savaşa katıldı (ekim 1912). Londra antlaşması'yla (mayıs 1913), Girit'in Yunanistan ile birleşmesini sağladı. Sırbistan ile ittifak kurulan İkinci Balkan savaşı'ndan sonra Yunanistan, Bükreş antlaşması'yla (ağustos 1913) büyük toprak genişlemeleri sağladı.

Birinci Dünya savaşı'nın başında Venizelos, ilkin tarafsız kalmak istediyse de, daha sonra Müttefikler'in önerilerine kulak verdi; öyle ki, Müttefikler'in Çanakkale seferi sırasında askeri müdahale vaat etti. Bu müdahaleye karşı çıkan kral Konstantinos, Venizelos'u istifa etmek zorunda bıraktı (6 mart 1915). Venizelos'un partisinin (liberal) seçimlerde kazandığı zafer, yeniden iktidara gelmesine yol açtı (ağustos 1915). Sırbistan'ı desteklemek üzere savaşa girmekte kararlı olduğu için kral tarafından yeniden görevden alındıysa da (ekim 1915), Müttefikler'e gizlice Selanik çıkarmasını tavsiye edecek zamanı oldu ve bu çıkarmayı sırf âdet yerini bulsun diye protesto etti. Öte yandan Selanik'te ayrılıkçı bir hükümet kurdu (ekim 1916). Konstantinos'un tahttan çekilmesinden (haziran 1917) sonra Atina'ya döndü ve Bulgaristan'a savaş ilan etti. Barış konferansı'na delege olarak katılan Venizelos, Neuilly* ve uygulanamayan Sevr* antlaşmalarıyla yeni toprak genişlemeleri sağladıysa da, bu genişlemeler, 30 aralık 1918 muhtırasıyla istediği ve "Megali idea"yı (tüm Yunanlılar'ın bir araya gelmesi) gerçekleştirmeyi amaçlayan genişlemelerin gerisinde kaldı. Öte yandan Venizelos, Lloyd George tarafından özendirilerek Türkiye'den daha büyük pay almak amacıyla, Sevr'i tanımayan Mustafa Kemal'e karşı savaşa girdi. Ancak Yunanlılar bakımından çok kötüye giden bu yeni savaş, onu halkın gözünden düşürdü (ağustos 1920'de Paris'te yapılan bir suikastte yaralandı).

Aleksandros I'in ölümünden (ocak 1920) sonra Venizelos, tahta prens Paulos'un geçmesini istediyse de, başarı kazanamadı ve seçimlerde Konstantinos yanlıları çoğunluk sağladı (kasım). Venizelos, Fransa'ya sürgün edildiyse de, partisinden yana sonuçlanan aralık 1923 seçimlerinden sonra yeniden Yunanistan'a döndü. Hastalanıp yerini bıraktığı Papanastasiu, mart 1924'te cumhuriyet ilan etti. Bu ulusal birlik kabinesiyle yeniden hükümetin başına geçen Venizelos (temmuz 1928), İtalya ve Türkiye'ye yaklaştı (1930 -31); ekim 1930'da Ankara'yı resmen ziyaret etti. Ancak iktisadi bunalım ülkeyi çok kötü bir duruma düşürdü ve Venizelos bir kez daha istifa etmek zorunda kaldı (1932). Yeniden iktidara geldiyse de (ocak 1933), üç ay sonra yeniden çekildi. Bunun üzerine yandaşları, Girit'te bir güç gösterisine girişti (mart 1935). Girit' in bağımsızlığını kendisi ilan ettiyse de, haziran seçimlerinde yenilmesi üzerine, kesin olarak Paris'e çekildi.

J. L. Charmet

Eleftherios Venizelos

VENİZELOS (Sofoklis), yunanlı siyaset adamı (Atina 1894 - Girit açıklarında denizde 1964), öncekinin oğlu. Nisan 1944 Kahire'de sürgündeki hükümetin başına getirildi. Liberal Diomidis hükümetinde Başkan yardımcılığı (haziran 1949 - ocak 1950), hükümet başkanlığı (mart-nisan 1950 ve ağustos 1950 - ekim 1951), ardından Dışişleri bakanlığı yaptı (ekim 1951 -kasım 1952), Yunanistan'ın NATO'ya alınmasını sağladı (şubat 1952). Sofulis'ten sonra Liberal parti'nin başına geçti (1940) ve 1961'de çekildi.

VENKATARAMAN (Ramasvami), hintli devlet adamı (Racamadan köyü, Madras eyaleti, 1910). Madras Üniversitesi'nde hukuk ve iktisat okudu. Avukatlık yaptı. Kongre partisi'nin kurucuları arasında yer aldı. Bağımsızlık yanlısı eylemlere katılması nedeniyle ingiliz yönetimince iki yıl hapsedildi. İşçi hareketini destekledi. 1950'de yerel meclise seçildi. İLO'da (Uluslararası çalışma örgütü) Hindistan'ı temsil etti (1958). Birleşmiş milletler idari mahkemesi üyeliğini (1955-1979) ve 12 yıl süreyle başkanlığını yaptı. Maliye ve endüstri (1980 -1982), Savunma (1982-1984) bakanlıklarını üstlendi. 1984'te Hindistan Cumhur-

başkanı yardımcısı; temmuz 1987'de Hindistan Cumhurbaşkanı seçildi.

VENLO, Hollanda'da (Limburg) kent, Meuse ırmağının sol kıyısında, Almanya Federal Cumhuriyeti sınırı yakınında; 63 000 nüf. Eski bir tahkimli yer. Bir bostan tarımı bölgesinin ticaret merkezi. Makine ve elektrikli gereçler sanayileri. Kimya. Grafik sanayisi. Tarıma dayalı besin sanayisi. Elektrik lambaları.

VENLOKİYEN a. (fr. *wenlockien*; Wales'de *Wenlock*'tan). Yerbil. WENLOCK KATI'nın eşanlamlısı.

Venn diyagramı, bir evrensel kümenin parçaları olarak göz önüne alınan kümeler üzerinde yapılmış, birleşim, kesişim vb. işlemlerden oluşan grafik gösterim, evrensel küme kimi kez çizilmeyebilen bir dikdörtgenle gösterilir. Bu gösterimin ancak sezgisel bir değeri vardır.

VENNBERG (Karl), isveçli şair (Blådinge, Småland, 1910). Şair ve eleştirmen Vennberg, İsveç modern şiir kuşağının önderlerindendir. Yapıtlarında soğuk bir çözümlemeyi derin bir karamsarlıkla bir arada verdiği görülür (*Halmfackla,* 1944; *Fiskefärd,* 1949; *Gatukorsning,* 1952; *Vid Det Röda Tradet,* 1955; *Postscriptum,* 1960; *Sept Mots dans le métro* [fr. çev.], 1971).

VENOSA, İtalya'da kent, Basilicata'da (Potenza ili), Vulture yakınında; 11 600 nüf. Horatius'un yurdu eski *Venusia*'dır. XV. yy.'dan kalma katedral ve şato; Trinità manastırı'ndan önemli kalıntılar; freskler ve mozaikler. Ticaret ve tarım merkezi.

VENOSTA *(Val),* alm. **Vintschgau,** Yukarı Adige'de vadi, İtalya Tirolü'nde, Merano'nun yukarısında, K.'deki Ötztal kütlesiyle G.'deki Ortles kütlesi arasında. Düz yatağı, sel kolları ve boşaltma konileriyle engebelenmiş bir buzul vadisidir. B.'dan D.'ya doğru uzanan vadinin yamaçlarında farklı bitki örtüleri görülür: K.'e bakan yamaçlarda ormanlar, G.'e bakan yamaçlarda çok daha yükseklere kadar tırmanan tarım etkinlikleri. Dar yan vadilerde az ekilip biçilen yerler ve nüfus azdır. Val Venosta, Adige vadisini Engadin'e (İnn) bağlar. Hidroelektrik tesisleri.

A. Thomas-Explorer

La Venta dev baş (in situ) olmek sanatı

VENRAY, Hollanda'da (Limburg) kent, Meuse ırmağının yakınında, Venlo'nun K.-B.'sında; 32 500 nüf. Tarım pazarı. Metalürji ve makine. Kimya. Besin sanayisi. Tekstil.

VENŞERİSİ, asıl adı **Ebülabbas Ahmet,** arap fıkıh bilgini (Tlemsen ? - Fas 1508). Yönetimle anlaşmazlığı yüzünden Fas'a yerleşti (1468); burada öğretimle uğraştı. Maliki fıkhıyla ilgili büyük bir fetva derlemesi olan *Kitab ül-miyar*'ı, hukuk konuları kadar toplumsal bakımdan da dönemin ve yörenin yaşamını yansıtır. Başlıca yapıtları: *Kitab ül-faik bi'l-vasaik, İzah ül-mesalik ila kavaid ül-İmam Malik* vb.

VENT, Avusturya'da yaz ve kış sporları (yüksl. 1 893 - 2 150 m) merkezi, Tirol'de, Ötztal Alpleri'nde.

VENT adaları, Société (Fransız Polinezyası) takımadasının Tahiti'yi de içine alan doğu bölümü.

VENT kanalı, Küba ile Haiti arasında, 85 km genişliğinde, Atlas okyanusu'nu Antiller denizi'ne birleştiren geçit. (Kuzey ekvator akıntısının kollarından biri buradan geçer.)

■ **VENTA (La),** Meksika'da (Tabasco eyaleti) Olmek tören merkezi. Etkinliği İ.Ö. XII. yy.'da başladı ve İ.Ö. V. yy.'da sona erdi. Kent K.-G. doğrultusunda uzanan bakışımlı bir eksene göre kurulmuştur. En önemli yapı, basılıp sertleştirilmiş topraktan yapılmış, yüksekliği 35 m'ye ulaşan büyük bir piramittir (tabanı 130×65m). Piramidin kuzeyinde bir top oyunu alanı ve şevli bir duvarla çevrili dörtgen bir meydan bulunmaktadır. İçlerinde birer mezar bulunan iki yuvarlak tepeciğin diğer yapılardan daha geç bir tarihe ait olduğu düşünülmektedir. La Venta'nın altında bulunan petrol yataklarının günümüzde işletilmesi, bu kalıntıların çoğunun geniş çapta zarar görmesine yol açmıştır. La Venta'da yapılan incelemeler sonucu, olağanüstü güzellikte bir dizi anıtsal yontunun -steller, sunaklar ve dev başlar- yanı sıra, yeşimtaşından değerli heykelcikler içeren gizli bölmeler ortaya çıkarıldı. Çukurlara konmuş çok sayıda yılantaşı sunu ele geçirildi.

VENTADOUR (Bernard DE) → BERNARD *de Ventadour.*

VENTANA *(sierra de la),* Arjantin'de küçük dağ sırası, Pampa'da, K.-B.'ya doğru yönelir, billurlu ve kuvarzitli kayaçlardan oluşur; 1 243 m.

VENTANAS (Las), Şili'de (Aconcagua bölgesi) yer, Santiago'nun K.'inde, Quintero koyu kıyısında. Dökümevi ve bakır rafinerisi.

VENTENATA a. (fr. botanikçi *Ventenat*'nın adından). Kurak yerlerde yetişen, yulafa benzeyen, kısa yapraklı otsu bitki. (Buğdaygiller familyası.)

VENTHON, Fransa'da (Savoie) komün, Albertville'in 3 km K.-D.'sunda; 559 nüf. Elektrometalürji (alüminyum).

VENTİMIGLIA, İtalya'da kent, Liguria'da (İmperia ili), Roya'nın denize döküldüğü yerde, Fransa sınırı yakınında; 26 300 nüf. Roya'nın iki kıyısında kurulmuş olan Ventimiglia, uluslararası bir sınır merkezidir. Çiçek yetiştirilen bir bölgenin ticaret merkezi.
—Tar. Antik adı *Album İntimilium* olan ve istilacı kavimlerin akınları sırasında daha hâkim bir mevkiye taşınan Ventimiglia, X. yy.'da bir kontluk merkezi oldu ve birçok kez Sarazenler'in hücumuna uğradı. XII. yy.'da komün haline getirilen kent uzun süre Cenova egemenliğinde kaldı.

VENTNOR, Büyük Britanya'da kent, Wight adasının güney kıyısında; 7 500 nüf. Sayfiye merkezi. —Çevresinde, Normanlardan kalma parçaları içeren Bonchurch kilisesi.

VENTO a. Denizc. **1.** Matafora ve bumbaları bir taraftan diğer tarafa çevirmede ya da istenilen doğrultuda tutmada kullanılan donanım. **—2.** *Baca ventosu,* bacayı dört yönden güverteye bağlayan tel halatlardan her biri. || *Baş ventosu,* baş tarafa kumanda eden vento. || *Bıyık ventosu,* bıyık*'ı yatay durumda tutmaya yarayan vento. || *Dik vento,* bir sereni eğik ya da dik tutmada kullanılan vento. || *Kıç ventosu,* kıç tarafa kumanda eden vento. || *Sakal ventosu,* cıvadra altında yer alan ve sakal denilen yarım sereni dengede tutmayı sağlayan vento.

VENTOUX dağı, Fransa'da (Vaucluse) kireçtaşlı dağ, Carpentras'ın K.-D.'sunda; 1 909 m. K.'e dönük bir tepeden oluşur. Güney eğimleri birçok karstlı yüzeyden oluşan bir antiklinal yamacı görünümündedir.

VENTRİKÜLOGRAFİ → VANTRİKÜLOGRAFİ.

VENTRİKÜLOGRAM → VANTRİKÜLOGRAM.

VENTRİKÜLOSİSTERNOSTOMİ → VANTRİKÜLOSİSTERNOSTOMİ.

VENTRİKÜLOSTOMİ → VANTRİKÜLOSTOMİ.

VENTRİS (Michael), ingiliz mimar ve dilbilimci (Wheathampstead, Hertfordshire, 1922-Hatfield yakınında 1956). 1952'den başlayarak John Chadwick ile sürdürdüğü ortak çalışma sonunda, mykenai tabletlerinin hece yazısı çizgisel B'yi çözdü.

VENTSPİLS, Letonya'da kent; 40 000 nüf. Tersaneler. Kereste sanayileri. Balıkçılık ve balık işleme sanayisi. Klima cihazları. Besin sanayileri. Kimya ürünleri. Petrol dışsatımı. XIV. yy.'da kurulan kent, XVII. yy.'da almanca *Windau* adıyla Kurzeme' nin ilk limanı oldu.

VENTURA, ABD'de (Kaliforniya) sayfiye merkezi, Büyük Okyanus kıyısında, Los Angeles'in K.-B.'sında; 55 800 nüf. Ticaret ve tarım (turunçgiller) merkezi.

VENTURE-KAPİTAL a. (ing. *venture -capital*). İkt. Yeni teknolojiler geliştiren işletmelerin öz sermayesine katkıda bulunarak icat ve yenilikleri finanse eden sermaye.
—ANSİKL. Venture-kapital şirketi, bir işletmenin başındaki kişiye gerekli sermayeyi genellikle bir azınlık payı olarak verir. Bu durumda, "venture-kapitalist", operasyonun kârına olduğu gibi zararına da ortak olmakla birlikte, onun fiili denetimini elinde bulundurmaz. Ayrıca, "venture-kapitalist", bankacılık anlamında güvenceler de istemez, çünkü onun için gerçek güvence, yönetici ekibin değeri ve yaratıcılık yeteneğidir. Nihayet, sözkonusu iştirak, girişime ilk başlama çabasıyla sınırlı olmayıp, ortaklar arasında birkaç yıl için yapılmış bir plana göre şirkete yardım sağlamayı amaçlayan uzun vadeli bir yatırımdır.

VENTURİ a. (ital. fizikçi *Venturi*'nin adından). Akışkan. mekan. Dar kesitli bir bölümü bulunan ve akışkan debilerini ölçmede kullanılan boru. (Normal kesitle dar kesit arasındaki basınç farkı, Bernoulli teoremi gereği, debinin karesiyle orantılıdır.)
—Oto. ve Isıl. mot. *Venturi boğazı,* jikleden geçen havanın hızını artıran, lüle biçiminde karbüratör parçası.

VENTURİ (Giovanni Battista), italyan fizikçi (Bibbiano, Reggio Emilia yakınında, 1746-Reggio Emilia 1822). Modane Askeri mühendislik okulu'nda profesör oldu, daha sonra Pavia Üniversitesi'nde fizik profesörlüğü yaptı, hidrolik alanındaki çalışmalarıyla tanındı. Kendi adını taşıyan konili ıraksak boruyu yaptı ve işitilebilen seslerin alanını inceledi; renkler üstüne araştırmaları da vardır.

VENTURİ (Adolfo), italyan sanat yazarı (Modena 1856-Santa Margherita Ligure 1941). Modena'da Estense galerisi'nin müdürlüğünü yaptı, sonra güzel sanatlar denetçisi oldu, *Arte* dergisini kurdu ve 1890'da Roma Üniversitesi sanat tarihi profesörlüğüne atandı. Başlıca yapıtları: *Botticelli* (1925), *Correggio* (1926), *Giovanni Pisano* (1928) ve özellikle önemli bir yapıt olan *Storia dell'arte italiana* (İtalyan sanat tarihi) [1901-1941].

VENTURİ (Lionello), italyan sanat yazarı (Modena 1885-Roma 1961), Adolfo Venturi'nin oğlu. Güzel sanatlar idaresinde çalışıyordu, sonra Torino Üniversitesi'nde modern sanat tarihi kürsüsünün başına getirildi (1915). İlk incelemeleri Venedik, Urbino, sonra da Caravaggio ile ilgilidir. Daha sonraki yapıtları (*Il Gusto dei Primitivi,* 1926; *Storia della critica d'arte,* 1936) B. Croce'un etkisini taşır. 1931'de İtalya' dan ayrıldı, önce Fransa'da, ardından ABD'de de yaşadı ve 1939'da Cézanne' ın tablo, desen ve gravürlerinin kataloğunu hazırladı, onu *Gli Archivi dell' impressionismo* izledi. Savaş sonrası, İtalya'ya geldi ve Roma Üniversitesi modern sanat tarihi profesörlüğüne getirildi. Yapıtları arasında özellikle dikkate değer olanları *Marc Chagall* (1956), modern sanatın öncüleri üzerine bir yapıt ve çağdaş italyan sanatçılarının monografileridir.

VENTURİ (Robert), amerikalı mimar ve kuramcı (Philadelphia 1925). Princeton' da öğrenim gördü (1943-1950) ve özellikle L. I. Kahn ile birlikte çalıştı. 1967'den başlayarak karısı Denise Scott Brown (doğm. 1930) ile işbirliği yaptı. Venturi'nin az sayıdaki yapıtı, kuramlarını uygulamaya geçirerek somutlaştırdığı için önem taşır (Chesnut Hill'de annesi için villa, 1962; Nantucket'te iki ev, 1972; çeşitli projeler).

Pennsylvania Üniversitesi'nde, daha sonra da Yale'deki Davenport enstitüsü'nde mimarlık profesörlüğü yapan Venturi, 1966'da yayımladığı *Complexity and Contradiction in Architecture* (Mimarlıkta karmaşa ve çelişki) adlı yapıtında, 30'lu yılların mimarlığına ağırlığını koyan arıtıcılık akımını derinlemesine eleştirdi ve Kahn'ın görüşlerine yakın bir anlayışla "tarihselcilik" konusundaki düşüncelerini aktardı. *Learning from Las Vegas* (Las Vegas'tan çıkarılacak dersler) [1972] ise, mimarlıkta simgecilik konusunda bir incelemedir ve düzensiz bir biçimde gelişen amerikan kentlerini yeniden sağlıklı bir yapıya kavuşturmanın yollarını arar. Meslektaşı John Rauch (doğm. 1930) gibi Venturi de modernizmsonrasının ustalarından biridir.

VENTURİA a. Spheriales takımından asklımantar. (*Venturia inæqualis* ve *V pirina* elma ve armutta karalekeye neden olur.)

VENTURİA CANESCENS a. NEMERİTİS CANESCENS'in eşanlamlısı.

VENUS a. İkiçenetli yumuşakça cinsi. (Sifonları aynı büyüklükte olmayan ve farklı yönlere doğru uzanan, uzun ve üçgen ayaklı, bisusları bulunmayan, yumurta biçiminde sert kavkılı hayvanlardır. Kavkıları çıkıntılar ve eşmerkezli yapracıklarla bezelidir. Hemen hemen bütün denizlerde yaşayan, Kretase katmanlarından başlayarak fosillerine rastlanan 200'ü aşkın türünden en önemlisi, kumlu diplerde az çok kuma gömülü yaşayan, bedenin gerisindeki sifonlarla soluyan ve yenebilen bir tür olan *Venus verrucosa*'dır.)

VENUSBERG ("Venüs dağı"), Schwaben ile Thüringen arasında yer alan dağ. Bir Ortaçağ alman efsanesine göre burada Belzebuth'un kızı Venüs, görkemli bir sarayda nympheleriyle birlikte yaşardı. Venusberg'deki bu sarayda şövalye Tannhäuser Venüs'e tutularak bir süre burada kaldı.

Venusik, ilk sovyet Venera* uzay sondalarına önceleri verilen ad.

VENÜS a. (öz. a. *Venüs*'ten). **1.** Tanrıça Venüs'ün ya da bir ideal güzellik tipinin heykeli, heykelciği: *Milos Venüsü.* **—2** Ed. Çok güzel kadın.

VENÜS. Rom. mit. Roma tanrıçası, Yunanlılar'ın Aphrodite*si'yle özdeşleştirilerek Aşk tanrıçası oldu. Başlangıçta bostanların, çekiciliğin koruyucusu ve çekicilik (büyü ya da aşk) bağlamında tanrıçası olduğu sanılır. Çok eski çağlardan beri, Lavinium, Ardea ve Roma'da tapınakları bulunuyordu. Roma'daki tapınaklar kutsal mersinlerle özdeşleştiriliyordu, ama Forum'da *Venus Cloacina* ("Çirkef kuyulu" Venüs) adlı küçük bir ayakyolu vardı. Kel Venüs (*Calva*) adında bir tapınağı bile oldu. İ.Ö. II. yy.'a doğru Aphrodite ile birleşince, onun erotik niteliğini özümlemesiyle önemi arttı. Bazı Venüsler, özgül niteliklerini korudular ya da yenilerini kazandılar: *Venus Genitrix, Venus Verticordia,* İffet tanrıçası, *Venus Erycine* (Sicilya'da Eryks dağından), Zafer tanrıçasıydı. Aineias (Aphrodite'nin oğlu) efsanesi bağlamında, romalı devlet adamlarının koruyucusu durumuna geldi: *Venus Felix* Sulla'nın koruyucusu; *Venus Victrix,* Pompeius'un koruyucusu; *Venus Genitrix* Sezar'ın koruyucusu, sonra Augustus hanedanının koruyucusu niteliğini kazandı. Adına kutlanan en önemli bayramlar, *veneralia* (1 nisan) ve vinalia idi (23 nisan ve 19 ağustos).

—İkonogr. Romalı sanatçılar, Praksiteles ve ardıllarının yapıtlarından esinlenerek, yunan Aphrodite* modellerini yeniden kullandılar. Bu yüzden, yunan heykellerine ya da onların roma kopyalarına Venüs denmiştir: *Milos, Capua, Capitolium, Arles, Medici, Richelieu, Luynes venüsleri.* Resim alanında, Venüs teması XV. yy. sonunda İtalya'da Lorenzo di Credi (*Venüs,* Uffizi) ve Botticelli (*Venüs'ün doğumu*),* XVI. yy.'da da Almanya'da Cranach (Leningrad, Frankfurt, Berlin) tarafından işlendi. Çıplak ve yatmış Venüs, Giorgione (Dresden), Tiziano (*Urbino Venüs'ü,* Uffizi; *Venüs ile orgcu,* Prado) ve Velázquez'e (National Gallery, Londra) başyapıtlar esinledi. Mars* ile ilişkileri birçok ressam tarafından ele alındı. Venüs'ün süslenmesi de, özellikle XVIII. yy.'da (C. Van Loo, Natoire) oldukça yaygın bir tema oldu. Boucher (Stockholm), daha sonra Cabanel, *Venüs'ün doğumu*'nu canlandıran birer tablo, İngres ise ünlü *Venüs Anadyomene*'yi (Chantilly) gerçekleştirdi. Heykel alanında, Giambologna (Boboli bahçeleri), Allegrain (Louvre), Coyzevox (*ay. y.*), Marsy (Versailles), Guillaume II Coustou (Potsdam), Pigalle (*ay. y.*), Pajou, Canova'nın yapıtları sayılabilir.

VENÜS, Güneş sistemi'nin Merkür ile Yer arasında yer alan gezegeni.

Sirius'tan 12 kez daha parlak olan Venüs, gökyüzünün Güneş ve Ay'dan sonra en parlak cismidir. Yer'den gözlem yapan biri için Venüs de Merkür gibi, kimi zaman Güneş'ten daha önce doğarak, kimi zaman da Güneş'ten daha sonra batarak Güneş'in iki yanında salınım yapıyormuş gibi görünür. Fakat, Merkür'ün Güneş'ten yalnızca 28° ayrılabilmesine karşılık, Venüs, Güneş'ten 48°'ye kadar uzaklaşabilir; böylece Güneş'in doğuşundan önce ya da batışından sonra, 3 saatten biraz daha uzun bir süre boyunca görülebilir. Parlaklığının yanı sıra bu özelliği nedeniyle de Venüs Merkür'e göre çok daha kolay gözlemlenebilir. Gece ilk parlayan ve sabah son sönen "yıldız" olarak Venüs çok uzun zamandan bu yana halk arasında *Çoban Yıldızı* adıyla bilinmektedir. Gezegenimizinkiyle hemen hemen aynı olan boyutları ve kütlesi nedeniyle gökbilimciler tarafından uzun süre Yer'in ikizi olarak değerlendirilmişse de, Venüs bir çok özelliğiyle Yer'den ayrılır. Venüs'ün özelliklerinin çoğu, 1962'den bu yana gezegenin yakınından geçen, çevresinde dolaşan, atmosferine giren ya da yüzeyine indirilen uzay sondalarıyla ortaya çıkarılmıştır. Bu sondalara, Amerikalılar'ın Mariner 2, 5 ve 10 sondalarının yanı sıra Pioneer, Venüs 1 ve 2 sondaları ve Ruslar'ın Venera sondaları örnek olarak gösterilebilir.

• *Atmosfer.* Venüs kalın ve sürekli olarak bulutlu bir atmosferle tamamen kaplıdır. Bu nedenle, görünür ışıkta, Yer'den teleskopla gözlemlendiğinde, üzerinde hiçbir iz bulunmayan, çok açık sarımsı bir disk görünümündedir. Venüs'ün atmosferinin başlıca iki özelliği vardır. Bu özelliklerin ilki, +460 °C gibi oldukça yüksek bir yüzey sıcaklığıyla birlikte çok kuvvetli-gezegenin yüzeyinde 92 ile 95 bar arasında değişen-bir atmosfer basıncının varlığıdır. İkincisi ise, atmosferin 48 ile 68 km yükselti arasındaki diliminde, parçacık yoğunlukları Yer'in yüzeyinde gözlemlenen puslara yakın olan bulutların bulunmasıdır. Venüs'ün atmosferi temel olarak karbondioksit (% 96,5) ve azottan (% 3,5) oluşur. Bununla birlikte, atmosferde, milyonda bir düzeyinde bulunan kükürt dioksit, su buharı, argon, neon vb. gibi on kadar farklı bileşenin varlığı da saptanmıştır. Bulut örtüsü, yoğunlukları ile içerdikleri aerosol parçacıklarının boyutları yönünden farklı ve dinamik olarak kararlı olan üç katmandan meydana gelmiştir. Üst katman özellikle sulu çözelti halindeki sülfürik asit damlacıklarından oluşur. Bu damlacıklar kükürt dioksitin Güneş'ten gelen morötesi ışınımların yardımıyla ışılayrışmaya uğraması ve böylece açığa çıkan oksijenin çeşitli tepkimelere girmesi sonucunda ortaya çıkar. Damlacıklar, alttaki katmanlarda büyüdükten sonra sülfürik asit halinde aşağı çökmekle birlikte, sıcaklığın oldukça yüksek olması nedeniyle yüzeye ulaşmalarından çok önce buharlaşırlar. Bu nedenle bulutların altında, 48-31 km yükselti arasında bir sülfürik asit pusu bölgesi bulunmaktadır. Fakat, 31 km'nin altında atmosfer gezegenin yüzeyine kadar berraktır. Bulutların üzerinde, 90 km yükseltiye kadar bir başka sülfürik asit pusu katmanının

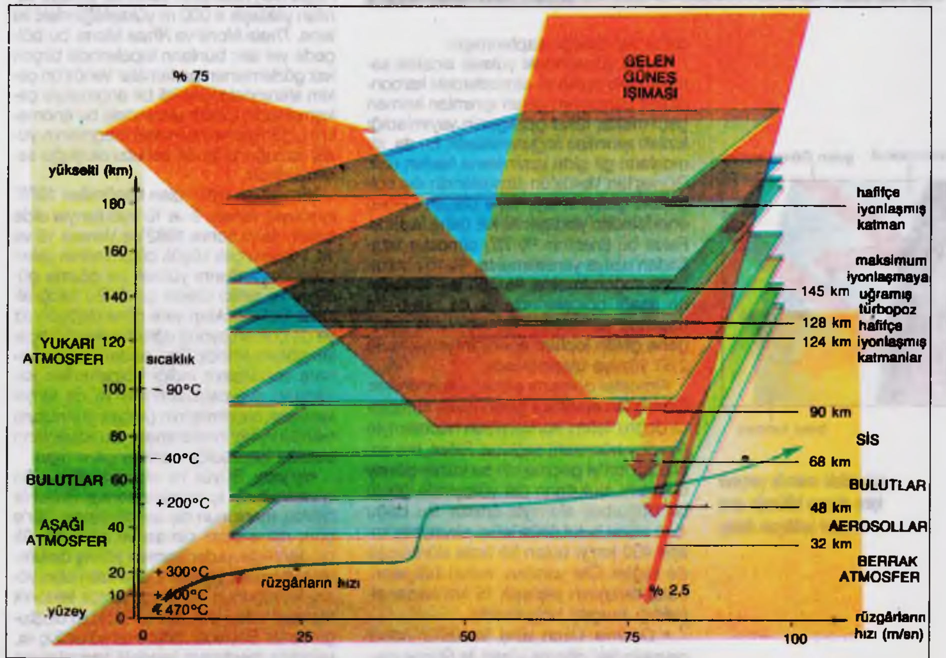

Lauros-Giraudon

Venüs ile Aşk
Alessandro Allori'nin yapıtı
Güzel sanatlar müzesi, Auxerre

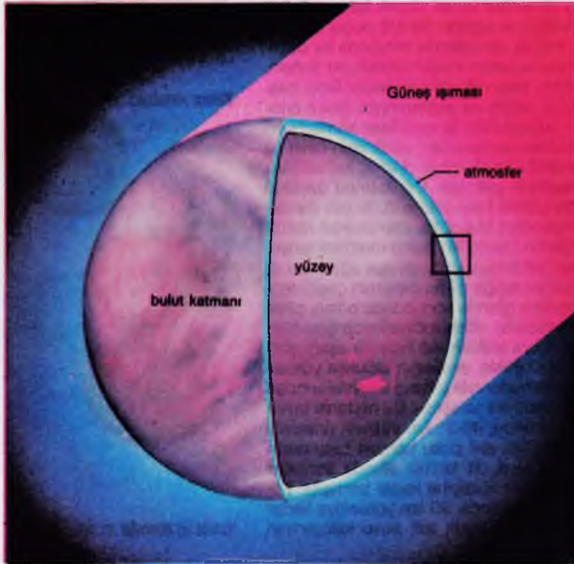
Venus verrucosa

Venüs'ün atmosfer modeli

Venüs'e ait başlıca veriler	
ayırtedici fiziksel özellikler	
ekvator çapı	12 104 km (Yer'in 0,949 katı)
kutup çapı	12 104 km
basıklık	0,0
Yer'e göre kütlesi	0,815
ortalama yoğunluk	5,25
ekvatordaki yerçekimi ivmesi	8,60 m · sn^{-2} (Yer'inkinin 0,88 katı)
kurtulma hızı	10,3 km/sn
yıldız dolanım süresi	243,01 g (geri yönde)
yörünge üzerindeki ekvator eğimi	2°
albedo	0,7
ayırtedici yörüngesel özellikler	
yörüngenin yarı büyük ekseni	108 200 000 km, yani 0,723 3 ab
Güneş'e maksimum uzaklık	109 000 000 km
Güneş'e minimum uzaklık	107 400 000 km
dışmerkezlik	0,007
tutulum üzerindeki eğim	3° 23'
yıldız dolanım süresi	224,701 g
ortalama yörünge hızı	35,03 km/sn
sinoidal dolanım süresi	583,92 g
Yer'e maksimum uzaklık	258 000 000 km
Yer'e minimum uzaklık	41 000 000 km

Venüs'ün yüzeyi ve atmosferi

daha var olduğu saptanmıştır.

Venüs yüzeyindeki yüksek sıcaklık sera etkisiyle açıklanır: atmosferdeki karbondioksit Güneş'ten gelen ışınımları kısmen geçirmekte, fakat gezegenin yayımladığı kızılaltı ışınımları soğurmaktadır; bu da, atmosferin git gide ısınmasına neden olur. Güneş'ten Venüs'ün atmosferinin dış bölgesine gelen enerji, Yer'e ulaşan Güneş enerjisinden yaklaşık iki kat daha fazladır. Fakat bu enerjinin % 75'i atmosfer tarafından uzaya yansıtılmakta, % 15'i bulutlarca soğurulmakta, % 7,5'i ise atmosferin aşağı bölgelerinde ya da bulutların üzerinde kalmaktadır. Sonuç olarak gezegene gelen toplam enerjinin yalnızca % 2,5'i yüzeye ulaşmaktadır.

Atmosfer dolaşımı oldukça karmaşıktır. Güneş'ten ekvatora gelen ısının kutuplara doğru iletimi konveksiyon hücreleriyle (Hadley hücreleri) sağlanır. Fakat, hızı saatte 25 km'yi geçmeyen bu kuzey-güney dolaşımı, bulutların üst yüzeyinde güçlü bir doğu-batı akımıyla örtülür. Bu doğu-batı akımı bulut örtüsünün, ekvatorda saatte 400 km'yi bulan bir hızla dönmesini de sağlar. Öte yandan, kutup bölgeleri, bulut tavanının yaklaşık 15 km kadar alçaldığı burgaç bölgeleridir.

• *Dönme.* Uzun süre, Venüs'ün kendi çevresindeki dönme süresi ile Güneş çevresindeki dolanım süresinin aynı olduğuna ve bu nedenle, gezegenin Güneş'e sürekli olarak aynı yüzünü gösterdiğine inanılmıştır. Ancak, radarla gerçekleştirilen uzun gözlem dizileri bunun yanlış olduğunu ve Venüs'ün kendi çevresinde geri yönde, yani öteki gezegenlerin ters yönünde 243 g'de döndüğünü ortaya çıkarmıştır. Bu özellik belki de, Yer'in ve Venüs'ün Güneş çevresindeki hareketleri arasındaki bir rezonans olayından kaynaklanmaktadır. Venüs'ün Güneş çevresindeki dolanım süresi (245,7 g) ile kendi çevresindeki dönme süresi birlikte ele alınırsa, Venüs için bir güneş gününün 117 yer gününe eşit olduğu hesaplanabilir.

• *Topografya.* Gezegeni sürekli olarak örten bulut perdesi nedeniyle, uzun süre Venüs'ün engebeleriyle ilgili bilgi edinilememiştir. Fakat günümüzde güçlü radyoteleskopların (örneğin Arecibo'daki radyoteleskop) ve Venüs'ün çevresinde yörüngeye oturtulan otomatik sondaların yardımıyla gezegenin yüzey şekilleriyle ilgili geniş bilgiler elde edilmiştir. Örneğin amerikan sondası Pioneer Venüs 1, aralık 1978'den itibaren 75 km'lik bir çözme gücüyle, gezegenin yüzeyinin % 93'ünün haritasını çıkarmış, 1983 sonbaharında ise Venera 15 ve 16 sovyet sondaları Kuzey yarıküre'nin haritasının 1-2 km gibi çok daha yüksek bir çözme gücüyle elde edilebilmesini sağlamıştır.

Venüs yüzeyinin yaklaşık % 70'i ovalardan oluşur; gezegenin ortalama yarıçapına (6 051,4 km) göre referans olarak alınan büklümler 500 m'yi geçmez. Yine de çok sayıda belirgin yüzey oluşumu vardır. Venüs'te özellikle boyutları yönünden Yer'deki anakaraları andıran iki oluşum bulunur: *İshtar Terra* ve *Aphrodite Terra*. Daha geniş olan *Aphrodite Terra* hemen hemen Afrika'nın yarısı kadar bir alan kaplar ve yüksekliği 9 000 m'ye ulaşan bir dizi masif içerir. Doğu sınırında, derinliği 2 900 m'yi bulan (Venüs yüzeyinin en alçak düzeyi) çok dik ve son derece büyük bir çöküntü bulunur. Diğer geniş dağlık bölge olan *İshtar Terra*, ABD büyüklüğündedir. Kendisini çevreleyen ovalardan birdenbire ve dik olarak yükselir. Doğusunda, Venüs'ün en yüksek zirvesi olan (11 800 m) Maxwell tepesinin bulunduğu sıradağlar yer alır. Batısında ise Tibet platosundan üç kat daha geniş olan, 2 500 km çapında ve ovalardan 3-4 km daha yüksek bir plato vardır. Venüs'te orta yükseklikte başka dağlık bölgeler de bulunur. Bu bölgeler arasında en dikkat çekici olanı *Beta Regio*'dur; hâlâ etkin volkanlar olduğu sanılan yaklaşık 4 000 m yüksekliğindeki iki tepe, *Theia Mons* ve *Rhea Mons*, bu bölgede yer alır: bunların tepelerinde birçok kez gözlemlenen parlamalar Venüs'ün çekim alanındaki kuvvetli bir anomaliyle çakışmaktadır. Çekim alanındaki bu anomalinin, genişleme halindeki magmanın yüzey kabuğunu itmesi sonucu oluştuğu sanılmaktadır.

Yüzeyin ilk yakın plan fotoğrafları 1975'te sovyet Venera 9 ve 10 uydularıyla elde edildi, daha sonra 1982'de Venera 13 ve 14, yüzeyin çok küçük bölümlerinin yakın plan fotoğraflarını yüksek bir çözme gücüyle ve renkli olarak çekti. Bu fotoğraflarda bulundukları yere göre değişen az ya da çok erozyona uğramış kaya parçaları görülmektedir. Öte yandan, birçok Venera sondasının indiği bölgelerdeki kayaçların radyoaktifliklerinin ya da temel kimyasal bileşimlerinin (X ışınlı fluoresans teknikleriyle) incelenmesi, bu kayaçların bazalta benzediğini ortaya çıkarmıştır.

•*İç yapı.* Büyük bir olasılıkla Venüs'ün iç yapısı Yer'in iç yapısına benzer. Bununla birlikte, mantonun dış katmanlarının, Yer'e göre daha sıcak olması ve daha büyük bir derinliğe kadar kısmen erimiş durumda bulunması gerekir. Daha kalın olan yüzey kabuğunun ise parça parça tektonik katmanlardan çok, tek bir bloktan oluştuğu sanılır. Böylece, radyoaktif kökenli iç ısı, yalnızca mantonun içindeki konveksiyon hareketlerinin oluşturduğu magma çıkıntılarından kaynaklanan deliklerden dışarı sızabilir. Merkezdeki çekirdeğin yarıçapının 2 900 km olduğu sanılır.

yukarıdaki resimde çerçeve içine alınmış bölümün sera etkisini açıklayan detayı

VENÜS. Astrol. Ay ailesinden gezegen, ikinci ve dördüncü gündüz büyük üçgeninin yöneticisi. (Yükselmiş durumda Terazi, tersi durumdaysa Boğa burcu bu gezegenin gökevidir. Balık burcunda yükseliş halindedir. Üretkenlik, uyum, bazen de gasp ve istilayı temsil eder. Etkisi en iyi 60° açılı durumda hissedilir.)

VENÜS ÇARIĞI → CYPRİPEDİUM.

VENÜS GÖBEĞİ → GÖBEKOTU.

Venüs kallipygos (yun. *kallipygos*, Aphrodite'nin sanı; yun. *kallos*, güzellik ve *pyge*, kaba et'ten), Roma'da, Neron'un Domus Aurea'sında bulunduğundan beri bu adla belirtilen, Hellenistik dönemin sonundan kalma heykel (Napoli Arkeoloji müzesi).

VENÜS KEMERİ a. Sıcak deniz planktonları arasında yer alan, saydam ve şerit biçiminde bedenli ortasu kaburgalımedüzü. (Boyu 1m'yi bulabilir. Titreşen paletleri sayesinde yer değiştirir. Bil. a. *Cestus veneris.*)

Venüs tepesi. Anat. Kadınlarda edepyerinin önünde, cinsel organın üst tarafında bulunan ve erinlik çağında kılla örtülen geniş ve yuvarlakça kabarıklık.

VENÜSAYNASI a. Yalın ve sapsız, almaşık yapraklı, mor ya da beyaz çiçekli, değirmi taçlı bir yıllık otsu bitki. (Birçok türü bahçelerde süs bitkisi olarak yetiştirilir. Bil. a. *Specularia speculum;* çançiçeğigiller familyası.)

VENÜSSEPETİ a. Filipinler'de yaygın camsısünger. (Boyu 30-40 cm'yi, çapı 3-4 cm'yi bulur. Bedeni ince çeperli bir tüpe benzer. Bil. a. *Euplectella aspergillum; Hexasterophora* alttakımı.)

VEN-VEN a. MERSAWA'nın eşanlamlısı.

VENZA *(cebel)* → VANZA *(cebel EL-)*

VEPSÇE a. Vepsler tarafından konuşulan fin-ugur dili.

VEPSLER, Rusya'da yaşayan ve Karelya, Sen-Petersburg ve Vologda bölgelerinde üç ayrı grup halinde dağılmış bulunan fin-ugur halkı. VI. yy.'da finli halklardan ayrılan Vepsler, IX.-XII. yy.'lar arasında kültürel bir özerklik kazandılar, daha sonra kendi toplum yapılarını yitirerek daha XI. yy.'da ilişki kurdukları Ruslar'ın feodal örgütlenmesi içinde yer aldılar. Çiftçilik, hayvancılık ve ormancılık yapıyorlardı. XVIII. yüzyıldan sonra, maden sanayilerinde ve tersanelerde çalışmaya başladılar.

VER bağ. (fars. *ver*). *Esk.* Ve, eğer.

-VER fars. sonek. *(-ver).* "Sahip", "malik", "usta" anlamıyla sözcüklerin sonunda yer alır: *"behrever* (pay sahibi), *danişver* → DANİŞ, *handever* (gülen), *hünerver* → HÜNER, *kînever* → KİNE, *namver* → NAMVER, *raşever* (titreten), *sühanver* (konuşması düzgün olan), *tacver* → TACVER vb.

VERA a. (ar. *vera*ᶜ). *Esk.* **1.** Din bakımından yasaklanmış olan şeyleri yapmaktan kaçınma, haramdan sakınma. **—2.** *Ehl-i vera* → EHİL.

—Tasav. Tanrı saygısı ve ahret kaygısından ötürü günah işlemekten titizlikle kaçınma. (En düşük derecesi Allah'ın açıkça haram kıldığı günahlardan kaçınmak; en yüksek derecesi ise, haram olmasa bile, kulun Tanrı katındaki değerinin artmasına katkıda bulunmayan her türlü tutum ve davranıştan uzak bulunmaktır.)

VERA a. (ar. *vera*). *Esk.* Yaratılmış olanların tümü; âlem: *Hayr ül-vera* (yaratıkların en hayırlısı; Hz. Muhammet).

VERA a. (ar. *vera*ᶜ). *Esk.* **1.** Arka. **—2.** Geri, kuyruksokumu bölgesi. **—3.** *Vera-yı cebel*, dağın arkası.

VERA a. Tropikal Amerika'da yetişen ve yeşilimsi sarı renkte, ince dokulu, çok ağır ve çok sert bir odun veren ağaç. (Odunu torna işlerinde, hidrolik çalışmalarda ve travers yapımında kullanılır. Bil. a. *Bulnesia arborea;* yabanikimyongiller familyası.)

VERACİNİ (Antonio), italyan kemancı ve besteci (Floransa 1659 - *ay. y.* 1733). Sürekli bas eşliğinde 1, 2 ya da 3 keman için, keman tekniğini ve sonatın gelişmesini etkileyen sonat derlemeleri besteledi. — Yeğeni FRANCESCO MARIA da kemancı ve besteciydi (Floransa 1690 - *ay. y.* 1768), İtalya'da (Venedik, Floransa) ve İtalya dışında (Düsseldorf, Dresden, Prag) konserler verdi. Londra'da İtalyan Opera orkestrası'nı yönetti. Operalar ve özellikle oratoryolar, kantatlar, keman ve bas için çok özgün 12 sonatlık üç derleme ve konçertolar besteledi. Corelli'nin op. V'ini elden geçirdi ve bir kontrapunto duygusuna sahip olduğunu gösterdi.

VERACRUZ, Meksika'da liman kenti ve turizm merkezi, Veracruz eyaletinde, Meksika körfezi kıyısında; 490 000 nüf. İspanyol istilasının başlangıç noktası olan Veracruz'da, sömürge döneminden, eski tipik bir meydanla, San Juan de Ulúa adası kıyısında aynı adı taşıyan bir şato kalmıştır. Sanayi (demir-çelik, alüminyum, kimya, kağıt). —Yakınında, arkeolojik sitler bakımından oldukça zengin ada.

VERACRUZ eyaleti, Meksika'da eyalet, Meksika körfezi kıyısında, Doğu Sierra Madre'nin eteğinde ve orta kesimindeki platoda; 72 815 km²; 6 228 239 nüf. (1990). Merkezi *Jalapa.* Alçak topraklarda yayılan, iklimi sıcak ve nemli olan eyalette pamuk, kahve ve mısır üretilir. Başlıca maden zenginliği petroldür.

VERAGRİ ya da **VARAGRİ,** Tar. coğ. Rhône'un yukarı vadisinde yerleşmiş Galya halkı. Merkezi *Octodurum*'du (Martigny).

VERAGUAS, Panama'da il, Azuero yarımadasının B.'sında; 11 086 km²; 203 626 nüf. (1990). Yönetim merkezi *Santiago de Veraguas.*

VERAMİN ya da **VERAM,** İran'da eski kent; Tahran'ın yaklaşık 50 km G.-D.'sunda. Rey'den Horasan'a giden yol üzerinde önemli bir tarım ve ticaret merkeziydi.
—Güz. sant. Veramin Selçuklular, İlhanlılar ve Timurlular dönemlerinde önem kazandı ve çeşitli yapılarla donandı. İlhanlılar zamanında yaptırılan (1322-1326) Mescidi Cuma dört eyvanlı, revaklı avlu şemasıyla selçuklu geleneğini sürdürür. Kalıntıları günümüze ulaşan yapı çini ve alçı süslemeleriyle dikkati çeker. Kentte ayrıca Kalei Gebr ve türbeler vardır.

VERANDA a. (ing. *veranda;* portekizce *baranda;* lat. *vara,* kiriş, baston'dan). **1.** Hindistan'da ve Uzakdoğu'da evleri kuşatan ve bazen Batı'da da taklit edilen üstü kapalı teras. (Tropikal bölgelerde, yapıları tümüyle çepeçevre saran verandalar, duvarları ya da terasları dik gelen güneş ışınlarından ya da yansımalarından korur.) **—2.** Avrupa'da, asıl yapının dışında yer alan ve sonradan eklenen camekânlı teras ya da bölme; sera.

VERASET, -ti a. (ar. *veraşet*). **1.** Bir mirasta hak sahibi olma durumu, mirasçılık. **—2.** Kalıtım.
—*Esk. Veraset-i ırkiye,* doğan kimselerin atalarına benzemesi. ‖ *Veraset-i selefiye,* geçmişlerden alınan kalıtım. ‖ *Veraset-i şahsiye,* herhangi bir yavrunun ana ya da babanın niteliklerini taşıması.
—Anayas. huk. *Verasete dayanan iktidar,* veraset kurallarına göre geçen iktidar. (Veraset yoluyla kazanılan hükümdarlık, bir ülkedeki yasalara göre doğrudan doğruya doğumla kazanılabileceği gibi, hükümdarlığa mirasçı olarak atanmak biçiminde de olabilirdi.) ‖ *İktidarın veraset yoluyla geçmesi,* iktidarın kan bağı gereğince miras yoluyla geçmesi. (Veraset, yasalarla düzene bağlanabilirdi. En büyük erkek çocuğun iktidara geçeceğine ilişkin bir teamül de vardır. Ancak bu kural sıkça ihlal edilmiştir.)
—Huk. *Veraset ilamı,* ölenin mirasçılarını ve onların miras paylarını gösteren mahkeme kararı.
—Verg. huk. *Veraset ve intikal vergisi,* veraset ya da intikal yoluyla, taşınır ya da taşınmaz malların karşılıksız olarak el değiştirmesinden alınan vergi. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Verg. huk. Veraset ve intikal vergileri Türk vergi mevzuatında Veraset ve intikal vergisi k. içinde düzenlenmiştir. Kişilerin veraset yoluyla (miras, vasiyet ya da miras sözleşmesi) sahip oldukları taşınır ya da taşınmazlar için veraset vergisi, bağış ya da başka yolla karşılıksız olarak sahip oldukları mallar için de intikal vergisi alınır. Bu iki verginin birlikte uygulanmasının nedeni vergi kaçırma olanaklarını ortadan kaldırmaktır. Çünkü, miras payı üzerinden vergi alınması, sahip olduğu taşınır ya da taşınmaz değerleri mirasçılarına vergisizce geçirmek isteyen kişinin, ölmeden önce bağış yapma yoluna gitmesine neden olabilir. Bu ise, veraset vergisinin matrahını azaltarak vergi kaybına yol açacağından kişilerin hayattayken yaptıkları bağışlar da intikal vergisi adıyla vergilendirilmiştir. Veraset ve intikal vergisinde, verginin matrahı intikal eden malların Vergi usul k.'na göre bulunan değeridir. Bu değerden, yasanın öngördüğü biçimde, varsa bir kısım borçlar ve yapılan harcamalar indirilmekte, ayrıca füruğ (altsoy) ve eşin her biri için kabul edilen istisna miktarı da indirildikten sonra bulunan matraha artan oranlı tarife uygulanmaktadır. Artan oranlılık bir yandan matrahın büyüklüğüne, öte yandan da mirasçıların akrabalık derecesine göre değişmektedir.

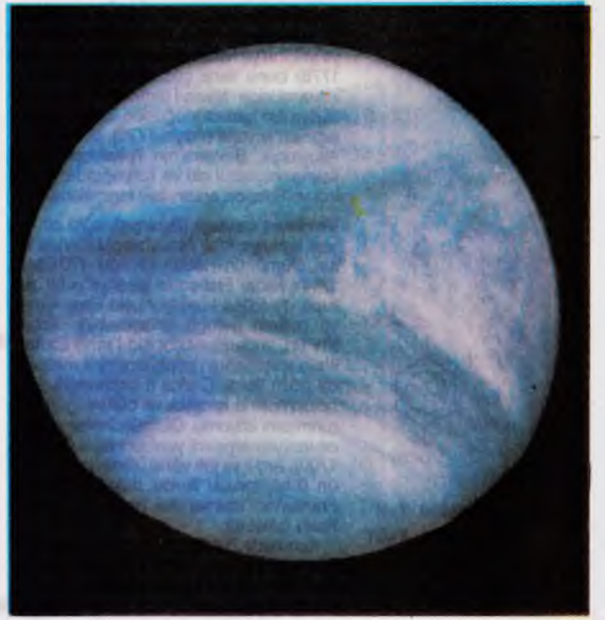
Veraset savaşı *(Avusturya),* Prusya, Fransa, Bavyera, Saksonya ve İspanya'yı, Avusturya ile karşı karşıya getiren ve Avusturya'nın müttefiki İngiltere ile Fransa arasında kısmen denizlerde ve sömürgelerde yapılan savaşla büyüyen anlaşmazlık.

Pragmatische* Sanktion'a (1713) rağmen imparator Karl VI'nın ölümü (1740) Avusturya verasetini gündeme getirdi. Maria-Theresia'nın birçok Avrupalı'nın yasallığına itiraz ettiği tahta çıkışı, özellikle imparatorluk özlemleri olan Bavyera'nın aşırı isteklerine yol açtı.

Anlaşmazlık, Prusyalı Friedrich II'nin Silezya'yı eline geçirmesiyle (aralık 1740 - nisan 1741) başladı ve Karl Albrecht'in Fransa ve Saksonya'nın elinde bulunan Bohemya'yı istilasıyla devam etti. Rusyalı Yelizaveta'nın tahta çıkması (5 aralık 1741), Karl Albrecht'in imparator seçilmesi (ocak 1742), Maria-Theresia'yı güç durumda bıraktı. Silezya'yı Friedrich II'ye bırakarak (temmuz 1742) Bohemya'yı yeniden ele geçirdi (aralık 1742) ve 1743'te Bavyera'yı istila etti. Diğer tarafta ingiliz kralı George II Fransızlar'ı Dettingen'de yendi (27 haziran 1743). Friedrich II Avusturya'ya karşı yeniden savaş açtı ve Bohemya'yı 1744 ağustosunda istila etti. Ancak Maria-Theresia Füssen barışı'yla (22 nisan 1745) bavyeralı rakibinin oğluyla barışarak eşi François de Lorraine'in Franz I adıyla imparator seçilmesini sağladı ve Friedrich II'yle, ona Silezya'yı veren Dresden barışı'nı imzaladı (25 aralık 1745). Savaş Fontenoy'da zafer kazanan (11 mayıs 1745), Hollanda'yı ele geçiren (1746) ve Birleşik Eyaletler'i işgal eden (1747-48) Fransızlar'ın karşı saldırılarıyla gelişti.

Louis XV, sonunda İngiltere'yi barış yapmaya zorladı. Aachen antlaşması'yla (ekim 1748) deniz ticaretine zarar verecek yeni bir savaşın çıkmasına yol açmak istemeyen Fransa, avrupa anakarasında elde ettiği yerleri geri verdi ve denizaşırı statu quo'nun yeniden kurulmasını kabul etti (Louisbourg'a karşılık Madras'ın verilmesi, İngiltere lehine asiento*nun dört yıl uzatılması). Farnese ailesinden Filippo'nun Parma, Guastalla ve Piacenza'nın, Cenova'nın Finale markiliği'ni ve Sardinya'nın Novara'yı almasına karşılık, savaştan en kazançlı çıkan, Silezya'yı kesin olarak kazanan Prusya oldu. Avusturya-prusya anlaşmazlığı, fransız-ingiliz deniz ve sömürge anlaşmazlığı gibi çözümsüz kaldı. (→ YEDİ YIL *savaşı*).

Veraset savaşı *(Bavyera),* Avusturya'yı Prusya ve Rusya ile karşı karşıya getiren anlaşmazlık (1778-79). Bavyera seçicisi Maximilian III çocuksuz ölünce (30

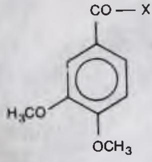
Photri

11 şubat 1979'da, amerikan Venüs Orbiter 1 uzay sondasıyla 65 000 km uzaktan alınan Venüs fotoğrafı

Lauros-Giraudon

Avusturya Veraset savaşı
Lawfeld savaşı 2 temmuz 1747 (ilk planda Saksonya mareşali [solda] ve kral Louis XV)
Pierre Lenfant'ın bir resminden ayrıntı
Versailles şatosu

veratraldehit X=H
veratrik asit X=0H

A. C. L.

Hendrik Frans **Verbruggen**
Müsrif oğul
Grimbergen (Belçika) kilisesi'nin günah çıkarma hücrelerinden birini süsleyen meşe heykel

aralık 1777) imparator Joseph II, mirası devraldı (ocak 1778). Friedrich II, Bohemya'yı Elbe'ye kadar istila ederek (temmuz 1778) buna karşı çıktı. Kaygıya kapılan imparatoriçe Maria-Theresia Fransa ve Rusya'nın garantörlüğünde Teschen antlaşması'nı yaptı (mayıs 1779). Buna göre Avusturya, Bavyera'nın Wittelsbachlar'a kalmasını kabul etti ve karşılığında Tuna, İnn ve Salzach arasındaki toprakları aldı.

Veraset savaşı *(İspanya)*, oğlu olmayan İspanya kralı Habsburglu Carlos II' nin ölümünün neden olduğu 1701'den 1714'e kadar Fransa ile İspanya'yı bir avrupa devletleri koalisyonuyla karşı karşıya getiren avrupa anlaşmazlığı. Louis XIV'ün, imparator Leopold I'in ve Carlos II'nin eniştelerinin geniş ispanyol mirasında gözü vardı. Carlos II imparatorluğun bölünmesine karşıydı ve bütünlüğün korunmasını istiyordu. Ölümünden bir ay önce vasiyetnamesini yeniden yaptı (2 ekim 1700). Ardılı ve tek vârisi olarak Louis XIV' ün ikinci torunu Anjou dükü Philippe'i, Fransa'nın istememesi halinde, arşidük Karl'ı gösterdi.

Konseyde birkaç günlük tartışmalardan sonra Louis XIV, Felipe V adıyla İspanya kralı olan torunu için vasiyetnameyi kabul etmeye karar verdi. İmparatorun dışında, avrupa devletlerinin çoğu kralı tanıdılar. Ama beceriksizce önlemlerle (Felipe V'in Fransa tahtının haklarını koruması, Engel alanlarından hollanda garnizonlarının çıkartılması, İspanyol Amerikası'ndaki fransız asiento tüccarlarına giriş vergisi) Louis XIV, İngiltere, Hollanda, İmparatorluk ve değişik alman prensliklerinden meydana gelen bir koalisyonun oluşmasına yol açtı (7 eylül 1701). Koalisyon devletleri, 15 mayıs 1702'de Fransa ve İspanya'ya savaş ilan etti. Fransa tek başına savaşmak ve İspanya'ya karşı koymak zorundaydı. Villars'ın Höchstädt'daki zaferinden (1703) sonra yenilgiler başladı: Cebelitarık (1704), Blenheim (1704), arşidük Karl'ın Carlos III adıyla kendisini İspanya kralı ilan ettirdiği Barcelona (1705), Felipe V Madrid'den kovuldu. Oudenaarde ve Lille'deki çatışmalardan (1708) sonra koalisyon devletlerine savaş kazanılmış gibi göründü. Koalisyonun isteği üzerine Louis XIV barış görüşmelerine başladı. Malplaquet ve İspanya'daki Villaviciosa zaferleri koalisyon devletlerini sarstı. Fransızlar'ın başarıları ve özellikle, artık Karl VI'nın imparatorluğunu kendi yararına kurabilecek duruma gelen arşidük Karl'ın imparatorluğa seçilmesi, Londra öngörüşmelerini (8 ekim 1711), arkasından Fransa ile ateşkes imzalayan (Fontainebleau, 22 ağustos 1712) ve müttefiklerini barış yapmaya iten İngiltere'yi karar vermek zorunda bıraktı. Barış, Utrecht'te, 11 nisan 1713'te, savaşı devam ettiren imparator dışında, Fransa ve koalisyon devletleri arasında imzalandı. Ama Villars'ın başarıları (Denain zaferi, 24 temmuz 1712; Landau ve Freiburg im Breisgau'nun alınması, 20 ağustos ve 31 ekim 1713), Karl VI'yı Louis XIV ile Rastatt'ta, 6 mart 1714'te barış imzalamak zorunda bıraktı. Buna göre Felipe II İspanya kralı olarak tanındı. İspanyol Amerikası'nı ve Fransa'nın 1700'deki sınırlarını korudu. Ama Fransa ve İspanya krallıklarının ayrılmasını ve ispanyol hükümdarlığının bölünmesini kabul etmek zorunda kaldı; üstelik, Fransa kralı umduğu ya da İspanya verasetinden kendisine kalan bütün toprak ve ticaret üstünlüklerini yitirdi ve önemli ticari ayrıcalıklar (asiento; izin gemisi) sağlayan ve böylece deniz üstünlüğünü kabul ettiren İngiltere lehine Amerika Fransız İmparatorluğu'nu parçalamaya başladı.

Veraset savaşı *(Polonya)*, İspanya'nın, Sardinya'nın ve Bavyera'nın müttefiki Fransa'yı, Rusya ve Avusturya ile karşı karşıya getiren anlaşmazlık (1733-1738).

Saksonya Seçicisi ve Polonya kralı August II'nin ölümü üzerine, Stanisław Leszczyński, damadı Louis XV'in desteğiyle Varşova Diyet meclisi'nce seçildiği halde (eylül 1733), Rusya ve Avusturya bu onaylamanın tanınmasına karşı çıkarak August III'ü desteklediler. August III, ülkeyi işgal etti ve Dantzig'e sığınan rakibini ülkeden kovdu. Ruslar'ın karşısında, Dantzig düştü (9 haziran 1734). Bunun yanı sıra, Fransızlar Lorraine'i, arkasından Kehl'i (1733) ve Philippsburg'u (1734) işgal ettiler. 1735'te başlayan görüşmeler Viyana* antlaşması'yla sonuçlandı (1738). Stanisław, polonya tahtından vazgeçti ve karşılığında Lorraine ve Bar düklüklerini elde etti. İtalya'da don Carlos, Napoli'yi, Sicilya'yı ve Toscana kalelerini aldı; Milano bölgesi ve Mantova imparatorda kaldı.

VERATRALDEHİT a. (fr. *vératraldéhyde*). Org. kim. Formülü $C_9H_{10}O_3$ olan vanilya kokusunda dimetoksi-3,4 benzaldehit'in yaygın adı.

VERATRİDİN a. (fr. *vératridine*). Org. kim. Veratrinin bileşiminde bulunan $C_{36}H_{51}NO_{11}$ formüllü alkaloit. (→ STEROİT.)

VERATRİK sıf. (fr. *vératrique*). Org. kim. *Veratrik asit*, formülü $C_9H_{10}O_4$ olan ve veratrinde bulunan dimetoksi-3,4 benzoik asidin yaygın adı.

VERATRİN a. (fr. *vératrine*). Org. kim. Yalancı çöplemeden özütlenen alkaloit karışımı; başka maddelerin yanı sıra bileşiminde veratridin bulunur; tansiyon düşürücü özellik taşır, ancak yüksek dozda zehirleyicidir.

VERATROL a. (fr. *vératrole*). Org. kim. Pirokatekolün, orto formülü $CH_3O—C_6H_4—OCH_3$ olan dimetil eterinin yaygın adı; önceleri veratrik asitten (adını bu maddeden alır) karboksil giderilerek elde edilirdi. Şakayık gibi kokar ve analjezik olarak kullanılır.

VERAVAL, Hindistan'da (Gucerat) liman kenti, Kathiavar yarımadasında, Umman denizi kıysında; 85 048 nüf. Kereste ticareti ve sanayisi. Kimyasal gübre. Balıkçılık.

VERAYA çoğl. a. (ar. *verâ*'nın çoğl. *verâyâ*). *Esk.* Yaratılmış olanlar, yaratıklar.

VERBANİA, İtalya'da kent, Piemonte' de (Novara ili), Maggiore gölünün batı kıyısında; 32 900 nüf. Kimya ve besin sanayileri. Bu komüne bağlı *Pallanza* yerleşmesi gölün üst bölümündedir; aranan bir yazlık merkezi, aynı zamanda da Borromées adalarına gidilebilen yerlerden biridir; zengin bir bitki örtüsü kapsayan Villa Taranto'nun görkemli bahçesi.

VERBANO gölü, Maggiore gölünün başka bir adı.

VERBASCACEAE a. Bot. SIĞIRKUYRUĞUGİLLER familyasının bilimsel adı.

VERBE. Tar. coğ. Anadolu'nun Pisidia bölgesinde kent, Antalya'nın Korkuteli ilçesi Bozova bucağına bağlı Yelten köyünün yerinde ya da yakınındaydı.

VERBENACEAE a. Bot. MİNEÇİÇEĞİGİLLER familyasının bilimsel adı.

VERBENALİN ya da **VERBENALOZİT** a. (fr. *verbénaline* ya da *verbénaloside;* orta fr. *verbene*, mineçiçeği; lat. *verbenaceae*, mineçiçeğigiller familyası'ndan). Org. kim. Monoterpenler grubundan, formülü $C_{17}H_{24}O_{10}$ olan glukozit; acı özünü oluşturduğu mineçiçeğinden elde edilir. (Eşanl. VERBENOZİT.)

VERBENON a. (fr. *verbénone*). Org. kim. Monoterpenler grubundan $C_{10}H_{14}O$ formüllü keton; mineçiçeğinden özütlenir ve parfümcülükte kullanılır.

VERBENOZİT a. (fr. *verbénoside*'ten). Org. kim. VERBENALİN'in eşanlamlısı.

VERBİER, İsviçre'de (Valais kantonu, Bagnes komünü) yer, Val de Bagnes'in doğu yamacında. Kuzey-batı Avrupa karayolları üzerindeki konumu ve değişik sergileri sayesinde gelişmiş bir yazlık ve özellikle de kışlık sayfiye merkezi.

VERBİEST (Ferdinand), fransız misyoner (Pittem, Flandre, 1623 - Pekin 1688). Cizvit papazıydı ve 1659'da Çin'e çağrıldı. Uzun yıllar hapiste kaldıktan sonra, imparator Kangşi'nin rüştünü ispat etmesiyle Matematik dairesi başkanlığına getirildi. Bu sıfatla, imparatorluğun önemli coğrafi noktalarını belirledi. Rusya ile Çin arasındaki sınırı saptama çalışmalarını yürüttü, 1681'de de dört yüzü aşkın topun yaptırılmasını üstlendi. Latince ve çinçe birçok kitabı kalmıştır.

VERBRUGGEN ya da **VERBRUGGHEN,** flaman heykelci ailesi —*Yaşlı* PIETER (Anvers 1615 - *ay. y.* 1686). E. Quellinus'un öğrencisi ve yardımcısı oldu, kiliselerde kullanılan barok üsluptaki mobilyaların gelişimini etkiledi (Anvers kiliselerindeki günah çıkarma hücreleri, sunaklar, org dolapları). —Oğlu *Genç* PIETER (Anvers 1640'a doğr. - *ay. y.* 1691) babasının başlıca yardımcısı oldu. —HENDRİK FRANS (Anvers 1655 - *ay. y.* 1724), Genç Pieter'in kardeşi, meşeden, heykellerle donatılmış süslü ve hareketli vaiz kürsüleri ve günah çıkarma hücreleri gerçekleştirdi (Grimbergen'deki günah çıkarma hücreleri; Louvain Cizvitler kilisesi sunağı, bugün Brüksel St-Michel katedrali'nde [*Cennetten kovulan Âdem ile Havva* heykel grubu ile süslü]).

VERCASSİVELLAUNUS, Arvernler'in önderi, Vercingetorix'in yeğeni (İ.Ö. I. yy.). Alesia savaşı sırasında galya yardım ordusuna komuta etti; roma süvarilerine yenildi ve tutsak düştü (İ.Ö. 52).

VERCEL (Roger CRÉTIN, **Roger** —, denir), fransız yazar (Le Mans 1894-Dinan 1957). Malulen emekliye ayrılmış bir Büyük Savaş gazisinin hikâyesi olan *Capitaine Conan*'dan (1934) sonra, denizle ilgili yapıtlar (*Remorques*, 1935; *Jean Villemeur*, 1939; *Rafales*, 1946; *Été indien*, 1956) yazmaya başladı.

VERCELLİ, İtalya'da kent, Piemonte'de il merkezi, Sesia kıyısında; 52 000 nüf. Torino ile Milano arasındaki ovada bulunan kent, önemli bir ulaşım kavşağı ve bir pirinç bölgesinin ticaret merkezidir. Tekstil, makine, kimya sanayileri. — *Vercelli ili*, 3 001 km²; 374 946 nüf. (1991). K.'deki Rosa dağından G.'deki Po'ya kadar uzanır. K.'deki dağlık kesimde, tipik dağ ekonomili val Sesia yer alır; orta kesim, Biella çevresindeki tepelerden oluşur; güney kesiminde, Cavour kanalıyla sulanan pirinç tarlaları uzanır.

—Tar. Vercelli, *Libici*'nin başkentiydi *(Vercellae Libicorum)*; yöredeki altın madenleri işletiliyordu. İ.Ö. 101'de Marius, Kimberler'i bu arada yendi. 1050'de Vercelli'de toplanan bir konsil, Bérenger de Tours'u mahkûm etti. Ortaçağ'da, Vercelli güçlü bir bağımsız cumhuriyet durumuna geldi. 1335'te Azzone Visconti'nin eline geçti; daha sonra Savoia düklerinin mülkü oldu (1427). 1638-1659 arasında İspanyollar, 1704-1706 arasında ve Napoléon I döneminde Fransızlar tarafından işgal edildi. 1814'te Savoia sülalesine geri verildi.

—Güz. sant. VI. yy.'dan kalan, XVI. yy.'da yeniden yapılan ve XVIII. yy.'da değişikliğe uğratılan katedral. Paris'teki St-Victor' un piskoposluk kurulu üyeleri tarafından yaptırılan S. Andrea bazilikası (1219-1227' ye doğr.), Po vadisinin roman geleneklerine geniş bir yer veren çok sağlam bir ilk gotik sanat yapısıdır; batı cephesindeki üç taçkapının ikisi, B. Antelami ya da öğrencileri tarafından yontulmuştur. S. Cristoforo kilisesi'ndeki (XVI. yy.) büyük freskli dekor, G. Ferrari tarafından yapılmıştır (1520 -1532). Leone müzesi'nde antik yapıtlar, Borgogna müzesi'nde, Piemonte ve Vercelli okullarının en önemli resim yapıtlarının yanı sıra, Torino okulunun resim yapıtları da vardır: Giovanni Martino Spanzotti (1455'e doğr.-1528'e doğr.), D. Ferrari, G. Ferrari, Il Sodoma, Gerolamo Gio-

venone (1513-1555 arasında Vercelli'de yapıt verdiği belgelendi), B. Lanino vb.

VERCİNGETORİX, galyalı önder (Arvern ülkesinde 72'ye doğr. - Roma I.Ö. 46). Arvernler'in en soylu ailelerinden birindendi. Atası Bituit gerçek bir imparatorluk kurmuş, babası Celtill ise krallığa özendiği için öldürülmüştü. Önceleri Sezar bu genç önderle dostça ilişkilere girdi. Ancak I.Ö. 52'de büyük Galya ayaklanması çıktığında Vercingetorix, Galyalılar'ı, bazı önderlerin direnmesine rağmen, birleşmeye ve kendisine bir tür başkomutanlık vermeye ikna etti. Cadurci halkı şefi Lucterius'u Narbonensis bölgesine yolladı, kendisi de Biturigler'in bölgesine gitti. Ancak Sezar, Galya'ya gelince, Auvergne'e sığındı. Geçtiği yerlerde erzağı yakarak Sezar'a yolu üstünde yararlanabileceği bir şey bırakmama yöntemini izledi. *Avaricum* (Bourges) halkı kentlerini bu siyasetten muaf tutturabildiler. Sezar burada bol erzak bulabildi. Sezar, Vercingetorix'e karşı bir meydan savaşı vermek istiyordu, ama o bundan kaçınarak Gergovia'da üslendi. Saldırıları bir sonuç vermeyince Sezar, kuşatmayı kaldırdı. Vercingetorix, Bibracte'ta Galya Meclisi'nce komutanlığını teyit ettirdi ve Dijon yakınlarında Romalılar ile açık bir savaşa karar verdi. Burada yenildi ve Sezar'ın kendisini kıstırdığı Alesia'ya sığındı. Bu arada Sezar, Vercingetorix'e yardıma gelen oldukça önemli kuvvetlerle çarpışmak zorunda kaldı. Vercingetorix kenti kadın ve çocuklardan boşaltmak istedi, ancak Romalılar'ın kendilerine ayakbağı olmamaları için kabul etmedikleri bu zavallılar savaş hatları arasında kalarak telef oldular. Vercingetorix hiçbir umut kalmadığında silah arkadaşlarını kurtarmak için teslim oldu; Roma'ya tutsak olarak götürüldü ve altı yıl sonra Sezar'ın zafer şenliğinde teşhir edildi ve ardından öldürüldü (46).

VERCORS, Fransa'da kuzeydeki Önalpler'in en geniş kütlesi, Drôme ile İsère arasında (Drôme ve İsère *departement*'ları); *Grand-Veymont*'da 2 341 m. Yüksekliği ender olarak 1 500 m'yi aşan kireçtaşlı kıvrımlardan oluşur.

VERCORS (Jean BRULLER, —denir) fransız desinatör ve yazar (Paris 1902-*ay.y.* 1991). Desen derlemelerinden sonra (*21 Recettes de mort violente,* 1926; *la Danse des vivants,* 1938), edebi, siyasal ve ahlaksal yönden çalkalanmalara neden olan ve Direniş'i anlattığı *le Silence de la mer*'i çıkardı. Ayrıca romanları (*les Armes de la nuit,* 1946; *les Animaux dénaturés,* 1952), bir tiyatro oyunu (*Zoo ou l'Assassin philanthrope,* 1963), denemeleri (*Ce que je crois,* 1975; *Cent Ans d'histoire de France,* I. cilt: *"Moi, Aristide Briand",* 1981; II. cilt: *"les Ouccasions perdues; l'Après-Briand, 1932-1942",* 1982) ve Direniş ile ilgili anıları (*la Bataille du silence,* 1967) vardır.

VERÇENİK → DİLEK dağı.

VERD a. (ar. *verd*). *Esk.* **1.** Gül: *"Gör reşha-yı müjgânımı ey verd-i tecelli"* (Namık Kemal). **—2.** *Verd-i naz,* naz gülü. ‖ *Ma-ül-verd,* gülsuyu.

VERD a. (ar. *verd*). *Esk.* **1.** Doru at. **—2.** Hz. Muhammet'in yedi atından birinin adı. **—3.** Doru renkli arslan. **—4.** *Verd-i ağbes,* doru at.

VERDAGUER İ SANTALÓ (Jacinto), katalan şair (Folgarolas, Vich yakınında, 1854 - Vallvidrera, Barcelona, 1902). Önce Vinyoles d'Oris papazı, sonra Comillas markisi'nin özel rahibi (1875). Ününü, katalan edebiyatının başyapıtlarından olan *l'Atlàntida* (1877) adlı şiirine ve yerel efsanelerin, antik mitlerin, hıristiyan mucizelerinin öyküleriyle karıştığı epik şiiri *Canigó*'ya (1886) borçludur. Ayrıca, lirik şiir kitabı *Patria* (1888) ve bir üçlemesi *Jesús infant* (1890) vardır.

VERDE (Cesário), portekizli şair (Lizbon

Beaujard

Vercors kütlesinin havadan görünümü

1855-Caneças 1886). Parnasse'dan etkilenmekle birlikte Lizbon yaşamının keskin ve duyarlı bir gözlemcisi olarak özgün bir şiir geliştirdi (*Dans un quartier moderne* [fr. çev.], 1877; *O Sentimento dum Occidental,* 1880). Bu kent şairinin betimlemeleri çoğunlukla toplumsal ve tarihsel bir boyuta ulaşır. Daha sonra, esin kaynağı olarak doğaya yöneldi ve şiirlerinde kır yaşamının çekiciliğini işledi (*Nós,* 1884).

VERDELOT (Philippe DES LOGES, —denir), fransız besteci (Les Loges, Verdelot, Seine-et-Marne ? 1470'e doğr. - ? 1552'ye doğr.). 1522'den sonra Floransa'da (1522-1527), Roma'da ve belki Venedik'te yaşadı. Dinsel yapıtları (4 sesli 2 missa, 1 magnificat, yaklaşık 60 motet) dindışı müziğinden, özellikle C. Festa'nın madrigalleriyle birlikte türün ilk örnekleri olan 135 madrigalinden daha az ilgi çekti.

VERDEN AN DER ALLER, Almanya'nın Aşağı Saksonya eyaletinde kent, Aller kıyısında; 24 000 nüf. Makine ve tarıma dayalı besin sanayileri. Atçılık merkezi. XI. yy.'dan XV. yy.'a kadar yapımı sürmüş katedral. Charlemagne, dostu olan soylu Saksonyalılar'ın teslim ettiği 4 500 esiri burada kılıçtan geçirdi.

Verdet yasası (fransız fizikçi Marcel Émile *Verdet*'nin [1824-1866] adından). Işık ışınına paralel bir H bileşeni olan düzgün manyetik bir alanın egemen olduğu *l* kalınlığında bir bölgeyi aşan doğrusal olarak kutuplanmış bir ışınımın ışık vektörünün α dönme açısını veren bağıntısı: α= p/H; burada p Verdet değişmezidir.

VERDİ a. Akışkan. mekan. DEBİ'nin eşanlamlısı.
—Bilş. *Bir birimin verdisi,* bir bilgisayar biriminin birim zamanda işleyebildiği bilgi miktarı. (Verdi genellikle saniyede bit ya da sekizli birim cinsinden ifade edilir.)
—Hidrol. DEBİ'nin eşanlamlısı.
—Kardiyol. *Kalp verdisi,* kalpteki her karıncığın dolaşım sistemine bir dakikada saldığı kan miktarı. (Sistol hacmi ile kalp atış sayısının çarpımına eşittir [ortalama 5,5 l] ve çoğunlukla vücut yüzeyiyle bağıntılı bir kalp indeksi ile ifade edilir [vücut yüzeyinin metre karesine yaklaşık olarak dakikada 3,25 l]. Ölçümü cerrahi girişimi gerektirir. Akciğer atardamarına sokulan ince bir sonda ile kan alınarak ölçüm yapılır. Reanimasyonda, akut dolaşım yetersizliklerinin teşhis ve tedavisinde çok yararlıdır.) [Eşanl. DEBİ.]
—Nefrol. *İdrar verdisi,* zamanla orantılı olarak çıkan idrar miktarı. (Normalde 40 ml/sn'nin üzerindedir ve debiölçerin çizdiği grafik üzerinde doğrudan doğruya okunabilir.)
—Telekom. Bir iletim hattından birim zamanda gönderilen ortalama sözcük, karakter ya da işaret öğesi sayısı. ‖ *İkili verdi,* saniyede iletilen, ortalama ikili işaret öğeleri sayısı.

VERDİ (Giuseppe), italyan besteci (Roncole, Busseto yakınında, Parma eyaleti, 1813-Milano 1901). Yerel orgcu don Pietro Baistrocchi ve Busseto katedrali capella yöneticisi Ferdinando Provesi'nin yanında yetişti; ilk yapıtlarını bu kentin Filarmoni derneği hesabına besteledi ve kentin sanat koruyucusu Antonio Barezzi'den eğitimini Milano'da sürdürmesini sağlayan bir burs aldı. Konservatuvar'ın piyano sınıfında başarı kazanamadı, bununla birlikte Paisiello'nun öğrencisi Vincenzo Lavigna'dan ders aldı ve Haydn'ın *Yaratılış* senfonisini yönetti. 1836'da koruyucusunun kızıyla evlendi ve *Oberto* operasını bestelemeye girişti. 1839'da bu yapıt, Scala di Milano'da büyük bir başarı kazandı. Bir acı ve kararsızlık dönemine rağmen (1840'ta karısı ölürken, *Un giorno di regno* adlı operası da başarısızlığa uğradı), Verdi'nin büyük başarısı sürdü. *Nabucco* (Milano, 1842) ve *I Lombardi* (Milano, 1843) operalarıyla, bağımsız bir İtalya'nın sözcüsü durumuna geldi ve ateşli, coşkun romantizmi ve kendiliğinden bir sevecenlikle herkesi etkiledi. Bunun üzerine, kısa sürede çok eşitsiz nitelikte tüm bir dramatik yapıtlar dizisi besteledi ve kendini tüm Avrupa'da tanıttı. 1847'de *Ernani* ve *I Masnadieri,* sırasıyla Venedik ve Londra'da, *Jerusalem* (*I Lombardi*'nin ikinci değişkesi) Paris'te başarı kazanırken *Macbeth* (Floransa, 1847), özellikle recitativolar ve ruhbilimsel gerçekçilik düzeyinde, yapıtında son derece belirgin bir ilerlemeyi ortaya koydu. Yorumcusu Giuseppina Strepponi ile, sonunda (1859) evlenmelerine yol açan bir ilişki, Busseto yakınında aldığı bir kır evine çekilmesine yol açtı. Schiller'in yapıtından bestelediği *Luisa Miller*'den (Napoli, 1849) sonra, V. Hugo'nun *Le roi s'amuse* (Kral eğleniyor) adlı yapıtından bestelediği *Rigoletto** (Venedik, 1851), *il Trovatore** (Roma, 1853) ve oğul Alexandre Dumas'nın *Kamelyalı Kadın* (la Dame aux camélias) adlı yapıtından bestelediği *la Traviata** (Venedik, 1853) gibi en sevilen üç operasını bu kır evinde hazırladı, işledi ve ortaya koydu. 1855'te, Dünya sergisi çerçevesinde Paris operası ona *les Vêpres siciliennes* adlı yapıtını ısmarlarken, Venedik ve Roma'da sırasıyla *Simon Boccanegra* (1857) ve *Un ballo in maschera* (Bir maskeli balo) sahnelendi. Bu dönemde Verdi'nin, "Vittorio Emanuele Re di Italia"nın (İtalya kralı Vittorio Emanuele) baş harflerini oluşturan adı, italyan birliğinin simgesi durumuna geldi. Bağımsızlık savaşından sonra Verdi, ilk İtalyan parlamentosu'nda (1861-1865) milletvekilliği yaptı. Ünü ulusal sınırların çok ötesine yayılırken, Boito ve Ghislanzoni gibi değerli librettoculara başvurdu. Bir yandan orkestraya, Bellini'de olduğu gibi genellikle basit bir eşlikçi rolüne indirgendiği ilk yapıtlarında olduğundan daha büyük bir önem verirken, bir yandan da dikkatini pes seslere yöneltti ve recitativoyla arioso arasında çeşitli değişikliklere uğra-

Pelletier-Gamma

Vercors (1982'de)

Ricciarini

Giuseppe Verdi
Boldini'nin bir portresinden ayrıntı
Arte moderna galerisi, Roma

N. Thibaut

Verdon boğazlarından bir görünüm

yan ezgi çizgisi, daha özgür ve daha sürekli bir duruma geldi. 1862'de Petersburg'da *Talihin kudreti* (La Forza del destino) oynanırken, Paris'te *Macbeth*'in düzeltilmiş değişkesi (1865), ardından *Don Carlos** (1867), Kahire'de *Aida** oynandı (1871). Shakespeare tiyatrosuna karşı duyduğu ilgiyle, son iki başyapıtı olan *Otello** (Milano, 1887) ve *Falstaff** (1889) operalarını bestelemeye yöneldi. 1893'te *Falstaff*, Scala di Milano sahnesinde büyük bir başarı kazandı.

İçgüdüsel bir dramaturg olarak Verdi, orkestra ve söylemin sürekliliği bakımından etkisinde kaldığı Wagner'in germenciliğine karşı Bellini, Rossini ve Donizetti'den aldığı italyan geleneğini savundu. Dolaysız romantizmi, psikoloji duygusu ve 1842'de daha *Nabucco*'da ortaya koyduğu koroyu kullanmaktaki ustalığı onu, XIX. yy. italyan müziğinin söz götürmez simgesi durumuna getirdi. *Aida*'nın yaratılmasıyla *Otello*'nun yaratılması arasındaki on beş yıl boyunca Verdi, kendini *Simon Boccanegra*'nın yeniden elden geçirilmesine (1881), *Don Carlos*'un italyanca değişkesine verdiyse de, dinsel yapıtların (1874'te Manzoni'nin anısına *Requiem;* 1880'de soprano ve telli çalgılar için *Pater noster* ve *Ave Maria*) ve bir telli çalgılar dörtlüsünün (1873) bestelenmesiyle de uğraştı. Son yapıtı bir motetler derlemesiydi *(Quattro pezzi sacri)* ve *Ave Maria* (1889), iki koro için *Te Deum* (1896), *Stabat Mater* (1897) ve kadınlar korosu için *Laudi alla Vergine Maria* (1898) motetlerini içeriyordu.

VERDİÖLÇER a. Ölçbil. DEBİÖLÇER'in eşanlamlısı.

VERDİRMEK → VERMEK.

VERDİYE a. (ar. *verd* ve *-iyye*'den *verdiyye*). Esk. bot. Gülgiller familyası.

VERDON, Fransa'da (Güney Alpler) ırmak, Durance'ın kolu (sol kıyıdan); 175 km. Trois-Évêchés kütlesinden doğan Verdon, Allos'u, Saint-André-les-Alpes'i, Castellane'ı geçtikten sonra dar ve ünlü boğazlara girer. "Yüce Corniche" denilen bir turistik yol, büyük kanyonun güney kıyısında yirmi kilometre boyunca uzanır ve güzel görünümler sunar.

VERDROSS (Alfred), avusturyalı hukukçu (İnnsbruck 1890-Viyana 1980). "Viyana okulu"na bağlıydı, Kelsen'in kuralsalcı öğretisini uluslararası hukuka uyarladı.

VERDUN, Fransa'da *arrondissement* (Meuse) merkezi, Meuse ırmağı kıyısında, Côtes de Meuse'ün B.'sında; 23 427 nüf. (1992). Tarım ve sanayi (şeker fabrikası, mobilya, hazırgiyim, süt ürünleri, küçük metalürji vb.) merkezi.

—Tar. Bir galya oppidumu *(Verodunum)*, sonra galya-roma kasabası olan Verdun, karolenj rönesansının merkezlerinden biriydi. Kendi piskoposları tarafından yönetilen, XIII. yy.'da özgür imparatorluk kenti haline gelen Verdun, Trois-Évêchés'in yazgısını paylaştı ve 1552'de Fransa tarafından ilhak edildi. Vauban tarafından tahkim edilen kent, 2 eylül 1792 ve kasım 1870'te Prusyalılar'ın eline geçti.

—Güz. sant. XIV. yy.'dan kalma Chaussée kapısı, karolenj geleneğine (XI.-XII. yy.) bağlı olmasına karşın sonradan birçok kez elden geçirilen katedral (roman üslupta heykeller, kripta; gotik üslupta avlu). XVIII. yy.'dan kalma piskoposluk yapısı, Princerie konağı (Belediye müzesi), XVII. yy.'da yapılmış belediye sarayı (Savaş müzesi) ve diğer anıtlar.

VERDUN antlaşması, imparator Lothar ve kardeşleri Germen Ludwig ve Kel Charles arasında, babaları imparator Sofu Louis'nin mirasını paylaşmak için Verdun'de (ağustos 843) görüşülen ve sonuçlandırılan anlaşma. Bu paylaşım antlaşması, Germen Ludwig'i Aar'ın ve Ren'in sağ yakasındaki bütün alman ülkeleri (Friesland dışında) ve Ren'in sol yakasındaki Mainz' in Speyer ve Worms piskoposluklarıyla birlikte Bavyera'nın sahibi olarak tanıyordu. Kel Charles, Escaut'nun Argonne'un, Saône'un ve Cévennes'in batısındaki roman dili ülkeleriyle, Saône'un sol yakasındaki Chalon kontluğunu aldı; Lyon, Viennois, Vivarais ve Rhône'un sağ yakasındaki Uzège bölgelerini Lothar'a bıraktı. Lothar, ayrıca Kuzey denizi'nden Taranto körfezine kadar imparatorluğun geriye kalanıyla, iki başkenti; Aachen ve Roma'yı ve imparatorluk unvanını aldı. Yütz'de (844), sonra Meerssen'de (847 ve 851) onaylanan Verdun antlaşması'ndan üç büyük devlet (Fransa, Almanya, İtalya) doğdu ve Batı İmparatorluğu'nu siyasal bir varsayım durumuna indirgedi.

Verdun savaşı, (şubat-aralık 1916), Verdun'a saldıran alman orduları ile, cepheyi savunan fransız ordularının karşı karşıya geldikleri savaş (ölü ve yaralı sayısı: 362 000 fransız, 336 000 alman). 1914'te Marne* savaşı sırasında general Joffre' un manevrası için Sarrail komutasında (III. ordu) bir eksen oluşturan Verdun tahkimli bölgesi, müstahkem mevkilere ilişkin ağustos 1915 tarihli bir kararla zayıf düştü; alman genel kurmayı, zayıflayan fransız kuvvetlerine bu noktadan saldırmayı kararlaştırdı. Kronprinz'in komutasındaki Almanlar, 21 şubatta Meuse'ün sağ kıyısına saldırdılar, fransız savunma hatlarını sıkıştırdılar (Caures ormanı) ve Douaumont müstahkem mevkini ele geçirdiler (25 şubat). Joffre tarafından Verdun'ü savunmakla görevlendirilen Pétain, savunmayı ve Bar-le-duc/Verdun yoluyla gelen takviyeleri düzenledi. 6 mart günü Almanlar saldırılarını sol kıyıya yönelttilerse de Mort-Homme kütlesini de, 304 no'lu tepeyi de alamadılar. Nisandan mayısa kadar şiddetli bir yıpratma savaşı oldu (bu dönemde Pétain'in yerini Nivelle aldı). Haziranda (Almanlar'ın Vaux müstahkem mevkini ele geçirmesi) ve temmuzda, Almanlar Verdun'un 3 km yakınındaki Souville sırtına kadar ilerledilerse de sonuca ulaşamadılar. Ağustos sonunda Müttefikler'in Somme'a taarruzu etkisini gösterdi ve üstünlük el değiştirdi. Mangin 24 ekimde Douaumont'u, 2 kasımda Vaux'yu, 15 aralıkta da Hardaumont, Bezonvaux ve Vacherauville'i geri aldı. Son olarak Guillaumat'nın taarruzuyla (23 ağustos 1917) Fransızlar Verdun bölgesini Almanlar'dan tamamen geri aldılar.

VERE ya da **VİRE** a. (türkç. *vermek* ya da *virmek*'ten *ver-e* ya da *vir-e*). Tar. Eski savaşlarda kale, palanga vb. korunaklı bir konumun tüm askerlerini, silahlarını ve ağırlıklarını alıp gitmesi koşuluyla kimsenin kılına dokunulmaksızın düşmandan teslim alınması ya da aynı koşullarla düşmana teslim edilmesi.

VERE (Edward DE), 17. **Oxford** kontu, ingiliz şair (Hedingham şatosu, Essex, 1550-Newington, Londra yakınında, 1604). Elizabeth'in yakınıydı, 1581'de gözden düştü. J. Lyly'nin kendisine *Euphues*'u ithaf ettiği Vere inceden inceye ölçülüp biçilmiş tumturaklı şiirlerin yazarıdır.

VERECEK a. ALACAK'a karşıt olarak, birine ödenmesi gereken para; borç: *Aramızda alacak verecek kalmadı.*

VERECEKLİ sıf. **1.** ALACAKLI'nın karşıtı olarak, bir başkasına (alacaklıya) para borcu olan, ödeme yapmakla yükümlü kimse için kullanılır; borçlu. **—2.** Bir kimseden yardım ve iyilik gördüğünden kendini ona manevi bakımdan borçlu hissenden kimse için kullanılır.

VEREENİGİNG, Güney Afrika'da (Transvaal) kent, Vaal kıyısında; 149 000 nüf. (1990). Metalürji (çelik fabrikası ve tel çekme) sanayileri. Elektrikli gereçler. Tuğla fabrikası.

—Tar. Kent 1892'de kuruldu. 31 mayıs 1902'de imzalanan, Orange ve Transvaal cumhuriyetlerinin Britanya İmparator-

Verdun'den genel görünüm (ön planda, piskoposluk binası ve Notre-Dame katedrali)

La Cigogne-Pix

luğu'na katılmasıyla Boerler savaşı'na son veren barış antlaşmasının ("Vereeniging" antlaşması denen antlaşma) koşulları bu kentte görüşüldü.

VEREK, -ki a. (ar. *verek*). Esk. anat. Kalça kemiği.

VEREKİ sıf. (ar. *verek* ve *-î*'den *vereki*). Esk. anat. Kalça kemiği ile ilgili.

VEREL (Oktay), türk yazar (İstanbul 1927). İstanbul Erkek lisesi'ni bitirdi (1948). Ankara radyosu'nda spikerlik, dublörlük gibi işlerde çalıştı. Ankara ve İstanbul'da çeşitli gazetelerde fıkra yazarlığı, yazıişleri müdürlüğü yaptı. Tuna Baltacıoğlu ve Memet Fuat'la birlikte *Kitaplar* (1950-1951) dergisini çıkardı. *Ulus*'ta fıkra yazarıyken (1957) "Çöl demokrasisi" yazısı ve *Kuklalar* (tefrika 1959) adlı romanından ötürü kovuşturmaya uğrayıp, aklandı. Turizm ve tanıtma bakanlığı danışmanlığı, İstanbul Basın merkezi müdürlüğü yaptı. Toplumsal gözlemlere dayanan, yerginin ağır bastığı öyküleri, romanları vardır. Bazı yapıtları: *Kuklalar* (1960), *Şimdi tasa Anayasa* (1970), *Maksat vatan kurtulsun* (1971), *Aslan gibi eşekler* (1973), *Şeytan mağarası* (1982).

VEREL (Engin), türk futbolcu (İstanbul 1956). Futbola Davutpaşa kulübü'nde başladı (1970) ve solaçık mevkisinde süratli, yerini bulan pasları, kıvrak oyunuyla ün yaparak genç milli takıma seçildi (1972). Galatasaray (1973-1975) ve Fenerbahçe'de (1975-1978) oynadı. 1978-1984 arası Almanya, Fransa ve Belçika takımlarında yer aldı. Futbolu Fenerbahçe'de bıraktı (1987). 23 kez milli oldu.

VEREM a. **1.** İnsan ve hayvanlarda Koch basilinden ileri gelen bulaşıcı hastalık. (Eşanl. TÜBERKÜLOZ.) **—2.** *Verem etmek*, bir kimseyi aşırı ölçüde üzmek. || *Verem olmak*, çok üzülmek, sıkılmak.

◆ sıf. Yüklem olarak kullanıldığında vereme tutulmuş; veremli: *Bu çocuk verem.*
—Patol. *Verem menenjiti*, Koch basilinden ileri gelen, duru sıvılı menenjit tipi.
—Vet. *Tavşan* ya da *kemirgen yalancı veremi*, vereme benzeyen ve düğümlü lezyonlara neden olan hastalık. (Çok fazla hayvan besleyen çiftliklerde görülür. Başlıca belirtileri zayıflama ve kansızlıktır. Hastalık Malassez ve Vignal besilinden [*Pasteurella pseudotuberculosis*] ileri gelir. Dişi hindide görülen yalancı bir tüberküloz çeşidi de vardır.) || *Yalancı koyun-keçi veremi*, küçükbaş hayvanlarda *Corynaebacterium ovis*'in neden olduğu bulaşıcı hastalık. (Savaşılması ve ortadan kaldırılması çok çetin olan bir hastalıktır.)
—ANSİKL. Veremin başlıca özellikleri şunlardır: mikrobiyolojik açıdan, lezyon ve sızıntılarda (irin, balgam) Koch basili bulunması; anatomik açıdan, her zaman olmasa bile genellikle, "tüberkül" adı verilen özgün lezyonların oluşumu; klinik açıdan yerel kalmaya (en sık rastlanan biçim: akciğer, kemik, bağırsak, böbrek, vb. veremi) ya da hızla yayılmaya (granüli) eğilim.

Verem 1819'da Laennec tarafından diğer akciğer hastalıklarından ayrılmış ve ayrıntılarıyla açıklanmıştır. Bulaşıcılığı 1865'te Villemin tarafından kanıtlanmış ve etkeni 1882'de Koch tarafından keşfedilmiştir. Verem genellikle öksüren bir kişinin tükürük damlalarıyla insandan insana doğrudan bulaşır.

• *Verem enfeksiyonu.* İlk enfeksiyon sırasında vücuda giren basiller lenf damarlarıyla ilerleyerek, hastalanan bölgenin lenf gangliyonlarına gidip yerleşir (mikrobun bronş-akciğer ya da sindirim sistemine girmesine göre soluk borusu-bronş ya da karın zarı lenf bezleri). Basil çoğu zaman lenf bezlerindeki iltihap tepkimesiyle durdurulur, ama yok edilemez ve yerel organik lezyonlu verem, daha sonra, yaşa göre değişik bir zamanda, organizmanın direnci azalıp Koch basili etkinlik ve hastalık yapma gücünü yeniden kazanınca ortaya çıkar. Önceden B.C.G. aşısı yapılmamışsa, ilk enfeksiyonun biyolojik belirtisi, tüberkülinle yapılan deri testlerinin pozitif olmasıdır.

Verem yalnız Türkiye'de değil, bütün dünyada insanlığı kemiren en önemli hastalıklardan biridir. Türkiye'de Cumhuriyet'ten önce ve Cumhuriyet döneminin ilk yarısında çok yaygındı. Özellikle İkinci Dünya savaşı yıllarında ve sonrasında dünyanın her tarafında olduğu gibi Türkiye'de de bu hastalığa tutulanlar çok artmış ve veremden ölümler çoğalmıştı. Sağlık bakanlığı'nca 1943-1947 yılları arasında beş büyük şehirde yapılan ölüm tespitlerinde ölüm sebebi olarak veremin daima ilk üç sırayı alan hastalıklar arasında bulunduğu ve veremden ölüm oranının yüzde 13,5'i bulduğu görüldü.

İkinci Dünya savaşı'ndan sonra verem milli bir sorun olarak ele alındı (1945). Gönüllü kuruluşların sayısı üç yıl içinde 48'i buldu (1948). İstanbul'da bir verem konferansı toplandı. Veremle ilgili kuruluşların ve kişilerin katıldığı bu önemli toplantıda veremin önemli bir halk sağlığı sorunu olduğu ortaya konarak kamuoyuna yansıtıldı. Türkiye Ulusal verem savaş derneği de bu toplantı sonunda kuruldu (1948). Derneğin başkanlığına Prof. Dr. Tevfik Sağlam seçildi. 15 yıl bu görevde kalan Sağlam azmi, geniş bilgisi, pratik zekâsı ve buluşlarıyla verem savaşına önderlik etti, verem savaşının başarıya ulaşmasında büyük rol oynadı. 1948'de 5237 sayılı kanun'la eğlence yerlerinden belediyelerce alınan verginin yüzde 10'unun verem savaş derneklerine verilmesi kabul edildi. Bundan başka Sağlık bakanlığı'nca bu derneklere para, malzeme ve personel yardımı yapılması 5368 sayılı kanun'la öngörüldü (1949). Böylece resmi ve gönüllü verem savaş kuruluşlarının tam bir işbirliği içinde çalışmaları sağlandı.

1953'te yurt çapında tüberkülin testi ve verem aşısı (B.C.G.) kampanyasına girişildi. 1960'ta köyler için gezici röntgen verem tarama ekipleri kuruldu. Şehirlerde dispanser sayısı artırıldı.

• *Verem hastalığı.* İlk enfeksiyon, klinik belirtilerin (lenf bezi-akciğer lezyonu, düğümlü eritem, tifobasilloz) görünür olduğu haller dışında süresi çok değişken sessiz bir dönemden sonra, şu ya da bu organı tutabilir ve en sık akciğerde olmak üzere, yerel veremlere neden olabilir.

• *Akciğer veremi.* Anatomik görünümleri çok çeşitlidir: yaygın düğümsü (ya da milier); yerel düğümsü, ülserli (boşluklu); ülserli-düğümsü (en sık gözlenen biçim), basit konjestif (sınırlı alveol iltihapları ya da filtralar, yaygın pnömonik ya da bronkopnömonik alveolitler), plevra-akciğer tipi (bir plörezi ile birlikte).

Klinik belirti olarak göğüs ağrıları, öksürük, balgam çıkarma, kanlı balgam, soluk alma zorluğu, ateş, terleme, iştahsızlık, zayıflama, kavern ralleri olabilir. Tarama ya da kontrol amacıyla çekilen radyolojik filmler hastalığın erken teşhis edilebilmesini sağlar.

Teşhis, balgamda ya da mideden tubajla alınan sıvıda (doğrudan inceleme, kültür ya da deney hayvanına şırıngadan sonra) Koch basili görülmesiyle konur. Ancak günümüzde iyi bilinen özel radyolojik görünümler, herhangi bir balgam çıkarma olmadan da teşhis konmasını sağlamaktadır.

Eskiden ölümcül olan verem, özgül ilaçların bulunmasından bu yana çok iyi sonuçlanmakta ve çoğunlukla tamamen iyileşmektedir.

Tedavide yine klasik olarak dinlenme, beslenme ve vücut bakımı önlemlerine yer verilmekle birlikte, sanatoryumda kalma her zaman gerekli değildir. Uzun süre verilen özgül antibiyotikler hastalığın gidişini çok değiştirmiştir; bu antibiyotikler şunlardır: izoniyazit, rifampisin, streptomisin etambutol, etiyonamit vb.
—Vet. Sığırlarda tüberküloz genellikle süreğendir. Sıklıkla akciğer ya da sindirim sistemi veremi şeklinde görülür. Memeleri ve cinsel organları da tutar. Koyun ve keçide ender görülür ve genellikle akciğerlere yerleşir. Domuzlarda gangliyon tüberkülozu görülür. Kümes hayvanlarında verem, karaciğer ve dalak üzerinde birçok beyaz nodüllerin oluşmasına ve bu iki organın büyümesine yol açar. Kedi ve köpekte verem ender görülür ve genellikle insanlardan geçer.

Forbin

Verdun savaşı nisan 1916'da Souville kalesi mevzileri

VEREMLİ sıf. ve a. Vereme tutulmuş; müteverrim. (Eşal. TÜBERKÜLOZLU.)

VERES (Péter), macar yazar (Balmazújváros 1897 - Budapeşte 1970). Bir çiftlikte uşaklık ve tarım işçiliği yaptı, 1918-19 Macar devrimi'ne katıldı. Birçok kez tutuklandı ve 1948'de Savunma bakanı oldu. Çoğunlukla özyaşamöyküsel esinli romanlarında (*Compte rendu* [fr. çev.], 1937; *Gyepsor*, 1940; *Próbatétel*, 1951), yoksul köylü kesiminin zorlu ve aşağılayıcı yaşamını olduğu gibi yansıttı. Bir üçlemesi de vardır: *Trois Générations* [fr. çev.] (1950-1957).

VERESAYEV (Vikentiy Vikentiyeviç SMİDOVİÇ —denir), rus yazar (Tula 1867 - Moskova 1945). Hekimdi, rus entelijansiyası üzerine başarılı bir roman yayımladı (*Sans route* [fr. çev.], 1895), sonra onu üne kavuşturan *Carnets d'un médecin*'i (fr. çev.) [1901] yazdı. Bergson'un etkisini taşıyan ve Tolstoy ve Dostoyevskiy'i konu alan araştırmasının (1911) ardından marxçı entelijansiyanın geçirdiği evrimi irdeleyen yapıtlar kaleme aldı (*l'Impasse* [fr. çev.], 1922; *Les Sœurs* [fr. çev.], 1933). 1943'te Stalin ödülü'nü kazandı.

VERESE çoğl. a. (ar. *vāris*'in çoğl. *vereşe*). *Esk.* Mirasçılar: *"Vereseden biri diğerlerinin izni olmaksızın..."* (Mecelle-i ahkâm-ı adliye'den).

VERESİYE be. **1.** Karşılığı sonradan ödenmek üzere: *Bakkaldan, manavdan veresiye alışveriş yapmak. Veresiye verirsen hepsini alırım.* **—2.** Önem vermeden, gönülsüz, baştan savma: *Sözlerimi veresiye dinliyor.*

VERESİYECİ sıf. ve a. Veresiye alışveriş yapmaya alışık ya da veresiye iş gören kimse için kullanılır: *Lokantaya veresiyeciler dadanmıştı.*

VERESİYECİLİK a. Veresiye satma ya da hep veresiye mal alma işi.

VEREŞÇAGİN (Vasiliy Vasiliyeviç), rus ressam (Çerepovets, Novgorod ili, 1842 - Port-Arthur açıkları 1904). Petersburg akademisi'nde eğitim gördü. Paris'te Gérôme'un atölyesine devam etti (1864), Av-

rupa'nın birçok kentini gezdi ve Ruslar'ın Türkistan'daki seferlerine katıldı (1877-78). 1874'te Sen-Petersburg'da düzenlediği bir sergi, yapıtlarının savaş karşıtı eğiliminden dolayı sert tartışmalara yol açtı. Yoğun resim dili ve kullandığı çiğ renkler, neredeyse fotoğrafa yaklaşan bir dakiklikten dolayı şiirsel bir niteliğe bürünür (yapıtları Moskova Tretyakov galerisi'nde [*Şipka savaşı*, 1878-79] ve Sen-Petersburg Rus müzesi'ndedir).

VERETİLLUM a. (lat. *verettilla*, deniz hayvanı'ndan). *Octocorallia* sınıfının deniztelekleri takımından bütün sıcak ve ılıman denizlere yayılmış knidli cinsi.
—ANSİKL. *Verettillum*'lar etli, silindir biçiminde bir eksen üzerinde yükselen, bir yere tutunmayan bir koloni oluştururlar. Koloninin üremeyen alt bölümü (sap) kumun içine gömülüdür. Kolonide 2 çeşit polip vardır; beslenen ve eşeyli otozoitler, suyun giriş ve çıkış hareketlerini sağlayan sifonozoitler. Etli eksen, yumurta kökenli, tomurcuklanarak bütün koloniyi geliştirmiş ilk polipten oluşur.

VEREV sıf. Düşey ya da yatay bir biçimde değil de, bir köşeden karşı köşeye çaprazlama kesilmiş, katlanmış, çizilmiş ya da konulmuş olan şey için kullanılır: *Verev etek. Verev çizgili çorap.*
—El sant. ve Terz. İplik, kumaş üzerinde eğik çizgiler oluşturacak biçimde yapılan iş. (İşleme iğnesi olarak kullanılabildiği gibi, kumaş kenarı temizleme vb. amaçlarla da uygulanır. Sürfile bir tür verev iğnedir.)
—İnş. ve Bayınd. *Verev geçiş*, üzerine tonoz ya da kemer yapılacak geçit duvar yüzlerine dik olmadığında başvurulan düzenleme. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. İnş. ve Bayınd. Verev geçiş ancak verevliğin çok önemli olmadığı ve 0° - 20° arasında bulunduğu durumlarda iyi sonuçlar verir. İlkçağ'dan beri bilinen ve uygulanan bu düzenleme güç ve masraflı olduğundan, günümüzde verev köprüler betonla yapılmaktadır.

VERFENİYEN a. (fr. *werfénien;* Avusturya'da *Werfen*'den). Yerbil. WERFEN KATI'nın eşanlamlısı.

VERGA, Kuzey Fas'ta ırmak, uved Sebu'nun kolu (sağ kıyıdan); 170 km.

VERGA (Giovanni), italyan yazar (Catania 1840 - *ay. y.* 1922). İkinci dereceden soylu bir ailede dünyaya gelen Verga gazeteciliğe ve edebiyata atılmak üzere hukuk öğrenimini kısa sürede bıraktı. 1865'te Floransa'ya yaptığı ilk yolculuktan sonra, 1869'dan 1871'e kadar yeniden oraya yerleşti ve Francesco Dall Ongaro ile "toplumsal romantizm"in övüldüğü çevrelere yakın oldu. Yoksul bir öğrenciyle bir kontesin aşklarını anlatan *Una Peccatrice*'den (1866) sonra, zorla manastıra kapatılan genç bir sicilyalı kızın mektup tarzındaki güncesini konu alan *Storia di una Capinera* (1870), ona Milano'nun en parlak salonlarının kapılarını açan bir başarı kazandırdı ve Verga 1872'de Milano'ya yerleşti. *Eva* (1873), *Tigre reale* (1875) ve *Eros*'taki (1875) Dumas ve Eugène Sue çizgisindeki duygusallığı, sosyete tefrikacısı ününü daha da sağlamlaştırdı. İlk verismocu öykücü olan *Nedda* (kahramanı, zeytin toplayarak geçinen sicilyalı bir köylü kadındır), 1874'te yazılmıştır; *Malavoglia**'nın ilk taslağı olan *Padron 'Ntoni* ise 1875 tarihlidir. Verga, 1878'den başlayarak *İ Vinti* adlı kapsamlı bir roman dizisinin taslağını yaptı, ancak yalnızca iki cildini yazabildi: *Malavoglia* (1881) ve *Mastro Don Gesualdo* (1889); dizinin, *la Duchessa di Leyra* adını taşıyan üçüncü cildi tamamlanmamıştır. Bu iki roman, eleştirmenler tarafından Brontë kardeşlerin, Manzoni'nin ve Balzac'ın başyapıtlarıyla karşılaştırılmıştır. Verga'nın *Cavalleria Rusticana* adlı hikâyesinin Mascagni tarafından yapılan lirik bestesinin (1890) kazandığı başarıdan dolayı Verga adı, kimi zaman verismo ile özdeşleştirilmiştir. Ancak bu iki romanın özgünlüğü verismo'nun halkçı ve bölgeci sınırlarını fazlasıyla aşmaktadır.

VERGANİ (Orio), italyan gazeteci ve yazar (Milano 1899 - *ay. y.* 1960). Spor gazeteciliğinin öncüsü, *Corriere della sera*'nın edebiyat eleştirmeni ve Roma Sanat tiyatrosu'nun kurucusu ve yöneticisi (1924). Hikâyeler ve romanlar yazdı (*Bella İtalia amate sponde*, 1930; *Udienza a porte chiuse* (1957).

B. N., Paris

Vergennes kontu
renkli gravür (ayrıntı)
Bibliothèque natianole, Paris

VERGENNES (Charles GRAVİER, —*kontu*), fransız adamı ve diplomat (Dijon 1719 - Versailles 1787). Dijon parlamentosu yargıçlarından birinin oğluydu, amcası Chavigny ile birlikte Lizbon'a (1740), ardından Frankfurt'a (1744-45) giderek diplomatlık mesleğini öğrendi. Argenson markisinin dikkatini çekince, Louis XV tarafından kendisine Trier Seçicisi yanında (1750), ardından Hannover kongresi'nde (1752) özel diplomatik görevler verildi ve Vergennes, görevlerini başarıyla yerine getirdi. İstanbul elçiliğine getirildi (1754), ittifakların yön değiştirmesiyle kötüleşen türk-fransız ilişkilerini düzeltti (1756). Ancak Rusya ve Türkiye arasındaki savaşın başlamasını çabuklaştırmadığı için, Choiseul'ün kışkırtmasıyla 1768'de geri çağrıldı. En büyük kaygısı "fransız büyüklüğü" olan Vergennes, Fransa'nın dünyadaki durumunu yeniden ve özellikle İngiltere'ye karşı düzeltmek istedi. Yedi Yıl savaşları sırasında İngiltere, hemen tüm fransız sömürge mülklerini eline geçirmişti. İngiltere ve bu ülkenin Amerika'daki sömürgeleri arasındaki anlaşmazlık, ona bir öç alma savaşı fırsatı sağladı ve Birleşik Devletler ile bir saldırı ve savunma antlaşması yaptı (16 şubat 1778). İspanya'nın askeri yardımını da sağlayarak (Aranjuez konvansiyonu, 12 nisan 1779), Fransa'yı Amerikan bağımsızlık savaşı'na soktu. Bu savaş sonucu Versailles barış antlaşması'yla (3 eylül 1783), Dunkerque'i tahkim etmek ve Paris antlaşması'yla (1763) yitirilmiş olan bazı sömürge topraklarını (Senegal, Tobago) geri almak hakkını elde etti. Kıta üzerindeki siyaseti, avrupa barış ve dengesini koruyup sürdürebilmek amacıyla Avusturya, Prusya ve Rusya'nın ihtiraslarını gemlemeye yöneldi. Doğu Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu'nun Joseph II ve Yekaterina II tarafından tasarlanan paylaşımına karşı çıktı (1782) ve Kırım'ın Rusya tarafından ilhakını onaylamakla birlikte, genel bir savaşı uzaklaştıran ve Osmanlı İmparatorluğu'nu hemen hemen olduğu gibi koruyan türk-rus İstanbul konvansiyonu'nun (Kırım senedi) imzalanmasını sağladı (8 ocak 1784). Öldüğünde (1787) Fransa, Avrupa'nın hakemi durumuna gelmiş ve İngiltere'ye karşı kazandığı zafer sayesinde eski saygınlığını yeniden kazanmıştı.

VERGERİO (Pier Paolo), **Vergerio Il Vecchio** denir, italyan hümanist (Capodistria, bugün Kopar, 1370 - Budapeşte 1444). *De ingenuis moribus et liberalibus studiis* (1400-1402) adlı incelemesi hümanist eğitimin temel yapıtlarından biridir.

VERGİ a. **1.** Devlet hazinesini güçlendirmek, kamu hizmetlerinde harcanmak üzere hükümetin ya da yerel yönetimlerin yasalara uygun olarak doğrudan doğruya ya da kimi mal ve hizmetlerin fiyatlarına ekleyerek dolaylı yoldan kişi ya da topluluklardan topladığı para. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Vergiye bağlamak*, bir kimse ya da şeyden vergi almak; vergilendirmek; bir yerden bir kimseden yasal olmayan yollardan para almak, haraç almak: *Eşkıya çevredeki köyleri vergiye bağlamıştı.* || *Tanrı vergisi*, bir kimsenin doğuştan sahip olduğu iyi nitelik ya da yetenek.
—Huk. *Vergi hukuku*, vergilerin tarh, tahakkuk ve tahsilini düzenleyen kamu hukuku dalı.
—Kamu mal. *Vergi yükünün aktarılması*, ödenen verginin yükümlü tarafından başkalarına geçirilmesi, yüklenmesi. (Vergi yansıması olayının gerçekleşmesinde ilk vurgu etkisinden sonra ikinci aşama bu verginin başkasına aktarılmasıdır. Aktarma sonucunda vergiyi yüklenen kişi de aynı vergiyi başkalarına aktarma olanağı bulabilir. Böylece verginin birkaç kez aktarılması ile verginin yayılma etkisi doğmuş olur.)
—Verg. huk. *Vergi alacağı*, vergi alacaklısının (devlet ya da yerel yönetimler), vergi borçlusunu (yükümlü) kendisine bir ödemede bulunmaya zorlama hakkından doğan alacak. || *Vergi azaltıcı düzeltme*, vergi matrahında, özel bazı öğeler dikkate alınarak yapılan ve ödenecek verginin azaltılmasına yol açan düzeltme. || *Vergi bağışıklığı*, belirli kişi ya da grupların, kendileri için doğması gereken vergi yükümlülüğünün kısmen ya da tamamen ya da geçici olarak dışında tutulması. || *Vergi baskısı*, devletçe alınan vergilerin, gayrisafi yurtiçi hâsılaya -yüzde olarak belirtilen- oranı ya da yükümlülere (bireyler ya da işletmeler) yüklenen vergi yükü. || *Vergi dairesi*, il ve ilçelerde vergilerin tarhı, tahakkuku ve tahsili için bir müdür ve birkaç müdür yardımcısının yönetiminde işler gören Maliye ve gümrük bakanlığı teşkilatına bağlı kuruluş. || *Vergi denetimi*, vergi yasalarına göre, ödenmesi gereken vergiyi ödemeyen yükümlülerin ortaya çıkarılıp vergi kayıplarının önlenmesi ve vergilemeye ilişkin kurallara uyma alışkanlığının yayılması amacıyla yapılan işlemler. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Vergi dışı bırakmak*, vergiye tabi bir ürün ya da bir maddeyi vergisiz hale getirmek ya da vergisinin bir bölümünü indirmek. (Havaalanlarında satılan alkollü içkiler, sigaralar, parfümler vb. gibi.) || *Vergi hatası*, dolaysız bir verginin, vergi idaresi, yükümlü ya da vergi sorumlusu tarafından hesaplanmasında ya da vergilendirmesinde yapılan yanlış işlem. (Vergi hatası, hesaplama işlemlerinde yapılan hesap yanlışları olabileceği gibi, bir verginin asıl borçlusu yerine bir başkasından ya da vergiye tabi olmayan ya da bağışıklık sahibi bir kişiden alınması, belli bir dönemde aynı matrah üzerinden birden çok vergi istenmesi vb. gibi vergilendirme yanılgılarından da kaynaklanabilir. Vergi hataları, vergi davası konusu yapılmadan idari yoldan düzeltilebilir.) || *Vergi hukuku*, kamu hukukunun bir dalı olup, vergi ve resimlerin hukuksal temellerini inceleyen, vergi ilişkilerinden doğan hak ve ödevleri belirleyen ve bunların yasalarla korunmasını düzenleyen kurallar bütün. || *Vergi iadesi*, ekonomik, sosyal vb. nedenlerle üretici ya da tüketici tarafından, üretim ve tüketim ilişkileri içinde, daha önce ödenmiş olan vergilerin tümünün ya da bir bölümünün yükümlüye geri verilmesi. (2 şubat 1984 tarih ve 2978 sayılı Vergi iadesi hakkında kanun'a göre, tam yükümlülüğe bağlı olarak ücret geliri elde edenler; ticari, zirai ya da mesleki kazançları nedeniyle gelir vergisine tabi olan yükümlüler; emekli, maluliyet, dul ve yetim maaşı alanlar ile bunların eş, çocuk ve bakmakla yükümlü oldukları kimseler; kamu idare ve müesseseleri, gerçek usulde vergilendirilen gelir vergisi yükümlüleri ve kurumlar vergisi yükümlüleri, yasada belirtilen mal ve hizmet alanlarında vergi iadesine tabi tutulur.) || *Vergi idaresi*, çalışanları ve büroları ile vergi tahsiliyle görevli örgüt; vergi mevzuatı ve uygulaması, tarh ve tahsilde uygulanan teknik yöntemler, vergi denetimi ile ilgili yönetim işlerinin tümü. (Vergi idaresinin başlıca işlevi, yükümlülerin saptanması, beyannamelerin kabulü, vergi incelemeleri, vergi anlaşmazlıklarının idare içinde çözümü, vergi tahsili, vergi kaçakçılığının önlenmesi, vergi cezalarının tahsili vb. işlemlerdir.) || *Vergi ikametgâhı*, vergi yükümlüsüne vergi bildirimlerinin yapıldığı yer. (Vergi ikametgâhı, ya yükümlünün başlıca oturma yeri ya da onun iktisadi etkinliklerinin merkezini oluşturan yerdir.) || *Vergi incelemesi*, defterlere, hesap ve belgelere dayanıla-

rak, ödenmesi gereken verginin gerçeğe uygunluğunun araştırılması. || *Vergi indirimi*, vergiye tabi bir ürün ya da maddenin vergisini tümüyle ya da bir bölümüyle indirmek. || *Vergi indiriminde dekont sistemi*, gelir vergisinde en az geçim indiriminin matrahtan değil de vergiden indirilmesi. (Türk vergi sisteminde, 30 aralık 1967 tarih ve 980 sayılı yasayla yükümlünün medeni hali ve aile durumuna göre en az geçim indirimi ve buna ek olarak ücretlilerde özel indirim kabul edilmiştir. Ancak, bu indirim gelir vergisi matrahından yapılmayıp, gelirin toplam vergisi hesaplandıktan sonra en az geçim indirimine denk düşen vergi hesaplanarak toplam vergiden indirilmekteydi. Günümüzde bu uygulama kaldırılmıştır.) || *Vergi konusunun birkaç kez vergilendirilmesi*, vergilenebilir maddeyi birçok durumlarda, birçok noktalarda vergiye tabi tutma. (Yayılı muamele vergilerinde olduğu gibi.) || *Vergi soruşturması*, vergi matrahının denetlenmesi. || *Vergi teşvik önlemleri*, özel kesim yatırımlarını vergi yoluyla özendirici araçlar. (Bu önlemlerin vergi yükünü azaltma yoluyla yatırıma ayrılacak fonları artırmak ve yatırımların istenilen alanlara kaymasını sağlamak gibi iki önemli işlevi vardır.) || *Vergi usul kanunu*, bütün dolaysız vergilere ilişkin hükümleri kapsayarak türk vergi sistemini usul bakımından düzenleyen yasa. (Vergi usul kanunu ilk kez 1950'de yürürlüğe girdi. 4 ocak 1961 tarih ve 213 sayılı yasayla yeniden düzenlendi.) || *Vergi yükümlülüğü*, herkesin ortak bir kamu harcamasına, özellikle devlet harcamaları ya da kamu kuruluşları, yerel yönetimler harcamalarına katılması. (Günümüzde yükümlülük ve vergi arasında fazla bir ayrım yapılmaz. Eski dönemlerde, vergi, özellikle Batı ülkelerinde derebeyi ya da krala esirler tarafından zorunlu olarak ödenirdi; özgür vatandaşlarsa gönüllü olarak bir tür armağan ya da yardım biçiminde vergi verirlerdi. Zamanla devletin egemenlik haklarının gelişmesiyle vergi de zora dayanan bir yükümlülük biçimine dönüştü.) || *Verginin kapitalizasyonu*, bir taşınmaz mal üzerindeki verginin kaldırılması ya da indirilmesi nedeniyle o taşınmazın sermaye değerinin artması. (Bu durumda, mal sahibi malını satacak olursa, vergi indirimi tutarının kapitalizasyonuna karşılık gelen bir artı değer elde edilebilir.) || *Verginin nesnelliği*, yükümlünün kişisel durumlarını, sübjektif öğeleri dikkate almaksızın matrahı vergilendiren sistem. (Karşıtı *verginin şahsiliği*'dir.) || *Verginin orantılılığı*, vergi matrahının tutarı ne olursa olsun, matraha uygulanan vergi tarifesinin onunla orantılı olduğu sistem. || *Verginin terkini*, verginin kaldırılması, silinmesi. (Vergi usul k.'na göre, yangın, yer sarsıntısı, yer kayması, su basması, kuraklık, don, zararlı hayvanlar ve daha başka afetler yüzünden varlıklarının en az üçte birini yitirenlerin bu afetlerden zarar gören gelir kaynakları ile ilgili vergi borçları ve cezaları, Maliye bakanlığı'nca -zararla orantılı olmak üzere- tümüyle ya da bir bölümüyle terkin olunur.) || *Verginin vurgu etkisi*, yeni konan ya da oranı yükseltilen bir verginin yükümlü üzerinde yaptığı ilk olumsuz etki. (Bu olumsuz etki, yükümlüyü, ödediği vergiyi başkalarına aktarma çareleri aramaya iter. Verginin vurgu etkisi, aktarma yapılmışsa, yeni yüklenenler için sözkonusu olabilir.) || *Vergiyi doğuran olay*, vergi yasalarına göre vergi borcunun ortaya çıkması için gerekli olan olay. (Gelir vergisinde gelirin elde edilmesi; kurumlar vergisinde, şirketin kâr sağlaması; gümrük vergisinde, malın gümrükte tescil edilmesi; katma değer vergisinde, malın teslimi ya da bir hizmetin yapılması gibi.) || *Vergiyi paylaştırmak*, bir vergiyi yükümlüler arasında paylaştırarak almak. || *Gelir vergisi*, bir aktif varlığın zilyetliği (menkul kıymetler üzerinden gelir vergisi) ya da bir mesleğin yapılması (sınai, ticari, tarımsal vb. kârlar üzerinden kazanç vergisi) dolayısıyla elde edilen düzenli gelirlerden alınan vergi. || *Kişisel gelir vergisi*, gerçek kişilerin bir yıl içinde elde ettikleri irat ve kazançlarının toplamı üzerinden alınan sübjektif ve dolaysız vergi. || *Mülkiyet vergileri*, gerçek ve tüzel kişilerden, çeşitli iktisadi varlıklara sahip olmalarından dolayı alınan vergiler. Bina vergisi, arazi vergisi, motorlu taşıtlar vergisi gibi. (Mülkiyet vergileri, servet üzerinden alınan ve servet transferlerinden alınan vergiler olarak ikiye ayrılır. Servetten alınan vergiler de, vergi yükü bakımından, *gerçek servet vergileri* ve *nominal servet vergileri* olarak ikiye ayrılır. Gerçek servet vergilerinde, vergi, ödeme gücünü gösterdiği kabul edilen servetin bir parçasını alacak bir biçimde ve genellikle olağanüstü durumlarda bir kereye özgü olmak üzere tahsil edilir. [varlık vergisi gibi]. Nominal servet vergilerinde, vergi, serveti değil, gelirin bir bölümünü alacak ya da sahibinin normal gelirlerinden karşılanacak bir biçimde düzenlenir [bina vergisi gibi]. Servet transferlerinden alınan vergiler ise, taşınır ve taşınmaz malların ivazsız olarak devri nedeniyle değerleri üzerinden alınan vergilerdir [veraset ve intikal vergisi gibi].) || *Sermaye kazançları vergisi*, bir kimsenin sahip olduğu sermaye malları, toprak vb. değerlerin satın alındıkları tarihten bir süre sonra daha yüksek bir fiyatla satılmasından doğan kazançları üzerinden alınan vergi.

◆ ilg. *Bir kimseye vergi*, ona özgü, mahsus: *Sanatçılara vergi özellikler.*

—ANSİKL. Türkiye'de, Osmanlılar döneminde vergi sistemi şeri vergiler (tekâlifi şeriye) ve örfi vergiler (tekâlifi örfiye) olmak üzere iki temel gruba ayrılmıştı. Din kurallarına göre hazırlanan ve zekât, aşar, haraç ve cizyeden oluşan şeri vergilerin en önemlisi, devlet gelirlerinin yaklaşık üçte birini karşılayan aşardı. Mültezimler aracılığıyla toplanan bu vergi, tarım ürünlerinden onda bir oranında alınmakla birlikte, bazen bu oran yüzde elliye kadar varıyordu. Başlangıçta devletin olağanüstü giderlerini karşılamak için padişahın emirleriyle konulan ve geçici olmaları gereken örfi vergiler ise zamanla sürekli bir duruma gelmişti. Şeri ve örfi vergilerden ayrı olarak tımar, zeamet ve has sahipleri topraklarında çalışan çiftçilerin ürünlerinden belli bir oranda pay alırlardı. Öte yandan, tekel niteliğindeki bazı tüketim vergilerinin toplanması da Osmanlı devletine borç vermiş olan yabancıların alacaklarına karşılık olmak üzere Düyunu umumiye idaresi'ne bırakılmıştı. Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra, ülkenin iktisat politikasını saptamak üzere 1923'te toplanan İzmir İktisat kongresi'nde izlenecek vergi politikasının da ana hatları ortaya çıktı. Nitekim, bu kongrede alınan kararlar doğrultusunda, şubat 1925'te aşar kaldırılarak, vergi sisteminde önemli bir değişiklik yapıldı. Ancak, aşarın kaldırılmasıyla devlet gelirleri de büyük ölçüde düştü. Bunu önlemek amacıyla, ağnam ve yol vergileri oranı artırıldı, arazi ve bina vergilerine ait tahrir değerleri yükseltildi, ayrıca, denizyolları ve demiryolları ile piyasaya sürülen tarım ürünlerine dolaylı bir vergi konuldu. Bu dönemde, 1914'te yürürlüğe giren ve sanayi ve ticaret kesimini vergilendiren temettü vergisinin kaldırılarak yerine kazanç vergisinin konulması ikinci önemli bir vergi değişikliği oldu. 1926'da, satışları vergilendiren umumi istihlak vergisi ile hizmetleri vergilendiren hususi istihlak vergisi konuldu. Ancak, uygulamada başarılı olunamayan umumi istihlak vergisi 1927'de kaldırılarak onun yerine muamele vergisi getirildi. 1931'de arazi vergisi yeniden düzenlenirken, aynı yıl eski Musakkafat vergisi kanunu'nun yerine yeni Bina vergisi kanunu çıkarıldı ve bu yasada safi irat esası benimsendi. Bu dönemin önemli yeniliklerinden biri de, taşınmazların bağışlanmasında ve mirasçılara intikalinde alınan tescil harcının, 1926'da kabul edilen bir yasayla veraset ve intikal vergisine dönüştürülerek servet transferlerinde önemli bir adım atılması oldu. Türkiye'de, Lozan antlaşması'nın getirdiği yükümlülükler gereği, 1929'a kadar değiştirilemeyerek 1916 düzeyinde tutulmak zorunda kalınan gümrük vergileri, ancak bu tarihte çıkartılan bir gümrük kanunu ile yeniden düzenlendi. Bu gümrük yasası spesifik bir gümrük tarifesi kurdu ve bu tarifenin uygulanmasıyla yerli sanayiyi koruyucu bir gümrük politikası izlenmeye başlandı. 1929 dünya iktisadi bunalımının Türkiye'yi de etkisi altına alması üzerine kamu gelirlerini artırmak amacıyla 1931' de iktisadi buhran vergisi, 1932'de muvazene vergisi, 1935'te Hava kuvvetleri'ne yardım vergisi konularak hizmetlilerin kazanç vergisini artırmaya yönelik bir uygulama başlatıldı.

1933-1938 yıllarını kapsayan savaş öncesi dönemde, kazanç vergisi yeniden düzenlendi. 1934'te çıkartılan yeni kazanç vergisi yasası iki önemli yenilik getirdi; kaynakta tevkif (stopaj) yönteminin yaygın bir biçimde uygulamaya sokulması ve bugünkü hesap uzmanlığının çekirdeğini oluşturan Hesap mütehassıslığı kurumu' nun oluşturulması. Aynı yıl, iktisadi buhran vergisinin kapsamına hizmetliler dışında sınai ve ticari kazanç sahipleri de alındı. 1936'da bina, arazi ve buhran vergileri İl özel idarelerine bırakıldı, bina ve arazi değerleri aynı yıl yapılan bir sayımla yeniden değerlendirildi.

1939-1945 yıllarını kapsayan savaş yılları döneminde yürürlüğe giren iki önemli vergi 1941'de kabul edilen toprak mahsulleri vergisi ile 1942'de kabul edilen varlık vergisi oldu. Bazı tarım ürünlerinden nakdi, bazılarından ise ayni olarak alınan toprak mahsulleri vergisi, bir anlamda aşarın geri getirilmesi olarak kabul edilerek sert tepkilere yol açtı ve uygulamada da başarısız olunca 1944'te kaldırıldı. Savaş döneminde spekülasyon ve karaborsa yoluyla aşırı kazançlar elde eden ticaret kesiminin vergilendirilmesi amacıyla konulan varlık vergisi, uygulamada özellikle azınlıklara yönelik olarak büyük haksızlık ve eşitsizlikler yaratması nedeniyle iç ve dış tepkilere yol açtı ve 1943'te kaldırıldı. Savaş yılları döneminde sayım, muamele ve gümrük vergileriyle tütün ve alkollü içkilerden alınan vergilere zam yapıldı.

Türk vergi sistemi, savaşı izleyen 1946 -1949 döneminde reform olarak nitelendirilebilecek önemli değişiklikler geçirdi. Bu döneme kadar uygulanmakta olan kazanç vergisinin gelir sağlama kapasitesinin yetersiz olması, vergi adaletini zedelemesi, uygulamada güçlükler doğurması vb. nedeniyle 1949'da yapılan bir değişiklikle bu vergi kaldırıldı ve yerine gelir, kurumlar ve esnaf vergileri kabul edildi; bunun yanı sıra vergileme yöntemlerini düzenleyen Vergi usul kanunu çıkartıldı. Gelir vergisinin vergilemede şahsilik ilkesini getirmesi, gelirin gerçek tutarını kapsayabilmesi, müterakkiliği etkin bir biçimde uygulamaya sokması türk vergi sisteminde önemli bir aşama oluşturdu. Bu dönemde vergi yasalarında yapılan öteki değişiklikler de, dışalım mallarından ağırlık üzerinden alınan istihlak vergisinin kaldırılması, muamele vergilerinin kapsamının daraltılması, kahve ve çakmağın devlet tekeli dışında bırakılmasıdır.

1950-1960 yıllarını kapsayan dönemde türk vergi sisteminde şu değişiklikler yapıldı: küçük işletmelere uygulanmakta olan esnaf vergisi kaldırılarak (1955), yüksek gelirli esnaf gelir vergisi kapsamına alındı ve gelir vergisi tarifesi yeniden düzenlendi (1958); 1956'da kabul edilen Gider vergileri kanunu ile gider vergileri içindeki eski muamele vergisinin yerini istihsal vergisi ve hizmet vergisi aldı, aynı yıl yürürlüğe giren Gümrük kanunu ile spesifik matrahtan *ad valorem* esasına geçildi ve yeni gümrük tarife cetvelleri düzenlendi. Yine 1956'da Amme alacakları tahsili usulü hakkında kanun yürürlüğe gir-

di; 1957'de bir tür kısmi servet vergisi niteliğinde olan hususi otomobil vergisi konuldu; 1959'da veraset ve intikal vergisinde bağışıklık sınırları ve tarife yeniden düzenlendi; bu dönemde dolaylı vergilerde de geniş kapsamlı düzenlemeler yapıldı.

27 Mayıs 1960 devrimi'nden sonra başlayan planlı dönemde, türk vergi sistemi köklü değişikliklere uğradı. 1960 yılının sonunda 192 ve 193 sayılı yasalarla Kurumlar vergisi'nin oranı yükseltildi. Gelir vergisi tarifesi yeniden düzenlenerek, bu vergideki belirli istisna ve bağışıklıklar daraltıldı, tarım gelirleri vergi kapsamına alındı ve vergi denetim aracı olarak da servet beyanı esası getirildi. Aynı yıl, 213 sayılı yasa'yla Vergi usul kanunu yeniden düzenlenirken, 210 sayılı yasa'yla Gider vergisi kanunu'na vergileri ağırlaştırılacak hükümler konuldu. Arazi ve bina vergileri matrahlarına uygulanacak katsayılar yükseltildi. Ancak vergi gelirlerini artırmak için alınan bu önlemler önemli eleştirilere uğrayınca, vergi alanındaki bu ağırlaştırıcı önlemler kısa bir süre sonra yumuşatıldı. Bu arada, ingiliz Profesör N. Kaldor Türkiye'ye çağrılarak vergi reformu konusunda bir rapor hazırlaması istendi. Kaldor'un hazırladığı raporda, tarım arazisinin potansiyel ürünü üzerinden vergilendirilmesi önerilerek, böyle bir verginin, hem üretimi artıracağı, hem de yatırımları hızlandıracağı ileri sürülüyordu. Ayrıca, alman maliyecilerden Profesör G. Schmölders ile Profesör P. Senf ve İstanbul'da yerli uzmanlardan kurulu Vergi reformu komisyonu da, hazırladıkları raporlarda özel sermaye birikimini hızlandırıcı nitelikte vergiler konulması konusunda öneriler getirdiler. 1963'te, 402 sayılı yasa'yla yatırım indirimi sistemi getirilirken, aynı yasayla esnaf ve küçük çiftçi bağışıklıklarının sınırları genişletildi. Aynı yıl, dışsatımda vergi iadesi kabul edildi. 1964'te ise, vergilerin ilan edilmesi ilkesi benimsendi. 1970'te, Finansman kanunu içinde yer alan bir dizi vergi çıkarıldı: taşıt alım vergisi, işletme vergisi, gayrımenkul kıymet artışı vergisi, spor-toto vergisi, bina vergisi ve emlak vergisi (ancak 1972'de uygulamaya konuldu). Bu tarihte Emlak vergisi kanunu ile beyan esasına geçilirken, 1837 sayılı Bina ve 1833 sayılı Arazi vergisi kanunları yürürlükten kaldırıldı. Finansman amacıyla çıkartılan bu vergiler, 1970'li yılların ikinci yarısında yükselen enflasyon ve kamu harcamalarının giderek artması nedeniyle yetersiz kalınca yeniden reform arayışları başladı. Ancak, hazırlanan tasarılar 1980 yılı sonunda uygulamaya konulabildi. 1980'de gelir vergisi oranının % 40'tan başlatılmasına karar verildi (bu oran 1985' te % 25'e düşürüldü). 1982'de "hayat standardı esası" adıyla yeni bir uygulama başlatıldı. Vergi hâsılatının düşüklüğü ve denetimin yetersizliği nedeniyle başvurulan bu yöntemle, gerçek usulde gelir vergisine tabi olan ticari, tarımsal ve mesleki kazanç sahiplerinin zarar etseler bile belli bir oranda vergi vermeleri zorunluluğu getirildi. 1983'te, kendini daha çok hissettiren vergi gelirlerindeki yetersizlik nedeniyle vergi idaresi kamu gelirlerinde önemli bir artış sağlamak ve birikmiş vergi ihtilaflarını ortadan kaldırmak üzere 2801 sayılı "Bazı kamu alacaklarının özel uzlaşma yolu ile tahsili hakkında kanun" adıyla bir af yasası çıkardı. 1984'te, 3065 sayılı Katma değer vergisi kanunu çıkartılarak, harcamalar üzerindeki sekiz vergi kaldırıldı, böylece daha yaygın bir harcama vergisi sistemine geçildi. Aynı yıl 3074 sayılı akaryakıt tüketim vergisi konuldu.

• *Verginin konusu.* Verginin temelinde, kamu idareleri harcamalarının finansmanı zorunluluğu yatar. Gerçi kamu idareleri her zaman kendilerine, özel kişilerle aynı koşullar içinde, bazı gelir kaynakları bulmuşlardır (devlet mülklerinin ya da sanayi işletmelerinin gelirleri, sunulan hizmetlerin karşılığı, istikrazlar vb.). Ancak, kamu idarelerine düşen görevler çoğalıp çeşitlendikten sonra bu gelirler yapısal olarak yetersiz kalmaya başladı. Muvazzaf orduları beslemek, görevleri durmadan çeşitlenen bir yönetimin gereksinimlerini karşılamak, toplumsal yatırımlara girişmek (yollar, okullar vb.) için çağdaş devletler, toplumdan, doğrudan bir karşılığı olmayan ve yükümlülerin ancak kapasiteleri ölçüsünde ödedikleri bazı paralar tahsil etmek zorunda kaldılar. Başlangıçta geçici nitelikte olan ve devletin başka gelir kaynaklarını pekiştirmek amacıyla tahsil edilen bu paralar, çok geçmeden sürekli olarak alınmaya başlandı. Öte yandan, kamu idareleri giderlerinin durmaksızın artması, vergi tahsilatından giderek daha çok randıman alınmasını zorunlu kılıyordu. Bunun ilk sonucu vergi kaynaklarının artırılması zorunluluğu oldu ve bu da vergilerin çoğalıp çeşitlenmesine yol açtı. Nitekim, bütün çağdaş devletlerde vergiler pek çok ve çeşitlidir; böylece birbirlerinin sakıncalarını karşılıklı olarak giderir ve bir vergi sistemi oluştururlar. Vergi hâsılatının artırılması gereği, ikinci olarak, vergi tarhının devletlerin iktisadi ve sosyal siyasetinin temel bir öğesi durumuna gelmesi sonucunu doğurdu. Gerçekten de, vergi tarhı, toplumsal servetin ancak marjinal bir bölümünü ilgilendirdiği sürece göreli olarak tarafsız kalabilir. Gerçi bir verginin seçimi ve alınma koşulları tümüyle tarafsız olamaz, çünkü yükümlünün etkileniş biçimini belirler ve ne tür malın ya da servetin vergi kapsamı içine alınacağını saptar, ama sözkonusu durumda yine de tarhiyatın toplumun işleyişi üstündeki yankıları asgari ölçüdedir. Örneğin, Fransa'da kapı ve pencerelerden alınan vergi, mimari biçimi üzerinde etkili olmakla birlikte, içinde yer aldığı vergi sistemi, devlete, vergi tarhiyatı yoluyla servetlerin tahsis ve dağılımında belirleyici bir rol oynamak olanağı vermiyordu: demek ki, sözkonusu verginin alımı yalnızca mali bir amaç taşıyordu. Günümüzde ise, vergi alımları toplumsal servetin büyük bir bölümünü (dörtte birini ya da üçte birini) kapsar ve bu nedenle alınış biçimleri iktisadi karar birimlerinin davranışları üzerinde genellikle kesin bir etki yapar. Öyleyse, verginin mali amacı temel olmakla birlikte, onun tek amacı değildir; başka birçok ekonomik ve sosyal amaçlarla uyumlandırılması gerekir.

• *Verginin matrahı.* Toplumun serveti, ilk önce, çeşitli üretim etmenlerine yapılan ödemelerin toplamı olarak düşünülebilir. Yasa yapıcı, vergi matrahını bu ödemeler akımı içinde görecek olursa, koyduğu vergiye gelir vergisi denir. Bu tür vergi, duruma göre, emeği (ücretler, maaşlar), sermaye gelirlerini (kiralar, rantlar, taşınmazların gelirleri), işletmelerin kazançlarını (sınai ve ticari kârlar) ya da artı değerleri etkiler. Bütün bu durumlarda, verginin hedefi gerçek kişilerin (gelir vergisi) ya da tüzel kişilerin (kurumlar vergisi) servetidir.

Servet, ikinci olarak, yıl içinde yaratılan ve piyasada alınıp satılan mal ve hizmetlerin akımı olarak görülebilir. Yasa yapıcı, verginin matrahını bu akımlarda görecek olursa, koyduğu vergi, gider vergisi adını alır. Çünkü, gerçekleştirilen alım ve satımların tümü, mal ve hizmetler edinilmesine yönelik gelir ya da sermaye kullanımlarına tekabül eder. Demek oluyor ki, alım ve satım işlemleri ister tüketime, ister yatırıma yönelik olsun, bazı harcamaları temsil eder. Bu durumda vergi, duruma göre, ya gerçekleştirilen toplam iş hacmini (KDV ve daha genel olarak muamele vergisi) ya da bazı özel harcamaları (ivazlı intikal vergisi, gümrük vergisi, tüketim vergisi vb.) etkiler.

Nihayet, servet, statik görünüşü içinde (yani gelir akımları konsolide edilerek) ele alınabilir. Yasa yapıcı, verginin matrahını konsolide gelirlerde görecek olursa, sermaye üzerine vergi koyuyor demektir. Bu durumda vergi doğrudan doğruya malvarlığının zilyetliğini (ister zamana bağlı, ister karşılıksız iktisap yoluyla) etkiler (veraset ve intikal vergisi, ivazsız intikal vergisi). İster sermayeden alınarak, ister sermayenin gelirleriyle, ister yükümlünün başka gelir kaynaklarıyla (maaş, emekli aylığı vb.) ödensin, vergi belli bir malın zilyetliğini (örneğin taşınmaz mallar için emlak vergisi) ya da daha genel olarak, bir malvarlığının tümünü (servet üzerinden yıllık vergi) etkilediği zaman, bir sermaye vergisi sözkonusu demektir.

Randıman bakımından en kârlı vergiler, gider vergileridir: son derece kapsamlı bir matrah (alım satımların tümü) üzerine oturtulan bu vergiler, bütün yıl boyunca önemli ve düzenli girdiler sağlar (oranları düşürülse bile). Ayrıca, gider vergilerinin tahsil harcamaları da genellikle düşüktür, çünkü tahsildarlık rolünü bizzat verginin ödeyicisi oynar (örneğin tüccar KDV'yi müşterilerinden kendisi toplayıp kendisi yatırır). Nihayet, yükümlülerine kaçış yolu bırakmayan (çünkü yükümlü beslenmek, giyinmek, barınmak vb. zorundadır) gider vergileri, genellikle pek farkına varılmayan ve az külfetli vergilerdir. (Nitekim, yükümlülerin çoğu, hiç farkında olmadan, her yıl KDV olarak ödediklerinden çok daha az miktarda gider vergisi öderler.)

Buna karşılık, vergi adaleti bakımından gelir ya da sermaye vergileri genellikle gider vergisine oranla daha tercihe değer görünürler. Bu vergiler, her vergi yükümlüsünün gerçek yükümlülük kapasitesine uydurulacak biçimde şahsileştirilebilir. Artan oranlı olan bu vergiler, vergi konusu olan şeyi daha az zorunlu olduğu ölçüde daha ağır bir biçimde etkiler. Gider vergisi ise, aksine, herkes için aynıdır ve az gelirli yükümlüleri nispeten daha ağır bir biçimde etkiler; çünkü bu yükümlüler, tüm gelir kaynaklarını yaşamlarını sürdürmek için harcamak ve üstelik de en zorunlu gereksinim maddelerine ayırmak zorundadırlar.

Ama, gelirlerin gerçek miktarı üzerinden değil de, ancak vergi dairesince bilinen miktarı üzerinden alınan gelir ve sermaye vergileri, kaçakçılığa daha elverişlidirler. Bu sakınca eşitsizliklere yol açar ve vergi oranı gelir kaynaklarını saklamak olanağına sahip olmayan yükümlüler zararına yükseldiği ölçüde bu eşitsizlikler de artar. Gider vergilerinin yararına belirtilebilecek bir nokta da şudur ki, bunların değişik oranlarda olması, bu tür vergilerin adaletsizliğini bir ölçüde hafifletir.

• *Analitik ve sentetik vergiler.* Vergi matrahı yukarıdaki verilere göre şu ya da bu biçimde bir kere belirlendikten sonra, sıra onun alınış biçiminin seçilmesine gelir. Bu bakımdan iki büyük teknik kullanılır.

Vergi ya analitik olur ve her gelir (emek geliri -ücret ile sermaye geliri-kâr- arasında da bu yoldan bir ayrım yapılabilir) ve gider kategorisini ve her malvarlığını ayrı ayrı etkiler ya da sentetik olur ve vergiye bağlı şeyin tümünü kapsar.

Gelir vergisi konusunda çağdaş devletler artık analitik (sedüler) vergileri bir yana bırakarak sentetik (üniter) vergiyi benimsemiş bulunmaktadırlar. Gerçekten de, ancak sedüllerin (ücret, tarımsal kârlar, taşınabilir sermaye gelirleri, sınai ve ticari kârlar) toplamını etkileyen genel gelir vergisi, vergi adaletinin gereklerini yerine getirebilecek artan oranlı bir baremin uygulanmasına elverişlidir.

Gider ya da sermaye vergisi konusunda ise, aksine, bu iki teknik birlikte kullanılır; çünkü, sentetik vergiler daha kolay tahsil edilebilir ve daha yüksek randımanlı olmakla birlikte, analitik vergilerin de göz ardı edilemeyecek birçok avantajları vardır. Bu tür vergiler, ilk olarak, örneğin aşırı derecede pahalı mallar satın almayı ya da bunlara sahip olmayı daha ağır bir biçimde vergilendirerek bu konuda bir ayrım yapmayı olanaklı kılar. İkinci olarak, devlete yalnızca vergisel olmayan amaçlar gütmek olanağını sağlar; örneğin, halk sağlığını korumak kaygısıyla alkollü içkiler ya da sigara üzerine vergi konulabilir; iç piyasanın korunması kaygısıyla gümrük

vergileri alınabilir vb. Üçüncü olarak, analitik vergiler vergi makamlarınca, çoğu kez, farklı piyasaların denetlenmesi ve başka vergilerin alınmasında yararlanılabilecek bazı bilgilerin toplanması amacıyla kullanılabilir (örneğin, taşınmaz mallar piyasasını denetlemeyi ve servet durumlarını değerlendirmeyi sağlayan veraset ve intikal vergisi). Bu düşünceler, analitik vergilerin hâlâ varlığını sürdürmesinin nedenini açıklar. Gerçekten de, KDV (gider üzerinden), büyük servetlerden alınan vergiler ve veraset vergisi (sermaye üzerinden) gibi sentetik vergilerin yanı sıra, gerek gider (petrol ürünleri tüketim vergisi, alkollü içkiler vergisi, ivazsız intikal vergisi), gerekse sermaye üzerinden günümüzde de analitik vergiler alınmaktadır.

• *Vergi esaslarının takdiri.* Vergi idaresi, verginin takdirinde belirtilerin değerlendirilmesi yöntemine başvurulabilir. Bu, vergiye bağlı şeyi açıkça gösterdiği kabul edilen birtakım dış belirtilere dayanarak vergiyi takdir etmek demektir. Gelişmiş ülkelerde artık bırakılmış olan bu yöntem ancak geçici bir biçimde, yükümlünün vergisini ödemekten kaçınması durumunda kullanılmaktadır. Gerçekten de, hesaba katılan belirtiler vergiye bağlı şeyin özünde içerilmiş bulunmadığından, bu yöntem fazlasıyla takribi ve kişisel sonuçlar doğurur. Bununla birlikte, daha az gelişmiş ülkelerde, vergi idaresi başka yola başvurmak olanağına sahip olmadığı için, sözkonusu yöntem hâlâ uygulanmaktadır (örneğin, gelirin hayvan sayısına göre vergilendirilmesi).

Daha dakik ve gerçeğe uygun bir başka yöntem de götürü vergilendirmedir. Bu vergilendirme yönteminde, vergiye bağlı şey birçok öğeye dayanılarak değerlendirilir ve bu öğeler vergiye bağlı şeyin özünde içerilmiş olduğundan onun miktarının yaklaşık olarak belirlenmesine olanak verir. Örneğin, bir tüccarın vergisi, gerçekleştirdiği iş hacmine (ciro), yaptığı alımlara ve stoklarının değerlendirilmesine vb. göre takdir edilir. Ama, bu yöntem de sağlam bir vergi takdirine olanak vermez ve çoğu kez ortalamaya oranla performansı düşük yükümlülerin vergi esasları yüksek takdir edilirken, performansı yüksek yükümlülerin vergi esaslarının düşük takdir edilmesine yol açar. Bu sonuçlar vergi yükümlülerini performanslarını artırmaya özendirici bir rol oynasa bile, vergi adaletinin gereklerine ters düşmekten geri kalmaz. Bu nedenle, götürü vergilendirme yöntemi giderek ortadan kalkmaktadır. Bu tür vergi Türkiye'de ancak tarımsal kazançlar için, sınai, ticari ve serbest kazançlar konusunda da küçük yükümlüler ve ticari nitelikli kazançlar için uygulanmaktadır.

Yukarıdaki iki yöntemin yerini almaya doğru giden daha modern bir başka yöntem de beyanname yöntemidir. Bu yöntemde, vergi yükümlüsü, ödeyeceği verginin miktarını vergi dairesine bizzat bildirir ve gerektiğinde bildirim miktarının yeniden hesaplanmasına olanak sağlayacak öğeleri (muhasebe kayıtları, harcamalara ilişkin müsbit evrak vb.) saklar. Bu yöntem, takribi olmayan gerçek verilere göre vergilendirmeye yol açması bakımından, vergi samimiyetine ve adaletine daha uygundur. Ancak, bu yöntemin yaygın bir biçimde kullanılması bazen zorluklarla karşılaşabilir, çünkü bu yöntem çok gelişmiş ve gerekli denetimleri yapabilecek güçte bir vergi idaresine ve yükümlüler için de asgari bir yurttaşlık görevi duygusuna gerek gösterir.

Nihayet, bazı durumlarda vergi esasları, vergi dairesi tarafından tek yanlı olarak ve resen takdir edilebilir. Bu yöntem -resen takdir ya da resen vergilendirme- Türkiye'de vergi matrahının tümüyle ya da bir bölümüyle saptanmasına olanak bulunmayan durumlarda bir yaptırım olarak uygulanmaktadır.

• *Verginin tasfiyesi.* Verginin tasfiyesi konusunda iki sorunla karşılaşılır: tarifenin saptanması sorunu ve tarifenin düzenlenmesi sorunu. Birinci konuda birbiri ardınca iki yöntem benimsendi. Bunlardan birincisi -pratikte bırakılmış olan bölüştürme yöntemi- vergi hâsılatını önceden belirleyip, sonra da bunun yükünü sorumlular arasında paylaştırır. İkincisi ise -yalnızca Fransa'da uygulanan paya göre vergilendirme yöntemi- aksine, vergiyi, vergiye bağlı şeyin bir bölümü üzerine koyar. (Örneğin, KDV'nin iş hacminin % 33'ü olarak alınması.)

Tarifenin düzenlenmesine gelince, bu, aslında bir siyasi seçim sorunudur: vergi artan oranlı olabilir, aile bazında düzenlenebilir, vergiye bağlı şeylerin niteliğine göre bazı ayrıcalıklar gözetilebilir (sanat yapıtlarının, büyük servetlerden alınan vergiden bağışıklı tutulması gibi) vb.

Nihayet, bir vergi sisteminin değeri, ne kadar iyi tasarlanmış olursa olsun, vergi idaresinin denetim gücüne bağlıdır.

• *Vergi denetimi.* Türkiye'de, Vergi usul kanunu'na göre, ödenmesi gereken vergilerin doğruluğunu araştırmak, saptamak ve ödenmelerini sağlamak görev ve yetkisi hesap uzmanları ve yardımcıları, maliye müfettişleri ve yardımcıları, gelirler kontrolörleri ve stajyer gelirler kontrolörleri ile vergi dairesi müdürleri ve ilin en büyük mal memurlarına verilmiştir. Vergi denetimi yapmakla görevli olan bu kişiler, gerekli gördükleri durumlarda işletmeye ait iktisadi değerlerin fiili envanterinin yapılmasını isteyebilir ve incelemelerini beyannamelerde gösterilen konuları da kapsayacak bir biçimde genişletebilirler. Bu inceleme ve denetimler, yasalara göre defter ve hesap tutmak, evrak ve belgeleri saklamak ve istenildiğinde göstermek zorunda olan gerçek ve tüzel kişilere uygulanır. Denetim sırasında yasaya aykırı görülen hesap durumları bir tutanakla saptanır. Yükümlü bu tutanağı imzalamaktan kaçındığı takdirde, bu defter ve belgelere konuyla ilgili vergi ve cezalar kesinleşinceye kadar elkonur.

VERGİCİ a. *Halk.* Vergi toplayan görevli; alımcı, tahsildar.

VERGİLEMEK g. f. Vergi koymak; vergilendirmek.

VERGİLENDİRİLME a. Vergilendirilmek eylemi.

VERGİLENDİRİLMEK → VERGİLENDİRMEK.

VERGİLENDİRME a. Vergilendirmek eylemi.

—Kamu mal. Vergi kapsamına alma ya da bir vergiyi yükseltme. — Zorunlu bir pay alma yükümlülüğü getirme (sosyal güvenlik kuruluşları prim gelirleri gibi).

—Verg. huk. *Çifte vergilendirme,* bir yükümlüye ait aynı vergi kaynağının, aynı vergilendirme döneminde birkaç kez vergilendirilmesi ya da aynı vergileme konusu üzerinde birden fazla vergileme yetkisinin çatışmasından dolayı birden çok vergi alınması. (Birinci duruma örnek olarak, kurum kazançlarından kurumlar vergisi alındıktan sonra dağıtılan kazançların gelir vergisi kapsamına girmesi gösterilebilir. İkinci duruma örnek ise, aynı vergi konusunun çeşitli devletler tarafından vergilendirilmesinde görülebilir. Örneğin, veraset ve intikal vergisinde, ölenin mal varlığı bir ülkede, mirasçıları da başka bir ülke vatandaşı ise, aynı vergi konusu üzerinden her iki ülke yasalarına göre vergi alınabilir. Bu biçimde ortaya çıkan çifte vergilemeyi önlemek için uluslararası çift vergi anlaşmaları yapılmaktadır.)

VERGİLENDİRMEK g. f. Bir kimseyi, bir şeyi vergiye bağlamak, vergiye tabi tutmak; vergilemek: *Toprak sahiplerini vergilendirmek. Alkollü içkileri vergilendirmek.*

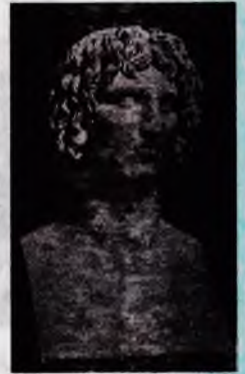
—Kamu mal. Vergi koymak, vergi salmak işlemi.

◆ **vergilendirilmek** edilg. f. Vergiye bağlanmak, vergiye tabi tutulmak.

VERGİLİ sıf. **1.** Vergilendirilmiş olan. **—2.** Eliaçık, cömert kimse için kullanılır.

VERGİLİUS (Publius Maro), latin şair (Andes, bugün Pietole, Mantova yakınında, İ.Ö. 70 - Brindisi İ.Ö. 19). Orta halli bir ailenin çocuğu olduğu sanılır; öğrenimini Cremona, Milano ve Roma'da yaptı; Roma'da epikurosçu felsefe ile ilgilendi ve büyük bir olasılıkla, *Appendix Virgiliana'*yı oluşturan *Culex* ve *Ciris* de içinde olmak üzere ilk şiirlerini kaleme aldı. Yurduna döndükten sonra, Asinius Pollio'nun edebiyat çevresine girdi ve burada şair Gallus ile dostluk kurdu. Asinius Pollio'nun himayesi sayesinde, Octavius'un emekli askerlere dağıtmak üzere elkoyduğu topraklarına yeniden kavuştu. Vergilius, *Bucolica**'sını, *Theokritos*'un *İdiller**'inden (Eidyllia) esinlenerek İ.Ö. 42 ile 39 yılları arasında yazdı; bu şiirlerinde, çobanları konu alarak, gündelik yaşamı dile getirdi. *Bucolica*'nın başarısı, zengin Maecenas ile geleceğin imparatoru Augustus' un himayesi ve dostluğu, şairi o dönemde yeni rejimin en gözde yazarlarından biri yaptı. Bununla birlikte Vergilius, imparatorluk sarayında hiçbir zaman resmi bir görev üstlenmemiş ve hemen hemen tüm yaşamını Napoli yakınlarında satın aldığı bir villada geçirmiştir. 39 ile 29 yılları arasında, köy yaşamının büyük bir freski olan *Georgica** adlı yapıtla, 29 yılından itibaren, geniş kapsamlı bir ulusal destan olan *Aeneis**'i orada kaleme aldı. Vergilius, Yunanistan'a yaptığı yolculuktan döndükten sonra ölünce bu yapıt da yarım kaldı. Vergilius'un yetersiz bulduğu *Aeneis*'in yok edilmesini istediği söylenir; ancak Augustus'un buyruğu üzerine, destan yayımlanmış ve çok geçmeden de latin dünyasının en önemli yapıtı sayılmıştır. Vergilius' un ünü de gitgide artmış ve Dante, *İlahi komedya* adlı yapıtında, şairi Cehennem'e inerken kılavuzu yapmıştır. Vergilius ününü, yunan modellerinden esinlenerek, ulusal özlemler ile Augustus rejiminin ideolojisini dile getirmeyi başaran yapıtının zenginliğine borçludur. Şair, güçlü duyarlığı sayesinde, mitolojik ve bilimsel bilgilerin şiirlenni ağırlaştırmasına izin vermez ve alegoriler, göndermeler ve simgelerden oluşan usta bir düzenlemeyle, okuruna, yararlandığı efsanelerin gizli anlamını hissettirir. Vergilius' un, şiiri doruğuna ulaştırmış bir peygamber gibi görülmesi bu yüzdendir.

Alinari-Giraudon

Vergilius'un büstü
Roma sanatı

VERGİNA, Yunanistan'da (Makedonya) köy, Selanik'in B.'sında, eski *Aigai**'nin yerinde kurulmuştur.

VERGİNİA → VİRGİNİA.

VERGİSİZ sıf. Vergisi olmayan, vergiye bağlanmamış bir şey için kullanılır.

VERHAECHT (Tobias), flaman ressam (Anvers 1561 - *ay. y.* 1631). İtalya'da kaldı, sonra 1590'da Anvers'te usta oldu. Panoramik manzara resimleri J. de Momper'inkilere benzer (*Babil kulesi,* Mainz müzesi; *İmparator Maximilian Tirol'da* 1615; Brüksel).

VERHAEGEN (Theodoor), flaman heykelci (Mechelen 1700 - *ay. y.* 1759). Özellikle M. Van der Voort ve P. D. Plumier'in yanında yetişti, barok üslupta yapıtlar verdi, Ninova manastırı'ndaki ahşap işlerini, Mechelen'deki Onze-Lieve -Vrouw van Hanswijk kilisesi'nin vaiz kürsüsünü (1743 -1746), aynı kentteki Sint-Jan kilisesi'nin sıralarını, Dendermonde Onze-Lieve-Vrouw kilisesi'ndeki aziz Nicolaus sunağını vb. gerçekleştirdi.

VERHAEREN (Émile), fransızca yazan belçikalı şair (Sint-Amands 1855 - Rouen 1916). *La Jeune Belgique* dergisinde redaktörken, simgecilerin saflarına katılmak üzere bu dergiden ayrıldı. Önceleri, *les Flamandes* (1883) adlı yapıtıyla natüralizme yönelir gibi olduysa da, mistik eğilimleri ağır bastı (*les Moines,* 1886); *Soirs* ve *Débâcles* (1888) gibi umutsuzluk dolu şiirlerine ve daha sonra *Flambeaux noirs*'a (1888-1891) esin kaynağı olmakla birlikte

les Apparus dans mes chemins'de (1891) az çok hafifleyen manevi bir bunalıma düştü. Bu boğuntu duygusu *les Campagnes hallucinées* (1893) adlı yapıtında yeniden ortaya çıktı; modern uygarlığın sorunlarıyla yakından ilgilenen Verhaeren, karabasan görüntüleri yerine (*les Villes tentaculaires,* 1895) kalabalığın, çabanın, sanayi kentlerinin şiirselliğini yücelten toplumsal bir lirizme yöneldi (*les Visages de la vie,* 1899; *les Forces tumultueuses,* 1902; *la Multiple Splendeur,* 1906; *les Rythmes souverains,* 1910). Bunun yanı sıra, daha esnek bir dize yapısına ulaşabilmek için klasik ölçüyü bıraktı, aşkın sağladığı dinginliği (*les Heures clairs,* 1896; *les Heures d'après-midi,* 1905; *les Heures du soir,* 1911) dile getiren ve ülkesinin insanlarıyla görüntülerini bir arada yücelten şiirler kaleme aldı (*Toute* la Flandre,* 1904-1911). Savaş, daha iyi bir insanlığın doğacağına olan inancını sarstı ve Romain Rolland'ın çağrılarına karşın, Verhaeren "kavga"ya karıştı (*les Ailes rouges de la guerre,* 1916). Düzyazıları arasında birkaç öyküsünü, edebiyat eleştirilerini ve sanat incelemelerini anmak gerekir. Ayrıca oyunları vardır (*les Aubes,* 1898; *le Cloître,* 1900; *Philippe II,* 1901; *Hélène de Sparte,* 1912). Verhaeren bir trenin altında kalarak öldü.

VERHAGHEN (Pieter Jozef), flaman ressam (Aarschot 1728 - Louvain 1811). Rubens ve G. De Crayer'in üsluplarına bağlı kaldı, Brüksel'de saray ressamı oldu; göze hoş gelen renkler kullanarak tarihsel ve dinsel konulu tablolar yaptı.

Verheyen yıldızları. Anat. Böbrek yumakçığının götürücü atardamarından doğan ve lopçuklar arası toplardamarlara doğru boşalan tüpçük çevresi kılcaldamar ağı.

VERHN-UDİNSK → ULAN-UDE.

VERHNİAYA TUNGUSKA → TUNGUSKA.

VERHOEVEN (Abraham), flaman matbaacı ve gravürcü (Anvers 1575'e doğr. - *ay. y.* 1652). Hollanda meclisi'ne karşı savaşta, bildiriler basma ve dağıtma ayrıcalığını elde etti. 1605'ten başlayarak bunları *Nieuwe Tydinghen* başlığıyla yayımladı.

VERHOYANSK, Rusya'ya bağlı Yakutistan Özerk cumhuriyeti'nde kent, Doğu Sibirya'da, Yana kıyısında, Yakutsk'un 900 km. K.-K.-B.'sında, *Verhoyansk dağları*'nın D.'sunda; 2 000 nüf. Sıcaklığın -70 °C olduğu Verhoyansk bölgesi yeryüzünün en soğuk kutuplarından biridir.

Derudder

Émile Verhaeren
Marthe Verhaeren'in çizdiği portreden ayrıntı
Verhaeren müzesi, Sint-Amands (Belçika)

VERHULST (Rombout), flaman heykelci (Mechelen 1624 - Lahey 1698). 1646'da Amsterdam Belediye sarayı'nın, daha sonra da Leiden Kamu ağırlık ölçüleri binasının süslenmesinde çalıştı. Daha çok, gerçekleştirdiği bir dizi mezar anıtıyla tanınır. Mezarların üzerinde yatan heykeller, Verhulst'u Hollanda'nın XVII. yy.'daki en önemli heykelcisi kılar. Sözkonusu yapıtlar arasında, *Willem van Lyere* (Katwijk), *Amiral Tromp* (Delft), milletvekili *Adrianus Clant* (Groningen), *Baron Ghendt* (Utrecht) ve *Amiral Ruyter*'in (Amsterdam) yatık heykelleri sayılabilir.

VERİ a. **1.** Bir akılyürütmenin, bir araştırmanın temeli olan ve olduğu gibi kabul edilen ana öğe: *Deneysel veriler. Yeni bilimsel verilere dayanmak. Nesnel veriler.* **—2.** Bir sanatsal ya da yazınsal yapıtta çıkış noktası işlevi gören temel düşünce; üzerine bir şey dayandırılan ana öğe: *Bir komedinin, bir romanın verileri.* **—3.** Üzerine bir şey dayandırılan bilgi: *Kronolojik veriler. Derin bir inceleme için gerekli verileri bulamamak.*
—Bilş. Bir bilginin ya da bu bilgiye ilişkin görünüm ya da öğelerden kimilerinin, genellikle otomatik olarak işlenmesine uygun biçimde, uzlaşmalı gösterimi. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Veri alışverişi,* bir verinin yüklenmesine ya da incelenmesine ilişkin temel işlem. || *Veri sağlama,* telematik ağları yardımıyla, veri bankalarına erişimi yönetme. (Bu hizmet* merkezleriyle sağlanır.)
—Fels. Deneyin ve duyusal bilginin özneye sağladığı içerik (öznenin bu içerikten oluşturabileceği zihinsel kuruluşlara karşıt olarak).
—İstat. İstatistik yöntemler kullanılan ve bile bile ya da başka işler dolayısıyla yapılan gözlemlerin ya da deneylerin sonuçları. || *Veri çözümlemesi,* gözlemlerin kaynağına ilişkin hiçbir varsayım öne sürmeksizin istatistik gözlem çizelgelerinin betimlenmesini sağlayan yöntem kümesi. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Verilerin indirgenmesi,* bir gözlem topluluğunun ya da karşılaştırmalara pek elverişli olmayan çok sayıda rakamın yerine, az sayıda parametreyi, özellikleri (niteleyici değerleri) ya da sayısal sonuçları geçirme işlemi. Bunlar, düzenli sayısal veri topluluğundan, hesap yoluyla elde edilirler. (Örneğin, bir ölçüm kütlesi, ölçümlerin aritmetik ortalamasına indirgenir. Ortalamanın yanında, olası hatayı hesaba katan bir gösterge de yer alır.) || *Ayarlanmış (kuramsal) veri,* raslantısal değişimlerin etkilediği hesaba elverişli verilerin ortalaması. (Trend doğrusunun değerleri, brüt veriler olan gerçek zaman serisi grafiğinin ordinatlarına kıyasla ayarlanmış verilerdir.) || *Düzeltilmiş veri,* sistematik (yanlı) değişim belirtilerinden arındırılmış veri. || *Göreli veri,* brüt verinin ayarlanmış veriye oranı (% olarak gösterilir).
—Mat. Bir problemin önermesinde belirtilen varsayım.
—ANSİKL. Bilş. Programlama dillerinde tanımlanmış başlıca veri türleri, aritmetik veriler (tam, gerçek, karmaşık sayılar), Boole verileri ya da lojik veriler, karakter ve bit zincirleridir. Bu veriler, *veri giriş kalıpları* (aynı tür verileri bir araya toplayan 1, 2, 3 ya da *n* boyutlu tablolar, karma giriş kalıpları [ağaçlar, ağlar, graflar], listeler) oluşturmak üzere çeşitli biçimlerde yeniden gruplanabilir.
—İstat. *Veri çözümlemesi.* Uzun zamandan beri bilinen matematik araçlara dayanan çok boyutlu veri çözümlemesi, oldukça yakın tarihli (1965) bir gelişmenin ürünüdür. Önemli ölçülerdeki sayısal hesapların, çok kısa zamanda ve az masrafla bilgisayarlarda gerçekleşme olanağına dayanır. Faktör çözümlemesi yöntemleriyle otomatik sınıflama yöntemlerini içerir.

Faktör çözümlemesi yöntemlerinin en yaygın kullanılanları *başlıca bileşenler çözümlemesi* ile *bağlantı çözümlemesi*'dir. Her birinde herhangi *m* özelliğinin ölçüldüğü *n* bireyi içeren ve satırlarda bireylere, sütunlarda özelliklere yer verilen bir çizelgeden hareket eden başlıca bileşenler çözümlemesi, değişkenleri ortalama sıfır bir variyans alacak biçimde ortalayıp indirgedikten sonra, başlangıçtaki veri bulutunu en az bilgi yitikliğiyle hesaba katan iki boyutlu bir uzayı arama işlemlerinden oluşur. (Başlangıçtaki veri bulutunun, bu bulutun başlıca devinimsizlik eksenleriyle belirlenen izdüşümleri alınır.) Bağlantı çözümlemesi, kontenjans tablolarına uygulanır Bu tablolardaki veriler, sütunlarda olduğu gibi, satırlarda da göreli sıklıkların hesabına olanak verir. Çözümleme, ikili ilişkiler yardımıyla, ilk iki faktör ekseninin (devinimsizlik eksenleri) oluşturdukları düzlemde, sütunlar, satırlar ve de satırlarla sütunlar arasındaki benzerliklerin hep birlikte temsilini olanaklı kılar. Böylece, incelen olaylar arasındaki bağıntıları görüntüler ve yorumlarını sağlar.

Kendiliğinden otomatik sınıflamaların amacı, bir kümedeki öğeleri, benzerliklerine göre bir araya getirerek, kümenin bölmelemelerini (ya da tiplemelerini) sağlamaktır. Bunun için, çıkan (ya da yükselen) yöntemlerde (özellikle variyansa göre sınıflama), her öğe ikilisi için bir uzaklık indeksi tanımlanır. Bu indeksin en zayıf olduğu iki öğe aranır; bunlar toplanır ve toplam, yeni öğe olarak kabul edilip, öğelerin tümü tek bir sınıfta yutuluncaya dek bu süreç sürdürülür. İkişerli toplamayla yükselen sınıflama yöntemi yanında, inen yöntemler (parçalama) ve bölmeleme yöntemleri (dinamik bulutlar) de vardır.

VERİCİ sıf. **1.** Bir şey veren, verme yanlısı olan kimse için kullanılır: *Boşuna pazarlık etmeye kalkışmayın, ben verici değilim.* **—2.** Çıkar gözetmeden yardım eden kimse için kullanılır: *Çok verici bir insandır.*
—Dilbil. Bildirişim şemasında, alıcının karşıtı olarak, bildiriyi oluşturan kişi. (Konuşucu ya da konuşan birey; GÖNDEREN de denir.)
—Elektron. Bir tranzistorun üç elektrodundan, en katkılı bölgeyi oluşturanı.
—Fizs. kim. Bağ elektronlarını iten atom ya da atom grubu. (Vericiler indükleyici ve mezomer olmak üzere ikiye ayrılır. Verici bir eşkonum bağında, bağın iki elektronunu sağlar.)
—Hematol. *Kan vericisi,* kendiliğinden ya da genel bir çağrı üzerine, alıcının kimliğini sormaksızın, bir kan merkezinde kanını ya da bunun bir öğesini, parasız olarak ya da ücretle bağışlayan kişi. || *Evrensel verici,* kan grubu A, B ya da AB olan kişilere sakıncasız olarak kan verilebilen O grubundan verici. || *Tehlikeli evrensel verici,* kanında A, B ya da AB grubunda kişilere şırınga edilmeyi engelleyen anti A (ve/ya da anti B) bağışıklık antikoru bulunan O grubundan verici.
—Siber. Alabileceği çeşitli konumları, bu konumların ayırtedici niteliği biçiminde işaretler yayımlayarak gösteren organ.
—Teknol. *Eşzamanlı verici,* bir iş mili ya da kumanda mili üzerine monte edilen ve bunun açısal konumunu belirten elektrik işaretleri üreten senkromakine.
—Telekom. Bir iletim hattının başlangıcında, istenen biçim ve güce sahip olacak işaretler üretmeye yarayan aygıt. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Tıp. Yaşarken bir organının (özellikle tek böbrek) ya da ölümünden sonra bir organın (örneğin bir kalp için) alınmasını ve bir hastaya (buna alıcı denir) nakledilmesini kabul eden kişi.

◆ sıf. Cerr. *Verici bölge,* bir deri grefinin alındığı alana verilen ad.
—ANSİKL. Telekom. Vericilerin birçoğu, temel olarak şu öğelerden oluşur: taşıyıcıyı oluşturan en az bir ana salınım üreteci, taşıyıcıyı, kiplenmiş salınımı oluşturmak için kipleyici işaretle birleştiren en az bir kipleyici, güç yükselteçleri ve enerji besleme devreleri. Radyoelektriksel vericiler çok çeşitli tiptedir ve güçleri watt ile binlerce kilowatt arasında değişebilir. Bunlar işaret türüne, sağlanacak hizmete ve donanımın yerine göre nitelenir.

VERİD → VERİT.

VERİDİ, VERİDİYE sıf. (ar. *verid* ve *-î*'den *veridî*). *Esk.* Toplardamarla ilgili: *İmtisas-ı veridi* (toplardamar vasıtasıyla gerçekleşen emilme).

VERİLE a. (*verilmek*'ten *verile,* verilsin). İda. huk. Kamu kuruluşlarında, ödemelerin yapılması için yetkili amirler tarafından veznedarlara verilen yazılı emir, bu emri içeren belge. (*Verile emri* de denir.)

VERİLİŞ a. Vermek eylemi ya da biçimi.

VERİLME a. Verilmek eylemi.

VERİLMEK → VERMEK.

VERİM a. **1.** Belli bir ölçüte göre ya da kullanılan emek, araç, hammaddeye oranla değerlendirilen ürünün niceliği; randıman: *Yeni araçlarla verimimiz iki katına çıktı.* **—2.** Bir kimsenin, bir etkinlik sürecinin ulaştığı başarı, istenilen, olumlu sonuç; semere: *Çok çaba harcamasına karşın verim sağlayamadı. Çalışmamızın verimi yadsınamaz.*
—Boyac. *Bir boyanın özgül yüzey verimi,*

birim hacim ya da birim kütledeki bir boyanın belirli bir uygulama yöntemine göre tek bir katman halinde kapatabildiği belirli yüzey.

—Elektrotekn. Bir elektrik düzeneğinde, yararlı gücün soğurulan güce oranı. (Elektrikli dönüştürücülerin verimi her zaman yüksektir ve döner makinelerde 0,95'i ve transformatörlerde 0,99'u aşabilir.) || *Elektrik miktarı verimi*, bir akümülatörün verdiği elektrik miktarının, bunu başlangıç durumuna getirmek için sağlanması gereken elektrik miktarına oranı. (Bu verim 0,70 ile 0,95 arasında değişir.) || *Enerji verimi*, bir akümülatörde, geri kazanılan enerjinin, sisteme verilen enerjiye oranı. (Akümülatör tiplerine göre bu verim 0,45 ile 0,80 arasında değişir.)

—Fizs. kim. Bir kimyasal tepkimede, kimyasal bir bileşiğin, belirli bir ürün vermek üzere dönüşüme uğramış moleküllerinin yüzdesi. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Fizyol. *Enerji verimi*, üretilen işe eşdeğer enerji ile harcanan toplam enerji arasındaki oran (örneğin, kasın verimi yaklaşık % 25'tir).

—Hidr. pnöm. ve Termodin. Bir makinenin verdiği enerjinin ya da bir başka büyüklüğün, bu makinenin tükettiği enerjiye ya da buna denk düşen büyüklüğe oranı. (Bk. *ansikl.* böl.) [Eşanl. RANDIMAN.]

—İkt. *Azalan verimler yasası*, birden fazla etmene gerek gösteren bir üretim sürecinde, etmenlerden biri artırılıp ötekiler aynen bırakıldığında, değişen etmenin bir biriminin artmasıyla elde edilen üretim hacminin (başka bir deyişle verimin) en yüksek bir orana vardıktan sonra giderek azalacağını belirten yasa. (Önce Turgot, sonra da Ricardo tarafından tarım için ileri sürülen bu yasa, klasik okul tarafından genelleştirildi, yeniklasik okul tarafından da marj hesabı çerçevesi içinde sistemli olarak kullanıldı.)

—Mad. oc. *Ağırlık cinsinden verim*, cevher hazırlama tesislerine giren malzeme ile çıkan ürünün ağırlıklarının yüzde olarak ifade edilen oranı. || *Makine verimi*, maden ocaklarında kullanılan makinelerin bir saatte yaptıkları iş miktarı (delinen delik metrajı, taşınan tonaj, m^2 cinsinden gösterilen kömür kazı yüzeyi). || *Metal verimi*, cevher hazırlama işlemi sırasında mineralden elde edilen metal oranı. || *Ocak verimi*, bir maden işçisinin bir iş postası süresince yaptığı üretim.

—Petr. san. Elde edilen ürünün, hammaddeye göre kütle ya da hacim olarak yüzdesi.

—San. İşçilerin ya da donanımların üretkenliği, yani bu işçilerin ya da donanımların birim zamanda ürettikleri miktar.

—Sesbil. *İşlevsel verim*, bir dilde, sesbirimbilimsel bir karşıtlığın görece önemi. (Bir karşıtlığın tek başına birçok sözcüğün ayrılmasını sağladığı durumlarda yüksek bir işlevsel verimden söz edilir. Ayırıcı değerin sınırlı olduğu durumdaysa zayıf bir işlevsel verimden söz edilir.)

—Tarım. Yüzey birimine (genel olarak hektar) düşen ağırlık ya da hacim olarak ürün miktarı. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Fizs. kim. Bir kimyasal işlemin verimi, genellikle birin altındadır; çünkü işlemin uygulandığı koşullarda aynı anda pek çok tepkime meydana gelir ve bunlardan yalnızca biri istenen bileşiği verir (→ SEÇİCİLİK); ya da tepkime tersinir bir tepkimeyle sınırlanarak tam olarak gerçekleşmez ve kimyasal bir dengeye ulaşır. *Denge verimi* de denen *kuramsal verim*, denge üzerine etki eden pek çok etkene (sıcaklık, basınç, tepkimeye giren maddelerin derişimi) bağlıdır. Kuramsal verimden daha düşük olan *pratik verim*, yukarıdaki etkenlerin yanı sıra ayrıca tepkimeye giren maddelerin temas süresine ve tepkimede kullanılıyorsa, bir katalizörün etkisine de bağlıdır. Bir tepkimenin pratik veriminin iyileştirilmesi kimya sanayisinde son derece önemlidir.

—Hidr. pnöm. Pompa ve vantilatörlerde, çarkın hidrolik verimi; elde edilen H ortalama yüksekliğinin H_{th} kuramsal yüksekliğine oranıdır. Türbinlerde akışkanın kaybettiği enerji, çarkın aldığı enerjiden daha çoktur, dolayısıyla hidrolik verim kuramsal yüksekliğin ortalama yüksekliğe oranıdır.

—Termodin. Enerjinin sözkonusu olduğu tüm işlemlerde, verim, sistemin enerji ekonomisini belirtir ve iki enerji dönüşümünü, iki makineyi vb. karşılaştırmaya olanak verir. Ardışık bir dizi işlemin verimi, çeşitli işlemlerin verimlerinin çarpımına eşittir.

Tümüyle mekanik olan işlemlerde, verim iki işin oranına eşittir. Sürtünmesiz çalışan bir makine, sürtünmesiz ve çalkantısız bir akışkan akışı olamayacağından, yani belli miktarda iş ısı biçiminde yitirildiğinden, verim her zaman 1'den küçüktür. Mekanik enerji elektrik enerjisine ya da elektrik enerjisi mekanik enerjiye dönüştürülürken de aynı durum sözkonusudur. Yukarıda sayılan nedenlere, iletkenlerde Joule etkisinden kaynaklanan kayıplar da eklenir. Isı değiştiricilerinde, aygıtların çıkışında, çok az miktarda da olsa bir ısı kaybına yol açmadan, soğuk akışkanı ısıtmak amacıyla sıcak akışkanla sağlanan ısının tamamını kullanabilmek için çok geniş yüzeylere gereksinim duyulmaktadır. Bu durumda bile dış yüzeylerdeki ısı kayıpları ve olası kaçaklar nedeniyle enerjinin tümünü kullanmak mümkün değildir. Isı, bir yakıtın kimyasal enerjisinden elde edilmişse, yanmanın tam olması nedeniyle başka kayıplar da sözkonusu olur. Yukarıda açıklanan bütün durumlarda verim, kaybedilen enerjinin, başlangıçta kullanılabilir halde bulunan enerjiye oranının 1'den çıkarılmasıyla elde edilen sayıya eşittir. Ancak, makine ve aygıtları geliştirerek, ayrıca sıcak akışkanların (duman, gaz vb.) ısılarını geri kazanmak için gerekli önlemleri alarak kuramsal olarak 1'e yaklaşılabilir; bu yolda önceden saptanmış aşılması olanaksız bir sınır yoktur.

Isıyı mekanik enerjiye dönüştüren ısıl makinelerde sorun oldukça farklı bir biçimde ortaya çıkar. Bu makineler, en az bir soğuk ve bir sıcak kaynakla ısı alışverişinde bulunan bir çevrime göre çalışır. Verim, elde edilen mekanik enerjinin sıcak kaynaktan alınan ısı miktarına oranı olarak tanımlanır. Gerçek çevrimlerden hiçbirinin verimi, Carnot* çevrimininkinden (sıcaklığı iki kaynağın sıcaklığına eşit olan iki eşsıcaklık eğrisi ile iki eşentropi eğrisinden oluşan tersinir çevrim) daha büyük olamaz. Carnot çevriminin verimi iki kaynağın sıcaklıkları arasındaki farkın, sıcak kaynağın mutlak sıcaklığına oranına eşittir. Bu verim zorunlu olarak 1'den küçüktür ve soğuk kaynağın sıcaklığı mutlak sıfır (−273, 15 °C) değerine yaklaşmadıkça verimin de 1'e yaklaşması mümkün değildir. Aslında yalnız gerçek çevrimlerin değil, herhangi bir akışkanın (örneğin su buharı) izlediği kuramsal çevrimlerin verimleri bile Carnot çevrimininkinden daha düşüktür. Bir ısıl makinenin verimi, değerleri 1'den küçük olan birkaç çarpanın (kuramsal çevrimin verimi, bu çevrime göre termodinamik verim, makinenin mekanik verimi) çarpımı olarak değerlendirilebilir.

Buna karşılık ters yönde çizilen bir çevrime göre çalışan, yani çevreden iş ve soğuk kaynaktan ısı alarak sıcak kaynağa ısı veren, makinelerde (soğutucular, ısı pompaları) yalnız iş tüketildiği ve soğuk kaynaktan çekilen (soğutucular) ya da sıcak kaynağa verilen ısı kadar (ısı pompaları) yarar sağlandığı düşünülür ve doğal akışkanlardan (hava, su) alınan ya da bunlara verilen ısı için bir harcama yapılmadığı göz önüne alınırsa, verim 1'den büyüktür. Böyle bir verim uygulamada bile 1'e eşit ya da 1'in birkaç katı olabilir. Bu işlemin veriminin 1'e eşit ya da 1'den büyük olmasının, alınan ve harcanan enerjilerinin tümünün hesaba katılması ve aynı birimlerle değerlendirilmesi koşuluyla, genel ilkeyle çelişen hiçbir yanı yoktur. Her tür karışıklığı önlemek için bu durumda, "verim" yerine kimi zaman "etkililik" terimi kullanılır.

Öte yandan, ekonomik bakımdan, kimi kaynaklardan alınan ısının ucuz olması ya da hiçbir harcama gerektirmemesi göz önünde tutulduğunda, mekanik enerjinin, genellikle eşdeğeri olan ısı enerjisinden çok daha masraflı olduğu unutulmamalıdır; zaten bu da ısıl makinelerin verimine bağlıdır.

—Tarım. Birçok tarım bitkisi için verim, bir hektardan alınan ürünün kental ya da ton cinsinden miktarıdır. Bununla birlikte, yembitkilerinde taze ürünün (ot, mısır) bileşimi, özellikle su oranı çok değişik olduğundan, verim daha çok hektar başına düşen kuru madde miktarıyla belirtilir. Benzer nedenlerle ve ürünlerin nitelikleri ve kullanılışı dikkate alınarak kimi ülkelerde şekerpancarında kök verimine hektar başına şeker verimi, yağlı tanelerin verimine de hektar başına yağ verimi eklenir.

Tarımcı için, "verim bileşenleri"nin analizinden yararlanarak bu verime nasıl ulaşıldığını öğrenmek de önemlidir. Örneğin, bir ekin tarlasında tahılın tane cinsinden verimi, metrekareye düşen başak sayısının (ekinin sıklığına ve kardeşlenmeye bağlı olarak), başaktaki tane sayısının ve bir tanenin ortalama ağırlığının bileşkesidir, zira bütün bu bileşenler, bitki üzerinde etkili olan değişik etmenlerden aynı şekilde etkilenmemektedir. Öte yandan, alınan ürün sadece tane bile olsa, bitkide, sap gibi başka organlar da bulunduğundan ve onların ağırlığı da tanenkiyle bağıntılı olduğundan verim hesaplanırken onların da göz önüne bulundurulması gerekir.

VERİMKÂR sıf. Verme eğiliminde olan: *Kızın babası verimkâr, ama annesi ne düşünür bilemem.*

VERİMLİ sıf. **1.** İyi ve çok ürün veren, verimli bol olan bir şey için kullanılır: *Verimli bir arazi. Verimli bir bölge.* **—2.** Para getiren, kazanç sağlayan bir şey için kullanılır: *Verimli bir yatırım.* **—3.** İyi sonuç veren bir şey için kullanılır: *Verimli bir çalışma.* **—4.** Çok sayıda yapıt veren, yaratıcı bir kimse için kullanılır: *Verimli bir yazar.* **—5.** Verimin bol olduğu bir zaman dilimi için kullanılır: *Bu yıl her bakımından verimliydi.*

—Avc. *Verimli avlak*, av hayvanı bakımından zengin yer.

—İkt. *Verimli aktif kalemler*, aile yatırımları içinde hisse senetleri, banka bonoları, tahviller ve hazine bonolarını belirten terim. (Likid ankeslerin karşıtı olan bu kalemler, varlıklı ailelerin malvarlığının özelliğini oluşturur.)

—Nükl. müh. Bir nötron yakaladığında, doğrudan ya da dolaylı olarak parçalanabilir bir çekirdeğe dönüşebilen bir atom çekirdeği için kullanılır. || Bu çekirdeği içeren atom ve böyle atomlar içeren bir madde için de kullanılır.

VERİMLİ HİLAL, Ön Asya'da elverişli iklim koşulları, verimliliği ile ünlü ve uygarlık tarihi bakımından büyük önemi olan bölge. G.-B.'da D. Akdeniz kıyılarından, G.-D.'da Basra körfezi kıyılarına kadar Zagros dağlarının, G.-D. Toroslar'ın ve Lübnan dağlarının önülkeleri ile G.'deki Suriye çölü arasında kabaca bir hilal biçiminde uzanır ve adını da bu biçimden alır. Siyasal bakımdan günümüzde İran, Irak, Türkiye, Suriye, Lübnan ve İsrail arasında bölüşülmüştür. Bölge, tarıma dayalı en eski yerleşik hayatın başladığı binlerce yıl önce birçok büyük uygarlıkların doğup geliştiği, daha sonraları yunan ve roma uygarlıklarının kaynağını aldığı, büyük dinlerin (musevilik, hıristiyanlık, islamiyet) doğarak dünyaya yayıldığı bir alan olarak büyük önem taşır. Bölgenin kültür gelişmesindeki bu öncülüğü, her şeyden ön-

ce elverişli doğal koşulları (daha yağışlı bir iklim, sulu tarıma olanak veren büyük akarsular, ulaşıma elverişli topografya) ve bu sayede gelişen ticaret yolları boyunca sıralanan önemli kentlerin varlığı ile açıklanabilir.

VERİMLİLİK a. Bir şeyin, bir etkinliğin, bir kimsenin verimli olma durumu, özelliği: *Bir toprağın, bir çabanın, bir yazarın verimliliği.*
—İkt. Bir üretim etkinliğinin sonucu ile bu sonuca (üretim) varmak için kullanılan araçlar arasındaki ilişki. (Genellikle üç tür verimlilik olduğu kabul edilir: *sermayenin verimliliği,* katma değerin, sabit sermayenin tüketim hacmine oranı: *emeğin verimliliği,* katma değerin çalışma saatleri sayısına oranı; *etmenlerin global verimliliği,* katma değerin sermaye ve emek etmenlerine oranı.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—Mal. ikt. *Verginin verimliliği,* verginin randımanı, yani vergi hâsılatı olarak devletin kasasına giren paraların tutarı (vergi tahsilatı harcamaları çıktıktan sonra).
—Tarım. Verimli olan toprağın niteliği. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Tarım ve Pedol. Toprağın, havalanmayı ve su ile beslenmeyi sağlayan fiziksel yapıya ve aynı zamanda yetiştirilen ya da kendi kendine biten bitkilerin büyümesi için gerekli mineral ve organik besleyici element rezervlerine bağlı niteliği. (Aslında verimlilik düzeyini belirleyen etmen emici komplekstir. Çok verimli topraklar arasında steplerdeki karatopraklar [çernozyom], limon üzerindeki kalkerli ılıman esmer topraklar, milli alüvyonlar üzerindeki genç topraklar sayılabilir.)
—ANSİKL. İkt. Verimlilik, bir üretimin, o üretime ait etmenlerden herhangi birine ya da tümüne bölümü olarak tanımlanmak istendi; böylece emeğin verimliliği, üretimin kullanılan emek miktarına bölümü oluyordu. Bu görüş, verimliliği, üretimi koşullandıran çeşitli etmenlere oranla bir "randıman" durumuna sokmakta ve deyimi, "etkinlik" deyimiyle eşanlamlı yapmaktaydı. Ne var ki, bu durumda verimliliğin ölçülmesinde çeşitli zorluklarla karşılaşılıyordu (özellikle kesin normlara göre belirtilmek istendiği zaman).

Eldeki istatistiksel veriler, verimlilikle yaşam düzeyi arasında gerek zaman gerek yer bakımından sıkı bir ilişki bulunduğunu gösterdi. Özellikle çeşitli ülkelerdeki büyük farklar (çoğu kez 1'e 3, bazen 1'e 10 ve hatta daha fazla), büyük ölçüde, verimlilik farklarıyla açıklanır. Bu farklar, yalnızca, yararlanılan doğal kaynakların büyüklüğüne ve donanım düzenine bağlı değildir; büyük ölçüde iş örgütlenmesindeki eşitsizliklerin sonucudur. Nitekim, iş örgütlenmesi, üretim süreci tarafından yaratılan gelirlerin artışını ve mal ve hizmetlerin gerçek fiyatlarındaki düşüşü belirler.
—Tarım. Verimlilik, bir toprağın bol ürün vermeye elverişliliğini ifade eder, çiftçinin çalışması sayesinde toprağın eriştiği üretim düzeyi ile belirginleşir. Ham topraklara özgü olan doğal verimlilik, toprağın yalnızca kendi niteliklerine bağlı bir üretim kapasitesidir. Edinsel verimlilik, yeteri kadar uzun süre işlenmiş bakımlı bir tarımın sonucudur. Tahribe uğrayan verimlilik (toprağın gücünün tükenmesi) kısırlaşan toprağa gübre katmakla birdenbire düzelemez. İklim koşulları (yağmur durumu, sıcaklık, ışık) verimlilik için başta gelen etmenlerdir, zira bunlar her bitkiyi etkiler ve toprağın değişimini belirler: verimlilik daima belirli ortam koşularıyla ilintilidir. Verimlilik, aynı zamanda toprağın yapısı, kimyasal bileşimi ve topraktakı mikroorganizmaların biyolojik etkinliğiyle de ilgilidir. Buna göre verimlilik, verimi etkileyen nedenlere bağlıdır ve çok değişkenli karmaşık bir işlev oluşturur, bu değişkenlerse ne basit, ne de bağımsızdır.

VERİMSİZ sıf. Ürün ya da sonuç vermeyen, verimi olmayan ya da çok az olan bir şey için kullanılır: *Verimsiz topraklar. Verimsiz bir çalışma, bir yatırım.*

VERİMSİZLİK a. Verimsiz olan bir şeyin durumu, özelliği: *Çöl topraklarının verimsizliği. Bir çalışmanın verimsizliği.*

VERİSMO a. (ital. *verismo, vero*'dan gerçek). Gündelik gerçeğin ve toplumsal sorunların sergilenmesine dayanan italyan edebiyat ve sanat okulu.
—ANSİKL. Kaynağını fransız natüralizminden alan verismo, edebiyat alanında, XIX. yy.'ın son otuz yılında, yenigerçekçilik akımının birçok yönünü önceden sezmiştir. Verismonun en belirgin özelliği, halkın yabancılaşmasını natüralist romanın kullandığı mekânın -sanayileşmiş büyük kentdışına taşırarak genişletmesidir. Her ne kadar verismo, sanatçılarının kökeni ve yapıtlarda kullanılan çevre açısından "güneye özgü" bir hareketse de, bu yapıtların tasarlandıkları ve piyasaya sürüldükleri yerler başta Milano, sonra da Torino olmuştur. Bu okul başlıca anlatımını G. Varga, L. Capuana ve F. De Roberto'nun roman ve öykülerinde bulmuş, bu yapıtların şiire ve tiyatroya uyarlamalarıysa geniş kitlelere ulaşmalarını sağlamıştır.

Verismo adı, benzerlik yoluyla, aynı dönemde gerçekçi eğilimde operalar vererek (*Palyaçolar* [Pagliacci, 1892] ile Leoncavallo, *Cavalleria rusticana* ile Mascagni) İtalya'da gelişen müzik okulunu da kapsamına almıştır.

VERISSIMO (José DIAS DE MATOS), brezilyalı edebiyat eleştirmeni (Obidos, Pará, 1857 - Rio de Janeiro 1916). *Histoire de la litterature brésilienne* (fr. çev.) [Brezilya edebiyat tarihi] adlı bilimsel bir kitabın yazarıdır.

VERISSIMO (Erico), brezilyalı romancı (Cruz Alta, Rio Grande do Sul, 1905 - Porto Alegre 1975). Bölgeci romanları, özellikle de tarihsel üçlemesi *O Tempo e o vento* (1949-1961) ve politik romanları (*le Président* [fr. çev.], 1967) uluslararası yankı uyandırdı.

VERİŞ a. Vermek eylemi ya da biçimi.

VERİŞTİRME a. Veriştirmek eylemi.

VERİŞTİRMEK gçz. f. *(Bir kimseye) veriştirmek,* o kimseye sövmek, ona çıkışmak, ağzına geleni söylemek: *En küçük bir şeye kızıp hemen karşısındakine veriştirmeye başlıyor.*

VERİT a. (ar. *verid*). *Esk.* Damar, genellikle toplardamar.
—Esk. anat. *Verid-i bab,* kapı toplardamarı. || *Verid-i ecvef-i süfla,* alt ana toplardamar. || *Verid-i ecvef-i ulya,* üst ana toplardamar. || *Verid-i fevkal-kebed,* karaciğerüstü toplardamarı. || *Verid-i keylusi,* kilus damarı. || *Verid-i vidaci,* boyun toplardamarı. || *Verid-i taht-ı terkova,* köprücük kemiğinin altından geçen toplardamar.

Veritas ya da **Bureau Veritas** (le), 1828'de Anvers'te kurulan ve 1832'den bu yana merkezi Paris'te bulunan, fransız sınıflandırma şirketi. Bureau Veritas gemilerin inşasını denetler ve malzeme alımını gerçekleştirir. Gemilerin fribord markalarını düzenler ve bunlara ilişkin sertifikaları gemi sahiplerine verir. Gemileri düzenli güvenlik denetimlerinden geçirir: yıllık denetim ve 4 yılda bir kuru havuzda yapılan denetim. Bureau Veritas, bütün fransız gemilerinin yanı sıra çok sayıda yabancı gemiyi de numaralar. Her yıl bir sicil defteri ve bir fihrist yayımlar.

VERJ a. (fr. *verge*'den). Tekst. Çözgü kadifesi ya da moket halı üretiminde kullanılan metal çubuklardan her biri.

VERJANS a. (fr. *vergences*). Oftalmol. İki gözün eksenleri birbirine paralel olmadığı zaman gözlerin giriştiği yöneşme ve ıraksama hareketleri.

VERJE a. (fr. *vergé*). Kâğ. san. *Verje çizgileri,* koşut ve birbirine çok yakın çizgiler ile bunlara dik aralıklı çizgilerden oluşan sürekli filigran. || *Verje kâğıdı,* yüzeyinde verje çizgileri bulunan kâğıt. || *Verje keçesi,* çözgü iplikleri kimi kâğıtların yüzeyinde iz bırakan bir tür özel keçe. || *Verje teli,* elle yapılan kâğıt üretiminde, kalıbın tüm yüzeyini kaplayan ve tümü hamuru tutan bir elek oluşturan çok sık ve koşut pirinç tellerden her biri.

VERKA a. (ar. *verka'*). *Esk.* Yabani güvercin, üveyik.
◆ sıf. Açık boz renk.

VERKAÇ a. Spor. Futbolcuların oyun sırasında sürekli yer değiştirerek yaptıkları kısa paslaşma. (Daha çok adam adama savunma yapan rakip savunma oyuncularından sıyrılıp boş alan yaratarak rakip yarı sahasına girip gol yolları aramak için uygulanır.)

VERLAINE (Paul), fransız şair (Metz 1844 - Paris 1896). Bir istihkâm subayının oğluydu, uzun yıllar sonra dünyaya geldiği için, yıllardır çocuk özlemi çeken ailesi tarafından bir hayli şımartıldı. Ailesi 1851'de Paris'e yerleşen Verlaine, sağlam bir klasik öğrenim gördü ve 1862'de bakaloryasını verdi. 1864'te Paris belediyesi'ne kâtip olarak atandı, ancak memurluk hiç ilgisini çekmedi ve kısa bir süre sonra Xavier de Ricard ve Nina de Villard'ın edebiyat salonlarına devam etmeye başladı; orada Banville, Heredia, Coppée, Villiers de L'İsle-Adam vd. ile tanıştı. Eugène Vermersch'in bir muhalefet yayını olan *Hanneton* X. de Ricard'ın *l'Art,* zaman zaman da, Catulle Mendès'in çıkardığı *Parnasse contemporain* dergisine yazan Verlaine, yavaş yavaş edebiyat dünyasıyla ilişkilerini genişletti. O sıralarda koyu bir cumhuriyetçiydi, Tanrı'ya inanmıyordu ve imparatorluğa karşı cephe almıştı. Edebiyatta kendi yolunu bulmaya çalışıyor ve bu sayede birtakım saplantılarından kurtulmayı umuyordu: çünkü kendine örnek olarak seçtiği Baudelaire gibi o da şiirin olduğu kadar alkolün de boyunduruğu altındaydı. Daha 1863'ten başlayarak meyhanelerden çıkmaz olmuştu. Edmond Lepelletier'nin de belirttiği gibi, 1865'te babasının, 1867'de de içten bağlı olduğu, amcasının kızı Elisa Moncomble'ün ölümü, kendisini sevenleri aşırılıklarıyla üzen bu sinirleri zayıf delikanlıyı iyiden iyiye sarsmıştı. Parnasse okulunun sağlam şiir yapısını ve Baudelaire'in apaçık etkisini taşıyan *Poèmes saturniens* (1866), henüz denemeler aşamasında olan gerçek bir şairin ürünleridir. Her ne kadar Elisa'ya beslediği umutsuz bir aşktan kaynaklansa da, kitapta romantik coşkunluğun içtenliğine yer verilmez ve şairin mutlu bir sonuca bağlanmış bir sevgiden söz ettiği izlenimini uyanır. 1869'da Mathilde Mauté de Fleurville ile nişanlanması ve 11 ağustos 1870'te onunla evlenmesiyle şair bir an için iç bunalımlarından kurtulduğunu sanmıştı. O sırada *les Fêtes* galantes* (1869) ile *la Bonne Chanson*'u (1870) yayımladı. Watteau'nun fırçasından çıkmış gibi umutsuz bir aşktan hareket ederek Mathilde'in dingin yuvasında son bulan bir yolda yeni bir yaşama kavuşmuş gibiydi. Her şiiri sanki aşkın aşkla tedavisini gerçekleştiren bir denemesiydi. Fakat her şiirin gerçek özelliğiyse, bir şairin kendi kendini bulmasının yansımasıydı. Ancak Verlaine, hiç de birkaç yıl sonra öne süreceği gibi "cansıkıcı ve kolay, gösterişsiz bir yaşam"ın adamı değildi: gelişebilmek için sükûnete değil fırtınaya, bir kadına değil bir erkeğe gereksinimi vardı ve bu kişi, 10 eylül 1871'de gelip yeni evli çiftin yanına yerleşen ve Verlaine'i baştan çıkaran Rimbaud olacaktı.

Temmuz 1872'de Verlaine ile Rimbaud önce Belçika'ya, sonra Londra'ya kaçtılar. Göçebe bir yaşam, kavgalar, barışmalar, lanetlenmiş şairlerin lanetlenmiş aşkı, yükselişler ve düşüşler, Belçika'dan dönüş-

Lauros-Giraudon

Paul Verlaine
F. A. Cazals'ın yapıtı (1865)
Carnavalet müzesi, Paris

lerinde patlak veren Brüksel olayıyla noktalandı: 10 temmuz 1873 günü, pek kendinde olmayan Verlaine, Rimbaud'ya ateş ederek onu yaraladı ve iki yıl Mons'ta hapis yatmaya mahkûm edildi. Bu üzücü yaşantı Verlaine'in yapıtının zenginleşmesini sağladı: şiir anlayışı yenilendi, ufku genişledi ve *Romances sans paroles*'ü (1874) [ilk başlığı *la Mauvaise Chanson*'du] ve yayımlanmayan yapıtı *Cellulairement*'da yer alan en başarılı şiirlerinin de bulunduğu *Sagesse**'i (1881) yazdı. Hücresinin sessizliğinde yeniden imanına kavuşan Verlaine, hem sanatı hem vicdanıyla uzun uzun hesaplaştı ve yaşamını da tarzını da değiştirmeye karar verdi. Her şiirini yer yer basmakalıp dini uyarılara düşerek de olsa gerçek birer dua gibi ele alıyor, ama bunun yanısıra da, müziğin büyüleyici gücünden kendini kurtaramıyor ve sesi anlama yeğliyordu. Hiç değilse en başarılı şiirlerinde dizeler müziğe, şarkıya dönüşüyor ve sözcükler sanki kendiliklerinden güzellikleri içinde eriyordu. Bununla birlikte, hem de sık sık, kolaya, hatta yavanlığa düşmekten kendini alamıyordu, çünkü hapishanede imanına kavuşmuş da olsa Verlaine, eski günlerinin saplantılarından bir türlü kurtulamıyor ve Tanrı ile şeytan, manastır ile meyhane ve acının değneği ile sokak serserisinin sopası arasındaki bu sürekli gidip gelmeler yapıtlarına da yansıyordu; sonunda Mathilde kocasından boşandı ve Verlaine de tekrar eski hayatına döndü.

Verlaine 1875-1877'de İngiltere'de (Stickney, Boston, Bournemouth), sonra, Fransa'da Rethel'de (1877-78), ardından Rethel'den eski bir öğrencisi olan Lucien Létinois ile birlikte gene İngiltere'de (Lymington, 1879) öğretmenlik yaptı, sonunda toprakla uğraşmak üzere Fransa'ya döndüyse de (1880), bu denemesinde de başarısızlığa uğradı. Bir yandan yeniden başladığı içkide kendini tüketirken, bir yandan da, içlerinde 1874'te kaleme aldığı *Art poétique* gibi yayımlanmamış başyapıtların da bulunduğu *Jadis et Naguère*'i (1884) yayımladı ve dinsel (*Amour*, 1888; *Bonheur*, 1891; *Liturgies intimes*, 1892), erotik (*Parallèlement*, 1889; *Chansons pour elle*, 1891; *Odes en son honneur*, 1893) ve çeşitli konularda (*Épigrammes*, 1894; *Invectives*, 1896) şiirler kaleme aldı. Alışılmamış yeteneği, özgünlüğü, hatta adının kötüye çıkması bile herkesi büyülüyordu: Paris'te ve yabancı ülkelerde alkışlanıyor, öncü sanat okulları onu kendilerine bağlamaya çalışıyorlardı. Oysa bilmedikleri bir şey vardı: Verlaine her şeyden önce Verlaine idi, yani her ikisi de gerçek yüzü olan ikiyüzlü bir adam. Ona ancak el yordamıyla, hafif yoklamalarla varılabilir, fakat hiçbir zaman tümüyle sahip olunamazdı. Onu açıklamak değil, "duymak", okumak değil, duymak gerekti. Beklenmedik sözcük bileşimleriyle, vezinlerle, uyaklar ya da ritimlerle oynayan, hantal çiftheceli dizelere daha uçucu saydığı tekheceli dizeleri yeğleyen Verlaine'i Paul Valéry şöyle tanımlar: "Safdil görünüşlü bu adam, gerçekte düzenli bir primitiftir, becerikli ve alabildiğine bilinçli bir sanatçıyı içinde taşıyan bir primitif." Topluma sırt çeviren bu dehanın son günlerini hastanede ve iki fahişenin, Philomène Boudin ile Eugénie Krantz'ın yanında geçirmesini "eşyanın tabiatı"na uygun saymak gerekir.

VERMANDOİS, Fransa'da, Paris havzasının kuzeyinde bölge, Artois ve Thiérache tepelerinin arasındaki çukurdan oluşur, Paris ve Flaman havzaları arasında yüksekliği 150 m'yi bulmayan bir eşiktir.

VERMANDOİS (Herbert, — *kontu*) [öl. 942]. Kral Robert I'in damadı. Sade Charles'ın düşmanıydı. Onu kurnazlıkla esir alıp (923), önce Château-Thierry'de, sonra da Péronne'da (Charles 929'da burada öldü) mahpus tuttu.

Lauros-Giraudon

Delft görünümü (1658'e doğr.) *Mauritshuis Lahey*

VERME a. Vermek eylemi.
—Zootekn. *Yeşil yem verme*, her gün taze ot biçerek bu otla hayvanı besleme tekniği.

VERMEER ya da **VAN DER MEER** (Johannes), **Yaşlı Vermeer** —denir, hollandalı ressam (Haarlem 1628 - *ay. y.* 1691). Manzara resmi konusunda uzmanlaştı, J. Van Ruisdael ve F. Koninck'ten etkilendi (*Overveenli çamaşırcı kadınlar*, 1675, Louvre). —Oğlu JAN da, **Genç** —denir (Haarlem 1656 - *ay. y.* 1705) A. Van der Velde tarzında bir manzara ressamıydı (*İtalya manzarası*, Rotterdam).

VERMEER (Johannes), **Delftli Vermeer** denir, hollandalı ressam (Delft 1632 - *ay. y.* 1675). Yaşamı peki iyi bilinmemektedir. C. Fabritius'un öğrencisi olduğu sanılır; kuşkusuz caravaggiocuların etkisi altında kalmıştır. 1653'te Delft ressamlar guildinin ustası, 1662 ve 1670'te de bu guildin başkanı oldu. Nisan 1653'te Catharina Bolnes ile evlendi; bu evlilikten on çocuğu oldu. Yaşamını, yaptığı resimlerle ve gravür ticaretiyle uğraşarak (1672 tarihli bir belge bunu kanıtlar) güçlükle kazandığı sanılır. Vermeer kısa sürede unutuldu ve bu durum XIX. yy. ortalarına dek sürdü; ancak, bu tarihten sonra yapıtları büyük bir ilgi görmeye başladı.

Vermeer yalnız iki yapıtına imzasını atmıştır: 1656'da yaptığı *Aracı kadın* ve 1668'de gerçekleştirdiği *Coğrafyacı* (ya da *Gökbilimci*). Sanatçının yapıtlarında imzasının olmaması, bazı tablolarında düzmece tarih ve yazılara rastlanması, gençlik yapıtları konusunda kesin bir sonuca varılamaması, bir katalog hazırlamayı ve tarihsel bir sıralama yapmayı güçleştirmiştir. Sanat tarihçilerine göre, ressamın gelişim çizgisi ve resim anlayışı değişiklik göstermiştir. Bununla birlikte, Vermeer'in resim sanatının dâhilerinden biri olduğu konusunda görüş birliği vardır. Vermeer, çağdaşları Metsu, Terborch ve P. De Hooch gibi burjuvaların gündelik yaşamıyla ilgili konuları, bunlara simgesel ve ahlaki anlamlar yükleyerek ele aldı. Hollanda'nın törelerini ve kendine özgü havasını yansıtma kaygısı, sanatçıyı iki manzara resmi yapmaya yöneltti: *Ara sokak* ve (Thoré-Bürger ve Proust'u çok etkileyen) *Delft görünümü*. Vermeer, resim yapım yönteminin ustalığı, soyutla somutu başarılı bir biçimde bağdaştırması ve resim anlayışının derinliğiyle gündelik konuları işleyen öbür ressamlardan ayrılır. Işığı büyük bir ustalıkla dağıtarak anlatımı yoğunlaştırmayı bilmiştir. Safir mavisi, donuk mavi, limon sarısı, nar kırmızısı, aşıboyası gibi özgün tonları uyum sağlayacak biçimde kullanır, bunları beyazın çeşitli tonlarıyla vurgular. Boyaları ya porselen kıvamında bir macun, ya ışığı yakalayan küçük fırça darbeleri, ya da yarı saydam glasiler halinde tuvale sürer. *Sütçü kadın*'da bu yöntemlerin üçü de büyük bir ustalıkla uygulanmıştır. Vermeer'in yapıtlarında çoğu kez tek bir renk tonu ağır basar. Örneğin, *Mektup okuyan mavili kadın*'da mavi, *İnci gerdanlık*'taysa sarı egemendir. Rembrandt'ın ışık-gölge oyunlarına karşılık, Vermeer'in ışık içindeki renk değişimleri, biçimlere ayrı bir kesinlik, nesnelere duyumsal bir güzellik kazandırır; kumaş, mücevher, tabak, çanak ve meyveleri, elle dokunulacak kadar canlıdır. Konuda belirli bir öykünün bulunmasına P. De Hooch kadar önem vermez; daha örtülü ve daha yalın bir dil kullanır. İç mekân, simgesel bir anlamı bulunan bir tablo ya da bir haritayla süslenmiş bir duvara, bir masaya ve ışığın geldiği soldaki bir pencereye indirgenir. Derinlik, nesnelerin konumuyla sağlanır, kompozisyon salt geometrik çizgilere uyar. Yaşam, yalnızca bir kişinin, çoğunlukla bir genç kadının ya da bir çiftin varlığıyla yansıtılır; bu dingin figürleri geniş boşluklar sessizlikleriyle sararlar. Böylece, tümüyle resimsel yollarla ve görünüşteki nesnellikle şiirsel bir evren ya-

DELFTLİ VERMEER

Lauros-Giraudon

Kırmız şapkalı kadın National Gallery Washington

E. Lessing-Magnum

Atölye ya da *Resim alegorisi* (1665-1670'e doğr.) *Kunsthistorisches Museum Viyana*

ratılmış olur. Ancak, bu iç mekânlardaki sessiz yaşam, insanda sırasıyla umut ve sıkıntılar, düş ya da kaçış isteği uyandıran dışa vurulmamış bir duyarlıkla titrer.

Vermeer'in tablolarının hemen hemen tümü müzelerde bulunmaktadır. Bu müzelerin en önemlileri şunlardır: Amsterdam'daki Rijksmuseum'da, *Ara sokak, Sütçü kadın, Mektup okuyan mavili kadın, Aşk mektubu;* Berlin-Dahlem'de, *Şarap içen kadın ve erkek, İnci gerdanlık;* Boston'da, *Konser;* Braunschweig'da, *Şarap bardaklı genç kadın;* Dresden'de, *Aracı kadın, Mektup okuyan kadın;* Edinburgh'da, *İsa, Marta ve Meryem'in evinde* (Lahey'deki *Diana* gibi bu da ressamın bir gençlik yapıtıdır); Frankfurt'ta, *Coğrafyacı;* Lahey'deki Mauritshuis'te, *Diana ile nympheleri, Delft görünümü, Türbanlı genç kız;* Londra'da, *Virginal başında duran kadın* ve *Virginalde oturan kadın* (National Gallery), *Epinet başındaki çift* (Buckingham Palace); New York'ta, *İbrikli kadın, Uyuyan genç kız, İnanç alegorisi* (Metropolitan Museum), *Genç kız ile asker* (Frick Collection); Paris'te (Louvre), *Dantelcı kadın* ve *Coğrafyacı* (1668); Viyana'da, *Resim alegorisi* (ya da *Atölye*); Washington'da, *İnci tartan kadın, Kırmızı şapkalı kadın.*

VERMEK g. f. **I. 1.** *(Bir kimseye) bir şey (somut) vermek,* onu, bir kimseye iletmek, ona uzatmak, almasını ya da yararlanmasını sağlamak: *Bu zarfı size vermemi söylediler. Tuzu verir misin?* **—2.** *(Bir kimseye) bir şey (somut) vermek,* kendine ait olan ya da bu amaçla satın alınan bir şeyi, karşılığında bir şey istemeden ve geri almamak üzere o kimseye sunmak, bağışlamak, armağan etmek: *Ölmeden evini kızına verdi. Bunu size satmıyorum, öyle veriyorum. Doğum günümde bana bir inci kolye verdi.* **—3.** *(Bir kimseye) [bir şey için, bir şey karşılığında] bir şey vermek,* o şeyin bedelini ödemek ya da yaptığından dolayı o kimseyi bir şeyle ödüllendirmek: *Televizyonun son taksidini verdiniz mi? Aybaşında bakkala olan borcumu vereceğim. Yaptığın iş için sana ne kadar veriyorlar? Uslu durursan sana çikolata vereceğim.* **—4.** *(Bir kimseye) bir şey (soyut) vermek,* istediği ya da arzuladığı bir şeyi ona sağlamak; tanımak: *Bir memura üç günlük izin vermek. Başarılı olmam için bana hiçbir fırsat vermediniz. Soruları cevaplayacak zaman vermediler. Bu işi yapmanız için, size bir saat veriyorum. Talih bana onunla karşılaşma şansını vermedi.* **—5.** *(Bir kimseye, bir topluluğa) bir şey (somut ya da soyut) vermek,* sahip kılmak: *Diploma vermek. Bir kimseye yetki vermek.* **—6.** *(Bir kimseye) bir şey (soyut) vermek,* o kimseyi o şeyden sorumlu kılmak, onun sorumluluğuna bırakmak: *Bir kimseye iş vermek, görev vermek.* **—7.** *(Bir kimseye, bir topluluğa) bir şey (duygu, izlenim) vermek,* belli bir duygu, bir izlenim uyandırmak, bir duruma yol açmak: *Karşısındakine güven vermek.* **—8.** *(Bir kimseye, bir topluluğa) bir şey (bilgi) vermek,* söylemek, iletmek, bildirmek, öğrenmelerini, ondan yararlanmalarını sağlamak: *Bana adınızı, soyadınızı, telefon numaranızı verin. Buyruk, haber vermek. Bu kitap konuyla ilgili değerli bilgiler veriyor. Ders vermek. Öğüt vermek. Fikir vermek.* **—9.** *Bir kimseye, bir şeye bir şey (soyut) vermek,* yöneltmek, bağışlamak, adamak, feda etmek: *Tüm sevgisini çocuğuna vermek. Bütün dikkatini işine vermek. Bu kuruluş için kendinden çok şey verdi. Vatanı için canını verdi.* **—10.** *Bir kimseye, bir şeye, bir şey vermek,* görünümlerini, durumlarını, renklerini, biçimlerini değiştirmek, belli bir eylemle üzerlerinde bir etki bırakmak; sahip olmadıkları bir niteliği, özelliği kazandırmak ya da sahipmiş gibi görünmelerini sağlamak: *Biraz allık size canlılık verecek. Bu elbise, ona gizemli bir hava vermiş.* **—11.** *Bir kimseye, bir şeye, bir şey (sahip olmadığı) vermek,* onda öyle bir şey bulmak, ya da öyle olduğunu düşünmek: *Bir yazara, bir diğerinden daha fazla değer vermek. Saçma sapan sözlere önem vermek. Bir sözcüğe taşımadığı bir anlam vermek.* **—12.** *(Bir kimseye) ilaç, oksijen, kan vb. vermek,* tıbbi bir amaçla onu, kullandırtmak, tüketmesini sağlamak: *Doktor üç tertip ilaç verdi.* **—13.** *(Bir kimseye) not, puan, ceza vb. vermek,* bir kimsenin ortaya koyduklarını ya da yaptıklarını bir not, bir puan, bir ceza vb. ile değerlendirmek: *Öğretmen bana 5 vermiş. Jüri bu yarışmacıya yüksek puan verdi. Yargıç ona 10 yıl hapis verdi.* **—14.** *Bir kimseyi (kadın) birine vermek,* evlendirmek: *Kızını o adama vermek istemiyor.* **—15.** *Bir kimseyi bir yere vermek,* onu oraya göndermek, kaydettirmek: *Çocuğunu, özel bir okula verdi.* **—16.** *Bir şeyi (somut) vermek,* satmak: *Koskoca evi çok ucuza vermişler.* **—17.** *Bir şeyi, bir şeye vermek,* nedeninin o olduğunu düşünmek; ona mal etmek; yormak, atfetmek: *Baş ağrısını akşam içtiği şaraba verdi. Onun bu davranışlarını cahilliğine veriyorum.* **—18.** *Bir şeyi bir şeye vermek,* onu o şeye döndürmek, çevirmek, yöneltmek ya da dayamak: *Geminin burnunu kuzeye vermek. Sırtını duvara vermek.* **—19.** *Bir şey (ürün, yapıt) vermek,* üretmek, ortaya koymak: *Nefis üzüm veren bir bağ. Bire bin veren toprak.* **—20.** *Bir şey (soyut) vermek,* herhangi bir şey ortaya çıkarmak, bir şeyle sonuçlanmak: *Müdahaleniz nasıl bir sonuç verdi? Bu girişim hiçbir şey vermedi. İki işlem de aynı toplamı veriyor.* **—21.** *Yemek, parti, resepsiyon vb. vermek,* düzenlemek, konuk çağırıp ağırlamak: *Arkadaşlarına yemek vermek. Büyükelçi bu vesileyle bir ziyafet verecek.* **—22.** *Konser, resital vb. vermek,* topluluk önünde sanatını ortaya koymak, icra etmek. **—23.** *Bir kimseye bir şey (randevu) vermek,* belirlemek, saptamak: *Bir kimseye randevu vermek, gün vermek.* **—24.** *(Bir yere) birşey vermek,* yaymak, saçmak, ya da herhangi bir duruma sokmak: *Işık vermek. Ses vermek.* **—25.** *Bir yeri bir şeye vermek,* bütünüyle onun etkisi altında kalmasına yol açmak ya da bunu sağlamak: *Ortalığı ateşe vermek, telaşa vermek.* **—26.** *Kiraya, icraya vb. vermek,* (onunla ilgili) işlemlerin yapılmasını sağlamak. **—27.** *Kendine bir şey vermek,* kendine o şeyi kullanma, ona sahip olma hakkını tanımak: *Bugün çalışmıyorum, kendime izin verdim.* **—28.** *Kendini bir erkeğe vermek,* bir kadın sözkonusuysa, onunla cinsel ilişkide bulunmak. **—29.** *Ver elini şu ya da bu yer,* gidilecek bir yerin yolunu istek ve kararlılıkla tutmayı anlatır: *İşlerimizi bitirince ver elini İstanbul dedik.* || *Ver etmek,* sürekli bir biçimde atmak, yağdırmak: *Gelenlerin üzerine ver ediyordu taşları.* || *Ver yiyeyim, ört yatayım, bekle canım çıkmasın,* çalışmadığı halde sürekli olarak başkalarından hizmet bekleyen asalak kimselerin durumunu vurgulamak için söylenir. || *(Birine) verip veriştirmek,* o kimseye kırıcı, ağır sözler söylemek.

II. 1. Nesne olan eylem adlarıyla birlikte o eyleme eşdeğerdir: *Öğüt vermek* (=öğütlemek). *Yanıt vermek* (=yanıtlamak). *Sıkıntı vermek* (=sıkmak). **—2.** Ettirgen bir anlam taşıyan deyimler oluşturur: *İstek vermek* (=isteklendirmek). *İştah vermek* (=iştahlandırmak). *Cesaret vermek* (=cesaretlendirmek). *Tiksinti vermek* (=tiksindirmek). *Ümit vermek* (=ümitlendirmek).

III. Fiil kökleri ya da gövdeleri sonuna -ı (-i) alan bağfiillerle birleşerek tezlik, ivedilik belirten ya da bir isteği incelikle dile getirmeye yarayan bileşik fiiller oluşturur: *Gelivermek. Bakıvermek. Ne olur şunu yapıver.*

—Fels. Kant'ta, bir nesneyi bir deneye bağlı olarak tasarlamak. (Kant şöyle der: "Bir nesne dolaylı bir biçimde düşünülmekle kalmayıp, doğrudan doğruya sezgiye de sunulmuşsa, bu anlamda, bir nesneyi vermek, onunla ilgili tasarımı gerçek ya da olabilir deneyime aktarmaktan başka bir şey değildir" [*Salt aklın eleştirisi* (Kritik der reinen Vernunft), 1, 1, 2].)

—Matbaac. *Kâğıt vermek,* baskı yapılacak kâğıdı, baskı kalıbına uygun bir biçimde, elle ya da mekanik bir yolla yerleştirmek ya da göndermek.

—Zootekn. *Yeşil yem vermek,* hayvanları yeşil yembitkileriyle beslemek.

◆ **verdirmek** ettirg. f. **1.** *Bir kimseye bir şey verdirmek,* o kimseyi aracı olarak kullanıp onun, başka bir kimseye bir şey vermesini sağlamak: *Hademeyi gönderip zarfı müdüre verdirelim.* **—2.** *Bir kimseye bir şey verdirmek,* o kimse üzerinde etkili olup ona ait olan ya da onda bulunan bir şeyi birisine vermesini sağlamak: *Siz hiç merak etmeyin, onlarla konuşup, kiranızı ay başında verdiririm.* **—3.** *Bir kimseye bir şey verdirmek,* o kimsenin bir şey vermesini kabul etmek, izin vermek: *Köpeğini bana hediye edecekti ama babası verdirmedi.*

◆ **verilmek** edilg. f. **1.** *(Bir kimseye) bir şey (soyut) verilmek,* o kimseye, o şey iletilmek, yararına sunulmak, bağışlanmak, ödenmek ya da satılmak: *Yolladığınız paket sahibine verildi. Yaş gününde ona güzel armağanlar verildi. Haziranda mezun olanların diploması bugün veriliyor. Bu ev vakfa verilecek. Kiranız ay başında verilmişti. Araba çok ucuza verilmiş.* **—2.** *(Bir kimseye, bir şeye) bir şey (soyut) verilmek,* o şey sağlanmak, tanınmak, bağışlanmak ya da sorumluluğuna bırakılmak: *Başarılı olması için ona hiçbir fırsat verilmedi. Polise verilen yetkiler. Bu görev bana verildi.* **—3.** *Bir yere verilmek,* bir kimse sözkonusuysa, bir yere gönderilmek: *Çocukların yatılı okula verilmesi onlarda sevilmedikleri duygusunu doğurabilir.* **—4.** *Bir yere verilmek,* bir şey sözkonusuysa, o yöne döndürülmek: *Geminin burnu açıklara verildi.* **—5.** Bir özellik vb. sözkonusuysa, bir kimseye, bir şeye kazandırılmak ya da onlarda var olduğu sanılmak: *Biraz çabayla bu elbiseye yeni bir görünüm verilebilir. O sıradan filme neden bu kadar*

önem verildiğini anlamıyorum. **—6.** Bilgi vb. sözkonusuysa, iletilmek, bildirilmek, öğretilmek: *Bu kitapta konuyla ilgili değerli bilgiler veriliyor.* **—7.** İlaç, oksijen, kan vb. sözkonusuysa, hasta tarafından tüketilmesi sağlanmak: *Kanaması olan kadına kan verilecek.* **—8.** Not, puan, ceza vb. sözkonusuysa, bir kimsenin yaptığının karşılığı olarak layık görülmek: *En yüksek puanlar bu yarışmacıya verildi.* **—9.** Yemek, parti, davet vb. sözkonusuysa, düzenlenmek: *Yeni büyükelçi onuruna bir davet verildi.* **—10.** Konser, resital vb. sözkonusuysa, topluluk önünde ortaya konmak; icra edilmek. **—11.** *(Bir yere) ışık, ses vb. verilmek,* o yer ışıklandırılmak, seslendirilmek: *Sahneye değişik bir yöntemle ışık veriliyor.* **—12.** *Verilmiş sadakası olmak,* hiçbir zarar görmeden atlatılan büyük bir tehlike ya da kaza karşısında söylenir: *Verilmiş sadakamız varmış, ufak sıyrıklarla atlattık kazayı.*

VERMETUS a. Solucansı uzun bedenli, öndensolungaçlı karındanbacaklı yumuşakça cinsi. (Üyeleri düzensiz bir boru biçimindeki bir kavkı içindedir; kavkı, boynuzsu, yuvarlak bir kapakla donanır. Süngerlerin içinde ya da mercanlar, taşlar, ölü kabuklular üzerinde yaşayan *Vermetus*'lar sıcak ve ılık denizlerde yaygındır. Üçüncü Zaman topraklarından başlayarak fosillerine rastlanır. *Vermetidae* familyasının örnek tipi.)

VERMEULEN (Matthijs), hollandalı besteci (Helmond 1888 - Laren 1967). Özöğrenimliydi, Diepenbrock'un özendirmesiyle attığı ilk adımlarında, orkestra şeflerinin düşmanlık ve anlayışsızlığıyla karşılaştı ve gücenerek yirmi beş yıl boyunca Fransa'da yaşadı. Yedi senfoni besteledi ve Willem Pijper ile birlikte, kuşağının en önemli hollandalı bestecisi durumuna geldi.

VERMEXİO, XVII. yy.'da Siracusa'da etkinlik gösteren ispanyol kökenli italyan mimar ailesi. —En önemli üyesi GIOVANNI (öl. Siracusa 1648), 1621'de kentin mimarlığına getirildi, parlak dekoratif nitelikte yapıtlar bıraktı (S. Lucia extra moenia kilisesi'nin yeniden düzenlenmesi; del Sepolcro di S. Lucia kilisesi, 1629'da başlandı; palazzo di Città, 1629-1633).

VERMEYEN (Jan Cornelisz), hollandalı ressam, gravürcü ve mimar; 1525-1545 arasında etkin olduğuna ilişkin belgeler vardır. Van Scorel ve Gossart'ın çevresinde yetişti; Cambrai ve Mechelen'de Avusturyalı Margherita'nın, ardından Augsburg'da Macaristan kraliçesi Maria'nın saray ressamı oldu. Karl V'in Tunus seferine katıldı (1535), bu sefer sırasında yaptığı desenlerden yararlanarak bir dizi duvar halısı patronu gerçekleştirdi. Daha sonra Brüksel'e yerleşti.

VERMEYLEN (August), hollandaca yazan belçikalı yazar (Brüksel 1872 - Uccle 1945). Gent Üniversitesi'nin ilk hollandalı rektörü, *Van Nu en Straks* dergisinin kurucularındandı, edebiyat tarihiyle ilgili denemeler ve hollanda kültür hareketinin yenilenmesine büyük katkıları olan romanlar (*De Wandelende Jood,* 1906; *Twee Vrienden,* 1943) yazdı.

VERMİKÜLİT a. (fr. *vermiculite*). Pedol. Ilıman bölgelerdeki topraklarda sık rastlanan ve toprak oluşumu sırasında mikanın işlenip dönüşüme uğramasından doğan monoklinik, killi mineral tipi. (Bu killer genellikle iyi bir mineral kaynağı sayılır [potasyum, kalsiyum ve magnezyum gibi değiş tokuş olabilen elementlerce zenginlik]. Isının etkisiyle su yitirerek hacmini artıran vermikülit, ısı yalıtkanı olarak kullanılır.)

VERMİNA, Numidia halklarından Masesiller'in kralı Syphax'ın oğlu (İ.Ö. III. yy.). Zama'dan kısa bir süre sonra Romalılar tarafından yenilgiye uğratıldı. Numidia'nın bir bölümünde hükümdarlığını korudu.

VERMİON, Yunanistan'da dağ kütlesi, Makedonya'da, Aliakmon vadisinin K.'inde. Doğu yamacında meyve ağaçları ve bağlar.

VERMİS a. (lat. *vermis,* solucan). Anat. Omurgalılarda beyinciğin orta kısmında bulunan ve enlemesine çizgileri solucana benzeyen bölüm.

—Nöroi. *Vermis sendromu,* vermis lezyonlarına bağlı olarak ortaya çıkan beyincik sendromu. (Vücut parçaları arasındaki eşgüdüm, özellikle kollarda nispeten yerinde olduğu, hatta tam olduğu halde, duruşta ve yürüyüşte önemli bozukluklar biçiminde belirir.)

—ANSİKL. Beyincik vermisi, önden arkaya doğru uzanan yumrulara bölünmüştür: lingula, orta lop, yarımay, eğik yay, folium, tuber, piramit, uvula ve düğümcük. Omurilik-beyincik demeti liflerinin beyincik vermisi üzerinde son bulduğu ve vermisten çıkan liflerinse tercihan içkulak, gözçukuru ve emboliformis çekirdekleri üzerinde son bulduğu sanılmaktadır. Vermisin zedelenmesi kas tonusunu etkiler.

Klasik kuramın tersine, yanal oluşumların hepsi (flocculus, paraflocculus ve beyincik yarımküreleri) soyoluş bakımından yeni oluşumlar olmadığı gibi, vermis de beyinciğin en eski bölümü sayılmaz; üç büyük beyincik oluşumu, yani içkulak sinirlerine bağlı *arkeoserebellum,* iç duyum sinirlerine bağlı *paleoserebellum* ve memelilere özgü yeni korteks sinirlerine bağlı *neoserebellum* vermisin içinde yer alır.

VERMİYON (fr. *vermillon*). a. Yapay pigment ve doğal ürün (zincifre) olarak bulunan kırmızı cıva sülfür.

—ANSİKL. Boyac. Yapımı çok özen istediği için vermiyonun fiyatı yüksektir. Çok yoğun ve çok zehirli olan bu pigment, saydamlığı sayesinde güçlü bir örtücü güce sahiptir ve ışığa dayanıklıdır. Eskiden çok kullanıldığı halde, bugün yerini, kadmiyum kırmızıları ve kırmızı organik pigmentlere bırakmaktadır.

VERMİYOT a. (fr. *vermiothe* ya da *vermiotte*). Der. hast. Spinoselüler epitelyomanın ülserli yüzeyinde oluşan ve lezyona yandan bastırıldığında, sarımsı ince iplikçikler halinde sızan madde.

VERMONT, ABD'de eyalet, Yeni İngiltere'de; 24 887 km^2; 570 000 nüf. (1992). Merkezi *Montpelier.* B.'sında Champlain-Hudson gölü çöküntüsü, D.'sunda Connecticut vadisi bulunan Vermont, Green Mountains (ya da *Yeşil dağlar*) küçük dağlarından oluşur. Ekonomi, orman işletmeciliğine, yapı gereçleri çıkarımına, süt ineği yetiştiriciliğine, meyve ve akçaağaç şurubu üretimine, çok çeşitlenmiş küçük sanayi işletmelerine (mobilya, makine) dayanır. Kış ve yaz turizmi çok önemlidir. Uzun süre artmayan nüfus 1960'tan beri hızla artmaktadır (on yılda % 15). Kentler (Burlington, Rutland, Montpelier) küçüktür.

—Tar. Champlain bölgeye 1609'da geldi. 1666'da Fransızlar Sainte-Anne kalesini yaptılar. 1724'te, ilk ingiliz yerleşmesi gerçekleşti. Montréal'in düşmesinden (1760) sonra, Vermont'un kolonileşmesi hızlandı. Bağımsızlık savaşı sırasında Vermont (birkaç ay süreyle adı *New Connecticut* oldu) kendini bağımsız cumhuriyet ilan etti (1777). 4 mart 1791'de bir eyalet olarak Birlik'e alındı.

VERMUDO I (öl. 797 ?), Asturias kralı (789'a doğr. - 791), Cantabria dükü Fruela'nın ikinci oğlu, Asturias kralı Katolik Alfonso I'in yeğeni. Kuzeni Mauregat'ın yerine geçti, ama, Kurtuba (Córdoba) emiri Hişam I'in kuvvetlerine yenilince küçük kuzeni Dürüst Alfonso II yararına tahttan çekildi.

VERMUDO II (956'ya doğr. - Bierzo 999), Galicia (982-999) ve León (985-999) kralı. Kral Ordoño III'ün evlilikdışı oğluydu; León kralı olan kuzeni Ramiro III'e karşı ayaklandı ve Galicia krallığı'nı elde etti, daha sonra onun yerine León kralı oldu. El-Mansur'un hıristiyan İspanya'ya karşı yürüttüğü başarılı saldırılara karşı koymak zorunda kaldı; El-Mansur'a birkaç kez yenilince (Coimbra'nın yitirilmesi, 987, Santiago de Compostela'nın yağmalanması, 977), ona haraç ödemek zorunda kaldı.

VERMUT, -tu a. (alm. *Wermut,* absent). Birçok bitkiden infusyonla elde edilen maddelerin alkol katılmış beyaz şaraba eklenmesiyle hazırlanan acı ve tonik aperitif.

VERNALİZASYON a. (fr. *vernalisation*). Tarım. Güzün ekilen ve kışı çimlenmiş halde geçiren tohumların doğal ya da yapay olarak soğuk etkisinde kalmaları. (→ KIŞLAMA.)

VERNAMİSİN a. (fr. *vernamycine*). Org. kım. *Streptomyces loïdensis*'lerden elde edilen bir grup polipeptitsel antibiyotiğin genel adı; bunlardan bazıları pristinamisinlerin yerine kullanılır.

VERNADSKİY (Vladimir İvanoviç), rus yerbilimci (Petersburg 1863 - Moskova 1945). Jeokimya alanında uzmandı. En önemli yapıtları şunlardır: *De la conception scientifique du monde* (fr. çev.) [Bilimsel dünya görüşü üzerine], 1906; *la Géochimie* (fr. çev.) [Jeokimya], 1927.

VERNE (Jules), fransız yazar (Nantes 1828 - Amiens 1905). Hetzel *le Magasin d'éducation et de récréation* adlı dergisinde J. Verne'in *Balonda beş hafta*'sını (Cinq Semaines en ballon, voyage de découvertes) yayımladığında (1893'te kitap olarak basılacaktı), okuyucular zengin düş gücüyle bilime hizmet eden (ve büyük ilgi gören) bir romancı ve o döneme göre gerçeksinin ötesine geçen yaratıcı bir düşünceyle karşı karşıya gelmiş oluyorlardı. Kuşkusuz hiç kimse J. Verne ile birlikte bilim-kurgunun doğduğunu ve onun sezgilerinden çoğunun doğru çıkacağını bilmiyordu. Kitaplarının adları bile her türlü düşü davet eder gibidir: *Arzın* merkezine seyahat* (Voyage au centre de la Terre) [1864], *Aya seyahat* (De la Terre à la Lune) [1865], *Kaptan Grant'ın çocukları* (les Enfants du capitaine Grant) [1867-68], ardından *Denizler* altında yirmi bin fersah* (Vingt Mille Lieues sous les mers) [1870] ve *Esrarengiz ada* (l'Île mystérieuse) [1874], *Seksen* günde devrialem* (le Tour du monde en quatre-vingts jours) [1873]. J. Verne bazen de romanlarına verdiği kişi adlarındaki seslerin yadırgatıcılığıyla bilinmezin çekiciliğini duyurmaya çalışır: *le Docteur Ox* (1874), *Mişel Strogof* (Michel Strogoff) [1876], *Hector Servadac* (1877), *la Jangada* (1881), *Kéraban le Têtu* (1883), *Mathias Sandorf* (1885), *Robur le Conquérant* (1866), *Claudius Bombarnac* (1893) vb. Yapıtında en önemli yeri romanları tutmakla birlikte, J. Verne tiyatroya da ilgi duymuş ve ilk edebiyat denemelerinde tiyatroya yönelmişti (*les Pailles rompues,* 1850); daha sonra, özellikle Dennery ile birlikte, romanlarını tiyatroya uyarladı. Zaman ve mekânda olağanüstü yolculuklar, yıldızlararası seferler, dipsiz uçurumlara inişler; bütün bu güzergâhlar, hatta kendisi bilincinde olmasa da, psikanalize özgü güzergâhlar, uzun süre yalnızca çocuk edebiyatının bir klasiği olarak kabul edilen bu yazarın ilgisini çekmiştir. Böylelikle J. Verne'in yapıtı, bilimsel bir destan, bir tür akılcı Graal destanı haline gelmiştir.

VERNER (Karl), danimarkalı dilbilimci (Århus 1846 - Kopenhag 1896). 1876'da çıkan bir makalede açıkladığı (*Eine Ausnahme der ersten Lautverschiebung* [İlk ünsüz değişimine bir ayrıklık]) ve

Nadar

Jules Verne
Nadar'ın çektiği fotoğraf

Lauros-Giraudon

Bir bardağı alnı üzerinde dengede tutmaya çalışan kız Carle **Vernet**'nin bir yapıtına göre Delpech'in gerçekleştirdiği renklendirilmiş taşbaskı
Carnavalet müzesi, Paris

Grimm'in 1822'de ortaya attığı yasayı tamamlamaya olanak veren bir sesbilgisi yasasına adını verdi. Gerçekten, bir ayrıklık olarak kabul edilen gotik [d] sesiyle *(fadar),* latince [t] sesinin *(pater)* uyumunun, hint-avrupa dillerinde vurgunun yeri göz önünde tutulursa (sanskritçede korunmuştur) tamamen kurala uygun olduğunu kanıtlar. Bu yasa, sesçil yasaların mutlak bir düzenlilik gösterdiği düşüncesini pekiştirdi ve yenigramerciler üzerinde önemli bir etki yaptı.

VERNER (Waldemar), alman amiral (Chemnitz 1914-Berlin 1982). Militan bir komünistti, 1933 yılında tutuklandı, sonra gizli örgüt üyesi oldu. Danimarka direniş hareketine katıldı, Özgür Almanya komitesine girdi (1943). Almanya'nın deniz polisine komuta etti (1950) [bu polis gücü 1956 yılında deniz kuvvetlerine dönüştü]. Daha sonra Ulusal halk ordusu'nun (NVA) siyasi merkezini yönetti (1960-1979). İçişleri bakan yardımcısı (1950) ve Savunma bakan yardımcısı (1956) oldu ve emekliliğine kadar bu görevde kaldı.

Verner ve **Morrison sendromu,** pankreasın Langerhans adacıklarındaki ensülin salgılamayan bir urun ve böbrek yetersizliğine neden olan inatçı bir ishalin birlikte bulunduğu sendrom.

VERNET (Claude Joseph), fransız ressam (Avignon 1714 - Paris 1789). Yirmi yıla yakın bir süre Roma'da çalıştıktan sonra Fransa'ya döndü (İtalya'dayken yolladığı yapıtlarıyla -kent görünümleri, insan figürlü manzaralar, fırtına, ay ışığı, deniz kazası resimleri- ülkesinde büyük ün kazanmıştı). Fransa limanlarının 20 görünümünü yapması için resmi bir sipariş aldı; 1753-1762 arasında, oldukça kuru bir klasikçilik ortaya koyan bu tablolar üzerinde çalıştı (bunların gerçekleştirilmiş olan 15 tanesinin çoğu Paris'teki Deniz müzesi'ndedir). Dönemin sanatçılarında görülen önromantik doğa anlayışına uygun düşen italyan esini diğer yapıtlarında da ağır basar.

VERNET (Antoine Charles Horace, **Carle** — denir), fransız ressam (Bordeaux 1758 - Paris 1836), Claude Joseph Vernet'nin oğlu. At, at yarışları ve gezintileri resimlerine yöneldi. Konsüllük döneminde, Napoléon Bonaparte ile birlikte İtalya'ya gitti ve daha sonra resimlerinde kullanacağı birçok öğeyi bu ülkeden derledi (*Marengo savaşı*, Versailles müzesi).

Claude Joseph **Vernet**
Deniz manzarası (1763)
Bargoin müzesi, Clermont-Ferrand

Lauros-Giraudon

VERNET (Horace), fransız ressam (Paris 1789 - *ay. y.* 1863), Carle'ın oğlu. 1807-1814 arasında deniz manzaraları, at figürleri, askeri sahneler gerçekleştirdi. Cezayir'e yaptığı bir yolculuktan sonra, bu ülkenin fethiyle ilgili birçok resim siparişi aldı. Daha sonra Rusya'ya gitti ve orada portreler ve çeşitli tablolar yaptı.

VERNEUİL (Achod MALAKIAN, **Henri** —denir), fransız film yönetmeni (Tekirdağ, 1920). İlk uzun metrajlı filmini *(la Table aux crevés)* 1951'de gerçekleştirdi. Bazı filmleri: *le Mouton à cinq pattes* (1954), *la Vache et le Prisonnier* (1959), *25. Saat* (la Vingt-Cinquième Heure) [1966], *Sicilyalılar çetesi* (le Clan des Siciliens) [1969], *İkarus harekâtı* (I comme Icare) [1979], *Mille milliards de dollars* (1981), *Les morfalous* (1983).

VERNIY → ALMA-ATA.

VERNİER, İsviçre'de (Cenevre kantonu) komün, Rhône'a egemen bir kıyıda; 28 000 nüf. Cenevre'nin sanayi banliyösü: makine, kimya, ecza ürünleri.

VERNİER (Pierre), fransız matematikçi (Ornans, Doubs, 1580 - *ay. y.* 1637). Kendi adıyla anılan aleti yapmasıyla tanınır; bu aleti, *Construction, usage et propriétés du quadrant nouveau de mathématiques* (Matematiğin yeni kadranının çizimi, kullanımı ve özellikleri) [1631] adlı yapıtında betimledi.

VERNİK a. (fr. *vernis;* ital. *vernice;* geç lat. *veronix,* kokulu bir reçine türü'nden). **1.** Bileşiminde pigment bulunmayan, çözücü, inceltici ve çeşitli bağlayıcı maddelerden meydana gelen, uygun şekilde hazırlanmış yüzeylere çok ince katman durumunda sürüldüğünde bu yüzeylerde genellikle yapışkan, sert, kaygan, yarısaydam ve parlak filmler oluşturan, kendine özgü koruyucu ya da teknik özellikleri olan madde. (Bk. *ansikl.* böl. Boyac. ve Süslem. san.) **—2.** *Lak* ya da *laka verniği,* fırınlamaya gerek kalmadan hızla kuruyan ve son cilalama işleminde kullanılan vernik; pişirme işleminden geçirilmeksizin, özellikle bileşimindeki çözücünün uçması sonucu sertleşen ve hızla kuruyan sıva. (Lak ya da laka vernikleri çoğunlukla son cila olarak kullanılır.) || *Yağlı vernik,* doğal, yapay ya da sentetik reçinelerin kuruyan bir yağ içinde çözündürülmesi yoluyla hazırlanan vernik. || *Yalıtkan vernik,* bobinaj tellerinin yalıtkanlaştırılmasında kullanılan özel bileşimli vernik. (Yalıtkan vernik sanayide daha çok elektrik yalıtımı amacıyla kullanılır. Bu maddeden oluşan filmler, sert, dayanıklı, kaygan, düz ve gergindir.)
—Eczc. Çabuk kuruyan ve ince esnek bir tabaka bırakan sıvağ. (Vernikler etken maddeler katılarak deri hastalıklarında kullanılmıştır [örneğin salisilatlı kolodyum].)
—Mak. san. *Işılesnek vernik,* çalışan bir makine parçası üzerine sürülen ve parçanın en çok zorlanan bölgelerinde görünüm değişimleri gösteren vernik.
—Marangl. *İspirtolu vernik,* doğal ve yapay reçinelerin ispirtoda eritilmesiyle elde edilen vernik. (Renklendirmek gerekirse anilin boyalar kullanılır. Ucuz işlerde, kalın katman yapmadığından müzik aletlerinin titreşimli bölümlerinde, oymalı işlerde, sürülmesinin kolay olması nedeniyle evlerdeki basit onarımlarda kullanılır.)
—Matbaac. *Yaldız verniği,* metalsi görünüm verilmiş basımlarda kullanılan mürekkeplerin bileşimine katılan yapışkan vernik.
—Res. *Vernik sökme,* belli bir yüzeyi, özellikle de bir tabloyu kaplayan vernik katmanını çıkarma. (Resim restorasyonunda tam sökmeyle, eski bir yapıta yanlış bir biçimde uygulanmış vernik katmanlarının çıkarılması olan kısmi sökmeyi birbirinden ayırt etmek gerekir. Nazik, hatta yapıt için tehlikeli olan bu işlem, bir çözücü yardımıyla ya da kuru yöntemlerle gerçekleştirilir.)
—ANSİKL. Boyac. Vernik bir bağlayıcının (yağ, doğal ya da yapay reçine) bir çözücü karışımı içinde çözündürülmesi yoluyla hazırlanır. Bileşimine ayrıca inceltici, plastikleştirici ve sikatif maddeler katılır. Bileşimindeki çözücü karışımı içinde çözünebilen kimi boyarmaddelerin katılmasıyla yarısaydam özelliklerine zarar vermeden renkli vernikler hazırlanabilir. Vernikler, bileşimlerine katılan bağlayıcı ile filmin kurumasını ve sertleşmesini sağlayan bileşenlerin türüne göre sınıflandırılır. Vernikler böylece doğal ya da yapay reçineli yağlı vernikler; bileşiminde yağ ve yağ asidi bulunmayan doğal ya da yapay reçineli vernikler (alkollü vernikler bu gruba girer); selülozik vernikler; bitümlü vernikler; lateksli, işlenmiş ya da işlenmemiş doğal ya da yapay kauçuklu vernikler; doğal vernikler (japon lakaları, çinhindi lakaları) vb. gibi değişik gruplara ayrılır.
—Süslem. sant. Mısırlılar tahta vernikleme sanatında oldukça ustaydılar. Doğu kökenli olan bu sanat Avrupa'da ancak XVII. yy.'dan sonra uygulanmaya başlandı. Eskiden kullanılan vernikler arasında renksiz ve saydam olan *Venedik verniği* (sakızın terebentin esansı içinde çözündürülmesi yoluyla hazırlanır), bakır ve pirinç üzerine uygulanabilen *yaldızlı vernik* (keten yağı, sandarak reçinesi, sarısabır reçinesi, hintzamkı, altın mürdesengi), XVIII. yy.'da bronzları renklendirmede kullanılan *ingiliz verniği* sayılabilir. XVII. yy.'da Uzakdoğu'dan getirilen lak ya da laka*'lara *Çin verniği, Japon verniği, Coromandel vernikleri* (lakaları) denmekteydi. XVIII. yy.'da Fransa'da Martin kardeşler bu lakları taklit edebilmek amacıyla ana madde olarak kopal reçinesinin kullanıldığı bir yöntem geliştirdiler. O günden sonra sentetik reçinelerin bulunuşuna dek Avrupa'da mobilya ve süslemecilikte kullanılan tüm lak ve verniklere "Martin verniği" adı verildi.

VERNİKÇİ a. Boyac. Vernik yapan ya da vernikleme işinde çalışan kimse.

VERNİKLEME a. Vernik sürme, vernikle kaplama.
—Matbaac. Bir baskı kalıbı üzerinden vernik geçirme. (Vernik, basılmış kâğıdın bazı bölümlerini ya da tüm yüzeyini kaplayacak biçimde, özel olarak hazırlanmış bir baskı kalıbı yardımıyla sürülür. Böylece baskı korunmuş ve parlak bir görünüm kazanmış olur.) || Basılmış ya da basılmamış bir yüzeye vernik sürme. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Matbaac. Vernikleme, üzerine baskı yapılmış bir malzemenin yüzeyini sürtünmelere, kimyasal etkilere ya da aşınmaya, suya, gazlara, kokulara karşı korumak amacıyla sıvama yoluyla yapılır. Vernikleme, baskının bazı bölümlerine parlak bir görünüm kazandırmak için lokal olarak da yapılabilir. Oleorezinli, alkollü verniklerle laklar, baskı makinesi ya da vernik makinesi üzerinde tüm yüzeyi ya da bazı bölümleri kaplayacak biçimde vurulabilir.

VERNİKLEMEK g. f. Vernik sürmek: *Bir tabloyu, mobilyaları verniklemek.*

◆ **verniklenmek** edilg. f. Üzerine vernik sürülerek parlatılmak.

VERNİKLENME a. Verniklenmek eylemi.

VERNİKLENMEK → VERNİKLEMEK.

VERNİSAJ a. (fr. *vernissage,* vernikleme). Res. Sanatsal bir serginin açılışında yapılan ve sanatçı, eleştirmen, önemli kişiler ve diğer davetliler bir araya getiren

toplantı. (Eskiden vernisaj günü ressam, sergiden önce yapıtlarına son vernik tabakasını sürerdi.)

VERNİX CASEOSA a. (lat. *vernix*, vernik, ve *caseosa*, peynirsi). Kad. doğ. Dölyatağı içindeyken dölütün vücudunu kaplayan ve topraklar halinde amnios sıvısı içinde yüzen yağlı madde.

VERNİYE a. (fr. *vernier*; öz. a. P. *Vernier*'den). Doğrusal ya da çembersel taksimatlı bir ölçeğin okuma duyarlığını artırmaya yarayan taksimatlı ölçü aleti. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Uz. havc. *Verniye motoru*, bir fırlatıcının ya da uzay taşıtının hareket doğrultusunu ve yönünü değiştirmede kullanılan itme gücü zayıf roket-motor.

—ANSİKL. Verniye, eşit aralıklarla bölünmüş doğrusal ya da çembersel bir ölçek üzerinde konumu okunmak istenen hareketli bir sürünün göstergesiyle birlikte kullanılan taksimatlı bir düzenektir; kullanımı, göstergenin konumuna denk düşen bölümlerin kesirlerini okumaya olanak verir.

Verniyenin sıfırı gerçek anlamıyla göstergeyi oluşturur. Ölçeğin bölümlerinin onda birini okumaya yarayan bir verniyede eşit aralıklı 10 çizgi bulunur; 0'dan 10'a kadar ölçek çizgileriyle aynı yönde numaralandırılmış bu çizgilerin arasındaki uzaklık, ölçek çizgilerinin arasındaki uzaklıktan biraz daha küçüktür (taksimatın 1/10'u kadar). Ölçeğin bölümlerinin 1/20'sini ya da 1/50'sini okumaya yarayan bir verniyedeyse çizgi sayısı 20 ya da 50'dir.

Demek ki, milimetre cinsinden taksimatlandırılmış bir ölçeğe denk düşen "onda birlik" bir verniye 9 mm uzunluğundadır ve 0,9 mm değerinde on aralığa bölünmüştür. Verniyenin göstergesi, ölçeğin iki taksimatı arasında, örneğin ölçeğin N işaretli çizgisinden $+p$ kadar onda bir milimetre uzaklıkta bulunuyorsa, verniyenin 1. çizgisi, ölçeğin N+1 çizgisinden

$$+(p-1)\times 0{,}1 \text{ mm}$$

kadar uzaklıkta, 2. çizgisi N+2 çizgisinden

$$+(p-2)\times 0{,}1 \text{ mm}$$

kadar uzaklıkta, p çizgisiyse ölçeğin N+p çizgisinin tam karşısında bulunur. Dolayısıyla okunacak değer N milimetre artı p onda bir milimetredir. Verniye, okunan değerin kesirli bölümünün p'den biraz büyük, yanı p ile $p+1$ arasında olup olmadığını da tahmin etmeye olanak verir: kesirli bölüm p ile $p+1$ arasındaysa, verniyenin p çizgisi ölçeğin N+p çizgisinin ilerisinde, verniyenin $p+1$ çizgisiyse N+$p+1$ çizgisinin gerisinde bulunur.

Verniyeler açı ölçme aletlerinin ölçekleriyle birlikte kullanıldıklarında, çoğu zaman taksimatın 1/15'ini ya da 1/30'unu okumaya olanak verecek biçimde düzenlenir. 1/4 dereceye bölünmüş bir ölçekte, otuzda birlik bir verniye yarım dakika değerindeki bir açıyı okumayı sağlar.

VERNON, Fransa'da (Eure) kanton merkezi, Sen ırmağının sol kıyısında, Bizy ormanıyla, ırmağın sağ kıyısındaki *Vernon ormanı* arasında; 24 943 nüf. (1992).

VERNON (Philip E.), ingiliz ruhbilimci (Oxford, 1905). Londra'da, sonra Calgary'de profesördü; ruhbilimde ölçümle, elenme ve yönelme sorunlarıyla, müzik ruhbilimiyle, yeteneklerin yapısıyla, bireysel farklılıkların kökeniyle ilgilendi. Yapıtları: *The Structure of Human Abilities* (İnsan yeteneklerinin yapısı) [1950]; *Personality Tests and Assessments* (Kişisel testler ve değerlendirmeler) [1953], *Intelligence and Cultural Environment* (Zekâ ve kültür çevresi) [1969], *The Psychology and Education of Gifted Children* (Yetenekli çocukların ruhbilimi ve eğitimi) [1977], *Intelligence: Heredity and environment* (Zekâ: kalıtım ve çevre) [1979].

VERNONİA a. Sıcak bölgelerde (özellikle Amerika'da) yetişen ağaççık ya da çokyıllık, köksaplı otsu bitki. (Yaprakları almaşık, basit ve mızraksı, talkım ya da salkım halindeki çiçekleri birleşik kömeç halinde topludur. Kuzey Amerika kökenli *Vernonia crinita, V. noveboracensis, V. fasciculata* bahçelerde yetiştirilir. *V. anthelminthica*'nın meyvesinden elde edilen yapışkan yağ, değişik bileşiminden dolayı Hindistan'da tıpta kullanılır. 500 tür; bileşikgiller familyası.)

VEROMANDUİ → VİROMANDUİ.

VERONA, İtalya'da kent, Veneto'da il merkezi; 258 476 nüf. (1990).

• COĞRAFYA. Adige büklümlerinden birisinin kıyısında. Veneto'nun ikinci kenti olan Verona, ovayla dağın birleştiği yerde ve Brenner yolu üstünde (bu durum kentin, daha Etrüsk ve Roma dönemlerinden başlayarak askeri alanda rol oynamasına yol açtı) çok önemli bir konumdadır. Bugün Verona her şeyden önce önemli bir ulaşım kavşağı, büyük bir tarım pazarı, geçmişe ait zengin anıları ve elverişli iklimiyle canlı bir turizm merkezidir; bununla birlikte sanayi de gelişmiştir (tarım makineleri, besin sanayileri, basımevleri). —*Verona ili*, 3 096 km²; 810 076 nüf. (1991). Lessini dağları dışında kalan en büyük bölümü, Po ovasında uzanır, yüksek taraçaların eteğinde bir dizi kaynak suyu bulunur.

• TARİH. Eski bir kelt yerleşmesi olan Verona İ.Ö. II. yy.'da roma kolonisi oldu. Ostrogotlar'ın başındaki Theodorich burada kazandığı bir zaferle İtalya'yı egemenliği altına aldı (489); Verona'da bir saray yaptırdı. VI. yy.'da Lombardlar'ın yaşadığı, sonra Karolenj krallığı'na bağlı bir marklığın merkezi olan (IX. yy.) Verona, Otto I tarafından Bavyera düklüğü'ne bağlandı (X. yy.). 1164'te önce konsüller, sonra bir podesta (1197) tarafından yönetilen bir komüne dönüştü ve imparatora karşı diğer sitelerle birleşti (Verona birliği ve Lombardia birliği). İmparatora karşı yapılan savaşlar sırasında, soyluların düşman kanatları arasındaki sert çatışmalara sahne oldu ve Ezzelino III da Romano'nun eline geçti. Halkın baskısıyla kurulan kısa ömürlü bir zanaatlar ya da korporasyonlar rejiminden sonra kent, 1261'de Mastino Della Scala'yı (Scaligeri) podesta olarak seçti. Scala ailesi, 1387'ye kadar iktidarda kaldı. Hızlı bir yükselme, Cangrande I'in, Vicenza, Padova ve Treviso'yu içine alan büyük bir devlet kurmasıyla sonuçlandı; ama bu devlet komşularının oluşturduğu koalisyonun darbeleriyle parçalandı. 1387'de Verona, Viscontiler'in iş başında olduğu Milano devleti'ne ilhak edildi, sonra Venedik'e geçti. Venedik, kendi devletinin Bonaparte tarafından yıkılmasına kadar Verona'yı iki din yetkilisi aracılığıyla yönetti. Verona, Bonaparte'a karşı ayaklanmıştı (Verona paskalyaları, 17-23 nisan 1797). Lombardisch-Venezian krallığı ile birlikte 1814'te Avusturya İmparatorluğu'na bağlanan, Avusturya ile İtalya arasında bir bağlantı noktasında bulunan Verona'da, 1822'de Kutsal İttifak kongresi toplandı. Kent, Avusturyalılar tarafından, veneto dörtgeni içinde yer alan bir tahkimli ordugâh biçiminde düzenlendi; 1859'da fransız-piemonte saldırısı burada durduruldu. Verona, 1866'da İtalya krallığı'na bağlandı.

• GÜZEL SANATLAR. Verona arenaları (I. yy.) muhafaza edilmiş en büyük roma amfitiyatrolarından biridir. Burada yaz mevsimi boyunca lirik gösteriler düzenlenir. Yine I. yy.'dan kalma tiyatro, San Pietro tepesinin yamaçlarında yapılmıştı. Güzel görünümlü Piazza delle Erbe'nin bulunduğu yerdeyse, forum vardı.

1007'de kent, belediye özerkliğini elde ettikten sonra bir ticaret merkezi oldu. Kentte, roman üslubunda birçok kilise, özellikle oyma süslemeleri 1140'a doğru Niccolo Usta tarafından yapılan katedral ve San Zeno kilisesi dikkati çeker. San Zeno'nun, XI. yy. sonunda yapımına başlanan bronzdan değerli kapıları 1150'den sonra bambaşka bir üslupta tamamlandı. Ortaçağ'da yönetim merkezi, aristokrat görünümlü Piazza dei Signori'deydi. Veronalı senyörlerin (Della Scalalar ya da Scaligeri) konutları buradaydı (XIII. yy. sonu). Mezarları (Scaligeri köprü gözü) bu sarayla kiliseleri Santa Maria Antica (XII. yy.) arasında yükselir. Scaligeri köprüsü' nü savunmak için Cangrande II'nin yaptırdığı Castelvecchio (1354-1357) bugün kentin zengin sanat müzesidir (özellikle verona ve venedik okullarına ait tablolar XIV. -XVIII. yy.).

Verona resim okulu, Della Scalalar'ın himayesi sayesinde doğdu. Bir prestij politikası izleyen Cansignorio (Castelvecchio' nun çan kulesinin yapımı, sarayının genişletilmesi) 1364'e doğru Altichiero'yu çağırdı. XV. yy. başlarında uluslararası stil, Stefano Da Verona ve özellikle Pisanello ile birlikte olağanüstü bir zarafet kazandı. Pisanello, San Fermo Maggiore fransisken kilisesi'nde bulunan Brenzoni mezarının Muştulama resmini yaptı (1426). Başyapıtıysa gotik üslubundaki görkemli dominiken kilisesi Santa Anastasia'dadır: *Prensesi kurtaran aziz Georgius* (1436'ya doğr.). Gotik üslubun en parlak dönemi 1457'de, San Zeno'nun rahibi kilisesi'nin baş mihrabı için üç kanatlı büyük bir tablo (*Meryem ile Çocuk İsa ve sekiz aziz* ya da *Pala di San Zeno*) yapmasını Mantegna'dan istediğinde son buldu. Daha sonra Verona okulu, yalnızca Veronese'yi değil, resimleri Castelvecchio müzesi'nde muhafaza edilen M. Bassetti, A. Turchi, A. Balestra ve P. A. Rotari'yi de kapsadı.

VERONA (Guido DA) → DA VERONA.

Verona birliği, 1164'te, Verona, Treviso, Vicenza ve Padova tarafından, Venedik' in de desteğiyle, Friedrich I Barbarossa' ya karşı kurulan birlik. Birlik, imparatorluk ordusunu durdurmayı (Verona kuşatması, 1164) ve Güney İtalya'ya inmesini engellemeyi başardı. 1167'de, Lombardia Birliği ile birleşti.

Verona kongresi, ekim-kasım 1822'de Kutsal İttifak devletleri (Avusturya, Rusya, Prusya), Büyük Britanya, Fransa ve italyan hükümdarları bir araya getiren kongre. Başlangıçta, italyan devletlerinin durumunu incelemek için toplanması öngörüldüğü halde, gerçekte ispanyol sorunu ve Fernando VII'yi liberallerin zorlamasına karşı desteklemek için müttefiklerce yapılacak bir askeri müdahale kararı kongreye egemen oldu. Wellington (müdahaleye karşıydı), Metternich (harekâtı denetlemek istiyordu) ve Villèle'in (ekonomik kaygıları vardı) muhalefetine rağmen, fransız temsilciler (Montmorency, sonra Chateaubriand) kongreye salt bir fransız

verniye

Nimatallah-Ziolo

Verona
1530'a doğru
Michele Sanmicheli'nin yaptığı
Bevilacqua sarayı

Scala

Aşkla birbirine bağlanan Mars ile Venüs (1580'e doğr.)
Metropolitan Museum of Art, New York

VERONESE
Calvarium (1575'e doğr.)
Louvre müzesi, Paris

Réunion des musées nationaux

temsilciler (Montmorency, sonra Chateaubriand) kongreye salt bir fransız müdahalesi ilkesini benimsetmeyi başardılar (1823 İspanya seferi).

Verona markası, X. yy'da Brenner geçidinin ağzında serbest bir kontluk halinde kurulan ve alman imparatorları tarafından denetlenen marka. İmparatorluk vesayetinden kurtulduktan sonra, Lombardia Birliği'ne katıldı.

Veronalı iki centilmen *(The Two Gentlemen of Verona)*, Shakespeare'in 5 perdelik komedisi (1594'e doğr.). Silvia Valentine'i sevmektedir. Valentine'in arkadaşı proteus onu baştan çıkarmaya çalışır. Kız kaçar, çete reisi Valentine'i bulur. Proteus özür dilemek zorunda kalır ve çok güzel bir kızla, Julia ile evlenir. Bu komedinin romansı yapısının arkasında, açığa vurulmayan kıskançlıkların varolduğu hissedilir.

VERONESE (Paolo CALIARI. **Paolo** — denir), italyan ressamı (Verona 1528 - Venedik 1588). Veronalı G. A. Badile'nin öğrencisiydi, Bellini ve Mantegna geleneğine bağlı bir çevrede yetişti, il Correggio'nun Parma'da, G. Romano'nun da Mantova'daki yapıtlarından etkilendi. İlk çalışmalarından başlayarak, aydınlık ve biraz donuk olan tarzıyla, biçimleri gölgesiz bir ışık içinde belirtti: *Pala Bevilacqua* (1548, Verona), *Kardinal Gonzaga'nın pala'sı* (1552, Caen müzesi). 1553'te Venedik'e yerleşti; önce Dukalar sarayı'nın manierismocu süsleme ressamlarıyla çalıştı. "Onlar salonu"nun tavanı için gerçekleştirdiği kompozisyonda *(Bağışlarını Venedik'e serpen İuno)*, bu ustaların kısaltımlarını ve sert karşıtlıklara dayanan üslubunu, Venedik'in ferah ve güneşli havasıyla bağdaşan açık renkler kullanarak uyguladı. 1555-1556'da, S. Sebastiano kilisesi için, yaratıcı gücünü ortaya koyan görkemli bir dekor gerçekleştirdi: tavanda, *Ester'in öyküsü*'nü canlandıran madalyon biçiminde kompozisyonlar, duvarlarda da *aziz Sebastianus'un yaşamı*'yla ilgili büyük tablolar. 1557'de San Marco kitaplığı'nda çalıştı ve yedi ressamla birlikte büyük salonun tavanını süsledi. 1560'ta Roma'ya yaptığı bir yolculukta Raffaello'nun sanatını ve Pompei tarzı dekorları tanıdı. Maser'deki villa Barbaro'da Veronese, Venedik kibarlarının hoşuna gidecek, gösterişli, dengeli ve yüzeysel bir anlayışa dayanan süsleme resimlerinin en güzel ve en usta örneğini ortaya koydu. Ünlü büyük *Son yemek*'ler dizisinde, zengin ve gösterişli kompozisyonlar, gözalıcı giysiler giymiş toplulukların yer aldığı geniş revakların sağlam ritmine göre düzenlenmiştir: *Kana düğünü* (1563, Louvre), *Levi'nin evinde yemek* (1573, Accademia, Venedik), *Simon'un evinde yemek* (1576, Versailles). 1570'e doğru sanatçı, Bassano'nun ve il Tintoretto'nun karanlık dünyasına birer tepki sayılabilecek yapıtlar ortaya koydu (*Helene'nin düşü*, Londra; *Calvarium*, Louvre). Yeniden Dukalar sarayı'nda çalışmak üzere çağrılan Veronese, 1575'te Kolej salonu'nun tavanını süsledi *(Venedik ve erdemler alegorileri)*, 1583'te de Büyük Meclis için, tavanın bir bölmesine *Venedik'in zaferi* konulu gösterişli ve karmaşık kompozisyonunu gerçekleştirdi. Yine Dukalar sarayı'nda bulunan *Europe'nin kaçırılışı* ya da S. Pantaleon kilisesi'ndeki *Aziz Pantaleon'un mucizesi* ise (1587) daha samimi bir lirizm ortaya koyar. Veronese, aynı zamanda zeki ve içtenlikli bir portre ressamıdır (*Güzel Nani*, Louvre).

Ana sevgisi ya da Barbaro sülalesinin bereketi (1562); Maser'deki villa Barbaro'nun Evlilik erdemleri salonu için **Veronese**'nin yaptığı fresk

Giraudon

VERONESE (Guiseppe), italyan matematikçi (Chioggia 1854 - Padova 1917). Padova'da profesörlük yaptı (1881-1917), *n* boyutlu aşırıuzaylarını izdüşümsel geometrisini kurdu ve *Fondamenti di geometria* (1891) adlı kitabıyla arkhimedesçi olmayan bir geometriyi ilk oluşturanlar arasında yer aldı.

VERONİCA a. (ispanyol azizesi *Verónica*'nın İsa'nın yüzünü kurulamak için yaptığı hareketin araştırmasıyla). Matadorun boğanın saldırısı karşısında muletayı iki eliyle kıpırdamadan tutması ve son anda saldırıdan kurtulmak için muletayı hareket ettirerek gerçekleştirdiği boğagüreşi oyunu.

VERONİCA *(azize)*, hıristiyan geleneğinin, İncil'de adı geçmeyen azizesi. Bu kadının, Calvarium'a çıkışında bir bezle İsa'nın yüzünü sildiği ve bu bez sayesinde İsa'nın çilesi sırasındaki yüz hatlarının muhafaza edildiği söylenir.
—İkonogr. Ortaçağ'ın sonuna doğru, sanatçıların, iki eliyle İsa'nın yüz şeklinin mucizevi bir biçimde üzerine nakşolduğu bezi tutan Veronica figürünü resmetmeye başladıkları görüldü: Köln okulunun (*Azize Veronica*, 1410'a doğr. ?, Alte Pinakothek; Münih), Flémalleli Usta'nın (Städel enstitüsü, Frankfurt) ve el Greco'nun (Münih) resimleri, F. Mochi'nin San Pietro'daki (Roma) heykeli.

VERONİCELLA a. Sıcak ülkelerde yaşayan sümüklüböcek cinsi. (Dinlenirken bedeni elips biçiminde durursa da yürürken olağanüstü uzar ve çoğunlukla bir kurt görünümü alır. Bol miktarda sümük salgılar ve bitkilere büyük zararlar verir.) [Eşanl. VAGİNULA.]

VERONİKA a. (lat. *veronica*). Çok kısa boru biçiminde ve 4 ya da 5 loplu, bitişiktaçyapraklı çiçekleriyle birbirine benzeyen, fakat görünüşleri birbirinden çok değişik olan (bir yıllık ya da çokyıllık otsu bitki, ağaççık ya da ağaç), ılıman ve soğuk bölgelerde yaygın 250 türün cins adı. (Yapraklar genellikle karşıt, meyve kapsüldür. Türkiye'de yetişen bir türüne at teresi [*Veronica beccabunga*], bir türüne de [*V. officinalis*] çıbanotu denir; bunun infusyonu içten idrar artırıcı, dıştan yara sağaltıcıdır. Veronikanın birçok türü bahçelerde süs için yetiştirilir. Sıracagiller familyası.)

VERRAK (Ebu İsa Muhammet Bin Harun **EL-**), arap kelam bilgini (öl. 861 ?). Ömrünün büyük bölümünü Bağdat'ta geçirdi. Yaşamıyla ilgili fazla bilgi yoktur. Meslek adından (el-Verrak) kâğıtçı olduğu anlaşılır. Başlangıçta bir mutezile kelamcısı olarak etkinlik gösterdi. Bir süre sonra müslümanlıktan ayrılıp mani dinine girdiğinden mutezile tarafından kovuldu. Önceleri yapıtlarında şiirlerin görüşlerine geniş ölçüde yer verirken sonradan dehriye* görüşünü savundu. Kan döktüğü gerekçesiyle, buna karşı olan mani dinini benimsediğinden, halife Ali'yi ağır biçimde eleştirdi. Hıristiyanlığa da ilgi duydu. Hıristiyan tarikatlardan yakubi, nesturi ve melkiler ile ilgili *Kitab fi'r-redd ala'l-fırak is-selasi min en-nasara* adlı kitabının ancak içeriğinin bir bölümü başkalarının yapıtlarından öğrenilebilmiştir.

VERRAZANO ya da **VERRAZZANO** (Giovanni DA—), italyan denizci ve kâşif (Val di Greve, Floransa yakınında, 1485 - Brezilya'da 1528). François I hesabına çalışan Dieppeli armatör Jan Ango'nun

hizmetine girdi ve 1523'te denize açıldı. Norveç'in kuzeyinde gemisinin yolu buzlar tarafından kesilince, batı yönünde başka bir yol aradı ve 1524'te Hudson haliçini ve Newfoundland'ı buldu. Bir başka yolculuğu sırasında Brezilya yerlileri tarafından öldürüldü. Kardeşi GİROLAMO, onun elde ettiği bilgiler sayesinde Amerika kıyılarının ilk haritasını çizdi.

Verrazano köprüsü, ABD'de karayolu köprüsü, New York körfezi girişinde, Brooklyn ve Staten İsland arasında. İki ayağı arasındaki uzaklığı 1 298 m olan Verrazano köprüsü dünyanın en büyük asma köprülerinden biridir.

VERRES (Caius Licinius), romalı siyaset adamı (İ.Ö. 119-43). Cisalpina'da guaestor'du (84). İlkin Marius'un yandaşıyken Sulla'nın tarafına geçti. Asya'daki korsanlara karşı savaşmakla görevlendirildi (79), ama çalıp çırpması ve acımasızlığıyla taşranın şiddetli öfkesini üstüne çekti. Kent yargıcı olunca (74) paraya düşkünlüğüyle göze battı. Sicilya'da baş yargıç olunca (73-71), kentleri yasadışı vergilerle ezdi ve kamusal anıtların ve tapınakların sanat eşyalarını çaldı. Görevi sona erince, birçok kent onu suçladı ve bunların davasını Cicero üstlendi; çok sayıda tanık topladı ve mahkemede dinletti. Etki öylesine büyüktü ki, avukatı Hortensius'un tavsiyesiyle Verres kendiliğinden sürgüne gitmeyi yeğledi (70). Sicilyalılar'a 40 milyon sestercius ödemeye mahkûm edildi. Antonius tarafından sürgüne gönderildi ve öldü.

VERRİ (Pietro) italyan yönetici ve iktisatçı (Milano 1728 - ay. y. 1797). Lombardia hükümetinin danışmanı, maliye konseyi üyesi ve muhasebe divanı başkanı (1780), devlet danışmanı (1783) oldu. İltizamın kaldırılması fikrini savundu. *Meditazioni Sull'Economia* (İktisat üstüne düşünceler) [1771] adlı yapıtında, parasal ve ticari olayların analizini yaptı. Diğer bir yapıtı da *Osservazioni sulla tortura* (İşkence Üstüne gözlemler) [1777, yayımlanması 1804] adını taşır.

VERRİ (Alessandro), italyan yazar (Milano 1741 - Roma 1816), Pietri'nin küçük kardeşi. Onunla *Il Caffè* dergisini yönetti, yazışmaları (12 cilt, 1910-1942) XVIII. yy. İtalyası'nda entelektüel yaşamın en önemli belgelerinden biridir. Verri, Shakespeare'i çevirdi, oyun ve romanlar (*Le Avventure di Saffo poetessa di Mitilene*, 1780) yazdı. Sezar ya da Cicero gibi ünlü Romalılar'ın mezarlarından çıkarak Antik Roma'nın büyüklüğünü dile getirdikleri düşsel diyaloglarıyla *(Notti Romane)*, 1792 ve 1804) üne kavuştu.

VERRİA, Yunanistan'da kent, Makedonya'da, Ematheia nomosu'nun merkezi, Vermion'un eteğinde; 38 000 nüf. Antikçağ'dan ve Bizans döneminden kalma sur yıkıntıları. Eski kiliseler. Arkeoloji müzesi.

VERRİUS FLACCUS (Marcus), İ.S. I. yy.'ın latin gramercisi. Azatlı köleydi, bir okul açar ve zamanının en ünlü öğretmeni oldu: Augustus, iki torunu Caius ve Lucius'un eğitimini ona bıraktı. Tiberius'un döneminde, ileri yaşta öldü. Yapıtlarının birçoğu kayboldu, ama 1770'te parçaları bulunan bir çeşit takvim niteliğindeki *Fastes*'in ona ait olduğu sanılıyor. En tanınmış yapıtı, eski yazarlardan parçalar kapsayan, Yaşlı Plinius Quintillianus tarafından kaynak olarak kullanılan bir tür büyük sözlüktür (*De verborum significatu* [Sözcüklerin anlamı üstüne]). Bu yapıtın II. yy.'da Festus'un yaptığı bir kısaltması bulunmaktadır, bu kısaltma da VIII. yy.'da *Paulus Diaconus* tarafından özetlenmiştir.

VERROCCHİO (Andrea DI CIONE, **del** — denir), italyan kuyumcu, heykelci ve ressam (Floransa 1435 - Venedik 1488). Giuliano Verrocchi adlı bir kuyumcu onu, bir tuğla ocağı işleten babasının evinden, daha çocukken aldı. Andrea, şükran borcunu belirtmek için Giuliano'nun adını benimsedi. 1465'ten başlayarak, Pollaiolo lar'ınkiyle sık sık rekabet eden, Floransa'nın en büyük atölyelerinden birini yönetti. Muhteşem Lorenzo'nun himayesine girerek, onun için birçok zırh takımı, büst, heykelcik gerçekleştirdi; 1472'de San Lorenzo'da, Medici ailesinden Giovanni ve Pietro'nun mezar anıtını yapmakla görevlendirildi. Bu yapıtında yalnızca süs öğelerinden yararlanarak (akanthos yaprakları, örgü biçiminde süslemeler, antik tarzda yazıtlar) üstün bir anlatım biçimine ulaşmayı bildi. Yaklaşık 1466-1483 arasında, Orsammichele için, en özgün yapıtlarından biri olan *İsa ile aziz Thomas*'ı gerçekleştirdi. Bu bronz heykel grubu, şaşırtıcı karşıtlıklar, karmaşık elbise kıvrımları ve güçlü eğik çizgiler ortaya koyar. Donatello'nun en ünlü motiflerinden bazılarını farklı bir anlayışla benimsedi: *Davut* (1476, Bargello) daha hayalci bir hava yansıtır, Venedik için gerçekleştirdiği son yapıtı *il Colleona* ise (B. Colleoni*'nin at üstünde heykeli, 1479-1488), Padova'daki *il Gattamelata*'dan daha hareketlidir. Mermer ya da pişmiş toprak büstler ve kabartmalar da yapmıştır (*Meryem ile Çocuk İsa* vb.)

Verrocchio resimde, kabartının daha pürüzsüz ve ışıklı bir etki yapmasını sağlayan teknik araştırmalar üstünde durdu. *İsa'nın vaftizi*'nde (Uffizi), Leonardo da Vinci'nin elinden çıkma iki melek figürünün duygulu dokusu, diğer siluetlerin kuru ve sert çevre çizgileriyle karşıtlık oluşturur. *Aziz Donatus ve Vaftizci Yahya ile birlikte Madonna* (1478'e doğr., Pistotia) adlı yalın ve yenilikçi tablosunu, Leonardo'nun yanı sıra, en başarılı öğrencilerinden biri olan Lorenzo di Credi ile birlikte gerçekleştirdi.

VERRUGA a. Asalbil. *Peru verrugası*, bartonellozun iyicil ve döküntülü biçimi. (Döküntünün iki tip görüntüsü vardır: yüzde kol ve bacaklarda milier lezyonlar, dizlerde ve dirseklerde düğümlü lezyonlar. Lezyonlarda bartonellozun patojen etmeni *Bartonella bacilliformis* bulunabilir ve bu etmen Oroya hastalığının ya da hummasının ölümcül biçimine de yol açabilir.)

VER SACRUM (*kutsal bahar* anlamında lat. sözc.). Antik. Rom. Bir adak uyarınca, baharda yeni doğmuş tüm canlı kuşağını kurban etmeye dayanan eski italik töre.

VERSAILLES, Fransa'da (Yvelines) *département* merkezi, Paris'in 15 km B.-G.-B.'sında; 91 029 nüf. (1992). Konut, turizm ve sanayi (kimya, makine) merkezi.
—Tar. Louis XIV 1682'de kesin olarak Versailles'a yerleşti ve kent 1789'a kadar fiilen ülkenin başkenti oldu. Devrim États généraux'nun toplanması ve 5-6 ekim 1789 günleriyle orada başladı ve bu durum sarayın Paris'e nakledilmesini gerektirdi. Alman imparatorluğunun kuruluşu Versailles'ın Aynalar galerisi'nde ilan edildi (18 ocak 1871). Fransız-alman silah bırakışması (28 ocak) ve barış görüşmeleri (26 şubat 1871) de Versailles da imzalandı. Paris Komünü sırasında hükümet buraya yerleşti. Ulusal meclis, daha sonra da iki meclis, 1879'a kadar Versailles'da kaldı. III. ve IV. Cumhuriyet dönemlerinde kongreler, Cumhurbaşkanı seçmek üzere gene Versailles'da toplandı. Almanya ile 28 haziran 1919'da yapılan barış antlaşması Aynalar galerisi'nde imzalandı.
—Güz. Sant. Versailles'da, şatodan başka dikkat çekici yapılarda bulunur: Notre-Dame (J. H. Mansart, 1684) ve St-Louis

Scala

Andrea del **Verrocchio**
İsa ile aziz Thomas
Floransa'daki Orsammichele kilisesi'nin cephesini süsleyen bronz heykel grubu

VERSAİLLES ŞATOSU VE BAHÇELERİ

Versailles bahçeleri'nde Tubi'nin Güney havuzu süsleyen bronz heykeli *La Saône*

L. L.

Réunion des musées nationaux

VERSAİLLES ŞATOSU: güney kanatta yer alan Muharebeler galerisi (1837)

Pix-La Goëlette

1686'da Hardouin-Mansart'ın inşa ettiği ve Le Brun'ün süslediği Barış salonu (sağda, F. Lemoyne'ın yapıtı *Avrupa'ya barış getiren Louis XV* [1728-29])

(bugün katedral; Mansart de Sagonne'un yapıtı, 1743-1754) kiliseleri, Hoche lisesi (eski augustinusçu rahibeler manastırı; Mique'in yapıtı), Montansier tiyatrosu, belediye kitaplığı (eski Dışişleri ve Deniz kuvvetleri konağı) ve çok sayıda konak (bunlardan biri Belediye müzesi olarak düzenlenmiştir).

Versailles antlaşması, (1.), Yedi Yıl savaşı öncesinde, 1 mayıs 1756'da Louis XV ile Avusturyalı Maria-Theresia arasında imzalanan ittifak antlaşması. İngiltere ile Prusya arasında Westminster'de bir ittifak anlaşmasının imzalanması (16 ocak 1756) Fransa'nın Avusturya ile bu antlaşmayı yapmasına neden oldu. Versailles antlaşması, Fransa'nın müttefiklerini değiştiriyor (Prusya'nın yerini Avusturya alıyordu) ve Fransa'yla Avusturya arasında süregelen anlaşmazlığa son veriyordu. Bu savunma antlaşması uyarınca, Fransa ve Avusturya birbirlerine karşılıklı güvence veriyorlardı; içlerinden biri Avrupa'da bir üçüncü devletin saldırısına uğrarsa, öteki 24 000 kişilik bir orduyla yardıma gelecekti. Avusturya, fransız-ingiliz anlaşmazlığı karşısında tam bir tarafsızlık içinde kalmaya, Fransada Avusturya topraklarına saygılı olmaya söz veriyordu.

Versailles antlaşması (2.), Yedi Yıl savaşı sırasında, 1 mayıs 1757'de Louis XV'le Avusturya imparatoriçesi Maria-Theresia arasında imzalanan antlaşma. Fransa Friedrich II'nin Saksonya'daki başarıları karşısında bu antlaşmayı imzalayarak Avusturya ile ilişkilerini sağlamlaştırdı. Antlaşma, I. Versailles antlaşması'yla kurulan savunma ittifakını saldırı ittifakına dönüştürüyordu. Bu antlaşmayla Louis XV, I. Versailles antlaşması'nda vaat ettiği 24 000 askeri vermeyi, imparatoriçeye 12 milyon florinlik para yardımını ve Avusturya'nın Silezya'yı ele geçirmesine kadar savaşı sürdürmeyi kabul etti. Buna karşılık Maria-Theresia Hollanda'nın bir bölümünü Fransa'ya verilmesini sağlamaya söz veriyordu.

Versailles antlaşması, 3 eylül 1783'te İngiltere, ABD, Fransa, İspanya ve Birleşik Eyaletler arasında imzalanan ve Amerikan Bağımsızlık savaşı'na son veren antlaşma. Bu antlaşma, ıngiliz-amerikan (30 kasım 1782) ve fransız-ingiliz (20 ocak 1783) hazırlık antlaşmalarının imzalanmasından sonra yapıldı. İngiltere, on üç ABD eyaletinin bağımsızlığını tanıyor, Kanada'nın güneyindeki bütün topraklarını onlara bırakıyordu. Fransa Tobago'ya ve Senegal'deki acenteliklerine kavuştu, Dunkerque'i istihkâm etme hakkını aldı. İspanya, Minorca ve Florida'yı elde etti.

Versailles antlaşması, Almanya ile Müttefik ve ortak devletler arasındaki Birinci Dünya savaşı'na son veren barış antlaşması. 18 ocak 1871'de Almanya İmparatorluğu'nun ilan edildiği Aynalar galerisi'nde 28 haziran 1919'da imzalandı.

Almanya ile barışı sağlamak için 27 galip Müttefik ya da ortak devlet (Kanada, Avustralya, Güney Afrika, Yeni-Zelanda ve Hindistan'ın sözcüsü Birleşik Krallık olduğu için aslında 32 devlet) Paris'te barış konferansında bir araya geldi (18 ocak 1919-10 ağustos 1920). Yapılan çalışma, kararlarını önce Fransa'nın, İtalya'nın, Japonya'nın, Birleşik Krallık'ın ve Amerika Birleşik Devletleri'nin beş devlet ya da hükümet başkanıyla onların Dışişleri bakanlarından oluşan Onlar konseyi'ne (12 ocak - 24 mart), arkasından Japonya'nın çekilmesinden sonra, 25 marttan 6 mayıs 1919'a kadar toplanan, yalnızca Fransa'nın (Clemenceau), İtalya'nın (Orlando), Birleşik Krallık'ın (Lloyd George) ve Amerika Birleşik Devletleri'nin (Wilson) Devlet ya da Hükümet başkanlarını bir araya getiren Dörtler konseyi'ne sunan 52 uzman komitesi tarafından hazırlandı (145 oturum).

Görüşmeler üç dönemde tamamlandı. 1. 12 ocaktan 14 şubat 1919'a kadar diplomatlar, uzmanların görüşmelerine kişisel olarak katılan ve paktın, barış antlaşmasının giriş bölümünde yer alması kararını verdirten Wilson'un istemine uyarak SDN paktı'nın hazırlık çalışmalarına giriştiler. 2. 15 şubattan 25 marta kadar, Wilson, ABD'ye dönmek zorunda kaldığından çalışma yavaşladı. 3. Onun dönüşüyle görüşmeler kesin evresine girdi (24 mart - 6 mayıs 1919). Üçlü bir anlaşmazlık ortaya çıkmıştı: Wilson, Fransa'nın Ren'in sol yakasını sürekli işgalini ve Saarland'ı topraklarına katmasını reddetti; Japonya'yı Almanya'nın Şandong'daki haklarını almaktan caydırmak için boşuna çalıştı; İtalya'nın Dalmaçya kıyısını ilhakını reddetti; bunun sonucu olarak Orlando bir ara görüşmelere katılmadı (nisan-mayıs).

Girişinde SDN paktı'nın yer aldığı (1'den 26'ya kadar mad.) ve alman heyetinin onayına sunulan antlaşma metni (7 mayıs) heyetin şiddetli muhalefetiyle karşılaştı (29 mayıs karşı önerileri); Almanya'ya kabul ettirilmek istenen koşulların yumuşatılmasından yana olan Lloyd George ile bunu kabul etmeyen Clemenceau'yu karşı karşıya getiren yeni tartışmalardan sonra, daha 28 haziranda imzalanan Weimar meclisi'nin kabul etmek zorunda kaldığı 22 haziran antlaşma metni Almanya'ya verildi (16 haziran 1919). Toprakla ilgili hükümler; Alsace-Lorraine'in Fransa'ya verilmesini (51. mad.), Eupen, Malmédy (34. mad.) ve Moresnet (32. ve 33. mad.) kazalarının Belçika'ya, Poznań ve Toruń ile Batı Prusya'nın bir bölümünün Polonya'ya (bu devletin denize ulaşmasını "Dantzig" denilen koridor sağlıyordu) [mad. 27'den 87'ye kadar] verilmesini öngörüyordu. Saarland toprakları on beş yıl boyunca SDN tarafından yönetilecek ve bu süre içinde kömür yataklarının mülkiyetini elinde bulunduracak olan Fransa'ya dönüp dönmeyeceğine bir halkoylamasıyla karar verilecekti (mad. 45'ten 50'ye kadar). 1866'da Bismarck'ın çıkarttığı bir maddeyi koymak için Slesvig'de bir halkoylaması yapılacaktı (109. mad.). Yukarı Silezya ve Doğu Prusya'da da Marienwerder ve Allenstein kazaları için (94. mad.) İki ayrı halkoylaması yapılacaktı. Almanya, bu toprakların doğusundaki Memel'i (99. mad.) ve halkının alman olmasından dolayı Polonya'ya bırakılmayan,

Versailles şatosu'nun Aynalar galerisi'nde, 28 haziran 1919'da, **Versailles antlaşması**'nın imzalanması William Orpen'in bir resminden ayrıntı *National Portrait Gallery, Londra*

E. Tweedy

ama SDN'nin gözetiminde uluslararası yönetime verilen (mad. 100'den 108'e kadar) batıdaki Dantzıg kentini kaybediyordu. Son olarak, Almanya müttefik devletler lehine bütün sömürgelerinden vazgeçiyor (119. mad.) ve SDN bunların mandasını aralarından bazılarına vermeyi üstüne alıyordu (22. mad.). Bu devletler, Fransa, Birleşik Krallık ve Dominyonları, Belçika ve Japonya'ydı.

Askeri hükümler, alman ordusunun on iki yıl süreyle askere alınanlardan oluşan ağır silahsız, uçaksız ve seferber edici bir organı olmayan 100 000 askere indirilmesini (159.'dan 180. mad.'ye kadar) ve deniz gücünün 15 000 kişiye, denizaltılar yasaklandığından, birkaç deniz üstü gemiye indirgenmesini (mad. 181'den 197'ye kadar) öngörüyordu. Öte yandan, araç gereç fazlası ve istihkâmlar, Tazminatlar komisyonu'nun denetiminde imha edilecekti; son olarak, yeni savaş malzemelerinin üretimi yasaklanıyordu. Ayrıca, mali hükümler, Almanya tarafından bir savaş tazminatı değil (Wilson'un muhalefeti), ama savaş zarar ziyanını karşılayacak ve Müttefikler'in savaş kurbanları için oluşturdukları ödencelerin tutarına eşit olacak bir tazminat ödenmesi koşulunu getiriyordu. Tazminat komisyonu, bunun miktarını en geç 1 mayıs 1921'e kadar saptamak zorundaydı (233. mad.). Bu arada Almanya, 20 milyar altın mark ödeyecek (235. mad.) ve istila ettiği topraklarda elkoyduğu bütün malları sahiplerine geri verecekti (238. mad.).

Son olarak, Elbe, Oder, Nyemen, Ulm'den başlayarak Tuna ve Kiel kanalı uluslararası statüye giriyordu (331. mad.).

Bu hükümlerin uygulanmasını güvence altına almak için, Ren'in sol yakasıyla nehrin sağ yakasındaki üç köprü başı, Müttefikler'ce en çok on beş yıl süreyle işgal edilecekti (beş yıl Köln'de, on yıl Koblenz'de, on beş yıl Mainz'de) ve daha sonra Rheinland, nehrin doğusunda 5C km'ye kadar askerden arındırılacaktı (428.-432. mad.). Son olarak, Helgoland ve Dune (Kuzey denizi) adalarının istihkâmları, müttefik devletlerin denetiminde yıkılacaktı (115. mad.).

Bu askeri güvenceler, Almanya Anschluss'u asla gerçekleştirmemeye söz verdiğinden (80. mad.), politik güvencelerle yine Almanya, Müttefikler ve onların ortaklarıyla yaptığı savaşın yol açtığı zarar ziyandaki sorumluluğu kabul etmek zorunda kaldığından (231. mad.) ahlaki güvencelerle tamamlanıyordu. Üstelik galip devletler, hem Wilhelm II'nin (227. mad.), hem onun savaş suçlusu adamlarının uluslararası özel bir mahkemeye sanık olarak çıkarılmasına karar veriyorlardı (228. mad.).

Lauros-Giraudon

Versailles şatosu'nda Sarkaçlı Oda, 1738'de düzenlendi (Verberckt'in ağaç kaplamaları; Passemant sarkacı [1749]; Bouchardon'un yaptığı Louis XV'in atlı bronz yontusu)

Versailles antlaşması, bunu 1939'a kadar bir *Diktat* olarak kabul eden ve doğusunda çizilen sınırı ve Polonya Dantzig koridorunun kurulmasını kabul etmeyi hep reddeden Almanya tarafından hiçbir zaman benimsenmedi. Mali konudaysa antlaşma, Almanya'yı, tam miktarını ancak iki yıl sonra kabul etmek zorunda kalacağı bir tazminat*ı kabul etmeye zorlamak hatasına düştü. Ayrıca Almanlar, Tazminat komisyonu'nu kendilerini sefalet içinde tutmakla görevli bir kuruluş olarak gördüler. Son olarak, alman vatandaşları kendilerini toptan savaşın suçlusu olarak kabul etmeyi reddettiği için, Versailles antlaşması'nın alman milliyetçiliğinin uyanmasına katkısı oldu.

Almanya'da hoşnutsuzluk yaratan antlaşma bir saldırıya uğraması durumunda askeri bakımdan Müttefikler olarak müdahale etmeye söz veren Amerika Birleşik Devletleri'nin ve Birleşik Krallık'ın güvence paktı (28 haziran 1919) karşılığında, Foch'un ısrarla istediği Ren'in sol yakasını topraklarına katmaktan vazgeçmeyi kabul etmiş olan Fransa'yı da pek memnun etmedi. Üstelik ingiliz güvencesi Amerika Birleşik Devletleri'nin güvencesine bağlı olduğundan, Versailles antlaşması'nın Amerikan senatosu'nca reddedilmesi (20 kasım 1919), Clemenceau'nun istediği bu paktı etkisiz kıldı. Bununla birlikte, Almanya tarafından kesin olarak onaylanan antlaşma, 10 ocak 1920'de yürürlüğe girdi.

Versailles şatosu ve bahçeleri. Louis XIII, 1624'te, Versailles köyü yakınındaki küçük bir tepede bir av köşkü yaptırdı. On yıl sonra, mimar Le Roy, köşkü bir şato haline getirdi. Louis XIV, 1661'de, eskisini de kapsayan yeni şatonun yapımını ve dekorasyonunu Le Vau'ya ve Le Brun'e verdi. Le Nôtre ise, bahçelerin düzenlenmesiyle görevlendirildi. 1668'ten itibaren, şatonun genişletme çalışmalarına başlandı. Le Vau'nun ölümü üzerine J. Hardouin-Mansart ve F. D'Orbay, onun eserini sürdürdüler. Louis XIV, planların seçimi ve gerçekleştirilmesiyle şahsen sürekli olarak ilgilendi. Hükümeti Versailles'a taşımaya karar verdiğinde, sarayı, bakanlıkları ve bazı genel müdürlükleri alabilmesi için Kuzey ve Güney kanatlarının da yapılması gerekti. Kocaman şantiyede 36 000 işçi ve 6 000 at çalıştı. 1687'de Mansart Büyük Trianon*'u yaptı. R. de Cotte'un yapıtı olan küçük kilise 1710'da tamamlandı.

Bu şatoda, Büyük ve Küçük Tavlalar boyunca uzanan, Saint-Cloud ve Sceaux caddelerinin arasında kalan Talimgâh'tan itibaren demir parmaklıklar ötesinde, Şeref avlusu (ya da Bakanlar avlusu), Krali-

Belzeaux-Rapho

Versailles bahçeleri'nde Yeşil halı ve Büyük Kanal geçidi önündeki Latona havuzu (*Latona ve çocukları*, B. Marsy'nin 1670'te yaptığı yontu grubu)

Versailles bahçeleri'nin yurtluğunun planı:
1. Büyük tavlalar;
2. Küçük tavlalar; 3. Talimgâh;
4. Şeref avlusu; 5. Şato Güney kanadı;
6. Küçük kilise; 7. Kraliyet avlusu; 8. Mermer avlu;
9. Havuzcuk; 10. Güney tarhı;
11. Portakal bahçesi; 12. Yüz basamak merdiveni;
13. Kuzey tarhı;
14. Havuzcuklu yol ya da Marmouset'ler;
15. Neptunus havuzu; 16. Kraliçe koruluğu;
17. Rocailles koruluğu; 18. Latona tarhı;
19. Apollon banyoları; 20. Yuvarlak yeşil;
21. Ayna havuzu; 22. Yıldız koruluğu;
23. Yeşil halı; 24. Kral bahçesi;
25. Sıra sütunlar koruluğu; 26. Kubbeler koruluğu;
27. Dikilitaş ya da Yüz künkler;
28. Apollon Havuzu.

yet avlusu ve cephesi doğuya bakan Louis XIV'ün görkemli odasının açıldığı mermer avlu (ilk şatonunki) birbirini izler. Kralın ve kraliçenin daireleri, Le Brun tarafından dekore edilmiş olan ve bütün parkın olanca genişliğiyle görüldüğü şatafatlı Aynalar galerisi'yle birbirine bağlıdır.

Le Nôtre, yapıları ön plana çıkarmak amacıyla tarhları, ağaçlıklı yolları, yeşil alanları, havuzları, fıskıyeleri yepyeni bir anlayışla düzenleyerek bahçeler yaptı.

Girardon, Coyzevox, Marsyler, Le Hongre, Le Gros, Tubi gibi eşsiz heykeltıraşlar onları yontularla süslediler "Parterre d' eau" denilen bronz figürlerle süslenmiş havuzlu geniş taraça, 580 m'lik görkemli batı cephesiyle dikkati çeker. Park, yaklaşık 3 km'lik bir alana yayılır; Latona havuzu, Yeşil halı, Apollon havuzu ve 1 600 m uzunluktaki Büyük Kanal tarafından bölümlenmiş bir eksenin iki yanında Kraliyet yıldızı'na kadar uzanır. Şatonun taraçasının sağında, Kuzey tarhı Neptunus havuzu'na inen Marmousetler, ağaçlıklı yolun bir devamıdır; solda, Güney tarhı, Yüz Basamak büyük merdivenle desteklenmiş olan ve İsviçreliler havuzu'na açılan büyük kubbeli bir galerisi olan Mansart portakal bahçesi'ne bakar. Bahçeler eksenin iki yanına, en ünlüleri Kraliçe'ninki, Rocailles'ın ve sıra sütunlarınki gibi eskiden sürprizlerle dolu "koruluklar" yerleştirilmiştir. Havuzları ve çeşmeleri besleyen su, başlangıçta "Marly makinesi" ile verilmişti.

Louis XV, dairelerin dekorunu yeniledi (Verberckt'in ve J. A. Rousseau'nun ağaç kaplamaları), sağ ön bölümü yeniden yaptırdı ve Pajou'nun dekore ettiği Opera'yı (1748-1770) J. A. Gabriel'e yaptırdı. Gabriel ayrıca Küçük Trianon*'u kurdu (1762-1768). Louis XVI döneminde, Kraliçe'nin küçük dairelerinin Mique tarafından düzenlenmesi, dekoratif üslupta yeni bir yönlenmeye tanıklık eder. Bu sanatçı, Trianon ingiliz bahçesini ve Marie-Antoinette'in Hameau bahçesini de yaptı.

XIX. yy.'da, Versailles şatosu, onu müze yapan Louis-Philippe tarafından harabe haline gelmekten kurtarıldı. İki dünya savaşı arasında ve 1950'den beri gerçekleştirilen onarım (her zaman birinci sınıf değildir) ve iç dekorla mefruşatın yenilenmesi çalışmaları sayesinde saray, klasik estetiğin en güzel yapı topluluklarından biri olarak günümüze ulaştı.

VERSAMİT a. (fr. *versamide*'den). Polim. Poliaminler ile yağ asitleri dimerlerinden çoğulyoğuşma tepkimesi sonunda elde edilen poliamitlerin genel adı. (Yumuşama sıcaklıkları klasik poliamitlerinkine göre daha düşüktür. Mürekkeplerin, tiksotrop boyaların, ısı etkisiyle sertleşen yapıştırıcıların, kalıplama maddelerinin hazırlanmasında kullanılır.)

VERSATİL sıf. ve a. (fr. *versatile*). Bür. ger. Eksenindeki yuvaya kurşunkalem ucu yerleştirilerek kullanılan bir tür kalem. (Çeşitli incelikte uçlara göre olanları vardır. Ucundaki buton aracılığıyla ucun istenen boyda çıkması sağlanır.) [*Versatil kalem* de denir.]

VERSCHAFFELT (Pieter), flaman heykelci (Gent 1710, Mannheim 1793). Paris'te Bouchardon'un öğrencisi oldu (1733-1736). Roma'ya gitti (1737) ve özellikle Sant' Angelo şatosu için *Aziz Mikâil*'in bir heykelini yaptı. İngiltere'ye geçti, sonra Mannheim'a yerleşerek (1752) Seçici Karl Theodor'un baş heykelcisi oldu. Mannheim şatosu'nu ve Schweitzingen bahçelerini süsledi. Gent'teki Sint Baafs kated-

L. L.

Sıra sütunlar koruluğundan ayrıntı (Hardouin-Mansart'ın desenlerine göre, Lapierre tarafından 1685-1688 yılları arasında kurulmuştur)

rali'nde sanatçının ender flaman yapıtlarından biri bulunur: piskopos Van der Noot'un mermer anıtmezarı (1778).

VERSEGHY (Ferenc), macar şair ve dilbilgisi uzmanı (Szolnok 1757 - Buda 1822). Orduda rahipti, Martinovics suikastına katıldı (1794) ve dokuz yıl hapis yattı. Genel vali Joseph'in sarayında özel öğretmen oldu, felsefi ve öğretici şiirler, masallar, romanlar, dilbilgisi kitapları, müzik estetiğiyle ilgili incelemeler yazdı.

VERSİLİA *(riviera di)*, İtalya'da, Toscana'nın Marina di Canara ve Viareggio arasında kalan kıyısı.

VERSİYON a. (fr. *version*, ortaçağ lat. *versio*, dönmek eylemi, *vertere*, dönmek' ten). **1.** Sözlü anlatım ile aktarılan ya da değişik dillere çevrilmiş bir metnin değişik biçimlerinden her biri: *Kutsal Kitap'ın yunanca versiyonu*. **—2.** Değiştirilen başka bir biçimde yorumlanan bir metnin, yazınsal yada sanatsal bir yapıtın aldığı biçimlerden her biri: *Aynı filmin değişik versiyonları*.
—Kad. doğ. Gelişi daha uygun hale getirmek ve doğumu kolaylaştırmak amacıyla dölütün anne karnındaki konumunu değiştirmeye yönelik manevra. (Versiyonlar dış ya da iç manevrayla ya da ikisinin bir arada uygulanmasıyla [karma manevra] yapılabilir.)

VERSPRONCK (Jan Cornelisz.), hollandalı ressam (Haarlem 1597 - *ay. y* 1662). Babası Cornelis Engelesz'in ve F. Hals'ın öğrencisi oldu; gri ve bejin çeşitli tonlarını kullanarak Hollanda burjuvazisini dingin ve zarif bir tarzda yansıtan yapıtlar verdi (*Genç çocuk*, 1634, Lille müzesi; *Doktor Akersloot*, 1655, Haarlem).

VERSTA a. (rusça sözc.). XVIII. yy.'dan başlayarak Rusya'da kullanılan, 1,067 km değerindeki yol ölçüsü birimi.

VERŞAFFELTİYA a. (belçikalı bahçe uzmanı A. *Verschaffelt*'in adından). Seychelles adalarında yetişen ve seralarda süs bitkisi olarak yetiştirilen palmiye *(Verschaffeltia splendida)*.

VERT burnu, Senegal kıyısında yüksek burun, Dakar'ın savunma sisteminde yer alan "les Deux Mamelles" tepelerine egemendir. — Dakar'ı çevreleyen *Vert burnu bölgesi*, Senegal'in sekiz büyük yönetim bölümünden biridir.

VERTACORİ, Tar. coğ. *Vercors*'a adını veren Galya halkı.

VERTE *(aiguille)*, Mont-Blanc kütlesinde doruk, Alpler'in (Haute-Savoie) en güzel doruklarından biri; 4 122 m. Dört cephe ve başlıca çıkış yollarını oluşturan dört sırttan meydana gelir; hepsi de tırmanması kolay olmayan sırtlardır; bazılarına tırmanmak çok zordur. Doruğa ilk defa Talèfre yamacından (29 haziran 1865) E. Whymper, C. Almer ve F. Biener tırmandı.

VERTEBRA PLANA a. Romatol. Omur gövdelerinde yassılaşmaya neden olan çocukluk çağı omurga osteokondriti. (3 ila 12 yaş arasındaki çocuklarda görülür. Ana kemikleşme çekirdeğinin tahribinden ileri gelir. Gidişi iyileşmeye doğrudur.)

VERTEBRARİA a. Paleobot. Glasssopteris'in köksaplarına verilen ad.

VERTEBRATA a. Zool. OMURGALILAR şubesinin bilimsel adı.

VERTEBRATUS a. (lat. *vertebratus*, omurga biçiminde). Meteorol. Bulutların sınıflandırılmasında, parça bulutlarının dizilişi omurga, kaburga ya da balık kılçığı görünümünde olan cirrus türü.

VERTEBRO-BAZİLER sıf. (fr. *vertébro-basilaire*). Nöroanat. *Vertebro-baziler sistem*, omurga (*vertebra*, omur) atardamarı ile bunların birleştikleri yerdeki (*basilaris*, beyin tabanı) kalın atardamardan oluşan atardamar sistemi.
—Nörol. *Vertebro-baziler yetersizlik*, vertebro-baziler sistemde, genellikle arteriosklerozdan ileri gelen ve tersinir bir iskemi yaratacak biçimde kan verdisinde yetmezliğe neden olan hemodinamik bozuklukların tümü. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Vertebro-baziler yumuşama*, iki uç dalı arka beyin atardamarlarını oluşturan vertebro-baziler sistemin kanla beslediği sinir alanlarında görülen beyin enfarktüsü. (Birçok yerde olabilir: soğanilikte [Wallenberg sendromları, Babinski-Nageotte sendromu], Varol köprüsünde [Millard-Gubler sendromu, Varol köprüsü alt ve üst tümsek çıkıntılarıyla ilgili Foville sendromları], beyin saplarında [kırmızı çekirdekle ilgili Weber sendromları, beyin saplarıyla ilgili Parinaud ve Foville sendromları], talamus ve artkafa lobunda [bu son durumda, kalkarin yarığını ilgilendirir].)
—Romatol. *Vertebro-baziler sendrom*, Barré-Liéou sendromunun başka adı.
—ANSİKL. Nörol. Sürekli bir iskemi tersinmez bir nekroz yarattığı halde, vertebro-baziler yetersizliğin klinik belirtileri geçicidir ve birkaç saatte düzelir, ancak beyin sapını oluşturan çeşitli sinirsel yapılar zarar görebilir. Olası belirtiler şunlardır:
1. hemiparezi ya da beyincik belirtileri tipinde devimsel bozukluklar ve parestezi tipinde (daha çok öznel) duyusal bozukluklar ile birlikte uzun yollarda hastalanma;
2. başta vestibül sendromuyla birlikte baş dönmesi ve göz devindirici kasların hastalanmasına bağlı, yatay ya da dikey yönde diplopiye yol açan göz hareketi bozuklukları biçiminde, kafa sinirinde hastalanma;
3. özellikle çok çarpıcı iki belirti daha; "drop attack" (bilinç kaybı olmaksızın bacakların birden diz üzerine bükülmesi) ve hipersomni nöbetlerine de neden olabilen dikkat bozuklukları.
Bu çeşitli geçici belirtiler gitgide yinelenme ve birbirlerine yaklaşma eğilimindedir; kalıcı belirtilere yol açabilecek bir yumuşamanın ortaya çıkabileceği de her zaman göz önünde tutulmalıdır.

VERTEKS a. (lat. *vertex*, *-icis*, en yüksek tepe). Antropol. İşitsel yollar ve sol göz çukurunun alt sınırı Frankfurt düzlemi denilen aynı yatay düzlem üzerinde oldukları zaman, kafatası ya da kafanın en yüksek noktası.
—Böcbil. Böceklerde, alnın arkasıyla iki gözün üst bölümü arasında bulunan kafa bölgesi.
—Jeod. Bir dönme yüzeyine çizilmiş bir eğrinin maksimum enlem noktası. (Bir dönme elipsoiti üstünde jeodezik bir çizginin vertekslerinin geometrik yeri bir koşuttur.)

VÉRTES kütlesi ya da **tepeleri,** Macaristan sırtlarında kütle, Bakony dağlarından Székesfehérvár geçidiyle ayrılır ve Gerecse kütlesiyle K.'e, Pilis kütlesiyle de K.-D.'ya doğru uzanır. Az olan yüksekliği (480 m). B.'sını çevreleyen (Kisalföld) belirgin yerşekilli ve ormanlık ovalar arasında kolayca fark edilmesine yol açar. Kütle, D.'daki ve G.'deki boksit, B.'daki ve K.'deki linyit yatakları sayesinde önemli bir sanayi bölgesinin ortasındadır.

VÉRTESSZŐLLŐS, Macaristan'da, Budapeşte'ye 50 km uzaklıkta, Tuna kıyısında tarihöncesi buluntu yeri. Burada, taş aletler ve ocak izleriyle birlikte günümüzden yaklaşık 300 000 yıl öncesine ait olduğu sanılan *Homo erectus* kalıntıları ortaya çıkarıldı.

VERTİCİLLİUM a. (lat. *verticillus*, iğ ağırşağı). Çepeçevre dallanan konidioforlarla belirgin ilkel mantar. (*Verticillium albo-atrum* ve *V. dahliæ* türleri otsu ve odunsu birçok bitkiye zarar verir. Miselyumları kökten çiçeklere ve meyvelere kadar bütün damarlı bölgelerde gelişir ve kapladığı organların [trakeomikoz] solmasına ve yavaş yavaş ya da hızla ölümüne neden olur.)

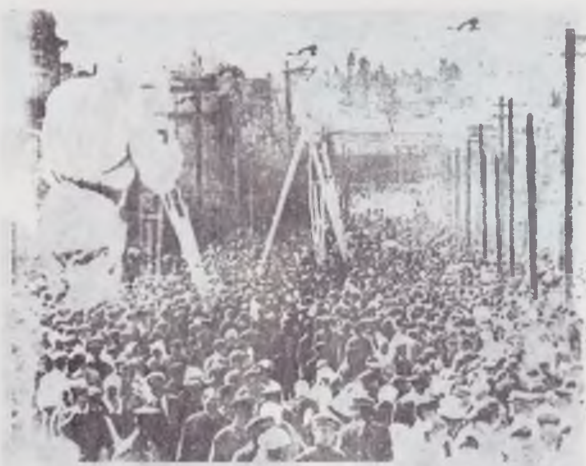
Loïc-Jahan

aiguille Verte (ön planda, Charpoua buzulu)

VERTİSİLLİYOZ a. (fr. *verticilliose*'dan *Verticillium* cinsinden bir mantarın neden olduğu bitki hastalıklarının genel adı.

VERTİSOL a. (fr. sözc.) Pedol. Mevsimlerden biri çok kurak olmak üzere, mevsimsel farkları çok kuvvetli sıcak iklim topraklarını tanımlayan toprak sınıflaması birimi (Akdeniz bölgeleri, kurak tropikal bölgeler, hatta Tuna bölgeleri).
—ANSİKL. Kil bakımından çok zengin olan vertisolların (suyla şişme ve kurumayla büzülme özelliği gösteren kilin oranı % 50) rengi koyu, siyah ya da siyahımsı gridir; yapısı yüzeyde çok pıtraklı, derinlerdeyse prizma biçimindedir. Prizma kesekler arasında kayma yüzeylerinin gelişmesi yüksek oranda kil içeren bu profillerin belirgin özelliğidir. Bu yapı art arda şişme ve büzülmelerle ve bunun sonucu ortaya çıkan madde konveksiyonu devinimleriyle ilişkilidir. Vertisollar genellikle hafif çökuntü bölgelerinde, bazık kayaçlar bulunan yörelerde gelişir. Yağmur döneminde doyar ve geçirimsizleşirler. Kuraklık sonucu mikrofotografisi hafifçe dalgalı ve toprak yüzeyinde açık yarıklardan oluşan bir çokgen ağı oluşur. Vertisollar çok verimli olmakla birlikte bu toprakları işlemek zordur (pamuk, şekerkamışı).

Vertizo savaşı, 1535-1547 Türk-Avusturya savaşı'nın bir evresi (1-3 aralık 1537). Semendire (Smederevo) sancakbeyi Yahyapaşazade Mehmet Bey'in Posega (Projega) kalesini fethetmesi üzerine (26 mayıs 1537) avusturya kralı Ferdinand, seçme askerlerden oluşan 45 bin kişilik bir orduyu ünlü generallerinden Katzianer komutasında Türkler'in üstüne gönderdi. Durumu öğrenen Mehmet Bey'in hemen haber salarak yardımına çağırdığı Bosna beylerbeyi Hüsrev, İzvornik (Swornik) sancakbeyi Cafer, Kilis (Klis) sancakbeyi Murat ve kendi kardeşi olan Alacahisar muhafızı Ahmet beylerin askerleriyle çabucak gelip Vukovar'da birleşmeleri sonucu burada 30 bin kişilik bir türk ordusu toplandı. Bu arada, 49 topla Osek (Eszeg) kalesini kuşatmaya kalkışan Avusturyalılar, Mehmet Bey'in kendilerini her yandan çevirmeye başlaması üzerine kuşatmayı kaldırarak çekilmek zorunda kaldılar. Bu harekât sırasında ağır toplarının önemli bir bölümü Drava ırmağına yuvarlanan avusturya ordusu, şiddetli kar fırtınası ve türk atlılarının sürekli saldırıları altında Vertizo

X.-Marinie kol.

Dziga Vertov'un gerçekleştirdiği *Kameralı Adam* (1929) filminden bir sahne

X

Tarjei Vesaas

dağının eteklerindeki ovaya kadar çekildi. Ertesi gün (1 aralık) başlayan meydan savaşında avusturya kuvvetlerinin birçok komutanıyla büyük bir bölümü yok edildi; başkomutan Katzianer ve sağ kalan komutanların bazıları da bozgun halinde çekildikleri ordugâhlarından gece karanlığından yararlanarak askerleriyle birlikte kaçtılar. Ertesi gün (2 aralık) kont Lodron adlı bir komutanın yönetiminde direnmeye çalışan avusturya birlikleri sonuçta Türkler'e teslim oldular (3 aralık 1537). Ordugâhları ve tüm değerli malları ele geçirildi; binlerce tutsak, Vertizo zaferinin kahramanı ilan edilen Mehmet Bey'in oğlu Arslan Bey'le (sonradan Arslan Paşa) İstanbul'a gönderildi.

VERTOV (Denis Arkadeviç KAUFMAN, **Dziga** —denir), sovyet film yönetmeni (Białystok 1895 - Moskova 1954). İç savaş sırasında aktüaliteler alıcı yönetmen, 1922'de *Kino-Pravda* filmi magazinini ve fütürist eğilimli "kinok" topluluğunu kurdu. Bir dizi bildiride, modern sinemanın, sahneye koymanın yapaylıklarından ve oyunculardan vazgeçmesi gerektiğini ve yalnız "sinemagöz"le *(Kinoglaz)* çekilen gerçek yaşamı göstermesi gerektiğini bildirdi. Bu anlayışla, art arda *İleri Sovyetler*'i (Şagay, Sovet) [1926], *Kameralı Adam*'ı (Çelovek Skinoapparatam) [1929], *Donbass senfonisi*'ni (Simfoniya Donbasa) [1931] *Lenin üstüne üç destan*'ı (Tri Pesni o Lenine) [1934] gerçekleştirdi.

L. L.-Ed. Roger Dacosta

insanda deri kaslarını gösteren resim Andreas **Vesalius**'un *De humani corporis fabrica* (İnsan bedeninin yapısı) adlı anatomi kitabının (1543-1555) [ikinci basım] ikinci bölümündeki gravürlerden biri

Montaj üstüne kuramları, birçok sinemacıyı, özellikle J. Grierson'un ingiliz belgeselci okulunu, italyan yeni gerçekçiliğini, free sinemayı ve gerçek sinema yandaşlarını etkilemiştir.

VERT SAİNT-DENİS, Fransa'da (Seine-et-Marne) komün, Melun'un kuzey -batı banliyösü, yeni Melun-Sénart kentinin bir bölümü; 4 489 nüf.

VERTUE, Ortaçağ sonunda yaşamış ingiliz mimar ailesi. —ROBERT'in (öl. 1506) adı, 1480'den önce Westminster şantiyesinde çırak olarak geçer. 1503'te, kardeşi WILLIAM ile birlikte Bath manastırı'nda çalıştı. William (öl. 1527), H. Redman ile, Windsor'daki St. George capellası'nın tamamlama çalışmalarına katıldı, Oxford'da ve Londra'da çalıştı. Yelpaze tonozlarıyla dikkati çeken Westminster'deki Henry VII capellası, genellikle ona mal edilir.

VERTUMNUS ya da **VORTUMNUS,** mevsimlerin başlaması ve doğanın değişimini düzenleyen çok eski italyan tanrısı. Genellikle bir etrüsk tanrısı sanılmıştır. Bir bahçıvanın nitelikleriyle canlandırıldı.

VERULAM baronu → BACON (Francis).

VERU MONTANUM a. (lat. *veru*, şiş, ve *mons, montis*, dağ). Üretranın prostat bölümünün arka yüzünde orta çizgide bulunan çıkıntı. (Üç deliği vardır: ortadaki prostat tulumcuğuna açılır; yandaki ikisi ise fışkırtma kanallarının delikleridir.)

VERUS (Lucius Ceionius Commodus Aelius) [öl. İ.S. 138], romalı sezar (136 -138). Doğuştan patriciustu, 136'da imparator Hadrianus tarafından evlat edinildi. Hadrianus kendisini sezar yaptı ve ardıllığına hazırladı. Hastalandı, çok geçmeden öldü ve Hadrianus mozolesine gömüldü.

VERUS (Lucius Aelius Aurelius Ceionius Commodus) [Roma İ.S. 130 - öl. 169], Lucius Ceionius Commodus Verus'un oğlu, Roma imparatoru (161-169). 138'de Antoninus, Marcus Aurelius ile birlikte onu evlat edindi. 161'den başlayarak iktidarı Marcus, Aurelius ile paylaştı ve Parthlar'a karşı askeri girişimlerin yönetimini üstlendi.

VERVİERS, Belçika'da kent, Liège ilinin *arrondissement* merkezi, Vesdre ırmağı kıyısında, Ardennes'de; 53 681 nüf. (1991). Tekstil sanayisinin eski merkezi olan Verviers etkinliklerini çeşitlendirmiştir; dökümcülük, makine ve elektrikli gereçler yapımı, camcılık, kimya sanayisi.

Vervins antlaşması, 2 mayıs 1598'de Vervins'de, Din savaşları'nın sonunda Henri IV ve İspanya kralı Felipe II arasında imzalanan ve Cateau-Cambrésis antlaşması hükümlerini onaylayan antlaşma. Felipe II Ardres, Doullens, Calais, La Capelle, Le Câtelet ve Blavet kalesini (bugün Port-Louis, Morbihan) Fransa'ya geri veriyor, ancak Bourgogne üzerindeki haklarını koruyor ve bu hakları yalnızca adli yoldan kullanmayı kabul ediyordu. Henri IV de Charolais'yi İspanya'ya geri veriyor, Flandre ve Artois üzerindeki süzerenliğinden vazgeçiyordu.

VERVOORT (Michiel) → VAN DER VOORT.

VERWEY (Albert), hollandalı şair (Amsterdam 1865 - Noordwijk 1937). *De Nieuwe Gids* dergisinin ilk yöneticilerindendi, natüralizme karşı çıktı. Esinini ulusal tarihten ve insanla doğa arasında bir uyum arayışından, modelleriniyse Milton'dan ya da Shakespeare'in sonelerinden aldı (*Cor cordium*, 1886; *Het zichtbaar geheim*, 1915; *De legende van de ruimte*, 1926).

VERWOERD (Hendrik Frensch), güney afrikalı siyaset adamı (Amsterdam 1901 -Cape Town 1966). Felsefe ve toplumbilim profesörüydü (1927-1937), milliyetçi *Die Transvaler* gazetesinin başyazarlığını yaptı (1937-1948), 1948'de senatörlüğe, 1950-1958 arasında Bantu işleri bakanlığına, ardından Başbakanlığa ve National-ist Party başkanlığına getirildi. 1961'de Londra'daki Başbakanlar konferansı'na katıldı ve bu konferans Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Commonwealth'tan çıkarılmasıyla sonuçlandı. İzlediği apartheid siyasetini daha da güçlendirdi ve homelandlar kurmaya girişti. Tek yanlı olarak bağımsızlık ilan eden Rodezya'yı destekledi (1965). Partisi mart 1966 seçimlerinden güçlenerek çıktı, ancak Verwoerd 6 eylülde öldürüldü.

VERWORN (Max), alman fizyolog (Berlin 1863 - Bonn 1923). Daha çok hücre fizyolojisini inceledi.

VERYANSIN a. *Veryansın etmek*, acımadan, sonunun ne olacağını hiç düşünmeden yok etmek, bol bol harcamak ya da ağzına gelen her şeyi söylemek.

VERZİŞ a. (fars. *verziş*). *Esk.* **1.** Çalışma, uğraşma: "... *bugün ordunun ebedi hamâset û verzişindedir*" (İsmail Suphi). **—2.** *Verziş-kâr*, çalışkan.

VESAAS (Tarjei), norveçli yazar (Ytre Vinje, Telemark, 1897 - Oslo 1970). Bir köylü çocuğuydu, yapıtlarını yeni norveççe (nynorsk) yazdı, Knut Hamsun ve Selma Lagerlöf'ten beslenen bir gerçekçilik ile, onun görünüşleri değiştirmeye yönelten bir serüven ve efsane tutkusu arasında kararsız kaldı; *Dei svarte hestane* (1928) adlı yapıtından sonra, yalnızlığın boğuntusu ile tamamen İskandinavya'ya özgü bir sorumluluk duygusunun çatıştığı bir roman dizisi, ardından *Ultimatum* (1934) adlı bir oyun ve köylü yaşamını dile getiren romanlar (*Det store Spelet*, 1934; *Kvinnor ropar heim*, 1935) ve psikanalizin etkisi ile güncel olayların iç içe geçtiği ve kendine özgü bir çağrıştırma sanatıyla dikkati çeken *Kimen*'i (1940) yayımladı. Vesaas, Norveç'in Almanlar tarafından işgalini işleyen *Huset i morkret*'den (1945) sonra, yapıtlarını simgeler üzerine kurmaya başladı. Başyapıtlarını (*Fuglane*, 1957; *Brannen*, 1961; *Is-slotlet*, 1963) da bu dönemde kaleme aldı; bunlar, düşmanlıklarla dolu bir dünyayı yumuşatabilecek yegâne varlıklar olan yüreği temiz, aklı kıt kahramanları ya da küçük kızları konu alan ve hikâyelerinde (*Vindane*, 1952) daha da belirginleşen bir lirizme sahip duygulu yapıtlardır. XX. yy.'ın ikinci çeyreğinde Norveç edebiyatı üzerinde etkisini duyuran Vesaas'ın yapıtı, doğadan ayrı düşünülmesi olanaksız tipik iskandinav dehası ile, çöken bir dünyayı konu alan modern düşünceyi birleştirmeyi başarır; insanı, benliğindeki kutsal yanla uzlaştırmak ancak sarsıcı bir yalınlığa sahip olan simgé sayesinde olanaklıdır.

VESAH a. (ar. *vesah*). *Esk.* Kir, pislik, murdarlık.

VESAİD çoğl. a. (ar. *visade*'nin çoğl. *vesā'id*). *Esk.* Şilteler, yastıklar.

VESAİK, -ki çoğl. a. (ar. *vesika*'nın çoğl. *vesā'ik*). *Esk.* Belgeler: "*Acaba şu bahsedilen vesaikten bir baş makale mevzuu çıkarmak mümkün olabilecek mi idi*" (Y. K. Karaosmanoğlu).

VESAİL çoğl. a. (ar *vesile*'nin çoğl. *vesā'il*). *Esk.* Vesileler.

VESAİRE a. (ar. *ve* ve *sā'ire*'den). Sayılan, sıralanan birkaç şeyin ardında benzerlerinin de bulunduğunu belirtmek için kullanılır ve benzerleri (kısalt vs.): *Mandalina, portakal, limon vesaire turunçgillerdendirler.*

VESAİT, -ti a. (ar. *vāsıta*'nın çoğl. *vesā'it*). **1.** Vasıtalar, araçlar. **—2.** Taşıt: *Bir vesaite binmeden yürüyerek de gidebilirsiniz.*
—*Esk. Vesait-i nakliye*, taşıtlar, taşıma araçları.

VESALİUS (Andreas), hollandaca **Andries Van Wesel,** flaman anatomici (Brüksel 1514 ya da 1515 - Zakynthos adası

1564). Louvain'de anatomi profesörü oldu (1532); 1535'te, Almanya imparatorunun ordusuna katıldı. Sonra Padova'da anatomi kürsüsü başkanı oldu (1540). 1539'da, ünlü *Epistola docens venam axillarem dextri cubiti in dolore laterali secandam*'ı (Satlıcanda sağ [dirsek] koltukaltı toplardamarının kesilmesi gerektiğini öğreten mektup) yayımladı. 1543'te, Bologna'da anatomi kürsüsünün başına geçti ve dört başı mamur bir anatomi kitabı yayımladı: *De humani corporis fabrica libri septem* (İnsan bedeninin yapısı üstüne yedi kitap); bu kitabında Galenos'un ve eski hekimlerin görüşlerini eleştirdi, bu yüzden pek çok düşman edindi. Çok geçmeden Bologna'dan Pisa'ya geçti. 1544'e doğru Karl V'in hekimliğine atandı. Madrid'de bulunduğu sırada Engizisyon mahkemesi'ne verildi (1561) ve canlı insan üzerinde diseksiyon yapmaktan suçlu bulunarak ölüme mahkûm edildi. Felipe II cezanın Kudüs haccına çevrilmesini sağladı. Venedik senatosu ona anatomi kürsüsünü sunduğu sırada Kudüs'te bulunuyordu; dönüşte onu getiren gemi fırtınaya tutularak Zakynthos adasında kıyıya vurdu, Vesalius orada açlıktan ve yorgunluktan öldü.

Vesalius deliği Anat. Kamamsı kemiğin büyük kanadının üzerindeki delik.

VESATET, -ti a. (ar. *vesatt*). *Esk.* Aracılık, aracı olma.

VESAVİS çoğl. a. (ar. *vesvese*'nin çoğl. *vesāvis*). *Esk.* Vesveseler, kuruntular.

VESAYA çoğl. a. (ar. *vaṣiyyet*'in çoğl. *vesāyā*). *Esk.* **1.** Tavsiyeler. **—2.** Vasiyetler.
—İsl. huk. *Vesayayı müçtemia,* bir kimsenin birden çok vasiyette bulunması. (Bu vasiyetler üçe ayrılır: 1. Allah'a ilişkin yapılan hac, zekât, kefaret vasiyetler gibi; 2. kullara ilişkin yapılan vasiyetler; 3. hem Allah'a hem de kullara ilişkin vasiyetler. (Yapılan bu vasiyetler terekenin 1/3'nü aşmıyorsa ya da mirasçılar izin verirlerse yerine getirilir.)

VESAYET, -ti a. (ar. *vesayet*). *Esk.* **1.** Vasi olma, vasilik: *"Binaenaleyh genç kızların, üzerlerinde bir vesayet ve nezaretin kalktığını hissettikleri gün hem bir halas zevki hem de büyük bir sıkıntı duymaları pek tabiîdir"* (H. C. Yalçın). **—2.** Vasiyet. **—3.** Tavsiye, tenbih.
—Huk. *Vesayet altındaki kişi,* yaş küçüklüğü ya da kısıtlanma nedeniyle kendisine vasi tayin edilmiş kişi. || *Vesayet konseyi* → BİRLEŞMİŞ* MİLLETLER.
—İda. huk. *İdari vesayet* → İDARİ.
—Med. huk. Velileri olmayan küçüklerle kısıtlıları korumaya ilişkin hukuki rejim. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Uluslarar. huk. *Vesayet rejimi,* gelişmesinin araçlarını sağlamak ve özerklik ya da bağımsızlığını geliştirmek için bir bölgeyi BM'nin denetimi altında bir devletin yönetimine bırakmayı amaçlayan rejim. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Vesayet meclisi,* BM örgütü'nün organı.
—ANSİKL. Med. huk. Medeni hukuk alanındaki vesayet rejimi velayet* kurumunun işlemediği durumlarda, küçüklerin ya da kısıtlanan ergin kişilerin hukuksal çıkarlarını korumak amacını taşır. Velayet yalnızca ana ve baba tarafından kullanılan bir yetki olduğu halde vesayet, vasi ve kayyumla birlikte vesayet dairelerinin sahip olduğu bir yetkidir. Vesayet daireleri sulh mahkemeleriyle asliye mahkemeleridir. Vesayet görevlileri, vesayet daireleri vasiler ve kayyumlardır. Vesayet altındaki kişinin çıkarı gerektiriyorsa ve özellikle bir ortaklığın veya sanayi işletmesinin sürdürülmesi gerekiyorsa, istisnai olarak, vesayet yetkisi bir aileye bırakılabilir. Bu durumda sulh mahkemesinin yetki ve görevleri bir aile kuruluna geçer (Türk med. k. md. 348). Vesayet altına alınmayı gerektiren durumlar yaş küçüklüğü ve kısıtlılık*tır. Ancak küçüklerin ve kısıtlanmış kişilerin vesayet altına alınmaları için velayet görevini yürütecek ana ya da babalarının bulunmaması gerekir.
Vesayet altındaki kişilere vasi* ya da kayyum* tayin edilir. Vasi vesayet altındaki küçüğün ve kısıtlının kendilerine özen gösterir, mallarını yönetir ve yapacakları işlemlerde onları temsil eder. Buna karşılık kayyum, bir malın yönetilmesi veya belirli bir işin görülmesi için seçilir.
Vesayet daireleri (sulh ve asliye mahkemeleri) vasileri denetlerler. Vasi ve vesayet daireleri görevlerini yerine getirirken tedbirli bir yönetici gibi davranmakla yükümlüdürler. Kast veya ihmalleriyle neden oldukları zararlardan sorumludurlar (Türk med. k. md. 409).
—Uluslarar. huk. *Vesayet rejimi.* Bu rejim, BM tarafından, Milletler cemiyeti'nin manda rejiminin yerini almak üzere oluşturuldu. Bunun yanında, bağımsızlığına kavuşmamış eski B ve C mandalarına, Mihver devletlerden birinin eski sömürgesi olarak Somali'ye ve bu rejimle yönetilmek isteyen ülkelere (uygulamada hiçbiri böyle bir istekte bulunmadı) uygulanacaktı. Vasi devletin görevi, uygun bir yönetimle, Vesayet konseyi'nin gözetimi altında, ilerlemeyi kolaylaştırarak bu ülkeleri bağımsızlığına götürmekti.
Vesayet altındaki toprakların tamamı, "sömürgeciliğin tasfiyesi" akımı sırasında bağımsızlığına kavuştu. Yalnız, Güney Afrika Birliği (daha sonra Güney Afrika Cumhuriyeti'ne dönüştü), Uluslararası adalet divanı'nın görüşlerine ve BM'nin bağlayıcı kararlarına karşın, manda rejiminin yerini vesayet rejiminin almasına karşı çıkarak Güney-batı Afrika'da ciddi sorunlar yarattı.
Ulusal savunma sorunlarıyla (üsler vb.) çok daha fazla bağlantılı olan stratejik vesayet rejimi, Büyük Okyanus'taki eski Japon takımadalarına (Guam dışındaki Mariana adaları, Caroline adaları, Truk, Ponape, Palau ve Marshall) uygulandı. 1967'den sonra yeni bir statü aranmaya başlandı. Bu arayış, ya ABD'yle birleşme (Mariana adaları) ya da takımadalarla ABD arasında geçici bir birlik biçiminde gelişti.

Vescovali vazosu, İran Selçukluları döneminden pirinç kap (XIII. yy.'ın ilk çeyreği); British Museum'da sergilenen yapıt dönemin kapaklı ve ayaklı taslarının güzel örneklerindendir. Horasan okuluna bağlanan bu kap, kakma ve kazıma tekniklerinde işlenmiştir (madalyalar içinde güneş, ay ve ejder motifleri arasında taht, hayvan başı biçiminde sonuçlanan kıvrıkdallar, atlı avcılar, harpyalar, altı köşeli yıldızlar ve bereketi simgeleyen balıklar).

VESEN a. (ar. *vesen*). *Esk.* Put.

VESEN ya da **VESENE** a. (ar. *vesen, vesene*). *Esk.* Uyuklama, uyku ağırlığı.

VESENİ, VESENİYE sıf. (ar. *vesen* ve *-î*'den *veseni*, dişl. *veseniyye*). *Esk.* Putla ilgili, puta tapan.

VESİ, VESİA sıf. (ar. *vüsʿat*'tan *vesiʿ*, dişl. *vesiʿa*). *Esk.* Geniş, bol.

VESİA → VESİ.

VESİGNEİT a. (fr. *vésignéite;* fransız koleksiyoncu *L. Vésigné*'nin adından). Miner. Monoklinik sistemde yer alan, yeşilimsi sarı renkte, hidratlı baryum ve bakır vanadat.

VESİGON a. (ital. *vessigone*). Atın hanep kıvrımının önünde ya da altında ya da hanep kirişinin altında ve her iki tarafında oluşan yumuşak şişlik.

VESİKA a. (ar. *vesika*). **1.** Belge: *Olaylara ışık tutacak bir vesika.* **—2.** Az bulunan bir malın ya da yiyecek maddesinin düzenli ve hakça dağıtılmasını sağlamak amacıyla verilen dağıtım belgesi. **—3.** Genelev kadınlarına polis müdürlüğü tarafından verilen belge.

VESİKALI sıf. **1.** Belgesi olan. **—2.** Bir belgeye bağlı olarak yapılan: *Vesikalı satış.* **—3.** Genelevde çalışabilmesi için resmi izin belgesi bulunan kadın için kullanılır. (Bu kadınlar polis tarafından sağlık kontrolü altında tutulur ve ellerinde denetim altında olduğunu gösteren sağlık kartı bulunur.)

VESİKALIK sıf. ve a. **1.** Vesika için gerekli olan. **—2.** *Vesikalık fotoğraf,* herhangi bir belgeye yapıştırılmak amacıyla (genellikle 4,5-6 boyutlarında) çekilmiş fotoğraf.

VESİLE a. (ar. *vesile*). **1.** Neden, sebep, bahane: *Ne vesileyle beni aradığını size söylemedi mi?* **—2.** Elverişli durum, fırsat: *Sular kesildi, bu vesileden yararlanıp musluğu değiştirebiliriz.*
—*Esk.* *Vesile-cu,* bahane arayan. || *Vesiledar,* nedeni olan, bahanesi bulunan. || *Vesile-han,* bahane isteyen. || *Vesile-i cemile, vesile-i hasene,* güzel bahane, güzel neden. || *Vesile-i say,* çalışma bahanesi.

Vesilet ün-necat, Süleyman* Çelebi'nin mevlit* türündeki mesnevisinin (1409) adı. Şairin Ulu cami'deki (Bursa) imamlığı sırasında çıkmış bir din tartışması üzerine yapıtını kaleme aldığı ileri sürülmüştür. Buna göre mesnevinin yazılış nedeni bir vaizin Bakara suresi'ni bir ayetini Hz. Muhammet'in İsa'dan üstün olamayacağı yolundaki yorumudur. Peygamber'in doğumunu (→ VELADET), yaşamının bazı olaylarını (miraç), öteki mucizelerini, ölümünü sünni inancına uygun biçimde anlatan yapıt onun içtenlikli bir övgüsüdür. Mevlit törenlerinde bu uzun metnin bazı bölümleri okunmamakta, buna karşılık Ahmet adlı şairin mevlidinden (1469) alınan "Merhaba" bölümüne yer verilmektedir. (→ Kayn.)

VESİM, VESİME sıf. (ar. *vesm*'den *vesim,* dişl. *vesime*). *Esk.* Güzel.

VESİM PAŞA Hacı → AHMET VESİM PAŞA Hacı.

VESİME → VESİM.

VESİNET (Le), Fransa'da (Yvelines) kanton merkezi, Paris'in batı banliyösü, Sen ırmağının yakınında, Argenteuil'ün dirseğinde; 16 110 nüf. Kilisede M. Denis'in vitrayları ve resimleri (1900'e doğr.). Makine ve elektrikli gereçler.

VESLE, Paris (Fransa) havzasında ırmak, Champagne'da, Aisne ırmağının kolu (sol kıyıdan); 143 km. Champagne'dan doğar, Reims'den geçer ve Soissons'un aşağısında sona erer.

VESM a. (ar. *vesm*). *Esk.* Dağlama, işaret koyma.

VESME a. (ar. *vesme*). *Esk.* **1.** Hayvana dağlanan damga. **—2.** Rastık: *"Mukavves kaşların kim vesme ile reng tutmuşlar / Kılıçlardır ki kanlar dökmek ile jeng tutmuşlar"* (Fuzuli, XVI. yy.).

VESNAN sıf. (ar. *vesnān*). *Esk.* Uykusu gelmiş, uyuklayan.

VESNİĆ (Milenko), yugoslav siyaset adamı (Dunišić, Yeni Pazar, 1862 - Paris 1921). Barış konferansı'nda Sırbistan'ı temsil etti (1919). Başbakanlık ve Dışişleri bakanlığı yaptı (1920), İtalya'yla Rapallo antlaşması'nı imzaladı (kasım 1920).

VESNİN kardeşler, rus mimar, ressam ve dekoratörler: LEONİD (Nijni-Novgorod 1880 - Moskova 1933), VİKTOR (Yurienets 1882 - Moskova 1950) ve ALEKSANDR (Yurienets 1883 - Moskova 1959). Leonid, Petersburg Güzel sanatlar akademisi'nde, kardeşleri aynı kentteki İnşaat mühendisleri enstitüsü'nde öğrenim gördü. Moskova Çalışma sarayı (1923), *Leningradskaya Gazeta*'nın Moskova bürosu (1924) gibi projeleri birlikte hazırladılar. Aleksandr, Moskova'da konstrüktivizmin manifestosu

niteliğindeki "5×5=25" sergisine katıldı; Tairov "Oda Tiyatrosu" için gerçekleştirdiği dekor ve kostümlerin üslubu (yapıların kesinliği, yoğun renk yelpazesi), sahne sanatının evriminde belirleyici rol oynadı (*Romeo ve Juliet*, 1921; Racine'in *Phaidra*'sı, 1922; Chesterton'un *The Man Who Was Thursday*'i, 1923). Viktor, sosyalist gerçekçilik öğretisine bağlandı ve meslek yaşamını 1949'da SSCB Mimarlık akademisi başkanı olarak noktaladı.

VESOUL, Fransa'da (Haute-Saône) *département* merkezi, Paris'in 362 km D.-G.-D.'sunda Porte d'Alsace'ın B.'sında, Durgeon'un kıyısında; yüksek bir tepe olan la Motte'un eteğinde; 19 404 nüf. (1992). Yönetim ve ticaret merkezi. Makine sanayileri. Tekstil.

VESPASİANO DA BİSTİCCİ, italyan yazar (Rignano sull'Arno 1421-Antella, Floransa, 1498). 103 yaşamöyküsünü kapsayan ve 1839'da Angelo Mai tarafından yayımlanan *Vite degli uomini illustri del secolo XV*'leri hümanist tarih açısından başlıca kaynak niteliği taşır.

Ricciarini

imparator Vespasianus
mermer, roma sanatı
Arkeoloji müzesi, Napoli

VESPASİANUS (Titus Flavius) [Reate yakınında, bugün Rieti, İ.S. 9 - Aquae Cutiliae, Sabina, 79], Roma imparatoru (69 -79). Bir publicanusun oğluydu. Caligula döneminde praetorluk yaptı, Claudius döneminde Germanya'da bir lejyonun komutanlığına getirildi ve Bretagne'da parlak bir savaş yönetti (43). Zafer kazandı, konsül seçildi (51), Neron döneminde Afrika prokonsüllüğünü elde etti. Prokonsül olarak Yahudiye ayaklanmasını bastırmakla görevlendirildi (66), çok güç bir savaşı sürdürdü ve tam Kudüs kuşatmasına giriştiği sırada, Galba'nın ölümünden sonra, Othon ve Vitellius arasındaki savaşım sırasında, Doğu ordusu kendisini imparator seçti (69). Vespasianus Kudüs'ü kuşatma görevini oğlu Titus'a bıraktı, o da kuşatmayı aynı yıl sona erdirdi. Roma'daki belirsiz ve karışık çatışmalardan sonra, kente yandaşları egemen olunca, Vespasianus Senato tarafından imparator olarak kabul edildi. Vespasianus 70'te törenle Roma'ya girdi. Hükümdarın gücünü ortaya koymak ve yeni hanedana (*flavius* hanedanı) saygınlık kazandırmak amacıyla, kendini tanrılar tarafından görevlendirilen bir kurtarıcı olarak göstermeye çalıştı. XIV. yy.'da Roma'da bulunan tunç bir levhada bir ölçüde korunan *lex de imperio Vespasiani* adlı bir yasayla, kendisine Augustus'la aynı unvanlar verildi. Vespasianus kendini eski geleneklerin canlandırıcısı olarak gösterdi. Her yıl konsüllüğü aldı ve genellikle oğlu Titus'u kendine ortak etti. Daha 71'de tribunus yetkisini ve prokonsül imperiumunu alan Titus'a, praefectus praetoriumluk da verildi. Böylece imparatorlukta ardıllık ilkesi olarak veraseti yerleştirmeye çalıştı. Şövalyeler ve taşralıları destekledi. Birçok kente yurttaşlık hakları tanındı ve tüm İspanya, latin haklarını kazandı. 73-74'te censorluk yapan Vespasianus, İtalyanlar'ın ve taşralıların en iyilerini Senato'ya soktu. Bazı ailelere (Domitia, Ulpia) patriciatusluk verdi. Lejyonlar artık eyaletlerden toplanıyor, İtalyanlar özellikle praetorianus cohorslarını sağlıyorlardı. Yeniden örgütlenen bu cohorsların komutası Titus'a bırakılmıştı. Galya'daki Batav Civilis ve Lingon Sabinus ayaklanmaları bastırıldı (70). Decumates Agri'de bir yol yapıldı. Bretagne'da Petillius Cerealis, Brigantisler'e (71-74) ve Frontinus, Silurisler'e (74-77) boyun eğdirdi. Bunlardan sonra, roma fetihlerini Agricola sürdürüp örgütledi. Ren ve Tuna sınırları pekiştirildi. Doğuda Vespasianus, Kommagene'yi kendisi işgal etti (72). Bir önceki dönemde borca boğulan maliyeyi yeniden güçlendirdi; imparatorun topraklarıyla birleştirdiği kamu arazisinin iyi işlenmesini sağladı; özel kişilerce yağmalanan kamu topraklarını geri aldı; en üstün imparatorluk toprağı olan Mısır'dan daha iyi yararlanacak biçimde bir düzenleme yaptı. Neron'un yangınından ve daha önceki yılların karışıklıklarından zarar gören Roma'yı onardı. Capitolium tapınağını yeniden yaptırdı, büyük flavius (daha sonra Colosseum) amfitiyatrosunun yapılmasını başlattı ve edebiyatı destekledi. Ancak Senato'nun güçlü bir muhalefetiyle karşılaştı ve suikastlara karşı koymak zorunda kaldı. Helvidius Priscus adlı etkili bir senatör, bileklerini kesmek zorunda bırakıldı. Vespasianus, filozofların ve hatiplerin muhalefetiyle de karşılaştı ve filozoflarla astrologları Roma'dan sürdürmek zorunda kaldı (74). Daha sonra imparatorluğu dillere destan bir barışa kavuşturdu.

VESPERTİLİO a. (lat. *vespertilio*). Der. hast. Burun ve elmacık kemikleri üzerinde kelebek ya da kanatlarını açmış yarasa biçiminde bakışımlı olarak ortaya çıkan bir deri hastalığı görünümü. (Tipik örneği döküntülü lupustur.)

VESPERTİLİO MURİNUS a. Avrupa ve Asya'nın ılıman kesimlerinde (Japonya'ya kadar) kalabalık topluluklar halinde yaşayan küçük yarasa. (Yassıburunluyarasagiller familyası.)

VESPERTİLİONİDAE a. Zool. YASSIBURUNLUYARASAGİLLER familyasının bilimsel adı.

VESPERUS a. (lat. *vesper, -eris*, akşam'dan). Uzun duyargalı, dişisinin kanatları ve elitraları körelmiş kınkanatlı cinsi. (Alaca karanlıkta etkinlik gösterir. Larvası bitki kökleriyle beslenir. *Vesperus xatarti*, meyve ve zeytin ağaçlarıyla kabakgillere zarar verir. Tekeböceğigiller familyası.)

VESPİDAE a. Böcbil. YABANARISIGİLLER familyasının bilimsel adı.

VESPUCCİ (Amerigo), italyan denizci (Floransa 1454 - Sevilla 1512). İspanya'ya yerleşti (1490), Sevilla'daki bir italyan ticarethanesi hesabına, Kristof Kolomb'un iki yolculuğu için donanım ve tayfa sağlamaya çalıştı. Kolomb'un keşiflerine büyük bir ilgi duydu, kendisi de biri 1499'da, amiral Alonso de Ojeda ile birlikte, Surinam kıyılarının keşfi, öteki 1501 -02'de, Portekiz hizmetinde, Brezilya kıyılarının keşfi olmak üzere, yeni toprakların keşfine yönelik iki sefere katıldı. Kolomb'un gözden düşmesinden sonra yeniden İspanya hizmetine girdi ve 1508'de *piloto mayor* olarak atandı.

Yolculuklarının gerçeğe az ya da çok yakın öyküleri çok geçmeden Avrupa'da ağızdan ağıza dolaşmaya başladı ve alman keşiş Waldseemüller (Hylacomylus), *Cosmographiae introductio... insuper quatuor Americi Vespucii navigationes* (1507) adlı yapıtında, Yeni Kıta'yı keşfettiğini yazdı. Bundan sonra Yeni Kıta Amerigo Vespucci'nin küçük adıyla anılmaya başladı.

Amerigo Vespucci
ressamı bilinmeyen bir portreden ayrıntı
Uffizi galerisi, Floransa

Scala

VESSAC → BÜKEYR BİN VİŞAH.

VESSELAM ünl. (ar. *ve ve selām*'dan *ve -s-selam*). Esk. **1.** "O kadar", "son söz budur" anlamında kullanılır: *Hainin biridir vesselam.* **—2.** Mektup sonlarında "bundan sonrası selam" anlamında yer alır.

Vesso, D. ve G.-D. Anadolu bölgesinin bazı yörelerinde oynanan halay türü bir halk oyunu.

VESTA, çok eski, hint-avrupa kökenli roma tanrıçası. Hestia ile özdeşleştirildi. Aile ocağı'nın tanrıçasıydı. Roma'daki yuvarlak tapınağı, ilkel kulübeleri anımsatıyordu. Kentin kutsal ateşi, Vesta rahibeleri tarafından sürekli olarak canlı tutulurdu. Eşek ona adanmıştı.

Varlıkları Roma'nın kuruluş tarihine kadar uzanan Vesta rahibelerinin sayısı önce dörtken, sonra altıya çıktı. Soylu ailelerin kız çocukları arasında çok küçük yaşta (altı-on yaşlarında) alınır ve büyük rahibin belirlediği öksüz ya da yetim olmayan adaylar içinden kurayla seçilirlerdi. Çok sıkı bir eğitimden geçirilen vesta rahibeleri, bakire kalmak ve bazı riyazet kurallarına uymak zorundaydılar. Görev süreleri otuz yıldı. Bu görevleri, en başta, kutsal ateşin hiç sönmemesini sağlamak, dinsel törenler için gerekli bazı tütsüleri hazırlamaktı. Görevlerinde kusur eden bir vesta rahibesinin diri diri toprağa gömülmeye mahkûm edildiği olurdu. Vesta rahibeleri Forum'da Vesta tapınağı'na yakın bir evde yaşarlar ve bütün büyük dinsel törenlere katılırlardı. Büyük saygınlıkları vardı.

—İkonogr. Skopas'ın tanrıçası Hestia Tiberius tarafından Roma'ya götürüldü. Romalı özdeşi Vesta, peçeli ve asa ya da patera taşırken gösterilir: *Vesta Giustiniani* (Vatikan).

VESTA, 27 mart 1807'de alman gökbilimci Olbers tarafından keşfedilen 4 no'lu küçük gezegen. Yörüngesinin yarı büyük ekseni: 2,362 ab (yani, yaklaşık 353 milyon km). Dolanım süresi: 3,63 yıl. Çapı: 555 km. Yüzeyi oldukça yansıtıcıdır (albedo: 0,40) ve tayfçekim araştırmaları yüzeyinde piroksen ve feldspatlar bulunduğunu ortaya çıkarmıştır.

VESTALİA a. (lat. *vestalia, Vesta*'dan). Antik Rom. 9 haziranda Vesta onuruna kutlanan bayramlar. (Vesta rahibeleri tarafından kutlanır ve bu törenlere yalnızca kadınlar katılabilirdi.)

X

Simon Vestdijk

VESTDİJK (Simon), hollandalı yazar (Harlingen 1898 - Utrecht 1971). Hekimdi, Endonezya hatlarında çalışan gemilerdeki görevinden ayrılarak kendini şiire adadı. Biçimsel bir ustalığı yansıtan (*Palette rimée* (fr. çev.), [1933]; *Fable écrites à la craie de couleur* (fr. çev.), [1938]) ve belli bir alaycılığı sürekli koruyan yapıtlar kaleme aldıktan sonra, daha derin bir duyarlığa sahip yapıtlar verdi (*le Vaisseau fantôme* [fr. çev.], 1941; *les Cygnes morts* [fr. çev.], 1943; *Thanatos enchaîné* [fr. çev.], 1948; *Chansons de Gestel* [fr. çev.], 1949) *Forum* (1934), *Centaur* (1945), *Podium* (1949) gibi birçok dergide çalıştı; edebiyat eleştirmeni olarak *Rilke, artiste baroque* (fr. çev.) [Barok sanatçı Rilke, 1938], *le Problème de la culpabilité chez Dostoïevski*'yi (fr. çev.) [Dostoyevskiy'de suçluluk kompleksi, 1945], müzik eleştirmeni olarak da *les Troupes d'élite d'Euterpe*'i (fr. çev.) [Euterpe seçkin toplulukları, 1957] yazdı. Romanlarının bir bölümü, proustçu ruhbilimsel yaklaşımın damgasını

taşırken (*Anton Wachter* çevrimi, 1934 -1966); diğer bölümünde de, çoğunlukla tarihsel bir çerçevede, fantastiğe varan bir düş gücü göze çarpar (*Het Vijfde Zegel* 1937, *Rumeiland*, 1940; *De Kellner en de Levenden*, 1949).

VESTERÅLEN, Lofoten adalarının K.'inde Norveç'e bağlı takımada, Hinnøy, Longøy, Andøy, Hadseløy vb. adaları içerir: 2 400 km², yaklş. 35 000 nüf. Balıklavalar.

VESTFALİYEN a. (fr. *westphalien*). Yerbil. WESTFALEN KATI'nın eşanlamlısı.

VESTFALYA → WESTFALEN.

VEST FJORD, Nordland (Norveç) kıyısını, Lofoten takımadalarından ayıran fiyord. Uzunluğu 160 km, eni yaklaşık 80 km'dir ve kuzey-doğu'ya doğru daralır. Sıcaklığı ve derinliği nedeniyle Vest Fjord morina balıklarının yumurtlama yeridir. Balıkçılık mevsimi mart-nisan aylarıdır.

VESTİBÜL a. (fr. *vestibule*). Anat. DALIZ'ın eşanlamlısı.

VESTİNG HOLLAND, Hollanda'nın Amsterdam-Utrecht hattı boyunca sular altında bırakılan iç savunma mevkiine verilen ad. 10 mayıs 1940'ta, Vesting Holland savunmacılarına yardım etmek için VII. fransız ordusu (Giraud) Breda yönünde saldırıya geçmişti.

VESTİNLER, lat. **Vestini**. Esk. coğ. İtalya'da Adriya denizi yamacında Marsi halkının yakınında yerleşmiş sabellico halkı; başlıca kenti: *Aternum* (Pescara).

VESTİYER a. (fr. *vestiaire*; lat. *vestiarium*, elbise dolabı'ndan). Kimi umumi yerlerde paltoların, şapkaların, şemsiyelerin vb. bırakıldığı yer.

VESTİYERCİ sıf. ve a. Vestiyerde çalışan kimse.

VESTMANNAEYJAR, İzlanda'nın güney kıyısı yakınında ve başlıca adası Heimaey olan yanardağ kökenli küçük takımada. Etkin balıkçılık alanı.

VESTRİS, ital. **Vestri**, Fransa'ya yerleşen, Floransa kökenli italyan dansçı aile. —GAETANO (Apolline Baldassare) [Floransa 1729 - Paris 1808], Krallık müzik akademisi'nde Louis Dupré'nin öğrencisi oldu (1748); 1767'den itibaren dans okulunu yönetti, sonra bale öğretmeni ve bestecisi olarak Dupré'nin yerine geçti. Noverre'in *Medeia ve İason* adlı yapıtında İason rolünü yorumladı. Soylu dansın ustalarından olan Gaetano, büyük bir virtüozdü. — Oğlu AUGUSTE (*Vestr' Allard* ya da *Vestris II* de denir) [Paris 1760 - *ay. y.* 1842] kısa sürede "tek" (1776) ya da "eşlikli" dans ustası olarak tanındı. Babasının tersine, Noverre'in kuramlarını ve reformlarını bir yana bıraktı ve virtüozluğu başlı başına bir amaç haline getirdi. Stili ve tekniğiyle yeni bir dans biçiminin, romantik balenin öncüsü oldu.

VESUNNA. Tar. coğ. Galya'da (Fransa) kent, Aquitania'da; başkenti *Petrocorii*. Günümüzde Périgueux.

VESVAS a. (ar. *vesvās*). *Esk.* İblis, şeytan: *"Gönül müdür ol kim içi vesvâs ile dolmuş"* (Niyazi, XVII. yy.).

VESVESE a. (ar. sözc.). Kuruntu, şüphe, işkil.

VESVESELİ sıf. Sürekli olarak vesvese içinde olan kimse için kullanılır; kuruntulu, şüpheci, işkili, evhamlı.

VESZELYİT a. (fr. *veszélyite;* macar mineralog *A. Veszelyi*'den). Miner. Monoklinik istemde yer alan, hidratlı doğal bakır ve çinko arsenofosfat.

VESZPRÉM, Macaristan'da kent, aynı adlı yönetim bölgesinin merkezi, Bakony dağlarının güneyinde yer alır; 64 000 nüf. (1986). Büyük bir turizm merkezi. Kimya sanayisi üniversitesi, araştırma enstitüleri. Kimya sanayileri. Dinsel anıtlar. Bakony müzesi. —*Veszprém yönetim bölgesi*, 4 689 km²; 381 685 nüf. (1991).

-VEŞ fars. sonek. (-*veş*). *Esk.* "Gibi", "benzer" anlamıyla sözcük sonlarında yer alır: *bülbülveş* (bülbül gibi), *deryaveş* (deniz gibi), *gonceveş* (goncaya benzer), *sayeveş* (gölge gibi) vb.

VEŞİME a. (ar. *veşime*). *Esk.* Kötülük, düşmanlık.

VEŞM a. (ar. *veşm*). *Esk.* Dövme, dövme yapma.

VEŞY a. (ar. *veşy*). *Esk.* **1.** Kumaştaki işleme. **—2.** Kumaşı süsleme, desenle bezeme. **—3.** Bir çeşit giyecek. **—4.** Kılıca verilen suyun özlülüğü. **—5.** Yalan söyleme, yalan katma; gammazlık etme.

VETA a. (ital. *vetta*'dan). Denizc. Bir palanga donanımında, halatın makaralar arasında işleyen bölümü.

VETAİR çoğl. a. (ar. *vetire*'nin çoğl. *vetā'ir*). *Esk.* Yollar, meslekler, vetireler.

VETED a. (ar. *veted*). *Esk.* Ağaç kazık.
—Denizc. Kıyı boyunca yapılan ölçümlerle yönleri kestirilecek noktalara dikilen direkler. (Kırmızı ve beyaza boyanan bu direklerin flamaları da vardır.)
—Ed. Aruz vezninde arap abecesinin üç sessiz harfinden oluşan birim; sebep*le birleşerek cüzleri meydana getirir. (Örn. *fâilün* cüzünün *fâ*[fe+elif] bölümü sebep, *ilün* [ayın+lam+nun] bölümü veteddir.)
—Esk. anat. Boyun kemiği.

VETER a. (ar. *veter*). *Esk.* **1.** Yay kirişi. **—2.** Saz teli.
—Esk. anat. Kasları hareket ettiren kalın sinir.
—Esk. mat. Kiriş. || *Veter-i kaime*, hipotenüs.
—Havc. Bir kanadın havada yer değiştirme yönüne koşut olarak ölçülen boyutu.

VETERANUS a. (lat. *veteranus*, vetus, -*eris*'ten, yaşlı). Antik Rom. Emeklilik *(honesta missio)* hakkını elde etmiş olan asker. (Veteranuslar özel bir saygı görüyor ve roma yurttaşlık hakkından yararlanırlardı. Ordudan ayrıldıklarında kendilerine verilen askerlik diploması bu niteliklerini kanıtlardı.)

VETERİNER a. (fr. *vétérinaire;* lat. *veterinarius*, veterinus, yük hayvanlarına özgü'den). Hayvan hastalıklarının teşhis ve tedavisiyle uğraşan kimse; hayvan hastalıkları hekimi. VETERİNER HEKİM de denir. (Eşanl. BAYTAR.)
—Ask. *Veteriner sınıfı*, silahlı kuvvetlerde bulunan her cins hayvanın sağlık hizmetini ve yiyecek maddelerinin denetimini yürüten teknik askeri sınıf. (Veteriner sınıfı mensupları muayene komisyonları ile gıda kontrol merkezlerinde görev yaparlar.)
—ANSİKL. Veteriner hekimliği mesleğine ilişkin hukuksal düzenleme 1954 tarih ve 6343 sayılı yasa'da yer alır. Bu yasaya göre veteriner olabilmek için yüksek veteriner okulları ile veteriner fakültelerinden ya da bu okullarla denk olduğu Milli eğitim bakanlığı'nca onaylanmış veteriner okullarından diploma almış olmak gerekir. Veteriner hekimlerin başlıca görevleri şunlardır: hayvanları muayene ve hayvan hastalıklarını tedavi etmek; hayvanların nitelikleri ve sağlık durumları konusunda rapor düzenlemek; gıda maddelerini muayene etmek vb. Her veteriner hekim, hayvanların muayene ve tedavisi için bir muayenehane açabilir Serbest olarak çalışan veteriner hekimlerin veteriner hekim odalarına yazılmaları zorunludur. Veteriner hekimleri birliği, Türkiye sınırları içindeki tüm veteriner hekimler arasında mesleki dayanışma sağlamak için kurulmuş kamu kurumu niteliğindeki bir meslek kuruluşudur.

Veteriner fakültesi, üniversitelere bağlı olarak hayvan hastalıkları hekimi yetiştiren yüksek öğretim kurumu.
Türkiye'de veterinerlik öğretiminin başlangıcı askeri veteriner yetiştirmek üzere Harbiye mektebi'nde veterinerlik derslerinin okutulmaya başladığı 1842 yılına kadar uzanır. Veteriner sınıfları 1873'te Harbiye'den Tıbbiye'ye alındı, 1888'de yeniden Harbiye'ye, 1905'te ikinci kez Tıbbiye'ye bağlandı. 1909'da Askeri baytar mektebi bağımsız bir okul olarak öğretime başladı.
İlk sivil veteriner okulu 1889'da sivil Tıbbiye'ye bağlı olarak eğitim-öğretime açıldı. Burada iki yıl öğrenim gören öğrenciler 1891'de yapımı tamamlanan *Halkalı ziraat ve baytar mektebi*'nde yatılı olarak iki yıl daha okudular. Okul, ilk mezunlarını 1893'te verdi. 1894-1895 öğretim yılında Kadırga'da bir konak satın alınarak bütün öğrenciler bir araya getirildi; okulun adı da *Mülkiye baytar mekteb-i âlisi* olarak değiştirildi. 1920-1921 öğretim yılında askeri ve sivil okullar birleştirilerek *Baytar mekteb-i âlisi* adını aldı. 28 kasım 1928'de okul İktisat vekâleti'nden ayrılarak Maarif vekâleti'ne (Milli eğitim bakanlığı) bağlandı; adı *Yüksek baytar mektebi* oldu. 1933'te Yüksek ziraat enstitüsü bünyesine alınan okul, İstanbul'dan Ankara'ya taşındı ve *Baytar fakültesi* adıyla öğretimini sürdürdü. 1937'de adı *Veteriner fakültesi* oldu. 1946'da Ankara Üniversitesi'nin kurulması üzerine bu üniversiteye bağlandı. 1970'lerde yeni veteriner fakülteleri kuruldu. 1993 başı itibariyle Veteriner fakültesi olan diğer üniversiteler şunlardır: Adnan Menderes (Aydın), Ankara, Dicle (Diyarbakır), Fırat (Elazığ), Kafkas (Kars), İstanbul, Selçuk (Konya), Uludağ (Bursa), Yüzüncü Yıl (Van) üniversiteleri.

Veteriner hekimleri birliği *(Türk)*, veteriner hekimlerin hak ve çıkarlarını korumak, mesleki dayanışmayı, veteriner hekimliğin geliştirilmesini sağlamak amacıyla kurulmuş tüzel kişiliği olan kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşu.
1954 tarihinde kurulmuş olan birlik, 3 nisan 1984 tarih ve 2993 sayılı yasa'yla bugünkü biçimini almıştır.
Türk veteriner hekimleri birliği'nin taşra kuruluşu Bölge veteriner hekim odalarıdır. Veteriner hekim odaları, sınırları içinde en az otuz veteriner hekim bulunan her il merkezinde ya da yakın iller birleştirilerek oluşturulan bölgelerde kurulur. Türk veteriner hekimleri birliğine bağlı odaların yaklaşık üç bin üyesi vardır.

VETERİNERLİK a. Veteriner olma durumu ve veterinerin yaptığı iş. (Eşanl. BAYTARLIK.)

VETİRE a. (ar. *vetire*). *Esk.* **1.** Süreç. **—2.** Yol. **—3.** Üslup.
—Esk. anat. Burnun iki deliğini ayıran zar.

VETİVAZULEN a. (fr. *vétivazulène*'den). Org. kim. Azulenin, formülü $C_{15}H_{18}$ olan, vetivonlardan hidrojen giderme yoluyla elde edilen bir türevi.

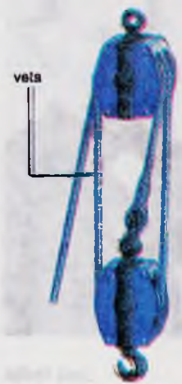
VETİVON a. (fr. *vétivone*). Org. kim. Formülü $C_{15}H_{22}O$ olan, sakalotu esansından özütlenen ve parfümcülükte kullanılan seskiterpenler grubundan ketonlara verilen ad. (α-izomerinin daha keskin bir kokusu vardır.)

VETO a. (karşıyım anlamında lat. *veto*). Anayas. huk. **1.** Bir birey ya da organın bir başka birey ya da organın almış olduğu kararın yürürlüğe girmesine geçici ya da sürekli olarak karşıkoyma işlemi. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Veto etmek*, veto hakkını kullanarak bir kararın, bir yasanın uygulamaya konmasını önlemek, engellemek. || *Veto hakkı*, bir yasanın ya da kararın yürürlüğe girmesini engelleme yetkisi.
—Rom. huk. Roma'da pleb temsilcilerinin, Senato kararlarına karşı çıktıklarını bildirmek için kullandıkları deyim.
—Uluslarar. huk. Birleşmiş milletler Güvenlik konseyi'nin beş sürekli üyesine,

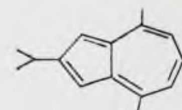
Lauros-Giraudon

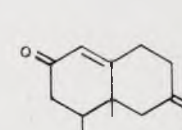
Auguste Vestris ressamı bilinmeyen bir portreden ayrıntı *özel kol.*

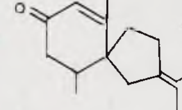
veta

vetivazulen

α-vetivon

β-vetivon

usul sorunları dışındaki her tür soruna karşı çıkma yetkisini veren ayrıcalık. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Anayasa hukukunda yasalara karşı veto, genellikle devlet başkanına (Fransa'da 1791, 1818 ve 1830'da kral, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1876'da padişah, ABD'de başkan) tanınmış bir yetki olmakla birlikte, bazı durumlarda yasama meclislerinden biri (Almanya Federal Cumhuriyeti'nde Bundesrat) ya da kabul edilmiş bir yasanın referanduma sunulmasını yeterli sayıda imzayla isteyen halk toplulukları da bu olanağı sahip olabilir. Bu sonuncu durumda, meclisin kabul ettiği bir yasanın halkoylamasında reddi, *halkın vetosu* adıyla anılır. Veto bazen kesin ya da mutlak (1814 ve 1830 şartlarındaki mutlak veto), ama daha çok geciktirici (taliki) karakter taşır (1791 Fransız Anayasası) ve parlamentonun aynı yasayı bir defa daha kabul etmesiyle birlikte veto kurumu bu olayda geçersiz hale gelir. Örneğin ABD'de yasama organı olan Kongre, Başkan tarafından veto edilen bir yasayı ikinci kez üçte iki çoğunlukla kabul ederek kesinleştirebilir.

—Tar. Veto kuramını ilk ortaya koyan Montesquieu'dür. Montesquieu, büyük çıkarlar sözkonusu olduğunda, "verasete dayanan gücün, kural koyma yetkisiyle değil, ancak engelleme yetkisiyle yasamaya katılması gerekir" diyor, ayrıca "yürütme gücü, Yasama organının girişimlerini durdurma hakkını taşımazsa, bu organ zorbalaşır" (*Kanunların ruhu üzerine* [De l'esprit des lois], kitap XI, böl. VI), diye ekliyordu. Mirabeau ve Benjamin Constant bu düşünceyi benimseyip geliştirdiler, bununla birlikte, Devrim döneminde Louis XVI'ya yalnızca askıya alıcı veto hakkı tanındı; mutlak veto hakkı tanınmadı.

—Uluslarar. huk. Vetonun dayandığı ilke, her tür önemli kararlar için, beşi sürekli üye olmak üzere dokuz üyenin (on beş üye üzerinden) çoğunluğunu sağlamak zorunluğudur. Bu beş ülkenin doğrudan taraf olmadığı bir konuda (yoksa birçok karardan kaçınmaları mümkün olacaktır) onların isteğine aykırı bir kararın alınması uygulanamaz ve bir BM krizi yaratma tehlikesiyle karşı karşıya kalınır. Uygulamada, bu hükmün engelleyici gücünü yumuşatmak için çekimserliğin ya da oylamaya katılmamanın bir veto sayılmaması (ihtiyari veto) ve dolayısıyla kararın dokuz üyeyle (öteki sürekli üyelerle birlikte) alınabilmesi uygun görüldü. Ayrıca, Acheson kararı, barışın tehlikeye düşmesi durumunda, bir vetoyla felce uğratılan Güvenlik konseyi'nin yetkilerinin Genel kurul'a aktarılmasına olanak vermektedir.

VETRANİO (Moesia'da - öl. Prusa 356), Roma imparatoru (350). Askeri yeteneklerinden dolayı Pannonia komutanlığına getirildi ve Constans ölünce (350), Mursa'da Constantius II'ye karşı imparator ilan edildi. Constantius tarafından imparatorluktan feragat etmek zorunda bırakıldı.

VETRANOVİC ČAVČİĆ (Mavro), ragusalı keşiş ve şair (Ragusa 1482'ye doğr. - ay. y. 1576). Şiirler *(Piligrin)* ve konusunu Kutsal Kitap'tan alan dramlar *(Posvetilište Abraamovo, Suzana Cişta)* yazdı.

VETULONİA, İtalya'da yer, Toscana'da (Grosseto ili, Castriglione della Pescaria komünü), Grosseto'nun K.-D.'sunda. Bol miktarda maden üretimi ve gösterişli kuyumculuk yapıtlarının da (İ.Ö. VII.-VI. yy.) anlaşıldığı gibi Etrüskler zamanında burası refah içinde bir siteydi. Yerleşmenin nekropolislerinde ele geçen zengin buluntular arasında şunlar sayılabilir: demirden yapılmış iki yüzlü baltalı, bilinen tek lictor çubuk demeti (lictor mezarı, İ.Ö. 600'e doğr.) ve en eski etrüsk taş heykelleri (Pietrera tümülüsü, İ.Ö. 650'den az önce).

Pierson

Louis Veuillot

VEUİLLOT (Louis), fransız gazeteci ve yazar (Boynes 1813 - Paris 1883). Bir fıçıcının oğluydu, kendi kendini yetiştirdi, çeşitli taşra gazetelerinde yazılar yazdıktan sonra, Roma'ya bir yolculuk yaptı (1838), bu gezisi onun militan bir katolikliği benimsemesinde etkin bir rol oynadı. Bir süre devlet memurluğunda kaldıktan sonra 1843'te *l'Univers*'in yayın kurulunda görev aldı, kısa bir süre sonra da yazı işleri müdürü oldu. Kırk yıl boyunca önce liberal katoliklere, sonra, Empire döneminde, papanın maddi gücünü tehdit eden italyan birlik hareketine fransız hükümetinin verdiği desteğe karşı ustalıkla ve uzlaşmaz bir tavırla ultramontanizmi savundu. Çok sayıdaki yapıtları arasında anılmaya değer olanlar: *Rome et Lorette* (1841), *les Odeurs de Paris* (1866), *Pie IX* (1878).

VEURNE, fr. **Furnes,** Belçika'da kent, Batı Flandre'ın *arrondissement* merkezi, Dunkerque ile Oostende arasında, kanalların birleştiği yerde; 11 200 nüf. Flandre kontlarının eski derebeyliği olan kentte, zengin bir geçmişin kalıntıları vardır; papaz evleri, Rönesans üslubunda belediye konağı. St-Walburgis (XIII. yy.'ın sonunda başlanmış) ve Sint-Nicolaas (XV. yy., XIII.'dan kalma kale) kiliseleri.

VEVEY, İsviçre'de (Vaud kantonu) kent, Leman gölünün kuzey kıyısında; 16 100 nüf. St-Martin tapınağı, XII. ve XV. yy.'dan kalma eski kilise. 1710'dan kalma belediye konağı. Vieux Vevey ve Confrérie des vignerons müzesi; Jenisch (XIX. ve XX. yy. İsviçre resim sanatı örnekleri) müzesi. Turizm ve sanayi (takım-tezgâhları, yapı gereçleri, besin sanayileri, grafik sanatlar) merkezi. Nestlé'nin laboratuvarı ve yönetim merkezi (Jean Tschumi 1960'ta yaptı).

VEXİLLUM a. (lat. sözc.). Esk. Rom. Roma ordularının sancağı. (Lejyonların kartallarına karşılık, vexillumlar yalnızca süvari birlikleri ve özel görev kuvvetlerince kullanılırdı. Bunlar, bayrak direğiyle dik açı oluşturan yatay bir kirişe takılmış bir kumaştan oluşan flamalardı. Bizans labarum'u da benzer bir görünüşteydi.)

VEXİN, Fransa'da bölge, K.'inde Lyons ormanı ve Thelle ülkesi tepeleri, B.'sında Andelle vadisi, D.'sunda Oise vadisi ve G.'inde Sen ırmağı vardır. B.'sı balçıkla kaplı tebeşirli bir platodan, D.'su derin vadilerle oyulmuş kireçtaşlı bir platodan oluşur. Vexin, zengin bir tarım bölgesi ve Fransa'nın en verimli topraklarından biridir: büyük tarım işletmeleriyle (bazen 200 -300 ha'ı bulur) sanayileşmiş tarımı en iyi biçimde değerlendirmektedir.

VEYA bağ. (ar. *ve* fars. *yâ*'dan *veya*). Seçenek, eşdeğerlilik, yaklaşıklılık ya da karşıtlık belirtir; ya da.

VEYAHUT bağ. (ar. *ve* fars. *yāḫūd*'dan *veyāḫūd*). Yahut, ya da.

VEYL ünl. (ar. *veyl*). *Esk.* "Yazık, vah" anlamında kullanılır.

Veylişhane oyunu, Urfa ve çevresinde oynanan, dramatik öğeler de içeren bir halk oyunu. (Tek kişilik bir oyundur. Oyuncunun üzeri örtülüdür, davul zurnanın çaldığı uzun havaya dalmıştır. Çalgılar susunca kendisi bir uzun hava söyler; sağ ve sol diziyle üç kez davulu dövdükten sonra oyuna geçer; hareketli figürlerden sonra davulun başına çöküp tekrar uzun hava dinler. Ardışık okumalarla oyun sürer. Oyunun figürlerinin ölüp dirilmeyi ya da yaşam sevinci ve üzüntü gibi karşıtlıkları simgelediği öne sürülür.)

Veysel barı, Erzurum ve çevresinde oynanan bar türü bir halk oyunu.

VEYSEL KARANİ, asıl adı Üveys, arap mutasavvıf (VII. yy.). Yaşamı konusunda yeterli bilgi yoktur. Kimi yazarlara göre Yemen'de doğmuş, Mekke, Medine, Bağdat, Şam ve Kûfe'yi gezmiştir. Attar'ın *Tezkiret ül-evliya*'sına göre Hz. Muhammet döneminde yaşamış, onunla konuşmuştur. Kimine göre de Peygamber islamlığı yaymaya başladığı sırada onun yanına gelmek istemiş, hasta annesine bakacak kimsesi olmadığından bırakıp gidememiş; Yemen'de islamın kurallarını yerine getirmeye çalışmıştır. Bazı hadisçiler Hz. Muhammet'in Üveys'i öven sözler söylediğini yazmışlardır. Bir söylentiye göre Hz. Ömer'in halifeliği sırasında (634 -644) Yemen'den Medine'ye gelmiş, daha sonra Kûfe'ye yerleşmiştir; Muaviye ile Ali yandaşları arasındaki Sıffin savaşı'nda şehit olmuştur (657). Şam'da hadis bilimiyle uğraştığı, orada eceliyle öldüğü de söylenir. Sarı Abdullah Efendi'nin *Semerat ül-fuat*'ında (1654) menkıbeleri anlatılır. Türk halk inancına göre gözleri görmüyor, bir aslanla birlikte geziyordu. Tasavvuf inançlarıyla şeriat ilkelerini birleştiren anlayışın temsilcisidir.

VEYSEL PAŞA (Hilmi) → HİLMİ VEYSEL PAŞA.

VEYSİ, asıl adı **Üveys,** türk yazar, şair (Alaşehir, Manisa, 1561 - Üsküp 1628). Medrese öğrenimi gördükten sonra Mısır'da divan kâtibi, Macaristan seferinde ordu-yı hümayun kadısı olarak bulundu. Anadolu ve Rumeli kentlerinde kadılık yaptı. Divan edebiyatında süslü, sanatlı nesrin temsilcilerindendir. Yoğun edebi sanatlara, yabancı sözcüklere, zincirleme tamlamalara geniş yer verdiği halde yapıtları örneğin çağdaşı Nergisi'nin yazdıklarından daha sadedir. *Habname* adlı en ünlü yapıtında Ahmet I ile Büyük İskender'i düşünde gördüğünü anlatır. Dönemin toplumsal, ekonomik bozukluklarından yakınan padişaha İskender, dünyanın Âdem'den beri aynı durumda olduğunu açıklar; ancak yapıt bu kötülüklerin iyi ahlaklı, yetenekli görevlilerin işbaşında bulunmasıyla ortadan kalkacağını da dile getirir. Öteki yapıtları: *Siyer* ya da *Dürret üt-tac* (Hz. Muhammet'in yaşamını konu edinir; tamamlanmamıştır; Nevizade Atayi ve Nabi'nin zeyilleri vardır), *Düstur ül-amel* ya da *Şehadetname* (dinsel konuları, menkıbeleri kapsar), *Risale-i Amr bin el-As* (1591; Araplar'ın Mısır'ı fethini anlatır), *Gurret ül-Asr fi tefsiri suret in-Nasr* (Asr suresi'nin tefsiri), *Münşeat* (mektuplar), *Divan.*

Veyşok, D. ve G.-D. Anadolu bölgesinin bazı yörelerinde oynanan halay türü bir halk oyunu.

VEZAİF çoğl. a. (ar. *vazife*'nin çoğl. *vezā'if*). *Esk.* Ödevler, görevler, sorumluluklar: *"Emir ile beni nevini öldürmenin insana mahsus en tabii vezaiften biri olduğuna o kadar kani idi ki..."* (Y. K. Karaosmanoğlu).

—İsl. huk. *Vezaif-i şagire,* boşalan ya da boş bırakılan vazife. (Vazife, görevli kişinin ölmesi, görev yapmasına engel bir durumun ortaya çıkması vb. nedenlerle görev boşalır. Yararı kalmayan ya da görevi yapabilecek yetenekte bir kimse bulunamaması nedeniyle boş kalan vazife de vezaif -i şagirdir.)

VEZAN sıf. (fars. *vezān*). *Esk.* **1.** Esen, esici. **—2.** *Vezan olmak,* esmek: *"Şimal rüzgârı vezân olmaya başlayınca havayı muhabbetle bî-karar olan gönüller gibi eşcâr ve nebâtâtı da ihtizaza getirdi"* (Samipaşazade Sezai, XIX. yy.).

VEZANET, -ti a. (ar. *vezānet*). *Esk.* **1.** Ölçülülük. **—2.** Düşünüş ve görüşteki isabet.

VEZANİ a. (fars. *vezan* ve *-i*'den *vezāni*). *Esk.* Esinti zamanı.

VEZARET, -ti a. (ar. *vezāret*). *Esk.* Vezirin görevi ve makamı; vezirlik.

—Kur. tar. Müslüman devletlerde vezirlik rütbe ve payesine verilen ad. ‖ *Vezaret beratı,* Osmanlılar'da bu rütbenin verilmesine ilişkin berat. (Buna *vezaret fermanı* ya da *vezaret menşuru* da denir, verilen belgede vezaretin geliri, vergisi, vezirin adı, görevi ve belgenin veriliş nedeni belirtilirdi.) ‖ *Vezareti sohbe,* padişah sefere çıktığında kendisine vekâlet eden *vezir üs -sohbe*'nin makamına verilen ad. ‖ *Veza-*

reti tefviz, Abbasiler'de bir vezeret. (Bu göreve getirilen vezir, halifenin yetki alanı dışında kalan her konuda bağımsız davranıp karar verebilirdi.) || *Vezareti uzma,* Osmanlılar'da en üst düzeydeki devlet görevi olan sadrazamlık makamının unvanlarından biri.

VÉZELAY, Fransa'da kanton (Yonne) merkezi, Morvan'ın kenarında, Cure'e egemen yüksek bir tepenin üzerinde; 575 nüf. (1992). Eski *Vizeliacum.*
—Tar. ve Güz. sant. IX. yy.'da bir benedikten manastırının bulunduğu yerde kurulan Vézelay, ününü azize Meryem'in kutsal emanetlerine borçludur.

Mistik değirmen
Vézelay azize Meryem kilisesinin sahnında yer alan sütun başlığı
XII. yy. ortası

VÉZÈRE, Limousin ve Périgord'da (Fransa) ırmak, Dordogne'un kolu (sağ kıyıdan); 192 km. Millevaches platosundan doğar, Virole çağlayanını aşar, Treignac'a, oradan da Uzerche'e geçer, Saillant (ya da Saumon) çavlanını oluşturur, sol kıyıdan Corrèze'i alıp büyüdükten sonra Larche, Terrasson-la-Villedieu, Montignac ve Le Bugue'e girer. Birçok küçük hidroelektrik santralını besler. Aşağı vadisi tarihöncesinin önemli yerlerinden biridir.

VEZİKÜL a. (fr. *vésicule*). KABARCIK'ın eşanlamlısı.

VEZİKÜLİT a. (fr. *vésiculite*). Patol. Sperma keseciklerinin iltihabı.

VEZİKÜLLEŞME a. Tıp. Kabarcık (vezikül) yapıcı bir maddenin ya da ilacın yarattığı yerel etki.

VEZİKÜLOGRAFİ a. (fr. *vésiculographie*). Radyol. Bir kontrast madde şırınga edildikten sonra çekilen sperma keseciklerí radyografisi.

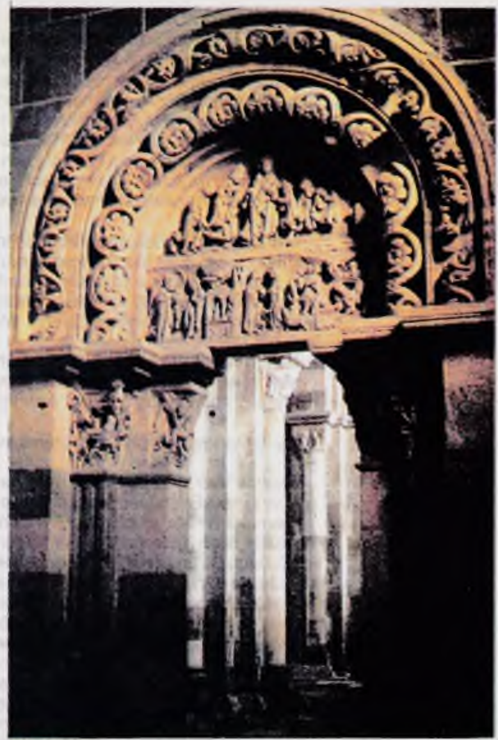
VEZİME a. (ar. *vezime*). *Esk.* Kâbe'ye gönderilen hediye.

VEZİN, -znl a. (ar. *vezn*). *Esk.* **1.** Tartma; tartı. **—2.** Ağırlık.
—Ed. Dizeyi oluşturan sözcüklerdeki hecelerin nicelik (hece* vezni) ya da nitelik (aruz* vezni) bakımından denkliğine dayanan ahenk ölçüsü. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Vezn-i aher,* türk halk edebiyatında aruzla söylenmiş şiir türlerinden biri.
—ANSİKL. Ed. Ahengi belirli bir vezinle sağlanmış şiirler (vezinli şiir) olduğu gibi vezni bulunmayan şiirler (vezinsiz şiir, serbest şiir) de vardır. Hece vezni, dizelerdeki toplam hecelerin sayıca eşitliği temeline dayanır. Bir dizedeki heceler genellikle belirli hece öbeklerine (durak*) ayrılır. Örneğin, 11 heceli kalıp 4+4+3, 6+5 gibi duraklara ayrılır. Aruz vezninde ise uzun (kapalı) ve kısa (açık) heceler belirli aruz kalıplarına göre art arda dizilir (örn. feilâtün feilâtün feilâtün feilün: ··—— ··—— ··—— ··—). Türk halk edebiyatında ve Milli edebiyat döneminde hece vezni, divan şiirinde aruz vezni kullanılmıştır. Günümüz şiirinde ise dizelerin uzunlukları, birbirlerine eşit olup olmayışları vezin kalıplarına değil şairlerin kişisel ahenk duygularına, özgür seçimlerine bağlıdır.
• *Vezn-i aher,* halk edebiyatında divan şiirinin etkisiyle oluşan türlerdendir. Aruzun müstef'ilâtün müstef'ilâtün müstef'ilâtün müstef'ilâtün vezniyle ve dörtlüklerle söylenmiştir. Dizeler müstef'ilâtün kalıplarına uygun 4 eşit parçaya bölünebilecek sözcük öbeklerinden oluşur. Her dizedeki son 3 öbek, bir sonraki dizenin başında yinelenir; dizenin sonuna ise gene müstef'ilâtün kalıbına uyan yeni bir söz öbeği eklenir (örn.: *"Üftaden oldum, gül gibi soldum, sor bana no'ldum, seninle canan / Gül gibi soldum, sor bana noldum, cevrinle canan, oldum perişan"* vb. — Tokatlı Nuri).

VEZİNLİ sıf. Ed. **1.** Belli bir vezni olan; ölçülü. **—2.** *Vezinli şiir,* aruz ya da hece vezniyle yazılmış, bu vezinlerin kalıplarına uyan şiir.

VEZİNSİZ sıf. Ed. **1.** Belli bir vezni olmayan; ölçüsüz. **—2.** *Vezinsiz şiir,* aruz ya da hece vezni kalıplarına uyulmaksızın yazılmış şiir; serbest ya da özgür şiir.

VEZİR a. (ar. *vezr*'den *vezîr*). Tar. Osmanlılar'da ve birçok müslüman devlette bakanlık, valilik vb. üst düzey görevlerde bulunan kimselere verilen unvan ve paye. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Kur. tar. *Vezir ağaları,* vezirlerin maiyetinde hizmet veren ve kapı halkından olan görevliler. || *Vezir dış ağaları,* vezir ağalarından vezir dairelerinin dış işlerine bakanlara verilen ad. (Bunlar *silahtar ağa, çuhadar ağa, selam ağası, anahtar ağası, mühürdar ağa, kapıcılar kethüdası, imrahor ağa, buhurdan ağası, kiler ağası, kavasbaşı, delibaşı, saraçbaşı, kürkçübaşı, tüfekçibaşı, baş silahşör ağa, vekilharç, aşçı ve pazarcı* idiler.) || *Vezir evladı,* ulufeli müteferrikalara verilen ad. (Bunların sayıları 1626'da dokuz kişiydi.) || *Vezir hassı,* vezirin yönetimindeki topraklara verilen ad. || *Vezir içağaları,* harem dairesi ile ilgili işleri gören vezir ağalarına verilen ad. (Bunlar *imam, kaptan ağası, şamdan ağası, peşkir ağası, rahtvan ağası, macun ağası, berberbaşı, makramacıbaşı, seccadecibaşı* [*ehramcıbaşı* da denirdi], *ibriktarağa, hazinedarbaşı, duhancıbaşı, müezzinbaşı, cündibaşı, enderun başçavuşu, dilsizler, divittar, çavuşlar, mızrakçı ağa ve enderun mehterleri* idiler.) || *Vezir iskelesi,* Sirkeci iskelesi. (Sadaret alayı buradan başladığından iskele vezir iskelesi diye de anılırdı.) || *Vezir kapı kethüdası,* başkent dışına çıkan vezirin resmi işlerine vekâlet eden görevli. (Bu görev, 1908'de kaldırıldı.) || *Vezir kapısı* → BABIÂLİ, PAŞAKAPISI. || *Vezir mehterleri,* vezire bağlı özel mehterhane. (Vezirlerin mehterhanelerinde padişahlık simgesi olan kös bulunmazdı.) || *Vezir müfettişi,* Mehmet II (1451-1481), Selim I (1512-1520) ve Süleyman I'in (1520-1566) vakıflarını yöneten görevli. (Bu vakıflar aslında sadrazamların denetim ve gözetimi altında bulunur, ancak, onlar adına ulemadan vezir müfettişleri tarafından yönetilirdi.) || *Vezir oğulları,* müteferrikalar arasında yer alan, sarayda kapıcılıkla görevli vezir çocuklarına verilen ad. (Saraydaki kapıcıbaşıların üçü,

Loïc-Jahan

Vézelay:
Madeleine kilisesi'nin ön sahnının sağ taçkapısı (1120'ye doğr.)
[alınlık tablasında, İsa'nın çocukluğundan sahneler]

vezir dışağalarından
kavasbaşı (solda), silahtarağa (sağda)
Atatürk kitaplığı, İstanbul

vezir *Atatürk kitaplığı, İstanbul*

genellikle bunlar arasından seçilirdi.) || *Vezir sarayı*, sadrazamların konaklarına verilen ad. (Bu konaklar aynı zamanda sadaret dairesiydi. Derviş Mehmet Paşa'nın sadrazamlığı sırasında Alayköşkü karşısındaki Halis Paşa sarayı sadrazamlara verildi (1654). Bu tarihten sonra sadrazamlar bu sarayda oturdular.) || *Vezir üs-sohbe*, vezirin ordudaki işlerine bakan görevliye verilen ad.

—Mıs. tar. Mısır dilindeki *tcati* sözcüğünün çağdaş çevirisi. Eski Mısır'da *tcati*, firavunun seçerek dünyasal iktidarının önemli bir bölümünü devrettiği en yüksek krallık görevlilerinden birini belirtiyordu. (Bk. *ansikl.* böl.)

—Mutf. *Vezir kellesi*, balkabağını bütün olarak şeker ve pirinçle pişirerek yapılan tatlı. (İriliği nedeniyle bu ad verilmiştir.)

—Oy. Satrançta oyunun ikinci önemli taşı.

—ANSİKL. Vezir unvanı (pehlevi *vçir*, yargıç) ve görevi Emeviler döneminde ortaya çıkmakla birlikte, en büyük gelişmesini Abbasiler döneminde, özellikle Bermekiler'le gösterdi. Bu unvan ve paye Büyük Selçuklular, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar ve Memluklar'da ve öteki bazı islam devletlerinde de kullanıldı. Osmanlılar'da ilk dönemde yalnız bir vezir vardı ve devletin en üst düzey görevlisiydi. Murat I döneminde (1360-1389) vezirlerden önce Lala Şahin Paşa'ya, ardından Timurtaş Paşa'ya devleti padişah adına yönetme yetkisi verilerek kendilerine veziriazam denildi. Zamanla vezirlerin sayıları arttı. Kanuni Sultan Süleyman döneminin (1520-1566) ilk yıllarından sonra veziriazamlara sadrazam denildi. Osmanlılar'da Divanı hümayun'da veziriazamdan başka "Kubbealtı vezirleri" adıyla yedi vezir görevliydi ve bunlar *ikinci vezir, üçüncü vezir* biçiminde sıralanıyorlardı. Kanuni Sultan Süleyman döneminden başlanarak önemli eyaletlere vali olarak vezirler atandığı gibi yeniçeri ağası, *kaptanıderya, defterdar* gibi yüksek görevlilere vezir unvanı verildi. Ahmet III döneminde (1703-1730) kubbealtı vezirliği kaldırıldı. Vezirlerin has derecesinde toprak dirlikleri vardı, gelirleri bir hayli yüksekti (yılda ortalama bir buçuk milyon akçe). Vezirlerin dirlikleri XVIII. yy.'da kaldırılarak kendilerine yerel gelirlerden tahsisat (maaş) bağlandı. Bazı vilayetlerdeki vezirler de bervechi muhassıllık yetkisine dayanarak, o vilayetin hazineye ait gelirlerinin toplanmasını belli bir bedel karşılığı iltizam ederek, devletin alacağından arta kalanı kendileri aldılar. Emekliye ayrılan vezirlere ortalama 60 000 akçe, arpalık adıyla bir tür emekli yıllığı bağlanırdı. Bir suçtan dolayı idam edilecek vezire saygı gösterilir, hakarette bulunulmazdı. Görevden azledilen vezirin önce unvanı elinden alınır, sonra kapıcıbaşılık rütbesiyle belli bir yerde oturma zorunda bırakılırdı. Vezirlerin maiyetine kapı halkı denirdi. Vezirliğe atamada, vezirlerin sadrazam ve padişah tarafından kabullerinde, resmi törenlerde ayrıntılı teşrifat (protokol) kuralları uygulanır, örneğin başkentteki bir vezir seferle görevlendirildiğinde kendisine *sefer hilati* adıyla baştan başa samur bir kürk giydirilir, padişahın ahırlarından at verilirdi. Vezirliğe ilk atananlara ise, bu atamanın belirtisi olarak altın suyuna batırılmış zincir verilir, vezir, atama dolayısıyla divana gelip el öpmek için padişahın yanına arza girdiğinde has ül-has denilen sade, gösterişsiz bir hilat giydirilir, kürk giydirilmezdi. Vezirlik, osmanlı saltanatı ile birlikte son buldu. (→ Kayn.)

—Mıs. tar. Vezirlik görevi, IV. hanedandan kral Snefru tarafından çıkarıldı (İ.Ö. 2700'e doğr.) ve tüm Mısır tarihi boyunca varlığını korudu. Bu görevde ün kazanan büyük vezirler: Kral İsesi'nin veziri Ptahhotep (İ.Ö. 2400'e doğr.) ünlü bir Bilge yapıtı bıraktı; kral Montuhotep III'ün veziri Amenemhat (İ.Ö. 2000'e doğr.) iktidara el koydu ve Amenemhat I adıyla XII. hanedanı kurdu; Hapuseneb, kraliçe Hatşepsut'un iktidara zorla el koyması sırasında, vezirliği ve büyük Amon rahipliğini elinde topladı (İ.Ö. 1500'e doğr.); Rekhmire, Tutmosis III döneminde vezirlik yaptı (İ.Ö. 1480'e doğr.) ve mezarında ona düşen bütün görevleri belirten, ayrıca resmi törenleri de betimleyen yaşamöyküsel bir anlatı kazıldı. Zaman zaman Ramses hanedanından gelen hükümdarlar tarafından veliaht prense de vezir unvanı verildi (örneğin gelecekteki Seti I'e verildiği gibi).

VEZİRÂBÂD, Pakistan'da (Lahor ili) kent, Çinab'ın yakınında, Lahor'un K.-B.'sında; 63 000 nüf. Ticaret merkezi; demiryolu kavşağı. Küçük metalürji.

VEZİRİ a. (ar. *vezir* ve *-î*'den *veziri*). Esk. ciltç. Elyazmalarının kare biçiminde olanlarına verilen ad. (Bunlar çoğunlukla küçük boyutluydu.)

VEZİRİAZAM → SADRAZAM.

VEZİRİSTAN, Pakistan'da dağlık bölge, Afganistan sınırı yakınında, Kurram ile Gomal arasında.

VEZİRKÖPRÜ, Karadeniz bölgesinin Orta Karadeniz bölümünde Samsun'a bağlı ilçe; 102 503 nüf. (1990); 1 713 km²; merkez bucağı dışında 3 bucak, 132 köy. Merkezi, Samsun'un 113 km B.-G.-B.'sında *Vezirköprü*, 20 633 nüf. (1990). Tahıl, pancar, ayçiçeği, tütün, kendir, üretimi.

—Mim. Vezirköprü'de Köprülüler döneminden (XVII. yy.) çeşitli yapılar bulunmaktadır. 1494 tarihli Tacettinpaşa camisi beş kubbeli bir son cemaat yeri ile iki kubbeli bir ana mekândan oluşuyordu (1945 depreminde yıkıldı). Köprülü Mehmet Paşa'nın eşi Ayşe Sultan'ın yaptırdığı Taşkale camisi (1659) özgünlüğünü korumaktadır. Cami üç kubbeli bir son cemaat yeri ile kare planlı, yüksek kasnaklı kubbeyle örtülü bir ana mekândan meydana gelir. Ana mekânın K.'inde kadınlar mahfili bulunur. Yedi köşeli mihrap nişi mukarnaslıdır; abanoz ağacından minber kıvrıkdallar, baklava ve çiçek motiflidir. Camiye bitişik olan Taşkale hamamı da aynı tarihtendir. Haç biçimi eyvanlı, kare planlı sıcaklık bölümünde, eyvanlar arasında küçük kubbeli halvet odaları yer alır. Soyunmalık bölümü ters dizilmiş kiremitlerle örtülü kubbesiyle dikkati çeker. Çiftehamam ya da Ayşesultan hamamı da aynı dönemdendir. Burada da sıcaklık benzer plandadır. Şifa hamamı'nı XVII. yy. sonlarında Köprülü Mehmet Paşa'nın kızı yaptırmıştır. 1662 tarihli Fazılahmetpaşa medresesi bir külliyeye bağlı olmayan tasarımıyla selçuklu medreselerine dönüşü simgeler. Burada revaklı, dikdörtgen bir avlu çevresine medrese odaları yerleştirilmiştir; kare planlı dershane-mescit kubbelidir. 1964'e değin değişik amaçlarla kullanılan yapı, bu tarihten sonra Halk kitaplığı olarak değerlendirilmiştir. Fazılahmetpaşa bedesteni ve arastası da dönemin önemli anıtlarındandır. Dört yandan basık kemerli kapılarla girilen bedesten dört kubbeyle örtülü, kare planlı bir yapıdır. Arastanın bedestene bakan cephesindeki dükkânlar yer kazanmak amacıyla üçgen biçiminde yapılmıştır; K.'de ise tonoz örtülü dükkânlar vardır.

VEZİRLİK a. Vezir olma durumu, vezir aşaması ve vezirin görevi.

VEZİROĞLU (Nejat), türk mühendis (İstanbul 1924). Londra Üniversitesi makine mühendisliği bölümü'nü bitirdi (1950). Bir süre Türkiye'de çalıştıktan sonra Miami Üniversitesi'nde (ABD) görev aldı; aynı kurumda profesör (1966), ayrıca Hidrojen enerjisi araştırma enstitüsü müdürü ve Uluslararası hidrojen örgütü başkanı oldu. Temas yüzeylerinin ısıl direnci konusunda yaptığı deneyler sonucu elde ettiği buluşlar nedeniyle TÜBİTAK bilim ödülü'nü kazanan (1975) Veziroğlu'nun, uluslararası bilim dergilerinde yayımlanmış çok sayıda çalışması var.

VEZİROV, Necef Bey de denir, azeri oyun yazarı (Şuşa 1854-Çukuryurt, Bakü, 1926). Azerbaycan tiyatrosunun kurucularındandır. *Ev terbiyesinin bir şekli* (1875) ile sosyeteye mensup aile tipini, *Daldan atılan daş topuğa deyer* (1890) ve *Sonraki peşmançılık fayda vermez* (1890) ile aile yaşamını, *Adı var özü yok* (1891) ile ağalık düzenini, *Yağışdan çıktık yağmura düşdük* (1895) ile sonradan görme tipleri eleştirir. Diğer bazı oyunları şunlardır: *Vay şeleküm-meleküm* (1909), *Ne ekersen onu biçersen* (1911), vd. Lenkeran Devlet dram tiyatrosu'na Vezirov'un adı verilmiştir.

VEZİRPARMAĞI a. Mutf. Bir tür hamur tatlısı. (Yağda kavrulmuş un, yumurta, su ve biraz tuzla hazırlanan hamur yoğurulup parmak biçimi verildikten sonra kızgın yağda kızartılarak yapılır. Üzerine sıcak şurup dökülür.)

VEZN → VEZİN.

VEZNE a. (ar. *vezn*'den). **1.** Resmi dairelerde, banka, büro vb. kuruluşlarda para alınıp verilen yer; kasa. **—2.** *Esk.* Tartı aleti, terazi.

—Esk. sil. Ateşli silahlarda barut yuvası, barutluk.

—Uluslarar. ikt. *Birinci vezne*, uluslararası mali yardım kuruluşlarının, ekonomisi az gelişmiş ülkeler yararına müdahalelerinin tümü. (Birinci "vezne" işlemlerinin finansmanına yönelik istikrazlar, yardımcı kuru-

Vezüv
ön planda, dağın eteğindeki Ercolano kenti

luşa faiz ödemelerini gerektirebilir.) || *İkinci vezne*, piyasa koşullarına yakın koşullar içinde, ekonomisi görece ileri ülke yararına yapılan (ödemelerdeki gecikmelerin sağladığı avantajlardan ötürü) uluslararası işlemlerin tümü.

VEZNECİ a. **1.** Vezne görevlisi; veznedar. **—2.** *Esk.* Terazi yapan ve/ya da satan kimse.

VEZNEDAR a. (ar. *vezne* ve fars. *-dār*'dan *vezne-dār*). Resmi dairelerde, banka, büro vb. kuruluşlarda veznede duran ve para alıp veren görevli; vezneci.

VEZNEDARLIK a. **1.** Veznedarın görevi. **—2.** Veznenin bulunduğu yer.

VEZNİ sıf. (ar. *vezn* ve *-i*'den *vezni*). *Esk.* Tartıyla ilgili.
—İsl. huk. *Vezni mallar*, tartıyla işlem gören mallar. (Demir, bakır, altın vb.)

VEZÜV, ital. **Vesuvio,** Güney İtalya'da yanardağ, Campania'da, Napoli körfezi kıyısında, kentin G.-D.'sunda. Üst üste iki koniden oluşur; bunlardan en eskisi olan, K.'de devamlı (1 132 m), G.'de kesikli geniş bir yarım çember biçiminde uzanan *somma*'dır; en yüksek noktası 1 277 m olan yeni koniyi kuşatan somma, birçok evreden geçtikten sonra bugünkü görünümünü aldı. Dördüncü Zaman'ın başında, bir trakit püskürmesi ile somma'nın oluşmasını sağladı; özellikle bazalt çıkaran başka iki şiddetli püskürme İ.Ö. 6000-3000, sonra 3000-1000 arasında meydana geldi. Tarih çağından beri yanardağ etkinliği, depremlerin sık görüldüğü uzun dönemlerde ortaya çıktı ve bu dönemler şiddetli bir püskürmeyle sonuçlandı. 63-79 arasındaki dönem üç kentin (Herculanum, Pompei, Stabia) yıkılmasıyla sona erdi. Patlamalar, başka bir şiddetli patlamanın meydana geldiği 1631'e kadar aralıksız devam etti. 1766 ve 1767, 1779, 1794, 1872'de de püskürmeler oldu. 1906 püskürmesi, somma'yı yarıp yüksekliğin azalmasına yol açarak kraterin görünümünü bütünüyle değiştirdi. Son püskürme 1944'te oldu. Bir gözlemevi yanardağın etkinliklerini kaydetmektedir. Düzenli ve çok verimli olan Vezüv'ün yamaçları, yumuşak ve kokulu lacrima-christi şarabının yapılmasında kullanılan üzümlerin üretildiği bağlarla kaplıdır. Kırk kadar köy yanardağın eteğini bütünüyle kuşatmaktadır.

VEZÜVİN a. (fr. *vésuvine*). Boyarmad. Nitrit asidinin metatoluilendiamin üzerine etkimesi sonunda oluşan kahverengi boyarmadde.

VEZÜVİYANİT a. (fr. *vésuvianite*). Miner. İDOKRAZ'ın eşanlamlısı.

VEZZAN a. (ar. *vezn*'den *vezzān*). *Esk.* Kantarcı, tartan.

VEZZAN, Fas'ta kent, Rif dağlarıyla Garb ovasını sınırlayan tepelerin birleştiği yerde; 40 000 nüf. Roma kenti *Babba Julia Campestris*'in yerinde kurulmuş ticaret merkezi.

Vezzolano manastırı, İtalya'da, Albugnano komününde, Asti'nin 30 km K.-B.'sında manastır. XII. yy. ortasından kalma kilise, Piemonte'deki en önemli roman yapısıdır: XII. yy.'ın sonuna ait oymalı jübe; XIII. yy.'ın ilk çeyreğinden kalma, kemerlemelerle süslü batı cephesi. Avlu.

VFR (ing. *Visual Flight Rule*, görerek uçuş kuralı'nın kısaltması), hava taşıtlarının uçuş planları üzerinde, elverişli hava koşulları göz önüne alınarak bir uçağın tüm uçuşu boyunca görerek gerçekleştirebildiği seyrüsefer durumunu göstermeye yarayan uluslararası simge.

VHF, ing. VERY HIGH FREQUENCIES'den (çok yüksek frekanslar) kısaltma; kimi kez 30 ile 300 MHz arasında yer alan ve metrelik dalgalar bölgesine ilişkin frekansları belirtmek için kullanılır.

VICIK sıf. (yansıma sözc.). **1.** Sulanarak yumuşamış. **—2.** *Vıcık vıcık*, sulu ve gevşek, yapışkan bir duruma gelmiş olan çamur, yağ vb. için kullanılır; sulu, tatsız ve sevimsiz konuşan, tatsız şakalar yapan. || *Vıcık vıcıklık*, ciddilikten, ağırbaşlılıktan uzak olma niteliği: *Konuşmasında olsun, davranışlarında olsun bir vıcık vıcıklık var.* || *Vıcık vıcık olmak*, bulaşık ve yapışkan bir duruma gelmek: *Biraz ıslandı mı yerler vıcık vıcık oluyor.*

VICIKLAMAK g. f. Yumuşak ve sulu şeyleri avuç içinde ezmek.

VICIRDAMAK gçz. f. (yansıma sözc.). Küçük kuşlardan söz ederken, ötmek.
◆ **vıcırdaşmak** işt. f. Hep birlikte ötmek, ötüşmek.

VICIRDAŞMAK → VICIRDAMAK.

VIDI VIDI sıf. (yansıma sözc.). **1.** Yerli yersiz konuşma; dırdır: *Bırak vıdı vıdıyı.* **—2.** Gerekli gereksiz ve çok konuşmayı huy edinmiş kimse için kullanılır: *Çok vıdı vıdı bir kadın.* **—3.** *Vıdı vıdı etmek*, çevresindekilerin tedirginliğine yol açacak ölçüde çok konuşmak; hiçbir şeyi beğenmeyerek söylenip durmak.

VIK a. (yansıma sözc.). Boğulma ya da boğaza basılma durumunda çıkarılan boğuk ve hafif ses.

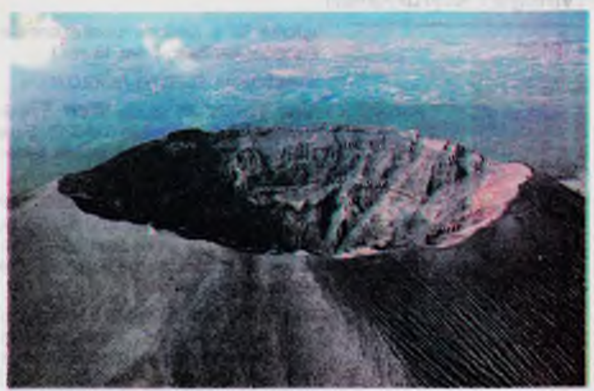
VIKLAMAK gçz. f. Vık sesi çıkarmak.

VIN BOJIN ya da **WEN BOREN,** çinli ressam (1502-1575'e doğr.). Vın Cıngming'in yeğeni ve öğrencisi, ustasının kuru çizgilerini, Yüenler'den esinlenen geniş kompozisyonlarda yeniden işler. *Dört Mevsim*'i (Tokyo müzesi) manzara resimlerinin en iyilerinden biridir.

Saray müzesi-Ziolo

Vın Cıngming: "Çamlar, serviler ve çağlayan" Saray müzesi, Taibei

Krafft-Explorer

Vezüv'ün krateri

VIN CINGMİNG ya da **WEN ZHENGMİNG,** çinli ressam (Sucou 1470 - ay. y. 1559). Ustası Şın Cou ile Vu okulunu kurdu. Her tür aşırılığa karşı olan aydın idealinin simgesi oldu. Büyük manzaracı Song ve Yüen'i, kendine göre yorumladı. Meslek yaşamının son döneminde ağaçları ve sarp kayaları daha özgür bir biçimde resimlediği yapıtlar ortaya koydu. Pek çok öğrencisi oldu; bunlar arasında oğlu VIN CIA (1501-1583) ve yeğeni VIN BOJIN de vardı.

VINCOU ya da **WENZHOU,** Çin'de (Ciciang) liman kenti; 391 200 nüf. (1990). Çay, kereste, jüt, şeker, turunçgiller. Ticaret ve sanayi (besin sanayileri, kâğıt, kiremit ve tuğla fabrikaları) merkezi.

VINILTI a. (yansıma sözc.). Havada, düz doğrultuda hareket eden ya da dönen bir şeyin çıkardığı vın sesi.

Fiore-Explorer

Vezzolano manastırı'nın kilisesi (XII. yy.)

vinjin hua ya da **wenren hua,** *aydın resmi* anlamına gelen ve ilk kez Songlar döneminde Su Dongpo, Vın Tong ve Mi Fu tarafından uygulanan, Dört Büyük Yüen Usta tarafından pekiştirilen, daha sonra Mingler döneminde Vu* okulu tarafından benimsenen ve Dong Çiçang'ın yazılarıyla yaygınlaştırılan bir resim geleneğini anlatan çinçe sözcükler. Bunlar, özellikle manzara resimlerinde, eski üslupları koruyarak düşüncelerden çok duyguları dile getiren ve Çinliler'in en çok değer verdiği amatörce yapıtlardır.

VINLAMA a. Vınlamak eylemi.

VINLAMAK gçz. f. Havada, düz doğrultuda hareket eden ya da dönen bir şeyden söz ederken, vın diye ses çıkarmak: *Vınlayarak geçen kurşunlar.*

VINLAYAN KUYRUKKAKAN a. Kızıl ve beyaz tüylü, kuyrukkakana yakın ötücükuş. (Böcekçildir. Ezgili bir şarkısı vardır. Sonbaharda tropikal Afrika'ya göç

ederler. Bil. a. *Saxicola rubetra;* sinekkapangiller familyası; boyu 13 cm.)

Vınşüen → EDEBİYAT ANTOLOJİSİ.

VIN TİNGYÜN ya da **WEN TİNG-YUN,** çinli şair (Taiyüen 818-870). Şarkı gibi okunan *ci*'leri kaleme alan ilk şairlerdendir.

VIN TONG ya da **WEN TONG,** çinli ressam (Zitong, Sıçuan, 1018 - 1079). Su Dongpo'nun çok yakın dostuydu. Aydınlar resminin başlıca örneği sayılabilecek bambulanyla ünlüdür.

VIN YİDUO ya da **WEN YİDUO,** çinli şair (Hubei'de 1889 - Kunming 1946). ABD'de resim öğrenimi gördükten ve yeni tiyatro deneylerini inceledikten (1922 -1925) sonra Çin'e döndü, orada Yeni Ay grubuna katıldı ve klasik şiirden başka, mitoloji ve folklorla da ilgilendi. Klasik çin edebiyatı uzmanı olan ve çağdaş tarzdaki şiirleriyle (*La lampe rouge* [fr. çev.], 1923; *Faux mortes* [fr. çev.], 1926) mükemmelliğe ulaşan Vın Yiduo, yoksulluk çekti ve siyasal nedenler yüzünden öldürüldü. XX. yy.'ın en büyük çin şairleri arasında yer alır.

Parimage

Boris Vian

VIRAKLAMA a. Kurbağanın bağırışı.

VIRAKLAMAK gçz. f. Kurbağadan söz edildiğinde, bağırmak.

VIRILDAMAK gçz. f. (yansıma sözc.). Usanç verecek kadar çok söylemek, durmadan konuşmak.

◆ **vırıldanmak** dönşl. f. Kendi kendine söylenip durmak.

VIRILDANMAK → VIRILDAMAK.

VIRILTI a. (yansıma sözc.). Usanç veren konuşma: *Kes şu vırıltıyı.*

VIRLAMAK gçz. f. (yansıma sözc.). Vırıldamak.

VIRT ZIRT be. (yansıma sözc.). Sık sık, ikide bir: *Vırt zırt bize geliyor.*

VIRVIR be. (yansıma sözc.). Konuşmanın sürekliliğini bıktıracak, sinirlendirecek ölçüyü bulduğunu belirtir: *Vırvır konuşmak.*

◆ a. Karşısındakini sinirlendirecek kadar yinelenen ve uzatılan söz: *Bir kimsenin vırvırından bıkmak.*

VIRVIRCI sıf. ve a. Her şeyi sorun edecek, can sıkacak, insanı sinirlendirecek kadar çok konuşan kimse için kullanılır.

VIŞNIY VOLOÇEK, Rusya'da kent, Tver ile Sen-Petersburg arasında, Tveretski kanalı kıyısında; 74 000 nüf. Tekstil ve makine sanayileri. Kereste sanayisi. Piyano fabrikası. Cam fabrikası. Sepicilik ürünleri.

VIYBORG, Rusya'da liman kenti, Finlandiya körfezi kıyısında, Sen-Petersburg'un K.-B.'sında; 81 000 nüf. (1986). Demiryolu kavşağı. Elektrikli gereçler yapımı. Balıkçılık ve balıkçılık gereçleri. Besin sanayileri.

—Tar. Başlangıçta Vıyborg (fince *Viipuri*), Torgils Knutsson'un Ruslar'a karşı düzenlediği bir sefer sırasında yaptırdığı (1293) tahkimli bir şatoydu. Bu şato, uzun süre İsveç'in Finlandiya'daki en sağlam kalesi oldu. Şato yakınında basit bir pazar olan kent, bir belediye ayrıcalık belgesine (1403) ve Novgorod ve hansa kentleriyle rekabet edebilmek için ekonomik ayrıcalıklara sahip oldu. Ama Vıyborg, çok geçmeden Hansa'ya katılmak zorunda kalınca ticareti Lübeck tüccarlarının eline geçti (XV. yy.). Gustaf Vasa'nın serbest bıraktığı kent, lutherciliği benimsedi ve XVI. ve XVII. yy.'da baltık ticaretinin en gelişmiş yerlerinden biri oldu. Rusya'ya bırakıldı (Nystad, 1721) ve Aleksandr I tarafından Finlandiya grandüklüğü'ne bağlandı. Karelya kıstağı çarpışmasına konu olan (şubat-mart 1940) Vıyborg, SSCB tarafından ilhak edildi, Finler tarafından geri alındı (1941), sonra yeniden Ruslar'ın eline geçti (haziran 1944) ve kesin olarak SSCB'ye bırakıldı (Paris, 1947).

VIYÇEGDA, Rusya Federasyonu'nda (Komi Özerk Cumhuriyeti) ırmak, Suhona ile birleşerek Kotlas'ta Kuzey Dvina'yı oluşturur; uzunluğu 1 130 km (havzası 121 000 km^2).

VIZ a. (yansıma sözc.). **1.** Uçan böceğin ya da havadan hızla geçen bir şeyin çıkardığı ses. **—2.** *(Birine bir şey) vız gelip tırıs gitmek,* o şeyi önemsememek, aldırış etmemek (arg.): *Onun çalım atmaları bize vız gelip tırıs gider.* || *(Birine bir şey) vız gelmek,* o kimseye o şey oldukça önemsiz görünmek, önemsenecek, aldırış edilecek bir yanı bulunmamak (tkz.): *Babanın makamı da, zenginliği de bana vız gelir.*

VIZILDAMAK g. f. (yansıma sözc.). **1.** Böceklerden ya da havada hızla geçen bir şeyden söz ederken, vızıltı çıkarmak: *Arılar bütün gün kovanın çevresinde vızıldıyordu. Mermiler başımızın üstünden vızıldayarak geçiyordu.* **—2.** Hafif sesle ve ara vermeksizin yakınmak, sızlanmak: *Bütün gün vızıldayıp durma!*

◆ **vızıldanmak** dönşl. f. Bezdirici bir biçimde, hafif bir sesle sızlanmak: *Yeter artık vızıldanma.*

VIZILDANMAK → VIZILDAMAK.

VIZILIK a. *Yörs.* Bir tür çocuk oyuncağı. (Ortası üç noktadan delinmiş uzunca bir tahta parçasının deliklerine ip geçirilerek yapılır. İp iki ucundan çekildiğinde tahta vızıldayarak dönmeye başlar.)

VIZILTI a. (yansıma sözc.). **1.** Böceklerin özellikle uçarken çıkardıkları vızıldama sesi: *Sivrisineklerin vızıltısı.* (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Hafif sesle aralıksız bir biçimde yakınıp sızlanma: *Bütün gün senin vızıltını dinlemekten bıktım.*

—Arıc. *Keskin vızıltı,* arıların kanatlarını hızlı çarpmasından ileri gelen özel vızıltı. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Arıc. Keskin vızıltı, bazı işlemleri uygulamak için kovana duman püskürtüldüğü zaman meydana gelir. Kovanın çeperlerine elle vurulduğunda vızıltı daha da artar ve arılar bala doydukları zaman düzenli ritmine kavuşur. Keskin vızıldadıkları sırada arılar ne kaçmaya, ne sokmaya yeltenilir

—Böcbil. Vızıltı ya kanatların titreşimiyle (sinekler ve sivrisinekler) ya da göğsün (toraks) hızlı hareketleriyle (zarkanatlılar) oluşturulur. Birinci durumda ses kalındır ve uçuş sırasında, ikinci durumda incedir ve dinlenme anında çıkar.

VIZIR VIZIR be. Ara vermeksizin, pek çabuk ve kolayca: *Arabalar otoyoldan vızır vızır geçiyor.*

VIZLAMAK gçz. f. (yansıma sözc.). Vızıldamak.

VIZLAYICI a. 2 ile 4 V'luk bir gerilim altında çalışan ve bir bobinde çok ani akım değişimleri oluşturmaya ve böylece zayıf salınımlar üretmeye yarayan küçük titreşken. (Bu aygıt, devrelerin elektriksel sürekliliğini denetlemek için kullanılır.)

VİA a. (ar. *vi*ʿ*ā*). *Esk.* Kap, mahfaza.
—Esk. biyol. Damar.
—Esk. dilbilg. *İsm-i via,* kap ismi.

VİADANA (Ludovico GROSSI DA), italyan besteci (Viadana, Mantova, 1560'a doğr. - Gualtieri, Reggio nell'Emilia, 1627). Mantova katedrali'nde capella yöneticisiydi, Monteverdi'yi orada tanıdı ve 1596'da fransisken keşişliğine getirildi. Org için çalgısal bir bas bölümünün kullanılmasını önerdiği *Cento concerti ecclesiastici a 1, 2, 3, 4 voci con il basso continuo per sonar nell'organo* (1602) adlı yapıtı, sürekli basın bulunmasının yanlış olarak ona atfedilmesine yol açtıysa da, kilise müziğinde sürekli basın kullanılmasını yaygınlaştırmak yeteneğini gösterdi. Ayrıca 4 sesli (1590) ve 3 sesli (1594) bir *Canzonette* kitabı, 5 sesli iki mezmur kitabı, *Falsi Bordoni,* bir *Officium defunctorum* (1600) vb. yapıtlar yayımladı.

VİAGRAF a. (fr. *viagraphe,* tesc. edil. a.; lat. *via,* yol ve *-graf*'tan). Bayınd. Gerçek profille ortalama bir profil arasındaki uzaklığı bir grafik üzerinde işaretleyerek bir karayolu kaplamasındaki biçim değişikliklerini ölçmeyi sağlayan aygıt.

VİALA (Pierre), fransız tarım uzmanı (Lavérune, Hérault, 1859 - Paris 1936). Asma hastalıklarını incelemekle uğraştı ve filoksera salgınından sonra, amerikan asma çubuğu kullanılarak fransız bağlarının yeniden kurulmasını sağladı. Ulusal tarım enstitüsü'nde profesör oldu (1890), bağcılık genel müfettişliğine atandı (1897) ve 1919'da Bilimler akademisi'ne girdi. Önemli kitapları yazdı: *Ampélographie américaine* (Amerikan bağcılığı) [G. Foëx'le birlikte] (1883), *les Maladies de la vigne* (Asma hastalıklar) [1885], *Une mission viticole en Amérique* (Amerika'da bir bağcılık görevi) [1889], *Ampélographie universelle* (Evrensel bağcılık) [1900 ve sonrası]. 1894'te *Revue de viticulture*'ü (Bağcılık dergisi) kurdu.

VİALAR (Paul), fransız yazar (Saint -Denis 1898). Önce tiyatro için gerçekçi ruhbilimsel komediler yazdı (*l'Âge de raison,* 1924), sonra romana yöneldi (*la Rose de la mer,* 1939; *la Grande Meute* 1943; *les Invités de la chasse,* 1969; *la Croule,* 1974; *l'Homme du fleuve,* 1981); üç uzun roman çevrimi vardır (*La mort est un commencement,* 8 c, 1946-1951; *la Chasse aux hommes,* 10 c, 1952-53; *Chronique française du XX*^{e} *siècle,* 10 c 1955-1961).

VİALLA a. Şistli topraklarda aşılanacı olarak kullanılmaya elverişli labrusca melezi amerikan asması.

VİALLAT (Claude), fransız ressam (Nîmes 1936). 1966'dan başlayarak, gözbağcılığın tersine resmi yapılan nesnenin özdekliğinin ve çalışma yönteminin belirginleştiği deneysel bir resme (1970-71'de *Support-Surface* grubuna katıldı) yöneldi: Çok çeşitli malzeme (gerilmemiş tuvaller, ipler, düğümler, ağlar, çuval bezleri, branda bezleri [1975'ten başlayarak] vb.), teknik (baskı, boyama, kaplama tuvalin iki tarafını da işleme) kullandı; tuvallerindeyse sınırları değişik renklerle belirlenerek yinelenen ve hep birbirine benzeyen yalın biçimler görülür.

■ **VİAN** (Boris), fransız yazar (Ville-d'Avray 1920 - Paris 1959). Önceleri **Vernon Sullivan** adıyla, ingilizceden çevirdiğini öne sürdüğü romanlar yayımladı (*Mezarlarınıza tüküreceğim* [J'irai cracher sur vos tombes], 1946; *Et on tuera tous les affreux,* 1948). İlk romanı skandal yaratan büyük bir ilgi gördü. Aynı zamanda caz müzikçisi olan Vian, Paris'in Saint-Germain -des-Prés semtinde gelişen varoluşçu harekete katıldı. Bazıları bestelenen pek çok şiir yazdı (*les Cent Sonnets,* 1941-1944; *Barnum's digest,* 1948; *Cantilènes en gelée,* 1950; *Je voudrais pas crever,* 1962; bunlardan *le Déserteur*'ün radyoda yayımlanması Cezayir savaşı sırasında yasaklanmıştır). Tiyatro yapıtlarında da aynı muhalif tavır ve parodi eğilimi vardır (*l'Équarissage pour tous,* 1950; *le Goûter des généraux,* 1951; *les Bâtisseurs d'empire,* 1959). Vian, kendi adıyla yayımladığı romanlarındaysa, söz oyunlarına, sözcüklere büyük bir önem verir ve yarı tatlı yarı acı bir düşselliğin peşine düşer. Bu yapıtlarda, birbirlerine delice âşık olan kahramanların, bencillikten ve yolunu şaşırmış kişileri kendiyle birlikte sürükleyen

toplumun yabancılaştırıcı etkisinden kurtuldukları görülür (*Vercoquin et le plancton*, 1946; *Günlerin köpüğü* [l'Ecume des jours], 1947; *Pekin'de sonbahar* [l'Automne à Pekin], 1947; *l'Herbe rouge*, 1950; *Yürek söken* [l'Arrache-Cœur], 1953).

VİANA DO CASTELO, Portekiz'de liman kenti, yönetim bölümü merkezi, Lima'nın denize döküldüğü yerde; 15 386 nüf. (1991). Eski anıtlar, güzel evler ve bir müze içeren ilgi çekici kent; S. Luzia tepesinde Keltler'e ait olduğu sanılan kalıntılar. Balıkçılık. Tersaneler. Tekstil. Turizm. —*Viana do Castelo yönetim bölümü*; 2 255 km²; 248 700 nüf. (1991).

VİANDEN, Lüksemburg grandüklüğü'nde kanton merkezi, Our kıyısında, Almanya sınırı yakınında; 1 500 nüf. Turizm merkezi. Kanton: 54,1 km²; 2 650 nüf. 1096 yılından yapılmış bir şatonun (XI. - XVII. yy. arasında yapılmış binalar) yıkıntıları. Gotik üslubunda iki kilise. Hidroelektrik santralı.

Viandier, Guillaume Taillevant'ın (öl. 1395), etlerin hazırlanması sanatını konu edinen yapıtı.

VİANİ (Lorenzo), italyan ressam ve yazar (Viareggio 1882 - Ostia 1936). Anlatımcı sanatçı, argo karışık bir ağızla yazdığı roman ve öykülerinde "ipsizler çevresi"nin renkli küçük dünyasını anlatır (*Ubriachi*, 1923; *I Vageri*, 1926; *Gente di Versilia*, 1946).

VİANU (Tudor), rumen estetikçi, edebiyat eleştirmeni ve tarihçi (Giurgiu 1897 - Bükreş 1964). Rumen üslup eleştirisinin kurucusu (*l'Art des prosateurs roumains* [fr. çev.] (Rumen düzyazı sanatı), [1941]). Temel kuramsal çalışmalar (*l'Esthétique* [fr çev.] (Estetik), [1939]; *la Philosophie de la culture* [fr. çev.] (Kültür felsefesi), [1944]), denemeler (*la Poésie de Mihai Eminescu* [fr. çev.] (Mihai Eminescu'nun şiiri), [1930]; *Goethe*, 1962) ve bir Étude de littérature universelle comparée (fr. çev.) [Karşılaştırmalı dünya edebiyatı incelemesi] (1960) yayımladı.

VİAR, İspanya'da ırmak, Andalucía'da Morena'dan iner, Guadalquivir'in kolu (sağ kıyıdan); 124 km. Hidroelektrik tesisleri.

VİARDOT (Pauline), fransız şarkıcı (Paris 1821 - *ay. y* 1910). Manuel García'nın kızı, Malibran'ın küçük kardeşiydi, aynı zamanda piyanistlik ve bestecilik de yaptı. 1839'da ilk kez Londra'da sahneye çıktı (Rossini'nin *Otello* operasında Desdemona'yı oynadı), ardından Louis Viardot ile evlendi. 1840'tan başlayarak, soprano rollerini (Donna Anna, Lucia di Lammermoor) mezosoprano rolleriyle birleştiren bir repertuvarla Viyana, Petersburg ve Berlin'de büyük bir başarı kazandı. Bu arada, 1849'da Meyerbeer'in *le Prophète* (Fidès rolü) ve Gounod'nun *Sapho* (1851) adlı operalarını Paris'te oynadı (bu roller onun için bestelenmişti). Ayrıca birçok yeni konser yapıtı tanıttı. George Sand, Schumann, Turgenyev vb. gibi kimselerle yakın bir dostluk kurdu. Birçok ezgi ve pek çok operet besteledi.

VİAREGGİO, İtalya'da sayfiye merkezi, Toscana'da (Lucca ili), Tirren denizi kıyısında; 58 100 nüf.

Viareggio ödülü, 1929'da L. Repaci, A. Colantuoni ve C. Salsa tarafından kurulan italyan edebiyat ödülü. Her yıl yenilenen bir jüri tarafından yılda bir kez, roman, deneme ve şiir yazarlarına verilir. Ödülü kazananlar arasında, Riccardo Bacchelli (1936), Umberto Saba (1946), Vasco Pratolini (1955), İtalo Calvino (1957), Tommaso Landolfi (1977) sayılabilir. Ayrıca ilk yapıta (*Opera prima*) ve yabancı bir yazara (*Viareggio Versilia*) başarı ödülü verilmektedir.

VİATİCUM a. (lat. sözc.). Antik. Yun. İ.Ö. VI. yy.'dan başlayarak Styks'ten geçebilmeleri için Kharon'a ödenmek üzere ölülerin ağzına konulan para (bir obolos).

VİATKA a. Koşum ve tarım işlerinde kullanılan, oldukça güçlü rus midillisi ırkı.

VİATOR a. (lat. *viator*, ulak). Antik. Rom. Bir magistratusun yanında çalışan ve ona ulaklık yapmakla görevli memur.

VİAU (Théophile DE), fransız şair (Clairac 1590 - Paris 1626). Libertin bir hugucnot'ydu, *Cabinet satirique* adlı yapıtını yayımladıktan sonra ülkeden kaçmak zorunda kaldı. Katolikliği benimsedikten sonra şiirsel yapıtlarını yayımlama olanağı buldu (3 cilt, 1621-1626) [1621'de temsili büyük bir başarı kazanan *Pyrame et Thisbé* adlı trajedisi de bunlar arasındaydı]. Anlatılarındaki (*Parnasse des poètes satiriques*, 1622) gözüpeklik yüzünden mahkûm edilip hapse girdiyse de, daha sonra bağışlandı. XVII. yy. boyunca etkisi büyük olan Viau, Malherbe'in rakibiydi.

VİAUD (Gaston), fransız ruhbilimci (Nantes 1899 - Strasbourg 1951). Strasbourg Üniversitesi'nde kendisi için kurulan psikofizyoloji kürsüsünü yönetti. Burada, hayvan psikolojisi laboratuvarının kurulmasına ön ayak oldu. Yönelim kavramına dayanarak bazı hayvanların ilkel davranışlarının incelenmesinde istatistik nitelikte bir deneysel yöntem geliştirdi. Çalışmaları öncelikle hayvanların ışığa yönelim ve galvanotropizm olaylarıyla ilgili olmakla birlikte, uyuma ve işitme sorunlarıyla da ilgilendi. Çok sayıda yapıt verdi, bunlar arasında, *l'Intelligence, son évolution et ses formes* (Zekâ, gelişimi ve biçimleri) [1946], *le Phototropisme animal* (Hayvanlarda ışığa yönelim) [1948], *les Tropismes* (Yönelim olayları) [1951], *les Instincts* (İçgüdüler) [1959] anılabilir.

VİAUR, Fransa'da (Massif central) ırmak, Aveyron'un kolu (sol kıyıdan); 155 km. Vézins-de-Lévézou'nun yakınından doğar, büyük büklümler oluşturarak derin ve çölsü bir vadide akar ve ünlü bir viyadükün altından geçer.

Viaur viyadükü, Rodez-Albi arasında demiryolu köprüsü, ırmağın 120 m üstünde *Viaur vadisi*'ni aşar. Tanus köyü yakınında (1897-1902); ortadaki kemerin açıklığı 220 m'dir.

VİBİS a. (fr. *vibice;* lat. *vibex, -icis*, ekimoz, beze'den). Der. hast. Bir çatlak oluşturan çizgi halinde purpuralı lezyon.

VİBORG, Danimarka'da kent, *amt* merkezi, Orta Jylland'da, Århus'un K - B.'sında; 39 502 nüf. (1986). Demiryolu kavşağı. Taşıt lastiği. Besin ve tekstil sanayileri. Viborg, Jylland'ın eski merkezidir. Daha VI. yy.'da bir adalet "thing"i vardı. Danimarka kralları 1340'a kadar Viborg'da seçildi. XII. yy.'da yapılan katedralinden bugüne yalnızca kripta kalmıştır: Joakim Skovgaard'ın duvar resimleri (1900'e doğr.). Müzeler. —*Viborg amt'ı*, 4 122 km²; 229 559 nüf. (1992).

VİBO VALENTİA, 1928'e kadar **Monteleone di Calabria,** İtalya'da kent, Calabria'da (Catanzaro ili), Catanzaro'nun G.-B.'sında; 30 400 nüf. Yunan ve Roma döneminden kalıntılar. XVII.-XVIII. yy.'dan kalma piskoposluk binası. Makine sanayisi. Besin sanayileri.

VİBRAFON a. (fr. *vibraphone*). Vurularak çalınan bir dizi çelik dilden oluşan çalgı. (Her birinin altına tınlama boruları yerleştirilmiştir. Elektrikli bir döner palet her dilin içinde bir vibrato gerçekleştirmeye yarar.)

VİBRAKULARYUM a. (lat. *vibraculum*, küçük kıl'dan). Zool. *Ectoprocta* öbeğinden yosunhayvanlarında, değişiklik geçirmiş, hareketli bir kıl (*vibrakulum*) taşıyan zoit. (Vibrakulum temizliğe yarar ve serbest koloniler oluşturan bazı türlerde, kürek görevi yaparak hareketi sağlar.)

VİBRASYON a. (fr. *vibration;* geç. lat. *vibratio*, klas. lat. *vibrare*, titreşmek'ten). Titreşim.

VİBRATO a. (ital. *vibrato, vibrare*, titreşimli bir hareket ortaya koymak'tan). Müz. Sesi hafifçe dalgalandırmayı amaçlayan icra yöntemi. (Sürtülerek ya da çekilerek çalınan telli çalgılar, üflemeli çalgılar ve insan sesiyle uygulanır.)

VİBRATÖR a. (fr. *vibrateur*). Titreşim oluşturan araç.
—Hidr. pnöm. Dökülmekte olan betonun içine daldırılan ve meydana getirdiği titreşimlerle boşlukları azaltıp betonun sıkışmasını ve mekanik dayanımını artırmaya olanak veren silindir biçiminde aygıt. || *Yüzey vibratörü*, sıkıştırılmış havayla çalışan ve titreştirme işlemi sırasında beton yüzeyine uygulanan aygıt.
—Metalürj. Sarsma yoluyla kum kalıbı parçalayarak dökülmüş parçanın kalıptan ayrılmasını sağlayan ve dökümcülükte kullanılan aygıt. || Bir kalıplama makinesine bağlanan ve plakmodel üzerine hızlı darbeler uygulayarak kalıbın sökülmesini kolaylaştıran düzenek.
—Tıp. Elektriksel salınımlarından yararlanarak mekanik titreşimleri değme yoluyla kemik sistemine aktaran elektromekanik iletici.

VİBRİYON a. (fr. *vibrion*'dan). Bir ucunda bir ya da birçok kirpik bulunan ve bununla devingenlik kazanan virgül biçiminde kıvrık çubuğumsu bakteri. (Eşanl. VİRGÜL BASİL.)
—ANSİKL. Vibriyonlar bazen sarmal biçimde bir arada toplu bulunurlar; bunlar Gram negatif ve yerine göre aerobi ya da anaerobi olabilen bakterilerdir. İçlerinden yalnız birkaçı patojendir; 1876'da gazlı kangrende Pasteur tarafından bulunan *septik vibriyon*; 1883'te Koch tarafından bulunan ve kolera hastalığını yapan *kolera vibriyonu* bunlar arasında sayılabilir.

VİBRİYOZ a. (fr. *vibriose*'dan). Vet. Bir vibriyondan (*Campylobacter fetus venerealis*) ileri gelen ve dişilerde gebeliğin altıncı ayına doğru düşüklere neden olan zührevi sığır hastalığı. (Erkekte hastalık belirti vermez.)

VİBROGRAF a. (fr. *vibrographe*). Saatç. Karşılaştırma yoluyla kol, masa saatleri ve çalarsaatlerdeki çalışma sapmalarını ölçmeye ve dişli düzenine, eşapmana vb. etkiyen kimi hataları ortaya çıkarmaya yarayan denetim aygıtı.
—ANSİKL. Vibrografta, termostatlı bir kap içine yerleştirilmiş yüksek frekanslı piezoelektrik bir kuvarstan oluşan çok duyarlı bir zaman etalonu bulunur. Mekanik bir saatte ayar sapmalarını ve öteki hataları göstermek için, eşapmanın ya da dişli düzeninin sesini elektrik sinyallerine dönüştüren akustik bir algılayıcı kullanılır. Görüntüleme örneksemeli, grafikli ya da sayısaldır. Kuvarslı saatlerde ayrıca indüktif bir algılayıcı (örneksemeli saatlerde, adım motoru bobinindeki akım) ya da kapasitif bir algılayıcıdan (sıvı kristalli sayısal saatler) yararlanılır.

VİBROMASÖR a. (fr. *vibromasseur*). TİTREŞİMLİ* MASAJ ALETİ'nin eşanlamlısı.

VİBURNUM a. Avrupa, Asya, Kuzey Amerika ve Güney-doğu Asya takımadalarında yetişen ve türüne göre karşıt yapraklı, bazen 3'erli çevrem yapraklı ağaççık. (120 tür; hanımeligiller familyası.)
—ANSİKL. Viburnumun beyaz ya da pembe olan çiçekleri koçan ya da yalancı şemsiye biçiminde topludur, kısır çiçekler genellikle tohum veren çiçeklerden daha büyüktür; yaz sonunda bütün kırmızı meyveler birden ve sırayla siyah bir renk alır. En çok bilinen viburnumlar arasında şunlar sayılabilir: *Viburnum lantanoides* ya da tüylü kartopu (birçok kere rengi değişen meyvesi çiçeğinden daha dekoratiftir); *V opulus* ya da gilaburu (önceleri beyaz olan çiçekleri sonra pembeleşir, yaprakları sonbaharda kırmızıya döner, meyvesi parlak kırmızı renktedir; bunun bir alt türü (*V. opulus* var. *sterilis*) kartopu adıyla süs bitkisi olarak yetiştirilir); *V. tirus* ya da defne yapraklı kartopu.

VİCAH a. (ar. *vech*'ten *vicāh*). *Esk.* Yüzleşme, yüzyüze gelme.

B. N., Paris

Pauline **Viardot**
Bibliothèque nationale, Paris

S. Held

Vicayanagar Bugün, Hampi köyünün toprakları içinde bulunan Krişna tapınağı'nın (1513) kısmi görünüşü

Bilimler akademisi

Louis **Vicat** bir XIX. yy. gravüründen ayrıntı

VİCAHEN be. (ar. *vicāh*'tan *vicahen*). *Esk.* Yüzyüze gelerek.

VİCAHİ, VİCAHİYE sıf. (ar. *vicāh* ve -*ī*'den *vicāhī*, dişl. *vicāhiye*). *Esk.* Yüzyüze olan, yüzyüze gerçekleştirilen: *Muhakeme -i vicahiye* (karşılıklı, yüzyüze yapılan duruşma).
—Huk. Yargılama işlemlerinin, davacı ve davalı tarafın hazır olduğu sırada, onların yüzlerine karşı yapılması. (Kural olarak duruşmalar vicahi olarak yapılır. Gıyabi* yargılama istisnai bir durumdur.) || *Vicahi hüküm*, davacı ve davalının duruşmada hazır bulunarak, iddia ve savunmalarını yapmalarından sonra verilen karar. || *Vicahi usul*, davacı ve davalının duruşmada hazır bulunmalarıyla yapılan yargılama usulü.

VİCAL çoğl. a. (ar. *vecl*'in çoğl. *vicāl*). *Esk.* Korkaklar.

VİCA POTA, Roma'nın çok eski Zafer ve Güç tanrıçası. Velia yakınında bir tapınağı vardı (Kutsal yol ile Esquilinus arasında).

VİCAR a. (ar. *vicār*). *Esk.* **1.** Yırtıcı hayvan yatağı; in. **—2.** Sel suyunun oyuklaştırdığı yer.

VİCARİUS a. (lat. sözc.) Bir katolik papazının yetkisi altında, bir çevre kilisesinde hizmet gören ve papaz hasta olduğu ya da bulunmadığı zaman onun yerini dolduran papaz naibi. (Vicarius piskopos tarafından atanır ve gene onun tarafından görevden alınabilir.)
—Rom. tar. Genel anlamda vekil. (Praetorium praefectuslarının vicariusları Diocletianus tarafından her diocesisin başına getirilirdi.)

VİCAT (Louis), fransız mühendis (Nevers 1786 - Grenoble 1861). Köprüler ve yollar bünyesinde mühendis olarak çalıştı, kireç ve harçların incelenmesi konusunda uzmanlaştı. Doğal çimentoların bileşimini saptadı, yapay çimento üretme yollarını belirtti ve doğal hidrolik kireçlerin, içerdikleri kil oranına göre farklı özellikler taşıdığını kanıtladı. Bu buluş, köprü inşaatlarında beton kullanımını yaygınlaştırdı. Lot üzerindeki Souillac köprüsü'nü kendisi inşa etti (1822). Çalışmalarını *Recherches expérimentales* (Deneysel araştırmalar) [1818] ve *Résumé des connaissances actuelles sur les mortiers et ciments calcaires* (Kireçtaşlı harçlar ve çimentolar konusunda bildiklerimizin özeti) [1828] adlı yapıtlarında açıkladı.

VİCAYA, *zafer, fetih* anlamına gelen ve hint mitolojisinde, İndra'nın sihirli yayını ya da Rudra'nın mızrağını ya da günün onyedinci saatini belirten sanskritçe sözcük. Dişi görünümüvle vicaya, Durga'nın, Yama'nın karısının ya da büyüleyici bir güzelliğin adıdır. Tantracılar kendilerinden geçmek *(samadhi)* için kullandıkları kenevire de bu adı verirler.

VİCAYANAGAR, Karnataka Hint devletinin sınırları içinde, Tungabhadra'nın kıyısında bulunan ve aynı adı taşıyan büyük bir imparatorluğun (1336-1565) bugün harabe halinde olan başkenti. Bugünkü *Hampi* kasabası, harabelerin bir bölümünün üzerine kurulmuştur. Derebeylerinin iç çatışmaları ve müslüman sultanların istilalarıyla bölgenin parçalandığı bir dönemde, bu imparatorluk hinduculuğu ve hindu kültür birliğini ayakta tutmak için çaba harcadı. Böylece sanskritçe ve bölgesel dil olan kanara dili için büyük bir yaratıcı etkinlik dönemi açıldı. Portekizliler ve müslümanlarla ilişki içinde bulunan ve çok iyi örgütlenmiş olan (avrupalı ve müslüman ziyaretçilerin tasvirleri; XV. ve XVI. yy.'lar) Vicayanagar'ın (en ünlü imparatorlarından biri Krişna Deva Raya'dır 1509-1529) Talikota'da dekkanlı dört sultandan oluşan bir koalisyon tarafından yenilgiye uğratıldığı sanılır (1565). Başkentin yıkılışından sonra, hanedanlık, 1585'e kadar Penugonda'da, sonra da, 1645'e kadar Çandragiri'de (Britanya'nın izniyle Madras kalesinin yapılışı, 1639) barındı. Dekkan'ın büyük bölümü, o sırada, kendileri de daha sonra Evrengzib tarafından devrilecek (1686-87) olan Bicapur ve Golkonda sultanlarının egemenliğine yavaş yavaş geçiyordu. Başkent, şehirciliği, büyük sulama düzenlemeleri, eserlerinin (kaleleri, sarayları, tapınakları) büyüklüğü, özgünlüğü, güzelliği ve bugün kaybolmuş olan yontularının ve resimlerinin bolluğuyla dikkati çekiyordu. Başlangıçta imparatorluğun valileri olan Nayakların (maduralı, tancavurlu vb.) fieflerinde süregelmesini sağladıkları vicayanagar sanatı, gerçek bir okul oluşturur.

VİCAYAVADA, Hindistan'da (Andhra Prades) kent, Krişna kıyısında geleneksel bir geçiş yerinde; 701 351 nüf. (1991). Hindu ve buddha hac merkezi olan kent, bir demiryolu kavşağı, ticaret ve sanayi (pirinç, şeker ve tütün işleme; eczacılık ürünleri, çimento fabrikası, otomobil yapımı) merkezidir.

VİCD a. (ar. *vicd*). *Esk.* Zenginlik.

VİCDAN a. (ar. *vicdān*). **1.** İnsanı kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten yeti: *Herkes vicdanına göre bir karara varacak. Vicdanının sesini dinlemek. Sende vicdan yok mu?* (Eşanl. BULUNÇ.) **—2.** *Vicdan azabı*, kötü ve uygunsuz bir davranıştan duyulan pişmanlık ve iç sıkıntısı || *Vicdanı rahat olmak*, kendini suçlu hissetmemek, doğru hareket ettiğinden emin olmak.
—*Esk.* **1.** Bulma, bir şeyi bir halde görme. **—2.** Kendinden geçme, dalma, birşeyin içine gömülme.

VİCDANEN be. (ar. *vicdān*'dan *vicdanen*). Vicdan bakımından: *Vicdanen rahat değildi, içini kemiren bir kurt vardı.*

VİCDANİ sıf. (ar. *vicdān* ve -*ī*'den *vicdanī*). Vicdanla ilgili: *Vicdani kanaatler. Vicdani bir sorumluluk.*

VİCDANİYAT, -tı çoğl. a. (ar. *vicdānī*'den çoğl. *vicdāniyyāt*). *Esk.* Vicdanla ilgili durumlar.

VİCDANLI sıf. Vicdanının sesini dinleyerek hareket eden, başkalarının hakkını gözeten: *Merhametli, vicdanlı bir insan.*

VİCDANSIZ sıf. Adil ve insaflı davranmayan, hak gözetmeyen: *Zayıfları ezen vicdansız bir adam.*

VİCDANSIZCA be. Vicdansız bir biçimde.

VİCDANSIZLIK a. **1.** Vicdansız olma durumu. **—2.** Vicdansızca davranış.

VİCENTE (Gil), portekizli oyun yazarı ve kuyumcu (Guimarães 1465'e doğr. - Lizbon ? 1536). Portekiz ulusal tiyatrosunun kurucusu; bazıları ya da kimi bölümleri ispanyolca yazılmış komediler, farslar ve daha çok auto türüne giren töre oyunları (→ AUTO SACRAMENTAL) yazdı. Saraydaki kutlamaları düzenlemekle görevlendirildikten sonra, 1502'de ilk oyunu *Auto da Visitação*'yu kaleme aldı. Vicente'nin halk geleneğine büyük ölçüde bağlı olan, hümanistlerin, özellikle de Erasmus'un etkisi altında kalan tiyatro yapıtları, canlı ve saf bir dille, konusunu dinden alan (*Trilogia da inverno*, 1516-1519; *Da Alma*, 1518), aristokratik (*Exhortaçao da guerra*, 1514; *Don Duardos*, 1514) ya da popüler piyesler aracılığıyla (*Inês Pereira*, 1523) o dönemin toplumunun açık ve seçik bir tablosunu çizer.
Vicente daha 1509'da kaleme aldığı bir farsla da bu türün Portekiz'de ilk örneğini verdi.

VİCENTE FERRER *(aziz)*, ispanyol dominiken rahibi (Valencia, İspanya 1350 - Vannes 1419). Eşsiz bir vaizciydi. Batı ayrılığının giderilmesine katkıda bulundu ve Yüz Yıl savaşı'nda arabulucu rolü oynadı. *Tractatus de vita spirituali* (Tinsel yaşam üstüne inceleme) [1410'a doğr.] adlı bir yapıt yazdı.

VİCENTE LÓPEZ, Buenos Aires'ir kuzey-batı banliyösünde yerleşme alanı 291 072 nüf. Konut ve sayfiye merkezi.

VİCENTİNO (Nicola), italyan kuramcı ve besteci (Vicenza 1511 - Milano ? 1576'ya doğr.). Orgcu ve klavsenciydi, Venedik'te Willaert'den ders aldı, hellen akımına kapıldı ve kendini eski Yunanlılar' daki müzik kuramını incelemeye vererek çağının makamsal ve kontrapuntocu üslubunu yunan tür ve tetrakortlarıyla bağdaştırmaya çalıştı. Portekizli müzikçi Vicente Lusitano ile giriştiği tartışma (1551) sonucu 1565'te *L' Antica Musica ridotta alla moderna prattica* adlı yapıtını yazarak, üslubun basitleştirilmesine, birsesli anlatıma ve kromatizmaya yol açtı. Ayrıca, diyez tuşlarının bemol tuşlardan farklı oldukları bir *archicembalo* ve bir *archiorgano* yaptı. Özellikle motetler ve madrigaller besteledi.

VİCENZA, İtalya'da kent, Veneto'da il merkezi, Bacchiglione kıyısında, Lessini ve Berici dağları arasında; 109 109 nüf. (1990). Lombardia'yı Doğu Veneto'ya bağlayan bir eksen üstünde demiryolu merkezi. XIV.-XVI. yy.'dan kalma katedral ve saray. Yapımı Scamozzi tarafından tamamlanan ünlü Palladio Olimpiyat tiyatrosu (1580). Palladio'nun yeniden biçimlendirdiği XV. yy.'dan kalma "bazilika" (belediye binası). Aynı mimarın yapıtı olan birçok önemli başka villa (yakın çevresinde; villa Valmarana [Tiepololar tarafından be-

zendi] ve villa La Rotonda) daha vardır. Chiericati sarayı'ndaki belediye müzesini (1550) de Palladio yapmıştır. Tekstil sanayisi. Basımevi ve kâğıt fabrikası. Kimya ve eczacılık ürünleri. —*Vicenza ili*, 2 722 km²; 752 115 nüf. (1991).

—Tar. Eski *Vicetia* ya da Venetler'in *Vicentia*'sı, Roma'nın bir municipium kolonisiydi (İ.Ö. 49). Daha sonra bir lombardia dukalığının merkezi oldu, arkasından Verona markalığına bağlandı (X. yy.). 1115'te küçük bir cumhuriyet oluşturan Vicenza, 1167'de Lombardia birliği'ne katıldı ve 1236'da Friedrich II tarafından yakılıp yıkıldı. 1311'de Verona'ya, 1404'te Venedik'e bağımlı duruma geldi, 1797'de Avusturya'ya bırakıldı ve İtalya krallığı'nda Bacchiglione yönetim bölgesinin merkezi oldu (1805-1814). Yeniden Avusturya'ya verildi, 1848'de Durando direnişiyle ün kazandı, en sonunda 1866'da İtalya'ya katıldı.

VİCENZA dükü → CAULAİNCOURT.

VİCH, katalanca **Vic,** İspanya'da kent Katalonya'da (Barcelona ili), Ter'in kolu Gurri'nin kıyısında; 30 200 nüf. Romalılar zamanında adı *Ausa* olan Vich, bugün bir ticaret ve tarım (besin sanayileri) merkezidir. XI. yy.'da yapılan, XVIII. yy. sonunda yeniden inşa edilen katedral, 1936'dan sonra J. M. Sert'in resimleriyle süslendi; gotik üslubunda avlu dehlizi. Katalan dinsel sanatının önemli yapıtlarını kapsayan müze.

VİCHADA, Doğu Kolombiya'da yönetim bölümü, rio Guaviara, Orinoco ve rio Meta arasında; 100 242 km²; 19 370 nüf. (1992). Merkezi *Puerto Carreño*.

VİCHY a. (öz. a. *Vichy*'den). Tekst. Genellikle birlikte düzenlenmiş çözgü ve atkı etkileriyle, kareler oluşturacak biçimde üretilen pamuklu kumaş. (Vichy, farklı renklerde iplikler kullanılarak, yalnız çözgü etkisiyle de dokunabilir. VİCHY BEZİ de denir.)

VİCHY, Fransa'da (Allier) *arrondissement* merkezi, Allier kıyısında; 28 048 nüf. 1914'e kadar "su kentlerinin kraliçesi" olan Vichy'nin suyla tedavi ve turizm işlevi 1920'den ve özellikle 1960'tan sonra geriledi. Bununla birlikte, bu işlev, bir kumarhanenin açılması ve bir gölün oluşturulmasıyla (Allier gölü) önemini bugün de korumaktadır.

—Tar. Vichy sularını Romalılar da kullanmaktaydı *(Aquae Calidae)*. Daha sonra, kent Bourbonlar sayesinde oldukça önem kazandı. 1603'te su kâhyalığının kurulması üzerine Vichy, suları için gezilen bir kent oldu (Mme de Sévigné). Fakat, Vichy asıl Napoléon II döneminde (1853'te Compagnie fermière'in kurulması) önem kazandı. 1870'lerde kente yılda 20 000 kişi geliyordu. 1940-1944 arasında Vichy Fransız devletinin başkenti oldu. (→ VİCHY *hükümeti*.)

VİCHY hükümeti Vichy'ye yerleşen (1940-1944) ve mareşal Pétain'in yönetiminde, alman işgali boyunca Fransa'yı yöneten fransız hükümeti. 16 haziran 1940'tan itibaren Meclis başkanlığına getirilen Pétain, mütarekeden sonra Vichy'ye yerleşti: Millet meclisi'nin onayıyla (80 milletvekili dışında) tüm yetkileri kendinde toplayarak yeni bir Anayasa çıkarttırdı. Böylece III. Cumhuriyet'in son bulmasından sonra başa geçen (temmuz 1940) "Fransa devlet başkanı" sıfatıyla "yeni bir düzen" kurulduğunu ve "iş, aile, vatan" kavramlarını esas alan "ulusal bir devrim" in zorunlu olduğunu ilan etti. Maurras'nın görüşlerinden etkilenen Vichy rejimi bir yandan ulusal geleneklere dönmeyi önenirken, bir yandan da, demokrasiye ve parlamentarizme düşmanlığı ve otoriter devlet anlayışıyla faşizme yaklaştı.

Laval (temmuz-aralık 1940 ve nisan 1942 - ağustos 1944) ve amiral Darlan (şubat 1941 - nisan 1942) tarafından yönetilen Vichy hükümeti kamu özgürlüklerini sınırladı, olağanüstü yetkilere sahip mahkemeler (Riom davası) kurdu ve Yahudiler'e karşı ırk ayrımı güttü. İktisadi düzeydeyse, sendikaları kaldırdı, onun yerine devletçe denetlenen korporatif bir sistem (İş yasası, 1941) kurdu ve toprağa dönüşü özendirdi. Pétain ile Hitler arasındaki Montoire görüşmesi (ekim 1940), Laval'in etkisiyle daha da güçlenen, Almanya ile işbirliği siyasetinin başlangıcı oldu (bolşeviklere karşı Fransız gönüllü lejyonunun kurulması [1941], 1942'den itibaren Yahudiler'e karşı baskıların artması, Milis kuvvetlerinin ve Almanya'da zorunlu çalışma servisinin kurulması [1943]). Serbest bölgenin işgalinden (kasım 1942) sonra, Pétain'i Laval'i yardımcı seçmeye zorlayan Almanlar, alman bozgunundan sonra çökecek olan bu rejimi tümüyle denetim altına aldılar.

Ağustos 1944'te Almanlar Laval ve Pétain'i Belfort'a, ardından Sigmaringen'e gitmeye zorladılar. Bu sırada General de Gaulle tarafından yönetilen Fransa Cumhuriyeti geçici hükümeti Paris'te Vichy hükümetinin yerini almış bulunuyordu.

Vichy tuzu, Eczc. Vichy kaynak suyundan elde edilen karmaşık katı madde. Uzun süre sodyum bikarbonat sanılmış, sonradan ondan ayrı olduğu anlaşılmıştır. Mide asitliğine karşı, ağızda emilen tabletler şeklinde hâlâ kullanılmaktadır.

VİCKERS (Edward), ingiliz metalürji uzmanı (1804-1897). Kayınpederi George Naylor ile birlikte 1828'de, Sheffield yakınında Wadsley'de bir alet takımı fabrikası kurdu; bu şirket 1867'de, Vickers' Sons and Co. adını aldı ve 1888'de silah manüfaktürüne dönüştü.

Vickers, 1867'de kurulan ingiliz şirketi. Vickers grubu'nun etkinlikleri çok çeşitli alanları kapsar: otomobil, diesel motorları, savunma, havacılık ve uzayhavacılığı, deniz mühendisliği (atom gücüyle işleyen deniz motorları), takım tezgâhları, sağlık malzemesi, makine yapımı vb.

Vickers sertliği, piramit biçiminde elmas bir ucun kullanıldığı sertlik ölçme yöntemi (HV sertliği).

VİCKERS (John), kanadalı şarkıcı (Prince Albert 1926). 1956'da şarkıcılığa başladı ve Londra'da kendini kabul ettirdi; 1958'de Bayreuth'ta sahneye çıkarak, oyuncu yetenekleri, parlak üslubu ve tenor sesinin genişliğiyle uluslararası bir ün kazandı. Otello (Verdi'nin *Otello*'su) ve don José (Bizet'nin *Carmen*'i) rollerinde büyük başarı gösterdi.

VİCKSBURG, ABD'de (Mississippi) kent, Mississippi kıyısında, Yazoo'nun kavşağında; 25 500 nüf. Irmak limanı ve ticaret merkezi (pamuk, kereste, büyükbaş hayvan). Petrol rafinerisi. Hidrografya araştırma merkezi.

—Ask. Tar. Güneyliler'in tahkim ettiği bu kent 1862-1863 yılları arasındaki İç savaş'ta büyük bir rol oynadı. Teslim olması (4 temmuz 1863) Mississippi yolunu Kuzeyliler'e açtı.

VİCNANA, bilgi anlamına gelen ve buddhacı bağımlı üretim anlayışında *(pratitya-samutpada)*, bir varlığın bireyleştiği ve yeniden doğduğu üçüncü aşamayı belirten sanskritçe sözcük. (Buna karşılık olan pali sözcük VİNNANA'dır.)

Vicnanavada → YOGACARA.

VİCO (Giambattista), italyan filozof (Napoli 1668 - *ay. y.* 1744). Yoksul bir ailenin çocuğuydu, kitapçı olan babası sayesinde öğrenme tutkusu uyandı. Giuseppe Ricci adında bir cizvit onu felsefeye yöneltti. Napoli Üniversitesi'nde hukuk öğrenimi gördükten sonra, Napoli yakınında Vatolla'da öğretmenlik, ardından Napoli'de retorik profesörlüğü yaptı. Yoksulluğu yüzünden uzun süre adını duyuramadı. *Autobiographia* (Özyaşamöyküsü) insanın açık ve usayatkın yanlarından çok, karanlık ve gizli yanlarına ilgi duyduğunu gösterir. Bu yüzden Vico, doğuştan fikirleri düşünce alanının dışında kullanmaya kalkışan akılcıları eleştirdi. Ancak kendi yapıtlarımızı tam anlamıyla bilebileceğimizi öne süren Galilei'nin bu görüşünü benimsedi. Buna göre, fiziksel olguların bir bölümü her

Scala

Vicenza
"Bazilika"
XV. yy.'dan kalma belediye binası dışı 1549'da Palladio tarafından bütünüyle yeniden düzenlendi

Giambattista Vico

Vichy
Allier kıyısındaki kentten kuş bakışı bir görünüm

La Cigogne-Pix

zaman gözümüzden kaçsa da, insanların eylemleriyle kurulduğu için tarihi anlayabiliriz. Vico'nun katkısı asıl bu noktada önemlidir; tarihi tümüyle insana özgü bir olgu olarak göz önüne alan ilk düşünür odur. Daha sonra Hegel ve Croce de aynı görüşü savunacaklardır. Ama Vico'nun özgünlüğü ve yeniliği bundan ibaret değildir. Çünkü Vico uygarlık durumunun insana vahiy yoluyla ulaştığı fikrini eleştirir ve yöntem olarak, karşılaştırmalı tarihe (Machiavelli'nin etkisi) ve filolojiye (Vallo' nun etkisi) başvurmayı önerir. Vico'ya göre farklı tarihsel dönemleri karşılaştırmak, doğa bilimlerinde deneye başvurmaya benzer ve halkların toplumsal dönüşümleri dilin evrimine bağlı olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla Vico için, vahiyle ulaşılmış tek gerçek din olan hıristiyan dini dışındaki tüm dinler, ilk insanların içinde yaşadıkları tehlikeli koşullarca belirlenmiş insani yapıtlardır. Gene bunun gibi, mantığın çözümleyici ve kavramsal dili var olmadan önce, imgelere dayalı ve şiirsel bir dil vardır. Vico'ya göre imge gücü akılsal düşünceden önce gelir. Son olarak, Vico tüm ulusların üç aşamadan geçeceğini öne süren bir tarihsel gelişme yasası ortaya attı. En önemli yapıtı *Principi di una scienza nuova d'intorno alla commune natura delle nazioni*dir (Ulusların ortak özü çerçevesinde kurulan yeni bir bilimin ilkeleri) [1725].

Lauros-Giraudon

mareşal **Victor**
Gros'nun bir portresinden ayrıntı (1812)
Varsailles şatosu

VICO EQUENSE, İtalya'da sayfiye merkezi, Campania'da (Napoli ili), Sorrente yarımadasında, Napoli körfezi kıyısında; 17 300 nüf.

VICO gölü, İtalya'da göl, Lazio'da, Cimini dağlarıyla çevrilidir: 12 km²; derinliği 50 m 507 m yükseltideki göl, ortadaki koninin (Venere dağının [834 m]) eteğindeki eski bir krateri kaplar ve at nalı biçimindedir. Yapay bir yeraltı ayağıyla Tevere'ye bağlanır. Göle egemen bir karayolu gölün çevresini dolanır.

VİCOMAGİSTER a. (lat. *vicomagister*, bir mahalleyi gözeten kişi). Antik Rom. Bir roma mahallesinin *(vicus)* [265 tane vardı] özellikle yerel bayramlarını örgütlemekle görevli ikinci magistratus.

VICQ D'AZYR (Félix), fransız hekim ve anatomici (Valognes 1748 - Paris 1794). Petit'den boşalınca atandığı anatomi kürsüsü başkanlığından Portal lehine uzaklaştırılınca, Daubenton sayesinde karşılaştırmalı anatomi çalışmalarını sürdürebildi. Joseph Marie de Lassone (1717-1788) ile birlikte Kraliyet tıp derneği'ni kurdu ve derneğin daimi sekreteri oldu. Bilimler akademisi'ne (1774) ve Fransız akademisi'ne (1788) üye seçildi; tıp, veterinerlik ve özellikle anatomi alanında çalıştı. Başlıca yapıtları: *Médecine des bêtes à cornes* (Boynuzlu hayvanlar hekimliği) [1781], *Traité d'anatomie et de physiologie* (Anatomi ve fizyoloji incelemesi) [1786] vb.

L. Monier

Paul-Émile **Victor** (1982'de)

VİCTOR (Flavius) [öl. 388], roma imparatoru (384), babası zorba Maximus ile aynı zamanda imparatorluk yaptı. Galyalı Arbogast'a yenildi ve ölüme mahkûm edildi.

VİCTOR (Aurelius) → AURELİUS VİCTOR.

VİCTOR II (Gebhard, DOLLNSTEİN -HIRSCHBERG *kontu*) [öl. Arezzo 1057]. Eichstätt piskoposuydu. Kendinden önceki üç piskopos gibi, akrabası imparator Heinrich III tarafından doğrudan doğruya atanarak papalık tahtına çıktı. Heinrich III, papanın İtalya'da imparatorluğun emellerine hizmet edeceğini umuyordu. Gerçekten de, Victor II, bir papadan çok İmparatorluğun bir şansölyesi gibi hareket etti (özellikle Heinrich III'ün ölümünden [1056] ve Heinrich IV'ün tahta çıkışından sonra).

VİCTOR IV (Ottaviano Dİ MONTİCELLİ) [Tivoli 1095 - Lucca 1164]. 1138'de kardinal oldu, Almanya'da papanın elçiliğini yaptı, Friedrich Barbarossa ile anlaştı. Adrianus IV'ün ölümünden sonra, Alexander III'ü tanımayı reddetti ve dokuz dönek kardinale kendisini, Victor IV adıyla papa seçtirdi. Friedrich Barbarossa tarafından Pavia konsili'nde (şubat 1160) meşru papa olarak kabul ettirildi. Fakat Beauvais konsili'nde (temmuz) batılı prenslerin çoğu Alexander III'ün tarafını tuttu. Cremona'ya, sonra da Lucca'ya sığınan Victor IV'ü yandaşları yavaş yavaş terk ettiler.

VİCTOR (Claude PERRİN, — denir), **Bellune** dükü, Fransa mareşali (Lamarche, Vosges, 1764 - Paris 1841). 1792'de gönüllü olarak orduya girdi, Toulon kuşatmasında yararlık gösterdi ve tuğgeneralliğe yükseltildi (1793). Fransa'nın Danimarka büyükelçiliğine atandı (1805-06). Sonra Büyük Ordu'da komutanlık üstlendi (1807) ve Friedland zaferinin (14 haziran 1807) kazanılmasına katkıda bulundu. İmparatorluk mareşali, Prusya ve Berlin valisi oldu (1807), Bellune dükü yapıldı. Espinosa (1808), Uclès, Messa d'Ybor ve Medellin'de (1809) zaferler kazandı, Sevilla'yı zaptetti (1810). Yeniden Büyük Ordu'ya çağrıldı, Rusya (1812), Almanya (1813) ve Fransa (1814) seferlerine katıldı. 1823'te Özel meclis üyesi, 1828'de Yüksek savaş konseyi üyesi oldu, Temmuz devrimi'nden sonra Louis-Philippe'e katıldı, daha sonra da etkin yaşamdan çekildi.

VİCTOR (Paul-Émile), fransız kâşif (Cenevre 1907). Nisan 1934 - eylül 1935 arasında, Grönland'ın doğu kıyısında yaşayan Angmagssalik Eskimoları'nın yanında kaldı, 1936'da Grönland inlandsis'ini bir baştan bir başa geçti, yeniden Angmagssalik'te kışladı (ağustos 1936 - nisan 1937), 1939'da Laponya'ya gitti. İkinci Dünya savaşı sırasında, Arktika'daki amerikan birliklerini eğitti ve Alaska'daki kurtarma ekiplerini örgütledi. 1947'den sonra Grönland ve Adélie arazisine yapılan fransız keşif seferlerini yönetti. Seferlerini ve Eskimolar'ın yaşamını anlatan yapıtlar yazdı: *Boréal* (Kuzey kutbu), *Banquise* (Bankiz), *la Vie des Eskimos* (Eskimolar' ın yaşamı), *les Survivants du Groenland* (Grönland'da hayatta kalanlar) vb.

VİCTORİA, Avustralya Commonwealth' indeki altı eyaletten biri; 228 000 km² (ülke yüzölçümünün % 3'ü); 4 452 200 nüf. (1992). Merkezi *Melbourne*.

Avustralya cordillerası'nın ucu ("Alpler"de güzel okaliptus ormanları, koyun yetiştiriciliği) eyaleti D.'dan B.'ya doğru aşar. K.'de eyalet toprakları Murray ırmağına kadar uzanır; dağ (Snowy Mountains) ırmakları üstündeki barajlar sulamayı yayma olanağı verir (meyve bahçeleri, bağlar, süt inekleri için yonca). G.'de, Port Phillip körfeziyle ikiye ayrılan "Büyük Vadi", B.'da bazaltlı ovalar ve D.'da Gippsland çöküntüsünden (önemli linyit işletmelerinin bulunduğu Latrobe vadisi) oluşur. Yumuşak ve nemli iklim, melez koyun ve özellikle süt ineği yetiştiriciliği için elverişlidir. Otway ve Gippsland tepeleri, petrol ve gaz yatakları işletilen Bass boğazının kıyısındadır.

Nüfusunun üçte ikisinden fazlası Melbourne'da toplanmıştır; Geelong önemli bir sanayi limanıdır; tükenmekte olan eski altın yataklarının merkezi olan Ballarat ve Bendigo, günümüzde birer ticaret merkezidir.

—Tar. 1802'de J. Murray tarafından keşfedilen bu bölgede, Tasmanya'dan gelen kolonlar 1835'te Melbourne'u kurdular. Bölge, 1851'de, Yeni Güney Galler'den ayrılarak Victoria adını aldı. Altına hücumun yol açtığı göçmen akını, yasadışı mülk sahiplerinin toprak ve hayvancılık üstündeki iktidarını tehlikeye düşürdü. Bu karışıklıklar, bir sorumlu hükümetin (1855) ve bir yasa düzeninin (1862) kurulmasına yol açtı. Bu yasa düzeni, 128 ha'dan az toprak parçalarının düşük fiyatla satılması yoluyla küçük çiftçiliğin gelişmesini sağladı. 1899'da yapılan bir referandumdan sonra eyalet, 1901'de Avustralya Commonwealth'ına girdi.

VİCTORİA, Kanada'da kent, İngiliz Kolombiyası'nın merkezi, Vancouver adasının güney-doğu ucunda, Juan de Fuca boğazı (Büyük Okyanus) kıyısında; 64 800 nüf.• İki etkin limanı vardır: eski kentte ve 5 km B.'da *Esquimalt* deniz üssü. Ama burası özellikle bir konut kentidir: ikliminin yumuşaklığı, parklarının sevimliliği ve çevresinin güzelliği turistleri çeker. Kereste sanayisi. Tersane. Besin sanayileri. Meteoroloji ve gökbilim gözlemevi. Üniversite.

VİCTORİA, Güney Kamerun'da liman kenti, il merkezi, Kamerun dağının eteğinde; 31 200 nüf. Petrol rafinerisi.

VİCTORİA, Hongkong adasının başlıca kentsel merkezi, *Victoria Harbour* kıyısında koloni merkezi, Kowloon'un karşısında; 2 100 000 nüf. (1988). Yönetimsel ve ticari etkinlikleri ağır basmaktadır.

VİCTORİA, Seychelles adalarının merkezi, Mahé adasında; 24 325 nüf. (1987).

VİCTORİA (La), Guatemala'da, Büyük Okyanus kıyısında, Meksika sınırı yakınında tarihöncesi buluntu yeri. Burada dört kültür evresi saptandı. Ocós evresinde (İ.Ö. 1500-1000) tarım, avcılık ve balıkçılık üzerine kurulu bir ekonomi görülür. Çamur harcından yapılmış kulübelerde yaşayan halk, çanak çömlek yapımını ve dokumacılığı biliyordu. Bu evrede Ekvador'un kıyı kesimiyle ilişkilerin bulunması olasıdır. Conchas evresinde (İ.Ö. 1000-300) on kadar konuttan oluşan küçük köyler kuruldu; mısır üretimi gelişti, körfez kıyıları ve Guatemala'nın yüksek topraklarıyla karşılıklı ilişkiler başladı. Crucero (İ.S. I.-II. yy.) ve Marcos (daha geç dönemler) evreleri La Victoria'da görülen son evrelerdir.

VİCTORİA (Aurelia Augusta), romalı kadın (öl. 270'e doğr.). Galya imparatoru Victorinus'un annesi. Oğlunun öldürülmesinden sonra, akrabalarından biri olan Tetricus'u augustus ilan etti.

VİCTORİA I (Londra 1819 - Osborne, Wight adası, 1901), Büyük Britanya ve İrlanda kraliçesi (1837-1901), Hindistan imparatoriçesi (1876-1901); George III'ün 4. oğlu Kent dükü Edward'ın kızı. Amcası William IV'ün yerine geçtiği zaman (1837) saliens yasasının uygulandığı Hannover, Büyük Britanya'dan ayrıldı; bunun üzerine taht, büyük çapta gözden düştü ve 1832'de seçim reformunu elde eden burjuva sınıfı eski soylular düzenini tehdit eder gözüktü. Genç kraliçe, lord Melbourne'un kişiliğinde sağduyulu bir rehber buldu ve Robert Peel'e karşı çıkmasına neden olan (1839), inançlı bir whig gibi düşünmeye başladı. Amcası Belçika kralı Léopold I, ona danışmanlık yapmaya devam etti; bu etki, Victoria'nın, kuzeni Saksonya-Coburg-Gothalı Albert ile evlenmesiyle sonuçlandı (1840).

Bu evlilikten sonra kraliçenin kişiliği belirlendi. Birçok çocuk sahibi olduğu prens Albert'in etkisiyle kendini partiler arasında tarafsız kalmaya zorladı; keskin görev bilinci ve özeni, sadeliği, yaşantısının ciddiyeti ve saygınlığı, İngiltere'nin orta sınıfının benimsediği idealleri, kraliçesinde bulunmasını sağladı. Cesur ve duygusal -gözünde değer kazananların etkisinde kalmasına neden oldu-, ulusal zaferlere son derece duyarlı olan bu püriten protestan kadın, halkı ve yaşadığı çağla öylesine özdeşleşti ki, birliğin simgesi olarak kabul edilen tahta, tüm değerini yeniden kazandırdı.

Victoria döneminde İngiltere egemenliğinin gelişme göstermesi ve evrimi genel tarih alanında yer alan bir olgudur. Kraliçe Victoria, anayasal bir monarşinin sınırlarına titizlikle saygı göstermesine rağmen, Britanya politik yaşantısına kişisel damgasını vuran son hükümdar olmaktan da geri kalmadı. Otoriter bir mizaca güçlükle gem vurarak birçok kez ve özellikle güvenini kazanmayı başaran Melbourne, Wellington, Aberdeen'in ölümlerin-

den sonra, bakanlarıyla zorlu anlar geçirdi. Tahtın, diplomatik alanda özel bir yükümlülüğü olduğuna inandığı için, dışişleri konusunda her zaman müdahalede bulundu. Bu da, Palmerston ile arasında şiddetli çatışmalara yol açtı. Diğer taraftan resmi Kilise karşısında "koruyuculuk" hakkını da enerjik bir biçimde elinde tuttu. Krallık çiftinin göreli liberalizmi, gelenek saygısını, her çeşit "radikalizm"den nefret etmeyi ve geçerli düzenin kesinlikle yeğ tutulmasını engellemedi. Eşi gibi alman ülkelerine ve özellikle Avusturya'ya karşı büyük iyiniyet besleyen kraliçe, Rusya ve İtalya'ya karşı düşmanca bir tavır takındı, Louis-Philippe dönemi Fransa'sını destekledi (ilk Entente cordiale, 1843 ve 1845); Napoléon III. ve III. Cumhuriyet dönemlerindeyse çok daha az destekleyici bir tutum benimsedi.

1861'de prens Albert'in ölümü, Victoria'nın büyük üzüntü duymasına yol açtı. Buna, veliaht prenste (geleceğin Edward VII'si) arzuladığı doğrultuya karşıt bir kişiliğin gelişmesini gözlemesi de eklendi. Dul olarak geçirdiği ilk yıllarında, Londra'dan kaçarak Windsor, Osborne ve Balmoral şatolarında yarı inziva hayatı yaşadı.

Disraeli'nin sevgi ve övgü dolu saygısı, her şeye rağmen kraliçenin ilgilerini ve hatta hayatiyetini uyandırmayı başardı ve Disraeli onun büyük bir beceriklilikle Hindistan imparatoriçesi yaptı (27 nisan 1876). Bakanın sevecenliği, Victoria'nın kişisel eğilimlerini etkiledi: krallık demokratlaştıkça gelişen hükümdarlık duygusu ve muhafazakârlığı, Gladstone'un liberalizmiyle çatışmasına ve kraliçenin onu İrlanda'da liberal bir politika gütmekle suçlamasına neden oldu. Büyük Britanya'nın gücü buna rağmen artmaya devam etti ve iki jübilesi sırasında (1887 ve 1897) halkın ona gösterdiği büyük ilgi, uyruklarının bağlılığını ne denli kazanmayı başardığını açıkça kanıtladı.

VICTORIA (Tomás Luis DE), ispanyol besteci (Avila 1548 - Madrid 1611). Çocukluğunda Avilla'da kilise törenlerinde papaz yardımcılığı yaptıktan sonra 1565'te, belki de Felipe II'nin verdiği bir bursla Roma'daki germen kolejine girdiği ve Roma'da Palestrina'dan ders aldığı sanılmaktadır. 1569'da Roma'da, S. Maria di Monserrato'nun şarkıcı ve orgcusuydu. 1571'de Collegium germanicum rektörü tarafından capella yöneticiliğine getirildi ve 1572'de ilk *Motecta* kitabını ona ithaf etti. 1575'te kilise hiyerarşisine kabul edildi ve 1578'den başlayarak aziz Filippo Neri'nin İstitut o dell' Oratorio topluluğuna katıldı. Papa'nın İspanya'da beneficia vermesinden sonraki yıllarda, zamanını Roma ve Madrid arasında böldü. Felipe II'nin kız kardeşi imparatoriçe Maria'nın rahibe olduğu Madrid Kraliyet yalınayak rahibeler manastırı şarkıcılığına ve orgculuğuna getirildikten sonra, resmi görevlerden ayrılarak yaşamını bu manastırda tamamladı.

Victoria'nın yapıtları, Palestrina'nınkiler kadar önemli olmamakla ve salt dinsel bir nitelik taşımakla birlikte (Victoria ne bir madrigal besteledi, ne de şarkı), ispanyol müziğinin en önemli anıtını meydana getirir. Folklor ya da halk temalarından hiç yararlanmaksızın, eski mustarip cantus planusun kullanılması sayesinde Victoria, kendisi kilise müziğine çağdaşı olan Polestrina'nın missalarındaki dinginlikten çok farklı, tam anlamıyla ispanyol bir renk ve ispanyol bir mistik lirizm kazandırdı. Başlıca yapıtları: *Motecta* başlıklı ve eklemler yapılarak birkaç kez yeniden yayımlanan derlemeler (Venedik, 1572; Roma, 1583), missalar ve mezmurlar içeren bir *Liber primus; Magnificat, Cantica B. V. vulgo Magnificat, Hymni totius anni, Missarum libri duo* (*O vos omnes* missasıyla birlikte), yılın büyük bayramları için *Motetler, Missae liber secundus* vb., aziz Juan de la Cruz ve Avilalı azize Teresa döneminde İspanya'daki içsel yaşamın yoğunluğunu yansıtan bir *Oficio de difuntos* (Madrid, 1605) ve özellikle en ilginç yapıtları sayılan *O vos omnes, Tenebrae factae sunt, Caligaverunt* vb. karşılıklı ilahilerin yer aldığı bir *Oficio de Semana Santa.*

VICTORIA (Manuel Félix FERNÁNDEZ, **Guadalupe** —denir), meksikalı devlet adamı (Tamazula 1786 - Perote 1843). Bağımsızlık savaşlarına katıldı, İturbide döneminde görev aldı (1821), sonra onun devrilmesine yardım etti (1823) ve Federal Cumhuriyet'in ilk başkanı oldu (1824 -1828). İktidar dönemininin en önemli olayı, son ispanyol birliklerinin de ülkeyi terk etmesi oldu (1825).

VICTORIA a. (Kraliçe *Victoria*'nın adından), Esk. arabac. Dört tekerlekli, atlı, açık araba.

VICTORIA adası, Arktika takımadalarında Kanada'ya bağlı ada, kıtadan Coronation körfeziyle ayrılır; 212 200 km².

Victoria and Albert Museum, 1852'de kurulan ve günümüzdeki adını 1899'da alan Londra müzesi (Exhibition Road). Müzede Tino di Camaino, Giovanni Pisano, Riemenschneider, Donatello, Della Robbialar, Giambologna, Bernini, Roubiliac, Clodion, Houdon gibi sanatçıların heykelleri vardır. Birçok salon avrupa mobilya ve sanatına, mimarlıkla ilgili ağaç kaplamalara, bazıları da duvar halılarına *(Petrarca'nın zaferleri)* ve kuyumculuğa (Gloucester şamdanı, XII. yy.) ayrılmıştır. Resim sanatı özellikle Constable, Gainsborough, Reynolds ve XIX. yy. ingiliz günlük yaşam ve manzara ressamları tarafından temsil edilir. Özel bir salonda ingiliz krallık ailesinin ödünç verdiği, Raffaello'nun *Resullerin işleri* konulu duvar halısı patronları sergilenir. Seramik bölümünde ingiliz greleri, avrupa (Sèvres, Meissen) ve çin, japon, kore porselenleri yer alır. Müzenin Hindistan (tüm dönemler) ve uzakdoğu sanatlarına ayrılmış önemli bölümleri vardır. Müze ayrıca büyük bir dokuma koleksiyonu, ingiliz suluboyaları ulusal koleksiyonunun (Turner vb.), minyatür portreler koleksiyonunu, 500 000'den fazla estamp ve deseni, geniş bir sanat tarihi kitaplığını da barındırmaktadır.

VICTORIA büyük çölü, Avustralya'nın G.-B.'sında çöl bölgesi, Batı Avustralya ile Güney Avustralya eyaletlerinin büyük bölümünü kaplar. Büyük Avustralya körfezin K.'inde Nullarbor ovasını ("Ağaçsız ova") ve No Man's land'ı ("Issız ülke") içine alır.

Victoria Cross *(Victoria nişanı)*, 1856'da kraliçe Victoria tarafından ihdas edilen ingiliz askeri nişanı. Nişan sahiplerinin yeni kahramanlıklar göstermeleri durumunda, nişanlarına ince madeni levhalar eklenir. Koyu kırmızı şerit. (→ NİŞAN levhası.)

VICTORIA çağlayanları, Zambezi üzerinde önemli engebe, Zambiya'da, Maramba yakınında 1 700 m genişliğindeki ırmak 50 m genişlikteki bir boğaza girerek bazaltlı bir barajda 108 m'den aşağı dökülür. Hidroelektrik tesisi. — G.'de ulusal park.

VICTORIA dağı, Kanada'nın (İngiliz Kolombiyası) batısında dağ, Vancouver adasında; 2 163 m. — Dağ, Alberta ile İngiliz Kolombiyası sınırında, Louise gölü yakınında.

VICTORIA dükü → ESPARTERO.

VICTORIA gölü, esk. **Victoria Nyanza,** Ekvator Afrikası'nda önemli su örtüsü, Afrika'nın yüzölçümü bakımından en önemli gölü (68 100 km²). Uganda, Tanzaniya ve Kenya arasında paylaşılan gölün kıyıları çok girintili çıkıntılıdır (Speke, Kavirondo vb. koyları) ve birçok adası (en önemlisi Speke koyunun ağzını kapatan Ukerewe) vardır. En önemli kolu Kagera'dır (Nil'in uzak kaynaklarından biri olduğu sanılır); bu ırmak (Nil Victoria) suların Kyoga gölü ile Mobutu gölüne de boşaltır. Birçok balıklava. Jinja'da, Nil Victoria üzerindeki Owen Falls barajı, su yüksekliğini 1,20 m'ye çıkarır. Gölü 1858'de Speke bulmuştur.

VICTORIA toprağı, Antarktika'da bölge, Ross denizi kenarında; yüksekliği bazen 3 000 m'yi aşan yanardağlarla engebelenmiştir.

VICTORIA DE DURANGO, Meksika'da kent → DURANGO.

VICTORIA DE LAS TUNAS, Küba'da kent, Holguín'in B.'sında, *Las Tunas ili*'nin yönetim merkezi; 115 208 nüf. (1989). Tarım merkezi.

Victoria ve Albert nişanı, kraliçe Victoria'nın mutlu evliliğinin anısına 1862'de ihdas edilen kadınlara özgü nişan. Beyaz kurdele.

VICTORIACILIK a. Victoria I dönemi sonunun (XIX. yy.'ın sonu - XX. yy.'ın başı) özelliğini oluşturan tutucu ve püriten düşünce biçimi.

VICTORIA-EUGENIA, İspanya kraliçesi (Balmoral, İskoçya 1887 - Lozan 1969). Battenberg kontu Prens Henry ile Büyük Britanya prensesi Beatrice'nin kızı. İspanya kralı Alfonso XIII ile evlendi (mayıs 1906).

VICTORIAN sıf. **1.** Victoria I'e, onun hükümdarlık dönemine ve bu dönemin ayırtedici özelliği olan tutucu ortama ilişkin. **—2.** Bu dönemde Büyük Britanya'daki üsluba, modaya ilişkin, dönemin kendine ilişkin.

VICTORIATUS a. (lat. sözc.). İ.S. III. yy.'ın son çeyreğinde basılan roma gümüş parası. Afrika yüzünde bir trophaeuma taç giydiren Zafer resmi vardı.

VICTORIAVILLE, Kanada'da (Québec) kent, Doğu kantonlarında, Sherbrooke'un K.'inde; 22 000 nüf. Sanayi (mobilyalar, hazır giyim, ayakkabıcılık, tarım gereçleri) merkezi.

VICTORIA WEST, Güney Afrika'da (Cape ili) kent, Hâlâ "Proto-Levallois" adıyla anılan Alt yontmataş devrinde Güney Afrika'daki Alt yontmataş dönemi taş yontma tekniğine bu kentin adı verilmiştir.

VICTORINUS (Marcus Piavonius Victorinus Augustus) ([öl. Köln 270], romalı Galya imparatoru (269-270), Victoria'nın oğlu. Postumus tarafından imparatorluğa ortak edildi, daha sonra tek başına hükümdar oldu. Bir ayaklanma sırasında öldürüldü.

VICUÑA MACKENNA (Benjamín), şilili tarihçi ve siyaset adamı (Santiago 1831 - Santa Rosa de Colmo, Valparaíso, 1886). Ülkesinin geçmişi ve bağımsızlığıyla sonuçlanan olaylar konusunda önemli yapıtlar yazdı.

VICUS a. (lat. sözc.). Esk. Rom. Roma'da sıradan mahalleler ve yollar için kullanılan deyim. (Augustus, Roma'nın on dört bölgesini 265 vicusa böldü. Deyim, bir kırsal yönetim bölümü için de kullanılabiliyordu.)

National Portrait Gallery

Victoria I
Büyük Britanya ve İrlanda kraliçesi
Hindistan imparatoriçesi
sir George Hayter'in
bir portresinden ayrıntı
National Portrait Gallery, Londra

Lauros-Giraudon

victoria
Jean Béraud'nun
bir resminden ayrıntı
Carnavalet müzesi, Paris

Vicus kültürü, Peru'nun kuzey kıyısında, Piura bölgesinde, İ.Ö. 500 - İ.S. 500 arasında gelişen kolomböncesi kültür. Arkeolojik buluntuların büyük bir bölümü kuyu biçimle mezarlarda ele geçirildi. Ölülerin yanı başına seramik, bakır, altın, gümüş, türkuvaz armağanlar konmuştu. Metal eşyalar, maden işleme sanatının son derece gelişmiş olduğunu gösterir: zanaatçılar çeşitli bakır alaşımlarını biliyor, "kayıp balmumu" yöntemini uyguluyordu. Dokumacılık da yapılıyordu. Vicus kültürü iki evreye ayrılır. Eski Vicus (İ.Ö. 500 - İ.S. I. yy.) Peru'nun kuzey kıyısında görülen Mochica*, Viru ve Salinar üsluplarını andıran bir seramikle ayırt edilir. Yeni Vicus evresindeyse, bir önceki evrenin üslupları gerilerken, daha kaba olmakla birlikte, yerel biçimler gelişme gösterir.

VİÇUGA, Rusya'da kent, Sibirya'da, Ulan-Ude'nin G.'inde; 53 000 nüf. Tekstil. Kâğıt. Makine ve kereste sanayileri.

VİD, -ddi a. (ar. *vidd*). *Esk.* Dostluk, muhabbet, sevgi.

■**VİDA** a. (ital. *vite;* lat. *vitis,* sülükdal'dan). **1.** Yiv açılmış bir bölüm ve kılavuz çekilmiş bir parçaya (örneğin bir somun) ya da dayanıklı bir ortama girmesini sağlayacak biçimde döndürülmesine olanak veren bir baştan oluşan ve özellikle bir birleştirme gerçekleştirmek ya da bir hareket iletmek amacıyla bir basınç uygulamaya yarayan parça. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Arg. *Vidaları gevşamek,* aşırı ölçüde ve sürekli olarak gülmek.

—Esk. sil. *Sıkıştırma vidası,* eski çakmaklı tüfek ve tabancalarda, horoz dudaklarının açılıp kapanmasını sağlayan parça. ‖ *Kama (yaprak) vidası,* kamalı toplarda kamanın başındaki vidaya verilen ad.

—Mak. san. *Ağaç vidası,* yiv açılmış bölümü konik olan ve önceden bir delik açılmasını gerektirmeyen sivri bir uçla sona eren ve özellikle ağaç parçaların birleştirilmesinde kullanılan vida. ‖ *Ayar vidası,* ucunda, hafif bir koniklik gösteren düz bir bölüm bulunan ve özellikle bu bölüm ile bir delik arasından akan bir akışkanın debisini ayarlamak için kullanılan vida. ‖ *Bilyalı vida,* hassas mekanizmalarda kullanılan ve özel olarak tasarlanmış yivlerinin böğürleri arasında, sürtünmeleri azaltması amacıyla bir dizi bilya yer alan aktarma vidası. ‖ *Delme vidası,* ucunda iki kesici ağız bulunan ve vidalanırken deldiği sac parçaları birleştirmede kullanılan vida. ‖ *Diferansiyel vida,* biri sabit, öbürü ötelenme hareketi yapan bir somuna takılmış, yiv çekilmiş eşeksenli ve adımları hafif farklı iki bölümden oluşmuş parça. (Bu düzenek, vida döndürüldüğünde, hareketli somunun, vida adımlarının farkına eşit çok küçük adımlık bir hareket yapmasına olanak verir.) ‖ *Geriçekme vidası,* üzerine takılı bulunan ve ekseni boyunca ötelenecek biçimde kılavuzlanmış bir parçayı hareket ettirmeye yarayan vida. ‖ *Havşa başlı vida,* alt bölümü konik, üst bölümü düz olan başı, vidalanacağı deliğin pahına tam olarak oturan vida. ‖ *Kılavuz çekme vidası,* yiv düzeni, vidalandığı deliğe malzeme kaldırarak kılavuz çeken, ucu hafif konik vida. ‖ *Metal vidası,* yiv çekilmiş bölümü silindirsel olan birleştirme vidası. ‖ *Sıkıştırma vidası,* bir parçayı bir öbürü üzerinde sıkıştırmak için kullanılan vida. ‖ *Sonsuz vida,* yivleri, vida eksenine düzlemine yerleştirilmiş bir dişli çarkın dişlerine etkiyen vida. (Vidanın bir devirlik dönüşü, çarkın bir dişe karşılık düşen bir açı kadar dönmesine yol açar.)

—Oto. *Direksiyon sonsuz vida mili,* direksiyon kutusunun, direksiyon simidi milinin üzerine monte edilmiş bir vidayla hareket ettirilen veya doğrudan ya da bilya yatakları aracılığıyla direksiyon kolunu harekete geçiren parçası. ‖ *Direksiyon sonsuz vidası,* direksiyon milinin alt ucunda yer alan, direksiyon simidiyle hareket ettirilen ve çeşitli ara organlar yardımıyla direksiyon yön çubuğuna kumanda eden vida.

—Şarapç. Dikey vidalı preslerde basıncı hammaddenin üzerine aktaran yivli direk.

—ANSİKL. Teknol. Bir vida, dış çapı, yiv düzeninin adımı ve profili, başının biçimi, baş altı uzunluğu ve yiv açılmış bölümünün uzunluğuyla nitelendirilir. Ya sökülüp takılabilir bağlantılarda birleştirme öğesi olarak ya da bir dönme hareketini bir doğrusal yer değiştirme hareketine dönüştüren kinematik bir zincirin öğesi olarak kullanılır.

• *Birleştirme vidası,* genellikle üçgen profillidir. Bir *somun*'la birlikte çalışır. Bir ucundan kılavuz çekilmiş bir deliğe vidalanıyor ve öbür ucuna bir somun takılıyorsa, başsızdır ve *saplama* adını alır.

Birleştirme vidaları ya metal vidası ya da ağaç vidası adını alırlar. *Ağaç vidası* koniktir ve kendisine özgü biçimde dişleri vardır; ağacın ve vida etkisi altında biçim değiştirebilen malzemelerin, örneğin duvara tesbit işlerinde kullanılan *dubel*'lerin, vidalanmasında kullanılırlar. *Metal vidası*'nın, kılavuz çekilmiş bir parça ile birlikte, çok genel bir kullanım alanı vardır: tespit etme, kilitleme, frenleme, sıkıştırma, tutturma, tıkama vb., amaçları ile kullanılabilir.

Bir vidanın *baş*'ı dönel bir silindir *(silindirsel baş),* prizma *(altıgen baş, kare baş),* küre takkesi *(yuvarlak baş),* koni *(havşa başlı)* biçiminde olabilir ya da başı olmayabilir *(başsız vida).* Bir tornavida yardımıyla döndürülebilmesi için baş yarık olabilir ya da üzerinde bir yuva bulunabilir. Bazen bilinen bir somun anahtarı ya da üzerindeki bir yuvadan yararlanılarak özel bir alet yardımıyla döndürülür. Yuva prizma biçiminde *(altı yüzlü oyuk),* haç biçiminde *(yıldız)* ya da büyük bir sıkıştırma kuvvet çifti *(altdilimli, kelebek),* çabuk bir montaj *(dikdörtgen),* yoğun bir kullanma *(çok dişli)* ya da zamansız sökülmeye karşı belirli bir direnç *(oyuklar, delikler)* istenmesine göre özel bir biçimde olabilir. Çeşitli öğelerin ince saclar üzerine hızlı tespiti için, özellikle otomobil sanayisinde, derin yivli vidalar *(Parker vidası),* kılavuz çekme vidaları ve hatta *delme vidaları* kullanılır.

• *Aktarma vidası* (transmisyon), kare, yamuk ya da yuvarlak profilli olabilir. Çelikten yapılmış vida, genellikle, bronz bir somun içinde hareket eder. Çoğunlukla döner vida eksenel yönde hareketsizdir; bu durumda somun yer değiştirir; makine organlarının manevrasında en çok bu durumla karşılaşılır. Döner somun öteleme hareketi yapamıyorsa vida ekseni yönünde yer değiştirir (kriko, vidalı pres vb.). Sürtünmeleri azaltmak için bir *bilyalı vida* kullanılabilir.

Bir dişli çarkla birlikte çalışan *sonsuz vida,* özel bir sarmal dişli türüdür. Hareketin enlemesine iletilmesini, toleransların azaltılmasını, çok yumuşak bir çalışma ve devir saymada büyük oranda küçültme sağlar: tek yivli bir vida ve 50 dişli bir çarkla, hızların oranı 1/50'dir. Vida yivinin eğimine bağlı olarak vida ters yönde döndürülebilir ya da döndürülemez.

Çark dişlerinin çevresine vidanın profiline uyan oyuk bir biçim verilirse, dişlerinin oturma biçimi noktasal olacak yerde doğrusal olan ve büyük kuvvetlerin iletilmesine olanak veren, *teğet çarklı sonsuz vida* sistemi elde edilir. Bu düzenek makine yapımında çok kullanılır. Sonsuz vidanın özel bir türü olan yüksek sürtünmeli *globoid vida,* kaldırma ve aktarma aygıtları dışında pek kullanılmaz.

Vida breve *(La)* [Kısa hayat], Manuel de Falla'nın, Carlos Fernández Shaw'ın bir metni üzerine bestelediği 2 perdelik operası. 1905'te bestelenen bu opera ancak 1913'te Nice'te fransızca çevirisiyle, ardından 1914'te Madrid'deki Zarzuela tiyatrosu'nda özgün biçimiyle oynanabildi. "Trajik zarzuela" olarak adlandırılan ve büyük bir incelikle bestelenen bu yapıt, ispanyol verismo akımının kendini kabul ettirmesine yol açtı.

VİDAC a. (ar. *vidāc*). *Esk.* Boyun damarlarından biri.

VİDACİ sıf. (ar. *vidāc* ve *-ī*'den *vidācī*). *Esk.* Boyun damarıyla ilgili, boyun damarına ait.

VİDAL (Gore), amerikalı yazar (West Point, New York, 1925). Denemelerinde (*Rocking the Boat,* 1962), romanlarında (*The Judgment of Paris,* 1952; *Messiah,* 1954; *Washington D. C.,* 1967; *Two Sisters,* 1970; *Duluth,* 1983) siyasal kokuşmayı yansıtırken, cinsel ve eşcinsel imlere açıkça ilgi duyan bir estetik anlayış görülür. Ayrıca tiyatro oyunları (*Visit to a Small Planet,* 1956; *The Best Man,* 1960) da vardır. Son romanları: *Lincoln* (1984), *Empire* (1987), *Hollywood* (1989).

VİDAL DE LA BLACHE (Paul), fransız coğrafyacı (Pézenas 1845 - Tamaris, Var, 1918). Sorbonne'da coğrafya kürsüsünün başında bulundu (1898-1908), alman coğrafyacılarından (Ritter ve etkilenmekle birlikte eleştirmekten de geri kalmadığı Ratzel), tarihçilerden (Michelet, Longnon) ve yerbilimcilerden (Élie de Beaumont, A de Lapparent) etkilendi; insanlar ile yaşadıkları ortam arasında bağlantıları çözümleyerek fransız coğrafya okulunun kurulmasına katkıda bulundu. 1892'de *Annales de géographie*'yi (Coğrafya yıllıkları) kurdu. Başlıca yapıtları: *le Tableau de la géographie de la France* (Fransa coğrafyasının tablosu) [1903]; Lavisse'in *l'Histoire de France* (Fransa tarihi) adlı yapıtı için kaleme aldığı giriş yazısı; ölümü üzerine yarım kalan *Principes de geographie humaine* (İnsan coğrafyasının ilkeleri) [1922].

VİDALAMA a. Vidalamak eylemi.

VİDALAMAK g. f. Vida ile tutturmak: *Dolap kapaklarının menteşelerini vidalamak.*

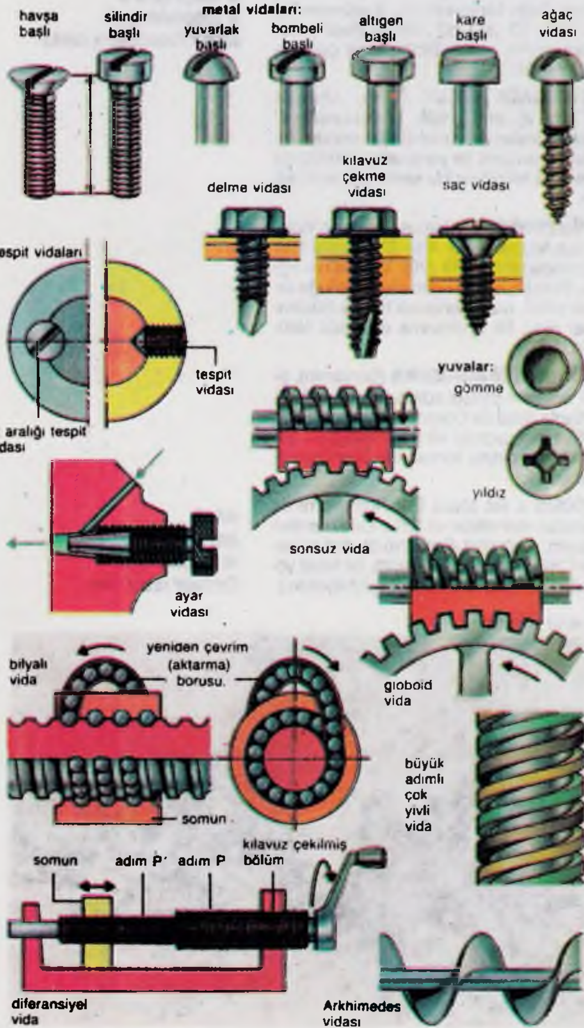
◆ **vidalanmak** edilg. f. Vida ile tutturulmak: *Makinenin parçası iyi vidalanmadığından düşüvermiş.*

VİDALANMAK → VİDALAMAK.

VİDALI sıf. **1.** Vidası olan. **—2.** Vida ile tutturulmuş, vidalanmış olan.

—Dişç. cerr. *Vidalı diş,* diş kökünün üzerine oturan yalancı bir diş çotuğuna vida ile tutturulan ve gerektiğinde çıkarılabilen sabit protez.

çeşitli vida tipleri

—Nalbantl. *Vidalı mahmuz,* geçici bir süre için nalın kol uçlarına takılan mahmuz. —Sil. *Vidalı kapama,* top kamalarında kullanılan bir kapama sistemi.

VİDELA a. Siyaha ya da değişik renklere boyanmış, perdahlanmış, üzerine mantar vurulmuş ve kromla sepilenmiş dana derisi. (Bu tür deri, ayakkabı konçları ve değişik eşya yapımında kullanılır.)

VİDELA (Jorge Rafael), arjantinli general ve devlet adamı (Mercedes, Buenos Aires ili, 1925). Kara kuvvetleri komutanı oldu (1975), mart 1976'da Peron'a karşı yapılan hükümet darbesinden sonra askeri cunta tarafından Cumhurbaşkanlığına getirildi. 1978'de kara kuvvetleri komutanlığını elinden kaçırdı, ama üç yıllığına Başkan "seçildi". Mart 1981'de yerini general Viola'ya bıraktı. 1984'te, sivillerin iktidara dönüşünden sonra, görev süresinde uygulanan baskılar sırasında işlenen cinayetlerden dolayı bir askeri mahkeme önünde hesap vermek zorunda kaldı.

VİDEO sıf. (fr. *vidéo*). Telekom. **1.** Bir televizyon işaretininkine benzer bir bant genişliğinde yer alan görüntüleri ya da işaretleri oluşturmaya, kaydetmeye, işlemeye ya da iletmeye ilişkin bir uygulama ya da bir aygıt için kullanılır. **—2.** *Video film çekici,* bir sinema kamerasına bağlı bir televizyon alıcısından oluşan ve televizyon görüntülerini sinema filmi üzerine kaydetmeye olanak veren aygıt. (Eşanl. KİNESKOP.)

—Çağ. sant. *Video sanat,* anında ya da sonradan seyredilebilen elektronik imgelerin üretimi ve kaydı üzerine kurulu sanat biçimi. (Bk. *ansikl.* böl.)

◆ a. **1.** Televizyon tipi işaretleri ya da görüntüleri oluşturmaya, kaydetmeye, işlemeye ya da iletmeye ilişkin tekniklerin tümü. **—2.** Eşlik eden seslerle birlikte hareketli görüntüleri gösteren işaretleri manyetik bant üzerine kaydetmeye ya da manyetik banttan okumaya olanak veren aygıt. (Bk. *ansikl.* böl. Telekom.) **—3.** *Video bandı,* görüntü işaretlerinin kaydedilmesine yarayan, genellikle manyetik bant. ‖*Video işareti,* tayfı, videofrekanslar bandında yer alan elektrik işareti. ‖ *Video kamerası,* görüntüyü fotoğraf filmi dışında, genellikle, manyetik bir ortam üzerine kaydeden kamera.

—Foto. *Foto video,* renkli sabit görüntüler gerçekleştirmeye dayanan ve ilkörneği 1981'de yapılan video yöntemi.

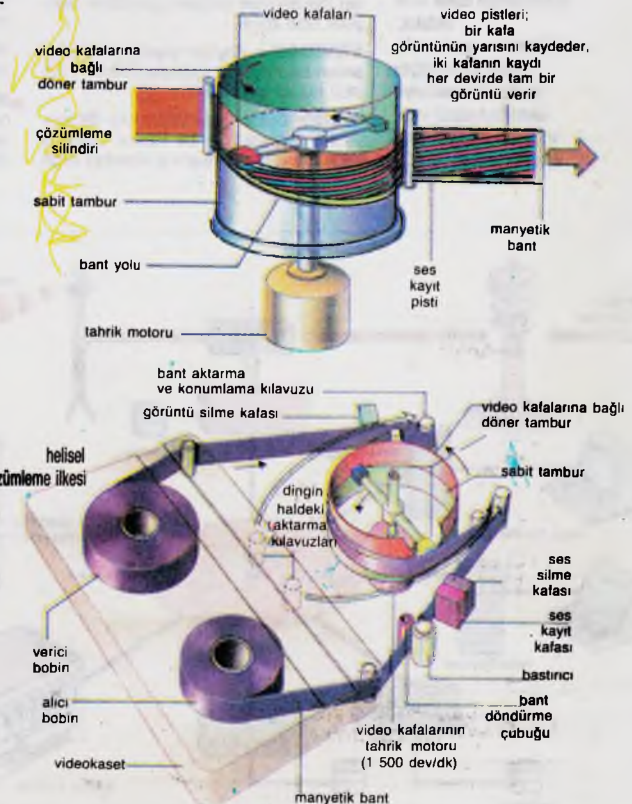
—Oy. *Video oyunu,* bir televizyon ekranı üzerinde oynanan oyun. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Çağ. sant. Geleneksel sanatın sınırlarının aşılmasıyla birlikte, dadacılardan bu yana, yapıtın biçim ve içeriğini altüst edebilecek yeni iletişim araçlarıyla çeşitli denemelere girişildi. H. Richter, M. Ray ya da Duchamp'ın sinemadaki deneyleri, Fluxus hareketine bağlı sanatçıların, özellikle de Nam June Paik ve W. Vostell'in 60'lı yıllarda yeniden gündeme getirdikleri bir yol açtı. Yeni teknikler, 60'lı yılların ortalarından başlayarak, anında ya da sonradan seyredilip dinlenebilen resim ve ses kayıtları üzerine kurulu bir video sanatın gelişmesine olanak verdi. Artık deneysel olanaklar çoğalmış ve büyük bir çeşitliliğe ulaşmıştı: imgeler yalnızca kaydedilebildiği gibi bilgisayarlar, "renklendiriciler" ve sentetizörler aracılığıyla değişikliğe de uğratılabiliyordu. Video sanat, diğer plastik sanatlarda, gerçek anlamda bir estetik nesnenin yokluğu (yapıt kaydedilmiş bir banttır) ve yapıtın yalnızca ekranda gözüktüğü sürece var olmasıyla ayrılır. Video bant kalıcı olmayan bir yapıtı (bedensel sanat [Bruce Nauman, V. Acconci, D. Oppenheim, G. Pane, Jochen Gerz vb.], land art) ya da çeşitli sahneleri ve durumları (toplumsal sanat) saptayarak belgesel bir değer kazanabilir. Ancak, salt bir video sanat yapıtının gerçekleştirilmesinin başka yolları da vardır. Gerçek verilerin, bilgilerin ve imgelerin karşılaştırılması ve görsel bir işlemden geçirilmesi, yeni kavramsal anlayışların ortaya çıkmasına yol açtı (Peter Campus, Dan Graham, Frank Gillette gibi Amerikalılar; Jean Otth, Gerald Minkoff gibi İsviçreliler vb.); çekim işleminin ve ekranda izlemenin aynı anda yapılabilmesinden yola çıkarak "yerleştirmeler"de seyirci yaratılmakta olan yapıta katıldı (Nam June Paik); özellikle ABD'de (Bill ve Louise Etra, Woody ve Steina Vasulka, Stephen Beck, Stan Van der Beek vb.) algılayıcı ve duyumsal imgelerden, biçim, renk ve devinimin elektronik olarak yaratılmasından yararlanıldı. Video sanatın çeşitli eğilimleri ve araştırmaları aracılığıyla, davranış ve iletişimin incelenmesinde bir derinleşme görüldü, iletişimin kendisi, gerçeklik ve algılama yeni bir anlayışla ele alındı.

—Oy. İlk kez amerikan oyun salonlarından ortaya çıkan video oyunları, mikrobilişimin de etkisiyle yaygınlık kazandılar. Video oyunları kartuş, kaset ya da disket gibi çeşitli taşıyıcı ortamlar üzerine kaydedilebilir. Bu taşıyıcılar oyun konsolleri ve mikrobilgisayarlar tarafından okunabilir. Oyun konsolleri, özel olarak yapılmış ve ilk biçimlenimleriyle yalnızca oyun oynamaya yarayabilen mikrobilgisayarlardır. Bununla birlikte, kimi konsoller genişletilerek bir mikrobilişim sisteminde merkez birimi ola-

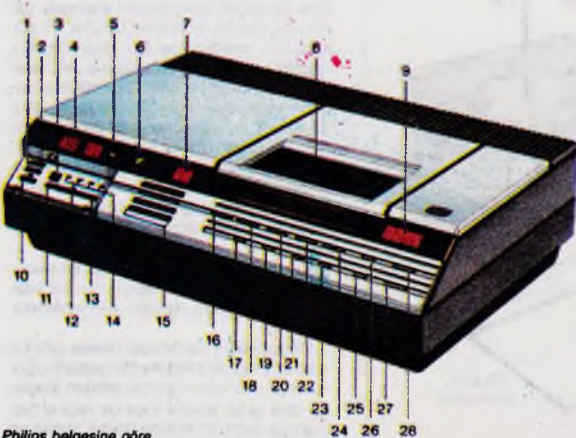

Christine Van Assche

video sanat
TV Cello
Nam June Paik'in yapıtı (çellocu Charlotte Moorman'ın nisan 1982'de New York'taki Whitney Museum'da yaptığı gösteri)

yanda: bir videoda, bandın ilerleme sistemi

altta: bir videonun dış görünümü
1. Vericileri belleğe aktarma düğmesi; 2. Verici arama düğmesi; 3. Blok program göstergesi; 4. Saat; 5. Saat ayarlama düğmesi; 6. Programlanmış kayıt göstergesi; 7. Kanal görüntüleme (verici); 8. Videokaset yuvası; 9. Bant sayacı; 10. Otomatik geri sarma düğmesi; 11. Programlama fonksiyonuna erişim düğmesi; 12. Bir sonraki programlama seçeneğine geçiş düğmesi; 13. Programlama sonu düğmesi; 14. Programlama görüntüleme göstergeleri; 15. Kanal seçme ve programlama verileri giriş klavyesi; 16. Kayıt düğmesi; 17. Görüntü arama düğmesi (geri); 18. Hızlı geri sarma düğmesi; 19. Görüntü dondurma düğmesi; 20. Bant durdurma düğmesi; 21. Görüntü arama düğmesi (ileri); 22. Hızlı ileri sarma düğmesi; 23. Yavaşlatılmış görüntü düğmesi; 24. Okuma düğmesi; 25. Bir sekansa doğrudan erişim düğmesi; 26. Sayaç sıfırlama düğmesi; 27. Açma düğmesi (çalışma / bekleme); 28. Kaset çıkarma düğmesi.

Philips belgesine göre

rak kullanılabilir. Konsollerin çalıştırılması için içlerine bir kartuş ya da kaset yerleştirilerek aygıtın belleğine oynanacak oyunun yüklenmesi gerekir. Oyuncuların oyuna müdahalesi kumanda kolları aracılığıyla gerçekleşir. Kumanda kolları, ekran üzerindeki yerdeğiştirmeleri yönetmeyi sağlayan bir çubuk ya da diskten oluşur. Mikrobilgisayarlar oyuncunun kendi oyununu kendisinin programlamasına olanak verdikleri gibi, ileri düzeyde bir konsol olarak da kullanılabilirler. Bu durumda mikrobilgisayara klavyeden çok daha rahat kullanılan kumanda kollarıyla bir disket sürücüsü eklenmesi yararlı olur. Disket sürücüsünün eklenmesi, artık bir çok oyun programının disketlere kaydedilmiş olarak satışa sunulması nedeniyle gereklidir. Klasik oyun programlarının (satranç, iskambil, rulet vb.) yanı sıra, çok sayıda özel oyun programları da bulunmaktadır: uzay, deniz, hava ve kara savaşları, strateji oyunları; refleks oyunları; fantastik sinema ve edebiyattan ya da bilim-kurgudan esinlenen oyunlar; zekâ oyunları; spor oyunları; eğitici oyunlar. Kimi mikrobilgisayarların geniş bellekleri ve disket birimleri yardımıyla, strateji oyunları, rol yapma oyunu ya da uçuş benzeşimi gibi daha karmaşık oyunlar oynanabilmektedir.

—Telekom. Manyetik bir maddeyle kaplı plastik malzemeden yapılmış bir bant üzerine, ses kaydedilebildiği gibi, aynı şekilde elektriksel olarak iletilecek görüntüyü gösteren video işaretleri de kaydedilebilir. Ancak bu işaretlerin frekanslarının birçok megahertz düzeyinde olması büyük güçlük oluşturur; oysa ses kaydında, sözkonusu frekanslar 20 kHz'i aşmaz. Bu durumda, okuyucunun önünden daha hızlı geçen bantlar ve bandın geçiş yönüne dik bir doğrultuda yer değiştiren döner kayıt kafaları kullanılır. Böylece manyetik pist, bir eğik çizgiler ağından oluşur.

Görüntünün seçikliği ne kadar yüksekse, iletilecek frekanslar da o kadar yüksektir. İletilen frekans bandı seçikliğe bağlı olarak, birkaç megahertz ile onlarca megahertz arasında değişir.

VİDEOBANT a. (fr. *vidéo* ve *bande*, bant'tan). Görüntü ve bunlarla ilgili sesleri kaydetmeye yarayan genellikle manyetik olan bant.

VİDEOCU a. Kayıtları yapılmış videokasetleri satan ya da kiralayan dükkân. (VİDEO KULÜP de denir.)

VİDEOFON a. (fr. *vidéophone*). Bir televizyon kamerası ve bir telefon cihazına bağlı bir ekrandan oluşmuş videofoni aygıtı.

VİDEOFONİ a. (fr. *vidéophonie*). Telefon ve televizyon tekniğinin bir arada kullanımına dayanan ve iki kullanıcının telefon görüşmeleri sırasında birbirlerini görmelerine olanak veren iletişim sistemi. (Telefon hatlarında bant genişliğinin yetersiz olması, ancak küçük formalı ve iyi seçilemeyen, tek bir görüntünün iletimine olanak verir; bu arada bu görüntü, ekranın büyük bir bölümünü kaplayan bir yüzü tanıyabilmek için yeterlidir.)

VİDEOFREKANS a. (fr. *vidéofréquence*). **1.** Bir televizyon görüntü işaretinin tayf bileşenlerini içeren frekans bandına ait frekans. (Videofrekanslar bandı 0'dan birkaç MHz'e dek uzanır. Bandın üst sınırı, çözümlemenin duyarlığı ve görüntülerin frekansıyla artar.) **—2.** *Videofrekans merkezi*, gerek bir televizyon programına ilişkin video işaretlerinin tümünün ya da bir bölümünün üretimiyle, gerek bu işaretler üzerinde yapılacak dağıtım, komütasyon, kayıt gibi çeşitli işlemlerle yükümlü merkez.

VİDEOGAZETE a. Belli bir konuyu işleyen görselişitsel süreli yayın.

■**VİDEOGRAFİ** a. (fr. *vidéographie*). **1.** Bir takım bilgilerin, genellikle sayısal veriler biçiminde iletildiği ve bir kullanıcı tarafından, bir ekran, örneğin bir televizyon ekranı üzerinden grafik metinler biçiminde alındığı telekomünikasyon biçimi. **—2.** Görselişitsel programların yayını. **—3.** *Etkileşimli videografi*, VİDEOTEKS'in eşanlamlısı.

VİDEOGRAM a. (fr. *vidéogramme*). **1.** Görselişitsel bir programı kaydetmeye, saklamaya ve izlemeye olanak veren her tür taşıyıcı. **—2.** Bu programın kendisi.

VİDEOİLETİM a. Hertz telekomünikasyon ya da yayın ağlarıyla ya da uydularla görüntü ve ses iletimi.

VİDEOİLETİŞİM a. Görüntünün görselleştirilmesine ve aktarımına dayanan iletişim biçimi.

VİDEOKASET a. (fr. *vidéocassette*'ten). Bir video ya da başka bir araçla ekrana yansıtılabilen bir kayıt içeren ya da üzerine bir televizyon programı, bir sinema filmi kaydedilebilen bir bandı olan kaset.

VİDEOKİTAP a. İçeriği bir videogramdan oluşan kitap.

■**VİDEOPLAK** a. Görüntülerin özel bir okuyucu yardımıyla okunarak bir televizyon ekranında gösterilmek üzere kaydedildiği plak.

—ANSİKL. Esnek ya da katı bir plastik malzemeden yapılan videoplakların çapı 30 cm, kalınlıkları ise 0,15 mm'dir. Videoplağın her iki yüzünde de sarmal biçiminde, sürekli bir pist bulunur. Bu pistler, art arda gelen mikroskobik çukurlardan oluşmuştur. Çukurların derinlikleri (0,15 μm) ve genişlikleri (0,6 μm) sabit, uzunlukları ise değişkendir (1 ile 3 μm arasında). Bir çukurun uzunluğu ve iki çukur arasındaki uzaklık, iletilecek bilgiye göre değişir: kaydedilen işaretin kiplenmesi, çukurların kenarları arasındaki ardışık aralıklara bağlı olarak değişir. Dönme hızı dakikada 1 500 devir olan videoplakların bir yüzünde 45 000 sarım bulunur. Böylece 30 dakikalık bir program kesintisiz olarak videoplağa kaydedilebilir. Videoplakların, kendilerinden oldukça yüksek bir verim elde edilmesini sağlayan en temel özellikleri, çok büyük bir bilgi saklama kapasiteleri bulunmasıdır. Videoplakların 1 cm^2'si üzerinde 100 milyon bit depolanabilir (televizyon ekranındaki tek bir görüntü için 2,6 milyon bit gereklidir).

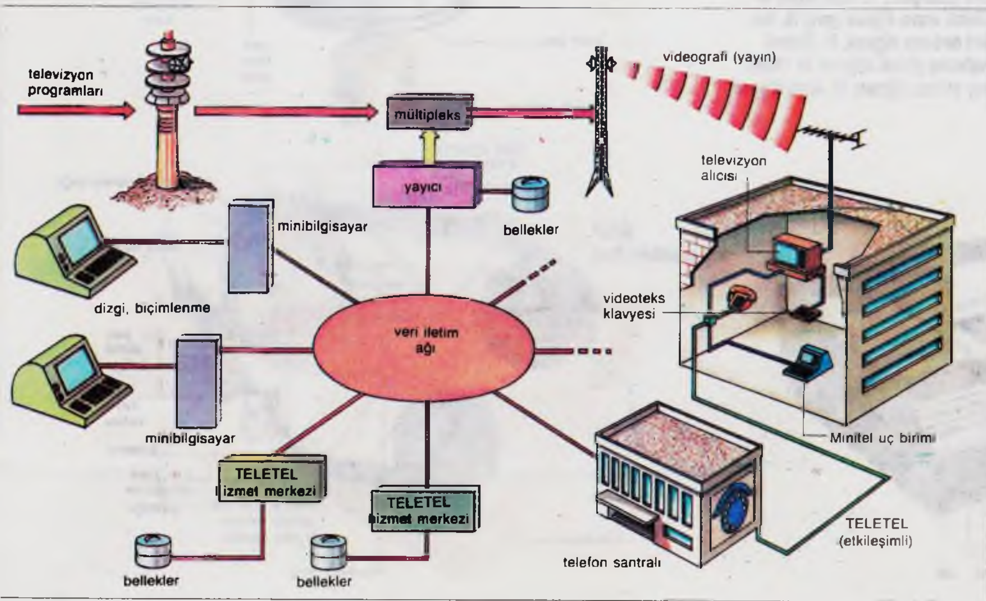
Videoplaklar zayıf bir laser yardımıyla okunur. Kızılaltı bir ışımadan oluştuğu için gözle görülemeyen laser demeti büyük bir duyarlıkla videoplağın yansıtıcı yüzeyine odaklanmıştır. Eğer demet bir çukura rastlamazsa, büyük bir yeğinlikle geriye, ışılelektriksel bir fotosel üzerine yansır. Plağın dönmesi sonucu demetin önüne bir çukur gelirse, demet dağılarak yansır, böylece de ışılelektriksel fotosel üzerine çok daha az bir bölümü gelir. Işılelektriksel fotosele eşlenmiş elektronik bir düzenek, buraya ulaşan bu iki yeğinlik düzeyi arasındaki farkı değerlendirerek görüntü satırlarının oluşmasını sağlayacak bir dizi işaret üretir. Optik videoplakları geliştiren firmalardan biri olan Philips'in ürettiği plaklar serttir. Bu plakların bir yüzü okunduktan sonra, diğer yüzünün de okunabilmesi için ters çevrilmesi gerekir. Videoplakların geliştirilmesinde çok önemli bir rol oynayan Thomson-C.S.F. firmasının ürettiği esnek ve saydam plakların ise her iki yüzü de herhangi bir müdahale gerektirmeden art arda okunabilmektedir. Bu plaklarda ikinci yüzün okunması, daha önce birinci yüze odaklanmış olan laser demetinin plağın içinden geçirilip diğer yüze odaklanması yoluyla gerçekleştirilir. Thomson-C.S.F. sisteminin bir diğer teknolojik harikası da plağın, esnekliğinin ve aerodinamik bir olayın yardımıyla, okuma kafasına olan uzaklığını kendi kendine sabit tutmasıdır.

Amerikan RCA firması tarafından üretilen plaklar, *kapasitif* videoplaklar olarak adlandırılmaktadır. Bu firmanın geliştirdiği sistemde çukurlar kutuplanmış bir elektrot aracılığıyla okunmaktadır. Plağın yüzünde bir çukur bulunup bulunmamasına bağlı olan plak ve elektrot arasındaki uzaklık değişimleri, sözkonusu elektrot tarafından elektriksel işaretlere dönüştürülür. Kapasitif elektrot, elmas bir iğnenin aracılığıyla pistin üzerinde tutulur. Elmas iğne ise pistin sarımlarının arasında yer alan kaygan bir iz üzerine konulur. Bir görüntünün yinelenmesi bu sistemde olanaksızdır. Amerikan pazarlarına JVC tarafından sunulan ve yine kapasitif okumadan yararlanılan diğer bir sistemde, okuma iğnesinin kılavuzlanması plak üzerindeki bir iz yardımıyla değil, optik mekanik bir otomatik denetim sistemi aracılığıyla gerçekleştirilir. Otomatik denetim sistemi, işlevini yerine getirmek için video işaretiyle tümleştirilmiş bir pist işaretinden yararlanır.

Videoplak okuyucusu, plağa kaydedilmiş olan görselişitsel programın bir televizyon ekranında yeniden izlenebilmesini sağlar.

Videoplaklar da mikroiz plaklar gibi bir kalıp aracılığıyla preslenerek üretilirler. Çukur taşıyıcısı kalın cam bir diskten oluşur. Bu disk ışığa duyarlı ince bir reçine katmanıyla kaplıdır. Kaydedilecek video ve ses işaretlerinin önce kodlanmaları gerek-

Bilgilerin dağıtım biçimine göre iki tip **videografi** ayırt edilir:
—bir televizyon kanalından yayınlanan bilgi sayfalarını bir klavye sayesinde seçerek bir televizyon alıcısı üzerinde görüntülemeye olanak veren teletekst;
—uç birimlerinden yararlanarak, telefon ağı aracılığıyla veri hizmet merkezleriyle söyleşmeye olanak veren etkileşimli videografi ya da videoteks (örneğin Teletel).

lidir. Daha sonra bir gaz laseri demeti, kodlanan bu işaretlere göre kiplenerek ışığa duyarlı katmana odaklanır. Reçinenin laser demetiyle bozulduğu yerler, ileride mikroskobik çukurların yerleştirileceği yerlere denk düşer. Böylece oyulan plak daha sonra ince bir iletken katmanla kaplanır ve galvanoplasti yöntemiyle nikelden kabartma bir kalıp elde edilir. Basınç altında gerçekleştirilen ısıl şekillendirmeyle polietilen plakların üzerinde kipleme izlerinin oluşturulmasında bu kalıp kullanılır. Bir kalıpla yaklaşık bin kadar plak basılabilir.

VİDEOTEK a. (fr. *vidéothèque*). **1.** Videokaset koleksiyonu. **—2.** Bunların yerleştirildiği mobilya ya da yer.

VİDEOTEKS a. (fr. *vidéotex; vidéo*-video ve *télex*, teleks'le benzeşmeli olarak *tex'*ten). Kullanıcıların bilgi isteklerinin ve aldıkları yanıtların iletiminin bir telekomünikasyon ağıyla, özellikle de bir telefon hattıyla sağlandığı videografi. (Eşanl. ETKİLEŞİMLİ VİDEOGRAFİ.)

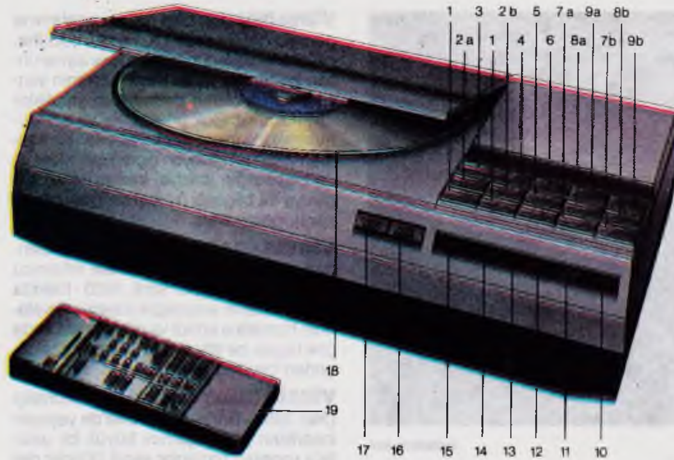
—ANSİKL. Teletekst gibi, videoteks de bir telematik uygulamasıdır; bu uygulamada kullanıcı birtakım metinleri ya da grafikleri bir televizyon ekranı üzerinde görüntüleyebilir. Ama, teletekstten farklı olarak bilgi (önceden sayısal biçimde kodlanmış), telefon hatları üzerinden gönderilir, bu da, alfasayısal bir klavyeye sahip aboneyle bir veri bankası arasında bir diyalog kurulmasına olanak verir.

VİDİKON a. (fr. *vidicon; vid[éo]*-, video- ve *icon[oscope]*, ikonoskop'tan). Az çok katkılanmış antimon sülfürlerin yarı-iletken olarak kullanıldığı, ışıliletimli çözümleyici tüp.

VİDİMUS a. (*gördük* anlamında lat. sözc.). Diplom. Daha önceki bir işlemle ilgili yazı suretinin yetkili bir makamın mühürlü onayıyla verilmesi.

VİDİN, Bulgaristan'da kent, yönetim bölümü merkezi, Tuna'nın sağ kıyısında, Sırbistan sınırı yakınında; 62 689 nüf. (1986). Irmak limanı. Eski el sanatları (kuyumculuk, telkâri, porselen). Çeşitli sanayiler (un, korservecilik, tütün, pompa, taşıt lastikleri). Kale. Bu kent, Romalılar zamanında *Bononia*, Bizans İmparatorluğu zamanındaysa *Vidine* adıyla anıldı. 1396'da Türkler kenti ele geçirdiler. —*Vidin yönetim bölümü*, 3 098 km^2; 164 848 nüf. (1987). Bağlar.

—Tar. Romalılar'ın İ.Ö. 168'de "Bononia" adıyla bir askeri kent olarak kurdukları bu eski yerleşim, imparatorluğun ikiye bölünmesi üzerine (İ.S. 395) uzun süre "Bidinion" adıyla payına düştüğü Bizans (Doğu Roma İmparatorluğu) devletinin yönetiminde kaldı. XIII. yy. başlarında "Bidin" adıyla bir bulgar kenti oldu. Yıldırım Bayezit döneminde önce akıncı beylerinden Hoca Firuz Bey (1389), ardından bağlı bulunduğu türk yönetimine karşı ayaklanan Bulgaristan krallığı'nın siyasal varlığına son verildiği sırada büyük şehzade Süleyman Çelebi (1393) ve sonunda da burasını işgal edip müslüman halkı kılıçtan geçiren haçlı ordusuyla yapılan Niğbolu* savaşı'ndan sonra padişahın kendisi (1396) tarafından fethedildi ve Semendire sancağına bağlı bir kaza merkezi olarak osmanlı topraklarına katıldı. 1593-1606 Türk-Avusturya savaşı sırasında osmanlı yönetimine karşı ayaklanan bulgar beylerinin kuvvetlerince kuşatılan kent, hemen yetişerek bunları tepeleyen Rumeli beylerbeyi Sokulluzade Hasan Paşa tarafından kurtarıldı (1595). İkinci Viyana* kuşatması'yla başlayan 1683-1699 Türk-Avusturya savaşı'nda Niş bozgunu üzerine Avusturyalılar'ın eline geçtiyse de (1689) ertesi yıl sadrazam ve serdarıekrem Köprülüzade Fazıl Mustafa Paşa tarafından geri alındı

Philips belgesine göre

(1690). Yaş* antlaşması'yla sona eren 1787-1792 Türk-Rus savaşı'ndan sonra osmanlı yönetimine karşı ayaklanan Vidin âyânı Pazvantoğlu Osman Ağa'nın denetimi altına giren kent, ancak onun ölümünden (1807) sonra yeniden İstanbul hükümetine bağlandı. Mahmut II döneminde eyalet merkezine dönüştürülün Vidin'in 3 sancağı Edirne* antlaşması (1829) gereğince özerklik verilen Sırbistan'a bırakıldı (1830). Kırım* savaşı'nda (1853-1856) Vidin'i almak üzere harekete geçen rus ordusunu Kalafat'ta bozguna uğratan Rumeli müşiri Ömer Paşa, kenti kurtardığı gibi, düşman kuvvetlerini de "Eflak-ı sagir"den (Küçük Eflak) çekilmek zorunda bıraktı (1854). Avrupa gezisinden dönen Abdülaziz, Vidin'e gelerek böylece 44 gün sonra türk topraklarına ayak basmış oldu (1867). Vilayet örgütlenmesi sırasında (1868) Silistre, Niş ve Sofya ile birlikte bir sancak merkezi olarak yeni oluşturulan Tuna vilayetine bağlandı. Doksanüç harbi'nde (1877-1878 Türk-Rus savaşı) üç orduya ayrılan Tuna cephesinde Gazi Osman Paşa'nın başında bulunduğu Batı ordusu'nun genel karargâhı olan Vidin, Plevne düştükten sonra rumen kuvvetlerinin eline geçti. Berlin* antlaşması'yla (1878) kurulan özerk Doğu Rumeli vilayetine bağlandı. Bağımsızlığını ilan eden Bulgaristan'ın Doğu Rumeli vilayetini topraklarına katması üzerine (1908) türk yönetiminden çıktı.

VİDİN a. (öz. a. *Vidin*'den). [Tamlayan olarak] Vidin'e ilişkin, Vidin ile ilgili.
—Bıçakç. Eskiden Vidin'de üretilen el yapısı bir tür bıçak. (Çeliğiyle ünlüydü.)

VİDİNLİ TEVFİK PAŞA → TEVFİK PAŞA Vidinli.

Vidius kanalı (Floransalı bir hekimin takma adı *Vidus Vidius*'tan). Anat. Kanatsı çıkıntının iki kökünün sınırladığı kanala denir. (Üstçene iç atardamarının dalı olan *vidius atardamarı* ve *vidius siniri* bu kanaldan geçer.)

VİDO a. (lat. *video*, ital. *vedo* görüyorum' dan). Oyun. **1.** Tavla, bezik vb. oyunlarda ortaya konan parayı ya da ceza sayısını iki katına çıkarma. **—2.** *Vido çekmek*, ortadaki parayı ya da ceza sayısını iki katına çıkarmak. ‖ *Vidoyu görmek*, kabul etmek.

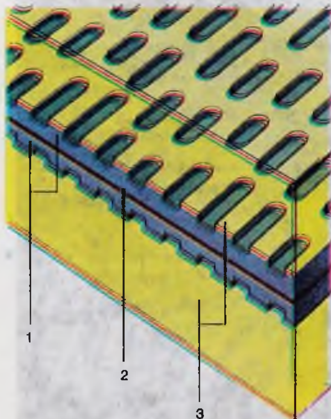
VİDOCQ, (François), fransız serüvenci (Arras 1775 - Brüksel 1857). Eski askerdi. Dolandırıcılıktan küreğe mahkûm edilip Brest kalesine gönderildi. Oradan kaçtı. Ajan olarak Pasquier'nin hizmetine girdi (1809), serbest bırakılan kürek mahkûmları arasından devşirilen emniyet tugayının başına getirildi. 1827'de görevinden istifa etti, Saint-Mandé'de bir kâğıt fabrikası kurduysa da iflas etti ve yeniden polisliğe döndü (1832). Bir hırsızlığın kışkırtıcılığını yaptığı için işinden kovuldu. İki yazar (Lhéritier ve Morice) tarafından yazılan anıları (*Mémoires*, 4 cilt; 1828-29) o dönemin suç ve cinayet çevreleri üstüne bir tanıklık oluşturur. Balzac ünlü kahramanı Vautrin'i ondan esinlenerek yarattı.

VİDOLU sıf. Vido çekilerek oynanan oyun için kullanılır.

VİDOR (King), macar kökenli amerikalı film yönetmeni (Galveston, Texas, 1894 ? - Paso Robles, Kaliforniya, 1982). Önce, İnce ve Griffith ile çalıştı, sonra 1919'da ilk filmini gerçekleştirdi: *The Turn in the Road*.

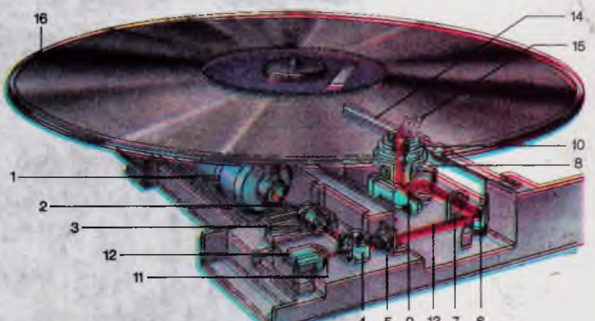
videoplak okuyucusu
1. İşitsel kanal seçimi;
2. Ralanti hızının azaltılması (a) ya da artırılması (b);
3. Plak okunmasının kesilmesi;
4. Ses için gürültü azaltılması (bu amaca uygun oyulmuş plaklar için);
5. Ralanti tuşu;
6. Hızlı okuma tuşu;
7. Geri (a) ve ileri (b) okuma tuşları;
8. Geri (a) ve ileri (b) tek tek görüntü okuma tuşları;
9. Hızlı geri (a) ve ileri (b) sarma tuşları;
10. Okuma kesme göstergesi (pause);
11. ve 12. kullanılan plak türü göstergeleri (etkin ya da uzun süreli okumak);
13. Gürültü azaltıcı göstergesi;
14. Kanal seçicisi göstergesi;
15. Çalışma göstergesi;
16. Plağa ulaşma kapağını açma tuşu;
17. Açma kapama düğmesi;
18. Plak yuvası;
19. Kızılaltı ışımalı uzaktan kumanda.

laserle okunan bir videoplakın kısmi ve büyütülmüş görünümü
1. Yansıtıcı örtüsüyle birlikte oyukları taşıyan madde ($0,4 \mu m$ genişliğinde ve $0,1 \mu m$ derinliğinde oyuk);
2. Plağın iki yüzünü birleştiren katman;
3. Saydam koruma katmanı (1,25 mm kalınlığında).

Philips belgesine göre

bir videoplak okuyucusunun çalışması
1. Laser; 2. Kırınım kafesi;
3. Yoğunlaştırma merceği;
4. Polarlanmış prizma (demet ayırıcısı);
5. Polarlanma değiştirici öğe;
6. Açı aynası;
7. Mercek (yönlendirici);
8. Radyal pist izleme aynası;
9. Teğetsel pist izleme aynası;
10. Objektif (okuma);
11. Astigmat mercek;
12. Işıldiyotlar (kod çözme ve video işlemeye doğru);
13. Laser demeti;
14. Şaryo kılavuz çubuğu;
15. Mikroskobik oyuklar;
16. Plak (etkin okuma: 1 500 dev/dk), [uzun süreli okuma: 1 500-570 dev/dk].

Philips belgesine göre

X-Marinie kol.

yönetmenliğini King Vidor'un yaptığı *The Crowd* (1928) adlı filmden bir sahne

The Big Parade'de (1925). Birinci Dünya savaşı'nı amerikan görüşü açısından anlattı. Gerçekleştirdiği birçok filmden bazıları şunlardır: *The Crowd* (1928), *Hallelujah* (1929), *Street Scene* (1931), *Our daily Bread* (1934), *Stella Dallas* (1937), *The Citadel* (1938), *Kuzeybatı geçildi* (Northwest Passage) [1940], *Kanlı aşk* (Duel in the Sun) [1946], *Yalnız adam* (The Man without a Star) [1955], *Savaş ve barış* (War and Peace) [1956]. Filmlerinde büyük duyarlığı ve derin bir insan sevgisi olduğunu kanıtladı.

VİDRARU gölü, Romanya'da baraj gölü, Argeş'in yukarı vadisinde. Hidroelektrik tesisi.

VİDUA MACROURA a. Ekvator Afrikası'nda yaşayan, tüyleri beyaz benekli dokumacıkuşu. (Dokumacıkuşugiller familyası.)

VİDUCASSES. Tar. coğ. Arazisi Calvados'a denk düşen Galya halkı. Yönetim merkezi, *Aregenuae*, günümüzde *Vieux*.

VİDYA, bazı durumlarda, özgürleştirici bilgi *cnana*'ya karşıt olarak, bir bilim ya da sanatın özel teknik bilgisini belirten sanskritçe sözcük. Hinduculukta *vidya* çok çeşitli biçimler alabilir: sözgelimi üç Veda'nın bilgisi anlamına gelen *trayi-vidya*, yani mantık ve matematik *(anviksiki)*, yönetim sanatı *(danda niti)*, tarım, ticaret ve hekimlik *(vartta)*; *atma-cnana* ile aynı anlamda *atma-vidya*'dan da söz edilir. Büyülü güçler, ilaç ve uyuşturucularla ilgili bilgiler de vidya'nın kapsamına girer. Vidya bazen de Durga'yla kişileştirilir ve özdeşleştirilir. Öte yandan *vidya*, her zaman tinsel bir anlamı da olan *avidya*'ya yani yanlış bilgiye ya da gelip geçici şeylerin değişmez değerlermiş gibi kabulüne karşıt olarak belirlenir.

VİDYADHARA, bilgi taşıyıcısı anlamına gelen sanskritçe sözcük. Hindu, buddha, cayna mitolojik dünyasında kimi zaman insan bedenine ya da kuş bedeninin yarısına sahip olarak betimlenen yaratıklar için kullanılır. Çok güzeldirler ve zor durumdaki insanlara yardım ederler. Kimi zaman zaferi simgeleyen çiçekli çelenkler ya da bilgisizliğin *(avidya)* iplerini kesen bilgiyi ya da bilgeliği *(vidya)* simgeleyen bir kılıçla gösterilirler.

VİDYASAGARA (İşvara Candra), bengalli bilgin, yazar ve toplumsal reformcu (Birsingha, Midnapur kenti, 1820 - Kalküta 1891). Yazarlık yeteneğini insanlık davalarının hizmetine adadı ve düzyazı alanında çok büyük bir etkisi oldu. Ayrıca sanskritçeden çevrileri vardır.

VİEBİG (Clara), alman kadın edebiyatçı (Trier 1860 - Berlin 1952). Eifel'de yaşayan insanların güç yaşamını büyük bir ustalıkla yansıtan romanlar yazdı (*Kinder der Eifel*, 1897; *Das Weiberdorf*, 1900; *Die Wacht am Rhein*, 1902). Viebig'in, toplumsal sorunları, özellikle de çalışan kadınları konu alan ve betimlemelerin zenginliği, kişileri yansıtmaktaki ustalığı ve duru ve kesin üslubuyla dikkati çeken bu yapıtları büyük bir ilgi gördü.

VİEDMA, Arjantin'de kent, Río Negro ilinin yönetim merkezi, río Negro ırmağının aşağı çığırı kıyısında; 25 000 nüf. Ticaret merkezi.

VİEİLLE (Paul) fransız mühendis (Paris 1854 - *ay. y.* 1934). Patlayıcı maddelerin patlama tarzı üzerindeki incelemeleri sonunda, 1884'te B türü barutları icat etti. Ayrıca darbe dalgaları ve dalga basınçları üzerinde araştırmalar yaptı. (Fransız bilimler akademisi, 1904.)

VİEİLLEVİLLE (François DE SCEPEAUX, *—senyörü*), **Durtal** kontu, Fransa mareşali (1510 - Durtal, Maine-et-Loire, 1571). Henri II tarafından Londra'ya elçi olarak gönderildi (1547), Danıştay üyesi (1551) ve mareşal (1552) oldu. Charles IX ile Élisabeth d'Autriche'in evlenmeleri konusunu görüşmek üzere Viyana'ya gönderildi (1560). Fransa mareşali (1562) olarak Normandiya'da protestanlara karşı savaştı (1563).

VİEİRA (Domingos), **O Escuro** ("Karanlık") denir, portekizli ressam (1600'a doğr. ? - 1678). Lizbon'a yerleşti ve burada krallık ressamı oldu. İspanya'nın (el Greco) etkisinde kaldı ve natüralizmiyle dikkat çeken bir dizi portre bıraktı (*Doña İsabel de Moura*, 1635 ve *Bir Yargıç*, Eski Sanat müzesi, Lizbon).

VİEİRA (António), portekizli yazar (Lizbon 1608 - Bahia 1697). Çocukluğu ülkesinin denizaşırı topraklarında geçti, 15 yaşında Bahia cizvitlerinin yanına verildi, tarikatta başarı gösterdikten sonra, koloninin Hollandalılar'dan geri alınmasıyla sonuçlanan sefere katıldı. João VI nezdinde görevlendirilerek (1641), Fransa, Birleşik Eyaletler ve İtalya'da Portekiz'in bağımsızlığı için çalıştı. Brezilya'nın Maranhão bölgesine gönderilince hıristiyanlığı yaymak ve köleliğin zulmüne uğramış Amerindler'i savunmak için büyük bir çaba gösterdi. Kutsal metinleri özgürce yorumlaması, yurduna döndüğünde, aşırılıklarına parmak basmaktan çekinmediği Engizisyon tarafından hapsedilmesine yol açtı. 1669'da Roma'ya gönderildi, altı yıl boyunca Clemens X ve kraliçe Cristina nezdinde ülkesini temsil etti. Parlak ve sözünü sakınmayan bir hatipti, üslubuyla olduğu kadar açıklığı ve kesinliğiyle de dikkati çeken kapsamlı bir yapıt bıraktı. En önemli yapıtları vaızları (*Sermoes*, 15 cilt, 1697) ve Portekiz edebiyatının klasikleri arasında yer alan mektuplarıdır *(Castas)*.

VİEİRA (José Geraldo Germano CORREİA VİEİRA MACHADO DA COSTA, **José Geraldo** — denir), brezilyalı yazar ve sanat tarihi eleştirmeni (Rio de Janeiro 1897 - São Paulo 1977). İncelikli ve öncü nitelikte kozmopolit romanlar (*A Quadragésima Porta*, 1944; *Paralelo 16: Brasiliá*, 1966), şiirler (*O passaporte Lacrado*, 1961) ve denemeler (*A pintura de Seep Baendereck*, 1965) yazdı.

VİEİRA DA SİLVA (Maria Elena), fransız uyruğuna geçmiş portekizli kadın ressam (Lizbon 1908-Paris 1992). Genç yaşta resim ve heykele ilgi duydu, Paris'e gitti (1928), Bourdelle, Despiau, sonra Friesz, Léger, Hayter ve Bissière'in yanında çalıştı. 1930'da ressam A. Szenes ile evlendi. Esnek bir yapıya sahip tablolarında (yağlıboya ya da tempera), soyutlamanın sınırında yer alan denemelere girişti (özellikle Brezilya'da sürgündeyken [1940 -1947], dama ve kafes etkileri) ve karmaşık, adeta bir labirenti andıran bir resim mekânına ulaştı (*Görünmez gezgin*, 1951, Museum of Art, San Francisco). İnsan figürünün dışlandığı, ama varlığının ("Kentler" teması) ve anısının ("Kitaplıklar" teması) korunduğu gerçeklik, güçlü ritimler üzerine kurulmuş (*Havai metro*, 1955, Düsseldorf) ve mimari nitelikli (*Stel*, 1964, Art moderne ulusal müzesi, Paris) yapılara dönüştürülür. Biçimlerin ve renklerin bu ustalıklı düzenlenmesinden, örtülü, hatta tedirgin bir şiirsellik çıkar. Doğal dünya sözkonusu olduğunda bu şiirsellik coşkulu bir vurgu kazanır. (*l'Aire du vent*, 1966). Vieira da Silva'nın gravür (R. Char'ın *l'İnclémence lointaine* adlı yapıtı için kazıma kalemiyle gerçekleştirdiği gravürler, 1960) ve vitray (St-Jacques kilisesi, Reims, 1966 -1976) çalışmaları da vardır.

Jeanne Bucher galerisi

Maira Elena Vieira da Silva *l'Aire du vent* (1966) C. Gülbenkyan kol., Lizbon

VİEİRA LUSİTANO (Francisco VİEIRA DE MATOS, denir), portekizli ressam ve gravürcü (Lizbon 1699 - *ay. y.* 1783). Roma'da öğrenim gördü, 1733'te resmi ressamlığına getirildiği portekiz sarayının XVIII. yy.'daki en bilgili sanatçısıydı (Rosarium Meryem Anası, Eski sanat müzesi, Lizbon).

VİELÉ-GRİFFİN (Francis), amerikan kökenli fransız şair (Norfolk, Virginia 1863 - Bergerac 1937). Çok genç yaşta Fransa'ya geldi ve kendini edebiyata adadı. 1886'da ilk şiir kitabı *Cueille d'avril*'i yayımladı. Mallarmé'nin salı toplantılarına katıldı, serbest dizelerle yazdı, bu anlayışın kuramcısı oldu. Simgeciliğe çok yakınlık duymakla birlikte, her türlü okul önyargısını reddetti. Yaşamı yücelten, lirik şiir kitapları (*Joies*, 1888 -89; *la Clarté de la vie*, 1897; *l'Amour sacré*, 1903), antik Yunanistan'dan (*la Lumière de la Grèce*) [1912] ya da germen efsanelerinden esinlenen dramatik şiirleri (*la Chevauchée d'Yeldis*) [1893] yazdı.

VİELLA, İspanya'da kent, Katalonya'da (Lérida ili), Aran vadisinin başlıca yerleşme alanı, río Negro kıyısında; 2 800 nüf. Turizm merkezi. *—Viella tüneli*, 1944-1950 yılları arasında *puerto de Viella* altında, kentin G.'inde, 5 km uzunluğunda oyulmuştur; tünel, Aran vadisiyle Pireneler'in İspanya'daki yamaçları arasındaki bağlantıyı kışın bile sağlar.

L.-Y. Loirat-Explorer

Lauros-Giraudon

solda:
Vienne (Isère)
eski Saint-Maurice katedrali
XII.-XVI. yy.

sağda:
Roma ve Augustus tapınağı
İ.S. I. yy.

VİELLE denemesi → BAĞLILAŞIM* YASASI.

VİENNE, Fransa'nın orta-batı kesiminde ırmak, Loire'ın kolu (sol kıyısından); 350 km (havzası 20 000 km²'den fazla). Clain (sol kıyıdan), Maulde, Taurion ve Creuse (sağ kıyıdan) başlıca kollarıdır. Rejimi yağmurlu okyanus tipindedir.

VİENNE, Fransa'da (Poitou-Charentes bölgesi) *département;* 6 990 km²; 380 005 nüf. (1992). Yönetim merkezi *Poitiers.*

VİENNE (Haute-), Fransa'da (Limousin bölgesi) *département;* 5 520 km²; 353 593 nüf. (1992). Merkezi *Limoges.* Kuzeyde alçak (Vienne, Gartempe, Brame, İssoire geniş vadileri), güneyde (Gargan dağı) ve orta kesimde (Ambazac ve Blond dağları) yüksek ve engebeli, basamak basamak alçalan bir platodur.

VİENNE, Fransa'da (İsère) *arrondissement* merkezi. Aşağı Dauphiné'de, Rhône'un sol kıyısında, Rhône ile Gère'in kavşağında Lyon'un 27 km aşağısında; 30 386 nüf. (1992). Vienne bir bölge pazarı ve bir sanayi (tekstil, elektrik gereçleri yapımı, ayakkabı, kimya) merkezi ve nüfusu 40 000'in üstündeki bir yerleşme alanının başlıca öğesidir.

—Arkeol. Rhône'un sol kıyısında bulunan ve yerini eski ortaçağ kentine bırakan antikçağ yerleşmesinden geriye şunlar kalmıştır: büyük bir olasılıkla foruma hâkim olan ve Nîmes'deki Maison carrée'den daha eski olmasına rağmen birçok kez elden geçirilen Roma ve Augustus tapınağı; Pipet tepesinin yamacına inşa edilmiş tiyatro; bugünkü durumuyla II. yy.'dan daha eski olmayan Apollon tapınağı; Saint-Just tepesinin G. yamacında yer alan II. yy.'dan kalma odeon.

VİENNENSİS. Tar. coğ. Roma Galyası'nda piskoposluk, Geç İmparatorluk döneminde. *Beş Eyalet (provincia)* adıyla da bilinen Viennensis, Aquitania'dan Alpler'e kadar yayılıyordu.

VİENTİANE, Laos'un başkenti, il merkezi, Mekong'un sol kıyısında; 178 203 nüf. Luang Prabang'a ve Savannahet'e bağlanan ırmak limanı. Çevresindeki bölgede yoğun pirinç tarımı yapılması sayesinde ülkenin başlıca tarım, ticaret ve sanayi merkezi durumuna gelmiştir. Sanayi çok önemli değildir (sigara, kauçuk işleme, tuğla fabrikası, tekstil). Havaalanı.

—Tar. Vieng Çan Vieng Kham ("santal ağacından kale-altın kale") önce Khmer İmparatorluğu (XIII. yy.), sonra Lan Şang krallığı (XIV. yy.) sınırları içinde yer aldı; 1563'te Lan Şang krallığı'nın başkenti oldu. Bu dönemde, Setthathirath, Pra Keo ya da zümrüt buddha için Vat Pra Keo'yu yaptırdı. 1641'de Vientiane'ye gelen bir hollandalı bu anıtın göz kamaştırıcı bir betimlemesini yaptı. XVIII. yy.'da kenti ele geçiren Taylar, Pra Keo'yu alıp götürdüler. Vat Sisakhet'in kurucusu Anu Çao tarafından restore ettirilen kent, Taylar (1827) arkadan da Holar tarafından (1872) yakıp yıkıldı. Vientiane, 1947'de Birleşik Laos'un başkenti oldu.

VİEQUES İSLAND, Antiller'de ABD' ye bağlı ada, Porto Riko'nun D.'sunda; 132 km²; 7 800 nüf. Deniz üssü. Şekerpancarı, ananas ve hindistancevizi üretimi.

VİERECK (Peter), amerikalı yazar (New York 1916). Toprağın anlamını yitirmesini ve insanın yalnızlığını dile getiren, biçimselliğe önem veren ve ideoloji açısından tutucu şiirler (*Terror and Decorum,* 1948; *The First Morning,* 1952; *The Persimmon Tree,* 1956; *New and Selected Poems,* 1967) yazdı. Ayrıca *Conservatism revisited* (1949) adında bir denemesi vardır.

VİERGE (Daniel URRABİETA, **Daniel** — denir), ispanyol desinatör (Madrid 1851 - Boulogne-sur-Seine 1904). 1869'da Paris'e yerleşti, *le Monde illustré*'de 1870 savaşı'nın ve Paris komünü'nün yetkin bir kroniğini çizdi. Victor Hugo, Cervantes *(Don Quijote),* Quevedeo *(Don Pablo de Segovia),* Chateaubriand *Son İbni Sirac'ın serüvenleri* (les Aventures du dernier Abencérage) ve Michelet'nin *Histoire de France* [Fransa tarihi] ve *Fransız ihtilali tarihi* [Histoire de la Revolution] yapıtlarını başarıyla resimledi.

VİERLANDE, Almanya'da polder, Aşağı Elbe vadisinde, Bergedorf yakınında yer alır. Hamburg'un bir banliyösünde (meyveler, çiçekler, çeşitli sebzeler, seralar ve tarlalar) bostan tarımı yapılan bir bölgedir.

VİERNHEİM, Almanya'nın Hessen eyaletinde kent, Mannheim'ın büyük doğu banliyösünde; 29 600 nüf.

VİERSEN, Almanya'nın Kuzey Vestfalya Renanyası eyaletinde kent, Ruhr'da, Mönchengladbach'ın K.-B.'sında; 83 000 nüf. Tekstil (keten ve pamuk) sanayileri. Elektrikli gereçler yapımı. Deri. Kâğıt. Besin sanayileri.

VİERTEL (Berthold), avusturyalı rejisör ve yazar (Viyana 1885 - *ay. y.* 1953). Aralarında *Fackel*'in de bulunduğu pek çok dergide çalıştı, "Viyana Halk tiyatrosu"nun kurucuları arasına katıldı (1912). 1938'den itibaren Berlin'de, Londra'da, Avusturya'ya dönünce de, 1945'ten sonra Zürich'te, Berlin'de ve Salzburg'da tiyatrolar ve filmler sahneye koydu. Ayrıca şiir kitapları (*Fürchte dich nicht,* 1941), denemeler (*Karl Kraus,* 1921) ve güldürüler (*Die schöne Seele,* 1925) kaleme aldı.

VİERU (Anatol), rumen besteci (Yaş 1926). 1955'ten başlayarak Bükreş kon-

Renaud-F. Kohler

Vientiane'in merkezinden bir görünüm

servatuvarı'nda bestecilik ve orkestralama dersleri verdi. Makamsal bir folklordan yola çıktı, daha sonra bazı rastlantısal müzik tekniklerini benimsedi.

VİERWALDSTÄTTER SEE, Luzern gölünün almanca adı.

VİERZON, Fransa'da *arrondissement* (Cher) merkezi, Berry'nin Sologne ve Champagne kesimlerinin birleştiği yerde, Yevre ve Cher ırmakları kıyısında; 32 900 nüf. Vierzon, demiryolu kavşağı (triyaj garı) ve sanayi (tarım gereçleri, hidrolik aletler, kauçuk, porselen, büro gereçleri, akümülatör vb.) kentidir. Eski kentte, modern gözetleme kulesiyle gotik üslubunda kapı; XII. ve XV. yy.'dan kalma kilise.

Larousse

François Viète

VİÈTE (François), fransız matematikçi (Fontenay-le-Comte 1540 - Paris 1603). 1560'ta hukuk öğrenimini bitirdi, 1571'de Paris krallık mahkemesi'nde avukat oldu, Henri III tarafından Bretagne mahkemesi danışmanlığına getirildi (1573), 5 yıl tüm görevlerinden uzaklaştırıldıktan sonra Paris mahkemesi'ne savcı (1580) ve danışman olarak atandı (1598). Birlik savaşları sırasında İspanyollar ve İtalyanlar'ın birbirine gönderdiği gizli mesajları çözdü. Henri IV 1602'de onu görevlerinden aldı. Catherine de Parthenay'nin öğretmenliğini yaparken ilk bilimsel çalışmalarını kaleme aldı. Tüm araştırmaları gökbilimle ilişkiliydi: *Canon mathematicus* (1579), trigonometrik fonksiyonların dakikalık değerlerini veren bir tablodur; *Harmonicon coeleste* yayımlanmadı ve Ptolemaios'un görüşlerine uygun olarak hazırladığı bu çalışmasında Viète, Kopernik varsayımının geometrik bakımdan geçersiz olduğunu ortaya koydu. Cebirde simgeleri kullandı ve bunu geometriye uyarladı. Hem bilinen (ünsüzler) hem de bilinmeyen (ünlüler) nicelikleri göstermek için harfleri kullandığı *İn artem analyticem isagoge* (1591) adlı yapıtında lojistiğin temellerini attı; homojenlik yasasını ve hesaplama kurallarını sayılara ve büyüklüklere uyguladı. Viète ayrıca, sayısal denklemlerin köklerine ilişkin bir yaklaştırma yöntemi, katsayılarla kökler arasındaki ilişkileri, kübik denklemin geometrik çözümünü ve bir yayla, onun katları arasındaki trigonometrik bağıntıları verdi. π nin en eski sonsuz ifadesi olan,

$$\frac{2}{\pi} = \sqrt{\frac{1}{2}} \cdot \sqrt{\frac{1}{2}+\frac{1}{2}\sqrt{\frac{1}{2}}} + \ldots$$

bağıntısını ortaya koydu.

VİETİNGHOFF (Heinrich VON) **Scheel,** denir, alman general (Mainz 1887 - Pfronten, Bavyera, 1952). Cephede (1914), genelkurmay başkanlığında (1916) hizmet gördü, Seeckt'in yanında çalıştı, 5. Panzerdivisionen'e (panzer tümeni) [Polonya, 1939], 13. kolorduya (Fransa, 1940), 46. Panzerkorps'a (panzer kolordusu) [Balkanlar, Rusya, 1941], IX. Ordu'ya (vekaleten, 1942), X. Ordu'ya (İtalya, 1943) komuta etti, Kesselring'in yerine güney batı cephesinin başına getirildi (ekim 1944), Kurzeme ordular grubunu yönetti (ocak 1945). İtalya'dan yeniden başkomutan oldu, İtalya ve Avusturya'daki alman kuvvetlerinin teslim belgesini imzaladı (Caserta, 29 nisan 1945).

Vietkong (*Vietnam* ve *congsan*, kızıl'ın kısalt.), Vietnam savaşı sırasında, Güney Vietnam'da, komünistlere ve 1960'ta *Ulusal kurtuluş cephesi*'nde birleşen müttefiklerine verilen ad.

Vietminh (*Viêt-nam Dôc Lâp Dông Minh Hôi*'nin [Vietnam Bağımsızlık cephesi] kısaltması), 1941 mayısında Hô Chi Minh ve mücadele arkadaşları tarafından Güney Çin'de kurulan örgüt. Milliyetçiler' in katıldığı Çinhindi Komünist partisi'nin Merkez komitesi'nin çalışmalarından kaynaklanan Vietminh programı, genel oyla demokratik bir cumhuriyetin kurulmasını ve eşitlikçi bir rejimin oluşturulmasını öngörüyordu, fransız ve japon emperyalizmine karşı birleşik bir cephe oluşturmak için bütün toplumsal sınıflara, devrimci ve milliyetçi örgütlere ve etnik azınlıklara çağrıda bulunuyordu. Fransa'yı güçsüzlüğe iten japon darbesinden (9 mart) kısa bir süre sonra, ağustos 1945'te Vietminh iktidarı ele geçirdi. Müttefik birliklerinin ve ardından fransız birliklerinin gelmesinden sonra gerilla harekâtı yapmak zorunda kaldı. 1951'deki örgütsel yapı değişikliklerinden sonra *Liên Viêt* (Vietnam Birleşik ulusal cephesi) haline geldi. Ama Vietminh terimi, çatışmaların sona ermesine kadar varlığını sürdürdü (21 temmuz 1954).

VİETNAM, Güney-doğu Asya'da devlet; 335 000 km²; 69 052 000 nüf. (1992). Başkenti *Hanoi*. Resmi dili *vietnam dili*.

VİETNAM

COĞRAFYA

Vietnamlılar

Vietnamlılar'ın anayurdu Güney Çin dağlarıdır. İ.Ö. I. binyıl'da Tonkin ovasına geldiklerinde melanezyalı ve endonezyalı halklara üstünlük sağladılar. On iki yüzyıl (İ.Ö. II. yy.'dan İ.S. X. yy.'a kadar) Çinliler' in egemenliğinde kalan Vietnamlılar çin uygarlığının temel özelliklerini benimsediler; yazı, edebiyat ve sanat yaşamı, dinsel bağdaştırmacılık, atalar kültürü (Têt bayramı [çin yeni yılı]); ayrıca yoğun yöntemlerle yapılan pirinç tarımı, düzayak evler, komün yaşamına özgü dayanışma gibi özelliklerin tümü Çin'den örneksenmiştir. Ovada yaşayan ve pirinç yetiştiren Vietnamlılar, Tonkin'den başlayarak Annam, sonra Nam Phân (Mekong deltası) kıyı ovalarını etkileri altına aldılar. Ülke nüfusunun % 85'ini oluştururlar. dağlarda çok sayıda etnik topluluk yaşar: Taylar, Miaolar, Proto-Çinhindi toplulukları vb.

Vietnam'ı göreceli olarak iki devlete ayıran 17. enlem (1954-1976), buradan pek uzakta olmayan "Annam kapısı"nın, bazı yönlerden tarih ve coğrafya açısından bir sınır oluşturabileceği göz önüne alınsa bile yapay bir sınırdır. Ayrıca, geleneksel üç il; Tonkin (Bac ky), Annam (Trung ky), Nam Phân (Nam ky) da yalnızca tarihsel olarak birbirinden ayrılmakta ve Vi-

etnam'daki bölgesel bölünmenin temelleri dağlarla ovalar arasındaki farklılığa dayanmaktadır.

bölgeler

• *Dağlar ve yüksek platolar,* toprakların yarıdan fazlasını kaplar.

Tonkin dağlarının en yüksek doruğu Fan Si Pan'dır (3 142 m); yuvarlak biçimli düzleşmiş billurlu kütleler, Üçüncü Zaman'da yükselmiş ve kırılmış, karstlaşmış kireçtaşlı platolar, alçak vadiyi ve Sông Koi (Kızıl ırmak) deltasını çevreler. Sông Koi' nin K.'inde yer biçimi daha az görkemlidir; vadiler geniştir (Sông Lô: Duru dere) Cao Bang'dan Lang Son'a kadar uzanan uzun çöküntü, K.-D.'da çin sınırını izler. Sông Koi'nin G.'inde K.-B.'dan G.-D.'ya doğru sıralanan engebeler daha zor geçit verir: granitli Fan Si Pan sırtı, Sông Da' nın (Kara ırmak) geçtiği kireçtaşlı platoları ve kumtaşlı Phu Den Dinh platoları K.'den G.'e doğru art arda sıralanır. Bu bütünde yer alan ve Mekong'a bakan Diên Biên Phu çanağı tek önemli çöküntüdür.

Dağlar, bol muson yağmuru alır: Fan Si Pan'ın eteğindeki Cha Pa'da (1 600 m) 2 800 mm. Eskiden bu dağları kaplayan gür ormanın yerini, tarla açma uygulamaları nedeniyle savanlar almıştır.

Sông Koi'nin K.'inde nüfus, sıtma salgınlarına karşın oldukça yoğundur: alçak yamaçlarda Manlar ve yükseltisi 800 m'yi aşan yerlerde Miaolar yakılarak açılmış tarlalarda (ray) göçebe tarım yaparlar ve çok ilkel koşullarda hayvancılıkla uğraşırlar. Vietnamlılaşmış ve yerleşik Taylar olan Thôlar, yoğun yöntemlerle sulu pirinç tarımının yapıldığı yüksek vadilerde yaşarlar. Cao Bang ve Lang Son ovalarında otururlar. Sông Koi'nin G.'inde nüfus yoğunluğu ender olarak km²'de 5 kişiyi geçer. Köyleri kazıklar üstündeki evlerden oluşan Muonglar'ın yaşadığı tepeler (Hoa Binh bölgesi) ve pirinç üreticisi Taylar'ın oturduğu vadiler (beyaz Taylar'ın bulunduğu Lai Châu bölgesi ile zenci Taylar'ın bulunduğu Nghia Lô ve Son La bölgeleri) bunun dışında kalır.

Annam sıradağları, Laos sınırında K.-B.'dan G.-D.'ya uzanan uzun bir sırttır. 16. enlemde Quang Nam'a kadar uzanır. Bakışımsız Annam sıradağları D.'da sarp yamaçlarla kıyı ovalarının kenarında yükselir. Yüksekliği az olan bu sıradağlar kolay geçit verir (Keo Neua, Mu Gia ve özellikle Ai Lao [350 m] geçitleri). Bu dağların iskeletini oluşturan billurlu gereçler Üçüncü Zaman sonunda kırılmış ve çarpılmıştır; yanardağ akıntıları G.'de geniş alanlara yayılmıştır. Annam sıradağları yağmur ormanlarıyla kaplıdır, insan sağlığına elverişli olmadığı için nüfus seyrektir: K.'de bazı tay ve G.'de moi öbekleri bölgenin ancak onda biri ekilebildiğinden pek verimli olmayan bir tarımla yaşamlarını sürdürmektedir.

Güneyin yüksek platoları, Quang Nam ve Nam Phân (Koşinşin) arasında 50 000 km²'lik bir alan kaplar. Yapıları karmaşıktır: K.'deki billurlu Ngoc An kütlesinin en yüksek doruğu 2 598 m'dir; bunu bazaltlı Kontum ve Pleiku platoları ile derin Ayun vadisinin ötesindeki bazaltlı başka platolar (Dac Lac ve Dalat) ve nihayet Maa ve Mnong platoları izler. Bu bakışımsız yüksek platolar G.'e doğru yumuşak bir eğimle alçalır ve D.'da yüksek yalıyarlarla (Padaran burnu) denizin yanında yükselir. Bu yüksek topraklarda yaşayan proto-çinhindi toplulukları hint ve çin etkilerinden uzak kalmıştır. Özellikle Moiler kabileler halinde bir araya toplanır, kazıklar üstündeki kulübelerde yaşar, yakılarak açılmış tarlalarda göçebe tarımla uğraşır ve geçim kaynaklarını avcılıkla desteklerler. Vietnamlılar'la hiçbir benzerlikleri yoktur: öyle ki Vietnam'da "moi" sözcüğü "vahşi" anlamına gelmektedir. "Vietnamlılaştırma", 1954'ten sonra kuzeyli mültecilerin bu yüksek topraklara gelmesiyle başladı. Yüksek Dalat yöresi Vietnamlılar'ın toplandığı bir merkez haline geldi.

• *Ovalar,* ülke yüzölçümünün yarısını ancak kaplamakla birlikte nüfusun % 80'ini içerir; ovalar sulu pirinç tarımı sayesinde, tüm Çinhindi yarımadasında rastlanan en yoğun kırsal nüfusun geçimini sağlamaktadır.

Alçak ova ile Tonkin deltası (15 000 km²) tehlikeli bir ırmak olan Sông Koi'nin alüvyonlarıyla oluşmuştur: muson yağmurlarından sonra ırmağın debisi 30 000 m³/sn' ye ulaşabilir ve su düzeyi 24 saatte 11 metre yükselebilir, alüvyon yükü ise 3 kg/m³'ü geçebilir; ayrıca delta, yılda 100 m ilerlemektedir. Irmağın aşağı çığırı ve başlıca kolları (Sông Day, Sông Luông, Sông Luôc) üstünde setler yapılmıştır. Bu yöndeki çalışmaları vietnamlı sülaleler başlatmışlardır; fransız sömürgeciliği döneminde sürdürülen bu çalışmalar işlenen alanı genişletmiş, ama sulama olanaklarını sınırlamıştır. 1954'ten beri elektrikli pompaların çoğalması, 1 500 000 ha'lık pirinç tarlalarından yılda iki ürün kaldırılmasına olanak vermektedir. "10. aydaki pirinç" (kasım) hasadı, muson yağmurlarına bağlıdır, ama şubat-nisan yağmurları ("ince yağmur") genellikle ikinci bir hasada, "5. ay pirinci"ne (mayıs) olanak verir. Alüvyon tümsekleri ek kuru tarım (mısır, tatlı patates, taro, yam) için kullanılır. Balıkçılık önemli bir ek geçim kaynağıdır: 15 000 ha'lık alan balık yetiştiriciliğine ayrılmıştır. 10 milyon insanın yaşadığı deltada nüfus yoğunlukları km²'de 600 kişiyi geçer ve ırmağın ağızlarına yaklaşıldıkça daha da artar. Daha küçük olan öbür deltalar da aynı özellikleri taşır: Thanh Hoa (3 100 km²) ve Nghe An (1 850 km²) deltalarında yoğunluk km²'de 500 kişiye yakındır. Kentlerin sayısı azdır: Nam Dinh, Haiphong (çamurla dolmuş liman) ve özellikle, Vietnam'ın tek sanayi kenti Hanoi.

Annam kapısıyla Mekong deltası arasındaki Annam (ya da Trung Phân) kıyı ovalarının kenarında, denizin hemen yakınında, dağlar yükselir. Yağışlar, K.'den G.'e doğru giderek azalır: Huê'de 2 860 mm, Nha Trang'da 1 450 mm, Phan Thiêt' de 600 mm, ama tayfunlar sık görülür. pirinç tarımı her yerde yapılır; ne var ki, bazı yerlerde çifte ürün alınırken (Huê ve Qui Nhon ovaları) başka yerlerdeyse pirincin yanı sıra başka ürünler (şekerkamışı [Quang Ngai ovası], çay [Tam Ky]) yetiştirilir. Deniz balıkçılığı, Padaran burnunun güneyinde yaşayanlar için uzun süre başlıca etkinlik olarak kaldı. Trung Phân kıyı ovaları aşırı kalabalıktır. Kentlerin sayısı azdır: Huê önemini yitirmiş bir merkezdir; Da Nang (eski Tourane) liman kenti savaştan zarar görmüştür.

Nam Phân (esk. Koşinşin) Güney'in en önemli bölgesidir ve bölgenin büyük bölümü Mekong deltasıyla kaplıdır. Burada haziran-ekim arasında ırmağın yavaş ve düzenli yükselmesi, Sông Koi'nin şiddetli yükselmesiyle çelişir. Kıvrımlar sular altında kalmıştır; ovanın en büyük bölümü, özellikle sömürge döneminden beri bütünüyle pirinç tarımına ayrılan Transbassac (Bassac'ın B.'sı) sular altında kalır. Pirinç tarlaları 2 300 00 ha'lık bir alan kaplar; ama tek ürün alınan pirinç tarımı, burada, kuzey ovalarına oranla daha az yoğun yöntemlerle yapılır. Üretim, bu bölgenin (Vietnam'ın aşırı kalabalık olmayan tek ovasıdır) gereksinimlerini karşılar. Nam Phân'a çok daha genç bir tarihte yerleşilmiştir. Buraya ancak 1860'ta yerleşen Vietnamlılar, iki etnik azınlıkla bir arada yaşadılar: Khmerler ve Çinliler (Çinliler daha kalabalıktıysalar da 1975'ten beri bir milyon kişi göç etmiştir). Nüfus yoğunlukları ender olarak km²'de 100 kişiyi aşar. Nam Phân, Tonkin'e göre boş ve yeni bir bölge olarak görünür. Deltanın D.'sunda Mekong'un yüksek taraçalarının eski alüvyonları hepyeşil bir ormanla örtülüdür. Burası 1973'e kadar hevea işletmeleri bölgesi oldu. Hô Chi Minh-Ville (eski Saigon), başkent olma özelliğiyle birlikte önemini de yitirdi.

JEOMORFOLOJİK BÖLGELER

ekonomi

Etkin nüfusun yüzde 70'i tarımda istihdam edilir. Birçok bölgesi savaşta yakılıp yıkılan ve birliğine yeniden kavuştuktan sonra ağır sanayiye öncelik veren ülkenin en önemli sorunu beslenme sorunudur. 1970'li yılların sonunda besin açığı 5 Mt'u buluyordu.

Kuzey Vietnam'da gerçekleştirilen tarım reformu (1950-1956), başlangıçta, devletleştirme öncesi geçici bir önlem olarak, toprakların parçalanma sürecini hızlandırdı (köylü başına 0,50 ha toprak). Kuzey' de toprakların yüzde 90'ı kolektifleştirildi; tarım üretiminin yüzde 75'i kooperatif kesiminden, yüzde 5'i devlet çiftliklerinden (her biri ortalama 3 000 ha kaplayan 120 çiftlik) ve yüzde 20'si de küçük özel toprak mülkiyetinden sağlanıyordu. 1958'de başlatılan kooperatifleşme hareketi köylü nüfusun yüzde 90'ından fazlasını kapsamına aldı. İşgücü (yüzde 70'i kadın), 30 ya da 40 tugaya, bunlar da gruplara ve altgruplara ayrıldı. Bu kooperatiflerin özgün yanı, bilimsel bir iş örgütlenmesine dayanmasıydı. İş aşırı biçimde bölünmüştü. Bu "taylorculuk", absanteizme ve çiftçilerin kayıtsızlığına yol açtı.

Ülkenin yeniden birleşmesinden sonra kolektifleştirme hareketinin Güney'de daha kolay yayılacağı düşünülüyordu, çünkü bu bölgeler her zaman dışsatım için

pirinç fazlası üretmişti: Mekong deltası tek başına tüm Vietnam'ın besin gereksinimini karşılayabilirdi. Ama uzmanlaşma, burada da Kuzey'dekine benzer sonuçlara yol açtı. Sosyalist dönüşüm yalnızca merkezi illerde tamamlanabildi; Mekong deltasında kesintiye uğradı: halen burada ancak köylülerin yüzde 10'unu kapsayan 180 kooperatif ile 30 000 yardımlaşma grubu vardır.

İşsizlikle mücadele etmek, kentleri nüfus yığılmasından kurtarmak ve bazı kırsal alanları (yüksek yaylalar) geliştirebilmek için hükümet "yeni ekonomik bölgeler" kurdu: buralara bir milyon kişi gönderildi, ama araç ve kadro yetersizliği nedeniyle bunların çoğu kentlere geri döndü.

20 Mt'luk bir tahıl üretimi sağlaması beklenen II: beş yıllık planın (1976-1980) başarısızlığı karşısında, "6. karar"la özel kesim resmen tanındı. 1981'den beri tüm ülke bu liberalleşmeden yararlanmaktadır. Aile çapında girişimler özendirilmekte, kolektif çalışmalar artık ancak sınırlı sayıda işleri kapsamaktadır. Köylüler, üretim planınca belirlenen ölçüleri aşan ürün fazlasını alıkoyabilmekte ve serbest pazarda satabilmektedirler. Kuzeyli köylülerin, kullanılmayan ya da boş bırakılmış topraklarıişlemelerine izin verilmiştir.

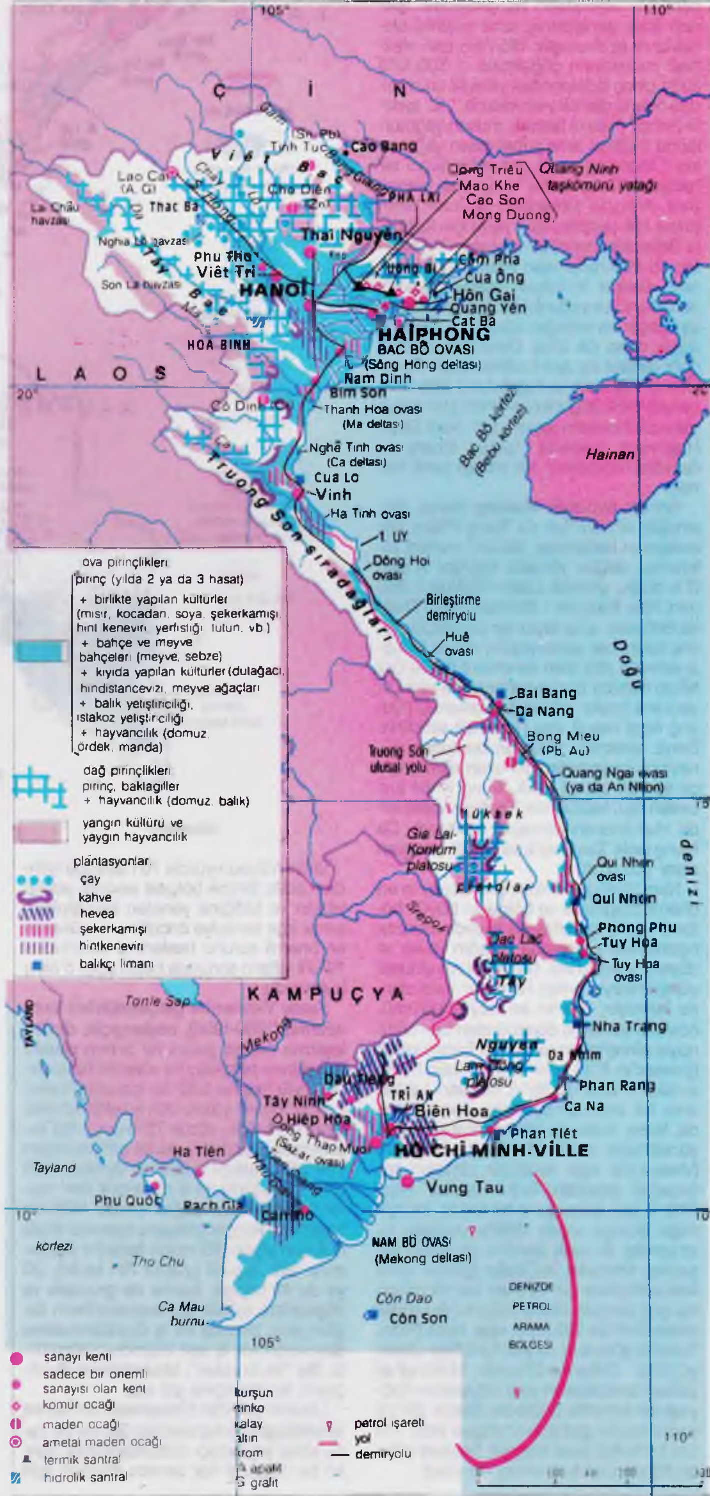
Başlıca tarım ürünü pirinçtir. Pirinç tarımı, ekilen toprakların % 90'ını kaplar (19 Mt). Öteki ürünler, çay (0,03 Mt), şekerkamışı (5,9 Mt) tütün, manyok ve soyadır. Plantasyonların millileştirilmesinden sonra muz ve kauçuk üretimi (ihraç edilmek üzere) yeniden gelişmeye başladı. Yeni pirinç türlerinin ülkeye sokulmasıyla başlatılan "yeşil devrim"den çok şey beklenmektedir. Domuz (12,5 milyon baş) dışında, hayvancılık az gelişmiştir. Balıkçılık, mültecilerin *(boat people)* ülkeden ayrılması nedeniyle filosunun yüzde 65'ini kaybetmiş bulunmaktadır. Yetkililerin hedefi, 1989'da besin alanında özyeterliliğe ulaşmaktadır.

Vietnam'ın maden kaynakları azdır; madenlerin çoğu Tonkin'de (çinko, kalay, fosfat); kömür (6 Mt) ise Along körfezi yakınındaki Hôn Gai ve Câm Pha'dan elde edilir. Kömürün bir bölümü ihraç edilir. Elektriğin (1989'da 5,7 milyar kWsa) beşte biri hidroelektrik kaynaklıdır. Etkin nüfusun yüzde 15'ini istihdam eden sanayi, hammadde yokluğu ve ulaşım yetersizliği çekmektedir. Savaşta yıkılan başlıca ağır sanayi kompleksleri, 1976-1978'de yeniden inşa edildi (Thai Nguyên ve Hanoi çelik fabrikaları, Haiphong çimento fabrikası vb.). 1980'li yılların başında sanayi üretiminde esaslı bir büyüme görüldü (yılda % 10-12), ama bu büyüme özellikle 1979'un liberalleştirme önlemlerinden teşvik gören hafif sanayi ve zanaatçılık sayesinde sağlandı. Bununla birlikte, temel tüketim maddeleri (giysi) üretimi henüz gereksinimleri karşılayamamaktadır.

1990'a kadar dış ticaretin % 70'i, Vietnam'ın üye olduğu Comecon'la yapılmaktaydı; SSCB de Vietnam'ın en önemli dış ticaret ortağıydı. Ancak 1991'de önce Comecon'un, sonra SSCB'nin dağılması üzerine, söz konusu ülkelerin yerini giderek artan oranda Japonya, Hongkong, Singapur, Tayvan, Güney Kore ve Avustralya almaya başladı. Bu arada hükümetin doğumları azaltmak için 1980'li yıllarda giriştiği kampanya az çok başarılı oldu; % 3,2 olan yıllık nüfus artışı, 1989'da % 2,2'ye düştü.

Vietnam dünyanın en yoksul ülkelerinden biridir. Askeri bütçe azaltılarak komşu ülkelerle barış yapılması ve batı yardımının yeniden başlaması, gerçek bir iktisadi gelişme için umut vermektedir.

EKONOMİ

TARİH

• *Kökenler.* Bugünkü Vietnam'a önce Australoidler (Avustralya yerlilerinin özelliklerini taşıyan topluluklar), Melanezyalılar ve Endonezyalılar (Hoa Binh ve Bac Son yontmataş devri uygarlıkları) yerleşti. Yenitaş devrinde Sông Koi havzasında Muonglar'ın, Viêtler'in ve Çinliler'in karışması bugünkü vietnam halkının oluşumuna yol açtı. Pirinç üretimiyle geçinen bu halk, etkisinde kaldığı Çinliler'e daha sonra boyun eğdi ve Nam Viêt krallığı'nda birleştikten (İ.Ö. 208) sonra imparator Vudi tarafından Hanlar'ın toprakları içine alındı (İ.Ö. 111). Vudi, ülkesini üç imparatorluk bölgesine ayırdı: Quê Lâm, Nam Hai ve Tuong Quân yönetim bölgeleri. Bu durum ülkenin köklü biçimde çinlileşmesine yol açtı (taoculuğun ve konfuçyusçuluğun girmesi). Birkaç ayaklanma girişiminden, özellikle Trung adlı kız kardeşlerin ayaklanma denemelerinden (İ.S. 40) sonra, II. yy.'dan itibaren ülkelerinde buddhacılığın derinlemesine kök saldığı Vietnamlılar, Çampa'nın (Huê, Quang Tri ve Quang Binh'i işgal etti) [780'e doğru], sonra da Nancao'nun (Yünnan) saldırısına (863'te Hanoi'yi yağmaladı) uğradılar.

• *İlk hanedanlar (939-1428).* Tanglar'ın devrilmesinden (907) yararlanan Vietnamlılar, Ngô Quyên'in yönetiminde çin egemenliğine son verdiler (939) ve Ngô hanedanı zamanında Tonkin, Thanh Hoa, Nghê An ve Ha Tinh'i kapsayan bir Anam devleti kurdular. 968'de Dinh hanedanının (968-980) kurucusu Dinh Bô Linh, devleti hem bağımsız, hem de Çin'in vasalı olan Dai Cô Viêt krallığı durumuna getirdi. Bu tarihten başlayarak ve birbirini iz-

solda: BAŞLANGICINDAN X. YY.'A KADAR VİETNAM

sağda: XI. YY.'DAN XVIII. YY.'A KADAR VİETNAM

leyen Ön Lêler (980-1009) ve özellikle Lyler (1010-1225) zamanında Vietnam devleti kurumlarını yerleştirdi: Thang Long (Hanoi'nin bugünkü yerinde) başkent oldu (1010). Krallık, aynı kandan gelen prenslerin hüküm sürdüğü ve öğrenimin yaygınlaşması sayesinde sayıları artan aydınlar tarafından yönetilen yirmi dört ile ayrıldı. Önemli bir karayolu ağının oluşturulması ve genel bir maliye sisteminin getirilmesi (1013), köklü bir ulusal ruhla beslenen güçlü bir köylü ordusunun bakımını sağlama olanağı verdi. G.'ye doğru yavaş yavaş ilerlemeye başlayan bu ordu, deltadan deltaya geçerek Annamlılar'ı Koşinşin'e (Nam Phân) kadar götürdü. 1070'te Quang Binh ve Quang Tri'nin kuzey kesimi yeniden işgal edilirken Songlar'ın yönetimindeki çin istilası püskürtüldü (1077) ve iç barış sağlandı. Bu durum, Delta'yı değerlendirme çalışmasının yeniden başlatılmasına olanak verdi (Sông Koi taşkınlarına karşı bentler yapılması, 1108). Trânlar hanedanı (1225-1413) moğol istilalarını (1257, 1285 ve 1287) püskürttü, bununla birlikte moğol süzerenliğini tanıdı (1258 ve 1288); buna paralel olarak aynı hanedan 1306'da Quang Tri'nin güney kesimini ve Thua Thien'i (Huê bölgesi) işgal ederek vietnam ilerlemesini hızlandırdı. Ama çalışmaların çoğalması hanedanı zayıflattı; XIV. yy.'da köylülerin kurtuluş hareketini, toprakların mandarinler tarafından ele geçirilmesini ve dolayısıyla köylü ayaklanmalarını ve hükümet darbelerini kolaylaştırdı. Bu darbelerden biri sonunda iktidarı ele geçiren Hô Qui Ly (1400), hemen bir tarım reformuna girişti. Bu karışıklıklardan yararlanan Çinliler, Dai Cô Viêt'i işgal ettiler (1406-1407). Trân hanedanının son vârisini ortadan kaldırdılar (1413) ve ülkeyi yeniden çinlileştirmeye başladılar.

• *Sonraki Lêler'in parlak dönemi (1428-1527).* Çinliler'i kovarak (1428) ülkeyi yeniden bağımsızlığına kavuşturan bir vietnam köylüsü olan Lê Loi sonraki Lêler hanedanını kurdu (1428-1527 ve 1533-1789). Çinliler'e karşı direnen ve Lê Loi'nin, Çinliler ile işbirliği yapmış olanların topraklarını dağıttığı köylülere dayanan yeni hanedan en parlak dönemini Lê Thanh Tông zamanında (1460-1497) yaşadı. Bu hükümdar, ülkenin örgütlenmesine son biçimini verdi (Hôngduc yasalarının kabulü), Vietnam'ın orta ve güney kesimlerinin değerlendirilmesini hızlandırdı (askeri koloniler ya da *dôn dièn*); Çampa karşısında kesin bir zafer kazandıktan sonra (1471) ülkesinin güney sınırını Varella burnuna kadar ilerletti; süzerenliğini Mekong'daki Lao krallıklarına kabul ettirdi.

• *Gaspçılar: Maclar'dan (1527-1592) Nguyênler'e ve Trinhler'e (1592-1789).* Ama Lê Thanh Tông'un ardıllarının yeteneksizliği, Maclar'ın tahtı gasbetmelerine yol açtı (1527-1592). Nguyên Kim ve Nguyên Hoang ile bunun damadı Trinh Kiêm'in desteklediği Lêler, Maclar'la mücadele ettiler. 1592'de ülkenin Çin ile Ha Tinh arasındaki bölümünü işgal eden Trinhler'in tahttan indirdiği Maclar, Cao Bang'da 1677'ye kadar tutundular. Trinhler, Lêler'i yeniden tahta çıkardılar, ama Annam kapısının G.'ine yerleşmiş olan Nguyênler ile çatıştılar. Sayıca az olmalarını 1535'te Fai Fo'da (bugün Hôi An) bir ticaret acentası kurmuş bulunan Portekizliler'den aldıkları daha güçlü silahlarla dengeleyen Nguyênler, G.'e doğru ilerlediler. Sırasıyla Phu Yên'i (1611), Thanh Hoa'yı (1653), Binh Thuan'ı (1693), Saigon'u (1698) ve Chau Doc bölgesini (1724) işgal ederek Mekong deltasına ulaştılar (→ NAM PHÂN) ve karşılaştıkları Khmerler'i, Siyam körfezi bölgesinden uzaklaştırdılar. Bu arada Lê krallarını vesayetleri altına alan kuzey senyörleri Trinhler de Sông Koi ile Mekong arasındaki toprakları işgal ettiler. Vergilerin artması, Hung Yên ve Hanoi'ye yerleşen avrupalı tüccarlarla (1637-1700 arasında Hollandalılar; 1672-1697 arasında İngilizler) serbestçe ticaret yapmak isteyen köylülerin ve tüccarların özel yaşamına Trinh yönetiminin müdahaleleri, köylü ayaklanmalarını kolaylaştırdı (bunların en önemlisi 1737-1750 ayaklanmasıdır).

Bununla birlikte, sonuç alıcı bir halk ayaklanması 1773'te patlak verdi: Nguyênler'in kötü yönetiminden yararlanan üç kardeş (Tây Sonlar) harekât üslerini Qui Nhon'da kurdular. Huê'yi işgal eden (1775) Trinhler'in desteklediği Tây Sonlar Saigon'u (1776), sonra Annam'ı ele geçirdiler, ve Tonkin Trinhler'i üstüne yürüdüler (Hanoi'nin alınması, 1786). Trinhler'in, Çinliler'den Lê krallarına yardım çağrısı bir işe yaramadı ve Lêler 1789'da kesin olarak ortadan kalktılar. Bunun üzerine üç kardeş (Taylar), Dai Viêt'i paylaştılar: büyüğü Annam hükümdarı oldu, ortanca Koşinşin'i ve üçüncüsü de Tonkin'i aldı. Ama kendilerini iktidara getiren köylüler lehine bir toprak reformu yaptıkları için, Nguyên ailesinin bir vârisi olan Nguyên Anh tarafından kolayca tasfiye edildiler; Nguyên Anh, 1774'te papanın Koşinşin temsilcisi olarak Ha Tiên'e ayak basan fransız monsenyörü Pigneau de Behaine sayesinde batılı devletlerden umulmadık bir destek gördü. Kilise ve Fransa iki yüzyıl Dai Viêt ile

ilgilendi. Portekizliler'ce başlatılan Dai Việt'i hıristiyanlaştırma hareketi, İsa Birliği'ne bağlı Fransızlar tarafından sürdürüldü; bunlardan Alexandre de Rhodes, 1646'da kovulmadan önce *quốc-ngu*'yu (ulusal dil) meydana getirerek vietnam yazısını latinleştirmeyi başardı. Yabancı misyonlar derneği üyeleri de bu hıristiyanlaştırma çabalarına katıldılar. Misyonerlerin ardından tüccarlar geliyordu; ama her tarafın da çabaları başarısız kaldı. Çünkü geleneksel toplum için tehlikeli görülen katolikler artık baskıyla karşı karşıyaydı.

• *Tây Sonlar'ın tasfiye edilmesi (1789 -1802).* Siyasal durum, Nguyên Anh ve danışmanlarının Fransa'ya yaptıkları çağrı üzerine tersine döndü. Monsenyör Pigneau de Béhaine krallık hükümetinden bir askeri müdahalede bulunma sözü aldı (Versailles antlaşması, 1787), ama resmi yetkililer bu sözden çok çabuk caydılar. Bunun üzerine monsenyör Pigneau de Béhaine seferi kendi adına düzenledi, Uzakdoğu'daki fransız subaylar ve teknisyenler arasından çok sayıda gönüllü top-

VİETNAM VE FRANSIZ ÇİNHİNDİ'NE KATILMASI

ladı. O tarihten sonra önemli askeri olanaklara kavuşan Nguyên Anh Koşinşin'i işgal etti (1788), Saigon ve Nha Trang kalelerini inşa ettirdi, Tây Sonlar'ın donanmasını yok etti (1792). Huê'yi (1801), Hanoi'yi (1802) işgal etti, imparator Gia Long (1802-1820) adıyla Nguyên hanedanını yeniden kurdu ve çin sınırından Siyam körfezine kadar tüm kıyı boyunda hüküm süren vietnamlı hükümdar oldu.

• *1802-1859 arasında Vietnam imparatorluğu.* O tarihten başlayarak Vietnam devleti yeniden örgütlendi. Mutlak ve merkezi (altı bakanlık, sivil ve askeri memurlardan oluşan iki hiyerarşi) bir monarşi kuran, illerin kendi özelliklerine dokunmayan (üç ky'nin korunması: Tonkin, Annam ve Koşinşin) Gia Long, ayrıca ustaca önlemlerle halkın desteğini kazandı: af, toprak reformu, mandarinlerin denetlenmesi, bentler, yollar (Mandarin* yolu) ve kaleler inşa edilmesi. Fransa'nın dostu olmasına rağmen bu ülkeye hiçbir toprak ödünü vermedi. Buna karşılık, bağımsızlığına bağlı olmakla birlikte Çin'den kendi imparatorluğunu tanımasını istedi (1803); imparatorluğa *Vietnam* adını Çin verdi. Bu, köklü biçimde çinlileştirilmiş bir devletti (1811-1815 arasında Çingler yasası'nın kabulü, atalara tapma, konfuçiusçuluk, taoculuk, çin yazısı, ilkece herkese açık olan ve kalabalık bir köylü sınıfına dayanan mandarinlik yönetiminin egemen olduğu toplum). Ama Gia Long'dan sonra Nguyênler gerekli reformları (çok ağır vergiler, ileri gelenlerin suiistimalleri) yapmayı reddettiler. Yoksulluk içinde bulunan ve hoşnut olmayan köylüler sık sık, özellikle Lêler'in anısının canlı olduğu kalabalık Tonkin'de ayaklandılar. Ayrıca Minh Mang'ın (1820-1841) zulmettiği hıristiyanlar da Koşinşin'de ayaklandılar (1833-1836); bu hükümdar Kampuçya'da ilk kez bir vietnam himaye yönetimi kurdu (1834).

Thiêu Tri (1841-1847) ve Tu Duc (1848 -1883) tarafından devam ettirilen bu politika, hem katolik misyonları korumak, hem de Çinhindi'nde destek noktaları ve pazar elde etmek isteyen Fransa'nın müdahalesine yol açtı.

• *Vietnam ve fransız Çinhindi*'ne katılması (1859-1927).* Saigon'u alan (1859) fransız amiraller Koşinşin'i de işgal ettiler (1859 -1867); fransız tüccarların Tonkin'de karşılaştıkları güçlükler (J. Dupuis), askeri müdahalelere yol açtı (Francis Garnier, 1873; H. Rivière, 1882). Bu müdahaleler sonucunda Annam ve Tonkin'de (1883) kurulan fransız himaye yönetimleri, Çin ile yapılan silahlı bir çatışmadan (ikinci Tiencin antlaşması, 1885) sonra kabul edildi. Hiep Hoa ve Kien Phuoc'un (1883-1884) kısa süreli saltanatından sonra imparator Ham Nghi'nin (1884-1888) yönettiği milliyetçi bir ayaklanma (1885-1888), imparatorun Cezayir'e sürülmesinden sonra 1896'ya kadar sürdü. Annam ve Tonkin genel valisi (1886) Paul Bert, Tonkin'i ayrı bir bölge haline getirdi. Çinhindi birliğinin kurulmasından (1887) sonra genel valiler (özellikle Lanessan, 1891-1894) ilkin yerel özelliklere dokunmadılar, daha sonra Paul Doumer'nin zorla uyguladığı bir yönetim, etkili olmasına rağmen benimsenmedi (1897-1902); Dê Tham'ın Tonkin'deki ayaklanmasının (1908) nedeni bir bakıma budur. Albert Sarraut (1911-1914), esnek ve anlayışlı bir politika izleyerek zihinleri yatıştırdı, hatta bir konuşmasında Vietnam'ın zaman içinde bağımsızlığına yeniden kavuşabileceği olasılığından söz etti. Alexandre Varenne (1925-1928) Tonkin'de ve Annam'da bir Halk temsilciler meclisi kurdu ve kitleleri faize ve kötü işverenlere karşı korumak için Halk tarım kredisi'ni ve Genel iş müfettişliği'ni oluşturdu (1927).

• *Vietnam milliyetçiliğinin doğuşundan ilk Vietnam Cumhuriyeti'ne (1927-1945).* Ama, çok önemli ekonomik (pirinç tarlaları, kauçuk ağacı plantasyonları, Tonkin'de kömür ocakları vb.) ve düşünsel (Hanoi Üniversitesi'nin [1907] ve Uzakdoğu Fransız okulu'nun kurulması) çalışmaları tamamlayan bu önlemler, vietnam kamuoyunun fransız varlığını benimsemesine yetmedi. XIX. yy.'daki mandarinler muhalefetinin yerini 1918'den sonra ekonomik ilerlemeyle zenginleşen ve artık devlet işlerinin yönetimine katılmak isteyen burjuvazinin ve fransız üniversitelerinde yetişen ve kendilerini kendi ülkelerinde yabancı hisseden aydın gençlerin muhalefeti aldı. Bunların bazıları bir Vietnam Cumhuriyeti'nin kurulmasını (Nguyên Van Vinh) istediler; 1927'de Hanoi'de, aralarında Nguyên Thai Hoc'un da bulunduğu öğretmenler tarafından kurulan Vietnam Ulusal partisi gibi diğer aydınlar ise Guomindang Çin'inin yardımıyla Fransızlar'ın kovulmasını talep ettiler. Bu parti, ön ayak olduğu Yên Bai garnizonu ayaklanmasının başarısızlığından (10 şubat 1930) sonra kapatılır kapatılmaz direnişin başına geçen Nguyên Ai Quôc (daha sonra Hô Chi Minh), 1925'te Kanton'da oluşturulan Vietnam Devrimci gençlik derneği (Thanh Niên) üyeleriyle birlikte Hongkong'da Çinhindi Komünist partisi'ni kurdu (şubat 1930); bu parti, köylü ayaklanmalarına yol açtı (mayıs 1930-eylül 1931). Fransız hükümeti, ÇKP'nin dağılmasına neden olan ani bir baskıyla düzeni sağladıktan sonra, hükümdarlığının ilk yıllarında Bao Dai'nin yararına bir reformlar politikası uygulamayı kararlaştırarak katolik bir mandarin olan Ngô Dinh Diêm'in yönetiminde bir Reformlar komisyonu kurdu (1933): geleneksel nüfuz sahipleri ve doğrudan yönetimin avrupalı yandaşları bu politikayı başarısızlığa uğrattılar. Bununla birlikte düzen, Japonya'nın Çinhindi'ne müdahalesine (1940) kadar korundu. Hô Chi Minh tarafından kurulan (mayıs 1941) Vietnam Bağımsızlık cephesi *(Vietminh)* Japonlar'ın fransız otoritesine son vermesinden (9 mart 1945) yararlanarak Bao Dai'nin tahttan inmesini sağladı ve bağımsız bir cumhuriyet kurdu (eylül); cumhuriyet hemen köylerdeki nüfuzlular konseyinin yerine halk konseylerini geçirdi (→ ÇİNHİNDİ SEFERİ.)

• *Vietnam ve Çinhindi savaşı (1946-1954).* 2 mart 1946'da Hô Chi Minh yeni devletin başkanı ilan edildi ve sonra Fransa ile 6 mart anlaşmaları imzalandı. Ama Fransa, özgür Vietnam devletini tanımakla birlikte, Koşinşin'in yeni devlet içinde yer almasını kabul etmedi ve Fontainebleau konferansı'nda (temmuz-eylül 1946) bu sorun konusunda yalnızca bir referandum sözü verdi (14 eylül 1946 modus vivendisi ya da uzlaşması). Fransa'nın Haiphong'u bombalaması (23 kasım 1946) ve Vietminh'in Hanoi'deki darbesi (19 aralık 1946) uzun ve zorlu bir savaşı başlattı (→ ÇİNHİNDİ *seferi).* Bao Dai'yi geri çağıran Fransa, Vietnam'ın Fransız Birliği içindeki birliğini ve bağımsızlığını tanıdı (5 haziran 1948 ve 8 mart 1949 anlaşmaları), Koşinşin'in yeni devlete bağlanmasını kabul etti ve egemenliğinden vazgeçti. Bao Dai'nin Başkanı olduğu (aralık 1949) Vietnam, Vietminh'in muhalefetiyle mücadele etmek zorunda kaldı. Vietminh hareketi Mao Zıdong'ın zaferiyle güçlendi (aralık 1949); Mao Zıdong, Hô Chi Minh hükümetini hemen tanıdı (16 ocak 1950) ve general Giap'ın güçlü ordusunun kurulmasına yardım etti. Bu ordu Fransızlar'ı Cao Bang'da gafil avladı (1950). Yüksek komiser de Lattre de Tassigny'nin yönettiği karşı saldırıyla (1951) yeniden düzelen durum onun ölümünden sonra bir kez daha bozuldu (1952). Hô Chi Minh hükümeti, inisiyatifi yeniden ele almak için siyasal yapısını değiştirerek Vietminh'in yerine marxçı olmayan milliyetçileri de kapsayan Liên Viêt'i kurdu (mart 1951); buna paralel olarak askeri varlığını güçlendirerek 1953 ilkbaharında saldırıya geçmeye hazır duruma geldi. Bu saldırı Çinhindi* savaşı'na son veren Diên Biên Phu*'nun alınmasıyla sona erdi (7 mayıs 1954). Uluslararası Cenevre konferansı (20 temmuz 1954), temmuz 1956'dan önce yeniden birleşen Vietnam rejimini belirleyecek seçimlere kadar ülkeyi, 17. paralel sınır olmak üzere ikiye böldü. Aslında, 1631'de Nguyênler'i Trinhler'den ayırmak için inşa edilen Dông Hoi duvarı yakınında, Ben Hôi ırmağını izleyen sınır çizgisi eski bir siyasal ayrılığı canlandırdı ve bu ayrılık da iki yeni devletin kurulmasıyla somutlaştı: Vietnam Demokratik Cumhuriyeti (Kuzey Vietnam) ve Vietnam Cumhuriyeti (Güney Vietnam).

• *Vietnam Demokratik Cumhuriyeti.* Özerk bir bölgeyi (Taylar ve Miaolar bölgesi) içine alan Kuzey Vietnam, Cumhurbaşkanı Hô Chi Minh ve Başbakanı Pham Van Dông olan Vietnam Demokratik Cum-

huriyeti biçiminde kuruldu. Fransız kuvvetlerinin Hanoi'yi boşaltmasından (9 ekim 1954) sonra hükümet, başkent yaptığı bu kente yerleşti. Kısa sürede katolik toplulukların direnişiyle karşılaştı, bunların ancak bir bölümü fransız kuvvetlerinin yardımıyla Güney Vietnam'a nakledilebildi. Lao Dông'u (İşçi partisi) denetimi altında tutan komünistlerin ağırlıkta olduğu ve Kuzey Vietnam'da bir halk demokrasisi kuran yeni rejim üç yıllık bir kalkınma planını uygulamaya koydu (1954-1957). Bu plan, tarım reformunu gerçekleştirmeyi, üretim malları ve araçlarının kolektifleştirilmesini ve SSCB, Çin ve öbür halk demokrasilerinin yardımıyla ülkenin sanayileşmesini hedefliyordu.

Kısmen aşırı nüfus, yöntemlerde acelecilik ve radikalizm nedeniyle tarım reformunun başarısızlığa uğraması, Güney'deki deltalardan gelmekte olan pirinç ithalinin durması ve bunun sonucunda pirincin karneye bağlanması sıkıntılara yol açtı; bunlardan İşçi partisi birinci sekreteri Truong Chinh sorumlu tutuldu. Bu nedenle geçici olarak görevden alınan Truong Chinh'in yerine geçen Hô Chi Minh devlet başkanlığı görevini de üstlendi (29 ekim 1956). Bu tarihten itibaren Vietnam Demokratik Cumhuriyeti siyasal evrimini izlemeye ve özellikle Güney Vietnam'da Ulusal kurtuluş cephesi'nin mücadelesini desteklemeye başladı.

Hô Chi Minh'in 3 eylül 1969'da ölmesine rağmen, ülkenin siyasal istikrarı bozulmadı. Nisan 1974'te gerçekleşen iki hükümet değişikliğininse, artık hükümetin başlıca hedefi olan ülkenin yeniden inşası için yönetimi güçlendirmek için yapıldığı düşünülmektedir. İktidar, 1969'dan beri ülkeyi ortaklaşa yönetenler arasında paylaşıldı: Lê Duan, İşçi partisi birinci sekreteri; Truong Chinh Millet meclisi daimi komitesi başkanı; Pham Van Dông, Başbakan; ve general Vô Nguyên Giap, Savunma bakanı.

• *Vietnam Cumhuriyeti.* Cenevre antlaşmaları ertesinde (20 temmuz 1954) Saigon hükümeti başkanı Ngô Dinh Diêm, Güney Vietnam'da yönetimi ele aldı. Bao Dai ile anlaşmazlık içinde olan Başbakan, düzenlediği bir referandumla imparatorun tahttan inmesini (ekim 1955) ve kendisini Vietnam Ulusal Cumhuriyeti devlet başkanı ilan etmesini (ekim 1955) sağladı; bu devlet Fransız Birliği'nden çekildi (1956). 4 mart 1956'da seçilen bir Kurucu meclis, 7 temmuz 1956'da son biçimini alan bir Anayasa'yı kabul etti. Bu Anayasa'yla ABD'nin desteklediği otoriter bir rejim kuruldu. Amerikalı eğitmenlerin yönetiminde yeni baştan örgütlenen vietnam ordusunun yardımıyla siyasal-dini mezhepleri tasfiye etti (kaodaicilik, Hoa Hao, Binh Xuyên) ve Hô Chi Minh rejiminden kaçan 850 000 mülteciyi yerleştirmeye çalıştı. Ama yeni rejim, çeşitli muhalefet hareketlerinin ortaya çıktığı hem ekonomik, hem de siyasal alanlarda güçlüklerle karşılaştı: hem ABD'nin etkisine, hem de katolikliğe ve Ngô Dinh Diêm'in otoriter yönetimine karşı, komünist olmayan milliyetçilerin muhalefeti (11 kasım 1960 ve 27 şubat 1962'deki milliyetçi ve askeri hükümet darbeleri); 1963'te çok şiddetli bir nitelik kazanan buddhacıların muhalefeti ve nihayet, özellikle Mekong deltası ile Cà Mau yarımadasında etkin olan bir gerilla hareketini yöneten Ulusal kurtuluş cephesi'nde (Vietkong adıyla tanınır) toplanan komünistlerle (Vietkong) bağlaşıklarının muhalefeti gibi. 1 kasım 1963'te yapılan askeri bir darbe Ngô Dinh Diêm'in devrilmesi ve öldürülmesiyle sonuçlandı. O tarihten itibaren ülke ciddi bir siyasal karışıklık içine düştü ve 1965'e kadar özellikle askerlerin ağırlıkta olduğu çok sayıda hükümet birbirini izledi. Bu döneme aynı zamanda buddhacılarla katolikler arasındaki nüfuz mücadeleleri de damgasını vurdu. Haziran 1965'te, Devlet başkanı olan general Nguyên Van Thiêu başkanlığında bir Ulusal yönetim konseyi kuruldu; general Nguyên Cao Ky Başbakan oldu. Yeni yönetici grup Fransa ile diplomatik ilişkileri kesti, Güney Vietnam ordusunun çarpışmalara daha fazla katılmasını sağlamaya çalıştı, ama başaramadı ve rüşvete karşı mücadele etmeyi denedi. Buddhacıların direnişiyle karşılaştı (nisan-haziran 1966), parlamenter kurumları devreye soktu: Kurucu meclis seçilmesi (eylül 1966), bir Anayasa'nın ilanı (1 nisan 1967). Nguyên Van Thiêu ve Nguyên Cao Ky Cumhurbaşkanı ve Cumhurbaşkanı yardımcısı olarak seçildiler (3 eylül 1967). Paris görüşmelerinin açılması (mayıs 1968) Başbakan Nguyên Van Lôc'un devrilmesine (yerine Trân Van Huong geçti), ve Ky'nin uzaklaştırılmasına katkıda bulundu. Siyasal istikrarsızlık ve ekonomik ve toplumsal çöküş, ülke yönetiminin yavaş yavaş, general Thiêu'yü açıkça destekleyen Amerikalılar'ın eline geçmesiyle sonuçlandı.

1968-1971 arasında general Thiêu yavaş yavaş rejimini pekiştirdi; 1969'da hükümeti (Başbakanlığı) müttefiki general Trân Thiên Khiêm'e bıraktı. Toplumsal alanda, 1969'da kurulan devrimci geçici hükümetin (DGH) toprak dağıtım politikasına karşılık olarak Güney Vietnam hükümeti, 1970'te her şeyden önce köylü kitlesini rejime bağlamayı amaçlayan bir tarım reformunu başlattı. Thiêu kendisini Nixon'a, vietnamlaştırma politikasını başarıya ulaştırmak için gerekli olan bir istikrar unsuru olarak kabul ettirdi. Bundan dolayı Washington'dan aldığı destekle güçlenen tek aday olarak eylül 1971'de geçerli oyların yüzde 94'ünü alarak yeniden seçildi. Ama 1972 genel saldırısı vietnamlaştırma politikasının başarısızlığını ortaya koydu. Thiêu, görüşmelerde politikasını yumuşatmak zorunda kaldı. Paris antlaşmalarının özünü kabul etti, ama daha sonra bunların uygulanmasını engelledi. Paris antlaşmalarının 11. maddesi temelinde tüm ülke düzeyinde seçimleri düzenlemekle görevli Üçlü barış ve anlaşma konseyi kurulamadı. Thiêu rejimi, birliği sağlayabileceği düşünülen ve varlığı devrimci geçici hükümet tarafından sürekli olarak gündeme getirilen "üçüncü güce" karşı sert bir baskı uygulamayı sürdürdü. Aslında fiilen hiçbir zaman sona ermemiş olan savaş, mart 1975'te yeniden başladı. Saigon kuvvetleri artık hiçbir direniş göstermiyorlardı; çok kısa sürede I. ve II. askeri bölgeler bütünüyle DGH'nin denetimine girdi.

21 nisan 1975'te DGH ve Kuzey Vietnam birliklerinin yıldırım hızıyla ilerlemesi karşısında sıkışan Nguyên Van Thiêu istifa etti ve Saigon'dan ayrıldı. 30 nisan 1975'te DGH birlikleri Saigon'a girdi (→ VİETNAM SAVAŞI.)

• *Yeniden birleşmenin güçlüğü.* Kuruluşunun ilk haftalarında yeni devrimci iktidar, gücünü yitirmiş ve çok kötü durumda bulunan bir halkın umutlarını karşılayacak gibi göründü: yeni iktidar, ulusal birlik çağrısında bulunarak yaraları sarma önlemlerini hızla almaya çalıştı. Diplomatik alanda DGH, Paris'te, varlığının tanınması için görüşmelerde bulundu. Yetkililerin, en azından ilk aşamada ülkenin yeniden birleşmesini hızlandırmayı ve kabul ettirmeyi düşünmedikleri sanılmaktadır. Nitekim Güney Vietnam bağlantısız bir ülke görünümüyle Birleşmiş milletler örgütü'ne kabul edilmesini resmen istedi (15 temmuz). Bu girişim amerikan vetosuyla karşılaştı (ağustos); Washington, Güney Kore'nin alınmadığı gerekçesiyle Güney Vietnam'ın da BM'ye girmesine karşı çıktı.

Bununla birlikte, Güney Vietnam'da, yeni sömürgeci mirası silip süpüren bir kültür devrimi hızla yerleşti: marxçı esinli bir edebiyat, yeni okul kitapları ortaya çıktı ve "güney vietnamlı okurların çağrısına cevap verdi", çünkü "yeni zamanlarda yeni kitaplar" gerekti. Kamu hizmetleri aşamalı olarak temizlendi ve binlerce sivil ve asker memur eğitim kamplarına gönderildi. Ayrıca sürgün ya da özümsenme önlemlerine hedef olan yüzbinlerce çinli ya da çinlileşmiş vietnamlının durumu da açıklık kazanmamıştı. Gizlice denize açılmakta tereddüt etmeyen göçmen adaylarının *(boat people)* sayısı durmadan arttı.

Komünistlerin devraldığı toplumsal ve ekonomik durum gerçekten feciydi; 3 milyon işsiz, yararlanılmadığı için beslenmesi gereken terhis edilmiş 1 milyon asker, ailesine yük olan yer değiştirmiş 5 milyon kişi (sakatlar, öksüzler, düşkünler, mülteciler) vardı.

Yetkililerin karşılaştığı en önemli sorun ekonominin yeniden canlandırılması ve iki zıt sistemin uyumlu hale getirilmesiydi: Kuzey'de sosyalist planlama, Güney'de yenikapitalizme uzun süren bağlanma. Ayrıca ekonomi, çalıp çırpma, kronik karaborsa ve her tür gayrımeşru yola başvurma nedeniyle bozulmuştu. Doğu Avrupa' daki planlamaya uygun olan II. beş yıllık planı (1976-1980) gerçekleştirmenin zor olduğu ortaya çıktı. Ocak 1976'da askeri iktidar, yerini sivil bir yönetime bıraktı. Mart ayında yeni bir adalet sistemi uygulamaya kondu: Ceza yasası artık, mayıs 1975' ten beri yürürlükte olan olağanüstü yargılamalara son veriyordu. 25 nisan 1976' da Birleşmiş Vietnam'da ilk Millet meclisi seçimleri yapıldı. 492 milletvekili (Kuzey için 249, Güney için 243) yaklaşık 25 milyon seçmen tarafından seçildi. Güney'de DGH listeleri oyların en önemli bölümünü topladı. Hanoi'de toplanan yeni Meclis ülkenin birleşmesi, bir Anayasa'nın kabul edilmesi ve proletarya diktatörlüğünün kurulmasıyla başlayan bir sürecin ilk aşamasını oluşturdu. 2 temmuz 1976'da Vietnam resmen birleşti ve Sosyalist Cumhuriyet'in, Demokratik Cumhuriyet (Kuzey Vietnam) eski Başkanı Tôn Duc Thang'ın yüksek başkanlığında kurulduğunu Hanoi ilan etti. Pham Van Dông Başbakan, Nguyên Luong Bang ve Nguyên Huu Tho Başkan yardımcıları oldular; Truong Chinh Meclis daimi komitesi başkanlığına getirildi ve altı "güneyli" hükümette yer aldı.

Ekonominin eksiklikleri kısa sürede ortaya çıkarıldı ve Planlama bakanı Lê Thanh Nghi ocak 1977'de çalışmayı yeniden yapılandırmayı sağlamak üzere önemli nüfus aktarımlarına başvurmanın gerekli olduğunu açıkladı: böylece 1,2 milyon Saigonlu kenti terk ederek "yeni ekonomik bölgeler"e yerleşecek ve 900 000 kadar Kuzey Vietnamlı da ülkenin orta kesiminde ya da Güney'de bir iş bulacaktı. Birçok batılı ülkeyle, özellikle Fransa (nisan 1977'de Pham Van Dông'un Paris'i ziyareti) ile işbirliği ya da yardım anlaşmaları imzalandı.

Bununla birlikte 1977 sonunda Hanoi, ekonomik durumun felaketin eşiğinde olduğunu kabul etti. Doğal afetler Kuzey' de tarımsal üretim alanlarının yüzde 30' unu (300 000 ha) etkilerken Güney'de teknik ve insani olanakların yetersizliği nedeniyle toprakların yüzde 25'i ekilmedi.

• *Khmer-vietnam çatışması.* İşte bu koşullarda, Hanoi ile 1975'ten beri Kızıl Khmer'ler'in yönetimindeki komşu Kampuçya (Demokratik Kampuçya) arasında diplomatik bir gerginlik gelişti. Eski khmer-vietnam çelişkisi, çin-sovyet çatışması içinde yer alır; bu çatışma, tarafların Çinhindi'nde tercihlerini belirlemesiyle çözüldü. Vietnam'ı Kampuçya'da komünist hareketi denetimi altına almak istemekle suçlayan Pol Pot yandaşları Pekin'in desteğini aldılar; üstelik Çin başkenti, Aşağı Mekong'da kaybedilen illerin Phnom Penh'e geri verilmesi için sınırların yeniden düzenlenmesini isteyen Kampuçya'nın bu düşüncesini yerinde buldu. Vietnam da Moskova ile bir dostluk ve işbirliği antlaşması imzaladı (3 kasım 1978). Vietnam ile Kampuçya arasında sınır olayları çoğalmaya başladı.

25 aralık 1978'de Vietnam, Kampuçya Birleşik ulusal kurtuluş cephesi'nin kurulduğunu açıkladıktan sonra komşusuna

karşı geniş çaplı bir saldırıya girişti. Pol Pot birlikleri hemen her yerde gerilerken bir Devrimci halk komitesi Phnom Penh'e yerleşti (ocak 1979). Ama Kampuçya'da bu durum Hanoi genelkurmayını, tüm ülkeyi işgal etmek zorunda bıraktı. Kademeli olarak püskürtülen Pol Pot yandaşları Tayland sınırına komşu bölgelere çekildiler. Bununla birlikte, yeni kampuçya hükümeti yalnızca, Hanoi'un müttefiki olan bir avuç sosyalist ülke tarafından tanındı. Yine de Kızıl Khmerler'in yenilgisi Vietnam için tartışmasız bir başarıydı; Vietnam, gerek silah, gerekse diplomasi yoluyla kampuçyalı ve laoslu komşularının kesin desteğini sağladı. Bununla birlikte, mevcut durumu kabullenmesi zor olan Pekin, Kampuçya'ya verdiği desteğe paralel olarak Laos'a girmeyi denedi.

• *Çin-Vietnam çatışmasına doğru.* Çin, Güney-doğu Asya devletlerini hem güney kanadının bir uzantısı, hem de nüfuz alanının ayrılmaz bir parçası olarak görür. Bu nedenle de Vietnam'ın "bölgesel emperyalizm" politikasına karşı çıkar. Üstelik Vietnam, liman kolaylıkları sağlama konusunu görüştüğü Sovyetler Birliği'ne kapı da açmaktadır. İdeolojik olarak sosyalist kampta yer alınması artık jeopolitik temele dayalı bir anlaşmazlığı gizlemeye yetmemektedir. Başkan Nixon'ın Pekin'i ziyareti ve Dıng Şiaoping'in Washington'da kabul edilmesiyle iyice belirginleşen çin tutumundaki değişiklikler ve çin diplomasisinin tedrici gelişimi Vietnam'da bir ihanet olarak değerlendirildi. Çin ile Vietnam arasındaki ilişkiler, 1978'de de bozulmaya devam etti.

Çatışma, Lao Cai, Cao Bang ve Lang Son yöreleri üstünde baskısını hissettiren yaklaşık 200 000 çinli askerin saldırısıyla birden silahlı bir aşamaya girdi (17 şubat 1979). Vietnamlılar bu hücuma, yaklaşık 120 000 kişiyi ileri sürerek karşılık verdiler. Martın ilk haftasında Pekin, rakibine "kesin darbeler" indirdiğini ve çin birliklerinin kendi sınırlarına geri çekilmekte olduğunu ileri sürdü. Her iki taraf da başarı kazandığını iddia ederken diplomatik ilişkilerinin hicbir zaman kesilmediğini de belirtmek gerekir. Tarafların her birinin bir uyarı darbesi indirmeye çalıştığını söylemek daha doğru olur.

• *Toplumsallaştırmada karşılaşılan güçlükler.* Temmuz 1979'da Millet meclisi başkan vekili olan siyasal büronun eski üyesi (1976'da görevinden alınmıştı) Hoang Van Hoan, Çin'e sürgüne gitmeyi tercih etti. İki general (Chu Van Tan ve Lê Quang Ba) tutuklanırken Dış ticaret eski bakan yardımcısı Ly Ban ve etnik azınlıklar uzmanı Trân Dinh Tri göz hapsinde tutuldular. Bu olaylar, Çin ile çatışma sırasında vietnam yönetimi içinde ciddi ayrılıklar meydana gelmiş olabileceğini düşündürmektedir.

1980 yılı, İşçi partisi içinde geniş bir arınma ve tasfiye kampanyasıyla açıldı, bunu bir hükümet değişikliği izledi. Başbakan yardımcılığı görevini korumakla birlikte general Vô Nguyên Giap'ın yerine Savunma bakanlığına genelkurmay başkanı Van Tiên Dung getirildi. IV. kongresi'nden sonra 500 000 kişinin üyelikten çıkarıldığı Vietnam Komünist partisi'nin o tarihten sonra 1 milyon militanı vardır. "Çin yanlıları" ile kokuşmuş ya da yeteneksiz komünistlerin temizlenmesinden sonra "inkârcılık belirtileri"ni ortadan kaldırmak ve ekonomik toplumsallaştırma sürecini tıkayan bozukluklara son vermek için bir kampanya başlatıldı. 30 martta Nguyên Huu Tho, ölen Tôn Duc Thang'ın yerine vekâleten Devlet başkanlığına getirildi.

• *1980'den beri Vietnam.* Aralık 1980'de, Millet meclisi'nce kabul edilen ve Vietnam'ın gelişmesinde marxçı-leninciliğin baş rolünü vurgulayan yeni Anayasa onaylandı. Temmuz 1981'de Truong Chinh, Bakanlar kurulu'ndan önce gelen yüksek organ durumundaki Devlet konseyi başkanı oldu.

Katolik kilisesi sosyalist rejim karşısında takınılacak tutum konusunda bölünmüşlüğünü korur ve ülkenin çeşitli noktalarında muhalif hareket ortaya çıkarken yetkililer, eğitim kamplarında bulunan tutuklular konusunda kesin kararlar alamadılar. Vietnam Komünist partisi'nin V. kongresi' nin en önemli sonucu, Başbakan yardımcısı Vô Nguyên Giap ile ekonomiden sorumlu Lê Thanh Nghi'nin Siyasal büro'dan uzaklaştırılmasıydı. Böylece "sertlik yanlıları" ve "ılımlılar"ın, "sovyet yanlıları" ve "milliyetçiler"in savundukları çeşitli tercihlerin ortaya çıktığı söylenebilir.

Moskova'ya borçlarını ödemek ve ayrıca Sovyetler Birliği'ne ihtiyaç duyduğu işgücünü sağlamak için Hanoi, on binlerce emekçiyi SSCB'deki şantiyelere gönderdi. Nihayet Hanoi, 1982'den itibaren Kampuçya'daki işgal birliklerinin bir bölümünü çekmeye başlarken Vietnam aleyhtarı khmer direnişine karşı mücadeleyi etkin biçimde sürdürmekten de geri kalmadı. 1985'te parti merkez komitesi bir ekonomik reform programı onayladı. Merkezi planlama yumuşatılırken, besin maddelerindeki sübvansiyon kaldırıldı. Aralık 1986'da toplanan parti kongresinde reform yanlıları başarı kazandılar. Nguyên Van Linh genel sekreter seçildi; Başbakanlığa da Pham Hung getirildi (haziran 1987). Bakanlar kurulu ekonomik bunalımı durdurmak için sert önlemler aldı, devlet harcamalarında tasarrufa gidildi. Kasım 1986'da % 700'ü bulan enflasyon 1988' de daha da yükseldi. Paranın değeri sürekli düşürüldü. Batı ülkelerindeki şirketlerin yatırım yapması için kolaylıklar getirildi; sanayide özel girişime yer verildi. 1988-1991 yılları arasında başbakan ve 1991'den beri parti genel sekreteri olan Do Muoi ile, 1991 yılından beri başbakanlık görevini yürüten Vo Van Kiet'in yönetiminde ılımlı bir liberalleşme ve sıkı bir kemer sıkma politikası uygulandı. Enflasyon oranı % 700'den % 54'e düşürüldü. Mart 1992'de yeni bir sosyalist anayasa yapılarak parti ve devlet birbirinden ayrıldı.

SAVUNMA

Savaşın sona ermesinden ve ülkenin birleşmesinden beri Vietnam büyük bir orduyu silah altında tutmaktadır (1984'te 1 milyon kişiden fazla). Güney-doğu Asya' nın en önemli ordusu olan bu kuvvetler, Vietnam'a hem Kampuçya ve Laos'u işgal etme, hem de Tayland'ı tehdit etme ve Çin'e kafa tutma olanağını verdi. Bu ordu, son derece dal budak salmış siyasal-askeri bir örgütlenmeyle ülke güvenliğini sağlamaktadır.

3 yıllık askerlik hizmetiyle beslenen kara kuvvetleri bir milyonluk bir mevcuda sahiptir ve 16 kolorduya ayrılabilen yaklaşık 60 tümenden oluşur. Birlikler yaklaşık 1 500 rus tankı, PT-76 tipi 500 hafif tank ve 1 500 zırhlı refakat aracıyla donatılmıştır. Bu araç-gereçlere, eski güney vietnam ordusundan alınan malzemede eklenir: 400 M-48 amerikan tankı, 800 hafif zırhlı araç. Topçu kuvveti 23 mm'likten 130 mm'lik uzun menzilli toplara kadar yaklaşık 4 000 rus topundan oluşur; bu 130 mm'lik toplar 1975 çatışmasında çok önemli rol oynamıştır.

Hava kuvvetlerinde (25 000 kişi), 20 kadar destek filosuna (Mig 17, Mig 19, Su 7) ve 17 avcı filosuna (Mig 21) ayrılmış 470 savaş uçağı vardır.

Hava savunma kuvvetleri SA-2, SA-3 ve SA-6 tipinde yaklaşık 400 roketle donatılmış 25 alaydan oluşur.

Belli bir ölçüde azaltılan deniz kuvvetlerinde, 5 fırkateyn ile 30 kadar karakol gemisi ve hücumbot vardır.

EDEBİYAT

Orta İmparatorluk'a bağlandıktan İ.S. yy.'a kadar geçen yaklaşık bin yıllık bir çin yarısömürgeciliği ve kültürel egemenliği, vietnamlı aydınların önce çince, sonra çince-vietnam dilinde ve her zaman çin kurallarına göre yazmalarına yol açtı. Yavaş yavaş, bağımsızlık istekleri ortaya çıktıkça ve çin harflerinden türemiş ulasal bir yazı olan *nôm* adı verilen yeni araç sayesinde daha özgün bir vietnam edebiyatı XV. yy.'dan itibaren gelişmeye başladı. Her zaman şiir ağırlıklı olan bu edebiyat, XIX. yy.'da en parlak dönemine ulaştı. Kısa sürede latinleşmiş bir yazının *(quôc-ngu)* yaygınlaşmasına yol açan ve batılı anlatım biçimlerinin çeşitliliğini ortaya çıkaran fransız sömürgeciliğiyle birlikte daha geniş ölçüde ulusal yeni bir edebiyat XX. yy.'ın başlarında doğdu ve Birinci Dünya savaşı'ndan sonra da gelişmeye başladı. Derin yabancı etkilerden yavaş yavaş kurtulan bu edebiyat, politikada olduğu gibi bağımsızlığını kazanmakta gecikmedi; ama bir süre için birkaç vietnamlı yazar, fransızca yazarak ün kazandı. Vietnam harflerinin doğmasından XIX. yy.'ın sonuna kadar, edebiyat denilince yalnızca şiir anlaşılırdı. Şiirden başka çeşitli tarihi ya da ansiklopedik yazılar da ortaya çıkmıştı. Lê Van Huu'nun (XIII. yy.). sonra Ngô Si Liên'in (XV. yy.) 1697'de tamamlanarak Lêler hanedanının resmi tarihi olan "Yıllıklar" ve Lê Qui Dôn'un (1726-1784) *Kiênvantiêuluc*'u (1776-1777), nihayet Nguyênler hanedanının tarihi olan ve 1884'te yayımlanan *Cuong-muc*, bunlar arasındadır.

İlk şairler, Buddha'nın öğretilerinden esinlenen Buddha rahipleridir. Van Hanh, Bao Giac, Khanh Hy, Viên Chiêu bunlar arasındadır ve XIV. yy. sonuna kadar edebiyat sahnesine egemen olmuşlardır. Onların yazılarından edindiğimiz yetersiz bilgilere göre bu yazılara mistisizm yüklü ve yaşamın gerçeklerinden çok uzak bir hava egemendir. Daha sonraları krallar ve Saray ileri gelenleri din adamlarının önüne geçtiler: konfuçiusçuluk, hatta taoculukla beslenen bu çevreler, sözkonusu anlayışların temalarını geliştirdiler ve metafizik düşünceleri terk ederek toplumsal ve insani olanı işlemeye başladılar. Başka bir edebiyat türü gelişti: *vinh su* ya da tarihi şarkılarla, ülkelerine büyük hizmetlerde bulunmuş kişilerin başarıları ve krallığın önemli olayları yüceltildi. En ilgi çekici *vinh su* en kültürlü kral Lê Thanh Tông'un (1442-1497) yazdığı *Cô Tâm Bach Vinh*' tir. Çevresinde yazarların toplandığı bu kral 1494'te, çince ya da *nôm* dilinde şiirlerin bestelendiği bir "akademi" (Tao-dan) kurdu.

O tarihten itibaren çincenin kullanılması gerilemeye başladı ve yerini sözdizimi ve söylemi bakımından vietnamlılaştırılmış klasik çince olan çince-vietnam diline ve vietnam dilinin çin harfleriyle yazımı olan *nôm*'a bıraktı. Bunlardan birincisi, ölçübilimin aynı katı kurallarına uyarak insani olana az yer verdi ve çok "edebi" kaldı; ikincisiyse klasik kesinlikten kurtularak somuta yöneldi ve yaşamı yansıttı ("halkçı" niteliği de bundan ileri gelir). Nguyêh Binh Khiêm (1491-1585) her iki türü de ustaca kullandı. Ondan sonra, yüzyıllar boyunca *nôm* dilinde, kendine özgü ölçülerle yazılmış yapıtlar çoğaldı. Tüm XVIII. yy.'ı ve XIX. yy.'ın ilk yarısını kapsayan en verimli dönem, feodal toplumun eleştirisiyle ve halkın özlemlerine gösterilen sürekli bir dikkatle belirginleşir. İki kadın şair, Doan Thi Diêm (1705-1748) ile Hô Xuân Huong' dan (XIX. yy.) sonra Cao Ba Quat (1809 -1854) mandarin rejimine başkaldırdı; Nguyên Công Tru (1778-1858) ise, kurumlara hizmet etmekle birlikte üzüntüsünü ve karamsarlığını dile getirdi.

İnsana ve topluma verilen yerin giderek büyümesi, çin yapıtlarından uyarlanmış manzum romanlarda ve yine manzum ağıtlarda görülür; bu iki anlatım biçimi XVIII. ve XIX. yy.'da doruk noktasına varmıştır. Nguyên Huy Tu'nun (1743-1790) *Hoa Tiên*'i (1759-1768), yazarı belli olmayan *Nhi-Dô-Mai* (XIX. yy. başı) ve özellikle ünlü Nguyên Du'nun (1765-1820) yazdığı, çağının tartışmasız başyapıtı *Kim* Vân Kiêu* (1805-1809'a doğr.) manzum romanlar arasındadır. En ünlü ağıtlar da

şunlardır: 1740'a doğru Dang Trân Côn tarafından çince yazılan, sonra Doan Thi Diêm'in vietnam diline uyarladığı (1743'e doğr.-1746) *Chinh Phu ngâm* ve Nguyên Gia Thiêu'nün (1741-1798) *Cungoan ngâmkhuc*'u. Sayıları çok fazla olan anonim yapıtlar, XIX. yy.'ın ikinci yarısında, konfuçiusçuluğu gölgede bırakan, açıkça milliyetçi ve yurtsever duyguları yansıttı. Örneğin Nguyên Dinh Chiêu (1822-1888) *Luc Vân Tiên*'in tarihini yazdı (1848'e doğr. - 1858); Nguyên Khuyên (1835-1909) ve Trân Tê Xuong (1870-1907), doğmakta olan sömürge toplumunu eleştirerek *quôc -ngu* dilinde modern edebiyatın öncüsü oldular.

Modern edebiyat gazetecilik ve matbaanın gelişmesiyle birlikte doğdu. 1885'te çıkmaya başlayan *Gia Dinh bao* (Gia Dinh gazetesi) Truong Vinh Ky (1837-1898) ve Huynh Tinh Cua'nın (1834-1907) adlarıyla bütünleşti; Nguyên Van Vinh (1882 -1936) *Dông Duong Tâp Chi*'nin (Çinhindi dergisi, 1913'te yayımlandı), Pham Quynh *Nam Phong*'un (Güney rüzgârı, 1917'de çıktı) ayrılmaz parçası oldu ve öğrenimin gelişmesi daha birçok yayının çıkmasını kolaylaştırdı.

O tarihten sonra yeni bir tür ortaya çıktı: nesir roman; bu türü 1909'dan itibaren Güney'de Hô Biêu Chanh (1885-1958) ve 1925'ten itibaren de Kuzey'de Hoang Ngoc Phach (1896-1973) başlattılar. Onları, Pham Duy Tôn (1883-1924), Nguyên Trong Thuât (1883-1940) izledi. Nguyên Dinh Nghi ise (?-1946) halk tiyatrosunu yenileştirdi. 1930'lu yıllarla birlikte, bu anlatım biçimleri kendilerini kabul ettirirken, Tan Da (1888-1939) tarafından hâlâ uygulanan geleneksel kurallardan kurtulan "yeni şiir" denilen hareket, Thê Lu (doğm. 1907), Xuân Diêu (doğm. 1917), Huy Cân (doğm. 1919), ve Han Mac Tu (1913-1940) gibi genç yazarlarla ağırlığını kabul ettirdi. Nesirde, romantizmle birlikte, kişinin, özellikle duygusal düzeydeki özgürleşme çabalarının üzerinde önemle duruldu. Nhât Linh (1905-1963) denilen Nguyên Tuong Tam'ın ve Khai Hung'un (1896 -1947) başlattığı (1933) ve ön ayak olduğu Tu* Luc Van Doan ("Kendi öz güçleriyle") edebiyat grubu daha doğal ve daha yalın bir dille yazılan, hem yerel zenginliklerden, hem de yabancı edebiyatlardan esinlenen romanlar ve öykülerle büyük rağbet gördü. O tarihten sonra Nguyên Công Hoan (1903-1977), Ngô Tât Tô (1892-1954) ve Vû Trong Phung'un (1912 -1939) gerçekçi romanları, sonra Tu Mo' nun yergili (1900-1976) ve Tô Huu'nun (doğm. 1920) devrimci şiirleri ortaya çıktı. Nihayet eleştiri de, Vû Ngoc Phan (doğm. 1904), Duong Quang Ham (1898 -1946) ve Trân Thanh Mai ile (1911-1965) birlikte gelişti. O tarihlerde henüz ortaya çıkan tiyatrodaysa, Vû Ding Long (1901 -1960) ile Doan Phu Tu'nun ilginç denemeleri dikkati çekti. Aynı zamanda fransızcayı kullanan, kısa ömürlü ve yardımcı bir edebiyattan da söz etmek gerekir. Bu edebiyat, özellikle Pham Quynh, Nguyên Van Vinh, Pham Van Ky (doğm. 1914) ve Trân Duc Thao tarafından temsil edildi.

1945 yılı bağımsızlık savaşlarıyla belirlenen yeni bir evrenin başlangıcı oldu. Büyüklerinin yanında genç yazarlar, yurtseverlerce verilen savaşları ve yeniden kazanılan özgürlüğü yücelttiler. Öyküler, anlatılar, röportajlar, romanlar ve şiirlerin sayısı, 1954'te Cenevre'de bölünen Vietnam görüntüsüne uygun olarak farklı iki özellik taşıyarak alabildiğine arttı. Kuzey'deki rejimde Tô Hoai (doğm. 1920), Nam Cao (1917-1951), marxçı Bui Hiên (doğm. 1919' da), Nguyên Hông (1918-1982) ve Nguyên Dinh Thi'yi (doğm. 1924) anmak gerekir. Güney'de geniş bir yazarlar topluluğu, vietnam edebiyatını zenginleştirdi: Nghiêm Toan, Lang Nhan, Vû Hoang Chuong (1916-1976), Quach Tân (doğm. 1910), Dông Hô (1906-1969), Binh Nguyên Lôc, Doan Quôc Sy. Ama 1975'te Hanoi'nin Saigon'u yenmesi, öbür alanlarda olduğu gibi edebiyatta da sosyalist yeniden birleşmenin habercisi oldu.

ARKEOLOJİ VE SANAT

Bilinen en eski insan kalıntıları, Lang Son ve Ninh Binh mağaralarında ortaya çıkarıldı. Sinantropusa yakın özellikler gösteren bu kalıntıların, günümüzden 600 000 ya da 500 000 yıl öncesine uzandığı düşünülmektedir. İnsan eliyle değişikliğe uğratılmış ilk çakıltaşları ve çiftyüzlü aletler, Hindistan, Birmanya ve Tayland Alt Yontmataş endüstrisini anımsatır. Buna karşılık, kesin olarak Orta ve Üst Yontmataş'a bağlanabilecek hiçbir buluntu yoktur. Çeşitlilik gösteren taş aletlerin ("kısa" baltalar, kazıyıcılar, kesiciler, eziciler vb.; ancak, mikrolitler yoktur) ve az da olsa seramiğin görüldüğü Son Vi ve Hoa Binh mağara kültürleri Ortataş'a tarihlenir. İki binyıl sonra, Alt Yenitaş, ağzı perdahlı taş aletler, kemik eşyalar ve seramiğin kullanıldığı Bac Son (mağaralar) ve Quynh Van (açık hava yerleşmesi) kültürleriyle temsil edilir. İ.Ö. 6000'e doğru Orta Yenitaş, taş perdahlamada ve seramik yapımında kaydedilen ilerlemeyle, *kjökkenmödding*'lerin ve mezarların varlığıyla ayırt edilir. Üst Yenitaş'ta (yaklş. İ.Ö. 4000-İ.Ö. 2000 arası), taş aletler tümüyle perdahlanmıştır (çağdaş oldukları sanılan iki balta tipi: dört köşeli balta, zıvana dilli balta); daha çeşitlenen ve süslenen seramikler, çarkta yapılmaya ve fırında pişirilmeye başlanır. III. binyıl'da Phung Nguyên uygarlığı, daha önceki kültürlerden (Hoa Binh, Bac Son) Tunç çağına geçişi sağlar. Kızıl nehir uygarlığı ise, tarımın gelişmesi, deltalara yerleşme ve barınma koşullarındaki evrimle ayırt edilir. İ.Ö. II. binyıl'dan sonra, Tunç, çağının çeşitli evreleriyle, hiç kuşkusuz çin hanedanlarının özelliklerine göre düzenlenen efsanevi vietnam hanedanları arasında ilişki kurmak zor olsa da, İ.Ö. VII. yy.'dan başlayarak Van Lang krallığı ve Son Tunç çağı, özellikle de Dông Son kültürü arasında benzerlikler olduğu söylenebilir.

• *Dông Son uygarlığı.* Bu uygarlığın (30'dan fazla buluntu yeri saptanmıştır) İ.Ö. 500'e doğru başladığı sanılır. Çin ile ilişkilere tanıklık eden, süslemeleri zamanın uygarlığı üstüne paha biçilmez bilgiler veren (silahlar, kaplar, takılar vb.) bir bronz sanatının çeşitliliği ve niteliğiyle lakların ve demir metalürjisinin ortaya çıkmasıyla ayırt edilen Dông Son uygarlığı, Âu Lac (İ.Ö. 257'ye doğr.-208'e doğr., Cô Loa'nın 255'de kurulan tahkimli başkenti) ve Nam Viêt (208-111) krallıkları döneminde devam etti; bu arada Hindistan ile ticari ilişkiler kurulmaya başlandı. Hemen hemen aynı tarihlerde varlığı kuzeyde Xa Pa'dan (ya da Cha Pa) güneyde Dông Nai'nin aşağı havzasına kadar belirlenen megalit kültürü, geniş yeraltı mezarlıklar (Sa Hûynh: küp mezarlar), az sayıda dolmen (Xuân Lôc) ve Endonezyalılar'a özgü incelikte bol miktarda takıyla (bunlar cam ve sert taştandır; az da olsa bronz ve demir de kullanılmıştır) kendini gösterir ve asıl Vietnam'ınkinden çok Çampa'nın tarihiyle ilgili olduğu sanılır.

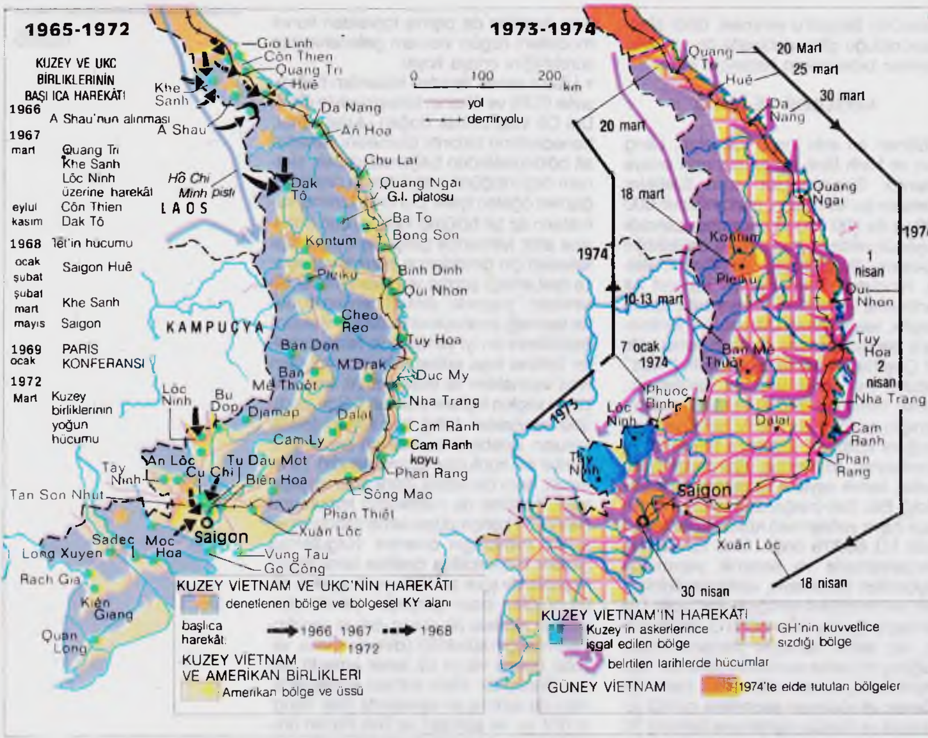
• *Çin-viet sanatı.* Nam Viêt'in İ.Ö. 111'den itibaren Hanlar İmparatorluğu'na ilhakı, başlangıçta zora dayanmıyordu; Trung adlı kız kardeşlerin isyanının (İ.S. 40-43) bastırılması, ülkeyi tam bir çin ili yapmaya yönelik reformlara yol açtı. O dönemden, buddhacılığın, konfuçiusçuluğun, taoculuğun ülkeye girişine ilişkin hiçbir yazılı kanıt kalmamıştır, ama bir çin-viet sanatı gelişmişti. Doğu Hanları'na, Altı hanedanlara ve Tanglar hanedanına tarihlenen beşik tonozlu odalarıyla tuğla mezarlar, bu sanatın başlıca kalıntılarıdır. Daha önemli ve daha ilgi çekici olan Doğu Hanları'na ait mezarların çoğunlukla birkaç odası vardır (Nghi Vê, III. yy.). Bu mezarlarda ele geçen çok sayıda buluntu (genellikle sırlanmış çanak çömlek, çeşitli takılar, özellikle de pişmiş topraktan konut modelleri) özgün vietnam geleneklerinin sürekliliğini ortaya koyar.

• *Ulusal sanat.* Yeniden kazanılan bağımsızlık (939) ve ülkenin birleşmesiyle (968: Dai Cô Viêt) birlikte doğan ulusal sanat, hanedanların birbirini izlemesini yansıtan alt bölünmelerden bağımsız olarak, vietnam özgünlüğünü ortaya koyan çeşitli değişmez öğeleri içerir. Bununla birlikte, kalıntıların az bir bölümü XVII. yy.'dan öncesine aittir. Mimaride çatılar ve oyma yapı kafesleri çin örneklerine benzemez; ayrıca özel amaçlı yapılar ve düzenlemeler de farklıdır: "pagoda" *(chua)* denilen buddha tapınağı (mahayana'ya özgü), vietnam özelliklerini en iyi yansıtan ve kazık temeller üstüne inşa edilen tek yapı tipi olan kent tapınakları ve evleri *(dinh)*, tanrılara ya da seçkin kişilere adanan bölge ya da ülke tapınakları *(dên)*, her il merkezinde kurulan Edebiyat tapınakları *(van-miêu;* bunlar tek konfuçius tapınaklarıdır). Hem felsefi, hem de estetik esinli olan ve yapıların, özellikle de mezarların konumunu belirleyen bahçe düzenleme sanatının ve askeri mimarlığın önemini vurgulamak gerekir. Heykelcilikte, özellikle lakeli ahşap heykellerde (çok azı XVII. yy. öncesine aittir) görülen insan gerçeğini yakalamaya yönelik eksiksiz bir arayış, bronz sanatındaki niteliğin sürekliliği (dinsel-urnalar, vazolar, çanlar vb.-ya da asker amaçlı), kadar önemlidir. Hem mimari süslemede, hem de ayin ve ev eşyasında (Bat Trang'ın [XV. yy. ve sonrası] ve Thô Ha'nın üretimi) her zaman çok önemli bir rol oynayan sırlı ya da sırsız seramik için de aynı şey geçerlidir.

Ly'ler sanatı (1010-1225), tuğla mezarların bırakılması, hisarların ve çok sayıda pagodanın (buddhacılık devlet dini oldu), özgün yapıların (Chua Môt-côt-Tek ayaklı tapınak-1049'da, Hanoi'nin kurulduğu alanda başkent Thang Long'da inşa edildi), kule biçimli stupaların (Binh Son), seramikten adak stupalarının yapılmasıyla kendini gösterdi. Az sayıda ünlü heykelci bulunmasına rağmen *Tien Lê* dönemine (Ön Lêler) ait güzel örnekler belli bir hint etkisini ortaya koyar (Phat Tich). Boyalı ya da sır altına çiziklenmiş süslemeleri olan seramik eşya boldur. *Trânlar sanatı* (1225 -1413) daha kaba görünümlüdür, ama seramik daha çeşitlenmiştir (ayrıca birkaç ahşap oyma muhafaza edilmiştir). *Son Lêler sanatı*'yla (1428-1789) birlikte Çin'in etkisinin azaldığı sanılır. Süslemede, XVI. -XVIII. yy.'a kadar yılankavi ve dalgalı çizgiler arayışı dikkati çeker; XVIII. yy.'da bu eğilimin yerini daha geometrik kompozisyonlar alır Lam Son'daki hanedan mezarlarında olağanüstü güzel yazılı mezartaşları vardır. *Trinhler sanatı* (ya da yeniden kurulan Lêler, 1592-1789) atalar ve ulusal kahramanlar onuruna yükselen yapıların gelişmesiyle ayırt edilir ve Lyler zamanının çin etkisinden kurtulmuş biçimleriyle klasik mimarlığın (*chua, dinh, dên*) oluşmasına yol açar. Askeri mimarlık (kaleler, Dông Hoi duvarı) önemlidir. Heykelcilikte temalar doğrudan çin esinlidir, ama çokrenkli ağaç heykeller gerçek bir yaşayan gerçeklik, hatta anlatımcılık arayışını ortaya koyar; hayvan figürleri ve süslemelerse tersine çoğunlukla aşırı derecede üsluplaştırılmıştır. Bronz eşyalar, seramik ve süsleme sanatları (lake, sedef kakma vb.) gibi çok büyük bir teknik ustalığı yansıtır. Günümüze az sayıda resim kalmıştır, ama çok açıklamalı halk resimleri önemli bir rol onar. *Nguyênler sanatı* (1789-XX. yy. başı), "klasik" üslubu devam ettirirken, kale mimarlığı alanında (1805-1837 arasında yapılan kare planlı Huê, Son Tây, Dông Hoi, Quang Tri vb. kaleleri) Batı'dan esinlenmiştir. Huê sarayı (1804-1819) ve imparator mezarlarıysa yeniden çin etkisini yansıtırlar. Örneğin ünlü "Huê mavileri" imparatorluk sarayının yapımı için çinli sanatçılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Çok sayıda yıkıma yol açan XVII.-XVIII. yy. savaşları çoğu kez onarımlara ya da yeni-

Lenars

Vietnam sanatı
Thanh Hoa (Tonkin) ilinde ele geçen mızraklı adam heykeli
Dông Son uygarlığı
bronz
İ.Ö. III. yy.-İ.S. III. yy.
Guimet müzesi, Paris

AMERİKA-VİETNAM ÇATIŞMASI

den inşalara yol açarken Çinhindi savaşı'nın sonuçları çok daha ağır oldu (onarımı süren Huê sarayının büyük bir bölümünün yıkılması).

• *Çağdaş sanat.* Başlangıçta batı etkisinde kalan (1926'da Hanoi Güzel sanatlar okulu'nun kurulması) bu sanat, kısa sürede bu etkiyi özümsedi ve geleneklerin emrine verdi (resim, lak). Bağımsızlık çerçevesinde kazıların ve arkeolojik araştırmaların büyük ölçüde geliştiği daha yakın bir tarihte resim ve heykel çoğu kez, geçmişe oranla çok daha didaktik bir rol oynadı, ama geleneksel imge dünyası kendini dile getirmekten geri kalmadı.

MÜZİK

Antikçağ'dan beri, vietnam topraklarında yaşamış olan halkların atalarının, bronzdan çalgılarla icra edilen bir müziği vardı: davullar, 7 gonglar farklı biçim ve boyutta çanlar; ayrıca dansların eşlik ettiği üflemeli ve melodik vuruşlu çalgılar için de bir müzik icra ediliyordu. Aynı zamanda ağızlı org da çalınıyordu. On bir yüzyıl süren çin egemenliğine (İ.Ö. 111'den İ.S. 968'e kadar) vietnam halkı kendi dilini, gelenek-göreneklerıyle özel alışkanlıklarını korudu. Ama çin kökenli birkaç çalgı, özellikle *cam* (çince *çin*) ve tyba (çince *pipa*) eski Viet ülkesine girdi. Bronz davullar ve litofonlar geçerliliğini yitirdi.

X.-XIV. yy. arasında saray müziği *dai nhac* (büyük müzik) ve halk arasında yaygın olan *tiêu nhac* (küçük müzik) anlayışıyla icra edildi. Suüstü kuklaları, *rôi nuoc*'lar krala sunulabilecek kadar geliştirildi. Halk tiyatrosu olan *hat cheo* büyük bir gelişme gösterdi ve XIII. yy. sonuna doğru Yüenler (Çin) ordusunda bir oyuncu olan ve general Trân Hung Dao'nun askerlerince tutsak alınan Li Yüen Ki'nin yeniden düzenlediği saray tiyatrosu *hat tuông* ile yarıştı. Bac Ninh'te erkek ve kız çocuklar, sırayla *quan ho* şarkısını söylediler (XI. yy.). Eski Çampa krallığı'nın müziği ve dansları sarayda rağbet gördü.

XV.-XVIII. yy. arasında sekiz çeşit krallık müziği vardı: açık hava müziği, tapınak müziği, beş kurban müziği, saygıdeğer izleyiciler müziği, sade izleyiciler müziği, şölen müziği, saray müziği ve nihayet tutulma sırasında güneşin ve ayın yardımına koşmak için müzik. Mingler'in (Çin) müziğinden esinlenen Luong Dang'ın oluşturduğu bu müzik Nguyên Trai ve öbür saray büyükleri tarafından beğenilmedi. *Dông Van* ve *nha nhac*'ın yerini yavaş yavaş halk müziği *giao phuong* aldı. Halk arasında *hat a dao* (kadınların şarkısı), özellikle eşlik etmek için çalınan üç telli ve uzun saplı bir lavta olan *dan day*'ın ortaya çıkmasından sonra aydınlar ve aristokratlar tarafından beğenildi. Güney'de saray tiyatrosu *hat tuông* gelişti.

XIX. yy.'dan İkinci Dünya savaşı öncesine kadar saray müziği yeniden kurallara bağlandı, ama krallığın devrilmesiyle 1945'te gözden düştü. Halk arasında rağbet gören *hat tuông* tiyatrosuna *hat bôi* de denir. Edebi özü yüksek birkaç oyun yazıldı. En ünlü oyun yazarı Dao Tân'dı. *Hat cheo* halk tiyatrosu modernleşti, sonra sömürge rejimi zamanında unutuldu. Güney'de, 1917-1918'de doğan *hat cai luong* ("yenilenmiş" denen tiyatro) durmadan gelişti. Ülkenin orta kesiminde başka bir müzikli tiyatro, *bai choi* denilen (sözlük karşılığı "oyun kartları ve kulübeler") bir halk oyunundan hareketle 1930'a doğru doğdu.

Oda müziği, altın çağını o tarihten sonra Kuzey'de *hat a dao,* ortada *ca Huê* ve Güney'de *ca cai luong* ya da *dan tai tu* ile yaşadı. Yine 1930'a doğru müzikçiler Batı'nın kemanını, ispanyol gitarını ve hawaii gitarını kullanarak geleneksel müzik ve Güney'in tiyatro müziğini icra ettiler. Aynı zamanda müzikte bir yenileşme hareketi başladı. Yeni müzik iki akım sayesinde ortaya çıktı: biri devrimci, öbürü romantik.

Ağustos 1945 devriminden beri devrimci akım bağımsızlık savaşlarıyla birlikte gelişti. 1945-1954 arasında yeni şarkıların konuları direniş ve devrimdi; bunların bazıları Vietnam tarihinin şanlı dönemlerini dile getirdi; yöneticileri, savaşçıları ve kol emekçilerini övdü. 1954-1964 arasında Vietnam Demokratik Cumhuriyeti'nde besteciler konu olarak sosyalist inşayı ve ülkenin birleştirilmesi için mücadeleyi ele aldılar. Güney'de romantik ve mizahi şarkılar, çay salonları için şarkılar ya da aşk şarkıları bestelendi. 1964'ten beri Kuzey'de besteciler vatanı, bağımsızlığı, antiemperyalist savaşı ve sosyalist üretimi yücelttiler. Güney'de "gençlik müziği" denilen pop müziği ve romantik müzik gelişti; aynı zamanda aşk şarkıları, antimilitarist ve antikomünist şarkılar da bestelendi. Senfoniler, senfonik şiirler, yaylı vb. gibi büyük besteler de yapılmaya başlandı. Ülkenin birleşmesinden beri yeni bir müzik türü gelişti: elektrikli gitarlar ve vuruşların eşliğinde, siyasal içerikli şarkılar; bu arada halk sanatı festivalleri de düzenlendi.

Vietnam savaşı, 1954'ten 1975'e kadar Kuzey Vietnam'ı Güney Vietnam ile karşı karşıya getiren çatışmaya verilen ad.

• *Fransa'nın yükümlülük altından çekilmesi (1954-1956).* Cenevre antlaşmaları, Kuzey Vietnam ve Fransa arasında imzalandı, ABD ve Güney Vietnam tarafından onaylanmadı. 17. paralelin iki tarafında yapay olarak yaratılan iki Vietnam Devleti'nden biri sosyalist blok, diğeri de ABD olmak üzere yabancı yardımlara başvurmak zorunda kaldı. Katolik, ama Fransızlar'a karşı olan Ngô Dinh Diêm, zaten ülkesinde bulunan ABD'nin Kuzey'in kazanmaya çalıştığı ve Cenevre'de kararlaştırılmış olan genel seçimleri reddetmesini sağlamakta zorluk çekmedi. Eisenhower ve Foster Dulles, gerçekten de "dominolar kuramı"nı benimsemişlerdi. Bu kurama göre komünizm, adım adım ilerlemekteydi.

Amerikan mali yardımı daha ağustos 1954'te başladı. Fazla fransız yanlısı olduğu düşünülen genelkurmay başkanı general Hinh, Diêm'in ve Amerikalılar'ın baskısıyla görevinden alındı. Zaten Cezayir savaşı'yla başları dertte olan Fransızlar, 1956 yılı nisan ayı sonunda son askerlerini de çektiler.

• *Vietkong ayaklanması (1956-1959).* Komünistler, 1956 yılının sonlarından itibaren Diêm rejiminin düşmanlarını Vietkong içinde bir araya getirmeye başladılar. 1958'e kadar gizli olan hareket, Koşinşin'de gerillalarla, sonra Orta Annam'da (Quang Ngai bölgesi) ve nihayet tüm güneyde başarılar kazandı. Diêm birçok suikast girişimine hedef oldu; Amerikalılar Biên Hoa'daki üslerinde saldırıya uğradı (temmuz 1959). Kuzey Vietnam gizlice Güney'e askeri eğitimciler, birlikler ve malzeme gönderirken, bu müdahalesini uluslararası düzeyde inkâr etti. ABD ise daha açık bir biçimde, Diêm ordusunu eğitme görevi verilen general O'Daniel'in heyetini, harekâta doğrudan katılmaya başlayan on beş yeni müfrezeyle güçlendirdi. Lojistik düzeyde, 46 hava ve 11 deniz üssünün yapımına başlandı.

• *UKC'nin yükselişi (1960-1965).* Aralık 1961'de 15 000 amerikalı "danışman"ın desteklediği güney vietnam ordusu, yerel milislerle birlikte düzenli birlikleri de savaşa süren UKC (Ulusal kurtuluş cephesi) gerilla harekâtının gelişmesini önleyemedi. Kore savaşı'na benzer bir çatışmayla karşılaşılacağı sanılarak amerikan usu-

Vietnam savaşı
Amerika-Vietnam çatışması sırasında amerikan askerlerinin ve malzemelerinin, Güney'deki yüksek platolara helikopterle indirilmesi

lü eğitilmiş olan ordu, asker kaçakları yüzünden zayıf düştü ve ayrıca, siyasal dalgalanmaların etkisinde kaldı. Bunların en önemlisi Diêm'in öldürülmesiyle sonuçlanan (1 kasım 1963) askeri darbe oldu. Diêm'in politikası, 1961'den beri harcanan çabalara rağmen tamamen başarısızlığa uğramıştı ("özel gizli kuvvetler" [yeşil bereliler] adı altında Laos ve Kuzey Vietnam'a gönderilen 400, sonra 5 000 kişi; Cam Ranh üssünün yapımına başlanması; güney vietnam ordusunun 260 000 asker, iki B-26 ve iki helikopter filosuyla güçlendirilmesi). UKC'nin büyüyen etkisi, 1964'te Johnson tarafından alınan bir kararla ABD'nin giderek doğrudan müdahalesine neden oldu. Amerikalı general Westmoreland haziran 1964'te Vietnam'a geldi.

• *Amerikan çabası (1965-1968).* Durumun kötüye gitmesi üzerine Amerikalılar sert tepki gösterdiler (Kuzey'in bombalanması, Güney'de doğrudan müdahale). Bazı rakamlar, müdahalenin kapsamını daha iyi dile getirir: amerikan kara askerlerinin sayısı temmuz 1965'teki 125 000 askerden, aralıkta 185 000'e, aralık 1966'da 390 000'e, 1967'de 510 000'e (artı 64 000 koreli, taylandlı, avusturyalı müttefik), nihayet 1968'de 580 000'e çıkarıldı. Buna 3 500 helikopteri de eklemek gerekir. Güney vietnam ordusu, 700 000 düzenli ve 200 000 milis askerden oluşuyordu. Güney Vietnam, Tayland ve Guam havaalanlarından kalkan uçakların bombardımanları, sonunda ve giderek B-52 ağır bombardıman uçaklarının da müdahalesiyle, 3 yıl içinde, şubat 1965'ten nisan 1968'e kadar Kuzey'e 500 000 ton bomba atıldı (karşılaştırma yapılırsa: Pasifik savaşı sırasında 650 000 t [4 yıl] ve Kore'de 450 000 t [1 yıl]). Güney'in bombalanması sırasında ve özellikle Hô Chi Minh'in yollarına atılan 200 000 t bombadan başka bilançoya 1972'de 6 ay içinde atılan 400 000 t'u da eklemek gerekir.

Vietkong askeri gücünün 1965 başlarında 135 000 düzenli askeri geçmediği sanılmaktadır, ama bu birlikler ciddi kayıplara rağmen çok kısa sürede, marttan itibaren sayısal ve nitel olarak kuvvetlendirildi; 1966'da 210 000'e, 1967'de 280 000'e, 1968'de 320 000'e ve bazı kaynaklara göre 1969'da 600 000'e çıkarıldı. Takviye lojistiği, Pathet Lao'nun ve kızıl Khmerler'in işbirliğiyle Laos ve Kampuçya'dan (kuramsal olarak Cenevre'den beri tarafsız olmalarına rağmen) geçme pahasına da olsa, sonuna kadar çok etkili oldu. Hô Chi Minh yollarının bombalanması giderek daha karmaşık yöntemler kullanılmakla birlikte sonuç vermedi: bu yollardan, yalnız silah ve cephane olarak ayda 160 t sağlanıyordu. Hô Chi Minh yolu, savaşın bu evresinin temel bir etkeni olmak durumunu korudu. 1971'de Güney Vietnamlılar tarafından girişilen tek kara harekâtının, övünülecek bilançosuna rağmen kalıcı etkileri olamadı.

1966'da harekâtlar, 17. paralel kuşağında, Kontum bölgesinin yüksek yaylalarında, 1967'de Khe Sanh amerikan üssünün savunduğu 17. paralelin güney bölümünde, Da Nang, Quang Tri dolaylarında, Dak Tô'da yaylalarda ve hatta Koşinşin ve Saigon'un K.-B.'sında sürdürüldü. 1968 başında Têt saldırısı (30 ocak) adı verilen beklenmedik bir genel komünist saldırısı gerçekleşti. Bu saldırı büyük kentlere, özellikle Huê (kentin eski kesimlerinde bir ay süren bir savaş sonucunda son anda kurtarıldı) ve Saigon'a (amerikan komutanlığı günlerce adam adama mücadele tehdidi altında kaldı) yönelikti. En çarpıcı harekât, Kuzey Vietnamlılar'ın yeni bir Diên Biên Phu yaratmayı amaçladıkları Khe Sanh dolaylarında gerçekleşti. Kasım 1967'den beri sürekli saldırıya uğrayan üs, 1968 şubat ortasında kuvvetli bir saldırıyla karşılaştı: kuşatıldı ve hemen hemen kullanılmaz hale gelen havaalanıyla, 8 nisana kadar 77 gün abluka altında tutuldu. Ama Amerikalılar'ın olanakları ve özellikle hava kuvvetlerinin desteği (Fransızlar'ın 1954'teki olanaklarından çok daha gelişmişti) saldırganların başarısızlığa uğramasına yol açtı. Amerikalılar'ın 300 ölü ve 2 300 yaralısına ve 2 675 güney vietnamlı ölüye karşı, saldırganlar 15 000 ölü ve 20 000 yaralı verdiler. Askeri açıdan Têt saldırısı, tüm Kuzey ve müttefikleri UKC'nin tam bir başarısızlığı niteliğini taşıdı. Bunlar, siyasi ve askeri kadrolarının en büyük bölümünü kaybettiler. Ama sonuçların psikolojik ve siyasi açıdan da derin etkileri oldu. Güney Vietnamlılar da, sivil yapılarını oluşturan kadrolarının büyük bir bölümünü kaybettiler. Özellikle, amerikan ordusunun apansız yakalanarak güç durumda bırakılmış olması önemliydi. Amerikan kamuoyu bundan büyük ölçüde etkilendi ve bu etki çatışmanın sonuçlarının topyekûn sorgulanıp eleştirilmesine yol açtı. 31 mart 1968'de, Johnson yeni bir mandadan vazgeçtiğini ve barış pazarlıklarına başlama arzusunda olduğunu ilan etti. Westmoreland, istediği 25 000 kişilik yardımcı kuvveti alamadığı gibi, komutanlık görevini de Abrams'a terk etmek zorunda kaldı. İyi niyet gösterisi olarak Johnson, Kuzey'de tüm bombardımanların durdurulmasına şartsız karar verdi (mayıs 1968). Ön görüşmeler Paris* konferansı'nın resmen açılması sonucunu (ocak 1969) verdi.

• *Amerika'nın geri çekilmesi (1969-1973).* Nixon, 1969'da Johnson'un yerine geçti. "Vietnamlaştırma" olarak nitelendirilen siyaseti, güney vietnam ordularının kuvvetlendirilmesinden sonra tüm kara kuvvetlerinin geri çekilmesini amaçlamaktaydı. Bu ordular, 1972'de 1 200 000 düzenli asker 600 000 milis askerine çıkarıldı; ek olarak ültramodern bir silahlandırma ve önce 200, sonra 1 200 ve 2 000 uçaklık hava kuvvetiyle donatıldı. Amerikalılar temelde kara kuvvetlerini geri çekerek haziran 1969'da 587 000 askerden eylül 1970'te 400 000'e ve haziran 1972'de 50 000'e indirdiler; aralıkta, düzenli birlik diye bir şey kalmamıştı. Buna karşılık, özellikle 1972'de amerikan kamuoyu tarafından daha iyi gözle görülen hava ve deniz kuvvetlerinin müdahalelerinde bir artma oldu. 1969'dan 1972'ye kadar diplomatik ve askeri olaylar birbirine sıkıca bağlı kaldı. Görüşmelerdeki en büyük zorluk, Güney'de Geçici devrimci hükümet (GDH) elemanları, Thiêu ve bir "üçüncü kuvvet"i bünyesinde bulundurabilecek tek bir hükümetin kurulmasındaydı. Askeri harekât, daha az dikkat çekici olmakla birlikte devam ediyordu. Vietkong ise, giderek halk üzerinde denetimi ele geçirdi.

1970'te amerikan ve güney vietnam kuvvetleri, zorla Sihanuk'un yerine geçen Lon Nol'un çağrısı üzerine Kampuçya'ya müdahale ettiler (30 nisan ve 1 mayıs). Hô Chi Minh yollarındaki komünist üsleri ve kamplarının yok edilmesinin gerekliliği ileri sürülerek haklı çıkarılan bu harekât, amerikan kamuoyu tarafından benimsenmedi. Kongre, harekâtın süresini iki ay olarak belirledi ve 1964'ten beri, Başkanın eline verilen Vietnam Savaşı'yla ilgili özel yetkileri kaldırdı. 1971'de Nixon, Güney'den tüm yabancı kuvvetlerin çekilmesini, ateşkesi ve tutuklu değişimini önerdi, ama sonuç alamadı. ABD'nin tek taraflı çekilmesinden yararlanan ve artık müdahalesini gizlemeyen Vietnam Demokratik Cumhuriyeti, 30 mart 1972'de genel bir saldırı harekâtına girişti. Güney Vietnam Quang Tri'yi kaybetti; Da Nang, Kontum, Quang Ngai tek başlarına bırakıldılar ya da tehdit edildiler; Koşinşin'de Lôc Ninh kaybedildi; An Lôc zorla direnmeye devam etti, Phnom Penh-Saigon yolu kesildi. Çok şiddetli olan amerikan tepkisi hava yoluyla geldi: Kuzey şimdiye kadar olmadığı bir biçimde bombalandı; aralarında Haiphong limanı da bulunan sovyet ve çin kargolarının yanaştığı limanlar uçakla mayınlandı. Güney vietnam ordusu zırhlı malzeme, tanksavarlar ve topçu malzemeleriyle kuvvetlendirilerek kendini toparladı; An Lôc, Kontum ve Phnom Penh yolu temizlendi; Quang Tri sonbalarda geri alındı.

Nixon'un SSCB ile ve özellikle Çin ile yakınlaşma politikasının Hanoi'yi yumuşatarak, Paris görüşmelerine hız vermesine neden olduğu sanılmaktadır. Anlaşmalar 27 ocak 1973'te imzalandı. Askeri maddeler, Kuzey'de tüm müdahaleleri yasaklıyordu; amerikalı esirler de serbest bırakılıyordu. ABD Güney'e verdikleri savaş malzemesini artıramayacaklar, ancak kullanılamayacak hale gelenlerin yerine yenilerini koyabileceklerdi. Bu amaçla bir ABD GRP komisyonu kuruldu; GDH "Güney topraklarının bir bölümünde söz sahibi olan geçici bir hükümet olarak" tanındığı için, Güney'de iki yasal otorite kabul edilmiş oldu. BM, genel sekreterinin de hazır bulunacağı on iki ülkeden oluşan uluslararası bir konferans öngören siyasi maddeler, hiçbir zaman uygulanmadı.

• *Savaşın sonu (1973-1975).* Bu dönemin en belirgin özelliği, Nixon'un istifası (ağustos 1974) sonucunda ABD'nin Thiêu'yu hemen tek başına kaderine terk etmeleri oldu. Kuzey Vietnam'ın Güney'de danışmanları ve çok yakınında büyük birlikleri bulunuyordu. Thiêu'nun manevra alanı çok dardı. 1975 başlarında komünistler, genel bir saldırı tehdidi ileri sürerek Saigon'da tekrar üçlü bir hükümet kurma isteğinde bulundular. Martta, eyleme geçtiler. En önemli saldırı Kontum'a yöneldi, Thiêu, yaylaları boşalttı ve kuvvetleri bir merkezde toplandı. Ama bu önlem, Amerikalılar'ın gitmesinden dolayı morali bozuk olan askerlerini daha da yıprattı. Quang Tri, Huê, Da Nang hemen hiç savunulmadan bırakıldı. Ülkenin kuzey kıyı ve orta bölümleri de teslim oldu. Xuân Lôc'daki seçkin birliklerin direniş girişimi, kısa bir nefes alınmasını sağladı. Ama 21 nisanda Thiêu, iktidarı Minh'e bırakarak çekildi (Diêm daha önce, 1963'te Minh tarafından devrilmişti). Kuzey vietnam zırhlıları, pazarlık girişimlerine son vererek 30 nisanda Saigon'a girdiler.

Kuzey'in çok çabuk örgütlenen pasif korumasının etkinliğine rağmen bombardımanların neden olduğu maddi ve sivil halk kayıpları çok yüksek oldu. Çarpışmalar, her tür terorizm ve karşılıklı kısa hesaplaşmalar dolayısıyla, Güney'in sivil insan kayıplarınınsa kuzeyden de daha fazla olduğu sanılmaktadır. Yalnızca 1964-1973 yılları için öne sürülen 500 000 ölü sayısının gerçeğin çok altında olduğu söylenebilir. Askeri kayıplara gelince, yalnızca Amerikalılar'ın verileriyle yetinmek gerekiyor: buna göre savaşta, 55 000 Amerikalı, 200 000 Güney Vietnamlı öldü; Vietkong ile Kuzey Vietnamlılar ise bir arada olmak üzere 725 000 ölü verdiler.

VİETNAMCA a. Özellikle, resmi dil olduğu, Vietnam'da konuşulan dil.
—ANSİKL. Kimilerine göre vietnamca mon-khmer öbeğinde yer alır, kimilerine göreyse taycayla akrabadır. Ne olursa olsun, ortak koldan çok eski tarihte ayrılmış ve değişik etkilerde kalmıştır (Khmer dili, tayca, Endonezya dili, çince). Hangi dilin etkisinin daha eski olduğunu belirlemek güçtür.

Vietnamca çok homojen bir dildir: kuzeyle güney arasındaki lehçe ayrılıkları önemsizdir. Bu ayrılıklar, sesçil değişimlere (başlangıç ya da bitiş ünsüzü) ve titrem sayısına (kuzeyde altı, güneyde beş) ilişkindir. Standart dilin temeli Hanoi ağzına dayanır.

Vietnamca, çince gibi tekheceli ve değişken bir dildir. Bükün bulunmayan bu dilde sözdizimsel bağıntıları göstermek için sözcüklerin sırası, fiilin zamanını ve çatısını belirtmek için de, ekler yerine değiştiriciler kullanılır. Cins yoktur; çoğul adın önüne konan özel bir sözcükle belirtilir. Sözcük dağarcığının büyük bölümü çince kökenlidir. Bu durum, ülkedeki uzun çin egemenliğiyle açıklanır. Fransızcadan da bir miktar sözcük aktarıldığını belirtmek gerekir.

Vietnamca eskiden, çin yazısından esinlenmiş bir dizgiyle yazılırdı. XVII. yy.'dan başlayarak, misyonerler latin abecesini kullandılar: *quôc-ngu* denilen bu dizge giderek yaygınlaşmış ve XX. yy.'ın başında resmi yazı olmuştur.

VİETNAMLI sıf. ve a. Vietnam'dan olan.

VİETOR (Wilhelm), alman sesbilgici (Kleeberg, Hessen, 1850 - Marburg 1918). Marburg'da profesör (1884), deneysel sesbilgisinin kurucularındandır: *Elemente der Phonetik des Deutschen, Englischen und Französischen* (Almancanın, ingilizcenin ve fransızcanın sesbilgisi öğeleri) [1884].

VİET TRİ, Vietnam'da kent, Vinh Phu ilinin yönetim merkezi, Hanoi'nin K.-B.'sında, Sông Lô (Duru Dere) ile Sông Koi ırmağının birleştiği yerde. Yönetim merkezi. Kimya sanayisi. Kâğıt. Bıçkıevleri. Şeker rafinerisi. Yakınında, tuz çıkarımı.

Alfred de Vigny (17 yaşında) XIX. yy.'a ait bir tablodan ayrıntı *Carnalavet müzesi, Paris*

VİEUSSENS (Raymond), fransız hekim ve anatomici (Le Vigan, Quercy, 1641 - Montpellier 1715). Montpellier'de çalıştı, sonra Montpensier düşesinin hekimi olarak Paris'e çağrıldı. 1708'de Bilimler akademisi'ne girdi. Buluşları nedeniyle birkaç anatomik yapıya adı verildi. Başlıca yapıtları: *Neurologia universalis* (Genel nöroloji) [1685], *Traité sur la structure de l'oreille* (Kulağın yapısı üstüne inceleme) [1714], *Sur les liqueurs du corps humain* (İnsan vücudundaki sıvılar üstüne) [1715] vb.

Vieussens halkası, kalbin kulakçıklararası bölmesinin sağ yüzünde bulunan çıkıntı.

VİEUX-BRİSACH → BREİSACH AM RHEİN.

VİEUXTEMPS (Henri), belçikalı kemancı (Verviers 1820 - Cezayir 1881). Charles Auguste de Bériot'nun öğrencisiydi, daha 1833'te Avrupa ve Amerika'daki konser gezilerine başladı, Petersburg'da ve Brüksel konservatuvarı'nda (1871) ders verdi. Öğrencileri arasında E. Ysaye de vardı. Keman için, özellikle konçertolar ve bir *Fantaisie-Caprice* besteledi.

VİEUX-THANN, Fransa'da (Haut-Rhin) komün, Thann yakınında; 2 770 nüf. Tekstil. Kimya.

VİFAK, -kı a. (ar. *vifak*). *Esk.* **1.** Aynı düşünceye sahip olma, düşünce birliği. **—2.** Barış: *"Zâhiren vifak ve itilaf emelleri ile dolu idiler"* (H. Z. Uşaklıgil).

VİGANO (Salvatore), italyan dansçı ve koregraf (Napoli 1769 - Milano 1821). Dansçı bir ailenin çocuğu ve besteci Boccherini'nin yeğeniydi; dansçılığa Roma'da, kadın rolü oynadığı bir baleyle başladı. Bir anlaşma sonucu Madrid'e gitti ve orada Dauberval ile karşılaştı. 1790'da Venedik'e döndü ve ilk balesini düzenledi. Bu sırada dansçı Maria Medina ile evlendi; birlikte Viyana'ya gittiler (1793 -1795), ardından bir Avrupa turnesi yaptılar. 1801'de Viyana'da oynanan *Creatura di Prometeo* adlı balesini Beethoven onun için besteledi. Daha sonra Milano'da çalışan Vigano, 1813'te Scala balesi'nin yöneticiliğine getirildi. Klasik müzikten yararlanan ilk koregraflardan biriydi. Çağdaş kuramlara öncülük etti. Koregrafik dramı o başlattı (*Gli Strelizzi*, 1809). Aralarında *Dedalo, Othello, la Vestale* (hepsi 1818'de) ve *I Titani* (1819) baleleri de olan kırkı aşkın bale besteledi.

Mme Vigée-Lebrun *Sanatçı ve kızı* (1787) *Louvre müzesi, Paris*

VİGANO (Vittoriano), italyan mimar ve tasarımcı (Milano 1919). İç mimarlık profesörüdür. Özellikle Milano'daki Marchiondi enstitüsü inşaatıyla (1953-1957) tanınır. Taşıyıcı öğeleri hiç gizlenmeden bırakılmış bu brüt beton yapı, brütalizm akımının İtalya'daki en iyi örneğidir ve G. Terragni'nin geliştirdiği kuramların ve akılcı mimarlığın etkilerini yansıtır.

VİGARNY (Philippe ya da Felipe DE) → BIGUERNY.

VİGÉE-LEBRUN (Louise Élisabeth VIGÉE, Mme), fransız kadın ressam (Paris 1755 - *ay. y.* 1842). Babası Louis Vigée'nin, J. Vernet ve Greuze'ün öğrencisi oldu. Yaptığı portrelerle daha yirmi yaşında ün kazandı. 1776'da tablo satıcısı J.-B. Lebrun ile evlendi. 1779'da kraliçenin ressamı oldu ve onun 30'dan fazla portresini gerçekleştirdi (*Marie-Antoinette ile çocukları*, 1787, Versailles şatosu müzesi); ayrıca çok güzel sanatçı portreleri vardır (*Hubert Robert*, Louvre). 1783'te Akademi'ye kabul edildi. 1789'da yurtdışına kaçtı; Roma, Napoli, Viyana, Berlin, Petersburg, Moskova'da büyük saygı gördü, bu kentlerdeki saray çevrelerini resmetti (*Yelizaveta Alekseyevna*, 1798, Montpellier müzesi). Yapıtlarında, Batoni ya da A. Kauffmann ile karşılaştırılabilir yeni bir duyarlıkla, XVIII. yy.'ın zarif sanatını sürdürdü (*Sanatçı ve kızı*, 1787, Louvre). Anılarını yazdı (1835-1837).

VİGELAND (Gustav A. THORSEN, *Gustav* — denir), norveçli heykelci (Mandal 1869 - Oslo 1943). Önce yeniklasikçiliğin etkisinde kaldı, sonra, 1893'te Paris'te karşılaştığı Rodin'in sanatından esinlenerek anlatımcı bir natüralizme yöneldi. 1905'e doğru, değişik ve karmaşık figürlü 200 grubun (çeşme [1907-1914], tekparça sütun [1924-25], köprü [1928-1934] vb.) yer aldığı bir heykel bahçesi (Frogner parkı, Oslo) olan anıtsal yapıtı "Yaşam çevrimi"nin (bronz, granit) yapımına girişti.

VİGEVANO, İtalya'da kent, Lombardia'da (Pavia ili), Ticino vadisinde; 65 200 nüf. XV. yy.'ın sonunda Ludovico Sforza il Moro'nun yaptığı kemerli Dukalık meydanı. Bramante tarafından onarıldığı sanılan XIV. yy.'dan kalma Viscontiler şatosu. XVI. yy.'dan sonra onarım görmüş katedral. Tarım ve sanayi (ayakkabı, tekstil, deri işleme) merkezi.

VİGFÚSSON (Gudbrandur), izlandalı filolog (Dalasýla 1827 - Oxford 1889). R. Cleasby'nin izlanda dili ingilizce sözlüğünü (1874'te yayımlandı) denetlemek ve bitirmek için 1864'te Oxford'a yerleşti. İzlanda destanlarının tarihsel sıralamasını yaptı ve *Corpus poeticum boreale* (Kuzeyin şiir bütüncesi) [1884] yanı sıra birçok destanın basımını gerçekleştirdi.

VİGÍA (EL), Venezuela'da (Mérida eyaleti) kent, Mérida'nın D.'sunda; 21 000 nüf. Tarım işletmeleri (muz ağaçları) merkezi.

VİGİL a. (lat. *vigil*, bekçi'den). Tar. Roma'da yangınlarla mücadele etmek ve geceleri şehrin güvenliğini sağlamakla görevli cohorns üyesi. (Vigiller, Augustus tarafından kuruldu. Vigiller kundakçıları ve hırsızları yargılayan vigillerin praefeçtusunun emrindeydi. Yedi cohorsa ayrılmışlardı.)

VİGİLİUS (V. yy. sonu Roma - Siracusa 555), 537'den 555'e kadar papa. Başdiyakoz, Bonifacius II'nin (530-532) papalığı sırasında, papalık makamına göz koydu. Silverius (536) yönetiminde, Belisarios'un yardımıyla amacına ulaştı. Silverius'un ölümünden (537) sonra dünyaca tanındı. Sekiz yıl İstanbul'da kaldı ve Roma'ya dönerken öldü.

VİGİNTİVİR a. (lat. sözc., *viginti*, yirmi ve *vir*, adam'dan). Esk. Rom. Yirmi üyeli bir komisyonun magistratuslarından her biri. (Vigintivirler arasında Sezar'ın toprak yasasını [İ.Ö. 59] uygulamakla görevli magistratuslar sayılabilir. Augustus'tan sonra bu ad, senatörlük mesleğine hazırlık görevlerine getirilen gençlere de verildi.)

VİGİNTİVİRLİK a. Antik Rom. **1.** Vigintivirin makamı, görevi. **—2.** Senato'da görev alacak kişileri yetiştiren dört hazırlık kolejinden oluşan bütün.

VİGLA ya da **VİGLE** a. (ital. *vegliare*, dikkat etmek, nöbet tutmak'tan). **1.** Denizc. Kimi gemilerin pruva direkleri üzerinde yer alan nöbet barınağı. **—2.** Dalyanlarda, dibe iyice oturtulmuş bir direk üzerindeki gözetleme yeri.

VİGNA a. Birçok börülce türünün bilimsel cins adı.

VİGNA (Pietro DELLA) → DELLA VIGNA.

Vignal hücresi (fransız hekim Guillaume *Vignal*'in [1852-1893] adından). Dokubil. Birkaç evrim aşamasından sonra, sinirin miyelin kılıfının oluşumuna katkıda bulunan, embriyon dönemine ait hareketli bağdoku öğesi.

VİGNEAULT (Gilles), kanadalı besteci ve şarkıcı (Natashquan, Kanada 1928). Edebiyat öğretmeniydi. Şiir, hikâye kitapları ve tiyatro oyunları yayımlandı. İlk şarkısı *Jos Montferrand* 1959'da Jacques Labrecque tarafından söylendi. 1961'de şarkıcı olarak sahneye çıktı ve 1963'te Fransa'da bir turne yaptı. Kendi ülkesinin kültürüne bağlı kalan Vigneault etkileyici bir ses ve bir coşkuyla ülkesinin türkülerini duyurdu: *Mon pays, la Danse à saint-Dilon, Tam ti delam, les Amours, Les Travaux, La Vieille Margot.*

VİGNE D'OCTON (Paul VIGNÉ, **Paul** — denir) fransız yazar ve siyaset adamı (Montpellier 1859 - Octon, Hérault 1943) 1881-1889 arasında gemilerde doktorluk yaptı. 1893-1900 arasında Hérault bölgesinin radikal aşırı solcu milletvekili olarak mecliste bulundu. Gerek mecliste, gerek yapıtlarında (*la Gloire du sabre*, 1900; *les Crimes coloniaux de la IIIe République: la sueur du burnous*, 1911) sömürgeciliğe karşı şiddetli bir kampanya sürdürdü. Önceleri bir ahlak dersi niteliğindeki eleştirileri daha sonraları sömürgeleştirmenin iktisadi cephesine yöneldi, 1910 ile 1919 arasında sosyalist SFİO partisinden milletvekili olarak görev yaptı ve *Guerre sociale* (Sosyal savaş) ve *la Bataille syndicaliste* (Sendika savaşı) adlı iki kitap yayımladı. Ayrıca egzotik romanları ve gezi notları vardır.

VİGNEMALE, Fransız Pireneleri'nde yüksek doruk, İspanya sınırında, Cauterets' in G.'inde; 3 298 m. Doruğa ilk tırmanışı 1837'de H. Cazaux ve B. Guilhembet buzlu Ossoue yamacında gerçekleştirdi. Bu doruğa en zor tırmanış yolları Clot de la Hount (H. Brulle, J. Bazillac ile birlikte rehberleri Sarettes ve Bordenave, 1879) geçidi ve özellikle de kuzey (H. Barrio ve R. Bellocq. 1933) cephesidir.

VİGNOBLE, Fransız Jurası'nın batı kenarı, Lons-le-Saunier ile Loue vadisi arasında. Vignoble, bir tepeler bölgesine egemen dikliklerden oluşur.

VİGNOLA, İtalya'da kent, Emilia'da (Modena ili), Panaro kıyısında; 19 700 nüf. XV. yy.'dan kalma kale, şato. Sebzecilik merkezi.

VIGNOLA (İacopo ya da Giacomo, BAROZZİ **İl** —denir), italyan mimar ve kuramcı (Vignola 1507 - Roma 1573). Bologna'da resim öğrenimi gördüyse de, çok geçmeden mimarlığa ilgi duydu; bu ilginin doğmasında, kuşkusuz Serlio ile tanışmasının da payı vardı. Antikçağ anıtlarının rölövelerini yaptığı Roma'da ve il Primaticcio'yu izlediği Fontainebleau'da (1541 -1543) kaldıktan sonra, 1543'ten 1549'a kadar Bologna'da birçok şantiye (S. Petronio) yönetti. Daha sonra Farneseler'in çağrısı üzerine gittiği Roma'ya kesin olarak yerleşti. Maniyerist üsluptaki Villa Giulia'da çalıştı (1550 ve sonrası), Caprarola'da, beşgen bir kalenin temelleri üzerinde Farnese sarayı'nı inşa etti (1559-1573), Viterbo yakınında Villa Lante'yi yaptı (1566 ve sonrası), 1570'e doğru Roma'da, elips planıyla barok tiplemeye doğru atılmış ilk adım sayılabilecek S. Anna dei Palafrenieri kilisesi'ni tasarladı. En ünlü yapıtı Gesù* kilisesi'dir (1568'den başlayarak). Karşı Reform kiliselerinin ilkörneği olan bu yapı, hıristiyan geleneğinin uzunlamasına planıyla Rönesans'ın merkezi planını bağdaştırır. Vignola, Avrupa çapında yayılan ve üç yüzyılı aşkın bir süre akademik çalışmalar için temel kaynak niteliğini koruyan *Regola delli cinque ordini d'architettura*'yı (Beş mimarlık düzeninin kuralı) 1562'de yayımlamıştır.

VIGNOLES (Charles Blacker), ingiliz mühendis (Woodbrook, İrlanda, 1793 - Hythe, Hampshire, 1875). Napoléon'a karşı yapılan savaşlarda subay olarak hizmet ettikten sonra, Avrupa, Amerika ve Rusya'da çok sayıda demiryolu ve inşaat çalışmasına katıldı. İngiliz inşaat mühendisleri kurumu'nun kurucularındandır. Amerikalı Robert Stevens'ın buluşu olan patenli ray profilini İngiltere demiryollarında kullanmıştır ve bu ray türü o zamandan beri yanlış bir biçimde onun adıyla anılmaktadır.

VIGNON (Claude), fransız ressam ve gravürcü (Tours 1593 - Paris 1670). Uzun süre İtalya'da kaldı (özellikle Roma'da; Venedik'e de gitiği sanılır), İspanya'ya gitti. Seçmeci ve parıltılı sanatının hangi kaynaklardan esinlendiğini belirlemek oldukça güçtür. *Aziz Matta'nın martyri*'ni (1617, Arras müzesi) konu alan kaba ve parıltılı tablosu, il Caravaggio'nun sanatından oldukça uzak bir caravaggioculuk ortaya koyar. *Müneccimlerin tapınması* (Dayton 1619'a doğr., [Ohio]), Fetti'yi anımsatır ve genç Rembrandt'ı müjdeler. *Süleyman ile Belkıs* (1624, Louvre) Venedik tarzında bir kompozisyondur, *Keşiş aziz Paulus ile aziz Antonius* ise (Epinal) ispanyol ressamları anımsatır.

VIGNORY, Marne'nın batısında, Barrois'da Haute-Marne kantonunun merkezi; 339 nüf. (1992). Köyde, XI.-XV. yy.'lara ait bir şatonun kalıntılarının yanı sıra, XI. yy.'ın ilk yarısı ve ortasına tarihlenen St -Étienne kilisesi yer alır. Bir geçiş dönemi yapısı olan bu kilise, Mérimée'nin düzelediği rapor üzerine Bœswillwald tarafından onarılmıştır (yan sahınlara sıra kemerlerle ve ikiz açıtlı bir tepe ışıklığı ya da bir yalancı tribünle açılan, üzeri ahşap bir çatıyla örtülü, yüksek pencereli ana sahın; deambulatoriumu ve ışınsal capellaları olan, tonozlu koroyeri).

VIGNY (Alfred, *comte* DE), fransız yazar (Loches 1797 - Paris 1863). Ancien Régime'e sadık aristokrat bir asker ve denizci ailesinden geliyordu. 1816'da Krallık muhafız birliği'ne girdi. 1825'te bir İngiliz'le, Lydia Bunbury ile evlendi. Paris'e yerleştikten sonra 1820-1823 arasında devam etmiş olduğu ve Byron'u örnek alan romantik, katolik ve meşrutiyetçi çevrelere yeniden yaklaştı.

"Helena" ile birlikte ilk şiirleri *(Poèmes)* 1822'de çıktı. 1824'te *Éloa ou la Soeur des anges*'ı 1826'da *Poèmes antiques et modernes*'i yayımladı. Vigny bu arada düzyazı yapıtlar da kaleme aldı: tarihi ve felsefi bir roman olan *Cinq-Mars*'ın (1826) başarısı onu bu tarz yapıtlar vermeye özendirdi; bunun üzerine tezli hikâyelerden meydana gelen iki kitap yazdı: şairlerin kaçınılmaz yazgısını konu alan *Stello* (1832) ve askerlerin kaçınılmaz yazgısını konu alan *Servitude et Grandeur militaires* (1835). Tiyatro türündeyse, *Othello* (1829) adlı oyunuyla romantik mücadeleye katıldı. 1831'de düzyazı oyunu *la Maréchale d'Ancre*'ı, 1835'te de *Chatterton*'u temsil ettirdi.

1837'de annesini yitiren ve 1831'den beri sevgilisi olan oyuncu Marie Dorval'den ayrılan Vigny, büyük bir üzüntüye ve umutsuzluğa kapılarak güncel edebi tartışmalardan giderek uzaklaştı ve daha çok şiire yöneldi; düzenli olmayan aralıklarla birkaç uzun şiirini *la Revue des Deux Mondes*'da yayımladı ("la Mort du loup", 1843; "la Maison du berger", 1844; "la Bouteille à la mer", 1854).

Fransız akademisi'ne girme isteği beş kez geri çevrilen Vigny, 1845'te seçilmeyi başardı; sosyalizmden korktuğu için Orléansçı partiye yaklaştıktan sonra, imparatorluk yönetimiyle yakınlık kurdu. Vigny öldüğünde hiçbir dini inancı yoktu, ama atalarının dinine saygı göstermekten de hiçbir zaman geri kalmamıştı.

Eski manzum söylevcilik ve belagatçiliği sürdürmekle birlikte Vigny, ilginç bir biçimde sistemli olarak simgelerden yararlanmaya başladı. Yeniliğin asker, soylu ve aydın gibi zekânın, onurun ve mertliğin tüm temsilcilerini toplum dışına attığı düşüncesine yönelen yapıtlar verdi. Edebiyat ve şiirin eğitsel etkinliğine de inanıyordu. Liberal özgürlük çağının, insanlıktan uzaklaşan bir çağ olduğuna inanan bir düzen adamıydı.

VIGO, İspanya'da liman kenti, Galicia'da (Pontevedra ili), Atlas okyanusu'na açılan bir rianın kıyısında, eşsiz güzellikteki bir yerde; 280 000 nüf. (1990). Balıkçılık, ticaret ve yolcu limanı. Tersaneler. Otomobil yapımı. Besin sanayileri. —*Vigo gemi demirleme yerinde*, İspanya Veraset savaşı sırasında bir savaş oldu (23 ekim 1702): amiral Rooke, Château-Renault'nun Meksika'dan itibaren eşlik ettiği ve koya demirlemiş birçok fransız gemisiyle dokuz ispanyol kalyonu ele geçirdi.

VIGO (Jean), fransız film yönetmeni (Paris 1905 - *ay. y.* 1934). Kısa yaşamı süresinde, en yetenekli fransız yönetmenlerinden biri olduğunu gösterdi. Babası Miguel Almereyda'nın anarşist düşüncelerinden etkilendi ve antikonformist filmler gerçekleştirdi. Önce iki belgesel yaptı: *A propos de Nice* (1930) ve *Taris* (1931). 1932'de, öğreticilere saygısızlık gerekçesiyle uzun yıllar boyunca gösterime sokulmayan *Hal ve gidiş sıfır*'ı (Zéro de conduite) gerçekleştirdi. *Atalante* (1934) son çalışması oldu.

VIGO DI FASSA, İtalya'da sayfiye ve kış sporları merkezi, Dolomitler'de (Trento ili), Marmolada kütlesinin B.'sında; 860 nüf.

VIGOLO (Giorgio), italyan yazar (Roma 1894-*ay.y.* 1978). Fantastik hikâyeler yazdı (*Il Silenzio creato*, 1934; *Le Notti romane*, 1960), ayrıca edebiyat eleştirileri (*Il Genio del Belli*, 1963), yeniklasik şiirler (*La Luce ricorda*, 1967), Hölderlin'den ve Hoffmann'dan çevirileri vardır.

VIGÓN SUERODÍAZ (Juan), ispanyol general (Colunga, Asturias 1880 - Madrid 1955). İç savaş sırasında (1936) Franco'nun genelkurmay başkanlığını, 1946'da Harp okulu'nun komutanlığını yaptı, 1953 ispanya-amerika askeri anlaşmalarını hazırlayanlardan biridir. 1961'de *Esprit militaire espagnol* adı altında fransızcaya çevrilen yapıtın yazarıdır.

VIGORE a. (bulucusunun adı *Vigoureux*'den) Tekst. Penye yün şeritleri üzerine renk bantlarının enlemesine basıldığı boyama yöntemi. (İplik eğirme işlemleri sı-

Réunion des musées nationaux

Claude Vignon: *Vaftizci Yahya'nın başının kesilmesi*
Güzel sanatlar müzesi, Rouen

R. Lanaud

Vignory: Saint-Étienne kilisesi'nin sahnı ve koroyeri (XI. yy.)

yönetmenliğini Jean **Vigo**'nun gerçekleştirdiği
Hal ve gidiş sıfır'dan (1932) bir sahne

Franfilmdis-Marinie kol.

rasında, bu şeritlerin birkaçının bir araya getirilmesi, değişik renk etkileri gösteren bir iplik elde etmeyi sağlar.)
◆ sıf. *Vigore iplik,* bu yöntemle üretilmiş iplik.

VIGUNT, Litvanya prensi (? - öl. 1392). Babası grandük Olgierd'in siyasetini benimsedi, Töton şövalyelerine ve Tatarlar'a karşı savaştı. Kardeşi Jagellon ile birlikte Aleksandr adı altında vaftiz edildi.

VİHARA a. (*oturma* anlamında sanskritçe sözc.). **1.** Hindistan'da yağmur mevsimi dönemi boyunca buddhacı keşişleri barındırmak amacıyla yapılan konutların tümü. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Tayland'da tapınak, vaaz, düşünü ve dua yeri.
—ANSİKL. Bu konutlar genellikle kaya içine oyulmuş, zengin biçimde süslenmiş ya da çok ince bir biçimde yontulmuş hücrelerden oluşur, düşünüye ayrılan hücreler bir orta avlu çevresinde toplandı. Vihara kompleksi bazen bir stupa da içerirdi. Büyük boyutlar kazanan bazı oturma yerleri *mahavihara* olarak adlandırılır ve gerçek bir manastır ya da dinsel merkez oluştururdu.

Snark Intern.

Vikingler kazıma dekorlu demir balta *Kopenhag müzesi*

VİHARİ, Pakistan'ın Pencap eyaletinde kent, Multan ile Lahor arasındaki anayol üzerinde; 53 000 nüf. Pamuk ve yağlı tohumların pazarlandığı ve işlendiği bir merkezdir. Yakınlarında buğday, pirinç, şekerkamışı, pamuk ve sebze yetiştirilir.

VİHUELA a. (isp. *vihuela,* gitar'dan). Telleri çekilerek ya da sürtülerek çalınan lavta ve gitar ailesinden ispanyol çalgısı.
—ANSİKL. Vihuelanın, boyutları değişebilen yassı gövdesinin her iki yanında oyuklar ve üstünde de çoğunlukla gül denen küçük delikler bulunur. Sapının ucunda düz ya da geriye doğru kıvrık bir burguluk vardır. İspanya'da lavta ve gitardan daha gözde olup altın çağını yaşadığı XVI. yy.'da, lavta gibi akortlanan altı çift telle donatılırdı. Luis Milán, Narváez ve Cabezón vihuela için tablatura yazan başlıca müzikçilerdir.

VIIPURI → VIYBORG.

VIITA (Lauri), fince yazan finlandiyalı yazar (Pirkkala 1916 - Helsinki 1965). İşçi kökenlidir, aileye bir övgü olan *Moraine* (fr. çev.) [1950] adında kapsamlı bir roman ve şiir kitapları (*Kukunor,* 1949; *le Cordonnier aussi, le grand sage* [fr. çev.], 1961) yazdı.

VİKA a. (ar. *vikā*ᶜ). *Esk.* **1.** Cinsel birleşme. **—2.** Savaş.

VİKAR (Mirza Ahmet Şirazi) → VAKAR.

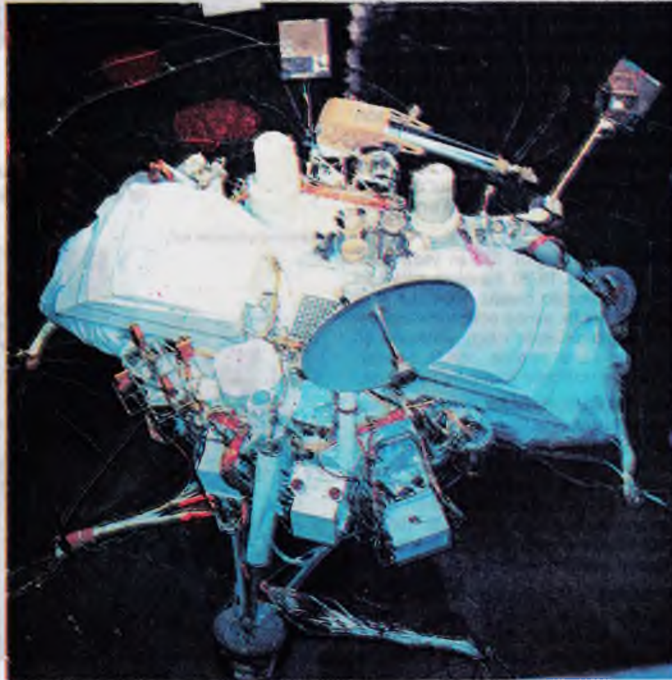
VİKAYE a. (ar. *vikāye*). *Esk.* **1.** Esirgeme, koruma: *"Matlub ise yarini vikaye / Tard et beni âlem-i bekaya"* (A. H. Tarhan). **—2.** Bir hastalığı önleyici tedbir alma, yayılmasını ya da ilerlemesini önleme **—3.** *Vikaye etmek,* korumak; hastalığın önüne geçmek. **—4.** *Vikaye-i namus,* namus, şerefi koruma.
—Esk. dilbilg. *Vikaye harfi,* kaynaştırma harfi; koruyucu ünsüz.

Vikaye çevirisi, arapça fıkıh kitabı *Vikayet ür-rivaye fi mesail il-hidaye*'nin çevirisi; Murat II adına Devletoğlu Yusuf tarafından meydana getirildi (XIV. yy.). Mesnevi biçimindedir. Din ve toplum sorunlarını sade, anlaşılır türkçeyle anlatır. Taharet, nikâh, boşanma, dava, kısas gibi konuları şeriat çerçevesinde açıklar. Yazma bir nüshası Süleymaniye kütüphanesi Şehit Ali Paşa bölümü no. 714'te kayıtlıdır.

VİKELAS (Dimitrios), yunanlı yazar (Syra 1835 - Atina 1908). Yurtseverlik şiirleri ve denemeleri vardır (*le Rôle et les Aspirations de la Grèce dans la question d'Orient* [fr. çev.], 1855). *Lukis Laras* (1879) ile modern romanın habercisi olan, bağımsızlık savaşı üzerine bir kitap yazdı.

■ **Viking,** Amerikalılar'ın, otomatik sondalarla Mars gezegenini araştırma programı. Titan III - Centaur füzeleriyle 20 ağustos ve 9 eylül 1975'te iki Viking sondası fırlatıldı. Kütlesi 3 400 kg olan bu sondaların her biri, iki modülden oluşuyordu: 1. gezegeni yapay bir uydu yörüngesinden inceleyen ve aracın hareketini frenleyerek bu aracı Mars yörüngesine oturtmayı sağlayan bir roket-motorla donatılmış bir yörünge modülü yani *Orbiter;* 2. yüzey ve atmosferle ilgili yerinde incelemeler yapmak için Mars üzerine yumuşak iniş yapabilen bir iniş modülü, yani *Lander.* Bu modülde şu aygıtlar bulunuyordu: Orbiter'in Mars'tan ayrılmasını sağlayan bir frenleme roketi; Mars atmosferinin yoğun katmanlarından geçiş boyunca ve bunu izleyen kuvvetli fren sırasında modülü koruyan, koni biçiminde bir ısıl kalkan; aerodinamik frenlemeyi tamamlamayı sağlayan bir paraşüt: inişin yumuşak bir biçimde yapılmasını sağlayan ve bir yükselti radarıyla yönetilen üç küçük frenleme roketi.

Martin-Marietta Corporation

Amerikalılar'a ait iki Viking uzay sondasından birinin (1975'te fırlatıldı) temiz odada kontrolden geçirilmesi

1976 yazının başında iki Viking sondası Mars yörüngesine oturdu. Viking 1'in Landeri 20 temmuz 1976'da *Chryse Planitia* bölgesine, Viking 2'nin Landeri de 3 eylülde *Utopia Planitia* bölgesine indi.

Vikinglerin, gezegenin yüzeyine birer kez inen ve kütlesi 576 kg olan Landerlerinin her birinde şu aygıtlar bulunuyordu: 1. iniş noktasının çevresinin renkli görüntülerini elde etmeyi sağlayan ve aracın ayaklarına 2,5 mm yakınlıktaki ayrıntıları gösteren, panoramik taramalı bir kamera; 2. gezegenin yüzeyinden örnekler almayı ve bu örnekleri çözümleme aygıtlarına yerleştirmeyi sağlayan, küçük bir kürekle donatılmış uzaktan kumandalı bir kol; 3. gezegenin yüzeyinde ve atmosferinde bulunan mineral ve organik maddelerin bileşimini saptamayı sağlayan, gazlı bir kromatografa bağlı bir kütle tayfölçeri; 4. tek bir aygıt içinde yer alan ve Mars yüzeyindeki rastlantısal mikroorganizmaların varlığını, bu organizmaların metabolik gösterimlerini araştırarak ortaya çıkarmayı sağlayan üç biyolojik deney.

Biyolojik deneyler, Mars'ta yaşam olduğunu ortaya çıkarmayı sağlamadı; buna karşılık Mars yüzeyinin, kuşkusuz Güneş' in mörötesi ışımasıyla, varlığı her türlü organik molekül varlığını engelleyen son derece yükseltgen bileşikler içerdiğini ortaya koydu.

VİKİNG bankı, Kuzey denizi'nin kuzey-doğu'sunda (61°40'K., 2°15'D. [norveç sularında]) yükseklik (doruğu 73 m), Norveç çukuru tabanına göre yüksekliği 200 m'dir. (Bank, kalın bir buzultaş birikiminden oluşur.)

■ **VİKİNGLER,** VIII yy.'ın sonundan XI. yy.'ın başına kadar birçok deniz seferi düzenleyen iskandinavyalı savaşçılar, denizciler ve tüccarlar. Vikingler, doğuda Varegler*; güneyde de Normanlar* adıyla tanınırlar. Batıda Faerøerne adalarında, Shetland adalarında, İskoçya'nın kuzeyinde, İngiltere'nin Yorkshire kıyılarında, İrlanda'nın Dublin bölgesinde, İzlanda'da ve Grönland'ın güneyinde koloniler kurdular. Amerika'nın Labrador kıyılarına (Vinland) kadar ulaştıkları sanılır.

İskandinavyalı arkeologlar, Vikingler'in ticari etkinliklerinde (köle, kürk, mors ve narval dişleri karşılığında lüks eşya alımı) uğrak yeri olarak kullandıkları pazar-kentlerin kalıntılarını ortaya çıkardılar. Bunların en önemlisi ve 800 ile 1050 arasında Kuzey'in gerçek bir iktisadi merkezi olan Hedeby'de bazı mezarlar ve sur izleri varlığını korumuştur Hedeby'den gelen başlıca ticaret yollarından birinin varış yeri olan Birka'da (İsveç'te, Mälaren gölünde bir adada) birçok silah ve ayrıca paralar bulundu.

Norveç'in iki büyük ticaret merkezi vardı: Frieslandlılar ile iş yapan Bjarkoy (Lofoten'in kuzeyi) ve ikinci olarak Shiringssal (Oslo fiyordunda). Vikingler'in etkinlikleri sagalarda dile getirilmiştir.

Vikingler, ağaçtan yaptıkları heykellerde, girift süslemelere yatkın geometrik barbar dekorasyonuyla figüratif üslubu birleştirdiler. Köprüsüz ince uzun tekneler olan *onekkja*'ların pupa ve pruvaları fantastik figürlerle süslüydü; bunlara verilen *drakkar* adı buradan geliyordu. Bu gösterişli gemilerin birçok örneği Tune, Gokstad ve özellikle Oseberg'deki (Oslo yakınında) kral mezarlarında bulunmuştur. Ayrıca, Vikingler'in sanat yapıtları arasında, üzerine dekoratif üslupta rune yazıları kazınmış dikili taşları da saymamız gerekir. Ramsund'daki (İsveç'te, Eskilstuna yakınında) dikilitaş, Sigurd efsanesini (XI. yy. ortası) canlandıran sahnelerle süslüdür.

"Viking dönemi" (VIII. yy.'ın sonu - XI. yy.'ın başı), bir yandan Batı Avrupa'da güçlü bir biçimde örgütlenen ve savunulan devletlerin yeniden ortaya çıkması, öte yandan da, IX. ve X. yy.'larda küçük viking krallıklarının Fransa ve İngiltere örneğine göre tek bir krallık halinde birleş-

mesi sonucu birlikçi devletlerin kurulmasıyla son buldu. Bu devletlerin ilk örnekleri, Harald I Hårfager yönetimindeki Norveç krallığı ile Harald II Blåtand'ın yönetimindeki Danimarka krallığı'dır.

VİKONT a. (fr. *vicomte;* geç lat. *vicecomes, -itis,* klas. lat. *vice,* -in yerinde ve *comes, -itis,* arkadaş'tan). Konttan bir derece aşağı olan ve kontun küçük oğullarıyla onların çocuklarının taşıdığı soyluluk sanı.
—Feod. Vikontluk unvanı olan bir toprağın senyörü.

VİKONTES a. (fr. *vicomtesse*). **1.** Bir vikontun eşi. **—2.** Tek başına bir vikontluğa sahip kadın.

VİKONTLUK a. **1.** Sahibinin vikont unvanı taşıdığı bazı topraklara verilen soyluluk unvanı. **—2.** Bir vikontun yargılama alanı içinde bulunan bölge.

VİKTİMOLOJİ a. (fr. *victimologie*). Suç kurbanlarının psikososyal durumlarını inceleyen, kriminoloji* dalı.

VİKTORİA (Adelaide Maria Luise), Almanya imparatoriçesi (Londra 1840 - Friedrichshof şatosu, Kronberg yakınında, 1901). İngiltere kraliçesi Victoria'nın kızı. Ocak 1858'de Prusya veliaht prensi Friedrich ile evlendi ve prens 1888'de Friedrich III adıyla imparatorluğa getirildi. Liberalizmi yüzünden, Bismarck'la olduğu gibi oğlu Wilhelm II'yle de anlaşamadı. Bununla birlikte, oğlu Fransa'yla bir yakınlaşma girişiminde ondan yararlandı (1891).

VİKTORYA a. Güney Amerika'da tropikal bölgelerde yetişen su bitkisi. (Bil. a. *Victoria;* nilüfergiller familyası.)
—ANSİKL. Büyük viktoryanın *(Victoria regia)* suyun üzerinde yüzen yaprakları gençken ovaldir, olgunluk devresinde yuvarlaklaşır, çapı 2 m'ye kadar genişler ve kenarları ayanın geri kalan kısmına göre dik duracak biçimde kalkar (5-10 cm yükseklikte). Çiçekleri de büyük boydadır ve sarmal konumda birçok parçadan oluşur; taçyaprakların rengi kenarlardan merkeze doğru gittikçe beyazdan koyu kırmızıya döner. Meyvesi küremsi ve sık dikenlidir; nişastalı olan tohumlar yenebilir, bundan ötürü bu bitkiye *su mısırı* da denir.

VİKTORYA →VİCTORİA.

Viktorya lokantası → ABDULLAH EFENDİ LOKANTASI.

VİKUNYA a. (isp. *vicuña;* keçua dilinden). Peru, Şili ve Bolivya'da yüksek dağlarda yaşayan küçük lama. (Bil. a. *Lama vicugna;* devegiller familyası; 50 kg ağırlık için cıdağıda boy 90 cm.)
—ANSİKL. Vikunya, göğsündeki beyaz kılları ve yünsü postuyla öbür lamalardan ayrılır. Andlar'daki platolarda, 4 000 - 6 000 m arasındaki yüksekliklerde, kısa otlarla beslenir ve bir erkekle bir düzine kadar dişiden oluşan sürüler halinde yaşar. Uzun süre yünü için avlanan vikunya günümüzde koruma altına alınmıştır. Vikunyalar evcilleştirilebilmektedir.

VİLA a. (ar. *vely*'den *vilā*). *Esk.* **1.** Birbirinin ardı sıra gelme. **—2.** Dostluk, ahbaplık. **—3.** *Vila-perver* → VİLAPERVER.

VİLA → PORT-VİLA.

VİLA CABRAL → LİCHİNGA.

VİLA DE JOÃO BELO ya da **JOÃO BELO** → XAİ-XAİ.

VİLA DO CONDE, Portekiz'de (Porto yönetim bölümü) sayfiye merkezi ve balıkçı limanı, Ave'nin ağzında; 18 000 nüf. XIV. ve XVIII. yy.'dan kalma eski Santa Clara manastırı. XVI. yy. başında yapılmış kilise. Gemi yapımı. Besin sanayileri. Tekstil.

VİLAFRANCA DEL PENEDÈS, İspanya'da kent, Katalonya'da (Barcelona ili), Penedès iç ovasının ortasında; 17 500 nüf. Gotik üslubunda anıtlar (1385'te yapılmış Santa María ve San Francisco [XIII. yy.'dan kalma avlu dehlizi] kiliseleri vb.). Aragón krallarının eski saraylarından (XIV. yy.) birinde Şarap müzesi. Şarap. Başta besin olmak üzere çeşitli sanayiler.

VİLA FRANCA DE XİRA, Portekiz'de (Lizbon yönetim bölümü) kent, Tajo kıyısında; 18 000 nüf. Boğa güreşleri için boğa yetiştirme merkezi. Tekstil. Her biri 250 m uzunluğunda beş madensel, gözlü köprü iki yakayı birbirine bağlar.

VİLAD a. (ar. *vilad*). *Esk.* Doğurma.

VİLADET → VELADET.

VİLA DE VELAS → VELAS.

VİLADİ, VİLADİYE a. (ar. *vilād* ve *-ī*'den *vilādī*, dişl. *vilādiyye*). *Esk.* Anadan doğma, doğuştan olan.

VİLÁGOS, Romanya'daki Şiria kentinin macarca adı, Arad'ın kuzey-doğu'sunda. 13 ağustos 1849'da Kossuth'un birlikleri burada Ruslar'a yenildi ve teslim olmak zorunda kaldı.

VİLAİNE, Fransa'da (Bretagne) ırmak; 225 km. Juvigné tepelerinden (Mayenne) doğan Vilaine önce B.'ya doğru akar, sonra G.'e yönelir. Nantes-Brest kanalından geçtikten sonra, geniş bir vadide akar, döküldüğü yerin (Arzal*'da) yakınındaki bir baraj vadinin ağzını kapatır. Çok düzenli olan rejimi, yağışlı okyanus rejimidir.

VİLA-LOBOS (Heitor) → VİLLA-LOBOS.

VİLAMANİNİT a. (fr. *villamaninite;* İspanya'da bir yer adı olan *Villamanin'*den). Miner. Kübik sistemde yer alan, nikel, kobalt ve demirli doğal bakır sülfür.

VİLAMOURA, Portekiz'de sayfiye yeri, Algarve'nin kıyısında, Faro'nun B.'sında.

VİLA NOVA DE GAİA, Portekiz'de (Porto yönetim bölümü) kent, Duero'nun sol kıyısında; 63 177 nüf. Şarap ticareti merkezi (porto). Seramik ve cam üretimi. Sabun fabrikaları. Damıtımevleri.

VİLANOVA İ LA GELTRÚ, esk. **Villanueva y Geltrú,** İspanya'da liman kenti ve sayfiye yeri, Katalonya'da (Barcelona ili), Akdeniz kıyısında; 43 800 nüf. Sanayi merkezi (iplik ve pamuk dokuma fabrikaları; kimya, deri, kauçuk). Balıkçılık.

VİLAPERVER sıf. ve a. (ar. *vilā* ve fars. *perver*'den *vilā-perver*). *Esk.* Dost, yakınlık gösteren.

VİLAR (Jean), fransız oyuncu ve tiyatro yönetmeni (Sète 1912 - *ay. y.* 1971). Charles Dullin'in öğrencisiydi; mükemmel bir oyuncuydu, 1947'de Avignon festivalini kurdu ve 1951-1963 arasında Fransız ulusal halk tiyatrosu'nu yönetti. Fransız ve diğer ülke edebiyatlarının klasik yapıtlarını yeni bir bakışla ele aldı; ve Brecht, O'Casey ve Kleist'ı geniş kitlelere tanıttı.

VİLA REAL, Portekiz'de kent, Trás-os-Montes'de, yönetim bölümü merkezi, serra do Marão'nun eteğinde; 13 000 nüf. Bu eski kentte birçok soylu evi, gotik üslubunda bir katedral, Rönesans döneminden kalma San Pedro kilisesi bulunur. Şarap. Tekstil. Seramik. *—Vila Real yönetim bölümü*, 4 328 km²; 237 100 nüf. (1991).

VİLA VELHA, Brezilya'da kent, Espírito Santo eyaletinde, Vitória'nın güney banliyösünde; 124 000 nüf.

VİLA VİÇOSA, Portekiz'de (Évora yönetim bölümü) kent; 5 000 nüf. Pazar. XVI. yy.'dan kalma, Bragança düklerine ait büyük saray, günümüzde müze; 1505'te yapılmış manuel üslubunda avlu dehlizi. Geçmişi XIII. yy.'a uzanan kale (arkeolojik müzesi). Kiliseler ve eski manastırlar. —Yakınlarında, Montes Claros'ta Portekizliler İspanyollar'ı yendiler (1665).

VİLAYAT, -tı çoğl. a. (ar. *vilāyet*'in çoğl. *vilāyāt*). *Esk.* İller, vilayetler.

Vilayatı şarkiye müdafaai hukuku milliye cemiyeti, Mondros mütarekesi'nin ardından doğu vilayetlerinde yaşayan müslüman halkın hukukunu korumak amacıyla kurulan cemiyet. Mondros mütarekesi'nin 24. maddesinin itilaf devletlerinin lüzum gördükleri takdirde Vilayatı sitte'yi (altı il; Elazığ, Van, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Sıvas) işgal edebilecekleri hükmünü içermesi, doğu vilayetlerini açıkça işgal tehdidi altında bırakıyordu. Bu tehlike karşısında Süleyman Nazif'in öncülüğünde İstanbul'da bir araya gelen bazı doğulu aydınlar, kasım 1918'de Vilayatı şarkiye müdafaai hukuku milliye cemiyeti'ni kurdular. İstanbul'da önemli bir varlık gösteremeyen cemiyetin mart 1919'da kurulan Erzurum şubesi ise kısa sürede etkili bir örgüt durumuna geldi. Erzurum şubesinin Trabzon Muhafazai hukuku milliye cemiyeti ile işbirliği halinde örgütlediği Erzurum* kongresi, Mustafa Kemal Paşa (Atatürk) ve Rauf Bey'in (Orbay) katılmasıyla ülke çapında önem kazandı ve Türk ulusal kurtuluş hareketinin köşe taşlarından birini oluşturdu. Sözkonusu kongrede Vilayatı şarkiye müdafaai hukuku milliye cemiyeti'nin Erzurum şubesi ile Trabzon Muhafazai hukuku milliye cemiyeti'nin feshedilerek bu iki örgütün yerine Şarki Anadolu müdafaai hukuk cemiyeti adıyla yeni bir cemiyetin kurulması kararlaştırıldı. Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında 24 ağustos 1919'da kurulan Şarki Anadolu müdafaai hukuk cemiyeti, Sıvas kongresi'nden sonra Anadolu ve Rumeli Müdafaai hukuk cemiyeti'nin bir şubesine dönüştü. (→ ŞARKİ ANADOLU MÜDAFAAİ HUKUK CEMİYETİ.)

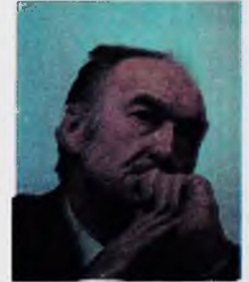
VİLAYET, -ti a. (ar. *vilāye*, idare, yönetme'den *vilāyet*). **1.** İL'in eşanlamlısı. **—2.** Valinin görev yaptığı bina; valilik.
—*Esk.* Bir şeyi ele geçirme ve elde tutma yetkisi.
—Ask. tar. *Vilayet askeri* → EYALET* ASKERİ.
—Kur. tar. Osmanlı devletinde yayımlanan bir nizamnameyle (1864) "vilayet" adı altında kurulan yönetim birimi. (Bk. *ansikl.* böl.).
—ANSİKL. Kur. tar. Bu nizamnameye göre, Osmanlı devletindeki eyalet, sancak gibi yönetim birimleri yeniden düzenlendi; osmanlı topraklarının en büyük yönetim birimine, vilayet (bugün il) adı verildi. Vilayet sancaklara, sancak kazalara (bugün ilçe), kaza köylere (kariye) bölündü. Vilayetin en büyük mülki amirine vali, sancağınkine mutasarrıf, kazanınkine kaymakam dendi. Köylerse halk tarafından seçilen muhtarlarca yönetilmeye başlandı. Daha sonra çıkarılan "İdarei umumiyei vilayet" (il genel yönetimi) yönetmeliğiyle (1870) vilayetler livalara, livalar kazalara, kazalar nahiyelere (bucak), nahiyeler de köylere bölünerek yeni bir düzenleme yapıldı. 1921 Anayasası'nda (Teşkilatı esasiye kanunu) il, ilçe ve bucak olarak saptanan yönetim birimleri, 1924 Anayasası'nda değişmeksizin korundu. 1947'de il sayısı 63'e yükseltildi. 1961 Anayasası'na dayanan 569 sayılı yasa maddesiyle il yönetmeliğinde bir kez daha gerekli düzenlemeler yapıldı. 1989'da yapılan bir yasa değişikliğiyle uzun yıllar 67 olarak kalan il sayısı dört il daha katılarak (Aksaray, Bayburt, Karaman, Kırıkkale) 71'e yükseltildi.

VİLAYETİ HABEŞ → HABEŞ EYALETİ.

Vilayetname-i Hacı Bektaş → HACI BEKTAŞ MENAKIPNAMESİ.

Vilayetname-i Hacım Sultan, Hacı Bektaş Veli'nin halifelerinden Hacım Sultan'ın (asıl adı *Recep*) menakıpnamesi. Derviş Burhan adlı bir bektaşi tarafından yazıldığı ya da arapça yahut farsçadan türkçeye çevrildiği ileri sürülür. Hacım Sultan'ın Hacı Bektaş Veli ile birlikte Anadolu'ya gelişini, onun halifesi olarak Germiyan'a yerleşmesini, menkıbelerini, kerametlerini (doğa güçlerine egemen olması, ölüleri diriltmesi, tahta kılıçla savaşması, ağzından çıkan ateşle ejderhayı öldürmesi vb.) anlatır. Rudolf Tschudi tarafından yayımlandı (Leipzig, 1914).

vikunya (*Lama vicugna*) ve yavrusu

D. Berretty-Magnum

Jean Vilar (1968'de)

Meksika ulusal arşivleri

Pancho Villa

Sabine Weiss-Rapho

Heitor Villa-Lobos

VİLCABAMBA cordillerası, Peru Andları'nda sıradağlar, Cuzco'nun K.-B.' sında. Keşif gezileri 1911'de, ama dağcılık etkinlikleri ancak 1952'de başladı; aynı yıl sıradağların en yüksek noktası olan Salcantay fethedildi.

VİLCANOTA cordillerası, Peri Andları'nda sıradağ, Cuzco'nun G.-D.'sunda, en yüksek noktası Auzangate'dir (6 390 m). Dağın keşfine 1950'de P. Ghiglione' nin düzenlediği seferlerle başlandı, ama Auzangate'e ilk kez 1953'te bir avusturyalı -alman dağcılık heyeti (F. März, H. Harrer ve J. Wellenkamp) üyeleri tırmandılar.

VİLDAN çoğl. a. (ar. *velîd*'in çoğl. *vildān*). *Esk.* **1.** Yeni doğmuş çocuklar. **—2.** Kullar, köleler.

VİLDE (Eduard), estonyalı yazar (Simuna; Rakvere, 1865 - Tallin 1933). Marxçı çevrelere bağlıydı, kırsal kesimin yoksulluğunu ve proleterleşmesini konu alan gerçekçi romanlar (*Külmale maale,* 1896; *Raudsed,* 1898) ve baltık baronlara karşı yapılan 1860 köylü ayaklanmasını canlandıran epik bir üçleme (*Mahtra soda,* 1902 -1908) yazdı. Ayrıca, hicivli komediler, yine toplumsal esinden kaynaklanan öyküler (*Mäeküla piimamees,* 1916) yayımladı, daha sonra devrimden uzaklaştı.

VİLDİYEN a. (fr. *wealdien;* öz. a. *Weald*' den). Yerbil. WEALD FASİYESİ'nin eşanlamlısı.

VİLDRAC (Charles MESSAGER, *Charles* — denir), fransız yazar (Paris 1882 - Saint -Tropez 1971). 1906'da üvey kardeşi Georges Duhamel ile birlikte Abbaye grubunu kurdu. Kardeşliği savunan şiirler (*Livre d'amour,* 1910) yazdı, tiyatro yapıtlarındaysa içtenci estetiği başarıyla uyguladı (*le Paquebot "Tenacity",* 1919; *Madame Béliard,* 1925; *la Brouille,* 1930).

VİLHJÁLMSSON (Thór), izlandalı yazar (Edinburgh 1925). Güney Avrupa'ya birçok yolculuk yaptı, bu gezileri sırasında roman uygarlıkları, varoluşçuluk, fransız yeni romanı ve sinemayla yakından ilgilendi, bu deneyimleriyle dikkati çeken romanlar ve denemeler yayımladı (*L'homme est toujours seul* [fr. çev.], 1950; *le Cri du hanneton* [fr. çev.], 1970; *la Faucille de la lune* [fr. çev.], 1976).

VİLİNCH → BİLINCH.

VİLKİTSKİ boğazı, Severnaya Zemlya takımadalarını Çelyuskin burnundan ayıran boğaz, Kara denizi ile Laptev denizi arasında (uzunluğu 130 km), Orta Sibirya'da (Rusya). —Obi halicinin K.'inde aynı adlı küçük bir ada bulunur.

VİLKOKSİYA a. Meksika ve Texas'ta yetişen, yumru köklü kaktüs. (Bil. a. *Wilcoxia.*)

VİLLA a. (ital. *villa;* lat. *villa,* sayfiye evi'nden). **1.** Bir tatil yerinde bulunan ve dinlenmek üzere gidilen ev: *Deniz kenarındaki villalar. Yaz mevsimi için kiralık villalar.* **—2.** Genellikle kent dışında yer alan lüks, müstakil ev.

—Antik Rom. Roma'da ve Roma'nın işgalindeki galya topraklarında kırsal malikâne ya da yazlık lüks konut. (Bk. *ansikl.* böl.)

—ANSİKL. Romalılar'da "villa" sözcüğü birbirinden çok farklı konutlar için kullanılırdı: *villa rustica* ve *villa urbana* oldukça sık aynı yapı grubu içinde bulundu. Birincisi tarımsal üretime dönük bir işletmenin tüm isteklerine cevap verebilecek nitelikteki yapılar topluluğuydu; ikincisiyse eğlenceye dönük nitelikteydi. Bu konutların kalıntıları arasında bulunan çok sayıdaki sanat yapıtı, roma sanatının olağanüstülüğünün birer kanıtıdır (Herculanum ve Pompei, Galya villaları vb.; Tibur'da Villa Hadriana*). Kırsallığın ağır bastığı merovenj ve karolenj dönemlerinde latifundia villaları yaygın bir konut biçimiydi. Frank hükümdarları da villadan villaya geçerek yaşadılar (Clichy, Nogent, Chelles'te vb.). Manastırlar, işletmeciliğe yönelik villalar örnek alınarak yapıldı. Bu villalar, ayrıca, kırsal kilise çevrelerinin çekirdeği olan köyün (*vicus*) doğmasına neden oldular. Antik *villa urbana* Rönesans döneminde İtalya'da yeniden canlandı (Floransa ve Venedik dolayları, Roma'nın kırsal bölümleri) ve bir model olarak diğer ülkelerde klasik dönem yazlık eğlence şatolarından burjuva konaklarına kadar taklit edilerek yayıldı.

VİLLA a. (lat. *villus,* hayvan kılından). Çeşitli böcek larvalarında asalak yaşayan ortoraf sinek cinsi. (Kuru ve güneşli yerlerde yaşar. *Bombyliidae* familyası.)

VİLLA (Doroteo ARANGO, **Francisco** — denir; lakabı **Pancho'**dur), meksikalı devrimci (San Juan del Río, Durango eyaleti, 1878 - Parral, Chihuahua eyaleti, 1923). Yoksul bir köylünün oğluydu; çok küçükken yetim kaldı, on altı yaşındayken, kız kardeşini hırpaladığı için bir adamı öldürdü ve dağa çıkmak zorunda kaldı. Çete reisi oldu, 1910'da, diktatör Díaz'a karşı Madero tarafından başlatılan mücadeleye katıldı ve Chihuahua'da devrimin belli başlı liderlerinden biri oldu. Madero'ya sadık kaldı ve Orozco ayaklanmasını bastırdı (mart 1912). Hırsızlıkla suçlanıp hapsedildi; hapisten kaçıp ABD'ye geçti ve bir askeri diktatörlük kuran Huerta'nın kışkırtmasıyla Madero'nun öldürülmesinden sonra Meksika'ya döndü. Kuzey'in gündelikçi işçi ve madencileri arasından silah altına alınan ve sayıları 50 000 kişiyi bulan devrimci bir ordu olan "Kuzey Tümeni"ni kurdu.

Carranza'nın kuşkulandığı Madero'nun eski yandaşları, çevresinde toplanınca Carranza'ya karşı mücadeleye girişti. Önce Meksika'nın büyük bir bölümüne egemen oldu, 1915 nisan ve hazıranı arasındaki bir dizi savaşta, Carranza'nın generali (Obregón'a) yenildi. Amerikalılar'ın Carranza'ya yaptığı yardıma kızarak, 1916'da, Colombus amerikan kentine bir saldırı düzenledi ve 16 Amerikalı'yı öldürdü. General Pershing komutasındaki bir "cezalandırma seferi birliği" sınırı geçti ve haftalarca Villa'yı boşuna kovaladı. 1920'ye kadar Carranza'ya karşı gerilla mücadelesini sürdüren Villa, sonunda yeni başkan Obregón'a katıldı, daha sonra bir kenara çekildi. 1924 seçimleri yaklaşırken öldürüldü.

VİLLAAMİL (Jenaro PÉREZ), ispanyol ressam (El Ferrol 1807 - Madrid 1854). Yıkıntılar, katedraller ve ortaçağ şatolarına özel bir ilgi duyan bu romantik manzara ustası çok büyük bir eser ortaya koydu: 8 000 yağlıboya 18 000 suluboya resim. Domínguez Bécquer, Esquivel, Alenza y Nieto'da olduğu gibi ülkesinin güzelliklerini tanıttı (*España artística y monumental,* 1842'den 1844'e kadar Paris'te yayımlandı.)

VİLLABRUZZİ → CEVHER.

VİLLACH, Avusturya'da kent (Karnten), Gail ve Drava ırmakları kavşağında; 53 000 nüf. (1990). Eski kiliseler; örneğin XIV.-XV. yy.'dan kalma St-Jacob kilisesi (mezar taşları, çeşitli eşyalar). Eski evler. Müze. Demiryolu kavşağı. Kereste sanayileri. Bira fabrikası. Kimya ve makine sanayileri. —Biraz G.'de *Warmbad Villach* madensuyu kaynağı.

VİLLACİDRO, İtalya'da komün, Sardinya'da (Cagliari ili), Iglesiente'de; 13 900 nüf. Kent Campidano'ya egemen konumdadır; bağlar ve meyve ağaçlarıyla kaplı bir bölgenin ortasındadır. Sentetik tekstil ürünleri. Hazırgiyim.

VİLLA CİSNEROS → DAHLA.

VİLLA CLARA, Küba'da il; 801 456 nüf. Merkezi *Santa Clara.*

VİLLACOUBLAY → VÉLIZY-VILLACOUBLAY.

VİLLAESPESA (Francisco), ispanyol yazar (Laujar de Andarax, Almería, 1877 - Madrid 1936). Şiirlerini topladığı *İntimidades* (1898) ve *Rapsodias* (1905), akıcı, rahat, ama biraz yapmacıklı biçimlerini J. Zorrilla'dan alırlar; biraz tumturaklı anlatımdaki tiyatro oyunlarında ulusal tarihten esinlenir. (*Doña María de Padilla,* 1913; *La maja de Goya,* 1913).

VİLLAFRANCA DE LOS BARROS, İspanya'da kent, Extremadura'da (Badajoz ili), sierra Morena'nın K'inde; 12 500 nüf. Ticaret merkezi. Demir-çelik.

VİLLAFRANCA Dİ VERONA, İtalya' da komün, Veneto'da (Verona ili), Tartaro' nun kolu olan Tione'nin kıyısında; 25 000 nüf. XII.-XIV. yy.'dan kalma Della Scala şatosu.

—Tar. Solferino'dan sonra Villafranca'da imzalanan barış hazırlıkları antlaşmasıyla (11 temmuz 1859), İtalya savaşı sona erdirildi. Daha önce bir silah bırakışma yapılmıştı (8 temmuz). Bu antlaşma, Lombardia'nın Fransa'ya bırakılmasını (Fransa onu Piemonte'ye geri verecekti), Toscana ve Modena hükümdarlarının tahta yeniden geçmesini, papa tarafından yönetilen ve özerk durma gelmekle birlikte avusturyalı kalan Veneto'yu da kapsayan bir İtalyan konfederasyonu'nun kurulmasını öngörüyordu. Buna göre Napoléon III, "Alpler'den Adriya denizi'ne kadar özgür İtalya" sözünü yerine getirmemişti. Cavour istifa etti (12 temmuz). Villafranca koşulları, Zürich antlaşması'yla onaylandı (kasım 1859).

VİLLAFRANCA KATI a. Yerbil. Pliyosenle pleyistosen arasında yer alan kat. (Eşanl. VİLLAFRANKİYEN.) [→ KATMANBİLİM.]

VİLLAFRANKİYEN a. (fr. *villafranchien;* İtalya'daki *Villafranca*'dan). Yerbil. VİLLAFRANCA KATI'nın eşanlamlısı.

VİLLAGARCİA DE AROSA, İspanya' da liman kenti ve sayfiye merkezi, Galicia'da (Pontevedra ili), Arosa körfezi kıyısında; 30 200 nüf. Balıkçılık. Balık işleme. Tersane.

VİLLA HAYES, Paraguay'da kent, Asunción'un K.'inde il merkezi; 4 700 nüf. Besin sanayileri.

VİLLA HERMOSA, Meksika'da kent, Tabasco eyaletinin merkezi, Grijalva kıyısında; 251 000 nüf. (1990). Tabasco müzesi (Olmekler'den, Mayalar'dan vb. kalma antik eserler). Bir petrol bölgesinin merkezi. Besin sanayileri. Tütün işleme. Hazırgiyim. Üniversite. —Yakınlarında La Venta* arkeolojik siti.

VİLLA-LOBOS ya da **VİLA-LOBOS** (Heitor), brezilyalı besteci (Rio de Janeiro 1887 - *ay. y.* 1959). Kendi kendini yetiştirdi, görüp tanıma amacıyla yaptığı geniş geziler sırasında ülkesinin Müzik geleneklerine karşı büyük bir ilgi duydu. 1915'ten başlayarak güçlü ve pitoresk bir üslupla bestelediği yapıtlarını da kapsayan konserler verdi. 1923-1930 arasında iki kez ve uzun süre Avrupa'da kaldı, özellikle Paris'te sağlam dostluklar kurdu. 1930-1944 arasında, Brezilya müzik yaşamını örgütledi (halk eğitimi, devlet okullarında öğretim) ve bir Brezilya müzik akademisi kurulmasını sağladı (1945). İkinci Dünya savaşı'ndan sonra ABD'ye gitti, Fransa'ya geri döndü, büyük yapıtlarından çoğu, Fransa'da plağa alındı. Sayısı pek çok olan ve çeşitli etkiler taşıyan yapıtları arasında 2 viyolensel konçertosu, 1 gitar, 1 arp, 5 piyano konçertosu (*Momoprecoce,* piyano ve orkestra için fantezi), 12 senfoni (no 3, "A guerra; no 4, "A vitória; no 5, "A paz"; 1919-1920), 2 de sinfonietta vardır. Ayrıca dinsel yapıtlar (*Misa San Sebastián,* 1937), operalar (*İzath,* 1914; *Yerma* 1956), oda müziği yapıtları (sonatlar, üçlüler, 17 telli çalgılar dörtlüsü), korolar, halk şarkıları armonilemeleri ve piyano parçaları da besteledi. Ancak Villa-Lobos, özellikle solocular, or-

kestra, koro, piyanolar, vurmalılar bakımından en değişik ve en alışılmamış bileşimlere yönelen ve halk temalarının, brezilya danslarındaki karmaşık ritimlerin, zil ve armoni zenginliklerini bir araya getiren 14 *Choros* (1920-1929) ve ulusal kimliğinden vazgeçmeksizin klasik anlayışı yeniden canlandırmasını sağlayan 9 *Bachianas brasileiras*'la (1930-1945) Yeni Kıta'nın ustaları arasında yer aldı.

VİLLALÓN (Fernando), ispanyol yazar (Arcos de la Frontera 1881 - Madrid 1930). Aristokrat, boğa yetiştirici, 1927 kuşağı yazarlarının dostuydu; esinini halktan alan şiirler yazdı (*Andalucía la baja*, 1927; *Romances del ochocientos*, 1929). Ayrıca boğa güreşinin tarihçesi üzerine bir denemesi (*Taurofilia racial*, 1956) vardır.

VİLLALONGA (Llorenç), katalanca yazan ispanyol yazar ve psikiyatr (Palma de Mallorca 1897 - *ay. y.* 1980). Mallorca aristokrasisi üzerine yazılmış bir hiciv romanının (*Mort de dama*, 1931) başarılı yazarı, psikiyatr olarak Palma'ya yerleşti. *Brisa* dergisinin yönetmeni (1934-1936), fransız kültürü izini taşıyan roman türündeki incelikli yapıtlarında geçmişe özlemini ve modern yaşama karşı hiciv dolu duygu ve düşüncelerini dile getirdi (*Bearn*, 1945; *L'ángel rebel*, 1961; *L'hereva de donya Obdúlia*, 1964; *La Lulú*, 1970; *Un estiu a Mallorca*, 1975. Ayrıca, piyesler de yazdı (*Aquil. les o l'impossible*, 1964; *Silvia Ocampo*, 1966).

VİLLALPANDO (Francisco DE), ispanyol mimar, heykelci ve kuyumcu (öl. Toledo 1561'e doğr.). Toledo'da katedralin dökme demir koro parmaklığını ve Alcázar'ın şeref merdivenini gerçekleştirdi. Serlio'nun mimarlık incelemesinin üçüncü ve dördüncü kitaplarını ispanyolcaya çevirdi.

VİLLALPANDO (Cristóbal DE), meksikalı ressam (Mexico 1645 - *ay. y.* 1714). Ateşli ve fırtınalı deha ve parlak bir renk ustası olan ressam, Mexico ve dolaylarındaki kilise ve manastırlar için çok sayıda öykülemeli resim dizileri yaptı (*Militan kilise* ve *Muzaffer kilise* dizileri, katedralin sacristiası).

VİLLA MARÍA, Arjantin'de (Córdoba ili) kent, río Tercero kıyısında; 56 000 nüf. Ticaret merkezi. Patlayıcı maddeler. Çimento fabrikası. Besin sanayileri. Tekstil.

VİLLAMEDİANA (Juan DE TASSİS Y PERALTA, *kontu*), ispanyol şair (Lizbon 1580 - Madrid 1622). 1629'da bir araya toplanan şiirler, soneler ve epigramlar yazdı (*Fábula de Faetón*, *Fábula de Venus y Adonis*). Felipe IV'ün karısı kraliçe İsabel ile yaşadıkları söylenen gönül maceraları ve kralın bizzat düzenlediği söylenen bir pusuda öldürülüşüyle ünlenmiştir.

VİLLANCİCO a. (isp. *villancico*, Noel şarkısı). **1.** *Esk.* İsa'nın doğuşunu anlatan çoban şarkısı. **—2.** Bugün, İspanya'da ve Güney Amerika'da söylenen Noel halk şarkısı.
—ANSİKL. Fransız virelai'sinden etkilenen ve dinsel ya da dindışı, vokal ya da enstrümantal, birsesli ya da çoksesli olabilen villancico kıtalardan *(estrofas)* ve bunların arasında yinelenen bir nakarattan *(estribillo)* oluşur. Bilge Alfonso X'un *Cantigas de Santa María*'sı villancico sayılabilir (XIII. yy.). XV.-XVII. yy.'lar arasında bu tür, çalgılı vokal ya da çoksesli güzel yapıtlarla çeşitlilik kazandı. XVIII. yy.'da villancico korolu, sololu, arialı, recitativolu ve çalgılı bir Noel kantatı biçimine büründü. Günümüzde ise, yeniden Noel zamanı kiliselerde ve sokaklarda söylenen pastoral bir halk şarkısı oldu.

VİLLANDRANDO (Rodrigo DE), çapulcuların castillalı başı (Valladolid 1385'e doğr. - öl. 1455'e doğr.). Charles VII için savaşarak İngilizler'i Lagny kuşatmasından vazgeçmek zorunda bıraktı (1432), daha sonra Albi'yi aldı. "Soyguncular"ı nın yağmalamaları yüzünden Charles VII tarafından Castilla'ya gönderildi, orada kral Juan II'nin başkaldıran soylulara karşı koymasına yardım etti.

VİLLANDRY, Fransa'da komün (Indre-et-Loire), Cher kıyısında, Tours'un 17 km B.-G.-B.'sında; 778 nüf. (1992). 1532'de François I'in bakanlarından Jean Le Breton için yapılmış şatoyu, XX. yy. başında Dr. Carvallo onardı. Taraçalar halindeki bahçeler; 7 000 m² genişliğinde bir havuz; meyve ağaçlarıyla çevrili kare biçimindeki sebze bahçeleri.

VİLLANELLA a. (ital. *villanella*, *villano*, köylü'den). Müz. XV. ve XVI. yy.'larda çok gözde olan, Napoli ya da Venedik kökenli, çoksesli halk müziği.
—ANSİKL. Müz. 3 ya da 4 eşritimli ses için bestelenen ve tek tük taklitler içeren villanellanın frottola'dan doğduğu sanılır; çoğu zaman da canzonetta, özellikle de madrigal gibi italyan rönesansının değişik çoksesli türleriyle karşılaştırılır. G. D. da Nola, A. Willaert ve L. Marenzio villanellaya daha ince bir biçim kazandırmışlardır.

VİLLANİ (Giovanni), italyan kronikçi (Floransa 1276'ya doğr. - öl. 1348). Floransa Cumhuriyeti'nin prioreliğini yaptı (1316-17 ve 1321) ve *Nuova Cronica* adlı bir kronik yazdı. Bu yapıtın ilk altı kitabında belli başlı italyan kentlerinin efsanevi kökenlerini, son altı kitabındaysa Floransa'nın 1266 -1346 arasındaki siyasal ve iktisadi yaşamını ele aldı. —Kardeşi MATTEO (öl. 1363) ve yeğeni FILIPPO (öl. 1405) bu kroniği sürdürdü.

VİLLANOVA UYGARLIĞI a. İ.Ö. IX.-VI. yy.'lar arasında İtalya'da Bologna bölgesinde (özellikle *Villanova* köyü çevresinde), İ.Ö. IX.-VIII. yy.'lar arasında da Orta İtalya'da gelişmiş olan ilk Demir çağı uygarlığı. Başlıca özelliklerinden biri ölülerin yakılmasıdır (kuyu mezarlara yerleştirilen çift koni ya da kulübe biçiminde, pişmiş toprak ya da bronz urnalar). Büyük yapıtların görülmediği sanat özellikle geometrik üsluptadır.

VİLLANUEVA (Juan DE), ispanyol mimar (Madrid 1739 - *ay. y.* 1811). Adı yine JUAN olan bir heykelcinin (1681-1765) oğludur. Roma'da öğrenim gördü ve yeniklasik üslubu benimsedi (1756'dan başlayarak Madrid S. Fernando akademisi'nde mimarlık dersleri veren ağabeyi DIEGO [1715-1774] da yeniklasikti), el Escorial için çalıştı, burada Carlos III ve saray erkânı için çok sayıda ek bölüm inşa etti (1767-1785). 1786'da Madrid kenti mimarlığına ve su işleri yöneticiliğine, 1789'da krallık sarayları baş mimarlığına ve 1792'de S. Fernando akademisi başkanlığına getirildi. Madrid'de gerçekleştirdiği başlıca yapılar el Pardo'da la Casita del Príncipe (1784), Prado müzesi (1785 -1787), Caballero de Gracia kilisesi (1789), gözlemevi (1790) ve Teatro del Príncipe'dir.

VİLLANUEVA (Carlos Raúl), venezuelalı mimar (Croydon, B. Britanya, 1900 - Caracas 1975). Paris'te öğrenim gördü ve ilkelerini cesaretle uygulayacağı Le Corbusier'nin yanında yetişti. Caracas'taki bazı yapıtları, anıtsal beton nervürleriyle olimpiyat stadı (1950), *Dos de diciembre* ve *El Paraíso* adlı büyük konut toplulukları ve üniversitedir (aralarında *Aula Magna*'nın da bulunduğu ve plastik sanatlarla mimarlığı bütünleştirmeyi deneyen çeşitli yapılar). Maracaibo Üniversitesi ve 1967 Montréal sergisi'ndeki Venezuela pavyonu uygulamaları arasındadır.

VİLLANUEVA DE LA SERENA, İspanya'da kent, Extremadura'da, (Badajoz ili); 21 900 nüf. Tarım merkezi.

VİLLANUEVA Y GELTRÚ → VILANOVA I LA GELTRÚ.

VİLLÁNYİ, Macaristan'ın güney kesiminde tepeler dizisi, Drava'nın sol kıyısında. Bağlar.

VİLLARCEAU (Antoine YVON) → YVON VİLLARCEAU

Villarceau çemberi. Geom. Bir simitin kendisine çifteteğet olan bir düzlemle kesiti olarak elde edilen çember.

VİLLARD de Honnecourt, XIII. yy. başında yaşamış fransız mimar ve desinatör. 33 yapraktan oluşan kroki albümüyle (Bibliothèque nationale, Paris) ünlüdür: inşaat planları, savaş makineleri, çarpışma sahneleri, dinsel sahneler, kuyumculuk işleri, geometrik çizimlerle oluşturulan figürler. Avrupa'nın birçok yerinde gezen Villard ve Honnecourt'un Cambrai katedrali'nin yapımında çalıştığı sanılmaktadır.

Villard de Honnecourt, 1964'te kurulan Büyük fransız ulusal locasının araştırma locasına verilen ad.

VİLLARD (Paul Ulrich), fransız fizikçi (Lyon 1860 - Bayonne 1934). Bilimler akademisi'ne üye seçildi (1908), çeşitli radyoloji aletleri tasarladı; bunlardan en önemlisi, havası boşaltılmış bir tüpe hidrojen doldurmaya ve boşaltmaya yarayan geçişim ayarlayıcıdır. Villard 1900'de radyoaktif cisimlerin gama ışımasını buldu ve tanımladı.

VİLLARET DE JOYEUSE (Louis Thomas, *—kontu*), fransız amiral (Auch 1747 - Venedik 1812). Tuğamiral oldu (1793), Brest filosu komutanlığına getirildi, Amerika'dan gelen bir buğday konvoyunu karşılamaya gitti ve Howe'un filosuyla prairial an II (28 mayıs - 2 haziran 1794) savaşlarını yaptı. İki yandan verilen önemli kayıplara karşın, konvoyu Brest'e getirmeyi başardı. Napoléon'un gözünden düşmekle birlikte, 1811'de Venedik valiliğine getirildi.

VİLLARİ (Pasquale), italyan tarihçi ve siyaset adamı (Napoli 1826 - Floransa 1917). 1848 devrimi'nin başarısızlığa uğraması üzerine Napoli'den kovuldu, Pisa (1859) ve Floransa'da (1865) ders verdi. Milletvekilliği yaptı (1873-1876 ve 1880 -1882), senatörlüğe (1884), Eğitim bakanlığına getirildi, tarihte olgucu akımın temsilcilerinden biri oldu. Savonarola (1859 -1861) ve Machiavelli üzerine (1877-1882) incelemler yayımladı.

VİLLAROSA, İtalya'da komün, Sicilya'da (Enna ili), Salso vadisinin yukarısında, Enna'nın B.'sında; 6 000 nüf. Kimya sanayisi.

VİLLARREAL DE LOS İNFANTES, İspanya'da kent, Valencia bölgesinde, Castellón de la Plana'nın G.-B.'sında; 33 200 nüf.

VİLLARRİCA, Şili'nin güney kesiminde yanardağ (2 840 m). Yakınında *Villarrica gölü* (sayfiye yeri).

VİLLARRİCA ya da **VİLLA RİCA,** Paraguay'da kent, Asunción'un G.-D.'sunda yönetim bölümü merkezi; 16 100 nüf. Ticaret merkezi. Besin sanayileri. Ayakkabıcılık.

VİLLARROBLEDO, İspanya'da kent, Murcia'da (Albacete ili), Mancha'da, Albacete'nin K.-B.'sında; 20 200 nüf. Tarım merkezi.

VİLLARS (Claude Louis Hector, *—dükü*), Fransa mareşali (Moulins 1653 - Torino 1734). Hollanda savaşı'nda yararlık gösterdi, sonra diplomatik görevlerle Bavyera ve Avusturya'ya gönderildi. İspanya veraset savaşı'nda Friedlingen'de kazandığı zafer (14 ekim 1702) sayesinde Fransa mareşali oldu, ardından Höchstädt zaferini kazandı (20 eylül 1703). Camisardlarla çarpışmak üzere Cévennes'e gönderildi ve Cavalier'nin teslim olmasını sağladı (1704). 1705'te dük unvanı alan Villars, Ren'de, İtalya'da ve Kuzey Fransa'da çarpıştı. Malplaquet'de yenilgiye uğramakla birlikte (11 eylül 1709), komutasındaki düşman birliklere prens Eugène ile Marlborough ağır kayıplar verdirdi. Prens Eugène'i Denain'de kesin bir yenilgiye uğratması (24 temmuz 1712), Utrech

Scala

villanova uygarlığı
Tarquinia'da ele geçen kulübe biçiminde kül urnası siyah sır üzerine kazınmış geometrik bezekli pişmiş toprak İ.Ö. IX.-VIII. yy.
Arkeoloji müzesi, Floransa

(1713) ve Rastatt (1714) görüşmelerini hızlandırdı ve kolaylaştırdı. Louis XIV'ün ölümünden sonra Naiplik konseyine seçildi (1718) ve Devlet bakanı oldu (1723). 1733'te Louis XV onu ordu komutanlığına getirerek İtalya seferine yolladı; Villars İtalya'da öldü.

VİLLARSİA a. (fr. botanikçi *Villars*'ın adından). Yaprakları bütün ve uzun saplı olan ve kökten süren çokyıllık otsu su bitkisi. (Sarı ya da beyaz çiçekleri de uzun sapların ucundadır; centiyangiller familyası.)

VİLLA SAN GİOVANNİ, İtalya'da kent, Calabria'da (Reggio ili), Messina boğazı kıyısında; 12 400 nüf. Sayfiye yeri ve Sicilya'ya geçmek için hareket noktası.

VİLLAT (Henri), fransız matematikçi (Paris 1897 - *ay. y.* 1972). Bilimler akademisi'ne üye seçildi (1932), akışkanlar mekaniği ve aerodinamik alanlarında çalıştı; uyuşumlu gösterim kuramını yetkinleştirdi ve çift dönemli katsayısı olan diferansiyel denklemleri inceledi.

VİLLAVİCENCİO, Kolombiya'da kent, Río Meta yönetim bölgesinin merkezi, Bogotá'nın G.-D.'sunda; 161 166 nüf. Besin sanayileri. Deri işleme.

VİLLAVİCİOSA, İspanya'da kent, Asturias'ta (Oviedo ili), Linares'in Gaskonya körfezine döküldüğü yerde; 15 800 nüf. Eski evler. Tarım pazarı. Balıkçılık. Turizm.

Villaviciosa savaşı, 10 Aralık 1710'da İspanya Veraset savaşı sırasında Villaviciosa de Tajuña'da (Guadalajara'nın Kuzey-doğu'sunda) yapılan ve Vendôme dükünün İngilizler'i ve imparatorluk taraftarlarını yenilgiye uğrattığı savaş. Bu zafer, Felipe V'e İspanya tahtını korumasını sağladı.

L. L.

Villèle kontu
Delpech'in yaptığı taşbaskıdan ayrıntı
Bibliothèque nationale, Paris

VİLLEDA MORALES (Ramón), honduraslı devlet adamı (Ocotepeque 1909 - New York 1971). Doktordu, partisi olan Liberal parti 1957 eylül seçimlerini kazandığında, kendisi ABD'de büyükelçiydi. 1957 aralığında Cumhurbaşkanı oldu; ama 1963 ekiminde, askeri bir cunta tarafından devrildi.

VİLLEDİEU-LA-BLOUÈRE, Fransa'da (Maine-et-Loire) komün, Mauges'da; 2 104 nüf. Ayakkabıcılık. Saint-Joseph-du-Chêne şapeli'nde hac yeri.

VİLLEFRANCHE, Fransa'da kanton (Alpes-Maritimes) merkezi, Côte d'Azur kıyısında, Nice kıyısında; 7 411 nüf. Kent, iyi korunan, çok güzel bir koyun kıyısındadır; savaş gemileri sık sık bu koyda demirler. Eski semtle XVII. yy.'dan kalma kilise. XVI. yy.'dan kalma kale. Jean Cocteau'nun dekore ettiği Balıkçılar capellası. Sayfiye yeri.

VİLLEFRANCHE-DE-CONFLENT, Fransa'da (Pyrénées-Orientales) komün, Têt kıyısında; 294 nüf. Conflent'ın eski merkezi. Cerdanya kontlarından birinin 1095'te kurduğu bu küçük kentin XIII.-XV. yy.'da yapılan ve Vauban tarafından onarılan surları bugün de ayaktadır. Katalonya üslubunda birçok Ortaçağ evi. Kilise (XII.-XIII. yy.; roman üslubundan taçkapı; sanat yapıtları).

İPS

Edward Villella (1967'de)

VİLLEFRANCHE - DE - ROUERGUE, Fransa'da *arrondissement* (Aveyron) merkezi, Massif central'ın kenarında, Aveyron kıyısında; 13 301 nüf. (1992). Ortaçağ'da bir tahkimli yer olan Viellefranche, Reform savaşlarından ve 1628 veba salgınından zarar gördü. Birkaç sanayi kuruluşunun (konserve, cıvata) yer aldığı kent bir ticaret merkezidir.

VİLLEFRANCHE-SUR-SAÔNE, Fransa'da *arrondissement* (Rhône) merkezi, Beaujolais'de, Saône'un kıyısında; 29 889 nüf. (1992). XII.-XVI. yy.'a ait Notre-Dame-des-Marais kilisesi (alevli üslupta taçkapı). Şarap satış ve şarapçılık gereçleri yapım merkezi. Makine ve elektrikli gereçler yapımı. Kimya, makine ve besin sanayileri.

VİLLEGAİGNON ya da **VİLLEGAGNON** (Nicolas DURAND DE), fransız denizci (Provins 1510'a doğr. - Beauvais, Nemours yakınında, 1571). Malta şövalyeleri tarikatı başkanı Villiers de L'Isle-Adam'ın yeğeniydi, 1531'de tarikata girdi. Karl V'in Cezayir seferine katıldı ve Malta'yı Türkler'e karşı savundu (1541). Malta şövalyeleri komutanlığına yükseldi, Mary Stuart'ı ingiliz filolarının elinden kaçırarak Fransa'ya getirdi. Bretagne tümamirali Coligny, kendisini Rio körfezinde bir protestan sömürgesi kurmakla görevlendirdi (1555). Sömürgedeki dinsel anlaşmazlıkları yatıştıramayınca, bu işi Portekizliler'e bırakarak Fransa'ya döndü. Dinsel polemik yapıtları ve bir Cezayir seferi kitabı yazdı.

VİLLEGAS (Esteban Manuel DE), ispanyol şair (Matute, Logroño yakınında, 1589 - Nájera 1669). Horatius'tan ve Anakreon'dan yaptığı çevirileri içeren *Eróticas* ya da *Amatorias*'ı (1617) ve latin ölçüleriyle yazılmış özgün şiirleri vardır.

VİLLEHARDOUİN, Champagne kökenli fransız aile; kollarından biri, Akhaia* prensliği'nin başına geçerek XIII. yy.'dan itibaren Doğu'da adını duyurdu. — GEOFFROİ *de Villehardouin* (1148-Trakya'da 1213), Champagne mareşali oldu. Dördüncü haçlı seferinin (1199) hazırlıkları sırasında, haçlıların Bizans İmparatorluğu'nun işlerine karışmasını önerdi. İstanbul'un alınmasından (1204) sonra Romania mareşali ve Selanik kralı Bonifacio del Monferrato'nun başdanışmanı oldu. Haçlı seferinin ve latin kurumlarının bir kroniğini yazdı: (→ *İstanbul'un fethi.*) — GEOFFROİ I, GEOFFROİ II → GEOFFROİ. —GUİLLAUME II, Geoffroi I'in oğlu, 1246-1278 arasında Akhaia prensi oldu. (→ AKHAİA.)

VİLLEJUİF, Fransa'da kanton (Val-de-Marne) merkezi, Paris'in güney banliyösünde; 48 671 nüf. (1992). XIII, XVI ve XVII. yy.'dan kalma St-Cyr-et-Ste-Juliette kilisesi. Akıl hastanesi. Kanser enstitüsü. Yaşlılar yurdu. Elektrikli gereçler yapımı.

■ **VİLLÈLE** (Jean-Baptiste Guillaume Joseph, *—kontu*), fransız devlet adamı (Toulouse 1773 - *ay. y.* 1854). Devrim başlarında deniz astsubayıydı. Mauritius adasına (1793), daha sonra, servetini yaptığı Réunion'a çekildi. İkinci Restauration* başında, Toulouse belediye başkanıydı (temmuz 1815); La Haute-Garonne'dan, "bulunmaz" Meclis'e milletvekili seçildi ve orada kendini, ültra*ların en çok dinlenen lideri olarak kabul ettirdi. Merkez sağa doğru kaydı ve duc de Richelieu kabinesinde Devlet bakanı oldu (şubat 1820). 1821 ekim seçimlerinden sonra Konsey başkanı oldu (eylül 1822). Ültraların çoğunlukta olduğu yeni bir meclisin seçilmesi, onun din toplulukları ve göçmenlerle ilgili yasaları kabul ettirmesini sağladı (ağustos 1825). Ama büyük evlat hakkına ilişkin yasayı Soylular meclisi'ne kabul ettirmeyi başaramadı (nisan 1826) ve liberallerle ültraların ortak muhalefeti karşısında, basın özgürlüğünün kısıtlanmasıyla ilgili yasa tasarısını da geri çekmek zorunda kaldı (1827). O zaman, Milli muhafız birliği'nin feshedilmesine karar verdi (nisan 1827); bir sansür bürosu kurdu ve Milletvekilleri meclisi'ni feshetti (kasım 1827). Seçimlerde (17-24 kasım 1827) liberallerin elde ettiği zaferden sonra istifa etti.

■ **VİLLELLA** (Edward), italyan kökenli amerikalı dansçı (Long Island, New York, 1936). New York City Ballet'ye katıldı (1957), soloculuk ve daha sonra yıldız dansçılığa getirildi (1959). 1960'tan sonra Balanchine'in (*The Figure in the Carpet*, 1960; *Midsummer Night's Dream*, 1962; *Bugaku*, 1963; *Harlequinade*, 1964 değişkesi; *Brahms-Schönberg Quartet*, 1966; *The Jewels* [Mücevherler], 1967; *Pulchinella* [J. Robbins ile birlikte], 1972) ve Robbins'in çoğu yeni yapıtlarını (*Dances at a Gathering*, 1969; *Watermill*, 1972) yorumladı. 1972'de New York City Ballet'nin sanat yönetmenliğine getirildi. Koregraf olarak, özellikle *Narkissos* (1966) ve *Gayaneh* (1972) balelerini düzenledi. 1976'da sahneden ayrılmakla birlikte, Edward Villella and dancers topluluğu'nu yönetmeye başladı.

VİLLEMAİN (Abel François), fransız profesör ve siyaset adamı (Paris 1790 - *ay. y.* 1870). Sorbonne'da profesördü, 1830'da milletvekili seçildi, 1832'de Chambre des pairs üyesi oldu, Eğitim bakanlığına getirildi (1839-1844), ortaöğrenim reformu için büyük bir etkinlik gösterdi. *Cours de littérature française* (Fransız edebiyatı dersleri) [1828-29] adlı yapıtıyla, eski ve yabancı edebiyat üzerindeki incelemelerinde dogmatik eleştirinin yerini tarihsel eleştiriye verdi (Fr. akad. 1821).

VİLLENA, İspanya'da kent, Levante'de (Alicante ili), Alicante'nin K.-B.'sında; 28 700 nüf. XV. yy.'dan kalma görkemli çan kulesiyle kale. İsabel gotik üslubunda Santiago kilisesi. Belediye konağında küçük müze (yaklaşık İ.Ö. 1000'den kalma "Villena kalıtları"). Bağlar. Ayakkabı sanayisi.

VİLLENA (Enrique DE ARAGON, **—markisi** denir), ispanyol yazar (Torralba 1384 - Madrid 1434). Kral Enrique II Muhteşem'in yasa dışı torunu, Zaragoza şenlikleri için *Coplas*'ı, sonra *Arte cisoria*'yı (1423'e doğr.), *Arte de Trovar*'ı (1433) vb. yazdı, Vergilius ve Dante'den çeviriler yaptı. Yaşamıyla ilgili efsaneler, özellikle Rojas Zorrilla, Hartzenbusch ve Larra başta olmak üzere birçok yazarın dramına konu olmuştur.

VİLLENEUVE (Pierre Charles DE), fransız denizci (Valensole 1763 - Rennes 1806). 1796'da tuğamiraldi; Mısır seferine katıldı ve Ebukir'de artçılara komuta etti (1 ağustos 1798). Tümamiralliğe yükseldi; (1804), Antiller'in yiyecek ve silah gereksinmelerini karşılamak daha sonra İngiltere'ye çıkarma yapma olanağını sağlamak için Brest'teki ablukayı kaldırmakla görevli Toulon deniz filosuna komuta etti. Antiller'e mayısta ulaştı, Avrupa'ya dönmek için 9 haziranda demir aldı. Dönüşte, Ferrol açıklarında, Calder'in ingiliz donanmasıyla sonu belirsiz bir savaşa tutuştu (22 temmuz). Bunun ardından Cádiz koyuna sığındı ve hemen arkasından da Nelson tarafından abluka altına alındı. İngiltere çıkarmasından vazgeçen Napoléon, kendisine geri dönmesini emretti. Yenileneceğine inanmış olarak Trafalgar burnu açıklarında Nelson'un donanmasıyla karşılaştı (21 ekim 1805). Fransa 17 gemi ve 4 000'den fazla insan kaybetti. Villeneuve hapsedildi, sonra söz üzerine serbest bırakıldı ve kuşkulu koşullarda öldü (intihar ya da cinayet).

VİLLENEUVE-D'ASCQ, Fransa'da kanton (Nord ve Lille) merkezi; 65 695 nüf. (1992). Dutilleul-Masurel koleksiyonunun bağışlanması sayesinde kurulan ve 1983'te R. Simounet'nin yaptığı yapılarda açılmış olan Modern sanat müzesi (Bauchant, Braque, Picasso, Léger, Modigliani, Charchoune, Lanskoy, Miró, Buffet vb.'nin yapıtları).

VİLLENEUVE - LÈS - AVİGNON, Fransa'da (Gard) kanton merkezi, Rhône kıyısında, Avignon'un karşısında; 10 785 nüf. (1992).

—Güz. sant. XIII. yy. sonunda Güzel Philippe tarafından kurulan Villeneuve papalık Avignon'a yerleştikten sonra önem kazandı. Kent bir köprüyle bağlandığı Avignon'un bir tür banliyösü durumuna geldi; kardinaller konutlarını burada yaptırdılar. Bununla birlikte, Rhône'un sağ kıyısında bulunan Villeneuve kentin savunmasını sağlayan (Güzel Philippe kulesi, 1293-1307, ve Saint-André kalesi, 1363'e doğr. - 1368) Fransa krallarına bağlıydı. 1333'te gotik üslupta yapıdan tek sahınlı Notre

-Dame kilisesi'nin yanı sıra kentin en dikkate değer yapısı: 1356'da papa İnnocentius VI tarafından eski malikânesinin sınırları içinde yaptırılan geniş Val-de-Bénédiction manastırı'dır. Bir sanat odağı durumuna gelen manastırda bugün, papanın mezarının yanı sıra, M. Giovannetti'nin capellayı süsleyen freskleri görülebilir. Onarılan bu yapı topluluğunda 1973'te kapılarını her kültür çevresinden sanatçı ve araştırmacılara açan bir Uluslararası araştırma merkezi kuruldu.

VİLLENEUVE-LOUBET, Fransa'da (Alpes-Maritimes) komün, Côte-d'Azur kıyısında, Var ırmağı ağzının B.'sında; 11 625 nüf. (1992). Ortaçağ'dan kalma, onarılmış şato. Makine sanayileri. Elektronik.

VİLLENEUVE-SAİNT-GEORGES, Fransa'da kanton (Val-de-Marne) merkezi, Paris'in G.-D. banliyösünde, Sen'in sağ kıyısında, Yerres ve Sen ırmaklarının kavşağında; 27 476 nüf. (1992). XIII. yy.'a ait kilise (Rönesans döneminde yapılmış sahın). Beauregard şatosu (XVII. yy.). Triyaj garı. Demiryolu gereçleri.

VİLLENEUVE-SUR-LOT, Fransa'da *arrondissement* (Lot-et-Garonne) merkezi; 23 760 nüf. (1992). Villeneuve, birkaç sanayi dalının (tarıma dayalı besin sanayisi, kereste işleme, küçük hidroelektrik santral) da bulunduğu bir pazardır.

VİLLENEUVE-SUR-YONNE, Fransa'da kanton (Yonne) merkezi, Othe bölgesinin kenarında; 5 072 nüf. (1992). XII. yy.'da kurulan eski bir müstahkem mevki olan kentte eski evler, sur kalıntıları. XII. yy.'da yapılmış bir çan kulesi ve bir köprü (XIII. yy.) vardır.

VİLLEPARİSİS, Fransa'da (Seine-et-Marne) komün, Meaux yolu üstünde, Vaujours yükseklikleri eteğinde; 18 925 nüf. (1992). Modern Notre-Dame-de-la-Paix kilisesi (Bazaine vitrayından döşeme, 1958). Eczacılık ürünleri.

VİLLEROİ (Nicolas DE NEUFVİLLE, — *senyörü*), fransız diplomat ve devlet adamı (Paris 1542 - Rouen 1617). Ilımlı bir birlikçi ve kralcı (ya da siyasal) katolikler partisi üyesiydi, Henri IV'e katıldı (1593). Dışişleriyle görevlendirildi, Vervins (1598) ve Lyon (1601) antlaşmalarını tartıştı ve Habsburglar'a karşı Sully tarafından önerilen savaşa karşı çıktı. İspanya yanlısı siyasetini desteklemesine karşın Marie de Médicis tarafından görevden alındı (1616), ölümünden az bir süre önce Louis XIII tarafından yeniden göreve getirildi (1617). *Mémoires d'État* (Devlet anıları) adlı yapıtı 1622'de yayımlandı.

VİLLEROİ (François DE NEUFVİLLE, — *dükü*), Fransa mareşali (Lyon 1644-Paris 1730), Nicolas de Neufville Villeroi'nın oğlu. Louis XIV'le birlikte yetiştirildi, kralın kayırmasıyla Fransa mareşalliğine getirildi (1693). Kusursuz bir saray adamı olmakla birlikte askeri yeteneklerden yoksundu, Augsburg birliği savaşı sırasında Willem III'ün Namur'u geri almasını (ağustos 1695) önleyemedi. İspanya Veraset savaşı'nın başında, Chiari'de Prens Eugène'e yenildi (1701), ardından Cremona'da tutsak düştü; Marlborough dükü karşısında uğradığı ağır Ramillies yenilgisi (23 mayıs 1706) askerlik yaşamına son verdi. 1722'de, Naip'e karşı entrika çevirdiği gerekçesiyle görevden alındı ve kendi topraklarına çekildi.

Villeroy & Boch, Boch (1748'de kuruldu) ve Villeroy (1786'da kuruldu) adlı şirketlerin 1836'da birleşmesiyle ortaya çıkan alman grup.

VİLLERS-COTTERÊTS, Fransa'da kanton (Aisne) merkezi, Valois'da; 8 904 nüf. (1992). B.'sı dışında her yönde *Villers-Cotterêts ormanı*'yla çevrilidir. Av hayvanı bakımından verimli ormanın çekiciliğine kapılan François I, XIII. yy.'dan kalma bir şatonun yerinde 1532'ye doğru yeni bir konak yaptırdı.

Villette parkı, eski ulusal et pazarının 55 hektarlık alanını düzenlemek için 1979 yılında kurulan kamu yerleşmesi. Sitin kuzeyinde *Bilimler ve sanayi sitesi* güneyinde *Müzik sitesi*, her iki sitenin arasında da 30 hektarlık bir park yer alır. Bilimler ve sanayi sitesinde sergi salonlarından başka, gençlere ayrılmış keşif salonları, aktüalite salonları, bir planetarium, araştırıcılar için bir kitaplık, bir videotek, bir konferans merkezi ve binanın dışında kurulan yarım küre biçiminde bir sinema salonu yer alır. Müzik sitesi halka müzik zevkini aşılamak ve müzik öğrenimini sağlamak amacını gütmekte ve Ulusal müzik konservatuarı'nın buraya taşınması düşünülmektedir.

VİLLEURBANNE, Fransa'da kanton (Rhône) merkezi, Lyon'un D. banliyösünde; 119 848 nüf. (1992). Canlı bir sanayi (makine, elektrikli gereçler yapımı, tekstil, kimya) merkezi. Çağdaş sanat müzesi.

VİLLİAUMİT a. (fr. *villiaumite;* fransız kâşif *Villiaume*'un adından). Miner. Kübik sistemde yer alan doğal sodyum fluorür.

VİLLİÉ-MORGON, Fransa'da (Rhône) komün, Beaujolais'de; 1 592 nüf. Kırmızı şaraplar.

VİLLİERS Buckingham dükleri → BUCKİNGHAM.

VİLLİERS (Barbara), **Castlemaine** kontesi, **Cleveland** düşesi. Güzelliğiyle ünlü ingiliz kadın (Londra 1641-Chiswick, Middlesex, 1709). Metresi olduğu Charles II üzerinde büyük etkisi vardı; onu katolikliği benimsemesi yolunda destekledi.

VİLLİERS (George William Frederick), 4. **Clarendon** kontu, ingiliz siyaset adamı ve diplomat (Londra 1800 - *ay.y.* 1870). 1833-1838 arasında Madrid'de elçilik yaptı ve ispanyol verasetinin bir çözüme bağlanmasını görüştü. Bakanlık yaşamına liberal lord Melbourne kabinesinde başladı (1840-1841). İrlanda lord-lieutenantlığına getirildi (1847-1852), büyük bir kıtlık yaşayan ve Genç-İrlanda* hareketiyle altüst olan adayı ustaca yönetti. 1853-1858, 1865-66 ve 1868-1870 dönemlerinde Foreign Office'nin başındaydı, dolayısıyla Kırım savaşı, Paris kongresi, ve Amerikan iç savaşı'ndan sonra ingiliz-amerikan anlaşmazlıklarının bir çözüme bağlanması sırasında, ingiliz diplomasisini yürütmekle görevliydi.

VİLLİERS DE L'İSLE-ADAM (Philippe), Malta tarikatı başkanı (Beauvais 1464 -Malta 1534). Saint-Jean şövalyeleri tarikatı komutanı (1521), Fransa manastır başkanı ve tarikatının Louis XII yanındaki elçisiydi, tarikat başkanlığına getirildi (1521). Kanuni Sultan Süleyman'a karşı beş aya yakın savunduğu Rodos'u sonunda teslim etmek zorunda kaldı (aralık 1522). 1530'da Roma'dan tarikatının Malta'ya yerleşmesi iznini aldı.

VİLLİERS DE L'ISLE-ADAM (Auguste, comte DE), fransız yazar (Saint-Brieuc 1838 - Paris 1889). Fransa'nın Devrim sırasında yok olan en eski ailelerinden birinin çocuğuydu; Paris'te edebiyat çevrelerine girdi. Çağdaş törelerle uyuşamayarak, düş ile mantığı, fantastik ile gerçeği bağdaştırmaya çalıştı. *Premières Poésies* (1859) adlı şiir kitabı, *Isis* (1863) adlı romanı ve oyunları (*le Nouveau Monde,* 1875) başarısızlığa uğradıysa da, yapıtının mesajını en iyi veren *Axel* (1890) ile ölümünden sonra yankı uyandırdı. Günümüzde daha çok *Contes cruels* (1883), *L'Ève future* (1836), *Tribulat Bonhomet* (1887), *les Histoires insolites* ve *Nouveaux Contes Cruels* (1888) adlı yapıtlarıyla bilinir.

VİLLİNGEN-SCHWENNİNGEN, Almanya'nın Baden-Württemberg eyaletinde kent, Karaorman'ın doğu eteğinde; 78 400 nüf. XII.-XIII. yy.'dan kalma katedral ve başka anıtlar. Müzeler. Duvar saatçiliği merkezi. Takım tezgâhları. Duyarlı makine. Elektrikli gereçler yapımı. Ayakkabıcılık. Mukavva imalatı. Bira fabrikası. Kaplıca merkezi.

VİLLİUS ANNALİS (Lucius), romalı siyaset adamı (İ.Ö. II.yy.): İ.Ö. 180'de tribunus oldu, *cursus honorum*'a kesin bir düzen getiren yasayı kabul ettirdi (*Annalis* lakabı buradan gelmektedir).

VİLLMANSTRAND → LAPPEENRANTA.

VİLLODRİGO, İspanya'da yer, Burgos' un 35 km G.-B.'sında. Fransız jandarma birlikleri Wellington'un kızıl dragonlarını burada yendi (23 ekim 1812),

VİLLOİSON (Jean-Baptiste Gaspard D'ANSSE DE), fransız yazar (Corbeil 1750-Paris 1805). Yunan edebiyatı üzerine çalışmalar yaptı (*Anecdota graeca,* 1781), 1779'da Venedik'teki San Marco kitaplığı'nda, F. A. Wolf'un Homeros ile ilgili kuramlarının hareket noktasını oluşturan *Codex Venetus*'un buldu.

VİLLON (François), fransız şair (Paris 1431 - 1463'ten sonra.) Villon'un büyük yeteneği ve özgünlüğü okurların kafasında öylesine yer etmiştir ki, eleştirel yaşamöyküsüyle efsane içiçe geçmiştir. Clément Marot'dan itibaren olaylar ile kişilere yapılan telmihleri ayırtetmek oldukça güçtür, sözgelimi Françios Rabelais, belki de kendi fantezileri ile bizim bilemediğimiz olayları birbirine karıştırdığından Saint-Maxient'i konu alan bir farsı Villon'a atfeder. Bugün artık şairin yapıtlarında andığı kişi ve yer adlarından kuşku duyulma-

B.N., Paris

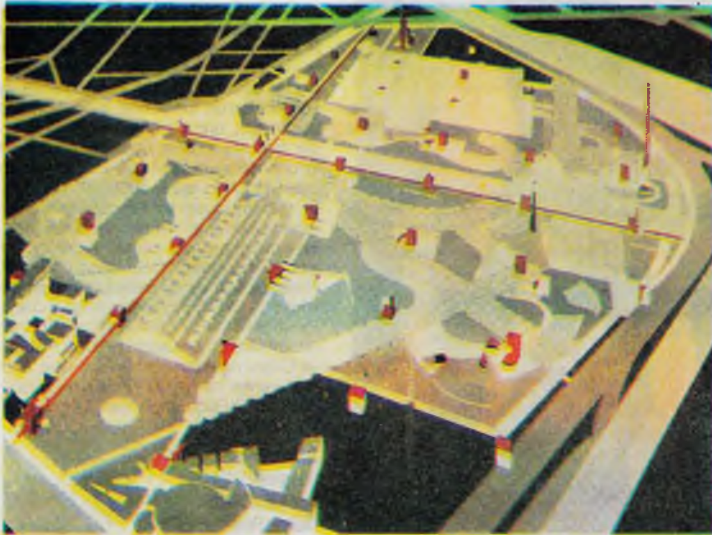
Villeroi dükü
François de Neufville
bir gravürden ayrıntı
Bibliothèque nationale, Paris

Giraudon

François Villon
şairin Marot tarafından
yayımlanan yapıtlarının
başına konmuş tahta
üzerine gravür portresi

B. Tschumi

Paris'in XIX. *arrondissement*'ındaki
Villette parkı'nın
şematik görünümü,
(Bernard Tschumi'nin projesi).
Ön planda ve
solda Müzik sitesi'nin binaları ve
Büyük Hal;
dipte yarımküre biçimindeki sinema ve
Bilimler ve sanayi sitesi.

Jacques Villon
Yürüyen askerler (1913), *Art moderne ulusal müzesi, C. N. A. C. Georges - Pompidou*

ya başlanmıştır. Ancak körü körüne bir inançtan sistemli bir kuşkuya da düşmemelidir: şair kendi yaşamını bir alay konusu olarak işlemekten geri kalmamıştır. Söylediklerinin bir bölümü arşiv belgeleriyle doğrulanmıştır. François de Montcorbier 1449'da bakalorya öğrencisi olarak kabul edildi, 1452'de de Paris'te bakaloryasını verdi ve *maître es art* unvanını aldı. 5 haziran 1455'te bir dövüş sırasında bir rahibi öldürdü ve bu olayı için ocak 1456'da bir bağışlama mektubu elde etti. 1458'de, 1456 Noeli'nde Navarre kolejindeki bir hırsızlık olayına karıştığı iddia edildi. 1462 kasımında Châtelet'ye hapsedildiyse de, daha sonra bağışlandı. Ama 1463'te Parlamento'nun emriyle tutuklanarak önemsiz bir dövüş yüzünden idama mahkûm edilince, 10 yıl süreyle Paris'ten uzaklaştırıldı (5 ocak 1463). Öte yandan, iki uzun şiirindeki telmihlere bakılırsa, 1456 Noeli'nde *Lais*'e, 1461'de de *Testament*'a başladı; Louis XI'in Meung-sur-Loire'a girişi sayesinde Villon'nun Orléans piskoposunun zindanından kurtulduğu anlaşılıyor. Villon'nun yaşamındaki önemli olaylar bunlardan ibarettir. Ama Villon'nunki gibi şiirsel bir yapıtı ele alırken biçim (dizelerdeki ustalık ve anlatımdaki özlülük), tema (Ortaçağ lirik geleneğinin tüm unsurlarından yararlanmıştır) ve imge (anlatımın canlılığı ve karikatürleştirmenin gerçeksiliği) yönünden bir değerlendirme yapmak gerekir. Bu bakımdan Villon'nun sanatı tiyatro yönetmeninin ve oyuncunun sanatına yaklaşır; hokkabazlıkları ihmal etmemekle birlikte yergi ve farsla daha da belirginleştirilen şiir sanatı, zihnin isyanını ve özgürleşmesini taklit etmesi ve zenginlikleri, iktidarı, gönlün, bedenin ve dünyanın acılarını ve zevklerini kendince bölüştürmesi onu tiyatro yönetmenine ve oyuncuya yaklaştırır. *Lais* ve *Testament* şairin başyapıtları olsa da, bir bakıma bize ustalığının anahtarlarını veren yazın alıştırmaları sayabileceğimiz pek çok şiirini de unutmamak gerekir *(Ballade des dames du temps jadis; Ballade à s'amie; Ballade de bonne doctrine à ceux de mauvaise vie; les Ballades en jargon).*

Lauros-Giraudon

Jacques Villon
Güreşçiler (1937)
M.N.A.M.,C.N.A.C Georges-Pompidou, Paris

VİLLON (Gaston DUCHAMP, **Jacques** — denir), fransız ressam (Damville, Eure, 1875 - Puteaux 1963), M. Duchamp'ın ve R. Duchamp-Villon'un kardeşi. Genç yaşta gravüre ilgi duydu, Montmartre çevresinden etkilendi (1894'te Pariste yerleşmiş ve Cormon'un atölyesine gidip gelmeye başlamıştı), önce birçok deseni (*le Courrier français, le Rire, l'Assiette au beurre* vb'de), daha sonra afişleri, taşbaskıları ve gravürleri yayımlandı. 1908-1910'dan sonra gravürlerinde ve resimlerinde (*Raymond Duchamp-Villon'un portresi*, 1911, Art moderne ulusal müzesi, Paris), biçimlerin (*Genç kadın*, 1912, Museum of Art, Philadelphia) ve devinimin (*Yürüyen askerler*, 1913, Art moderne ulusal müzesi, Paris) sentetik bir görünümüne yol açan bir yalınlaştırma sürecine girişti. Kübizm ve fütürizme yakın olan bu arayışlar, Altın oran grubu'na (ya da "Puteaux grubu"; 1911-12'de Duchamp-Villon, Léger, Gleizes, Metzinger vb. ile kuruldu) özgü yöntemli bir kesinliğe dayanır. Gerçekliğin arıtılmasına dayanan bu anlayış Villon'u Birinci Dünya savaşı'ndan sonra renkli düzlemlerden oluşan hemen hemen soyut nitelikte kompozisyonlara götürdü (*Renkli perspektif*, 1922, Yale Üniversitesi; *Pencereler*, 1932-33, özel kol.). Soyutlama -Yaratma grubu'na katılmasına karşın, arı soyutlamadan kaçındı ve 1935'ten sonra gerçeğe göndermelerin (manzaralar, figürler) geometrik düzlemlere, güç çizgilerine ve renk titreşimlerine bağlı olduğu bir resim sanatına yöneldi (*Marcel Duchamp'ın portresi*, 1951, Sonja Henie vakfı, Oslo). Kitaplar için gravürleri (*Architectures*, Valéry'nin *Eupalinos*'unun hazırlık baskısı, 1921; Hesiodos'un *İşler ve günler*'i, 1962), duvar halısı ve vitray (Metz katedrali, 1957) çalışmaları da vardır.

VİLLUGBEYA a. Tropikal Asya'da ve Filipinler'de yetişen, genellikle sülüklü, karşıt ve bütün yapraklı, talkım çiçekli, tırmanıcı çalı. (Bil. a. *Willughbeia*, zakkumgiller familyası.) [Nam Phan'da iyi bilinen *Willughbeia edulis;* hemen hemen küremsi, yenebilir bir meyve verir.]

VİLLUPURAM, Hindistan'da kent, Tamil Nadu'da, Pondiçeri'nin B.'sında; 60 000 nüf.

VILLUS a. (lat. *villus*). TÜMÜR'ün eşanlamlısı.

VİLMORİN (Louise LEVÊQUE DE, **Louise de** —denir), fransız kadın edebiyatçı (Verrières-le-Buisson 1902 - *ay. y.* 1969). Malraux'nun dostuydu; hem şiir (*Fançailles pour rire*, 1939), hem roman türünde (*Madame de...*, 1951; *la Lettre dans un taxi*, 1958) zarif ve derin yapıtlar kaleme aldı.

VİLNİUS, Litvanya'nın başkenti, ormanlık ve çayırlık bir bölgede; 596 900 nüf. (1992). Tarihsel merkezi günümüze kadar gelen eski kent. Metalürji. Kimya, Takım tezgâhları. Duyarlı aletler. Elektronik. Tekstil. Besin ve kereste sanayisi. — Kent eski anıtsal çekirdeğini korumaktadır: Ortaçağ'dan kalma şatonun kalıntıları, üniversite binaları, Aziz Petro ve Aziz Pavel kiliseleri (barok üslubunda, XVII. yy.), yeniklasik dönemde yeniden yapılmış katedral, vb. Müzeler.
—Tar. X. yy.'da kurulan Vilna, Gedimin döneminde Litvanya'nın başkenti durumuna geldi (1323). Töton şövalyelerinin yıkımına uğradı (1377), çok geçmeden yeniden yapıldı ve bir piskoposluk merkezi oldu. XVI., XVII. ve XVIII. yy.'larda orduların (Ruslar, 1655; İsveçliler, 1702) geçişlerinden, yangınlardan (1610, 1706) ve salgın hastalıklardan zarar gördü. 1795'ten eylül 1915'e kadar bir rus kenti olarak kaldı, Hindenburg'un işgaline uğradı, ardından 1918-19'da Ruslar ve Polonyalılar arasında sert bir çekişme konusu durumuna geldi. Nisan 1919'da Rydz-Śmigły komutasındaki Polonyalılar tarafından Sovyetler'den geri alındı (→ POLONYA-SOVYET *savaşı*), ekim 1920 Suwałki antlaşması'yla Litvanya'ya verildi, 9 ekim 1920'de polonyalı general Żeligowski'nin bir baskınıyla ele geçirildi ve eylül 1939'a kadar (*Wilno* adıyla) bir polonya kenti olarak kaldı. Eylül 1939'da, o zaman Wehrmacht'ın müttefiki olan sovyet birlikleri Vilna'ya girdi. Litvanya'ya geri verilen Vilna, alman -sovyet savaşının başında, haziran 1941'de Almanlar'ın eline geçti. Çernyahovskiy'in başarılı saldırısıyla (haziran 1944), Almanlar kentten atıldı.

VİLOAVİLO a. Denizc. Herhangi bir nedenle bir geminin, yükünü bir başka gemiye aktarması.

VİLUŞA. Tar coğ. Anadolu'da, Arzava* (kabaca Pisidia, Pamphylia) konfederasyonu'nu oluşturan küçük ülkelerden biri.

VİLÜİT a. (fr. *wiluite*). Miner Yeşilimsi beyaz renkte grosülarit türü.

VİLVORDE, hollandaca **Vilvoorde,** Bel-

çika'da (Brabant) kent, Brüksel'in K.'inde, *arrondissement* merkezi, Willebroek kanalı kıyısında; 33 000 nüf. XIV.- XV. yy.'dan kalma gotik üslubunda kilise (barok üslubunda mobilyalar). Sanayi (otomobil montajı, kimya ve metalürji sanayisi, kâğıt, tekstil, besin sanayisi) merkezi.

VİLYUY, Rusya'da ırmak (Yakutistan Özerk Cumhuriyeti), Lena'nın kolu (sol kıyıdan); 2 650 km (havzası 454 000 km^2). *Vilyuysk dağları*'ndan, Kuzey kutbu çemberinin biraz G.'inden doğar ve Tyun'la birleştiği yerin yakınında Vilyuysk'tan geçer. Hidroelektrik tesisi (Çernıyşevski).

VİMANA a. (*tanrı arabası, krallık sarayı, tapınak* anlamlarına gelen sanskritçe sözc.). Hint mimarlığında, piramit biçimindeki üst yapısıyla ayırt edilen özel tapınak türü (örneğin, Thancavur'da Siva Brihadişvara tapınağı).

VİMERCATE, İtalya'da kent, Lombardia'da (Milano ili), bu kentin K.-D.'sunda; 23 300 nüf. Ticaret merkezi. Elektronik.

VİMİNALE dağı, Roma'nın yedi tepesinden biri, kentin ve Quirinale dağının D.'sunda, Servius Tullius'un Roma'ya kattığı bu tepe surlarla çevrildi. Burada yapılan en önemli Antikçağ anıtı Diocletianus kaplıcalarıdır.

VİNA a. Kalın bir değnek üzerine monte edilmiş dört teli ve sesi yankılayan iki asmakabağı olan kithara. (En önemli hint telli çalgılarından biridir.)

Popper-Atlas-Photo

vina çalan hintli müzikçi

VİNA DEL MAR, Şili'de kent, Büyük Okyanus kıyısında; 312 300 nüf. (1991). Valparaiso'nun kuzey banliyösü ve ünlü sayfiye yeri. Besin sanayileri.

VİNALAPÓ, İspanya'da kıyı ırmağı, Alicante'nin G.'inde Akdeniz'e dökülür. Vadisi önemli bir ayakkabı sanayisi merkezidir.

VİNALİA a. (lat. *vinalia, vinum* şarap' tan). Esk. Rom. İupiter'in onuruna yapılan şarap şenlikleri. (Yeni şarabın tadına bakıldığı *vinalia priora* [23 nisan] ve bağbozumunun başladığı *vinali rustica* [19 ağustos] olmak üzere iki taneydi.)

VİNAS a. (fr. *vinasse*). Mayalanmış şıranın, yani şarabın damıtılmasından geride kalan atık.

—ANSİKL. Damıtılarak alkolü alınan şıralardan, geriye sıvı içinde asıltı halinde, macun gibi bir atık kalır (vinas). Patates ispirtoculuğunda bu karışım, hayvan yemi olarak kullanılır. Şarabın damıtılmasından arta kalan vinaslar, içine bir miktar sanayi alkolü katılıp damıtılınca elde edilen ürün, içki ispirtosu aroması kazanır. Azot, fosfor ve potas gibi değerli maddelerce zengin olan pancar vinası gübre olarak kullanılır. Bazı durumlarda vinas, buharlaştırma yoluyla koyulaştırılır.

VİÑAS (David), arjantinli yazar (Buenos Aires 1929). "Bağlanımlı" bir romancı olan Viñas, yapıtlarında çağdaş arjantin toplumunun eleştirel bir çözümlemesini yapmaya çalıştı (*Los dueños de la tierra*, 1958; *Los hombres de a caballo*, 1967; *Jauria*, 1971). Ayrıca denemeleri ve tiyatro oyunları vardır.

VİNAYA PİTAKA, *disiplin sepeti* anlamına gelen ve theravada buddhacılarının manastır disiplinini belirten sanskrit, ve pali deyimi. Vinaya pitaka, üç bölüme ayrılır: *sutta-vibhanga* (keşişler ve rahibeler için zorunlu kuralları gösterir), *khandaka* (din ve ayinlerle ilgili kuralları açıklar) ve *parivara* (disiplin kuralları konusundaki özet ve sınıflamaları kapsar).

VİNBLASTİN a. (fr. *vinblastine*'den). Org. kim. ve Eczc. Formülü $C_{46}H_{58}N_4O_9$ olan, pembe cezayirmenekşesinden (*Vinca rosea*) özütlenen, vindoline benzeyen ve mitoz sırasında iğ üzerindeki rolüne bağlı olarak antimitotik bir etki gösteren indolsel dimer alkaloit. (Sülfat durumunda çeşitli kötücül hastalıkların, özellikle de Hodgkin hastalığının tedavisinde kullanılır.)

VİNČA, Yugoslavya'da, Belgrad'ın G.'inde, Tuna kıyısında tarihöncesi buluntu yeri. Orta ve Son Yenitaş dönemlerinde Balkanlar'ın kuzeyinde görülen bir kültür evresine adını verir. 8 m yüksekliğindeki höyükte, Starčevo-Kōrōs uygarlığından Baden bakırtaş uygarlığı ve Tunç çağına kadar uzanan altı katman saptandı. Bu katmanlar arasında iki evreye ayrılan Vinča kültürü görülür: İlk Vinča ya da Vinča -Tordos evresi (Orta Yenitaş) ve Son Vinča ya da Vinča-Plocnik evresi (Genç Yenitaş). Yivlerle süslü ve perdahlı siyah yüzeyli bir seramikle ayırt edilen bu kültür İ.Ö. 4000 -3500 arasında gelişmiştir. Burada bulunan 2 000'den fazla pişmiş toprak heykelcik (bunlardan çoğu kadın figürüdür) Vinča kültürünün özgün yanlarından birini ortaya koyar.

VİNCENNES, Fransa'da kanton (Val-de-Marne) merkezi, Paris'in D. banliyösünde, *Vincennes ormanı*'nın K.'inde; 42 651 nüf. (1992). Kısmen konut bölgesi olan yerleşmede çeşitli sanayi kolları (fotoğrafçılık gereçleri, makine ve elektrikli gereçler yapımı; matbaalar) da vardır.

Vincennes ormanı, Paris'te, 1731'de parka dönüştürülerek halka açılan orman. 1 000 ha'ı aşkın bir alanı kaplar. Afrika ve Okyanus sanatları müzesi, büyük bir hayvanat bahçesi ve bir çiçek parkı başlıca bölümleridir.

Vincennes şatosu, Vincennes'de, bu kentle Vincennes ormanı arasında kurulmuş tarihsel şato. Dört köşesinde burçları olan ve ojiv tonozlu beş kattan oluşan anakule 16 m eninde ve 52 m yüksekliğindedir. İnşaatı 1334'ten 1370'e dek süren bu yapı, gözcü kuleleri olan bir surla çevrelenmiş ve geniş bir hendekle kusursuz bir biçimde berkitilmiştir.

VİNCENNİTE a. (öz. a. *Vincennes*'den). Esas maddesi sıvılaştırılmış siyanhidrik asit olan ve Birinci Dünya savaşı'nda kullanılan savaş gazı.

VİNCENT DE PAUL (*aziz*), fransız rahip (Pony, bugün Saint-Vincent-de-Paul, 1581 - Paris 1660). Landlı bir ailenin çocuğuydu, 1600'de rahipliğe atandı. Kraliçe Marguerite de Valois'nın (1610) papazı, Clichy (1612), daha sonra Châtillon-sur -Chalaronne (1617) ve nihayet kürek mahkûmlarının başrahibi oldu (1619), dönemin korkunç acıları karşısında kendini hayır işlerine adamaktan başka çıkar yol olmadığına karar verdi. Louise de Marillac'ın yönetiminde çalışan yardım derneklerini örgütledikten sonra, onunla birlikte Ermiş rahibeler topluluğunu kurdu (1633); bunun yanı sıra sahipsiz çocukların ve Otuz yıl savaşları, ardından da Fronde ayaklanması yüzünden göç etmek zorunda kalanların bakımıyla ilgilendi. O dönemin din adamları sınıfının ağır koşullar altında yaşadığını gördükten sonra din adamı yetiştirmek ve kırsal yöreleri hıristiyanlaştırmak üzere misyoner rahipler derneğini kurdu (1625). Büyük bir manevi otoriteye ve büyük bir saygınlığa sahip olan Vincent de Paul, Louis XIII'ün ölüm döşeğinde yanında bulundu (1643). 1737'de aziz ilan edildi.

VİNCENT (Hyacinthe), fransız askeri hekim (Bordeaux 1862 - Paris 1950). Val-de -Grâce'da bakteriyoloji ve epidemiyoloji profesörü (1902), Collège de France'a profesör ve Bilimler akademisi üyesi oldu (1922). Füzospiril enfeksiyonunu ve bu mikrobun yaptığı anjini (*Vincent anjini*) keşfetti. Etefli bir aşı bularak, Birinci Dünya savaşı sırasında fransız ordusunu kırıp geçiren tifoya karşı önlem alınmasına katkıda bulundu ve gazlı kangrene karşı bir serum buldu.

VİNCENT (Louis Hugues), fransız arkeolog (Saint-Alban-de-Varèze, İsère, 1872 - Kudüs 1960), dominiken rahibi, Kudüs' teki Fransız İncil ve arkeoloji okulu'nun üyesi; Filistin arkeolojisi konusunda uzmanlaştı.

Vincent anjini, bir bademcik üzerinde tek taraflı ülserleşmeye neden olan akut anjin. Biri iğimsi (füziform) bir basil (*Vincent basili*), diğeri spiroketa (*borrelia*) cinsinden bir spirilin bir arada bulunmasıyla meydana geldiğinden bu anjine iğsi spiril anjini de denir. Vincent anjini bademcikteki bir frengi şankrıyla karıştırılabilir. Penisilin tedavisiyle hızla iyileşir.

VİNCENT de Beauvais, fransız dominiken rahibi (1190'a doğr. - Beauvais 1264). Saint Louis'nin danışmanıydı, Royaumont'da okutmanlık yaptı. Başlıca yapıtı olarak kalan *Speculum majus* (1244'e doğr.), yaratılıştan İ.S. XIII. yy.'a kadar dünya tarihini sergileyen geniş bir derlemeydi; ardılları bu yapıtı 1494'e kadar götürdüler.

VİNCHEVSKY (Bension NOVAKHOVİTS, **Morris** — denir), yiddiş dilinde yazan amerikalı şair ve gazeteci (Yanov, Litvanya, 1856 - New York 1932). Yiddiş sosyalist edebiyatının kurucusudur; ilk yapıtlarını ibranice yazdı, daha sonra gazeteler için ibranice, almanca ve rusça yazılar kaleme aldı. Londra'da sosyalist bir dergi kurdu (1884), broşürler yazdı, Henrik İbsen'in *Nora*'sını çevirdi. New York'a yerleştikten sonra aktif olarak işçi hareketine katıldı. Şiirleriyle ABD'de proletarya edebiyatının öncülerinden biri oldu. Yapıtlarından seçmeler 10 cilt halinde 1927 -28'de yayımlandı.

VİNCİ (Leonardo da) → LEONARDO DA VİNCİ.

VİNCİ (Leonardo), italyan besteci (Strongoli, Calabria, 1690 ve 1696 arasında - Napoli 1730). 1719'da Napoli'de tiyatro besteciliğine başladı, 1725'ten ölümüne kadar bu kentin krallık capellası yönetici yardımcılığını yaptı. Bazılarını Metastazio'nun librettolarına göre bestelediği opera serialarının (*İfigenia in Tauride*, 1725; *Didone abbandonata*, 1726; *Ernelinda*, 1726; *Catone in Utica*, 1727; *Artaserse*, 1730) başarıyla oynandığı Napoli, Roma ve Venedik arasında gidip geldi. Recitativoyu drama uyarlayarak yeniden canlandırdı ve orkestraya yeni bir yaşam kazandırdı. A. Scarlatti ve Pergolesi ile birlikte napoli opera okulunun en iyi temsilcilerinden biri oldu. Napoli lehçesiyle komedileri vardır.

VİNCKBOONS ya da **VİNGBOONS,** flaman kökenli hollandalı sanatçı ailesi; başlıca üyeleri şunlardır: —DAVİD (Mechelen 1576 - Amsterdam 1629'a doğr.) ressamdı; G. Van Coninxloo ve Kadife Bruegel'inkileri anımsatan manzaralar, halkın gündelik yaşamından sahneler, dinsel tablolar gerçekleştirdi. —Oğlu PHİLİP[S], mimardı (Amsterdam 1607/08 - *ay. y.* 1678). Amsterdam'da, daha sonra sıkça taklit edilen klasik bir üslupta birçok ev yaptı. —Philip'in kardeşi JUSTUS da mimardı (Amsterdam 1620/21 - *ay. y.* 1698). Amsterdam'daki *Trippenhuis*'i gerçekleştirdi (1660-1664).

VİNÇ a. (ing. *winch*). Ağır yükleri kaldırmaya yarayan araç.
—Aktar. KREN'in eşanlamlısı.
—Bayınd. *Gezer vinç,* özdevinimli bir şasi üzerine monte edilmiş orta güçte vinç. || *Pilonlu ve kablolu vinç,* iki pilon arasına yerleştirilmiş bir kablolar sisteminden ve bu kablolar üzerinde hareket eden kepçeli bir arabadan ya da motorlu bir çıkrığın kumanda ettiği bir taşıma kancasından oluşan havai taşıyıcı. (Pilonlu ve kablolu vinç büyük şantiyelerde, özellikle barajlarda gereçleri taşımada kullanılır.) || *Raylı vinç,* bir duvar ya da bir binanın kat dikmeleri boyunca yerleştirilmiş, aynı düşey düzlemde yer alan iki rayın oluşturduğu yol üzerinde çıkıp inen vinç.
—Denizc. Gemilerde yükleme-boşaltma ve demir alma işlemlerinde kullanılan, motor, buhar ya da elektrik gücüyle çalışan, kaldırma kapasitesi yüksek makine. || *Vinç babası,* vinç milinin denize doğru uzanan ucunda yer alan ve halatı sarıp vira etmeye yarayan makara biçiminde tekerlek. || *Vinç kampanası,* vincin, yük halatı sarılan silindir biçiminde bölümü. || *Vinç platformu,* güverte üstüne yerleştirilecek vinçler için yapılmış düzlük. || *El vinci,* bir yatta, manivela ya da levye yardımıyla döndürülen metal bir silindirden oluşan küçük el çıkrığı. (Kandilisaları ya da ıskota halatlarını sarmada kullanılır; kandilisalar için direk dibine, flok ya da ana yelken ıskotaları için kıça yerleştirilir.) || *Köprü vinç,* gemi inşa kızaklarında kullanılan hareketli vinç. || *Yüzer vinç,* YÜZER KREN*'in eşanlamlısı.
—Kuyuc. *Sondaj vinci,* en iyi hız koşulları içinde, matkabı kuyu dibinden yukarı çekmeyi sağlayan, değişik hızlarda halat sarmalı güçlü vinç.
—Sine. ve TV. Kameranın dikey hareketini sağlayan aygıt. Bu hareket kameranın desteği çevresinde gerçekleştirdiği dönme hareketine ya da vincin kendi hareketine göre düzenlenmiş olabilir.

A. P. N.

İvan Matveyeviç Vinogradov

VİNDESİN a. (fr. *vindésine*'den). Eczc. Vinblastin'den elde edilen yarı sentetik alkaloit. Hücre bölünmesini önlediği için bazı lösemilerin tedavisinde kullanılır.

VİNDEX (Caius Julius), Galya asıllı romalı general (İ.S. I. yy.). Galya'da propraetordu; Galba lehine Neron'a başkaldırdı. Besançon önünde Virginius Rufus tarafından yenildi (68) ve intihar etti.

VİNDHYA dağları, Hindistan'da bölge, Dekkan'da Cambay körfezinden Ganj ovasına kadar uzanır; yaklaşık 850 m yükseltide. K.'de Narbada çukurunun yanında yükselen, bazalttan ve Birinci Zaman kumtaşlarından oluşan bir tümsektir.

VİNDOBONA ÜSKATI a. Yerbil. Helvetia ve tortona katlarını içeren miyosenin üstkatı. (Eşanl. VİNDOBONİYEN. [→ KATMANBİLİM.]

VİNDOLİDİN a. (fr. *vindolidine*'den). Org. kim. Formülü $C_{24}H_{30}N_2O_5$ olan, pembe cezayirmenekşesinden özütlenen alkaloit.

VİNDOLİN a. (fr. *vindoline*'den). Org. kim. Pembe cezayirmenekşesinden özütlenen $C_{25}H_{32}N_2O_6$ formüllü alkaloit.

VİNEA a. (lat. sözc.). Esk. sil. Bir şehri kuşatan romalı askerlerin ilerlerken korunmak amacıyla kullandığı bir tür tahta siper. (Vinea, çatısı tahtadan ya da dallardan, yanları ise söğüt ağacından yapılmış bir yaklaşma dehliziydi.)

VİNEGRET a. (fr. *vinaigrette*). Sirke, zeytinyağı ve baharatlarla hazırlanan, salataları ve çiğ yenen sebzeleri tatlandırmakta kullanılan soğuk sos.

VIÑES (Ricardo), ispanyol piyanocu (Lérida 1875-Barcelona 1943). Virtüoz bir yorumcu niteliğiyle Debussy, Ravel, Roussel, Séverac, Satie, Milhaud, Poulenc, Messiaen, Falla, Nin vb. gibi çağdaşları olan ve birçok yapıtlarını kendisine adayan genç fransız ve ispanyol müzikçilerin yapıtlarını Avrupa ve Amerika'da tanıttı.

VİNGBOONS (David, Philip[s] ve Justus) → VİNCKBOONS.

VİNH, Vietnam'da kent, Nghê Tinh ilinin merkezi, Sông Ca ovasında. Güney Çin denizi yakınında; 154 040 nüf. (1989). Kereste ticareti merkezi. Hemen yakınında, Sông Ca kıyısındaki Ben Thuy limanı kentin ulaşımını sağlar. Kimya ve tekstil sanayileri. Metalürji ve makine. Yakınında manganez ve fosfat çıkarımı.

VİNHATİCO a. Tropikal Amerika'da yetişen iki ağaca *(Chloroleucon vinhatico, Plathymenia reticulata)* verilen genel ad. (Sarı-açık esmer renkte, genellikle çizgili, havada koyulaşan, yarı ince dokulu, yarı sert ve hafif olan odunu, ince ve kaba marangozlukta, doğramacılıkta, kaplama ve torna işlerinde kullanılır.)

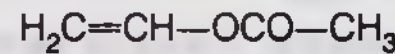
VİNH LOİ, esk. **Bac Lieu,** Vietnam'da kent, Ca Mau yarımadasının doğu bölümünde, Bassac'ın döküldüğü yerin G.'inde.

VİNH LONG, Vietnam'da kent, Cuu Long ilinin merkezi, Mekong'un bir kolunun kıyısında; 35 300 nüf. Ticaret merkezi.

VİNH PHU, Vietnam'da il, Hanoi'nin K.-B.'sında 4 625 km²; 1 806 000 nüf. (1989). Merkezi *Viêt Tri.*

VİNİL- (fr. *vinyl-*). Org. kim. Bir molekülde vinil kökünün bulunduğunu gösteren önek.

VİNİL a. (fr. *vinyle.*). Org. kim. **1.** Formülü $H_2C{=}CH{-}$ olan birdeğerli kök. **—2.** *Vinil asetat,* formülü

$$H_2C{=}CH{-}OCO{-}CH_3$$

olan, etilenin palladyum katalizörlüğünde asetik asit içinde yükseltgenmesi sonunda oluşan bileşik. (Vinil asetat, 73°C'ta kaynayan bir sıvıdır. Organik bireşimde işe yarar, özellikle de polivinilasetatın monomeri olarak kullanılır.) || *Vinil klorür,* etilenin klorlanması ya da etilen klorürün kireçle tepkimesi sonunda elde edilen $H_2C{=}CH{-}Cl$ formülünde gaz. (Vinil klorür −14°C'ta sıvılaşır. Soğutucu etken, organik bireşimde ara madde olarak kullanılır. En önemli organik bileşiklerden biri olan ve bu bakımdan çok büyük miktarda üretilen polivinilklorürün [PVC] bir monomeridir.) [Eşanl. KLOROETİLEN.]
—Polim. Vinil monomerlerin, yani moleküllerinde bir ya da daha çok vinil grubu bulunan monomerlerin polimerleşmesi sonunda oluşan plastik maddelere yanlış olarak verilmiş ad.
◆ sıf. Bileşiminde vinil grubu bulunan bileşikler için kullanılır. (Örneğin *vinil alkol,* formülü $H_2C{=}CHOH$ olan ve asetaldehite denk düşen bir enoldür. Uzun yıllar tek başına elde edilemeyecek kadar kararsız olduğuna inanılmış, ancak yakın zamanda sürekli kararlı olan çözeltisi hazırlanabilmiştir.)

VİNİLAL a. (fr. *vinylal*). Tekst. Asetalleştirilmiş polivinil alkolden üretilen kimyasal elyaf.

VİNİLASETİLEN a. (fr. *vinylacétylène.*). Org. kim. Formülü $H_2C{=}CH{-}C{\equiv}CH$ olan doymamış hidrokarbon; asetilenin düşük sıcaklıkta dimerleşmesiyle elde edilir; hidrojen katıldığında butadieni, hidrojen klorür katıldığında kloropreni verir. (Butenin de denir.)

VİNİLBENZEN a. (fr. *vinylbenzène*). Org. kim. STİROLEN'in eşanlamlısı.

VİNİLETER a. (fr. *vinly-éther*). Kim. DİVİNİL* ETER'in eşanlamlısı.

VİNİLİT a. (tesc. edil. a. *Vinylite*'ten). Polim. Vinil klorür ile vinil asetatın bir eşpolimerine verilen ticari ad; mikroçizgili uzunçalarların (longplay) yapımında kullanılır.

VİNİLOG sıf. (fr. *vinylogue*). Org. kim. VİNİLSEL'in eşanlamlısı.

VİNİLOJİ a. (fr *vinylogie*). Org. kim. VİNİLSELLİK'in eşanlamlısı.

VİNİLSEL sıf. Org. kim. Vinilsellik ile ilgili, vinilselliğe değgin: *Vinilsel moleküller.* (Eşanl. VİNİLOG.)

VİNİLSELLİK a. Org. kim. Bir çift karbon-karbon bağının araya girmesiyle ayırt edilen iki molekül arasındaki ilişki. (Eşanl. VİNİLOJİ.)
—ANSİKL. Vinilsel iki molekülün benzer kimyasal özellikler göstermesi, vinilsellik ilkesiyle açıklanır. Etilen ($H{-}CH{=}CH_2$) ile butadienin ($H{-}CH{=}CH{-}CH{=}CH_2$) durumu buna örnektir; bu bileşiklerin her ikisi de bromla tepkimeye girdiklerinde formülleri $Br{-}CH_2{-}CH_2{-}CH_2Br$ ve $Br{-}CH_2{-}CH{=}CH{-}CH_2Br$ olan bromürleri verir. Kendi aralarında vinilsel olan bu bromürler, aynı deneysel koşullarda başlangıçtaki hidrokarbonları yeniden oluştururlar. Aynı olay asetik asit ($CH_3{-}CO_2H$) ile enol durumundaki pentandion [$CH_3{-}CO{-}CH{=}C(CH_3){-}OH$] için de sözkonusudur; bir aminle (RNH_2) tepkimeye girdiklerinde $CH_3{-}CONHR$ ve $CH_3{-}CO{-}CH{=}C(CH_3){-}NHR$ formüllü bileşikleri verirler; ancak bu bileşiklerde OH grubu yerine RNH grubu geçer. Böyle bir molekülün özellikleri vinilsel bir molekülün özeliklerinden yola çıkılarak kestirilebilir.

VİNJE (Aasmund Olafsson), norveçli şair ve gazeteci (Vinje, Telemark, 1818-Gran, Oppland, 1870). Kendi kendini yetiştirdi, Aasen ile birlikte *landsmål*'in (yeninorveçce) öncülerinden biri oldu; bu amaçla bir gazete (Dølen [1858-1870]) çıkardı. Parlak bir gazeteci ve güçlü bir yergi yazarı olan Vinje, gelenekçiliğe ve edebi romantizme karşı çıktı; aynı zamanda, zengin ve renkli bir üslubu çok yalın bir anlatımla bağdaştıran büyük bir lirik şairdir (*Dihtsamlong,* 1864; *Storegut,* 1866). Vinje'nin kitapları landsmål'in yetkin yapıtlar verecek bir düzeye ulaşmasına katkıda bulunmuştur.

VİNK a. (ing. *wing*'den). Denizc. Ticaret gemilerinde, ambar güvertelerinin (gıladora, tavlon) alabanda ile ambar ağzı arasında kalan bölümü.

VİNKAMİN a. (fr. *vincamine*). Eczc. Küçük cezayirmenekşesinin (*Vinca minor,* zakkumgiller familyası) yapraklarından elde edilen alkaloit. Beyin damarlarını genişletici etkisi vardır, çevresel damarların hastalıklarında da kullanılır.

VİNKENOOG (Simon), hollandalı yazar (Amsterdam 1928). Şiirler (*Eerste gedichten 49/64,* 1966; *Wonder boven wonder,* 1971; *Bestaaen en begaan,* 1979) ve romanlar (*Zolang te water,* 1955; *Levend Licht,* 1979) yazdı, 50'li yıllarda "deneyselciler"e canlılık kazandıran yazarlardan biridir (*Atonaal,* 1951).

VİNKOVCİ, Hırvatistan'da kent, Osijek'in güneyinde; 29 000 nüf. Demiryolu merkezi. Tarım merkezi. Kereste işleme. Besin sanayileri. İpek.

VİNKRİSTİN a. (fr. *vincristine*). Eczc. Cezayirmenekşesinden *(Vinca rosea)* elde edilen alkaloit. (Kanser hücrelerinin bölünmesini metafaz aşamasında önleyerek etki gösterir. Özellikle sülfat tuzu halinde akut lösemi tedavisinde kullanılır.)

VİNLAND ("Bağ toprağı"), Vikingler'in ve şefleri Leif Eriksson'un keşfettiği (İ.S. 1000'e doğr.), toprakların en batıda olanı. Kuzey Amerika'da, belki de Newfoundland'da olduğu sanılır.

VİNNİTSA, Ukrayna'da kent, Güney Bug kıyısında; 367 000 nüf. Besin sanayileri. Ayakkabı. Hazırgiyim. Kimya. Makine sanayileri. Tuğla fabrikası.

VİNOBA BHAVE → BHAVE.

VİNODOL ("Bağ vadisi"), Hırvatistan'da uzun vadi, Bakar'dan Novi'ye kadar, Adriya denizi'ne paralel olarak uzanır, hırvat *primorje*'sinde. Bağlar, zeytinlikler ve sebze yetiştiriciliği.

VİNOGRADOV (İvan Matveyeviç), rus matematikçi (Milolyub, Velikiye Luki, 1891-Moskova 1983). 1932'den başlayarak Bilimler akademisi Steklov matematik enstitüsü'nün müdürlüğünü yaptı, sayılar kuramı alanında rus okulunun en önemli temsilcisidir. Önce aritmetik fonksiyonları inceledi, 1934'ten 1937'ye dek, sayıların analitik kuramıyla ilgili yeni bir yöntem tasarladı ve bu alanda son derece nazik bir dizi problemi çözdü. Bu problemlerden en önemlisi 1742'de ortaya atılan, tek sayılara ilişkin Goldbach* problemidir (1937).

VİNOGRADOV (Viktor Vladimiroviç), rus dilbilimci (Zaraysk 1895-Moskova 1969). Önce Sen-Petersburg'ta (1920), sonra Moskova'da (1930) profesör, Bilimler akademisi üyesi (1946), Bilimler Akademisi dil enstitüsü müdürü (1958-1968) oldu. Rusçanın dilbilgisi, tarihi ve üslubu üzerine önemli çalışmaları vardır: *Oçerki po istorii Russkoyo Literaturnogo Yazıyka* (Rus edebiyat dili tarihi) [1934], *Russkiy Yazıyk* (Rus dili) [1947]. 1950' de N.İ. Marr'ın kuramlarını eleştirenlerden biridir.

VİNOGRADOV (Oleg Mihailoviç), rus dansçı, koregraf ve bale yönetmeni (Sen-Petersburg 1937). Novosibirsk operası balesine dansçı olarak girdi, aynı zamanda dekorculuk ve sahneye koyuculuk yaptı, 1964'te ilk büyük yapıtı *Külkedisi*'ni, ardından gene aynı yıl içinde kendi *Romeo ve Juliet* (müzik Prokofyev) yorumunu sahneledi. Bolşoy balesi'yle çalıştı (*Asel*, 1967). Koregraf ve bale yönetmeni olarak Kirov balesi'ne bağlandı (1969), özellikle *Aleksandr Nevskiy* (1970) ve *Pagodalar prensi* (1972) balelerini yorumladı. İgor Moyseyev'in Genç bale'si için, bir *Grand Pas classique* (1968) ve *Trio* (1970) düzenledi. Malegot ile (Malıy Tiyatro balesi) koregraf olarak çalıştıktan (*Gorjanka*, 1968; bir *la Fille mal gardée* yorumu, 1970) sonra, bu balenin dans yönetmenliğine getirildi (1972-1977). 1975'te, *Prens İgor oyunu*'ndan esinlenen ve dekorlarını da yaptığı *Yaroslavna* balesini yorumladı. 1977'de Kirov balesi'nin sanat yönetmenliğine getirildi ve *Hafif süvarinin baladı* (1980), *Ronda dağlarının perisi, Müfettiş* (Gogol'un *Revizor*'undan) [1981] balelerini sergiledi.

VİNSON dağı, Antarktika'nın en yüksek noktası, Ellsworth dağlarında (Batı Antarktika); 5 140 m. İlk kez 1966'da N. Clinch yönetimindeki bir amerikan dağcılık heyeti doruğa tırmandı.

VİNTER a. Balıkç. → PİNTER.

VİNTERİZASYON a. (ing. *winterization*'dan). Yağ. mad. Yağlı maddelerde bulunan ve donma olayına neden olan bileşenleri uzaklaştırma. (Vinterizasyon işleminin besin sanayisi, boya ve vernik yapımında büyük bir önemi vardır. Yağlı maddelerde genellikle eser miktarda bulunan vakslar ile erime noktası yüksek gliseritlerin uzaklaştırılması gerekir. Vakslar hızlı soğutma ve süzme, gliseritler çok yavaş uygulanan soğutma işlemi ve bunun ardından yapılan merkezkaçlamayla ayrılır. Keten yağı da aynı işlemden geçirilir; bu yapılmadığı takdirde boya ya da vernik yapımında kullanılamaz. Öte yandan pamuk ve yerfıstığı yağının vinterize edilmesi, bunların düşük sıcaklıklarda bile sıvı halde kalmasını ve salata yağı olarak kullanılmasını sağlar.)

VİNTERİZE sıf. Yağ. mad. *Vinterize yağ*, bileşiminde bulunan vaks ve gliseritlerden arındırmak amacıyla vinterizasyon işleminden geçirilmiş yağ.

VİNYET a. (fr. *vignette*). Bir kitabın sayfalarını süsleyen gülçe, antet, süslü harf vb. küçük motif. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Ortaçağ'da, hatta XV. yy.'da vinyet, asma yaprağı ve sürgünlerinden oluşan demet biçiminde bir süstü. Bu biçimiyle elyazmalarında olduğu kadar kuyumculuk işlerinde ve mobilyalarda süsleme öğesi olarak kullanıldı. Vinyet, özellikle romantik dönemde yaygınlaşmış, ancak modern tiplemede kaybolmaya yüz tutmuştur.

VİOLA (Alfonso DELLA ya da DALLA), italyan besteci ve viyolacı (Ferrara 1508'e doğr. -*ay. y.* 1570'e doğr.). Ünlü bir müzikçi ailenin çocuğuydu, Ferrara dükü Este ailesinden Ercole II'nin hizmetine girdi, kırk yıl bu görevde kaldı (1528-1568) ve Ferrara katedrali'nin (1563'e doğr. -1572) capella yöneticiliğine getirildi. İki 4 sesli madrigal kitabı (1539-40) ve dramatik araoyunlar (*Il Sacrificio*) besteledi.

VİOLA (Roberto Eduardo), arjantinli asker ve devlet adamı (Buenos Aires 1924). Temmuz 1978'de, kara kuvvetleri komutanı ve askeri cunta üyesi olarak general Videla'nın yerine geçti; ekim 1980'de askeri cunta tarafından Videla'nın yerine Cumhurbaşkanlığına getirildi; 1981 martında göreve başladı, ancak 11 aralıkta yerini general Galtieri'ye bırakmak zorunda kaldı. Sivil yönetime geçildikten sonra cinayet, sahtecilik ve rüşvet suçlarından yargılanarak 17 yıl hapse mahkûm edildi (9 aralık 1985). 1990'da affedildi.

VİOLACEAE a. Bot. MENEKŞEGİLLER familyasının bilimsel adı.

VİOLAMİN a. (fr. *violamine*). Boyarmad. Fluoresein klorürün anizidin ile yoğuşturulması ve tepkime sonunda oluşan ürünün sülfonlanmasıyla elde edilen mor boyarmadde.

VİOLANTRON a. (fr. *violanthrone*). Boyarmad. Benzantronun alkali ortamda eritilmesi yoluyla hazırlanan mor renkli küp boyarmaddesi.

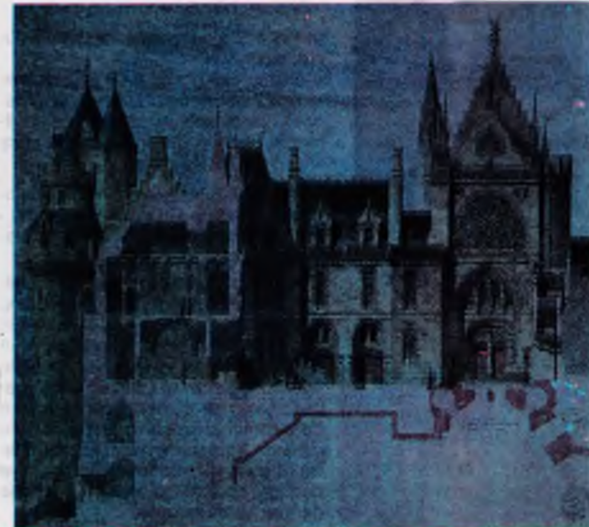
VİOLA POMPOSA a. Müz. Çok yüksek yanlıklı, beş telli, herhalde omuza dayanarak çalınan ve viyolensel gibi akort edilen bir tür büyük viyola. (1724'te J. S. Bach'ın siparişi üzerine lütiye J.C. Hoffmann tarafından yapıldı.)

VİOLET (Mary FİRTH) → DİON FORTUNE.

VİOLLET-LE-DUC (Eugène Emmanuel), fransız mimar ve yazar (Paris 1814-Lozan 1879). 1834 Salonu'nda ve izleyen yıllarda Fransa gezileri sırasında yaptığı suluboyaları sergiledi (1836-37'de İtalya ve Sicilya'ya uzanan büyük bir yolculuk yaptı). Paris Sainte-Chapelle'inin ikinci denetçiliğine atandığı 1840'ta restoratörlük yaşamı başladı (kiliseler, belediye sarayları vb.). 1845'te Lassus ile birlikte Paris Notre -Dame katedrali'nin restorasyonu için açılan yarışmayı kazandı. Ertesi yıl Saint -Denis bazilikası'nda Debret'nin yerini aldı. 1853'te diocesis yapıları genel denetçiliğine atanınca ortaçağ yapılarının restorasyonuna ilişkin tüm çalışmalarda söz sahibi oldu.

Mérimée ile birlikte başlattığı bir kampanya, 1863'te Güzel sanatlar yüksekokulu'nun yeniden örgütlenmesiyle sonuçlandı ve Viollet-le-Duc bu okulda estetik ve sanat tarihi kürsüsünün başına getirildi. Ancak, Fransa sanatının Ortaçağ'daki gelişmesi konusunda verdiği dersler akademik çevrelerde öylesine şimşekleri çekti ki görevinden istifa etmek ve yerini Taine'e bırakmak zorunda kaldı. Bu dönemde, Pierrefonds şatosu'nu Napoléon III için yeniden inşa etti. Paris kuşatması sırasında (1870-71) istihkâm subayı olarak çok yararlı hizmetler verdi. Savaştan sonra Lozan katedrali'ni ve Eu şatosu'nu restore etmesi istendi. 1874'te Montmartre semti için belediye danışmanlığına seçildi ve çeşitli sanat dallarının öğretiminde karşılaşılan sorunlarla ilgilendi. Ölümünden sonra Trocadéro'da onun önerileri dikkate alınarak bir Karşılaştırmalı-heykel müzesi kuruldu (bugün Fransız anıtları müzesi).

Viollet-le-Duc az sayıda yapı gerçekleştirmiş, metal yapı projeleri hazırlamış olmakla birlikte, uygulamalarında (Paris'te birkaç yapı, küçük şatolar) daha çok taş kullanmıştır. Kuramcı olarak oynadığı rol ise, kendisini gerici akımlarla karşı karşıya getiren tartışmalar yüzünden uzun süre gölgede kalmış olsa da, çok önemlidir. Tarihsel anıtlar ve zanaatların yenilenmesi alanlarında olduğu gibi modern mimarlık konusunda da Viollet-le-Duc, bilgili ve ileriyi gören yazılarında dile getirdiği akılcı öğretisiyle modern mimarlığı derinden etkilemiştir. Başlıca yapıtları: *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle* (XI.-XVI. yy.'lar fransız mimarlığı üzerine açıklamalı sözlük) [10 cilt, 1854-1868], *Dictionnaire raisonné du mobilier français de l'époque carolingienne à la Renaissance* (Karolenjler döneminden Rönesans'a kadar fransız mobilyaları üzerine açıklamalı sözlük) [6 cilt, 1858-1875], *Histoire d'une maison* (Bir evin tarihi) [1873], *Histoire d'une forteresse* (Bir kalenin tarihi) [1874], *Histoire de l'habitation humaine* [...] (İnsan konutunun tarihi) [1875], *Histoire d'un hôtel de ville et d'une cathédrale* (Bir belediye sarayının ve bir katedralin tarihi) [1878] ve özellikle *Entretiens sur l'architecture* (Mimarlık konusunda söyleşiler) [1863 ve 1872].

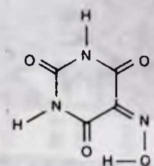

Réunion des mus. nat.

Eugène Emmanuel Viollet-le-Duc
Pierrefonds şatosu (Hector kulesi-capella eksenine göre kısmi kesit) suluboya, 1866 *(Tarihsel anıtları araştırma merkezi, Paris)*

VİOLONCELLO PİCCOLO a. (ital. *violoncello*, viyolonsel ve *piccolo*, küçük). Boyutları viyolonselin boyutlarından biraz küçük müzik aleti. (Beş tellidir [*do, sol, re, la* ve *mi* seslerine akort edilmiş]. J. S. Bach, kantatlarının yedisinde ve yalnız viyolonsel için altıncı süitinde bu çalgıyı kullanmıştır.)

VİOLURAT a. (fr. *violurate*'tan). Org. kim. Violurik asidin tuzu ya da esteri.

VİOLURİK sıf. (fr. *violurique*'ten). Org. kim. *Violurik asit*, formülü $C_4H_3N_3O_4$ olan, çok sayıda katyonun tanınmasında ayraç olarak kullanılan nizonitrozobarbitürik asidin yaygın adı.

violurik asit

VİOMİSİN a. (fr. *viomycine*). Eczc. *Streptomyces puniceus* ya da *S. floridae* türü mantarlardan elde edilen ve tüberküloz basiline karşı bakteriyostatik etki gösteren antibiyotik.

VİOTİA → BOİOTİA.

VİOTTİ (Giovanni Battista), italyan kemancı ve besteci (Fontanetto Po, Vercelli, 1755-Londra 1824). Torino'da keman çaldı (1775-1780), ardından ustası Pugnani

ile birlikte çıktığı bir avrupa turnesinden sonra tek başına Paris'e gitti. 1782-1792 arasında Paris'te kaldı ve 1788'de Monsieur tiyatrosu'nun (daha sonraki Feydeau tiyatrosu) başına getirildi. Ardından Londra'ya sığındı; 1798'de Londra'dan ayrılmak zorunda kalarak Hamburg'a gitti, 1801'de gene Londra'ya döndü. 1813'te Royal Philharmonic Society kurucuları arasında yer aldı. 1818-1821 arasında Paris Operası'nı yönetti. XVIII. yy. sonu ve XIX. yy. başı fransız keman okulunun kurucusu durumuna geldi (Rode'a öğretmenlik, Kreutzer ve Baillot'ya önderlik etti), 1792'de Paris'ten ayrılırken, temel yapıtlarını oluşturan 29 konçertonun çoğunu bestelemişti. Ayrıca 2 keman için düolar, keman ve bas için sonatlar, 2 keman ve bas için üçlüler, telli çalgılar dörtlükleri gibi yapıtlar da besteledi.

Loescher ve Petsch

Rudolf **Virchow**

V.İ.P. a. (çok önemli kişi anlamına gelen ing. *Very Important Person*'un baş harflerinden oluşan kısaltma). Önemli kişi.

VİPASCA. Antik Rom. Yeraltı madenlerinin işletilmesini konu alan Hadrianus'un hükümdarlığının ilk dönemine ait bir yazının ortaya çıkarıldığı Lusitania kenti. Bu yazı işçilerin çalışmalarıyla ilgili yeni bir yönetmeliktir *(lex metallensis)*. Kentin bugünkü adı *Aljustrel*'dir.

VİPERİDAE a. Zool. ENGEREKGİLLER familyasının bilimsel adı.

VİPİT a. (ing. *whippet*). İngiliz kökenli küçük tazı.

—ANSİKL. Greyhound ile bir teryenin melezleştirilmesi sonucunda elde edildiği sanılan vipit bir spor ve ev köpeğidir; İngiltere'de, özellikle madenci yörelerde yarış köpeği olarak kullanılır.

VİRA be. (ital. *vira; virare*, kendi etrafında dönmek'ten). Durmadan, aralıksız.

◆ ünl. Denizc. Irgat, maçuna ya da palangaları çalıştırmak için verilen komut.

◆ a. Denizc. *Vira etmek*, çekmek, kaldırmak, çevirmek. ‖ *Bocurgatı vira etmek*, bir tekneyi karaya çekerken, palanga sisteminin tirentisini ya da çekme sapanının halatını bocurgata vurarak, bocurgatı çalıştırmak. ‖ *Demiri vira etmek*, demir üzerinde yatan bir gemide, yola çıkmadan önce demiri ve denize kaloma edilen zinciri demir ırgatı yardımıyla toplamak. ‖ *Halatı* ya da *zinciri vira etmek*, bir halatı ya da zinciri bocurgat ya da ırgat yardımıyla germek ya da çekmek.

VİRAC, *büyük bir alanı yöneten* anlamına gelen ve hinduculukta aynı zamanda hem eril, hem dişil olan bir güç ya da enerjiyi adlandıran sanskritçe sözcük. *Rigveda*'da (X, 90) Virac Purusa'dan, Purusa da Virac'dan doğmuş olarak betimlenir. Daha sonraki purana metinlerinde, Virac tanrısal bir varlığı çevreleyen kozmik bir güç olarak betimlendi.

VİRACOCHA, inka panteonunun yaratıcı tanrısı ve uygarlaştırıcı kahramanı. Pachacútec, Cuzco'da Viracocha'nın altın bir heykelle temsil edildiği bir tapınak yaptırarak onun dinini yaygınlaştırdı. Diğer illerin başkentlerinde de bu tanrıya tapınılmasını sağladı.

Viracopos, Brezilya'da uluslararası havalimanı, Campinas'ın (Saõ Paulo eyaleti) G.-G.-B.'sında.

VİRÁG (Benedek), macar şair (Dióskál 1754-Buda 1830). Bir serf ailesinin oğluydu, paulusçu bir din adamı, bağımsız papaz oldu. Macar şiirine antikçağ vezinleriyle yazılmış dizeleri soktu. Horatius'un tüm yapıtlarını çevirdi.

VİRAGO a. Lat. mit. Diana ile Minerva'nın lakabı.

VİRAJ a. (fr. *virage; virer*, dönmek'ten). **1.** Bir yolun kıvrıldığı yer; dönemeç: *Tehlikeli bir viraj.* **—2.** *Viraj almak*, virajı dönmek: *Araba virajı alamayıp uçuruma yuvarlandı.*

—Ulaş. Bir virajda, taşıt, ağırlık merkezine etkiyen ve onu belirlenen yörüngenin teğeti doğrultusunda yoldan kurtulmaya yönelten merkezkaç kuvvetinin etkisindedir. Yoldan çıkmayı önlemek amacıyla aracın ağırlığının merkezcil kuvvetini karşılamak için yola bir meyil verilir, böylelikle lastiklerin yola teması sonucunda ortaya çıkacak sürtünme gücünün önemi azaltılır.

VİRAJLI sıf. Virajı olan, dönemeçli: *Çok virajlı, tehlikeli bir yol.*

VİRAMATNAM → ARİKAMEDU

VİRAN sıf. (fars. *viran*). **1.** Yıkık, harap. **—2.** Kederli, üzgün. **—3.** *Viran etmek*, bir yeri yıkıp harap etmek; bir kimseyi üzmek. **—4.** *Viran olmak*, yıkık ve harap duruma gelmek.

VİRANE a. (fars. *virāne*). **1.** Yıkılmış, yıkılacak duruma gelmiş yapı: *Bir viranede oturmak.* **—2.** Yıkılmış ya da yanmış yapılanlardan geriye kalanlar; yıkıntı, ören. **—3.** *Bir yeri viraneye çevirmek*, yıkık dökük duruma getirmek, harap etmek.

VİRANELİK a. Bina yıkıntıları bulunan, virane haline gelmiş yer.

VİRANİ a. (fars. *virān* ve *-ī*'den *virānī*). *Esk.* Yıkılmışlık, haraplık.

VİRANİ, türk halk şairi (XVI. yy. sonu - XVII. yy.başı). Hurufilik inancına bağlı bektaşiydi. Necef'teki bektaşi dergâhında baba olduğu, Şah Abbas'la (saltanatı 1587-1628) görüştüğü ileri sürülür. Bektaşiler ölmediğine, sırrolduğuna inanır. Bazı şiirleri aruzladır. *Divan*'ı, hurufilikle ilgili bir risalesi (bazı şiirleriyle birlikte *Nazm ü nesr-i Virani Baba* adıyla basıldı) vardır.

VİRANŞEHİR → POMPEİOPOLİS.

VİRANŞEHİR, G.-D. Anadolu bölgesinde Şanlıurfa iline bağlı ilçe; 100 361 nüf. (1990); 3 451 km²; merkez bucağı dışında 1 bucak 51 köy. Merkezi Şanlıurfa'nın 90 km D.'sunda *Viranşehir*, 57 461 nüf. (1990). Hayvancılık ve hayvan ürünleri.

VİRAŞAİVA, bir şivacı mezhebe bağlı olanların adı. (Aynı zamanda *lingayat** adıyla da bilinirler.)

VİRBİUS. Rom. mit. Nemi'de Diana ile aynı zamanda tapılan ilkel latin tanrısı. Nemi'de yer alan tapınağın ilk kral-rahibi olduğu düşünülür *(Rex Nemorensis)*. Burada kutsal ormanın eril bir cini de vardır.

■ **VİRCHOW** (Rudolf), alman hekim ve siyaset adamı (Schivelbein, Pomeranya, 1821-Berlin 1902). Berlin'de tıp profesörüyken ilerici görüşleri nedeniyle Würzburg'a sürüldü, sonra Manteuffel tarafından yeniden Berlin'e çağrıldı (1856). Prusya Millet meclisi'nde (1862), sonra Reichstag'da (1880-1893) ilerici milletvekili olarak Bismarck'la mücadele etti, ama katoliklere mücadelesinde onu destekledi ve "Kulturkamp*" deyimini ortaya attı. Önemli patolojik anatomi çalışmaları yaptı, hücre patolojisinin yaratıcısıdır, Doku bozukluklarının merkezinin öncelikle hücresel olduğunu düşünüyordu.

VİRD a. (fars. *vird*). *Esk.* **1.** Öğrenci. **—2.** Mürit.

VİRE → VERE.

VİRE, Fransa'da *arrondissement* (Calvados) merkezi, Bocage normand'da, *Vire* ve *Virène* ırmaklarının kavşağında; 13 869 nüf. (1992). Süt ürünleri. Makine sanayileri. Sofra takımı.

VİRÉN (Lasse), finlandiyalı atlet (Myrskylä 1949). 1972 ve 1976 olimpiyatlarında 5 000 ve 10 000 m'lerde olimpiyat şampiyonu oldu.

VİREO a. (ormancı anlamında lat. sözc.). Amerika'da yaşayan, mat ve yeşil tüylü, ince gagalı ötücükuş cinsi. (Ağaççıl ve böcekçildirler. Kanada'nın güneyiyle Arjantin'in kuzeyi arasında yaşarlar. Vireogiller [*Vireonidae*] familyasının örnek tipi.)

VİRGA a. (lat. *virga*, değnek, çubuk). Meteorol. Bir alto-stratus ya da bir nimbo-stratusun aşağı kısmında uzanan ve bir yağmur ya da kar kuşağı oluşturan koyu renkli, aşağı doğru inen uzantı.

VİRGASYON a. (fr. *virgation;* lat. *virga*, küçük dal'dan). Yerbil. Bir jeoloji haritası üzerinde, yaylı bir düzenlenmeyi düzlemde belirleyen kıvrımlı bir yapının ekseninin burulması.

VİRGİLİA a. Güney Afrika'da yetişen ve yapraklarından bir çeşit çivit çıkarılan bitki (*Virgilia capensis* ya da *V. cladrastris*). [Kelebekçiçekligiller familyası.]

VİRGİN GORDA, Küçük Antiller'de (Leeward İslands) ada, Virgin İsland'da; 21 km²; 1 000 nüf. Turizm merkezi.

VİRGİN İSLANDS, Küçük Antiller'de takımada, Porto Riko'nun D.'sunda, Atlas okyanusu ile Antiller denizi arasında. 1917'de ABD, stratejik nedenlerle, Danimarka'dan Saint Croix (217 km²), Saint Thomas (83 km²) ve Saint John (52 km²) adalarını satın aldı; toplam 108 000 nüf. (1990) [merkezi *Charlotte Amalie*, Saint Thomas adasında]. Günümüzde bu adaların başlıca geçim kaynağı turizmdir; ayrıca elsanatları (mücevher, hazırgiyim). Öbür adalar (Tortola, Anegada, Virgin Gorda, vb.) bir ingiliz sömürgesidir (153 km²; 16 749 nüf. [1991]; merkezi *Road Town*, Tortola adasında). Tarım üretimi ABD'nin Virgin İslands'ına satılır. Bu adaları Kristof Kolomb buldu ve hıristiyan efsanesindeki on bir bin bakireden oluşan sıra gibi birbirlerini izledikleri için bu adı verdi. (→ azize URSULA.)

VİRGİNAL a. (ing. *virginal*). Dikdörtgen epinet. (XVII. yy.'da İngiltere'de çok yaygın olan bu çalgı için geniş bir repertuvar yazılmıştır.)

J.Novak-Top

Virginia eyaletin batısından bir görünüm

VİRGİNİA a. İlkin Virginia'dan (ABD) üretilmiş olup şimdi dünyanın çeşitli ülkelerinde yetiştirilmekte olan tütün tipi.

VİRGİNİA, Güney Afrika'da kent, Orange eyaletinde, Bloemfontein'in K.-K.-D.' sunda; 45 800 nüf. Altın ve uranyum yatakları. Kimya sanayisi.

VİRGİNİA, 1584'te Kraliçe Elizabeth I'in (Bakire kraliçe) kendi onuruna İngilizler' in Amerika'da işgal ettiği bütün Atlas okyanusu kıyı bölgesine resmen verdiği ad. 1788'de Virginia bugünkü Virginia eyaletini, Kentucky'yi (1792'de eyalet oldu) ve West Virginia'yı (1863'te eyalet oldu) içine alıyordu.

VİRGİNİA, ABD'nin Atlas okyanusu kıyısında eyalet; 105 716 km^2; 6 377 000 nüf. (1992). Merkezi *Richmond.* Virginia, Apalaşlar'ın, Blue Ridge'in, Piedmont'un ve kıyı ovasının bazı bölümlerini içine alır. İklim, dağlar dışında ılımandır; yazlar sıcak ve yağışlı geçer. XVII. ve XVIII. yy.'da küçük kolonlar ve köle işgücünü kullanan büyük çiftçiler Virginia'yı en zengin ve en kalabalık sömürge haline getirdiler. Eski ekonominin temeli olan tütün, günümüzde ikinci derecede önem taşırken yerfıstığı, meyve ağaçları, tavukçuluk ve süt inekçiliği büyük bir önem kazandı. Balıkçılık ve istiridye yetiştiriciliğinde Virginia, ABD'de dördüncü sırayı alır. Kömür çıkarımının (33Mt) yanı sıra başlıca sanayiler besin, tekstil, hazırgiyim, tütün imalatı, kereste ve metal işleme, gemi yapımı, petrol arıtma sanayileridir. Başlıca yerleşmeler şunlardır: Norfolk-Portsmouth, Richmond ve Newport News-Hampton.
—Tar. 1606'da Londra'da Virginia Company, James I'den bir sömürge fermanı aldı ve 13 mayıs 1607'de 105 kolon Jamestown'da karaya çıktı. Daha 1619'da bu kolonlar, yerel bir hükümet kurdularsa da 1624'te yalnız 1 200 kişinin yaşadığı bölge krallık sömürgesi durumuna geldi. Büyük tütün plantasyonlarının kurulduğu Virginia 1775'te İngilizler'e karşı en ünlü kişilerinden biri olan Washington tarafından yönetilen ayaklanmaya katıldı. Daha 1776'da, kendine bir Anayasa yaptı. Kırk yılı aşkın (1781-1825) bir süre boyunca ABD'nin siyasal yaşamı, Virginialılar ve özellikle Washington, Jefferson, Madison ve Monroe gibi dört büyük başkan tarafından belirlendi. Virginia Cumhuruyetçi parti'nin doğduğu yer durumuna geldi. 1861'de Virginia, başkentleri eyalet merkezi Richmond olan Güneyliler yanında yer aldı. Yenilen Virginia batı kontluklarını yitirdi ve bu topraklar üzerinde Batı Virginia eyaleti kuruldu (1863). Sıkıntılı yıllar sonucu, liberal 1902 Anayasası kabul edildi.

VİRGİNİA ya da **VERGİNİA,** romalı genç kız (öl. Roma İ.Ö. 449 ya da 441); efsanevi öyküsü, plebin Aventino tepesine ikinci çekiliş öyküsüyle karışır. Bir centurionun kızıydı, kendisine karşı cinsel bir istek duyan decemvir Appius Claudius, amacına ulaşmak için etkisini ve magistratusluk yetkisini kullanmaya kalkıştı. Kızının namusunu korumak isteyen babası onu öldürdü ve pleb'le birlikte Aventino tepesine sığındı.

VİRGİNİAMİSİN a. (fr. *virginiamycine*' den). *Streptomyces virginiae* benzeri bir streptomyces türünden elde edilen antibiyotik. (M_1 ve M_2 adı verilen iki molekülden oluşur. Bunlardan her birinin kendine özgü bakteriyostatik etkisi vardır ve birlikte sinerjik etki gösterirler. Gram pozitif bakteriler ve boğmaca basili gibi bazı Gram negatif bakteriler üzerine etkindirler.)

VİRGİNİUS RUFUS (Publius), romalı general (İ.S. 14-97), 63, 69 ve 97'de konsül oldu. Vindex'in ayaklanması sırasında, Yukarı Germanya lejyonlarının komutanıydı (68) onunla, Besançon yakınlarında karşılaştı ve onu yendi. Üçüncü konsüllüğü sırasında öldü. Övgü söylevini Tacitus yaptı.

VİRGLORİA KATI a. Yerbil. Trias sisteminin katı. (Eşan. VİRGLORİYEN.) [→ KATMANBİLİM.]

VİRGLORİYEN a. (fr. *virglorien;* Avusturya'da bir geçit olan *Virgloria*'dan). Yerbil. VİRGLORİA KATI'nın eşanlamlısı.

VİRGO, Başak* takımyıldızının latince adı (kısalt. Vir).

VİRGULARİA a. FUNİCULİNA'nın eşanlamlısı.

VİRGÜL a. (fr. *virgule;* lat. *virgula*'dan). Cümle içinde, sözcükleri, sözcük öbeklerini ya da yancüm'eleri ayırarak içeriğin daha anlaşılır olmasını sağlayan noktalama işareti (,). (Konuşma dilinde, kısa süreli bir durağa denk gelir.)
—Arit. Bir sayısının ondalık yazılışında, tam kısmı ve ondalık kısmı ayırmaya yarayan işaret. (Hesap makinelerinde ingiliz ve amerikan gösterilişindeki gibi virgül yerine nokta kullanılır.)
—Bakter. *Virgül basil,* VİBRİYON'un (özellikle kolera vibriyonu) eşanlamlısı.

VİRİATUS ya da **VİRİATHUS,** roma egemenliğine karşı ayaklanan Lusitanialılar'ın önderi (öl. İ.Ö.139). Çobandı, yurttaşlarını ayaklandırdı, 147'den başlayarak romalı generalleri yendi; Keltiberler'in yardımını sağlayarak konsül Fabius Maximus Servilianus'u Lusitania'nın bir dar geçidinde sıkıştırdı ve barış önerdi; 141'de barış imzalandıysa da Romalılar çok geçmeden yeniden silaha sarıldı. Askerleri azalan Viriatus barış isteğinde bulundu. Romalılar görüşme yapar gibi göründüler ancak, Viriatus'u öldürttüler. Yandaşları savaşını sürdürmeye girişirlerse de başaramadılar.

Viridiana, yönetmenliğini Luis Buñuel'in yaptığı ispanyol filmi (1961). Yaşlı bir hidalgo bir manastırda rahibe adayı olan ve kendisini ziyarete gelen yeğeni Viridiana' ya (Silvia Pinal) tecavüz etmeye kalkıştıktan sonra kendini asar. Bu ölüm genç kızı, ölen soylunun oğlu Jorge (Francisco Rabal) ile birlikte malikânesinin sahibi durumuna getirir. Viridiana iyilikseverliği nedeniyle bir dilenci çetesini malikânesine kabul eder. Ev sahiplerinin yokluğunda düzenlenen bir şölen kısa sürede dine karşı küfürlü bir içki âlemine dönüşür. Dilenciler kovulduktan sonra köşkteki eski yaşama yeniden dönülür ve filmin son görüntüleri Viridiana'nın üç kişiden oluşan (kuzeni ve kuzeninin metresi olan hizmetçiyle) bir aile yaşantısını kabul ettiği izlenimini uyandırır. Bu yapıt 1961 Cannes festivali'nde Altın palmiye ödülü'nü kazandı.

VİRİL a. (fr. *vrille*). Havc. Hızlı bir yükselti kaybıyla birlikte gerçekleştirilen hava akrobasi hareketi; bu hareket sırasında uçağın burnu düşey eksenli sarmal halindeki bir yörüngeyi izlerken, aerodinamik düzlemden tamamen kopan kanat uçları da, birincisiyle eşmerkezli sarmallar çizer. (Bk. *ansikl.* böl.) ‖ *Virilden çıkarma düzeneği,* bir hava taşıtını virilden çıkarmada kullanılan düzeneklerin tümü. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Havc. Gerçekte, birçok viril tipi vardır; bunların en tehlikeli olanı, uçağın gövdesi hemen hemen yatay konumdayken gerçekleştirilen ve pilotun içinden güçlükle çıktığı yatay virildir. Viril isteyerek gerçekleştirilebildiği gibi istek dışı olarak da gerçekleşebilir. İkinci durum, kanat takımının bakışımsız kopmasına eşlik eden bir hız kaybından kaynaklanır. Viril, pilot okullarının klasik talimlerinden biridir. Uçuş denemelerinde, uçağın kendiliğinden virile girmediği ve virilden kolayca çıkabildiği gösterilmedikçe, bir uçağa uçabilirlik belgesi verilmez.
• *Virilden çıkarma düzeneği.* Bir hava taşıtını, bir denge durumu oluşturan virilden, uçağı yönetmeyen kumandaları kullanarak çıkarmak olanaksızdır. Bu nedenle, bir dış etkiden yararlanma gereksinimi vardır. Bu amaçla, kimi uçaklar, virilin dengesini bozan ve dümenlerin yeniden etkili olmasını sağlayan paraşütlerle ya da kanat uçlarına yerleştirilen roketlerle donatılır.

Fernando Rey ve Silvia Pinal Luis Buñuel'in gerçekleştirdiği *Viridiana*'nın (1961) bir sahnesinde

VİRMAN a. (fr. *virement*). Bank. **1.** Bir kişinin hesabından başka bir kişinin hesabına para aktarımı. **—2.** Müşterisinin emrine göre hareket eden bir bankanın, bir hesabı belli bir tutar üzerinden borçlandırırken başka bir hesabı aynı tutar üzerinden alacaklandırması. ‖ *Merkez bankası virmanı,* bankalar arasındaki ödemelerde kullanılan ve bunların emisyon kurumundaki hesaplarının hareketlendirilmesine dayanan yöntem. ‖ *Otomatik virman,* bir banka ya da posta çeki idaresinin, hesap sahibinin talimatıyla, belirli tarihlerde, belirli tutarlar üzerinden yaptığı virman.
— Muhs. *Virman emirleri, virman makbuzları,* bir tutarın bir kişinin alacağından, başka bir kişinin alacağına aktarılması için verilen talimat ve bu aktarmayı gerektiren muhasebe belgeleri.

VİROFLAY, Fransa'da kanton (Yvelines) merkezi, Versailles'ın D.'sunda; 14 735 nüf. (1992). Seramik. *Viroflay ormanı* kenarında konut yerleşmesi.

VİROİT a. (fr. *viroïde*'den). Bitki patol. ve Bakteriyol. Çok küçük boyda serbest bir ribonükleik asitten oluşan ve çoğalma biçimi bilinmeyen hastalık etkeni. (Viroitlere patatesin iğsi yumru hastalığında ve kasımpatının bücürleşmesinde rastlanır. Viroitler bazı hayvan hastalıklarından [koyunlarda titreme hastalığı] ve insanlarda görülen bazı hastalıklardan (Creutzfeldt-Jakob ve Kuru hastalığı) sorumlu sayılmaktadır.

VİROLA → BABOEN.

VİROLAİNEN (Johannes), finlandiyalı siyaset adamı (Helsinki 1914). 1945'ten başlayarak Çiftçi partisi milletvekilliği yaptı, 1954-1978 arasında çeşitli bakanlık görevlerinde bulundu. 1964'te, Merkez partisi (eski Çiftçi partisi) başkanlığına seçildi ve bir merkez-sağ hükümet kurmakla görevlendirildi. Kurduğu hükümet 1966'da istifa etti. Sosyal demokratların yeniden iktidara gelmesinden sonra çeşitli bakanlık görevleri yaptı. Meclis başkanı seçildi (1966-1969, 1979-1983). 1982 seçimlerinde Merkez partisi'nin cumhurbaşkanı adayı oldu.

VİROLOG ya da **VİROLOJİST** a. (fr. *virologue* ya da *virologiste*). Tıp. Virüs ve virüs hastalıkları uzmanı.

VİROLOJİ a. (fr. *virologie*). Virüslerin incelenmesiyle uğraşan mikrobiyoloji dalı.

VİROLOJİST → VİROLOG.

VİROMANDUİ ya da **VEROMANDUİ,** Vermandois bölgesine adını veren, Belçika Galyası halkı.

VİROVİTİCA, Hırvatistan'da kent, Podravina'da; 14 300 nüf. Barok üslubunda kilise (XVIII. yy.'dan kalma güzel iç süslemeler). Tarım ürünleri pazarı.

VİRT a. (ar. *vird*). **1.** Belli zamanlarda okunması kural olan Kuran cüzleri ve dualar. **—2.** *Diline virt etmek,* dilinden düşürmemek, bir şeyi sık sık yinelemek.
—*Esk. Vird-i zeban,* her zaman yinelenen, dilden düşmeyen.

VİRTANEN (Artturi İlmari), finlandiyalı kimyacı (Helsinki 1895 - *a.y.* 1973). Tarım ve besin kimyası alanında önemli araştırmalar yaptı. (1945 Nobel kimya ödülü.)

Virtuti militari, Polonya askeri nişanı. 1792'de ihdas edildi, 1793'te kaldırıldı, 1807'de Varşova dükluğü'nün askeri nişanı olarak yeniden kabul edildi, 1831'de rus nişanı oldu, 1919'da yeniden kullanılmaya başlandı. Askeri kahramanlıkları ödüllendirmek için verilir. Beş sınıfı vardır. İki geniş düşey siyah kenar şeridi olan mavi kurdeleye takılıdır.

Larousse

Virtuti militari nişanı

VİRTÜOZ a. (fr. *virtuose;* ital. *virtuoso*'dan). **1.** Müz. Harcadığı çabayı dinleyiciye fark ettirmeden en büyük teknik güçlüklerin üstesinden gelebilen icracı. **—2.** Bir sanatta, bir etkinlikte çok yetenekli olan, büyük ustalık kazanmış kımse: *Resim virtüozu.*

VİRTÜOZLUK a. **1.** Müz. Virtüozun müzikteki yeteneği ve becerisi. **—2.** Herhangi bir sanat dalındaki büyük ustalık.

VİRUDUNAGAR, Hindistan'da kent, Tamil Nadu'da, Madurai'nin G.'inde; 62 000 nüf.

VİRUÉS (Cristóbal DE), ispanyol şair (Valencia 1550'ye doğr. *-ay. y.* 1609?). Orduda görev aldı ve 1579'dan başlayarak korku dolu beş trajediyle tiyatro alanında tanındı: *la Cruel Casandra, La infelice Marcela, Atila furioso, la Gran Semiramis, Dido.* Başlangıçta Lope de Vega'nın rakibi olan Virués'in en önemli yapıtı bir dinsel destandır: *El Monserrate* (1587).

VİRUNGA ya da bazen **BİRUNGA sıradağları,** Ruanda, Uganda ve Zaire sınırında sönmüş ya da etkin sekiz yanardağdan oluşan küme. Kümenin en yüksek dağı Karisimbi'nin (4 507 m) doruğu kimi zaman karla örtülür; yakın tarihteki püskürmeleriyle en ünlü olanıysa Nyiragongo'dur (3 470 m). Suların Nil'e doğru akışını engelleyen bu yanardağlar Kivu gölünün oluşmasını sağlamışlardır. Yamaçlardaki verimli topraklar çok kalabalıktır ve tarımsal üretim burada çok yoğundur. Sıradağlar ve göller bütünü turizm açısından çok çekicidir (ulusal park).

VİRÜLANS a. (fr. *virulence*). Bakteriyol. Bakterinin, mikrobun ya da enfeksiyon etkeninin hastalık yapabilme gücü.
—ANSİKL. Bakteriyol. Virülans, deneysel olarak bir deney hayvanını öldürmeye yeterli enfeksiyon elemanlarının sayısı ile (öldürücü doz) ya da daha ince bir yöntemle, organizma içinde (duruma göre kanda ya da dokularda) enfeksiyon elemanlarının çoğalmasını ya da yaşam süresini sayısal olarak ölçmekle ifade edilir.

Virülans, hastalığa neden olan mikropların ya da asalakların genetik bir niteliğidir. Bununla beraber, ortama ya da canlı konağa bağlı olarak değişikliğe uğrayabilir. Mikropların virülansının dayanakları çok karmaşıktır: hastalık nedeninin seruma ya da fagositoza karşı yüksek direnç göstermesini sağlayan yapı düzenleri sözkonusu olabileceği gibi, bağışıklık savunmasını bozan ya da yok eden maddeler yaymaları da aynı sonucu doğurabilir.

Mikropların virülansı yapay ortamlarda yapılan kültürlerle, ısıtmakla, kimyasal işlemlerle hafifletilebilir ve böylece aşılamalarda kullanılacak kültürlerin elde edilmesi sağlanmış olur. Bu değişiklikler, bir zaman sonra tam etkiye dönüşebilecek olan az ya da çok kararlı mutasyonlar demektir. Bundan ötürü bu yöntemler gittikçe terk edilmekte ve yerlerini kararlı, değişime uğramayan aşıların yapımına bırakmaktadır.

VİRÜS a. (fr. *virus;* lat. *virus,* özsu, suyuk, zehir'den). **1.** Optik mikroskopta görülmeyen, genellikle bakteri geçirmez süzgeçlerden geçen ve özellikle tek tip nükleik asit (DNA ya da RNA) içermekle ve ökaryot hücrelerde zorunlu asalak olmakla bakterilerden ayrılan mikroorganizma. **—2.** *Virüs parçacığı,* sözkonusu virüse özgü bir nükleik asit (DNA ya da RNA) ekseni ile onu saran protein kabuktan (kapsit) oluşan birim.
—Bitki patol. *Gizli virüs,* belirti vermeyen bitki virüsü. || *Kalıcı olmayan virüs* ya da *hortum virüsü,* böcekte uzun süre hastalık yapmayan virüs. (Yaprak bitlerinde, virüs hayvanın içinde üreme çevrimine girişecek yerde böceğin hortumunda kalır.) || *Kalıcı virüs,* taşıyıcı böcek tarafından bulaştırılan ve böcekte uzun süreli bir enfeksiyon yaratan bitki virüsü.
—Böcbil. *Virüs billurları,* bir virüs kapsayan ve poliedroza yakalanmış böceklerin hücrelerinde bulunan billur cisimler. (Virüs billurlarının yayılması hastalığın bulaşmasına yol açar.)
—ANSİKL. Virüslerin varlığı, 1898'de, görünüşte mikropsuz olan aftlı humma püstüllerinin kazıntısını şırınga ederek bu hastalığı yeniden oluşturan Löffler ve Paul Frosch'un (1860-1928) çalışmalarıyla kanıtlanmıştır. 1935'te Stanley tütün mozaiği virüsünü buldu. Daha sonra, ultrasantrifüj, elektron mikroskobu ve çeşitli kültür yöntemlerinden yararlanan P. Gastinel, C. Levaditi, P. Lépine vb.'nin çalışmaları virüslerin özelliklerinin belirlenmesini sağladı.

• *Virüslerin fiziksel özellikleri.* Geçirgenliği bilinen kolodyum süzgeçler sayesinde virüslerin büyüklüğü ölçülebilir ve 10 ila 300 nm arasında olduğu görülür (bakteriyofaj, 10 ila 50 nm; vaccinia, 175 nm; çocuk felci virüsü, 15 nm; herpes, 300 nm vb.). Elektron mikroskobu bunların küre biçiminde olduğunu gösterir. Virüsler bakteriyolojide kullanılan besiyerlerinde üretilememekte, yalnız bazı canlı dokularda üretilebilmektedir. – 20 °C soğukta tahrip olmazlar, ama sıcaklığa dayanıklı değildirler. Elektrik akımına duyarlıdırlar; elektroforezle yerleri değiştirilebilir ve kültür ortamında yalıtılabilirler. Radyasyonlara ve antiseptiklere az ya da çok duyarlıdırlar.

• *Virüslerin yapısı.* Bütün öteki canlılarınkinden daha basittir. Duruma göre bir tek nükleik asit (DNA ya da RNA) zincirinden oluştukları kabul edilir. Bu zincir bir kabuk (kapsit) oluşturan proteinlerle çevrilidir, ama bu proteinler diğer bütün hücrelerde olduğu gibi virüslerin kendileri tarafından sentezlenmez. Virüsün asalak olduğu hücrelerden kaynaklanır; virüs onlara bu sentez için gerekli enzimleri ve hammaddeleri (aminoasitler) verir. Yani virüs ancak bir hücrenin (konak hücre) içinde asalak olarak yaşayabilir. Virüsün bir organizmadan diğerine geçmesi için, o virüslere özgü nükleik zincir (DNA ya da RNA) ile son konakta edindiği protein kabuktan oluşan virüs parçacıklarının rol oynadığı kabul edilmektedir. Virüs parçacığı başka bir hücreye girer germez kılıfını (kabuğunu) atar ve konağın metabolizmasına karışarak onun DNA ya da RNA'sıyla birleşir ve onda az ya da çok önemli bozukluklara neden olur: eğer metabolizma ağır derecede bozulmuşsa, hücre ölür, virüs yeniden çoğalır ve bir önceki hücrede edindiği kabukla başka hücrelere bulaşır; eğer bozukluklar az önemliyse, içlerinde virüs bulunan hücreler virüsün çekirdek kısmını (yapay bir gen gibi) kendi kromozomlarına ekler ve atipik bölünebilen hücrelere, yani ur (kanser) hücrelerine dönüşürler. Birinci grup olgulara virüslü bulaşıcı hastalıklar denir (grip, sarıhumma, kızamık vb.). Virüsün girdiği organizmanın hızla yarattığı bağışıklık tepkimesinin, virüs DNA ya da RNA'sının bir hücreden diğerine geçmek için sarındığı protein kabuğa karşı olduğu sanılmaktadır. Antikorlar bu kabuk sayesinde hızla virüs parçacığını bulur ve yok ederler. İkinci grup olgularda birincinin tersine, bağışıklığın oluşması daha zordur, çünkü DNA ya da RNA bireyin hücreleriyle birleşmiş ve bu nedenle korunmuştur. Bazı kanserlerin virüslerden ileri geldiği yalnız hayvanlardaki (kuşlar) çeşitli kanserlerde kesin olarak kanıtlanmıştır, ama insanlarda gözlenen kanserlerde henüz böyle bir yargıya varılamamıştır.

Nükleik asitlerinin tipine (DNA ya da RNA) göre virüsler, iki grup halinde sınıflandırılır. RNA'nın DNA sentezleyebileceğini in vitro gösteren "ters transkriptaz"ın bulunması, DNA'lar olmaksızın bir genomla bütünleşebilen bazı RNA'lı virüslerin etki biçiminin anlaşılmasına olanak vermiştir. Rous sarkomu virüsü gibi melez RNA-DNA kanser virüsleri bu çeşit virüslerdir.

Virüsün girdiği konak hücrenin gösterdiği tepkimeler arasında, yeni keşfedilen bir maddenin (interferon) oluşumunu da saymak gerekir. Bütün bu kavramlar zaman içinde, yolları birbirine kavuşan viroloji ve moleküler biyolojideki gelişmeler sayesinde ortaya konmuştur.
—Böcbil. İnsanda, hayvanlarda ya da bitkilerde hastalıklara yol açan birçok virüs, eklembacaklılar ve özellikle de böcekler aracılığıyla bulaşır: *sarıhumma* virüsü, bir memeli hayvandan (ara konak) geçtikten sonra *Aedes* cinsinden bir sivrisinekle bulaşır; patates kıvırcık hastalığı ve yaprak kıvrılma hastalığı virüsleri bitki bitleriyle (özellikle *Myzus persicae*) patatese geçer. Bu böcekler, taşıdıkları hastalıkları bulaştırırlar. Bulaşma süreci virüse ve onu taşıyan böceğe göre farklılık gösterir: arbovirüslerin çoğu sivrisineklerle, *Phlebotomus*'larla ya da *Ixodes*'lerle bulaşır; tütün hastalıklarına yol açan virüsler öbeği, şekerpancarında görülen sarılığın tersine bitki bitleriyle taşınmaz. Bazı virüsler hastalığı bulaştıran hayvanda (bitkibiti, *Cicadella, Aleurodes*) uzun bir kuluçka dönemi geçirebilir, bu hayvanın bedeninde kalabilir, çoğalabilir; ama bazılarının kuluçka dönemi kısadır, bunları yapamaz. Akarlar, ikikanatlılar ve yarımkanatlılar dışında kalan böcekler (bazı kınkanatlılar ve düzkanatlılar) de virüs bulaştırabilir.

VİRÜSLÜ sıf. Bitki patol. Bitki virüsü taşıyan böceğe denir.

VİRY-CHÂTİLLON, Fransa'da kanton (Essonne) merkezi, Paris'in 17 km G.'inde, Sen'in sol kıyısında; 30 738 nüf. (1992). Bir bölümü XII. yy.'dan kalma kilise. Makine sanayileri. 7 no'lu ulusal karayolunun kenarında gölcük.

VİRYEL a. (fr. *viriel;* lat. *vis, viris,* kuvvet'ten). **1.** Bir M noktasında yer alan ve bir $\vec{F}$ kuvvetinin etkisinde bulunan maddesel bir noktaya eşlik eden, $\vec{F}\cdot\vec{OM}$ skaler çarpımına eşit nicelik; burada O, keyfi olarak seçilmiş bir başlangıç noktasıdır. **—2.** *Viryel teoremi,* makroskobik denge halindeki bir sistemin kinetik enerjisini ve viryelini birbirine bağlayan ve "sistemin kütle merkezinin hareketsiz olduğu karşılaştırma sisteminde, termodinamik denge halindeki bir sistemin mikroskobik kinetik enerjisinin, toplam viryelinin yarısının tersine eşit olduğunu" ileri süren teorem. (Bu teorem özellikle, termodinamik sistemlerin hal denklemlerini, örneğin akışkanlar için Van der Waals denklemini kurmak için kullanılır.)

VİS, ital. **Lissa,** Adriya denizi'nde hırvat adası, Dalmaçya'da; 90 km²; 6 800 nüf. Tonbalığı avcılığı. Bağlar. Zeytinlikler. Turizm. (Bisevo kayasında "Deniz mağarası"). Başlıca limanları *Vis* ve Komiza'dır. 1811 ve 1866'da deniz savaşları. —*Vis*'te Yunanlılar ve Romalılar'dan kalma yıkıntılar, XVI. ve XVII. yy.'da yapılmış kiliseler.

VİSAD ya da **VİSADE** a. (ar. *vesd,* birine yastık verme'den *visād, visāde*). *Esk.* Baş yastığı, şilte.

VİSAL, -li a. (ar. *vaṣl*'dan *viṣāl*). *Esk.* **1.** Ulaşma, varma: *"Visal isterse Şeyhoğlu firaka sabr edegörsün"* (Şeyhoğlu, XV. yy.). **—2.** Sevgiliye, dosta kavuşma: *"Dost visali şerbetinin cürasına kasdeden"* (Eşrefoğlu Rumi, XV. yy.).

VİSAL a. Müz. Türk müziğinde bir bileşik makam. (Günümüze örneği ulaşmamıştır.)

VİSALİ Aydınlı, türk şair (Aydın XV. yy.). Yaşamıyla ilgili bilgi yoktur. Divan edebiyatı yolunda fakat yabancı sözcük kullanmamaya özen göstererek yazdığı şiirler, sade dille (türki-i basit) yazma akımının ilk örneklerindendir.

VİSAMİRAL, -li a. (fr. *vice-amiral*). [Kimi ülkelerde] rütbesi tümgeneral ya da korgeneralinkine eşit ve amiralden bir rütbe küçük deniz subayı.

VİSAMMİN a. (fr. *visammine*). Eczc. KELLİN'in eşanlamlısı.

vis a tergo. Tıp. Toplardamar dolaşımına arkadan etkili olan ve kanın kalbe dönüşünü sağlayan itme gücünü ifade eden latince deyim.

VİSAYA a. Endonezya öbeğinden dil ve lehçe bütünü; Visayalar tarafından konuşulur. (Bu bütündeki en önemli dil, genellikle visayayla karıştırılan cebuanodur.)

VİSAYALAR ya da **BİSAYALAR,** Filipinler'de yaşayan yaklaşık 10 000 kişilik malezyalı halk. Başlangıçta Panay adasına yerleşen Visayalar, dört siyasal-dilsel grup (İlongolar, Antiquenolar, Aklanonlar ve Capicenolar) oluştururlarken, Cebu adasında yaşayanlar ayrı olarak sınıflanır. Toplumsal örgütlenmeleri, yerel dıştanevlilik yapan iki yanlı geniş aileye dayanır. Yönetim yetkisini bir yaşlılar meclisinin yardımıyla aile başkanları kullanır.

VİSAYALAR ya da **BİSAYALAR,** Filipin takımadalarında ada öbeği, Luzon ve Mindanao arasında, Cebu, Leyte, Masbate, Panay ve Samar ile belli sayıda daha küçük ada ve adacıkları içine alır; 61 077 km^2; 13 020 000 nüf. (1990).

VİSBY, İsveç'te liman kenti, il *(lan)* merkezi, Gotland adasında, Baltık denizi kıyısında; 20 100 nüf. Turizm merkezi. Gotland antik yapıtlar müzesi. Bir müze kent olan Visby'in Ortaçağ'dan kalma, 44 kuleli surla çevrelenen alanı, günümüzdeki iş merkezinin yüzölçümünü aşıyordu; roman ve gotik üslubunda kilise yıkıntıları. —Tar. XI. yy.'da tahkim edilen, Ortaçağ' da Hansa birliğinin güçlü noktası ve Avrupa'nın en önemli pazarlarından biri olan kent; 1361'de Danimarka kralı Valdemar Atterdag'ın istilası ve yağmasından sonra geriledi.

VİSCHER, XV.-XVI. yy.'da yaşamış alman dökümcü ve heykelciler. —*Yaşlı* HERMANN (öl. Nürnberg 1488), 1453'te Nürnberg'de büyük bir atölye kurdu. Bu atölyede bronz vaftiz kurnaları (Wittenberg vaftiz kurnası) ve mezar levhaları gerçekleştirildi. — *Yaşlı* PETER, heykelci ve bronz ustası (Nürnberg 1460'a doğr. — *ay. y.* 1529), Yaşlı Hermann'ın oğlu ve ardılı, 1495'te Magdeburg başpiskoposu Saksonyalı Ernst'in mezarını ve Torgau, Bamberg, Meissen ve Kraków'da başka anıtlar yaptı; 1512'de Augsburg'daki Sankt Anna kilisesi'nin Fuggerler capellası için bir parmaklık (bugün parçaları Nürnberg müzesi ve Montrottier şatosu'nda [Savoie]) gerçekleştirdi. Maximilian I'in Innsbruck'taki mezarını süsleyen iki figür de onun elinden çıkmadır. En ünlü yapıtı, içinde aziz Sebaldus'un kemiklerinin korunduğu, heykelciklerle süslü kutsal emanet sandığıdır (Nürnberg, Sebalduskirche). Oğluyla birlikte gerçekleştirdiği bu yapıtını 1519'da tamamladı. —*Genç* HERMANN (Nürnberg 1486'ya doğr. *-ay. y.* 1517), Yaşlı Peter'in oğlu. 1515'te Siena ve Roma'ya gitti. Birkaç mezar levhası, desenler ve heykelcikler gerçekleştirdi. Genç yaşta öldü; buna karşın, ortak bir yapıt olan aziz Sebaldus'un kutsal emanet sandığında Rönesans üslubunu onun uyguladığı sanılır. —*Genç* PETER (Nürnberg 1487-*ay. y.* 1528), Genç Hermann'ın kardeşi. Renkli desenler, küçük metal levhalar ve Bilge Friedrich'in, Wittenberg şatosu kilisesi'ndeki bronz mezar yazıtını (1527) gerçekleştirdi. —HANS (Nürnberg 1489'a doğr. -Eichstätt 1550), Genç Hermann ve Genç Peter'in kardeşi. Babasının ölümünden sonra atölyenin başına geçti, birçok büyük mezar anıtı (kardinal Brandenburglu Albrecht'in mezar anıtı, bugün Aschaffenburg'da) yaptı ve birçok kez Dürer ile birlikte çalıştı.

VİSCHER (Friedrich Theodor), alman estetikçi (Ludwigsburg 1807-Gmunden 1887). Tübingen'de profesörlük yaparken hegelci sağa katıldı. 1848'de Frankfurt parlamentosu'na seçildi. 1855'te Zürich Polytechnikum'unda ve 1866-1877 arasında Stuttgart Polytechnikum'unda ders verdi. *Ästhetik oder Wissenschaft des Schönen* (Estetik ya da Güzel'in yapısı) [1846-1857] adlı bir yapıt yazdı. 1874'te SCHARTENMAYER takma adıyla, 1870-1871 savaşı üzerine bir kitap yayımladı.

VİSCONTİ (Giovanni Antonio Battista), italyan arkeolog (Vernazza, Liguria, 1722-Roma 1784). Winckelmann'ın dostuydu; Vatikan'da, Eski eserler sorumlusu olarak onun yerini aldı (1768). Clemens XIV tarafından Pio Clementino müzesi'ni düzenlemekle görevlendirildi.

VİSCONTİ (Ennio Quirino), italyan arkeolog (Roma 1751 - Paris 1818), Giovanni Antonio Battista'nın oğlu. 1771'de Vatikan kitaplığı'na yardımcı kütüphane memuru olarak atandı. Pio Clementino müzesi kataloğunun (1782) hazırlanmasında babasına yardım etti. 1798'de general Berthier tarafından Roma Cumhuriyeti'nin beş konsüllüğünden birine getirildiğinde musei Capitolini'nin yöneticisiydi. Ertesi yıl Fransa'ya sığınmak zorunda kaldı. Louvre müzesi'ne eski eserler sorumlusu olarak atandı, arkeoloji profesörü oldu ve Napoléon I'in emri üzerine *İconographie ancienne* (Eski ikonografi); 1. bölüm, *İconographie grecque* (Yunan ikonografisi) [1808]; 2. bölüm, *İconographie romaine* (Roma ikonografisi) [1817-1825] adlı derlemeyi hazırladı. 1814'te, lord Elgin'in ingiliz hükümetine bırakacağı Parthenon heykellerinin değerini saptamak üzere Londra'ya gitti; orada, *Mémoires sur les ouvrages de sculpture du Parthénon et de quelques édifices de l'Acropole à Athènes* (Atina'da Parthenon ve Akropolis' teki birkaç yapının heykelcilik yapıtları üstüne anılar) [1818] adlı yapıtı için gerekli bilgileri topladı. Visconti aynı zamanda şair ve edebiyat eleştirmeniydi.

VİSCONTİ (Luchino), italyan film ve tiyatro yönetmeni (Milano 1906 - *ay. y.* 1976). Önce Fransa'da Jean Renoir'ın yardımcılığını yaptı; daha sonra İtalya'ya döndü ve tiyatro ve film yönetmenliğine başladı. Filmleri: *Tutku* (Ossessione) [1943], *Yer sarsılıyor* (La Terra trema) [1948], *Günahkâr gönüller* (Senso) [1954], *Rocco kardeşler* (Rocco e i suoi fratelli) [1960], *Leopar* (İl gattopardo) [1963], *Vaghe stelle dell'orsa* (1965), *Lanetliler* (la Caduta degli dei) [1969], *Venedik'te ölüm* (Morte a Venezia) [1971], *Ludwig* (1972), *Gruppo di famiglia in un unterno* (1974), *Masumlar* (l'İnnocente) [1976]. Tiyatrodaysa pek çok klasik ve modern oyunların yanı sıra,

Bk. resim sayfa 12224

özellikle Maria Callas için lirik yapıtlar ortaya koydu. Filmlerinde görkemli ve şatafatlı sahneleri işlenen tarihsel ve dramatik konunun gereği kullanan ve ilerici düşüncelerini saklamayan bu estetik ustası, kendini çağının büyük yönetmenlerinden biri olarak kabul ettirdi.

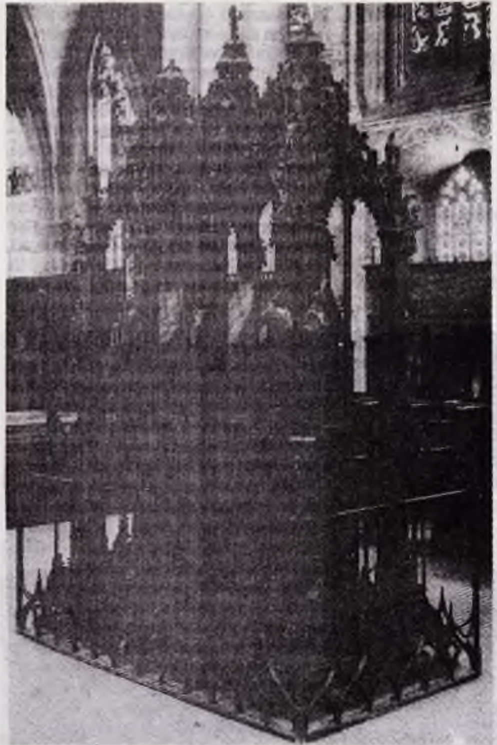
VİSCONTİLER, 1277'yle 1447 yılları arasında Milano'da egemenlik kurmuş aile. —OTTONE (1207 - Chiaravalle, Milano yakını, 1295), Milano senyörü (1277-78 ve 1283-1295). 1262'de Milano başpiskoposu oldu, ama Della Torre yandaşları tarafından reddedildi; 1277'de soylu grubun başına geçerek kenti ele geçirdi. Kendini halk başkanlığına seçtirdi (1287), küçük yeğeni MATTEO I'i (İnvorio, Novara yakını, 1250- Crescenzago, Milano yakını, 1322) Lombardia imparatorluk naipliğine seçtirdi (1294). Della Torreler tarafından görevinden alınan (1302) Matteo I imparator Heinrich VII tarafından 1311'de görevine iade edildi. Matteo I, 1315'ten başlayarak K. İtalya'daki birçok kent üzerinde denetim kurdu ve Milano genel senyörü unvanını aldı. Welfeler'in saldırısına uğradı; aforoz edildi (1320); iktidarı oğlu GALEAZZO I'e (1277-Pescia 1328) bıraktı. Galeazzo I, imparator Bavyeralı Ludwig IV'ün yardımıyla Welfeler'e karşı mücadeleyi sürdürdü. Daha sonra, ona güvenmeyen imparator Ludwig IV tarafından hapse atıldı (1327).—AZZONE, Galeazzo'nun oğlu (Ferrara 1302 - öl.1339), imparatorluk naibi (1329-30), daha sonra Milano genel senyörü (1330-1339). Kral Johann von Luxemburg'u kovarak Po ovasındaki Bergamo, Vercelli, Cremona (1334), Lodi (1335), Piacenza ve Brescia'yı (1336) geri aldı. — Azzone I'in ardından amcaları iktidara geçtiler: LUCHİNO (1292-1349), Milano senyörü (1339-1349). Bellinzona, Locarno (1340-41), Asti (1341), Parma (1346), Tortona, Alessandria'yı (1347) ele geçirdi;

F. Gohier-Explorer

Visby
kentten bir görünüm
(XII. yy.'ın ikinci yarısında yapılmış katedraliyle birlikte)

Staatliche Bildstelle, Berlin

aziz Sebaldus'un kutsal emanet sandığı
Yaşlı Peter Vischer ve oğullarının 1397 tarihli bir kutsal emanet sandığını korumak için gerçekleştirdikleri anıt bronz, 1508-1519
Sebalduskirche, Nürnberg

X - Marinie kol.

yönetmenliğini Luchino Visconti'nin yaptığı *Leopar* (1963) adlı filmden bir sahne

GIOVANNI (1290-1354), 1339'dan beri başpiskoposluk yaptı, Bologna'yı işgal etti. — Onlardan sonra egemenlik Matteo I'in oğlu STEFANO'nun soyuna geçti. Stefano'nun üç oğlu MATTEO II (1319'a doğr. -1355), BERNABO (1323-1385) ve GALEAZZO II (1320 - Pavia 1378) Milano devletini bölüştüler. Galeazzo II, büyük erkek kardeşinin ölümünden sonra imparator Karl IV tarafından imparatorluk naipliğine getirildi (1355) ve oğlu Gian Galeazzo'yu Fransa kralı Jean I'in kızı İsabelle ile evlendirmeyi başardı. Pavia'yı ülkesine katarak (1360) orada bir şato yaptırdı ve bir üniversite kurdu. — Kardeşi BERNABO, Bologna ile sürtüştü, papaya başkaldırdı, aforoz edildi (1363). Kendisine karşı kurulan birçok koalisyonu etkisiz hale getiren Bernabo, yeğeni Gian Galeazzo'nun eline düştü. Galeazzo, Bernabo'yu zehirletti (1385). —GIAN GALEAZZO (1351 - Melegnano 1402). Verano, Vicenza ve Padova'yı ele geçirdi (1387-1388). Kızı VALENTİNA'yı (1366 - Blois 1408) Louis d'Orléans ile evlendirdi ve imparator Venceslas'tan Milano dükü ve Lombardia dükü unvanlarını elde etti (1397). Floransalılar'ın oluşturdukları işbirliğini bozan Gian Galeazzo Pisa, Perugia ve Bologne'yı işgal etti. Papaya Bologna ve Perugia'yı geri veren karısı CATERİNA'nın (öl. 1404) naipliğinden sonra iki oğlu vârisi oldular. — GIOVANNI MARİA (1389-1412), Milano dükü (1402-1412), annesini hapsettikten sonra (1404) yönetimi milis kuvvetleri komutanı Facino Cane'ye bıraktı, Ghibellinolar tarafından öldürüldü. FİLİPPO MARİA (1392 -1447), Giovanni'nin kardeşi Pavia kontu, Milano senyörü (1412-1447), dükalığın tek hâkimi olduğunu kabul ettirdi (1413), milis kuvveti komutanları (Carmagnola, Sforza, Piccinino) sayesinde Como, Lodi, Vercelli, Piacenza, Cremona, Bergamo, Brescia ve Cenova'yı geri alarak (1416-1421) babasının topraklarına yeniden sahip oldu. Savoia, Floransa ve Venedik'in saldırısına uğradı, uzun çatışmalardan sonra (1423-1441) Vercelli, Brescia, Bergamo ve Ravenna'yı bırakmak ve Cenova'nın bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı. Erkek vârisi yoktu, evlilikdışı kızı BIANCA MARİA'yı (1425-1468) milis ordusu komutanı Sforza ile evlendirdi (1441). Filippo Maria'nın ölümüyle Visconti düklerinin soyu tükendi. (→ SFORZA, MİLANO.)

Micheline Viseux

Claude Viseux *2 numaralı çift* paslanmaz çelik, 1979 (Courly binası, Part-Dieu semti, Lyon)

Liv Ullmann (solda) Kari Sylwan (ortada) ve İngrid Thulin İngmar Bergman'ın *Viskningar och rop* (1972) adlı filminin bir sahnesinde

U.G.C.-.C.F.D.C.-J.-L. Passek kol.

VİSCONTİ-VENOSTA (Emilio, — *markisi*), italyan siyaset adamı (Milano 1829 - Roma 1914). 1859 olayları sırasında Garibaldi ve Farini'nin yardımcısıydı. 1863-1876 arasında üç kez Dışişleri bakanlığı yaptı. Fransa'yla Roma sorununun çözümü için Eylül sözleşmesi, Avusturya ile de barış anlaşması görüşmelerini yürüttü. Senatör oldu (1886), gene eski bakanlığına döndü (1896-97, 1899-1901), ve fransız-italyan yakınlaşması için çalıştı.

VİSCONTİ-VENOSTA (Giovanni), italyan yazar (Milano 1831-*ay. y.* 1906), Emilio Visconti-Venosta'nın kardeşi, tarihsel romanlar (*Il Curato di Orobio*, 1886) ve anılar (*Ricordi di gioventù*, 1904) yazdı.

VİSCOUNT MELVİLLE boğazı, Melville boğazının öbür adı, Melville* adasıyla Victoria* adası arasında.

VİSÉE (Robert DE), fransız gitarcı ve tiorba çalıcısı (1650'ye doğr. - 1725'e doğr.). Veliahtın (1682) ve kralın (1719; gerçekte 1695'ten başlayarak) gitar öğretmeniydi, kralın dairesinde şarkıcılık (1709) ve gitarcılık yaptı, iki gitar yapıtları kitabı (1682, 1686) ve süitler biçiminde bir araya getirilen bestelerden oluşan bir *Partisyonlaştırılmış tiorba ve lavta parçaları kitabı* (1716) yazdı.

VİSEGRÁD, Macaristan'da (Peşte yönetim bölgesi) kent; 1 900 nüf. Kisalföld ve Nagyalföld arasında Tuna geçidine egemen eski bir tahkimli kenttir. Macar krallarının eski yazlık konutu: bir kale şatonun, surların ve XI.-XV. yy.'lar arasında yapılmış iki sarayın kalıntıları. Kasabada barok ve yenıklasik üslupta yapılar. Müze.

VİSERAL sıf. (fr. *viscéral*). Zool. *Viseral iskelet*, viseral yayların tümü. || *Viseral yay*, omurgalılarda ağız-yutak bölgesine desteklik eden kıkırdaksı ya da kemiksi iskelet parçası.

—ANSİKL. Yuvarlakağızlıların viseral yayları karmaşıktır, solungaç sepetlerini oluşturur ve öbür omurgalılardaki homologları bilinmemektedir. Balıklarda ve amfibyumlarda iki yay bulunur: önde yer alan ve çenelerin iskelet desteğini oluşturan *altçene yayı*; bunu izleyen, otik bölgede bulunan ve altçene yayının "asılı" durmasını sağlayan *hiyoit yay*. Bu iki yayı, yutak boşluğunun arka bölgesine desteklik eden, solungaç solunumunda görev alan 4-7 *solungaç yayı* izler. Karada yaşamaya uyarlanma sonucu hayvanların viseral iskeletinde değişiklikler oldu: çeneleri kafatasına bağlayan hiyoit yayının sırt bölümü olan hiyomandibüler, orta kulak kolümelasına (memelilerdeki üzengikemiği) dönüşmüştür; buna karşılık hiyoit yayın öbür bölümleri ve solungaç yayları, dil ve gırtlak iskeletini (etenelilerin hiyoit kemiği) ve solukborusunun kıkırdak halkalarını oluşturmuştur. Ayrıca, altçene yayının iki kemiği (artiküler ve kare), başka omurgalılarda çenelerin eklemlenmesini sağlarken, memelilerde bu işlevini yitirerek orta kulağın öbür iki kemiğine (örs ve çekiç) dönüşmüştür.

VİSEU, Portekiz'de kent, Beira'da, yönetim bölgesi merkezi, Mondego havzasında bir sel yatağı kıyısında; 16 600 nüf. XII. yy.'dan kalma, manuel üslubunda kubbeli, rönesans üslubunda avlu çevresi dehlizli, roman üslubunda katedral (batı taçkapısı XVII. yy.'dan kalmadır). Barok üslubunda kiliseler. Grão Vasco müzesi (heykeller; süsleme sanatları; Grão Vasco'nun ve Viseu okulundan [XVI. yy.] Gaspar Vaz gibi başka ressamların resimleri; XIX. ve XX. yy.'da yapılmış resimler). Karayolu kavşağı ve tarım merkezi (şarap, kümes hayvanı yetiştiriciliği, pastacılık). El sanatları (çanakçömlekçilik, sepetçilik, dantel, dokumacılık). —*Viseu yönetim bölümü*. 5 007 km²; 435 000 nüf.

■**VİSEUX** (Claude), fransız heykelci (Champagne-sur-Oise 1927). 1958'den sonra tümüyle heykelciliğe yöneldi; sanatı, fırtınalı bir anlatımcılıktan, kesin, 1968' den bu yana da anıtsal biçimlere doğru gelişme gösterdi. Döküntü, sonra da yeni sanayi gereçleriyle, tematik diziler gerçekleştirdi; kimi zaman renk etkilerinden de yararlanarak plastik gereçler ve özellikle paslanmaz çelik kullandı (60'lı yıllarda "Voyants", "Homalides", "Structures actives"; 70'li yıllarda "İnstables", "Multicorps", "Matrices artésiennes" vb.). Şiirsel ve biçimsel açıdan "aileler" halinde gruplandırılan heykelleri, öncelikle kentsel mekân için tasarlanmıştır (*Büyük kum saati*, Saint-Martin-d'Hères).

VİSİLİN a. (fr. *viciline*). Biyol. Fiğde ve diğer baklagillerde bol miktarda bulunan protein.

VİSKACA a. Zool. PAMPA TAVŞANI'nın eşanlamlısı.

VİSKİ a. (ing. *whisky*). Malt ile şekerlendirilmiş ve uygun biçimde mayalandırılmış tahıl mayşelerinin damıtılmasından elde edilen iskoçya kökenli alkollü içki.

—ANSİKL. Türkiye'de viski yapımına 1957 yılında, Ankara Üniversitesi, ziraat fakültesi profesörlerinden Dr. Turgut Yazıcıoğlu'nun bilimsel ve teknik gözetimi altında, Tekel idaresinin Ankara Bira fabrikası'nda başlandı. Yapılan viskinin (Ankara viskisi) yabancı viskilerle boy ölçüşecek kalitede olduğu uluslararası degustasyonlarda saptandı. Ankara viskisi amerikan, kanada ve irlanda viskilerinden daha yüksek ve bazen de iskoç viskisine eşit puanlar aldı.

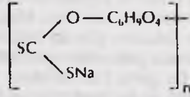
Ankara viskisi % 80 arpa maltına, % 20 oranında pirinç katılarak yapılır. Bu karışım şekerlendirilip mayalandırılır, sonra damıtılır. Elde olunan içki ispirtosu, içleri yakılmış 250 litrelik meşe fıçılarda, en az 3 yıl dinlendirilip, harman edilir, süzülüp şişelenir. Şişelenen viskinin alkol miktarı % 43'tür.

■***Viskningar och rop*** (*Çığlıklar ve fısıltılar*), yönetmenliğini İngmar Bergman'ın yaptığı isveç filmi. Can çekişen bir kadının başucunda bekleyen iki kız kardeş ve sadık bir bayan hizmetçi. Dört kadının portreleri çerçevesinde ölüm saplantısı bir ruhbilimsel çözümleme işlevi görür. Film, bir sonbahar atmosferi ve büyük bir aile konağının boğucu dekoru içinde, yaşam güçleri, aşk, bencillik, yazgıya boyun eğme, yatıştırıcı sevgi ve öteki dünya korkusu üzerine ince bir düşünme niteliğinde olan gizli bir oturumu yansıtır. Sven Nykvist tarafından büyük başarıyla görüntülenen film, ünlü isveçli yönetmen Bergman'ın en bütünlüklü yapıtlarından biridir.

VİSKONSÜL a. (fr. *vice-consul*). **1.** Konsolos yardımcısı. **—2.** Konsolosun bulunmadığı bir yerde onun işlerini yapan kişi.

■**VİSKOZ** a. (fr. *viscose*). Org. kim. Selülozun ksantatlanması ve tepkime sırasında oluşan ksantatın asitli bir çözeltiyle ayrıştırılması sonunda elde edilen selüloz türevlerinin genel adı.

—ANSİKL. Selüloz ksantatlar ilk kez 1891'de bulundu. Viskoz üretiminde sanayide hammadde olarak genellikle bileşiminde yüksek oranda selüloz bulunan ağartılmış çam odunu hamuru kullanılır. Önce sodyum hidroksit çözeltisine yatırılan hamur, daha sonra tepken fazlasının uzaklaştırılması amacıyla preslenir; bu yolla elde edilen alkaliselüloz, yaklaşık 20 °C'ta karbon sülfürle işlenir. Ksantatlama ya da sülfürleme denen bu işlemle, yaklaşık formülü

olan bir selüloz ksantat elde edilir. Daha sonra "olgunlaştırma" denen titiz bir işlem uygulanır; bu işlem sırasında karbon sülfür uzaklaştırılırken ortamın akışmazlığı iyice azalarak bir minimuma ulaşır, sonra yeniden artar. Ksantatın, 15-20 °C arasında doğal bir gelişimi olan olgunlaştırma sonrası aşama, tümüyle deneye dayanan işlemleri kapsar.

Viskoz temel olarak tekstil sanayisinde kullanılır. Olgunlaştırılmış ksantat, henüz nemliyken tel halinde çekilir; viskoz düse çıkışında, bileşiminde çeşitli katkı maddeleri, özellikle alkali yada toprak alkali metaller bulunan sulu, seyreltik sülfürik asit çözeltisi içinde pıhtılaştırılarak katılaştırılır. Böylece ksantat sülfürik asitle bozundurulmuş ve selüloz yenileştirilmiş olur. Bu yolla elde edilen iplik, çeşitli yıkama işlemlerinden geçirilir, bileşimindeki su oranı olağan nemlilik koşullarına ininceye dek kurutulur.

Olağan viskoz reyonları ile fibranlarının yoğunluğu yaklaşık 1,50'dir; ancak kopma direnci yüksek olan viskozlarda yoğunluk 1,53'e dek yükselir (700 MPa' dek).

Viskoz ayrıca saydam film yapımında kullanılır; filmler kuruduklarında kırılmalarını önlemek için glikol ya da gliserolle plastikleştirilir. Bu filmlerin en tanınmış biçimlerinden biri, gazları çok az geçiren ve kâğıda göre daha zor yanan *selofan**'dır.

VİSKOZİMETRE a. (fr. *viscosimètre'* den). Akışkan. mekan. AKIŞMAZLIKÖLÇER' in eşanlamlısı.

VİSKOZİMETRİ a. (fr. *viscosimétrie*). Akışkanların viskozitesini ölçmeyi konu alan fizik dalı.

VİSKOZİTE a. (fr. *viscosité;* ortaçağ lat. *viscositas*'tan). Ağdalı, yapışkan bir maddenin özelliği.
—Elekt. *Dielektrik viskozite*, DİELEKTRİK AKIŞMAZLIK*'ın eşanlamlısı.
—Fiz. AKIŞMAZLIK'ın eşanlamlısı.
—Ger. day. AKIŞMAZLIK'ın eşanlamlısı.

VİSLANLAR ya da **VİSTÜLLÜLER,** Vistül'ün yukarı ve orta çığırında, Wiślica' nın çevresinde, Nida'nın kavşağında yerleşmiş polonyalı kabile. Vislanlar IX. yy.' dan başlayarak güçlendiler ve çok kısa zaman içinde devlet olarak örgütlendiler.

VİSNADİN a. (fr. *visnadine*). Dişotunun *(Ammi visnaga)* meyvelerinden çıkarılan ve düz kaslar üzerindeki etkisiyle atardamar ve kılcaldamarları genişletebilen alkaloit.

Viso dağı, Batı Alpler'deki bir kütlenin doruğu, Fransa-İtalya sınırında; 3 841 m. 25 km uzunluğundaki kütle tüm Piemonte ovasına egemendir. Kapladığı alan 240 km²'dir (6 km²'si Fransa'da kalır). Dördüncü Zaman'da önemli bir buzullaşma geçirmişse de bugün üstünde hiç buzul yoktur. Burası canlı bir turizm merkezidir. Viso dağına ilk kez ağustos 1861'de W. Mathews, J. W. Jaçomb, M. ve J. B. Croz tırmandı. Çok sık kullanılan klasik yol oldukça kolaydır. Ama daha zor ve genellikle sık sık kayaların düştüğü birçok yoldan geçilerek de topografyası karmaşık bu dağa tırmanıldı: kuzey-doğu cephesini temmuz 1881'de W. A. B. Coolidge ile baba ve oğul Ch. Almer tırmandı; kuzey-batı cephesiyse temmuz 1931'de fethedildi.

VİSO DEL MARQUÉS, İspanya'da kent, Castilla la Nueva'da (Ciudad Real ili), Valdepeñas'ın G.'inde; 3 500 nüf. XVI. yy.'dan kalma italyan sarayı (müze).

VİSSCHER (Roemer), hollandalı şair (Amsterdam 1547 - *ay. y.* 1620). Epigramlar yazdı, ANNA (Amsterdam 1583 - Alkmaar 1651) ve MARİA TESSELSCHADE (Amsterdam 1594 - *ay. y.* 1649) adlarındaki iki kızıyla edebiyat yaşamında etkin bir rol oynadı.

VİSSER (Carel Nicolaas), hollandalı heykelci (Papendrecht 1928). Basit geometrik hacimler (*Neşe*, 1958) ve ritim (*Salami*, 1967) üzerine kurulu uzamsal yapılar gerçekleştirdi (ağaç, beton ve özellikle metal). 70'li yıllarda, belli bir üslup kaygısıyla (*Book*, 1977) boşlukta ya da yerde düzenlenmiş düz öğeleri (çelik levhalar, şeritler) yeğledi. — Kardeşi MARTİN (Papendrecht 1922), Hollanda'nın en önemli çağdaş sanat koleksiyoncularından biridir.

VİSTAVİSİON a. (tesc. edil. a.) Filmin kamerada yatay doğrultuda sarıldığı sinema çekim yöntemi.

VİSTÜL a. (öz. a. *Vistül*'den). Yerbil. *Vistül buzullaşması*, Alpler'deki würm ile yaşıt olan en yeni iskandinav buzullaşması.

VİSTÜL, lehçe **Wisła,** Polonya'nın en büyük ırmağı; 1 068 km (havzası 194 000 km²; bunun 169 000 km²'si Polonya'da). Batı Karpatlar'da, Çekoslovakya sınırı yakınında, 1 106 m yükseltiden doğar, Beskidler'in aşağısındaki Önkarpat çöküntüsüne ulaştıktan sonra, ülkenin doğusu boyunca geniş bir yay çizerek birden kuzeye döner ve Gdańsk körfezinde Baltık denizi'ne dökülür.

Vistül'ün yukarı çığırı ormanlar içinde akan bir dağ selsuyudur; yükseltinin artık 220 m'yi aşmadığı Oświęcim havzasına (Auschwitz) girince hem birdenbire eğimi, hem de yönü değişir. Bununla birlikte ırmak, Kraków'a kadar, sık sık darlan bir olukta akar; ama, gene de, batak çayırlarda ilk serbest büklümleri ortaya çıkar. Vistül'ün orta çığırı, Küçük Polonya platolarının eteğinde ırmağın Sandomierz havzasına (Vistül havzasının kuzey-batı kenarını izler) girmesiyle başlar; ırmak önemli dağ kollarını işte bu kesimde sağ kıyıdan alır: Dunajec, Wisłoka ve özellikle de San. Bu sonuncu kolun ilerisinde Vistül' ün çığırı K.'e döner, Kielce platosuyla Lublin platosu arasındaki dar bir eşikten (yüksl. 140 m) geçerek Mazovya çanağına ulaşır. Bu kesimde artık çok az eğimli, kumlu alüvyonlarla daha geniş bir ırmaktır ve ova kesimindeki büyük kollarını alır: Wieprz, Pilica ve özellikle de Varşova'nın yukarısında, Polesiye, Podolya ve Mazurya'dan gelen Batı Bug ile Narew'in suları. Bundan sonra Vistül K.-B.'ya döner: vadisinin genişliği birçok on kilometreyi bulabilir. Bydgoszcz (yüksl. 30 m) ile deniz arasındaki Vistül'ün aşağı çığırında önemli bir yön değiştirme gerçekleşir; dik açı yaparak K.'e dönen ırmak geniş bir deltayla (ya da Żuławy) son bulurken, kollarından Nogat K.-D.'ya doğru ilerler.

Karasal bölgelerin ırmağı olan, hafif eğimli (Kraków'dan başlayarak 860 km boyunca 200 m) Vistül, oldukça çelişkili özellikler taşıyan yamaç kesiminden gelen sularına karşın, yavaş yavaş akar. Temmuz-ağustostaki şiddetli kabarmalar, bütün Vistül vadisinde suların yükselmesine yol açarken, dağdan inmeyen kollarında (yağışların daha az olması ya da yaz mevsimi buharlaşmasının yoğunluğu nedeniyle) sular çekilir. Kışın (ocak-mart) akış, düzensizliğini korumakla birlikte, ova kesimindeki yağışlara bağlı olarak yeniden hızlanır: bu mevsimde alçak kesimler sık sık sular altında kalır. İlkbaharda da sular kabarıktır ve dağdaki karların erimesiyle taşkınlar meydana gelebilir. Görüldüğü gibi yılın büyük bölümünde akışı hızlıdır ve taşkın olasılıkları vardır. Irmağın ağzında ortalama debi 900 m³/sn'dir (en yüksek debi 4 100 m³/sn, en düşük 320 m³/sn). Ortalama donma süresi, 20-40 gün (aralık) arasında değişir. Bu süre dışında ırmak 941 km boyunca ulaşıma elverişliyse de bu özelliğinden oldukça az yararlanılır.

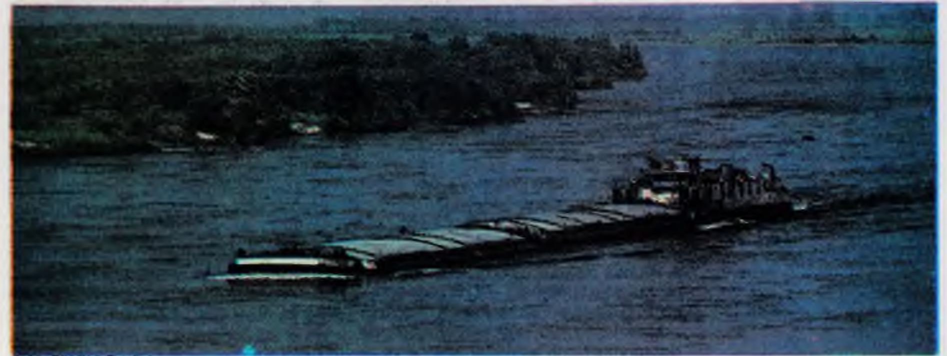
VİSTÜLLÜLER → VİSLANLAR.

Visuddhimagga *(Arılığın yolu)*, V. yy.'da buddhacı yazar Buddhaghosa'nın pali dilinde yazdığı ve Tripitaka yasasının tümünü özetleyen yapıt.

visuel *(Groupe de recherche d'art)* **[G.R.A.V.]** (Görsel sanat araştırma grubu), Horacio Garcia-Rossi (doğm. 1929), Francisco Sobrino (doğm. 1932), Joël Stein (doğm. 1926), Yvaral (doğm. 1934), Julio Le* Parc ve François Morellet 'nin 1960'ta Paris'te kurdukları topluluk. Geleneksel sanat yapıtı anlayışının tersine, ortak çalışma ve seyircinin etkin katılımı üzerine kuruldu; kinetik sanatın etki alanı içinde, ışık ve devinime önemli bir yer veren görsel ve uzamsal nitelikli bir sanat geliştirdi. Yerleştirmeler, oyunlar ve seyirci önünde gösteriler topluluğun başlıca etkinlikleri arasında yer alır (*Labirent*, 3. Paris biennali, 1963, ve New York, 1965; *Sokakta geçen bir gün*, Paris, 1966). Topluluk, üyelerinin bireysel başarıları ve ayrılıkları sonucu 1968'de dağıldı.

Visurit, otomobillerde ön cam olarak kullanılan, su verilmiş emniyet camının tescil edilmiş adı.

Vis ü Ramin, iranlı şair Fahrettin Cürcani*'nin mesnevisi (yaklş. 1042-1055). Pehlevice mensur bir kaynağa dayanır. Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'in veziri Amidettin Ebülfeth'e sunulmuştur. Mervli Vis ile horasanlı şehzade Ramin'in aşk öyküsüdür. Sevgililer kavuşuncaya kadar Cürcan, Merv, Herat ve Horasan'da masalsı uzun serüvenler yaşanır. Mesneviyi türkçeye çeviren Lamii (yazarın elyazısıyla olduğu sanılan nüsha: Bursa İl halk kütüphanesi, no. 2278), olayları yer yer değiştirdi; ateşperest inancıyla ilgili bölümleri kaldırdı; yapıtına tasavvufi bir renk verdi.

J. M. Charles-Rapho

Vistül
Elbląg dolayları

CBO-Giraudon

Vişnu
bronz
Çola sanatı. XII. yy.
Ulusal müze, Yeni Delhi

Bernand

Anton Çehov'un
Vişne bahçesi'nden bir sahne
Peter Brook'un Bouffes du Nord
tiyatrosu'nda
sahneye koyduğu gösteriden (1981)

VİŞ a. Şapkac. **1.** Fötrlerin tüylerini düzeltmeye, fötre kadifemsi bir görünüm vermeye yarayan taş ya da üzerinde cam talaşı bulunan zımpara kâğıdı. **—2.** *Viş makinesi*, vişleme işleminin gerçekleştirildiği makine.

VİŞAKHAPATNAM ya da **VİSAKHAPATNAM,** esk. **Vizagapatam,** Hindistan'da kent, Andhra Pradeş eyaletinde, Ganj kıyısında, Gandak'ın Ganj'a kavuştuğu yerin karşısında; 750 024 nüf. (1991). Üniversite. Ticaret ve el sanatları. Müze. —Pataliputra* harabeleri.

VİŞİNSKİY (Andrey Yanuaryeviç), sovyet siyaset adamı ve hukukçu (Odesa 1883 - New York 1954). Menşevik militandı, 1920'de bolşeviklere katıldı. 1931'den başlayarak adalet organlarında çalıştı, 1936'da İ. B. Paşukanis'in uzaklaştırılmasından sonra sovyet hukukunun temsilcisi durumuna geldi. SSCB başsavcılığını yaptı (1935-1939), büyük Moskova duruşmalarının (1936-1938) sanıklarına ölüm cezasının verilmesini istedi. Konsey başkan yardımcılığına (1939-1944), Dışişleri bakan yardımcılığına (1940-1949), ardından Dışişleri bakanlığına (1949-1953) getirildi, 1953-54'te Birleşmiş milletler'de SSCB'nin daimi temsilciliğini yaptı.

VİŞİSTADVAİTA, nitelendirilenin ikili olmaması anlamına gelen ve en ünlü temsilcisi Ramanuca (1050'ye doğr. - 1137'ye doğr.) olan başlıca Vedanta okullarından birini adlandıran sanskritçe sözcük. Çoğu *Brahma Sutra, Upanişad* ve *Bhagavad-Gita* gibi vedanta metinlerinin yorumları olan yazılarında, Brahman'ı tüm yetkinliklere erişmiş ve tıpkı ruhun bedenle ilişki içinde olduğu gibi, dünya ile ilişki içinde olan kişisel bir Tanrı olarak yorumlar. Böyle bir benzeşim, aynı zamanda hem ikili olmama, hem de ayrım görüşünü içerir. Ona göre son kurtuluş övgü şarkısı ve dua gibi edimlerle sağlanan Tanrı'ya yönelik aşk deneyimindedir *(bhakti)*. Ayrıca Tanrı'nın mümininе kendini kurtarmak olanağı vermek için bahşettiği tanrı iyiliği görüşünü de savunur.

VİŞNAB a. (fars. *vişne* ve *āb; vişne -āb*'dan). *Esk.* Vişne şurubu.

VİŞNE a. (fars. *vişne*). **1.** Kiraza benzer kırmızı renkte ekşi meyve veren ağaç. (Bil. a. *Prunus cerasus* ya da *Cerasus vulgaris;* gülgiller familyası.) **—2.** Bu ağacın kiraz iriliğindeki kırmızı renkli ekşi meyvesi.
—Mutf. *Vişne tiridi*, ufak parçalar halinde doğranmış bayat ekmeğin üzerine vişne şurubu dökülerek yapılan tatlı. (Ekmekler doğrandıktan sonra üzerine vişne suyu dökülür. Ekmekler bu suyu emince üzerinde vişne şurubu gezdirilir ve koyulaşıncaya değin ateş üstünde tutulur. Soğutulduktan sonra üzerine kaymak konur.)
—ANSİKL. Vişne serin ılık iklim ağacı olmakla birlikte soğuğa, kırağıya, hava değişikliklerine oldukça dayanıklıdır. Daha çok Karadeniz bölgesinde ve Batı Anadolu'nun iç kesimlerinde yetişir. İdris üzerine aşılanarak üretilir. Fidanlar 4 yaşında meyve vermeye başlar. Ömrü 40-50 yıldır.
Başlıca standart meyve çeşitleri Kütahya ve Macar vişneleridir. Kütahya vişnesi her çeşit kullanıma elverişli bir çeşittir. İri, ucu hafif sivrice, ince kabuklu, koyu kırmızı, çok sulu, ekşi ve kırmızı etlidir. Temmuzda olgunlaşır. Sofralık ve kurutmalıktır. Macar vişnesi irice, kısa saplı, koyu kırmızı kabuklu, kırmızı etli ve ekşidir. Her iki çeşidin ağacı da bol verimlidir.
—Mutf. Vişne, jöleli pasta, turta, dondurma vb.'de kullanıldığı gibi kompostosu, reçeli, şurubu da yapılır. Vişneli ekmek, vişne tiridi bu meyveye özgü tatlılardır. Likör vb. bazı içkilerin yapımında da kullanılır.

Vişne bahçesi *(Vişnevıy sad)*, Anton Çehov'un, 1903'te yazdığı, 1904'te Moskova Sanat tiyatrosu'nda Stanislavskiy tarafından sahneye konulan 4 perdelik komedisi. Paylaştırılmak üzere oduncular tarafından kesilmekte olan eski vişne bahçesi, işsiz, parasız ve yeni çağlara ayak uyduramayan soylu sınıfının sonunu simgeler.

VİŞNEÇÜRÜĞÜ a. Çürük vişne rengi, çok koyu kırmızı.
◆ sıf. Çok koyu kırmızı renkte olan: *Vişneçürüğü bir kazak.*

VİŞNEGRADSKİY (İvan), rus besteci (Sen-Petersburg 1893 - Paris 1979). Hem Skryabin'in hem de hindu felsefesinin etkisinde kaldı. 1917'de anlatıcı koro ve orkestra için *Varoluş günü* adlı bir yapıt besteledi. Mikro-aralıklar kullandığı bu yapıt, 1927'de ve 1940'ta gözden geçirildi, 1978'de yorumlandı. 1920'de Fransa'ya yerleşti. 1922-23'te Almanya'da kaldığı sırada Alois Hába ile karşılaşması, mikro-aralıklar üzerindeki araştırmalarını sürdürme olanağı sağladı. Son noktasına kadar götürülen kromatizma dışında, "oktavlanmayan aralıklar" olanaklarını araştırdı ve piyano için *Sesli büyüleyici kare üzerine inceleme* (1956) adlı yapıtında bunun uygulamasını ortaya koydu. Aralarında *Manuel d'harmonie à quarts de ton* (Çeyrek tonlu armoni el kitabı) [1932] adlı bir yapıt da bulunan kuramsal yapıtlar yazdı. Geleneksel ayarlı kromatik ıskalaların bırakılmasını ilk önerenlerden biri oldu. Kanadalı Bruce Mather (1939'da doğdu) ile Alain Bancquart ve Claude Ballif, onun düşüncelerinden esinlendi.

VİŞNELİ sıf. Vişne ile yapılmış, içine vişne katılmış olan: *Vişneli dondurma. Vişneli pasta. Vişneli ekmek.*

VİŞNEVSKİY (Vsevolod Vitalyeviç), rus yazar (Sen-Petersburg 1900 - Moskova 1951), iç savaş üzerine epik dramlar yazdı. Bunların en ünlüsü, anarşist gemicilerin, devrimin disiplinli askerlerine dönüşmelerini anlatan *la Tragédie optimiste*'tir (fr. çev.) [1933].

VİŞNU, bugünkü hinduculuğun en büyük tanrılarından biri. *Rigveda*'da genellikle güneş tanrısı ya da evreni üç adımda dolaşan büyük tanrı olarak anılır. Destanlar ve puranalar döneminde yaygın bir ün kazandı ve sonunda Brahma ve Şiva ile "trimurti" adı verilen üçlemi oluşturdu. Görevi evreni korumaktır ve bunun için evrenin kurulu düzeninin *(dharma)* her bozuluşunda avataralar aracılığıyla evrende ortaya çıktığı söylenir. Nitekim başlıca avataralarından onuna büyük bir saygı gösterilir. Başlıca öznitelikleri kurs, kabuk, topuz ve lotustur. Bineği Garuda kuşudur. Sonsuzluk yılanı üzerinde ayakta, oturmuş ya da yatmış olarak simgelenir. Dünyayı işte bu yatmış durumdayken düşünür ve bu durumdayken göbeğinden bir lotus çıkar. Brahma bu lotustan doğacak ve evreni yaratacaktır.

VİŞNUCULUK a. Şivacılık ve şakticilik ile birlikte hinduculuğun başlıca biçimlerinden biri.
—ANSİKL. Müminlerine göre, Vişnu yüce brahmanın kişisel görünüşüdür ve kendini insana avataralarıyla gösterir. Müminlerin tapınması, Vişnu'nun avataralarından birine (genellikle Rama ya da Krişna) karşı yoğun bağlılık *(bhakti)* tapınmasıdır. Kurtuluşun bu tapınmayla sağlanacağına inanılır. Vişnu için birçok tapınak ve kutsal yer yapılmış, birçok hac yolculuğu örgütlenmiş ve onuruna bayramlar düzenlenmiştir. Ramanada, Tulsi Das, Mirabai, Namdev ve Tukaram gibi en ünlü hindu azizler, vişnucu gelenekten gelmiştir Vişnuculuğun bu geniş halk anlatımı, felsefi olarak çeşitli okullar tarafından ve büyük farklılıklarla savunulmuş ve yorumlanmıştır. Başlıcaları: Ramanuca'nın "Nitelendirilenin ikili olmaması" *(vişistadvaita)* okulu, Madhva'nın "ikilik" *(dvaita)* okulu, Nimbarka'nın "ikici tekçillik" *(dvaitadvatia)* okulu, Vallabha'nın "salt tekçilik" *(şuddhadvaita)* okulu, Caitanya ve daha başkalarının "kavranılamaz ikilik ve kavranılamaz ikili olmayan" *(acintya-bhedabheda)* okulu.

VİŞTÂSB, yun. **Hystaspes,** ahemeni kralı Dara I'in babası; oğlunun krallığı sırasında (İ.Ö. 522-486), Parth eyaletinin satrabıydı.

VİŞVAKARMAN ("Evrensel yaratıcı"), Veda Hindistanı'nın tanrısı. Yaratıcı güçle donatılan bu tanrı, evrenin mimarı, İndra'nın silahının demircisi, her türlü makinenin ustası, tanrısal dülger ve tanrılar tarafından taşınan bütün süslerin yapıcısıydı. El sanatlarının koruyucusudur ve her yıl iş aletlerinin kutsandığı bir gün ona ayrılır. Ayrıca hindu tapınakları, özellikle Güney Hindistan'daki hindu tapınakları yapan mimar olarak görülür.

VİŞVAMİTRA, eski Hindistan'ın yedi büyük bilgesinden biri. *Rigveda*'nın üçüncü *mandalası*'nı oluşturan ilahilerin çoğunun yazarı.

VİTACEAE a. ASMAGİLLER familyasının bilimsel adı.

VİTALE *(aziz)*, martyr (I. yy.). Milano'nun ilk hıristiyanlarından biri. İş gereği Ravenna'ya geldi: burada işkenceye götürülen Ursicino'yu cesaretlendirdi; bu nedenle kendisi de işkence gördü, sonra idam edildi. Aziz Vitale Ravonna'nın koruyucu azizi oldu. İustinianos, VI. yy.'da ona adanmış olan bazilikayı yaptırdı.

VİTALE da Bologna (Vitale DEGLİ EQUİ, — denir), italyan ressam, yalnızca 1330-1359 yılları arasındaki yaşamı bilinen Bologna ve Emilia gotik resminin ilk büyük ustası (*Son yemek freskleri*, bugün Bologna pinakotekinde ve *Aziz Nicolaus' un yaşamı*, 1349, Udine katedrali; *Meryem'in taç giymesi* çokkanatlısı, 1353, S. Salvatore kilisesi, Bologna; *Aziz Georgius ve dragon*, Bologna pinakoteki panosu).

VİTALİ (Filippo), italyan besteci ve şarkıcı (Floransa 1590'a doğr. - *ay. y.* 1653). Sistina capellası'nda tenor oldu (1631), Floransa düklük capellası'nı yönetti (1642) ve Bergamo capellası yöneticiliğine getirildi (1648). 3 tane 5 sesli madrigaller kitabı, 3 tane 1-6 sesli *Musiche* kitabı (1617, 1618, 1620), 1-3 sesli *aryalar,* Roma'da ilk opera denemesi olarak kabul edilecek *Aretusa* "favola in musica" (Roma, 1620) ve *la Finta mora* komedisi için altı ara oyunu (Floransa, 1623) besteledi.

VİTALİ (Giovanni Battista), italyan besteci (Cremona 1644'e doğr. - Modena 1692). Bologna'daki San Petronio'da (1657 -1671), ardından Modena dükünün sarayında (1674) viyolacılık yaptı, 1684'te bu saraydaki capellanın yöneticiliğine getirildi. Birçok çalgı yapıtıyla Corelli ve Purcell'i etkiledi. Danslarında fransız üslubundan geniş ölçüde yararlandı. Başlıca yapıtları: *Correnti e balletti da camera* (2 keman ve sürekli bas [1666] ya da öteki topluluk-

lar için); *Sonate a 2 violini col basso continuo; Sonata da chiesa 1, 2, 3, 4 e 5 stromenti* vb. —Oğlu TOMMASO ANTONİO (Bologna 1663 - Modena 1745), Modena sarayı'nda kemancılık yaptı. *Sonata a 2 violini col basso, Concerti di sonate a violino, violoncello et cembalo* gibi yapıtlar besteledi. Keman için ünlü *Ciaccona*'sını kendisinin bestelediği kuşkuludur.

VİTALİANUS *(aziz),* ital. **Vitaliano** (Segni 600'e doğr. - Roma 672), 657-672 arasında papa. Önceli Eugenius I gibi o da çok güçlü bizanslı eksarhın baskısıyla seçildi. Ancak Vitalianus, Konstans II ve Doğu ile barışçıl ilişkiler sürdürmeye çalıştıysa da bu durum Lombardlar'a karşı giriştiği başarısız bir sefer sırasında basileusun Roma'yı yağmalamasını engellemedi (663).

VİTALİENBRÜDER → İAŞECİ.

VİTALİZM a. (fr. *vitalisme*). Fels. DİRİMSELCİLİK'in eşanlamlısı.

VİTALLİUM a. (tesc. edil. a.). Metalürj. Kobalt, krom ve molibdenden oluşan; ortopedi cerrahisi ile dişçilikte protez yapımında kullanılan alaşım.

VİTAMİN a. (fr. *vitamine;* lat. *vita,* yaşam, ve ing. *amine,* amin'den). Organizma tarafından sentezlenemeyen ve onun gelişmesi ve iyi işlemesi için çok az miktarda gerekli olan etkin, yaşamsal organik madde. (Başlıca vitaminler şunlardır: *A vitamini* [*akseroftol* ya da *retinol* de denir]; *B_1 vitamini* [*anörin* ya da *tiamin* de denir]; *B_2 vitamini* [*riboflavin* ya da *laktoflavin* de denir]; *B_5 vitamini* ya da *pantotenik* asit; *B_6 vitamini* [*pridoksal, pirdoksin* ya da *pridoksamin* de denir]; *B_7 vitamini* ya da *mezoinozitol; B_{12} vitamini* [*ekstrensek etmen* ya da *siyanokobalamin* de denir]; *B_{12b} vitamini* ya da *hidroksokobalimin; C vitamini* ya da *askorbik asit; D_2 vitamini* [*ergokalsiferol* ya da *kalsiferol* denir]; *D_3 vitamini* ya da *kolekalsiferol; E vitamini* [*üretkenlik vitamini* ya da *tokoferol* de denir]; [özellikle linoleik ve linolenik asitleri içeren] *F vitamini; H vitamini* ya da *biyotin; K vitamini* ya da *kanamayı önleyici vitamin; K_2 vitamini* ya da *menakinon; K_3 vitamini* ya da *menadiyon; P* ya da *C_2 vitamini* [*epikatekol* de denir]; *PP vitamini* ya da *nikotinamit.*)
—Ted. *Vitamin tedavisi.* vitaminlerin tedavi amacıyla kullanılması.
—ANSİKL. "Vitamin" (yaşam için gerekli amin) terimi 1912'de Casimir Funk tarafından ortaya atıldı. Organizmanın her vitamine günlük gereksinimi birkaç mikrogramla birkaç miligram arasında değişir. Organizma için yapı ya da depo öğeleri olan besin maddelerinin tersine, vitaminler katalizör işlevi görür: başlıca besin öğelerinin yapım ve yıkımını sağlar ve böylece metabolizmayı yönlendirirler. Vitaminlerin metabolizma içindeki işlevleri çok özgüldür; eksiklik durumunda, özel belirtiler veren bozukluklar gözlenir.
Diğer etkin maddelerin (örneğin hormonlar) tersine, (D vitamini dışında) vitaminler organizmaya zararı dokunmaksızın yüksek miktarda alınabilirler.
• YAĞDA ERİYEN VİTAMİNLER. Bu grupta A, D, E ve K vitaminleri bulunur.
1. *A vitamini.* Bazı balık karaciğeri yağlarında, memelilerin karaciğerinde, süt ve süt ürünlerinde özellikle boldur Provitamin (karoten) şeklinde bitkilerde bulunur. Karanlıkta görme mekanizmasında önemli bir işlevi vardır. Eksikliği insanda gece körlüğü ve kseroftalmiye neden olur. A vitamini retinoik asit şeklinde akne tedavisinde etkilidir ve epitelyum hücrelerinin mitozlarıyla ilgili özelliklerinden dolayı A vitamini türevlerinin ileride deri hastalıklarının tedavisinde çok yararlı olabileceği düşünülmektedir. (→ RETİNOİT.)
2. *D vitamini.* Doğal ve etkin biçim olan D_3 vitamini balık karaciğeri yağlarında, yağlı dokularda, yumurta, süt ve süt ürünlerinde bulunur. Kalsiyumun bağırsak mukozasından soğurulmasını iyileştirir ve fosfatlarla birlikte kemiğe oturmasını hızlandırır. D vitamini yetersizliği, çocuklarda raşitizme ve erişkinlerde osteomalasiye varabilen kireçlenme bozukluklarına yol açar.
3. *E vitamini.* En önemli kaynakları tahıl tohumları, yağlı tanelerin çoğu ve bitkilerin yeşil organlarıdır. Özellikle hücre içi yağda eriyen yükseltgenme önleyici (A vitaminin korunması, doymamış yağ asitlerinin sabitleştirilmesi, alyuvar zarlarının korunması) ve üreme olaylarında (döllenme ve gebelik) işlevi vardır. Organizmada E vitamini tüm dokularda bulunur. Eksikliği erkekte atmık oluşumunda duraklamaya ve dişide erken doğuma yol açar.
4. *K vitamini.* İki doğal K vitamini (K_1 ve K_2) yeşil bitkilerde ve karaciğer yağlarında bulunur, fakat organizmaya gerekli tüm K vitamini bağırsaklarda normal olarak bulunan mikroplar tarafından sentez edilebilir. Protrombin, prokonvertin, Stuart etmeni ve antihemofilik B etmeni kanın pıhtılaşması için gereklidir. Yenidoğanda ya da bağırsak mikroplarının dengesini değiştiren bir tedaviden sonra eksikliği kanamalar şeklinde ortaya çıkar. Dikumarin türevleri gibi K vitamini karşıtları pıhtılaşmayı önleyici etkiye sahiptirler.
• SUDA ERİYEN VİTAMİNLER. Bu grupta, B, PP, C ve P vitaminleri bulunur.
1. *B vitaminleri.* a) *B_1 vitamini.* Hemen hemen tüm canlı dokularda bulunur ve pirofosforik ester şeklinde görülür. Pentozfosfat çevriminde alfa-keto asit dekarboksilazların ve transketolazın koenzimidir. Eksikliği, başta sinir ve kalp hücreleri olmak üzere beslenmeleri için özellikle glukoza gereksinim duyan hücrelerde metabolizma bozukluğuyla sonuçlanır ve beriberiye neden olur.
b) *B_2 vitamini.* Fosforik ester şeklinde hidrojen taşıyan enzimler olan flavinli enzimlerin (flavin mononükleotit ya da F.M.N. ve flavin adenin dinükleotit ya da F.A.D.) bileşimine girer. Hemen hemen tüm hayvan dokularında bulunur. Eksikliği ağız kenarında çatlaklara ve dil iltihabına yol açar.
c) *B_5 vitamini.* Pantotenik asit denen bileşiktir. (İnsanda nadir olan) eksikliği gelişmede bir duraklama, deri ve sindirim sistemi mukozalarında değişim, nörolojik bozukluklar ve üretkenlikte bir azalma oluşturur.
d) *B_6 vitamini.* Genellikle pridoksin ya da B_6 vitamini olarak adlandırılan üç bileşiğin (pridoksal, pridoksin, pridoksamin) toplamıdır.
B_6 vitamini besinlerde yaygın olarak bulunur: et, süt tahıl vb. Aminli asitlerin metabolizmasında pridoksal fosfat şeklinde çok önemli bir işlevi vardır; aminli asitlerin transaminasyon, dekarboksilasyon, dezaminasyon, desülfürasyon, yıkım ya da sentezini kataliz eden bir dizi enzimin tümünün koenzimi olarak etki gösterir. Eksikliği genel durumda bir bozulmanın yanı sıra, deri-mukoza ve sinir sistemi belirtilerine yol açar.
e) *B_{12} vitamini.* Besinsel kaynakları karaciğer, böbrek ve yumurta sarısıdır. Bağırsaktan emilimi "entrensek etmen" aracılığıyla gerçekleşir.
(Çekirdek asitlerinin ana yapı taşları olan) pürin ve primidin bazlarıyla sayısız proteinin biyosentezinde rol oynar. B_{12} vitamini eksikliği bir kansızlık (Biermer hastalığı) ve (miyelin sentezinde bir anomaliye bağlı) çeşitli sinirsel bozukluklar şeklinde ortaya çıkar.
2. *PP vitamini.* Nikotinamit denen bileşiktir. Eksikliğinde deride değişiklikler (insanda pellagra eritemi), sindirim sistemi mukozalarında lezyonlar ve sinirsel kökenli bozukluklar belirir.
3. *C vitamini.* Askorbik asit denen bileşiktir; başlıca kaynağı taze meyveler, sebzeler ve karaciğerdir. Hücre metabolizmasının önemli bir redoks maddesi olarak tüm dokularda bulunur. Kolajen sentezine, tirozin, demir (demirin plazmayla depo organları arasında taşınması), böbreküstü bezi hormonları metabolizmasına katılır ve organizmanın savunma tepkimelerini uyarır. Eksikliği iskorbüte ve enfeksiyonlara duyarlığın artmasına neden olur.
4. *P vitaminleri.* Bunlar "kılcal damar çatlamasını önleyici ve toplardamar güçlendirici" ilaçları oluşturan "vitamin etkili" maddelerdir. Bu özelliğe sahip üç madde vardır: tüm meyvelerde (limon, üzüm, erik) bulunan sitrin, rutin ve eskülozit. (→ VİTAMİNSİZLİK, HİPERVİTAMİNOZ.)
—Ted. Vitamin tedavisi vitaminsizlikten korunmada (örneğin sütçocuğunda D vitamini), vitaminsizliklerin düzeltilmesinde (iskorbüt, beriberi, raşitizm vb.), çok yüksek dozlarda vitamin gerektiren ve vitamin verilince düzelen vitaminsizlikler dışı hastalıklarda (nevralji ve nevritlerin tedavisinde B_1, B_6, B_{12} vitaminleri, deri hastalıklarının tedavisinde A vitamini vb.) kullanılır.

VİTAMİNBİLİM a. Vitaminleri inceleyen biyokimya ve tıp dalı. (Eşanl. VİTAMİNOLOJİ.)

VİTAMİNLİ sıf. Bir ya da birçok vitamin içeren: *Vitaminli besinler.*

VİTAMİNOLOJİ a. (fr. *vitaminologie*). VİTAMİNBİLİM'in eşanlamlısı.

VİTAMİNSİZ sıf. Vitamin içermeyen.

VİTAMİNSİZLİK a. Vitaminleri alma, soğurma ya da kullanma yetersizliğinden ileri gelen hastalık olaylarının tümü.
—ANSİKL. Patol. • *Yağda eriyen vitaminler.* A vitaminsizliği solunum aygıtı, deri ve kornea tabakası lezyonlarına neden olur. Çölyak hastalığında, mukovisidozda, uzun süreli karaciğer iltihaplarında görülür.
D vitaminsizliği, özellikle gebe kadınlarda oldukça sık görülür çünkü onların ihtiyacı erişkin kişininkinden dört kez fazladır. Erişkinlerde kemik yumuşamasına, çocuklarda ise raşitizme yol açar, ve bu hastalıklar orta dozlarda D vitamini verilmesiyle hızla iyileşir.
Modern teknikler, radyokompetitif yöntemle D vitamini türevlerinden 25-OH -D'nin miktarının belirlenmesini sağlar.
E vitaminsizliğinin bilinen bir belirtisi yoktur.
K vitaminsizliği kanamalarla belirti verir. Protrombin miktarının belirlenmesi tanıyı doğrular. K vitamini şırınga edilmesi, bir karaciğer yetersizliğinin mi, yoksa sindirim kökenli bir eksikliğin mi sözkonusu olduğunu ortaya çıkarır.
• *Suda eriyen vitaminler.* Tarihte sözü edilen C vitaminsizliği iskorbüte yol açmaktaydı. Bugün de bazen dişeti iltihapları, purpura ya da peteşiler, nadiren de demir soğurma bozuklukları gözlenmektedir.
B_1 (tiyamin) vitaminsizliğinin ağır biçimlerine (beriberi), ancak beslenmenin zayıf ya da dengesiz olduğu bölgelerde rastlanır. Hafif biçimleriyse sindirim sistemi bozuklukları (ishaller, ülserli kolitler, midenin kısmen ya da tamamen çıkarıldığı ameliyatlara bağlı arızalar) ya da alkolizm sonucunda gelişir.
B_2 (riboflavin) vitaminsizliği önemli ölçüde besin yetersizliğinden ya da bol yağlı ve şekerli besinlerle beslenmeden ileri gelir. Lezyonlar daha çok gözlerde ve deri -mukozada belirir (dil iltihabı, dudak çatlaması). [→ ARİBOFLAVİNOZ.]
B_6 vitaminsizliği nadirdir. İzoniyazidin bunda rol oynadığı saptanmıştır. Bozukluklar deri-mukoza ya da sinirlerle ilgilidir: polinevritler ya da ruhsal bozukluklar.
B_{12} vitaminsizliği sindirim sistemindeki soğurma kusurundan doğar ve Biermer anemisi biçiminde ortaya çıkar.
PP (B_3 vitamini ya da nikotinamit) vitaminsizliği özellikle büyük açlık ve kıtlıklarda görülür. Ya çok fakir bir beslenme (pellagra), ya sindirim kanalındaki emilme yetersizliği ya da dengesiz bir beslenme (mısırca zengin rejim) sonucunda gelişir.

Vita nuova (Yeni yaşam), Dante Alighieri'nin yorumlu düzyazı bir anlatısını içeren italyanca şiir kitabı (1292-1293). Başlıca yeniliği, yorum bölümünde, anlatının özyaşamöyküsel yapısından kaynaklanır. Burada, Dante'nin Beatrice'ye aşkı, za-

M. Levassort

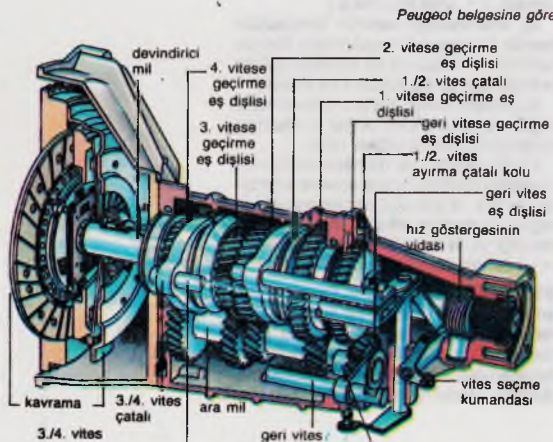
Viterbo Papalar sarayı ve loggiası (1267)

man ve uzam içine yayılmış bir deneyim, tinsel bir aşkınlaşma serüveni, hem de her şiirsel söylemin tözü olarak tanımlanır. Kitap "kutsal" *İlahi Komedya* (Divina Commedia) şiirinin, gerçekleştireceği "mucizevi görüntü"nün muştusuyla son bulur.

VİTEBSK, Beyaz Rusya'da kent, Batı Dvina kıyısında, Smolensk'in K.-B.'sında; 369 200 nüf. (1991). Liman ve demiryolu kavşağı ve sanayi merkezi: tekstil sanayileri (keten ipliği fabrikası, hazırgiyim, halı), makine ve elektrikli gereçler yapımı, kereste sanayisi, ayakkabı, besin sanayileri. Ortaçağ'dan kalma anıtlar.
—Tar. Tarih kayıtlarında adına ilk kez 1021'de rastlanan kent, 1101'de bağısızlığını kazanan bir prensliğin merkeziydi. XIV. yy.'ın başında, Litvanya grandükü tarafından alındı. Polonya'nın ilk bölüşülmesi sırasında (1772) Rusya'ya bağlandı. 1812'de Napoléon tarafından işgal edildi. İkinci Dünya savaşı sırasında Stalin hattı üzerinde yer alan kent, temmuz 1941'de Almanlar tarafından ele geçirildi ve mayıs 1944'te Ruslar tarafından kurtarıldı.

VİTELLİN sıf. (fr. *vitellin;* lat. *vitellus,* yumurta sarısı'ndan). **1.** Vitellüsla ilgili olan; vitellüs içeren. **—2.** *Vitellin zar,* SAYDAM ZAR'ın eşanlamlısı. || *Vitellin çekirdek,* tohum kesesinden ayırt edilmesi için böyle adlandırılan ve erkek önçekirdek ile dişi önçekirdeğin kaynaşmasından türeyen döllenmiş yumurta çekirdeği.

◆ a. Biyokim. Yumurta sarısındaki protitlerin büyük bir kısmını oluşturan ve sütteki kazeine benzeyen fosfoproteit.
—*Vitellin çevresi,* vitellüsü saran yapılar. || *Vitellin boşluğu,* döllenmeden hemen sonra ve onun etkisiyle yumurta ve yumurta zarı arasında oluşan aralık. || *Vitellin sıvısı,* döllenme sırasında yumurtadan çıkan ve vitellin boşluğunu dolduran sıvı.

el kumandalı mekanik **vites** kutusu

Peugeot belgesine göre

VİTELLİNAT a. (fr. *vitellinate*). Eczc. *Gümüş vitellinat,* en az % 20 gümüş içeren gümüş ve protein bileşiği. (Çözelti halinde ürojenital enfeksiyonların tedavisinde ve kolir şeklinde göz hastalıklarında kullanılan ve tahriş edici etkisi olmayan bir antiseptiktir.)

VİTELLİUS (Aulus) [İ.S. 15-Roma 69], Roma imparatoru (69). Tiberius'un yanında yetişti ve Caligula, Claudius ve Neron tarafından korundu. 48'de Afrika'da konsüllüğe, ardından prokonsüllüğe getirildi. Galba, Aşağı Germanya ordusunun komutasını ona verdi. Askerler arasında çol sevildi. Galba'nın ölümünden sonra, alkışlarla imparatorluğa getirildi. Senato'nun kabul ettiği Otho'nun elinden imparatorluğu almaya çalıştı. Betriacum'da yenilen Otho (nisan 69), kendini öldürdü. Roma'ya giren Vitellius, Galba'yı öldürenleri cezalandırdı. Cohors praetorianus ve choros urbanusu tümüyle değiştirdi, sürekli konsül unvanını aldı, Senato soyluluğuna ve azatlılara karşı düşmanca davranarak ağır vergilerle cezalanadırdı. Ancak orduların hoşnutsuzluğu yatışmadı; ayaklanmalar başladı (Moritanya, Ren) ve Mısır praefectusu, Yahudiye orduları komutanı Flavius Vespasianus'u (Vespasianus*) imparator ilan etti. Suriye legatus'u Mucianus, Vespasianus'a katıldı. Tuna orduları da aynı biçimde davrandı ve onların başına geçerek İtalya'yı istila eden Antonius Primus, Cremona'da Vitellius'un ordularını yendi (ekim 69). Bunun üzerine Roma valisiyle anlaşmazlığa düşen Vitellius hiçbir şey yapamadı ve halk tarafından öldürüldü (aralık).

VİTELLOFAJ sıf. (fr. *vitellophage*). Böc. bil. Böcekleri yumurtalarındaki vitellüs içine dağılmış ve embriyonun beslenmesi için sindirime yardımcı olan hücreler için kullanılır.

VİTELLOGEN sıf. (fr. *vitellogène*). Yassısolucanlar gibi bazı hayvanlarda vitellüs hücrelerini oluşturan bez için kullanılır.

VİTELLOGENEZ a. (fr. *vitellogenèse*'den). Biyol. Vitellüs oluşumu.

VİTELLÜS (lat. *vitellüs,* yumurta sarısından). **1.** Çekirdek ile zardan başka, yumurtayı oluşturan maddelerin tümü. (Bk. *ansikl.* böl.). **—2.** Birçok balık türünde yavruların karın tarafında asılı olan yedek besin deposu; buradan soğurularak emilen besinler yavruların avlarını yakalayabilecek kadar büyümeleri için geçen süre içinde beslenmelerini sağlar.
—ANSİKL. İki çeşit vitellüs vardır: canlı maddeden oluşan ve tek başına embriyonu oluşturan yapıcı vitellüs, yani sitoplazma; ve canlı olmayan maddelerden (albümin, yağ, karbonhidrat) oluşan ve blastomerlerle embriyonun beslenmesine yarayan besleyici vitellüs (dötoplazma ya da lesit). Besleyici vitellüsün miktarı ve dağılımı hayvanlarda yumurtaların sınıflandırılmasına yarar.

VİTENİS (? - 1316), Litvanya grandükü (1293-1316).

VİTERBO, İtalya'da kent, Lazio'da il merkezi, Cimino eteğinde; 59 000 nüf. (1990). Tarım merkezi ve önemli pazar. Besin sanayileri. Makine. El sanatları (tahta). Viterbo, roman ve gotik (San Sisto, Santa Maria della Verità, San Francesco vb.) üslubundaki kiliseleri, katedrali (XII, XIV ve XVI. yy.), iyi korunmuş Ortaçağ' dan kalma mahallesi, sarayları (Alessandri ve XII. yy.'dan kalma Papalar sarayı, XV. yy.'da yapılmış Farnese sarayı),bahçesi ve çeşmeleriyle eski güzelliğini korumaktadır.
—Yakınlarında Rönesans'tan kalma Santa Maria della Quercia kilisesi (A. Della Robbia'nın pişmiş topraktan yaptığı alınlık tablaları); Bagnaia'da villa Lante'nin (XV. yy. sonu - XVI. yy. sonu) manierismocu resim freskleri, bahçeleri, çeşmeleri vardır. —*Viterbo ili,* 3 612 km^2; 281 591 nüf. (1991). Tevere ile deniz arasında, volkanik tepelerden oluşan bölgede uzanır. Daha çok bir tarım bölgesi olan ilde tahıllar, meyveler ve şarap (Montefiascone) üretilir.
—Tar. Etrüsk kenti, roma kolonisi oldu, VIII. yy.'da papa toprakları arasına girdi. Uzun süre papa ve imparator arasında paylaşılamayan kent papa konutu oldu (1257 -1281) ve papaların Avignon'a yerleşmesinden (1309) sonra gerilemeye başladı.

Viterbo antlaşmaları, Latin imparatoru Baudouin II'ye yaptığı yardımlardan dolayı Sicilyalı Carlo I'e Akhaia prensliğini veren antlaşmalar (1267).

■ **VİTES** a. (fr. *vitesse,* hız'dan). Oto. **1.** Bir vites kutusunun dişli düzenlerinden her biri; bu kutunun hız düşürme oranlarından her biri. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Vites kolu,* vites değiştirmede kullanılan kumanda kolu. || *Vites küçültmek,* kullanılan vitesi, daha düşük bir vitese geçirmek. || *İleri vites, geri vites,* ileriye ya da geriye doğru gitmeyi sağlayan vites kolunun konumu (vites kutusunun içindeki eş dişlilerin konumuna bağlıdır.)
—Bisikç. *Ayak vitesi,* bir motosiklette, vites değiştirmeyi sağlayan pedal. (Tırnaklı bir tespit düzeneği, her pedal hareketinde yalnız tek bir hız tahvil oranı değiştirmeyi sağlar; bu da, farklı vites oranlarına aynı anda bağlanmayı önler.)
—ANSİKL. Oto. İçten yanmalı bir motorun gücü, o motorun rejim hızına bağlıdır. Ama, motorun sağladığı devindirici maksimum kuvvet çiftinden en iyi biçimde yararlanılan rejim bölgesi dardır. Oysa, motor ile devindirici tekerlekler arasındaki bağlantı, motoru sürekli bir rejim değişikliğine zorlar, çünkü bu tekerlekler motora, değeri, yol koşullarına bağlı olan bir direnç kuvveti iletir. Devindirici mil ile tekerlek milleri arasına, istendiğinde transmisyonun hız düşürme oranını değiştirebilecek bir mekanizma yerleştirilerek, hız rejimleri arasında denge kurulur.

Vites kutusunu (şanzıman) oluşturan bu mekanizma, kuramsal olarak, sonsuz sayıda hız tahvil oranına sahip olmalıdır. Sürekli değişimli herhangi bir vites tipinin otomatik vites variyatörü dışında, bu sayı genellikle dört ya da beş ileri ve bir geri vitesle sınırlanmıştır.

Vites kutusunun hız tahvil oranları, kendi aralarında, ortak çarpanı 2/3 olan bir geometrik dizi oluşturur; yani bir tahvil oranından diğerine, bir önceki oran ile 2/3 çarpılarak geçilir. Böylece, 4. vites için arabanın düz yolda ulaşabileceği en yüksek hızı veren 1 oranı (prizdirekt) seçilirse, sıralama şu şekilde olur:

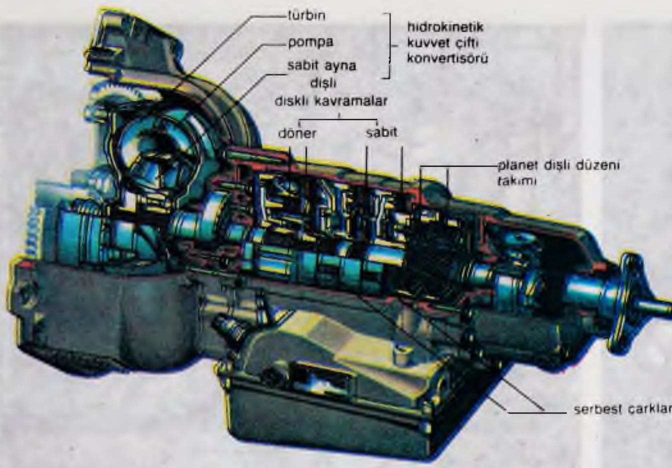
4. ... 1;
3. ... 1×2/3 = 2/3;
2. ... 2/3×2/3 = 4/9;
1. ... 4/9×2/3 = 8/27.

Pratik olarak, bir yandan, yukarda belirtilen hız düşürme oranlarını tam olarak sağlayacak dişlileri her zaman bulma imkanı olmadığından, öte yandan, herhangi bir rampayı aşmak için kullanılması gereken 1. vites, hesaptakinden daha fazla hız düşürme yaptığından yalnızca matematiksel olan bu yasaya uyulmaz.

Mekanik vites kutusu, kayan grup dişlilerden oluşur. Kavrama aracılığıyla motora bağlanan bir ana mil ile devindirici tekerleklere bağlı bir sekonder mil içerir. Prizdirekt bu iki milin, birbirinin doğrultusunda olmasını gerektirdiğinden, araya, koşut olarak bir ara mil yerleştirilir. Son olarak, bir başka ara mil de geri vitesi sağlar.

Ana mil, prizdirekt için bir tırnak ve ara milin ilk dişli düzeniyle sürekli temasta olan bir eş dişli taşır. Ara milde, şanzımandaki vites sayısı kadar dişli düzeni vardır ve bu dişlilerin çapları gitgide küçülür. Sekonder mil, boydan boya açılmış kama yuvaları yardımıyla mil boyunca kayabilen ve "kayıcı dişli" denilen eş dişlilerle donatılmıştır.

Vites kolu, devindirici mille bağlantıyı sağlayan ve ara milin dişli düzenlerinden birine kilitlenen kayıcı dişliyi seçer. Prizdi-

Z. F. belgesine göre

otomatik vites kutusu

rekt durumunda, ana milin tırnağı, doğrudan ana mil ile sekonder mili birleştirir.

Vites kutusunda, geçmişten bugüne birçok gelişme görülmüştür. Senkromeç, kavrama yapması gereken iki dişli düzenini aynı hıza getirir. Devamlı kavrama halinde olan helisel dişli düzenleri sessiz çalışmayı sağlar.

Eskiden, Cotal elektromanyetik sistemi ile vites seçme mekanizmasının gerçekleştirilmesini sağlayan planeter dişli vites kutuları da yapılmıştı; bu seçme mekanizmasında istenilen hız tahvil oranı önceden hazırlanır ve daha sonra debreyaj hareketiyle otomatik olarak devreye girer.

Son olarak, günümüzde, ister hidrolik, ister mekanik olsun, elektronik ayarlı ya da ayarsız, otomatik viteslere doğru bir yönelme vardır. Bu aygıtlarda, bir hidrolik kuvvet çifti konvertisörü bulunur; bu konvertisör, kuvvet çiftinin hız artışındaki düşük değer nedeniyle mekanik, klasik ya da episikloit planet dişli takımlı bir vites kutusuna bağlı olmalıdır; episikloit vites kutusunun tahvil oranlarına hidrolik olarak kumanda edilebilir. (→ TRANSMİSYON.)

Motosikletlerin vites kutuları otomobillerinkine benzer. Kayıcı dişlilerden oluşan bu kutu, dört ile altı arasında değişen tahvil oranı içerir. Vites seçimi ve kumandası, ayak vitesiyle yapılır.

VİTEX a. (lat. *vitex*, *-icis*, hayıt). Çiçekleri küçük, mavimsi ya da pembe, meyvesi etli (drupa), birtakım kokulu ağaç ya da ağaççıkların bilimsel cins adı. (*Vitex agnus-castus* [hayıt] türünün meyvesi biber gibi koktuğundan Fransızlar buna "yabani biber" derler. 200 tür; mineçiçeğigiller familyası.)

VİTÉZ (János), macar rahip (Zredna 1408'e doğr. - Estergon 1472). János Hunyadi'nin oğullarına ders veriyordu, piskoposluğa (1445) ve şansölyeliğe (1452) getirildi. Matyas I'in taç giymesine (1458) yardımcı oldu ve Macaristan primatlığına yükseldi (1465). Polonyalı prens Kazimierz'i tahta çıkarmaya kalkıştığı gerekçesiyle hapse atıldı (1471), ölümünden az önce serbest bırakıldı. Pozsony (bugün Bratislava) Üniversitesi'nde macar rönesansının (1467) öncülerinden biriydi, Corvina'nın temelini oluşturan bir kitaplık bıraktı.

VİTEZ (Antoine), fransız tiyatro oyuncusu ve yönetmeni (Paris 1930 - *ay.y.* 1990). Çehov'un oyunlarını çevirerek tiyatro sanatına adım attı, T. Balachova'nın derslerini izledi, 1966'da yönetmen oldu (Sophokles'in *Elektra*'sı), 1968' de Konservatuvar'da profesör, Quartiers tiyatrosu ve İvry tiyatro atölyesi'nin yöneticisi (1972-1981), Chaillot ulusal tiyatrosu'nun yöneticisi oldu (1981). Vitez'in düşü, "herkes için seçkin bir tiyatro" oluşturmaktı. Onunla dekor aktörle bütünleşti ve oyunda söz sahibi oldu, görsel işaretler değer kazandı. Vitez denemeler yayımladı: *La tragédie, c'est l'histoire des larmes* (Trajedi, gözyaşlarının tarihidir) [1976]; *l'Essai de solitude* (Yalnızlık denemesi) [1981].

VİTEZOVİĆ (Pavao RITTER), hırvat yazar (Senj 1652 - Viyana 1713). Tarihsel yapıtlarında (*Serbia illustrata*, 1702) ve şiirlerinde (*le Siège de Siget* [fr. çev.], 1684) latince ve hırvatça olarak, Hırvatistan krallığı'nın ve Güney Slavları birliği'nin geçmişini yüceltti. XIX. yy.'da "illyriacı" harekete esin kaynağı oldu.

VİTİ DE MARCO (Antonio DE), italyan iktisatçı (Leccce 1858 - Roma 1943). 1887'den itibaren Roma'da maliye profesörlüğü, 1900-1921 arasında da milletvekilliği yaptı. *Principii di economia finanziaria* (Mali iktisadın ilkeleri) [1928] adlı başlıca yapıtında, devletin mali hesaplarının kendine özgü niteliğini ve verginin yansıması (servetlerin yeniden dağılımını sağlayan unsur) kanunlarını ortaya koydu.

VİTİGE (öl. Asya'da 542), Ostrogotlar'ın kralı (536-540). Sıradan bir aileden gelen bir askerdi, İtalya Ostrogotları tarafından beceriksiz Theodat'ın yerine kral seçildi. Belisarios'un Roma'yı almasına seyirci kaldı, bir yıllık (537-538) kuşatmadan sonra da geri alamadı; bununla birlikte 539'da Milano'yu geri alabildi. Ravenna'da teslim olmak zorunda kaldı (540). İustinianos, ona patricius unvanını ve Asya'da bir toprak verdi.

VİTİ LEVU, Fiji adalarının en büyüğü; 10 388 km²; 445 000 nüf. Şekerkamışı, pamuk kopra, muz. Altın. Havalimanı. Turizm.

VİTİLİGO a. (fr. *vitiligo;* lat. *vitiligo*, beyaz leke'den). Deride yer yer beyazlaşma ile belirgin deri hastalığı.

—ANSİKL. Vitiligo, olguların % 35'inde kalıtsal olarak belirlenmiştir. ortaya çıkma olasılığı değişken olan otozomal başat bir karakterle soydan geçer. Başta Kuzey Afrika'da olmak üzere güneşli ülkelerde daha sık gözlendiği için "ışık hastalığı" olarak da nitelendirilmiştir. Fakat, güneşin sağlıklı koyu renkli deri ile rengi koyulaşmayan renksiz deri arasındaki aykırılığı artırıcı olmaktan başka bir etkisi yok gibi görünmektedir.

Hastalık başlangıçta bir ya da birden fazla renksiz leke ile ortaya çıkar. Bu beyaz lekeler, normal deriden daha koyu aşırı pigmentli bir bölgeyle çevrilidir. Lekeler en çok ellerde, boyunda, yüzde ve cinsel organlarda görülür. Hastalığın gidişi önceden kestirilemez. Bazı lekeler yerleşip kalır, bazıları ortadan kaybolur. Bazen beyaz lekeler tüm vücudu kaplar. Kıllar ve saçlar da vitiligoya tutulabilir (beyaz perçem). Beyaz lekeler, üstderideki melanositlerin gitgide kaybolmasından ileri gelir. Bu kaybolmaya neden olan sürecin organizmanın kendi bağışıklık sistemiyle ilgili olduğu düşünülmekteyse de, sinirsel bir mekanizma da olasıdır.

Vitiligo, tamamen iyicil bir hastalık olmakla birlikte (tek sakıncası estetiktir), oldukça sık olarak başka hastalıklara (tiroit hastalıkları, Addison hastalığı, Biermer kansızlığı) eşlik edebilir. Hastalık yeni ortaya çıktığında, psoralen kullanıp lekelerin bir süre güneş ışığına ya da yapay ışığa tutulması başarılı sonuç verebilir. Para-aminobenzoik asit de yararlı olabilir.

VİTİM, Rusya'da ırmak, Sibirya'da, Lena'nın kolu, (sağ kıyıdan) 1 837 km (havzası 225 000 km²). Yablonovıy dağlarından doğan ırmak, D.'daki Vitim platosunun çevresini dolanır, Buryat Cumhuriyeti'ni Çita ilinden ayırır ve hemen hemen ıssız bir bölgeyi geçtikten sonra *Vitim*'de bir delta oluşturarak Lena'ya kavuşur.

VİTİR, -tri a. (ar. *vitr*). *Esk.* **1.** Tek, yalnız olan şey. **—2.** Kurban bayramı arifesi.
—İsl. *Salat-ı vitr*, yatsı namazının ardından kılınan üç rekâtlı namaz. (Kılınması vacip olan namazlardandır. İlk iki rekâtı öteki namazlar gibidir. Üçüncü rekâtında fatiha ve zamm-ı surenin ardından ayakta eller kaldırılarak tekbir alınır ve "Allahümme inna nesteinüke..." ile "Allahümme iyyakena' büdü..." duaları okunduktan sonra rükuya gidilir.)

VİTKOVİCE, Çek Cumhuriyeti'nde, Ostrava yerleşmesinin güney-doğusunda sanayi mahallesi.

VİTOLD Büyük → VYTAUTAS.

VİTOLD (Michel), rus kökenli fransız tiyatro oyuncusu ve yönetmeni (Harkov 1914). Ününü Sartre'ın *Gizli oturum* (Huis clos) adlı yapıtındaki Garain, daha sonra Peter Weiss'ın *Marat-Sade*'ındaki (1966) Marat rolleriyle elde etti. Ayrıca televizyon dizilerinde de oynadı.

VİTONİ (Ventura), italyan mimar (Pistoia yakınında 1442 - Pistoia 1522). Brunelleschi ve Bramante'yi çağrıştıran öğelere yer vermesine rağmen, Pistoia'daki manastır ve kiliselerde kendine özgü bir mekân anlayışı sergiledi (Madonna dell'Umiltà, 1494-1522).

VİTORİA, İspanya'da kent, Bask ülkesinde, Alava ilinin merkezi; 209 506 nüf. Sanayi merkezi (otomobil yapımı, [illegible]tiği, iki tekerlekli taşıtlar, tarım makineleri, besin sanayileri). Eski kentte, bir tepede XIV. yy.'da yeniden inşa edilmiş Santa Maria katedrali (oymalı taçkapı; mezarlar) ve başka kiliseler; XV. yy.'da yapılmış bir ticarethane olan casa del Portalón (bugün Arkeoloji müzesi). Eski kentin yeni kentle birleştiği yerde XVIII. yy.'da yapılmış kare planlı plaza de España. İl müzesi, Bask sanatı müzesi ve Silah müzesi.
—Tar. 21 haziran 1813'te Wellington'ın komutasındaki ingiliz-ispanyol kuvvetleri Fransızlar'ı burada yendi.

VİTÓRIA, esk. **Victoria,** Brezilya'da liman, Espírito Santo eyaletinin merkezi, Espírito Santo koyunda aynı adlı adada, Atlas okyanusu kıyısında; 277 069 nüf. (1990). Demir-çelik. Kereste ve besin sanayileri. Tekstil. Demir cevheri dışsatımı.

VİTORİA (Francisco DE), ispanyol hukukçu (Burgos 1483'e doğr. - Salamanca 1546). Dominikendi, Paris'te ve 1526'dan sonra da Salamanca'da profesörlük yaptı, iktidarın kökenleri (hükümdar iktidarı toplumdan alır), fethin yasal olup olmadığı ve tinsel iktidarla dünyasal iktidar arasındaki ilişkiler üzerine yeni görüşler getirdi. Ancak en özgün eseri uluslararası hukukun yaratılmasıdır.

VİTOŞA dağı, Bulgaristan'da dağ kütlesi, Sofya'ya egemendir; Karatepe'de (Çerni Vrıh) 2 290 m. Struma Karasu ırmağı buradan doğar. Bütün bir granit ve siyenit bloku olan ve çam ormanlarıyla kaplı Vitoşa dağı bir gezinti yeridir (ulusal park).

Bernand

Antoine Vitez (1982'de)

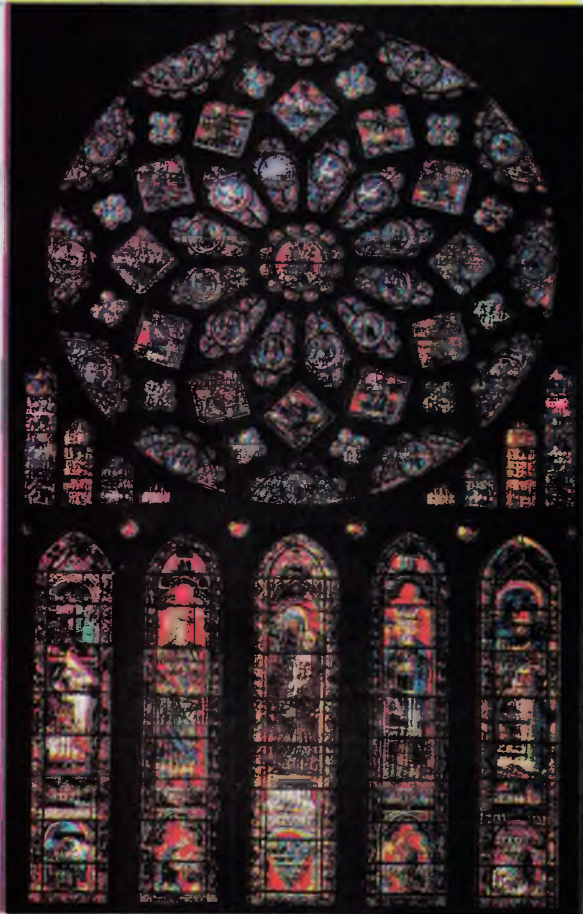
Réunion des musées nationaux

Ölülerin dirilişi ya da *Son Yargı meleği.* Paris'teki Sainte-Chapelle'den gelen yuvarlak biçimli öykülü vitray. XIII. yy.'ın ilk yarısı *(Cluny müzesi)*

Promophot-Ziolo

Uruç panosundan bir parça (On iki havari ile Meryem, İsa'nın yer aldığı [bugün yok olmuş] üst bölüme doğru bakmaktadır) 1145'e doğr. *(Saint-Julien katedrali, Le Mans)*

Giraudon

Chartres katedrali çaprazsahnının kuzey ucunda yer alan gül *(Meryem'in yüceltilişi)* ve mızrakucu pencereler *(Azize Anna ile dört kral)* XIII. yy.'ın ilk yarısı

VİTOZZİ (Ascanio) → VITTOZZİ.

VİTR → VİTİR.

VİTRAC (Roger), fransız yazar (Pinsac, Lot, 1899 - Paris 1952). Dada hareketinden etkilendi ve yeni şiirin kuramını ortaya koydu *(Cruautés de la nuit, Connaissance de la mort,* 1927); tiyatrodaysa gerçeküstücülüğü en iyi temsil eden oyunları yazdı *(les Mystères de l'amour,* 1924; *Victor ou les Enfants au pouvoir,* 1928; *les Demoiselles du large,* 1935).

VİTRAY a. (fr. *vitrail*). Demir bir armatüre kurşun ya da çimentoyla tutturulmuş, genellikle renkli cam parçalarından oluşan ve bir açıtı kapatmak, hatta aydınlık ve süsleyici geniş bir yüzey elde etmek için kullanılan saydam düzenleme.

—ANSİKL. • *Teknik.* Vitray yapımında ilk işlem örneğin hazırlanması, yani konunun gerçek büyüklükte çizilmesi ve boyanmasıdır. Bu örnek, cam ustasının modelidir; usta bunun bir kopyasını çıkarır ve sert bir kâğıda, bir kartona geçirir. Karton, saydam bir yüzeye konur ve ne kadar renk varsa o kadar parçaya (mastar ya da "kalibre") kesilir. Bu mastarlarla camcı, örnekteki renklere uygun renkte camlardan oldukça düzgün parçalar keser. Bu parçalar daha sonra oluklu kurşun çubuklarla çerçevelenecektir.

Kesilmiş camlar iki türlü olur: kendinden renkli, yani bütün kalınlığınca renkli cam ve yalnızca yüzeyden (bazen bir yanı, bazen iki yanı) boyalı cam. Bu ikinci cam türü hidrofluorik asitle kemirilerek bir rengin çeşitli tonları elde edilir.

Camcı, mastarlara uygun biçimde kestiği bütün camları geçici olarak kurşun bir çerçeveye yerleştirir. Cam ressamı bu camların üzerine fırçayla, ilk örnekteki çizgileri *grizay* tekniğinde aktarır. Bu işlem tamamlandıktan sonra camlar geçici çerçeveden çıkarılır ve siyah-kahverengi grizay çizgilerinin cama işlemesi için fırınlanır. Bundan sonra yapılacak iş, camları çerçevede yerli yerine oturtmak ve kurşun çubukları birbirine lehimlemektir. Böylece oluşturulan panolar metal bir armatür üzerinde birleştirilerek pencereye yerleştirilir. XX. yy.'da yaygınlaşan cam levha üzerine vitrayların gerçekleştirilmesinde değişik bir teknik uygulanır.

• *Tarihçe.* Vitray Antikçağ'da biliniyordu. Vitray kullanımı büyük bir olasılıkla, cam üretiminin çok eski olduğu Doğu Akdeniz'den gelir Pompei ve Herculanum, Alesia, Strasbourg, Mainz, Trier ve Roma'da ele geçen parçalardan, vitrayın İ.Ö. I. yy.'dan beri kullanıldığı anlaşılmıştır. O dönemde kalın ve nispeten küçük boyutlu olan camlar, bronz, mermer, yalancı mermer ya da tahta çerçevelere konurdu. Kilise Babaları yazılarında ilk hıristiyan kiliselerindeki bu yarı saydam süsleri betimlemiştir (Lactantius, aziz Hieronymus, Prudentius). Vitray tekniği özellikle Bizans'ta büyük ölçüde gelişti (Paulos Silentiarios' un, İstanbul'daki Ayasofya'yı süsleyen renkli camlar üzerine metinleri). V.-VI. yy.' dan başlayarak İtalya (Roma ve Ravenna) ve Galya'da da (Grégoire, de Tours'un tanıklığına göre) vitray kullanıldı. Araplar bu tekniği VII. yy.'da Bizanslılar'dan aldılar. Merovenjler döneminde kurşun çubuklardan yapılmış çerçevelerin kullanıldığı sanılmaktadır.

En eski boyalı vitray örnekleri Almanya' da ele geçmiştir: IX. ya da X. yy.'a ait olduğu sanılan biri Lorsch'ta (Hessen), diğeri Magdeburg'da bulunmuş iki erkek başı. Aynı dönemde, Werden'de (Rheinland-Westfalen), Dijon'daki St-Bénigne kilisesi'nde ve Reims katedrali'nde konulu vitraylar vardır. Camlar kurşunla çevrelenmiş, bütün kalınlığınca renklendirilmiş ve birkaç grizay tabakasıyla boyanmıştır. Keşiş Theophilus'un *Diversarum artium schedula* adlı incelemesi sayesinde XII. yy.'daki vitray tekniği iyi bilinmektedir. Bitkisel küllerden çıkarılmış potas ve ırmak kumu karıştırılarak elde edilen cam, silindir biçiminde üfleniyor ve metal oksitlerle renklendiriliyordu. Genellikle bu camlar, ışığı dağıtan hava kabarcıklarıyla dolu, eğri büğrü katmanlardan oluşuyordu (ortalama kalınlık 3-5 mm). Daha sonra bunlar, ateşte kızdırılmış demirle kesiliyor ve kurşun döküm çubuklarla çevriliyordu.

Almanya (Augsburg, Soest), Avusturya (Klagenfurt), İsviçre (Flums), İngiltere (York, Canterbury) ve özellikle Fransa'da, XII. yy.'dan kalma birçok vitray vardır. Le Mans ve Poitiers (*Çarmıha geriliş*, 1170'e doğr.) katedrallerinde, Angers, Vendôme vb.'de o dönemin minyatür ve duvar resimlerini anımsatan roman üslubundaki vitraylar bulunmaktadır. İle-de-France'ta Saint-Denis manastırı'nın, XII. yy. ortalarında büyük bir vitray üretim merkezi olduğu sanılmaktadır (ışınsal capellalar-

daki vitraylar, 1145'e doğr - 1155). Châlons -sur-Marne ve Reims St-Remi kilisesi'ndeki vitraylarda, Champagne bölgesine özgü bir üslup görülür. Alsace'ta, Neuwiller -lès-Saverne (bugün Cluny müzesi'nde), Wissembourg kiliselerinde ve Strasbourg katedrali'ndeki vitrayları saymak gerekir. Genelde onarım görmüş olan roman üslubundaki vitraylar, dörtgen panolar halinde kompozisyonlar, çok gelişmiş kenar süsleri ve değişik renklerde küçük boyutlu camlarla ayırt edilir.

Vitray sanatı, gotik mimarlığın yayılmasına koşut bir gelişme gösterdi. XII. yy.'ın sonundan başlayarak iki vitray türü kullanıldı: alt pencerelerde, çeşitli biçimlerdeki madalyonların içine yerleştirilmiş küçük sahnelerden oluşan kompozisyonlar; üst pencerelerde, büyük, çoğu kez dev boyutlu insan figürlerinin (ayakta duran kişiler) yer aldığı vitraylar. XIII. yy. tekniği XII. yy. tekniğiyle aynıdır; ancak, pencerelerin daha büyük oluşu, işin daha çabuk yapılması, özen eksikliğine yol açar; yine de renk uyumu ve anıtsal etki, XII. yy.'daki kadar başarılıdır. Süsler çoğu kez özensiz ve tekdüzedir. Renkler genellikle daha koyudur; mavi ve kırmızı tonlar ağır basar. En ünlü vitraylar, XIII. yy.'ın ilk yarısından kalma dekorunu tümüyle koruyan tek katedral olan Chartres katedrali'ndedir (bunlara çaprazsahnın iki gülünü de eklemek gerekir). Bourges, Sens, Laon, Soissons, Poitiers, Rouen, Coutances vb. katedrallerinde benzer üslupta örnekler bulunur. Bir süre için Lyon'da, özgün bir okul gelişti. Champagne bölgesinde Reims'teki St-Remi kilisesi, Troyes katedrali, Orbais kilisesi vitraylarında Chartres'tan kaynaklanmayan bazı özellikle görülür. Paris'te, XIII. yy.'ın ikinci çeyreğinde, yenilikçi atölyeler kuruldu; St-Germain-des-Prés, Sainte-Chapelle ve Notre-Dame'daki vitrayların gerçekleştirildiği bu atölyeler, 1250'ye doğru etkilerini tüm Fransa'ya (Clermont -Ferrand, Tours ve Le Mans katedralleri) yaydılar.

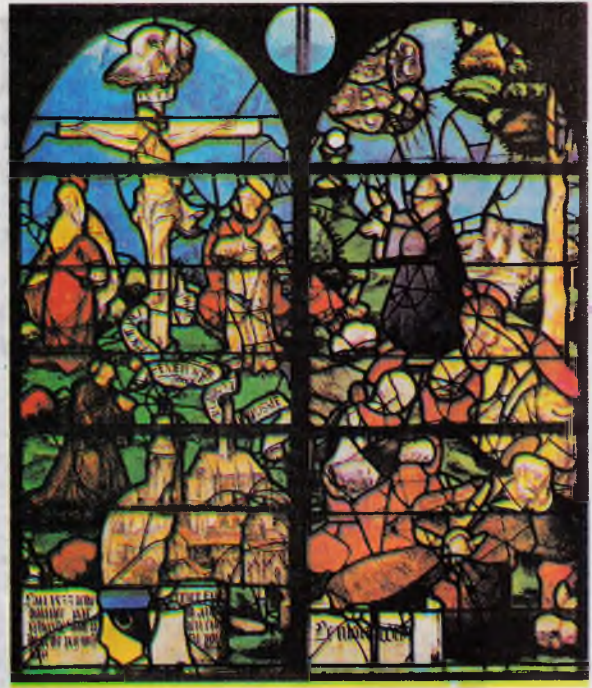
1260'a doğru, vitray sanatı tarihinde yeni bir dönem başlar. Vitraylar, Sainte-Chapelle kökenli Paris üslubuna göre çok canlı, ancak ışığı az geçiren renklerde yapılmaya başlandı. Kiliselerin daha aydınlık olması için renkli camlarla birlikte, grizay tekniğinde boyanmış renksiz camlar da kullanıldı. Bu teknik aslında yeni bir buluş değildi, çünkü, XIX. yy.'dan beri Cîteaux tarikatı kiliselerinde (Aubazines, Noirlac, Pontigny) kullanılıyordu. XIII. yy.'ın ikinci yarısına ait vitraylarda beyaz cam giderek daha büyük bir yer tuttu. Bu vitrayların en ünlüleri Troyes'daki St-Urbain'de, Sées katedrali'nde, Poitiers'deki Ste-Radegonde'dadır. XIII. yy.'ın sonunda İngiltere'yi etkilemiş olan (Canterbury) fransız vitray sanatı, XIII. yy.'ın ortasından başlayarak tüm Avrupa'ya egemen oldu: İspanya (León), İtalya (Assisi) ve Marburg ya da Regensburg'a kadar Germen ülkeleri. XIV. yy.'ın başında vitray tekniğinde yeni bir değişim görüldü. Gümüş sarısının bulunması, geleneksel siyah boyayı tamamlayan hafif ve çok parlak bir boyama biçimi getirdi. Vitrayların üslubu inceldi. Bunun ünlü örneklerine St-Pierre'de ve Chartres katedrali'nde, Rouen'daki St-Ouen'da, Évreux katedrali'nde, İngiltere'de, Oxford'daki Merton College'de ve York katedrali'nde rastlanır. XIV. yy.'ın sonunda, uluslararası gotik üslubun etkisiyle vitraylarda perspektif ortaya çıktı (mimari yapılar ve baldakenler) ve hacimler belirginleşti. Bu çok zarif sanatın başlıca örnekleri İngiltere'de (Gloucester, York), Évreux'de, Bourges'da vb. görülür. XIV. yy. germen vitray sanatı renk zenginliğiyle (yeşiller, sarılar, kırmızılar...) ayırt edilir. Büyük bir olasılıkla italyan resminin etkisiyle perspektif çok erken bir tarihte, İsviçre'deki Königsfelden manastırı vitraylarında görülür.

Ortaçağ'ın sonunda, Bourges, Riom, Moulins, Normandiya (Rouen, Évreux), Alsace (Strasbourglu usta P. Hemmel'in yapıtları), Almanya (Ulm'da H. Acker) ve İspanya'da (León, Toledo katedralleri) cam üzerine resim sanatı, başlangıç yıllarındaki canlı renklerine, parlaklık ve karşıtlık etkilerine yeniden kavuştu; pano resimlerinin ve gravürlerin etkisi (Dürer, Raffaello vb.) giderek daha ağır bastı. Bu etki Rönesans ile birlikte daha belirginleşti. Daha XV. yy.'da Floransa'da, Uccello ya da Ghiberti'nin katedral için yaptıkları yuvarlak vitraylar Rönesans'ın izlerini taşır. XVI. yy.'ın ilk ustaları (Tournai, sonra Rouen'da Van Ort; Auch'ta A.'de Moles; Beauvais ve Rouen'da Leprince'ler; Metz'de V. Bousch) kompozisyonlarında, süslemelerinde, italyan üslubuna özendiler. Böylece Fransa'da vitray sanatında ikinci bir altın çağ başlamış oldu. Gerçekten de eski fransız vitraylarının yarısına yakını XVI. yy.'da yapılmıştır. Bu sanatın en güzel örnekleri arasında, Montmorency, St-Vincent (Rouen), Beauvais, Écouen, Conches-en -Ouche, St-Germain l'Auxerrois (Paris), Brou (Ain) kiliselerinin, Sens, Bourges, Troyes katedrallerinin vitrayları sayılabilir. XVI. yy.'ın ikinci yarısında yarı saydam mine kullanımının yaygınlaşmasıyla vitray tekniği değişime uğradı: bu tarzın en yetkin örnekleri Vincennes'deki Sainte-Chapelle'de, Paris'teki St-Étienne-du-Mont'da ve Troyes kiliselerindedir. Eski Hollanda'da, Gossart ve Van Orley gibi büyük ressamlar vitray patronları çizdiler. Crabeth kardeşlerin 1555-1571 arasında, Reform ile gelen dinsel resim yasağından hemen önce gerçekleştirdikleri Gouda Sint Jan kilisesi vitrayları bu sanatın başyapıtları arasında yer alır. Flaman vitray ustalarının gerçekçi üslubu İngiltere (Cambridge'te King's College capellası), İspanya (Sevilla, Granada vb. katedralleri) ve Portekiz'e kadar yayıldı. XVI. yy. aynı zamanda, dindışı konuların işlendiği küçük madalyonlar biçiminde vitrayların dönemidir. İsviçre'nin alemanik dili konuşulan kesimi bu alanda uzmanlaşmıştır.

XVII. yy.'ın ilk yarısında belli bir sanat değeri taşıyan yapıtlar gerçekleştirilmeye devam edildi: Paris'te St-Eustache, Troyes'daki St-Pantaléon, Cléry-Saint-André vb. Ancak, gerileme çok hızlı oldu; çünkü, bu dönemin roma ve klasik mimarlık ideali, renkli vitraylarla bağdaşmıyordu. İnvalides c[illegible]pellası, Versailles capellası; Paris'teki St-[illegible]ice kilisesi gibi yapılarda, ancak, kenarl[illegible]ineli armalar ya da tekrenkli (gümüş [illegible]ısı ya da grizay) sahnelerle (söz gelin[illegible]e Vieil'lerin atölyelerinden çıkmış ör[illegible]ekler) süslenmiş beyaz camlar kullanılmıştır. XVIII. yy.'da, İngiltere ve Almanya gibi vitray zevkinin yaşadığı ülkeler dışında renkli cam yapım tekniği bırakıldı ve hemen hemen yok oldu.

XIX. yy.'da Fransa'da, Bourbonlar hanedanının geri dönüşü, kiliselerin onarılması ve romantik Ortaçağ zevki, vitray sanatının canlanmasına yol açtı. G. Bontemps gibi vitray ustaları, camı bütün kalınlığınca renklendirme tekniğini yeniden keşfettiler. Sèvres yapımevi ise mineli cama ve resim sanatından esinlenen vitray üretimine yöneldi. A. Lusson'un Le Mans'daki ya da Ch. L. Maréchal'in Metz'deki atölyelerinin ardından, XIX. yy.'ın ortasından sonra Fransa'da birçok atölye açıldı. Ancak, vitray alanında en özgün yapıtlar Büyük Britanya'da W. Morris ve Burne-Jones ile verildi. Art nouveau döneminde bir rönesans gerçekleşti. Bitki ve hayvan motiflerinin, üsluplaştırılmış manzaraların tekrar ele alınmasıyla, vitray sanatının temel kurallarını (önden görünümlere ağırlık verme, camı ayrı bir plastik öğe olarak kullanma vb.) benimseyen özgün bir üslup ortaya çıktı. Bu üslubu başlatan sanatçılar arasında L. Bégule ve J. Gruber sayılabilir. Bu süsleme kaygısının az çok hafiflettiği dinsel hava, İsviçre'de (A. Cingria), Polonya'da (Kraków'da Wyspiański), Hollanda'da ağırlığını korudu. M. Denis ve M. Poncetde (Cenevre'deki St-Paul kilisesi, 1922) dinsel konulu vitraylar gerçekleştirdiler.

XX. yy.'da plastik sanatlarda gerçekleştirilen büyük devrimler vitray sanatında etkisini özellikle İkinci Dünya savaşı'nın ertesinde göstermeye başladı. Almanya'da, modern üslupta yeniden inşa edilen kiliseler, genellikle soyut anlayışta yapılmış dikkat çekici vitraylarla süslendi (Georg Meistermann, Ludwig, Schaffrath, Johannes Schreiter'in yapıtları). Fransa'da, büyük sanatçılar, Paris (Barillet, Bony'ler) Chartres (Lorin, Loire), Reims (Simon, sonra Simon-Marq) vb.'de kurulan atölye-

Lauros-Giraudon

Çarmıha geriliş ve *Zeytinlik*
Rouen'daki bir kiliseden gelen vitraylar
1533
Département müzesi, Rouen

Giraudon

İlkbahar (1894)
E. Grasset'nin bir patronuna göre gerçekleştirilen vitray
Dekoratif sanatlar müzesi, Paris

Réunion des musées nationaux

Kızıldeniz'den geçiş. (solda altta Ulrich Wolf'un arması) Zürich, XVII. yy. *Louvre müzesi, Paris*

lerin yardımıyla, dehalarını vitray tekniğine aktarmayı başardılar: Assy platosu'nda Rouault ve Bazaine; Vence'ta Matisse; Metz katedrali'nde Villon ve Bissière; Reims'deki St-Jacques kilisesi'nde Sima ve Vieira da Silva; Metz, Kudüs, Zürich vb.'de Chagall. "Cam karo" tekniği, Audincourt'da Léger, Hem'de de Manessier ile temsil edilir. İngiltere'de J. Piper, Coventry vaftizhanesi'nin büyük vitrayının patronunu hazırladı. Tiffany'nin yapıtlarından (XIX. yy.'ın son çeyreği) bu yana, vitray alanında, ABD'de ilginç örnekler verilmektedir.

Osmanlı yapılarında (cami, saray, konak, türbe) özellikle tepe pencereleri renkli camlarla süslenmiştir, ancak bu pencerelerde birleştirici madde olarak alçı kullanılmıştır. Bunlar *revzeni menkuş* (nakışlı pencere) olarak adlandırılmıştır (Topkapı sarayı, Süleymaniye camisi, Şehzade türbesi, Sultanahmet camisi, Yeni cami, vd.). Bu tür pencerelere *alçı pencere* ya da *nakışlı cam* da denilmektedir.

Atlas-Photo

Sacré-Coeur kilisesi'nin (Audincourt) vaftizhanesi için 1954'te J. Bazaine'in patronlarına göre gerçekleştirilen vitray cam levhalar ve çimento

VİTRAYCI a. Kendisinin ya da vitraycı olmayan bir sanatçının resim taslaklarını kullanarak vitraylar ortaya koyan ve bunları boyayan sanatçı ve uygulayıcı.

VİTRÉ, Fransa'da kanton (Ille-et-Vilaine) merkezi, Bretagne'ın doğu sınırında, Vilaine kıyısında; 15 055 nüf. (1992). Güzel görünümlü kentin eski surlarının bir bölümü ve ilgi çekici kale-şato (XIV. ve XV. yy.) günümüze kadar gelmiştir.

VİTREKTOMİ a. (fr. *vitrectomie*). Oftalmol. Camsı cismin tamamen ya da kısmen çıkarılması ameliyatı. (Kanama ya da hiyalit vakalarında, katarakt ya da retina dekolmanı cerrahisinde uygulanır. Ameliyatta vitreotom kullanılır.)

VİTREOTOM a. (fr. *vitréotome*). Oftalmol. Göz cerrahisinde camsı cismin tamamen ya da kısmen çıkarılmasında kullanılan aygıt. (Aygıtta camsı cismi kesen ve emen bir sonda, bir ışık kaynağı, göz hacmini ve göz iç basıncını sabit tutmak için saydam ve steril bir sıvı şırıngası bulunur.)

VİTREOUS a. (amerikanca sözc.). Seram. İnce feldspat fayanslarla ince beyaz greler arasında yer alan ara ürünlerinin genel adı. (Çağdaş biçimiyle vitreous, gerçek anlamda camlaştırılmış ürünlerin nitelik ve özelliklerini taşır. İnce sıhhi malzemeler ve otel yemek takımları vitreoustan yapılır.)

VİTRİN a. (fr. *vitrine*; *vitre*, cam'ın etkisiyle esk. fr. *verine*, vitray'dan). **1.** Bir dükkânın, satılacak malların sergilendiği, camakânla kaplı, sokağa bakan bölümü: *Vitrini yeni mallarla donatmak.* **—2.** Bu camekânın kendisi: *Vitrini kırmak.* **—3.** Vitrinde sergilenen nesnelerin tümü: *Güzel bir vitrin. Büyük mağazaların gözalıcı vitrinleri.* **—4.** İçine yerleştirilen nesnelerin görünmesini sağlayan camlı dolap: *Vitrindeki çin bibloları.*

—Dekorasyon. *Vitrin süslemecisi,* görevi vitrin düzenlemek olan kimse. (Günümüzde bu işi dekoratörler üstlenmiştir.)

VİTRİNA a. Yumş. bil. Dağlarda yaşayan, akciğerli karındanbacaklı yumuşakça cinsi. (Yüksek olmayan, çok geniş ağızlı, yarı-saydam kavkısı bedenin çok küçük bir bölümünü korur. *Vitrinidae* familyasının örnek tipi.)

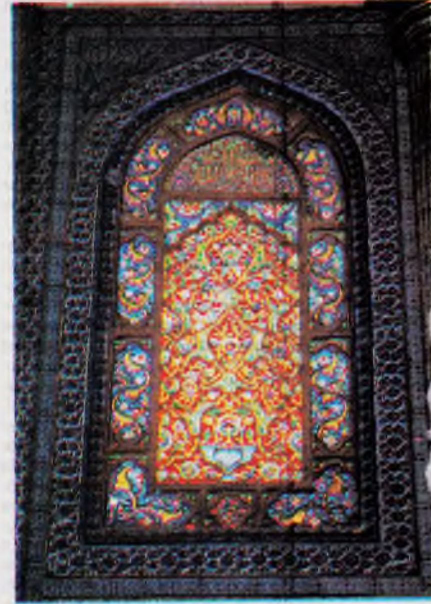
VİTRİNİT a. (fr. *vitrinite*). Yerbil. Bir organik madde jeline karşılık gelen siyah ve parlak kömür bileşeni.

—ANSİKL. Vitrinit, maden kömürünü meydana getiren bitkisel malzemenin tam çözünmesi sonucu oluşan sertleşmiş bir jeldir. Bir katmanda kalın bir bank halinde bulunduğunda, bu vitrinit bankına "parlak maden kömürü" adı verilir. Oldukça kırılgan olan vitrinit, ev ocaklarında kullanılan çok saf bir kömürdür. Kömürün diğer temel bileşenleri düren* ve füzen*dir.

VİTRİYOL a. (fr. *vitriol*; geç lat. *vitriolum*; klasik lat. *vitreolus*, cam'dan [bu sülfatların camsı bir görünüşü vardır]). Kim. **1.** Eskiden sülfatlara verilen ad. **—2.** Derişik sülfürik asidin eski adı. (*Vitriyol yağı* da denmekteydi.) || *Kil vitriyolü*, şap. || *Beyaz vitriyol* ya da *Goslar vitriyolu*, çinko sülfat. || *Mavi vitriyol* ya da *Kıbrıs vitriyolü*, bakır sülfat (göztaşı). || *Yeşil vitriyol* ya da *Mars vitriyolü*, demir sülfat. (*Karaboya* adıyla da tanınır.)

VİTRO (İN) → İN VİTRO.

VİTROFANİ a. (fr. *vitrauphanie*, tesc. edil. marka). Matbaac. Baskıdan önce ya da sonra saydamlaştırılmış kâğıda ya da kolodyumla duyarlı hale getirilmiş özel bir yüzey üzerine çıkartma yapmak amacıyla saydam mürekkeplerle baskı yapma tekniği. (Engelmann tarafından icat edilen vitrofani, daha çok taşbaskıda kullanılan bir işlemdir.)

vitray
türk renkli cam sanatı
Sultanahmet camisi
İstanbul

VİTROLİYEN a. (fr. *vitrollien*; öz. a. *Vitrolles*'dan). Yerbil. VİTROLLES FASİYESİ'nin eşanlamlısı.

VİTROLLES FASİYESİ, Yerbil. Paleosen sistemle eşzamanlı olan ve Güney Fransa'daki göllerde rastlanan fasiye. (Eşanl. VİTROLİYEN.) [→ KATMANBİLİM.]

VİTRUVİUS (tam adının Marcus Vitruvius Pollio olduğu sanılır), İ.Ö. I. yy.'da yaşamış romalı mimar. Ününü, ***De architectura*** adlı 10 kitaplık incelemesine borçludur. Augustus olduğu sanılan bir imparatora ithaf edilen ve İ.Ö. 30-25 yıllarına doğru yazıldığı sanılan bu yapıt, Antikçağ'dan günümüze ulaşan tek mimarlık incelemesidir. Kuramsal olmaktan çok teknik olan ve yunan geleneği üzerine kurulan yapıt, genel olarak inşaat, gereçler, düzenler, bezeme gibi konuların yanı sıra, hidrolik, zaman ölçümü ve makineleri de ele alır. Kitabın elyazması kopyaları Ortaçağ boyunca üretilip kullanılmıştır. Rönesans dönemi mimarları da, zengin, ama yer yer belirsiz noktalar içeren Vitruvius metinlerini araştırmaları için çıkış noktası yapmış, kuramlarını doğrulamak için bu incelemeden yararlanmışlardır. İlk kez 1486'da Roma'da basılan *De architectura*'nın ilk resimli baskısı Fra Giocondo'nun (1511), italyancaya ilk çevirisi Cesare Cesariano'nundur (1521, François I'e ithaf edilmiştir). İlk fransızca baskıyı Jean Martin gerçekleştirmiş (1547), Cl. Perrault resimli fransızca çevirisini 1673'te yayımlamış, bir başka çeviri de Choisy tarafından yapılmıştır (1909).

VİTRY (Nicolas DE L'HOSPİTAL, — *markisi* ve daha sonra *dükü* [1644]), Fransa mareşali (1581 - Nandy, Melun yakınında, 1644). Meaux valiliği ve muhafız birlikleri komutanlığına getirildi (1611), 24 nisan 1617'de, Louis XIII ve Luynes dükünün buyruklarıyla Concini'yi öldürdü. Aynı gün, Fransa mareşalliğine getirildi. Ancak 1637'de, Richelieu'nün isteğiyle görevden alındı ve Henri de Sourdis ile kavga ettiği gerekçesiyle Bastille'ye atıldı, 1643'e kadar orada kaldı.

VİTRY-LE-FRANÇOİS, Fransa'da *arrondissement* (Marne) merkezi, Perthois'

da (yağışlı Champagne), Marne kıyısında; 17 483 nüf. (1992). Küçük ırmak kavşağı ve sanayi merkezi. Kenti 1545'te François I, imparatorluk kuvvetlerinin yaktığı Vitry-en-Perthois'nın yerine Moncourt köyünde kurdurdu; planını bir italyan mühendisin çizdiği kent, talimhanesinin çevresinde dama planına göre yapılmış adacıklardan oluşur.

VİTRY-SUR-SEİNE, Fransa'da kanton (Val-de-Marne) merkezi, Paris'in güney-doğu banliyösünde, Sen'in sol kıyısında; 82 820 nüf. (1992). Sanayi (termik santrallar, makine ve elektrikli gereçler yapımı, kimya) merkezi. 1960'lı yılların başından beri belediye yapılarında çok sayıda anıtsal süsleme.

VİTTE (Sergey Yuliyeviç, *kont*), rus siyaset adamı (Tiflis 1849 - Petrograd 1915). 1889'da demiryollarının başına getirildi; 1892'den 1903'e kadar, yetkileri sanayi, ticaret ve ulaşımı kapsayacak biçimde genişletilmiş Maliye bakanlığı'nı yönetti. Hazırladığı iktisadi programla geri kalmış sektörleri ve özellikle tarımı canlandıracak olan sanayileşmeye öncelik tanıdı. Özel girişimden destek isterken devletin tutarlı ve sürekli müdahalesini de savundu. Sanayiyi finanse edebilmek için, 1897-1899' da paranın sağlamlaştırılması ve devalüasyondan sonra Rusya'da uygun koşullar bulan yabancı sermayeye güvendi. Öte yandan, sağlam bir mali politika sürdürdü (1894'de alkol satışında devlet tekelinin kuruluşu, sanayi ve ticarete 1898'de yeni vergiler konması). Demiryolu yapımı ve sanayi üretimi 1890'dan 1900'e kadar çok hızlı bir atılım gösterdi. Bu arada, tarımdaki durgunluğu gören Vitte, mir düzeninin ve soyluların büyük mülkiyetinin sürdürülmesi konusundaki hükümet politikasına karşı çıktı. Rusya'nın Uzakdoğu'ya yayılmasını savunduğu için Transsibirya demiryolunun yapımını (1891-1903) destekledi. Bu hattı Mançurya'dan geçirmek için Çin'le anlaştı (1896). Fakat Japonya'yla bozuşmaya karşı çıktı ve 16 (29) ağustos 1903'te istifa etti.

Bakanlar kurulu başkanıyken, Portsmouth antlaşması görüşmelerini yaptı (eylül 1905) ve kont oldu. Ekim 1905'te Nikolay II tarafından yeniden göreve çağırılınca devrimin gerekli kıldığı ödünleri vermek gerektiğini savundu ve imparatora, ekim bildirisini yayımlamasını öğütledi. 1906'nın başında Fransa'dan, monarşiyi iflastan kurtaran yeni bir borç aldı. Bu arada düzen yeniden istikrara kavuştuğundan, Nikolay II, vermek zorunda kaldığı ödünlerden dolayı onu kınadı ve 1906 yetkilerini elinden aldı. Vitte 1907'den 1912'ye kadar Anılar'ını yazdı.

VİTTEL, Fransa'da Vosges'un batısında kanton merkezi; 6 340 nüf. (1992). Kalsiyum sülfatlı ve magnezyumlu soğuk maden sularıyla ünlü önemli bir kaplıca merkezidir; sular içme küründe kullanılmakta ve tedavi, banyo ve masajla tamamlanmaktadır. Vittel içmeleri başlıca şu hallerde tavsiye edilir: taş ya da kum düşürme, idrar yolu enfeksiyonları, ürisemi, gut, karaciğer-safra hastalıkları, şişmanlık, hiperkolesterolemiler. Tedavi merkezi özellikle dinlenmeye ve zehirli maddelerden arınmaya iyi gelmektedir. Maden suları şişelenip satılmaktadır (şişeleme fabrikası). Turistik işlevi de (gazino, hipodrom vb.) gelişmiştir. Eski kentte gotik üslubunda kiliseler.

VİTTİ (Maria Luisa CECIARELLI, **Monica** —denir), italyan kadın sinema oyuncusu (Roma 1931). Entelektüel, soğuk ve sıkıntılı bir oyuncu olarak ün kazanmasını sağlayan *Macera* (L'avventura) [1959], *Gece* (La notte) [1961], *Batan güneş* (l'Eclipse) [1962] *Kızıl çöl* (le Désert rouge) [1964] filmlerinde M. Antonioni'nin yönetmenliği altında çalıştı. Farklı bir anlayışla gerçekleştirilen ve çoğunluğu komedi olan sonraki filmlerinden bazıları şunlardır: *Dişi James Bond* (Modesty Blaise) [J. Losey, 1966], *Tabancalı kız* (La ragazza con la pistola) [M. Monicelli, 1967], *Dramma della gelosia* (E. Scola, 1970), *Nini Tirabuscio* (M. Fondato, 1971), *Hırsız kız* (Teresa la ladra) [C. Di Palma, 1973].

VİTTONE (Bernardo Antonio), italyan mimar ve kuramcı (Torino 1705'e doğr. -*ay. y.* 1770). Borromini, Guarini ve Juvarra'nın öğrencisi, Piemonte barok üslubunun son özgün temsilcisidir. En gözalıcı yapıtları Carignano yakınındaki Vallinotto' da Ziyaret kilisesi (1738), Bra'da S. Chiara (1742), Torino'da S. Maria di Piazza (1751) gbii küçük kiliselerdir. 1760 ve 1766'da yayımlanan *İstruzioni*'nin yanı sıra, önemli bir elyazması yapıt bırakmıştır.

VİTTORİA, İtalya'da kent, Sicilya'da (Ragusa ili), Akdeniz yakınında; 50 200 nüf. Tarım merkezi (turfanda sebzeler, şarap, zeytinyağı).

VİTTORİA (Alessandro), italyan heykelci ve dekoratör (Trento 1525 - Venedik 1608). XVI. yy.'da, hocası J. Sansovino'dan sonra venedik heykel sanatının en önemli kişisi oldu. Manierismocuların etkisiyle, ustaca buluşların ve pitoresk etkilerin bolca görüldüğü seçkin bir sanat anlayışına yöneldi. Palladio'nun Maser'de inşa ettiği villa Barbaro'nun süsleme çalışmalarına katıldı. Kuşkusuz en önemli yapıtları, Venedik dogeleri ve soylularının büstleri gibi portre çalışmalarıdır: *Marcantonio Grimani, Pietro Zen, Jacopo Sansovino.* Venedik kiliseleri için çok sayıda heykel gerçekleştirdi (*Aziz Hieronymus,* Frari) ve Dukalar sarayı'nda çalıştı (Scala d'Oro'nun yalancı mermer oymaları).

VİTTORİNİ (Elio), italyan yazar (Siracusa 1908 - Milano 1966). Yayımcı, amerikan romancıların çevirmeni (Faulkner, Caldwell ve Saroyan), eleştirmen ve romancı. Savaş sonrasında çıkan bağımlı edebiyat konusunda tüm büyük tartışmalarda adı geçer. İlk romanı, *Il garofano rosso* (1933) faşizmin yükseliş döneminde geçen duygusal bir eğitimin öyküsüdür. En önemli romanı olan *Conversazione in Sicilia* (1941), düşünsel yoğunluk ile anıların lirizmi, politik bağımlılık ile simgesel aktarımlar arasında eşine az rastlanır bir kaynaşmayı gerçekleştirdi. Sonraki romanlarının (*Uomini e no,* 1945; *Il Sempione strizza l'occhio al fréjus,* 1947; *Le donne di Messina,* 1949 ve 1964) şiirsel esini, belgesel malzeme kullanma ve deneysellik kaygısıyla dizginlenir.

VİTTORİNO DEİ RAMBALDONİ, da Feltre —denir, italyan pedagog (Feltre 1378 - Mantova 1446). Guarino'nun öğrencisi ve dostuydu, 1423'te Mantova'da Gonzagalı Gianfranco'nun çok sayıdaki çocuğunun öğretmenliğine getirildi, daha önce Venedik ve Padova'da kurmaya çalıştığı yetkin okul düşüncesini gerçekleştirdi. Burada yunan ve latin edebiyatları, felsefe, matematik gibi çeşitli bilimleri öğretiyor, öğrencilerini müzik, güreş, yarış, yüzme, binicilik ve dansla dinlendiriyordu, yoksulların ücretini zenginlere ödetiyordu.

VİTTORİO-AMEDEO I (Torino 1587 - Vercelli 1637), Savoia dükü (1630-1637), Carlo-Emanuele I'in oğlu. Regensburg barışı'yla Monferrato'nun bir bölümünü ele geçirdiyse de (1630) Pinerolo'yu Fransa' ya vermek zorunda kaldı (Cherasco, 1631), fransızsever siyaseti, Savoia -Carignanolu prens Tommaso'nun ayaklanmasına (1634) yol açtı ve İspanya'ya karşı ittifakla sonuçlandı (Rivoli antlaşması, 1635).

VİTTORİO-AMEDEO II (Torino 1666 - Rivoli 1732), Savoia dükü (1675-1730), Sicilya (1713) ve Sardinya kralı (1720-1730). Carlo-Emanuele II'nin oğlu ve ardılıydı. İlkin annesi Giovanna di Nemours'un vesayeti altında hüküm sürdü, ancak 1684'te annesini iktidardan uzaklaştırdı. Bir yandan devletinin iç durumunu düzeltmeye çalışırken, bir yandan Fransa ve Habsburglar arasında verimli bir ittifak siyaseti izledi. Louis XIV'ün yeğeniyle evlenmekle birlikte, ona karşı kurulan büyük koalisyona katıldı (1690). Staffarde (1690) ve Marsilya (1693) yenilgilerinden sonra taraf değiştirdi, kızını Bourgogne düküyle evlendirdi ve Pinerolo'nun geri verilmesini sağladı. İspanya Veraset savaşı'nın başında Louis XIV'le birleşti (1701), imparatorluk askerlerine katıldı (1703) ve Prens Eugène*'in zaferlerinden yararlandı. Utrecht antlaşması'yla (1713) Montferrato'yu ve Sicilya hükümdarlığını elde etti. 1720'de Sicilya hükümdarlığını Sardinya hükümdarlığıyla değiştirdi. Bundan sonra kendini devletlerinin örgütlenmesine verdi (Devlet konseyi'nin kurulması [1717],

Bk. resim sayfa 12234

1723-1729 yasalar derlemesi, 1730 genel kadastrosu vb.). Oğlu Carlo-Emanuele III yararına tahttan çekildikten (1730) sonra, iktidarı yeniden ele geçirmeye giriştiyse de (1731) son günlerini bir kalede geçirdi.

VİTTORİO-AMEDEO III (Torino 1726 -Moncalieri 1796), Sardinya kralı (1773 -1796). Carlo-Emanuele II'ün oğlu ve ardılı. Ordusunu prusya askeri örneğine göre yeniden örgütledi. Fransız devrimi sırasında, aralarında Artois kontunun da bulunduğu birçok göçmene kucak açtı (1789) ve devletlerini etkileyen devrimci patlamayla savaştı. Fransız ordusu, Savoia ve Nice'i elinden aldı (eylül 1792). Avusturya ile dostluk kurdu. Bonaparte'a yenildi ve Nice ve Savoia'dan vazgeçmek zorunda kaldı (Paris antlaşması, 15 mayıs 1796).

VİTTORİO-EMANUELE I (Torino 1759 - Moncalieri 1824), Sardinya kralı (1802-1821), Vittorio-Amedeo III'ün oğlu. Fransız devrimi'ne karşı savaşım verdikten (1793-1796), sonra, kardeşi Carlo -Emanuele IV'ün yerine geçti, ama Sardinya'ya çekilerek 1814'e kadar orada kaldı. 1815'te yeniden devletlerinin başına geçti ve gerici bir siyaset izledi. Bu siyaset, carbonarolar tarafından desteklenen ayaklanmalara yol açtı (mart 1821). Carlo Felice yararına tahttan çekilmek ve naipliği Carlo Alberto'ya bırakmak zorunda kaldı.

VİTTORİO-EMANUELE II (Torino 1820 - Roma 1878), Sardinya kralı (1849 -1861), sonra da İtalya kralı (1861-1878). Carlo Alberto'nun oğluydu. Novara felaketinden (23 mart 1849) ve babasının

Şapiro, Moskova

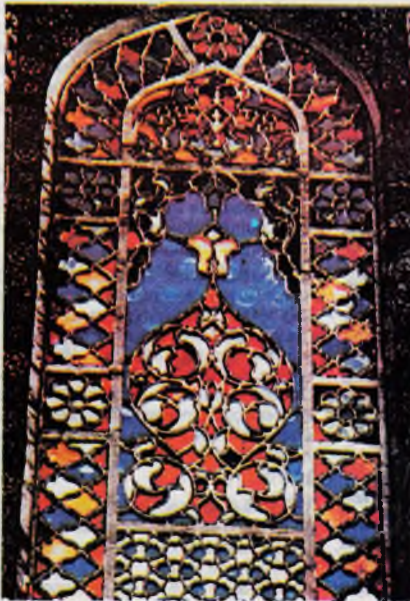

kont Vitte

AGİP

Elio Vittorini

vitray
türk renkli cam işçiliği
Sokullu camisi, İstanbul

Ricciarini

Vittorio-Amedeo II
Sicilya ve Sardinya kralı
ressamı bilinmeyen bir portreden ayrıntı
Krallık sarayı, Torino

Vittorio-Emanuele III
İtalya kralı

Scala

Antonio Vivaldi
XVIII. yy. italyan okulunun
ressamı bilinmeyen bir tablosundan
ayrıntı
Müzik lisesi, Bologna

tahttan feragat etmesinden sonra kral oldu. Avusturya karşısında boyun eğmek zorunda kaldı. (Milano antlaşması, 1849). Bununla birlikte, Carlo Alberto'nun koyduğu Anayasa'yı kaldırmayı reddetti. Bu davranış ona, halkın saygısını kazandırdı. Torino parlamentosu'yla uzunca bir mücadeleye girdikten sonra, Başbakanlığa Cavour'un atanması, Vittorio-Emanuele'nin hükümdarlık düşüncelerinde değişiklikler yarattı. Çoğunlukla bakanın iç siyasetiyle uyuşmazlığa düşen kral, kendi dış siyasetini ve İtalya'nın birliği için mücadelesini sürdürdü. Fransız desteği sayesinde, 1859'da Avusturya'ya karşı direndi ve Lombardia'yı (Zürich, kasım 1859), Romagna, Parma, Modena ve Toscana'yı geri aldı. Nice ve Savoia'nın Fransa'ya geçmesinden sonra Vittorio-Emanuele, kendi yararına, italyan birliğini gerçekleştirdi (İki Sicilya, Marche, Umbria) ve İtalya kralı oldu (14 mart 1861). Cavour'un ölümünden (1861) sonra, bakanları Ricasoli ve Rattazzi'ye kişisel iktidarını birçok kez kabul ettirme girişiminde bulundu ve Venezia (1866) ile Roma'nın (1870) ülke topraklarına katılmasıyla, Avrupa'nın güçlü devletlerinden birinin hükümdarı oldu (→ SAVOIA hanedanı devletleri, İTALYA).

VİTTORİO-EMANUELE III (Napoli 1869 - İskenderiye, Mısır, 1947), İtalya kralı (1900-1946). Babası Umberto I'in öldürülmesinden sonra kral oldu. 1915'ten 1918'e kadar sınır yakınına yerleşerek ve krallığın yönetimini amcası Cenova dükü Tomasso'ya bırakarak hanedanın halk tarafından yeniden sevilmesine katkıda bulundu. Savaştan sonra, genellikle meşruti göreviyle yetindi. Ama bakan Facta'nın Roma üzerine yürüyüşe karşı çıkmasını sağlayacak olan sıkıyönetim kararnamesini imzalamayı reddetmesi ve Mussolini'yi hükümet kurmakla görevlendirmesi (ekim 1922) faşizmin siyaset alanında yükselmesine neden oldu. Faşist yönetim sırasında, tüm siyasal rolünü yitirdi, ama Etyopya imparatoru (1936) ve Arnavutluk kralı (1939) oldu. İkinci Dünya savaşı'nda İtalyanlar'ın yenilgiye uğramaları onu, iktidarı yeniden ele geçirmek ve Mussolini'yi tutuklatmak (25 temmuz) için Büyük faşist konseyi ile uzlaşmaya götürdü (24 temmuz 1943). Alman müdahalesi (9 eylül) karşısında Roma'ya kaçtı ve Brindisi'ye yerleşti. Siyasal partilerin saldırılarına hedef olan ve faşist rejimle işbirliği yapmakla suçlanan Vittorio-Emanuele geç de olsa oğlu Umberto III lehine tahtından feragat etti (9 mayıs 1946) ve sürgüne gitti.

VİTTORİO VENETO, İtalya'da kent, Veneto'da (Treviso ili), Venedik Alpleri'nin eteğinde; 30 600 nüf. Kent, 1866'da Serravalle (eski tahkimli kasaba) ve Ceneda komünlerinin birleşmesiyle oluştu ve İtalya kralı Vittorio-Emanuele II'nin adını aldı. Eski anıtlar, *loggia Serravallese*'de (XV. yy.) müze. Burası bir ticaret ve sanayi (makine, tekstil, çimento fabrikası, besin sanayileri) merkezidir.
—Ask. tar. General Diaz burada 24 ekim 1918'de kesin bir zafer kazandı; italyan kuvvetleri avusturya cephesini yardılar, kasım ayı başında Trento ve Trieste'ye girdiler ve bunun sonucunda Villa Giusti silah bırakışması imzalandı.

VİTTOZZİ ya da **VİTOZZİ** (Ascanio), italyan mimar (Baschi, Orvieto, 1539 - Torino 1615). Orvieto'da, sonra da Vignola'nın yanında Roma'da yetişti, uzun zaman askerlik ve mühendislik yaptı. 1584'te, Torino'da Savoia dükünün hizmetine girdi; Castello meydanı'nın geniş revaklı düzenlemesini çizdi, merkezi planlı Teslis kilisesi'ni yaptı (1598), Corpus Domini kilisesi'nin planlarını çizdi ve birçok saray gerçekleştirdi.

VİTULLO (Sesostris), arjantinli heykelci (Buenos Aires 1899 - Paris 1953). 1925'te Paris'e yerleşti, önceleri Rodin ve Bourdelle'in sanatına yaklaştı. Daha sonra, gitgide yalınlaşan ve 40'lı yılların sonuna doğru soyutlamalara yaklaşan simgesel biçimleri kullandı, böylece taş (granit, mermet) ve tahtada (şimşir, abanoz) mitler ve efsanelerle beslenen buruk bir şiirselliğe vardı *(le Condor)*.

Vityaz, iki rus denizbilim gemisinin adı. Birinci gemiyle amiral S. O. Makarov 1886-1889 arasında dünya çevresinde büyük bir sefer gerçekleştirdi. Bilimler akademisi'nin Denizbilim enstitüsü'nce donatılan ikinci gemiyle (5 546 t; 60 bilim adamı), 1949'dan bu yana, Büyük Okyanus'ta ve Hint okyanusu'nda önemli araştırmalar yapılmaktadır.

VİTYAZ çukuru, Büyük Okyanus'un güney tropikal kesiminde çukur (derinliği 6 150 m, uzunluğu 350 km, genişliği 60 km), Melanezya havzasının aynı adlı yayın altına dalmasıyla oluşmuştur.

VİTYAZ çukuru, Kuriller çukuru (10 542 m) ile Tonga çukurunun (10 882) en derin kesimlerinin adı.

VİTZNAU, İsviçre'de (Luzern kantonu) komün, Luzern gölünün kuzey kıyısında, Rigi'nin eteğinde; 900 nüf. Rigi'ye gıden, kremayerli bir demiryolu hattının başlangıç noktası.

VİVACE sıf. (ital. *vivace*, canlı'dan). Müz. Hızlı bir tempoyu ve parçanın hareketli olduğunu belirten icra terimi.

VİVAHA, evlenme anlamında sanskritçe sözc. Hinduculukta evlenme, üç temel ayinden *(samskara)* biridir Vedalar'da çok az anılmasına karşın evlenme ayini, sutralar döneminde biçimlendi. *Apastamba'* da rahıp ve aile başkanı için çok açık kurallar ortaya kondu. Çağdaş hindu toplumda evlenme, evlenen kişiler kadar aileleri de ilgilendirir. Genç kız ya da genç erkeğin eşi, normal olarak ilkin astrologlara danışan anababalar tarafından seçilir. Evlenenler birbirini genellikle ancak evlenme ayininin tamamlanmasından sonra görebilirler. Evlenmenin en önemli yönü evliliğin verimliliği yönüdür.

VİVALDİ (Antonio), **İl Prete rosso** *(Kızıl papaz)* da denilen italyan besteci (Venedik 1678 - Viyana 1741). Bir kemancı olan babasının ve Legrenzi'nin yönetmenliği altında çalıştığı söylenir. 1703'te papaz oldu, ancak, bozuk sağlığı görevini tam anlamıyla yerine getirmesini engelledi ve aynı yıl kentin yetim ya da terk edilmiş kızlarını toplamak ve onlara müziğin büyük bir yer tuttuğu bir eğitim vermek için açılan kurumlardan biri olan Venedik Ospedale della Pietà'ya ilkin *maestro di violino*, ardından *maestro di coro* olarak atandı. Vivaldi, sonat ve konçertolarının bir bölümünü işte bu amatör, ama ünlü çalgıcılar için besteledi. Kemancı, orkestra yöneticisi ya da operalarının emprezaryosu olarak İtalya, Almanya ve Hollanda'da sık sık yaptığı yolculuklardan doğan kesintiler dışında, 1740'a kadar Ospedale'deki görevinde çalıştı.

Vivaldi'nin zengin bir yapıt dağarcığı vardır. Dinsel vokal alanda bu yapıt missa ya da missa parçalarından *(Gloria)*, mezamirlerden *(Beatus vir, Dixit Dominus, Nisi Dominus)*, motetlerden ve oratoryolardan (*Juditha triumphans*, 1716); dinsel olmayan vokal alandaysa, solocular için kantatlardan, serenadlardan (*La Sena festeggiante*, 1729), özellikle Venedik, Roma ve Floransa'daki karnaval mevsimleri için bestelenen operalardan oluşur. Yirmi kadarı bize ulaşan ve genellikle *pasticcio* (daha önceki yapıtlardan alınan parçaların yeniden kullanılması) yapıtlar olan bu operaların sayısının elli dolayında olduğu sanılır. Bu operalardan bazıları (*Orlando* [*furioso*], 1727; *La Fida Ninfa*, 1732) başarı da kazanmıştır.

Ancak "Prete rosso" ünü, özellikle 750 yapıt numarasına ulaşan büyük çalgı müziği yapıtlarından gelir. Bu yapıtlar, solocu, üçlü ya da birkaç çalgı için sonatlar ve bir ya da birkaç solocu için konçertolardan oluşur (*Alla rustica; La Tempesta di mare; Per la Solennità di S. Lorenzo; La Notte*), bu konçertoların bazıları derleme biçiminde bir araya getirilmiştir (*L'Estro armonico*, 1712; *La Stravaganza*, 1712-13'e doğr.; "Dört Mevsim" konçertolarını içeren *Il Cimento dell'armonia*, 1725'e doğr.; *La Cetra*, 1727). Kemanların egemen olduğu orkestrası, bazan pastoral nitelikte solocu çalgılar (piccolo, flüt, obua) ya da daha az alışılmış çalgılarla (lavta, viola, mandolin, viyolonsel, korno, trompet) zenginleşir.

Vivaldi'nin çalgı müziği, Avrupa'da çok büyük bir etki yaptı. Solocu için konçertonun yapısını besteci, üç bölüm (allegro, adagio, allegro) biçiminde kesin olarak saptadı ve bu konçertoyu, belirgin temaların, baskın ritmin, lirik öğelerin, solo -tutti karşıtlığının yaratıcısı gibi görünebilecek derecede dönüşüme uğrattı. Konçertolarının onunu J. S. Bach, org için, klavsen için ya da dört klavsen için düzenledi. Son olarak, opera uvertürleri ve 50 *Concerti ripieni*'siyle, klasiköncesi senfoni biçiminin habercisi durumuna geldi.

VİVARAİS, Fransa'da, Massif central'in doğu kenarında dağlık bölge, G.'deki Cévennes, K.-B.'daki Velay ve K.'deki Saint-Étienne arasında, yaklaşık olarak bugünkü Ardèche* *département*'ını içine alır.

VİVARİNİ, XV. yy.'da yaşamış venedikli bir ressam ailesinin adı. —ANTONİO (Murano 1420'ye doğr., 1470'e kadar Venedik'te yaşadığını gösteren belgeler vardır), kayınbiraderi Giovanni d'Alemagna, sonra küçük kardeşi Bartolomeo ile birlikte çalıştı. Çiçekli tahtlarda oturan Madonna resimleri (*Rosarium çokkanatlısı*, S. Zaccaria kilisesi, Venedik; *Tahtta oturan Meryem*, Poldi-Pezzoli müzesi, Milano vb.) gerçekleştirdikten sonra, Donatello, özellikle de Padova'da karşılaştığı (1448) Mantegna'nın etkisinde kaldı. Üslubu daha sertleşti, kıvrımlı ve kesin çizgiler, mine görünümü veren gereçler kullanmaya başladı (*Praglia çokkanatlısı*, Brera, Milano; azizlerin yaşamlarından sahneleri canlandıran çeşitli panolar). —BARTOLOMEO (Murano 1430'a doğr. - 1491'den sonr.), Antonio'nun kardeşi; onun öğrencisi ve yardımcısı oldu (Bologna pinakoteki'ndeki çokkanatlı, 1450), biçimlerindeki uyum ve renklerindeki canlılıkla venedik resminin gelişmesinde önemli bir rol oynadı (*Tahtta oturan Meryem ile Çocuk İsa azizlerle birlikte*, 1465, Napoli müzesi). —ALVİSE (Venedik 1445'e doğr. - *ay. y.* 1505'e doğr.), Antonio'nun oğlu ve amcası, Bartolomeo'nun öğrencisi; özellikle Antonello da Messina'nın etkisinde kaldı, onun kesin biçimlerini ve soğuk ışığını benimsedi (*Kutsal sohbet*, 1480, Accademia). Aynı zamanda kesin ve derin kavrayışlı bir portre ressamıdır (*Erkek portresi*, 1497, National Gallery, Londra).

VİVARYUM a. (lat. *vivarium*). Küçük canlı hayvanları (böcekler, balıklar, amfibyumlar, sürüngenler, memeliler) korumak için düzenlenmiş ve korunan türlerin her biri için özel yaşama çevreleri (akvaryumlar, böceklerin üretildiği yerler, terrariumlar) oluşturulmuş kurum.

VİVEKANANDA, Ramakrişna'nın izleyicisi **Narendranath Datta**'nın (Kalküta 1862 - *ay. y.* 1902) dinsel adı. 1880'de Ramakrişna ile karşılaşarak altı yıl boyunca Himalaya'ya çekildi. 1893'te Chicago'daki dinler kongresine gönderildi. Uzun süre Amerika ve Avrupa'da kaldı ve 1897'de Hindistan'da ve Batı'da etkinlik gösteren Ramakrişna misyonunu kurdu. Yetenekli bir konuşmacıydı. Vedanta'ya dayanan ve evrensel bir kilise kurmayı amaçlayan bir yapıt yazdı.

VİVERO, İspanya'da liman kenti, Galicia'da (Lugo ili), Gaskonya körfezine dökülen bir ria'nın kıyısında; 14 800 nüf. Demir madeni.

VİVERRAVUS a. (lat. *viverra*, gelincik

[hayvan], ve *avus*, ata'dan). Kuzey Amerika ve Avrupa'da Eosen devrinde yaşamış etçil memeli cinsi. (Uzun kafataslı, etçillere özgü ve iyice başkalaşmış ama hâlâ keskin olmayan dişli, kreodontlarla yarıkayaklılar arasında yer alan hayvanlardı. *Miacoidea* alttakımı.)

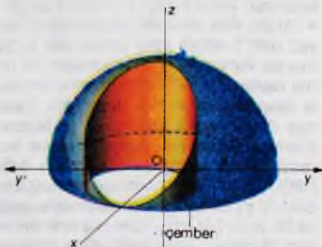
VİVERRİDAE a. Zool. MİSKKEDİSİGİLLER familyasının bilimsel adı.

VİVES (Juan Luis), ispanyol hümanist (Valencia 1492 - Brugge 1540). Louvain'de profesör (1519) oldu, Erasmus ile dostluk kurdu ve İngiltere kralı Henry VIII'e ithaf ettiği aziz Augustinus'un *De civitate Dei*'sini yayımladı (1522). Wolsey tarafından Oxford'a çağrıldı (1523), Mary Tudor'un eğitmeni oldu, *De ratione studii puerilis*'i, sonra hümanizmin savunusu yaptığı *De causis corruptarum artium*'u (1531) yayımladı. Catherine of Aragon'dan yana çıkınca hapse atıldı, sonra Hollanda'ya sürgüne gitmek zorunda kaldı.

VİVİANİ (René), fransız siyaset adamı (Sidi Bel Abbas 1863 - Le Plessis - Robinson 1925). Jaurès ile birlikte *l'Humanité*'nin kuruluşuna katıldı (1904) ve bağımsız sosyalist milletvekilliği yaptı (1906-1922). Fransa'nın ilk Çalışma bakanı oldu (ekim 1906-kasım 1910), ardından Cumhuriyetçi sosyalist parti'yi kurdu. Milli eğitim bakanlığı (aralık 1913-haziran 1914), Başbakanlık yaptı (haziran 1914-ekim 1915), 1 ağustos 1914'te Almanya'ya karşı genel seferberlik kararı verdi. Milletler cemiyeti'nde Fransa'yı temsil etti ve 1922'de senatör seçildi.

VİVİANİ (Raffaele), italyan tiyatro oyuncusu ve yazar (Castellammare di Stabbia 1888 - Napoli 1950). Başlangıçta oyunculuğundaki yorum yeteneğiyle. Napoli halk yaşamından sahnelerin coşkusunu ve tuhaflığını oyunlarında son derece başarılı bir biçimde bağdaştırmıştır (*Tudelo'e notte*, 1918; *'A figliata*, 1924; *Guappo é cartone*, 1932).

Viviani penceresi (italyan matematikçi Vincenzo *Viviani*'nin adından [1622-1703]). Geom. Koordinat başlangıcı O olan diküzgülü bir işarette $x^2+y^2-ax \leq 0$ olmak üzere $z = \sqrt{a^2-x^2-y^2}$ ile belirli O merkezli ve *a* yarıçaplı kürenin parçası. Silindirik koordinatlarda bu pencere, bir (A, *g*) yüzey parçasının taşıyıcısıdır, burada A karelenir tıkızı, $-\frac{\pi}{2} \leq \theta \leq \frac{\pi}{2}$ ve $0 \leq r \leq a \cdot \cos\theta$ olacak biçimdedir, ayrıca $g(r,\theta)$ de $x = r \cdot \cos\theta$, $y = r \cdot \sin\theta$; $z = \sqrt{a^2-r^2}$ biçimindedir. Pencerenin alanı $2a^2(\frac{\pi}{2}-1)$ e eşittir. Sınır eğrisi, koordinat düzlemleri üzerine izdüşümleri bir çember (*x* O *y*), parabol yayları (*x* O *z*) ve kelebek eğrisi (*y* O *z*) oluşturur.

VİVİANİT a. (ingiliz mineralog J. G. *Vivian*'ın adından). Miner. Monoklinik sistemde yer alan, hidratlı doğal demir fosfat.

VİVİER (Robert), fransızca yazan belçikalı yazar (Chênée-lès-Lièges 1894 - La Celle-Saint-Cloud 1989). Üretken bir şair (*la Route incertaine*, 1921) ve nesir yazarı (*la Plaine étrange*, 1923) olduğunu gösterdi. İnsanoğlunun iç serüvenine dostça eğildi. Liège Üniversitesi'nde roman edebiyatları profesörü (1929-1964) oldu, *Baudelaire* adlı bir yapıtı (1926), Supervielle üzerine bir kitabı (1972), italyan edebiyatı üzerine çalışmaları ve denemeleri vardır.

VİVİN (Louis), fransız ressam (Hadol, Vosges, 1861 - Paris 1936). 1881'den 1922'ye kadar Paris'te posta memurluğu yaptı, amatör olarak resimle uğraştı, emekli olduktan sonra kendini tümüyle resme verdi. Titiz üslubunun gerçekdışı şiirselliği, gölge ve perspektif yokluğuyla vurgulanarak dünyanın saf ve doğal görünümünü yansıtır (Vosges ve Paris manzaraları, natürmortlar, gündelik yaşamdan sahneler). W. Uhde tarafından "gerçeğin ünlü ustaları"ndan biri olarak sunuldu.

VİVİPAR sıf. (fr. *vivipare*; lat. *viviparus*, *vivus*, canlı, ve *parere*, doğurmak'tan). Biyol. Embriyon evrimini ya da bu evrimin büyük bir bölümünü ana karnında geçiren ve günü geldiğinde etrafında zar bulunmayan tam gelişmiş bir "canlı" yavru doğuran hayvanlara denir.
—Bot. Tohumları ana bitki üzerinde çimlenen bitkilere denir. || Ana bitkiden ayrıldıktan sonra yeni bir bitki verebilen tomurcuklara sahip türlere de denir.
—Böcbil. Embriyonları yumurta kılıfları içinde (çiftleşmeden döl veren bitkibitleri gibi) ya da birçok çiftkanatlıda (*Glossina*, tırtılsinekleri) olduğu gibi dölyatağında gelişen böcekler için kullanılır. (Sinek pupa halinde doğarsa tür *pupipar*, larva halinde doğarsa *larvipar* olarak nitelenir.)

VİVİPARİDAE a. Öndensolungaçlı karındanbacaklı yumuşakça familyası. (Kretase katmanlarından başlayarak fosillerine rastlanır. Başlıca cinsi: türlerin çoğunu içeren *Viviparus*'tur. Türlerinin çoğu tatlısuda yaşar.)

VİVİPARLIK a. Biyol. Doğurarak çoğalan canlıların üreme biçimi.
—ANSİKL. Memelilerden başka hayvanlarda viviparlık istisnadır. Bir canlı türüne *gebelikli vivipar* diyebilmek için döllenme dişinin vücudunda gerçekleşmeli ve dişi, doğurana kadar besin alışverişinin yapılabileceği bir yüzey ya da etene yoluyla embriyonu besleyebilmelidir (insanlar ve diğer memeliler, bazı sürüngenler ve çeşitli köpekbalıkları). Ana hayvan, embriyonu üreme yollarında barındırarak ona sadece barınma yeri sağlarsa ve embriyon yumurtadaki yedek besinlerle beslenirse (engerekte *ovoviviparlık*) ya da çok yumurtalılarda öteki yumurtaları soğurarak beslenirse (Alp semenderi) yalnız *kuluçkalı viviparlık* vardır: bazı hayvanlarda da *yalancı viviparlık* vardır. Bunlarda yumurta yumurtlanır yumurtlanmaz erkek ya da dişinin vücudundaki bir boşluğa alınır (denizatı, birçok amfibyum, keseliler), orada açılır, yavru orada beslenir ve doğuran hayvanlardaki gibi dışarı çıkar.

Bk. resim sayfa 12236

Tohumlu bitkilerde, tohum, ancak ana bitkinin (mangrov) üzerinde çimleniyorsa viviparlıktan söz edilebilir.

VİVİPARUS a. Tatlısularda yaşayan karındanbacaklı yumuşakça cinsi. (Üyeleri tek bir solungaç yaprağıyla solurlar ve sıyri tatlısu salyangozlarıyla ve tabaksalyangozlarıyla aynı biyotopu paylaşırlar.)

VİVONNE (Louis Victor DE ROCHECHOUART, MORTEMART — *kontu* ve *dükü* [1675]), Fransa mareşali (Paris 1636 - *ay. y.* 1688), Mortemart dükü ve Tonnay-Charente prensi Gabriel de Rochechouart'ın oğlu ve Montespan markizinin kardeşi. Champagne ve Brie valiliğine (1674), Krallık dairesi birinci gentilhommeluğuna ve Fransa mareşalliğine (1675) getirildi, Sicilya kral naibi unvanıyla İspanya'ya karşı ayaklanan Sicilyalılar'ın yardımına gönderildi (ocak 1675), 1676'da, Duquesne ile birlikte, ispanya-hollanda donanmasına karşı Stromboli (ocak), Augusta (nisan) ve Palermo (haziran) zaferlerini kazandı.

VİVOTOKSİN a. (fr. *vivotoxine*). Bitki patol. Bir asalak tarafından üretilen ve bitkide asalağın doğrudan yaptığı zararlarla ilgili olsun ya da olmasın, değişik önemde zararlara yol açan zehir.

Lauros-Giraudon

Vix krateri
(yükseklik : 1,64 m)
bronz
yunan sanatı, İ.Ö. VI. yy.'ın sonu
Arkeoloji müzesi
Châtillon-sur-Seine

VİX, Fransa'da (Côte d'Or) komün; 95 nüf. (1992).
—Arkeol. Birinci ve İkinci Demir çağlarından kalma bir oppidum olan Lassois tepesi, kelt tipi bir koruma sistemiyle çevrilidir. Burada yapılan kazılarda yerli yapım ya da akdeniz ülkelerinden getirilmiş çömleklerin binlerce parçası bulundu. 1953'te, bir tümülüsün altında, İ.Ö. V. yy.'dan kalma bir mezar ortaya çıkarıldı. Mezar, dört tekerlekli bir savaş arabasının kasasının içinde yatan, saçları som altından ince bir ayla ile tutturulmuş bir kadın iskeletinin yanı sıra, bronz bir krater (Antikçağ'dan kalma, bilinen en büyük boyutlu vazo), gümüş vazolar, attike kupaları, etrüsk ve galya kökenli bronz vazolar içermekteydi. Bu hazinenin tümü Châtillon-sur-Seine müzesi'nde korunmaktadır.

VİYA a. (ital. *via*'dan). Denizc. Geminin başı istenilen yöne çevrilip sabitleştirildikten sonra, dümeni o doğrultudan şaşmayacak biçimde tutma.

◆ ünl. Serdümene, bulunan rotadan sapmayacak biçimde dümen tutması için verilen komut.

Manuel

René Viviani

le Soir, Brüksel

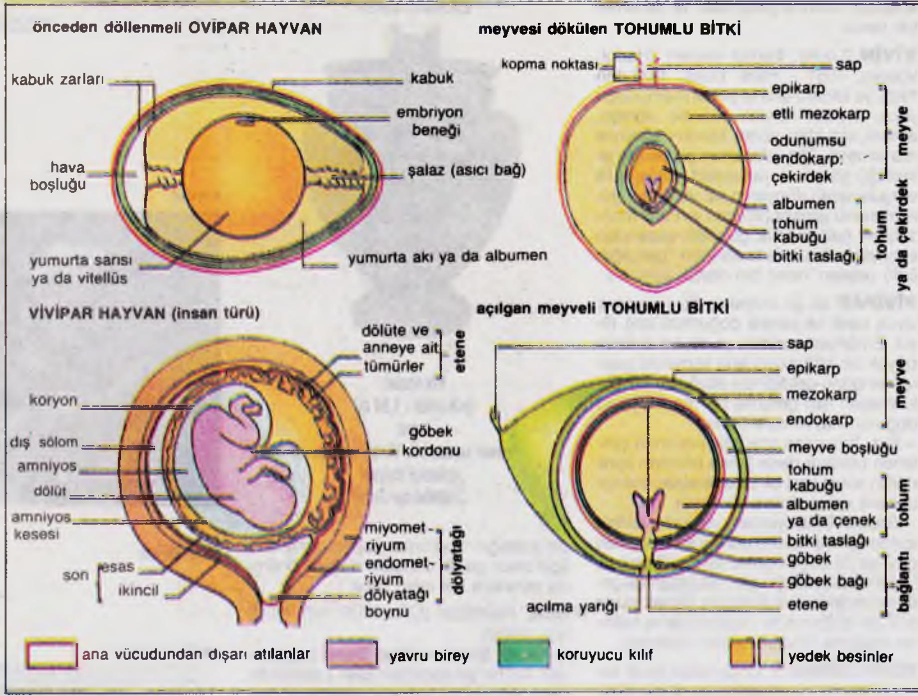

Robert Vivier

Lauros-Giraudon

Bartolomeo Vivarini
Padovalı aziz Antonius
Güzel sanatlar müzesi, Tours

karşılaştırmalı oviparlık ve viviparlık

VİYADÜK a. (fr. *viaduc;* ing. *viaduct;* lat. *via,* yol ve *ducere,* iletmek'ten). Bir boşluğun üzerinden geçen ve birçok gözü bulunan karayolu ya da demiryolu yapısı. (Viyadüklerin gözleri kemerli ya da düz olabilir. Çağdaş yapılarda ve özellikle otoyollarda kullanılan gözler, genellikle betonarme ya da hazır beton parçalardan oluşur.)

VİYAK a. (yansıma sözc.). *Tkz.* **1.** Bebeğin ağlarken çıkardığı ses. **—2.** *Viyak viyak,* bebeğin çok sesli olarak ağladığını belirtir: *Komşunun bebeği sabaha kadar viyak viyak bağırıyor*

VİYAKLAMAK gçz. f. (yansıma sözc.). *Tkz.* Yeni doğmuş bir bebekten söz ederken, tiz bir sesle feryat ederek ağlamak.

■**VİYANA,** alm. **Wien,** Avusturya'nın başkenti. 415 km²'lik bir alanı kaplayan, 1 531 000 nüfuslu (1991) bir il oluşturan kent, aynı zamanda Aşağı Avusturya ilinin de merkezidir.

• COĞRAFYA. Kentin adı, Tuna'nın küçük kolu Wien'den gelir. Doğu Alpler'in eteğiyle Viyana jeolojik havzasının birleştiği yerde bulunan kent, önemli bir ulaşım kavşağıdır: K.-G. karayolu Polonya ve Çekoslovakya'dan Adriya denizi'ne kadar uzanır; B.-D. yoluysa Fransa ve Bavyera'yı Balkanlar'a bağlar. 1868'de yapımına başlanan bentlerle taşkınlardan korunan kent, bataklık bir ovada (Tuna'nın kolu) kurulmuştur. "Altstadt", Tuna'dan uzakta, Tuna'nın bir kolu olan Donaukanal ile Wien'in birleştiği yerdedir. Sankt Stephan meydanı 171 m yükseltidedir, ama K.-B.'da tepeler 400 m'yi aşar. Irmak, altı kadar köprüyle aşılmasına karşın bir sınır görevi yapmaktadır (Floridsdorf 1904'te ilhak edildi). B.'da ve K.-B.'da, kente katılan bağlarıyla ünlü komünler (Grinzing, Sievering vb.) kırsal çekiciliklerini korudular. 1850'de 5 540 ha üzerinde yayılan kent, bugün 41 495 ha'lık bir alanı kaplamaktadır. Viyana'nın gelişmesi, ayrıca, Habsburglar'ın bu kenti başkent seçmelerinin de sonucudur. Ama Türkler'in Viyana önünde uğradıkları yenilgi (1683) kentin zenginleşmesinde ve gelişmesinde yeni bir evreyi başlatmıştır. Kent, tarımsal temelini topraklarına kattığı zengin Viyana tarım havzası sayesinde güçlendirmiştir. Avusturya'nın yayılması, geniş bir imparatorluğun kurulması kentin gelişmesini kolaylaştırmıştır. 1850, 1890 ve 1904'te uygulanan yayılma planları hızlı bir büyümeye yol açmıştır. 1890-1918 arasında kentin nüfusu 1,34 milyondan 2,23 milyona yükselmiştir. Kent bir kavşak konumundadır. Sanayi demiryolundan (sanayileşmiş çek bölgeleriyle bağlantı), ırmak limanından ve bankacılık merkezinden yararlanır. Belli bir süre Viyana, en büyük alman kenti oldu (Berlin XIX. yy. sonunda Viyana'nın yerini aldı). Bozgun ve 1918'den sonraki parçalanma sonrasında aşırı büyümüş bir başkent ortaya çıktı. Nüfus 1923'te 1,9 milyona düştü. Anschluss'un hızlandırdığı gerileme sonunda, kent bir taşra merkezi düzeyine indi; kent, artık, Balkanlar'a giden bir geçit merkezinden başka bir şey değildi. İkinci Dünya savaşı çok büyük yıkımlara ve dört müttefik devletin Viyana'yı işgaline yol açtı. Bununla birlikte 1955 antlaşması'nın imzalanmasıyla ülke egemenliğine yeniden kavuştu; Viyana da yeniden başkent oldu; ama bu durum nüfustaki gerilemeyi durdurmadı: 1971'de 1,61 milyon; 1983'te 1,52 milyon. Gene de Viyana yeni bir alanda önem kazandı; birçok uluslararası kuruluşun merkezi Viyana'da kuruldu; Doğu ülkeleriyle canlı bir ticaret merkezi durumuna geldi ve mültecilerin sığındığı bir toprak oldu; Almanya'nın bölünmesi nedeniyle germenciliğin merkezi olma rolüne yeniden kavuştu. Zengin geçmişi Viyana'yı çok önemli bir kültür ve turizm kenti durumuna getirdi; Avusturya nüfusunun beşte birinden fazlasını kapsayan Viyana, merkezdışı Vorarlberg dışında tüm ülkeye egemendir. Yüksek okullarında 75 000'den fazla öğrenci öğrenim görmektedir. Ulusal kütüphanesi dünya çapında ünlüdür. Kentte 17'si devletin olmak üzere 55 müze, 29 tiyatro, 7 konser salonu, 110 sinema vardır.

Kentçilik bakımından Viyana'da büyük uyumlu bütünler göze çarpar. XIX. yy.'da yapılan Ring tarihi anıtlar bakımından zengin eski kenti kuşatır; burası aynı zamanda bir ticaret merkezidir. Ring'in ötesinde daha yeni semtlere geçilir. G.-B.'da, büyük ticaret bulvarı Mariahilferstrasse'nin yakınında, Westbahnhof (Batı garı) bulunur. Schönbrunn şatosu hemen yakındadır. Gründerzeit'ın, tipik evleriyle dikkati çeken mahalleleri Ring çevresinde bir halka oluşturur. Daha B.'da ve G.'de müstakil evler ve villaların yer aldığı mahalleler ağırlıktadır. Dinlence ve gezinti parkı olan Prater eski nemli topraklarda uzanır; K.'ye doğru uzantısında ırmak yönündeki tek mimari bütün yer alır. Kentte toplam 1 973 ha yeşil alan bulunur.

Sanayi, kent G.S.H.'sının yalnızca % 21'ini sağlar. En önemli sanayi kollan en yüksek istihdam sağlayandan başlayarak sırasıyla şunlardır: elektroteknik, makine yapımı, besin, metalürji, hazırgiyim, kimya, taşıt yapımı, tekstil, kâğıt, kereste. Schwechat rafinerisi sayesinde petrol sanayisi tüm ülke gereksiniminin karşılanmasında önemli rol oynar. Uluslararası havalimanının yolcu trafiği 3 milyonu geçer.

• TARİH. Kelt dilindeki *Vindobona* ("Beyaz kent") adıyla sözü edilen site, o zamanlar Pannonia sınırını koruyan bir roma kalesiydi. İ.S. 78'den itibaren sırasıyla Vespasianus'un XIII. lejyonunu, Traianus döneminden başlayarak X. lejyonu (Gemina) barındırdı. Marcus Aurelius, burada Markomanlar ile savaşırken öldü (180). Caracalla döneminde municipium oldu. V. yy.'da akıncı kavimlerin eline geçti ve IX. yy.'ın başında, Bavyera sınır eyaletinin Macarlar'ı egemenliği altına almasından az sonra yeniden ortaya çıktı. Bir kavşak noktasında bulunmasının kolaylaştırdığı uluslararası ticaret sayesinde hızla gelişti. Viyana X. yy. sonundan itibaren Babenbergler ailesinin yeğlediği bir yer oldu. Leopold III (1095-1136), Klosterneuburg'a ve Kahlenberg kıyısına yerleşti; Leopold IV (1136-1141), katedralin yapımını başlattı ve Hof şatosu'nu (Heinrich II Jasomirgott burada oturdu, 1156) ve Walther von der Vogelweide ile bir halk ozanları konağı (Tannhäuser) inşa ettirdi. 1237'de Friedrich II von Babenberg'i yenen imparator Friedrich II, Viyana'yı imparatorluk kenti mertebesine yükseltti. Ba-

Viyana
Graben'den bir görünüm (eski Roma surları hendeğinin bulunduğu yerde yapılmıştır)

Chris Kutschera

benbergler'in sönmesinden sonra (1246) kent, Premysl Otakar II'nin, sonra Viyana'yı 1276'da ele geçiren Rudolf von Habsburg'un merkezi oldu. Rudolf IV üniversite kurdu (1365). Kentin geleceği, Habsburglar'ın yazgısına bağlandı. Friedrich III ve rakipleri arasında çekişme konusu olan Viyana, 1462'de ayaklandı ve Friedrich III'ün otoritesi ancak Bohemya kralı Podĕbradlı Jiri sayesinde sağlanabildi. Matyas Corvinus'un işgal ettiği (1485), Maximilian I'in aldığı (1490) kent, soylular ve küçük zanaatçılar arasındaki bir çatışmayla bölündü. Bu çatışma, Ferdinand I'in komün hareketini bastırmasına kadar (1522) sürdü. Kısa bir süre gelişme gösteren luthercilik, Karşı Reform ve cizvitler karşısında yenilgiye uğradı. Kent, Otuz yıl savaşı'nda, Thurn'un (1619) ve isveçli Torstensson'un (1645) saldırılarına rağmen imparatora bağlı kaldı. Ayrıca osmanlı padişahıyla Habsburglar arasındaki çatışmanın kurbanı oldu. Türkler kenti ilk kez 1529'da kuşattılar. Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın 1683'te başlattığı ikinci kuşatma ancak Charles de Lorraine ile Jan III Sobieski'nin müdahalesi üzerine önlenebildi. (Kahlenberg [Almandağı] savaşı).

Habsburg hanedanına bağlı devletlerin merkezi olan Viyana, tiyatro ve müzik alanında büyük bir kültür merkezi oldu. Maria-Theresia ve Joseph II, Hofburg'u ve Schönbrunn'u güzelleştirdiler. Prens Eugène, Belvedere sarayı'nı yaptırdı. Kent, Napoléon tarafından iki kez işgal edildi (1805 ve 1809). 1815'te, Avrupa'yı yeniden düzenleyen kongre burada toplandı. 1848'de Viyana, devrimin en önemli merkezlerinden biri oldu. Kent halkı Metternich'i kovdu ve imparatoru iki kez kaçmak zorunda bıraktı. Buna rağmen ayaklanma Windischgrätz tarafından ezildi (31 ekim 1848). Franz-Joseph döneminde kent genişledi ve değişti. 1873'te çok başarılı bir Uluslararası sergi açıldı. Viyana saygın bir kültür merkeziydi; valsin başkentiydi. Çeşitli araştırmalar sanatsal biçimlerde yenileşmelere yol açtı (müzikte Viyana okulu olan Ayrılık okulu). XX. yy.'ın başlarında Freud, psikanalizi Viyana'da ortaya koydu. Sanayileşme ve bir bölümü çek olan proletaryanın oluşması, yeni siyasal partilerin kurulmasına yol açtı: sosyal demokrat parti ve sosyal hıristiyan parti (yabancı ve yahudidüşmanı eğiliminde). Bu partinin başkanı Karl Lueger, vali oldu (1895, bu görevi 1897'de imparator tarafından onaylandı). 1918'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun çökmesi, önemli bir bunalıma yol açtı: Viyana artık, 6 milyon nüfuslu küçük bir devletin aşırı gelişmiş başkentiydi. Victor Adler'in yönetimindeki sosyal demokratlar, 1919 seçimlerini kazandılar. 1920'de Viyana, Belediye başkanı Karl Seitz'in yönetiminde (1923-1934) özel bir federal bölge oldu; sosyalistlerin beşiği (Kızıl Viyana) olan kentin bu durumu, sosyalist ayaklanmanın Dollfuss tarafından vahşice bastırılmasına kadar (şubat 1934) sürdü. Hitler, Viyana'nın özelliğini dikkate alarak yerli bir naziyi vali olarak atadı. İkinci Dünya savaşı'nın sonlarında kent, bombardımanlardan ve çatışmalardan çok büyük zarar gördü. Avusturya'nın bağımsızlığını yeniden sağlayan Belvedere antlaşması'na kadar (1955) Müttefikler'in denetiminde dört işgal bölgesine bölünmüş olarak kaldı.

• GÜZEL SANATLAR. Roman üslubunda eski bir kilise olan Sankt Stephan katedrali XIV. yy. ve XVI. yy.'ın başları arasında inşa edildi. Katedral, mekânı bölmekten çok genişleten ve asılı sarkıtları (dayanaktan çok) andıran ince ve uzun sütunlarla dikkati çeken hal-kilise tipinin güzel bir örneğidir. Bu yapı örneğinde profiller cılızlaşır, kubbelerin tonoz kaburgalarının karmaşıklığıyla çelişen bir sertlik görülür. XIV. yy.'dan kalma Augustinus kilisesi, 1784'te değişikliğe uğradı. Maria am Gestade kilisesi'nin (XIV. yy.) çok beğenilen yedigen bir kulesi vardır; ayrıca bu kilisenin vitrayları da ilgi çekicidir Sankt Karl-Borromäus kilisesi (Karlskirche), Fischer von Erlach tarafından yapıldı. 1715-1737 arasında inşa edilen bu kilise, aynı mimar tarafından kentin çeşitli mahallelerinde yapılan XVIII. yy. konakları gibi, fransız etkisi kadar barok dönemi İtalyası'nın da izlerini taşır. Esas barok üslubunun başlıca temsilcisi, devasa oranlarıyla dikkati çeken Belvedere* şatosu'nun mimarı J. L. von Hildebrandt'tır. Hofburg, eski imparatorluk ikametgâhıdır. XIII. yy.'da kurulan Hofburg, en eskileri XVI. yy.'dan ve en yenileri XIX. yy.'dan kalan yapılardan oluşur. Bunlar arasında özellikle Reitschule'yi ve oval salonu "dünyanın en güzel kitaplığı" olarak bilinen İmparatorluk (bugün, ulusal) kütüphanesini (yapımına, Fischer von Erlach tarafından başlandı ve onun oğlu tarafından tamamlandı) saymak gerekir. XVIII. yy.'dan kalma başka yapıtlar arasında, Schönbrunn* şatosu'nu, G. R. Donner'in yaptığı (1739) Neuer Markt çeşmesi'ni, F. A. Maulbertsch'ın freskleriyle Piaristenkirche'yi belirtmek gerekir.

XIX. yy.'ın ikinci yarısında, eski kentin çekirdeğini kuşatan bulvarları oluşturduğu yeşil bir kuşak olan Ring düzenlendi. Eski kentin merkezinde Parlamento (danimarkalı Th. von Hansen'in yapıtı), belediye konağı, üniversite, Opera, Burgtheater (G. Semper'in yapıtı), Güzel sanatlar akademisi ve çeşitli müzeler yer alır. Geçen yüzyılın sonlarında avrupa düşünce yaşamının kavşağı olan kent, 1897'de mimar J. M. Olbrich ve J. Hoffmann (O. Wagner'in öğrencileri), ressam Klimt ve grafist K. Moser tarafından kurulan Ayrılık adındaki parlak bir sanat akımına tanık oldu. Görkemli ve ince bir geometrik anlayış doğrultusunda Art nouveau'yu yumuşatan Ayrılık hareketi, her tür süslemenin düşmanı olan mimar Loos tarafından şiddetle eleştirildi.

Viyana müzeleri. HOFBURG'daki koleksiyonların (imparatorluk hazinesi, Efes müzesi, silah ve zırhlar, müzik aletleri vb.), SCHÖNBRUNN*, ALBERTİNA* ve görkemli KUNSTHISTORISCHES* MUSEUM'un dışında başkentte, başka önemli müzeler de vardır GÜZEL SANATLAR AKADEMİSİ GALERİSİ avrupa okullarının ürünü olan bin dolayında tablo içerir. AVUSTURYA BAROK SANATI MÜZESİ, AVUSTURYA ORTAÇAĞ SANATI MÜZESİ ve AVUSTURYA XIX. ve XX. yy. SANATLARI GALERİSİ Belvedere kompleksindedir. KUTSAL SANATLAR BAŞPİSKOPOSLUK MÜZESİ özellikle Stephansdom hazinesinin bir bölümünü barındırırken, 1864'te kurulan UYGULAMALI SANATLAR MÜZESİ doğu halıları, duvar halıları, mobilyalar, porselenler, cam eşyalar vb. içerir. KENT TARİHİ MÜZESİ başlangıcından günümüze Viyana sanatları tarihini sergiler. ÇAĞDAŞ SANAT MÜZESİ 1979'da eski Liechtenstein sarayı'nda kurulmuştur Önemli TEKNİKLER MÜZESİ Schönbrunn parkı'nın yanında yer alır. SCHUBERT ve FREUD'un evleri, Viyana'nın bu iki ünlü kişisine ayrılmış müzelerdir.

Koch-Rapho

Burgtheater (Şehir tiyatrosu) binası (Semper ve Hasenauer 1874-1888)

VİYANA'DA SANAT

J. Launois-Rapho

Sankt Stephan katedrali (XIV. yy.'ın başı)

Held

1726-1730'da J. E. Fischer von Erlach tarafından inşa edilen İmparatorluk şansölyelik binasının (Hofburg yapılarından biridir) cephesinden bir görünüm

VİYANA'DA SANAT

Karl Wollek'in Mozart çeşmesi, 1905

Viyana antlaşması (30 nisan 1725), İspanya ve Avusturya imparatoru tarafından imzalanan barış, ticaret ve ittifak antlaşması. İspanya'yı Fransa'nın vesayetinden kurtarmayı amaçlayan bu antlaşma, 1 marttan başlayarak sonuca bağlanmış olan bir barış antlaşması niteliğini taşımaktaydı. Buna göre Felipe V ile Karl VI, Utrecht antlaşmalarıyla (1713) yürürlüğe giren İspanya mirasının paylaşılmasını kabul ediyorlardı. Felipe V, Fransa tahtından ve Habsburglar'a bırakılan ispanyol illerinden; Karl VI ise, İspanya ve Hindistan'dan vazgeçecekti. İmparator İngiltere'den, İspanya'ya Port-Mahon ve Cebelitarık'ı iade etmesini istemeye söz verdi. Felipe V de, kendi imparatorluğunda, Karl VI'nın uyruklarına, deniz devletlerinin uyruklarına tanınan hakları veriyordu.

Viyana antlaşması (1738), 2 mayıs 1738'de Fransa ve Avusturya arasında imzalanan (ama 18 kasım 1738 tarihini taşımaktadır) ve hem 1735 öngörüşmelerini, hem de iki devletin yakınlaşmasını onaylayan antlaşma (Polonya Veraset savaşı'nı da sona erdiriyordu). Antlaşmaya göre, 1713 Pragmatische Sanktion'unu tanıyan Fransa, Polonya'dan vazgeçmesine karşılık Lorraine ve Barrois üzerinde yaşam boyu hak sahipliğini elde eden kral Stanisław Leszczyński'nin ölümünden sonra bu bölgeleri elde edecekti. Buna ek olarak, düklüğünü kaybeden François de Lorraine, Parma, Piacenza ve Toscana'yı işgal etti. Don Carlos ise İki Sicilya krallığı'na ve Toscana müstahkem karakollarına yerleşti. Sardinya kralıysa Tortona ve Novara'yı ele geçirdi. İngiltere ve Birleşik Eyaletler, aynı yıl; Sardinya kralı Carlo -Emanuele, İspanya kralı Felipe V ve oğlu geleceğin Carlos III'ü bir sonraki yıl antlaşmaya katıldılar.

Viyana antlaşması (30 ekim 1864), Danimarka kralı Christian IX'un Avusturya ve Prusya'ya, Slesvig, Holstein ve Lauenburg düklükleri ile Kiel kentini bıraktığı antlaşma.

Viyana antlaşması (3 ekim 1866), İtalya ve Avusturya arasında imzalanan ve Avusturya'nın İtalya krallığı'nı tanıyarak, tazminat karşılığında Venezia'dan vazgeçmesi kararlarını içeren antlaşma. Bu karar Venedik* antlaşması'nda da onaylandı.

Viyana çevresi *(Wiener Kreis)*, iki dünya savaşı arası dönemde Viyana'da bir araya gelen aydınlar topluluğu, amaçları, son bilimsel buluşları temel alan yeni bir dünya görüşü ortaya koymak ve Einstein, Russell, Wittgenstein'ın öncülüğünü yaptıkları "bilimsel dünya görüşü"ne dayanarak bilgilerin bir ansiklopedisini meydana getirmekti.

Moritz Schlick'in 1922'de Viyana'ya gelmesiyle topluluk son biçimini aldı. Öncekiler dışında Otto Neurath, Friedrich Waismann, Herbert Feigl, Philipp Frank ve Hans Hahn da topluluğa katıldılar. Kurt Gödel ve André Tarski ise topluluğu destekleyenler arasındaydı. 1926'da Rudolf Carnap toplantılara davet edildi ve kısa sürede çevrenin lideri haline geldi. Wittgenstein ve Popper da birçok oturuma katılmakla birlikte hiçbir zaman topluluk içinde yer almadılar. 1929'da topluluk "Ernst Mach derneği" adını aldı ve modern deneyciliğin düşünce yöntemlerini ortaya koymayı amaç olarak belirledi. *Wissenschaftliche Weltauffassung-Der Wiener Kreis* (Bilimsel dünya görüşü-Viyana çevresi) başlığıyla bir bildiri hazırlandı. Bu bildiride mantıksal olguculuğun savları ortaya konuyor ve metafiziğe tümüyle karşıt bir tavır alınıyordu. Çevre, kongreler düzenlemeye ve 1930'dan itibaren yayımlanmaya başlanan *Erkenntnis* adlı bir dergi çıkarmaya başladı.

Viyana çevresi İkinci Dünya savaşı'ndan önce dağıldı. 1931'de Carnap Prag'a, Feigl ABD'ye gitti. 1934'te Hahn öldü. 1936'da Schlick öldürüldü. Ernst Mach derneğiyse 1938'de lağvedildi. Neurath ve Waismann Büyük Britanya'ya, Gödel ABD'ye gittiler. Daha sonra ABD'ye geçen Carnap ise Chicago'ya varır varmaz *Erkenntnis*'in yerini alacak *Journal of Unified Science*'ı kurdu.

Viyana çevresinin etkisi, özellikle anglosakson ülkelerinde önemli oldu ve bugün de önemini sürdürmektedir.

Viyana barışı, 14 ekim 1809'da imzalanan ve 1809 seferini bir sonuca bağlayan barış. Avusturya bu barışla Kärnten, Krain, Dalmaçya ile birlikte İllyria Eyaletleri'nin kurulması amacıyla Fiume'yle birlikte Hırvatistan kıyısı, İstria ve Trieste'yi, Fransa'ya bırakmak zorunda kaldı. Bavyera Salzburg'u alıyor, Varşova grandükluğü 1 500 000 nüfusuyla birlikte Kraków ve Lublin'i, Rusya da Galiçya'daki Tarnopol'u topraklarına katıyordu. Böylece denizle tüm bağlantısını yitiren Avusturya, ayrıca ordularını 150 000 kişiye sınırlandırmak, bir de tazminat ödemek zorunda kalıyordu.

Viyana görüşmeleri, Kıbrıs sorununu çözmek için Kıbrıs türk ve rum toplumları temsilcilerinin Viyana'da yaptıkları görüşmeler (1975-1976). Daha önce Cenevre'de bir araya gelen Türkiye, Yunanistan ve İngiltere Dışişleri bakanları Birleşmiş milletler genel sekreteri'nin gözetiminde toplumların temsilcilerinin görüşmelerine karar vermişti. Rauf Denktaş'ın türk, Glafkos Klerides'in rum toplumunu temsil ettiği ilk toplantı 2 mayıs 1975'te yapıldı. Toplantılarda göçmenlerin iskânı gibi konularda anlaşma sağlandıysa da temel sorunlar çözülemedi. Rum temsilci Klerides ile Cumhurbaşkanı Makarios arasında anlaşmazlık çıkması üzerine Klerides temsilcilikten ayrıldı. Tarafların birbirlerinin önerilerini kabul etmemesi üzerine görüşmeler 28 mayıs 1976'da sona erdi.

Viyana konferansı (temmuz 1853 - haziran 1855), Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki anlaşmazlığı çözümlemek amacıyla birçok kere toplanan konferans. Kırım savaşı'nın başlamasına engel olamayan konferans üyeleri (Fransa, İngiltere, Avusturya ve Prusya) Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğüne saygı gösterme ve hıristiyan uyruklarının haklarını koruma kararını aldılar (nisan 1854 protokolü). Prusya, Rusya'ya karşı cephe almamak için konferanstan çekildi (haziran 1854). Öteki üç devlet, Tuna prensliklerinin yalnız Rusya'nın değil de, diğer büyük devletlerin korumasına alınması, Tuna üzerinde seyretme hakkının tanınması, Boğazlar rejiminin yeniden ele alınması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hıristiyan uyruklarının korunması konusunda karara vardılar. Bu temeller üzerinde Rusya'yı barışa zorlayamaması ve aynı zamanda Avusturya'nın Petersburg'a bir ültimatom vermeyi reddetmesi üzerine konferans dağıldı (haziran 1855).

Viyana kongresi (1814-15), 30 mayıs 1814 I. Paris antlaşması doğrultusunda toplanan kongre, "Son savaşta hangi tarafa bağımlı olursa olsun tüm devletleri", Avrupa'da "gerçek ve kalıcı bir denge sistemi kurma" amacıyla yardıma çağırdı. Metternich'in sözcüsü Gentz ise bu kongre için, "gerçek amacı, galiplerin yeniklerden aldıkları ganimetleri paylaştırmakti" diyecekti.

Bütün üyelerin hazır bulunduğu tam bir oturum halinde hiçbir zaman toplanamayan kongre, "Dört devlet" tarafından yönetildi (Avusturya, Prusya, Büyük Britanya, Rusya). Bu ülkeler, Metternich, Hardenberg, Castlereagh ve Nesselrode tarafından temsil edildi. Temsilciler, Talleyrand'ın entrikalarını etkisiz hale getirmek ve Fransa'yı kesin kararlardan uzak tutmak amacıyla ayrı görüşmelerde bulundular. Yüz Gün, kongrenin çalışmalarını durdurmadı ve kesin anlaşma 9 haziran 1815'te imzalandı. Bu anlaşma, daha önce ve aynı yıl içinde imzalanan çeşitli sözleşmeleri (Polonya konusunda, Avusturya, Prusya ve Rusya arasında; Prusya ve Saksonya arasında; Avusturya ve Sardinya arasında; haziran başında Germen konfederasyonu'nun kurulması konusunda da Prusya ve İsveç arasında) tek bir belge biçiminde birleştirdi. Avrupa haritasını derinlemesine değiştiren kongre, Hollanda ve Schwaben düklüklerinden vazgeçen Avusturya'ya, Galiçya, Tirol, Salzburg yöresini, Lombardisch-Venezian krallığı'nı ve Dalmaçya kıyılarını verdi. Çar Polonya'yı krallık olarak (Kraków hariç) aldı ve Finlandiya ile Besarabya'nın kendisine verilmesini onaylattı. Prusya, Saksonya krallığı'nın kuzey bölümünün üçte birini, İsveç Pomeranyası'nı, eski Westfalen krallığı'nın büyük bölümünü, Aachen Malmédy, Koblenz ve Trier dolayında Ren'in sol kıyısını alarak Almanya'ya ve fransız sınırına iyice yerleşti. Castlereagh'ın isteği üzerine Lüksemburg ile kuvvetlendirilen "günümüzün Belçika ve Hollanda'sı" tarafından oluşturulan ve Fransa'yı gözetim altında tutmakla görevli bir Hollanda krallığı meydana getirildi. Ebedi tarafsızlığı ilan edilen Helvetia konfederasyonu'nun, Cenevre, Valais, Neuchâtel (Prusya süzerenliği altında) ve Porrentruy'u alarak topraklarını genişletti. Piemonte-Sardinya krallığı Savoia'nın bir bölümünü, Nice kontluğu ise Cenova'yı topraklarına kattı.

VİYANA KONGRESİ SIRASINDA AVRUPA

Böylece Fransa "zincire vuruldu". K.'de, verdiği Finlandiya'ya karşı İsveç, Norveç'i aldı; Norveç'i kaybeden Danimarka kralına ise karşılık olarak Holstein ve Lauenburg verildi. Diğer taraftan Almanya otuz sekiz egemen devlet haline bölündü ve bu devletler bir Germen konfederasyonu olarak birleştirildi, ama konfederasyonda iki yabancı hükümdar, yeni Holstein için Danimarka kralı ve Lüksemburg için Hollanda kralı yer aldı. Konfederasyonun ortasında bulunan ve Tirol'süz kalan Bavyera, Ren kıyılarındaki varlıklarını geri aldı ve topraklarını Landau ile genişletti. Buna karşılık Württemberg, Baden, Hessen-Darmstadt, Napoléon dönemi sınırlarını korudular; Hannover ise Büyük Britanya'nın yararına bir krallık haline dönüştürüldü. Bavyera, Saksonya ve Württemberg hükümdarları Napoléon I'in onlara verdiği krallık hakkını korudular; İtalya'ya gelince bu ülke, kendi yararına bölünmeyi devam ettiren (Lombardisch-Venezian krallığı, Toscana, Modena, Parma) Avusturya'nın egemenliğinde kaldı. Papa ise, Bologna, Ravenna ve Ferrara'yı topraklarına kattı. Bourbonlar Napoli'de eski saygınlıklarına kavuştular. Büyük Britanya, Helgoland, Malta, İonia adaları, Guyana, Trinidad, Tobago, Cape Town, Seylan ve Mauritius adası adını alan île de France'ı ilhak etti. Ayrıca, belgenin son bölümünde, nehirlerin özgürlüğüyle ilgili ve zenci esir ticaretini yasaklayan iki bildiri bulunmaktaydı. Diplomatik ajanlar arasındaki ön görüşmelerle ilgili bir kararname de hazırlanarak son bölüme eklendi. Ama Avrupa'nın liberal ve ulusal yeni dilekleri (Almanya, İtalya, İsviçre parçalanmış durumda bırakıldı) hiçe sayan bu anlaşmaya, XIX. yy.'da, özellikle, uluslararası platformdaki eski yerini geri isteyen Fransa ve birliklerini kurmak isteyen Almanya ve İtalya karşı çıkacaktı.

Viyana sözleşmeleri, 1736'da Fransa ve Avusturya tarafından imzalanan sözleşmeler. Birincisinde Sardinya'nın İspanya kralı Felipe V'in ve don Carlos'un katılması kabul edildi (13 nisan 1736); ikincisinde Lorraine ve Barrois'nın kesin olarak Fransa'ya verilmesi sağlanırken, Stanisław Leszczyński'ye ölünceye (1766) kadar bu eyaletler üzerinde sözde kalan bir hükümranlık bırakıldı.

Viyana kuşatması *(Birinci),* Macaristan üzerinde hak iddia eden avusturya kralı Ferdinand'ı bu isteğinden vazgeçirmek ve Avusturyalılar'a Orta Avrupa'da türk üstünlüğünü kabul ettirmek için Osmanlı devletince düzenlenen askeri harekât (27 eylül - 14 ekim 1529). Çeşitli çaplarda 350 topla donatılmış 150 bin kişilik bir orduyla Edirne'den Avusturya seferine çıkan Kanuni Sultan Süleyman (30 mayıs 1529), Filibe-Sofya-Belgrad üzerinden ilerleyerek 6 günlük bir kuşatmadan sonra Budin kalesini teslim almasının ardından avusturya topraklarına girip (22 eylül) Viyana'ya doğru yürüyüşünü sürdürdü.

Bu arada, sefer hazırlıklarını önceden öğrenmiş ve Papalık'ın da katkısıyla Lehistan'la bir ittifak antlaşması yapmış olan kral Ferdinand, kentin savunmasını 45 bin seçme askeri bulunan kale komutanı kont Nicolas von Salm'e bırakarak her olasılığa karşı yakınlarıyla birlikte Viyana'dan ayrılmış; kalenin doğu yüzündeki Stuben kapısıyla Kärnten kapısı arasında 6 m yüksekliğinde yeni bir iç sur yaptırılmış; Tuna seddiyle istihkâmlar arasında büyük bir hendek açtırılmış; türk ordusunun yangın bombalarına karşı kentteki ev damlarının çatı vb. gibi yanıcı kısımları tümüyle sökülmüş; top güllelerinin toprağa gömülmesi için de sokakların kaldırım taşları kaldırılmıştı. Ayrıca, yiyecek sıkıntısını önlemek ve Viyana düşerse tutsak alınmalarına meydan vermemek için kentin sivil halkı da boşaltılmıştı. Yine kuşatmadan az önce Kutsal Roma-Germen imparatoru ve kral Ferdinand'ın ağabeyi olan Karl V, generallerinden Wilhelm von Württemberg komutasında 10 bin kişilik düzenli bir alman birliği; Eck von Reischach komutasında 5 bin kişilik bir alman milis kuvveti; Abel von Holneck komutasında 5 bin hollanda ve belçikalı asker; Luis d'Avalos komutasında da 10 bin kişilik bir ispanyol kıtası göndererek kaledeki asker sayısını 85 bin kişiye yükseltilmişti. Ayrıca, süvari generali von Roggendorff'u da türk kuvvetlerinin üstüne dışardan saldırmak üzere Linz'de toplanan imparatorluk ordusu komutanlığına getirmişti.

Öte yandan, yolu üzerindeki Comorn, Gran, Rába, Martinsberg ve Altenburg kalelerini ele geçiren türk ordusu, sonunda Viyana önlerine gelerek yağan şiddetli yağmura karşın, büyük bir hız ve düzenle kenti kuşatmaya başladı (27 eylül). Padişahın otağı kentin karşısındaki Semmering sırtlarına kuruldu; burada 12 bin yeniçeri mevzilendi. Rumeli beylerbeyi de olan sadrazam ve serasker Makbul İbrahim Paşa komutasındaki rumeli askeriyle Anadolu beylerbeyi Behram Paşa komutasındaki anadolu askerleri de kenti çepeçevre kuşattılar; topçubaşı komutasında-

Lauros-Giraudon

Viyana kongresi kesin anlaşmasının 9 haziran 1815'te imzalanışı
J.-B. Isabey'nin bir deseninden ayrıntı mürekkepli uç ve lavi
Louvre müzesi, Paris

ki 350 top da gerekli konumlara yerleştirilince, türk ordusu Viyana çevresinde 30 bin çadırdan oluşan büyük ve heybetli bir kuşak meydana getirdi.

Ertesi gün aralıksız yağan yağmur altında lağımlar patlatılıp gedikler açılarak şiddetli lağım çarpışmalarıyla başlayan savaş, kuşatma altındakilerin sıkça yeniledikleri huruç (çıkış) hareketlerinden ve lağımlar patlatılarak açılan gediklere Türkler'in yönelttikleri saldırılar sırasında savunma güçlerinin de büyük yığınlar halinde aynı gediklerden karşı saldırıya geçmeleri üzerine iki tarafın birbirine karışması nedeniyle düşmanı top ateşine tutma olanağı bulunamadığından, özellikle de Budin kalesi teslim alındığında kentin yağmalanmasına izin verilmediği için küskün yeniçerilerin isteksiz davranışları yüzünden, 7 gün boyu sonuçsuz kaldı. Sekizinci günü dinlenme ve ibadetle geçiren türk ordusu, kuşatmanın dokuzuncu günü yeniden saldırıya hazırlanırken (6 ekim), şiddetli soğuklarla yağmurdan, erzak sıkıntısından ve topçuların yetersizliğinden yakınan yeniçeriler, artık savaşmak değil de dönmek istediklerini açıkça bildirdiler. Bunun üzerine parlak vaatler, tehditler ve hatta sopalarla ateş hattına gönderilen yeniçeriler, yine gönülsüz olarak savaşmakta direndiler. Kuşatmanın 17. günü (14 ekim 1529) açılan 20 m genişliğinde bir gediğe karşı sabahtan ikindiye kadar üç dalga halinde yoğunlaştırılan çok şiddetli türk saldırısı da sonuçsuz kalınca, akşam toplanan divanda yeniçeri sorunu ve doğa güçlükleri yanında sadrazam İbrahim Paşa'nın güvenilir kaynaklardan haber alarak belirttiği gibi dük Friedrich'le von Roggendorff komutasındaki imparatorluk ordusunun yola çıkmış olması kadar Karl V'in Avrupa'yı türk istilasından kurtarmak için tüm hıristiyan ülkelerden asker toplamaya başlaması da göz önünde tutularak kuşatmanın kaldırılmasına karar verildi.

Böylece ertesi günü İbrahim Paşa'nın asker karşısında yaptığı yüce padişahın Viyana'yı almaya değil de kral Ferdinand'a haddini bildirmeye geldiği ve bunun da başarıyla yerine getirildiğine ilişkin etkili konuşmasından sonra düşmanın 25 bin kişilik kaybına karşılık 40 bin ölü veren türk ordusu, tüm ağırlıklarını alıp çadırlarını sökerek kuşatmayı kaldırdı ve Tuna yolundan Budapeşte'ye, oradan da İstanbul'a döndü.

Viyana kuşatması *(İkinci)*, Karlofça* antlaşması'yla sonuçlanan 1683-1699 savaşı'nı başlatarak Osmanlı devletinin gerileme dönemine girmesine yol açan türk askeri harekâtı (14 temmuz - 12 eylül 1683). Batıda en geniş sınırlarına ulaşmış olan Osmanlı İmparatorluğu, Macaristan'ın Habsburglar'ın egemenliği altındaki kesiminde ayaklanan ve korumasına girdiği Mehmet IV'ten yardım isteyen macar soylusu İmre Tököli'yi Macaristan tahtına oturtmak için Avusturya'ya savaş açtı (1 nisan 1683). Döneminde dünyanın en büyük askeri gücü sayılan türk ordusu, Mehmet IV ve sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın yönetiminde, çeşitli çaplarda 400 topla donatılmış 200 bin kişiden oluşan bir kuvvetle Edirne'den Belgrad'a doğru yola çıktı. Belgrad'da Kırım hanı Murat Giray, Eflak ve Boğdan voyvodaları, Orta Macaristan kralı İmre Tököli, Erdel beyi ve Budin beylerbeyi Arnavut Koca İbrahim Paşa'nın da askerleriyle birlikte türk kuvvetlerine katılmaları sonucu, toplamı 350 bin kişiyi aşan ordu, padişahın Belgrad'da kalması üzerine sadrazam ve serdarıekrem Kara Mustafa Paşa komutasında buradaki Zemun (Zemlin) çayırından Avusturya seferine hareket etti (24 mayıs). İstolni-Belgrad'da (Stuhlweissenburg) toplanan savaş meclisinde (27 haziran) serdarıekremle reisülküttap Telhisizade Mustafa Efendi'nin doğrudan Viyana üzerine yürüme görüşüne karşı Kırım hanı Murat Giray'la Budin beylerbeyi Koca İbrahim Paşa, önce Yanıkkale (Rába) ve Komran (Comorn) kalelerinin fethiyle yetinilip tatar atlılarının avusturya topraklarını yıkıma uğratarak düşman birliklerini güçten düşürmesinden sonra Viyana üzerine gidilmesini savundular. Ancak, Papalık'ın da katkısıyla Avusturya ve Lehistan'ın Osmanlı devletine karşı bir kutsal ittifak antlaşması yapmış olduklarını (31 mart 1683) önceden öğrenmiş olan Kara Mustafa Paşa'nın avrupa hıristiyanlığına daha çok hazırlık olanağı vermek istemediğini kesin olarak belirten konuşmasından sonra Viyana üzerine gidilmesine karar verildi. Böylece Bespirem (Weszprim), Buczin (Pujun), Moriczhida, Tata, Papa, Altınbardak (Altenburg) ve Yanıkkale (Rába) kalelerini fethederek ileri yürüyüşünü sürdüren türk ordusu, Güney Avusturya sınırında Leitha ırmağına dayandı. Irmağın öte yakasında türk ordusunun ileri hareketini engellemek için mevzilenmiş olan avusturya başkomutanı Lorraine dükü Karl'ın 25 bin kişilik kuvveti yapılan savaşta (7 temmuz) yenilgiye uğratılarak geri çekilmek zorunda kalınca, bunu öğrenen imparator Leopold I, başkentinin savunmasını buyruğunda 70 bin asker bulunan kale komutanı kont Ernst Rüdiger von Starhemberg'e bırakıp tüm yakınlarıyla birlikte Viyana'dan ayrıldı. Viyana önlerine gelen türk öncüleri, savunma güçlerinin ateşe verdiği dış mahallelerdeki büyük yangınla karşılaştılar (12 temmuz). Daha sonra ana ordu da kent önlerine ulaşıp Viyana'yı hemen kuşatma altına aldı (14 temmuz).

Öte yandan, Viyana kuşatmasının türk tehlikesi kaygısına düşürdüğü avrupa hıristiyanlığının bu korkusunu başarıyla sömüren papa İnnocentius XI, imparator Leopold I'e para yardımında bulunduğu, Lehistan kralı Jan Sobieski III'ün Fransa ve Türkiye ile yaptığı barış antlaşmasını bozup Avusturya ile bir kutsal ittifak antlaşması imzalamasını sağladığı ve Fransa kralı Louis XIV'ü bağlaşığı olan Osmanlı devletinin yanında savaşa girmekten alıkoyarak hıristiyanlık adına tarafsız kalmaya zorladığı gibi, 25 bin atlısıyla Avusturya'ya gelen Sobieski dışında Almanya'nın Saksonya ve Bavyera Seçici prenslerini de bu ittifaka katılmaya razı etmesi sonucu Tulln önlerinde 100 bin kişilik bir haçlı ordusu toplandı (7 eylül) ve bu kuvvet Sobieski'nin başkomutanlığında Viyana'yı kurtarmak amacıyla harekete geçti.

Bu arada, kent silah zoruyla fethedilirse askerin yağmasına uğrayacağı için vire* ile teslimini bekleyip tüm hazineleri eline geçirmek düşüncesiyle tamahkârlık ederek kuşatmanın ilk 20 gününü teslim konuşmaları ve koşulları gibi nedenlerle geçirerek boşuna zaman yitiren serdarıekrem Mustafa Paşa, sonunda sabrı tükenen yeniçeri ağası Bekri Mustafa Ağa'nın uyarısı üzerine şehre ateş açtırmak zorunda kaldı (4 ağustos). Böylece bu tarihten sonra 41 gün süren İkinci Viyana kuşatmasında türk ordusu 40 lağım ve savunmadakiler de buna karşı 10 lağım patlattı; 18 saldırıya karşılık 24 huruç hareketi oldu; kentin ön tahkimatı durumunda bulunan tabyaların çoğu Türkler'in eline geçti; özellikle kuşatmanın 52. günü (4 eylül) lağımlarla açılan büyük bir gedikten içeri genel bir saldırıya geçen türk askerleri, çok şiddetli bir direnişin yanında birtakım iç tahkimatla da karşılaştıkları için kente giremedikleri gibi, önemli kayıplar da vererek çekilmek zorunda kaldılar. Öte yandan, büyük bir hıristiyan ordusunun yaklaşmakta olduğunu haber alan Kara Mustafa Paşa, Kırım hanı Murat Giray'la askerlerini Tuna üzerindeki taş köprüden düşman kuvvetlerinin geçmesini engellemekle görevlendirdi. Ancak, İstolni-Belgrad'daki savaş meclisinde kendisini azarlayan, hatta bilgisizlikle suçlayan serdarıekreme o günden bu yana kırgın olan Murat Giray, haçlı ordusu Tuna köprüsünden geçerken 50 bin atlısıyla bir tepe üstüne çekilerek onları izlemekle yetindi (10 eylül).

Böylece "Viyana ormanı" denen dağlık bölgenin son çıkıntısını oluşturan Almandağı'nın (Kahlenberg) arka yamacına ulaşan Sobieski ordusu (11 eylül), ertesi gün tepenin üstünde türk kuvvetleriyle çatışmaya girdikten bir süre sonra beri yamaçtan aşağı sarkmayı başardı. İki ordu arasında başlayan Almandağı* savaşı'nın daha başlangıcında sağ kanat komutanı olan Budin beylerbeyi Koca İbrahim Paşa, herkesin önünde kendisini aşağıladığından savaş meclisinden beri sadrazama diş bilediği için buyruğundaki 40 bin askerle savaş alanından ayrılıp Yanıkkale (Rába) yönünde kaçınca, Sobieski ordusu türk kuvvetlerinin merkezini çökertmek üzere yüklendi. Bu arada, sol kanatta yer alan Kırım hanı Murat Giray da buradaki çarpışmalara yine askerleriyle birlikte seyirci kaldığından, Eflak ve Boğdan voyvodalarıyla İmre Tököli ve Erdel beyinin çoğu askerleri de hıristiyan oldukları için savaş sırasında düşman tarafına geçtiklerinden, çevresinde sadece 9-10 bin asker kalan Kara Mustafa Paşa, akşama kadar kahramanca dövüştükten sonra şehit olmak amacıyla düşman içine atılmak istediyse de yanındakiler dağılan ordunun toplanabilmesi için kendisine gereksinim olduğundan söz ederek bunu yapmasını engellediler. Otağına döndüğünde, İkinci Viyana kuşatmasını bir bozguna dönüştüren Almandağı savaşı sonunda düşman askerinin artık türk ordugâhına girmiş olduğunu gören serdarıekrem, tüm ağırlıklarını bırakmak ve metrislerdeki birliklerini toplayıp kuşatmayı kaldırarak çekilmek zorunda kaldı (12 eylül 1683). Ancak, bunu Türkler'in bir savaş hilesi sanan bağlaşık kuvvetler, 60 bin şehit vermiş olan ve bunun yaklaşık iki katı yaralısı bulunan türk ordusunu izleme cesaretini gösteremediler. Böylece Osmanlı devletinin kuruluşundan (1299) bu yana 384 yıl sürmüş olan ileri hareketler, Almandağı meydan savaşı'yla son bulurken, bundan sonra başlayan savunma döneminde osmanlı sınırları Batı'nın saldırıları karşısında gitgide gerileyerek sonuçta iyice daraldı. Bu arada Avusturyalılar, 61 gün süren İkinci Viyana kuşatması'ndan kurtuldukları 12 eylülü "türk günü" ilan ederek kutlamaya başladılar.

Öte yandan, Viyana önlerinde darmadağın olan perişan türk ordusunu Yanıkkale (Rába) konağında yeniden toplamayı başaran ve hainlikle suçladığı Budin beylerbeyi İbrahim Paşa'yı burada idam ettiren (14 eylül) Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Belgrad'da bir öç seferinin hazırlıklarıyla uğraşırken, hakkında çıkan padişah fermanıyla idam edildi (15 aralık 1683) [→ Kayn.]

Viyana kuşatması günlüğü (Vakayi-i Beç), Teşrifatçıbaşı Ahmet Ağa'nın yapıtı (1683). İkinci Viyana kuşatması'na katılan yazar gözlemlerini günlük notlar halinde anlattı. Ordunun Edirne'den yola çıkışını, konaklamaları, kuşatmayı, bozgunu, Belgrad'a geri çekilmeyi, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın idam edilmesini vb. konu edinen yapıtın bir yazması Topkapı sarayı müzesi kitaplığı'ndadır (Revan, no. 1310). Richard F. Kreutel'in almanca çevirisinden günümüz türkçesine aktarılarak basılmıştır (1970).

Viyana okulu, Lozan, Cambridge ve İsveç okullarıyla birlikte marjinalist akımın ve yeniklasik düşüncenin özünü oluşturan iktisatçılar topluluğu.

İki Viyana okulu vardır: *Birinci Viyana okulu* ya da avusturya marjinalist okulu (1870), daha çok bireylerin psikolojik davranışlarını inceler; temsilcileri C. Menger, F. von Wieser ve E. von Böhm-Bawerk'tir. *İkinci Viyana okulu* (buna yenimarjinalist okul denir) ise, daha matematiksel bir nitelik taşır. İktisadi hesap kuramını ortaya koyan bu okulun başlıca temsilcileri H. Mayer, L. von Mises, R. von Strigl ve F. von Hayek'tir. (→ MARJİNALİZM.)

Viyana okulu, besteci A. Schönberg ile öğrencileri A. Berg ve A. Webern tarafın-

dan oluşturulan topluluk. Ortak görüşleri onları enstrümantal müziği yüceltmeye, Wagner'in etkisinden kurtulmaya ve eksenliliğin armonik işlevlerini aşmaya yöneltti. Bu nedenle, düşünceleriyle müzik anlayışının Birinci Dünya savaşı'ndan sonra izlediği gelişim süreçlerinden birini başlatan bir okulu temsil ederler.

Viyana sefaretnamesi, Ahmet Resmi Efendi'nin yapıtı (1758, bas. 1886). Yazar, Mustafa III'ün tahta çıktığını bildirmek üzere elçi olarak Nemçe'ye (Avusturya) gönderilmişti. Sefaretnamesinde yolculuğunu, donan Sava nehrini kanal açılarak geçmesini, düzenlenen bir alayla Viyana'ya girmesini, Prusya ordusunun tehdidi altındaki başkenti, çasar ve çasariçeyle görüşmelerini, günlük yaşamı, Tuna nehri yoluyla dönüşünü yer yer ayrıntılarıyla anlatır. Bu ülkenin devlet örgütü, yönetimi, maliyesi gibi konularda bilgiler verir.

Viyana tavşanı, postu için yetiştirilen kürk tavşanı. İki çeşidi vardır: koyu gri mavi tekdüze renkli çok düzgün postlu *mavi viyana tavşanı* ve bundan türeme, mavi gözlü, çok ince ve çok yumuşak postlu *beyaz viyana tavşanı.*

Viyana yapımevi, Hollanda kökenli Claudius Du Paquier'nin (öl. 1751), meissenli sanatçıların yardımıyla 1718'de Viyana'da kurduğu sert porselen yapımevi. Başlangıçta barok biçimler ve yaldızlı süslemeler, ünlü alman yapımevi Meissen'den alınmıştır. 1774'te İmparatorluk yapımevi'ne dönüştükten sonra, rokoko üslubunda ürünler (bunlar arasında çokrenkli sırlı birçok heykelcik de vardır) vermeye başladı. Bir süre adı duyulmayan yapımevi, Konrad Sörgel von Sorgenthal'ın (1784-1805 arasında), sonra Matthias Niedermayer'in (1805-1827 arasında) yönetimi altında, grizay tekniğinde figürlerle ya da Wedgwood tarzında alçakkabartmalarla, oniks, mermer, bronz taklidi zeminlerle süslü yeniklasik üslupta porselenleri ve biskuvi hekelcikleriyle, yeniden büyük bir başarı kazandı. Markası: yatay çizgilerle bölünmüş, genellikle mavi renkli arma levhası.

VİYEL a. (fr. *vièle, vielle*). **1.** Telleri bir yay ya da çarkla sürtülerek çalınan ve değişik sayıda telleri, türlü biçimleri olabilen müzik aletlerini belirten terim. (Viyeller doğu dünyasında [sarangi, kemençe, rebap], tektelli oldukları Afrika'da ve Avrupa'da çok yaygındırlar. Avrupa'da bir ortaçağ viyeli olan ve varlığını XIV. yy.'a kadar sürdüren rebec'ten viyola ve keman aileleri doğmuştur.) **—2.** *Çarklı viyel,* telleri bir çarkla sürtülen klavyeli viyel. (Bu çalgıya takılan ezgi, burdon ve ahenk tellerinin titreşim süreleri klavyenin tuşlarıyla uzatılıp kısaltılabilir. Halka özgü bir çalgıyken XVIII. yy.'da çok tutulup Saray'da çalınan çarklı viyel XIX. yy.'dan sonra bir halk çalgısı olarak kalmıştır.

VİYENUAZ sıf. (fr. *viennoise,* viyana usulü). Mutf. *Eskalop viyenuaz,* üzeri çiğ limon dilimleriyle (dilimlerin üstünde de bir zeytine sarılmış bir ançuez filetosu), çevresi de garnitür olarak ince doğranmış katı yumurta, kapari ve maydanozla süslenen, una, yumurtaya ve galeta ununa bulanarak kızartılmış dana eskalopu.

VİYOL (fr. *viole;* esk. provence dili *viola'*dan). **1.** Saplarında perdeler bulunan ve sürtülerek çalınan telli çalgıların tümü. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Aşk viyolu* (viola d'amore), viyol biçiminde olmasına karşın keman ailesine giren sürtme telli çalgı. (Viyolda bağırsaktan yapılmış altı ya da yedi çalgı teli ile bunların altında yer alan ve aynı tona akortlanmış aynı sayıda metal sempatik tel vardır. Aşk viyolü omuzda çalınır. Özellikle Almanya ve Avusturya'da çok tutulmuştur.) ‖ *Kol viyolu* (Viola da braccio), kolla desteklenerek omuzda çalınan viyol. ‖ *Bacak viyolu* (viola da gamba), bacakların üstünde ya da arasında çalınan viyol.

—ANSİKL. Avrupa'da XV. yy.'ın sonlarında ortaya çıkan viyol XVIII. yy.'ın yarısına kadar kullanıldı. Kol viyolleri XV. ve XVI. yy.'larda keman ailesi ile karıştırıldı.

Biçim değiştiren viyol teknesinin üst bölümü kesik bir köşeyle biter, dip kısmı ise düzdür. Yüksek yanlıkları, düşük bir sırtı; bombeli bir göğsü; genellikle "c" biçiminde göğüs delikleri; (çoksesli icraları kolaylaştıran) geniş ve yassı bir sapı; oymalı bir salyangoz ya da yontulmuş bir kadın ya da hayvan başıyla biten bir burguluğu vardır. İç yapısı oldukça hafiftir; köşeleri, çoğu zaman da takozları yoktur. Bu özelliği, perdeliklerin ve hafif bir yayın da yardımıyla çok net bi ses çıkarmasını sağlar.

Viyolün boyları değişik olmuştur: tiz, alto, tenor, bas, kontrabas. Dörtlü aralık üstünden akortlanan altı telinin ortasında bir de majör üçlü aralık vardır. En büyük viyol yapımcıları İngiltere'de John Rose, Henry Jaye ve Barak Norman, Fransa'da Nicolas Bertrand, Almanya'da Jacobus Stainer ve Joachim Tielke'dir. XVII. yy.'ın sonunda fransız virtüozları bas viyole yedinci bir tel eklediler, bu da XVIII. yy. ortalarına kadar en çok yeğlenen solo çalgı oldu.

XVIII. yy.'da tiz üst dörtlü aralığına akortlanan daha küçük bir viyol türü, yarım yüzyıl boyunca Fransa sarayındaki kadınlar arasında çok tutuldu.

VİYOLA a. (esk. provence dili *viola'*dan). Keman ailesinden telli çalgı. (Eşanl. ALTO.)

—ANSİKL. Viyolanın boyutları kemanınkilerden büyük ancak, daha değişkendir (uzunluğu 38-42 cm arasında değişir). Dört teli, kemanın pes beşlisine akortlanır. Bu çalgıya özgü bir repertuvar XVIII. yy.'ın sonlarında oluşturuldu ve XIX. yy.'da özellikle konçertolarla zenginleştirildi. Viyola telli dörtlüler arasında yer alırsa da kemanın, XVIII. yy.'da ortadan kalkan tenor partisinin yerini tam olarak doldurmaz.

VİYOLACI a. Müz. Viyola çalan sanatçı. (ALTOCU da denir.)

VİYOLONİST a. (fr. *violoniste*). Keman çalan sanatçı; kemancı.

VİYOLONSEL a. (fr. *violoncelle*). Müz. ÇELLO'nun eşanlamlısı.

VİYOLONSELCİ a. Viyolonselist.

VİYOLONSELİST a. (fr. *violoncelliste*). Viyolonsel çalan sanatçı; viyolonselci.

VİYOSA, yun. **Aoos,** Epeiros'da ırmak, Yunanistan'dan doğar, Arnavutluk'un güney bölümünü akaçlar; 238 km (havzası 4 323 km²).

VİZAGAPATNAM → VİŞAKHAPATNAM.

VİZCAYA, İspanya'nın Bask bölgesinde il; 2 217 km²; 1 184 049 nüf. (1990). Merkezi *Bilbao.* Burası, çok engebeli, dar ve derin vadiler ağıyla yarılmış, mükemmel doğal limanlar olan rialarla son bulan bir ülkedir. Yağışlı iklimi ormanların yetişmesine elverişli olduğundan tarım ikinci plana düşmüştür. Bilbao yerleşmesi Vizcaya nüfusunun üçte ikisinden fazlasını kapsamaktadır.

—Tar 1379'da Castilla'ya bağlanana kadar bağımsızlığını koruyan senyörlük. Vizcaya *Fuero* denilen öz kurumlarını korudu; bunlar ancak Carlista savaşlarından ve İç savaş'tan sonra askıya alındı. (→ BASK ÜLKESİ.)

VİZCAYA LEHÇESİ a. Bilbao'nun doğusunda Vizcaya'da ve Guipúzcoa'nın güney-batı'sında konuşulan, çok özgün özellikler içeren bask lehçesi.

VİZCAYA körfezi → GASKONYA körfezi.

VİZE a. (lat. *visa,* görülmüş şeyler, *videre,* görmek'ten). **1.** Bir belgeye, geçerlilik kazandırmak ya da harcın ödendiğini belirtmek için vurulan mühür, atılan imza ya da konulan işaret. **—2.** Gidilmek istenen ülkenin diplomatik servislerince (elçilik, konsolosluk, temsilcilik) pasaport üzerine vurulan ve o ülkeye girme ya da o ülkede kalma izni veren resmi damga. **—3.** *Vize almak,* bir ülkeye giriş izniyle ilgili işlemi konsoloslukta yaptırmak.

—Bank. Banka tarafından bir çekin üzerine konulan ve çekin ödenmesi için gerekli karşılığın o an var olduğunu belirten kayıt. (Üzerinde bu tür kayıt bulunan çeklere vizeli ya da tasdikli çek denir.)

VİZE, Marmara bölgesinin Trakya kesiminde Kırklareli iline bağlı ilçe; 34 589 nüf. (1990); 1 119 km²; merkez bucağı dışında 2 bucak, 24 köy. Merkezi, Kırklareli'nin yaklaşık 56 km D.'sunda *Vize,* 10 518 nüf. (1990). Tarım ve tarıma dayalı besin sanayisi.

—Arkeol. ve Mim. Vize çevresinde kırka yakın tümülüs saptanmıştır. İ.S. I. yy.'ın ilk yarısına tarihlendirilen en büyük tümülüste yapılan kazılarda (1938) tunçtan maskeli miğfer, gümüş kupalar, altın yüzük, demir kılıç, mızrak uçları ve zırhlar bulunmuştur. Duvarları ve tavanı tümüyle fresklerle kaplı olan mezarın köşesinde askıçelenklerle süslü bir lahit vardı. Bu buluntular mezarın önemli bir kişiye ya da yöneticiye ait olduğunu gösterir.

İlçe merkezindeki Ayasofya ya da Küçükayasofya kilisesi, Trakya'nın en önemli dinsel yapılarından biriydi. VI. yy.'dan kalma bir bizans yapısı olan kilise birçok onarımdan sonra, XIV. yy.'da Gazi Süleyman Paşa tarafından camiye dönüştürülmüştür. Karma mimarisiyle dikkati çeken yapının alt bölümü üç sahınlı bir bizans bazilikası planındayken, üst bölümü ve örtü düzeni yunan haçı planındadır. İlçenin K.-B.'sında, vadinin yamaçlarındaki kayalara oyulmuş manastır (IX. yy. başlarında yapıldığı sanılmaktadır), yonca planlı bir capella, tek sahınlı büyük bir kilise ve mezar hücrelerinden oluşur. Kıyıköy'de de (esk. Midye), kayalara oyulmuş bir manastır-ayazma vardır (VII.-IX. yy.'lar).

VİZELİ ALAETTİN Kaygusuz, asıl adı **Alaettin Ali,** türk mutasavvıf, şair (öl. Vize 1563). Melami bayramiliğe bağlanmış, Sarban Ahmet'in halifesi olmuştu. Vize'deki tekkesinde öğretisini yaydı. Yunus Emre geleneğini sürdüren hece vezniyle şiirleri ünlüdür. Aruz vezniyle şiirleri de vardır.

VİZİANAGARAM, Hindistan'da kent (Andhra Pradeş), Doğu Gatları'nın eteğinde; 159 461 nüf. (1991). Jüt sanayisi ve ticareti. Limandan manganez dışsatımı.

Vizigot ayin düzeni → MUSTARİP.

VİZİGOTLAR ("bilge Gotlar"), Gotlar grubuna bağlı olan eski alman halkı. IV. yy.'ın başlarında Dniepr ile Tuna arasında yerleşik olarak tarih sahnesinde gözüktüler ve bu dönemde got piskoposu Ulfilas'ın etkisiyle, kısmen arius hıristiyanlığını kabul ettiler. Hunlar'ın ilerlemeleriyle yer değiştiren Vizigotlar, Karpatlar ve Boğdan'da yerleşmek zorunda kaldılar. Fakat aralarından çoğu, Fritigern'in komutasında Trakya'ya sığınma hakkını elde etti (376). Sömürüye uğrayan Vizigotlar, Edirne'de imparator Valens'i yendiler ve öldürdüler (378). Çapulcu niteliğindeki bu topluluk, Balkan yarımadasına yerleşme iznini aldı ve burayı talan etti, Alarik I (396-410), Epeiros'un kendisine verilmesini sağladı ve İllyricum milis kuvveti başkanı ilan edildi. Daha sonra topluluk defalarca İtalya'yı ele geçirmeye çalıştı ve 401 yılına doğru bu işi başardı. Roma talan edildi (410), sonra Athaulf'un (410-415) komutasındaki Vizigotlar, Bordeaux'da bir hükümet kurmak istediler. Athaulf öldürüldü ve yerine onu öldürenler geçti: Sigerik 415'te, Wallia 415'ten 418'e kadar. Bu sonuncusu Honorius'un hizmetine girerek onun adına İspanya'yı, ülkeye zarar veren Alenler, Vandallar ve Süevler'den temizledi. 418'de Vizigotlar'ın Galya'nın güney-doğu'suna yerleşmelerine izin verildi. Balthlar'ın krallık ailesinden olan Theodorich I (418-451), Aetius'un kuvvetlerine katılarak campi Ca-

Garde-Explorer

çarklı viyel (Auvergne)

L. L.

aşk viyolu
Almanya, 1732
Müzik konservatuvarı
Çalgı müzesi
Paris

L. L.

bacak viyolu
Londra, 1670
Müzik konservatuvarı
Çalgı müzesi
Paris

talaunici'de Attila ve askerlerini yenmeyi başardı, ama orada öldü (451). Theodorich II (453-456) Batı'ya bir imparator kazandırmayı amaçladı. Bu imparator Avitus'tu (455-456). Eurik (466-484), Galya'nın orta bölümünü (469-470), Auvergne'i (475), Provence ve İspanya'nın bir bölümünü fethetti (476'ya doğr.). Krallık o dönemden başlayarak Loire'dan Cebelitarık'a, Atlas okyanusu kıyılarından da Güney Alpler'e kadar genişledi. Ama Vizigotlar ariusçuydular ve Eurik ile oğlu Alarik II'nin (484-507) katolik din adamlarına zulmetmeleri egemenliklerinin zayıflamasına yol açtı. Romalılar'ın dostluğunu kazanmak için Alarik* el kitabını onlara armağan etmelerine rağmen, Clovis'in gücü karşısında egemenlikleri yıkıldı (506).

Kralın Vouillé'de ölümünden sonra (507), Vizigotlar'ın Septimania ve İspanya'yı elde tutabilmeleri için kralın kayınpederi Ostrogotlar kralı Theodorich I'in araya girmesi gerekti, ama Theodorich I, Provence'ı, kendi payına Franklar'ın elinden aldı. Balthlar'ın krallık soyu, Amalarich'in (502-531) öldürülmesi ve ölen kralın eski naibi Teudis'in (531-548) tahta geçirilmesiyle sona erdi. Taht kavgaları, artık siyasi merkezi Galya değil de İspanya olan (Teudis tarafından başkentin Narbonne'den Barcelona'ya, sonra Agila [549-554] tarafından Mérida'ya taşınması) krallıkta, ciddi boyutlara ulaştı. Bizanslılar'ın yardımıyla tahtı zorla ele geçiren Athanagild (554-567), onlara yarımadanın güneyini bıraktı; maiyetini Toledo'ya yerleştirdi ve Franklar ile, kızları Brunhilde ve Galswintha'yı Sigebert I ve Chilperich I ile evlendirerek evliliğe dayalı ittifaklar gerçekleştirdi.

(optik) vizörün ilkesi

Onun gibi Doğu imparatorunun kuramsal egemenliğini kabul eden erkek kardeşi Leovigild (567 ya da 568-586) de, diğer kardeşi Liuva I'e, Septimania'yı vererek (567 ya da 568-573) Basklar'a karşı seferler başlattı ve onlara boyun eğdirdi (578), Süevler'in krallığını yıktı (585) ve aynı zamanda katoliklere zulmetti; hatta bu konuda, kendi oğlu Hermengild'i idam edecek kadar ileri gitti (585). Ama bu zulüm, ikinci oğlu ve halefi Recaredo I'in (586-601), 589'da katolikliği kabul etmesiyle boşa çıktı. Bu davranış, halkın da katolik olmaya yönelmesine ve monarşinin konumunun pekişmesine yaradı. Çünkü monarşinin din adamları, monarşiye bağlanmış ve dinsel açıdan rejimi desteklemeye koyulmuştu. Sayıları azalan Vizigotlar, ispanyol-Romalılar'ın arasında yok oldular. V. yy.'dan itibaren birlikte gerçekleştirilen askerlik görevi ve karma evliliklerin (VI. yy. sonu) kolaylaştırdığı bu birleşme, romalı geçmişinden arta kalan geleneksel kadroları ve temel yasaları koruyan bir ülkede, kral Recesvinto'nun *Forum* judicum*'u benimseyerek diğer kanunları ortadan kaldırmasıyla çabuklaştı. Aslında, Toledo din kurultaylarında yasalar yapan piskoposluğun egemenliği ve hayli zayıflamış olan klasik kültürün devamı (aziz Isidoro de Sevilla), Geç Latin İmparatorluğu'nun yaşamını uzattı.

Oronoz S. A.

Vizigotlar'ın sanatı birbirine saldırmaya hazırlanan hayvanlarla süslü toka bronz, VI-VII. yy.'lar *Arkeoloji müzesi, Madrid*

Liuva II'nin (601-603), ariusçu Witteric'in (603-609 ya da 610), katolik Gundemar'ın (609 ya da 610-612), Yahudiler'e zulmeden ilk katolik kral Sisebut'un (612-621), Recaredo II'nin (621) ve Bizanslılar'ı tutundukları son yerlerden kovan kral Suintila'nın (621-631) sönük hükümdarlıklarından sonra, Algarve (629) tacı oğluna bırakmak istediği için tahttan indirildi. Hemen yalnız çiftçilerinden ve *servi*'den oluşan halka egemen ileri gelen kişiler ve piskoposlar, seçime dayanan bir monarşiyi kabul ettirmek istediler (4. Toledo konsili, 633). Suintila'dan sonra gelen ilk krallar bu yeni kurala uydular (Sisenand [633-636], Chintila [636-639], oğlu Tulga [639-642]). Ama terör yoluyla (7. Toledo konsili, 646) zaten 649'dan beri hükümdarlığa ortak ettiği oğlu Recesvinto'yu [653-672] vâris olarak zorla kabul ettiren Chindesvindo [642-653]) için aynı şey söylenemez. Vizigotlar'ın ispanyol-roma topluluğuyla birleşmesini çabuklaştıran bu parlak hükümdarlık dönemlerinden sonra monarşi yeniden seçime dayanan bir rejim oldu. Wamba (672-680 ya da 681) bu son kurala saygı göstermekle birlikte Vizigotlar'ın İspanya'da [illegible] sonra yerine geçenlerle son anlarını yaşadı (Ervige [680-687], Egica [687-702], Wittiza [702-709 ya da 710]). Savaşçılığını yitiren romalılaşmış soylular, Tarık'ın komutasındaki müslüman istilasına karşı koyamadılar. 19 temmuz 711'te Tunus'tan gelen müslümanlar, kral Rodrigo'yu yendiler ve öldürdüler (710-711'e doğr.); iki yıldan az bir sürede de tüm İspanya*'yı ele geçirdiler.

—Güz. sant. Kral Recaredo I'in (586-601) katolikliği benimsemesiyle birliği sağlanan Vizigot krallığı'nda sanat gelişti. Birliğe kavuşan İber yarımadasının sanatında dinsel mimarlık, çaprazsahınlı bazilikanın varlığını sürdürmesiyle (Cerrato'daki [Palencia ili], S. Juan Bautista de Baños 661'de kutsandı) ve bazilika ile merkezi planlı yapıları bağdaştıran arayışlarla (Campillo'da [Zamora ili] S. Pedro de la Nave) ayırt edilir. Yunan haçı planlı yapılar da yaygınlaştı: bu plan şemasının çok arı bir biçimde görüldüğü Braga yakınındaki S. Fructuoso de Montelios'un, mezarlar için yapıldığı sanılır; Bande'deki (Orense ili) S. Comba ve Toledo yakınındaki S. Maria de Melque'de başucu bölümü, büyük bir olasılıkla ayin düzenine bağlı nedenlerle oldukça geniş tutulmuştur. At nalı kemerin egemen olduğu bu kesme taş yapılar çoğu zaman hafif kabartmalı oymalarla süslenmiştir. Bu kabartmalarda insan figürüne rastlanır; ancak bunlar fazlasıyla üsluplaştırılmıştır (S. Pedro de la Nave, Quintanilla de las Viñas [Burgos ili], S. Salvador [Toledo]). Saray çevresinin ince zevki ve dinsel törenlerin parlaklığı kuyumculuk yapıtlarında (özellikle vizigot krallarının, bizans imparatorları gibi kiliselere armağan ettikleri adak taçları) kendini gösterir. XIX. yy.'da Guarrazar ve Torredonjimeno'da (Jaén ili) bulunan iki hazine bu eşyaların üslup bakımından da bizans doğusunun etkilerini taşıdıklarını ortaya koyar.

VİZİLLE, Fransa'da kanton (Isère) merkezi, Grenoble'ün G.'inde, Romanche kıyısında; 7 268 nüf. (1992). Kâğıt fabrikası. Kimya sanayisi. Metalürji.

VİZİTE a. (fr. *visite*'ten). Tıp. **1.** Hastanelerde doktor ve öğrencilerin günlük hasta ziyareti: *Başhekim öğrencileriyle sabah vizitesine çıktı.* **—2.** Hekime ödenen muayene ücreti: *Hekim vizitesini yine artırmış.*
—Ask. *Vizite defteri*, er ya da erbaşların hastalanmaları durumunda birlik ya da kurum tabibine gönderilmeleri için kullanılan basılı hasta kayıt defteri. ‖ *Viziteye çıkma*, birlik ve kurumlarda hastalanan er ya da erbaşların sabah yoklamasında önce vizite defterine kaydedilerek, topluca birlik tabibine ya da sağlık kurumuna gitmeleri. (Hastalanan subay ya da astsubayların da sevk yazısıyla sağlık ünitesine gitmelerine aynı ad verilir.)

VİZO a. (fr. *visser*, sıkmak'tan). Matbaac. *Vizo anahtarı*, sıkıştırma işlemi ağaç köşebentler yardımıyla sağlanan tipografi kalıplarını sıkmak ya da gevşetmek amacıyla kullanılan demir alet.

VİZON a. (fr. *vison;* Saintonge'un sözcüğü; halk lat. *vissio*, pis koku'dan). **1.** SAMUR'un eşanlamlısı. **—2.** Bu hayvanın kürkü. **—3.** Vizondan yapılmış manto: *Vizonunu giymek.*
—Kozmet. *Vizon yağı*, vizon gresinden elde edilen ve besleyici özelliklerinden dolayı kozmetik ürünlerinde kullanılan sıvı yağ.
◆ sıf. Vizondan yapılmış: *Vizon manto. Vizon yaka.*

VİZÖR a. (fr. *viseur*). Bir çekim aygıtına (fotoğraf, sinema makinesi, video) takılan ve görüntüyü sınırlamaya, kimi zaman da ayarlamaya yarayan düzenek. (Eşanl. BAKAÇ.)
—Ask. havc. HAVA ATIŞ ya da BOMBARDIMAN NİŞANGÂHI*'nın eşanlamlısı.
—Opt. Bir gök dürbününü andıran, ancak ondan farklı olarak cismin sonlu uzaklıkta bulunduğu aygıt. (*Diyoptrik vizörler* değişken bir uzaklıkta bulunan cisimlere ayarlanabilir, bu uzaklığı aygıt üzerinde okumak mümkündür. Ayar için, değişken bir cismin görüntüsü ya geliştirilmiş bir kılağ ya da geliştirilmiş bir iç ıraksak mercek üzerine düşürülür [*iç ayarlamalı vizör*]. Cismin uzaklığı, ıraksak merceği sürükleyen borunun yer değiştirmesiyle belirlenir.)

VİZR a. (ar. *vizr*). *Esk.* **1.** Günah. **—2.** Ağırlık.

VİZÜSKOP a. (fr. *visuscope*). Oftalmol. Bir gözün bakışının sarıbeneğin merkeziyle (foveola ya da fovea) gerçekleşip gerçekleşmediğini saptamaya yarayan optik düzenek. (Bu düzenekte oftalmoskoptan çıkan ışığın tam ortasına bir istavroz konur ve muayene edilen kişiden bakışını onun üzerinde tutması istenir. Böylece şaşılıkta, merkezi bakışlı ambliyopi ile merkez dışı bakışlı ambliyopi ayırt edilebilir.)

VİZYON (fr. *vision*). **1.** Bir filmin gösterilmesi; gösterim. **—2.** *Vizyona girmek*, bir filmden söz ederken, gösterilmeye başlanmak, gösterime girmek.

VİZZAVONA geçidi, Korsika'da karayolu (Ajaccio ve Corte arasında) geçidi, Corse-du-Sud (Güney Korsika) ve Haute-Corse (Yukarı Korsika) *département*'larının sınırında, 1 163 m yükseltide, Oro ve Renoso dağları arasında.

VLAANDEREN → FLANDRE.

VLAARDİNGEN, Hollanda'da (Güney Hollanda) liman kenti, Meuse'ün sağ kıyısında, Rotterdam'ın batı banliyösünde; 76 000 nüf. Sanayi merkezi (metalürji, elektrikli gereçler yapımı, kimya, kereste sanayisi, tekstil, kâğıt, besin sanayisi). XVII-XVIII.yy.'dan kalma yapılar.

VLAČİĆ MATİJA → FLACIUS İLLYRİCUS.

VLAD Kazıklı (öl. 1476'dan sonra), Eflak prensi (1456-1462 ve 1476). Düşmanlarını kazığa vurduğu için *Kazıklı voyvoda* diye anılır. Türk egemenliğinin gelişmesine karşı çıkmaya çalıştı (1461-1462): Tuna'yı aşarak Dobruca ve Kuzey Bulgaristan'ı yağmaladı. Bunun üzerine bizzat Eflak üzerine bir cezalandırma seferine çıkan Fatih Sultan Mehmet karşısında tutunamayarak Erdel'e sığındı (1462). Kendisinden yardım aldığı Macaristan kralı tarafından ihanetle suçlandı; on yıl Buda'da hapsedildi. 1476'da yeniden tahtına kavuştu, Türkler'le savaşırken öldü.

VLAD (Roman), italyan uyruğuna geçmiş romanyalı besteci (Cernăuţi, günümüzde Çernovtsıy, 1919). 1938'de Roma'ya yerleşti ve burada Casella'nın öğrencisi oldu, daha sonra en modern tekniklere doğru yöneldi. 1942'de Enesco ödülü'nü kazandı, 1960-1963 arasında Uluslararası çağdaş müzik derneği'nin İtalya şubesi müdürlüğünü yaptı, *Luigi Dallapiccola* (1957) ve *Stravinskiy* (1958; yeni bas. 1973) üzerine yazılmış iki yapıtı vardır.

VLADİKAVKAZ, 1931-1944 ve 1954-1991 arası **Ordjonikidze,** 1944-1954 arası **Dzayudjikau,** Rusya Federasyonu'na bağlı Kuzey Osetya Özerk Cumhuriyeti'nin başkenti; 300 000 nüf. Büyük Kafkas dağlarının kuzey yamacında yer alan kent, Kazbek kütlesinin çevresini dolaşarak Gürcistan'a ulaşan yukarı Terek yoluna egemen konumdadır. Sanayi (elektrik ve makine yapımı, metalürji, camcılık, seramik, yapı gereçleri, hazırgiyim, besin).

VLADİMİR, Rusya'da kent, eski Rusya'nın tam ortasında, Moskova'nın yaklaşık 200 km D.-K.-D.'sunda, Klyazma kıyısında; 376 000 nüf. (1991). Eski bir rus büyük düklüğünün merkezi, Ortaçağ'da dinsel merkez olan kentte çok ilgi çekici

anıtlar vardır. 1158'de prens Andrey Bogolyubskiy'in yaptırdığı, 1183'te Vsevolod III'ün Kiev diocesis kilisesi'ni andıran daha geniş bir plana göre yeniden yaptırdığı Uspenskiy Sobor'daki fresklerin bir bölümünü A. Rublyov ve D. Çernıy yaptı (1408). Svyatoy Dimitriy kilisesi (1193) moğolöncesi dönemin en iyi korunmuş ve en görkemli kilisesidir. Yakınlarındaki Bogolyubovo manastırı'nda prens Andrey'in yaptırdığı sarayın (1174'te burada öldürüldü) kalıntıları hâlâ ayaktadır. Vladimir'in on kilometre kadar D.'sunda, Nerl kıyısında Meryem kilisesi (1165) bulunur; rus mimarisinin başyapıtlarından biri olan bu anıtın tek bir kubbesi (Dimitriy'inki gibi) vardır. Tarım makineleri ve elektrikli gereçler yapımı, plastikler ve sentetik reçineler, yapı gereçleri, hazırgiyim ve besin sanayileri başlıca sanayi dallarıdır.

—Tar. 1108'de Vladimir Monomah'ın kurduğu kent. Andrey Bogolyubskiy tarafından 1157'de Vladimir-Suzdal prensliğinin merkezi olarak seçildi. 1238 istilası kentin iktisadi ve kültürel gelişimini durdurdu. 1299-1326 arasında Rus kilisesi metropolitinin yaşadığı Vladimir, XIV.yy.'da üstünlüğünü Moskova'ya kaptırdı.

VLADİMİR I SVYATOSLAVİÇ (öl. 1015), Kiev veliki knyazı (980'e doğr.-1015). Novgorod prensiyken (969'dan beri), ağabeyi Yaropolk'u uzaklaştırarak Kiev'e yerleşti. Vyatiçler'e Radimiçiler'e, Volga Bulgarları'na, Litvanyalılar ve Przemyśl bölgesini ele geçiren Polonyalılar'a karşı yaptığı seferlerle Kiev devletini büyüttü, devleti Peçenekler'e karşı da savundu. Saltanatının en önemli olayı "Rusya'nın vaftizi"dir (988-989). Geçmiş zamanlar üzerine günlük'ün abartmalı anlatılarının belirsizliğine karşın, şu olguların doğruluğu saptanmıştır: Vladimir, Kherson'un bizans kentine saldırdı, vaftiz oldu, binazslı imparator Basileios II'nin kız kardeşi Anna ile evlendi ve Kiev'e yunanlı ve bulgar papazlar getirttikten sonra Kievliler'i vaftiz ettirdi ve putları parçalattı. Halk destanlarının ve hajiyografik öykülerin kahramanı oldu ve XIII.yy. başında Ortodoks kilisesi tarafından aziz ilan edildi.

VLADİMİR MONOMAH (1053-1125), Kiev veliki knyazı (1113-1125), Vsevolod ile Konstantinos IX Monomakhos'un kızı Maria'nın oğlu. Önce Çernigov (1078-1094), sonra Pereyaslav prensi oldu, Polovtsi halkına karşı birçok seferi yönetti (1103, 1107, 1111), rus prensleri arasında yeniden birlik kurmaya çalıştı. Kiev veliki knyazı olarak rus topraklarının büyük bölümü üstünde egemenlik kurdu. Oğulları için bir öğüt kitabı *(Pouçeniye)* yazdı. Bu yapıt aynı zamanda hem iyi bir hükümdar olmanın yollarını öğretir, hem egemen sınıfın yaşamını sergiler.

VLADİMİR-SUZDAL prensliği, X. yy.'dan XIII. yy.'a kadar Rusya'nın kuzey-doğu'sunda gelişen prenslik. Başkentleri, sırasıyla Rostov (yaklaşık 1125'e kadar), Suzdal (1125'ten yaklaşık 1157'ye kadar), daha sonra Vladimir'di (1157'den sonra). X. yy.'dan XII. yy.'a kadar bu prenslik, Kiev devleti'nin sınır bölgesini oluşturdu; göçebelerin saldırılarına uğrayarak güney bölgelerden kaçan göçmenler bu prensliğe yerleştiler. Bu gelenler, kentler kurdular (X. yy.'ın başında Suzdal, 1108'de Vladimir, 1147'ye doğru Moskova). Büyük-rusyalı ulusunu kurmak (XII. yy. ile XV. yy. arası) için bunlar yavaş yavaş yerli Finler'e karıştılar.

Rostov-Suzdal prensi Yuriy Dolgorukiy (1125'e doğr-1149) uzun bir mücadeleden sonra Kiev'e yerleşti; oğlu Andrey Bogolyubskiy (1157-1174) ise, Kiev'i yağmaladıktan (1169) sonra orayı terk etti ve Vladimir' de oturdu. Bu tarihten sonra Vladimir prensleri, diğer rus prenslerinden üstün olduklarını iddia ettiler; rakipleriyle ve özellikle Ryazan prensleriyle savaştılar. Boyarları baş eğmeye zorladılar ve hatta kısa bir süre için Novgorod'u buyrukları altına aldılar (1170). Büyük Yuva Vsevolod (1176-1212) ile oğullarının hükümdarlığı sırasında prenslik doğuya doğru büyüdü (1221' de Yuriy Vsevolodoviç tarafından Nijni-Novgorod kuruldu) ve altın dönemini yaşadı. Bu prenslik, XIII. yy.'ın başında Pereyaslavl, Yaroslavl, Rostov ve Ugliç prensliklerinden oluşuyordu. İstilalarla (1238) kentler yıkıldı ve kırlar harap oldu. Bu tarihten sonra Altınordu'ya tabi olan prenslik, Büyük Yuva Vsevolod'un torunlarının paylaştığı ve gittikçe artan tımarlara (udel) bölündü. Altınordu hanı tarafından Vladimir veliki knyazına bağlanan *yarlık* bunu devralan prense e ı büyük gücü sağlıyordu. 1238'den 1246'ya kadar Yaroslav Vsevolodoviç'in ve 1252'den 1263'e kadar Aleksandr Nevskiy'in taşıdığı bu unvan, daha sonra Tver, ardından Moskova prenslerine geçti (1317'de ve 1328'den sonra).

• Güz. san. XI. yy. Vladimir-Suzdal mimarisi, Kiev üslubundan belirgin biçimde ayrılır. Kiliseler, küçük boyuttadır; dörtgen bir plan üzerine inşa edilen bu kiliselerin kubbesi vardır; ancak çan kulesi yoktur. Bunların başlıca özelliği plastik süslemelerinin zenginliğinden ileri gelir ve bu bakımdan, her türlü oymalı dekoru yasaklayan eski rus sanatında benzeri görülmedik yapıtlardır. Bu oymalı dekorlar XIII. yy.'da her tarafa yayıldı ve en çok Yuriyev-Polski'de görüldü: bazıları fildişinden ve Bizans'ın işlemeli kumaşlarından, başkaları Sasaniler'in kuyumcu işlerinden esinlenmiş iç içe girmiş bir sürü dal, çiçek, kuş ve efsanevi canavarlardan oluşuyordu. Suzdalia'da yabancı mimarların bulunduğu, belgelerle doğrulanmıştır: Vladimir'de, Uspenskiy Sobor'u inşa ettirmek için prens Andrey Bogolyubskiy, bütün ülkelerden "ustalar" getirtti. Bununla birlikte, Suzdalia sanatının kökenini Kafkasardı'nda bulunduğu söylenebilir. Çünkü Kafkasardı kiliseleriyle Yukarı Volga kiliseleri arasında neredeyse mutlak bir üslup özdeşliği vardır.

VLADİMİRESCU (Tudor), rumen yurtsever (Vladimiri, Oltenia, 1780 - öl. 1821). Rus ordusunda subaylık yaptı. Hetaireia' nın üyesi. 1821'de Eflak'ta Rumlar aleyhine ulusal bir ayaklanma başlattı; A. İpsilanti'nin elindeki Bükreş'i kurtardı. Emirnamelerinde kendisini padişahın sadık uyruğu ilan eden Vladimirescu, bir ihanet sonucu A. İpsilanti tarafından öldürüldü.

VLADİMİROV (Pyotr Nikolayeviç ya da Pierre Nikolaïevitch), rus dansçı (Petersburg 1893-New York 1970). İmparatorluk dans okulu'ndan (Petersburg) mezun oldu, Mariynskiy tiyatrosu dans topluluğuna girdi (1911-1918) ve burada baş dansçı unvanını kazandıktan (1915) sonra, Nijinski'nin oynamış olduğu rolleri üstlendi; Rus baleleri ile dans etti (1912 ve 1914). *Franca da Rimini*'yi (M.Fokine'nin yapıtı; 1915) yorumladı. Rusya'dan ayrıldı (1918), Diaghilev topluluğu'na katıldı (1921-22; 1925-1928). Tamara Karsavina ile birlikte Mordkin bale topluluğu'na girdi (1926-27). 1928-1931 arasında Anna Pavlova'ya eşlik etti. 1934'te G.Balanchine'den School of American Ballet'te ders verme yolunda aldığı öneriyi kabul etti ve 1966'ya kadar bu görevde kaldı.

VLADİMİROV (Yuriy Kusmiş), rus dansçı (Kosterevo 1942). 1962'de Bolşoy topluluğu'na girdi ve onun en iyi solocularından biri oldu. N. Kasatkina ile V. Vasilyov'un *Kahramanlık şiiri* (1964) ve *İlkbahar ayini* (1965) adlı yapıtlarını; V. Vasilyev'in *İcarus*'unu (1971) ve V. Boccadoro'nun *Aşk için aşk*'ını (1976) yorumladı. 1975'te, İ. Grigoroviç'in *Korkunç İvan*'ında İvan rolünü oynadı.

VLADİSLAV I (1066'ya doğr.-1125), Bohemya dükü (1109-1125). Yakınlarına karşı savaşmak zorunda kaldı ve onları alt etti. İktidarı, ağabeyi Bořivoj ile paylaştı.

VLADİSLAV II (öl. 1175), Bohemya dükü (1140-1175), Vladislav I'in büyük oğlu. Kayınbiraderi Germanya kralı Konrad III' ün desteğiyle seçildi, imparator Friedrich Barbarossa ile iyi ilişkiler kurdu.

VLADİSLAV III HEİNRİCH (öl. 1222), Bohemya dükü (1197), Vladislav II' nin oğlu. Birkaç ay sonra, yerini, ağabeyi Otakar'a bıraktı ve Moravya ile yetindi.

VLADİSLAV II JAGELLON (1456 - Buda 1516), Bohemya kralı (1471-1516) ve Macaristan kralı (1490-1516) [ULÁSZLO II], Kazimierz IV Jagellon'un oğlu. Matyas Corvinus'un ölümünden sonra Macaristan kralı seçildi (1490). Macarlar Bohemya, Polonya ve Macaristan'ın Jagellon ailesinde toplanmasının, Türkler'e karşı daha iyi bir direnme olanağı sağlayacağını umuyorlardı. Hükümdarlığı yıkıcı sonuçlar verdi. Para ödenmeyen ordusu dağıldı; krallık büyükler üzerinde otoritesini sürdüremedi ve durumlarının bozulduğunu gören köylülerin ayaklanmasını bastırmak zorunda kaldı (1514). Çocukları Anna ve Lajos II'yi Habsburglar'la evlendirerek Macaristan tahtının bu aileye geçmesine olanak sağladı.

VLADİVOSTOK, Rusya'da liman kenti, Uzakdoğu'da, Japon denizi kıyısında, Transsibirya boruhattının son istasyonu; 648 000 nüf. (1991). 1860'ta kurulan Vladivostok hem stratejik önemi büyük bir deniz üssü, hem de Büyük Okyanus balıkçı filosunun kayıtlı olduğu limandır. Yakın tarihteki sanayi gelişmesi gemi yapım ve onarımına, balıkçılığa bağlı ürünlere yönelmiştir. Ticaret işlevi, 1950'lerde açılan Nahodka limanına bırakılmıştır.

—Ask. tar. Birinci Dünya savaşı sonunda çek savaşçılar Vladivostok'ta toplanarak Avrupa'ya gitmek üzere gemilere bindiler. Kent 1918-1922 arasında japon işgalinde kaldı; bu tarihte Ruslar'ın kontrolüne girdi.

VLADY (Marina Caharine DE POLIAKOFF, **Marina** —denir), fransız sinema ve tiyatro oyuncusu (Clichy-la-Garenne 1938). Beyazperdede 1949'dan başlayarak ablası Odile Versois'nın yanında çocuk rollerinde görünmeye başladı. Bazı filmleri: *Bozkır* (La steppa) [A. Lattuada, 1961], *Sirokkó* (M. Jancsó, 1969), *Que lafête commence* (B. Tavernier, 1975), *Follow me* (M. Knilli, 1988), *Splendor* (E. Scola, 1989).

VLAKLAR → VALAKLAR.

VLAMİNCK (Maurice DE), fransız ressam (Paris 1876 - Rueil-la-Gadelière, Eure-et-Loir, 1958). Müzik hocası flaman bir babayla Lorraine kökenli bir anneden doğan, renkli bir kişiliğe sahip bu sanatçı, resimle uğraşmadan önce, bisiklet yarışçılığı (1893-1896), kemancılık (1896-97) ve gazetecilik (1898-99) yaptı. Sanat yaşamının ilk yıllarının en önemli olayları şunlardır: 1. Derain ile karşılaşması (Pecq, Carrières-sur-Seine, sonra Chatou'da birlikte resim yaptılar; 1899-1901 arasında aynı atölyeyi paylaştılar); 2. Van Gogh'un sa-

A. P. N.

Vladimir I Svyatoslaviç
bir XV. yy. ikon ayrıntısı
Tretyakov galerisi, Moskova

Maurice de **Vlaminck**
Kavaklar (1910)
M.N.A.M., C.N.A.C. Georges-Pompidou, Paris

Lauros-Giraudon

natına olan tutkusu (bu sanatçının retrospektif sergisinde [1901] Derain, Vlaminck'i Matisse ile tanıştırdı); 3. Cézanne'ın sanatına duyduğu ilgi (1907). Sanatının anlatımcı niteliği çok açıktır (*Sur le zinc*, 1900, Calvet müzesi, Avignon); 1904-1907 arasında başarıyla (Chatou'da bahçe, 1904, Art İnstitute, Chicaco; *Kırmızı ağaçlı manzara*, 1905, Art moderne ulusal müzesi, Paris) ve zaman zaman bölmeci bir yaklaşımla (*Chatou'da kestane ağaçları*, Art moderne müzesi, Troyes) yorumladığı fovizme sahip çıktı. 1904'te Derain ile birlikte zenci sanatını keşfetti. Onun gibi Vlaminck de Bateau-Lavoir sanatçılarıyla (Braque, Picasso, Van Dongen) ve Apollinaire ile ilişki kurdu. 1906'da Vollard, atölyesindeki tüm tabloları satın aldı; Kahnweiler 1908'de sanatçıyla bir sözleşme imzaladı. Cézanne'ın etkisiyle kübizme yönelir gibi olduysa da (*Kavaklar;* 1910, Art moderne ulusal müzesi, Paris) bu akımın kuramlarını hiçbir zaman kabul etmedi. Daha sonraki yapıtlarında zaman zaman kübizmin izlerine rastlanır (*Sundurmalı ev*, 1920, Paris kenti Art modern müzesi). Ancak, prusya mavilerinin, beyazların ve kırmızıların ağır bastığı manzaralarına dramatik bir nitelik kazandırarak, Vlaminck, içinden gelen anlatımcı üslubu sık sık açığa vurmuştur; Valmondois (1919-1925), sonra Rueil-la-Gadelière'de en çok işlediği temalar, fırtınalı bir göğün altında ezilen yollar ve buğday tarlalarıdır. Suluboya, ağaç, taşbaskı ve fayans çalışmaları da aynı güçlü havayı yansıtır. Vlaminck ayrıca, romanlar, özyaşamöyküsel ve polemik yazılar kaleme almıştır (*D'un lit à l'autre*, 1902; *Tout pour ça*, 1903 [Derain tarafından resimlendi]; *Âmes de mannequins*, 1907; *Tournants dangereux*, 1929; *le Ventre ouvert*, 1937; *Portraits avant décès*, 1943; *Paysages et Personnages*, 1953).

VLASOV (Andrey Andreyeviç), rus general (Lomakino, Nijni-Novgorod'un kasabası 1900 - Moskova 1946). On sekiz yaşında Kızıl ordu'ya girdi, 1930'da komünist parti üyesi oldu. 1938'den 1940'a kadar Çankayşek'in askeri danışmanlığını yaptı. 1941'de bir zırhlı birliğe komuta etti ve iki ay boyunca XXXVII. ordunun başında Kiev savunmasını yönetti. Moskova muharebesine katıldıktan sonra 1942'de, II. vurucu ordu komutanı, sonra 1942 yazında büyük yenilgiye uğrayan Volhov bölgesi ordular grubuna komutan yardımcısı oldu ve esir düştü. O zaman Reich'ın hizmetinde çalışmayı kabul ederek bir "Rus ulusal komitesi"ne başkanlık etti. Aralık 1942'de, Smolensk'de bir bildiri yayımladı ve sovyet esirleri bir araya getirerek Wehrmacht tarafından kullanılacak olan "rus kurtuluşu" denilen bir ordu kurdu. Saflarında meydana gelen kopmalardan dolayı Vlasov'un ordusu alman birliklerinin yerine Fransa ve Belçika'ya gönderildi. 1944'te Vlasov Prag'da Rus halklarının kurtuluş komitesi başkanlığına atandı. Bu arada ordusunun birkaç taburu batı sınırında çarpışıyordu. Bundan başka 1945'te, iki tümeninden biri Silezya'da, öbürü Prag'daydı. Amerikalılar tarafından hapsedildi ve sovyet makamlarına teslim edildi, 1946'da yargılanarak idam edildi.

VLASOVA (Eleonora), rus kadın dansçı (Lyubertsıy, Moskova yakınında 1931). Stanislavskiy ve Nemiroviç - Dançenko tiyatrosu (Moskova) bale topluluğunun yıldızı ve kendi kuşağından rus kadın dansçıların en iyilerinden biriydi. Topluluğun repertuvarında yer alan bütün yapıtları yorumladı. Özellikle, *Esmerelda* (1950), *Kuğu gölü* (1953), *Castillalı kız* (1955), *Jeanne d'Arc* (1956), *Rüzgârın nişanlısı* (1964), *Romans* (1965) adlı balelerde kendini gösterdi. 1964'te Paris'te Pavlova ödülü'nü kazandı.

Vlasta, Bohemya'nın antik Amazonlar söylentisini anımsatan efsanevi kadın kahramanı. Efsaneye göre, bohemyalı kadınlar Libuše'nin ölümünden sonra onu kraliçe seçtiler ve erkeklere savaş ilan ettiler. Erkekler Vyšehrad şatosuna, o da Děvín şatosuna yerleşti. Onlarla savaşırken öldürüldü.

VLBİ, ing. *Very Long Baseline İnterferometry*'nin kısaltması; çok uzun tabanlı girişimölçüm tekniğini belirtir. (→ RADYOGİRİŞİMÖLÇER.)

VLIEGER (Simon DE), hollandalı ressam (Rotterdam 1601 - Weesp 1653). Özellikle marinler yaptı. Yapıtının üstün niteliğiyle hollanda resminde bu türün gelişmesinde önde gelen bir yer edindi. Avrupa'nın çoğu büyük müzesinde yapıtları vardır.

VLIELAND, Hollanda'da (Kuzey Hollanda) ada, Batı Friesland takımadalarında; 51 km²; 1 100 nüf. Batı kesiminde doğal rezerv (15 km²).

VLİSSİNGEN, Hollanda'da (Zeeland) liman kenti, eski Walcheren adasının güney kıyısında; 44 863 nüf. (1987). Balıkçılık. Sayfiye yeri ve ticaret merkezi. Gemi yapımı. Kimya. Makine. Alüminyum metalürjisi. Tekstil. Birinci İmparatorluk döneminde Fransızlar'ın olan ada 1809'da bir süre ingiliz işgalinde kaldı.

VLORË, esk. **Aulona,** türkç. **Avlonya,** Arnavutluk'ta kent, kıyı ovasının güney ucunda; 73 800 nüf. (1990). Başkente daha yakın olan Draç ile rekabet eden petrol limanı. Besin, makine sanayileri; ayakkabı fabrikası. (İtal. *Valona.*)

VLTAVA, alm. **Moldau,** Çek Cumhuriyeti'nde ırmak, Elbe ırmağının kolu (sol kıyıdan); 434 km (havzası 28 090 km²), Prag'ın kuzeyinde Elbe'ye kavuşur. Vltava Šumava'dan doğar ve dağın kenarın da 80 km boyunca aktıktan sonra K.'e, Vyšší Brod'a yönelir. České Budějovice'den geçer. Başlıca kolları České Budějovice havzasındaki Lužnice (sağ kıyıdan) ve Otava'dır; daha aşağıda çek-moravya yamaçlarının sularını Sázava'yla ve Plzeň havzası sularını da Berunka aracılığıyla alır. Prag'dan geçerken kanal içine alınan Vltava büyük bir ırmaktır ve Prag ırmak limanından başlayan (kentin aşağı kesiminde yan kanal) iç ulaşımda önemli bir rol oynar. Hidroelektrik tesisleri.

VOAMBOANA a. (malgaş dilinde sözc.). Madagaskar kökenli yarı sertten tam serte kadar değişik sertlikte, morumsu renkli pelesenk çeşidi. (Bil. a. *Dalbergia baroni.*)

VOANDZEIA ya da **VOANDZU** a. Fasulyeye benzeyen, yenebilir tohumları için yetiştirilen ve tropikal Afrika'da insan besini olarak önemli bir yer tutan sebze bitkisi ve bu bitkinin taneleri. (Kelebekçiçekligiller familyası.)

—ANSİKL. Voandzeia (*V. subterranea*) otsu olan bitkidir; meyvesi sarı, kırışık ve odunsu bir badıç biçimindedir. Tanesi hemen hemen küre biçiminde bir fasulye görünüşünde, gri, siyah ya da kırmızı kabukludur; protein bakımından çok zengin olan bu taneler çok değerli ve besleyici bir yiyecek maddesidir.

VOBÜLASYON a. (fr. *vobulation*'dan). Radyotekn. YALPALATMA'nın eşanlamlısı.

Vocabulaire technique et critique de la philosophie (*Teknik ve eleştirel felsefe sözlüğü*), Andé Lalande'ın Fransız felsefe derneği'nce yayımlanan yapıtı (1926). Bu sözlük felsefe terimleri konusunda filozofların karşılaştıkları güçlükleri çözmeye ve Avrupa geleneğinden sağlanan kaynaklardan da yararlanarak, üniversiteye bağlı fransız filozoflarının kullanım tarzları çerçevesinde bu terimlerin anlamını aydınlatmaya çalışır.

Vocation actuelle de la sociologie (*Toplumbilimin bugünkü yönelimi*), G. Gurvitch'in yapıtı (1949). Gurvitch bu kitabında genel toplumbilim sorunlarının, çeşitli yazarların toplumbilimsel düşünceye katkılarının ve teknokrasinin topluma getirdiği sorunların sistematik bir özetini yapar. "Genel toplumsal olayları", toplumsal çerçevelerin çeşitliliğini ve üç ayrı çözümleme düzeyini (mikrotoplumbilim, toplumsal gruplaşmalar, genel olarak toplum) göz önünde tutarak inceleyecek bir "karşılaştırmalı toplumbilim" önerir.

Voce (*La*), 1908'de Floransa'da kurulan italyan edebiyat dergisi. Giovanni Papini'nin yönetime geldiği bir yıllık bir ara (1912) dışında, 1914'e kadar Giuseppe Prezzolini tarafından, sonra Giuseppe De Robertis tarafından yönetildi (1914-1916). İlk aşamada yazarların ülkenin yaşamına etkin katılımını savunan dergi, kısa sürede, başlıca yazarlarının (Prezzolini'nin ve Papini'nin yanı sıra Croce ve Gentile, Amendola, Salvemini vb.) çelişkili ideolojik eğilimleri arasında bocalamaya başladı. Bu durum, 1914'ten başlayarak, derginin eleştirel araştırmalarıyla "nitelikli" metinlerin öne çıkarılması gibi ikili bir işlevle daha edebi bir anlayışa yönelerek amacını kısıtlamasına yol açtı.

VOCERO a. (fr. *vocero;* korsika dilinde *voceru, voce*, ses'ten). Bir cinayetten ya da doğal olmayan bir ölümden sonra öç almaya çağıran Korsika cenaze şarkısı.

VOCHYSİACEAE a. Tropikal Amerika'da yetişen, yaprakları genellikle kulakçıklı, çiçekleri zigomorf, tacı genellikle tek taçyapraklı, çokyıllık, ikiçenekli otsu bitki ya da ağaççıklar familyası. (Kuali odunu bir *vochysiaceae* türünden elde edilir.)

VOCONTİLER. Tar. coğ. Galya'da halk. Yönetim merkezleri Vasio (Vaison) ve Lucus Augusti (Luc-en-Diois), sonra Dea Augusta (Die) oldu.

VODENA → EDESSA.

VODİNA. Tar. coğ. Makedonya'daki Edessa kentine Osmanlı döneminde verilen ad.

VODNİK (Valentin), sloven şair ve yayımcı (Zgornja Šiška, bugün Ljubljana yakınında, 1758 - Ljubljana, 1819). Fransisken keşişti, sonra bağımsız papaz oldu. Slovence ilk süreli yayın olan, kırsal kesime yönelik *Lublanske novice*'yi yayımladı. Yeniklasik eğilimdeki şiirlerinde halk şarkısının prozodisini benimsedi. Slovenya'da fransız rejimini (1809-1813) savundu, ünlü odu *Illyria*'yı (1811) yazdı.

VODU a. (dahomey dilinde sözc.). **1.** Haiti'de, tektanrıcı bir inanca eklenen çok uzak, çok saygın bir varlık olan Tanrı'ya başvurmaktansa, tanrılara başvurmanın daha iyi olduğunu savunan animist din. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Vodu dinini izleyenlerce tapınılan tanrı.

◆ sıf. Vodu dinine ilişkin.

—ANSİKL. Zenci köleler tarafından Antiller'e sokulan afrika animizmi, köleler katolik yapılmakla birlikte ancak yüzeysel bir eğitimden geçirildikleri için, burada katolik inancın öğeleriyle karıştı. Yasaklanan vodu dini, sömürgeci Beyazlar'a düşmanlıktan aldığı güçle gizlilik içinde varlığını korudu. Örneğin, günümüzde de sık sık uygulanan beyaz keçi kurban etme töresi bir genç Beyaz kızın kurban edilmesini anıştırır ya da bunun yerini tutar. Vodu, çok belirgin bir cinsel nitelik taşır ve hıristiyan ayini burada tersine çevrilir. Mezarlıklar tanrısı Baron Cumartesi ve aşk tanrıçası Erzulie en sık anılan tanrılardır. Başlıca dinsel tören, sahip olma törenidir. Bu tören sırasında ruhlar kendilerini çağırmasını ve kendilerine nasıl davranılacağını bilen dindarların bedenine sahip olurlar. Bu sahipleniş kurtarıcı rol oynar ve sahip olan her ruhun ayrı bir kişiliği vardır.

VODVİL a. (fr. *vaudeville*). **1.** XV. ve XIX. yy.'lar arası, Fransa'da söylenen neşeli, alaylı ve taşlamalı şarkı. **—2.** Eğlenceli ve hareketli bir konuyu ele alan ve içinde halkın bildiği, tuttuğu şarkılara da yer veren hafif güldürü. **—3.** Entrika ve karışıklıklara, yanılmalara dayanan hafif komedi.

—ANSİKL. Ed. XV. yy.'da Fransa'da ortaya çıkan ilk vodviller, iğneleyici ve imalı işaret şarkılarıydı. Vodvil XVIII. yy.'ın sonuna kadar bu biçimini korudu; bu arada, komedinin akışına müziğin ve kalelerin katılmasıyla, tiyatroda ve özellikle Foire'da yer almaya başladı. Müzik bölümü giderek gelişti; tiyatroyla müziğin bu birlikteliği, sözlü ve şarkılı operakomik türünün kökenini oluşturur. Bunun yanı sıra, vodvilin yer aldığı basit komedi de varlığını sürdürdü ve müzik eşliğinden vazgeçilerek, şarkı, yerini söze dayalı diyaloglara bıraktı. XIX. yy.'ın ilk yarısında Boulevard tiyatrolarında canlılığını koruyan vodvil, XIX. yy.'ın ikinci yarısında melodram kadar tutulan bir türdü. Scribe'in adının bağlandığı vodvilin canlılığını sonradan Labiche sürdürdü.

Sonradan, gerçek vodvil ortadan kaybolunca, güldürü öğesinin, sahnede yapılan bazı hareketlere dayandırıldığı tüm hafif komedilere vodvil adı verildi.

• *Türkiye'de.* Vodvil Türkiye'ye, XIX. yy.'ın ikinci yarısında Eugène Scribe, Eugène Labiche gibi tanınmış fransız yazarların yanı sıra adı saptanamayan başka yazarların yapıtlarından yapılan uygulamalarla girmiştir. Özellikle hükümet sansürünün ağırlaştığı, bazı kelimelerin, hatta devrim, özgürlük, kralların öldürülmesi gibi sahneler içeren piyeslerin yasaklandığı dönemlerde komediler ve vodviller yaygınlaştı. XX. yy.'ın başlarında Georges Feydeau, Robert de Flers, Louis Verneuil, Georges Courteline türkçeye çevrilirken, İbnürrefik Ahmet Nuri Bey (Sekizinci) gibi bazı yazarlar da telif sayılabilecek kadar başarılı uyarlamalarıyla vodvil türünün yaygınlaşıp yerleşmesinde etkili oldular. 1914'te kurulan Darülbedayi'nin repertuvarı da uzun yıllar vodvillerle beslendi. Reşat Nuri (Güntekin), Hüseyin Suat (Yalçın), Halit Fahri (Ozansoy) vb. yazarlar Jean de Letraz, Raoul Praxy, Claude Magnier, Tristan Bernard, Maurice Hennequin'in yapıtlarını türkçeye aktardılar.

Bu arada Hazım Körmükçü, Vasfi Rıza Zobu, Muammer Karaca, Bedia Muvahhit, Şaziye Moral, Sait Köknar, Behzat Butak, Reşit Baran, Yaşar Özsoy gibi vodvil sanatçıları yetişti. Daha yakın yıllarda İstanbul tiyatrosu, Vahi Öz topluluğu, Dormen, Nisa Serezli - Tolga Aşkıner, Gönül Ülkü-Gazanfer Özcan, Mücap Ofluoğlu tiyatroları da sahneledikleri düzenli vodvillerle geniş seyirci kitlesinin ilgisini çektiler.

Bugün Türkiye'de güçlü vodviller yazıldığını ileri sürmek mümkün değilse de çok başarılı çeviriler ve uyarlamalar yapıldığı yadsınamaz.

VOERDE, Almanya'nın Kuzey Vestfalya Renanyası eyaleti sınırları içinde kent, Dinslaken yakınında yer alır; 31 500 nüf. Çelik fabrikası. Elektrikli gereçler yapımı. Alüminyum metalürjisi. Çeşitli yapı gereçleri. Kimya.

VOGEL (Johann Christoph), alman besteci (Nürnberg 1756 - Paris 1788). Kemancı ve kornocuydu. 1776'da Paris'e yerleşti ve italyan müziği taraftarlarını fransız müziği taraflarını karşı karşıya getiren sürtüşmede Gluck'un safında yer aldı. İki operası oynandı: *Altın post* (1786) ve *Demophon* (1789). Ayrıca senfoniler ve konçertolar besteledi.

VOGEL (Eduard), alman kâşif (Krefeld 1829 - Uara, Uddai, 1856). 1853'te Denham ve Clapperton'un başlattıkları keşif seferini sürdürmek için Barth ve Overweg'le birlikte Orta Afrika'ya gönderildi, 1854'te Kuka'ya ulaştı. Çad gölü kıyılarını dolaşıp inceledi. 1855'te Benue'ye vardı ve doğuya doğru Nil yönünde ilerledi. 1873'te, Nachtigal onun yerliler tarafından öldürüldüğünü öğrenecekti.

VOGEL (Hermann Wilhelm), alman kimyacı (Dobrilugk, aşağı Lausitz, 1834 - Berlin 1898). Sarı, yeşil ve kırmızı ışınımları soğurabilen ve fotoğraf katmanlarını bu renklere karşı duyarlı hale getirebilen (ortokromatik) optik duyarlaştırıcıları buldu.

VOGEL (Hermann Karl), alman gökbilimci ve fizikçi (Leipzig 1841 - Potsdam 1907), Eduard Vogel'in kardeşi. Potsdam gözlemevi'ni kurdu, sonra da buranın müdürü oldu (1882); Doppler-Fizeau etkisini uygulayarak ilk kez Güneş'in dönme hızını ölçtü (1871); aynı yöntemle, çeşitli yıldızların ışınsal hızlarını belirledi; 1883'te ilk yıldız tayfları kataloğunu yayımladı.

VOGEL (Vladimir), rus kökenli isviçreli besteci ve eğitimci (Moskova 1896 - Zürich 1984). Önce Skryabin'in, sonra Berlin'de Busoni'nin öğrencisi oldu. 1933'te Almanya'dan ayrıldı ve ertesi yıl İsviçre' ye yerleşti. Ascona'da profesörlük yaptı, 1937'de diziselciliği benimsedi *(Keman konçertosu).* İki suare boyunca seslendirilen *Thyl Claes* (1938-1945) adlı oratoryosu, kuşağının dil ve üslubunun bireşimi niteliğindedir. Öğrencileri arasında Jacques Wildberger ve Rolf Liebermann da bulunuyordu.

Vogel ve Minning testi. Asalbil. Serumda antibilharziya antikorlarının aranmasına dayanan bilharziyoz arama tepkimesi. Canlı bir antijene (serkarya) başvurmayı gerektiren bu tepkime, daha güvenilir ve gerçekleştirilmesi çok daha kolay olan bağışıklık tekniklerinin ortaya çıkışından beri terk edilmiştir.

VOGELAAR (Franciscus Wilhelmus Maria BROERS, **Jacq Firmin,** — denir), hollandalı yazar (Tilburg 1944). Önceleri yeni roman yaklaşımı içerisinde ve Beckett' inkine yakın bir havayla denemelere girişti, daha sonra şiirlerinde *(Parterre, en van glas,* 1965), denemelerinde (*Konfrontaties,* 1975) ve romanlarında (*Kaleidiagrammen,* 1970; *Raadsels van het rund: operaties 2,* 1978) daha bağımlı bir estetiğe yöneldi.

VOGELHERD, Almanya'nın Baden-Württemberg eyaleti sınırları içinde kent, Heidenheim bölgesinde, Stetten ob Lontal yakınında yer alan mağara. Burada, acheul geleneğine bağlı tipik moustier endüstrisi, aurignac kültürü ve Yenitaş kültürünün görüldüğü, uzun bir süreye yayılan bir dizi katman ortaya çıkarıldı.

VOGELİA a. Kalkerli bölgelerde yetişen, küçük sarı çiçekli, grimsi biryıllık ot. (Turpgiller familyası.)

VOGELSBERG, Almanya'da, Hercynia devrinde oluşmuş volkanik bir kütle, Rheinisches Schiefergebirge kütlesinin güney-doğusunda ve Mainz havzasının kuzey-doğu kenarında; 774 m. Vogelsberg, her yöne uzanan ve en derinleri alttaki Üçüncü Zaman marnlarına ve kumlarına ulaşan vadilerle yarılmış bir Üçüncü Zaman bazaltlı konisidir. Tepeler otlaklar ve turbalıklarla örtülüdür. Burası bir eğlence (kış sporları) ve turizm alanıdır. Doğal park (385 km^2).

VOGHERA, İtalya'da kent, Lombardia' da (Pavia ili), Staffora ırmağı kıyısında; 42 600 nüf. XVII. yy.'dan kalma piskoposluk yapısı ve roman üslubunda S. İlario kilisesi. Tarım ve sanayi (tekstil, makine sanayileri, besin sanayileri) merkezi.

VOGL (Johann Michael), avusturyalı şarkıcı (Ennsdorf, Steiermark, 1768 - Viyana 1840). Bariton. Meslek yaşamına 1794'te başladı, 1822'ye kadar Viyana operası'nda şarkı söyledi. Schubert'le tanıştıktan sonra sahneden ayrılarak, konserlerle, geniş kitlelere liedleri tanıtmaya karar verdi.

VOGLER (*rahip* Georg Joseph), alman piyanocu, orgcu, besteci ve müzik kuramcısı (Pleichach, Würzburg, 1749 - Darmstadt 1814). Bologna'da Padre Martini'den ders aldı. Bütün ömrü boyunca Avrupa ve Afrika'ya yolculuklar yaptı, buralarda okullar kurdu, konserler verdi. Halk müziklerini ve egzotik müzikleri inceleyerek bu alanda öncü rolü oynadı, müans takımlarını azaltarak org yapımını basitleştirmeye çalıştı. Öğretici olarak Weber ve Meyerbeer'i yetiştirdi. Besteci olarak, org ve piyano için özgün yapıtlar (prelüdler), oda müziği yapıtları (*Polymelos ya da çeşitli ulusların müzik karakterleri,* piyano ve yaylı çalgılar dörtlüsü için), uvertürler, baleler, orkestra için senfoniler, konçertolar, genellikle ustaca bir kontrapunto kullanımına dayanan ve çok sayıda dinsel müzik parçası, opera ve operetler besteledi.

VOGLİT a. (fr. *voglite;* alman mineralog J.-F. *Vogl*'un adından). Miner. Triklinik sistemde yer alan, zippeit'e benzer, doğal uranyum, bakır ve kalsiyum karbonat.

VOGT (Karl), alman doğabilimci (Giessen 1817 - Cenevre 1895). Louis Agassiz' in dostu olarak onunla birlikte, *Histoire naturelle des poissons d'eau douce* (Tatlısu balıklarının doğal tarihi) adlı yapıtın ilk cildini yayımladı. Önce Giessen'de profesör (1847), sonra ulusal mecliste milletvekili (1848) oldu, siyasal düşünceleri yüzünden Almanya'dan ayrılmak zorunda kaldı. Darwinciliğin ateşli bir savunucusuydu.

VOGT (Nils Collett), norveçli yazar (Christiania, bugün Oslo, 1864 - *ay. y.* 1937). Brandes'ten etkilendi, Byron, Shelley ve Drachmann'a hayranlık duydu. Şiir kitaplarında, bir yandan bohem zevklerini karşılayıp (*Poèmes* [fr. çev.] 1887) norveç doğasına duyduğu sevgiyi dile getirirken (*Fra Vaar Til Höst,* 1894) bir yandan da içinde yer aldığı burjuva ortamına karşı çıktı. Sosyalist görüşü benimsedi (1885), kültürel ve toplumsal çevreye şiddetle karşı çıktı (*Det dyre brød,* 1900). 1880 yıllarının aydın başkaldırısından esinlenen roman (*Harriet Blich,* 1902) ve dramları (*la Mère* [fr. çev.], 1913; *Thérèse* [fr. çev.], 1914), imgelerde ve müziksel uyumda zengin, güçlü şiiri -olgun insanın çoktanrıcı ve yurtsever düşü- (*Vers de Kristiania* [fr. çev.], 1904; *Septemberbrand,* 1907; *Hjemkomst,* 1917; *Vent et Vagues* [fr. çev.], 1927) karşısında sönük kaldı. Vogt, mizah dolu bir anı kitabı da yazdı: *Fra Gutta til Mann* (1932).

VOGT (Oskar), alman sinir hastalıkları uzmanı (Husum 1870 - Freiburg im Breisgau 1959). Fransız kökenli karısı Cécile Vogt' la (1875-1962) birlikte beyin korteksi ve alt boz çekirdekler üstüne birçok inceleme yayımladı. Özellikle anatomi-fizyoloji bağıntıları üzerinde durdu. Auguste Forel ile birlikte *Journal für Psychologie und Neurologie*'yi (Psikoloji ve nöroloji gazetesi) kurdu. Cécile Vogt ise, daha çok çifte atetozun anatomik lezyonlarından biri olan çizgili cisim mermer görünümünü betimledi.

VOGT (Walter), almanca yazan isviçreli yazar ve psikiyatr (Zürich 1927). Groteske duyduğu ilgiyle Dürrenmatt'a yaklaşan Vogt, oyunlarında ve hikâyelerinde çağdaş dünyanın güvenilmezliğini ve sapıklıklarını anlatmak için hastalık temasını kullandı (*Wüthrich. Selbstgespräch eines sterbenden Arztes,* 1966 [Wüthrich, ölen bir doktorun kendi kendine konuşması]; *Der Irre und sein Arzt* [Deli ve doktoru] 1974; *Die roten Tiere von Tsavo,* [Tsavonun kırmızı hayvanları] 1976; *Altern,* [Yaşlılar] 1981).

VOGULCA a. Ugur öbeğinden dil; Vogullar tarafından konuşulur (yaklaşık 5 000 kişi). [Eşanl. MANSİ.]

VOGULLAR ya da **MANSİLER,** Batı Sibirya'nın Ob bölgesinde oturan fin-ugur halkı. Babasoylu, dıştanevli iki büyük fratriye bağlı olan Vogullar, geçimlerini ren yetiştiriciliği ve verimli balıkçılık ürünleriyle sağlarlardı. Zengin bir sözlü edebiyatları vardı.

VOGÜÉ (Eugène Melchior, *vikont* DE), fransız denemeci ve yazar (Nice 1848 - Paris 1910). Genç yaşta, edebiyat uğraşını, ilk mesleği olan diplomasiye yeğle-

di. *Le Roman russe* (1886) adlı inceleme kitabı, o güne kadar pek bilinmeyen rus romancıları Fransa'da tanıttı. Özellikle Tolstoy'a ve Dostoyevskiy'e ilgi duydu. *Cœurs russes* (1893), *Maxime Gorki* (1905) gibi denemeleri dışında iki roman (*Jean d'Agrève*, 1897; *les Morts qui parlent*, 1899) yayımladı. (Fr. akad., 1888).

VOHEM a. Hint okyanusu adalarında yetişen bir börülce türüne *(Vigna unguiculata)* verilen ad.

VOHU MANAH → BAHMAN.

VOİCULESCU (Vasile), rumen yazar (Pîrscov 1884 - Bükreş 1963). Dinsel eğilimli şiirler (*Poeme cu îngeri*, 1927), Shakespeare tarzında soneler (1964) ve *Povestiri* (1966) adında bir masal kitabı yazdı.

VOİGT (Woldemar), alman fizikçi (Leipzig 1850 - Göttingen 1919). Piroelektrik ve piezoelektrik kuramlarını geliştirdi. Ayrıca tansörler kuramının bir açılımını gerçekleştirdi.

Voigt modeli. Polim. Makromolekül malzemelerin akışmaz esneklik özelliklerini incelemeye yarayan iki reoloji modelinden biri; diğeri *Maxwell* modeli*'dir.

VOİRON, Fransa'da kanton (İsère) merkezi, İsère'in kolu olan Morge'un kıyısında, Voreppe klüzünün girişinde; 19 221 nüf. (1992). Sanayi (makine ve elektrikli gereçler yapımı, ecza ürünleri, kayak, likör, kırtasiye) merkezi.

VOİSİN kardeşler, fransız mühendisler ve sanayiciler. —GABRİEL (Belleville-sur-Saône 1880 - Ozenay-Sâone-et-Loire, 1973), Berck'te, Archdeacon'un pilotu olarak planör uçuşlarına başladı. Daha 1902'de, planörlere benzin motoru takmayı denedi ve 1905'te Sen üstünde çekişli uçuşlar gerçekleştirdi. 1906'da, deniz uçağının atası olan şamandıralı bir çift kanatlı uçakla Enghien gölü üstünde gösteri uçuşu yaptı. Kardeşi Charles ile birlikte 1908'de, Billancourt'da bir atölyede sanayi ürünü ilk fransız uçağını yaptı; aynı yıl Voisin yapımı bir uçakla, bir kilometrelik kapalı devre uçuşu gerçekleştirdi. Gabriel Voisin 1918'de otomobil yapımına yöneldi. Yetkin bir teknisyendi; yarış otomobilleri, spor ve lüks otomobillerin yanı sıra, silindir hacmi küçük arabalar da yaptı. Karoseride, aerodinamiğin öncülerindendir. —CHARLES (Lyon 1882 - Corselles'de bir otomobil kazasında öldü, Rhône, 1912) Bagatelle'e uçan ilk fransız pilotlarındandır (30 mart 1907).

Lauros-Giraudon

Vincent Voiture ressamı bilinmeyen bir portreden ayrıntı Fransa, XVII. yy. *Tessé müzesi, Le Mans*

Manuel

Voisin kardeşler

VOİSİN (Catherine MONVOİSİN, **la** — denir) [Paris 1640'a doğr. - *ay. y.* 1680]. M. Deshayes'in kızı ve Antoine Monvoisin'in karısı. Hem ebe, hem kürtajcı ve kâhindi ve sihirbaz Lesage ve Guibourg rahibiyle, özellikle büyücülük uygulamalarına girişti ve kara ayinleri destekledi. En üst düzeydeki kişilerce (örneğin Montespan markizi) sözü dinlenirdi ve Poisons işine karışmış büyücülerin en ünlüsüydü. 12 mart 1679'da tutuklandı, yakılarak ölüme mahkûm edildi. 22 şubat 1680'de Grève alanında diri diri yakıldı.

VOİTSBERG, Avusturya'da (Steiermark) kent, Graz'ın B.'sında; 10 900 nüf. Roman ve gotik üslubunda kilise. Bağcılık ve sanayi merkezi. Bir termik santralı besleyen linyit yatakları. Camcılık. Makine sanayileri.

VOİTURE (Vincent), fransız yazar (Amiens 1597 - Paris 1648). Zengin bir şarap tüccarının oğluydu, uzun süre kralın kardeşi Gaston d'Orléans'a bağlı kaldı ve onun ayaklanmasını destekledi. 1633'te kralın ve Richelieu'nün gözüne girdi ve önemli para yardımları aldı. 1625'ten beri, Rambouillet markizinin çevresinde toplanan grubun "gözbebeği"ydi; bu grupta en yetkin biçimine ulaşan bir konuşma sanatı geliştirdi. 1650'de yeğeni Martin de Pinchesne tarafından bir araya getirilen şiirleri arasında koşuklu mektuplar, soneler, stanzalar, madrigaller, epigramlar ve rondolar vardır. Bu yapıtlarda özellikle seslendiği kitleyi ilgilendiren söz oyunları dikkati çeker. Voiture'ün yapıtları durgunluktan ve retorikten bile bile uzak dursa da, bu şiirlerde lirizmin ye içtenliğin pırıltısı da yoktur. Gene de *Epître au prince de Condé* (1648) gibi kimi yapıtlarda, yalınlığın ve duygunun edebi oyunlara ve büyüklere yaranma arzusuna üstün geldiği görülür. Voiture'ün *(Sonnet d'Uranie* adlı şiiri ölümünden sonra "soneler tartışması" denilen ünlü bir tartışmaya yol açmıştır. Gene 1650'de yayımlanan mektupları da Voiture'ün mektup sanatındaki önemini gösterir. Voiture, Guez de Balzac tarzı büyük belagate dayanan konulara yaklaşmaz ve daha sonra Mme de Sévigné'nin işleyeceği, görünüşte zayıf gerekçeler, yani yazarı her şeyi kendi benliğinde bulmaya zorlayan gerekçeler üzerinde durur: şakanın altından ciddiyet ve yazı yeteneği sezilir. Voiture'ün XVII. yy.'daki ünü büyük olmakla birlikte, günümüzde daha çok büyük bir söz ustası, ayrıca telmih sanatının, anıştırmanın ve Ren'i aşmasından sonra Condé'ye yazdığı ünlü *Lettre de la carpe au brochet*'de olduğu gibi, akıcı metaforların ustasıdır.

VOJVODİNA → VOYVODİNA.

VOKABÜLER a. (fr. *vocabulaire;* ortaçağ lat. *vocabularium,* klas. lat. *vocabulum,* ad, sözcük'ten). SÖZVARLIĞI'nın eşanlamlısı.

VOKAL, -li sıf. (fr. *vocal;* lat. *vocalis*'ten). İnsan sesine ilişkin.
—Bilş. ve Sesbilg. *Vokal kodlayıcı,* bir bilişim sistemi yardımıyla, vokal yanıtların bireşimine olanak veren elektronik düzenek. (Bireşim gerek önceden çözümlenmiş ve kodlanmış sözcüklerle, gerek kodlanmış sesbirimlerle ya da ikili sesbirimlerle [ardışık iki sesbirimden oluşan bütün] gerçekleştirilir ve bu sözcükler ya da sesbirimler bu kodlamaları giriş olarak kabul eden elektronik devreler tarafından, ilk durumlarına dönüştürülür.)
—Müz. *Vokal müzik,* bir çalgı eşliğinde seslendirilse de temelde insan sesi için bestelenmiş müzik.
◆ sıf. ve a. Dilbil. ÜNLÜ'nün eşanlamlısı.

VOKALCİ a. Bir caz orkestrasında şarkı söyleyen sanatçı.

VOKALİZ a. (fr. *vocalise, vocaliser,* vokallemek'ten). Müz. **1.** Vokallemek eylemi ya da biçimi. **—2.** Ünlülerle, çoğunlukla da *a*'larla seslendirilen notalanmış ya da notalanmamış ezgi kalıbı.
—ANSİKL. Hıristiyan ayininin henüz ilk yüzyıllarında bazı alleluialarda, büyük Kyrie duasında, sonra da responsumlar vb.'de, kutsal metinleri zenginleştirip güzelleştiren vokalizlere yer verildi. Kimi zaman kalabalığa (haykırışlar) ya da koroya bırakılan vokalizlerin süsler ya da ezgisel ya da çoksesli uzun melismalar gibi dindışı kalan biçimleri de görüldü. Guillaume de Machaut'nun motet, rondeau, virelai ve baladlarında yer alan vokalizler kesin bir ölçüye bağlıydı (XIV. yy.). XVI. yy.'a kadar iyice belirlenmiş, gerçek ezgisel kalıplar oluşturarak ölçülü vokal parçalarla bütünleşen vokaliz (Ockeghem, İsaak, Josquin Des Prés vb.) italyan madrigalinde, söze göre simgesel bir değer yüklendi ve Monteverdi'nin dramatik sanatına katkısı oldu. XVIII. yy.'da Napoli okulu, vokal ya da enstrümantal eksiltmelerin yaygın kullanımı nedeniyle saf virtüözluğun anlatım biçimi olarak vokalizden yararlanarak bel canto'yu başlattı. Mozart ve Rossini koloratürlere seslerinin olanaklarını ve esnekliğini geliştirme fırsatını tanıyan vokalizler yazdılar. XIX. ve XX. yy.'larda vokaliz ortam yaratmakta kullanıldı (Debussy'nin *3. Noktürn*'ü ve *Sirenler*'i). Öbür yandan şan eğitiminde vokalizden, çıkarılan sesin düzenliliğini ve niteliğini denetlemeyi sağlayan bir yöntem olarak yararlanıldı.

VOKALLEMEK gçz. f. Bir ya da birkaç hecenin müziğini, sözlerini ya da notalarını okumadan seslendirmek.

VOKATİF a. (fr. *vocatif*). Dilbil. SESLENME* DURUMU'nun eşanlamlısı.

VOKATİVUS a. (lat. *vocativus*). Dilbil. SESLENME* DURUMU'nun eşanlamlısı.

VOKSİT a. (fr. *vauxite*). Miner. Triklinik sistemde yer alan, mavi renkli, hidratlı demir ve alüminyum vanadat.

VOL a. (fr. *vole*). Oy. *Vol yapmak,* iskambil oyununda bir manşın tüm ellerini kazanmak.

VOLAN a. (fr. *volant,* voler, uçmak'tan). **1.** Mak. san. Bir motorun ya da döner bir makinenin dönme hızını ayarlamaya yarayan organ. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** Bir mekanizmaya bir manevra iletmeye yarayan çark.
—Bisikç. *Manyetik volan,* iki zamanlı motosiklet motorlarının ateşleme düzeneği. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Mobc. ve Terz. Mobilyacılık ve terzilikte süsleme olarak kullanılan, eklenmiş, büzgülü, katlanmış, düz ya da geniş kumaş parçası.
—Oto. *Motor volanı,* belirgin kütleli çevresel bir ayna dişli görünümünde olan ve kavrama yapan organlara yatak görevi gören metal parça. (Volanın çevresine marş motorunun volan dişlisi geçirilmiştir. Volanın görevi kinetik enerji depolamaktır; krank milinin dönme çevriminden bir düzensizlik olduğunda, bu enerji dönme regülatörü görevi yapar.)
—Terz. Giysiyi süslemek amacıyla yaka, kol kenarı vb. yerlerine geçirilen, çeşitli biçimlerdeki büzgülü ya da büzgüsüz kumaş parçası. (Genellikle dökümlü durması için kumaşın verevinden kesilir. Daire, göğüslük, salyangoz, mendil biçimlerinde olur. Daire biçimli volan daha çok yaka ve kol kenarında kullanılır. Göğüslük biçimlisi yaka ve pat kenarına, salyangoz biçimlisi V biçimli ve kruvaze yakalara, mendil biçimli olansa daha çok yaka kenarına uygulanır.)
—ANSİKL. Bisikç. *Manyetik volan.* Döner mıknatıslı manyetonun özel bir biçimidir. Motorun eylemsizlik volanı içine monte edilmiş bir dizi mıknatıs, bu volanla birlikte döner ve volanın karterine bağlı sabit bobinlerin önünde yer değiştirir. Bobinlerde bir indükleme akımı oluşur ve kesilme sonucu bu akım, ateşlemeyi sağlayan yüksek gerilimli akıma dönüşür.
—Mak. san. Bir volan, tam olarak dengelenmiş ve eksenine göre eylemsizlik momenti büyük, dönen bir kütleden oluşur. Hareket iletiminde kullanılan ve üzerine bağlı olduğu bir milin dönme hızını ayarlamaya yarar. Dönme hızı artarsa, volan denk düşen enerjinin bir bölümünü alarak, artma miktarını sınırlar; milin devir sayısı düşerse, düşme miktarını azaltmak için, bu enerjiyi mile geri verebilir. Bir volan, bir hidrolik türbine, direngen kuvvet çiftinin önemli miktarda değişmesi, örneğin türbinin çevirdiği alternatörün devreden çıkması halinde aşırı hızı sınırlamak için takılır. Patlamalı motorlarda ve içten yanmalı motorlarda volan, motor ile vites kutusu arasına, kavrama ile birlikte aynı karter içerisine yerleştirilmiştir; çevresinde bulunan dişliye, motora yol verilirken, marş motorunun dişlisi geçer. Uçak motorlarında, pervane volan görevi yapar.

VOLANLI sıf. Terz. Bir giysinin, perdenin vb. volan dikilmiş bölümü için kullanılır.

VOLANS, Uçanbalık* takımyıldızının latince adı (kısalt. Vol).

VOLAPÜK a. (ing. *world,* evren ve [*to*] *speak,* konuşmak sözcüklerinden alınmış *vol* ve *pük*'ten). 1879'da Konstanz yakınında Litzelstetten papazı J. M. Schleyer tarafından yaratılan evrensel yardımcı dil. (Volapük temel olarak ingilizceyi alır, ancak köklerin biçimini çok değiştirir. Dilbil-

gisi son derece karmaşıktır. Esperanto çıkıncaya dek çok gözde olan volapük yerini bu yeni yapay dile bırakmıştır.)

VOLBORTİT a. (fr. *volborthite;* rus paleontolog A. von *Volborth*'un adından). Miner. Monoklinik sistemde yer alan hidratlı doğal bakır ve kalsiyum vanadat.

VOLCANUS → VULCANUS.

VOLCKER (Paul Adolph), amerikalı yönetici ve maliyeci (Cape May, New Jersey, 1927). Hazine mali analiz dairesi müdürü oldu, 1979'da Fed (Federal Reserve, ABD federal rezerv sistemi) başkanlığına getirildi. Milton Friedman tarafından savunulan monetarist siyaseti destekleyen Volcker, para hacminin evrimini sıkı bir kontrol altında tutabilmek için, yüksek faiz haddi stratejisinin uygulanması gerektiği inancındadır.

VOLDEMARAS (Augustinas), litvanyalı politikacı (? 1883 - ? 1946). İlk litvanya hükümetini kurdu (1918). "Çelik kurtlar" adlı milliyetçilerin desteğiyle 17 aralık 1926 darbesinden sonra iktidarı ele geçirdi, Parlamento'yu feshetti ve mayıs 1928' de otoriter bir anayasa ilan etti. Eylül 1929'da düşürüldü, tutuklandı, fakat beraat etti (1931). Yeni bir darbe girişiminde bulundu (haziran 1934), daha sonra Ruslar tarafından tutuklandı (1940) ve sürgünde öldü.

VOLE sıf. (fr. *volé; voler,* uçmak'tan). Koregr. İki ayak üstünde başlayıp tek ayak üstünde biten sıçrama adımları için kullanılır (*entrechat, brisé*).

VOLE a. (fr. *volée*). Spor. **1.** Top yere değmeden yapılan vuruş. (Futbolda vole vuruş, ancak top kafayla oynanamayacak kadar yere yakınsa gerçekleştirilir. Teniste, hücumdaki oyuncuyu niteler, çünkü bu atış biçimi karşılıklı vuruşları oldukça hızlandırır.) **—2.** *Voleye çıkmak,* teniste, bir vole gerçekleştirmek için fileye yaklaşmak.
—Mantarbil. Mantar üretiminde belli bir devrede elde edilen mantar miktarı. (Voleler birkaç gün ara ile art arda alınır. İlk ve ikinci vole çoğunlukla bir yataktaki mantarlardan elde edilecek tüm ürünün yarısını ya da daha fazlasını oluşturur.)

VOLECİ a. Spor. Teniste ve futbolda iyi vole vuruşları yapan oyuncu.

VOLENDAM, Hollanda'da (Kuzey Holanda) liman, Edam yerleşme alanında, IJsselmeer kıyısında. Turizm merkezi. Bazen kazıklı temeller üzerine yapılmış ilginç basık evler.

VOLEYBOL a. (ing. *volley-ball,* uçan top' tan). İki rakip takımın bir topu elleriyle yatay olarak gerilmiş bir ağ üzerinden, birbirlerine göndermesine dayanan spor.
—ANSİKL. Voleybol ilk kez ABD'de XIX. yy.'ın sonlarında oynandı. Hâlâ yayılmakta olan voleybol herhalde dünyada en fazla uygulayıcısı olan spordur. Bu spor dalında önde gelen ülkeler arasında Çin, Küba, Japonya, Kore, Brezilya, İsveç ve İtalya sayılabilir.

Oyun 15'er sayılık (14. sayıda gerçekleşen beraberlik durumlarında setin bitmesi için 2 sayılık bir fark gerekir) üç setten oluşur. Sayılar yalnız servis atan takım tarafından alınabilir. Takımlar oyun alanında 6 oyuncuyla yer alırlar; ayrıca her takımın 6 oyuncuya kadar yedek oyuncu bulundurmaya hakkı vardır. Oyuncular, topu rakip alana göndermeden en çok iki pas (topla 3 temas) yapabilirler. Bir takım topu rakip alanın çizgileri dışına gönderdiğinde ya da top kendi sahasına düştüğünde bir sayı ya da topa sahip olma avantajını kaybeder. Topa ellerle ya da vücudun belden yukarı herhangi bir bölümüyle vurulmalıdır. Bu müdahale sırasında top vücuda yapışmamalı, saklanmamalı ve vücut üzerinde gezinmemelidir. Modern voleybolda çok tutulan servis atışlarından biri "flooting" ya da "japon servisi" olarak adlandırılan servistir. Sert olmayan bu servis havada yön değiştirmesi ve beklenenden önce ani düşüşleriyle, topu karşılayan takımın oyuncularını zor durumlara sokar.

1964'ten beri bir olimpiyat sporu olan voleybol dünya düzeyinde 1947'de Paris' te oluşturulan Uluslararası voleybol federasyonu tarafından yönetilir. İlk dünya şampiyonası 1949'da gerçekleştirilmiştir.

• *Türkiye'de voleybol* karşılaşmaları 1919, 1920 yıllarında yapılmaya başlanmasına karşın ilk voleybol federasyonu ancak 1936'da Spor oyunları federasyonu'na bağlı olarak kuruldu. Başlangıçta daha çok bir okul sporu olarak görüldü, kulüpleşmeye gidilmedi. İlk voleybol takımı Fenerbahçe kulübü tarafından oluşturuldu (1927). Sonraki yıllarda kulüp takımları artınca ilk voleybol şampiyonası 1948 -1949 sezonunda düzenlendi. Voleybol yurt çapında yaygınlık kazandı. İlk milli maç 1953'te İstanbul'da Yugoslavya ile yapıldı. Milli takım 1956 Paris turnuvası'na katılıp deneyim kazandıktan sonra 1958 Avrupa Voleybol şampiyonası'nda 27 ülke arasında 12. oldu. Aynı yıl bağımsız Voleybol federasyonu kurularak başkanlığına Vahit Çolakoğlu getirildi. 1960'tan sonra federasyonun yoğun çalışmalarıyla kulüplerarası rekabet arttı; Galatasaray, Beyoğluspor, Elektrik, İtfaiye, Fenerbahçe, Ankara Şekerhilal, Muhafızgücü, Darüşşafaka kulüpleri bu rekabetin içinde yer aldılar. Daha sonra Eczacıbaşı da bu rekabetin içine etkin bir biçimde katıldı. 1970-1971 sezonunda başlayan Türkiye Deplasmanlı voleybol ligi, bu sporu Türkiye genelinde daha da yaygınlaştırdı. Galatasaray ve İETT, bu ligin ilk şampiyonluğunu paylaştılar. Eczacıbaşı, 1975-1976 sezonunda ilk şampiyonluğunu kazandı ve 9 yıl aynı başarıyı üst üste sağladı. Aynı kulübün bayan voleybol takımı 1972'de yakaladığı ilk şampiyonluğunu günümüzde de (1989) sürdürüyor. 1970'ten sonra türk voleybolu Avrupa'da da başarılı oldu (1977 Avrupa Genç bayanlar şampiyonasında Deniz Dosdoğru'nun turnuvanın en iyi voleybolcusu ödülünü kazanması, 1977-1978 Avrupa Kupa galipleri kupası'nda Büyükdere Borankay'ın final grubuna yükselmesi, aynı takımın 1979-1980 Avrupa Şampiyon kulüpler kupası'nda hem erkeklerde hem de bayanlarda final grubuna katılması; erkeklerin Avrupa üçüncüsü, bayanların da Avrupa ikincisi olması; aynı sezonda Kupa galipleri kupası'nda Vinilex takımının ilk dörde girmesi). 1980'den sonra da bu başarı sürdü (1981-1982 sezonunda Adana'nın Güney sanayi takımının Konfederasyon kupası'nda üçüncülük ve 1984'te aynı kupada dördüncülük kazanması; 1984' te Şampiyon kulüpler kupası'nda Eczacıbaşı bayan takımının ve Kupa galipleri kupası'nda Ankara Pazarları'nın dördüncülük elde etmeleri; türk milli voleybol takımlarının 1975 Akdeniz oyunları'nda ve 1984 Balkan şampiyonası'nda hem erkek hem de bayanlarda üçüncülük kazanmaları vb.). 1985'te Liechtenstein'daki Dünya liselerarası voleybol şampiyona'sında Küçükyalı 50. Yıl kız lisesi, 1990'da Antalya'da yapılan şampiyonada ise Üsküdar kız lisesi şampiyon olarak Türkiye'ye iki dünya şampiyonluğu kazandırdılar. 1987'de ise ordulararası dünya voleybol şampiyonası'nda türk takımı dünya şampiyonu oldu. Türkiye liglerinde bayanlarda Eczacıbaşı'nın üstünlüğü gözlendi. Eczacıbaşı 1989'da da şampiyon olarak 17 kez aralıksız lig şampiyonu unvanını kazandı. Bu konuda bir dünya rekoru kıran Eczacıbaşı bayan takımı, 1990'da unvanını Emlakbank bayan voleybol takımına kaptırdı. 1993'te Fransa'da yapılan 12. Akdeniz oyunları'nda erkek ve bayan türk voleybol takımları bronz madalya kazandılar.

VOLEYBOLCU a. Voleybol oynayan kadın ya da erkek sporcu.

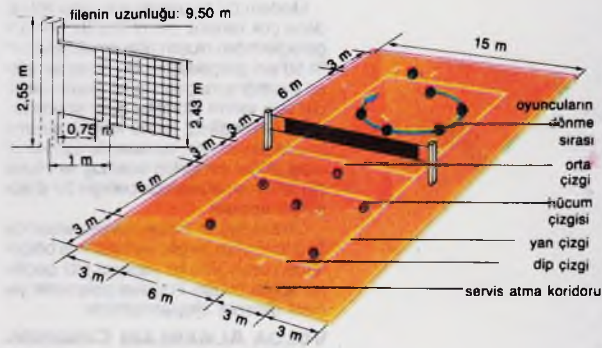
VOLFRAM a. (alm. *Wolfram, Wolf,* kurt ve *Rahm,* köpük'ten). Miner. Dilinebilir kütleler halinde kuvarsla birleşmiş olarak bulunan doğal demir ve manganez tungstat. (Başlıca tungsten cevheridir.) [Eşanl. VOLFRAMİT.]
—Anorg. kim. TUNGSTEN'in eşanlamlısı.

VOLFRAMİT a. (alm. *Wolframit*). Miner. VOLFRAM'ın eşanlamlısı.

VOLFSBERGİT a. (fr. *wolfsbergite'* den). Miner. KALKOSTİBİT'in eşanlamlısı.

VOLGA, Rusya'da ırmak, Avrupa'nın en uzun, Rusya'nın da beşinci uzun ırmağı; 3 690 km. Volga, rus ovasının % 30'unu kaplayan 1 360 000 km²'lik bir havzayı akaçlar. Irmak, 228 m yükseltideki Valday yüksekliklerinden doğar. Yukarı Volga 32. ve 49. doğu boylamları arasında genellikle B.'dan D.'ya doğru akar. Çığırının bu bölümünde tayga bölgesini geçer ve 60. enlemin G.'inde Orta ve Kuzey Rusya'nın sularını toplar. En büyük kolu olan Oka, Gorki'de Volga'ya sağ kıyıdan kavuşur ve 1 230 m³/sn su getirir. Kazan'ın aşağısında Ural'ın sularını getiren (3 760 m³/sn) Kama'yı almadan önce yön değiştirir ve Volgograd'a kadar K.-K.-D.'dan G.-G.-B.'ya doğru akar. Bütün bu yol boyunca sağ kıyısına, K.-G. doğrultusunda uzanan, ama enlemesine bir engebeyle (Volga'nın Kuybişev kıvrımıyla dolandığı kireçtaşlı Jiguli doruğu) kesilen Volga yüksekliklerinin kenarı egemendir. Kuybişev'in aşağısında, ırmağın geçtiği bozkırlar daha kuraktır, dolayısıyla Volga'ya az su sağlar. Volgograd'da Volga, daha önce iki kola ayrılmış görkemli bir ırmaktır. Hiç kol almayan aşağı çığırı, yükseltisi deniz düzeyinin altında olan Hazar çöküntüsündeki yarı çölleri (Ahtuba ovası) aşar. Irmak, 10 000 km²'lik bir deltayla Hazar denizi' ne dökülür. Yıllık debisi 8 000 m³/sn'dir. Irmak rejimine, kışların uzun ve soğuk, yazların sıcak ve G. kesiminde kurak geçtiği bir kara iklimi egemendir. Irmak K.'de 4 ay, G.'de 3 ay buz tutar. Karların erimesiyle ırmak suları en yüksek düzeyine aşağı çığırında mart sonunda, Volgograd'da nisan başında ve Gorki'de nisan sonunda başlayan ve alüvyonlu ovanın su altında kalmasıyla sonuçlanan ilkbaharda ulaşır: bu altı haftalık sürede ırmak yıllık su hacminin yarısını akıtır. Temmuz-eylül arasında ırmağın suları çekilir; daha sonra, sonbaharda, ilkbahar yükselmesinin üçte birini bile bulmayan ikincil en yüksek düzeyine ulaşır.

Çeşitli amaçlarla girişilen düzenleme çalışmaları Volga'yı Beş Deniz sisteminin başlıca ulaşım yolu, bir hidroelektrik üreticisi, sanayi ve tarım için bir su kaynağı haline getirmiştir. Volga'nın yukarı çığırı-

Ch. Petit-Vandystadt

bir **voleybol alanının planı** (başlama vuruşu sırasında oyuncuların sıralanış biçimiyle)

Ch. Lenars

Yaroslavl'da Volga

nın düzenlenmesine, 1930'lu yıllarda su akışını düzenlemek ve başkentin su gereksinimini karşılamak (Moskova kanalı) amacıyla biriktirme barajlarının (İvankovo, Ugliç, Rıybinsk) yapılmasıyla başlandı. Bu çalışmalar, ilkbahar sularını biriktirmek ve bu suları ulaşım gereksinimlerine ve enerji üretimine uygun biçimde harekete geçirmek için yapılan barajlar ve yapay su depoları dizisiyle sürdürüldü. Her baraj bir elektrik santralıyla tamamlandı (Nijni-Novgorod, Samara, Balakovo, Volgograd). İlk adımları çarlık döneminde atılan Baltık denizi ve Beyaz deniz bağlantıları zamanla modernleştirildi. Volga-Don kanalı (1952) Azak denizi ve Karadeniz'le bağlantıyı sağlamaktadır.

Modern bir su ulaşım yolu olan Volga, daha çok kereste, petrol ürünleri ve yapı gereçlerinden oluşan ülke ırmak trafiğinin % 50'sini gerçekleştirir. Bu düzenlemelerin yarattığı sonuçların tümü olumlu değildir; bazı verimli topraklar sular altında kalarak kaybedilmiş, buna karşılık sulama projesi ilerlemiştir; su rezervlerinin kurulması doğal dengeleri bozmuş ve Hazar denizi'nin su düzeyinde belirgin bir düşüşe yol açmıştır.

Orta Rusya ile Hazar havzası arasında bir köprü olan Volga, parçalanmış bölgelerden uzun süre bir yabancı gibi geçtikten sonra, bugün, bölgesel gelişmenin yapısal eksenini oluşturmaktadır.

VOLGA ALMANLARI CUMHURİYETİ, Rusya'da eski özerk cumhuriyet, Volga'nın aşağı çığırında, Yekaterina II'nin yerleştirdiği alman kolonilerinin soyundan gelenlerce 1924'te kurulan cumhuriyet. 1945'te yok edildi.

VOLGA BULGARLARI, türk boylarından Bulgarlar'ın Otuzogur (Uturgur) kolunun Volga (İtil)-Kama dirsekleri arasına yerleştikten sonra aldığı ad. Batı Hun devletinin yıkılması üzerine (470) birliği oluşturan türk boyları dağıldı. Bulgar topluluğunu meydana getiren kollardan Onogurlar Azak'ın doğusu ve Kafkaslar'ın kuzeyine, Dokuzogurlar (Tuna Bulgarları) Özü'ye doğru Tuna'nın ağzına, Otuzogurlar da Volga-Kama dirsekleri arasındaki bölgeye yerleştiler. "Volga ya da Kama Bulgarları" adını alan Otuzogurlar, yeni yurtlarında kendilerini tarıma verdiler. Orta Volga yaşam koşullarına tam anlamıyla uyum sağlayarak bağlandıkları topraklara yerleştiler. Bölgenin yerli halkları olan fin-ugur boylarından Çirmişler, Mariler, Mokşiler, Votyaklar, Zıryanlar ve Visolar'ı yönetimleri altına alan "İtil Bulgarları" da denen Volga Bulgarları, önce Sabarlar'ın (503-568), sonra da Göktürkler'in (568-630) egemenliğinde yaşadılar. Batı Göktürk devleti yıkılınca da (643) bölgenin en güçlü hanlığı olarak ortaya çıkan Hazarlar'a bağlandılar. Bu arada, Volga Bulgarları'nın yurt edindikleri bölgede bazı büyük yerleşimler gelişmeye başladı, özellikle Kama ile Volga'nın birleştiği yerin güneyinde bulunan Bulgar kenti giderek Doğu Avrupa'nın en önemli ticaret merkezlerinden biri durumuna geldi. Volga Bulgarları'nın Harizm'le çok sıkı ticaret ilişkileri sonucu bölgede müslümanlık yayılmaya başladı. Almış Yaltavar'ın hükümdarlığı döneminde (920-948) islam dinini resmen kabul eden bulgar kağanı, ismini de değiştirerek Cafer bin Abdullah adını aldı. Böylece Volga Bulgaristanı, ilk müslüman türk devletlerinden biri oldu. Ruslar'la 980'li yıllarda ilişki kuran Volga Bulgarları, bu tarihten 1220'ye kadar onlarla birçok savaş yaptılar. Sonunda iki taraf arasında bir barış ve ticaret antlaşması imzalandı. Cengiz Han döneminde Subutay ve Cebe komutasında Kafkaslar'a geçerek rus-kıpçak birleşik ordusunu yenen Moğollar, Hazar denizi kuzeyinden geri dönerlerken, Volga Bulgarları tarafından pusuya düşürülmeleri sonucu büyük kayıplara uğradılar (1221). Daha sonra moğol istilasından kaçan Kıpçaklar'a da sığınma hakkı tanımaları üzerine öç almak için ordusuyla Volga Bulgarları'nın üstüne yürüyen Batu Han, Bulgar kentini ele geçirip yerle bir etti; halkını kılıçtan geçirdi ve tüm ülkesini topraklarına kattığı Volga Bulgar Hanlığı'nı ortadan kaldırdı (1237). Böylece 670'li yıllarda kurulan ve Hazar devletine bağlı olarak varlığını Moğollar'ca yıkılana (1237) kadar 567 yıl sürdüren yarı bağımsız ya da özerk Volga Bulgar Hanlığı, daha sonra Altınordu devletinin önemli eyaletlerinden biri oldu. Kazan Hanlığı kurulduktan (1437) sonra kendi benliğiyle birlikte bu niteliğini de yitirdi.

VOLGA DİLLERİ a. Fin-ugur dil öbeği; mordvin diliyle çeremisçeyi içerir.

Volga-Baltık ırmak yolu, esk. **Lenin kanalı,** rusça **Mariinskaya Vodnaya Sistema,** Rusya'da ulaşıma elverişli yollar bütünü. Bu ırmak yolları, Beyaz göl *(Biyeloye Ozero)*, Şeksna ve Suda aracılığıyla Ladoga gölü (Beyaz deniz'e ve Baltık denizi'ne bağlı) ve Volga arasında suyolu ulaşımını sağlamak için düzenlendi. Volga'dan Baltık'a kadar uzunluğu yaklaşık 1 100 km'dir. XIX. yy. başlarında düzenlenen bu sistem, özellikle 1960'tan sonra modernleştirildi ve büyük ve küçük ırmak yük gemilerine açıldı (5 000 t'luk gemiler girebilir).

Volga-Don kanalı, Rusya'da ırmak yolu; 101 km. Volgograd'ın G.'indeki Volga'da başlar ve Kalaç yakınında Don'a ulaşır. Don üzerinde düzenlenen biriktirme barajı Tsimlyanski'nin sularıyla beslenir. Beş-Deniz ulaşım sisteminin ana bölümüdür.

VOLGOGRAD, esk. **Tsaritsın** ve 1925-1961 yılları arası **Stalingrad,** Rusya'da kent, Volga'nın sağ kıyısında, ırmağın aşağı çığırından önce son dirseğin yukarısında, Hazar denizi'ne 400 km'den fazla uzaklıkta; 999 000 (1989). 1589 yılında bozkırları denetleme noktası olarak kurulan, XIX. yy.'da canlı bir ticaret ve 1930'lu yıllardan başlayarak büyük bir sanayi merkezi olan kent, Stalingrad çarpışmaları sonucunda tamamen yıkıldı. Çizgisel bir plana göre yeniden kurulan kentin, anma amacıyla düzenlenmiş anıtsal bir merkezi vardır. Volga boyunca K.'den G.'e 60 km'lik bir hat üstünde sanayi alanlarıyla birlikte bir konut kompleksleri zinciri uzanır; bu iki kesim birbirinden yeşil bir kuşakla ayrılır. Kentin 15 km yukarısında düzenlenen bir biriktirme barajından hidroelektrik enerjisi sağlanır. Sanayi kompleksi, metalürji (çelik fabrikası, alüminyum fabrikası), kimya sanayileri ve makine yapımından oluşur. Volgograd'ın uydu kenti Voljskiy, petrokimya alanında uzmanlaşmıştır.

Volhard deneyleri, alman hekim Franz *Volhard* (1872-1950) tarafından önerilen biyolojik deneyler. İki tanedir: derişim ve seyreltme deneyi. Suyun böbrekten atılma işlerini incelemeye yarar.

VOLHOV, Rusya'da Ladoga gölünde sona eren ve göl aracılığıyla Neva'yı besleyen ırmak; 224 km (havzası 80 200 km^2). Eski Novgorod kentinin yukarısında İlmen gölünün gideğenini oluşturur.

VOLIYNİN (Aleksandr), rus dansçı ve eğitimci (Moskova 1882 - Paris 1955). Moskova İmparatorluk tiyatrosu baş dansçısı oldu (1901), *Uyuyan güzel*, *Firavunun kızı*, *Kuğu gölü*, *Coppélia*, *Giselle* balelerini yorumladı. Moskova'dan ayrıldı, Rus baleleri topluluğu'nda dans etti (1910), Anna Pavlova'ya eşlik etti (1914-1927). Paris'te Théodore ve Thamara d'Erlanger'le birlikte, uluslararası ün kazanan bir okul açtı. 1946'da, Danimarka Krallık balesi için *Giselle*'i sahneye koydu.

VOLİ a. (yun. *bole*, atma'dan). **1.** *Arg.* Vurgun, kazanç, kâr. **—2.** *Voli çevirmek*, oyun etmek, tuzağa düşürmek (arg.). ‖ *Voli vurmak*, vurgun vurmak (arg.).

VOLİN (Vsevolod Mihailoviç EIHENBAUM, — denir), rus anarşist (1882-1945). 1917 başlarında rus devriminin hazırlık çalışmalarına katıldı; ama, 1917 sonunda, gazetesi *Golos Truda*'da ("Emeğin sesi") sovyetler hareketinin otoriteci ve devletçi bir evrim gösterdiğini yazdı. Bağımsız üretim birimleri biçiminde örgütlenmek isteyen sovyetlerin girişimlerini destekledi ve yeni bolşevik iktidarının devletçi girişimlerini sürekli eleştirdi. Bir ara tutuklandıktan sonra Mahno'ya katıldı, daha sonra Rusya'dan ayrılarak Fransa'ya gitti (1921). 1936'da Fédération anarchiste de la langue française'in (Fransızca konuşan anarşistler federasyonu) kuruluş çalışmalarına katıldı ve *la Voix libertaire*'in yazı kurulunda yer aldı. *La Révolution inconnue; du pouvoir bolcheviste à Cronstadt* (Bilinmeyen devrim; bolşevik iktidarından Kronstadt'a) adlı yapıtında rus anarşist deneyimini anlattı.

VOLİNYA, Ukrayna'da ormanlık bölge ve tarım alanı, Ülkenin kuzey-batısındadır; 20 200 km^2. K.'inde Pripyat, B.'sında Polonya sınırı, G.'indeyse Podolya (Podolya ile jeomorfolojik bir bölge oluşturur) vardır. Başlıca kenti *Sutsk*.
—*Tar.* Orta Bug'un yukarı çığırı ve Pripyat'ın sağ kıyısında yer alan Vladimir-Volıynskiy prensliği X.yy.'ın sonunda Kiev devleti'nin himayesinde (1154'te bağımsızlığına kavuştu) kuruldu. Prens Roman Mstislaviç (1170-1205) 1199'da Galiçya'yı kendi topraklarına kattı. Galiçya-Volinya XIII. yy.'da büyük bir gelişme gösterdi. XIV. yy.'da Polonya ile Litvanya grandüklüğü arasında çekişme konusu olan Volinya 1370'te Litvanya tarafından tamamen ele geçirildi. Lublin Birliği (1569) sayesinde Polonya'ya katıldı. Polonya'nın ikinci ve üçüncü paylaşımı (1793-1795) sırasında Rus İmparatorluğu'na bağlandı. Polonya-Sovyet savaşı sırasında (1920) Ukrayna ile Polonya arasında paylaşıldıysa da, 1939 sonunda tamamı Ukrayna'ya bağlandı.

VOLJSK, Rusya'ya bağlı, Mari Özerk Cumhuriyeti'nde kent, Volga kıyısında, Kazan'ın B.'sında; 43 000 nüf. Kâğıt ve selüloz kombinası. Kereste sanayisi.

VOLJSKİ, Rusya'da kent, Volga nehrinin sol kıyısında, Volgograd'ın karşısında;

269 000 nüf. (1989). Kimya sanayileri. Hidroelektrik santralı.

VOLKAN a. (fr. *volcan,* ital. *Vulcano,* lat. *Vulcanus,* Ateş tanrısı'ndan). YANARDAĞ' ın eşanlamlısı.

Volkan, Derviş Vahdeti tarafından İstanbul'da çıkarılan günlük gazete. 11 aralık 1908'den başlayarak yayımlanan *Volkan,* ilkin "insaniyete hadim dini, siyasi" bir gazete kimliğiyle ortaya çıktı, çok geçmeden İttihad-ı Muhammedi cemiyeti'nin sözcüsü olduğunu açıkladı. Başlıca yazarları arasında Derviş Vahdeti'den başka şeyh Feyzullah Efendizade Mehmet Ali, Hasan Tahsin, Bediüzzaman Saidi Nursi, Derviş Sukuti, Kadızade Abdullah Ziyaettin vb. bulunuyordu. 31 Mart olayı'nı kışkırtan gazete, bu nedenle hükümetçe kapatıldı.

Volkanın altında *(Under the Volcano),* Malcolm Lowry'nin romanı (1947). Küçük bir Meksika kentinde, devrik bir konsülün, alkolün etkisiyle sayıklamalarının ve düşünsel parçalanmasının işlendiği yapıtta, çağdaş insanın takanağı olan kendi kendini yok etme düşlerinin simgesi verilir.

VOLKANİK sıf. (fr. *volcanique*). **1.** Volkanlarla ilgili bir yüzey, bir kaya, bir gaz ya da bir olay için kullanılır: *Volkanik taş. Volkanik patlama.* (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** İçinde volkan bulunan bir yer için kullanılır: *Volkanik alan.*
—İnş. *Volkanik çimento,* düz bir çatının kaplamasını oluşturan ve sızdırmazlık sağlayan, asfalt esaslı bileşim. (Bu kaplama, üzerine birkaç kat bitüm emdirilmiş bitümlü kartondan oluşur. Karton, dere çakılı, bitkisel toprak, seramik ya da çimento esaslı karolarla korunur.)
—ANSİKL. Jeomorfol. Alttaki yapılarla hiçbir ilgisi olmayan volkanik engebe, yalnızca yanardağların etkinliği sonucu oluşan "eklenmiş" bir engebe biçimi değildir: gerçekte "ilksel" denen yapısal biçimlere, kayaların direnci ve yapıların eskiliği gibi çifte bağımlılık altında oluşan "türemiş" yapısal biçimler de katılır.

İlksel biçimlerin morfolojisini doğrudan doğruya püskürmelerin tarzı belirler. Böylece şu biçimler ortaya çıkar: 1. cüruf konileri; Stromboli ya da Vulcano tipi etkinliklerden doğar, dik eğimlidir (30° ile 35°), baca çevresinde birikmiş piroklastitlerden oluşur (örn. bazaltlı ya da andezitli lav akışları yayan düzgün ya da gedikli Auvergne puyları ya da Kula bölgesinde devlit adı verilen cüruf ve kül konileri); 2. kubbeler ya da kubbe-volkanlar; profilleri yamaçların tabanına kadar dışbükeydir, püskürme noktalarının üzerinde çok kıvamlı lavların sertleşmesiyle oluşur (örn. Pelée dağı, puy de Dôme, Velay sükleri); 3. geniş kalkan volkanlar; çapları birkaç kilometreyle yirmi-otuz kilometre arasında değişir, yamaçların eğimi azdır (10°'den az); yarıklardan ya da kraterlerden çıkan akışkan lavların bazen çok kalın bir katman halinde birikmesiyle oluşurlar (örn. Hawaii'de Mauna Loa, Büyük Komor ya da Réunion'daki Fournaise adasal volkan yapıları; Güneydoğu Anadolu'da Karacadağ); 4. stratovolkanlar, art arda püskürmelerle son derece büyük yapıların yamaçlarındaki ağızlardan çıkan piroklastik ürünleri (küller, süngertaşları, breşler) ve lavların yığılmasıyla oluşurlar (örn. Vezüv, Etna, Demavend, Türkiye'de Ağrı, Süphan, Erciyeş, Hasandağı ve diğer birçok volkan yapısı). Çeşitli ölçeklerde olan bu biçimlerin korunması, bu biçimleri oluşturan malzemelerin direncine, ilksel eğimlerin derecesine ve aynı zamanda etkinliklerin ne ölçüde eski olduğuna bağımlıdır.

Farklı aşınma biçimlerinin bir tipolojisi yapısal düzenlere göre belirlenebilir. Şu biçimler ayırt edilir: 1. sıyrılma biçimleri; (bacalarda baca dolgularını meydana getiren pekleşmiş lavlar, aglomera ve breşler), doğrusal ya da çembersel kırıklarda (dykeler ve ringdykeler) ya da katmanlaşma düzlemlerine göre (sill), sertleşmiş ürünlerin aşınmayla ortaya çıkması sonucu oluşurlar; bu tür volkanik ürünler yapıyı meydana getiren diğer malzemeden daha dirençlidir; 2. akışkan lav akıntılarından oluşan tünemiş biçimler; tortul kayaçlardan ya da kristalli kayaçların ayrışma ürünlerinden oluşan, aşınıma karşı korunmuş dirençsiz bir temel üzerinde yer alırlar: bu tür mesalar bazen gerçek bir plato boyutlarına ulaşabilir (örn. fransız Massif central'inde Aubrac, Cézallier, Coiron); 3. tahrip biçimleri; üçgen biçiminde platoları ya da planezleri birbirinden ayıran ışınsal doğrultuda vadilerle yarılmış Hawaii tipi kalkan volkanlarda ya da stratovolkanlarda görülür (örn. 2 500 km²'lik bir alana yayılan ve Avrupa'nın en geniş volkanik yapısı olan Cantal, Réunion'da Neiges doruğu); bu aşınma İskoçya volkanları örneğinde yapının köklerine kadar inmiştir. Bu yapıların merkezinde plutonik kayaçlar, çevresindeyse merkezi kısmın çökmesi sonucunda bir yana eğimli engebeler dizisi oluşturan en eski lavlar yer alır (örn. Mull adası). Ayrıca volkanizma, hidrografik ağın düzenini bozar (lav akıntılarının ya da basit yapıların arkasında baraj gölleri) ve en belirgin volkanik yapıların yarattığı eğimler sistemine bağlı olarak yeni ağlar oluşur.

VOLKANİZMA a. (fr. *volcanisme*'den). Yanardağ etkinlikleri bütünü.

VOLKANOLOJİ a. (fr. *volcanologie*). → YANARDAĞBİLİM.

VOLKANOPLÜTONİK sıf. (fr. *volcanoplutonique*). Yerbil. En az bir bölümü hipovolkanik magma kayaçlarından oluşan volkanik bir yapı için kullanılır.

VOLKELT (Johannes İmmanuel), alman estetikçi (Lipnik, Galiçya, 1848 - Leipzig 1930). Volkelt'e göre, dinin ve metafiziğin temellendirilmesi ancak Kant'a dönüşle olabilir; bu iki veri karşılıklı olarak birbirini gerekli kılar. Volkelt, Lipps'le birlikte, *Einfühlung* kuramının ya da nesnel duygularla estetik nesnenin sezgisi arasında birlik görüşünün başlıca temilcilerinden biridir. Başlıca yapıtları: *System der Aesthetik* (Estetik sistemi) [1905-1914], *Kunst und Volkserziehung* (Estetik ve halk eğitimi) [1912], *Das aesthetische Bewusstsein* (Estetik bilinç) [1920].

VOLKER a. (ing. *walker*). Cerr. YÜRÜTEÇ'in eşanlamlısı.

Volkmann sendromu (alman cerrah Richard von *Volkmann*'ın [1830-1889] adından). Kansızlıktan ötürü bükücü kaslarda meydana gelen nekroz. Parmakların çekilmesine neden olur. Hastalık özellikle, dirsek ya da önkolun alçı ile sarılmasını gerektiren bir travmaya uğramış çocukta görülür.

VOLKOV (Fyodor Grigoryeviç), rus tiyatro yönetmeni (Kostroma 1729 - Moskova 1763). Yaroslav'da bir tiyatro topluluğu oluşturdu, Sumarokov ile birlikte kurduğu Moskova tiyatrosu'nun (1756) baş oyunculuğunu ve yönetmenliğini (1761) yaptı.

VOLKOVA (Vera), ingiliz uyruğuna geçmiş rus kadın dansçı (Petersburg 1904 - Kopenhag 1975). Agrippina Vaganova'nın öğrencisiydi; önce Petersburg'ta, sonra Rusya'dan ayrılarak Çin'de ve Japonya'da dans etti. 1936'da İngiltere'ye gitti ve Londra'da büyük ün kazanan bir okul açtı (1943-1950). Scala di Milano'nun bale yönetmeni (1950), Danimarka Krallık balesi'nin sanat danışmanı (1952) ve dans okulu yöneticisi oldu. Folkwang Hochschule'de (Essen) profesörlük (1960), Harkness Ballet'de konuk profesörlük (1964-1965) yaptı. Danimarka Krallık balesi'nde öğretim görevini sürdürdü, 1970 -1972 arasında Australian Ballet tarafından angaje edildi.

Volksgazet, hollandaca çıkan günlük sosyalist belçika gazetesi. 1914'te Anvers' de kurulan gazete *De Werker* ve *De Volkstribuun*'un birleşmesinden doğmuştur. Yazı işleri müdürlüğünü Camille Huysmans (1918) ve Jos Van Eynde (1944 -1977) yaptı. Tirajı sürekli düşen gazete 1978'de kapandı.

Volkssturm (*halk şahlanması* anlamına gelen alm. sözc.). Hitler'in, eylül 1944'te, yerel savunmaya yardım olmak üzere, Friedrich-Wilhelm III'ün 1813'teki Landsturm*'u gibi 16-60 yaş arasındaki eli silah tutar insanlar için ilan ettiği topyekûn seferberlik. Hitler, böylece halkı kendi aile yuvalarını savunma yolunda şevke getireceğini umuyordu, ama parti tarafından örgütlenen, kötü silahlandırılmış ve deneyimsiz birlikler, bazı istisnalar dışında, ancak pek önemsiz bir etkinlik gösterebildi.

Volksunie, flaman siyasal hareketi. Brüksel sorununda olduğu kadar Fouronlar sorununda da Wallonlar'a karşı uzlaşmaz bir tutumu vardır. 1965'ten 1974'e kadar Parlamento'daki gücünü önemli ölçüde genişletmiştir.

Volkswagen, halk tipi bir arabayı seri olarak imal etmek için 1937'de Wolfsburg'da kurulan alman otomobil firması. (1934'te Ferdinand Porsche tarafından yaratılan ve Türkiye'de "Kaplumbağa" ismi takılan bu çok ünlü modelden 20 milyon adetten fazla satılmıştır.) 1940 yılından itibaren alman askeri kuvvetleri için seferber edilen firma, sanayi potansiyelini askeri kara ve hava araçları ve özellikle V1 ve V2 tipi uzun menzilli füze elemanlarının imalatına ayırmıştı. 1948'de yeniden düzenlenen firma, 1950'den itibaren başlangıçtaki imalat kapasitesine ulaştı; 1964'te Auto-Union GmbH'yi (Audi - NSU marka) yeniden satın aldı. Grup, bugün 6 imalat şirketi, 8 dağıtım ve on adet kadar da yardımcı şirkete (finansman, kiralama vb.) sahiptir. Birçok ülkenin tasarımcı ve imalatçıları ile işbirliği anlaşmaları imzalanmıştır. Özel arabalar ve 4 tona kadar yük kamyonetleri ve toplu taşıma araçları imal eden Volkswagen, 6 ve 9 tonluk kamyonları ortak imal etmek için MAN ile birleşmiştir.

Volkswagen, 1992'de AET'nin otomobil firmaları arasında üçüncü sırayı ve dünya sıralamasında altıncı sırayı işgal ediyordu.

VOLLARD (Ambroise), fransız tablo satıcısı, yayımcı ve yazar (Saint-Denis, Réunion adası, 1868 - Paris 1939). Réunion adasından bir noterin oğluydu, hukuk öğrenimini bitirdikten sonra, 1894'te Paris'te sanat yapıtlarının alım satımıyla uğraşan bir iş kurdu. Degas'nın ve Renoir' ın öğütlerine uyarak ilk kişisel Cézanne sergisini (1895) açtı; 1896'da Gauguin'e bir sözleşme önerdi; 1898'de ve 1900'de Redon, 1901'de Picasso adına sergiler düzenledi. Litograflara taşbaskı albümleri ısmarlayarak estampın gelişmesini güçlendirdi: Bonnard (*Paris yaşamından bazı kesitler* [1895], *Paralel* [1900] vb.) ve Redon (*Aziz Antonius'un iğvası* [1896], *Mahşer* [1899]); Rouault'ya da gravür dizileri ısmarladı (*Miserere* ve *Savaş*). Yapıtları satmayıp biriktiren Vollard elindeki tablolarla görkemli bir koleksiyon oluşturdu; ünlü akşam yemeklerinde yazarları ve ressamları buluşturdu. Bu ressamların hemen hepsi Vollard'ı tablolarında canlandırdı (Renoir, M. Denis, Picasso, Bonnard). Vollard'ın *Paul Cézanne* (1914), *Renoir* (1920), *Degas* (1924) üzerine anekdotlara dayanan kitapları vardır; ayrıca *Sainte Monique* (Bonnard resimledi), *les Réincarnations du père Ubu* (Rouault resimledi) ve *Souvenirs d'un marchand de tableaux*'nun (1937) yazarıdır

Lauros-Giraudon

Ambroise **Vollard**
Cézanne'ın bir portresinden ayrıntı
Louvre-Orsay müzesi, Paris

VOLLEGA, VALLEGA ya da **VELEGA,** Batı Etyopya'da il; 71 200 km²; 2 932 060 nüf. (1990). Merkezi *Nakamtie.*

VOLLO ya da **WALLO,** Etyopya'da il, Etyopya kütlesiyle Danakil ülkesine yayılır; 79 400 km²; 4 315 019 nüf. (1990). Merkezi *Dessie.*

VOLNEY (Constantin François DE CHASSE-BŒUF, — *kontu*), fransız filozof

(Craon, Anjou, 1757-Paris 1820). Arapça öğrenmek için Lübnan'daki bir kıpti manastırında sekiz ay kaldıktan sonra Mısır ve Suriye'yi dolaştı. Bu yolculuğunu 1787'de yazdığı *Voyage en Egypte et en Syrie* (Mısır ve Suriye yolculuğu) adlı yapıtında anlattı, ardından *Considérations sur la guerre des Turcs et de la Russie*'yi (Türk-rus savaşları üzerine değerlendirmeler) [1788] yayımladı. États généraux'ya Anjou'dan tiers état temsilcisi seçildi, 1790'da da Meclis sekreterliğine getirildi; en önemli yapıtı *les Ruines, ou Méditation sur les révolutions des empires*'i (Yıkıntılar, ya da imparatorlukların değişmesi üzerine düşünceler) [1791] bu dönemde yazdı: bu kitapta Volney'in karşısına bir hayalet ya da cin çıkar ve halkların doğuşu, gelişimi, yasaları, tapınmaları ve dinlerine ilişkin sırrı ona açıklar; ancak bütün bu farklılıklara rağmen, Volney tüm insanların kardeş olduğuna ve Doğa'nın onları yönetmek için belirlediği yasaları en yetkin hale getirmek gerektiğine inanır. Büyük bir yankı uyandıran bu yapıt, *Ansiklopedi*'nin zihniyeti ile romantizmin gösterişli üslubu arasında bir dönüm noktasıdır. Volney hapiste geçirdiği Terör döneminin ardından Kamu eğitimi kurullarında görev aldı. 1794'te l'École normale'in tarih kürsüsüne getirildi. Bopaparte'ın önerdiği görevleriyse kabul etmedi. Diğer yapıtları: *Supplément à l' "Hérodote" de Larcher* (Larcher'nin "Herodotos"una ek) [1808]; *Chronologie d'Hérodote* (Herodotos kronolojisi) [1809]; *Recherches nouvelles sur l'histoire ancienne* (Eski tarih üzerine yeni araştırmalar) [1814]. *Discours sur l'étude philosophique des langues* (Dillerin felsefi incelemesi üzerine konuşma) [1819], *l'Hébreu simplifié* (Kolay ibranice) [1820] (Fr. akad., 1803).

VOLOFLAR → UOLOFLAR.

VOLOGDA, Rusya'da kent, Suhona'nın küçük kolu Vologda'nın kıyısında, kozalaklı ormanlarıyla kaplı bir bölgede; 283 000 nüf. (1989). Moskova-Arhangelsk hattında demiryolu kavşağı. Sanayi (metalürji ve mekanik, takım-tezgâhları, demiryolu onarımı, kereste sanayisi, besin sanayileri, ecza ürünleri, tekstil ve hazırgiyim, deri) merkezi.

VOLOGESUS I (öl. İ.S. 77'ye doğr.), Parthlar'ın arsaki kralı (50/51-77'ye doğr.). Hükümdarlığı, hellenizme karşı bir tepki dönemidir. Vologesus I, önce Romalılar ile savaştı (54-63), sonra bir okçu birliğini vermeyi önererek onlarla anlaştı.

VOLOGESUS III (öl. İ.S. 191), Parthlar'ın kralı (147'ye doğr. - 191). Traianus tarafından alınmış olan Arsakiler'in altın tahtını Romalılar'dan geri istedi ve onları tehdit etti, ancak, Antoninus'un savaş hazırlıkları üzerine pazarlığa zorlandı. Marcus Aurelius'un hükümdarlığı sırasında krallığı işgal edildi ve Seleukeia yok edildi. Vologesus Yukarı Mezopotamya'yı Roma'ya bırakmak zorunda kaldı.

VOLOGESUS IV (öl. 209'a doğr.), Parthlar'ın kralı (191-209'a doğr.). Septimius Severus'a karşı mücadelesinde Pescennius Niger'e destek oldu. Septimius Severus ülkeyi ele geçirdi, Seleukeia'yı aldı ve Ktesiphon'da Vologesus'u kuşattı. Kent teslim oldu, ama Vologesus kaçtı.

VOLONTARİZM a. (fr. *volontarisme*). Özellikle iktisadi alanda, olayların akışını salt iradeye dayanarak değiştirebileceğini düşünen bir kişinin ya da bir grubun tutumu. (→İRADECİLİK.)

VOLOS, Yunanistan'da liman kenti, Tesalya'da, Magnesia *nomos*'unun merkezi, Ege denizi'nde geniş bir körfezin sonunda; 71 000 nüf. Makine sanayileri. Besin ve tekstil sanayileri. Tütün imalathaneleri. Kent, deprem nedeniyle birçok kez (en son 1955'te) yıkıldı. Arkeoloji müzesi.

VOLOST, Rusya'da (XI. yy.-XX. yy.), bir toprak ve yönetim bölümüne verilen rusça ad. XIII.-XVI. yy.'da devletin, çarlığın, manastırların ve boyarların toprakları üzerinde oluşturulmuş ve yönetimsel özerklikle donanmış bir toprak birimi olan volost, köleliğin kaldırılmasından sonra, yalnızca, devlete bağlı köylüler arasında varlığını sürdürebildi. 1861 reformuyla volost, birçok kırsal kömünü *(mir)* birleştiren bir kantona, bütün köylüler için ortak bir yönetim birimine dönüştü. Sovyet yetkili makamları, 1928-1930'da uyezd (yönetim bölümü) ve volostu yürürlükten kaldırdılar.

VOLOVAN a. (fr. *vol-au-vent; vole*[*r*], uçmak ve *vent*, rüzgâr'dan [hamurunun hafifliğinden dolayı verilen ad]). Kızgın fırında pişirildikten sonra içi çeşitli malzemeyle (balık, deniz ürünleri, et, mantar) doldurulan katmerli hamurdan hazırlanmış yüksekçe kenarlı kalıp.

VOLPİ (Giovanni Antonio ya da Giannantonio), italyan yayımcı (Padova 1686 - *ay. y.* 1766). Kardeşi GAETANO'nun yardımıyla klasik yazarların (Tibullus, Propertius, Catullus) doğru basımlarını gerçekleştirmek amacıyla bir yayınevi (Volpi -Cominiana) kurdu.

VOLPONİ (Paolo), italyan yazar (Urbino 1924). şiirler (*Il Ramarro*, 1948; *Le Porte dell'Appennino*, 1960) ve romanlar (*Memoriale*, 1962; *La Macchina mondiale*, 1965; *Corporel*, 1974) yazdı, yabancılaşma mekanizmalarını aşırı bir kesinlikle betimlediği toplumsal bir makine tarafından ezilmiş olan kişileri, kaçış yolunu ütopyada ve düşsel sayıklamada bulurlar.

VOLSCİ. Esk. coğ. İtalya'da Osklar ve Umbrialılar'la akraba halk. Toprakları, yarımadanın batı yamacında Antium ile Terracina arasında yer almaktaydı. Volsci halkı, aralıklı olarak Pontiae (Pontino) ovasını işgal etti ve İ.Ö. VI. yy.'dan başlayarak Romalılar'la çatıştı. Coriolanus efsanesi bu çatışmalarla ilgilidir. Volsci halkı, İ.Ö. IV. yy. ortasında Roma'nın egemenliği altına girdi.

VOLSENDORFİT a. (fr. *wolsendorfite*). Miner. Ortorombik sistemde yer alan kurşun ve kalsiyum uranat; rengi kırmızıya çalar.

VOLSİNİİ ya da **VOLSİNİES.** Tar. coğ. Etruria'nın din ve federal yönetim merkezi: Arkeologlar coğrafi konumu konusunda fikir ayrılığına düşmektedir: bir bölümü Orvieto'nun, diğerleriyse Bolsena*'nın yerinde bulunduğunu öne sürmektedir.

VOLSK, Rusya'da kent, Volga kıyısında, Samara ile Saratov arasında; 69 000 nüf. Çimento fabrikası. Sepicilik ürünleri. Besin sanayisi. Hazırgiyim.

VOLT a. (ital. fizikçi A. *Volta*'nın adından). **1.** SI'de, içinden 1 amperlik değişmez bir akım geçen iletken bir telin iki noktası arasında, bu noktalar arasında yitirilen güç 1 watt'a eşit olduğunda, var olan potansiyel farkına eşdeğer elektromotor kuvvet ve potansiyel farkı ya da elektriksel gerilim birimi (simgesi V). [Volt, uygulamada, kadmiyum sülfatlı normal Weston öğesine ilişkin elektromotor kuvvetin 1/1,0186'sına eşittir.] **—2.** *Metrede volt*, SI'de, 1 coulomb'luk bir elektrik yükü taşıyan bir cisme, 1 newton'luk bir kuvvet uygulayan bir elektrik alanının yeğinliğine eşdeğer elektrik alanı birimi.

VOLT a. (fr. *volta;* ital. *volta*). Dresaj olarak adlandırılan at terbiyesi çalışmalarında, binicinin atına küçük boyutlu bir daire üzerinde yaptırdığı hareket.

VOLTA a. (ital. *volta*, dolaşma'dan). **1.** Denizc. Bir halatı, herhangi bir yere dolama ya da usulüne uygun olarak bir babaya ya da bitaya sarma. **—2.** *Arg.* Aşağı yukarı gidip gelme. **—3.** *Volta atmak*, *volta vurmak*, bir aşağı bir yukarı gidip gelmek (arg.). || *Voltasını almak*, bulunduğu yerden kaçmak, savuşmak, uzaklaşmak (arg.).

—Denizc. Bir geminin rüzgâra karşı kolayca ilerleyebilmesi için zikzak yapması. || Bir zincirin demire ya da bir başka zincire dolaşması. || *Volta alma*, bir halatı herhangi bir cismin çevresine dolama. —Demir zincirinin kendi demirine ya da iki zincirin birbirine dolaşması. || *Volta atmak*, halatı bir yere birkaç kere dolayarak bağlamak. || *Volta etme*, rıhtıma bağlanan bir gemiyi, halatları iki baba arasına çapraz bir biçimde sararak sabitleştirme. || *Volta seyri*, bir geminin, varış noktasına değişik rotalarda seyrederek ulaşması. || *Volta vurmak*, yelkenli bir tekneden söz ederken, rüzgârın estiği yönde yol almak için orsa seyri yaparak rüzgârı bir sancaktan, bir iskeleden kullanarak zikzaklar yapmak.

VOLTA, Afrika'da ırmak, üç akarsuyun (*Kara Volta, Beyaz Volta, Kızıl Volta*) birleşmesiyle oluşur. *Kara Volta*, kumtaşlı Bobo -Diulaso platosundan doğar. Önce K. -D.'ya doğru akar. Çok hafif eğimli olması nedeniyle büklümler çizerek ilerleyen vadisi sular altında kalan bir ova oluşturur. Sonra vadisi G.'e döner ve Beyaz Volta'yla birleştiği yerin yukarısına kadar birçok büklüm çizerek ilerler. Çığırının bu kesimindeki başlıca kolu Buguriba'dır. Beyaz Volta ile birleşmeden önce, Kara Volta, Bamboi'de çok keskin bir dirsek çizerek B.'dan D.'ya doğru akmaya başlar.

Beyaz ve Kızıl Volta, Yukarı Volta (günümüzde Burkina) orta ovasından doğar, K. -B.'dan G.-D.'ya doğru akarlar. Eğimleri az olduğundan bunlar da birçok büklüm çizerler. Beyaz ve Kızıl Volta'nın kolları kısadır.

Kara ve Beyaz Volta'nın birleşmesinden sonra ırmak belirgin biçimde K.-B.'dan G. -D.'ya doğru akmaya başlar ve Oti'yi alır. Sonra Volta aniden D.'ya dönerek 1 200 km aktıktan ve 370 000 km²'lik bir havzayı akaçladıktan sonra Gine körfezine dökülür.

Kara Volta'nın yukarı çığırında bir tropikal geçiş rejimi görülür. Irmak hiç kurumaz ama kurak mevsimin en düşük debisi özellikle yukarı kesimde çok belirgindir. Buna karşılık Beyaz ve Kızıl Volta'nın rejimi gerçek tropikal tiptedir ve kış mevsimi sonunda (temmuz ortasıyla ekim ortası arası) bir kabarık su dönemi, aralık -ocakta sona eren ve kısa süren suların iyice azaldığı dönem ve son olarak da akışın bütünüyle durduğu dönem (akarsuların yatağında bir dizi küçük göle rastlanır) ortaya çıkar. Oti'nin birleşmesinden sonra Volta'nın yıllık modülü 1 180 m³/sn, suların çekildiği dönemdeki debisi 28 m³/sn'dir. Suları genellikle ekim ayının ilk on beş gününde kabarık olur. Bununla birlikte, ırmağın güneyde bulunmasının yarattığı etkiler, mayıs sonu-temmuz arasındaki bazı dönemlerde doruk noktasına ulaşır.

Voltalar'ın yukarı çığırında sulama yapılır Akışın sürekli olduğu yerlerle derivasyon barajları, kesintili olduğu yerlerdeyse biriktirme barajları yapılmıştır. Aşağı kesimde, Gana'da, Akosombo* barajında hidroelektrik üretilir. Baraj büyük bir gölün (*Volta gölü:* 8 000 km²) oluşmasına yol açmıştır.

VOLTA (Alessandro, *—kontu*), italyan fizikçi (Como 1745 - *ay. y.* 1827). Como Krallık okulu'nda öğretmenlik yaptı, burada fizik profesörlüğüne atandı, elektrik alanında araştırmalar yaptı ve elektroforla (1774) yoğuşturucu elektroskopu (1782) tasarladı. Daha sonra bataklık gazlarının yapısı ve bileşimi üstüne araştırmaları ödiyometriyi icadında esin kaynağı oldu. 1777 yılında Bern'de Haller'i, Cenevre'de Saussure'ü, Ferney'de Voltaire'i ziyaret etti ve patatesin İtalya'da tanınmasını sağladı. 1779'da Pavia'da bir fizik kürsüsü kuruldu; Volta buraya çağrıldı ve 1819'a dek bu kürsünün başında kaldı. 1780'den 1782'ye dek, Fransa, Almanya, Hollanda ve İngiltere'de dolaştı, Lavoisier ve Laplace'ın atmosfer elektriği üstünde yaptığı bir incelemeye katıldı. Galvani'nin derisi yüzülmüş bir kurbağanın kol ve bacakla-

rında, gövdenin iki farklı bölümü arasına metal bir ark yerleştirerek gerçekleştirdiği hareketler üstüne gözlemlerini araştırmaya başladı (1792). 1793'te metallere bir dizi "gerilim" uyguladı ve bu araştırmalar sonunda 1800'de elektrik pilini icat etti. 1801'de Volta'yı Paris'e çağıran Bonaparte, ona aylık bağladı ve onu İtalya krallığı'nın kontu ve senatörü ilan etti. Volta 1819'da doğduğu kente çekildi.

VOLTA DİLLERİ a. Nijer kongo ailesinden dil öbeği; Mali'nin, Burkina Faso'nun doğusunda ve Fildişi Kıyısı'nın, Gana'nın, Togo'nun ve Benin'in kuzeyinde konuşulur. (Öbeğin en önemli dili mosidir.) [Eşanl. GUR.]

VOLTAİRE (François Marie AROUET, — denir), fransız yazar (Paris 1694-*ay.y.* 1778). Parisli bir noterin oğluydu; babasına hıncından ötürü, zaman zaman piç olduğunu öne sürmüşse de, aslında P. Tournemine'in cizvit hümanizmi ile Ninon de Lenclos tarzı özgür düşüncenin şaşırtıcı bir çaprazlamasının mirasçısıdır. Voltaire geleceğe iki miras bıraktı: bir yandan M. Homais ve liberal burjuvazinin, öte yandan da mücadeleci gazeteciliğin öncüsüdür. Felsefi yanı bugün bize hafif gelen yapıtının çeşitliliği ve sınırları buradan kaynaklanır. Voltaire, zamanının tüm büyük fikirlerine sırt çevirdi ve Buffon'dan Rousseau'ya ve Needham'a kadar, dönemin tüm büyük adamlarını eleştirdi; "iyi vahşi" kuramında olduğu gibi "kabuklar üzerine inşa edilmiş sistemler"i alaya aldı; ama böylelikle yerbilim, biyoloji, toplumbilim, antropoloji gibi kurulmakta olan bilimlere de uzak kaldı. İyi bir tarihçi oluşuysa, dünyayı, onu her zaman cezbeden iktidar mekanizmaları aracılığıyla ele almasındandır.

Bununla birlikte Voltaire, meslek yaşamının başında Philippe d'Orléans'ı sorumsuzca eleştiren dizeleri yüzünden bir süre taşrada, ardından Bastille'de (1717-18) gözaltına alındı; *Œdipe* (1718) adlı trajedisi ile *Poème de la Ligue* (1723) adlı şiirine o sırada başladı. Kısa bir süre sonra üne ve paraya kavuştu, ama Rohan-Chabot şövalyesiyle takışması iyi bir sopa yemesine ve yeniden hapse düşmesine neden oldu. Ancak İngiltere'ye sürgün giderek özgürlüğüne kavuşabildi. Üç yıl devam eden (1726-1728) bu sürgün Voltaire'in düşüncesini ve yapıtını reformcu bir çizgiye çekti. Voltaire siyasal bir trajedide (*Brutus*, 1730) özgürlüğü yüceltirken, bir yandan da savaşa karşı çıktı (*Histoire de Charles XII*, 1731), hıristiyan dogmalarını (*Épître à Uranie*, 1733), sözde edebi başarıları (*le Temple du goût*, 1733) ve fransız siyasal rejimini (*Lettres* philosophiques*, 1734) eleştirdi. Voltaire Châtelet markizinin Franche-Comté'de Cirey' de bulunan malikânesine çekilerek, takipçilerinden uzakta, kendini edebiyata verdi: trajediyi yenilemeye (*Zaïre*, 1732), uzak ülkeleri ya da Shakespeare'in gözüyle antik Roma'yı konu alarak ulusal tarihi canlandırmaya (*la Mort de César*, 1735), ve aşk temasını bir yana bırakmaya (*Mérope*, 1743) çalıştı. Buna karşılık komedi türünde (*Nanine*, 1749) o kadar başarılı olamadı, hatta Mme de Pompadour Crébillon'u Voltaire'e yeğlemişti. Bununla birlikte, saray için yazdığı bazı şiirler (*Poème de Fontenoy*, 1745) ona Akademi'nin (1746) ve sarayın yolunu açtı. Voltaire saray tarihçiliğine getirildi (1746). Ancak gördüğü ilgiden pek memnun kalmadığı için *Zadig** (1747) adlı öyküyü kaleme aldı ve Friedrich II'nin davetini kabul etti. Potsdam'da geçirdiği üç yıl (1750-1754) boyunca bir yandan majestelerinin dizelerini düzeltirken bir yandan da *XIV. Louis asrı*'nı (le Siècle de Louis XIV) [1751] ve *Micromégas* (1752) adlı öyküyü yazdı. Bir başka fransızla, Berlin akademisi'nin yöneticisi Maupertuis ile anlaşmazlığa düşünce Prusya'dan ayrıldı ve Paris'te hiçbir zaman istenmediği için Cenevre yakınına yerleşti. Ama *Essai sur les mœurs* (1756) ile prostestanları, *Pucelle* (1755) ile de katolikleri gücendiren Voltaire, *Poème sur le désastre de Lisbonne* (1756) adlı şiiriyle de Rousseau'nun düşmanlığını üzerine çekti. Bu felaket Voltaire'i *Candide ya da İyimserlik üzerine*'yi [1759] yazmaya ve Gex ülkesinde, Ferney'de kendine emniyetli bir barınak aramaya sevk etti. On sekiz yıl boyunca Voltaire orada düşüncenin hükümdar'ı oldu, avrupalı seçkinleri kabul etti, trajedilerini temsil ettirdi (*Tancrède*, 1760) ve felsefi öykülerine yenilerini ekledi; bu öykülerinde sonradan görmeleri (*Jeannot et Colin*, 1764), siyasal istismarları (*l'Ingénu*, 1767), rüşveti ve zenginliklerin eşit olmayan bir biçimde dağılmasını (*l'Homme aux quarante écus*, 1768), töreleri (*la Princesse de Babylone*, 1768) eleştirdi. Yergi yazılarında "alçağı ezmek"e ve adaletin yetersizliklerini sergilemeye çalıştı: Calas' ın (1765), Sirven'in (1771) itibarlarının iadesini sağlamayı başardı ve şövalye La Barre'ın da itibarının iade edilmesini istedi (1766). Aklın zaferi için sürdürdüğü kutsal görevine *Traité sur la tolérance* (Hoşgörü üzerine inceleme) [1763] ve *Felsefe sözlüğü*'yle (le Dictionnaire philosophique) [1764] devam etti. 1778'de Paris'ten gelen çağrıya olumlu yanıt verdi: görkemli bir biçimde Akademi'ye ve Comédie-Française'e kabul edildi. *İrène* adlı oyunu Comédie-Française'de oynanırken, üzerine bir taç konmuş büstü de temsil boyunca sahnede duruyordu. Yorgunluktan bitkin düşen Voltaire aynı yıl 30 mayısta öldü.

Lauros-Giraudon

Voltaire'in portresi
N. de Largillière'in yapıtı
Fransa, XVIII. yy.
Carnavalet müzesi, Paris

Voltaire'in uçarı ve gündelik konuları işleyen şiirlerden büyük şiirsel kurgulara, gösterişli düzyazılardan keskin ve alaycı kısa anlatılara kadar uzanan yapıtının çeşitliliği gerçekten şaşırtıcıdır. Voltaire daha çok bugün artık yavaş yavaş unutulan epik ve trajik yapıtlarına önem verdiği halde, genellikle yazarının adı belirtilmeden yayımlanan ve ancak zaman öldürmeye yaradığı düşünülen anlatıları ve sayısız mektubu yapıtının en canlı bölümünü meydana getirir. Filozof Voltaire, Aydınlanmacı filozofların yeni hümanizminin sözcüsü olarak belirir: ruhun selametinden çok bu dünyadaki mutluluğa, metafizikten çok fiziğe, savaşların ve hanedan kavgalarının hikâyesinden çok gündelik yaşamın tarihine önem verir. Voltaire'in adı tanrıtanımaza değilse de dinsize çıkmıştı; oysa Kilise'ye şiddetle cephe alması samimi bir yaradancılığa ters düşmüyordu ve Voltaire Kilise'nin maddiyata düşkünlüğünü her fırsatta yineleyecekti. Siyasal, hukuksal reformlardan yana olan, Fransız devrimi'nin sağlayacağı insan haklarını savunan, ama Diderot ya da Rousseau'nun felsefi atılganlığından da uzak olan Voltaire, burjuva zihniyetinin dinamizminin ve sınırlarının canlı örneğidir. Voltaire, Louis XIV döneminin ve bu dönem edebiyatının hayranı, Corneille'in titiz bir yorumcusu, romantizme cephe alanların çevresinde toplandığı sancaktı. Siyasette eleştirici zihniyet ile sanatta konformizm onun himayesinde birleşirken, Rousseau çelişkili bir biçimde, devrimci radikalizm ve dinsel uyanışın yanı sıra romantik hareketin yükselişine de öncülük edecekti. Goethe' nin dediği gibi "Voltaire nasıl bir dünyanın sonuysa, Rousseau da bir dünyanın başlangıcıdır."

VOLTAİRECİLİK a. Voltaire'in ve izleyicilerinin felsefesi.

VOLTAİT a. (fr. *voltaïte*'den). Miner. Kübik sistemde yer alan hidratlı doğal demir ve potasyum sülfat.

VOLTAJ a. (fr. *voltage; volt*'tan). Elekt. İki nokta arasındaki potansiyel farkını belirtmek için yanlış olarak kullanılan terim. (GERİLİM demek gerekir.)

VOLTALI sıf. Denizc. Dolaşmış bir halat, bir zincir için kullanılır.

◆ be. Volta alarak

VOLTAMETRE a. (fr. *voltamètre;* öz. a. A. *Volta* ve *-mètre*, metre'den). Elekt. Bir elektrik yükünü, elektrokimyasal bir yöntemle ölçmeye yarayan elektroliz kabı.

VOLTAMPER a. (fr. *voltampère; volt*, volt ve *ampère*, amper'den). Elekt. İçlerinden alternatif akımlar geçen devrelerdeki görünür gücün ölçümü için watt'a verilen özel ad.

VOLTAMPERÖLÇER a. Elekt. Alternatif akımda, bir görünür gücü ölçmeye yarayan aygıt.

VOLTA REDONDA, Brezilya'da (Rio de Janeiro eyaleti) kent, Rio'nun K.-B.' sında, Paraíba do Sul kıyısında; 177 772 nüf. Demir-çelik merkezi.

VOLTEN (Aksel), danimarkalı mısırbilimci (? 1895 - Kopenhag 1963). Carlsberg Taş eserler müzesi'ndeki (Kopenhag) belgeleri yayımladı. Demotik yazı alanında uzman olduğundan, geç dönem papirüslerini de (Papyrus İnsinger) yayımladı.

VOLTER a. (öz. a. *Voltaire*'den. Fransa' da, Restauration döneminde ortaya çıkan yüksek ve yatık arkalıklı, büyük ve alçak koltuk.

VOLTERRA, İtalya'da kent, Toscana'da (Pisa ili) Arno'nun kolu Era'nın kaynakları kıyısında; 14 500 nüf. Etrüsk ve Ortaçağ duvarlarıyla çevrili olan kentin ilgi çekici bir güzelliği vardır. XIII. yy.'dan kalma Palazzo dei Priori (pinakotek). XII. ve XVI. yy.'lardan kalma katedral (sanat eserleri) XIV. ve XV. yy.'lardan kalma kale. XII. ve XIII. yy.'lardan kalma kule evler. Piskoposluk müzesi. Etrüsk (600'den çok ölü külü vazosu) müzesi. Kaymak taşı işleme. Tuz üretimi.

—Tar. ve Arkeol. Volterra, Velathri (lat. *Volaterrae*) adı altında on iki etrüsk sitesinden birini oluşturuyordu. Bu dönemden (İ.Ö. V. yy.) hâlâ geniş bir sur kalmıştır. L. Cornelius Scipio, İ.Ö. 298'de Etrüskler'i bu duvarların önünde yenmişti. Volterra, İmparatorluk döneminde Roma'ya bağlı, ama kendi kendisini yöneten bir kent oldu. İ.Ö. IV. yy. sonundan, İ.S. I. yy.'a kadar, bronz ve seramik eşya ve özellikle tüf ve kaymak taşından dikkate değer ölü külü vazoları üreten bir sanayi merkeziydi.

VOLTERRA (Vito), italyan matematikçi ve fizikçi (Ancona 1860-Roma 1940). Mekanik profesörü oldu, Birinci Dünya savaşı sırasında uçakların silahlandırılmasıyla ilgilendi, faşist rejime karşı çıktı ve 1931'de Fransa'ya sığındı. Matematiksel çözümleme konusunda, çizgi fonksiyonlarını yeni bir uzayın noktaları olarak kabul etti ve böylece fonksiyoneller kuramını geliştirdi, integral denklemleri çözdü, bunların, özellikle biyometri alanındaki uygulamalarını inceledi.

VOLTERRANO (il) → FRANCESCHİNİ (Baldassarre).

Scala

Alessandro Volta
Floransa'da Fizik ve doğa bilimleri müzesi'nde bulunan bir duvar resminden ayrıntı

J. Bénazet-Pix

volter
özel kol.

VOLTİJ a. (fr. *voltige*). At üstünde yapılan binicilik gösterisi. Ata takılan voltij başlığı ve voltij halkasıyla, öğreticinin elindeki çılbır ipine bağlı olan at daire üzerinde dönerken, lastik ayakkabılı biniciler atın üzerine sıçrayarak çeşitli hareketler (ayağa kalkma, ters oturma ya da amuda kalkma gibi) gerçekleştirirler.

VOLTMETRE a. (fr. *voltmètre*'den). Elekt. GERİLİMÖLÇER'in eşanlamlısı.

VOLTURNO, Güney İtalya'nın başlıca ırmağı, Tirren denizi'ne dökülür; 175 km (havzası 5 450 km²). Abruzziler'den doğar, önce Matese kütlesine uzanır, daha sonra, Benevento'dan gelen ve başlıca kolu olan Calore'yi alarak B.'ya doğru eğilir. Eğimi zayıftır ve menderesleri Capua ovasında çeşitlidir; bir delta oluşturarak denize dökülmeden önce günümüzde iyileştirilmiş bataklıklardan geçer.

VOLTURNUS. Rom. mit. Volturnus ırmağının (bugün *Volturno*) ırmak-tanrısı; onuruna 27 ağustosta *volturnalia* bayramı kutlanırdı.

VOLTZİA a. (öz. a. *Voltz*'dan). Perm ve trias devirlerinde yaşamış olan, iki çeşit yapraklı, uzun silindirimsi kozalaklı fosil bitki. (Günümüzdeki *taxodium*'a benzetilebilir.)

VOLUBİLİS, Fas'ta, cebel Zerhun'un eteğinde arkeolojik yer. İ.S. II.-III. yy.'larda büyük bir gelişme gösteren (kalıntıların büyük bir bölümü bu dönemdendir) eski bir berberi kenti olan Volubilis, daha İ.Ö. I. yy.'da, Juba II döneminde önem kazanmıştı ve kamu yapıları içermekteydi. İ.S. I. yy.'da kısa bir süre terk edildikten sonra Severuslar (193-235), roma hukukuna bağlı olan bu municipium'u, bir koloniye dönüştürdüler ve forumu, bazilikayı, capitoliumu ve zafer takını yaptılar. Juba'nın eski krallık sarayı *(regia)*, roma valisinin sarayı oldu. Dağ kabilelerinin saldırısına uğrayan kent, Gordianus III döneminde (238) onarıldıysa da Diocletianus'un saltanatının başlarında terk edildi (285).

Kentte daha 1915'te kazılara başlandı. 8 kapılı, 34 kuleli ve 2, 350 km uzunluğundaki sur duvarı, Caracalla takı, capitolium (bir bölümü Macrinus döneminden kalma), bir su kemeri, çeşmeler, Gallianus hamamı, *macellum* (pazar yeri), Saturnus tapınağı (birçok adak steli), bir *mithraeum*, nekropolisler ve çok sayıda konut ortaya çıkarıldı. Dükkânların çokluğu Volubilis'in işlek bir ticaret merkezi olduğunu gösterir.

Kentin batı kesimi, arazinin engebeli olması ve en eski yerleşmenin burada bulunması nedeniyle düzensiz bir planı vardır. Konakların yer aldığı zengin bir semt olan kuzey-doğu kesimi ise oldukça düzenli bir plana göre kurulmuştur ve çok gelişmiş bir su dağıtma sistemiyle donatılmıştır.

Tanca kapısından zafer takına giden *decumanus maximus*'un iki yanında güzel konutlar ve dükkânlar vardı. Gösterişsiz gereçlerle yapılmış olmalarına karşın evler zengin bir biçimde süslenmişti. Süs oymaları yerel geleneğe uygun, geometrik ve yalın bir anlayışla yapılmıştır. İnsan heykelleri, özellikle de bronz heykeller dışarıdan getirilmiştir. J. Carcopino, Volubilis'te, sanat meraklısı bir hellenist olan kral Juba'nın sarayının yerini bu heykellerden (şarap dağıtan ephebos, atlı, Cato'nun büstü, taçlı genç prens başı) yararlanarak belirledi. Mozaikler de çok ilgi çekicidir (Herakles'in işleri, Bacchus, Dört mevsim, Nereus kızları, Venüs alayı). VI.-VII. yy.'lardan kalma hıristiyan yazıtları, burada, latince adlı magistratusları bulunan siyasal ve toplumsal bir düzenin varlığını sürdürdüğünü gösterir.

VOLUCELLA a. (lat. *volucer*, uçan'dan). Larvaları ya toplu halde yaşayan eşekarılarının ya da yabanarılarının yuvasında gelişen ortoraf sinek cinsi.

VOLUNTARY a. (ing. *voluntary*). Müz. İngiltere'de XVI. yy.'da, ayinden önce doğaçtan çalınan kısa org parçası. (Serbest tarzda ya da kontrapunto tarzında olan bu tür, zaman zaman prelüd ya da fantezi *(fancy)* ile karıştırıldı. XVI. yy.'ın sonlarında notalanmaya başlandı ve ayinle bütünleşti. Virginalciler okulu klavsen için de bestelenen voluntary'nin sayısız örneklerini ortaya koydular. Blow ve Purcell bu türü geliştirerek XVIII. [J. Stanley] ve XIX. yy. [S. Wesley] bestecilerine zemin hazırladılar.)

VOLUSİANUS (Caius Vibius) [öl. 253], Roma imparatoru (251-253), imparator Gallus'un oğlu. Askerler tarafından, babasıyla birlikte öldürüldü.

VOLUTA a. (ital. *voluta*). Zool. Öndensolungaçlı karındanbacaklı yumuşakça cinsi. (Temel özellikleri, oldukça geniş bir ayak; birbirinden uzak, koni biçimli dokunaçlar; mekiksi yumurta biçimli bir kavkı ve kıvrılmış ama kapakçıksız bir kolumela. Bu kalın ve sağlam kavkı genellikle çok güzel renklerle bezeli olur. *Voluta*'lar sıcak denizlerin kumsallarında bulunur. Eosen devri tabakalarından başlayarak fosillerine rastlanır. *Volutidae* familyasının örnek tipi.)

VOLUTİDAE a. Öndensolungaçlı karındanbacaklı yumuşakça familyası. (Kretase topraklarından başlayarak fosillerine rastlanan bu hayvanlar günümüzde sıcak denizlere yayılmıştır. Başlıca cinsleri: örnek tipi *Voluta, Lyria, Cymbiola.*)

VOLÜDEPRİMOMETRE a. (fr. *voludéprimomètre*'den). Ölçbil. Çaplanmış bir delikten gaz geçişi sırasında meydana gelen basınç düşmesinden yararlanarak sıkıştırılmış gazların debisini ölçen aygıt.

—ANSİKL. "Volüdeprimometre" terimi, bir gazın hacimsel debisini, basınç düşürücü bir sistemden yararlanarak ölçen bir aygıtı tanımlar. Basınç düşürmek için çoğunlukla bir diyafram kullanılır. Diyaframlı ilk volümetrelerde, diyaframın her iki yanında meydana gelen basınç farkını kaydeden bir U manometresi bulunuyordu. Bu biçimde tasarlanan aygıtlar debiölçümde kullanılırdı. Sonradan diyaframın uçlarına başka ölçü hücreleri yerleştirildi ve volüdeprimometrelerle gazların debisini ölçme tekniği önemli ölçüde gelişti. Günümüzde, bu tip sayaçlardan yararlanan tesislerde, diferansiyel basıncın, statik basıncın ve sıcaklığın ölçülen değerleri, elektronik bilgisayara iletilmektedir. Elektronik bilgisayar belirli basınç ve sıcaklık koşullarından, ayrıca gazın sıkıştırılabilme katsayısı ile α debi katsayısı ve ε genleşme katsayısını göstermek üzere $\alpha\varepsilon$ çarpımından gazın yoğunluğunu (özgül kütlesini) hesaplayabilmektedir. Bundan başka, diyaframa ilişkin sabitler verildiğinden bilgisayar ortalama debiyi kısa zaman aralıklarıyla belirler ve integre eder. Bu koşullarda volüdeprimometre, hacim sayaçlarında olduğu gibi, ölçülen hacmi bir an öğrenmeye olanak veren bir düzenekle donatılmıştır. Volüdeprimometreler, ölçüm sırasında basınç ve sıcaklık etkenlerini de hesaba kattıklarından klasik tip sayaçlardan daha üstündür.

VOLÜMENOMETRE a. (fr. *voluménomètre*'den). Fiz. Mariotte yasasından yararlanarak, toz halindeki ya da gözenekli bir katının dokuları arasındaki gaz hacmini ve buradan yola çıkarak katının hacmini belirlemeye yarayan alet.

VOLÜMETRE a. (fr. *volumètre*'den). Fiz. Kimi sıvı yoğunlukölçerlerine verilen ad.

VOLÜMETRİK sıf. (fr. *volumétrique*). Hidr. pnöm. İçlerinden geçen akışkanın, değişken olan hacimleri hareketli bir organla (piston, palet vb.) belirlenmiş bir ya da birkaç boşluk içinde değişikliğe uğrayarak, birbirinden ayrılmış ardışık kütleler halinde aktığı bir sayaç, bir pompa ya da bir kompresör için kullanılır.

VOLÜT a. (fr. *volute*). Mim. BAŞLIK KIVRIMI'nın eşanlamlısı.

VOLVA a. (lat. sözc.). Bot. Bazı genç mantarların (amarita, volvaria gibi) şapkasını ve sapını tamamen saran zarımsı örtü. (Bu örtü şapka genişliğinde ve sap uzandığında yırtılır. Kalıntıları ya altınmantardaki gibi sapın dibinde bir çeşit kılıf ya da yalancı altınmantardaki gibi şapkanın üzerinde pullar oluşturur.)

VOLVARİA a. Sapının dibinde bir volva bulunan ve şapkasının altı pembe lamlarla kaplı olan mantar. (Volvarialar yenebilir; bazı türleri [*Volvaria esculenta*] üretim yastıklarında yetiştirilir. *Agaricaceae* familyası.)

—ANSİKL. Volvaria bütün Güneydoğu Asya'da ve Uzakdoğu'da eskiden beri yetiştirilir. Uzun süre uygun mevsimlerde dışarda pirinç samanı üzerinde bilimsel olmayan yollarla yetiştirilen volvaria bugün evlerde ya da seralarda, kapalı odalarda su buharında işlem görmüş değişik selüloz ürünlerinin yatak olarak kullanılması, seçilen türlerin miselyumuyla yapılan aşılama, ısının 30 °C dolaylarında tutulması gibi yeni tekniklerle üretilmektedir. Sapı uzamaya başladığı zaman toplanan volvaria, doğu yemeklerinin tadının ve kokusunun bir bölümünü sağlayan besleyici bir yiyecektir. Dünyadaki üretimi (Çin, Tayvan, Tayland, Filipinler) 50 000 t'u geçer.

Volvo, 1915'te Göteborg'ta kurulan isveç sanayi şirketi. 1975'te, hollanda firması DAF'ın özel arabalar kesiminin denetimini ele geçirdi ve 1981'de ağır araç yapımcısı amerikan White Motor firmasını satın aldı; böylece oluşturulan yeni şirket, Volvo, White, Autocar ve Western Star markaları altında yarı ağır ve ağır kamyonlar yapım ve dağıtımına başladı. Öte yandan, Volvo, Renault (Volvo'nun hissedarı) ile de bazı anlaşmalar yaptı (1982), böylece İsveç için Renault taşıtlarının satım ve bakım temsilciliğini elde etti. İki grup arasında motor üretimi konusunda daha önce de bir ortaklık kurulmuş bulunuyordu. İsveç'in en başta gelen işletmesi olan Volvo, 1992'de otomobil üreticileri arasında dünya sıralamasında 21. durumdaydı. Fakat, etkinlikleri çok çeşitli olduğundan başka alanlarda da onun adına rastlanır: bayındırlık işleri donanımı, deniz ve sanayi motorları, uçak reaktörleri, mühendislik, enerji, tarım-gıda sektörü gibi.

VOLVOCİDAE a. Volvoksta olduğu gibi yalnız biçiminde ışınsı çok kalın protoplazma uzantılarıyla birbirlerine bağlı hücreler içeren ve yuvarlak koloniler halinde yaşayan kamçılı suyosunları familyası.

VOLVOKS a. (lat. *volvox*, haşlamlı'dan). İki kamçılı hücrelerin koloni halinde bir araya gelmesiyle oluşan ve tatlısularda bulunan içi boş bir küre biçimindeki yeşil suyosunu. (*Volvocales* takımının örnek tipi.)

—ANSİKL. Bir volvoksu oluşturan hücreler aynı yumurtadan türeyebileceği gibi başka yumurtalardan da oluşup sonra bir araya gelebilirler. Koloninin ön kutbunda ışığa duyarlı stigmalar bulunur, fakat bunlar çoğalamaz ve sonunda ölür. Arka kutup ise tam tersine çoğalabilir: bazılarında kürenin iç kısmında dişi koloniler (gonidi) oluşur, bazılarında yüzücü erkek gametler, bazılarında da kirpiksiz dişi gametler meydana gelir. Kısaca volvoks bir bireyler kolonisiyle çok basit bir çokhücreli arasında geçit sayılabilir.

VOLVULUS a. (lat. *volvulus; volvere*, yuvarlama, sarma). Patol. Bir organın kendi sapı etrafında bükülmesi.

—ANSİKL. Volvulus terimi, hemen hemen sadece, bir bağırsak kıvrımının kendi üzerine bükülmesinde kullanılır; lezyon özellikle kalınbağırsağın sigmoit parçasında ve incebağırsakta oluşur. Volvulus bağırsak tıkanmasına neden olur. Acil cerrahi müdahaleyi gerektiren bu hastalıkta, ameliyat sırasında ya bağırsak normal duru-

cıvık **volvaria**
(Volvaria gloiocephala)
[yenebilir]

büyük volvalı **volvaria**
(Volvariella volvacea)
[yenebilir]

muna getirilir ya da bükülmüş olan parça kesilip çıkarılır.

VOMBAT a. Avustralya'da karada yaşayan, otçul, iri bedenli keseli hayvan. (Dişleri kemiricilerinkine benzer: sürekli uzayan, bir çift üstte, bir çift altta kesicidiş. Güçlü tırnaklarıyla uzun yeraltı inleri kazabilirler. Ormanda yaşayan vombat [*Vombatus ursinus*] ile ovada yaşayanlar [*Lasiorhinus* cinsinden üç tür] birbirinden farklıdır. Vombatgiller familyası.)

VOMBATGİLLER a. Güney-doğu Avustralya'da karada yaşayan otçul keseli memeliler familyası. (Dişleri kemiricilerinki gibidir: sürekli uzayan, bir çifti üstte, bir çifti altta kesicidişler. Güçlü tırnakları yeraltı inleri kazma olanağı verir. Bil. a. *Phascolomidae*.)

VOMİCA → KARGABÜKEN.

VOMİK (fr. *vomique;* lat. *vomica,* apse, suyuk birikimi). Pnömol. **1.** Delinme ile bronşlara akmış irinli birikintiyi balgamla çıkarma. (Vomik, olgunlaşmış bir akciğer apsesi ile patlamış bir kist hidatiğin özgül belirtisidir.) **—2.** Bu yöntemle boşaltılmış olan birikinti.

VOMİTO NEGRO a. (isp. *vomito negro,* kara kusmuk.) Patol. **1.** Sarıhummada görülen bol miktarda siyah kanlı kusmuk. **—2.** *Apandisit vomito negrosu,* ameliyat edilmemiş ağır apandisit olgularının son evresinde, bir zamanlar görülen, siyah kan kusma.

VOMİTORYUM a. (lat. *vomitorium*). Antik rom. Tiyatro ve amfitiyatrolarda değişik kat ve basamaklara çıkışı sağlayan geniş geçitleri belirtmek için kullanılan terim.

VON a. Kuzey Kore ile Güney Kore'nin para birimi.

VONA limanı → PERŞEMBE limanı.

VONDEL (Joost VAN DEN) → VAN DEN VONDEL.

VONDRÁK (Václav), çek slavcı (Dub, Güney Bohemya, 1859 - Brno 1925). Brno'da öğretmenlik yaptı (1903) ve yenidilbilgicilerin görüşünü benimseyerek çalıştı: *Altkirchenslavische Grammatik* (Eski kilise slavcası dilbilgisi) [1900], *Vergleichende slavische Grammatik* (Karşılaştırmalı slav dilbilgisi) [1906 - 1908, 2 cilt].

VONG CAVA → CAVALI.

VÕ NGUYÊN GİAP, vietnamlı general (An Xa, Kuzey Vietnam, 1911). Huê koleji'nde öğrenim gördükten sonra, devrimci etkinliklere başladı ve Komünist partisi üyesi oldu. Üç yıl hapsedildikten sonra, Hanoi'de hukuk öğrenimi yaptı ve 1939'da Çinhindi Komünist partisi'nin yasaklanmasından sonra Çin'e gitmeyi başardı. Aralık 1944'te Tonkin'e geri dönerek partizan grupları fransız yönetimine karşı örgütledi. 1945'te Hô Chi Minh hükümetinde İçişleri bakanı, sonra Savaş bakanı oldu. 1946 martında Fransa'yla yapılan anlaşmalarda önemli rol oynadı. Hô Chi Minh'in Fransa yolculuğu sırasında, Vietminh savunma komitesi başkanıyken Fransa'yla kopmayı sağlayan aralık 1945 olayını hazırladı. 1947'de Vietminh kuvvetleri başkomutanı oldu ve Fransız birliği kuvvetlerine karşı Diên Biên Phu muharebesiyle sonuçlanan (1954) harekâtı yönetti. 1960'ta Savunma bakanlığı ve başkomutanlığı sırasında, çatışmaların yeniden başlamasından (1964) Saigon'un düşmesine (1975) kadar yönlendirdi. 1980'de Savunma bakanlığı görevini bıraktı ve 1982'de Merkez komitesi politik bürosu'ndan uzaklaştırıldı. 1959'da *Guerre du peuple, armée du peuple*'ü (fr. çev.) [Halk savaşı, halk ordusu] yayımladı.

VONHYO, koreli keşiş (617-686). Kore'de Silla* krallığı'nda doğdu. Krallık otoritesinin buddhacılığa, ülkeyi koruyucu bir güç olarak gördüğü bu yeni dine gösterdiği yakınlıktan yararlandı. "Sıkı kuralcılık"ı bir yana bırakarak "sıradan laik" adını aldı ve serbest bir yaşam sürdü. Hem halkla, hem de soylularla düşüp kalkması ülkeyi bir uçtan bir uca dolaşması buddhacılığın yayılmasına doktrinci okullardan daha çok yardımcı oldu. Değerli bir kuramcı olarak, o dönemde çeşitli okulları birbirine düşüren kavgaları çözümlemeye çalıştı. Kısa sürede ünü Çin'e ve Japonya'ya yayıldı, böylece koreli ilk büyük buddhacı keşiş unvanını kazandı.

VON MİSES (Richard Edler), avusturyalı matematikçi (1883-1953). Viyana Yüksek teknik okulu'nu bitirdi, doktor unvanını aldı (1908). Aynı yıl Brünn'de doçent oldu. Strasbourg (1909), Dresden (1919) ve Berlin (1920) üniversitelerine profesör olarak atandı. Berlin Friedrich-Wilhelm Üniversitesi'nde Uygulamalı matematik enstitüsü'nü kurup yönetti. İstanbul'a gelerek üniversite reformunda Fen fakültesi sırfi ve tatbiki matematik enstitüsü'nü kurdu (1933). Harvard Üniversitesi aerodinamik ve uygulamalı matematik profesörlüğüne getirildi (1939). Uygulamalı matematiğin tüm alanlarında (mekanik, esneklik kuramı, uygulamalı çözümleme, istatistik) çalıştı. Özellikle olasılıklar hesabı üzerindeki çalışmalarıyla tanındı, olasılık hesabına limit ve sonsuz kavramlarını getirdi. n kez yinelenen bir denemede, bir E olayının ortaya çıkma sayısı $\mu(n)$ ise, bir deneme dizisinde E'nin olasılığı için

$$p(E) = \lim_{n \to \infty} \frac{\mu(n)}{n}$$

tanımını vererek yeni bir istatistik kuramı kurdu.

Kuramla uygulamayı birbirine en iyi biçimde kaynaştıran matematikçi olarak bilinir. Birinci Dünya savaşı'nda geliştirdiği o dönem için çok büyük sayılan 600 B.B.'lik dev uçağa adı verildi.

VONNEGUT (Kurt), amerikalı yazar (İndianapolis 1922). Bilimkurguyla (*Slaughterhouse Five,* 1969) bilimkurgunun ve amerikan gerçeğinin parodisinin birbirine karıştığı yapıtlarında (*Cat's Cradle,* 1963; *God Bless you, Mr. Rosewater,* 1965; *Breakfast of Champions,* 1973; *Slapstick or Lonesome no more,* 1976; *Jailbird,* 1979; *Deadeye Dick,* 1982) "saçma"nın, gaddarlıkla ve günlük yaşamın yozluğu kadar insan çılgınlığının anlamsızlığıyla beslendiği çağdaş bir barok anlayış geliştirdi.

VONOZ a. Uskumru, kolyoz, sardalye gibi balıkların iki yaşını doldurmamış yavrusuna verilen ad.

VONSAN, Kuzey Kore'de liman kenti, il merkezi, Yonghung körfezi ve Japon denizi kıyısında; 274 000 nüf. (1987). Tersaneler, demiryolu gereçleri, kimya sanayisi. —Yakınında, sayfiye merkezleri.

VONYERİT a. (fr. *vaugnérite;* öz. a. *Vaugneray*'dan). Petrogr. Biyotit bakımından çok zengin ve kimi kez hornblend içeren kuvarslı siyenit.

VOORBURG, Hollanda'da (Güney Hollanda) kent, Lahey'in doğu banliyösünde; 45 500 nüf. Burasının eski Roma kolonisi *Forum Hadriani* olduğu sanılır. Konut banliyösü. Hastane merkezi.

VOORNE-PUTTEN, Hollanda'ya bağlı (Güney Hollanda) eski adalar, Kuzey denizi ile Ren-Meuse deltası arasında. Tarım ve hayvan yetiştiriciliği. Doğal rezervler.

Vooruit (flamanca sözc.), 1880'de Gent'te kurulan tüketim kooperatifi. Belçika'da birçok sosyalist kooperatifin prototipi oldu. Sosyalist Anseele'in ön ayak olmasıyla otuz kadar işçi tarafından kurulan ve başlangıçta basit bir ekmekçi dükkânı olan Vooruit, giderek Belçika'nın en güçlü tüketim ortaklıklarından biri durumuna geldi.

VOR (ing. *very high frequency omnidirectional range*'in kısaltması), hareketli bir cismin yerini, sabit bir noktadan yapılan üç yayımla karşılaştırarak sabit bir işaret noktasına göre belirten hava radyoseyir sistemi. VOR sisteminde, ilk yayım her yöne aynı şiddette yayım yapan bir antenle gerçekleştirilir; bu yayım modüle edilir, yeni zamanla belirli bir değişikliğe uğrar. İkinci yayım aynı modülasyonla, K.-G. yönüne çevrilmiş bir çerçeve antenden yapılır. Üçüncü yayım ise, D.-B. yönüne çevrilmiş bir çerçeve antenle, "faz sapması" olan yani gecikmeli bir modülasyonla gerçekleştirilir; ilk yayım minimum olunca üçüncü yayım maksimum ya da ilki maksimum olunca üçüncü minimum olur. Hareketli cisimde, iki modülasyonun maksimum ya da minimum değerleri arasındaki sapmayı zaman içinde gösteren bir fazölçerle donatılmış bir alıcı bulunur. Böylece, hareketli cismi sabit noktaya birleştiren doğru ile K. yönü arasındaki açı elde edilir.

VORARLBERG, Avusturya'da il; 2 601 km²; 333 128 nüf. (1991). Merkezi *Bregenz*. Arlberg kütlesi ili Avusturya'nın kalan bölümünden ayırır. Kütleyi aşan tünel (İnn vadisinden geçer) başlıca ulaşım yoludur. Vorarlberg, Konstanz gölüyle Arlberg kütlesi arasında sıkışmıştır. Çeşitli görünümler dikkati çekmektedir: Ren vadisi, Konstanz gölü kıyıları, Bregenzerwald tepeleri ve dağları, İll vadisi (hidroelektrik üretimi), Rätikon ve Silvretta kütleleri. Tarım, özellikle Ren vadisinde yoğun yöntemlerle yapılmaktadır; dağ tipi ekonomi, kütlelerde egemendir. Süt ve peynir üretimi (Montafon ırkı) önemlidir. Çalışan nüfusun % 40'ı sanayide istihdam edilir. Tekstil başta gelirse (Dornbirn tekstil fuarı) de makine ve kereste sanayileri de önemlidir. Tirol'ün uzantısında yer alan Arlberg kütlesi, alp tipi kayakçılığın merkezlerinden biridir. Turizm (kış ve yaz), ilin nüfusu ülke nüfusunun ancak % 4 olmasına karşın, ülkeye gelen yabancı turistlerin onda birini çeker ve ilin her yerinde başlıca etkinliktir. İlin yönetim merkezi Bregenz, ticaret merkeziyse Feldkirch'dir.

VØRİNG, Norveç denizi'nin kıyısında dörtgen biçimli geniş plato. 66-68° K. enlemleriyle 1-7° D. enlemleri (ortalama derinliği 1 500 m) arasındadır. Güney Atlas okyanusu sırtı doğrultusunda, Jan Mayen eşiğini aşarak K.-B.'ya yönelir. Dış yarısı, yüksek okyanus kabuğuyla taşınır ve bazaltlı lavlarla ve yanardağ kökenli katmanlarla kaplıdır.

VORKUTA, Rusya'ya bağlı Komi Özerk Cumhuriyeti'nde kent, Ural dağlarının K. ucunda, Peçora havzasında; 116 000 nüf. (1989). Demiryoluyla Rusya'nın merkez ağına (Vorkuta-Kotlas hattı) ve Obi kıyısındaki Salehard limanına bağlanan önemli madenkömürü yatağı. Kereste ve makine sanayileri. Yapı gereçleri.

VORLÄNDER (Karl), alman filozof (Marburg 1860 - Münster 1928). Yenikantçılıktan etkilenerek Marburg okulunun savları ile marxçılığı, özellikle ahlak konusunda bağdaştırmaya çalıştı (*Kant und Marx* [Kant ve Marx], 1911).

VORONEJ, Rusya'da kent, Voronej ırmağı kıyısında, kara topraklar bölgesinde, Moskova'nın G.'inde; 900 000 nüf. (1991). Demiryolu kavşağı ve sanayi (takım-tezgâhları, tarım aletleri, demiryolu gereçleri, elektrik gereçleri, taşıt lastiği, eczacılık ürünleri, seramik, besin) merkezi. Nükleer santral.

—Tar. Tarihte ilk kez 1177'de anılan kent, Don steplerinin tatar saldırılarından korunması amacıyla 1585'te bir kaleyle donatıldı. XVIII. - XIX. yy.'larda kara topraklar bölgesinin merkezi durumuna geldi ve tahıl sanayileriyle gelişti. Voronej, 14-26 temmuz 1942'de, Kızıl ordu'nun alman yaz saldırısına direnme noktası oldu ve bu direniş alman saldırısının kuzeye doğru gelişmesini önledi.

VORONİHİN (Andrey Nikiforoviç), rus mimar (Novoye Usoliye, bugün Perm bölgesi, 1759 - Petersburg 1814). Petersburg'da bir katedral (1801-1811) ve reva-

vombat

VIP Press Agency

general Võ Nguyên Giap

kıyla Paestum tapınaklarından esinlenen Madencilik akademisi'ni (1806-1811) yaptı.

VORONOV (Serge), fransız vatandaşlığına geçmiş rus kökenli fizyolog (Voronej 1866 - Lozan 1951). 1921'de, Collège de France'ta deneysel cerrahi laboratuvarı'na şef oldu. Hayvan organlarının (büyük maymunlar) aşılanması yoluyla giriştiği gençleştirme deneyleri, kamuoyunda büyük yankı uyandırdı, ama pek etkili olmadı.

VORONOV (Nikolay Nikolayeviç), rus mareşal (Sen-Petersburg 1899 - Moskova 1968). 1918'de Kızıl ordu'ya girdi, 1919'da topçu subaylığına yükseldi. Bu sıfatla mühendislik öğrenimi görürken gerek teknik, gerekse taktik alanda konusunun en büyük uzmanı olduğunu gösterdi. İkinci Dünya savaşı sırasında rus topçusunu büyük bir ustalıkla yönetti ve bu gücün üstünlüğü Kızıl ordu'nun başarılarında önemli bir etken oldu.

Fotohronika Tass

mareşal **Voronov** (1968'de)

VORONTSOV, rus soylu ailesi. En ünlü üyeleri şunlardır: ALEKSANDR ROMANOVIÇ, kont (1741-1805), 1802'den 1804'e kadar Dışişlerini yönetti. —MIHAİL SEMENOVIÇ, prens (1782 - Odesa 1856), Fransa'daki rus işgal kuvvetlerine komuta etti (1815-1818). Yeni Rusya ve Besarabya valisi (1828-1844), sonra Kafkasya kral naibi *(namestnik)* oldu (1844-1854).

VOROŞİLOV (Kliment Yefremoviç), rus mareşal (Verhneye 1881 - Moskova 1969). Maden sanayisi işçisiydi, 1903'te bolşevik partiye katıldı. Birçok kez hapse girdi, 1917 devrimi'nden sonra Petrograd savunma komitesi başkanı oldu ve 1918 yılında Stalin ile birlikte Tsaritsın (bugün Volgograd) savunmasını yönetti. 1919-1920'de Kızıl ordu'nun başına getirildi. Denikin'e karşı mücadele verdi. 1920'de Polonya-Sovyet savaşı'na katıldı. 1925-1940 yılları arası Savunma işleri halk komiserliği yaptı. 1941'de Kuzey cephesi komutanı olarak Leningrad (bugün Sen-Petersburg) savunmasını yönetti, kenti alman işgalinden korumayı başardı. Birkaç ay sonra Stalin kendisini Kızıl ordu'nun büyük yedek birimlerinin örgütlenmesi ve eğitilmesiyle görevlendirdi. Bu görevlerini 1944'e kadar sürdürdü. 1947'de, Voroşilov, SSCB Bakanlar konseyi başkan yardımcısı oldu. Kendisine güven duymaktan hiçbir zaman geri kalmayan Stalin'in eski mücadele arkadaşı olan Voroşilov, 1953'ten 1960'a kadar, SSCB Devlet başkanı olmasını sağlayan Yüksek konsey divan başkanlığı görevini sürdürdü.

Popperfoto Ltd

mareşal **Voroşilov**

VOROŞİLOVGRAD, Ukrayna'da kent, Donbas'ta; 497 000 nüf. Kent 1990'da, tekrar eskisi gibi **Lugansk** adını aldı. Demiryolu ve karayolu kavşağı. Madencilik (kömür). Sanayi (dökümevi, besin, ayakkabıcılık, hazırgiyim, mobilya).

VORSELAAR, Belçika'da (Anvers ili) komün, Campine'de, Turnhout'un G.-B.'sında; 6 360 nüf. Elmas işleme. Hayvan ve meyveağacı yetiştiriciliği yapılan bir bölgenin merkezi.

VORSTER (Balthazar Johannes), güney afrikalı devlet adamı (Jamestown, Cape'e bağlı, 1915 - Cape Town 1983). Avukatlık yaptı. Güney Afrika'nın Büyük Britanya'nın yanında savaşa girmesine karşı çıktı. Bu nedenle 1942'den 1944'e kadar hapiste kaldı. Bununla birlikte milletvekili seçildi ve 1958'de Bakan oldu. 1961'de, Verwoerd kabinesinde Adalet bakanlığı yaptı ve çok katı baskıcı önlemler aldı. 1966 eylülünde Verwoerd'in öldürülmesinden sonra, Başbakan oldu. Apartheid politikasını savundu; bağımsız Rodezya'yı destekledi ve ülkesini diplomatik soyutlanmışlıktan kurtarmaya çalıştı. 1974'te, erken seçime gitti, seçimler durumunu daha da güçlendirdi. Homelands politikasıyla, çokuluslu bir devletin oluşturulmasını hızlandırdı. (→ BANTUSTAN.) Kasım 1977 seçimlerini de kazandı. Ağustos 1978'de, ölen Başkan Diederichs'in yerine geçti, haziran 1979'da istifa etmek zorunda kaldı.

Güney Afrika Cumhuriyeti büyükelçiliği, Fransa

Balthazar Johannes **Vorster** (1968'de)

VORTEKS a. (fr. *vortex;* lat. *vortex, -icis,* burgaç'tan). Akışkan. mekan. Kimi koşullarda, akış halindeki bir akışkanda ortaya çıkan oyuk burgaç. (Bir vorteks, bir deponun dipte bulunan bir delikten boşalması sırasında gözlenir. Akışın davranışı, çok büyük hızların, parlak bir çekirdek oluşturarak serbest yüzeyin oyulmasına yol açtığı eksen yakınları dışında, kuramsal bir noktasal burgaçtaki gibidir.)
—Mad. oc. Bir siklonda, temizlenmiş suyun boşaltıldığı açıklık.
—Meteorol. Bir alçak basınca özgü, sarmal biçimde bulut kümesi.

VORTEX a. (lat. sözc.). Zool. Su birikintilerinde ve çukurlarda bulunan, bazı türleri *Zoochlorella*'larda (*Vortex*'leri yeşile boyarlar) ortakyaşar bir yaşam süren planarya cinsi. (*Vorticidae* familyasının örnek tipi.)

VORTİCELLA a. Tatlısularda çok yaygın, su altındaki bitkiler üzerine uzun bir sapla tutunarak yaşayan tümkirpikli *Protozoa* cinsi. (Sapını birdenbire kasarak su içinde bir akım yaratabilir. Daha sonra bu akım açılıp yayılarak yavaş yavaş yükselir ve bu sırada *Vorticella*'lar su içindeki çok küçük avları yutarlar. Ayrıca *Vorticella*'lar tutundukları yerleri bırakıp yüzebilirler.)

VORTİCİSM a. (ing. *vorticism*). İngiliz öncü sanat hareketi (1914-15).
—ANSİKL. Hareket 1914'te, R. E. Ery'ın Omega Workshops'undan ayrılarak, Christopher N. Nevinson (1889-1946), William Roberts (1895-1980), Edward Wadsworth (1889-1949) adlı ressamlar, Epstein* ve Gaudier-Brzeska* adlı heykelciler ve T. E. Hulme* ve E. Pound* adlı yazarlarla birlikte Rebel Art Center'ı kuran P. W. Lewis* tarafından başlatıldı. Wyndham Lewis, *The Caliph's Design*'da (1914) ve Gaudier-Brzeska, *Blast* dergisinde (haziran 1914) vorticismi tanımladılar ("kasırga, girdap" anlamında *vorteks*'ten); hareketin bildirisi 1915'te bu derginin ikinci ve son sayısında yayımlandı. Aynı yıl Londra'da Doré galerisinde grubun bir sergisi açıldı (London Group'un üyesi David Bomberg de [1890-1957] sergiye katıldı). Daha sonra Birinci Dünya savaşı hareketin etkinliklerine son verdi. Fizik görünümlerin ötesinde yolunu arayan vorticism, başlatıcı nitelikteki büyük hareketler olan fütürizm ve kübizmden değişik olma isteğindeydi. Buna karşın, benimsediği estetik; soyut yapıtların dışında, sözkonusu akımlara oldukça yakındı. 1933'te Unit One grubunu kuran P. Nash, D. J. C. Grant, B. Nicholson vb.'nin sanatında vorticism'in izleri bulunabilir.

VORTİSELE sıf. (fr. *vorticellé*). Der. hast. Her yönden birbirine girmiş kabarıklıklar ve derin çizgiler ile kaplı deri kalınlaşmasıyla belirgin dermatoz.

VORTUMNUS → VERTUMNUS.

VOS (DE) → DE VOS.

VOSGES, Fransa'nın doğu kesiminde dağ kütlesi, Alsace ve Lorraine sınırında; Grand Ballon ya da Guebwiller "ballon"unda 1 424 m. Vosges, temel arazisi kıvrılmış, aşınmış, İkinci Zaman'ın başlarında hiç değilse kısmen deniz suları altında kalmış yaşlı bir kütledir. Üçüncü Zaman'ın başlarındaki yükselme kütleyi farklı biçimde etkiledi; güney kesimi kuzey kesiminden daha fazla yükseldi. Kırıklar, dağı Ren ovasından ayırdı: aşındırma etkisi, örtünün bir bölümünü yok etti ve kütleyi parçaladı. Daha sarp olan Alsace yamacıyla Lorraine yamacı arasındaki bakışımsızlık arttı. Geniş ölçüde ormanlık bir kütle olan Vosges iki bütüne ayrılabilir. *Yukarı Vosges* Alsace kapısından Donon'a kadar uzanır. Buradaki işletmelerin çoğu, bütün yıl boyunca turizme açık çiftlik-hanlara dönüşmüştür. *Aşağı Vosges* (ya da kumtaşlı Vosges) akarsularla yarılmış, İkinci Zaman'ın ilk evresinde oluşmuş, geniş, kumtaşlı, masamsı tepelerdir. Yukarı Vosges'dan daha ormanlıktır (kozalaklılar). Ormanlar, uzun süre, bölgenin tek geçim kaynağı olarak kaldı. Kökü eskilere dayanan sanayi ormanla sıkı ilişkidedir. Camcılık ve kristalcilikle (XVIII. ve XIX. yy.'da en parlak dönemlerini yaşadı) uğraşan yarım düzine kadar imalathane vardır.

VOSGES, Fransa'da (Lorraine bölgesi) *département;* 5 874 km^2; 386 258 nüf. (1992). Merkezi *Épinal.*

Département iki doğal bölgede uzanır: D.'da Vosges kütlesi, B.'da "ova" ya da Lorraine platosunun güney kesimi. Hammaddelerin dışarıdan gelmesine karşın 1968'den beri metalürji hızla gelişti; aynı dönemde kâğıt ve pamuk imalatında da ilerleme kaydedildi.

Tekstil dalındaki bunalım tüm ekonomiyi etkilemektedir. Güneyde başlayan işkolu değiştirme (Remiremont) çabası, yeni bir soluk kazandıracak düzeye ulaşamamıştır. Bunalımdan çıkamayan *département*'da büyük kentler yoktur. Épinal'in nüfusu Saint-Dié'ninkinden biraz fazladır. Teknoloji ve sermaye dışarıdan gelir. Oldukça gelişmiş olan turizm, *département*'ı yeniden canlandırmaya yetmemektedir.

Vosges meydanı, esk. **Place Royale,** Paris'te (Fransa), Marais'de meydan. Çeşitli ünlü kişiler (Richelieu, Marion Delorme, Mme de Sévigné, Th. Gautier, Hugo) bu meydandaki evlerde oturdular.

Voshod, Vostok'tan türetilen ve iki örneği ekim 1964 ve mart 1965'te uzaya gönderilen, insanlı sovyet uzay gemisi. Voshod 1, ilk kez birçok kozmonottan oluşan bir ekibi uzaya taşıdı; Voshod 2'nin uzay yolculuğu sırasında ilk kez bir kozmonot (Aleksey Leonov) kabinden dışarı, uzaya çıktı (18 mart 1965).

VOSKOVEC (Jiří), çek oyun yazarı, sahneye koyucu ve oyuncu (Sázava-Budy 1905 - Pear Blossom, Kaliforniya, 1981). Jarry'nin ve Cocteau'nun çevirmeni; Jan Werich ile Prag "kurtarılmış tiyatrosu"nun temel direği: birlikte, 30'a yakın "revü" ve oyun yazıp oynadılar; bunlarda, 1932'den sonra faşizmi hedef alan düşçü, şiirsel ve dadacı imgelem güçlerini özgürce kullandılar (*Vest pocket Revue,* 1927; *Sever proti Jibu; Golem,* 1931; *Caesar,* 1932; *Osel a stin,* 1933; *Kat a blázen,* 1934: Villon'dan esinlenmiş *Balada z hadru,* 1935; *Rub a lic,* 1937; *Pěst na oko, 1938).* Münih'te alman koşulları kabul edildikten sonra Voskovec, Werich ile birlikte yurdunu terk ederek ABD'ye gitti; orada, radyofonik oyunlar yazdılar. Prag'a dönüşünde (1947), birkaç oyun yönetti ve oynadı; sonra, 1948'de ülkeden yalnız ayrıldı, ABD'ye kesin olarak yerleşti ve orada meslek yaşamını oyuncu olarak başarıyla sürdürdü.

VOSKRESENSK, Rusya'da kent, Moskova ırmağı kıyısında, Moskova'nın G.-D.'sunda; 78 000 nüf. Kimyasal gübre. Çimento fabrikaları.

VOSMAER (Carel), hollandalı yazar (Lahey 1826 - Territet, İsviçre, 1888). Lahey yargıtayı'nda zabıt kâtibiydi, bir yayın organında "Flanor" takma adıyla, döneminin kültürel yaşamının tinsel bir tablosunu veren ve daha sonra ciltler halinde bir araya getirilen (1879-1881) taslaklar yayımladı. Şiirleri ve romanları da (*Amazone* [fr. çev.], 1880) vardır.

VOSS (Johann Heinrich), alman bilgin ve şair (Sommerstorf, Waren, Mecklenburg, 1751 - Heidelberg 1826). *Odyssei*a'yı ve *İlyada*'yı alman koşuğuna çevirdi (*Odyssey,* 1781; *İliad,* 1793). *Luise* (1795) adlı üç bölümlük idilinde, belli bir gerçekçilikle Almanya'nın kuzey kesimindeki köylülerin ve kentsoyluların günlük yaşamını betimledi.

Vossische Zeitung, 1617'de Berlin'de kurulan ve 1911'e kadar adı sık sık değişen alman liberal gazetesi. 1751'de Ch.

F. Voss tarafından satın alınan gazete, XIX. yy.'da Lessing ailesinin mülkü oldu, 1914'te Ullstein yayınevi'nin eline geçti. 1934'te kapandı.

VOSSIUS (Gerardus Johannis), hollandalı hümanist (Heidelberg 1577 - Amsterdam 1649). Dordrecht koleji'nin (1600 -1615), sonra Leiden koleji'nin (1615-1618) müdürüydü. 1631'de Amsterdam akademisi'nde tarih kürsüsüne getirildi. Yunanca ve latinceyi incelemek isteyenler için pedagojik yapıtlar yazdı; bunlar Antikçağ tarihçileri üzerine bu türde ilk kitaplardır: *De historicis graecis* (Yunan tarihi üzerine) [1623, 1651], *De historicis latinis* (Latin tarihi üzerine) [1627, 1651]. Vossius'un dinler tarihi üzerine yaptığı incelemelerdeyse (*De theologia gentil et physiologia christiana* [1641, 1668])calvinci görüşlerinin etkisi duyulur. —Oğlu ve öğrencisi İSAACUS (Leiden 1618 - Windsor 1689), Hollanda eyaletlerinde vakanüvislik, daha sonra da, İsveç kraliçesi Christina'nın kütüphane memurluğunu yaptı. 1670'te İngiltere'ye yerleşti ve Windsor piskoposluk meclisi üyesi oldu.

VOSTELL (Wolf), alman sanatçı (Leverkusen 1932). Tipografi ve resim alanında çalışmalar yaptı, 50'li yılların başında "dekolaj" tekniğini geliştirdi. Başlangıçta afişlere uyguladığı bu yöntemi, çok geçmeden gerçekliğin her türlü görünümünü yansıtmada kullandı. İmgeler, nesneler, olaylar, yaşanmış durumlar gibi gerçekten koparılmış ve "sanat yapıtı" düzeyine yükseltilmiş parçalardan yola çıkarak, dünyanın şiddet dolu, karmakarışık ve bilinci uyandırabilecek bir görünümünü yansıttı. 60'lı yıllarda Fluxus hareketinin etkinlik*lerine katıldı, yerleştirmeler (*Kara oda* [*Treblinka*], 1958; *Mit (h)ropa*, 1974), eylemler ve happeningler (*Regen*, 1976) düzenledi. Bu yapıtlarında, desen, fotomontaj, asamblaj, "betonlama" (*Felç olmuş trafik*, bir beton kütlesine gömülmüş araba, 1969), film, televizyon, video gibi çok çeşitli yöntemlerden yararlandı. Yaşamla sanatın bütünleşmesini savunan Vostell, bunları anlamlı bir biçimde yıkım ve ölümün üzerinde odaklaşan temalar çerçevesinde karşı karşıya getirir.

Vostok, kütlesi yaklaşık 4,5 ton olan, insanlı tekkişilik ilk rus uzay gemisi. Vostok 1, 12 nisan 1961'de ilk kozmonot Yuriy Gagarin'i uzaya götürdü. 1961 ve 1963 arasında beş Vostok uçuşu daha gerçekleştirildi.

VOSTOKOV (Aleksandr Hristoforoviç OSTENEK, —denir), rus dilbilimci (Arensburg, bugün Kingisepp, Estonya, 1781 - Petersburg 1864). Slav dillerinin karşılaştırmalı dilbilgisi ilkelerini ortaya koyduğu *Raisonnement sur les langues slaves* (fr. çev.) [Slav dilleri üstüne düşünceler] adlı yapıtı yazdı. Ostromir İncili'ni (1843) dilsel bir yorumla yayımladı ve *Slovar Tserkovnoslavyanskogo Yazıyka*'yı (Kilise slavoncası sözlüğü) [1858] yazdı.

VOSTRAK (Zbyněk), çek besteci ve orkestra şefi (Prag 1920). 1963'te, yeni müzikte uzmanlaşmış *Musica viva pragensis* adlı çalgı topluluğunu yönetmeye başladı. 1955'e kadar, romantizm sonrası üslupta besteler yaptı. Sonra Webern'in etkisinde kaldı, 1962'de ilk dizisel yapıtlarını besteledi (*Kırık testi* [Kleist'ın yapıtı üstüne], 1963; *Elemanlar* [yaylı çalgılar dörtlüsü için], 1964).

VOT a. Baltık-fin öbeğinden fin-ugur dili; İngriya'da birkaç yüz kişi tarafından konuşulur.

VOTKA a. (rusça *vodka*'dan; *voda*, su' yun küçültülmesi). Tahıl tanelerinden yapılan ve Rusya'da, Polonya'da vb. tüketimi çok yaygın olan damıtık içki.
—ANSİKL. Rus votkası kalitesinde bir votka şöyle elde olunur: 100 litre alkol-su karışımına, az suda eritilmiş 2,5 g potasyum permanganat ve 4 g % 80'lik asetik asit katılır. Bu karışıma yarım saat sonra 20 g sodyum bikarbonat eklenir. 1-2 gün beklenir, sonra süzülerek mangan süperoksit çökeltisinden ayrılır. Potasyum permanganatın, ozonunkine benzer yükseltgen etkisi ile votka, yumuşak ve uzun süre dinlenmiş hali alır. Süzülmeden sonra elde edilen votkada, mangan bulunmaz.
• *Türk votkası*. % 96,5'luk saf melas ispirtosu ile yapılır. Bu saf ispirto su ile % 40'a söndürülür, litreye 2-3 g şeker ve bazen 0,1 g etil asetat katılır, ıhlamur kömürü üzerinden süzülür, 2-3 hafta dinlendirilir ve satışa arzolunur.
Türkiye'de votka, Eskişehir ve Turhal şeker fabrikalarındaki melastan elde edilen saf ispirtodan Paşabahçe ispirto ve içki fabrikası'nda üretilmektedir. Bu fabrikadaki votka üretim tesisi yılda 150 000 litre üretim kapasitesiyle 1930'da kurulmuştur. 1972'de, binboğa adıyla eski tip votkaya göre içimi daha iyi ve daha uzun süre dinlendirilmiş yeni tip bir votka piyasaya sürülmüştür. 1985'te 4 844 000 litre olan Türkiye votka üretimi, 1988'de 6 398 000 litreye, 1991'de 7 323 000 litreye yükselmiştir.

VOTKİNSK, Rusya'da kent, Kama kıyısında, Perm'in yukarısında; 103 000 nüf. (1989). Tarım makineleri. Gemi yapımı. Turba çıkarımı. —Yakınında, hidroelektrik tesisi.

VOTYAK a. Perm dilleri öbeğinden fin-ugur dili; Rusya'da Vyatka ile Kama arasında yaklaşık 600 000 kişi tarafından konuşulur. (Eşanl. UDMURT.)

VOUET (Simon), fransız ressam (Paris 1590 - *ay. y.* 1649). 1614'te Roma'ya gitti, orada caravaggiocularдан, bolognalı ve venedikli ressamlardan etkilendi. 1627'de Fransa'ya döndü, gösterişli ve dekoratif üslubuyla Paris'te resmi ve parlak bir meslek yaşamı sürdü: Paris konaklarında ve şatolarda dekor olarak gerçekleştirdiği resim dizileri (bugün kaybolmuş ya da çeşitli müzelere dağılmışlardır); Bourges müzesi'ndeki *Aşk'ın alt ettiği Zaman* ya da Saint-Eustache kilisesi'ndeki (Paris) *Aziz Eustachius'un martyri* gibi büyük tuvaller; duvar halısı patronları. Vouet'nin öğrencilerinden biri de Le Brun'dür.

VOUGA, Portekiz'de ırmak, serra da Lapa'dan doğar. Atlas okyanusu'nda Aveiro denizkulağına dökülür; 160 km.

VOVÇOK (Maria Aleksandrovna VİLİNSKAYA - MARKOVİÇ, **Marko** —denir), ukraynalı kadın edebiyatçı (Yekaterinovka 1833 - Nalçik 1907). Folklorcu A. Markoviç'in karısı, Şevçenko'nun ve rus demokratlarının dostu, Turgenyev'in ve Flaubert'in yakınıydı. Öykülerinde, demokratik romantizm anlayışı içinde, serflik düzenini, kırsal kesimin sefaletini dile getirdi (*Récits populaires d'Ukraine* [fr. çev.], 1857; *l'Étudiante* [fr. çev.], 1860; *Âme qui vive* [fr. çev.], 1868; *Notes d'un desservant* [fr. çev.], 1870; *En province* [fr. çev.], 1875). J. Verne'in rusça çevirmenidir.

Voyage au bout de la nuit, Louis -Ferdinand Céline'in romanı (1932). Savaş sonrası insanları ve dünyası sömürgeler de içinde olmak üzere savaş dönemi insanlarının ve dünyasının aynıdır: budala ve kalleş. Karabasan ve korku sahneleri savaş alanlarında ve 1918'de kalmış değildir, Kamerun'da, Amerika'da, La Garenne-Rancy'de sürüp giden savaştır, tiksintidir. Burada düşman günlük yaşamdır, budalalıkları ve acımasızlıkları içinde katılıp kalmış kıytırık yöneticilerin iktidarıdır. Tüm dünya, "hırt küçük memurun bitkisel bir yaşam sürdüğü küflü büro"yu andırmaktadır. Kişinin kendi içinde, kendi çevresinde ve kendinden hiç uzaklaşmadan giriştiği bu yolculuk, çağdaş nihilizmin temel öğelerinden biridir. Bu sefalet destanı, aynı zamanda dilin de destanıdır: parlak sözlerin olduğu gibi hümanizmin de "gırtlağı sıkılır" Céline'in bu yapıtının bazı bölümleri, "Gecenin ucuna yolculuk" adı altında türkçe yayımlanmıştır.

Voyager, Jüpiter'i, Satürn'ü ve bu gezegenlerin uydularını yakından incelemede ve fotoğraflarını çekmede kullanılan otomatik amerikan uzay sondaları ailesi. Bu sondalardan ikisi 1977'de, Canaveral burnundan Titan III Centaur füzeleriyle fırlatıldı, 20 ağustosta Voyager 2 ve 5 eylülde Voyager 1. Kütlesi 815 kg olan Voyager sondaları, Mariner* ailesindendir, ama özellikle Güneş'ten büyük uzaklıklarda çalışmak ve bu büyük uzaklıklardan Yer'e önemli bilgiler iletmek üzere düzenlenmiştir. Bu amaçla, bu sondalar, kalkışta 400 W'lık toplam güç sağlayan radyoizotopsal tipte üç elektronükleer üreteçle ve Satürn'den, NASA izleme ağına ait 64 m çapındaki antenlere doğru saniyede 40 kilobit iletebilen X bandı (8 422 MHz'in üstünde) vericileriyle donatılmıştır. Hidrazinli iticiler sayesinde, toplam 150 m/sn'lik bir vurum sınırı içinde yörünge düzeltme manevraları yapabilir. Sondanın bilimsel donanımları, üzerinden uçtukları gökcisminin yüzeyini, atmosferini ve çevresini uzaktan incelemeyi sağlar. Bu donanımların temel öğeleri iki televizyon kamerasıdır.
Voyager 1, 4 mart 1979'da Jüpiter'in 286 000 km uzağından geçti ve gezegenin dört temel uydusuyla (İo, Ganimed, Callisto ve Europa) ilgili önemli klişeler gönderdi. Voyager 2 de, temmuz 1979'da, Jüpiter'in ve sözkonusu uyduların üzerinden uçtu. Daha sonra Voyager 1, 12 kasım 1980'de, Satürn'ün 124 000 km uzağından geçti ve halkaları ile uydularını (Titan'a 4 000 km yaklaştı) inceledi. Bu tarihten sonra Voyager 1, kendisini Güneş sistemi'nin dışına taşıyacak bir yörüngeye oturdu. Voyager 2 ise 24 ocak 1986'da Uranüs'ün üstünden uçarak Neptün gezegenine doğru yöneldi ve 1989 ağustosunda 105 kg'lık bilimsel aygıtla bu gezegenin üzerinden geçti. Voyager Neptün'e daha 9 600 000 km uzakta iken gezegenin ortasındaki büyük koyu lekeyi, Yer büyüklüğündeki fırtınayı keşfetti. Daha sonra da, önceden bilinmeyen 6 küçük uydunun resmini çekti. Ama Voyager 2'nin, Neptün'ün bilinen uydularından Triton* hakkında yolladığı bilgiler daha da çarpıcıydı. Triton yalnızca mavi-pembe renkli sevimli bir ay değil, belki de eski bir gezegendi. Ayrıca çapı sanıldığı gibi 4 000 km değil 2 800 km'ydi. Voyager 2, saatte 60 000 km hızla Güneş sistemi'nden uzaklaşmadan önce, önümüzdeki altı ay için bütün gezegenleri bir arada gösterecek bir aile fotoğrafı çekecek. Voyager 2, daha uzun yıllar Yer'e bilgi ulaştırmaya devam edecek. Ama ekim ayında (1989) Neptün'den ayrıldıktan sonra kameraları artık fotoğraf çekmeyecek. 2015 yılında Voyager 2'nin üreteçleri Yer'e işaret yollayamayacak kadar zayıflayacak. Her şey planlandığı gibi giderse 42 000 yılında Voyager 2 Ross 248 yıldızının 1,7 ıy yakınına gelecek. 296 000'de ise Sirius'un yakınından geçecek. Bu yıldızlardan birinin yakınlarında bir gezegen, bu gezegende de Voyager 2'den gelen işaretleri değerlendirecek canlılar varsa, uzay aracının kenarına takılmış bakır diski ve nasıl kul-

Vorticellalar

bir **Vorticellanın** anatomisi

A.P.N.

rus uzay gemisi **Vostok** (Yer'e dönüşünden sonra)

lanılacağını gösteren tarifi bulacaklar Diski çalmayı başarabilirlerse, türkçe dahil, 55 dünya dilinde ve bir balina lehçesinde kendilerine binlerce yıl öncesinden yollanmış şu mesajı işitecekler: "Bu bizim uzak, küçük dünyamızdan bir hediye. Sizin zamanınızda yaşayabilmek için kendi zamanımızı aşmaya çalışıyoruz."

Voyager 2 kimselerle karşılaşmazsa, sonsuza dek Samanyolu'nda kayacak.

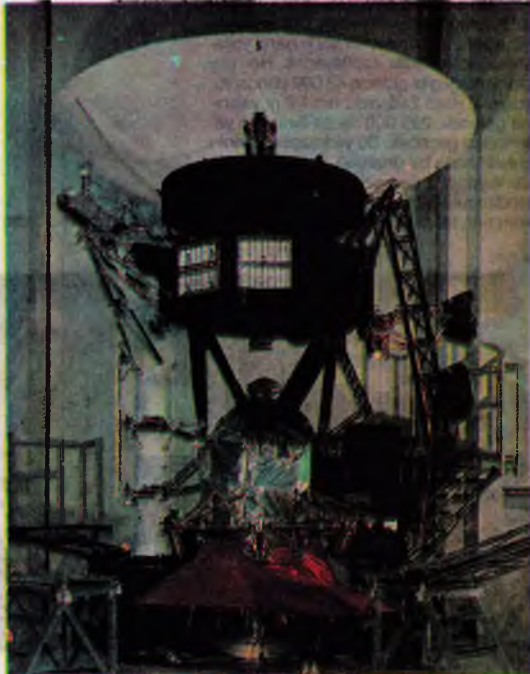
Voyeur *(le)*, Alain Robbe-Grillet'nin romanı (1955). Küçük bir kız öldürülmüştür. Mathias'ın o günkü programında bir saatlik bir boşluk vardır. İç sıkıntısı bu boşluktan kaynaklanır. Çoğu kez olduğu gibi yazar, şimdiki zamanla geçmişi, bilinçli anlarla bulanık anları, düşle uyanıklığı patolojik olgunun ve "normal"in belirsiz sınırlarında dolaştırır. Leitmotiv nesneler anlatıya garip bir süreklilik katarken, yazarın betimleme tutkusu, yapıta hiçbir öğeyi rastlantıya da, açıklamaya da bağlamama kaygısını taşıyan bir roman niteliği kazandırır.

VOYNİKOV (Dobri), bulgar oyun yazarı (Şumnu 1833 - Tirnovo 1878). Bulgar tiyatrosunun babası, yurtsever ve yunan düşmanı oyunlar (*la Princesse Rajna* [fr. çev.], 1866; *Krum Straşni*, 1871) ve Molière'den esinlenerek *Krivorazbranata Tsivilizatsiya* (1871) gibi batı törelerine duyulan hayranlığı alaya alan komediler yazdı.

VOYNUK a. (bulgarca *voynik*, asker'den). Kur. tar. **1.** Osmanlılar'da seferde ordunun ve önde gelen devlet yöneticilerinin atlarına bakan, barışta ise has ahır ve çayır hizmetlerinde çalışmak üzere hıristiyanlardan ve özellikle Bulgarlar'dan toplanan görevlilere verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.) **—2.** *Voynuk beyi*, voynukların en üst düzey amiri. || *Voynuk kâtibi*, Osmanlılar'da saray has ahırından çayır iş ve hizmetlerinde çalışan voynukların kayıtlarını tutan görevli. || *Voynuk seraskeri*, sefer sırasında göreve giden voynukların en üst düzey amiri.

—ANSİKL. Üç voynuk, bir *gönder* oluşturur, bunlar sıra ile görev yaparlardı. Voynuklar görev olmadığında baştina denilen çiftliklerde tarımla uğraşır, buna karşılık devlete gönder başına belli bir vergi öderlerdi. Çayır hizmetlerinde çalışanlar *çayır voynukları*, sefere gidenler *sefer voynukları* diye adlandırılırdı. Bu kurum, 1691'de kaldırıldı, iki yıl sonra yeniden kuruldu, 1878'de ise kesin olarak kaldırıldı.

NASA-Goddard Space Flight Center

amerikan uzay sondası **Voyager**'in bir temiz odada birleştirilmesi

VOYNUK AHMET PAŞA → AHMET PAŞA Voynuk.

VOYRİA a. Afrika'da ve Tropikal Amerika'da yetişen, yaprakları pulcuk biçiminde küçük olan, klorofilsiz çürükçül ot. (Centiyangiller familyası.)

VOYSEY (Charles Francis Annesley), ingiliz mimar (Hessle 1857 - Yorkshire'da 1941). 1888-1902 yılları arasında Londra banliyösünde ve Surrey'de bir dizi ev gerçekleştirdi. Bu yalın uygulamalarıyla, "queen Anne" üslubunu, sonraki yıllarda Amerika'da yapılan "kır evleri"ne ve Wright'ın organik mimarlığına doğru geliştirip olgunlaştırdı.

VOYVO ünl. (isp. *uevo*, yumurta'dan). *Arg.* Bir kimseyle alay etmek, onu kızdırmak için söylenen söz.

VOYVODA a. (sırp-hırvat dilinde *vojvoda*'dan). **1.** Slav ülkelerinde ordu komutanı, sonra da hükümdar. **—2.** Eflak ve Boğdan beylerine verilen ad. (Bk. *ansikl.* böl.) **—3.** Osmanlılar'da, kesime verilen bir yerin vergilerini toplamakla görevlendirilen kimse. **—4.** Vezirlerin, hasların yıllık gelirini toplamak için gönderdikleri görevli.

—ANSİKL. Fatih Sultan Mehmet'ten sonra (1481) Eflak, Osmanlılar'a bağlı bir prenslik durumuna gelince, voyvodaları padişahlar atamaya başladılar. 1716-1821 arası Divanı hümayun'da tercüman olarak görev yapan Fenerli Rumlar voyvodalığa atandılar. Bu tarihten sonra yeniden yerli beyler bu göreve getirildiler. Boğdan ise 1455'ten başlayarak voyvodalıkla yönetildi. Eflak ve Boğdan'ın birleşerek Romanya devletinin kuruluşunda ilk adım atılınca voyvodalık kaldırıldı.

VOYVODALIK a. Tar. **1.** Bir voyvoda tarafından yönetilen ülke, bölge. **—2.** Voyvodanın egemenliği. **—3.** Aşağı yukarı Türkiye'nin iline denk düşen Polonya yönetim bölgesi.

VOYVODİNA, Sırbistan'a bağlı özerk bölge; 21 506 km², 2 012 605 nüf. (1991). Merkezi *Novi Sad*. Çoğunluğunu Sırplar'ın (% 54) oluşturduğu nüfus, Macarlar'ı (% 19), Hırvatlar'ı, Slovaklar'ı, Rumenler'i, Rutenler'i, Karadağlılar'ı da içerir. Bu etnik karmaşa Avusturya İmparatorluğu'nun XVIII. yüzyıldan başlayarak uygulamış olduğu yerleştirme politikasının bir sonucudur. 1989 yılında Yugoslavya parçalanma sürecine girince, Voyvodina'da yoğun bir sırplaştırma politikası yürürlüğe kondu: azınlıklara ana dilde öğrenim yapma yasağı, kiril alfabesi zorunluluğu, yerleşme ve sokak adlarının sırplaştırılması, vb. 1990 yılında yapılan yeni anayasa ile Voyvodina'nın özerklik hakları da kaldırıldı.

Voyvodina bölgesi, Banat'ı, Backa'yı ve Srem'in bir bölümünü içine alır. Bir ovalar (Tuna'nın, Tisza'nın ve Sava'nın yer yer bataklık büyük vadileri ve kıyı taraçaları) ve löslü alçak platolar (meyve bahçeleri ve bağlarla kaplı olan Fruska Gora gibi birkaç bağımsız yükseklik platoların yanı başında yükselir) bölgesidir. Voyvodina, Sırbistan'ın tarıma en elverişli kesimidir. Yörede ayrıca tarıma dayalı büyük sanayi kombinaları gelişmiştir. Tahıl (buğday ve mısır), ayçiçeği ve şekerpancarı üretimine sanayi amaçlı sığır, domuz ve kümes hayvanı yeştiriciliği de eklenir. TTT sistemi (Tuna-Tisza-Tuna kanalı) çevresinde büyük düzenleme çalışmaları gerçekleştirilmiştir: ulaşım, akaçlama, sulama, hidroelektrik. Tarıma dayalı sanayi kesimi dışında kimya sanayisi de çok gelişmiştir. Ayrıca bölgeden doğal gaz çıkarılır.

VOZNESENSKİY (Nikolay Alekseyeviç), sovyet siyaset adamı ve iktisatçı (Teploye, Tula yakınında, 1903 - Moskova 1950). Gosplan başkanı (1938), Meclis başkan yardımcısı (1939), ve Devlet savunma komitesi üyesi (1941) oldu, daha sonra partinin siyasi bürosuna girdi (1947). Alman sanayisinin sökülmesi konusunda Jdanov'la Malenkov arasında çıkan anlaşmazlıkta Jdanov'u destekledi. 1947'de *L'Économie de guerre de l'U.R.S.S. pendant la grande guerre patriotique* (fr. çev.) [Büyük yurtseverlik savaşında SSCB'nin savaş ekonomisi] adlı bir yapıt yayımladı. Leningrad'da partili çalışma arkadaşlarıyla birlikte bir komplo hazırlamakla suçlanarak 1949'da görevden alındı ve 1950' de idam edildi.

VOZNESENSKİY (Andrey Andreyeviç), rus şair (Moskova 1933). Mimarlık öğrenimi gördü, Pasternak'ın ve Mayakovskiy'in yolundan gitti, 1960 şiirsel ilkbaharının öncülerinden biri oldu. Bilim, teknik ve çağdaş dünyanın yapay dekorundan hem büyülenip hem kaygı duydu, alışılmamış çağrışımlar arasında, haşin bir evrenin içinde insanın ve duyarlılığının konumunu tanımlamaya çalışır (*Parabola, Mosaik*, 1960; *Treugolnaya gruşa*, 1962; *Oza*, 1964; *le Cœur d'Achille* [fr. çev.], 1966). Yeni yapıtları söz, ses ve görsellik açısından yepyeni bir duyumsal evreni açımlar (*l'Ombre d'un son* [fr. çev.], 1970; *la Feuille de chêneviolonceIle* [fr. çev.], 1975; *Tentation* [fr. çev.], 1978; *Collected Works* (1984); *Aksoma Samoisko* (1990).

VÖLKLİNGEN, Almanya'da kent, Saarland'da; 47 000 nüf. Maden kömürü. Termik santral. Kok kömürü. Çelik fabrikaları. Petrol rafinerisi. Kömürden gaz elde etme. Makine ve otomobil sanayileri. Deri. Kereste. Besin sanayileri.

Völuspà, *Manzum Edda*'nın ilki olan mitolojik iskandinav şiiri. 1000 yıllarında kaleme alınan bu şiirde, yaratılıştan tanrıların çöküşüne ve yeni bir dünyanın kuruluşuna kadar evrenin öyküsü anlatılmaktadır.

VÖRÖSMARTY (Mihály), macar şair (Kápolnásnyék 1800 - Peşte 1855). Tuna-ötesinde, yoksullaşmış, küçük mülk sahibi bir köylü ailesindendir, Peşte Üniversitesi'nde hukuk öğrenimi gördü ve 1824'te avukat oldu. İki oyunu vardır, ancak ününü epik şiirleri sağladı: başyapıtı *Zalán futása* (1825), Árpád zaferini öven destan *Cserhalom* (1825), *Tündér völgy* (1827). Milliyetçilik duygularının egemen olduğu bir kuşak tarafından coşkuyla benimsenen yeni bir macar mitolojisi yarattı. Trajedisi *Kont* (1825) ve en anlamlı yapıtlarından ikisi *Két Szomszéd vár* (1831) destanı ve oyunlaştırılmış masal *Csongor es Tünde* (1831) bu dönemde yazılmıştır. 1848 devrimi sırasında milletvekili oldu, bozgundan sonra yasadışı yaşadı, daha sonra bağışlandı ve 1850'de Peşte'ye döndü. Yaşamının sonuna doğru ruhsal çöküntü geçiren Vörösmarty, akli dengesini yitirmekten korkuyordu. Yapıtları arasında, ulusal marş olan *Szózat* (1837), içki şarkıları (*Fóti Dal*, 1842), felsefi şiirler (*Gondolatok a Könyvtárban*, 1844; *Előszó*, 1850; *Vén cigány*, 1854), birkaç trajedi (*Vérnázs*, 1834) ve Shakespeare'den çeviriler yer alır. Ateşli bir romantizmle canlanan ve giderek karamsarlığa bürünen esiniyle modern macar şiirinin yaratıcılarından biridir.

VRACA → VRASA.

Vracdebna, Sofya'nın D.'sunda Bulgaristan'ın uluslararası havaalanı.

VRACONE KATI a. Yerbil. Albi katının (kretase sistemi) üst bölümü. (Eşanl. VRAKONİYEN.) [→ KATMANBİLİM.]

VRAKONİYEN a. (fr. *vraconien*). Yerbil. VRACONE KATI'nın eşanlamlısı.

VRANA (Kâni), türk hukukçu (Selanik 1913 - Ankara 1984). İstanbul Hukuk fakültesi'ni bitirdi (1938). Çeşitli ilçe ve illerde yargıç ve cumhuriyet savcısı olarak görev yaptı. Yargıtay üyeliğine seçildi (1959). 27 Mayıs hareketinden sonra Yüksek soruşturma kurulu başkanlığına getirildi (1960). Anayasa mahkemesi üyesi seçildi ve bu kuruluşun başkanlığını yaptı (1975).

VRANCX (Sebastiaan), flaman ressam (Anvers 1573 - *ay. y.* 1647). A. Van Noort' un öğrencisi olan Vrancx Anvers'teki lonca yaşamına etkin bir biçimde katılmadan önce İtalya'yı gezdi. Süvari birliklerinin çarpışmalarını betimlemede ustalaşmış ilk ressam olarak kabul edildi; ayrıca italyan tarzındaki bir dekor içinde açık havadaki insan topluluklarını, günlük yaşamdan sahneleri, kilise içlerini resimledi ve dinsel konulu tablolar yaptı. Avrupa'nın belli başlı müzelerinde bulunan tablolarının çoğunda adının başharfleri yer alır.

VRANGEL (Ferdinand Petroviç) → WRANGEL.

VRANGEL (Pyotr Nikolayeviç, *—baronu*), rus general (Novo-Aleksandrovsk, Kovno'nun vilayeti, 1878 - Brüksel 1928). Vrangel ailesi baltık kolundandı; Rus-Japon savaşı'na katıldı ve Birinci Dünya savaşı'nda özellikle Gumbinnen'de kendini gösterdi. 1917 devrimi patlayınca, Kırım'a çekildi ve Denikin'in birliklerinde Sovyetler'e karşı savaştı; daha sonra, Ukrayna beyaz ordusunun başında Denikin'in yerini aldı. O sıralar 30 000 kişiye inmiş olan birliklerini yeniden düzenlemek için Polonya-Rusya savaşı'ndan yararlanarak, 1920'de Dniepr üzerine saldırdı, Yekaterinoslav'a (bugün Dniepropetrovsk) ve Maryupol'a (bugün Jdanov) ulaştı ve 1920 ağustosunda Fransa tarafından tanınan bir hükümet kurdu. Ancak, Polonya savaşı'nın sona ermesi, kasımda, Sovyetler'in tüm güçlerini, Kırım yönünde çekilmek zorunda kalan Vrangel üzerine yöneltme olanağını sağladı. Kızıl ordu Perekop kıstağını zorlayınca, Vrangel Müttefikler'in yardımıyla, her türden 120 gemilik bir donanma oluşturdu ve aralarında 70 000 asker bulunan 135 000 kişiyle İstanbul'a doğru yola çıktı. Birlikleri Gelibolu'ya yerleşti ve daha sonra Yugoslavya'ya aktarıldı. Gemileriyse Bizerte'de toplandı. 1921'den sonra Fransa ve İngiltere'nin desteğinden yoksun olmasına karşın, Vrangel mücadeleden ancak, kurmayına yol verdiği tarih olan 1925'te vazgeçti ve Yugoslavya'yı terk edip Belçika'ya geçti

VRANGEL adası, Doğu Sibirya denizi'nde ada, Bering boğazı yakınında, 180° boylamı üzerinde; 7 300 km². Az yüksek bir kütlenin (1 096 m) egemen olduğu ada göllerle bezenmiştir ve tundrayla kaplıdır.

VRANITZKY (Franz), avusturyalı siyaset adamı (Viyana 1937). Viyana Üniversitesi Ticaret okulu'ndan mezun olduktan sonra Siemens grubunda işe başladı (1961). Avusturya Ulusal bankası'nda çalıştı (1961-1969), başkan yardımcısı asistanlığı yaptı (1969-1970). Ekonomi bakanının ekonomik ve finansal politika danışmanlığı görevini üstlendi (1970-1976). Çeşitli bankalarda idareci ve danışman olarak görev aldı. Ekonomi bakanı (1984-1986) ve başbakan (1986) oldu. 1988' den beri Avusturya sosyaldemokrat partisi'nin (eski Sosyalist parti) başkanıdır.

VRANJE, Sırbistan'da kent, Niş'in G.'inde; 26 000 nüf. Antikçağ müzesi.

VRASA ya da **VRACA,** Bulgaristan'ın kuzey-batı'sında kent, yönetim bölümü merkezi, Balkan dağlarının eteğinde; 73 000 nüf. Bir doğal gaz yatağının yanında gelişmekte olan bu kültür merkezi kent, eski sanayi etkinliklerine (tekstil, deri, mobilyalar), bir kimya (kimyasal gübre) kompleksi, bir çimento fabrikası, bir kurşun ve çinko cevherlerini zenginleştirme sanayilerini de eklemiştir. Vrasa'nın beyaz taşı Sofya ve Bükreş'teki binaların yapılmasında kullanılmıştır. *—Vrasa yönetim bölümü,* 4 155 km²; 295 100 nüf.

VRATİSLAV I (öl. 921), Bohemya dükü (905'e doğr. - 921). Bohemya'da hıristiyanlığı destekledi.

VRATİSLAV II (öl. 1092), Bohemya dükü (1061-1085), sonra da kralı (1085 -1092). Aynı zamanda hem Papalık, hem de İmparatorlukla anlaşmayı başardı: bu tutumu ona yaşam boyu taşıyacağı bir krallık tacı kazandırdı.

VRBAS, Bosna-Hersek'te ırmak, Sava'nın sağ kıyıdan kolu; 240 km (havzası 5 906 km²). Hidroelektrik tesisleri.

VRBAS → TİTOV VRBAS.

VRCHLİCKÝ (Emil Frída, **Jaroslav** —denir), çek şair (Louny 1853- Domažlice 1912). İçtenci şiirler (*Sny o Ştesti*, 1876; *Duše mimosa*, 1903), epik şiirler (*Fragments d'épopée* [fr. çev.], 1886), tarihsel konulu trajediler (*Hippodamie* [fr. çev.] üçlemesi, 1883-1890) ve komediler (*Nuit à Karlštejn* [fr. çev.], 1884) yazdı. Hugo'dan ve parnas şiirinden etkilendi (*Poètes français modernes* [fr. çev.], 1893). Ülkelerinin evrensel kültüre katılması amacını güden "kozmopolitler" grubunun öncüsüdür.

VREDEMAN DE VRİES (Hans), hollandalı ressam, dekoratör, mimar ve kuramcı (Leeuwarden 1527 - ? 1604). Mechelen, Anvers, Almanya, Liège, Prag, Lahey vb.'de çalıştı. Serlio'nun ve Fontainebleau okulunun etkisi altında kaldı, Kuzey Avrupa'yı büyük ölçüde etkileyen birçok gravür derlemesi (perspektifler, hayali yapılar ve sahne düzenlemeleri, süsler vb.) yayımladı. —Oğulları SALOMON (Anvers 1556 - Lahey 1604) ve PAUL (Anvers 1567 - Amsterdam 1630'a doğr.) babalarıyla birlikte çalıştılar. Paul, zengin salonlarda yapılan toplantıları canlandıran iç mekân resimleri gerçekleştirdi. Bunlardan bir bölümündeki insan figürleri Frans II Francken'in elinden çıkmadır (Torino'da, Viyana'da ve Dekoratif sanatlar müzesi'ndeki [Paris] örnekler).

VRETTAKOS (Nikiforos), yunanlı şair (Sparta 1911 - *ay.y.* 1991). Önceleri karamsar nitelikteki şiiri, halk geleneğine yakın, yalın bir lirizmle şairin insana ve doğaya olan inancını vurgular (*la Lettre du cygne* [fr çev.], 1937; *le Temps et le Fleuve* [fr. çev.], 1957).

VRİDİ, Fildişi Kıyısı'nda sanayi yerleşmesi, Abican yakınında. Petrol rafinerisi. Termik santral. Demir-çelik. Besin ve tekstil sanayileri.

Vridi kanalı, Fildişi Kıyısı'nda 2 700 km uzunluğunda geçit. Abican'ın G.'inde, Ebrié denizkulağını Atlas okyanusu'ndan ayıran kıyı şeridinde. 370 m genişliğine ve 15 m derinliğe ulaşan geçit, Abican limanının modern biçimde düzenlenmesine olanak vermiştir.

VRİES (DE) → DE VRİES.

VRİJBURG → VRYBURG.

VRİL a. Giz. bil. Edward George Bulwer -Lytton'un *The Coming Race* adlı romanında (1871), Dünya'nın merkezinde bulunan Vrilya ülkesinde oturdukları varsayılan kimselerin sahip olduğu akışkan gücü belirtmek için yarattığı terim.

VRİL a. (fr. *vrille*). Spor. Jimnastikte, bir salto ile vücudun dikey ekseni çevresinde tam olarak dönmesini birleştiren figür.

Vrindavan ya da **Brindaban,** Kuzey Hindistan'da (Uttar Pradeş eyaleti) orman, Mathura yakınında, Krişna'nın çocukluğunu ve gençliğini burada geçirdiği rivayet edilir; burası önemli bir hac yeridir.

VRİSABHA → RİSABHA.

VRİTRA. Veda mitolojisinde İndra tarafından öldürülen kötü tanrı. Musonların başlamasına engel olduğu için, İndra silahını, yani yıldırımı *(vacra)* kaptı ve onu öldürdü; böylece de yağmurları başlattı.

VRNJACKA BANJA, Sırbistan'da kaplıca merkezi; 6 500 nüf. Kükürtlü ve demirli sıcak su kaynakları.

VROOM (Hendrik Cornelis), hollandalı ressam (Haarlem 1566 - *ay. y.* 1640). P. Bril'i tanıdığı bir İtalya yolculuğundan sonra, gemilerle canlılık kazandırdığı, üstten bakışlı deniz manzaraları yaptı; *Cebelitarık önünde deniz savaşı* (Amsterdam), *Friedrich'in Pfalz'dan Vlissingen'e dönüşü* (Haarlem). —Oğlu CORNELİS (Haarlem 1591'e doğr - *ay. y.* 1661) romantizmöncesi bir duyguyla orman resimleri yaptı (Haarlem, Londra, Berlin, Viyana müzeleri).

VRSAC, Sırbistan'a bağlı Voyvodina özerk bölgesinde kent; 34 200 nüf. XV. yy.'dan kalma kale burcu. 1785 yılında yapılmış barok üslubunda kilise. Kara ve demiryolu kavşağı. Bir bağcılık bölgesi merkezi.

VRUBEL (Mihail Aleksandroviç), rus ressam (Omsk 1856 - Petersburg 1910). Olağanüstü bir yetenekle Art nouveau'yu ve rus simgeciliğini önceden sezdi. Coşkulu bir anlatım, karanlık ve titiz bir tezhip sanatı sayesinde, tuvallerine, fresklerine, endülüs çinisi heykellerine ve suluboyalarına düşsel ve kaygı verici bir dünyanın tüm heyecanını yansıttı (Leningrad Rus müzesi'ndeki *Altı kanatlı melek Azrail* resmi, 1904).

VRYBURG ya da **VRİJBURG,** Güney Afrika'da (Cape ili) kent, Kimberley'in K.'inde; 17 000 nüf. Hayvan yetiştirilen bir bölgenin merkezi. Süt ve et sanayisi.

VŠEHRD (Viktorin Kornel ZE), çek hukukçu ve hümanist (Chrudím 1460 - Prag 1520). Önce latince şiirler yazdı, daha sonra ulusal dilin savunuculuğunu yaptı ve çek hümanizminin kurucusu oldu. *O praviech, o sudiech, o dekach zeme çeşke khihy devatery* (Bohemya hukuku, mahkemeleri ve yasaları üstüne dokuz kitap) [1499] adlı yapıtı yazdı.

VSEVOLOD, iki Kiev veliki knyazının taşıdığı ad; 1077'den 1093'e dek hüküm süren VSEVOLOD YAROSLAVİÇ (1030-1093); —1139'dan 1146'ya dek hüküm süren VSEVOLOD OLGOVİÇ (öl. 1146).

VSEVOLOD Bolşoye Gnezdo (1154 -1212), Vladimir veliki knyazı (1176-1212). Yuriy Dolgorukiy'in oğlu. Boyarlar'a ve kardeşi Andrey Bogolyubskiy'e karşı ayaklanıp onu öldürten kentlere otoritesini kabul ettirdi. Ryazan'a (1180,1187,1207) ve Bulgarlar'a ve Mordvinler'e (1183,1186) karşı birçok sefer düzenledi ve Volga'ya kadar ulaşarak prensliğinin sınırlarını onların zararına genişletti.

V.S.O.P., en az beş yıl dinlendirilmiş damıtık alkollü içki anlamında ing. *"Very Special Old Pale* (çok özel dinlendirilmiş soluk içki)" sözcüklerinin kısaltması.

VTOL (ing. *Vertical Take Off and Landing,* düşey kalkış ve inişli'nin kısaltması). Havc. Düşey kalkışlı bütün hava taşıtlarını belirten genel terim. 1950 yıllarında askeri uçaklar için kurulan hava üsleri, nükleer mermilere mükemmel bir hedef oluşturuyordu; bu nedenle, kısa ve düşey kalkışlı (STOL ya da VTOL) uçaklar yapabilmek için araştırmalara başlandı. 150 m ile 300 m arasında bir mesafede kalkış yapan (15 m'lik bir engeli aşarak) ve minimum düz uçuş hızı 80 ile 100 km/sa'ten düşük olan uçaklar genellikle "STOL" olarak adlandırılabilir. "VTOL" uçakları ise pist üzerinde yol almadan kalkabilen ve havada olduğu yerde kalabilen uçaklardır; bu uçakların, kullanım amaçlarına göre çok değişik tasarımları birbirleriyle rekabet halindedir. Bileşik uçaklar, değişken uçaklar ve helikopterler "VTOL"lerin habercisi olmuştur. Uzun araştırma ve incelemelerden sonra, günümüzde, yönlendirilebilir birkaç lüleyle gazları dışarı püskürten vektörel itmeli bir türbojetle donatılmış uçak formülü kabul edilmiştir; fransız Michel Wibault tarafından bulunan bu formül, Büyük Britanya'da Hawker-Siddeley tarafından geliştirilmiş ve sesaltı savaş uçakları olan Harrier'lara uygulanmıştır. İtme ve tutunmayı sağlamak için ayrı türbojetler kullanmaya dayanan formül ise Dassault tara-

Macar enstitüsü

Mihály Vörösmarty

fından denenmiştir; bu formüle göre yapılan Mirage III-V uçağı, mach 2'ye ulaşabilen dünyadaki tek VTOL'dür; ancak çok karmaşık olması ve kullanımında yarattığı tehlikelerden dolayı terk edilmiştir.

VU a. Çincenin lehçesi; Ciangsu (Yangzi Ciang'ın güneyinde) ve Cıciang'ın büyük bir kesiminde konuşulur. (Şanghay, Sucou, Hangcou, Vıncou, vb.'de konuşulan vu, özellikle Ming döneminde büyük bir tarihsel önem taşıdı.)

Vu okulu, Ming döneminde Vumın bölgesinde (bugün Sucou) Şın Cou ve Vın Cıngming çevresinde toplanan çinli aydın ressamlar. Aydın memurlar ve "amatör" ressamlardan oluşan Vu okulunun üyeleri eski klasik geleneklere, özellikle de kuzey Song geleneklerine başvurarak manzara çalışmaları yaparken birtakım zihin ve fırça oyunlarıyla dinleniyorlardı. İki kurucusunun yanı sıra, bu okula bağlı sanatçılar arasında Vın Cia, Vın* Bojın ve Lu* Ci sayılabilir.

VUATAZ (Roger), isviçreli besteci ve orkestra şefi (Cenevre 1898 - *ay.y.* 1988). *Journal de Genève*'de müzik eleştirileri yazdı (1928-1934), Cenevre radyosu'nun müzik yayınlarını yönetti (1942-1963). Reform dönemi mezmurlarına ve eski müzik türlerine büyük ilgi duydu, Delalande'ın, Clérambault'nun ve J. S. Bach'ın (*Das Musikalisches Opfer, Füg sanatı*) yapıtlarını seslendirdi. Ağırbaşlı lirizmi kimi zaman dizisel teknikle birleşir, ama bestelediği yaklaşık 500 partisyon (*Mezmurlar kantatı*, üç oratoryo) genellikle onun kendine özgü bir modal yazma biçiminin ürünüdür.

VUCEDOL, Hırvatistan'da yer, Vukovar'ın yakınında, Bakırtaş kültürünün bir evresiyle aynı adı taşır. Yüksek bir yerde, katman dizisi eski Yenitaş devresiyle (Starcevo-Körös) ikinci Demir çağı (La Tène) arasında sıralanan bir maden yatağı bulundu. Ara katmanlar orta (Baden uygarlığı) ve yeni (Vucedol uygarlığı) Bakırtaş devrine aittir. Vucedol geleneği Slavonya'ya yayılmıştır.

VU CIN ya da **WU ZHEN,** çinli ressam (Ciaşing, Cıciang, 1280-1354). "Dört büyük Yüen ustalar"dan biri olan Vu Cın dolaysız bir üslup ve çok kişisel bir anlatımcılıkla şiirler yazarak bambu ve manzara resimleri yaptı. Şiirleri, yazıtları ve sanatla ilgili düşünceleri XV. yy.'da *Meihua taojin* (Erik çiçekleri Taocusu'nun yazılarından derleme) adlı yapıtta toplandı.

VU CIANG ya da **WU JIANG,** Güney Çin'de ırmak, Çongçing yakınında, Guicou kireçtaşlı platolarından geçtikten sonra Yangzi Ciang'a kavuşur; 800 km (havzası 88 000 km²).

Vucing ya da **Wujing,** konfuçiusçuluğun, biri Konfuçius'un kendisine mal edilen (*Çunçiu* "Baharlar* ve güzler") beş büyük klasik yapıtının tümü. Öteki kitapların adları: *Şucing* (Tarih kitabı ya da Belgeler kitabı), *Şicing* "Şiir klasiği ya da Od kitabı"), *Yicing* (Değişimin kitabı) ve *Lici* (Ayin usulleri kitabı).

VUCOU ya da **WUZHOU,** Çin'de (Guangşi) kent, Şi Ciang kıyısında; 208 000 nüf. (1990). İpek işleme. Kimya ve besin sanayileri. Tarım gereçleri. Katran. İkinci Dünya savaşı'nda amerikan üssü.

Réunion des musées nationaux

Édouard Vuillard
Ninni (1896'ya doğr.)
ağaç levhaya yapıştırılmış karton
Louvre müzesi, Paris

VU CUNÇİNG → VU ÇANGŞI

VUÇANG ya da **WUCHANG,** Çin'de (Hubei) kent, Yangzi Ciang'ın sağ kıyısında. Vuhan yerleşme alanının güney bölümünü kaplar. Kent, içinde iş ve konut semtleri bulunan bir duvarla çevrilidir. Çelik fabrikası.

VU ÇANGŞI ya da **WU CHANSGHİ** ya da **VU CUNÇİNG,** çinli ressam (Anci, Cıciang, 1844 - Şanghay 1927). Büyük hattat, ressam ve Jın Bonien'in öğrencisi olan Vu Çangşı, esnek ve özgür bir üslupla betimlediği bambuları, çiçekleri ve orkideleriyle eşsiz bir başarıya ulaştı.

VUDA, rumca **Kalohorio,** G. Kıbrıs rum kesiminde Larnaka ilçesine bağlı köy.

VU DAOZI ya da **WU DAOZİ,** çinli ressam (Yangcai, Hınan, 701-792). Tang döneminin, hiçbir yapıtı günümüze ulaşmayan ünlü freskçisi. Güçlü çizgilerle doğal bir tarzda ünlü kişilerin betimlemelerini (buddhacı ve taocu freskler) ve manzara resimleri yaptı. Yer yer vurgulanmış, net ve belirgin bir mürekkep resmi olan *baimiao* tekniği kendisine atfedilir.

VUDİ ya da **WUDİ** ("imparator Vu", yani "savaşçı imparator"), Han hanedanından olan ve İ.Ö. 140'tan 87'ye dek hüküm süren en ünlü Çin imparatoru. (→ ÇIN.)

VUDYEN (EL-), Güney Tunus'ta vaha, Cerid'de, Tuzur'un K.-D.'sunda. Yaklaşık on kilometre boyunca uzanır ve birçok köyü kapsar. Palmiyelikler (200 000'den fazla) zeytin ağaçları, portakal ağaçları, limon ağaçları ve incir ağaçları içerir.

Vuelta (*tur* anlamında isp. sözc.), İspanya Bisiklet turuna verilen ad.

VUGHT, Hollanda'da (Kuzey Brabant) kent, 's-Hertogenbosch'un G.'inde; 24 000 nüf. XVI. yy.'dan kalma gotik üslubunda kule. Şato. Turizm merkezi.

VUHAN ya da **WUHAN,** Çin'in orta kesiminde bitişikkent, Yangzi Ciang ile Han Şuei'nin birleştiği yerde, buranın K.-B.'sındaki Hankou ile G.-B.'daki Hanyang ve ırmağın güney kıyısındaki Vuçang kentlerinden oluşur; Hubei ilinin merkezi; 3 190 700 nüf. (1990). Han üstündekinden (1954) sonra Yangzi üstünde büyük bir karayolu ve demiryolu köprüsünün (uzunluğu 1 600 m, yüksekliği 80 m) yapılması (1957), yerleşmenin bütünlüğünü pekiştirdi. Hankou, 1861'de yabancılara ayrıcalıklar verilince gelişmeye başladı ve büyük bir ticaret üssü oldu; bu dönemden kalma bazı sanayi kuruluşlarını (kimya ve tekstil) koruyan Hankou, üç kentin en kalabalığıdır. Hanyang, yüzyılın başında demir-çelik sanayisiyle donanmış eski bir ticaret kentidir. Ama bitişikkentin beyni, ırmağın güneyindeki Vuçang'dır. Tarihsel geçmişi (en yakını 1911 devrimi), zengin, çok eski bir kent ve 1924-1927 arasında devrimci hükümetin merkezi olan Vuçang'da 1956'dan sonra kurulan bir demir-çelik kompleksi (Daye'nin demirini kullanır) daha sonra genişletilerek (yılda yaklş. 3,5 Mt) bir dizi metalürji tesisini besleyecek düzeye ulaştırıldı: takım-tezgâhları, Diesel motorları, traktörler. Pekin-Kanton demiryolu, Sıçuan-Şanghay suyolu ve demiryolu ekseniyle burada kesişir.

VU HOANG CHUONG, vietnamlı şair (Nam Dinh 1916 - Saigon 1976). Kültürlü bir ailedendi; ilk şiir kitabı *Tho say* 1940'ta çıktı, onu başlıcaları *Cam-thông* (1960) ve *Tân thi* (1970) olan öteki yapıtları izledi.

VUHU ya da **WUHU,** Çin'de (Anhuei) kent, Yangzi Ciang'ın orta çığırının sol kıyısında; 415 300 nüf. (1990). Irmak limanı. Tekstil sanayisi. Kırtasiye. Otomobil ve tarım gereçleri yapımı. Takım tezgâhları.

VUHUŞ çoğl. a. (ar. *vahş*'ın çoğl. *vuhuş*). *Esk.* **1.** Yırtıcı ya da vahşi hayvanlar: *"İnsan bazı kere en yırtıcı vuhuşa da acıyor"* (A. H. Tarhan). **—2.** Issız yerler. **—3.** *Vuhuş-ı berri*, karada yaşayan vahşi ve yırtıcı hayvanlar.

■ **VUİLLARD** (Édouard), fransız ressam (Cuiseaux 1868 -La Baule 1940). 1878' den sonra Paris'te, Condorcet lisesi'nde öğrenim gördüğü sırada M. Denis, Lugné-Poe, K. X. Roussel ile (gelecekteki kayınbiraderi) dostluk kurdu; 1887'de Gobelins okulu'nda gece derslerini izledi, 1888'de Julian akademisi'ne girdi (burada Sérusier, ortaklaşa masrafları toplamakla sorumluydu). Sérusier, Bonnard, Roussel, Ranson, Denis vb. ile birlikte nabiler grubunu kurdu. Vuillard'ın o dönem yapıtlarında, düz boyanmış geniş yüzeyler, etrafı çevrilmiş donuk renklerle belirginleşen bu grubun tarzı ağır basar (*Yatakta*, 1891, Louvre-Orsay müzesi). Tüm nabiler gibi o da süsleme sanatlarına ilgi duydu; Lugné-Poe'nun aracılığıyla *le Théâtre-Libre* ve *L'Œuvre* için çalışmalar yaptı, paravana, duvar halısı, vitray, seramik taslakları gerçekleştirdi, *la Revue blanche* için desenler çizdi (ilk sergisini 1891'de bu derginin bürolarında açtı); Vollard'a taşbaskılar verdi.

Vuillard kimi tablolarında, annesinin dul kaldıktan sonra işlettiği çamaşırhaneden esinlendi (*Atölye*, 1893, Smith College müzesi, Northampton, ABD). 1894'te A. Natanson için *Parklar ve bahçeler* dizisini (Louvre, Brüksel, Houston, Cleveland) gerçekleştirdi. 1900'den sonra, modern sanatın açtığı yeni yollardan bilinçli olarak ayrılarak burjuva evlerindeki yaşamı anıtsal (büyük boyutlu tablolar) ve içten bir biçimde yansıtan izlenimci bir üsluba yöneldi. 1903-1914 arasında yapıtlarını Bernheimler'in galerisinde sergilendi. Çok sevilen, derin ve duyarlı portreler gerçekleştirdi (*Marie-Blanche de Polignac*, 1930'a doğr., Art moderne ulusal müzesi, Paris). Vuillard, renkleri kullanmadaki ustalığını ortaya koyan manzaralar ya da çiçekli vazo resimleri de yapmıştır. Fransa'nın ve dünyanın başlıca müzelerinde sanatçının yapıtları bulunmaktadır.

VUİLLAUME (Jean-Baptiste), fransız lütiye (Mirecourt 1798 - Paris 1875). Önce Chanot'nun, sonra Lété'nin yanında çalıştı ve bu sonraklyle ortak oldu (1821). Daha sonra kurduğu kendi firması, Paris'in en önemli firmalarından biri oldu (1828). Eski italyan çalgılarını (Stradivarius, Guarnerius, Amati, Maggini) taklit etmekte uzmanlaşan Vuillaume, zaman zaman modellerinin düzeyine erişmeyi başardıysa da tahtayı yapay olarak eskitme yöntemleri çoğu kez yapıtlarının sesini olumsuz yönde etkiledi. Vuillaume, ticaret ve üretim anlayışı (bazı parçaları başka sanatçılara yaptırıyordu), "eski" çalgıları inceleme ve günün zevkine uydurma tutkusu, icat yeteneği ve mesleğine verdiği değerle modern zamanların simgeleşmiş lütiyesidir.

VUİLLEMİN (Jules), fransız filozof (Pierrefontaine-lès-Varans, Doubs, 1920). Clermont-Ferrand'da profesörlük yaptıktan (1950-1962) sonra, 1962'de Collège de France'ta Merlau-Ponty'nin yerini aldı. Başlıca yapıtları: *Essai sur la signification de la mort* (Ölümün anlamı üzerine deneme); *l'Être et le Travail* (Varlık ve çalışma) [1948], *Mathématique et métaphysique chez Descartes* (Descartes'ta matematik ve metafizik) [1960]; *Philosophie de l'algèbre* (Cebirin felsefesi) [1962]; *la Logique et le monde sensible* (Mantık ve duyulur dünya) [1971]; *le Dieu d'Anselme et les apparences de la raison* (Anselmus' un tanrısı ve aklın görünüşleri) [1971].

VUKOVAR, Hırvatistan'da liman kenti, Tuna kıyısında; 84 189 nüf. (1991). Ortaçağ kökenli kent, XVIII. yy.'da yeniden inşa edildi (barok üslubunda yapılar). Müze (Vucedol*ün tarihöncesi merkezinden

gelen gereçler). Sanayi (tekstil, kereste, tuhafiye, ispirto) merkezi. —Yakınında, ayakkabı fabrikası.

VUKU, -u a. (ar. *vuḳū'*). *Esk.* **1.** Oluş, meydana gelme, ortaya çıkma. **—2.** Bir olayın ortaya çıkışı. **—3.** İsabet etme, rastlama. **—4.** Düşme. **—5.** *Vuku bulmak, vukua gelmek,* olmak, oluşmak, meydana gelmek: *"...birinci imparatorluk devrinde bazı erbab-ı sanayi tarafından vuku bulan talebler akîm ve ma'kessiz kalmıştı"* (Ahmet Muammer ve Şükrü Kaya). *"Evin içinde harikulâde bir heyecan ve hareket vukua geldiğini gösterecek gürültüler, koşmalar, sesler işitildi"* (H. Z. Uşaklıgil).

VUKUAT, -tı a. (ar. *vaḳ'a*'nın çoğl. *vuḳū'āt*). **1.** Polisi ilgilendiren olay: *Katil vukuattan sonra pencereden kaçmıştı. Vukuatı var mı?* **—2.** Olanlar, olup bitenler.
—*Esk.* Olaylar, olup bitenler.

VUKUATLI sıf. **1.** Olaylı geçen, olaylarla dolu. **—2.** Daha önce bazı olaylara neden olmuş kimse için kullanılır.

VUKUF a. (ar. *vaḳf*'tan *vuḳūf*). *Esk.* **1.** Anlama, kavrama, biliş: *"Bu öyle bir vukuftur ki zaruridir"* (H. C. Yalçın). **—2.** Durma, duruş. **—3.** Durumunu değiştirmeme, aynı durumda kalma. **—4.** *Vukuf-ı beşeri,* insanlığın kavrayışı, anlayışı: *"...bir kaç sene sonra bütün vukuf-ı beşerî bu fikri ihata edecek"* (Baha Tevfik).
—İsl. huk. *Ehlik vukuf* ya da *erbab-ı vukuf,* bilirkişiler.
—Tasav. *Vukuf-ı adedi,* zikri, tarikatta öngörülen sayıda yapmak. ‖ *Vukuf-ı kalbi,* kalbin her an Allah ile olması, uyanık bulunması. ‖ *Vukuf-ı zamanı,* salikin her an durumunun bilincinde olması. (Bu üç deyim, nakşibendilik tarikatının on bir ilkesi arasında yer alır.)

VUKUFSUZ sıf. *Esk.* Bilgisiz.

VUKUFSUZLUK a. *Esk.* Bilgisizlik.

VULANHAOTI ya da **WULANHAOTE,** Çin'de (Cilin) kent; 51 000 nüf. Makine ve tekstil sanayileri.

VULCAN, Romanya'da kent, Transilvanya Alpleri'nde, Vîlcan kütlesinin eteğinde, Sibiu'nun G.-B.'sında; 29 000 nüf. Kömür çıkarımı. Pamuklu dokumalar.

VULCANO a. (öz. a. *Vulcano*'dan). [Tamlayan olarak] Vulcano ile ilgili, vulcano'ya ilişkin.
—Yerbil. *Vulcano tipi püskürme,* çok kıvamlı lavlar çıkaran, sık patlamalar yapan ve ürünleri volkan konisini oluşturan bir volkan ya da bir volkanik püskürme tipi.

VULCANO adası, İtalya'da yanardağ kökenli ada, Eolie adalarında Sicilya'nın kuzey kıyısı yakınında; 21 km²; 430 nüf. Bir kıstakla yine yanardağ kökenli olan *Vulcanello* adasına bağlıdır.

VULCANUS ya da **VOLCANUS.** Mit. Roma ateş ve madencilik tanrısı, İupiter ile İuno'un oğlu, Cacus'un babası. Etrüskler'in de taptığı çok eski bir İtalya tanrısıdır. Girit tanrısı *Velkhanos*'a yakın tutulur. Başlangıçta, paralayıp yok eden kötü ateşin tanrısıydı. Roma'da kültünün çok eskilere dayandığı sanılır; *vulcanalia* bayramı da çok eski dönemlerden beri kutlanırdı. Capitolium'un eteğinde, *Comitium* civarında kayalara oyulmuş olan en eski sunağına *volcanal* denirdi. Tapınakları çoğu zaman kent surlarının dışında yer alırdı; Roma'da Campo Marzio'da bir tapınağı vardı. Kültü Ostia'da özel bir önem taşırdı; burada tanrının, gemileri yangına karşı koruduğuna inanılırdı. Hephaistos ile özdeşleştirildi.
—İkonogr. Önceleri genç ve çıplak bir atlet, sonraysa sakallı, topal, kısa harmanili, başında *pileus,* elinde çekiç ve kerpeten taşıyan (Berlin'deki antik heykelcik; Paris'te Notre-Dame katedrali kazılarında bulunan sunaktaki gibi etrüsk ve galya tipleri) bir demirci olarak temsil edilen Vulcanus, özellikle İupiter'in yıldırımlarını (Pompei'deki resim ve Herculanum'daki mozaik) ya da Akhilleus'un silahlarını yaparken, İupiter tarafından gökten aşağı atılırken (Berlin'deki alçakkabartma) ya da Herakles tarafından sarhoş halde taşınırken (resimli vazolar) canlandırıldı. Parthenon frizindeki tanrılar kurulunda da görülür. Çağdaş ressamlar onu demirci* ocağında Venüs'ü karşılarken ya da tanrıçayı Mars ile birlikte yakalarken temsil ettiler.

VULCANUS, Merkür'ün hareketindeki anomaliyi açıklamak için Verrier tarafından var olduğu düşünülen, varsayımsal merkürberi* gezegen.

VULCİ, Tarquinia'nın 20 km kuzeyinde, Montalto di Castro (Viterbo ili) yakınında etrüsk kenti. Etruria'nın en canlı ticaret ve sanat merkezlerinden biri olan kent, en parlak zamanını İ.Ö. VI. yy.'da yaşadı (Yunanistan'dan ithal edilmiş çok sayıda parça; seramik ve bronz atölyeleri). Kent İ.Ö. 281'de Roma egemenliğine girdi. İ.Ö. IX. yy.-İ.S. I. yy. arasına tarihlenen nekropolislerdeki mezar odalarında oymalı süslemeler (İ.Ö. VI. yy.), çok sayıda duvar resmi (Savaş arabaları mezarı, İsis mezarı, Yazıtlar mezarı) ve ünlü François mezarı buluntuları (İ.Ö. IV. yy.'ın ikinci yarısı; Roma, villa Albani) ele geçti; bu eşyaların, yunan asıllarını doğrudan tanıyan bir sanatçı tarafından yapıldığı sanılır.

Vulgata (halk için, genel kullanıma özgü anlamına gelen *vulgatus*'tan lat. sözc.), Kutsal Kitap'ın latince çevirisi, Roma Katolik kilisesi'nin resmi çeviri metni.

VULGHARİS ya da **BULGARİS** (Dhimitrios), yunanlı siyaset adamı (Hydra 1802 - Atina 1877). Ege adaları tüccarlarının oluşturduğu grubun temsilcisiydi, ingiliz çıkarlarını gözetti, 1862'de kral Otto I'in kovulmasında büyük bir rol oynadı ve Kanaris ve Rufos ile birlikte naipler triumvirliğine katıldı. Kral Georgios I döneminde bakanlık yaptı (1865, 1872 ve 1874).

VU Lİ ya da **WU Lİ,** çinli ressam (Çangşu, Ciangsu, 1632 - Şanghay 1718). Müzikçi, şair ve ressam olan Vu Li Vang Şımin'in tilmiziydi. *Kat kat mürekep* ile yaptığı manzaralarındaki özgünlüğüne rağmen, Song ve Yüen ustalardan esinlendiği yapıtlarından dolayı adı "Dört Vanglar" arasında anıldı. 1688'de ACUNHA adını alarak cizvit rahibi oldu ve Şanghay bölgesini hıristiyanlaştırırken, bir yandan da resim yapmayı sürdürdü.

VULİANGZİ ya da **WULİANGZİ,** Çin'de, Şandong ilinde arkeolojik buluntu yeri, oymalı levhalarla süslü, 147-167 arasına tarihlenen Han dönemi mezarlarıyla ünlüdür.

VULKANİZASYON a. (fr. *vulcanisation*'dan). Polim. KÜKÜRTLEME'nin eşanlamlısı.

VULPECULA, Küçük* Tilki takımyıldızının latince adı. (kısalt. Vul.)

VULPİUS (Melchior), alman besteci (Wasungen, Meiningen yakınında, 1570'e doğr. - Weimar 1615). Motetler ve düğün şarkıları (3 kitap), çoksesli liedler (4 deneme), bir *Passion* (4 sesli) besteledi. Protestan Almanya'nın en büyük müzikçilerinden biridir.

VULPİUS (Christian August), alman yazar (Weimar 1762 - *ay. y.* 1827). Eniştesi Goethe onun Weimar tiyatrosu'nun sekreterliğine, sonra Madalya dairesi müfettişliğine atanmasını sağladı. Başlıca yapıtı bir romandır: *Rinaldo Rinaldini* (1798 -1800). — Kız kardeşi, CHRİSTİANE (Weimar 1765 - *ay. y.* 1816), 1788'de Goethe ile tanıştı. Şairin metresi oldu, 1789'da ondan August adını verdikleri bir çocuk dünyaya getirdi. Goethe 1806'da onunla evlendi.

VULTURE, İtalya'da yanardağ kökenli kütle, Güney Apenninler'de, Basilicate'de, Puglia sınırında (1 327 m). Kraterin iki ağzında günümüzde iki göl vardır. Bu kütle Basilicate'nin en verimli kesimini oluşturur. Ormanlar (gürgen ve meşe) dorukları kaplar; bağlar ve zeytinlikler alçak yamaçlara yayılır.

VULVA a. (lat. sözc.). Anat. Kadında ve dişi hayvanlarda cinsel organların dış bölümü. (Eşanl. FERÇ.)
—Kad. hast. *Vulva iltihabı,* vulvada meydana gelen iltihap. (Eşanl. VULVİT.) [Bk. *ansikl.* böl.]
—ANSİKL. Anat. Kadında vulva, önden arkaya doğru Venüs tepesi, büyük ve küçük dudaklar (bunlar, ön tarafında bızır ile idrar deliğinin bulunduğu "giriş" denen üçköşe alanı sınırlandırır), bızır ve idrar deliğinin arkasında, bakirelerde kızlık zarı ile daralmış olan dölyolu dış deliği bulunur. Vulva, makat deliğinden birkaç santimetre ötede apışarasının ön kısmında yer alır.
— Kad. hast. Vulva iltihabı, kırmızılık, şişlik ve aşırı salgı ile belirgindir. Ağrılı bir yanmaya ve cinsel birleşmede ağrılara neden olur. Tek başına olabildiği gibi dölyolu ve döl yatağı ya da bunların yan oluşumlarının iltihaplarıyla beraber de görülebilir. Alelade mikroplardan, mantarlardan *(Candida albicans)* ya da cinsel yolla bulaşan hastalık mikroplarından ileri gelebilir.

VULVARİA a. Harabelerde yetişen ve yaprakları tozlu ve pis kokulu olan otsu bitki. (Kazayağıgiller familyası.)

VULVEKTOMİ a. (fr. *vulvectomie*). Cerr. Vulvayı kısmen ya da bütünüyle kesme ameliyatı.

VULVİT a. (fr. *vulvite*). Kad. hast. VULVA* İLTİHABI'nın eşanlamlısı.

VULVO-VAJİNAL sıf. (fr. *vulvo-vaginal*). Anat. **1.** Vulva ve vajina (dölyolu) ile ilgili olan. **—2.** *Vulvo-vajinal bezler,* Bartholin bezleri.

VULVO-VAJİNİT a. (fr. *vulvo-vaginite*). Kad. hast. Vulva ve vajinanın (dölyolu) birlikte iltihabı.

VUNG TAU, esk. **Cap-Saint-Jacques,** Vietnam'da liman ve sayfiye merkezi, Güney Çin denizi kıyısında, *Saint-Jacques burnu* yakınında, Hô-Chi Minh-Ville'in G.-D.'sunda.

VUNİ, Kıbrıs'ın kuzey kıyısında arkeolojik yer. Burada yer alan bir saray kompleksinde gerçekleştirilen kazılar, krallık dairesinin planında görülen değişiklikleri (bir megaron yapımı) göz önüne serdi. Öte yandan, Hellenistik dönemden kalma kuyumculuk yapıtlarını kapsayan bir hazine de ortaya çıkarıldı.

VUORELA (Einari), fince yazan finlandiyalı yazar (Keuruu 1889 - *ay. y.* 1972). *Joueur de flûte* (fr. çev.) [1919], *Jeu d'ombre* (fr. çev.) [1925] ve *Kantele du pic-vert* (fr. çev.) [1958] adlı yapıtları yazdı, halk geleneğinin en katışıksız temsilcilerindendir. *Poésies* (fr. çev.) [1947] adındaki şiir kitabında mizah ve özlem ağır basar.

VURAL (Lütfi), türk hekim (İstanbul 1918 - Romanya 1973). Askeri öğrenci olarak İstanbul Üniversitesi tıp fakültesi'ni bitirdi (1914). Bir süre Gülhane askeri tıp akade-

Alinari-Giraudon

Akhilleus'un kalkanını
yapan **Vulcanus**
bir Antikçağ alçakkabartmasından
ayrıntı
Conservatori müzesi, Roma

Vulci
Kentauros,
bir mezarın dış süslemesinden parça
İ.Ö. 590-580
Villa Giulia ulusal müzesi
Roma

B. Ross-Cosmos

vulva
1. Venüs tepesi;
2. Bızır kılıfı;
3. Bızır bezi;
4. Bızır gemciği;
5. Büyük dudak;
6. İdrar deliği ve üretra papillası;
7. Küçük dudak;
8. Dölyolu deliği;
9. Bartholin bezleri deliği;
10. Anus;
11. Süngersi cisim kası;
12. Kovucuklu cisim kası;
13. Giriş soğancığı;
14. Kızlık zarı;
15. Bartholin bezi;
16. Apışarası yüzeysel enine kası;
17. Merkez fibroz çekirdek;
18. Anus büzgenkası.

misi'nde çalıştı, kardiyoloji öğrenimi için ABD'ye gönderildi (1947). Dönüşte Gülhane'de doçent (1951), profesör (1956) oldu. Yeniden ABD'ye gitti (1963), bir yılı aşkın bir süre burada çalıştı. Tuğgeneral (1968). Gülhane askeri tıp akademisi komutanı (1972) oldu. Kardiyoloji alanındaki çağdaş yaklaşımı ve çalışmalarıyla ün kazandı. Başlıca yapıtları: *Kalp hastalıklarında kardiyografik tanı* (1953), *Kalp dolaşım hastalıkları* (1961), *Kalbimizi tanıyalım* (1963).

VURDUMDUYMAZ sıf. **1.** Bir durumu, bir sözü anladığı halde anlamamazlıktan gelen, tepki göstermeyen, manevi duyarlılıktan yoksun bir kimse için kullanılır; aldırmaz, umursamaz: *Ne vurdumduymaz bir adam, herkesin alay etmesine aldırış bile etmiyor.* **—2.** *Vurdumduymaz kör ayvaz,* hiçbir şeye aldırış etmeyen, duygusuz bir kimse için söylenir.

VURDUMDUYMAZLIK a. Duyarlılıktan, anlayıştan yoksun, ilgisiz bir kimsenin davranışlarının niteliği, bu nitelikteki bir kimsenin tutumu: aldırmazlık, umursamazlık: *Başkalarının acısı karşısında tam bir vurdumduymazlık sergiliyordu.*

VURDURMA a. Vurdurmak eylemi.

VURDURMAK → VURMAK.

VURGU a. Konuşma ya da okuma sırasında sözcüğün bir hecesini ya da cümledeki bir sözcüğü, ötekilerden daha belirgin, daha baskılı kılan ses değişikliği.
—Dilbil. ve Graf. *Vurgu işareti,* bir ünlünün üstüne, ya sesçil ya da dilbilgisel bir olguyu belirtmek için konan ayırıcı gösterge. (Bk. *ansikl.* böl.)
—Müz. Seslerin tonalitesine, ritmine ve yüksekliğine göre bir ezgi dizisinin ya da ritmik bir yapının temel seslerine kazandırılan yoğunluk.
—Sesbil. Vurgulu birim içinde bir hecenin daha belirgin söylenmesi. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Ön vurgu,* yeğinliğiyle tanımlanan bir ünlünün gerçekleştirilmesinin ilk evresi. (Önvurgu yumuşak ya da sert ve güçlü olabilir.)
—Taronc. *Vurgu taşı,* sert bir kaya kütlesinden yongu ya da dilgi çıkarmakta kullanılan alet. (Basit çakıllar, *sert vurgu taşları*'nı oluşturur; daha ince ve daha yassı yongalar elde etmek içinse, sert tahta parçalarından, geyik boynuzu ya da kemik parçalarından yararlanılmıştır.)
—ANSİKL. Dilbil. Kimi dillerde vurgu işareti, sesçil anlamda, vurgulama olgusunu belirtmeye yarar (rusça, ispanyolca, italyanca vb.'de olduğu gibi). Eski yunancada, Homeros'un iskenderiyeli yayımcıları tarafından uydurulmuş vurgu işaretleri dilin titrem olgularını belirtiyordu. Fransızcadaki üç vurgu işareti (´) (ˋ) ve (ˆ) yazılı dile, XVI. ve XVII. yy.'da matbaacılar tarafından sokulmuştur. Bu işaretler, kimi ünlülerin açık ya da kapalı söyleyişini belirtmeye (*été* "yaz" / *mère* "anne" *lêtre* "olmak") ya da ayırmaya (*à* ilgeç / *a* fiil; *dû* ortaç / *du* tanımlık) ya da kökensel bir özelliği anımsatmaya yarar (*bête* ve *âne* sözcüklerindeki eski bir *s*'den kalma bir izdir).
—Matbaac. Vurgular, mekanik dizgide kullanılan hurufat ve matrislerde, ilgili oldukları harflerle bir arada bulunurlar. Fotodizgideyse vurgu işaretleri çoğu kez harflerden ayrılır ve gerekli yerlerde ayrıca kullanılırlar.
—Sesbil. Vurgu, söz zincirindeki bir birimin (biçimbirim, sözcük, sentagma) hecesinin belirginleştirilmesiyle gerçekleşen bürünbirimsel (prozodik) bir olgudur. Fizyolojik açıdan, ekleme enerjisinin güçlenmesi vurgunun temel özelliğidir. İşitsel yan alındığındaysa, vurgu bir çıkıntı gibi algılanır.
Bazı yazarların yaptığı deneysel araştırmalar, vurgu çıkıntısının akustik parametrelerin etkileşimsel değişimleriyle sağlandığını kanıtlamıştır: temel frekans, süre ve yeğinlik.
Bu durumda, kimi zaman kullanılan yükseklik vurgusu, süre ve yeğinlik terimlerinin uygun olmadığını gösterir. Ayrıca, vurgulu hece, yalnız kendine özgü nitelikleriyle değil, komşu vurgusuz hecelerdeki ünlülerin kimi ayırıcı özelliklerini yitirmeye yatkınlık olgusuyla da belirginleşir. İngilizcenin vurgusuz ünlüleri böylelikle, birçok durumda, yansız bir [ə]'ya indirgenir: "comfortable", rahat ('kʌmftəbl). Vurgusuz ünlülerin özekleştiği rusçada da durum aynıdır (a) > (ə) "daleko" (dəli'ko). Bu olgu, vurgusuz ünlülerin vurgululara oranla daha az eklemlemesel kesinlik taşıdığı, daha az belirgin bir tarzda oldukları fransızca, italyanca, ispanyolca, gibi dillerde o kadar belirgin değildir. Çeşitli dillerde, vurgunun yerini belirleyen koşulların türü, bu dillerin iki temel sınıfa ayrılmasına yol açtı; vurgu yerinin belirlenmesi hiçbir özel dilbilgisel veri gerektirmeyen sabit vurgulu diller ve vurgu yerinin özel dilbilgisel verilerle saptandığı *serbest vurgulu* diller. Sabit vurgulu dillerde (örneğin fransızca, çekçe, fince, izlanda dili) vurgunun yeri, önceden kestirilebilir, başka bir deyişle vurgu, sözcüğün başından ya da sonundan sayılarak bulunan bir yerdedir. Örneğin fransızcada vurgu, tek başına ya da sentagmada kullanılan sözcüğün en son hecesindedir: *(constitu'tion, constitutio'nnel, constitutionnelle'ment); (le chat' blanc).* Çekçedeyse tersine vurgu hep ilk hecededir *('prostředek).*
Lehçe, makedonca ve latince gibi öteki diller, bu sınıfa ancak olguların aşırı yalınlaştırılmasıyla girebilir, çünkü vurgunun yeri kimi zaman özel dilbilgisel etkenlere bağlıdır. Bu etkenler, örneğin lehçede, vurgunun *mate'matyk* "matematikçi" sözcüğünün ad çekimindeki yer değişimini açıklar: *matematy'kowi,* yönelme durumu ve *mate'matyka,* tamlayan durumu tekil. Bu nedenle, sözkonusu dilleri *yarı sabit* vurgulu diller olarak nitelemek daha doğrudur.
Serbest vurgulu dillerde (almanca, ingilizce, ispanyolca, italyanca, rusça vb.) görünüşte öngörülmesi güç olan vurgunun yeri biçimbilimsel ve anlamsal etkenlerle saptanır. Örneğin, italyanca *dimenticare* "unutmak" fiilinin şimdiki zaman biçimleri ele alınacak olursa biçimbilimsel yapı açısından 1. ve 2. çoğul kişilerin biçimlerinde vurgu çekimin başındadır (*dimenti'chiamo* "unutuyoruz", *dimenti'cate* "unutuyorsunuz"), oysa bütün ötekilerde vurgu köktedir (*di'mentico* "unutuyorum", *di'mentichi* "unutuyorsun" vb.). Almancada bileşik sözcükte birçok vurgu vardır. Vurgular, oluşturucu öğelerin anlamsal önemine göre sıralanır. Örneğin *Nachthemd* "gecelik" sözcüğü iki öğeden oluşur: *Nacht* önemli öğedir ve temel vurguyu taşır ve *Hemd* ikincil vurguyu taşır.
Sabit vurgulu dillerde, vurgu etkilediği öğenin ya başını (çekçe) ya da sonunu (fransızca) gösterdiğinden ayırıcı bir değer taşır. Söz zincirinde, fransızcada sözcüğün vurgusu sentagmadaki birimin son hecesine gittiğinden, vurgunun bu dildeki cümlelerin oluşturucularını ayırmaya yaradığı ve böylelikle sözdizimsel bir işlev üstlendiği sonucu çıkarılabilir. Bu nedenle fransızcanın sözdizimsel vurgu düzeninden söz edilir. Vurgunun titremlemenin sentagmadaki bağdaşımı nedeniyle vurgu bağımsız bir birim gibi değerlendirilemez. Bu nedenle vurgu fransızcada özel bir dilsel işlev yerine getirir, bu yüzden de fransızca vurgusuz bir dil sayılır. Serbest vurgulu dillerde vurgu titremden bağımsız bir öğedir, vurgulu birimde gerçekleşir: vurgu sözcüğün biçimsel belirticisidir, oysa titrem bir vurgulu birimler bütünü olarak ele alınan titremli öbeğin belirtisidir. Bu sınıfta yer alan dillerde vurgunun ayırıcı bir işlevi vardır, çünkü sözcüğün ve morfemin belirlenmesine yarar. Kimi dillerde, yer değiştirerek neredeyse eşanlamlı sözcüklerin ayrılmasını sağlayan vurgu anlam ayırıcı bir işlev de yerine getirir: örneğin ingilizcede *'import* "ithalat" *im'port* "ithal etmek"; italyancada *'canto* "şarkı söylüyorum" ve *can'to* "şarkı söyledi", rusçada *'muka* "acı" ve *mu'ka'* "un" vb.
Mantıksal vurgu da denen sözlüksel vurgunun karşıtı, anlamsal değer taşıyan üsteleme vurgusudur.

VURGUBİLİM a. Sesbilgisinde, vurgunun özellik ve işlevlerini ele alan bölüm.

VURGULAMA a. Vurgulamak eylemi; sözcüğün bir hecesini ya da cümlesini ya da cümlenin bir sözcüğünü, ötekilerinden daha belirgin, daha baskılı biçimde söyleme ya da okuma.
—Sesbil. Bir hecenin vurgusunu, gerçekleştirmek eylemi ya da biçimi; bir dilin vurgu özelliklerini tanımlayan kurallar bütünü.

VURGULAMAK g. f. **1.** *Bir heceyi, bir sözcüğü vurgulamak,* onları bir vurguyla belirginleştirerek baskılı biçimde söylemek. **—2.** *Bir biçimi, bir düşünceyi vb. vurgiulamak,* dikkati üzerlerine çekerek onları daha belirgin, daha anlamlı kılmak; ortaya çıkarmak, altını çizmek: *Bakışları vurgulayan bir makyaj. Bir tanıtma yazısında yapıttaki tutarsızlıkları sistematik bir biçimde vurgulamak.* **—3.** *Bir eylemi, bir durumu, bir duyguyu vb. vurgulamak,* onları daha güçlü, daha yoğun kılmak; büyütmek artırmak: *Bir baskıyı, bir çabayı vurgulamak. Bir benzerliği, bir ayrılığı vurgulamak için her şeyi yapmak.* **—4.** *Bir düşünceyi, bir öğretiyi, bir ilkeyi vb. vurgulamak,* bir şeyden (soyut) söz ederken, o düşünceyi, öğretiyi, ilkeyi vb. belirlemek, ana çizgilerini, özünü oluşturmak, onlara damgasını vurmak: *Bir kuramı vurgulayan ana düşünce.*
—Koregr. Bir prova sırasında fazla yorulmadan balenin tümünü yorumlamaya hazır duruma gelebilmek için önceden bilinen adım ve hareketlerin yalnızca ana çizgilerini ortaya koymak.
◆ **vurgulamak** edilg. f. **1.** Vurgu ile söylenmek: *Bu dilde sözcüklerin hep son heceleri vurgulanır.* **—2.** Belirginleştirilmek, yoğunlaştırılmak, belirlenmek.

VURGULANMAK → VURGULAMAK.

VURGULU sıf. Vurgu ile söylenen, vurgu taşıyan hece ya da sözcük için kullanılır: *Bu dilde sözcüklerin en son hecesi vurguludur. Vurgulu sözcük.*
—Ed. Tonsuz ya da vurgusuz hecelerin tersine, tonlu heceler için kullanılır.

VURGUN a. **1.** Kolay yoldan ve genellikle yolsuzca elde edilen büyük kazanç; malların darlığından yararlanıp onları yüksek fiyata satarak ya da piyasadaki fiyatlarından daha ucuza satıp sürümden elde edilen aşırı kâr. **—2.** Su altındaki yüksek basınçlı ortamdan birdenbire normal ya da alçak basınçlı bir ortama geçildiğinde ya da iki akıntı arasında kalındığında düzenli hava alıp verememenin yol açtığı inme ya da ölüm. **—3.** Soğuk, sıcak, dolu vb.'nin ürünlere verdiği zarar. **—4.** *Vurgun vurmak, vurgunu vurmak,* yasal olmayan yollardan kısa sürede çok kazanç elde etmek: *Savaş yıllarında vurgun vurmuş, büyük zenginler arasına katılmıştı.* || *Vurgun yemek,* bir dalgıçtan söz ederken, vurgun sonucunda ölmek ya da sakat kalmak.
◆ sıf. **1.** Bir kimseye, bir şeye bağlanmış, sevmiş olan kimse için kullanılır; âşık, tutkun: *Yıllardır o kıza vurgundu. İstanbul'a vurgunum.* **—2.** Silahla yaralanmış olan kimse için kullanılır; yaralı.
—Su ür. kül. *Elektrik vurgunu,* bir elektrik akımı etkisinde kalan balığın sersemlik hali.
—Tıp. Su içinde anı basınç azalmasından ileri gelen sinir, kemik ve eklem bozukluklarının tümü. (Bk. *ansikl.* böl.) || *Soğuk su vurgunu,* soğuk suya dalan ya da daldırılan kişinin kendini kaybederek batmasına ya da batmış olanın çıkamamasına neden olan olay. (Bk. *ansikl.* böl.)
—ANSİKL. Vurgun suya dalışlarda kullanı-